ACE

III

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ

ОН ЧИЛДДӘ

БАШ РЕДАКТОР
Ч.Б.ГУЛИЈЕВ

Баш редаксија
һеј'әти

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫНЫН
БАШ РЕДАКСИЈАСЫ
19·БАКЫ·79

АЗӘРБАЈҸАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ

ГАЈЫБОВ ЕЛДАРОВ

III

ҸИЛД

АЗӘРБАЈҸАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫНЫН
БАШ РЕДАКСИЈАСЫ
19·БАКЫ·79

АСЕ ЕЛМИ РЕДАКСИЈА ШУРАСЫ

АЗӘРБАЈЧАН ССР ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТ, ПОЛИГРАФИЈА
ВӘ КИТАБ ТИЧАРӘТИ ИШЛӘРИ КОМИТӘСИ
АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫНЫН БАШ РЕДАКСИЈАСЫ

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ

III чилд

Бакы—1979

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР ПО ДЕЛАМ
ИЗДАТЕЛЬСТВ, ПОЛИГРАФИИ И КНИЖНОЙ ТОРГОВЛИ
ГЛАВНАЯ РЕДАКЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СОВЕТСКОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ

III том

(на азербайджанском языке)

Баку—1979

ГАЈЫБОВ Мирзәмәммәдгулу Моллаһәсән оғлу, Гарабағи (1818, Шуша —1879, Шуша)— халг һәкими. Тибб тәһсилини Исфаһанда (Иран) алмышдыр. Хуршидбану Натәванын шәхси һәкими олмушдур. Г.-ун зәнкин китабханасы — тәгр. 150 адда гәдим тибб әдәбијјаты, о ҹүмләдән Әбу Әли ибн Синанын 750 ил бундан әввәлки бир әлјазмасы инди Азәрб.ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фондунда сахланылыр.

ГАЈЫБОВ Фәррух аға Кәрим оғлу (1889, индики Газах р-нунун Салаһлы к.—сентјабр, 1916, Вилно) —илк азәрб. һәрби тәјјарәчи, поручик. Тифлисдә кадет мәктәбини битирмишдир. Биринҹи дүнја мүһарибәси (1914—18) заманы Г.-ун дахил олдуғу «Илја Мурометс № 16» тәјјарәсинин 4 нәфәрлик һеј'әти илк дөјүш учушунда Неман чајындакы стратежи әһәмијјәтли көрпүнү дағытмышдыр. Г.-ун тәјјарәси 1916 илин сентјабрында рус тәјјарәләринин Вилнодакы (Вилнүс) алман һәрби мәнтәгәләринә һүҹумунда иштирак етмишди. Вурушмада алманларын үч тәјјарәси вурулмуш, лакин «Илја Мурометс № 16» да јандырылмыш, Г. вә дөјүш јолдашлары һәлак олмушдур. Г. өлүмүндән сонра «4-ҹү дәрәҹәли мүгәддәс Кеорки» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 2, Б., 1964.

ГАЈЫБОВ Һүсејн Әфәнди (1830, Газах гәзасынын Салаһлы к.—20.1.1917, Тифлис)— Азәрб. маарифпәрвәри. 1881 илдән өмрүнүн сонунадәк Загафгазија мүфтиси олмушдур. Дөврүнүн көркәмли маарифпәрвәрләри, о ҹүмләдән М. Ф. Ахундов вә И. Чавчавадзе илә достлуг етмишди. Гори семинаријасында Азәрб. шө'бәсинин ачылмасынын тәшәббүскарларындан олан Г. бир мүддәт орада дәрс демишди. Рус дилинин өјрәнилмәсинә бөјүк әһәмијјәт вермиш, өзү дә бу дили өјрәнмишди. Азәрбајҹанлы гызларын дүнјәви тәһсил алмасынын шәриәтә зидд олмадығы барәдә мәтбуатда чыхыш етмиш («Дәстури-нисван», «Гадын вә гызларымызын тә'лим вә тәрбијәси»), онларын мәктәбә чадрасыз кетмәләринә, ичтимаи ишләрдә иштирак етмәләринә тәрәфдар олмушдур. 4 чилддән ибарәт «Азәрбајҹанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәҹмуәдир» адлы әлјазмасы классик ирсимизин өјрәнилмәси үчүн чох әһәмијјәтлидир. Мәҹмуәдә 18—19 әсрләрдә јашамыш 100-дән чох Азәрб. шаиринин әсәрләриндән нүмунәләр верилмишдир.

Әд.: Мустафајев М., Халгын тәрәггиси јолунда, «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт», 27 јанвар, 1968.

ГАЈЫБОВА Хәдиҹә Осман гызы (24.5.1893, Тифлис—1938) — илк азәрб. пианочу гадынлардан бири. Тифлисдә «Мүгәддәс Нина» гыз мәктәбиндә охумуш, фп. үзрә хүсуси курс кечмишдир (1901—11). 1919 илдән Бакыда јашамышдыр. Азәрб.-да мусиги тәһсили системинин јарадылмасында фәал иштирак етмишдир. 1920 илдә онун тәшәббүсү вә рәһбәрлији илә Бакыда «Гыса мүддәтли Шәрг мусигиси курслары» ачылмышды. Фп.-да муғамларын илк ифачыларындан бири кими мәшһурлашмышды. Г.-нын репертуарына Гәрб вә рус бәстәкарларынын әсәрләри дә дахил иди.

ГАЈЫГ—гәдим су нәглијјаты васитәси. Неолит дөврүндән мә'лумдур. Илк Г.-лары галын вә узун ағаҹ көвдәсинин ичини даш аләтләрлә ојуб дүзәлдирдиләр. Гәдим заманларда һејван дәрисиндән, папирусдан вә с.-дән дә Г. һазырланырды. Г.-ын һәрәкәтини асанлашдырмаг вә сүр'әтини артырмаг мәгсәдилә ағаҹын алт һиссәсини јонуб јасты һала салыр, габаг тәрәфини исә назилдиб итиләшдирирдиләр. Белә Г.-лар илк дәфә австралијалылар тәрәфиндән јарадылмышды. Е.ә. 2-ҹи миниллијин сону—1-ҹи миниллијин әввәлләриндә дәниз вә чајларда јүк дашымаг үчүн аварлы вә јелкәнли Г. һазырланырды. 1-ҹи миниллијин сонунда Гәдим Рус дөвләтиндә бүтөв ағаҹ көвдәсиндән гајрылмыш Г.-дан истифадә олунурду. Г. Азәрб.-да да гәдимдән мә'лумдур. Гобустан гајаларындакы Г. тәсвирләри Азәрб.-да јашамыш тајфаларын һәлә Неолит дөврүндә Г.-дан истифадә етдикләрини көстәрир (бах *Гобустан гаја тәсвирләри*).

Һазырда Г.-дан, әсасән, балыгчылыгда, идман вә с. саһәләрдә истифадә олунур. ҺДД-нда бә'зи кәми нөвләри Г. адланыр (канонер Г.-ы, суалты Г. вә с.). Јелкәнли вә моторлу Г.-лар да вар.

Әд.: Бүнјадов Т. Ә., Азәрбајҹанда су нәглијјатынын инкишафына даир, Азәрбајҹан тарихинә даир материаллар, ҹ. 4, Б., 1961.

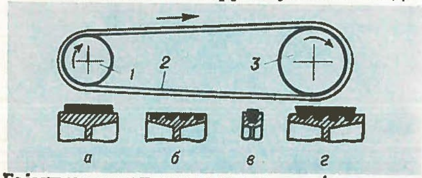
ГАЈЫДАН ЈАТАЛАГ—спирохетләрин төрәтдији кәскин инфексион хәстәлик. Г.ј. епидемик, јахуд битлә јајылан вә ендемик, јахуд кәнә илә јајылан олур. Епидемик Г.ј.-а анҹаг инсанлар тутулур. Епидемик Г.ј. чар Русијасында кениш јајылмыш хәстәликләрдән бири иди. ССРИ-дә бу хәстәлик тамамилә ләғв едилмишдир. Һазырда Г.ј., әсасән, мәдәни сәвијјәси ашағы олан вә игтисади ҹәһәтдән аз инкишаф етмиш өлкәләрдә тәсадүф олунур. 2—14 күнлүк инкубасија дөврүндән сонра хәстәлик бирдән-бирә шиддәтли үшүтмә, баш ағрысы, һабелә әзәлә вә ојнагларда ағры илә башлајыр. Темп-р 40—41°-јә гәдәр јүксәлир, далаг вә гараҹијәр бөјүјүр, дәри вә селикли гишалар азҹа саралыр, бә'зән бурундан ган кәлир. 5—8 күн давам едән бу ағыр вәзијјәтдән сонра хәстәнин темп-ру бирдән нормаја дүшүр (бу заман хәстә бәрк тәрләјир). Лакин 6—8 күндән сонра нисбәтән аз (3—5 күн) давам едән икинҹи тутма үшүтмә вә јүксәк темп-рла башлајыр. Бу тутмадан сонра хәстәнин темп-ру јенидән нормаја дүшүр вә 8—12 күн давам едир; бә'зән аз давам едән (1—3 күн) үчүнҹү тутма да олур. Надир һалларда тутмаларын сајы 4—5-ә чатыр.

Ендемик Г.ј.-ын кедиши епидемик Г.ј.-дакы кимидир, лакин тутмаларын сајынын чох олмасы, мүнтәзәм олмамасы, еләҹә дә хәстәлијин јүнкүл кечмәси илә ондан фәргләнир. Епидемик Г.ј.-ын тәбии очаглары Африка, Асија (Иран, Ираг, Түркијә, Әфганыстан, Чин вә с.), Шимали вә Ҹәнуби Америкада, Авропада (Испанија, Балкан ј-а) ашкар едилмишдир. ССРИ-дә Газахыстанда, Орта Асија республикаларында, Загафгазијада вә Украјнанын ҹ.-унда тәсадүф едилир. Г.ј. хәстәлији кечирәнләрдә даими иммунитет јаранып. Мүалиҹәси: хәстәхана шәраитиндә апарылыр. Профилактикасы: хәстәләри вахтында стасионара көндәрмәк, шәхси кикијена гајдаларына риајәт етмәк (битлиликлә мүбаризә), дезинфексија тәдбирләри көрмәк (кәнәләри гырмаг) вә с.

Әд.: Тропические болезни, под ред. Е. П. Шуваловой, Л., 1973, с. 216.

ГАЈЫШЛЫ ӨТҮРҮҸҮ — фырланма һәрәкәтини мүһәррикдән ишләк машынын валына гајышла өтүрән механизм. Бу өтүрмәдә гаснаглардан бири апаран, о бириси апарыландыр. Апаран гаснагдан һәрәкәт гајыш васитәсилә апарылан гаснаға өтүрүлүр. Гајыш-

лар јасты, пазшәкилли вә даирәви ола биләр. Дахили тәрәфиндән пазшәкилли чыхынтылары олан чохпазлы гајышларла тәчһиз едилмиш Г.ө.-дән даһа чох истифадә олунур. Г.ө.-нүн әсас мүсбәт чәһәтләри: конструксијасынын садә-

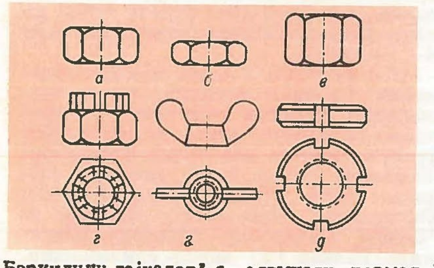

Гајышлы өтүрүчүнүн схеми вә гајышларын ен кәсикләринә көрә нөвләри: *а*—јасты; *б*—пазшәкилли; *в*—даирәви; *г*—чохпазлы; 1, 3—апаран вә апарылан гаснаглар; 2—гајыш.

лији, күчү 15 *м* вә даһа чох мәсафәјә өтүрмә габилијјәти, сәлис вә сәссиз ишләмәси, механизмләри артыг јүкләнмәдән горумасы вә с. Чатышмајан чәһәтләри исә гајышын өмрүнүн аз олмасы, өлчүләринин нисбәтән бөјүк алынмасы, вал вә јатаглара чох јүк дүшмәси, гајышын сүрүшмәси нәтиҹәсиндә өтүрмә әдәдинин сабит олмамасы вә с. Јүксәк еластик вә давамлы синтетик материаллардан һазырланмыш гајышлар, һәмчинин дар пазшәкилли вә дишли гајышлар да тәтбиг едилир. К.т. машынларынын, електрик кенераторларынын, бә'зи дәзкаһларын, тохуҹулуг вә б. машынларын интигалларында да Г.ө. тәтбиг олунур. Г.ө. адәтән 30—50 *квт*-а гәдәр күчү өтүрүр.

Әд.: Светлицкий В. А., Передачи с гибкой связью, М., 1967; Детали машин. Расчет и конструирование, под ред. Н. С. Ачеркана, 3 изд., т. 3, М., 1969.

ГА́ЈКА—дахили сәтһиндә јив ачылмыш машын деталы. Г.-нын јан сәтһиндә ачыб-бағланмаг үчүн јасты үзләр, дешик, шлис вә с. олур. Бәркидиҹи Г. (шәк.) харичи сәтһиндә јив ачылмыш деталлара (*болт*, санҹаг вә с.) болт бирләшмәси алмаг үчүн бағланыр. Винтли

Бәркидиҹи гајкалар: *а*—алтыүзлү нормал гајка; *б*—алтыүзлү јасты гајка; *в*—алтыүзлү һүндүр гајка; *г*—алтыүзлү тағлы гајка; *ғ*—гулагҹыглы гајка; *д*—гајка ачары үчүн шлисләри олан даирәви гајка.

өтүрүҹүләрдә истифадә олунан Г.-лар мүхтәлиф форма вә өлчүләрдә һазырланыр. Г.-нын өз-өзүнә ачылмамасы үчүн гајка гыфылындан истифадә едилир.

ГА́ЈКА АЧАРЫ—гајка, болт вә с. винтли бирләшмәләри бәркидиб-ачмаг үчүн аләт. Мүхтәлиф нөвләри вар: бир вә ики тәрәфли Г.а., даирәви ағызлы Г.а., ајрылан Г.а., јан Г.а. вә с. Истифадәси раһат олан ән тәкмил нөв динамометрик Г.а.-дыр; чиһаз, мүһәррик, дәзкаһ вә с. чох мүһүм винтли бирләшмәләрин јығылмасында тәтбиг едилир. Күтләви истеһсал шәраитиндә гајкалары бағламаг үчүн *гајкабуранлардан* истифадә олунур.

ГАЈКАБУРАН—јивли бирләшмәләрин јығылыб-сөкүлмәсиндә ишләдилән електрик вә ја пневматик интигаллы әл машыны. Г. статик вә зәрбә тә'сирли олур.

ГАЈМАГ—сүд мәһсулу. Јағ әлдә етмәк вә јемәк үчүн истифадә олунур. Г. алмаг үчүн гајнанмыш судү габлара (тешт, табаг вә с.) төкүб 15—20 саат сахлајырлар. Бу мүддәтдә судүн Г. адланан јағлы һиссәси үзә чыхыр. Буна көрә дә Г. халг арасында бә'зән үз адланыр. Азәрб.-ын бир сыра р-нунда Г.-а хама да дејилир. Сүд мәһсулларынын, о ҹүмләдән Г.-ын алынмасы кил габларын һазырландығы дөврә (Неолит) аиддир.

Һазырда Г. сәнаје үсулу илә дә алыныр; стандарта көрә тәркибиндә 20% јағ олан Г. ади, 35% јағ оланы исә јағлы Г. адланыр. Г.-ын тәркибиндә А, В, Е, С витаминләри, һәмчинин шәкәр вә зүлал вар. 1 *кг* Г.-дан 5000 калори алыныр.

Әд.: Рәҹәбов Г. Ә., Азәрбајҹанда сүд мәһсулларынын һазырланмасынын халг үсуллары, Азәрбајҹан етнографик мәҹмуәси, 3 бурахылыш Б., 1977; Давидов Р. Б., Молоко и молочное дело, 4 изд., М., 1973.

ГАЈМАГЛЫ—Азәрб.ССР Газах р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 32 *км* шм.-г.-дә, Бакы—Газах—Тбилиси шосе јолундан 8 *км* аралы, Инҹәсу чајынын (Күрүн голу) сағ саһилиндә, Кәнҹә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 1990 (1977); тахылчылыг, һејвандарлыг, түтүнчүлүк вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, кәндли кәнчләр мәктәби, китабхана, клуб, хәстәхана, доғум еви, рабитә шө'бәси вар.

ГАЈМАГЧИЧӘКЛИЛӘР (Ranunculaceae) — чохиллик икиләпәли битки фәсиләси. Әксәријјәти от биткиләридир. Јарпаглары нөвбә илә дүзүлүр. Чичәкләри икичинсијјәтли; чичәкјанлығы садә вә ја икигатдыр. 2000-ә гәдәр, ССРИ-дә 500-дән чох, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 103 нөву мә'лумдур. Әсасән, шимал рајонларында битир. Бир чох нөвү зәһәрлидир; бә'зи нөвләри (хорузкүлү вә с.) дәрман биткиси, дикәри (кәпәнәкчичәк, сунәркизи вә с.) декоратив биткидир.

ГАЈНАГ — атомлараросы гүввәләрин тә'сири нәтиҹәсиндә бәрк материаллары бирләшдирмәјин техноложи просеси; бу, һиссәләрин әридилмәси вә ја бирликдә деформасијасы илә әлдә едилир. Г. васитәсилә метал, әринти, шүшә, керамика, пластик күтлә вә с. материаллардан мүхтәлиф мә'мулат нөвләри һазырланыр.

Садә Г. үсуллары е.ә. 8—7-ҹи миниллликләрдә мә'лум иди. Әсасән, мис мә'мулатлар гајнаг едилирди. Бунун үчүн онлары әввәлҹәдән гыздырыр, сонра бир-биринә сыхырдылар. Мисдән, бүрүнҹдән, гурғушундан, нәҹиб металлардан мә'мулат һазырладыгда төкмә Г. үсулундан, дәмир вә онун әринтиләриндән мә'мулат һазырладыгда исә күрә, јахуд дәмирчи үсулундан истифадә едирдиләр. 20 әсрин әввәлләриндә електрик-гөвс гајнағы металлары бирләшдирмә просесиндә әсас сәнаје үсулу олду. Електрик-гөвс гајнағы тәкмилләшдикҹә онун мүхтәлиф нөвләри (флүс алтында Г., горујуҹу газлар мүһитиндә Г. вә с.) мејдана чыхды. 20 әсрин 2-ҹи јарысында, Г. үчүн башга енержи нөвләриндән дә (електрон, фотон вә лазер шүалары, плазма, партлајыш, ултрасәс вә с.) истифадә етмәјә башладылар.

Г.-ын 60-дан чох нөвү вар. Әсасән, 2 група ајрылыр: әритмәклә Г. (маје фазада Г.) вә тәзјиглә Г. (бәрк фазада Г.).

Әритмәклә Г. електрик гөвсүндән истифадәјә әсасланан садә Г. үсулудур. Әритмәклә Г.-а гөвс Г.-ы, плазма Г.-ы, електрик-поса гајнағы, *газ гајнағы*, шүа Г.-ы вә с. аиддир. Әритмәклә Г. үсулунда атм. һавасынын оксикен вә азоту әридилән металларла реаксијаја кирәрәк оксид вә нитридләр әмәлә кәтирир ки, онлар да гајнаг бирләшмәсинин пластиклији вә мөһкәмлијини ашағы салыр. Буна көрә дә Г. јери дахили вә харичи үсулларла мүһафизә олунур, о ҹүмләдән електрод материалына вә електрод өртүјүнә мүхтәлиф маддәләр дахил едилир (дахили мүһафизә), Г. зонасына тә'сирсиз газ вә карбон оксидләри бурахылыр, Г. јеринин үзәри гајнаг флүсләри илә өртүлүр (харичи мүһафизә). Г. техникасынын ән мүһүм проблемләриндән бири дә гөвс Г.-ынын автоматлашдырылмасы вә механикләшдирилмәсидир. Автоматик Г.-да әсас әмәлијјатлар (електродун гөвс зонасына верилмәси вә гөвсүн гајнаг боју һәрәкәт етдирилмәси) механикләшдирилмишдир. Мүрәккәб формалы мә'мулатын јарымавтомат гөвс Г.-ы үсулу илә һазырланмасы даһа сәмәрәлидир. Суалтында електрик-гөвс Г.-ы апармаг үчүн гөвсүнкәркинлији бир гәдәр артырылыр. Суалты Г. әл илә апарылдыгда галын өртүклү (диаметринин 30%-и гәдәр) електроддан, јарымавтомат Г.-да исә ичинә хүсуси нарын материал долдурулмуш назик бору шәклиндә полад мәфтилдән истифадә едилир. Перспектив Г. үсулларындан бири дә плазма Г.-ыдыр. Бу үсулда гөвс волфрам електроду илә мә'мулат арасында јаныр вә үзәринә газ ахыны үфүрүлүр. Нәтиҹәдә әмәлә кәлән плазма металы јүксәк темп-ра гәдәр гыздырыр. Бу үсулла чәтин әријән металлар Г. едилир.

60-чы илләрдә мејдана чыхмыш шүа Г.-ы електрон (бах *Електрон-шүа гајнағы*), фотон (бах *Фотон гајнағы*), лазер (бах *Лазер гајнағы*) шүалары вә с. үсулларла апарылыр.

Тәзјиглә Г.-а күрә Г.-ы, сојуг Г., ултрасәс Г.-ы, сүртмә илә Г., електрик-контакт Г.-ы вә с. дахилдир. Тәзјиглә Г. едилдикдә алынан гајнаг бирләшмәсинин мөһкәмлији, бә'зән әсас металын мөһкәмлијиндән јүксәк олур. Бу үсулда метал гыздырылмадығындан вә ја ҹүзи гыздырылдығындан онун кимјәви тәркибиндә елә бир дәјишиклик баш вермир. Сојуг Г. үсулунда истиликдән истифадә олунмур, һиссәләри тәзјиглә сыхмагла пластик деформасија јарадылыр. Сүртмә илә Г. иши торна дәзкаһына охшар јан машында көрүлүр. Деталлар дәзкаһын патронларында бәркидилир вә учлары бир-биринә тохунана гәдәр үз-үзә һәрәкәт етдирилир; деталлардан бири фырладылыр. Гајнаг едиләҹәк учларын сәтһ тәбәгәси сүртүнмә нәтиҹәсиндә гызыб әримәјә башлајанда фырланма дајандырылыр. Ултрасәс Г.-ында 20 *кһс* тезликли механики рәгсләрдән истифадә едилир. Механики рәгсләри магнитострикси́ја чевиричиси јарадыр вә о, електромагнит рәгсләрини механики рәгсләрә чевирир. Ичлијә бирләшдирилмиш метал учлуг

гајнаг аләтини әвәз едир. **Електрик-контакт** Г.-ы үсулундан да техникада кениш истифадә едилир (бах *Електрик-контакт гајнағы*). Г. нөвләриндән автомобилләрин, тәјјарәләрин, електрон вә радиотехника апаратлары деталларынын бирләшдирилмәсиндә, релсләрин вә бөјүк диаметрли боруларын гајнаг едилмәсиндә, иншаатда, тә'мир ишләриндә, кәмигајырмада, тибдә (ултрасәс Г.) вә с. истифадә едилир. Космосда вә суалты ишләрдә Г.-дан кениш истифадә едилмәси нәзәрдә тутулур.

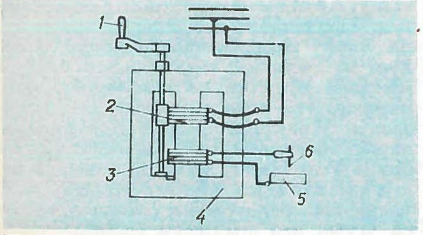
Әд.: Справочник по сварке, т. 1—4, М., 1960—71; Хренов К. К., Сварка, резка и пайка металлов, 4 изд., М., 1973; Словарь-справочник по сварке, Киев, 1974; Асиновская Г. А., Любалин П. М., Колычев В. И., Газовая сварка и наплавка цветных металлов и сплавов, М., 1974; Багрянский К. В., Добротина З. А., Хренов К. К., Теория сварочных процессов, 2 изд., Киев, 1976; Акулов А. И., Бельчук Г. А., Демянцевич В. П., Технология и оборудование сварки плавлением, М., 1977.

ГАЈНАГ—Азәрб.ССР Мирбәшир р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 14 *км* ч.-ш.-дә, Тәртәр чајынын сағ саһилиндән 14 *км* аралы, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 1078 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси вар.

ГАЈНАГ—бах *Булаг*.

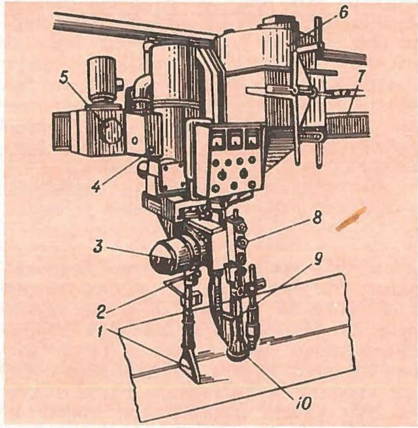
ГАЈНАГ АВАДАНЛЫҒЫ — пәстаһлардан гајнаг мә'мулатлары һазырлајан машын, апарат вә тәртибатлар.

Гајнаг апаратлары вә машынлары-на гајнаг трансформатору, кенератору вә дүзләндиричиләри, газ кенераторлары вә с. дахилдир. **Гајнаг трансформатору** (шәк. 1), гајнаг вә

Шәк. 1. Мүтәһәррик долағлы гајнаг трансформаторунун схеми (трансформаторун биринчи вә икинчи долаглары арасында мәсафә артдыгча гајнаг чәрәјанынын шиддәти азалыр): *1*—чәрәјан шиддәти тәнзимләјичисинин дәстәји; *2*—мүтәһәррик долаг; *3*—тәрпәнмәз долаг; *4*—магнит кечиричиси; *5*—гајнагланан детал; *6*—електрод.

енержи дөврәләринин параметрләрини ујғунлашдырыр вә һәмчинин тәнзимләјичи функсијасыны дашыјыр. **Гајнаг кенератору** сабит вә ја јүксәк тезликли чәрәјанла ишләјән хүсуси електрик машыныдыр. Електрик-гөвс гајнағында ишләдилир вә гајнаг гөвсүнүн мүнтәзәм јанмасыны тә'мин едир. **Гајнаг дүзләндиричиси** енержи шәбәкәсинин дәјишән кәркинлијини сабит кәркинлијә чевирир. Дүзләндиричи чевиричи трансформатордан, блокдан, јарымкечиричи вентилләрдән, автоматик идарәетмә системиндән, електрик дроссели вә с.-дән ибарәтдир. Јанар газ алмаг үчүн **газ кенератору** апаратындан истифадә едилир. Гөвс гајнағы үчүн **гајнаг автоматы**—механизм вә чиһазлар комплексидир (шәк. 2); електрод мәфтилин верилмәси, гајнаг гөвсүнүн јандырылмасы, верилмиш гајнаг режиминин сахланылмасы вә просесин дајандырылмасы үчүндүр.

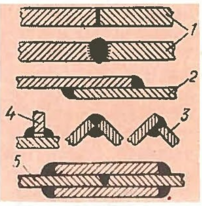
Шәк. 2. Гөвс гајнағы үчүн гајнаг автоматы: *1*—флүссоран; *2*—гајнаг башлығы; *3*—редукторлу вериш механизми; *4*—галдырычы механизм; *5*—кедиш механизми; *6*—флүс апараты; *7*—релс јол; *8*—веричи диjирчәк; *9*—мүштүк; *10*—флүс үчүн гыф.

Автоматик гајнагда чох вахт мүрәккәб гурғуларын әвәзинә *гајнаг тракторундан* истифадә едирләр. **Гајнаг јарымавтоматында**, електрод мәфтилин верилмәси механикләшдирилмишдир, газјандырычы исә әл илә гајнаг хәтти бојунча һәрәкәт етдирилир. Гајнаг јарымавтоматы илә горуjучу газларда гајнаг, ачыг гөвс гајнағы вә флүс алтында гајнаг јеринә јетирилир. **Електрик-поса** Г.-ы үчүн автомат гөвс гајнағы автоматларындан онунла фәргләнир ки, гајнағын бу нөвүндә гајнаг едилән кәнарлар шагули вәзијјәтдә сахланылыр. Релслә вә ја билаваситә гајнаг едилән деталларын кәнарлары илә һәрәкәт едән автоматлар да вар.

Гајнагчынын истифадә етдиjи техноложи тәртибатлар—гајнаг вә јығма әмәлијјатларыны бирләшдирмәк үчүндүр. Истеһсалын характериндән асылы олараг тәртибатлары универсал вә ихтисаслашдырылмыш һазырлајырлар. Бир детал о биринә сыхачлар васитәсилә сыхылыр вә тутғачла мүәјјән вәзијјәтдә сахланылыр. Гајнаг едилән кәнарларын јахынлашдырылмасы вә ајрылмасы үчүн **гармаг, дајаг** вә **домкратдан** истифадә олунур. Мә'мулатларын јығылмасы вә гајнағы универсал вә ихтисаслашдырылмыш **стендләрдә** јеринә јетирилир. **Фиксаторлар** гајнаг едилән деталларын бүтүн тәртибата нисбәтән вәзијјәтини мүәјјән едир.

Әд.: Сварочное оборудование. Каталог-справочник, ч. 1—3, Киев, 1968—72; Севбо П. И., Комплексная механизация и автоматизация сварочного производства, Киев, 1974; јенә онун, Комбинированные машины для сварочного производства, Киев, 1975; Шебеко Л. П., Оборудование и технология автоматической и полуавтоматической сварки, 2 изд., М., 1975.

ГАЈНАГ БИРЛӘШМӘСИ—ики вә даһа чох һиссәнин гајнаг васитәсилә ајрылмаз бирләшмәси. Г.б.-нин уч-уча (һиссәләр уч-уча бирләшир), үст-үстә (һиссәләрин бири о бирисинин үстүнү

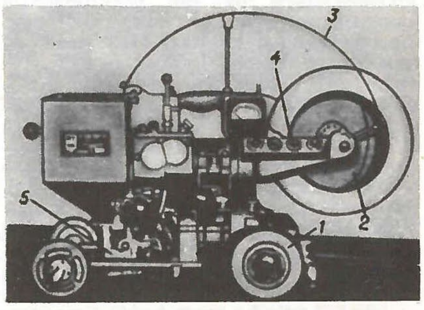

Гајнаг бирләшмәләринин нөвләри: *1*—уч-уча; *2*—үст-үстә; *3*—бучаг алтында; *4*—тавршәкилли; *5*—үстлүјү олан.

бир гәдәр өртүр), чәп (һиссәләр бир-биринә нисбәтән бучаг алтында гојулур), тавршәкилли (бир һиссәнин учу о бири һиссәнин јан тәрәфинә гајнагланыр) вә үстлүјү олан нөвләри вар. Фасиләсиз, фасиләли вә нөгтәви гајнаг тикишләри тәтбиг едилир.

Әд.: Николаев Г. А., Куркин С. А., Винокуров В. А., Расчет, проектирование и изготовление сварных конструкций, М., 1971.

ГАЈНАГ ТРАКТОРУ—електрик-гөвс гајнағы үчүн јығчам гајнаг машыны. Мәфтил електроду гајнаг јеринә верән механизм тракторун башлығындадыр. Г.т. һәм релсләр үзрә, һәм дә

Гајнаг трактору: *1*—арабачыг; *2*—сарғач; *3*—електрод мәфтил; *4*—идарәетмә пулту; *5*—башлыг.

билаваситә гајнагланан мә'мулат үзрә һәрәкәт едир, һәрәкәт истигамәтини исә изләјичи гурулуш тә'јин едир. Г.т. иригабаритли мә'мулатларын гајнаг просесини автоматлашдырмаға вә механикләшдирмәјә имкан верир.

ГАЈНАГЛАНМЫШ КОНСТРУКСИЈАЛАР—бина вә гурғуларда истифадә олунан, һиссәләри гајнагланмыш метал конструксијалар. Мүасир полад конструксијаларын тәгр. 95%-и гајнагла һазырланыр. Бунлардан *тәбәгә конструксијалар* хүсусилә еффектлидир. Г.к.-ын пәрчимләнмиш конструксијалара нисбәтән бир сыра үстүнлүкләри вар: бунлардан башлыча метала 25%-дәк гәнаәт олунмасы, учуз олмасы (нисбәтән учуз аваданлыгдан истифадә сајәсиндә), гајнаг тикишләринин сыхлығыдыр (һерметиклији). Чатышмазлығы—гајнаг кәркинлијинин вә деформасијанын артмасыдыр.

Әд.: Майзель В. С. и Навроцкий Д. И., Сварные конструкции, 2 изд., Л., 1973; Проектирование сварных конструкций в машиностроении, под ред. С. А. Куркина, М., 1975.

ГАЈНАЈАН РЕАКТОР—актив зонасы гајнајан истиликдашыјычы (адәтән гајнајан су) илә соjудулан нүвә реактору. Г.р.-дан бирконтурлу АЕС-ләрдә (реакторда һасил едилән бухар билаваситә турбинә верилир) истифадә олунур. Көвдә вә канал типли Г.р.-лар вар. Көвдә типли реакторларда гајнајан су һәм дә јавашыдычыдыр, канал типли реакторларда су јавашы-

дычынын блокларда јерләшдирилмиш каналларынын дахилиндә гајнајыр. Бухар-су гарышығы реактор көвдәсинин дахилиндә вә ја јандан гошулмуш барабан-сепараторларда парчаланыр. Сепарасија олунмуш су аз гыздырылмыш тәчһизедичи су илә гарышдырылдыгдан сонра актив зонанын бухарландырычы һиссәсинә дахил олур, бурада гајнадылыр вә гисмән бухарланыр. ССРИ-дә И. В. Курчатов ад. *Белојарск атом електрик стансијасында* 2 әдәд (күчү мүвафиг олараг 100 вә 200 *Мвт*) канал типли Г.р.-дан мүвәффәгијјәтлә истифадә олунур; нүвә реакторунда бухарын гыздырылмасы дүнјада илк дәфә сәнаје мигјасында бу реакторларда һәјата кечирилмишдир. 1965 илдән Димитровградда тәбии сиркулјасијалы истиликдашыјычысы олан 50 *Мвт* күчүндә көвдә типли ВК-50 маркалы Г.р.-дан истифадә олунур. Дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндә Г.р. јарадылмышдыр. Мәс., АБШ-ын 515 *Мвт* күчүндә (көвдә типли «Ојстер Крик») Г.р.-уну көстәрмәк олар. Г.р.-дан истифадәнин тәчрүби јохланылмасы бу тип реакторларын чох перспективли олдуғуну көстәрди. Һәр биринин күчү 1000 *Мвт* олан канал типли РБМК-1000 Г.р.-дан артыг В. И. Ленин ад. Ленинград АЕС-индә вә Курск АЕС-индә истифадә олунур (мүвафиг олараг 1973 вә 1976 илләрдән), Ленинград вә Курск АЕС-ләри кенишләндирилир. Чернобыл вә Смоленск АЕС-ләри, Лит.ССР-дә һәр реакторунун күчү 1500 *Мвт* олан (РБМК-1500) Ингалинск АЕС-и тикилир. Күчү 2,4 *Гвт* олачаг Г.р.-лу блокларын лајиһәләндирилмәсинә башланмышдыр.

Әд.: Петросянц А. М., Современные проблемы атомной науки и техники в СССР, М., 1976; Доллежаль Н. А., Емельянов И. Я., Опыт создания мощных энергетических реакторов в СССР, «Атомная энергия», т. 40, в. 2, 1976.

ГАЈНАМА—мајенин бүтүн һәчминдә бухар әмәләкәлмә һадисәси. Г. заманы дојмуш бухарла долу олан габарчыглар һидростатик вә атм. тәзјигләринә үстүн кәләрәк мајенин сәтһинә чыхыб дағылыр вә һәмин бухары фәзаја бурахыр. Г. темп-ру мајенин нөвүндән вә харичи тәзјигдән асылыдыр. Мәс., су атм. тәзјигиндә 100°С-дә гајнадығы һалда 15,5 *ат* тәзјигдә 200°С-дә гајнајыр. Харичи тәзјиг сабит олдугда Г. заманы мајенин темп-ру дәјишмир вә она верилән истилик мигдары тамамилә бухар әмәлә кәлмәсинә сәрф олунур. Һәмин тәзјиг артдыгча Г. темп-ру да артыр (экси дә доғрудур) вә онун ән бөјүк гијмәти бөһран темп-руна бәрабәр олур. Саф маје өз Г. темп-рундан јухары темп-рлара гәдәр гыздырыла билир вә бу заман Г. баш вермир. Белә маје ифрат гызмыш маје адланыр. Бу һал метастабилдир. Һәмин мајени тәрпәтдикдә вә ја она башга гатышыглар әлавә етдикдә Г. дәрһал башлајыр.

ГАЈНАР ТӘБӘГӘ—сәнаједә газ вә ја маје илә дәнәвәр бәрк материалын гаршылыглы тә'сирини артырмаг үчүн тәтбиг едилән техноложи системдә дәнәвәр материал тәбәгәсинин заһирән гәбул етдији һал. Бу заман дәнәвәр бәрк материал тәбәгәсинин дәнәчикләри арасындан ашағыдан јухарыја мүәјјән сүр'әтлә кечән газ вә ја маје ахынынын (она «мајеләшдиричи» маддә ахыны да дејилир) тә'сири илә дәнәчикләрин өз јерләрини дәјишмәси нәтичәсиндә тәбәгә гајнајырмыш кими көрүнүр вә гајнар мајенин бә'зи хассәләрини кәсб едәрәк һидростатик ганунлара табе олур. Г. т.-дә газ вә маје ахыны илә дәнәвәр материал арасында сых контакт јараныр. Буна көрә дә сәнаједә, хүсусилә дә кимја вә нефт е'малы сәнајеләриндә бәрк вә ахар фазаларын бир-биринә еффектли тә'сири тәләб олунан һалларда (мәс., диффузија просесләриндә, каталитик просесләрдә вә с.) Г.т. тәтбиг едилир.

Апаратда әввәлчә сакит вәзијјәтдә дајанмыш тәбәгә Г.т. һалына о заман кечир ки, мајеләшдиричи маддә ахынынын сүр'әтинин тәдричән артырылмасы нәтичәсиндә ахынын һидродинамик тәзјиги (P) дәнәчикләрә тә'сир едән ағырлыг гүввәси (G) илә таразлашсын. Ахынын сүр'әти јенә дә артырылдыгда тәбәгә әввәлчә (онун һидравлик мүгавимәти дәјишмәдији müддәт әрзиндә) кенишләнир, $P > G$ олдугда исә ахын, дәнәчикләри тәбәгәдән ајырыб өзү илә апармаға башлајыр. Сүр'әтли гарышма сајәсиндә Г.т.-нин һәр јериндә темп-р сабит галыр.

Г.т. апаратлары гурулушча садә олмаларына, интенсив ишләмәләринә, автоматлашдырманын асанлығына вә һидравлик мүгавимәтләринин нисбәтән кичик олмасына көрә сәнаједә кениш тәтбиг едилир.

Г.т. апаратларынын нөгсаны—бәрк материал дәнәчикләринин сүртүлүб јејилмәси, онларын бир һиссәсинин мајеләшдиричи маддә ахыны илә апарылмасы, апаратларын ерозијасы, мајеләшдиричи ахынын сүр'әт диапазонунун мәһдудлуғудур. Азәрб. нефт е'малы сәнајесиндә Г.т. апаратларынын тәтбиги мүхтәлиф техноложи просесләрин, о чүмләдән каталитик крекинг просесинин фасиләсиз апарылмасына имкан јаратмышдыр.

Сәнаједә Г.т. апаратлары 1925 илдән ишләдилир. ССРИ нефтајырма сәнајесиндә бу техниканын тәтбиги принсипләри илк дәфә Азәрб. ССР-дә В. *Әлијев* вә В. *Гутырјанын* рәһбәрлији илә ишләниб һазырланмышдыр (1944—52).

Әд.: Алиев В. С. и др., Каталитический крекинг в кипящем слое, Б., 1962; Алиев В. С., Рустамов М. И., Прянников Е. И., Современное состояние и пути интенсификации процесса каталитического крекинга, Б., 1966; Гальперин Н. Т., Айнштейн В. Г., Кваша В. Б., Основы техники псевдоожижения, М., 1967; Зент Ф. А. и Ричардсон Д. Ф., Псевдоожижение, пер. с англ., М., 1974.

ГАЈНАРЧА—Азәрб.ССР Дәвәчи р-нунда палчыг вулканы. Дәвәчи д.ј. ст.-ндан 8 *км* ч.-ш.-дә, Тахтакөрпү чајынын саһилиндәдир. Саһ. 8 мин $м^2$, һүнд. 167 *м*. 218 грифон вә салздан ибарәтдир. Бунларын әксәријјәтиндән буланыг су, газ вә бә'зән дә нефт чыхыр.

ГАЈОЛАР — Индонезијада Суматра а.-нда јашајан халг. 130 мин нәфәрдир (1975). Г.-ын дили Индонезија дилләри групуна аиддир. Динләри исламдыр; исламагәдәрки дини е'тигадларын галыглары да күчлүдүр. Әсас мәшғулијјәтләри әкинчиликдир. Малдарлыг вә сәнәткарлыг да инкишаф етмишдир.

ГАЈСА—Азәрб.ССР Балакән р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 15 *км* г.-дә, Мазым чајындан 3 *км* аралы, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 2576 (1977); барамачылыг, түтүнчүлүк, мејвәчилик, һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, кәндли кәнчләр мәктәби, китабхана, киногурғу, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГАЈСАВА—гајсы гурусундан һазырланан јемәк. Чох вахт гајсыја кишмиш дә гатыб јағда говурурлар. Пловун хурушларындандыр. Г.-ны бә'зән дүјү илә бирликдә дә бишириrләр.

ГАЈСИН—УССР Винница вил.-ндә шәһәр. Гајсин р-нунун мәркәзи. Соб чајы (Чәнуби Буг һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әт комбинаты, шәкәр, спирт, мејвә консерви, јағ-пендир з-длары, тикиш вә мебел ф-кләри, тибб мәктәби вә с. вар.

ГАЈСЫ—бах *Әрик*.

ГАЈСМАЈР (Gaismair) Михаил (тәгр. 1490, Чәнуби Тирол, Штерсинг—15.4.1532, Падуја) — *Алманијада кәндли мүһарибәси* (*1524—1526*) заманы Тирол вә Залсбург кәндлиләринин рәһбәри. 1526 илдә Тиролда әсаслы ичтимаи вә сијаси дәјишикликләр програмы тәртиб етмишди. Г.-ын көрүшләри *Мүнтсерин* принсипләринә јахын иди. Г. Австрија һөкумәтинин көндәрдији гатил тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

ГАЈТАГЛАР, гајтаглылар (өзләрини хајдаклан адландырырлар) — *даркинләрин* кичик етнографик групу; *даркин дилинин* гајтаг диалектиндә данышырлар. Дағ.МССР-ин ч.-ш.-индә јашајырлар. Мәнбәләрдә 9 әсрдән мә'лумдур. Орта әсрләрдә ири феодал һөкмдарлығы (Гајтаг усмилији) јаратмышдылар. Г. мәдәнијјәт вә мәишәтчә даркинләрә јахындырлар; демәк олар ки, онларла гајнајыб гарышмышлар. Диндарлары мүсәлмандыр.

«ГАЈТАҒЫ» — Азәрб. халг рәгси. Чошғун, мәрданә вә гәһрәмани характерли олуб кишиләр тәрәфиндән соло, дует вә дәстә илә ифа едилир. Рәгсин мәншәји јәгин ки, *гајтагларла* әлагәдардыр. «Г.»-нын гурулушу импровизасија характери дашымагла ифачыларын зөвгүндән, мәһарәтиндән асылы олур. Рәгс дәгиг ритмик композисијаја маликдир. Мусиги өлчүсү 6/8, темпи әввәлчә мүлајим (andante), ахыра јахын исә шыдырғы (presto) олур. Рәгсин мелодијасыны, әсасән, зурначылар дәстәси ифа едир. «Г.» Азәрбајчанда «ләзкиһәнки» ады илә дә мәшһурдур. Шимали Гафгаз вә Загафгазија халглары арасында кениш јајылмышдыр. Күрчүстанда «картули» («лекури») адланыр.

ГАЈТАРА, Гангара—Гафгаз Албанијасында шәһәр. Јунан алими Птолемејин (2 әср) «Чоғрафи тә'лимнамә» әсәриндә ады чәкилир. *Албан чајынын* мәнсәбиндә олдуғу көстәрилир. Бә'зи тәдгигатчылар (Х. Мүллер, К. Тревер вә б.) шәһәрин адыны *гаргарларла* әлагәләндирирләр. Јери мүәјјәнләшдирилмәмишдир.

Әд.: Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959.

ГАЈТАРГОЧА СИЛСИЛӘСИ—Азәрб. ССР-дә, Бөјүк Гафгазда дағ силсиләси. Баш Гафгаз силсиләси илә Јан силсилә арасындадыр. Туфан д. јахынлығындан Дүбрар д.-нын шм.-г.-инә гәдәр узаныр. Јура вә Табаширин гумдашы, әһәнкдашы вә килли шистлә-

риндән тәшкил олунмушдур. Бә'зи зирвәләрин (Гочадәрәбашы, Кирјаганыт вә с.) һүнд. 3000 *м*-дән артыгдыр. Гудјал, Гарачај, Вәлвәлә вә с. чајларын дәрәсилә кәсилмишдир. Алп вә субалп чәмәнләри илә өртүлүдүр. Јај отлағы кими истифадә олунур.

ГАЈЧЫ—мүхтәлиф материаллары кәсмәк үчүн аләт вә ја машын. Е.ә. 3 әсрдән мә'лумдур. Илк Г.-лар гөвсәохшар, јајлы метал лөвһә илә бирләшдирилмиш 2 бычагдан ибарәт олмушдур. Г.-нын әсас ишләк һиссәси материалы кәсән бир чүт (јахуд бир нечә чүт) бычагдыр. Әл Г.-сы илә парча, кағыз вә б. материаллар кәсилир. Мәишәтдә вә тибдә ишләдилән, һәмчинин чилинкәр, дәрзи вә с. Г.-лары да олур. Мүхтәлиф материаллары кәсмәк үчүн стасионар вә кәздириләбилән (дискли вә дүзхәтли бычаглары олан) гурулушлар тәтбиг един. Металдан һазырланмыш тәбәгә вә золаг материаллар, борулар, фасонлу прокат профилләр вә с. даһа күчлү машынларда кәсилир. Машын Г.-сы електрик (даһа чох ишләдилир), һидравлик, јахуд пневматик интигаллы, һәмчинин көмәкчи механизмләри олан аваданлыгдыр. Ишләк һиссәнин гурулушуна көрә паралел бычаглы, маили вә даирәви (дискли) Г.-лар вар. Кәсмә гүввәси 25 *Мн* (2500 *тг*) олан белә машынларда галынлығы 60 *мм*-ә гәдәр полад тәбәгәләр, диаметри 165 *мм*-дәк даирәви прокаты кәсмәк олар. 5 *мм*-дәк галынлыглы полад тәбәгәләри кәсән, чәкиси 8 *кг*-дәк, күчү 1 *квт*-дәк олан Г.-лар механикләшдирилмиш әл машынларына аиддир.

ГАККЕЛ Јаков Модестович (12.5. 1874, Иркутск — 12.12.1945, Ленинград) — тәјјарәгајырма вә тепловозгајырма саһәсиндә совет алими вә конструктору, РСФСР әмәкдар елм вә техника хадими (1940). 1909—12 илләрдә өз лајиһәләри әсасында бир сыра орижинал тәјјарәләр (Г-III маркалы фүзелјажлы биплан, Г-IV маркалы бирдајаглы биплан, Г-V маркалы һидротәјјарә-амфибија вә с.) гурашдырмышдыр. 1924 илдә Г.-ин лајиһәси әсасында дүнјада илк күчлү тепловозлардан (күчү тәгр. 1000 *а.г.* олан) бири һазырланмышдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Самолеты Я. М. Гаккеля, «Вестник воздушного флота», 1952, № 4; Ученые и изобретатели железнодорожного транспорта. Сб. статей, М., 1956

ГАЛА (әр. قلعة) — узунмүддәтли даирәви мүдафиә үчүн һазырланмыш, даими гарнизону, силаһлары, еһтијатлары олан вә мүстәгил идарә олунан стратежи әһәмијјәтли мәнтәгә (шәһәр). Ибтидаи ичма чәмијјәтиндә илк Г.-лар мөһкәмләндирилмиш мәскәнләр шәклиндә иди. Бу мәскәнләр торпаг бәндләр, ағач, кәрпич, даш вә с. диварларла әһатә олунурду. Сонралар һасарларын әтрафында адәтән су илә долдурулан дәрин хәндәкләр газылырды. Иншаат ишләринин тәкмилләшмәси вә учуз ишчи гүввәсинин мөвчудлуғу гәдим шәһәрләр әтрафында квадрат вә ја даирәви шәкилли гүлләли диварлар чәкмәјә имкан верди. Диварларын һүнд. 9—10 *м*-ә, бә'зи һалларда 30 *м*-ә чатырды. Диварларын галынлығы һүнд.-нүн 1/3 һиссәсини тәшкил едирди. Диварларда мазғаллар дүзәлдилир, јухарысы дишвары шәкилдә һөрүлүрдү. Г. бүрчләри чохмәртәбәли тикили шәклиндә олуб мүстәгил мүдафиә үчүн учалдылырды. Шәрг өлкәләриндә бир нечә сәддли Г.-шәһәрләр мөвчуд иди (мәс., Суз ш.). Гулдар дөвләтләрин бир чох шәһәри (Карфакен, Рома, Бизанс, Гәбәлә вә с.) ејни заманда Г. идиләр. Г.-нын ичәрисиндә сонунчу дајаг мәнтәгәси кими *ичгала* (јунанларда *акропол*, ромалыларда *капитоли* адланырды) тикилирди. Орта әсрләрдә Гәрби Авропа өлкәләриндә мөһкәмләндирилмиш Г.-гәсрләр варды.

Русијада Г.-лар тикилмәсинә 10—11 әсрләрдә башланмышдыр. Артиллеријанын јаранмасы (14 әср) вә хүсусилә чугун мәрмиләрин кәшф олунмасы (15 әср) Г.-ларын гурулушуну дәјишмәји тәләб едирди. Одур ки, Г. диварларыны даһа алчаг вә галын, бүрчләри исә диварлар һүнд.-дә, һәм дә кениш саһәли тикмәјә башладылар. Чохсајлы ордуларын јаранмасы илә (18 әсрин сону—19 әсрин әввәли) Г.-ын һәрб сәнәтинин јени принсипләринә ујғунсузлуғу үзә чыхды. Г. һасарларынын гаршысында хүсуси истеһкамлар—*фортлар* јарадылмаға башлады. Биринчи вә Икинчи дүнја мүһарибәләри арасындакы дөврдә бүтүн дөвләтләр тәдричән гуру сәрһәдләринин јени мөһкәмләндирмә формаларына—истеһкам р-нларына (*мөһкәмләндирилмиш рајонлар*) вә истеһкам золагларына кечдиләр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин әввәлиндә Брест галасынын мүдафиәчиләри алман-фашист ишғалчыларына гәһрәманчасына мүгавимәт көстәрдиләр.

Азәрб.-да ән гәдим Г.-лар сиклоп тикинтиләридир. Сасаниләр дөврүндә бир сыра Г. (Бејләган, Бәрдә, Шәмкир, Шамахы вә с.) тикилмишдир. Азәрб.-да Г.-ларын әсасән, үч типи олмушдур: 1) мә'бәдләри вә дин хадимләринин әмлакыны горумаға хидмәт едән Г.-лар. Ләкит мә'бәди (Гах р-ну), Ковургала (Ағдам р-ну), Ханәкаһ (Пирсаат чајы кәнарында) вә с. Г.-лар бу гәбилдәндир. 2) Феодал шәһәрләринин јаранмасы илә мејдана кәлмиш шәһәртипли Г.-лар. Бу типли Г. бә'зән ики вә үчгат диварла вә хәндәклә әһатә олунурду. Бу Г.-лар үчүн дөрдкүнч, даирәви вә јарымдаирәви бүрчләр характерикдир. Гәбәлә, Дәрбәнд, Кәнчә, Бејләган вә Бакы Г.-лары шәһәртипли Г.-лара мисалдыр. 3) Сығыначаг ролу ојнајан Г.-лар. Бунлар даһа мөһкәм вә әлчатмаз јерләрдә тикилирди. Мәс., Чыраггала, Чаванширгала, *Әлинчәгала*, *Күлүстан галасы*, *Гыз галасы* (Бакы), *Буғурт галасы* вә с.

ГАЛА, Гәл'ә—Шуша ш.-нин (әтрафына чәкилмиш гала диварларына көрә) халг арасында ишләдилән ады. Бах һәмчинин *Шуша*.

ГАЛА—Азәрб.ССР Әзизбәјов р-нунда (Бакы шәһәр совети) шәһәр типли гәсәбә (1936 илдән). Г. гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән (Шүвәлан) 10 *км* ч.-г.-дә, Гала електрик д.ј. ст.-ндан 3 *км* аралыдыр. Електрик тә'мири з-ду, гушчулуг фермасы, зејтун с-зу, 3 үмумтәһсил мәктәби, техники пешә мәктәби, клуб, китабхана, 2 ушаг бағчасы вә көрпә еви, 3 тибб мәнтәгәси вар.

Г. орта әсрләрдә салынмышдыр. 14 әсрдә тикилмиш гала-истеһкам (кәндин ады да еһтимал ки, бурадандыр) Г.-нын һәмин дөврдә мүһүм јашајыш мәнтәгәси олдуғуну сөјләмәјә имкан верир. Г.-дакы гәбиристанда «Мәһәммәд имарәти» адлы дөрдкүнч түрбә вар. Түрбәнин әр. јазылмыш китабәсиндә онун 1624/25 илдә тикилдији көстәрилир. Гәбиристанда археоложи вә епиграфик абидәләр дә чохдур. Г.-да, һәмчинин овдан (1655), 3 мәсчид (18 әср), сәрдабалар комплекси (18—19 әсрләр) вә с. вар.

Әд.: Кәримзадә С. Д., Гала кәндиндә XVII әсрә аид бир абидә, Азәрб.ССР ЕА Мә'рузәләри, ч. 7, 1951, № 3; Не'мәтова М. С., Азәрбајчанын епиграфик абидәләри, Б., 1963.

ГАЛА ГОЈУНУ—Азәрбајчанын габајунлу, јағлы гујруглу, әтлик-сүдлүк јерли гојун популјасијаларындан бири. Абшеронун Зирә вә Гала к.-ндә халг селексијасы јолу илә јарадылмышдыр. Башы ири, бојну узунсов вә әтли, дөшү енли, ајаглары узундур. Гојунлар бујнузсуз, гочларын чоху бујнузлудур. Рәнки, әсасән, күрән вә боздур. Гочлары 56—100 *кг*, гојунлары 48—76 *кг* олур. Гујруғу саллагдыр вә ики һиссәдән ибарәтдир. Орта һесабла 6,3—10 *кг*-дыр (бә'зән 15 *кг*-дан чох). Гочлардан илдә орта һесабла 3,4—4,5 *кг*, гојунлардан 2,85 *кг* јун гырхылыр. Иллик сүд сағымы 61 *кг*-а гәдәрдир. Һәр 100 доғар гојундан 102—110 гузу алыныр.

ГАЛА ДӘСТӘСИ—Абшерон нефтлигазлы саһәсиндә Мәһсулдар гатын алт шө'бәсинин ашағы һиссәси. Илк дәфә 1939 илдә В. А. Горин мүәјјән етмишдир. Боз рәнкли гумлу кил, галын гум вә алевролит лајларындан ибарәтдир. Характер фаунасы остракод вә фораминиферләрдән Paracypiris liventalina Schn., Cythere (Leptocythere) camelli Liv. вә с.-дир. Г.д.-ндә зәнкин нефт јатаглары вар. Галынлығы 430 *м*-ә чатыр.

ГАЛА ИБН КӘНДМАН (قلعة ابن كندمان), Ибн Кәндман галасы—орта әсрләрдә *Арранда* гала-шәһәр. Бәрдә—Тифлис тичарәт јолу үзәриндә (Бәрдә—Кәнчә—Шәмкур—Хунан—Гала ибн Кәндман—Тифлис) јерләширди. Әрәб мүәллифләриндән Мүгәддәси, Идриси, Истәхри, Ибн Һавгәл вә б. Г.и.К. һаггында мә'лумат вермишләр. Мүгәддәсинин мә'луматына көрә Хунандан Г.и.К.-а 1 мәрһәлә (тәгр. 12,5 *км*), Г.и.К.-дан Тифлисә исә 2 мәрһәлә (тәгр. 25 *км*) иди. Еһтимал ки, галанын әсл ады олан Ибн Кәрдман (Кардман, Гардман) катибләр тәрәфиндән сәһвән Ибн Кәндман кими јазылмышдыр. Алман шәргшүнасы И. Марквартын фикринчә, Г.и.К. Күрлә Храм чајынын говушдуғу индики Гызгала харабалығынын јериндә олмушдур.

Әд.: Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајчан һаггында, Б., 1974; Бунијатов З. М., Albanica III, Изв. АН Азерб. ССР (серия общественных наук), 1964, № 4; Margwart J., Das itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen weltkarte, Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaucasien, Wien, 1928.

ГАЛА НЕФТ ЈАТАҒЫ — Абшерон ј-а-нын ш. һиссәсиндә, Бакы ш.-нин 32 *км*-лијиндәдир. Кеоложи гурулушунда Абшерон, Акчагыл мәртәбәләри вә Мәһсулдар гат чөкүнтүләри өјрәнилмишдир. Бир нечә гујуда Понт мәртәбәсинин (үст һиссәси) чөкүнтүләри дә ачылмышдыр. Јатаг асимметрик брахиантиклинал гырышыгла әлагәдардыр.

Гырышыг тектоник позулмаларла мүрәккәбләшмишдир. Ч.-ш. периклиналын оху јахынлығында Көһнә Гала вә Түркан саһәләри вар. Г.н.ј. саһәсиндә сәнаје әһәмијјәтли нефт-газ јатағы илк дәфә 1932 илдә кәшф едилмишдир. Бурада Мәһсулдар гатын бүтүн дәстәләри («Фасилә»дән башга), Көһнә Гала, Түркан саһәләриндә исә јалныз Гырмакиалты вә Гала дәстәләри нефтлидир.

ГАЛААЛТЫ—Азәрб.ССР Дәвәчи р-нунун Јеникәнд советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 15 *км* ч.-да, Килкилчај д.ј. ст.-ндан 11 *км*, Бакы — Дәрбәнд шосе јолундан 10 *км* аралы, Чыраггаја (Чыраггала) д.-нын (Јан силсилә) шм.-ш. јамачындадыр. Әһ. 74 (1978); һејвандарлыг вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Јахынлығында мүаличә әһәмијјәтли минерал су чыхыр (бах *Галаалты*).

ГАЛААЛТЫ — балнеоложи курорт; Азәрб.ССР Дәвәчи р-ну әразисиндә, Чыраггаја (Чыраггала) д.-нын (Јан силсилә) јамачында, 650—700 *м* һүнд.-дә, *Галаалты* к. јахынлығындадыр.

Әсас мүаличә васитәси ејниадлы булагдан ахан минерал судур. Күндәлик дебити 20—40 мин *л*-дир. Азча нефт вә күкүрд газы гохусу верир. Һидрокарбонатлы-калсиумлу-магнезиумлудур. Минераллашма дәрәчәси тәгр. 0,8 *г/л*, темп-ру +13°С-дир. Тәркибиндә һәлл олмуш үзви маддәләр (фенол, алифатик туршулар, битум вә с.) вә бир чох микроелемент дә вар. Физики вә кимјәви хассәләри *Трускаветс* курортунун «Нафтусја» сујуна јахындыр. Г.-да 200 чарпајылыг санаторија вар (1976). Бурада гарачијәр вә өд јоллары илтиһабы, сидик дашы вә бөјрәјин хроник илтиһабы хәстәликләри, сидик туршулу диатезләр вә с. мүаличә едилир. Иглими вә ландшафт көзәллији функсионал синир хәстәликләринин мүаличәсинә јахшы тә'сир көстәрир. Г.-да 500 чарпајылыг санаторија-профилакторија тикмәк нәзәрдә тутулмушдур (1978—79).

ГАЛАБӘЈИ — ханлыглар дөврүндә Азәрб.-да гала рәиси (шәһәр коменданты). Г. асајишин горунмасына вә галанын мүдафиәсинә чавабдеһ иди. Г.-нин ихтијарында силаһлы кешикчи дәстәләри олурду. Шәһәр дарғасы (кәләнтәр) илә Г. арасында вәзифә бөлкүсү, адәтән, гарышыг иди. Шәһәрин кечә кешикчиләри һәм дә Г.-јә табе иди. Бә'зи шәһәрләрдә (Шуша вә с.) Г.-нин ихтијарында папагчы, башмагчы дүканлары да олурду. Г. вәзифәси ирси дејилди. Г.-ләр адәтән, маафлардан (веркидән азад оланлар) тә'јин едилирди.

ГАЛАҒАЈЫН — Азәрб.ССР Сабирабад р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 2 *км* ч.-да, Сабирабад—Саатлы шосе јолу кәнарында, Муған дүзүндәдир. Әһ. 4513 (1978); памбыгчылыг, тахылчылыг, бостанчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вә автомат телефон ст. вар.

ГАЛАҒАН—Азәрб.ССР Хачмаз р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 15 *км* ч.-ш.-дә, Чархы д.ј.ст.-ндан 3 *км* аралы, Чағачыг чајынын саһилиндә, Самур-Дәвәчи овалығындадыр. Әһ. 569 (1977); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси вар.

Г.-ын шм.-г. гуртарачағында, Чағачуг чајынын сол саһилиндә орта әсрләрә аид јашајыш јеринин галыглары вар. Г.-да кениш археоложи газынты апарылмамышдыр. Кәшфијјат характерли газынтылар заманы топланмыш мадди мәдәнијјәт нүмунәләри ичәрисиндә еркән орта әсрләр үчүн сәчијјәви олан кил габ гырыглары вә орта әсрләрдә кениш истеһсал олунан ширли керамика нүмунәләри даһа чохдур. Бунлар Г.-да вә онун әтрафында 4—13 әсрләрдә јашајыш јеринин олдуғуну көстәрир.

ГАЛАЈ (лат. Stannum), Sn—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин IV групундадыр; ат.н. 50, ат. к. 118,69-дур; ағыр, јумшаг, пластик, күмүшү-ағ, парлаг металдыр; бәрклији Бринеллә көрә 3,9—4,2 *кгг/мм*^{2}, сыхлығы 7290 *кг/м*^{3}-дир; 231,9°С-дә әријир, 2270°С-дә гајнајыр. Тәбии Г. күтлә әдәдләри 112, 114—120, 122 вә 124 олан 10 изотопдан ибарәтдир; ^{124}Sn зәиф радиоактивдир; ән чох јајыланы (33%-ә јахын) ^{120}Sn-дир. Мүхтәлиф нүвә реаксијаларында (мәс., уран вә ториум парчаландыгда) алынан 10-дан артыг сүн'и радиоактив изотопу мә'лумдур. Г. Јер габығынын јухары тәбәгәләри үчүн характерик елементдир, литосфердә күтләчә мигдары $2{,}5\cdot10^{-4}$%-дир.

Г.-ын мис илә әринтиси олан тунч һәлә ерамыздан әввәл 4-чү минилликдә мә'лум иди. Г. минералларындан *касситерит* вә *станнинин* бөјүк сәнаје әһәмијјәти вар. Әсасән, ики аллотроп модификасијада олур: ади, ағ Г. (β-Sn, сыхлығы 7290 *кг/м*^{3}) вә боз Г. (α-Sn, сыхлығы 5850 *кг/м*^{3}). Сојудугда (хүсусән —33°С-дә) ағ Г. боз Г.-а чеврилир, бу заман онун хүсуси һәчми хејли (25,6%) артдығындан метал, киршан кими нарын тоз һалына кечир (бах *Галај тауну*).

Г. гуру вә нәм һавада 100°-дәк темп-рда демәк олар ки, оксидләшмир, үзәриндә әмәлә кәлән назик сых SnO_2 пәрдәчији ону оксидләшмәкдән горујур. Гүввәтли туршуларын дурулашдырылмыш мәһлулунда јаваш, гаты исти мәһлулунда исә тез һәлл олур. Оксидләшмә дәрәчәси +2 вә +4-дүр. Икивалентли бирләшмәләри гүввәтли редуксијаедичи маддәләрдир. Һаванын оксикени Г.-ын сәтһиндә *галај 4-оксид* пәрдәчији әмәлә кәтирир, о да сәтһ тәбәгәсинин пассивләшмәсинә сәбәб олур. Г.-ын һидроксидләри амфотердир; Г. гаты гәләвиләрдә һәлл олдугда һидрокени чыхарыб станнит (мәс. Na_2SnO_2) вә станнатлар (мәс., Na_2SnO_3) әмәлә кәтирир. Г. һидрокенлә билаваситә бирләшмир, һалокенләрлә SnX_2 вә SnX_4 тәркибли бирләшмәләр верир.

Г. касситерит минералыны (SnO_2) вә ја дикәр филизләринин консентратыны електрик собаларында, ја да аловла гызан ади собаларда көмүрлә биркә әритмәклә (редуксија етмәклә) истеһсал олунур. Онун үмуми һасилатынын тәгр. 40%-и консерв габлары үчүн тәнәкә дәмир һазырланмасына вә мис габларын галајланмасына, јердә галаны подшипник вә мәтбәә әринтиләри, леһим вә с. истеһсалына сәрф олунур (бах *Галај әринтиләри*). Бә'зи бирләшмәләри одадавамлы бојаг (мина, шир) һазырладыгда, парчаларын бојанмасында вә с. ишләдилир. Г.-дан декоратив-тәтбиги сәнәт ишләриндә гәдимдән бәри кениш истифадә едилир.

Г. һејван вә битки организмләриндә раст кәлән микроелементләрдәндир.

Әд.: Некрасов Б. В., Үмуми кимја, Б., 1965; Глинка Н. Л., Общая химия, 20 изд., М., 1978.

ГАЛАЈ 4-ОКСИД, SnO_2—дөрдвалентли галајын оксикенли бирләшмәси. Суда һәлл олмур, тәбиәтдә *касситерит* минералы шәклиндә тапылыр, туршу вә гәләви мәһлулларынын тә'сиринә гаршы мүстәсна дәрәчәдә давамлыдыр, карбон, һидрокен вә с. илә асан редуксија олунур. Сәнаједә галајы оксикендә јандырмагла алыныр. Истијәдавамлы миналар вә гурғушун-галај ширләри һазырланмасында ишләдилир.

ГАЛАЈ 4-СУЛФИД, SnS_2 — дөрдвалентли галајын күкүрдлү бирләшмәси. Гызылы-сары кристал маддәдир, суда демәк олар ки, һәлл олмур, гәләвиләрдә һәлл олараг тиостаннатлар Na_2SnS_3 вә $Na_2Sn(OH)_6$ әмәлә кәтирир. Зәрвараг адланан кристалындан (SnS_2) ағач, кипс вә с. мә'мулаты гызылы рәнкә бојамаг үчүн ишләдилән бојаглар һазырланыр.

ГАЛАЈ ӘРИНТИЛӘРИ—галај әсаслы әринтиләр. Г.ә.-нин тәркибинә мүхтәлиф нисбәтләрдә Pb, Sb, Cu, Zn, Cd вә с. елементләр дахилдир. Г.ә.-нин әримә темп-ру ашағыдыр, мөһкәмлији вә бәрклији аздыр. Г.ә. коррозијаја гаршы давамлыдыр; бә'зиләри јахшы антифриксион хассәләрә маликдир. Г.ә. әсасән, асанәријән әринтиләр, јатаг материаллары (бах *Антифриксион материаллар*, *Баббит*) вә леһим кими тәтбиг едилир.

Әд.: Металлургия олова, М., 1964; Бокштейн С. З., Строение и свойства металлических сплавов, М., 1971.

ГАЛАЈ ТАУНУ—галајын модификасијалары олан ағ галајын боз галаја чеврилмәси нәтичәсиндә галај мә'мулатын дағылыб киршан кими нарын тоз һалына кечмәси. Дағылманын сәбәби, металын хүсуси һәчминин кәскин сүрәтдә (25,6%) артмасыдыр. Ади (ағ) галајдан һазырланмыш мә'мулата боз галај һиссәчикләри тохундугда онун дағылыб нарын тоз шәклини алмасы просеси «таун хәстәлији» кими сүр'әтлә јајылыр (јајылма сүр'әти —33°С-дә максимума чатыр). Галајын тәркибиндә гурғушун вә с. олмасы просесин сүр'әтини азалдыр. Инкилис тәдгигатчысы Р. Скоттун Чәнуб гүтбүнә експедисијасы, кәмининин галајла леһимләнмиш маје јаначаг габларынын «таундан» дағылмасы нәтичәсиндә һәлак олмушдур (1912).

ГАЛАЈ ФИЛИЗЛӘРИ—игтисади чәһәтчә тәркибиндән галај металынын алынмасы мәгсәдәујғун һесаб едилән тәбии минерал агрегатлары. Г.ф.-нин тәркибиндә волфрам, гурғушун, мис, күмүш вә с. гатышыглар да олур. Сәнаје әһәмијјәтли мүһүм минераллары касситерит (галај—78,8%) вә станниндир (галај—27,5%). Илкин вә сәпинти јатаглар (галајлы филиз јатагларынын ашынмасындан) әмәлә кәтирир. Илкин јатагларда галајын мигдары 1,5—2%, сәпинти јатагларда исә 0,01—0,1% олдугда сәнаје әһәмијјәтли һесаб едилир. Илкин јатаглар мәншәјинә вә минераложи тәркибинә көрә үч формасијаја бөлүнүр: пегматит, касситерит-кварс, касситерит-сулфид. Бунлар турш тәркибли гранит вә гранодиорит интрузијалары илә әлагәдардыр. Дүнја галај еһтијатынын тәгр. 70%-и сәпинти јатаглардадыр. Галајын 75%-и мәһз бу јатаглардан алыныр. Јатаглары ССРИ-

дә Карелија, Забајкалје, Газахыстан, Узаг Шәрг, харичдә Бирма, Таиланд, Боливија, Индонезија, Мексика, АБШ вә с. јерләрдәдир.

ГАЛАЈБУҒУРТ — Азәрб.ССР Шамахы р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 20 *км* шм.-г.-дә, Ағсу чајынын сағ саһилиндә, Нијалдағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 639 (1978); һејвандарлыг, тахылчылыг вә бағчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, орта әсрләрә аид *Буғурт галасы* вар.

ГАЛАЈИ-МИР — Тач.ССР-ин Нәсир Хосров (кечмиш Кобадиан) гәс.-ндә чохтәбәгәли шәһәр харабалығы. Газынтылар заманы е.ә. 1-чи миниллијин орталарындан ерамызын 1—2 әсрләринә гәдәрки дөврү әһатә едән Бәлх (Бактрија) тикилиләринин галыглары вә мадди мәдәнијјәт нүмунәләри тапылмышдыр. М. М. Дјаконов Г.-М. вә јахынлығындакы Кејгубадшаһ ш. харабалығындакы тәдгигатлара әсасән, Шимали Бәлх абидәләринин 5 ардычыл тарихи-мәдәни мәрһәләдән (Кобадиан 1 — 5) ибарәт стратиграфик чәдвәлини тәртиб етмишдир.

Әд.: Дьяконов М. М., Археологические работы в нижнем течении реки Кафирнигана (Кобадиан) (1950—1951 гг.), МИА СССР, М.—Л., 1953, № 37; Забелина Н. Н., Раскопки на городище Калаи-Мир, јенә орада.

ГАЛАЈИ-МУҒ — Орта Асијада бир сыра археоложи абидәнин ады; ән мәшһуру Пәнчикәнддән (Тач.ССР) 80 *км* ш.-дә, Муғ дағындакы галадыр. 1933 вә 1946 илләрдәки газынтылар заманы согдиләрин мәдәнијјәт вә инчәсәнәтини характеризә едән әшјалар тапылмышдыр. Тапынтылар арасында Пәнчикәнд һакими Диваштичин (8 әср) вә јахын адамларынын архивинин галыглары (дәри, кағыз вә ағач үзәриндә согд, әрәб вә Чин дилләриндә јазылмыш гијмәтли әлјазмалар), 400-дән чох мадди мәдәнијјәт нүмунәләри (зәнкин кил вә шүшә мә'мулаты, ипәк парча галыглары), сиккәләр вә с. тапылмышдыр.

Әд.: Согдийский сборник, Л., 1934; Якубовский А. Ю., Итоги работ Согдийско-Таджикской археологической экспедиции в 1946—1947 гг., МИА СССР, М.—Л., 1950, № 15.

ГАЛАЈЛАМА—әсасән, мисдән вә поладдан һазырланан мә'мулат вә јарымфабрикат сәтһләринин коррозијадан горунмаг үчүн назик галај тәбәгәси илә өртүлмәси. Г., әсасән, гызмар вә електролитик үсулларла апарылыр. Гызмар Г.-да мә'мулат әридилмиш галајын ичинә батырылыр. Бу үсулла адәтән тәбәгәшәкилли мә'мулатлар галајланыр. Мүрәккәб конфигурасијалы мә'мулатлар үчүн башлыча олараг електролитик үсул тәтбиг едилир. Бу үсулда мә'мулатын батырылдығы електролитдән електрик чәрәјаны бурахылмагла галај мә'мулатын сәтһинә чөкдүрүлүр (бах *Галванотехника*). Електролитик Г.-да туршу вә гәләви електролитләрдән истифадә олунур. Гәләви електролитләр бәрабәр галынлыгда һамар өртүк јаратдығындан даһа кениш тәтбиг едилир. Електролитик Г.-да өртүкдәки мәсамәләри јох етмәк үчүн өртүјү алов вә ја јүксәк тезликли чәрәјан васитәсилә әријәнәдәк гыздырыб, јенидән сојудурлар. Јемәк габларынын, бә'зи машын, чиһаз вә апарат деталларынын вә с. сәтһләрини галајлајырлар.

ГАЛАЈЧЫЛАР — Азәрб.ССР Ағдам р-нунун Әлимәдәдли советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 30 *км* шм.-г.-дә, Ағдам—Мардакерт шосе јолундан 4 *км* аралы, Гаварту чајынын сағ саһилиндә, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1087 (1977); һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта вә ибтидаи мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГАЛАЈЧЫЛЫГ — мис габларын пас атмамасы үчүн галајланмасы илә әлагәдар пешә саһәси. Галајчылар пахырланмыш мис габлары күрәдә гыздырдыгдан сонра нашатыр тозу (аммониум-хлорид) илә сүртүб үстүндән галај чәкирдиләр. Г. хүсусилә Дағыстанда, һәмчинин Азәрб.-да (Бакы, Губа, Шәки, Кәнчә, Нахчыван, Шамахы вә Лаһычда) кениш јајылмышды. Азәрб. ССР-ин бә'зи шәһәр вә р-нларында инди дә галајчы е'малатханалары вар.

Әд.: Гулијев Һ., Тағызадә Н., Метал вә халг сәнәткарлығы, Б., 1968,

ГАЛАКӘНД—Азәрб.ССР Кәдәбәј р-нунун Рүстәм Әлијев советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 17 *км* ч.-да, Шәмкир чајынын (Шамхор чајынын голу) саһилиндә, Шаһдағ силсиләсинин шм.-ш. јамачындадыр. Әһ. 210 (1978); картофчулуг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, ме'марлыг абидәләриндән 16 әсрә аид гала вә көрпү вар.

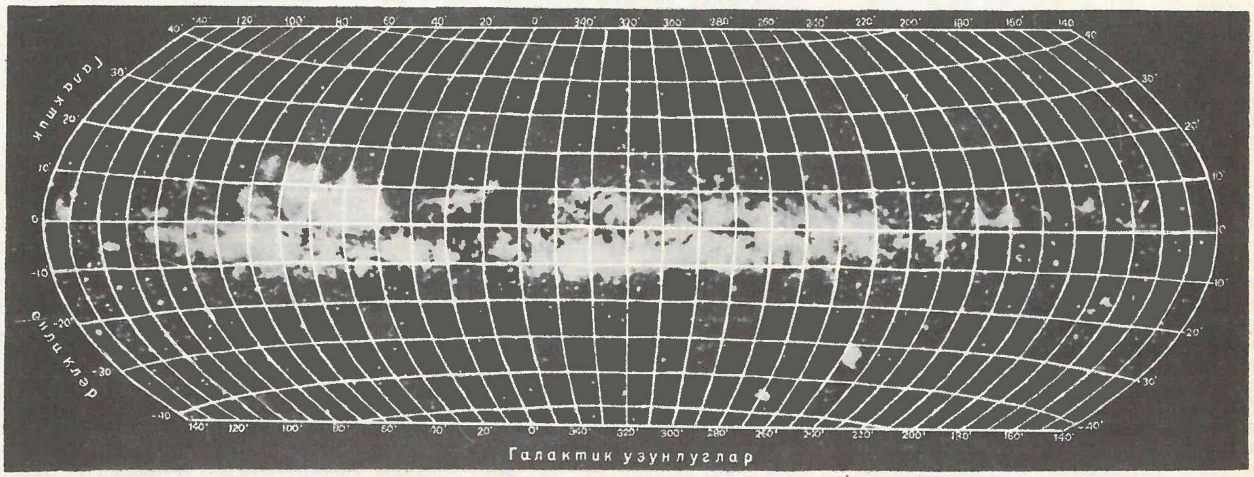
ГАЛАКӘНД МИСӘРИТМӘ ЗАВОДУ — бах *Кәдәбәј-Галакәнд мисәритмә заводлары*.

ГАЛАКТИК ЕНЛИК—бах *Галактик координатлар*.

ГАЛАКТИК КООРДИНАТЛАР — *көј координатлары* системи (Галактик узунлуг вә енлик). Көј сферасыны галактика екваторуна ән јахын олан бөјүк даирә бојунча кәсән мүстәвијә нәзәрән чисмин вәзијјәтини тә'јин едир. Галактик узунлуг галактика екватору илә көј екваторунун кәсишмә нөгтәсиндән *көј екватору* илә бөјүк даирәнин кәсишмә нөгтәсинәдәк олан гөвслә, галактик енлик исә көј чисминә доғру истигамәтлә галактика екватору мүстәвиси арасындакы бучагла тә'јин олунур.

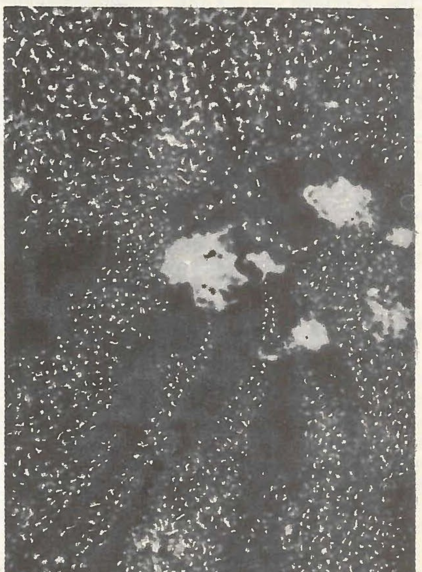
ГАЛАКТИК УЗУНЛУГ—бах *Галактик координатлар*.

ГАЛА́КТИКА (јун. galaktikós —сүдлү), Ағ Јол, Сүд јолу, Кәһкәшан—Күнәш системинин дә дахил олдуғу улдузлар системи. Буна «бизим» Галактика да дејилир. Г.-ја бир чох улдуз топасы вә улдуз ассосиасијасы, Күнәш системи, газ-тоз думанлыглар, улдузлараpасы газ-тоз һиссәчикләри вә с. дахилдир. Онларын әсас һиссәси ени 30 мин *пс* галынлығы 4 мин *пс* олан линзајабәнзәр формалы, аз һиссәси исә радиусу 15 мин *пс* олан күрәви һәчмдә топланыр. Г.-нын бүтүн објектләри бир-бири илә динамик бағлы олан ваһид систем тәшкил едир вә Г. мәркәзи әтрафына доланыр. Јердән бахдыгда Г. *Ағ Јол* шәклиндә вә ајры-ајры улдузлар чохлуғу кими көрүнүр. Улдузлар вә улдузлараpасы газ-тоз маддә Г.-да гејри-бәрабәр пајланыр. Онлар, әсасән, Г.-нын фырланма охуна перпендикулјар олан симметрија мүстәвисиндә топланыр. Бу мүстәвинин көј сферасы илә кәсишмә хәтти *галактика екватору* адланыр. Г.-нын күтләси Күнәшинкиндән 10^{11} дәфә бөјүкдүр ($\sim 10^{44}$ *г*). Галилеј ашкар етмишдир ки, Ағ Јол чохлу мигдарда зәиф улдузлардан ибарәтдир. Г.-нын ардычыл өјрәнилмәсинә В. *Һершелин* тәдгигатлары илә башланылмышдыр. О, мүхтәлиф истигамәтләрдә телескопла көрүнән улдузларын сајына әсасән сөјләмишдир ки, Г. мәрчијәохшар басыг формададыр. В. Ј. Струве Г.-дакы улдузларын һәчмчә пајланма сыхлығынын Г. мүстәвиси истигамәтиндә артдығыны, улдузлараpасы фәзада ишығын удулмасыны вә Күнәшин Г. мәркәзиндән кәнарда јерләшдијини ашкара чыхармышдыр (1847). Американ астроному Һ. Шепли Күнәшин Г. мәркәзиндән кәнарда, Г. мәркәзинин исә Охатан бүрчүндә јерләшдијини гәти сүбута јетирди. Ј. *Оорт* Г.-нын екваториал диаметрини вә Күнәшин Г. мәркәзиндән 10 мин *пс* мәсафәдә јерләшдијини тә'јин етди. Г.-нын мәркәзә јахын һиссәләринин кәнар һиссәләрә нәзәрән даһа бөјүк сүр'әтлә фырландығы ашкар олунду. Күнәшин Г. мәркәзи әтрафына бир дөвр мүддәти тәгр. 180 млн. илдир. Совет астроному Б. А. Воронтсов-Велјаминов вә американ астроному Р. Трамплер улдузлараpасы фәзада ишығын удулмасыны кәмијјәтчә тә'јин етди вә ону мүшаһидәләрдә нәзәрә алмаг үчүн үсуллар верди. Бу, улдузларагәдәрки мәсафәни вә Г.-нын өлчүсүнү дәгиг тә'јин етмәјә имкан јаратды. Г.-ны тәшкил едән објектләрин бир сыра үмуми чәһәти, кинематик, физики вә гурулуш характеристикаларынын бир-бириндән фәргләнмәси ашкар едилмишдир. Г. гурулушунун өјрәнилмәсинә әсасән улдузлараpасы маддә илә улдузларын кинетик әлагәси мүәјјән олунмушдур. Ағ Јолун сечилмиш областларында Г. А. Шајн вә П. П. Паренагонун планлары әсасында күлли мигдарда улдузун фотометријасы вә спектрал тәснифаты апарылмышдыр. Совет астрономлары инфрагырмызы шүаларда илк дәфә Г. нүвәсинин хәјалыны алмышлар. 1950 илин мүшаһидәләриндән ајдын олмушдур ки, Г. спиралвары голлара маликдир. *Радиоастрономија* васитәсилә Г. һаггында күлли мигдарда јени мә'лумат әлдә едилмиш, улдузлараpасы фәзада чохлу радиошүаланма мәнбәләри ашкар олунмушдур. Радиоастрономик мүшаһидәләр Г.-да нејтрал һидрокенин мигдарыны вә пајланмасыны, онун дахили гурулушунун үмуми хүсусијјәтләрини өјрәнмәјә көмәк едир. Г. нүвәси улдузлараpасы маддә илә сых өртүлдүјүндән оптик мүшаһидәләр заманы көрүнмүр. Радиомүшаһидәләр Г. нүвәсинин актив олдуғуну, орада күлли мигдарда маддә вә енержинин топландығыны көстәрмишдир. Г. мүстәви, аралыг вә күрәви алтсистемләрдән ибарәтдир. Мүстәви алтсистемә исти-чаван улдузлар, узундөврлү сефеид типли дәјишән улдузлар, улдуз ассосиасијалары, дағыныг улдуз топалары вә газ-тоз маддәләр дахилдир. Онлар һамысы Г. мүстәвисиндә өлчүсү 1500 *пс* олан екваториал диск әмәлә кәтирир. Бу улдузларын орта јашы 3 млрд. илдир. Күрәви алтсистемә субчыртдан улдузлар, сары вә гырмызы нәһәнк улдузлар, гысадөврлү сефеид типли дәјишән улдузлар, күрәви улдуз топалары дахилдир. Бу објектләр радиусу 30 мин *пс* олан күрә дахилиндә топланыр. Онларын јашы 5 млрд. илдән чохдур, Г.-нын галан објектләри исә аралыг алтсистем тәшкил едир. Алтсис-

Бүтүн көј гүббәсиндә Ағ Јол.

темләрдәки улдузларын һәрәкәт сүр'әти вә кимјәви тәркиби бир-бириндән фәргләнир. Бу, алтсистемләри тәшкил едән улдузларын Г.-нын мүхтәлиф һиссәләриндә вә бир-бириндән фәргли шәраитдә јарандығыны көстәрир. Бүтүн Г. кениш газ мүһит ичәрисиндә јерләшир. Бу мүһит бә'зән г а л а к т и к т а ч адланыр. Г. мәркәзиндән онун симметрија мүстәвиси бојунча спиралвары голлар ајрылыр. Бу голлар Г. нүвәсини бүрүјәрәк кенишләнир вә парлаглығыны итирир. Г.-нын спиралвары гурулушунун јаранмасы вә инкишафында чазибә, магнитоһидродинамик гүввәләрин вә Г.-нын фырланмасынын бөјүк ролу вар. Спиралвары голларда чох чаван исти улдузларын јерләшмәсиндән мә'лум олур ки, улдузларын јаранмасы Г.-нын бу һиссәләриндә келир. Улдузларын јаранмасы һаггында бир-биринә зидд ики фәрзијјә вар: а) улдузлар улдузлорарасы мүһитдәки газ-тоз маддәдән јараныр. Сыхлығы вә күтләси кифајәт гәдәр бөјүк олан јердә сојуг газ маддәси чазибә гүввәсинин тә'сири илә сыхылараг күрә әмәлә кәтирир. Сыхылма нәтичәсиндә темп-р бу күрә дахилинд милјон дәрәчәјәдәк јүксәлир. Белә шәраитидә истилик нүвә реаксијалары кедир. Булар улдузларын кәләчәк инкишафында һәлледичи рол ојнајыр; б) улдузлар мүәјјән ифрат сых маддәдән јараныр. Белә ифрат сых маддә һәләлик тәбиәтдә мүшаһидә едилмәмишдир Улдузлардан маддә ахыны, улдуз системләринин бөлүнмәси, бир груп галактикада күчлү енержи ајрылмасы вә әтраф мүһитә маддә атылмасы илә нәтичәләнән партлајыш характерли просесләрин мүшаһидәси икинчи фәрзијјәнин доғрулуғуну көстәрир. Г.-нын, әсасән һидрокендән ибарәт газ мүһитин конденсасијасы нәтичәсиндә јарандығы куман олунур. Бунун нәтичәсиндә ағыр елементләрин јаранмасы вә онун гурулушу изаһ едилир.

Иландашыјан бүрчүндә Ағ Јолун бир һиссәси.

Әд.: Бакулин П. И., Кононович Э. В., Мороз В. И., Курс общей астрономии, 3 изд., М., 1974; Уитни Ч., Открытие нашей Галактики, пер. с англ., М., 1975.

ГАЛАКТИКА ДУМАНЛЫГЛАРЫ— Галактикаја дахил олан улдузлорарасы ишыглы вә тутгун газ-тоз булудлар. Нөвләри: диффуз Г.д., планетар Г.д., ифрат јени улдузларын галыглары вә Волф-Рајe типли улдузлар әтрафындакы Г.д.

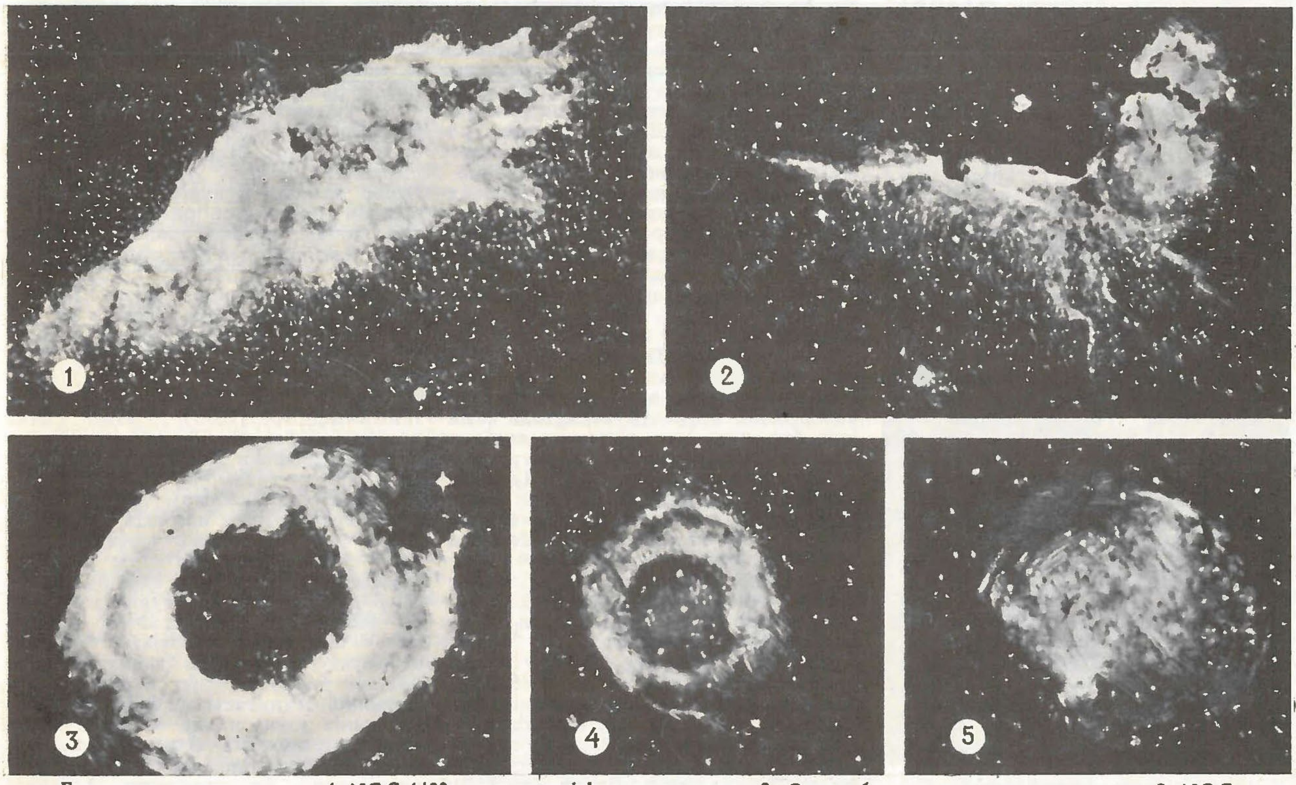
Диффуз Г.д. бучаг өлчүсү бир нечә дәгигәдән бир нечә дәрәчәјәдәк дәјишән конкрет формалы ишыглы вә ја тутгун төрәмәләрдир. Онлар е м и с с и ј а л ы, ә к с е т д и р и ч и вә т у т г у н думанлыглара бөлүнүр. Емиссијалы думанлығын оптик спектри әсасән шүаланма хәтләри, әксетдиричи думанлығын спектри исә зәиф удма хәтләри вә кәсилмәз спектрдир. Тутгун думанлыг ишыгланмајан газ-тоз думанлыгдыр вә көјүн ишыглы фонунун шүаланмасыны удур. Диффуз Г.д. әсасән газ-тоз бирләшмәләриндә јараныр, бә'зән газ-тоз бирләшмәләринин бир һиссәси емиссијалы, дикәр һиссәси әксетдиричи, үчүнчү һиссәси исә тутгун думанлыг кими көрүнүр. Емиссијалы Г.д. ионлашмыш һидрокен областлары олуб, күтләси Күнәшинкиндән ($M_\odot$) 10 дәфә бөјүк, сәтһинин темп-ру 25 000—50 000 K, ишыгланма мәнбәји исти 0 типли улдузлардыр. Емиссијалы Г.д.-нын темп-ру 8000 K-дәкдир. Һәјәчанланма мәркәзиндән узаглашдыгча темп-р бир гәдәр азалыр. 1 *см*^{3} һәчмдә 10—1000 атом олур. Тоз һиссәчикләринин пајланма сыхлығы (күтләчә) газынкындан орта һесабла 100 дәфә аздыр. Диффуз Г.д. типи вә парлаглығы мүхтәлиф олан бир нечә објектдән ибарәт бөјүк комплексләр (күтләси 100—1000 $M_\odot$) јарада билир. Емиссијалы думанлыгла ону әһатә едән нејтрал газ күтләси арасында кәскин сәрһәд вар. Кечид гатынын галынлығы 0,05 *пс*-дир. Емиссијалы думанлыг јүксәк темп-рлу гајнар газын тәзјиги илә кенишләнир вә ионлашма чәбһәси кәнар сојуг газда јајылыр. Улдузлорарасы газын јерли (локал) сыхлашмасы ионлашма чәбһәси илә әһатәләнир. Бу гајда илә емиссијалы Г.д.-ларда кичикөлчүлү ишыглы вә тутгун һиссәләр алыныр. Әксетдиричи Г.д. B5-B9 спектрал синфинә мәхсус парлаг улдузларын ишығыны бөјүксыхлыглы газ-тоз думанлыглар әкс етдирдикдә јараныр. Спектрләри исә бу улдузларынкына охшардыр. Тутгун Г.д. нејтрал һидрокен областларыдыр. Јахынлығында һәјәчанландырычы вә ја ишыгландырычы улдуз олмајан бөјүксыхлыглы газ-тоз булудлар *Ағ Јол* вә ја ишыглы думанлыглар фонунда тутгун төрәмәләр кими көрүнүр. Бөјүксыхлыглы тутгун Г.д. «көмүр кисәләри» адланыр. Тутгун Г.д.-нда темп-р тәгр. 50 K, орта сыхлыг $10^2 - 10^4$ *мол/см*^{3}-дир. Нәзәри тәдгигатлара көрә диффуз Г.д.-нын онлары ишыгландыран улдузларла әлагәси кенетик (үзви) характер дашыјыр: бөјүксыхлыглы газ-тоз комплексләриндә улдузларын диффуз мүһитдән конденсасија јолу илә јаранмасы мүмкүндүр. Бөјүккомплексләр (күтләси $10^3 \div 10^4$ $M_\odot$, темп-ру тәгр. 50 K, өлчүсү исә 10 *пс*-дәк) чазибә дајаныгсызлығы нәтичәсиндә сыхылыр, кифајәт гәдәр бөјүк сыхлыға чатдыгда *протоулдузлар* јараныр вә сыхылмыш һиссәләрә парчаланыр. Гравитасија енержисинин бир һиссәси протоулдузун гызмасына сәрф олунур. Дахилиндә нүвә реаксијалары башладыгдан сонра протоулдуз ади улдуза чеврилир. Бу

улдуз думанлығын конденсасијада иштирак етмәјән һиссәсини ионлашдырмаг вә ишыгландырмагла диффуз думанлыг јарадыр. Бу бахымдан 20 әсрин 70-чи илләриндә сојуг вә сых молекулјар булудлар (темп-ру 5К, һидрокенин орта сыхлығы 10^4—10^7 *мол/см*^{3}) вә бир-биринә нәзәрән бир нечә *км/сан* сүр'әтлә һәрәкәт едән компакт мазер шүаланма мәнбәләри (өлчүсү 10 *астрономик ваһидә* јахын, сыхлығы исә 10^6÷10^7 *мол/см*^{3}) ашкар едилмишдир.

Планетар Г.д. бучаг өлчүсү гөвсүн бир нечә санијәсиндән бир нечә дәгигәсинәдәк олан дискәбәнзәр вә ја планетәохшар емиссијалы думанлыглардыр. Планетар Г.д.-нын мәркәзиндә ону төрәдән нүвә-улдуз јерләшир. Һәмин улдуз думанлығын ионлашмасына вә шүаланмасына сәбәб олур. Нүвәнин спектри Волф-Раје вә ја 0 типли исти улдузлара ујғундур; темп-ру 50—100 мин К-дир. Мәркәздәки исти улдузун ултрабәнөвшәји шүаланмасы думанлыгдакы атомларын һәјәчанланмасыны вә ионлашмасыны тә'мин едир. Планетар Г.д.-нын темп-ру 10 000—20 000 К, сыхлығы исә 10 *атом/см*^{3}, бә'зи компакт парлаг думанлығын сыхлығы 10^4 *атом/см*^{3}-дир. Мүшаһидәләр көстәрир ки, планетар Г.д.-нда кимјәви елементләрин ионлашма дәрәчәси диффуз думанлыглара нисбәтән чох јүксәкдир вә мәркәздән кәнара кетдикчә азалыр. Планетар Г.д. онлары тәшкил едән гајнар газын тәзјиги нәтичәсиндә кенишләнир, мәркәзи һиссәләрдә кенишләнмә сүр'әти 10—40 *км/сан*-јә чатыр, кәнара кетдикчә исә артыр. Кенишләнмә сүр'әтиндән асылы олараг думанлығын парлаглығы азалыр. Бундан истифадә едәрәк онларын хәтти өлчүләри вә биздән мәсафәси һесабланыр. Планетар Г.д.-нын хәтти өлчүсү 0,1—1 *пс*, орта күтләси исә 0,1 $M_\odot$-дыр. Думанлығын нөвләри илә нүвәләринин хүсусијјәтләри арасында мүәјјән әлагә вар. Улдузларын мүасир тәкамүл нәзәријјәсинә көрә планетар Г.д. вә онларын нүвәләринин әмәлә кәлмәси гырмызы нәһәнк улдузларын тәкамүлүнүн ганунаујғун мәрһәләсидир. Гырмызы нәһәнк улдузлар тәкамүл нәтичәсиндә үст гатларыны әтрафа туллајыр вә өз әтрафында зәиф кенишләнән өртүк јарадыр. Улдузун «үстү ачылан» дахили гајнар һиссәси сыхылыр вә планетар Г.д.-нын кичикөлчүлү исти нүвәсинә чеврилир. Һәмин нүвә мин илләр әрзиндә тәдричән сојујараг ади ағ чыртдан улдуза чеврилир. Планетар Г.д. исә улдузлararасы фәзада сәпәләнир.

Ифрат јени улдузларын галыглары онларын алышмасындан сонра јаранан симметрик инчәлифли емиссијалы думанлыглардыр. Алышма заманы онларын күтләсинин әсас һиссәси (тәгр. 1 $M_\odot$) әтрафа атылыр вә јаранан сферик симметријалы зәрбә далғалары улдузлararасы газ мүһитдә јајылыр. Бир нечә јүз илдән сонра алышманын јериндә атылан маддәнин ајры-ајры газ топалары вә ја лифли думанлыглар мүшаһидә едилир. Спектрал мүшаһидәләр ифрат јени улдузларын галығынын (чаван думанлыгларын) бир нечә мин *км/сан* сүр'әтлә кенишләндијини көстәрир. Улдузлararасы газын сыхлығынын флүктуасијалары алышма заманы јаранан зәрбә далғалары илә әһатә олунур вә сыхылараг чаван галыгларда стасионар конденсасијалар (сыхылма мәркәзләри) јарадыр. Бу заман зәрбә далғалары улдузлararасы газы сыхыб тормозлајыр. Сыхылманын мүәјјән мәрһәләсиндә интенсив ишыгланан өртүк јараныр. Алышмадан он мин ил сонра ифрат јени улдузларын «көһнә» галыглары сәтһ парлаглығы кичик олан сферик симметријалы вә емиссијалы инчәлифли думанлыг кими мүшаһидә едилир. Бу думанлыгларын кенишләнмә сүр'әти 20—100 *км/сан*-дир. Инчәлифли думанлыг күчлү синхротрон радиошүаланма мәнбәјидир. Рентген астрономијасынын инкишафы нәтичәсиндә бә'зи галыгларда *пулсар* ашкар едилди (1967).

Волф-Раје типли улдузлар әтрафындакы Г.д. 20 әсрин 60-чы илләриндән мүстәгил думанлыг нөвү кими ајрылмышдыр. WN5, WN6, WN8 типли гоша олмајан Волф-Раје улдузлары илә әлагәдар олан 9 инчәлифли думанлыг мә'лумдур (NGC 6888 ән парлағыдыр). Онлар улдуз күләјинин (улдуз атм.-инин үст гатларындан космик фәзаја сәпилән елементар һиссәчикләрин) улдузлararасы газла гаршылыглы тә'сири нәтичәсиндә јараныр. Волф-Раје типли улдузлар гејри-стасионарлыг нәтичәсиндә илдә 10^{-4} ÷ 10^{-5} $M_\odot$ гәдәр күтлә итирир. Һәмин күтлә космик фәзаја 1000 *км/сан* сүр'әтлә јајылыр вә зәрбә далғалары јараныр. Атылан маддәнин кинетик енержисинин бир һиссәси мүәјјән мәрһәләдә газын гызмасына, ионлашмасына сәбәб олур вә ишыглы өртүк јараныр. Бунун нәтичәсиндә өртүквары думанлыглар мүшаһидә едилир. Истилик спектринә малик кенишөлчүлү шүаланма мәнбәләри бу думанлыгларла әлагәдардыр. Һалгавары думанлыглар

Галактика думанлыглары. *1.* NGC 1499 ишыглы-диффуз думанлығы. *2.* Орион бүрчүндә газ-тоз думанлығы. *3.* NGC 7293 планетар думанлығы. *4.* Лира бүрчүндә планетар думанлыг. *5.* Түлкү бүрчүндә планетар думанлыг.

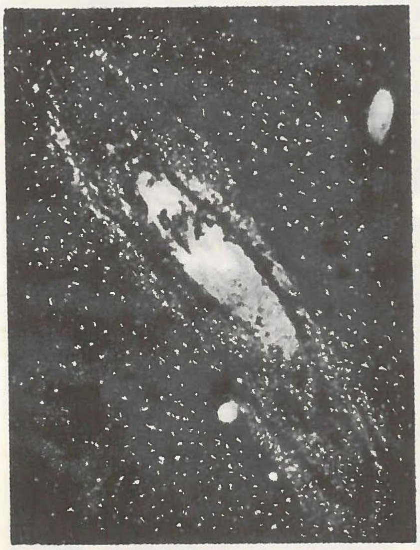
диффуз думанлыг фонунда мүшаһидә олунур. Онлар 50—1000 *км/сан* сүр’әтлә кенишләнир. Думанлыгларла улдузларын кенетик әлагәси Каинатда маддәнин гисмән дөврилијини мүәјјән едир.

Әд.: Воронцов-Вельяминов Б. А., Газовые туманности и новые звезды, М.—Л., 1948; Аллер Л., Лиллер У., Планетарные туманности, пер. с англ., М., 1971; Шкловский И. С., Звезды: их рождение, жизнь и смерть, М., 1975.

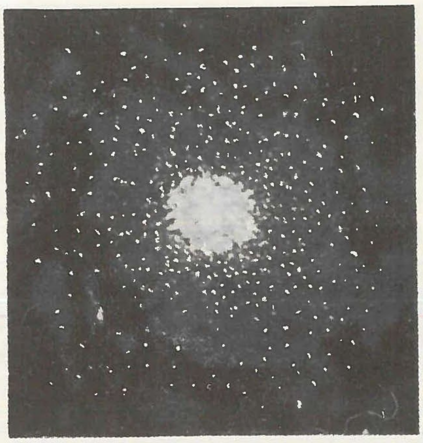
ГАЛА́КТИКА ЕКВА́ТОРУ—көј гүббәсинин бөјүк даирәси; көј сферасы илә Галактиканын симметрија мүстәвисинин кәсишмәсиндән алыныр. Шимал гүтбү *Вероникаҥын Сачлары*, Ҹәнуб гүтбү исә *Һејкәлтәраш* бүрҹүндәдир. Г.е. *Ағ Јолун* орта хәтти илә үст-үстә дүшүр вә Галактиканын фырланма охуна перпендикулјардыр. Г.е. көј екваторуна 62,6° мејллидир.

ГАЛАКТИКАДАНКӘНАР ДУМАНЛЫГЛАР—бизим Галактикадан кәнарда олан улдуз системләри (бах *Галактикалар*).

ГАЛАКТИКАЛАР— бизим Галактикаја бәнзәр нәһәнк улдуз системләри. Фотошәкилдә думанлыға охшадығы үчүн онлара Галактикаданкәнар думанлыглар да дејилир. 1925 илдә ашкар едилди ки, Г. мүстәгил улдуз системләридир вә биздән чох узагдыр. Ән јахынлары (тәгр. 150 мин ишыг или мәсафәдә) Бөјүк вә Кичик *Макеллан булудларыдыр*. Бөјүк телескопла бир нечә милјард ишыг или мәсафәдәки Г. мүшаһидә едилир. Гурулушуна көрә, әсасән, еллиптик, спиралвары вә гејри-дүзкүн Г. мөвҹуддур. Еллиптик Г. күрәви вә ја еллипсоид формалыдыр. Спиралвары Г.-ын мәркәзиндә нүвә (кичик еллиптик галактикаја бәнзәјир) вә нүвәдән чыхан спиралвары будаглар мүшаһидә олунур. Бә’зиләриндә спирал будаглар нүвәдән хејли аралы башлајыр. Гејри-дүзкүн Г.-ын мүәјјән һәндәси формасы јохдур. Бизим Галактика вә Андромеда думанлығы спирал, Макеллан булудлары исә гејри-дүзкүн типлидир. Спиралвары вә еллиптик Г. арасында кечид формалы Г. мөвҹуддур. Сонракы

Андромеда бүрҹүндә бөјүк спирал думанлыг.

Күрәви улдуз топасы.

тәдгигатлар јени тип Г. ашкара чыхарды. Бә’зи Г.-да спирал будаглар әвәзинә ишыглы һалгалар вар. Бир-биринә чох јахын олан Г. групларында Г.-ы бирләшдирән золаглар, онлардан чыхан «гујруглар» мүшаһидә едилир. Ән бөјүк галактиканын диаметри тәгр. 50 мин *пс*, күтләси исә Күнәшинкиндән 10^{13} дәфә, ән кичијининки бир нечә јүз парсек, күтләси исә Күнәшинкиндән 10^6 дәфә бөјүкдүр. Нәһәнк галактиканын ишыглығы Күнәшинкиндән ($3{,}8 \cdot 10^{33}$ *ерг/сан*) 10^{11}, ән кичијининки исә 10^6 дәфә бөјүкдүр. Еллиптик Г.-дакы парлаг улдузлар сојугдур. Гејри-дүзкүн вә спиралвары Г.-да исти улдузлар вә газ-тоз думанлыглар да вар. Тоз думанлыг диаметри тәгр. 0,00005 *см* олан бәрк һиссәчикләрдән (буз кристалларындан) ибарәтдир. Бу һиссәчикләр ишығы уддуғу үчүн тоз думанлыглар тутгун көрүнүр. Онлар Галактиканын мәркәзи мүстәвиси әтрафында ҹәмләшир. Газ думанлыг исә нејтрал вә ја ионлашмыш атомлардан (әсасән һидрокен вә һелиумдан) ибарәтдир. Дахилиндә исти улдуз олдугда газ думанлыг шүаланма верир. Һидрокенин радиошүаланмасыны (21 *см* далға узунлуғунда) тәдгиг етмәклә улдузлararaсы газын пајланмасы өјрәнилир. Каинатдакы маддәнин әсас һиссәси улдузларда ҹәмләшмишдир. Галактикадакы улдузлар вә думанлыглар онун мәркәзи әтрафында доланыр. Кәнар һиссәләрин доланма дөврү 10^8 илә гәдәрдир. Г.-ын нүвәләринин тәдгиги нәтиҹәсиндә мүәјјән едилмишдир ки, бә’зи Г.-да нүвәнин парлаглығы ади Г.-дакына нисбәтән хејли бөјүкдүр вә нүвәдә санијәдә бир нечә мин километр сүр’әтлә ахан газ сели мүшаһидә олунур. Мә’лумдур ки, ади Г.-ын (бизим Галактиканын да) нүвәсиндән нисбәтән кичик сүр’әтли газ ахыны вар. Бу көстәрир ки, 10 млн. ил әввәл бизим Галактиканын нүвәсиндә дә белә фәал просесләр кедирмиш. Бир сыра галактиканын нүвәсиндә нәһәнк партлајышлар мүшаһидә едилир. Бә’зи Г.-ын радиошүаланмасы онларын оптик шүаланмасы гәдәрдир. Онлар *радиогалактика* адланыр. В.Һ. Амбарсумјан көстәрмишдир ки, радиошүаланма верән мәнбәләр бир-бириндән бөјүк сүр’әтлә атылмышлар. Күчлү радиошүаланма јалныз он милјонларла ил давам едә биләр. Бу да ади Г.-ын јашындан мин дәфәләрлә аздыр. Каинатда ән парлаг објект *квазардыр*. Бә’зи квазарлар ән парлаг Г.-дан 100 дәфә күчлү шүаланма верир. Лакин квазарлар Г.-дан хејли кичикдир. 13-ҹү улдуз өлчүсүнәдәк 15 мин, 15-ҹи улдуз өлчүсүнәдәк 30 мин, 21-ҹи улдуз өлчүсүнәдәк бир нечә милјард галактика мә’лумдур.

Әд.: Струве О. Л., Зебергс В., Астрономия 20 века, пер. с англ., М., 1968; Ефремов Ю. Н., В глубины Вселенной, М., 1973; Происхождение и эволюция галактик и звезд, под ред. С. Б. Пикельнера, М., 1976.

ГАЛАКТО́ЗА, $C_6H_{12}O_6$—моносахарид, тәбиәтдә кениш јајылмыш алтыатомлу спиртләр—*һексозалардан* бири. Фәза гурулушу илә глүкозадан фәргләнир. Бүтүн ҹанлы организмләрдә, о ҹүмләдән бә’зи микроорганизмләрдә вар. Сүдәмәр ушагларын јемәјинин мүһүм компоненти олуб, сүд шәкәринин (лактоза) тәркиб һиссәсидир. Һејван организминдә вә битки тохумаларында Г. асанлыгла глүкозаја чеврилир ки, о да јахшы ассимилјасија олунур, оксидләшдикдә исә аскорбин вә галактурон туршуларыны әмәлә кәтирир.

ГАЛАКТУРО́Н ТУРШУСУ, һексурон туршусу, $C_6H_{10}O_7$—бирәсаслы үзви туршу. Галактозанын 6-ҹы карбон атому оксидләшәндә әмәлә кәлир. Г.т. полисахаридләрдән бир чохунун гурулуш компоненти олуб тәбиәтдә кениш јајылмышдыр. Биткиләрин тохумаларында асанлыгла әмәлә кәлир, китрә, селик вә с.-нин тәркибиндә вар. Биткиләрдә декарбоксилаза ферментинин тә’сири илә *арабинозаја* чеврилир.

ГАЛАКАҺ, Гәләјә — Азәрб.ССР Исмајыллы р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 28 *км* ш.-г.-дә, Ачыноһур өн дағлығындадыр. Әһ. 731 (1978); тахылчылыг, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө’бәси, телефон ст. вар.

Г. јахынлығында 1—5 әсрләрә аид јашајыш јери (саһ. тәгр. 30 *ha*) вә гәбиристан вар. Мәдәни тәбәгәнин галынлығы 2 *м*-дир. Археоложи газынтылар заманы бүнөврәси чај дашларындан һөрүлмүш бина галыглары, күп, торпаг вә кил тәкнә гәбирләри, әмәк аләтләри (метал әритмәк үчүн кил габ, дән дашлары, киркирәләр), тәсәррүфат күпләри, шүшә габлар, килдән инсан (әсасән, гадын) вә һејван фигурлары, гызыл сырғалар, мунҹуглар вә с. ашкар едилмишдир.

Г. јахынлығында газынты заманы тәсадүфән күмүш нимчә вә гызыл сиккә тапылмышдыр (1899). Гызыл сиккә итмиш, нимчә исә Петербурга (Император Археоложи Комиссијасына) көндәрилмишди (һазырда Дөвләт Ермитажында сахланылыр). Дөјмә үсулу илә һазырланмыш нимчәдә (диаметри 24 *см*-дир) мифоложи мөвзуда рәсм һәкк едилмишдир. Марагды композисијасы илә диггәти ҹәлб едән бу рәсмдә *амур* вә тритонларын (гуршагдан ашағы балыг шәклиндә тәсвир олунан кәнҹ) әһатәсиндә дәнизаты үстүндә отурмуш Нереиданын (дәниз илаһәләриндән бири) тәсвири верилмишдир. Ишләнмә техникасы вә бәдии хүсусијјәтләринә көрә надир сәнәт нүмунәси олан бу нимчә 2—3 әсрләр Рома *торевтика* сәнәтинин ән көзәл абидәләриндәндир. Бу нимчәнин Албанија (Гафгаз) һөкмдарларындан биринә

тичарәт әлагәләри нәтичәсиндә кәтирилдији, јахуд да Рома императорлары тәрәфиндән һәдијјә көндәрилдији еһтимал едилир. Материаллар Г.-ын

Күмүш нимчә. Ермитаж. Ленинград.

Гәдим Рома вә с. харичи өлкәләрлә тичарәт вә мәдәни әлагәләринин олмасыны көстәрир. Тапынтыларын Гафгаз Албанијасы тарихинин өјрәнилмәсиндә бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Әд. Османов Ф. Л., Исмајыллы рајонунун археоложи абидәләри һаггында, Азәрбајчанын мадди мәдәнијјәти, ч. 6, Б., 1965; Пахомов Е. А., Обследование и раскопки кувшинных погребений Азербайджана, Изв. Аз.ФАН СССР, 1939, №3; Тревер К. В., Блюдо серебряное с изображением Нереиды, в сб.: Советский художник, Л., 1964, № 28; Алиев Играр, Османов Ф. Л., Бассейн рек Геокчай-Гирдманчай-Ахсучай в античное время, «Советская археология», 1975, № 1.

ГАЛАЛ—Азәрб.ССР Загатала р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 33 *км* ч.-ш.-дә, Гарачајын (Ганых чајынын голу) саһилиндә, Баш Гафгаз силсиләсинин јамачындадыр. Әһ. 198 (1978). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Орта мәктәб, китабхана, рабитә шө'бәси вар.

ГАЛАЛИТ—зүлаллы пластик күтләләрдән бири. *Казеиндән* һазырланыр, тәркибиндә зүлалдан башга пластификатор, боја маддәси вә долдуручу маддә (гејри-шәффаф олмасы үчүн) вар. Әсасән, дүјмә, тогга вә дараг һазырламаг үчүн ишләдилир.

ГАЛАН Јарослав Александрович (27.7.1902, Дынов адлы јер, инди Полшададыр — 24.10.1949, Львов) — Украјна совет јазычысы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952). 1924 илдән Гәрби Украјна Коммунист Партијасынын, 1949 илдән Сов.ИКП үзвү. «Ефирдә чәбһә» (1943), «Иблисин хидмәтиндә» (1948), «Онларын симасы», «Фактлар гаршысында» (1949) китабларындакы мәгалә вә памфлетләрдә алман-фашист ишғалчылары, Украјна буржуа милләтчиләри, Ватиканын мүртәче фәалијјәти ифша олунур. «Гызыл гарталын ганадлары алтында» (1947) фачиәси Гәрби Алманијада Америка ишғал органларынын өзбашыналығындан, «Дан сөкүләндә мәһәббәт» (1949) пјеси мүһарибәдән сонракы Гәрби Украјна кәндиндән бәһс едир. Буржуа милләтчиләри тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

Әсәрләри: Избранное, М., 1958; С крестом, или с ножом. Памфлеты, М., 1962.

Әд.: Беляев В. П. и Елкин А. С., Ярослав Галан, М., 1973.

ГАЛАН, гәлан (قلان)—орта әсрләрдә бир сыра Шәрг өлкәсиндә вә Азәрб.-да верки. Монгол һакимијјәти дөврүндә (13—14 әсрләр) кениш јајылмышды. Чингиз хан дөврүндә көчәри малдарлыгла мәшғул оланлардан, сонралар исә шәһәр әһалисиндән дә алынырды. Елханиләр заманы әсас дөвләт веркиси олан Г. пулла топланырды. Мүәјјән мүддәт *гопчур* кими дә ишләдилмишдир. Бә'зи вил.-ләрдә һәрби мүкәлләфијјәт дә Г. адланырды. Газан хан дөврүндә [1295—1304] вил. әмирләринин јол хәрчини өдәмәк үчүн әһалидән топланан пул веркисинә дә Г. дејилирди. Г. халг күтләләринин јохсуллашмасына сәбәб олан ән ағыр веркиләрдән иди.

Әд.: Ализаде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Петрушевский И. П., Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV вв., М.—Л., 1960.

ГАЛАПАГОС АДАЛАРЫ (исп. galápago—тысбаға), Тысбаға адалары, Колон архипелагы (Galápagos, Colón) — Сакит океанда, Чәнуби Америкадан г.-дә адалар групу. Еквадора мәхсусдур. 16 ададан ибарәтдир. Үмуми саһ. 7,8 мин *км*². Вулкан мәншәлидир. Сөнмүш вә пүскүрән вулкан конуслары (һүнд. 1707 *м*-дәк) вар. Иглими гуру екваториалдыр. Әсас биткиси ксерофит коллуглардыр. Ендемик һејванлар (нәһәнк тысбаға, игуана вә с.) вар. Г.а. 1965 илдән милли паркдыр. Ч. Дарвин нөвләрин мәншә нәзәријјәсини әсасландырмаг үчүн Г.а.-нда апардығы шәхси мүшаһидә материалларындан истифадә етмишдир.

ГАЛАТӘПӘ—Азәрб.ССР-ин Ағчабәди р-нунда еркән орта әсрләрә аид гала типли шәһәр харабалығы. Тәбии тәпә үзәриндәдир. Г.-дә Енеолит дөврүндән јашајыш олмушдур. Саһәси 7 *һа*-а јахындыр. Шм.-г.-дән Гаргар чајы, шм.-ш.-дән Ковурархла әһатәләнир. Тәпәнин үстүндә гала хәндәјинин изи билинир. Кириш ч.-ш. тәрәфдәндир. Е. А. Ресслерин рәһбәрлик етдији експедисија Г.-дә кәшфијјат характерли газынтылар апармыш (1897), Ковурархын јатағында күп гәбирләр ашкара чыхармышдыр. Өрәнгала археоложи експедисијасы Г.-дән еркән орта әсрләр үчүн характерик сахсы мә'мулат тапламышдыр. Г.-дә тикинти галыглары, дулус күрәси изләри ашкар олунмуш, бишмиш вә чиј кәрпич, һејван сүмүкләри тапылмышдыр (1974). Газынтылар шәһәрин еркән орта әср сәнәткарлығына, хүсусилә дулусчулуға аид чохлу материал вермишдир.

Әд.: Иессен А. А., Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи. «Труды Азербайджанской экспедиции», т. 2. МИА СССР, М.—Л., 1965, №125; Османов Ф. Л., Городище Галатепе в Мильской степи. Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане, (1974 г.), Б., 1975.

ГАЛАТИЈА (Galatia) — гәдимдә Кичик Асијанын мәркәзи һиссәсиндә өлкә. Келт тајфаларындан олан галатларын ады илә адландырылмышдыр. Е.ә. 183—167 илләрдә Г. Пергам падшаһлығына дахил иди; е.ә. 166—25 илләрдә Романын тә'сири алтында олмушдур. Е.ә. 25 илдә Г. (мәркәзи Анкира ш. иди; индики Ангара) Рома әјалтинә чеврилмиш вә Рома империјасына, сонралар Бизанса дахил едилмишди. 11 әсрдә Г.-ны сәлчуг түркләри, 14 әсрдә османлы түркләри ишғал етмишләр.

Әд.: Ранович А., Восточные провинции Римской империи в I—III вв., М.—Л., 1949.

ГАЛАТС (Galaţi)—Румынијада шәһәр. Дунај чајы саһилиндә порт вә балығовлама мәркәзи. Нәгл. говшағы. Әһ. 197,85 мин (1974). Кәми тәрсанәләри, машынгајырма, метал е'малы, кимја, јејинти, тохучулуг, тикиш, ағач е'малы, ајаггабы сәнајеси, металлуркија комбинаты, политехник вә педагожи ин-тлар, музеј вә с. вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур.

ГАЛАТСИТСИК, Варташен галасы — Азәрб.ССР Варташен ш.-ндән 3 *км* шм.-ш.-дә еркән орта әср истеһкамы. Г.-ин јахынлығындакы дәрәнин ады («Ганлы дәрә») әрәб истилалары илә бағлыдыр. 1966 илдә Г.-дә кәшфијјат характерли археоложи газынтылар апарылмышдыр. Диварынын ени 3,6 *м* олан бүрчләр дөрдбучаг шәклиндә тикилмишдир (10×10). Мәдәни тәбәгәнин галынлығы 35 *см*-дир. Г. еһтимал ки, 8 әсрдә Хилафәт гошунларынын јүрүшләри заманы дағыдылмышдыр. Харабалығы галыр.

ГАЛАТУМУ — Азәрб.ССР-ин јерли помидор популјасијаларындан бири. Абшеронун Гала к.-ндә халг селексијасы јолу илә јарадылмышдыр. Чох шахәләнән колдур; күләјә, гураглыға, хәстәлијә нисбәтән дөзүмлүдүр. Мејвәси ири (200—250 *г*) вә јастыдыр. Шитили апрелин 15—20-дә әкилир, ијулун 15—20-дә јетишмәјә башлајыр; нојабрын ахырына гәдәр мәһсул верир. Һәр *һа*-дан 225—270 *с* мәһсул јығылыр.

ГАЛАУН Мәнсур Сејфәддин (?—1290) — Мисирдә мәмлүк Бәһриләр сүлаләсиндән султан [1279—90]. Һакимијјәт башына кечмәздән әввәл ордуда јүзбашы олмуш, Һулакуләрә (бах *Елханиләр*) гаршы јүрүшләрдә шөһрәт газанмышды. Г. монголлара галиб кәлмиш (1272), *сәлибчиләрдән* бир сыра мүһүм галаны кери алмышды. Г.-ун вахтында Нубија јенидән Мисирин вассалы олмуш, бир чох Гәрби Авропа вә Шәрг өлкәси, һәмчинин Гызыл Орда илә дипломатик вә тичарәт әлагәләри јарадылмышды.

Әд.: Амин аль-Холи, Связи между Нилом и Волгой, пер. с арабского, М., 1962.

ГАЛАЧЫГ—Азәрб.ССР Гусар р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* шм.-ш.-дә, Гусар—Худат шосе јолу кәнарында, Гусар маили дүзәнлијиндәдир. Әһ. 889 (1977); тәрәвәзчилик вә бағчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ГАЛАЧЫГ — Азәрб.ССР Исмајыллы р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 25 *км* шм.-г.-дә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 1571 (1978); тахылчылыг, түтүнчүлүк, һејвандарлыг вә мејвәчиликлә мәшғулдур. Халча ф-ки, орта мәктәб, китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

Г.-ын јахынлығында, Галачыг чајынын саһилиндә 9—14 әсрләрә аид мүдафиә истеһкамынын харабалығы вар. Гасымхан галасы, Сәнкәр јери дә адланыр. Чајдашы вә бишмиш кәрпичдән тикилмишдир. Истеһкамын ч.-ш. һиссәсиндә археоложи кәшфијјат газынтысы апарылмышдыр.

ГАЛАЧЫГ—Азәрб.ССР Ҹәбрајыл р-нунун һавуслу советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 24 *км* г.-дә, Чахмаг чајынын (Аразын голу) саһилиндә, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 174 (1978); тахылчылыг, һејвандарлыг вә бағчылыгла мәшғулдур. Ибтидаи мәктәб, китабхана, археоложи абидәләрдән Тунҹ дөврүнә аид «Мәсҹид тәпәси» курганы вар.

ГАЛВАНИ (Galvani) Луиҹи (9.9.1737, Болонја — 4.12.1798, орада) — италјан анатому, физиолог. Електрофизиолоҝијанын баниси, електрик тә'лиминин әсасыны гојанлардан бири. Болонја ун-тинин проф. (1763). 1771 илдән һејван организминдә електрик һадисәләринин тәдгиги илә мәшғул олмуш вә 1791 илдә «Әзәлә һәрәкәти заманы електрик гүввәләри һаггында трактат»ыны нәшр етдирмишдир. Ики мүхтәлиф металын бир-биринә тохунмасы нәтиҹәсиндә јаранан електрикләшмә һадисәсини илк дәфә мүшаһидә етмишдир. Бу һадисәни А. *Волта* даһа дәгиг өјрәнмиш вә онун тәдгигатлары нәтиҹәсиндә јени ҹәрәјан мәнбәји—галваник елемент јаранмышдыр. Г ҹанлы тохумаларда електрик һадисәләри баш вердијини тәҹрүбәдә көстәрмишдир.

ГАЛВАНИЗАСИЈА, галванотерапија (Л. *Галванинин* адындан)— алчаг кәркинликли сабит електрик ҹәрәјаны илә апарылан мүалиҹә үсулу. Г. мәркәзи, периферик вә хүсусән векетатив синир системи функсијасынын позулмасы илә әлагәдар хәстәликләрин мүалиҹәсиндә кениш тәтбиг едилир. Г. ағрыны кәсир, синир лифләри вә с. тохумаларын рекенерасијасыны сүр'әтләндирир, ган-лимфа дөвраныны, мә'дә-бағырсағын секретор вә мотор функсијасыны вә с. јахшылашдырыр. Ган хәстәликләри, јаман шиш, гапалы иринли илтиһаб просесләри, *һематурија*, үрәк фәалијјәтинин *декомпенсасијасы* вә с. хәстәликләрдә Г. илә мүалиҹә мәсләһәт көрүлмүр.

ГАЛВАНИК ЕЛЕМЕНТ — кимјәви реаксија һесабына сабит електрик ҹәрәјаны алмаға имкан верән ҹиһаз. Г.е.-дә кимјәви енержи билаваситә електрик енержисинә чеврилир. Илк Г.е.-и 1800 илдә А. *Волта* јаратмышдыр. Ән садә Г.е. електролит мәһлулуна салынмыш ики електроддан ибарәтдир. Мәнфи електрод, адәтән, синкдән, мүсбәт електрод исә мис, көмүр, бә'зи метал оксидләри вә с.-дән һазырланыр. Електродлар мүхтәлиф тәбиәтли олдуғундан електролитә салынан заман араларында потенсиаллар фәрги вә ја електрик һәрәкәт гүввәси јараныр. Електродлары хариҹдән мәфтиллә бирләшдирдикдә дөврәдән електрик ҹәрәјаны кечир, нәтиҹәдә електродларын сәтһиндә електрокимјәви реаксија кедир, о да електродлар арасында потенсиаллар фәргинин бир гәрарда галмасыны тә'мин едир.

Г.е.-ләрин чох ишләдилән нөвләри Даниел елементи, Лекланше елементи, јаш елемент, електролит мәһлулу паста шәклиндә олан «гуру» елемент вә с.-дир. «Гуру» елементләр (мәс., ҹиб фанарында ишләдилән елемент) даһа кениш јајылмышдыр. Һазырда космик фәзанын тәдгигиндә истифадә олунан јаначаг елементләри јарадылмышдыр. Онларда електрокимјәви реаксија јаначағын оксидләшмәси нәтиҹәсиндә кедир.

Әд.: Федотьев Н. П. и др., Прикладная электрохимия, 2 изд., М.—Л., 1967; Блестящие электролитические покрытия, под ред. Ю. Матулиса, Вильнюс, 1969; Некрасов Б. В., Основы общей химии, т. 1, М., 1973; Алабышев А. Ф. и др., Прикладная электрохимия, 3 изд., М.—Л., 1974.

ГАЛВАНИК ӨРТҮК—бах *Галванотехника.*

ГАЛВАНО... (Л. *Галванинин* адындан) — «галваник», «галванизм» мә'наларында ишләнилән мүрәккәб сөзләрдә өнлүк (мәс., *галванометр*).

ГАЛВАНОМАГНИТ ҺАДИСӘЛӘР— електрик ҹәрәјаны кечән метал вә јарымкечириҹидә хариҹи магнит саһәсинин тә'сири илә јаранан һадисәләр. Ән мүһүмләри *Һолл һадисәси* (Һолл еффекти) вә магнит саһәсиндә кечириҹиләрин мүгавимәтинин дәјишмәсидир. Һолл еффекти ҹәрәјана вә магнит саһәсинә перпендикулјар истигамәтдә енинә јаранан електрик саһәсидир. Бу саһәнин интенсивлији хариҹи магнит саһәсинин интенсивлијинин биринҹи дәрәҹәси илә мүтәнасиб олдуғундан Һолл һадисәси тәк галваномагнит һадисә адланыр. Магнит саһәсинин истигамәти дәјишилдикдә Һолл саһәсинин дә истигамәти дәјишир. Һолл саһәсинин гијмәти кечириҹидә олан сәрбәст јүк дашыјыҹыларын сыхлығындан асылыдыр. Металларда вә ашгарлы јарымкечириҹиләрдә Һолл саһәси һәмин сыхлыгла тәрс мүтәнасибдир. Һолл саһәсинин ишарәсинә әсасән ашгарлы јарымкечириҹиләрдә јүкдашыјыҹыларын електронлардан вә ја дешикләрдән ибарәт олдуғуну тә'јин етмәк олур. Магнит саһәсинә дахил едилмиш металын вә ја јарымкечириҹинин мүгавимәти артыр. Мүгавимәтин нисби дәјишмәси $\left(\frac{\Delta\rho}{\rho}\right)$ хариҹи саһә интенсивлијинин квадратындан асылыдыр. Она көрә дә буна ҹүт Г.һ. дејилир. Металларда мүгавимәт чох ҹүзи дәјишир. Мәс., хариҹи магнит саһәсинин интенсивлији $H\approx 2\cdot 10^4$ *ерстед* олдугда мис үчүн $\frac{\Delta\rho}{\rho}=10^{-4}$, јарымкечириҹиләр үчүн $\frac{\Delta\rho}{\rho}\approx 10^{-2}—10^{-1}$ олур. Мүгавимәтин магнит саһәсиндә дәјишмәсини илк дәфә 1929 илдә П. Л. *Капитса* мүшаһидә етмишдир. Бу һадисәнин тәдгиги кечириҹиләр дахилиндә електронларын енержи спектрини вә јүкдашыјыҹыларын кристал гәфәслә гаршылыглы әлагәсинин механизмини өјрәнмәкдә чох күчлү васитәдир.

ГАЛВАНОМЕТР (*галвано...+...метр*) —чох зәиф ҹәрәјан шиддәтини, јахуд електрик саһәсинин кәркинлијини гејдә алан јүксәкһәссаслыглы електрик-өлчү ҹиһазы. Сабит вә дәјишән ҹәрәјан Г.-ләри вар. 19 әсрин 20-ҹи илләриндә јарадылмыш илк Г.-ләрин иш принсипи магнитоелектрик һадисәсинә әсасланмышды. 1881 илдә франсыз алими Ж. А. д'Арсонвал мүтәһәррик сарғаҹлы Г. јаратды; бу Г.-дә мүтәһәррик елемент сабит магнит саһәсиндә јерләшдирилмиш ҹәрәјанлы нагил иди. Өлчмә үсулуна көрә Г. әгрәбли вә күзкүлү олур. Г.-ин иши мәхсуси рәгсләрин дөврү вә һәссаслығы илә характеризә едилир. Мәхсуси рәгсләрининн дөврү 20—40 *сан* олан Г. баллистик Г. адланыр вә гыса мүддәтли (2 *сан*-јә гәдәр) импулслары өлчүр. Дәјишән ҹәрәјаны өлчмәк үчүн вибрасијалы (5 *кһс*-ә гәдәр тезликләрдә) Г.-дән вә термогалванометрдән (5 *кһс*-дән јүксәк тезликләрдә) истифадә едилир. Мүасир сабит ҹәрәјан Г.-ләри тәгр. $5\cdot10^{-11}$ *а* ҹәрәјан шиддәтини вә $5\cdot10^{-8}$ *в* кәркинлији өлчүр. Г.-ләр електрик дөврәсиндә ҹәрәјан вә кәркинлијин олмамасыны көстәрән сыфыр-индикаторлары кими даһа чох ишләдилир.

Күзкүлү галванометр: *1*—ишыгландырыҹы (лампа); *2*—шкала; *3*—галванометр; *4*—кичик күзкү.

Әд.: Карандеев К. Б., Гальванометры постоянного тока, Львов, 1957; Алукер Ш. М., Электроизмерительные приборы, М., 1976; Белый М. И. и др., Динамика осциллографических гальванометров, М., 1976.

ГАЛВАНОПЛАСТИКА — бах *Галванотехника.*

ГАЛВАНОСТЕРЕОТИПИЈА (*галвано... + стереотипија*) — *һүндүр чап* формалары сурәтләринин (стереотипләрин) һазырланма үсулу. Г. дүнјада илк дәфә (1839) Петербургда чап формаларынын чохалдылмасы үчүн тәтбиг едилмишдир. Г. галванопластика методуна әсасланыр вә 3 әсас мәрһәләдән ибарәтдир: матриса чыхарылмасы, матриса үзәринә металын (адәтән мисин) електролитик чөкдүрүлмәси вә јонулуб тәмизләнмәси (бах *Стереотипија*). Ади төкмә стереотипә нисбәтән Г. үсулу илә орижинал (илкин) формаларын даһа дәгиг сурәтини чыхармаг олур. Мис галваностереотипләрдән 250 минә гәдәр, үзәринә әлавә олараг назик дәмир вә ја никел чөкдикдә исә милјона гәдәр басма (оттиск) алмаг мүмкүндүр. Галваностереотипләр, әсасән, иллүстрасија чох олан китаб вә журналларын, еләҹә дә чохтиражлы рәнкли репродуксијаларын чап едилмәсиндә ишләдилир. Бах һәмчинин *Галванотехника, Матриса.*

ГАЛВАНОТЕРАПИЈА—физиотерапевтик үсул; бах һәмчинин *Галванизасија.*

ГАЛВАНОТЕХНИКА (*галвано...+ + техника*) — тәтбиги *електрокимјанын* бир саһәси; метал вә гејри-метал мә'мулат үзәринә *електролиз* васитәсилә металчөкдүрмә просесләрини әһатә едир. Г.-нын әсасыны 1838 илдә рус алими Б. С. *Јакоби* гојмушдур. Г., әсасән, ики јерә ајрылыр: галваностекија вә галванопластика.

Г. системи ики електроддан—катод вә аноддан, һабелә тәркибиндә бир вә ја бир нечә нөв метал иону олан електролит мәһлулундан (мәс., $NiSO_4$, $CuSO_4$) ибарәтдир. Үзәри өртүләчәк мә'мулат катод вәзифәсини көрүр. Електролиз заманы метал ионлары јүкләрини итириб електронејтрал атома чеврилир. Мәһлулун тәркибинин сабит галмасы үчүн онда һәлл ола билән анод көтүрүлүр вә ја мәһлула вахташыры, мувафиг сәтһи актив маддә әлавә едилир. Електролитин електрик-кечирмә габилијјәтини јүксәлтмәк вә нарын кристал гурулушлу чөкүнтү алынмасыны тә'мин етмәк үчүн она аз мигдарда коллоид маддә (јапышган, желатин) гарышдырылмыш үзви бирләшмәләр дә (мәс., фенол, крезол) әлавә едилир.

Галваностекија—метал мә'мулаты коррозијадан горумаг (синкләмә, галајлама, кадмиумлама, гурғушунлама), сүртүнән һиссәләрин јејилмәјә гаршы давамлылығыны артырмаг (хромлама, дәмирләмә), јарашыглы көстәрмәк (никелләмә, хромлама, гызыл, јахуд күмүш сују вермә) вә башга техники мәгсәдләр үчүн тәтбиг едилир. Метал өртүјүнүн нөвү, мә'мулатын һансы мәгсәдлә ишләдиләчәјиндән вә истисмар шәраитиндән асылы олараг сечилир. Галваностекијада өртүјүн әсас метала мөһкәм јапышмасы үчүн мә'мулатын сәтһи габагчадан механики, кимјәви вә електрокимјәви үсулларла јағ вә оксид тәбәгәсиндән тәмизләнир. Мә'мулаты һәм харичи тә'сирләрдән горумаг, һәм дә јарашыглы етмәк мәгсәди илә (үзәринә өртүк чәкдикдә исә сәтһини тәмизләмәклә) чилалајыб пардагламаг лазымдыр.

Галванопластика—мүхтәлиф метал вә гејри-метал чисимләрин бир нечә *мм* галынлығында дәгиг сурәтини чыхармаг лазым кәлдикдә тәтбиг едилир. Чисмин сурәтини чыхармаг үчүн һазырланан гәлибә матриса дејилир. Галванопластикада матриса металдан (чох вахт оксидләшдирилмиш алүминиумдан) вә ја гејри-метал материаллардан (кипс, мум, стеарин, селлүлоид вә с.) һазырланыр. Гејри-метал матрисанын үзәриндә (адәтән, јумшаг фырча илә графит чәкмәклә, бә'зән дә кимјәви үсулла—чох вахт мис, дәмир, никел дузларынын мәһлулларындан редуксија јолу илә, јахуд дикәр үсулларла) електрики кечирән тәбәгә јарадылыр. Метал матрисадан истифадә етдикдә, һазырланачаг сурәт ондан асан гопуб ајрылсын дејә, үзәринә 0,2—0,5 *мкм* галынлығында күмүш вә ја 2 *мкм*-ә гәдәр галынлыгда никел чәкилиб, 3 дәгигә 2—3%-ли калиум-бихромат вә ја натриум-бихромат мәһлулунда сахланылыр.

Г. просесләри, һәчми бир нечә *дм*³-дән 10 *м*³-ә гәдәр вә даһа артыг олан ванналарда (сахсы ванна, үзәри емаллы чугун ванна, гурғушун вә ја винипластла өртүлмүш полад ванна вә с.) апарылыр. Бу заман күмүш вә ја никел пәрдәчијинин оксидләшмәси сурәтин асанлыгла матрисадан ајрылмасыны тә'мин едир. Ванналар иш принсипинә көрә стасионар, јарымавтомат вә автомат типләрә ајрылыр. Стасионар ванналарда мә'мулат һәрәкәт етдирилмир, јарымавтоматларда—өз оху әтрафында фырладылыр, јахуд даирәви вә ја налабәнзәр әјри хәтт үзрә һәрәкәт етдирилир автомат ванналарда исә—мә'мулатын ваннаја салынмасы, чыхарылмасы вә дашынмасы ишләри тамам автоматлашдырылмышдыр.

Г.-да електролиз үчүн тәләб олунан сабит чәрәјан, башлыча олараг, селен вә ја силисиум дүзләндиричиләри васитәсилә алыныр. Просес електролитин типини, тәркибини, темп-руну, мәһлулун гарышдырылма интенсивлијини, електролиз режимини (чәрәјанын сыхлығыны) вә с. дәјишдирмәклә тәнзим едилир.

Галваностекија автомобил, авиасија, радиотехника вә електроника сәнајеләриндә, тибб аләтләри һазырланмасында, зәркәрликдә, метал е'малы сәнајесинин мүхтәлиф саһәләриндә, галванопластика исә, әсасән, галваностекија илә бирликдә полиграфијада, граммофон валы матрисаларынын һазырланмасында, һејкәлтәрашлыгда, радиотехника сәнајесиндә вә с. кениш тәтбиг олунур.

Әд.: Лайнер В. И., Современная гальванотехника, М., 1967; Агладзе Р. И. и др., Прикладная электрохимия, 2 изд., М., 1975.

ГАЛДЫРЫЧЫ — јүкү, јахуд адамлары хүсуси ағырлыг галдыран гурғуларла фасиләли вә ја фасиләсиз галдыран машын. Һәрәкәт трајекторијасы шагули (јахуд маили) олур. Гәфәс, кабинә, чалов, *скип*, платформа, арабачыг, јахуд вагон сәрт јөнәлдичиләр вә ја релс јоллары илә һәрәкәт едир. Һәрәкәтин интигалдан ағырлыг галдыран гурғуја өтүрүлмәси үсулуна көрә канатлы, зәнчирли, чәрчивәли, винт механизмли вә плунжерли Г.-лар вардыр. Канатлы Г.-лар кениш јајылмышдыр. Г.-ларын әксәријјәти електрик (бә'зән һидравлик) интигаллы олур. Г.-лар мүхтәлифдир: *лифт*, *ескалатор*, фасиләсиз һәрәкәт едән чохкабинәли сәрнишин Г.-лары, фуникулјор, иншаат Г.-лары (гүлләли, канатлы, шахталы, арабачыглы), мә'дән Г.-сы (чаловлу, гәфәсли), хүсуси Г.-лар (кәми үчүн, *газнолдер* үчүн) вә с. Бах һәмчинин *Јүкгалдыран машын*.

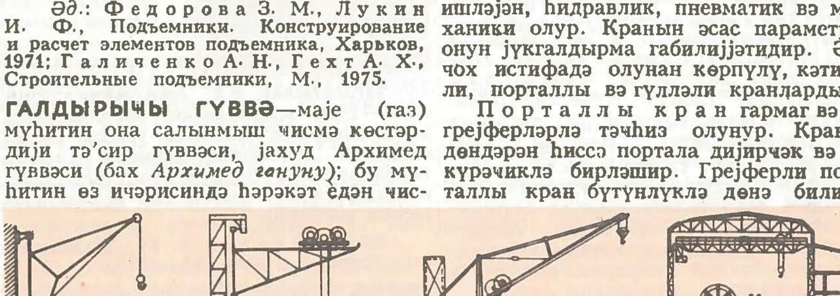
Әд.: Федорова З. М., Лукин И. Ф., Подъемники. Конструирование и расчет элементов подъемника, Харьков, 1971; Галиченко А. Н., Гехт А. Х., Строительные подъемники, М., 1975.

ГАЛДЫРЫЧЫ ГҮВВӘ—маје (газ) мүһитин она салынмыш чисмә көстәрдији тә'сир гүввәси, јахуд Архимед гүввәси (бах *Архимед ганунy*); бу мүһитин өз ичәрисиндә һәрәкәт едән чисмә көстәрдији там тә'сир гүввәсинин һәрәкәт истигамәтинә перпендикулјар топлананы, јахуд Жуковски гүввәсидир. Архимед гүввәси Жуковски гүввәсиндән чох кичик олдуғундан, Г.г. дедикдә адәтән Жуковски гүввәси баша дүшүлүр. Г.г. гејри-симметрик чисмин, јахуд симметрија мүстәвиси учуш истигамәтинә (учуш бучағы α) көрә мүәјјән бучаг алтында олан чисмин маје (газ) мүһитдә һәрәкәти заманы јараныр. Учуш бучағы мүсбәтдирсә—Г.г. јухары, мәнфидирсә ашағы јөнәлир вә учуш бучағы бөјүдүкчә ($\alpha>15°$) кәскин азалыр. Мүасир тәјјарәләрин ганадлары үчүн учуш бучағы 6—8° көтүрүлүр. Г.г. Жуковски теореминә әсасән мүһитин сыхлығы (ρ), сиркулјасијасы (Γ) вә сүр'әти (v) илә дүз мүтәнасибдир: $Y=\rho\Gamma v$ (бурада $\Gamma=4\pi v \sin\alpha$). Експериментал аеродинамикада вә практики һесабламаларда тәјјарә ганадларынын Г.г.-си $Y=\frac{1}{2}C_y S\rho v^2$ дүстурундан тә'јин едилир; S—ганадын саһәси, C_y—ганадын формасындан, учуш бучағындан, *Рејнолдс әдәди*—R_e вә *М-әдәдиндән* асылы әмсалдыр. Сәс сүр'әтиндән бөјүк сүр'әтләрдә исә чисмин јухары сәтһиндә сејрәкләшмә далғалары, ашағы сәтһиндә *зәрбә далғасы* әмәлә кәлир. Бу, Г.г.-ни јарадыр. Г.г.-дән техниканын мүхтәлиф саһәләриндә истифадә олунур.

Әд.: Космодемьянский А. А., Курс теоретической механики, ч. II, М., 1966; Лойцянский Л. Г., Механика жидкости и газа, 4 изд., М., 1973.

ГАЛДЫРЫЧЫ КРАН—јүкү галдыраг, асылы вәзијјәтдә фасиләләрлә (мүәјјән тсикллә) фәзада истәнилән истигамәтдә нәгл едән машын. Иншаатда, нәгл.-да вә сәнајенин мүхтәлиф саһәләриндә ишләдилир. Г.к.-да јүкгалдыран, краны дөндәрән, арабачығы һәрәкәт етдирән, кранын голунун уз.-ну дәјишән вә краны һәрәкәт етдирән механизмләр олур. Механизмләри һәрәкәтә кәтирән систем електриклә ишләјән, һидравлик, пневматик вә механики олур. Кранын әсас параметри онун јүкгалдырма габилијјәтидир. Ән чох истифадә олунан көрпүлү, кәтилли, порталлы вә гүлләли крандардыр.

Порталлы кран гармаг вә ја грејферләрлә тәчһиз олунур. Краны дөндәрән һиссә портала дијирчәк вә ја күрәчикклә бирләшир. Грејферли порталлы кран бүтүнлүклә дөнә билир.

Галдырычы кранлар; *а*—дивара бәркидилән дөндәричи кран; *б*—консоллу кран; *в*—сүтун үзәриндә гурашдырылмыш кран; *г*—көрпүлү кран; *ғ*—кәтилли кран; *д*—јарымпорталлы кран; *е*—порталлы кран; *ә*—гүлләли кран.

Порталын дахили һиссәсиндән ejни заманда ики д.j. гатары кечә биләр. Порталын дajаглы көвдәсиндә кранын дөнән һиссәси jерләшир. Кран jүкү галдырыб-ендирир, өз оху әтрафында дөнүр, голунун уз.-ну дәjишир вә онун үчүн дүзәлдилән хүсуси jол илә кедә билир. Порталлы кранлар 40 *т*-а гәдәр, гурашдырма порталлы кран 100-дән 300 *т*-а гәдәр jүк галдырыр; голунун мин. вә макс. уз. 25—35 *м* вә 50—100 *м*, jүкләмә кранларынын һәрәкәт сүр'әтләри: jүк галдырылмасы 60—90 *м/дәг*, фырланма 1,5—2 *дөвр/дәг*, кранын jердәjишмәси 30 *м/дәг*. Сәнаjедә ән чох көрпүлү кран тәтбиг олунур. Көрпү релсләр үзәриндә һәрәкәт едир. Көрпүнүн үзәриндә галдырычы механизм вә jүктутан тәртибатла тәчһиз олунмуш кран арабачығы һәрәкәт едир. Көрпүлү кранын jүкгалдырма габилиjjәти 500—600 *т*-а гәдәрдир. Әкәр көрпү ики сәрт даjаг үзәриндә jерләширсә, белә кран кәтилли кран адланыр. Бу крандан ағыр машынларын тә'мириндә вә гурашдырылмасында истифадә олунур. 50 *т*-а гәдәр jүк галдырыр. Гүлләли крандан, әсасән, иншаатда истифадә олунур. Гүлләли кранлар конструксиjа чәһәтдән мүхтәлифдир: релсләр үзәриндә һәрәкәт едән вә тәрпәнмәз. Гүлләли кран кәнд, шәһәр вә сәнаjе тикинтисиндә, бина вә һидротехники тикинтиләрдә гурғу вә техноложи аваданлығын гурашдырылмасы, иншаат материалларынын тикинти jеринә нәгл едилмәси вә с. үчүндүр. 75 *т*-а гәдәр jүк галдыра билир. Ағыр jол шәраитиндә ишләjән тыртыллы кранлардан (160 *т*-а гәдәр jүк галдырыр), автомобил кранларындан, д.j. кранларындан, кәми (көjәртә) кранларындан вә үзән кранлардан истифадә олунур.

Әд.: Справочник по кранам, под ред. А. И. Дукельского, 2 изд., т. 1—2, Л., 1971—73 (имеется библ.); Грузоподьемные машины, под ред. М. П. Александрова, М., 1973; Барг И. З. и др., Строительные краны, 2 изд., Киев, 1974; Коротков В. Н., Абрамович И. И., Козловые краны, М., 1975; Епифанов С. П., Поляков В. И., Краны стреловые, пневмоколесные и гусеничные, 3 изд., М., 1975; Невзоров Л. А., Пазельский Г. Н. и Романюха В. А., Башенные краны, 3 изд., М., 1976.

ГАЛЕН Клавди (Claudius Galenus) [129, Пергам—201 (?), Рома ш.],—Рома һәкими вә тәбиәтшүнасы, антик тәбабәтин классики. Һиппократдан сонра гәдим дөвр тәбабәтинин ән көркәмли нәзәриjjәчиси олмушдур. Меjитjарма вә һejванлар үзәриндә вивисексиjа тәчрүбәләри апарараг, анатомиjа вә физиолокиjа елмләрини әтрафлы өjрәнмиш, әзәләләрин, һәзм вә тәнәффүс системләринин тәсвирини вермиш, орта әср тәбабәтинин инкишафына бөjүк тә'сир көстәрмишдир. Беjин вә синирләрин өjрәнилмәси саһәсиндә Г.-ин әлдә етдиjи мә'лумат хүсусилә гиjмәтлидир.

ГАЛЕН ПРЕПАРАТЛАРЫ — битки вә һejван мәншәли материаллардан һазырланан дәрманлар. Рома һәкими К. *Галенин* ады илә адланыр. Г.п.-на тинктуралар, екстрактлар, спиртләр, шәрбәтләр, тибб сулары, сабунлар, пластырлар вә линиметләр аиддир. Муасир әчзачылыг сәнаjесиндә мүхтәлиф гарышыглардан тәмизләнмиш вә фармаколожи тә'виринә көрә кимjәви тәмиз маддәләрә jахын сулу, спиртли, сулу-спиртли, хлороформлу-спиртли jени Г.п. да һазырланыр. Г.п.-ндан фәргли олараг бунлардан инjексиjа формасында да истифадә едилир.

ГАЛЕНИТ (лат. galena — гурғушун филизи)—минерал, гурғушун-сулфид—PbS. Тәркибиндә 86,6% Pb вар; һәмчинин күмүш, селен, теллур, мис, синк, бисмут вә с. гарышыглар олур. Кубик сингонијада кристаллашыр. Аjры-аjры кристаллар вә дәнәли агрегатлар әмәлә кәтирир. Рәнки гурғушуну-боздур. Метал парылтылыдыр. Сәртлиjи 2,7 — 3, сыхлығы 7400 — 7600 *кг/м³*. Г. көврәкдир; jарымкечиричи хассәси вар. Һидротермал jатагларда сфалерит, халкопирит, пиритлә бирликдә тапылыр. Г. гурғушун истеһсалында әсас хаммалдыр. ССРИ-дә Шимали Гафгаз, Орта Асиjа, Алтаj, Газахыстан, Азәрбаjчан (Илич р-ну, ДГМВ вә Балакән р-нунда), харичдә исә АБШ, Австралиjа, Асиjа, Авропа, вә Африкада jатаглары вар.

ГАЛИАТ ГӘБИРИСТАНЫ — Галиат к. (Шимали Осетиjа МССР) jахынлығында гәдим гәбир абидәләри. Үч гәбиристандан («Гуронта», «Фаскау», 3-чүнүн ады jохдур) ибарәтдир. 3-чү гәбиристан даһа бөjүкдүр; е.ә. 3-чү миниллидән орта әсрләрә гәдәрки дөврү әһатә едир. «Фаскау»дан әлдә едилән Кобан мәдәниjjәтинә аид балталар, Ашшур-Урарту дәбилгәләри, Өн Асиjа типли балталар вә скиф мәдәниjjәти үчүн характерик тапынтылардан ибарәт тунч шеjләр даһа мәшһурдур.

Галиат гәбиристаны тапынтылары: 1—дәмир һалгалы тунч голбаг; 2—хәнчәр дәстәjи; 3—тунч балта.

Бу тапынтылар е.ә. 2-чи миниллиjин сону—1-чи миниллиjин әввәлләриндә jерли метал е'малынын jүксәк инкишафыны, һәмчинин Мәркәзи Гафгаз таjфаларынын Загафгазиjа, Өн Асиjа вә скиф-сармат аләми илә кениш әлагәсини көстәрир.

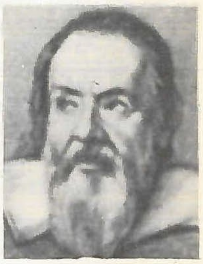
Әд.: Мунчаев Р. М., Кавказ на заре бронзового века, М., 1975.

ГАЛИБ Мирзә Әсәдулла хан (27.12. 1797, Агра—15.2.1869, Деһли)—һинд шаири. 18 әсрдә Һиндистана көчмүш түрк сәркәрдәләри нәслиндәндир. Фарс вә урду дилләриндә jазмышдыр. Jарадычылығына суфи шаирләрин тә'сиринә бахмаjараг, мистикадан узаг олмушдур. Ше'рләриндә һуманизм, дини эгидәсиндән асылы олмаjараг инсана мәһәббәт, онун jарадычы зәкасы, һалал зәһмәт тәрәннүм олунур. Дин хадимләрини, фанатизм вә мөвһуматы кәскин тәнгид етмишдир. 1857—59 илләр халг үсjанына рәғбәт бәсләмиш, Һиндистанын оjанышыны һисс етмиш, дөврүн нәбзини тутмушдур. Филолокиjаjа вә тарихә даир әсәрләри, мәктублары вар. Г. Гур'анын танынмыш шәрһчисидир. Jарадычылығы урду поезиjасы вә нәсринин инкишафына тә'сир көстәрмишдир.

Әсәри: Лирика, М., 1969.

Әд.: Алиев Г., Персоязычная литература Индии, М., 1968; Мирза Галиб—великий поэт Востока. Сб. статей, М., 1972.

ГАЛИЛЕJ (Galilei) Галилео (15.2. 1564, Пиза—8.1.1642, Флоренсиjа jахынлығында, Арчетри)—италjан физики, механик, астроном вә философ.

Тәбиәтшүнаслығын баниләриндән бири, Коперникин даваметдиричиси. Jохсуллашмыш задәкан аиләсиндә доғулмушдур. Атасы мәшһур мусигичи олмуш вә Г.-ин инкишафына бөjүк тә'сир көстәрмишдир. Мәктәби Пизада охумуш, аиләси илә Флоренсиjаjа көчдүкдән (1575) сонра тәһсилини Валломброс монастырында давам етдирмишдир. Ағыр көз хәстәлиjинә тутулдуғуну бәһанә едәрәк атасы ону монастырдан чыхармышдыр. Атасынын тә'киди илә Пиза ун-тинә дахил олмуш вә тәбабәти өjрәнмишдир. Сонралар Евклидин вә Архимедин әсәрләрини охумаға башламыш, һәндәсә вә механика илә марагланараг Пиза ун-тини атыб Флоренсиjаjа гаjытмышдыр. Пиза (1589) вә Падуа (1592) ун-тләринин проф. олмушдур. Әсас тәдгигатлары чисимләрин ағырлыг мәркәзи, чисмин сәрбәст дүшмәси, маил мүстәвидә чисмин һәрәкәти, материалларын мөһкәмлиjи, әталәт гүввәси, чисимләрин нисби һәрәкәти вә б. саһәләрә аиддир. Һәрәкәтин нисбилиjи идеjасыны илк дәфә Г. ирәли сүрмүшдүр (бах *Галилеjин нисбилик принсипи*). Һидростатик тәрәзинин лаjиһәсини вермиш, 1609 илдә үчгат, даһа сонра 32 гат бөjүдән телескоп гурмушдур. Бунун васитәсилә Jупитерин дөрд пejкини, Аj сәтһиндәки дағлары, Күнәшин фырланмасыны вә ондакы ләкәләри, Венеранын сәфһәләрини кәшф етмишдир. Г. муәjjән етмишдир ки, Галактика күлли мигдарда улдуздан ибарәтдир. Бу мүшаһидәләр Аристотелин «идеал гүббәсини» алт-үст етди. «Улдузлара даир хәбәрләр» әсәринә вә телескопун ихтирасына көрә Г. Рома ЕА-на үзв сечилди (1611). Коперник нәзәриjjәсини мүдафиә етдиjи үчүн дин хадимләри тәрәфиндән даим тә'гиб олунурду. 1616 илдә jезуитләр иттифагы Коперник тә'лимини бид'әт е'лан етди. Гәрарда Г.-ин ады чәкилмәсә дә, она хүсуси әмр олунду ки, Коперник тә'лимини мүдафиә етмәсин. Г. буна формал разы олду. 1632 илдә онун «Дүнjанын ики ән мүһүм системи—Птолемеj вә Коперник системләри һаггында диалог» китабы нәшр едилди. Әсәрдә *дүнjанын һелиосентрик системи* әсасландырылды. Китабы дин хадимләри тез гадаған етдиләр. Инквизисиjанын тәләби илә Г. Ромаjа кәлди (феврал, 1633). Она гаршы мәһкәмә иши галдырылды. Г. нәтичәдә Коперник тә'лиминдән имтина етмәjә мәчбур олду. Г. 1637 илдә кор олду. Һолландиjада «Елмин ики jени саһәсинә аид сөһбәтләр вә риjази исбатлар...» китабы чап едилди (1638). Һелиосентрик системин галиб кәлмәсиндә Г.-ин елми jарадычылығынын бөjүк ролу олду. Г. механиканын әса-

сыны гојмушдур: әсас кинематик анлајышларын (сүр'әт, тә'чил) дәгиг тә'рифини, эталәт вә һәрәкәтләрин топланмасы ганунларыны кәшф едәрәк практик мәсәләләрә тәтбигини вермишдир.

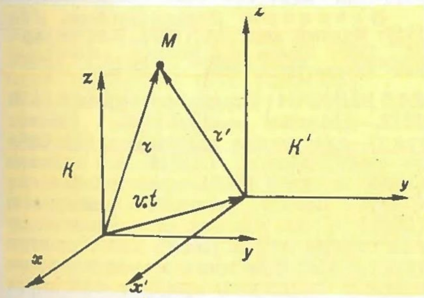
Г. фәлсәфәдә механики материализмин баниләриндән олмуш, дүнјаны сонсуз, материјаны әбәди, тәбиәти исә ваһид һесаб етмишдир. Онун фикринчә, тәбиәтин әсасында механиканын ганунларына табе едилмиш мүтләг дәјишмәз атомларын механики сәбәбијјәти дурур. Г. тәбиәтин дәрк едилмәсиндә мүшаһидә вә тәчрүбәјә үстүнлүк вермишдир. Г.-ә көрә, һадисәләрин дахили зәрурилијинин дәрк едилмәси идракын ән јүксәк пилләсидир. Лакин Г. дини тәсәввүрләрдән хилас ола билмәмиш, илк илаһи тәкан фикрини гәбул етмишдир.

Г. һәм дә мусигичи, рәссам, инчәсәнәт һәвәскары вә камил әдәбијјатчы олмушдур. Латын дилини мүкәммәл билсә дә, елми әсәрләринин чохуну италјан халг дилиндә јазмыш, јунанчадан латынчаја тәрчүмәләр етмишдир. Антик классикләрин вә Интибаһ дөврү шаирләринин јарадычылығыны өјрәнмишдир. Бурлеск ше'ри үслубунда јазылмыш «Того кејинәнләрә һәчв» поемасы вә с. бәдии әсәрләри вар.

Ә с ә р и: Избранные труды, т. 1—2, М., 1964.

Әд.: К у з н е ц о в Б. Г., Галилей, М., 1964; ј е н ә о н у н, От Галилея до Эйнштейна, М., 1966; Г р и г у л е в и ч И. Р. Инквизиция, М., 1976.

ГАЛИЛЕЈИН НИСБИЛИК ПРИНСИПИ — гејри-релјативист механиканын әсас принсипи: механиканын ганунлары бүтүн эталәт системләриндә ејнидир. Башга сөзлә, гапалы мадди системин бүтөвлүкдә бәрабәрсүр'әтли дүзхәтли һәрәкәти, онда баш верән механики просесләрин кедишинә тә'сир көстәрмир. Она көрә дә эталәт системинин сүкунәт вә ја бәрабәрсүр'әтли дүзхәтли һәрәкәт һалыны һәмин системдәки тәчрүбәләрлә тә'јин етмәк мүмкүн дејил (буну Г. Галилеј мүәјјән етмишдир; 1636).

Һесаблама системиндә чисмин һәрәкәтини өјрәнмәк үчүн бахылан анда, онун фәзанын һансы нөгтәсиндә јерләшдијини билмәк лазымдыр. Һәрәкәт едән чисмин t=0 анында башланғычлары үст-үстә дүшән ихтијари K вә K′ эталәт һесаблама системләриндәки фәза координатлары вә заман Галилеј чевирмәләри илә әлагәдардыр:

$$r = r' + v_0 t; \quad t = t'.$$

Бурада v_0—K' системинин K-ја нәзәрән һәрәкәт сүр'әти, r, t вә r', t' исә M чисминин ујғун олараг K вә R' системләринә нәзәрән вәзијјәтини тә'јин едән радиус-векторлар вә замандыр. $t=t'$ шәрти Галилеј-Нјутон механикасында заманын мүтләг олдуғуну көстәрир. M чисминин K вә K′ системләринә нәзәрән һәрәкәт сүр'әтләри v вә v' оларса, Галилеј чевирмәләринә көрә сүр'әтләрин топланмасы гануну $v = v' + v_0$ кимидир, јә'ни чисмин һесаблама системләриндән биринә көрә сүр'әти онун икинчи системә нәзәрән сүр'әти илә икинчи системин биринчијә нәзәрән сүр'әтинин һәндәси чәминә бәрабәрдир. Г.н.п.-нин ријази мә'насы: механиканын ганунлары Галилеј чевирмәләринә нәзәрән инвариант олмалыдыр. Механикада чисмин күтләси сабит, гаршылыглы тә'сир гүввәси исә чисимләр арасындакы мәсафәдән асылы олдуғундан Галилеј чевирмәләрини тәтбиг етдикдә онлар дәјишмир. Она көрә гүввә, күтлә вә тә'чил дә инвариант галыр. Демәли, Нјутонун икинчи гануну $d(mv)/dt=F$ бүтүн эталәт һесаблама системләриндә ејнидир. Галилеј чевирмәләри вә Г.н.п. јалныз ишыг сүр'әтиндән кичик ($v \ll c$) сүр'әтли (гејри-релјативист) һәрәкәт үчүн доғрудур. Сүр'әти ишыг сүр'әти илә мүгајисә едилән (релјативист) һәрәкәтләр үчүн Ејнштејнин нисбилик нәзәријјәсиндән вә Лорентс чевирмәләриндән истифадә етмәк лазымдыр.

Әд.: Я г л о м И. М., Принцип относительности Галилея и неевклидова геометрия, М., 1969.

ГАЛИСИЈА (Galicia) — Испанијанын шм.-г.-индә, Атлантик океаны саһилиндә тарихи вилајәт. Әразиси Ла-Корунја, Понтеведра, Луго, Оренсе әјаләтләринә бөлүнмүшдүр. Саһ. 29 мин *км*²-дир. Әһ. 2583,7 (1970); әсасән, галисијалылардыр. Мүһүм шәһәри Ла-Корунјадыр. Сых чај шәбәкәси илә парчаланмыш гәдим кристаллик Галисија массивини (һүнд. 1778 *м*-дәк) тутур. Иглими мүлајим океан типлидир. Г. әразиси үчүн енлијарпаглы дағ мешәләри (палыд, вәләс, фыстыг, көјрүш) вә коллуглар характерикдир. Г., әсасән, аграр вилајәтдир. Гарамал, донуз сахланыр. Гарғыдалы, човдар, картоф әкилир. Балыгчылыг вә мешә тәсәррүфаты мүһүм јер тутур. Ағач е'малы вә јејинти сәнајеси, јүк автомобилләри, нефт е'малы вә алүминиум з-длары, СЕС-ләр вар. Испанијада истеһсал олунан кәмиләрин тәгр. 1/2-ни Г. верир. Ири портлары вә бункер базалары Ла-Корунја вә Виго, һәрби-дәниз базасы Ел-Ферролдур. 1977 илин ијунундакы сечкиләрдә Испанија парламентинә Г. нүмајәндәләри дә сечилмишләр.

«Г.» сөзү гәдимдә бу әразидә мәскунлашмыш галлек тајфасынын адындан көтүрүлмүшдүр. Мүасир «Г.» адына 6 әср мәнбәләриндә тәсадүф олунур. Г. әразисини е.ә. 2—1 әсрләрдә ромалылар тутмуш, әрәбләр үзәриндә гәләбәдән (718) сонра Астурија краллары өзләринә табе етмишдиләр. Г. 1065—72 илләрдә мүстәгил краллыг олмуш, 1072 илдә исә Кастилијаја бирләшдирилмишди. 12 әсрин 10—30-чу илләриндә Г.-да бөјүк кәндли һәјәчанлары, 15 әсрдә бир сыра халг һәрәкатлары баш верди. Бирләшмиш Испанијада Г. 19 әсрәдәк бир сыра мухтаријјәт һүгугларыны мүһафизә етмишди.

Испанија респ. е'лан едилдикдән (1931) сонра Г.-нын мухтаријјәтинә даир лајиһә ишләниб һазырланмышды, лакин 1936 ил ијулун 17—18-дә башланмыш фашист гијамы Г. мухтар р-нун јарадылмасына мане олду. Г. өлкәнин тә'тил һәрәкаты мәркәзләриндәндир.

ГАЛИСИЈА, Г а л и ч и н а — Украјнанын г. торпагларынын (Укр.ССР-ин индики Львов, Ивано-Франковск, Тернопол вил.-ләри) тарихи ады; 18 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә Полша торпагларынын бир һиссәсинә дә аид олунурду. Г. 9—11 әсрләрдә *Кијев Рус дөвләтинин*, сонралар *Галич-Волын кнјазлығынын* тәркибиндә олмуш, 1349 илдә Полша тәрәфиндән ишғал едилмишди. Полша биринчи дәфә бөлүшдүрүләркән (1772) Г. Австријаја верилди. Австрија-Мачарыстанын сүгутундан (1918) сонра Шәрги Г.-ны Полша зәбт етди. 1939 илдә Совет Ордусунун азад етдији Гәрби Украјна торпаглары Укр.ССР илә бирләшди.

ГАЛИСИЈА ҮСЈАНЫ (1848)—Полша торпагларынын Австријаја мәхсус һиссәсиндә антифеодал кәндли үсјаны. 1841—45 илләрин мәһсул гытлығы илә кәскинләшән феодал-тәһкимчилик мүнасибәтләри бөһранынын нәтичәси иди. Үсјан февралын 10-да башланды, февралын 18-нә кими (шлјахтанын башчылыг етдији кизли вәтәнпәрвәр тәшкилатларын һазырладығы үсјан һәмин күн башланмалы иди) Галисијанын әксәр маһалларына јајылды. Кәндлиләр 200-ә гәдәр мүлкәдар маликанәсини дағытдылар вә феодал мүкәлләфијјәтләриндән бојун гачырдылар. Лакин кәндли һәрәкатынын кенишләнмәсиндән горхуја дүшән шлјахта рәһбәрләри тәһкимчилијин ләғв едилмәси тәләбини ирәли сүрмәдиләр, кәндли һәрәкатындан узаглашмагла бәрабәр, үсјан чәһдләриндән дә әл чәкдиләр. Јалныз *Краков республикасында* феодал мүкәлләфијјәтләри ләғв едилди. Гәрби Галисија әразисинин бөјүк бир һиссәсиндә кәндлиләр үсјанчы шлјахта дәстәләринә гаршы чыхдылар. Австрија һөкумәти апрелдә Г.ү.-ны јатырды.

ГАЛИСИЈАЛЫЛАР, г а л ј е г л ә р— *Галисијанын* (Испанија) әсас әһалиси; халг. Испанијада тәгр. 2,9 млн. нәфәрдир (1975). Г.-ын дили (галјего) португал дилинә јахындыр. Г.-ын әчдадлары келтләшмиш галл тајфалары олмушдур. Әсасән, әкинчилик, малдарлыг вә балыгчылыгла мәшғулдурлар. Торпаг азлығы вә милли зүлм Г.-ын һәлә 18 әсрдән мүнтәзәм мүһачирәт етмәләринә сәбәб олмушдур (Америка өлкәләриндә 500 миндән чох Г. јашајыр). Диндарлары католикдир.

Әд.: Народы зарубежной Европы, т. 2, М., 1965.

ГАЛИЧ (Г о в о р о в, Н и к и ф о р о в) —Александр Иванович (1783, индики Брјанск вил.-нин Трубчевск ш.—9.9. 1848, Сарское Село, индики Пушкин ш.)—рус психологу, идеалист философ. Г. тәфәккүрүн објектив аләмин ганунларына табе олдуғуну, «јарадылмыш материјанын» мәһведилмәзлијини сүбут етмәјә чалышмыш, һәгигәтә предмет илә билијин ујғунлуғу кими бахмыш вә бунунла әлагәдар субјектив идеализми тәнгид етмишдир. Тәчрүби елмләрин методолокијасыны гијмәтләндирсә дә, материализмә гаршы чыхмышдыр. Г. психолокијада мә'нәви һәјатын тәбии-елми изаһы илә идеалист шәрһини бирләшдирмәјә чәһд етмишдир.

ГАЛИЧ—РСФСР Кострома вил.-ндә шәһәр. Галич р-нунун мәркәзи. Галич көлү саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Екскаватор, метал мә'мулаты, дәри, кәтан з-длары, мебел, тикиш ф-кләри, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, совхоз-техникум, педагожи мәктәб, өлкәшүнаслыг музеји, халг театры вә с. вар. Г. р-нунда тахта-шалбан тәдарүк едилир.

ГАЛИЧ КНЈАЗЛЫҒЫ—рус феодал кнјазлығы; Карпат д-рынын шм.-ш. јамачларыны әһатә едирди. 10 әсрдә Кијев Рус дөвләтинин тәркибиндә иди. 12 әсрдә мүстәгил олмуш, Јарослав Осмомыслын дөврүндә (1153—87) гүввәтләнмишди. 1199 илдә Роман Мстиславич Волын вә Галич кнјазлыгларыны бирләшдирмишди (бах *Галич-Волын кнјазлығы*)

ГАЛИЧ-ВОЛЫН КНЈАЗЛЫҒЫ — рус феодал дөвләти; Галич вә Владимир-Волын кнјазлыгларынын бирләшдирилмәси илә (1199) јаранмышды. Днестр, Висла, Нарев вә Припјат чајларынын јухары ахары бојунда јерләширди. Әкинчилик, малдарлыг, сәнәткарлыг, тичарәт вә шәһәрләр инкишаф етмишди. Г.-В.к.-нын илк кнјазы Роман Мстиславич [1170—1205] Кијеви тутуб бөјүк кнјаз титулуну гәбул етди (1203). Онун өлүмүндән сонра Г.-В.к. кичик кнјазлыглара парчаланды; торпагларын бир һиссәсини Мачарыстан вә Полша феодаллары зәбт етдиләр. 1221 илдә мачар феодаллары Галичдән говулдулар. Волында Роман Мстиславичин оғлу Даниил һакимијјәтә кечди. О, 1245 илдә бүтүн Чәнуб-Гәрби Рус торпагларыны бирләшдирди. 12 әср—13 әсрин 1-чи јарысы Г.-В.к.-нын мәдәни инкишаф дөврүдүр. 1259 илдә монгол-татар ордусу Г.-В.к.-ны тамамилә табе етди. Даниилин өлүмүндән (1264) сонра Г.-В.к. дөрд кнјазлыға парчаланды. 1340 илдә бојарлар Литва кнјазы Лјубарт Кедиминовичи Г.-В.к.-нда һакимијјәтә дә'вәт етдиләр. Г.-В.к. Бөјүк Литва кнјазлығына бирләшдирилди. Полша—Литва мүгавиләсинә (1352) көрә Галич Полшаја верилди, Волын Литванын табелијиндә галды.

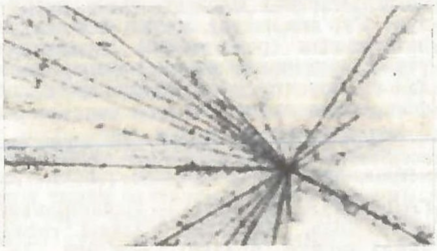
Әд.: История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 1—2, М., 1966.

ГАЛЫГ КӘРКИНЛИК—харичи гүввәнин тә'сири алтында олан бәрк чисимдә, һәмин тә'сир кәсилдикдән сонра галан кәркинлик: чисмин механики, термомеханики, термик вә с. е'малы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Г. к. чисимдә харичи тә'сир нәтичәсиндә еластик деформасија илә јанашы пластик деформасијада баш вердикдә јараныр.

ГАЛЫГ МАГНИТЛӘНМӘ — магнит саһәсинин тә'сири кәсилдикдән сонра ферромагнит маддәнин малик олдуғу магнитләнмә. Магнит саһәсинә гојулмуш истәнилән чисим магнитләнир. Магнит саһәсинин тә'сири кәсилдикдән сонра ферромагнитләрдән башга бүтүн чисимләрдә магнитләнмә јох олур. Ферромагнит маддәнин исә магнитләнмәсини јох етмәк үчүн она әввәлкинин әксинә јөнәлмиш вә интенсивлији *коерситив гүввәјә* бәрабәр олан магнит саһәси илә тә'сир етмәк лазымдыр. Г.м. хассәсиндән сабит магнитләрин һазырланмасында истифадә олунур. Коерситив гүввәси бөјүк олан маддәләр сәрт, кичик олан маддәләр исә јумшаг магнитләр адланыр. Трансформатор ичликләрини јумшаг, сабит магнитләри исә сәрт магнит маддәләриндән һазырлајырлар.

ГАЛЫНЛАЈЛЫ ФОТОЛӨВҺӘ ҮСУЛУ — нүвә физикасы вә *елементар зәррәчикләр* физикасында зәррәчикләри галынлајлы фотолөвһәдә бурахдығы изинә әсасән гејдә алмаг вә өјрәнмәк үчүн ишләдилән үсул. Галынлајлы фотоемулсија ишығa һәссас күмүш-бромид (AgBr) дәнәчикләрин желатиндә емулсијасыдыр. Галынлајлы фотоемулсија илә ишләмә принсипи ади ишыг фотоемулсијасы илә ишләмә принсипинин ејнидир.

Јүклү зәррәчик емулсијадан кечәркән күмүш-бромид дәнәчикләрини дағыдыр вә ајрылан енержи күмүш ионларынын јаранмасына сәрф олунур. Тә'сирә мә'руз галмыш лөвһә ајдынлашдырычы мәһлула салыныр. Мәһлулун тә'сири илә дәнәчикләрдән күмүш һиссәчикләри ајрылыр, ионлашдырычы зәррәчикләрлә растлашмамыш дәнәчикләр исә фиксәедичи мәһлулда һәлл олунуб лајдан чыхыр. Нәтичәдә желатин лөвһәдә зәррәчијин изини көстәрән күмүш һиссәчикләри галыр.

Фотоемулсијалары нүвә физикасында тәтбиг етмәк үсулуну совет физики Л. В. Мысовски һазырламыш (1927), А. П. Жданов ону инкишаф етдирмиш, сонралар исә инкилис физики С. Ф. Поуелл тәкмилләшдирмишдир. Јүклү зәррәчикләри гејд етмәк үчүн һазырланан нүвә фотоемулсијалары ади фотоемулсијалардан фәргләнир. Зәррәчикләрин јолуну вә онларын төрәтдији һадисәләри изләмәк мәгсәди илә галынлајлы фотоемулсијада: а) күмүш-бромид дәнәчикләринин желатиндәки консентрасијасы чох бөјүк олур; б) дәнәчикләр кичик өлчүлү (0,1μ-дан 0,6 μ-а гәдәр) олур вә бир-бириндән аралы јерләшир; в) лајын галынлығы ади фотолөвһәдәкиндән (15—25 μ) бөјүк олур (2000 μ-а гәдәр). Бөјүк енержили зәррәчикләрин изини ашкар етмәк үчүн емулсија лајларыны үст-үстә јығмагла емулсија камералары дүзәлдилир. Емулсијанын сыхлығы һаванын сыхлығындан тәхминән 2000 дәфә бөјүк олдуғундан, бурада зәррәчијин учуш мәсафәси Вилсон камерасындакындан 2000 дәфә гыса олур. Буна көрә дә алынан изләр микроскоп алтында өјрәнилир. Г.ф.ү. бир сыра тәдгигат үчүн чох әлверишлидир.

Бу үсулла бир чох елементар зәррәчикләр (мәс., јүклү π-мезонлар) тапылмыш вә онларын јүкү, күтләси, енержиси тә'јин олунмушдур.

ГАЛЫНЛЫГӨЛЧӘН, индикатор-лу галынлыгөлчән — деталларын галынлығыны тә'јин едән чиһаз. Машынгајырмада, әсасән микрометрик типли индикаторлу Г. тәтбиг едилир. Г.-лә өлчмә мүтләг вә нисби методларла апарылыр. Нәзарәт едилән деталын хәтти өлчүләрини 0,02—0,03 *мм*-ә гәдәр дәгигликлә өлчмәк үчүн мүтләг методдан истифадә едилир. Нисби методда исә детал 0,01 *мм*-ә гәдәр дәгигликлә өлчүлүр. Г.-ин өлчмә һədди 0—10 *мм*-дир. Метал чәнләрин, магистрал бору кәмәрләри диварларынын (өлчүлмәси бир тәрәфдән мүмкүн олан метал конструксијаларын) галынлығыны өлчмәк үчүн ултрасәс-импулс, електромагнит типли вә с. Г.-дән истифадә олунур. Су алтында (30 *м*-ә гәдәр дәринликдә) өлчмә апармаг үчүн Г. сукечирмәјән контејнерә гојулур.

Әд.: Городецкий Ю. Г., Конструкции, расчет и эксплуатация измерительных инструментов и приборов, М., 1971.

ГАЛЫНЧАГ—Азәрб.ССР Исмајыллы р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 14 *км* шм.-г.-дә, Исмајыллы—Гутгашен шосе јолу кәнарында, Ахох чајынын сол саһилиндә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 1380 (1978); үзүмчүлүк, бағчылыг, түтүнчүлүк, барамачылыг, һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

ГАЛЈЕГОС (Gallegos) Ромуло (2.8. 1884, Каракас—5.4.1969, Каракас)—Венесуела дөвләт вә сијаси хадими, јазычы. 1931—36 илләрдә мүһачирәтдә јашамышдыр. Халг маарифи назири, 1937—40 илләрдә Венесуела конгресинин депутаты, 1941 илдән Демократик фәалијјәт партијасынын лидерләриндән олмуш, 1947 илдә һәмин партијадан Венесуеланын президенти сечилмишдир. Харичи нефт ширкәтләринин кәлир веркисини артыран Г. һөкумәти 1948 илин нојабрында АБШ инһисарларынын тәшкил етдији гәсд нәтичәсиндә деврилмишдир. 1948—58 илләрдә јенидән мүһачирәтдә олмушдур. Венесуела кәрчәклијинин ичтимаи конфликтләрини экс етдирән «Донја Барбара» (1929), «Кантакларо» (1934), «Канајма» (1935), «Заваллы зәнчи» (1937), «Ајаг алтындакы торпаг» (1971 илдә нәшр едилмишдир) вә с. реалист романларын мүәллифидир. Чәмијјәти зор ишләтмәдән дәјишдирмәк тәрәфдары олмушдур.

Әсәрләри: Донья Барбара, М., 1959; Бедный негр, М., 1964; Кантакларо, М., 1966; Земля под ногами, «Иностранная литература», 1974, № 5—6.

ГАЛЈОРКИН Борис Григорјевич (4.3. 1871, Полотск — 12.7.1945, Ленинград)—еластиклик нәзәријјәси саһәсиндә совет алими, ССРИ ЕА акад. (1935; м. үзвү 1928), мүһәндис-кен.-л., ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942). Г.-ин иншаат механикасы вә еластиклик нәзәријјәсинә аид әсәрләри гурғу, конструксија вә машынларын ишинин тәдгигиндә ријази анализин мүасир методларынын тәтбигинә имкан вермишдир. Г. еластиклик нәзәријјәси тәнликләринин дәгиг вә тәгриби интегралланмасынын сәмәрәли методларыны ишләјиб һазырламышдыр. Г. өртүкләр нәзәријјәси саһәсиндә тәдгигат ишләри апармыш, призматик конструксија елементләринин әјилмәсиндә вә бурулмасында гаршыја чыхан бир чох тәтбиги мәсәләләри һәлл етмишдир. Ики дәфә Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәри: Избранные труды, т. 1—2, М., 1952—53.

Әд.: Соколовский В. В., О жизни и научной деятельности академика Б. Г. Галеркина, «Изв. АН СССР. Отделение технических наук», 1951, № 8.

ГАЛЈОРКИН ҮСУЛУ—*бах Ритс вә Галјоркин үсулу.*

ГАЛЛ БОЈАЛАРЫ, галлосианинләр—*галл туршусунун* төрәмәләри олан синтетик бојалар. Көј вә көјүмтүл-бәнөвшәји рәнкләрдә олур. Хромла көј, јашыл вә ја бәнөвшәји лак әмәлә кәтирир ки, о да ишығын тә'сиринә чох давамлы олмасы илә дикәр лак нөвләриндән фәргләнир. Г.б.-нын анилин төрәмәләри хүсусилә әһәмијјәтлидир. Г.б., бә'зән дә онун башга боја нөвләри илә гарышығы, әсасән, памбыг вә јун парчалара нахыш вурмаг үчүн ишләдилир.

ГАЛЛ ТУРШУСУ, 3, 4, 5-триоксибензој туршусу, $C_7H_6O_5$—үзви бирләшмә. Ади шәраитдә бир молекул су илә кристалһидрат әмәлә кәтирир. Рәнксиз, һавада сахландыгда исә рәнки кет-кедә гонурлашан, ијнәвары кристал маддәдир. Спиртдә вә гајнар суда јахшы, сојуг суда пис һәлл олур, хлороформда вә бензолда һәлл олмур. 240°С-дә парчаланмагла әријир, дәмир 3-хлоридлә көј-гара мүрәккәб әмәлә кәтирир (лат. galla—мүрәккәб фындығы демәкдир). Чај јарпағында, палыд габығында, ашы маддәли екстрактларда вар. *Таннин* маддәсинин гәләви илә вә ја ферментатив һидролизиндән алыныр. Г.т. аналитик кимјада (Sb, Bi, Pb, Cu, Mo, Ag вә бир чох башга елементин, һабелә NO_2-нин тә'јин едилмәсиндә), бә'зи боја маддәләринин (антрагаллол, галлосианин вә с.) синтезиндә, микроскопијада, електрокимјәви анализ үсулларындан истифадә етдикдә (деполјаризатор кими), ишләдилир. Гуру һалда дистиллә етдикдә *пирогаллол* алыныр

ГАЛЛАЛАР, галласлар—Ефиопијада, һәмчинин Кенијанын шм.-ында јашајан халг. 6,6 млн. нәфәрдир (1975). Г.-ын дили сами-һами дилләринин куши групуна аиддир. Бир нечә група бөлүнүрләр: туламалар, маччалар, арусиләр, бораналар вә б. Әсасән, әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олурлар. Ефиопијанын мәркәзи һиссәсиндә јашајан Г. башга халгларла бирликдә ваһид ефиоп милләти кими формалашырлар. Диндарларын чоху христиан, бир һиссәси мүсәлмандыр.

ГАЛЛАР (лат. Galli)—е.ә. 6—5 әсрләрдә Галлија әразисиндә јашамыш келт тајфалары (бах *Келтләр*).

ГАЛЛАХЕР (Gallacher) Уилјам (25. 12.1881, Шотландија, Пејсли—12.8. 1965, Пејсли)—Инкилтәрә вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими. Фәһлә аиләсиндә анадан олмуш, он јашындан муздурлуг етмишдир. Кәнч јашларындан сосиалист һәрәкатына гошулмушдур. Һәмкарлар иттифаглары ында гызғын фәалијјәт көстәрмиш, Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә ф-к—з-д ағсаггалларынын күтләви һәрәкатына рәһбәрлик етмишдир (бах *Фабрик ағсаггаллары*). Г. Шотландијада кәмигајырма вә мә'дән фәһләләринин тә'тил мүбаризәсинин ән көркәмли тәшкилатчыларындан иди.

Дәфәләрлә һәбсә алынмышдыр. Коминтернин 2-чи конгресиндә (Москва, 1920) ф-к—з-д ағсаггаллары һәрәкатыны тәмсил етмишдир. В. И. Ленинин тә'сири илә гәти олараг марксист мөвгеләрдә дајанмышдыр. Г. 1921 илдә Бөјүк Британија Коммунист Партијасына (ББКП) дахил олмуш, һәмин ил ББКП МК вә ББКП МК Сијаси бүросунун үзвү сечилмишдир. Г. 1924 илдә Инкилтәрәдә јаранмыш инкилабчы «Азлыг һәрәкаты»нын тәшкилатчыларындан бири, 1935—50 илләрдә парламентин депутаты, 1943—56 илләрдә ББКП Ичраијјә Комитәсинин сәдри, 1956—63 илләрдә партијанын президенти, 1963 илдән ББКП Ичраијјә Комитәсинин өмүрлүк фәхри үзвү олмушдур.

Әд.: Гуровнч П. В., Уильям Галлахер — революционер- интернационалист, «Новая и новейшая история», 1977, № 5—6.

ГАЛЛЕ—Шри Ланканын ч.-г.-индә шәһәр вә порт. Чәнуб әјаләтинин инз. м. Д.ј.ст. Әһ. 12,8 мин (1971). К.т. хаммалынын илкин е'малы мүәссисәләри вар. Графит, чај, һиндгозу ихрач олунур. 19 әсрин әввәлләринәдәк аданын әсас порту олмушдур.

ГАЛЛЕН-КАЛЛЕЛА (Gallén-Kallela) Акселн Валдемар (26.5.1865, Финландија, Пори ш.—7.3.1931, Стокһолм)—фин рәссамы. Һелсинкидә (1881 илдән) вә Парисдә (1884 илдән) охумушдур. Илк таблоларында («Илк дәрс», 1889, «Иматра гышда», 1893) халг һәјатындан сәһнәләр вә тәбиәт лөвһәләри реал сәпкидә тәсвир едилмишдир. Јарадычылығына «модерн» үслубунун да тә'сири олмушдур. Әсасән, «Калевала» епосу мөвзусунда («Ајно һаггында әфсанә» триптихи, 1891, «Лемминкәјненин анасы», 1897) јаратдығы бојакарлыг вә графика әсәрләринә көрә шөһрәт газанмышдыр. Ј. Сибелиусун (1894), М. Горкинин (1906) вә б.-нын портретләрини чәкмишдир.

ГАЛЛИЈА (лат. Gallia)—Гәрби Авропада тарихи вилајәт (индики Франса, Белчика, Шимали Италија, Лүксембург әразиләрини бүтүнлүклә, Нидерланд вә Исвечрәнин бир һиссәсини әһатә едирди). *Галларын* ады илә әлагәдардыр. Е.ә. 2 әсрин 20-чи илләриндә ромалылар Г.-нын ч.-ундакы тајфаларла мүһарибә едиб, Рома әјаләти јаратдылар. Јули Сезар Г.-нын галан һиссәсини тутду (е.ә. 58—51). Рома веркиләринин ағырлығы вә сәләмчиләрин гәддарлығы дәфәләрлә јерли тајфаларын үсјанларына сәбәб олду (е.ә. 52—51, 12 вә ерамызын 21, 69—70 илләри). 258 илдә Г., Британија вә Испанија Ромадан ајрылараг мүстәгил империјалар јаратдылар. 3 әсрин 2-чи јарысында Г.-да багаудларын үсјаны олду. 273 илдә Г. јенидән Рома империјасына гатылды. 406 илдә бургундлар Рејн бојунда Г.-да илк барбар дөвләти јаратдылар. 486 илдә франк кралы Хлодвиг Г.-нын ишғалыны баша чатдырды.

Әд.: Штаерман Е. М., Древняя Галлия. «Вест. др. ист.», 1951, № 1.

ГАЛЛИЈАЧЫЛЫГ (лат. Gallicanus—һәрфи мә'нада галлара мәхсус)—13 әсрдә јаранмыш дини-сијаси һәрәкат. Г. тәрәфдарлары франсыз католик килсәсинин папалыгдан ајрылмасыны, онун теократик иддиаларынын мәһдудлашдырмағы тәләб едирдиләр. Г. ән бөјүк мүвәффәгијјәти 1682 илдә газанды. Һәмин ил «Галлијачы руһанилләрин бәјаннамәси» гәбул едилди. 19 әсрдә фәһлә һәрәкатынын инкишафы, елми сосиализм идејаларынын кениш јајылмасы, килсәнин нүфузунун ашағы дүшмәси франсыз руһанилэрини папалыгла иттифага мәчбур етди вә Г. идејалары пуча чыхды. Г.-ын бә'зи үнсүрләринә инди дә тәсадүф едилир.

ГАЛЛИ-КУРЧИ (Galli-Curci) Амелита (18.11.1882, Милан—26.11.1963, Ла-Һолја, Калифорнија)—италјан мүғәнниси (колоратур сопрано). Милан консерваторијасыны битирмишдир (1903). 1916 илдән АБШ-да јашамышдыр. Чикаго опера театрынын вә «Метрополитен-опера»нын (Нју-Јорк) солисти олмушдур. Онун ифасы техники камиллији, сәсинин ахычылығы, јүксәк сәһнә усталығы илә сәчијјәләнмишдир. Партијалары: Чилда, Виолетта («Риголетто», «Травиата», Ч. Верди), Розина («Севилја бәрбәри», Ч. Россини), Лүчија («Лүчија ди Ламмермур», Г. Донисетти), Шамахы чарычасы («Гызыл хоруз», Н. Римски-Корсаков) вә б. Г. бир чох өлкәләрин театрларында чыхыш етмишдир.

Әд.: Тимохин В. Выдающиеся итальянские певцы. М., 1962.

ГАЛЛИУМ (лат. Gallium), Ga—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин III групундадыр; ат. н. 31, ат. к. 69,72-дир; күмүшү-ағ рәнкдә јумшаг металдыр. Ики сабит изотопдан—^{69}Ga (60,5%) вә ^{71}Ga (39,5%)—ибарәтдир.

Г. елементинин тапылачағыны, һәтта онун бә'зи хассәләрини, Д. И. Менделејев һәлә 1870 илдә габагчадан хәбәр вермиш вә ону «екаалүминиум» адландырмышды. 1875 илдә франсыз кимјачысы П. Е. Лекок де Буабодран һәмин елементи кәшф етмиш вә ону өз вәтәнинин (лат. Gallia) шәрәфинә Г. адландырмышды. Г.-ун хассәләринин габагчадан хәбәр верилмиш хассәләрә тамам ујғун кәлмәси Менделејев дөври системинин илк тәнтәнәси кими гаршыланды.

Јер габығында Г.-ун күтләчә орта мигдары 0,0015%-дир. Литосфердә Г.-ун чох һиссәси алүминиум минералларындадыр. Зәјлик (Азәрб.ССР) алунитиндә Г. вар.

Г. 29,8°С-дә әријиб, 2230°С-дә гајнајыр. Сыхлығы (20°С-дә) 5904 $кг/м^3$-дир. Һавада ади темп-рда дајанымыр, 260°С-дән јухарыда гуру оксикендә јаваш оксидләшмә кедир вә әмәлә кәлән горујучу оксид пәрдәчији оксидләшмәнин гаршысыны алыр. Кимјәви хассәләринә көрә алүминиума чох охшајыр. Бирләшмәләриндә Г., әсасән, үчвалентлидир, бә'зән бир- вә икивалентли дә олур, һидроксиди $Ga(OH)_3$ амфотердир; гыздырылдыгда туршуларда һәлл олуб, Г.-ун мувафиг дузларыны әмәлә кәтирир, гәләвиләрдә һәлл олдугда галлатлар (мәс., $NaGaO_2$) алыныр.

Г. сәнаједә алүминиум вә синк истеһсалы туллантыларындан алыныр. Г. кениш темп-р интервалында маје һалында галдығындан манометр вә јүксәк темп-р термометрләри һазырланмасында (чивә әвәзинә), јүксәк температурлу дүзләндиричиләрдә, транзисторларда, күнәш батарејаларында, хүсуси оптик күзкүләрдә, јарымкечиричиләр електроникасында, јарымкечиричи хассәли интерметал бирләшмәләр (мәс., GaAs, GaP, GaSb) истеһсалында, нүвә реакторларында, асанәријән әринтиләр, о чүмләдән Г.-ун 12% галајла 15°С-дә

әријән эринтисинин алынмасында, ултрабәнөвшәји ишыг верән лампаларда (тибдә) вә с. ишләдилир.

Əд.: Ерёмин Н. И., Галлий, М., 1964; Рустамов П. Г., Халькоиниды галлия, Б., 1968; Реми Г., Курс неорганической химии, т. 1, М., 1972.

ГАЛМАС, Калмас—Азәрб.ССР-ин ш.-индә палчыг вулканы. Салјан р-ну әразисиндә, Әләт д.ј. ст.-ндан 12—13 *км* г., ч.-г.-дә, Пирсаат чајынын сағ саһилиндәдир. Һүнд. 200 *м*. Пүскүрмә мәһсулларынын һәчми 1,3 млрд. $м^3$-дир. Галмас нефт-газ јатағы вулканын јерләшдији гырышыгдадыр.

ГАЛМАС НЕФТ-ГАЗ ЈАТАҒЫ—Ашағы Күр чөкәклијинин шм.-ш.-индәдир. Јатағын кеоложи гурулушунда Мүасир дөвр, Гәдим Хәзәр чөкүнтүләри, Акчагыл, Абшерон мәртәбәләри вә Мәһсулдар гат сүхурлары өјрәнилмишдир. Јатаг шм.-г. истигамәтли асимметрик брахиантиклинал гырышыгла әлагәдардыр. Гырышыг бир нечә јердән позулмаларла мүрәккәбләшир. Галмас палчыг вулканынын кратери јатағын мәркәзи һиссәсиндәдир. Јатагда сәнаје әһәмијјәтли нефт-газ Абшерон мәртәбәси вә Мәһсулдар гатын үст дөрд һоризонтунда ашкар едилмишдир (1956—58).

ГАЛУА (Galois) Еварист (26.10.1811, Парис јахынлығында Бур-ла-Рен — 30.5.1832, Парис)—франсыз ријазијјатчысы. Ријази ирси чох јығчам вә мүасирләри үчүн анлашылмаз олан дилдә јазылмышдыр. Чәбри функсијаларын интегралы һаггында әсас теоремләри ифадә етмиш, 4-дән јүксәк дәрәчәли чәбри тәнлијин радикалларла үмуми шәкилдә һәлл едилмәдијини (Н. Абелдән асылы олмадан) көстәрмишдир. Бунун үчүн Г. груп, алтгруп, нормал, бөлән, мејдан анлајышларыны ријазијјата дахил етмиш вә Галуа нәзәријјәсини јаратмышдыр. Крал режиминә гаршы ачыг чыхыш етдијинә көрә ики дәфә һәбс олунмушдур. Дуелдә өлдүрүлмүшдүр.

Әсәри: Сочинения, пер. с франц., М.—Л., 1936.

Əд.: Инфелд Л., Еварист Галуа, Б., 1962; Стройк Д. Я., Краткий очерк истории математики, пер. с франц. М., 1969.

ГАЛУА НӘЗӘРИЈЈӘСИ — бирмәчһуллу јүксәк дәрәчәли

$$x^n + a_1x^{n-1} + \cdots + a_{n-1}x + a_n = 0 \quad (1)$$

шәклиндә чәбри тәнликләр нәзәријјәси. Г.н.-ндә (1) тәнлијинин һәлли нисбәтән садә вә кичикдәрәчәли бир нечә тәнлијин һәллинә кәтирилир. $x^2 + px + q = 0$ тәнлијинин һәлли $\left(x = -p/2 \pm \sqrt{\frac{p^2}{4} - q}\right)$ гәдим јунанлара мә'лум иди. $x^3 + px + q = 0$ тәнлијинин (ихтијари куб тәнлик бу тәнлијә кәтирилир) һәлли $x = \sqrt[3]{-q/2 + \sqrt{q^2/4 + p^3/27}} + \sqrt[3]{-q/2 - \sqrt{q^2/4 + p^3/27}}$ дүстуруна әсасән тапылыр. Италјан ријазијјатчысы Л. Феррари дөрд дәрәчәли тәнлијин һәллини ики квадрат тәнлијин һәллинә кәтирмишдир. Истәнилән $x^m - A = 0$ тәнлијинин һәлли исә $\sqrt[m]{A}$ радикалыдыр. Беләликлә, 2—4 дәрәчәли вә истәнилән икиһәдли тәнлик радикалларла һәлл олунур, јә'ни бу тәнликләрин көкләри онларын әмсаллары илә радикалларда ифадә олунур. 4-дән јүксәк дәрәчәли тәнлијин үмуми (јә'ни һәрфи әмсаллы) һалда һәлл олунмадығыны илк дәфә италјан ријазијјатчысы П. Руффини көстәрмиш, Н. Абел исә даһа дәгиг исбатыны вермишдир. К. Гаусс $x^n = 1$ тәнлијини дәрәчәси n-дән кичик олан бир нечә икиһәдли тәнлијә кәтирмиш, квадрат радикалларла һәлли үчүн зәрури вә кафи шәртләр тапмышдыр. Квадрат радикалларла һәллин һәндәси мә'насы пәркар вә хәткешлә гурула билән дүзкүн n-бучаглыларын тапылмасыдыр. Буна көрә $x^n = 1$ тәнлијинә даирәнин бөлүнмәси тәнлији дә дејилир. Н. Абел (1)-ин ихтијари јүксәк дәрәчәли тәнлији олан кениш синфинин радикалларла һәллини вермиш вә исбат етмишдир ки, 4-дән јүксәк дәрәчәли үмуми тәнлик радикалларла һәлл олуна билмәз. Демәли, Галуајадәк чәбри тәнликләр нәзәријјәсиндә бир сыра мүһүм нәтичә алынмышдыр. Лакин (1)-ин бүтүн һалларыны әһатә едән үмуми нәзәријјәни Е. Галуа јаратмыш, «Тәнликләрин радикалларла һәлли шәртләри һаггында мемуар»да ашағыдакы мәсәләләри һәлл етмишдир: (1) тәнлији һансы зәрури вә кафи шәртләри өдәмәлидир ки, радикалларла һәлл олуна билсин; верилмиш (1) тәнлији нисбәтән садә олан һансы тәнликләрә (икиһәдли олмаја да биләр) кәтирилә биләр; сонунчунун хүсуси һалы: верилмиш (1) тәнлијинин бир нечә квадрат тәнлијә кәтирилә билмәсинин зәрури вә кафи шәртләри нәдир? Г.н.-ндә (1) тәнлијинин $a_0, \ldots, a_n$ әмсалларынын дахил олдуғу К (әсас мејдан адланыр) мејданынын сонлу сепарабел кенишләнмәләри, онларын изоморфизм вә автоморфизмләри тәдгиг едилир, һәмин кенишләнмәләр илә мүәјјән сонлу групун алтгруплары арасында ујғунлуг јарадылыр вә (1)-ин радикалларла һәлл олуна билмәсинин зәрури вә кафи шәртләри верилир. Г.н.-нин һәлл олунмајан мәсәләләри дә вар.

Г.н. чәбрин, онун јени голларынын инкишафына сәбәб олмуш, тәнликләрин һәлли проблеми чәрчивәсиндән кәнара чыхмыш, коһомолокија нәзәријјәси, коммутатив чәбр вә әдәдләр нәзәријјәси илә сых әлагәли мүстәгил тәдгигат саһәсинә чеврилмишдир.

Əд.: Галуа Э., Сочинения, пер. с франц. М.—Л., 1936; Ван дер Варден Б. Л., Алгебра, пер. с нем., М., 1976.

ГАЛУСТОВ Григори Шаумович (1908, Бакы ш.—7.8.1943)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (өлүмүндән сонра, 4.11.1943), гвардија полковники. 1930 илдән Сов.ИКП үзвү. 1930 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин илк күнләриндән чәбһәјә кетмишдир. Г. 1942 илдә 11-чи танк бригадасынын сијаси һиссә үзрә командир мүавини иди. Курск уғрунда вурушларда гәһрәманчасына һәлак олмушдур. Гырмызы Бајраг вә 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

ГАЛХАН, сипәр—дөјүшчүнү сојуг вә атма силаһын зәрбәсиндән горујан јараг. Гәдимдән мә'лумдур. Ағачдан, һөрүлмүш чубуглардан, гамышдан вә дәридән, сонралар тунч вә дәмирдән һазырланырды. Г.-ын форма вә өлчүләри ајры-ајры халгларда мүхтәлиф (даирәви, дөрдкүнч, үчкүнч, бадамвары, јарымсилиндрик вә с.) иди. Месопотамијада е.ә. 3-чү миниликдә үстү гисмән мис тәбәгә илә өртүлмүш ағач Г.-дан истифадә едилирди. Илк халис метал (тунч) Г. е.ә. 2-чи миниликдә Ассуријада һазырланмышды. Русијада һазырланан (13 әср) Г.-лар бадамвары вә даирәви олурду. Чох вахт Г.-лар рәсм, емблем, кerб вә с. илә бәзәдилирди.

Бәдии галхан. Тәбриз. 16 әср. Мүәллифи Мәһәммәд Мө'мүн. Силаһ Палатасы. Москва.

Г. Азәрб.-да да гәдимдән мә'лумдур. Азәрб. усталарынын һазырладығлары Г.-лардан бири (16 әсрә аид, Тәбриз) Кремлин Силаһ Палатасында сахланылыр. Бу Г.-ын диаметри 50,8 *см*-дир; бүтөв гырмызы поладдан дөјүлмүш, үзәри исә гызылла хәтәмкарлыг үслубунда бәзәдилмишдир. Үзәриндәки 42 даирәви чығырда инсан тәсвирләри, ов, мүһарибә сәһнәләри вә с. верилмишдир. Бә'зи тәдгигатчылар бу Г.-ы дүнја музејләриндә сахланылан Шәрг Г.-ларынын ән көзәл нүмунәси һесаб едирләр. Г. тәдричән әһәмијјәтини итирмишдир.

ГАЛХАН (лат. Scutum)—екваториал бүрҹ; *Ағ Јолун* ән парлаг һиссәләриндән бири Г.-да јерләшир. Азәрб.ССР-дә јаз, јај вә пајызда ајдын көрүнүр.

ГАЛХАН (тектоникада)—әсас һиссәси мүхтәлиф тәркибли гәдим (Археозој вә Протерозој јашлы) метаморфик вә магматик сүхурлардан тәшкил олунмуш, кәнар һиссәләри исә чөкмә сүхур гаты илә өртүлмүш бөјүк антеклиз. Г. үчүн бөјүк тектоник јарылмалар характерикдир. Шәрги Авропа платформасында Балтик Г.-ы, Шимали Америка платформасында Канада Г.-ы вә с. вар.

ГАЛХАНАБӘНЗӘР ВӘЗИ (glandula thyreoidea)—инсан вә онурғалы һејванларда дахили секресија вәзиләриндән бири. Маддәләр мүбадиләсинин тәнзиминдә иштирак едир. Г.в. инсанда ики јан пајдан вә онлары бирләшдирән боғаздан ибарәт тәк вәзидир. Галханабәнзәр гығырдағын өнүндә (ады да бурадандыр) гыртлағын вә нәфәс борусунун үзәриндә јерләшир. Ган вә лимфа дамарлары илә зәнкиндир. Г.в.-нин паренхимасы фолликуллардан ибарәтдир. Фолликулларын диварыны епител һүчејрәләр тәшкил едир. Бу һүчејрәләрин ифраз етдији һормонлар фолликулларда олан коллоид мајејә кечир, орадан да гана сорулур. Г.в. организмдә олан јоду мәнимсәјир вә ондан тироксин вә тријодтиронин һормонларынын һазырланмасында истифадә едир. Г.в.-нин фәалијјәти позулдугда мүхтәлиф хәстәликләр (зәифләдикдә—микседема, *кретинизм*, артдығда—*Базедов хәстәлији*) баш верә биләр. Бах *Боғаз уру*.

ГАЛХАНАБӘНЗӘР ӘТРАФ ВӘЗИЛӘР, е п и т е л ч и с и м ч и к л ә р (Glandulae parathyreoideae)—инсан вә онурғалы һејванларда (балыглардан башга) дахили секресија органы; бирләшдиричи тохума капсула илә өртүлмүш епител (вәзи) һүчејрәләрдән ибарәтдир. Г.ә.в. бә'зи мәмәлиләрдә бир чүт, инсанда вә бир сыра һејванларда ики чүт олур; адәтән, галханабәнзәр вәзинин сәтһиндә јерләшир вә ја онун тохумасынын дахилинә кечир. Г.ә.в.-ин ифраз етдији паратиреоид һормону организмдә калсиум вә фосфор мүбадиләсини низама салыр (һиперпаратиреоз заманы сүмүкләр јумшалыр, дишләрин инкишафы ләнкијир). Г.ә.в.-ин функсијасынын зәифләмәси *тетанијаја* (гычолмаја), күчләнмәси исә фиброз остеодистрофијаја сәбәб олур. Г.ә.в.-ин өлчүсү вә функсионал вәзијјәти ганда олан калсиумун мигдарындан асылыдыр.

Гиданын тәркибиндә калсиумун аз олмасы Г.ә.в.-и нормал олан һејванларда гычолмаја сәбәб ола биләр.

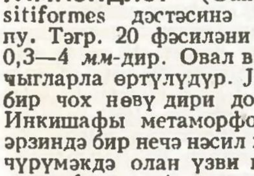
Әд.: К л е г г П., К л е г г А., Гормоны, клетки, организм, пер. с англ., М., 1971.

ГАЛХАНЛЫЛАР (Pentatomidae) — јарымсәртганадлылар вә ја тахтабитиләр дәстәсинин фәсиләси. Тәгр. 3000 нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 250-јә јахын, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 100-дән чох нөвү јајылмышдыр. Уз. 3—35 *мм*-дир. Енли галханчыглары олур (ады да бурадандыр). Јарпаг, зоғ вә дәнлә гидаланыр. Азәрб.-да з и ј а н к а р т а х ы л б а ғ а ч ы ғ ы, к ә л ә м т а х т а б и т и с и вә с. зәрәрли нөвләри чох јајылмышдыр. Г.-а гаршы мүбаризәдә вофатокс, хлорофос вә б. кимјәви маддәләр ишләдилир.

Әд.: Определитель насекомых Европейской части СССР, М.—Л., 1964; Г и д а я т о в Д. А., К познанию фауны полужесткокрылых Азербайджана, «Изв. АН Азерб. ССР», 1970, № 4.

ГАЛХЈОПИГКЕН (Galdhopiggen) — Норвечдә, Јутунһејмен массивиндә, Скандинавија д-рынын ән јүксәк зирвәси. Һүнд. 2469 *м*-дир. Кристаллик сухурлардан (габбродан) ибарәтдир. Кичик бузлаглар вә даими гарлар вар. Туризм инкишаф етмишдир.

ГАМАЗИДЛӘР (Gamasoidea) — Parasitiformes дәстәсинә аид кәнә групу. Тәгр. 20 фәсиләни әһатә едир. Уз. 0,3—4 *мм*-дир. Овал вә ја узунсов гылычгларла өртүлүдүр. Јумурта гојмагла, бир чох нөвү дири доғмагла чохалыр. Инкишафы метаморфозладыр, мөвсүм әрзиндә бир нечә нәсил верир. Торпагда чүрүмәкдә олан үзви галыгларда, зирзәми, һин вә јуваларда јашајыр. Г.-ин

Тојуг кәнәси (үстдән көрүнүшү).

експәријјәти сүрүнәнләрин, гушларын, мәмәлиләрин бәдәниндә паразитлик едир. Бә'зиләри сичовул сәпкили јаталағы, таун вә с. хәстәликләрин төрәдичиләрини јолухдурур. Г. вә онларын сүрфәләри пиретрум вә һексахлоран илә мәһв едилир. Хәстә һејванларын сахландығы биналар хлорофос мәһлулу вә с. инсектисидләрлә дезинфексија олунур.

ГАМАЛЕЈА Николај Фјодорович (17.2.1859, Одесса—29.3.1949, Москва) — совет микробиологу вә епидемиолог. ССРИ ЕА фәхри акад. (1940; м. үзвү, 1939), ССРИ Тибб ЕА акад.(1945). 1948 илдән Сов. ИКП үзвү. РСФСР әмәкдар елм хадими (1934). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943). И. И. Мечниковла бирликдә Одессада бактериоложи стансија тәшкил етмишдир (1886). Г. 1912—28 илләрдә Ленинградда Чичәк Пејвәнди Ин-тунун, 1930—38 илләрдә исә Москвада Мәркәзи Епидемиолокија вә Бактериолокија Ин-тунун елми рәһбәри, 1938 илдән өмрүнүн сонуна кими 2-чи Москва Тибб Ин-тунун микробиолокија кафедрасында проф. олмушдур. Тәдгигатлары микробиолокија вә иммунолокијаја (вәба, таун, чичәк, гудузлуг, сәпкили јаталаг, гајыдан јаталаг вә с.-нин профилактикасына) һәср едилмишдир. 1898 илдә бактеријалары парчалајан бактериолизинләри кәшф етмишдир. 1899 илдә Г.-нын рәһбәрлији илә Одессада бактериолокија инту јарадылмышдыр. 1901—02 илләрдә Загафгазија, Волгабоју, Петербург вә Одессада таун, вәба әлејһинә кечирилән тәдбирләрә рәһбәрлик етмиш, гушларда вәбаја охшар хәстәлик төрәдән «Мечников вибриону»ну кәшф етмишдир. Инсан вәбасына гаршы мүбаризәјә аид комплекс тәдбирләр һазырламыш вә һәмин хәстәлијә гаршы ваксин тәклиф етмишдир. 1910 илдә сәпкили јаталаг вә гајыдан јаталаг хәстәликләрини арадан галдырмаг үчүн *дезинсексијанын* әһәмијјәтини изаһ етмишдир. 350-дән чох әсәрин мүәллифидир. 2 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ГАМАРРА (Gamarra) Пјер (д.10.7. 1919, Тулуза) — франсыз јазычысы. Франса Коммунист Партијасынын үзвү. Мүһарибә вә фашизм әлејһинә, сүлһ вә сосиализм уғрунда мүбаризә Г. јарадычылығынын әсас мөвзусудур: «Лә'нәт ескизи» (1944), «Аррас галасынын нәғмәси» (1951) ше'р китаблары; «Јохсуллуг өвладлары» (1950), «Мүәллим» (1955), «Симонун арвады» (1961), «Пиренеј рапсодијасы» (1963), «Тулуза сирләри» (1967), «Гызыл вә ган» (1971) романлары вә с. «72 күнәшли күн» (1975) романы Парис коммунасына һәср олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Гызчығаз вә көјәрчин, Б., 1967; Убийце—Гонкуровская премия, М., 1964; Капитан Весна, М., 1966.

ГАМБИЈА (Gambia)—Гәрби Африкада, Сенегал, Гамбија вә гисмән Гвинеја Республикасы әразиләриндә чај. Уз. 1200 *км*. Һөвзәсинин саһ. 180 мин $км^2$. Фута-Чаллон дағ массивиндән башланыр. Атлантик океанына төкүлүр. Мәнсәбиндә, океана чатмамыш кениш *естуари* (ени 20 *км*-дәк) әмәлә кәтирир. Ијун — октјабрда дашгын олур. Кәмичилијә (350 *км*) јарарлыдыр. Банчул порту Г.-нын мәнсәбиндәдир.

ГАМБИЈА (Gambia), Г а м б и ј а Р е с п у б л и к а с ы (Republic of the Gambia).

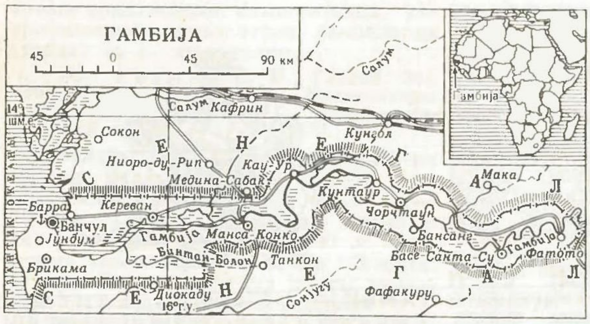
Үмуми мә'лумат. Гәрби Африкада дөвләт. Атлантик океаны саһилиндәдир. Саһ. 11,3 мин $км^2$, әһ. 526 мин (1976). Пајтахты Банчул ш.-дир. Инзибати чәһәтдән 4 вилајәтә бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. Г. респ.-дыр. *Милләтләр бирлијинә* дахилдир. Гүввәдә олан Конститусијасы 1970 илдә гәбул едилиб. Дөвләт башчысы президентдир. Али ганунверичи һакимијјәт органы Нүмајәндәләр Палатасыдыр (бирпалаталы парламент). Ичраедичи һакимијјәти президентин башчылыг етдији һөкумәт һәјата кечирир. Јерли идарә органлары шәһәр вә маһал Шуралардыр. Мәһкәмә системи Апелјасија мәһкәмәси, Али мәһкәмә, магистратларын маһал мәһкәмәләри вә мүсәлман һүгугу мәһкәмәләриндән ибарәтдир.

Тәбиәт. Сәтһи Гамбија чајы илә кәсилән һамар дүзәнликдир. Екваториал муссон иглими вар. Јајы јағышлы, гышы гураг кечир. Орта темп-р Банчулда ијулда 27°С, февралда 23°С-дир. Иллик јағынты 750—1000 *мм*, саһилбојунда 1300—1500 *мм*. Әсас чајы Гамбијадыр. Биткиси саванна типлидир. Фајдалы газынтылары јох дәрәчәсиндәдир. Јалныз аз мигдарда илменит вар. Әразинин 29,2%-и мешәликдир (бунун 34 мин *һа*-ы горуглардыр). Гамбија чајы вадисиндә һәмишәјашыл тропик мешәләр, мәнсәбиндә мангр чәнкәлликләри вар. Мејмун, һиппопотам, тимсаһ, чохлу гуш вә һәшарат вар.

Әһали. Г.-нын әһалиси мүхтәлиф халг вә тајфалардан—малинкеләр (тәгр. әһалинин јарысы), мандинголар, фулбеләр, волофлар, диолалар вә б.-ндан ибарәтдир. Г.-да тәгр. 1000 нәфәр инкилис, суријалы, ливанлы да јашајыр. Дөвләт дили инкилис дилидир. Әһалинин әсас һиссәси фул, волоф вә мандинго дилләриндә данышыр. Диндарларын 80%-дән чоху мүсәлман, 10%-и христиандыр, галаны јерли ән'әнәви е'тигадларыны сахламышдыр. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә тәгр. 50 нәфәрдир (1976). Ишләјән әһалинин 90%-ә гәдәри к.т.-нда чалышыр. Мүһүм шәһәри Банчул—42,4 мин нәфәр.

Тарихи очерк. Г.-нын гәдим вә орта әсрләр тарихи зәиф өјрәнилмишдир. 13—15 әсрләрдә Г. әразиси орта әср Африка дөвләтләри—Малијә, сонралар Сонгаијә дахил иди. Гамбија чајы боју фил сүмүјү, гызыл, мис, памбыг вә с. тичарәти апарылырды. Г. әразисиндә мүхтәлиф Африка халглары (малинке, волоф, фулбе вә с.) јашајырды. Әһали, башлыча олараг әкинчиликлә мәшғул иди. Сәнәткарлыг да инкишаф етмишди. Г. әразисинә кәлән илк авропалылар венесијалылар вә

кенуjалылар олмушлар. 15 әсрин ортасында Г.-ја Португалија експедисиjасы, 16 әсрин сонунда исә инкилис тачирләри кәлмишди. 17 әсрин әввәлиндә франсызларын Г.-да галыб мөһкәмләнмәк чәһди баш тутмады. Г.-ны әлә кечирмәк уғрундакы рәгабәт Б. Британијанын гәләбәси илә баша чатды. 1807 илдә инкилисләрин әлә кечирдикләри Г. әразисинин бир һиссәси мүстәмләкә е'лан олунду. 1821 илдә Б. Британијанын ишғал етдији әрази Сјерра-Леоне губернаторунун ихтијарына верилди, 1843 илдә ајрыча мүстәмләкә е'лан едилди. Инкилтәрә—Франса мүгавиләсинә (1889) көрә Инкилтәрәнин Г. мүстәмләкәси илә Франса Сенегалы арасындакы сәрһәд мүәјјән едилди. Мүстәмләкәчиләр Г.-ны бүтүнлүклә јерфындығы плантасијаларына чевирдиләр. 90-чы илләрин әввәлиндә тајфа башчыларындан Фоди Каббанын рәһбәрлик етдији кортәбии үсјан бүтүн өлкәни бүрүдү. 1901 илдә инкилис чәза дәстәләри үсјаны амансызлыгла јатыртды, Фоди Кабба өлдүрүлдү.

20 әсрин 20-чи илләриндә Г.-да азадлыг һәрәкаты мүтәшәккил характер алмаға башлады. 1928 илдә Батөрстдә (индики Банчул) һәмкарлар иттифагы (Г. әмәк иттифагы) јаранды. Бу иттифаг 1929 илдә өлкәдә илк дәфә тә'тил е'лан етди. 1931 илдә Батөрстдә јерли әһали нүмајәндәләринин иштиракы илә шәһәр шурасы јаранды. Икинчи дүнја мүһарибәси заманы Г.-да инкилис ордусу јерләширди.

Мүһарибәдән сонра Африканын башга өлкәләриндәки азадлыг һәрәкатынын тә'сири илә Г.-да сијаси партијалар јаранмаға башлады: Демократик партија [сонралар Халг Тәрәгги Партијасы илә (ХТП) бирләшди], Бирләшмиш партија (1952) вә с. Г.-да сијаси мүбаризәнин фәаллашмасы инкилис мүстәмләкәчиләрини күзәштә кетмәјә мәчбур етди. 1960 илдә бирпалаталы парламент, 1961 илин мартында исә илк дәфә гамбијалыларын иштиракы илә ичраијјә шурасы јаранды. 1965 ил февралын 18-дә Г. мүстәгил е'лан олунду. 1966 илдә парламент сечкиләриндә гәләбә нәтичәсиндә ХТП башда Д. К. Чавара олмагла бирпартијалы һөкумәт тәшкил етди. 1970 ил апрелин 24-дә Г. республика е'лан едилди, Д. К. Чавара президент (ејни заманда һөкумәт башчысы) сечилди. 1974 илдә чај нәглијјаты ширкәтләринә дөвләт нәзарәти гојулду. 1975 илин февралында фәһләләрин минимум әмәк һаггы 25% артырылды. 1975 илин мартында Д. К. Чавара ССРИ-дә олмушдур.

Г. харичи сијасәтдә блоклара гошулмамаг, һәбелә бүтүн өлкәләрлә достлуг вә әмәкдашлығы инкишаф етдирмәк принсипини рәһбәр тутур. 1965 илдә Г. БМТ-јә гәбул олунмуш, һәмин илдән Г. илә ССРИ арасында дипломатик әлагә јарадылмышдыр. Г. тәрксилаһ, мүстәмләкәчилијин там ләғви, Африка бирлији уғрунда, апартһејд вә иргчилик әлејһинә чыхыш едир.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифагы вә дикәр ичтимаи тәшкилатлар. Халг Тәрәгги Партијасы, 1959 илдә јарадылмышдыр. Һаким партијадыр. Бирләшмиш партија, 1952 илдә јарадылмышдыр; мүхалифәтчи партијадыр. Милли Конвент Партијасы, 1975 илдә јарадылмышдыр; мүхалифәтчи партијадыр. Милли Азадлыг Партијасы, 1975 илдә јарадылмышдыр. Г. әмәк иттифагы; 1928 илдә јарадылмышдыр. Үмумдүнја Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасына вә Үмумафрика Һәмкарлар Иттифагы Федерасијасына дахилдир. Г. фәһләләри иттифагы, 1957 илдә јарадылмышдыр. Г. гадынлар федерасијасы.

Игтисади-чоғрафи очерк. Г. зәиф инкишаф етмиш аграр өлкәдир. Үмуми милли мәһсулун дәјәринә көрә Африкада ахырынчы јерләрдән бирини тутур. Игтисадијјатынын әсасы к.т.-дыр (ишләјән әһалинин 90%-и к.т. илә мәшғулдур). Кичик кәндли тәсәррүфатлары вә ибтидаи әкинчилик үстүнлүк тәшкил едир. Әсасән, јерфындығы әкилир (1975/76 мәһсул илиндә 140 мин *m* јығылмышдыр). Әсас әрзаг биткиләри чәлтик (30 мин *m*), калыш вә дарыдыр (35 мин *m*). Памбыг, јағлы палма, маниок, гарғыдалы, банан, тәрәвәз вә с. јетишдирилир. Өлкәдә 292 мин гарамал, тәгр. 182 мин давар вар (1974). Балыгчылыг инкишаф етмишдир. 1975 илдә 8 мин *m* балыг овланмышдыр.

Сәнајеси чох зәиф инкишаф етмишдир. К.т. мәһсуллары е'мал едән хырда мүәссисәләр үстүнлүк тәшкил едир. Мүәссисәләр, әсасән, харичи ширкәтләрә мәхсусдур. Јерфындығытәмизләмә, тахта-шалбан, памбығтәмизләмә, сабун, спиртли вә спиртсиз ички з-длары, ајаггабы, тохучулуг ф-клары, чај кәмиләри е'малатханалары, кичик ИЕС-ләр вә с. вар. 1972 илдә 16 млн. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Кустар (дулусчулуг мә'мулаты, ағач үзәриндә ојма вә с.) истеһсал инкишаф етмишдир. Г.-да д.ј. хәтти јохдур. Әсас нәгл. јолу Гамбија чајыдыр. Автомобил јолларынын уз. 3000 *км*-дир. Әсас дәниз вә чај порту Банчулдур. Јундум ш. јахынлығында бејнәлхалг аеропорт вар. Туризм инкишаф етмишдир (1975/76 илдә Г.-ја 24,5 мин харичи турист кәлмишдир). Истеһлак маллары, машын, әрзаг мәһсуллары вә с. идхал олунур. Әсасән, јерфындығы вә онун е'малы мәһсуллары (ихрачат дәјәринин тәгр. 90%-и) ихрач едилир. Харичи тичарәти Франса, Б. Британија, АФР, Јапонија, Нидерланд вә с. иләдир. Пул ваһиди даласидир.

Силаһлы гүввәләр. Г.-нын низами силаһлы гүввәләри јохдур. Дахили тәһлүкәсизлији һәрбиләшдирилмиш сәһра бөлмәләринә малик полис тә'мин едир (тәгр. 600 нәфәр). Полис бөлмәләри Инкилтәрә силаһы илә тәчһиз едилир, онларла инкилис забитләри тә'лим кечир.

Сәһијјә. 1973 илдә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 49, өлүм сајы 29, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 90, орта өмүр 33 ил олмушдур. Г.-да чүзам, малјарија, вәрәм, трахома, мә'дә-бағырсаг хәстәликләри јајылмышдыр. Өлкәдә 519 чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 1,05 чарпајы) 5 хәстәхана, 25 һәким (әһалинин һәр 20 мин нәфәринә 1 һәким), 47 тибб бачысы вар (1973).

Маариф. Ичбари тәһсил һаггында ганун јохдур. Ибтидаи тәһсил пулсуз, орта тәһсил пуллудур. Тәдрис, әсасән, инкилис дилиндәдир. Ибтидаи мәктәбләрдә 20,7 мин, орта мәктәбләрдә 5,6 мин, педагожи коллечдә 73, пешә тә'лими системиндә 220 шакирд охујур (1973/74). Али мәктәб јохдур. Банчулдакы орта мәктәб харичи өлкәләрдә али тәһсил алмаг үчүн шакирдләр һазырлајыр.

Мәтбуат, радио верилишләри. Г.-да «Гамбија екоу» (1934), «Гамбија нјус бүллетин» (1943), «Нејшн» (1965), «Прогрессив» (1966) гәзетләри нәшр олунур. Радио верилишләри (1962) инк. вә јерли дилләрдә апарылыр.

Халг сәнәти. Г.-да һөрмә сәнәти (рәнкли күләшдән һәндәси орнаментли һәсир вә сәбәтләр), ағач үзәриндә ојма (дам дирәкләри, ев әшјалары вә гајыгларын сәтһиндәки бәзәкләр) кениш јајылмышдыр. Һејкәлтәрашлыг әсәрләри вә маскалар да һазырланыр. Фил сүмүјү вә металдан садә бәзәк шејләри (сырға, үзүк, голбаг вә с.) дүзәлдилир.

Әд.: Хилтухин Э. И., Современная Гамбия, М., 1967; История Африки в XIX—начале XX в., М., 1967; Новейшая история Африки, 2 изд., М., 1968; Коровиков В. Н., Гамбия, М., 1971.

ГАМБИ́Т (фр. gambit, итал. dare il gambetto—бадалаг вурмаг) — шаһмат ојунунда тәшәббүсү әлә алмаг үчүн пијада вә ја фигурун гурбан верилмәси илә әлагәдар башланғыч. 19 әсрдә вә 20 әсрин әввәлиндә кениш јајылмышды.

ГАМБУ́ЗИЈА (Gambusia affinis holbrooki) — чәкидишлиләр дәстәсиндән диридоған балыг чинси. 18 нөву мә'лумдур. Еркәкләринин уз. тәгр. 4 *см*-ә, дишиләрининки 7 *см*-ә гәдәрдир. Јајда 3—6 дәфә (һәр дәфә 15—100) бала верир. Г. ағчаганад сүрфә вә пуплары, балыг күрүләри, кичик су һејванлары, һәтта өз көрпәләри илә гидаланыр. Вәтәни Шимали Америкадыр. 1925 илдә ССРИ-јә кәтирилиб вә иглимә ујғунлашдырылдыгдан сонра Гафгазда, Газах.ССР-дә, Орта Асијада, РСФСР вә УССР-дә малјаријаја гаршы мүбаризәдә кениш истифадә едилмишдир. 1933—34 илләрдә һәмин мәгсәдлә Азәрб.-а кәтирилмишдир.

Әд.: Әбдүррәһманов Ј. Ә., Азәрбајчанын фаунасы, ч. 7, Б., 1966; јенә онун, Рыбы пресных вод Азербайджана, Б., 1962.

ГАМЕТА́НКИ° (*гаметләр* + јун. angéion—габ)—1) јосун вә көбәләкләрдә мүтәһәррик чинси елементләр—гаметләр әмәлә кәлән һүчејрә; 2) бә'зи көбәләкләрдә тәркиби гаметләрә ајрылма=

мыш вә чинси просес заманы бир-бири илә бирләшән чохнүвәли һүчејрәләр.

ГАМЕТЛӘР (јун. gametos—никаһа кирә билән)—битки вә һејванларын чинси һүчејрәләри. Г. еркәк вә диши олуб, валидејн әламәти дашыјан *һаплоид* хромосом јығымына маликдир. Мајаланма заманы диши вә еркәк Г. бирләшәрәк *диплоид* хромосом јығымына малик зигота әмәлә кәтирир. Г.-ин морфолокијасына көрә чинси просесләрин бир нечә нөвү (һетерогамија, изогамија вә зигогамија) ајырд едилир. Бүтүн онурғалы һејван вә али биткиләрдә (еләчә дә бә'зи онурғасызларда вә ибтидаи биткиләрдә) диши Г. нисбәтән ири (макрогамет) вә һәрәкәтсиз, еркәк Г. исә кичик (микрогамет) вә һәрәкәтли олур. Бу чүр мүхтәлиф форма вә өлчүлү Г. арасында кедән чинси просесә һетерогамија дејилир. Јашыл јосунлар, ибтидаи көбәләкләр вә с. организмләрдә Г. формача охшар олуб, јалныз физиоложи чәһәтдән фәргләнир. Белә Г.-лә кедән чинси просесләр изогамија адланыр. Диатом јосунларда, зигомисетләрдә вә бә'зи али көбәләкләрдә миселиләрин физиоложи чәһәтдән фәргләнән ајры чинсли саһәләри, јахуд чинси нәслин ики векетатив һүчејрәләринин (нүвәләринин) говушмасы илә кедән чинси просес исә зигогамија адланыр.

ГАМЕТОФИТ—нәслин нөвбәләшмәси илә чохалан биткиләрдә чинси нәсил. Бах *Нәсил нөвбәләшмәси*.

ГАМЫШ (Phragmites)—тахыллар фәсиләсиндән чохиллик битки чинси. Һүндүрбојлу һидрофил отдур. Лансетвары јарпаглары көвдә үзәриндә нөвбәли јерләшир. Көвдәси бош вә аракәсмәлидир. Тропик өлкәләрдә 7, ССРИ-дә 3, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 1 нөвү битир. Ән чох јајыланы ади Г.-дыр (P. communus). Һүнд. 4—5, бә'зән 9 *м*-ә чатыр. Сучаг јерләрдә вә ил әрзиндә бир нечә дәфә су басан саһәләрдә битир. Азәрб.ССР-дә 72 мин *һа* саһәдә (әсасән, Күр-Араз овалығында) јајылмышдыр.

Г.-дан чәпәр чәкмәк, дамларын үстүнү өртмәк, аракәсмәләр һазырламаг үчүн истифадә едилир; одунлашмамыш јашыл күтләсиндән силос һазырланыр, тәзә һалда гарамала верилир. Одунлашмыш Г. кағыз, гатран, сиркә туршусу, метил спирти вә с. истеһсал етмәк үчүн гијмәтли хаммалдыр.

ГАМЫШ ПИШИЈИ (Felis chaus)—пишикләр фәсиләсиндән јыртычы һејван. Бәдәнинин уз. 80 *см*-ә гәдәр, гујруғунун уз. тәгр. 30 *см*, чәкиси 16 *кг*, рәнки сарыјачалар бозумтул-гәһвәји, гулагларынын учу кичик готазлы вә гарадыр. Шимал-Шәрги Африкада, Өн вә Чәнуб-Шәрги Асијада, ССРИ-дә исә Волга чајынын делтасында, Хәзәр дәнизинин г. саһилләриндә, Орта Асија чајларынын вадисиндәки сых чәнкәллик, гамышлыг вә коллугларда јашајыр. Овчулуг тәсәррүфатына зәрәр вурур.

ГАМЫШ ШӘКӘРИ—бах *Сахароза*.

ГАМЫШЛЫ МӘДӘНИЈЈӘТИ—бах *Сујарган мәдәнијјәти*.

ГА́ММА (Г һәрфинин јун. адындан; орта әср мусиги сәс сырасынын ән ашағы тону, сонралар исә бүтүн сәс сырасы бу һәрфлә ишарә олунмушдур) — әсас тондан башлајараг бир, јахуд бир нечә октава дахилиндә сәсләрин ардычыл галхмасы вә ја енмәси. Мусиги системләри (диатоник—7 сәсли, хроматик—12 сәсли) вә мәгамларын (мажор, минор, Азәрб. мәгамлары вә с.) Г.-сы вардыр.

ГА́ММА-АСТРОНО́МИЈА— атмосферdәнкәнар астрономијанын космик гамма-шүаланма мәнбәләрини өјрәнән бөлмәси. Рентген астрономијасы вә космик шүалар астрофизикасы илә сых әлагәдардыр. Шәрти олараг далға уз. 0,1Å-дән кичик вә ја фотонларын енержиси 100 *кев*-дән бөјүк олан спектр областларында апарылан тәдгигатлар Г.-а.-ја аид едилир. Космик гамма-шүаланма Јер атм.-инин ашағы гатларында тамамилә удулур вә јалныз 40 *км*-дән бөјүк һүндүрлүкләрдә мүшаһидә едилир. Сүн'и пејкләр, космик ракетләр вә аеростатлар гамма-фотонлары гејд едән гамма-телескопларла тәчһиз олунур (илк космик гамма-шүаланма 1961 илдә гејд едилмишдир). Г.-а.-да тәдгигатларын апарылмасы бөјүк техники чәтинликләрлә бағлы олдуғундан, о әсасән сон илләр инкишаф едир. γ-шүалары гәбул едән чиһазларда космик шүаларын тә'сири илә әлавә гамма-фотонлар јараныр вә онлары илкин (космик) гамма-фотондан ајырмаг бөјүк чәтинлик төрәдир; космик гамма-шүаланма мәнбәләринин координатларынын тә'јининдә дәгиглик хејли аздыр. Күнәшин гамма-шүаланмасы јалныз хромосфер алышмаларында мүшаһидә едилир. Һәмин шүаланма електронла позитронун аннигилјасијасы, нејтронла протонун бирләшәрәк дејтрон (ағыр һидрокен нүвәси) јаратмасы вә с. нәтичәсиндәдир. Јенкәчәбәнзәр думанлыгдан (ифрат јени улдузун галығы), Јелкән вә Гу бүрчләриндәки мәнбәләрдән (онлар һәм дә рентген-шүаланма мәнбәләридир) кәлән гамма-шүаланма галактика екватору бојунча мүшаһидә едилир. Шүаланма интенсивлији Галактиканын мәркәзинә доғру вә спирал будаглар бојунча артыр. Изотроп гамма-шүаланма исә башга галактикалардан кәлир. Космик гамма-шүаланма (рентген шүаланмасы да) релјативист (сүр'әти ишыг сүр'әтинә чох јахын) електронларын тормозланмасы вә фотонлардан сәпәләнмәси (экс *Комптон һадисәси*), космик шүалардакы атом нүвәләринин улдузлараpасы газла тоггушмасындан јаранан π-мезонларын ики гамма-кванта парчаланмасы вә с. нәтичәсиндә јараныр. Ашкар едилмишдир ки, илдә орта һесабла 5 гамма-шүаланма импулсу (һәр бири 100 *сан*) олур. Бунлары һансы објектләрин вердији мә'лум дејил. Бу објектләр Јердән 10—100 *пс* мәсафәдә олсајды, импулс заманы онларын гамма-шүаланмасы Күнәшин үмуми шүаланмасындан мин дәфәләрлә чох оларды. Оптик областда ујғун импулслар мүшаһидә едилмир. Фәрзијјәләрә көрә бу импулслар башга галактикаларда ифрат јени улдузун алышмасы вә бөјүккүтләли улдузун *коллапсы* илә әлагәдардыр. Галактикалардакы партлајышлары вә фәал просесләри, Каинатын узаг кечмишини, улдузлары вә с. өјрәнмәк үчүн Г.-а.-нын мүһүм әһәмијјәти вар.

Әд.: Грайзен К., Физика космических, рентгеновских гамма-лучей и частиц высоких энергий, пер. с англ., М., 1975; Происхождение и эволюция галактик и звезд, под ред. С. Б. Пикельнера, М., 1976.

ГА́ММА-ГЛОБУЛИ́Н — ган плазмасынын зүлали һиссәсиндән алынан препарат. Мүхтәлиф инфексија төрәдичиләринә гаршы ишләдилир. Г.-г. донорларын ганындан, јахуд чифт ганындан алыныр. ССРИ-дә 10%-ли мәһлул һалында бурахылыр (әзәләјә вурулур). Г.-г. башлыча олараг, инфексион ушаг хәстәликләринин (көјөскүрәк, гызылча, полиомиелит, епидемик һепатит вә с.) мүаличә вә профилактикасында ишләдилир. Г.-г. ушаглара хроник илтиһаб просесләриндә вә үмуми зәифликдә дә тә'јин едилир.

ГА́ММА-ДЕФЕКТОСКОПИ́ЈА—гамма шүалары илә ишыгландырмагла мә'мулатын дахили гүсурларыны ашкар етмә методу. Јохланылан мә'мулатын бир тәрәфиндә шүа мәнбәји (металларын сүн'и радиоактив изотоплары), дикәр тәрәфинә исә бу шүалары гејдә алан детектор гојулур. Гүсур (бошлуг, чат вә с.) олдугда детекторун ујғун мүстәвисиндә шүаланма интенсивлији нормадан мејл едир; бу, ади көз, јахуд чиһазла мүшаһидә олунур. Мүрәккәб формалы мә'мулатлара нәзарәт етмәк үчүн вә рентген дефектоскопијасынын тәтбиги мүмкүн олмајан шәраитдә Г.-д.-дан истифадә едилир.

Әд.: Таточенко Л. К., Медведев С. В., Промышленная гамма-дефектоскопия, М., 1955; Справочник машиностроителя, т. 6, 3 изд., М., 1964.

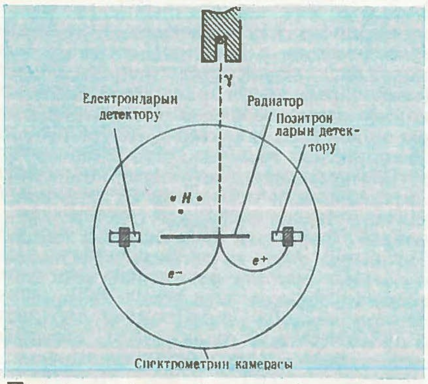
ГА́ММА-КАРОТА́Ж—радиоактив каротаж методларындан бири. Гују диварлары бојунча јерләшән сүхур лајларында гамма-шүаланманын интенсивлијинин өлчүлмәсинә әсасланыр. Үзви галыгларла зәнкин олан килли лајлар, килли шистләр вә с. адәтән јүксәк, нефтли лајлар, көмүр, дуз, анһидрит, доломитләр, әһәнкдашылары, мәсамәли гумдашылары исә алчаг тәбии гамма-шүаланма интенсивлијинә маликдир. Сүхурларын вә филизләрин гамма-шүаланмасындан истифадә едән Г.-к. сүхурларын радиоактивлијинә көрә ајрылмасында, радиоактив филизләрин ашкар едилмәсиндә, радиоактив филиз јатагларында еһтијатын һесабланмасындакы илк мә'луматларын (филиз күтләсинин галынлығынын вә радиоактив елементләрин мигдарыны) әлдә едилмәсиндә кениш тәтбиг едилир. Г.-к. хүсуси апаратуранын (гамма-каротаж ст. вә ја каротаж радиометрләринин) көмәји илә јеринә јетирилир.

ГА́ММА-МЕ́ТОД — кеофизики кәшфијјат методу. Радиоактив елементләрин (уран, ториум, радиум вә с.) вә көмүрлү, нефтли лајларын ахтарыш вә кәшфијјатында, гујуларын гамма-каротажла тәдгигиндә тәтбиг едилир. Радиоактив елементләрдә гамма-шүаларын ајрылма интенсивлијинә әсасланыр. Бу методун нефт јатаглары вә радиоактив минералларын ахтарышында бөјүк әһәмијјәти вар.

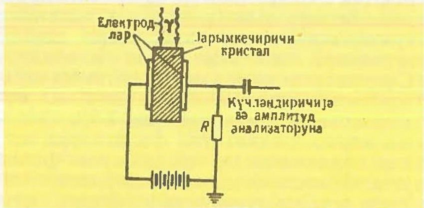
ГА́ММА-РЕЗОНА́НС—бах *Мөссбауер еффекти*.

ГА́ММА-СПЕКТРО́МЕТР—гамма-шүаланманын енержијә вә ја далға узунлуғуна көрә пајланмасыны өјрәнән чиһаз. Әсасән магнит, ссинтилјасија, јарымкечиричи вә кристал Г.-с.-ләр тәтбиг олунур. Магнит Г.-с.-индә гамма-квантларла һәдәф-лөвһәни шүаландырдыгда јаранан електронларын енержиси өлчүлүр. Бунун үчүн бета-спектрометрләрдәкинә охшар үсуллардан истифадә едилир. Һәдәф јүнкүл маддәдән һазырландыгда електронлар

Комптон еффекти, ағыр маддәдән һазырландыгда фотоеффект һесабына јараныр. Гамма-квантларын енержиси 1,02 *Мев*-дән бөјүк олдуғда исә електрон-позитрон чүтү јараныр, електрон вә позитронун енержиси онларын үст-үстә дүшмә схеми илә бирләшдирилмиш спектрометрләрә ејни заманда чатмасы методу илә өлчүлүр (шәк. 1). Ссинтилјасија Г.-с.-индә гамма-квантларын тә'сири нәтичәсиндә ссинтилјаторда әмәлә кәлән електронлар онда ишыг парылтылары јарадыр. Бу парылтылар фотокүчләндиричи васитәсилә електрик импулсларына чеврилир.

Парылтыларын интенсивлији електронларын енержиси илә мүтәнасиб олдуғундан, фотокүчләндиричинин чыхышында импулсларын пајланмасыны тәкрар едир. Електрик импулсларынын пајланмасы амплитуд анализатору адланан хүсуси радиотехники гурғуда анализ олунур. Јарымкечиричи

Г.-с.-дә гамма-квантларын јарымкечиричи кристалда (адәтән литиум ашгарлы керманиум көтүрүлүр) удулмасы нәтичәсиндә јаранан електрон-дешик чүтләри електродларда топланыр вә електрик импулслары кими гејдә алыныр (шәк. 2). Електрик импулсларынын амплитуду гамма-квантларын енержиси илә мүтәнасиб олдуғундан, онларын спектри гамма-шүаларын спектрини тәкрар едир. Јарымкечиричи Г.-с.-ләр алчаг темп-рларда истифадә үчүндүр. Кристал Г.-с.-дә гамма-шүаланманын кристал гәфәсдән дифраксија етмәси һадисәсиндән истифадә олунур. Бу спектрометрдә дикәр Г.-с.-ләрдән фәргли олараг гамма-шүаланманын билаваситә далға уз. өлчүлүр. Бу исә гамма-шүаланманын спектринин арашдырылмасыны хејли асанлашдырыр.

ГА́ММА-СПЕКТРОСКОПИ́ЈА — нүвә спектроскопијасынын гамма-шүаланманын спектрләрини тәдгиг едән бөлмәси. Гамма-спектрләрин өјрәнилмәси нүвәләрин һәјәчанланмыш сәвијјәләрини вә бу сәвијјәләрин квант характеристикаларыны тә'јин етмәјә (алфа вә бета-спектроскопијада алынан нәтичәләр дә нәзәрә алындыгда) имкан верир. Гамма-спектрләри алмаг үчүн *гамма-спектрометрдән* истифадә олунур. Г.-с. методлары әсасән гамма-шүаланманын маддәјә тә'сиринә әсасланыр.

ГА́ММА-ФУ́НКСИЈА, $\Gamma(z)$ — факториал анлајышыны аргументин һәгиги вә комплекс гијмәтләри үчүн үмумиләшдирән хүсуси функсијалардан бири; мүсбәт там n үчүн $\Gamma(n)=(n-1)!=1\cdot2\ldots(n-1)$. Ријазијјата Л. Ејлер дахил етмишдир (1729). Ихтијари z комплекс әдәди үчүн

$$\Gamma(z)=\lim_{n\to\infty} n!\ n^z : z(z+1)\cdots(z+n)$$

дүстуру илә ифадә олунур. Һәгиги һиссәси мүсбәт олан z комплекс әдәдләри үчүн

$$\Gamma(z)=\int_0^{+\infty} t^{z-1}e^{-t}dt.$$

Г.-ф.-нын әсас хассәләри:
$\Gamma(z+1)=z\Gamma(z)$ (функсионал тәнлик);
$\Gamma(z)\Gamma(1-z)=\pi : \sin\pi z$ (тамамлама дүстуру);
$\Gamma(z)\Gamma(z+1/2)=2^{1-2z}\sqrt{\pi}\,\Gamma(2z)$.

Хүсуси һалда, $\Gamma(1)=0!=1$; $\Gamma(1/2)=\sqrt{\pi}$.

Ассимптотик *Стирлинг дүстуру*, бир сыра интегралын, сонсуз һасилин вә сонсуз сыраларын чәми Г.-ф. илә ифадә олунур.

Әд.: Фихтенгольц Г. М., Курс дифференциального и интегрального исчисления, 7 изд., т. 2, М., 1970.

ГА́ММА-ШҮАЛАНМА (γ-шүаланма)—далға узунлуғу (λ) бир ангстрем (10^{-8} *см*) тәртибиндә вә ја енержиси 100 *кев*-дән бөјүк олан һәр һансы мәншәли електромагнит шүаланма. Г.-ш., әсасән, нүвәләрин радиоактив парчаланмасы заманы, мүхтәлиф нүвә реаксијалары нәтичәсиндә һәјәчанланмыш нүвә јухары енержи сәвијјәсиндән ашағы сәвијјәјә кечдикдә (нүвәнин енержи сәвијјәләри дискрет олдуғундан бу һалда Г.-ш. хәтти спектрә малик олур), маддәдән кечән јүксәк енержили јүклү зәррәчикләр (мәс., електронлар) тормозландыгда (бүтөв спектрли белә шүаланманын енержиси 100 *кев*-дән кичик оларса о, ренткен шүаланмасы адланыр) вә ихтијари зәррәчик-антизәррәчик чүтүнүн анниһилјасијасы заманы јарана билир.

Г.-ш. бөјүк нүфузетмә габилијјәтинә маликдир, бу Г.-ш.-нын енержисиндән вә маддәнин хүсусијјәтиндән асылыдыр. Г.-ш.-нын енержиси бөјүк олдугча онун нүфузетмә мәсафәси артыр, јајылдығы мүһитдә елементләрин z атом нөмрәси бөјүк олдугда исә нүфузетмә мәсафәси азалыр. Г.-ш.-дан мүһафизә олунмаг үчүн нүвә реакторларында вә елми-тәдгигат мүәссисәләриндә, ағыр елементләрдән (мәс., гурғушундан) истифадә едилир.

Г.-ш.-дан төкмә метал әшјаларда вә мүхтәлиф металларын гајнаг јериндә јаранан дефектләрин ашкара чыхарылмасында, кимјәви чеврилмәләрин сүр'этләндирилмәсиндә, тәркибиндә радиоактив елемент олан сүхурларын ахтарышында, сүхурларын јашынын тә'јин едилмәсиндә, тибдә (гамма-терапија), биолокијада (бах *Дозиметрија*), јејинти сәнајесиндә вә с. тәтбиг олунур.

Әд.: Альфа-бета и гамма-спектроскопия, пер. с англ., под ред. К. М. Зигбана, в. 1, М., 1969; Шпольский Э. В., Атомная физика, 4 изд., т. 2, М., 1974.

ГАМСАХУ́РДИА Константин Симонович [15.5.1891, Абаша гәс. (Күрч.ССР) —18.7. 1975, Тбилиси]—күрчү совет јазычысы. Күрч.ССР ЕА акад. (1944). «Дионисин тәбәссүмү» (1925) романында декадентлик мејлләри дујулур. «Ајын оғурланмасы» (3 ч., 1935—36) романы коллективләшмә дөврүндә көһнәликлә јенилијин мүбаризәсиндән, «Мејнәнин чичәкләнмәси» (1956) романы колхоз кәндиндән бәһс едир. «Бөјүк устанын сағ әли» (1939), «Гуручу Давид» (4 ч., 1946—58) тарихи романларынын мүәллифидир. «Хогаис Миндиа» һекајәси Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, 2 башға орден, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Избр. произведения, т. 1—6, Тбилиси, 1962—68.

Әд.: Жгенти Б., Константин Гамсахурдиа. Очерк жизни и творчества, Тбилиси, 1968; История грузинской советской литературы, М., 1977.

ГАМЧЫАЈАГЛЫЛАР (Pedipalpi)—һөрүмчәккимиләр синфинин бир групу. Әввәлләр бир дәстәдә бирләшдирилирди. Инди бу група телифонлар, фринләр вә тартаридләр дәстәси дахилдир.

ГАМЧЫЛАР—гамчылыларда, бир чох бактеријаларда, битки, еләчә дә һејван зооспор вә сперматозоидләриндә һәрәкәт функсијасы дашыјан ситоплазматик һүчејрә чыхынтысы. Г. бә'зи чохһүчејрәли һејванларын бағырсагларындакы епител һүчејрәләриндә вә дәриситиканлыларын сүрфәләриндә дә олур. Һүчејрәләрдә Г.-ын сајы 1—2 (бә'зән 8-ә гәдәр), диаметри исә 0,2 *мкм*-дир. Фырланан, винтвары, далғавары вә с. һәрәкәтлидир. Г.-ын тәркибиндә әзәлә зүлалына јахын зүлал олдуғу өјрәнилмишдир.

ГАМЧЫЛЫЛАР—тәк вә ја колонијаларла јашајан, гамчы адланан һәрәкәт үзвүнә малик бирһүчејрәли организмләр. Г.-ын бә'зи групларыны биткиләрә (Flagellatae), дикәрләрини һејванлара (Mastigophora) аид едирләр. Flagellatae групуна евкленләр, волвокслар, перидинејләр, криптомонадлар, хризомонадлар вә с. дахилдир. Mastigophora групу 13 дәстәни, 3000-ә гәдәр нөвү әһатә едир; автотроф (үзви маддә синтез етмәклә) гидаланан Phytomastigina вә һетеротроф (һазыр үзви маддә илә) гидаланан Zoomastigina јарымсинфинә ајрылыр. Бәдәни 10 *мк*-дан 2 *мм*-ә гәдәрдир. Маје мүһитдә һәрәкәт етмәјә имкан верән 1—8, бә'зән даһа чох гамчылары (ады да бурадандыр) олур. Бәдәни селлүлоз, пелликула вә ја хитин өртүклә өртүлмүшдүр. Һүчејрәдә бир, бә'зән бир нечә нүвә олур. Адәтән, узунуна бөлүнмә вә систа әмәлә кәтирмәклә, надир һалда исә чинси јолла чохалыр. Сәрбәст јашајан Г. ширин суларда вә дәнизләрдә, паразит Г. (трипаносомлар, лејшманијалар, лјамблјалар) исә инсан вә һејван организминдә јашајыр; мүвафиг хәстәликләр төрәдир.

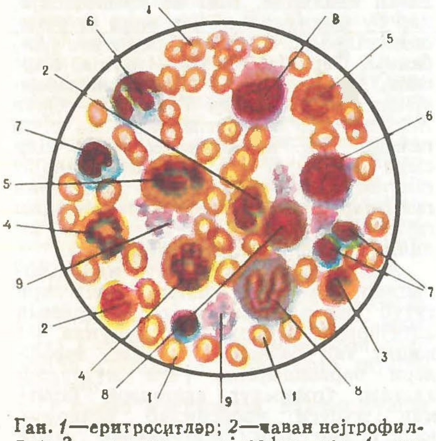
ГАН—инсанларын, бүтүн онурғалы һејванларын вә бә'зи онурғасызларын (мәс., һәлгәви гурдлар, немертинләр) гапалы ган дөвраны системиндә ахан дуру тохума. Ачыг ган дөвраны системинә малик олан онурғасызларын ганы һемолимфа адланыр. Г. һүчејрәарасы маје илә бирликдә һү-

чеjрә, тохума вә органларын һәјат фәалиjjәтиндә мүһүм рол оjнаjан дахили мүһит һесаб едилир. Организмдә ган артериал (ал-гырмызы) вә ja веноз (түнд-гырмызы) һалда олур. Ганын рәнки тәркибиндәки оксикенин мигдарындан асылыдыр. Артериал ганда 20%, веноз ганда исә 12% оксикен олур. Ганын мигдары инсанларда бәдәнин орта чәкисинин 1/11—1/13 һиссәсини (тәгр. 7%), онурғалы һејванларда 2—10%, онурғасыз һејванларда исә 20—60%-ини тәшкил едир. Ганын хүсуси чәкиси 1,052 илә 1,063 арасында дәјишир. Инсан ганынын осмотик тәзјиги 7,7—8,1 *атм*-дир. Ганын осмотик тәзјигинин јаранмасы вә мүһафизә едилмәсиндә хөрәк дузу (натриум-хлорид) әсас рол оjнаjыр. Г.-ын дуру һиссәсиндә коллоид һалында олан зүлалларын (хүсусән албуминин) төрәтдији тәзјигә онкотик тәзјиг дејилир. Бу тәзјиг 25—30 *мм ч. сут.* вә ја тәхминән 1/30 *атм*-ә бәрабәр олур.

Г.-ын фәал реаксијасы (pH) оракы һидрокен (H^+) вә һидроксил (OH^-) ионларынын консентрасијасындан асылы олуб, 7,35—7,47-ә (зәиф гәләви) бәрабәрдир. Маддәләр мүбадиләси нәтичәсиндә гана мүхтәлиф туршу вә гәләви маддәләрин дүшмәсинә бахмајараг ганын реаксијасы сабит галыр. Бунун сәбәби, бир тәрәфдән ганда буфер маддәләринин (туршу вә гәләви хассәли маддәләрин) олмасы, дикәр тәрәфдән исә артыг туршу вә гәләви маддәләрин ифразат органлары васитәсилә организмдән харич едилмәсидир.

Ган дуру һиссәдән—плазмадан вә формалы елементләрдән—ган һүчејрәләриндән ибарәтдир. Формалы елементләр ганын 40—45%-ини, плазма исә 55—60%-ини тәшкил едир. П л а з м а н ы н тәркибиндә зүлаллар (албумин, глобулин α_1, α_2, β, γ, фибринокен), онларын липидләрлә вә карбоһидратларла комплексләри, ферментләр, һормонлар, витаминләр, минерал маддәләр, маддәләр мүбадиләсинин аралыг вә сон мәһсуллары (сидик чөвһәри, сидик туршусу, креатин вә креатинин, пурин әсаслары вә с.) олур. Фибринокен Г.-ын лахталанмасы үчүн чох мүһүм амилдир (бах *Ганын лахталанмасы*).

Онурғалыларда үч нөв формалы елемент (ган һүчејрәләри) вар: еритроситләр (гырмызы ган чисимчикләри), лејкоситләр (ағ ган чисимчикләри) вә тромбоситләр (ган лөвһәчикләри).

Ган. *1*—еритроситләр; *2*—чаван нејтрофилләр; *3*—чөпнүвәли нејтрофилләр; *4*—сегментнүвәли нејтрофилләр; *5*—еозинофил; *6*—базофил; *7*—лимфосит; *8*—моносит; *9*—тромбосит.

Е р и т р о с и т л ә р мәмәли һејванларда вә инсанда нүвәсиз ган һүчејрәләридир. Инсанын 1 *мм*[3] ганында 4,5—5,5 млн. еритросит олур. Еритроситләр строма вә јарыммаје күтләдә һәлл олмуш һемоглобиндән ибарәтдир. Организмдә еритроситләрин әсас вәзифәси (тәркибиндәки һемоглобин васитәсилә) газ мүбадиләсиндә иштирак етмәкдир. Еритроситләр пластик олдуғуна көрә формасыны дәјишиб узаныр вә инчә капиллјарлардан кечә билир. Ганын груплара ајрылмасы еритроситләрлә әлагәдардыр (бах *Ган груплары*).

Л е j к о с и т л ә р кирдә (сакит һалда), рәнксиз, нүвәли һүчејрәләрдир. Мүхтәлиф һејван Г.-ында онларын мигдары мүхтәлифдир; 1 *мм*[3] инсан ганында 5—8 мин лејкосит олур. Лејкоситләр ики група бөлүнүр: дәнәлиләр (нејтрофилләр, еозинофилләр вә базофилләр) вә дәнәсизләр (лимфоситләр вә моноситләр). Нејтрофилләр дә јетишмә дәрәчәсинә көрә үч група ајрылыр: чаван формалар, чөпнүвәлиләр вә сегментнүвәлиләр. Бунларын ән јетишмиш формасы сегментнүвәлиләрдир. Организмдә лејкоситләрин физиоложи әһәмијјәти бөјүкдүр. Онларын гилафы олмадығындан амјөб кими һәрәкәт едәрәк бактеријалары, һүчејрә гырынтыларыны вә с. тутуб ферментләр васитәсилә әридир (бах *Фагоситоз*, *Иммунитет*). Бә'зи һалларда: лејкоситләрин мигдарынын артмасына лејкоситоз, азалмасына лејкопенија дејилир.

Т р о м б о с и т л ә р онурғалы һејванларда (мәмәлиләрдән башга) ијәбәнзәр нүвәли һүчејрәләр, мәмәлиләрдә вә инсанда исә кичик (2—4 *мкм*), кирдә (овал) нүвәсиз төрәмәләр—ган лөвһәчикләридир. Тромбоситләр Г.-ын лахталанмасында мүһүм рол оjнаjыр. Инсанын 1 *мм*[3] ганында 200 — 400 мин тромбосит олур.

Ганын әсас вәзифәләри: 1) оксикени ағчијәрдән тохумалара вә карбон газыны тохумалардан ағчијәрә апарыр (тәнәффүс функсијасы); 2) гида маддәләрини һәзм органларындан тохумалара апарыр (гидаландырычы функсија); 3) маддәләр мүбадиләсинин лазымсыз мәһсулларыны (креатин, сидик туршусу, сидик чөвһәри вә с.), һәмчинин артыг су, дуз, туршу вә с.-ни тохумалардан чыхарыр; 4) организмә дүшән јад чисимләрә гаршы лејкоситләр вә мүхтәлиф мүрәккәб зүлал бирләшмәләри (античисимләр) васитәсилә мүбаризә апарыр; 5) лахталанма габилијјәти сајәсиндә бәдәни ган иткисиндән мүһафизә едир; 6) истиганлы һејванларда вә инсанда тохума вә органлар арасында истилик пајламагла организмдә темп-ру тәнзим едир; 7) харичдән организмә дүшән вә маддәләр мүбадиләси просесиндә әмәлә кәлән мүхтәлиф фәал маддәләри (һормонлар, витаминләр, ферментләр, аминтуршулар, карбон газы вә с.-ни) организмин бүтүн тохумаларына дашымагла онун фәалијјәтинин тәнзим олунмасында иштирак едир (һуморал-һормонал тәнзим функсијасы); 8) организмдә су-дуз мүбадиләсинин вә туршу-гәләви мүвазинәтинин тәнзим олунмасында мүһүм рол оjнаjыр.

Организмин мүхтәлиф патоложи һалларында һәм ганын формалы елементләри, һәм дә онун физики-кимјәви хассәләри дәјишә биләр. Хәстәлијә дүзкүн диагноз гојмаг үчүн Г.-да баш верән бу дәјишикликләри мүәјјән етмәјин бөјүк әһәмијјәти вар.

Әд.: М у с а ј е в Ә., Ган вә онун әһәмијјәти, Б., 1964; Г а ј ы б о в Т. Д., Ганкөчүрмә вә сулу карбон мүбадиләси, Б., 1966; ј е н ә о н у н, Ганын физиолокијасы, Б., 1968; ј е н ә о н у н, Физиология и биохимия переливания крови, Б., 1971; Ч и ж е в с к и й А. Л., Структурный анализ движущейся крови, М., 1959; П р о с с е р Л., Б р а у н Ф., Сравнительная физиология животных, пер. с англ., М., 1967; Введение в клиническую биохимию, под ред. И. И. Иванова, Л., 1969; К а с с и р с к и й И. А., А л е к с е е в Г. А., Клиническая гематология, 4 изд., М., 1970; С е м е н о в Н. В., Биохимические компоненты и константы жидких сред и тканей человека, М., 1971; Г а л ь п е р и н С. И., Анатомия и физиология человека, М., 1974.

ГАН ГРУПЛАРЫ—ејни биоложи нөвә (инсан, мејмун вә с.) мәнсуб ајры-ајры фәрдләрин ганынын биокимјәви, изосероложи вә иммуноложи хассәләриндәки фәрг. Инсанларын ганы ирг, чинс вә јашдан асылы олмајараг 4 әсас група бөлүнүр (1907 илдә чех алими J. Јански тәклиф етмишдир). Ганын груп хассәсинин онун кејфијјәтинә тә'сири олмур. Инсанын бу вә ја дикәр ган групуна мәнсуб олмасы фәрди биоложи хүсусијјәт кими ембрион инкишаф дөврүндән башлајараг бүтүн өмрү боју дәјишмир. Бир ган групунун дикәр ган групундан фәрги онларын еритроситләриндә агглүтинокен (јахуд антикен) вә плазмасында агглүтинин (јахуд античисим) маддәләринин олуб-олмамасындадыр. Агглүтинокенләр латын һәрфләри (А вә В), агглүтининләр исә јунан һәрфләри (α вә β) илә ишарә едилир. I ган групунун еритроситләриндә А вә В агглүтинокенләри олмур, плазмасында исә α вә β агглүтининләри олур. II ган групунун еритроситләриндә А агглүтинокени вә плазмасында β агглүтинини, III ган групунун еритроситләриндә В агглүтинокени вә плазмасында α агглүтинини олур. IV ган групунун еритроситләриндә исә һәр ики агглүтинокен олдуғу һалда плазмасында һеч бир агглүтинин олмур. А агглүтинокенин α агглүтининлә вә В агглүтинокенин β агглүтининлә гаршылыглы тә'сири еритроситләрин бир-биринә јапышмасына (*агглүтинасијасына*) сәбәб олур. Груп антикенләри јалныз еритроситләрдә дејил, һәмчинин ганын дикәр һүчејрәләриндә (лејкоситләрдә, тромбоситләрдә), сперматозоидләрдә, тохумаларда, мә'дә ширәсиндә, өддә, дөлјаны маједә дә олур.

Инсанын бу вә ја дикәр ган групуна мәнсуб олмасы ирси характер дашыјыр вә бунун кенетик әсасы вар ки, бу да Мендел ганунуна табедир. Ганы I група мәнсуб олан валидејнләрин өвладларынын да ганы I груп олур. Валидејнләрин ганы II вә III група мәнсуб оларса, өвладын ганы дөрд ган групундан һәр һансы биринә аид ола биләр.

Ганкөчүрмә әмәлијјатында ган групунун габагчадан мүәјјән едилмәсинин бөјүк әһәмијјәти вар. Буна көрә дә һәр кәс өз ган групуну билмәлидир. I ган групу һамыја көчүрүлә биләр. IV групун ганыны дикәр груплара көчүрмәк олмаз, əксинә, бу груп I, II вә III груплардан ган ала биләр. Ејни групдан

олан адамларын ганыны бир-биринә көчүрмәк олар.

ГАН ДАМАРЛАРЫ—организмдә ганы үрәкдән (вә ја бә'зи һејванларда пулсасијаедичи мәркәзи дамардан) тохумалара апаран вә орадан үрәјә кәтирән еластик борулар. Ганы үрәкдән апаран дамарлара артерија, үрәјә кәтирәнләрә исә вена дејилир. Артеријалар чох хырда шахәләрә ајрылараг, нәһајәт капиллјар адланан назик дамар шәбәкәси әмәлә кәтирир. Инсанда, онурғалы һејванларда вә али (буғумлу) гурдларда Г.д. системи гапалыдыр. Г.д. үрәклә бирликдә үрәк-дамар системини тәшкил едир.

ГАН ДЕПОЛАРЫ (фр. dépȏt—сахлама јери)—өз дамарларында мүәјјән мигдар ган еһтијаты сахлајан органлар (гарачијәр, далаг, дәри вә ағчијәр). Инсанда вә али һејванларда ганын тәгр. 50%-и үмуми ган дөвранындан ајрылмыш һалда гарачијәрдә (20%), далагда (16%) вә дәридә (10%) топланыр. Организмин оксикенә олан еһтијачы артдыгда (мәс., ағыр физики иш көрдүкдә), јахуд дөвр едән ганда һемоглобин азалдыгда (мәс., ган итирилмәси нәтичәсиндә) Г.д.-ндакы ган үмуми ган дөвранына гошулур. Ган дөвранынын тәнзиминдә, онун дәјишән харичи вә дахили мүһит шәраитинә ујғунлашмасында Г.д. системинин мүһүм ролу вар.

ГАН ДӨВРАНЫ—организмдә ганын дамарларда фасиләсиз дөвр етмәси. Г.д. васитәсилә бүтүн орган вә тохумалара гида маддәләри вә оксикен дашыныр, маддәләр мүбадиләси нәтичәсиндә әмәлә кәлән карбон газы вә башга лазымсыз маддәләр харичә чыхарылыр. Г.д. организмин мүхтәлиф функсијаларынын һуморал тәнзимини тә'мин едир вә организмдә горујучу реаксијаларын әмәлә кәлмәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Ганын бәдәндә һәрәкәти һаггында мүасир тәсәввүрдән фәргли олан бә'зи мә'лумата һәлә Галенин (2 әср) әсәрләриндә раст кәлмәк олар. Мә'дәчикарасы аракәсмәнин бүтөв олмасы вә ганын үрәјин сағ јарысындан сол јарысына ағчијәр дамарлары илә кечмәси һаггында мүлаһизәни илк дәфә әрәб алими Ибн-ән-Нәфис (13 әср) сөјләмишдир. Ганын гапалы системдә фасиләсиз дөвр етмәси һаггында илк дүзкүн тәсәввүрү 1628 илдә инкилис алими Уилјам Һарвеј јаратмышдыр. Инсанда вә бүтүн онурғалы һејванларда, һабелә бә'зи онурғасызларда (мәс., һәлгәви вә јасты гурдларда) Г.д. гапалы систем тәшкил едир. Онурғасыз һејванларын чохунда исә һемолимфа адланан хүсуси биоложи маје ачыг системлә дөвр едир. Инсан вә онурғалы һејванларда ганын дамарларда һәрәкәтини тә'мин едән үрәкдир, ибтидаи хордалыларда вә онурғасызларын бир гисминдә үрәк олмур. Бә'зи онурғалыларда (мәс., јарасада) үрәклә јанашы веноз системин ајры-ајры јерләри дә автоматик сурәтдә јығылыб, ганын һәрәкәтинә көмәк едир. Гәлсәмә апараты илә тәнәффүс едән ибтидаи онурғалыларда (дәјирмиағызлылар, балыгларын чоху) чәми бир Г.д. олур вә ганын һәрәкәтини икикамералы үрәк тә'мин едир. Гуруда јашајан онургалыларда ағчијәр тәнәффүсүнүн инкишафы илә әлагәдар ики (бөјүк вә кичик) Г.д. әмәлә кәлмишдир. Икинчи Г.д. әмәлә кәлдији үчүн үрәјин дә гурулушу мүрәккәбләшир. Суда-гуруда јашајанларын үрәји үчкамералыдыр (ики гулагчыг, бир мә'дәчик); онларда бөјүк вә кичик дөвранларын ганы бир-бириндән тамам ајрылмыр. Нәтичәдә тохума вә органлар тәмиз артериал ганла дејил, гарышыг (артериал вә веноз) ганла тә'мин олунур. Гушларын, мәмәлиләрин вә инсанын үрәји дөрдкамералы олур. Онларда бөјүк вә кичик Г.д. бир-бириндән тамамилә ајрылыр; үрәјин сағ јарысында веноз вә сол јарысында артериал ган олур. Үрәк-дамар системиндә ган бир истигамәтдә (гулагчыглардан мә'дәчикләрә, сонра исә аортаја, јахуд ағчијәр көтүјүнә) һәрәкәт едир. Б ө ј ү к Г.д. *аорта* адланан ән бөјүк артерија илә үрәјин сол мә'дәчијиндән башлајыр, аорта исә диаметри ондан кичик олан артеријалара ајрылыр. Органлара кәлән артеријалар тәдричән шахәләнәрәк артериоллара, онлар да капиллјарлара бөлүнүр. Капиллјарларын мигдары органларда олдугча чохдур (мәс., әзәләнин 1 *мм*²-дә 1400-ә гәдәр капиллјар олур). Капиллјар диварынын сон дәрәчә назик олмасы (чох вахт 1 *мкм*-дән аз) вә онларда ганын јаваш (тәгр. санијәдә 0,5 *мм* сүр'әтлә) ахмасы ганла тохума арасында мүбадилә кетмәси үчүн јахшы шәраит јарадыр. Гандан тохумаја гида маддәләри вә оксикен, тохумадан гана исә карбон газы вә лазымсыз маддәләр кечир. Капиллјарлар тәдричән бир-биринә бирләшир, әввәлчә кичик, сонра нисбәтән бөјүк веналар әмәлә кәлир. Ајры-ајры органлардан вә бәдәнин мүхтәлиф јерләриндән кәлән веналар бир-бири илә бирләшәрәк бөјүк Г.д.-нын ән бөјүк веналары олан јухары вә ашағы *бош веналары* әмәлә кәтирир. Јухары вә ашағы бош веналар сағ гулагчыға ачылыр, беләликлә, бөјүк ган дөвраны битир.

К и ч и к Г.д. ағчијәр көтүјү илә үрәјин сағ мә'дәчијиндән башлајыр. Ағчијәр көтүјү сағ вә сол ағчијәр артеријаларына бөлүнүр. Һәмин артеријалар шахәләнәрәк капиллјар системинә кечир. Капиллјарлар ағчијәрин һава говугчугларыны (алвеоллары) әһатә едиб, ганла һава арасында газ мүбадиләсинә имкан верир. Нәтичәдә, алвеоллардакы һаванын оксикени гана, гандакы карбон газы исә һаваја кечир. Капиллјарлар тәдричән бир-бирилә бирләшиб әввәлчә кичик, сонра исә нисбәтән бөјүк веналар (ағчијәр веналарыны) әмәлә кәтирир. Бу веналар үрәјин сол гулагчығына ачылыр, бунунла да кичик Г.д. битир. Г.д. системиндә үрәјин гулагчыглары ганы гәбул етмәклә резервуар, мә'дәчикләри исә ганы дамарлара вурмагла насос ролуну ојнајыр. Үрәјин һәр дәфә јығылмасы (систоласы) заманы артеријалар мүәјјән мигдарда (инсанда 70—80 *мл*) ган алыр. Үрәјин бир дәгигәдә артеријалара вурдуғу ганын мигдарына онун дәгигәлик һәчми дејилир. Сүкут заманы инсан үрәјинин дәгигәлик һәчми 3,5—5,5 *л*-ә бәрабәрдир. Физики иш көрдүкдә бу һәчм артараг 20—25 *л*-ә чата биләр.

Инсанда ган тәзјиги чивә сүтуну илә аортада 110—130 *мм*, бундан кичик артеријаларда 80—110 *мм*, артериолларда 30—40 *мм*, капиллјарларда 10—20 *мм*, веналарда 5—10 *мм* олур. Дамарларда тәзјигин бир-бириндән фәргли олмасы ганын дамар системиндә һәрәкәтини тә'мин едир. Бә'зән чәрраһи әмәлијјат заманы (башлыча олараг, үрәк дахилиндә) организмдә ганын һәрәкәтини вә мүбадилә просесләрини давам етдирмәк үчүн сүн'и Г.д. јарадылыр. Бу мәгсәдлә хүсуси апаратлардан истифадә олунур. Бу заман хәстәнин үрәји вә ағчијәри мүвәггәти олараг һәмин апаратла әвәз олунур.

Организмдә Г.д. мүрәккәб синир-һуморал механизмләрлә тәнзим олунур. Симпатик вә азан синирләрин импулсларынын тә'сири алтында үрәк јығылмаларынын ритми вә күчү дәјишир, бу да өз нөвбәсиндә үрәјин дамарлара вурдуғу ганын мигдарыны вә тәзјигини дәјишдирир. Г.д.-нын тәнзим едилмәсиндә һуморал амилләр мүһүм рол ојнајыр. Мәс., адреналин үрәк јығылмаларыны күчләндирир вә сүр'әтләндирир, һистамин кичик ган дамарларыны кенишләндирир, вазопрессин исә дараллдыр. Дамарлардакы хеморесептор вә бароресепторлар Г.д. системинин рефлектор тәнзимини тә'мин едир. Г.д. мәркәзи синир системи илә координасија едилир, бу да Г.д.-нын харичи мүһитә ујғунлашмасыны тә'мин едир.

Әд.: А д о л ь ф Э., Развитие физиологических регуляций, пер. с англ., М., 1971; Ф о л к о в Б., Н и л Э., Кровообращение, пер. с англ., М., 1976.

ГАН ИНТИГАМЫ—дөвләтә гәдәрки чәмијјәтдә гоһумларын (бир гәбиләдән оланларын) һәјатыны, шәрәфини, әмлакыны горумағын универсал васитәси кими јаранıб инкишаф етмиш гисасалма адәти. Г.и. адәти мүхтәлиф шәкилдә олмушдур: бә'зи халгларда зәрәр јетирәнин нәслиндән бирини (мүтләг онун өзүнү өлдүрмәк һөкм дејилди) өлдүрмәк бәс едирди, бә'зиләриндә исә Г.и. һәр ики тәрәфдән өлдүрүләнләрин сајы бәрабәрләшәнәдәк давам едирди вә с. Илкин дөвләт чәмијјәтләриндә Г.и. ләғв едилмәмиш, лакин бир гәдәр мәһдудлашдырылмышды. Ејни заманда композисијалар системи—јетирилән зәрәрин мадди чәһәтдән өдәнилмәси инкишаф едирди. Мәс., Русијада адәтә көрә өлдүрүләнин гардашына, оғлуна интигам алмаға јол верилирди; онлар олмадыгда чәримә (вира) тә'јин едилирди. Бир гајда олараг, адамөлдүрмә еһтијатсызлыгдан вә ја тәсадүфән баш вердикдә, Г.и. гадаған едилирди. Г.и. вә композисијалар бу шәкилдә бир чох өлкә вә рекионда галмыш, бә'зи өлкәләрдә исә (Албанија, Сербија, Чәнуби Италија, Корсика, Јапонија вә с.) 20 әсрәдәк давам етмишдир. ССРИ-дә Гафгазын, Орта Асијанын бә'зи халгларында вә с.-дә галмыш Г.и. вә композисијалар бир сыра мүттәфиг респ.-ларын чинајәт ганунверичилијиндә јерли адәтләрин галыгларындан ибарәт чинајәт кими гијмәтләндирилир. ССРИ-дә Г.и. әслиндә арадан галдырылмышдыр.

Азәрб.-да да Г.и. мөвчуд иди. Ханлыглар дөврүндә һәтта мүгәссири тутуб зәрәр чәкәнин гоһумларынын ихтијарына верирдиләр. Бунунла јанашы, ган баһасыны өдәмәк, тәрәфләри барышдырмаг үчүн мүхтәлиф адәтләр (гоһумлуг әлагәләри јаратмаг, хүсуси мәрасимләр кечирмәк вә с.) вар иди. Ингилабдан әввәл Азәрб.-ын бир чох көркәмли мүтәфәккири, маариф хадими вә јазычысы (М. Ф. Ахундов, Н. Нәриманов, Н. Б

Вәзиров, Һ. Чавид, С. С. Ахундов вә б.) Г.и. әләјһинә чыхмышлар.

ГАН ТӘЗЈИГИ—ганын дамарларда һидродинамик тәзјиги; ганы дамар системинә гован үрәјин фәалијјәти вә дамарларын мүгавимәти нәтичәсиндә әмәлә кәлир (бах *Һемодинамика*). Г.т.-нин јүксәклији артерија, вена вә капиллјарларда мүхтәлиф олуб, организмин функсионал вәзијјәтинин көстәричиләриндән биридир. Артериал тәзјиг ритмик дәјишикликләрә мә'руз галараг үрәјин јығылмасы заманы (систола) галхыр, бошалмасы заманы (диастола) дүшүр. Үрәјин говдуғу ганын һәр јени пајы аортанын вә мәркәзи артеријаларын еластик диварларыны кенәлдир. Үрәк паузалары заманы артеријаларын кенәлмиш диварлары јапыхыр вә ганы артериоллардан, капиллјарлардан вә венадан итәләјир. Инсанларда вә бир чох мәмәлиләрдә макс. (систолик) тәзјиг 120 *мм ч. сут.*-на, минимал (диастолик) тәзјиг исә 70 *мм ч. сут.*-на јахын олур. Бу ики рәгәм арасындакы фәрг нәбз тәзјиги адланыр. Физики вә емосионал кәркинликләр заманы артериал тәзјиг гыса мүддәт әрзиндә галхыр; бу, физиоложи ујғунлашма реаксијасыдыр. Артериал тәзјиг билаваситә вә ја долајы үсулларла өлчүлүр. Билаваситә үсулда, бору васитәсилә манометрә бирләшдирилмиш канјула дамара јеридилир; долајы үсулда сфигмоманометрдән истифадә едилир. Инсанда артериал тәзјиги, адәтән голун дирсәкдән јухары һиссәсиндә өлчүрләр; бу заман мүәјјән едилән тәзјиг инсанын бүтүн бәдәниндә олан Г.т. дејил, јалныз бу артеријанын Г.т.-дир. Лакин, алынан рәгәмләрә әсасән мүајинә олунан адамын Г.т.-нин нә гәдәр олдуғу барәдә фикир јүрүтмәк олур.

Ган капиллјарлардан ахан заман Г.т. артериолларын сонунда 40 *мм ч. сут.*-ндан, капиллјарларын венуллара кечдији јердә 10 *мм ч. сут.*-надәк ашағы дүшүр. Г.т.-нин бу чүр ашағы дүшмәси ганын хырда дамарларын диварына сүртүнмәси нәтичәсиндә баш верир. Капиллјар тәзјигин јүксәклији артериолларын тонусундан вә веноз тәзјигиндән асылы олуб мүәјјән дәрәчәдә ган илә тохумалар арасында маддәләр мүбадиләси үчүн шәраит јарадыр. Веналарда Г.т. дүшмәкдә давам едир вә бош веналарын башланғычында атмосфер тәзјигиндән дә аз олур. Бу да дөш гәфәсиндә мәнфи тәзјигин соручулуг фәалијјәти илә әлагәдардыр. Веноз тәзјиг билаваситә үсулла өлчүлүр; манометрлә бирләшдирилмиш ијнә венаја јеридилир. Г.т.-нин сәвијјәси вә дәјишилмәси дамар системинин бароресепторларына тә'сир едир. Беләликлә һәмин организмдә Г.т.-нин организмә хас олан сәвијјәдә сахланмасына вә ган дөвранынын өзүнүтәнзимләмәсинә јөнәлдилмиш синир вә һуморал реаксијалар баш верир.

Инсанда артеријалардакы систолик (макс.) Г.т. орта һесабла 115—125 *мм ч. сут.*, диастолик (минимал) Г.т. исә 70—80 *мм ч. сут.*-дур. Јашла әлагәдар Г.т.-нин орта гијмәти дәјишир.

Г.т.-нин көстәрилән һәддән јүксәк олуб сабит галмасы (һипертонија) бир сыра хәстәликләрин (*һипертонија хәстәлији, нефрит* вә с.) әламәтләри ола биләр, Г.т.-нин ашағы дүшмәси

Јаш груплары	Ган тәзјиги, *мм ч. сут.*	
	максимал	минимал
16—20	100—120	70—80
20—40	120—130	70—80
40—60	140—дәк	90-дәк
60-дан јухары	150—дәк	90-дәк

(*һипотонија*) физиоложи характер дашыјараг бир сыра патоложи һаллара сәбәб олур вә ја мүстәгил хәстәлик кими мүшаһидә едилир.

Әд.: Чәбијев Ә., Әкәр ган тәзјиги ашағыдырса, Б., 1973; Токарь А. В., Артериальная гипертония и возраст, Киев, 1977.

ГАН УНУ—һејван кәсилән заман јығылмыш гандан һазырланан мәһсул. К.т. һејванларынын јемләндирилмәсиндә јүксәк кејфијјәтли протеин мәнбәји кими истифадә олунур. Нәмлији 9% олан 1 *кг* Г.у.-нда 1,06 јем ваһиди, 758 *г* һәзм олунан протеин вар. Г.у. әсасән, донузлара, гушлара вә хәздәрили һејванлара верилир. Јем үчүн јарамајан һиссәси күбрә кими ишләдилир.

ГА́НА (Ghana), Гана Республикасы (Republic of Ghana).

Үмуми мә'лумат. Гәрби Африкада Гвинеја көрфәзи саһилиндә дөвләт. Фил Диши Саһили, Јухары Волта вә Того илә һәмсәрһәддир. Саһ. 238,5 мин *км*², әһ. тәгр. 10,3 млн. (1977). Инзибати чәһәтдән 9 вилајәтә (рекиона) бөлүнүр. Пајтахты Аккра ш.-дир.

Дөвләт гурулушу. Г. респ.-дыр. *Милләтләр бирлијинә* дахилдир. 1972 ил јанварын 13-дә һәрби чеврилишдән сонра парламент бурахылмыш, 1969 ил Конститусијасы ләғв едилмишдир. Али һакимијјәт органы Милли Гуртулуш Шурасы (МГШ) олмушдур. 1975 илин октјабрындан өлкәдә бүтүн һакимијјәт Али Һәрби Шураја (АҺШ) мәхсусдур. АҺШ-ин сәдри ејни заманда МГШ-ин сәдридир.

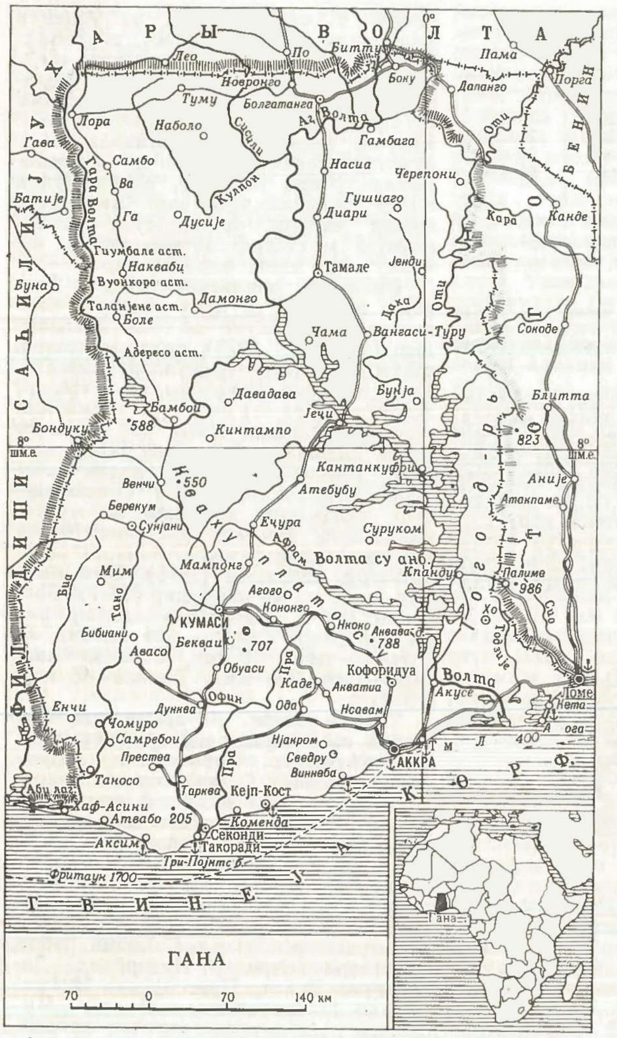
Тәбиәт. Г. субекваториал гуршағын саванналар, сејрәк мешәләр вә рүтубәтли тропик мешәләр зонасында јерләшир. Г.-нын чох һиссәси дүзәнлик (һүнд. 150 — 300 *м*), саһилбоју исә дәнизкәнары овалыгдыр (ени 15 *км*-дәк); ч.-ш.-ини Аккра дүзәнлији (һүнд. 100 *м*-дәк), ч.-г.-ини Акан овалығы тутур (һүнд. 150 *м*-дәк). Мәркәзи һиссә кениш Ашанти јајласыдыр (һүнд. 300 *м*-дәк); бурада шм.-г.-дән ч.-ш.-ә 200 *км* мәсафәдә Кваху јајласы (Аквава д., 788 *м*) узаныр. Фајдалы газынтылары: боксит, манган филизи, гызыл, алмаз, галај, дәмир филизи вә с. Волта чајы р-нунда нефт јатаглары тапылмышдыр. Иглими екваториал-муссондур. Орта темп-р ән исти ајда (март) 27—32°С, ән сојуг ајда (август) 23—26°С-дир. Иллик јағынты г. саһилбојунда вә Ашанти јајласында 1500 — 2000 *мм*, ш. саһилбојунда 650—750 *мм*, өлкәнин шм.-ында 1000—1200 *мм*-дир. Мүһүм чајлары: Волта (һөвзәси өлкә әразисинин 2/3-сини тутур), Пра, Анкобра, Тано. Шм.-да гырмызы торпагларда һүндүротлу саванналар, ч.-да һәмишәјашыл тропик мешәләр, саһилбојунда мангр чәнкәлликләри вар. Фил, шир, вәһши чамыш, һиппопотам, бәбир, мејмун, мүхтәлиф антилоплар вә с., чохлу гуш, илан, һәшәрат вар.

Әһали. Г. әһалисинин 73%-и Гвинеја дилләри групуна мәнсуб олан халглардыр. Сајча ән чох аканлардыр (4,7 млн.; 1975); онлар мүхтәлиф гоһум халглара (фантиләр, ашантиләр, акимләр, аквапимләр, евеләр, дагомбалар вә б.) бөлүнүр. Рәсми дил инкилис дилидир. Акан, еве, моси вә һауса дилләри даһа кениш јајылмышдыр. Диндарларын 50%-индән чоху гәдим ән'әнәви динләрини сахламышдыр; галанлары христиан вә мүсәлманлардыр. Ишләјән әһалинин 70%-и к.т.-нда, галаны сәнаје, тичарәт вә с. саһәләрдә чалышыр (1976). Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 44 нәфәрдир (1977). Әһалинин 25%-и шәһәрләрдә јашајыр. Бөјүк шәһәрләри Аккра— 634 мин (1974), Кумаси—тәгр. 300 мин, Секонди-Такоради—тәгр. 200 мин, Тамале—99 мин (1970).

Тарихи очерк. Г. әразисиндә Палеолит вә Неолит дөврләриндән јашајыш олмушдур. Авропалылар кәлмәмишдән әввәл Г. халгларынын дөврүнә көрә јүксәк инкишаф етмиш тәсәррүфаты вә мәдәнијјәти вар иди; Г. әразисиндә илк дөвләтләр јаранмышды. Г.-ја илк дәфә португалијалылар кәлмишләр (1482). Онлар өлкәдән чохлу гызыл (буна көрә дә «Гызыл Саһил» адландырылмышдыр) вә гул апарырдылар. Гызыл Саһилин тәбии сәрвәтләри сонралар Нидерланд, Данимарка, Исвеч, Пруссија вә Инкилтәрәнин дә диггәтини чәлб етди. Инкилтәрә рәгибләрини тәдричән сыхышдыраг ачыг ишғалчылыг сијасәтинә башлады. Күчлү дөвләт јаратмыш *ашантиләр* Инкилтәрәнин мүстәмләкәчилик сијасәтинә чидди мүгавимәт көстәрдиләр.

Британија Гәрби Африкасы Милли Конгресинин (1920) јарадылмасы илә мүстәмләкәчилик режиминә гаршы Г. халгынын мүбаризәсиндә јени мәрһәлә башланды. Инкилтәрә һөкумәти бә'зи күзәштләр етмәјә мәчбур олду.

Икинчи дүнја мүһарибәси илләриндә Г.-да к.т. мәһсуллары, манган филизи ихрачы артды. 1941 илдә өлкәдә боксит јатаглары ишә салынды. Фәһлә синфинин сајы 250 минә чатды. 1945 илдә Гызыл Саһил Һәмкарлар Иттифаглары Конгреси, 1947 илдә исә Гызыл Саһилин Бирләшмиш Конвенти адлы тәшкилат јарадылды. 1949 илдә К. Нкруманын тәшәббүсү илә Конвент Халг Партијасы (КХП) јарадылды. Милли азадлыг һәрәкатынын тәзјиги илә Инкилтәрә 1956 илдә Гызыл Саһилә доминионлуг статусу верди. 1957 ил мартын 6-да Гызыл Саһил истиглалијјәт газанды. Јени дөвләт Гана (4—11 әсрләрдә индики Г. әразисиндән шм.-ш.-дә олан Гана дөвләтинин ады илә) адландырылды. Лакин 1957 ил конститусијасына көрә дөвләт башчысы јенә дә Инкилтәрә краличасы сајылыр вә онун нүмајәндәси кенерал-

губернатор Г.-да галырды. 1957 ил мартын 8-дә Г. БМТ-јә гәбул едилди.

Г. һөкумәти өлкәнин игтисадијјатыны гүввәтләндирмәк үчүн планлар һәјата кечирмәјә башлады, социалист өлкәләри илә дипломатик, игтисади вә мәдәни әлагәләр јаратды. 1960 илдә Г. илә ССРИ арасында игтисади вә мәдәни әмәкдашлыг һаггында сазиш бағланды. Совет һөкумәти Г.-ја 160 млн. манат мәбләғиндә борч верди. 1960 ил ијулун 1-дә Г. республика е'лан олунду. К. Нкрума президент сечилди, јени конститусијаја көрә, о, һөкумәт башчысы вәзифәсиндә дә галды. Бир нечә инкилис мә'дән ширкәти милиләшдирилди; дөвләт апаратында африкалылар ирәли чәкилди; инкилис кенерал вә забитләри вәзифәләриндән кәнар едилди. КХП-нин 11-чи гурултајында (1962) гәбул едилән програм өлкәнин игтисадијјатында ичтимаи бөлмәнин үстүнлүјүнә вә капиталист истисмарынын мәһдудлашдырылмасына наил олмағы нәзәрдә тутурду; бу, чәмијјәтин социалистчәсинә јенидән гурулмасы шәрти һесаб едилирди. 1964 илдә Г. парламенти өлкәнин 7 иллик (1963/64—1969/70) инкишаф планыны гәбул етди. Г.-да мүтәрәгги дәјишикликләрин һәјата кечирилмәси империалистләрин вә дахили иртичанын мүгавимәтинә раст кәлди. 1966 ил февралын 24-дә, К. Нкрума харичи сәфәрдә оларкән, полис вә ордунун јүксәк рүтбәли забитләри дөвләт чеврилиши етдиләр. К. Нкрума һакимијјәтдән кәнар едилди, парламент вә КХП бурахылды, һәр чүр сијаси фәалијјәт гадаған олунду, һәбсләр башланды, конститусија гүввәдән дүшдү. Кенерал Анкранын башчылығы илә јарадылмыш Милли Азадлыг Шурасы (МАШ) өлкәдә бүтүн һакимијјәти әлә алды. 7 иллик планын һәјата кечирилмәси дајандырылды. Дөвләт мүәссисәләринин бир чоху јерли саһибкарлара сатылды. МАШ көмәк үчүн империалист дөвләтләрә мүрачиәт етди, харичи капитала дөвләт мүәссисәләринин истисмарында ән әлверишли шәртләрлә иштирак етмәјә ичазә верди. Бир сыра социалист өлкәсинин нүмајәндәликләри бағланды. Совет мүтәхәссисләри өлкәни тәрк етмәли олдулар.

1966 илдән Г.-да фәһлә тә'тилләри вә тәләбә иғтишашлары башланды. 1969 илин апрелиндә Анкра вәзифәсиндән кәнар едилди, онун јерини кенерал Африфа тутду. 1969 илин мајында сијаси фәалијјәтә ичазә верилди, сијаси партијалар јарадылды. 1969 илин августунда јени конститусија гүввәјә минди, Г. парламентли респ. олду. Августун 29-да Милли Мәчлисә сечкиләрдә Тәрәгги Партијасы галиб кәлди. Сентјабрда, Африфа башда олмагла, 3 нәфәрдән ибарәт Президент комиссијасы јарадылды. МАШ сәлаһијјәтиндән әл чәкди. 1970 ил ијулун 30-да Президент комиссијасы бурахылды. 1970 илин августунда Едвард Акуфо-Аддо президент сечилди. 1972 ил јанварын 13-дә Г.-да һәрби чеврилиш олду, бүтүн сијаси партијаларын фәалијјәти гадаған едилди. Һакимијјәтә полковник И. К. Ачеампонг башда олмагла Милли Гуртулуш Шурасы кечди. Ачеампонг бәјанатында билдирди ки, јени һөкумәт мүстәмләкәчилији вә апартһејд сијасәтини гәти писләјир, динч јанашы јашамаға тәрәфдардыр вә бүтүн өлкәләрлә меһрибан достлуг сијасәти јеридәчәкдир. 1975 илин октјабрындан һакимијјәт Али Һәрби Шураја мәхсусдур. Игтисадијјатда дөвләт бөлмәсинин мөвгеји мөһкәмләнир. Социалист өлкәләри, о чүмләдән ССРИ илә әлагәләр кетдикчә кенишләнир.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары вә дикәр ичтимаи тәшкилатлар. 1972 ил јанварын 13-дәк ашағыдакы партијалар фәалијјәт көстәрмишдир: Тәрәгги Партијасы (1969), Әдаләт Партијасы (1970), Халг Фәалијјәти Партијасы (1969), Күтләви Халг Партијасы (1969), Г. Кәнчләр Тәшкилатлары Шурасы вә с.

Г. Һәмкарлар Иттифаглары Конгреси (1945), 1957 иләдәк Гызыл Саһил Һәмкарлар Иттифаглары Конгреси адланырды.

Игтисади-чоғрафи очерк. Узун мүддәт мүстәмләкә әсарәтиндә олмасы нәтичәсиндә өлкәнин игтисадијјаты зәиф инкишаф етмишдир. 1957 иләдәк е'маледичи сәнаје, демәк олар ки, јох дәрәчәсиндә иди. Әрзаг мәһсуллары вә с. истеһлак маллары, әсасән, идхал олунурду. 1966 иләдәк дөвләт бөлмәсинин мөһкәмләндирилмәси, харичи тичарәтин милиләшдирилмәси вә к.т.-нын кооперативләшдирилмәси илә әлагәдар Г.-да сүр'әтләндирилмиш игтисади инкишаф сијасәти апарылырды. 1966 ил чеврилишиндән сонра Г.-да хүсуси капиталист бөлмәси кенишләнмәјә башлады. 1972 ил јанвар чеврилишиндән сонра өлкәдә кениш мигјасда дөвләт мүәссисәләри јарадылды, керидә галмыш р-нлар инкишаф етмәјә башлады. 1972 илин декабрындан бүтүн харичи мә'дән консернләринин мүлкијјәтинин 55%-и дөвләтин нәзарәти алтындадыр. Мә'дән сәнајеси үзәриндә нәзарәти тә'мин етмәк үчүн бүтүн харичи ширкәтләрин дөвләт мүәссисәләринә чеврилмәси нәзәрдә тутулур.

Г.-нын игтисадијјатында мә'дән сәнајесинин әһәмијјәти бөјүкдүр. Алмаз (капиталист дүнјасында 3-чү јер), гызыл вә манган филизи (капиталист дүнјасында 5-чи јер), боксит, дәмир филизи, хөрәк дузу вә с. чыхарылыр. 1974 илдә 2600 мин карат алмаз, 392 мин *т* боксит, 23 *т* гызыл, 276 мин *т* манган филизи чыхарылмышдыр. Темада алүминиум з-ду тикилмишдир (з-да Америка ширкәти нәзарәт едир). 1974 илдә 145 мин *т* алүминиум истеһсал едилмишдир. Поладәритмә, нефт е'малы, електрик аваданлығы, автомобилгурашдырма з-длары, мебел, тохучулуг, түтүн ф-кләри, јејинти (какао пастасы, палма јағы, тәрәвәз консерви вә с.), јүнкүл (тикиш, трикотаж, кибрит), тикинти материаллары, ағач е'малы сәнајеси мүәссисәләри дә вар. Мүәссисәләрин чохуну АБШ, АФР ширкәтләри тикмишдир. Кустар истеһсал (тохучулуг, ағач үзәриндә нағашлыг, сахсы габ истеһсалы вә с.) инкишаф етмишдир. Електрик ст.-ларынын мүәјјән олунмуш үмуми күчү 976 мин *квт*-дыр (1972). 1974 илдә 3 млрд. *квт·саат*-дан чох електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Волта чајында Акосомбо СЕС-и (589 мин *квт* күчүндә) тикилмишдир. К.т. милли кәлирин тәгр. 70%-ини верир. Г. какао јығымына (1974/75 илдә тәгр. 361 мин *т*) вә ихрачына көрә дүнјада биринчи јердәдир. Г.-да истеһсал олунан какао, дүнја какао истеһсалынын 26,3%-ини, өлкә милли кәлиринин 40%-ини, ихрачат дәјәринин тәгр. 2/3-сини верир. Дахили тәләбат үчүн гарғыдалы, һиндгозу, чәлтик, јамс, шәкәр чуғундуру, памбыг, јерфындығы, маниок, човдар вә с. бечәрилир. Әрзаг мәһсулларынын илдә тәгр. 20%-и идхал олунур. Һејвандарлыг зәиф инкишаф етмишдир. Өлкәдә 950 мин гарамал, 3200 мин давар, 350 мин донуз вар (1972). Балыг овланыр (1972 илдә 281,2 мин *т*). Д.ј-

ларынын уз. 1285 *км*, автомобил јолларынын уз. 33,2 мин *км*-дир. Мүһүм дәниз портлары Такоради вә Темадыр. Бир аеропорту (Аккра), үч тәјјарә мејданы вар. Г.-дан какао, алмаз, гызыл, мешә материаллары вә с. ихрач едилир. Нефт, мүхтәлиф машынлар, нәгл. аваданлығы, әрзаг, түтүн вә с. идхал олунур. Харичи тичарәти, әсасән, Б. Британија, АБШ, Канада, Нидерланд, Јапонија, АФР илә дир. Социалист өлкәләри, о чүмләдән ССРИ илә тичарәт әлагәси вар. Пул ваһиди седидир.

Силаһлы гүввәләр. Г.-нын силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән ибарәтдир. Үмуми сајы тәгр. 18 мин нәфәрдир (1975). Мүдафиә комиссары һәм командан, һәм дә Али Һәрби Шуранын сәдридир. Гуру гошунларында 15 мин нәфәр, ҺДГ-дә (1400 нәфәр) 8 кичик кәми, ҺҺГ-дә (1300 нәфәр) 6 дөјүш тәјјарәси вар.

Сәһијјә. 1972—73 илдә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 50, өлүм сајы 18, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 133 олмушдур. Јолухучу хәстәликләр үстүнлүк тәшкил едир. Малјарија, бағырсаг хәстәликләри, кеоһелминтоз вә с. јајылмышдыр. Г.-да 8,9 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 1 чарпајы) 105 хәстәхана олмуш, 951 һәким (әһалинин һәр 9,6 мин нәфәринә 1 һәким), 30 стоматолог ишләмишдир (1973). Һәким кадрларыны Аккра ун-ти нәздиндәки тибб мәктәби һазырлајыр.

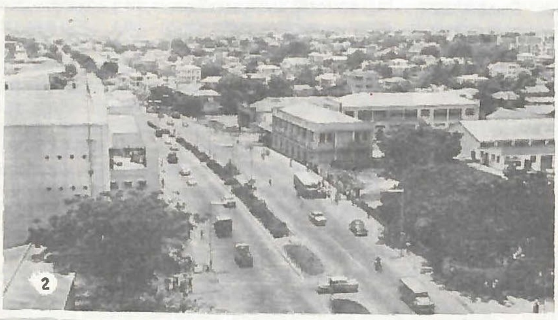
Маариф. 1960 илдә әһалинин 74%-и савадсыз иди. 1961 илдән 6 јашындан 16 јашынадәк пулсуз ичбари тәһсил е'лан едилсә дә, һәјата кечирилмәди. 1974 илин ахырындан, маариф системиндәки ислаһата көрә, 9 иллик тәһсил ичбаридир. 1973/74 дәрс илиндә ибтидаи мәктәбләрдә 1455 мин, орта мәктәбләрдә 68,5 мин, пешә тә'лими системиндә 15 670 шакирд охујур, Г. ун-ти (Аккрада), Кумаси дәгиг вә тәбијјат елмләри ун-ти, Кејп-Коста ун-ти вә б. али мәктәбләрдә 7466 тәләбә тәһсил алырды. Г.-нын мәркәзи китабханасы (Аккрада), ун-тләрин китабханалары, Г. милли музеји, ботаника бағы вә с. вар.

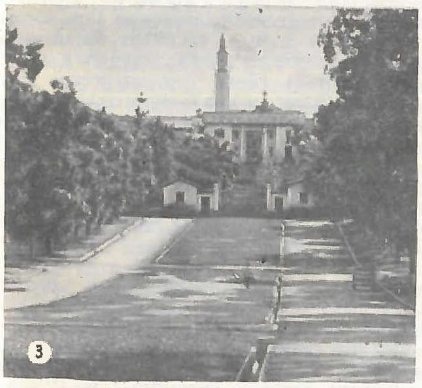
Елми идарәләр. Икинчи дүнја мүһарибәсинәдәк јалныз инкилисләрин ишләдикләри бир нечә к.т. тәчрүбә ст.-нда инһисарларын мәнафејинә хидмәт едән тәтбиги характерли тәдгигатлар апарылырды. Өлкә истиглалијјәт газандыгдан сонра елми-тәдгигат ишләринин кенишләндирилмәси үчүн шәраит јаранды. 1961 илдә Тропик Африкада илк академијалардан олан Елми Биликләр Академијасы тәшкил едилди. 1963 илдән бу академија милли елми-тәдгигат шурасы илә бирләшдириләрәк Гана ЕА адланды. 1966 илдә академија Гана Елм вә Инчәсәнәт Академијасына вә мүхтәлиф елми-тәдгигат ин-тларынын (сәһијјә вә тибби тәдгигатлар ин-ту, к.т. ин-ту, ентомолокија вә паразитолокија ин-ту, какао ин-ту вә с.) фәалијјәтини әлагәләндирән елми вә техники тәдгигатлар шурасына ајрылды. Г.-да бир сыра елми чәмијјәт вә бирликләр вар.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Г.-да «Ганиан тајмс» (1958), «Дејли грефик» (1950), «Уикли спектејтор» (1963), «Миррор» (1953) гәзетләри, «Нју Гана» (1976), «Гана трејд чорнел» (1959), «Гана ревју» (1961) вә с. журналлар нәшр едилир. Радио верилишләри (1961) 6 јерли дилдә, һабелә инкилис, франсыз вә б. дилләрдә апарылыр. Телевизија (1965) мәркәзи, Гана Нјус Ејченси һөкумәт мә'лумат акентлији (1968) Аккрададыр.

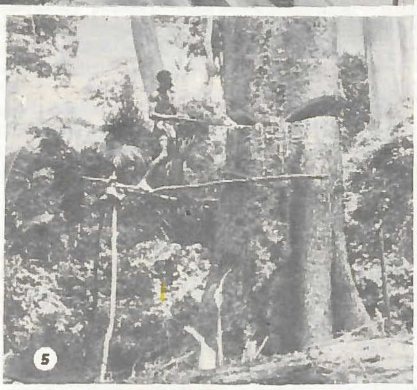
Әдәбијјат. Јазылы әдәбијјат 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә (әсасән инкилис дилиндә) јаранмышдыр. Илк вахтлар публисистика инкишаф етмишди (А. Ахум, А. Ачаја, Ј. Касли-Хејфорд вә б.). Г. халгларынын (фанти, еве, га, һауса вә с.) дилләриндә илк јазылар 20 әсрин орталарында јаранмышдыр. 20—50-чи илләрдә јазылмыш әдәби әсәрләрдә тарих вә етнографија

Гана. 1. Палма ағачлығы. 2. Аккра шәһәриндән көрүнүш. 3. Аккра. Университет бинасы. 4. Аккра. Аеровағзал 5. Одунчаг тәдарүкү. 6. Такоради. Какао е'малы заводу. 7. Такоради портунда. 8. Гема. Нефт е'малы заводу.

проблемләри әсас јер тутур. Г. Р. Аккуа, Р. Арматту, Ч. Х. Нкетиа, Ч. Б. Данкве, К. Фиаву вә б.-нын ше'р, поема, роман вә пјесләри Г. халгларынын милли шүурунун ојанмасында, милли мәнафејини дәрк етмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Истиглалијјәт әлдә едилдикдән (1957) сонра әдәбијјата јени ичтимаи вә сијаси мөвзулар кәлди, мүстәмләкәчилик галыгларына гаршы мүбаризә мүһүм јер тутду (Даддсон, Адду, Нјаку вә б.). Е. Сатерленд, А. К. Менса, И. Н. Хо, Ч. Окае вә б.-нын әсәрләри јајылмышдыр. 60—70-чи илләрдә роман жанры инкишаф етмишдир (К. Арма, А. Ајдо, К. Дуду вә б.). Гана јазычыларынын бә'зи әсәрләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур.

Тәсвири сәнәт вә ме'марлыг. Г.-нын ән'әнәви јашајыш евләри конусшәкилли, јахуд гоша чатылы дамы олан, үстүнә палма будаглары, күләш, шифер дөшәнмиш даирәви вә дүзбучаглы килмәһрә комалардан ибарәтдир. Шимали Г.-да јерли тајфа башчыларына мәхсус сарај комплексләри мүһафизә олунмушдур. Бөјүк шәһәрләрдә (Аккра, Кумаси) мүасир типли чохмәртәбәли биналар тикилмишдир. 1960 илдән јени шәһәрләр салыныр, бөјүк ме'марлыг комплексләри вә јашајыш р-нлары јарадылыр. Г.-да гызыл, күмүш вә бүрүнҹдән бәдии ишләмәләр кениш јајылмышдыр. Бәзәк шејләри, силаһ, ваза, нәфис чәки дашлары, гијмәтли металдан инсан фигурлары вә с. дүзәлдилир. Г.-да дулусчулуг, тохуҹулуг вә бәдии ојма сәнәти дә инкишаф етмишдир. Г. истиглалијјәт газандыгдан сонра өлкәдә профессионал сәнәт формалашыр. Һејкәлтәраш вә бојакар Кофи Антубам вә һејкәлтәраш Кофи Винсентин јарадыҹылығы халг ән'әнәләри илә бағлыдыр. Рәссамлардан А. О. Бартимеус, Ч. Д. Окаје, Г. Ананга, А. Котеј мүхтәлиф жанрларда әсәрләр јарадырлар. Г.-да Инҹәсәнәт вә Мәдәнијјәт Ин-ту, Рәссамлыг Мәктәби (Аккра јахынлығында), ме'марлыг вә иншаат, инҹәсәнәт вә пешә мәктәбләри (Кумасидә), Гана Рәссамлар Ассосиасијасы вә с. вар.

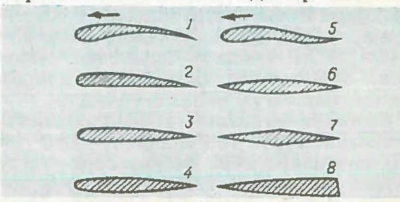
Мусиги. Г. мусигиси халг мәишәти, әмәк, мәрасим вә дини ајинләрлә бағлыдыр. Әсас мусиги мәгамы пентатоникадыр. Г. халг мусигиси бирсәслилик вә чохсәслилијә (паралел терсијалар вә с.) әсасланыр. Мүхтәлиф һәчмли тәбилләр, зынгыровлар, флејта, труба, 6—7 симли арфа, ситра вә с. мусиги аләтләри вар. 20 әсрин 50-чи илләриндән Г. мусиги ансамблларынын тәркибинә Авропа мусиги аләтләри дә дахил едилмишдир. Мүстәгил Г. дөвләти јарандыгдан сонра профессионал мусигинин инкишафы үчүн кениш имканлар ачылмышдыр. Гана ун-ти нәздиндәки Африканы Өјрәнән Ин-тда мусиги сәнәти проблемләри тәдгиг олунур. Мәшһур бәстәкарлары: Е. Аму, Ф. Гбехо, С. Акваје вә б.

Театр. Г.-нын мәдәни ирсиндә рәгс мүһүм јер тутур. Тәнтәнәли, овсун вә һәрби рәгсләри олмушдур. 20 әсрин 20-чи илләриндә јаранмыш сәјјар концерт групларынын иштиракчылары нәсиһәтамиз характерли сәһнәләр импровизасија едирдиләр. 1958 илдә шаирә Е. Сатерлендин тәшкил етдији драм студијасы 1963 илдә Г. ун-ти системинә дахил едилмиш, мусиги вә драм мәктәби илә бирликдә «Шаһ Едип» (Софокл) вә «Һамлет»и (В. Шекспир) тамашаја гојмушдур. Г. театрынын инкишафында реж. Ф. Морис-Леруанын фәалијјәти бөјүкдүр. О, 1961 илдә «Театр-клуб» труппасыны, 1965 илдә јарыпрофессионал Милли Драматуркија Ҹәмијјәти коллективини јаратмышдыр. 1968 илдә илк пешәкар актјорларын тәшәббүсү илә драм коллективләри («Фриланс плејерс» — «Мүстәгил актјорлар», «Легон једдилији») тәшкил едилмишди. Бурада милли драматуркија илә јанашы тәрҹүмә әсәрләри, о ҹүмләдән «Мүфәттиш» (Н. Гогол), «Гафгаз табашир даирәси» (Б. Брехт) пјесләри дә ојнанылыр. Г.-нын театр труппаларындан бири 1961 илдә ССРИ-дә гастролда олмушдур.

Әд.: Гананын сәси, Б., 1962; Н к р у м а К в а м е, Автобиография, пер. с англ., М., 1961; Б о а т е н г Е. А., География Ганы, пер. с англ., М., 1961; П о т е х и н И. И., Становление новой Ганы, М., 1965; Поэзия Африки, М., 1973; Вооруженная борьба народов Африки за свободу и независимость, М., 1974.

ГАНАД — һәшәратын чохунда, гуш вә јарасаларда әзәлә илә һәрәкәт едән учма органы. Мүхтәлиф һејванларда гурулуш вә мәншәҹә мүхтәлиф олур. Һ ә ш ә р а т л а р д а дөш өртүјүнүн јан бүкүшләриндән әмәлә кәлән Г.-лар көвдәнин дөш һиссәсинин үст тәрәфиндә јерләшир. Г. пластинкасынын үст вә алт гатлары арасында дамарланма баш верир. Бу дамарлар Г.-а һемолимфа кәтирир вә она мөһкәмлик верир. Һәшәратда адәтән 2 ҹүт, бә'зән 1 ҹүт Г. олур. Бә'зи 2 ҹүт ганадлыларда биринчи ҹүт Г. (ганадөнлүјү) сәрт олуб мүвазинәт, икинчи ҹүт пәрдә шәкилли дамарлы Г.-лар исә учма функсијасы дашыјыр. Икиганадлыларда јалныз 1-чи ҹүт Г. инкишаф етмишдир. Г у ш Г.-лары учмаға ујғунлашмыш өн әтрафлардыр; онларын скелети базу, саид, чох дәјишмиш әлдағы вә бармаглардан ибарәтдир. Г.-ларын дәриси үзәриндә чалма вә өртүҹү ләләкләр олур. Г. ләләкләри кирәмит кими бир-биринин үзәринә јатараг, һава кечирмәјән бүтөв вә јумшаг сәтһ әмәлә кәтирир. Ј а р а с а Г.-лары чох узанмыш әл бармаглары, ајаглар вә гујруг илә битишмиш учма пәрдәсиндән ибарәтдир.

ГАНАД (а в и а с и ј а д а) — учуш апаратынын (тәјјарә, планер, ганадлы ракет вә б.) һавада учушу заманы әсасән галдырыҹы гүввә јарадан аеродинамик сәтһи. Г.-ы үч пројексијада (көрүнүшә) көрә ајырырлар: планда (дүзбуҹаглы, үчбуҹаглы, трапесија шәкилли вә с.), јандан (профил типинә көрә, шәк.), габагдан (*V*, *W*, М-шәкилли вә с.). Г.-ын конструксија елементләри говшаг јерләри вә көвдә өртүјүнүн бирләшдирилдији л о н ж е р о н л а р (узунуна елементләр), н е р в ү р л ә р (енинә елементләр) вә *стрингерләрдир*. Г.-ын галдырыҹы гүввәсини вә өн мугавимәтини дәјишмәк үчүн Г.-да механики гурулуш комплекси олур. Бу, учуш апаратынын јерә отуран заман сүр'әтини азалдыр, галханда исә јердән, јахуд су сәтһиндән ајрылмасыны асанлашдырыр. Адәтән јанаҹаг баклары, шасси тәкәрләри, иситмә вә сојутма системләри, бә'зән мүһәррикләр вә силаһ Г.-ын дахилиндә јерләшдирилир. Учуш сүр'әти сәс сүр'әтинәдәк олан апаратларын Г.-ы дуралуминиумдан, јүксәк мөһкәмлијә малик поладдан, титан, магнезиум вә бериллиум әринтиләриндән, композисија материалларындан, арматурлу пластикләрдән вә с. һазырланыр. Јүнкүл тәјјарә вә планерләрдә әсас е'тибарилә тахта, фанер вә кәтан тәтбиг едилир.

Ганад профилинин типләри: *1*—әјри габарыг; *2*—јасты габарыг; *3*—һәр ики тәрәфи габарыг гејри-симметрик; *4*—һәр ики тәрәфи габарыг симметрик; *5*—*s*-шәкилли; *6*—мәрҹимәјәохшар; *7*—ромбик; *8*—пазшәкилли. Учушун истигамәти охла көстәрилмишдир.

Атм.-дә учуш заманы бәрк гызан, сүр'әти сәс сүр'әтиндән јүксәк олан учуш апаратларынын вә космик апаратларын Г.-ы үчүн ванадиум, тантал, волфрам вә дикәр чәтинәријән металларын истилијәдавамлы әринтиләри, һабелә истилији изолјасија едән өртүк вә материаллар тәтбиг едилир. Г.-ын тәкмиллик дәрәҹәси әсасән, аеродинамик хассәләрә (бах *Аеродинамика*), нисби күтләјә, бурулма вә әјилмәјә гаршы сәртлијә, технолоҗи вә истисмар кејфијјәтинә, һазырланма дәјәринә көрә гијмәтләндирилир.

Әд.: бах *Аеродинамика* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ГАНАДЛЫ РАКЕТ—пилотсуз идарәолунан учуш апараты. Г.р.-лар трапесија формалы ганады орта һиссәдә јерләшән моноплан вә ракетдән ибарәтдир. Г.р. тәјјарә-мәрми дә адланыр. ССРИ-дә илк дәфә 1934—38 илләрдә елми-тәдгигат ракет ин-тунда С. П. *Королјовун* рәһбәрлији алтында һазырланмышдыр. Һазырда АБШ-да истеһсал олунан мүасир Г.р.-лардән стратежи һүҹум васитәси кими истифадә едилмәси нәзәрдә тутулур. Мәс., «Томагавк» (белә Г.р.-ин учуш узаглығы 2500 *км*-дир)—суалты гајыглардан вә кәмиләрдән, AGM-86A типли Г.р. исә стратежи бомбардманчы тәјјарәләрдән бурахыла биләр. Өз мүһәррикинин көмәји илә учан Г.р.-лар дә вар. Г.р.-ин әсас хүсусијјәти онун алчаг учмаг (30—100 *м*) вә һәдәфи дәгиг вурма габилијјәтидир.

ГАНАДСЫЗ ГАГАРКА (Pinguinus impennis) — тәмизчикимилләр фәсиләсиндән нәсли кәсилмиш гуш. Уз. 70 *см*-дәк олмуш, лакин кичик ганадлары үзмәјә јахшы ујғунлашмышды. Балыгла гидаланмышлар. Атлантик океанынын Авропа, Исландија вә Шимали Америка саһилләриндә јашамыш, 19 әсрин орталарында нәсли кәсилмишдир. Дадлы әтинә көрә овламышлар. Ахырынҹы Г.г. 1844 илдә Исландија јахынлығындакы Елдеј а.-сында овланмышдыр.

ГАНАДСЫЗ ҺӘШӘРАТ (Apterygota)—илк ганадсыз һәшәрат јарымсинфи. Тәгр. 3000 нөвү мә'лумдур. 4 дәстәјә бөлүнүр. Уз. 0,5 *мм*-дән 8 *мм*-ә (бә'зән 50 *мм*-ә) гәдәр олур. Ән чох нәм јердә, битки чүрүнтүсү вә хәзәл алтында, мүнбит торпагда јашајыр. Бә'зи нөвү торпағын мүнбитләшмә

синдә мүһүм рол ојнајыр, бир гисми бечәрилән биткиләрә зәрәр верир.

ГАНАЗЛЫҒЫ—бах *Анемија*.

ГАНАЛМА—мүаличә мәгсәди илә ган дамарларындан (чох вахт венадан) мүәјјән мигдарда (200—400 *мл*) ган чыхармаг. Г. кәскин үрәк чатышмазлығында (үрәјә ахыб кәлән ганы азалдараг үрәјин ишини јүнкүлләшдирмәк мәгсәди илә), ағчијәр өдеминдә, ағыр һипертонија бөһранында (ган тәзјигини ашағы салмаг үчүн), бә'зи зәһәрләнмәләрдә (дәм газы илә), ган хәстәликләриндә вә с. тәтбиг едилир.

ГАНАХМА—ган дамары диварларынын тамлығынын позулмасы нәтичәсиндә ганын дамардан ахмасы (сызмасы). Дамар диварынын зәдәләнмәси, јејилмәси, илтиһабы вә с. нәтичәсиндә баш верир. Дамарын нөвүнә көрә Г. артериал (ал-гырмызы ган фәвварә кими вурур), веноз (ахан ган түнд рәнкдә олур), капиллјар вә гарышыг олур. Ган харичә, мәнфәзә, һәр һансы органа (мә'дә-бағырсаг, бејин вә с.), јахуд бошлуға (гарын, плевра вә с.) аха биләр. Г. заманы хәстәнин дәриси вә селикли гишасы солғунлашыр, башкичәлләнмә, зәифлик, тәнкнәфәслик, сусузлуг мүшаһидә олунур, ган тәзјиги ашағы дүшүр, нәбзи зәифләјир вә с. Атеросклероз хәстәлијинә тутулмуш шәхсләрдә Г. ағыр кечир, һемофилија хәстәлији оланларда кичик зәдәдән дә төрәјир. Г. күчлү олмадыгда ган лахталаныр вә өз-өзүнә кәсилир. Күчлү артериал Г. организм үчүн тәһлүкә төрәдә билир. Белә һалда Г.-ны мүвәггәти дајандырмаг үчүн хәстәјә тә'чили јардым көстәрмәк (ган дамарыны сыхмаг, ганкәсән турна гојмаг вә с.) лазымдыр. Г.-ны тамам кәсмәк үчүн чәрраһи үсуллардан (дамара сарғы гојмаг, тикмәк, зәдәләнмиш органы вә ја онун һиссәсини кәсмәк вә с.) истифадә етмәк. Г. илә мүбаризәдә әсас тәдбирләр: хәстәјә ган көчүрмәк, ганын лахталанмасыны сүр'әтләндирән препаратлар вурмаг вә с.

Әд.: Белоусова И. М., Редкие причины желудочно-кишечных кровотечений, М., 1976.

ГАНАЧТАЛА–Азәрб.ССР Шуша р-нунда (ДГМВ) кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 27 *км* ч.-г.-дә, Лачын—Шуша шосе јолу кәнарында, Јағлыдәрә чајынын (Һәкәри чајынын голу) сағ саһилиндә, Гарабағ силсиләсинин ч.-г. јамачындадыр. Әһ. 110 (1977); һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси вар.

ГАНГ (санскритчә Ганга—чај)—Һиндистан вә Бангладешдә чај. Уз. 2700 *км*, һөвзәсинин саһ. 2055 мин $км^2$ (Браһмапутрасыз 1120 мин $км^2$). Сулулуғуна көрә (Браһмапутра илә бирликдә) дүнјада Амазон вә Конгодан сонра үчүнчү чајдыр. Һималај д-рындан башланан Бһакиратһи вә Алакнанда чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Һардвар ш.-ндән ашағыда аллүвиал Ганг овалығына (Һинд-Ганг овалығынын ш. һиссәси) чыхыр вә мәнсәбинәдәк сакит ахыр. Һинд океанынын Бенгал көрфәзинә төкүлүр. Браһмапутра чајы илә бирләшәрәк, дүнјада ән бөјүк делталардан бирини (саһ. тәгр. 100 мин $км^2$-дәк, башга мә'лумата көрә тәгр. 80 мин $км^2$) әмәлә кәтирир. Јағыш, гар вә бузлаг сулары илә гидаланыр. Г.-да ән јүксәк сәвијјә (10—15 *м*-дәк) августун 2-чи јарысы—сентјабрын 1-чи јарысында олур. Мәнсәбиндә орта иллик су сәрфи, Браһмапутра илә бирликдә 35—38 мин $м^3/сан$-дир (илдә тәгр. 1200 $км^3$). Сују буланыгдыр. Илдә Һинд океанына тәгр. 350 млн. *т* лил кәтирир. Мүһүм голлары: солда Рамганга, Гомати, Гһагһра, Гандак, Бурһи-Гандак вә с., сағда Чамна вә Сон. Сувармада кениш истифадә едилир. Ири магистрал суварма каналлары: Ашағы Г., Јухары Г., Агра, Сарда, Јухары Чамна вә с. Мәнсәбиндән 1450 *км* мәсафәдә, Һардвар ш.-нәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. Һөвзәсиндәки чајларын һидроенержи еһтијаты тәгр. 150—160 млн. *квт*-дыр. Деһли, Агра, Мурадабад, Канпур, Илаһабад, Варанаси (Бенарес), Патна, Кәлкәтә вә с. шәһәрләр Г.-ын вә голларынын саһилиндәдир. Һиндлиләр Г.-ы мүгәддәс чај һесаб едирләр. Саһилләриндә дини зијарәткаһлар вар.

ГАНГА́Л (Cirsium) — мүрәккәбчичәкliләр фәсиләсиндән битки чинси. Чохиллик, аз һалларда икиииллик отлардыр. Чичәкләри борушәкилли олуб, сәбәтчик формалы чичәк групунда јерләшир. Чичәк сарығы вә јарпағынын кәнары тиканчыглы, тохумлары учағанлыдыр. Шимал јарымкүрәсиндә 200, ССРИ-дә 111, Гафгазда 60, Азәрбајчанда исә 32 нөвү јајылмышдыр. Көвдәсинин һүнд. 50—130 *см*, јарпаглары отурагдыр. Шагули көкләри 3—5 *м* дәринлијә кедир, јан көкләр јарусларла јерләшир. Тохумла вә векетатив јолла чохалыр. Әксәријјәти чәтин мәһв едилән алагдыр, мәһсулун кәмијјәт вә кејфијјәтини ашағы салыр. Бә'зиләри декоратив вә ја балверән биткидир. Мүбаризә тәдбирләри: дүзкүн нөвбәли әкин, дәрин пајыз шуму апарылыр, саһәләрә һербисидләр чиләнир.

ГА́НГЛИ (јун. ganglion — дәриалты шиш), синир дүјүнү — бир чох онурғасызларда, бүтүн онурғалы һејван вә инсанда синир һүчејрәләри, синир лифләри вә онларын јерләшдији тохума јығынындан ибарәт төрәмә. Онурғалыларда Г.-ләр әсас е'тибарилә онурға сүтуну боју (бојун, дөш вә бел наһијәләриндә) јерләшир. Онурға бејнинин сегментләриндән (буғумларындан) чыхан синир лифләри (преганглионар лифләр) мүвафиг дүјүнләрә дахил олур, сонра исә үзвләрдә шахәләнир (постганглионар лифләр). Г.-ләр мәркәзи синир системи илә дахили үзвләр арасындакы синир әлагәсини тә'мин едир. Белә дүјүнләр үрәк вә бағырсагда да мөвчуд олуб, конкрет функсијалар дашыјыр.

ГА́НГОҺУМЛУҒУ АИЛӘСИ — Л. Морганын еһтимал етдији груп аиләсинин ән гәдим хүсуси формасы. Онун фикринчә Г.а. дөврүндә мүхтәлиф нәсилдән олан гоһумлар арасында никаһ гадаған иди; јалныз ејни нәсилдән олан гоһумлар евләнә биләрдиләр. Полинезијалыларын етнографијасына әсасән Морган Г.а. аилајышыны (20 әсрдә сәһв олдуғу ашкар едилмишдир) ирәли сүрмүшдүр. Һазырда совет алимләринин әксәријјәти Г.а. нәзәријјәсини инкар едир, ики екзогам гәбиләнин гаршылыглы никаһыны груп аиләси вә груп никаһынын ән гәдим формасы һесаб едирләр (бах *Екзогамија*).

Әд.: Першиц А. И., Ранние формы семьи и брака в освещении советской этнографической науки, «Вопросы истории», 1967, № 2; Семенов Ю. И., Происхождение брака и семьи, М., 1974.

ГАНГРЕ́Н (јун. gangraina)—тохуманын, органын вә ја бәдәнин бир һиссәсинин чүрүмәси (некрозу). Тохумалара оксикен ја һеч чатмадыгда, ја да чүзи мигдарда чатдыгда башлајыр; адәтән үрәкдән чох аралы наһијәләрдә (мәс., бармагларда), јахуд инфаркт заманы үрәк әзәләсиндә, ја да ағчијәрдә олур. Ган дамарларынын тромбозу, атеросклероз, ендартериит вә с. хәстәликләр, һабелә механики (травма), физики (јаныг, донма), кимјәви (гаты туршу вә гәләвиләрин тә'сириндән), шүа вә с. амилләрин тә'сири нәтичәсиндә баш верир. Нөвләри: гуру, јаш вә *газлы гангрен*. Гуру Г. тохумалара ган ахыны бирдән кәсилдикдә вә тохумалар гурудугда башлајыр. Чүрүмүш тохума бәркијир, бүзүшүр, тохума зүлалларынын лахталанмасы, ган пигментләринин парчаланмасы нәтичәсиндә түнд-гәһвәји, јахуд гара рәнк алыр. Ган ахыны дајанан зонада шиддәтли ағры олур. Г. олан јер сојујур, дәринин һәссаслығы вә нәбз итир. Тохумалар кәнарлардан мәркәзә доғру өлкүнләшир. Бәдәнин Г.-ли јеринин функсијасы позулур. Бир мүддәтдән сонра, өлкүн һиссә илә сағлам тохума сәрһәдиндә реактив илтиһаб башлајыр вә өлкүн һиссәнин гопмасы илә нәтичәләнир. Дахили органларын асептик некрозунда өлкүн саһә тәдричән јох олур, јериндә сист әмәлә кәлир вә с.

Јаш Г.-дә зәдәли саһә боз-гонур рәнк алыр, тохумалар шишир, һәчми бөјүјүр; адәтән, јумшаг күтләјә чеврилир вә чүрүнтү ији верир, кетдикчә чүрүјүр. Өлкүн тохумалар бәдәндән ајрылыр. Организм зәиф олдугда чүрүмә мәһсуллары гана кечиб сепсислә нәтичәләнир (бу, шәкәр диабетиндә даһа чох тәсадүф едилир). Јаш Г.-дә зәдәли тохумаларын үст гатынын һәссаслығы итир, дәридә ағры олур. Темп-р јүксәлир. Мүаличәси: Г.-и төрәдә билән сәбәбләри арадан галдырмаг, ган көчүрмәк, антибиотик вурмаг, бунлар мүсбәт нәтичә вермәдикдә чәрраһи әмәлијјат.

Әд.: Арапов Д. А., Анаэробная газовая инфекция, М., 1972.

ГАНГСТЕРИ́ЗМ (инк. gangster — бандит, gang—гулдур дәстәси, күруһ)—кениш мә'нада АБШ-да *мүтәшәккил чинајәткарлығын* синоними. Адәтән, Г. дедикдә мүтәшәккил чинајәткар «синдикат»ы үзвләринин варланмасы мәгсәди илә тәшкил едилән зоракылыг, гәтл, һәдә-горху, һәдәләјиб тәләбетмә, дөвләт мә'мурларыны вә партија фәалларыны әләалма вә с.-дән ибарәт чинајәткар фәалијјәт баша дүшүлүр. Мүасир дөврдә Г. чинајәткар инһисарлара, бу инһисарлар «бөјүк бизнес»лә говушдугда исә һәмчинин онун мәнафејинә хидмәт едир. Г.-дән мүтәшәккил фәһлә һәрәкаты илә мүбаризәдә истифадә олунур. АБШ-да Г.-дән сијасәтдә дә (мәс., сечки кампанијасы заманы ганунсуз әмәлијјатлар апармаг—бүллетенләри дәјишдирмәк, сечки гутуларыны оғурламаг вә с.) истифадә характерик һалдыр. Г. бу вә ја башга формада дикәр капиталист өлкәләриндә дә јајылмышдыр.

Әд.: Яковлев А. М., Преступность как образ жизни, М., 1967; Кларк Р., Преступность в США, пер. с англ., М., 1975.

ГАНГТО́К—Һиндистанда шәһәр. Сәккәм штатынын инз. м. Һималај д-рында, океан сәвијјәсиндән 1900 *м* јүксәкдәдир. Һиндистандан Тибетә кедән јолун үстүндә өлкәнин мүһүм тичарәт вә нәгл. мәнтәгәсидир. Әһ. 15 мин (1974). Кустар сәнаје саһәләри (дәриашылама, кағыз истеһсалы, халчачылыг вә с.), мәтбәә, нәшријјат идарәси, електрик ст., Тибетолокија инту вә с. вар.

ГАНДАЛ, б у х о в—зәнчирлә бирләшдирилмиш ики вә ја дөрд метал һалга. Ҹәзаны ағырлашдырмаг вә мәһкумун гачмамасы үчүн каторгада онларын әлләринә вә ајагларына тахылырды. Чар дустагханаларында сијаси мәһбуслара гаршы кениш тәтбиг едилирди. Капиталист өлкәләриндә Г.-дан инди дә истифадә олунур. Археоложи газынтылар заманы Минкәчевирдә (Азәрб. ССР) 5 әсрә аид гәбирдән ајаглары Г.-лы инсан скелети тапылмышдыр.

ГАНДАЛ НАҒЫ, Н а ғ ы Н ә с и б о ғ л у (тәгр. 1870, индики Товуз р-нунун Гараханлы к.—1917) — гачаг һәрәкаты башчыларындан бири. Мүкәлләфијјәтләрин ичрасындан бојун гачырдығына вә һөкумәт нүмајәндәләри тәрәфиндән тә'гиб олундуғуна көрә гачаглыға башламыш, һәбс олунуб 10 ил каторга ҹәзасына, сонра исә өмүрлүк Сибирдә јашамаға мәһкум едилмишди. 1905 илдә каторгадан гачан Г. Н. гачаг дәстәси јарадыб јенидән бәјләрә вә чар мә'мурларына гаршы мүбаризә апармышдыр. Г. Н.-нын халг арасында бөјүк нүфузу вар иди. Һакимијјәт органлары Г. Н.-ја гаршы дәфәләрлә гошун вә полис дәстәләри көндәрмиш, лакин ону әлә кечирә билмәмишди. Боздағда (Газах гәзасы) Г. Н.-нын дәстәсини Кәнчә, Газах полисләри вә 500 нәфәрлик казак дәстәси мүһасирәјә алмышды. Анҹаг гачаглар мүһасирәни јара билмишдиләр. Г. Н. 1917 илин әввәлинә гәдәр мүбаризәни давам етдирмишди.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Г у с е й н о в Р., Очерки революционного движения в Азербайджане, Б.,1926.

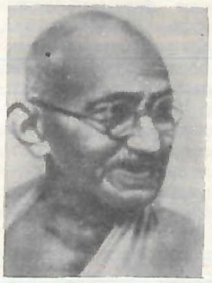
ГАН... — Азәрб. ССР Загатала р-нук кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 26 *км* ч.-г.-дә, Гарачајын сағ саһилиндән 3 *км* аралы, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 1221 (1978); түтүнчүлүк, бағчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ГА́НДИ Индира (д. 19.11.1917, Илаһабад) — Һиндистан сијаси хадими, Ҹ. *Неһрунун* гызы. Исвечрә, Инкилтәрә вә Һиндистанда тәһсил алмышдыр. 1938 илдә Һиндистан Милли Конгрес (ҺМК) партијасына дахил олмушдур. Инкилтәрә мүстәмләкәчиләринин һөкмранлығына гаршы мүбаризәдә фәал иштирак етмиш вә дәфәләрлә тә'гибләрә мә'руз галмышдыр. Һиндистан истиглалијјәт газандыгдан сонра (1947) һаким партија олмуш ҺМК-дә көркәмли мөвге тутмуш, 1959—60 илләрдә онун сәдри сечилмишди. 1964 илдән Л. Б. Шастри һөкумәтиндә мә'лумат вә радиоверилишләри назири иди. 1966 ил јанварын 19-да Шастринин вәфатындан сонра ҺМК партијасындан парламент фраксијасынын лидери сечилмиш вә баш назир олмушдур. Ҹ. Неһрунун әсас сијаси принсипләрини (Һиндистанын һәрби блоклара гошулмамасы, сүлһ вә бејнәлхалг әмәкдашлығы мүдафиә, Совет-Һиндистан достлуг әлагәләринин даһа да инкишафы вә мөһкәмләнмәси, милли игтисадијјатын планлы инкишафы) давам етдирмишдир. Г. һөкумәти 1971 илин августунда ССРИ илә Һиндистан арасында сүлһ, достлуг вә әмәкдашлыг һаггында мүгавилә бағламышдыр. Г. һөкумәти блоклара гошулмамаг, Асијада вә Һинд океаны һөвзәсиндә тәһлүкәсизлијин тә'мин олунмасы сијасәтини давам етдирирди. Г. бир нечә дәфә ССРИ-дә, о ҹүмләдән Азәрб.-да (1955, ијул) олмушдур. ҺМК партијасы 1977 илин мартында Һиндистан халг палатасына (ашағы палатаја) сечкиләрдә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрадығындан Г. баш назир вәзифәсиндән вә парламентдә партија фраксијасы лидерлијиндән исте'фа вермишдир.

Ә с ә р и: Статьи, речи, интервью, пер. с англ., М., 1975.

Әд.: Н а с е н к о Ю. П., Дж. Неру и внешняя политика Индии, М., 1975.

ГА́НДИ Моһандас Карамчанд (2.10. 1869, Порбандар—30.1.1948, Деһли)—

Һиндистан милли азадлыг һәрәкатынын рәһбәрләриндән бири, *гандизмин* баниси. Инкилтәрәдә һүгуг тәһсили алмыш (1891), 1893 иләдәк Бомбејдә вәкил олмушдур. 1893—1914 илләрдә Гуҹарат кнјазлығынын Ҹәнуби Африкадакы тичарәт фирмасында һүгуг мәсләһәтчиси ишләмиш, ирги ајрысечкилијә вә һиндлиләрин сыхышдырылмасына гаршы мүбаризәјә башчылыг етмишдир. Африкада оларкән сатјаграха (динҹ мүгавимәт) тактикасыны һазырламышдыр. 20 әсрин әввәлләриндә Л. Н. Толстојун әсәрләри илә танышлыг Г.-ја бөјүк тә'сир көстәрмишдир. 1915 илдә Һиндистана гајыдараг Һиндистан Милли Конгрес (ҺМК) партијасынын идеја рәһбәри олмушдур. Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын тә'сири илә Һиндистанда күтләви антиимпериалист һәрәкат башланаркән бу мүбаризәдә динҹ формаларла кифајәтләнмиш, һәр чүр күч тәтбиг едилмәсини, синфи мүбаризәни писләмиш, ичтимаи ихтилафлары арбитраж васитәсилә һәлл етмәк тәрәфдары олмушдур. Бу, һинд буржуазијасынын мәнафејинә ујғун олдуғу үчүн ҺМК партијасы Г.-ни там мүдафиә едирди. Халгы милли азадлыг һәрәкатына ҹәлб етмәси Г.-нин әсас хидмәти, халг арасында бөјүк һөрмәт газанмасынын (халг ону Ганди Маһатма—бөјүк руһ адландырмышдыр) сәбәби олмушдур. Г. кәнд ичмаларыны, кәнд сәнәткарлығыны, кустар сәнајени дирчәлтмәк тәрәфдары иди вә бу тәдбирләри тәкчә ишсизлији ләғв етмәк, халгын јашајышыны јахшылашдырмаг дејил, һәм дә Һиндистанын игтисади мүстәгиллијинә наил олмаг васитәси һесаб едирди. Г. инкилисләрин «парчала вә һөкм сүр» сијасәтинә, һинду-мүсәлман гырғынына, «тохунулмазлар» кастасынын сахланмасына гаршы мүбаризә апармышдыр. 1934 илдә милли конгресдән чыхса да, әслиндә өмрүнүн сонунадәк онун лидери олмушдур.

Г. дәфәләрлә һәбс едилмишдир. Мүстәмләкәчилик әлејһинә күтләви һәрәкат дөврүндә (1946—47) өлкәнин ики дөвләтә (Һиндистан вә Пакистан) бөлүнмәсинә гаршы чыхмыш, һинду вә мүсәлманлары бирләшмәјә чағырмышдыр. Г.-ни милләтчи һинду тәшкилатынын үзвү өлдүрмүшдүр.

Ә с ә р и: Моя жизнь, М., 1969.

Әд.: К о м а р о в З. Н., Л и т м а н А. Д., Мировоззрение М. Ганди, М., 1969; М а р т ы ш и н О. В., Политические взгляды М. Ганди, М., 1970; Ш и ф м а н А. И., Лев Толстой и Восток, М., 1972.

ГАНДИ́ЗМ — Һиндистанда ичтимаисијаси вә дини-фәлсәфи тә'лим, милли азадлыг һәрәкатында һинд буржуазијасынын идеолокијасы. Баниси М. К. *Гандидир*. Башлыҹа сијаси принсипләри вә характерик хүсусијјәтләри бунлар олмушдур: халг күтләсини динҹ јолла азадлыг мүбаризәсинә ҹәлб етмәклә (бу заман ҝејри-зоракылыг принсипинә әмәл олунмалыдыр) Һиндистанын истиглалијјәтинә наил олмаг; истиглалијјәт мүбаризәсиндә дининдән, милләтиндән, каста вә синфиндән асылы олмајараг, бүтүн һиндлиләри Һиндистан Милли Конгрес партијасынын рәһбәрлији алтында бирләшдирмәк; синфи сүлһә наил олмаг, синифләр арасындакы зиддијјәтләри арбитраж јолу илә һәлл етмәк; өлкәдә кәнд ичмасыны, кустар сәнәткарлығы, хүсусилә әјиричилик вә тохучулуғу (Г.-ин символу чәрхә—чарха иди) дирчәлтмәјә чағырыш вә с.

Г.-ин ән башлыҹа принсипи олан сатјаграханын (динҹ мүгавимәт) тәзаһүр формалары дөвләт идарәләри илә әмәкдашлыг етмәмәк вә мулки итаәтсизликдир. Инкилтәрә һакимијјәт органлары илә тәк-тәк мүнагишәләри, һәмчинин ичтимаи зиддијјәтләри данышыглар вә гаршылыглы күзәштләр јолу илә һәлл етмәк чәһди Г.-ин характерик тактикасы иди. Г. синфи мүбаризә нәзәријјәсини варлыларын јохсуллар үзәриндә «гәјјумлуғу» идејасы илә әвәз едирди.

Фәлсәфәдә Г. илаһи реаллығы һәгигәтлә ејниләшдирмәк идејасына әсас кәтүрүр. Г.-ә көрә, һәгигәтә инсанларын әхлаги тәкмилләшмәси илә наил олмаг мүмкүндүр. Г.-ин әхлаг тә'лиминин әсасында тәкчә физики дејил, һәм дә мә'нәви зәрәр вурмамаг кими анлашылан ахимса дурур. Ахимса «дүзлүк вә ҹәсарәт» тәләб едир ки, бунун да мәнбәји «мәһәббәт»дир. «Мәһәббәт гануну» изтираб гануну илә тамамланыр. Изтираб ганунуна көрә, ахимса тәрәфдары шүурлу сурәтдә изтираб чәкмәјә вә өзүнү фәда етмәјә һазыр олмалыдыр. Г.-дә аскетик һәјат тәрзинин (бах *Аскетизм*) тәблиғи дә бурадан ирәли кәлир. Г.-ин дини-әхлаги консепсијасына көрә, ичтимаи һәјат ирәаити инсанларын әхлаги инкишаф сәвијјәси илә мүәјјән олунур. Беләликлә, Г. сијасәти әхлагдан асылы етмәјә чалышырды. Г.-ин тәрәфдарларынын бир чоху (мәс., Ҹ. Неһру) онун сијаси вә фәлсәфи мүддәаларыны бүтүнлүклә гәбул етмирдиләр. Һиндистан истиглалијјәт газандығдан (1947) сонра өлкәнин ичтимаи, игтисади вә сијаси инкишаф проблемләринә Г.-ин тәтбиги мәсәләсиндә чидди ихтилафлар јаранмышдыр.

һиндистанда истиглалијјәт уғрунда мүбаризәдә кениш халг күтләләрини бирләшдирмәкдә Г.-ин мүһүм ролу олмушдур.

Әд.: бах М. К. *Ганди* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ГАНДИСЫША́Н, Трансһималај дағлары—Чиндә дағ системи. Тибет јајласынын ч.-ундадыр. Һималај д-рына тәхминән паралел узаныр. Уз. тәгр. 1600 *км*, мәркәзи һиссәдә ени 300 *км*-ә гәдәрдир. Әсас зирвәләринин һүнд. 5000—5500 *м*-дир. Ән јүксәк зирвәси Алинг-Гангри д.-дыр (7315 *м*). Г.-дакы ашырымлар (Динла, Конгбопа, Горинг вә с.) 5000 *м* вә даһа јүксәкдәдир. Г. Алп гырышыглыг зонасындадыр. Мезозој јашлы гранит, кварсит, шист вә әһәнкдашыдан тәшкил олунмушдур. Г. дағ системи ен истигамәтли бир нечә силсиләдән ибарәтдир. Бунлардан уз.-на вә һүнд.-нә көрә ән мүһүмләри шм.-да Алинг-Гангри, ч.-да Нјенчен-Тангла вә Кајласдыр.

ГАНДЈУ́РИН Иван Јегорович (д.17.4.1885, Пенза губ.-нын Погарма к.)—

Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1905 илдән Сов.ИКП үзвү. 1901 илдә Бакыја көчмүш, фәһләләрин 1903 ил ијул тә'тилиндә иштирак етмишдир. 1905—07 илләрдә фәһләләрин дөјүш дәстәләри үчүн силаһ әлдә етмиш, Балаханы-Сабунчу р-нунда кизли сијаси әдәбијјат јајмышдыр. Бакы фәһләләринин 1914 ил јај тә'тилинин тәшкилатчыларындан иди. 1917—18 илләрдә Бакы Фәһлә вә Әскәр Депутатлары Советинин үзвү олмушдур. 1920 илдә Азәрб. партија тәшкилатынын силаһлы үсјана һазырлығы дөврүндә Балаханы р-нунун һәрби тәшкилатчысы олмушдур. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра мүхтәлиф тәсәррүфат ишләриндә чалышмышдыр. 1968 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр. Дәфәләрлә АКП, Азәрб. Советләр гурултајына нүмајәндә сечилмишдир. 2 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы, Гырмызы Әмәк Бајрағы орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГАНДҺА́РА — Шимал-Гәрби Пакистандакы вилајәтин гәдим ады. Күман ки, Ригведада (дини «Һимнләр китабы») ады чәкилән гандһари тајфасынын адындан көтүрүлмүшдүр. *Бисутун китабәсиндә* Гадара вил.-нин ады чәкилир. Тарихчиләр Гадара илә Г.-ны ејниләшдирирләр. Көрүнүр е.ә. 6 әсрин сонунда Г. *Әһәмәниләрин* һакимијјәтиндә имиш. Гәдим һинд әдәбијјатында көстәрилир ки, Г. вахтилә мүстәгил дөвләт олмушдур. Е.ә. 4 әсрдән Г. *Маурја дөвләтинин* вә б. дөвләтләрин тәркибиндә олмушдур. 1—3 әсрләрдә исә Кушан падшаһлығына дахил олмушдур. Кушан падшаһлығы дөврүндә (1—3 әсрләр) Г. әразисиндә орижинал инчәсәнәт мәктәби олмушдур. Г. инчәсәнәти буддизмлә сых бағлы иди. Г.-да, әсасән, һејкәлтәрашлыг инкишаф етмишди (Будда һејкәлләри, еләчә дә дини тикилиләри—ступалар вә монастырлары бәзәјән релјефләр вә с.). Шимал-Гәрби Һиндистанын бәдии ән'әнәләри әсасында, еллинизм инчәсәнәтинин тә'сири илә формалашмышдыр; Г. инчәсәнәтинә сонралар Јунаныстан-Рома вә Орта Асија мәдәнијјәти күчлү тә'сир көстәрмишдир. Орта, Мәркәзи вә Шәрги Асија өлкәләри орта әср инчәсәнәтинин инкишафында Г. мәктәби ән'әнәләринин әһәмијјәтли ролу олмушдур.

Әд.: Тюляев С. И., Искусство Индии, М., 1968, с. 37—40.

ГАНЗАСАР МӘ'БӘДИ, Хәзнәдағ мә'бәди — 13 — 19 әсрләрдә албан (Гафгаз) католикосларынын игамәткаһы: Хачын һөкмдарларынын түрбәси (харабалығы Азәрб.ССР Мардакерт р-ну әразисиндәдир). Тарихчи *Киракос Кәнчәлинин* (Ганзакетси) мә'луматына көрә Г.м.-ни 1216—38 илләрдә Хачын кнјазы Һәсән Чалал тикдирмишдир. Мә'бәдин дахили мүхтәлиф нахышлар, һәмчинин рәнкарәнк фрескаларла бәзәдилмишдир. Мә'бәд күнбәзли олуб, хачвары формададыр. Г.м. хүсуси зал, чүббәханалар, меһраб вә зәнкханадан ибарәт тағбәнд өртүклү бөјүк комплексдир. Г.м. үч нефлидир. Мә'бәдин әтрафында бир нечә кичик мәһәлли килсә (сөвмәләр) вардыр.

Әд.: Якобсон А. Л., Из истории армянского средневекового зодчества. Исследования по истории культуры народов Востока. Сб. в честь академика И. А. Орбели, М.—Л., 1960; Геюшев Р. Б., О конфицианально-этнической принадлежности Гандзасарского монастыря, Материальная культура Азербайджана, т. 7, Б., 1974.

ГАНИМЕ́Д—гәдим јунан мифолокијасында тројалы көзәл оғлан. Күја Зевс Г.-и гејри-ади көзәллијинә көрә оғурлајыб Олимпә апармыш, өз севимлиси вә аллаһларын сагиси етмишди. Тәсвири сәнәтдә Г.-ин оғурланмасы тез-тез ишләнән сүжетләрдән (Леохар, *Рембрандт*, *Торвалдсен* вә б.-нда) олмушдур.

ГАНЫ ӘВӘЗЕДӘН МАЈЕЛӘР—анемија вә с. хәстәликләрдә мүаличә мәгсәди илә, һабелә шок, ганитирмә, јаныглар заманы донор ганы әвәзинә бәдәнә вурулан мүхтәлиф мајеләр (бах *Ганкөчүрмә*). Г.ә.м. сүн'и (полиглүкин, поливинилпирролидон-һемодез, дуз мәһлулу, шок әлејһинә мәһлуллар) вә һетерокен (һејван ганынын зүлал һидролизатлары) ола биләр. Г.ә.м.-дән истифадә едәркән инсанын ган групуну јохламаг зәрури дејилдир.

Әд.: Кровезаменители, под ред. А. Н. Филатова, Л., 1975.

ГАНЫН ЛАХТАЛАНМАСЫ — ган плазмасында һәлл олмуш фибрикокен зүлалынын һәлл олмајан фибрин зүлалына чеврилмәси. Г.л. ган дамарларынын зәдәләнмәси һалларында ганахманын гаршысыны алмаг үчүн организмин горујучу реаксијасыдыр. Г.л.-нда ган плазмасы вә ган лөвһәчикләринин мүхтәлиф компонентләри (тромбопластин, протромбин, калсиум иону, «К» витамини вә с.) иштирак едир. Ганын сүр'әтлә лахталанмасы үчүн плазмада Ас-глобулин дә олмалыдыр. Ганда *һепаринин* артмасы лахталанманын гаршысыны алыр. Бә'зи хәстәликләрдә, мәс., һеморрагик диатезләрдә, һемофилијада Г.л. азалыр, бә'зиләриндә исә (мәс., сәтәлчәм, тромбофлебит) артыр.

ГАНЫХ, Алазан, Алазани— Күрч.ССР вә Азәрб.ССР-дә (бир һиссәси һәр ики респ.-нын сәрһәди боју ахыр) чај. Уз. 351 *км*, һөвзәсинин саһ. 10,8 мин *км*². Баш Гафгаз силсиләсиндә Бөјүк Борбало д.-ндан башланыр. Минкәчевир су анбарына төкүлүр. Бөјүк голлары: Илто, Кабели (Күрч.ССР-дә), Балакән, Катех, Талачај, Күрмүк, Әјричај вә с. Јералты, јағыш вә гар сулары илә гидаланыр. Јазда вә јајын әввәлләриндә дашыр. Орта су сәрфи тәгр. 98 *м*³/*сан*. Сувармада кениш истифадә олунур. Күрч.ССР-дә Г.-дан суварма каналы (Алазани) чәкилмишдир.

«Ганых» сөзүнүн етимолокијасы һәләлик дәгиг мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Бә'зи тәдгигатчыларын фикринчә, удин вә сахур дилләриндә «су» билдирән «хан» («ган») сөзүндәндир. Тајфа ады илә дә әлагәләндирирләр. Г. саһилиндә бир сыра вурушма [е.ә. 66—65 илләрдә Албанија (Гафгаз) вә Рома гошунлары, 16 әсрдә Сәфәвиләрлә Османлылар, 18 әсрдә Шәки ханы Һачы Чәләби илә Картли-Кахети чарынын гошунлары арасында] олмушдур. Г. саһилиндә *Ағјазы археоложи абидәләри* тәдгиг олунмушдур.

ГАНЈАРАДАН ОРГАНЛАР—инсан вә һејванларда ганын формалы елементләринин (*еритроситләр*, *лејкоситләр*, *тромбоситләр*, *лимфоситләр*) вә лимфанын јарандығы органлар. Јашлы инсан вә мәмәли һејванларда әсас Г.о. сүмүк илијидир. Инкишаф етмиш организмләрдә далаг, лимфа дүјүнләри, чәнкәләбәнзәр вәзи вә б. да Г.о.-дыр. Инсанларын вә мәмәлиләрин рүшејминдә өд кисәси вә гарачијәр, ибтидаи онурғалы һејванларда исә бөјрәк, гарачијәр Г.о. функсијасыны дашыјыр. Инсанда Г.о.-ын вәзијјәтинин өјрәнилмәси мүхтәлиф хәстәликләрә (хүсусән, ган хәстәликләринә) дүзкүн диагноз гојмаг үчүн чох әһәмијјәтлидир.

ГАНЈАРАНМА, һемопоез (јун. haima — ган + poiēsis — һазырлама, јаратма)—инсан вә һејванларда ган һүчејрәләринин әмәлә кәлмәси вә инкишафы просеси. Онурғасыз һејванларда ган һүчејрәләри бәдән бошлугларындакы маједә вә билаваситә ганда, онурғалы һејванларда вә инсанда исә *ганјарадан органларда* әмәлә кәлир. Ган һүчејрәләринин бүтүн нөвләри *һемоситобластлардан* инкишаф едир. Һемоситобластларын мүрәккәб бөлүнмә вә дәјишмә просеси нәтичәсиндә там формалашмыш ган һүчејрәләри — еритроситләр, лејкоситләр, лимфоситләр вә тромбоситләр ган ахынына гошулур. Г. еритроситләрин (еритропоез), лејкоситләрин (лејкопоез) вә тромбоситләрин (тромбоситопоез) әмәлә кәлмәси просесләринә бөлүнүр. Г. синир вә ендокрин системләринин фәалијјәти илә тәнзим едилир. Инсан вә онурғалы һејванларын бүтүн өмрү боју Г. просеси кедир (ган һүчејрәләри даим јениләри илә әвәз олунур). Г.-нын кедиши бир чох сәбәбдән—гидада бә'зи микроелементләрин, дузларын, зүлалларын, витаминләрин чатышмазлығы ионлашдырычы радиасија вә с. амилләрин тә'сири илә дәјишә биләр. Нормал Г. просеси бир сыра хәстәликләр нәтичәсиндә позулур, ганда формалы елементләрин мигдары вә фаизлә нисбәти дәјишир. Белә хәстәликләрин диагнос-

тикасы заманы ганда олан бу дәјишикликләр һәзәрә алыныр.

Әд.: Поликар А., Бесси М., Элементы патологии клетки, пер. с франц., М., 1970; Экспериментальные исследования механизмов гемопоэза. Сб. статей, Свердловск, 1971.

ГАНКӘСӘН ДӘРМАНЛАР — ганахманы дајандыран фармаколожи маддәләр. Ичилир, дәри алтына, венаја вә әзәләјә вурулур; бә'зи мәһлулунда тампону исладыб, ган ахан наһијәјә гојмаг. Г.д.-а бүзүшдүрүчү маддәләр (дәмир 3-хлорид, зәј, һидрокен-пероксид вә с.), инсан вә һејван ганындан һазырланан препаратлар (тромбин), дамардаралдан маддәләр (адреналин, питуитрин), дәрман биткиләриндән алынан препарат (кичиткән јарпагларынын дуру екстракты, бојмадәрән отунун дәмләмәси, екстракты вә с.), калсиум-хлорид, викасол, желатин вә с. аиддир. Ушаглыг ганахмаларында питуитриндән, сыјрынтыларда вә кичик ганамаларда «ганкәсән карандаш»лардан истифадә едилир.

Әд.: Машковский М. Д., Лекарственные средства, 8 изд., М., 1977.

ГАНКӘСӘН ТУРНА—јараланма вә ја операсијаларда ганахманы мүвәггәти дајандырмаг үчүн, һабелә ганкөчүрмәдә, вена дахилинә дәрман мәһлулу јеритдикдә вә с. истифадә едилән еластик резин бору (тесма, бинт вә с.). 2 саатдан артыг сахламаг олмаз; ган дөвраныны бәрпа етмәк үчүн бу мүддәт әрзиндә ону 2—3 дәфә (гышда даһа чох) ачыб јенидән бағламаг лазымдыр. Турна гојулан наһијәјә дәсмал салыныр, јахуд палтарын үстүндән гојулур. Ф. Есмарх турнасындан (кәмәр) кениш истифадә едилир.

ГАНКӨЧҮРМӘ — хәстәјә (ресипијентә) мүаличә мәгсәди илә башгасынын (донорун) ганынын јеридилмәси. Күчлү ганахмаларда (јараландыгда, чәрраһи әмәлијјат заманы), шок һалларында, зәдәләнмәдә вә бә'зи хәстәликләрдә тәтбиг едилир. Көчүрүлән ганын тәмизлији (онда инфексија төрәдичиләринин олмамасы), ган групу вә резус-амили хассәләринин ресипијентин ганына мүвафиг кәлмәси әсас шәртдир. Ган ресипијентә бирбаша вә ја долајы јолла көчүрүлә биләр. Биринчи үсулда ган шприс васитәсилә донордан алыныб, һеч бир маддә гарышдырылмадан хәстәјә вурулур. Бирбаша Г. үсулунун бөјүк үстүнлүјү ондадыр ки, ганын хассәләри дәјишмир. Икинчи үсулда донорун ганы әввәлчә хүсуси габа (ампула, флакон) јығылыр вә лахталанмамасы үчүн она хүсуси маддәләр гарышдырылыр, сонра лазым кәлдикдә хәстәјә көчүрүлүр. Г. үчүн чифт ганы, гарын бошлуғуна ахан ган (аутотрансфузија) вә с.-дән дә истифадә етмәк олар. Һазырда ән чох ишләнән икинчи үсулдур. Һәр дәфә Г.-дән габаг донорун вә ресипијентин ган груплары јохланмалыдыр. Ган, адәтән, дирсәк ојнағы јахынлығында дәриалты вена дамарларындан биринә көчүрүлүр. Веналары пис һисс едилән шәхсләрдә (хүсусән ушагларда) ган илијә (дөш сүмүјүнүн вә ја галча сүмүјүнүн сүнкәрвары маддәсинә) вурулур. Үрәк-дамар системинин ағыр позғунлугларында ганы артеријаја көчүрмәк даһа јахшы нәтичә верир. Чох ган јеритмәк лазым кәлдикдә дамчы үсулундан истифадә едилир. Хәстәлијин характериндән асылы олараг хәстәјә бир нечә литрә гәдәр ган көчүрмәк олар. Бә'зән һәтта азачыг мигдарда (75—100 *мл*) Г. јахшы нәтичә верир. Сон заманлар бә'зи дахили хәстәликләрдә, ганазлығында, мә'дә вә оникибармаг бағырсаг хорасында, лејкозларда, һемофилијада, мүхтәлиф јолухучу хәстәликләрдә (скарлатина, дизентерија, гарын јаталағы вә с.) Г.-нин јүксәк мүаличәви еффекти мүәјјән едилмишдир.

Гандан мүаличәви тә'сири олан бир сыра күчлү спесифик препаратлар да алыныр; мәс., албумин (организмдә маје иткисинин гаршысыны алыр вә ган тәзјигини низама салыр), фибринокен вә тромбин (шиддәтли ганахманы кәсир), фибринолизин (ганын лахталанма габилијјәтини азалдыр, дамарда јаранан тромб күтләсини әридир), гамма-глобулин (зәифләмиш организмин мүһафизә гүввәсини чанландырыр, иммунитет јаранмасында иштирак едир) вә с. Азәрб.-да ганкөчүрмә мәсәләләри *Ганкөчүрмә Институтунда* арашдырылыр.

Әд.: Гусејнов Г. А., Современные аспекты переливания крови, Б., 1969; Кудряшов Б. А., Биологические проблемы регуляции жидкого состояния крови и ее свертывания, М., 1975.

ГАНКӨЧҮРМӘ ИНСТИТУТУ, Азәрбајчан ССР Сәһијјә Назирлији Елми-Тәдгигат Һематолокија вә Ганкөчүрмә Институту — Азәрб. ССР Сәһијјә Назирлијинин елми-тәдгигат идарәси. 1934 илдә јарадылмыш Республика Мәркәзи Ганкөчүрмә ст. әсасында тәшкил олунмушдур (1943 илдә). Бакыдадыр. Ин-тун тәшкилатчысы вә илк директору И. Б. Ибраһимбәјов, елми рәһбәри Ф. Ә. *Әфәндијев* олмушдур. Һематолокија вә ганкөчүрмә мәсәләләринин инкишафында проф. Д. Н. Беленки, В. В. Кизљјаревскаја, акад. М. А. *Топчубашов*, акад. М. М. *Миргасымов* вә б. фәалијјәт көстәрмишләр.

Ин-тун клиник, иммун-һематоложи, биокимјәви, трансфузиоложи, тәшкилати-методоложи шө'бәләри, һематоложи, ситокимјәви, патофизиоложи, сероложи, зүлалларын фраксијалашдырылмасы лабораторијалары, һабелә истеһсалат шө'бәси (III дәрәчәли ганкөчүрмә ст.) вар. Ин-т ган хәстәликләринин етиопатокенези вә мүаличәсини өјрәнмиш, респ.-да илк дәфә олараг талассемија хәстәлијини (ганда патоложи һемоглобин әмәлә кәлмәси илә әлагәдар хәстәлик) ашкар етмиш вә онун мүаличәсини ишләјиб һазырламышдыр. Јаныг хәстәлијинин иммуноложи аспектләри, көчүрүлән ганын вә ганы әвәз едән маддәләрин тә'сир механизми, донорлуг вә с. проблемләрлә мәшғул олур. Ин-т иммун препаратлары (антистафилакокк плазмасы, гамма-глобулини), фибринокен, тромбин, антиһемофил плазма, лејкоситар вә тромбоситар күтлә вә с. препаратлар һазырлајыр. Ин-т Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә донор ганы һазырланмасында кениш фәалијјәт көстәрмишдир.

Ин-тун аспирантурасы вар. Ин-т бир чох е.д., елмләр намизәди һазырламышдыр. Ин-тда бир нечә проф., тибб е.д. вә елмләр намизәди чалышыр. Ин-тун «Вопросы гематологии и переливании крови» елми әсәрләри нәшр олунур.

«ГАНЛЫ БАЗАР КҮНҮ»—бах *Доггуз јанвар (1905).*

ГАНЛЫ МАРИЈА—Инкилтәрә краличасы [1553—58]. Бах *Марија Түдор.*

ГАНЛЫ МӘНӘНӘ (Eriosoma lanigerum) — мәнәнәләр фәсиләсиндән һәшарат. Алма ағачларынын ән горхулу зәрәрверичисидир. Рәнки гара, түнд-гонур вә гырмызымтылдыр. Шимали вә Чәнуби Америкада, Чәнуби Африкада, Авропада (АБШ-дан кәтирилмишдир), Јени Зеландија вә Тасманија а.-ида, ССРИ-нин ч. р-нларында јајылмышдыр. Авропа Г.м.-си мајаланмадан партенокенез јолла чохалыр. Мөвсүм әрзиндә 19 (Азәрб. ССР-дә 12 — 15) нәсил верир. Алма ағачынын көвдә вә көкүндә гышлајыр. Биткинин ширәси илә гидаланыб габыгда чатлар вә фырлар әмәлә кәтирир, ағачын зәиф бөјүмәсинә вә мәһсулдарлығынын азалмасына сәбәб олур. Г.м.-дән тохмачарлар даһа чох зәрәр чәкир. Мүбаризә тәдбирләри: карантин гојулмалы, тинкләр дезинфексија едилмәли, Г.м. илә јолухмуш алма бағларына бу зәрәрверичинин түфејлиси олан миничи-афелинус (Aphelinus mali) бурахылмалы, ағачлара инсектисидләр чиләнмәли, көк пөһрәләри чыхарылмалыдыр.

Әд.: Ахундова Л. М., Сидоровнина Ј. П., Мејвә биткиләринин зәрәрверичиләри илә мүбаризә, Б., 1975.

ГАНЛЫ ТӨЈРӘ — Азәрб.ССР-ин Газах ш.-ндән 3 *км* шм.-г.-дә Енеолит вә Сон Тунч дөврүнә аид абидә. Узунмүддәтли јашајыш нәтичәсиндә јаранмыш тәпәнин һүнд. 4 *м*-дир. Г.т.-дә јашајыш Енеолит дөврүндә (е.ә. 5-чи вә 4-чү миниилликләр) башламышдыр. Мадди мәдәнијјәт галыглары (сахсы мә'мулат, чахмагдашыдан чин дишләри) *Шомутәпә* мәдәнијјәти үчүн характерикдир. Тунч дөврүнүн сонларында (е.ә. 2-чи миниллијин сону) Г.т. јенидән јашајыш јери олмушдур. Бу дөврүн археоложи материаллары *Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәтинә* аиддир.

ГАНЛЫКӨЛ—Азәрб.ССР Мардакерт р-нунда (ДГМВ) ширинсулу көл. Муровдағ силсиләсинин ч. јамачында, 2056 *м* һүнд.-дәдир. Саһ. 6,5 *һа*, орта дәринлији 4,1 *м*. Мал-гаранын суварылмасында истифадә олунур.

ГАНЛЫКӨЛ СУ АНБАРЫ—Азәрб. ССР Шаһбуз р-ну (Нах. МССР) әразисиндәдир. Ејниадлы тәбии көлүн әсасында јарадылмыш вә 1965 илдә истифадәјә верилмишдир. Гар, јағыш вә јералты суларла гидаланыр. Нојабрдан апрелин ахырларына вә бә'зән дә мајын әввәлләринәдәк донмуш олур. Сувармада истифадә едилир. Сују јајда Күкү чајы (Нахчыван чајынын сағ голу) васитәсилә Нахчыван чајына ахыдылыр.

ГАНЛЫТӘПӘ — Азәрб.ССР Шамхор р-нунда, Шамхор чајынын сол саһилиндә, чајын Күрә төкүлдүјү јерин јахынлығында гәдим јашајыш јери. Һүнд. 10—12 *м*, диаметри 170—80 *м* олан пирамида формалы тәпәнин (тәпә стратежи чәһәтдән әлверишли јердәдир) үстүндә салынмышдыр. Археоложи газынтылар заманы е.ә. 3—ерамызын 5 әсрләринә аид мадди мәдәнијјәт нүмунәләри (мүхтәлиф формалы габ гырыглары, бина галыглары, очаг јерләри, даш вә дәмир аләтләр вә с.) тапылмышдыр. Күп гәбирләри дә ашкар едилмишдир.

ГА́НОВСКИ Савва Тсолов (тәхәл. Т р у д и н) (д.1.3.1897, Врачан маһалында Кунино к.)—болгар марксист философу, ичтимаи хадими, БХР-ин Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1963) вә Болгарыстан Гәһрәманы (1967), БКП-нин үзвү (1918). БХР Халг Мәчлиси бүросунун вә парламентләрарасы групунун сәдри (1965). Проф. (1946). Болгарыстан ЕА-нын акад. (1952). Румынија ЕА (1957), АДР ЕА (1963) вә ССРИ ЕА-нын үзвүдүр (1971). Софија ун-тиндә охумуш (1922 иләдәк), ССРИ-дә Гырмызы Профессура Институнда (1928—31) тәһсилини артырмышдыр. Болгарыстанда партизан һәрәкатынын иштиракчысы олмуш (1944), фашизмә гаршы мүбаризә дөврүндә дәфәләрлә һәбс едилмишдир. Халг демократик ингилабынын гәләбәсиндән (1944) сонра, әсасән, елм вә мәдәнијјәт саһәсиндә бир сыра дөвләт вә партија вәзифәсиндә чалышмышдыр. 1954 илдән БКП МК үзвүдүр. 1973 илдә Бејнәлхалг фәлсәфә чәмијјәтләри федерасијасынын президенти сечилмишдир. Болгарыстан фәлсәфәсиндә Ленин фәлсәфи ирсинин тәдгигиндә Г.-нин ролу бөјүкдүр. Г.-нин бир сыра әсәри буржуа фәлсәфәсинин тәнгидинә һәср едилмишдир. К. Димитров мүкафаты (1950) алмышдыр. 2 дәфә Димитров ордени вә Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ГА́НОВУЗ—ал-әлван ипәк парча. Әсасән, Шәрг өлкәләриндә кениш истеһсал олунурду. 14—19 әсрләрдә Азәрб.-да да (Шамахы, Кәнчә, Басгал вә с.) јајылмышды. Ики нөвү варды: јүнкүл, зәриф нөвү б у р с а, ағыр нөвү т а ф т а адланырды. Кечмишдә Азәрб.-да кәлинлик палтары Г.-дан да тикилирди. Г.-ун халг арасында «шаһи», «өрдәкбојну», «сәһәрахшам», «ал-јашыл» вә с. адларына тәсадүф олунур. Һазырда, әсасән, Орта Асијада истеһсал олунур. Г.-дан јорғанүзү, халат тикилир, чаршаб, бағча вә с. кими истифадә едилир.

ГАНС (Gance) Абел (д.25.10.1889)—франсыз кино режиссору. 20-дән артыг сәссиз филм јаратмышдыр («Чарх», 1923, «Наполеон», 1927 вә с.). 1934 илдә Г. стереофонијадан (бах *Стереокино*) истифадә едәрәк «Наполеон» филминин сәсли вариантыны јаратмышдыр. Сонралар «Камелијалы гадын» (1934), «Лукресија Борчиа» (1935), «Бетһовенин үлви мәһәббәти» (1936), «Капитан Фракас» (1942) вә с. филмләри чәкмишдир. «Мән иттиһам едирәм» (1938) филминдә Г. мүһарибәнин дәһшәтләрини көстәрмиш вә милитаризми ифша етмишдир. «Аустерлис» (1960) филминдә Г. кино техникасынын јени наилијјәтләриндән истифадә етмишдир.

ГАНСЫ́ЗМА, һ е м о р р а к и ј а, е к с т р а в а з а т—дамарлардан сызан ганын организмин тохума, јахуд бошлугларына јығылмасы. Г. дамарлар зәдәләндикдә, мүәјјән патоложи просесләр. нәтичәсиндә онларын бүтөвлүјү позулдугда баш верир (бах *Ганахма, Һеморрагик диатез*). Сызан ган ја тохумаја һопур (аз олдугда), ја да мәһдуд саһәдә јығылараг һематома әмәлә кәтирир. Г.-нын организм үчүн тәһлүкәли олуб-олмамасы онуң һәчминдән вә баш вердији наһијәдән асылыдыр (мәс., бејнин бә'зи наһијәләринә Г. адәтән, өлүмлә нәтичәләнир). Аз Г.-да муаличәсиз кечинмәк олур. Лакин ган сызылан наһијә бә'зән иринләјир, капсула илә әһатә олунур. Белә Г.-ја хүсуси мүаличә лазымдыр.

ГАНСО́РАН МИЛЧӘКЛӘР (Hippoboscidae) — икиганадлылар дәстәсиндән милчәк фәсиләси. Һәр јердә јајылмышдыр. 21 чинси, 150-дән чох нөвү мә'лумдур. 16 чинси гушларда (ССРИ-дә 8), 5 чинси мәмәлиләрдә (ССРИ-дә 3) паразитлик едир. Азәрб. ССР-дә 10-дан чох нөвү вар. Уз. 3—12 *мм*-дир. Бәдәни јасты, үзәри галын хитинлә өртүлүдүр. Ағыз апараты санчычы-соручудур. Паразитликлә әлагәдар оларәг бә'зи нөвләринин ганады инкишаф етмир. Г.м.-ин гојун, инәк, марал вә с.-нин ганыны соран нөвләри тәсәррүфат үчүн зәрәрлидир.

ГАНСУ́—Чинин шм.-ында әјаләт. Саһ. 362,9 мин *км²*, әһ. 18 млн. (1976). Инз. м. Ланчжоу ш.-дир. Релјефи, әсасән, дағлыгдыр. Шм.-да Бејшан д-рынын ш. һиссәси (2791 *м*-дәк) вә Наншан д-рынын шм.-ш. һиссәси (5000 *м*-дән чох), ч.-да Миншан вә Синлин силсиләләридир. Әјаләтин учгар ш.-ини Лөсс платосунун г. һиссәси тутур. Иглими континенталдыр. Иллик јағынты 150—400 *мм*, ч.-ш.-дә 600 *мм*-ә гәдәрдир. Мүһүм чајы Хуанхедир. Биткиси дағ-чөл вә дағ-сәһра типлидир. Г. әсасән, әкинчилик р-нудур. Әкин саһ. 4,1 млн. *һа*-дыр. Буғда, дары, гаолјан, гарғыдалы, памбыг, түтүн, шәкәр чуғундуру вә с. әкилир. Көчәри һејвандарлыг (гојун, гарамал, јак, дәвә, ат) инкишаф етмишдир. Аз мигдарда даш көмүр, мис вә дәмир филизи чыхарылыр. Нефт һасилаты вә е'малы, кимја, метал е'малы сәнајеси вар. Мүһүм сәнаје мәркәзи вә нәгл. говшағы Ланчжоу ш.-дир.

ГАНТӘМИР (Гафур Сәби оғлу Ә ф ә н д и ј е в и н тәхәллүсү) (1889, индики Көјчај р-нунун Поту к.—1944)—Азәрб. совет јазычысы. Истамбул ун-тинин тарих-филолокија факултәсини (1914), АДУ-нун тибб факултәсини (1929) битирмишдир. Әдәби јарадычылыға, әсасән, Совет һакимијјәти илләриндә башламыш, «Ағыл дәрјасы» (1930), «Шарлатан» (1934), «Колхозстан» (1935) китабларыны нәшр етдирмишдир. Сатирик һекајәләриндә ингилабын илк илләриндә ичтимаи тәрәггијә мане олан «зијалылар», дин хадимләри, гадын азадлығы әлејһдарлары вә б. кәскин сатира атәшинә тутулур («Буғда гујусу», «Сара биби», «Һачы Гамбај», «Вәсијјәт» вә с.). Јени һәјатын тәрәннүмүнә һәср олунмуш әсәрләри дә вар («Гисас алынды», «Ниса хала», «Зејнәб Түкәзбанова», «Кичик Володја» вә с.). «Колхозстан» (1935) повестиндә коллективләшмә уғрунда мүбаризәдән бәһс едилир. Һекајәләриндәки натурализм мејлләринә бахмајараг, Г. «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинин давамчыларындан олмуш, Азәрб. совет сатирик нәсринин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр.

Ә с ә р л ә р и: Сечилмиш һекајәләр, Б., 1964; Сечилмиш әсәрләри, Б., 1972.
Әд.: Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи, 2 чилддә, ч. 1, Б., 1967.

ГАНТСЗЈА́Н—Чинин ч.-ш.-индә чај. Уз. тәгр. 760 *км*. Һөвзәсинин саһ. тәгр. 82 мин *км²*. Нанлин вә Уишан д-рындан башланыр. Дағарасы дүзәнликлә ахыб, Појанху көлүнә төкүлүр. Мүһүм голлары: Јуаншу, Сзинтсзјан вә Лјаошуј. Ағач ахыдылыр. Ганчжоу ш.-нәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. Ганчжоу вә Нанчан ш.-ләри Г. саһилиндәдир.

ГАНУН—тәбиәт, чәмијјәт вә тәфәккүр һадисәләриндәки објектив, үмуми, мүһүм, зәрури вә тәкрарланан, һәмин һадисәләрин инкишаф истигамәтини мүәјјәнләшдирән әлагәләри ифадә едән категорија. Мөвчуд әлагәләрин Г. олмасы үчүн онлар көстәрилән нөв әламәтләрин һамысына малик олмалыдыр. Бу әламәтләр јалныз вәһдәт һалында Г.-ун зәрури вә кафи әсасыны тәшкил едир. «Г.» терминини илк дәфә *Декарт* ишләтмишдир. Аләмин јаранмасы вә инкишафы әсасында мүәјјән бир үмуми ганунаујғунлуғун дурмасы идејасына гәдим дөвр фәлсәфәсиндә дә тәсадүф едилир. Гәдим Чин фәлсәфәсиндәки дао, гәдим Һинд фәлсәфәсиндәки дхарма вә рита, гәдим јунан фәлсәфәсиндәки логос, ананкс, нус анлајышлары аләмин үмуми инкишаф јолуну, истигамәтини, мејлини, сәбәбијјәтини, зәрурилијини көстәрән, һәтта аллаһларын вә инсанларын фәалијјәт вә давранышыны да тәнзимләјән Г.-лар мә'насында баша дүшүлүрдү.

Аристотелин ирәли сүрдүјү сон сәбәб, јахуд мәгсәдли сәбәб (ентелехија) анлајышы да маһијјәтчә Г. мә'насында сәсләнир. Стоикләрин фәал башланғыч кими материја, субстансија-ја дахил етдикләри аллаһ да, материја да Г. ролу кәсб едән тале зәруриәтинә табедир. Јени дөвр тәбиәтшүнаслығы вә фәлсәфәси Г. анлајышыны механисизм бахымындан ишләјиб һазырламышдыр. Бу дөврүн алимләри мүхтәлиф адларла олса да (һипотеза—Коперник вә Кеплер; аксиома-тәбиәтин әсас ганунлары, теорем-тәрәмә ганунлары—Галилеј; форма—Ф. Бекон), мәһз тәбиәт Г.-ларындан бәһс етмишләр. Франсыз материалистләри (Һолбах, Һелветси вә б.) тәбиәт Г.-ларынын објективлијини, үмуми, зәрури, мүһүм вә дахили характерини көстәрмишләр. Лакин онлар аләмин бүтүн рәнкарәнклијини, о чүмләдән инсан чәмијјәтини механика Г.-лары илә изаһ етмишләр.

Һекелә көрә, Г.-лар мүтләг идејанын әсасында дуран сабит, мүһүм әлагәләрдир, маһијјәтләр арасындакы әлагәдир. Г. һадисәнин билаваситә өзүндәдир. Г.-лар сәлтәнәти һадисәнин сакит ин'икасыдыр.

Диалектик материализмә көрә Г. бизим истәк вә арзумуздан, ирадәмиздән, ону билиб-билмәмәјимиздән, мәнафејимизә уjғун олуб-олмамасындан асылы дејилдир. Г. һадисәләр арасындакы «дахили вә зәрури» әлагәдир (М а р к с К., Капитал, ч. 3, Б., 1960, сәһ. 234). «...г а н у н в ә м а һ и ј ј ә т јекчинс (бир сырада дуран) вә ја, даһа доғрусу, ејни дәрәчәли анлајышлардыр, бу анлајышлар һадисәләрин, дүнјанын ets. инсан тәрәфиндән дәрк олунмасынын дәринләшдијини ифадә едир» (Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 38, сәһ. 151). Г.-ла маһијјәтин јекчинслијинин әсасында онларын һәр икисинин үмуми әлагәләри ифадә етмәси дурур, бу исә онларын бир там кими зәру-

рәтлә мејдана кәлмәсини шәртләндирир. Ф. Енкелс Г.-у тәбиәтдәки үмумилијин формасы адландырмышдыр.

Г. вә ганунаујғунлуг категоријалары арасында бирмә'налы нисбәт јохдур. Ганунаујғунлуғун өлчүсү кими чыхыш едән Г. јалныз хүсуси һалда онунла ејни мә'на кәсб едир. Г.-лар мүхтәлиф әламәтләринә көрә тәбиәт, ҹәмијјәт вә тәфәккүр Г.-ларына; спесифик, үмуми вә ән үмуми Г.-лара; емпирик вә нәзәри Г.-лара бөлүнүр.

Һәлл едилән зиддијјәтләрин характеринә вә тәзаһүр хүсусијјәтләринә көрә Г.-лары мүтләг вә мејл Г.-ларына да ајырмаг олар. Лакин Г., ифадә етдији һадисәләри тәзаһүр шәраитиндән ајырараг «халис» шәкилдә көстәрүр, бу мә'нада биз бүтүн Г.-лара идеализә едилмиш Г.-лар кими бахмалыјыг. Буна көрә дә Г. һадисәјә нәзәрән «... маһдуддур, натамамдыр, тәгрибидир», һадисә Г.-дан зәнкиндир (ј е н ә о р а д а). Идракын мүһүм пилләләри олан Г. абстраксијасы тәбиәти даһа дәрин, даһа дүзкүн, даһа там ин'икас едир.

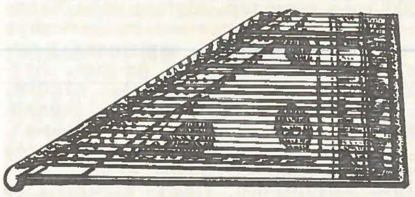
Хариҹи аләм Г.-лары илә елм Г.-лары маһијјәтҹә бир, тәзаһүр вә ифадә формаларына көрә фәргләнир. Бунлары ејниләшдирмәк олмаз. Аләм Г.-ларында һадисә илә Г. биркә олдуглары һалда, елм Г.-ларында һадисәдәки јалныз мүһүм ҹәһәтләр мәркәзләшмишдир. Мәһз она көрә дә билијин инкишафы просесиндә елм Г.-лары дәјишиләрәк кетдикҹә тәкмилләшир вә демәли, аләм Г.-ларына јахынлашыр. Бах һәмчинин *Иҹтимаи ганунаујғунлуг*.

Әд.: М а р к с К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; Е н к е л с Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967; ј е н ә о н у н, Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966; ј е н ә о н у н, Лүдвиг Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону, М а р к с К., Е н к е л с Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2; Л е н и н В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Әсәрләри, ч. 14; ј е н ә о н у н, Фәлсәфә дәфтәрләри, јенә орада, ч. 38; Ә һ м ә д л и Ҹ. Т., Материалист диалектиканын ганун категоријасы, Б., 1963; ј е н ә о н у н, Ганун категоријасынын формалашмасы тарихинә даир, Б., 1974; Т у г а р и н о в В. П., Законы обьективного мира, их познание и использование, Л., 1955; Ш т р а к с Г. М., Категории закона в марксистско-ленинской философии, в сб.: Категории материалистической диалектики, М., 1955; К о в а л г и н В. М., Диалектический материализм о законах науки, М., 1958; Т у л е н о в Ж., Закон как философская категория, Алма-Ата, 1959.

ГАНУН (һ ү г у г д а) — али дөвләт һакимијјәти органынын мүәјјән олунмуш гајдада гәбул етдији норматив акт; дикәр дөвләт органлары вә иҹтимаи тәшкилатларын актларына мүнасибәтдә али һүгуги гүввәјә маликдир. Г. мүасир ҹәмијјәтдә һүгуги ифадәнин формасыдыр. Г.-ун али һүгуги гүввәси онун рәддедилмәзлијиндә (ганунвериҹи органдан башга һеч бир орган Г.-у ләғв едә, јахуд дәјишдирә билмәз) вә дикәр дөвләт актларынын она там мүвафиг олмасындадыр. Г.-лар һүгуг нормаларынын әһәмијјәтинә вә характеринә көрә конститусија Г.-ларына вә ади Г.-лара бөлүнүр. Конститусија Г.-ларында иҹтимаи вә дөвләт гурулушунун әсаслары вә принсипләри, дөвләт органларынын јаранмасы, фәалијјәти, һабелә сәлаһијјәти, сечки системи, вәтәндашларын әсас һүгуг вә вәзифәләри тәсбит едилир. ССРИ Конститусијасына көрә ССРИ Г.-ларынын гәбулу *ССРИ Али Советинин*, мүттәфиг вә мухтар респ. Г.-ларын гәбулу исә бу респ.-ларын Али Советләринин мүстәсна һүгугудур. Хариҹи сосиалист өлкәләриндә дә Г.-ларын гәбулу али нүмајәндәли һакимијјәт органларынын мүстәсна һүгугудур. ССРИ-дә әсас Г. ССРИ Конститусијасыдыр. Совет Г.-лары арасында ССР Иттифагы вә Мүттәфиг Респ.-ларын Ганунвериҹилик Әсаслары хүсуси јер тутур. Буржуа дөвләтләринин чохунда конститусијаја көрә парламентин гәбул етдији Г.-лар али һүгуги гүввәјә маликдир. Әслиндә исә, дөвләт башчысынын вә һөкумәтин парламентин сәлаһијјәтинә аид мәсәләләр барәсиндәки актларынын әһәмијјәти даһа чохдур.

Әд.: бах *Ганунчулуг* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ГАНУН, к а н о н—симли мусиги аләти. Јахын вә Орта Шәргдә кениш јајылмышдыр. Азәрб. классикләриндән Низами, Фүзули вә б.-нын әсәрләриндә Г. һаггында мә'лумат верилмишдир. Бә'зи тәдгигатлара көрә гәдим јунанларда, мисирлиләрдә вә шумерләрдә дә Г. олмушдур. Үзәриндә нахышлы үч резонатор дәлији олан дүзбуҹаглы трапесија формалы јасты тахта гутудан ибарәтдир. Г.-ун үзүнүн ашағы һиссәсинә ҹәкилмиш дәринин үзәриндә хәрәк јерләшир. Хәрәјин үстүндән 24—25 үчләшдирилмиш сим кечир. Г.-ун симләри бармаглара тахылмыш ојмағабәнзәр метал мизраблarla сәсләндирилир. Диапазону үч октава јарымдыр (бөјүк октаванын сол сәсиндән икинҹи октаванын си бемол сәсинә гәдәр). Г.-ун инҹә, мәләһәтли сәси вар. Азәрб. халг чалғы аләтләри ансамблларынын тәркибинә дахилдир.

ГАНУНВЕРИҸИ МӘҸЛИС—1) Франсада 1791 вә 1848 ил Конститусијалары илә мүәјјән едилән ганунвериҹи идарәләрин ады;

2) бир сыра хариҹи дөвләтдә парламентин ады (мәс., Коста-Рикада, Салвадорда).

ГАНУНВЕРИҸИ ҺАКИМИЈЈӘТ — али дөвләт органларынын ганун вермәк сәлаһијјәти. «Г.һ.» термини һәмчинин ганунвериҹи органларын өзүнү дә әһатә едир. Буржуа дөвләтләриндә «һакимијјәт бөлкүсү» (ганунвериҹи, иҹраедиҹи вә мәһкәмә һакимијјәти) принсипинә әсасән Г.һ.-и формал олараг јалныз парламент һәјата кечирә биләр. Империализм дөврүндә Г.һ. органы кими парламентин ролу зәифләјир, иҹраедиҹи һакимијјәт органларынын — һөкумәтин, назирликләрин вә с.-нин ганунвериҹи сәлаһијјәти кенишләнир (бах һәмчинин *Иҹраедиҹи һакимијјәт*).

ССРИ Конститусијасына көрә ганунвериҹилик функсијаларыны һәјата кечирмәк сәлаһијјәти јалныз ССРИ Али Советинә, мүттәфиг вә мухтар респ.-ларда исә бу респ.-ларын Али Советләринә верилир.

ГАНУНВЕРИҸИЛИК — 1) дөвләтин өз функсијаларыны һәјата кечирмәсиндә әсас методлардан бири; дөвләт һакимијјәти органларынын ганунлар вермәсиндән ибарәтдир. ССРИ-дә Г. ССРИ Али Советинин, мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын Али Советләринин мүстәсна һүгугудур. Бах һәмчинин *Ганунвериҹилик просеси*. 2) Бүтүнлүклә иҹтимаи мүнасибәтләри вә јахуд иҹтимаи мүнасибәтләрин һәр һансы нөвүнү (мүлки Г., ҹинајәт Г.-и вә с.) тәнзим едән һүгуг нормалары топлусу.

ГАНУНВЕРИҸИЛИК ПРОСЕСИ — али дөвләт һакимијјәти органынын ганунлар јаратмаг үзрә фәалијјәт гајдасы; адәтән, конститусијада тәсбит едилир. ССРИ-дә Г.п. 4 мәрһәләдән ибарәтдир: 1) *ганунвериҹилик тәшәббүсү* һүгугу олан органын Али Советә ганун лајиһәси вермәси; 2) ганун лајиһәси верән органын нүмајәндәсинин чыхышындан сонра лајиһәнин ССРИ Али Совети вә ја мүттәфиг (мухтар) респ.-нын Али Советиндә мүзакирәси; 3) ганунун сәсвермә јолу илә гәбул едилмәси. Ганун бүтүн депутатларын 1/2-индән чохунун сәси илә, конститусија гануну исә ихтисаслы чохлугла (2/3-дән аз олмајараг) гәбул едилир; 4) гәбул олунмуш ганунун ССРИ Али Советинин Рәјасәт Һеј'әтинин сәдр вә катибинин имзасы илә рәсми органларда («Известија», «Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы Али Советинин Ведомостлары») дәрҹ едилмәси (бах *Ганунун гүввәси*). Хариҹи сосиалист өлкәләриндә Г.п. буна охшар принсипләрлә гурулур.

Буржуа дөвләтләриндә Г.п. ганун лајиһәләри вермәк һүгугунун дөвләт башчысынын вә һөкумәтин әлиндә ҹәмләшмәси илә фәргләнир; парламентин бүтүн ганунвериҹилик фәалијјәти дә әслиндә онларын нәзарәти алтындадыр.

ГАНУНВЕРИҸИЛИК ТӘШӘББҮСҮ —сәлаһијјәтли шәхсләрин вә идарәләрин ганунвериҹи органда бахылмаг үчүн ганун лајиһәси вермәк вә ја јени ганун гәбул едилмәси, гүввәдә олан ганунун дәјишдирилмәси, јахуд ләғви һаггында тәклиф ирәли сүрмәк һүгугу. Г.т. *ганунвериҹилик просесинин* илк мәрһәләсидир. ССРИ-дә ССРИ Али Советинин һәр ики палатасы, һабелә ССРИ Али Советинин Рәјасәт Һеј'әти, ССРИ Назирләр Совети, ССРИ Али Советинин һәр ики палатасынын комиссијалары, ССРИ Али Совети депутатлары, ССРИ Али Мәһкәмәси, совет һәмкарлар иттифаглары (ҮИҺИМШ-ин шәхсиндә), мүттәфиг респ.-лар (али дөвләт һакимијјәти органлары шәхсиндә) Г.т. һүгугуна маликдир. Мүттәфиг вә мухтар респ.-ларда Г.т. һүгугу бу респ.-ларын мүвафиг органларына верилир.

Буржуа дөвләтләриндә Г.т. һүгугу, адәтән, дөвләт башчысына, парламентин депутатларына, һөкумәтә вә с. верилир. Әслиндә Г.т. бүтүнлүклә иҹраедиҹи һакимијјәтин—һөкумәтин әлиндә ҹәмләшмишдир.

ГАНУНИ НҮМАЈӘНДӘЛӘР — гануна әсасән хүсуси сәлаһијјәти олмадан, бүтүн идарәләрдә, о ҹүмләдән мәһкәмәдә фәалијјәт габилијјәти олмајан, јахуд мәһдуд олан вә ја фәалијјәт габилијјәти олуб, лакин физики вәзијјәтинә (хәстәлијә, гоҹалыға вә с.) көрә өз һүгугларыны шәхсән һәјата кечирә вә вәзифәләрини иҹра едә билмәјән вәтәндашларын шәхси вә әмлак һү-

гугларыны вә гануни мәнафеләрини мүдафиә едән шәхсләр (бах һәмчинин *Фәалијјәт габилијјәти*). Совет ганунверичилијинә көрә Г.н. ганунла онлара верилән һүгуг чәрчивәсиндә тәмсил етдикләри шәхсләрин адындан вә онларын хејринә лазыми әгдләр бағлајыр, онлара өз һүгугларыны һәјата кечирмәјә вә вәзифәләрини ичра етмәјә көмәк едир вә һабелә онлары үчүнчү шәхсләрин гәсдиндән горујурлар. Валидејнләр, өвладлыға көтүрәнләр, гәјјумлар Г.н. һесаб едилирләр. Г.н.-ин сәлаһијјәти мүттәфиг респ.-ларын мүлки-процессуал мәчәлләләри илә мүәјјән едилир.

ГАНУНСУЗ ОВ—совет чинајәт һүгугуна көрә лазыми ичазә олмадан гадаған едилмиш јерләрдә, јахуд гадаған олунмуш вахтда, гадаған едилмиш аләт вә үсулларла оветмә. Г.о. *браконјерлик* нөвүдүр; бура, һәмчинин ганунсуз балыг вә ја судан башга шејләр дә тутма аиддир. Г.о.-а көрә чинајәт мәс'улијјәти бир гајда олараг, ејни һәрәкәтләрә көрә инзибати тә'сир тәдбирләри тәтбиг олундугдан сонра баш верир. Овланмасы тамамилә гадаған едилән һејван вә гушлары овлама инзибати тәдбирләрдән асылы олмајараг чинајәт һесаб едилир.

ГАНУНСУЗ ҺӘКИМЛИК — чинајәт һүгугунда лазыми тибби тәһсили олмајан шәхсин бир пешә кими һәкимликлә мәшғул олмасындан ибарәт чинајәт. ССРИ-дә ганунверичилик мүәјјән едир ки, јалныз һәким, диш һәкими, фелдшер, әчзачы, мама ады алан шәхсләр ихтисаслары чәрчивәсиндә һәкимлик вә тибби тәчрүбә илә (бир пешә кими) мәшғул ола биләрләр. Г.һ. илә узун мүддәт вә ја гыса мүддәт әрзиндә, лакин дәфәләрлә мәшғул олан вә бу мәшғулијјәтдән әсас, јахуд әлавә кәлир әлдә едән шәхсләр Г.һ.-ә көрә чинајәт мәс'улијјәтинә чәлб олуна биләрләр. Г.һ. 1 илədәк мүддәтә *ислаһ ишләри* вә ја 50 манатадәк чәримә (ағыр нәтичәләрә сәбәб олдугда 5 иләдәк азадлыгдан мәһруметмә) илә чәзаландырылыр (Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 223).

ГАНУНУН ГҮВВӘСИ (јахуд дикәр норматив-һүгуги актын гүввәси)—ганунун замана, мәкана, шәхсләр даирәсинә көрә мәчбурилик һәддини мүәјјән едән анлајыш. Ганунун замана көрә гүввәси онун гүввәјә минмәси моменти илә (јә'ни онун көстәришләри риајәт вә тәтбиг едилмәк үчүн мәчбури олдуғу заман) вә гүввәсини итирдији моментлә мүәјјән едилир. Үмуми гајда олараг, ганун онун өзүндә көстәрилән мүддәтдә вә ја рәсми органда дәрч едилдикдән мүәјјән мүддәт сонра гүввәјә минир. Мәс., ССРИ-дә ССРИ ганунлары «Известија» јахуд «Совет Социалист Республикалары Иттифагы Али Советинин Ведомостлары»нда (Азәрб.ССР ганунлары «Коммунист», «Бакински рабочи» вә «Азәрбајчан ССР Али Советинин Мә'луматы»нда) дәрч едилдикдән 10 күн сонра гүввәјә минир. Ганунун мәкана көрә гүввәси ганунверичи органын һакимијјәтинин әрази һүдуду (адәтән бу, дөвләтин сәрһәдләри дахилиндәки бүтүн гуру, су вә һава саһәси, јер тәки вә с.-дир) илә мүәјјән едилир. ССРИ ганунлары ССРИ-нин бүтүн әразисиндә, мүттәфиг респ.-нын ганунлары исә һәмин респ.-нын әразисиндә гүввәдә олур. Мүттәфиг респ.-нын гануну үмумиттифаг ганунуна зидд олдугда үмумиттифаг гануну гүввәдә олур. Шәхсләрә көрә ганунун гүввәси һәмин гануна риајәт вә ону ичра етмәјә борчлу олан органларын, тәшкилатларын вә вәтәндашларын даирәси илә мүәјјән едилир. Үмуми гајда олараг ганун, онда хүсуси гејд олунан бә'зи истисналардан башга, бүтүн шәхсләр барәсиндә гүввәдә олур. Мүхтәлиф саһә ишчиләри, мүхтәлиф пешә саһибләри барәсиндә гүввәдә олан ганунлар да верилир (мәс., д.ј. ишчиләри барәсиндә, мүәллимләр барәсиндә вә с.).

ГАНУНУН КЕРИЈӘ ГҮВВӘСИ—ганунун гүввәсинин һәмин ганунун верилмәсинә гәдәр баш вермиш мүнасибәтләрә аид едилмәси. Бир гајда олараг, Г.к.г. јохдур, јә'ни ганун јалныз гүввәјә миндикдән сонра баш верән мүнасибәтләр, һүгуг вә ја вәзифәләр барәсиндә тәтбиг олунур. Зәрурәт олдугда, ганун верән хүсуси көстәришлә бу вә ја дикәр гануна (бә'зән ганунун бир сыра маддәләринә) керијә гүввә верә биләр, јә'ни јени гәбул едилән гануну әввәлләр баш вермиш мүнасибәтләрә шамил едә биләр. ССРИ-дә әмәлин чәзаја лајиглијини арадан галдыран, јахуд чәза тәдбирләрини јүнкүлләшдирән чинајәт ганунларына да керијә гүввә верилир. Бу, әввәлләр чинајәт һесаб едилән, лакин јени ганун верилән заман әввәлки ичтимаи тәһлүкә характерини итирән һәрәкәтләрә көрә үмумијјәтлә чәзаландырманын (јахуд чох чидди чәзаландырманын) мәгсәдәујғун олмадығындан чыхыш едән Совет һүгугунун һуманизмини ифадә едир.

ГАНУНУН ТӘФСИРИ — ганунун дүзкүн баша дүшүлмәси вә тәтбиги үчүн онун әсл мә'на вә мәзмунунун мүәјјән едилмәси. Гануну тәтбиг едән органлара вә шәхсләрә (мәһкәмәләрә, вәзифәли шәхсләрә вә с.) һүгуг нормаларынын мә'на вә мәзмунунун изаһы хүсуси әһәмијјәтә маликдир. ССРИ-дә ССРИ ганунларынын үмуми рәсми тәфсир һүгугу ССРИ Али Советинин Рәјасәт Һеј'әтинә, мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын ганунларынын рәсми тәфсир һүгугу исә мүвафиг Али Советләрин Рәјасәт Һеј'әтләринә мәхсусдур. Капиталист өлкәләриндә ганунун рәсми тәфсирини, бир гајда олараг, али мәһкәмә органы һәјата кечирир.

ГАНУНЧУЛУГ (ганунијјәт) — ганунларын вә онлара мүвафиг верилән дикәр һүгуги актларын (норматив вә фәрди) дөвләт органлары, вәзифәли шәхсләр, вәтәндашлар вә ичтимаи тәшкилатлар тәрәфиндән дүзкүн вә дөнмәдән јеринә јетирилмәси. Г. мүәјјән синфи-тарихи типли сијаси демократија елементи олмагла һәмишә онун тәбиәтинә вә хидмәти ролуна ујғун кәлир. Буржуа Г.-у ичтимаи мүнасибәтләрдә буржуазијанын вә беләликлә, бүтүн буржуа демократијасынын ирадәсини әкс етдирән ганунларын һөкмранлығыдыр. Сосиалист Г.-унун әсас принсипләри бунлардыр: бүтүн һүгуги актлар системиндә ганунларын үстүнлүјү вә јерли Халг Депутатлары Советләринин ганунаујғун гәрарларынын онларын табелијиндә олан органларын вә вәзифәли шәхсләрин актларына көрә үстүнлүјү; дөвләтин мәркәзи органлары актларынын јерли органлар вә ичтимаи тәшкилатлар тәрәфиндән ејни шәкилдә анлашылмасы, дөнмәдән јеринә јетирилмәси вә јерли органларын гануни вә мәгсәдәујғун фәалијјәтинә мәркәзи органларын бүрократчасына гарышмасына јол верилмәмәси; вәтәндашларын һүгуг вә азадлыгларынын һәјата кечирилмәси вә дөвләт органлары вә вәзифәли шәхсләр тәрәфиндән вәтәндашлара гаршы һәр һансы бир өзбашыналыға јол верилмәмәси; ганунларын вә онлара ујғун дикәр һүгуги актларын вәтәндашлар вә ичтимаи тәшкилатлар тәрәфиндән дөнмәдән јеринә јетирилмәси. Сосиалист Г.-унун мөһкәмләндирилмәси бүтүн игтисади механизмин фәалијјәти үчүн мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Јени игтисади сијасәтә кечидлә әлагәдар В. И. Ленин гејд етмишдир: «Биз мөһкәм вә сабит һакимијјәт шәраитинә нә гәдәр артыг дахил олуругса, мүлки дөврijјә инкишафы нә гәдәр артыг ирәлиләјирсә, даһа артыг ингилаби ганунијјәти һәјата кечирмәк һаггында гәти шүар ирәли сүрмәк лүзуму бир о гәдәр гәти зәрури олур...» (Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 173). Бу мүддәа ССРИ-дә 1965 илдән башлајараг кечирилән игтисади ислаһат шәраитиндә дә актуалдыр (бах һәмчинин *Дөвләт интизамы*). Сосиализмдә Г.-ун позулмасы чох заман вәтәндашларын шүурунда буржуа галыглары вә буна бәнзәр сәбәбләрлә изаһ едилмәлидир. Буна көрә дә һүгуг позғунлугларынын көкүнүн кәсилмәси вә ајры-ајры шәхсләрин шүур вә davранышындакы сосиализмә јад идеолокија вә психолокијанын, һабелә әхлаг гајдаларынын зијанлы галыгларынын ләғви мәсәләси хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Сов.ИКП вә Совет дөвләти сосиалист Г.-унун мөһкәмләндирилмәсини үмумдөвләт, үмумпартија мәсәләси һесаб етмәклә онун тәкмилләшдирилмәси үчүн мүвафиг рәһбәр көстәришләр верир вә әмәли тәдбирләр һәјата кечирир. Бураја инандырма, профилактика, һүгуг позғунлуғуна јол верәнләрә гаршы ичтимаи тә'сир, дөвләт мәчбуријјәти тәдбирләри дахилдир.

Әд.: Блинов В. М., Законность и правопорядок в Советском государстве, М., 1976; Жилинский С. Э., Роль КПСС в укреплении законности на современном этапе, М., 1977.

ГАНҺАЈХЫРМА—өскүрәк заманы ганлы бәлғәм ифраз олунмасы. Г. заманы хәстәнин бәлғәми пас, јахуд ган рәнкиндә олур. Г. вәрәм, шиш, абсес, ағчијәр инфаркты вә с. хәстәликләрдә тәсадүф едилир. Сәбәби: дамарларын јыртылмасы, ағчијәрдә ган дурғунлуғу вә с. Илк јардым: хәстәни јарымотураг вәзијјәтдә узандырмаг, синәсинә буз долдурулмуш говуг гојмаг, данышдырмамаг. Мүаличәси: әсас сәбәби арадан галдырмаг, ганкәсән дәрманлар вермәк.

ГАНЧЖОУ, Гансјан — Чинин Сзјанси әјаләтиндә шәһәр. Гантсзјан чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Әһ. тәгр. 2,5 млн. (1971). Тохучулуг, бојаг, ағач е'малы сәнајеси вар. Г р-нунда волфрам чыхарылыр.

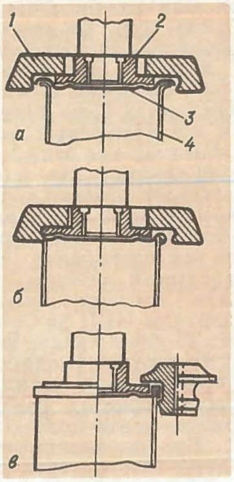
ГАОБАОХУ, Гаојуху — Чинин ш.-индә көл. Сзјанси вә Анхој әјаләтләриндә, Хуајхе чајы системиндәдир. Саһ. тәгр. 1200 *км*². Макс. дәринлији 5 *м*. Бөјүк Чин каналы васитәсилә Јантсзы чајына бирләшдирилмишдир. Сувармада истифадә олунур. Балыг овланыр. Кәмичилијә јарарлыдыр.

ГАОСЈУН—Чиндә, Тајван әјаләтиндә шәһәр. Тајван а.-нда мүһүм порт (јүк

дөвријјәси 10 млн. *т*-дан чохдур). Әһ. 720 мин (1968). Кәмигајырма, метал е'малы, селлүлоз-кағыз, кимја, алүминиум, нефт е'малы, тохучулуг, јејинти сәнајеси вар.

ГАОШАНЛАР (Чин дилиндә—дағлылар)—Чинин Тајван вә Хунтоујуј а-рында јашајан тајфаларын үмуми ады. 280 мин нәфәрдир (1975). Г.-ын дили Индонезија дилләринә аиддир. Г. ибтидаи дини е'тигадларыны вә ајинләрини сахламышлар. Бә'зи тәдгигатчылар Г.-ы Ҹәнуб-Шәрги Чинин гәдим индонезијалы әһалисинин бирбаша нәсилләри һесаб едирләр. Мүасир Г.-ын әсас мәшғулијјәтләри әкинчилик, овчулуг вә балыгчылыгдыр.

ГАПАГБАҒЛАЈАН МАШЫН — консерв банкасынын (шүшә вә ја тәнәкәдән) гапағыны бағлајан машын. Г.м. тәнәкә көвдәјә гапағы икигат кип тикишлә бирләшдирир, шүшә банкалары исә резин һалгалы тәнәкә гапагла кип бағлајыр. Г.м.-ын әсас һиссәси

Гапагбағлајан дијирчәкләрин јерләшдирилмәси: *а*-банка (*4*) вә гапағын (*3*) сыхылдығы јухары патрона (*2*) нисбәтән үфүги фырланан вә һәрәкәт едән дијирчәк (*1*) гапаг тикишини формаја салыр; *б*-дијирчәк беш тәнәкә гатындан (үчү гапагдан, икиси банкадан) ибарәт тикиши тамамлајыр; *в*-дијирчәк бешгат тәнәкәни вә кипләшдиричи паста тәбәгәсини мөһкәм сыхыр.

гапагбағлама механизмидир. Бу механизм гапагбағлајан дијирчәји банка тәрпәнмәз олдугда онун әтрафында фырладыр, банка истигамәтиндә радиал һәрәкәт етдирир вә әввәлки вәзијјәтә гајтарыр. Сәнаједә вакуумлу, јахуд вакуумсуз, бир вә чохшпинделли, јарымавтомат вә автомат Г.м.-лардан истифадә едилир. Мүасир Г.м.-ла дәгигәдә 300—500 тәнәкә банка, 80—200 шүшә банка бағланыр.

ГАПАЛЫ ВӘ АЧЫГ ЧОХЛУГЛАР —чохлугларын мүһүм синфи. Бүтүн лимит нөгтәләри өзүнә дахил олан чохлуға гапалы, тамамлајычысынын (бах *Чохлуглар нәзәријјәси*) һеч бир лимит нөгтәсини өз дахилинә алмајан чохлуға исә ачыг чохлуг дејилир. Сегмент гапалы, интервал исә ачыг чохлугдур (бах *Интервал вә сегмент*). Ачыг чохлуг јалныз дахили нөгтәләрдән, јә'ни һәмин чохлуға мүәјјән әтрафы илә дахил олан нөгтәләрдән ибарәтдир. Тәчрид (изолә) едилмиш нөгтәси олмајан гапалы чохлуг мүкәммәл чохлуг, рабитәли ачыг чохлуг исә област адланыр.

Әд.: Һүсејнов Ә. И., Чохлуглар вә функсијалар нәзәријјәсинин әсаслары, һ. 1, Б., 1957; Колмогоров А. Н. и Фомин С. В., Элементы теории функций и функционального анализа, М., 1976.

ГАПАЛЫ ЕЛЕКТРИК ШӘБӘКӘСИ— бах *Електрик шәбәкәси*.

ГАПАЛЫ ЗӘДӘЛӘР—механики тә'сир нәтичәсиндә төрәјәрәк, дәри өртүјү вә селикли гишаларын тамлығына хәләл кәтирмәдән, орган вә тохумаларын функсијасы вә ја бүтөвлүјүнү позан зәдәләр. Гапалы олдуғу үчүн харичдән инфексија кечә билмир. Башда, бојунда, дөш гәфәсиндә, гол вә гычда әмәлә кәлә биләр.

ГАПАЛЫ ИДАРӘЕТМӘ СИСТЕМИ — —бах *Идарәетмә системләри*.

ГАПАЛЫ ИСТИСМАР (нефтчыхармада)—гујудан чыхан нефт вә газын там һерметик бору кәмәрләри илә истеһлакчыја чатдырылмасы үсулу. Илк дәфә Г.и. схемини рус алими М. М. Тихвински ишләјиб һазырламышдыр (1914). О, компрессор үсулу илә нефтчыхармада ишләк амил кими һава әвәзинә газдан истифадәни тәклиф етмишдир. ССРИ-дә 1950 илдән сонра бүтүн нефт мә'дәнләри һерметикләшмә схеми үзрә тикилир. Нисбәтән кениш јајылмыш Г.и. схеминдә гују мәһсулу (нефт вә газ) 0,5—0,1 *Мн/м²* тәзјиглә ајры-ајры бору кәмәрләри илә өлчмә гурғусуна ахыдылыр. Сонра нефт-газ гарышығы үмуми коллекторла мә'дәнин јығма мәнтәгәсинә кедир вә газ нефтдән сепараторларда ајрылыр. Даһа сонра нефт сусузлашдырма гурғусуна, газ исә газ е'малы з-дуна, јахуд бензини вә мајеләшмиш газы ајыран гурғуја көндәрилир. «Гуру» газ е'мал едиләрәк газ кәмәринә верилир. Нефтдән ајрылан су тәмизләнир вә насосла лајлара вурулур. Г.и. нефт мәһсулларынын бухарланма иткисини вә јанғын тәһлүкәсини азалдыр, нефтлә бирликдә чыхан газы јығмаға имкан верир.

Әд.: Газиев Г. Н. и Корганов И. И., Эксплуатация нефтяных месторождений, ч. 1—2, Б., 1950—55; Муравьев В. М., Справочник мастера по добыче нефти, 3 изд., М., 1975.

ГАПАЛЫ ТЕЛЕВИЗИЈА СИСТЕМИ—веричи камералары јерли рабитә хәтләри илә (кабеллә) гәбуледичи гурғулара бирләшдирилмиш телевизија системи. Г.т.с. күтләви верилиш үчүн нәзәрдә тутулмур; сәнаје, нәгл., тибб, суалты тәдгигатлар, тә'лим вә с. саһәләрдә истифадә олунур. Г.т.с.-нин тәсвиринин ачылыш үсулу вә ачылышларын синхронлашдырылмасы, сәтирләр сајы, кадр тезлији вә б. параметрләри онун һансы мәгсәдлә тәтбиг олунмасындан асылыдыр вә телевизија верилишләри стандарты илә бағлы олмаја биләр. Г.т.с.-ндә веричи камера олдугча садәләшдирилмишдир вә анчаг веричи борудан (ишыгланма дәрәчәси кичик олдугда *суперортикон*, бөјүк олдугда—*видикон*) вә видеосигнал күчләндиричисиндән ибарәтдир. Камера мәсафәдән идарә едилир вә ја автоматик режимдә ишләјир. Г.т.с. үчүн мүхтәлиф апаратлар бурахылыр. Ән садә апарат бирканаллы Г.т.с. үчүндүр. Бу, бир-бириндән 150—200 *м* мәсафәдә ишләјә билән веричи камера вә гәбуледичи гурғудан ибарәтдир. Даһа мүрәккәб чохканаллы Г.т.с.-ндә исә гәбуледичи гурғу веричи камерадан 1—2 *км* узаглашдырыла билир.

Әд.: Полоник В. С., Прикладное телевидение, М.—Л., 1962; Телевидение, под ред. П. В. Шмакова, 3 изд., М., 1970; Кондратьев А. Г., Дукин М. И., Техника промышленного телевидения, Л., 1970; Шумихин Ю. А., Телевидение в науке и технике, М., 1970; Костыков Ю. В., Крыжановский В. Д., Телевидение, М., 1972.

ГАПЫ ВЕНАСЫ—гарын бошлуғунун бөјүк веналарындан бири. Мә'дә, мә'дәалты вәзи, бағырсаглар вә далагдан веноз ганы гарачијәрә апарыр (бах *Веналар*).

ГАПЫ ГАН ДӨВРАНЫ СИСТЕМЛӘРИ—ганын капиллјарлар васитәсилә артерија илә вена арасында (ади ган дөвранында олдуғу кими) дејил, ики вена арасында дөвретмә системи. Гарачијәр вә бөјрәк Г.г.д.с. вар. Бүтүн онурғалылара вә кәлләсизләрә (нештәрчә) хас олан гарачијәр Г.г.д.с. бағырсаг диварындан сорулмуш гида маддәләри илә зәнкин ганы гарачијәрә кәтирән венадан башлајыр. Һәмин вена гарачијәрдә шахәләнәрәк капиллјар системи әмәлә кәтирир вә јенидән апарычы венада бирләшир; бу, гарачијәрдә гида маддәләринин (гликокен вә с.) топланмасыны, һәзм просесиндә әмәлә кәлән зәһәрли маддәләрин зәрәрсизләшмәсини тә'мин едир. Онурғалыларын (дәјирмиағызлылар вә мәмәлиләрдән башга) һамысында бөјрәк Г.г.д.с. вар. Бу систем һејванын әсас һәрәкәт органларындан (балыгларда гујругдан, гуруда јашајан һејванларда арха әтрафлардан) кәлән веноз ганын бөјрәкләрдәки капиллјар сүзкәчдән кечмәсини тә'мин едир; мүбадилә просесинин зәрәрли мәһсуллары бөјрәкләрдә галыр.

ГАПЫЧАЈ—Азәрб.ССР Гах р-нунда чај. Ганых чајынын сол голу. Уз. 36 *км*, һөвзәсинин саһ. 227 *км²*. Баш Гафгаз силсиләсиндә Гумбашы д.-ндан (1080 *м* һүнд.-дән) башланыр. Јағыш вә јералты суларла гидаланыр. Сувармада истифадә олунур.

ГАПЫЧАЈ—Азәрб.ССР Гах р-нунун Күллүк советлијиндә гәсәбә. Р-н мәркәзиндән 14 *км* шм.-г.-дә, Гапычајын (Ганых чајынын сол голу) мәнбә һиссәсиндә, Баш Гафгаз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 174 (1977). Механикләшдирилмиш кәрпич-кирәмит з-ду, ибтидаи мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ГАПЫЧЫЛЫГ—орта әсрләрдә Азәрб.-да вә гоншу өлкәләрдә шәһәр дарвазаларыны горујан мә'мурларын хејринә алынан верки. Азәрб.-да бу мә'мурлар гапычыбашы адланырды. Г. Ағгојунлулар дөврүндә кениш јајылмышды. Шәһәрә кәтирилән памбыг, соған, дүјү, көмүр вә с. малларын һәр јүкүндән 1/3 ахча Г. алынырды. Г.-ын мигдары Узун Һәсәнин «Гануннамә»синдә мүәјјән олунмушду. Һәм пул, һәм дә мәһсул илә (мәс., һәр одун јүкүндән ики ахча, һәр гарпыз јүкүндән бир гарпыз) алынырды. Г. әһалини сојмаг васитәләриндән бири иди.

Әд.: Онуллаһи С. М., XV әср Азәрбајчанда бә'зи веркиләрин мигдары вә өлчүсү һаггында, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри, 1967, № 1.

ГАПЫЧЫГ—Азәрб.ССР (Нах.МССР, Ордубад р-ну) илә Ерм. ССР (Гачаран р-ну) сәрһәдиндә дағ. Зәнкәзур силсиләсиндә ән јүксәк зирвә. Һүнд. 3904 *м*. Охчу вә Килан чајларынын суајырычысындадыр. Еосенин вулканокен-чөкмә сүхурларындан тәшкил олунмушдур. Јамачларында гәдим бузлаг релјефи формалары (трог, кар, морен), зирвәсиндә даими гар вар.

ГАПЫЧЫГ ӘНДӘЛИСИТ ЈАТАҒЫ—Нах.МССР Ордубад р-нунда, Чулфа д.ј. ст.-нын 70 *км*-лијиндәдир. Јатағын кеолоҝи гурулушунда Еосен јашлы

вулканокен сүхурлар вә туфлар иштирак едир. Контакт-метасоматик просесләр нәтиҹәсиндә вулканокен сүхурлар бујнуз дашына (роговик) вә төрәмә кварситләрә чеврилмишләр. Бу сүхурларын тәркибиндә әндәлусит, рутил, мусковит, серисит, кварс вар. Әндәлуситин мигдары 10—60%-дир. Әндәлусит јүксәк ода вә туршуја давамлы, електрик кечирмәјән материаллар вә с. истеһсалында әсас хаммалдыр.

ГАПЛАН—бах *Бәбир.*

ГАПО́Н Кеорки Аполлонович (17.2.1870, индики Полтава вил.-нин Белјаки к.—10.4.1906, Петербург јахынлығында)—кешиш, фитнәкар, чар хәфијјәсинин акенти. 1902 илдән Москва хәфијјәсинин рәиси С. В. Зубатовла (бах *Зубатовчулуг*) әлагә сахламыш вә һөкумәтпәрәст фәһлә тәшкилаты јаратмышды (бах *Гапончулуг*). Г.-ун тәшәббүсү илә фәһләләрин адындан чара әрз-һал мәктубу тәртиб олунмуш, 1905 ил јанварын 9-да динҹ нүмајиш тәшкил едилмишди [бах *Доггуз јанвар (1905)*]. Нүмајиш күлләбарана тутулдугдан сонра Г. харичә гачмыш, есерләрлә јахынлашмышды. 1905 илин пајызында Русијаја гајытмыш вә хәфијјә она есерләрин дөјүш тәшкилатына сохулмағы тапшырмышды. Лакин Г. ифша едилмиш вә есер фәһләләр тәрәфиндән мүһакимә едилиб е'дам олунмушдур.

ГАПО́НОВ-ГРЕ́ХОВ Андреј Викторович (д.7.6.1926, Москва)—совет физики, ССРИ ЕА акад. (1968; м. үзвү 1964). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1967). 1955 илдән Горки университети нәздиндәки Елми-Тәдгигат Радиофизика Ин-тунда ишләјир. Әсас ишләри електродинамика, плазма физикасы, физики електроника вә с. саһәләрдәдир. Тсиклотрон шүаланмасыны нәзәри вә тәҹрүби тәдгиг етмишдир. Бу, тсиклотрон резонансы лазерләринин јарадылмасына имкан вермишдир.

Әсәри: Индуцированное излучение возбужденных классических осцилляторов и его использование в высокочастотной электронике, «Известия высших учебных заведений. Радиофизика», 1967, № 9—10 (башгалары илә бирҝә).

ГАПОНЧУЛУГ—20 әсрин әввәлләриндә чар һөкумәтинин сахта фәһлә тәшкилатлары јаратмаг, фәһләләр арасында монархист, шовинист вә дини хүлјалар јајмаг јолу илә онлары ингилаби мүбаризәдән узаглашдырмаг ҹәһдләриндән бири. Тәшәббүсчүсү К. А. *Гапон* иди. О, хәфијјә идарәсинин көмәји илә 1903 илдә «Санкт-Петербург шәһәри рус фабрик-завод фәһләләринин мәҹлиси» адлы һөкумәтпәрәст тәшкилат јаратмышды. Гапон тәшкилатын фәалијјәтинә мәдәни-маариф дону кејдирмәјә чалышыр, мүһазирәләр, сөһбәтләр кечирмәклә фәһләләрдә чара вә килсәјә сәдагәт руһу ашыламаға, онлары ингилабдан узаглашдырмаға сә'ј көстәрирди. Фәһләләрин сијаси шүурунун зәифлији, ингилаби мүбаризә тәҹрүбәсинин азлығы, һәмчинин Петербург меншевикләринин тәфригәчилији Г.-ун мүвәггәти мүвәффәгијјәтинә сәбәб олду; Петербургда тәшкилатын 10 миндән чох үзвүнү бирләшдирән 11 ше'бәси вар иди. Лакин гапончулар күтләләри әлә ала билмәдиләр. Јығынҹагларда даһа чох иггисади вә сијаси мәсәләләр мүзакирә олунурду. Бу исә фәһләләрин бирләшмәсинә, сијаси чәһәтдән ајылмасына көмәк едирди. 1905 ил јанварын 8-дә, Петербургда үмуми тә'тил башландыгда, чара әрз-һал мәктубу тәртиб едилди вә динҹ нүмајиш тәшкил олунду. Јанварын 9-да нүмајиш күлләбаран едилди [бах *Доггуз јанвар (1905)*]. Гапончу тәшкилат бағланды.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат ҹилди, һ. 1, сәһ. 89—90); ССРИ тарихи, ч. 2, Б., 1963; Корелин А. П., Крах идеологии «полицейского социализма» в царской России, в сб.: Исторические записки, т. 92, М., 1973.

ГАПРИНДАШВИ́ЛИ Нона Терентјевна (д.3.5.1941, Зугдиди) — совет шаһматчысы.

ССРИ әмәкдар идман устасы (1964), Бејнәлхалг уста (1961), илк гадын гроссмејстер (1976). 1966 илдән Сов.ИКП үзвү. Гадынлар арасында дүнја (1962, 1965, 1969, 1972, 1975) вә ССРИ (1964) чемпиону. Тбилиси Педагожи Харичи Дилләр Ин-туну битирмишдир. Дәфәләрлә бејнәлхалг турнирләрин галиби олмушдур. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ГАПУ́РОВ Мүһәммәднәзәр (д.15.2.1922, Түр.ССР, Чәрчо р-нунун Октјабрское к.)—совет дөвләт вә партија хадими.

1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Кәндли аиләсиндә доғулмушдур. 1954 илдә Чәрчо Дөвләт Педагожи Ин-туну битирмишдир (гијаби). 1941—43 илләрдә Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә иштирак етмишдир. 1944 илдән респ.-да рәһбәр партија вә комсомол ишиндә чалышмышдыр. Түркмәнистан КП Чәрчо вил. комитәсинин катиби (1957—59), биринчи катиби (1959—62), Түркмәнистан КП МК катиби (1962—63), Түр.ССР Назирләр Советинин сәдри (1963—69) олмушдур. 1969 илин декабрындан Түркмәнистан КП МК-нын биринчи катибидир. Партијанын 22—25-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, 23-чү гурултајда Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд, 24—25-чи гурултајларда үзв сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (6—9-чу чағырыш) депутатыдыр. 4 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГАР—булудлардан буз кристаллары һалында дүшән сүлб атмосфер јағынтысы. Формача чох мүхтәлифдир. Әсасән, алтыбучаглы лөвһәчик, јахуд алтыкүшәли улдузчуг формасында олур. Диаметри бир нечә *мм*-ә гәдәр дир. Ајры-ајры Г. дәнәләринин орта күтләси 0,0001—0,003 *г*, ири Г. дәнәләринки исә 0,2—0,5 *г*-а чатыр. Мүлајим вә јүксәк ен даирәләриндә Г. типик гыш јағынтысы олмагла гар өртүјү әмәлә кәтирир. Дүшән Г.-ын мигдары јағынтыөлчәнлә тә'јин едилир.

ГАР ӨРТҮЈҮ—гар јағмасы нәтиҹәсиндә Јер сәтһиндә (торпағын вә ја бузун үзәриндә) әмәлә кәлән гар гаты. Даими (чохиллик) Г.ө., мүвәггәти Г.ө. олан вә Г.ө. олмајан (тропик вә екваториал гуршаглар) саһәләр вар. Г.ө.-нүн сәтһи күнәш радиасијасыны күчлү экс етдирир вә һаваја сојудучу тә'сир көстәрир. Г.ө. истини пис кечирдијиндән, гышда торпағы донмагдан горујур. Әридикдә торпағын рүтубәти вә чајларын сују артыр; бу да к.т. үчүн мүһүм амил сајылыр. Г.ө.-нүн орта һүнд. ССРИ әразисиндәки дүзәнликләрдә 30—70 *см*, Камчаткада вә Сахалиндә 1 *м*-дән чох олур. Азәрб. ССР-дә Г.ө.-нүн һүнд. 5—90 *см*-дир.

ГАР СӘРҺӘДИ, Гар хәтти—Јер сәтһиндә (хүсусилә дағларда) ил боју әримәјән гарларын ашағы сәрһәди. Г.с. һәгиги (јахуд даими) вә мөвсүми (мүвәггәти) олур. Г.с.-нин јүксәклији јерин ҹоғрафи енлијиндән, јағынтынын мигдарындан, темп-р шәраитиндән вә орографик хүсусијјәтләриндән асылыдыр; тропик вә субтропик гуршагларда 7 *км*-дән (Тибет јајласында), екваторда 4,4 *км*-ә, Антарктикада дәниз сәвијјәсинә енир. Азәрб.ССР әразисиндә Бөјүк Гафгазын (Базардүзү, Шаһдағ вә с.) шм. јамачында һәгиги Г.с. тәгр. 3600—3700 *м*, ҹ. јамаҹында 3800—3900 *м* јүксәкликдәдир. Мөвсүми Г.с.-нин јүксәклији гышын сәрт вә нисбәтән мүлајим кечмәсиндән асылыдыр.

Әд.: Будагов Б. Ә., Азәрбајҹанын Бөјүк Гафгаз һиссәсинин мүасир вә гәдим бузлашмалары, Б., 1965; Тушинский Г. К., Ледники, снежники, лавины Советского Союза, М., 1963; Тронов М. В., Факторы оледенения и развития ледников, Томск, 1972.

ГАРА АЛДӘРӘ — Азәрб.-да (Нах. МССР) јерли техники үзүм сортларындан бири. Кеч јетишир. Һәр *һа*-дан 100—120 *с* мәһсул јығылыр. Тәнәји орта бојатан, киләсинин рәнки түнд гырмызы, бә'зән түнд мави олур. Векетасија дөврү Нахчыванда 208 күндүр. Ширәсиндә 18—21% шәкәр, 7—7,5 *г/л* туршу олур. Јејилир, шәраб истеһсалында вә мөвүҹ һазырланмасында истифадә едилир. Хәстәликләрә давамлыдыр. Азәрб.ССР-ин үзүм сортлары стандартына дахил едилмишдир.

Әд.: Ампелография Азербайджанской ССР, Б., 1973.

ГАРА АНИЛИ́Н — анилинин оксидләшмә мәһсулу олан гара боја маддәси. Адәтән, парчаја һопмуш анилинхлорид мәһлулунун 130°С-дә Бертоле дузу, хромпик (калиум-бихромат), үчвалентли дәмир дузлары илә каталитик оксидләшмәси нәтиҹәсиндә билаваситә парчанын лифләри үзәриндә әмәлә кәлир. Бә'зән һазыр лак бојасы шәклиндә истеһсал едилиб, чит парчалара нахыш басмаг үчүн ишләдилир. Г.а. илә, әсасән, памбыг парчалары, бә'зән дә ипәји бојајырлар. О, бүтүн харичи амилләрин тә'сиринә гаршы сон дәрәҹә давамлы олмасы илә фәргләнир.

ГАРА БАРЫТ—бах *Барыт.*

ГАРА ДӘНИЗ (илк ады Евксин Понту, јун. Póntos éuxenos—гонагпәрвәр дәниз)—Атлантик океанынын ССРИ, Румынија, Болгарыстан вә Түркијә саһилләриндә аралыг дәнизи. Авропа илә Асија арасындадыр. Шм.-да Керч боғазы васитәсилә Азов дәнизи, ҹ.-г.-дә Босфор боғазы васитәсилә Мәрмәрә дәнизи вә Аралыг дәнизи илә

бирләшир. Саһ. 420,3 мин *км*², уз. 1148 *км*, ени 615 *км*-дир. Орта дәринлији 1000—2000 *м*, макс. дәринлији 2211 *м*. Саһилләри аз киринтили-чыхынтылы вә әсасән дағлыгдыр. Јалныз г. вә шм.-г. саһили лиман типлидир. Ири көрфәзләри: шм.-г. вә г. саһилләриндә Каркинит, Каламит, Днепр-Буг, Днестр вә с., ч. саһилләриндә Синоп вә Самсун. Крым ј-а Г.д.-ин шм. һиссәсиндәдир. Бөјүк адалары: Березан вә Змеины. Г.д. Палеокенин сонунда әмәлә кәлмәјә башламыш, Неокен вә Антропокендә формалашмышдыр. Ашағы Плиосенин ахырларында Гафгаз д-рынын галхмасы илә әлагәдар Хәзәр дәнизиндән ајрылмышдыр. Диб релјефи дик јамачлы чухурдан (дәринлији 2000 *м*-дән чох), шм.-г.-дә материк дајазлығындан (дәринлији 120 *м*-дәк) ибарәтдир. Г.д.-ә Дунај, Днепр, Днестр, Ҹәнуби Буг, Риони, Чорох, Гызыл Ирмаг вә с. чајлар төкүлүр. Иглими демәк олар ки, континенталдыр вә Атлантик океанынын тә'сири алтындадыр. Гышда шм.-ш. вә шм. күләкләри илә әлагәдар тез-тез фыртыналар олур. Һаванын орта темп-ру јанварда шм.-г.-дә —2,6-дан —3°С-јә гәдәр, ч.-ш.-дә 6—6,7°С-дир. Шм.-да темп-р бә'зән —25, —30°С-јә, ч.-да —5, —10°С-јә чатыр. Јајда Г.д. Азор антисиклонунун тә'сиринә мә'руз галыр вә бунунла әлагәдар һава исти вә ајдын олур. Орта темп-р ијулда шм.-г.-дә 22,5 —22,8°С, ч. вә ч.-ш.-дә 23,8—24,3°С-дир; бә'зән 35—37°С-јә чатыр. Иллик јағынты г. вә шм.-г.-дә 300—500 *мм*-дән ш. вә ч.-ш.-дә 1500—2500 *мм*-ә гәдәр дәјишир. Сәтһ сујунун темп-ру гышда ачыг дәниздә 7°С, шм.-г.-дә —1°С, ч.-ш.-дә 9—11°С олур; бә'зән дәнизин шм. һиссәси донур. Јајда темп-р 25°С-јә, дајаз һиссәләрдә исә 28—30°С-јә чатыр. Дузлулуг сәтһдә 17—18‰ (чајларын мәнсәб һиссәләриндә 9—3‰-ә гәдәр азалыр), 150—200 *м*-дән артыг дәринликдә 21‰-дир. Сәтһ ахынлары саат әгрәбинин әкс истигамәтиндәдир; сүр'әти 1 *км/саата* гәдәрдир. 100—150 *м*-дән дәринликдә оксикен јох дәрәҹәсиндәдир. 200 *м*-дән артыг дәринликдә сујун тәркибиндә чохлу күкүрд вар. Ҹанлы организм, әсасән, үст гатларда инкишаф етмишдир. Г.д.-дә ағбалыг, нәрә балығы, кефал, узунбурун, сијәнәк, хәмсә, скумбрија вә с., чохлу делфин вар. Г.д.-ин нәгл. әһәмијјәти бөјүкдүр. ССРИ-нин идхал үзрә бүтүн дашымаларынын тәгр. $^1/_4$-и, ихраҹ үзрә исә $^1/_2$-и Г.д. иләдир. Г.д. Волга-Дон каналы васитәсилә Волга чајы вә Хәзәрлә бирләшир. Тахыл, көмүр, нефт, дуз, филиз вә с. дашыныр. Әсас портлары: Одесса, Севастопол, Николајев, Керч, Новороссијск, Туапсе, Поти, Батуми (ССРИ), Констанса (Румынија), Бургас, Варна (Болгарыстан), Трабзон, Самсун (Түркијә) вә с. ССРИ саһилләриндә чохлу курорт (Јевпаторија, Јалта, Сочи, Гагра, Сухуми вә с.) вар. Бејнәлхалг һүгуг статусу үчүн бах *Боғазлар мәсәләси*.

Әд.: Зенкевич Л. А., Моря СССР и их фауна, М., 1948; Гончаров В. П. и др., Рельеф дна и глубинные строения Черноморской впадины, М., 1972; Кузьминская Г. Г., Черное море, Краснодар, 1972; Скопинцев Б. А., Формирование современного химического состава вод Черного моря, Л., 1975; Современные геологические процессы на Черноморском побережье СССР, под ред. А. И. Шеко, М., 1976.

ГАРА ДӘНИЗ ДОНАНМАСЫ — ССРИ Һәрби Дәниз Донанмасынын тәркиб һиссәси. Г.д.д.-нын әсасы Крымын Русијаја бирләшдирилдији вә сонралар донанманын әсас базасы олмуш Севастополун салындығы 1783 илдә гојулмушдур. Азов дәнизиндә вә Херсонда һәрби кәмиләрин иншасы 1783 илдән онларын Севастопола кәтирилмәси Г.д.д.-нын јаранмасына сәбәб олмушду. Г.д.д. 18 әсрин сону—19 әсрдә бүтүн Русија—Түркијә мүһарибәләриндә иштирак етмишдир. Ф. Ф. Ушаковун командanлыг етдији Г.д.д.-нын көмәји илә Иони а.-ры Франса агалығындан азад олунмуш, Корфу а. һүҹумла алынмышды. Крым мүһарибәсиндә (1853—56) Корнилов, Нахимов вә Истоминин рәһбәрлији илә Г.д.д. дәнизчиләри Севастополун мүдафиәсиндә мүһүм рол ојнамышлар. *Парис сулһ мугавиләсинин (1856)* шәртләринә көрә Русија Гара дәниздә донанма сахламаг һүгугундан мәһрум едилмишди. Г.д.д.-нын јенидән күчләндирилмәси 19 әсрин 80-ҹи илләриндән Биринҹи дүнја мүһарибәсинә гәдәр давам етди. Г.д.д.-нын дәнизчиләринин әксәријјәти Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны алгышлады вә Совет һөкумәтини тамамилә мүдафиә етдијини билдирди. 1917 ил декабрын 17-дә Севастополда, 1918 илин јанварында Гара дәнизин дикәр лиманларында Совет һакимијјәти галиб кәлди. Вәтәндаш мүһарибәсиндә Г.д.д. кәмиләринин бир һиссәси алманларын әлинә кечә биләрди; буна јол вермәмәк үчүн Совет һөкумәтинин әмри илә Новороссијск јахынлығында 1 хәтт кәмиси вә 9 есминес батырылды (1918, ијун). Һәрби мүдахилә вә вәтәндаш мүһарибәси Г.д.д.-на бөјүк зијан вурду. Г.д.д. кәмиләринин бөјүк һиссәсини (130-дан чох кәми) Вранкел Бизертаја апарды. Г.д.д. јенидән јарадылмаға башланды. 1921—28 илләрдә донанмада кәмиләрин сајы чох аз иди. 1929 илдән Г.д.д.-нын јени кәмиләрлә тәчһиз олунмасына башланды. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Г.д.д.-нын Одесса вә Севастополун мүдафиәсиндә, Гафгаз уғрунда вурушмаларда, Крымын вә Гара дәниз саһилләринин, Болгарыстан вә Румынијанын азад едилмәсиндә бөјүк ролу олмушдур. Мүһарибә илләриндә Г.д.д. һеј'әтиндән 227 нәфәрә (о ҹүмләдән Гафур Мәммәдов вә Әли Мәммәдов) Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы дөврдә Г.д.д.-нын дөјүш гүдрәти илдән-илә артыр. Донанма јени кәмиләрлә—ракет крејсерләри, ири мүдафиә кәмиләри вә с. илә тәчһиз едилир. Мүһарибәдәки дөјүш хидмәтләринә, күтләви гәһрәманлыг вә икидлијә көрә Г.д.д. ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1965 ил 7 мај фәрманы илә Гырмызы Бајраг ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Вьюненко Н. П., Черноморский флот в Великой Отечественной войне. М., 1957; Кирин И. Д., Черноморский флот в битве за Кавказ, М., 1958; Черноморский флот, М., 1967; Крылов Н. И., Огненный бастион, М., 1973.

ГАРА ДӘНИЗЈАНЫ ОВАЛЫГ— УССР-ин ч.-унда, Азов дәнизи вә Гара дәниз саһилиндә азмејлли һамар дүзәнлик. Дунај вә Калмиус чајларынын делталары арасындадыр. Һүнд. 0—150 *м*-дир. Лөсс вә лөссәбәнзәр чөкүнтүләрлә өртүлмүш Палеокен—Неокен системинин дәниз чөкүнтүләриндән (әһәнкдашы, гум, кил) тәшкил олунмушдур. Днепр, Ҹәнуби Буг вә Днестр чајларынын дәрәләри илә парчаланмышдыр. Саһил золағы, әсасән, учурумлудур. Чохлу лиман (Днепр, Буг, Днестр вә с.) вә гумлу дилләр вар. Гара вә түнд шабалыды торпаглары олан чөл ландшафты үстүнлүк тәшкил едир. Г.д.о. УССР-ин мүһүм к.т. рајонудур (буғда, гарғыдалы, күнәбахан вә с. әкилир).

ГАРА ИСТИОТ (Piper nigrum)—истиот фәсиләсиндән чохиллик битки. Көвдәси јарымодунҹаглашмыш (уз. 10—12 *м*) назик вә еластик јарпаглары садә, јумуртавары вә нөвбәлидир. Бозумтул-сары вә ја ағ хырда чичәкләри сејрәк чичәк групунда јерләшир. Биртохумлу јумру чәјирдәк мејвәләри (диаметри 3—5 *мм*) гырмызы, гурудулмушу исә гара олур. Вәтәни Һиндистандыр. Ҹәнуб-Шәрги Асијанын, Шәрги Африканын вә Американын тропик р-нларында, ССРИ-дә исә истиханаларда беҹәрилир. Беҹәрилән Г.и. биревли, јабаны һалда битәнләр исә икиевлидир. Тохумла вә векетатив јолла чохалыр. Мејвәси 5—10 аја јетишир. Бир биткидән 0,6—1,5 *кг* мәһсул јығылыр. Јејинти сәнајеси вә кулинаријада әдвијјат кими ишләдилир; түндлүјү вә әтри тәркибиндәки ефир јағы вә алкалоидләрин (пиперин вә хависин) мигдарындан асылыдыр.

ГАРА ЈАЗ—Азәрб. халг тәгвиминдә јаз фәслинин әввәли. Јазын илк күнүндән апрелин орталарынадәк давам едир. Һәмин мүддәтдә һавалар тез-тез дәјишдијиндән вә бә'зән сәрт кечдијиндән бу дөвр Г.ј. адланыр.

ГАРА ЈЕЛ—илин исти дөврүндә битkисиз јер сәтһи үзәриндән әсән вә өзү илә чохлу мигдарда тоз галдыран күчлү күләк. ССРИ-нин Авропа һиссәсинин чөл зонасынын ч. р-нлары үчүн сәчијјәви олмагла надир һалларда мүшаһидә едилир. Бә'зән Г.ј. һаваја чохлу тоз галдырдығы үчүн һава чох гаралыр. Г.ј. әсдикдә јазлыг әкин саһәләринин биткисиз һиссәсиндә (торпағын үст гатында) соврулма кедир; әкин саһәләрини гум басыр вә кәтирмәләрин галынлығы 10—15 *см*-ә чатыр. Г.ј. бә'зән торпағы 20—25 *см* дәринлијә гәдәр совурур. Г.ј. надир һалларда Азәрб.ССР-ин бир сыра р-нларында да мүшаһидә едилир, лакин чох интенсив олмур. Г.ј. Абшерон р-нунда шм.-г. вә шм.-шм.-г., Мәркәзи чөл зонасынын г. р-нларында исә г. вә шм.-г. күләкләри илә мүшајиәт олунур. Г.ј.-ин зәрәрли тә'сиринин гаршысынын алынмасында ерозијаја гаршы агротехники тәдбирләр вә тарлагорујуҹу мешә золагларынын салынмасы мүһүм рол ојнајыр. Агротехники вә мешә-мелиорасија ишләринин бирликдә тәтбиги исә даһа сәмәрәли нәтиҹә верир.

ГАРА ЈУЛУГ ОСМАН, Гара Осман (?—1434/35)—Ағгојунлу тајфа иттифагынын башчысы (1394—1434/35). Бајандур тајфасындан (бах *Бајандурлар*) иди. Феодал чәкишмәләриндән истифадә едән Г. Ј. О. Ағгојунлу тајфа иттифагыны мөһкәмләндирмиш вә Дијарбәкри өзүнә пајтахт сечмишди. Г.Ј.О. өз адына пул да кәсдирирди. Харичи сијасәтдә Османлылара вә Гарагојунлу дөвләтинә гаршы чыхырды. 1399 илдә Османлыларла мүһарибә

апаран Тејмурун тәрәфинә кечмиш вә силаһлы дәстәләри илә она көмәк етмишди. Османлылара гаршы мүвәффәгијјәтлә мүбаризә апаран Г.Ј.О. *Гарагојунлуларла* дөјүшдә өлдүрүлмүшдүр.

Әд.: Ибраһимов Ч., Гарагојунлу дөвләти, Б., 1948: јенә онун, Азәрбајчанын XV әср тарихинә даир очеркләр, Б., 1958.

ГАРА ЈУСИФ (тәгр. 1355—17.11. 1420)—*Гарагојунлу дөвләтинин* илк һөкмдары [1410—20], *Гара Мәһәммәдин* оғлу. Баһарлы тајфасындандыр (бах *Баһарлылар*). Тејмурла вурушмаларда фәргләнмишди. Сонралар Тејмура гаршы иттифаг јаратмаг мәгсәди илә мүттәфиги Чәлаири һөкмдары султан Әһмәдлә [1382—1410] Түркијәјә, сонра исә Мисирә кетмәјә мәчбур олду. Лакин Мисир һакиминин әмри илә һәбс едилдиләр. Тејмурун өлүмүндән (1405) сонра һәбсдән азад олунараг Азәрб.-а гајыдан Г. Ј. 1406 илдә Нахчыван јахынлығындакы дөјүшдә (Араз саһилиндә) Тејмури Әбу Бәкрә галиб кәлди. 1408 илдә Тејмури Мираншаһла Тәбриз әтрафындакы вурушма да Г.Ј.-ин гәләбәси илә гуртарды; Мираншаһ өлдүрүлдү. Султан Әһмәдлә разылыға әсасән Г.Ј. Тәбризи, султан Әһмәд исә Бағдады идарә етмәли иди. Лакин султан Әһмәд Азәрб.-а да јијәләнмәјә чалышырды. 1410 илдә Г.Ј.-лә Тәбриз јахынлығындакы вурушмада султан Әһмәд өлдүрүлдү. Чәлаириләрин һакимијјәтинә сон гојулду. Гарагојунлу дөвләти јарадылды. Г.Ј. оғлу Пирбудағы султан е'лан етсә дә әслиндә дөвләти өзү идарә едирди. Г.Ј.-ин һакимијјәтдә мөһкәмләнмәси Ширванын мүстәгиллији үчүн тәһлүкә төрәдирди. 1412 илдә Г.Ј.-лә Ширваншаһ I Ибраһим арасында Күр чајы саһилиндәки вурушмада Ширваншаһ мәғлуб олду. I Ибраһим Г.Ј.-ә табе олмаг шәрти илә һакимијјәтдә галды. Г.Ј. Тејмурун оғлу Шаһруха гаршы һәрби јүрүш әрәфәсиндә Учан ш. јахынлығында вәфат етмишдир.

Әд.: Ибраһимов Ч., Гарагојунлу дөвләти, Б., 1948; јенә онун, Азәрбајчанын XV әср тарихинә даир очеркләр, Б., 1958; Петрушевский И. П., Государства Азербайджана в XV веке, Изв. АзФАН СССР, 1944, № 2—3; Ализаде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Faruk Sümer, Kara Koyunlular (Başlangiatan Cihan-şah'a kadar), cilt I, Ankara, 1967.

ГАРА КОТАН—гәдим шум аләти. Загафгазијада, о чүмләдән Азәрб.-да 8—9 әсрләрдә мејдана чыхмышдыр. Бејләганда 12 әсрин сону—13 әсрин әввәлләринә аид мәдәни тәбәгәдән Г.к.-ын каваһыны тапылмышдыр (уз. 41 *см*, ағзынын ени тәгр. 24 *см*). Халг арасында ағач котан, әјрибазы котаны, кәл котаны, ата-баба котаны кими дә мә'лум олмушдур. Г.к., әсасән, 3 һиссәдән ибарәт иди. Онун әсасы олан 1-чи һиссә бинә, дараг, тахта, каваһын, гылынч вә әјрибазы бирләшдирир. 2-чи һиссәдә Г.к.-ын чархлары, оху, топлары вә гыры јерләшир. Шум alәтинин гошулмасы үчүн олан 3-чү һиссә чаталлар адланыр вә чатал, отурачаг тахталары вә бојундуруглардан ибарәтдир. Г.к. торпаг лајыны чевирмә хүсусијјәтинә малик иди. Торпағын гурулушундан вә јерли шəраитдән асылы олараг Г.к.-а 4, 6, 8, 10, бә'зи зоналарда исә 12 чүт өкүз, јахуд кәл гошулурду. Г.к.-ы ишләтмәк үчүн адәтән, 6—7 нәфәр адам лазым иди. Г.к.-дан әкинчиләр, әсасән, ел көмәклији јолу илә истифадә едирди. Азәрб.-да 20 әсрин 40-чы илләринәдәк тәсәррүфатда Г.к.-дан истифадә олунмушдур.

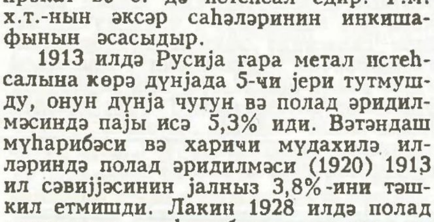
Әд.: Гулијев Ш., Рүстәмов Ј., Бүнјадов Т., Азәрбајчан гара котаны, Азәрб. ССР ЕА-нын «Мә'рузәләри», ч. 20, 1964, № 4; Джавадов Г., Некоторые литературные материалы о пахотных орудиях Азербайджана в XIX в., Азербайджанский этнографический сборник, в. 2, Б., 1965.

ГАРА МЕТАЛЛАР—дәмир вә онун әринтиләринин сәнаједә ишләдилән ады. Дәмирин карбонлу әринтиләриндән (*полад*, *чугун*) вә бир сыра ферроәринтиләрдән сәнаједә даһа чох истифадә олунур.

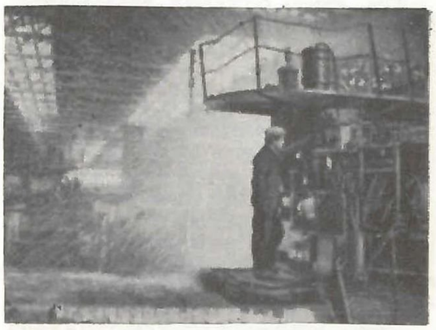
Әд.: Повышение эффективности производства черных металлов. Сб. статей, отв. ред. А. И. Иванов, Киев, 1976.

ГАРА МЕТАЛЛУ́РКИЈА—ағыр сәнаје саһәси; гаршылыглы әлагәдә олан саһәләр комплекси. Г.м.-ја бору, метал мә'мулаты истеһсалы, филиз хаммалынын чыхарылмасы, сафлашдырылмасы вә кәсәкләшдирилмәси, кокс-кимја, електроферроәринти вә одадавамлы материаллар истеһсалы, гејри-филиз хаммалынын чыхарылмасы вә гара металларын тәкрар е'малы дахилдир. Г.м. өз дахили еһтијачларыны өдәмәк үчүн чугун, полад, прокат вә с. дә истеһсал едир. Г.м. х.т.-нын әксәр саһәләринин инкишафынын әсасыдыр.

1913 илдә Русија гара метал истеһсалына көрә дүнјада 5-чи јери тутмушду, онун дүнја чугун вә полад әридилмәсиндә пајы исә 5,3% иди. Вәтәндаш мүһарибәси вә харичи мүдахилә илләриндә полад әридилмәси (1920) 1913 ил сәвијјәсинин јалныз 3,8%-ини тәшкил етмишди. Лакин 1928 илдә полад әридилмәси мүһарибәдән әввәлки сәвијјәјә чатдырылды. 1929—40 илләрдә көһнә металлуркија з-длары јенидән гурулмуш вә јениләри тикилмиш, шәргдә (Урал-Кузбас) көмүр-металлуркија базасы јарадылмышды. Совет металлуркијасынын нәһәнк мүәссисәләри—Магнитогорск вә Кузнетск металлуркија комбинатлары, Кривој-Рог, «Азовстал», Запорожје, Ново-Такил вә дикәр металлуркија з-длары ишә салынмышды. Алман-фашист ишғалы заманы бир сыра Г.м. мүәссисәсинин дағыдылмасы (хүсусән УССР-дә) нәтичәсиндә 1941—42 илләрдә метал әридилмәси хејли азалмышды. Бу мүәссисәләрдәки аваданлығын өлкәнин шәргинә көчүрүлмәси истеһсалын артымына сәбәб олду. 1948 илдә полад вә прокат, 1949 илдә исә чугун истеһсалы мүһарибәдән әввәлки сәвијјәјә чатдырылды. Јени бөјүк мүәссисәләр—*Рустави металлуркија заводу*, *Гараганда металлуркија комбинаты*, *Азәрбајчан бору-прокат заводу*, Череповетс вә Гәрби Сибир металлуркија з-длары, бир сыра филизсафлашдырма комбинатлары, бору, ферроәринти, метал мә'мулаты мүәссисәләри вә с. тикилиб истифадәјә верилди. ССРИ Г.м.-нын мүһүм мәһсул нөвләринин (полад, чугун, дәмир филизи, полад бору, одадавамлы материаллар) истеһсал һәчминә көрә дүнјада биринчи јери тутур. Онунчу бешилликдә метал мәһсулларынын сәмәрәли нөвләринин бурахылышы 1,5—2 дәфә чохалачаг, кејфијјәтли полад истеһсалы артачаг, 1980 илдә полад истеһсалы 100—170 млн. *т*-а, һазыр прокат истеһсалы 115—120 млн. *т*-а чатдырылачагдыр.

«Запорожстал». Домна сехи.

Азәрбајчан бору-прокат заводу. Бору-прокат сехи.

Азәрб.-да 19 әсрдә Кәдәбәј з-дунда 11,6 *т* чугун, 29,7 *т* дәмир, Галакәнд з-дунда исә 3,3 *т* дәмир мә'мулаты һазырланмасына (1888) бахмајараг, Г.м. әслиндә Совет һакимијјәти илләриндә јаранмышдыр. Мүһарибәдән әввәлки бешилликләрдә -л. Шмидт ад. Бакы машынгајырма з-дунда прокат вә поладтөкмә сехләри, дикәр машынгајырма з-дларында исә чугунтөкмә сехләри јарадылды. Мүһарибәдән сонра Азәрб. бору-прокат з-дунун ишә салынмасы Азәрб.ССР-дә Г. м.-нын инкишафына сәбәб олду. 1977 илдә Азәрб.ССР-дә полад истеһсалы 1940 илдәкинә нисбәтән 34 дәфә, гара метал прокаты 85 дәфә артмыш, 572,1 мин *т* полад бору истеһсал едилмишдир. Онунчу бешилликдә полад, гара метал прокаты истеһсалы, бору бурахан гурғуларын күчү даһа да артырылачаг, полад бору истеһсалы 580 мин *т*-а чатдырылачагдыр.

ССРИ-дә чугун, полад вә прокат истеһсалы (млн. *т*)

	1913	1928	1940	1950	1960	1970	1977
Чугун	4,2	3,3	14,9	19,2	46,8	85,9	107
Полад	4,3	4,3	18,3	27,3	65,3	116	147
Гара метал прокаты	3,6	3,4	13,1	20.9	51,0	92,5	118

Г.м. дикәр социалист өлкәләриндән ЧССР (1976 илдә 14,7 млн. *т* полад, 10,4 млн. *т* һазыр прокат), ПХР (8,3 млн. *т* чугун, 15,6 млн. *т* полад), АДР (2,53 млн. *т* чугун, 6,7 млн. *т* полад), РСР (10,7 млн. *т* полад) вә с.-дә, капиталист өлкәләриндән исә АБШ (1976 илдә 82 млн. *т* чугун, 116 млн. *т* полад), Јапонија (86,6 млн. *т* чугун, 107,4 млн. *т* полад), АФР (31,8 млн. *т* чугун, 41,7 млн. *т* полад), Франса (19,0 млн. *т* чугун, 23,2 млн. *т* полад), Б. Британија (13,8 млн. *т* чугун, 22.2 млн. *т* полад) вә с.-дә инкишаф етмишдир (бах һәмчинин *Металлуркија*).

Әд.: Струмилин С. Г., История черной металлургии СССР, т. 1, М., 1954; Черная металлургия капиталистических стран, М., 1958; Черная металлургия СССР, М., 1967; Казанец И. П., Черная металлургия в девятой пятилетке, М., 1972; «Мировая экономика и международные отношения», 1976, № 8, приложение.

ГАРА МӘҺӘММӘД (? — 1389) — Гарагојунлу тајфа иттифагынын башчысы (1380—89). Баһарлы тајфасындан (бах *Баһарлылар*) иди. Гарагојунлу тајфа иттифагыны мөһкәмләндирмәјә чалышан Г. М. Чәлаириләрлә гоһумлуг әлагәси јаратмышды. Торпагларыны кенишләндирмәк истәјән Г. М. 1387 илдә бир нечә дәфә Тејмурун гошунлары илә тоггушмуш вә онун сәркәрдәләрини мәғлуб етмишди. 1388 илдә Г. М. Тәбризи тутса да, Тејмуриләрә гаршы мүбаризәдә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады.

Әд.: Ибраһимов Ч., Гарагојунлу дөвләти, Б., 1948; јенә онун, Азәрбајчанын XV әср тарихинә даир очеркләр, Б., 1958; Faruk Sümer, Kara Koyunlular (Baslangictan Cihan-sah'a kadar), cilt 1, Ankara, 1967.

«ГАРА МӘЧӘЛЛӘЛӘР» (Black Codes)—1865—66 илләрдә АБШ-ын бир сыра чәнуб штатында верилән ганунлар. «Г.м.» зәнчиләрин вәтәндашлыг һүгугларыны мәһдудлашдырыр, онларын јығынчаглар кечирмәсини вә ағларла евләнмәсини гадаған едирди. Флорида вә Мериленд штатларында бу ганунлары позанлар 10 иләдәк һәбс чәзасына мәһкум олунурду. АБШ конститусијасына едилмиш дүзәлишләр (1866, 1868 вә 1870) АБШ вәтәндашларынын (һиндиләрдән башга) бәрабәрлијини е'лан етдисә дә, «Г.м.»-ин маддәләринин чоху бир сыра штатын конститусијасына, јахуд чинајәт ганунверичилијинә дахил едилди.

«ГАРА ӨЛҮМ»—Аврупа өлкәләриндә 1347—53 илләрдә баш вермиш таун хәстәлијинә дејилирди (24 млн. адам—һәмин дөврдә Аврупа әһалисинин тәгр. 1/4-и тәләф олмушду). «Г.ө.» 1361 вә 1369 илләрдә кәскин олмаса да, јенидән өзүнү көстәрмишди. «Г.ө.» Бөјүк Москва кнјазлығында вә Јахын Шәргдә дә јајылмышды.

ГАРА ПУЛ—Азәрб.-да мис сиккәләр үчүн ишләдилән ифадә. 16—18 әсрләрдә бөјүк мис сиккәләр (1/2 *шаһы*, 5 *газбеки* вә с.) ири Г.п., кичик мис сиккәләр исә (1 вә 2 газбеки, 1/4 шаһы) хырда Г.п. адланырды. Мис, јахуд бүрүнч сиккәләрә халг арасында инди дә бә'зән Г.п. дејилир.

ГАРА ЧУХУР (үмуми нисбилик нәзәријјәсиндә) — һәр һансы чисим күчлү сыхыларкән јаранан објект. Бу заман чазибә саһәси о гәдәр күчлү олур ки, ишығы, үмумијјәтлә шүаланманы вә ја һиссәчикләри бурахмыр. Чисим бүтүн истигамәтләрдә гравитасија радиусундан (r_g) кичик өлчүјәдәк сыхылдыгда Г.ч. јараныр. Гравитасија радиусу чисмин там күтләси (M) илә тә'јин олунур: $r_g=2GM/c^2$. Бурада G—гравитасија сабити, c исә ишығын вакуумда сүр'әтидир. Јер үчүн $r_g=1$ *см*; Күнәш үчүн $r_g=3$ *км*. Г.ч.-ун (һансы чисимдән јаранмасындан асылы олмајараг) харичи гравитасија саһәси күтлә, һәрәкәт мигдары моменти вә електрик јүкү илә тә'јин едилир. Г.ч.-ун әтрафында — күчлү гравитасија саһәсиндә фәзанын һәндәсәси гејри-Евклид һәндәсәсидир, заман исә белә чазибә саһәси олмајан јерә нисбәтән јавашыјыр. Г.ч. һәрәкәт мигдары моментинә маликдирсә, онун јахынлығындакы бүтүн чисимләр Г.ч. әтрафына фырланма һәрәкәтинә чәлб едилмиш олур. Маддә вә шүа Г.ч.-а анчаг дахил ола биләр, орадан исә чыха билмәз. Кәнар мүшаһидәчи Г.ч.-а дүшән маддәдә нә баш вердијини һеч вахт билмир. Мүасир фикирләрә көрә Г.ч. бөјүк күтләли улдузларын тәкамүлүнүн сонунда јараныр. Г.ч.-ун Каинатын кенишләнмәсинин илкин мәрһәләләриндә дә јаранмасы мүмкүндүр; белә һалда онларын күтләси кичик дә ола биләр. Каинатда Г.ч.-ун ахтарылмасы онлара дүшән газ маддәсинин күчлү гызмасы нәтичәсиндә јаранан рентген шүаланмасынын ашкар едилмәси илә бағлыдыр. Г.ч.-ун күчлү чазибә саһәсиндә вакуумдан зәррәчик-антизәррәчик чүтләринин јаранмасы кими квант просесләри баш верир. Бу просесләр нәтичәсиндә Г.ч.-ун күтләси јаваш-јаваш азалыр. Күтләси улдузларынкы гәдәр олан Г.ч. үчүн белә просес сон дәрәчә јаваш кедир.

Әд.: Зельдович Я. Б., Новиков М. Д., Релятивистская астрофизика, М., 1967; Пиблс П., Физическая космология, пер. с англ., М., 1975.

ГАРА ЧИСИМ — бах *Мүтләг гара чисим*.

«ГАРА ЧҮМӘ» (инк. Black Friday)—Б. Британијада «Үчләр иттифагы»нын (шахта, д.ј. вә нәгл. ишчиләринин һәмкарлар иттифагы бирлији) оппортунист лидерләринин д.ј. вә нәгл. фәһләләринин тә'тил етмиш шахтачыларла һәмрә'јлик чыхышыны поздуғу күн (1921 ил, 15 апрел). Зәһмәткешләрин әһвали-руһијјәсинин әлејһинә олараг иттифагын лидерләри биркә һәрәкатын башланмасына бир нечә саат галмыш ону кечирмәмәји гәрара алдылар. Гејри-мүтәшәккил һалда тә'тилә башламаға мәчбур олмуш шахтачылар мәғлубијјәтә уғрадылар. «Г.ч.»дән сонра буржуазија бүтүн саһәләрдә фәһләләрин һүгугларына гаршы кәскин һүчума башлады; 1918—21 илләр синфи мүбаризәси дөврүндә ону әлдә етдији бир чох наилијјәтдән мәһрум етди.

ГАРА ШАМ (Larix)—шам фәсиләсиндән ијнәјарпаглы ағач чинси. Һүнд. 30—35 *м*-ә чатыр. Ијнә јарпаглары гышда төкүлүр. Тохумлары хырда вә ганадчыглыдыр. Ганадчыглар тохумун күләк васитәсилә јајылмасына көмәк едир. Г.ш. ишыгсевән, тез бөјүјән, шахтајадавамлы биткидир. Аерасијасы јахшы олан торпагларда даһа күчлү инкишаф едир. Өмрү 500 (бә'зән 900) илә гәдәрдир. Америка, Аврупа вә Асијада 20-дән чох, ССРИ-дә (әсасән Сибирдә вә Узаг Шәргдә) 11 нөвү битир; бунлардан Сибир Г.ш.-ы (L. sibirica), Гмелин, јахуд Даурија Г.ш.-ы (L. gmelini) даһа чох јајылмышдыр. Мөһкәм вә еластик одунчағындан суалты гурғуларда, кәмигајырмада, мебел вә селлүлоз-кағыз истеһсалында истифадә едилир. Гурудулмуш көвдәсиндән скипидар вә канифол истеһсалы үчүн гијмәтли хаммал сајылан терпентин алыныр. Габығындан ашылајычы маддә кими истифадә едилир. Г.ш. декоратив битки кими бағ вә паркларда әкилир.

ГАРА ШАНЫ—Абшеронда халг селексијасы јолу илә алынмыш јүксәк кејфијјәтли јерли сүфрә үзүмү сорту. Тәнәји күчлү бој атыр, чичәји икичинсијјәтлидир. Векетасија дөврү (суварылан шәраитдә) 130 күндүр. Там јетишмиш киләси түнд-бәнөвшәји гара рәнкдәдир. Ширәсиндә 18—21% шәкәр, 4—6 *г/л* туршу олур. Һәр *һа*-дан 100 *с*-ә гәдәр мәһсул јығылыр. Августун ахыры—сентјабрын әввәлләриндә јетишир. Азәрб.ССР-ин үзүм сортлары стандартына дахилдир. Дәвәчи, Хачмаз, Гусар, Чәлилабад р-нларында да әкилир.

ГАРААҒАЧ—Азәрб.ССР Сабирабад р-нунун Минбашы советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 53 *км* ш.-дә, Күр чајынын сағ саһилиндә, Муған дүзүндәдир. Әһ. 1382 (1978); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, тибб мәнтәгәси вар.

ГАРААҒАЧЫ — Азәрб. ССР Мирбәшир р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 9 *км* ч.-ш.-дә, Бәрдә д.ј. ст.-ндан 27 *км*, Тәртәр чајынын сағ саһилиндән 6 *км* аралы, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 955 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГАРААЗАР, висцерал лејшманиоз, ушаг лејшманиозу—*лејшманиозун* бир формасы.

ГАРААЈАГ ХӘСТӘЛИЈИ — көбәләк вә бактеријаларын төрәтдији битки хәстәлији. Биткинин көк боғазыны, көвдәсинин әсасыны гаралдыр вә чүрүдүр. Кәләм, картоф, јеркөкү, түтүн, помидор вә с. биткиләр Г.х.-нә даһа чох тутулур.

Кәләмдә Г.х.-ни Rhizoctonia aderholdii, Olpidium brassicae, Pythium de baryanum вә с. көбәләкләр, бә'зән дә бактеријалар төрәдир. Баш кәләм вә күл кәләм шитилләрини, гурпу вә с. зәдәләјир. Г.х. торпаг вә тохум васитәсилә јајылыр. Биткинин көк боғазы гаралыр, назикләшир, әјилир вә битки мәһв олур. Мүбаризә тәдбирләри: истиханаларын торпағыны дәјишмәк вә дезинфексија етмәк, тохумлары гранозанла дәрманламаг вә с.

Картофда Г.х.-нин төрәдичиси Erwinia phytophthnora вә с. торпаг бактеријаларыдыр. Хәстә биткинин јарпаглары саралыр, гыврылыр вә солур. Көвдәнин әсасы (торпаг сәтһиндән 10 *см* вә даһа чох) гаралыр вә чүрүјүр; битки чичәкләјәнәдәк јолухарса, јумрулар әмәлә кәлмир, даһа сонра јолухарса, јумрулар да хәстәлијә тутулур (јумруларын Г.х. гара чүрүмә адланыр). Төрәдичи биткијә торпаг һәшәратларынын, нематодларын, к.т. аләтләринин зәдәләдији јерләрдән ке-

чир. **Мүбаризә тәдбирләри:** хәстә коллары сағламлары илә әвәз етмәк, тохумлуг картофлары формалинлә дезинфексија етмәк вә с.

Әд.: Пересыпкин В. Ф., Сельскохозяйственная фитопатология, М., 1969.

ГАРААРХ—Азәрб.ССР Ханлар р-нунун Гарајери советлијиндә гәс. Р-н мәркәзиндән 35 *км* шм.-г.-дә, Гошгар чајынын (Күрүн голу) саһилиндә, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 380 (1977); үзүмчүлүк вә шәрабчылыгла мәшғулдур. Шәраб з-ду, сәккизиллик мәктәб, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы вар.

ГАРАБАБА — Азәрб. ССР Шаһбуз р-нунда (Нах.МССР) кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 2 *км* ш.-дә, Јевлах—Лачын—Нахчыван шосе јолу кәнарында, Нахчыван чајынын (Аразын голу) сол саһилиндә, Зәнкәзур силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 628 (1977); үзүмчүлүк, мејвәчилик, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

ГАРАБАГГАЛ—Азәрб. ССР Көјчај р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 5 *км* ч.-ш.-дә, Көјчајын сол саһилиндә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 1610 (1978); мејвәчилик (нар), үзүмчүлүк, һејвандарлыг, тахылчылыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Сахсы габлар з-ду, кирәмит сехи, сортсынаг мәнтәгәси, орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, доғум еви, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси вар.

ГАРАБАҒ — Азәрб.-да тарихи вил. Кичик Гафгаз д-рындан башламыш Күр вә Араз чајлары арасындакы әразини әһатә едирди. «Гарабағ» ады мәнбәләрдә 12 әсрдән башлајараг чәкилир. ССРИ әразисиндә ән гәдим инсан мәскәнләриндән бири Г.-да ашкар олунмушдур (бах *Азых мағарасы*). Шәрги Загафгазијада кениш јајылмыш *Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәтинин* зәнкин абидәләри дә илк дәфә Г.-да тапылмышдыр.

Гәдим дөврдә вә еркән орта әсрләрдә Г. Гафгаз Албанијасына дахил иди. Г.-да албан тајфалары (утиләр вә гаргарлар) јашајырдылар. Г. узун мүддәт Сасани әсарәтинә гаршы мүбаризә мәркәзләриндән бири олмушдур. 4 әсрдә Г.-ын дағлыг һиссәсиндә христианлыг јајылмаға башлады. Әрәб ишғалындан сонра (7 әср) Г.-ын дүзәнлик һиссәсиндә вә шәһәрләрдә јашајан әһали ислам динини гәбул етди. Г.-ын дағлыг һиссәси—*Арсахда* јашајан әһали исә христианлығы сахлады. Бу вәзијјәт Г. әһалисинин етник тәркибинин формалашмасынын ики истигамәтдә кетмәсинә мүһүм тә'сир көстәрди. Г.-да феодал зүлмүнә, һәмчинин јаделлиләрин әсарәтинә гаршы бир сыра чыхышлар олмушду. Бабәкин башчылыг етдији һәрәкат Г.-а да јајылмышды. Г. 10 әсрдән Шәддадиләрин, 11 әсрин орталарындан исә Сәлчугиләрин һакимијјәтинә кечди. 12 әсрин 2-чи јарысындан е'тибарән Г. Елдәкәзләр дөвләтинин тәркибиндә иди. 12 әсрин сону, 13 әсрин әввәлләриндә Г.-ын дағлыг һиссәсиндә Хачын феодал кнјазлығы јаранды. Сонракы әсрләрдә бу кнјазлыг Хәмсә адланан беш мәликлији бирләшдирирди.

Г.-да әкинчилик, сәнәткарлыг вә тичарәт инкишаф етмишди. Шәһәрләрин, хүсусилә Бәрдә вә Бејләганын башга өлкәләрлә кениш тичарәт әлагәләри варды. Г.-да елм, әдәбијјат, ме'марлыг да тәшәккүл тапмышды.

13 әсрин 30-чу илләриндә монголлар Г.-ы ишғал етдиләр. 60-чы илләрдә Г.-да монгол әсарәтинә гаршы баш вермиш үсјан амансызлыгла јатырылды. 14 әсрин сонларындан Г. Тејмуриләрин һакимијјәтинә кечди. Тејмурун өлүмүндән (1405) сонра халг күтләләринин Тејмуриләрә гаршы чыхышларындан истифадә едән Ширваншаһ I *Ибраһим* [1382—1417] Г.-ын дүзәнлик һиссәсини Ширвана бирләшдирди. Лакин *Гарагојунлуларла* Күр саһилиндә баш вермиш вурушмадан (1412) сонра Г. тамамилә Гарагојунлу дөвләтинә гатылды. 15 әсрин 2-чи јарысындан исә Г. *Ағгојунлу дөвләтинин* тәркибиндә иди. 16 әсрдә Г. *Сәфәвиләр дөвләтинин* һакимијјәтинә кечди. Сәфәвиләр дөвләтинин инзибати ваһидләриндән бири дә *Гарабағ бәјләрбәјилији* иди. Сәфәви—Османлы мүһарибәләри заманы дәфәләрлә әлдән-әлә кечән Г. дағынтылара мә'руз галды. 17 әсрин әввәлләриндә Г.-да кәндли һәрәкаты кенишләнди. Азәрб. вә ермәни кәндлиләринин иштирак етдији бу һәрәката Мыхлы баба (бах *Мыхлы баба һәрәкаты*) башчылыг едирди. 1671 илдә Г.-да антифеодал үсјаны олду. Үсјанчылар бир нечә ил Сәфәви гошуну илә мүбаризә апардылар. Сәфәвиләр дөврүндә Г.-ы гачар тајфасындан олан Зијадоғуллары нәсли идарә едирди. Сәфәвиләр дөврүндә Г.-ын тәсәррүфатында әкинчилик вә бағчылыг әсас јер тутурду. Г. сәнәткарлары ипәк вә јун парчалар, Азәрб.-дан кәнарда да мәшһур олан көзәл халчалар тохујурдулар.

18 әсрин 40-чы илләриндә Азәрб.-да јаранмыш ән күчлү феодал дөвләтләриндән бири *Гарабағ ханлығы* иди. Ханлығын мөһкәмләндирилмәсиндә Пәнаһәли ханын вә онун оғлу Ибраһимхәлил ханын мүһүм хидмәтләри олмушдур. Ханлыг дөврүндә Г.-ын игтисадијјатында мүәјјән дирчәлиш олду. Г.-да ме'марлыг инкишаф етди. Шуша (Пәнаһабад) ш. бу дөврдә салынмыш, Бајат, Шаһбулаг, Әскәран галалары, мәсчидләр вә с. тикилмишди. Тезликлә Шуша Азәрб.-ын тичарәт вә мәдәни һәјатында әһәмијјәтли рол ојнајан шәһәрә чеврилди.

Күлүстан мүгавиләсинә (1813) әсасән Азәрб.-ын шималы, о чүмләдән Г. Русијаја бирләшдирилди. 19 әсрин 2-чи јарысындан Азәрб.-да капиталист мүнасибәтләринин инкишафа башламасы Г.-а да тә'сирини көстәрди. Г.-да ипәкчилик хејли инкишаф етмишди. 19 әсрин сонларында ипәк ф-кинин бә'зисиндә 100—150 фәһлә ишләјирди. К.т.-нда да мүәјјән чанланма варды. Г. әһалиси тахылчылыг, бағчылыг, малдарлыг, гисмән дә памбыгчылыгла мәшғул олурду. Лакин әсас истеһсалчы олан кәндлиләрин торпағы чох аз иди. В. И. Ленин јазмышдыр: «...Јелизаветпол губернијасынын дөрд гәзасында, јә'ни Чәбрајыл, Зәнкәзур, Шуша вә Чаваншир гәзаларында кәндлиләрин торпагла тә'мин олунмасы адамбашына 0,6 десјатинә чатыр» (Әсәрләри, ч. 18, сәһ. 87).

1830 илдә Шушада гәза мәктәби ачылмышды. Шушада М. П. Вагиф, Х. Б. Натәван, М. М. Нәвваб вә б. көркәмли шаирләр јазыб јарадырдылар. Бурада бир нечә әдәби мәчлис фәалијјәт көстәрирди. Мирзә Чамал Гарабағи, Мирзә Адыкөзәлбәј, Мир Меһди Хәзани, Әһмәдбәј Чаваншир Г. тарихинә даир әсәрләр јазмышлар.

20 әсрин әввәлләриндә Азәрб.-да, о чүмләдән Г.-да да ингилаби мүбаризә кенишләнди; РСДФП-нин Шуша групу јарадылды. Шушаја Русијанын ингилаби мәркәзләри илә јанашы, билаваситә харичдән дә ленинчи «Искра» гәзети көндәрилирди. Гәзет Г.-ын башга јерләринә дә јајылырды. РСДФП Бакы Комитәсинин вә «Һүммәт» болшевик тәшкилатынын рәһбәрлији илә Г.-да зәһмәткешләрин ингилаби мүбаризәси кетдикчә күчләнирди. 1907 илин ијунунда Шуша ипәк ф-ки фәһләләринин тә'тили олду. Башга мүәссисәләрин фәһләләри, һабелә сәнәткарлар да бу тә'тилә гошулду. Тә'тилчиләр бә'зи тәләбләрин (8 саатлыг иш күнү вә с.) өдәнилмәсинә наил олдулар.

Русијада Феврал буржуа-демократик ингилабынын гәләбәсиндән сонра Г.-да Советләр јарадылды. 1917 илин ијулунда болшевикләр РСДФ(б)П Шуша тәшкилатыны јаратдылар.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән вә Бакыда Совет һакимијјәти гурулмасындан руһланан Г. зәһмәткешләри дә Совет һакимијјәти јарадылмасы уғрунда мүбаризәјә башладылар. 1918 илдә Түркијә гошунлары Азәрб.-а мүдахилә етди. Сентјабрын 25-дә түркләр Шушаны тутду. Г. зәһмәткешләринин иртичаја вә мүдахиләчиләрә гаршы чәтин мүбаризә күнләри башлады. 1919 илин јазында Шуша вә Гарјакин гәзаларында болшевикләрин кизли партија комитәләри, јајында исә Гарабағ Маһал Партија Комитәси јарадылды.

1920 ил апрелин 29-да Гарјакин коммунистләри гәзада һакимијјәти әлә алдылар. Апрелин 30-да Шушада Гәза Ингилаб Комитәси тәшкил едилди. Мајын 20-дә Гарабағ Вилајәт Ингилаб Комитәси јарадылды вә мајын 25-дә Г.-да бүтүн һакимијјәти әлә алды. Ијунун 5-дә мүсаватчылар түрк кенералы Нуру пашанын рәһбәрлији илә Тәртәр вә Ағдамда гијам галдырдылар; Бәрдә вә Шуша да әксингилабчыларын әлинә кечди. Лакин XI Гызыл Орду һиссәләринин көмәјилә гијам јатырылды. Ијунун 12—13-дә гијамын башчылары (Нуру паша вә б.) гачдылар.

Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Г.-да сосиалист тәдбирләри һәјата кечирилмәјә башланды. Азәрб. Мәркәзи Ичраијјә Комитәсинин декрети илә (7.6.1923) Азәрб.ССР тәркибиндә Г.-ын, әһалиси әсасән ермәниләрдән ибарәт олан дағлыг һиссәсиндә *Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәти* јарадылды.

Г. Б. Закир, Н. Б. Вәзиров, Ә. Б. Һагвердијев, Ф. Б. Кочәрли, Ү. Һачыбәјов, С. С. Ахундов, Ј. В. Чәмәнзәминли, Бүлбүл, Мурасан Григор, А. Ш. Мелик-Пашајев вә б. Г.-да доғулмушлар. «Азәрб.-ын консерваторијасы» адландырылан Г. респ.-да мусиги мәдәнијјәтинин инкишафына хүсусилә бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Һачы Һүсү, Чаббар Гарјағды оғлу, Мәшәди Иси, Кечәчи оғлу Мәһәммәд, Садыг Әсәд оғлу (Садыгчан), Ә. Зүлалов (Бүлбүлчан), Бала оғлу Григор, Л. Гараханов кими ханәндә вә мусигичиләрин ады тәкчә Загафгазијада дејил, гоншу Шәрг өлкәләриндә дә мәшһур олмушдур.

Ағоғлан вә Ганзасар мә'бәдләри, Ахсаданбаба, Бабы вә Бәрдә түрбәләри, Гарабағ ханларынын сарајы, Мирәли түрбәси вә с. абидәләр Г.-дадыр.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 1—2, Б., 1961—64, ҹ. 3, һ. 1, Б., 1973; Мирзә Адыкөзәлбәј, Гарабағнамә, Б., 1950; Петрушевски И. П., XV әср Азәрбајҹан дөвләтләри, Азәрб.ССР ЕА Тарих Ин-тунун Әсәрләри, ҹ. 1, 1951; Ибраһимов Ҹ., Азәрбајҹанын XV әср тарихинә даир очеркләр, Б., 1958; Мирзә Ҹамал Ҹаваншир Гарабағи, Гарабағ тарихи, Б., 1959; Әһмәдбәј Ҹаваншир, Гарабағ ханлығынын сијаси вәзијјәтинә даир (1747-ҹи илдән 1805-ҹи илә гәдәр), Б., 1961; Әлијев П., Гарабағ болшевикләри Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда мүбаризәдә, Б., 1963; Гардашлыг аиләсиндә, Б., 1973; Көјүшов Р. Б., Амарас-Ағоғлан, Б., 1975; Петрушевский И. П., О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха, Б., 1930; Али-заде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Сумбат-заде А. С., Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в., Б., 1958; Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959; Эфендиев О. А., Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века, Б., 1961; Абдуллаев Г., Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Б., 1965; Буниятов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; Гулиев Дж. Б., Из истории образования Нагорно-Карабахской области, Изв. АН Азерб. ССР (серия истории, философии и права), 1973, № 3.

«ГАРАБАҒ» — иҹтимаи, сијаси, әдәби гәзет. Ҹәми 3 нөмрә чыхмасы (1919, Шуша) һаггында мә'лумат вар. Гәзетдә Азәрб., рус вә ермәни дилләриндә материаллар дәрҹ едилмишдир. Әлдә олан 3-ҹү нөмрәсиндә (6 нојабр, 1919) (2,5 сәһ. Азәрб., 1,5 сәһ. рус дилиндә) әдәбијјат вә мәдәнијјәт мәсәләләри илә јанашы, бејнәлхалг вәзијјәти шәрһ едән материаллар да верилмишдир.

ГАРАБАҒ АТЫ — Азәрбајҹанынән гәдим дағ миник аты ҹинси. Гарабағда јетишдирилмишдир. Сонралар Иран, түркмән вә әрәб атлары илә јахшылашдырылмышдыр. Сүјсүнүнүн һүнд. 148,5 *см*, дөш гуҹуму 165,8 вә әлдарағынын чеврәси 18,3 *см*-ә гәдәрдир. Әсасән, гызылы-күрән вә кәһәр атлардыр; дөзүмлү, ортабојлу, бәдән гурулушу мүтәнасиб, илхы шәраитинә давамлыдыр. Г.а. Русијанын р-нларына, һәмчинин Гәрби Авропанын бир сыра өлкәләринә (Полша, Инкилтәрә) апарылмыш, Загафгазијада вә Шимали Гафгазда ат ҹинсләринин, о ҹүмләдән Дон атынын јахшылашдырылмасына бөјүк тә'сири олмушдур. 1946 илдән башлајараг Азәрб. ССР-ин Ағдам атчылыг з-дунда ҹинслә дамазлыг иши апарылыр.

Әд.: Сәттарзадә Р. Х., Һәсәнов С. О., Гарабағ аты, Б., 1974.

ГАРАБАҒ БӘЈЛӘРБӘЈИЛИЈИ, Кәнҹә бәјләрбәјилији — Сәфәвиләр дөвләтинин инзибати ваһидләриндән бири. Мәркәзи Кәнҹә ш. иди. Ширван, Тәбриз, Чухурсә'д бәјләрбәјиликләри, Картли вә Кахети илә һәмсәрһәд олан Г.б. 16 әсрин 1-ҹи јарысында јарадылмышды. Г.б.-ни гаҹар тајфасындан (бах *Гаҹарлар*) олан Зијадоғуллары нәсли идарә едирди. Илк бәјләрбәјиси Шаһверди Султан олмушдур. 1588 илдә Сәфәви—Османлы мүһарибәләри заманы Османлы гошунлары Г.б.-ни тутдулар. Г.б.-нин ән бөјүк шәһәрләриндә (Кәнҹә вә с.) Османлы гарнизонлары јерләшдирилди. Шаһ Аббас [1587 — 1629] дәфәләрлә Г.б.-ни кери алмаға сә'ј көстәрмишди. 1606 илдә Шаһ Аббас Кәнҹәни аландан сонра Мәһәммәд ханы бәјләрбәји тә'јин етди. Шаһ Аббас, һакимијјәтинин сон илләриндә сәркәрдә Аллаһверди ханын оғлу Давуд ханы бәјләрбәји тә'јин етди. Беләликлә, Зијадоғуллары бәјләрбәјиликдән кәнар олундулар. Лакин Шаһ Аббасын вәфатындан сонра Г.б.-нин идарәси јенидән Зијадоғулларына гајтарылды.

Г.б.-ндә әкинчилик, малдарлыг, сәнәткарлыг инкишаф етмишди. Кәнҹә вә с. шәһәрләр мүһүм тиҹарәт вә сәнәткарлыг мәркәзләри иди. Г.б.-ндә пул да кәсилирди.

18 әсрин 40-чы илләриндә Г.б. әразисинин чох һиссәсиндә Гарабағ вә Кәнҹә ханлыглары јаранды.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 1, Б., 1961; Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—нач. XIX вв., Л., 1949; Рахмани А. А., «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана, Б., 1960; Гейдаров М. Х., Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в., Б., 1967.

ГАРАБАҒ ГОЈУНУ — Азәрбајҹанын габајунлу, јағлы-гујруглу, әтлик-јунлуг-сүдлүк гәдим гојун ҹинси. Бәдәни гыса, дөшү енли, гарны, бојну вә ајаглары аз јунлудур. Әксәријјәти бујнузсуз, јахуд хырдабујнузлудур. Јуну әсасән, ағ олуб, сары-гырмызы вә боз чаларлыдыр. Гочларын чәкиси 65—75 *кг*, гојунларынкы 55—60 *кг* олур. Әт чыхымы 56%-дир. Гочлардан илдә орта һесабла 3,5 *кг*, гојунлардан 2,4 *кг* јун гырхылыр. Һәр ана гојундан 30—50 *кг* сүд сағылыр. Сүдүн јағлылығы орта һесабла 7,6%-дир. Һәр 100 доғар гојундан 110—115 гузу алыныр. Јунун кејфијјәтини јахшылашдырмаг үчүн Г.г. зәрифјунлу гочларла чарпазлашдырылыр. Јерли бозах, Ширван, ҹаро вә с. ҹинсләрин алынмасында ана ҹинс кими Г.г.-ндан истифадә едилмишдир. Әсасән, Азәрб.ССР вә Ерм.ССР-дә бәсләнилир.

ГАРАБАҒ ДҮЗҮ — Азәрб.ССР-дә дүзәнлик. Күр-Араз овалығынын бир һиссәси. Шм.-г.-дән Кәнҹә-Газах дүзәнлији, г.-дән Кичик Гафгазын Муровдағ вә Гарабағ силсиләләри, ҹ.-дан вә ҹ.-ш.-дән Мил дүзү илә әһатә олунур. Ширван дүзүндән Күр чајы васитәсилә ајрылыр. Һүнд. дағәтәји һиссәдә 500 *м*-ә гәдәр; ҹ.-ш. кәнарында океан сәвијјәсиндән ашағыдыр. Сәтһи зәиф далғавары вә терраслыдыр. Дағәтәји һиссәдә релјефи дәрә вә јарғанлыдыр. Дүздағ вә Көдәкбоз тирәләри Г.д.-нүн шм.-г.-индәдир. Дүзәнликдә чохлу курган вар. Антропокен системинин аллүвиал-пролүвиал чөкүнтүләриндән тәшкил олунмушдур. Фајдалы газынтылары: кил, чынгыл, гум. Нефт јатағы (Мирбәшир) вар. Иглими, әсасән, мүлајим исти вә гуру субтропикдир. Орта темп-р јанварда 0—2°C, ијулда 27°C-јә гәдәрдир. Иллик јағынты 250—350 *мм*. Чајлары (Инҹәчај, Тәртәр, Хачын, Гаргар вә с.) Күр һөвзәсинә аиддир. Сувармада кениш истифадә олундуғундан чајларын чохунун сују әксәр һалларда мәнсәбә чатмыр. Јухары Гарабағ каналы Г.д.-ндән кечир. Артезиан суларындан да истифадә олунур. Мил—Гарабағ коллектору Г.д.-ндән башланыр. Јарымсәһра, гуру чөл вә коллугчөл ландшафты инкишаф етмишдир. Г.д.-ндә кичик саһәдә дүзән мешәләри (сагтызағаҹы, аран палыды, гарағаҹ вә с.), Күр чајы саһилиндә исә сејрәк тугај мешәләри (аран палыды, гарағаҹ, говаг, сөјүд вә с.), һәмчинин коллуглар (ијдә, јулғун, нар вә с.) вар. Памбыг, үзүм, тахыл вә гуру субтропик мејвәләр јетишдирилир. Һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Гыш отлаглары вар.

ГАРАБАҒ ИПӘК КОМБИНАТЫ, 26 Бакы комиссары ад. — Азәрб.ССР јүнкүл сәнаједи мүәссисәләриндән бири. Степанакерт ш.-ндәдир (ДГМВ). Комбинат барамаачма, ешмә вә тохума саһәләрини бирләшдирир, хам ипәк, ешмә ипәк, ҹод ипәк парча бурахыр. 1926—1928 илләрдә ишә салынмышдыр. 1934 илдә ипәктохума истеһсалына башланылмышдыр. 1954 илдә јени тохуҹулуг ф-ки ишә салынмышдыр. 1955 илдә бунларын әсасында Г.и.к. тәшкил едилмишдир. Комбинатын барамаачма истеһсалаты 196 барамаачма тешти вә 48 автомат барамаачма дәзкаһы илә тәҹһиз едилмишдир. Бир барамаачма тештинин иллик истеһсалы 571 *кг*-дыр (1977). Тохуҹулуг истеһсалатында тәгр. 900-дән чох дәзкаһ (әсасән автомат) вар. Ешмә истеһсалаты да чох мәһсулдар, мүасир машынларла тәҹһиз едилмишдир. 1977 илдә 141,7 *т* хам ипәк, 125 *т* ешмә ипәк, 15479 мин $м^2$ парча истеһсал етмишдир.

ГАРАБАҒ ЈАЈЛАГЛАРЫ — бах *Јајлаглар*.

ГАРАБАҒ ЈАЈЛАСЫ — Азәрб.ССР вә Ерм.ССР-дә вулканик јајла. Зәнкәзур вә Гарабағ силсиләләри арасындадыр. Чох һиссәси Азәрб.ССР әразисинә дахилдир. Орта һүнд. 2000—2500 *м*-дир. Г.ј.-нын сәтһи Үст Плиосен вә Антропокенин базалт вә андезитләри илә өртүлүдүр. Дәрин дәрәләрин бә'зи јерләриндә Табашир, Палеокен вә Неокен системләринин вулканокен-чөкмә сүхурлары үзә чыхмышдыр. Фајдалы газынтылары: вулкан туфлары, перлит вә с. Јајла шм.-дан ҹ.-а доғру даралыр вә Базарчај илә Һәкәри чајы арасында үчбуҹаг шәклиндә гуртарыр. Бу һиссәдә һүнд. 500 *м*-ә чатыр. Сәтһи далғаварыдыр; ҹ. вә ҹ.-ш.-ә тәрәф мејллидир. Чај дәрәләри илә парчаланмышдыр. Пүскүрмәләр нәтиҹәсиндә јаранмыш лава дүзәнликләриндә ири сөнмүш вулкан конуслары вар. Бунларын бә'зиләринин мүтләг һүнд. 3000 *м*-дән артыгдыр (Гызылбоғаз—3581 *м*, Бөјүк Ишыглы—3552 *м*, Ала Көлләр—3175 *м* вә с.). Чынгыллыглар, мағаралар характерикдир. Иглими, әсасән, сојуг, ҹ.-да мүлајим истидир. Орта темп-р јанварда 0-дан —10°C-јә гәдәр, ијулда 10—22°C-дир. Иллик јағынты 500—800 *мм*. Чајлары Күр вә Араз һөвзәләринә аиддир. Тәртәр, Һочазсу, Забух, Базарчај вә с. Г.ј.-ндан башланыр. Мүхтәлиф мәншәли көлләр (Ала Көлләр, Гаракөл, вә с.) вар. Торфлу вә чимли дағ-чәмән торпагларында алп, чимли дағ-чәмән торпагларында субалп чәмәнләри кениш саһә тутур. Орта дағлыгда вәләспалыд мешәләри вар. Һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Тахыл, түтүн јетишдирилир. Јај отлағыдыр.

ГАРАБАҒ СИЛСИЛӘСИ — Азәрб.ССР-дә, Кичик Гафгазда дағ силсиләси. Әсас һиссәси ДГМВ әразисиндәдир. Шм.-г.-

дә Тәртәр чајынын дәрәси илә Муровдағ силсиләсиндән, г.-дә исә Һәкәри чајынын дәрәси илә Гарабағ јајласындан ајрылыр. Уз. (шм.-г.-дән ч.-ш.-ә) тәгр. 120 *км*-дир. Ән һүндүр зирвәләри: Гызгала (2843 *м*), Бөјүк Кирс (2725 *м*) вә с. Јура вә Табашир системләринин чөкмә вә вулканокен сүхурларындан тәшкил олунмушдур. Фајдалы газынтылары: полиметал филизләр, тикинти дашы, мәрмәр, кәч, әһәнк хаммалы, кил вә с. Минерал сулар (Туршсу, Шырлан вә с.) чыхыр. Силсиләнин г. јамачлары дикдир. Гарабағ вә Мил дүзләринә тәрәф тәдричән алчалан ш. јамачлары исә чај дәрәләри илә кәсилмиш вә бир нечә гола ајрылмышдыр. Силсиләнин ч.-ш. гуртарачағы Араз чајына тәрәф алчалараг дағәтәји дүзәнликләрә кечир. Хачын, Гаргар (Күр һөвзәси), Көндәләнчај, Гуручај, Гозлучај (Араз һөвзәси) вә с. чајлар Г.с.-ндән башланыр. Чимли дағ-чәмән торпагларында субалп чәмәнләри, гонур дағ-мешә торпагларында мешә (палыд, фыстыг, вәләс вә с.) ландшафты кениш јер тутур. Јај отлағы вар. Һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Үзүм, түтүн, тахыл вә мејвә јетишдирилир. Дағ иглим курорту (Шуша) вар.

ГАРАБАҒ ХАЛЧАЧЫЛЫГ МӘКТӘБИ — Азәрб. халчачылыг мәктәбләриндән бири. Г.х.м.-нә дахил олан халча мәнтәгәләриндә (Шуша, Бәрдә, Ағчабәди, Чәбрајыл, Нахчыван, Губадлы вә с.) ховлу вә ховсуз халчалар, һәмчинин хурчун, мәфрәш, чувал, чул, һејбә вә с. тохунмушдур. Г.х.м.-нә мәнсуб халча мә'мулатларынын бәдии тәртибатына һәндәсиләшдирилмиш нәбати нахышлар, рәмзи характерли рәсмләр, еләчә дә декоратив вә тәсвири сәнәтин мүхтәлиф саһәләриндән (китаб миниатүрләри, бәдии парча вә с.) игтибас едилмиш композисијалар дахилдир. *Ачма-јумма*, «Аран», «Бағчадакүлләр», «Балыг», «Бујнуз», «Бәрдә», «Бәһмәнли», «Гарабағ», «Гоча», «Гасымушағы», «Ләмбәрани», «Ләмпә», «Малыбәјли», «Муған», «Хангәрвәнд», «Ханлыг», «Хантирмә», «Чәләби», «Шабалыдбута» вә с. чешнили халча композисијалары Г.х.м.-нин классик нүмунәләриндәндир. Ипәкдән тохунмуш ховлу вә ховсуз халчалары да мәшһурдур. 16—17 әсрләрдә Бәрдә халчачыларынын ипәк зилиләри (Берлин Инчәсәнәт Музеји) вә 18 әсрдә Ләмбәран к.-ндә тохунан ховсуз вәрни (Метрополитен-музеј, Нју-Јорк) дүнја шөһрәти газанмышдыр. 19 әсрдә Ағдам вә Чәбрајылда јарадылмыш һәндәси орнаментли чечимләр, Нахчыван усталарынын һазырладығы орижинал композисијалы (үзәриндә дәвә рәсмләри чәкилмиш) шәддәләр ховсуз халчаларын ән көзәл нүмунәләриндәндир. Гарабағ халчаларынын формасы узунсов, рәнкләри исә шух вә әлвандыр. Бурада ал-гырмызы, палыды, гызылы, сары, чәһрајы, дәли-гырмызы рәнкләр даһа үстүндүр. Бу халчаларын илмә һүнд. 6—10 *мм*, илмә сыхлығы һәр $м^2$ саһәдә 90 миндән 160 минәдәк олур. Гарабағ халчалары бәдии чәһәтдән Тәбриз халчаларына бәнзәјир. Онлар да Тәбриз халчалары кими гуллабы илмә үсулу илә тохунур. Гарабағ евләринин интерјерләринә ујғунлашдырылмыш 4 халчадан ибарәт мәшһур дәст халыкәбә кениш јајылмышдыр. Бунларын нахышлары ејни олуб, јалныз өлчүләринә көрә (әсас халы узунсов-енли, ики «кәнарә»ләр узунсов-енсиз, «кәлleји», јахуд «пајәндаз» адланан халылар исә көдәк-енли олур) фәргләнир. Г.х.м.-нә аид халчаларын композисијасында декоратив сәнәтлә тәсвири сәнәт синтез тәшкил едир. Бу халчаларда тәбиәт мәнзәрәләри, ов сәһнәләри, инсан вә һејван тәсвирләри, Бәрдә вә онун әтраф к.-ләриндә тохунмуш халчаларда исә гәдим Бәрдә, Нүшабә галасы, Бәрдә һакими Нүшабәнин симасында үмумиләшдирилмиш Азәрб. гадынынын образы мәһарәтлә экс етдирилмишдир.

18 әсрдә Г.х.м. Шушада мәркәзләшмишди. Бу дөврдә Шушада классик чешнили халчаларла јанашы *Тәбриз халчачылыг мәктәбинин* тә'сири илә «Ләчәктүрүнч» чешнили халчалар, тичарәт әлагәләри нәтичәсиндә Русијадан, еләчә дә Авропадан кәтирилмиш мүхтәлиф мәишәт әшјалары (мәчмәји, әтирли сабун, чит вә с.) үзәриндә чәкилмиш нахышлардан јени халча композисијалары («Булуд», «Бағчадакүлләр», «Сахсыдакүлләр» вә с.) тохунулурду. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә Гарабағда, хүсусилә Шушада тохунулмуш сүжетли халчаларда Гачаг Нәбинин, Сәттарханын дөјүш сәһнәләриндән епизодлар, «Молла Нәсрәддин» журналында дәрч олунмуш сатирик лөвһәләрин бир чоху экс олунмушдур. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Гарабағ халчачылары В. И. Ленин, еләчә дә В. И. Ленин вә Н. Нәримановун биркә портретләрини тохумушлар. Г.х.м.-нә мәнсуб халчаларын орижинал һәндәси орнаментләри мүхтәлиф өлкә сәнәтшүнасларынын диггәтини һәмишә чәлб етмишдир. Вахтилә Парис, Берлин, Вјана, Петербург вә Москвада ачылмыш инчәсәнәт сәркиләриндә нүмајиш етдирилән Гарабағ халчалары гызыл, күмүш вә бүрүнч медаллара лајиг көрүлмүшдүр. Бу халчаларын ән јахшы нүмунәләри дүнјанын, еләчә дә ССРИ-нин бир чох мәшһур музејләриндә сахланылыр.

Јапышдырма шәк., бах сәһ.48

Әд.: Кәримов Л., Азәрбајчан халчасы, ч. 1, Б.—Л., 1961; Зедгенидзе Я., Производство ковров и паласов в г. Шуше, Сб. материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. XI, Тифлис, 1891; Абдуллаева Н., Ковровое искусство Азербайджана, Б., 1971.

ГАРАБАҒ ХАНЛЫҒЫ—18 әсрин орталарында Азәрб.-да феодал дөвләти. Шәки, Кәнчә, Ирәван, Нахчыван, Гарадағ, Чавад, Шамахы ханлыглары илә һәмсәрһәд иди. Мәркәзи Шуша ш. иди.

Г.х.-нда әһали әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олурду. Бағчылыг, бостанчылыг вә арычылыг да инкишаф етмишди. Мил дүзүнүн суварма архлары (Күрәкарх, Луварарх, Мејмәнәарх, Ханархы вә с.) бәрпа олунмушду. Тохучулуг вә сәнәткарлыг (халчачылыг, дәри мә'мулаты истеһсалы, ипәкчилик, дулусчулуг, дәмирчилик вә с.) инкишаф етмишди. Шуша Азәрб.-ын мүһүм тичарәт мәркәзләриндән биринә чеврилмишди. Бурада пул да кәсилирди. Дикәр ханлыгларда олдуғу кими, Г.х.-нда да әһалинин вәзијјәти олдугча ағыр иди. Сарај хәрчләри, гошун сахланылмасы вә с. күлли мигдарда вәсаит тәләб едирди. Бунун да әсас һиссәси кәндлиләрин үзәринә дүшүрдү. Г.х.-нда 17 әсас верки вә мүкәлләфијјәт (малчәһат, мирзәјанә, отагхәрчи, атарпасы вә с.) мөвчуд иди. Ханлыгда верки топланмасы үчүн ваһид гајда олмадығындан верки топлајан мә'мурларын өзбашыналығына шәраит јаранырды. Феодалларын зүлмү синфи мүбаризәни кәскинләшдирирди. Азәрб. ханлыгларында кениш јајылмыш мүбаризә формаларындан бири кәндлиләрин феодал торпагларындан гачмасы иди. Гачгын кәндлиләр зорла әввәлки јерләринә гајтарылырды.

Г.х. Надир шаһ өлдүрүлдүкдән сонра (1747) Азәрб.-да јаранмыш мүстәгил ханлыглардан бири иди. Г.х.-нын илк ханы Пәнаһәли хан Чаваншир олмушдур. О, харичи һүчумлардан мүдафиә үчүн галалар (Бајат, Шаһбулаг) тикдирмиш, Әскәран галасыны мөһкәмләндирмишди. 1750-чи илләрин әввәлләриндә јени мөһтәшәм галанын—индики Шуша ш.-нин әсасы гојулду. Гала Пәнаһәли ханын шәрәфинә Пәнаһабад адландырылды. 1751 илдә Мазандараны вә Азәрб.-ын ч. вил.-ләрини әлә кечирмиш Мәһәммәд Һәсән хан Гачар, бир гәдәрдән сонра исә Урмија ханы Фәтәли хан Әфшар Гарабаға һүчум етди. Лакин мүвәффәгијјәт газанмајараг кери чәкилмәјә мәчбур олдулар. Пәнаһәли хан ара мүһарибәләриндән истифадә едәрәк Азәрб.-ын бир сыра ханлыгларыны табе етмәјә чалышырды. Бу вәзијјәт Шәки ханы Һачы Чәләби ханы нараһат едирди. О, ики дәфә Г.х.-на һүчум етмиш, лакин гәләбә чала билмәмишди.

Пәнаһәли ханын өлүмүндән сонра оғлу Ибраһимхәлил [1759—1806] Гарабағ ханы олду. Онун дөврүндә Г.х. даһа да күчләнди, гоншу өлкәләрлә, хүсусилә Күрчүстанла достлуг мүнасибәтләри јаранды. *Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын* дөврүндә Иран тәһлүкәсинин артдығыны көрән Ибраһимхәлил хан һакимијјәтини сахламаг үчүн Русија императоруна мүрачиәт етди. Русија илә Г.х. арасында јахшы мүнасибәтләрин јаранмасында ханын вәзири Молла Пәнаһ Вагифин дә хидмәти олмушдур. Ибраһимхәлил хан 1783 илдә вә сонралар Русија һакимијјәтини гәбул етмәјә разылығыны билдирмишди. Лакин Ибраһимхәлил хан бу сијасәтиндә ардычыл дејилди. О, дахили вә харичи вәзијјәтлә әлагәдар олараг мөвгејини дәјиширди.

1795 илин јајында Аға Мәһәммәд шаһ Гачар Г.х.-на һүчум етди. Әһали ишғалчылара гаршы мүбаризәјә галхды. Шушада 15 мин нәфәрлик халг гошуну јарадылды. Шәһәр вә онун әтрафы даһа да мөһкәмләндирилди. Аға Мәһәммәд шаһ Шушаны 33 күн мүһасирәдә сахлады. Лакин шәһәри ала билмәјиб Күрчүстана һүчум етди.

Аға Мәһәммәд шаһын һүчуму әрәфәсиндә бә'зи Азәрб. ханлары көмәк үчүн Русија һөкумәтинә мүрачиәт етмишдиләр. Гафгазда, хүсусән Хәзәр саһилләриндә мөһкәмләнмәјә чалышан чаризм бундан истифадә етди. 1796 илин јазында кенерал В. Зубовун команданлығы илә чар гошуну Азәрб.-а кәлди. Ибраһимхәлил хан нүмајәндәләрини Зубовун јанына көндәрәрәк Русија императоруна итаәт едәчәјини билдирди. Лакин јаранмыш бејнәлхалг вәзијјәт вә II Јекатеринанын өлүмү илә әлагәдар Зубовун дәстәси 1797 илин мартында Азәрб.-ы тәрк етмәли олду.

һәмин ил Аға Мәһәммәд шаһ јенидән Г.х.-на һүчум етди. Лакин тезликлә Аға Мәһәммәд шаһ Шушада суи-гәсд нәтичәсиндә өлдүрүлдү; Иран гошуну Гарабағдан чәкилди. 19 әсрин әввәлиндә Күрчүстан Русијаја бирләшдирилди. Кенерал П. Д. Сисиановун башчылыг етдији чар гошуну Загафгазијанын ичәриләринә һәрәкәт етди. 1805 илин мајында Ибраһимхәлил хан Русијанын һакимијјәтини гәбул етди; Г.х. Русијаја бирләшдирилди. Бунун објектив мүтәрәгги әһәмијјәти олду. 1822 илдә чар фәрманы илә Г.х. ләғв едилди.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1—2, Б., 1961—64; Мирзә Адыкөзәл бәј, Гарабағнамә, Б., 1950; Бакыханов А., Күлүстан-и Ирәм, Б., 1951; Мирзә Чамал Чаваншир Гарабағи, Гарабағ тарихи, Б., 1959; Әһмәдбәј Чаваншир, Гарабағ ханлығынын сијаси вәзијјәтинә даир (1747-чи илдән 1805-чи илә гәдәр), Б., 1961; Абдуллаев Г. Б., Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Б., 1965.

ГАРАБАҒ ШИКӘСТӘСИ—Азәрб. зәрби муғамларындан бири. Мәгам әсасы секаһ, өлчүсү 2/4-дир; ағыр темпдә охунур. Муғәннинин охудуғу һәр бәнддән сонра мүхтәлиф мелодијалы арачалғы (инструментал епизод) ифа олунур. Ү. Һачыбәјов «Әсли вә Кәрәм», М. Магомајев «Шаһ Исмајыл», З. Һачыбәјов «Ашыг Гәриб», Р. М. Глиер «Шаһсәнәм» операларында Г.ш.-ндән истифадә етмишләр.

ГАРАБАҒИ Иззәддин (Мүһјәддин) Мәһәммәд Әли оғлу (? — ө. 1635)—Азәрб. алими. *Ибн Сина* мәктәбинин давамчыларындандыр. Чәлаләддин *Дәвванинин* «Зәрури варлығын сүбутуна даир трактат» китабынын шәрһи Г.-нин башлыча фәлсәфи әсәридир. Г.-нин «Мә'луматлар китабынын шәрһи» вә «Ишләрин шәрһи» трактатларынын әлјазмасы Салтыков-Шедрин ад. Ленинград Дөвләт күтләви китабханасында сахланылыр.

ГАРАБАҒИ Јусиф Мәһәммәдчан оғлу (?—ө.1645)—Азәрб. философу, мәнтигшүнас. Илк тәһсилини Гарабағда алмышдыр. Јахын вә Орта Шәргдә «Бөјүк ахунд» тәхәллүсү илә танынмыш, Сәмәргәнддә дәрс демишдир. Фарс вә әрәб дилләриндә фәлсәфәјә, мәнтигә аид әсәрләр јазмышдыр. Г.-нин башлыча фәлсәфи вә мәнтиг әсәри «Ханәкаһ» *Дәвванинин* «Әзүдинин әгидәләри» адлы китабына јаздығы шәрһ вә тәфсирә һашијәдир. «Анлашылмајан мәсәләләри бәртәрәф етмәк һаггында тамамлајычы тәфсирләр», «Нур сарајларынын шәрһи олан һур мәнзәрәләринә һашијә», «Варлыг фәлсәфәси китабына һашијә» вә с. әсәрләри дә вар. Г.-нин дүнјакөрүшү, әсасән, суфи-пантеист характердә олуб сон дәрәчә зиддијјәтлидир. Г. варлығы фәлсәфәнин објекти һесаб етмиш, ону вәһдәт һалында көтүрмүшдүр. Онун фәлсәфәси пантеизмлә јанашы неоплатонизмин, Шәрг аристотелизминин бу вә ја дикәр чәһәтләрини бирләшдирир. Г.-јә көрә, тәбиәтлә инсан арасында мүнасибәт тәк илә чәм, һиссә илә там арасындакы мүнасибәтә охшајыр. Бунлар бир-бириндән ајрылыгда мөвчуд олмадығы, бир там тәшкил етдији кими, бүтүн варлыг да ваһид, тамдыр. Кичик аләм олан инсан бөјүк аләмин—тәбиәтин сурәтидир. Г. аллаһы инсанын өзүндә ахтармагла кифајәтләнмәјиб, ону тәбиәтин ичәрисиндә әридир. О, дүнјанын ваһидлији идејасыны мүдафиә едирди. Идрак тә'лиминдә Аристотелин идрак вә мәнтиг нәзәријјәсинә әсасланан Г. һисси идракы тәбиәтин дәрк олунмасында башланғыч јол һесаб етмишдир. Г. тә'лиминдә беш харичи һисси (тохунма, дадма, ешитмә, көрмә, ијбилмә), беш дахили һисси (үмуми һисс, хәјал, тәсәввүр, вәһм, јаддаш) организмдә дахили идрак гүввәләри адландырмышдыр. Г.-јә көрә идрак просесиндә беш харичи һисс илә «үмуми һисс» арасында даими әлагә вә гаршылыглы тә'сир вар. Онун етик бахышларында азадфикирлилик, шиәлик әлејһинә чыхмаг, ортодоксал вә фанатик руһаниләрә нифрәт, тәригәтләрә шүбһә илә јанашмаг мүһүм јер тутур.

Әд.: Әминзадә Ә. Ә., Азәрбајчанда фәлсәфи вә ичтимаи-сијаси фикир тарихиндән, Б., 1972.

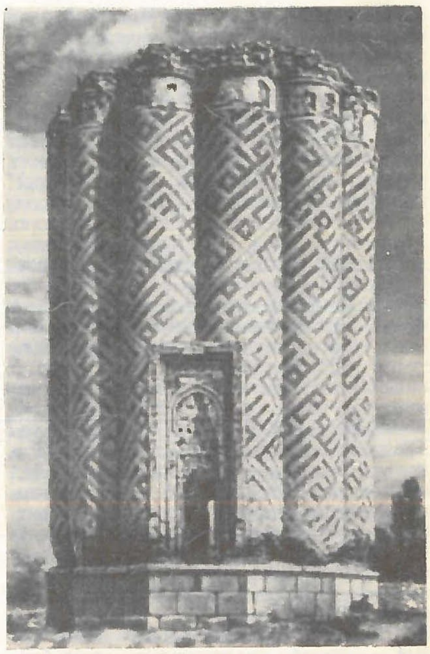
ГАРАБАҒЛАР — Азәрб.ССР Илич р-нунда (Нах.МССР) кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* ч.-ш.-дә, Дәрәләјәз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 4547 (1977); тахылчылыг, түтүнчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

Г.-ын шм.-ш.-индә Галачыг адланан әразидә е.ә. 2-чи минилијә вә 1-чи минилијин әввәлләринә аид јашајыш јери (саһ. тәгр. 40 *ha*) ашкар едилмишдир. Бурада дән дашлары, даш күрзләр, һәвәнкдәстәләр, тунч бәзәк шејләри, бојалы габ гырыглары, ири гаја парчаларындан тикилмиш дөрдкүнч вә овал шәкилли бина галыглары тапылмышдыр. Г.-дакы гәдим гәбиристанда ат вә гоч формалы гәбирүстү абидәләр ашкар едилмишдир. Г. әразисиндә Азәрб.-ын гәдим шәһәрләриндән бири мөвчуд олмушдур. Г.-дан 9 әдәд Бизанс гызыл сиккәси, Рома императору Августун күмүш пулу тапылмышдыр. Мүһүм карван јоллары ајрычында јерләшән шәһәрин харичи өлкәләрлә тичарәт әлагәси олмушдур. Түрк сәјјаһы Евлија Чәләби (17 әср) «Сәјаһәтнамә» әсәриндә Г.-ы бөјүк бир шәһәр кими тәсвир етмишдир. Онун мә'луматына көрә 17 әсрдә Г.-да тәгр. 50 мин адам јашајырды; 10 мин ев, 70 мәсчид, 40 минарә, карвансара, һамам, базар вә с. вар иди. 17—18 әсрләрдәки мүһарибәләр вә дахили чәкишмәләр нәтичәсиндә шәһәр тәнәззүл етмишдир. 20 әсрин әввәлләриндә Г.-да 2 мин нәфәр әһали јашајырды. Азәрб. ме'марлығынын көркәмли абидәси *Гарабағлар түрбәси* бу кәнддәдир.

Әд.: Әлијев В., Тарихин изләри илә, Б., 1975.

ГАРАБАҒЛАР — Азәрб.ССР Ханлар р-нунун Чобанабдаллы советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 27 *км* шм.-ш.-дә, Кәнчә чајынын (Күрүн голу) саһилиндә, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 963 (1978); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, кәндли кәнчләр мәктәби, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ГАРАБАҒЛАР ТҮРБӘСИ—орта әсрләрә аид Азәрб. ме'марлыг абидәси. Нах.МССР-ин Гарабағлар к.-ндәдир. Г.т. комплексә дахилдир. Түрбәдән башга, бурада гоша минарә вә онларын арасында јерләшмиш дини бинанын галыглары вар. Гоша минарәнин

12 әсрин сону—13 әсрин әввәлләриндә тикилдији еһтимал олунур. Минарәләри бир-биринә бағлајан баштағ исә 14 әсрә аиддир. Баштағын үзәриндә Елхани һөкмдары Һүлаку ханын арвады Гути хатунун (Гутуј хатун) ады јазылдығындан, онун Гути хатунун шәрәфинә тикилдији күман едилир.

Сәрдаба вә јерүстү һиссәдән ибарәт Г.т.-ндә гүлләвары түрбәләрин әсас хүсусијјәтләри әкс олунмушдур. Даш күрсүлүк үзәриндә дәстә шәклиндә бирләшән 12 јарымсилиндрик чыхынты Г.т.-нин јерүстү композисијасыны әмәлә кәтирир. Чыхынтылар диварын үмуми һәчмини азалтмагла јанашы, түрбәјә гала әзәмәти верир. Г.т.-нин 12 бучаглы олан јералты сәрдабасынын диварлары дашдан, күнбәзләри исә кәрпичдән тикилмишдир.

Г.т.-нин сәтһи гырмызы вә фирузәји кашылы кәрпичлә өртүлмүш, һәндәси орнаменти хатырладан китабәләрлә бәзәдилмишдир. Түрбәнин јухарысындакы китабә гуршағы нәсх хәтти илә ишләнмишдир. Јерлији көј кашыдан олан китабә ағ һәрфләрлә јазылмышдыр.

Г.т.-нин композисија хүсусијјәти 4 баштағлы олмасыдыр. Бу баштағлар шм., ч., г. вә ш. истигамәтләриндә јерләшәрәк түрбәјә 4 фасадлы көркәм верир. Баштағларын сәтһи кашы илә өртүлмүш, һәндәси вә нәбати нахышларла бәзәдилмишдир. Бунлардан ән маraглысы шм. тәрәфдәки әсас баштағдыр.

Г.т.-нин конус шәклиндә олмуш јухары күнбәзи вә мүвафиг китабәләри дағылдығындан түрбәнин инша тарихини дәгиг тә'јин етмәк мүмкүн дејилдир. Лакин бүтүн тәдгигатчылар түрбәнин 14 әсрин әввәлләриндә тикилдијини көстәрирләр. Г.т. илә Бәрдә түрбәсинин охшарлығына вә һәр икисинин 14 әсрин әввәлләриндә тикилмәсинә әсасән бу абидәләрин ејни ме'марын әсәри олдуғу еһтимал едилир.

Әд.: Саламзадә Ә. В., Азәрбајчанын ме'марлыг абидәләри, Б., 1958; Кәримзадә С., Гарабағлар түрбәси.

нин китабәләри һаггында бә'зи мүлаһизәләр. Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1969, № 2; Үсейнов М. А., Бретаницкий Л. С., Саламзаде А. В., История архитектуры Азербайджана, М., 1963.

ГАРАБАҒЛЫ — Азәрб.ССР Салјан р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 25 *км* шм.-да, Күр чајынын сол саһилиндән 2 *км* аралы, Салјан—Әли Бајрамлы шосе јолу кәнарында, Чәнуб-Шәрги Ширван дүзүндәдир. Әһ. 3165 (1978); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Памбыг гәбулу мәнтәгәси, орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар. Јахынлығында нефт вә газ чыхарылыр.

ГАРАБАҒЛЫ НЕФТ-ГАЗ ЈАТАҒЫ— Әли Бајрамлы ш.-ндән 20—22 *км* ч.-ш.-дәдир. Јатаг узунуна вә енинә кечән тектоник гырылмаларла мүрәккәбләшмиш аз мејлли брахиантиклинал гырышыгла әлагәдардыр. Кеоложи ғурулушунда Мәһсулдар гат, Акчагыл вә Абшерон мәртәбәләри вә Антропокен системинин гумлу-килли чөкүнтүләри иштирак едир. Абшерон мәртәбәсиндә әһәнкдашы лајлары да мүшаһидә олунур. Мәһсулдар гат там ачылмамышдыр. Онун гујулары ачылмыш галынлығы 2000 *м*-дән чохдур.

Гырышыгда сәнаје әһәмијјәтли нефт-газ, әсасән, Мәһсулдар гатда, аз мигдарда исә Абшерон вә Акчагыл мәртәбәси чөкүнтүләриндәдир. Јатаг 1960 илдән истисмардадыр.

ГАРАБАЈЫР АТЫ — Орта Асијада јерли ат чинси. Өзбәкистанда гәдим Орта Асија аргамак атларынын монгол, түркмән вә әрәб атлары илә чүтләшдирилмәсиндән алынмышдыр. Рәнки, әсасән, боз, кәһәр, күрән вә гарадыр. Мөһкәм, дөшү енли, бојну узун, бир гәдәр кобуд конститусијалы, чох ири олмајан атлардыр. Дамазлыг ајғырларын сујсунунун һүнд. 153,2 *см*, дөш гуччуму 175,3 *см*, әлдарағынын чеврәси 19,6 *см*-дир. Илхы шәраитинә јахшы ујғунлашмышдыр; ишә дөзүмлүдүр. Јахшы гачыр. Г.а. Өзб.ССР, Тач.ССР вә Гарагалпаг МССР-дә јетишдирилир. Өзб.ССР-ин Чизаг атчылыг з-дунда чинслә дамазлыг иши апарылыр.

ГАРАБАСМА—бах *һаллүсинасија.*

ГАРАБАТДАГЛАР (Phalacrocoracidae) —күрәкајаглылар дәстәсинин бир фәсиләси. Уз. 55—92 *см*, чәкиси 0,8—3 *кг* олан гушлардыр. Әксәријјәтинин рәнки гара, ајаглары гысадыр. Бармагларынын арасында үзмә пәрдәси олур, сујун алтында јахшы үзүр. Г. ағачларда, јахуд гајалыгларда колонија илә јувалајыр. 30 нөвү мә'лумдур. Авропа, Шимали Америка, Асија, Африка, Австралија вә Јени Зеландијада тәсадүф олунур. ССРИ-дә 6, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 нөвү: ири гарабатдаг (Phalacrocorax carbo) вә хырда гарабатдаг (Ph. pygmalus) јашајыр. Балыгла гидаландығындан балыгчылыг тәсәррүфатына зәрәр вурур.

ГАРАБАШАГ (Fagopyrum) — *гырхбуғум фәсиләсиндән* бириллик, бә'зән исә чохиллик от чинси. Г. чинси мүлајим иглимли өлкәләрдә битән 4—5 (бә'зи мә'лумата көрә 15-ә гәдәр) нөвү бирләшдирир. ССРИ-дә 2 јабаны—татар Г.-ы (F. tataricum), јарымкол Г. (F. suffruticosum) вә 1 бечәрилән әкин Г.-ы (F. sagittatum) нөвүнә тәсадүф олунур.

Әкин Г.-ы бириллик балверән биткидир. Әсас көкү торпағын 50—60 *см* дәринлијинә кедир; көвдәси дүз, гырмызымтыл, ичәриси бош вә узундур (30—200 *см*); јарпаглары үчбучаг шәклиндә, чичәкләри икичинсијјәтлидир. Салхым формалы чичәк груплары галханчыг әмәлә кәтирир. Векетасија дөврү 60—120 күндүр. Чарпаз тозланан биткидир. 1000 дәнин чәкиси 20—30 *г*-дыр. Дәнинин тәркибиндә зүлал (10—13%), нишаста, шәкәр вә с. олур. Г. зүлалы тахылларын зүлалындан кејфијјәтлидир. ССРИ-дә, әсасән, мәркәзи гаратопраг р-нларда, УССР (мешә-чөл һиссәсиндә), БССР, Башгырдыстан, Татарыстан, Волгабоју вә с. јерләрдә әкилир.

Әд.: Савицкий К. А., Гречиха, М., 1970.

ГАРАБЕЛ СИЈӘНӘК (Alosa kessleri)—*сијәнәккимиләр* дәстәсиндән балыг. Уз. 50 *см*, чәкиси 1,8 *кг*-а гәдәр олур. Бәдәни јоғун, бели вә башы гарадыр. Г.с. кечичи балыгдыр. Хәзәр дәнизиндә јашајыр, күрүләмәк үчүн чаја кечир. Чинси јеткинлијә 3—6 иллијиндә чатыр. Илдә орта һесабла 218 минә гәдәр күрү төкүр. Күрү төкдүкдән сонра чоху тәләф олур. Көрпәләри тәгр. 2 ајлығында дәнизә гајыдыр. Вәтәкә әһәмијјәтли балыгдыр. Әсасән, Волганын Хәзәрә төкүлдүјү јердә овланыр. Азәрб.ССР-дә исә овланан сијәнәкләрин 16,1%-ә гәдәрини тәшкил едир. Г.с. дузланмыш, консервләшдирилмиш, һисдә гурудулмуш һалда истифадә едилир. Әсасән, хырда балыгларла гидаланыр.

ГАРАБӘЈЛИ — Азәрб.ССР Лачын р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 66 *км* шм.-г.-дә, Горчу чајынын (Шәлвә чајынын голу) сол саһилиндән 2 *км* аралы, Мыхтәкән силсиләсинин (Кичик Гафгаз) јамачындадыр. Әһ. 309 (1977). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ГАРАБОҒАЗГӨЛ — Хәзәр дәнизинин ш.-индә көрфәз. Түр.ССР әразисиндә, океан сәвијјәсиндән 32,5 *м* ашағыдадыр. Саһ. 12 мин *км*^{2} (1930 илдәк 18,3 мин *км*^{2}), макс. дәринлији 3,5 *м*-дир. Ејни адлы енсиз вә дајаз боғаз васитәси илә дәнизлә бирләшир. Хәзәрин сују көрфәзә 4,5 *м* јүксәкликдән төкүләрәк дүнјада јеканә дәниз шәлаләси әмәлә кәтирир. Иглими кәскин континенталдыр. Сујун темп-ру јајда 35°С-јә, гышда 0°С-јә чатыр. Дузлулуг 300‰-дир. Г.-да интенсив бухарланма нәтичәсиндә чохлу дуз еһтијаты—натриум-сулфат (мирабилит), магнезиум, хөрәк дузу вә с. топланыр. Г.дүнјада ән бөјүк тәбии дәниз дузу јатағыдыр; Мирабилит һасил едилир.

ГАРАБӨРК—Азәрб.ССР Учар р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Учар д.ј. ст.-ндан 3 *км* ч.-да, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 2206 (1977); барамачылыг, тахылчылыг, тәрәвәзчилик, мејвәчилик (нар) вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Инкубатор гушчулуг ст., сәккизиллик мәктәб, 2 китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, тибб мәнтәгәси, 2 ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси вар. Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Памбыгчылыг Институтунун Ширван тәчрүбә ст., Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Битки Мүһафизәси Институтунун Ширван шө'бәси вә Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Торпагшүнаслыг вә Агрокимја Институтунун Ширван дајаг мәнтәгәси Г.-дәдир.

ГАРАБУДАГКӘНД ГӘБИРИСТАНЛАРЫ — Даг.МССР-ин Гарабудагкәнд әтрафында мүхтәлиф дөврләрә аид торпаг гәбирләр. 1950—51 илләрдә К. Ф. Смирновун рәһбәрлији илә тәдгиг едилмишдир. Өлүләр бүкүлү вәзијјәтдә дәфн олунмушдур. Ән гәдим гәбиристан еркән Тунч дөврүндә (е.ә. 2-чи миниллијин 1-чи јарысы) малдарлыгла мәшғул олмуш јерли әһалијә аиддир. Г.г.-ндан кил габлар, бәзәк шејләри, мис аләтләр, онларын јахынлығында исә еркән Дәмир дөврүнә аид (тәгр. е.ә. 1-чи миниллијин орталары) бир нечә гәбир тапылмышдыр. Ерамызын әввәлләринә јахын вә ерамызын 1-чи әсринә аид 2 гәбир исә јерли әһалијә, еһтимал ки, *удинләрә* мәхсусдур. Г. г. јахынлығында һәмчинин сон Тунч дөврүнә аид (е.ә. 2-чи миниллијин 2-чи јарысы) јашајыш јери ашкар едилмишдир. Тапынтылар Дағыстанын дүзәнлик һиссәсинә сарматларын күчлү тә'сирини вә јерли тајфаларын Азәрб.-ын гәдим әһалиси илә сых әлагәләрини көстәрир.

Әд.: Мунчаев Р. М., Смирнов К. Ф., Археологические памятники близ села Карабудаккент (Дагестанская АССР), МИА СССР, М.—Л., 1958, № 68.

ГАРАБУЛАГ — Азәрб.ССР Степанакерт р-нунда (ДГМВ) кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* ч.-ш.-дә, Көндәләнчајын (Аразын голу) саһилиндә, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 596 (1977); һејвандарлыг, тахылчылыг, тәрәвәзчилик вә бағчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси вар.

ГАРАБУЛАГ КУРГАНЛАРЫ—Азәрб. ССР-ин Фүзули ш.-ндән 1—1,5 *км* шм.-ш.-дә, Көндәләнчајын саг саһилиндә орта вә сон Тунч дөврүнә, Дәмир дөврүнүн әввәлинә аид гәбир абидәләри. 20-јә гәдәр курган галмышдыр. Онлардан бешини 1896 илдә рус археологу А. А. Ивановски тәдгиг етмишдир. Курганларын икисиндә өлүјандырма мәрасиминин изләринә тәсадүф олунмушдур. Башга 2 курганда даш гуту гәбирләр ашкар едилмишдир. Гәбирләрдән тунчдан һазырланмыш бәзәк шејләри, силаһ нүмунәләри вә кил габлар тапылмышдыр. Гәбилә башчысына аид едилән бешинчи курган даһа зәнкин олмушдур. Уз. 10 *м*, ени вә дәринлији 2 *м* олан бу курганда гәбилә башчысынын скелетиндән әлавә 2 скелет, тунч, гызыл вә сүмүкдән һазырланмыш бәзәк шејләри, тунч вә дашдан силаһлар, кил габлар вә 2 дәвә скелети тапылмышдыр. 1965 илдә Г.к.-нын јерләшдији әразидә орта Тунч дөврүнә (е. э. 2-чи миниллијин орталары) аид гәбирләр дә ашкар едилмишдир. Г.к. *Гаракөпәктәпә* гәдим јашајыш јеринә аид олмушдур.

Әд.: Ивановский А. А., По Закавказью. МАК, VI, М., 1911; Исмаилов Г. С., Новые данные о Гарабулагском древнем могильнике, Док. АН Азерб. ССР, 1971, № 11—12.

ГАРАБУЧАГ — Азәрб.ССР Күрдәмир р-нунун Јеникәнд советлијиндә гәс. Бакы—Тбилиси д.ј.-нда ст. Р-н мәркәзиндән 8 *км* шм.-г.-дә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 1019 (1978); үзүмчүлүк, тахылчылыг, һејвандарлыг вә бостанчылыгла мәшғулдур. Гојунчулуг с-зу, орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, көрпә еви, телефон ст., рабитә шө'бәси вар.

ГАРАБҮК (Karabük) — Түркијәнин шм.-ында, Зонгулдаг илиндә шәһәр. Анкара—Зонгулдаг д.ј. үстүндәдир. Әһ. 76,3 мин (1975). Металлуркија комбинаты (о чүмләдән кокс-кимја з-ду) вар. Диврикидән дәмир филизи, Зонгулдагдан даш көмүр кәтирилир. Халча тохунур.

ГАРАВӘЛЛИ — Азәрб.ССР Ағҹабәди р-нунун Кәләбәдин советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 30 *км* шм.-г.-дә, Хачын чајынын сағ саһилиндән 3 *км* аралы, Јевлах—Ағҹабәди шосе јолу кәнарында, Јухары Гарабағ каналынын сол саһилиндә, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 1526 (1978); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Електрик дәјирманы, орта мәктәб, клуб, мәдәнијјәт еви, китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси, телефон ст. вар.

ГАРАВӘЛЛИ—1) Азәрб. шифаһи халг әдәбијјатында новеллавары нағыл жанрынын бир нөвү. Мөвзусу, әсасән, јумористик вә сатирик мәишәт сәһнәләриндән, гәдим мәрасимләрдән көтүрүлүр. Ашыг мәчлисләриндә динләјичиләри јормамаг, диггәти јенидән әсас мәтләбә јөнәлтмәк үчүн Г.-дән истифадә едилир; 2) Азәрб. халг мејдан театры формаларындан бири. Г. нин әсасыны мәзәли һадисә вә ифадәләрлә долу гыса пјесләр, һәмчинин тамашачылары күлдүрмәк мәгсәди илә пәрдәарасы көстәрилән сөз ојунбазлығы тәшкил едир. Гәрби Авропа театрындакы фарс жанрыны хатырладыр. Г.-дә мүкалимә вә мусигидән башга рәгс, ше'р, кәзбағлыча, һоггабазлыг сәһнәләри дә олур. Г. театрынын әсас персонажлары Коса вә Кечәлдир. Бурада Газы, Јаланчы пәһләван, Кечи вә б. персонажлар да олмуштур. Г. тамашаларында һәм ичтимаи-тәнгиди, һәм дә мәишәт, мәһәббәт, гәһрәманлыг мөвзулары мүһүм јер тутур. Азәрб. Кукла Театры, еләчә дә халг театрларынын репертуарында Г. тамашалары вар.

Мәтн: Гаравәллиләр, Б., 1967.
Әд.: Аллаһвердијев М., Гаравәлли тамашалары, Б., 1976.

ГАРАГАЛПАГ ДИЛИ — *гарагалпагларын* дили. Түрк дилләринин гыпчаг-ноғај јарымгрупуна дахилдир. ССРИ-дә бу дилдә 228 мин адам данышыр (1970). Шм.-ш. вә ч.-г. диалектләри вар. «Ҹ» сәсинин «ш» (кач-каш), «ш» сәсинин исә «с» илә әвәзләнмәси (баш-бас) Г.д.-нин әсас фонетик хүсусијјәтидир. Әдәби дил Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра шм.-ш. диалекти әсасында формалашмышдыр. 1928 иләдәк әрәб, 1928—40 илләрдә латын әлифбаларындан истифадә олунмуш, 1940 илдә рус графикасы әсасында әлифба јарадылмышдыр.

Әд.: Зејналов Ф., Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы. Адлар, Б., 1974; јенә онун, Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы. Фе'лләр, Б., 1975; Языки народов СССР, т. 2, М., 1966; Малов С. Е., Заметки о каракалпакском языке, Нукус, 1966.

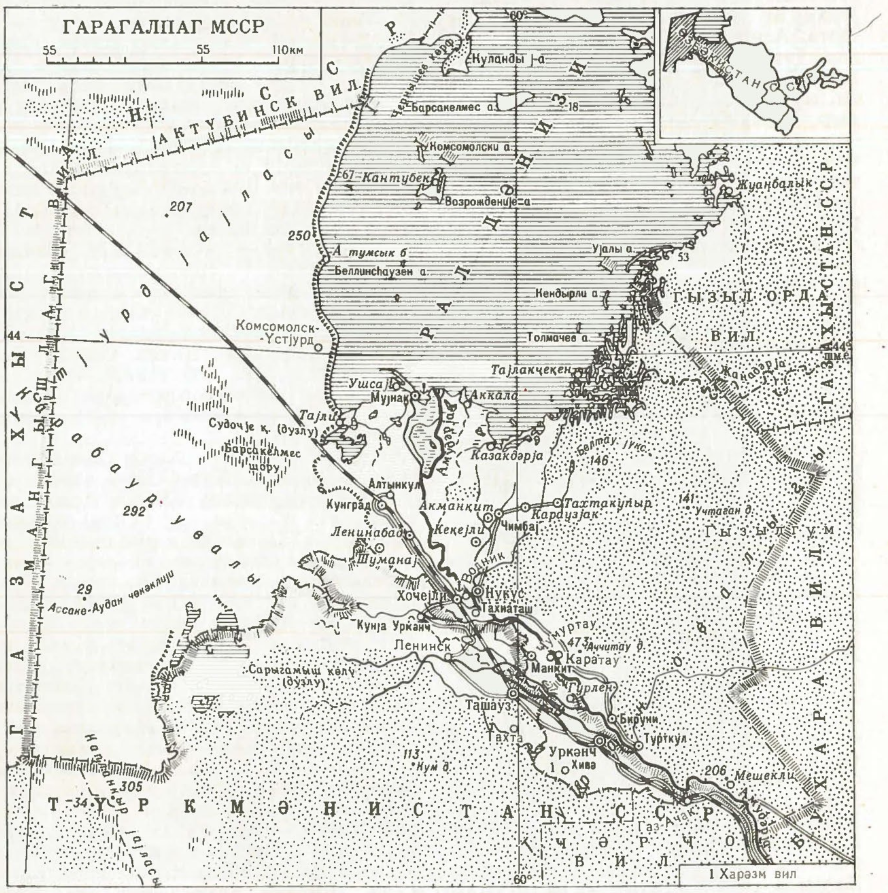
ГАРАГАЛПАГ МУХТАР СОВЕТ СОСИАЛИСТ РЕСПУБЛИКАСЫ, Гарагалпагстан (Каракалпакстан Автономијалы Совет Социалистик Республикасы)—Өзб.ССР тәркибиндә (1936 ил декабрын 5 дән) мухтар совет социалист республикасы. 1932 ил мартын 20 дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 165,6 мин *км*². Әһ. 849,6 мин (1977, 1 јанвар). 13 инз. р ну, 9 шәһәри, 10 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Нукус ш.-дир.

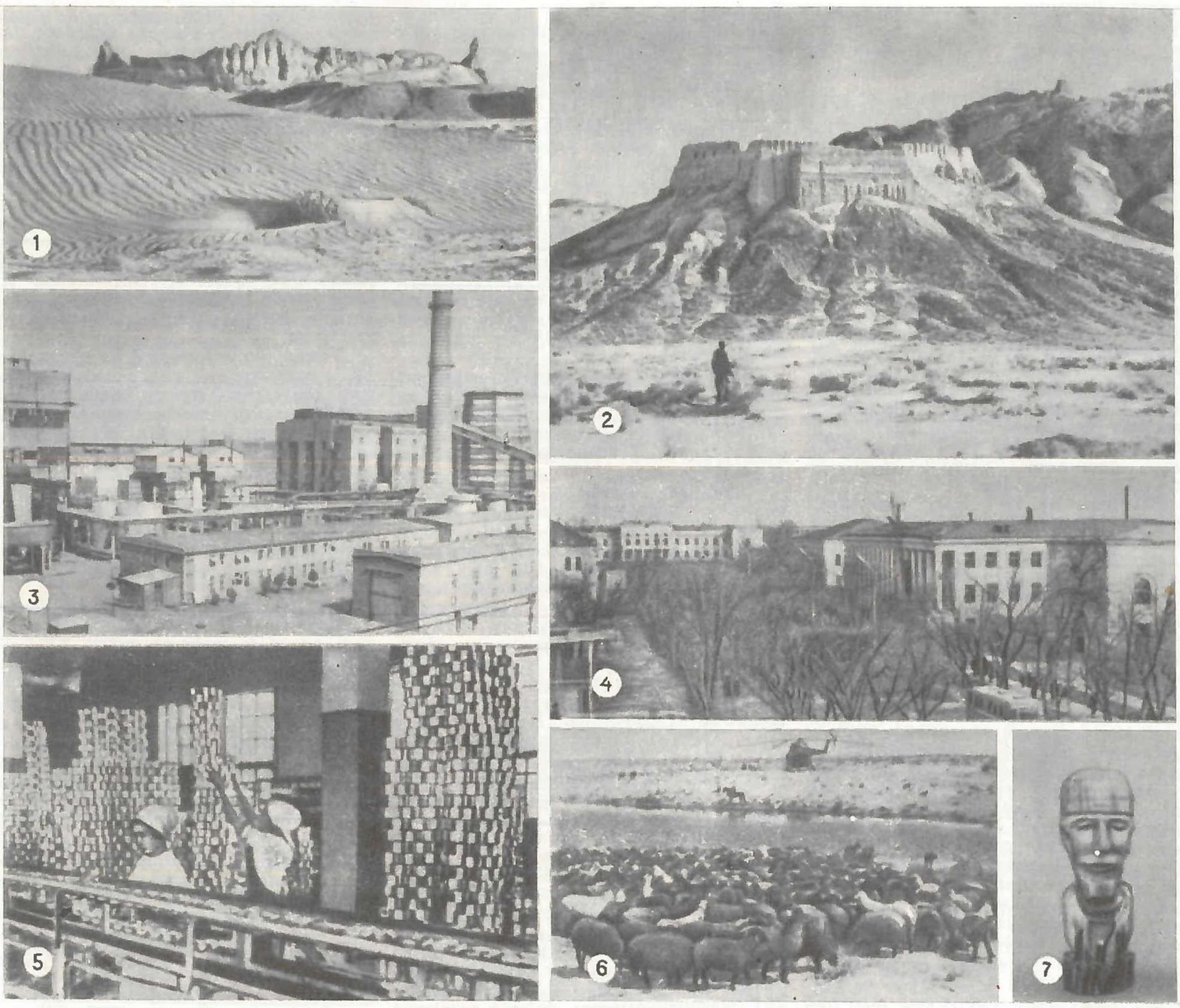
Дөвләт гурулушу. Гарагалпаг МССР фәһлә, кәндли вә зијалыларын социалист үмумхалг дөвләти, мухтар совет социалист респ.-сыдыр. Гүввәдә олан конститусијасы 1978 илдә гәбул едилмишдир. Али дөвләт һакимијјәти органы 5 ил мүддәтинә сечилән бирпалаталы Гарагалпаг МССР Али Советидир (сессијалараасы дөврдә онун Рәјасәт Һеј'әти). Али Совет респ. һөкумәтини—Назирләр Советини тәшкил едир. Јерли дөвләт һакимијјәти органлары әһалинин 2,5 ил мүддәтинә сечдији р-н, шәһәр, шәһәрләрдә р-н, гәс. вә кәнд Халг Депутатлары Советләридир. Гарагалпаг МССР Али Мәһкәмәсини Гарагалпаг МССР Али Совети 5 ил мүддәтинә сечир. Гарагалпаг МССР прокурорун ССРИ Баш прокурору 5 ил мүддәтинә тә'јин едир.

Тәбиәт. Г. Гызылгум сәһрасынын шм.-г. һиссәсини, Амударјанын делтасыны, Үстјурд јајласынын ч.-ш. һиссәсини тутур. Фајдалы газынтылары: хөрәк вә глаубер дузлары, тикинти материаллары, әлван металлар, нефт, газ вә с. Иглими кәскин континенталдыр. Орта темп-р јанварда —4,9-дан (ч.-да) —7,6°С-дәк (шм.-да), ијулда мүвафиг олараг 28,2 вә 26°С-дир. Иллик јағынты тәгр. 110 *мм*. Јеканә чајы Амударјадыр. Боз-гонур торпаглар, такырлар, шоранлыглар вар. Биткиси саксаул, јовшан, ефемерләр, ксерофит коллуглардыр. Г.-да чөлсичаны, ҹејран, түлкү, ондатра, чанавар, әрәбдовшаны, сүнбүлгыран, мүхтәлиф сүрүнәнләр вә гушлар вар.

Әһали. Әсас әһали *гарагалпаглардыр*—218 мин нәфәр; бурада һәмчинин өзбәкләр (213 мин), газахлар (186 мин), түркмәнләр (38 мин), руслар (25 мин), татарлар (8 мин), украјналылар (2 мин) вә б. халглар да јашајыр (1970). Сон 5 илдә әһалинин үмуми сајы тәгр. 104 мин нәфәр артмышдыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә тәгр. 5,1 нәфәрдир; әкинчилик р-нларында (Амударја вадисиндә) әһалинин сыхлығы 1 *км*²-дә 155 нәфәрә чатыр (1976). Әһалинин 309 мини шәһәрләрдә јашајыр (1976). Мүһүм шәһәрләри: Нукус—100,1 мин (1976), Хоҹејли—38 мин, Бируни—22 мин, Тахиаташ — 22 мин, Турткул—20 мин, Чимбај—20 мин вә с. (1972).

Тарихи мә'лумат. Амударјанын ашағы ахыны бојунда Неолитдән башлаја-

Гарагалпаг МССР. 1. Гызылгум сәһрасы. Арха планда Којкрылгангала харабалыглары көрүнүр (е.ә. 4—2 әсрләр, ерамызын әввәлиндә јенидән инша едилмишдир). 2. Ајазгала. 7—8 әсрләр. Харәзм. 3. Тахиаташ ДРЕС. 4. Нукус. Карл Маркс ад. күчә. 5. Мујнак балыг консерви комбинатында. 6. Гарагалпаг МССР-ин 40 иллији ад. совхозун гаракүл гојун сүрүсү. 7. Д. Туренијазов. «Гоча». Агач. 1968. Шәрг Халглары Инчәсәнәти Музеји. Москва.

раг мүхтәлиф дөврләрин археоложи абидәләри ашкара чыхарылмышдыр. Тунч дөврүндә (е.ә. 2-чи миниллијин сону) әһали суварма әкинчилији илә мәшғул олмушдур. Өзбәкистанда ән гәдим (е.ә. 3 әср) јазылы абидә Г. әразисиндә тапылмышдыр (бах *Којкрылған гала*). Гарагалпаг халгынын 8—10 әсрләрдә башлајан тәшәккүл просеси 15—16 әсрләрдә баша чатмышдыр (бах *Гарагалпаглар*). Гарагалпаг халгынын формалашдығы әсас әрази Сырдәрјанын ашағы һөвзәсидир; Јаик (Урал) вә Емба чајларынын ашағы ахарында да јашајырдылар. Г. 16—17 әсрләрдә Бухара ханларындан, 17 әсрин сону—18 әсрин орталарында исә газах ханларындан асылы иди. 1811 илдә Хивә ханлары гарагалпаглары табе едиб, онлары Амударјанын делтасына көчүрдүләр. Гарагалпаглар дәфәләрлә Хивә ханларына гаршы үсјан галдырмышдылар (1855—56 вә 1858—59). 1873 илдә Амударјанын сағ саһилиндә гарагалпаглар јашајан әрази Русијаја бирләшдирилди, сол саһил әразиси исә Хивә ханлығында галды. Чаризмин мүстәмләкә зүлмүнә бахмајараг, бирләшмәнин мүтәрәгги нәтичәләри олду; феодал чәкишмәләринә сон гојулду, игтисадијјатда капиталист мүнасибәтләри јаранмаға башлады, рус пролетариатынын ингилаби мүбаризәсинин тә'сири илә ингилаби һәрәкат кенишләнди. Гарагалпаглар 1905—07 илләр ингилабында вә *Орта Асија үсјанында (1916)* иштирак етдиләр.

1917 илин декабрында Амудәрјанын гарагалпаглар јашајан сағ саһилиндә Совет һакимијјәти гурулду; бу әрази 1918 илин апрелиндә Түркүстан МССР-ә дахил едилди. Вәтәндаш мүһарибәси (1918—20) заманы Г. зәһмәткешләри басмачылара гаршы инадлы мүбаризә апарырдылар. 1920 илдә Амудәрјанын гарагалпаглар јашајан сол саһилиндә дә Совет һакимијјәти гурулду вә бу әрази Харәзм Халг Совет Респ.-сына дахил едилди. 1925 ил мајын 11-дә Түркүстан МССР-ин, һәмчинин Харәзм респ.-сынын гарагалпаглар јашајан әразиләриндә Гарагалпаг МВ јарадылды вә Газахыстан МССР тәркибинә дахил олду. 1932 ил мартын 20-дә РСФСР тәркибиндә Гарагалпаг МССР тәшкил едилди; 1936 ил декабрын 5-дә Өзб.ССР тәркибинә дахил олду. Гарагалпаг халгы, капитализм мәрһәләсини кечмәдән, мүһарибәдән әввәлки бешилликләр әрзиндә сосиализмә кечди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә гарагалпаг халгы чәбһәдә вә архада јүксәк вәтәнпәрвәрлик нүмунәләри көстәрди. Минләрлә дөјүшчү ССРИ орден вә медаллары илә тәлтиф едилди. 14 нәфәрә Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилди. Совет һакимијјәти дөврүндә гарагалпаг халгы сосиалист милләти кими формалашды. Игтисадијјат вә мәдәнијјәти дөнмәдән инкишаф етдирән Г. зәһмәткешләри коммунизм гуручулуғунда јени-јени наилијјәтләр газанырлар.

Гарагалпаг МССР 1959 илдә Ленин ордени, 1972 илдә Халглар достлуғу

ордени, коммунизм гуручулуғундакы мүвәффәгијјәтләринә көрә вә респ.-нын 50 иллији мүнасибәти илә 1974 илдә Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Халг тәсәррүфаты. Респ.-нын игтисадијјатында к.т.-нын бөјүк әһәмијјәти вар. Сәнајеси, әсасән, Совет һакимијјәти илләриндә јарадылмышдыр. К.т. хаммалынын е'малы, тикинти материаллары истеһсалы илә әлагәдар саһәләр вә метал е'малы сәнајеси даһа чох инкишаф етмишдир. Мүһүм сәнаје саһәси памбыгтәмизләмәдир. Ајаггабы, мебел, јејинти, тикиш сәнајеси мүәссисәләри дә вар. 1976 илдә 123,3 мин *т* памбыг лифи истеһсал едилмишдир. Балыгчылыг вә балыг консерви сәнајеси үмумиттифаг әһәмијјәтлидир (1976 илдә 5,8 мин *т* балыг тутулмушдур). Мујнакда Орта Асијанын ән бөјүк балыг консерви комбинаты, Нукусда полиграфија комбинаты, Тахиаташда ДРЕС вар. 1976 илдә 2161,4 млн. *квт-саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир.

К.т.-нын мүһүм саһәси памбыгчылыгдыр. Өзбәкистанда јығылан памбығын 7%-ини Г. верир. Әкинчиликдә јалныз суварылан торпаглардан истифадә едилир. Памбыг (127,5 мин *һа*), дәнли биткиләр (54,2 мин *һа*), картоф вә тәрәвәз-бостан биткиләри әкилир. 1976 илдә дөвләтә 371 мин *т* памбыг, 161 мин *т* чәлтик тәһвил верилмишдир. Бағлар вә үзүмлүкләр вар. Һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Гаракүл гојунлар сахланылыр. Респ.-да 312,3 мин гарамал, 643,6 мин давар, 9,6 мин донуз вар (1977, 1 јанвар). Ипәкчилик инкишаф етмишдир. Чәрчо—Кунград д.ј. Г.-ы Орта Асија д.ј. шәбәкәси илә әлагәләндирир. Су, һава вә автомобил нәгл.-ндан истифадә олунур. Бухара—Урал вә Орта Асија—Мәркәз газ кәмәрләри Г.-ын әразисиндән кечир.

Сәһијјә. 1913 илдә Г.-да 21 чарпајылыг 2 хәстәхана вә 2 фелдшер мәнтәгәси, һәрби һиссәләрә хидмәт едән 3 һәким вә 3 фелдшер олдуғу һалда, 1972 илдә 7,6 мин чарпајылыг 96 хәстәхана мүәссисәси (әһалинин һәр мин нәфәринә 10 чарпајы), 138 амбулаторија вә поликлиника, 67 гадын вә ушаг мәсләһәтханасы, кәндләрдә 351 фелдшер мәнтәгәси олмушдур. Гарагалпаг МССР-дә 1,8 мин һәким вә 6,8 мин орта тибб ишчиси вар (1976). Малјарија хәстәлији, демәк олар ки, ләғв едилмишдир. Ачыг формалы ағчијәр хәстәлији оланлар үчүн 4 санаторија вар.

Халг маарифи вә мәдәни-маариф мүәссисәләри. Совет һакимијјәти гуруланадәк чәми 4 ибтидаи мәктәби (200 шакирд) олан Г.-да әһалинин јалныз 0,2%-и савадлы иди. 1975/76 дәрс илиндә үмумтәһсил мәктәбләриндә 239 мин шакирд, педагожи ин-тда 4,9 мин, орта ихтисас мәктәбләриндә 12,8 мин тәләбә тәһсил алырды. Али вә орта ихтисас мәктәбләрини 4,2 мин, орта мәктәби 15 мин нәфәр битирмишди. 1976 илдә Нукус Дөвләт ун-ти (5 мин тәләбә), 4 јени техникум (8,4 мин тәләбә) ачылмышдыр. 405 күтләви китабхана, 236 клуб (1972), 300 киногурғу (1975), Нукусда тарих—өлкәшүнаслыг вә Гарагалпаг МССР-ин инчәсәнәт музеји вар.

Елми идарәләр. Респ.-да Өзб.ССР ЕА-нын Гарагалпаг филиалы, Үмумиттифаг К.Т. Елмләри Академијасынын Торпагшүнаслыг Ин-ту вә Өзбәкистанын бир сыра саһә елми-тәдгигат ин-тларынын филиаллары фәалијјәт көстәрир. Бу елми идарәләрдә 600-дән чох елми ишчи, о чүмләдән 245 елмләр намизәди, 10 е.д., Өзб.ССР ЕА-нын 3 м. үзвү ишләјир (1976).

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Гарагалпаг МССР-дә бирдәфәлик тиражы тәгр. 210,5 мин нүсхә олан 4 респ., 13 р-н гәзети чыхыр. Респ. гәзетләри: «Совет Каракалпакстаны» (1924), «Жас ленинши» («Кәнч ленинчи», 1931), «Жеткиншек» («Јенијетмә», 1932), «Советскаја Каракалпакија» (1919), 4 журнал, о чүмләдән әдәби-бәдии вә ичтимаи-сијаси «Әмудәрја» («Амудәрја», 1932) журналы нәшр едилир.

Респ. радио вә телевизија верилишләри (2 програмла) гарагалпаг, өзбәк, түркмән вә рус дилиндәдир. Дашкәнд вә Москвадан верилишләр ретранслјасија олунур. Телевизија мәркәзи Нукусдадыр.

Әдәбијјат. Шифаһи халг әдәбијјаты жанр е'тибарилә зәнкиндир. 50-дәк дастан топланмышдыр. «Гырх гыз», *«Алпамыш»* вә с. дастанлар хүсусилә мәшһурдур. Дастанларын бир чоху башга түркдилли халгларла мүштәрәкдир. Ичтимаи зүлм вә бәрабәрсизлик, гадын һүгугсузлуғу әлејһинә е'тираз, дин хадимләринин ифшасы ингилабдан әввәлки гарагалпаг јазылы әдәбијјатынын әсас мөвзуларыдыр (Жијен Жрау, 18 әср; Ажинијаз, 1824—78; Кунхоча, 1799—1880; *Бердах*, Омар Өтеш, 1828—1902; Сыдык Шаир, 1857—1917; Омар, 1879—1922). Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра А. Мусајев, С. Мәжитов, С. Нурумбетов, А. Дабылов Гарагалпаг совет әдәбијјатынын әсасыны гојдулар. А. Өтепов, Н. Давкарајев, М. Дәрибајев, А. Бекимов, Ж. Ајмирзәјев, К. Султанов, Т. Каипберкенов, И. Јусупов вә б.-нын ше'р, поема, пјес, роман вә повестләриндә халгын ингилабдан әввәлки ағыр һәјаты, сосиализм вә коммунизм гуручулуғу уғрунда мүбаризәси тәсвир олунур. Гарагалпаг шаир вә јазычыларынын бә'зи әсәрләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Г.-ын ән гәдим инчәсәнәт абидәләри е.ә. 4 әсрә аиддир (кичик һејкәлләр вә керамика). 18 әсрдән чохлу суварма гурғулары (бәнд, су анбары вә с.), ев вә маликанә (Орунбајгала) галыглары һифз олунмуш, һәмчинин гәдим вә орта әср Харәзм инчәсәнәт нүмунәләри (Топраггала, Кавургала) галмышдыр. Совет дөврүндә Г.-да планлы шәһәрләр (Нукус, Бируни) вә гәсәбәләр салынмышдыр. Гәдим дөврләрдән ағач үзәриндә ојма, халчачылыг, тохучулуг, нахышлы тикмә, зәркәрлик вә с. кениш јајылмышдыр. 1930-чу илләрдән дәзкаһ тәсвири сәнәти инкишаф едир (һејкәлтәрашлар Ч. Куттымуратов, Д. Туренијазов, бојакарлар Ж. Беканов, Ф. Мадгазин, графикләр К. Бердимуратов, К. Нажимов вә б.).

Мусиги. Гәдим тарихи олан Г. мусиги сәнәти Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына гәдәр јалныз шифаһи халг јарадычылығында тәмсил олунурду. Милли мусиги ән'әнәләринин дөврүмүзәдәк горуну6 сахланмасында бахсы (халг мүғәнниләри) вә жрауларын (дастанчы, нағылчы), еләчә дә сазанда вә гиссәханларын (инструментал мусиги ифачылары) бөјүк ролу олмушдур. Дутар, кобыз, гыржак, баламан, неј, дәф, шынкобуз кениш јајылмыш мусиги аләтләриндәндир. Совет һакимијјәти илләриндә професионал мусиги сәнәти формалашмыш, 40-чы илләрин сонундан бир чох симфоник әсәрләр, хор әсәрләри, маһны вә с. јарадылмышдыр. Милли мусиги сәнәтинин инкишафында Ч. Шамуратов, Г. Ширазијева, С. Мамбетова, А. Атамуратова вә б.-нын бөјүк ролу олмушдур. Респ.-да мусигили драм театры, филармонија, халг чалғы аләтләри оркестри, мусиги мәктәбләри, Өзб.ССР Бәстәкарлар Иттифагынын Гарагалпаг ше'бәси, Халг Јарадычылығы Еви вә с. фәалијјәт көстәрир.

Театр. Халг мәрасим вә ојунларында, дастанларда, халг сәнәткарларынын (бахсы вә жрау) ифачылығында драм вә театр елементләри олмушдур. Театр сәнәти Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра формалашмышдыр. 1925 илдә «Танг нуры» («Дан шәфәги») адлы илк театр труппасы тәшкил едилмишди; бу труппанын әсасында 1928 илдә Гарагалпаг Мусигили Драм Театры (1939 илдән К. С. Станиславски ад.) јарадылмышдыр. Театрын репертуарында милли драматурглардан А. Бекимов, Ж. Ајмирзәјев, Т. Алланазаров, С. Хочанијазов вә б.-нын, еләчә дә совет вә дүнја классикләринин әсәрләри вардыр. Актјорлардан А. Шамуратова, Р. Сеитов, Ј. Мамутов, С. Авезова, Г. Шеразијева, С. Алламуратова, Р. Адикова вә б. мәшһурдурлар.

Әд.: История Каракалпакской АССР, т. 1—2, Ташкент, 1974; Давкараев Н., Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы, Ташкент, 1959; Нурмухамедов М., Краткий очерк истории каракалпакской советской литературы, Ташкент, 1959; Јенәонун, Каракалпакская советская проза, Ташкент, 1968; Баяндиев Т., Каракалпакский театр им. К. С. Станиславского, Ташкент, 1970; Досумов Я. М., Каракалпаки в годы гражданской войны 1918—1920, Нукус, 1975; Камалов К., По заветам Ленина, Нукус, 1975; Косымбетов И., По пути, начертанному Коммунистической партией, Нукус, 1976.

ГАРАГАЛПАГЛАР — Гарагалпаг МССР-ин әсас әһалиси, милләт. ССРИ-дә 236 мин нәфәрдир; 218 мини Гарагалпаг МССР-дә, галанлары Фәрганә вә Харәзм вил.-ләриндә, гисмән Газах. ССР-дәдир (1970). Әфганыстанда да бир нечә мин гарагалпаг јашајыр. *Гарагалпаг дилиндә* данышырлар. Г.-ын ән гәдим әчдадлары е.ә. 7—2 әсрләрдә Арал дәнизинин ч. саһилләриндә јашамыш сакс-массакет тајфалары олмушдур. 2—4 әсрләрдә Шәргдән кәлән һунларын, 6—8 әсрләрдә исә түркләрин бир гисми јерли тајфаларла гарышмышдыр. Г.-ын формалашмасы Аралбоју әразидә тәшәккүл тапмыш еркән орта әср халглары—печенегләрин вә оғузларын арасында 8—10 әсрләрдә башланды. 14—15 әсрләрдә Г.-ын етнокенезинә ногајларла әлагәләри мүһүм тә'сир көстәрмишдир. 16 әсрин сонларында мәнбәләрдә Г. мүасир адлары илә танынырлар. Совет һакимијјәти илләриндә Г. сосиалист милләти кими тәшәккүл тапмышлар. Г.-ын тәсәррүфатында памбыгчылыг, тохумлуг гарајонча (ССРИ-дә әсас р-нлардандыр) мүһүм јер тутур. Г., әсасән, әкинчилик вә малдарлыгла мәшғулдурлар. Дин-

дарлары мүсәлмандыр (бах *Гарагалпаг Мухтар Совет Социалист Республикасы*).

Әд.: Нурмухамедов М. К., Жданко Т. А., Камалов С. К., Каракалпаки. Краткий очерк истории с древнейших времен до наших дней, Ташкент, 1971.

ГАРАГАН ҺОРИЗОНТУ—Орта Миосенин һоризонтларындан бири. Илк дәфә 1885 илдә Н. И. Андрусов тәрәфиндән спаниодонтелла лајлары ады илә Крым-Гафгаз саһәсиндә ајрылмыш, 1915 илдән онун тәклифи илә Г.һ. адландырылыр. Чокрак вә Конк һоризонтлары арасындадыр. Азәрб.-да мәһдуд саһәдәдир. Чөкүнтүләри лајлы кил, гум, гумдашы вә оолитли әһәнкдашыдыр. Характер фаунасы моллјускалардыр: Spaniodontella pulehella, Unio Limnaea вә с. Г.һ. Грозны р-нунда нефтлидир.

ГАРАГАНДА — Газах.ССР-дә шәһәр. Гараганда вил.-нин мәркәзи. Д.ј. ст. Әһ. 576 мин (1977). Газах.ССР-ин мүһүм игтисадијјат вә мәдәнијјәт мәркәзләриндәндир. Әсас сәнаје саһәси көмүрчыхармадыр. Ағыр сәнаје саһәләри көмүрчыхарма илә әлагәдардыр. Көмүр сәнајеси шәһәр сәнајесинин үмуми һәчминин 40%-ини верир. Г.-нын шахталары Уралы вә Газахыстаны даш көмүрлә тә'мин едир. Машынгајырма (мә'дән, санитар-техника, енеркетика аваданлығы вә метал конструксијалар), јүнкүл (трикотаж, тикиш, ајаггабы, мебел ф-кләри) вә јејинти сәнајеси (әт комбинаты, дәјирман-комбинат, гәннады ф-ки вә с.) мүәссисәләри, дәмир-бетон конструксијалар з-ду, ИЕМ, ун-т, бир нечә али мәктәб (политехник, тибб, педагожи вә с. ин-тлар) вә техникум, елми-тәдгигат идарәләри (Газах.ССР ЕА кимја-металлуркија ин-ту вә с.), 2 драм театры (рус вә газах), филармонија, өлкәшүнаслыг музеји, ботаника бағы вар.

ГАРАГАНДА ВИЛАЈӘТИ — Газах. ССР-дә вилајәт. 1932 ил мартын 10-да тәшкил едилмишдир. Саһ. 85,4 мин *км²*, әһ. 1258 мин (1977). 8 р-ну, 6 шәһәри, 16 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Гараганда ш.-дир.

Тәбиәт. Әразинин әсас һиссәси Газахыстан хырда тәпәлијиндәдир. Ш.-дә орта һүнд. 600—800 *м*-дир. 1000 *м*-дән јүксәк дағлар—Гаргаралы д-ры (һүнд. 1403 *м*), Кешубај (1559 *м*) вә с. Балхаш—Иртыш суајрычысыны тәшкил едир. Г.-дә орта һүнд. 400—600 *м*-дир. Шм.-г.-дә Нијаз д-ры (һүнд. 834 *м*) вә с. јерләшир. Фајдалы газынтылары: даш көмүр (үмумиттифаг әһәмијјәтлидир), корунд, дәмир филизи, одадавамлы кил, пирофиллит вә мүхтәлиф тикинти материаллары. Иглими кәскин континенталдыр. Орта темп-р јанварда шм.-ш.-дә —15°С, г.-дә —17°С, ијулда ш.-дә 17°С, г.-дә 21°С-дир. Иллик јағынты 250—350 *мм*, Гаргаралы д-рында 400 *мм*-дир. Ән бөјүк чајлары: Нура вә онун сол голу Шерубај-Нура. Бөјүк көлләри: Гарасор, Балыглы Көл вә с. Карбонатлы гараторпаглар, ачыгшабалыды, шоран вә шоракәтли бозгара торпаглар јајылмышдыр. Биткиси јарымсәһра типлидир. Һејванлары: чанавар, түлкү, сүнбүлгыран, чүјүр, довдаг, мүхтәлиф гушлар, мүшк сичаны, чөлдонузу вә с.

Әһали. Әсасән, газахлар вә руслардыр, һәмчинин украјналылар, белоруслар, татарлар вә б. да јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км²*-дә 14,7 нәфәрдир. Әһ.-нин 1081 мини шәһәрләрдә, 177 мини кәндләрдәдир. Мүһүм шәһәрләри: Гараганда, Темиртау, Шахтинск, Саран, Абај.

Тәсәррүфат. Г.в.-нин мүасир тәсәррүфаты Совет һакимијјәти илләриндә јарадылмышдыр. Мүһүм сәнаје саһәләри мә'дән сәнајеси (даш көмүр, дәмир филизи), металлуркија, кимја, машынгајырмадыр. Јерли көмүр әсасында енержи базасы јарадылмышдыр. Чохлу ИЕС (ән мүһүмләри Абај, Гараганда вә Темиртау ш.-ләриндә), Гараганда ДРЕС вар. Гараганда көмүр һөвзәси Газах.ССР-и, Орта Асија респ.-ларыны вә Уралы көмүрлә тәчһиз едир. Вилајәтдә 1975 илдә 44 млн. *т* көмүр чыхарылмышдыр. Гарагандада дәмир-бетон конструксијалар, машынгајырма, синтетик каучук з-длары, Гарагајлы филизсафлашдырма комбинаты, техники резин мә'мулаты аваданлығы вә санитар-техника аваданлығы з-длары, Ново-Гарагандада машынгајырма з-ду, Темиртауда металлуркија комбинаты, Гараганда вә с. ш.-ләрдә јүнкүл вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Тикинти материаллары (Ново-Гарагандада, Актауда семент з-длары вә с.) истеһсал олунур. Иртыш—Гараганда каналы чәкилмишдир.

К.т.-нын әсас саһәси әкинчилик вә һејвандарлыгдыр. К.т.-на јарарлы торпагларын саһ. тәгр. 7,9 млн. *һа*-дыр. Бунун 1,8 млн. *һа*-ы әкин саһәси, тәгр. 5,8 млн. *һа*-ы отлаглар, 0,3 млн. *һа*-ы бичәнәкләрдир. Буғда (1,2 млн. *һа* саһәдә), картоф (6 мин *һа*), тәрәвәз (3,2 мин *һа*) әкилир. 1975 илдә 490 мин *т* буғда, 64,2 мин *т* картоф, 62 мин *т* тәрәвәз јығылмышдыр. 9-чу бешиллијин сонунда тәгр. 70 мин *т* әт (дири чәкидә), 123 мин *т*-дан чох сүд, 33 мин *т* картоф, 52 мин *т* тәрәвәз, 219 мин *т* буғда тәдарүк едилмишдир. Әтлик вә әтлик-сүдлүк һејвандарлыг, хүсусилә гојунчулуг инкишаф етдирилир. Вилајәтдә тәгр. 264 мин гарамал, тәгр. 700 мин гојун, 33 мин ат вар (јанвар, 1976). Әсас нәгл. васитәси д.ј.-ларыдыр (уз. 581 *км*, 1976). Автомобил јоллары нәгл. јүк дөвријјәсинә көрә икинчи јери тутур. Һава јолларынын да сәрнишин дашынмасында (илдә тәгр. 600 мин) әһәмијјәти бөјүкдүр. Вилајәт 1968 илдә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Мәдәни гуручулуг. Вил.-дә 440 мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәси (1975), 520 үмумтәһсил (237 мин шакирд), 18 орта ихтисас тәһсили мәктәби, 6 али мәктәб (о чүмләдән ун-т) вар (1975/76). 972 күтләви китабхана, 3 театр, 2 өлкәшүнаслыг музеји, 493 клуб, 511 киногурғу фәалијјәт көстәрир (1975). 8 елми идарә (елми-тәдгигат даш көмүр ин-ту, Газах.ССР ЕА Кимја-Металлуркија Ин-ту вә с.) вар.

Газах дилиндә «Орталык Казахстан» («Мәркәзи Газахыстан», 1932), рус дилиндә «Индустриалная Караганда» (1932) вил. гәзетләри чыхыр. Вил. радиоверилишләри газах вә рус, телевизија верилишләри исә газах, рус вә алман дилләриндәдир. Алма-Ата вә Москвадан верилишләр ретранслјасија олунур. Гараганда, Чезгазган вә Балхашда телевизија стансијалары вар.

Сәһијјә. 1975 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Г.в.-ндә 17 470 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 142 чарпајы) 119 хәстәхана мүәссисәси, 4558 һәким вар.

ГАРАГАНДА МЕТАЛЛУРКИЈА КОМБИНАТЫ — ССРИ-нин металлуркија мүәссисәләриндән бири. Газах.ССР Гараганда вил.-нин Темиртау ш.-ндәдир. 1970 илдә Гараганда металлуркија з-дунун базасы әсасында јарадылмышдыр. Комбината, һәмчинин Газахыстан металлуркија з-ду, Атасу вә Жужны-Топар мә'дән идарәләри, Алексејевка доломит карханасы дахилдир. Гараганда көмүр һөвзәсинин кокслашан көмүрү комбинатын јаначаг базасыдыр. Комбинат чугун, полад, тәбәгә вә сортлуг прокат, кокс вә кокс-кимја мәһсуллары бурахыр. Газахыстан металлуркија з-дунун илк мартен собасы 1944 илдә, прокат станы исә 1946 илдә ишә салынмышдыр. Гараганда з-ду 1960 илдән фәалијјәтдәдир. Комбината 4 собалы домна сехи, поладәритмә истеһсалаты (2 мартен сехи вә һәр биринин тутуму 250 *т* олан 3 конвертордан ибарәт оксикен-конвертор сехи), прокат вә кокс-кимја истеһсалаты, 2 агломерасија ф-ки дахилдир (1975). Комбинат 1975 илдә 3635 мин *т* чугун, 4672 мин *т* полад, 3885 мин *т* һазыр прокат истеһсал етмишдир.

ГАРАГАШ (Acanthalburnus microlepis) — *чәкикимиләр* фәсиләсиндән ширин су балығы. Бәдәни узунсов (12—16 *см*), јанлардан азча басыг, башы балача, көзләри ири, пулчуглары хырдадыр; чәкиси 100—150 *г*-дыр. Загафгазија суларында, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә Аразда вә Күрүн Минкәчевир су анбарындан јухары һиссәсиндә, һәмчинин Ганых, Ағстафа вә Тәртәр чајларында јашајыр. Чинси јеткинлијә 2 иллијиндә чатыр. Мај—ијун ајларында 3000-ә гәдәр күрү төкүр. Әсасән, битки чүрүнтүсү илә гидаланыр.

ГАРАГАШЛЫ Гәһрәман Тағы оғлу (д.1.5.1899, Јелизаветпол, индики Кировабад)—Азәрб.-нын илк совет тарихчи-етнографларындан бири, тарих елмләри намизәди (1964). 1918 илдә Јелизаветпол кимназијасыны битирдикдән сонра мүәллимлик етмиш, 1922—26 илләрдә «Јени јол» гәзетинин мәс'ул катиби ишләмишдир. Үмумиттифаг Мәркәзи Јени Түрк Әлифбасы Комитәсинин үзвү олмуш, Ф. Ағазадә илә бирликдә «Јени әлифба һәрәкатынын инкишафы тарихи вә онун наилијјәтләринә даир очеркләр» (рус дилиндә; Казан, 1928) әсәрини јазмышдыр. 1929 илдә Ленинград Шәргшүнаслыг Ин-туну битирдикдән сонра бир мүддәт мүәллимлик етмиш, Азәрб.ССР ЕА Кировабад елми-тәдгигат базасында елми катиб ишләмиш (1944—47), Азәрб.ССР ЕА Тарих Ин-ту етнографија шө'бәсинин баш елми ишчиси олмушдур (1957—72). Азәрб.-да етнограф кадрларын һазырланмасы саһәсиндә хидмәти вар. Тәдгигатында етнокенез мәсәләси, гаршылыглы јардым тә'сисатлары, мадди мәдәнијјәт нүмунәләринин тарихи-мүгајисәли тәдгиги вә с. мәсәләләр әсас јер тутур.

Әсәрләри: Об айрумах, Б., 1929; Материальная культура азербайджанцев северо-восточной зоны Малого Кавказа, Б., 1964.

ГАРАГАШЛЫ — Азәрб.ССР Нефтчала р-нунун Чәнкан советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 60 *км* ч.-г.-дә, Күр чајынын сол саһилиндә, Чәнуб-Шәрги Ширван дүзүндәдир. Әһ. 729 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, һејван-

дарлыг вә гушчулугла мәшғулдур. Гушчулуг ф-ки, ибтидаи мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

ГАРАГЫНЫГ (Origanum) — додагчичәклиләр фәсиләсиндән чохиллик от чинси. Јарпаглары узунсов јумуртаварыдыр. Хырда чәһрајы чичәкләри сүпүркәшәкилли чичәк групунда јерләшир. Авропа вә Гәрби Асијада 20-дән чох, ССРИ-дә 5 нөвү мә'лумдур. ССРИ-нин Авропа һиссәсиндә, Гафгазда, Чәнуби Сибирдә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 1 нөвү—а д и Г. (O. vulgare) јајылмышдыр. Гуру чәмәнләрдә, чөлләрдә, сејрәк мешәләрдә битир. Бәнөвшәји-чәһрајы чичәкли бу нөв балверән биткидир; тәркибиндә ефир јағы, ашы маддәләри вә аскорбин туршусу вар. Гурудулмуш чичәк вә јарпагларынын һәлими бәлғәмкәтиричи дәрман кими вә бағырсаг атонијасына гаршы ишләдилир. Јарпагларындан әдвијјат кими вә ликөр-ички истеһсалында да истифадә едилир.

ГАРАГЫРҒЫЗЛАР—*гырғызларын* ингилабдан әввәлки әдәбијјатда ады.

ГАРАГОЈУНЛУ — Азәрб.ССР Ағсу р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 10 *км* ч.-г.-дә, Ағсу—Күрдәмир шосе јолундан 3 *км* аралы, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 978 (1978); памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг, барамачылыг вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт сарајы, клуб, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар. Кәндин ады *Гарагојунлуларла* әлагәдардыр.

ГАРАГОЈУНЛУ ДӨВЛӘТИ (1410—68)—15 әср феодал дөвләти. Азәрб. (Күрдән ч.-а), Ермәнистан, Гәрби Иран, Ираг, Күрдүстан, Күрчүстанын бир һиссәси вә с. әразиләри әһатә едирди. Пајтахты Тәбриз ш. иди. Әсас шәһәрләри: Тәбриз, Мараға, Әрдәбил, Нахчыван, Кәнчә, Шүштәр, Бағдад, Әрзинчан вә с. Башлыча тәсәррүфат саһәләри: әкинчилик, малдарлыг, ипәкчилик, бағчылыг вә с. Сәнәткарлыг (тохучулуг, халчачылыг, зәрбафлыг, зәркәрлик вә с.) вә тичарәт мәркәзләри олан шәһәрләр бејнәлхалг тичарәтдә јахындан иштирак едирдиләр. Г.д.-нин сарај, диван, гошун гурулушу, ајры-ајры әјаләт вә шәһәрләрин идарә системи, әсасән, өзүндән әввәлки феодал дөвләтләриндә олдуғу кими иди. Феодал торпаг саһиблији Г.д.-ндә дә галырды. Г.д.-нин һәрби-сијаси һәјатында, әсасән, көчәри феодаллар, дахили сијасәтиндә (хүсусилә игтисади һәјатында) исә бунларла јанашы, отураг әһали арасындан чыхмыш феодал ә'јанлар вә руһаниләр мүһүм рол ојнајырдылар. Дөвләти идарә едән һакимләр баһарлы тајфасындан (бах *баһарлылар*) иди. Гарагојунлу һөкмдарлары султан вә ја падшаһ титулу дашыјырдылар. Һөкмдарларын сечилмәсиндә нүфузлу әмирләрин ролу бөјүк иди. Гарагојунлулар дөврүндә *сојургал* торпаг саһиблији кениш јајылмышды. Ајры-ајры әјаләтләр шаһзадәләр вә әмирләрә *игта* вә ја сојургал формасында бағышланырды. *Чаһанșаһ* дөврүндә дөвләтин идарә олунмасына, әсасән, отураг задәканлар чәлб олунду. Арасыкәсилмәз мүһарибәләр мәһсулдар гүввәләрин инкишафыны ләнкидир, зәһмәткеш күтләләрин вәзијјәтини даһа да ағырлашдырырды. Кәнд вә шәһәрләрдә јохсул әһалинин вәзијјәти хүсусилә дөзүлмәз иди. Отуздан чох верки вә мүкәлләфијјәтин (бәһрә, тамға, бач, рәсме-шәһнәки, рәсме-хәзинәдари, иснәнч, бијар вә с.) әсас ағырлығы онларын үзәринә дүшүрдү. Мә'мурлар, вилајәт һакимләри, гошун башчылары, руһаниләр вә б. јохсул күтләләрин амансыз истисмары һесабына јашајырдылар.

Г.д.-нин илк һөкмдары гарагојунлу тајфа иттифагынын башчысы *Гара Јусиф* иди. Тејмурун Кичик Асијаја һүчуму заманы Чәлаириләрин мүттәфиги кими мәғлуб едилән гарагојунлулар Тејмурун өлүмүндән (1405) сонра Гара Јусифин башчылығы илә өз гүввәләрини топлајыб 1406 илдә Азәрб.-ын ч. торпагларына һәрәкәт етдиләр. Һәмин илин пајызында Гара Јусиф Нахчыван јахынлығындакы дөјүшдә Тејмури Әбу Бәкри мәғлуб етди. 1408 илдәки дөјүшдә исә Тејмурун оғлу Мираншаһ өлдүрүлдү. Тејмури гошунлары Азәрб.-дан чыхарылды. Лакин Азәрб.-да мөһкәмләнмәјә чалышан Чәлаири һөкмдары султан Әһмәд [1382—1410] Гара Јусифин Ағгојунлуларла мүһарибәдә олмасындан истифадә едиб 1410 илдә Тәбризи тутду. Бу хәбәри ешидән Гара Јусиф сүр'әтлә Тәбризә доғру һәрәкәт едәрәк августун 30-нда Тәбриз јахынлығындакы дөјүшдә Чәлаириләри мәғлуб етди. Султан Әһмәд өлдүрүлдү. Чәлаириләр дөвләти дағылды. Һакимијјәт Гарагојунлулара кечди.

Кетдикчә күчләнмәкдә олан Гара Јусиф Тејмуриләрлә иттифагда олан Ширваншаһларын да әразисини тутмаға чалышырды. 1412 илин ахырларында Гара Јусифин табе олмаг тәклифини гәбул етмәјән Ширваншаһ I Ибраһимлә Гарагојунлулар арасында Күр чајы саһилиндә вурушма олду. I Ибраһимин мүттәфигләри—Шәки һакими Сиди Әһмәд вә ики мин нәфәрлик сүвари илә көмәјә кәлмиш күрчү чары Константин дә онун тәрәфиндә вурушмушдулар. Гарагојунлуларын галиб кәлдији бу дөјүшдә Ширваншаһ I Ибраһим вә оғуллары, Ширван задәканлары вә Константин әсир дүшдү. Константин үч јүз күрчү кнјазы илә бирликдә Гара Јусиф вә оғлу Пирбудаг тәрәфиндән өлдүрүлдү. Ибраһим вә Ширван задәканлары исә Тәбризә апарылды. Бир гәдәр сонра I Ибраһимә рәғбәт бәсләјән Тәбриз тачир вә ә'јанларынын Гара Јусифин хәзинәсинә 1200 түмәнлик мал вермәси мүгабилиндә I Ибраһим азад едилди вә Гара Јусифә табе олмаг шәрти илә Ширваны јенидән идарә етмәјә башлады. Г.д.-нин гүввәтләнмәси Тејмуриләри нараһат едирди. 1420 илдә Тәбриз јахынлығындакы вурушмада Тејмурун оғлу Шаһрух Гарагојунлулары мәғлуб етди. Тејмури Шаһруха гаршы дөјүш әрәфәсиндә Гара Јусиф Учан јахынлығында вәфат етди. Һакимијјәтә оғлу *Искәндәр* кечди. Онун һакимијјәти дөврүндә Тејмуриләрлә мүбаризә даһа да кәскинләшди. Гарагојунлуларын күчлү бир сијаси гүввә олмасы факты илә һеч чүр барышмаг истәмәјән Тејмури һөкмдары Шаһрух Г.д.-нә һүчум етди. Гарагојунлу һөкмдары Искәндәр дә өз нөвбәсиндә Тејмуриләрин мүттәфиги олан Ширваншаһларын торпагларына һүчумлар едиб (1427, 1430 вә 1434 илләрдә) Ширваны тутмаға чәһд көстәрди. Лакин халгы фәлакәтләрә дучар едән вә бөјүк дағынтылара сәбәб олан бу јүрүшләр һеч бир нәтичә вермәди. Искәндәрин апардығы мүһарибәләр өлкәнин игтисади вә сијаси вәзијјәтини ағырлашдырды. 1435 илдә Шаһрух јенидән Азәрб.-а һүчум едиб Тәбризи тутду; она итаәт көстәрән Чаһаншаһы (Гара Јусифин дикәр оғлу) Г.д.-нин һөкмдары кими таныды. Искәндәрин һакимијјәти гајтармаг тәшәббүсү баш тутмады. Әлинчә галасына чәкилән Искәндәр бир гәдәрдән сонра оғлу Губад Мирзә тәрәфиндән өлдүрүлдү. Һакимијјәт Тејмуриләрин формал вассалы сајылан Чаһаншаһын әлинә кечди. Шаһрухун өлүмүндән (1447) сонра тамамилә мүстәгил сијасәт јүрүдән Чаһаншаһ отураг феодаллара архаланыр, мәркәзи һакимијјәтә табе олмаг истәмәјән көчәри әмирләрә гаршы мүбаризә апарырды. Дөврүнүн кениш мә'луматлы адамы, бачарыглы дөвләт хадими олан Чаһаншаһын һакимијјәт илләри Г.д.-нин ән гүввәтли дөврү иди. Һакимијјәтини мөһкәмләндирән вә күчлү орду јарадан Чаһаншаһ сонралар ишғалчылыг сијасәти јеридир вә Г.д.-нин әразисини кенишләндирмәјә чалышырды. Иранын ш. торпагларыны тутмаг үчүн Чаһаншаһ кечмиш мүттәфиги Тејмуриләрә гаршы мүбаризәјә башлады. 1457 илдә Чүрчан јахынлығындакы вурушмада Гарагојунлу гошунлары Тејмури сәркәрдәси Ибраһим Мирзәни мәғлуб едиб Хорасан вил.-нә дахил олду. Чаһаншаһ 1458 илин ијулунда Тејмуриләрин мәркәзи Һерат ш.-ни тутду. Чаһаншаһ әсас гошуну илә һәрби сәфәрдә олдуғу заман көчәри феодаллар Чаһаншаһын оғлу Һәсәнәлинин (Азәрб.-да) вә Пирбудағын (Бағдадда) әтрафында бирләшиб гијам галдырдылар. Бу хәбәри ешидән Чаһаншаһ 1459 илин јанварында Тејмури Әбу Сәидин барышыг һаггында тәклифини гәбул едиб Һерат ш.-ндә мүгавилә бағлады вә Тејмуриләрдән бөјүк тәзминат алыб кери гајытды. Чаһаншаһ һәрби сәфәрдән гајытдыгдан сонра узун мүддәт феодал гијамларыны јатырмагла мәшғул олду. Лакин онун мәркәзи һакимијјәти гүввәтләндирмәк сә'јләри нәтичәсиз галды. Халг күтләләринин сон дәрәчә ағыр вәзијјәтдә јашамасы илә әлагәдар синфи зиддијјәтләрин кәскинләшмәси, феодал чәкишмәләри, мәркәзи һакимијјәтә табе олмамаг чәһдләри вә с. Г.д.-нин кетдикчә зәифләмәсинә сәбәб олду вә Ағгојунлу *Узун Һәсәнин* Гарагојунлулар үзәриндә гәләбә чалмасы үчүн әлверишли шәраит јаратды. Һәлә 15 әсрин 50-чи илләриндә Ермәнистан вә Күрдүстанын хејли һиссәси Ағгојунларын һакимијјәтинә кечмишди. Гарагојунлуларла Ағгојунлулар арасында кедән мүбаризә 15 әсрин 60-чы илләриндә даһа да кәскинләшди. 1467 илин мајында Муш јахынлығында баш вермиш вурушмада Узун Һәсән Гарагојунлулара галиб кәлди; Чаһаншаһ өлдүрүлдү. Онун варисләри арасында Гарагојунлу тахты уғрунда мүбаризә башланды. Ағгојунлулара гаршы мүбаризә апармаг үчүн гарагојунлу әмирләри Маку галасында һәбсдә сахланылан Һәсәнәлини азад едиб һөкмдар сечдиләр. Лакин Узун Һәсән Һәсәнәлинин башчылыг етдији гарагојунлуларын галыгларыны Мәрәнд јахынлығында мәғлуб едәрәк Азәрб.-ын

ч. торпагларыны да тутду. 1468 илдән Г.д.-ни *Ағгојунлу дөвләти* әвәз етди.

Гарагојунлулар дөврүндә өлкәнин тәсәррүфаты бөјүк дағынтылара мә'руз галса да, Чаһаншаһын һакимијјәти илләриндә игтисади вә мәдәни һәјат нисбәтән чанланмышды. Шәһәрләрдә, хүсусилә Тәбриздә сәнәткарлыг вә тичарәт инкишаф етмишди.

Алимләрдән Шәмсәддин Мәһәммәд Тәбризи, Мәһәммәд Һүсејн Тәбризи, шаирләрдән Гасим Әнвар, Хәлвәти, Зијаи Ордубади, мусигишүнас Әбдүлгәдир Мараға вә б. Гарагојунлулар дөврүндә јашајыб јаратмышлар. Сарајда ше'р мәчлисләри тәшкил едән Чаһаншаһын өзү дә «Һәгиги» тәхәллүсү илә Азәрб. вә фарс дилләриндә ше'рләр јазмышдыр. Чаһаншаһын Тәбриздә тикдирдији *Көј мәсчид* (1465) Азәрб. ме'марлығынын ән көзәл нүмунәләриндәндир.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Ибраһимов Ч., Гарагојунлу дөвләти, Б., 1948; јенә онун, Азәрбајчанын XV әср тарихинә даир очеркләр, Б., 1958; Петрушевски И. П., XV әсрдә Азәрбајчан дөвләтләри, Азәрб.ССР ЕА Тарих вә Фәлсәфә Ин-тунун Әсәрләри, ч. 1, Б., 1951; Онуллаһи С. М., XV әсрдә Азәрбајчанда дөвләт гурулушунун бә'зи мәсәләләринә даир, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (Тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1966, № 4; јенә онун, XV әср Азәрбајчанда бә'зи веркиләрин мигдары вә өлчүсү һаггында, јенә орада, 1967, № 1; Ализаде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Эфендиев О. А., Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века, Б., 1961; Ибрагимов Д. М., Феодальные государства на территории Азербайджана XV века, Б., 1962; Faruk Sümer, Kara Koyunlular (Baslangictan Cihan-sah'a kadar), Ankara, cilt 1, 1967.

ГАРАГОЈУНЛУЛАР—түркдилли тајфа бирләшмәси. Бајрагларында гара гојун шәкли олдуғуна көрә белә адланырдылар. Мәншәчә оғуз тајфаларындан олан Г.-а *баһарлылар* башчылыг едирдиләр. Илк әввәл Ван көлүндән ч.-да мәскән салмыш Г. 14-әсрин 70-чи илләриндән Әрзинчан, Сивас вә Күрдүстанын шимал торпагларында мөһкәмләниб Ағгојунлулар, Чәлаириләр вә Тејмуриләрә гаршы мүбаризә апармышдылар. Г. Гара Јусифин башчылығы илә Гарагојунлу дөвләтини јаратмышдылар. Г. Азәрб. халгынын етнокенезиндә иштирак етмишләр. Азәрб. ССР-дә Гарагојунлу к.-ләринин ады Г.-ла әлагәдардыр.

ГАРАГОЈУНЛУЛАР — Гарагојунлу һөкмдарлары сүлаләси [1378—1468]. Баниси *Бајрам Хочадыр*. Көркәмли нүмајәндәләри: Гара Мәһәммәд, Гара Јусиф, Чаһаншаһ. Һөкмдарлары: Гара Јусиф [1410—20], Искәндәр [1421—29; 1431—36], Әбу Сәид [1429—31], Чаһаншаһ [1437—67], Һәсәнәли [1467—68]. Г.-ын һакимијјәти дөврүндә Тејмуриләр, Чәлаириләр, Ширваншаһлар, Ағгојунлулар вә Күрчүстанла мүһарибәләр апарылмышдыр. Ағгојунлуларын һакимијјәтә кәлмәси (1468) илә Г.-ын һөкмранлығына сон гојулмушдур.

Әд.: Ибраһимов Ч., Гарагојунлу дөвләти, Б., 1948; јенә онун, Азәрбајчанын XV әср тарихинә даир очеркләр, Б., 1958; Петрушевски И. П., XV әсрдә Азәрбајчан дөвләтләри, Азәрб. ССР ЕА Тарих вә Фәлсәфә Ин-тунун Әсәрләри, ч. 1, Б., 1951; Босфорт К. Э., Мусульманские династии, М., 1971.

ГАРАГОРУ́М (түркдилләрдә Гара гаја)—Мәркәзи Асијада дағ системи. Кунлун (шм.-да) вә Гандисышан (ч.-да) д-ры арасындадыр. Уз. тәгр. 500 *км*, Чангченмо вә Пингонг силсиләләринин Тибет јајласына кечән ш. давамы илә бирликдә 800 *км*-дән чохдур. Ени 150—250 *км*. Бир нечә паралел силсиләдән ибарәтдир. Г. дүнјанын ән јүксәк дағ системләриндән биридир. Орта һүнд. тәгр. 6000 *м*, макс. һүнд. 8611 *м* (Чогори д., һүнд.-нә көрә Чомолунгмадан сонра икинчидир). Даһа 3 зирвәси 8000 *м*-дән, 8 зирвәси исә 7500 *м*-дән јүксәкдир. Г.-дакы ашырымларын чоху 4600—5800 *м* јүксәкликдәдир.

Јүксәк дағлыг релјефә малик олан Г.-ун ч. јамачы узун, шм. јамачы гысадыр. Дахили чөкәкликләр Шајок, Каракаш вә с. чајларын дәрин дар дәрәләри илә тутулмушдур. Әразиси Алп гырышыглығы саһәсиндәдир. Ч. һиссәси (ени тәгр. 90 *км*) гнејс вә гранитдән, мәркәзи һиссәси (ени 50—60 *км*) Палеозој-Мезозојун чөкмә вә метаморфик сүхурларындан, шм. һиссәси (ени 50—60 *км*) кристаллик шист вә Јуранын әһәнкдашыларындан ибарәтдир. Гарагорумда молибден филизләринин тәзаһүрләри, гызыл, күкүрд јатаглары, гијмәтли даш мә'лумдур. Минерал булаглар вар. Г.-да бузлашма саһ. 17,8 мин *км*^{2}-дир (бөјүк бузлаглары: Сиачен—уз. 75 *км*, Балторо—62 *км*, Римо—45 *км* вә с.). 2600—2900 *м* вә даһа јүксәк саһәләрдә гәдим бузлашма изләри галмышдыр. Иглими, әсасән, јарымсәһра типли, кәскин континенталдыр. Иллик јағынты дағ әтәкләриндә 100 *мм*, 5000 *м*-дән јүксәкдә 500 *мм*-дән чохдур. Г. Һинд вә Тарим чајларынын суајырычысыдыр. Дағарасы чөкәкликләрин мәркәз һиссәсиндә ахарсыз көлләр вә батаглыглар вар. Ч. јамачы 3000—3600 *м* јүксәклијәдәк мешәликдир. Јухары һиссәләр алп чәмәнликләри илә өртүлүдүр. Шм. јамачлары дашлы, әсасән, биткисиздир. Һејванлары вәһши јак вә антилоплардыр. Ч. әтәкләрдә, һәмчинин вәһши ешшәјә, јыртычылардан бәбирә раст кәлмәк олур. Г.-да чохлу кәмиричи, гуш (бүлдүрүк, кәклик, орагдимдик, гырмызы бирәбитдән вә с.) вар. Чај вә көл саһилләриндәки әразиләрдән отлаг кими истифадә олунур. Ч. јамачларда әкинчилик вә бағчылыг инкишаф етдирилир.

ГАРАГОРУ́М (монголча Хара-Хорин)—орта әсрләрдә монгол дөвләтинин пајтахты. Харабалығы Орхон чајынын јухары ахынындадыр. Әсасыны Чинкиз хан гојмушдур (1220). 16 әсрә гәдәр мөвчуд олмушдур. Чин салнамәләриндә, 13 әср Авропа сәјјаһларынын (Плано Карпини, Марко Поло вә В. Рубрук) хатирәләриндә Г. һаггында мә'лумат вар. Рус алимләриндән Н. М. Јадринсев Г.-ун јерини мүәјјәнләшдирмиш (1889), А. М. Позднејев исә тарихи мә'луматлар әсасында буну тәсдиг етмишдир. Совет вә монгол археологларынын биркә газынтылары заманы (1948—49) Г.-ун ч.-г.-индә Укедејин сарајынын галыглары, онун алтында исә диварларында рәсмләр олан бүтхана (12 әсрин сону—13 әсрин әввәлинә аид) ашкар олунмушдур. Шәһәрин мәркәзи һиссәсиндә тичарәт-сәнәткарлыг мәһәлләләри вә с. објектләр тәдгиг едилмишдир.

Әд.: Древнемонгольские города, М., 1965.

ГАРАГУЛЛАР — Азәрб.ССР Дашкәсән р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 16 *км* ч.-да, Дәстәфур чајынын (Кәнчә чајынын голу) сол саһилиндә, Гошгар д.-нын (Кичик Гафгаз) шм.-ш. јамачындадыр. Әһ. 499 (1977). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

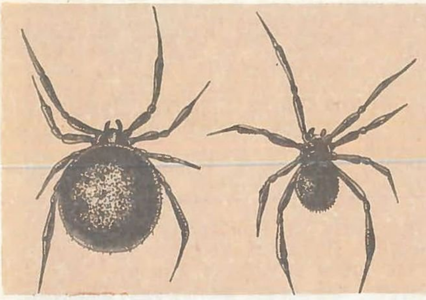
ГАРАГУ́М—1) Орта Асијанын ч.-унда гумлу сәһра. Түр.ССР әразисинин тәгр. 3/4-ну тутур. Ч.-да Копетдағ, Гарабил вә Бадхыз д-ры, шм.-да Харәзм овалығы, ш.-дә Амударја чајы вадиси, г.-дә Гәрби Узбој чухуру илә әһатәләнир. Саһ. тәгр. 350 мин *км*^{2}. Сәтһи тәпәли дүзәнликдир. Чохлу гум тирәси, такыр вә шоранлыг вар. Әразинин тәгр. 5%-и барханлар вә бархан тирәләридир. Иглими кәскин континенталдыр, јајы исти, гышы сојуг (тез-тез мүлајимләшир) кечир. Орта темп-р јанварда—5°С-дән (шм.-да) 3°С-дәк (ч.-да), ијулда мүвафиг олараг 28 вә 34°С-дир. Иллик јағынты 60—150 *мм*. Чајлары: Амударја (Г.-ун шм.-ш. кәнары илә ахыр), Тәчән вә Мурғаб. Грунт сулары илә зәнкиндир. Гум оту, назикбалдыр, хырда ајрыготу, гум акасијасы, ағ саксаул вә с. битир. Сүнбүлгыран, чөлсичаны, әрәбдовшаны, бархан пишији, чејран, сајгак, гулан вә с. һејванлар, мүхтәлиф гушлар, сүрүнәнләр вә һәшәрат чохдур. Күкүрд, нефт, газ јатаглары вар. 50—250 *м* дәринликдә јени су мәнбәләри кәшф едилмишдир. Г.-ун чох һиссәсиндән илбоју отлаг кими истифадә едилир. Әһали, әсасән, чај боју ваһәләрдә јашајыр. Совет һакимијјәти илләриндә Г.-да ири һејвандарлыг совхозлары јарадылмыш, 6 миндән чох су гујусу бәрпа едилмиш вә газылмышдыр. Г.-дан Чәрчо—Кунград д.ј. чәкилмишдир. Мурғаб вә Тәчәндә су анбарлары јарадылмышдыр. Ч. һиссәсиндә суварма вә кәмичилик үчүн бөјүк әһәмијјәти олан Гарагум каналы чәкилмишдир. Орта Асија—Мәркәз газ кәмәри Г.-дан кечир. Г.-ун ч.-ш.-индә Түр.ССР ЕА-нын дүнјада мәшһур олан елми-тәдгигат гум ст. вар; 2) Аралјаны Г.—Газах.ССР-дә гумлу сәһра. Арал дәнизи илә Сырдәрја чајынын ашағы ахыны арасындадыр. Саһ. тәгр. 35 мин *км*^{2}-дир. Сәтһи бәркимиш гум тәпәләридир. Бу тәпәләр арасында шор көлләр вар. Иглими гуру, кәскин континенталдыр. Орта темп-р јанварда —12-дән —14°С-дәк, ијулда 24—26°С-дир. Мүтләг макс. 42°С, мүтләг минимум —42°С-дир. Биткиси чөл типлидир. Мүһүм отлаг һејвандарлыг р-нудур. Артезиан вә грунт сулары илә суварылыр.

ГАРАГУ́М КАНАЛЫ, В. И. Ленин ад.—Түр.ССР-ин ч.-унда канал. Амударја чајындан (Босага к. јахынлығында) башланыр. 1953 илдән чәкилмәјә башланмышдыр. Биринчи нөвбәсинин (Амударја—Мурғаб) уз. 400 *км*, икинчи нөвбәсинин (Мурғаб—Тәчән) уз.140 *км*-дир. Биринчи нөвбәси 1959 илдә, икинчи нөвбәси 1960 илдә истифадәјә верилмишдир. Каналын үчүнчү нөвбәсинин (Тәчән—Көј-Тәпә) уз. 300 *км*-дир (1962 илдә Ашгабададәк, 1967 илдә Көј-Тәпәјәдәк чәкилмишдир). Копетдағ су анбарында (һәчми 190 млн. *м*^{3}) гуртарыр. Г.к.-нын инкишафынын баш схеминә әсасән Газанчыгдан Гызыл Атрек (Түркмәнистанын ч.-г. һиссәсиндәки сәһра торпагларыны сувар-

маг мәгсәди илә) вә Небитдағ (Гәрби Түркмәнистанын нефт мә'дәнләрини су илә тәчһиз етмәк үчүн) каналларынадәк узадылмасы нәзәрдә тутулмушдур. Г.к. илә Амудәрјанын сују Баһардән ш.-нәдәк (900 *км*) кәтирилмишдир (1975). Канал боју бир нечә су анбары (Мурғаб, Хаузхан, Тәчән вә с.) јарадылмышдыр.

Канал зонадакы шәһәрләрин, сәнаје вә к.т.-нын суја олан тәләбатыны тә'мин едир. Г.к. зонасында суварма саһ. 170 мин *һа*-дан 3000 мин *һа*-дәк артмышдыр. 5 млн. *һа* отлаг саһәси су илә тә'мин едилмишдир. Г.к.-нда балыгчылыг (наха, чәки, ширбит, ағ амур, гызылүзәкәч вә с.) инкишаф етдирилир. Канал 450 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр.

ГАРАГУРД (Lathrodectes tredecim guttatus) — зәһәрли һөрүмчәк. Уз. 2 *см*-ә гәдәрдир. Рәнки гарадыр (еркәкләрин вә чинси јеткинлијә чатмајан дишиләрин гарнынын үзәриндә ағ һашијәли гырмызы ләкәләр олур).

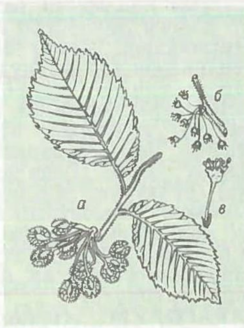

Чәнуби Авропа, Гәрби Асија вә Шимали Африкада, ССРИ-дә исә Орта Асијада, Молдавијадан Јенисејә гәдәр чөл золағында, Украјнанын ч.-унда, о чүмләдән Азәрб.-да јајылмышдыр. Әсасән, һәшәратла гидаланыр. Инсан вә һејвана һүчум етмир, лакин нараһат етдикдә санчыр. Дишиләринин зәһәри кәскин јерли реаксијаја (тохумаларын гангренли чүрүмәсинә), бә'зән дә өлүмә сәбәб олур. Г. санчан јер бәрк ағрыјыр, хәстәјә сојуг тәр кәлир, дәриси көјәрир; о, чәтин нәфәс алыр, гыч олур вә с. Мүаличәси: Г.-а гаршы серум (дәриалтына вә ја венаја 30—70 *мл*), венаја магнезиум-сулфатын 10%-ли сулу мәһлулу (10 *мл*), һәмчинин ағрыкәсән вә үрәк дәрманлары (новокаин, промедол, камфора, строфантин вә с.) вурулур.

ГАРАГУРДЛУ—Азәрб.ССР Хачмаз р-нунун Гарачы советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән вә Хачмаз д.ј. ст.-ндан 1 *км* ч.-ш.-дә, Ағчајдан 2 *км* аралы, Хачмаз—Низоваја шосе јолу кәнарында, Самур-Дәвәчи овалығындадыр. Әһ. 924 (1977); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Пивә вә спиртсиз ичкиләр з-ду, чөрәк комбинаты, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ГАРАҒАТ (Ribes)—*дашдәләнкимиләр фәсиләсиндән* битки чинси. Колунун һүнд. 1,5—2,5 *м*, јарпаглары садә, 3—5 дилимлидир. Чичәкләри хырда олуб, салхымда топланыр. Гара, гырмызы, сары вә с. рәнкли киләмејвәси туршмәзәдир. Авропа, Асија, Шимали вә Чәнуби Америкада, еләчә дә Африкада 150-дән чох нөвүнә тәсадүф едилир. ССРИ-дә 37 јабаны нөвү вар; 57 нөвү әкилир. Азәрб.ССР-дә Биберштејн Г.-ы (R. Bibersteinii) вә Шәрг Г.-ы (R. orientale) адлы јабаны нөвү битир. Гара Г (R. nigrum) мүаличә вә гида хүсусијјәтинә көрә чох әһәмијјәтлидир. Киләмејвәсинин тәркибиндә 5—12% шәкәр (глүкоза, фруктоза, сахароза), 2—4% лимон вә алма туршусу, 80—100 *мг%*-дәк C витамини, 0,7 *мг%* каротин (A провитамини), 0,06 *мг%* B_1 витамини, һәмчинин пектин, ашы маддәләри вә минерал дузлар (калсиум, дәмир, фосфор) вар. Гырмызы Г.-ын (R. rubrum) киләмејвәсиндә 4—10% шәкәр, 2—4% туршу, C вә P витаминләри олур. Гызылы Г.-ын (R. aureum) киләмејвәсиндә исә 8% шәкәр, 0,9—1% туршу, C витамини, каротин, пектин, ашы вә боја маддәләри вар. Г. киләмејвәләри јејилир, консервләшдирилир, мүрәббә, ширә, шәраб вә с. һазырламаг үчүн истифадә едилир. Зәрәрвеҗчиләри: јарпаг, зоғ вә гөнчә фырыы; төрәдичиләри исә јастыча, киләмејвә мишарчысы, мәнәнәләр. Хәстәликләри: антракноз, пас хәстәлији вә с.

ГАРАҒАЧ (Ulmus) — *гарағачкимиләр* фәсиләсиндән јарпағы төкүлән (бә'зән һәмишәјашыл) ағач чинси. Һүнд. 40, диаметри 2 *м*-ә чатыр. Габығы гәһвәји-боздур. Јарпаглары садә, нөвбәли, кәнары икигатдишлидир. Икичинсијјәтли хырда чичәкләри дәстәләрдә топланыр. Г. әввәлчә чичәкләјир, сонра јарпаг ачыр. Мејвәси јастылашмыш тохумчадыр, адәтән мајда јетишир. Шахтајадавамлы, рүтубәтли вә мүнбит торпаға тәләбкар биткидир. 300—400 ил јашајыр. Шимал јарымкүрәсинин мүлајим зоналарында вә тропик Асијанын дағларында 30, ССРИ-нин Авропа һиссәсиндә, Гафгазда, Газахыстанда, Орта Асијада вә Узаг Шәргдә 10, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 9 нөвү мә'лумдур. Һамар Г. (U. laevis) вә налбәнд Г. (U. densa) даһа чох јајылмышдыр. Бир чох нөвүндән јашыллашдырмада вә горујучу мешәләр салынмасында, одунчағындан тикинтидә вә мебел сәнајесиндә истифадә олунур.

Һамар гарағач: *а*—мејвәли будағы; *б*—чичәк групу; *в*—чичәји.

ГАРАҒАЧКИМИЛӘР (Ulmaceae) — икиләпәлиләр синфиндән битки фәсиләси. Јарпағы төкүлән, јахуд һәмишәјашыл ағачлардыр. Там кәнарлы (вә ја кәнары дишли) садә јарпаглары нөвбә илә дүзүлүр. Хырда чичәкләри дәстәләрдә топланыр. Күләклә тозланан биткидир. Тропик вә мүлајим иглимли гуршагларда 15 чинси, 150-дән чох нөвү јајылмышдыр. ССРИ-дә (Гәрби Сибирдән башга) гарағач (10 нөвү), дағдаған (2 нөвү) вә азат (1 нөвү) чинсләринә тәсадүф едилир. Азәрб. ССР-дә 11 нөвү битир. Одунчағы мөһкәм вә еластикдир; тикинти, машынгајырма вә мебел сәнајесиндә ишләдилир. Г. гәдим реликт битки фәсиләсидир.

ГАРАДАҒ, Гарачадағ — Иран Азәрб.-ында тарихи вил. Һазырда Арасбаран адланыр. Мәркәзи Әһәр ш.-дир. Ч.-дан Гарадағ д-ры вә Тәбриз вил., ш.-дән Әрдәбил, г.-дән Мәрәнд, Әләмдар — Кәркәр маһаллары, шм.-дан Араз чајы илә әһатә олунур.

Г. Бабәк һәрәкатынын мәркәзи олмушдур. Хүррәмиләрин әсас галасы олан *Бәзз* Г.-да иди. Азәрб.-да Сәфәвиләрин һакимијјәт башына кечмәсиндә Г. суфиләринин мүһүм ролу олмушдур. 18 әсрин орталарында Азәрб.-да јаранмыш ханлыглардан бири дә *Гарадағ ханлығы* иди. Бәзз вә Гәһгәһә галаларынын харабалығы, Шејх Шәһабәддин Маһмудун (13 әср) түрбәси (Әһәр ш.-ндә) вә с. Г.-дадыр.

ГАРАДАҒ ӘҺӘНКДАШЫ ЈАТАҒЫ— Бакыдан 40 *км* ч.-г.-дәдир. Јатаг 6 саһәдән ибарәтдир. Бунларын 2-синдә кеоложи кәшфијјат иши апарылмыш вә һазырда истисмар едилир. Јашча Неокенин Абшерон мәртәбәсинә аиддир. Саһәләрин бириндә әһәнкдашынын галынлығы 18,5 *м*, дикәриндә 26,5 *м*-дир. Кимјәви тәркибиндә (%-лә) SiO_2—2,5; Al_2O_3—0,9—1,30; Fe_2O_3—0,7—0,9; MgO—0,6—0,8; CaO—50—55; SO_3—0,3—0,5 вә с. вар. Һесабланмыш еһтијаты A категоријасы илә 25,3 млн. $м^3$, B илә 25 млн. $м^3$, C_1 илә 5,1 млн. $м^3$-дир. Гарадағ әһәнкдашы кејфијјәтчә тикинти материалы, кимјәви тәркибчә исә әһәнк хаммалы кими јарарлыдыр.

ГАРАДАҒ НЕФТ-ГАЗ ЈАТАҒЫ— Бакыдан 30 *км* ч.-г.-дә, Гарадағ д.ј. ст. јахынлығында, Коркөз вә Гарагаш јүксәкликләри арасындадыр. Кеоложи гурулушунда Абшерон, Акчагыл мәртәбәләри вә Мәһсулдар гат, Понт мәртәбәси, Диатоме дәстәси вә Чокрак һоризонту чөкүнтүләри иштирак едир. Јатаг ш.-дә меридионал, г.-дә ен истигамәтли дирсәквары асимметрик брахиантиклинал гырышыгла әлагәдардыр. Гырышығын ч. һиссәси Хәзәр дәнизиндәдир. Гырышығын оху боју амплитуду 200—300 *м* олан позулма хәтти кечир. Ахтарма-Гарадағ, Торпаглы-Ахтарма вә Пилпилә-Гарадағ палчыг вулканлары бу позулма илә әлагәдардыр. Сәнаје әһәмијјәтли нефт вә газ илк дәфә 1939 илдә Мәһсулдар гатын V һоризонтундан алынмышдыр. Гырышығын ч. ганадында Мәһсулдар гатын, әсасән, V, VII, VIII һоризонтлары вә Гырмакиалты дәстәси нефтли вә газлыдыр; шм. ганадында Үст Миосендән дә нефт алынмышдыр. Бу чөкүнтүләрдә кәшфијјат газымасы давам етдирилир. 1955 илдән ишләнилән газ-конденсат јатағы Мәһсулдар гатын VII һоризонту илә әлагәдардыр.

ГАРАДАҒ СЕМЕНТ ЗАВОДУ — Азәрб.ССР тикинти материаллары сәнајеси мүәссисәси. Загафгазијада ән бөјүк семент з-дудур. Тикинтисинә 1947 илдә башланмыш, биринчи вә икинчи технолоки хәтт 1951 илдә, үчүнчү—1953, дөрдүнчү—1959 вә бешинчи—һәрләнән соба 1964 илдә истифадәјә верилмишдир. Мәһсул јерли хаммалдан (Гарадағ әһәнкдашы вә кили) һазырланыр. ССРИ-дә нефт сәнајеси үчүн хүсуси сементләр (тампонаж сементи), әсасән, бу з-дда истеһсал олунур. Әсас истеһсал просесләри тамамилә механикләшдирилмиш вә автоматлашдырылмышдыр. 1977 илдә 1434 мин *т* семент истеһсал етмишдир.

ГАРАДАҒ ХАНЛЫҒЫ, Г а р а ч а д а ғ х а н л ы ғ ы—18 әсрин орталары—19 әсрин әввәлләриндә Азәрб.-да феодал дөвләти. Шм.-дан Гарабағ, ш.-дән Талыш вә гисмән Әрдәбил, ч.-дан Тәбриз, г.-дән Хој вә Нахчыван ханлыглары илә һәмсәрһәд иди. Мәркәзи Әһәр ш. иди. Әһалиси, әсасән, малдарлыг вә әкинчиликлә мәшғул олурду; тичарәт вә сәнәткарлыг зәиф инкишаф етмишди. Г.х.-нда феодал-патриархал вә ичма-тајфа гурулушу гајдалары мөһкәм иди. Ханлығын тәгр. 2 мин нәфәрлик гошуну варды. 18 әсрин орталарында Гарабағ, Кәнчә, Нахчыван ханларынын Шәки ханы Һачы Чәләбијә гаршы иттифагына Гарадағ ханы Казым хан да гошулмушду. Әввәлләр Гарабағ ханлығынын тә'сири алтына дүшән Г.х. 1761 илдә Кәрим хан Зәндә, 1791 илдә исә Аға Мәһәммәд шаһ Гачара табе олду.

Гарадағ ханлары харичи сијасәтдә дә гәти мөвге тутмурдулар. Аббасгулу хан чар кенералы П.Д. Сисианова мәктуб јазыб, Русија дөвләтинә садиг галачағыны билдирмишди. Лакин Аббас Мирзәнин Шушадакы чар гарнизонуна һүчумунда (1805) Г.х.-нын һәрби дәстәләри дә иштирак етди.

Русија илә Иран арасында бағланмыш Күлүстан мүгавиләсинә (1813) әсасән Г.х. Иранын һакимијјәти алтында галды.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Л е в и а т о в В. Н., Из истории южных ханств Азербайджана (вторая половина XVIII века), ДАН Азәрб.ССР, 1946, № 7.

ГАРАДАҒ—АҒСТАФА—ТБИЛИСИ—ЈЕРЕВАН ГАЗ КӘМӘРИ—ССРИ магистрал газ кәмәрләриндән бири. Загафгазија респ.-ларынын сәнаје објектләрини, шәһәр вә кәндләрини тәбии газла тә'мин етмәк мәгсәди илә чәкилмишдир (1957—59). Кәмәрин Азәрб. ССР әразисиндә олан һиссәсинин (Гарадағ—Ағстафа) уз. 425 *км*-дир. Ағстафа ш. јахынлығында кәмәр ики гола—Тбилиси (уз. 107 *км*) вә Јереван (уз. 170 *км*) ајрылыр. Диаметри 700 *мм*-дир. 1970 илэдәк кәмәрлә, әсасән, Гарадағ газ-конденсат јатағындан, Гум а.-ндан, Күрсәнки, Гарабағлы вә Галмас мә'дәнләриндән чыхарылан газ нәгл едилирди. 1970 илин октјабрында истифадәјә верилмиш Иран—ССРИ газ кәмәри (уз. 697 *км*, диаметри 1200 *мм*) Газымәммәд ш. јахынлығында бу кәмәрлә бирләшдирилмишдир. Нәтичәдә кәмәрлә өтүрүлән газын мигдары артмышдыр.

ГАРАДАҒЛЫ, Е в о ғ л у Г а р а д а ғ л ы с ы—Азәрб.ССР Ағдам р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 15 *км* ш.-дә, Јевлах—Ағдам д.ј.-ндан 10 *км*, Гаргар чајындан 3 *км* аралы, Ағдам—Ағчабәди шосе јолу кәнарында, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 1559 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг, гушчулуг, барамачылыг вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Електрик дәјирманы, к.т. машынлары тә'мири е'малатханасы, сәккизиллик мәктәб, мусиги мәктәби, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Сүрәјја Кәримова Г.-да анадан олмушдур.

ГАРАДАҒЛЫ — Азәрб. ССР Ағдаш р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 2 *км* г.-дә, Ләки д.ј. ст.-ндан 8 *км*, Бакы—Газах шосе јолундан 2 *км*, Түрјан чајынын сағ саһилиндән 4 *км* аралы, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 896 (1978); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдурлар. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси вар.

ГАРАДАҒЛЫ—Азәрб.ССР Гасым Исмајылов р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 35 *км* г.-дә, Дәлимәммәдли д.ј. ст.-ндан 5 *км*, Бакы—Газах шосе јолундан 3 *км* аралыдыр. Күрәк чајынын (Күрүн голу) саһилиндә, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 1231 (1977); памбыгчылыг, бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, 2 китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

ГАРАДАҒЛЫ — Азәрб. ССР Мирбәшир р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* шм.-да, Инчәчајдан 6 *км* аралы, Мирбәшир—Гасым Исмајылов шосе јолу кәнарында, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 1710 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. К.т. машынлары тә'мири е'малатханасы, памбыг гәбулу мәнтәгәси, орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, тибб мәнтәгәси, доғум еви, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси вар.

ГАРАДАҒЛЫ — Азәрб. ССР Учар р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 8 *км* г.-дә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 2533 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, хәстәхана, бајтарлыг мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

ГАРАДАҒЛЫ — Азәрб. ССР Шәки р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 17 *км* г.-дә, Әјричајын (Ганых чајынын голу) саһилиндә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 492 (1977); тахылчылыг, тütүнчүлүк, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, рабитә шө'бәси вар.

ГАРАДАҒЛЫЛАР — бах *Черногорилылар*.

«ГАРАДАҒНЕФТ» НЕФТ ВӘ ГАЗЧЫХАРМА ИДАРӘСИ—Азәрб.ССР-дә нефт вә газчыхарма мүәссисәси. 1936 илдә тәшкил едилмишдир. Илк гују һәлә 1908 илдә Шубаны саһәсиндә газылмышдыр. 15 нефт вә газ јатағыны бирләшдирир. 4 р-н мүһәндис-технолоҗи хидмәт саһәси вар. 1934 илдә Лөкбатан саһәсиндә дүнјада ән күчлү нефт гујуларындан бири—45 №-ли кәшфијјат гујусу (күндәлик һасилаты 20 мин *т*) фонтан вурмушдур. 1955 илдә Гарадағ саһәсиндә 78 №-ли кәшфијјат гујусунун ишә дүшмәси илә (күндәлик һасилаты 500 мин $м^3$ газ вә 60 *т* конденсат) ССРИ-дә илк газ-конденсат јатағы кәшф едилмишдир. Һасилаты сабит сахламаг үчүн 1956 илдән контур архасына су вурулур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

ГАРАДАМ—Азәрб.-да гәдим халг ев типи. Е.ә. 3-чү минилликдән мә'лумдур. Г., әсасән, әкинчи-малдарлыг тәсәррүфат формасы јајылан јерләрдә тикилирди. Г.-ын диварлары дашдан, чиј кәрпичдән вә мөһрәпалчыгдан, бә'зән торпагдан, чијалардан, чох аз һалларда исә тахтадан олурду. Дамда түстү чыхмасы вә ишыг дүшмәси үчүн бача гојулурду. Г.-а бә'зи јерләрдә (Нах.МССР, ДГМВ, Кәлбәчәр, Лачын, Лерик, Губа вә с.) инди дә тәсадүф едилир. Ермәнистан вә Күрчүстанын дағ р-нлары үчүн дә характерикдир (бах *Глхатун*, *Дарбази*).

«ГАРАДАШ» (әр. الحجر الاسود—әл-һәчәр—үл-асвәд; һәрфи мә'нада гарадаш) — мүсәлманларын ситајиш етдији мүгәддәс даш. Мәккә ш.-ндә јерләшән Кә'бә мә'бәдинин диварынын харичиндә, ш. күнчүндә, гапы јахынлығында јердән 1,5 *м* һүндүрлүкдә гојулмушдур. «Г.» 683 илдә Мәккәнин мүһасирәси заманы баш вермиш јанғын нәтичәсиндә парчаланмышдыр. Үч бөјүк вә бир нечә хырда парчадан ибарәт олан ајры-ајры һиссәләр сонралар күмүш гуршагла бир-биринә бәркидилмишдир. Метеорит парчасы олмасы еһтимал едилән «Г.»-ын үзәринә боз-гырмызы халлар сәпәләнмишдир. Дашын сәтһи зијарәтә кәләнләрин тәмасындан сүртүлүб һамарланмышдыр. 929 илдә Мәккәјә һүчум едән гәрмәтиләр тәрәфиндән гәнимәт кими апарылмыш «Г.» јалныз 20 илдән сонра кери гајтарылмышдыр. Мүсәлманларын е'тигадына көрә «Г.» даша дөнмүш мәләкдир, ону өпәнләри гијамәт күнү мүдафиә едәчәк. Әслиндә исә «Г.» һәлә исламдан әввәл бүтпәрәстләрин ситајиш објекти олмушдур.

ГАРАДАШ—Азәрб.ССР Товуз р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 46 *км* ч.-да, Ахынча чајынын саһилиндә, Чынгылдағ силсиләсинин (Кичик Гафгаз) әтәјиндәдир. Әһ. 310 (1977); картофчулуг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГАРАДЕЈИН — Азәрб. ССР Ағдаш р-нунун Ејмур советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 25 *км* ч.-г.-дә, Ләки д.ј. ст.-ндан 16 *км* аралы, Күр чајынын сол саһилиндә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 1079 (1978); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ГАРАДӘРӘ—Азәрб.ССР Чулфа р-нунда (Нах.МССР) чај. Аразын сол голу. Уз. 40 *км*, һөвзәсинин саһ. 312 $км^2$. Зәнкәзур силсиләсинин ч.-г. јамачындан (2100 *м* һүнд.-дән) башланыр. Әсасән, јералты вә јағыш сулары илә гидаланыр. Сувармада кениш истифадә олундуғундан јајда сују мәнсәбинә чатмыр. Ашағы ахынында Јајчы чајы да адланыр.

ГАРАДӘРЈА—Гырғ.ССР вә Өзб.ССР-дә чај. Уз. 180 *км*, һөвзәсинин саһ. 30,1 мин $км^2$. Фәрганә вә Алај силсиләләриндән башлајан Гаракүлчә вә Тар чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Нарын чајы илә бирликдә Сырдәрјаны әмәлә кәтирир. Гар сују вә бузлагларла гидаланыр. Дүзәнлијә чыхдығы јердә (мәнсәбинин 140 *км*-лијиндә) орта су сәрфи 121 $м^3$/*сан*-дир. Фәрганә вадисиндә суварма да кениш истифадә олунур. Бәнд (Кујган Јар) чәкилмиш вә су анбары (Әндичан) тикилмишдир. Сујуну артырмаг мәгсәди илә Бөјүк Фәрганә каналындан Г.-ја су ахыдылыр. Узкән ш. (Гырғ. ССР) Г.-нын саһилиндәдир.

ГАРАДОЛАГ ГОЈУНУ — габајунлу, әтлик-судлүк-јунлуг гојун. Гарабағ гојуну чинсиндән төрәмишдир. Көчәри отлаг шәраитинә јахшы ујғунлашмышдыр. Башы кичик, ајаглары вә бојну узундур. Боғазы, гарны вә ајаг-

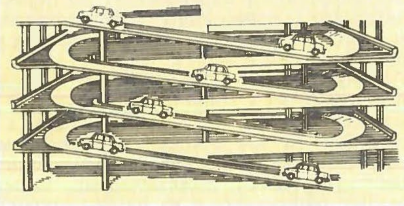
лары гыса түкләрлә өртүлү олур. Рәнки бозумтул-ағдыр. Гојунлар кәрәдир (гулаглары чох гыса), гочларын чоху бујнузсуздур. Гочларын чәкиси 72—78 *кг*, гојунларынкы исә 55—60 *кг* олур. Гујруғунун чәкиси 5—10, бә'зән 18 *кг*-а чатыр. Гочлардан илдә 2,5—3 *кг*, гојунлардан 2—2,5 *кг* јун гырхылыр. Һәр ана гојундан 42—46 *кг* сүд сағылыр. Сүдүн јағлылығы орта һесабла 7,83%-дир. Һәр 100 доғар гојундан 110—115 гузу алыныр.

ГАРАДОЛАГЛАР — 20 әсрин әввәлләриндәк, әсасән, јарымкөчәри һәјат кечирмиш Азәрб. тајфаларындан бири. *Кәнкәрлиләрин* тәркибиндә олмушлар. Кечмишдә Күр чајы саһилләриндә јашамышлар.

ГАРАДОНЛУ — Азәрб.ССР Имишли р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Имишли д.ј. ст.-ндан 32 *км* ч.-да, Имишли—Саатлы шосе јолу кәнарында, Араз чајынын вә Москва каналынын саһилиндә, Муған дүзүндәдир. Әһ. 798 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Памбыг тәбулу мәнтәгәси, орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, ушаг бағчасы, хәстәхана вар.

ГАРАДОНЛУ РАЈОНУ — Имишли рајонунун кечмиш (1938 иләдәк) ады.

ГАРАЖ (фр. garage; garer — өртүк алтына јығмаг)—автомобил нәглијјаты һәрәкәт васитәләринин сахланмасы, техники хидмәт вә чари тә'мири үчүн бина вә ја тикилиләр комплекси. Г.-лар

Икичәркәли рампа.

јүк, миник, хүсуси (санитар, јанғын вә с.) машын вә автобусларын ајрылыгда сахландығы мүстәгил типли, һәмчинин мотороллер вә мотосиклетләрин дә сахландығы гарышыг типли олур. Г. јералты, јерүстү вә јарыјералты тикилә биләр. Јүк автомобилләри вә автобуслар үчүн, адәтән, бирмәртәбәли Г. тикилир. Чохмәртәбәли Г.-ларда мүхтәлиф галдырычы вә лифтләрдән истифадә олунур. Белә Г.-ларда техники хидмәт вә тә'мир сехләри, еһтијат һиссәләри мағазасы, гәбул вә тәһвил мәнтәгәләри вә с. биринчи мәртәбәдә јерләшдирилир. Бакыда Азәрбајчан Дөвләт Сәнаје Мүәссисәләрини Лајиһәләшдирмә Ин-тунун лајиһәси әсасында 650 јерлик бешмәртәбә Г. истифадәјә верилмишдир (1977). Иситмә системләри илә гыздырылан чохмәртәбәли Г.-ларла јанашы, исти вә гуру иглимли р-нларда чох вахт исидилмәјән, диварсыз Г.-лар да тикилир. Сон вахтлар автомат гаражларын да тикилмәсинә башланмышдыр. Бу чүр Г.-ларда автомобил дајаначаға автоматик гојулур (сүрүчүнүн иштиракы олмадан, механизмләрин көмәји илә).

Шәһәрләрдә автомобилләрин сајча сүр'әтлә артмасы нәтичәсиндә Г.-ларын јерләшдирилмәси вә тикилмәси тәдричән үмуми ме'марлыг вә шәһәрсалма проблеминин бир һиссәсинә чеврилмишдир.

Әд.: Давидович Л. Н., Проектирование предприятий автомобильного транспорта, М., 1967; Афанасьев Л. М., Колясинский Б. С., Маслов А. А., Гаражи и станции технического обслуживания автомобилей (Альбом чертежей), 2 изд., М., 1969; Лысогорский А. А., Городские гаражи и стоянки, М., 1972.

ГАРАЗУРНА—бах *Зурна*.

ГАРАЈАЗЫ—Азәрб.ССР Көјчај р-нунун Гарамәрјәм советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 22 *км* ш.-дә, Бакы—Газах шосе јолу кәнарында, Боздағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1396 (1978); һејвандарлыг, барамачылыг, үзүмчүлүк вә тахылчылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, киногурғу, клуб, 2 китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ГАРАЈАЗЫ—Азәрб. ССР Газах р-нунун Көчвәлли советлијиндә гәс. Р-н мәркәзиндән 37 *км* шм.-г.-дә, Бакы—Тбилиси д.ј.-ндан 4 *км* аралы, Гарајазы дүзүндә, Гарајазы мешәси јахынлығындадыр. Әһ. 419 (1977). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Батаглыг гундузу (нутрија) бәсләнилән с-з, орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, доғум еви, рабитә шө'бәси вар.

ГАРАЈАЗЫ ДҮЗҮ, Гарајазы чөлү—Азәрб.ССР-ин г.-индә, Газах р-ну әразисиндә, Күр чајынын сол саһилиндәдир. Шм.-дан Иори јајласы, ш.-дән Чејранчөл илә әһатә олунур. Г.-дә (Күрч.ССР) Ашағы Картли дүзү илә бирләшир. Һүнд. 200—600 *м*. Сәтһи далғалы дүзәнликдир. Антропокен вә гисмән Неокен системләринин килли-гумлу чөкүнтүләри јајылмышдыр. Гышы гураг кечән мүлајим исти јарымсәһра вә гуру чөл иглими вар. Орта темп-р јанварда 0-дан —1°С-јә, ијулда 23-дән 25°С-јә гәдәр, иллик јағынты 300—400 *мм*-дир. Гарајазы мешәси вә Чандаркөл бурададыр. Јарымсәһра, тугај мешәләри вә гуру чөл ландшафты вар. Гыш отлағы кими истифадә олунур. Һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Еркән орта әсрләрдә Г.д.-нүн әразиси Гафгаз Албанијасына дахил иди. «Гарајазы» ады түркдилли тајфаларын һәмин әразидә јајылмасы илә әлагәдар олараг мејдана кәлмишдир. «Јазы» гәдим түрк дилиндә «дүзәнлик», «чөл» демәкдир.

ГАРАЈАЗЫ МЕШӘСИ, Сојугбулаг мешәси—Газах р-ну әразисиндә, Күр чајынын һәр ики саһилиндә тугај мешәси. 1931 иләдәк Загафгазија мешәчилик наһијәси Товуз мешәчилик идарәсинин тәркибиндә олмуш вә «Гарајазы мешә јајласы» адланмышдыр. 1931—40 илләрдә Товуз мешә тәсәррүфатынын, 1940 илдән исә Ағстафа мешә тәсәррүфатынын тәркибинә дахил едилмишдир. Саһ. 10732 *ha*-дыр. Сусахлајычы вә торпаггорујучу әһәмијјәти вар. Торпағы килли-гумсал вә килличәдир. Г.м.-ндә говаг, сөјүд, гарағач, палыд, пүстә, армуд, јулғун, ијдә, зәкил, алма, алча, јемишан, тут, итбурну, гаратикан, бөјүрткән, чајтиканы вә с. битир. От өртүјү мүхтәлиф отлардан, еләчә дә пахлалылардан ибарәтдир. Мешәни бәрпа етмәк мәгсәди илә ағ акасија, мүхтәлиф шам, көјрүш, палыд, сагтызағачы, гоз, алма, армуд ағачлары вә с. әкилир. Г.м.-ндә гырговул, турач, алабахта, алачәһрә, ағачдәлән, гызылгуш, гырғы, леј, чөлдонузу, довшан, түлкү, чаггал, чанавар, илан, кәртәнкәлә вә с. јашајыр. Г.м. горунур; аз мигдарда одун әлдә етмәк вә к.т. тәләбләрини өдәмәк үчүн истифадә едилир.

ГАРАЈАЗЫ-АҒСТАФА ЈАСАГЛЫҒЫ —Азәрб.ССР-дә дөвләт јасаглығы. Газах р-ну әразисиндә, Күрүн саһилиндәдир. Саһ. 18 мин *ha*. 1954 илдә тәшкил олунмушдур. Нәчиб марал, чөлдонузу, гырговул вә с. һејванлар, һәмчинин Күрсаһили тугај мешәләри горунур.

ГАРАЈАР — Азәрб.ССР Чәлилабад р-нунда чај. Уз. 36 *км*, һөвзәсинин саһ. 72 *км²*. Буровар силсиләсиндән (500 *м* һүнд.-дән) башланыр. Әсасән, јағыш сују илә гидаланыр. Сувармада истифадә олунур.

ГАРАЈАРА, Сибир јарасы — һејванларда вә инсанда кәскин инфексион хәстәлик. Төрәдичиси Г. басилләридир (Bacillus anthracis). 1850 илдә франсыз һәкимләри К. Давен вә П. Раје илк дәфә бу басилләри өлмүш һејванларын ганында тапмыш, 1876 илдә Р. Кох, 1877 илдә Л. Пастер Г. чөпләринин тәмиз културасыны алмышлар. 1788—89 илләрдә рус алими С. С. Андрејев хәстәлијин илк дәфә Уралда тәдгиг етдијиндән Сибир јарасы адландырмышдыр. Г. инсана хәстә һејванла тәмасда олдугда, онун әтиндән, сүдүндән вә с. истифадә етдикдә јолухур. Г. чөпләри харичи мүһитә дүшдүкдә чох давамлы спорлар әмәлә кәтирир вә бу спорлар торпагда он илләрлә јашајыр, бир саата гәдәр гајнатмаја дөзүр. Хәстәлијин инкубасија дөврү бир нечә саатдан 8 күнә гәдәрдир. Г. чөпләри инсана зәдәләнмиш дәри, надир һалларда мә'дә-бағырсаг вә тәнәффүс јолларындан кечир. Г.-нын дәри, ағчијәр вә бағырсаг формалары вар. Дәри формасы, адәтән, әл, ајаг, бојун вә үздә олур. Микробларын јолухдуғу јердә кичишмә верән, 12—15 саатдан сонра ичәриси серозлу-ганлы маје илә долу сулуға чеврилән гырмызы ләкә әмәлә кәлир. Сулуг партладыгда үзәрини гара гартмаг өртүр, дәри некрозлашыр, гара гартмағын әтрафында јени сулуглар, өдем әмәлә кәлир вә ағрысыз хоралар төрәјир. Әламәтләри: темп-р јүксәлир (39—40°С-јә чатыр), бә'зән дә субфебрил олур; темп-р ашағы дүшдүкдән сонра өдем тәдричән чәкилир. Хәстәлијин илк күнләриндә үшүтмә, әзкинлик, јухусузлуг вә башағрысы мүшаһидә олунур. Ағчијәр формасы чох кәскин, ағыр вә атипик пневмонија әламәтләри илә кедир, адәтән, шиддәтли үшүтмә, тәнкнәфәслик, әзијјәтли өскүрәк вә сијаноз һаллары нәзәрә чарпыр. Хәстә әввәлчә серозлу-селикли, сонра ганлы бәлғәм ифраз едир. Бағырсаг формасы Г.-нын сон дәрәчә ағыр вә шиддәтли формасыдыр. Күчлү интоксикасија илә кечир. Хәстәнин темп-ру јүксәлир, гарнында кәскин ағры вә *метеоризм* (көпмә) әмәлә кәлир, ганлы исһал, гусма мүшаһидә олунур. Хәстәлик бағырсаг ганахмасы, бағырсаг дешилмәси, перитонит вә с. ағырлашмалар төрәдә биләр. Г.-нын дәри формасы әксәр һалларда сағалыр (давамлы иммунитет јараныр), ағчијәр вә бағырсаг формалары исә чох вахт өлүмлә нәтичәләнир. Мүаличәси: Г. әлејһинә гаммаглобулин, антибиотикләр (пенисиллин, тетрасиклин, террамисин, левомисетин) вә с. Профилактикасы: хәстәләри дәрһал тәчрид етмәк, әрзаг мәһсуллары үзәриндә бајтарлыг-санитарија нәзарәтини күчләндирмәк, хәстә илә тәмасда олан шәхсләрә Г. әлејһинә гамма-глобулин вурмаг, хәстәлик

олан вә ја онун јолухмасы күман едилән әразидә ишләјәнләрә хүсуси ваксинлә пејвәнд етмәк.

Һ е ј в а н л а р д а Г. септисемија, дәриалты вә субсероз тохуманын һеморракик инфилтрасијасы илә характеризә олунур. Г.-ја гојун, кечи, гарамал, ат, марал, дәвә даһа чох, донузлар исә аз тутулур. Шәрги Африка вә Гәрби Асијада чох јајылмышдыр. Хәстәлик дәри (карбункулјоз) вә бағырсаг формасында мүшаһидә олунур. Илдырымсүр'әтли, кәскин, јарымкәскин вә хроник олур. Һејванлар Г.-ја јем, су вә чох вахт отлаглардан јолуха билир. Төрәдичи зәдәләнмиш дәридән, ағызын селикли гишасындан вә конјунктивдән кечир. Хәстә һејванын нәбзи вә тәнәффүсү сүр'әтләнир, иштаһасы азалыр, көвшәмир. Дәри формасында карбункул әмәлә кәлир, 5—7 күн давам едир; бағырсаг формасында һәзм позулур. Кәскин һалларда темп-ру 41—42°С-јәдәк јүксәлир, хәстәлик 2—7 күн давам едир. Чох кәскин кечәндә һејван бир нечә дәгигәдә өлүр. Спору чох давамлыдыр, торпаға дүшдүкдә илләрлә торпагда галыр вә хәстәлик мәнбәји һесаб едилир.

Г. мүшаһидә едилмиш тәсәррүфатларда өлмүш һејванлары јармаг гәти гадағандыр. М ү а л и ч ә с и: Г.-ја гаршы һипериммун серуму ишләтмәк. П р о ф и л а к т и к а с ы в ә м ү б а р и з ә т ә д б и р л ә р и: сағлам тәсәррүфатларда к.т. һејванларынын бүтүн нөвләринә илдә бир дәфә горујучу пејвәнд вурмаг. Г. баш вермиш тәсәррүфатларда карантин гојмаг, хәстә һејванлары ајырмаг вә мүаличә етмәк, бинаны дезинфексија етмәк, өлмүш һејван лешини јандырмаг, һејван чөлдә өлдүкдә ону дезинфексија етмәк вә дәрин басдырмаг. Хәстәлик баш вермиш сүрүдә һејванлара пассив пејвәнд кими серум вурмаг, дикәр һејванлара исә ејни заманда һәм серум вурмаг, һәм дә дири ваксинлә пејвәнд етмәк.

Әд.: Ә н н а ғ ы ј е в Ә. А., Гарајара, Б., 1971; Сибирская язва, М., 1976.

ГАРАЈЕВ Абдулла Исмајыл оғлу (14.1.1910. Бакы—8.12.1968, Бакы)—совет физиологу.

Азәрб.-да експериментал физиолокија лабораторијасынын илк тәшкилатчыларындан бири (1938). Тибб е.д. (1940), проф. (1942), Азәрб.ССР ЕА акад. (1949), Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1943). 1946 илдән Сов.ИКП үзвү; АКП МК үзвү (1962—64). С. М. Киров ад. АДУ-нун ректору (1944—50), Азәрб.ССР ЕА Биолокија вә к.т. бөлмәсинин акад.-катиби (1952—56), Азәрб.ССР Назирләр Советинин Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Комитәсинин сәдри (1961—63), Азәрб.ССР ЕА Физиолокија бөлмәсинин рәһбәри вә Физиолокија Ин-тунун директору вәзифәләриндә чалышмышдыр (1953—68). И. П. Павлов ад. Үмумиттифаг Физиологлар Ҹәмијјәти Азәрб. бөлмәсинин сәдри (1951—68) олмушдур. Әсас тәдгигатлары биоелектрик һадисәләри, организмин мүтәһәррик сулукарбон депосу, сублиминал гычыгларын декрементли өтүрүлмәси, Нафталан нефтинин мүаличәви тә'сир механизми вә интеросептик мүбадилә рефлексләринин өјрәнилмәсинә һәср едилмишдир. Нафталан нефтиндә бој маддәсини физиоложи тәдгигатларда илк дәфә Г. тәтбиг етмишдир. Г. 15-ҹи (Ленинград, 1935), 21-ҹи (Буенос-Ајрес, 1959), 22-ҹи (Лејден, 1962), 23-ҹү (Токио, 1965) Бејнәлхалг физиологлар конгресиндә иштирак етмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (2-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, 3 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Азәрб.ССР ЕА Физиолокија Ин-ту Г.-ин адыны дашыјыр.

Ә с ә р л ә р и: Анализаторларын физиоложиси, Б., 1947; Мәркәзи синир системинин физиолокијасы, Б., 1951; Фагоситозун физиолокијасы, Б., 1960; Баш бејин сүтунунун торабәнзәр төрәмәләри вә векетатив вәзифәләр, Б., 1965; Сулукарбонлар мүбадиләсинин һипортермија шәраитиндә әһәмијјәти, Б., 1967; Интерорецепторы и обмен веществ, Б., 1957.

ГАРАЈЕВ Гара Әбүлфәз оғлу (д.5.2. 1918, Бакы)—Азәрб.совет бәстәкары, педагог вә иҹтимаи хадим. ССРИ халг артисти (1959). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1978). Азәрб.ССР ЕА акад. (1959). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1948). М. Ф. Ахундов ад. респ. мүкафаты лауреаты (1965).

Ленин мүкафаты лауреаты (1967). 1949 илдән Сов.ИКП үзвү. 1953 илдән Азәрб.ССР Бәстәкарлар Иттифагынын сәдри, 1962 илдән ССРИ Бәстәкарлар Иттифагынын катиби. Ә. Ф. *Гарајевин* оғлу.

Илк мусиги тәһсилини Азәрб. Дөвләт Консерваторијасы нәздиндәки фәһлә факүлтәсиндә алмыш, 1933—38 илләрдә һәмин консерваторијада охумушдур; бәстәкарлыг үзрә Р. Л. Рудолфдан, Азәрб. халг мусигисинин әсаслары үзрә Ү. Һаҹыбәјовдан дәрс алмышдыр. 1946 илдә П. И. Чајковски ад. Москва Консерваторијасыны битирмишдир (Д. Д. Шостаковичин бәстәкарлыг синфини). Һәмин илдән Ү. Һаҹыбәјов ад. Азәрб. Дөвләт Консерваторијасында дәрс дејир (1957 илдән проф.). Г. тәһсил илләриндә «Көнүл маһнысы» кантатасыны (1938), 1-ҹи вә 2-ҹи симфонијасыны (1943, 1946), совет адамларынын Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә көстәрдији гәһрәманлыг мүбаризәсини әкс етдирән «Вәтән» операсыны (1945, Ҹ. Һаҹыјевлә биркә) јазмышдыр. 40-ҹы илләрин икинҹи јарысы Г. јарадыҹылығынын јеткинләшмә дөврүдүр. Милли мусиги илә классик вә мүасир мусиги үслубларынын үзви бирлији, мөвзуларын романтик шәрһи Г.-ин бу дөвр јарадыҹылығына хасдыр. Зәриф мусигиси олан симли квартетиндә (1947) ашыг вә муғам сәнәти хүсусијјәтләри өз әксини тапмышдыр. Мелодик дилинин сәлислији вә ифадәлилији илә сечијјәләнән «Лејли вә Мәҹнун» симфоник поемасында Низаминин ејниадлы әсәринин һуманист идејасы усталыгла верилмишдир. «Мән сизи севирдим», «Күрҹүстан тәпәләриндә» романсларында А. С. Пушкин ше'рләринин психоложи аләми реал тәҹәссүм олунмушдур. Г.-ин «Једди көзәл» балети (1952, Низаминин ејниадлы поемасы үзрә) совет мусигисинин јүксәк наилијјәтидир. Балетдә милли мусигинин мәгам-интонасија системи вә жанр хүсусијјәтләриндән мәһарәтлә истифадә олунмушдур. Г. «Албан рапсодијасы»нда (1952) М. И. Глинка вә Н. А. Римски-Корсаковун симфоник лөвһәләринә хас ән'әнәләри инкишаф етдирмишдир. «Илдырымлы јолларла» балети (1958, П. Абраһамсын ејниадлы романы үзрә) Г. јарадыҹылығында јени мәрһәләдир. Г. бу жанрда илк дәфә олараг мүасир дөврдә Ҹәнуби Африка халгларынын азадлыг мүбаризәсини тәсвир етмиш, зәнкин образлар јаратмышдыр. Г. Ҹәнуби Африка мусиги фолклоруна һәссаслыгла јанашмыш, ону мүасир мусигинин мүрәккәб ифадә васитәләри илә ишләмишдир.

Г. мүхтәлиф мөвзулу сүиталарын мүәллифидир. Бунларын бир чоху балет («Једди көзәл», «Илдырымлы јолларла») вә кино филмләринә («Хәзәр нефтчиләри һаггында дастан», «Вјетнам», «Дәнизи фәтһ едәнләр», «Дон Кихот») јазылмыш мусиги әсасында јарадылмасына бахмајараг, мүстәгил әсәр кими шөһрәт газанмышдыр. «Дон Кихот» симфоник гравүрләри (1960) жанр е'тибарилә орижиналдыр.

50-ҹи илләрин сону—70-ҹи илләрин әввәлләриндә Г. классик ән'әнәләрә диггәти артырмыш, полифонија формаларыны кениш тәтбиг етмишдир (фп. үчүн «24 прелүд» силсиләсинин 4-ҹү дәфтәри, скрипка илә фп. үчүн соната вә с.). Камера оркестри үчүн 3-ҹү симфонија (1965), скрипка илә орк. үчүн концертдә (1967) мүасир дөврүн мүрәккәб тәзадлары, бәстәкарын һәјат, инсан һаггында дүшүнҹәләри әксини тапмышдыр. Бу илләрдә Г. «Заманын бајрагдары» (1959, С. Вурғунун сөзләринә) кантатасыны, «Классик сүита» (1967, фп. прелүдләри әсасында), 26 Бакы комиссарынын хатирәсинә һәср олунмуш ода (1968), В. И. Ленинин анадан олмасынын 100 иллијинә һәср олунмуш ораторија-плакат (1970), «Зәрифлик» монооперасыны (1971, А. Барбүсүн новелласынын мотивләри үзрә), «Достлуг һимни» кантатасыны (1972), «Ҹошғун гасконијалы» мүзиклини (1973, Е. Ростанын «Сирано де Бержерак» пјесинин мотивләри үзрә) јазмышдыр. Г. бир сыра драм тамашасына вә кинофилмә мусиги бәстәләмишдир: «Рәгс мүәллими» (1949, Лопе де Вега), «Никбин фаҹиә» (1956, Вс. Вишневски), «Гәрибә адам» (1956, Н. Һикмәт), «Антони вә Клеопатра» (1965, В. Шекспир) драмлары, «Хәзәр нефтчиләри һаггында дастан» (1953), «Тарихин ибрәт дәрси» (1957), «Узаг саһилләрдә» (1958), «Матео Фалконе» (1961), «Гојја» (1971, Ф. Гарајев илә

биркә) филмләри вә с. Г. күтләви маһны вә естрада мусигиси жанрларында да әсәрләр јазмышдыр.

Г.-ин јарадычылығында идеја-фәлсәфи мәзмун әсас јер тутур. Инсанын көзәллик уғрунда мүбаризәси онун мусигисинин әсас мөвзусудур. О, әсримизин кәскин ичтимаи проблемләрини сәнәткарлыгла ачыр. Г. узаг кечмишә даир мөвзулара да мүасир дөврүн мүтәрәгги идејалары бахымындан јанашыр. Г.-ин мусигисиндә жанр лөвһәләри илә епиклик, психолокизм илә фачиәви пафос, лирика илә гротеск ваһид драматуржи консепсијаја табе олмагла вәһдәт тәшкил едир. Г. мелодија, ритм, мәгам, полифонија, оркестр палитрасы, мусиги формасы саһәсиндә јени ифадә васитәләри ахтарыр. Онун новаторлуг ахтарышлары Азәрб. халгынын мусиги тәфәккүрү хүсусијјәтләринә, еләчә дә өтән әсрләрин бәстәкарлыг мәктәбләри вә мусиги чәрәјанларынын ән јахшы наилијјәтләринә әсасланыр. Г.-ин мусиги дили саһәсинә кәтирдији јениликләр Азәрб. мусигисинин, еләчә дә чохмилләтли совет мусигисинин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Мусиги сәнәтинин демәк олар ки, бүтүн жанрларына мүрачиәт едән Г.-ин јарадычылығы совет балети вә симфоник мусигисинин инкишафында әһәмијјәтли јер тутур. Г.-ин мусигиси үмумдүнја шөһрәти газанмыш, балетләри өлкәмизин вә бир сыра дүнја театрларынын сәһнәсиндә тамашаја гојулмушдур. Г. 50-чи иллэрдән мүасир Азәрб. бәстәкарлыг мәктәбинә башчылыг едир. Бәстәкарлардан Р. Һачыјев, А. Бабајев, Һ. Ханмәммәдов, А. Мәликов, Х. Мирзәзадә, В. Адыкөзәлов вә б. Г.-ин јетишдирмәләридир. Г.-ин бир чох мәгалә вә мә'рузәләри Азәрб. мусигисинин инкишафы проблемләринә, Ү. Һачыбәјов, С. Прокофјев вә Д. Шостаковичин јарадычылығына һәср олунмушдур. АКП-нин 24—29-чу гурултајларында МК үзвү сечилмишдир. АСЕ Баш редаксијасынын үзвүдүр (1976). 2 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур. ССРИ Али Советинин (5—9-чу чағырыш) депутатыдыр.

Әд.: Гара Гарајев, Б., 1978; Фархадова Р., Балет «Семь красавиц» К. Караева, Б., 1957; Мамедова Б., О некоторых чертах гармонического языка К. Караева, Б., 1959; Карагичева Л., Балеты Кара Караева «Семь красавиц», «Тропою грома», М., 1959; јенә онун, Кара Караев, М., 1960; Мехтиева Н., Киномузыка Караева, Б., 1966; Абезгауз И., О гармоническом языке Кара Караева. Музыка и современность. Сб. ст., в. 5, М., 1967; Тараканов М., Новое свидетельство таланта, «Советская музыка», 1968, № 10; Кара Караев. Библиография. Б., 1969; Карагичева Л., Кара Караев. В кн.: Музыка республик Закавказья, Тбилиси, 1975; К. А. Караев. Ното-библиографический справочник, М., 1976; Щедрин Р., Выдающийся музыкант нашего времени, «Музыкальная жизнь», 1978, № 2.

ГАРАЈЕВ Әбүлфәз Фәрәч оғлу (20. 4.1885, Бакы — 24.10.1952, Бакы) — совет педиатры, тибб е. д., проф. (1939), Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1940). Г. *Гарајевин* атасы. Республикада гадын вә ушаг мүаличә мүәссисәләринин тәшкилатчыларындан бири. Бағырсаг инфексијасына гаршы мүбаризә проблеми үзәриндә чалышмыш, ган хәстәликләринин етиолокијасы,

патокенези вә мүаличә јолларыны ајдынлашдырмышдыр. Г. 1930—52 илләрдә Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунда дәрс демишдир. 1938 илдән өмрүнүн сонунадәк Респ. Педиатрија Чәмијјәтинин сәдри олмушдур. 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Бакынын 2 №-ли ушаг клиник хәстәханасына Г.-ин ады верилмишдир.

ГАРАЈЕВ Әлиһејдәр Ағакәрим оғлу (20.6.1896, Шамахы — 21.4.1938) — совет партија вә дөвләт хадими. 1919 илин февралындан Сов.ИКП үзвү. Әввәлчә моллаханада, сонра Шамахы реални мәктәбиндә охумуш, бир мүддәт Бакыда рус-татар мәктәбиндә дәрс демишдир. 1916 илдә Дон (индики Новочеркасск) Политехник Ин-туна дахил олмуш, тәләбәләрин ингилаби чыхышларында иштирак етмишдир. 1917 илдә Шамахы Фәһлә вә Әскәр Депутатлары Советинин сәдри олмушдур. Загафгазија кәндли депутатларынын гурултајында Кәндли Депутатлары Совети Өлкә Ичраијјә Комитәсинә үзв сечилмиш, Үмумрусија Кәндли Депутатлары Совети Ичраијјә Комитәсинин ишиндә (1917) иштирак етмишдир. 1917 илдә Тифлис меншевик «Һүммәт» тәшкилатына дахил олмушдур. 1918 илин декабрында Бакыја кәлмиш, Бакы Фәһлә Конфрансынын сәдри (1919), РК(б)П Бакы Комитәсинин үзвү, 1919—20 илләрдә «*Бакы Фәһлә Конфрансынын әхбары*», «*Зәһмәт сәдасы*», «*Азәрбајчан фүгәрасы*», «*Фүгәра сәдасы*», «*Октјабр ингилабы*» вә с. болшевик гәзетләринин редактору олмушдур. Мүсават парламентиндә һүммәтчи болшевик депутат олан Г. һөкумәтин мүртәче сијасәтинин ифшасы үчүн парламент трибунасындан кениш истифадә едирди. АК(б)П-нин 1-чи гурултајында (1920, феврал) МК үзвү сечилмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Азәрб. Мүвәггәти Ингилаб Комитәсинин үзвү, Бакы Мүвәггәти Ингилаб Комитәсинин сәдри, халг әмәк комиссары, халг һәрби дәниз ишләри комиссары, Бакы Советинин сәдри ишләмишдир. 1921 илдә Гафгаз Гызыл Ордусу ҺИШ-нин үзвү олмушдур. 1923 илдә АК(б)П МК катиби сечилмишдир. 1929 илдә бир мүддәт ҮИК(б)П Загафгазија Өлкә Комитәсинин катиби, 1930—31 илләрдә АК(б)П Кәнчә маһал комитәсинин катиби вәзифәсиндә ишләмишдир. 1931 илдә Москваја Гырмызы Профессура Ин-туна охумаға көндәрилмиш, сонра ҮИК(б)П МК јанында Гијаби Али Партија Мәктәбиндә вә Коминтернин Ичраијјә Комитәсиндә ишләмишдир. АК(б)П МК, РК(б)П МК Гафгаз Өлкә Комитәсинин, Азәрб. вә ЗСФСР МИК-ләринин, ҮИК(б)П МНК-нын үзвү, партијанын 11, 15-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. Азәрб.ССР-ин вә ЗСФСР-

ин Гырмызы Әмәк Бајрағы орденләри илә тәлтиф едилмишдир. Бакыда Г. адына з-д, күчә вә с. вар.

Әд.: Һүсејнов А. Ә., Әлиһејдәр Гарајев, Б., 1961; Зейналов Р., Гусейнов А., Наркомвоенмор Азербайджана, «Военно-исторический журнал», 1966, № 6; Гусейнов А. А., Алигейдар Караев, Б., 1976.

ГАРАЈЕВ Әләвсәт Ағакәрим оғлу (д. 10.8.1914, Шамахы) — совет нефтчи алими, техника елмләри намизәди (1966). Ленин мүкафаты лауреаты (1963), Азәрб.ССР әмәкдар мүһәндиси (1964), ССРИ-нин фәхри нефтчиси (1974). 1956 илдән Сов.ИКП үзвү. Ә. А. *Гарајевин* гардашы. 1934—40 илләрдә Бакынын нефт мә'дәнләриндә ишләмишдир. 1940 илдән 1945 илә гәдәр Узаг Шәрг Нефт Бирлијинин рәис мүавини, Краснодар Нефт вә Газ Кәшфијјаты Трестинин мүдири(1945—52), Шимали Гафгаз Халг Тәсәррүфаты Шурасы Нефт вә Газ Сәнајеси Идарәсинин рәиси (1963—65), ССРИ Нефтчыхарма Назирлијинин Чәнуб Баш Нефтчыхарма Идарәсинин рәиси (1965—70), ССРИ Нефт Сәнајеси Назирлијинин Техники-Игтисади Идарәсинин рәиси олмушдур (1970—76). 1976 илдән Үмумиттифаг Гырмызы Әмәк Бајрағы орденли Елми-Тәдгигат Газыма Техникасы Ин-тунун елми ишләр үзрә директор мүавинидир. Елми-тәдгигат ишләри, әсасән дәрин нефт вә газ гујуларынын газылмасына, өлкәмиздә газыма ишләри техникасынын, технолокијасынын, тәшкилинин вә игтисадијјатынын тәкмилләшдирилмәсинә, гујуларын газылмасында јени гајнаг конструксијалы боруларын јарадылмасы вә тәтбигинә, нефт сәнајесинин автоматик идарәетмә системинин ишләнилиб һазырланмасына вә с. һәср олунмушдур. Ихтиралары вар. 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГАРАЈЕВ Мәммәд (1887, индики Газах р-нунун Салаһлы к.—9.1.1913, индики Шуша р-нунун Малыбәјли к.)— Азәрб. маарифчиси, публисист. Гори мүәллимләр семинаријасыны битирмишдир (1907). Малыбәјли к.-ндә оғлан вә гыз мәктәбләринин ачылмасында фәал иштирак етмиш, мәктәблиләрин иштиракы илә хејријјә тамашалары вермиш, јығылан вәсаити касыбларын тәһсили үчүн сәрф етмишдир. Тифлис вә Бакы мәтбуатында («Молла Нәсрәддин», «Мәктәб», «Закавказје» вә с.) «Одиноки» имзасы илә дәрч етдирдији мәгаләләриндә («Һарададыр һәгигәт», «Мәктуб» вә с.) ичтимаи бәрабәрсизлик, гадынларын һүгугсузлуғу, һаким синифләрин өзбашыналығы тәнгид олунур. Ушаглар үчүн аллегорик һекајәләр («Гарагуш вә илан», «Гурбаға вә сичан», «Сәрчә вә илан» вә с.) јазмыш вә «Мәктәб» журналында (1912—13) дәрч етдирмишдир.

Әд.: Гурбанов Ш. Ачылмамыш сәһифәләр, Б., 1974.

ГАРАЈЕВА Үлкәр Мајыл гызы (д. 1914, индики Шамхор р-нунун кечмиш Морул к.)—үзүмчү. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). М. Әзизбәјов ад. с-зда фәһлә (1940—57). 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ГАРАЈЕВКӘНД Азәрб.ССР Саатлы р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 45 *км* ш.-дә, Му-

ған дүзүндәдир. Әһ. 1372 (1978); памбыгчылыг, тахылчылыг, бостанчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГАРАЈЕРИ—Азәрб.ССР Ханлар р-нунда шәһәр типли гәс. (1960 илдән). Г. гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 29 *км* шм.-да, Гошгар чајынын (Күрүн голу) саһилиндән 5 *км* аралы, Кәнҹә-Газах дүзәнлијиндәдир. Шәраб з-ду, орта вә сәккизиллик мәктәб, фәһлә кәнҹләр мәктәби, китабхана, клуб, киногурғу, хәстәхана, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы вә көрпәләр еви, рабитә шө'бәси вар.

ГАРАКАЗЫМЛЫ — Азәрб.ССР Ҹәлилабад р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 24 *км* шм.-г.-дә, Ҹејранкечмәз чајынын (Болгар чајынын голу) саһилиндә, Буровар силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 501 (1978). Үзүмчүлүк вә тахылчылыгла мәшғулдур. Үзүм е'малы з-ду, орта мәктәб, китабхана, клуб, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ГАРАКЕЧӘ — алачыгын бир нөвү. Чубуглары даирәви хәтт үзрә јерә басдырыр, јухары учларыны әјиб ағачдан һазырланмыш сағанағын дешикләринә тахыр вә үзәри гара кечә илә өртүлүрдү. Сағанаг бачаны әвәз едир. Г. аиләнин сајындан асылы олараг мүхтәлиф өлчүдә олурду (бах *Алачыг*).

ГАРАКӘНД (кечмиш ады Гызгала) — Азәрб.ССР Мартуни р-нунда (ДГМВ) кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 16 *км* шм.-г.-дә, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1746 (1977); үзүмчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Шәраб з-ду, орта мәктәб, клуб, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, доғум еви, тибб мәнтәгәси, автомат телефон ст. вар.

ГАРАКИДАНЛАР—бах *Гаракитајлар*.

ГАРАКИТАЈЛАР, гаракиданлар—Киданлар дөвләти дағыдылдыгдан (1125) сонра Орта Асијаја кәлмиш вә һәмчинин бурада даһа әввәл мәскән салмыш (16 мин аилә) киданлара орта әср мүәллифләринин вердикләри ад. Г.-ын әксәријјәти Талас вә Чу чајлары вадисиндә јашајыр, малдарлыгла мәшғул олурдулар. Г.-да феодал мүнасибәтләри үстүн иди; патриархал-гәбилә гурулушу галыглары да сахланылырды. Бунунла јанашы, гадынларын да кениш һүгуглары варды. Тәгр. 1140 илдә Мәркәзи вә Орта Асијада Г.-ын дөвләти јаранды (бах *Гаракитајлар дәвләти*). Г. буддист идиләр, лакин көјә, јерә вә әҹдадлара да гурбанлар верирдиләр. Г. сонралар гоншу түркдилли халгларла гарышмышлар.

ГАРАКИТАЈЛАР ДӨВЛӘТИ, Гаракиданлар дөвләти — Орта вә Мәркәзи Асијада феодал дөвләти (тәгр. 1140—1213). Пајтахты Чу чајынын үстүндәки Гуз-Орду (Баласагун) ш. иди (харабалығы Гырғ.ССР-ин Токмак ш. јахынлығындадыр). Г.д.-нин баниси киданлар империјасынын һөкмдарлары нәслиндән олан Јелјуј Даши (1124—43) иди. 1124 илдә о, гурхан (бәрабәр һүгуглу тајфалар иттифагынын башчысы) титулу алды. Киданларын көмәји илә бүтүн Түркүстаны тутуб, 1141 илдә император олду. Гурханлар өлкәнин игтисадијјатына вә дахили һәјатына чох аз тә'сир көстәрир, верки (һәр аиләдән 1 динар), вассаллардан (Бәлх, Харәзм, Хотан, Гаочан вә с.) хәрач алмагла кифајәтләнирдиләр. Г.д.-нә ики дәфә гадын башчылыг етмишдир. Монголларын Шәрги Түркүстаны тутмасы вә 1208 илдә монголларын тә'гибиндән гачан најманларын кәлмәси илә Г.д.-нин сүгуту башланды. 1211 илдә најманлар гурханы әсир етдиләр. 1218 илдә Чингиз хан најманлары табе етди вә Г.д.-нин әразисини Чағатај улусуна гатды.

Әд.: Бартольд В. В., Очерки истории Семиречья, Соч., т. 2, ч. 1, М., 1963; История Киргизии, т. 1, Фрунзе, 1963.

ГАРАКОЛЛУ — Азәрб.ССР Фүзули р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 15 *км* ҹ.-да, Фүзули—Һадрут шосе јолу кәнарында, Гозлучајын (Аразын голу) сол саһилиндә, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1334 (1978); тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

ГАРАКӨБӘР — Азәрб.ССР Ағҹабәди р-нунда, Үзејиркәнддән 4 *км* ш.-дә е.ә. 6—2 әсрләрә аид абидә. Газынтылар заманы гәдим јашајыш јери вә онун некрополунун (тәгр. 20 *һа*) саһәси мүәјјәнләшдирилмишдир. Г. јашајыш јериндән дик басдырылмыш тәсәррүфат күпләри (һүнд. 160 — 165 *см*, диаметри 80—85 *см*), сахсы габ гырыглары, хүсусән гырмызы рәнкдә бојалы габ парчалары, гара рәнкли үзәри сығалланмыш вә үчбучаг формалы басма нахышлы кил ҹамлар, күпә гырыглары, дән дашлары вә с. тапылмышдыр. Јашајыш јеринин ш. кәнарындакы некрополда јалныз күп гәбирләри ачылмышдыр (үфүги гојулмуш күпләрин ағзы мүхтәлиф истигамәтдә олмушдур). Күпләрдә скелет бүкүлү, сағ вә ја сол бөјрү үстдә, кәллә исә күпүн ағзына доғру јерләшдирилмишдир. Күпүн ичәрисиндә вә әтрафында гырмызы вә гара рәнкли кил ҹам, долча, лүләјин, күпә, сәрниҹ, неһрә, бәзәк шејләри (шүшә мунҹуглар, ајпара шәкилли сырғалар вә с.) вә с. гојулмушдур. Әлдә едилән материаллары Өн Асија, Јахын Шәрг, Кичик Асија, Аралыг дәнизи саһилләри материаллары илә мүәјјән ујғунлуғу вар. Г. тапынтылары Гаратәпә (Ағҹабәди), Гызылвәнк (Нахчыван), Варданлы (Гутгашен), Минкәчевирин илк антик дөвр абидәләри илә јахындыр. Абидәнин сон дөврү *Јалојлутәпә мәдәнијјәти* илә сәҹијјәләнир.

Әд.: Османов Ф. Л., Ахвердиев А. Ш., Разведки в Агджабединском районе, Археологические открытия 1974 года, М., 1975.

ГАРАКӨПӘКТӘПӘ—Азәрб.ССР Фүзули ш.-нин јахынлығында Көндәләнчајын сағ саһилиндә чохтәбәгәли гәдим јашајыш јери (һүнд. 50 *м*). Рус археологу А. А. Ивановски абидәнин дәгиг өлчүсүнү мүәјјәнләшдирмишдир. Археоложи тәдгигатлар (1964 илдән сонра) абидәнин е.ә. 5-ҹи миниллкдән ерамызын 18 әсринә кими јашајыш јери олдуғуну мүәјјән етмишдир. Бурадан мүхтәлиф дөврләрә аид мадди мәдәнијјәт нүмунәләри вә тикинти галыглары ашкар едилмишдир. Ән гәдим нүмунәләри Енеолит дөврүнә (е.ә. 5—4-ҹү миниллкләр) аид едилир (әсасән, саман гатышыглы килдән һазырланмыш габлар). Тапынтыларын бир һиссәси *Кур-Араз мәдәнијјәтинә* аиддир. Бу дөврә аид мәдәни тәбәгәдә чохлу даирәви тикинтиләр, һәмчинин орта Тунҹ дөврүнә аид мөһтәшәм дивар галыглары ашкар едилмишдир. Г.-нин мәдәни тәбәгәсинин үст гатларында Тунҹ дөврүнүн сонларына, Дәмир, антик дөврләринә, орта әсрләрә аид мадди мәдәнијјәт нүмунәләри тапылмышдыр. Азәрб.-да антик дөврә аид јашајыш јери илк дәфә Г.-дә ашкар едилмишдир.

Гаракөпәктәпәдән тапылмыш археоложи материаллар: 1-2- дашдан чин дишләри; 3-сүмүк биз; 4-5—ох уҹлуглары; 6, 9, 11—кил габлар; 7—очаг гурғусу; 8—даш тоха; 10-нахышлы кил габ.

Әд.: Ивановский А. А., По Закавказью. МАК, VI, М., 1911; Исмаилов Г. С., Гаракепек тепе—древний памятник материальной культуры Азербайджана, Изв. АН Азәрб.ССР (серия истории, философии и права), 1969, № 1.

ГАРАКӮЛ (түрк дилләрдә гара көл)—Памирин шм. һиссәсиндә ахарсыз көл. Тач.ССР Дағлыг Бәдәхшан МВ әразисиндә, 3914 *м* һүнд.-дәдир. Тектоник мәншәлидир. Саһ. 380 *км²*, дәринлији г.-дә 236 *м*, ш.-дә 22,5 *м*-дир. Сују шордур, темп-ру 12°С-јә чатыр. Нојабрын ахырындан апрелдәк бузла өртүлү олур.

ГАРАКЕОРКИ, Гара Кеорки Петрович (14.11.1768, Шумадија вил., Вишеватс к.—25.7.1817, Радоване, Смедерово јахынлығында)—Османлы зүлмүнә гаршы Биринҹи Сербија үсјанынын [бах *Сербија үсјанлары (1804—13, 1815)*] рәһбәри. Австрија—Түркијә мүһарибәсиндә (1788—90) Австрија тәрәфиндә вурушан серб көнүллүләри дәстәсинә башчылыг етмишдир. 1804 илдә үсјанчыларын скупшинасы Г.-ни үсјанын баш рәһбәри сечмишди. Өзүнү исте'дадлы сәркәрдә кими көстәрмиш, түрк гошунлары үзәриндә бир сыра гәләбә газанмышды. 1808 илдә һөкумәт шурасы, 1811 илдә исә үсјанчыларын скупшинасы Г.-ни «сербләрин али башчысы» кими таныды. Г. Сербијада Гаракеоркиләр сүлаләсинин (1808—1945) банисидир. Харичи сијасәтдә Русијанын јардымына архаланырды. Үсјанын мәғлубијјәтиндән сонра Австријаја гачмыш, 1814 илдә исә Русијаја кәлмиш вә Бессара-

бијада јашамышдыр. 1817 илдә кизли шәкилдә вәтәнә гајыдан Г. Сербија кнјазы Милош Обреновичин әмри илә өлдүрүлмүшдүр.

ГАРАКИЛӘ (Vaccinium myrtillus)— мәрчанкилә фәсиләсиндән киләмејвә колу. Һүнд. 20—50 *см*, балверән биткидир. Чәһрајыја чалан јашылымтыл чичәји јарпаг саплағынын голтуғунда тәк-тәк јерләшир. Киләмејвәси гара (бә'зән ағ вә азачыг јашылымтыл) вә јумрудур. Г., әсасән, ССРИ-нин Авропа һиссәсинин Шимал вә мәркәзи р-нларында, Сибирдә, Азәрб.ССР-дә вә с. јерләрдә јајылмышдыр. Тозағачы вә ијнәјарпаглы мешәләрдә, һәмчинин тундра вә дағларда (мешә вә алп чәмәнлији арасында) битир. Гафгазда Г. колунун һүнд. 3 *м*-ә чатан Г а ф г а з г а р а к и л ә с и (V. arctostaphylos) јајылмышдыр. Г.-нин киләмејвәсиндән (тәзә вә гурудулмуш һалда) желе, кисел, мүрәббә вә с. һазырламаг үчүн истифадә едилир. Тәзә киләмејвәсинин тәркибиндә 5—6% шәкәр, 1—1,5% туршу (әсасән, алма вә лимон туршусу), 5—20% пектин маддәләри, 6 *мг*% С витамини олур. Гурудулмуш киләмејвәсиндә 7%-ә гәдәр ашы маддәси вар. Киләмејвәсинин ширәсиндән шәрабчылыгда, јун вә кәтан парчаларын бојанмасында истифадә едилир.

ГАРАКӨЗ (түрк дилиндә karagöz) — 1) Түркијә көлкә театры персонажы. Г. образында халг јумору, зирәклик, һазырчаваблыг вә с. кими сифәтләр чәмләшмишдир. Г.-үн иштирак етдији тамашалар онунла Һачывад арасындакы комик диалоглардан, мә'рәкә сәһнәләриндән ибарәт олур; бу дејишмәләрдә задәканлара хас ловғалыг вә тәкәббүр Һачывады һәмишә күлүнч вәзијјәтдә гојур; 2) Түркијәдә көлкә театры. Тамашанын баш гәһрәманы Гаракөзүн адындандыр. Театр нөвү кими 16 әсрдә јаранмышдыр. Тамашалар, адәтән гәһвәханаларда тәшкил олунур, мусиги илә мүшајиәт едилирди. Бурада Г. вә Һачываддан әлавә, башга персонажлар да иштирак едирди. Г. театрында јумор вә каламбур (чинас) күчлүдүр; бә'зән бурада күтләләрин мөвчуд гурулуша, һакимијјәтә гаршы е'тиразы да ифадә олунурду. Г. театры ән'әнәләрини сахламаг мәгсәди илә 1970 илдә Түркијәдә «Гаракөз» чәмијјәти јарадылмышдыр.

Әд.: М а р т и н о в и ч Н., Турецкий театр «Карагоз», СПБ, 1910; C e v d e t K u d r e t; Karagöz, c. 1—3, Ankara, 1968—70.

ГАРАКӨЗЈАН-ҺУСЕЈНОВА Араксија Һајказовна (д.1.5.1928, Шамхор р-нунун Бароун к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). Шамхор р-ну М. Әзизбәјов ад. с-зда мангабашчысы (1946—54). 1954 илдән Салјан р-ну М. Әзизбәјов ад. к-зда фасиләләрлә памбыгчы ишләмишдир. 1948 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ГАРАКӨЗЛҮЛӘР — әсасән, Иранын Һәмәдан әјаләтиндә јашајан түркдилли тајфа. Сәлчугиләрин дөврүндә Өн Асијаја кәлмәләри еһтимал олунур. Г.-ин ады мәнбәләрдә 16 әсрдән чәкилир. 18 әсрдә Иран вә Азәрб.-ын ичтимаи, сијаси һәјатында фәал иштирак етмишләр. Г., әсасән, малдарлыгла мәшғул олурлар. Азәрб.ССР Дәвәчи вә Зәнкилан р-нларындакы Гаракөз к.-ләзинин ады Г.-лә бағлыдыр.

ГАРАКӨЛ, П ә р и ч ы н г ы л Г а р а к ө л ү—Азәрб. ССР Лачын р-нунда ширинсулу көл. Алакөлләр д.-нын (Гарабағ јајласы) ч.-г. јамачында, 2961 *м* һүнд.-дәдир. Саһ. 90 *ha*, орта дәринлији 2,7 *м*. Мал-гаранын суварылмасында истифадә олунур.

ГАРАКӨЛ, Т о р а ғ а ј ч а ј Г а р а к ө л ү—Азәрб.ССР Мардакерт р-нунда (ДГМВ) ширинсулу көл. Торағај чајы (Тәртәрин голу) һөвзәсиндә, Камыш д.-нын (Муровдағ силсиләси) ч. јамачында, 2479 *м* һүнд.-дәдир. Саһ. 6,6 *ha*, орта дәринлији 9,4 *м*. Мал-гаранын суварылмасында истифадә олунур.

ГАРАКҮЛ, г а р а к ү л д ә р и (Гаракүл—Өзб.ССР-дә Зәрәфшан чајынын ахдығы ваһәнин ады)—јени доғулмуш (2—3 күнлүк) гузудан сојулмуш дәри. Г. дәрисинин тәрс үзү назик вә мөһкәмдир. Еластики, зәриф түкләри гыврылараг мүхтәлифшәкилли күлләр, буруглар әмәлә кәтирир. Гәләми дәриләр даһа гијмәтлидир. Рәнки гара (әрәби), чал (ширази), сур (күмүшү вә гызылы), хурмајы (гәмбәри) вә с. олур. Г. дәринин гијмәти түкләрин парлаглыг вә зәрифлијиндән, буругларын форма вә сыхлығындан, һәмчинин дәринин өлчүсүндән асылыдыр. Дәридән јахалыг, папаг, манто вә с. һазырланыр. Г.-үн мигдарына вә кејфијјәтинә көрә ССРИ дүнјада 1-чи јери тутур. Мүхтәлиф чаларлы сур дәриләр алмаг үчүн ССРИ-дә кениш селексија иши апарылыр. 1974 илдән Азәрб.ССР ЕА-нын Шәки р-нундакы базасында Г. истеһсалына башланмышдыр.

ГАРАКҮЛ ГОЈУНУ — јағлыгујруглу, габајунлу, дәрилик-сүдлүк гојун чинси. Орта Асија халглары тәрәфиндән јерли гојунлардан узунмүддәтли сечмә јолу илә, әсасән, гаракүл дәри алмаг үчүн јетишдирилмишдир. Гочлары, әсасән (70—80%) бујнузлу, гојунлары бујнузсуздур. Гузулары гара, чал, сур, хурмајы вә с. олур. Чинсин 80%-и гара гузулардыр; бөјүдүкчә буруглары ачылыр вә рәнки бозарыр. Гочларын чәкиси 55—65 *кг* (бә'зән 80 *кг*-дәк), иллик јун гырхымы 3,5—3,8 *кг*, гојунларын чәкиси 45—50 *кг* (бә'зән 60 *кг*-дәк), иллик јун гырхымы исә 2,0—2,2 *кг*-дыр. Һәр 100 доғар гојундан илдә 100—140 гузу алыныр. Гаракүл дәри алмаг мәгсәди илә гузусу кәсилмиш ана гојундан лактасија дөврүндә 25—30 *кг* сүд (јағлылығы 7—8%) сағылыр. Г.г. Иранда, Әфганыстанда, Африкада, Авропа вә Американын бә'зи өлкәләриндә (аз мигдарда) јетишдирилир. ССРИ-дә Г.г., әсасән, Орта Асија респ.-ларында, Газах.ССР-дә, УССР-ин бә'зи р-нларында вә Молд.ССР-дә, 1974 илдән исә Азәрб.ССР-ин Шәки р-нунда артырылыр. ССРИ-дә гаракүл дәринин кејфијјәтини јахшылашдырмаг вә чешидини артырмаг саһәсиндә кениш тәдгигат иши апарылыр.

ГАРАКҮЛЧӘ (гаракүлчә) — боғазлығын 129—135-чи күнләриндә вахтындан әввәл доғулмуш вә ја һәмин дөврдә кәсилмиш (тәләф олмуш) гаракүл гојунунун бәтниндән чыхарылмыш дөлүн дәриси. Г. далғавары нахышлары олан буруглары һәлә формалашмамыш, зәриф, парлаг гыса түк өртүјүнә маликдир. Дәринин тәрс үзүнүн гаракүлә нисбәтән давамсыз олмасына бахмајараг гаракүл дәриләрин ән гијмәтлисидир. Гара, боз вә ја мүхтәлиф чаларлы гәһвәји рәнклидир. Боғазлығын 140—145 күнлүјүндә (вахтындан әввәл) доғулмуш гузунун дәриси исә гаракүл Г. адланыр; рәнкинә вә гыврымларына көрә гаракүл дәријә охшајыр. Бу дәри дүнја базарында Г.-дән аз гијмәтләндирилир.

ГАРАКҮНЕЈ—Азәрб.ССР Сабирабад р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 43 *км* ш.-дә, Сабирабад—Әли Бајрамлы шосе јолу кәнарында, Күр чајынын сағ саһилиндә, Муған дүзүндәдир. Әһ. 1760 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг вә бостанчылыгла мәшғулдур. Орта вә 2 сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, 2 тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГАРАКҮРУҺЧУЛАР—1905 илдән Русијада јаранмыш мүхтәлиф әксингилабчы монархист тәшкилатларын («Рус халгынын иттифагы», «Михаил Архангел иттифагы» вә с.) үмумиләшдирилмиш ады; бу тәшкилатларын јаратдығы силаһлы таланчы дәстәләри. Мүлкәдарлардан, руһанилердән, шәһәр хырда буржуазијасынын мүртәче нүмајәндәләриндән, синфи симасыны итирмиш үнсүрләрдән, бир гисим авам фәһлә вә кәндлиләрдән вә б.-дан ибарәт олан бу тәшкилатлар чар мүтләгијјәтини мүдафиә едир, һаким милләтчилик шовинизми, *антисемитизм* тәблиғ едир, ингилаби һәрәката гаршы мүбаризәдә фәал иштирак едирдиләр.

1905—07 илләр ингилабы заманы Бакыда фәалијјәт көстәрән гаракүруһчу тәшкилат вә груплар («Рус зәһмәткешләри комитәси», «петровчулар» вә с.) милли әдавәти гызышдырыр, ингилабчы фәһләләрә диван тутурдулар. 1905 илин нојабрында Бакыда «Јакор» адлы гаракүруһчу чәмијјәт јарадылды. «Јакор» јерли һакимијјәт органлары тәрәфиндән мүдафиә олунур, нефт сәнајечиләриндән мадди көмәк алырды. «Чара азад Русијанын монархы кими сәдагәт» онун башлыча програм мүддәаларындан иди. «Јакор» 1906 илин јанвар-мај ајларында ејниадлы гәзет нәшр етмишдир. 1906 илин јанварында «Јакор»ун нәздиндә онун «фәһлә бөлмәси»—«Рус фәһләләри иттифагы» јарадылды. Мүтләгијјәтпәрәст фәһләләрдән ибарәт бу иттифагын үзвләри полисә мә'луматлар верир, тә'тилләрә мане олур, полисин көмәји илә габагчыл фәһләләрә гаршы террор тәшкил едирдиләр. Бакы болшевикләри Г.-а гаршы гәти мүбаризә апарырдылар. Бу мәгсәдлә 1905 илин октјабрында РСДФП Бакы Комитәсинин, «Һүммәт»ин вә с. сијаси тәшкилатларын нүмајәндәләриндән ибарәт «Ингилаби коалисион иттифаг» јарадылмышды. Фәһләләрдән тәшкил едилмиш өзүнүмүдафиә дружиналары Г.-а гаршы силаһлы мүбаризә апарырдылар. 1905—07 илләр ингилабындан сонра Азәрб.-да гаракүруһчу тәшкилатлар әслиндә дағылды.

Феврал буржуа-демократик ингилабынын (1917) гәләбәсиндән сонра Русијада бүтүн гаракүруһчу тәшкилатлар бурахылды.

Әд.: Л е н и н В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 90); Ә ф ә н д и ј е в С. М., Азәрбајчан пролетариатынын ингилаби мүбаризә тарихиндән, Б., 1957; Листовки бакинских большевиков 1905—1907 гг., Б., 1955; Центральная большевистская печать об Азербайджане (1905—1907 гг.). Сб. материалов, Б., 1976.

ГАРАЛАР—Азәрб.ССР Имишли р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Имишли д.ј. ст.-ндан 6 *км* шм.-ш.-дә, Араз чајынын сол са-

һилиндән 2 *км* аралы, Имишли—Бәчирәван шосе јолу кәнарында, Мил дүзүндәдир. Әһ. 2625 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, 2 китабхана, хәстәхана вар. Автомат телефон ст. тикилир (1976).

ГАРАЛАР — Азәрб.ССР Сабирабад р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 6 *км* шм.-ш.-дә, Сабирабад—Әли Бајрамлы шосе јолундан вә Күр чајынын сағ саһилиндән 2 *км* аралы, Муған дүзүндәдир. Әһ. 1533 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг, бостанчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. 2 сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, 2 тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

ГАРАМАЛ—бошбујнузлулар фәсиләсиндән чүтдырнаглы көвшәјән ев һејванлары (чамышлар, јаклар вә әсл буғалар чинсиндән олан бүтүн ев һејванлары). Г. 8 мин ил бундан габаг әввәлчә Өн Асија, сонра Һиндистан, Аралыг дәнизи өлкәләри вә Орта Авропада әһлиләшдирилмәјә башланмыш турлардан төрәмишдир. Г.-ын јеткин дишиси инәк, дөллүк еркәји буға, ахталанмыш еркәји өкүз; диши вә еркәк балалары: 6 ајлығадәк (сүдәмәрләр) бузов, 6—12 ајлыглар дана, 12—24 ајлыг (һәлә чүтләшмәмиш) дишиләр дүјә, 12—18 вә бә'зән 24 ајлыг еркәкләр чөнкә адланыр. Г. сүд, әт вә дәри верир; пејини јахшы үзви күбрәдир. Өкүздән бир чох өлкәләрдә һәлә дә иш һејваны кими истифадә едилир. Чинсиндән асылы олараг буғанын чәкиси 800, бә'зән 1600 *кг*, инәјинки исә 200—1000 *кг* олур. Һәр инәкдән илдә орта һесабла 3500—4000 *кг*, бә'зи сүдлүк чинсләрин (мәс., Һолландија чинси) инәкләриндән 15—20 мин *кг*-а гәдәр сүд сағылыр. Инәк сүдүндә 3,6—4% вә даһа чох јағ, 3—3,8% зүлал олур. Г. 20—25 ил јашајыр; 5 иллијинә, бә'зи чинсләри 6—7 иллијинә гәдәр бөјүјүр; тәсәррүфатда орта һесабла 10—13 ил истифадә олунур; чөнкәләр, адәтән, 14 — 18 ајлығындан, дүјәләр 20 ајлығындан чүтләшмәјә бурахылыр. Боғазлыг дөврү орта һесабла 285 күн давам едир. Инәкләр илдә 1, бә'зән 2 (экиз) бала доғур. Г. тәсәррүфат әһәмијјәтинә көрә сүдлүк, әтлик-сүдлүк вә әтлик чинсләрә бөлүнүр. Г.-ын әсас јеми от, саман, силос, консентрат, жмых, һабелә минерал вә витаминли әлавә јемләрдир. Дүнјада тәгр. 1141 млн. баш гарамал вар. Азәрб.ССР-дә сүдлүкләрдән гара-ала естон, гонур Латвија, аз мигдарда гырмызы естон, гырмызы степ гарамал чинсләри, сүдлүк-әтликләрдән швитс, гонур Гафгаз, Симментал гарамал чинсләри, јерли чинсләрдән Бөјүк Гафгаз вә Кичик Гафгаз Г.-ы бәсләнир. Јерли Г. чинсләрини јахшылашдырмаг үчүн респ.-да кениш мигјасда дамазлыг иши апарылыр, јерли инәкләр чинс буғаларла чарпазлашдырылыр (бах *Һејвандарлыг*, *Малдарлыг*, *Инәк*, *Чамыш*, *Зебу*, *Зубр*, *Бизон*).

ГАРАМАН БӘЈЛИЈИ — 1256 — 1483 илләрдә Оғузларын самур тајфа бирлијинә мәнсуб олан гараманлыларын Орта Анадолунун ч.-унда јаратдыглары бәјлик. Баниси Нурә Софи иди. Г.б.-нин јаранмасында монгол истиласы вә *Сәлчугиләр дөвләтинин* зәифләмәсинин мүһүм ролу олмушдур. Амудәрја әтрафындакы торпагларыны тәрк едәрәк Азәрб.-а кәлән гараманлыларын бир гисми бурада галмышды (индики Көјчај вә Јевлах р-нларындакы Гараман вә Гараманлы к.-ләринин ады гараманлыларла әлагәдардыр). Анадолуја кәлән гараманлыларын әксәр һиссәсини сәлчуг һөкмдары Әлаәддин Кејгубад сәрһәди мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә Әрменак әтрафында јерләшдирмишди (1228). Гараманлылар алдыглары торпағын мүгабилиндә јерли феодаллара ә'шар верирдиләр. Г.б.-нин јаранмасында мүһүм рол ојнамыш бабаилик һәрәкаты бир сыра демократик шүарлар вә тәләбләрлә чыхыш едәрәк феодал зүлмү вә истисмарына гаршы јөнәлмишди. Ф. Енкелсин дедији кими: «Феодализмә гаршы ингилаби мүхалифәт бүтүн орта әср боју давам етмишдир. Заманын шәраитинә ујғун олараг о каһ мистика шәклиндә, каһ ачыг бид'әт шәклиндә, каһ да силаһлы үсјан шәклиндә мејдана чыхыр» (Маркс К. вә Енкелс Ф., Дин һаггында, Б., 1965, сәһ. 81). Нурә Софи бабаилик һәрәкатынын рәһбәри Баба Илјас илә көрүшдүкдән сонра (1231) бу тәригәт гараманлылар арасында кениш јајылды. Аз сонра бабаилик Г.б.-нин монгол вә сәлчуглара гаршы мүбаризәсиндә рәһбәр идеолокијаја чеврилди. Јерли феодалларла мүбаризәдә гараманлылар галиб кәлиб Османлы империјасы үчүн тәһлүкәли рәгибә чеврилдиләр. Османлы султанлары Г.б.-ни мәһв етмәјә чалышырдылар. Османлы—Гараман мүбаризәсиндә узун мүддәт каһ бу, каһ да о бири тәрәф үстүнлүк әлдә едирди. 1398 илдә *Илдырым Бајазидин* ордусу Конјада Гараман бәји Әлаәддинин ордусуну мәғлуб етди. Әлаәддин әсир алыныб өлдүрүлдү. Тејмур *Ангара вурушмасында* (*1402*) Илдырым Бајазидә галиб кәлдикдән сонра Г.б. јенидән дирчәлмәјә башлады. Сонралар гараман бәјләринин (Мәһәммәд бәј вә оғлу Ибраһим бәј) Османлы империјасында һакимијјәт уғрунда кедән мүбаризәдән истифадә едәрәк Османлылар әлејһинә серблә вә мачарларла иттифаг бағламаг чәһди мүсбәт нәтичә вермәмишди. 1483 илдә османлылар гараман ордусуну дармадағын етмиш вә Г.б. сүгута уғрамышды.

Г.б.-нин илк мәркәзи Әрменак олмуш, сонралар Ларәндәјә (Гараман), Конјаја, Никдәјә вә с. көчүрүлмүшдү. Г.б.-ндә торпаг мүлкијјәти Анадолу сәлчугларында олдуғу кими игта, хассә, мүлк вә вәгф торпагларындан ибарәт иди. Бәјлијин али идарә органы *диван*, рәсми дөвләт дили исә түрк дили иди. Гараманлыларын хүсуси сиккәләри дә вар иди. Дөвләт кәлиринин мүһүм һиссәсини дәниз вә гуру тичарәт јолларындан алынан көмрүк тәшкил едирди. Г.б. дөврүндән галмыш бир сыра абидәләр Гараман ме'марлығынын әсасән сәлчуг ме'марлыг ән'әнәси үзәриндә инкишаф етдијини көстәрир.

Әд.: Ибраһимов Ч., Азәрбајчанын XV әср тарихинә даир очеркләр, Б., 1958; Аристов Н. А., Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности, СПБ, 1897; Uzuncarsili J. H., Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu devletleri, Ankara, 1969.

ГАРАМАНЛЫ — Азәрб.ССР Јевлах р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 35 *км* ч.-г.-дә, Инчәчајын сағ саһилиндән 3 *км* аралы, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 714 (1977); памбыгчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, ушаг бағчасы, хәстәхана вар.

ГАРАМАНЛЫЛАР — әсасән, Кичик Асијада јашајан түркдилли тајфа. Г.-ын бура нә вахт вә һансы јолла кәлмәләри һаггында мүхтәлиф фикирләр вар. Рәшидәддин Г.-ын сәлчуг султаны Тоғрулун дөврүндә [1038—63] Анадолуја кәлиб орада галдыгларыны көстәрмишдир. Г. мүстәгил *Гараман бәјлији* јаратмышдылар. 13 әсрин 1-чи јарысындан башлајан монгол истилалары заманы Орта Асијада јашајан Г.-ын Азәрб.-а кәлмәси вә бир гисминин бурада галмасы мә'лумдур (Азәрб.ССР-ин Јевлах, Көјчај, Салјан р-нларындакы Гараман, Гараманлы к.-ләринин ады Г.-ла әлагәдардыр). Азәрб.-да галмыш Г. өлкәнин сијаси һәјатында, һәмчинин азәрб.-ларын етнокенезиндә иштирак етмишләр. Гарагојунлу Гара Јусифин гошун башчысынын ады Гараман иди. Сәфәви ордусунда гараманлы тајфа бәјләри варды.

Әд.: Еремеев Д. Е., Этногенез турок, М., 1971.

ГАРАМӘММӘДЛИ — Азәрб.ССР Јевлах р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 33 *км* ч.-г.-дә, Инчәчајын сағ саһилиндән 3 *км* аралы, Јухары Гарабағ каналынын сағ саһилиндә, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 1384 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГАРАМӘММӘДЛИ—Азәрб.ССР Кәдәбәј р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 21 *км* г.-дә, Зәјәм чајынын саһилиндә, Товуз—Новосаратовка шосе јолу кәнарында, Шаһдағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 770 (1977); һејвандарлыг вә картофчулугла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, тибб мәнтәгәси, доғум еви, рабитә шө'бәси вар.

ГАРАМӘРЈӘМ — Азәрб.ССР Көјчај р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 25 *км* ш.-дә шосе јоллары (Бакы—Газах вә Исмајыллы—Мүсүслү) говшағы. Гарамәрјәм тирәсинин әтәјиндәдир. Әһ. 842 (1977); һејвандарлыг, тахылчылыг, барамачылыг вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Чөрәк з-ду, орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, рабитә шө'бәси, хәстәхана, ушаг бағчасы вар.

ГАРАМӘРЈӘМ ТИРӘСИ — Азәрб. ССР-ин мәркәзи һиссәсиндә, Күр чөкәклијиндә дағ тирәси. Көјчај чајы јахынлығындан башлајараг, Ағсу чајынадәк давам едир. Ачынөһур өн дағлығындан Гарајазы вә Күлүллү дәрәләри илә ајрылыр. Уз. 46 *км*, һүнд. 350 *м*-ә гәдәрдир. Шм. јамачлары мејлли, Ширван дүзүнә тәрәф јөнәлмиш вә кәскин парчаланмыш ч. јамачлары исә дикдир. Антропокенин кил, гум, конгломерат вә с. сүхурларындан тәшкил олунмушдур. Чөл арид коллуг ландшафты вар. Гыш отлағы кими истифадә олунур. Тахыл әкилир.

ГАРАНГУШЛАР (Hirundinidae)—сәрчәкимиләр дәстәсинин бир фәсиләси. Уз. 10 — 23 *см*-ә гәдәр, чәкиси 11 — 22 *г* олур. Ганадлары узун вә сиври, гујруғу һача, димдији јастыдыр. Ағзы кениш ачылыр. Чәлд учур. Чох пис јеријир. Түкләринин рәнки үстдән, әса-

сән түнд, бә'зән көјүмтүл, јашыл вә ал-гырмызы парылтылы олур. Дөшү ачыг рәнкдәдир. 79 нөвү мә'лумдур. Арктика вә Антарктидадан башга һәр јердә тәсадүф едилир. ССРИ-дә 9, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 4 нөвү јајылмышдыр. Көчәри гушлардыр. Африка вә Ҹәнуби Асијада гышлајыр. Јувасыны (адәтән гаја, јахуд диварда) ағыз сују илә ислатдығы кил, јахуд торпагдан һөрүр. Илдә 1—2 дәфә, һәр дәфәдә 2—7 әдәд јумуртлајыр. Һәм еркәји, һәм дә дишиси күрт јатыр. Әсасән, һавадакы һәшәратла гидаланыр. Зәрәрверичи һәшәраты гыран фајдалы гушдур.

Әд.: Жизнь животных, т. 5, М., 1970.

ГАРАПАПАГЛАР — азәрб.-ларын етнографик групу. Азәрб.ССР-ин г.-индә (әсасән Газах р-ну), гисмән Күрҹ.ССР вә Ерм.ССР-дә, чох һиссәси харичдә (Түркијә вә Иранда) јашајыр. ССРИ-дә јашајан Г. азәрб.-ларла гајнајыб гарышмышлар. Мәишәтләриндәки бә'зи јерли хүсусијјәтләр тәдричән арадан галхмышдыр. Г. Түркијә вә Ирана 19 әсрин әввәлләриндә көчмүшләр. Онлар әкинчилик вә гисмән малдарлыгла мәшғул олурлар; зәнкин халг әдәбијјатлары вар. Диндар Г. мүсәлмандырлар. Азәрб.ССР Газах р-нундакы Гарапапаг к.-нин ады Г.-ла әлагәдардыр.

ГАРАПИРИМЛИ — Азәрб.ССР Ағдам р-нунун Паправәнд советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 22 *км* шм.-да, Хачын чајындан 8 *км* аралы, Ағдам—Мардакерт шосе јолу кәнарында, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 500 (1977): үзүмчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Механикләшдирилмиш даш карханасы, китабхана вар.

20 әсрин әввәлләриндә Г. кәндлиләринин јерли мүлкәдарлара вә чар һакимијјәтинә гаршы силаһлы чыхышлары олмушдур. 1908 илин јазында, гәза рәисинин һимајәсиндән истифадә едән мүлкәдар Вәлибәјовларын Г.-ләрин пај торпагларыны тутмасындан, верки әвәзинә онларын ев әшјаларыны апармасындан һиддәтләнән кәндлиләр үсјан галдырмыш вә бәјләрин силаһлы дәстәсини кәнддән говмушдулар. 1910, 1912 илләрдә Г. кәндлиләри Вәлибәјовлара мәхсус тахылы вә торпаг саһәсини зәбт едиб, араларында бөлүшдүрмүш вә онлара гаршы көндәрилмиш полис дәстәләринә ҹидди мүгавимәт көстәрмишдир. 1913—14, 1916, 1918—19 илләрдә дә Г. кәндлиләри бәјләрә, ханлара вә онларын һавадарлары олан мүсаватчылара гаршы мүбаризәни давам етдирмишдиләр.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 2, Б., 1964.

ГАРАСАГГАЛ — Азәрб.ССР Күрдәмир р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 20 *км* шм.-ш.-дә, Күрдәмир—Ағсу шосе јолундан 9 *км* аралы, Назир чајынын (Кирдиман чајынын голу) сағ саһилиндә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 1096 (1977); тахылчылыг, памбыгчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГАРАСОЛ (Vimba vimba)—*чәкикимиләр* фәсиләсиндән балыг. Чапаг балығына охшајыр. ССРИ-дә 3 јарымнөвү: Балтик Г.-у, Гара дәниз Г.-у вә Хәзәр Г.-у јајылмышдыр. Хәзәр Г.-унун уз. тәгр. 27 *см*-ә, чәкиси 360 *г*-а гәдәрдир. Чохалмаг үчүн гышда Күр, Ләнкәран, Гумбашы, Јалама чајларына вә Кичик Гызылағаҹ көрфәзинә кечир. Март—мај ајларында һиссә-һиссә, 18,4—55,7 мин күрү төкүр. Күрүдән чыхан көрпәләр дәнизә гајыдыр. Аз мигдарда овланыр. Әти ағ вә зәрифдир. Г. дузланыр вә һавада гурудулур.

ГАРАСОНГУР, Г а р а с у н г у р (?—1140/41)— Сәлҹугиләрин Кәнҹә әмири. Султан Маһмудун [1118—31] оғлу Давудун вә султан Мәс'удун атабәји олмушдур. Мәс'уд [1134—52] Г.-а әмир үл-үмәра рүтбәси вермиш вә Аранын идарәсини она тапшырмышды. Бир мүддәт Марағa һакими дә олмушдур. Г.-ун дөврүндә зәлзәлә (1139) нәтиҹәсиндә Кәнҹә ш. дағылды. Абхаз чары I Димитри (Д е м е т р е) Г.-ун Кәнҹәдә олмамасындан истифадә едиб шәһәрә сохулду; әһалини гарәт едәрәк мәшһур Кәнҹә дарвазаларыны (һазырда Күрҹ.ССР-дә Келати монастырындадыр) гәнимәт кими Күрҹүстана апарды. Тезликлә Кәнҹәјә гајыдан Г. Күрҹүстана һүҹум едиб чохлу гәнимәтлә кери дөндү. 1140 илдә Г. Кәнҹә ш.-нин бәрпасы барәдә көстәриш верди. Г. өлдүкдән сонра јеринә оғлу Ҹавли Ҹандар кечмишдир.

Әд.: Ш ә р и ф л и М. Х., Азәрбајҹан IX—XII әсрләрдә, Азәрб.ССР ЕА Тарих Ин-тунун Әсәрләри, 1957, ҹ. 12.

ГАРАСУ, Л о с — Хәзәр дәнизиндә, Бакы архипелагында ада. Уз. тәгр. 900 *м*, ени 600 *м*-дир. Вулкан мәншәлидир. Аданын мәркәзи һиссәси дүзәнликдән, кәнарлары исә тәпәликләрдән ибарәтдир. Нефт-газ јатағы вар. Бурадакы ејниадлы палчыг вулканы 1977 илдә күчлү пүскүрмүшдүр.

ГАРАСУ — Азәрб.ССР Сабирабад р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Бакы—Тбилиси д.ј.-нда ст. (Һаҹыјев). Р-н мәркәзиндән 29 *км* шм.-ш.-дә, Газымәммәд—Күрдәмир шосе јолу кәнарында, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 1395 (1977); әсасән, нефт кәшфијјаты идарәсиндә чалышыр. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГАРАСУ ГАЛАСЫ—Нах.МССР Илич р-нунун Күмүшлү гәс. јахынлығында е.ә. 2-ҹи миниллијә вә 1-ҹи миниллијин әввәлләринә аид гала. Саһ. 5 *ha*-дыр. Террасларда салынмыш мөһтәшәм гала диварлары илә ики һиссәјә ајрылыр. Ашағы террасдакы һиссәнин ири дашлардан тикилмиш гала диварлары вар. Ичгала (Нарынгала) 50—60 *м* аралыда дағдадыр; дивары кичик дашларла тикилмишдир. Галанын дахилиндә јонулмуш дашдан тикилмиш бина диварларынын галыглары вар. Г.г. Гафгазын гәдим сиклоп тикилиләринә дахилдир. Галанын дахилиндә гајада бир нечә јердә су һовузу газылмышдыр. Археоложи газынтылар заманы галадан дән дашлары, даш күрзәләр, обсидиан (д ә в ә к ө з ү) вә чахмагдашыдан ләвһәләр, кил габлар, тунҹ биләрзик вә илк Дәмир дөврүнә аид ох уҹлары тапылмышдыр. Материаллар *Нахчыван мәдәнијјәти* үчүн сәҹијјәвидир.

ГАРАСУ-ДӘНИЗ НЕФТ-ГАЗ ЈАТАҒЫ — Бакы ш.-ндән 65 *км* ҹ.-г.-дә, Хәзәр дәнизиндәдир. Бу саһәдә кәшфијјат ишләри 1970 илдән башланмышдыр. Кеоложи гурулушунда Абшерон, Акчагыл вә Мәһсулдар гат чөкүнтүләри иштирак едир. Тектоник ҹәһәтдән јатаг шм.-г.-дән ҹ.-ш.-ә узанан асимметрик брахиантиклинал гырышыгла әлагәдардыр; һамамдағ антиклинал зонасына дахилдир. Гырышығын шм.-ш. ганадынын јатым буҹағы 30°, ҹ.-г. ганадынынкы 20°-јә гәдәрдир. Гырышыг енинә вә узунуна истигамәтли бир нечә тектоник гырылмаларла мүрәккәбләшмишдир. Сәнаје әһәмијјәтли нефт вә газ 1974 илдә Мәһсулдар гатын VII һоризонтундан (4800 *м* дәринликдән) алынмышдыр. Нефтин хүс. ч. 0,935-дир. Јатагда кәшфијјат ишләри давам етдирилир. Кәшфијјат гујуларынын лајиһә дәринлији 5500—5700 *м*-дир.

ГАРАТАЈЛАР—*мордваларын* етнографик групу. Тат.МССР-дә јашајырлар.

ГАРАТАУ—ССРИ-дә дағ силсиләләри: 1) Ҹәнуби Урал д-рынын г. голу. РСФСР-ин Башг.МССР вә Чељабинск вил. сәрһәдиндәдир. Уз. 75 *км*, һүнд. 691 *м*-ә гәдәрдир. Әсасән, әһәнкдашы, гумдашы вә килли шистләрдән ибарәтдир. Јамачлары ијнәјарпаглы вә гарышыг мешәләрлә (күкнар, ағ шам, ҹөкә) өртүлүдүр; 2) Газах.ССР-ин ҹ.-унда дағ силсиләси, Тјаншан д-рынын шм.-г. голу. Уз. 420 *км*, һүнд. 2176 *м*-ә гәдәрдир (Бессаз д.). Шист, гумдашы, доломит вә әһәнкдашыларындан ибарәтдир. Карст инкишаф етмишдир. Зирвәләри јасты, јамаҹлары сылдырымлыдыр. Јамаҹлары чөл биткиләри вә дағ ксерофитләри илә өртүлүдүр. Фосфорит, полиметал филиз јатаглары вар; 3) Мангышлаг ј-а-нда (Газах.ССР) дағлар. Уз. 130 *км*. Һүнд. 556 *м*-ә гәдәрдир. Дәрин вә сылдырым јарғанларла парчаланмышдыр. Гумдашы, әһәнкдашы, кил вә гумлардан ибарәтдир. Јовшанлы-шоранлы от биткиләри, коллуглар битир. Дәрәләрдән отлаг кими истифадә олунур. Дәмир вә мис филизләри, көмүр, нефт јатаглары вар.

ГАРАТӘПӘ — Азәрб.ССР Жданов р-нунун Кәбирли к. јахынлығында е.ә. 1-ҹи миниллкдән орта әсрләрә гәдәрки дөврә аид јашајыш јери. Саһ. 2 *ha*-а јахындыр. Газынтылар заманы үч мәдәни тәбәгә өјрәнилмишдир. Е.ә. 7—6 әсрләрә аид алт тәбәгәдә чиј кәрпиҹдән һөрүлмүш чохмәнзилли јашајыш бинасынын галығы, тәндир, оҹаг ашкар едилмиш, гара рәнкли шүјрәләнмиш кил габлар, неһрә, ипәјирән, дән дашлары вә с. тапылмышдыр. Икинҹи тәбәгәдән е.ә. 5—1 әсрләрә аид тикинти галыглары илә јанашы, антропоморф вә зооморф габлар да әлдә едилмишдир. Тәбәгәнин үст гатларындан тапылмыш кил габларын бир гисми *Јалојлутәпә мәдәнијјәти* үчүн характерикдир. Һәр ики тәбәгәнин материаллары е.ә. 1-ҹи миниллкдә Мил дүзүндә отураг әкинчиликлә јарымкөчәри малдарлығын ејни вахтда мөвҹуд олмасына бахмајараг, малдарлығын үстүнлүк тәшкил етдијини көстәрир. Јахынлыгдакы (4 *км*) Бејләган ш.-нин тәрәгги етдији дөврдә Г.-дә кичик јашајыш јери олмушдур. Бу 9—13 әсрләрә аид олан үчүнҹү тәбәгәнин материалларындан (Өрәнгала типли ширли вә ширсиз габлар, онларын гырыглары вә с.) да ајдын көрүнүр.

Әд.: И с м и з а д е О. Ш., Итоги археологического исследования поселения на холме Кара-тепе. Археологические исследования в Азербайджане, Б., 1965; ј е н ә о н у н, Раскопки холма Кара-тепе в Мильской степи (1954—1958 гг.), МИА СССР, № 125, Труды Азерб. археологической экспедиции, т. 2 (1956—1960 гг.), М.—Л., 1965.

ГАРАТƏПƏ — Түр.ССР-ин ч.-унда, Артык д.ј. ст.-ндан 4 *км* шм.-да Енеолит дөврүнə (е.ə. 5—3-чү минилликлəр) аид јашајыш јери. Саһəси 15 *ha*-а јахындыр. Газынтылар заманы (1952 вə 1955—63) Г.-нин ашағы тəбəгəлəриндəн биррəнкли боја илə бəзəдилмиш кил габлар, гадын фигурлары, мис алəтлəр тапылмышдыр. Орта тəбəгəлəр чиј кəрпичдəн тикилмиш чохмəнзилли евлəрин мејдана чыхмасы вə икирəнкли боја илə бəзəдилмиш керамика илə характеризə едилир. Үст тəбəгəдə бөјүк аилə ичмаларына мəхсус чохмəнзилли евлəр өјрəнилмишдир; евлəрдə һəндəси нахышларла, һəмчинин инсан, һејван вə гуш рəсмлəри илə бəзəдилмиш кил габлар, киши вə гадын һејкəлчиклəри, мис алəтлəр вə с. тапылмышдыр. Г. материаллары Түркмəнистанын ч.-ундакы Енеолитин Иран, Əфганыстан вə Һиндистанын охшар абидəлəри илə əлагəсини экс етдирир.

Əд.: Массон В. М., Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л., 1964.

ГАРАТƏПƏ — Түркијəнин Гəдирли ш.-ндəн 22 *км* ч.-ш.-дə Чејһан чајы саһилиндə тəпə. Археоложи газынтылар заманы (1947 илдəн апарылыр) е.ə. 9—7 əсрлəрə аид шəһəр харабалығы ашкар едилмишдир. Шəһəрин ичгаласында 2 гапы вə сарај галығы тəдгиг олунмушдур. Гапылар нəзир вə мəрасимлə əлагəдар сəһнəлəрдəн ибарəт дашдан јонулмуш релјефли тəсвирлəрлə бəзəдилмишдир; ов, чалғычылар, дəниз дөјүшү вə с. сəһнəлəри дə чохдур. Релјефли тəсвирлəр Јени Һетт инчəсəнəти үчүн характерикдир. Е.ə. 8 əсрə аид Һетт вə кəн'ан диллəриндə јазылмыш һероглиф китабə тапылмышдыр.

ГАРАТИКАН (Paliurus spina christi)— мурдарчакимилəр фəсилəсиндəн битки. Чох шахəлəнəн колунун һүнд. 3 *м*-ə чатыр. Там кəнарлы јарпаглары нөвбəли дүзүлүр. Сарымтыл-јашыл рəнкли чичəклəри икичинсијјəтлидир; мејвəлəри гуру вə үчтохумлу олур. Чəнуби Авропа, Өн вə Орта Асијада 6 нөвү јајылмышдыр. ССРИ-дə Крым, Гафгаз вə Орта Асијанын ч.-унда, о чүмлəдəн Азəрб.ССР-дə а д и г а р а т и к а н (P. spina) нөвүнə тəсадүф едилир. Дашлы јамачларын гуру, күнеј јерлəриндə битир; чох вахт кечилмəз коллуглар əмəлə кəтирир (ады да бурадандыр). Габығынын вə мејвəсинин тəркибиндə ашы маддəси олур. Г.-дан декоратив битки кими вə чанлы чəпəр чəкмəк үчүн истифадə едилир.

Əд.: Флора Азербайджана, т. 6, Б., 1955.

ГАРАТОЈУГЛАР (Turdidae) — сəрчəкимилəр дəстəсинин бир фəсилəси. Димдији дүз, јанлардан азча басыг, бир гајда олараг бүтөв лөвһəчикдəн ибарəтдир. Чəлд гушлардыр. Бир чоху охујур. Јени Зеландија вə Антарктидадан башга һəр јердə тəсадүф едилир. 41 чинси, 300-дəн чох нөвү мə'лумдур. ССРИ-дə 51, о чүмлəдəн Азəрб.ССР-дə 8 чинсə мəнсуб 26 нөвү јајылмышдыр. ССРИ-дəки нөвлəринин уз. 13—34 *см*, чəкиси 13—200 *г*-а гəдəр олур. Г. коллугда, мешə, бағ, тарла, чəмəн вə чөллəрдə јашајыр. Ағач вə колларда, бə'зəн јердə дүзəлтдији јуваја 3—6 јумурта гојур; илдə 1—2 дəфə бала чыхарыр. Һəшəрат вə килəмејвə илə гидаланыр. Мешə вə к.т. зəрəрверичилəрини мəһв етдијинə көрə фајдалыдыр. Азəрб.ССР-дə гара вə чил Г., бүлбүл, шəфəг бүлбүлү, чахрахчыл вə одгујругларын бир нечə нөвү јајылмышдыр.

Əд.: Жизнь животных, т. 5, М., 1970.

ГАРАТОРПАГ—чəмəн-бозгыр вə мешəбозгыр зоналарында мүхтəлиф от биткилəри алтында инкишаф едəн торпаг типи. «Г.» мəфһумуну М. В. Ломоносов елмə дахил етмиш, В. В. Докучајев исə онун илк изаһыны вермишдир (1883). Г. үчүн сəчијјəви сајылан һумус (чүрүнтү) гаты галын (35—150 *см*) олуб, бөјүк һумус еһтијатына вə давамлы дəнəвəр структура маликдир. 125—150 *см* дəринликдəн башлајан «С» гаты мəсамəли (бə'зəн шагули гатлы), саманы-сары рəнкли лөс тəбəгəсиндəн ибарəтдир.

Г.-да кенетик гатлар бир-биринə чох тəдричлə кечир. Онун мүхтəлиф јарымтиплəриндə һумусун мигдары 8—12%, һəтта 15%-ə, үмуми азотун мигдары 0,2—0,6%, фосфорун мигдары исə 0,1—0,2%-ə чатыр.

Ана сүхур карбонатларла зəнкин олдуғундан вə профили атм. чөкүнтүлəри тə'сириндəн зəиф јујулдуғуна көрə Г.-лар јүксəк удма габилијјəтинə маликдир. Удулмуш ионлар ичəрисиндə əсас јери Ca вə Mg катионлары тутур. Бунларын мигдары удулмуш əсасларын 90,4%-ини тəшкил едир. Һумусла зəнкин, калсиумла дојмуш вə мөһкəм дəнəвəр структурлу олмасы нəтичəсиндə Г.-лар əлверишли су, һава вə истилик режиминə маликдир. Белə торпагларда мəсамəлик үст гатларда 55—60%, алтда исə 45—55% арасында дəјишир. Һигроскопик сујун мигдары 8—12%, макс. һигроскопиклик исə 7—14%-ə чатыр. Г.-ларын мүһити, адəтəн, нејтрал (ш. зонасында зəиф турш) реаксијалыдыр (pH 6,0—8,0).

Г.-ларын механики вə минераложи тəркиби ана сүхурла əлагəдар олуб, килличəдəн (шм.-да) килли торпаглара (ч.-да) кими дəјишир. Бу торпагларын профилиндə Si, Fe вə Al оксидлəри демəк олар ки, бəрабəр пајланмышдыр. Г.-лар микрофлора чəһəтдəн дə зəнкиндир. Бактеријаларын мигдары 1 *г* торпагда 3 милјарда чатыр.

Торпагəмəлəкəлмə шəраитиндəн асылы олараг Г.-ларын подзоллашмыш (шм.), јујулмуш, типик, ади вə ч. јарымтиплəри мүəјјəн едилмишдир.

Дүнјада 240 млн. *ha* Г. саһəси вар. Онун 48,4%-инə ССРИ-нин, галанына исə, əсасəн, ПХР, Мач.ХР, БХР, АДР, Австрија, ЧССР, ЈСФР, РСР вə с. əразисиндə раст кəлмəк олар. ССРИ əразисинин 8,6%-ини тəшкил едəн Г.-лар Украјна, Молдавија, Шимали Гафгаз, Крым, Орта вə Ашағы Волгабоју р-нларында, Гəрби Сибир, Шимали Газахыстан вə Азəрб.ССР-дə јајылмышдыр. Азəрб.ССР-дə Г.-лар бүтөв зона тəшкил етмир (Кəдəбəј, Шамахы, Исмајыллы вə б. р-нларын əразисиндə раст кəлир). ССРИ-нин Г. саһəлəриндə, əсасəн, тахыл, шəкəр чуғундуру, техники вə јағверəн биткилəр вə с. бечəрилир. Һəмин биткилəрин мəһсулдарлығыны даһа да артырмаг вə торпағын структурлуғуну горујуб сахламаг мүасир агротехниканын гаршысында дуран əсас вəзифəлəрдəн биридир.

Əд.: Почвы Азербайджанской ССР, Б., 1953; Виленский Д. Г., Почвоведение, М., 1957; Герасимов И. П., Основы почвоведения и географии почв, М., 1960; Плюснин И. И., Мелиоративное почвоведение, М., 1960; Почвоведение, под ред. И. С. Кауричева, М., 1975.

ГАРАТУҒАЈ—Азəрб.ССР Сабирабад р-нунун Күдəчүһүр советлијиндə кəнд. Р-н мəркəзиндəн 40 *км* ш.-дə, Сабирабад—Əли Бајрамлы шосе јолу кəнарында, Күр чајынын сағ саһилиндə, Муған дүзүндəдир. Əh. 1146 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, бостанчылыг вə һејвандарлыгла мəшғулдур. Сəккизиллик мəктəб, тибб мəнтəгəси вар.

ГАРАТУРШ—Азəрб.-ын гəдим алма сортларындан бири. Əсасəн, Губа-Хачмаз зонасында экилир. Ағачы чох гол-будаглы вə узунөмүрлүдүр. Чəтри енли (11—12 *м*), һүнд. 8—9 *м*-дир. Мејвəси узунсов-кирдə, габығы галын, рəнки сары, јашыл вə буланыг-гырмызыдыр; үзəриндə сејрəк, ири, бозумтул лəкəлəр олур. Лəти јашылымтыл-ағ, бəрк, ширəли вə туршашириндир. 7—8-чи илиндəн бар вермəјə башлајыр. Мејвəвермə дөврү 70 илдəн чох давам едир. Һəр ағачдан 300—320 *кг* (бə'зəн 800—900 *кг*) мəһсул јығылыр. Октјабрда топланан мејвəси маја гəдəр галыр.

ГАРАУЛТƏПƏ—Азəрб.ССР Гутгашен р-ну Савалан к.-нин ч.-унда орта əср истеһкамынын галыглары. Гəбəлə ш.-нин мүшаһидə мəнтəгəси олмушдур. Газынты заманы (1963) Г. вə онун əтрафындакы 6 тəпəдə тикили галыглары, иншаат материалы, сахсы габ парчалары, тəндир вə с. ашкар едилмишдир. Ширсиз вə ширли габ парчалары форма вə һазырланма техникасына көрə Гəбəлəнин Сəлбир вə Гала һиссəлəринин, һəмчинин Бејлəганын 9—12 əсрə аид мəдəни тəбəгəлəриндəн тапылмыш кил габлара охшајыр.

ГАРАХАНБƏЈЛИ—Азəрб.ССР Нахчыван р-нунун (Нах.МССР) Чавидабад советлијиндə кəнд. Р-н мəркəзиндəн 3 *км* ч.-да, Араз су говшағынын саһилиндə, дүзəнликдəдир. Əh. 1455 (1977); тахылчылыг, түтүнчүлүк вə һејвандарлыгла мəшғулдур. Сəккизиллик мəктəб, мəдəнијјəт еви, китабхана, киногурғу, тибб мəнтəгəси, автомат телефон ст. вар.

ГАРАХАНБƏЈЛИ — Азəрб.ССР Фүзули р-нунда кəнд. Г. советлијинин мəркəзи. Р-н мəркəзиндəн 15 *км* ш.-дə, Фүзули—Əһмəдбəјли шосе јолу кəнарында, Көндəлəнчајын (Аразын голу) сол саһилиндə, дүзəнликдəдир. Əh. 1635 (1977); тахылчылыг, үзүмчүлүк вə һејвандарлыгла мəшғулдур. Шəраб з-ду, орта вə ибтидаи мəктəб, китабхана, мəдəнијјəт еви, хəстəхана, доғум еви, рабитə шө'бəси, автомат телефон ст. вар.

ГАРАХАНИЛƏР—Орта Асијада *Гараханилəр дөвлəтини* идарə едəн мүсəлман түрк сүлалəси [927—1212]. Ислам мəнбəлəриндə «Əфрасијаб сүлалəси» адланыр. Илк ханы Əбдүлкəрим Сатук Гарахан олмушдур. Јагма тајфасындан идилəр вə бограхан титулу гəбул етмишдилəр; сүлалə үзвлəринə илекханлар дејилирди. Көркəмли нүмајəндəлəри: Нəср (10 əсрин сону), Ибраһим [1046/47—1068], Арслан [1102—30]. Г.-ин сонунчу нүмајəндəси олан Гылыч Арслан ибн Гылыч Харəзмшаһ Мəһəммəд тəрəфиндəн өлдүрүлмүшдүр (1212).

Əд.: Босворт К. Э., Мусульманские династии, М., 1971.

ГАРАХАНИЛӘР ДӨВЛӘТИ—еркән феодал дөвләти. 10 әсрин 90-чы илләриндә Шәрги Түркүстан, Жетису (Семиречје) вә Чәнуби Тјаншанда түркдилли тајфалар (карлук, чикил, јагма вә б.) тәрәфиндән јарадылмышды. 10 әсрин орталарында һәмин тајфалар арасында ислам дини јајылмышды. Г.д.-ни *Гараханиләр* сүлаләси идарә едирди. Пајтахты Кашгар, Баласагун, Узкен ш.-ләри олмушдур. Феодал торпаг саһиблијинин әсас формасы игта иди. Шәһәрләр бөјүјүр, сәнәткарлыг (хүсусән Бухарада, Сәмәргәнддә тохучулуг) инкишаф едирди. Г.д. вил.-ләрә бөлүнмүшдү. Бунлары Гараханиләр нәслиндән олан илеханлар идарә едирдиләр. Мәркәзи һакимијјәт зәиф иди. Бу сәбәбдән Г.д. 11 әсрин 60—70-чи илләриндән *сәлчуглар* илә башланмыш тоггушмалара давам кәтирә билмәди вә онлардан асылы вәзијјәтә дүшдү. 12 әсрин 40-чы илләринин әввәлиндә Г.д. *гаракитајлара* табе олуб, хәрач верди. 1212 илдә Харәзмшаһ Мәһәммәд Г.д.-нин галыгларыны ләғв етди.

Г.д. заманы Орта Асија халглары јүксәк мәдәнијјәтә малик иди. Јусиф *Баласагунинин* «Кутадгу билиг» («Хошбәхтлик бәхш едән елм»), Маһмуд Кашгаринин «Дивани-луғат ит-түрк» («Түрк дилләри лүғәти») әсәрләри, Узкен ш.-ндәки зәнкин нахышлы порталлы түрбәләр буна мисалдыр. Бу халгларын елми наилијјәтләри Авропанын маарифләнмәсинә, Гәдим Јунаныстан вә Һиндистан кими бир-бириндән узаг өлкәләрин елми арасында әлагә јаранмасына көмәк етмишдир.

Әд.: Бартольд В. В., Сочинения, т. 2, ч. 1, М., 1963; История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 1, М., 1966; История Узбекской ССР, т. 1, Ташкент, 1967.

ГАРАЧАЈ—Азәрб.ССР Гах р-ну әразисиндә чај. Гах ш.-ндән ч.-да Күрмүк (Гурмух) чајындан ајрылыб, Алазан-Һәфтәран вадисиндән ахараг Ганых (Алазан) чајына төкүлүр. Уз. 27 *км*. Сувармада истифадә едилир.

ГАРАЧАЈ—Азәрб.ССР-ин Губа вә Хачмаз р-нларында чај. Уз. 93 *км*, һөвзәсинин саһ. 417 *км*². Баш Гафгаз силсиләсинин шм.-ш. јамачындан (2900 *м* һүнд.-дән) башланыр. Самур-Дәвәчи овалығында бир нечә гола ајрылыр, Хәзәр дәнизинә төкүлүр. Әсасән, гар сују вә јералты суларла гидаланыр. Дашғын олур. Сувармада истифадә едилир.

ГАРАЧАЈ-БАЛКАР ДИЛИ—*гарачајлылар* вә *балкарларын* дили. Түрк дилләринин гыпчаг групунун гыпчаг-половес јарымгрупуна дахилдир. Бу дилдә 110,9 минә јахын гарачајлы, 58,3 минә јахын балкар данышыр (1970). Ики әсас диалекти (гарачај-баксан-чекем вә малкар) вар. Г.-б.д. мүасир гумуг вә гисмән ногај дилләри илә чохлу үмуми чәһәтләрә маликдир. Әдәби дил Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра гарачај-баксан-чекем диалекти әсасында формалашмышдыр. Әлифбасы рус графикасы әсасындадыр (1950).

Әд.: Зејналов Ф., Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы. Адлар, Б., 1974; Јенәонун, Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы. Фе'лләр, Б., 1975; Языки народов СССР, т. 2, М., 1966; Грамматика карачаево-балкарского языка, Нальчик, 1976.

ГАРАЧАЈЕВСК (1944 илədək Микојан-Шахар, 1944—1957 илләрдә Клухори) — Гарачај-Чәркәз Мухтар Вилајәтиндә (РСФСР Ставропол өлкәси) шәһәр. Гарачајевск р-нунун мәркәзи. Кубан чајы саһилиндә, Һәрби Сухуми јолу кәнарында, Чегута д.ј. ст.-ндан 45 *км* ч.-дадыр. Аләт з-ду, јејинти сәнајеси, педагожи ин-т вар. Иншаат материаллары истеһсал олунур.

ГАРАЧАЈЛЫЛАР — Гарачај-Чәркәз МВ-ндә јашајан халг. *Балкарларла* гоһумдурлар. 113 мин нәфәрдир (1970). *Гарачај-Балкар дилиндә* данышырлар. Г.-ын халг кими формалашмасында (13—14 әсрләр) јерли дағлы тајфалары, һабелә аланлар, булгарлар, хәзәрләр, гыпчаглар иштирак етмишләр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынадәк Г., әсасән, малдарлыг, әкинчилик вә сәнәткарлыгла мәшғул олурдулар. Совет һакимијјәти илләриндә Г. милли мухтаријјәт әлдә етмиш, сосиализм гуручулуғу кедишиндә јүксәк дәрәчәдә механикләшдирилмиш к-з тәсәррүфаты вә мүхтәлиф сәнаје саһәләри јаратмышлар. Јазылары мејдана кәлмиш, мәдәнијјәтләри инкишаф етмиш, милли фәһлә синфи вә зијалылары јетишмишдир. 1943 илин сону—1944 илин әввәлләриндә сосиалист ганунчулуғунун позулмасы нәтичәсиндә Г. Орта Асија вә Газахыстанын мүхтәлиф р-нларына көчүрүлмүшдүләр. ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Фәрманы (1957, 9 јанвар) илә гарачај халгынын милли мухтаријјәти бәрпа едилди; Г.-ын демәк олар ки, һамысы доғма јерләринә гајытды (бах *Гарачај-Чәркәз Мухтар Вилајәти*).

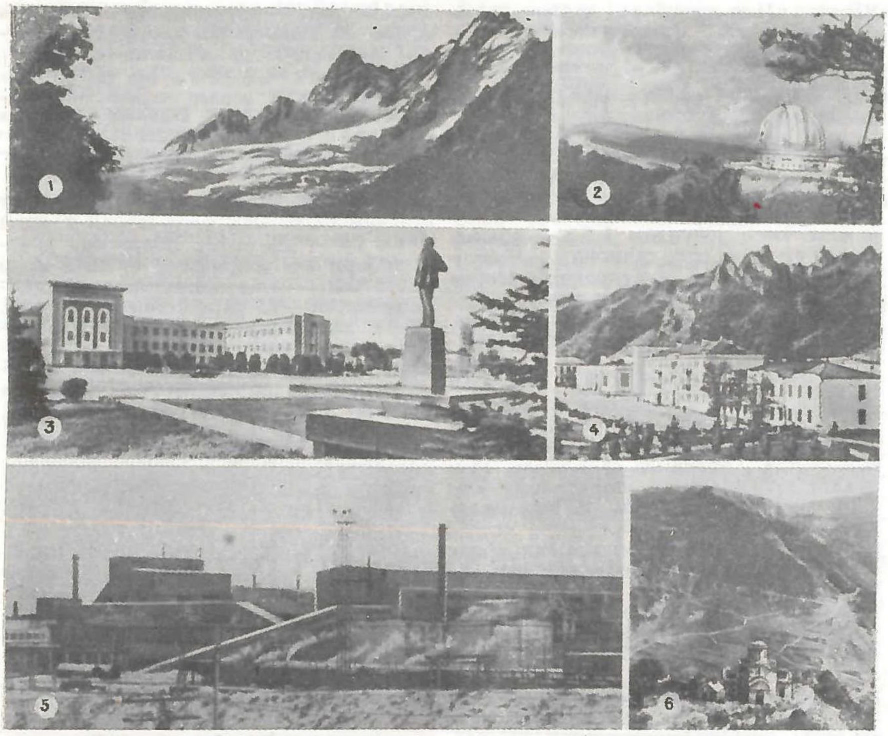
Әд.: Алексеева Е. П., Карачаевцы и балкарцы—древний народ Кавказа, Черкесск, 1963; Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII—XIX вв., Нальчик, 1974.

ГАРАЧАЈ-ЧӘРКӘЗ МУХТАР ВИЛАЈӘТИ—РСФСР-ин Ставропол өлкәсиндә мухтар вил. 1922 ил јанварын 12-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 14,3 мин *км*². Әһ. 359,2 мин (1977, 1 јанвар), 7 р-ну, 4 шәһәри, 9 шәһәр типли гәс. вар (1977). Мәркәзи Черкесск ш.-дир.

Тәбиәт. Г.-Ч.МВ Бөјүк Гафгазын шм. јамачындадыр. Ч. сәрһәди Баш Гафгаз силсиләсинин јал һиссәсиндән кечир. Бундан шм.-да Јан силсилә узаныр; ән јүксәк зирвәси Елбрус д.-дыр (5642 *м*). Әразинин шм. һиссәсиндә куест тирәләри (ән һүндүр јери Гајалы силсиләдәки Бермамыт д.-дыр, 2643 *м*) кениш јер тутур. Фајдалы газынтыларла зәнкиндир. Иглими јүксәклик гуршагларына көрә дәјишир. Орта темп-р јанвар — февралда —5-дән (шм.-да, дағәтәјиндә) — 10°С-јә (ч.-да, јүксәк дағлыгда), ијул—августда мүвафиг олараг 21-дән 8°С-јә гәдәрдир. Иллик јағынты, әсасән, 500—2500 *мм*-дир. Мүасир бузлаглар вар (Елбрус д. вә Баш Гафгаз силсиләсиндә). Әсас чајлары Кубан вә онун голларыдыр (Теберда, Бөјүк Зеленчук, Кичик Зеленчук вә с.). Шм.-да гара торпаглар, ч.-да гонур дағ-мешә, дағ-чәмән торпаглары кениш јер тутур. Дағәтәји һиссәдә чөл биткиләри тәдричән мешә-чөллә, куестләрин јал һиссәсиндә исә чәмән-чөл вә чәмәнләрлә әвәз олунур. Ч.-да енлијарпаглы (фыстыг, вәләс, палыд), чајларын јухары ахынларында ијнәјарпаглы (шам, күкнар, ағ шам) мешәләр, субалп вә алп чәмәнләри јајылмышдыр. Һејванлары: гонур ајы, вашағ, мешә пишији, чөлдонузу, нәчиб марал, чүјүр вә с., гушлардан улар, тетра вә с. вар. Дәлә вә јенот иглимә ујғунлашдырылмышдыр. Теберда вә Гафгаз (гисмән) горуглары Г.-Ч. МВ әразисиндәдир.

Әһали. Вил.-дә гарачајлылар (28,2%, 1970), чәркәзләр (9,0%), руслар (47,1%), абазалар (6,6%), ногајлар (3,2%), һәмчинин украјналылар, осетинләр, јунанлар вә б. јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 25,1 нәфәрдир. Вил.-ин шм. һиссәсиндә әһ. даһа сыхдыр (1 *км*²-дә 54 нәфәр). Әһалинин 151 мини шәһәрләрдә јашајыр (1977). Ири шәһәрләри: Черкесск, Гарачајевск, Теберда.

Гарачај-Чәркәз Мухтар Вилајәти. 1. Бөјүк Гафгаз дағлары. Домбај таласындан көрүнүшү. 2. Зеленчук астрофизика рәсәдханасы. 3. Черкесск. Ленин адына мејдан. Советләр еви. 4. Гарачајевск шәһәриндән бир көрүнүш. 5. Черкесск. Семент заводу. 6. Сентин мә'бәди. Нижнјаја Теберда кәнди јахынлығында. 10—11 әсрләр.

Тарихи мә'лумат. Гарачајлыларын вә чәркәзләрин әҹдадлары гәдимдән индики Г.-Ч. МВ әразисиндә јашамышлар. 9—10 әсрләрдә Г.-Ч. МВ әразиси Алан феодал дөвләтинә (бах *Аланлар*) дахил иди. 10 әсрә јахын адыг-чәркәз халгынын (чәркәзләр) формалашмасы баша чатды. 13—14 әсрләрдә исә гарачајлылар халг кими формалашды. Әһали малдарлыг вә әкинчиликлә мәшғул олурду. 15—18 әсрләрдә Г.-Ч. МВ әразиси Крым-түрк феодалларынын басгынларына мә'руз галмышды. Әһали басгынлардан мүдафиә үчүн чыхыш јолуну Рус дөвләти илә иттифагда көрүрдү. 1552, 1555, 1557 илләрдә Москваја елчилик көндәрилди вә нәтиҹәдә Русија илә сијаси иттифаг бағланды. 19 әсрин 2-ҹи јарысында Г.-Ч. МВ әразиси Русијаја бирләшдирилди. Бу, мәһсулдар гүввәләрин инкишафыны сүр'әтләндирди. Ејни заманда зүлм дә артды, кәндлиләр мүнбит торпаглардан мәһрум олдулар. 1856 — 61 илләрдә Г.-Ч. МВ әразисиндә казак станитсаларынын әсасы гојулду. 1868 илдә тәһкимчилик һүгугу ләғв едилди. Чар һөкумәтинин мүстәмләкәчилик сијасәтинә бахмајараг, јерли әһали илә көчүрүлмә кәндлиләр арасында әлагәләрин мөһкәмләнмәси јерли халгларын игтисадијјатына, мәишәт вә мәдәнијјәтинә мүсбәт тә'сир көстәрирди. Г.-Ч. МВ зәһмәткешләри рус фәһлә вә кәндлиләринин ингилаби мүбаризәсинә гошулурдулар.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы гарачајлылары вә чәркәзләри ичтимаи вә милли зүлмдән азад етди; 1918 илин февралында бурада Совет һакимијјәти гурулду. Лакин 1918 илин пајызында бураны ағвардијачылар тутдулар. Гызыл Ордунун Шимали Гафгаздакы гәләбәләри нәтиҹәсиндә 1920 илин јазында Совет һакимијјәти бәрпа едилди. ҮРМИК-ин гәрары илә 1922 ил јанварын 12-дә Гарачај-Чәркәз МВ јарадылды. 1926 илдә МВ Гарачај МВ вә Чәркәз милли даирәсинә (1928 илдә мухтар вил.-ә чеврилди) ајрылды. Мүһарибәдән әввәлки беш-илликләр әрзиндә игтисади вә мәдәни керилик ләғв едилди, сәнаје мүәссисәләри јарадылды, к.т. коллективләшди. Мәдәни ингилаб һәјата кечирилди.

1942 илин августундан 1943 илин февралынадәк вил.-ин әразиси алман фашистләринин ишғалы алтында олмушдур. Дүшмәнә гаршы мүбаризәдә иҝидлијинә көрә 15 минәдәк адам орден вә медалларла тәлтиф едилмиш, 14 нәфәрә Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилмишдир. Ленин милли сијасәтинин вә сосиалист ганунчулуғунун позулмасы нәтиҹәсиндә 1943—44 илин әввәлиндә Гарачај МВ ләғв едилмиш, гарачајлылар Газахыстан вә Орта Асијаја көчүрүлмүшдүләр. ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1957 ил 9 јанвар тарихли Фәрманы илә гарачајлыларын милли мухтаријјәти бәрпа олунду; бирләшмиш Гарачај-Чәркәз МВ јарадылды. Совет Иттифагынын бүтүн халгларынын даими вә тәмәннасыз јардымы Г.-Ч. МВ-нин игтисадијјат вә мәдәнијјәтинин инкишафына көмәк етмишдир. Г.-Ч. МВ зәһмәткешләри коммунизм гуруҹулуғунда јени-јени мүвәффәгијјәтләр газанырлар. Г.-Ч. МВ 1957 илдә Ленин ордени, 1972 илдә Халглар достлуғу ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Тәсәррүфат. Г.-Ч. МВ сәнаје-аграр вил.-дир. Үмуми сәнаје мәһсулу 1940—76 илләр әрзиндә 30 дәфәдән чох артмышдыр. Әсас сәнајеси кимја вә нефт-кимја, јејинти вә јүнкүл сәнаје саһәләриндән ибарәтдир. Машынгајырма вә метал е'малы (о ҹүмләдән електротехника, радиотехника), тикинти материаллары, ағаҹ е'малы, көмүр вә мә'дән-филиз сәнајеси инкишаф етдирилир. Енеркетикасы, әсасән, Кубан чајынын һидроенержи еһтијатына әсасланыр. 1976 илдә 1345 млн. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Көмүр, гурғушун, синк, мис, сүрмә, әһәнкдашы, андезит, мәрмәр вә с. чыхарылыр. Сәнајеси, әсасән, Черкесскдә мәркәзләшмишдир. Ән ири мүәссисәләри техники резин мә'мулатлары, алчагкәркинликли апаратлар, сојудуҹулар машынгајырмасы, кимја, семент, дәмирбетон конструксијалар вә мә'мулатлар, сүд з-длары, мебел, ајаггабы, тикиш ф-кләри, әт комбинатыдыр. Шәкәр з-ду (Еркен-Шәһәр), мебел комбинаты (Зеленчук), «Електроизолит» з-ду (Кардоникскаја), аләт з-ду (Гарачајевск), сафлашдырма комбинаты (Уруп) вә с. вар. 1966—70 илләрдә 13, 1971—75 илләрдә исә 15 ири сәнаје мүәссисәси истифадәјә верилмишдир.

Вил.-дә 14 к-з, 38 с-з вар (1976). К.т.-на јарарлы торпаглар 873 мин *һа*, о ҹүмләдән әкин саһәси 199,1 мин *һа*-дыр. Дәнли биткиләр (әсасән, буғда, гарғыдалы), техники биткиләр (күнәбахан, шәкәр чуғундуру), картоф, тәрәвәз вә јем биткиләри әкилир. 1976 илдә 164 мин *т* тахыл, 7,3 мин *т* күнәбахан, 67,8 мин *т* картоф јығылмышдыр. Кубан-Калаус суварма системи јарадылмышдыр. 267,7 мин гарамал (о ҹүмләдән 92,1 мин инәк), 691,9 мин давар, 15,4 мин донуз вар (1977, 1 јанвар). Атчылыгла мәшғул олунур. Гушчулуг вә арычылыг инкишаф етмишдир.

Д.ј.-нун уз. 50 *км*, автомобил јолларынын уз. 3697 *км*-дир (1975). Һәрби Сухуми јолу вил.-ин әразисиндән кечир.

Сәһијјә. 1976 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Г.-Ч. МВ-ндә 3670 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 103,5 чарпајы) 36 хәстәхана мүәссисәси олмуш, 889 һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 25,1 һәким), 2587 орта тибб ишчиси ишләмишдир. Теберда, Архыз вә с. мүаличә јерләри, 6 санаторија вар.

Мәдәнијјәт. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынадәк Г.-Ч. МВ-ндә 47 мәктәбдә (әсасән, ибтидаи) 2,7 мин шакирд охујурду. Али мәктәб јох иди. 1976 илдә 123 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 12,6 мин ушаг тәрбијә олунурду. 1975/76 дәрс илиндә 202 үмумтәһсил мәктәбиндә 81,3 мин, 6 орта ихтисас тәһсили мәктәбиндә 6,7 мин, 9 техники пешә мәктәбиндә 3,4 мин шакирд, педагожи ин-тда вә Ставропол политехник ин-тунун филиалында 3374 тәләбә тәһсил алырды.

Вил.-дә игтисадијјат, тарих, дил вә әдәбијјат елми-тәдгигат ин-ту, ССРИ ЕА-нын хүсуси Астрофизика Рәсәдханасы вар. Күзкүсүнүн диаметри 6 *м* олан ән бөјүк телескоп бу рәсәдханададыр. Г.-Ч. МВ-ндә 100-дән чох е.д. вә елмләр намизәди ишләјир.

Вил.-дә 170 күтләви китабхана (1868 мин китаб), 200 клуб мүәссисәси, 216 киногурғу, өлкәшүнаслыг музеји, үч труппалы (рус, чәркәз вә гарачај) драм театры, пионер вә мәктәблиләр сарајы вар (1976).

Вил.-дә чыхан «Ленинин бајрағы» (1924, гарачај-балкар), «Ленин нур» (1924, кабарда-чәркәз), «Ленин јолы» (1929, ногај), «Коммунизм алашара» (1933, «Коммунизмин ишығы», абаза), «Ленинское знамя» (1918, рус) гәзетләринин үмуми тиражы 71,6 мин нүсхәдир (1975). Радио верилишләри гарачај-балкар, кабарда-чәркәз, абаза, ногај вә рус дилләриндә бир програмла апарылыр. Телевизија верилишләри Москвадан вә Ставропол өлкә телевизија мәркәзиндән 2 програмла ретранслјасија едилир.

Вил.-ин јерли әһалисинин — гарачајлы, чәркәз, абаза вә ногајларын Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына гәдәр јазысы олмамышдыр. *Нарт дастанлары*, ногај епик поемалары вә с. шифаһи халг әдәби абидәләри кениш јајылмышдыр. Јазылы әдәбијјат Совет һакимијјәти илләриндә јаранмышдыр. А. Уртенов, Х. Аппајев, Х. Бајрамукова, О. Хубијев (гарачајлы), Х. Абуков, И. Амироков, Х. Гашоков, А. Охтов (чәркәз), Т. Табулов, Һ. Жиров, П. Тсеков, М. Чикатујев (абаза), Х. Булатуков, А. Ҹаныбәјов, Ф. Абдулҹәлилов, С. Капајев (ногај) вә б.-нын ше'р, поема, роман, повест вә пјесләриндә халгын ингилаба гәдәрки ачыначаглы кечмиши вә букүнкү хошбәхт һәјаты экс етдирилмишдир. Г.-Ч. МВ шаир вә јазычыларынын бә'зи әсәрләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур.

Е.ә. 3—2-ҹи миниллијә аид курганлардан тапылмыш тунҹдан бәзәк шејләри, релјеф вә ојма орнаментләрлә ишләнмиш керамика, е.ә. 11—5 әсрләрә аид метал вә керамика мә'мулатлары Г.-Ч. МВ-нин гәдим инҹәсәнәт абидәләриндәндир. Јухары Прикубанједән үзәриндә рәгс, ов сәһнәләри вә с. тәсвир олунан долменвары јерүстү сәрдабалар (8—12 әсрләр), дашдан дөјүшчү һејкәлләри (10—12 әсрләр) тапылмышдыр. Гарачајларын гәдим јашајыш мәнзилләри (18—19 әсрләр) тирләрдән тикилмиш икичатылы торпаг дамлы евләрдән, чәркәзләринки исә гамыш, јахуд саманла өртүлмүш, үзәри килллә суванан икичатылы һөрмә чәтирдән ибарәт олмушдур.

Совет дөврүндә Г.-Ч. МВ-ндә шәһәр (Черкесск, Гарачајевск, Теберда) вә гәсәбәләр әмәлә кәлмиш, чохлу мәктәб, хәстәхана, верандалы, кирәмит вә дәмир тахтапушлу көзәл јашајыш евләри тикилмиш, тәсвири сәнәт јаранмышдыр (графикләр—Ј. Г. Критски, А. М. Гречкин, бојакарлар—И. Г. Аков, М. Х. Чомајев). Г.-Ч. МВ-нин халг сәнәтиндә гызылы тикмәләр, ағаҹ үзәриндә ојма, нахышлы кечәләр һазырланмасы, зәркәрлик сәнәти вә с. инкишаф етмишдир.

Г.-Ч. МВ-ндә јашајан халгларын мусиги мәдәнијјәти совет дөврүндә инкишаф етмишдир. Бәстәкарлардан А. Дауровун камера-вокал вә инструментал әсәрләри, С. Крымскинин симфоник орк. үчүн «Гәһрәманлыг поемасы» (1976) вә с. Г.-Ч. МВ мусигисинин наилијјәтләриндәндир.

Әд.: Бекизова Л., Черкесская советская литература, Черкесск, 1964; јенәонун, Слово о ногайской литературе, Черкесск, 1971; Невская В. П., Карачай в пореформенный период, Ставрополь, 1964; Караева А. И., Очерк истории карачаевской литературы, М., 1966; Тугов В. Б., Очерки истории абазинской литературы, Черкесск, 1970; Алексеева Е. П., Древняя и средневековая история Карачаево-Черкессии, М., 1971; Лайпанов К. Т., Октябрь в Карачаево-Черкесии (Борьба большевиков за власть Советов. 1917—1920), Черкесск, 1971; Очерки истории Карачаево-Черкесии, т. 1—2, Черкесск, 1971—72; Из истории Карачаево-Черкессии, Черкесск, 1974.

ГАРАЧАЛА—Азәрб.ССР Салјан р-нунда шәһәр типли гәс. (1934 илдән). Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 22 *км* шм.-да, Салјан—Әли Бајрамлы шосе јолундан 1,5 *км* аралы, Күр чајынын сол саһилиндә, Ҹәнуб-Шәрги Ширван дүзүндәдир. Чөрәк з-ду, орта мәктәб, мусиги мәктәби, мәдәнијјәт еви, киногурғу, ушаг бағчасы, хәстәхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГАРАЧИНАР—Азәрб.ССР Шаумјан р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 8 *км* шм.-ш.-дә, Гасым Исмајылов—Шаумјан шосе јолу кәнарында, Гарачајын саһилиндә, Муровдағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 2201 (1977); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, кинотеатр, мәдәнијјәт еви, ушаг бағчасы, хәстәхана, доғум еви вар.

ГАРАЧЫ—Азәрб.ССР Хачмаз р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Хачмаз д.ј. ст.-ндан 3 *км* ч.-да, Хачмаз—Низоваја шосе јолундан 2 *км* аралы, Бакы—Москва д.ј. кәнарында, Ағчајын сол саһилиндә, Самур-Дәвәчи овалығындадыр. Әһ. 390 (1977); тәрәвәзчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана вар.

«ГАРАЧЫ»—1) ашыг һавасы. Сазда «Гарачы көкү»ндә ифа олунур. Мәгам әсасы секаһ, мусиги өлчүсү 2/4, темпи мүлајимдир. Мелодијасы мәрдлик, севинҹ характерлидир. Чох заман «Г.»-ја «Ел һавасы» да дејилир; 2) сазда әсас көкләрдән бири.

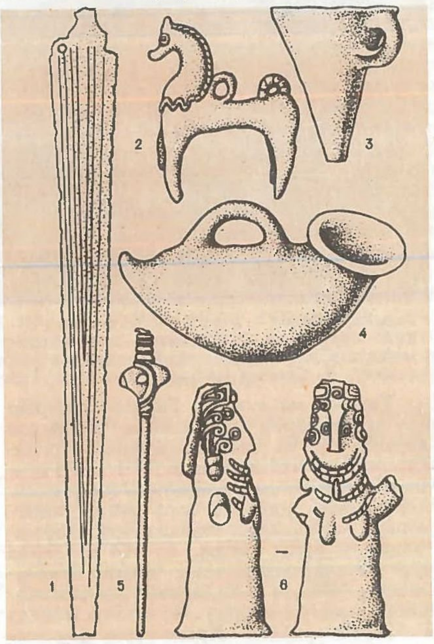
ГАРАЧЫ ДИЛИ—*гарачыларын* дили. Һинд-Авропа дилләринин јени һинд групуна дахилдир. ССРИ-дә бу дилдә 190 мин адам данышыр (1975). Г.д.-нә көчәри гарачыларын јашадыглары өлкәләрин халгларынын дили мүһүм тә'сир көстәрмишдир. Авропада Г.д.-нин бир нечә диалект групу вар. Г.д. Шимали вә Ҹәнуби Америка, Асија (Сурија вә Фәләстин) гарачыларынын мүһүм һиссәси арасында да ишләнир. ССРИ-дә јашајан гарачыларын рус графикасы әсасында әлифбасы јарадылмыш вә бәдии әдәбијјаты инкишаф етмишдир.

Әд.: Вентцель Т. В., Цыганский язык, М., 1964; Вентцель Т. В., Черенков Л. Н., Диалекты цыганского языка, в сб.: Языки Азии и Африки, кн. 1, М., 1976.

ГАРАЧЫ КАРВАНСАРАСЫ, Миәҹик карвансарасы — Азәрб. ССР Абшерон р-ну Пирәкәшкүл к. јахынлығында орта әср ме'марлыг абидәси. Кечмиш Бакы—Шамахы карван јолунун үстүндәдир. 19 әсрдән карван јолунун тиҹарәт әһәмијјәтини итирмәси илә әлагәдар Г.к. истифадәсиз галмышды. Сонралар көчәри гарачылар бурада вахташыры мәскән салдыгларындан јерли әһали ону Г.к. адландырмышдыр. Карвансарада гонаг вә хидмәтчиләр үчүн отаглар, тәсәррүфат биналары олмушдур. Г.к., әсасән, әһәнкдашыдан тикилмишдир. Карвансаранын дарвазасы үзәриндәки китабәдә Ширваншаһ Хәлилүллаһын ады јазылмышдыр. Китабәнин палеографијасы вә Ширваншаһын титулларына әсасән онун II Хәлилүллаһ [1524—35] олдуғуну сөјләмәк олар. I Хәлилүллаһ дөврүндә [1417—62] тикилдији дә еһтимал едилир.

Әд.: Не'мәтова М. С., Ширванын XIV—XVI әсрләр тарихинин өјрәнилмәсинә даир, Б., 1959; Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А., История архитектуры Азербайджана, М., 1963.

ГАРАЧЫБУЛАГ, Гәлејчибулаг—Азәрб.ССР Ағсу р-ну Нуран к.-ндән 2 *км* шм.-г.-дә антик дөврә аид јашајыш јери вә гәбиристан. Г. 1973 илдә үзүм бағы салынаркән ашкар едилмишдир. 10—12 *ha* әразини әһатә едир. Г.-ын јерләшдији саһә әһали арасында «Гарачуха», «Гарачух», «Гарачухур» кими дә танынып. Јашајыш јериндән чајдашыдан һөрүлмүш дөрдкүнҹ тикили вә дулус күрәси галыглары,

Гарачыбулаг тапынтылары: 1—тунҹ хәнҹәр; 2—тунҹ ат фигуру; 3—сахсы гыф; 4—сахсы габ; 5—тунҹ санҹаг; 6—кил гадын һејкәлчији.

ири тәсәррүфат күпләринин сыныглары, дән дашлары, сахсы гыф, кил гадын һејкәлчији, тунҹ ат фигуру вә с., гәбиристандан исә кил габлар, тунҹ хәнҹәр, дәмир низә учлуглары, мүхтәлиф бәзәк шејләри вә с. тапылмышдыр. Тапынтылар тәгр. е.ә. 12 әсрдән башлајараг ерамызын 1 әсринә кими Г.-да әһалинин мәскунлашдығыны сүбут едир. Әһали экинчилик, малдарлыг вә сәнәткарлыгла мәшғул олмушдур.

Әд.: Османов Ф. Л., Ибрагимов Ф. А., Ахвердиев А. Ш., Работы Нюдинского отряда, Археологические открытия 1973 года, М., 1974.

ГАРАЧЫЛАР (өзләрини ромá—адамлар адландырырлар)—демәк олар ки, бүтүн өлкәләрдә јашајан халг. Үмуми сајы 1,9 млн. нәфәр, о ҹүмләдән ССРИ-дә 190 мин нәфәрдир (1975). *Гарачы дилиндә* данышырлар. Г. јашадыглары өлкәнин һаким динини вә јерли мәдәнијјәтинин бә'зи хүсусијјәтләрини гәбул етмишләр. Мүасир елмдә Г.-ын Һиндистандан чыхмалары һаггындакы фикир кениш јајылмышдыр. Ерамызын 1-ҹи миниллијинин сонунда Һиндистаны тәрк

етмишләр. Демәк олар ки, бүтүн өлкәләрдә көчәри, јарымкөчәри вә отураг Г. вар. ССРИ-дә, әсасән, отураг һәјат сүрүр, к.т., сәнаје вә с. саһәләрдә чалышырлар.

Г.-ын зәнкин мусиги јарадычылығы вар. Онларын мусигиси емосионаллығы, контрастлығы вә импровизасија хүсусијјәтләринә көрә фәргләнир. Гарачы мусигиси ССРИ-дә мүхтәлиф гарачы маһны вә рәгс ансамблларынын, Москвадакы «Ромен» театрынын (1931; дүнјада јеканә гарачы театры) репертуарына дахилдир. Г.-ын романтик образы бир сыра мусиги әсәрләриндә әкс олунмушдур (Ж. Бизенин «Кармен», С. Рахманиновун «Алеко» опералары, П. Чајковскинин «Гарачы гызын маһнысы» романсы, П. Сарасатенин скрипка илә фп. үчүн «Гарачы һавалары» пјеси вә с.).

ГАРАЧӨРӘКОТУ — бах *Әкин гәрәнфили*.

ГАРАЧӨҺРӘ (Taxus)—гарачөһрә фәсиләсиндән ијнәјарпаглы һәмишәјашыл ағач вә ја кол чинси. Һүнд. 27 *м*, диаметри 1,5 *м*-ә чатыр. Түнд-јашыл, парлаг јарпаглары нөвбәли дүзүлүр. Авропада, Кичик вә Шәрги Асијада, Гафгазда, Шимали Америкада 10 нөвү битир. ССРИ-дә 2, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә бир (T. baccata) нөвү јајылыб. Г. јаваш бөјүјүр, лакин 3—4 мин илә гәдәр јашајыр. Јарпағы, габығы вә одунчағы зәһәрлидир (тәркибиндә таксин алкалоиди вар). Одунчағы бәрк вә ағырдыр, јахшы чилаланыр; гырмызы ағач ады илә мәшһурдур. Мебел сәнајеси, харратлыг ишләри вә с.-дә истифадә олунур. Декоратив биткидир.

ГАРАЧУГ, Гарачыг — Азәрб.ССР Нахчыван ш.-ндән 3 *км* ш.-дә гәдим кәнд. Совет—Иран мүгавиләси (1963) әсасында, Араз су говшағынын тикинтиси илә әлагәдар Г.-ун әһалиси јени әразијә көчүрүлмүшдүр. Азәрб.ССР ЕА Тарих Ин-тунун Араз археоложи-етнографик експедисијасынын 1969 илдә Г. јахынлығындакы 12—17 әсрләрә аид Харабашәһәр вә Мунчугтәпә адлы орта әср јашајыш јерләриндә апардығы тәдгигатлар заманы јашајыш биналарынын, ичтимаи тикинтиләрин галыглары, садә вә ширли кил габлар, мис пуллар вә с. ашкар олунмушдур. «Китаби Дәдә Горгуд» дастанында Г.-ун ады чәкилир. Әсәрин гәһрәманы Газан хан «Гарачугун гапланы» адланыр.

ГАРАЧУХУР — шәһәр типли Серебровски гәс.-нин (Бакы шәһәр советлијинин Орчоникидзе р-ну) 1964 илә дәк ады.

ГАРАЧУХУР-ЗЫҒ НЕФТ ЈАТАҒЫ— Абшерон ј-а-нын ч.-ш.-индә, Бакыдан 13 *км* ш.-дәдир.

Ҝеоложи гурулушунда Постплиосен, Абшерон, Акчагыл мәртәбәләри вә Мәһсулдар гат чөкүнтүләри иштирак едир. Јатаг тектоник чәһәтдән меридионал истигамәтли брахиантиклинал гырышыгла әлагәдардыр. Гырышығын ш. ганады дик (45—50°), г. ганады она нисбәтән мејллидир (22—25°). Гарачухур-Зығ гырышығынын гыса шм. периклиналы Сураханы гырышығындан кичик јәһәрлә ајрылыр, ч. периклиналы исә Гум а.-на гәдәр давам едир. Гырышыг, охуна паралел узанан бир нечә тектоник позулма илә мүрәккәбләшмишдир. Нефт-газлылыг вә бә'зи тектоник-дәјишилмә хүсусијјәтләринә көрә јатаг шм.-да Гарачухур, ч.-да исә Зығ саһәләринә ајрылыр. Сәнаје әһәмијјәтли нефт илк дәфә Гарачухур саһәсиндә 1928 илдә Мәһсулдар гатын II һоризонтундан, Зығ саһәсиндә 1935 илдә IX һоризонтундан алынмышдыр. Гарачухур саһәси 1928 илдән, Зығ саһәси 1935 илдән ишләнир. Нефт Мәһсулдар гатын Балаханы, Гырмакиүстү гумлу, Гырмаки, Гырмакиалты вә Гала дәстәләринин гумлу һоризонтларындадыр.

ГАРАЧАДАҒИ Мәһәммәдчәфәр (тәгр. 1835—1883, Тифлис)—Азәрб. маарифчиси, тәрчүмәчи. М. Ф. Ахундовун комедијаларыны, «Алданмыш кәвакиб» повестини фарс дилинә чевирмиш, 1871—74 илләрдә әввәлчә парча-парча, 1874 илдә исә Теһранда китаб шәклиндә нәшр етдирмишдир. Г.-нин тәрчүмәләри фарс нәсринин садәләшмәсиндә, Иранда драматуркијанын јаранмасында, демократик идејаларын инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Гәрби Авропа шәргшүнаслары М. Ф. Ахундовун әсәрләри илә илк дәфә, әсасән, һәмин тәрчүмәләр васитәсилә таныш олмушлар. М. Ф. Ахундов Г.-јә мәктубунда онун тәрчүмәләрини јүксәк гијмәтләндирмишдир.

Әд.: Ахундов М. Ф., Фарс дилиндә јазылмыш мәктубларын мәтни, Б., 1963; Мәммәдзадә Һ., Мирзә Фәтәли Ахундов вә Шәрг, Б., 1971.

ГАРАЧАЛАР — Азәрб.ССР Саатлы р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 10 *км* ч.-г.-дә, Саатлы—Бир Мај шосе јолу кәнарында, Араз чајынын сағ саһилиндә, Муған дүзүндәдир. Әһ. 1460 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, бостанчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГАРАЧАЛЛЫ — Азәрб.ССР Губадлы р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 15 *км* шм.-ш.-дә, Лачын—Мәммәдбәјли шосе јолу кәнарында, Һәкәри чајынын сағ саһилиндә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 230 (1977); тутүнчүлүк, барамачылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГАРАЧАОҒЛАН [Karacaoğlan; 1606, Мут или, Чухур к. (инди Гарачаоғлан к.)—1679, орада]—түрк ашығы. Ашыг ше'ринин көркәмли нүмајәндәләриндәндир. Һеча вәзниндә, әсасән, гошма вә кәрајлы формаларында јазмышдыр. Мәһәббәти, тәбиәт көзәлликләрини тәрәннүм едән әсәрләри инди дә кениш јајылмышдыр. Дидактик вә ичтимаи әдаләтсизлији писләјән ше'рләри дә вар. Г.-ын әсәрләри јүксәк сәнәткарлыг нүмунәсидир. Јарадычылығы ашыг әдәбијјатынын инкишафына тә'сир көстәрмишдир. Ше'рләри Азәрб.-да да мәшһурдур.

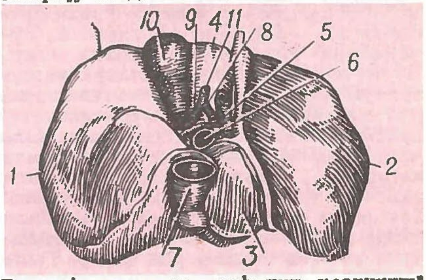
Әсәрләри: Ше'рләр, «Телли саз устадлары» китабында, Б., 1964; Karacaoğlan. Hayatı, sanati, şürleri, hazirlayani Cahit Öztelli, 4-cü base, Istanbul, 1959.

Әд.: Гулијева—Гафгазлы Х., Гарачаоғлан јарадычылығы һаггында, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (Әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы), 1974, № 3.

ГАРАЧӘМИРЛИ — Азәрб.ССР Шамхор р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 20 *км* шм.-ш.-дә, Шамхор д.ј. ст.-ндан 7 *км*, Күр чајындан 10 *км* аралы, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 4331 (1977); памбыгчылыг, һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, клуб, 2 китабхана, киногурғу, хәстәхана, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси вар.

ГАРАЧИЈӘР—һејван вә инсан организминдә ири вәзи. Һәзм, маддәләр мүбадиләси, ган дөвраны просесләриндә иштирак едир вә спесифик мүһафизә, зәрәрсизләшдирмә, ферментатив вә ифразат функсијалары дашыјыр.

Онурғасызларда Г. орта бағырсаг чыхынтысы олуб, гиданын һәзм едилиб сорулмасында иштирак едир. Бурада еһтијат гида маддәләри, јағлар вә карбоһидратлар топланыр. Г. бир чох онурғасызларын әксәријјәтиндә чох вахт Г. мә'дәалты вәзи (hepato—pancreas) адланыр. Молјускларын чохунда Г. бөјүк вә адәтән чүт олур; 1—2 вә ја чох ахачагла мә'дәјә ачылыр; һүчејрәләри фагоситоз габилијјәтлидир. Буғумајаглылар арасында хәрчәнккимиләрдә, гылынчгујруглуларда вә һөрүмчәккимиләрин әксәријјәтиндә Г. вар.

Гарачијәрин ашағы сәтһинин көрүнүшү: 1—сағ пај; 2—сол пај; 3—гујруглу пај; 4—квадрат пај; 5—гарачијәр артеријасы; 6—гапы венасы; 7—ашағы бош вена; 8—гарачијәр ахачағы; 9—өд кисәси ахачағы; 10—өд кисәси; 11—үмуми өд ахачағы.

Хордалы һејванларда вә инсанда Г. һәзмдә иштирак едән, секрет (өд) һасил едән вә организмдә маддәләр мүбадиләси илә әлагәдар ән мүһүм просесләри һәјата кечирән органдыр. Гишалыларын Г.-и, адәтән, ағач кими шахәләнмиш вәзидир.

Онурғалы һејванларын Г.-и гарын наһијәсиндә орта бағырсағын чыхынтысы олуб, ағач кими шахәләнмиш вә борулу вәзи шәклини алмышдыр. Г.-ин сон боруларынын ахары өдүн даһа ири ахачаглара ахдығы өд капилљарлары әмәлә кәтирир. Ајры-ајры Г. ахачаглары, адәтән, оникибармаг бағырсаға ачылан үмуми өд ахачағында бирләшир. Адәтән, өд кисәси өд ахачағынын бир һиссәсиндән әмәлә кәлир. Сүрүнәнләрдә, гушларда вә мәмәлиләрдә олан чохлу анастомозлар борулу вәзини торлу вәзијә чевирир. Иланбалығы вә бә'зи балыгларда Г. бүтөвдүр. Һејванларын чохунда сағ вә сол һиссәдән (тикәдән) ибарәтдир; өд кисәси һәмишә сағ һиссә илә әлагәдардыр. Бә'зи һејванларда (хүсусилә мәмәлиләр арасында) һәр ики һиссә дилим-дилим ола биләр. Јыртычы һејванларда Г. отјејәнләринкиндән иридир. Балыгларда вә суда-гуруда јашајанларда Г. сүрүнәнләр, гушлар вә мәмәлиләринкинә нисбәтән иридир. Г.-ин формасы һејван бәдәнинин формасындан асылыдыр. Бә'зән суда-гуруда јашајанларын, балыгларын вә мәмәлиләрин Г. ахачаглары өд јолларына ачылан мә'дәалты вәзи илә сых бағлыдыр.

Г.—и н с а н д а эн ири һәзм вәзисидир (јашлы адамларда чәкиси 1,5—2 *кг*-дыр). Гарын бошлуғунда, билаваситә диафрагманын алтында јерләшир (бағларла она бирләшир). Бүтүн сағ габырғаалты наһијәни вә сол габырғаалты наһијәнин кичик бир һиссәсини тутур. Г.-ин сәтһи ики (бөјүк сағ вә кичик сол) пајдан, ашағы сәтһи исә 4 пајдан ибарәтдир. Сағ пајын ашағы сәтһиндәки ики кичик пај (гујруглу вә квадрат пајлар) арасында Г. гапысы јерләшмишдир. Бурадан Г.-ә гапы венасы, артерија вә синирләр дахил олур, Г. ахачағы вә лимфа дамарлары исә харичә чыхыр.

Организмдә мүхтәлиф функцијалар ифа едән Г. һәјат үчүн сон дәрәчә зәрури органдыр. Г.-дә бағырсаглардан гана сорулмуш гида маддәләри кимјәви дәјишикликләрә уғрајыр. Г. зүлал, јағ вә карбоһидрат мүбадиләсиндә иштирак едир. Организми харичдән она дахил олан вә ја мүбадилә просесиндә онда әмәлә кәлән зәһәрләрдән тәмизләјир, ембрионал дөврдә ганјаратма вәзифәсини дә көрүр. Г.-дән бир *дәг*-дә 1,5 *л*-дән чох ган ахыр. Г. һүчејрәләри сүтунчуглар тәшкил едир. Бу һүчејрәләрин ифраз етдији өд сүтунчугларын арасы (өд капиллјарлары) илә ахыр. Өд капиллјарлары пајарасы ахачаглара кечир вә һәмин ахачаглар бирләшәрәк Г. ахачағыны әмәлә кәтирир. Г. ахачағы исә өд кисәси ахачағы илә бирләшиб, оникибармаг бағырсаға ачылан үмуми өд ахачағыны тәшкил едир. Г.-ә ган Г. артеријасы вә гапы венасы илә кәлир. Гапы венасы Г. дахилиндә шахәләнәрәк капиллјар системинә кечир; бурадан да ган Г. веналары илә ашағы бош венаја ахыр. Г.-дә һејвани нишаста, гликокен (лазым олдугда организм ону глүкозаја чевирир), ган зүлаллары (албуминләр, глобулинләр вә с.), пиједәнзәр маддәләр, о чүмләдән холестерин синтез олунур. Организмдә зүлалларын парчаланмасындан әмәлә кәлән аммонјак, һабелә сидик туршусунун бир һиссәси Г.-дә сидик чөвһәринә чевриләрәк организмдән харич едилир. C, D, E, K витаминләрини Г. топлајыр, A витаминини синтез едир, организмдә истилик әмәләкәлмә просесиндә бөјүк рол ојнајыр. Организмдә чохлу мигдарда зәрәрли маддә әмәлә кәлдикдә (мәс., һәзм просесинин хроник позғунлуғу заманы, алкоголизмдә) Г.-ин функсијасы позулур, бу да маддәләр мүбадиләсинә тә'сир едир, ағыр хәстәликләр (кәскин вә хроник һепатит, Г. сиррозу, Г. хәрчәнки, паразитар хәстәликләр—ехинококкоз вә с.) төрәдир.

Әд.: Ш м а л ь г а у з е н И. И., Основы сравнительной анатомии позвоночных, М., 1947; Б р а у н Ф., Сравнительная физиология животных, пер. с англ., М., 1967; Б о н д а р ь З. А., Клиническая гепатология, М., 1970; Б л ю г е р А. Ф., Р а й ц и с А. Б., Серотонин и печень, «Успехи гепатологии», в. 3, Рига, 1971.

ГАРАЧИЈӘР ИЛТИҺАБЫ—бах, *һепатит.*

ГАРАШАРОВ Аслан Мәммәд оғлу (19.11.1919, Шуша—12.2.1943, Ростов)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, баш сержант. 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. 1939 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә артиллерија батарејасынын командири олмуш, Шимали Гафгазын

азад едилмәсиндә икидлик көстәрмишдир. Г. Семерниково к.-нин (Ростов вил.) мүдафиәсиндә дүшмәнин 8 танкыны јандырмыш вә өзү дә һәлак олмушдур. Гырмызы Бајраг ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Ростов ш.-ндәки хатирә лөвһәсиндә Г.-ун да ады вар. Шушада Г. ад. күчә вар.

Әд.: Память об этом будет жить в веках, «Партийная жизнь», 1961, № 11; 50 лет на страже южных рубежей Отчизны, Тбилиси, 1971.

ГА́РБО (Garbo; әсл фамилијасы Г у с т а ф с о н, Gustafsson) Грета (д. 18.9. 1905, Стокһолм)—Америка кино актрисасы. Миллијјәтчә исвечлидир. Илк дәфә «Авара Петер» (1922) гысаметражлы филминдә чәкилмишдир. Сон-

Г. Г а р б о «Кралича Христина» филминдә.

ралар Алманијаја көчмүш, реж. К. Пабстын «Мискин далан» (1925) филминдә баш ролллардан бирини ојнамышдыр. 1926 илдән Һолливудда ишләмиш, «Илаһи гадын» (1928), «Кралича Христина» (1933), «Анна Каренина» (1935), «Камелијалы гадын» (1937) вә с. филмләрдә чәкилмишдир. Ојунуна хас олан сәмимилик, тә'сирлилик, драматизм она кениш шөһрәт газандырмышдыр. «Ријакар гадын» (1941) филминдән сонра кинода чәкилмир.

ГАРГАР—Азәрб.ССР-дә чај (Күр һөвзәси). Уз. 115 *км*, һөвзәсинин саһ. 1490 *км²*-дир. Гарабағ силсиләсиндән (2080 *м* һүнд.-дән) башланыр. Зарыслы вә Хәлфәли чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Әсас голлары: Баллыча, Бәдәрә, Дағдаған вә с. Јағыш, гар вә јералты суларла гидаланыр. Сувармада истифадә олунур.

ГАРГАР ДҮЗҮ—Гафгаз Албанијасында дүз. Ермәни тарихчиси Мовсес Хоренлинин (5 әср—6 әсрин әввәли) «Ермәнистан тарихи» әсәриндә ады чәкилир. *Гаргарларын* ады илә әлагәдардыр. Тарихи вә топонимик фактлара әсасән, Г.д.-нун Милин бир һиссәси (јахуд һамысы) олмасы еһтимал едилир.

Әд.: Т р е в е р К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959.

ГАРГАРА—1) ағыр јүкләри галдырмаг үчүн истифадә едилән гурғу. Диаметри, әсасән, 15—20 *см* олан тахта вә ја дәмир чархдан, дәмир гармаг-дан, кәндир, јахуд зәнчирдән ибарәтдир; 2) үзәринә ип, сап сарынан чарх.

ГАРГАРЛАР—Гафгаз тајфаларындан бири. Страбон Г.-ын Гафгаз Албанијасындан шм.-да, Мовсес Хоренли вә *Мовсес Каланкатлы* исә Албанијада јашадыглары һаггында мә'лумат вермишләр. Сон ики мүәллиф албан әлифбасынын Г.-ын дили әсасында тәртиб олундуғуну да сөјләмишләр. Еһтимал ки, Гаргар топонимләри Г.-ла әлагәдардыр.

Әд.: Т р е в е р К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959; К р у п н о в Е. И., Древняя история Северного Кавказа, М., 1960.

ГАРГУЧАГ—Азәрб.ССР Гасым Исмајылов р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 16 *км* ч.-г.-дә, Гарачајын сол саһилиндә, Гасым Исмајылов—Шаумјан шосе јолу кәнарында, дағәтәји дүзәнликдәдир. Әһ. 526 (1977); әкинчилик, һејвандарлыг вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГАРҒА (Corvus corone)—гарғалар фәсиләсиндән гуш. Уз. 44—56 *см*, чәкиси 460—690 *г*-дыр. Гүввәтли димдији дүз вә ја азачыг әјридир. Рәнкинә көрә 2 група ајрылыр: Б о з вә г а р а Г.-лар. Авропа, Асија, Шимал-Шәрги Африка вә Шимали Америкада јајылмышдыр. ССРИ-дә боз Г. ш.-дә Јенисеј, ч.-да исә Орта Асијаја гәдәр вә һәмчинин Түркмәнистанда, гара Г. исә галан јерләрдә раст кәлир. Адәтән, бу јерләрин шм. һиссәсиндә көчәри, ч. һиссәсиндә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә отураг гушдур. Мешә, парк вә с. јерләрдә гурдуғу јуваја мартын ахырындан маја гәдәр 4—5 јумурта гојур. Г. һәр шејлә гидаланыр. Зијанкар һәшәраты вә сичанлары мәһв етдијинә көрә фајдалыдыр; лакин ов гушларынын (хүсусилә өрдәјин) јувасыны дағытдығына, тарлаја сәпилән тохуму дәнләдијинә көрә зәрәрлидир.

Әд.: Жизнь животных, т. 5, М., 1970.

ГАРҒА (лат. Corvus)—көјүн Чәнуб јарымкүрәсиндә бүрч. *Гыз*, *Һидра* вә *Каса* бүрчләри арасындадыр. Азәрб. ССР-дә гыш вә јазда көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

ГАРҒАБАЗАР — Азәрб.ССР Фүзули р-нунун Дәдәли советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 8 *км* ч.-да, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 823 (1977); тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст., кәндин јахынлығында һејвандарлыг комплекси вар.

Г.-да ашкар едилмиш күп гәбирләр (е.ә. 2 әср—2 әср) Г.-ын гәдим јашајыш мәскәни олдуғуну көстәрир. Ме'марлыг абидәләриндән Сәфәвиләр дөврүнә аид Һачы Гијасәддин мәсчиди (1682), карвансара (1684), һамам харабалығы, түрбә (18 әср) вә с. вар. Азәрбајчанда Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбариз Б. *Сәрдаров* Г.-да доғулмушдур.

ГАРҒАКӨЗҮ (Paris) — *занбаґкимиләр* фәсиләсиндән чохиллик от чинси. Көвдәси дүз, јарпаглары лансет вә ја јумуртавардыр. Тәк-тәк јерләшән чичәкләри сарымтыл-јашыл, мејвәси киләмејвәјәбәнзәр, јахуд гутучугдур. Аврасијада 30-а јахын, ССРИ-нин Авропа һиссәсинин рүтубәтли мешә вә коллугларында, Сибир вә Гафгазда 4, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 1 нөвү—

натамам Г. (P. incompleta) јајылмышдыр. Зәһәрли биткидир. Халг тәбабәтиндә ишләдилир; јарпагларындан сары, кал мејвәләриндән јашыл бојаг алыныр.

Әд.: Флора Азербайджана, т. 11, Б., 1952.

ГАРҒАЛАР (Corvidae)—сәрчәкимиләр дәстәсинин (Passeriformes) бир фәсиләси. Г. дәстәнин ән ири гушларындандыр. Ганадынын уз. 16 *см*-дән 65 *см*-ә гәдәр, чәкиси 160—1000 *г* олур. Күчлү димдији јоғун, јанлардан басыг, чајнаглары әјри вә гүввәтлидир. Бурун дәликләри түкәбәнзәр ләләкләрлә өртүлүдүр. Антарктика, Јени Зеландија вә бә'зи океан адаларындан башга дүнјанын һәр јериндә кениш јајылмышдыр. Ағач вә коллугларда гурдуғу јуваја илдә 1 дәфә 3—8 ала-бәзәк јумурта гојур. Ајры-ајрылыгда вә ја колонијаларла јашајыр. Моногамдыр. 100-дән артыг нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 17, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 8 нөвү јашајыр. Бунлардан боз гарға, долаша, зағча, зығ-зығ, сағсаған вә с.-ни көстәрмәк олар. Бир гисми сичан вә һәшәратла гидаландығы үчүн фајдалыдыр. Бә'зиләри исә экинләри, гуш јумурталарыны вә онларын балаларыны мәһв етдијинә көрә зәрәрлидир.

ГАРҒАЛАР ТӘПӘСИ — Азәрб.ССР Газах р-нунда, Ағстафа д.ј. ст.-ндан 4 *км* ш.-дә, Енеолит дөврүнә аид јашајыш јери. Тәпәнин һүнд. 10 *м*-дир. Археоложи газынтылар заманы чиј кәрпичдән һөрүлмүш даирәви планлы јашајыш вә тәсәррүфат биналарынын галыглары ашкар едилмишдир. Евләрин дөшәмәләри киллә суванмышдыр; бә'зән гырмызы боја чәкилмишдир. Бир бина кирәчлә ағардылмышдыр. Сүмүкдән вә марал бујнузундан тохалар, чахмагдашы вә обсидиандан (д ә в э к ө з ү) ораг дишләри, ири вә хырда һејван сүмүкләри, даш гашовлар, бычаглар, сүмүк бизләр, бәзәк әшјалары, бәсит сахсы мә'мулаты вә с. тапылмышдыр. Килдән дүзәлдилмиш гадын фигуру Азәрб. әразисиндә тапылмыш һејкәлтәрашлыг нүмунәләринин ән гәдимидир. Абидә е.ә. 5-чи миниллијә аид едилир. Гафгазда ән гәдим метал әшја—мис мунчуг Г.т.-ндән мә'лумдур. Г.т. *Шомутәпә* мәдәнијјәтинин характерик абидәләриндәндир.

ГАРҒАЛЫГ — Азәрб.ССР Масаллы р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 14 *км* шм.-ш.-дә, Масаллы д.ј. ст.-ндан 8 *км* аралы, Ләнкәран—Пришиб шосе јолу кәнарында, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 1292 (1977); тәрәвәзчилик, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, 3 китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГАРҒАСОҒАНЫ (Gladiolus) — сүсәнкимиләр фәсиләсиндән чохиллик соғанаглы битки чинси. Көвдәси дикдуран олуб, һүнд. 25—220 *см*-дир. Јарпаглары хәткеш вә ја гылынчвары, рәнки јашыл вә ја мави-јашылдыр. Гыфабәнзәр ағ, сары, нарынчы, алгырмызы, јасәмәни вә бәнөвшәји-көј рәнкли чичәкләри бир вә ја ики тәрәфли сүнбүлләрдә јерләшир. Чәнуби вә Шимали Африка, Авропа вә Асијада 200, ССРИ-дә 9, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 6 нөвү јајылмышдыр. Апрел-ијун ајларында чичәк ачыр; чичәкләмә дөврү 18—28 күндүр. Сојуға давамлыдыр. Соғанаглары вә хырда «балачыглары» илә чохалдылыр. Декоратив бағчылыгда истифадә едилир.

ГАРҒЫ (Arundo)—тахыллар фәсиләсиндән битки чинси. Аралыг дәнизи өлкәләриндә вә дүнјанын бир сыра исти р-нларында јајылан 6 нөвү мә'лумдур. Гафгазда, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә бир нөвү—г а м ы ш в а р ы Г. (A. donax) јајылмышдыр. Бу нөвүн һүнд. 2—4 *м*, көвдәсинин диаметри 2—4 *см* олур. Нештәр формалы, јарпагларынын уз. 25—60, ени 3—6 *см*-дир. Селлүлоз-кағыз сәнајеси үчүн гијмәтли хаммалдыр. Чаван зоғларыны гарамал (хүсусән чамыш) јахшы јејир. Көкүмсову халг тәбабәтиндә сидикговучу васитә кими ишләдилир. Көкүмсовлары илә чохалдылыр. Азәрб.ССР-дә 5 мин *һа*-а гәдәр саһәдә битир.

ГАРҒЫДАЛЫ (Zea mays)—тахыллар фәсиләсиндән бириллик дәнли битки; мүһүм јем вә әрзаг биткисидир. Вәтәни Мәркәзи вә Чәнуби Америкадыр. Авропаја 15—16, Русијаја 17, Азәрбајчана исә 18 әсрдә кәтирилмишдир. Г. чарпаз тозланан, биревли, икичинсли биткидир. Көкү сачаглы, көвдәси уча (0,5—6 *м* вә даһа чох), јарпаглары енли вә узундур; еркәк чичәк групалары (сүпүркәләр) көвдәнин учунда, диши чичәк групалары (гычалар) исә јарпагларын голтуғунда јерләшир. Дәни ағ, сары, гырмызы, гара вә с. рәнкдә олур. Әкин саһәсинә көрә Г. дүнјада дәнли биткиләр арасында икинчи јери (буғдадан сонра) тутур. Дәнинин морфолокија вә анатомијасына көрә 9 ботаники група бөлүнүр: дишәбәнзәр, бәрк, нишасталы, партлајан, шәкәрли, нишасталы-шәкәрли, јарымдиш, мумабәнзәр вә пәрдәли. ССРИ-дә дишәбәнзәр вә бәрк Г., Азәрб.ССР-дә исә бәрк Г. даһа чох әкилир. Г.-дан јашыл јем вә силос һазырланыр. Дәниндә 65—70% карбоһидрат, 9—12% зүлал, 4—6% јағ олур. Г. дәни јејилир, гарамала вә гуша верилир. Бундан әлавә Г. сәнајенин бә'зи саһәләриндә хаммал кими дә ишләдилир. Г.-нын дәниндән нишаста, Г. јағы, спирт, декстрин вә с. алыныр; көвдә вә чечәсиндән исә селлүлоз-кағыз сәнајесиндә истифадә олунур. Г.-нын јем биткиси кими дә чох бөјүк әһәмијјәти вар. Онун 1 *кг* дәниндә 1,34 јем ваһиди, сүтүлмум мәрһәләсиндә гыча илә бирликдә басдырылан силосун һәр 100 *кг*-ында 23—28 јем ваһиди олур. Бир биткидә һәрәси 100—300 *г* ағырлығында 1—4 гыча әмәлә кәлир. 1000 дәнин чәкиси 100—400 *г* олур.

Г. АБШ, Бразилија, Мексика, Чин, Һиндистан, Мисир Әрәб Республикасы, Румынија, Болгарыстан, Аркентина, Индонезија, Мачарыстан, Италија вә с. өлкәләрдә экилир. ССРИ-дә Украјна, Молдавија, Орта Асија, Күрчүстан, Дағыстан, Кабарда-Балкар МССР, Шимали Осетија МССР, Краснодар өлкәси вә с.-дә бечәрилир. Азәрб.ССР-дә ән чох Загатала, Гах, Балакән, Губа, Гусар р-нларында вә ДГМВ-дә, әсасән, силос басдырмаг вә јашыл јем үчүн Загатала, Краснодар-5, ВИР-42, јерли Г. сортлары вә онларын һибридләри бечәрилир. Республиканын габагчыл тәсәррүфатларында һәр *һа*-дан 70—100 *с* вә даһа чох гыча, 500—600 *с* вә даһа чох јашыл јем топланыр. Г. адәтән, квадрат-јува үсулу илә экилир. Сәпинә һазырланан торпаг јахшы бечәрилиб күбрәләнир. Сәпин заманы торпағын 10 *см* дәринлијиндә темп-р 10—12°C олмалыдыр. Һәр *һа*-а 15—55 *кг* тохум сәпилир. Силос үчүн экинләрдә сәпин нормасы 10—15% артырылыр. Г. силос үчүн сүтүлмум мәрһәләсиндә, дән үчүн там јетишмә мәрһәләсиндә јығылыр. Г.-нын векетасија дөврү 90—150 күндүр. Бол мәһсул алмаг мәгсәди илә елми-тәдгигат мүәссисәләри вә тәсәррүфатларда чалышан совет селексијачылары өлкәнин мүхтәлиф р-нларында бечәрилмәк үчүн бир сыра һибрид Г. сорту јетишдирмишләр. Мәһсулдар һибрид тохумларын әкилмәси Г.-нын мәһсулдарлығыны 30%-ә гәдәр артырмаға имкан верир.

Әд.: С а д ы г о в И., Гарғыдалынын мәһсулдарлығына агротехниканын тә'сири, Б., 1974; Ш м а р а е в Г. Е., Кукуруза, М., 1975.

ГАРҒЫДАЛЫ ЈАҒЫ, б и т к и ј а ғ ы —гарғыдалы дәнинин рүшејминдән алынан јағ. Характерик ији вә дады олан ачыг-сары рәнкли маједир. Кимјәви тәркиби күнәбахан јағыны хатырладыр. Сыхлығы тәгр. 0,93 *г/см*³-дир. Јод әдәди 111—133, донма темп-ру —10°-дән —20°C гәдәрдир. Г.ј. тибдә өдгован дәрман кими, һабелә ганда холестеринин мигдарыны ашағы салдығы үчүн атеросклероз хәстәлијинин профилактика вә мүаличәсиндә, чөрәк-булка сәнајесиндә, салат, мајонез вә маргарин һазырланмасында ишләдилир.

ГАРҒЫДАЛЫЈЫҒАН КОМБАЈН— бах *Комбајн*.

ГАРДА (Garda)—Италијанын шм.-ында көл. Алп д-рынын әтәкләриндә, 65 *м* јүксәкликдәдир. Саһ. 370 *км*², дәринлији 345 *м*-ә гәдәрдир. Бузлаг-тектоник мәншәлидир. Г.-ја Сарка чајы төкүлүр, ондан Минчо чајы (По чајынын сол голу) ахыр. Кәмичилијә јарарлыдыр. Әтрафында курортлар вар.

ГАРДАБАНИ (1947 илләдәк Г а р а ј а з ы)—Күрч.ССР-дә шәһәр (1969 илдән), Гардабани р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Тикинти материаллары з-ду, трикотаж ф-ки, консерв комбинаты, картон-руберонд з-ду, ДРЕС, тибб мәктәби вә с. вар.

«ГАРДАШ ДЕМОКРАТЛАР» («Fraternal Democrats»)—бејнәлхалг ингилаби демократик чәмијјәт (1845—53). *Чартизмин* сол чинаһынын нүмајәндәләри (Ч. Һарни, Е. Чонс) вә ингилабчы мүһачирләр (Л. Оборски вә б.) тәрәфиндән Лондонда јарадылмышды. «Г.д.»-да пролетар үнсүрләрин чохлуг тәшкил етмәсинә бахмајараг хырда буржуа тә'сири дә күчлү иди (чәмијјәтин «бүтүн инсанлар гардашдыр» шүары да бурадан ирәли кәлирди). «Г.д.» зәһмәткешләрин бејнәлхалг һәмрә'јлији идејаларынын тәблиғиндә мүһүм рол ојнамышдыр. К. Маркс вә Ф. Енкелс чәмијјәтлә әлагә сахлајыр, онун пролетар өзәјинин елми коммунизм руһунда тәрбијәсинә көмәк едирдиләр.

ГАРДАШЛАШМА—1) ган гоһумлуғу олмајан ики, јахуд бир нечә кишинин гаршылыглы достлуг әсасында бирлији, иттифагы. Әсасән, ибтидаи ичма гурулушунун дағылмасы дөврүндә јајылмышды. Гардашлашанлар тәһлүкә вә еһтијач вахты гаршылыглы көмәк етмәли, бә'зи халгларда исә бир-биринин интигамыны да алмалы идиләр. Гардашлашанлар бир-бирләринин јахын гоһумлары илә евләнә билмәздиләр. Г. адәти дүнјанын бүтүн халг-

ларында јајылмышды. Азәрб.-да Г. адәтинә инди дә тәсадүф олунур; 2) Биринчи вә Икинчи дүнја мүһарибәләри ҹәбһәләриндә вурушан тәрәфләрин әскәр вә матросларынын империалист мүһарибәләри әлеjһинә е'тираз әламәти олараг бир-бири илә јолдашчасына әлагә јаратмасы; 3) Үмумдүнја гардаш шәһәрләр федерасијасынын (1957 илдә јарадылмышдыр) үзвү олан шәһәрләрин биринин дикәри илә достлуғу, әмәкдашлығы. Илк дәфә 1942 илдә Инкилтәрәнин Ковентри ш. гәләбә нәминә Сталинградла достлуг вә әмәкдашлыг иттифагы бағламыш вә гардашлашмышлар. 1964 илдә Совет вә Харичи Өлкә Шәһәрләринин Әлагәләри Ҹәмијјәти јарадылмышдыр. 130-дан чох совет шәһәри бүтүн гитәләрин 50 капиталист вә инкишаф етмәкдә олан өлкәсинин 260 шәһәри илә достлуг вә гардашлыг иттифагы бағламышдыр. Бакы ш. Сенегалын Дакар, Италијанын Неапол, Ирағын Бәсрә, Југославијанын Сарајево шәһәрләри илә гардашлыг едир. Гардашлашан шәһәрләр һәрәкаты достлуг, һәртәрәфли әмәкдашлыг, сүлһ, кәркинлијин даһа да зәифләдилмәси, сүр'әтлә силаһланманын дајандырылмасы, тәрксилаһ, дикәр иҹтимаи, сијаси вә игтисади мәсәләләрин һәлли уғрунда халгларын мүбаризәсинә мүһүм көмәк көстәрир. ССРИ-нин вә Италијанын гардашлашмыш шәһәрләри нүмајәндәләринин икинҹи көрүшү Бакыда кечирилмишдир (1977, ијул).

ГАРДЕЗ (گردیز) — Әфганыстанын ш.-индә шәһәр. Пактија әјаләтинин инз. м. Әһ. 40,3 мин (1970). Автомобил (Кабил, Гәзнә вә Пакистана кедән јоллар) вә карван јоллары говшағы. Хам дәри вә давар тиҹарәти едир.

ГАРДИН Владимир Ростиславович (18.1.1877, Москва—28.5.1965, Ленинград)—рус совет актјору, режиссор. ССРИ халг артисти (1947). Сәһнә фәалијјәтинә 1898 илдән башламышдыр. Ролллары: Фјодор Карамазов («Карамазов гардашлары», Ф. Достојевскинин әсәри үзрә), Федја Протасов («Ҹанлы мејит», Л. Толстој) вә с. 1913 илдән кинода ишләмиш, Дөвләт Кино Мәктәбинин (һазырда Үмумиттифаг Дөвләт Кинематографија Ин-ту) тәшкилатчысы вә директору олмушдур (1919). «Анна Каренина», «Крејтсер сонатасы» (һәр икиси 1914), «Һәрб вә сүлһ» (1915, Ј. Протазанов илә биркә), «Ораг вә чәкич» (1921), «Кастус Калиновски» (1928) вә с. сәссиз филмләрин реж. олмушдур. Кинода ән јахшы ролллары: Бабченко («Өһдәлик», 1932), Иудушка Головлјов («Иудушка Головлјов», 1934; М. Салтыков-Шедринин «Головлјов ҹәнаблары» романы үзрә), граф Толстој («Биринҹи Пјотр», 1939). 3 орденлә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГАРДМАН—бах *Кирдиман*.

ГАРДМАНЛАР—бә'зи орта әср мүәллифләринин (Мовсес Хоренли, *Мовсес Каланкатлы* вә б.) әсәрләриндә ады чәкилән *Албанија (Гафгаз)* тајфаларындан бири.

ГАРЕЈЕВ Муса Гајсинович (д. 9.6.1922, Илјәкшиди ш., индики Башгырдыстан МССР-ин Илишевса р-ну)—полковник (1956), ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1945; 23 феврал вә 19 апрел). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. 1940 илдән Совет Ордусунда хидмәтә башламышдыр. Һәрби авиасија мәктәбини (1942), М. В. Фрунзе ад. Һәрби Академијаны (1951), Баш Гәраргаһ Академијасыны (1959) битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә сырави тәјјарәчидән ескадрилја командири вәзифәсинәдәк јүксәлмишдир. Сталинград әтрафында, Донбас, Крым, Белорусија, Полша вә Алманијада кечирилән дөјүшләрдә иштирак етмишдир. Тәгр. 250 мүвәффәгијјәтли дөјүш учушу кечирмишдир. Г. мүһарибәдән сонра полк командири олмуш, 1964 илдән истеʼфададыр. ССРИ Али Советинин (2—4-ҹү чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, 3 Гырмызы Бајраг ордени, 3-ҹү дәрәҹәли Богдан Хмелнитски ордени, Александр Невски вә 1-ҹи дәрәҹәли Вәтән мүһарибәси орденләри, 3 Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

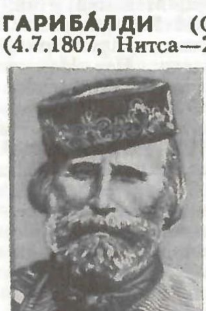
Әсәри: Штурмовики идут на цель, 2 изд., Уфа, 1973.

Әд.: Люди бессмертного подвига, 4 изд., кн. 1, М., 1975; Паль Р. В., Есть у неба земля, Уфа, 1975.

ГАРИ КӘМӘРБӘНД—Хәзәр дәнизинин ҹ.-ш. саһилиндә (Иран) Мезолит вә Неолит дөврүнә аид мағара. Алт тәбәгәләр (27—11) еркән Мезолитә (е.ә. 10—7-ҹи минилликләр) аиддир. Бу тәбәгәләрдән ушаг гәбири, чахмагдашыдан һазырланмыш мүхтәлиф аләтләр тапылмышдыр. Һәндәси формалы (сегмент, трапесија) микролит аләтләр чохдур. Г.К. сакинләри Мезолитдә ҹејран, өкүз, марал вә мүхтәлиф гушлар овламышлар. Еһтимал ки, Мезолитин сонунда бурада гојун вә кечиләри әһлиләшдирмәјә башламышдылар; еркән Неолитә аид 10—8-ҹи тәбәгәләрдә әһлиләшдирилмиш һејванларын сүмүкләри хејли чохалыр, вәһши һејван сүмүкләри исә азалыр. Сонраки тәбәгәләр Неолитә аиддир вә е.ә. 6-чы миниллијин 2-ҹи јарысыны әһатә едир. Бунлардан гурашдырма чин дишләри, чилаләнмиш даш балта-кәрки вә с. тапылмышдыр. Тапынтылар Хәзәрјаны саһәләрдә мәнимсәмә тәсәррүфат мәдәнијјәтинин инкишафыны вә истеһсал тәсәррүфатына кечид просесини экс етдирир; бунлар Ҹебелдәки тапынтылара охшардыр.

Әд.: Массон В. М., Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л., 1964.

ГАРИБАЛДИ (Garibaldi) Ҹузеппе (4.7.1807, Нитса—2.6.1882, Капрера а.)—Италијанын халг гәһрәманы, кенерал, ингилабчы демократ, Италијанын милли истиглалијјәти вә бирләшдирилмәси уғрунда мүбаризәнин рәһбәрләриндән бири. Г. азадлыг мүбаризәсинә 1833 илдә гошулмуш, 1834 илдә Кенујада баш тутмамыш үсјанда иштиракына көрә гијаби шәкилдә өлүм ҹәзасына мәһкум едилмишди. Ҹәнуби Америкаја мүһаҹирәт етмиш, Риу Гранди вә Уругвај респ.-ларынын истиглалијјәти уғрунда 10 илдән артыг вурушмушдур. Италијада 1848—49 илләр ингилабынын әввәлиндә вәтәнә гајытмыш, Рома респ.-нын (1849 ил февралын 9-да онун тәклифи илә Рома респ. е'лан едилмишди) рәһбәр хадимләриндән бири олмушду. Респ.-нын сүгутундан сонра Г. 4 мин нәфәрлик дәстәси илә ингилаби Венесијаја көмәјә кетмиш, лакин мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамышды. Г. һәбс едиләрәк харичә сүркүн едилмишди. *Австрија—Италија—Франса мүһарибәсиндә (1859)*, Италија ингилабында (1859—60) иштирак етмиш, Сицилијада азадлыг үсјанына көмәк көстәрмишди (1860). Г.-нин Неапола етдији чәтин јүрүш Италијанын ҹ. һиссәсинин Бурбонларын һакимијјәтиндән азад едилмәси илә нәтиҹәләнди вә өлкәнин ингилаби јолла бирләшдирилмәсиндә һәлледиҹи мәрһәлә олду. Г. Романы ики дәфә азад етмәјә ҹәһд көстәрмишсә дә (1862, 1867) баш тутмамышды. Франса—Пруссија мүһарибәсиндә (1870—71) иштирак етмишдир. Ингилабчы вә бејнәлмиләлчи олан Г. Парис Коммунасыны (1871) алгышламыш, милли азадлыг һәрәкатларына рәғбәт бәсләмиш, I Интернасионалын Италија бөлмәсинә јардым етмишди. Практик ингилабчы олан Г. халгла јахындан бағлы олса да, ајдын сијаси програмы јох иди. Г.-нин ады азадлыг уғрунда мүбаризә рәмзи олмушдур. 1936—39 илләрдә Испанија респ.-сы әразисиндә вурушан италјан антифашистләринин бригадасы, 1943—45 илләрдә италјан халгынын милли азадлыг мүһарибәсиндә илк партизан дәстәләри Г.-нин адыны дашымышдыр.

Әсәри: Мемуары, М., 1966.

Әд.: Ленин В. И., Өзкә бајрағы алтында, Әсәрләри, ҹ. 21; јенә онун, Италијада империализм вә сосиализм, јенә орада; Лурье А., Гарибальди. 1807—1882, М., 1957; Невлер (Вилин) В., Дж. Гарибальди, М., 1961; История Италии, т. 2, М., 1970; Григулов И. Р., Джузеппе Гарибальди—герой двух миров, «Латинская Америка», 1976, № 5.

ГАРИБАЛДИ БРИГАДАЛАРЫ—*Мугавимәт һәрәкаты* (1943—45) дөврүндә Италијада партизан дәстәләри. Илк Г.б. 1943 илин нојабрында Италија Коммунист Партијасынын (ИКП) рәһбәрлији илә јарадылмыш, Ҹ. *Гарибалдинин* шәрәфинә адландырылмышды. Г.б.-нын өзәјини коммунистләр тәшкил едирди. Г.б.-нын ваһид һәрби команданлығынын рәһбәрләри ИКП нүмајәндәси Л. *Лонго* вә Фәалијјәт Партијасынын лидери Ферруччо Парри иди. Г.б. партизан ордусунун тәгр. јарысыны тәшкил едирди. Г.б. партизанларын Мәркәзи вә Шимали Италијада кениш һүҹумуна башчылыг етмишдир (1944). Г.б. Италијанын фашизмдән азад олунмасында әсас зәрбә гүввәси олмуш вә италјан халгынын милли азадлыг мүһарибәсиндә (1943—45) бөјүк рол ојнамышдыр.

Г.б.-нда әсирликдән гачмыш тәгр. 5 мин совет дөјүшчүсү, о ҹүмләдән 300-дән артыг азәрб. дөјүшчү вурушмушдур. Совет забити Ә. *Бабајевин* командир олдуғу баталјон Шимали Италијада һитлерчиләрлә вурушмаларда гәһрәманлыг көстәрмишдир. 1944 ил мартын 25-дә онун баталјону Удине ш.-ндә фашист һәбсханасына һүҹум едиб чохлу әсири, о ҹүмләдән 147 совет вәтәндашыны хилас етмишдир. В. И. Ленинин адыны дашыјан

«Владимиро» зәрбә дәстәсинин (28-чи Гарибалди бригадасына дахил иди) дөјүшчүсү Ш. *Мәчидов* «Гарибалди улдузу» медалы илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Лонго Л., Народ Италии в борьбе, М., 1952; Галлени М., Советские партизаны в итальянском движении Сопротивления, М., 1970; Комолова Н. П., Движение Сопротивления и политическая борьба в Италии 1943—1947 гг., М., 1972.

ГА́РИН Ераст Павлович (д.10.11.1902, Рјазан) — рус совет актјору вә режиссору. ССРИ халг артисти (1977). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941). 1922 илдән Вс. Мејерхолд ад. театрда ишләмиш, 1936 илдән Ленинград комедија театрынын актјору вә реж. олмушдур. 1950 илдән Киноактјорун театр-студијасында (Москва) фәалијјәт көстәрир. Әсас роллары: Гулјачкин («Мандат», Н. Ердман), Хлестаков («Мүфәттиш», Н. Гогол), Чатски («Ағылдан бәла», А. Грибоједов). Г. комедија актјору кими даһа чох кинодакы роллары илә мәшһурдур («Мусигили әһвалат», «XVIII Каин» вә с.). Кино реж. Х. Локшина илә биркә «Евләнмә» (1937, Н. Гоголун ејниадлы пјеси үзрә; Подколјосин ролуну ојнамышдыр), «Шаһзадә вә диләнчи» (1942, М. Твенин әсәри үзрә), «Ади мө'чүзә» (1965, Ј. Швартсын әсәри үзрә; крал ролуну ојнамышдыр), «Расплјујевин шән күнләри» (1968; Тарелкин вә Копылов ролларыны ојнамышдыр) филмләрини чәкмишдир. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГА́РИН-МИХАЈЛО́ВСКИ Николај Кеоркијевич (20.2.1852, Петербург—10.12.1906, Петербург)—рус јазычысы. Петербург дәмир јол ин-туну битирмиш, Бөјүк Сибир јолу вә с. ири дәмир јолларынын чәкилишиндә иштирак етмишдир. 80-чи илләрин әввәлиндә халгчылыға мејл көстәрмиш, лакин сонралар халгчылыг идејаларындан узаглашмыш, марксист мәтбуатда әмәкдашлыг етмиш, болшевикләр партијасына мадди јардым көстәрмишдир. «Тјоманын ушаглығы» (1892), «Кимназистләр» (1893), «Тәләбәләр» (1895), «Мүһәндисләр» (1907 илдә нәшр едилмишдир) тетралокијасында кәнч нәслин, зијалыларын талејиндән бәһс олунур. М. Горкинин «*Знанијe*» нәшријјатында әмәкдашлыг етмишдир.

Әсәрләри: Собр. соч., (вступ. ст. В. А. Борисовой), т. 1—5, М., 1957—58; Рассказы и очерки, М., 1975; Повести, Новосибирск, 1976.

Әд.: Юдина И. М., Н. Г. Гарин-Михайловский, Л., 1969.

ГАРЫГЫШЛАГ — Азәрб.ССР Лачын р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 33 *км* г.-дә, Ағоғлан чајынын сол саһилиндә, Лачын—Минкәнд шосе јолу кәнарында, Гарабағ јајласындадыр. Әһ. 1152 (1977); һејвандарлыг, бағчылыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Даш карханасы, орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, хәстәхана, бајтарлыг мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, ме'марлыг абидәләриндән мәсчид (1718) вар.

ГАРЫКАҺА—Азәрб.ССР Лачын р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 3 *км* шм.-г.-дә, Лачын—Шәлвә шосе јолу кәнарында, Һәкәри чајынын сол саһилиндә, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 421 (1977); тахылчылыг, һејвандарлыг вә бағчылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, доғум еви, рабитә шө'бәси вар.

ГА́РЫН ЈАТАЛАҒЫ (typhus abdominalis) — бағырсаг инфексијалары групундан кәскин епидемик хәстәлик. Гыздырма, интоксикасија, үрәк-дамар, синир вә һәзм системи позғунлуглары илә характеризә олунур. Г.ј.-ны илк дәфә франсыз һәкимләри Ф. Бретанно (1813) вә Ш. Луи (1829) тәсвир етмишләр. Хәстәлик дүнјанын бүтүн өлкәләриндә, хүсусән санитарија мәдәнијјәти ашағы олан өлкәләрдә кениш јајылмышдыр. ССРИ-дә надир һалларда тәсадүф олунур. Төрәдичиси гарын јаталағы бактеријасыдыр (илк дәфә 1880 илдә алман бактериологу К. Еберт тапмышдыр). Г.ј. бактеријалары ади гидалы мүһитдә асанлыгла артыр, харичи тә'сирләрә гаршы нисбәтән давамлыдыр. Ахар суда, тәрәвәз вә мејвәдә 5—10 күн, дурғун суда 30 күн јашаја билир. Хәстәлијин мәнбәји хәстә адамлар вә бактеријакәздирәнләрдир. Г.ј. бактеријалары ифразат васитәсилә харичи мүһитә дүшүр вә инсан организминә анчаг ағыздан кечир. Инфексијаны гида мәһсулларына кечирмәклә хәстәлијин јајылмасында милчәкләрин ролу бөјүкдүр. Хәстәлик, адәтән, август-сентјабр ајларында чохалыр.

Г.ј. бактеријасы ағыздан мә'дәјә, назик бағырсаға вә онун лимфа вәзиләринә, нәһајәт ган дөвраны илә паренхиматоз органлара, хүсусән, гарачијәрә топланыр, орадан өд кисәсинә кечиб үмуми өд ахачағы васитәсилә јенидән назик бағырсаға гајыдыр. Г.ј. бактеријалары икинчи дәфә бағырсағын лимфа дүјүнләринә дахил олараг һәмин хәстәлик үчүн сәчијјәви патоложи дәјишикликләрин төрәмәсинә сәбәб олур.

Хәстәлик тәдричән башлајыр; кизли дөврү 10—14 күндүр. Биринчи күнләр үшүтмә, әзкинлик, иштаһасызлыг, јухусузлуг, башағрысы вә с. олур. Темп-р тәдричән јүксәлмәјә башлајыр. Хәстәлијин 4—5-чи күнү темп-р 39—41°-јә чатыр вә сонрадан даими характер дашыјыр. Гарын бир гәдәр көпүр, далаг бөјүјүр, брадикардија мүшаһидә олунур, ағ ган чисимчикләринин мигдары азалыр (лејкопенија), 5—7-чи күнүндә хәстәнин вәзијјәти даһа да ағырлашыр, интоксикасија әламәтләри артыр, әтрафдакылара лагејд олур, бә'зән һушуну итирир, сајыглајыр вә коматоз һал әмәлә кәлир. Хәстәнин дәриси авазыјыр, дилинин үзәри галын боз вә ја гәһвәји әрплә өртүлүр. Хәстәлијин 9—11-чи күнү дәридә, хүсусән гарын наһијәсиндә диаметри тәгр. 2—3 *мм* олан характерик чәһрајы сәпкиләр (розеола) көрүнүр.

Үчүнчү һәфтәнин сонунда бағырсаг ганахмасы, бағырсаг дешилмәси, пневмонија вә с. ағырлашмалара раст кәлмәк олар. Бағырсаг ганахмасы заманы хәстәнин темп-ру дүшүр, нәбзи сүр'әтләнир, рәнки авазыјыр, әтрафлары сојујур. Хәстәлик 3—6 һәфтә чәкир; антибиотикләрлә апарылан мүаличә хәстәлијин узун сүрмәсинин вә өлүм һалларынын гаршысыны алыр. Бә'зи һалларда хәстәлик јүнкүл кечир, һәрарәт 38°-дән јухары галхмыр, далаг вә гарачијәр бөјүмүр, јахуд аз бөјүјүр, дәри үзәриндә сәпкиләр көрүнмүр. Белә һалларда хәстәлијин диагнозуну дәгигләшдирмәк үчүн епидемиоложи вә клиник әламәтләрдән башга лабораторија мүајинәләриндән дә истифадә едилир. Хәстәлијин әввәлиндә һемакултуранын, сонрадан исә сероложи *Видал реаксијанын* мүсбәт олмасы Г.ј. диагнозуну тәсдиг едир. Бә'зән хәстәлик аз мүддәтдән сонра тәкрар олунур. Бир гајда олараг, Г.ј. кечирмиш шәхсләрдә давамлы иммунитет јараныр.

Мүаличәси: антибиотикләрдән (левомисетин, тетрасиклин вә с.) истифадә етмәк. Интоксикасијаны азалтмаг мәгсәди илә дәри алтына 500—1000 *мл* физиоложи мәһлул вә глүкоза јеритмәк. Хәстәлијин ағыр формаларында һормонал препаратлардан, хәстәлијин тәкрар олунмамасы үчүн темп-р нормаја дүшдүкдән сонра 8—10 күн аз дозаларда јенә дә антибиотикләрдән истифадә етмәк. Пәһриз сахламаг, тез һәзм олунан витаминлә зәнкин јүнкүл јемәкләрлә гидаланмаг. Бағырсаг ганахмаларында вена дахилинә калсиум препараты јеритмәк, викасол, С витамини вә с. вермәк, бағырсаг дешилмәсиндә исә чәрраһи әмәлијјат.

Профилактикасы: шәхси кикијена гајдаларына, һабелә әрзаг мағазаларында, ашхана, ресторан вә буфетләрдә, ушаг мүәссисәләриндә санитарија-кикијена тәләбләринә чидди әмәл етмәк, милчәкләрлә мүбаризә апармаг. Г.ј. хәстәлијинә тутуланлар тәчрид олунмалы, јашадыглары мәнзил дезинфексија едилмәлидир. Хәстә сағалдыгдан сонра онун басилкәздирән олуб-олмамасыны јохламаг үчүн нәчис вә сидији бактериоложи мүајинәдән кечирилмәлидир. Әһали арасында планлы сурәтдә, еләчә дә епидемиоложи көстәриш олдугда пејвәнд васитәсилә актив иммунизасија апармаг Г.ј. илә хәстәләнмә һалларынын хејли азалмасына көмәк едир. Өлкәмиздә әһалинин вaксинасијасы үчүн әсасән спиртли вә кимјәви Г.ј. ваксини ишләдилир. 1967—73 илләрдә ССРИ-нин ајры-ајры р-нларында 3—7 јашлы ушагларын ваксинасијасы үчүн Г.ј. бактеријаларынын Vi-антикени ишләдилди (бу, Г.ј. бактеријаларынын Vi-антикени илә зәнкинләшдирилмиш спиртли ваксин комплекс препаратын компонентидир).

Әд.: Гарын јаталағы вә паратиф хәстәликләринә даир тәшкилати-методик материаллар, Б., 1973; Подлевский А. Ф., Брюшной тиф, Л., 1972, библиогр.; Руководство по инфекционным болезням у детей, под ред. С. Д. Носова, М., 1972.

ГАРЫН КӨПМӘСИ—бах *Метеоризм*.

ГАРЫНАЈАГЛЫ МОЛЈУСКЛАР (Gastropoda) — молјусклар типинин бир синфи. Бәдәни баш, чанаг вә ајагдан ибарәтдир. Көвдәдән ајдын сечилмәјән башын габаг һиссәсиндә ағыз дәлији вә һисс органы вәзифәсини дашыјан бир вә ја ики чүт чыхынты јерләшир. Көвдәнин гарын һиссәси ајаға чеврилмишдир. Ајаг васитәсилә гуруда вә су һөвзәсинин дибиндә һәрәкәт едир. Ајаг әһәнкли габыгла тәчһиз олунмуш вә чанагдакы дәлији өртүр. Бә'зи нөвләрдә исә ајаг үзмә органына чеврилмишдир. Чанағын өн һиссәси харичдән дәри бүкүш — *мантија* илә өртүлмүшдүр. Г.м. үч јарымсинфә: өнгәлсәмәлиләр (Prosobranchia), архагәлсәмәлиләр (Opistobranchia) вә ағчијәрлиләрә (Pulmonata) бөлүнүр. Г.м.-ын чоху биткијејән вә детритјејәндир. Бир чох Г.м. паразит гурдларын (мәс., соручу гурдларын) аралыг саһибидир. Ајрычинсиј-

јәтли вә һермафродитдир. Синфин 40 000-ә јахын (тәгр. јарысынын нәсли кәсилмишдир) нөвү мә'лумдур; ССРИ-дә 1500, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-ин ширин су һөвзәләриндә 36, Хәзәрдә 33 вә гуруда 100 нөвү јашајыр. Г.м.-ын чанағындан дәнизкәнары өлкәләрдә һәм гида, һәм дә бәзәк үчүн, Өн Асијада бојаг үчүн, Јунаныстанда мүаличә мәгсәди илә, Африка, Асија, Америка вә Австралија халглары бәдәнләрини бәзәмәк үчүн, авропалылар камеја вә дүјмә истеһсалында, Јапонијада мүхтәлиф сәдәф мә'мулаты, мирвари, гијмәтли гида мәһсулу, Шәрги Асијанын Сакит океан саһилләриндә, Австралијада сәдәф, Аралыг дәнизи өлкәләриндә түнд-гырмызы рәнк алынмасында истифадә олунур. Гара дәниздә јејилән нөвләри чохдур.

Әд.: Касымов А. Г., Гидрофауна Нижней Куры и Мингечаурского водохранилища, Б., 1965; Жадин В. И., Моллюски пресных и солоноватых вод СССР, М.—Л., 1952; Догель В. А., Зоология беспозвоночных, 6 изд., М., 1975.

ГАРЫШ—халг узунлуг өлчүсү. Ачыг әлин баш бармағы учундан чечәлә бармағын учуна гәдәр олан мәсафәјә бәрабәрдир. Бир чох халглар, о ҹүмләдән азәрб.-лар арасында кениш јајылмышды. Мүасир Азәрб. дилиндә «Г.» сөзү мәҹази мә'нада да ишләдилир; «Бир гарыш торпаг», «Бир гарыш боју вар», «Гарыш-гарыш кәзмәк» вә с.

Әд.: Гулиев Г. А., Система народной метрологии в земледельческой культуре Азербайджана в XIX—начале XX в., Азербайджанский этнографический сборник, в. 3, Б., 1977.

ГАРЫШГА АЛДЕҺИДИ — *формалдеһидин* башга ады.

ГАРЫШГА ТУРШУСУ — *формиат туршусунун* башга ады.

ГАРЫШГАЈЕЈӘНЛӘР (Myrmecophagidae) — кәмдишлиләр дәстәсиндән мәмәли һејван фәсиләси. Һәрәсиндә 1 нөв олан 3 ҹинси мә'лумдур: нәһәнк гарышгајејән (Myrmecophaga tridactula)—бәдәнинин уз. 100—120 *см*, гујруғу 60—90 *см*, чәкиси 18—23 *кг*; тамандуа (Tamandua tetradactyla) — һәм бәдәнинин, һәм дә гујруғунун уз. 55 *см*-дәк, чәкиси 3—5 *кг*; карлик гарышгајејән (Cyclopes didactylus) — бәдәнинин уз. 18 *см*, гујруғу 20 *см*-ә гәдәрдир. Түк өртүјү јахшы инкишаф етмишдир. Ағзы бору шәклиндәдир. Дишләри јохдур. Өн әтрафында 10 *см*-дәк уз.-нда гармагшәкилли мөһкәм ҹајнаглары вар. Мексикадан Боливија, Бразилија вә Шимали Аргентинаја гәдәр тропик мешә вә коллу саванналарда јајылмышдыр. Јердә-ағаҹда јашајыр. Ала-торанлыгда вә кечәләр ова чыхыр. Әсасән, гарышга вә термитлә гидаланыр. Јувалары дағыдыб узун (60 *см*-дәк) гурдабәнзәр јапышганлы дили илә һәшәратлары тутур. Илдә бир бала доғур. Баланы күрәјиндә кәздирир. Нәһәнк Г. бә'зи јерләрдә гырылдығындан мүһафизә олунур. Бир чох зоопаркларда сахланылыр.

ГАРЫШГАЛАР (Formicidae) — пәрдәганадлылар дәстәсинин бир фәсиләси (бә'зән јарымфәсилә һесаб едилир). 9 (вә ја 10) јарымфәсиләси, 360 ҹинси, 7000 нөвү мә'лумдур. Тропик өлкәләрдә чохдур; мүлајим енликләрә доғру сајы азалыр; бу, ССРИ фаунасы үчүн характерикдир. Гафгазда 160-дан чох, Шәрги Украјнада 74, Москва вил.-ндә 40, Архангелскдә 24, Азәрб.ССР-дә 90-а гәдәр нөвү мә'лумдур. Ишчи Г.-ын уз. 0,8—30 *мм* олур. Колонија илә јашајан Г.-ын аиләси ганадсыз дишиләрдән (ишчи Г.-дан), ганадлы еркәк вә дишиләрдән, јумуртатөкән ганадсыз дишидән вә ја «мәликә»дән ибарәтдир. Ишчи Г. јувада сајҹа чох олур. Онлар колонијанын јашајышы үчүн бүтүн ишләри көрүр (јува тикир, ону горујур, јем тәдарүк едир вә с.). Ганадлы Г. јувада инкишаф едир; ҹүтләшмәк үчүн илин исти дөврүндә учуб јуваларыны тәрк едир. Ҹүтләшәндән сонра еркәкләр мәһв олур, дишиләр ганадларыны итирир. Мајаланмыш диши Г. мүнасиб јер сечиб јумурта төкүр вә беләликлә, јени колонијанын әсасыны гојур. Г. даш алтында, торпагда, чүрүмүш ағаҹ көтүкләриндә вә с. јерләрдә јува дүзәлдир. Г.-да инстинкт јахшы инкишаф етмишдир. Formica ҹинсиндән олан күрән мешә Г.-ы биосенозда мүһүм рол ојнајыр; хырда онурғасызлары мәһв едир, соручу һәшәратларла, башлыҹа оларағ мәнәнәләрлә симбиоз мүнасибәтдә («трофобиоз») олур. Күрән мешә Г.-ынын бә'зи нөвләриндән јарпаг кәмиричиләри илә мүбаризәдә истифадә едирләр. Буна көрә бир сыра өлкәләрдә вә о ҹүмләдән ССРИ-дә Г.-ын вә бунларын јуваларынын горунмасына даир тәдбирләр көрүлүр.

Әд.: Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 2, Киев, 1974.

ГАРЫШЫГ ӘДӘД—там вә кәср һиссәдән ибарәт әдәд. Мәс., 6,5; 3,2.

ГАРЫШЫГ ҺАСИЛ—бир векторун башга ики векторун векториал һасилинә скалјар һасили, *a*, *b* вә *c* векторларынын Г.һ.-и *abc*=*a*(*bxc*) кими ишарә олунур. Компланар олмајан *a*, *b*, *c* векторларынын Г.һ.-и һәмин векторлар үзәриндә гурулмуш паралелепипедин һәҹминә бәрабәрдир (*a*, *b*, *c* сағ систем оланда ишарә мүсбәт, сол систем оланда мәнфидир).

ГАРЈАҒДЫ Ҹәлал Мәһәррәм оғлу (д.15.7.1915, Шуша) — Азәрб. совет һејкәлтәрашы. Азәрб.ССР халг рәссамы (1960). Азәрб. Рәссамлыг Техникумунда (1928—32) вә Тбилиси Рәссамлыг Академијасында (1932—35) охумушдур. 1937 илдә М. Әзизбәјов, П. А. Ҹапаридзе вә И. Т. Фиолетовун бүстләрини јаратмышдыр. Һејкәлтәрашлығын мүхтәлиф жанрларында (монументал һејкәл, портрет, бүст, горелјеф, барелјеф вә с.) әсәрләри вар. Москвада Үмумиттифаг к.т. сәркисинин Азәрб.ССР павилјону үчүн к.т. мөвзусунда јаратдығы барелјефләр (1939), Самур — Дәвәчи каналынын кәнарында гојулмуш «Колхозчу» фигуру (1939), Бакыда Низами музејинин гәрб фасадынын лоҹијасында М. П. Вагифин һејкәли (1939—40) Г.-нын илк монументал әсәрләридир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ҹәбһә гәзетләриндә сијаси карикатураларла чыхыш едән Г. мүһарибәдән сонра совет адамларынын бәдии образлары үзәриндә ишләмишдир. Совет Иттифагы Гәһрәманлары А. Гулијевин бүстү (1945) вә И. Мәммәдовун барелјефи (1944) дәрин ифадәлилији вә динамиклији илә фәргләнир. Ингилабчылардан Б. Сәрдаров вә Х. Сәфәрәлијевин бүст-абидәләри (һәр икиси 1946), Низаминин «Хосров вә Ширин» поемасынын мотивләри әсасында «Фәрһад Бисүтун дағыны јараркән» барелјефи (1947), Совет Иттифагы Гәһрәманлары Н. Степанјан (1947, Шуша), Һ. Асланов (1948—49; икинҹи варианты 1961), һәмчинин З. Гәнијева (1948), Х. Б. Натәван (1949) вә б.-нын бүст-портретләри ајдын вә орижинал композисијаја маликдир. Монументал-декоратив һејкәлтәрашлыг Г. јарадыҹылығында әсас јер тутур: Бакыда Һөкумәт еви гаршысында В. И. Ленинин абидәси (тунҹ, гранит, 1955), Ҹәнуби Совет мејданында Н. Нәримановун һејкәли (тунҹ, гранит, 1966—68; 1972 илдә ачылышы олмушдур), М. Ә. Сабирин һејкәли (тунҹ, гранит, 1958), М. Ә. Сабирин (1962), Г. Гарајевин (1963), Ф. Әмировун (1964) бүстләри, С. Вурғунун гәбирүстү абидәси (1966), һејкәли (1966, Газах), акад. Ј. Һ. Мәммәдәлијевин абидәси (1977, Ордубад), һәмчинин «Тарзән», «Каманчачы», «Ханәндә» (һамысы 1967) фигурлары вә с. әсәрләри үчүн образларын јығҹамлығы вә милли колорит сәчијјәвидир. Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Тәрланов М., Ҹәлал Гарјағды, Б., 1958; Совет Азәрбајҹанынын һејкәлтәрашлығы, Б., 1973.

ГАРЈАҒДЫ ОҒЛУ ҸАББАР—бах *Ҹаббар Гарјағды оғлу*.

ГАРЈАКИН—Фүзули ш.-нин кечмиш (1959 илләдәк) ады.

ГАРЈАКИН РАЈОНУ—Фүзули рајонунун кечмиш (1959 илләдәк) ады.

ГАРМАГ (машынгајырмада)—јүкгалдырыҹы машынларда јүкү вә ја јүктутан тәртибаты канат вә ја зәнҹирдән асылы вәзијјәтдә сахлајан һиссә (јүк Г.-ы); нәгл. машынларында дарты гүввәсини өтүрән һиссә (гошгу Г.-ы). Г. дөјмә вә төкмә үсулу илә, һәмчинин штампланмыш лөвһәләрдән јығылмагла һазырланыр. Г.-ла 0,32—320 *т* јүк галдырмаг олур. ССРИ-дә Г.-ын әсас параметрләри стандартлашдырылмышдыр.

ГАРМАТА́Н, Харматан — Гәрби Африкада Јашыл Бурун а-ры вә Гвинеја көрфәзи саһилләриндә мүшаһидә едилән гуру вә тозлу күләк. Нојабр—март ајларында Бөјүк Сәһра үзәриндә баш верән антисиклонла әлагәдардыр. Характеринә көрә гыш муссонудур.

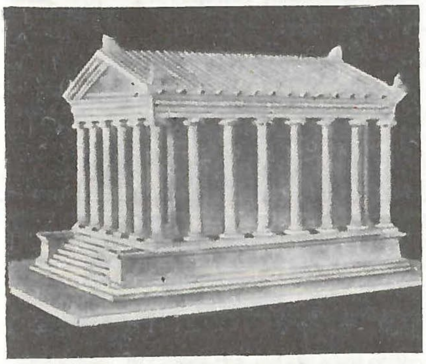
ГАРМИРКУҒ — Азәрб.ССР Әскәран р-нунда (ДГМВ) кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Степанакертдән 23 *км* ҹ.-ш.-дә, Степанакерт—Фүзули шосе јолундан 3 *км* аралы, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 264 (1977); һејвандарлыг, үзүмчүлүк, тахылчылыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ГАРМО́Н—пневматик дилли мусиги аләти; көрүјүнүн ачылыб-јығылмасы нәтиҹәсиндә јаранан һава ахыны хүсуси канналларла Г.-ун метал дилләрини һәрәкәтә кәтирир. Илк әл Г.-уну алман устасы К. Ф. Л. Бушман ихтира етмишдир (1822). Русијада Г. истеһса-

лына 1830—40 иллэрдэ башланылмышдыр (Тула). Әл Г.-у диатоник (икичәркәли Вјана Г.-у, Саратов Г.-у) вә хроматик (бајан, аккордеон) олур. Әл Г.-ундан башга, додаг Г.-у да вар. Азәрб.-да Г. 19 әсрдән јајылмышдыр. Азәрб. Г.-унун сәс сырасы хроматикдир. Г.-дан соло вә ансамбл аләти кими истифадә олунур.

ГА́РНА (Antilope cervicapre)—әсл антилоплар јарымфәсиләсиндән чүтдырнаглы мәмәли һејван. Бәдәнинин уз. 120—130 *см*, чидов һүнд. 80 *см*-дәк олур. Еркәкләринин бурғушәкилли узун (70 *см*-дәк) бујнузлары вар. Јеткин еркәкләринин рәнки гарамтылбоз, дишиләринин вә чаванларынын рәнки гырмызымтыл-гонур олур. Г. Малабар саһилләри мүстәсна едилмәклә Һиндистанда јајылмышдыр. Полигам һејвандыр. Кениш дүзәнликләрдә 20—30 башдан ибарәт сүрүләрлә јашајыр. Бүтүн ил әрзиндә чохалыр. Г. чох ити гачыр вә ә'ла тулланыр. Г. ову Һиндистанда кениш јајылмыш идман нөвүдүр. Әтинә вә бујнузуна көрә овланыр.

ГАРНИ́—антик дөврә вә орта әсрләрә аид гала вә јашајыш јери (Јеревандан 27 *км* ш.-дәдир). Е.ә. 2—ерамызын 5 әсрләриндә ермәни чарларынын јај игамәткаһы олмушдур. Г.-дә јунан-Рома типли бүтпәрәст мә'бәдинин

Гарни мә'бәди. Јенидәнгурма макети.

(1 әср) харабалығы галмышдыр. Археоложи газынтылар заманы (1949 илдән апарылыр) 14 бүрчлү гала диварлары, икимәртәбәли јашајыш бинасынын, мозаик дөшәмәли һамамын (1—3 әсрләрә аид) харабалығы ашкар едилмишдир. Г.-дә орта әср абидәләри (5, 7, 12 әсрләрдә тикилмиш килсәләрин харабалығы) вардыр. Газынтылар заманы Г.-дән хејли метал, кил вә шүшә мә'мулаты тапылмышдыр. Г. 17 әсрдә дағылмышдыр.

Әд.: Гарни, [в.] 1—3, Ереван, 1952—62; Սահինյան Ա. Ա., Գառնիի և Գեղարդի ճարտարապետական հուշարձանները, Ե., 1969.

ГАРНИЗО́Н (фр. garnison, garnir—тәчһиз етмәк, силаһландырмаг) — 1) мүәјјән јашајыш мәнтәгәси вә ја р-нда даими вә ја мүвәггәти јерләшмиш һәрби һиссә, һәрби мәктәб вә ја мүәссисә; 2) дајаг мәнтәгәсини вә ја мөһкәмләндирилмиш р-нда узунмүддәтли мүдафиә тикилисини горујан бир вә ја бир нечә бөлмә. Кечмишдә бә'зән галалары горујан гошун да Г. адланырды.

ГАРНИЈЕРИ́Т [франсыз кеологу Ж. Гарнјенин (1839—1904) адындан]—силикатлар синфинә аид никелли минерал. Келәбәнзәр вә кизли кристаллик агрегатлар, бә'зән ахын формалы вә торпагвары күтләләр әмәлә кәтирир. Кимјәви тәркиби сабит дејил. Рәнки јашылымтыл-сарыдан јашыла гәдәр дәјишир. Сәртлији 2—2,5, сыхлығы 2270—2870 *кг/м³*. Ашынма габығында никелләзәнкин оливинли вә серпентинитли сүхурларын парчаланмасындан әмәлә кәлир. Никел филизидир (тәркибиндә 2—5% Ni олур). Јатаглары ССРИ-дә (Урал вә Газахыстанда) вә Јени Каледонија а.-ндадыр.

ГАРОВЛУГ—бах *Кечә корлуғу*.

ГАРОВУЛ (түрк дилиндә Karakol—гара гул)—һәрби објектләри мүдафиә вә мүһафизә етмәк, һәрби еһтирам көстәрмәк мәгсәди илә ајрылмыш силаһлы бөлмә. Совет Силаһлы Гүввәләриндә гарнизон (дүшәркә), дахили (кәми) вә фәхри Г. нөвләри вар. Фәхри Г. гарнизона ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри, ССРИ Назирләр Советинин Сәдри, Совет Иттифагы Кенералиссимусу, ССРИ Мүдафиә Назири, Совет Иттифагы Маршаллары вә Совет Иттифагынын Донанма Адмираллары кәлдији вахт тә'јин олунур. Бундан башга, фәхри Г., тәнтәнәли ичласлара бајраглар кәтирилмәси, дөвләт абидәләринин ачылышы, харичи дөвләт нүмајәндәләринин гаршыланмасы вә јола салынмасы вә с. заманы да тә'јин олуна биләр; түфәнк, тапанча вә пулемјот лүләсинин учундакы арпачығa да Г. дејилир.

ГАРПЫЗ (Citrullus) — габагкимиләр фәсиләсиндән бириллик вә ја чохиллик битки чинси. Көкү чох гол-будаглы олуб 1 *м* вә даһа дәринлијә чатыр. Көвдәси сүрүнәндир; јарпаглары узун саплаглы, ләләкварı-јарыглы олур. Чичәкләри ајрычинсијјәтли (бә'зән һермафродит), биревли, бир гисми исә икиевли биткидир. Мејвәси дәјирми, овал, јахуд узунлашмыш формададыр; чохтохумлудур. Габығы ағдан түндјашыла гәдәр мүхтәлифрәнкли, үзәриндә золаглары вә ја ләкәләри олур. Ләти чәһрајы, гырмызы, бә'зән ағ вә ја сарыдыр. Үч нөвү мә'лумдур. Африка, Иран, Орта Асија, Әфганыстан вә Австралија сәһраларында битән ј а б а н ы Г. (C. colocynthis), с ү ф р ә Г.-ы, јахуд ј е м ә л и Г. (C. vulgaris) вә ј е м Г.-ы (C. colocynthoides). Г.-ын вәтәни Чәнуби Африкадыр. АБШ, Јапонија, Чин вә Һиндистанда, Чәнуб-Шәрги Авропа өлкәләриндә, ССРИ-дә Ашағы Волга бојунда, Шимали Гафгазда, Украјна, Молдавија, Газахыстан, Загафгазија, Орта Асија респ.-ларында әкилир. Сүфрә Г.-ынын чәкиси 0,6—16 *кг*, бә'зән даһа чох олур; тәркибиндә шәкәр (11%-дәк), витаминләр вә с. маддәләр вардыр. Јејилир, дуза гојулур (хырдалары), Г. балы, мүрәббә вә с. һазырланыр. Јем Г.-ы 10—15 *кг* кәлир; тәркибиндә 2—3% шәкәр олур; тәзә вә силос һалында һејвана верилир. Г. әкиләчәк саһә пајыздан 25—27 *см* дәринликдә шумланыр, јазда сәпиндән габаг минерал вә үзви күбрәләр вермәклә јумшалдылыр. Һәр *һа*-а (6—8 *см* дәринлијә) 2—4 *кг* Г. тохуму сәпилир. Тезјетишән сортларын вегетасија дөврү 65—75, орта вә кечјетишәнләринки 85—140 күн давам едир. Сүфрә сортлары *һа*-дан 150—200, јем сортлары 250—300 *с* мәһсул верир. Азәрб.ССР-дә 35-ә гәдәр јерли Г. сорту вар. Бунлардан Чәфәрхан, Шамхор, Самух, Сабирабад сортлары даһа чох әкилир. Г. һәм дәмјә, һәм дә суварылан торпагда бечәрилир; суварылан саһәләрдә Г.-а адәтән, 8—10 дәфә, Орта Асијада 9—12 дәфә (*һа*-а 400—500 *м³* һесабы илә) су верилир.

ГА́РРИК (Garrick) Девид (19.2.1717, Һерефорд—20.1.1779, Лондон јахынлығында, Елтрон)—инкилис актјору, театр хадими. Авропа театрында сәһнә реализминин баниләриндәндир. Актјорлуғa 1741 илдә Лондондакы «Гудменс-Филдс» театрында башламыш, 1742 илдән «Друри-Лејн»дә чыхыш етмишдир. Г.-ин сәһнә јарадычылығы 18 әср инкилис театрында маарифчи реализмин зирвәсини тәшкил едир. О, инкилис театрында һөкм сүрән классисизм үслубунун схематиклији вә шәртилијинә гаршы чыхараг образын дахили аләмини инандырычы шәкилдә ачмаға чалышмышдыр. В. Шекспирин 25 пјесиндә ојнамышдыр. Әсас роллары: Һамлет, Крал Лир, Макбет, III Ричард (В. Шекспирин ејниадлы пјесләриндә) вә с.

Әд.: Минц Н. В., Дэвид Гаррик и театр его времени, М., 1977.

ГА́РРИСОН (Garrison) Уилјам Ллојд (12.12.1805, Массачусетс штаты, Нјуберипорт—24.5.1879, Нју-Јорк)—Америка сијаси хадими, журналист вә шаир. Аболисионизмин инкишафында мүһүм рол ојнајан һәфтәлик «Либератор» гәзетини нәшр етмиш (1831—65), Көләликлә Мүбаризә Чәмијјәти јарадылмасынын тәшәббүсчүсү (1832) олмушдур. Вәтәндаш мүһарибәси (1861—65) дөврүндә аболисионистләрин инкилабчы даирәләри илә бирләшәрәк көләләрин азадлығы уғрунда фәал чыхыш етмишдир. Әдәби јарадычылығы да зәнчиләрин көләликдән гуртармасы уғрунда мүбаризәјә һәср олунмушдур.

ГАРС (Kars)—Түркијәнин шм.-ш.-индә шәһәр. Гарс илинин инз. мәркәзи. Әһ. 54 мин (1970). Д.ј. ст., аеродром. Өлкәнин сүдлүк һејвандарлыг вә гојунчулуг мәркәзидир. Сүд тозу, јағ пендир з-длары вар. Кустар сәнәткарлыг инкишаф етмишдир. Халча вә габа парча истеһсал едилир.

Г. гәдим шәһәрдир. 10—11 әсрләрдә ермәни Гарс чарлығынын мәркәзи иди. 16 әсрдә Г.-ы Түркијә ишғал етмишди. 19 әср Русија—Түркијә мүһарибәләриндә күчлү гала кими һәрби әмәлијјатларын әсас објектләриндән биринә чеврилмишди. 1828 илдә шәһәри рус ордусу һүчумла алмышды. 1855 илдә түрк гарнизону рус ордуларынын һүчумуну дәф етмиш, лакин беш ајлыг мүһасирәдән сонра шәһәр тәслим олмушду. 1877 илдә рус ордулары тәрәфиндән алынмыш вә 1878 ил Сан-Стефано сүлһ мүгавиләсинә көрә Русијаја бирләшдирилмишдир. Совет Русијасы Биринчи дүнја мүһарибәсиндән чыхдыгдан сонра 1918 илин мајында Г.-ы јенидән түркләр тутмуш, Түркијә мүһарибәдә мәғлуб олдугдан сонра ермәни дашнак дәстәләринин әлинә кечмишди. *Гарс мүгавиләсинә (1921)* көрә Түркијәнин тәркибинә дахил едилмишдир.

ГАРС МҮГАВИЛӘСИ (1921)—Азәрб., Ермәнистан вә Күрҹүстан Совет Сосиалист Республикалары илә Түркијә арасында мүгавилә. РСФСР-ин иштиракы илә октјабрын 13-дә Гарс ш.-ндә бағланмышдыр. Азәрб.ССР нүмајәндә һеј'әтинә Б. Шаһтахтински башчылыг едирди. Сентјабрын 26-да башланмыш данышыглар кедишиндә түрк нүмајәндә һеј'әтинин ајрылыгда Азәрб., Күрҹүстан вә Ермәнистан илә мүгавиләләр бағламаг ҹәһди боша чыхды; бу онларын дипломатик ҹәһәтдән тәҹрид олунмасына кәтириб чыхарарды. Түркијәнин Бөјүк Милләт Мәҹлисинә рәсми сурәтдә билдирилди ки, Азәрб., Күрҹүстан вә Ермәнистан Совет Респ.-лары арасында «сых сијаси вә игтисади иттифаг вардыр, онлар өзләринә аид олан сијаси вә игтисади мәсәләләри бирликдә һәлл едирләр». Г.м. 1921 ил мартын 16-да РСФСР илә Түркијә арасында бағланмыш Москва мүгавиләсинин демәк олар ки, ејни иди. Мүгавиләнин гүввәдә галмасы мүддәти көстәрилмәмишди. Г.м. бир нечә маддә әлавә едилмәклә (сәрһәди кечмәк мәсәләсини јүнкүлләшдирмәк вә әһалијә сәрһәд зонасы торпагларындан истифадә етмәк һүгугу вермәк, тиҹарәт мүнасибәтләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн комиссија тәшкил етмәк, игтисади вә малијјә мәсәләләрини гајдаја салмаг вә с.) Москва мүгавиләсинин әсас мүддәаларыны Загафгазија Совет Республикаларына да аид едирди. Г.м. бөјүк сијаси әһәмијјәтә малик иди. Г.м. гардаш Загафгазија Совет Респ.-ларынын сых бирлијини көстәрди вә бу респ.-лар илә Түркијә арасында мүнагишә олачағына империалистләрин бәсләдикләри үмидләри боша чыхарды. Мүгавилә Түркијәнин бејнәлхалг вәзијјәтинин мөһкәмләндирилмәсиндә мүһүм рол ојнады.

Әд.: Багиров Ю. А., Из истории советско-турецких отношений, Б., 1965; Шамсутдинов А. М., Национально-освободительная борьба в Турции 1918—23 гг., М., 1966; Документы внешней политики СССР, т. 4, М., 1960; История внешней политики СССР, ч. 1, М., 1966; Новейшая история Турции, М., 1968.

ГАРСИ́А ЛО́РКА (Garcia Lorca) Федерико (5.6.1898, Фуентевакерос к.—19.8.1936, Визнар, Гранада јахынлығында) — испан шаири, драматург.

«Ше'рләр китабы» (1921), «Маһнылар» (1927), «Гарачы романсеросу» (1928), «Әндәлис халг маһнылары һаггында поема» (1931), «Шаир Нју-Јоркда» (1940 илдә нәшр олунмушдур) китабларында буржуа мүһити, ирги ајрысечкилик кәскин тәнгид едилир. «Мариана Пинеда» (1925) пјеси Гранаданын вәтәнпәрвәр гызы, мүтләгијјәт әлејһинә чыхдығы үчүн 1831 илдә е'дам едилән Мариана Пинедаја һәср олунмушдур. «Ганлы тој» (1933), «Јерма» (1934), «Бернарда Албанын еви» (1936) вә с. пјесләриндә испан кәндлиләринин һәјат вә мүбаризәси, вәтәнпәрвәрлији тәрәннүм олунур. Новатор шаир олан Г. Л. әсәрләриндә фолклордан јарадычылыгла истифадә етмишдир. Испанија респ. е'лан едилдикдән сонра (1931) мүтәрәгги јазычыларла јахынлашмыш, Мадрид антифашист зијалылар бирлијинин тәшкилиндә иштирак етмишдир. Фашистләр тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. Бир сыра ше'ри, «Фәрјад» поемасы Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмуш, «Ганлы тој» драмы Азәрб. сәһнәсиндә тамашаја гојулмушдур.

Әсәри: Избр. произведения, т. 1—2, М., 1975.

Әд.: Осповат Л., Гарсиа Лорка, М., 1965.

ГАРТАЛ—бах *Рарталлар*.

ГАРТАЛ (лат. Aquila) — екваториал бүрҹ; ән парлаг улдузу *Әлтаирдир*. Азәрб.ССР-дә јаз, јај вә пајызда көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

ГАРТАЛЛАР (Aquila)—гырғылар фәсиләсинин бир ҹинси. Орта вә ирибојлу, ити, әјри ҹајнаглары вә димдији олан гүввәтли јыртыҹы гушлардыр. Рәнки, әсасән, түнд-гонурдур. Ганадлары енли вә узундур; ачылмыш һалда ганадларынын уз. 2—2,4 *м*-дир. Ҹәкиси 6 *кг*-а гәдәр олур. Ајаглары бармагларадәк ләләклә өртүлүдүр. Дишиләри еркәкләрдән иридир. Авропа, Асија, Африка вә Шимали Америкада јајылмышдыр. ССРИ-дә, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 5 нөвү (беркут, мәзар гарталы, бөјүк гарталча, бала гарталча, чыртдан гартал) вар. Ағачда, гаја вә учурумларда, бә'зиләри исә јердә дүзәлтдији јуваја 1—3 јумурта гојур. Һәм еркәк, һәм дә диши нөвбә илә 40—45 күн күрт јатыр. Хырда мәмәлиләр, гушлар вә ири һәшәратларла гидаланыр. Әксәријјәти зәрәрли кәмиричиләри тәләф етдијинә көрә фајдалыдыр. Мүһафизә олунур. Гырғылар фәсиләсинин бир чох башга јыртыҹы гушларыны да гартал адландырырлар.

ГАРТӘМИЗЛӘЈӘН МАШЫН — автомобил јолу, д.ј., күчә, мејдан вә сәкиләрин гарыны тәмизләјән машын. Дәмир јол Г.м.-ы котанлы (1,5 *м*-ә гәдәр һүндүрлүкдә гары тәмизләјир), таранлы (3 *м*-ә гәдәр һүндүрлүкдә гары тәмизләјир) вә роторлу (3—4,5 *м* һүндүрлүкдә гары тәмизләјир) олур. Гартәмизләјән һиссә вагона һәрәкәт истигамәтинә ујғун бирләшдирилир. Авиасија реактив мүһәррики илә ишләјән Г.м.-лар да вар. Автомобил јолу, күчә вә мејдан Г.м.-ы, ишләк органындан асылы олараг котанлы, фырчалы, фрезли вә роторлу олур. Ишләк органы автомобилә вә ја хүсуси шассијә гурашдырылыр. Гары нәгл. васитәләринә јүкләмәк үчүн гарјүкләјәнләрдән вә универсал јүкләјиҹиләрдән истифадә олунур.

Д-904С маркалы фрез-роторлу гартәмизләјән машын.

Әд.: Машины и механизмы для путевого хозяйства, М., 1970.

ГА́РТНЫ Тишка (Дмитри Фјодорович Жилуновичин тәхәллүсү; 4.11.1887, Копыл, индики Минск вил.—11.4.1937) — белорус совет јазычысы, иҹтимаи хадим. БССР ЕА академики (1928). 1918 илдән Сов.ИКП үзвү. Белорусијада илк Совет һөкумәтинин сәдри олмушдур (1919). Белорус әдәбијјатында фәһлә сурәтини илк дәфә Г. јаратмышдыр («Нәғмәләр» ше'р мәҹмуәси, 1913). «Әмәк вә мүбаризә нәғмәләри» (1922), «Тәнтәнә» (1925) китабларында јени һәјат гуруҹулуғу тәрәннүм олунур. «Хам торпағын ширәси» (1914—29) романы ингилаби мүбаризәдән бәһс едир. Пјесләри дә вар.

Әсәри: Хозяин. Рассказы и повести, М.—Л., 1962.

ГАРХУН—Азәрб.ССР Илич р-нунда (Нах.МССР) кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Норашен д.ј. ст.-ндан 3 *км* ҹ.-ш.-дә, Нахчыван—Илич шосе јолу кәнарында, Арпачајын сағ саһилиндә, дүзәнликдәдир. Әһ. 1077 (1977); тахылчылыг, түтүнчүлүк, тәрәвәзчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси вар.

ГА́РШИН Всеволод Михајлович (14.2.1855, Бахмут гәзасынын Пријатнаја Долина маликанәси, индики Донетск вил.—5.4.1888, Петербург) — рус јазычысы. 1877 илдә көнүллү олараг, Русија-Түркијә мүһарибәсиндә иштирак етмишдир. «Дөрд күн» (1877), «Горхаг» (1879), «Сырави әскәр Ивановун хатирәләриндән» (1883) һекајәләриндә мүһарибәни писләмишдир. «Һадисә» (1878), «Рәссамлар» (1879), «Attalea princeps» (1880), «Гырмызы күл» (1883), «Надежда Николајевна» (1885), «Сигнал» (1887) вә с. һекајәләриндә иҹтимаи зүлмә гаршы гәзәбли е'тираз, иртиҹа шәраитиндә шәхсијјәтин фаҹиәси, халгчылығын ифласы әкс олунмушдур. Г. ингилабчы И. О. Млодетскинин е'дамындан сарсылараг, руһи хәстәлијә тутулмуш вә интиһар етмишдир.

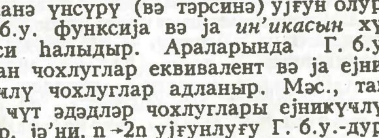
Әсәрләри: Сигнал, Б., 1963; Сочинения, М.—Л., 1963; Рассказы, М., 1977.

Әд.: Бялый Г. А., В. М. Гаршин, Л., 1969.

ГАРШЫДУРМА—бах *Планетләрин гаршыдурмалары*.

ГАРШЫЛЫГЛЫ БИРГИЈМӘТЛИ УЈҒУНЛУГ — ики чохлуғун үнсүрләри арасындакы ујғунлуг; биринҹи чохлуғун һәр үнсүрүнә икинҹи чохлуғун јеканә үнсүрү (вә тәрсинә) ујғун олур. Г. б.у. функсија вә ја *ин'икасын* хүсуси һалыдыр. Араларында Г. б.у. олан чохлуглар еквивалент вә ја ејнигүҹлү чохлуглар адланыр. Мәс., там вә ҹүт әдәдләр чохлуглары ејнигүҹлүдүр, јә'ни, $n \to 2n$ ујғунлуғу Г. б.у.-дур. Функсија вә онун тәрси биргијмәтлидирсә, һәмин функсијанын тә'јин областы вә гијмәтләр чохлуғу арасында Г. б.у. вар.

ГАРШЫЛЫГЛЫ БУҸАГЛАР — ики дүз хәттин кәсишмәсиндән алынан ортаг тәпәли буҹаглар ҹүтү. Г.б.-дан биринин тәрәфләри дикәринин тәрәфләринин узантысыдыр. <1, <2 вә <3, <4 гаршылыглы буҹаглардыр.

ҒАРШЫЛЫГЛЫ ӘВӘЗЕТМӘ — машын, агрегат, механизм, апарат вә дикәр техники конструксијаларда детал вә говшагларын, онлара олан бүтүн тәләбләр дәјишилмәз галмаг шәрти илә, әлавә е'мала еһтијачы олмадан, әвәз едилә билмә хассәси.

Г.ә. сајәсиндә ихтисаслашдырылмыш мүәссисәләрдә ејни машынлар үчүн детал вә говшаглар һазырламаг мүмкүн олдуғундан истеһсалы кениш сурәтдә кооперативләшдирмәк мүмкүндүр. Әкәр истеһсал сехләриндән јығма сехләринә кејфијјәтчә вә физики чәһәтдән там ујғун, механизмләрдә тутачағы иш јеринин форма вә өлчүсүнә мүвафиг, конструксија вә өлчүләринә көрә ејни чүр деталлар бурахылырса, бу, т а м Г.ә. һесаб олунур. Мәс., електрик лампасы, штепсел һачасы. Бир сыра һалларда јығма заманы бирләшмә деталларындан биринин әлавә олараг чүзи е'малы, јахуд деталларын габагчадан чешидләнмәси вә груплар үзрә гурашдырылмасы игтисади вә ја техники чәһәтдән әлверишли олур. Бу исә н а т а м а м Г.ә. адланыр. Г.ә.-нин тәтбиги нәтичәсиндә машынларын лајиһәләндирилмәси сүр'әтләнир, јығма-гурашдырма, һәмчинин механикләшдирмә вә автоматлашдырма хејли асанлашыр. Г.ә. үчүн әсас шәртләрдән бири бирләшмә деталлары өлчүләринин мүәјјән едилмиш мүсаидә дахилиндә олмасыдыр. Мүсаидә вә *отуртма* системләри исә тәдричән бејнәлхалг мигјасда стандартлашдырылыр.

Әд.: Якушев А. И., Основы взаимозаменяемости и технические измерения, 2 изд., М., 1968; Дунин-Барковский И. В., Взаимозаменяемссть, стандартизация и технические измерения, 2 изд., М., 1976.

ГАРШЫЛЫГЛЫ ӘЛАГӘ — диалектиканын ән үмуми категоријаларындан бири; објектив әләмин даими һәрәкәт вә дәјишилмәсиндә онун вәһдәтини, ону тәшкил едән предмет вә һадисәләр арасындакы сонсуз әлагәни ифадә едир. Г.ә. предмет вә һадисәләр арасындакы елә мүнасибәтләри ифадә едир ки, бу мүнасибәтләр дахилиндә тәрәфләрдән биринин дәјишилмәси илә дикәри дә дәјишилир, онлардан бириндә баш верән дәјишиклијә дикәриндәки дәјишиклик мүвафиг кәлир (мәс., һәрәкәт вә күтлә, организм вә мүһит, әмәк аләти вә әмәк чисми вә с.).

Ән үмуми шәкилдә идрак објектини үч јерә ајырмаг олар: шејләр, хассәләр вә әлагәләр (мүнасибәтләр әлагә истигамәти алмыш мүнасибәтдир). Шејләр кечичидир, онлар јараныр, инкишаф едир, нәһајәт, мәһв олур. Бу просесдә онлар дикәр шејләрлә сонсуз әлагәдә олур вә һәмин әлагәләрдә дә онларын хассәләри тәзаһүр едир. Арасы кәсилмәјән универсал Г.ә. ән үмуми һалда дүнјанын маддилијинә әсасланмагла онун вәһдәтинин зәмини олур, онда олан аһәнкдарлыг вә гајданын өзүлүнү тәшкил едир. В. И. Ленин һәр бир һадисәнин бүтүн тәрәфләринин гаршылыглы асылылығыны, гырылмаз әлагәсини, ваһид, ганунаујғун дүнја һәрәкәт просесини верән әлагәни диалектиканын мүһүм чәһәтләриндән адландырмышдыр. «һәр шеј vermittelt=васитәләнмишдир, вәһдәт һалында әлагәләнмишдир, кечидләрлә әлагәдардыр» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 38, сәһ. 97). В. И. Ленин «бүтүн (п р о с е с и н) дүнјанын ганунаујғун әлагәсиндән (јенә орада), дүнјанын бүтүн һадисәләринин һәртәрәфли Г.ә. вә гаршылыглы асылылығыны баша дүшмәкдән бәһс едир. Материјанын һәрәкәт формаларынын кәмијјәт вә кејфијјәтчә мәһведилмәзлији, тәбиәтдә бир јердә вә мүәјјән заманда баш верән бир просесин башга јердә вә башга заманда әвәзинин баш вермәси (мәсәлән, биринин өлүмү вә мәһви дикәринин јаранмасы вә јашамасы илә өдәнилир вә с.) ән үмуми, зәрури, објектив Г.ә. тәзаһүрләридир.

Г.ә. *гаршылыглы тә'сирин* әсасыдыр, бу ахырынчы исә әслиндә һәрәкәт демәкдир. Г.ә. вә гаршылыглы асылылыг дүнјанын ганунаујғун һәрәкәтинин әсасыны тәшкил едирсә, тәчрид олунма, ајры мөвчудлуг, әлагәсизлик аләмин нисби сүкунәтинин, мүхтәлифлијинин вә кечичи һалларынын кејфијјәт мүәјјәнлијинин әсасыдыр. Материалистләр Г.ә.-ни објектив реаллығын, идеалистләр исә субјектин, јахуд мүтләгләшдирилмиш идејанын фәалијјәт мәһсулу санырлар.

Диалектик материализм универсал Г.ә. илә јанашы конкрет әлагә формаларыны өјрәнир. Идрак просесиндә Г.ә.-нин даһа јүксәк вә үмуми формалары ашкар едилир. Онтоложи мә'нада Г.ә.-нин кенетик, сәбәбијјәт, детерминасија, функсионал, стохастик, гаршылыглы тә'сир вә с. формалары вар. Характеринә, инкишаф просесиндәки ролуна, маһијјәтә мүнасибәтинә көрә Г.ә.-нин ганунаујғун, зәрури, үмуми, мүһүм, дахили, тәкчә, тәсадүфи, харичи, гејри-мүһүм, ганунаујғун олмајан нөвләри мөвчуддур. Материалист диалектиканын релјатив (јахуд, чүт) категоријалары абстракт вә үмуми олан Г.ә. категоријасынын конкрет формалары вә нөвләриндән ибарәт әлагәләрин ифадәсидир.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; ч. 2—3, Б., 1956—60; јенә онун, Сијаси игтисадын тәнгидинә даир, Б., 1955; Енкелс Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966; јенә онун. Анти-Дүринг, Б., 1967; јенә онун. Л. Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, Б., 1953; Ленин В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968; јенә онун, Карл Маркс, Әсәрләри, ч. 21; јенә онун, Фәлсәфә дәфтәрләри, Әсәрләри, ч. 38.

ГАРШЫЛЫГЛЫ ИГТИСАДИ ЈАРДЫМ ШУРАСЫ (ГИЈШ)—сосиалист дөвләтләринин һөкумәтләрарасы игтисади тәшкилаты. Болгарыстан, Мачарыстан, Полша, Румынија, ССРИ вә Чехословакија нүмајәндәләринин игтисади мүшавирәсинин гәрары илә јарадылмышдыр (1949, јанвар). 1949 илин февралында Албанија (1961 илдән ГИЈШ-дә иштирак етмир), 1950 илдә АДР, 1962 илдә МХР, 1972 илдә Куба Республикасы ГИЈШ-ә дахил олмушдур. ГИЈШ ачыг тәшкилатдыр. Шуранын мәгсәд вә принсипләринә шәрик олан, онун Низамнамәсиндәки өһдәликләри гәбул етмәјә разылығыны билдирән һәр һансы өлкә тәшкилата дахил ола биләр. ГИЈШ илә Југославија арасында бағланмыш Сазишә (1964) әсасән ЈСФР, һабелә ГИЈШ органларынын дә'вәти илә ВСР, КХДР, Ангола Халг Республикасы вә ЛХДР онун ишиндә иштирак едир. ГИЈШ илә Финландија (1973), Ираг (1975), Мексика (1975) арасында әмәкдашлыг һаггында Сазиш бағланмышдыр. ГИЈШ үзвү олан өлкәләр инкишаф етмиш капиталист дөвләтләри илә гаршылыглы фајда вә һүгуг бәрабәрлији әсасында игтисади әмәкдашлығы кенишләндирмәјә тәшәббүс көстәрирләр. Шураја БМТ-дә мүшаһидәчи статус верилмишдир (1974).

ГИЈШ-ин әсас органлары: Сессија (али орган), Ичраедичи Комитә (баш ичраедичи орган), планлы фәалијјәт саһәсиндә әмәкдашлыг үзрә Комитә, елми-техники әмәкдашлыг үзрә Комитә, мадди-техники тәчһизат саһәсиндә әмәкдашлыг үзрә Комитә, х.т.-нын ајры-ајры саһәләриндә ГИЈШ үзвү олан өлкәләрин игтисади вә елми-техники әмәкдашлығы үзрә Даими Комиссијалар, ГИЈШ үзвү олан өлкәләрин сәлаһијјәтли органларынын рәһбәрләринин, нүмајәндәләринин Мүшавирәси, Катиблик (Шуранын игтисади вә ичраедичи-инзибати органы). Катиблик Москвададыр. ГИЈШ-ин тәркибиндә Стандартлашдырма Ин-ту вә Дүнја Сосиализм Системинин Бејнәлхалг Игтисади Проблемләр Ин-ту вар. ГИЈШ үзвү олан өлкәләр бир сыра бејнәлхалг игтисади вә малијјә тәшкилаты — Интерметал, *Бејнәлхалг Игтисади Әмәкдашлыг Банкы*, *Бејнәлхалг Инвестисија Банкы* вә с. јаратмыш, *«Дружба» нефт кәмәри* чәкмиш, *«Мир»* Бирләшмиш Енеркетика Системинин паралел ишини тәшкил етмишләр. ГИЈШ-ин мәгсәди Шураја үзв олан өлкәләрин сә'јләрини бирләшдирмәк вә әлагәләндирмәклә әмәкдашлығын даһа да дәринләшмәсинә вә тәкмилләшмәсинә, *сосиалист игтисади интеграсијасынын* инкишафына, х.т.-нын планаујғун инкишафына, игтисади вә техники тәрәггинин сүр'әтләнмәсинә, сәнајеси аз инкишаф етмиш өлкәләрин сәнајеләшдирилмәси сәвијјәсинин јүксәлмәсинә, әмәк мәһсулдарлығынын фасиләсиз артмасына, игтисади инкишаф сәвијјәләринин тәдричән јахынлашмасына вә бәрабәрләшмәсинә, ГИЈШ үзвү олан өлкәләрин халгларынын рифаһынын дурмадан артмасына көмәк етмәкдир. Игтисади вә елми-техники әмәкдашлыг сосиалист бејнәлмиләлчилији, көнүллүлүк, дөвләт суверенлијинә һөрмәт, мүстәгиллик вә милли мәнафе, бир-биринин дахили ишләринә гарышмамаг, там бәрабәрлик, гаршылыглы фајда вә јолдашлыг көмәји принсипләри әсасында һәјата кечирилир. Шура үзв өлкәләрин тәбии еһтијатларындан даһа сәмәрәли истифадә едилмәсиндә онларын һәртәрәфли әмәкдашлығыны вә мәһсулдар гүввәләрин инкишафынын сүр'әтләндирилмәсини тәшкил едир; х.т.-нын инкишафы планларынын әлагәләндирилмәси, истеһсалын ихтисаслашдырылмасы вә коопераcијалашдырылмасы јолу илә *бејнәлхалг сосиалист әмәк бөлкүсүнүн* тәкмилләшмәсинә көмәк едир; ГИЈШ она үзв олан өлкәләр үчүн мараг доғуран игтисади вә елми-техники проблемләрин өјрәнилмәси үзрә тәдбирләр көрүр вә бунларын мүвәффәгијјәтли һәллинә көмәк едир вә с. ГИЈШ органлары үзв өлкәләрин игтисади вә елми-техники мәсәләләр үзрә төвсијәләрини, тәшкилати вә үсул мәсәләләри үзрә гәрарларыны гәбул едир. Бүтүн төвсијәләр вә гәрарлар јалныз буна марағы олан үзв өлкәләрин разылығы илә гәбул едилир; һәр бир өлкә Шурада бахылан һәр һансы мәсәлә барәдә өз марағыны билдирә биләр. Үзв-

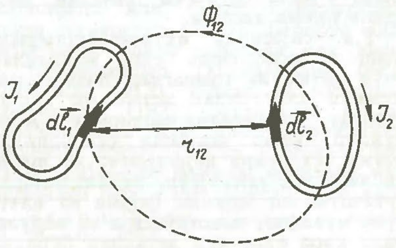
өлкәләрин гәбул етдикләри төвсијә вә гәрарлар буна марағы олмадығыны билдирмиш дикәр үзв өлкәләрә аид едилмир, лакин бу өлкәләрдән һәр бири сонрадан белә төвсијә вә гәрарлара гошула биләр. ГИЈШ-ин фәалијјәтинин форма вә методлары социализм вә коммунизм гуручулуғунун һәр мәрһәләсиндә коммунист вә фәһлә партијаларынын ирәли сүрдүкләри мәсәләләрә ујғун олараг даим тәкмилләшдирилир.

1971 илин ијунунда гәбул олунмуш *Комплекс програм* ГИЈШ үзвү олан өлкәләрин әмәкдашлығында јени дөвр ачмышдыр. Бу өлкәләр Комплекс програмы реаллашдырмагла јанашы, енеркетика вә хаммала олан тәләбатын тә'мин олунмасында бир сыра чохтәрәфли мүһүм сазиш имзаламышлар. ГИЈШ Сессијасынын 29-чу ичласында (1975) илк дәфә олараг чохтәрәфли интеграсија тәдбирләри планынын (1976—80 илләр үчүн) гәбул едилмәси дә социалист игтисади интеграсијасынын инкишафында јени мәрһәләдир. Сессијада, ејни заманда, 10—15 ил үчүн мадди истеһсалын ән мүһүм саһәләриндә әмәкдашлыға даир там бир сыра мәгсәдли програмларын ишләниб һазырланмасы һаггында гәрар гәбул едилмишдир. Сессијанын 30-чу ичласында (1976) ГИЈШ үзвү олан Авропа өлкәләринин (ЈСФР дә иштирак едир) Ваһид електроенеркетика системинин јарадылмасынын баш схеми бәјәнилмиш, нәгл. саһәсиндә әмәкдашлығы инкишаф етдирмәјә даир гәрар гәбул олунмушдур. 1971—76 илләрдә истеһсалын ихтисаслашдырылмасы вә кооперасијалашдырылмасы барәдә 90 чохтәрәфли сазиш имзаланмышдыр. Бунун 55-индән чоху машынгајырмаја аиддир вә 5000-дән чох адда мәһсулу әһатә едир. Сессијанын 31-чи ичласында (1977) 1981—85 илләр үчүн х.т. планларынын әлагәләндирилмәси програмларынын лајиһәси бәјәнилмишдир. Сессија 1981—90 илләрдә чохтәрәфли бејнәлхалг истеһсалын ихтисаслашдырылмасы вә кооперасијалашдырылмасы вә атом електрик стансијалары үчүн гаршылыглы аваданлыг көндәрилмәси һаггында сазиш бағламағы (1978) үзв өлкәләрә төвсијә етмишдир. ГИЈШ үзвү олан өлкәләр дүнјанын динамик сәнаје реҝиону олмагла инкишаф сүр'әтинә көрә һәр һансы башга дөвләтләр групуну керидә гојмушдур. 1976 илдә бүтүнлүкдә ГИЈШ үзвү олан өлкәләрин милли кәлири 1948 илдәкинә нисбәтән 9,5%, инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә 3,3%, сәнаје мәһсулу истеһсалы 1970 илдәкинә нисбәтән 156%, Авропа Игтисади Бирлији өлкәләриндә исә јалныз 117% артмышдыр. ГИЈШ үзвү олан өлкәләр дүнја әразисинин 18,5%-ини, әһалисинин 9,4%-ини тәшкил едир вә дүнја сәнаје мәһсулунун 1/3-индән чохуну истеһсал едир. Тәкчә 1976 илдә милли кәлир 5,5%, сәнаје мәһсулу һәчми 5,9%, гаршылыглы әмтәә дөвријјәси 11,2% чохалмышдыр. Бүтүн бунлар социализм гурулушунун игтисади бөһран вәзијјәтиндә олан капитализм дүнјасы гаршысындакы үстүнлүкләрини бир даһа көстәрир. ГИЈШ үзвү олан өлкәләрин наилијјәтләри бу өлкәләрин халгларынын сә'јинин, сых игтисади вә сијаси әмәкдашлығынын, гардашлыг көмәјинин, ГИЈШ үзвү олан өлкәләрин коммунист вә фәһлә партијаларынын бу өлкәләрин әмәкдашлығыны дәринләшдирмәк вә тәкмилләшдирмәк, социалист игтисади интеграсијасыны инкишаф етдирмәк һаггында даими гајғысынын нәтичәсидир. ГИЈШ-ин дә, һәртәрәфли игтисади вә елми-техники әмәкдашлыг тәшкилатчысы кими, бу наилијјәтдә бөјүк хидмәти вар (бах һәмчинин *Дүнја социализм системи*, *Бејнәлхалг истеһсалын ихтисаслашдырылмасы вә кооперасијалашдырылмасы*).

А з ә р б. С С Р ССРИ-нин ГИЈШ үзвү олан өлкәләрлә игтисади вә елми-техники әмәкдашлығында јахындан иштирак едир. Азәрб.ССР социалист өлкәләринә истәр ГИЈШ чәрчивәсиндә ССРИ-нин харичи тичарәт хәтти үзрә вә истәрсә дә ССРИ-нин техники көмәји илә тикилән објектләрә аваданлыг, машын, чиһаз вә материал көндәрир; бунларын номенклатурасы илдән илә артыр. Мәс., 1966 илдә бу өлкәләрә 180 адда мал көндәрилмишдисә, 1976 илдә бу 250-јә чатдырылмышдыр. Респ.-нын 70 мүәссисәсинин мәһсуллары, о чүмләдән нефт машынгајырма з-дларынын, електрик машынгајырма вә чиһазгајырма мүәссисәләринин мәһсуллары, һабелә алүминиум, подшипник, дәјирман-елеватор објектләринин комплектләшдирилмәси үчүн аваданлыг, памбыг лифләр вә с. көндәрилир. Нефтајырма з-дларынын мәһсуллары да көндәрилән мәһсуллар арасында мүһүм јер тутур. 1966—76 илләрдә көндәрилән мәһсулларын пулла дәјәри 2 дәфәдән чох артмышдыр. ГИЈШ үзвү олан социалист өлкәләри дә өз нөвбәсиндә респ.-мыза јени сәнаје објектләринин комплектләшдирилмәси, мөвчуд мүәссисәләрин јенидән гурулмасы, һабелә мәишәт хидмәти, мәдәнијјәт, тибб вә с. објектләр үчүн бир сыра техноложи аваданлыг нөвләри көндәрирләр. Респ.-мызын елми, лајиһә-конструктор тәшкилатлары вә истеһсалат мүәссисәләри мүһүм х.т. проблемләринин һәллинә даир ишләрдә дә иштирак едирләр. Азәрб.ССР-ин ГИЈШ үзвү олан социалист өлкәләри илә игтисади вә елми-техники әлагәләринин даһа да инкишаф етдирилмәсиндә Азәрб.ССР-ин бу өлкәләрдә ачылан сәрки вә јармаркаларда иштирак етмәси вә Бакыда бу өлкәләрин фирмаларынын ихтисаслашдырылмыш сәркиләри мүәјјән рол ојнајыр. Бакыда ГИЈШ-ин Даими Комиссијаларынын ичласлары кечирилир. Азәрб. ССР-ин ГИЈШ үзвү олан өлкәләр үчүн елми вә истеһсалат кадрлары һазырланмасында да мүәјјән иштиракы вардыр. Бу саһәдә М. Әзизбәјов ад. *Азәрбајчан Нефт вә Кимја Институту* мүһүм рол ојнајыр.

Әд.: Устав Совета Экономической Взаимопомощи, в сб.: Основные документы СЭВ, М., 1970; Комплексная программа дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической взаимопомощи, М., 1974; Комплексные программы развития в странах СЭВ, М., 1977.

ГАРШЫЛЫГЛЫ ИНДУ́КСИЈА — магнит рабитәсиндә олан контурларын бириндә чәрәјан шиддәтинин дәјишмәси нәтичәсиндә дикәриндә *електрик һәрәкәт гүввәсинин* (е.һ.г.) јаранмасы һадисәси. 1 вә 2 контурларындан I_1 вә I_2 чәрәјаны ахарса, I_1 чәрәјанынын 2 контурунда јаратдығы магнит сели $\Phi_{12}=L_{12}I_1$ олур. Бурада L_{12} кәмијјәти 1 вә 2 контурларынын Г.и. әмсалыдыр. Бу әмсал әдәди гијмәтчә 1 контурундакы ваһид чәрәјанын ($I_1=1$) 2 контурунда јаратдығы магнит селинә бәрабәрдир. Хәтти нагилләр үчүн Г.и. әмсалы $L_{12}=\mu\oint_{l_1}\oint_{l_2}dl_1dl_2/r_{12}=L_{21}$ дүстуру илә тә'јин едилир. μ-нагилләрин јерләшдији мүһитин магнит нүфузлуғу, l_1 вә l_2 контурларын узунлуғу, r_{12} исә dl_1 вә dl_2 нагил елементләри арасындакы мәсафәдир.

Г.и. әмсалы контурларын һәндәси өлчүләриндән, формасындан, гаршылыглы вәзијјәтләриндән вә мүһитин магнит хассәләриндән асылыдыр. Електромагнит индуксијасы ганунуна әсасән 1 вә 2 контурларында јаранан е.һ.г. $E_1=-L_{12}dI_2/dt$; $E_2=-L_{21}dI_1/dt$ олур. Г.и. һадисәси техникада (мәс., кенераторларда, трансформаторларда) кениш тәтбиг едилир.

ГАРШЫЛЫГЛЫ КРЕДИТ — бах *Кредит*.

ГАРШЫЛЫГЛЫ САДӘ ӘДӘДЛӘР — ±1-дән башга ортаг бөләни олмајан бир нечә там әдәд. Бу әдәдләрин һәр бири дикәр әдәдләрин һәр бири илә гаршылыглы садәдирсә, бунлар чүт-чүт Г.с.ә. адланыр. Бу, әдәдләрин сајы 2 олдугда доғрудур. Мәс., 6, 8, 9 әдәдләри Г.с.ә.-дир, лакин чүт-чүт Г.с.ә. дејил. Чүт-чүт Г.с.ә.-ин ән кичик ортаг бөлүнәни онларын һасилинә бәрабәрдир. Мәс., 2, 3, 5 әдәдләринин ән кичик ортаг бөлүнәни 30-дур.

ГАРШЫЛЫГЛЫ ТӘ'ЛИМ — бах *Белл-Ланкастер системи*.

ГАРШЫЛЫГЛЫ ТӘ'СИР — мүхтәлиф објектләрин бир-биринә тә'сири просеси, һәрәкәтин, инкишафын ән үмуми, универсал формасы. Г.т. ики вә ја даһа чох систем арасында мүәјјән заман әрзиндә баш верир. Конкрет һалда системдахили (системи тәшкил едән елементләр), јахуд алтсистемләр арасындакы вә системләрарасы Г.т.-дән бәһс етмәк олар. Г.т. заманы тәрәфләрин һәр икиси аз вә ја чох дәрәчәдә дәјишикликјә мә'руз галыр, «...онлар бир-биринә тә'сир көстәрир вә онларын бир-биринә бу гаршылыглы тә'сири мәһз һәрәкәтдир» (Енкелс). Г.т. детерминасија, кенетик вә функсионал әлагә формаларындан фәргләнир, *сәбәбијјәт* әлагәсинә јахынлашыр. Г.т. бир-бириндән сонра кәлән, јә'ни заман ардычыллығы илә сәчијјәләнән (сәбәбијјәт) ики һадисә арасында дејил, ејни заманда вә бир-биринә нәзәрән тә'сир көстәрән ики һадисә арасындакы хүсуси әлагә формасыдыр.

Универсал тәбиәт әлагәси сәбәбијјәт, детерминизм, стохастиклик, кенезис, функсионал әлагәләрлә јанашы Г.т. һалында да мөвчуддур. Г.т. әсасән мүәјјән сәбәб-нәтичә әлагәси илә мүшајиәт едилир. Г.т.-ин конкрет һаллары мүвәггәти вә кечичидир, бу просесдә бир Г.т. һалы башга Г.т. һалы илә әвәз олунур. Лакин бу, һәлә Г.т.-ин ән үмумијјәтини инкар етмир.

Ф. Енкелс вә В. И. Ленин дәфәләрлә «универсал гаршылыглы әлагәдән» данышмышлар. Бүтүн мадди системләр башгалары илә Г.т.-дәдирләр. Бу мә'нада Г.т. мадди дүнјанын универсал сәчијјәсидир, чүнки Г.т. һалында олмајан бир систем, предмет вә һадисә мөвчуд дејилдир. Лакин конкрет олараг һансы Г.т.-ин олмасы системин заман, мәкан вә шәраит көстәричиләри илә мүәјјән олунур. Г.т. просесиндә сәбәб һәм дә өз нәтичәсинин нәтичәси, нәтичә исә өз сәбәбинин сәбәби кими чыхыш едир. Г.т. өзү-өзүнүн сәбәбидир. Бу мә'нада *диалектик материализм* өзһәрәкәтдән, өзинкишафдан, өзидракдан вә с. бәһс едир. Мүәјјән һадисәнин Г.т. әсасында јенидән јаранмасы елә онун өзинкишафыдыр.

Материјанын һәрәкәт формаларынын мүрәккәблик дәрәчәси Г.т.-ин мүрәккәблијини мүәјјән едир. Ән садә Г.т. тә'сир вә экс-тә'сир, јахуд чазбетмә вә итәләмәнин Г.т.-идир. Ән мүрәккәб Г.т. исә ичтимаи һәрәкәт формасына аид олан Г.т.-дир. Садә механики Г.т.-ин мүтләгләшдирилмәси сон нәтичәдә «илк тәканын» гәбул едилмәси илә нәтичәләнир. Она көрә дә Г.т.-ә конкрет јанашылмалы вә о зиддијјәтләр бахымындан тәһлил едилмәлидир.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; ч. 2—3, Б., 1956—60; Енкелс Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966; јенә онун, Анти-Дүринг, Б., 1967; јенә онун, Л. Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, Б., 1953; Ленин В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968; јенә онун, Фәлсәфә дәфтәрләри, Әсәрләри, ч. 38.

ГАРШЫЛЫГЛЫ ТӘ'СИР (физика да)—чисимләрин вә ја зәррәчикләрин бир-биринә етдији тә'сир. Бу тә'сир заманы онларын һалы дәјишир. Тәбиәтдәки һадисәләр (механики, кимјәви, електрик, магнит, истилик вә нүвә һадисәләри) вә мадданин истәнилән һалы (бәрк, маје, газ вә плазма) ики үч зәррәчијин Г.т.-инә кәтирилир. Атом дахилиндәки һадисәләр електромагнит Г.т., нүвә дахилиндәки һадисәләр күчлү Г.т., Каинатдакы һадисәләр исә гравитасија Г.т.-ин һесабынадыр. Зәиф Г.т. дајаныглы олмајан зәррәчикләрин парчаланмасына сәбәб олан тә'сирдир. Һәр бир Г.т.-ин интенсивлији мүәјјән рабитә сабити илә характеризә олунур. Бу сабитин гијмәти гравитасија Г.т. үчүн $f \sim 10^{-52}$, електромагнит Г.т. үчүн $\alpha \sim 10^{-2}$, зәиф Г.т. үчүн $G \sim 10^{-13}$, күчлү Г.т. үчүн $g \sim 10$ тәртибиндәдир. Гравитасија вә електромагнит Г.т.-и узаға тә'сир, зәиф вә күчлү Г.т. исә јахына тә'сир характери дашыјыр. Сон заманлар бу вә ја башга һадисәни изаһ етмәк үчүн нисбәтән күчлү вә ифрат зәиф Г.т.-ин мөвчудлуғу фәрз олунур. Мүасир тәсәввүрләрә көрә Г.т.-ләр саһә квантлары адланан һиссәчикләр (електромагнит Г.т. фотонлар, күчлү Г.т. пионлар, зәиф Г.т. мезонлар вә гравитасија Г.т. гравитонлар) васитәсилә бир зәррәчикдән башгасына өтүрүлүр. Лептон вә фотонлардан башга бүтүн зәррәчикләр күчлү Г.т.-ә мә'руз галыр. Бу Г.т. һесабына нүвәдә нуклонлар арасында әлагә јараныр, нуклон-антинуклон аннигилјасијасы баш верир, чохлу сајда гәрибә зәррәчикләр јараныр. Електромагнит Г.т. кимјәви вә биоложи реаксијаларын баш вермәсинә сәбәб олур, маддәнин гурулушуну мүәјјән едир. Нүвәләрин β-радиоактивлији вә зәррәчикләрин парчаланмасы исә зәиф Г.т.-ин һесабынадыр.

Әд.: Челлен Г., Физика элементарных частиц, М., 1966; Щёлкин К. И., Физика микромира, М., 1968; Мякишев Г. Я., Элементарные частицы, М., 1973.

ГАРШЫЛЫГЛЫ ҺЕСАБЛАШМА—бах *Клиринг*.

ГАСАПЕТ — Азәрб.ССР Мардакерт р-нунун (ДГМВ) Неркин Оратағ советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 10 *км* ч.-г.-дә, Гарабағ силсиләсинин јамачындадыр. Әһ. 697 (1977); экинчилик, үзүмчүлүк, бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси; ме'марлыг абидәләриндән Һатәм Мәлик галасы (?), археоложи абидәләрдән орта әсрләрә аид 3 гәбиристан вар.

ГАСИМ (قاسم) Әбдүл Кәрим (1914, Бағдад—9.2.1963, Бағдад) — Ираг дөвләт хадими. Хырда буржуа аиләсиндән олуб һәрби тәһсил алмышдыр. 1955 илдән бригада кенералы. 1958 ил Ираг ингилабынын башланғычы олан һәрби чеврилишә башчылыг етмишдир. 1958—63 илләрдә Г. баш назир, мүдафиә назири вә баш командан олмушдур. Г. һөкумәти фәалијјәтинин илк дөврүндә бир сыра мүтәрәгги тәдбирләр һәјата кечирди. Лакин 1959 илин ахырларындан Г. демократик гүввәләрә гаршы мүбаризәјә башламыш, 1963 ил дөвләт чеврилиши заманы күлләләнмишдир.

ГАСИМ ӘМИН (قاسم امين; 1865, Гаһирә—1908, Гаһирә)—әрәб јазычысы, публисист (Мисир). Миллијјәтчә күрддүр. Әрәб әдәбијјатында илк дәфә олараг, гадынларын һүгуг бәрабәрлији идејасыны ирәли сүрмүшдүр [«Гадын азадлығы» (1899), «Јени гадын» (1901), «Гасим бәј Әминин сөзләри» (1908 илдә нәшр олунмушдур) китаблары]. Г.Ә.-ин көрүшләри әрәб өлкәләриндә гадын һәрәкатынын инкишафына тә'сир көстәрмишдир.

Әсәри: Новая женщина [предисл. И. Ю. Крачковского], СПБ, 1912.

Әд.: Борисов В. М., Современная египетская проза, М., 1961; Фахури Ханна, История арабской литературы, т. 2, М., 1961.

ГАСИР (Мирзә Исмајыл Сәлим оғлу Ахундовун тәхәллүсү; 1805, Ширван, Ләки к.—10.5.1900, Ләнкәран)—Азәрб. шаири. «Фөвч үл-фүсәһа» («Көзәл данышанлар», Ләнкәран) әдәби мәчлисинин башчысы. Ләнкәранда илк үсули-чәдид мәктәби ачмыш, «Гануни-Мирзә Исмајыл Гасир» (1894) әлифба дәрслијини јазмышдыр. Г., әсасән, лирик гәзәлләр мүәллифидир. Сатирик ше'рләри дә вар.

Әсәри: Ше'рләр, «Ел шаирләри» китабында, һ. 1., Б., 1935.

Әд.: Мәммәдов Ә., Мирзә Исмајыл Гасир вә онун әлјазмалары, «Әлјазмалар хәзинәсиндә» (Азәрб.ССР ЕА Респ. Әлјазмалар Фондунун Әсәрләри), ч. 4, 1976.

ГАСЫМ БӘЈ ЗАКИР—бах *Закир Гасым бәј*.

ГАСЫМ ӘЛИ (?—?)—15 әсрин сону—16 әсрин әввәлләриндә јашамыш әфган миниатүр рәссамы. *Һерат миниатүр мәктәбинин* көркәмлә нүмајәндәләриндәндир. Әввәлләр Һератда вә Сејстанда, 1523 илдән исә Тәбриздә ишләмишдир. К. *Беһзадын* шакирди вә давамчысы олмушдур. Г.Ә. тәгр. 1526 илдә Мәһәммәд ибн Әбу Зејд әл-Вәраминин «Мүгәддәс имамларын тарихи» әсәринә 30 миниатүр (М. Ј. Салтыков-Шедрин ад. китабхана, Ленинград), Низами, Нәваи, Әмир Хосров Дәһләви вә б.-нын әсәрләринә иллүстрасијалар чәкмишдир.

Әд.: Персидские миниатюры XIV—XVII вв. [Альбом]. Вступит. ст. О. Ф. Акимушкина и А. А. Иванова, М., 1968, с. 15—17, 20—22.

ГАСЫМ ӘНВАР, Шаһ Гасым Әнвар (1356, Сараб, Иран Азәрб.-ы—1434, Чам)—Азәрб. шаири, мүтәфәккир. Фарс вә Азәрб. дилләриндә јазмышдыр. Әрдәбилдә тәһсил алмыш, дөврүнүн көркәмли алими вә тәригәт башчысы Сәдрәддин Әрдәбилинин шакирди олмушдур. Бә'зи Шәрг өлкәләрини кәзмишдир. Тејмуриләрдән Шаһрух Мирзәнин заманында Һерата кетмиш, сарајда јашамышдыр. Мүридләринин јардымы илә сијаси гәсд һазырламыш, лакин һәјата кечирә билмәмишдир. Бундан горхуја дүшән Шаһрух Мирзә ону 1426 илдә Сәмәргәндә сүркүн етмишдир. Јарадычылығына И. Нәсими вә Ч. Руминин гүввәтли тә'сири олмушдур. Диваны, «Әнис үл-арифејн» («Арифләрин досту») вә «Мәгамәт үл-арифејн» («Арифләрин мәгамы») адлы мәснәвиләри вар. Лирик ше'рләриндә үлви мәһәббәт тәрәннүм олунур. Кичик нәсиһәтамиз һекајәләрдән ибарәт «Әнис үл-арифејн»дә шөһрәтпәрәстлик, худпәсәндлик, ријакарлыг вә с. тәнгид едилир.

Г.Ә.-ын дүнјакөрүшү суфилијин, һуруфилијин вә Шәрг перипатетизминин тә'сири алтында формалашмышдыр. Гәзәлләриндә, рисаләләриндә («Арифләрин досту», «Суфилик истилаһларында јүз мәгам», «Билик һаггында трактат») пантеизми тәблиғ етмишдир. Г.Ә.-а көрә, инсанла каинат аллаһ мәфһуму алтында вәһдәт тәшкил едирләр. Аллаһ Г.Ә.-ын шәрһиндә инсани нәгсанлара маликдир. Г.Ә. инсаны «бөјүк аләм»ин тәчәссүмү олан «кичик аләм» һесаб едирди. Г.Ә.-ын гносеолокијасы пантеист характер дашыјыр. Г.Ә. чан вә мәһәббәти зәкаја гаршы гојур. Онун фикринчә, инсан чан вә мәһәббәт васитәсилә өз аләминә гапылыр вә өзүнү тәкмилләшдирир вә бу јолла да өзүнү, өзүндә исә аллаһы дәрк едир. Г.Ә.-ын пантеизми диалектиканын үнсүрләри илә узлашыр. Г.Ә.-а көрә, һадисәләр гаршылыглы әлагәдә вә асылылыгда олан экс башланғычларын вәһдәтидир. Г.Ә.-ын тә'лими маһијјәтчә монотеист динләрә, илк нөвбәдә ислам дининә вә онун хадимләринә гаршы чеврилмишдир.

Г.Ә. етик көрүшләриндә суфилик пәрдәси алтында һуманист әхлаг принсипләрини тәблиғ етмишдир. Г.Ә.-ын фәлсәфәси, хүсусилә пантеизми Јахын вә Орта Шәрг идеолокијасына мүтәрәгги тә'сир көстәрмишдир. Ә. Нәваи Г.Ә.-ын јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмишдир.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1960; Кулизаде З. А., Мировоззрение Касими Анвара, Б., 1976.

ГАСЫМ ИСМАЈЫЛОВ — Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбариз. Бах *Исмајылов Гасым*.

ГАСЫМ ИСМАЈЫЛОВ—Азәрб.ССР Шамхор р-нунда кәнд. Г.И. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 24 *км* ш.-дә, Бакы—Тбилиси д.ј.-ндан 3 *км* аралы, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 1282 (1977): памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта, сәккизиллик вә ибтидаи мәктәб, 2 клуб, 2 китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар. Ингилабчы Гасым Исмајыловун шәрәфинә адландырылмышдыр.

ГАСЫМ ИСМАЈЫЛОВ [1938 иләдәк К о р а н б о ј (К ө р а н б о ј)]—Азәрб. ССР-дә шәһәр (1958—66 илләрдә шәһәр типли гәс.). Гасым Исмајылов р-нунун мәркәзи. Коран д.ј. ст.-ндан (Бакы—Тбилиси д.ј.) 7 *км*, Бакыдан 327 *км* аралыдыр. Коран чајынын саһилиндә, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Инкубатор-гушчулуг ф-ки, 5 үмумтәһсил мәктәби, мусиги мәктәби,

Гасым Исмајылов. Рајон партија комитәсинин бинасы.

2 күтләви китабхана, мәдәнијјәт еви, кинотеатр, р-н хәстәханасы вә с. вар. *Гатыр Мәммәд* Г.И.-да доғулмушдур. Ингилабчы Гасым Исмајыловун шәрәфинә адландырылмышдыр.

ГАСЫМ ИСМАЈЫЛОВ РАЈОНУ—Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. 1963—65 илләрдә ләғв едилмиш Јевлах р-ну әразисинин бир һиссәси Г.И. р.-нунун тәркибиндә олмушдур. Саһ. 1231 *км*². Әһ. 59,6 мин (1977, 1 јанвар). Р-нда 1 шәһәр, 2 шәһәр типли гәс., 64 кәнд вә гәс. вар (1977, 1 јанвар). Мәркәзи Гасым Исмајылов ш.-дир.

Тәбиәт. Сәтһи, әсасән, дүзәнликдир (Кәнчә-Газах дүзәнлијинин ч.-ш. кәнары). Р-нун ч. вә ч.-г. һиссәси Кичик Гафгазын шм.-ш. әтәкләринә (һүнд. 1000 *м*-дәк) дахилдир. Әразинин шм. кәнарыны Минкәчевир су анбарынын ч. саһили бојунча узанан Боздағ (Кәнчә Боздағы) тирәсинин мәркәзи һиссәси (һүнд. тәгр. 400—500 *м*) тутур. Сәтһи ајры-ајры јерләрдә гобу вә дәрәләрлә кәсилмишдир. Дағлыг саһәдә Палеокен вә Неокен, дүзәнликдә исә Антропокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. Фајдалы газынтылары: нефт (*Ачыдәрә нефт јатағы*, *Газанбулаг нефт јатағы*), әһәнкдашы вә кил. Бурада дүнјада јеканә мүаличә нефти јатағы (Нафталан) вар. Иглими дүзәнликдә мүлајим исти вә гуру субтропик, ч. вә ч.-г. һиссәдә нисбәтән мүлајимдир. Орта темп-р јанварда 1,5-дән—1°С-јә, ијулда 26,5-дән 22°С-јә гәдәрдир. Иллик јағынты 300—600 *мм*. Чајлары (Күрәк, Коран, Корчај вә с.) Күр һөвзәсинә аиддир; сувармада кениш истифадә олунур. Дүзәнликдә шабалыды вә түнд-шабалыды, ч. һиссәдә дағ түнд-шабалыды, дағ боз-гәһвәји вә с. торпаглар вар. Әсас битки өртүјү јовшанлы вә јовшанлы-шоранотлу јарымсәһра биткиләриндән ибарәтдир. Мешәликләр (үмуми саһ. 1996 *ha*, 1977) вар. Һејванлары: чанавар, түлкү, боз довшан, чөлсичаны вә с. Гушлардан турач, бәзкәк, довдаг вә с. вар. Надир һејванлары (чејран, кәклик вә с.) горумаг вә онларын сајыны артырмаг үчүн р-нда Корчај јасаглығы тәшкил едилмишдир (1961).

Әһали. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 48,4 нәфәрдир. Әһалинин 82,5%-и кәндләрдә јашајыр. Ири јашајыш мәнтәгәләри Гасым Исмајылов ш., шәһәр типли Дәлимәммәдли вә Газанбулаг гәс.-ләри, Гызылһачылы, Хангәрвәнд, Сәфикүрд вә Борсунлу кәндләридир.

Тәсәррүфат. Әсасән, памбыгчылыг р-нудур. Игтисадијјатында һејвандарлыг вә тахылчылыг да мүһүм јер тутур. Р-нда 21 к-з, 4 с-з вар (1977). К.т.-на јарарлы торпаглар 75 мин *ha*-дыр (1977). Бунун 32,2 мин *ha*-ы шум јери, 1,1 мин *ha*-ы чохиллик биткиләр, 0,1 мин *ha*-ы динчә гојулмуш торпаглар, 1,7 мин *ha*-ы бичәнәкләр, 40 мин *ha*-ы отлаглардыр. 26,9 мин *ha* әкин саһәсинин 42,2%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр (әсасән, буғда), 26,5%-индә техники биткиләр (памбыг), 0,6%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф, 30,7%-индә исә јем биткиләри әкилир (1977). 1977 илдә дөвләтә 22,1 мин *т* памбыг сатылмышдыр. Үзүм јетишдирилир. К-з вә с-зларда 1,3 мин *ha* үзүмлүк вар. Суварылан торпаглар 35,7 мин *ha*-дыр. Р-нда су анбарлары (Сәфикүрд, Һазырәһмәдли, Шыхлар вә с.) јарадылмышдыр. Һејвандарлыг (о чүмләдән гушчулуг) инкишаф етдирилир. Инкубатор-гушчулуг ф-ки тикилмишдир. К-з вә с-зларда 18 мин гарамал (о чүмләдән 3,6 мин инәк вә чамыш), 48 мин давар вар (1977).

Р-нда памбыгтәмизләмә з-ду (Дәлимәммәдли), театр аваданлығы з-ду (Газанбулаг), респ. к.т. техникасы бирлијинин шө'бәси вар. Нафталан нефти әсасында курорт тәсәррүфаты (Нафталан) јарадылмышдыр.

Нәгл., әсасән, д.ј. вә шосе јоллары иләдир. Бакы—Тбилиси д.ј. вә Бакы—Газах шосе јолу, Гарадағ—Ағстафа газ кәмәри Г.И.р. әразисиндән кечир. Аеропорт вар (Нафталан).

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Р-нда 9 мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәси вар (270 ушаг). 56 үмумтәһсил мәктәбиндә 17 350, техники пешә мәктәбиндә 600, орта ихтисас тәһсили мәктәбиндә 127 шакирд охујур (1976/77). Өлкәшүнаслыг музеји, 75 китабхана, мәдәнијјәт еви, 35 клуб, 23 киногурғу фәалијјәт көстәрир (1977).

Ме'марлыг абидәләриндән Рәһимли к.-ндә түрбәләр комплекси (18—19 әсрләр), Күрәкчај к.-ндә гала (?) мүһафизә олунмушдур.

АКП Гасым Исмајылов Рајон Комитәсинин вә Рајон ХДС Ичраијјә Комитәсинин органы «Мүбариз» гәзети мүхтәлиф адларла («Колхоз кәнди», «Гәләбә» вә с.) 1932 илдән нәшр олунур. 1965 илдән индики ады илә һәфтәдә үч дәфә чыхыр. Јерли радио верилишләри редаксијасы 1955 илдә тәшкил едилмишдир. Г.И. р.-нунда телевизија верилишләринә бахырлар.

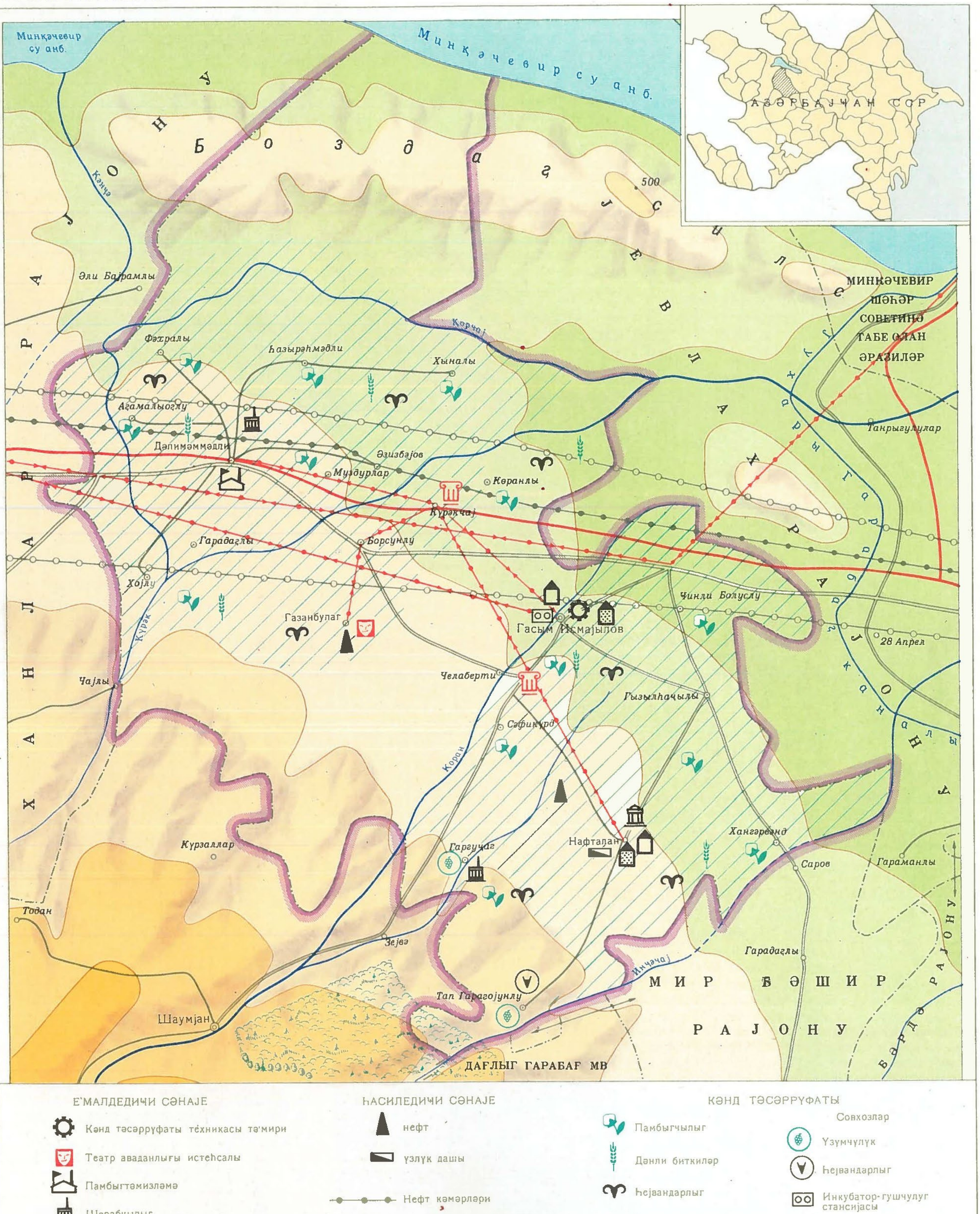
1977 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Г.И.р.-нунда 375 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 58,5 чарпајы) 7 хәстәхана мүәссисәси, 26 фелдшер-мама мәнтәгәси, санитар-епидемиоложи ст., 50 һәким, 256 орта тибб ишчиси вар.

ГАСЫМ ХАНЛЫҒЫ—Москва кнјазларына хидмәтә кечән татар ханлары үчүн јарадылмыш удел кнјазлығы. Ока чајы бојунда мишарлар, мордвалар вә татарлар јашајан әразини (индики Рјазан вил.-нин шм.-ш.-и) әһатә едирди. Бу әразини *Васили II Ва-*

Гасым Исмајылов рајону. 1. Гасым Исмајылов шәһәри. Меһманхана бинасы. 2. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә. 3. Памбыг гәбулу мәнтәгәси. 4. Гарғыдалы силосу јығымы.

ГАСЫМ ИСМАЈЫЛОВ РАЈОНУ

1978 илин ијулунда БЖКИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

силјевич Казан шаһзадәси Гасым хана удел вермишди (тәгр. 1450—56). Пајтахты Касимов ш. иди. Сијаси мүстәгиллији олмајан Г.х.-нда ханлар рус тәбәәлијинә кечмиш татар ә'јанларындан, Москва һөкумәтинин гәрары илә тә'јин едилирди. Онлардан бә'зиләринин (Шых Әли, *Симеон Бекбулатович* вә б.) Рус дөвләтинин сијаси һәјатында (хүсусән Казан ханлығы илә мүбаризә дөврүндә) мүһүм ролу олмушдур. Казан ханлығы Русијаја бирләшдирилдикдән (1552) сонра Г.х.-нын әһәмијјәти азалмышды. О вахтдан Г.х.-ны әслиндә рус воjеводалары идарә едирди. 1681 илдә Г.х. тамамилә ләғв олунду.

ГАСЫМБӘЈЛИ — Азәрб.ССР Сабирабад р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 20 *км* г.-дә, Күр чајынын сағ саһилиндә, Мил дүзүндәдир. Әһ. 707 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ГАСЫМБӘЈОВ Һәмид Һәбиб оғлу (д.3.5. 1923, Азәрб.ССР-ин Нахчыван ш.)—совет һәрби хадими, витсе-адмирал (1976). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. 1942 илдә Совет Ордусу сыраларына чағырылмыш д ы р. Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә Гара дәниз вә Хәзәр дәнизи һәрби донанмалары тәркибиндә алман фашистләринә, Сакит океан һәрби Донанмасы тәркибиндә исә јапон милитаристләринә гаршы дөјүшләрдә иштирак етмишдир. Хәзәр Али Һәрби Дәнизчилик Мәктәбини (1945, Бакы) вә Һәрби Дәнизчилик Академијасыны (1957, Ленинград) битирмишдир. 1945—76 илләрдә Сакит океан, Шимал вә Балтик һәрби дәниз донанмаларында кәми командири, гәраргаһ рәиси, кәмиләр бригадасынын командири, һәрби-дәниз базасынын гәраргаһ рәиси вә командири вәзифәләриндә чалышмышдыр. 1977 илдән Гырмызыбајраглы Хәзәр Донанмасынын командасыдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, 2 Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла, һәмчинин ПХР-ин һәрби ордени илә тәлтиф олунмушдур.

ГАСЫМЗАДӘ Бөјүкаға Мәммәд оғлу (18.3.1916, Бакы—29.8.1957, Бакы)—Азәрб. совет шаири. 1942 илдән Сов. ИКП үзвү. «Мурад» поемасы 1937 илдә китабча шәклиндә нәшр едилмишдир. «Ширин сөзләр» (1938), «Анарсан мәни» (1945), «Баһар шәфәгләри» (1959) вә с. китабларында топланмыш ше'р вә поемаларда совет адамларынын әмәк вә дөјүш рәшадәти, вәтәнпәрвәрлик дујғулары тәрәннүм олунур. А. С. Пушкин, Н. А. Некрасов, Т. Г. Шевченко, Муса Чәлил, Ј. Купала, С. Маршак вә б.-ндан тәрҹүмәләри вар.

Әсәрләри: Әсәрләри, Б., 1961; Сечилмиш әсәрләр, Б., 1976.

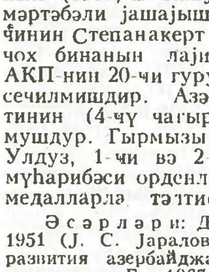
ГАСЫМЗАДӘ Гасым Хансувар оғлу (д. 23.6.1923, индики Губадлы р-нунун Хочамусахлы к.)—Азәрб. совет шаири, әдәбијјатшүнас. 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. «Бизим кәнд» адлы илк китабы 1951 илдә нәшр олунмушдур. «Үрәк дөјүнтүләри» (1959), «Бәнөвшә јарпағы» (1964), «Исмәт» (1966), «Инсан мин ил јашарды» (1973), «Кечмә намәрд көрпүсүндән...» (1975) вә с. китабларындакы ше'р вә поемаларда совет адамларынын әмәји, мә'нәви аләми, Азәрб. тәбиәтинин көзәллики тәрәннүм едилир. Ше'рләри ССРИ халглары дилләринә вә бә'зи харичи дилләрә тәрҹүмә олунмушдур. М. Турсунзадә, М. Миршәкәр, И. Нонешвили вә б.-нын әсәрләрини тәрҹүмә етмишдир. «Азәрбајчан әдәбијјатында халглар достлуғу» (1956) монографијасы, «Ашыг көрдүјүнү чағырар» (1969) мәгаләләр мәчмуәси вар. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетинин редактору олмушдур (1957—63). Филолокија елмләри намизәди (1956), Азәрб.ССР ЕА Низами ад. Әдәбијјат Ин-тунун совет әдәбијјаты шө'бәсинин мүдиридир (1973 илдән).

ГАСЫМЗАДӘ Әнвәр Әли оғлу (12.2. 1912, Салјан—12.3.1969, Бакы)—Азәрб. совет ме'мары. Азәрб.ССР әмәкдар иншаатчысы (1960). Ме'марлыг доктору (1966). Проф. (1967). Азәрб.ССР ЕА м. үзвү (1967). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысы. Азәрб. ССР тикинти назиринин биринчи мүавини (1953 — 54), Азәрб.ССР тикинти назири (1954—55), Азәрб.ССР Дөвләт Тикинти Ишләри Комитәсинин сәдри (1955—57), Азәрб.ССР Дөвләт План Комитәси сәдринин мүавини (1957—59), Азәрб. Ме'марлар Иттифагынын сәдр мүавини (1961—62), Азәрб. Политехник Ин-тунун ректору (1962—69) ишләмишдир. Бакыда метрополитенин «Улдуз» стансијасынын (1967, Е. Кануковла биркә), чохмәртәбәли јашајыш биналарынын, һәмчинин Степанакерт вә Дашкәсәндә бир чох бинанын лајиһәсини вермишдир. АКП-нин 20-чи гурултајында МК үзвү сечилмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (4-чү чағырыш) депутаты олмушдур. Гырмызы Бајраг, Гырмызы Улдуз, 1-чи вә 2-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси орденләри илә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Дадашев, Усейнов, М., 1951 (Ј. С. Јараловла биркә); Проблемы развития азербайджанской советской архитектуры, Б., 1967.

ГАСЫМЗАДӘ Мәммәдчавад Сүлејман оғлу (д.6.10.1911, Бакы)—совет нефтчи алими, техника е.д. (1969), проф. (1970), Ленин мүкафаты лауреаты (1961), Азәрб. ССР әмәкдар мүһәндиси (1960), ССРИ фәхри нефтчиси (1971). 1941 илдән Сов. ИКП үзвү. 1959 илдән Азәрб. Елми-Тәдгигат Нефтчыхарма Ин-тунун директор мүавини, 1961 илдән Нефт вә Газ гујуларынын газылмасы үзрә Азәрб. Елми-Тәдгигат Ин-тунун директору олмуш, 1971 илдән Азәрб. Дөвләт Нефт Сәнајеси Елми-Тәдгигат вә Лајиһә Ин-тунда гујуларын газылма технолокијасы шө'бәсинин мүдиридир. Дәниз нефт јатагларынын комплекс мәнимсәнилмәси саһәсиндә чалышмышдыр. Г. нефт вә газ гујуларында газыманын сүр'әтини јүксәлтмәк, гәзаларын гаршысыны алмаг вә газыманын маја дәјәрини ашағы салмаг саһәсиндә елми тәдгигат ишләри апарыр. Азәрб.ССР Али Советинин (3-чү чағырыш) депутаты олмушдур. Г. 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Длительные исследования ползучести цементного камня, находящегося в водной среде, Л., 1965; Изучение условий и технологии бурения скважин в кристаллических породах, М., 1972.

ГАСЫМЗАДӘ Мурад Салман оғлу (15.3.1915, индики Фүзули р-ну, Дәдәли к.)—информасија-өлчмә техникасы саһәсиндә совет алими, полковник-мүһәндис, техника е.д. (1971), проф. (1973), Азәрб.ССР әмәкдар ихтирачысы (1969). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. С. М. Киров ад. Хәзәр Али Һәрби Дәниз Мәктәбиндә кафедра рәиси (1955—61) ишләмишдир. 1961 илдән И. Г. Јесман ад. Азәрб. Елми-Тәдгигат Енеркетика Ин-тунда информасија-өлчү системләри лабораторијасынын рәһбәридир. Әсас әсәрләри енеркетика системләринин автоматлашдырылмасы үчүн информасија-өлчү системләринин ишләниб һазырланмасына аиддир. ССРИ-дә електрокинетик чевиричиләр саһәсиндә илк тәдгигатлары Г. апармышдыр. Автоматик идарәетмә үзрә Бејнәлхалг Федерасијанын 6-чы конгресиндә (Бостон, 1975) вә Үмумдүнја Електротехника Конгресиндә (Москва, 1977) иштирак етмишдир. 2 орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Сб. задач и упражнений по основам электротехники и электрооборудованию надводных кораблей, Б., 1967; Электрокинетические преобразователи информации, М., 1973.

ГАСЫМЗАДӘ Надир Һачы Јусиф оғлу (д.23.2.1911, Јелизаветпол, индики Кировабад) — металлуркија саһәсиндә совет алими, тех. е.д. (1963), проф. (1963). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. 1935 илдә М. И. Калинин ад. Ленинград Политехник Ин-туну битирмишдир. Азәрбајчан Кәнд Тәсәррүфаты Ин-тунда металлар технолокијасы кафедрасынын (1937—42), 1956—77 илләрдә АзПИ-нин металлар технолокијасы вә металшүнаслыг кафедрасынын мүдири, һәм дә металлуркија факүлтәсинин тәшкилатчысы вә илк деканы (1964—67) олмушдур. 1977 илдән һәмин кафедранын профессорудур. Әсас елми-тәдгигат ишләри нефт-кимја сәнајеси үчүн јүксәк коррозија давамлылығына малик јени полад вә әринтиләрин јарадылмасы, респ. филиз еһтијатларындан сәмәрәли вә комплекс истифадә проблемләри илә әлагәдардыр. Г. респ.-да металлуркија, металлар технолокијасы вә металшүнаслыг ихтисасы үзрә Азәрб. дилиндә илк дәрсликләрин вә терминләр луғәтинин мүәллифидир. Јүксәк ихтисаслы кадрларын һазырланмасында хидмәтләри вар. Төкмәчиләрин 32-чи (Варшава, 1965), 36-чы (Белград, 1969) вә 40-чы (Москва, 1973) бејнәлхалг конгресләриндә мә'рузәләрлә чыхыш етмишдир. Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Металлар вә башга конструксија материаллары технолокијасы, Б., 1975; Методы распознования природы неметаллических включений под микроскопом в отраженном свете (И. С. Гајевлә бирликдә), М., 1937; Коррозионностойкие стали для промышленности нефтехимического синтеза, Б., 1962.

ГАСЫМЗАДӘ Фејзулла Сәмәд оғлу (19.11.1898, Бакы—29.3.1976, Бакы)—

совет әдәбијјатшүнасы. Филолокија е.д. (1956), проф. (1957), Азәрб.ССР ЕА акад. (1967; м. үзвү 1962), Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1958), Азәрб. ССР әмәкдар мүәллими (1943). В. И. Ленин ад. АПИ-нин Азәрб. әдәбијјаты кафедрасынын мүдири олмушдур (1958 илдән). Г. 19 әср Азәрб. әдәбијјатынын көркәмли тәдгигатчыларындандыр. 19 әср Азәрб. әдәбијјаты тарихи, М. Ф. Ахундов, М. Ш. Вазеh, А. А. Бакыханов, Н. Б. Вәзиров hаггында монографијалары, Азәрб.-рус әдәби әлагәләринә, габагчыл рус ичтимаи-әдәби фикринин Азәрб. реалист-демократик әдәбијјатынын инкишафына тә'сиринә даир әсәрләри вар. Г. үчҹилдлик «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин 2-чи чилдинин (1960) әсас мүәллифләриндәндир. Орта вә али мәктәбләр үчүн дәрсликләр, елми вә педагожи кадрлар hазырланмасында мүhүм хидмәти олмушдур. 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Н. Б. Вәзиров, Б., 1954; Аббасгулу аға Бакыханов Гүдси, Б., 1956; М. Ф. Ахундовун hәјат вә јарадычылығы, Б., 1962; XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1974; Очерки по истории азербайджанской литературы XIX века, Б., 1962.

Әд.: Мәммәдов К., Фејзулла Гасымзадә, «Ф. С. Гасымзадә. Библиографија» китабында, Б., 1968.

ГАСЫМЛЫ—Азәрб.ССР Ағдам р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 5 *км* ч.-г.-дә, Ағдам—Мартуни шосе јолундан 4 *км*, Гаргар чајындан 2 *км* аралы, дағәтәји дүзәнликдәдир. Әh. 787 (1977); бағчылыг, үзүмчүлүк вә hејвандарлыгла мәшғулдур. Даш карханасы, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГАСЫМОВ Ағабала Һүсејн оғлу (1890, индики Шамхор р-нунун Јениабад к.—1952, орада) — Сосиалист Әмәји Гәhрәманы (1949). 1931—52 илләрдә Р. Әлијев ад. к-зда сучу, к-зчу вә бригадир ишләмишдир. 1948 илдә памбыгчылыг саhәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ГАСЫМОВ Ағәли Чавад оғлу, Рағиб (1883, Салјан—11.7.1959, Бакы)—Азәрб. совет педагогу вә ријазијјатчысы. Гори семинаријасыны битирмиш (1901), Бакы вә Салјан мәктәбләриндә дәрс демишдир. Совет дөврүндә *Бакы Халг Маарифи Институтунда* мүhазирә охумуш, савад мәктәбләриндә тә'лим-тәрбијә ишинин гурулмасына көмәк көстәрмиш, ријазијјатын тәдриси методикасына даир әсәрләр јазмышдыр. «Елм-и hесаб» (1904), «Һесаб мәсәләләри мәчмуәси» (1919; 1922), «Бөјүкләрә мәхсус ријазијјат» (1925) дәрсликләринин мүәллифидир. Алман јазычысы К. *Гутсковун* «Уриел Акоста» фачиәсини Азәрб. дилинә тәрчүмә етмишдир (1912).

ГАСЫМОВ Әли Мәммәдтағы оғлу (1876, Салјан—29.12.1931, Бакы) — Азәрб. маариф хадими. Гори семинаријасыны битирмишдир (1895). 5 ил Балаханыда мүәллимлик етмиш, 1900—14 илләрдә Маhачгала рус-мүсәлман мәктәбинин мүдири олмушдур. 1900 вә 1907 илләрдә Јаснаја Полјанада Л. Н. Толстојла көрүшмүшдүр. Азәрб.-да Совет hакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра мәдәни ингилабда—Салјан, Ләнкәран, Шуша вә с. јерләрдә педагожи курсларын тәшкилиндә фәал иштирак етмиш, Бакы дарүлмүәллиминин директор мүавини олмуш, али педагожи ин-тда вә Н. Нәриманов ад. Бакы Сәнаје Техникумунда дәрс демишдир. Ч. Лондонун бә'зи әсәрләрини, Р. Чованјолинин «Спартак» романыны (илк дәфә, 1928) Азәрб. дилинә тәрчүмә етмишдир.

ГАСЫМОВ Әлфи Сәhлик оғлу (д.5. 1.1927, Ағдам р-нунун Поладлы к.)—Азәрб. совет јазычысы, публисист. 1955 илдән Сов.ИКП үзвү. «Әримәзин әтәкләриндә» (1954), «Одлу үрәкләр», (1962), «Днепр гәhрәманы» (1964), «Улдуз карваны» (1967) очерк, «Адиләнин талеји» (1964), «Гызбурунда тәк мәзар» (1970), «Вәтән чағыранда» (1975), «Көнүл севән» (1977) вә с. роман, повест, hекајә китабларынын мүәллифидир. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә тәрчүмә едилмишдир. «Азәрбајчан мүәллими» гәзетинин редактор мүавини (1954—58), «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетинин мәс'ул катиби (1958—66) олмушдур. 1966 илдән Азәрб.ССР Дөвләт Нәшријјат Комитәсиндә ишләјир.

ГАСЫМОВ Имран Һашым оғлу (д. 25.11.1918, Бакы)—Азәрб. совет ја-

зычысы, драматург, публисист, ичтимаи хадим. Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1960). 1946 илдән Сов. ИКП үзвү. Азәрб. ССР Кинематографија назиринин мүавини (1945—47), «Литературны Азербајджан» журналынын баш редактору (1953—55), Азәрб. Јазычылар Иттифагы Идарә hеј'әтинин катиби (1961—75) олмушдур. Азәрб. Јазычылар Иттифагы Идарә hеј'әтинин биринчи катиби (1975 илдән), ССРИ Јазычылар Иттифагы Идарә hеј'әтинин катибидир (1976 илдән). Әдәби фәалијјәтә 1938 илдә киноссенарист вә драматург кими башламышдыр. Илк кино әсәри Бакы фәhләләринә hәср олунмуш «Јени hоризонт» филминин ссенарисидир (1940 илдә екрана бурахылмышдыр). «Хәзәр нефтчиләри hаггында дастан» (1959; Г. Осиповла биркә), «Дәниз фатеhләри» (1958, Р. Карменлә биркә), «Онун бөјүк үрәји» (1959), «Әсл дост» (1960), «Бизим күчә» (1963) вә с. филмләрин ссенари мүәллифидир. Совет адамларынын фәдакар әмәјини, мүасирләримизин мә'нәвијјатыны тәрәннүм едән «Арзу» (1938), «Хәзәрин шәфәгләри» (1950), «Дәниз чәсурлары севир» (1954) вә «Сән нијә јашајырсан» (1959; hәр икиси Һ. Сејидбәјли илә биркә), «Инсан мәскән салыр» (1965), «Нағыл башлананда» (1972), «Өмрүмүз чох гысадыр» (1973), «Даирәни кенишләндирин» (1974) пјесләри Азәрб. сәhнәсиндә, Москвада, өлкәнин бир чох театрларында тамашаја гојулмушдур. Һ. Сејидбәјли илә бирликдә Совет Иттифагы Гәhрәманы М. Һүсејнзадәнин hәјат вә hүнәриндән бәhс едән «Узаг саhилләрдә» (1953), Азәрб. фәhлә синфинин үч нәсли hаггында «Илләр кечир» (1955) романларыны јазмышдыр. Авропа өлкәләринә сәфәрләрдән сонра «Франсыз гобелени» (1970) вә «Италија мозаикасы» (1972) сәнәдли повестләрини, Франса *Мүгавимәт hәрәкатындан* бәhс едән «Чејран» (1975) бәдии повестини нәшр етдирмишдир. Г. әмәк адамларына, ичтимаи вә әдәби проблемләрә hәср олунмуш очерк вә мәгаләләрин мүәллифидир. Бир сыра әсәрләри ССРИ халглары дилләринә, hәмчинин харичи дилләрә тәрчүмә едилмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (7—8-чи чағырыш) депутаты олмушдур. ССРИ Али Советинин (9-чу чағырыш) депутатыдыр. АКП-нин 29-чу гурултајында МК үзвү сечилмишдир. АСЕ Баш редаксијасынын үзвүдүр. Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Хәзәрин шәфәгләри, Б., 1951; Инсан мәскән салыр, Б., 1969; Франсыз гобелени, Б., 1970; Италија мозаикасы, Б., 1972; На дальних берегах, Б., 1965; Человек бросает якорь. Пьесы, М., 1969; Годы идут, М., 1973; Мы так недолго живем, Б., 1977.

Әд.: Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи, 2 чилддә, ч. 2, Б., 1967; Абалкин Н. А., Диалог с драматургом, М., 1976.

ГАСЫМОВ Јусиф Ибад оғлу (1896, Салјан—15.11.1957, Бакы)—совет пар-

тија вә дөвләт хадими. 1918 илдән Сов. ИКП үзвү. Гори мүәллимләр семинаријасыны битирмишдир (1917). 1918 илдән Салјанда ингилаби иш апармыш, Советләрин тәшкилиндә иштирак етмишдир. 1920 илдә Салјан гәза ингилаб комитәсинин сәдри олмушдур. 1922—31 илләрдә Бакыда партија ишиндә чалышмыш, АК(б)П МК катиби вә «Коммунист» гәзетинин редактору, ҮИК(б)П МК-нын мәс'ул тә'лиматчысы, Нуха-Загатала маhал партија комитәсинин катиби, АК(б)П МК-нын икинчи катиби вәзифәләриндә ишләмиш, 1931—37 илләрдә Ленинградда партија ишиндә чалышмыш вә Шәрги Сибир вилајәт партија комитәсинин икинчи катиби сечилмишдир. 1955—57 илләрдә Г. АКП МК-да шө'бә мүдири олмушдур. Г. дәфәләрлә АК(б)П-нин Мәркәзи вә Бакы Комитәләринин үзвү, ҮИК(б)П ЗӨК-нин, Азәрб. МИК, ЗСФСР МИК вә ССРИ МИК-нин үзвү сечилмиш, партијанын 12, 13, 14 вә 17-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. Азәрб.ССР Али Советинин (4-чү чағырыш) депутаты иди. Бакыда Г. адына з-д, клуб, күчә вә с. вар.

ГАСЫМОВ Камал Ағарза оғлу (21. 1.1909, индики Исмајыллы р-нунун Басгал к.—1941)—Бөјүк Вәтән мүhарибәси

гәһрәманы, сијаси рәһбәр. 1927 илдән Сов.ИКП үзвү. 1938 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. 1941 илдә Г. бир нечә дөјүшчү илә Прут чајы үстүндәки мүһүм стратежи әһәмијјәтли үч көрпүнү партлатмыш вә дүшмәнин саһилә чыхмасыны хејли ләнкитмишди. Әлбәјаха дөјүшдә гәһрәманчасына һәлак олмушдур. Г.-а «Вәтән оғлу» филми, бир сыра ше'р вә һекајәләр һәср едилмишдир.

Әд.: Азәрбајҹанын шанлы оғуллары, Б., 1942; Мәдәтов Г. Ә., Азәрбајҹан Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә, Б., 1965.

ГАСЫМОВ Меһбалы Мәһәммәд оғлу (18.5.1906, Нахчыван МССР, Әбрәгунис р-нунун Хошкешин к.—1962, Бакы)—совет философу, фәлсәфә е.д. (1956), проф. (1957), Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1960), 1930 илдән Сов. ИКП үзвү. Москва тарих-фәлсәфә интуну битирмишдир (1937). С. М. Киров ад. АДУ-нун фәлсәфә кафедрасынын мүдири (1953—1962) олмушдур. Азәрб. фәлсәфи фикри тарихи саһәсиндә тәдгигатлар апармышдыр. 6 чилдлик «Фәлсәфә тарихинин» мүәллифләриндәндир. Медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Материализм Омара Хайяма по его рубайятам, Изв. АН Азерб. ССР, 1947, т. 1; М. Ф. Ахундов и русская революционно-демократическая эстетика XIX века, Б., 1954; Очерки по истории передовой философской и общественно-политической мысли азербайджанского народа в XIX веке, Б., 1959.

ГАСЫМОВ Мәһәммәдҹан (9.5.1907, Өзб.ССР Фәрганә вил., индики Алтыарык р-нунун Риштан гышлағы—5.7.1971, Душәнбә)—тачик совет актјору. ССРИ халг артисти (1941). 1948 илдән Сов.ИКП үзвү. 1931 илдән Лаһути ад. Тачикистан Дөвләт Драм Театрында ишләмишдир. Әсас роллары: Рәһим бәј («Гырмызынишанлылар», С. Улугзадә), Аллан («Аилә намусу», Һ. Мухтаров), Салиһ бәј («Бәј вә муздур», Һәмзә), Ханлар («Ханлар», С. Вурғун), бәләдијјә рәиси («Мүфәттиш», Н. Гогол), Отелло вә Крал Лир (В. Шекспирин ејниадлы пјесләриндә) вә с. «Тачикистанын оғлу» (1943), «Дағларда застава» (1953), «Шаирин талеји» (1959), «Сакитлик олмајачаг» (1963) вә с. филмләрдә чәкилмишдир. 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГАСЫМОВ Мирбәшир Фәттаһ оғлу (1879, Иран Азәрб.-ы, Дашбулаг к.—23.4.1949, Бакы)—партија вә дөвләт хадими, Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбариз. 1905 илдән Сов. ИКП үзвү. 1896 илдә Бакыја кәлмишдир. 1897 илдән Бакы пролетариатынын ингилаби мүбаризәсинә гошулмуш, 1898 илдә «Молот» з-дундакы кизли с.-д.

дәрнәјинә дахил олмушдур. 1903—11 илләрдә Бакы фәһләләринин үмуми тә'тилләриндә фәал иштирак етмишдир. 1905 илин нојабрында илк Бакы Фәһлә Депутатлары Советинин тәркибинә сечилмишдир. 1908 илдә партијанын тапшырығы илә Иран ингилабчыларына көмәјә кетмиш, онларла Бакы партија тәшкилаты арасында әлагә јаратмышдыр. Бакы пролетариатынын 1917 ил сентјабр үмуми тә'тили күнләриндә Г. Балаханы тә'тил комитәсинин үзвү олмуш, 1918 илин мартында мүсаватчыларын әксингилаби гијамынын јатырылмасында иштирак етмишдир. 1918 илин ијунунда Ләнкәран гәзасында кәндли гурултајы тәшкил етмишдир. Бакы пролетариатынын 1919 ил мај сијаси тә'тилинин һазырланмасы вә кечирилмәсинин рәһбәрләриндән олмушдур. АК(б)П-нин 1-чи гурултајында МК-ја, 1920 илин апрелиндә Азәрбајҹан Ингилаб Комитәсинә үзв сечилмишдир. 1920, 1921 илләрдә В. И. Ленинлә көрүшмүшдүр. Азәрб.МИК сәдринин мүавини (1921—24), Салјан гәза Ичраијјә Комитәсинин сәдри (1925—30) олмуш, 1931 илин апрелиндә јенидән Азәрб.МИК сәдринин мүавини сечилмишдир. Азәрб.ССР халг ичтимаи тә'минат комиссары (1935—37), Азәрб.ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри вә ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әти сәдринин мүавини олмушдур (1938—49). Дәфәләрлә партија, Совет гурултајларынын нүмајәндәси олмуш вә АК(б)П МК-ја, Азәрб. МИК, Загафгазија МИК-ләринә үзв сечилмиш, ССРИ Али Советинин (1—2-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени вә 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир. Г. адына р-н, з-д вә Бакыда күчә вар.

Әд.: Стельник Б. Я., Мир Башир Касумов, Б., 1960.

ГАСЫМОВ Мүсејиб Гасым оғлу (1897, индики Масаллы р-нунун Мусакүчә к.—29.2.1959, орада)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1930 илдән өмрүнүн сонуна кими Чапајев ад. колхозда ишләмишдир. 1949 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ГАСЫМОВ Надир Садыг оғлу (д.22.5.1928, Бакы)—Азәрб. совет рәссамы. Азәрб.ССР әмәкдар рәссамы (1967). Ә. Әзимзадә ад. Азәрб. Рәссамлыг Мәктәбини (1946) вә И. Ј. Репин ад. Ленинград Бојакарлыг, Һејкәлтәрашлыг вә Ме'марлыг Ин-туну (1953) битирмишдир. Тематик таблолар, портрет вә мәнзәрә әсәрләри чәкир. «Гоча чобанын сөһбәти» (1957), «Памбыг дағы» (1960), «Ахырынчы рејс» (1964), «Дүјү әкини» (1964) вә с. әсәрләриндә халгын чошғун әмәји тәрәннүм олунур. Јарадычылығында Хәзәр нефт мә'дәнләринин вә Абшерон сәнаје мүәссисәләринин тәсвири дә мүһүм јер тутур («Әсрләрин изи», 1967, «Сангачалдан көрүнүш», 1969, «Илк рејс», 1971, «Дәниз тәлатүмә кәлир», 1975, «Бухта», 1977). ЧХР, ЧССР вә Италијаја һәср етдији мәнзәрәләри вар. «Дәниз буруглары» (1967), «Гырмызы борулар» (1968), «Илич бухтасы» (1970) таблолары Третјаков галерејасында (Москва) сахланылыр. Әсәрләри Үмумиттифаг рәссамлыг сәркиләриндә вә харичи өлкәләрдә нүмајиш етдирилмишдир.

Әд.: Рафи-заде Р., Надир Касумов, Б., 1969.

ГАСЫМОВ Пәнаһ Әләкбәр оғлу (20.7.1881, индики Фүзули р-нунун Гарғабазар к.—1939) — Азәрб. маариф хадими. 1920 илдән Сов.ИКП үзвү. Гори мүәллимләр семинаријасыны (1905) вә Тифлис Мүәллимләр Институтуну (1907) битирмишдир. Ләнкәранда (1907—08) вә Бакыда (1909 илдән) мүәллимлик етмиш, ана дилиндә мәктәбләрин ачылмасына чалышмышдыр. 1917—19 илләрдә «Әкинчи» тәшкилаты сыраларында болшевикләрин хәттини мүдафиә етмиш, Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулмасы уғрунда мүбаризә апармышдыр. Респ.-да педагожи тәһсилин тәшкилиндә онун мүһүм хидмәти вар. *Дарулмуәллиминин* (1921—28), Али Педагожи Ин-т вә Азәрб. Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Ин-тунун директору (1929), Азәрб.ССР халг маариф комиссарынын мүавини (1928) вәзифәсиндә чалышмыш, Азәрб.ССР Маариф Ишчиләри Һәмкарлар Иттифагынын илк сәдри (1920—28), «Маариф ишчиси» журналынын илк редактору олмушдур. Азәрб. вә Загафгазија МИК-ләринин, Азәрб. К(б)П МК вә БК-нын үзвү сечилмишдир (1925—27).

Әд.: Әләскәров Ч., Көркәмли маариф хадими, «Азәрбајҹан мәктәби», 1966, № 9.

ГАСЫМОВ Һачы Ибраһим Һачы Маһмуд оғлу (1886, Бакы— 1936, Бакы) — Азәрб. журналисти, јазычы, театр тәнгидчиси, тәрҹүмәчи. «Тәзә һәјат», «Мә'лумат», «Игдам», «Игбал» гәзетләринин әмәкдашы, «Бәсирәт» гәзети вә «Кәлнијәт» журналынын редактору олмушдур. Әдәбијјат вә театр сәнәтинә аид фелјетонлар, тәнгиди вә публисистик әсәрләр јазмышдыр. М. Ә. Сабирлә көрүшләри һаггында мәгаләләри вар. Журналистлик-

Н. С. Гасымов. «Илич бухтасы». 1970. Третјаков галерејасы. Москва.

фəалиjjəтинин мүəjjəн дөврүндə мүртəҹе ҹəһəтлəр дə олмушдур. Совет дөврүндə «Коммунист» гəзетиндə вə Азəрнəшрдə тəрҹүмəчи ишлəмишдир. Л. Н. Толстоjун, М. Твенин һекаjəлəрини, Л. Н. Андрejевин «Инсан һəjаты» пjесини вə с. əсəрлəри Азəрб. дилинə тəрҹүмə етмишдир.

Əд.: Азəрбаjҹан əдəбиjjаты тарихи, 3 ҹилддə, ҹ. 2, Б., 1960; Т а л ы б з а д ə К., XX əср Азəрбаjҹан едəби тəнгиди, Б., 1966, сəһ. •286—288.

ГАСЫМОВА Зүлгəдə Аллаһверди гызы (д.8.10.1932, Шəки р-нунун Вəрəзəт к.)—Сосиалист Əмəjи Гəһрəманы (1949). 1944 илдəн «Шəфəг» к-зунда ишлəмиш, 1948—55 иллəрдə һəмин к-зда мангабашчысы олмушдур. 1955—76 иллəрдə тəсəррүфатын мүхтəлиф саһəлəриндə чалышмышдыр. 1948 илдə түтүнчүлүк саһəсиндə jүксəк əмəк көстəричилəринə наил олмушдур. Гəһрəман анадыр. 1976 илдəн Иттифаг əһəмиjjəтли фəрди пенсиjачыдыр.

ГАСЫМОВА Мүнəввəр Ҹавад гызы (д.31.2.1924, Бакы)—совет офталмологу, тибб е.д. (1973). 1954 илдəн Сов.ИКП үзвү. 1967 илдəн Елми-Тəдгигат Офталмолокиjа Ин-тунун глаукома шө'бəсинин мүдиридир. Тəдгигаты, əсасəн, глаукома хəстəлиjинин мүаличə вə диагностикасына һəср олунмушдур. Глаукоманын токсик реакентлəрин нормадан артыг олмасы нəтиҹəсиндə əмəлə кəлə билмəсини ССРИ-дə илк дəфə Г. мүəjjəн етмишдир.

ГАСЫМОВА Сона Əһмəд гызы (16. 2.1912, Маjкоп — 18.1.1977, Бакы) — Азəрб.-ын илк гадын идманчыларындан, Азəрб.ССР əмəкдар бəдəн тəрбиjəси вə идман хадими (1964), респ. дəрəҹəли һаким (1950). 1940 илдəн Сов.ИКП үзвү. С. М. Киров ад. Азəрб. Дөвлəт Бəдəн Тəрбиjəси Ин-туну битирмишдир (1953). 1934 илдə кечирилмиш Загатала—Бакы пиjада jүрүшүндə иштирак етмиш, 1937 илдə гумбара тулламаг үзрə Азəрб.-ын гадын идманчылары арасында илк дəфə Загафгазиjа рекордчусу адыны газанмышдыр. Азəрб. ЛККИ Загатала РК-нын биринҹи катиби олмуш (1943), 1941—44 иллəрдə дөjүшчүлəрин үмуми иҹбари тəһсили системиндə гумбара тулламаг үзрə тə'лиматчы кими фəалиjjəт көстəрмиш, 1944 илдəн бəдəн тəрбиjəси тəшкилатларында, 1958 илдəн АҺИШ-дə мəс'ул вəзифəлəрдə чалышмышдыр.

ГАСЫМОВА Фидан Əкрəм гызы (д. 17.6.1947, Бакы)—Азəрб. совет мүғəнниси (лирик сопрано). Азəрб.ССР əмəкдар артисти (1978). Респ. Ленин комсомолу мукафаты лауреаты (1976). Азəрб. Дөвлəт Консерваториjасыны (1972) битирмишдир. 1972—74 иллəрдə Москва консерваториjасынын аспирант-стажору олмушдур. 1974 илдəн Азəрб. Опера вə Балет Театрынын солистидир. Партиjалары: Никар («Короғлу», Ү. Һаҹыбəjов), Микаела («Кармен», Ж. Бизе), Маргарита («Фауст», Ш. Гуно) вə б. Г.-нын репертуарына рус, Гəрби Авропа классиклəринин, Азəрб. бəстəкарларынын камера-вокал əсəрлəри дахилдир. Г. Исвеҹрəдə (1973, Ҹеневрə, күмүш медал), Нидерландда (1975, Һертокенбос, диплом) кечирилəн беjнəлхалг мүсабигəлəрин иштиракчысы вə мусигичилəрин Ҹ. Виотти ад. мүсабигəсинин (1977, Верчелли ш., Италиjа, биринҹи мүкафат) лауреатыдыр. ССРИ-нин бир чох шəһəриндə, елəҹə дə хариҹи өлкəлəрдə чыхыш етмишдир.

ГАСЫМОВА Һəбибə Сүлеjман гызы (д.24.8.1922, Бакы ш.)—совет микробиологу, биол. е.д. (1963), проф. (1965). Торпаг микробиолокиjасы саһəсиндə илк азəрбаjҹанлы тəдгигатчы гадын. 1967 илдəн С. М. Киров ад. АДУ-да ибтидаи биткилəрин систематикасы вə микробиолокиjа кафедрасынын мүдиридир. Тəдгигатлары Азəрб. торпагларында jаjылмыш микроорганизмлəрин өjрəнилмəсинə һəср едилмишдир.

Ə с ə р л ə р и: Күр-Араз дүзəнлиjи торпагларынын микрофлорасы, Б., 1962; Газынты үзви маддəлəрин торпағын микрофлорасына тə'сири, Б., 1963; Үмуми микробиолокиjа, Б., 1974.

ГАСЫРҒА—*гəфил фыртынадан* фəргли оларaг узун мүддəт давам едəн вə дағыдыҹы гүввəjə малик күлəк; Бофорт шкаласына көрə 12 балл вə даһа чох (jə'ни сүр'əти 30 *м/сан* вə даһа чох) олур. *Тропик сиклонлары* да (хүсусилə Бөjүк Антил а-ры вə Кариб дəнизи р-нларында баш верəн) Г. адландырырлар.

ГАСКА́Р [Gascar; Пjер Ф у р н j е н и н (Fournier) тəхəллүсү; д.13.3. 1916]—франсыз jазычысы. Фашист əсир дүшəркəсиндə олмуш (1940—45), орада кӧрдүjү дəһшəтлəри «Əмлак» (1948) романы, «Өлүм или» (1953) повести вə с. əсəрлəриндə тəсвир етмишдир. Мүстəмлəкəчилиjи («Мəрҹан даjаэлығы», 1958), фашизми («Гачгын», 1961; «Аловлу гоjунлар», 1963) ифша едəн романлары вар. Публисистик əсəрлəриндə дə («Алманиjадакы франсыз əсирлəринин һəjаты. 1939—1945», 1967) иҹтимаи-тəнгиди меjллəр күҹлүдүр.

Ə с ə р и: Зерно. Роман. М., 1965.

ГА́СКЕЛЛ (Gaskell) Елизабет (29.9. 1810, Лондон—12.11.1865, Һолиборн, Һемпшир) — инкилис jазычысы. Инкилис əдəбиjjатында илк дəфə *чартизм* һəрəкатындан бəһс едəн «Мери-Бартон» (1848) романында фəһлəлəрин ағыр һəjаты вə мүбаризəси тəсвир олунур. «Кренфорд» (1853), «Руф» (1853), «Шимал вə Ҹəнуб» (1855), «Силвиjанын пəрəстишкарлары» (1863) романларында дини меjллəр, сентиментализм дə күҹлүдүр. К. Маркс Г.-ин jарадыҹылығыны мүсбəт гиjмəтлəндирмишдир.

Ə с ə р л ə р и: Мери Бартон, М., 1963; Крэнфорд, М., 1973.

Əд.: XIX əср хариҹи əдəбиjjат тарихи, Б., 1964.

ГАСКО́Н (Gascogne) — Ҹəнуб-Гəрби Франсада тарихи вил. Ады, 6 əсрдə бурада мəскəн салмыш баскларла (лат. vasconi, бурадан Vasconia; сонралар фр. Gascogne) бағлыдыр. Г. 602 илдəн һерсоглуг иди; 1036 илдə Аквитаниjа һерсоглуғуна бирлəшдирилмишди. 17—18 əсрлəрдə [Франса департаментлəрə бөлүнəнəдəк (1790)] Г. əразиси Киjенлə биркə Франса краллығы тəркибиндə Киjен вə Гаскон губернаторлуғуну тəшкил едирди. Г. əразисиндə һазырда бир нечə департамент (бүтөв вə jа гисмəн) jерлəшир.

ГАСНА́Г, ш к и в (һолландҹа schijf)—сағанағына сонсуз гаjыш, jахуд канат кеjдирилмиш чархшəкилли детал. Гаjыш өтүрмəси вə jа канат өтүрмəсиндə истифадə едилир. Г. чугун (чох вахт) вə jа алүминиум əринтилəриндəн, һəмчинин поладдан (истифадə заманы чеврəви сүр'əти *сан*-дə 30—35 *м*-дəн чох олан һаллар үчүн) һазырланыр. Г.-ларын сағанаглары һамар вə новлу дүзəлдилир. ССРИ-дə Г.-ын өлчүлəри (диаметри, сағанағынын ени) стандартлашдырылмышдыр.

ГАСПАРJА́Н (гызлыг фамилиjасы Х а ч а т р j а н) Гоар Микаеловна (14. 12.1924, Гаһирə) — ермəни совет мүғəнниси (лирик-колоратур сопрано). ССРИ халг артисти (1956). ССРИ Дөвлəт мүкафаты лауреаты (1951). Мусиги тəһсилини Гаһирəдə проф. Е. Фелдман вə дирижор В. Карродан алмышдыр. 1940—48 иллəрдə Мисир дөвлəт радиосунун солисти олмуш, 1948 илдə ССРИ-jə көчмүшдүр. 1949 илдəн Ермəнистан Дөвлəт Опера вə Балет Театрынын солистидир. Əсас партиjалары: Ануш («Ануш», А. Тигранjан), Гоар («Ҹəсур гыз», А. Степанjан), Лакме («Лакме», Л. Делиб), Розина («Севилjа бəрбəри», Ҹ. Россини), Норма («Норма», В. Беллини) вə с. ССРИ-нин бир чох шəһəриндə, елəҹə дə Бакыда, һəмчинин бир сыра хариҹи өлкəлəрдə гастролда олмушдур. 1965 илдəн педагожи фəалиjjəт көстəрир. ССРИ Али Советинин (7—8-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур.

ГАСПА́РОВ Ашот Ҹүмшүдович (д. 29. 12.1909, индики Һадрут р-нунун Дүдүкчү к.)—Совет Иттифагы Гəһрəманы (5. 9.1944), гвардиjа маjору. 1932 илдəн Сов.ИКП үзвү. Орҹоникидзе ад. Бакы пиjада мəктəбини (1934) вə Оренбург тəjjарəчилик мəктəбини (1935) битирмишдир. Совет — Финландиjа мүһарибəсинин (1939—40) иштиракчысы д ы р. Г. Бөjүк Вəтəн мүһарибəсиндə 366 дөjүш учушу (о ҹүмлəдəн дүшмəн архасына 55 учуш) кечирмиш, Ленинград вə Сталинград дөjүшлəриндə фəрглəнмишдир. 1946 илдə маjор рүтбəсиндə ордудан тəрхис олундугдан сонра Һадрут р-нунда к-з сəдри ишлəмиш (20 илə jахын), һазырда коммунал тəсəррүфаты идарəсиндə чалышыр. Г. 2 Гырмызы Баjраг, 1-ҹи дəрəҹəли Вəтəн мүһарибəси, Гырмызы Улдуз орденлəри вə медалларла тəлтиф едилмишдир.

ГАСПЕРО́НИ (Gasperoni) Ерменеҹилдо (д.4.8.1906, Сан-Марино) — Сан-Марино Респ.-сында коммунист һəрəкаты хадими. 1926 илдə Франса Коммунист Партиjасына дахил олмушдур. 1930—36 иллəрдə Лүксембург Ком-

мунист Партијасынын үзвү иди. Испан халгынын антифашист мүһарибәси (1936—38) заманы Гарибалди ад. 12-чи бејнәлмиләл бригадада баталјон комиссары, Испанија Коммунист Партијасынын үзвү олмушдур. Сан-Марино Коммунист Партијасынын јенидән јарадылмасынын (1941) тәшәббүсчүләриндәндир; 1945 илдән партијанын баш катиби олмуш, 1973 илдән сәдридир. 1946 илдән Сан-Марино Бөјүк шурасынын (парламент) үзвүдүр.

Г. 1977 илин августунда Сов.ИКП МК-нын дә'вәти илә өлкәмизә кәлмиш Сан-Марино Коммунист Партијасы нүмајәндә һеј'әтинин тәркибиндә бир нечә күн Азәрб.-да гонаг олмушдур.

ГАССЕНДИ́ (Gassendi) Пјер (22.1.1592—24.10.1655) — франсыз материалист философу. Ријазијјат, астрономија, механика вә елм тарихи саһәләриндә чалышмышдыр. *Епикурун* материализмини тәблиғ етмиш, *Декартын* фитри идејалар консепсијасыны материалист сенсуализм мөвгејиндән тәнгид етмишдир. Г. «Фәлсәфә күллијјаты» әсәриндә фәлсәфәни мәнтиг, физика вә етика һиссәләринә ајырмышдыр. Г.-јә көрә, мөвҹуд олан һәр шеј атом вә бошлуглардан ибарәтдир вә заман вә мәканда сонсуздур, һеч ким тәрәфиндән јарадылмамышдыр вә мәһв едилә билмәз. Гејри-ардычыл материалист олан Г. дүнјанын објектив ганунаујғунлуғуну гәбул етдији һалда, атомлары аллаһын јаратдығыны, инсанда «һејвани ҹанла» јанашы фөвгәлһисси «зәкалы ҹанын» да мөвҹудлуғуну сөјләмишдир. 17 әсрин тарихи шәраитиндә Г.-нин, бир философ вә алим кими мүтәрәгги ролу олмушдур. Г.-нин Ҹ. Локка, П. Бејлә, И. Нјутона тә'сири олмушдур.

Әд.: Быховский Б. Э., Гассенди, М., 1974.

ҒА́ССМАН (Gassman) Витторио (д. 1.9.1922, Кенуја) — италјан актјору, режиссор. Театр сәһнәсиндә Орест («Орест», В. Алфјери), Һамлет, Отелло («Һамлет», «Отелло», В. Шекспир), Един («Шаһ Един», Софокл) ролларыны ојнамыш, «Ромео вә Ҹүлјетта», «Отелло» (В. Шекспир), «Иранлылар» (Есхил), «Шаһ Един» (Софокл) вә с. тамашаларын реж. олмушдур. Актјор вә реж.-луг фәалијјәтиндә романтик ән'әнәләр әсас јер тутур. «Ачы дүјү» (1949), «Рапсодија» (1953), «Һәрб вә сүлһ» (1956), «Ромаја јүрүш» (1962), «Гәддар» (1963), «Бир-биримизи нечә дә севирдик» (1975), «Татар сәһрасы» (1977) вә с. филмләрә чәкилмишдир.

ҒАСТЕ́ЛЛО Николај Франтсевич (6.5.1907, Москва—26.6.1941)—совет тәјјарәчиси, капитан, Совет Иттифагы Гәһрәманы (1941, өлүмүндән сонра). 1928 илдән Сов. ИКП үзвү. 1931 илдән Совет Ордусунда хидмәтә башламышдыр. Луганск тәјјарәчилик мәктәбини битирмишдир (1933). Халхын-Гол вурушмаларында (1939) вә Совет—Финландија мүһарибәсиндә (1939—40) иштирак етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә ескадрилја командири олмуш, дүшмәнин танк дәстәсини бомбалајаркән бензин бакынын партламасындан аловланмагда олан тәјјарәни (екипаж да тәјјарәни тәрк етмәкдән имтина етмишди) дүшмәнин танк, автомобил вә бензин систернләринин ҹәмләшдији јерә јөнәлтмишди. Партлајыш нәтиҹәсиндә дүшмән бөјүк итки вермишди. Г. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

ҒАСТЕРОМИСЕ́ТЛӘР (Gasteromycetales) — *базидили көбәләкләр* синфиндән сыралар групу. 5 сыраны (8—15 фәсилә) бирләшдирән бу група 1000-ә гәдәр нөв дахилдир. Әксәријјәтинин мејвә ҹисми көк јумрулары, аз гисмининки улдузвары, сәбәтчик, бә'зән башчыг шәклиндә олур; периди (гиша) вә глебләрдән (дахили тохума) ибарәтдир. Глебләрдәки бошлуглара спор ајыран базидиләр кирир; бошлуглар арасындакы тохума гаты трама адланыр. Әксәријјәти торпаг үстүндә, бә'зи нөвләри исә торпағын алтында чүрүјән одунчаг үзәриндә јашајыр.

ҒАСТРЕ́ЈА НӘЗӘРИЈЈӘСИ — чохһүҹејрәли һејванларын бир үмуми әҹдаддан—һипотетик организм олан гастрејадан әмәлә кәлмәси барәдә Е. Һеккел тәрәфиндән гысаҹа вә дүрүст ифадә едилән нәзәријјә. Һеккелин фикринҹә гастрејанын икигат дивардан ибарәт овалшәкилли торбавары бәдәни вә ағыз дәлији олмушдур. Харичи гат дәри, дахили гат исә мә'дә-бағырсағын дивары имиш. Һеккел мүасир бағырсагбошлуглулары гастрејалара јахын һејван һесаб едирди. Онун фикринҹә, ембрионал инкишафын гаструла мәрһәләси бүтүн чохһүҹејрәли һејванларын үмуми әҹдадынын гурулушҹа тәкрарыдыр (бах *Биокенетик ганун*).

ҒАСТРИ́Т (јун. gastēr—мә'дә)—мә'дәнин селикли гишасынын илтиһабы. Екзокен (гидаланманын узун мүддәт позулмасы, һәддиндән артыг чох јемәк, узун мүддәт ејни јемәклә гидаланмаг, алкогол, никотин вә с. илә интоксикасија) вә ендокен (синир системинин функсионал позғунлуғу, органларын мүхтәлиф зәдәләнмәләриндә синир рефлектор тә'сир вә с.) сәбәбләрдән төрәјир. Кәскин вә хроник олур. Кәскин Г. чәтин һәзм олунан јағлы, чох турш, дузлу, чох исти вә ја чох сојуг јемәкләрлә гидаланмаг, гәләви вә туршуларла зәһәрләнмәк, кејфијјәтсиз јемәкләрлә организмә дүшән бә'зи микроблар (мәс., стрептококлар, стафилококлар, салмонеллалар), маддәләр мүбадиләси позғунлуглары, узун мүддәт бә'зи дәрманлар (салисилатлар, бутадион, сулфаниламид препаратлары, тетрасиклин, биомисин вә с.) ичмәк вә с. нәтиҹәсиндә баш верир. Кәскин Г.-ин әламәтләри: башағрысы, үрәкбуланма, иштаһасызлыг, мә'дә наһијәсиндә ағырлыг һисси, кәјирмә, тез-тез тәкрар олунан гусма (бә'зән өд вә селиклә бирликдә). Гусдугдан сонра хәстәнин вәзијјәти мүвәггәти јахшылашыр. Бә'зи һалларда јанғы, титрәтмә, гыздырма, илтиһабы просес бағырсаға кечдикдә исә кәскин санҹыјабәнзәр ағрылар, исһал олур. Хәстәлик 3—5 күн чәкир вә бир гајда олараг сағалыр. Хроник Г. мә'дәнин селикли гишасынын хроник илтиһабы вә кет-кедә атрофијалашмасы илә характеризә олунур. Хроник Г. мүаличә олунмамыш кәскин Г.-ин нәтиҹәси ола биләр. Чох вахт хроник хәстәликләр (вәрәм, һепатит, дишләрин каријеси вә с.), мәркәзи синир системинин вә маддәләр мүбадиләсинин позулмасы, һәддиндән артыг папирос чәкмәк вә с. сәбәбдән төрәјир. Хроник Г.-ин әламәтләри, әсасән, кәскин Г.-дә олдуғу кимидир. Мә'дәнин зәдәләнмә дәрәҹәсиндән, мә'дә ширәсинин туршулуғундан вә дикәр амилләрдән асылы олараг хроник Г. заманы башга әламәтләр дә мејдана чыха биләр. Мүаличә вә профилактикасы: кәскин Г.-и әмәлә кәтирән сәбәби арадан галдырмаг, мәркәзи синир системинин функсијасыны тәнзим етмәк, инфексион вә септик очаглары арадан галдырмаг, дишләри нормал гајдаја салмаг вә с. Санитарија-кикијена гајдаларына әмәл етмәјин, гида мәһсулларынын сатылмасына вә иҹтимаи иашә мүәссисәләриндә санитарија нәзарәтинин бөјүк әһәмијјәти вар. Курорт вә санаторија (Јессентуки, Железноводск, Боржоми, Истису, Галаалты, Мәрдәкан вә с.) мүаличәси јахшы нәтиҹә верир.

Әд.: Меньшиков Ф. К., Диетотерапия, М., 1972, библиогр.; Фишзон-Рысс Ю. И., Современные методы исследования желудочной секреции, Л., 1972, библиогр.

ҒАСТРО... (јун. gaster—мә'дә) — мә'дәјә вә ја һәзмә аидлик билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., гастроптоз, гастроскопија).

ҒАСТРОЕНТЕРИ́Т (*гастро*...+ јун. enteron—бағырсаг) — мә'дә вә назик бағырсағын илтиһабы. Инсанда гида вә ағыр металларла, туршу, гәләви, ҹивә препаратлары вә с. илә зәһәрләндикдә, һәмчинин бир сыра хәстәликләрдә (грип, пневмонија, гызылҹа вә с.) баш верир. Кәскин вә хроник олур. Чох вахт јоғун бағырсаг да зәдәләнир (гастроентероколит). Әламәтләри: гарында ағры, кәскин санҹы, үрәкбуланма, гусма, исһал, темп-рун јүксәлмәси, башағрысы, иштаһасызлыг вә с. Мүаличә вә профилактикасы: кәскин Г.-дә мә'дәни јумаг, ајаға исидиҹи гојмаг, дәрман вермәк; хроник Г.-дә исә витамин препаратларындан истифадә етмәк, узун мүддәт пәһриз сахламаг. Физиотерапија да јахшы нәтиҹә верир.

Әд.: Ушагларда кәскин бағырсаг токсикозларынын клиникасы вә мүаличәси, Б., 1973; Будагян Ф. Е., Пищевые токсикозы, токсикоинфекции и их профилактика, М., 1972, библиогр., с. 99.

ҒАСТРОЕНТЕРОКОЛИ́Т — бах *Гастроентерит*.

ҒАСТРОЕНТЕРОЛО́КИЈА (*гастро*...+јун. enteron—бағырсаг+...*локија*)— дахили хәстәликләрин бир бөлмәси. Һәзм системи органлары хәстәликләринин төрәнмә сәбәбләрини, инкишаф механизмини вә клиник формаларыны өјрәнир. Г. һәмчинин хәстәликләрин јени диагностика, мүаличә вә профилактика үсулларыны ишләјиб һазырлајыр. Мүасир Г. мүстәгил елм кими 19 әсрин 1-ҹи јарысында инкишаф етмәјә башлады. Клиник практикада јоғун (1867) вә назик (1911) зондларын тәдгиг олунмасы мә'дәнин секретор вә туршу әмәләкәтирмә функсијасыны, һабелә өд јолларынын вәзијјәтини өјрәнмәјә шәраит јаратды. Ренткеноложи мүајинә методларынын мејдана чыхмасы вә инкишафы һәзм системи органларында олан бүтүн патоложи дәјишикликләри ашкара чыхармаға имкан верди. Сон илләр ренткенокимографија, анкимографија, сүн'и һипотонија шәраитиндә дуоденографија, холедуоденографија, галхан панкреатохоланкиографија, бағырсаға кон-

траст маддә јеритмәклә мүајинә вә с. рентkенолоҝи методлар кениш тәтбиг олунур. Радиоактив изотопларын көмәји илә бир сыра органларын (гарачијәр, мә'дәалты вәзи вә с.) өлчүсү, формасы вә бағырсагдан сорулма функсијасы мүәјјән едилир. Һәзм функсијаларынын өјрәнилмәсиндә биокимјәви мүајинә үсуллары да кениш тәтбиг олунур. Г.-нын инкишафында совет алимләриндән М. П. Кончаловски, Н. Д. Стражеско, Р. А. Лурија, М. И. Певзнер, А. Л. Мјасников, Ј. М. Тареев, В. Х. Василенко, И. Т. Абасов вә б.-нын мүһүм ролу олмушдур. ССРИ-дә 3 елми-тәдгигат гастроентероложи ин-т (Москва, Душәнбә вә Днепропетровск), лабораторијалар, ихтисаслашмыш гастроентероложи шө'бәләр вә санаторијалар мөвчуддур. Бакыдакы 5 №-ли хәстәханада јерләшән гастроентероложи мәркәзин терапевтик вә чәрраһијјә шө'бәләриндә ән мүасир мүајинә вә мүаличә үсуллары тәтбиг едилир.

Әд.: Бондарь З. А., Клинические лекции по гастроэнтерологии, в. 1—2, М., 1967—1973; Современные методы исследований в гастроэнтерологии, под ред. В. Х. Василенко, М., 1971, библиогр.

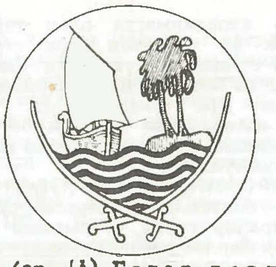
ГАСТРОПТО́З (*гастро* ...+јун. ptōsis—дүшмә)—мә'дәнин ашағы дүшмәси. Анаданкәлмә (астеник бәдән гурулушлу адамларда), јахуд газанылма (һәддиндән артыг арыглама, отураг һәјат тәрзи, тәкрар һамиләликдә гарын дивары әзәләләринин зәифләмәси вә с.) олур. Мүаличә вә профилактикасы: гарын әзәләләрини мөһкәмләдән вә организмин үмуми тонусуну јүксәлдән физики һәрәкәтләр; су проседуралары, бандаж, санаторија-курорт мүаличәси вә с.

Әд.: Практическая гастроэнтерология, пер. с чешск., с. 60 и др., Прага, 1967.

ГАСТРОСКОПИ́ЈА (*гастро*...+ јун. skopeō—бахырам) — хүсуси чиһазла (гастроскоп) мә'дә бошлуғуну мүајинә етмәк. Г.-дан бир сыра мә'дә хәстәлијинин (гастрит, мә'дә хорасы, мә'дә шиши) диагнозуну дәгигләшдирмәк үчүн истифадә едилир. Гастроскоп мә'дәјә гида борусундан салыныр.

ГАСТРО́ФИЛЈОЗ (Gastrophiloses) — тәкдырнаглы һејванларын һәзм апаратында Gastrophilus чинсиндән олан мозалан сүрфәләринин төрәтдији инвазион хәстәлик. Диши мозаланын һејванын түкләри үзәринә гојдуғу јумуртадан 4—10 күн әрзиндә сүрфәләр әмәлә кәлир вә онлар ағыз васитәсилә һејванын һәзм апаратына кечир; бурада 9—10 ај паразитлик едир. Һејванын һәзм апаратында позғунлуг әмәлә кәлир, иш габилијјәти зәифләјир вә һејван арыглајыр, бә'зән тәләф олур. Профилактикасы: мозалан учан дөврдә атлары төвләдә сахламаг, кечә отармаг, һејванларын дәрисинә һәфтәдә бир дәфә 1%-ли хлорофос мәһлулу чиләмәк. Мүаличәси: хәстә һејвана желатин капсулунда карбонсулфид вермәк.

ГАТ (әр. غات) — Ливијанын ч.-г.-индә, Бөјүк Сәһранын мәркәзи һиссәсиндә ваһә вә шәһәр. Карван јоллары говшағы. Әһ. тәгр. 8 мин. Хурма, тәрәвәз вә дәнли биткиләр бечәрилир. Һејвандарлыгла (давар, дәвә) мәшғул олунур. Кустар үсулла халча, дәри мә'мулаты вә с. истеһсал едилир. Јахынлығында тәбии сода чыхарылыр.

ГАТАР (әр. قطر), Гатар дөвләти.

Үмуми мә'лумат. Асијада, Гатар ј-а-нда (Әрәбистан ј-а-нын ш.-индә), Иран көрфәзи саһилиндә дөвләт. Ч.-дан Сәудијјә Әрәбистаны вә Бирләшмиш Әрәб Әмирликләри илә һәмсәрһәддир. Саһ. тәгр. 22 мин *км²*. Әһ. тәгр. 210 мин (1976). Пајтахты Доһа ш.-дир. 1 сентјабр 1971 иләдәк Б. Британијанын протектораты олмушдур.

Г.—мүтләг монархијадыр. Мүвәггәти конститусијасы 1970 илин ијулундан гүввәдәдир.

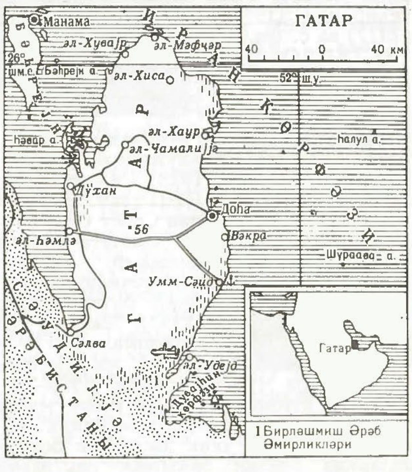
Тәбиәт. Саһилләри, әсасән, алчагдыр; мәрчан рифләри илә әһатә олунмушдур. Сәтһи, әсасән, әһәнкдашыларындан ибарәт дашлы дүзәнликдир. Бә'зи јерләрдә ваһәләр вә батаглашмыш саһәләр вар. Фајдалы газынтылары: нефт вә тәбии газ. Сәһра иглиминә маликдир. Орта темп-р јанварда тәгр. 16°С, ијулда 32°С-дир (макс. 45°С). Иллик јағынты 125 *мм*-ә гәдәрдир. Даими ахан чајлары јохдур. Јалныз јағышлардан сонра әразисиндәки чохлу гуру чај јатағы (вади) су илә долур. Биткиси сәһра типлидир.

Әһали. Әрәбләрдән ибарәт јерли әһалиси тәгр. 75 мин нәфәрдир (1976). Г.-да фәләстинлиләр, башга әрәб өлкәләриндән, Иран, Пакистан вә Һиндистандан кәлмәләр дә јашајыр. Бир нечә мин (тәгр. 7 мин) африкалы да вар. Дөвләт дили әрәб дилидир. Диндарларын чоху мүсәлмандыр (ваһһабиләр). Орта сыхлыг 1 *км²*-дә тәгр. 9,5 нәфәрдир (1976). Әһалинин тәгр. 80%-и Доһа ш. р-нунда мәскунлашмышдыр. Шәһәр әһалиси тәгр. 75%-дир (1976). Мүһүм шәһәрләри: Доһа—тәгр. 145 мин (1976), Дуһан, Умм-Сәид.

Тарихи мә'лумат. Гатар ј-а һәлә е.ә. 3—2-чи миниилликдә мәскунлашмышды. Г. һаггында илк јазылы мә'луматы Рома јазычысы Бөјүк Плини вермишдир. Г.-ы дәфәләрлә *Сасанилләр* ишғал етмишдир. 7 әсрдә Әрәб хилафәтинә дахил едилмишди. Хилафәтин тәнәззүлүндән (10 әср) сонра Гәрмәтиләр дөвләтинин тәркибинә гатылмышды. 13—14 әсрләрдә Бәһрејн әмирләринин һакимијјәти алтында иди. 16 әсрин әввәлиндә Г.-ы Бәһрејнлә бирликдә португаллар, сонра түркләр ишғал етмишди. 17 әсрдән Г. Иран, Түркијә вә с. арасында мүбаризә објектинә чеврилди. 18 әсрин 2-чи јарысында Г. әразисиндә башда Тани сүлаләси олмагла кичик кнјазлыг јаралдылды. 1871 илдә Г.-ы јенидән Османлы империјасы ишғал етди. Формал олараг Г. һаким түрк губернатору (паша) иди. Г. кнјазлығынын баниси Шејх Гасим бин Мәһәммәд әт-Тани [1878—1913] һесаб олунур. О, дүшмән габиләләри барышдырмыш вә Түркијәјә мүнасибәтдә нисбәтән мүстәгил сијасәт јеритмишди. 1914 илдә Түркијә Б. Британијанын хејринә Г.-дакы һүгугларындан имтина етди. 1916 илдә Г. Б. Британија протекторатлығына дахил едилди.

Инкилис мүстәмләкәчиләринин вә јерли һаким даирәләрин сијасәти 30-чу илләрдә Г.-да халг чыхышларына сәбәб олду. Азадлыг һәрәкаты Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра даһа фәал характер алды. Милли азадлыг һәрәкатынын башлыча гүввәсини јохсуллар, хырда тачирләр, сәнәткарлар, көчмиш гуллар (көләлик рәсми олараг 1952 илдә гадаған едилмишдир), һабелә нефт мә'дәнләринә ишләмәјә кәлән муһачирләр тәшкил едирди. 1960 илдә Г.-да күтләви халг нүмајишләри олду. Мүртәче сијасәт јеридән әмир Әли ибн Абдуллаһ ибн Гасим әт-Тани һакимијјәтдән кәнар едилди. Шејх Әһмәд бин Әли әт-Тани Г. һакими олду (1972 ил феврала дәк; феврадан—Хәлифә бин Һәмад әт-Тани). 1963 илдә үмуми тә'тил едән фәһлә вә гуллугчулар бүтүн әһалинин ганун гаршысында бәрабәр олмасыны, харичиләрин һакимијјәт органларындан кәнар едилмәсини, аграр ислаһаты кечирилмәсини, идарә үсулунун демократикләшдирилмәсини тәләб етдиләр. 1966 илдә нефтчи фәһләләрин илк һәмкарлар иттифагы јарадылды. Демократик азадлыглар уғрунда һәрәкатын кенишләнмәсини нәзәрә алараг Г. һаким даирәләри бә'зи ислаһатлар кечирди. Г. әрәб бирлијинә тәрәфдар олдуғуну билдирди, әрәб өлкәләринә гаршы Исраил тәчавүзүнү писләди, Фәләстин әрәбләринә јардым фондуна вәсаит ајырды. 1968 илдә Г. Бәһрејн вә Мүгавиләли Оман әмирликләри илә бирликдә Иран көрфәзиндә Әрәб әмирликләри Федерасијасы јаратмаға тәшәббүс көстәрди. 1970 ил апрелин 2-дә мүвәггәти Г. конститусијасы гәбул олунду, мајын 29-да илк Г. дөвләти јарадылды. 1971 ил сентјабрын 1-дә Г. мүстәгил дөвләт е'лан едилди; сентјабрын 8-дә ССРИ јени мүстәгил дөвләти таныды. Һәмин ајда БМТ-јә вә Әрәб дөвләтләри чәмијјәтинә гәбул олунду. 1975 илдә Г. бир сыра әрәб дөвләтләринин һәрби гүввәсини күчләндирмәк мәгсәди илә онлара јардым көстәрмишдир.

Игтисадијјат. Г. игтисади чәһәтдән зәиф инкишаф етмиш өлкәдир. 1972 илдән тәсәррүфатын модернләшдирилмәсинә јөнәлдилән бир сыра тәдбирләр һәјата кечирилир. Игтисадијјатынын әсасы нефтчыхармадыр. Зәнкин нефт еһтијаты вар (кәшф едилмиш еһтијаты тәгр. 400 млн. *т*). Нефт «Гатар петролеум» вә «Шелл оф Гатар» (1975 илин декабрындан һәр ики ширкәтин бүтүн

капиталы дөвләтиндир) ширкәтләри мәшғул олур. 1976 илдә 22,9 млн. *т* нефт һасил едилмишдир. Нефтә аид бүтүн ишләри, һәмчинин Умм-Сәиддәки нефт е'малы з-дуну (иллик күчү 350 мин *т*) вә нефт мәһсулларынын бөлүшдүрүлмәси системини «Гатар нешонал петролеум» дөвләт ширкәти идарә едир. 1974 илдән Г.-ын нефт вә газ мәнбәләри дөвләтин ихтијарына кечмишдир. 1976 илдә нефтдән тәгр. 2 млрд. доллар кәлир көтүрүлмүшдүр. Г.-да, һәмчинин хејли тәбии газ еһтијаты вар (аз мигдар һасил едилир). Бу да сүн'и күбрә истеһсалы үчүн хаммал кими даһа чох истифадә олунур. Хам нефт харичә Умм-Сәид порту васитәсилә нәгл едилир. Е'маледичи сәнаје зәиф инкишаф етмиш саһәдир. Истеһлак малларынын чоху кустар мүәссисәләрдә истеһсал едилир. 5 електрик ст. вар. Електрик ст.-ларынын үмуми күчү 345 мин *квт*-дыр (1976). Нефт е'малы з-ду (иллик күчү 1,5 млн.*т*), тәбии газын мајеләшдирилмәси (иллик күчү 800 мин *т*) вә семент (илдә 100 мин *т*) з-длары вар. Өлкәдә дәниз сујуну ширинләшдирән 2 з-д, ИЕС, нефт-кимја комбинаты (капиталын 80%-и Г.-ын, 15%-и Франса дөвләтинин, 5%-и Алманијанын хүсуси ширкәтләрининдир) вә шүшә ф-кинин тикинтисинә башланылмышдыр. Г.-да д.ј. јохдур. Автомобил јолларынын уз. 1,7 мин *км*-дир. Өлкәдә 20,5 мин машын вар (1976). Мүһүм дәниз портлары Доһа вә Умм-Сәиддир. Доһада бејнәлхалг аеропорт вар. Нефт вә газ кәмәрләринин уз. тәгр. 380 *км*-дир.

К.т. зәиф инкишаф етмишдир. Ваһәләрдә, әсасән, тәрәвәз, гарғыдалы, дары јетишдирилир. Хурма ағачы бечәрилир. Умм-Карнда гушчулуг комбинаты вар. Әсасән, дәвә вә гојун сахланылыр. Балыг (илдә тәгр. 10 мин *т*) вә кревет (илдә 1—2 мин *т*) овланыр. Мирвари вә сүнкәр чыхарылыр. Нефт, күбрә, семент, тәрәвәз, кревет, балыг, сәдәф вә с. ихрач едилир. Јол-нәгл. вә нефт-газыма аваданлығы, әрзаг, автомобил, тикинти материаллары, тохунма вә һазыр палтарлар, кағыз, әчзачылыг маллары вә с. идхал олунур. Тичарәти Бирләшмиш Әрәб Әмирликләри, Сәудијјә Әрәбистаны, Бәһрејн, Иран, Јапонија, Б. Британија, АБШ, Ливан, АФР илә дир. Пул ваһиди Гатар риалыдыр.

Сәһијјә. Г.-да инфексион вә паразитар хәстәликләр үстүнлүк тәшкил едир. Әһалијә пулсуз тибб јардымы көстәрилир. Г.-да 600 чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 4,6 чарпајы) 5 хәстәхана мүәссисәси, 4 диспансер, 54 һәким (әһалинин һәр 2,4 мин нәфәринә 1 һәким), 190 орта тибб ишчиси вар (1970). Һәким кадрлары харичдә, орта тибб ишчиләри исә дөвләт хәстәханаларында тәшкил олунмуш Үмумдөвләт курсларында һазырланыр.

Маариф. 1956 илдән тәһсил пулсуздур. 1969/70 дәрс илиндә ибтидаи мәктәбләрдә (6 иллик) 13,7 мин, кечид мәктәбләриндә (3 иллик) 2,2 мин, орта үмумтәһсил вә техники пешә мәктәбләриндә (3 иллик) 1,4 мин шакирд тәһсил алырды. Әрәб өлкәләри, Б. Британија вә АБШ-ын али мәктәбләриндә 400-дән чох гатарлы тәләбә охујур.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Әрәб дилиндә күндәлик «Әл-Әрәб» гәзети, һәфтәлик «Әл-Уруба» вә ајлыг «Әл-Доһа мегезин» журналлары (1969), инкилис дилиндә һәфтәлик «Галф нјус» журналы (1976, ијул) нәшр едилир. Радио студијасы (верилишләр әрәб вә инкилис дилләриндәдир) 1968, телевизија студијасы 1970 илдә јарадылмышдыр. Телевизија мәркәзи Доһа ш.-ндәдир.

Әд.: Бодянский В., Герасимов О., Медведко Л., Княжества Персидского залива, М., 1970.

ГАТАР—тәртиб олунмуш вә гошулмуш бир вә ја бир нечә локомотиви (јахуд моторлу вагону) олан вагонлар сырасы. Г.-лар мүхтәлиф нөв олур: сәрнишин, почт-багаж, јүк, тәсәррүфат, јанғынсөндүрән, гартәмизләјән, бәрпаедичи вә с. ССРИ-дә сәрнишин Г.-ларынын һәрәкәт сүр'әти 160 *км/саат* (бә'зи саһәләрдә 200 *км/саат* вә даһа артыг), ади јүк гатарларынын сүр'әти 80—100 *км/саат*, сүр'әтли јүк гатарларынынкы исә 110—120 *км/саат*-дыр. Һәр Г.-ын өз нөмрәси олур. Бир истигамәтдә һәрәкәт едән Г.-лар чүтнөмрәли, әкс истигамәтдә һәрәкәт едәнләр исә тәкнөмрәли олур. Москвада «Дәмирјол нәглијјаты—77» Бејнәлхалг сәркисиндә ССРИ-дә бурахылан, сүр'әти 200 *км/саат* олан «ЭР-200» електрик гатары, 4 мин *а.г.* күчүндә «ТЭ-129» тепловозлары вә с. нүмајиш етдирилмишдир.

ГАТАР—кичик һәчмли вокал-инструментал муғам. Әввәлләр Бајаты-күрд муғамы үстүндә шө'бә кими охунмуш, сонралар һәчм е'тибарилә кенишләнәрәк мүстәгил муғама чеврилмишдир. До мајәли раст мәгамында ифа олунур. Зилдә охунан Г. *Маһур-һинди* муғамы мајәсиндән бир октава јухарыда башланараг һәмин рекистрдә тамамланыр, орта һиссәдә *Үшшаг* шө'бәси охунур.

ГАТАР-БАЈАТЫ — кичик һәчмли муғам; *Гатар* муғамы илә *Чобан бајатысы* интонасијаларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Бу муғам Гатардан фәргли олараг Чобан бајатысынын каденсијалары илә тамамланыр.

ГАТЫГ — сүд мәһсулу. Јағ чалмаг јахуд јемәк үчүн истифадә олунур. Азәрб.-да халг арасында Г. гојмаг үчүн гајнадылмыш сүдә бир гәдәр сојудугдан сонра маја-чаласы (бир сәрнич сүдә бир хөрәк гашығы), сәнаједә сүд туршусу бактеријалары гатылыр. Г.-ы галајланмыш сәрнич вә мис газанда, кил, кодуш вә с. габларда чалырлар. Г.-ын кејфијјәтли олмасы вә вахтында кәлмәси үчүн мајалы сүд олан габ исти өртүклә басдырылыр. Мүәјјән мүддәтдән (3—4 саатдан) сонра чалынмыш сүд Г.-а чеврилир. Г.-ын јағлылығы сүдүн кејфијјәтиндән асылыдыр. Г. долма, хинкал, шүјүдплов вә с. хөрәкләрлә јејилир, ондан довға, гатыгашы, доғрамач, ајран, сүзмә вә с. дә һазырланыр. Г. һәзми асанлашдырыр, јухуну јахшылашдырыр. Бағырсагда иринли вә хәстәликтөрәдән микрофлораја тә'сир көстәрдији, пәһриз вә мүаличә хассәсинә малик олдуғу үчүн Г.-дан халг тәбабәтиндә дә кениш истифадә едилир. Сүд мәһсулларынын алынмасы, о чүмләдән Г.-ын чалынмасы кил габларын мејдана кәлдији Неолит дөврүнә аиддир.

Әд.: Бүнјадов Т. Ә., Азәрбајчанда малдарлығын инкишафы тарихиндән, Б., 1969; Рәчәбов Г. Ә., Азәрбајчанда сүд мәһсуллары һазырланмасынын халг үсуллары, Азәрбајчан етнографик мәчмуәси, III бурахылыш, Б., 1977.

ГАТЫЛЫГ (кимјада), концентрасија—мүәјјән компонентин (маддәнин) физики-кимјәви системдә (мәһлулда, гарышыгда, әринтидә) нисби мигдарыны көстәрән кәмијјәт. Ән чох ишләдилән формалары бунлардыр:

1. Күтләчә (чәкичә) консентрасија — компонентин күтләсинин бүтүн системин күтләсинә олан нисбәтидир; бу нисбәти 100-ә вурдугда алынан әдәд һәмин системдә компонентин күтләчә консентрасијасыны (чәкичә фаизини) көстәрир.

2. Атом (грам-молекул, *мол*) консентрасијасы—компонентин грам-атомлары (грам-молекуллары) сајынын системин бүтүн грам-атомлары (грам-молекуллары) сајына нисбәтидир; бу нисбәти 100-ә вурдугда алынан әдәд компонентин атом (грам-молекул, *мол*) фаизләри илә консентрасијасыдыр.

3. Һәчмчә консентрасија—компонентин һәчминин һәмин системин үмуми һәчминә нисбәтидир; ону 100-ә вурдугда алынан әдәд компонентин һәчмчә фаизлә көстәрилән консентрасијасыдыр.

Маје системләрин консентрасијасы (Г.-ы) чох вахт 100 *г* (бә'зән дә 1 *л*) һәлледичидә һәлл олмуш маддәнин күтләсини (чәкисини), јахуд маддәнин 1000 грам-молекул һәлледичидәки грам-молекулларынын сајыны көстәрир.

1 *л*-индә 1 грам-молекул маддә һәлл олмуш мәһлула 1 молјар (1 *М*) мәһлул, 1000 *г* һәлледичидә 1 грам-молекул маддә һәлл олмуш мәһлула 1 молјал (1 *м*) мәһлул, 1 *л*-индә 1 *г-екв* маддә һәлл олмуш мәһлула исә 1 нормал (1 *н*) мәһлул дејилир. 1 *л* мәһлулда һәлл олмуш маддәнин грам-молекуллары сајы мәһлулун молјарлығы, 1000 *г* һәлледичидә маддәнин һәлл едилмиш грам-молекулларынын сајы исә мәһлулун молјаллығы адланыр.

Мәһлулун 1 *мл*-индә һәлл олмуш маддәнин грам илә мигдарыны көстәрән кәмијјәт титр адланыр (бах *Һәчми анализ*).

Г. ади мигдари анализ үсуллары илә, һәмчинин мәһлулун физики-кимјәви хассәләринә әсасланан мүвафиг үсулларла, мәс., туршу, гәләви, дуз, етил спирти вә с.-нин суда мәһлулларынын сыхлығы ареометрлә өлчүлмәклә тә'јин едилир.

Әд.: Некрасов Б. В., Основы общей химии, т. 1, М., 1973.

ГАТЫР (лат. mulus)—ат (мадјан) илә еркәк ешшәјин һибриди олан јүк һејваны. Харичи көрүнүшүндә һәр ики нөвүн әламәтләри вар. Бәдәнинин бөјүклүјү вә чәлд һәрәкәти мадјандан, дөзүмлүлүк вә иш габилијјәти Г.-а ирсән ешшәкдән кечмишдир. Узунөмүрлү (40 илədәк јашајыр), хәстәликләрә аз мејлли, јемә вә гуллуға аз тәләбкар олмасы, истијә дөзүмлүлүјү илә фәргләнир. Бир гајда олараг Г. гысырдыр (диши Г.-ларын ајғыр вә ешшәклә чүтләшдирилмәсиндән бала алынмасы һаллары мә'лумдур). Рәнки, әсасән, мадјанын рәнки кимидир. Иш габилијјәтинә көрә ики чүр: гошгу вә јүк Г.-лары олур. Јүк Г.-ынын сүјсүнүнүн һүнд. 110—140 *см*, чәкиси 300—400 *кг*, гошгу Г.-ынынкы исә мүвафиг олараг 160 *см*-дәк, чәкиси 400—600 *кг*-дыр. Еркәк Г.-лар 1—2 јашарлығында ахталаныр, 2 јашар-

лығдан ишә өјрәдилиб 30—40 ил истифадә едилир. Г.-чылыг Асија, Африка, Авропанын ч.-у, Шимали вә Ҹәнуби Америка вә с. өлкәләрдә инкишаф етдирилир. ССРИ-дә Загафгазијада вә Орта Асијада јетишдирилир.

Г.-дан миник, јүк вә гошгу һејваны кими, әсасән, Шәрг өлкәләриндә һәлә е.ә. 3-ҹү миниллијин 2-ҹи јарысындан, Загафгазијада, еләҹә дә Азәрб.-да е.ә. 1-ҹи миниллијин сонларындан истифадә етмәјә башламышлар. Сылдырымлы дағ јоллары илә кедә билмәси, чох јүк көтүрмәси дағ шәраитиндә Г.-ы ән сәрфәли нәглијјат васитәсинә чевирмишди. Буна көрә дә ону атдан јүксәк гијмәтләндирирдиләр.

Әд.: Рахманов А. Г., Коневодство, верблюдоводство, олеаеводство, М., 1960; Лакоза И. И., Щекин В. А., Верблюдоводство и основы ословодства и мулопроизводства, М., 1964.

ГАТЫР МӘММӘД, Мәммәдов Мәммәд Әли оғлу [1887, Ҝәнҹә (Јелизаветпол) губ.-нын Коранбој-Әһмәдли к.—18.9.1919] — Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбариз, кәндли һәрәкаты рәһбәри, халг гәһрәманы. 1903 илдә Ҝәнҹәдә сәнәт мәктәбинә дахил олмуш, ингилаби һәрәкатда иштиракына көрә 1905 илдә мәктәбдән чыхарылмышдыр. Г. М. Коранбој-Әһмәдлидә кәндли чыхышы (1907) заманы мүлкәдарлардан бирини өлдүрмүш вә гачаг дүшмүшдү. 1909 илдә бәјләрә вә чар һакимијјәтинә гаршы силаһлы мүбаризә апардығы үчүн һәбс олунуб Иркутск губ.-на сүркүн едилир. Лакин јолда икән гачыр. Азәрб.-а гајыдан Г.М. мүбаризәни давам етдирир. 1914 илдә Г.М. јенидән һәбс едиләрәк 10 ил мүддәтинә Иркутск губ.-на сүркүн олунур. О, сүркүндә болшевикләрә јахынлашыр. Сүркүн илләри Г.М.-ин дүнјакөрүшүнү инкишаф етдирир, ону ингилабчы кими мәтинләшдирир. Феврал буржуа-демократик ингилабындан (1917) сонра Азәрб.-а гајыдан Г.М. јенидән кәндли һәрәкатына башчылыг едир. О, Бакы болшевикләри илә әлагә сахламыш, дәфәләрлә С. Шаумјан, М. Әзизбәјов вә Бакы коммунасынын дикәр рәһбәрләри илә көрүшмүш, онлардан тә'лимат алмышды. Мүсаватчыларын вә харичи мүдахиләчиләрин һөкмранлығы дөврүндә Г.М.-ин башчылыг етдији кәндли дәстәләринин мүбаризәси даһа кениш һал алмыш, Г.М. илә болшевик тәшкилатлары арасында сых әлагә јаранмышды. РК(б)П Ҝәнҹә Комитәси илә Г.М.-ин дәстәси арасында хүсуси рабитәчи фәалијјәт көстәрирди; 1919 илин јајында Г.М.-ин дәстәсинин еһтијачлары үчүн пул вәсаити көндәрилмишди. Мүсават һөкумәтинин һәрби назири Фәтәли хан Хојскинин башчылығы илә Бакыдан Ҝәнҹәбасара көндәрилән 500 нәфәрлик сечмә гошун дәстәсинә Г.М. ағыр зәрбә ендирмишди. 1919 илдә Г.М.-ин силаһлы дәстәси Ҝәнҹә гәзасында ири торпаг саһибләринин (Мәммәдханбәјовун, Зүлгәдәровун, Адыкөзәловун вә б.) мүлкләрини дағытмыш, д.ј.-нда һәрәкәти позмушду. Күрүн сағ саһилиндә Гараговаг к.-ндә оларкән онун дәстәси мүсаватчылар тәрәфиндән мүһасирәјә алынмышды. Г.М. хаинчәсинә өлдүрүлмүшдүр.

З. Хәлил «Гатыр Мәммәд» пјесини јазмышдыр. «Азәрбајҹанфилм» киностудијасы Г.М. һаггында «Гатыр Мәммәд» бәдии филмини (1974) чәкмишдир. Гасым Исмајылов р-нунда вә Кировабадда Г.М.-ә һејкәл гојулмушдур.

Әд.: Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбаризләр, Б., 1958; Һүсејнов Ҹ., Халг гәһрәманы Гатыр Мәммәд, Б., 1969; Гулиев Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970; Гусейнов И. А., Крестьянское движение в Азербайджане в 1917—1920 гг., в сб.: Великий Октябрь и борьба за Советскую власть в Азербайджане, Б., 1958.

ГАТЫРГУЈРУҒУЛАР (Equisetopsida) — гатыргујруғукимиләр шө'бәсинин синфи. Һазырда јалныз бир гатыргујруғу (Equisetum) ҹинсинә тәсадүф едилир. Бу ҹинсин Австралија вә Јени Зеландија истисна олмагла дүнјанын мүхтәлиф р-нларында 30—35, ССРИ-дә 13, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 7 нөвү јајылмышдыр. Нәсил нөвбәләшмәси илә чохалыр. Көвдәләри мономорф (бир формалы) вә диморф (јаз вә јај будагланмасына малик) олан Г. мә'лумдур. Диморф нөвләрдә хлорофилсиз, спорверән (фертил) будаглар әмәлә кәлир. Спор јетишдикдән сонра јаз будаглары гурујур вә һәмин көкүмсовдан јашыл рәнкли спорсуз (стерил) јај будаглары инкишаф едир. Г. бәрабәрспорлу, аз һалларда исә мүхтәлифспорлу биткиләрдир. Г. көкүмсовлары илә дә чохалырлар. Халг тәбабәтиндә нәһәнк гатыргујруғудан сидикговуҹу васитә, чөл гатыргујруғудан исә бојаг биткиси кими истифадә олунур.

Әд.: Флора Азербайджана, т. 1, Б., 1950; Тахтаджян А. Л., Высшие растения, т. 1, М.—Л., 1956.

ГАТРАН—үзви бирләшмәләрин бөјүк бир групунун үмуми ады. Мәншәјинә көрә ики јерә ајрылыр: тәбии вә сүн'и (бах *Тәбии гатранлар* вә *Синтетик гатранлар*). Г. нөвләринин чоху бәрк аморф маддәдир, гыздырылдыгда әријир, суда һәлл олмур, үзви һәлледиҹиләрдә һәлл олдугда лак әмәлә кәтирир (бах *Өртүк әмәлә кәтирән маддәләр*). Пластик күтлә, лак-бојаг материаллары, јапышган вә с. истеһсалында, еләҹә дә сәнајенин мүхтәлиф саһәләриндә ишләдилир.

ГАТРАН АХМАСЫ — ијнәјарпаглы биткиләрин көвдә вә будагларындан гатран ахмасы. Биткиләр көбәләк, бактерија вә һәшәрат васитәсилә, еләҹә дә механики јолла зәдәләндикдә мүшаһидә олунур. Гатран јолларындан ахан гатран вә ја терпентин көвдәнин үзәриндә, јахуд габығын алтында топланараг одунҹағын зәдәләнмиш һиссәсини өртүб ағаҹы зәрәрли тә'сирләрдән горујур. Терпентин (китрә) әлдә етмәк үчүн бә'зән биткинин көвдәсини чәртиб сүн'и јолла гатран ахыдырлар. Топланмыш китрәдән скипидар, канифол вә с. истеһсал етмәк үчүн хаммал кими истифадә едилир.

ГАТРАНЛЫ БИТКИЛӘР—балзам вә гатран верән биткиләр. Һәмин маддәләр организмдә кедән маддәләр мүбадиләсинин нормал мәһсуллары олуб, көк, көвдә вә јарпағын гатран јолларында, еләҹә дә габыг дүјүнләриндә топланыр. Г.б. групуна 26 фәсиләдән олан мүхтәлиф биткиләр дахилдир. Әксәријјәти тропик вә мүлајим иглимли гуршагларда јајылмышдыр. Г.б.-дән копај балзамы, Перу вә Толу балзамы, бензој гатраны, бир чохундан исә дикәр гијмәтли гатранлар—сандарак, мастика вә с. алыныр. Ади шам, сидр шамы, күкнар вә ардыҹдан алынан терпентиндән канифол, скипидар һазырланыр. Гатран вә балзамлы маддәләр бә'зән Г.б.-ин һүҹејрә вә тохумаларынын зәдәләндији һалларда әмәлә кәлир.

Әд.: Качалов А. А., Деревья и кустарники. Справочник, М., 1970; Приступа А. А., Основные сырьевые растения и их использование, Л., 1973.

ГА́ТЧИНА—РСФСР Ленинград вил.-ндә шәһәр. Ленинграддан 45 *км* ҹ.-г.-дә, Ленинград—Псков шосе јолу үстүндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 75 мин (1977). Селлүлоз-кағыз мүәссисәләри үчүн аваданлыг истеһсалы з-ду, к.т. машынлары з-ду, електромеханики з-д, мебел ф-ки, педагожи мәктәб вар.

Г.-дакы 18 әсрә аид сарај-парк ансамблы надир ме'марлыг абидәсидир. Еркән классисизм үслубунда тикилмиш сарајын (1766—81, ме'мар А. Риналди; 1793 — 97 илләрдә ме'мар В. Ф. Бренна сарајы кенишләндирмиш, 1845—51 илләрдә ме'мар Р. И. Кузмин јенидән тикмишдир) дахили бәзәкләрини 1760—90-ҹы илләрдә рус декоратор-рәссамлары ишләмишләр (А. Риналди вә В. Ф. Бреннанын лајиһәси әсасында). Г.-нын мәнзәрәли парклары, көрпүләри, террас вә көшкләри рус ландшафт ме'марлығынын ән көзәл нүмунәләриндәндир. Орта әср гәсрләрини хатырладан Приорат сарајы (1798—99, ме'мар Н. А. Львов) инша техникасына көрә надир тикилидир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә (1941—45) шәһәр, сарај вә парклар дағыдылмыш, мүһарибәдән сонра исә дәрһал бәрпа едилмәјә башланмышдыр.

Әд.: Рузов Л. В., Яблочкин Ю. Н., Гатчина, Л., 1959.

ГА́УДА (Gouda), кечмиш Тер-Гау —Нидерландын Ҹәнуби Һолландија әјаләтиндә шәһәр. Ашағы Рејн чајынын голларындан бириндә порт. Су вә гуру јоллары говшағы. Әһ. 52,9 мин (1975). Пендир истеһсалы мәркәзидир. Метал е'малы, ағаҹ е'малы, јејинти, тохуҹулуг мүәссисәләри вар. Тикинти материаллары истеһсал едилир.

ГАУДИ́, Гауди-и-Корнет (Gaudi y Cornet) Антонио (26.6.1852, Реус, Таррагона јахынлығында — 10.6.1926, Барселона) — испан ме'мары. 1868 илдән Барселонада јашамыш, Али Техники Ме'марлыг Мәктәбиндә охумушдур. Г.-нин лајиһәси илә тикилмиш (әсасән, Барселонада) гәрибә формалы (готик килсәләрә мәхсус композисијанын јени, анлашылмаз үслубда верилмәси) Саграда Фамилија килсәси (1884—1926) вә «модерн» үслубунда евләр (Каса Батло, 1905—07, Каса Мила, 1905—10), һәмчинин Асторга ш.-ндәки Јепископ сарајы (1887—93) гејри-ади һәчмләри, конструктив јениликләри (параболик тағлар, маили дајаглар, јүнкүлләшдирилмиш гүббәләр) илә фантастик тә'сир бағышлајыр.

ГА́УЈА—Лат.ССР-дә чај. Уз. 460 *км*, һөвзәсинин саһ. 8900 $км^2$-дир. Видзем

јүксәклијиндәки көлләрдән башланыр. Рига көрфәзинә төкүлүр. Декабрдан март—апрелədәк донмуш олур. Ағач ахыдылыр. Стренчи, Тсесис, Сигулда вә Валмијера ш.-ләри Г. саһилиндәдир.

ГА́УК Александр Василјевич (15.8. 1893, Одесса—30.3.1963, Москва)—совет дирижору, педагог. РСФСР халг артисти (1954). 1917 илдә Петроград консерваторијасыны битирмишдир. Дирижорлуг фәалијјәтинә 1913 илдән башламышдыр. 1920—31 илләрдә С. М. Киров ад. Ленинград Опера вә Балет Театрынын, 1930—34 илләрдә Ленинград филармонијасынын дирижору, 1936—41 илләрдә ССРИ Дөвләт Симфоник Оркестринин бәдии рәһбәри вә дирижору, 1934—36 илләрдә Үмумиттифаг Радиосу Бөјүк Симфоник Оркестринин дирижору, 1953—63 илләрдә баш дирижору вә бәдии рәһбәри олмушдур. Г. совет бәстәкарларынын бир чох әсәрләринин илк ифачыларындандыр. Г.-ун педагожи фәалијјәти (1948 илдән проф.) совет дирижорлуг сәнәтинин инкишафында әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Ј. *Мравински*, А. *Мелик-Пашајев*, Ј. *Светланов* вә б. онун јетишдирмәләридир.

Әсәри: Мастерство артиста-исполнителя, М., 1972.

ГАУМА́ТА (?—е.э. 29.9.522)—I Дарайын (Д а р а ј а в а һ у ш) *Бисутун китабәсинә* көрә Əһәмәниләр (Һ а х а м а н и ш и л ә р) дөвләтиндә һөкм сүрән наразылыглардан вә һөкмдар Камбизин (К а м б у ч и ј а) өлкәдә олмамасындан (Камбиз һәмин дөврдә Мисирдә иди) истифадә едиб е.э. 522 илин март ајынын 11-дә сарај чеврилиши едәрәк һакимијјәти әлә алмыш *маг*. Һәмин мә'лумата көрә өзүнү Бардија (Камбизин кичик гардашы) кими гәләмә верән вә «бүтүн халг» тәрәфиндән мүдафиә едилән Г. һакимијјәти дөврүндә бир сыра тәдбирләр һәјата кечирмишди. Китабәдә бу тәдбирләри билдирән терминләри алимләр мүхтәлиф чүр баша дүшүр вә шәрһ едирләр. Бисутун китабәсинә көрә тәгрибән једди ај һөкмдарлыг етмиш Г. «бир нечә адамла» фәалијјәт көстәрән Дара тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. Г. һаггында Һеродот, Ктеси, Есхил вә б. антик мүәллифләр дә гијмәтли мә'лумат вермишләр. Г.-нын мәншәји мәсәләси, онун тәдбирләринин мәгсәди вә ичтимаи характери, һәмчинин онун дини сијасәти һәлә дә тарихшүнаслыг елминдә кәскин мүбаһисәләрә сәбәб олур. Бә'зиләри Г.-ны маг вә мидијалы һесаб едир; онун чеврилишини фарс Əһәмәни һөкмранлығы әлејһинә јөнәлдилмиш Мидија иртичасы кими гијмәтләндирирләр. Башгаларынын фикринчә чеврилиш Камбизин гардашы Бардија тәрәфиндән едилмишдир. Онлара көрә Бардија Дара тәрәфиндән ганунсуз һакимијјәтдән мәһрум едилмиш вә Бисутун китабәсиндә онун маг Г. олмасы һаггында уједурма мә'лумат верилмишдир. Бә'зи алимләр Г.-ны кениш халг күтләләринин мәнафејинин ифадәчиси һесаб едир; дикәрләри исә көстәрирләр ки, Г.-нын ичтимаи дајағы әсилзадәләр олмуш вә Г. онларын мәнафеләринә ујғун, кениш халг тәбәгәләринин исә әлејһинә һәрәкәт етмишдир. Бә'зиләри Г.-ны ардычыл зәрдүштү, башгалары исә Зәрдүшт тә'лиминин әлејһдары сајырлар. Г. өлдүрүлдүкдән сонра Əһәмәниләр империјасында фарсларын әсарәти алтында олан мидијалылар, еламлылар, сагартиләр, маргианалылар, ермәниләр вә б. халгларын үсјанлары башлады.

Әд.: С т р у в е В. В., История Древнего Востока, 1941; ј е н ә о н у н, Восстание в Маргиане при Дарии I, Материалы ЮТАКЭ I, Ашхабад, 1949; Д ь я к о н о в И. М., История Мидии, М.—Л., 1956; Играр А л и е в, История Мидии, Б., 1960; Д а н д а м а е в М. А., Иран при первых Ахаменидах, М., 1963; Herzfeld E. Smerdis und Pseudo-Smerdis, Archäologische Mitteilungen aus Iran, Bd. 5., Berlin, 1933.

ГАУ́Р (Bibos frontalis gaurus)—енлиалын өкүз чинсинә аид бујнузлу чүтдырнаглы һејван. Јеткин еркәјинин уз. тәгр. 3 *м*, сүјсүнүнүн һүнд. 1,85 *м*, чәкиси 1000 *кг*-а чатыр. Алны вә дөшү енли, бојну гыса, бујнузлары јоғун вә узундур (83 *см*-ә гәдәр). Рәнки, әсасән, түнд-гәһвәји, гарны сарымтыл-боз, ајагларынын ашағы һиссәси буланығдыр. Һиндистан вә Һинд-Чинин дағ мешәләриндә (дәниз сәвијјәсиндән 600—1700 *м* јүксәкликдә) сүрү илә јашајыр. Битки мәншәли јемләрлә гидаланыр. Әтинә вә дәрисинә көрә овланыр.

ГАУРИША́НКАР, Г а у р и з а н к а р—Һималај д-рында зирвә. Непал әразисиндәдир. Һүнд. 7144 *м*. 1913 илədәк, сәһвән, Чомолунгма (Еверест) илә Г.-ын ејни зирвә олдуғу күман едилирди.

ГА́УСС (Gauss) Карл Фридрих (30. 4.1777, Брауншвејг—23.2.1855, Һөттинкен) — алман ријазијјатчысы. Су кәмәри ишчиси аиләсиндә доғулмушдур. Һөттинкен ун-тиндә охумуш (1795—98), өмрүнүн сонунадәк Һөттинкен астрономија рәсәдханасынын директору олмушдур. Әсәрләри әдәдләр нәзәријјәси, диференсиал һәндәсә, еһтимал нәзәријјәси, сыралар нәзәријјәси, потенсиал нәзәријјәси, нәзәри астрономија, кеодезија, физика, али чәбр вә б. саһәләрә аиддир. «Әдәди тәдгигатлар» (1801) әсәриндә квадратик *чыхыг* нәзәријјәсини, квадратик формаларын гыса ифадәсини вә $x^n-1=0$ шәклиндә тәнликләр нәзәријјәсини вермишдир. Г. пәркар вә хәткешлә дүзкүн *n*-бучаглы гурмаг үчүн *n*-нин лазым олан бүтүн гијмәтләрини тапмышдыр. Хүсуси һалда, $x^{17}-1=0$ тәнлијини һәлл едәрәк пәркар вә хәткешлә дүзкүн 17-бучаглынын гурулмасыны вермишдир. Бу кәшфә чох бөјүк гијмәт вермиш, вәсијјәтинә көрә онун һејкәли 17-бучаглы постамент үзәриндә гојулмушдур. Планетләрин еллиптик орбитләринин һесабланма үсулуну јенидән ишләмиш, Серера вә Паллада планетләринин кәшфинә тәтбиг етмишдир. Орбитләрин һесабланмасына даир тәдгигат апармышдыр. *Ән кичик квадратлар үсулуну* ишләмиш, Һөттинкен-Алтон меридианы гөвсүнүн өлчүлмәсини тәшкил етмиш, нәтичәдә али кеодезијанын әсасыны («Али кеодезијанын әшјалары һаггында тәдгигатлар», 1842—47) јаратмышдыр. Оптик сигналвермә үчүн хүсуси чиһазын (һелиотропун) ихтирачысыдыр. В. *Веберлә* биркә мүтләг електромагнит *ваһидләр системини* јаратмыш, Алманијада илк дәфә електромагнит телеграфын конструксијасыны вермишдир. Һөттинкен астрономија рәсәдханасы нәздиндә магнит рәсәдханасы јаратмыш (1835), «Јер магнетизминин үмуми нәзәријјәси» әсәрини јазмышдыр. «Мәсафәнин квадраты илә тәрс мүтәнасиб тә'сир едән гүввәләр һаггында» әсәриндә потенсиал нәзәријјәсини, «Диоптрик тәдгигатлар»да (1840) исә линзалар системиндә хәјалларын гурулма нәзәријјәсини јаратмышдыр. Н. И. Лобачевскинин әсәрләриндә инкишаф етдирилән *гејри-Евклид һәндәсәләринә* даир фикирләрә тәрәфдар чыхмышдыр. Магнит индуксијасы ваһиди *гаусс* онун шәрәфинә адландырылмышдыр.

Әд.: Карл Фридрих Гаусс. Сб. ст., М., 1956.

ГА́УСС—СГС вә СГСМ *ваһидләр системиндә* магнит индуксијасы ваһиди, *гс* вә Gs илә ишарә олунур. Г. елә бирчинсли магнит саһәсинин индуксијасыдыр ки, саһәјә перпендикулјар гојулмуш нагилдән 1 СГСМ чәрәјан ваһидинә (10 *A*) бәрабәр чәрәјан кечдикдә нагилин һәр сантиметринә тә'сир едән гүввә 1 *дина* олур. 1 *гс*$=10^{-4}$ *вб/м²*$=10^{-4}$ *тл*. Бу ваһид К. *Гауссун* шәрәфинә адландырылмышдыр.

ГА́УСС ӘЈРИЛИЈИ—бах *Там әјрилик*.

ГА́УСС ПАЈЛАНМАСЫ—бах *Нормал пајланма*.

ГА́УСС ПРИНСИПИ, ә н к и ч и к м ә ч б у р и ј ј ә т п р и н с и п и—механиканын диференсиал вариасија принсипләриндән бири; актив гүввәләрин тә'сири илә һәрәкәт едән системин һәгиги һәрәкәти башланғыч вәзијјәтдән башланғыч сүр'әтлә давам едән кинематик мүмкүн һәрәкәтләрдән онунла фәргләнир ки, һәгиги һәрәкәт үчүн фәргләнмә өлчүсү һәр ан ән кичикдир, јә'ни, $\delta z=0$. К. Гаусс вермишдир (1829). Г.п. ихтијари һолоном рабитәләри олан механики системин актив гүввәләрин тә'сири илә һәрәкәтинин һәмин рабитәләрсиз һәрәкәтиндән фәргләнмә өлчүсүдүр:

$$z=\frac{1}{2}\sum_{i=1}^{N} m_i\,(r_i-F_i/m_i)^2$$

бурада m_i—i-чи нөгтәнин күтләси, r_i онун радиус вектору, F_i она тә'сир едән актив гүввәләрин әвәзләјичисидир. *Д'Аламбер-Лагранж принсипинә* нисбәтән Г. п. даһа кениш тәтбиг олунур. Г.п.-ндән рабитәләри гејри-хәтти гејри-һолоном олан механики системин һәрәкәт тәнликләри алыныр.

ГА́УСС ТЕОРЕМИ—електрик индуксија векторунун ($\vec{D}$) ихтијари гапалы сәтһдән (S) кечән селинин һәмин сәтһин дахилиндәки јүкләрин чәбри чәминә бәрабәрлијини көстәрән теорем: $\vec{N}=\vec{D}\vec{S}=\Sigma q_i$; $\vec{N}$—индуксија векторунун сели, Σq_i гапалы сәтһ дахилиндәки јүкләрин чәбри чәмидир. Г.т. електрик саһәсинин интенсивлик векторунун ($\vec{E}$) сели үчүн беләдир: $\vec{N}=\vec{E}\vec{S}=(1/\varepsilon\varepsilon_0)\,\Sigma q_i$; ε—мүһитин вакуума нәзәрән нисби електрик нүфузлуғу, ε_0—вакуумун електрик нүфузлуғу, Г.т. хүсуси һалда, мәс., јүкләр симметрик пајландыгда електрик саһәсинин ин-

дуксија векторуну вә ја саһә интенсивлијини аналитик үсулла тапмаға имкан верир. Г.т. Кулон ганунунун башга шәкилдә тә'рифидир вә ондан фәргли олараг истәнилән формалы вә өлчүлү јүкләр үчүн өдәнилир. Г.т. гравитасија саһәси үчүн дә доғрудур. Бу һалда јухарыдакы ифадәләрдә електрик јүкү (q) күтлә (m) илә әвәз олунур.

ГАФАН—Ерм.ССР-дә шәһәр. Гафан р-нунун мәркәзи. Зәнкәзур силсиләсинин ч.-ш. јамачларында, Охчи (Охчу) чајы (Араз һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Мә'дән сәнајеси мәркәзидир. Мис филизи комбинаты, филизсафлашдырма вә мебел ф-кләри, гушчулуг фабрики, автомобил тә'мири з-ду, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, мә'дән-металлуркија техникуму, тибб вә мусиги мәктәбләри, драм театры вә с. вар.

ГАФАРЛЫ Әли Мәсрур Әбдүлхалыг оғлу (17.6.1897, Бакы—12.12.1964, Бакы)—маариф хадими, Азәрб.ССР әмәкдар мүәллими (1940). 1941 илдән Сов. ИКП үзвү. Ибтидаи мәктәбләр үчүн јаздығы «Биринчи ил» (1943, Ј. Зејналовла биркә), «Һүснхәт» (1952), «Јазы нүмунәләри» (1961), «Азәрбајчан дили» (1963) вә с. дәрсликләри дәфәләрлә нәшр едилмишдир. Азәрб. дилинин тәдриси методикасына даир әсәрләри вар. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ГАФАРЛЫ Әлиһүсејн Әбдүлрәһим оғлу (15.3.1911, Бакы—6.10.1961, Бакы)—Азәрб. совет актјору. Азәрб.ССР әмәкдар артисти (1959). 1929 илдә Бакы Театр Техникумуну битирмишдир. Һәмин илдән *Бакы Түрк Ишчи Театрынын* (1932 илдән Кировабад Драм Театры) актјору олмуш, бурада Рыбаков («Кремл сааты», Н. Погодин), Тарас («Интигам», З. Хәлил), Тристан («Нә јардан дојур, нә әлдән гојур», Лопе де Вега) вә с. ролларда чыхыш етмишдир. 1943 илдән Азәрб. Дөвләт Мусигили Комедија Театрында ишләјән Г. комик ролларын маһир ифачысы кими танынмышдыр: Мәшәди Ибад («Мәшәди Ибад», Ү. Һачыбәјов), Дилавәрзадә («Рәисин арвады», С. Рүстәмов), Ордухан («Әлли јашында чаван», З. Һачыбәјов) вә с. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГАФАРОВ Владимир Әбдүләзим оғлу (д.19.5.1935, Бакы)—Азәрб. совет шаири, тәрчүмәчи. Рус дилиндә јазыр. Дәниз нефтчиләринин фәдакар әмәјинин, халглар достлуғу вә ингилаби ән'әнәләрин тәрәннүмү «Кәлин» (1961), «Ики гала» (1963), «Лермонтов, 123» (1965), «Сеһирли күләк» (1968), «Күләкләр гојнунда мәш'әл» (1972) ше'р китабларынын әсас мөвзуларыдыр. «Короғлу» дастаныны, бајатылары, Мәһсәти Кәнчәвинин рүбаиләрини, Ашыг Әләскәрин, мүасир Азәрб. шаирләринин ше'рләрини рус дилинә тәрҹүмә етмишдир.

ГАФАРОВ Микајыл Исмајыл оғлу (1895, Балаханы—16.3.1974, Бакы)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбариз. 1919 илдән Сов.ИКП үзвү. 1915 илдән нефт мә'дәнләриндә ишләмиш, Бакы фәһләләринин нүмајиш вә тә'тилләриндә фәал иштирак етмишдир. 1917 илдә Балаханыда Гызыл гвардијаја дахил олмушдур. 1918 илдә Балаханы кәнд Советинин рәјасәт һеј'әтинә үзв сечилмишди. 1919 илин ијунундан 1920 илин ахырларынадәк Балаханыда партија тәшкилатчысы ишләмишдир. Г. Азәрб. КП-нин 1-чи тә'-

сис гурултајынын нүмајәндәси сечилмишди. 1920 илдән сонра мәс'ул тәсәррүфат вә партија вәзифәләриндә ишләмиш, Азәрб. Ингилаб Комитәсинин тапшырығы илә Күрдәмир, Ағдам, Көјчај кәндлиләри арасында тәшвигатизаһат иши апармышдыр. Г. 1924—56 илләрдә партија вә һәмкарлар тәшкилатларында бир сыра мәс'ул вәзифәләрдә чалышмышдыр. 1956 илдән республика әһәмијјәтли пенсијачы иди. Г. Азәрб.КП БК-нын үзвү, Бакы Зәһмәткеш Депутатлары Советинин депутаты сечилмишди. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГАФАРОВА Роза Зејнал гызы (д.29.11. 1926, Јереван)—совет физиологу, биол. е.д. (1967), проф. (1968). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1970). 1968 илдән Сов.ИКП үзвү. В. И. Ленин ад. Азәрб. Педагожи Ин-тунун инсан вә һејван физиолокијасы кафедрасынын мүәллими вә досенти (1954—67), 1967 илдән биолокија, 1976 илдән биолокија-чоғрафија факүлтәсинин деканыдыр. Тәдгигаты еколожи физиолокија вә јаш физиолокијасы саһәсиндәдир.

Әсәрләри: Возрастные и сезонные изменения температуры кожи в условиях жаркого климата Азербайджана, Л., 1967; Возрастные особенности терморегуляции и их сезонные изменения в условиях жаркого климата, в кн.: Физиология человека в природных условиях СССР, Л., 1970.

ГАФГАЗ [сөзүн мәншәји дәгиг мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Еһтимала көрә, Гара дәнизин ч. саһилиндә јашамыш «газ-газ» адланан (һетләрдә) халгла әлагәдардыр. Г. термининә илк дәфә гәдим јунан драматургу Есхилин «Зәнҹирләнмиш Прометеј» фачиәсиндә тәсадүф едилир]—ССРИ-нин ч.-г.-индә әрази, дағлыг өлкә; г.-дә Гара дәниз вә Азов дәнизи, ш.-дә Хәзәр дәнизи, шм.-да Кума-Маныч чөкәклији, ч.-да ССРИ-нин Түркијә вә Иранла сәрһәди илә һүдудланыр. Саһ. 440 мин $км^2$-дир. *Бөјүк Гафгазын* Баш Гафгаз, јахуд Суајырычы силсиләси васитәсилә Шимали Гафгаз вә Загафгазија һиссәләринә ајрылыр.

Релјеф. Әсасән, дағлыгдыр; Өн Гафгаз, Бөјүк Гафгаз, Загафгазија дүзәнликләри, Загафгазија јајласы вә Талыш д-рындан ибарәтдир.

Өн Г. Шәрги Авропа дүзәнлијинин ч. һиссәсини әһатә едир; Бөјүк Г.-ын шм. әтәкләри илә Кума-Маныч чөкәклији арасындадыр. Әсасән, Кубан-Азовјаны овалығы, Ставропол јүксәклији (һүнд. 831 *м*-дәк), Минералныје Воды вулканик дағлары—лакколитләр групу (Бештау д.—1402 *м*), Терек-Сунжа јүксәклији (926 *м*-дәк) вә Терек-Кума овалығындан ибарәтдир.

Бөјүк Г. Таман ј-а-ндан Абшерон ј-а-надәк узаныр. Мәркәзи һиссәси (Елбрусдан Казбекәдәк) дар, г.-дә вә ш.-дә кенишдир. Шм. јамачлары ч. јамачларына нисбәтән даһа мејллидир. Бөјүк Г.-ын ох зонасында (Баш Г. силсиләси вә Јан силсилә) бә'зи зирвәләрин һүнд. 4 — 5 мин *м*-дән артыгдыр (Домбај-Улкен—4046 *м*, Шхара—5068 *м*, Дыхтау—5203 *м*, Казбек—5033 *м*, Тебулосма—4493 *м*, Базардүзү—4466 *м* вә с.). Бөјүк Г.-ын вә үмумијјәтлә Г.-ын ән јүксәк зирвәси Елбрус д.-дыр (5642 *м*). Ох зонасы шм. вә ч.-дан, әсасән, кристаллик вә килли шистләрдән ибарәт өн силсиләләрлә әһатә олунмушдур. Бөјүк Г.-ын г. һиссәсинин шм. јамачларында өн куест тирә вә силсиләләри (ән һүндүрү Гајалы силсиләдир, 3666 *м*) вар. Јан силсиләдән шм.-ш.-дә Анди, Кимрин вә с. силсиләләрлә әһатә олунмуш бөјүк дағлыг р-н, Бөјүк Г.-ын ч. јамачларында Гагра, Бзыб вә с. силсиләләр јерләшир.

Загафгазија дүзәнликләри Бөјүк Г.-ла Загафгазија јајласы арасында дағарасы тектоник чөкәкликдән ибарәтдир; әсасән, аллүвиал чөкүнтүләрдән тәшкил олунмушдур. Сурам силсиләси васитәсилә Күр-Араз вә Колхида овалыгларына бөлүнүр.

Загафгазија јајласы Кичик Гафгаз д-ры вә *Ермәнистан јајласындан* (ССРИ-дәки һиссәси) ибарәтдир. Кичик Г.-ын силсиләләри (Месхети, Базум, Шаһдағ, Муровдағ, Гарабағ вә с.) гыса вә алчагдыр. Бурада ваһид суајырычы јохдур. Ән јүксәк зирвәси Муровдағ силсиләсиндә Камыш д.-дыр (3724 *м*). Силсиләләр арасында чөкәкликләр вар. Кичик Г.-дан ч.-да Ермәнистан јајласы јерләшир. Ән јүксәк зирвәси *Арагатс* (Алакөз) д.-дыр (4090 *м*). Јајланын сәтһиндә ајры-ајры дағ силсиләләри (Ҹавахет, Зәнкәзур вә с.) вә вулкан массивләри вар. Дөвләт сәрһәди бојунча Орта Араз чөкәклији узаныр.

Талыш д-ры Загафгазијанын ч.-ш.-индәдир. Буровар, Пештәсәр вә Талыш силсиләләриндән ибарәтдир. Буровар вә Пештәсәр силсиләләри арасында Јардымлы депрессијасы (чөкәклији) јерләшир. Талыш д-ры Хәзәр дәнизиндән енсиз Ләнкәран овалығы илә ајрылыр.

Кеолоҗи гурулуш вә фајдалы газынтылар. Бөјүк вә Кичик Г. Ҹәбәлүттариг боғазындан Индонезијајадәк узанан Алп кеосинклиналы зонасына дахилдир. Г. әразисинин кеолоҗи кәсиминдә Кембридән әввәлки метаморфик сүхурлардан башлајараг, Плиосен вә Постплиосенә гәдәр мүхтәлиф фасијалы бүтүн чөкүнтү комплексләри иштирак едир. Әразидә һәмчинин еффузив вә интрузив магматизм мәһсуллары да кениш инкишаф етмишдир. Вулканизм мүхтәлиф миғјасда, мүхтәлиф дөврләрдә баш вермиш, еффузив тсикләр интрузивләрә нисбәтән үстүнлүк тәшкил етмишдир. Чөкүнтүтопланма, тектоник дислокасија, магматизм хүсусијјәтинә вә кеофизики тәдгигат мә'луматларына көрә Г. әразисиндә бир нечә зонаја бөлүнән 6 бөјүк структур комплекси ајрылыр: 1. Јеркени платосу—Үст Палеозој бүнөврәли платформа (көмүлмүш Донбас гырышығы); 2. Өн Г. (Орта Палеозој өн чөкәји, һазырда епиһерсин вә ја скиф платформасы); 3. Бөјүк Г. мегаантиклинориуму; 4. Риони-Күр депрессијасы; 5. Кичик Г. мегаантиклинориуму; 6. Араз депрессијасы—Орта Араз (Анадолу-Иран) дағарасы чө-

кәклијинин шм. кәнары. Г.-ын кеоложи инкишаф тарихиндә 4 әсас тектоник-магматик мәрһәлә олмушдур: 1. Бајкал (Кембридән әввәлки); 2. Каледон (Палеозојун башланғычы); 3. Һерсин (Палеозојун ахыры вә Триас); 4. Алп (Мезозој вә Кајнозој). Бу әсас тектоник-магматик мәрһәләләрдән башга јерли әһәмијјәтли икинчи дәрәчәли аралыг мәрһәләләр дә мүәјјән едилмишдир. ССРИ-нин тектоник чәһәтдән фәал саһәләриндән олан Г. Антропокендә тектоник һәрәкәтләрин вә вулканизм (магматик вә палчыг вулканларынын) фәалијјәтинин күчләнмәси илә характеризә едилир.

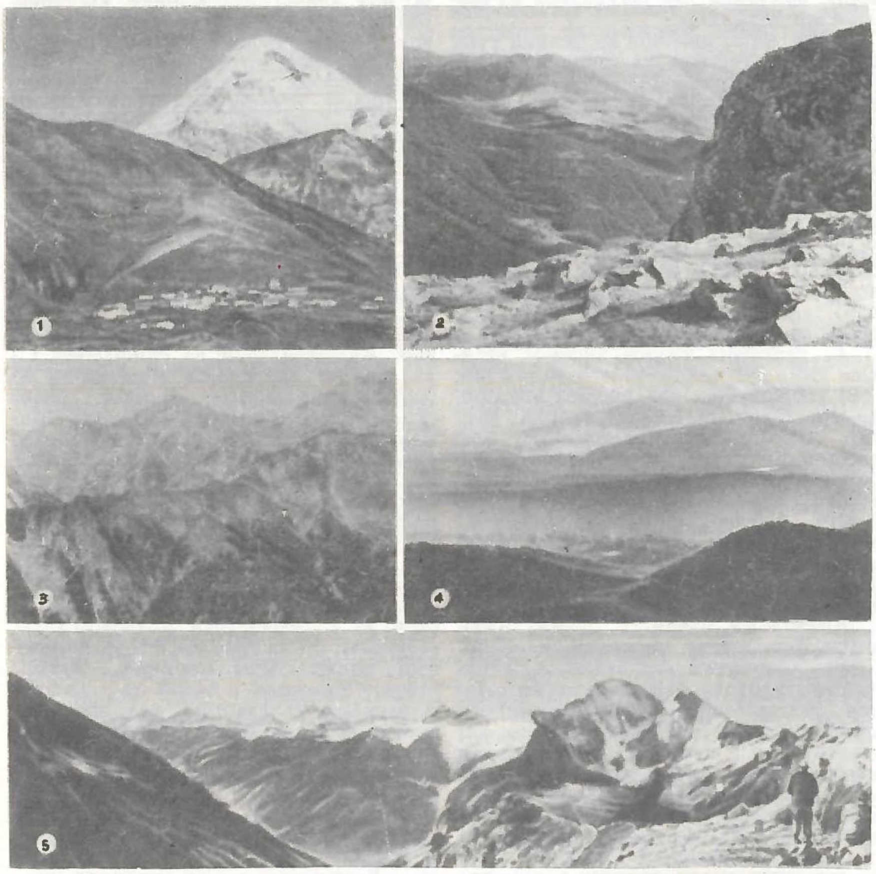
Г. мүхтәлиф фајдалы газынты јатаглары илә зәнкиндир. Шимали Осетија МССР-дә, Бөјүк Г.-ын ч. јамачында гурғушун вә синк филизләри, Кабарда-Балкар МССР-дә (Тырныауз), Зәнкәзурда мис вә молибден, Азәрб.ССР-дә дәмир филизи (Дашкәсән), алунит (Зәјлик) јатаглары вә с. мә'лумдур. Чиатуридә манган филизи, Ткибули вә Ткварчелидә даш көмүр јатаглары вар. Нефт Азәрб.ССР-дә, Чечен-Ингуш МССР-дә, Краснодар вә Ставропол өлкәләриндә, Дағ.МССР-дә чыхарылыр. Краснодар вә Ставропол өлкәләриндәки газ јатаглары бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Г.-да мүхтәлиф минерал сулар, тикинти материаллары вә дикәр фајдалы газынтылар да чохдур.

Иглим. Г. мүлајим вә субтропик иглим гуршаглары сәрһәдиндәдир. Бөјүк Г. дағ системи сојуг һава күтләләринин шм.-дан Загафгазијаја, исти һава күтләләринин исә ч.-дан Өн Г.-а кечмәсинә мане олур. Јанварда орта темп-р Өн Г.-да —2-дән —5°С-јә гәдәр, Гәрби Загафгазијада (Колхида овалығы) 4,5—6°С, Шәрги Загафгазијада (Күр-Араз вә Ләнкәран овалыглары) 1—3,3°С-дир. Јајда Г.-ын шм. вә ч. һиссәләри арасында темп-р фәрги бәрабәрләшир, лакин г.-лә (дәниз иглими) ш. (континентал) арасында темп-р фәргли олур. Ијулда орта темп-р г.-дә 23—24°С, ш.-дә 25—29°С-дир. Гәрби Өн Г.-ын иглими мүлајим континенталдыр. Шәрги Өн Г. исә даһа континентал вә гуру, јарымсәһра иглими илә фәргләнир. Колхида вә Ләнкәран овалыгларында иглим рүтубәтли субтропикдир. Иллик јағынты Колхида овалығында 1200—1800 *мм*, Ләнкәран овалығында тәгр. 1200 *мм*-дир. Лакин, Ләнкәран овалығында јај гураг кечир. Күр-Араз овалығынын иглими гуру субтропик, иллик јағынтысы 200—400 *мм*-дир. Атлантик океаны вә Аралыг дәнизинин тә'сири нәтичәсиндә Гәрби вә Мәркәзи Г.-ын јамачларына илдә 2500 *мм*-дәк вә һәтта 4000 *мм* јағынты дүшүр. Бу, Г.-да вә ССРИ-дә ән чох јағынтысы олан р-ндур. Бөјүк Г.-да 2000 *м* јүксәкликдә орта темп-р јанварда тәгр.—8°С, августда 13°С-дир. Бундан јухарыларда јүксәк дағлығын сојуг вә нивал иглимләри һакимдир. Кичик Г.-ын г. јамачларына ш. јамачлара нисбәтән чох јағынты дүшүр. Талыш д-рынын јамачларында да иглим рүтубәтли субтропикдир. Иллик јағынты 1700—1750 *мм*-ә гәдәрдир. Ермәнистан јајласынын иглими даһа чох континенталдыр (2000 *м*-дә орта темп-р јанварда —12°С, ијулда 18°С). Иллик јағынты 450—550 *мм*-дир; макс. јазда олур.

Бузлашма Бөјүк Г.-да кениш јајылмышдыр. Бузлагларын үмуми сајы 2200-ә гәдәр, саһ. 1430 *км*²-дир. Бузлагларын вә бузлашма саһәләринин 70%-и шм. јамачдадыр. Бә'зи бузлагларын (Дыхсу, Безенки, Гарагум вә с.) уз. 12 *км*-дән чохдур. Загафгазија јајласында мүасир бузлашма саһәси чох аздыр.

Чајлар вә көлләр. Г.-ын чајлары Хәзәр дәнизи (Аразла бирликдә Күр, Сулак, Терек, Кума вә с.), Гара дәниз (Риони, Ингури, Кодори, Бзыб вә с.), Азов дәнизи (Кубан) вә с. һөвзәләрә аиддир. Г.-да (Талыш д-ры мүстәсна едилмәклә) ахым јүксәклијә көрә, һәмчинин ш.-дән г.-ә доғру артыр. Бөјүк Г.-ын чајларында илин исти дөврүндә узунсүрән (6 ај) дашгынлар характерикдир. Г.-да (хүсусилә Шәрги вә Мәркәзи Г.) сел һадисәләри олур. Күр, Кубан вә Риони чајларынын ашағы ахыны кәмичилијә јарарлыдыр. Бә'зи дағ чајлары илә ағач ахыдылыр. Гураг р-нларда (Өн Г., Күр чөкәклији, Орта Араз чөкәклији) чајлардан сувармада кениш истифадә олунур. Г.-ын чајларында чохлу СЕС тикилмишдир (ән бөјүјү Минкәчевир СЕС-и). Г.-да мүхтәлиф мәншәли (тектоник, глјасиал, вулкан вә с.) көлләр вар. Ән бөјүјү Севан көлүдүр.

Торпаг вә битки. Өн Г.-ын чох һиссәсиндә чөл торпаглары, ш.-индә исә ачыг-шабалыды јарымсәһра торпаглары јајылмышдыр. Бөјүк Г.-да дағ-мешә (әсасән, гонур) торпаглары кениш јер тутур. Бундан јүксәкдә дағ-чәмән торпаглары вар. Колхида овалығында батаглыг, аллүвиал вә субтропик подзол торпаглары үстүнлүк тәшкил едир. Күр-Араз овалығында боз торпаглар кениш јајылмышдыр. Талыш д-рында подзоллу-сарыторпаглар, Кичик Г.-ын мешә саһәләриндә гонур дағ-мешә торпаглары вар. Ермәнистан јајласы, әсасән, дағ гараторпаглары вә дағ-чәмән торпагларындан ибарәтдир. Күр-Араз овалығында торпагларын мелиорасија вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн коллекторлар чәкилмишдир. Г.-да 6000-дән артыг битки нөвү мә'лумдур. Гәрби вә Мәркәзи Өн Г.-да чөл биткиләри, Терек-Кума овалығында јарымсәһра биткиләри әсас јер тутур. Бөјүк вә Кичик Г.-да енлијарпаглы дағ мешәләри (палыд, фыстыг вә с.) кениш јајылмышдыр (әсасән, 2000 *м*-дәк јүксәкликдә). Ијнәјарпаглы мешәләр, Колхидада һәмишәјашыл биткиләр вар. Талыш д-рынын јухары һиссәләри, әсасән, фыстыг, палыд, вәләс, ашағы һиссәләри исә реликт дәмирағач, шабалыдјарпаг палыд, азат вә с.-дән ибарәтдир. Бөјүк Г.-да вә Загафгазија јајласында кениш јајылмыш дағ чәмәнләриндән (тәгр. 2000 *м*-дән јүксәкдә) гыш отлағы вә бичәнәк кими истифадә олунур. Јүксәк дағлыг даими гар, бузлаглар вә нивал (гајалыг) зонасыдыр. Загафгазија јајласында мешәләр чох аздыр. Бурада дағ-чөл, субалп вә алп чәмәнләри, даш вә чынгыллыглар кениш саһә тутур. Күр-Араз овалығында вә Орта Араз чөкәклијиндә јарымсәһра биткиләри кениш јајылмышдыр.

Гафгаз: 1. Бөјүк Гафгаз. Казбек дағы. 2. Кичик Гафгаз. Шуша платосундан Гарабағ силсиләсинин көрүнүшү. 3. Баш Гафгаз силсиләсинин чәнуб јамачындан мәнзәрә. 4. Баш Гафгаз силсиләсинин чәнуб јамачы (Азәрб.ССР-дә). 5. Мәркәзи Гафгазда Суајырычы силсилә.

Һејванлар аләми. Гәрби вә Мәркәзи Өн Г.-да чөл һејванлары (чанавар, түлкү, довшан, көстәбәк, чөлсичаны вә с.), Терек-Кума овалығында, Күр чөкәклијиндә вә Орта Араз чөкәклијиндә јарымсәһра һејванлары (чејран, јекәгулаг кирпи, әрәбдовшаны, гырмызыгујруг гумсичаны, тугај мешәләриндә чөлдонузу, гамыш пишији вә с.) јајылмышдыр. Бөјүк вә Кичик Г.-да, гисмән Ермәнистан јајласында јүксәк дағлыг вә мешә һејванлары (Дағыстан дағкечиси, муфлон, көпкәр, нәчиб марал, сүлејсин, ајы, вашаг, мешә пишији, Гафгаз улары, тетра гушу вә с.) вар. Ләнкәран овалығы мүхтәлиф гуш нөвләри илә зәнкиндир. Г.-да бир сыра һејван нөвләри иглимә ујғунлашдырылмышдыр (халлы марал, Уссури јеноту вә с.).

Тәбии рајонлар. Физики-чоғрафи шәраит вә ландшафтын мүхтәлифлији Г.-да бир чох тәбии р-нлар (физики-чоғрафи саһәләр) ајырмаға имкан верир. Гәрби вә Мәркәзи Өн Гафгаз саһәси үчүн чөл вә гисмән мешә-чөл ландшафты, мәһсулдар гаратorпаглар, инкишаф етмиш әкинчилик (әсасән, дәнли биткиләр) характерикдир. Терек-Кума овалығынын ландшафты, әсасән, јарымсәһралардан ибарәтдир. Һејвандарлыг, суварма әкинчилији инкишаф етмишдир. Бөјүк Гафгаз саһәсиндә јүксәклијә көрә ландшафт зоналлығы ајдын мүшаһидә едилир. Дағ-мешә, дағ-чәмән вә глјасиал-нивал ландшафты вар. Колхида овалығында батаглыг вә батаглашмыш мешәләр кениш саһә тутур. Гурудулмуш вә мешәләрдән тәмизләнмиш торпагларда субтропик әкинчилик инкишаф етмишдир. Күр чөкәклији саһәсиндә јарымсәһра вә гуру чөл ландшафты инкишаф етмишдир. Суварма әкинчилији (памбыг, үзүм вә с.) вә һејвандарлыг характерикдир. Талыш дағлары саһәсиндә дағ-мешә ландшафты кениш јер тутур. Ләнкәран овалығында субтропик биткиләр вә тәрәвәз јетишдирилир. Кичик Гафгаз саһәсиндә мешәләр, субалп вә алп чәмәнләри кениш јајылмышдыр. Г. һиссәнин дағ әтәкләриндәки гырмызы торпагларда субтропик әкинчилик (чај, ситрус биткиләри) инкишаф етмишдир. Ермәнистан јајласында дағ-чөл вә дағ-чәмән ландшафты вар. Мәһсулдар дағ гаратorпагларында дәнли биткиләр әкилир. Орта Араз чөкәклијиндәки суварылан торпагларда үзүм, мејвә вә с. јетишдирилир.

Г.-да мүхтәлиф ландшафтларын тәбии комплексләрини мүһафизә етмәк мәгсәдилә чохлу горуг тәшкил едилмишдир. Г.-ын әлверишли тәбии шәраити буранын ССРИ-дә әсас курорт р-нларындан биринә, һәмчинин алпинизм вә туризм мәркәзинә чеврилмәсинә имкан јаратмышдыр.

Әһали. Г.-ын етник вә дил тәркиби чох мүрәккәбдир. Бурада 50-дән чох халг јашајыр. Онлар, әсасән, 3 бөјүк дил аиләсинә бөлүнүр: Гафгаз (јахуд Ибер-Гафгаз), Һинд-Авропа вә Алтај. Гафгаз дилләри аиләси картвел, абхаз-адыке, Нах-Дағыстан групларындан ибарәтдир. Картвел дилләри групунда күрчүләр (3245 мин), *ачарлар*, күрчү дағлылары, хевсурлар, пшавлар вә тушинләр, һәмчинин сванлар, мегрелләр, лазлар, абхаз-адыке дилләри групунда Г.-ын гәрбиндә јашајан кабардалылар (280 мин), адыкеләр (100 мин), абхазлар (83 мин), чәркәзләр (40 мин), абазалар (25 мин), Нах дилләри групунда чеченләр (613 мин) вә ингушлар (150 мин) данышырлар (халгларын сајы 1970 ил мә'луматына әсасланыр).

Дағыстан халгларынын әксәријјәти Дағыстан дилләри групунда данышыр. Онлардан ән бөјүјү аварлардыр (396 мин). Дағыстанын г.-индә вә Азәрб. ССР-ин шм.-г.-индә јашајан бир сыра кичик халг дил е'тибары илә онлара јахындыр. Дағыстанын мәркәзиндә даркинләр (231 мин), лаклар (86 мин, бунлара дил е'тибары илә гоһум олан *гајтаглар* вә кубачилиләр дә дахилдир) јашајырлар. Дағыстанын ч.-ш. вә Азәрб.-ын шм. р-нларында ләзкиләр (324 мин) вә ләзки групундан олан табасаранлылар (55 мин), рутуллулар (12 мин), сахурлар (11 мин), агуллар (8,8 мин), *удинләр*, *хыналыглылар*, *будуглулар*, *грызлылар* јашајырлар. Азәрб.ССР-дә јашајан ләзкиләр, будуглулар, хыналыглылар, грызлылар Азәрб. әдәби дилиндән истифадә едирләр.

Г.-да Һинд-Авропа дилләриндә данышан халглар групуна руслар (тәгр. 8 млн.), украјналылар—300 миндән чох (әсасән, Краснодар вә Ставропол вил.-ләриндә, Загафгазијада јашајырлар), ермәниләр (3559 мин), ирандилли халглар: осетинләр (488 мин), күрдләр (60 мин), татлар (17 мин), һәмчинин дағ јәһудиләри вә *талышлар* дахилдир.

Г.-да Алтај дилләри аиләсинин түрк групунда данышан халглардан ән бөјүјү азәрб.-лардыр (4380 мин). Онлар әсасән, Азәрб.ССР-дә (3777 мин), һәмчинин Күрч.ССР-дә (218 мин), Ерм. ССР-дә (148 мин) вә Дағыстан МССР-дә јашајырлар. Һәмин дил групунда гумуглар (189 мин), гарачајлылар (113 мин), балкарлар (60 мин), ногајлар (52 мин), татарлар (тәгр. 32 мин), Г. түркмәнләри (тәгр. 5 мин) данышырлар. Г.-да һәмчинин јунанлар, ассуријалылар, молдаванлар, естонлар, гарачылар, мордвалар вә корејалыларын ајры-ајры груплары јашајыр.

Г. халглары үмуми үнсијјәт васитәси кими рус дилиндән истифадә едир.

Г. әһалисинин чох һиссәси кечмишдә христианлыға е'тигад едирди; руслар, украјналылар, осетинләрин әсас һиссәси, күрчүләрин вә абхазларын бөјүк әксәријјәти, кабардалылар православ, ермәниләр монофизитдирләр. Башга халглар, о чүмләдән азәрб.-лар, талышлар, татлар, ләзкиләрин, һәмчинин күрчүләрин (ачарлар, јенкилојлар), абхазларын вә осетинләрин бир гисми мүсәлмандырлар.

Археоложи очерк. Г. бәшәр мәдәнијјәтинин гәдим мәркәзләриндәндир. Г.-ын археоложи чәһәтдән өјрәнилмәсинә 19 әсрдә башланмышдыр. Лакин тәдгигатлар Совет һакимијјәти илләриндә даһа кениш вә мүнтәзәм характер алмышдыр. ССРИ-дә ибтидаи инсанын Шелл дөврү дүшәркәси Г.-да ашкар едилмишдир. Азәрб.-да Ашағы Палеолит дөврүнә аид *Азых мағарасында* неандертала гәдәрки адамын чәнә сүмүјү тапылмышдыр. Еһтимала көрә Г. инсанын әмәлә кәлдији зонаја дахилдир. Г.-да Палеолитин инкишафынын бүтүн мәрһәләләрини сәчијјәләндирән археоложи абидәләр мүәјјән олунмушдур. Г.-дакы Неолит (е.ә. 10—7-чи минилликләр) абидәләри нисбәтән зәиф өјрәнилмишдир. Г.-да әкинчилик вә малдарлыг Неолит дөврүндә инкишаф етмәјә башламышды. Сон заманлар Г.-да, хүсусән Азәрб.-да ашкар едилән чохлу Енеолит абидәләри (е.ә. 5—4-чү минилликләр) типик еркән әкинчилик мәскәнләридир. Бу абидәләрин Азәрб.-ын г.-индә вә Күрчүстанын ч.-унда олан бир групу ајрыча археоложи мәдәнијјәт (*Шомутәпә мәдәнијјәти*) тәшкил едир. Загафгазијанын ч.-унда јерләшән 2-чи група I Күлтәпәнин ашағы тәбәгәси (Нахчыван), Техут (Ерм.ССР) вә с. дахилдир. Бунлардан Өн Асија үчүн типик олан бојалы сахсы габлар вә Г.-да ән гәдим метал (мис) әшјалар тапылмышдыр.

Еркән Тунч дөврүндә (е.ә. 3-чү миниллик) Г.-да Күр-Араз вә Мајкоп археоложи мәдәнијјәтләри инкишаф едирди. Бу мәдәнијјәтләрин абидәләри Г.-ын дүзәнлик, дағәтәји вә дағлыг р-нларында ашкар олунмушдур. Бу дөврдә Г. метал е'малынын ән мүһүм мәркәзләриндән биринә чеврилмишди.

Е.ә. 2-чи минилијин 1-чи јарысында Загафгазијада Триалети мәдәнијјәти јајылмышды. Триалети абидәләри Күрчүстанда, Азәрб.-да вә Ермәнистанда ашкар едилмишдир. Триалети курганларындан тапылан материаллар орта Тунч дөврүндә Загафгазијада тәсәррүфатын, ичтимаи гурулушун вә әһалинин мәдәнијјәтинин инкишаф етдијини вә онун Кичик Асија илә кениш әлагәләрини көстәрир. Шимали Г.-да е.ә. 2-чи минилијә аид чохлу гәдим гәбир тапылмышдыр. Һәмин гәбирләр Тунч дөврүнә аид *Шимали Гафгаз мәдәнијјәтини* характеризә едир. Шәрги Г.-да Тунч дөврүнә аид катакомба гәбирләри дә тапылмышдыр. Сон Тунч вә еркән Дәмир дөврүндә (е.ә. 2-чи минилијин 2-чи јарысы—1-чи минилијин әввәлләриндә) Г. јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатмышдыр. Бу дөврдә Г.-да Хочалы-Кәдәбәј, Шәрги Күрчүстан, Колхида, Гајакәнд-Хорочој, Кобан археоложи мәдәнијјәтләри јаранмыш вә инкишаф етмишди. Киммериләр, сонра скифләр Г.-дан кечәрәк Өн Асијаја кетмишдиләр. Киммериләрин вә скифләрин Г.-да олмасы археоложи абидәләрдә өз әксини тапмышдыр. Бундан әлавә скифләр еркән Дәмир дөврүндә Шимали Г. тајфалары мәдәнијјәтинин инкишафына да бөјүк тә'сир көстәрмишләр. Загафгазијада Иран мәдәнијјәтинин тә'сирини көстәрән абидәләр (Сарытәпә вә с.) ашкар едилмишдир. Г.-а, хүсусән Загафгазијаја, јунан-еллин вә Рома мәдәнијјәтинин тә'сири исә даһа чох олмушдур. Хыныслы (Азәрб.), Вани (Күрчүстан), Гарни (Ермәнистан) вә с. јерләрдәки археоложи газынтылар бу тә'сири вә шәһәр һәјатынын инкишафыны көстәрир. Дағыстанда, хүсусилә Азәрб.-да Гафгаз Албанијасы халгларына аид абидәләр ашкар едилмишдир. Азәрб. әразисиндә бу дөврдә *күп гәбирләри мәдәнијјәти*, *Јаллојлутәпә мәдәнијјәти* кениш јајылмышды.

Ерамызын илк әсрләриндә сармат тајфаларынын, о чүмләдән аланларын Шимали Г.-а һәрәкәти башланмышды. Бу јерләрдә күлли мигдарда мүхтәлиф алан абидәләри вардыр.

Загафгазијада феодализмин инкишафыны, ичтимаи вә игтисади һәја-

тын мүрəккəблəшмəсини, јерли мəдəнијјəтлəрин чичəклəнмəсини вə бејнəлхалг əлагəлəрин мөһкəмлəнмəсини əкс етдирəн чохлу орта əср шəһəр-галалары вə с. абидəлəри өјрəнилмишдир. Бунлардан, Минкəчевир материаллары əсасында Азəрб.-да һəртəрəфли өјрəнилмиш катакомба гəбирлəрини көстəрмək олар.

• Г.-ын археоложи абидəлəри бураныи гəдим, өзүнəмəхсус мəдəнијјəтлəри олдуғуну вə онларын демəк олар ки, ашағы Палеолитдəн башлајараг бир-бирини ардычыл əвəз етдијини көстəрир.

Тарихи очерк. Г.—ССРИ əразисиндə илк инсанларын мəскəн салдығы əн гəдим мəдəнијјəт очагларындан биридир. Е.ə. 1-чи миниллијин 1-чи јарысында Загафгазијада илк гулдарлыг дөвлəти—Урарту јаранмышдыр. Сонракы əсрлəрдə Колхида чарлығы (е.ə. 6 əср), Ајарат чарлығы (е.ə. 4 əср), Иберија (е.ə. 4—3 əср) вə с. дөвлəтлəр мејдана чыхмышдыр. *Албанијада* (Гафгаз) дөвлəтин тəгр. е.ə. 4—3 əсрлəрдə формалашдығы еһтимал олунур. Скифлəр, сарматлар, аланлар, һунлар, савирлəр, булгарлар, барсиллəр вə б. көчəрилəр дəфəлəрлə Г.-а һүчум етмишлəр. Ерамызын 1-чи миниллијиндə Г.-а јијəлəнмək уғрунда Сасанилəрлə Бизанс арасында мүһарибəлəр кетмишдир. Еркəн орта əсрлəрдə Г.-ын бөјүк бир һиссəсиндə феодал мүнасибəтлəри бəргəрар олду, христианлыг јајылды. 7—8 əсрлəрдə Əрəб хилафəти Г.-ы ишғал етди. Г.-ын бир сыра јерлəриндə (Азəрб., Дағыстан вə с.) ислам дини јајылды. 9 əсрдə Азəрб.-да башлајан *Бабəк һəрəкаты* Г.-ын башга јерлəрини дə бүрүдү. 9—10 əсрлəрдə Загафгазијада бир сыра феодал дөвлəтлəри јаранды: Азəрб.-да—Мəзјəдилəр, Саларилəр, Рəввадилəр, Шəддадилəр, Ермəнистанда—Багратилəр, Күрчүстанда—Тао-Кларчети кнјазлығы. 11 əсрдə Азəрб., Күрчүстан вə Ермəнистан сəлчуг һүчумлары башлады. 13 əсрдə Г.-ы монголлар истила етдилəр, *Елханилəр дөвлəти* мејдана чыхды. 15 əсрдə Азəрб.-ын ч. торпагларында Гарагојунлу вə Ағгојунлу дөвлəтлəри, шм. əразисиндə исə Ширваншаһлар дөвлəти мөвчуд иди. 16 əсрдə Азəрб.-да *Сəфəвилəр дөвлəти* тəшəккүл тапды. Шимали Г. узун мүддəт монголларын вə онларын варислəринин һакимијјəти алтында галмышды. Бурада мəһсулдар гүввəлəрин вə истеһсал мүнасибəтлəринин инкишафы хејли лəнк кетдијиндəн феодал-патриархал хүсусијјəтлəр һəлə 19 əсрəдəк галырды. Азəрб., Ермəнистан вə Күрчүстан 16—17 əсрлəрдə Иранла Түркијə арасында мүһарибə мејданына чеврилмишди. 16 əсрдə Шимали Г.-да рус мəскəнлəри мејдана кəлди. Һəштəрхан ханлығынын сүгутундан (1556) сонра Русијанын ч. һүдуду Терек чајына гəдəр узанырды. Феодал ара мүһарибəлəри заманы јерли феодалларын бир һиссəси Русијаја архаланырдыса (мəс., Кабарда 1557 илдə Русијанын тəбəəлијини гəбул етмишди), дикəр һиссəси (мəс., Дағыстанда Тарки шамхалы) дүшмəн мөвге тутмушду. 18 əсрин əввəллəриндə ч.-да өз стратежи мөвгејини мөһкəмлəндирмəјə, Орта Асија вə Јахын Шəргə кедəн тичарəт јолуну тутмаға чалышан чар Русијасы Г.-да мүстəмлəкəчилик сијасəтини фəаллашдырды. Чаризм феодал чəкишмəлəринə мүдахилə едир, антифеодал һəрəкатларын јатырылмасында иштирак едирди. Русија ордусу 1722—23 иллəрдə Хəзəр дəнизинин г. саһиллəрини (Дəрбəнд, Бакы вə с.) тутду. Лакин Русија—Түркијə мүнасибəтлəри кəскинлəшдијиндəн Иранла иттифаг бағламаға мараглы олан Русија һөкумəти, Рəшт мүгавилəсинə (1732), Кəнчə трактатына (1735) əсасəн Хəзəрсаһили вил.-лəри Ирана верди. Бундан сонра Русија Г.-да истеһкам хəтлəринин тикинтисинə башлады. 18 əсрин орталарында Азəрб.-да ханлыглар мејдана кəлди. 1768—74 иллəрдəки Русија—Түркијə мүһарибəлəри нəтичəсиндə Кабарданын Русијанын тəркибиндə галмасы тəсдиг олунду. Шимали Осетија Русијаја бирлəшдирилди; Русијанын сəрһəди Шимал-Гəрби Г.-да Јеја вə Кубан чајларына чатды. Русија илə Картли-Кахетија чарлығы арасындакы 1783 ил Кеоркијевск трактатына əсасəн Шəрги Күрчүстан үзəриндə Русијанын протекторатлығы јаранды. Һəмин ил Һəрби Күрчүстан јолу салынмаға башланды. Јол боју истеһкамлар, о чүмлəдəн Владигафгаз галасы (1784) тикилди. Өн Гафгазын дүзəн јерлəриндəки торпаглар рус мүлкəдарларына пајланды. Г. истеһкам хəттинин ч.-а доғру ирəлилəмəси Кубан, Кабарда вə Чеченистанда јерли халгларла мүнасибəтлəри кəскинлəшдирди. 1778 илдə ногајлар, сонра исə үсјан етмиш кабардалылар мəғлуб едилди. Чаризмин ишғалчылыг сијасəти 1785 илдə Чеченистанда дағлыларын һəрəкатына сəбəб олду. Һəрəката Шејх Мəнсур башчылыг едирди. 1785 илин ијулунда Шејх Мəнсур чар гошун дəстəсини мəғлубијјəтə уғратды. Һəрəкат гоншу вил.-лəрə дə јајылды. Лакин Дағыстан феодалларынын бир һиссəси Шејх Мəнсуру мүдафиə етмəдијиндəн үсјан асанлыгла јатырылды. 1787—91 иллəр Русија—Түркијə мүһарибəсинин кедишиндə чар гошунлары чəркəзлəр əлејһинə һəрби əмəлијјат апарырды. Јассы сүлһ мүгавилəсинə (1791) əсасəн Түркијə Күрчүстанын вə Кубан тајфаларынын истиглалијјəтини таныды. 1785 илдə Гафгаз чанишинлији тə'сис олунду. Бура Волга вə Дон чајларынын ашағы ахынлары арасындакы дүзəнликлəр, Шимали Г.-ын Кубан вə Терекə гəдəр олан һиссəси дахил иди. 1796 илдə чанишинлик лəғв олунду.

Русија һөкумəти 1796 илдə Хəзəрсаһили вил.-лəрə јүрүш етди. Лакин I Павел һакимијјəтə кечдикдəн (1796) сонра Русија гошунларыны кери чағырды. Түркијə вə Иранын мүдахилəсиндəн еһтијат едəн Шəрги Күрчүстан 1801 илдə көнүллү сурəтдə Русијаја бирлəшди. 19 əсрдə Русија — Иран мүһарибəлəри нəтичəсиндə Шимали Азəрб. торпаглары вə Ермəнистанын бир һиссəси, Русија—Түркијə мүһарибəлəри нəтичəсиндə исə Гəрби Күрчүстан вə Ермəнистанын галан һиссəси Русијаја бирлəшдирилди. 1801 илдə Күрчүстан губ., 1811 илдə Имерети вил. тəшкил олунду. 1840 илдə бунлар Күрчүстан-Имерети вил.-ндə бирлəшдирилди, 1846 илдə исə Тифлис вə Кутаиси губ.-ларына ајрылды, 1828 илдə тə'сис едилмиш Ермəнистан вил. 1849 илдəн Ирəван губ., 1830 илдə тə'сис олунмуш Чар-Балакəн вил. 1860 илдəн Загатала даирəси, 1840 илдə тəшкил олунмуш Каспи вил. 1846 илдəн Шамахы губ., 1859 илдəн исə Бакы губ. адландырылды. Чаризмин Г.-дакы мүстəмлəкəчилик сијасəти *Гафгаз мүһарибəсинə (1817—64)* сəбəб олду. Дағлыларын мүгавимəти јалныз 19 əсрин 2-чи јарысында гырылды. Мүстəмлəкə зүлмүнə бахмајараг, Загафгазијанын Русијаја бирлəшдирилмəси нəтичəсиндə јерли халглар кери галмыш феодал Түркијə вə Иранын əсарəтинə дүшмəк тəһлүкəсиндəн хилас олдулар. Бүтүн Г.-ын Русијаја бирлəшдирилмəси нəтичəсиндə бура үмумрусија капиталист инкишафы просесинə дахил олду. Г.-ын вə Русијанын мүтəрəгги ичтимаи вə мəдəнијјəт хадимлəри арасында əлагə јаранды. Г. зəһмəткешлəри чаризм əлејһинə ингилаби мүбаризəјə гошулдулар. Г.-да 1864—83 иллəрдə тəһкимчилик һүгугунун лəғвиндəн сонра капиталист мүнасибəтлəринин инкишафы сүр'əтлəнди. 1867 илдəн д.ј.-ларынын чəкилиши кенишлəнди. Нефт сəнајеси сүр'əтлə инкишаф етмəјə башлады. 1901 илдə Бакы нефт сəнајеси дүнја нефт һасилатынын јарыдан чохуну (671 млн. пуд) верирди. Г.-да феодал-патриархал галыглары һəлə дə мөвчуд олдуғундан к.т.-да капиталист мүнасибəтлəри лəнк инкишаф едирди. 90-чы иллəрдə фəһлə һəрəкатынын артмасы илə илк с.-д. тəшкилатлары јаранды. 1901 илдə РСДФП-нин Бакы Комитəси тəшкил олунду. 20 əсрин əввəллəриндə Г.-да, хүсусилə Бакыда фəһлə һəрəкаты кенишлəнди (бах *Бакы тə'тиллəри*). 1903 илин мартында РСДФП-нин *Гафгаз Иттифаг Комитəси* јарадылды. Г. пролетариаты 1905—07 иллəр ингилабында фəал иштирак едирди; кəндли һəрəкаты да кенишлəнмишди. 1912—13 иллəрдə фəһлə һəрəкаты јенидəн јүксəлмишди. *Биринчи дүнја мүһарибəси (1914—18)* заманы Г.-да Гафгаз чəбһəси јаранмышды. Мүһарибə иллəриндə Г.-ын болшевик тəшкилатлары зəифлəдијиндəн Феврал буржуа-демократик ингилабындан (1917) сонра Г.-да јаранмыш Советлəрин əксəријјəтиндə рəһбəрлик меншевик вə есерлəрин, буржуа миллəтчилəринин əлинə кечди. 1917 илин мартында Тифлисдə *Мүвəггəти һөкумəтин* јерли органы—*Хүсуси Загафгазија Комитəси* јарадылды. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гəлəбəси Г. халгларынын ичтимаи вə мүстəмлəкə зүлмүндəн азад олунмасына јол ачды. 1917 илин октјабрында РСДФ(б)П-нин *Гафгаз Өлкə Комитəси* тəшкил олунду. Əксингилаби гүввəлəрин блоку 1917 ил нојабрын 15(28)-дə *Загафгазија комиссарлығы* јаратды. Совет һакимијјəти Загафгазијада јалныз Бакыда вə онун əтраф р-нларында гурулду. 1918 ил апрелин 22-дə *Загафгазија сејми* буржуа федератив респ.-сы тəшкил етди. 1918 илин мајында бу, Азəрб., Күрчүстан, Ермəнистан буржуа респ.-ларына парчаланды. Бакыда 1918 ил апрелин 25-дə *Бакы Халг Комиссарлары Совети* јаранды. *Бакы коммунасы* əксингилаба гаршы гəһрəманлыгла мүбаризə апарырды. 1918 ил ијулун 31-дə Бакыда Совет һакимијјəти мүвəггəти деврилди. Загафгазијанын буржуа миллəтчи һөкумəтлəри харичи һəрби мүдахилəчилəрин əлиндə ојунчаға чеврилди. Шимали Г.-да халг күтлəлəри тəрəфиндəн мүдафиə олунан болшевиклəр 1918 илин əввəллəриндə Совет һакимијјəти гурдулар. Бурада *Кубан-Гара дəниз Совет Республикасы*,

Терек Совет Республикасы, Ставропол Совет Республикасы јарадылды. 1918 илин ијунунда бу респ.-лар *Шимали Гафгаз Совет Республикасында* бирләшди. Шимали Г.-да кенерал А. И. Деникинин ағвардијачылары илә мүбаризә апаран совет гошунлары 1919 илин әввәлиндә Һәштәрхана чәкилмәјә мәчбур олдулар. Шимали Г.-да агвардијачы террор режими гурулду. 1920 илин әввәлиндә Гызыл Орду Деникин гошунларынын галыгларыны дағыдараг, Совет һакимијјәтини бәрпа етди.

1920 ил апрелин 28-дә Азәрб.-да, нојабрда Ермәнистанда, 1921 илин февралында Күрчүстанда Совет һакимијјәти гурулду. Загафгазија респ.-лары 1922 ил мартын 12-дән 1936 ил декабрын 5-дәк Загафгазија Федерасијасына дахил идиләр. Азәрб.ССР тәркибиндә Нах.МССР, ДГМВ, Күрч. ССР тәркибиндә Абх.МССР, Ачар МССР вә Чәнуби Осетија МВ јарадылды. 1936 илдә ЗСФСР ләғв олунду, Азәрб., Күрчүстан, Ермәнистан мүттәфиг респ. кими билаваситә ССРИ-јә дахил олду. 1921 илдә Шимали Г.-да РСФСР тәркибиндә *Дағлылар Мухтар Совет Сосиалист Республикасы* вә Дағыстан МССР, 1922 илдә Адыке МВ тәшкил олунду. 1936 ил Конститусијасына әсасән Кабарда-Балкар МССР, Шимали Осетија МССР, Чечен-Ингуш МССР јарадылды. Мүһарибәдән әввәлки бешилликләр әрзиндә (1929—40) Г.-да сәнаjеләшдирмә, коллективләшмә вә мәдәни ингилаб һәјата кечирилди. Г. халгларынын әксәријјәти сосиалист милләтләри вә халглары кими формалашды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә (1941—45) Г.-да алман-фашист гошунларына гаршы гызғын дөјүшләр кетмишдир [бах *Гафгаз уғрунда вурушма (1942—43)*].

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра Г. халглары игтисади вә мәдәни јүксәлишләриндә, инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти гурулмасында мүһүм наилијјәтләр газанмышлар (Г.-ын тарихи һаггында әтрафлы мә'лумат, бу барәдә әдәбијјат үчүн бах ајры-ајры мүттәфиг вә мухтар респ.-лар, мухтар вил.-ләр һаггындакы мәгаләләрә).

Әд.: Азәрбајчан ССР-ин атласы, Б.—М., 1963; Пиотровский Б. Б., Археология Закавказья, Л., 1949; Крупнов Е. И., Древняя история Северного Кавказа, М., 1960; Народы Кавказа, т. 1—2, М., 1960—62; Занина А. А., Кавказ, Л., 1961 (Климат СССР, в. 2); Мунчаев Р. М., Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа, МИА, 1962, № 100; јенә онун, Кавказ на заре бронзового века, М., 1975; Гвоздецкий Н. А., Кавказ, М., 1963; Милановский Е. Е., Хаин В. Е., Геологическое строение Кавказа, М., 1963; Геология СССР, т. 10 – Грузинская ССР, М.—Л., 1964; т. 9—Северный Кавказ, М.—Л., 1968; т. 48—Армянская ССР, М.—Л., 1970; т. 47—Азербайджанская ССР, М.—Л., 1972; Гулисашвили В. З., Природные зоны и естественно-исторические области Кавказа, М., 1964; Кавказ, М., 1966; Кавказ и Восточная Европа в древности. Сб. статей, М., 1973; Алексеев В. П., Происхождение народов Кавказа, М., 1974; Мильков Ф. Н., Гвоздецкий Н. А., Физическая география СССР. Европейская часть СССР. Кавказ, М., 1976; Техов Б. В., Центральный Кавказ в XVI—X вв. до н. э., М., 1977.

ГАФГАЗ АЛБАНИЈАСЫ—бах *Албанија* (Гафгаз).

ГАФГАЗ АРЫЛАРЫ — гәдим бал арылары групу. Бу група ашағыдакы ары чинсләри дахилдир. Вади арысы—гарын сегментләриндә сары гуршаглар олур, исти һава шәраитинә јахшы ујғунлашмышдыр. Шимали Гафгаз вә ја Кубан арысы—гарын һиссәсиндә парлаг сары гуршаглар олур. Гышы узун сүрмәјән ч. р-нларынын исти шәраитинә ујғунлашмышдыр. Краснодар, Ставропол өлкәләри вә бунларын гоншулуғундакы р-нларда јајылмышдыр. Иран сары арысы — рәнки сарыдыр. Ермәнистан вә Азәрб.-ын Иран сәрһәдинә јахын олан р-нларында јајылмышдыр. Күрчүстан боз дағ арысы — Орта Русија арыларына нисбәтән кичик вә боз рәнклидир. Хортуму узундур (6,9—7,1 *мм*), Күрчүстанда (әсасән, Абхазија, Мегрелија вә Јухары Сванетијада) чох сахланыр. Сојуға дөзүмлүдүр. Габагтәпә арысы — Дашкәсән р-нунун Габагтәпә кәндиндә јетишдирилмишдир. Рәнки боз, гарын һиссәси ағ вә гара золаглыдыр. Хортуму узундур (6,7—7,13 *мм*). Сојуға давамлыдыр, һибридләшдирмә үчүн гијмәтли чинс сајылыр.

ГАФГАЗ БОЛШЕВИК ТӘШКИЛАТЛАРЫНЫН БИРИНЧИ ӨЛКӘ ГУРУЛТАЈЫ—1917 ил октјабрын 2—7 (15—20)-дә Тифлисдә олмушдур. Гурултајда Бакы, Тифлис, Александропол, Кутаиси, Батум, Јелизаветпол, Поти, Гори, Ахпат, Алаверди, Гарс, Сарыгамыш, Трабзон, Туапсе, Јекатеринодар, Кисловодск-Пјатигорск, Шәрәфхана, Шуша, Зугдиди, Чохатаури-Хидистави-Еркети болшевик тәшкилатларынын вә 1-чи пулемјот полку групунун 8636 үзвүнү тәмсил едән 30 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: 6-чы партија гурултајы вә партија мәркәзи һаггында мә'рузә; јерләрдән мә'рузәләр; һазыркы шәраит (С. К. Шаумјан); мәчлиси-мүәссисана сечкиләр һаггында; милли мәсәлә; аграр мәсәлә (Ф. И. Махарадзе); партија мәтбуаты; тәшкилат мәсәләләри; сечкиләр вә с. Партијанын 6-чы гурултајынын гәрарларыны јеринә јетирмәк әламәти алтында кечән гурултај Гафгаз болшевикләринин сосиалист ингилабынын гәләбәси уғрунда мүбаризәсинин перспективләрини мүәјјәнләшдирди. Гурултај Мүвәггәти һөкумәтин вә сазишчиләрин сијасәтини ифша едәрәк, зәһмәткешләри һакимијјәти әлә алмаг уғрунда мүбаризәјә чағырды. Мәчлиси-мүәссисана сечкиләрдә Гафгаз болшевик тәшкилатларынын мөвгеји мүәјјән олунду. Милли мәсәләјә даир гәтнамәдә көстәрилирди ки, бүтүн милләтләрин, о чүмләдән Гафгаз халгларынын да өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк, һәтта ајрылыб ајрыча дөвләт гурмаг һүгугунун е'лан олунмасы зәруридир. Гурултај, һәмчинин гејд етди ки, буну төвсијә етмир, әксинә, фәһлә һәрәкатынын бирлији наминә, милли фәрг гојмадан, Гафгазын бүтүн демократијасыны јахынлашмаға вә сых бирләшмәјә чағырыр. Аграр мәсәлә һаггында гәтнамәдә торпагларын милиләшдирилиб халга верилмәси вә мүлкәдар торпагларынын мүтәшәккил сурәтдә зәбт олунмасы тәләби ирәли сүрүлдү. Гурултајла бир вахтда Тифлисдә кечирилән Загафгазија меншевик тәшкилатларынын вил. гурултајы болшевикләрә бирләшмәји тәклиф етди. Гурултај бу тәклифи рәдд етди. «Кавказски рабочи» гәзети Гафгаз Өлкә Комитәсинин органы кими танынды. Гурултај Гафгазын бүтүн болшевик тәшкилатларыны ваһид тәшкилатда бирләшдирди вә РСДФ(б)П Гафгаз Өлкә Комитәсини сечди. Гурултај В. И. Ленинә тәбрик мәктубу көндәрди.

Әд.: Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Очерки истории коммунистических организаций Закавказья, ч. 1, Тбилиси, 1967; Иванидзе К., Первый краевой съезд большевистских организаций Кавказа, Тбилиси, 1969.

ГАФГАЗ БОЛШЕВИК ТӘШКИЛАТЛАРЫНЫН МҮШАВИРӘСИ — 1915 ил октјабрын әввәлиндә Бакыда чағырылмышдыр. Һәлледичи сәслә 5 (Бакы тәшкилатындан—3, Тифлис вә Кутаиси тәшкилатларынын һәрәсиндән —1), мәшвәрәтчи сәслә 13 нүмајәндә (Бакы фәһләләриндән) иштирак едирди. Мүшавирә империалист мүһарибәси шәраитиндә Загафгазија болшевик тәшкилатларынын тактикасы вә әмәли фәалијјәтинә даир мүһүм мәсәләләр музакирә етди. Һазыркы вәзијјәт, милли мәсәлә, тәшкилат иши, Гафгаздакы милләтләр арасында мүнасибәт һаггында гәтнамәләр гәбул олунду. Мүшавирә дағыныг гејри-легал өзәкләри бирләшдирмәк, јерләрдә партијанын мүтәшәккил вә рәсмиләшдирилмиш кизли тәшкилатларыны јаратмаг үчүн бүтүн гүвәләри топламаға чағырды, күтләләрлә әлагәни мөһкәмләндирмәк үчүн легал имканлардан истифадәни кенишләндирмәји лазым билди. Мүшавирә милли мәсәлә һаггындакы гәтнамәсиндә һаким синифләрин милләтчилик сијасәтини гәтијјәтлә писләди. Партија үзвләринә тапшырылды ки, шовинист вә милләтчилик фитнәләрини ифша етмәк үчүн бүтүн милләтләрин зәһмәткешләри арасында тәблиғаты күчләндирсинләр. Партија програмынын милли мәсәләјә даир әсас мүддәаларыны рәһбәр тутан мүшавирә бунларын партија үзвләри вә габагчыл фәһләләр тәрәфиндән өјрәнилмәсинин зәрурилијини көстәрди. Мүшавирәнин гәтнамәләри вәрәгә шәклиндә 3000 нүсхә тиражла чап олунуб, Загафгазија зәһмәткешләри арасында кениш јајылды. Загафгазија болшевикләри мүшавирәнин иши вә онун гәрарлары һаггында В. И. Ленинә, РСДФП-нин Харичи тәшкилат комитәсинә мә'лумат вердиләр. Мүшавирәјә бөјүк мараг көстәрән В. И. Ленин онун материалларыны көндәрмәји хаһиш етмишди. Мүшавирәнин гәрарларыны мәркәзи партија органлары јүксәк гијмәтләндирмишди. Ленинчи *«Сосиал-демократ»* гәзети јазырды ки, мүшавирәнин гәбул етдији бу сәнәд бүтүнлүклә РСДФП МК манифестинин зәмининдә дурур.

Әд.: Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Очерки истории коммунистических организаций Закавказья, ч. 1, Тбилиси, 1967.

ГАФГАЗ БҮРОСУ, РСДФ (б) П-нин Гафгаз Бүросу—Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә Загафгазија болшевик тәшкилатларынын фәалијјәтинә рәһбәрлик едән вил. партија мәркәзи. Онун нәшр етдији илк сәнәдләр (Г.б.-нун имзасы илә чыхмыш Петроград Комитәсинин вәрәгәси, бүронун мәтбәәсинә вәсаитлә көмәк етмәк чағырышы олан абунә вәрәги) 1915 илин августунда ашкар едилмишдир. Бүронун тәркибинә С. И. Кавтарадзе, Ф. И. Махарадзе, И. Т. Фиолетов, С. К. Шаумјан вә б. дахил иди.

1915 ил августун әввәлиндә Јелизаветполда Г.б.-нун кизли мәтбәәси ишә башлады; сонра исә конспирасија мүлаһизәләринә көрә Күрҹүстана көчүрүлдү. Мәтбәәдә Симмервалд конфрансынын (1915) манифести, Гафгаз болшевик тәшкилатлары мүшавирәсинин гәтнамәләри, Бир мај вәрәгәси вә с. партија сәнәдләри, вәрәгәләр чап олунмушду. Бунларын Азәрб.-да јајылмасы зәһмәткешләрин сијаси шүурунун јүксәлмәсинә, ингилаби фәалијјәтинин артмасына көмәк едирди. Г.б. мүһарибә илләриндә Загафгазија болшевик тәшкилатларынын фәалијјәтини әлагәләндирмәкдә вә ваһид тактика һазырламагда мүһүм рол ојнады. Ф. И. Махарадзе хатирәләриндә јазырды ки, Г.б. ингилаб бајрағыны јүксәк тутан, фәһлә синфини ојадан јеканә тәшкилат иди. 1916 илин августунда Г.б.-нун фәалијјәтиндә иштирак едән болшевикләрин бөјүк бир групу һәбс едилди. 1917 илин октјабрындан Гафгаз болшевик тәшкилатларынын рәһбәр мәркәзи *Гафгаз Өлкә Комитәси* олду.

Әд.: Азәрбајҹан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Очерки истории коммунистических организаций Закавказья, ч. 1, Тбилиси, 1967.

ГАФГАЗ БҮРОСУ, Р К (б) П М К-нын Гафгаз Бүросу—Гафгазда РК(б)П МК-нын сәлаһијјәтли вил. нүмајәндәлији. 1920 ил апрелин 8-дә РК(б)П МК пленумунун гәрары илә Шимали Гафгазын совет р-нлары партија тәшкилатларынын бүтүн тәшкилати ишләринә рәһбәрлик үчүн јарадылмышды. РК(б)П МК Г.б.-на Загафгазија партија тәшкилатлары илә әлагә јаратмағы, зәһмәткешләрин Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәсинә рәһбәрликдә бу тәшкилатлара көмәк көстәрмәји тапшырмышды. 1920 илин јајындан Г.б. Шимали Гафгаз, Севастопол, Кубан, Гара дәниз вил., Дон вә Загафгазија партија тәшкилатларынын ишинә рәһбәрлик едирди. Јерли партија тәшкилатларына оператив рәһбәрлик үчүн Бакы вә Армавир (сонрадан Ростов) «үчлүкләри» јарадылмышды. Бакы «үчлүјү» Загафгазија, дикәри исә о бири партија тәшкилатлары илә мәшғул олурду. Ҹәнуб-Шәрг Бүросу ајрылдыгдан сонра (1921 ил, 23 март) Г.б. Азәрб., Ермәнистан, Күрҹүстан, һәмчинин Дағлылар вә Дағыстан партија тәшкилатларына рәһбәрлик едирди. 1921 илин октјабрындан Дағлылар вә Дағыстан партија тәшкилатлары Ҹәнуб-Шәрг Бүросуна бахырды.

Г.б.-нун органы «Советски Кавказ», 1920 илин октјабрындан «Советски југ» гәзетләри иди. 1920—22 илләрдә «РК(б)П МК Гафгаз Бүросунун хәбәрләри» журналы (рус дилиндә) нәшр олунурду.

Г.б. РК(б)П Загафгазија Өлкә Комитәсинин тәшкилинәдәк (1922, феврал) фәалијјәт көстәрмишдир. С. М. Киров, Ф. И. Махарадзе, А. Ф. Мјасников, Н. Н. Нәриманов, Г. К. Орҹоникидзе вә б. мүхтәлиф вахтларда Г.б.-нун үзвү олмушлар.

Әд.: Очерки истории коммунистических организаций Закавказья, ч. 1, Тбилиси, 1967; История Коммунистической Партии Советского Союза, т. 4, М., 1970.

«ГАФГАЗ ВӘ МЕРКУРИ»—Хәзәрдә кәмичилик ишләри илә мәшғул олмуш сәһмдар ҹәмијјәти. 1858 илдә тәшкил едилмишди. Әсас капиталы 5 625 000 ман. олмушдур. Ҹәмијјәтин 1 үзән доку, 62 үзән көрпүсү, Хәзәр дәнизи лиманларына почт, мүхтәлиф јүк вә сәрнишин дашыјан 150-дән артыг кәмиси вар иди. Ҹәмијјәт сонралар Русијанын, Гафгазын, Закаспи вә Иранын мүһүм мәнтәгәләринә мүхтәлиф јүкләр дашынмасы илә мәшғул олан саһибкар тәшкилатына чеврилмишди. Ҹәмијјәт Гәрби Авропа вә Америкаја транзит јүкләр дашынмасы, јүкләрин дәмир јолуна верилмәси, онларын сахланылмаг үчүн гәбул олунмасы вә с. илә дә мәшғул олурду. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гәләбә чалдыгдан сонра миллиләшдирилди.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Рабочее движение в Азербайджане в годы нового революционного подъема (1910—1914 гг.), ч. 2, Б., 1967.

ГАФГАЗ ДИЛЛӘРИ, Ибер-Гафгаз дилләри—Гафгазын автохтон дилләринин үмуми ады. Г.д.-нә 40-а јахын дил дахилдир. Бу дилләрдә 6,1 млн.-дан чох адам данышыр (1975). Үч әсас група бөлүнүр: картвел дилләри, абхаз-адыг дилләри, Нах-Дағыстан дилләри. Нах-Дағыстан дилләринин мәншәҹә гоһумлуғуна бахмајараг, бә'зән онлары ики мүстәгил груп һесаб едирләр. Г.д.-ндән јалныз күрҹү дили гәдим јазы ән'әнәләринә маликдир (5 әсрдән). Гафгаз албанларынын да гәдим әлифбасы олдуғу мә'лумдур [бах *Албан* (Гафгаз) *әлифбасы*]. Совет дөврүндә абаза, абхаз, авар, адыке, даргин, ингуш, Кабарда-чәркәз, лак, ләзки, табасаран вә чечен дилләринин рус графикасы әсасында әлифбалары јарадылмышдыр. Г.д. групларынын кенетик гоһумлуғу мүбаһисәлидир; грамматик гурулушларында мүәјјән ујғунлуглaрла јанашы, ҹидди фәргләр дә вардыр. Г.д. сәс системинин, хүсусилә самитләрин зәнкинлији илә сечилир. Морфоложи ҹәһәтдән илтисаги дилләрә даһа јахындырлар. Нитг һиссәләри дил системиндә синифләрә (ҹинс көстәричиләринә) көрә фәргләнир. Абхаз-адыг дилләриндә фе'лин тәсрифи мүрәккәб, һалланма исә зәиф олдуғу һалда, Нах-Дағыстан дилләриндә бунун әксинәдир. Синтаксиси ҹүмләнин, әсасән, ергатив гурулушлу олмасы илә сәҹијјәләнир. Ҹүмләдә сөз сырасы сәрбәстдир. Лүғәт тәркибиндә әрәб, фарс вә түрк дилләриндән (о ҹүмләдән Азәрб. дилиндән) алынма сөзләр чохдур. Бир сыра әламәтләрә көрә картвел дилләри абхаз-адыг вә Нах-Дағыстан дилләри арасында кечид типи тәшкил едир. Абхаз-адыг вә картвел дилләри даһа чох үмуми ҹәһәтләрә маликдир.

Әд.: Климов Г. А., Кавказские языки, М., 1965; Языки народов СССР, т. 4, Иберийско-кавказские языки, М., 1967.

ГАФГАЗ ИРГИ—Авропа иргинә ујғун бөјүк ирг. Бу термин илк дәфә алман тәдгигатчысы И. Блуменбах (1752—1840) тәрәфиндән инсан групунун, һазырда «Авропа ирги» ады илә мә'лум олан бөјүк бир бөлмәсини адландырмаг үчүн тәтбиг едилмишдир. Г.и. термини белә кениш мә'нада чохдан ишләдилмир. Илк дәфә рус тәдгигатчысы И. И. Пантјухов Г.и.-нә јалныз Гафгаз халгларыны аид етмишдир. Совет антропологларындан В. В. Бунак вә Г. Ф. Дебесин кениш тәдгигатлары нәтиҹәсиндә Г.и.-нин өзүнәмәхсус хассәләри гејд едилмәклә, Гафгаз әразисиндә онун јајылма ареалы дәгигләшдирилмишдир. Күрҹү антропологлары јени тәдгигатлара әсасланараг «Г.и.» терминини «Гафгасион типи» (Гафгасион күрҹү дилиндә Гафгаз сыра дағлары демәкдир) термини илә әвәз етмишләр. Ахырынҹы термин антроположи әдәбијјатда гәбул едилмишдир. Гафгаз типи Гафгаз халглары үчүн характерик олан башга типләрдән бојун нисбәтән уҹа, үзүн енли, бәдәндә түк өртүјүнүн сејрәк, көзүн вә сачын ачыг рәнкли олмасы илә фәргләнир. Гафгаз типинин хүсусијјәтләри Бөјүк Гафгаз дағларынын јамаҹларында јашајан күрҹү, осетин груплары, чәркәзләр, кабардалылар, чеченләр вә болгарлар үчүн характерикдир. Дағыстан әразисиндә исә Гафгаз типинин хүсусијјәтләринә лакларда, даркинләрдә, аварларда вә бир сыра башга групларда тәсадүф едилир. Г.и. әламәтләри Азәрб.-ын шимал р-нларында јашајан әһалинин бир чох групларында (азәрбајҹанлы, удин, грыз, чек вә с.) мүшаһидә едилир.

Әд.: Бунак В. В., Антропологический состав населения Кавказа, «Вестник государственного музея Грузии», т. 13 А, Тбилиси, 1946; Дебец Г. Ф., Антропологические исследования в Дагестане, «Антропологический сборник», вып. 1, Труды Ин-та этнографии АН СССР, Новая серия, т. 33, М., 1956; Абдушелишвили М. Г., Антропология древнего и современного населения Грузии, Тбилиси, 1964.

ГАФГАЗ ИТТИФАГ КОМИТӘСИ, РСДФП-нин Гафгаз Иттифаг Комитәси (ГИК)—РСДФП Гафгаз Иттифагынын рәһбәр партија мәркәзи. Гафгаз с.-д. тәшкилатларынын 1-ҹи гурултајында (1903, март) јарадылмышдыр. Мүхтәлиф вахтларда ГИК-ин тәркибинә В. С. Бобровски, М. З. Бочоридзе, В. З. Кетсховели, Б. М. Кнунјантс, Ф. И. Махарадзе, Д. С. Постоловски, И. В. Сталин, М. Г. Схакаја, П. А. Ҹапаридзе, С. К. Шаумјан вә б. дахил иди. ГИК Загафгазијада партија гүввәләринин тәшкили вә бирләшдирилмәси, зәһмәткешләрин күтләви ингилаби чыхышларынын һазырланмасы вә кечирилмәси, јерли дилләрдә ингилаби әдәбијјат нәшринин кенишләндирилмәси саһәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр. ГИК күрҹү, ермәни вә рус дилләриндә «Пролетариатын мүбаризәси» гәзетини, «Пролетариатын мүбаризәси» вәрәгәсини, 1905 илдән исә «Кавказски рабочи листок» гәзетини нәшр едирди; ГИК варлығынын илк 2 или әрзиндә тәгр. јарым млн. нүсхә вәрәгә, бундан башга В. И. Ленинин «Пролетариат вә кәндлиләрин ингилаби-демократик диктатурасы», «Кәнд јохсулларына» әсәрләрини, РСДФП 3-ҹү гурултајынын гәтнамәсини вә с. чап етмишди. 1903 илин апрелиндән 1904 илин ијулуна кими ГИК-ин нәшрләринин чоху Бакыда *«Нина»* мәтбәәсиндә чап олунмушдур. 1903 илдә Тифлисдә *Авлабар мәтбәәси* ачылмышды. ГИК-ин көмәји илә Кутаиси, Чиатура вә Шушада р-н болшевик мәтбәәләри тәшкил едилмишди. 1904 илдә ГИК вә онун бүтүн јерли комитәләри јанында тәблиғатчылар коллекијасы јарадылмышды. ГИК Загафгазијада ишләјән тәблиғатчы вә тәшвигатчылары партија әдәбијјаты илә тә'мин едир, Шимали Гафгаз, Дағыстан вә Орта Асијадакы партија тәшкилатларына һәртәрәфли

1. «Ләмпә». 19 әср.

2. «Һерат-Пирәбәдил». 20 әсрин әввәли.

Гарабағ халчачылыг мәктәби мәгаләсинә.

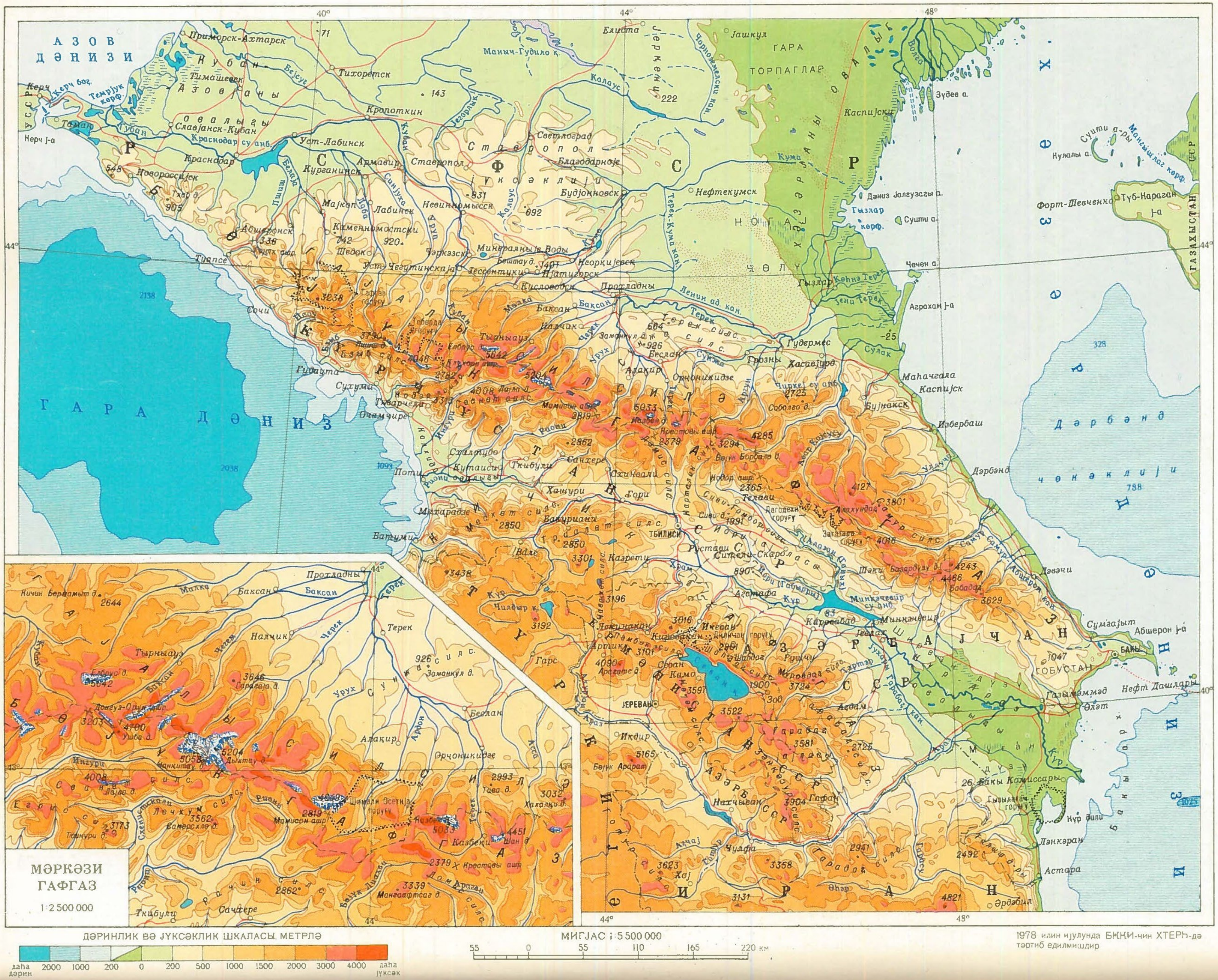
Губа—Ширван халчачылыг мәктәби мәгаләсинә.

Гызыл мејдан. Үмуми көрүнүш.

Гызыл мејдан мәгаләсинә.

ГАФГАЗ

1978 илин ијулунда БККИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

көмәк көстәрирди. ГИК Загафгазија зәһмәткешләринин пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијәсиндә, меншевикләрә гаршы мүбаризәдә, РСДФП-нин 2-чи вә 3-чү гурултајларынын чағырылмасында бөјүк рол ојнамышдыр. ГИК В. И. Ленинлә, ленинчи *«Искра»*, *«Вперјод»* вә *«Пролетари»* гәзетләринин редаксијалары илә сых әлагә сахламышдыр. Болшевик вә меншевик тәшкилатларынын бирләшмәси илә әлагәдар, 1906 илин әввәлиндә ГИК фәалијјәтини дајандырды. Бах һәмчинин *Гафгаз сосиал-демократ тәшкилатларынын гурултајлары.*

Әд.: Азәрбајҹан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Очерки истории коммунистических организаций Закавказья, ч. 1, Тбилиси, 1967; Жвания Г., В. И. Ленин и Кавказский Союз РСДРП, Тбилиси, 1956; Гулиев А. Н., Образование Кавказского Союза РСДРП и начало его деятельности. Труды Ин-та истории партии при ЦК КП Азербайджана, т. 28, Б., 1967.

ГАФГАЗ ИТТИФАГЫНЫН КОНФРАНСЛАРЫ, РСДФП Гафгаз Иттифагынын конфранслары — биринчи конфранс 1904 ил нојабрын 2-чи јарысында Тифлисдә олмушдур. В. И. Ленинин тәклифи илә чағырылмыш конфрансда РСДФП МК, Гафгаз Иттифагы (ГИ), Бакы, Тифлис, Батум вә Имерети-Мингрели комитәләриндән 12 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: партија мәркәзләринә мүнасибәт; һазыркы тарихи шәраит; әдәби-нәшријјат; ГИ-нын низамнамәсиндәки дәјишикликләр вә с. Конфрансын ишиндә РСДФП 3-чү гурултајынын чағырылмасы мәсәләләри башлыча јер тутурду. Конфранс меншевикләрин вә барышдырычыларын оппортунизмини писләди, меншевикләр тәрәфиндән әлә кечирилмиш мәркәзи партија идарәләринә е'тимад етмәдијини вә дәрһал РСДФП-нин 3-чү гурултајыны чағырмаға тәрәфдар олдуғуну билдирди, Загафгазијада гурултаја һазырлыға әмәли рәһбәрлик үчүн Бүро сечди. Конфрансын гәрарларында нөгсанлар да вар иди (В. И. Ленинин тәклиф етдији Үмумрусија Чохлуг Комитәләри Бүросуна мүнасибәт билдирилмәди; јени гурултај чағырылмасы уғрунда мүбаризәдә барышдырычыларын әлә кечирдији МК илә әмәкдашлыг мүмкүн сајылды). В. И. Ленин Гафгаз Иттифаг Комитәсинә мәктубунда јазырды: «Сиз Шура вә МК-нын һәлә һеч дә бүтүн сәнәдләрини вә бүтүн ијрәнч һәрәкәтләрини билмирсиниз. Һеч бир шүбһә јохдур ки, онлар артыг 3-чү гурултајы позмушлар вә инди бүтүн комитәләри парчалајачаглар» (Әсәрләри, ч. 34, сәһ. 278). Бу нөгсанларына бахмајараг, конфранс партијанын 3-чү гурултајынын чағырылмасы уғрунда мүбаризәдә мүһүм рол ојнады.

Икинчи конфранс 1905 ил нојабрын ахырларында Тифлисдә олмушдур. РСДФП-нин 4-чү гурултајына Гафгазда кениш һазырлыг көрмәк үчүн ГИ өзүнүн 4-чү гурултајыны чағырмағы нәзәрдә тутмушду. Лакин сонра гурултај әвәзинә конфранс чағырылмасы гәрара алынды. Конфрансда ГИ, Бакы, Тифлис, Батум, Имерети-Мингрели комитәләриндән, Гурија вә Грозны групларындан 3500 партија үзвүнү тәмсил едән 24 нүмајәндә иштирак едирди. РСДФП МК-нын да нүмајәндәси кәлмишди. Күндәлик: ГИ комитәләринин һесабатлары; партијанын бирләшмәси; Гафгазда партија тәшкилатларынын бирләшдирилмәсинин формасы; 4-чү партија гурултајында Гафгазын тәмсил олунмасы; нәшријјат иши; кәндли вә әскәрләр арасында иш; силаһланма вә силаһлы үсјан; ермәни-мүсәлман тоггушмалары; милли мәсәлә; фәһлә депутатлары Совети мәсәләси; һәмкарлар иттифаглары вә с. Партијанын бирләшмәси вә силаһлы үсјана һазырлыг конфрансын башлыча мәсәләләри иди. Партијанын бирләшмәси һаггында гәтнамәдә дејилирди ки, бирләшмәнин әсас шәрти РСДФП 3-чү гурултајында гәбул олунмуш Низамнамәнин 1-чи параграфынын вә ондан ирәли кәлән тәшкилат мәркәзијјәтинин гәбул едилмәсиндән ибарәт олмалыдыр. Конфранс силаһлы үсјаны зәһмәткеш халгын азад олмасы үчүн јеканә васитә һесаб едәрәк, Гафгазын бүтүн партија тәшкилатларына тапшырды ки, она һазырлығы күчләндирсинләр. Силаһлы үсјана һазырлыг вә она әмәли рәһбәрлик үчүн Гафгаз бүросу сечилди (Бакы тәшкилатындан П. В. Монтин дахил иди). «Кавказски рабочи листок» гәзети РСДФП Гафгаз Иттифаг Комитәсинин органы е'лан олунду. Ермәни вә күрчү дилләриндә гәзет нәшринә башламаг, һәмчинин Бакыда Азәрб. дилиндә һәфтәлик бир органын нәшринин тәшкил олунмасы гәрара алынды. Конфранс партија тәшкилатларына тапшырды ки, азәрб. вә ермәни пролетарлары арасында с.-д. тәблиғатыны күчләндирсинләр. Милли мәсәләјә хүсуси фикир верән конфранс Гафгаз милләтләринин мухтаријјәти вә федерасијасыны ирәли сүрән буржуа идеологларынын вә меншевикләрин милләтчи тәләбләрини писләјәрәк көстәрди ки, ингилабчы сосиал-демократијанын вәзифәси мүбаризә апаран бүтүн Русија пролетариатыны ваһид пролетар ордусу һалында бирләшдирмәкдән ибарәтдир. Конфранс мүзакирә олунан башга мәсәләләр һаггында да гәтнамәләр гәбул етди, РСДФП-нин 3-чү гурултајына 3 нүмајәндә (Бакы комитәсиндән П. В. Монтин) сечди. Загафгазија болшевик тәшкилатларынын идеја вә тәшкилатча мөһкәмләнмәсиндә, ингилаби һәрәкатын инкишафында конфрансын мүһүм ролу олду.

Әд.: Азәрбајҹан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Очерки истории коммунистических организаций Закавказья, ч. 1, Тбилиси, 1967.

«ГАФГАЗ ЈАҒ ЗАВОДУ» — 1906 илдә Ләкидә (индики Азәрб. ССР-ин Ағдаш р-нунун Ләки гәс.) тә'сис едилмиш сәһмдар ҹәмијјәти. Әсас капиталы 0,25 милјон манат мәблағиндә иди. Мүәссисә чијид јағы истеһсал едирди. «Г.ј.з.»-нун истеһсал етдији мәһсул Хәзәр дәнизи васитәсилә Русијанын дахили губернијаларына көндәрилирди. Жмых, гисмән дә јағ харичә, хүсусилә Һамбург ш.-нә ихраҹ едилирди. 1911 илдән е'тибарән Рус-Асија банкы ҹәмијјәтин фәалијјәтинә нәзарәт етмәјә башламышды. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә ҹәмијјәтин мүәссисәси «Степпун гардашлары» тиҹарәт евинин әлинә кечмиш вә 1915 илдә «Памбыг вә јағ» сәһмдар ҹәмијјәти адландырылмышды. Сабун истеһсалыны артырмаг үчүн мүәссисәдә јени сех ачылмышды. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра милиләшдирилди.

Әд.: Тимофеев С. Н., Статистика хлопководства в Закавказском крае за 1912 г., Тифлис, 1914.

ГАФГАЗ КӘЛӘЗИ — *бах Кәләзләр.*

«ГАФГАЗ КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ ҸӘМИЈЈӘТИ» — 1850 ил мартын 29-да Тифлисдә јарадылмышды (низамнамәси февралын 27-дә тәсдиг едилмишди). К.т. аләтләрини вә машынларыны тәкмилләшдирмәк, тәҹрүбә мүбадиләси үчүн стансијалар вә сәркиләр ачмаг, к.т.-на аид әдәбијјат јајмаг, мал-гаранын ҹинсини јахшылашдырмаг, суварма системини кенишләндирмәк вә с. илә мәшғул олурду. Ҹәмијјәтин Кәнҹәдә (Јелизаветпол) шө'бәси варды. Кәнҹә шө'бәсинин сә'ји нәтиҹәсиндә ҹәмијјәт 20 әсрин әввәлләриндә Азәрб.-да аз да олса, тәкмилләшдирилмиш к.т. аләтләри јајмышды. Ҹәмијјәтин фәалијјәти Азәрб.-да памбыгчылыг, үзүмчүлүк, бағчылыг вә к.т.-нын башга саһәләринин инкишафына мүәјјән тәкан верди. «Г.к.т.ҹ.» 1917 иләдәк фәалијјәт көстәрмишдир.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ч. 2., Б., 1964; Сумбат-заде А. С., Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке, Б., 1958; Исмаилов М. А., Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX—начале XX вв., Б., 1964.

ГАФГАЗ МҮҺАРИБӘСИ (1817—64) — Чеченистан, Дағлыг Дағыстан вә Шимал-Гәрби Гафгазын чар Русијасына бирләшдирилмәси илә әлагәдар һәрби әмәлијјатлар. Күрҹүстан (1801—10) вә Шимали Азәрб.-ын (1803—13, Нахчыван ханлығындан башга) Русијаја бирләшдирилмәсинә бахмајараг, чар һөкумәти Загафгазија илә ҹәтин әлагә сахлаја билирди. Чүнки дағлы халглар чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәтинә мүгавимәт көстәрир, өз истиглалијјәтләри уғрунда мүбаризә апарырдылар. Буна көрә дә чаризм 1817 илдән Гафгаз р-нунда һәрби әмәлијјатлары кенишләндирди. Чар гошунларынын баш команданы кенерал А. П. Јермоловун әмри илә дағлыг р-нлар һәр тәрәфдән мүһасирә олунур, «итаәт етмәјән» ауллар дағыдылырды. Бу исә әһалини дүзәнлијә көчүб рус гарнизонларынын нәзарәти алтында јашамаға, јахуд ҹәтин кечилән дағлыг јерләрә чәкилмәјә мәҹбур едирди. Бир сыра Дағыстан феодаллары вә тајфалары бирләшәрәк 1819 илдә чар ордусуна һүҹум етдиләр, лакин мәғлуб олдулар.

Иран вә Түркијә һөкумәтләри Гафгаз халгларынын азадлыг мүбаризәсиндән өз мәнафеләри үчүн истифадә етмәјә чалышырдылар. Лакин *Түркмәнчај мүгавиләси* (*1828*) илә Ирәван вә Нахчыван ханлыглары, *Әдирнә сүлһүнә* (*1829*) көрә исә Гафгазын Гара дәниз саһилинин бир һиссәси, Ахалсихе вә Ахалкалаки галалары Русијаја верилди. Гафгазда Русијанын стратежи мөвгеји мөһкәмләнди. 1827 илин мартында баш командан тә'јин едилән И. Ф. Паскевич мүнтәзәм һүҹум тактикасындан ҹәза дәстәләри тактикасына гајытды.

20-чи илләрин сонундан Чеченистан вә Дағыстанда *мүридизм* бајрағы алтында һәрәкат башланды. Бу һәрәката *Гази Мәһәммәд* башчылыг едирди.

Гази Мәһәммәдин өлүмүндән сонра имам е'лан олунан Һәмзәт бәјин һәрби мүвәффәгијјәтләри Дағлыг Дағыстанын, демәк олар, бүтүн халгларыны, һәмчинин аварларын бир һиссәсини онун әтрафында бирләшдирди. Һәмзәт бәј Русијаја гаршы чыхмаг истәмәјән авар һакими Баху бикәнин оғланларыны өлдүрдү, өзүнү исә е'дам етдирди. Лакин суи-гәсд нәтиҹәсиндә Һәмзәт бәј өлдүрүлдү; *Шамил* 3-ҹү имам е'лан олунду. Шамилин дөврүндә һәрәкат хүсусилә гүввәтләнди. 1837 илин әввәлиндә Чеченистанын дағлыг һиссәси, аварларын әразиси Шамилин табелијиндә иди. Һәмин илин ијулунда чохлу итки верән вә әрзаг чатышмазлығындан әзијјәт чәкән рус гошунларынын командanlығы Шамиллә барышыг имзалады. Лакин 1839 илдә әмәлијјат јенидән башланды. 1840 илин әввәлиндә үсјан етмиш чәркәзләр Гара дәниз саһилиндәки истеһкамлары тутдулар. Шәрги Гафгазда башламыш чеченләрин үсјаны Дағлыг Дағыстана да јајылды. Чар гошунлары Чеченистаны тутдугдан сонра чеченләр Шамилин гошунуна гошулдулар. Гафгаздакы чар гошунларынын әлавә гүввә алмасына бахмајараг, Шамил бир сыра гәләбә газанды; имамлығын әразиси ики дәфәдән чох генишләнди, гошунун сајы 20 мин нәфәрә чатды. Рус гошунларына әлавә ики пијада дивизијасы көндәрилмәсинә бахмајараг, дағлылар 1843 илдә онлары Аварыстандан чыхардылар. 1845 илдә рус гошунларынын командани М. С. Воронтсов Дарго аулуну (Шамилин игамәткаһы) дағытды. Лакин мүһасирәјә дүшүб дәстәнин 1/3-ни, бүтүн топлары, арабалары итирди. 1846 илдә Воронтсов Гафгазын фәтһиндә Јермоловун тактикасыны јеритмәјә башлады. Шамил чар гошунларынын һүҹумуну поза билмәди. 1849—52 илләрдә Газыгумуху тутдуса да, 1853 илин јазында тамамилә Дағлыг Дағыстана сыхышдырылды. *Крым мүһарибәси* (*1853—56*) әрәфәсиндә Инкилтәрә вә Түркијәнин көмәјинә үмид бәсләјән Шамил һәрби әмәлијјатлары генишләндирди, лакин мүвәффәгијјәт газанмады. 1853 илин нојабрында түрк гошунлары Башкәдикләрдә мәғлуб олду, чәркәзләрин һүҹумлары дәф едилди. 1854—55 илләрдә Түркијә ордусунун мәғлубијјәти Шамилин кәнардан көмәк алмаг үмидини боша чыхарды. Бу вахт имамлыг дахили бөһран кечирирди. Шамилин наибләри гүввәтләнмиш, әслиндә мүстәгил феодаллара чеврилмишдиләр. Иҹтимаи зиддијјәтләр кәскинләшмишди; әввәлләр Шамили мүдафиә едән кәндли күтләләри кетдикҹә һәрәкатдан узаглашырдылар. Һәтта 1858 илдә Чеченистанын Ведено аулунда Шамилә гаршы үсјан галхмышды. Чаризмлә гејри-бәрабәр мүбаризәдә күтләләрин тагәтдән дүшмәси, дағынтылар, чохлу инсан тәләфаты да бөһраны кәскинләшдирирди.

Парис сүлһүндән (1856) сонра чаризм Шамилә гаршы мүбаризәни генишләндирди. Гафгаз корпусу 200 мин нәфәрлик ордуја чеврилди. 1859 илин апрелиндә Шамилин игамәткаһы—Ведено аулу тәслим олду, өзү исә 400 мүридлә Гунибә чәкилди. Үч тәрәфдән һүҹум едән рус гошунлары 1859 ил августун 25-дә Гуниби алдылар; мүридләрин, демәк олар, һамысы өлдүрүлдү, Шамил әсир дүшдү.

Шимал-Гәрби Гафгазда чәркәз вә абхаз тајфаларынын дағыныг фәалијјәти рус гошунларынын әмәлијјатларыны асанлашдырырды. Рус командanlығы онларын мәһсулдар торпагларыны алыб казаклара вә көчүрүлмә рус кәндлиләринә верир, дағлылары күтләви сурәтдә өз јерләриндән көчүрүрдү. Чәркәзләр вә абхазлар ја дүзәнлик јерләрә көчмәјә, ја да мүсәлман руһаниләринин тә'сири илә Түркијәјә кетмәјә мәҹбур олурдулар. Лакин Түркијә һөкумәтинин бу гәдәр (500 мин нәфәрәдәк) адамы әрзаг вә мәнзиллә тә'мин етмәјә һазыр олмамасы, јерли һакимијјәт органларынын өзбашыналығы вә зоракылығы, јашајыш шәраитинин чәтинлији мүһаҹирләрин хејли һиссәсинин гырылмасына сәбәб олду; бир һиссәси исә јенидән Гафгаза гајытды. 1864 ил мајын 21-дә чар гошунлары чәркәзләрин мүгавимәт көстәрдији сон мәнтәгәни—Кбааданы (индики Краснаја Полјана) тутдулар. Һәмин күн Г.м.-нин гуртармасы тарихи һесаб олунур, әслиндә исә һәрби әмәлијјатлар 1864 илин сонунадәк давам етмиш, 60—70-ҹи илләрдә Чеченистан вә Дағыстанда мүстәмләкәчилијә гаршы үсјанлар галхмышды.

Г.м. нәтиҹәсиндә Чеченистан, Дағлыг Дағыстан вә Шимал-Гәрби Гафгаз тамамилә Русијаја бирләшдирилди. Марксизм-ленинизм классикләри Г.м.-нин чаризм тәрәфиндән ишғалчы, мүстәмләкәчи характер дашыдығыны гејд етмәклә бәрабәр, Гафгазын Русијаја бирләшдирилмәсинин Гафгаз халглары үчүн објектив мүтәрәгги нәтиҹәләри олдуғуну көстәрмишләр. Гафгазын Русијаја бирләшдирилмәси бурада игтисадијјат вә мәдәнијјәтин инкишафыны сүр'әтләндирди. Русија пролетариатынын ингилаби мүбаризәси илә сых бағлы фәһлә һәрәкаты јаранды.

Әд.: Гулијев Ә. Н., Һәсәнов И. М., Стригунов И. В., XIX әсрдә вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹанда тарих елминин инкишафы, Б., 1960; Смирнов Н. А., Политика России на Кавказе в XVI—XIX вв., М., 1958; јенә онун, Мюридизм на Кавказе, М., 1963; Движение горцев Северо-восточного Кавказа в 20—50 гг. XIX в. Сб. документов, Махачкала, 1959; Гасанов И. М., Гулиев А. Н., Развитие исторической науки у народов СССР во второй половине XIX века. Историография Азербайджана, в кн.: Очерки исторической науки в СССР, т. 2, М., 1960; История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 4, М., 1967; История Дагестана, т. 2, М., 1968; Гаджиев В. Г., Пикман А. М., Великие русские революционные демократы о борьбе горцев Дагестана и Чечни, Махачкала, 1972.

ГАФГАЗ ӨЛКӘ КОМИТӘСИ, (ГӨК) РК(б)П-нин Гафгаз Өлкә Комитәси—Гафгаз партија тәшкилатларынын али органы. *Гафгаз болшевик тәшкилатларынын биринҹи өлкә гурултајында* (1917, октјабр) јарадылмышдыр. ГӨК Загафгазија, Шимали Гафгаз вә Дағыстанын, Гарадәнизјаны әразинин ч. һиссәсинин коммунист тәшкилатларына рәһбәрлик едирди.

Даими иш јери Тифлис иди (1919 илин ијун—февралында Владигафгазда јерләшмишдир). ГӨК-үн ики бүросу—Бакы вә Тифлис бүролары вар иди. Мүхтәлиф вахтларда мәтбуат органлары *«Кавказски рабочи»*, «Кавказскаја правда», *«Волна»*, *«Брдзола»*, «Банвори крив» вә с. олмушдур. ГӨК Шимали Гафгаз партија тәшкилатларынын гурултајыны (1919, јанвар; Владигафгаз), Тифлисдә (1918, нојабр) вә Бакыда (1919, мај) Загафгазија коммунист тәшкилатларынын конфрансларыны кечирмишдир. 1919 ил мајын 7—8-дә Бакыда кечирилән Загафгазија партија тәшкилатларынын конфрансы ГӨК-үн һесабатыны, Загафгазијада партија ишинин вәзијјәти һаггында мә'рузәни динләди, партија тәшкилатларыны идеја-тәшкилат ҹәһәтдән мөһкәмләндирмәк үчүн бир сыра тәдбир көрдү, ГӨК-үн јени һеј'әтини сечди. Конфрансда Бакы болшевикләринин ирәли сүрдүјү «Мүстәгил Совет Азәрбајҹаны» шүары да мүзакирә олунду; нүмајәндәләрин әксәријјәти, хүсусән ГӨК Тифлис бүросунун үзвләри ону гәбул етмәдиләр. Онларын фикринҹә бу, Гафгаз зәһмәткешләринин ајрылмасына, онларын Совет һакимијјәти вә сосиалист дәјишикликләри уғрунда бирҝә мубаризәсинин зәифләмәсинә сәбәб ола биләрди. Лакин Бакы болшевикләринин тә'киди илә һәмин шүар мајын 28—29-да ГӨК-үн Бакыда кечирилән пленумунда јенидән мүзакирә олунду. ГӨК-үн бир сыра үзвүнүн е'тиразына бахмајараг, пленум «Мүстәгил Совет Азәрбајҹаны» шүарыны е'лан етмәји гәрара алды.

ГӨК чәтин шәраитдә Гафгазда Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда бөјүк тәшкилат вә тәблиғат иши апарырды. О, күрҹү меншевикләринин, дашнакларын, мүсаватчыларын вә башга сазишчи партијаларын, буржуа милләтчиләринин хәјанәткар, халга зидд сијасәтини ифша едир, күтләләри пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә едирди. Комитә РК(б)П МК вә шәхсән В. И. Ленинлә сых әлагә сахлајырды. И. И. *Анашкин*, А. А. *Бекзадјан*, С. Г. *Буачидзе*, Д. *Бүнјадзадә*, М. *Һүсејнов*, П. А. *Ҹапаридзе*, И. И. *Довлатов*, Ф. И. *Махарадзе*, А. И. *Микојан*, Һ. *Султанов*, М. Г. *Схакаја*, С. К. *Шаумјан* вә б. мүхтәлиф вахтларда ГӨК-үн үзвү олмушлар.

Азәрб., Ермәнистан вә Күрҹүстанда мүстәгил коммунист партијаларынын јаранмасы илә әлагәдар, РК(б)П МК-нын директивинә әсасән 1920 ил мајын 20-дә ГӨК фәалијјәтини дајандырды.

Әд.: Азәрбајҹан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Ибраһимов З., В. И. Ленин вә Азәрбајҹанда сосиалист ингилабынын гәләбәси, Б., 1970; Очерки истории коммунистических организаций Закавказья, ч. 1, Тбилиси, 1967; Гусейнов И. А., Историческое значение большевистского лозунга «Независимый Советский Азербайджан», «Ученые записки АГУ им. С. М. Кирова», 1957, №10; Гулиев Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970; Иванидзе К. М., Славные страницы борьбы и побед. История деятельности Кавказского краевого комитета РКП (б). (1917—1920 гг.), Тбилиси, 1975.

«ГАФГАЗ ПАМБЫҒЫ» — сәнаје вә тиҹарәт сәһмдар ҹәмијјәти. 1912 илин октјабрында 600 мин манат илкин әсас капиталла фәалијјәтә башламышды. Ҹәмијјәтин к.т. илә мәшғул олмасы үчүн Шуша гәзасында саһәси 8275 *дес.* олан торпаг мүлкләри варды. Ҹәмијјәт, әсасән, памбыгчылыг, һәмчинин малдарлыг, әкинчилик, мешәчилик, еләҹә дә к.т. мәһсулларынын илкин е'малы вә сатышы илә мәшғул олурду. «Г.п.» әкинчиликдә тракторлардан вә агротехники үсуллардан кениш истифадә едирди; «Трудовоје»

мүлкүндә памбыг ҹәркәли үсулла беҹәрилирди. Ҹәмијјәтин памбыгтәмизләјән вә ҹинс ат јетишдирән з-длары да варды. Биринҹи дүнја мүһарибәси илләриндә ҹәмијјәт фәалијјәтини хејли кенишләндирмиш вә 1915 илдә памбыг беҹәрмәк мәгсәди илә Дағыстанда «Сулак» мүлкүнү сатын алмышды. 1916 илдә ҹәмијјәтин әсас капиталы 5 милјон маната чатмышды. «Г.п.» Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра ләғв олунмушдур.

Әд.: Сельскохозяйственный обзор по Закавказью за 1912 г., Тифлис, 1913.

ГАФГАЗ РАМБУЛЈЕСИ — јунлуг әтлик, зәрифјунлу гојун ҹинси. Ставропол өлкәсинин «Болшевик» дамазлыг с зунда (1960 илдән дамазлыг з ду) јетишдирилмишдир (1921—36). Зәрифјунлу Новокавказск гојунларынын Америка рамбулјеси вә Асканија ҹинсинин гочлары илә ҹүтләшдирилмәсиндән алынмышдыр. Гураг чөл шәраитинә јахшы ујғунлашмыш ири, дөзүмлү һејвандыр. Гочларын чәкиси 90—100 *кг*, гојунларынкы 50—60 *кг* олур. Гочлардан илдә 10—12 *кг*, гојунлардан 5,8—6,5 *кг* јун (уз. 7,5—8,5 *см*) гырхылыр; халис јун чыхымы 38—43%-дир. Һәр 100 доғар гојундан 150-јә гәдәр гузу алыныр. Лактасија дөврүндә һәр ана гојундан 85—150 *кг* сүд (јағлылығы 6—6,5%) сағылыр. Алтај гојунлары вә Азәрб. дағ мериносу јетишдирмәк, һәмчинин габајунлу вә зәрифјунлу гојунлары јахшылашдырмаг үчүн Г.р. гочларындан истифадә олунмушдур. Г.р. Ставропол вә Краснодар өлкәләриндә Ростов, Волгоград, Саратов, Кујбышев, Улјанов вә б. вил.-ләрдә, Газахыстан, Күрҹүстан вә Ермәнистанда јетишдирилир.

ГАФГАЗ СОСИАЛ-ДЕМОКРАТ ТӘШКИЛАТЛАРЫНЫН ГУРУЛТАЈЛАРЫ — биринҹи гурултај 1903 ил мартын орталарында Тифлисдә кизли чағырылмышдыр. РСДФП-нин Бакы вә Тифлис комитәләри әввәлҹәдән гурултаја бөјүк һазырлыг көрмүшдүләр. Гурултај Загафгазија партија тәшкилатларынын бирлијини вә фәһлә синфинин бејнәлмиләл һәмрә'јлијини даһа да мөһкәмләтмәк зәрурәти нәтиҹәсиндә чағырылмышды. Гурултајда РСДФП-нин Тифлис, Бакы, Батум комитәләриндән, Чиатура, Михајлов (Хашури), Гори вә дикәр с.-д. групларындан, «*Брдзола*» вә «*Пролетариат*» гәзетләри редаксијасындан 15 нүмајәндә иштирак едирди. Гурултај с.-д. тәшкилатларыны ваһид тәшкилатда—РСДФП Гафгаз Иттифагында (ГИ) бирләшдирмәји мәгсәдәујғун һесаб етди. Бу, партија тәшкилатларынын гурулмасында бејнәлмиләлчи Ленин принсипинин бөјүк гәләбәси иди. Гурултај ГИ-ни РСДФП-нин тәркиб вә ајрылмаз һиссәси е'лан етди, ленинчи «Искра»нын сијаси хәттини бәјәнди, «Искра» вә «Зарја» редаксијаларынын һазырладығы партија Програмы лајиһәсини рәһбәрлик үчүн гәбул етди, «Искра»ны РСДФП-нин рәһбәр органы кими таныды. ГИ-нин тәшкилат низамнамәси дә гәбул олунду. Гурултај РСДФП 2-ҹи гурултајынын чағырылмасы мәсәләсини мүзакирә едиб, партија гурултајынын чағырылмасы иши илә мәшғул олан Тәшкилат комитәсинин низамнамәсини вә фәалијјәтини бәјәнди. Гурултај «Брдзола», «Пролетариат» гәзетләрини бирләшдириб «Пролетариатис брдзола» (күрҹү дилиндә) вә «Пролетариати крив» (ермәни дилиндә) адлы ејни мәзмунлу гәзет бурахмағы гәрара алды. Гурултај рәһбәр орган—*Гафгаз Иттифаг Комитәси* (ГИК) сечди. Тәркибә М. З. *Бочоридзе*, Б. М. *Кнунјантс*, Ф. И. *Махарадзе*, М. Г. *Схакаја* вә б. дахил иди. Гурултај Загафгазија партија тәшкилатларынын һәјатында чох бөјүк һадисә олду, онларын идеја вә тәшкилат бирлијинин мөһкәмләнмәсинә көмәк етди.

Р С Д Ф П Г а ф г а з И т т и ф а г ы н ы н и к и н ҹ и г у р у л т а ј ы 1903 илин октјабрында Тифлисдә чағырылмышдыр. Кәскин партијадахили ихтилафлар шәраитиндә кечән гурултајда ГИК үзвләри, РСДФП Бакы, Тифлис, Батум вә Имерети Мингрели комитәләринин нүмајәндәләри иштирак едирди. Әсас мәсәлә РСДФП 2-ҹи гурултајынын јекунлары иди. Гурултајда чохлуг вә азлыг тәрәфдарларынын шиддәтли мүбаризәси болшевикләрин гәләбәси илә нәтиҹәләнди. Гәбул едилмиш гәтнамәдә гурултај Ленин мөвгеји илә там һәмрә'ј олдуғуну билдирди вә РСДФП 2-ҹи гурултајынын әһәмијјәтини јүксәк гиймәтләндирди. Гәтнамәдә меншевикләрин позуҹулуг фәалијјәти кәскин писләнилди, онлар «үмумпартија ишинин зәифләдилмәси вә позулмасынын мүгәссирләри» адландырылды. ГИ низамнамәси лајиһәсинин мүзакирәси гурултајын ишиндә мүһүм јер тутду. Ленинчи тәшкилат принсипләрини әсас тутан низамнамәдә хүсуси гејд едилирди ки, ГИ РСДФП-нин ајрылмаз һиссәсидир вә 2-ҹи гурултајын ишләјиб һазырладығы партија Програмы вә Низамнамәсини бүтүнлүклә гәбул едир вә фәалијјәтиндә партијанын али органларына—партија гурултајына, партија шурасына вә партија МК-сына табе олур. Гурултај сәс чохлуғу илә ГИ-нин јени низамнамәсини гәбул етди. Меншевикләр ГИК сечкиләриндә дә мәғлубијјәтә уғрадылар. Комитәјә В. И. Ленинин тәрәфдарлары—М. З. Бочоридзе, Б. М. Кнунјантс, М. Г. Схакаја вә б. сечилдиләр. Гурултај партија әдәбијјатынын нәшри мәсәләсини мүзакирә едиб, иттифагын әдәби нәшријјат фәалијјәтини кенишләндирмәк һаггында гәрар гәбул етди. Гурултај меншевикләрин ГИ-ни өз тәрәфләринә чәкмәк ҹәһдинин боша чыхдығыны көстәрди.

Р С Д Ф П Г а ф г а з И т т и ф а г ы н ы н ү ч ү н ҹ ү г у р у л т а ј ы 1904 ил мајын әввәлиндә Тифлисдә чағырылмышдыр. Гурултајда ГИК-ин Тифлис, Батум, Гурија, Имерети-Мингрели партија комитәләринин вә РСДФП МК-нын нүмајәндәләри иштирак едирди. Рәһбәрлији мүвәггәти меншевикләрин әлинә кечмиш Бакы Комитәси гурултајда тәмсил олунмамышды. Тә'ҹили чағырылмыш гурултај Гафгазда фәһлә вә с.-д. һәрәкатынын јүксәлиши илә әлагәдар мәсәләләри мүзакирә етмәли иди (нүмајишләр вә силаһланма мәсәләси хүсусилә мүһүм әһәмијјәт кәсб едирди). Гурултај силаһлы нүмајишләрин тәшкили вә кечирилмәсинә рәһбәрлик үчүн хүсуси Комиссија јаратмағы гәрара алды. ГИК-ин вә јерли комитәләрин мә'рузәләриндә Загафгазијада меншевизмә гаршы мүбаризәнин јекунлары үмумиләшдирилир, партија тәшкилатларынын фәһлә, кәндли вә әскәрләр арасында фәалијјәтинин илк нәтиҹәләри характеризә олунурду. РСДФП МК-нын нүмајәндәси мә'рузәсиндә РСДФП Бакы тәшкилатында јаранмыш ағыр вәзијјәти шәрһ етмиш, тәшкилаты мөһкәмләндирмәк үчүн Бакыја тәҹрүбәли партија ишчиләри көндәрмәк зәрурәтиндән данышмышды. Гурултај зәһмәткешләр арасында тәблиғат вә тәшвигат ишини кенишләндирмәк үчүн тәдбирләр ишләјиб һазырлады. В. И. Ленинин «Кәнд јохсулларына» китабыны јерли дилләрдә чап етмәк, әскәрләр арасында ингилаби тәблиғаты күчләндирмәк гәрара алынды. ГИК-ин әдәби-нәшријјат фәалијјәти саһәсиндәки мүвәффәгијјәтләри вә нөгсанлары көстәрилди, нәшријјат ишини кенишләндирмәк үчүн конкрет тәдбирләр нәзәрдә тутулду. Гурултајда харичдә јашајан бир груп күрҹү буржуа милләтчисинин нәшр етдирдији вә Загафгазија болшевикләринә гаршы јөнәлдилмиш «Сакартвело» («Күрҹүстан») гәзети һаггында да мәсәлә мүзакирә олунду. Гурултај ГИК-ә «Сакартвело» һаггында гәтнамә һазырламағы тапшырды. Гурултајын гәрарлары Загафгазијада ингилаби һәрәкаты даһа да кенишләндирмәјә, партија тәшкилатларыны мөһкәмләндирмәјә вә РСДФП 3-ҹү гурултајынын чағырылмасы уғрунда мүбаризәдә онларын даһа сых бирләшмәсинә көмәк етди.

З а г а ф г а з и ј а с.-д. т ә ш к и л а т л а р ы н ы н д ө р д ү н ҹ ү г у р у л т а ј ы 1906 ил сентјабрын 1-ҹи јарысында Тифлисдә чағырылмышдыр. Лакин гурултајын позулмасы тәһлүкәси олдуғундан галан иҹласлар Бакыда кечирилмишдир. Гурултај чағырылан заман Загафгазија болшевикләринин вәзијјәти хејли чәтинләшмишди. РСДФП-нин 4-ҹү (Бирләшдириҹи) гурултајындан сонра бир сыра партија тәшкилатында рәһбәрлији меншевикләр әлә алмышды. Одур ки, гурултаја һазырлыг кәскин партија ихтилафлары шәраитиндә кечмишди. Гурултајда Бакы, Тифлис, Ериван, Батум, Јелизаветпол, Кутаиси, Чиатура вә с. тәшкилатлардан 58 нүмајәндә иштирак едирди. Һәлледиҹи сәсә малик 43 нүмајәндәдән 6-сы болшевик иди. Күндәликдә тәшкилатларын нүмајәндәләринин мә'рузәләри, һазыркы дөвр вә партијанын тактикасы, һәмкарлар иттифаглары, милли мәсәлә, Гафгазда кәндли һәрәкаты, партија әдәбијјаты нәшри, милләтләрарасы тоггушмалар һаггында вә с. мәсәләләр вар иди.

Гурултајда меншевикләрин үстүнлүк тәшкил етмәси онун әсас гәрарларынын оппортунист характер дашымасына сәбәб олду. Меншевикләр РСДФП 5-ҹи гурултајынын тезликлә чағырылмасы һаггында болшевикләрин тәклифинә гаршы чыхараг, Н. Б. Акселродун «фәһлә гурултајы» дејилән позуҹулуг идејасыны мүдафиә етдиләр. Болшевикләр бу әлверишсиз шәраитдә дә бир груп нүмајәндәнин мәдәни-милли мухтаријјәт һаггында мәсәлә галдырмаг ҹәһдини гәти писләјәрәк милли мәсәләдә өз принсипиал мөвгеләрини мүдафиә етдиләр. Милләтләрарасы тоггушмалар һаггында гәтнамәдә гурултај Азәрб. вә ермәни дилләриндә мәтбуат органы јарадылмасыны, китабчалар бурахылмасыны тәклиф етди, милләтләрарасы тоггушмаларын әсл мүгәссирләри вә тәшкилатчылары олан чаризми, јерли буржуазија вә мүлкә-

дарлары ифша мәгсәди илә Азәрб. вә ермәни зәһмәткешләри арасында тәшвигат, тәблиғат ишини күчләндирмәји гөвсијә етди. Гурултај Загафгазијада болшевик вә меншевик фраксијаларынын формал бирләшмәсини баша чатдырды. Гурултајын сечдији Загафгазија с.-д. тәшкилатларынын вил. комитәсинә, әсасән, меншевикләр дахил олду. Гурултајдан сонра принсипиал мәсәләләрдә болшевикләрлә меншевикләр арасында мүбаризә даһа да кәскинләшди. Меншевикләрин оппортунист сијасәтинә гаршы мүбаризә апармаг вә өз сыраларыны мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә Загафгазија болшевикләри 1907 илин әввәлиндә рәһбәр органыны — «Литературноје бүро» («Әдәби бүро») јаратдылар. Бу, әслиндә Загафгазијанын болшевик мәркәзи иди.

Әд.: Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Листовки Кавказского Союза РСДРП 1903—1905 гг., М., 1955; Очерки истории коммунистических организаций Закавказья, ч. 1, Тбилиси, 1967.

ГАФГАЗ УҒРУНДА ВУРУШМА (1942—43)—Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин ән бөјүк вурушмаларындан бири. Бир сыра мүдафиә вә һүчум әмәлијјатыны әһатә етмиш, Дон чајы вә Бөјүк Гафгаз дағлары арасында олмушдур (1942, 25 ијул—1943, 9 октјабр). 2 дөврә (мүдафиә вә һүчум) бөлүнүр.

Алман-фашист командanлығынын мәгсәди Ростовун ч.-унда, ч.-ш.-индә Чәнуб чәбһәси гошунларыны мүһасирәјә алыб мәһв етмәк, Шимали Гафгазы әлә кечирмәк, сонра да бир груп илә г.-дән Новороссијск вә Туапсени, дикәр група ш.-дән Бакы вә Грозныны тутмаг иди. Ејни заманда Тбилиси, Кутаиси вә Сухуми р-нуна чыхмаг планлашдырылмышды. Загафгазијаја сохулмагла дүшмән Түркијә ордусу илә билаваситә әлагә јаратмаг, Јахын вә Орта Шәргдә тәчавүз үчүн илкин шәртләр һазырламаг истәјирди. «А» орду групу (167 мин адам, 1130 танк, 4540 топ вә минаатан, тәгр. 1000 тәјјарә) бу мәгсәди һәјата кечирмәли иди. Совет гошунларыны (Чәнуб чәбһәси, Шимали Гафгаз чәбһәси гошунларынын бир һиссәси) 112 мин адам, 121 танк, 2160 топ вә минаатан, 130 тәјјарә тәмсил едирди. Совет гошунлары гаршысында гојулан мәгсәд дүшмәни дајандырмаг, мүдафиә дөјүшләри апармагла ону әлдән салыб гәти һүчум үчүн шәраит һазырламаг иди.

Дүшмәнин үстүн гүввәләринин тәзјиги алтында совет гошунлары ч. вә ч.-ш.-ә доғру чәкилмәли олду. Август—сентјабрда Мајкоп—Туапсе вә Краснодар—Новороссијск истигамәтләриндә шиддәтли дөјүшләр давам етди. Дүшмән Мајкоп, Краснодар вә Анапаны әлә кечирсә дә, Туапсејә вә Сухумијә доғру ирәлиләјә билмәди. Август—октјабрда дүшмән Грозны истигамәтиндә ирәлиләјиб Моздоку әлә кечирди, лакин сонра чидди мүгавимәтә раст кәлиб истигамәти дәјишди, Налчик вә Орчоникидзејә һүчума кечди. Алман-фашист гошунларынын зәрбә групламасы Орчоникидзе јахынлығында дармадағын едилди вә шм -а доғру 40—50 *км* кери чәкилди (6—12 нојабр). Нојабр—декабрда дүшмән совет гошунларынын зәрбәләри алтында мүдафиәјә кечди; онун планлары позулду. Гафгазын мүдафиәси дөврүндә совет гошунлары дүшмәнин мүһүм гүввәси илә дөјүшәрәк, ону бөјүк тәләфата уғратды. Бу, дүшмәнә, 1942 илин нојабрында Сталинграда әлавә гүввә көндәрмәјә имкан вермәди. Сталинград әтрафында дүшмәнин дармадағын едилмәси вә Чәнуб чәбһәси гошунларынын Ростов истигамәтиндә үмуми һүчуму дүшмәни өз гүввәләрини Моздокдан шм.-г.-ә чәкмәјә мәчбур етди. 1943 ил јанварын 3-дә Шимал групу (јанварын 24-дән Шимали Гафгаз чәбһәси) гошунлары дүшмәни тә'гибә башлады вә бир чох шәһәрләри азад етди. Совет гошунлары јанварда 650 *км* ирәлиләди, Кропоткин вә Тихоретски, февралда исә Нефтегорск, Мајкоп вә Краснодары азад етди. Алман-фашист командaнлығы «А» орду групунун бир һиссәсини Ростов истигамәтиндә кери чәкмәјә, о бири һиссәсини Таманда әввәлчәдән һазырланмыш мүдафиә хәттиндә јерләшдирмәјә мүвәффәг олду. 1943 илин пајызында Шимали Гафгаз чәбһәси гошунлары Гара дәниз донанмасы илә бирkә һүчумда Новороссијски вә Таман ј-а-ны тамамилә азад етдиләр. Г.у.в. совет-алман чәбһәсинин ч. чинаһыны мөһкәмләндирди; Вәтәнин талејинин һәллиндә мүһүм рол ојнады.

Г.у.в.-да Л. И. Брежневин сијаси шө'бә рәиси олдуғу 18-чи ордунун дөјүшчүләри бөјүк гәһрәманлыг нүмунәләри көстәрмиш, 1942 илин август—нојабрында Мајкоп вә Туапсе истигамәтләриндә хүсуси инадкарлыгла вурушмуш, дүшмән групламаларынын һүчумунун гаршысыны мәтанәтлә алмыш, сонра исә мүвәффәгијјәтлә һүчума башламышды. 1943 илин јанвар—февралында 18-чи орду 46-чы орду илә бирликдә Краснодар ш.-ни фашистләрдән тәмизләмишди. Ордунун дөјүшчүләри Новороссијск ш.-нин азад едилмәсиндә мүһүм рол ојнамыш «Кичик торпағы» 255 күн әлләриндә сахламыш, 1943 илин сентјабр-октјабрында Новороссијск—Таман әмәлијјатында иштирак етмишдиләр. Г.у.в.-да әлдә едилмиш тәчрүбә мүһарибәнин сонракы кедишиндә (Карпат ашырымынын кечилмәси заманы дүшмәнин мүдафиә хәттинин јарылмасы вә с.) мүһүм әһәмијјәт кәсб етди.

Г.у.в. Азәрб.-да јарадылмыш дивизијалар вә Хәзәр Һәрби Донанмасы үчүн чидди сынаг олду. 1942 ил декабрын 2-дә 416-чы дивизија чәбһәнин башга бирләшмә вә һиссәләри илә бирликдә дүшмәнин мүгавимәтини гырараг 60 *км*-дәк ирәлиләди. Илк сынаг дөјүшләриндән мәһарәтлә чыхан дивизијанын 300-дән чох әскәр вә забити орден вә медалларла тәлтиф едилди. 223-чү атычы дивизија Моздок, Прохладнаја, Минералныје Воды, Черкесск вә с. ш.-ләрин азад олунмасында фәргләнмиш, үч ај әрзиндә 50-дән чох јашајыш мәнтәгәсини дүшмәндән тәмизләмишди. Терек чајынын сағ саһилиндә мүдафиә мөвгеји тутмуш 402-чи дивизија 1942 ил нојабрын 30-дан декабрын 11-дәк Совет Ордусунун Моздок р-нундакы һүчум әмәлијјатларында иштирак етмишдир. Гырмызы Бајраг вә Суворов орденли 77-чи Симферопол атычы дивизијасы бир ај әрзиндә 7 ири јашајыш мәнтәгәсини фашистләрдән тәмизләмиш, 1943 илин март ајында дүшмәнин үч баталјонуну гырмышдыр. Г.у.в.-да 60 әскәр вә забитә (о чүмләдән И. Сүлејманов, Г. Мәммәдов вә б.) Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилмиш, тәгр. 600 мин дөјүшчү «Гафгазын мүдафиәсинә көрә» медалы вә с. орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Брежнев Л. И., Кичик торпаг, Б., 1978; История Азербайджана, т. 3, ч. 2, Б., 1963; Завьялов А. С., Калядин Т. Е., Битва за Кавказ 1942—43 гг., М., 1957; Данилов Ф., Битва за Кавказ, «Военно-исторический журнал», 1967, № 7; Гречко А. А., Битва за Кавказ, М., 1973; Мадатов Г. А., Азербайджан в Великой Отечественной войне, Б., 1975; Азербайджанская ССР в период Великой Отечественной войны, 1941—45 гг. Сб. документов и материалов, т. 1—2, Б., 1976—77.

ГАФГАЗ УЛАРЫ—бах *Уларлар*.

ГАФГАЗ ХУРМАСЫ (Diospyros lotus) —ебена фәсиләсиндән субтропик вә ја тропик битки нөвү. Һүнд. 16 *м*-ә чатыр. Бүтөв кәнарлы садә јарпаглары узунсовдур. Чичәкләри чох хырда олур. 25°C шахтаја дөзүр; гураглыға вә торпағын шоранлығына давамсыздыр. Јапонија, Чин, Һиндистан вә Иранда, ССРИ-дә Гафгазда вә Орта Асија мешәләриндә, Азәрб.ССР-дә исә Астара-Ләнкәран вә Балакән-Загатала мешәләриндә битир. Тохумла чохалан биткидир. 200 илә гәдәр јашајыр. Апрел—мај ајларында чичәкләјир, 6—7 иллијиндән мәһсул вермәјә башлајыр. Сары-нарынчы мејвәси пајызда јетишир. Һәр ағачдан 80 *кг*-дәк мәһсул јығылыр. Гуру мејвәсинин тәркибиндә 40% шәкәр, 0,5%-дәк туршулар олур. Јејилир, гурудулур, бәкмәз биширилир, одунчағындан иншаатда вә сәнаједә истифадә олунур. Г.х. балверән биткидир.

ГАФГАЗ ЧАМЫШЫ—1935 илдән башлајараг Азәрб.ССР-дә јерли чинсин популјасијасы үзәриндә дөллүк селексија иши нәтичәсиндә јарадылмыш сүдлүк-әтлик јени гарамал чинси. 1969 илдә тәсдиг едилмиш вә бүтүн Гафгаз үчүн план чинси кими гәбул олунмушдур. Конститусијасы мөһкәм, дәриси галын, аз түклүдүр. Дөш гучуму 196—214 *см* олур. Чәкиси 450—550 *кг*, төрәдичиләринки 800—1000 *кг*, әт чыхымы 45—52%-дир. Илдә орта һесабла 1400—1600 *кг* (рекорд сағымы 3500—3700 *кг*) сүд верир; јағлылығы 8—8,36%-дир. Азәрб.ССР-ин с-з вә к-зларында, әсасән, дөллүк чамышлар јетишдирилир. Г.ч. әсасән, чај вә көлмәчәләр олан аран вә дағәтәји р-нларда сахланылыр.

Әд.: Агабейли А. А., Буйволы, М., 1967; Агабейли А. А., Гусейнов И. А., Сердюк В. С., Новая порода буйволов—Кавказская, «Животноводство», 1971, № 8.

ГАФГАЗ ЧАНИШИНЛИЈИ—Гафгазы идарә етмәк үчүн јарадылмыш инзибати әрази ваһиди. 1844 ил нојабрын 27-дә тә'сис едилмишдир. Мәркәзи Тифлис ш. иди. Г.ч.-нин тәшкилиндән әсас мәгсәд дағлыларын азадлыг һәрәкатыны вә Загафгазијада кәндли чыхышларыны јатырмаг вә ингилаби һәрәкаты боғмаг, Гафгазын мүстәмләкәјә чеврилмәсини сүр'әтләндирмәк вә халг күтләләринин мүтләгијјәт вә истисмарчы синифләр тәрәфиндән истисмары үчүн даһа әлверишли шәраит јаратмаг иди. Илк чанишин чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәтини һәјата кечирән Новороссијск кен.-губернатору М. С. Воронтсов (1844—54) олмушдур. Бүтүн мүлки вә һәрби һакимијјәт чанишинин әлиндә топланмышды.

О, чанишинлик дахилиндә онун фәалијјәтинә гарышмаг һүгугундан мәһрум едилмиш бүтүн назирликләрин сәлаһијјәтини һәјата кечирирди. Кениш чәза һүгугларына малик олан чанишин билаваситә чара табе иди. Чанишинин јанында мәшвәрәтчи орган— Баш Идарә Шурасы варды.

1881 илдә Русијада иртича баш галдырды. Һакимијјәтин мәркәзләшдирилмәси мејлләринин күчләндији шәраитдә чанишинлијин сахланылмасы мүмкүн дејилди. 1882 ил февралын 22-дә Г.ч. ләғв едилди. Лакин башланмыш ингилаби һәрәката гаршы мүбаризә мәгсәди илә 1905 ил февралын 26-да чанишинлик бәрпа олунду. 1905—15 илләрдә Г.ч.-нә һөкумәтин фөвгәл'адә сәлаһијјәтләр вердији граф Воронтсов-Дашков тә'јин олунду. Чанишин, чаризмин Гафгаз буржуазијасы илә иттифагыны мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә она бә'зи күзәштләр (земство идарәләринин тә'сис едилмәси, ичласчылар олан мәһкәмәләрин тәтбиг едилмәси вә с.) вә'д етди. Лакин бунлар һәјата кечирилмәди. 1917 ил мартын 9-да Мүвәггәти һөкумәт сонунчу чанишин Н. Н. Романову һакимијјәтдән кәнар етди вә Г.ч. ләғв едилди.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Мильман А., Политический строй Азербайджана в XIX—начале XX веков, Б., 1966.

ГАФГАЗ ЧӘБҺӘСИ—Биринчи дүнја мүһарибәсиндә әсас чәбһәләрдән бири. 1914 ил октјабрын 16-да алман-түрк донанмасы Русијанын Гара дәниз лиманларыны атәшә тутду. Буна чаваб олараг, октјабрын 20-дә Русија Түркијәјә мүһарибә е'лан етди. Октјабрын 31-дә Гафгазда һәрби әмәлијјат башлады. Түрк гошунлары Гарс вә Батум тәрәфдән Гафгаза сохулдулар. Г.ч.-нин уз. 720 *км* (Гара дәниздән Урмија көлүнәдәк) иди. Русијанын Гафгаз ордусу 170 миндән чох әскәр вә 350 топдан, Г.ч.-ндә һәрби әмәлијјатлар апаран 3-чү түрк ордусу исә 129 миндән чох әскәр вә 271 топдан ибарәт иди. Октјабрын 25-дә Русија ордусу Әрзурумдан 50 *км* аралы Көпрүкөј мөвгејини әлә кечирди. Лакин нојабрын 26-да түрк гошунларынын тәзјиги нәтичәсиндә кери чәкилмәјә мәчбур олду. Декабрын 9-да түрк ордусу һүчума кечди. Лакин бир аја јахын давам едән Сарыгамыш әмәлијјатында түрк гошунлары мәғлуб олду. Загафгазијаја һүчум едән түрк гошунлары 1914 ил нојабрын 8-дә рус гошунларынын чыхарылдығы Иран Азәрб.-ына да сохулдулар. Бунунла да түркләр рус команданлығынын диггәтини Г.ч.-ндән јајындырмаг, Бакыја зәрбә ендирмәк үмидиндә идиләр. 1915 ил јанварын 1-дә түрк гошунлары Тәбризи тутдулар. Лакин јанварын сонларына доғру рус гошунлары түркләри әввәлчә Тәбриздән, даһа сонра исә Иран Азәрб.-ындан чыхардылар. 1915 ил ијулун 9-да 3-чү түрк ордусунун зәрбә гүввәси Алашкерт истигамәтиндә һүчума кечиб, ијулун 21-дә Русија гошунларыны Телиан вә Алашкертә сыхышдырды. Ијулун 22-дә Русија ордусу экс-һүчума кечди вә түрк гошунларыны мәғлуб едәрәк онларын Гарс истигамәтиндә чәбһәни јармаг планларыны позду. 1916 илин јазында рус гошунлары бүтүн Г.ч. боју һүчума кечди. Рус гошунлары 1916 илин февралында Әрзуруму, апрелдә Трабзону, јај ајларында исә Ван көлү истигамәтиндә мүвәффәгијјәтли әмәлијјат нәтичәсиндә Мус вә Битлис ш.-ләрини тутдулар. 1917 илдә Г.ч.-ндә мүһүм вурушмалар олмамышдыр. Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын гәләбәси нәтичәсиндә Г.ч. ләғв едилди. Бундан сонра Түркијә вә Алманија империалистләринин Загафгазијаја һәрби мүдахиләси башланды [бах *Загафгазијаја харичи һәрби мүдахилә (1918—21)*].

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Корсун Н., Первая мировая война на Кавказском фронте, М., 1946; Арутюнян А. О., Кавказский фронт 1914—1917 гг., Ереван, 1971.

«ГАФГАЗДА ИПӘКЧИЛИЈИ ВӘ ТИЧАРӘТ СӘНАЈЕЧИЛИЈИНИ ЈАЈАН ЧӘМИЈЈӘТ»—1836 илдә Петербургда јарадылмышды. Мәгсәд, Загафгазијаны игтисади чәһәтдән мәнимсәмәк иди. Чәмијјәт әсас фәалијјәтини Гафгазын ипәкчилик мәркәзи Шәкидә чәмләшдирмишди. Ипәкчилији инкишаф етдирмәк, тут бағларыны кенишләндирмәк, чинс ипәкгурду тохумуну ипәкчиләр арасында јајмаг вә с. илә мәшғул олурду. Шәкидәки дөвләт тут бағлары имтијазлы шәртләрлә чәмијјәтин ихтијарына верилмишди. Чәмијјәтин ипәксарыма мүәссисәси варды. Шәкидә «Чарабад» адлы компанија јаратмыш, гуллугчуларына евләр, мағаза, барамагурду јетишдирмәк вә барама гурутмаг үчүн биналар вә с. тикдирмишди. Чәмијјәт јерли әһалидән барама вә ипәк алыб Русијаја ихрач едирди. Азәрб.-ын хам ипәји Москваја, һәмчинин Нижегород јармаркасына көндәрилирди. Бағлара гуллуг етмәк вә ипәкгурду бәсләмәк үчүн чәмијјәтин 700 рәнчбәри варды. 1843 илдә чәмијјәт Шәки кәндлиләриндән ипәклә топланан малчәһәт јығылмасыны ичарәјә көтүрдү вә «тәчрүбә ипәкчилик мәктәби» ачды. Мәктәбдә 30 нәфәр ипәкчи ихтисасы алырды. Чәмиј әт 19 әсрин 60-чы илләринин орталарына гәдәр фәалијјәт көстәрмишдир. Азәрб.-да ипәкчилијин инкишафында мүәјјән ролу олмушдур.

Әд.: Азәрбајчанын Русијаја бирләшдирилмәси вә онун мүтәрәгги игтисади вә мәдәни нәтичәләри, Б., 1957; Сумбатзаде А. С., Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке, Б., 1958; Ахвердова С. Г., Роль русских ученых и специалистов в развитии шелководства в Азербайджане в XIX в., Изв. АН Азерб.ССР (серия общественных наук), 1962, № 7;

«ГАФГАЗЫН БУ ТӘРӘФИНИН ХӘБӘРИ» — Тифлисдә чыхан «Закавказски вестник» гәзетинин Азәрб. дилиндә бурахылмыш варианты. Илк нөмрәси 1845 ил јанварын 4-дә кичик форматда, 4 сәһифә һәчминдә бурахылмышдыр (тиражы 50 нүсхә). Гәзетдә дөвләтин әмр вә гәрарлары, тичарәт мәсәләләри шәрһ едилмишдир. 1846 иләдәк нәшр олундуғу еһтимал едилир.

Әд.: Ахундов Н., Азәрбајчанда дөврп мәтбуат, Б., 1965; Һүсејнов Ш., Мәтбуатымызын илк аддымлары, «АДУ, Елми әсәрләри», 1973, №1; Абрамишвили А. З., Из истории азербайджанской периодической печати, «Ученые записки», АГУ, 1956, № 10.

ГАФГАЗЛЫ (тәхәллүсү; әсл фамилијасы Гулијев) Һачымәммәд Әләкбәр оғлу (д.22.3.1898, Ләнкәран)— Азәрб. совет актјору. Азәрб.ССР әмәкдар артисти (1943). Бакы Театр Техникумуну битирмишдир (1926). 1922 илдән Азәрб. Дөвләт Академик Драм Театрында ишләјир. Һачы Гара («Һачы Гара», М. Ф. Ахундов; 1930) ролу мүвәффәгијјәтли ишләриндәндир. «Надир шаһ» (Н. Нәриманов), «Љјубов Јароваја» (К. Тренјов), «Вагиф», «Ханлар» (С. Вурғун), «Тој» (С. Рәһман), «Иблис», «Шејх Сән'ан» (Һ. Чавид), «Һамлет» (В. Шекспир) вә с. театр тамашаларында чыхыш етмиш, «Бир мәһәлләли ики оғлан», «Шәрикли чөрәк», «Једди оғул истәрәм» филмләриндә чәкилмишдир.

ГАФИЈӘ (әр. قافية) — ше'рдә мисранын сонундакы сәсләрин тәкрары, һәмаһәнклији. Мә'нача мүхтәлиф сөзләрин сон һечаларынын ујушмасы илә јаранfamыр. Азәрб. ше'риндә дахили (мисраларын ортасында) Г.-дән дә истифадә олунур. Г. ше'ри мүрәккәб бир аһәнк гурулушунда бирләшдирир ки, бу да она фикри вә ритмик көзәллик верир. Г. һәмишә *рәдифсиз* ше'рдә бејтин, јахуд мисранын сонунда олур. Јалныз бир сәсин тәкрары илә әмәлә кәлән Г.-јә мүчәррәд, јахуд јохсул (мәс., һава, сәфа, сәба вә с.), ики вә ја даһа чох сәсин ујғунлуғу илә јаранан Г.-јә исә мүрәккәб, јахуд зәнкин (мәс., нар, хар, тар; һичран, дөвран вә с.) Г. дејилир. Шәрг поетикасында Г.-дән хүсуси бир елм кими бәһс олунур. *Хәтиб Тәбризинин* «Әл-кафи фи елми-л-әруз вә-л-гәвафи» әсәриндә Г.-дән данышылыр. *Әссар Тәбризи* «Вафи фи тә'дад әл-гәвафи» әсәриндә Г.-ләрин тәснифат вә лүғәтини чәдвәлләр үзрә изаһ етмишдир. Г. һаггында јазылмыш әсәрләрин ән мәшһуру Әбдүррәһман Чаминин «Рисалеји-гафијә» трактатыдыр.

ҒАФУР ГУЛАМ (Гафур Гуламовун тәхәллүсү; 10.5.1903, Дашкәнд—10.7.1966, Дашкәнд) —өзбәк совет шаири, Өзб.ССР халг шаири (1963). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946), Ленин мүкафаты лауреаты (1970). Өзб.ССР ЕА акад. (1943). 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. Өзбәк совет әдәбијјатынын јарадычыларындандыр.

Ше'рләри 1923 илдән чап олунмушдур. Социализм гуручулуғунун, јени инсанын тәрәннүмү Г. Г. јарадычылығынын әсас мөвзусудур: «Динамо» китабы (1931), «Муздур Кукан» поемасы (1930), «Түрксиб јолларында», «Нефт» вә с. ше'рләри. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јаздығы «Сән јетим дејилсән», «Мән јәһудијәм», «Заман» вә с. ше'рләри мәшһурдур. «Шәргдән кәлирәм» (1943), «Доғма торпағын сәадәти» (1951), «Ленин вә Шәрг» (1961), «Үрәкләрин бәһси» (1964) вә с. китабларын мүәллифидир. Азәрб.-а һәср олунмуш ше'рләри («Гардаш Азәрбајчан памбыгчыларына», «Хәзәр», «Гардашым Сәмәд Вурғуна» вә с.) вар. Бир сыра ше'ри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, 4 башга орден, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Ше'рләр, «Өзбәк ше'рләри» китабында, Б., 1959; Избр. произведения, т. 1—5, Ташкент, 1971—75.

Әд.: Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 2, Б., 1977; Акбаров А., Гафур Гулям, Ташкент, 1974.

ГАФУР РӘШАД, Мирзәзадә Гафур Әләкбәр оғлу (6.5.1884, Шамахы ш. — 26. 11.1943, Бакы) — Азәрб. чоғрафијашүнасы, маариф хадими. 1938 илдән Сов.ИКП үзвү. Бакы Али Педагожи Ин-туну (1922) вә Бакы Политехник Ин-тунун игтисадијјат факултәсини (1927) битирмишдир. Орта вә али мәктәбләрдә чоғрафијадан дәрс демишдир. Г.Р. Азәрб.-да чоғрафија үзрә тәдрис методикасынын әсасыны гојмуш, Азәрб. дилиндә илк чоғрафија дәрсликләри јаратмышдыр. «Гафгаз чоғрафијасы» (1909), «Үмуми чоғрафија» (I һиссә, 1912, II һиссә, 1916), «Азәрбајчан ССР-ин чоғрафијасы» (1923), «Чоғрафија терминләри лүғәти» (1923), «Үмуми физики чоғрафија» (I вә II һиссә, 1924) вә с. әсәрләрин мүәллифидир.

Г.Р. ингилабдан әввәл халгы маариф вә мәдәнијјәтә чағыран әсәрләр јазмышдыр [«Ајинеји милләт (Ојаныз гардашлар)», 1908 вә с.]. О, «*Мәктәб*» журналынын нашири вә редакторларындан бири олмушдур. «Рәһбәр-и сәрф» (М. Ахундзадә илә бирҝә, 1910), «Тәфсирли халг лүғәти» (1921) вә с. дилчилик әсәрләри вар. Ушаглар үчүн «Једдијашар», «Бармаг бојда ушаг», «Бир-биринә мәһәббәт един» вә с. һекајәләр јазмышдыр.

Бакыда Г.Р. адына күчә вар.

Әд.: Јүзбашов Р., Мәшһур чоғрафијашүнас Гафур Рәшад Мирзәзадә, Б., 1968.

ГАФУРИ Мәчид (Габдулмәчид) Нурғанијевич (1.8.1880, Елем-Караново к., индики Башг.МССР Гафури р-ну—28.10. 1934, Уфа) —башгырд вә татар совет шаири, башгырд совет әдәбијјатынын баниси, Башг.МССР халг шаири (1923). Чаризмә, ичтимаи вә милли зүлмә нифрәт, халг азадлығы уғрунда мүбаризәјә чағырыш ингилаба гәдәрки јарадычылығынын әсас мөвзуларыдыр: «Ҝәнч өмрүм» (1906), «Милләт мәһәббәти» (1907) ше'р мәчмуәләри, «Јохсуллар» (1907) повести. «Јохсанмыш, аллаһ» (1915) ше'ринә ҝөрә бәј вә моллалар ону кафир е'лан етмишдиләр. Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра Г. Вәтәндаш мүһарибәси, социализм гуручулуғу («Фәһлә» поемасы, 1921; «Гызыл улдуз» пјеси, 1926) вә халглар достлуғуна («Гоча икидин дүшүнчәләри», 1925; «Тәнтәнәли бајрам», 1927 вә с.), В. И. Ленинә («О өлмәмишдир», 1933 вә с.) һәср олунмуш әсәрләр јазмышдыр. «Ләкәләнмишләр» (1927), «Өмрүн пилләләри» (1930) повестләри вә с. әсәрләриндә башгырд вә татар халгларынын ингилабдан әввәлки ағыр һәјаты, милли вә синфи шүурунун ојанмасы тәсвир олунур. «Гызыл бајраг», «Азадлыг күнләри» вә с. ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәрләри: Избр. лирика, Уфа, 1966; Черноликие — На золотых приисках поэта—Ступени жизни, Уфа, 1975.

Әд.: История башкирской советской литературы, М., 1977; Рамазанов Г. З., Творчество Мажита Гафури, Уфа, 1970.

ГАФУРОВ Абуталиб (21.11.1882, Дағыстан, Шуни аулу—мај, 1975)—лак совет шаири. Дағыстанын халг шаири (1939). Ингилабдан әввәл Русија, Күрчүстан вә Азәрб.-да фәһләлик етмишдир. Вәтәндаш мүһарибәси илләриндә партизан дәстәсиндә вурушмушдур. «Јени дүнја» (1934), «Дағыстанын сәси» (1943), «Хош сөз» (1960) вә с. китабларын мүәллифидир. Әсәрләриндә социализм гуручулуғу, лак халгынын јени һәјаты тәрәннүм олунур. Лак ше'рини жанр вә формача зәнҝинләшдирмишдир. «Дағлар», «Дәниз вә күнәш» вә с. ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир. Ленин ордени, Октјабр ингилабы ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, һабелә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәри: Абуталиб сказал..., М., 1977.

ГАФУРОВ Бобочан Гафурович (31. 12. 1908, индики Тач.ССР Хочәнт р-нунун Исписар к. —12.7.1977, Душәнбә)—совет тарихчиси, шәргшүнас, ичтимаи хадим. Тач. ССР ЕА акад. (1951) вә ССРИ ЕА акад. (1968), Тач.ССР әмәкдар елм хадими (1967), Бејнәлхалг Неһру мүкафаты лауреаты (1968). 1932 илдән Сов. ИКП үзвү. 1935 илдә Үмумиттифаг Коммунист Журналистика Ин-туну битирмишдир. Тачикистан КП МК-нын катиби (1941—44), икинчи катиби (1944—46), биринчи катиби (1946—56), 1956 илдән исә ССРИ ЕА Шәргшүнаслыг Ин-тунун директору олмушдур. Орта Асија халгларынын тарихи вә ислам тарихинә даир әсәрләрин мүәллифидир. Партијанын 19—20-чи гурултајларында Сов.ИКП МК үзвү сечилмишдир. Мәркәзи Асија мәдәнијјәтләрини өјрәнән бејнәлхалг ассосиасијанын президенти, Шәрг вә Асија тәдгигатлары үзрә бејнәлхалг иттифағын витсе-президенти, Асија вә Африка Өлкәләри Һәмрә'јлији Совет Комитәсинин сәдр мүавини олмуш, харичи ун-тләрин фәхри үзвү сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (2—5, 7-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 6 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы вә Гырмызы Әмәк Бајрағы орденләри, медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: История таджикского народа, 3 изд., М., 1955; Октябрьская революция и национально-освободительное движение, М., 1967; Кушанская эпоха и мировая цивилизация, М., 1968; Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история, М., 1972.

ГАХ—мејвә гурусу; чәрәз. Алма, армуд, әрик, шафталы вә с.-дән һазырланыр. Күнәш алтында (бу үсул Азәрб.-ын бүтүн мејвәчилик р-нларында јајылмышдыр), бә'зи јерләрдә (хүсусилә Губа-Хачмаз зонасында) исә тәндирдә гурудулур. Тәндирдә мејвә гурутмаг үчүн ону әввәлчәдән гыздырылмыш тәндирә јығыр, бир күн сахладыгдан сонра көтүрүрләр. Тәндирдә мејвә тәзә һалда, јахуд биширилиб гурудулур (бу үсул, әсасән, Азәрб.-ын Губа-Хачмаз зонасында вә Исмајыллы р-нунда јајылмышдыр). 19 әсрин 80-чи илләриндә Һәштәрхан вә Нижни Новгород ш.-ләринә тәкчә Губа гәзасындан 12 мин пуд армуд Г.-ы, 80 мин пуд алма Г.-ы апарылмышды. Русија шәһәрләринә Ордубаддан да чохлу Г. ҝөндәрилирди.

Губа консерв з-дунда илдә тәгр. 100—120 *т* Г. истеһсал едилир.

ГАХ — Азәрб.ССР-дә шәһәр (1955 — 67 илләрдә шәһәр типли гәс.). Гах р-нунун мәркәзи. Баш Гафгаз силсиләсинин ч. әтәјиндә, Күрмүк чајынын сағ саһилиндә, Шәки—Загатала шосе јолу кәнарындадыр. Јевлах д.ј. ст.-ндан 116 *км*, Бакыдан 409 *км* аралыдыр. Консерв, сүд вә гарышыг јем з-длары, респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н шө'бәси, истеһсалат вә мәишәт хидмәти комбинатлары, 3 үмумтәһсил мәктәби, мусиги мәктәби, кәнд техники пешә мәктәби, 2 күтләви китабхана, мәдәнијјәт еви, кинотеатр, р-н хәстәханасы вә с. вар.

ГАХ РАЈОНУ—Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. 1963 илдә ләғв едиләрәк әразиси Загатала р-нуна верилмиш, 1964 илдә јенидән мүстәгил р-н олмушдур. Шм.-ш.-дән Дағ.МССР, ч.-г.-дән Күрч. ССР-лә һәмсәрһәддир. Саһ. 1494 *км*². Әһ. 43 мин (1977, 1 јанвар). Р-нда 1 шәһәр, 60 кәнд вә гәс. вар (1977, 1 јанвар). Мәркәзи Гах ш.-дир.

Тәбиәт. Р-нун шм. вә шм.-ш. һиссәси Баш Гафгаз силсиләсинин ч. јамачларына, мәркәзи һиссәси Алазан-Һәфтәран вадисинә, ч. вә ч.-ш. һиссәси исә Ачыноһур өн дағлығына (г. кәнары) дахилдир. Әразинин һүнд. Ачыноһур көлү саһилиндә тәгр. 100 *м*-дән Баш Гафгаз силсиләсинин јал һиссәсиндә 3480 *м*-дәк (Аһвај д.) дәјишир. Әразидә Баш Гафгаз силсиләсинин јамачлары дик вә сылдырымлыдыр. Р-нун шм. вә шм.-ш. һиссәсиндә Јура

Гах шәһәриндән бир ҝөрүнүш.

вә Табашир, мәркәзи һиссәсиндә Антропокен, ч. вә ч.-ш. һиссәсиндә исә, әсасән, Неокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. Кил јатағы вар. Иглими мәркәзи һиссәдә мүлајим исти вә јарымрүтубәтли (јарымгуру) субтропик, јүксәк дағлыгда сојугдур. Орта темп-р јанварда дүзәнлик һиссәдә 2°С-дән јүксәк дағлыгда —10°С-јә гәдәр, ијулда мүвафиг олараг 26 вә 5°С-дир. Иллик јағынты Ачыноһур көлү саһилиндә 300 *мм*, шм.-да 1600 *мм*-ә гәдәрдир. Чајлары (Күрмүк, Әјричај вә с.) р-нун Күрч.ССР-лә сәрһәдиндән ахан Ганых (Алазан) һөвзәсинә аиддир; суварма-да истифадә олунур. Чимли дағ-чәмән, гонур дағ-мешә, аллүвиал чәмән-мешә, аллүвиал чәмән, шабалыды вә ачыг-шабалыды, карбонатлы јуха гаратопраглар јајылмышдыр. Р-нун Баш Гафгаз һиссәсиндә алп вә субалп чәмәнләри вә мешәләр (палыд, фыстыг, вәләс вә с.) кениш саһә тутур. Әразисинин тәгр. 40%-и мешәдир (1976). Вадидә чәмән биткиләри, өн дағлыгда исә чөл вә јарымчөл биткиләри кениш јајылмышдыр. Һејванлары: нәчиб марал, Дағыстан дағкечиси, көпкәр, ајы, вашаг, мешәпишији, чөлдонузу, сүлејсин вә с. Гушлардан улар, тетра гушу, гырговул, турач, кәклик вә с. вар.

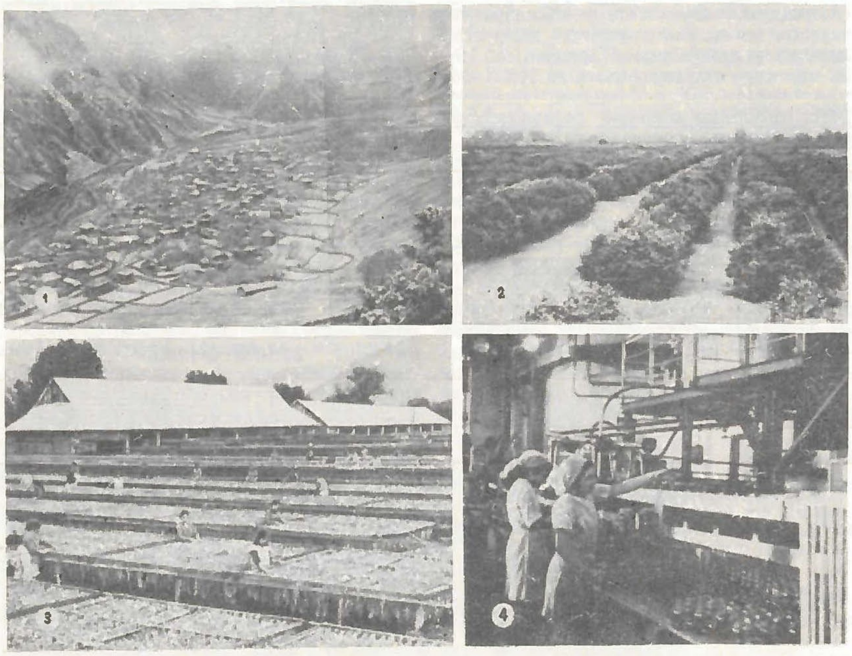
Әһали. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 29 нәфәрдир (1977). Әһалинин 83%-и кәндләрдә јашајыр. Р-нун дүзәнлик вә дағәтәји һиссәсиндә әһали сыхдыр. Ири јашајыш мәнтәгәләри Гах ш., Илису вә Гахинкилој кәндләридир.

Тәсәррүфат. Г.р., әсасән, түтүнчүлүк, һејвандарлыг, мејвәчилик, тахылчылыг вә барамачылыг р-нудур. 13 к-з, 4 с-з вар (1977). К.т.-на јарарлы торпаглар 67,6 мин *һа*-дыр (1976). Бунун 16,6 мин *һа*-ы шум јери, 5,9 мин *һа*-ы чохиллик биткиләр, 3,8 мин *һа*-ы динчә гојулмуш торпаглар, 0,5 мин *һа*-ы бичәнәкләр, 40,8 мин *һа*-ы отлаглардыр. 16,6 мин *һа* әкин саһәсинин 60%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр (буғда, гарғыдалы, арпа), 6%-индә техники биткиләр (түтүн), 2%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф, 32%-индә исә јем биткиләри әкилир (1976). Г.р. респ.-да ири мејвәчилик р-нларындандыр. К-з вә с-зларда 4,7 мин *һа* мејвә бағлары вар (1976). Әсасән гәрзәкли мејвәләр (фындыг, гоз) јетишдирилир. 1976 илдә 3,5 мин *т* түтүн, 0,9 мин *т* мејвә истеһсал олунмушдур. Үзүмчүлүк инкишаф етдирилир. К-з вә с-зларда 1,1 мин *һа* үзүмлүк вар. Суварылан торпаглар 17 мин *һа*-дыр (1976). Һејвандарлыг инкишаф етдирилир. К-з вә с-зларда 15 мин гарамал (о чүмләдән 3,6 мин инәк вә чамыш), 69,3 мин давар, 1,3 мин донуз вар (1977).

Сәнајеси, әсасән, к.т. мәһсулларыны е'мал едир. Р-нда консерв, сүд, гарышыг јем вә шәраб з-длары, респ. к.т. техникасы бирлијинин шө'бәси, истеһсалат комбинаты вә с. вар. Мешә тәсәррүфаты јарадылмышдыр. Јевлах—Балакән вә Шәки—Загатала автомобил јоллары Г.р. әразисиндән кечир.

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Р-нда 19 мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәси вар (1200 ушаг). 47 үмумтәһсил мәктәбиндә (5 ибтидаи, 23 сәккизиллик, 19 орта) 12 219, техники пешә мәктәбиндә 450, мусиги мәктәбиндә тәгр. 200 шагирд охујур (1977). 47 китабхана, 31 мәдәнијјәт еви вә клуб, 30 киногурғу фәалијјәт көстәрир (1977).

Ме'марлыг абидәләриндән Ләкит к.-ндә даирәви мә'бәд вә онун јанында тикили галыглары (5—7 әсрләр), һамам (?), карвансара (?), кәндин јахынлығында мә'бәдләр комплекси (12—13 әсрләр), Гум к.-ндә мә'бәд (бах *Гум мә'бәди*), Сырт галасы (18 әср), Гах гәс.-ндә гала гапысы вә диварлары (16 әср), Илису к.-ндә гала (17—18 әсрләр), мәсчид (18 әср), Сумуг галасы (?), Күрмүк чајы үзәриндә Улу көрпү (?) вә с. мүһафизә олунмушдур.

Гах рајону. 1. Илису кәнди. 2. Сәмәд Вургун ад. совхозун фындыг бағы. 3. «Гәләбә» колхозунда түтүн гурудулмасы. 4. Гах шәһәри. Консерв заводунда.

АКП Гах Рајон Комитәсинин вә Рајон Халг Депутатлары Совети Ичраијјә Комитәсинин органы «Шәлалә» гәзети 1931 илдән мүхтәлиф адларла (1962 илədәк «Колхоз сәси», 1966 илдән «Шәлалә») нәшр олунур. Гәзетдә күрчү дилиндә дә материаллар верилир. Радио 1935 илдән фәалијјәт көстәрир. Телевизија верилишләри Москва вә Бакыдан ретранслјасија олунур.

1977 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Г. р.-нунда 465 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 117,7 чарпајы) 11 хәстәхана мүәссисәси, дәризөһрәви диспансери, 22 фелдшер-мама мәнтәгәси, санитар-епидемиоложи ст., 69 һәким, 327 орта тибб ишчиси вар.

ГАХАЧ—гыш үчүн гурудулмуш әт вә балыг. Гәдим заманлардан мә'лумдур. Әт Г.-ы давар вә мал әтиндән һазырланыр. Давары кәсиб сојдугдан сонра ичини тәмизләјир вә чәмдәји бүтүнлүклә дузлајырлар. Мал әтиндән Г. һазырладыгда исә әти, јахшы гурумасы үчүн парчалајыб чырымлајыр вә дузлајырлар. Чох вахт әти гурударкән, тәмиз галмасы үчүн чунаја бүкүб асырлар. Балыг ики үсулла Г. едилир: ичини тәмизләдикдән сонра дузлајыб асырлар; бә'зи јерләрдә исә һисә вериб гурудурлар. Һәлә 3—5 әсрләрдә Азәрб.-да балығын Г. едилмәси һаггында мә'лумат вар. Г. әт Азәрб.-ын Шәки-Загатала зонасынын вә Дағыстанын бә'зи јерләриндә инди дә һазырланыр.

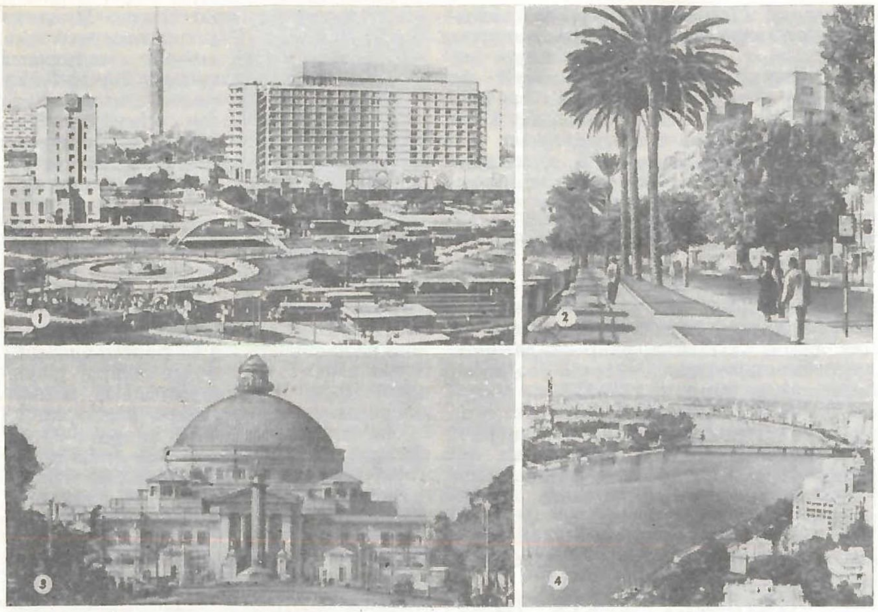
ГАХИНКИЛОЈ—Азәрб.ССР Гах р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 2 *км* шм.-ш.-дә, Күрмүк чајынын сағ саһилиндә, Баш Гафгаз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 3867 (1977); түтүнчүлүк, бағчылыг, барамачылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә 2 сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, көрпә еви, рабитә шө'бәси вар.

ГАХМУҒАЛ—Азәрб.ССР Гах р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 0,5 *км* шм.-ш.-дә, Күрмүк чајынын сағ саһилиндә, Баш Гафгаз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 2118 (1977); түтүнчүлүк, барамачылыг, бағчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Китабхана, мәдәнијјәт еви, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси вар.

ГАҺАБ—Азәрб.ССР-ин Шаһбуз вә Нахчыван р-нларында (Нах.МССР) чај. Нахчыван чајынын сол голу. Уз. 21 *км*, һөвзәсинин саһ. 79 *км*²-дир. Зәнкәзур силсиләсиндән (850—900 *м* һүнд.-дән) башланыр. Гарышыг мәнбәдән гидаланыр. Сувармада истифадә олунур. Су анбары (Гаһабкөл) вар.

ГАҺАБ—Азәрб.ССР Нахчыван р-нунда (Нах.МССР) кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Нахчыван д.ј. ст.-ндан 15 *км* шм.-ш.-дә, Нахчыван—Сираб шосе јолундан 2 *км* аралы, Зәнкәзур силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1806 (1977); тахылчылыг, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГАҺИРӘ (әр. القاهرة) — МӘР-ин пајтахты. Өлкәнин сијаси, игтисади, малијјә, тичарәт вә мәдәнијјәт мәркәзи. Нил чајынын, әсасән, сағ саһилиндә, онун делтасы јахынлығындадыр. Орта темп-р јанварда 12°С, ијулда 27°С-дир. Иллик јағынты 34 *мм*. Бејнәлхалг һава јоллары говшағы, өлкәнин автомобил,

Гаһирә. 1. Шәһәрин рајонларындан бири. 2. Мәркәзи күчәләрдән бири. 3. Гаһирә университетинин бинасы. 20 әср. 4. Нил чајынын саһилбоју.

д.ј. вә чај нәгл. мәркәзи. Африкада ән бөјүк шәһәрдир. Әһ. 8,7 млн. (әтрафы илә 1976, ијун).

Инзибати-әрази мә'насында Г. губернаторлуға (мүһафазаја) бәрабәрләшдирилир. Шәһәр идарәчилијинә президентин тә'јин етдији губернатор (мүһафаза) башчылыг едир.

Г.-нин әсасыны 969 илдә *Фатимиләр* сәркәрдәси Чөвһәр әл-Сагали гојмуш вә она «Мисир әл-Гаһирә» («Галиб Мисир»; Г. ады да-бурадандыр) ады вермишдир. 973—1171 илләрдә Г. Фатимиләр хилафәтинин пајтахты иди. *Әјјубиләр* (1117—1250) вә *Мәмлүкләр* (1250—1517) дөврүндә Г. ири тичарәт вә сәнәткарлыг мәркәзинә чеврилди. 1517 илдә Г.-ни түркләр, 1801 илдә франсызлар ишғал етмишләр. Шәһәр әһалиси дәфәләрлә франсыз ишғалчыларына гаршы мүбаризәјә галхмышды (1798, 1800 ил үсјанлары). 1795, 1804—05 илләрдә мәмлүкләрә вә түркләрә гаршы үсјанлар баш вермишди. 19 әсрдә бурада јени р-нлар салынмыш, мүәссисәләр тикилмиш, тәдрис очагларынын, илк Мисир мәтбәәсинин вә с. әсасы гојулмушдур. 1882 илдә Г.-ни инкилис ордусу ишғал етмиш, 1914—22 илләрдә Британија протекторатынын инзибати мәркәзи, 1922 илдән Мисир краллығынын пајтахты олмушдур. Г. Мисирдә империализм әлејһинә милли азадлыг һәрәкатынын мүһүм мәркәзи иди (1919, 1921 ил үсјанлары, 30-чу илләрдә, 1946, 1951—52 илин әввәлиндә Инкилтәрә әлејһинә күчлү нүмајишләр вә с.). 1952 ил ијулун 23-дә Г.-дә ингилаби чеврилиш баш верди. Бу, Мисирдә милли азадлыг ингилабынын башланғычы одлу. 1953—58 илләрдә Г. Мисир Республикасынын, 1958—71 илләрдә Бирләшмиш Әрәб Республикасынын пајтахты иди. 1971 илдән Мисир Әрәб Республикасынын пајтахтыдыр. 70-чи илләрдә Ә. Садатын халга зидд сијасәти Г.-нин социал-игтисади вәзијјәтини ағырлашдырды.

Өлкәнин сәнаје истеһсалынын 1/4-и Г.-дә мәркәзләшмишдир. Г.-дә вә онун әтрафында машынгајырма, метал е'малы, кимја, јүнкүл, јејинти, полиграфија вә с. сәнаје мүәссисәләри вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур. Кустар сәнаје инкишаф етмишдир. 1952 ил ингилабындан сонра вагонгајырма, автомобилјығма, тәјјарәјығма, трактор тә'мири вә с. з-длар тикилмишдир. Сәнаје мүәссисәләринин тикилмәсиндә социалист өлкәләринин мүһүм ролу олмушдур. ССРИ-нин јардымы илә дөјмә метал мә'мулатлары, дәзкаһгајырма, кокс-кимја, металлуркија з-длары, ЧССР-ин јардымы илә велосипед вә керамика з-длары, АДР-ин јардымы илә исә сигарет ф-ки тикилмишдир. ИЕС вар.

Г. көһнә (Фустат) вә јени (әл-Гаһирә) һиссәләрдән ибарәтдир. Көһнә һиссәдә Рома (е.ә. 1 әсрин сону—ерамызын 4 әсри) вә Бизанс (4—7 әсрләр) дөврү тикилиләри, Әмр ибн әл-Ас (641—42), Әһмәд ибн Тулун (876—79), әл-Әзһәр (970—72), әл-Һаким (990—1013), әл-Чјуши (1085), әс-Салиһ Тәлаи (1160) вә с. мәсчидләр, Сәб'а Бәнат («Једди гыз», 11 әср), Умм Күлсүм (1122) мәгбәрәләри, 10—11 әсрләрә аид јашајыш евләри вә шәһәр галасынын галыглары мүһафизә олунмушдур. Әјјубиләр сүлаләси вә мәмлүкләр дөврләриндән Сәлаһәддин галасы (1176—83), султан Һәсән (1356—63), султан Бәркүк (1384—86) мәсчид-мәдрәсәләри, әл-Мүәјјәд мәсчиди (1415—20), султан Гаит бәј мәгбәрәси вә мәсчиди (1472—74), Османлы империјасы дөврүндән Синан паша (1571), Мәһәммәд Әли (1830—48) мәсчидләри вә с. ме'марлыг абидәләри галмышдыр. Јени һиссә шәһәрин г. вә шм.-г. р-нларыны, еләчә дә Г. јахынлығындакы Һелиополу (Ејн үш-Шәмс) әһатә едир. 19—20 әсрләрдә бурада чохмәртәбәли биналар (дөвләт идарәләри, Гаһирә ун-ти, телевизија мәркәзи, Мисир музеји, ресторанлар, банклар вә с.) тикилмишдир. Г.-нин мүасир мәркәзи сајылан «әт-Тәһрир» («Азадлыг») мејданындакы 14 мәртәбәли бина ме'марлыг гурулушуна көрә диггәти чәлб едир. Нил чајынын саһилиндә «Шеферд», «Семирамис», «Һилтон-Нил» вә с. меһманханалар вар. Г.-дә «Мисирин ојанмасы» монументи (гранит, 1919—28, һејкәлтәраш Маһмуд Мухтар) учалыр.

Г.-дә Академија, Мисир. ин-ту, 3 ун-т вә дикәр али тәһсил мүәссисәләри, Мисир, гибти, ислам мәдәнијјәти, мүасир инчәсәнәт, кеолокија музејләри вә с. музејләр вар. Ән бөјүк китабханасы Милли китабханадыр (тәгр. 1 млн. китаб).

Әд.: Абд ар-Рахман Заки, Аль-Кахира (Каир), т. 1—2, Каир, 1935; Ходжаш С., Каир, 2 изд., М., 1975.

ГАҺИРӘ КОНФРАНСЫ (1943)— нојабрын 22—26-да АБШ президенти Ф. Рузвелтин, Б. Британијанын баш назири У. Чөрчилин вә Чинин Гоминдан һөкумәтинин башчысы Чан Кајшинин, онларын һәрби вә сијаси мәсләһәтчиләринин иштиракы илә кечирилмишдир. Конфрансын иштиракчылары Бәјаннамә гәбул етдиләр. Совет һөкумәти 1943 ил Теһран конфрансында һәмин Бәјаннамә илә таныш олдугдан сонра, 1943 ил декабрын 1-дә дәрч едилди. Бурада АБШ, Б. Британија вә Чин һөкумәтләри тәнтәнәли сурәтдә билдирирдиләр ки, онларын «... һеч бир ишғалчылыг мәгсәдләри јохдур вә әрази експансијасы нијјәтиндә дејилләр». Бәјаннамәдә көстәрилирди ки, мүттәфигләр Јапонијаны ишғал етдији әразиләрдән, о чүмләдән Биринчи дүнја мүһарибәсиндә (1914—18) Сакит океанда әлә кечирдији бүтүн адалардан мәһрум етмәк нијјәтиндәдирләр.

Бәјаннамәдә Корејаја «лазыми вахтда» азадлыг вә истиглалијјәт вериләчәји дә гејд олунмушду; беләликлә, Бәјаннамәни имзалајан өлкәләр Корејаја истиглалијјәт верилмәсини ләнкидирдиләр. Г.к.-нда Сакит океанда мүһарибәнин кәләчәк кедиши вә мүттәфигләрин Авропада бә'зи стратежи мәсәләләри дә мүзакирә олунду.

Сонракы һадисәләр көстәрди ки, Г.к.-нын гәрарлары АБШ вә Б. Британија империалист даирәләринин тәчавүзкар планларыны өрт-басдыр етмәк үчүн пәрдә иди.

Јапонија тәслим олдугдан сонра (1945, 2 сентјабр) инкилис ордулары јенидән Сјангана (Һонконг) дахил олду. 1950 илдә АБШ КХДР-ә гаршы тәчавүзкар мүһарибәјә башлады. Һәмин ил АБШ ЧХР-ин Пенхуледао а-рыны вә Тајван а.-ны ишғал етди. Бунунла Г.к.-нын гәрарлары кобуд сурәтдә позулду.

Әд.: Боратынский С., Дипломатия периода второй мировой войны, пер. с польского, М., 1959.

ГАҺИРӘ УНИВЕРСИТЕТИ—МӘР-ин ән ири али тәһсил мүәссисәси. 1908 илдә јарадылмыш, 1925 илдән дөвләт ун-тинә чеврилмишдир. 1955 илдә Хартумда (Судан), 1962 илдә Мәнсурә ш.-ндә ачылмыш филиалларында 15 мин тәләбә тәһсил алмышды (1975/76). Дәрсләр әрәбчә, техники факүлтәләрдә һәм дә инк.-дир. 1975/76 дәрс илиндә Г.у.-ндә 61 953 тәләбә охумушду. Ун-тин һуманитар елмләр, һүгуг, тибб, игтисади вә сијаси елмләр, тәбијјат елмләри, тичарәт, мүһәндислик, диш мүаличәси, әчзачылыг, к.т., бајтарлыг, күтләви коммуникасија, археолокија, «Дар әл-Үлум» (әрәб дили мүәллимләри һазырлајан) факүлтәләри вә тибб бачылары ин-ту, бир сыра елми-тәдгигат идарәләри, китабханасы (1 млн.-дан чох китаб) вар (1976).

ГАҺИРӘ ҮСЈАНЛАРЫ (1804—05)— Гаһирә әһалисинин, башлыча олараг сәнәткарларын вә хырда тачирләрин Түркијә һәрбчиләри вә мәмлүк феодалларына гаршы үсјаны. Үсјана мәсчидләрин вә мүсәлман әл-Әзһәр унтинин шејхләри башчылыг едирди. 1804 илин мартында Гаһирә әһалиси веркиләрдән бојун гачырыб мәмлүк бәјләрини ш.-дән говду. Түрк сәркәрдәси Мәһәммәд Әли веркиләри ләғв етмәјә вә мисирлиләри мүдафиә етмәјә сөз верди. Буна көрә шејхләр ону гајмагам, Искәндәријјәдәки Түркијә валиси Хуршиди исә паша сечдиләр. Шәһәрдән говулмуш мәмлүкләр Гаһирәни мүһасирәјә алдылар. Мәһәммәд Әлинин дәстәси мәмлүкләри дармадағын етди вә онлары Јухары Мисирәдәк говду (1804—05 илин гышында). Бу вахт Хуршид Гаһирәдә веркиләри јенидән бәрпа етди. Түркијә әскәрләри исә шәһәр әһалисини гарәтә башладылар. Халг јенидән үсјана галхды. 1805 илин апрел—мај ајларында шәһәр әһалиси илә түркләр арасында гызғын вурушма кетди. Гаһирәјә гајыдан Мәһәммәд Әли үсјанчыларын тәрәфинә кечди. Мајын 12-дә Гаһирә шејхләри вә үләмалары ону Мисир пашасы сечдиләр. Түркијә һөкумәти Мәһәммәд Әлини Мисир һакими кими танымаға мәчбур олду.

ГАҺИРӘ ХИЛАФӘТИ—бах *Фатимиләр хилафәти.*

ГАЧАГ—1) 19 әсрдә вә 20 әсрин әввәлләриндә Азәрб.-да бәјләрә, ханлара, чар мә'мурларына, зүлмкарлара гаршы мүбаризә апаран гачгын. Азәрб.-да гачаг һәрәкаты кәндли чыхышларынын өзүнәмәхсус формаларындан бири иди; 2) сојғунчулуг едән гачгын чинајәткар.

ГАЧАГ АДЫКӨЗӘЛ (? — декабр, 1840, Тәбриз)—19 әсрин 1-чи јарысында Азәрб.-да халг арасында ән чох танынмыш гачаг һәрәкаты башчысы. Нахчыван әјаләтиндә вә Иран Азәрб.-ында фәалијјәт көстәрмишдир (1839—40). Варлыларын мүлкләринә һүчум едир, әлә кечирдији әмлакы јохсуллара пајлајырды. Тезликлә Г.А.-ин дәстәси 300 нәфәрә чатды. Кәндлиләр Г.А.-ә һәр чүр көмәк едирди. 1840 илин декабрында Гарадағ һакими Меһдигулу Мирзә көзләнилмәдән һүчум едәрәк Г.А.-и вә 5 нәфәр силаһдашыны һәбс етди. Халг һәјәчанындан горхан чар һакимијјәти органлары Г.А.-и Тәбриздә е'дам етдиләр. Бу һадисә халгын бөјүк гәзәбинә сәбәб олду.

Әд.: Гасанов И. М., Частновладельческие крестьяне в Азербайджане в первой половине XIX века, Б., 1957.

ГАЧАГ ЕВИ — Азәрб.ССР Гутгашен р-нунун Савалан к.-ндән 2 *км* шм.-да, Булаглыдәрә д.-нын дөшүндә 9—14 әсрләрә аид мүдафиә истеһкамы галыглары. Јерли әһалинин Г.е. адландырдығы бу истеһкам 4 отаг вә ејвандан ибарәтдир. Отагларын диварларында инсан, һејван, ох, каман, нәрдиван вә с. тәсвирләри һәкк олунмушдур. Газынтылар нәтичәсиндә Г.е. вә әтрафындан ширсиз, ширли сахсы габлар, очаг јерләри вә с. ашкар едилмишдир.

ГАЧАГ ЗАҺИД (?—?)—20 әсрин әвәлләриндә Азәрб.-да гачаг һәрәкаты башчыларындан бири. Көјчај вә Шамахы гәзаларында чар мә'мурларына вә јерли зүлмкарлара гаршы мүбаризә апармышдыр. Г.З. 1906 ил јанварын ахырларында 50 нәфәрлик дәстәси илә Көјчај вә Шамахы гәзаларыны кәзәрәк азәрб.-ларла ермәниләри достлуға чағырырды. Г.З. е'лан етмишди ки, миллијјәтиндән асылы олмајараг бу достлуғу позмаға чәсарәт едән һәр бир шәхс чәзаланмалыдыр. Кәндлиләр Г.З.-ин дәстәсинә көмәк едирдиләр.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Гасанов И. М., Из истории крестьянского движения в Азербайджане в годы первой русской революции, в сб.: Азербайджан в годы первой русской революции, Б., 1966.

ГАЧАГ ЈУСИФ, Јусиф Әлиоғлу (?—14.3.1906)—20 әсрин әввәлләриндә Азәрб.-да гачаг һәрәкаты башчыларындан бири. Загатала даирәсиндә фәалијјәт көстәрмишдир. Јерли әһалинин һәртәрәфли көмәк етдији Г.Ј.-ин дәстәси чар мә'мурларына, казак вә стражникләрә гаршы чәсарәтлә вурушурду. 1906 илин әввәлиндә Г.Ј. Телави ш. (инди Күрч.ССР-дәдир) јахынлығындакы вурушмада јараланмыш вә Гавахчөл к.-ндә кизләнмишди. Мартын 14-дә стражникләр онун кизләндији еви мүһасирәјә алмыш, Г.Ј. атышмада өлдүрүлмүшдүр.

ГАЧАГ КӘРӘМ, Моллазалов Кәрәм Искәндәр оғлу (1860, Газах гәзасынын Гыраг Кәсәмән к.—1909, Теһран)—гачаг һәрәкаты башчыларындан бири. Г.К. атасы гачаг Искәндәрин интигамыны аландан сонра гачаглыға башламышды. Әввәл Јелизаветпол губ.-нда, сонралар исә Ермәнистан, Күрчүстан, Шимали Гафгаз, Иран Азәрб.-ы вә Түркијә әразиләриндә дә фәалијјәт көстәрмишдир. Г.К.-ин башчылыг етдији дәстә јерли хан вә бәјләрә гаршы мүбаризә апармыш, миллијјәтиндән асылы олмајараг бүтүн јохсуллары мүдафиә етмишдир. 1885 илдә «Народнаја волја» журналы јазырды: «Мәшһур Кәрәм бүтүн Загафгазија үчүн тәһлүкәјә чеврилмишдир». Икидлији, мәрдлији вә хејирхаһлығына көрә халгын бөјүк еһтирам бәсләдији Г.К.-ин адына 3 дастан («Кәрәм вә Залыхан», «Кәрәм хан Сәртиб», «Гачаг Кәрәм»), чохлу нәғмә вә рәвајәтләр јаранмышдыр. А. Пуртселадзе, В. Мчедлишвили «Гачаг Кәрәм» адлы драмларыны, Д. Козловски «Гачаг Кәрәм», В. Казаковски «Гафгаз гачаглары», А. Макашјан «Гачаг Кәрәм» әсәрләрини Г.К.-ә һәср етмишләр. Бөјүк пролетар јазычысы М. Горки Г.К. һаггында јазырды: «О, јалныз Загафгазијада дејил, Кубан казаклары арасында да шөһрәт тапмыш, әфсанәвиләшдирилмиш гачаг кими мәшһурдур».

Әд.: Короғлу нәвәләри (топлајаны Р. Рүстәмзадә), Б., 1967; Рүстәмзадә Р., Гачаг Кәрәм вә «кечмишдә гачаглар» пјеси, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы), 1968, № 1.

ГАЧАГ МАЛ—бах *Контрабанда.*

ГАЧАГ НӘБИ, Нәби Алы оғлу [тәгр. 1854, Зәнкәзур гәзасынын Ашағы Моллу к. (индики Губадлы р-нунда)—12.3.1896, Ларни к. (Иран Азәрб.-ы)]—19 әсрдә Азәрб.-да мәшһур кәндли һәрәкаты башчысы, халг гәһрәманы. Ушаглыгда чобан, сонралар муздур олмушдур. Кәндлиләрин торпағыны тутмаг истәјән јерли мүлкәдарлара мүгавимәт көстәрдикдән сонра (тәгр. 1875) гачаг дүшмүшдү. Кәндлиләрдән дәстә јарадараг Нахчыван вә Зәнкәзур гәзаларында фәалијјәт көстәрмишдир. Онун дәстәсиндә ермәни кәндлиләри дә варды.

Икидлији вә чәсарәти илә шөһрәт газанмыш арвады Һәчәр Г.Н.-нин садиг силаһдашы олмушдур. Бәјләрә, чар мә'мурларына, һабелә тачир вә сәләмчиләрә гаршы барышмаз дүшмән олан Г.Н. јохсул кәндлиләрин мәнафејини мүдафиә едир, мүлкәдарларын вар-дөвләтини алараг јохсуллара пајлајырды. Халг күтләләринин мәнафејини мүдафиә етмәси вә фөвгәл'адә шәхси икидлији Г.Н.-јә бөјүк шөһрәт газандырмышды. Чар һөкумәти Г.Н.-јә гаршы полис, казак дәстәләри көндәрирдисә дә ону әлә кечирә билмирди. 20 ил әрзиндә Г.Н.-нин дәстәсини мәһв етмәк үчүн көрүлән бүтүн тәдбирләр мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады. 1895 илин сентјабрында Нахчыван гәза рәиси Ордубад тачири Паша Һачы Фәрәч оғлуна (Иран Азәрб.-ынын Урмија ш.-ндә тичарәтлә мәшғул иди) Г.Н.-ни Иранда оларкән өлдүрмәји тапшырмышды. Паша Һачы Фәрәч оғлу гачаглардан икисини суи-гәсдә чәлб едә билмишди. Пула сатылмыш Шаһүсејн вә Кәрбәлајы Иман Г.Н.-ни Кәрбәла ш.-ндән гајыдаркән өлдүрдүләр (бә'зи мүәллифләр Г.Н.-нин Ирандакы чар консулу вә Иран инзибати идарәләринин биркә тәдбири илә өлдүрүлдүјүнү көстәрирләр). 1897 илдә Г.Н.-нин дәстәси дағыдылды.

Халг гәһрәман һаггында дастан јаратмыш, маһнылар гошмушдур. С. Рүстәм «Гачаг Нәби» пјесини јазмышдыр. Губадлыда Г.Н.-јә абидә гојулмушдур.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Әлијев Ә., Гачаг Нәби, «Азәрбајчан», 1958, № 11; Һәсәнов И., Ингилабдан әввәлки Азәрбајчанда кәндли һәрәкаты тарихинин бә'зи мәсәләләри (XIX әсрин сону—XX әсрин әввәлләри), «Азәрбајчан коммунисти», 1967, № 3; јенә онун, К вопросу об убийстве Качага Наби, ДАН Азерб.ССР, 1960, № 8; јенә онун, Из истории крестьянского движения в Азербайджане в последней трети XIX века. О выступлениях крестьянского отряда под руководством Качага Наби, Известия АН Азерб.ССР, 1961, № 4.

«ГАЧАГ НӘБИ» — Азәрб. дастаны. Халг гәһрәманы *Гачаг Нәбијә* һәср олунмушдур. «Г.Н.»-дә Азәрб. халгынын јерли зүлмкарлара вә чаризмә гаршы мүбаризәси, кениш әмәкчи күтләләринин һәјат вә мәишәти әкс олунмушдур. Әсәрдә Гачаг Нәби вә онунла бирликдә дағлара чәкиләрәк, ичтимаи әдаләтсизлијә, зүлмә гаршы мүбаризә апаран Һәчәр, Меһди кими халг гәһрәманлары тәрәннүм едилир. Һәчәр Азәрб. шифаһи халг әдәбијјатындакы мүбариз, чәсур, јенилмәз вә исмәтли гадын образларындандыр.

Мәтн: Гачаг Нәби (тәртиб едәни Ә. Ахундов), Б., 1961.

ГАЧАГ ҺӘРӘКАТЫ—19 әср вә 20 әсрин әввәлләриндә Азәрб.-да кәндлиләрин бәјләрә, ханлара, чар мә'мурларына, истисмарчы синифләрә гаршы мүбаризә формаларындан бири. 19 әсрин 80-чи вә 90-чы илләриндә капиталист мүнасибәтләринин инкишафы илә феодал әсарәтинә буржуазијанын зүлмү дә әлавә едилди. Азәрб.-ын кәнд әһа-

лисинин әксәријјәтини тәшкил едән дөвләт кәндлиләри хәзинә торпагларында јашајыр вә билаваситә дөвләт тәрәфиндән феодал истисмарына мә'руз галырдылар. Хан вә бәјләрин торпагларында јашајан саһибкар кәндлиләринин вәзијјәти даһа ағыр иди. Кәндлиләрин кәлиринин азы јарысы веркиләрә кедирди. Кәндлиләрин вәзијјәтинин даһа да писләшмәси илә әлагәдар олараг Г.һ. хүсусилә гүввәтләнмишди. Г.һ., әсасән, Јелизаветпол вә Бакы губернијаларыны, Нахчыван гәзасыны вә Загатала даирәсини әһатә едирди. Г.һ.-ны ичтимаи шәраит доғурмушду. Азәрб.-да Г.һ.-нын мәшһур башчыларындан *Гачаг Нәби*, *Гатыр Мәммәд*, *Гачаг Адыкөзәл*, *Гачаг Јусиф*, *Гачаг Заһид*, *Гандал Нағы* вә б. кениш шөһрәт газанмышдылар. Кичик дәстәләрдә бирләшмиш гачаглар бәјләр, тачирләр, сәләмчиләр, варлы кәндлиләр вә чар мә'мурларына һүчум едир, онларын әмлакыны әлә кечириб јохсуллара пајлајырдылар. Г.һ.-нын ичтимаи маһијјәти кениш халг күтләсинин гачаглара көмәји илә тәсдиг олунур. Әһали, халг мәнафеји уғрунда мүбаризә апаран гачаглары мүдафиә едирди. Кәндлиләр гачаглары әрзаг, ат, силаһла тә'мин едир, онлара кечәләмәк үчүн јер верир, һөкумәтин тә'гибиндән кизләдирдиләр. 19 әсрин ахырларында Г.һ.-ны боғмаг үчүн хүсуси олараг Загафгазијаја е'зам олунмуш кен.-л. Д. Скалон Петербурга көндәрдији мә'луматда е'тираф едирди ки, кәндлиләр гачаглара гаршы чох гонагпәрвәрдирләр. 1905—06 илләрдә Г.һ. кенишләнир вә ајры-ајры јерләрдә (Ләнкәран вә Јелизаветпол гәзаларында) күтләви кәндли һәрәкаты илә говушурду. Гачаг дәстәләриндә азәрб.-ларла бирликдә ермәни кәндлиләри дә вурушурдулар. Г.һ. чар мүстәмләкәчиләрини ваһимәјә салыр, онлар исә гачаглара гаршы шиддәтли чәза тәдбирләринә әл атырдылар. Һакимијјәт органлары гачаглара гаршы һәрби һиссәләр, мүһафизә дәстәләри көндәрир, онлара амансыз диван тутурду. 1894 илдән исә гачаглар адәтән өлүм һөкмү чыхаран һәрбисәһра мәһкәмәсинә верилирди. Кәндли һәрәкатыны јатырмаг үчүн һөкумәт органлары әһалини уҹдантутма тәрксилаһ етмәјә чалышырды. 1894—95 илләрдә тәкҹә Јелизаветпол губернијасындан 53 мин түфәнк мүсадирә едилмишди. Лакин бүтүн бу тәдбирләр Г.һ.-нын гаршысыны ала билмирди. Г.һ. өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри илә кәндлиләрин дикәр мүбаризә формаларындан фәргләнирди. Гачаг дәстәләриндә һәм дөвләт кәндлиләри, һәм дә саһибкар кәндлиләри иштирак едир, онларын мүбаризәси бирләширди. Лакин Г.һ.-да кәндлиләрин мигдарча аз бир һиссәси иштирак едирди.

Г.һ. гејри-мүтәшәккил, кортәбии олуб, јерли характер дашыјырды, сијаси шүурлулугдан узаг иди.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 2, Б., 1964; Һәсәнов И., Ингилабдан әввәлки Азәрбајҹанда кәндли һәрәкаты тарихинин бә'зи мәсәләләри (XIX әсрин сону—XX әсрин әввәлләри), «Азәрбајҹан коммунисти», 1967, № 3; Гусейнов Р., Очерки революционного движения в Азербайджане, Б., 1926; Гасанов И. М., Царизм—душитель крестьянского движения (Из аграрной истории Азербайджана в XIX веке), Известия АН Азерб.ССР (серия истории, философии и права), 1968, № 1.

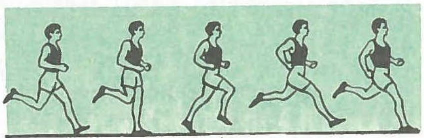
ГАЧАГКӘНД—Азәрб.ССР Нефтчала р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 81 *км* ҹ.-г.-дә, Салјан—Холгарабуҹаг шосе јолу кәнарында, Бала Күрүн саһилиндә, Салјан дүзүндәдир. Әһ. 700 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГАЧАҒАНЛАР (Cicindelinae)—*бөҹәкләр* јарымфәсиләси. Чохунун бәдәнинин уз. 1—2 *см*, бә'зиләрининки 5 *см*-ә гәдәрдир. Рәнки метал парылтылыдыр. Ганадүстлүкләри чох вахт ачыг рәнкли нахышларла өртүлү олур. Көзләри чох габарыг, чәнәси орагварыдыр. Тәгр. 1500 нөвү вар. Әсасән, тропик өлкәләрдә чох јајылмышдыр. ССРИ-дә 45, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 20-дән чох нөвү мә'лумдур. Әксәријјәти торпағын үстүндә, бә'зи нөвү ағаҹда јашајыр. Г. күндүз јыртыҹыларыдыр; һәшәратла гидаланыр. Сычрајышла ҹәлд һәрәкәт едир (ады да бурадандыр). Азәрб.ССР-дә тарла гачағаны (Cicindela camestris) чох олур. Бә'зи нөвләри зәрәрвериҹи һәшәратлары тәләф етдији үчүн фајдалыдыр.

ГАЧАН ДАЛҒА АНТЕНАСЫ—һәндәси оху бојунча електромагнит рәгсләринин гачан далғаларыны јајан истигамәтләнмиш антена. Г.д.а. ох бојунча бир-бириндән бәрабәр мәсафәдә јерләшән дискрет шүаландырыҹылардан ибарәт олур, јахуд шүаланма истигамәтиндә јөнәлмиш бүтөв шүаландырыҹы шәклиндә дүзәлдилир. Г.д.а.-на «Далға каналы» антенасы, спиралвары антена, диелектрик антена, Бевереҹ антенасы, ромбик антена вә с. аиддир. Г.д.а. гәбуледиҹи вә вериҹи радиогурғуларда мүхтәлиф узунлуглу радиодалғалары шүаландырмаг вә гәбул етмәк үчүн тәтбиг едилир.

Әд.: Антенны. Сб., М., 1975; Марков Г. Т. и Сазонов Д. М., Антенны, 2 изд., М., 1975.

ГАЧЫШ—һәрәкәт үсулу. Јеришдән фәргли олараг, Г.-да һеч заман һәр ики ајаг ејни вахтда јерә тохуна билмәз. Г. бәдән тәрбијәси мәшғәләләриндә, истеһсалат вә мүалиҹә кимнастикасында кениш тәтбиг едилир. Гәдим Мисир вә Јунаныстанда Г. үзрә јарышлар кечирилирди. Г. узун илләр Олим-

Гачыш (схем).

пија ојунларынын јеканә нөвү олмушдур. Орта әсрләрдә Г. ҹәнкавәр вә руһанииләрин физики тәрбијә програмына дахил иди. Г. јарышлары Авропада илк дәфә Инкилтәрәдә, 19 әсрин сонунда Русија вә б. өлкәләрдә јајылмышдыр. Г. јүнкүл атлетика нөвләринин тәгр. 2/3-сини тәшкил едир. Идманын, демәк олар, бүтүн башга нөвләринин тәркибиндә Г. вар. Сәлис Г. (дүз јердә, гачыш јолунда вә с.) вә манеәләрлә Г. (сәдләри вә мүхтәлиф манеәләри дәф етмәклә, стипл-чез, кросс) нөвләри мөвҹуддур. Г.-ын классик нөвләри: **кишиләр үчүн** спринт (гыса мәсафәјә Г.—100, 200, 400 *м*), миттелштреккер (орта мәсафәјә Г.—800, 1000, 1500, 2000 *м*), стајер (узун мәсафәјә Г.—3000, 5000, 10000, 20000, 30000 *м*), марафон (42 *км* 195 *м*), бир саатлыг Г., сәдләри дәф етмәклә Г. (110, 200, 400 *м*), стипл-чез (3000 *м*), естафет Г.-ы (4×100; 4×200; 4×400; 4×800; 4×1500 *м*); **гадынлар үчүн**—100, 200, 400, 800, 1000, 1500, 3000 *м* мәсафәјә Г., сәдләри дәф етмәклә Г. (100, 200 *м*), естафет Г.-ы (4×100; 4×200; 4×800 *м*). Бу нөвләрин чоху Олимпија ојунлары програмына дахилдир.

Совет идманчыларындан С. вә К. Знаменски гардашлары, В. Кутс, П. Болотников, В. Борзов, гадынлардан Ј. Василјева, Н. Откаленко, Л. Лысенко, И. Пресс, Л. Бракина, Т. Казанкина вә б. Г.-да көркәмли мүвәффәгијјәтләр газанмыш, дәфәләрлә дүнја рекордчусу вә Олимпија ојунлары чемпиону олмушлар.

Азәрб. идманчыларындан З. Әләскәрова 4×200 *м* мәсафәјә естафет гачышында дүнја рекордчусу олмуш (1959), Ј. Коновалов Олимпија ојунларында 2 дәфә (1956, 1960) күмүш медал алмышдыр.

ГАЧАР Сүрәјја Сәдрәддин гызы (1.5.1910, Шуша)—Азәрб. совет мүғәнниси (мессо-сопрано). Азәрб.ССР вә Ерм.ССР халг артисти (1954). 1964 илдән Сов.ИКП үзвү. 1927 илдә Бакы Педагожи Техникумуну битирмишдир. 1927—39 илләрдә Азәрб. Дөвләт Опера вә Балет Театрынын солисти олмуш, бурада Лејли, Әсли, Күлназ, Асја («Лејли вә Мәҹнун», «Әсли вә Кәрәм», «О олмасын, бу олсун», «Аршын мал алан», Ү. Һаҹыбәјов), Шаһсәнәм («Ашыг Гәриб», З. Һаҹыбәјов) партијаларында чыхыш етмишдир. 1940 илдән Азәрб. Дөвләт Филармонијасында солист (фасиләләрлә), 1968 илдән вокал үзрә мәсләһәтчи-мүәллимдир. 1946—57 илләрдә Ермәнистан Дөвләт Филармонијасынын солисти олмушдур. Г.-ын репертуарында Азәрб. халг маһнылары, муғамлар, еләҹә дә ССРИ халгларынын вә совет бәстәкарларынын маһнылары әсас јер тутмушдур. Г.-ын ифачылыг сәнәти үчүн садәлик, сәмимијјәт, инҹә зөвг сәҹијјәвидир. ССРИ-нин бир чох шәһәриндә, еләҹә дә Иранда гастролда олмушдур. 2 «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГАЧАР—Азәрб.ССР Фүзули р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* шм.-г.-дә, Фүзули—Степанакерт шосе јолу кәнарында, Көндәләнчајын (Аразын голу) сол саһилиндә, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1524 (1977); әкинчилик, үзүмчүлүк, һејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, мәдәнијјәт еви, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ГАЧАРЛАР—Иран Азәрб.-нда јашајан түркдилли тајфа. Тәгр. 25 мин нәфәрдир (1970). Г. Мазандаран вә Горганда (Астрабад), бир һиссәси Теһранда, һәмчинин Иранын башга шәһәрләриндә дә јашајырлар. Г.-ын Өн Асијаја монгол ишғаллары дөврүндә (13—14 әсрләр) кәлмәләри мә'лумдур. Әввәлләр Сурија вә Иран арасындакы әразидә мәскунлашмыш, сонралар исә

орадан Азәрб. вә Түркүстана кечмишләр. Азәрб. халгынын етнокенезиндә Г. да иштирак етмишләр. Г.-ын Иранын сијаси һәјатында мүһүм ролу олмушдур. 15—16 әсрләрдә гызылбашларын тәркибинә дахил олан Г. *Сәфәвиләрин* һакимијјәтә кечмәләринә көмәк етмишләр. Сәфәвиләр дөврүндә Гарабағ, Ирәван (Јереван) һакимләри Г.-дан иди. Шаһ Аббас Г.-ын бир һиссәсини Астрабад, Мәрв (Түркмәнистанда) әтрафына вә Азәрб.-ын шм.-ына көчүрмүшдү. *Гачарлар* сүлаләси Г. тајфасындан олмушдур. Диндар Г. мүсәлмандыр.

ГАЧАРЛАР—Иранда һөкмдар сүлаләси [1796—1925]. Баниси *Аға Мәһәммәд шаһ Гачар* олмушдур. Г. түркдилли гачар тајфаларындан иди (бах *Гачарлар*). Гачар тајфалары Иранда һакимијјәт уғрунда *Зәндиләрлә* мүбаризәдә галиб кәлмишдиләр. Аға Мәһәммәд шаһын дөврүндә Иран сијаси вә игтисади чәһәтдән күчлү дөвләтә чеврилмишди. Г. Шимали Азәрбајчана (Гарабағ, Ширван, Шәки, Губа ханлыгларына), Күрчүстана һүчумлар етмишди. Г. ишғалчылыг сијасәти јеридир, зәһмәткеш халга зүлм едирдиләр. Харичи капиталын өлкәни јарыммүстәмләкәјә чевирмәси, истисмарын күчләнмәси вә Г. сүлаләсинин өзбашыналығы халг һәрәкатына [*Баби үсјанлары* (*1848—52*), *Тәнбәки үсјаны* (*1891—92*), *Иран ингилабы* (*1905—11*)] сәбәб олду. 1918—22 илләрдә Иранда кенишләнән милли азадлыг һәрәкаты Г.-ын сүгутуну сүр'әтләндирди. 1925 ил октјабрын 31-дә Г. сүлаләси деврилди, декабрын 12-дә исә Мүәссисләр мәчлиси Пәһләвиләр сүлаләсинин һакимијјәт башына кечмәси һаггында гәрар чыхарды.

Г. сүлаләсинин нүмајәндәләри: Аға Мәһәммәд шаһ [1796—97], Фәтәли шаһ [1797—1834], Мәһәммәд шаһ [1834—48], Нәсрәддин шаһ [1848—96], Мүзәффәрәддин шаһ [1896—1907], Мәһәммәдәли шаһ [1907—09), Әһмәд шаһ [1909—25].

Әд.: Бакыханов А., Күлүстани-Ирәм, Б., 1951; Босворт К. Э., Мусульманские династии, М., 1971.

ГАЧЕ́РО (Gaggero) Андреа (д.4.4. 1916)—Италија ичтимаи хадими. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1953). 1940 илдә кешишлик рүтбәси алмышдыр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндә Мүгавимәт һәрәкатында иштирак етмиш, 1944—45 илләрдә Болтсано (Шимали Италија) вә Маутһаузен (Австрија) һәбс дүшәркәләриндә мәһбус олмушдур. Азад олундугдан сонра Кенујаја гајытмыш, сүлһ тәрәфдарлары һәрәкатына гошулмушдур. 1950 илдән Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын, һәмчинин Италија сүлһ тәрәфдарлары комитәси рәјасәт һеј'әтинин үзвүдүр. Килсә һаким даирәләринә итаәт етмәдији үчүн 1953 илдә кешишликдән мәһрум едилмишдир.

ГАШГАДӘРЈА́, мәнбәјиндә Шингасој, ашағы ахынында Мајманакдәрја—Өзб.ССР-дә чај. Уз. 378 *км*, һөвзәсинин саһ. 8780 *км*^{2}-дир. Зәрәфшан вә Һиссар силсиләләринин г. голларындан башланыр. Карши чөлүнүн гумлугларында итир. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Сувармада истифадә олунур. Ексианхор каналы васитәсилә Г.-нын сују артырылыр. Су анбарлары вар.

ГАШГАДӘРЈА́ ВИЛАЈӘТИ — Өзб. ССР-дә вилајәт. 1964 ил февралын 7-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 28,4 мин *км*^{2}, әһ. 1004 мин (1977). 11 р-ну, 6 шәһәри, 4 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Карши ш.-дир.

Тәбиәт. Әразисинин чох һиссәси Гашгадәрја чајы дәрәси илә кәсилән вә ш.-дән г.-ә алчалан кениш дағәтәји дүзәнликдир (Карши чөлү, Нишан чөлү вә с.). Ш.-дән Зәрәфшан вә Һиссар д-рынын голлары илә әһатәләнир. Фајдалы газынтылары: нефт, газ, хөрәк дузу, калиум дузу, алебастр, озокерит, әһәнкдашы. Иглими кәскин континентал, сәһра типлидир. Јајда исти гуру күләкләр әсир. Пајыз вә јазда шахталар олур. Орта темп-р дүзәнликдә —0,2-дән 0,8°С-јәдәк, ијулда 31,5°С-дир. Иллик јағынты дүзәнликдә 200 *мм*, дағлыг саһәдә исә 500 *мм*-ә гәдәрдир. Мүһүм чајы Гашгадәрја вә онун голларыдыр. Чајларын суварма вә һидроенержи әһәмијјәти вар. Боз, шоракәтли вә дағ-чәмән торпаглары јајылмышдыр. Дағларда 1500—1700 *м* јүксәклијәдәк јовшан, от, 1700 *м*-дән јүксәкдә ағач-кол биткиләри битир. Даһа јүксәкләр чәмәнликләрдир. Дағларда дағ гојуну (архар), чүјүр, чанавар, гонур ајы, түлкү, мүхтәлиф гушлар (кәклик, чөл гарталы вә с.), сәһраларда кәмиричиләр, антилоп, түлкү вә һәмчинин сүрүнәнләр вар.

Әһали. Әсасән, өзбәкләрдир (85%; 1970); руслар, тачикләр, түркмәнләр вә б. да јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*^{2}-дә 35,3 нәфәрдир. Әһ.-нин 202 мини шәһәрләрдә, галаны кәндләрдә јашајыр. Ири шәһәрләри—Карши, Шәһрисәбз.

Тәсәррүфат. Сәнајесиндә тикинти материаллары, јүнкүл, јејинти вә газ сәнајеси саһәләри, к.т.-нда памбыгчылыг вә гаракүл гојунчулуғу инкишаф етмишдир. Дәмир-бетон конструксијалар, кәрпич, әһәнк комбинатлары, памбыгтәмизләмә, јағ-чөвһәр, консерв вә шәраб з-длары, тикиш, бәдии мә'мулат ф-кләри, әт, сүд, чөрәк комбинатлары вә с. мүәссисәләр вар. Бөјүк сәнаје мүәссисәләри Карши вә Шәһрисәбз ш.-ләриндәдир. 1960 илдән истисмар едилән Мүбарәк газ-нефт јатағынын газы Дашкәнд—Фрунзе—Алма-Ата газ кәмәринә верилир. К.т.-на јарарлы торпаг саһ. 2,4 млн. *һа*-дыр. Бунун 0,5 млн. *һа*-ы әкин саһәси, 1,9 млн. *һа*-ы отлаглардыр. Дәнли биткиләр (әсасән, буғда, арпа), памбыг әкилир. 252 мин *т* памбыг (респ. јығымынын 5,6%-и) тәдарүк едилмишдир (1971). Иски-Ангар, Амукарши каналлары, Чимкурган, Пачкамар вә с. су анбарларындан сувармада истифадә едилир. Бағчылыг, үзүмчүлүк, ипәкчилик дә инкишаф етмишдир. Карши чөлү вә Һиссар д-рынын әтәкләриндәки отлаглар һејвандарлығын, о чүмләдән гаракүл гојунчулуғунун инкишафы үчүн мүһүм базадыр. Вил.-дә 260 мин гарамал (о чүмләдән 104 мин инәк), 1267 мин гојун (гаракүл чинсли) вә кечи, 25 мин донуз, 14 мин ат вар (1972). Д.ј.-ларынын уз. 344 *км*-дир. Бәрк өртүклү автомобил јолларынын уз. 1804 *км*-дир (1971). Әразинин ш.-индән Бөјүк Өзбәкистан јолу (Дашкәнд — Термез тракты) кечир. 1970 илдә Сәмәргәнд—Карши д.ј. (уз. 142 *км*) истифадәјә верилмишдир. Г.в. Ленин ордени илә (1967) тәлтиф едилмишдир.

Мәдәни гуручулуг. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынадәк Г.-да мәктәб јох иди. 1977 илдә вил.-дә 729 үмумтәһсил (305 мин шакирд), 14 орта ихтисас тәһсили мәктәби, Карши педагожи ин-ту, Дашкәнд к.т.-нын суварылмасы вә механикләшдирилмәси интунун филиалы фәалијјәт кестәрирди. Вил.-дә 484 китабхана (2 млн.-а јахын китаб вә журнал), 250 клуб мүәссисәси, 347 киногурғу, мусигили драм театры, Улугбәј ад. астрономија ст. (Китаб ш.) вә с. вар (1977).

«Кашкадарјо хакикати» (1925, өзбәк дилиндә), «Кашкадарјинская правда» (1943, рус дилиндә) вил. гәзетләри чыхыр. Вил. радиосунун верилишләри өзбәк вә рус дилләриндәдир. Москва вә Дашкәнд радио верилишләри ретранслјасија олунур.

Сәһијјә. Вил.-дә 7,8 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 9,1 чарпајы) 95 хәстәхана мүәссисәси, 1,1 мин һәким вар (1972).

ГАШГАЈ Мирәли Сејидәли оғлу (7. 1.1907, Кәнчә, индики Кировабад ш.— 23.4.1977, Бакы)—совет кеологу, кеолокија-минералокија е.д., проф. (1942), Азәрб.ССР ЕА акад. (1945), әмәкдар елм вә техника хадими (1959). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб.ССР ЕА акад. катиби (1945—62, 1967 — 74), Азәрб. ССР ЕА И. М. Губкин ад. Кеолокија Ин-тунда шө'бә вә лабораторија рәһбәри олмушдур (1945 илдән).

Дашкәсән дәмир-кобалт вә алунит филиз јатагларыны өјрәнмиш, Кичик Гафгазда скарнларын алүмосиликат сүхурларын һесабына әмәлә кәлмәси вә Гафгаз мис вә күкүрд колчеданы јатагларынын мәншәјинин интрузивлә дејил, вулкан пүскүрмәләри илә әлагәдар олмасы барәдә нәзәријјәләр ирәли сүрмүшдүр. Кәлбәчәрдә обсидиан вә перлит јатаглары кәшф етмиш (А. Мәммәдовла биркә), «Азәрбајчанын кеотермик хәритәси»ни (С. Әлијевлә биркә) тәртиб етмишдир. Азәрбајчанын минерал вә термал суларынын кеоложи-структур шәраитини вә кеокимјасыны өјрәнмишдир. Елми кадрларын һазырланмасында бөјүк хидмәтләри олмушдур. Ленинград (1946), Москва (1955), Лвов (1955) минералокија вә кеолокија чәмијјәтләринин үзвү, Б. Британија вә Ирландија (1958), АБШ (1959) минералокија чәмијјәтләринин һәгиги үзвү, Үмумиттифаг Минералокија Чәмијјәтинин фәхри үзвү (1971) сечилмишдир. Азәрб. Совет Енсиклопедијасы Баш редаксија һеј'әтинин үзвү олмушдур. Иран (1945), Мексика (1956), Инкилтәрә (1957), Исвечрә (1958, 1960), Чехословакија (1968), Данимарка, Норвеч (1960), Һиндистан (1964), Болгарыстан (1967), Түркијә (1968), АБШ (1969) вә б. өлкәләрдә бејнәлхалг кеоложи конгресләрдә вә симпозиумларда чыхыш етмишдир. Исвеч сүлһ конфрансынын (1968) иштиракчысы олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны», Октјабр Ингилабы орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Азәрбајчанын алунит јатаглары (И. Ә. Бабајевлә биркә), Б., 1976; Основные и ультраосновные породы Азер-

байджана, Б., 1947; Минеральные источники Азербайджана, Б., 1952; Перлиты и обсидианы (А. И. Мәммәдовла бирҝә), Б., 1961; Лиственниты их генезис и классификация (Ш. И. Аллаһвердијевлә бирҝә), Б., 1965; Петрология и металлогения Дашкесана, М., 1965; Алуниты, их классификация и использование, М., 1970; Из истории древней металлургии Кавказа (И. Р. Сәлимхановла бирҝә), Б., 1973; The hydrotermal-metacomatic formation of Kaolin and genetic classification of clay rocks. Clay miner. Bull., London, 1959, vol. 4, № 21; On the Alpientype veins of Caucasus, Just. Lugas Mallada. C. S. L. O (Espana), Madrid, 1960, fasc. 7.

Әд.: М. А. Кашкай, Библиография, Б., 1967.

ГАШГАЈЛАР—Иранын ҹ.-унда (Фарс вә Луристан әразисиндә) јашајан түркдилли тајфа бирләшмәси. 350 мин нәфәрдән чохдур (1970). Бә'зиләри онларын 11 әсрдә Мәркәзи Асијадан Ирана ҝәлмиш түрк-оғуз тајфаларындан јарандығыны, дикәрләри исә Г.-ын әҹдадларынын монгол һүҹумлары заманы Иран Ирагына ҝәлдикләрини сөјләјирләр. Г.-ын өзләри Ирана ҝәлмәләрини Чинкиз ханын ишғаллары илә бағлајыр вә белә һесаб едирләр ки, онларын әҹдадлары Һүлаҝү ханын вахтында Кашгардан Ирана көчүрүлмүшләр. Г. арасында патриархал-гәбилә гурулушунун галыглары да галмышдыр. Г.-ын тајфа бирләшмәләринә ирси илхан, ајры-ајры тајфалара исә кәләнтәрләр вә кәндхудалар башчылыг едирдиләр. Иранын иҹтимаи вә сијаси һәјатында Г.-ын мүһүм ролу олмушдур. Көчәри Г., әсасән малдарлыг, гисмән әкинчилик вә халчачылыгла, отураглары исә, әсасән, әкинчиликлә мәшғулдурлар. Диндар Г. мүсәлмандырлар.

Әд.: Народы Передней Азии, М., 1957; Современный Иран, М., 1975.

ГАШГАЛДАГ (Fulica atra)—су фәрәләри дәстәсиндән гуш. Уз. 40—45 *см*, чәкиси 0,4—1,1 *кг*, рәнҝи бозумтулгарадыр. Алнында чылпаг ағ гашга вар. Авропа (шм. р-нларындан башга), Асија, Шимали Африка вә Австралијада ҝениш јајылмышдыр. Азәрб. ССР-дә Хәзәр саһилиндә вә Күр-Араз овалығынын битки илә зәнҝин ҝөлләриндә јашајыр. Јахшы үзүр, 4 *м*-дәк дәринә баш вурур, саһилә аз чыхыр. Гамыш вә от арасында дүзәлтдији јуваја 6—9 (бә'зән 15) јумурта гојур. Гызылағаҹ горуғунда чохлу мигдарда гышлајыр. Су биткиси вә онурғасыз һејван јејир. Пајыза јахын Г. чох пијләнир вә әти дадлы олур. Овланыр.

ГАШГАЧАЈ—Азәрб.ССР-ин Гах вә гисмән Шәки р-нларында чај. Әјричајын сағ голу. Уз. 33 *км*, һөвзәсинин саһ. 136 *км*^{2}-дир. Баш Гафгаз силсиләсинин ҹ. јамаҹындан (2200 *м* һүнд.-дән) башланыр. Әсасән, јағыш вә јералты суларла гидаланыр. Сувармада истифадә олунур.

ГАШГАЧАЈ—Азәрб.ССР Гах р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 22,5 *км* ҹ.-ш.-дә, Гашгачајын сол саһилиндә, Баш Гафгаз силсиләсинин јамаҹындадыр. Әһ. 1475 (1977); түтүнчүлүк, һејвандарлыг, бағчылыг, барамачылыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ГАШЕК (Hašek) Јарослав (30.4.1883, Прага—3.1.1923, Липнитсе)—чех јазычысы. Биринҹи дүнја мүһарибәси

заманы Австрија-Маҹарыстан ордусуна чағырылмыш (1915), лакин тезликлә ҝөнүллү сурәтдә руслара әсир дүшмүш, 1916 илдә Русијада тәшкил едилән Чехословакија гошун һиссәсинә дахил олмушдур. Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра Совет һакимијјәти тәрәфинә кечмиш, РК(б)П-јә вә Гызыл Орду сыраларына дахил олмушдур (Москва, 1918). Шәрг ҹәбһәси 5-ҹи ордусунун сијаси шө'бәсиндә партија иши апармыш, ҹәбһә гәзетләриндә чалышмышдыр. 1920 илдә вәтәнә гајытмышдыр. Јарадыҹылыға 20 әсрин әввәлләриндә очерк вә јумористик мәишәт һекајәләри илә башламышдыр. Сатирик һекајә вә фелјетонларында Австрија һәрбчиләри, бүрократизм, буржуа гурулушу вә әхлагы, килсә ифша олунур, халгын ағыр ҝүзәраны тәсвир едилир. Г. јарадыҹылығынын зирвәси сајылан вә мүәллифинә ҝениш шөһрәт газандыран «Әсҝәр Швејкин сәрҝүзәштләри» (1921—23, тамамланмамышдыр) сатирик романында халгын мүһарибә әлејһинә е'тиразы екс олунмуш, буржуа гурулушунун халга зидд маһијјәти ҝөстәрилмишдир.

Әсәрләри: һекајәләр вә фелјетонлар, Б., 1956; Иҝид әсҝәр Швејк мүһарибә әрәфәсиндә, Б., 1959; һекајәләр, Б., 1978; Собр. соч., т. 1—5, М., 1966.

Әд.: Щербаков Ю., Писатель, агитатор, боец, М., 1966; Трофимкин И. И., Ярослав Гашек, Л., 1973; Пытлик Р., Гашек, пер. с чешского, М., 1977.

ГАШОВ—Палеолит дөврүнә аид әмәк аләти. Әсасән чахмагдашыдан, гисмән дә обсидиан (дәвә ҝөзү), бозалт вә с.-дән һазырланырды. Г. *Мустје мәдәнијјәтинин* даш әмәк аләтләри ичәрисиндә әсас јерләрдән бирини тутурду. *Итиуҹлудан* фәргли олараг Г.-ун ени узунлуғуна нисбәтән даһа бөјүкдүр. Г.-лар гәлпәләрдән, әсасән дөрдкүнҹ, үчбуҹаг, овал, ајпара формасында һазырланырды. Г. ҝөнишләмә, ағачишләмә вә с. саһәләрдә истифадә едилмишдир. Азәрб.-ын Палеолит дүшәрҝәләриндә (Азых мағарасы, Дамҹылы мағарасы вә с.) чохлу Г. тапылмышдыр.

ГВАДАЛАХАРА, Гуадалахара (Guadalajara) — Мексикада шәһәр. Халиско штатынын инз. м. Мексика јајласынын ҹ.-г.-индә, океан сәвијјәсиндән 1500 *м* јүксәкликдәдир. Өлкәнин г. һиссәсинин әсас игтисади мәркәзи, д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Әһ. 1,4 млн. (1970, әтрафы илә). Јејинти, тохуҹулуг, дәри-ајаггабы, кимја, семент, машынгајырма сәнајеси, ун-т, тарихи ме'марлыг абидәләри вә с. вар.

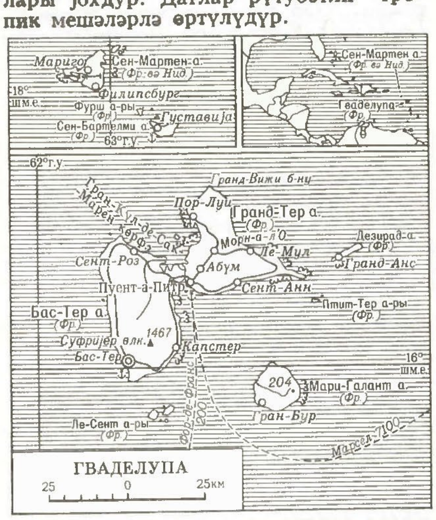
ГВАДАЛАХАРА (Guadalajara) — Испанијада шәһәр. Гвадалахара әјаләтинин инз. м. Енарес чајы (Тахо һөвзәси) саһилиндәдир. Әһ. 23 мин (1970). Сәнајеси, әсасән, к.т. мәһсулларыны е'мал едир. Маторгајырма з-ду, ме'марлыг абидәләри вар.

ГВАДАЛКВИВИР (Guadalquivir)—Испанијанын ҹ.-унда чај. Уз. 560 *км*, һөвзәсинин саһ. 57 мин *км*^{2}. Әндәлис д-рынын шм. әтәкләриндән башланыр. Әндәлис овалығы илә ахыр. Ени 7 *км* олан естуари әмәлә ҝәтирәрәк Атлантик океанынын Кадис ҝөрфәзинә төкүлүр. Мүһүм голлары: Кичик Гвадиана, Хенил, Гуадалимар, Уелва. Әсасән, јағыш сују илә гидаланыр. Кордова ш.-нәдәк ҝәмичилијә јарарлыдыр. Сувармада истифадә олунур. СЕС вар.

ГВАДЕЛУПА (Guadeloupe).

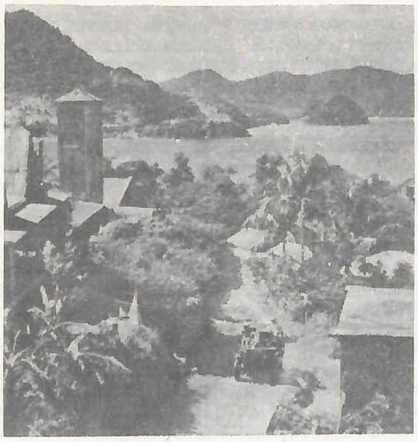
Үмуми мә'лумат. Вест-Һиндддә өлкә. Франсаја мәхсусдур. Г.-ја, әсасән, Гваделупа а. вә бир нечә кичик ада дахилдир. 1946 илдән Франсанын «дәнизашыры департамент»идир. Саһ. 1,8 мин *км*^{2}, әһ. 350 мин (1976); әсасән мулатлар вә зәнҹиләрдир. Рәсми дил франсыз дилидир. Инз. м. Бас-Тер ш.-дир. Мүһүм сәнаје-тиҹарәт мәркәзи вә порту Пуент-а-Питрдир.

Тәбиәт. Өлкәнин, әсасән, јерләшдији Гваделупа а. ики һиссәдән ибарәтдир: Бас-Тер вә Гранд-Тер. Бунлары енсиз бәрзәх бирләшдирир. Бас-Тер вулканик сүхурлардан тәшкил олунмуш вә һүнд. 1467 *м*-дәк (Суфријер пүскүрән вулканы, Кичик Антил а-рынын ән јүксәк зирвәси) олан дағ силсиләси илә кәсилмишдир. Гранд-Тер Неокен јашлы әһәнҝдашы вә вулканик туфлардан ибарәт платодур (һүнд. 130 *м*-дәк). Г.-нын иглими тропик пассат, рүтубәтлидир. Иллик јағынты 1500—2000 *мм*-дир. Даими чајлары јохдур. Дағлар рүтубәтли тропик мешәләрлә өртүлүдүр.

Тарихи мә'лумат. Г.-ны 1493 ил нојабрын 4-дә Х. Колумб кәшф етмишдир. 1635 илдә франсызлар тәрәфиндән зәбт олунмуш, 1674 илдә исә рәсмән Франсанын мүстәмләкәси е'лан едилмишдир. Г. 1759 илдә инҝилисләр тәрәфиндән тутулмуш, Парис мүгавиләсинә (1763) әсасән Франсаја гајтарылмышды. 1794 илдә инҝилисләр јенидән Г.-ны әлә кечирдиләр; лакин Конвентин Г.-ја ҝөндәрилән комиссары Виктор Југ аданын зәнҹи әһалисинин азадлығыны е'лан етди вә халгы силаһландыраraг инҝилисләри ададан говду. Г. әслиндә мүстәгил респ.-ја чеврилди. Лакин 1802 илдә I Наполеонун ҝөндәрдији һәрби експедисија Г.-да әввәлки мүстәмләкәчилик гајдаларыны, о ҹүмләдән ҝөләлији бәрпа етди (1848 илдә ләғв едилмишдир). 1810 илдә инҝилисләр үчүнҹү дәфә Г.-ны зәбт етдиләр, лакин 1816 илдә јенидән ону Франсаја гајтармалы олдулар.

Мүстәмләкә һөкмранлығы нәтиҹәсиндә биртәрәфли инкишаф едән Г. игтисадијјатынын јалныз ихраҹат үчүн

Бас-Тер шәһәриндән бир көрүнүш.

нәзәрдә тутулан саһәси (шәкәр гамышы, банан, гәһвә, какао) инкишаф едирди. 19 әсрин сонларында бир сыра сәнаје мүәссисәләринин тикилмәси нәтичәсиндә сәнаје пролетариаты мејдана кәлди.

Икинчи дүнја мүһарибәси илләриндә Г.-да илк коммунист группары јаранды: 1958 илдә булларын әсасында *Гваделупа Коммунист Партијасы* јарадылды. Г. әһалисинин мүстәмләкә режиминин ләғви уғрунда мүбаризәси Франсаны бә'зи ислаһатлар кечирмәјә мәчбур етди: 1946 илдә Г. «дәнизашыры департамент» статусу алды. Лакин игтисадијјатын биртәрәфли инкишаф характери вә инзибати гурулушун хүсусијјәтләри Г.-да мүстәмләкәчилик гајдаларынын бир чох әламәтләринин сахланмасына шәраит јарадыр. Г.-ја мухтаријјәт верилмәси уғрунда һәрәкәт күчләнир.

Тәсәррүфат. Г. кери галмыш аграр өлкәдир. Әразинин 27%-и әкин саһәси, 10%-и отлаг вә чәмәнликләр, 31%-и мешәләрдир. Әсас ихрачат биткиси шәкәр гамышы (плантасијаларын 2/3-си Франса инһисарларына мәхсусдур), банан, гәһвә, какаодур. Ванил, ситрус биткиләри дә бечәрилир. Гарамал, донуз сахланыр. Балыг овланыр, Шәкәр (1976 илдә тәгр. 120 мин *т*) вә ром истеһсал едилир. Банан, шәкәр, ром ихрач олунур. Г.-ја јаначаг, хаммал, нәгл. васитәләри идхал едилир. Пул ваһиди Франса франкыдыр.

Маариф. Мәктәбләрдә дәрсләр франсыз дилиндәдир. Ибтидаи мәктәб 5 иллик (ичбаридир), натамам орта мәктәб (коллеж) 4 иллик, там орта мәктәб (лисеј) 7 илликдир. 1960 илдә Г.-да ун-т мәркәзи јарадылыб, һүгуг вә игтисадијјат елмләри үзрә һазырлыг ишләри апарылыр. 1975/76 тәдрис илиндә 800 тәләбә тәһсил алмышдыр. Пуент-а-Питр ш.-индә Пастер ин-ту, к.т. ин-ту, музеј вә с. вар. 1973/74 дәрс илиндә ибтидаи мәктәбләрдә 62 мин, орта мәктәбләрдә 32 318, пешә мәктәбләриндә 4538 шакирд охујурду.

ГВАДЕЛУ́ПА КОММУНИ́СТ ПАРТИЈАСЫ (ГКП) — мүстәгил партија кими 1958 илдә Капстер ш.-ндә јарадылмышдыр (1944—58 илләрдә Гваделупада Франса Коммунист Партијасы тәркибинә дахил олан коммунист федерасијасы фәалијјәт көстәрирди). Франса респ.-сы чәрчивәсиндә Гваделупаја мухтаријјәт верилмәси, мүстәмләкә режими галыгларынын тамамилә ләғв едилмәси уғрунда мүбаризә апарыр. ГКП 1968 илдә Франса Милли Мәчлисинә кечирилән сечкиләрдә Гваделупадан сәсләрин 37,3 фаизини газанмышды. Гваделупадан Франса парламентиндәки үч депутатдан бири ГКП-нин нүмајәндәсидир (1976). ГКП-нин тәшәббүсү илә 1976 илдә Гваделупа Коммунист Кәнчләр Иттифагы јарадылмышдыр.

1965 илдә ГКП-нин рәһбәрлијиндә әмәлә кәлән антипартија групу партијаны парчаламаг тәһлүкәси гаршысында гојмушду. Лакин 1966—67 илләрдә бу груп ифша олунараг партијадан харич едилди. 4-чү гурултај (1968) партијаны тәшкилати вә идеоложи чәһәтдән даһа да мөһкәмләндирди. ГКП-нин 5-чи (1972) вә 6-чы (1976) гурултајлары өлкәнин игтисади вә сијаси шәраити илә, әлагәдар партијанын нөвбәти вәзифәләрини мүәјјәнләшдирмишдир. ГКП-нин нүмајәндә һеј'әтләри коммунист вә фәһлә партијаларынын Москва мүшавирәләриндә (1960, 1969), Латын Америкасы вә Кариб һөвзәси өлкәләри коммунист партијаларынын Һавана мүшавирәсиндә (1975, ијун) иштирак етмиш вә онларын сәнәдләрини бәјәнмишдир.

ГКП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур. Али органы гурултајдыр. Баш катиби Ки Данент, мәркәзи органы һәфтәлик «Етенсел» гәзетидир.

ГВАДИА́НА (Guadiana) — Испанија вә Португалијада чај, Уз. 820 *км*, һөвзәсинин саһ. 68 мин *км*². Ла-Манча платосундан башланыр. Атлантик океанынын Кадис көрфәзинә төкүлүр. Јағыш сују илә гидаланыр. Сихара су анбары вә СЕС вар. Сувармада истифадә едилир. Помаран ш.-нәдәк (Португалија) кәмичилијә јарарлыдыр.

ГВАЈАКО́Л—кәскин характерик ијли үзви маддә; *пирокатехинин* монометил ефири. Рәнксиз вә ја ачыг-сары рәнкдә кристал маддәдир; 28,4°С-дә әријир. 205°С-лә гајнајыр; спирт вә хлороформда јахшы һәлл олур; јоду вә күкүрдү һәлл едир. Фыстыг ағачы гатранында вә одунчағын гуру дистиләси мәһсулларында вар. Синтетик Г. пирокатехини гисмән метилләшдирмәклә вә с. үсулларла алыныр. *Ванилин* вә бә'зи дәрман препаратларынын синтезиндә ишләдилир.

ГВАЈУ́ЛА (Parthenium argentatum)— *мүрәккәбчичәклиләр* фәсиләсиндән каучук верән битки. Һүнд. 1 *м*-ә чатан, чох будагланмыш һәмишәјашыл јарымколдур. 5—8 *см* узунлугда олан јарпаглары лансетвары дилимли, ојуглу, јахуд ләләкварыы, 3—5 чүт бөлүмлүдүр. Чичәкләри сәбәтчик чичәк групунда јерләшир. Чичәк оху, бириллик будаглары вә јарпаглары күмүшү рәнкли гыса, сых түкчүкләә өртүлүдүр. Мексика јајласынын шм.-ындакы сәһраларда дәниз сәвијјәсиндән 2000 *м* һүнд.-дә, һәмчинин Техасда битир. Көк вә будагларынын тәркибиндә каучук, гатран вә ефир јағлары олур.

ГВА́ЛИЈАР, Г в а л и о р — Шимали Һиндистанда Мадһја-Прадеш штатында шәһәр. Нәгл. говшағы. Әһ. 406,8 мин (1971). Тохучулуг (памбыг парча, ипәк парча, халча вә с.), тохучулуг машынгајырмасы, метал е'малы, кимја сәнајеси, керамика мә'мулаты истеһсалы, археолокија музеји, 11—16 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вә с. вар. Шәһәр 3 һиссәдән ибарәтдир: Г.-ын өзү, Лашкара вә Морара.

ГВАРАНИ́, г у а р а н и—Парагвајын 100 *сентимоја* бәрабәр пул ваһиди. 1943 илдә тәдавүлә бурахылмыш вә *песону* әвәз етмишдир. 126 Г. АБШ-ын 1 долларына бәрабәрдир (1976, ијун).

ГВАРДА́ФУ́Ј (Guardafui), А с и р— Африкада, Сомали ј-а-нын ш. кәнарында, Әдән көрфәзинин кириш һиссәсиндә (11°49′ шм.е. вә 51°17′ ш.у.) бурун. Африканын ән ш. бурну олан Һәфун бурнундан (51°23′ ш.у.) бир гәдәр г.-дәдир.

ГВАРДЕЈСК (1946 иләдәк Т а п и а у) — РСФСР Калининград вил.-ндә шәһәр. Гвардејск р-нунун мәркәзи. Преголја чајынын сағ саһилиндәдир. Д.ј. ст. Тохучулуг-галантереја ф-ки, әт комбинаты, гәннады вә макарон ф-кләри, јағ-пендир з-ду вә с. вар.

ГВА́РДИ, Г у а р д и (Guardi) Франческо (5.10.1712, Венесија—1.1.1793, Венесија)—италјан мәнзәрә рәссамы, *Венесија рәссамлыг мәктәбинин* көркәмли нүмајәндәси. Илк дөврләрдә мәнзәрә әсәрләри, әсатири вә тарихи таблолар («Искәндәр Даранын чәназәси өнүндә», А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји, Москва) чәкмишдир. 1760-чы илләрин сонундан, әсасән мәнзәрә жанрында ишләмишдир (бајрам күнләриндә Венесијанын бина вә мејданлары тәсвир олунан 12 мәнзәрә рәсми вә с.). 1780—90-чы илләр Г. јарадычылығынын чичәкләнмә дөврү олмушдур. Бу дөвр мәнзәрә әсәрләринин композисијасы тәбиилији вә динамиклији илә фәргләнир («Венесија һәјати» А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји, Москва; «Рио деи Мендиканти Венесија», Каррара Академијасы Галерејасы, Бергамо; «Һава шарынын галхмасы», 1784, Берлин—Далем Шәкил Галерејасы; «Боз лагуна», Полди-Петсоли Музеји, Милан). Г. Венесија бојакарлығынын чохәсрлик ән'әнәләрини өзүндә бирләшдирмиш вә 19 әср мәнзәрә рәсссамларынын *пленер* ахтарышларыны габагламышдыр.

Әд.: Н и к и т ю к О., Франческо Гварди. М., 1968.

ГВА́РДИЈА (итал. guardia—гаровул)— имтијазлы сечмә гошун һиссәси. Монарх вә сәркәрдәләрин дәстәләри шәклиндә һәлә гулдарлыг дөврүндә мејдана кәлмишди. Гәдим Јунаныстанда мүгәддәс дружина, Македонијада кетерләр дружинасы адланырды. Иранда 10 минлик «өлмәзләр» корпусу вә Ромада преторианлар Г. ролуну ојнајырды. «Г.» термини илк дәфә 12 әсрдә Италијада дөвләт бајрағыны мүһафизә едән дәстәнин адыны ифадә етмәк мәгсәдилә ишләдилмишди. Г. һәмчинин Франсада (15 әср), сонра Инкилтәрә, Исвеч, Пруссија (17 әср), Јапонија (19 әср) вә с. дөвләтләрдә јарадылмышдыр. Орта әсрләрдә Шәргдә муздлулардан вә гуллардан ибарәт мүһафизәчиләр вә сечмә һиссәләр Г. ролуну ојнајырды. Русијада Г.-ны (лејб-Г.) I Пјотр јаратмышды (1687). Чаризм Г.-ны иртичанын дајағына чевирмишди. 1905—07 илләр ингилабында әксингилабы рол ојнамыш, Петроградда нүмајишин атәшә тутулмасында (1905, 9 јанвар) вә Москвада Декабр силаһлы үсјанынын јатырылмасында иштирак етмишдир. Феврал буржуа-

демократик ингилабында вә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабында Г. полкларынын чоху үсјана галхмыш халгын тәрәфинә кечмишдир. Көһнә ордунун ләғв едилмәси илә әлагәдар Г. 1918 илдә бурахылды.

Һазырда Г. Б. Британија, Исвеч, Данимарка вә с. капиталист өлкәләриндә, монархын, јахуд президентин шәхси мүһафизә дәстәсидир. ССРИ-дә дөјүшләрдә даһа чох фәргләнмиш һиссәләрә вә бирләшмәләрә верилән фәхри ад. Бах һәмчинин *Милли гвардија, Гызыл гвардија, Совет гвардијасы.*

ГВАРНЕРИЛӘР (Guarneri) — каманлы мусиги аләтләри (скрипка, виолончел, алто) һазырлајан италјан усталары аиләси. Андреа Гварнери (1626, Кремона—7.12.1698, Кремона)— Н. Аматидән дәрс алмышдыр. Илк аләтләрини *Аматиләрин* үсулунда дүзәлтмиш, сонралар бунларын моделиндә дәјишикликләр етмишдир. Пјетро Гварнери (18.2.1655, Кремона—26.3. 1720, Мантуја)—Андреанын бөјүк оғлу. Өзүнүн модели әсасында аләтләр дүзәлтмишдир. Чузеппе Гварнери (21.8.1698, Кремона—17.10.1744, Кремона)—Андреанын нәвәси. Дел Чезу ады илә мәшһур олан Чузеппе көркәмли скрипка усталарындандыр. Консерт салонларында ифа олунмасы үчүн нәзәрдә тутулан фәрди типли скрипкалар јаратмышдыр. Ән јахшы скрипкалары күчлү, долғун сәсләнмәси вә ифадәли, рәнкарәнк тембри илә фәргләнир. Н. *Паганини* онун скрипкаларына јүксәк гијмәт вермишдир. Андреанын оғлу Чузеппе Гварнери (25. 11.1666, Кремона—1739, Кремона) вә нәвәси Пјетро Гварнери (14.4.1695, Кремона—7.4.1762, Венесија) дә мәшһур усталар олмушлар.

ГВАТЕМА́ЛА (Guatemala), Гватемала Республикасы (República de Guatemala).

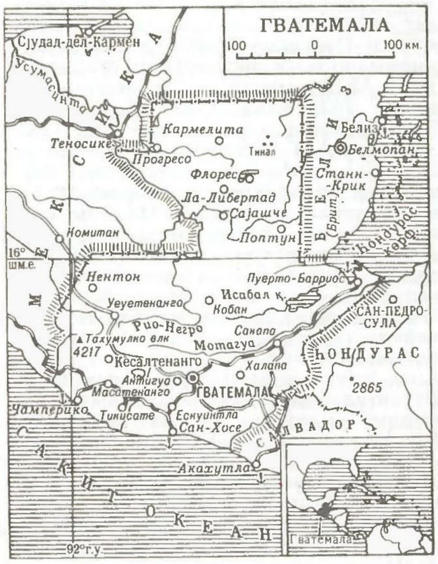
Үмуми мә'лумат. Мәркәзи Америкада дөвләт. Мексика, Белиз, Һондурас вә Салвадорла һәмсәрһәддир. Ч. вә ч.-г.-дән Сакит океанла, ш.-дән Кариб дәнизи илә әһатәләнир. Саһ. тәгр. 108,9 мин *км²*, әһ. 6,1 млн. (1975). Инзибати чәһәтдән 22 департаментә бөлүнүр. Пајтахты Гватемала ш.-дир.

Дөвләт гурулушу. Г. респ.-дыр. Конститусијасы 1966 илдән гүввәдәдир. Дөвләт вә һөкумәт башчысы президентдир. Ганунверичи орган бирпалаталы парламентдир (Милли Конгрес). Ичраедичи һакимијјәти һөкумәтлә бирликдә президент һәјата кечирир.

Тәбиәт. Г. әразисинин тәгр. 1/2-и јајладыр (һүнд. 1000—3000 *м*). Јајланын шм.-ш.-и гырышыглы-гајмалы гәдим массивләр, ч.-г.-и чохлу вулкан конусларынын (сөнмүш Тахумулко, 4217 *м*; пускүрән Акатенанго, 3975 *м* вә с.) олдуғу чаван дағ зәнчиридир. Өлкәнин шм.-ы Петен платосудур (һүнд. 250 *м* дәк). Тез тез күчлү зәлзәләләр олур. Фајдалы газынтылары: гурғушун, синк, хром вә манган филизләри, гызыл, күмүш, нефт вә с. Иглими субекваториалдыр. Орта ајлыг темп-р овалыгда 23—27°С, јајлада 15—20°С-дир. Иллик јағынты шм.-ш. јамачларда 3500—4000 *мм*, ч.-г.-дә 2000 *мм*-ә гәдәр, Петен платосунда вә дахили чөкәкликләрдә 500—1000 *мм*-дир. Мүһүм чајы Мотагуа, көлләри Исабал, Атитлан вә Петен-Итсадыр. Сары-гырмызы латерит торпаглар, гырмызы-гәһвәји торпаглар јајылмышдыр. Шм.-да һәмишәјашыл тропик мешәләр, јајлаларда палыд вә шам, ч.-да хәзәлли мешәләр, саванналар вә коллуглар үстүнлүк тәшкил едир. Енлибурун мејмун, армадил, игуана вә с. һејванлар јашајыр. Саһил суларында кревет чохдур.

Әһали. Г. әһалисинин 53%-и һинди халглары, 44%-и метисләрдир (1975). Рәсми дили испан дилидир. Орта сыхлыг 1 *км²*-дә 56 нәфәрдир. Әһалинин чоху дағарасы чөкәкләрдә јашајыр. Һаким дин католик динидир; һиндиләр арасында гәдим дини е'тигадлар галмышдыр. Ишләјән әһалинин 62,7%-и к.т.-нда, галаны сәнаје, тичарәт вә с. саһәләрдә чалышыр (1975). Ири шәһәрләри: Гватемала—820 мин (1974), Кесалтенанго —70,5 мин (1970), Пуерто-Барриос—29,4 мин (1971).

Тарихи очерк. Е.ә. 2-чи миниллүкдән Г. әразисиндә мәскунлашмыш һинди тајфалары әкинчилик, овчулуг вә балыгчылыгла мәшғул идиләр; иншаат, ме'марлыг, астрономија вә јазыда бөјүк мүвәффәгијјәтләр әлдә етмишдиләр. Ерамызын башланғычына јахын Петен-Итса көлүнүн шм.-ш.-индә јүксәк инкишаф етмиш *мајја* мәдәнијјәти мәркәзләри—шәһәр-дөвләтләр мејдана кәлди. Һинди тајфалары арасындакы арасыкәсилмәз ганлы мүһарибәләр нәтичәсиндә 15 әсрин сонларына јахын Г.-нын игтисади һәјаты тәнәззүлә уғрады. 1523 илдә башда Педро де Алварадо олмагла испан конкистадорлары Г. әразисинә сохулараг һинди тајфалары арасындакы дүшмәнчиликдән истифадә едиб јерли әһалинин мүгавимәтини гырмаға вә Г. әразисини тутмаға наил олдулар. Бир чох һинди тајфасы, демәк олар ки, тамамилә мәһв едилди. Г. Испанијанын мүстәмләкәсинә чеврилди. 1560 илдә Г. кенерал-капитанлығы јарадылды. Мәркәзи Американын, демәк олар ки, бүтүн әразиси вә индики Мексиканын бир һиссәси онун тәркибинә дахил едилди. Метрополијанын һөкмранлығы Г.-да мәһсулдар гүввәләрин инкишафыны ләнкитди. Г.-да азадлыг һәрәкатынын инкишафына *Испанијанын Американдакы мүстәмләкәләринин истиглалијјәт уғрунда мүһарибәси (1810—26)* бөјүк тә'сир көстәрди. 1821 ил сентјабрын 15-дә Гватемала шәһәринин креол әһалисинин Нүмајәндәләр Мәчлиси Г.-нын истиглалијјәти барәдә бәјаннамә гәбул етди. Испанија зүлмүндән хилас олдугдан сонра Г.-да јаранмыш ики партија (либераллар вә мүһафизәкарлар) арасында өлкәнин идарә үсулу мәсәләси үстүндә мүбаризә башланды. 1823 ил ијулун 1-дә кечмиш Г. кенерал-капитанлығы әјаләт нүмајәндәләри Милли Мәчлиси, пајтахты Гватемала ш. олмагла Мәркәзи Америка Бирләшмиш Әјаләтләринин (федератив республиканын) јарадылдығыны е'лан етди. 1829 илдә һакимијјәтә кечән ли-

бералларын нүмајәндәси һондураслы Ф. Морасан һөкумәти бир сыра мүтәрәгги ислаһатлар кечирди. 1838 илдә гватемалалы Р. Каррера башда олмагла мүһафизәкар гүввәләр Морасанын гошунларыны мәғлубијјәтә уғратдылар. 1839 илдә Мәркәзи Америка Федерасијасы мүстәгил Һондурас, Никарагуа, Салвадор вә Коста-Рика дөвләтләринә парчаланды. Диктатор Р. Каррера башда олмагла Г.-да һакимијјәтә кәлән мүһафизәкар-клерикал блок (1844—48 вә 1851—65 илләрдә һакимијјәтдә олмушдур) ири торпаг саһиблијинә әсасланан ичтимаи-игтисади гурулушу мөһкәмләндирмәк хәтти көтүрдү. Каррера вә онун хәләфи Висенте Серны (1865—71) режимләринә гаршы дәрин наразылыг 1871 илдә либералларын силаһлы үсјаны илә нәтичәләнди. Һакимијјәт башына кечән Р. Барріосанын либерал һөкумәти өлкәнин игтисади инкишафына көмәк едән вә килсәнин нүфузуну мәһдудлашдыран бир сыра ислаһат кечирди. Мүлкәдар торпагларыны кениш мигјасда мүсадирә етмәјә башлады, тәһсил ислаһаты һәјата кечирди. 1879 илдә бу мүтәрәгги дәјишикликләри ганунлашдыран конститусија гәбул олунду. Лакин ифрат сағ даирәләрин нүмајәндәси Е. Кабреранын һакимијјәтә кечмәси илә (1898) вәзијјәт дәјишди. Америка инһисарларынын Г. игтисадијјатына нүфузу күчләнди. 20 әсрин әввәлләриндә Г.-да јени ичтимаи-сијаси гүввәләр мејдана чыхды. Илк фәһлә тәшкилатлары јаранды, һәмкарлар иттифагларынын бирлији вә сијаси фәаллығы артды. 1920 илдә Кабрера диктатурасы јыхылды. Тә'тил һәрәкаты күчләнди, зәһмәткешләр арасында марксизм-ленинизм идејалары јајылмаға башлады. 1922 илдә Гватемала Коммунист Партијасы (ГКП) јаранды. Фәһлә һәрәкатынын јүксәлиши сајәсиндә 20-чи илләрин 2-чи јарысында мүтәрәгги һәмкарлар иттифаглары мәркәзләри мејдана кәлди.

1931 илдә дөвләт чеврилиши нәтичәсиндә дахили иртичанын вә Америка империализминин әлалтысы кенерал Х. Убико һакимијјәт башына кечди. Онун ганлы диктатурасы дөврүндә (1931—44) бүтүн буржуа-демократик азадлыг-

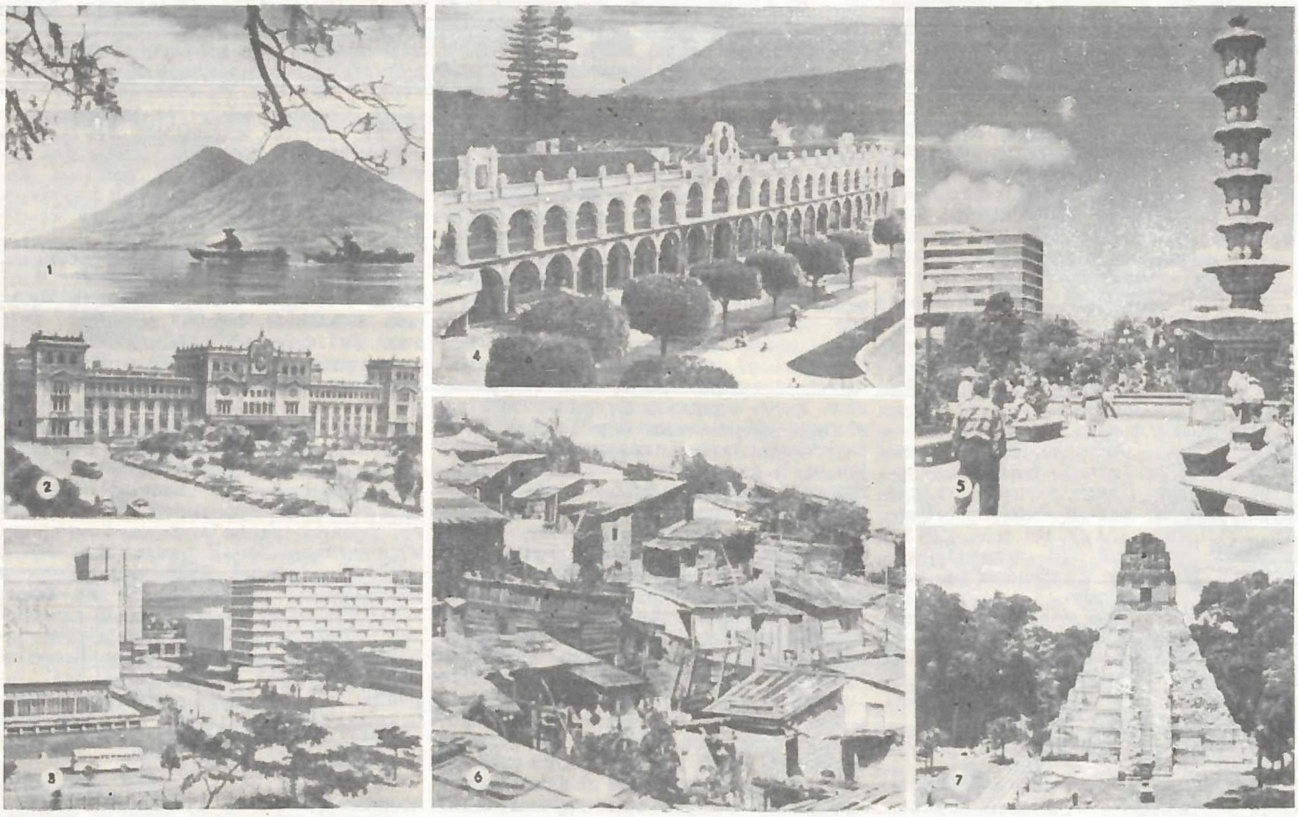
лар ләғв едилди, мүтәрәгги тәшкилатлар тә'гиб олунмаға башлады, Коммунист Партијасы фәалијјәтини дајандырды (1932), игтисадијјатын әсас саһәләри АБШ империалистләринин әлинә кечди. 1941 илин декабрында (АБШ Икинчи дүнја мүһарибәсинә гошулдугдан сонра) Г. Алманија, Јапонија вә Италијаја мүһарибә е'лан етди, өзүнүн ҺДГ вә ҺҺГ базаларыны исә АБШ-ын сәрәнчамына верди. 1944 илин ијунунда Убико диктатурасы деврилди. Һакимијјәт кенерал Ф. Понсе башда олмагла триумвиратын әлинә кечди. Лакин халг өлкәнин сијаси вә игтисади гурулушунда көклү дәјишикликләр кечирилмәсини тәләб едирди. *Гватемала ингилабы* (*1944—54*) мәһз бу вәзифәләри јеринә јетирмәјә јөнәлдилмишди. Бу ингилаб нәтичәсиндә Г.-да бир сыра мүһүм демократик дәјишикликләр һәјата кечирилди. ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр јарадылды (1945). 1949 илдә јенидән јарадылан Г. Коммунист Партијасы [1952 илин декабрындан *Гватемала Әмәк Партијасы* (ГӘП)] ингилабда мүһүм рол ојнады.

Г.-дакы демократик дәјишикликләрдән горхуја дүшән АБШ империалистләри 1954 илин ијунунда Г.-ја гаршы силаһлы мүдахилә тәшкил етдиләр. Чеврилиш нәтичәсиндә Х. Арбенс һөкумәти деврилди, һакимијјәтә кечән К. Кастилја Армас ингилабын наилијјәтләрини ләғв етди. Америка инһисарлары әввәлки имтијазларыны кери алдылар. 1956 ил конститусијасы ифрат сағ гүввәләрин ағалығыны тәсбит етди. 1957 илдә Армас өлдүрүлдү. 1958 илдә һакимијјәт башына кәлән М. Идигорас Фуентес Армасын мүртәче сијаси хәттини давам етдирди. Фуентес һөкумәтинә гаршы күтләви наразылыг 1960 илин нојабрында силаһлы үсјанла нәтичәләнди. Үсјан АБШ-ын көмәји илә јатырылды. Лакин демократик һәрәкат вә силаһлы чыхышлар давам едирди. ГӘП-ин фәал иштиракы илә 1963 илдә Үсјанчы Силаһлы Гүввәләр јарадылды вә партизан һәрәкаты кенишләнди. Халг һәрәкатынын күчләнмәсиндән горхуја дүшән иртича 1963 ил мартын 31-дә чеврилиш етди. Полковник Е. Пералто Асурдија башда олмагла һәрби диктатура јарадылды. 1956 ил конститусијасы ләғв едилди (јениси 1965 илдә гәбул едилмишдир), конгрес бурахылды. Дахили вә харичи сијасәтдә антикоммунист мөвге тутмасына, мүтәрәгги гүввәләри тә'гиб етмәсинә бахмајараг, әһалинин мүхтәлиф тәбәгәләринин, о чүмләдән һәрби даирәләрин бә'зи һиссәләринин артан наразылығы Асурдија һөкумәтини сечкиләр кечирмәјә мәчбур етди. Ингилаби Партијанын лидери Х. С. Мендес Монтенегронун һакимијјәтә кечмәси илә (1966) һөкумәт бир сыра мүтәрәгги тәдбирләр һәјата кечирсә дә, харичи вә дахили иртичанын тәзјиги илә аз сонра өзүнүн сијаси хәттини кәскин шәкилдә дәјишди. Ифрат сол үнсүрләрин фәалијјәти нәтичәсиндә 1968 илдә Үсјанчы Силаһлы Гүввәләр парчаланды. 1969 илдә ГӘП өзүнүн мүстәгил Ингилаби Силаһлы Гүввәләрини јаратды.

Полковник К. Арана Осорионун президентлији дөврүндә (1970—74) Америка инһисарларына даһа кениш мејдан верилди. Мүхалифәт груплашмаларына, биринчи нөвбәдә демократик тәшкилатлара вә ГӘП-ә гаршы тә'гиб вә чәза тәдбирләри күчләндирилди. 1974 ил сечкиләри нәтичәсиндә президент вәзифәсини тутан һаким ифрат сағ коалисијанын нүмајәндәси, мүдафиә назири К. Лаугеруд Гарсиа да тә'гиб вә чәза тәдбирләрини давам етдирди. 1975 илин орталарында һаким коалисија дахилиндә тәфригә јаранды. 1976 илин февралында баш вермиш зәлзәләдән—милли фәлакәтдән һаким даирәләр өлкәнин даһа да һәрбиләшдирилмәси вә АБШ гошунларынын Г.-ја дә'вәт олунмасы мәгсәди илә истифадә етдиләр. Өлкәдә әмәк вә һәјат шәраитинин јахшылашдырылмасы уғрунда зәһмәткешләрин мүбаризәси давам едир. Бүтүн чәтинликләрә вә кизли фәалијјәт көстәрмәсинә бахмајараг ГӘП өлкәдә јеканә мүтәшәккил сијаси гүввә олараг галыр.

70-чи илләрдә Белиз үстүндә Г.-нын Б. Британија илә мүнасибәтләри кәскин шәкилдә писләшмишдир. Белизин Г. әразиси олдуғуну иддиа едән Г. һөкумәти она истиглалијјәт верилмәсинә һәр вәчһлә мане олур.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары. Конститусијачы-Демократик Партија—1964 илдә јарадылмышдыр. Милли Азадлыг һәрәкаты—1959 илдә јарадылмышдыр. Ингилаби Партија—әсасы 1957 илдә гојулмушдур.

Гватемала. 1. Атитлан көлү. 2. Гватемала шәһәринин мәркәзи мејданларындан бири. 3. Гватемала шәһәринин мәркәзи һиссәси. 4. Антигуа шәһәри. Паласио де лос Капитанес Хенералес. 1763-64. Ме'мар Л. Дијес Наварро 5. Гватемала шәһәри. Мәркәзи паркда. 6. Гватемала шәһәри әтрафында фәһлә мәһәлләси. 7. Тикал шәһәриндә мә'бәд. Мајја мәдәнијјәти. Тәгр. 700 ил.

Христиан-Демократ Партијасы—1955 илдә тә'сис едилмишдир. *Гватемала Әмәк Партијасы.*

Гватемала Мухтар Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасы; 1957 илдә јарадылмышдыр. Гватемала Һәмкарлар Иттифаглары Шурасы—1956 илдә јарадылмышдыр.

Игтисади-ҹоғрафи очерк. Г. зәиф инкишаф етмиш аграр өлкәдир. Игтисадијјаты, әсасән, АБШ капиталындан асылыдыр. Бечәрилән торпагларын тәгр. 3/4-ү мүлкәдарларын вә харичи ширкәтләриндир. Орта вә хырда тәсәррүфатларын пајына торпагларын ҹәми 14,3%-и дүшүр. Өлкәдәки плантасија биткиләри әкин саһәсинин тәгр. 1/3-ини тутур вә үмуми мәһсулун 1/2-индән, ихраҹат мәһсулунун 9/10-ундан чохуну верир. Әсас ихраҹат биткиси гәһвә вә памбыгдыр. Һәмчинин банан, абака, ефир јағлы биткиләр, түтүн, шәкәр гамышы, әрзаг биткиләриндән гарғыдалы, чәлтик, картоф, мүхтәлиф тәрәвәз јетишдирилир. 1975 илдә өлкәдә 520 мин *т* банан, 984 мин *т* гарғыдалы, 165 мин *т* гәһвә, 105 мин *т* памбыг јығылмышдыр. Г.-да һејвандарлыг зәиф инкишаф етмишдир. Өлкәдә 1920 мин гарамал, 880 мин донуз, 930 мин гојун вар (1974).

Сәнајеси зәиф инкишаф етмишдир (милли кәлирин тәгр. 1/6-ини верир). Синк, гурғушун, сүрмә, аз мигдарда исә күмүш, гызыл, хром, дуз вә с. чыхарылыр. 1974 илдә тәгр. 1056 млн. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал олунмушдур. Пајтахтда вә Кесалтенангода к.т. хаммалынын е'малы мүәссисәләри, Пуерто-Барриос јахынлығында вә Ескуинтлада нефт е'малы, мәишәт ҹиһазлары з-длары, тохуҹулуг, јејинти, дәри-ајаггабы, ағаҹ е'малы мүәссисәләри вә с. вар. Кустар истеһсал инкишаф етмишдир. Д.ј.-ларынын уз. тәгр. 1,6 мин *км*, автомобил јолларынын уз. 13,4 мин *км*-дир. Панамерикан шосесинин 511 *км*-и Г.-дан кечир. 1974 илдә «Фифи» гасырғасы вә Вуего вулканынын пүскүрмәси нәтиҹәсиндә Г.-нын к.т. вә нәгл.-на тәгр. 45 млн. доллар зәрәр дәјмишдир. Гватемала ш.-ндә аеропорт вар. Тиҹарәти, әсасән, дәниз јоллары васитәсиләдир. Мүһүм портлары: Пуерто-Барриос, Санто-Томас (Кариб дәнизиндә), Сан-Хосе, Чамперико (Сакит океанда). Гәһвә, памбыг, банан, ефир јағы, мешә материаллары, абака ихраҹ едилир. Әрзаг, истеһлак маллары, автомашын, аваданлыг, јанаҹаг (нефт вә нефт мәһсуллары) идхал олунур. Харичи тиҹарәти, әсасән, АБШ, һәмчинин АФР, Салвадор вә Јапонија иләдир. Пул ваһиди кетсалдыр.

Силаһлы гүввәләр. Г.-нын силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән ибарәтдир. Үмуми сајы 11,4 мин нәфәрдир (1975). Баш командан президентдир. Гуру гошунларында 10 мин нәфәр, ҺҺГ-дә мин нәфәр вә 4 ескадрилја, ҺДГ-дә 400 нәфәр вә бир нечә катер вар. Силаһлы гүввәләрин комплектләшдирилмәси һәрби хидмәтә 2 иллик чағырыш јолу илә һәјата кечирилир. Милли полис бирләшмәләри (тәгр. 3 мин нәфәр) вә кәнд гвардијасы дејилән (кәндли чыхышларыны јатырмаг үчүн) һиссәләр дә вар.

Сәһијјә. 1973 илдә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 43,4, үмуми өлүм сајы 15,4, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 79,1 олмушдур. Орта өмүр 54 илдир (1970—71). Өлкәдә ән чох инфексион хәстәликләр—гарын јаталағы, инфексион һепатит, сифилис, сүзәнәк, ушаглар арасында дифтерија, көјөскүрәк, полиомиелит, скарлатина вә с. јајылмышдыр. Г.-да 12 732 чарпајылыг—90%-и дөвләтә мәхсус (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 24 чарпајы) 101 хәстәхана, 1208 һәким (әһалинин һәр 4340 нәфәринә 1 һәким), 244 диш һәкими, 195 әҹзачы, 751 тибб баҹысы вар (1971). Һәким кадрларыны Сан-Карлос ш.-ндәки ун-тин тибб факүлтәси һазырлајыр.

Маариф. 1945 илдә 7—14 јашлы ушагларын тәһсили иҹбари вә пулсуз е'лан едилсә дә, һәјата кечирилмир. 1970 илдә 15 јашдан јухары әһалинин 60 фаизиндән чоху савадсыз иди. Ибтидаи мәктәб 6 иллик (шәһәрдә) вә 3 иллик (кәнддә), орта мәктәб 5 илликдир. 1973/74 дәрс илиндә ибтидаи мәктәбләрдә 571 мин, орта мәктәбләрдә вә пешә мәктәбләриндә 104,5 мин шакирд, Сан-Карлос Дөвләт ун-тинин (1676 илдә тә'сис едилмишдир) к.т., архитектура, игтисадијјат, һүгуг вә сосиал елмләр, һуманитар, стоматолокија, мүһәндис вә с. факүлтәләриндә 24 мин тәләбә тәһсил алмышдыр (1975). Али тәһсил бир нечә хүсуси ун-тләрдә дә тәдрис едилир. Гватемала ш.-ндә Милли китабхана (51,2 мин китаб, 1975), Милли тарих вә тәсвири инҹәсәнәт музеји, Милли археолокија вә етнографија музеји вә с. вар.

Елми идарәләр. Гватемала академијасы (1930), Тибб вә Тәбијјат Елмләри Академијасы (1945), Мүһәндисләр вә Архитекторлар Ассосиасијасы (1930), Антрополокија вә Тарих ин-ту (1946), һинди мәдәнијјәтини өјрәнән Милли ин-т (1945), рәсәдхана (1925) вә с. фәалијјәт көстәрир.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Мүһүм гәзетләри: «Диарио де Сентро Америка» (1880), «Ора» (1920), «Импарсиал» (1922), «Пренса либре» (1951), «Вердад» (1954), «Графико» (1963) вә б. Өлкәдә 70-дән чох радиостансија, о ҹүмләдән «Вос де Гуатемала» («Гватемаланын сәси») һөкумәт радиостансијасы, Америка мәдәнијјәти мәркәзинә мәнсуб «Радио културал», һәмчинин 4 телевизија мәркәзи фәалијјәт көстәрир. Г.-нын радио вә телевизијасы, әсасән, газанҹ мәгсәди дашыјыр. Милли радио вә телевизија верилишләринин Баш Идарәси Гватемала ш.-ндәдир.

Әдәбијјат. Г. әдәбијјаты, әсасән, испан дилиндәдир. Г.-нын абориҝен әһалиси һиндиләрин зәнкин әдәбијјаты олмушдур. Испан ағалығы дөврүндә әдәбијјат тәглидчилик маһијјәти дашыјырды. Г. истиглалијјәт газандыгдан сонра (1821) романтизм инкишаф етди (Х. Батрес, Монтуфар, Х. А. де Ирисарри вә б.). Х. Мила-и-Видаурренин Ҹәнуби Американын испанлар тәрәфиндән ишғал олунмасындан бәһс едән тарихи романларында халг мәишәти реалистҹәсинә тәсвир олунур. 19 әсрин сонунда реалист роман јаранмаға башлады (М. Сото Холл вә б.). 20 әсрин әввәлиндә модернист ҹәрәјанлар јајылды (С. А. Бранјас, А. Веласкес вә б.). Х. Убиконун мүртәҹе диктатурасы devrилдикдән сонра мүтәрәгги әдәби гүввәләрин мөвгеји мөһкәмләнди. М. А. *Астуриасын* әсәрләриндә халгын аҹынаҹаглы һәјаты. экс олунмушдур. Л. Кардоса-и-Арагон, Р. Лејва, О. Р. Гонсалес вә б.-нын јарадыҹылығында иҹтимаи азадлыг, сүлһ, демократија уғрунда мүбаризә тәрәннүм олунур. Иртиҹанын гәләбәсиндән сонра (1954) мүтәрәгги әдәбијјат тә'гиб едилир.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Гәдим һинди мајја мәдәнијјәти 2—9 әсрләрдә Г. әразисиндә чичәкләнмишдир (мә'бәдләр, пирамидалар, сарајлар, релјефли стелалар, сәрдабалар, нахышлы вә фигурлу керамика, даш, сүмүк вә балыггулағыдан һазырланмыш мә'мулатлар, һәндәси орнаментли парчалар, тикмәләр вә с.). Мүстәмләкә дөврүндә јени шәһәрләр (*Антигуа*, Чичикастенанго) салынмышдыр. Галын диварлы бөјүк тикилиләр барокко руһунда Мавританија мотивли јапма һејкәл вә ојма нахышларла бәзәдилирди (ме'марлар Л. Дијес Наваррo, Х. М. Рамирес, Х. вә Д. де Порресләр). Үзәри гызыл, күмүш, мина вә лак илә өртүлмүш зәнкин бәзәкли ағаҹ һејкәлләр вә с. өзүнә мәхсус хүсусијјәтләрә маликдир. Бојакарлыгда дини мөвзулар үстүнлүк тәшкил едир (А. де Монтуфар). 20 әсрдә Г. бојакарлығында һинди һәјатындан реалист сәһнәләр, мәнзәрә рәсмләри вә мәишәт сәһнәләри даһа чох инкишаф етмишдир (Т. Фонсека, Р. Ласо, Х. Сисај-Сисај вә б.). Гәдим мәдәнијјәт ән'әнәләрини халг сәнәткарлары инди дә давам етдирирләр.

Әд.: Томас А. Б., История Латинской Америки, пер. с англ., М., 1960; Диас Р. Х., Характер гватемальской революции, пер. с исп., М., 1962; Гонионский С. А., Очерки новейшей истории стран Латинской Америки, М., 1964; Мамонтов С. П., Испаноязычная литература стран Латинской Америки в XX веке, М., 1972; Торрес-Риосека А., Большая латиноамериканская литература, пер. с исп,. М., 1972; Леонов Н. С., Очерки аовой и новейшей истории стран Центральной Америки, М., 1975.

ГВАТЕМА́ЛА (Guatemala) — Гватемала Республикасынын пајтахты. Өлкәнин сәнаје, мәдәнијјәт вә нәгл. мәркәзи. Сан-Хосе, Чамперико (Сакит океанда), Пуерто-Барриос (Кариб дәнизиндә) портларына вә гоншу өлкәләрин пајтахтларына (Мехико вә Сан-Салвадор) кедән д.ј.-лары говшағы аеропорт. Әһ. 820 мин (1974). Јејинти,

Гватемала шәһәриндән бир көрүнүш.

тохуҹулуг, дәри-ајаггабы, мебел сәнајеси мүәссисәләри, д.ј. е'малатханалары вар. Семент истеһсал олунур.

Г.-нын әсасы 1524 илдә гојулмуш, әввәл Сантјаго, сонрадан Г. адландырылмышдыр. 1541 илдә зәлзәләдән дағылмышды. Бәрпа едилдикдән сонра 1776 илдә Гватемала кен.-капитанлығынын инзибати мәркәзинә чеврилди. 1821 илдә бурада Гватемаланын истиглалијјәти, 1823 илдә исә пајтахты Г. олмагла Мәркәзи Америка Бирләшмиш Әјаләтләри Федерасијасынын јарадылдығы е'лан едилмишди. Г. 1874 вә хүсусилә дә 1917—18 илләрин зәлзәләсиндән ҹидди зәрәр чәкмиш, лакин јенидән бәрпа олунмушдур. 1944 илдә Г.-да баш вермиш силаһлы үсјан *Гватемала ингилабынын* (*1944—54*) башланғыҹы олду.

Дүзбуҹаглы формада планлашдырылмыш Г.-да, әсасән, 1—2 мәртәбәли евләр тикилмишдир. Килсә (1782—1815), «Колон» театры (1852—59), президент сарајы (1933), һөкумәт сарајы (1941) Г.-нын бөјүк тикилиләриндәндир.

Г.-да 4 ун-т (о ҹүмләдән дөвләт ун-ти), Милли консерваторија, Гватемала академијасы, Милли тарих вә нәфис сәнәтләр музеји, Милли археолокија вә етнографија музеји вар.

ГВАТЕМАЛА ӘМӘК ПАРТИЈАСЫ (ГӘП)—1949 илин сентјабрында Гватемала ш.-ндә јарадылмышдыр. 1952 илә гәдәр Гватемала Коммунист Партијасы адланырды. 1922 илдә јарадылмыш, 1932 илдә исә һөкумәтин ҹәза тәдбирләри нәтиҹәсиндә фәалијјәтини дајандырмаға мәҹбур олан Гватемала Коммунист Партијасынын ән јахшы ән'әнәләринин давамчысыдыр. Програм вә низамнамәси 2-ҹи гурултајда (1952) гәбул едилмишдир. *Гватемала ингилабы* (*1944—54*) заманы фәһлә вә кәндли һәрәкатынын тәшкилиндә, демократик дәјишикликләр уғрунда мүбаризәдә, хүсусилә аграр ислаһатынын һазырланыб һәјата кечирилмәсиндә фәал иштирак етмишдир. АБШ-ын тәшкил етдији һәрби мүдахилә нәтиҹәсиндә Х. Арбенс һөкумәти девриликдән сонра (1954, ијун) ГӘП кизли фәалијјәтә кечмәјә мәҹбур олмушдур. 3-ҹү гурултај (1960, мај) өлкәнин сијаси вә игтисади вәзијјәтинин тәһлилини верән «Сијаси платформа» гәбул етди; көстәрилди ки, ингилаб халгын ингилаби силаһлы мүбаризәси шәклиндә инкишаф етдирилмәлидир. Иртиҹа гүввәләринин ҹәза вә террор тәдбирләринә ҹаваб олараг ГӘП 1963 илдә Үсјанчы Силаһлы Гүввәләрин тәшкилиндә иштирак етмиш, бу гүввәләр парчаландыгдан (1968) сонра исә өзүнүн мүстәгил Ингилаби Силаһлы Гүввәләрини јаратмышды. 4-ҹү гурултај (1969) јени програм вә низамнамә гәбул етди вә силаһлы мүбаризәнин мөвҹуд шәраитдә ингилабы кенишләндирмәкдә башлыҹа васитә олдуғуну көстәрди. ГӘП нүмајәндә һеј'әтләри коммунист вә фәһлә партијаларынын Москва мүшавирәләриндә (1957, 1960, 1969), Латын Америкасы вә Кариб һөвзәси өлкәләри коммунист партијаларынын Һавана мүшавирәсиндә (1975, ијун) иштирак етмиш, мүшавирәләрдә гәбул едилмиш сәнәдләри бәјәнмишдир.

Иртиҹа гүввәләри партијаны башсыз гојмаг мәгсәдилә сон вахтлар ГӘП-ә гаршы ҹәза тәдбирләрини күҹләндирмишдир; 1972 илдә партијанын МК-нын Баш катиби Б. Алварадо *Монсон*, МК-нын дикәр беш үзвү һәбс едиләрәк вәһшиҹәсинә өлдүрүлмүшдүр. 1974 илин декабрында ГӘП МК-нын јени Баш катиби У. Алварадо иртиҹанын гурбаны олду. Буна бахмајараг ГӘП кизли шәраитдә фәалијјәтини давам етдирир. ГӘП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур. Али органы гурултајдыр; мәркәзи органы «Вердад» гәзети кизли чап едилир.

ГВАТЕМАЛА ИНГИЛАБЫ (**1944—54**) — антиимпериалист, антифеодал ингилаб. 1944 ил октјабрын 20-дә Гватемала ш.-ндә баш вермиш силаһлы үсјан нәтиҹәсиндә һакимијјәт ингилаби хунтанын әлинә кечди. Ингилабын бу мәрһәләсиндә мүһүм рол ојнамыш фәһлә синфинин јеткин вә сијаси ҹәһәтдән мүтәшәккил олмамасындан истифадә едәрәк радикал-милләтчи буржуазија ингилаба рәһбәрлији әлә кечирди. 1945 илин мартында гәбул олунмуш конститусија әсас буржуа-демократик азадлыглары е'лан етди, мүлкәдар торпаг саһиблији гадаған олунду. Коммунист групары истисна едилмәклә бүтүн сијаси партијаларын фәалијјәтинә иҹазә верилди. Аревало һөкумәти (1945—51) бир сыра мүтәрәгги ганун гәбул етди, өлкәдә фәһлә һәрәкаты јүксәлди, кәндлиләр тәшкил олунмаға башлады. Зәһмәткешләрин тәзјиги илә коммунистләрин ачыг фәалијјәтинә иҹазә верилди. 1949 илин сентјабрында марксист групларын гурултајында Гватемала Коммунист Партијасы јарадылды (1952 илдән *Гватемала Әмәк Партијасы*).

Фәһлә синфинин вә кәндлиләрин фәаллашмасы ингилабын демократик вә антифеодал характерини дәринләшдирди. Х. Арбенс Гусман һөкумәти (1951—54) өлкәнин кери галмыш иҹтимаи-игтисади гурулушуну дәјишдирмәк вә халгын һәјат сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн бир сыра тәдбир һәјата кечирди. Аграр ислаһаты (1952, ијун) бу тәдбирләрдән ән мүһүмү олду. Өзүнүн Гватемаладакы мөвгеләринә ҹидди зәрбә дәјдијини көрән вә бу өлкәдәки демократик дәјишикликләрин Мәркәзи Американын дикәр өлкәләринә дә тә'сир көстәрәҹәјиндән горхуја дүшән АБШ империалистләри јерли иртиҹаја архаланараг Гватемалаја гаршы силаһлы мүдахилә тәшкил етди. 1954 илин ијунунда Армасын башчылыг етдији муздлулар дәстәси Һондурас әразисиндән Гватемалаја сохулду. Гватемала ордусунун командanлығы хәјанәт етди. Һакимијјәти әлә кечирән һәрби хунта мүдахиләчиләрә тәслим олду. Әксингилабын гәләбәси нәтиҹәсиндә Г.и.-нын бүтүн наилијјәтләри тәдриҹән ләғв едилди.

ГВАТЕМАЛАЛЫЛАР — Гватемаланын әһалиси. 6 млн. нәфәрдән чохдур (1975). Г.-ын јарыдан чоху мүхтәлиф һинди халгларындан, галанлары исә формалашмагда олан Гватемала милләтинин әсасыны тәшкил едән метисләрдән (испан дилиндә данышырлар) ибарәтдир. Һиндиләр, әсасән әкинчиликлә мәшғул олурлар. Кустар сәнәткарлыг да (тохуҹулуг вә с.) инкишаф етмишдир. Диндарлары католикдир (һиндиләр арасында гәдим дини е'тигадлар да галмышдыр).

Әд.: Народы Америки, т. 2, М., 1959.

ГВЕЛО (Gwelo)—Ҹәнуби Родезијада шәһәр. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Әһ. 46 мин (1973). Мә'дән сәнајеси (хромит, асбест, гызыл) вә к.т. р-нунун мүһүм мәркәзидир. Семент, метал е'малы з-длары вар. Феррохром истеһсал олунур.

ГВЕЛФЛӘР (итал. Guelfi) — 12—15 әсрләрдә Италија шәһәрләриндә сијаси групләшма. Алман феодал нәсли Велфләрә бағлыдыр. «Мүгәддәс Рома империјасы» императорларынын өз ағалығыны Апеннин ј-а-нда бәргәрар етмәк ҹәһдләри илә әлағәдар јаранмышдыр. Таҹир-сәнәткар тәбәгәләриндән олан Г. император тәрәфдарлары кибеллинләрлә мүбаризә апарырдылар. 14 әсрдән Флоренсијада вә Италијанын бә'зи шәһәрләриндә Г. ағ вә гара Г. олараг 2 партијаја бөлүнмүшдүләр. Гара Г. задәканлары, Ағ Г. варлы шәһәрлиләри бирләшдирирди. Бүтөвлүкдә таҹир-сәнәткар даирәләри вә феодал тәбәәси арасындакы дәрин зиддијјәтләри экс етдирән бу мүбаризә империја вә папанын сијаси ролунун зәифләмәси илә (15 әср) кәсилди.

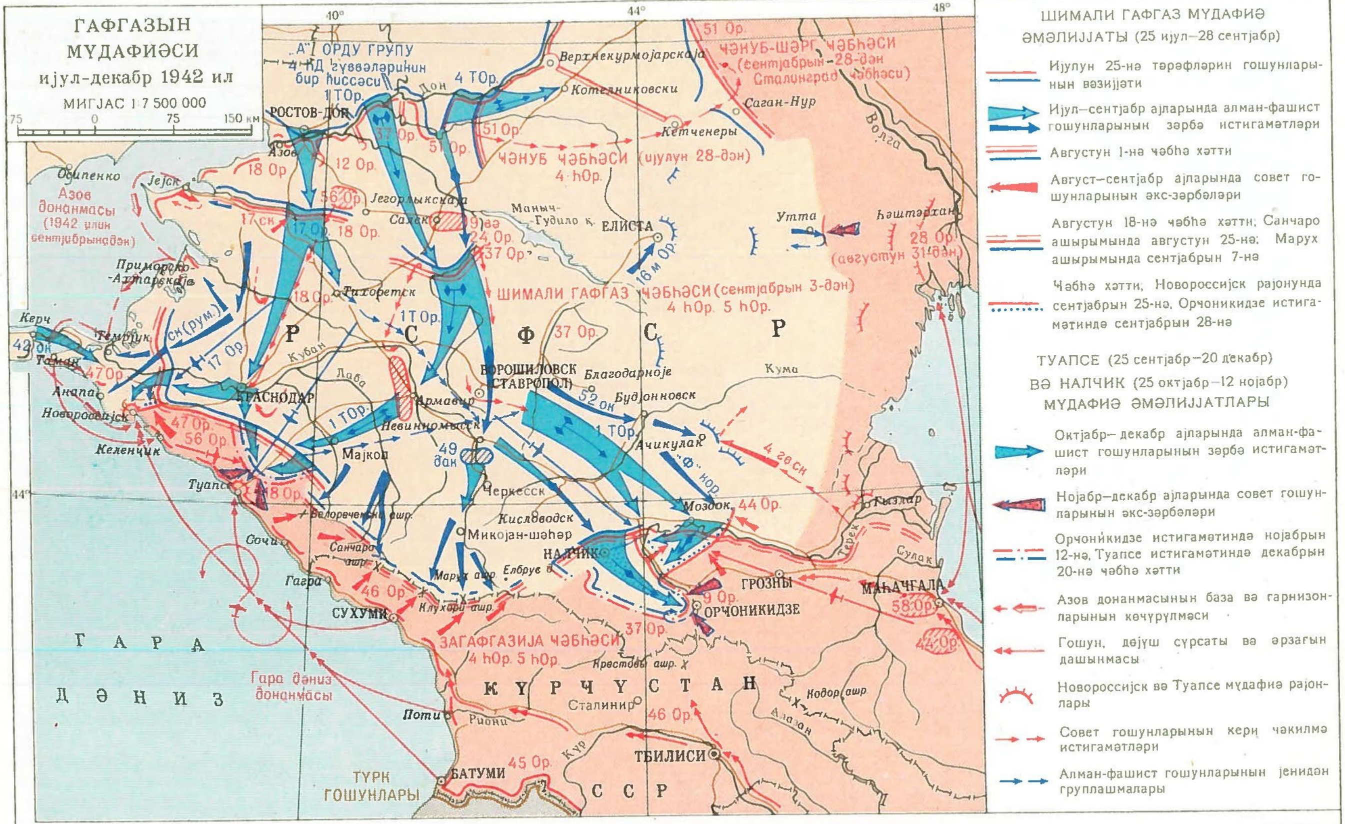
Әд.: Баткин Л. М., О сущности борьбы гвельфов и гибеллинов в Италии, М., 1959.

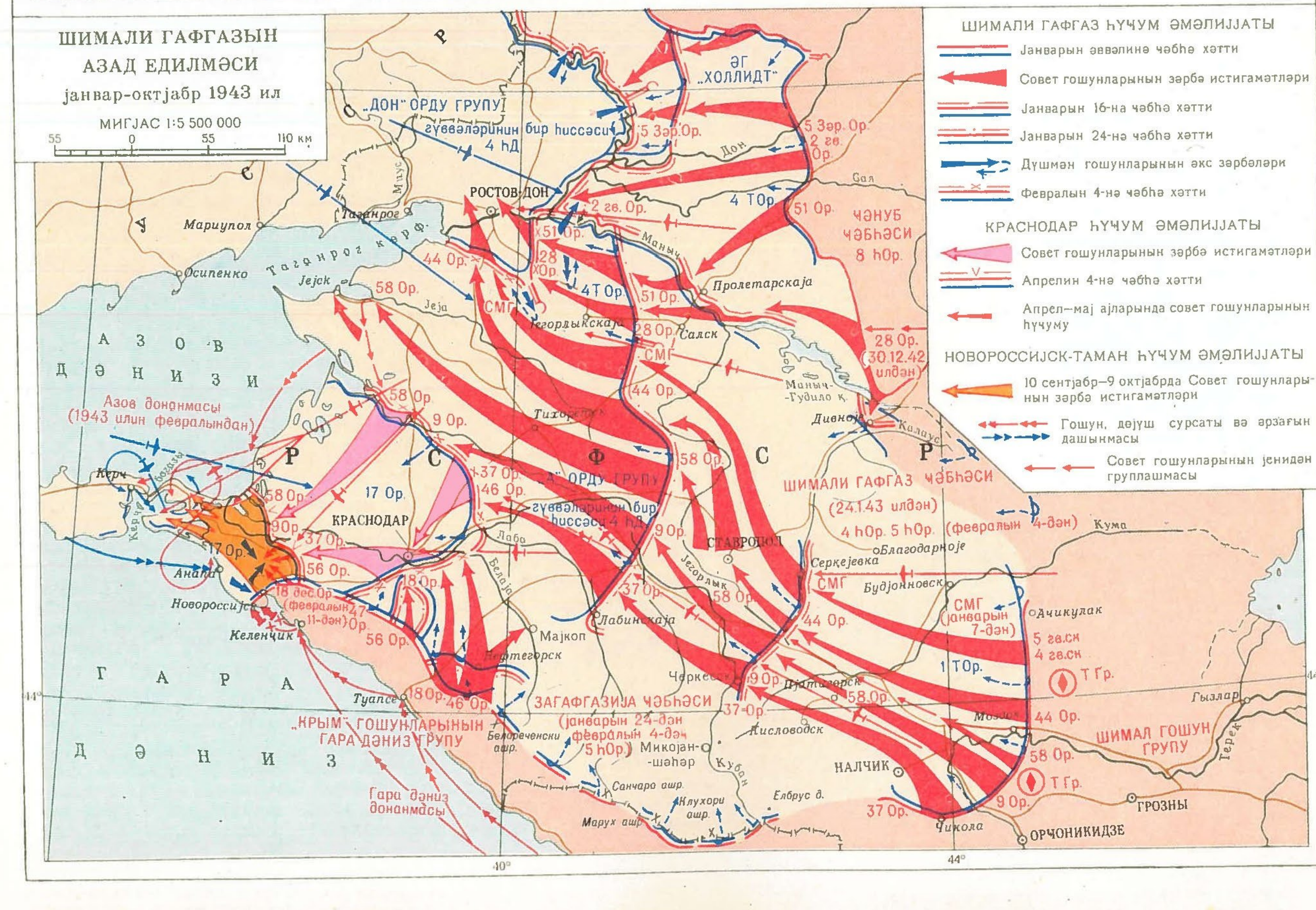
ГВЕРЧИНО, Гуерчино (Guercino; әсл ады Ҹованни Франческо Барбиери, Barbieri) (8.2.1591, Ченто, Емилија-Романја — 22.12.1666, Болонја) — италјан рәссамы. *Болонја рәссамлыг мәктәбинин* (17 әср) нүмајәндәләриндәндир. Јарадыҹылығына Л. Карраччинин вә М. *Караваҹҹонун*, Венесија рәссамларынын, еләҹә дә Г. Ренинин тә'сири олмушдур. Әсасән, Ченто вә Болонјада, һәмчинин Венесија, Феррара, Рома, Пјаченса вә Моденада ишләмишдир. 1642 илдән Болонја «Академијасы»на башчылыг етмишдир. «Мүгәддәс Петронилланын дәфни» (1621, Капитоли музеји, Рома), «Мәрјәмин ме'рачы» (1623, Ермитаж, Ле-

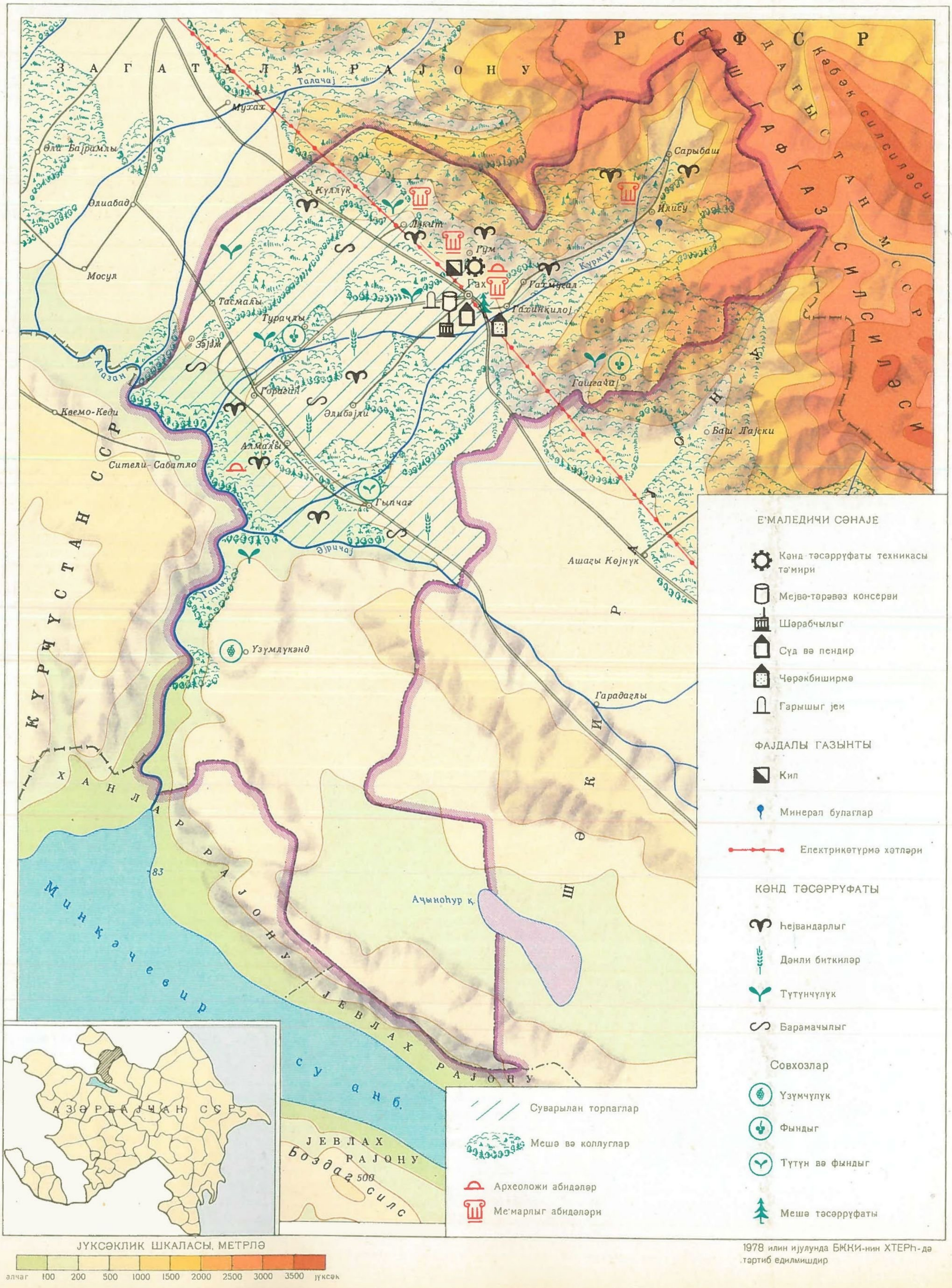
Ф. Гверчино. «Мүгәддәс Петронилланын дәфни». 1621. Капитоли музеји. Рома

ГАФГАЗ УҒРУНДА ВУРУШМА

ГАХ РАЈОНУ

1978 илин ијулунда БЖКИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

нинград) вә с. Г.-нун ән јахшы табло-ларындандыр. Әсәрләриндә реалист хүсусијјәтләр башлыча јер тутан Г. 20-чи илләрин ахырларындан е'тибарән *академизмә* мејл етмишдир. Г.-нун «Јатмыш Ендимион» әсәри Р. Мустафајев ад. Азәрбајҹан Дөвләт Инчәсәнәт Музејиндә сахланылыр.

Әд.: Grimaldi N., Il Guercino, Bologna, 1968.

ГВИА́НА АХЫНЫ—Атлантик океанында, Ҹәнуби Американын шм.-ш. саһилләриндә исти ахын. Ҹәнуби Пассат ахынынын голу. Сан-Роки (Бразилија) бурнундан башлајыб, Гвиана саһили боју шм.-г.-ә һәрәкәт едир вә Шимали Пассат ахыны илә бирләшир. Орта иллик темп-ру 27°С, дузлулуғу 35—36,5‰, сүр'әти 3 *км/саатдан* артыгдыр.

ГВИА́НА ЈАЈЛАСЫ—Ҹәнуби Американын шм.-ш.-индә, Ориноко, Амазон овалыглары, Анд д-ры вә Атлантик океаны арасындадыр. Г.-дән ш.-ә уз. 2000 *км*. Орта һүнд. г.-дә 500—1000 *м*, ш.-дә 200—500 *м*, макс. һүнд. 3014 *м*-дир (Неблина д.). Сәтһи тәпәликдир. Әсасән, Археозој јашлы метаморфик сүхурлардан ибарәтдир. Дәмир, гызыл, алмаз, манган филизләри вә дүнја әһәмијјәтли боксит јатаглары вар. Иглими ш.-дә екваториал, г.-дә субекваториалдыр. Чајлары Ориноко, Амазон чајлары вә Атлантик океаны һөвзәләринә аиддир. Јер күрәсиндә ән һүндүр шәлалә—Анхел (һүнд. 1054 *м*) бурададыр. Г. вә ш. һиссәсиндә рүтубәтли һәмишәјашыл мешәләр вар. Сарымтыл-гырмызы латерит торпаглар јајылмышдыр. Енлибурун мејмун, әринчәк, гарышгајејән, армадил, тапир, јагуар, чохлу гуш, һәшәрат вә с. вар.

ГВИА́НА ОВАЛЫҒЫ—Ҹәнуби Американын шм.-ш.-индә овалыг. Гајана, Суринам, Франса Гвианасы әразиләриндә, Атлантик океаны саһилиндәдир. Ени бир нечә *км*-дән 200 *км*-ә гәдәрдир. Дәниз чөкүнтүләри вә аллүвиал чөкүнтүләрдән тәшкил олунмушдур. Бә'зи јерләри гәдим кристаллик сүхурлардан ибарәт јүксәкликләрдир. Иглими субекваториал, исти (орта ајлыг темп-р 26—28°С) вә рүтубәтлидир. Шм. вә ҹ.-у һәмишәјашыл мешәләр, мәркәзи һиссәси саванналар, саһили боју исә батаглыглар вә мангр ҹәнкәлликләридир. Чәлтик, шәкәр чуғундуру вә какао плантасијалары вар.

ГВИ́ДО Д'АРЕ́ТСО, Аретсолу Гвидо (Guido d'Arezzo) (990-чы илләр—17.5.1050 ?)—11 әср италјан мусигичиси. Орта әср мусиги нәзәријјәсинин көркәмли ислаһатчыларындандыр. Г. д'А. 4 хәтли нот јазысы системи јаратмышдыр. О, мусиги сәсләринин учалығыны көстәрмәкдән өтрү һәрфи ишарәләрин нот хәтләринин үзәриндә вә арасында јазылмасындан истифадә етмишди. Г. д'А.-нун јаратдығы систем мүасир нот јазысынын әсасыны тәшкил едир. Нот јазысыны дәгиг сәсләндирмәк вә муғәнниләрин охумасыны асанлашдырмаг мәгсәди илә алтыпилләли сәсдүзүмү (һексахорд) тәтбиг етмишди; бурада сәсләр мүәјјән интервалларла дүзүлмүш, пилләләр ут (до), ре, ми, фа, сол, ља һечалары илә адландырылмышды. Пилләләрин ады мүгәддәс Иоанна һәср олунмуш мәшһур латын һимнинин биринчи алты сәтринин башланғыч һечаларындан көтүрүлмүшдү (бах *Солмизасија*).

ГВИНЕ́ЈА (Guinée), Гвинеја Республикасы (République de Guinée).

Үмуми мә'лумат. Гәрби Африкада, Атлантик океаны саһилиндә дөвләт. Саһ. 245,8 мин *км*², әһ. 5,2 млн. (1975). Сенегал, Мали, Фил Диши Саһили, Либерија, Сјерра-Леоне вә Гвинеја-Бисау илә һәмсәрһәддир. Инзибати ҹәһәтдән 7 вил.-ә бөлүнүр. Пајтахты Конакри ш.-дир.

Дөвләт гурулушу. Г. респ.-дыр. Конститусијасы 1958 илдән гүввәдәдир. Али һакимијјәт органы Гвинеја Демократик Партијасынын милли гурултајыдыр (гурултајлар арасындакы дөврдә—Милли Ингилаб Шурасы). Дөвләт башчысы президентдир. Ганунверичи һакимијјәт Милли Мәҹлисә (бирпалаталы парламентә) мәхсусдур.

Тәбиәт. Г. әразиси екватордан 8—12° шм.-да, субекваториал гуршагдадыр. Әразисинин г. һиссәси Фута-Ҹаллон платосунун (һүнд. 1537 *м*-дәк) јамаҹлары илә әһатә олунан дәнизјаны овалыг, ҹ.-ш.-и Шимали Гвинеја јүксәклији (ән јүксәк зирвәси Нимба д., 1752 *м*), шм.-ш.-и һүнд. 300—400 *м* олан дүзәнликдир. Г.-нын ҹ.-ш. һиссәси Кембридән әввәлки метаморфизләшмиш сүхурлардан вә Алт Протерозој јашлы гранитләрдән ибарәтдир. Фајдалы газынтылары: боксит, дәмир филизи, алмаз, гызыл вә с. Иглими екваториал муссондур. Орта темп-р ән исти ајда (март, јахуд апрел) океан саһилиндә 27—30°С, дағлыг р-нларда 23°С-јә гәдәр, ән сојуг ајда (август) мувафиг олараг 24—26°С вә 18°С-јә гәдәрдир. Иллик јағынты океан саһилиндә вә Конакри ш. әтрафында 4000 *мм*, галан р-нларда 1200—1500 *мм*-дир. Чај шәбәкәси сыхдыр. Бөјүк чајлары: Когон, Фатала, Конкуре. Когон вә Конкуре чајларынын мәнсәбләри, һәмчинин Никер чајынын вә голу Мило чајынын бир һиссәси кәмичилијә јарарлыдыр. Г.-да гырмызы вә гырмызы-сары латерит торпаглар јајылмышдыр. Саһил һиссәси мангр мешәләри, рүтубәтли екваториал мешәләр, галан һиссәси мешә вә һүндүротлу саванналардыр. Дәвәгушу, фил, һиппопотам, антилоп, кепард, бәбир, чөлдонузу, мүхтәлиф гушлар вә с. вар. Саһил сулары балыгла зәнкиндир.

Әһали. Г.-да 20-дән чох халг вә етник груп јашајыр. Фулбеләр (гәрби банту дил групу), малинкеләр, сусулар (манде дилләри аиләси) сајҹа даһа чохдур. Дөвләт дили франсыз дилидир. Г.-да јашајан башга халгларын дилләри дә рәсми олараг танныр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә тәгр. 22 нәфәрдир (1975). Саһил р-нларында, Фута-Ҹаллон платосунда әһали даһа сыхдыр. Иллик орта артым 2,4% (1970—74). Ишләјән әһалинин 83,5%-и к.т.-нда чалышыр. Диндарларын чоху мүсәлмандыр; бир гисми јерли ән'әнәви динләрә ситајиш едир. Христианлар да вар. Әһалинин әксәријјәти кәндләрдә јашајыр. Ири шәһәрләри: Конакри—тәгр. 390 мин (1974), Канкан—тәгр. 29,1 мин, Киндија—18 мин вә с.

Тарихи очерк. Г. әразиси гисмән орта әср дөвләтләри—Гана вә Малинин тәркибинә дахил иди. Мали тәнәззүл етдикҹә бир сыра кичик дөвләтләр јаранмаға башлады. 1725 илдә Фута-Ҹаллон вил.-ндә көчәри малдарларын һәрби феодал Фулбе дөвләти јаранды.

Авропалылар (Португалија дәнизчиләри) илк дәфә 15 әсрин орталарында Г. саһилләринә кәлмишләр. 19 әсрәдәк онлар гул алвери илә мәшғул идиләр. Нәтиҹәдә, сых әһалиси олан саһил вил.-ләри демәк олар ки, тамамилә бошалды. 19 әсрин 2-чи јарысындан Авропа дөвләтләри Г.-ны мүстәмләкәјә чевирмәјә башладылар. 19 әсрин сон рүбүндә Франса, Б. Британија вә Алманија бу әразијә саһиб олмаға ҹан атырды. Рәгабәт Франсанын гәләбәси илә баша чатды. Јерли әһалинин инадлы мүгавимәти Франса мүстәмләкә ордусу тәрәфиндән амансызлыгла јатырылды.

Г.-да 1895 иләдәк франсызларын тутдуглары торпаглар Франсанын Сенегал мүстәмләкәси тәркибинә дахил иди. Сонра онлар ајрыҹа мүстәмләкәјә чеврилди. 1904—58 илләрдә Франса Г.-сы Франса Гәрби Африкасынын «әразиси» һесаб олунурду. Инзибати апаратын башында Франса губернатору дурурду. Гвинеја халгы амансыз истисмара мә'руз галмышды.

Биринчи дүнја муһарибәсиндән сонра Г.-да банан, ананас вә гәһвә плантасијалары салынмаға башлады ки, бунлар да авропалылара мәхсус иди. Јалныз Икинчи дүнја муһарибәси әрәфәсиндә сәнаје (әсасән даг-мә'дән) јаранмышды. Икинчи дүнја муһарибәсиндән сонра Г.-да милли азадлыг һәрәкаты күчләнди. Бу дөврдә өлкәдә фәһлә синфи јаранмаға башлады, јерли буржуазија, милли зијалылар, сијаси партијалар вә һәмкарлар итти-

фағы мејдана чыхды. 1947 илин мајында Африка Демократик Бирлијинин (АДБ) Гвинеја бөлмәси әсасында Гвинеја Демократик Партијасы (ГДП) јаранды. Бу партија Гвинеја халгынын габагчыл тәбәгәләрини бирләшдирди. Партијанын башлыча мәгсәди мүстәмләкәчилик зүлмүнүн ләғв едилмәси иди. 1957 илин апрелиндә Г.-да африкалылардан ибарәт Һөкумәт Шурасы јарадылды. ГДП-нин лидери Әһмәд Секу Туре Һөкумәт Шурасынын сәдр мүавини сечилди, сонрадан исә онун сәдри олду. Һөкумәт Шурасыны јаратмагла Франса мүстәмләкәчиләри азадлыг һәрәкатыны ләнкитмәк мәгсәди күдүрдүләр. Лакин мүбаризә давам едирди. 1958 ил октјабрын 2-дә Г. мүстәгил респ. е'лан едилди. Октјабрын 4-дә ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр јарадылды, декабрда Г. БМТ-јә гәбул олунду. Президент вә һөкумәт башчысы Секу Туре олду. ССРИ, дикәр социалист өлкәләри вә бә'зи Африка дөвләтләринин јардымы сајәсиндә Франса һөкумәтинин Г. Респ.-сыны игтисади вә сијаси блокадаја алмаг чәһди баш тутмады. Г. Респ.-сы өлкәнин сијаси вә игтисади чәһәтдән мөһкәмләндирилмәси үчүн бир сыра тәдбирләр көрдү, мүһүм инзибати ислаһатлар кечирилди. 1959 илдә ГДП-нин 5-чи гурултајында к.т. истеһсалат кооперативләри шәбәкәсинин инкишафы һаггында гәрар гәбул едилди. 1960 илин ијулунда Г. биринчи 3 иллик инкишаф планыны (1960—63) јеринә јетирмәјә башлады. Һөкумәт харичи тичарәтә дөвләт нәзарәти гојду, харичи банклар, сығорта компанијалары вә с. миллиләшдирилди.

1970 илин нојабрында Португалијанын тәһрики илә Гвинејадан (Бисау) кәтирилән муздлу дәстәләр Г. Респ.-сына силаһлы тәчавүз етдиләр, лакин мәғлубијјәтә уғрадылар. 1973 илин мартында ГДП МК-нын Фөвгәл'адә сессијасы өлкәнин игтисади вәзијјәтини мүзакирә етди. ГДП-нин 10-чу гурултајында (1973) өлкәнин игтисади вә ичтимаи инкишафынын 5 иллик планы гәбул едилди. 1975 илин јанварында Г.-нын јени сијаси гурулушуну шәрһ едән «Партија-дөвләт» манифести е'лан едилди. Манифестдә јерли ингилаби һакимијјәтә мүһүм јер верилирди. Февралда гәбул олунан «Ингилаб Хартијасы»нда өлкәнин кәләчәк ичтимаи-игтисади инкишаф програмы мүәјјән едилди. Октјабрда Милли Ингилаби Шура (ГДП-нин али органы) к.т.-ны хејли јүксәлтмәјә јөнәлдилмиш «аграр ингилабы» һаггында програм гәбул етди. Г. харичи сијасәтдә империализм вә јени мүстәмләкәчилик әлејһинә чыхыш едир, ССРИ, дикәр социалист өлкәләри вә мүтәрәгги Африка дөвләтләри илә сых әлагә сахлајыр. 1975 илдә ССРИ-дә 24 Г. нүмајәндә һеј'әти олмушдур. 1976 илин апрелиндә Г. илә ССРИ арасында консуллуг конвенсијасы имзаланмышдыр.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифагы. Гвинеја Демократик Партијасы (ГДП) — 1947 илдә јарадылмышдыр. Милли-демократик партијадыр. 1958 илдән һаким партијадыр. Һәмкарлар иттифагы, гадын, кәнчләр вә с. ичтимаи тәшкилатлара рәһбәрлик едир. Баш катиби—Әһмәд Секу Туредир.

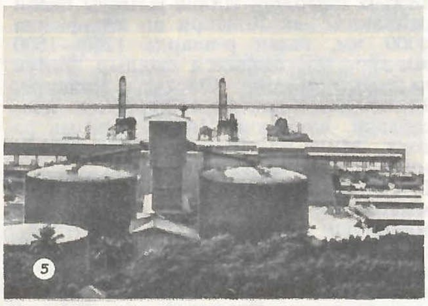
Гвинеја Зәһмәткешләринин Милли Конфедерасијасы (ГЗМК) — мөвчуд һәмкарлар иттифаглары әсасында 1960 илин ијулунда јарадылмышдыр. Өлкәнин јеканә һәмкарлар иттифагы мәркәзидир. Үмумафрика Һәмкарлар Иттифагы Тәшкилатына (ҮАҺИТ) дахилдир.

Африка демократик ингилаби кәнчләри — 1959 илдә јарадылмышдыр; күтләви кәнчләр тәшкилатыдыр. ГДП Гадынлар Тәшкилаты — 1967 илдә тә'сис едилмишдир.

Игтисади-чоғрафи очерк. Г. игтисади чәһәтдән мә'дән сәнајеси нисбәтән инкишаф етмиш аграр өлкәдир. Онун тәсәррүфаты һәлә дә харичи базардан асылыдыр. Г. мүстәмләкә асылылығындан азад олдуғдан сонра милли игтисадијјатын инкишафында көркәмли наилијјәтләр әлдә етмишдир. К.т. истеһсалат кооперативләри тәшкил едилмиш (сајы 2 минә чатыр),

Гвинеја Республикасы. 1. Бафинг чајында Дитини шәлаләси. 2. Кәндләрин бириндә. 3. Дөвләт ананас плантасијасы. 4. Маму. Консерв з-дунун бинасы. 5. Конакри. Дәниз порту. 6. Касса а-нда боксит мә'дәни. 7. Конакри. Политехник институтун бинасы. 8. Конакри. Мәркәзи күчәләрдән бири. 9. Кәнд һејкәлтәрашы ағачдан бүт фигуру һазырлајаркән.

мә'дән сәнајесинин чох һиссәсинин харичи ширкәтләрин әлиндә олмасына бахмајараг, сәнаједә дөвләт сектору (бә'зи харичи бирликләрин милиләшдирилмәси һесабына) јарадылмыш, јени мүәссисәләр тикилмишдир. Г.-нын игтисади инкишафына социалист өлкәләри бөјүк көмәк көстәрир. ССРИ-нин көмәји илә Г.-да консерв, тахта-шалбан, сојудучу вә асетилен з-длары, ики бөјүк малдарлыг фермасы вә б. објектләр јарадылмышдыр. Г. илә Чехословакија, Полша, АДР вә б. социалист өлкәләри арасында игтисади вә техники әмәкдашлыг һаггында сазиш бағланмышдыр.

Үмуми мәһсулун тәгр. 4/5-үнү к.т. верир. К.т.-нда тәгр. 1 млн. *ha* (әразинин 4%-и) торпаг саһәсиндән истифадә едилир. Өлкәдә Јухары Гвинеја вә Ашағы Гвинејанын суварылан торпагларында вә Фута-Чаллонда чәлтик әкилир. Һәмчинин дары, банан, гәһвә, јерфындығы, маниок, ананас, калыш јетишдирилир. 1975 илдә 440 мин *т* чәлтик, 340 мин *т* гарғыдалы, 440 мин *т* маниок, 90 мин *т* батат, 8,5 мин *т* гәһвә, 8 мин *т* банан, 32 мин *т* ананас истеһсал едилмишдир. Техники биткиләрдән, әсасән, зејтун (Ашағы Гвинеја вә Мешәли Гвинеја) вә карите јетишдирилир. 1974 илдә 16 мин *т* һиндгозу јағы истеһсал едилмишдир. Г.-да екстенсив һејвандарлыг инкишаф етмишдир. 1,9 млн. гарамал, 930 мин давар вар (1975). Фута-Чаллон вә Јухары Гвинеја әсас һејвандарлыг р-нларыдыр. Балыг сәнајеси инкишаф етдирилир. 1975 илдә 5 мин *т* балыг овланмышдыр. Сәнајеси зәифдир. Мә'дән сәнајеси нисбәтән инкишаф етмишдир. 1974 илдә Г.-да 4,9 млн. *т* боксит, 138 мин карат алмаз чыхарылмышдыр. Боке јахынлығындакы зәнкин боксит јатағыны «Фрикиа» гарышыг ширкәти (дөвләтин иштиракы илә) истисмар едир. Боксит илдә 500 мин *т* алүминиум оксиди истеһсал едән Фриа з-дунда е'мал едилир. Калум ј-а-нда дәмир филизи чыхарылыр. Атлантик океанынын материк шелфиндә нефт кәшфијјаты мәгсәди илә «Сосјете кинејенн де петрол» гарышыг ширкәти јарадылмышдыр (капиталын 49%-и вә кәлирин 65%-и Г.-нын, галаны Американын «Батс инкорпорејтед» ширкәтининдир). Енеркетиканын әсасы су мәнбәләридир. Гранд-Шүт, Баңеа вә Кинконда СЕС, Фриа, Конакри вә Канканда ИЕС вар. 1975 илдә 495 млн. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Чәлтиктәмизләмә, јағ, тахта-шалбан, кәрпич истеһсалы мүәссисәләри вар. Д.ј.-ларынын уз. 1043 *км*, автомобил јолларынын уз. тәгр. 28,4 мин *км*-дир (1500 *км*-и асфалтлашдырылмышдыр). Јүк дашынмасында Мило чајынын да әһәмијјәти бөјүкдүр. Конакри мүһүм аеропорт вә дәниз портудур. Г. алүминиум оксиди, алмаз, гәһвә, банан, боксит, һиндгозу ләпәси, ананас, дәмир филизи, јерфындығы вә с. ихрач едир; к.т. машынлары, автомобил, нефт мәһсуллары, әрзаг вә с. идхал едир. Харичи тичарәти, әсасән, АБШ, ССРИ, Чин, Франса вә с. иләдир. Пул ваһиди силидир.

Силаһлы гүввәләр. Г.-нын силаһлы гүввәләри (Халг ордусу) гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән ибарәтдир. Үмуми сајы тәгр. 5,5 мин нәфәрдир (1975). Али баш командан президентдир. О, Мүдафиә шурасына башчылыг едир. Гуру гошунларында (тәгр. 5 мин нәфәр) 5 пијада баталјону, танк, артиллерија вә мүһәндис һиссәләри, ҺҺГ-дә 20 дөјүш тәјјарәси, ҺДГ-дә 8 катер вар. Јарымһәрби һиссәләр: һәрби жандармерија (тәгр. мин нәфәр), халг милиси бирләшмәләри (тәгр. 7,5 мин нәфәр), 1 тәһлүкәсизлик корпусудур. Гошунлар үмуми әскәри мүкәлләфијјәт әсасында вә муздла тутмаг јолу илә комплектләшдирилир.

Сәһијјә. 1970 илдә Г.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 47,2, үмуми өлүм сајы 25,1, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 216, орта өмүр 26 ил (1966) олмушдур. Өлкәдә ән чох инфексион вә паразитар хәстәликләр — тәнәффүс органларынын вәрәми, малјарија, лепра, амјөбиаз, ушаглар арасында гызылча, көјөскүрәк вә с. јајылмышдыр. Сәһијјә мәсәләләринә 1958 илдә тәшкил едилмиш назирлик башчылыг едир. Тибб хидмәти дөвләт тарифинә әсасланыр. Әһалинин ашағы тәбәгәси вә лепра, трипаносомоз, фрамбезија хәстәлијинә тутуланлар пулсуз мүаличә олунурлар. 1972 илдә Г.-да 6858 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 17,1 чарпајы) 81 хәстәхана вар иди. Конакридә Милли Кикијена Институ вә Совет Иттифагынын бағышладығы аваданлыгла тәчһиз едилмиш 500 чарпајылыг «Донка» госпиталы ишләјир. 1970 илдә ССРИ Г.-ја вәба әлејһинә 100 мин дозалыг ваксин вермишдир. Г.-да 142 һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 0,3 һәким), 17 диш һәкими, 19 әчзачы, 270 мама вә 802 тибб бачысы вар (1972).

Maариф. Истиглалијјәт е'лан едиләнәдәк (1958) әһалинин тәгр. 90 фаизи савадсыз иди. 1959 илдә бүтүн үмумтәһсил мүәссисәләри дөвләтин ихтијарына верилмиш, 1961 илдә 7—15 јашлы ушагларын 9 иллик ичбари вә пулсуз тәһсили һәјата кечирилмишдир. Ибтидаи мәктәб 6 иллик, натамам орта мәктәб (коллеж) 5 иллик, там орта мәктәб (лисеј) 6 илликдир. 1973/74 дәрс илиндә ибтидаи вә орта мәктәбләрдә 350 миндән чох шакирд охујурду. Шакирдләрин пешә һазырлығыны артырмаг мәгсәди илә 1968 илдә јени ислаһат кечирилмиш, 1970/71 тәдрис илиндә техники мәктәбләрдә 2013 шакирд тәһсил алмышдыр. Конакридә ССРИ-нин көмәји илә Политехник ин-т тикилмишдир (1963; 1973/74 дәрс илиндә 4 мин тәләбә). Политехник (Канкан ш.-ндә), педагожи, Али инзибати мәктәб вә б. ин-тларда 7 миндән чох тәләбә тәһсил алмышдыр (1974/75). АзНКИ-дә гвинејалы тәләбәләр охујур. Конакридә Милли китабхана, Милли музеј, Милли Дилләр Академијасы вә с. вар.

Елми идарәләр. Әсас елми идарәләр истиглалијјәт газанылдыгдан сонра јарадылмышдыр. 1958 илдә Конакридә һуманитар елмләр, физика, ријазијјат вә техника шө'бәләри олан Милли елми-тәдгигат вә сәнәдләшдирмә ин-ту ачылмышдыр. Г.-да, әсасән к.т. үзрә, бир сыра елми-тәдгигат ин-тлары вә тәчрүбә стансијалары фәалијјәт көстәрир. Мә'дән-кеолокија идарәсиндә, Милли метеороложи стансијада вә дикәр мүәссисәләрдә дә елми-тәдгигат ишләри көрүлүр.

Мәтбуат, радио верилишләри. ГДП-нин мәркәзи органы «Һороја» гәзети 1961 илдән чыхыр. Ајда ики дәфә нәшр олунан рәсми «Журнал офисјел де ла Репјублик де Гине» мәчмуәсиндә һөкумәтин декрет, ганун, гәрар вә е'ланлары дәрч олунур.

1958 илдән гвинејалылар милли радио верилишләрини динләјирләр. Харичи өлкәләрә верилишләр инкилис, португал, әрәб. вә Африка дилләриндә апарылыр.

Әдәбијјат. Г. халгларынын шифаһи әдәбијјаты зәнкиндир. Фулбе халгынын өз дилиндә јазылы әдәбијјаты вар. Малинкеләр арасында әфсанәләр кениш јајылмышдыр. Нағыл, аталар сөзү вә мәсәлләрдә јумор күчлүдүр. Халг поезијасынын күтләви жанрларындан бири дә черфи адланан кичик һәчмли ше'рләрдир. Јени әдәбијјат, әсасән, франсыз дилиндәдир. Онун инкишафында театр хадими, шаир вә насир Фодеба Кејтанын мүһүм хидмәти олмушдур. Реј Отранын ингилаби ше'рләри («Азадлыға доғру» ше'р китабы) мәшһурдур. Нене Кһалинин ше'рләриндә фолклор ритм вә мотивләри күчлүдүр. Камара Кејин романлары нәшр олунмушдур. Ә. Секу Туре шаир вә јазычы кими дә чыхыш едир. Г. шаирләринин бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Г. халгларынын ән'әнәви јашајыш мәнзилләри күләшдән конусвары дамы олан килмөһрә дахмалардан ибарәтдир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра шәһәрләрдә мүасир типли биналар тикилмәјә башланмышдыр. 1958 илдән социалист өлкәләринин иштиракы илә Конакридә ичтимаи вә сәнаје бundefinedиналары тикилир (совет ме'марларынын лајиһәси илә политехник ин-т, стадион, радио мәркәзи; АДР ме'марларынын лајиһәси илә мәтбәә).

Дашдан инсан вә һејван һејкәлчикләри, ағачдан үзәри ојма нахышлы аваданлыг, һәндәси инсан фигурлары, сүмүк, ағач маскалар вә с. Г. инчәсәнәтинин характерик нүмунәләриндәндир. Күләшдән һөрүлмә мә'мулатлар (чанта, јелпик вә с.) вә парча үзәриндә басманахыш кениш јајылмышдыр.

Мусиги. Г. мусигиси рәнкарәнкдир. Һәр тајфанын өзүнә мәхсус маһны вә рәгсләри, мусиги аләтләри вар. Халг мусиги јарадычылығында биркә охума, груп рәгсләри, ансамбл ифачылығы әсас јер тутур. Мелодијалары әсасән диатоникдир. Мусиги аләтләри: тәбил, тамтам, балафон, кора, керона вә с. Г. истиглалијјәт газандыгдан (1958) сонра мусиги сәнәтинә диггәт артмыш, бәдии өзфәалијјәт инкишаф етмишдир. Професионал бәстәкарлардан күтләви маһны, сүита вә с. әсәрләрин мүәллифи К. Фодеба мәшһурдур. Г.-да дөвләт һесабына мусиги коллективләри, етнографик радио ансамблы, үч чаз ансамблы, ики балет труппасы вә с. ансамбллар фәалијјәт көстәрир.

Театр. Г.-да театр сәнәти елементләри гәдимдән мөвчуддур. Мүстәмләкәчилик дөврүндә һакимијјәт органлары милли театр сәнәтинин инкишафына әһәмијјәт вермирди. Өлкә милли истиглалијјәт газандыгдан сонра «Гвинеја Республикасынын Африка балетләри» коллективи (1948 илдә Парисдә јарадылмыш «Африка балетләри» ансамблынын әсасында), 1964 илдә исә «Чолиба» милли ансамблы тәшкил олунду. Г.-да һәвәскар театрларын сајы артыр, бәдии коллективләр јарадылыр. Конакридә һәр ил (1960 илдән)

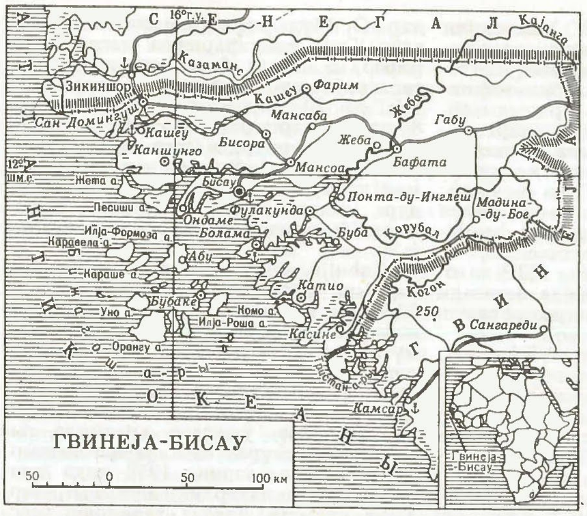
бәдии коллективләрә бахыш вә мүсабигәләр кечирилир. Г. ансамбллары дәфәләрлә ССРИ-дә гастролда олмушдур. Кинофилмләр истеһсал едилир.

Әд.: Туре Секу, Независимая Гвинея. Статьи и речи, пер. с франц., М., 1960; Гаврилов Н. И., Гвинейская республика, М., 1960; Солоницкий А. С., Гвинейская республика. Международные отношения и внешняя политика, М., 1961; Гаврилюк В. В., Распад французской колониальной империи, М., 1962; Новейшая история Африки, 2 изд., М., 1968; Потехина Г. И., Очерки современной литературы Западной Африки, М., 1968; Виноградов В., Музыка Гвинеи, М., 1969; Поэзия Африки, М., 1973.

ГВИНЕ́ЈА АХЫНЫ—Атлантик океанында, Гвинеја көрфәзинин шм.-ында исти ахын. Орта иллик темп-ру 26—27°С, дузлулуғу 34,5—35‰, сүр'әти 3 *км/саатдан* артыгдыр.

ГВИНЕ́ЈА КӨРФӘЗИ — Атлантик океанында, Екваториал Африка саһилләриндә көрфәз. Саһ. 1533 мин *км²*: Макс. дәринлији 6363 *м*. Шм.-ш.-дә Биафра вә Бенин көрфәзләринә ајрылыр. Материк вә вулкан мәншәли чохлу адалар (Масиас-Нгема-Бијого, Принсипи, Сан-Томе вә с.) вар. Сујун темп-ру 25—27°С, дузлулуғу 34—35‰, чај мәнсәбләри јахынлығында (Никер, Волта, Огове вә с.) 20—30‰-дир. Јарымкүнлүк габармалар (һүнд. 2,7 *м*-дәк) олур. Әсас портлары: Ломе, Либревил, Лагос, Аккра, Тема, Такоради, Пуент-Нуар, Абиҹан.

ГВИНЕ́ЈА-БИСА́У (Guiné-Bissau), Гвинеја-Бисау Республикасы (República da Guiné-Bissau); 1974 иләдәк Португалија Гвинејасы.

Үмуми мә'лумат. Африканын г.-индә, Атлантик океаны саһилиндә дөвләт. Шм.-дан Сенегал, ш. вә ҹ.-дан Гвинеја Республикасы илә һәмсәрһәддир. Г.-дән Атлантик океаны илә әһатә олунур. Материк һиссәдән, Болама а.-ндан вә Бижагош архипелагындан (тәгр. 60 ада) ибарәтдир. Саһ. 36,1 мин *км²*, әһ. 800 мин (1975). Пајтахты Бисау ш.-дир. Инзибати ҹәһәтдән 37 р-ндан ибарәт 8 маһала бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. Г.-Б. респ.-дыр. Конститусијасы 1973 илдән гүввәдәдир. Дөвләт һакимијјәтинин даими фәалијјәт көстәрән али органы Дөвләт Шурасыдыр. Али ганунверичи һакимијјәт органы бирпалаталы парламент—Милли Халг Мәҹлисидир. Иҹраедиҹи һакимијјәти Дөвләт Комиссарлары Шурасы (һөкумәт) һәјата кечирир; дөвләт комиссарларыны Дөвләт Шурасы сечир.

Тәбиәт. Сәтһи овалыг, бә'зи јерләрдә батаглыгдыр. Саһилләри парчаланмышдыр. Иглими екваториал-муссондур. Орта темп-р јанварда 24°С, ијулда 26°С-дир. Иллик јағынты саһилләрдә 2000 *мм* вә даһа чох, дахили р-нларда 1200—1500 *мм*-дир. Фајдалы газынтылары: нефт, дәмир филизи, боксит. Битки өртүјү һәмишәјашыл тропик мешәләр вә саванналар, саһил боју мангр коллугларыдыр. Г.-Б.-да мејмун, вәһши чамыш, пәләнк, чөлдонузу, илан, чохлу гуш вә с. вар.

Әһали. Г.-Б. әһалисинин 80%-дән чоху гәрби банту дил групунда данышан балантеләр, фулбеләр вә б.-дыр. Г.-Б.-нун шм.-ш.-индә манде дил групунда данышан малинкеләр јашајыр. Авропалылар, әсасән, португаллар 2,5 мин нәфәрдир. Метисләр дә вар. Рәсми дил португал дилидир. Ишләјәнләрин 90%-дән чоху к.т.-нда чалышыр. Диндарларын 1/2-и јерли ән'әнәви е'тигадларыны сахламышдыр; 2/5-и мүсәлман, галанлары католикдир. Ири шәһәрләри: Бисау—80 мин (1976), Болама, Кашеу.

Тарихи мә'лумат. Г.-Б.-нун гәдим вә орта әсрләр тарихи өјрәнилмәмишдир. 15 әсрдә Африканын г. саһилинә португалијалылар кәлмиш вә Г.-Б.-нун әразисини гул алвери мәнтәгәсинә чевирмишдиләр. 16—18 әсрләрдә Португалија гул алверчиләри бир сыра дајаг мәнтәгәләри (Фарин, Кашеу, Бишу вә с.) јаратмыш, Америкаја вә Вест-Һиндә јүз минләрлә гул көндәрмишдиләр. 19 әсрин сонунда Африканын бөлүшдүрүлмәси илә әлагәдар Г.-Б. Франса вә Б. Британија арасында рәгабәт објекти олду. Бу зиддијјәт Португалијаја Г.-Б. үзәриндә нәзарәти сахламаг үчүн имкан јаратды (онун сәрһәди 1886 ил 12 мај тарихли Франса-Португалија мүгавиләси илә бирдәфәлик мүәјјән едилди). Г.-Б. 1879 иләдәк Јашыл Бурун а-рындакы Португалија мүстәмләкәләри губернатору тәрәфиндән идарә олунурду; 1879 илдән ајрыҹа мүстәмләкәјә чеврилди.

Г.-Б. әһалиси јаделлиләрә гызғын мүгавимәт көстәрирди. 1908 илдә Г.-Б.-да мүстәмләкәчилик әлејһинә башланан үсјан 1915 иләдәк давам етмишди. Пепел халгы 1916 иләдәк истиглалијјәт уғрунда инадла мүбаризә апармышды. Г.-Б.-да азадлыг һәрәкаты Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра хүсусилә күҹләнмишди. 1956 илдә милли ингилаби партија—Гвинеја вә Јашыл Бурун адалары Африка Истиглалијјәт Партијасы (ПАИГК) јарадылды вә истиглалијјәт уғрунда мүбаризәјә рәһбәрлик етди. 1961 илин августунда ПАИГК Португалија мүстәмләкәчиләри әлејһинә силаһлы мүбаризәјә галхды. 1963 илдә милли азадлыг мүбаризәси бүтүн Г.-Б.-ну бүрүдү. ПАИГК силаһлы гүввәләри (милли азадлыг ордусу, партизан дәстәләри, халг милиси) 1971 илин әввәлиндә өлкә әразисинин јарысындан чохуна нәзарәт едирди. Азад едилмиш әразидә јерли һакимијјәт органлары, халг мәһкәмәләри, к.т. кооперативләри, мәктәбләр јарадылды, бир сыра мүтәрәгги ислаһатлар кечирилди. 1972 илдә ПАИГК-ин рәһбәрлији илә Милли Халг Мәҹлисинә үмуми сечкиләр кечирилди. 1973 илин јанварында ПАИГК-ин баш катиби А. Кабрал португал муздлу гатилләри тәрәфиндән өлдүрүлдү. Һәмин илин сентјабрында Милли Халг Мәҹлисинин 1-чи сессијасы азад олунмуш Мадинаду-Бус р-нунда Гвинеја-Бисау Республикасынын јарадылдығыны е'лан етди. Конститусија гәбул олунду. 1973 илин октјабрында ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр јарадылды. Португалијада фашист режими devрилдикдән сонра (1974, апрел) Г.-Б. халгынын милли азадлыг мүбаризәси һәлледиҹи мәрһәләјә гәдәм гојду. 1974 ил мајын 25-дә ПАИГК илә Португалија арасында данышыглар башланды. Сентјабрын 10-да Португалија рәсми олараг Г.-Б.-ну таныды. Һәмин ај Г.-Б. БМТ-нин үзвү олду. 1975 илин мајында Милли Халг Мәҹлиси торпағын миллиләшдирилмәси һаггында ганун гәбул етди. 1976 илин декабрында маһал шураларына, 1977 илин февралында исә Милли Халг Мәҹлисинә кечирилән сечкиләр бир даһа Г.-Б. халгынын јени һәјат гурмаг әзмини көстәрди.

Һиндгозу ағаҹы плантасијасында.

Г.-Б. хариҹи сијасәтдә мүстәмләкәчилик вә империализм әлејһинә чыхыш едир; ССРИ, дикәр сосиалист өлкәләри вә мүтәрәгги Африка дөвләтләри илә сых әлагә сахлајыр.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифагы — Гвинеја вә Јашыл Бурун адалары Африка Истиглалијјәт Партијасы (ПАИГК)—ваһид күтләви милли ингилаби партија. 1956 илдә јарадылмышдыр. Баш катиби—А. Перејрадыр (1973 илин ијулундан). Гвинеја-Бисау Зәһмәткешләринин Милли Иттифагы—1961 илдә јарадылмышдыр.

Игтисади-ҹоғрафи очерк. Г.-Б. Африканын игтисади ҹәһәтдән ән зәиф инкишаф етмиш өлкәләриндән биридир. Әһалиси, әсасән, к.т. илә мәшғулдур. Бечәрилән торпагларын 95%-и хырда тәсәррүфатларын әлиндәдир. Чәлтик, јерфындығы, памбыг, маниок, шәкәр гамышы вә с. әкилир. Јабаны јағлы палма мејвәси вә һиндгозу јығылыр. Каучук истеһсал едилир. 1976 илдә тәгр. 20 мин *т* сатлыг јерфындығы, тәгр. 90 мин *т* чәлтик јығылмышдыр.

Бисау. Саһилбоју.

Гарамал, давар, донуз сахланылыр. Өлкәдә 280 мин гарамал, 242 мин давар, 155 мин донуз вар (1975). 1975 илин ијулундан Совет—Гвинеја гарышыг балыгчылыг ширкәти («Ештрела ду мар») јарадылмышдыр. Сәнаједи зәиф инкишаф етмишдир. Өлкәдә тәгр. 150 хырда мүәссисә (8 јерфындығы вә чәлтиктәмизләмә з-ду, 2 палма јағы ф-ки, 9 тахта-шалбан вә 2 кәрпич з-ду, сабун ф-ки, пивә з-ду, 2 гушчулуг комплекси вә с.) вар. Бунларын 60%-и Бисау ш.р-нунда мәркәзләшмишдир. 1974 илдә 9,5 млн. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Зәнкин одунчаг еһтијаты вар. Илдә 320 мин $м^3$ гијмәтли одунчаг тәдарүк едилир. Г.-Б.-да д.ј. јохдур. Автомобил јолларынын уз. 3,4 мин *км*-дир, бунун 2,2 мин *км*-и бәрк өртүклүдүр. Өлкәдә 4 мин машын вар (1974). Кәмичилијә јарарлы су јолларынын уз. 1,8 мин *км*-дир (1974). Әсас портлары: Бисау, Болама, Кашеу. Бисау ш.-ндә бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорт вар. Јерфындығы, палма јағы, тахта-шалбан ихрач едилир. Семент, парча, нефт мәһсуллары, әрзаг, түтүн идхал олунур. Харичи тичарәти, әсасән, Португалија иләдир (идхалын 22,4%-и, ихрачын 57,8%-и, 1975). Пул ваһиди песодур.

Сәһијјә. 1972 илдә Г.-Б.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 12,3, өлүм сајы 2, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 29, орта өмүр 33,5 олмушдур.

Инфексион вә паразитар хәстәликләр—дизентерија, ағчијәр вәрәми, лепра, инфексион һепатит, гарын јаталағы, трахома вә с. үстүнлүк тәшкил едир. Малјарија кениш јајылмышдыр. 1971 илдә Г.-Б.-да 918 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 16,3 чарпајы) 34 стасионар мүаличә мүәссисәси, 35 һәким (әһалинин һәр 10 240 нәфәринә 1 һәким), әчзачы, 34 тибб бачысы, мама вар. Һәким кадрлар харичдә һазырланыр.

Маариф. Мүстәмләкә дөврүндә јерли әһали арасында тәһсил аланларын сајы олдугча аз иди. Истиглалијјәтдән сонра маариф саһәсиндә дә ислаһатлар кечирилмишдир. 1975/76 дәрс илиндә ибтидаи мәктәбләрдә 79,5 мин, орта мәктәбләрдә 7,8 мин, пешә мәктәбләриндә 343, педагожи мәктәбләрдә 127 шакирд охујурду. 7—12 јашлы ушагларын тәһсили пулсуз вә ичбаридир. Өлкәдә али мәктәб јохдур. 1975 илдә 600-дән чох гвинејалы харичдә тәһсил алырды. АзНКИ-дә, Бакынын техники-пешә мәктәбләриндә гвинејалы кәнчләр тәһсил алыр. Бисау ш.-ндә кичик китабханасы олан музеј вар. 1977 илдә Г.-Б.-да ССРИ күнләри кечирилмишдир (ССРИ-ни Азәрб. ССР тәмсил етмишдир). 1978 илдә өлкәдә кинофилм истеһсалы миллиләшдирилмиш, Милли Кино Ин-ту јарадылмышдыр.

Мәтбуат, радио верилишләри. Һөкумәт гәзети «Но пинча» (1975, март) португал дилиндә һәфтәдә 3 дәфә нәшр едилир. «Милитанте» [1977, Гвинеја вә Јашыл Бурун адалары Африка Истиглалијјәт Партијасы (ПАИГК)-нын органы], «Трабалјадор» (1977, Гвинеја-Бисау Зәһмәткешләринин Милли Иттифагынын органы) ајлыг журналлары нәшр олунур. Гвинеја-Бисау Мә'лумат Акентлији (1975) вә Милли радиосу Бисау ш.-ндәдир.

Әд.: Силва Ж., Португальские колонии в Африке, пер. с португальского М., 1962; Игнатьев О. К., По тропам войны, М., 1972; Кабрал А., Революция в Гвинее (Избр. статьи и речи), М., 1973; Вооруженная борьба народов Африки за свободу и независимость, М., 1974; Борьба за освобождение португальских колоний в Африке (1961—1973 гг.), М., 1975; Лавренов Е., Гвинеја-Бисау, М., 1977.

ГВИШИА́НИ Чермен Михајлович (д. 24.12.1928, Күрч.ССР-ин Ахалтсихе ш.)—совет философ вә сосиологу, ССРИ ЕА м. үзвү (1970). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. 1951 илдә Москва Бејнәлхалг Мүнасибәтләр Ин-туну битирмишдир. 1951—55 илләрдә ҺДГ-ндә хидмәт етмишдир. 1955—62 илләрдә ССРИ Назирләр Совети Дөвләт Јени Техника, Дөвләт Елм-Техника комитәләриндә ишләмиш, 1962 илдән ССРИ Елми-Тәдгигат Ишләрини Әлагәләндирмә Комитәсинин сәдр мүавини олмушдур. 1965 илдән ССРИ Назирләр Совети Дөвләт Елм вә Техника комитәси сәдринин мүавинидир. 1976 илдән һәм дә Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат системли тәдгигатлар Ин-тунун директорудур. Фәлсәфә, сосиолокија, идарәетмә вә сосиал тәшкилетмә нәзәријјәси, системли анализ проблемләри илә мәшғул олур. Бир нечә харичи академијанын үзвүдүр. Октјабр Ингилабы ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Социология бизнеса, М., 1962; Социальная роль науки и научная политика, М., 1968; Организация и управление, 2 изд., М., 1972; Научно-техническая революция и социальный прогресс, М., 1974.

ГДАНСК (Gdańsk)—Полшада шәһәр. Балтик дәнизинин Гданск көрфәзи саһилиндәдир. Гдынја вә Сопот ш.-ләри илә бирликдә шәһәр агломерасијасы әмәлә кәтирир. Гданск јеводалығынын инз. м. Өлкәнин мүһүм порту (иллик јүк дөвријјәси 9 млн. *т*). Әһ. 434 мин (1976). Полшанын әсас игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзләриндәндир. Машынгајырма (хүсусилә кәмигајырма), електротехника, јејинти, кимја, јүнкүл сәнаједи, ун-т, политехник, педагожи, тибб вә дәнизчилик ин-тлары, опера вә драм театрлары, 14—17 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вә с. вар.

ГДАНСК ВОЈЕВОДАЛЫҒЫ (Gdańskie Województwo)—Полшанын шм.-ындa, Балтик дәнизи саһилиндә инз. ваһид. Саһ. 7,4 мин $км^2$, әһ. 1276 мин (1976). Инз. м. Гданск ш.-дир.

Әразиси Прибалтиканын тәпәликөллү һиссәсиндә вә Висла чајынын дәрәсиндәдир. Интенсив к.т. олан порт вә сәнаје р-нудур. Ишләјән әһалинин 159 мин нәфәри сәнаједә, о чүмләдән $^2/_3$-си Полшанын әсас «дәниз гапысы» олан Гданск—Гдынја—Сопот (Трјохградје) шәһәр агломерасијасында мәркәзләшмишдир (Полшанын бүтүн портларынын јүк дөврijјәсинин $^3/_5$-нү тәмсил едир). Бөјүк кәми тәрсанәләри, електротехника, кимја (суперфосфат, лак), әчзачылыг, јејинти (о чүмләдән балыгчылыг) сәнаједи вар. Балыг овланыр. Судлук-әтлик һејвандарлыг вә донузчулуг инкишаф етмишдир. Човдар, буғда, картоф әкилир. Дәнизкәнары курортлар вар.

ГДА́НСК КӨРФӘЗИ (полјакча Zatoka Gdańska)—Балтик дәнизинин ч.-унда, ССРИ вә Полша саһилләриндә көрфәз. Уз. 74 *км*. Кирәчәјиндә ени 107 *км*-дир. Дәринлији 115 *м*-ә гәдәрдир. Висла чајы Г.к.-нә төкүлүр. Гарышыг габармалар (һүнд. 1 *м*-дән аз) олур. Әсас портлары: Гдынја, Гданск (Полша), Балтијск (ССРИ).

ГДЫ́НЈА (Gdynia)—Полшада Гданск јеводалығында шәһәр. Балтик дәнизинин Гданск көрфәзи саһилиндәдир. Гданск вә Сопот ш.-ләри илә бирликдә шәһәр агломерасијасы әмәлә кәтирир. Бејнәлхалг әһәмијјәтли порт. Әһ. 214 мин (1974). Машынгајырма (әсасән, кәмигајырма), јејинти (балыг пиј, әт вә с.) сәнаједи, елми-тәдгигат дәниз балыгчылығы ин-ту, али дәнизчилик вә һәрби дәнизчилик мәктәбләри вә с. вар.

ГЕ́ЈЗ—шәхсијјәт өз ирадәсинин, арзу вә тәләбатынын зиддинә олан һадисәләрлә гаршылашдыгда, онда баш галдыран күчлү емосионал һисс. *Гәзәб* һиссинин шиддәтли формасы олан Г. гыса сүрән аффектив партлајыш кими тәзаһүр едир (бах *Аффект*).

ГЕЈЗЕ́РИТ, силисиумлу туф—ағ вә ја ачыг рәнкли, јүнкүл туфабәнзәр опаллы сүхур. Гејзерләрдән вә дикәр исти булаглардан силисиум-оксидин чөкмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Әсасән силисиум-оксиддән (опалдан) ибарәтдир. Тәркибиндә аз мигдарда алүминиум-оксид гатышығы да олур.

ГЕЈЗЕРЛӘР (исландча geysir; geysa—фышгырмаг)—фасилә илә су вә бухар фәввarәси вуран исти булаглар. Г. вулканизмин сон мәрһәләсинин тәзаһүрләриндән биридир. Г.-ин сују нисбәтән тәмиз, аз минераллашмыш (1—2 *г/л*), гәләви реаксијалы, јүксәк дебитли, темп-ру 80—100°С-јәдәк олур. Мүасир вулкан фәалијјәти саһәләриндә јајылмышдыр. Г.-дә су фәввәрәләринин һүнд. бә'зән 40—42 *м*-ә, бухар фәввәрәләринин һүнд. исә 150 *м*-ә чатыр. Фәввәрәләр арасында фасилә бир нечә дәгигәдән бир нечә саат, јахуд күнә гәдәр ола биләр. Г.-ин фәалијјәтиндә грунт суларынын да бөјүк ролу вар. Г. ССРИ (Камчатка), Исландија, Јени Зеландија, АБШ, Јапонија вә Чиндә мә'лумдур. Кеотермал електрик ст.-лары Г.-ин истилик енержиси әсасында ишләјир. ССРИ-дә илк кеотермал електрик ст. 1966 илдә Камчаткада ишә салынмышдыр. Г.-ин енержисиндән биналарын вә шитилликләрин гыздырылмасында да истифадә едилир.

Әд.: Нехорошев А. С., К вопросу о теории действия гейзеров, «Доклады АН СССР», 1959, т. 127, № 5; Сугробов В. М., Аверьев В. В., Обводненность пород Паужетского месторождения и условия циркуляции высокотермальных вод, в сб.: Паужетские горячие воды на Камчатке, М., 1965.

«ГЕЈРӘТ» (мәтбәә-нәшријјат)—1905 илдә бағланмыш «*Шәрги-Рус*» гәзетинин мәтбәәси әсасында (Тифлис) Ч. Мәммәдгулузадә, Өмәр Фаиг вә маариф-

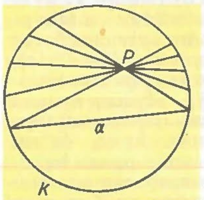
пәрвәр тачир М. Бағырзадә тәрәфиндән тәшкил едилмишдир. Илк ајлар Русија Телеграф Акентлијинин телеграмларыны (Азәрб. дилиндә) вәрәгә һалында бурахырды. Азәрб. әдәбијјаты нүмунәләрини, кизли ингилаби вәрәгә вә интибаһнамәләри, елми-күтләви китабчалары чап едирди. 1906—09 илләрдә «Молла Нәсрәддин» журналы «Г.»-дә чап олунмушдур. «Г.»-дә дәфәләрлә полис ахтарышлары апарылмыш (1906 илдә 5 дәфә), 1909 илдә фәалијјәти дајандырылмышдыр.

Әд.: Мирәһмәдов Ә., Мүгәддимә, Азәрбајҹан китабы, Б., 1963.

ГЕЈРИ-АШКАР ФУ́НКСИЈА—аргументә нәзәрән һәлл олунмамыш $F(x,y)=0$ мүнасибәти илә тә'јин олунан һәгиги $y=f(x)$ функсијасы. Бу функсија x-ин һәгиги гијмәтләриндә $F(x, y(x))\equiv 0$ мүнасибәтини өдәјир. Буна функсијанын гејри-ашкар шәкилдә верилмәси дејилир. Истәнилән $F(x, y)=0$ мүнасибәти Г.ф.-ны тә'јин етмир. Мәс., $x^2+y^2+1=0$ мүнасибәти һеч бир Г.ф.-ны тә'јин етмир, чүнки һеч бир x вә y һәгиги әдәдләр ҹүтү һәмин мүнасибәти өдәмир. $x^2+y^2-1=0$ мүнасибәти исә $y=\pm\sqrt{1-x^2}$ Г.ф.-сыны тә'јин едир.

Әд.: Ибраһимов И. И., Ријази анализ курсу, Б., 1962; Фихтенгольц Г. М., Курс дифференциального и интегрального исчисления, 7 изд., т. 1, М., 1969.

ГЕЈРИ-ЕВКЛИ́Д ҺӘНДӘСӘЛӘРИ—*Евклид һәндәсәсиндән* фәргләнән һәндәси системләр. Адәтән «Г.һ.» мәфһуму фигурларынын һәрәкәти Евклид һәндәсәсиндәки сәрбәстлик дәрәҹәси кими тә'јин олунан һәндәси системләрә тәтбиг едилир. Сәрбәстлик дәрәҹәси белә характеризә олунур: нөгтәләри арасындакы мәсафә сабит галмагла һәр фигурун јери елә дәјишдирилә биләр ки, онун сечилмиш ихтијари нөгтәси гејд олунмуш вәзијјәтә кәтирилиб, һәр фигур өзүнүн ихтијари нөгтәси әтрафында

фырлансын. Г.һ.-нин *Лобачевски һәндәсәси* вә *Риман һәндәсәсиндә* хүсуси әһәмијјәти вар. Евклид, Лобачевски вә Риман һәндәсәләринин биркә тәдгиги нәтиҹәсиндә онларын һәр биринин хүсусијјәтләри, бир-бири илә вә б. һәндәсәләрлә әлагәләри ајдынлашдырылмышдыр.

Г.һ. синтетик нәзәријјә кими. Паралеллик аксиому (a дүз хәтти харичиндә көтүрүлмүш нөгтәдән a дүз хәтти илә бир мүстәвидә јерләшән вә ону кәсмәјән јалныз бир дүз хәтт кечир) мүстәсна олмагла Лобачевски вә Евклид һәндәсәләри ејни аксиомлар әсасында гурулур. Исбат едилмишдир ки, Лобачевски һәндәсәсиндә белә дүз хәтләр сонсуз сајдадыр. Риман һәндәсәсиндә белә аксиом гәбул олунур: верилмиш дүз хәтлә бир мүстәвидә јерләшән һәр дүз хәтт һәмин дүз хәтти кәсир. Бу аксиом паралеллик аксиому мүстәсна олмагла Евклид һәндәсәсиндәки аксиомлара зиддир. Бу һәндәсәләрдәки фәрги көстәрән аксиомлар һәндәси елементләрин тәртиб аксиомларыдыр. Онларын маһијјәти беләдир: Евклид вә Лобачевски һәндәсәләриндәки дүз хәтт үзәриндәки нөгтәләрин тәртиби хәттидир (һәгиги әдәдләр чохлуғундакы тәртибә охшар). Риман һәндәсәсиндә исә дүз хәтт үзәриндә нөгтәләрин тәртиби тсикликдир (чеврә үзәриндәки нөгтәләрин тәртибинә охшар). Евклид вә Лобачевски һәндәсәләриндә мүстәвидә јерләшән һәр дүз хәтт ону ики јарыммүстәвијә ајырыр. Риман һәндәсәсиндә исә дүз хәтт мүстәвини ики һиссәјә ајырмыр, јә'ни Риман мүстәвисиндәки дүз хәтт үзәриндә јерләшмәјән ихтијари ики нөгтәни һәмин хәтти кәсмәјән кәсилмәз гөвс илә бирләшдирмәк олар (Риман мүстәвисинин тоположи модели пројектив мүстәвидир). Һәр үч һәндәсә үчүн фигурун һәрәкәтини тә'јин едән аксиомлара тәләбат ејнидир.

Г.һ. диференсиал һәндәсә кими. Г.һ.-нин һәр мүстәвисинин диференсиал хассәләри, *Евклид фәзасы* сәтһләринин диференсиал хассәләринә аналожидир. Гејри-Евклид мүстәвисиндә u, v дахили координатлары елә верилә биләр ки, әјри гөвсүнүн ds диференсиалы дахили координатларын ујғун du, dv диференсиаллары илә белә тә'јин олунур:

$$ds^2 = E\,du^2 + 2F\,du\,dv + G\,dv^2. \qquad (1)$$

Ихтијари M нөгтәсинин u координаты әвәзинә гејд олунмуш дүз хәттә M нөгтәсиндән ендирилмиш перпендикулјарын узунлуғу, v координаты әвәзинә верилмиш дүз хәттин гејд олунмуш O нөгтәсиндән һәмин перпендикулјарын отураҹағынадәк олан мәсафә, u вә v-нин ишарәләри Декарт координатлардакы ишарә илә көтүрүлсә, (1) Лобачевски мүстәвиси үчүн

$$ds^2 = du^2 + \mathrm{ch}^2\left(\frac{u}{R}\right) dv^2, \qquad (2)$$

Риман мүстәвиси үчүн

$$ds^2 = du^2 + \cos^2\left(\frac{u}{R}\right) dv^2 \qquad (3)$$

шәклиндәдир (R—*әјрилик* радиусудур). (2) вә (3)-үн сағ тәрәфләри ујғун олараг Евклид һәндәсәсиндәки сабит мәнфи (мәс., псевдосфера) вә мүсбәт (мәс., сфера) әјриликли сәтһләрин метрик формаларыдыр. Она көрә Лобачевски мүстәвисинин кафи гәдәр кичик һиссәсиндәки дахили һәндәсә сабит мәнфи әјриликли сәтһин ујғун һиссәсиндә, аналожи олараг Риман мүстәвисинин кафи гәдәр кичик һиссәсинин дахили һәндәсәси сабит мүсбәт әјриликли сәтһин дахили һәндәсәси илә үст-үстә дүшүр (Евклид фәзасында Лобачевски һәндәсәсинин өдәнилдији сәтһ јохдур). R радиусу Ri илә әвәз едилдикдә (2) метрик формасы (3) метрик формасына кечир. $R=\infty$ олдугда (2) вә (3)-үн һәр бири

$$ds^2 = du^2 + dv^2$$

мүнасибәтини верир. Бу, Евклид мүстәвисинин метрик формасыдыр. Өзүнүн диференсиал хассәләринә көрә үчөлчүлү гејри-Евклид фәзасы Риман фәзасы сыраларына дахил олуб, сабит Риман әјриликләринә көрә фәргләнир (бах *Риман һәндәсәси*). Икиөлчүлүдә олдуғу кими үчөлчүлү һалда да әјрилијин сабитлији фәзанын бирҹинслијини тә'мин едир. Бу, Евклид мүстәвисиндә вә ја фәзасында фигурларын сәрбәстлик дәрәҹәси ејни олан һәрәкәтләрин мүмкүнлүјү демәкдир. Лобачевски фәзасынын әјрилији— $1/R^2$, Риман фәзасынынкы $1/R^2$, Евклид фәзасынынкы исә сыфырдыр. Сабит әјриликли фәзалар тоположи мә'нада мүхтәлиф гурулушлу ола биләр. Лобачевски (Риман) фәзасы сабит мәнфи (мүсбәт) әјриликли фәзалардан ики хассә илә биргијмәтли сечилир: о метрик фәзанын тамлығы мә'нада тамдыр вә ади Евклид фәзасына тоположи еквивалентдир.

Г.һ. пројектив моделләр кими. Пројектив фәзада (x_1, x_2, x_3) бирҹинс пројектив координатлары вә R илә ишарә олунан икинҹи тәртиб овал хәтти (мәс., $x_1^2+x_2^2-x_3^2=0$) верилдикдә R хәттини инвариант сахлајыб, пројектив мүстәвини өзүнә көчүрән һәр пројектив ин'икаса R-ә нәзәрән автоморфизм дејилир. Һәр автоморфизм R хәттинин дахили нөгтәсини дахили нөгтәсинә ин'икас етдирир. Нөгтәләри R әјрисинин дахили нөгтәләри, дүз хәтләри исә онун вәтәрләри олан пројектив мүстәви көтүрәк. Бири дикәринә автоморфизм илә кечән фигурлара бәрабәр фигурлар дејилир. Автоморфизмләр груп тәшкил етдикләри үчүн A фигуру B фигуруна бәрабәрдирсә, $B=A$; A фигуру B-јә бәрабәр вә B дә C фигуруна бәрабәрдирсә, $A=C$. Алынан бу һәндәси нәзәријјәдә Евклид һәндәсәсиндәки аксиомлар өдәнилир (паралеллик аксиому әвәзинә Лобачевскинин паралеллик аксиому, јә'ни P нөгтәсиндән a дүз хәттини кәсмәјән сонсуз сајда дүз хәтт кечир). Беләликлә, пројектив мүстәвинин објектләри васитәсилә икиөлчүлү Лобачевски һәндәсәсинин изаһы алыныр. Буна бә'зән Лобачевски һәндәсәсинин пројектив модели, R хәттинә исә онун абсолјуту дејилир. Лобачевски һәндәсәсинә овал әјријә көрә автоморфизмләр групунун инвариант нәзәријјәси кими бахмаг олар. Риман һәндәсәси

$$x_1^2+x_2^2+x_3^2=0 \qquad (4)$$

сыфыр абсолјутуна көрә инвариантлар нәзәријјәсидир. Бу һалда моделин нөгтә вә дүз хәтти пројектив мүстәвинин бүтүн нөгтә вә дүз хәтләридир. Автоморфизмләр исә (4) тәнлијини ејни тәнлијә кечирән ҹәбри хәтти чевирмәләр кими тә'јин олунур. Евклид һәндәсәсинә дә һәр һансы пројектив чевирмәләр групунун инвариант нәзәријјәси кими бахмаг олар. Бу груп ҹырлашмыш

$$x_1^2+x_2^2=0, \quad x_3=0$$

абсолјутуна нәзәрән автоморфизмләр групудур. Башга сөзлә $(1, i, 0)$ вә $(1, -i, 0)$ хәјали нөгтәләринә (даирәви нөгтәләр адланыр) нәзәрән групдур. $x_3=0$ дүз хәттинин нөгтәләриндән (дүз хәттиндән) башга пројектив мүстәвинин бүтүн нөгтәләри (дүз хәтләри) моделин предметләридир. Чохөлчүлү фәзаларын пројектив моделләри аналожи гурулур. Г.һ. аналитик функсија вә нисбилик нәзәријјәләриндә вә с. тәтбиг едилир.

Әд.: Александров П. С., Что такое неевклидова геометрия, М., 1950; Розенфельд Б. А., Неевклидовы геометрии, М., 1955; јенә онун, Неевклидовы пространства, М., 1969; Ефимов Н. В., Высшая геометрия, 4 изд., М., 1961.

ГЕЈРИ-ИСТЕҺСАЛ ӘСАС ФОНДЛАР—сосиализм ҹәмијјәтиндә *гејри-истеһсал саһәсинә* аид бина вә гурғуларын, һәмчинин узун мүддәт истифадә олунан предметләрин мәҹмусу. Бунлар ҹәмијјәтин *гејри-истеһсал*

истеһлакына хидмәт едир вә гејри-истеһсал саһәсинин мадди әсасыны тәшкил едир. ССРИ-дә Г.ә.ф. мадди истеһсалын инкишафы илә бирликдә вә онун әсасында артыр, халгын һәјат сәвијјәси амилидир. Г.ә.ф.-ын әсас һиссәси сосиалист мүлкијјәти објектидир (дөвләт вә кооп.-колхоз мүлкијјәти, һәмчинин һәмкарлар иттифагы тәшкилатларынын вә башга ичтимаи тәшкилатларын мүлкијјәти). Лакин өлкәнин мәнзил фондунун (хүсусилә кәнд јерләриндәки јашајыш евләри), миник автомобили нәгл. вә с.-нин бир һиссәси вәтәндашларын шәхси мүлкијјәтиндәдир. Сосиализмдә Г.ә.ф.-ын јаранмасынын вә дурмадан артмасынын мәнбәји *милли кәлирдир*. Инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәтиндә Г.ә.ф. хејли артыр. Игтисади потенсиалын күчләнмәси илә өлкәмиз, гејри-истеһсал саһәсини, о чүмләдән Г.ә.ф.-ы инкишаф етдирмәкдә даһа чох имкана вә еһтијата маликдир.

Капитализмдә гејри-истеһсал саһәси објектләри әсас капиталын тәркибинә дахилдир вә капиталистләр үчүн зәһмәткешләри истисмар етмәк вә изафи дәјәр әлдә етмәк васитәсидир (бах һәмчинин *Мәнзил мәсәләси*, *Коммунал тәсәррүфаты*).

Әд.: Маркс К., Изафи дәјәр нәзәријјәләри («Капитал»ын IV чилди), һ. 1, Б., 1967; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Сфера обслуживания при социализме, М., 1968; Основы и практика хозяйственной реформы в СССР, М., 1974.

ГЕЈРИ-ИСТЕҺСАЛ ИСТЕҺЛАКЫ— гејри-истеһсал саһәләриндә (идарәетмә, елм, мүдафиә) чалышан әһалинин (шәхси истеһлак), һәмин саһәләрә аид мүәссисә вә тәшкилатларын мадди не'мәтләрдән вә хидмәтләрдән истифадә етмәси. Бах *Истеһлак*.

ГЕЈРИ-ИСТЕҺСАЛ САҺӘСИ — бүтүнлүкдә инсанларын вә чәмијјәтин мүхтәлиф тәләбатыны (мадди не'мәтләр истеһсалындан башга) тә'мин едән х.т. саһәләринин мәчмусу. Г.с.-нә ашағыдакылар аид едилир: әһалијә мәнзил-коммунал вә мәишәт хидмәти; сәрнишин нәгл.; рабитә (тәшкилатлара вә әһалинин гејри-истеһсал фәалијјәтинә хидмәт үзрә); сәһијјә, бәдән тәрбијәси вә сосиал тә'минат, маариф; мәдәнијјәт; инчәсәнәт; елм вә елми хидмәт; идарәетмә; ичтимаи тәшкилатлар. Г.с.-нин спесифик истеһлак предметләри (К. Маркс бунлары *хидмәтләр* адландырмышдыр) истеһсал едән маариф, мәдәнијјәт, сәһијјә кими саһәләринин хүс. ч. (бурада ишләјәнләрин сајына көрә) бөјүкдүр. Шеј (әшја) формасында олмајан бу истеһлак предметләриндән онларын истеһсал просесиндә истифадә олунур. Г.с.-нин инкишафы мадди истеһсал саһәси ишчиләринин *әмәк мәһсулдарлығынын* сәвијјәсиндән асылыдыр. Капитализмдә Г.с.-нин инкишафы капитализмин әсас игтисади ганунуна—изафи дәјәр истеһсалы вә мәнимсәнилмәси ганунуна табедир. Буржуа игтисадијјат елми Г.с.-ни *инфраструктура* дахил едир.

Сосиалист өлкәләриндә Г.-с.-нин инкишафы зәһмәткешләрин рифаһынын јүксәлдилмәсинә вә адамларын һәртәрәфли инкишафына јөнәлдилмишдир.

Әд.: Маркс К., Изафи дәјәр нәзәријјәләри («Капитал»ын IV чилди), һ. 1, Б. 1967; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Развитие производственной и непроизводственной сфер в СССР, М., 1966; Медведев В. А., Общественное воспроизводство и сфера услуг, М., 1968; Рутгайзер В. М., Экономические проблемы развития непроизводственной сферы в СССР, М., 1971; Правдин Д. И., Непроизводственная сфера: эффективность и стимулирование, М., 1973.

ГЕЈРИ-ИХТИЈАРИ ҺӘРӘКӘТЛӘР— кенетик инкишафда организмин һәјата ујғунлашмасы вә давранышы үчүн мүәјјән мә'на кәсб едән, инсанда шүурун иштиракы вә хүсуси мәгсәдлә бағлы олмадан ичра едилән һәрәкәтләр. Г.һ. механизм е'тибарилә шәртсиз рефлектор (мүдафиә рефлексләри, инстинктләрлә бағлы башга импулсив һәрәкәтләр вә с.) вә шәрти рефлектор сәчијјәли (*вәрдиш* вә *адәтлә* бағлы автоматлашмыш һәрәкәтләр) олур.

ГЕЈРИ-КАПИТАЛИСТ ИНКИШАФ ЈОЛУ—кечмиш мүстәмләкә вә јарыммүстәмләкә өлкәләринә хас олан дәрин игтисади вә сосиал керилик шәраитиндә сосиалист инкишаф јолуна кечмәк үчүн мадди-истеһсал, сосиал-игтисади вә сијаси шәраит јарадылмасынын спесифик ингилаби просеси; капиталист инкишаф мәрһәләсини ја кечмәмәјә, ја хејли гысалтмаға вә һәтта дајандырмаға имкан верир. Кери галмыш өлкәнин мүәјјән тарихи шәраитдә *капитализми* кечмәдән, јахуд бу инкишаф мәрһәләсини хејли гысалтмагла сосиализмә кечмәсинин мүмкүнлүјү идејасыны илк дәфә К. Маркс вә Ф. Енкелс ирәли сүрмүшләр. Г.и.ј. идејасы сонралар В. И. Ленинин әсәрләриндә инкишаф етдирилмишдир. В. И. Ленин Коминтернин 2-чи конгресиндәки (1920) чыхышында демишдир: «...кери галмыш халглар үчүн капиталист инкишаф мәрһәләсинин лабүд олдуғуну фәрз етмәк доғру дејилдир» (Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 241). Бир сыра өлкә вә халг мүәјјән тарихи шәраитдә өз инкишафында бә'зи ичтимаи-игтисади формасијалары (көләлији, инкишаф етмиш феодализми) өтүб кечмишдир. Капиталист инкишаф јолуну кечмәмәјин мүмкүнлүјү инди даһа чох реалдыр, чүнки дүнјада јени, даһа габагчыл дүнја ичтимаи системи—сосиализм мөвчуддур вә кетдикчә мөһкәмләнир. Гејри-капиталист инкишаф дөврү хүсуси ичтимаи-игтисади формасија дејил вә она капиталист вә сосиалист инкишаф јолундан фәргләнән «үчүнчү јол» кими бахылмамалыдыр. Г.и.ј. бәшәријјәтин сосиализмә кечмәсинин үмумдүнја просесидир, лакин бу кечид јеткин капитализмдән дејил, башлыча олараг капитализмдән әввәлки вә ја еркән капитализм мүнасибәтләринин үстүн олдуғу кери галмыш чәмијјәтдән кечиддир. Г.и.ј. өзбашына вә синфи мүбаризәсиз һәјата кечирилә билмәз; онун наилијјәтләри дүнја сосиализм системинин тә'сири илә Г.и.ј.-на чыхмыш өлкәләрин фәһлә синфинин, зәһмәткеш халг күтләләринин, тәрәггипәрвәр вә демократик гүввәләринин фәаллығы илә тә'мин олунур. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Г.и.ј. идејасы Русијанын әввәлләр кери галмыш халгларынын (Орта Асија, Газахыстан, Шимали Гафгаз, ССРИ-нин Шимали Авропа вә Шимали Асија халглары) јени, сосиалист дөвләти чәрчивәсиндә сосиализмә кечмәси тәчрүбәсиндә конкрет ифадә олунмушдур. Русијанын әввәлләр кери галмыш учгарларынын Совет һакимијјәти дөврүндә сүр'әтли инкишафы өлкәнин инкишаф етмиш р-нларынын галиб кәлмиш пролетариатынын фәал көмәји сајәсиндә мүмкүн олмушдур. Нәтичәдә ССРИ-нин бүтүн халгларынын нисбәтән ејни заманда сосиализмин гәләбәсинә кәлиб чатмасына, сонра исә коммунизм гуручулуғу јолуна чыхмасына имкан јаранмышдыр. Бу саһәдә МХР-ин тәчрүбәси сәчијјәвидир. Монгол халгынын әлдә етдији наилијјәтләр гејри-капиталист инкишаф мәсәләси һәллинин, сонрадан халг демократијасы гурулушунун бәргәрар олмасынын нәтичәсидир. Монгол халгынын орта әср феодализминдән сосиалист чәмијјәтинә доғру сычрајышы өз инкишафында кери галмыш өлкәнин Г.и.ј. һаггында Ленин мүддәасынын һәјата кечирилмәсинә ән јахшы мисалдыр. Русијанын әввәлләр кери галмыш учгарларынын, һәмчинин МХР-ин сосиализм јолу илә инкишафынын тарихи тәчрүбәси мүһүм бејнәлхалг әһәмијјәтә маликдир. Бу тәчрүбә көстәрди ки, игтисади чәһәтдән зәиф инкишаф етмиш өлкә Г.и.ј. илә кетмәклә өзүнүн игтисади, сосиал вә сијаси мәсәләләрини һәлл едә биләр, мүстәмләкәчилијин ағыр мирасындан азад олараг игтисади чәһәтдән инкишаф етмиш вә мүстәгил дөвләт ола биләр.

Г.и.ј. игтисади үстүнлүклә јанашы ичтимаи вә милли мәсәләнин һәлл олунмасы, мәдәни ингилабын һәјата кечирилмәси вә ән нәһајәт, өлкәнин сәнајеләшдирилмәси вә к.т.-нын кооперативләшдирилмәси үчүн дә шәраит јаратмышдыр. Совет Иттифагынын бир сыра респ.-сынын вә МХР-ин гејри-капиталист инкишафы тәчрүбәси азад олмуш, синфи мүбаризә просесиндә өз инкишаф јолуну сечмиш өлкәләрин халгларынын талејинә тә'сир етмиш вә бундан сонра да тә'сир едәчәкдир. Г.и.ј. програмыны е'лан етмиш өлкәләрдә харичи инһисарларын сијаси һөкмранлығы ләғв едилир вә игтисади һөкмранлығы сарсыдылыр; сосиалист дөвләтләри илә әмәкдашлыг кенишләндирилир; шәхси (хүсуси) бөлмә тәнзимләнир, мәһдудлашдырылыр; игтисадијјатын дөвләт вә кооп. бөлмәләри вә бунларын үстүн инкишафы үчүн шәраит јарадылыр; истисмарчыларын идеолокијасына гаршы мүбаризә апарылыр вә с. Гејри-капиталист инкишафын вә бунун һәјата кечирилмәсинин һәлледичи шәрти јерли буржуазијанын вә ја буржуа-феодал үнсүрләринин сијаси һакимијјәт инһисарынын ләғв едилмәси, һакимијјәтин ингилаби-демократик гүввәләрин әлинә кечмәсидир. Г.и.ј. илә кедән өлкәләрин инкишафы иртича гүввәләринә гаршы кәскин мүбаризә шәраитиндә баш верир.

Г.и.ј.-нун, јахуд капиталист инкишаф јолунун галиб кәләчәјини азад олмуш өлкәләрин синфи мүбаризәси, дахили вә харичи сијаси гүввәләр нисбәти мүәјјән едәчәкдир. Лакин, артыг фактдыр ки, азад олмуш өлкәләрин инкишафынын принсипчә јени истигамәтинин башланғычы гојулмушдур. Милли-демократик өлкәләрин игтисадијјаты, мәдәнијјәти нә гәдәр мүвәффәгијјәтлә инкишаф едәрсә, Г.и.ј.-нун үстүнлүкләри нә гәдәр долғун ачылыб көстәриләрсә, бу өлкәләрин нүмунәси дә бир о гәдәр инандырычы олар.

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин

сәдри Л. И. Брежнев Сов.ИКП 25-чи гурултајында демишдир: «Азад олмуш өлкәләрин бир чохунда—синфи гүввәләрин ајрылмасы кими мүрәккәб бир просес кедир, синфи мүбаризә күчләнир... Сосиалист истигамәтли әрәб, Африка вә Асија өлкәләринин игтисадијјатында вә сијаси һәјатында јени мүтәрәгги дәјишикликләр әмәлә кәлмишдир» (Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976, сәһ. 12—13). Сосиалист өлкәләри милли вә сосиал азадлыг уғрунда мүбаризә апаран халгларын е'тибарлы мүттәфигидир. Сосиалист истигамәтли өлкәләрин ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри илә әмәкдашлығы кетдикчә артыр вә мүхтәлиф формалар алыр; бу да онларын игтисади мүстәгиллијинин мөһкәмләнмәсинә, дүнја капиталист базарындан асылылығынын азалмасына көмәк едир. ССРИ-дә сосиалист истигамәтли өлкәләр проблеминә һәср олунмуш елми-нәзәри конфранслар кечирилир. 1977 илин мајында Бакыда «Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә Асија, Африка вә Латын Америкасы халгларынын милли азадлыг һәрәкаты» бејнәлхалг елми конфрансы кечирилмишдир. Конфрансда Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, АКП МК-нын биринчи катиби Һ. Ә. Әлијев демишдир: «Азадлыға чыхмагда олан халглар өзләринин инкишаф перспективләрини капитализм кими өлүб кетмәкдә олан бир ичтимаи системлә дејил, габагчыл ичтимаи гурулушла—кәләчәји олан сосиализмлә әлагәләндирирләр... Асијада вә Африкада сосиализм истигамәти көтүрмүш дөвләтләрин... әһалиси тәгрибән 150 милјон нәфәр вә әразиси 12 милјон квадрат километрдән чохдур» (Әлијев Һ. Ә., Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә Асија, Африка вә Латын Америкасы халгларынын милли азадлыг һәрәкаты, Б., 1977, сәһ. 53).

Әд.; Сов.ИКП Програмы, Б., 1977; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; История Коммунистической партии Советского Союза. Заключение, М., 1977; Тягуненко В. Л., Проблемы современных национально-освободительных революций, М., 1966; Коллонтай В. М., Пути преодоления экономической отсталости. Критика современных буржуазных теорий, М., 1967; Ульяновский Р. А., Социализм и освободившиеся страны, М., 1972; Брагина Е. А., Развивающиеся страны: государственная политика и промышленность. М., 1977; Козаченко А. С., Внешне-экономическая политика империализма и развивающиеся страны, М., 1977; Медовой А., Яшкин В., Октябрьская революция и некапиталистический путь развития, «Мировая экономика и международные отношения», 1977, № 10.

ГЕЈРИ-МЕТАЛЛАР — металлара аид характерик хассәләри олмајан бәсит маддәләр: онларда металлыг парылтысы вә дөјүлүб јастыланма габилијјәти јохдур, онлар истилији вә електрики пис кечирир. Бураја 22 елемент дахилдир. Г.-дан һидрокен, азот, оксикен, флүор, хлор вә тә'сирсиз газлар отаг темп-рунда газ һалында, бром маје һалында, бор, карбон, силисиум, фосфор, күкүрд, арсен, селен, теллур, јод вә астат бәрк һалдадыр. Булардан јалныз икиси—карбон вә күкүрд—инсана гәдимдән мә'лум иди, арсен 13 әсрдә, һидрокен вә фосфор 17 әсрдә, оксикен, азот, хлор вә теллур 18 әсрин ахырында, бром, јод, селен, силисиум вә бор 19 әсрин 1-чи јарысында, флүор вә тә'сирсиз газлар һәмин әсрин сонларында кәшф едилмиш, астат исә 1940 илдә сүн'и үсулла алынмышдыр. Гејри-метал атомларынын електромәнфилији јүксәкдир. Онлар өзләринә електрон бирләшдирәрәк садә анионлар (мәс., Cl^{-}, O^{2-}), јахуд дикәр елементләрлә бирликдә мүрәккәб анионлар (мәс., ClO_4^{-}, SO_4^{2-}, PO_4^{3-}) әмәлә кәтирир. Елементләрин дөври системиндә Г.-ын електромәнфилији сыра дахилиндә гәләви металлардан саға тәрәф, јарымгрупларын дахилиндә исә ашағыдан јухарыја тәрәф кетдикчә артыр. Г.-ын оксикенлә әмәлә кәтирдији бирләшмәләр, әсасән, туршу анһидридләридир, мәс., CO_2, SO_2, N_2O_5, P_2O_5, һидрокенлә әмәлә кәтирдији садә бирләшмәләр исә ади шәраитдә газ һалындадыр, мәс., HCl, HJ, H_2S, NH_3 вә с.

ГЕЈРИ-МӘХСУСИ ЕЛЕМЕ́НТ — бах *Сонсуз узаглашмыш елемент.*

ГЕЈРИ-МӘХСУСИ ИНТЕГРА́Л—мүәјјән интеграл анлајышынын сонлу парчада гејри-мәһдуд вә сонсуз областда верилмиш функсијалар үчүн үмумиләшмәси. Мүәјјән интегралын варлығы үчүн зәрури шәрт интегралалты функсијанын мәһдуд вә интегралламa парчасынын сонлу олмасыдыр. Бу шәртләр өдәнилмәдикдә интеграл әлавә лимитәкечмә просеси илә тә'јин едилир. Бу һалда тә'јин олунан интеграла Г. и. дејилир. $f(x)$ функсијасы сонлу $[a, N]$ парчасында интегралланандырса вә $\lim\limits_{N\to\infty}\int_a^N f(x)\,dx$ сонлу лимити варса, она $f(x)$ функсијасынын $[a, \infty]$ үзрә Г.и.-ы дејилир вә $\int_a^\infty f(x)\,dx$ кими јазылыр. Бу һалда Г.и. јығылан, лимит олмадыгда исә дағылandыр. Галан һалларда Г.и. ујғун шәкилдә тә'јин олунур. Мәс., $\int_a^\infty x^{-\alpha}\,dx$ интегралы $\alpha>1$ олдугда јығылан, $\alpha\leqslant1$ олдугда исә дағыландыр.

Әд.: Ибраһимов И. И., Ријази анализ курсу, Б., 1962; Фихтенгольц Г. М., Курс дифференциального и интегрального исчисления, 7 изд., т. 2, М., 1970.

ГЕЈРИ-МӘҺСУЛДАР ӘМӘК — бах *Мәһсулдар әмәк.*

ГЕЈРИ-МӘҺСУЛДАР ХӘРЧЛӘР—мүәссисә вә истеһсал бирликләринин, тәсәррүфат тәшкилатларынын вә идарәләрин тәбии, мадди, әмәк вә малијјә еһтијатларындан сәмәрәсиз истифадә едилмәси, малијјә, һесаблашма вә мүгавилә интизамынын позулмасы, мадди сәрвәтләрин вә пул вәсаитинин учотунун вә горунмасынын мүәјјән олунмуш гајдаларынын көзләнилмәмәси илә әлагәдар иткиләри. Дар мә'нада Г.х. сөзүнә мүәссисә вә тәшкилатлара малијјә вә кредит санксијасынын тәтбиги илә әлагәдар әмәлә кәлән хәрчләр (вагонларын бошдајанмасына көрә, мәһсулларын кифајәт гәдәр кејфијјәтли олмамасына көрә, мүгавилә өһдәликләринин јеринә јетирилмәмәсинә көрә верилмиш чәримәләр); зај мәһсул нәтичәсиндә иткиләр, хаммал, материал, јаначағын исрафчылығы вә корланмасы; әмәк һаггы фондунун исрафчылығы вә с. аиддир. Г.х.-ин башлыча сәбәби тәсәррүфатсызлыгдыр. Г.х.-ин азалмасы вә ләғви истеһсал еһтијатларынын артмасы, мәһсулларын маја дәјәринин ашағы дүшмәси вә мүәссисәләрин (бирликләрин) рентабеллијинин јүксәлмәси демәкдир. Буна көрә дә мүәјјән олунмуш план вә тапшырыглары вахтында јеринә јетирмәк, мәһсулун кејфијјәтини јүксәлтмәк, пул вәсаити вә мадди еһтијатлары гәнаәтлә вә сәмәрәли сәрф етмәк, *гәнаәт режимини* мөһкәмләндирмәк вә с. һәр бир тәсәррүфат рәһбәринин вә буна мәс'ул олан дикәр шәхсләрин борчудур.

ГЕЈРИ-МҮӘЈЈӘН ӘМСАЛЛАР ҮСУЛУ—әдәди диференсиаллама дүстурунун чыхарылышы вә характеристик тәнлијин тапылмасы үчүн үсул. Чәдвәл вә ја аналитик шәкилдә верилмиш $y=f(x)$ функсијасыны әдәди диференсиалламаг үчүн $x_0,\ldots,x_n$ дүјүн нөгтәләриндә

$$y^{(\kappa)}(x_l)=\sum_{i=0}^{n}c_i y_i+R(f) \qquad (1)$$

дүстуруну јазырлар. Бурада $R(f)$ әдәди диференсиалламанын хәтасы олуб, $f(x)$ функсијасындан асылыдыр. $y=f(x)=1,\ x,\ldots,x^n$ көтүрәрәк $R(f)=0$ шәртинә әсасән алынан ашағыдакы системдән c_l әмсаллары тапылыр.

$$c_0+c_1+\cdots+c_n=0,$$
$$c_0x_0+c_1x_1+\cdots+c_nx_n=0,$$
$$\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots$$
$$c_0x_0^{\kappa-1}+c_1x_1^{\kappa-1}+\cdots+c_nx_n^{\kappa-1}=0,$$
$$c_0x_0^{\kappa}+c_1x_1^{\kappa}+\cdots+c_nx_n^{\kappa}=\kappa!,$$
$$c_0x_0^{\kappa+1}+c_1x_1^{\kappa+1}+\cdots+c_nx_n^{\kappa+1}=(\kappa+1)!\,x_l$$
$$\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots$$
$$c_0x_0^{n}+c_1x_1^{n}+\cdots+c_nx_n^{n}=n(n-1)\cdots(n-\kappa+1)x_i^{n-\kappa}$$

c_i-ләрин бу системдән тапылан гијмәтләрини (1)-дә јаздыгда әдәди диференсиаллама дүстуру алынар.

$$D(\lambda)=\lambda^n+P_1\lambda^{n-1}+\cdots+P_n \qquad (2)$$

ифадәси *А матрисинә* ујғун характеристик чохһәдлидир; јә'ни $D(\lambda)=\det(\lambda E-A)$, бурада $P_1,\ldots,P_n$—гејри-мүәјјән әмсаллар, E исә ваһид матрисдир. (2) бәрабәрлијиндә ардычыл олараг $n=\overline{0,\ n-1}$ јаздыгда $P_i\ (i=\overline{1,\ n})$ әмсалларыны тапмаг үчүн ашағыдакы кими хәтти чәбри тәнликләр системи алыныр:

$$P_n=D(0),$$
$$1+P_1+\cdots+P_n=D(1),$$
$$2^n+P_1\cdot2^{n-1}+\cdots+P_n=D(2),$$
$$\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots$$
$$(n-1)^n+P_1(n-1)^{n-1}+\cdots+Pn=D(n-1)$$

P-ләрин бу системдән тапылан гијмәтләрини (2)-дә нәзәрә алдыгда характеристик тәнлик алыныр. Г.ә.ү. ријазијјатын башга саһәләриндә дә тәтбиг олунур.

Әд.: Березин И. С. и Жидков Н. П., Методы вычислений, т. 1, М., 1966; Демидович Б. П. и Марон И. А. Основы вычислительной математики, М., 1966.

ГЕЈРИ-МҮӘЈЈӘН ИНТЕГРА́Л—бах *Интеграл һесабы.*

ГЕЈРИ-МҮӘЈЈӘН ИФАДӘ — лимит һаггындакы теоремләри тәтбиг етмәклә лимити билаваситә һесаблана билмәјән ифадә. $\lim_{x\to\infty} f(x) = \lim_{x\to\infty} \varphi(x) = 0$ олдугда $F(x) = f(x) : \varphi(x)$ нисбәтинин $x \to a$ олдугда лимитинин варлығы һаггында әввәлчәдән һеч нә демәк олмаз. Буна көрә дә $x = a$ нөгтәсиндә $F(x)$-ә гејри-мүәјјән ифадә вә ја $x \to a$ олдугда $\frac{0}{0}$ шәклиндә гејри-мүәјјәнлик дејилир. Бундан башга, $\frac{\infty}{\infty}$, $\infty - \infty$, 0^0, 1^∞, ∞^0, $0 \cdot \infty$ шәклиндә дә Г.и. вар. *Чевирмә* апармагла бунлар $\frac{0}{0}$ шәклинә кәтирилир. Г.и.-нин $x \to a$ олдугда лимитини һесабламаға (лимити варса) гејри-мүәјјәнлијин ачылышы дејилир. Мәс., $\lim_{x\to 0} \frac{\sin x}{x} = 1$. Лакин Г.и.-нин сонлу лимити олмаја да биләр. Мәс., $\frac{\operatorname{tg} x}{x} \sin \frac{1}{x}$ ифадәсинин $x \to 0$ олдугда лимити јохдур.

ГЕЈРИ-МҮӘЈЈӘНЛИК ПРИНСИПИ — бах *Квант механикасы.*

ГЕЈРИ-ПАРАМЕТРИ́К ҮСУЛ (ријази статистикада)—тәчрүби нәтичәләрә әсасән намә'лум пајланма функсијасыны гијмәтләндирмә үсулу. «Гејри-параметрик» ифадәси бу гијмәтләндирмә үчүн истифадә олунан статистиканын (тәчрүби нәтичәләрдән асылы функсијанын) пајланма функсијасындан асылы олмадығыны көстәрир. Г.ү.-дан фәргли олараг параметрик үсулла функсионал формасы мә'лум олан пајланма функсијасынын намә'лум параметрләри гијмәтләндирилир. Г.ү.-ун тәтбигиндә әсасән низамланмыш статистикалардан истифадә олунур. Мисал 1. ξ тәсадүфи кәмијјәтинин $x_1, \ldots, x_n$ тәчрүби гијмәтләринә әсасән онун намә'лум $x_{\frac{1}{2}}$ медианыны гијмәтләндирмәли. κ-чы низамланмыш статистика z_κ илә ишарә едиләрсә $z_\kappa < x_{\frac{1}{2}} < z_{n-\kappa+1}$ бәрабәрсизлијинин еһтималы ξ-нин пајланма функсијасындан асылы дејил вә мүәјјән κ үчүн 0,99-дан бөјүкдүр. Демәли, $x_{\frac{1}{2}}$ медианы, 0,99-дан кичик олмајан еһтималла $(z_\kappa, \; z_{n-\kappa+1})$ интервалында јерләшир, јә'ни бу интервал $x_{\frac{1}{2}}$ үчүн е'тибарлылыг сәвијјәси 0,01 олан е'тибарлы интервалдыр. Мисал 2 (Колмогоров критериси). ξ тәсадүфи кәмијјәтинин $x_1, \ldots, x_n$ тәчрүби гијмәтләринә көрә онун намә'лум пајланма функсијасынын F-ә бәрабәр олмасы фәрзијјәсини (H) јохламалы. H фәрзијјәсинин доғрулуғуну гәбул едиб, $D_n = \sup_x |F_n(x) - F(x)|$ кәмијјәтини һесаблајырыг, бурада F_n — емпирик пајланма функсијасыдыр (бах *Вариасија статистикасы*). Мә'лумдур ки, $\sqrt{n} D_n \leqslant \lambda$ бәрабәрсизлијинин еһтималы F-дән асылы дејил вә кифајәт гәдәр бөјүк n-ләр үчүн

$$P(\sqrt{n} D_n \leqslant \lambda) \approx K(\lambda) = \begin{cases} \sum\limits_{j=-\infty}^{\infty} (-1)^j e^{-2j^2\lambda^2} & \lambda \geqslant 0 \\ 0 & , \; \lambda < 0 \end{cases}$$

Чәдвәлдән истифадә етмәклә $K(\lambda_\varepsilon) = 1 - \varepsilon$ (ε—әввәлчәдән верилән мә'лум әдәддир вә е'тибарлылыг сәвијјәси адланыр) шәртини өдәјән λ_ε әдәди тә'јин едилир. $\sqrt{n}\, D_n \leqslant \lambda_\varepsilon$ олдугда H фәрзијјәси гәбул, әкс һалда рәдд едилир.

Әд.: Шаһбазов Ә. Ә., Еһтимал нәзәријјәси вә ријази статистика, Б., 1973; Уилкс С., Математическая статистика, пер. с англ., М., 1967; Смирнов Н. В., Дунин-Барковский И. В., Курс теории вероятностей и математической статистики для технических приложений, М., 1969.

ГЕЈРИ-СТАСИОНА́Р УЛДУЗ — бах *Улдузлар.*

ГЕЈРИ-УЈҒУН ЈАТЫМ (кеолокијада)—чаван чөкүнтүләрин үфги, јахуд дислокасија олунмуш гәдим чөкүнтүләрин јујулма сәтһи үзәриндә јатмасы. Г.ј.-ын ики әсас нөвү вар: паралел (стратиграфик) вә бучаглы. Паралел Г.ј.-да мүхтәлиф јашлы тәбәгәләр паралел јатыр вә бир-бириндән јујулма сәтһи илә ајрылыр. Бучаглы Г.ј.-да исә мүхтәлиф јашлы тәбәгәләр бир-бириндән јалныз јујулма сәтһи илә дејил, һәмчинин мүхтәлиф бучаг алтында јатмасы илә дә ајрылыр. Г.ј.-ын структур, ерозион, формасијадахили, јанлыш вә с. нөвләри дә вар.

Г.ј.-ын өјрәнилмәси Јер габығынын һәрәкәт вә деформасијасы тарихинин ајдынлашдырылмасына, онун анализи исә магматик фәалијјәтин, филиз әмәләкәлмәнин вә с. кеоложи просесләрин вахтынын мүәјјәнләшдирилмәсинә көмәк едир.

ГЕЈРИ-ҮЗВИ БИРЛӘШМӘЛӘРИН НОМЕНКЛАТУРАСЫ— елементләрин вә онлардан әмәлә кәлән гејри-үзви бирләшмәләрин ад системи. Г.б.н. бу вә ја дикәр маддәнин кимјәви формулуну дүзәлтмәјә имкан верир. Илк кимја номенклатурасыны 1787 илдә франсыз алимләриндән А. Лавуазје, Л. Китон де Морво, К. Бертолле вә А. Фуркруа тәклиф етмишләр. Русијада Г.б.н.-нын јарадылмасы вә тәкмилләшдирилмәсиндә (19 әср) А. И. Шерер, Ј. Д. Захаров, В. М. Северкин, К. И. Һесс, Ф. М. Флавитски, Д. И. Менделејев вә б.-нын бөјүк хидмәти олмушдур. Мүасир Азәрбајчан кимја номенклатурасы 1932 илдә С. *Һүсејнов* тәрәфиндән тәртиб едилмишдир.

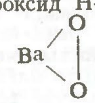
Елементләр, әсасән, онларын латынча ады илә адландырылыр, мәс., калиум (Kalium), неон (Neon). Бә'зи һалларда бу адларын сонундакы «ium» вә ја «eum» шәкилчиләри атылараг Азәрбајчан дилинә ујғунлашдырылмышдыр, мәс., һидрокен (Һydrogenium), карбон (Carboneum). Һәлә чох гәдимдән мә'лум олан бә'зи елементләрин (дәмир, мис, гызыл, күмүш) азәрбајчанча адлары сахланылмышдыр. Бә'зи елемент груплары үчүн груп адлары гәбул едилмишдир, мәс., Li, Na, K, Rb, Cs, Fr—*гәләви металлар*, F, Cl, Br, J, At—*һалокенләр* вә с.

Дәјишмәдән бир бирләшмәдән дикәринә кечән атом групларынын ады елементин латынча адынын көк һиссәси илә «ил» шәкилчисиндән (јун. һýlē—маддә демәкдир) дүзәлдилир, мәс., OH— һидроксил, CO— карбонил. Тарихән ишләдилән аммониум NH_4, сиан CN, тиосианид CNS, амид NH_2 терминләри сахланылыр.

Һәр һансы елементин һидрокен, һалокен, күкүрд, селен, теллур, азот, фосфор, арсен, карбон, силисиум вә борла бирләшмәләри чох вахт дуз характерли олуб, мүвафиг сурәтдә һидрид, һалокенид, сулфид, селенид, теллурид, нитрид, фосфид, арсенид, карбид, силисид вә борид адландырылыр. Елементлә оксикендән ибарәт бирләшмәләрә *оксидләр*, метал илә һидроксилдән ибарәт бирләшмәләрә исә *һидроксидләр* (мәс., KOH—калиум-һидроксид) дејилир.

Әсас јарымгруп елементләринин һидрокенли бирләшмәләри үчүн, онларын тәркибини ифадә етмәјән мүстәгил адлар гәбул едилмишдир: H_2O—су, NH_3—аммонјак, PH_3—фосфин, AsH_3—арсин, CH_4—метан, SiH_4—силан, BH_3—боран вә с.

Дәјишкәнвалентли елементләрин бирләшмәдәки валенти көстәрилир: мәс., $Fe(OH)_2$—дәмир 2-һидроксид, $Fe(OH)_3$—дәмир 3-һидроксид; N_2O—азот 1-оксид, NO—азот 2-оксид, N_2O_3—азот 3-оксид (нитрит анһидриди), NO_2—азот 4-оксид, N_2O_5—азот 5-оксид (нитрат анһидриди). Молекулунда ики оксикен атому арасында кимјәви рабитә олан оксидләр пероксид адланыр, мәс., һидрокен-пероксид H—O—O—H, бариум-пероксид

Оксикенли туршуларын номенклатурасы. Оксикенли туршуларын адлары, туршуну төрәдән елементин латынча адынын сонуна елементин һәмин бирләшмәдәки валентини характеризә едән шәкилчи әлавә едилмәклә дүзәлдилир: ашағы валентә ујғун кәлән туршунун адынын сонуна «ит», јухары валентә ујғун кәләнләрә исә «ат» шәкилчиси әлавә едилир: мәс., $HAsO_2$—арсенит туршусу, H_3AsO_4—арсенат туршусу. Елемент икидән артыг дәјишкәнвалентлилик көстәрдикдә, туршуларын адынын әввәлинә «пер» вә ја «һипо» шәкилчиси дә әлавә едилир (лат. per—гүввәтләндирмәни, һýpo—зәифләтмәни көстәрир), мәс., $HClO_4$—перхлорат туршусу, $HClO_3$—хлорат туршусу, $HClO_2$—хлорит туршусу, HClO — һипохлорит туршусу. Туршу молекулунда туршуну төрәдән елементин бир нечә атому оларса, туршунун адынын әввәлиндә һәмин атомларын сајы көстәрилир: $H_2Cr_2O_7$—дихромат (вә ја бихромат) туршусу, $H_2Cr_3O_7$—трихромат туршусу вә с. Бә'зи һалларда туршу адларынын әввәлинә туршу анһидридинин һидратасија дәрәчәсини көстәрән «мета» (јун. metá—сонра, арасында), «пиро» (јун. pyr—од, јүксәк темп-рда башга бирләшмәјә чеврилдијини билдирир), «орто» (јун. orthós—дүз, дүзкүн) өн шәкилчиләри әлавә едилир: HPO_3—метафосфат туршусу, $H_4P_2O_7$ — пирофосфат туршусу, H_3PO_4—ортофосфат туршусу. Молекулунда пероксид групу (—O—O—) олан туршуларын ады-

нын әввәлинә «пер» шәкилчиси әлавә едилир: $H_2S_2O_8$—персулфат туршусу, H_2SO_5—моноперсулфат туршусу. Оксикенсиз туршуларда туршуну төрәдән елементин адына «ид» шәкилчиси әлавә едилир: HBr—бромид туршусу, HCl—хлорид туршусу.

Дузларын номенклатурасы. Дузларын ады ики сөздән—метал вә туршу адларындан дүзәлдилир, мәс., Na_2SO_4 — натриум-сулфат, KNO_3—калиум-нитрат. Турш дузларын (тәркибиндә металла әвәз едилә биләчәк һидрокен атомлары олан дузлар) адларына туршунун адындан әввәл «һидро» вә ја «диһидро» шәкилчиси әлавә едилир: $Ca(HCO_3)_2$—калсиум-һидрокарбонат, NaH_2PO_4—натриум-диһидрофосфат вә с. Тәркибиндә һидроксил групу (—OH) олан дузлар әсаси дузлар адландырылыр, мәс., $Cu_2(OH)_2SO_4$—әсаси мис 2-сулфат. Әсаси дузлара бә'зән оксидузлар да дејилир, мәс., CuOHCl—мис-окси-хлорид.

Бә'зи гејри-үзви бирләшмәләр үчүн техники ад гәбул едилмишдир: Na_2CO_3—сода, CaO—сөнмәмиш әһәнк, K_2CO_3—поташ, NH_4Cl—нашатыр. Бах һәмчинин *Комплекс бирләшмәләр.*

ГЕЈРИ-ҮЗВИ ВӘ ФИЗИКИ КИМЈА ИНСТИТУТУ, Азәрб.ССР ЕА Гејри-үзви вә Физики Кимја Ин-ту—елми-тәдгигат ин-ту (1962 илә гәдәр Кимја Ин-ту адланырды), 1935 ил октјабрын 25-дә ССРИ ЕА Азәрбајҹан Филиалы нәздиндә тәшкил едилмишдир. Бакы ш.-ндәдир.

Ин-т гејри-үзви вә физики кимја елминин актуал проблемләри вә нәзәри әсаслары үзәриндә чалышыр, јени кимјәви просесләрин орижинал технолокијасыны јаратмагла мәшғул олур.

Ин-тда, әсасән, ашағыдакы истигамәтләрдә х.т. әһәмијјәти олан елми-тәдгигат ишләри апарылыр: республиканын минерал сәрвәтләриндән саф вә јүксәк дәрәҹәдә саф елементләр (Ga, Cd, J, S, Zn, Cu, Fe, Al вә с.), һабелә мүхтәлиф туршулар, гәләвиләр, дузлар, күбрәләр алмаг үчүн јени технолокија јарадылмасы; електрон техникасында кениш ишләдилән хүсуси хассәли гејри-үзви материалларын синтези; сеолит типли алүмосиликатларын, тәбии бентонитләрин, бифунксијалы мүрәккәб оксид катализаторларынын вә адсорбентләрин сәтһ кимјасынын өјрәнилмәси; металы коррозијадан горумаг үчүн чохфунксијалы инһибиторлар һазырланмасы вә онларын тәтбиг методларынын мүәјјәнләшдирилмәси; сәтһи актив маддәләр јарадылмасы вә дисперс системләр кимјасы илә әлагәдар проблемләрин һәлли вә с.

Ин-т ССРИ ЕА-нын вә мүттәфиг республикаларын мүвафиг ин-тлары илә елми әлагә сахлајыр, сосиалист өлкәләринин Гаршылыглы Игтисади Јардым Шурасы хәтти илә бир сыра проблемләрин һәллиндә иштирак едир.

Ин-тун директору Азәрб.ССР ЕА м. үзвү З. Һ. Зүлфүгаровдур. Бурада Азәрб.ССР ЕА акад. Һ. Б. Шаһтахтински, м. үзвү Х. С. Мәммәдов вә бир чох башга көркәмли алим чалышыр.

Ин-тда кимја елмләри намизәди вә доктору алимлик дәрәҹәси вермәк һүгугу олан елми шура вә аспирантура шө'бәси фәалијјәт көстәрир.

ГЕЈРИ-ҮЗВИ КИМЈА—кимјәви елементләр, онларын әмәлә кәтирдији бәсит вә мүрәккәб маддәләр, кимјәви чеврилмәләр вә кимја ганунлары һаггында елм (карбонун ән садә бирләшмәләри мүстәсна олмагла, галанлары *үзви кимја* елминдә өјрәнилир).

Г.к., үзви кимјадан әлавә, кимјанын башга бөлмәләри—*аналитик кимја, коллоид кимја, кристаллокимја, физики кимја, термокимја, електрокимја, радиокимја, кеокимја, кимјәви физика* вә с. илә сых әлагәдардыр.

18 әсрин ахырлары—19 әсрин әвәлләриндә кимја елминин ән мүһүм наилијјәтләри (јанма просесинин оксикен нәзәријјәси, кимјәви атомистика, стехиометријанын әсас ганунлары) гејри-үзви маддәләрин өјрәнилмәси илә бағлыдыр. Тәбиәтдә күлчә һалында тапылан гызыл, күмүш, мис вә чивә металлары, еләҹә дә оксидләрини көмүрлә биркә гыздырмагла алынан металлар (галај вә гурғушун), һабелә күкүрд, карбон (көмүр вә алмаз шәклиндә) вә еһтимал ки, арсен инсана чох гәдимдән мә'лум иди. Ерамыздан 3—2 мин ил әввәл Мисирдә, Һиндистанда, Чиндә вә бә'зи башга өлкәләрдә филиздән дәмир алмағы вә шүшә мә'мулат һазырламағы баҹарырдылар.

Ади металлары күмүшә вә гызыла чевирмәк үчүн әлкимјачыларын көстәрдикләри (хүсусән 4—16 әсрләрдә) тәшәббүс мүсбәт нәтиҹә вермәсә дә, онлар хлорид, нитрат вә сулфат туршулары кими бир сыра мүһүм бирләшмәләри кәшф етмәјә мүвәффәг олмуш, фосфор, арсен, стибиум вә с. елементләри сәрбәст һалда алмыш, кимјәви әмәлијјат үчүн мүхтәлиф апаратлар јаратмыш, бунунла да Г.к. елминин инкишафына хејли көмәк етмишләр (бах *Әлкимја*).

Интибаһ дөврүндән башлајараг металлуркија вә дулусчулуғун инкишафы, һәмчинин шүшә, бојаг, мүхтәлиф дәрман маддәләри вә с. һазырланмасы Г.к. елминин јаранмасына көмәк етмишдир. Гејри-үзви бирләшмәләр һаггындакы мә'луматы кимјанын бир мүстәгил саһәсинә ајырмаг тәшәббүсү франсыз кимјачысы Н. Лемеринин ады илә бағлыдыр. 1752 илдә М. В. Ломоносов кимјанын өјрәндији бирләшмәләри үзви вә гејри-үзви маддәләрә ајырмышдыр.

1774—77 илләрдә франсыз кимјачысы А. Лавуазје *флокистон* һипотезини рәдд етмиш, јанма просесләриндә оксикенин ролуну көстәрмиш, кимјәви елемент анлајышыны конкретләшдирмиш вә илк расионал гејри-үзви кимја номенклатурасыны јаратмышдыр.

19 әсрин әввәлләриндә Ч. *Далтон* атомизм нәзәријјәсини кимја елминә тәтбиг етмәјә башламыш, *һәндәси нисбәтләр ганунуну* кәшф етмиш вә илк дәфә олараг кимјәви елементләрин атом чәкиләри ҹәдвәлини дүзәлтмишдир. Еләҹә һәмин дөврдә *Кеј-Луссак гануну* (1805—08), *тәркибин сабитлији гануну* (Ж. Пруст, 1808) вә *Авогадро гануну* (1811) кәшф олунмушдур. 19 әсрин 1-ҹи јарысында И. Бертселиус кимјада атомизм нәзәријјәсинин мөһкәм јер тутмасына наил олмушдур. Һәмин әсрин орталарында елмдә атом, молекул вә еквивалент анлајышларынын тә'рифи гәти мүәјјәнләшдирилмишдир (Ш. Жерар, С. Каннииссаро). О дөврдә артыг 60-дан чох кимјәви елемент мә'лум иди. Онларын сәмәрәли тәснифаты проблемини Д. И. Менделејевин 1869 илдә кәшф етдији дөври ганун (бах *Менделејевин дөври гануну* вә *Елементләрин дөври системи*) мүвәффәгијјәтлә һәлл етди. Д. И. Менделејев өз кәшфләринә әсасланараг бир чох елементин атом чәкисини дәгигләшдирмиш вә һәлә о заманлар мә'лум олмајан Ga, Ge, Sc вә с. елементләрин атом күтләләри вә хассәләрини габагҹадан хәбәр вермишди. Һәмин елементләр кәшф едилдикдән сонра дөври ганун кимјанын мөһкәм елми тәмәли олмушдур.

19 әсрин ахырлары вә 20 әсрин әввәлләриндә гејри-үзви кимјачылар елмдә һәлә аз өјрәнилмиш ики саһәјә—метал әринтиләри вә *комплекс бирләшмәләрә* хүсуси диггәт јетирмәјә башламышлар. Һәмин дөврдә Г.к. елминин тарихиндә бөјүк бир һадисә баш вермиш—*тә'сирсиз газлар*: Ar (инкилис алимләри Ч. Релеј, У. Рамзај, 1894), He (У.Рамзај, 1895), Kr, Ne, Xe (У. Рамзај вә М. Траверс, 1898), Rn (алман алими Ф. Дорн, 1900) кәшф едилмишдир. Уран вә ториумун тәбии радиоактивлијинин кәшфи (мүвафиг олараг, А. Беккерел, 1896, М. Склодовскаја-Күри вә Г. Шмидт, 1898) елм саһәсиндә чох мүһүм һадисә олмушдур. Сонра Po вә Ra радиоактив елементләри кәшф едилмишдир (М. Склодовскаја-Күри, П. Күри, 1898). Бу кәшфләр елементләрин изотопларыны ашкара чыхармаға, радиокимјанын јаранмасына вә атомун гурулуш нәзәријјәсинин ирәли сүрүлмәсинә (Е. Резерфорд, 1911, Н. Бор, 1913 вә б.) кәтириб чыхармышдыр.

Нүвә физикасынын наилијјәтләри трансуран елементләри синтез етмәјә имкан јаратмыш вә Г.к. тарихиндә јени бир дөвр ачмышдыр.

Г.к.-да ики әсас метод—анализ вә синтез—кениш тәтбиг едилир. 18 әсрин ахырларында кимјанын гаршысында, әсасән, маддәләрин тәркибини мүәјјән етмәк вә ја онларын анализи мәсәләси дурдуғу һалда, 19 әсрин әввәлләриндә јени маддәләрин синтезинә даһа артыг фикир верилирди. Мүасир Г.к.-да анализ вә синтезлә јанашы кимјәви бирләшмәләрин әмәлә кәлмәси вә парчаланмасы шәраитинин өјрәнилмәси, маддәнин гурулушу илә физики-кимјәви хассәләри арасындакы асылылығын ајдынлашдырылмасы вә х.т.-нда тәтбиги мәсәләләри әсас јер тутур. Г.к.-нын практики тәтбиг саһәләри чох кенишдир. Авиасија вә космик ракетләр үчүн јүксәккејфијјәтли јанаҹаг нөвләринин, металлары гајнаг етмәк үчүн хүсуси флүсләрин, сәнаје, к.т. вә тибдә ишләдилән мүхтәлиф комплекс бирләшмәләрин, мөһкәм тикинти материалларынын, тә'сирли дәрманларын вә бир чох башга мүһүм маддәләрин јарадылмасы Г.к.-нын наилијјәтләридир. Бу елмин көмәји илә абразив вә кәсичи аләтләр үчүн јарадылмыш ифрат бәрк материаллар алмазын таб кәтирмәјиб јандығы бөјүк сүр'әт вә јүксәк темп-р шәраитиндә мүвәффәгијјәтлә ишләјир вә с.

Азәрб.ССР-дә Г.к. проблемләри, әсасән, республика ЕА-нын Гејри-үзви вә Физики Кимја Ин-ту, Кимја Технолокијасынын Нәзәри Проблемләри Ин-ту, али мәктәбләрин кимја факүлтәләринин елми лабораторијалары вә бә'зи башга елми-тәдгигат идарәләриндә өјрәнилиб һәлл едилир. Г.к.-ја аид мәсәләләр Д. И. Менделејев ад. Үмумиттифаг Кимја Ҹәмијјәтинин респуб-

лика идарәсиндә мүзакирә олунур. «Азәрбајҹан кимја журналы»нда, һабелә Азәрб.ССР Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлији «Елми әсәрләри»нин Кимја елмләри серијасында дәрҹ едилир.

Әд.: Фигуровский Н. А., Очерк общей истории химии. От древнейших времен до начала XIX в., М., 1969; Соловьев Ю. И., Эволюция основных теоретических проблем химии, М., 1971; Некрасов Б. В., Основы общей химии, т. 1—2, М., 1974; Полинг Л., Общая химия, пер. с англ., М., 1974.

ГЕЈРИ-ҮЗВИ ПОЛИМЕРЛӘР—макромолекулунун әсас зәнҹири гејри-үзви (карбонсуз) бирләшмәләрдән ибарәт олан полимерләр. Онларын јан группалары да, адәтән, гејри-үзви олур, лакин јан групплары үзви олан полимерләр дә бә'зән Г.п.-дән сајылыр (бу әламәт ҹидди бөлкү апармаг үчүн әсас көтүрүлмүр). Әсас зәнҹирин кимјәви гурулушуна көрә Г.п. ики јерә ајрылыр: һомозәнҹир типли $[-M-]_n$ вә һетерозәнҹир типли $[-M-M'-]_n$, јахуд $[-M-M'-M'']_n$ (бурада M, M', M'' — мүхтәлиф елементләрин атомларыдыр). Кимјәви елементләрин әксәријјәти давамлы Г.п. әмәлә кәтирә билмир, онлардан тәгрибән 15-и (S, P, Se, Te, Si вә с.) чох да узун олмајан (олигомер) зәнҹир әмәлә кәтирир. Белә полимерләр C—C рабитәли олигомер зәнҹирләрә нисбәтән хејли давамсыздыр.

Һетерокен Г.п.-ин чоху истијәдавамлылыг хассәләринин јүксәк олмасы илә дикәр полимерләрдән фәргләнир. Онларын истијәдавамлылығы үзви вә елемент-үзви полимерләринкиндән хејли јүксәкдир, механики вә електрик хассәләри исә аз һалларда јүксәк олур, буна көрәдир ки, сәнаједә тәтбиг олунан Г.п.-ин сајы нисбәтән чох дејилдир. Г.п. истијәдавамлы материаллар алмаг үчүн мүһүм мәнбәдир. Тәбии Г.п.-ин чоху мүвафиг гајдада е'мал олундугдан сонра гејри-үзви шүшә вә керамика материалы кими ишләдилир.

Әд.: Неорганические полимеры, под ред. Ф. Стоуна и В. Грэхема, пер. с англ., М., 1965; Энциклопедия полимеров, т. 2, М., 1974.

ГЕЈРИ-ФИЛИЗ ФАЈДАЛЫ ГАЗЫНТЫЛАР, гејри-метал фајдалы газынтылар—сәнаје вә тикинтидә тәбии һалда, јахуд механики, термики вә кимјәви е'малдан сонра ишләдилән, һәмчинин гејри-метал елементләри вә ја онларын бирләшмәләрини алмаг үчүн истифадә едилән бәрк сүхурлар, јахуд минераллар. Бунлар тәбии силикатлар, һаллоидләр, карбонатлар, сулфатлар, нитратлар, боратлар, фосфатлар вә оксидләрдир. Физики-кимјәви хүсусијјәтләринин мүхтәлифлији онларын х.т.-нда тәтбиги саһәсини мүәјјәнләшдирир. Мүхтәлиф тәбии дузлар, фосфатлар, апатит, әһәнкдашы вә с. кимјада, доломитләр, одадавамлы килләр, талк-магнезитли сүхурлар вә с. металлуркијада, сумбата дашы, кварсит, гумдашы, гранат, пемза, топаз, кварс, корунд вә с. абразив материал кими, перлит, вермикулит истилик вә сәс изолә едичи материаллар истеһсалында хаммал кими, андезит вә базалтлар туршуја давамлы хаммал кими, меркел, кипс, анһидрит, килләр, әһәнкдашы семент хаммалы кими, берил, гранат, дағ бүллуру, алмаз, корунд, кәһрәба, фирузә, топаз, јәшәм вә с. гијмәтли вә мә'мулат дашлары кими истифадә едилир. Гранит, лабрадорит, диорит, диабаз, әһәнкдашы, доломит, гумдашы, гум, кил, туф, кварсит, мәрмәр вә с. тикинти материалы кими чох ишләдилир. Бә'зи Г.ф.г. аз тапылыр. Гијмәтлиләри вә јарымгијмәтлиләри (алмаз, јагут, көј јагут, корунд, гранат вә с.) сүн'и јолла да алыныр.

ГЕЈРИ-ХӘТТИ ОПТИКА—физики оптиканын бөлмәси; күчлү ишыг дәстәләринин мүхтәлиф мүһитләрдә (бәрк ҹисимләрдә, мајеләрдә вә газларда) јајылмасыны вә маддә илә гаршылыглы тә'сирини өјрәнир. Г.о.-да тәдгиг едилән оптик һадисәләрин кедиши шүаланма интенсивлијиндән ($I=ncE^2/4\pi$) асылыдыр (бурада n—сындырма әмсалы, E—електрик саһәсинин интенсивлији, c—ишыг сүр'әтидир). Лазерләрин кәшфи коһерент ишыг мәнбәләринин шүаланма интенсивлијини $10^{11}\,Bm/cm^2$-дәк вә бундан бөјүк гијмәтләрә гәдәр артырмаға имкан верди. Белә күчлү ишыг мәнбәләринин тә'сири нәтиҹәсиндә оптик һадисәләрдә нәинки кәмијјәт, һәм дә кејфијјәт дәјишикликләри баш верир. Күчлү ишыг саһәси мүһитин оптик хассәләрини (сындырма әмсалы, удма әмсалы, ишығын мүһитдә сәпилмәсинин еффектив кәсији вә с.) дәјишдирир. Г.о.-нын маһијјәти ондан ибарәтдир ки, маддәјә дүшән күчлү ишыг саһәсинин тә'сири нәтиҹәсиндә јаранан мүһитин полјарлашма вектору (P) електрик саһәси интенсивлијинин јалныз биринҹи дәрәҹәсиндән јох, икинҹи, үчүнҹү вә с. дәрәҹәләриндән дә асылыдыр. Демәли, P вектору E-нин гејри-хәтти функсијасыдыр, хәтти оптикада исә E-нин јалныз биринҹи дәрәҹәси илә мүтәнасибдир. Гејри-хәтти еффектләри лазерләрин кәшфинә гәдәр кениш шәкилдә мүшаһидә етмәк олмурду. Лазерләрә гәдәр јалныз бир нечә Г.о. һадисәси: ишығын мүһитдә акустик далғалардан сәпилмәси (Манделштам-Бриллјуен сәпилмәси), ишығын комбинасијалы сәпилмәси (Раман-Манделштам еффекти), ишығын удулма әмсалынын шүаланма интенсивлијиндән асылылығы мүшаһидә едилмишдир. 1923 илдә С. И. Вавилов вә В. Л. Лјовшин дүшән ишығын шүаланма интенсивлијинин артмасы илә уран шүшәсинин удма әмсалынын азалмасыны (1,5%-ә гәдәр) ашкара чыхармыш, бу азалманы күчлү ишыг саһәсиндә атомларын (вә ја молекулларын) әксәријјәтинин һәјәҹанланмыш һалда олмасы вә дүшән шүаны уда билмәмәси илә изаһ етмишләр. Вавилов һәмин һадисәни оптикада мүмкүн олан гејри-хәтти еффектләрдән бири сајараг илк дәфә «Г.о.» терминини елмә дахил етмишди. Лазерләрин кәшфиндән сонра гејри-хәтти оптика һадисәләринин кениш тәдгигинә имкан јаранды. 1961 илдә (американ физики П. Франкен әмәкдашлары илә биркә) кварсда ишыг тезлијинин ики дәфә артмасы еффекти (2-ҹи һармониканын кенерасијасы), 1965 илдә исә күчлү ишыг дәстәсинин өз-өзүнә фокуслашмасы һадисәси кәшф олунду. Бу еффектин варлығыны совет физики А. Аскарјан вә Ч. *Таунс* габагҹадан сөјләмишдиләр. Совет физикләри А. М. Прохоров, Н. К. Басов, Р. В. Хохлов, С. Л. Ахманов Г.о. һадисәләринин тәдгиги саһәсиндә мүһүм ишләр көрмүшләр. 1965 илдә Г.о. еффектләриндән истифадә едәрәк параметрик ишыг кенераторлары јарадылды. Бу, кениш тезлик интервалында арасы кәсилмәдән истәнилән тезлијә көкләнә билән коһерент оптик шүаланма мәнбәји алмаға, гејри-хәтти вә актив спектроскопија үсулларынын инкишафы исә спектроскопик үсулларын ајырдетмә габилијјәтини вә һәссаслығыны артырмаға имкан верди. Г.о.-нын әсасыны тәшкил едән еффектләр бунлардыр:

1. ω тезликли күчлү ишыг далғасынын мүһитлә гаршылыглы тә'сири нәтиҹәсиндә тезлији ω-нын там мисилләринә бәрабәр далғалар (2ω-икинҹи һармоника, 3 ω-үчүнҹү һармоника вә с.) әмәлә кәлир.

2. Хәтти оптикадан фәргли олараг, Г.о.-да мүһитин сындырма әмсалы дүшән ишығын шүаланма интенсивлијиндән ($I\sim E^2$) асылыдыр: $n=n_1+n_2E^2+\cdots$ (4). Бурада n_1 мүһитин ади (хәтти) сындырма әмсалы, n_2E^2 исә она кичик әлавәдир. n_2E^2 һәдди һесабына күчлү ишыг дәстәсиндә шүаларын өз-өзүнә фокуслашмасы һадисәси ($n_2>0$ олдугда) баш верир. Паралел интенсив ишыг дәстәси мүһитдә јајылдыгда, ишыг дәстәсинин јајылдығы областда сындырма әмсалы n мүһитин n_1 сындырма әмсалындан бөјүк олдуғуна көрә дәстәнин кәнарына доғру јөнәлмиш шүалар оптик сых мүһитдән оптик сејрәк мүһитә дүшүр вә там дахили гајытмаја уғрајыр. Белә област топлајыҹы линза ролуну ојнајараг, интенсив ишыг дәстәсинин өз-өзүнә фокуслашмасына сәбәб олур. $n_2<0$ олдугда исә фокуслашманын әкси олан һадисә—ишыг дәстәсинин дефокуслашмасы баш верир.

3. Ишығын ики мүһит сәрһәдиндә сынмасы вә гајытмасы ганунлары ади (хәтти) оптикада верилән шәкилдә галмыр. Гајыдан вә сынан ишыг дәстәсиндә әсас тезликли (ω) шүалардан башга икинҹи вә даһа јүксәк тәртибли һармоникалар иштирак едир. Бу һармоникаларын сынма вә гајытма буҹаглары әсас тезликли шүаларын ујғун буҹағындан фәргләнир.

4. Г.о.-да чохфотонлу просесләр баш верир: ики, үч, дөрд вә с. сајда фотон мүһитдә ејни анда удулараг, тезлији бунларын тезликләринин мүхтәлиф комбинасијасы олан бир, ики, үч вә с. фотона чеврилир.

5. Г.о.-да фотоеффектин мүәјјән гырмызы сәрһәди јохдур. Маддәдән електронун чыхмасы үчүн лазым олан енержи (чыхыш иши) бир фотонун јох, бир нечә фотонун енержиси һесабына (ејни анда удулмасы нәтиҹәсиндә) алыныр.

6. Г.о.-да далғаларын суперпозисија принсипи позулур, јә'ни мүхтәлиф далғалар мүһитдә бир-бириндән асылы олараг јајылыр.

Г.о. инкишафда олан јени елм саһәсидир. Бурада кәшф едилән еффектләрин физиканын, хүсусилә, квант електроникасынын тәтбиг саһәләриндә, һәмчинин плазма физикасынын, акустиканын, радиофизиканын, бәрк ҹисим физикасынын вә с. јени тәдгигат истигамәтләринин јаранмасында бөјүк әһәмијјәти вар.

Әд.: Бломберген Н., Нелинейная оптика, пер. с англ., М., 1966; Луговой В. Н., Прохоров А. М., Теория распространения мощного лазерного излучения в нелинейной среде, «Успехи физических наук», 1973, т. 111.

ГЕЈРИ-ХӘТТИ ПРОГРАМЛАШДЫРМА—ријази програмлашдырманын бөлмәси; гејри-хәтти шәрти екстремум мәсәләләринин нәзәријјәси вә һәлл үсулларыны өјрәнир. Үмуми мәсәләси

$$f_i(x_1,..., x_n) \leqslant 0, \quad i=\overline{1, m} \quad (1)$$

шәртләри дахилиндә $F(x)=F(x_1,...,x_n)$ мәгсәд функсијасынын минимумуну (максимумуну) тапмагдыр (F вә f_i функсијаларынын һеч олмаса бири гејри-хәтти олмалыдыр). Елм, техника, игтисадијјат вә б. саһәләрдә раст кәлән бир сыра оптималлашдырма мәсәләси Г.п. характерлидир: а) үмуми хәрҹләр үчүн гојулмуш һүдуду кечмәдән кәлирин вә ја мәһсулун мигдарынын максимумлашдырылмасы; б) оптимал лајиһәгурма; в) бир сыра системи (мәс., ракети) башланғыч вәзијјәтдән лазыми вәзијјәтә чатдырмаг үчүн тәләб олунан оптимал идарәетмә функсијасынын тапылмасы; г) гарышығын потенсиал енержисини минимумлашдыран (јә'ни дајаныглы вәзијјәтә кәтирән) молекулјар структурун тә'јини вә с. Г.п.-нын бир нечә һалы әтрафлы тәдгиг едилмишдир: г а б а р ы г п р о г р а м л а ш д ы р м а. Бу һалда F вә f_i габарыг функсијалардыр. Буна көрә (1) мүнасибәтинин тә'јин етдији област габарыгдыр. F функсијасынын истәнилән локал минимуму глобал минимумдур. Функсијанын локал минимуму (максимуму) верилән нөгтәнин чох јахын әтрафындакы, глобал минимуму (максимуму) исә тә'јин областындакы ән кичик (бөјүк) гијмәтидир.

К в а д р а т и к п р о г р а м л а ш д ы р м а. Габарыг програмлашдырманын хүсуси һалыдыр. Бу һалда f_i функсијалары хәтти, F функсијасы исә габарыг (чөкүк) квадрат чохһәдлидир. Квадратик програмлашдырма мәсәләсинин һәлли үчүн еффектив һесаблама алгоритмләри вар. Бунларын бир чоху *хәтти програмлашдырма* үсулларына әсасланыр.

Һ ә н д ә с и п р о г р а м л а ш д ы р м а. Бу һалда $F\equiv g_0(x)$ вә $f_i\equiv g_i(x)-1$ шәклиндә функсијалардыр. $g_i(x)$ функсијалары исә

$$g_i(x)=\sum_{\kappa\in J_i} C_\kappa X_1^{a_{\kappa_1}}\cdots X_n^{a_{\kappa_n}}$$

$$J=\{m_i, m_{i+1},..., n_i\}; \quad i=\overline{0, m}$$

шәклиндә полиномлардыр ($C_\kappa > 0$, $X_j > 0$, $a_{\kappa j}$ исә һәгиги әдәдләрдир). Һәндәси програмлашдырманын һәлли гошма мәсәләнин һәллинә кәтирилир. Гошма мәсәлә илкин мәсәлә әсасында гурулмуш гејри-хәтти функсијаны хәтти шәртләр дахилиндә максимумлашдырмагдыр (минимумлашдырмагдыр) вә илкин мәсәләдән гат-гат асан һәлл едилир.

Әд.: З а н г в и л л У., Нелинейное программирование, пер. с англ., М., 1973; К а р м а н о в В. Г., Математическое программирование, М., 1975.

ГЕЈРИ-ҺОЛОНО́М СИСТЕ́М—гејри-һолоном рабитәли механики систем (бах *Һолоном систем*). Рабитәләри гејри-һолоном олан системә халис Г.с дејилир. Гејри-һолоном рабитәләрин тәнликләри координатларын биринчи төрәмәләринә көрә хәттидирсә, белә системләр хәтти Г.с., экс һалда гејри-хәтти Г.с.-дир. Г.с.-ин сәрбәстлик дәрәҹәси асылы олмајан координатларын сајы илә гејри-һолоном рабитәләрин сајы фәргинә бәрабәрдир. Мүтләг бәрк күрәнин үфги мүстәви үзәриндәки һәрәкәти Г.с.-ин һәрәкәтинә мисалдыр. Күрәнин һәрәкәти мәркәзин координатлары вә она нәзәрән һесабланан Ејлер буҹаглары илә верилир. Күрә мүстәви үзәриндә сүрүшмәдән јырғаландығына көрә күрәнин мүстәвијә тохунма нөгтәсинин сүр'әти сыфра бәрабәрдир.

$$\dot{x}_c-R(\dot{\theta}\sin\psi-\dot{\varphi}\sin\theta\cdot\cos\psi)=0$$

$$\dot{y}_c-R(\dot{\theta}\cos\psi+\dot{\varphi}\sin\theta.\ \sin\varphi)=0$$

$$\dot{z}=0$$

Сонунҹу тәнлик интегралланан, галанлары исә интегралланмајандыр. Она көрә бу систем Г.с.-дир. Бурада x_c, y_c, ψ, θ, φ асылы олмајан координатлардыр, гејри-һолоном рабитәләрин сајы исә икидир. Демәли, бу системин сәрбәстлик дәрәҹәси үчдүр. Хәтти (ихтијари) Г.с.-ин һәрәкәт тәнликләри *Д'Аламбер-Лагранж принсипиндән* (*Гаусс принсипиндән*) алыныр. «Г.с.» терминини механикаја Һ. *Һертс* дахил етмишдир (1894).

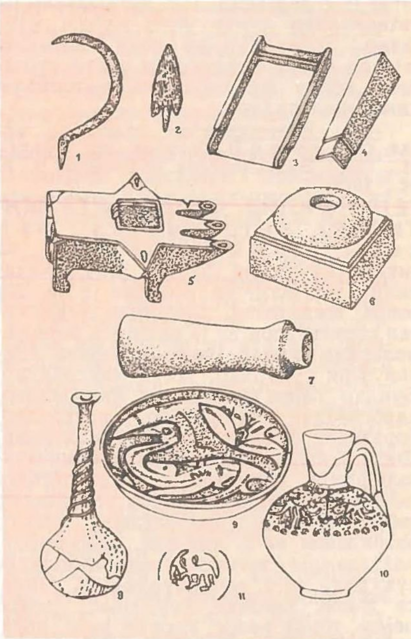
ГЕЈСӘРИЈЈӘ, Ө р т ү л ү б а з а р—Ағгојунлу һөкмдары Узун Һәсәнин [1468—78] Тәбриздә тикдирдији базар. Тәбризин ән бөјүк, кениш вә јарашыглы базары иди. Будаг Гәзвини, Һәсән бәј Румлу, Искәндәр Мүнши, Шарден вә б. Г. һаггында мә'лумат вермишләр. Сәјјаһларын мә'луматына көрә Г.-јә харичи өлкәләрдән чохлу таҹирләр кәлирди. Зәлзәлә вә ара мүһарибәләри нәтиҹәсиндә дағылмышдыр.

Әд.: И б р а һ и м о в Ҹ., Азәрбајҹанын XV әср тарихинә даир очеркләр, Б., 1958.

ГӘБАЛӘ (әр. قبالة—һәр һансы шејин алынмасы үчүн верилән гәбз, өһдәлик)—адәтән борҹла әлагәдар шәхси асылылығын ағыр формасы. Русијада «Г.» термини 14—15 әсрләрдә мејдана кәлмишди. Борҹ өһдәлијини рәсмиләшдирән һүгуги акт да Г. адланырды.

ГӘБӘЛӘ, К а б а л а к а, Х а б а л а—Азәрб.-да гәдим шәһәр. Тәгр. 2500 ил бундан әввәл салынмышдыр. Узун мүддәт Гафгаз Албанијасынын пајтахты олмушдур. Харабалығы Гутгашен р-нундакы Чухур Гәбәлә к.-нин ш.-индә, Гарачајла Гочаланчај арасындадыр. Г. һаггында гәдим јунан, Рома, әрәб, фарс, түрк, ермәни, күрҹү вә с. мәнбәләриндә мә'лумат вар. Г.-ни Рома мүәллифи Бөјүк Плини (1 әср) Кабалака, јунан ҹоғрафијашүнасы Птолемеј (2 әср) Хабала, әрәб тарихчиләриндән Бәлазури (9 әср) орда мәскән салмыш *хәзәрләрин* ады илә әлагәдар Хәзәр адландырмышлар. Г.-нин јери һаггында фикирләр мүхтәлиф иди. Илк дәфә А. Бакыханов «Күлүстани-Ирәм» әсәриндә Кабалаканын (Х а б а л а н ы н) Г. олдуғуну көстәрмишдир. Совет һакимијјәти илләриндә апарылан тәдгигатлар исә бу фикрин дүзкүнлүјүнү тәсдиг етди. Әввәлләр Г. шәһәр харабалығынын анҹаг Сәлбир вә Ҝовургала адланан ики һиссәдән ибарәт олдуғу еһтимал едилирди. 1959 илдән мүнтәзәм газынты апаран Гәбәлә археоложи експедисијасы шәһәрин даһа гәдим вә бөјүк һиссәсини ашкара чыхарды, буранын е.э. 4—ерамызын 1 әсрләринә аид олдуғуну мүәјјәнләшдирди. Шәһәрдән кәнарда истеһсал очагларынын ашкар едилдији кениш әразијә «Сәнәткарлар мәһәлләси» ады верилмишдир. Археоложи газынтылар заманы Г. әразисиндә бөјүк тикилиләрин галыглары, гала бүрҹү, очаг вә тәндирләр, мүхтәлиф дөврләрә аид кил габлар, тунҹ, күмүш, гызыл, сәдәф вә сүмүкдән бәзәк шејләри, шүшә мә'мулаты, тикинти материаллары, кәрпич дөшәмәләр, шәһәри булаг сују илә тәҹһиз етмәк үчүн истифадә олунмуш түнкләр вә с. ашкар олунмушдур. Тәдгиг едилмиш гәбирләрдәки дәфн хүсусијјәтләри Г.-дә мүхтәлиф дөврләрдә бүтпәрәстлијин, атәшпәрәстлијин, христианлығын вә исламын јајылдығыны көстәрир. Г. әразисиндә һәлә Тунҹ дөврүндә (е.э. 3—2-ҹи минилликләр) јашајыш мәскәни олдуғу мүәјјән едилмишдир. *Јалојлутәпә мәдәнијјәтинә* аид тапынтылар е.э. 4—2 әсрләрдә бу әразидә јүксәк мәдәнијјәтин олдуғуну көстәрир.

Г. е.э. 4 әсрдән Албанијанын мәркәзи шәһәрләриндән олмушдур. Антик дөврә аид бөјүк биналарын галыглары вә мадди мәдәнијјәт абидәләри дә буну көстәрир. Г. һәм дә мөһкәм истеһкам иди. Г.-нин ҹ.-нда антик дөврә аид ени 5—6 *м*, уз. 1,5 *км* олан торпаг сәдд вә хәндәк ашкар едилмишдир. Сәлбирин чиј кәрпич вә дашла, галанын исә даш вә бишмиш кәрпичлә тикилмиш гала диварлары варды. Шәһәрин шм. вә ҹ.-а ачылан ики дарвазасы олмуш, әтрафдакы тәпәләрин үстүндә исә кәзәтчи мәнтәгәләри тикилмишди. Бүрҹләрин, диварларын вә с.-нин галыглары индијәдәк дурур. Дағылмыш ҹ. бүрҹләринин һазыркы һүнд. 10—11 *м*, ени 4 *м*, диаметри 15 *м*-дир. Г.-дә антик дөврдә мөһтәшәм биналар тикилмиш, шәһәр бөјүмүш, тиҹарәт кенишләнмишди. Кәтирилмә пуллар тиҹарәти тә'мин етмәдијиндән Г.-дә һәлә е.э. 3—1

Гәбәлә тапынтылары: 1—дәмир ораг; 2—дәмир охуҹу; 3—4—кирәмитләр; 5—тунҹ чыраг; 6—даш сүтуналты; 7—кил су борусу; 8—шүшә габ; 9—ширли кил габ; 10—бәзәкли ширсиз кил габ; 11—габ алтына вурулмуш мөһүрүн екси.

әсрләрдә јерли пуллар да кәсилмәјә башланмышды.

Е.ә. 60-чы илләрдә Рома гошунлары Албанијаја һүҹум етсә дә, Г.-ни ала билмәмишди. Сасанилләр дөврүндә Г. бөјүк сәнәткарлыг мәркәзи иди. Г.-дә Сасани һөкмдары II Бәһрамын адындан кәсилмиш пуллар олан дәфинә тапылмышдыр. 5 әсрдә хәзәрләрин һүҹумлары илә әлагәдар Г.-нин иттисади вә сијаси әһәмијјәти нисбәтән азалмышды. 6 әсрин орталарынадәк Г. *Албан* (Гафгаз) *килсәсинин* мәркәзи иди. Г. 8 әсрәдәк хәзәрләрин һакимијјәти алтында олмушдур. Хилафәт дөврүндә мүһүм тиҹарәт вә сәнәткарлыг мәркәзи олан Г. Ермәнистан, Иберија, Гара дәниз вә Аралыг дәнизи өлкәләри, Иран, Месопотамија, Шимал өлкәләри вә с. јерләрлә тиҹарәт едирди. 13 әсрдә монголларын һүҹумлары нәтиҹәсиндә Г. тәнәззүлә уғраса да, сонралар јенидән дирчәлмишди. 1386—87 илләрдә Тејмурун гошуну узун мүһасирәдән сонра Г.-ни алмыш вә дағытмышды. Бундан сонра әввәлки әзәмәтини итирән Г. каһ Ширвана, каһ да Шәкијә бирләшдирилмишди. 16—18 әсрләрдә Сәфәви-Османлы мүһарибәләри заманы Г. дәфәләрлә дағыдылмышды. Надир шаһын дөврүндә [1736—47] Г. Шамахыдан гачмыш газыгумухлу Сурхај ханын истинадкаһы олмушду; бурада, ејни заманда, түрк гошуну да сахланылырды. Лакин Надирин һүҹуму гаршысында дура билмәјән Сурхај хан Дағыстана гачмышды. Г. бүтүнлүклә дағыдылмыш, әһали тәдриҹән шәһәри тәрк етмишди (бах һәмчинин *Гәбәлә дәфинәләри, Гәбәлә курганлары*).

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 1, Б., 1961; Газыјев С. М., Гәбәлә шәһәринин тарихи-археоложи тәдгиги, Азәрбајҹанын мадди мәдәнијјәти, ҹ. 5, Б., 1964; јенә онун, Гәбәлә маһалынын гәдим тарихиндән, Вопросы истории Кавказской Албании, Б., 1962; Исмизаде О. Ш., Кабала—столица древней Кавказской Албании, јенә орада; Шарифов Д. М., Обследование развалин Кабалы, «Известия Общества обследования и изучения Азербайджана», в. 4, Б., 1927; Крымский А. Е., Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана. Кабала, в сб.: С. Ф. Ольденбургу к 50-летию научно-общественной деятельности, М.–Л., 1934; Буниятов З., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; Бабаев И. А., Казиев С. М., Кабалинский клад монет эллинистической эпохи, в сб.: Нумизматика и эпиграфика, в. 9, М., 1971.

ГӘБӘЛӘ ДӘФИНӘЛӘРИ—*Гәбәлә* ш. харабалыглары јахынлығында мүхтәлиф илләрдә тапылан ајры-ајры дөврләрә аид күмүш пул дәфинәләри. 1-ҹи дәфинәдән тапылмыш (20 әсрин 50-ҹи илләриндә), Сасани һөкмдары Губадын [488—531] адындан кәсилмиш бир пул тәдгиг едилмишдир. 2-ҹи дәфинәдә (1964 илдә тапылыб) Парфија һөкмдары Готарсын [41—51] драхмасы, Рома императорларындан Веспасианын [69—79], Трајанын [98—117], Һадрианын [117—138] денарилари вә Сасани падшаһы 2-ҹи Бәһрамын [274—291] 150-дән чох пуллары вардыр. 3-ҹү дәфинәдән (1966 илдә тапылмышдыр) топланан 700-ә јахын күмүш пулун 170-и кәтирилмә, галанлары исә јерлидир. Кәтирилмә пуллар Македонијалы Искәндәрин драхмаларындан, Фракија һөкмдары Лисимахын, е.ә. 187—129 илләрдә һакимијјәтдә олмуш Селевки падшаһларынын, Јунан-Бәлх падшаһлығынын тетрадрахмаларындан

Гәбәлә дәфинәси. 1—Македонијалы Искәндәрин драхмасы; 2—Лисимахын тетрадрахмасы (Фракија). Селевки пуллары; 3—IV Антиохун тетрадрахмасы; 4—Деметринин тетрадрахмасы; 5—VI Антиохун тетрадрахмасы; 6—Евкратидин тетрадрахмасы (Бәлх); 7—Митридатын драхмасы (Парфија); 8—јерли тетрадрахма; 9, 10—јерли драхмалар.

вә Парфија падшаһларынын (Аршак, I Митридат, II Фраат) драхмаларындан ибарәтдир. Кәтирилмә пулларын чоху Селевкиләрә аиддир. Јерли пуллардан 3-ү Селевки тетрадрахмаларына; галанлары Македонијалы Искәндәрин драхма вә тетрадрахмаларына охшадылмышдыр. Дәфинә е.ә. 2 әсрин 20-ҹи илләриндә кизләдилмишдир. 4-ҹү дәфинә (1976 илдә тапылмышдыр) 53 бүтөв вә 1298 доғранмыш пул парчаларындан ибарәтдир. Пуллар *Рәвваднләр, Шәддадиләр*, Ширваншаһларын бир сыра нүмајәндәләри адындан кәсилмишдир. Дәфинә 11 әсрин бирини јарысында кизләдилмишдир. Г.д. (1—3 дәфинәләр) е.ә. 3—2 әсрләрдә Гафгаз Албанијасында пул дөвријјәсинин инкишафыны, дахили базарын еһтијаҹыны өдәмәк үчүн чохлу пул кәсилдијини, Албанијанын бир сыра өлкә илә тиҹарәт әлагәләрини сүбут едир. Г.д. сонралар да узун мүддәт Гәбәләдә пул дөвријјәсинин вә тиҹарәтинин инкишафыны көстәрир.

Әд.: бах *Гәбәлә* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ГӘБӘЛӘ КУРГАНЛАРЫ—*Гәбәлә* ш. харабалығы әтрафында курганлар.

Гәбәлә курганлары: 1—сүмүк иј оашлығы; 2, 3, 5—8—мүхтәлиф кил габлар; 4—тунҹ бәзәк.

С.М. Газыјев тәдгиг етмишдир. Даш төкүнтүлү курганлар даһа гәдим олуб илк Тунҹ дөврүнә (е.ә. 3-ҹү минилликә) аиддир. Ичәриси чај дашлары илә долдурулмуш курганалты гәбирләрдә күтләви дәфнетмә адәтинә тәсадүф едилмишдир. Гәбирләрин һәр бириндә бүкүлү вәзијјәтдә басдырылмыш 10—15 скелетин јанмыш галыглары тапылмышдыр. Гәбир аваданлығы, әсасән, *Кур-Араз мәдәнијјәти* үчүн характерик кил габлардан ибарәтдир. Торпаг курганларын чоху Алаағаҹ вә Дүзәнҹә адлы јерләрдәдир. Бурада торпаг гәбирләр дә ашкар едилмишдир.

Әд.: Газыјев С. М., Варданлы археоложи газынтылары, «Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри», 1960, № 4; јенә онун, Гәбәлә әразисинин гәдим дәфн мәрасимләри һаггында, Азәрбајҹанын мадди мәдәнијјәти, ҹ. 6, Б., 1964.

ГӘБӘЛӘ СУЛТАНЛЫҒЫ—18 әсрин орталарында Азәрб.-ын шм.-ында јаранмыш феодал һакимлији. Шм.-дан Бөјүк Гафгазын ҹ. јамачы, ш.-дән Көјчај, г.-дән Әлиҹан чајы илә әһатә олунурду. Г.с.-ны 18 әсрин 50-ҹи илләриндә Шәки ханы Һаҹы Чәләби тутмушду. Гәбәлә султанлары муәјјән имтијаза вә инзибати һакимијјәтә малик олуб, билаваситә Шәки ханларына табе идиләр. Г.с.-нда к.т. мүһүм јер тутурду (буғда, арпа, чәлтик вә с. бечәрилирди). Әһали ипәкчиликлә дә мәшғул олурду. Азәрб.-ын бир сыра шәһәрләринә кедән тиҹарәт јоллары Г.с.-нын әразисиндән кечирди. Г.с. 18 әсрин сонларындан Гәбәлә маһалы адланырды. Маһалы Шәки ханына табе олан наиб идарә едирди.

Әд.: Левиатов В. Н., Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Б., 1948.

ГӘБИЗЛИК—бағырсаг мөһтәвијјатынын (нәҹис күтләсинин) узун мүддәт (48 саатдан чох) бағырсагда галмасы, јахуд нәҹис күтләсинин бағырсагдан лазыми дәрәҹәдә бошалмамасы. Төрәмә сәбәбләриндән асылы олараг Г. бир

нечә ҹүр олур: алиментар Г. вә ја гида Г.-и—узун мүддәт дөјүлмүш, тәркибиндә бағырсаг перисталтикасынын физиолоҗи стимулјаторлары аз олан гида једикдә, маје аз ичдикдә баш верир; неврокен (синир мәншәли) Г. шәрти рефлексләрин позғунлугларындан (хора, холесистит, һепатит вә с.), ҹинсијјәт органларынын бә'зи хәстәликләриндә, һабелә бејин вә онурға бејни хәстәликләриндә баш верир; илтиһаби Г. бағырсаг хәстәликләриндән (колит, бабасил вә с.) әмәлә кәлир; механики Г. бағырсагдахили вә бағырсагданхариҹ манеәләрдән төрәјир (шиш, нәҹис дашлары, битишмәләр вә с.); токсики Г. бир чох маддәләрин зәһәрли тә'сириндән (атропин, гурғушун, бензол вә с.) әмәлә кәлир; ендокрин Г. јумурталыгларын, һипофизин өн пајынын функсионал позғунлуглары илә әлагәдардыр; һабелә отураг һәјат тәрзи, пијләнмә, ағҹијәрин емфиземасы вә с. Г. төрәдә биләр. Г. узун мүддәт давам етдикдә зәифлик, үрәкдөјүнмә, үрәк наһијәсиндә ағры, башағрысы, тез јорулма, депрессија, анусда ағры, гашынма вә с. әламәтләр олур. Бабасил јахуд дүз бағырсағын илтиһабы оланларда ағры даһа да күҹләнир. Хәстәнин дәриси еластиклијини итирир, нәҹиси бәрк, парча-парча олуб гыға охшајыр. Г.-ин диагностикасында копролоҗи, ректоскопик вә ирригоскопик мүајинә үсулларындан истифадә олунур.

Мүалиҹәси хәстәнин фәрди хүсусијјәтиндән вә Г.-ин формасындан асылыдыр. Ималә етмәк, бағырсағын перисталтикасыны гүввәтләндирән гида (гара чөрәк, кәләм, көк, чуғундур, үзүм, гарпыз вә с.) јемәк, какао, шәраб, дүјү, ағ чөрәк, шоколад, гара гәһвә, түнд чај вә с. истифадә етмәмәк. Неврокен мәншәли Г.-дә ону төрәдән сәбәбләри арадан галдырмаг, сакитләшдириҹи дәрманлар вермәк, мүалиҹә кимнастикасы вә гарыны масаж етмәк, физиотерапија, палчыг мүалиҹәси, минерал сулардан (Истису, Јессентуки № 17, Баталин, Борҗоми, Карлови-Вари) истифадә етмәк. Г.-ин алиментарендокрин вә неврокен формаларында ишләдиҹи дәрманлар мәсләһәт көрүлмүр. Ималә үчүн хөрәк дузундан һазырланмыш мәһлул, битки јағы вә с. ишләтмәк. Ентеросептол, биомисин вә с. ичмәк.

Профилактикасы: чох гуру јемәкдән имтина етмәк, чохлу (мүнтәзәм олараг) тәрәвәз јемәк, мүәјјән фасиләләрлә гидаланмаг. Ушаг јашларындан бағырсағы ејни вахтда бошалтмаға вәрдиш јаратмаг вә с. Пешә илә әлагәдар олан Г.-дә гида режиминә (дуру хөрәкләр јемәк вә с.) ҹидди әмәл етмәк вә әмәк шәраитини јахшылашдырмаг. Физики әмәк вә идманла мәшғул олмағын бөјүк әһәмијјәти вар.

Әд.: Болезни органов пищеварения, под ред. Масевич Ц. Г. и Рысса С. М., Л., 1975; Кущ Н. Л., Запоры у детей, Киев, 1976.

ГӘБИЛӘ — ибтидаи иҹма гурулушу дөврүндә инсанларын иҹтимаи бирлијинин әсас формасы. Г.-ни синифсиз ҹәмијјәтин ган гоһумлуғуна әсасланан илкин сосиал вә етник истеһсал коллективи адландырмаг олар. Г.-нин әсас әламәти *екзогамијадыр*. Г. еһтимал ки, еркән Палеолитдән сон Палеолитә кечид дөврүндә мејдана кәлмишдир. Г.-нин игтисади әсасы гәбилә-иҹма мүлкијјәти олмушдур. Тәсәррүфат фәалијјәтинин дәјишмәси вә инкишафы илә Г. иҹма гурулушу формалары да дәјишмишдир. Екзогамија нәтиҹәсиндә Г.-нин әлаһиддә мөвҹудлуғу мүмкүн олмамыш, о, лап әввәлдән тајфада бирләшмишдир. Әввәлләр тајфа никаһ мүнасибәтләри илә бағлы ики Г.-дән ибарәт иди, сонралар бунларын парчаланмасы нәтиҹәсиндә тајфаја *фратријада* бирләшән бир чох Г. дахил олмушдур.

Ф. Енкелс тарих, етнографија вә археолокија саһәсиндәки кениш фактик материала, хүсусән Л. Һ. *Морғанын* әсәрләринә истинад едәрәк илк дәфә бәшәр тарихинин еркән дөврләринин елми материалист шәрһини вермишдир. О, хүсусилә гәбилә гурулушунун характерик ҹәһәтләринин (хүсуси мүлкијјәтин, синифләрин, моногам аиләнин олмамасы, ибтидаи иҹма коллективизми вә с.) маһијјәтини ачмышдыр.

Груп никаһы дөврүндә гоһумлуг ана хәтти илә мүәјјән едилдијиндән гәбиләләр әввәл матриархат Г. кими јаранмышды. Матриархат Г.-дә истеһсал мүнасибәтләри гангоһумлуғу мүнасибәтләринә ујғун кәлирди. Мүһүм мәсәләләр Г. шурасында вә ја јығынҹағында коллектив сурәтдә һәлл едилирди. Г. норма вә адәтләрини позанлара гаршы мүхтәлиф ҹәза (Г.-дән говмаг, һәтта өлдүрмәк вә с.) тәтбиг едилирди. Бу заман Г. ибтидаи иҹма ҹәмијјәтинин игтисади вә сосиал өзәји олду.

Малдарлығын инкишафы, хыш әкинчилијинин мејдана чыхмасы кишиләрин тәсәррүфат вә иҹтимаи һәјатда ролуну артырды. Бу дөврдә матриархат Г.-ни патриархат Г. әвәз етди. Бөјүк патриархат аиләләр ҹәмијјәтин әсас игтисади өзәји олду. Г. мүнасибәтләри тәдриҹән әрази мүнасибәтләри илә әвәз олунду. Јанашы јашајан патриархат аиләләр гоншу иҹмалар јарадырдылар. Тәдриҹән кичик аиләләр јараныр, ајры-ајры аиләләрин тәсәррүфатда ролу артырды. Г. дахилиндә аилә мүлкијјәти мејдана чыхырды. Бу, Г. мүнасибәтләринин тамамилә дағылмасына вә синфи мүнасибәтләрин бәргәрарлашмасына сәбәб олду.

Мүхтәлиф Г. гурулушлары чох заман синифли ҹәмијјәт јарандыгдан сонра да давам етмишдир. Һазырда Асија, Африка вә Американын бә'зи халгларында (хүсусилә көчәри халглар арасында) Г. мүнасибәтләри галмагдадыр. Бах һәмчинин *Ибтидаи иҹма гурулушу*, *Матриархат*, *Патриархат*, *Иҹма*, *Аилә* мәгаләләри.

Әд.: Енкелс Ф., Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ҹ. 2; Формозов А. А., О времени и исторических условиях сложения племенной организации, «Советская археология», 1957, № 1; Проблемы истории докапиталистических обществ, М., 1968.

ГӘБИЛӘ ГУРУЛУШУ — бах *Ибтидаи иҹма гурулушу*.

ГӘБИЛӘ ИҸМАСЫ — бах *Ибтидаи иҹма гурулушу*.

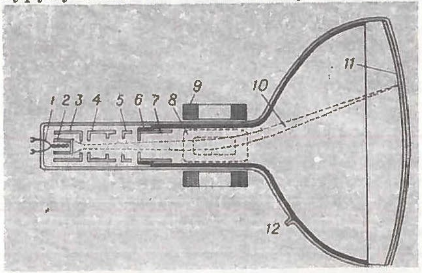
ГӘБИЛЛӘР — Шимали Әлҹәзаирин дағлыг р-нларында јашајан бәрбәр халгы (бах *Бәрбәрләр*). 2 млн. нәфәрдир (1975). Бәрбәр дилиндә данышырлар (әксәријјәти әрәбҹә дә данышыр). Г., әсасән, әкинчилик вә малдарлыгла мәшғулдурлар. Сәнәткарлыг да (дулусчулуг, дәмирчилик вә с.) инкишаф етмишдир. Диндар Г. мүсәлмандырлар.

Әд.: Народы Африки, М.—Л., 1954.

ГӘБИРИСТАН (археолокијада) —өлүләрин басдырылдығы хүсуси саһә. Даш дөврүндә мејдана кәлмишдир. Гәдим Г.-ларда бә'зән өлүјандырма (кремасија) адәтинә тәсадүф олунур. Мүхтәлиф дөврләрдә ајры-ајры халглара аид гәбирләрин гурулушу да мүхтәлиф олмушдур (пирамида, курган, торпаг, даш гуту, күп, катакомба, гују гәбирләр, түрбә, сәрдаба вә с.).

Азәрб.-да гәдим Г.-лар Күлтәпә, Минкәчевир, Хоҹалы, Хачбулаг, Хыныслы, Варданлы, Гәбәлә, Торпаггала вә с. јерләрдә ашкар едилмишдир. Гәдим Г.-ларын археолоҗи тәдгиги мүхтәлиф дөврләрдә јашамыш әһалинин иҹтимаи, игтисади һәјаты, мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтинә аид зәнкин материаллар верир.

ГӘБУЛЕДИҸИ ТЕЛЕВИЗИЈА БОРУСУ, кинескоп—телевизија тәсвирләринин ҹанландырылмасы үчүн *електрон-шүа борусу*. Г.т.б. ағ-гара вә рәнкли тәсвирләрин билаваситә мүшаһидәси вә ја бөјүк екрана (3—4 $м^2$) пројексијаланмасы, һәм дә телевизија тәсвирләринин екрандан фото, јахуд кино лентләринә чәкилмәси үчүн, гачан шүа үсулу илә верилишдә ишыг мәнбәји вә тәсвири- елементләрә ајыран гурулуш кими тәтбиг едилир. Електрон

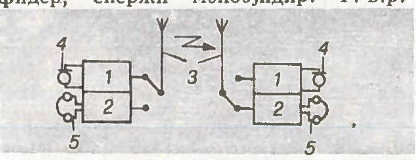
Ағ-гара телевизија тәсвирләри үчүн гәбуледиҹи телевизија борусунун (кинескопун) схематик гурулушу: *1*—катод гыздырыҹысынын тели; *2*—катод; *3*—идарәедиҹи електрод; *4*—сүр'әтләндириҹи електрод; *5*—биринҹи анод; *6*—икинҹи анод; *7*—кечириҹи өртүк (аквадаг); *8*—шүанын шагули мејлетдирмә сарғаҹлары; *9*—шүанын үфүги мејлетдирмә сарғаҹлары; *10*—електрон шүасы; *11*—екран; *12*—икинҹи анодун чыхышы.

сели (електрон шүасы) борунун габаг диварына—лүминофорла өртүлмүш екрана — дүшәрәк ону ишыгландырыр. Електрон шүасы сарғаҹларын магнит саһәләри илә мејл етдирилир вә екранда верилән телевизија тәсвирини ҹанландырыр (шәк.). Рәнкли Г.т.б.-нун иши инсан көзүнүн рәнкләри, үч әсас (гырмызы, јашыл вә көј) рәнкин мүәјјән мигдар нисбәтиндә гарышығы кими көрмә хүсусијјәтинә әсасланыр. Екран гырмызы, көј вә јашыл рәнкләрлә ишыгланан лүминофор «нөгтәләриндән» (1,5 млн.-а гәдәр) ибарәт мозаика шәклиндә дүзәлдилир. 3 нөв лүминофор «нөгтәләри» груплар јарадыр. Белә групларын һәр бири өлчүләринә көрә телевизија тәсвиринин бир елементинә ујғун кәлир. Прожекторла екран арасында, екрандан бир гәдәр аралы 500000-ә гәдәр дешији (диаметрләри *мм*-дән кичик) олан назик метал лөвһә јерләшдирилир. 3 прожектордан чыхан 3 електрон шүасы ејни вахтда һәр һансы бир дешик-

дән кечир. Һәмишә шұалардан бири гырмызы рәнклә, икинчиси јашыл рәнклә, үчүнчүсү исә көј рәнклә ишыгланан лүминофор нөгтәсинә дүшүр. Тәсвирин телевизија ачылышы үмуми магнит мејлетдирмә системи илә јеринә јетирилир. Рәнкли Г.т.б.-нда ағгара тәсвирләр дә алмаг олар; Г.т.б.-нун екраны дүзбучаглы шәклиндә олур. Екранын диагоналынын өлчүләри 6, 11, 16, 23 *см* (әлдә кәздирилән транзисторлу телевизорлар үчүн), 35, 43, 47, 59, 61, 65, 67 *см* вә даһа артыгдыр.

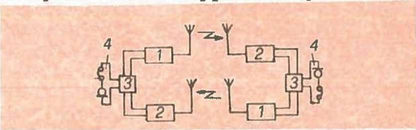
Әд.: Жигарев А. А., Электронная оптика и электроннолучевые приборы, М., 1972; Фурман С. Л., Телевидение, М., 1975; Булыч В. И., Цветное телевидение, М., 1975.

ГӘБУЛЕДИЧИ-ВЕРИЧИ РАДИОСТАНСИЈА—бир нечә мәнтәгә арасында икитәрәфли радиорабитә јаратмаг үчүн гурғулар комплекси. Г.-в.р.-нын әсас елементләри антена, радиоверичи вә радиогәбуледичи, бунлары антена илә бирләшдирән фидер, енержи мәнбәјидир. Г.-в.р.-

Симплекс радиорабитә схеми: *1*—веричиләр; *2*—гәбуледичиләр; *3*—антеналар; *4*—микрофонлар; *5*—баш телефонлары.

лар далға диапазонуна көрә километрлик, һектометрлик вә с., рабитә каналларынын сајына көрә бир, ики вә чохканаллы олур; ишләмә режиминә көрә исә симплекс вә дуплекс нөвләринә ајрылыр (шәк.). Г.-в.р. сәјјар, нәгл.-ла дашынан вә стасионар олур. Г.-в.р.-нын тә'сир узаглығы әсасән веричинин күчү, гәбуледичинин һәссаслығы, антенанын истигамәти, модулјасија нөвү, һәмчинин радиодалғаларын јајылма шәртләри илә мүәјјән едилир. Сәјјар (портатив) Г.-в.р.-нын чәкиси тәгр. бир *кг*-дан 20 *кг*-а гәдәр, габарити кичик олур. Белә радиостан-

Дуплекс радиорабитә схеми: *1*—веричиләр; *2*—гәбуледичиләр; *3*—кечид гурулушлары; *4*—микротелефон дәстәкләри.

сија метрлик вә десиметрлик далға диапазонларында ишләјир вә веричинин күчү 0,2—1 *вт* олдугда онларча *км*-ә гәдәр рабитә узаглығыны тә'мин едир. Нәгл.-ла дашынан радиостансијалар автомобил, тәјјарә, танк, кәми, гатар, космик објект вә с.-ләрдә гурулур. Метрлик вә десиметрлик далға диапазонларында ишләјән белә Г.-в.р.-ларда веричинин күчү 10^{-1} — 10^{3} *вт* олдугда бир нечә јүз *км* рабитә узаглығыны тә'мин едир. Стасионар Г.-в.р.-лар, веричинин күчү 10^{-1}—10^{2} *вт* олдугда ифрат јүксәк тезликләрдә онларча *км*-ә бәрабәр рабитә узаглығыны, декаметрлик далға диапазонунда исә Јерин истәнилән мәнтәгәси илә рабитә јарадылмасыны тә'мин едир. Г.-в.р.-лар аккумулјатор, галваник елементләр батарејасы, Күнәш батарејасы (космик објектләрдә), хүсуси електрик агрегаты вә с. енержи мәнбәләриндән истифадә етмәклә ишләјир. Г.-в.р. кеоложи-кәшфијјат ишләриндә, һәрби техникада, к.т.-нда вә с. кениш тәтбиг олунур.

Әд.: Челышев В. Д., Приемные радиоцентры, М., 1975.

ГӘБУЛОВ Һәмзәт бәј Һәбибулла оғлу (1884, индики Гах ш.—9.1.1912, Тифлис)—Азәрб. маариф хадими, публисист. Ставропол кимназијасыны вә Кијев һәрби мәктәбини битирмишдир (1904). «Закавказје» (Тифлис) гәзетиндә мүсәлман шө'бәсинин мүдири ишләмишдир. Әдәбијјат, маариф, мәдәнијјәт, дил, гадын азадлығы вә халглар достлуғуна даир мәгаләләри вар. С. Ағамалыоғлу, М. Вәзиров, Ф. Көчәрли, Һ. Минасазов, Ч. Мәммәдгулузадә вә б. илә јахындан әлагә сахламышдыр. М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 100 иллик јубилејинин кечирилмәсинин (1911) тәшәббүсчүсү вә тәшкилатчыларындан олмуш, бунунла әлагәдар јаздығы мәгалә Русијанын бир чох гәзетиндә, Парисдә чыхан «Мүсәлман» журналында дәрч едилмишдир.

Әд.: Гурбанов Ш., Ачылмамыш сәһифәләр, Б., 1974.

ГӘВАМ ҮС-СӘЛТӘНӘ(قوام السلطنه) Әһмәд (1879 — 1955, Теһран) — Иран дөвләт вә сијаси хадими, Киланын ири мүлкәдарларындан бири. Һәрби назир (1910—11), дахили ишләр назири (1911), баш назир (1921—22, 1922—23, 1942—43, 1946—47, 1952, 18—21 ијул) олмушдур. Иран ингилабынын (1905—11) јатырылмасында, Килан вә Хорасанда милли азадлыг һәрәкатынын (1921—22) ган ичәрисиндә боғулмасында, Иран Азәрбајчанында демократик һәрәкатын (1946) дармадағын едилмәсиндә гәддарлығы вә амансызлығы илә фәргләнмишдир. Бејнәлхалг мүнасибәтләрдә икиүзлү вә сатгын сијасәт јеритмишдир. 1922 вә 1942 илләрдә Америка малијјә миссијасынын Ирана дә'вәт олунмасынын тәшәббүсчүсү олмушдур. Г. Шимали Иранда нефт кәшфијјаты вә истисмары үзрә гарышыг Совет—Иран чәмијјәти јаратмаг һаггында имзаладығы Совет—Иран сазишини (1946, 4 апрел) вә *Азәрбајчан Милли Һөкумәти* илә Иран һөкумәти арасындакы мүгавиләни (1946, 4 ијун) хаинчәсинә позмуш, Иранда Американ һәрби нүмајәндәлијинин сәлаһијјәтини кенишләндирмәк барәдә АБШ-ла сазиш бағламышдыр (1947, 6 октјабр). Мүсәддиг һөкумәтинин истe'фасына наил олан Инкилтәрә вә АБШ империалистләринин фитнәкарлығы нәтичәсиндә Г. 1952 илдә баш назир тә'јин едилди, лакин халгын е'тираз нүмајишләриндән горхуб истe'фа верди вә Бағдада гачды. Сонралар сијаси фәалијјәтдән узаглашды.

ГӘДДАРӘ — икиағызлы гылынч. Азәрб.-да халг арасында бөјүк хәнчәр дә Г. адланырды. Кечмишдә Азәрб.-да, әсасән, бәјзадәләрин Г. кәздирмәләри дәб иди.

ГӘДӘРИЛИК — бах *Детерминизм вә индетерминизм.*

ГӘДИМ ДҮНЈА ТАРИХИ—бах *Тарих.*

ГӘДИМ ЈӘҺУДИ ДИЛИ —бах *Иврит.*

ГӘДИМ РУС ДӨВЛӘТИ—бах *Кијев Рус дөвләти.*

ГӘДИМ СЛАВЈАН ДИЛИ—дөврүмүзәдәк кәлиб чатмыш 10—11 әсрләрә аид ән гәдим славјан абидәләринин дили. Ән гәдим славјан әдәби дили олан Г.с.д. Чәнуби Македонија (солун) диалектинә әсасланырды. Јарандығы дөврдән гәрби, сонра чәнуби, даһа сонра (10 әсрдән) шәрги славјанлар арасында ишләдилән бејнәлхалг славјан дили характери дашымышдыр. Г.с.д. абидәләри ики әлифба (глаголитса вә Кирил әлифбасы) илә јазылмышдыр. Г.с.д. чәнуби славјан дилләринә дахил олуб, онлара мәхсус фонетик вә морфоложи әламәтләри өзүндә экс етдирир. Славјан, хүсусилә шәрги вә чәнуби славјан әдәби дилләринин инкишафына мүһүм тә'сир көстәрмишдир.

Әд.: Селищев А. М., Старославянский язык, ч. 1—2, М., 1951—52; Иванова Т. А., Старославянский язык, М., 1977.

ГӘДИМ ТҮРК ДИЛИ — Асијанын гәдим түрк халгларынын дили. Түрк дилләринин тәшәккүл вә инкишафынын 3-чү дөврүнә (гәдим түрк дөврү) аиддир (5—10 әсрләр). 5 әсрдән е'тибарән Г.т.д.-нә аид әзәнкин материал вар. Бу материал кәшф олундуғу јерләрин ады илә *Орхон-Јенисеј абидәләри* кими танынып. Гәдим түрк дөврү түрк дилләринин инкишафы вә тәдричән мүхтәлиф халг дилләри һалында диференсиасијасы (фәргләнмәси) илә характеризә олунур. Һәмин дөвр шәрти олараг 3 әсас мәрһәләјә ајрылыр: түркүт, јахуд көјтүрк (5—8 әсрләр), гәдим ујғур (8—9 әсрләр) вә гәдим гырғыз (9—10 әсрләр). Јенисеј вә Орхон абидәләри арасындакы бә'зи фәргләрә бахмајараг, бу абидәләр Г.т.д.-нин, әсасән, јазылы дил һалында формалашдығыны көстәрир.

Әд.: Шукуров Ә. Ч. вә Мәһәррәмов А. М., Гәдим түрк јазылы абидәләринин дили, Б., 1976; Малов С. Е., Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951; Баскаков Н. А., Тюркские языки, М., 1960; Насилов В. М., Язык орхоно-енисейских памятников, М., 1960; Древнетюркский словарь, Л., 1969.

ГӘДИМОВ Јагуб Бала оғлу (д. 20. 7. 1917, Бакы ш.)—совет електротехники, техника е.д. (1961), проф.(1962), Азәрб.ССР. ЕА м. үзвү (1968). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. 1952—64 илләрдә И. Г. Јесман ад. Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Енержетика Ин-тунда автоматик идарәолунан електрик интигаллары лабораторијасынын рәһбәри

олмушдур. 1964 илдән Азәрбајчан Политехник Ин-тунун електрик машынлары вә електрик интигалы кафедрасынын мүдиридир. Г. дәјишән чәрәјанла гидаланан електрик интигалынын тәдгигинә даир нәзәријјә вә методика һазырламыш, пајланмыш параметрли системләрдә кечид просесинин јени тәдгигат вә һесабламa үсулларыны, дәрин нефт гујуларында газыма објектинин автоматик тәнзимләмә објекти кими нәзәри тәдгигини вә елми әсасыны вермишдир. Јүксәк ихтисаслы кадрларын һазырланмасында хидмәтләри вар. Гыр-

мызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Магнит күчләндиричиләри, Б., 1962; Асинхронный электропривод с автономным питанием, Б., 1966; Переходные процессы в системах с распределенными параметрами, М., 1968.

ГӘДИМОВА Сара Бәбиш гызы (д. 31. 5. 1922, Бакы)—Азәрб. совет мүғәнниси (лирик-колоратур сопрано). Азәрб.ССР халг артисти (1963). 1941 илдән М. Магомајев ад. Азәрб. Дөвләт Филармонијасынын солистидир. 1957—62 илләрдә һәмчинин М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Дөвләт Опера вә Балет Театрынын солисти олмуш, бурада Лејли вә Әсли («Лејли вә Мәчнун», «Әсли вә Кәрәм», Ү. Һачыбәјов) партијаларында чыхыш етмишдир. Г.-нын репертуарына муғамлар (Шур, Бајаты-Шираз, Шаһназ, Гатар вә с.), Азәрб. бәстәкарларынын әсәрләри, Азәрб. халг маһнылары вә харичи өлкә халгларынын маһнылары дахилдир. Г.-нын мүғәнни кими јетишмәсиндә Һ. Сарабски, С. Шушински, Х. Шушинскинин тә'сири олмушдур. ССРИ-нин бир чох шәһәриндә вә харичи өлкәләрдә (Иран, Ираг, АДР, МХР, Ефиопија, Индонезија, Гвинеја, Тунис вә с.) чыхыш етмишдир. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГӘДИР КЕЧӘСИ (әр. ليلة القدر — лејләт үл-гәдр—бәхт, тале, гәдир кечәси)—дини рәвајәтә көрә Гуранын Мәһәммәд пејғәмбәрә назил олдуғу кечә (рамазан ајынын 27-чи кечәси). Куја һәмин кечә көјләрдә инсанларын талеји һәлл олунур; сулар бир анлыға дајаныр, ағачлар башыны әјир вә с. фөвгәл'адә һадисәләр баш верир. Мәһз буна көрә дә диндарлар һәмин кечә нијјәт едир, арзу вә диләкләринин јеринә јетирилмәси үчүн бә'зән бүтүн кечәни мәсчиддә дуа вә Гуран охумагла кечирирдиләр. Ингилаба гәдәр азәрб.-лар арасында кениш јајылмыш Г.к.-нә олан инам демәк олар ки, тамамилә арадан чыхмышдыр.

Әд.: Массе А., Ислам, Б., 1964; Петрушевский И. П., Ислам в Иране в VII—XV веках, Л., 1966.

ГӘДИРЗАДӘ Салам Дадаш оғлу (д. 10.4.1923, Бакы) — Азәрб. совет јазычысы. 1955 илдән Сов.ИКП үзвү. «Кәнчлик» (1953), «Гыш кечәси» (1957), «46 бәнөвшә» (1970), «Сән олмасајдын» (1974), «Үлкәр Ајтәкин» (1976) роман, повест вә һекајә китаблары совет кәнчләринин мә'нәви-әхлаги кејфијјәтләриндән бәһс едир. «Бурда инсан јашамышдыр» (1963) повести Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусундадыр. Сатирик повест вә һекајәләрин («Башабәлә Пашабала», 1962), «Ширинбала бал јығыр» (1954), «Һардасан ај субајлыг» (1967), «Һәмшәханым» (1969) комедијаларынын мүәллифидир. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә вә бир сыра харичи дилә тәрчүмә олунмушдур. «Кирпи» журналынын баш редакторудур (1976 илдән). III дәрәчәли Шөһрәт ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГӘДИРИ Абдулла (тәхәллүсү Чулкунбај; 10.4.1894, Дашкәнд—1940) —өзбәк совет јазычысы. Илк әсәрләри («Позғун» һекајәси, «Бәдбәхт адахлы» пјеси, 1915) мәишәт мөвзусундадыр. Ингилаба гәдәрки јарадычылығына *чәдидизм* идејаларынын тә'сири олмушдур. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра сатирик «Муштум» («Јумруг») журналында ишләмиш, һекајә вә фелјетонлар јазмышдыр. Өзбәк әдәбијјатында роман жанрынын илк нүмунәләри олан «Өтән күнләр» (1925, Азәрб. дилиндә, 1929), «Меһраб әгрәби» (1929) әсәрләриндә өзбәк халгынын 19 әсрин орталарындакы һәјаты реалистчәсинә тәсвир едилир. «Абид Кетмен» (1935) повести коллективләшмәјә һәср олунмушдур.

Әсәрләри: Өтән күнләр, Б., 1960; Меһраб әгрәби, Б., 1970.

Әд.: Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 2, Б., 1977; История узбекской советской литературы, М., 1967.

ГӘДИРЛИ (Исрафилбәјов) М. Н. —бах *Исрафилбәјов* (Гәдирли) М. Н.

ГӘДИРОВ Әбдүлгәдир Дәркаһ оглу (1896, индики Шамахы р-нунун Көјләр к.—25.9.1967, орада)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). Өмрүнүн ахырына гәдәр Енкелс ад. к-зда колхозчу олмушдур. 1947 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ГӘДИРОВА Төрә Гәдир гызы (д. 31. 12.1927, Бакы)—совет невропатологу, тибб е.д. (1959), проф. (1961). Азәрб. ССР Сәһијјә Назирлијинин Баш невропатологу (1968 илдән). 1951 илдән Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунда чалышыр. Тәдгигатлары, әсасән, нејроһематолокија, нејрогрип вә бејин ган дамарларынын позулмасы илә әлагәдар хәстәликләрин диагностикасы вә мүаличәсинә һәср едилмишдир.

Әсәрләри: Синир хәстәликләри, Б., 1968; Лейкозы и нервная система, Б., 1961; Исторические этапы развития невропатологии в Азербайджане, Б., 1970; Эпидемиология нейрогриппа в Азербайджане, Б., 1971.

ГӘДРИ Фатма Гәдир гызы (14.4.1907, Одесса—29.2.1968, Бакы)—Азәрб. совет актрисасы. Азәрб. ССР халг артисти (1943). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Бакы Театр Техникумуну вә Азәрб. Педагожи Ин-туну (1926) битирмишдир. Сәһнә фәалијјәтинә 1927 илдә Бакы Түрк Ишчи Театрында башламыш, бурада Есмералда («Парис Нотрдам килсәси», В. Һүгонун ејниадлы әсәри үзрә), Күлбаһар («Анамын китабы», Ч. Мәммәдгулузадә), Күлүш («Севил», Ч. Чаббарлы) кими мүвәффәгијјәтли сәһнә образлары јаратмышдыр. Г. 1932—35 илләрдә Бакы Рус Драм Театрында, 1935 илдән М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Дөвләт Драм Театрында чыхыш етмишдир. Г.-нин јарат-

Ф. Гәдри Лариса («Чеһизсиз гыз» А. Островски) ролунда.

дығы сәһнә образлары Азәрб. театр сәнәти тарихиндә әһәмијјәтли јер тутур. Тәбиилик, һәјатилик, емосионаллыг Г. јарадычылығынын башлыча хүсусијјәтләри олмушдур. Әсас ролларı: Хураман («Вагиф», С. Вурғун), Чүлјетта, Емилија («Ромео вә Чүлјетта», «Отелло», В. Шекспир), Луиза («Мәкр вә мәһәббәт», Ф. Шиллер), Полина («Өкеј ана», О. Балзак), Лариса, Катерина («Чеһизсиз гыз», «Туфан», А. Островски), Күлтәкин («Ајдын», Ч. Чаббарлы), Мәһәббәт («Мәһәббәт», М. Ибраһимов). Г. 1933 илдән педагожи фәалијјәт көстәрмиш, Азәрб.-да актјор вә режиссор кадрларынын јетишмәсиндә хидмәти олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Исмајылова А., Севимли артист, «Азәрбајчан гадыны», 1967, № 5, јенә онун, Азәрбајчан гадынлары сәһнәдә, Б., 1977; Алиева А., Русская драматургия на азербайджанской сцене, Б., 1958.

ГӘЗА (әр. قضاء—зәдә, зәрәр), **аварија**—машын, нәгл. васитәси, учуш апараты вә с.-нин көзләнилмәдән сырадан чыхмасы, зәдәләнмәси.

ГӘЗА, дәниз һүгугунда—1) үмуми Г.—баш верәчәк үмуми тәһлүкәнин, јахуд иткиләрин гаршысыны алмаг мәгсәди илә кәми вә ја јүкә гәсдән вурулан әмлак зәрәри (мәс., кәмини *сајдан* галдыраркән чөкмәсини азалтмаг үчүн јүкүн, јахуд ләвазиматын тулланмасы). ССРИ Тичарәт Кәмичилији Мәчәлләсинә көрә үмуми Г. кәмини, *фрахты* вә дашынан јүкү үмуми тәһлүкәдән горумаг үчүн гәсдән вә сәмәрәли чәкилән фөвгәл'адә хәрчләр вә верилән иткиләр нәтичәсиндә дәјмиш зәрәрдир. Үмуми Г. заманы јетирилән зәрәр кәминин, фрахтын вә јүкүн дәјәринә мүтәнасиб бөлүшдүрүлүр; 2) хүсуси Г.—кәми вә ја јүкә гәсдән едилмәјән зәрәр, јахуд онларын хараб олмасы илә әлагәдар иткиләрдир. Хүсуси Г. заманы вурулан зијан зәрәр чәкәнин, јахуд Г. үчүн мәс'улијјәт дашыјанын үзәринә дүшүр. Совет ганунверичилијиндә үмуми вә хүсуси Г. мәсәләләри ССРИ Тичарәт Кәмичилији Мәчәлләси илә низамланыр.

Бејнәлхалг тичарәтдә баш верән үмуми вә хүсуси Г. илә әлагәдар мүнасибәтләр Јорк-Антверпен гајдалары илә (1950 ил редактәсиндә) тәнзим олунур.

ГӘЗА—1) ингилаба гәдәрки Русијада инзибати әрази ваһиди. 18 әсрин башланғычында *губернијанын* тәркиб һиссәси олмушдур. Азәрб.-да 19 әсрин 40-чы илләриндән тәтбиг едилмишдир; 2) ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә, 1929 иләдәк инзибати-әрази ваһиди.

Лат. ССР, Лит. ССР вә Ест. ССР-дә 1949—1950 илләрәдәк мөвчуд олмушдур.

ГӘЗА ИНГИЛАБ КОМИТӘЛӘРИ—гәзаларда пролетариат диктатурасы органлары. Г.и.к. Азәрб. Ингилаб Комитәсинин 1920 ил 3 мај тарихли гәрарына әсасән јарадылмышды. Азәрб. Ингилаб Комитәсинин, Халг Комиссарлары Советинин, Халг Комиссарлыгларынын гәрарларыны һәјата кечирир, наһијә вә кәнд ингилаб комитәләрини, әксингилаба гаршы мүбаризәни тәшкил едир, бир сыра тәсәррүфат, инзибати-мәдәни гуручулуг вә с. вәзифәләр јеринә јетирирди. Г.и.к. сәдр вә ики үзвдән ибарәт иди. Г.и.к.-нин үзвләри Азәрб. ССР Халг Дахили Ишләр Комиссарлығы тәрәфиндән тә'јин едилирди. Наһијә вә кәнд ингилаб комитәләринин үзвләрини исә Г.и.к. тә'јин едирди. Г.и.к. јанында милис, малијјә, әрзаг, һәрби иш, әмәк, халг маарифи, торпаг гурулушу, дөвләт мүфәттишлији вә с. шө'бәләр вар иди. 1920 ил ијунун 22-дә Бакыда Г.и.к.-нин биринчи республика гурултајы олду. Гурултај ингилаб комитәләринин тәшкили ишинә јекун вурду вә онларын фәалијјәтини чанландырмаг үчүн тәдбирләр мүәјјән етди. Г.и.к. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин мөһкәмләндирилмәсиндә, илк социалист тәдбирләринин һәјата кечирилмәсиндә мүһүм рол ојнамыш вә сечкили совет органларына кечмәк үчүн лазыми шәраитин һазырланмасында бөјүк иш көрмүшдүр. Г.и.к. 1921 илин апрелинә гәдәр (гәза Советләр гурултајларында сечилән гәза ичраијјә комитәләри јарадыланадәк) фәалијјәт көстәрмишдир.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 3, һ. 1, Б., 1973; Мирһадыјев М. М., Азәрбајчанда пролетар диктатурасынын илк һакимијјәт органларынын—ингилаб комитәләринин тәшкили, «Азәрбајчан ССР-ин 40 иллији», китабында, Б., 1960; јенә онун, Пролетариат диктатурасы һаггында Ленин тә'лиминин Азәрбајчанда һәјата кечирилмәси, Б., 1963.

ГӘЗА МӘКТӘБЛӘРИ—1804 ил Низамнамәсинә әсасән Русијанын губернија вә гәза шәһәрләриндә кимназијаја шакирдләр һазырламаг мәгсәди илә ачылмыш јүксәк типли ибтидаи мәктәбләр. 1828 иләдәк икииллик, сонра үчиллик олмушдур. Илаһијјат, рус дилинин грамматикасы (әһалиси башга дилдә данышан јерләрдә, һәм дә јерли дилин грамматикасы), һесаб, һәндәсә, чоғрафија, тарих, һүснхәт, рәсм вә рәсмхәт фәнләри кечилирди. Азәрб.-да Г.м. 1830 илдә јарадылмышды. Бакы, Кәнчә, Нахчыван, Шәки, Шамахы, Шуша вә с. шәһәрләрдә ачылмыш Г.м. маариф вә мәдәнијјәтин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрди. 1872 илдән Г.м. әсасында шәһәр мәктәбләри јарадылды.

ГӘЗА МҮҺАФИЗӘСИ—нүвә реакторунун актив зонасында зәнчирвары реаксијаны тез дајандыра билән (t= 1 *сан*) гурғулар системи. Нүвә реактору гәзаја уғрадыгда, јахуд реакторун нәзарәт едилән параметрләриндән бири реактору гәзаја уғрадачаг гијмәтә чатдыгда Г.м. автоматик ишә дүшүр. Темп-р, тәзјиг вә истилик дашыјычысынын сәрфи, күч артымынын сәвијјә вә сүр'әти белә мүһүм параметрләрдәндир. Јавашыдычы нејтронларла ишләјән реакторларда гәза системинин әсас һиссәси тәркибиндә јавашыдычы нејтронлары сүр'әтлә удан маддәләр олан (мәс., бор вә кадмиум) чубуглардан ибарәтдир. Белә чубуглар електромагнит васитәсилә актив зонанын үзәриндә сахланылыр. Реакторун күчү лазым олан гијмәтдән чох олдугда реле електромагнитин дөврәсини ачыр вә чубуг актив зонаја дүшүр. Һазырда маје вә газ мүһафизә системләриндән дә истифадә едилир.

ГӘЗАВАТ—бах *Чиһад*.

ГӘЗАДАН ХИЛАСЕТМӘ СИСТЕМИ (космонавтикада)—дашыјычы ракетдә гәза тәһлүкәси јарандыгда космик кәми һеј'әтини хилас етмәк үчүн борт системи. Гәза учушун башланғычында, јахуд стартында баш верәрсә, һеј'әт әввәлчә *катапултла*, сонра исә парашүтлә енир, јахуд хүсуси бәркјаначаглы ракет мүһәррикинин көмәји илә космик кәминин енмә апаратыны дашыјычы ракетдән ајырыр (даһа сонра јенә парашүтлә енир). Белә систем *«Меркури»*, *«Аполлон»* космик кәмиләриндә тәтбиг едилмишдир. Гәза чох јүксәкдә баш вердикдә, һеј'әт енмә апаратынын (јахуд бүтөвлүкдә космик кәминин) дашыјычы ракетдән ајрыларaг енмә трајекторијасы үзрә учуб атм.-дә тормозланмасы јолу илә хилас едилә биләр. Г.х.с.-ндә гәза тәһлүкәсинин јарандығыны билдирән сигналлар, лазыми әмрләри һазырлајан електрон блоклары вә гәза шәраитиндә ишләјә билән мүвафиг гурғулар олур.

ГӘЗАЛИ (غزالی) Әбу Һамид Мәһәммәд ибн Мәһәммәд (1059—1111)—мүсәлман илаһијјатчысы, мүтәкәллим, суфизмин нүмајәндәси. Г. мадди аләмин әбәдилији вә ганунаујғун инкишафы идејасына гаршы чыхмышдыр. Г.-ә көрә, дүнја аллаһын ирадәси сајәсиндә мөвчуд олуб, заман вә məканда мәһдуддур. О замана гәдәр бид'әт сајылан суфизми ортодоксал ислам тә'лими системинә илк дәфә Г. дахил етмишдир. Г. мө'тәдил суфизми теолокија илә бирләшдирәрәк интуисијаны мүтләг һәгигәтин дәркиндә јеканә васитә сајмыш, шәхси емосионал е'тигада үстүнлүк вермиш, аллаһын интуисија, екстаз јолу илә дәркини мүмкүн һесаб етмишдир. Г. «Мәгасид әл-фәласифә» («Философларын мәгсәдләри»), «Тәһафүт әл-фәласифә» («Философларын тәкзиби») вә с. әсәрләриндә Аристотел мәнтигини, физикасыны вә метафизикасыны шәрһ етмиш, Шәрг перипатетикләриндән Фараби вә Ибн Синанын зәка консепсијасына гаршы чыхмыш, објектив һәгигәтин дәркиндә онларын методунун лүзумсузлуғуну көстәрмишдир. Г.-нин «Иһја үлум әд-дин» («Дин елмләринин дирчәлмәси») трактатында мүсәлман әхлагынын кениш шәрһини вермишдир. Г.-нин фикринчә, чәмијјәт илә инсанын һармонијасы мүмкүн дејилдир. Г. инсанын мистик һалыны дини һәјатын маһијјәти кими баша дүшүрдү. Өмәр Хәјјам, Ибн Түфејл, Ибн Рүшд вә б. Г.-нин мистисизми әсасландыран фәлсәфәсини тәнгид етмишләр.

Г.-нин мүсәлман ганунчулуғуна даир «Вәчиз» («Мүхтәсәр») адлы китабы Азәрб. мүтәфәккирләриндән Сирачәддин Урмәви, Имамәддин Әрдәбили, Ибраһим Зәнчани тәрәфиндән шәрһ вә хүласә едилмишдир. Јәһуди илаһијјатчыларындан Гәлевиа вә Хасдан Крескаса, авропалы схолст Фома Аквиналыја Г.-нин тә'сири олмушдур.

Әд.: Гегель, Лекции по истории философии, Соч., т. 11, кн. 3, М.—Л., 1935; Избр. произведения мыслителей Ближнего и Среднего Востока, М., 1961; Григорян С. Н., Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока, М., 1966; Петрушевский И. П., Ислам в Иране в VII—XV веках, М., 1966.

ГӘЗВИН (قزوین)—Иранын шм.-г.-индә, Елбурс д.-нын ч. әтәјиндә, Теһран останында шәһәр. Д.ј. ст. Автомобил јоллары говшағы. Әһ. 110 мин (1974). К.т. р-нунун (тахыл, үзүм, пүстә) тичарәт мәркәзидир. Тохучулуг, јејинти (јағ, ун вә с.) сәнајеси мүәссисәләри вар. Иранын әсас халчачылыг мәркәзләриндән биридир.

Г. *Сасаниләр* вахтындан (3—7 әсрләр) мә'лумдур. Мәнбәләрдә Г.-ин Әрдәшир дөврүндә [224—241] салындығы гејд едилир. 7 әсрин 40-чы илләриндә әрәбләр ишғал етмишдир. Орта әсрләрдә Ирандан Загафгазијаја кедән тичарәт јолу Г.-дән кечирди. 1220 илдә әһалисинин инадлы мүгавимәтинә бахмајараг монголлар Г.-и ишғал етмиш вә дағытмышдылар. Сонралар шәһәр бәрпа олунмуш вә Иранын мәдәни мәркәзләриндән биринә чеврилмишди. Г.-дә бир чох көркәмли тарихчи вә шаир јетишмишдир (Һәмдуллаһ Гәзвини, Мир Јәһја Гәзвини, Будаг Гәзвини, Зәкәријјә Гәзвини вә б.). 1548—1597/98 илләрдә *Сәфәвиләр дөвләтинин* пајтахты олмушдур. Исфаһан вә Тәбризлә бирликдә Г. дарәссәлтәнә (пајтахт) адланырды. Сонралар, хүсусилә 18 әсрдә Г. әввәлки әһәмијјәтини итирмәјә башламышды. 1722 илдә Г. Әфганыстан тәрәфиндән ишғал едилдикдән сонра шәһәрдә галхмыш үсјан (1722, декабр—1723, јанвар) ишғалчыларын говулмасы илә нәтичәләнмишди.

Г.-дә орта әсрләрә аид чохлу ме'марлыг абидәси галмышдыр. Бөјүк Чаме (9—17 әсрләр) шәһәрин ән мәшһур ме'марлыг комплексидир. Комплексин ән гәдим һиссәси «Һарун тағы» (807) адланан кичик мәсчиддир. Ибадәт залы («Хумарташ күнбәзи») 1106—14 илләрдә, баштағы исә 17 әсрдә тикилмишдир. Г.-ин гәдим ме'марлыг абидәләриндән бири дә «Һејдәријјә» (тикинтиси 12 әсрдә башланмышдыр) мәсчидидир. Ме'марлыг гурулушуна көрә Бөјүк Чамејә бәнзәјән бу мәсчид 18—19 әсрләрдә хејли кенишләндирилмиш, әтрафында һүчрәләр вә ири һәјәтли мәдрәсә тикилмишдир. Сәфәвиләрин пајтахты оларкән Г.-дә кениш тикинти ишләри апарылмышдыр. Бу дөврдә салынмыш Шаһ мејданы, еләчә дә онун әтрафында тикилмиш сарај комплекси вә дини биналар—Али Гапы сарајы, Шаһ мәсчиди, Чеһелсүтун (Гырхсүтун) имарәти вә с. мараглы ме'марлыг ансамблы әмәлә кәтирмишдир. Г.-дә мүхтәлиф дөврләрдә тикилмиш чохлу мәсчид (Әһмәдијјә, Пәнчәли, Јаныг чинар, Сәнчидә вә с.), мәдрәсә (Пејғәмбәријјә, Молла Вердихан, Сәрдар, Мәс'удијјә вә с.), имамзадә (Әминә хатын, Һәлимә хатын, Исмајыл, Әли, Шаһзадә Һүсејн, Пејғәмбәријјә вә с.), һәмчинин карвансара, һамам, базар комплекси мүһафизә олунмушдур. Иран тарихчиси Һәмдуллаһ Гәзвининин түрбәси (14 әср) Г.-дәдир.

Әд.: Гијаси Ч., Хәррәган түрбәләри вә Азәрбајчан сәлчуг дөврү ме'марлығы, «Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (Әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы)». 1974, № 4; Hannibal A., Oazwin—capitale oubliée, Téhéran, 1956.

ГӘЗВИН МИНИАТҮР МӘКТӘБИ —Азәрб. миниатүр мәктәбләриндән бири. 16 әсрин 2-чи јарысында јаранмыш, әсрин сонларында тәшәккүл тапмышдыр. Г.м.м. *Тәбриз миниатүр мәктәбинин* тә'сири илә формалашмышдыр. Азәрб., Иран вә Орта Асијада әлјазма китабларынын бәдии тәртибаты вә миниатүр сәнәтинин инкишафында мүһүм ролу олмушдур. Бә'зи алимләр Г.м.м.-ни сәһвән Иран сәнәтинә аид едир, јаранма тарихини исә *Сәфәвиләрин* пајтахтынын Тәбриздән Гәзвинә көчүрүлмәси (1548) илә әлагәләндирирләр. Һалбуки бу дөврдә Гәзвиндә јаранмыш әсәрләрин әксәријјәтини Азәрб. рәссамлары чәкмишләр. Бу әсәрләр ишләнмә хүсусијјәтинә көрә Тәбриз миниатүр мәктәбинин вә онун баниси Султан Мәһәммәдин үслубуна бәнзәјир. Г.м.м.-нин тәшәккүлү Азәрб. рәссамлары Мир Зејналабидин, Сијавуш бәј, Мир Јәһја Тәбризи, Әли Рза Тәбризи, Мәһәммәд Һүсејн Тәбризи, хүсусилә Мәһәммәди вә Садыг бәј Әфшарын (Садиги) јарадычылығы илә бағлыдыр. Гәзвин миниатүрләри демократик идејаларын вә реалистик хүсусијјәтләрин долғунлулуғу илә сәчијјәләнир. Гәзвин рәссамларынын јарадычылығында китаблара чәкилмиш иллүстрасијаларла јанашы конкрет һәјат һадисәләри вә мәишәт сәһнәләринин тәсвири әсас јер тутур. Үслубуна көрә Гәзвин миниатүрләри даһа чох графика характери дашыјыр. Әлван рәнк силсиләси сојуг вә сөнүк рәнкләрлә әвәз олунмуш бу миниатүрләрдә рәсмин сәлислији вә ифадәлилијинә үстүнлүк верилир. Г.м.м.-нә хас олан хүсусијјәтләр Фирдовсинин «Шаһнамә»синә (1576 ил әлјазмасы; Честер Биттинин китабханасы, Дублин), Чаминин «Төһфәт әл-әһрар» («Мә'минләрә төһфә», М. Ј. Салтыков-Шедрин ад. Күтләви Китабхана, Ленинград) вә с. әсәрләрин әлјазмаларына иллүстрасијаларда, Мәһәммәди вә Садыг бәј Әфшарын (Садиги) сәрбәст мөвзулу мүстәгил миниатүрләриндә өз әксини тапмышдыр. Г.м.м.-нин бәдии үслуб хүсусијјәтләри сонралар *Исфаһан миниатүр мәктәбинә* чидди тә'сир көстәрмишдир.

Мәһәммәди. «Ашигләр». 1570-чи илләр. Зәриф Сәнәтләр Музеји. Бостон.

Әд.: Керимов К., О роли азербайджанских художников в развитии миниатюрной живописи в Казвине, «Изв.АН Азерб.ССР (Серия литературы, языка и искусства)», 1971, № 2; Веймарн Б. В., Искусство арабских стран и Ирана XII—XVII вв., М., 1974.

ГӘЗВИН ҮСЈАНЫ (1722—23)— Иран халгынын әфган ишғалчыларына гаршы үсјанларындан бири. Гәзвин әһалисиндән 20 мин түмән тәзминат тәләб едән әфган сәркәрдәси Әмәнулла ханын зүлмкарлығы вә зоракылығы үсјана сәбәб олмушду. Үсјан Гәзвинин әтраф кәндләриндә башламыш (20. 12. 1722), сонра шәһәри дә бүрүмүшдү. Г.ү.-нын башлыча гүввәси шәһәр јохсуллары, тачирләр вә сәнәткарлар иди. Үсјанчылар әфган гарнизонуну дармадағын етмиш (1723, јанвар), сағ галмыш әфганлар исә шәһәрдән гачмышдылар.

Әд.: Дневник осады Испагани афганами, веденный Петросом ди Саргис Гиланенц, в 1722 и 1723 годах. Материалы для истории Персии, пер. и объяснения К. Патканова, СПБ, 1870 (приложение к 17 т. Записок Императорской Академии Наук, № 3).

ГӘЗВИНИ (قزوینی), Будаг Мунши Гәзвини (тәгр. 1510 — тәгр. 1578-илдән сонра) — Сәфәви тарихчиси. «Чәваһир үл-әхбар» («Хәбәрләрин чәваһири») үмуми тарих әсәринин (1576) мүәллифи. Мә'мур аиләсиндә доғулмуш, 14 јашындан шаһ дәфтәрханасында, сонралар исә мүхтәлиф јерләрдә (Гәзвин, Бағдад, Хорасан) феодал һакимләрин јанында гуллуг етмишдир. Сәфәви һөкмдары I Тәһмасибин [1524—76] дөврүнә аид мүһүм мәнбә һесаб едилән «Чәваһир үл-әхбар» әсәриндә 15—16 әсрләрдә Азәрб.-да баш верән һадисәләр, Сәфәвиләр дөвләтинин инзибати-идарә, малијјә системи вә с. һаггында мә'лумат вермишдир. Әсәрин јеканә әлјазмасы М.Ј. Салтыков-Шедрин ад. Дөвләт Күтләви Китабханасында (Ленинград) сахланылыр.

Әд.: Петров П. И., Об одном редком источнике по истории Сефевидов, «Советское востоковедение», 1956, № 1.

ГӘЗВИНИ (قزوینی) Әбу-л-Һәсән ибн Ибраһим (?—?)—Иран тарихчиси (18 әср). Фарсча јазылмыш «Фәваид-и Сәфәвијјә» («Сәфәвиләрин фајдалары») әсәринин мүәллифи. Әсәрдә илк Сәфәвиләр дөврүндән 1797 илләдәк баш вермиш һадисәләрдән бәһс олунур. Әсәрин 17 әсрин сону вә 18 әсри әһатә едән бөлмәләри Азәрб. тарихинин өјрәнилмәсиндә илк мә'хәз кими әһәмијјәтлидир.

ГӘЗВИНИ (القزوینی), Зејн әд-дин бин Һәмдуллаһ әл-Гәзвини (?—?)—14 әср Иран тарихчиси. Һәмдуллаһ *Гәзвининин* оғлу. Атасынын «Тарих-и күзидә» («Сечилмиш тарих») әсәринә 1341—92 илләрдә Иранда вә Азәрб.-да баш верән һадисәләрин тәсвирини артырмышдыр. Г.-нин «Зејл-и тарих-и күзидә» («Сечилмиш тарихин давамы») адланан бу әсәриндә Гызыл Орда ханы Чаны бәјин Азәрб.-а јүрүшү, Чәлаири Шејх Үвејсин Тәбризи тутмасы, Тохтамышын вә Тејмурун Азәрб.-а һүчумлары, Әлинчә галасынын мүдафиәси, Ширваншаһларла Чобаниләр вә Чәлаириләрин мүнасибәтләри һаггында да мә'лумат верилир. Әсәрин јеканә әлјазма нүсхәси (1411 илдә үзү көчүрүлмүшдүр) Ленинград ун-тинин китабханасында сахланылыр.

Әд.: Пиријев В. З., Азәрбајчанын XIV әср тарихинә даир јени мәнбә, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1971, № 1; Ализаде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956.

ГӘЗВИНИ (القزوینی), Зәкәријјә ибн Мәһәммәд ибн Маһмуд әл-Гәзвини (1203, Гәзвин—1283) —әрәб космографы, тарихчи вә чоғрафијашүнас. Г. космографијаја вә чоғрафијаја даир ики әсәри илә мәшһурдур. Космографијаја аид «Әчаиб әл-мәхлугат вә гәраиб әл-мөвчудат» («Јаранмышларын мө'чүзәләри вә мөвчуд оланларын гәрибәликләри») әсәриндә башга өлкәләрлә јанашы, Азәрб.-ын да чајлары, дағлары, Хәзәр дәнизи, онун а-ры вә һејванлар аләми һаггында мә'лумат верилир.

Г.-нин «Асар әл-билад вә әхбар әл-ибад» («Өлкәләрдәки абидәләр вә аллаһ бәндәләри һаггында хәбәрләр»; 1275/76) чоғрафи әсәриндә Кәнчә, Тәбриз, Шамахы, Шәбран, Дәрбәнд, Бакы, Бәрдә, Варсан, Бејләган, Мәрәнд, Әрдәбил вә с. шәһәрләр, Азәрб.-ын дағлары, көл вә чајлары һаггында, һәмчинин Хәтиб Тәбризи, Низами, Хаганинин һәјат вә јарадычылығына даир дә маратлы мә'луматлар вар. Азәрб. алими Әбдүррәшид *Бакуви* өзүнүн ««Абидәләр»ин хүласәси вә гүдрәтли һөкмдарын мө'чүзәләри» әсәрини јазаркән Г.-нин чоғрафи әсәрини әсас көтүрмүшдүр.

Әд.: Крачковский И. Ю., Избр. соч., т. 4, М.—Л., 1957; Буниятов Дж. З., Материалы из сочинений Закарийи ал-Казвини об Азербайджане, Изв. АН Азерб. ССР (серия истории, философии и права), 1976, № 3.

ГӘЗВИНИ (القزوینی), Мир Јәһја ибн Әбд үл-Ләтиф әл-Һүсејни әл-Гәзвини (1481—1555)—Иран тарихчиси. Фарсча јазылмыш дөрд һиссәдән ибарәт «Лүбб әт-тәварих» («Тарихләрин өзәји») үмуми тарих әсәриндә Гарагојунлу вә Ағгојунлу сүлаләләри (3-чү һиссәнин 5-чи фәсли), һәмчинин Сәфәвиләр (4-чү һиссә) һаггында да мә'лумат вермишдир. Башга мәнбәләрдә олмајан гыса, лакин долғун ичтимаи-игтисади характерли мә'луматлар вә фактик материалларла зәнкин олан әсәрдә I Шаһ Исмајылын фәалијјәтиндән кениш бәһс олунур. Әсәр латын, италјан, франсыз вә с. дилләрә тәрчүмә едилмишдир.

Әд.: Петрушевский И. П., Иранские источники по истории Азербайджана XVI—XVIII веков, Изв. Аз.ФАН СССР, 1942, № 8; Эфендиев О. А., Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века, Б., 1961; Стори Ч. А., Персидская литература. Биобиблиографический обзор, пер. с англ., т. 1, М., 1972.

ГӘЗВИНИ (قزوینی) **Нәчмәддин Әли ибн Өмәр ибн Әли Гәзвини** (1204, Гәзвин—1276)—орта әср Азәрб. философу. Катиби вә Дәбиран адлары илә шөһрәт тапмышдыр. *Нәсирәддин Тусинин* давамчысы олан Г. Гәзвиндә тәһсил алмыш, орада мүәллимлик етмишдир. Нәсирәддин Тусинин дә'вәти илә Марағаја кетмиш, јерли рәсәдханада елми фәалијјәтини давам етдирмишдир. Бурада Г. әрәбдилли мәнтигчиләрә—Гәвамәддин Әбу-Әли Мәһәммәдә, Гәвамәддин Әбу-Сәид Әбдуллаһа, Гутбәддин Әбу-Сәна Мүсләһ Казирунијә дәрс демишдир.

Г.-нин фәлсәфәјә, мәнтигә, тиббә вә с. елмләрә аид 14 әсәри [«Бәһрүл-фәваид дәр шәрһе ејнил-гаваид» («Гајдаларын мәнбәјинин шәрһиндә фајдалар үмманы»), «Чамиуд-дагаиг фи кәшфил-һагаиг дәр мәнтиг» («Һәгигәтләрин кәшфиндә инчәликләрин мәчмусу»), «Һикмәтүл-ејн дәр сөһбәте илаһијјат вә тәбијјат» («Илаһијјата вә тәбиәтә даир бәһсдә мәнбәләрин әһәмијјәти»), «Әш-Шәмсијјә дәр мәнтиг» («Мәнтигдә әш-Шәмсијјә әсәри»), «Ејнүл-гаваид дәр мәнтиг вә һикмәт» («Мәнтиг вә фәлсәфәдә гајдалар» вә с.)] мә'лумдур. Мүтәкәллимләрлә мәшшаиләр (бах *Мәшшаилик*) арасындакы идеја мүбаризәсиндә Г. икинчиләрә мејл көстәрмиш, өз фәлсәфи әсәрини мәһз Ибн Синанын «Данишнамә» әсәри сәпкисиндә јазмышдыр. Мәканын сонсузлуғу, «бөлүнмәз һиссәчикләрин» (атомларын) бөлүнмәсинин әмәлдә мәһдуд, зеһндә исә сонсуз олмасы; фәләкләр (көјләр) һәрәкәтинин ирадә үзүндән дејил, тәбии олмасы; инсан өлдүкдән сонра онун руһунун да өлмәси вә с. һаггында Г. мараглы мүлаһизәләр сөјләмишдир. Г. фәлсәфи фикирләрини әсасландыраркән анчаг мүчәррәд мүлаһизәләрә дејил, физики тәчрүбәләрә дә хүсуси јер вермиш, мәшшаиләрин мүтәрәгги методларыны давам етдирмишдир. Г.-нин аллаһын варлығыны сүбута чатдырмаг сә'јләринә гаршы јөнәлдилмиш «Катибинин шүбһәләри» әсәри Јахын вә Орта Шәргдә шөһрәт газанмышдыр. Фәлсәфә вә мәнтигә даир Г.-нин бир сыра орижинал фикирләри вар. Г. Шәрг фәлсәфәси тарихиндә көркәмли рол ојнамышдыр.

ГӘЗВИНИ (القزوینی), **Һәмдуллаһ Мустовфи әл-Гәзвини** (1281/82, Гәзвин—тәгр. 1349/50, јенә орада)—Иран тарихчиси, чоғрафијашүнас. «Тарих-и күзидә» («Сечилмиш тарих»), «Нүзһәт әл-гүлуб» («Гәлбләрин әјләнчәси»), «Зәфәрнамә» әсәрләринин мүәллифи. Г. Рәшидәддинин јанында малијјә мә'муру ишләмишдир. «Тарих-и күзидә» әсәриндә (Рәшидәддинин оғлу Гијасәддин Мәһәммәдә һәср олунмушдур) хүррәмиләр һәрәкаты, Ширваншаһлар сүлаләси, Сәлчуг султанлары, *Елдәкәзләр*, «Нүзһәт әл-гүлуб» әсәриндә исә Азәрб.-ын игтисади вәзијјәти, шәһәрләри, јерли феодал сүлаләләри, елм вә мәдәнијјәт хадимләри, һәмчинин монголларын һүчуму һаггында мә'лумат вермишдир. Г. бу әсәрини јазаркән гәдим мәнбәләрдән дә истифадә етмишдир. О, Мәккә, Мәдинә вә Гүдс ш.-ләрини тәсвир етмиш, Месопотамија, Кичик Асија, һәмчинин Иран вә она гоншу өлкәләр һаггында мә'лумат вермишдир. «Зәфәрнамә» (јеканә әлјазмасы Лондонда Британија музејиндә сахланылыр) Фирдөвсинин мәшһур «Шаһнамә» поемасынын давамы кими јазылмышдыр. Әсәрин үчүнчү һиссәсиндәки тарихи мә'луматлар гијмәтлидир.

Әд.: Пиријев В. З, Һәмдуллаһ Мустовфи Гәзвини, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1974, № 3; Петрушевский И. П., Хамдаллах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья, Изв. АН СССР (отделение общественных наук), 1937, № 4.

ГӘЗЕТ (итал. gazzetta, илк мә'насы—аз дәјәрли пул)—ичтимаи һәјатын мүһүм проблемләрини, чари һадисәләри оператив экс етдирән дөври мәтбу нәшр, сијаси мүбаризәдә гүдрәтли идеја силаһы, күтләви информасија вә тәблиғат системиндә әсас васитәләрдән бири. Г. јарандығы вахтдан синфи характер дашымыш, бу вә ја дикәр синфин, партијанын, ичтимаи групун дүнјакөрүшүнү, идеолокијасыны вә сијасәтини мүдафиә вә тәблиғ етмишдир.

Г.-ин илк нүмунәләри һәлә ерамыздан әввәл әлјазма шәклиндә мөвчуд олмушдур. Јули Сезар дөврүндә (е.ә. 1 әср) Гәдим Ромада мүһүм һөкумәт гәрарлары, һәрби јүрүшләр, мараглы һадисәләр вә с. һаггында хәбәр верән, әсли шәһәрин мәркәзи мејданында асылыб, сурәтләри башга шәһәрләрә көндәрилән әлјазма вәрәгләри, мүәјјән мә'нада букүнкү Г.-ләрин илк нүмунәләри һесаб едилә биләр. 16 әсрдә Венесијада тичарәт, нәглијјат вә шәһәр һадисәләриндән хәбәр верән мә'луматлар (әлјазма шәклиндә) күмүш пул ваһиди — «газетта»ја сатылырды. «Г.» сөзү дә бурадан мејдана кәлмишдир.

Русијада илк чап гәзети нәшри I Пјотрун фәрманы илә башлајан «Ведомости» (1702), илк күндәлик гәзет исә рәсми «Санкт-Петербургские Ведомости» (1815) олмушдур. Илк ингилаби пролетар гәзетини К. Маркс вә Ф. Енкелс јаратмышлар; 1848 — 49 илләрдә онларын Көлндә нәшр етдикләри «Ноје Рејнише сајтунг» («Јени Рејн гәзети») «Ингилабчы пролетариатын һәлә индијәдәк мисли көрүнмәмиш ән јахшы органы. . .» иди (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 21, сәһ. 72).

Рус ичтимаијјәтинин габагчыл нүмајәндәләри 19 әсрин 50-чи илләриндән мүһачирәтдә ингилаби гәзетләр нәшр етмәјә башладылар. Бунлардан ән мүһүмләри А. Кертсен вә Н. Огарјовун «Колокол» (1857—67), I Интернасионалын рус бөлмәсинин органы «Народноје дело» (1870), «Вперјод» (1875—76) вә б. гәзетләр иди. 19 әсрин 80 вә 90-чы илләриндә Русијада фәһлә вә сосиал-демократ гәзетләри нәшр олунса да, һәгиги марксист Үмумрусија сијаси гәзетинин тарихи ленинчи *«Искра»* илә (1900—03) башлајыр. Сосиалист ингилабынын гәләбәсинәдәк болшевикләрин нәшр етдикләри мәркәзи мәтбуат органларындан «Вперјод» (1905), «Пролетари» (1905, 1906—09), «Новаја жизн» (1905), «Сосиал-демократ» (1908—17), «Правда» (1912—14) гәзетләрини хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Бу гәзетләрин тәшкилатчысы, редактору, идеја-сијаси рәһбәри В. И. Ленин олмушдур. В. И. Ленин јазырды: «. . . бизә гәзет тәкчә өз фәһлә мүбаризәмизә көмәк етмәк үчүн дејил, бүтүн халга нүмунә көстәрмәк вә онун јолуну ишыгландырмаг үчүн лазымдыр» (Әсәрләри, ч. 18, с. 195).

Загафгазијада илк һәгиги марксист фәһлә гәзетләри—күрчү дилиндә «Брдзола» (1901), ермәни дилиндә «Пролетариат» (1902), рус дилиндә «Борба пролетариата» (1903—05) олмушдур. «Борба пролетариата» РСДФП Гафгаз Иттифаг Комитәсинин органы кими күрчү вә ермәни дилиндә дә бурахылмышдыр.

Азәрб. дилиндә илк чап гәзетләри Тифлисдә нәшр едилән *«Тифлис әхбары»* (1832) вә *«Гафгазын бу тәрәфинин хәбәри»* (1845) олмушдур. Һәр ики гәзет һөкумәт органлары тәрәфиндән бурахылыр вә әсасән, рәсми сәнәдләр вә хәбәрләр дәрч едирди. Азәрб.-да илк дөври мәтбуат органы—«Бакински листок» гәзети (1871—72), Азәрб. дилиндә илк мәтбуат органы исә «Әкинчи» (1875—77) гәзети олмушдур. Азәрб. дилиндә һәфтәлик вә күндәлик гәзетләр 20 әсрин әввәлләриндә мејдана кәлмишдир. 1905 ил ијунун 7-дән нәшр едилән *«Һәјат»* Азәрб. дилиндә илк күндәлик гәзет иди.

Азәрб. дилиндә илк сосиал-демократ фәһлә гәзети *«Һүммәт»* (1904—05, 1917—18, 1919—20), илк легал болшевик гәзети исә *«Дә'вәт-Гоч»* (1906, Азәрб. вә ермәни дилләриндә) олмушдур. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсинәдәк болшевикләр Азәрб., рус вә ермәни дилләриндә 50-јә јахын гәзет бурахмышлар (бах *Болшевик мәтбуаты*). Бу гәзетләрин сәһифәләриндә В. И. Ленинин 60-а јахын мәгалә, мәктуб, чыхыш, нитг, телеграм вә дикәр сәнәдләри, о чүмләдән «С. К. Шаумјана мәктуб»у илк дәфә 1918 илдә «Бакински рабочи» гәзетинин 48-чи вә «Һүммәт» гәзетинин 35-чи нөмрәләриндә дәрч едилмишдир. Совет һакимијјәти илләриндә өлкәдә партија-совет мәтбуатынын, о чүмләдән Г.-ләринин шәбәкәси кенишләнди, онларын вәзифәләри В. И. Ленин тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилди. В. И. Ленинин «Гәзет јалныз коллектив тәблиғатчы вә коллектив тәшвигатчы дејил, һабелә коллектив тәшкилатчыдыр» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 5, сәһ. 11) мүддәасы сосиализм вә коммунизм гуручулуғу дөврүндә дә өз бөјүк әһәмијјәтини сахлајыр. В. И. Ленинин имзаладығы «Мәтбуат һаггында»кы декрет вә илк Совет Конститусијасы (1918) кениш зәһмәткеш күтләләр үчүн әсл мәтбуат азадлығы е'лан етди. Гәзет нәшриндә ихтисаслашма принсипи һәјата кечирилди. «Правда» вә «Известија» илә јанашы «Беднота», «Економическаја жизн», «Жизн насионалностеј», «Труд», сонралар «Краснаја звезда», «Комсомолскаја правда», «Пионерскаја правда» кими иттифаг гәзетләри нәшр едилмәјә башлады. Халг тәсәррүфатынын бәрпасы, сәнајеләшмә вә коллективләшмә илләриндә гәзетләрин ролу вә әһәмијјәти артды. Сәнајеләшмә дөврүндә чохтиражлы гәзетләр, кәнд тәсәррүфатынын коллективләшмәси дөврүндә исә р-н гәзетләри шәбәкәси јарадылды. Әкәр 1918 илдә Совет Республикасында бирдәфәлик тиражы 2,7 млн. олан 884 гәзет нәшр едилирдисә, 1940 илдә ССРИ-дә бирдәфәлик тиражы 38,4 млн. олан 8806 гәзет бурахылырды.

Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Азәрб.-да гәзетләрин сајы сүр'әтлә артды. 20—30 илләрдә «Јени јол»,

«Кәнч ишчи», «Вышка», «Азәрбајчан колхозчусу», «Әдәбијјат гәзети», «Азәрбајчан мүәллими», «Азәрбајчан пионери» кими республика, «Шәрг гапысы», «Шәки фәһләси», «Әхбар», «Кировабад коммунисти» вә с. кими шәһәр вә рајон гәзетләри нәшрә башлады. Әкәр 1913 илдә Азәрб. дилиндә тиражы 46 мин олан чәми 4 гәзет нәшр олунмушдуса, 1928 илдә гәзетләрин сајы 23-ә, 1940 илдә исә 141-ә чатмышды.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә һәрби гәзетләрин сајы хејли чохалды. 1943 илдә чәбһәдә 128 күндәлик, 600 исә һәфтәдә 3 дәфә нәшр едилән һәрби гәзет бурахылырды. Ишғал олунмуш совет торпагларында партија тәшкилатларынын вә партизан дәстәләринин бурахдыглары гәзетләрин сајы 400-дән артыг иди («За Советскују Украину», «*Звјазда*», «За Советскују Литву» вә б.). Бу дөврдә Азәрб. дилиндә 10-дан артыг чәбһә гәзети чыхмышдыр («ФКГО дөјүшчүсү», «Совет дөјүшчүсү», «Һәјәчан», «Вәтән ешги», «Вәтән гәһрәманы», «Ирәли» вә б.).

Мүһарибәдән сонракы илләрдә ССРИ-дә дикәр күтләви мә'лумат вә тәблиғат васитәләри кими гәзетләр дә кејфијјәт вә кәмијјәтчә артыб јүксәлди. 1956 илдә ССРИ-дә гәзетләрин бирдәфәлик тиражы 53,5 млн. нүсхә идисә, 1976 илдә 169 млн. нүсхәјә чатмышды. Ејни дөврдә Азәрб.-да гәзетләрин бирдәфәлик тиражы 590 миндән артыб 2,7 млн.-дан чох нүсхә олмушдур. 1976 илдә ССРИ-дә иллик тиражы 38 457 593 мин нүсхә олан 7844 гәзет, о чүмләдән 29 иттифаг, 156 респ., 312 өлкә, вил. вә маһал, 95 мухтар респ. вә вил., 657 шәһәр, 2907 р-н, 2965 чохтиражлы, 723 колхоз гәзети чыхмышдыр. 1976 илдә ССРИ-нин 56 халгынын вә 10 харичи өлкә халгынын дилиндә гәзет бурахылмышдыр. 1977 илдә Азәрб.-да 117 гәзет, о чүмләдән 12 респ., 2 мухтар респ. вә вил., 14 шәһәр, 59 р-н гәзетләри вә чохтиражлы гәзет бурахылмышдыр. Бу гәзетләрдән 100-ү Азәрб. дилиндә чыхыр. «Коммунист», «Бакински рабочи», «Коммунист» (ерменичә), «Совет кәнди», «Вышка», «Азәрбајчан кәнчләри», «Бакы» вә б. гәзетләр респ. вә өлкәнин һәјатыны, бејнәлхалг һадисәләри кениш ишыгландырыр.

Гардаш сосиалист өлкәләриндә мәтбуат, о чүмләдән гәзетләр халгын хидмәтиндәдир. 1974 илдә ГИЈШ-ин үзвү олан Болгарыстанда 512, Мачарыстанда 106, АДР-дә 71, Кубада 23, МХР-дә 37, Полшада 87, Румынијада 59 гәзет, Чехословакијада исә 1189 гәзет вә журнал нәшр едилмишдир. Сосиалист өлкәләринин коммунист вә фәһлә партијаларынын мәркәзи органлары «Работническо дело» (Болгарыстан), «Непсабадшаг» (Мачарыстан), «Нөјес Дөјчланд» (АДР), «Трибуна Лјуду» (Полша), «Скынтејја» (Румынија), «Руде Право» (Чехословакија), «Гранма» (Куба), «Нодон синмун» (КХДР), «Унен» (МХР), «Нјан Зан» (ВСР), «Комунист» (Југославија) вә с. гәзетләрдир.

Капиталист өлкәләриндә гәзетләрин әксәријјәти ири инһисарлар, ширкәтләр, саһибкарлар вә онлардан асылы олан груплар тәрәфиндән бурахылыр. «Мәтбуат азадлығы», «партијасыз мәтбуат» пәрдәси алтында буржуа мәтбуаты һаким синифләрин мәнафејинә хидмәт едир. Ән ири буржуа гәзетләри: «Нју-Јорк тајмс», «Вашингтон пост», «Балтимор сан» (АБШ), «Тајмс», «Дејли Миррор» (Инкилтәрә), «Фигаро», «Монд» (Франса), «Билд сајтунг» (АФР), «Асахи симбун», «Иомиури симбун» (Јапонија) вә с.

Капиталист өлкәләриндә коммунист вә фәһлә партијалары чәтин шәраитдә сүлһ вә демократија уғрунда мүбаризә апаран мәтбуат органлары нәшр едир. Италија КП органы «Унита», Франса КП органы «Һуманите», Јапонија КП органы «Акахата» мәһз белә күтләви гәзетләрдәндир. Коммунист партијаларынын мәркәзи органларындан «Морнинг Стар» (Инкилтәрә), «Дејли Уорлд» (АБШ), «Унзере сајт» (АФР), «Мундо обреро» (Испанија), «Драпо руж» (Белчика), «Чан југ» (Һиндистан) вә б.-ны да көстәрмәк олар. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә (Әфганыстан, Ираг, Иран, Түркијә вә с.), һәмчинин мүстәмләкә зүлмүндән азад олмуш өлкәләрдә (Ангола, Бенин, Гајана, Гвинеја-Бисау вә с.) гәзетләри сијаси партијалар, дөвләт органлары вә мүхтәлиф тәшкилатлар нәшр едир. Харичдә өлкәләрин сечдији инкишаф јолундан, ичтимаи-сијаси гурулушундан асылы олараг гәзетләрин характери вә истигамәти дә тез-тез дәјишилир.

Әд.: Маркс К., Энгельс Ф., О печати, М., 1963; В. И. Ленин, КПСС о печати, М., 1974; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Вәзиров Х., Азәрбајчан болшевик мәтбуаты Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда мүбаризәдә, Б., 1961; Гулијев Һ., Чәбһә гәзетләри (1941 —1945-чи илләр), Б., 1965; Адилов М., Гәзетин дили, Б., 1973; Советская печать в документах, М., 1961; «Правда» и Азербайджан, Б., 1962; Иностранная печать, М., 1964; Бережной А. Ф., Ленинские принципы советской печати, Л., 1970; Журналистика в буржуазном обществе, М., 1976.

ГӘЗЕТ-ЖУРНАЛ ШИРКӘТЛӘРИ — гәзет, журнал вә б. күтләви информасија вә тәблиғат васитәләринә саһиб олан ири капиталист мүәссисәләри. Г.-ж.ш.-нин мејдана кәлмәси (АБШ-да илк гәзет трестләри 1878, Б. Британијада 1881) капитализмин империализм мәрһәләсинә кечмәси вә инһисар бирликләринин јаранмасы илә әлагәдардыр. Г.-ж.ш. буржуа мәтбуатыны инһисарчыларын мәнафејинә табе едир, журналистләрин фәалијјәтини буржуазијанын пул кисәсиндән асылы вәзијјәтдә сахлајыр. Г.-ж.ш. арасында даим рәгабәт кедир, хырда мүәссисәләр сыхышдырылыб арадан чыхарылыр (1976 илдә 1955 илә нисбәтән Исвечдә 35, Данимаркада 47, Италијада 74, Франсада 77, Исвечрәдә 86, АФР-дә 186 адда гәзет нәшр олунмамышдыр), ишсизлик артыр, әмәклә капитал арасында зиддијјәтләр кәскинләшир. Г.-ж.ш. бир чох мә'лумат акентликләрини, кағыз вә полиграфија мүәссисәләрини, мәтбәә ләвазиматы һазырлајан заводлары, радио вә телевизија верилишләри стансијаларыны бүтүнлүклә өзүндән асылы етмишдир. Г.-ж.ш. һәмчинин Африка, Асија вә Латын Америкасы өлкәләринин дә мәтбуат, радио вә телевизијасыны әлә кечирмәјә чәһд көстәрир.

Мүасир ири Г.-ж.ш.: Б. Британијада—«Ассошиејтед нјуспејперс», «Интернешонал паблишинг корпорејшен», Р. Томсонун консерни вә б.; АБШ-да—Һаннеттин трести, Скриппс—Һовард бирлији, Нјуһаусун консерни, «Тајм-Лајф инкорпорејтед», «Најт-Риддер нјуспејперс» вә б.; АФР-дә—Шпринкер инһисар бирлији, Јапонијада—«Иомиури симбунсја», «Асахи симбунсја», «Мајнити симбунсја» вә б. Г.-ж.ш.-нин һөкмранлығы демократик ичтимаијјәтин е'тиразына сәбәб олур. Мүхтәлиф капиталист өлкәләриндә Г.-ж.ш.-нин фәалијјәтинә гаршы дәфәләрлә издиһамлы нүмајишләр (АФР-дә 1968, Канадада 1975 илдә вә с.) олмушдур.

Әд.: Беглов С., Монополии слова, М., 1972; Голованова Г. А., Американская буржуазная печать в 1975 году. Кризис газетно-журнальной индустрии, «Вестник Московского университета (Серия журналистики)», 1976, № 2.

ГӘЗӘБ—шәхсијјәтин инамына, сә'јинә гаршы дуран, онун истәјинә чатмаг үчүн фәалијјәтини сыхышдыран һадисәләрин доғурдуғу күчлү емосионал һисс. Г. һадисәјә мәнфи мүнасибәти билдирмәклә әлагәдар олан һәрәкәтләрдә, мимиканын, сәсин, ифадә тәрзинин дәјишмәсиндә тәзаһүр едир. Г. инсана хас олан илкин емосијалардан биридир. Г. һиссини тәнзимләмә дәрәчәси тәрбијәдән, интизамлы давраныш вәрдишләрини мәнимсәмә сәвијјәсиндән асылыдыр. Инсаны гәзәбләндирән амилләрдән, һәмчинин Г. һиссинин тәзаһүр формаларындан асылы олараг, Г. ичтимаи әһәмијјәтли вә ичтимаи зәрәрли ола биләр. Бах һәмчинин *Аффект*.

Әд.: Общая психология (под ред. Н. В. Петровского), М., 1976; Платонов К. К., Голубев Г. Г., Психология, М., 1977.

ГӘЗӘЛ (әр. غزل) — классик Шәрг ше'ри нөвү. Әрәб әдәбијјатында јаранмыш, сонралар бүтүн Јахын вә Орта Шәрг, Чәнуб-Шәрги Асија, һәмчинин Азәрб. поезијасынын ән чох ишләнән формасына чеврилмишдир. *Әруз вәзнинин* мүхтәлиф бәһрләриндә јазылыр. Әсасән, 5—12 бејт олур. Илк бејти мәтлә, сон бејти исә мәгтә адланыр. Мәтләнин һәр ики мисрасы һәмгафијә олур. Галан бејтләрин исә икинчи мисрасы мәтлә илә гафијәләнир (аа, ба, ва, да...). Мәгтәдә шаир тәхәллүс вә ја адыны көстәрмәлидир. Г., әсасән, лирик ше'р нөвүдүр. Лакин ичтимаи-сијаси вә фәлсәфи мәзмунлу Г.-ләр дә чохдур. Фарс-тачик шаирләриндән Сә'ди, Һафиз, Чами, өзбәк шаири Ә. Нәваи, Азәрб. шаирләри Низами, Нәсими, Фүзули, Саиб Тәбризи, С. Ә. Ширвани вә б. Г.-ин классик нүмунәләрини јаратмышлар. Мүасир Азәрб. ше'риндә Г. ән'әнәләрини, әсасән, Ә. Ваһид вә М. Сејидзадә давам етдирмишләр. С. Вурғун, С. Рүстәм вә б. да Г. јазмышлар. И. В. Көте, В. Ј. Брјусов вә б. Шәрг мөвзусундакы әсәрләриндә Г. формасындан истифадә етмишләр.

Әд.: Мир Чәлал, Хәлилов П. И., Әдәбијјатшүнаслығын әсаслары, Б., 1972.

ГӘЗЗАФИ (قذافي) Мө'мәр (д. 1942, Сирт ш.)—Ливијанын сијаси вә дөвләт хадими, полковник. 1965 илдә һәрби мәктәби битирмиш, 1966 илдә Б. Британијада һазырлыг кечмишдир. Бенгази ун-тинин тарих факүлтәсини битирмишдир. «Азад забитләр» тәшкилатынын тәшәббүсчүләриндән олмушдур. 1969 ил 1 сентјабр ингилаби чеврилишиндә [монархија режими деврилмиш

вә Ливија Әрәб Республикасынын (ЛӘР) јарадылдығы е'лан едилмишди] иштирак етмиш, Ингилаби Команданлыг Шурасынын (1977 илин мартында бурахылмышдыр) сәдри тә'јин едилмишди. 1970 илдән һәмчинин баш назир (1970—72), Милли Мүдафиә Шурасынын сәдри вә ЛӘР силаһлы гүввәләринин баш команданыдыр. 1972 илдән һаким партија—Әрәб Сосиалист Иттифагынын сәдри, 1977 илин мартындан Ливија Әрәб Халг Сосиалист Ҹәмаһиријјәсинин (ЛӘХСҸ) али һакимијјәт органы олан Үмумхалг конгресинин баш катибидир. Совет Иттифагында рәсми сәфәрдә олмушдур (1976, декабр).

ГӘЗЛИ—Азәрб.ССР Сабирабад р-нунун Гурузма советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 19 *км* шм.-ш.-дә, Күр чајынын сол саһилиндә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 1138 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, бостанчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ГӘЗНӘВИЛӘР—*Гәзнәвиләр дөвләтини* (10—12 әсрләр) идарә етмиш түркдилли сүлалә. Баниси *Алптәкин* олмушдур. Г., дахилдә мәркәзи һакимијјәти мөһкәмләтмәк, хүсуси феодал мүлкү һесабына дөвләт торпагларыны артырмаг, инзибати идарә, верки системини гајдаја салмаг сијасәти вә истилачы харичи сијасәт јеридирдиләр. Г. сүлаләси: Алптәкин [962—963], Сәбуктәкин [977—997], Исмајыл [997—998], Маһмуд Гәзнәви [998—1030], Мәһәммәд [1030], I Мәс'уд [1030—41], Мәвдуд [1041—48], II Мәс'уд [1049], Әли Әбүлһәсән [1049—51], Әбдүррәшид [1051—53], Тоғрул [1053], Фәррухзад [1053—59], Ибраһим [1059—99], III Мәс'уд [1099—1115], Ширзад [1115—16], Арслан [1116—17], Бәһрам шаһ [1117—53], Хосров шаһ [1153—60], Хосров Малик [1160—86 вә ја 1187].

ГӘЗНӘВИЛӘР ДӨВЛӘТИ — 10—12 әсрләрдә Орта Шәргдә феодал дөвләти. Әсасыны *Алптәкин* (962) гојмушдур. Г.д.-нин дахили сијасәти мәркәзи һакимијјәти гүввәтләндирмәјә јөнәлдилмишди. Г.д.-нин илк һөкмдарлары, хүсусилә *Маһмуд Гәзнәви* ишғалчы харичи сијасәт јеридирдиләр. 1030 иләдәк индики Әфганыстан әразиси, Иран, Орта Асијанын бир сыра вил.-и, Һиндистанын шм. вә шм.-г. әјаләтләри силаһ күчүнә Г.д.-нә дахил едилмишди. Гәзнәвиләр вил.-ләри тамамилә вар-јохдан чыхарыр, суварма системләрини дағыдыр, он минләрлә әсир көтүрүрдүләр. Бунлар синфи мүбаризәнин күчләнмәсинә вә үсјанлара (1034 илдә Тус ш. вә онун әтрафындакы үсјан), мүхтәлиф дини тәригәтләрин јаранмасына сәбәб олурду. Г.д.-нин тәрәггиси дөврүндә елм вә мәдәнијјәт инкишаф етмишди; Гәзнәдә вә дикәр шәһәрләрдә бир чох көркәмли алим вә шаир (Бируни, Үтби, Бејһәги, Кәрдизи, Фирдөвси вә б.) јашајыб јарадырды. Лакин дөвләтин игтисади инкишафына аз фикир верилирди. Маһмуд Гәзнәвидән сонра Г.д. зәифләди. Мәс'уд I [1030—41] вахтында Харәзм Г.д.-ндән ајрылды. *Гараханиләр дөвләти* Амударја саһилиндәки бир сыра јерләри тутду. Дәндәнәкан јахынлығында сәлчугларла вурушмадан (1040) сонра јалныз Әфганыстанын бир һиссәси вә Пәнчаб Г.д.-нин табелијиндә галмышды. Г.д.-нә сон зәрбәни *Гуриләр дөвләти* вурду. 12 әсрин 70-чи илләриндә Гәзнәвиләр Шимали Һиндистана сыхышдырылды. Лаһор Г.д.-нин пајтахты олду. 1186 илдә Гуриләр Лаһору алдылар; Г.д. сүгут етди.

Әд.: Бартольд В. В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Соч., т. 1, М., 1963; Якубовский А. Ю., Махмуд Газневи. К вопросу о происхождении и характере Газневидского государства, в сб.: Фердовси, Л., 1934; История Ирана, М., 1977.

ГӘЗНИ, Гәзнә (غزنی)—Әфганыстанын ч.-ш.-индә шәһәр. Гәзни әјаләтинин инз. м. Кабил—Гәндәһар автомобил јолу үстүндәдир. Тичарәт вә нәгл. мәркәзи. Әһ. тәгр. 43 мин (1969). Кустар үсулла халча-палаз, ајаггабы, памбыг парча, металдан ев әшјалары истеһсал едилир. Дәри е'мал олунур. Јун, хәз, гах ихрач едир. Г.-нин 40 *км*-лијиндә Ҹилкә чајында ССРИ-нин көмәји илә тикилмиш бәнд истифадәјә верилмишдир (1967). Г. јахынлығында каолин чыхарылыр. Г. һаггында илк мә'лумат 7 әсрә аиддир. 10—11 әсрләрдә *Гәзнәвиләр дөвләтинин* пајтахты вә Орта Шәргдә мәдәни мәркәз олмушдур. 12 әсрин орталарында Г.-ни Гуриләр дағытмышдылар. 1215—21 илләрдә харәзмшаһларын әлинә кечмишди. 1221 илдә шәһәри монголлар ишғал етмишди. Сонралар Кертләрә (Картлара), Тејмуриләрә, 16 әсрин әввәлиндә исә Бөјүк Моғоллара табе иди. 1738 илдә Г.-ни Надир шаһ әлә кечирди. 1747 илдән Әфганыстан дөвләтинин тәркибиндәдир.

ГӘЈЈУМ—бах *Гәјјумлуг*.

ГӘЈЈУМЛУГ—ССРИ-дә вәтәндашларын шәхси вә әмлак мәнафеләринин һүгуги мүдафиәси формаларындан бири. Дөвләт органлары һәјата кечирир. Г.-ун мәгсәди: 1) һәдди-булуға чатмамышларын (15 јашынадәк) тәрбијә едилмәси вә онларын шәхси вә әмлак һүгуг вә мәнафеләринин мүдафиәсидир. Валидејнләр өлдүкдә вә ја хәстәләндикдә, валидејнлик һүгугундан мәһрум едилдикдә, һабелә ушаглар һәр һансы сәбәбдән һимајәсиз галдыгда, јахуд валидејнләр ушағы тәрбијә етмәкдән бојун гачырдыгда мүәјјән едилир. Гәјјумлар Г.-да оланлары коммунизм гуручусунун әхлаг кодекси руһунда тәрбијә етмәли, онларын физики инкишафы, тәһсили вә ичтимаи фајдалы фәалијјәтә һазырланмасы гејдинә галмалы, һабелә онларын һүгуг вә мәнафеләрини горумалыдырлар; 2) фәалијјәт габилијјәти олмајан (мәһкәмә мүәјјән едир) һәдди-булуға чатмышларын (јә'ни руһи хәстәләрин вә кәмағыллыларын) шәхси вә әмлак һүгуг вә мәнафеләринин мүдафиәси. Г., еһтијачы олан шәхсин, јахуд гәјјумун јашајыш јеринә көрә р-н (шәһәр), гәсәбә, јахуд кәнд Халг Депутатлары Совети Ичраијјә Комитәсинин хүсуси гәрары илә мүәјјән едилир. Һәдди-булуға чатмамыш шәхсләрин Г. вәзифәләрини халг маариф шө'бәләри, фәалијјәт габилијјәти олмајан шәхсләрин Г. вәзифәләрини сәһијјә шө'бәләри һәјата кечирир. Г. үзрә билаваситә вәзифәләри бу органларын тә'јин етдији гәјјумлар јеринә јетирир; онлар өз һимајәсиндә оланларын *гануни нүмајәндәләридир*. Јалныз 18 јашына чатмыш вә Г. функсијаларыны үзәринә könүллү олараг көтүрән шәхс гәјјум ола биләр. Г.-да олан 15 јашына чатдыгда Г. дајандырылыр, гәјјум исә, һеч бир хүсуси гәрар олмадан, һимајәчи олур. Г.-да олан хәстә сағалдыгда Г. мәһкәмәнин гәрары илә дајандырылыр; 3) ганунла мүәјјән едилмиш гајдада хәбәрсиз иткин дүшмүш һесаб едилән шәхсин әмлакынын горунмасы (бу һалда гәјјум мәһкәмәнин гәрарына әсасән тә'јин едилир), һабелә вәрәсәләрә вериләнәдәк идарә олунмалы әмлакын горунмасы (нотариус контору олмајан јерләрдә јерли Советин Ичраијјә Комитәси тә'јин едир). Бах һәмчинин *Һимајәчилик*.

Әд.: Асадов А., Семейное право, Б., 1959; Рясенцев В. А., Семейное право, М., 1976.

ГӘЈЈУМЛУГ ШУРАСЫ—бах *Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын Гәјјумлуг Шурасы*.

ГӘЛГӘШӘНДИ (القلقشندی), Шиһаб әд-дин Әбу-л-Аббас Әһмәд ибн Әли әл-Гәлгәшәнди (1355—1418) — әрәб алими, тарихчи. Искәндәријјәдә тәһсил алмыш, Гаһирәдәки һөкумәт дәфтәрханасында катиблик етмишдир. 1412 илдә баша чатдырдығы «Сүбһ әл-а'ша фи сина'әт әл-инша» («Зәиф көрән үчүн катиблик сәнәтиндә ајдынлыг») адлы 14 чилдлик енсиклопедик әсәриндә дәфтәрхана мә'мурларына лазым олан һәр чүр мә'лумат верилмишдир. Әсәрдә башга өлкәләрлә јанашы, Азәрб.-ын тарихи, чоғрафијасы, игтисади һәјаты, вил.-ләри, шәһәрләри, тичарәт јоллары вә с. һаггында да зәнкин мә'лумат вардыр. Әсәрдә Бабәк үзәриндә гәләбә чалмасы мүнасибәти илә хәлифә Мү'тәсимин (833—842) *Афшинә* көндәрдији мәктубун сурәти дә верилмишдир.

Әд.: Крачковский И. Ю., Избр. соч., т. 4, М.—Л., 1957; Буниятов З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

«ГӘЛӘБӘ» ОРДЕНИ—бах *ССРИ орденләри*.

ГӘЛӘБӘ ПИКИ—Тјаншан д-рынын ән јүксәк зирвәси. Кокшаалтау силсиләсиндәдир. Һүнд. тәгр. 7439 *м*-дир. Јамачларында бузлаглар вар. Зирвәнин һәгиги һүнд.-нү 1943 илдә П. Н. Рапасовун башчылығы илә совет топографлары мүәјјәнләшдирмишләр.

ГӘЛӘВИ МЕТАЛЛАР—елементләрин дөври системиндә I групун әсас јарымгрупундакы елементләр: *литиум* (Li), *натриум* (Na), *калиум* (K), *рубидиум* (Rb), *сезиум* (Cs) вә радиоактив елемент *франсиум* (Fr). Һидроксидләри гүввәтли гәләви олдуғу үчүн Г.м. адландырылыр. Кимјәви бирләшмәләриндә һамысы бирвалентлидир. Г.м. јүнкүл, јумшаг, кимјәви чәһәтдән чох актив металлардыр, онларын кимјәви активлији литиумдан франсиума доғру кетдикчә артыр. Г.м. һавада тез оксидләшир, һидрокен чыхармагла сују парчалајыб һидроксид әмәлә кәтирир, һидрокенлә бирләшдикдә һидрид алыныр.

ГӘЛӘВИ СҮХУРЛАР—тәркибиндә чохлу калиум вә ја натриум олан орта ја әсаси магматик сүхурлар. Минераложи тәркибиндә гәләви амфиболлар, гәләви пироксенләр вә фелдшпатидләр олур. Нефелинли сијенит, фонолит, лөситит вә с. Г.с.-дыр.

ГӘЛӘВИЛӘР—суда јахшы һәлл олан метал һидроксидләри (әсаслар). Г.-ә елементләрин дөври системинин I вә

II групларынын әсас јарымгрупундакы металларын һидроксидләри вә NH_4OH аиддир. Гәләви металларын һидроксидләри, мәс., LiOH, KOH вә NaOH даһа гүввәтлидир. Гәләви-торпаг металларын һидроксидләри, мәс., $Ca(OH)_2$, $Sr(OH)_2$, $Ba(OH)_2$ нисбәтән зәиф Г.-дир. Г. чох һигроскопик, ағ, бәрк маддәләрдир; тохумаја, хүсусән һејван тохумаларына дағыдычы тә'сир көстәрир. Г. суда һәлл олдугда чохлу истилик алыныр вә чох јахшы диссосиасија едир. Г.-ин мәһлуллары лакмусу көј, фенолфталеини исә гырмызы рәнкә бојајыр. Г., әсасән, мүвафиг дузларын електролизи илә алыныр вә сәнајенин бир чох саһәсиндә кениш тәтбиг едилир.

Әд.: Некрасов Б. В., Основы общей химии, т. 1—2, М., 1973.

ГӘЛӘВИ-ТОРПАГ МЕТАЛЛАР — елементләрин дөври системиндә II групун әсас јарымгрупундакы елементләр: *калсиум* (Ca), *стронсиум* (Sr), *бариум* (Ba) вә *радиум* (Ra). Оксидләри (гәдим кимјакәрләрин истилаһынча торпаглары) суда һәлл олдугда гәләви мәһлул әмәлә кәтирдији үчүн онлара Г.-т.м. ады верилмишдир. Г.-т.м. бүтүн бирләшмәләриндә икивалентлидир вә кимјәви хассәләринә көрә *гәләви металлара* чох јахындыр. Активликләри калсиумдан радиума доғру кетдикчә артыр.

ГӘЛӘМ (әр. قلم; јун. kalamos — гамыш)—1) мүрәккәблә јазмаг үчүн аләт. Учу шиш вә јарыг олур. Гәдимдән мә'лумдур. Әрәб әлифбасындан истифадә едән халгларда бәдии хәтт нөвләринин (нәстәлиг, шикәстә, сүлс вә с.) һәр бири үчүн гамышы вә ја ләләји мүәјјән үсулла, мүхтәлиф формада чәртир, гәддәјир вә јарыг ачырдылар. Һазырда метал, пластик күтлә, ағач вә с. һазырланан, мүрәккәби өзүндә олан, учу күрәчикли вә с. нөв Г.-ләрдән истифадә едилир; 2) түк, гамыш, шүмшад ағачы, јахуд поладдан һазырланан итиучлу аләт. Г. васитәсилә һәр һансы материалын (гызыл, парча, даш, мис вә с.) үзәринә нахыш салыныр. Г.-ләр мүхтәлиф олур; газычы Г., һејкәлтәрашлыг Г.-и (тишә), мөһүргазан Г. вә с.; 3) чилик чаламаг вә ја әкмәк үчүн кәсилиб көтүрүлән битки һиссәси. Мејвәчилик, декоратив бағчылыг вә мешәчиликдә адәтән к ө к Г.-и (говаг, моруг, бөјүрткән вә с.), о д у н ч а г л а ш м ы ш к ө в д ә Г.-и (үзүм, әнчир, гарағат вә с.) вә ј а ш ы л Г. илә (гарағат, кавалы, албалы вә с.) чохалтма үсулу даһа кениш тәтбиг едилир. Чилик дә адланыр.

ГӘЛӘМ ЧАЛАҒЫ—бах *Чалаг*.

ГӘЛӘМӘ ГОВАГ, ә б р и ш и м г о в а г (Populus gracilis)—*говаг* чинсиндән пирамидашәкилли ағач. Гафгазын ендемик биткиләриндәндир. Һүнд. 30 *м*-ә чатыр. Көвдә вә будагларынын габығы ағ вә һамар олур (јашлы ағачларын габығы аз чатлајыр). Јан будаглары көвдәјә сыхылмыш вә назикдир. Јарпаглары ромбшәкилли, учу сиври вә үстү парлагдыр. ССРИ-дә Гафгазда, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә бечәрилир. Г.г. јашыллашдырма мәгсәди илә бағ вә паркларда әкилир, гәләмлә чохалдылыр.

ГӘЛӘМКАР (*гәләм*+фар. کار—иш)—үзәринә гәлиблә басманахыш вурулуб, сонрадан кәзмәләри гәләм илә ишләнән бәдии парча. Сүфрә, боғча, чанамаз, пәрдә вә мүхтәлиф өртүк кими мәишәтдә ишләнир. Истеһсал мәркәзи, әсасән, Исфаһан ш.-дир (Иран). Азәрб.-да кениш истифадә едилмишдир.

ГӘЛӘМКАРЛЫГ—памбыг парчаја нахыш вурма сәнәти. Г. гәдимдән әсасән, Јахын Шәрг өлкәләриндә кениш јајылмышды. Орта әсрләрдә Азәрб.-да, хүсусән Нахчыванда даһа чох инкишаф етмишди. Түрк сәјјаһы Евлија Чәләбинин (17 әср) мә'луматына көрә, Нахчыванын *гәләмкар* парчалары Азәрб.-дан харичдә дә мәшһур иди. Г. 19 әсрдән тәдричән арадан галхмышдыр.

ГӘЛӘНДӘР ҮСЈАНЫ — Ширванда 1537 илдә баш вермиш үсјан. II *Хәлилуллаһын* өлүмүндән сонра гардашы оғлу Шаһрух [1535/36—38] Ширваншаһ е'лан едилди. Онун кичик јашлы олмасындан истифадә едән Ширван задәканлары вәкил Һүсејн бәјин башчылығы илә әслиндә һакимијјәти әлә кечирдиләр. Задәканлар әһалини сојуб таладыглары үчүн халг арасында наразылыг артмышды. Өлкәдәки гарышыглыгдан истифадә едән вә өзүнү Ширваншаһ Шејхшаһын оғлу Мәһәммәд адландыран бир гәләндәр (дәрвиш; мәнбәләрдә онун әсл ады чәкилмир) һакимијјәт иддиасына башлады. Ширваны Сәфәвиләр дөвләтинә бирләшдирмәјә чалышан вә Тәбриз сарајынын тапшырығы илә фәалијјәт көстәрән II Хәлилуллаһын дул гадыны, Сәфәви һөкмдары I Тәһмасибин [1524—76] бачысы Пәрихан ханым (I Шаһ Исмајылын гызы) Гәләндәри Ширван тахтынын варисиси кими таныды. Әһалинин наразы һиссәләрини әтрафына топлајан Гәләндәр декабр ајында Маһмудабад вә Салјан шәһәрләрини тутуб Шамахыја һүчум етди. Шаһрух вә вәкил Һүсејн бәј Буғурт галасына чәкилди. Үсјанчылар Шамахыја дахил олдулар. Лакин рәһбәрлик бачарығы вә конкрет мәгсәди олмајан Гәләндәр дөвләт апараты јарада билмәди. Бир нечә күндән сонра әһали вә гошун арасында наразылыг башланды. Бундан истифадә едән Ширваншаһ Шамахыја һүчум етди. Салјана гачан Гәләндәр Шаһрухун әмирләри тәрәфиндән тутулуб е'дам едилди. Үсјан јатырылдыгдан сонра Тәбризә кедән Пәрихан ханым Ширвандакы вәзијјәт барәдә I Тәһмасибә мә'лумат верди. Чохдан Ширваны әлә кечирмәјә чалышан I Тәһмасиб 1538 илин јазында гардашы Әлгас Мирзәнин башчылығы илә Ширвана 20 мин нәфәрлик гошун көндәрди. Ширваншаһлар (*Дәрбәндиләр*) сүлаләсинә рәсмән сон гојулду вә Ширван Сәфәвиләр дөвләтинә бирләшдирилди. Мәнбәләрдә Г.ү. иштиракчыларынын һансы ичтимаи тәбәгәјә мәнсуб олмалары барәдә мә'лумат јохдур. Лакин гејри-мүтәшәккил вә кортәбии характер дашымыш үсјанда еһтимал ки, кәндлиләр дә иштирак етмишләр.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Эфендиев О. А., Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века, Б., 1961.

ГӘЛӘНДӘРАХТАРМА, Г ә л ә н д ә р т ә п ә—Азәрб.ССР-дә палчыг вулканы. Бакыдан 75 *км* ч.-г.-дә, Гобустандадыр. Саһ. 603 мин $м^2$, һүнд. 350 *м*. Зирвәсиндә интенсив пүскүрән 350 сопка вә грифондан газ, нефтли су чыхыр. Г.-нын јерләшдији саһәдә нефт јатағы вар.

ГӘЛӘНДӘРЛИ Бахшы Һәсән оғлу (д. 20.7.1903, Ханкәнди, индики Степанакерт) — Азәрб. совет театр режиссору. Ерм. ССР (1939) вә Азәрб. ССР (1974) әмәкдар инчәсәнәт хадими. Бакы Театр Техникумунда (1926—30) вә Ленинград Сәһнә Сәнәти Ин-тунда (1930—34) тәһсил алмышдыр. 1934—51 илләрдә Ч. Чаббарлы ад. Јереван Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрында баш реж. ишләмишдир. 1964 илдән Нахчыван Дөвләт Мусигили Драм Театрында фәалијјәт көстәрир. «Дәрвиш Мәстәли шаһ» (М. Ф. Ахундов), «Од кәлини» (Ч. Чаббарлы), «Отелло» (В. Шекспир), «Меһманхана саһибәси» (К. Голдони), «Чеһизсиз гыз» (А. Островски), «Дөрдүнчү» (К. Симонов), «Мәһсәти» (К. Ағајева), «Сәадәт наминә» (Ә. Јусифли) вә с. тамашалара гурулушлар вермишдир. 2 «Шәрәф нишаны» ордени илә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГӘЛӘНДӘРОҒЛУ ҮСЈАНЫ — *Чәлалиләр* һәрәкаты дөврүндә Османлы империјасында веркиләрин ағырлығы үзүндән баш верән ән бөјүк антифеодал кәндли үсјанларындан бири; башчысы Гәләндәроғлу иди. 1607 илдә Гәләндәроғлу 30 минлик дәстә илә Бурса ш.-ни алды вә Мәрмәрә дәнизи саһилләрини тутду. Үсјанчылара гаршы көндәрилмиш султан ордусу ики дәфә дармадағын едилди. Ангарадан Екеј вә Мәрмәрә дәнизләринәдәк бүтүн саһил рајонлары үсјанчыларын әлинә кечди. Лакин 1608 илдә Мурад пашанын ордусу үсјанчылары мәғлуб етди; Гәләндәроғлу тәрәфдарлары (2 мин нәфәр) илә Ирана гачды.

Әд.: Новичев А. Д., Турция. Краткая история, М., 1965.

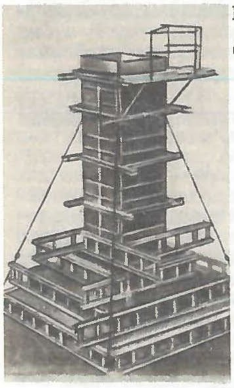
ГӘЛӘХҮР—Азәрб. ССР Гусар р-нунун Һәзрә к.-ндә, Самур чајынын сол саһилиндә, үчпилләли бөјүк тәпәдә орта әсрләрә (4—15 әсрләр) аид јашајыш јеринин галыглары. Г. Самур чајынын асан кечилән јериндә, орта әсрләрдә ч.-дан шм.-а кедән тичарәт јолунун үстүндә иди. Кәшфијјат характерли газынтылар заманы тәпәнин јухары пилләсиндә јашајыш јеринин «нарынгала» һиссәси мүәјјәнләшдирилмишдир. Археоложи материалын әксәријјәти бу зона үчүн еркән орта әсрләрдә сәчијјәви олан дулус чархындан истифадә едилмәдән әллә һазырланмыш, әсасән, ачыгчәһрајы рәнкли мүхтәлиф формалы кил габлардан, сонракы әсрләрдә кениш јајылмыш ширли вә ширсиз дулус чархында дүзәлдилмиш кил габ гырыгларындан ибарәтдир. Бурадан тапылмыш бишмиш кәрпич парчалары Г. тикилиләринин иншасында чиј кәрпичлә јанашы, бишмиш кәрпичдән дә истифадә едилдијини көстәрир.

ГӘЛИБ (т ө к м ә и с т е һ с а л а т ы н д а)—корпут, јахуд фасонлу төкмә алмаг үчүн ичәрисинә әридилмиш метал төкүлән тәртибат. Фасонлу төкмәләр үчүн (бах *Төкмә истеһсалаты*) Г.-ләр модел вә ја үлкүнүн көмәји илә һазырланыр. Г.-ләр бирдәфәлик, чохдәфәлик вә даими олур. Бирдәфәлик Г.-ләр одадавамлы гум вә битишдири-

чи материалларын (одадавамлы кил, маје шүшә, семент вә б.) гатышығындан һазырланыр вә јалныз бир дәфә төкмә алмаг үчүн ишләдилир, сонра дағыдылыр. Чохдәфәлик Г.-ләр (онлар вә јүзләрлә төкмә алмаг үчүн ишләдилир) одадавамлы шамот, асбест вә б. материаллардан дүзәлдилир. Даими Г.-ләр (кокилләр) металдан (чугун, полад) дүзәлдилир вә он минләрлә төкмә алмаға имкан верир. Г.-ләр әл вә машынларла һазырланыр. Күтләви вә серијалы төкмә истеһсалатында Г.-ләр гәлибалма машынларында һазырланыр.

Әд.: Сосненко М. Н., Святкин Б. К., Общая технология литейного производства, М., 1975.

ГӘЛИБ (иншаатда) — төкмә бетон вә дәмир-бетон конструксијалара истәнилән форманын верилмәси үчүн тикинти јериндә гурулан елемент вә деталлар мәчмусу. Г.-ин типи бетонланан конструксија, јахуд гурғунун характери вә онларын һәндәси өлчүләринин нисбәти илә тә'јин олунур. Ән кениш јајылмыш нөвү сөкүлүб-көчүрүлән Г.-дир. Бу Г. ајры-ајры лөвһәләрдән, бу лөвһәләри бирләшдирән деталлардан, јүксахлајан елементләрдән вә бәркитмә һиссәләриндән ибарәтдир. Лөвһәләр вә јүксахлајан елементләр ағачдан, поладдан (шәк.) вә синтетик материаллардан һазырлана билә.

Пилләли бүнөврәнин сөкүлүб-көчүрүлә билән полад гәлибинин үмуми көрүнүшү.

Әд.: Совалов И. Г., Топчий В. Д., Опалубочные работы, М., 1971; Совалов И. Г., Могилевский Я. Р., Механизация бетонных работ при возведении монолитных конструкций, М., 1977.

ГӘЛИБ ГАТЫШЫҒЫ — төкмә истеһсалатында бир вә чохдәфәлик гәлибләрин һазырланмасында ишләдилир. Бирдәфәлик гәлиб гатышыгларындан даһа кениш истифадә едилир; бунлар тәркибләринә көрә килли гум, сементли, өзүгурујан вә хромлу дәмир гатышыгларына ајрылыр. Килли гум гатышыглар даһа чох ишләдилир, тәркибинә гум вә килдән башга торф, ағач кәпәји, дашкөмүр тозу дахилдир. Гәлиб јалныз ејни гатышыгдан һазырландыгда ваһид гатышыг (күтләви истеһсалатда), гәлибин анчаг маје металла көрүшән һиссәсинә сәрф олунан Г.г. исә үзлүк гатышыг адланыр. Бунун одадавамлығы даһа јүксәкдир. Үзлүк гатышығы үзәринә төкүлән гәлиб гатышығына долдуручу гатышыг дејилир. Бу мәгсәдлә, әсасән истифадә олунмуш (јанмыш) вә ја рекенерасијаја уғрадылмыш Г.г. ишләдилир. Г.г. тәркибиндәки компонентләрин нисбәтини дәјишмәклә она лазыми техноложи хассәләр (газкечиричилик, мөһкәмлик, одадавамлылыг, еластиклик, пластиклик вә с.) вермәк мүмкүндүр. Г.г. хүсуси гатышыг һазырлајычы аваданлыгда истеһсал едилир.

ГӘЛИБ МАТЕРИАЛЛАРЫ — төкмә истеһсалатында гәлиб вә ичлик гатышыглары һазырланан материаллар. Әсас вә көмәкчи Г.м.-на ајрылыр. Әсас Г.м.-на одадавамлы кварс вә килли гумлар, килләр (каолинитләр, бентонитләр, монтиморилонитләр вә б.); көмәкчи Г.м.-на исә битишдиричиләр (битки јағлары, сүн'и гатранлар, декстрин, сулфит чечәси, битум тозу вә б.), одадавамлы материаллар (дашкөмүр тозу, графит, мүхтәлиф бојаглар) вә јапышганлар дахилдир. Көстәрилән материалларын бир гисми гәлиб, дикәри исә ичликләрин һазырланмасында ишләдилир. Гәлиб вә ичлик гәлиб системини тәшкил едир.

ГӘЛИБАЛМА МАШЫНЫ — төкмә гәлибләри һазырлајан машын; гәлиб гутусунда (опокада) гәлиб гатышығыны сыхлашдырыр вә модели гәлибдән чыхарыр. Г.м. күтләви вә серијалы төкмә истеһсалында ишләдилир. Мүасир төкмә сехләриндә гәлиб һазырлајан јарымавтоматлар, автоматлар вә автоматик хәтләрдән (блоклардан) истифадә олунур. Бунларда ичликләрин гәлибә гојулмасындан башга бүтүн әмәлијјатлар (гәлиб һазырлама, гәлиб һиссәләринин јығылмасы вә гурашдырылмасы) механикләшдирилмишдир.

ГӘЛЈАН — тәнбәки чәкмәк үчүн гурулуш. Әсасән, ики нөвү вар: сулу Г., чубуг Г. Сулу Г. Түркијә, Иран, Чин, Африка вә Орта Асијада, һабелә Азәрб.-да кениш јајылмышды. Су төкүлмүш габдан, тәнбәки долдурмаг үчүн метал касачыгдан вә ичәрисиндән түстү кечән дәри борудан, јахуд чубугдан ибарәтдир. Чубуг Г., әсасән килдән, бә'зән исә гоз вә ја кәјрүш ағачындан һазырланырды. Гијмәтли Г.-лар күмүш, фил сүмүјү вә с. илә бәзәдилирди. Кечмишдә Азәрб.-да хүсуси усталар (гәлјанчылар) тәрәфиндән һазырланан кил Г.-лар даһа кениш јајылмышды. Археоложи газынтылар заманы Бакы бухтасы а-рынын бириндән, Күлүстан (Шамахы) галасындан, Ширваншаһлар сарајы (Бакы) әразисиндән орта әсрләрә аид кил Г.-лар тапылмышдыр. Һәлә 19 әсрдә Азәрб.-да чубуг Г. истеһсалы әмтәә характери алмышды.

Әд.: Мустафаев А. Н., Этнографические наблюдения об одном из неизученных ремесел в Азербайджане, Доклады АН Азерб. ССР, 1977, т. 33, № 2.

ГӘЛП ПУЛКӘСМӘ — метал сиккәләри, пул нишанларыны, дөвләтин *гијмәтли кағызларыны* тәдавүлә бурахмаг мәгсәди илә сахтакарлыгла һазырлама вә ја сатма. Бүтүн өлкәләрин ганунверичилијинә көрә чинајәт һесаб едилир. Совет чинајәт һүгугуна көрә *хәзинә билетләрини, банк билетини*, метал сиккәләри, дөвләтин гијмәтли кағызларыны вә ја харичи валјутаны сатмаг мәгсәди илә һазырлама, сатма вә с. Г.п. һесаб едилир. Әмлакы мүсадирә олунмагла 3 илдән 15 иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһруметмә вә 2 илдән 5 иләдәк мүддәтә сүркүн етмәклә вә ја сүркүн етмәмәклә чәзаландырылыр (Азәрб. ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 80). Г.п. илә мүбаризә бејнәлхалг мигјасда апарылыр.

ГӘЛСӘМӘ — суда һәлл олмуш оксикенлә нәфәс алан һејванларын (мәс., балыглар, амфибијаларын сүрфәләри вә һәмишә суда јашајан нөвләри, моллјусклар, бә'зи буғумајаглылар вә б.) тәнәффүс органы. Г.-нин назик диварчығы васитәсилә гандан вә ја бошлуг мајесиндән карбон газы бурахылыр, суда һәлл олмуш оксикен исә удулараг тохумалара јајылыр. Г. онурғасызларда бәдәнин мүхтәлиф јерләриндә олур, хордалы һејванларда удлагла бирләшир. Балыгларда ја гәлсәмә јарыглары арасындакы аракәсмәләрдә јерләшир (акулаларда), ја да бирбаша гәлсәмә гөвсләри үзәриндә отурур (сүмүклү балыгларда). Г., адәтән, дахилдә, бә'зи балыгларын сүрфәләриндә исә харичдә олур.

ГӘЛСӘМӘТӘНӘФФҮСЛҮЛӘР (branchiata) — буғумајаглылар јарымтипиндән тамсиниф; бура јалныз хәрчәнккимиләр синфи дахилдир. Башында 5 чүт чыхынты вар. Дөш вә гарын әтрафларынын чыхынтылары олан гәлсәмәләрлә, бә'зән бәдәнләринин сәтһи илә тәнәффүс едир. Ифразат органлары шәкли дәјишмиш селомодуктлардыр. Әсасән, суда јашајан һејванлардыр. 20 мин нөвү мә'лумдур. Азәрб.ССР-ин ширин суларында вә Хәзәр дәнизиндә 370-дән артыг нөвү вар.

Әд.: Гасымов Ә. Һ., Хәрчәнкләр (Crustacea), Азәрбајҹан фаунасы, ҹ. 4, Б., 1976; Догель В. А., Зоология беспозвоночных, 6 изд., М., 1975.

ГӘМБӘРОВ Мәммәд Мүтәллим оғлу (д. 15.2.1926, индики Зәнкилан р-нунун Ханлыг к.) — нефтчи, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1974), Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1978). 1965 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1941 илдә башламышдыр. Сангачал Дәниз Газма Ишләри Идарәсиндә буруг устасыдыр. Сов.ИКП 25-чи гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГӘМӘ — шишүчлу сојуг силаһ; кичик хәнчәр. Сиври вә дүз формада олур. Шәрг өлкәләриндә, о чүмләдән Азәрб.-да кениш јајылмышды.

ГӘМӘР ХАНЫМ (әсл ады вә фамилијасы Тамара Виссарионовна Топурија; 15.8.1902, Тифлис — 3.6. 1947, Бакы) — Азәрб. совет актрисасы. Азәрб.ССР әмәкдар артисти (1943). Сәһнәјә илк дәфә 1918 илдә З. вә Ү. Һа-

Гәмәр ханым Кабаниха («Туфан» А. Островски) ролунда.

чыбәјов гардашларынын театр труппасында Һ. Әрәблинскинин һазырладығы «Аршын мал алан» (Ү. Һачыбәјов) мусигили комедијасында Күлчөһрә ролунда чыхмышдыр. 1920—24 илләрдә Тифлис Азәрб. Театрында 1924 илдән Азәрб. Дөвләт Драм Театрында чыхыш етмишдир. Азәрб., рус вә Гәрб драматургларынын әсәрләриндә мүхтәлиф характерли образлар јаратмышдыр: Һафизә («Пәри чаду», Ә. Б. Һагвердијев), Дилбәр, Марија Тимофејевна («Севил», «1905-чи илдә», Ч. Чаббарлы), Мәһинбану («Фәрһад вә Ширин», С. Вурғун), Катарина, Кертруда («Шылтаг гызын јумшалмасы», «Һамлет», В. Шекспир), Кабаниха, Огудалова («Туфан», «Чеһизсиз гыз», А. Островски) вә б.

ГӘМӘРВАН—Азәрб. ССР Гутгашен р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* шм.-г.-дә, Бум чајынын (Турјан чајынын голу) сол саһилиндә, Баш Гафгаз силсиләсинин јамачындадыр. Әһ. 1778 (1977); тахылчылыг, бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГӘМӘРИ АЈ—синодик ај терррининин синоними.

ГӘМӘРИ ИЛ—бах *Ил.*

ГӘМӘРИ ТӘГВИМ—бах *Һичри тәгвим.*

ГӘМӘРЛИНСКИ (әсл фамилијасы Мәликов) Әһмәд Һашым оғлу (1880, Бакы—9.3.1952, Бакы)—Азәрб. совет актјору. Азәрб.ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1940). Һ. Әрәблинскинин шакирдләриндәндир. Сәһнәјә илк дәфә 1906 илдә Балаханыда һәвәскар актјорларын һазырладығы «Ады вар, өзү јох» (Н. Б. Вәзиров) тамашасында чыхмышдыр. Сонралар «Нијат» хејријјә чәмијјәти нәздиндәки театр труппасынын актјору олмуш, бир сыра образлар јаратмышдыр: Брабансио («Отелло», В. Шекспир), Бајрам («Хырс гулдурбасан», М. Ф. Ахундов), Иблис («Пәри чаду», Ә. Б. Һагвердијев) вә с. Г. 1924 илдән Бакы Азад Тәнгид-Тәблиғ Театрында актјор вә реж. кими чыхыш етмиш, бу театр үчүн «Молла Заман», «Партизан оғлу» «Вәтән уғрунда» вә с. пјесләр јазмышдыр. «Исмәт» (1934), «Алмас» (1935), «Сәбуһи» (1942) филмләриндә чәкилмишдир.

ГӘМКҮСАР (Әлигулу Әләкбәр оғлу Нәчәфовун тәхәллүсү; 1880, Нахчыван — 14.3.1919, Тифлис) — Азәрб. шаири, журналист. Јарадычылығы 1905—07 илләр рус ингилабынын тә'сири алтында формалашмышдыр. Әсәрләри 1906 илдән нәшр едилмишдир. 1913—14 илләрдә Ч. Мәммәдгулузадә илә биркә «Молла Нәсрәддин» журналынын редактору олмушдур. «Чувәллағыбәј», «Сарсаггулубәј», «Симурғ», «Хадими-милләт», «О тајлы» вә с. имзаларла јаздығы әсәрләрдә фанатизм, чәһаләт, гадын һүгугсузлуғу, Иран әксингилабы, панисламизм, чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәти, истибдад кәскин тәнгид едилир. «Молла Нәсрәддин» журналынын милләтчи буржуа мәтбуатына гаршы, дилин, јазынын садәлији вә хәлгилији уғрунда мүбаризәсиндә фәал иштирак етмишдир. Г. 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабынын әсл маһијјәтини бирдәнбирә дәрк едә билмәсә дә («Нә јоғурдуг, нә јапдыг, һазырча кәкә тапдыг», «Истибдади-руһани», «Пристав», «Сензур» вә с.), сәһвини тезликлә баша дүшмүш («Күчсүз едир», «Баша кәлмәз», «Гаргалар» вә с.), Бөјүк Октјабр социалист ингилабыны севинчлә гаршыламышдыр. Мүсават һөкумәти әлејһинә јаздығы «Әл'аман» (1919), инкилис империализминин мүстәмләкәчилик сијасәтини ифша едән «Инкилтәрә» (1919) сатиралары сијаси вә бәдии чәһәтдән хүсусилә гүввәтлидир. Г. 1916 илдә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» комедијасынын Бакыда тамашаја гојулмасынын фәал иштиракчыларындан бири вә Шејх Нәсруллаһ ролунун илк ифачысы олмушдур. 1917 илдә Нахчыванда «Ел күзкүсү» драм дәрнәјини тәшкил етмишди. Тифлисдә гаракүруһчулар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

Әсәри: Сечилмиш әсәрләри, Б., 1959.

Әд: Һачыјев Ч., XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1955; Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, ч. 2, Б., 1960; Мир Чәлал, Һүсејнов Ф. Ч., XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты, Б., 1974; Ағајев И., Әлигулу Гәмкүсар, Б., 1976.

ГӘНАӘТ РЕЖИМИ—игтисади еһтијатларын сәрфинин алынан фајдалы нәтичәләрә нисбәтән планауј ғун азалдылмасынын форма вә методлары системи; истеһсалын игтисади еффективлијинин јүксәлдилмәсинин мүһүм васитәләриндән бири. Г.р. *демократик мәркәзијјәт* принсипинә әсасланыр. Социалист тәсәррүфатынын бүтүн һиссәләриндә Г.р. тәсәррүфат һесабы формасында, тәсәррүфатын бүтүн саһәләриндә исә игтисади просесләрин планауј ғун тәнзимләнмәси формасында һәјата кечирилир. Тәсәррүфат һиссәләриндә Г.р.-нин конкрет методлары бунлардыр: әмәк мәсрәфинин, мадди вә малијјә еһтијатларынын нормалашдырылмасы; тәбии еһтијатлардан истифадәнин дөвләт тәрәфиндән тәнзимләнмәси: иш гүввәсиндән сәмәрәли истифадә; әмәк мәһсулдарлығынын артырылмасы, хаммал, материал, јаначаг вә електрик енержисинә гәнаәт, аваданлыгдан даһа јахшы истифадә, мәһсулун кејфијјәтинин артырылмасы уғрунда социализм јарышы вә с. Социализм чәмијјәтиндә Г.р. нәтичәсиндә еффектлијин артмасы игтисади инкишафын әлавә мәнбәләрини јарадыр, халгын рифаһыны јүксәлдир вә с. Г.р. зәһмәткешләрдә коммунизм гуручусунун әхлаг кодексинә ујғун јүксәк әхлаги кејфијјәтләр—әмәјә вичданла јанашмаг, ичтимаи әмлакын мүһафизәсиндә вә артырылмасында һәр кәсин гајғыкешлији, гаршылыглы јолдашлыг көмәји, тамаһкарлыг вә мүфтәхорлугла барышмазлыг вә с. тәрбијә олунмасына көмәк едир. Г.р. објектив игтисади ганунауј ғунлугдур. ССРИ-дә кечирилән тәсәррүфат ислаһатлары Г.р.-нин мөһкәмләндирилмәсинә көмәк едир.

Әд.: Ленин В. И., Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри, Әсәрләри, ч. 27; јенә онун, Јол. Кржижановскијә. Дөвләт План Комиссијасы Рәјасәт һеј'әтинә, јенә орада, ч. 32; јенә онун, Аз олсун, јахшы олсун, јенә орада, ч. 33; Сов. ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976.

ГӘНБӘРОВА Зејнәб Чәркәз гызы (д. 12.6.1916, индики Ағдаш р-ну, Әрәбочаг к.)—Социалист Әмәји Гәһрәманы (1951). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. 1930 илдән Ағдаш р-нундакы «Шәфәг» к-зунун үзвү, мангабашчысы (1936—54), һәмин к-зун сәдри (1954—76) олмушдур. Г. 1950 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Азәрб.ССР Али Советинә (3—8-чи чағырыш) депутат сечилмишдир. 3 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир. 1976 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ГӘНД—бах *Шәкәр.*

ГӘНДАБ—Азәрб.-да кениш јајылмыш сәринләдичи вә иштаһачан ички; шәрбәт. Әтирли биткиләрдән (бојмадәрән, кәкликоту, нанә, пишпишә вә с.) чәкилән арагларын ичәрисинә гәнд вә ја бал шәрбәти гатышдырмагла һазырланыр. Әтирли олмагдан өтрү Г.-а бир гәдәр дә күлаб әлавә олунур. Азәрб. халг тәбабәтиндә Г.-дан истифадә едилир.

Әд.: Нәсирли М. Н., Азәрбајчанын бә'зи ичкиләри һаггында, Азәрбајчан етнографик мәчмуәси, ч. 1, Б., 1964.

ГӘНДӘҺА́Р (фар. قندهار)—Әфганыстанын ч.-унда шәһәр. Гәндәһар әјаләтинин инз. м. Ири тичарәт-нәгл. мәнтәгәси. Әһ. 140 мин (1973). Тохучулуг ф-ки, мејвә консерви з-ду, елеватор, дәјирман; тарих-етнографија музеји вар. Кустар үсулла мис габлар истеһсал едилир. Г.-да мејвәчилик (нар, әрик, бадам, үзүм) инкишаф етмишдир. 18 әсрдә Әфганыстанын пајтахты олмушдур.

Г.-ын әсасыны Македонијалы Искәндәр гојмушдур. 12—13 әсрләрдә Г. ири шәһәрә чеврилмишди. 13 әсрдә Г.-ы әввәл Чинкизхан, сонра да Кертләр (Картлар) сүлаләси әлә кечирмишдир. 14 әсрин сонундан Тејмура табе иди. 16—17 әсрләрдә Г. мүһүм тичарәт вә стратежи мәнтәгәјә чеврилмиш, *Сәфәвиләр* вә *Бөјүк Моғоллар* арасында мүбаризә објекти олмушду. 17 әсрин орталарындан Сәфәвиләрин һакимијјәти алтында олан Г.-ын әһалиси 1709 илдә үсјан галдырды. Нәтичәдә мәркәзи Г. олан Килзан әмирлији јаранды. 1738 илдә Надир шаһ Әфшарын һүчумуна мә'руз галмыш, дағыдылмыш, јахынлығында јени шәһәр (Надирабад) салынмышды. Г.-ы Әһмәд шаһ Дүррани јенидән бәрпа етмиш (Әһмәдшаһ адландырмышды) вә ону Дүррәниләр дөвләтинин пајтахтына (1773—74 илләрдә пајтахт Кабилә көчүрүләнә) чеврилмишди. 1818—55 илләрдә *Гәндәһар әмирлијинин* мәркәзи иди. 1855 илдә Г.-ы *Дост Мәһәммәд* алмыш вә Әфганыстан дөвләтинин тәркибинә дахил етмишди.

ГӘНДӘҺАР ӘМИРЛИЈИ—1818—55 илләрдә Әфганыстан әразисиндә мөвчуд олмуш әмирлик. *Дүррәниләр дөвләтинин* сүгутундан сонра јаранмышдыр. Г.ә.-нин феодал һакимләри — Күһәндил, Рәһмдил вә Меһрдил гардашлары мүтләг һаким (рәијјәтләринин һәјаты вә малы үзәриндә) идиләр. Ин-

килтәрә—Әфганыстан мүһарибәләриндә (1838—42) Г.ә.-нин һакимләри Ирана гачмыш, 1843 илдә исә кери гајытмышдылар. Г.ә. 1855 илдән әфган әмири *Дост Мәһәммәдә* табе иди.

ГӘНДИЛ—1) кечмишдә зејтун јағы, пиј вә мазутла јандырылан асма чыраг. Азәрб.-да вә бир сыра Шәрг өлкәсиндә Г.-дән кениш истифадә едилирди. 19 әсрин ахыры—20 әсрин әввәлләриндән керосинлә јандырылан Г.-ләр јајылмаға башлады. 2) Дивар шамданы.

ГӘНИЗАДӘ Маһмуд (1878, Салмас—1934, Тәбриз)—журналист, нашир, тарихчи. Иран ингилабынын (1906 — 1911) фәал иштиракчысы. 1907 илдә Урмијада нәшр етдирдији вә редактору олдуғу «Фәрјад» гәзетиндә истибдад, чәһаләт вә истисмара гаршы, һабелә Азәрб. дили вә әдәбијјатына аид јазылар верилирди. Гәзетдә ингилабчы шаирләрдән Сәид Сәлмаси вә б. иштирак едирдиләр. Мәшрутә дөврүндә бир мүддәт *Сәттарханын* шәхси катиби, Тәбриз әнчүмәнинин үзвү вә «Әнчүмән» гәзетинин мүдири олмушдур. 1909 илдә иртичачыларын тә'гиби нәтиҹәсиндә Авропаја көчмүш, 1910—11 илләрдә «Мүһакимат» адлы гәзет нәшр етмишдир. Иранлы сијаси мүһачирләр тәрәфиндән Берлиндә бурахылан «Кавә» журналында иштирак етмиш, 1925 илдә вәтәнинә гајыдыб, Тәбриздә демократик идејалы «Сәһәнд» гәзетинин нәшринә башламышдыр. Бир сыра ше'рләрин, Азәрб. әдәбијјатына аид әсәрләрин мүәллифидир.

ГӘНИЗАДӘ Султанмәчид Һачы Муртузәли оғлу (апрел, 1866, Шамахы ш.—1937)—Азәрб. маариф хадими, јазычы. Илк тәһсилини С. Ә. Ширванинин «Мәчлис» мәктәбиндә вә Шамахы шәһәр мәктәбиндә алмышдыр. 1883 илдә Тифлисдә Александровски Мүәллимләр Ин-туна дахил олмуш, бурада охудуғу илләрдә күрчү с.-д. дәрнәкләри илә әлагә сахламышдыр. 1887 илдә инсту битириб, Бакыја кәлмиш, Һ. *Маһмудбәјовла* бирликдә јени типли илк рус-мүсәлман (Азәрб.) мәктәби ачмышдыр. 1905 илдә Гори семинаријасы мүсәлман (Азәрб.) шө'бәсинин мүфәттиши, 1908 илдә Бакы губ. вә Дағыстан вил. халг мәктәбләринин 2-чи рајону үзрә мүфәттиш, 1917 илдә исә вил. халг мәктәбләринин директору тә'јин олунмушдур.

Азәрб.-да ана дилиндә мәктәбләр ачылмасы, дәрсликләр јазылмасы, милли мәтбуат вә театрын инкишафында Г.-нин хидмәтләри вар. 4 һиссәдән ибарәт «Самоучител татарского језыка» [«Истилаһи Азәрбајчан» (һ. 1—2, 1890), «Луғәти-руси вә түрки» (һ. 3, 1891), «Рус дилинин дилманчы» (һ. 4, 1894)], «Самоучител русского језыка» (1896), «Кәлиди-әдәбијјат» (1900, Ә. Чәфәрзадә илә бирликдә), «Луғәти-түрки вә руси» (1904) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Г. бәдии јарадычылыгла да мүнтәзәм мәшғул олмушдур. Чар сензурасы тәрәфиндән гадаған олунан «Гөнчә ханым» (1891) фачиәси һәләлик тапылмамышдыр. «Мәктубати-Шејда бәј Ширвани» (1898—1900) дилокијасы («Мүәллимләр ифтихары» вә «Кәлинләр һәмајили»), «Аллаһ хофу» (1906), «Гурбан бајрамы» (1907) вә с. һекајәләриндә халгын ағыр һәјаты тәсвир олунур, ичтимаи әдаләтсизлик, чәһаләт вә мөвһумат тәнгид едилир. Г.-нин «Ахшам сәбри хејир олар», «Дурсунәли вә Баллыбаҹы», «Хор-хор», «Јадымдадыр» вә с. водевилләри Азәрб. театр труппаларынын репертуарында мүһүм јер тутмушдур. «Түлкү вә Чаг-чагбәј» (1893) мәнзумәси Азәрб. ушаг әдәбијјатынын илк нүмунәләриндәндир. «Һәјат», «Иршад», «Дәбистан», «Рәһбәр», сонралар «Маариф вә мәдәнијјәт», «Әдәбијјат гәзети» кими гәзет вә журналларда публисистик вә педагожи мәгаләләр дәрч етдирмишдир. Г.-нин ичтимаи педагожи вә әдәби фәалијјәти зиддијјәтли иди. О, дини көрүшләрдән там јаха гуртара билмәмиш, 1918—19 илләрдә мүртәче «Иттиһад» партијасынын үзвү олмушдур. Совет һакимијјәти илләриндә Г. халг маарифи саһәсиндә фәалијјәтини давам етдирмиш, респ. Халг Маариф Комиссарлығынын мүфәттиши, Азәрбајчаны Тәдгиг вә Тәтәббө Чәмијјәтинин мәс'ул катиби вәзифәләриндә чалышмыш, М. Ә. Сабир, Н. Нәриманов, Һ. Әрәблински һаггында хатирәләрини јазмышдыр. Рус әдәбијјатындан (Л. Н. Толстојун «Әввәлимчи шәрабчы», В. А. Дјаченконун «Гурбана гурбан» пјесләри, А. Ф. Погосскинин «Аллаһ диваны», «Нәбәкар гоншу» һекајәләри вә с.) тәрчүмәләри дә вар.

Әсәри: Сечилмиш әсәрләри, Б., 1965

Әд.: Мәммәдов Х., С. М. Гәнизадәнин педагожи фәалијјәти, «Азәрбајчан мәктәби», 1962, № 6; јенә онун, С. М. Гәнизадәнин нәср јарадычылығы, «Азәрбајчан», 1963, № 6; Мир Чәлал, Һүсејнов Ф., XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты, Б., 1974.

ГӘНИЈЕВ Мәммәдтағы Гасым оғлу (д. 9.5.1907, Шамахы)—совет микробиологу вә епизоотолог. Азәрб.ССР ЕА акад. (1962), Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1958). 1958 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. Кәнд Тәсәррүфаты Ин-тунда микробиолокија кафедрасынын досенти вә мүдири (1932—59), Азәрб. Елми-Тәдгигат Бајтарлыг ст.-нын директору (1943—47), директор муавини (1947—55), 1955—70 илләрдә һәмин ст.-нын әсасында јарадылмыш ин-тун директору, зоолокија ин-тунда микробиолокија бөлмәсинин мүдири (1970—71) олмуш вә 1971 илдән һәмин бөлмәнин бөјүк елми ишчиси—мәсләһәтчисидир. Г.-ин гарамал вә хүсусән чамыш пастереллјозуна гаршы һазырладығы јарыммаје формолвакснн вә јарыммаје алүминиум-һидроксидли формолвакснн (С. Мирзәзадә илә бирликдә) ССРИ-дә вә бир сыра социалист өлкәләриндә ишләдилир. К.т. һејванлары үчүн тәһлүкәли листеријоза гаршы ваксин (Ә. Әннағыјев илә бирликдә) тәклиф етмишдир. Г. һејванларын паразит хәстәликләринә даир Асија өлкәләринин 4-чү Бејнәлхалг рекионал конфрансында (Алма-Ата, 1958), 9-чу Бејнәлхалг микробиологлар конгресиндә (Москва, 1966) мә'рузә етмишдир. АСЕ елми редаксија шурасынын үзвүдүр (1976). 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, 2 «Шәрәф нишаны» ордени, ХТНС-нин 2 гызыл медалы илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Үмуми микробиолокијанын әсаслары, Кәнчә, 1933; Микробиолокија курсу, Б., 1937; Бајтарлыг микробиолокијасы, Б., 1950; Антибиотикләрин бајтарлыгда тәтбиги, Б., 1961; Үмуми дезинфексијанын әсаслары, Б., 1962; Үмуми микробиолокија, Б., 1969; Хүсуси микробиолокија, Б., 1973; Пастереллез крупного рогатого скота и буйволов в Азербайджане, Б., 1947; Пастереллезы, Б., 1972.

ГӘНИЈЕВА Анаханым Исмајыл гызы (20.9.1914, Бакы—24.10.1976, Бакы)—I дәрәчәли чөрәкбиширмә устасы, Социалист Әмәји Гәһрәманы (1971). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1930 илдә артелдә фәһләликлә башламыш, 1941 илдән Азәрб.ССР јејинти сәнајеси системиндә ишләмишдир. Бир чох јени чөрәк нөвү һазырламышдыр. Г.-нын башчылыг етдији бригадаја 1959 илдә «Коммунист әмәји бригадасы» ады верилмишдир. Сов. ИКП 22-чи гурултајынын нүмајәндәси олмушдур.

Әд.: Симофоров Ф. А., Яковлев Е. С., Хозяйка большой семьи. Б., 1962.

ГӘНИЈЕВА Зиба Паша гызы (д.20. 8.1923, Өзб.ССР Күлүстан ш.)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, филоложи елмләр намизәди (1965). 1952 илдән Сов.ИКП үзвү. 1940 илдә Луначарски ад. Москва Дөвләт Театр Сәнәти Ин-туна дахил олмушдур. Мүһарибәнин илк күнләриндә көнүллү чәбһәјә кетмиш, Шимал-Гәрб чәбһәсиндә вурушан 3-чү Москва коммунист дивизијасында снајпер олмушдур. 1955—56 илләрдә Бакы Али Партија Мәктәбиндә дил вә әдәбијјат кафедрасынын мүдири иди. 1956 илдән ССРИ ЕА Шәргшүнаслыг Ин-тунда елми ишчидир. Г. Гырмызы Бајраг, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Горкинин декадентчилијә вә натурализмә гаршы мүбаризәси, «Азәрбајчан», 1955, № 6; О сатире Горького в период первой русской революции, «Литературный Азербайджан», 1955, № 12; Страница из истории революционной поэзии на урду, «Народы Азии и Африки», 1970, № 2.

Әд.: Саркисов А., Героические дочери Кавказа, Б., 1965; јенә онун, Боевые подруги, Б., 1976.

ГӘННАДЫ МӘ'МУЛАТЫ—тәркибиндә шәкәрин мигдары чох олан гида мәһсуллары. Г.м. хош тамы вә әтри, тәркибиндә јүксәк калорили (3000—6000 *ккал/кг*) карбоһидрат, јағ вә зүлалларын олмасы илә фәргләнир. Г.м. һазырламаг үчүн гәнд, бал, дошаб, мејвә, сүд, јағ, ун, нишаста, какао, јумурта, гоз, фындыг, әдвијјат, әтирли маддәләр вә с. ишләдилир. Г. м. шәкәрли (карамел, конфет, шоколад мә'мулаты вә с.) вә унлу (*шәкәрчөрәји, шәкәрбура, пахлава*, печенје, прјаник, вафли, кекс, торт вә с.)

олур. Тәркибиндә шәкәрин чох олмасы Г.м.-ны узун мүддәт сахламаға имкан верир. Пәһриз вә мүаличә үчүн һазырланан Г.м. тәркибиндә јухарыда көстәрилән маддәләрдән башга, ујғун мүаличә маддәләринин олмасы илә фәргләнир (мәс., ксилит, сорбит, көк ширәси, дәниз кәләми, кематокен). Ушаг Г.м.-на гәһвә гатылмыр, какао исә чох аз гатылыр.

Бакы вә Кировабадын гәннады фабрикләриндә һазырланан јүксәккејфијјәтли Г.м. ССРИ-нин бир чох шәһәрләринә дә көндәрилир.

Бакы бисквит фабрикиндә «Бакы» торту, «Нева» вә «Бадам» печенјеләри 1975 илдән Дөвләт кејфијјәт нишаны илә бурахылыр.

Әд.: Азәрбајҹан кулинаријасы, Б., 1964; Справочник кондитера, 2 изд., ч. 1—2, М., 1966—70.

ГӘННАДЫ СӘНАЈЕСИ—ихтисаслашдырылмыш ф-кләрдә, чөрәк комбинатлары сехләриндә, консерв з-дларында вә јејинти мәһсуллары комбинатларында гәннады мә'мулаты истеһсал едән јејинти сәнајеси саһәси. 1913 илдә Русијада 142 гәннады мүәссисәси олмушдур. Бу мүәссисәләрдә истеһсал јарымкустар характер дашыјырды. Г.с. ән чох Москва, Петербург, Харков вә Одессада ҹәмләшдирилмишди. Азәрб.-да, әсасән, Бакыда Шәрг ширнијјаты һазырлајан бир нечә кустар мүәссисә вар иди.

ССРИ Г.с. мүһарибәјәгәдәрки бешилликләрдә чох инкишаф етмишди. Мүхтәлиф шәһәрләрдә 50 јени гәннады ф-ки тикилмиш вә көһнәләри јенидән гурулмушду. Мүһарибәдән сонра мөвҹуд мүәссисәләр кенишләндирилмиш, чохлу универсал типли гәннады ф-кләри тикилмишдир. 1969 илдә Кујбышев ш.-ндә Авропада ән бөјүк шоколад ф-кләриндән бири истифадәјә верилмишдир. Г.с. бүтүн мүттәфиг респ.-ларда хејли инкишаф етмишдир. Азәрб. ССР-дә Бакы карамел ф-ки (1939), Бакы бисквит ф-ки (1941), Кировабад гәннады ф-ки (1973), һәмчинин Шәки, Сумгајыт вә с. шәһәрләрдә Шәрг ширнијјаты истеһсал едән мүәссисәләр тикилмишдир. Мүасир Г.с.-ндә истеһсал просесләри јүксәк сәвијјәдә механикләшдирилмиш вә автоматлашдырылмышдыр. Јени техника вә технолокијанын тәтбиги истеһсалын һәҹмини бир нечә дәфә артырмаға имкан вермишдир. 1977 илдә ССРИ-дә 3,5 млн. *т* (1913 илдә 125 мин *т*; 1940 илдә 797 мин *т*), о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 66,1 мин *т* (1940 илдә 9,3 мин *т*) гәннады мәһсулу истеһсал едилмишдир.

Г.с. дикәр сосиалист өлкәләриндән АДР, БХР, Маҹ.ХР, ПХР вә с.-дә, капиталист өлкәләриндән ән чох АБШ вә Б. Британијада инкишаф етмишдир.

«ГӘПӘГ ОЈУНУ», «гыпыг ојуну» —Азәрб.-да орта әсрләрдә, хүсусилә Сәфәвиләр дөврүндә кениш јајылмыш халг ојуну. Сәфәвиләрин пајтахтларындан олан Гәзвин ш.-ндәки «Чеһел сүтун» («Гырх сүтун») сарајынын дахили диварына «Г.о.»-нун да рәсми чәкилмишди. Әбди бәј Ширази (16 әср) «Дүһәт әл-әзһар» («Чичәкләр бағы») әсәриндә һәмин рәсмдән бәһс етмишдир. Мә'луматлара көрә «Г.о.»-нда 6—8 атлы иштирак едирдә. Мејданын мәркәзиндә басдырылмыш һүндүр дирәјин—«гәпәг» ағаҹынын учуна кичик бардаг гојулурду. Ел шәнликләриндә, тәнтәнәли күнләрдә кечирилән ојунларда бардаг күмүш, јахуд гызыл сиккәләрлә долдурулурду. Ојунчулар аты чапараг мүәјјән мәсафәдән тәк-тәк һәдәфә ох атырдылар. Һәдәфи вуран галиб сајылыр вә бардагдан төкүлән сиккәләр она чатырды.

ГӘПИК—манатын 1/100-инә бәрабәр хырда пул. Русча «копејка» ифадәсинин азәрбајҹанча гаршылығы. 1534 илдә кәсилмәјә башламыш вә 18 әсрәдәк Русијада әсас күмүш сиккә олмушдур. Чәкиси 0,68 *г*, үзәриндә эли низәли атлы тәсвири олмушдур. «Копејка» ады да бурадан (копјо—низә) көтүрүлмүшдүр. 1704 илдә I Пјотр тәдавүлә мис Г. бурахды. 1718 илдән күмүш Г. кәсилмәси дајандырылды. ССРИ-дә Г. сары рәнкли мис-синк әринтисиндән кәсилир.

ГӘРАИ—*Раст* дәсткаһында *Әраг* вә *Пәнҹкаһдан* сонра кәлән ше'бә. Муғамын зилиндән бәминә (мајәјә доғру) енмәк Г.-јә хасдыр.

ГӘРАР, ССРИ-дә—1) али дөвләт һакимијјәти органларынын — ССРИ Али Советинин, мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын Али Советләринин һесабатын тәсдиги һаггында, кечән илдә дөвләт бүдҹәсинин, мүвафиг Али Советин Рәјасәт Һеј'әтинин Фәрманларынын иҹрасы һаггында, назирләрин тә'јин едилмәси, Али Мәһкәмә үзвләринин сечилмәси һаггында вә с. акты; 2) али иҹраедичи вә сәрәнҹамверичи дөвләт һакимијјәти органларынын — ССРИ Назирләр Советинин, мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын Назирләр Советләринин өз сәлаһијјәтләри дахилиндә Али Советләрин Рәјасәт Һеј'әтләринин ганунлары вә фәрманлары әсасында вә онларын иҹрасы үчүн вердикләри идарәчилик акты. Ән мүһүм сијаси вә тәсәррүфат мәсәләләри барәдә Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Совети биркә Г.-лар гәбул едирләр. Ганунда нәзәрдә тутулан һалларда башга органлар да Г. чыхара биләр; 3) ССРИ Али Мәһкәмәси пленумунун, мүттәфиг респ.-ларын Али Мәһкәмәләринин пленумларынын вә ја Рәјасәт Һеј'әтләринин вә дикәр мәһкәмәләрин Рәјасәт Һеј'әтләринин гәрарларыны, һабелә һакимин тәкбашына чыхардығы бүтүн гәрарлары рәсмиләшдирән акт; 4) Халг Депутатлары Совети вә ја онун Иҹраијјә Комитәсинин өз сәлаһијјәти даирәсиндә вердији акт; мүвафиг олараг Халг Депутатлары Советинин сессијасында, јахуд Иҹраијјә Комитәсинин иҹласында ади сәс чохлуғу илә гәбул едилир.

ГӘРАР ГӘБУЛУ (психолокијада)—бир нечә мәгсәддән, јахуд мүәјјән мәгсәдә доғру апаран бир нечә јол вә васитәдән биринин сечилмәси; мүәјјән фәалијјәт үчүн гәти гәнаәтә кәлмәк. Мотивләр мүбаризәси илә әлагәдардыр. Г.г. психоложи, нејрофизиоложи вә кибернетик (инсанда, ҹанлы системләрдә, «инсан-машын» системиндә Г.г.) ҹәһәтләрә маликдир. Г.г.-нун ики мәрһәләси вар: гәрар үчүн зәрури информасијанын топланмасы (проблем һаггында мә'луматын сечилмәси, тәснифи, үмумиләшдирилмәси вә с.), билаваситә Г.г. әмәлијјаты (илкин әмәли һипотезләрин ирәли сүрүлмәси, һәрәкәт програмынын һазырланмасы). Г.г. проблем һаггында јалныз зәрури информасијаларын әлдә едилмәсиндән дејил, һәм дә бир сыра субјектив амилләрдән (шәхсин ирадәси, психоложи вәзијјәти, фәалијјәт мотивләриндән) асылыдыр. Г.г. импулсив, иради, интеллектуал вә емосионал, еләҹә дә (садә иради ишләрдә) адәти, әсасландырылмыш вә әсасландырылмамыш ола биләр.

ГӘРАРДАД (мәһкәмә гәрарда ды)—совет һүгугуна көрә: 1) биринҹи инстансија мәһкәмәсинин ҹинајәт ишинин, јахуд мүлки ишин кедишиндә әмәлә кәлән ајры-ајры процессуал мәсәләләр, һабелә ишин хитам едилмәси барәдә гәрары; 2) кассасија вә ја нәзарәт инстансијасы мәһкәмәсинин (мәһкәмәләрин рәјасәт һеј'әтләри вә пленумларындан башга) һәр һансы гәрары; 3) тибби характерли мәҹбури тәдбирләрин тә'јин едилмәси һаггында гәрар; 4) мүвафиг тәшкилатларын вә ја вәзифәли шәхсләрин диггәтини һүгуг позғунлугларына имкан јарадан шәраитә ҹәлб етмәк үчүн мәһкәмәнин гәрары (хүсуси мәһкәмә Г.-ы).

ГӘРАРКАҺ (әр. قرار — гәрар + фар. گاه — јер)—силаһлы гүввәләрдә идарәедичи орган. Бүтүн һиссә, кәми вә гошун бирләшмәләриндә вар; мүвафиг команданлыға табедир. Г. 17—18 әсрләрдә мејдана кәлмиш, 19 әсрин сону — 20 әсрин әввәлиндә тәшкилатҹа тәкмилләшмишдир. Г.-ын әсас вәзифәси команданлыг үчүн мә'лумат топламаг, әмәлијјат үчүн мөвҹуд шәраити өјрәнмәк, команданлығын гәрары илә бүтүн гүввәләрин гаршылыглы әлагәсини тә'мин етмәк, онларын дөјүш тәҹһизаты илә әлагәдар тәдбирләр һәјата кечирмәкдир. Бах һәмчинин *Баш Гәраркаһ*.

ГӘРБ (гәрб нөгтәси)—үфүгүн әсас нөгтәләриндән бири; һәгиги үфүг мүстәвисинин көј екватору илә кәсишмә нөгтәси. Г вә ја W илә ишарә едилир. Шимал јарымкүрәсиндә шимала бахан мүшаһидәчи Г. нөгтәсини солда көрүр.

ГӘРБ БЛОКУ, Гәрб иттифагы—Б. Британија, Белчика, Лүксембург, Нидерланд вә Франсанын һәрбисијаси иттифагы. Брүссел пактына (1948, 17 март) әсасән јарадылан вә 50 ил мүддәтинә нәзәрдә тутулан Г.б. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра Авропада илк тәҹавүзкар һәрби груплашма иди. Мүһарибә нәтиҹәсиндә зәифләмиш мөвгеләрини мөһкәмләтмәјә сә'ј көстәрән Б. Британијанын тәшәббүсү илә јарадылмыш Г.б. *Шимали Атлантика Мугавиләси Тәшкилатынын* јарадылмасы јолунда бир нөв һазырлыг мәрһәләси иди. 1950 илдә Г.б.-нун һәрби тәшкилаты НАТО команданлығы илә әвәз едилди. *Парис сазишләринә* (*1954*) әсасән 1955 илин мајында Г.б. *Гәрби Авропа Иттифагына* чеврилди.

ГӘРБ КҮЛӘКЛӘРИ АХЫНЫ—Ҹәнуб јарымкүрәсиндә тәгр. 40° вә 55° ҹ.е.-ләри арасында сојуг ахын. Истигамәти гәрб күләкләринин тә'сири илә г.-дән ш.-әдир. Атлантик океаны, Һинд океаны вә Сакит океандан кечәрәк, Јер күрәсини әһатә едир. Сүр'әти 1—2 *км/саат*, сујунун темп-ру 1—2°С-дән (ҹ. һиссәдә) 12—15°С-јә (шм. һиссәдә) гәдәрдир. Дузлулуғу 33,9—35‰. Г.К.а.-ндан Бенкела, Гәрби Австралија вә Перу сојуг ахынлары ајрылыр.

ГӘРБИ АВРОПА ИТТИФАГЫ — Б. Британија, Франса, АФР, Италија-Белчика, Нидерланд вә Лүксембург, дан ибарәт һәрби-сијаси груплашма. *Парис сазишләринә* (*1954*) мүвафиг олараг 1955 илин мајында, . *Гәрб бло-*

кунун јенидән тәшкили, Италија вә АФР-ин она чәлб едилмәси нәтичәсиндә јарадылмышдыр.

Г.А.И. илә Шимали Атлантика мүгавиләси тәшкилаты арасында сых әлагәләр мөвчуддур. Г.А.И. һаггында мүгавилә Авропада «басгына» мә'руз галан һәр һансы бир иштиракчы өлкәјә көмәк, о чүмләдән һәрби јардым көстәрмәји, һабелә сијаси, игтисади вә дикәр мәсәләләр барәдә мәсләһәтләшмәләр кечирмәји нәзәрдә тутур. Мүгавиләнин фәалијјәт мүддәти 1998 илә дәкдир. Г.А.И.-нын рәһбәр органлары иштиракчы өлкәләрин харичи ишләр назирләриндән ибарәт Шура вә иштиракчы өлкәләрин парламент нүмајәндәләриндән ибарәт Мәчлисдир. Даими игамәткаһы Брүсселдәдир. Иштиракчы өлкәләр арасында зиддијјәтләрин кәскинләшмәси, Гәрби Авропа өлкәләринин дикәр груплашмаларынын, о чүмләдән Авропа Игтисади Бирлијинин өн плана кечмәси илә әлагәдар 60-чы илләрдә—70-чи илләрин әввәлләриндә Г.А.И.-нын нүфузу зәифләмишди. Лакин Г.А.И. 70-чи илләрин орталарындан јенидән фәаллашмышдыр. Г.А.И. иштиракчылары мүдафиә вә тәһлүкәсизлијин тә'мин олунмасы пәрдәси алтында вә АБШ-ын тәзјиги илә сүр'әтлә силаһланма хәтти көтүрмүшләр. Г.А.И.-нын 1975 ил декабр сессијасы (Парис) буна әјани сүбут олду: Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға даир Мүшавирә кәркинлијин зәифләдилмәси јолунда мүһүм мәрһәлә кими сәчијјәләндирилмәклә јанашы, сессијада гејд едилмишдир ки, куја Гәрбин вә биринчи нөвбәдә НАТО-нун һәрби гүдрәтинин күчләндирилмәси Авропада кәркинлијин зәифләдилмәсинин мүһүм шәртидир.

ГӘРБИ АВСТРА́ЛИЈА (Western Australia) — Австралија Иттифагында штат. Саһ. 2527,6 мин *км*². Әһ. 1068 мин (1973). Инз. м. Перт ш.-дир. Әразисинин чох һиссәси платодур (һүнд. 400—500 *м*). Г.-дә вә шм.-г.-дә дағ силсиләләри вә массивләри вар (һүнд. 1226 *м*-ә гәдәр, Һамерсли силсиләси). Иглими сәһра типлидир. Биткиси гураглыға давамлы коллуглар, евкалипт мешәләри вә саванналардыр. Тәсәррүфатынын әсас саһәси јунлуг гојунчулугдур, һәмчинин гарамал сахланыр. Әсасән, буғда, арпа, јулаф әкилир. Бағлар вә үзүмлүкләр вар. Гызыл, дәмир филизи, никел, боксит, нефт, гонур көмүр вә даш көмүр чыхарылыр. Автомобилгајырма, кәмигајырма, гара вә әлван металлуркија, нефт е'малы, кимја, ағач е'малы, јејинти сәнајеси вар. Мүһүм сәнаје мәркәзләри: Перт, Фримантл, Куинана, Калгурли, әсас дәниз порту Фримантл. Штатын шм.-г.-индә Орд чајы дәрәсиндә јени суварылан әкинчилик (памбыг, чәлтик, шәкәр гамышы) р-ну вар. Кунунарра јахынлығында Орд-Дивершн-Вејр су анбары (98,6 млрд. *м*³) тикилмишдир. Донгара—Перт газ кәмәри (уз. 384 *км*) чәкилмишдир (1971).

ГӘРБИ АВСТРА́ЛИЈА АХЫНЫ — Австралијанын г. саһилләри јахынлығында Һинд океанынын сојуг ахыны. Гәрб Күләкләри ахынынын шм. голу. Истигамәти ч.-дан шм.-адыр. Темп-ру февралда 19°С-дән (ч.-да) 26°С-јә (шм.-да), августда мүвафиг олараг 15°С-дән 21°С-јә гәдәрдир. Дузлулуғу 35,5—35,7‰. Сүр'әти 0,7—0,9 *км/саат*. Чәнуб јарымкүрәсинин тропик гуршагларында Чәнуби Пассат ахынына чеврилир.

ГӘРБИ БЕНГА́ЛИЈА (West Bengal)—Һиндистанын ш.-индә штат. Ганг чајы делтасынын г. һиссәсини тутур. Саһ. 88 мин *км*². Әһ. 44,3 млн. (1971); тәгр. 84%-и бенгаллардыр. Инз. м. Кәлкәтә ш.-дир. Сәтһи јасты аллүвиал дүзәнликдир. Г.-и тәпәли јүксәклик (һүнд. 300—400 *м*), шм.-ы Һималај д-рыдыр (һүнд. 4000 *м*-ә гәдәр олан Дарчилинг р-ну). Иглими тропик муссондур. Орта темп-р мајда тәгр. 30°С, декабрда тәгр. 19°С-дир. Иллик јағынты 1400—1800 *мм*, Һималај д-рында 3000 *мм*-дән чохдур. Г.Б. игтисади чәһәтдән өлкәнин ән инкишаф етмиш штатларындан олуб, мүһүм к.т. вә сәнаје р-нудур. Әразисинин тәгр. 60%-и әкин саһәсидир; бунун 1/4-и суварылыр. Дамодар, Мајуракши вә Касаи чајлары системиндә мүһүм ирригасија каналлары вар. Хырда кәндли тәсәррүфатлары үстүнлүк тәшкил едир. Чәлтик, чут, түтүн, шәкәр гамышы, кәнаф, хардал, чај, картоф бечәрилир. Балыгчылыг инкишаф етмишдир. Даш көмүр чыхарылыр. Чут, памбыг парча, металлуркија, метал е'малы, машынгајырма, кимја, дәри ајаггабы, јејинти, трикотаж, шүшә, полиграфија вә с. сәнаје саһәләри, 2 ун-т, тибб коллечләри, нәбатат бағы вә с. вар. Сәнаје, әсасән, Кәлкәтә вә онун әтрафында (Бһатпара, Һаура, Гарден-Рич) вә һәмчинин Раниганч һөвзәсиндә мәркәзләшмишдир. Әсас дәниз порту Кәлкәтәдир.

ГӘРБИ БЕРЛИ́Н ВАҺИД СОСИАЛИ́СТ ПАРТИЈАСЫ (ГБВСП)—1962 илин нојабрында партија конфрансында Алманија Ваһид Сосиалист Партијасы Гәрби Берлин тәшкилатлары әсасында јарадылмышдыр. Сосиализм чәмијјәти гурмағы гаршыја мәгсәд гојан ГБВСП илк күндән инһисарларын зоракылығына гаршы, фәһлә вә гуллугчулара игтисадијјатын идарә олунмасында иштирак етмәк һүгугу верилмәси, халгын вә онун нүмајәндәләринин демократик һүгуглары, сүлһүн тә'мин олунмасы, Гәрби Берлинин сүлһ вә тәһлүкәсизлик амилинә чеврилмәси уғрунда мүбаризә апарыр. ГБВСП-нин 3-чү гурултајы (1972, октјабр) Гәрби Берлинә даир ССРИ, АБШ, Б. Британија вә Франса тәрәфиндән имзаланмыш дөрдтәрәфли сазиши (1971, сентјабр) алгышлады, Гәрби Берлинин «чәбһә шәһәри» ролу ојнамасына сон гојмаг мәгсәдилә әлдә едилән наилијјәтләри мөһкәмләндирмәји гаршыја мәгсәд гојду. 4-чү гурултај (1974, нојабр) шәһәр депутатлары палатасына сечкиләрлә әлагәдар партијанын сечкигабағы платформасыны вә мүбаризә тактикасыны мүәјјәнләшдирди, партија сыраларынын даһа да кенишләндирилмәсинин зәрурилијини гејд етди. ГБВСП нүмајәндә һеј'әтләри коммунист вә фәһлә партијаларынын 1969 ил Бејнәлхалг Москва мүшавирәсиндә вә Авропа коммунист вә фәһлә партијаларынын 1976 ил Берлин конфрансында иштирак етмиш вә онун сәнәдләрини бәјәнмишдир.

ГБВСП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур. Али органы гурултајдыр. Гурултајлараасы партија ишинә Идарә һеј'әти рәһбәрлик едир. ГБВСП-нин сәдри Һ. Шмиттдир. Мәркәзи органы «Варһајт» гәзети, нәзәри органы «Конзеквент» журналыдыр.

ГӘРБИ БЕСКИ́Д ДАҒЛАРЫ—Гәрби Карпат д-рынын г. һиссәсиндә орта јүксәкликли дағ массивләри вә силсиләләр групу. Полша вә Чехословакија әразисиндәдир. Уз. тәгр. 250 *км*, һүнд. 1725 *м*-ә гәдәрдир (Бабја д.). Әсасән, Кајнозој јашлы гумдашылары вә шистләрдән тәшкил олунмушдур. Јамачларынын ашағы һиссәләри күкнар, ағ шам вә фыстыг мешәләри, јухарылары субалп чәмәнләридир. Шм. јамачларында нефт јатаглары вар.

ГӘРБИ БӨЈҮК СӘҺРА (Sahara Occidental)—Африканын шм.-г.-индә әрази. 1975 илин нојабрынадәк Испанијанын мүстәмләкәси (Мәракеш вә Мавританија арасында бөлүшдүрүлүб). *Бөјүк Сәһранын* г.-индә, Атлантик океаны саһилиндәдир. Саһ. 266 мин *км*². Ики һиссәдән ибарәтдир: шм. зона (Секијет әл-Һәмра; 82 мин *км*²) вә ч. зона (Рио-де-Оро; 184 мин *км*²). Әһ. тәгр. 80 мин (1975). Инз. м. әл-Әјун ш.-дир.

Сәтһи, әсасән, дүзәнликдир. Шм.-ш.-дә һүнд. 500—700 *м*-ә чатыр (Атлас д-рынын әтәкләри). Иглими чох јердә тропик сәһрадыр. Иллик јағынты 50—200 *мм*. Даими чајлары јохдур. Биткиси сәһра типлидир.

Әсас әһали әрәбләрдир. Г.Б.С.-да бир нечә мин авропалы (әсасән, испанлар) да јашајыр. Әһалинин 60%-и илин бир нечә ајыны Әлчәзаир вә Мавританија илә сәрһәд р-нларында кечирән көчәри малдарлардыр. Дилләри әрәб дилидир. Дөвләт дини исламдыр; диндар авропалылар католикдир. Бөјүк шәһәри әл-Әјундур — 28 мин нәфәр (1976).

Г.Б.С. орта әсрләрдә Африканын шм.-г. саһилләриндә мөвчуд олмуш мүхтәлиф дөвләтләрин, о чүмләдән Гана дөвләтинин (9—11 әсрләр), Әлмүрабиләр дөвләтинин (11—12 әсрләр) тәркибинә дахил иди. 15—17 әсрләрдә гара гул, гызыл дашымаг үчүн Г.Б.С. саһилләриндә португалијалыларын дајаг мәнтәгәләри (Рио-де-Оро адландырылмышды) јаратмалары илә әлагәдар Г.Б.С.-да авропалыларын експансијасы башламышды. 19 әсрин 80-чи илләриндә Г.Б.С. әразисинә испанлар кәлмишләр. 1887 илдә Испанија Рио-де-Оро әразисини әлә кечирәрәк ону Канар а-ры кен.-губернаторунун табелијинә вермишди. Рио-де-Оронун сәрһәди 1900 ил Франса-Испанија мүгавиләси илә мүәјјәнләшдирилмишди. Шимал-Гәрби Африканын бөлүшдүрүлмәси һаггында 1904 вә 1912 ил Франса-Испанија мүгавиләләринә ујғун олараг Испанија Секијет әл-Һәмра вә Мәракешин ч. һиссәси (Испанија Чәнуби Мәракеши) әразиләрини Рио-де-Оро әразисинә бирләшдирди. Лакин Испанија Г.Б.С.-нын ишғалыны әслиндә јалныз 1934 илдә баша чатдырды. 1958 илдә Испанија, Испанија Чәнуби Мәракешинин мүстәгил Мәракеш илә бирләшмәсинә мәчбури олараг разылыг верди. 1958—61 илләрдә Г.Б.С.-да Испанија торпагларынын јердә галан һиссәси Испанијанын «дәнизашыры әјаләтләри»нә чеврилди. Г.Б.С. әһалиси 50-чи илләрин ахырындан азадлыг уғрунда фәал мүбаризәјә галхды. 1970 илдә әл-Әјунда Испанија мүстәмләкәчиләринә гаршы ири күтләви чыхыш олмуш, лакин амансызчасына јатырылмышды. Мәракеш, Мавританија, Әлчәзаир вә бир сыра өлкәләр Г.Б.С.-нын азад олунмасыны тәләб едирди. БМТ дә-

фәләрлә (1960, 1970) Испанијадан тәләб етмишди ки, Г.Б.С.-ја өзүнүидарә үчүн шәраит јаратсын. 1975 илдә Һаагада Бејнәлхалг мәһкәмә Г.Б.С. халгынын өзүнүидарә һүгугуну тәсдиг етди. Гоншу дөвләтләр—Мәракеш вә Мавританија Г.Б.С. әразисинә иддиаларыны билдирдиләр. Әлчәзаир бу әразидә мүстәгил дөвләт јарадылмасына тәрәфдар чыхды. Испанија 1976 ил февралын 28-дән Г.Б.С. әразисини Мәракеш вә Мавританијанын идарәсинә верди. 1976 илин апрелиндә Мәракеш вә Мавританија арасында јени сәрһәд һаггында икитәрәфли мүгавилә имзаланды. Мүгавилә Г.Б.С. әразисинин бу өлкәләр арасында бөлүшдүрүлмәсини тәсдиг етди. Тәрәггипәрвәр гүввәләр Г.Б.С. бөлүшдүрүлдүкдән сонра да истиглалијјәт уғрунда мүбаризәни давам етдирир. Онларын ән нүфузлу тәшкилаты—Секијет әл-Һәмра вә Рио-де-Оро Милли Азадлыг Чәбһәси (ПОЛИСАРИО; 1973 илдә јарадылмышдыр) рәһбәрлији 1976 илин февралында Бөјүк Сәһра Әрәб Демократик Республикасынын (БСӘДР) јарадылдығыны е'лан етди. БСӘДР-и Әлчәзаир вә бир сыра Африка дөвләтләри таныды. 1977 илин сонундан Бөјүк Сәһра Халг Азадлыг Ордусу бөлмәләри илә Мавританија гошунлары арасында тоггушмалар баш верир.

Г.Б.С.-нын игтисадијјаты зәиф инкишаф етмишдир. Көчәри әһали һејвандарлыгла мәшғулдур. 77 мин дәвә, 138 мин давар вар (1974). Ваһәләрдә арпа, дары әкилир, хурма јетишдирилир. Саһилбоју зонада балыг (илдә 4—5 мин *т*), лангуст овланыр, сүнкәр, јосун јығылыр. Тәбии еһтијатлары бөјүкдүр. Бу-Краа р-нунда фосфорит јатағы (еһтијаты тәгр. 3 млрд. *т*) вар. Нефт, уран, титан, ванадиум, дәмир вә мис филизләри вә с. ашкар едилмишдир. Бу-Краа фосфорит јатағы АБШ вә АФР капиталынын иштиракы илә Испанијанын «Фосфатос Бу-Краа» ширкәти тәрәфиндән истисмар олунур. 1975 илдә 6 млн. *т* фосфорит чыхарылмышдыр. Бу-Краадан әл-Әјун дәниз портуна фосфорит дашымаг үчүн естакада (уз. 110 *км*) чәкилиб истифадәјә верилмишдир (1970). Илдә тәгр. 3 млн. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилир. Торпаг јолларын уз. 5,2 мин *км*-дир. Фосфорит, аз мигдарда мал-гара, дәри, јун ихрач олунур. Өлкәдә зәһмәткеш күтләләринин күзәраны ағырдыр. Јерли әһалинин орта өмрү 40 илә гәдәрдир.

Әд.: Африка: возникновение отсталости и пути развития, М., 1974.

ГӘРБИ ВИРКИНИЈА (West Virginia)—АБШ-ын ш.-индә штат. Саһ. 62,6 мин *км*². Әһ. 1744 мин (1970). Инз. м. Чарлстон ш.-дир. Сәтһи кәскин парчаланмыш вә ш.-дән (һүнд. 1481 *м*) г.-ә Оһајо чајынын дәрәсинә доғру алчалыр (250—300 *м*). Иглими мүлајим, исти вә рүтубәтлидир. Орта темп-р јанварда —1-дән 5°С-јә гәдәр, ијулда 23—25°С-дир. Иллик јағынты 900—1250 *мм*. Сых чај шәбәкәси вар. Сәнајенин әсасыны даш көмүр һасили тәшкил едир. Һәмчинин нефт, тәбии газ, дуз, тикинти материаллары да чыхарылыр. Гара металлуркија, кокс-кимја, алүминиум сәнајеси, кимјәви лиф, пластик күтлә вә синтетик каучук, шүшә-сахсы, тикинти материаллары истеһсалы инкишаф етмишдир. К.т.-нда истеһлак фермалары үстүнлүк тәшкил едир. Әмтәәлик мәһсулун 3/4-үндән чоxуну һејвандарлыг верир. Гарамал, донуз, гојун сахланыр. Д.ј.-ларынын уз. 5 мин *км*, шосе јолларынын уз. 60 мин *км*-дир.

ГӘРБИ ГАТ ДАҒЛАРЫ, Саһјадри—Һиндистан ј-а-нын г.-индә дағ силсиләси. Уз. тәгр. 1800 *км*. Һүнд. әсасән, 1500—2000 *м*, макс. һүнд. 2698 *м* (Анајмуди д.). Декан јајласынын г. кәнарыдыр. Шм. һиссәси базалтлардан ибарәтдир; јастызирвәли, пилләли јүксәкликләрдир. Ч. һиссәси исә, әсасән, ајры-ајры массивләр әмәлә кәтирән гнејсләрдән вә чарнокитләрдән тәшкил олунмушдур. Г. јамачлары тектоник вә ерозион дәрәләрлә парчаланмышдыр; рүтубәтли һәмишәјашыл тропик вә гарышыг мешәләрлә өртүлүдүр. Ш. јамачларында сејрәк гуру саванна мешәлији вар.

ГӘРБИ ГРЕНЛАНДИЈА АХЫНЫ—Лабрадор вә Баффин дәнизләриндә вә Дејвис боғазында исти ахын. Шимали Атлантика ахыны голларындан биринин—Ирминкерин давамы. Гренландијанын ч.-г. вә г. саһилләри боју ч.-дан шм.-а һәрәкәт едир. Сүр'әти 0,9—1,9 *км/саат*. Орта темп-ру 0-дан 2°С-јә гәдәр, дузлулуғу 33—33,5‰.

ГӘРБИ ДВИНА (Лат.ССР-дә Даугава)—ССРИ-нин Авропа һиссәсиндә, РСФСР, БССР вә Лат.ССР әразиләриндә чај. Уз. 1020 *км*, һөвзәсинин саһ. 87 900 *км*². Валдај јүксәклијиндән башланыр. Балтик дәнизинин Рига көрфәзинә төкүлүр. Дар дәрин дәрә илә ахыр. Јатағы үчүн астаналар характерикдир. Гарышыг мәнбәдән (әсасән, гар вә грунт сулары илә) гидаланыр. Декабрдан мартын орталарынадәк донмуш олур. Әсас голлары: Межа, Каспла, Дисна (солдан), Дрисса, Дубна (сағдан). Бә'зи јерләрдә кәмичилијә јарарлыдыр. Мәнсәбиндә (бу һиссәдә уз. тәгр. 35 *км* олан делта әмәлә кәтирир) орта иллик су сәрфи 700 *м*³/*сан*-дир. Үстүндә Ленин ад. Плјавинјас СЕС-и вә Кегумс СЕС-и вар. Рига СЕС-и тикилир (илк агрегатлары 1974 илдә истифадәјә верилмишдир). Березина каналы Г.Д.-ны Днепрлә бирләшдирир. Велиж, Сураж, Витебск, Полотск, Даугавпилс, Јекабпилс вә Рига (мәнсәбдә) ш.-ләри Г.Д. саһилиндәдир.

ГӘРБИ КАРПАТ ДАҒЛАРЫ—Карпат д-рынын нисбәтән јүксәк вә енли г. һиссәси. Чехословакија, Полша вә Мачарыстан әразиләриндәдир. Уз. тәгр. 400 *км*, ени 200 *км*-дән чох, һүнд. 2655 *м*-ә гәдәрдир (Керлаховски-Штит пики; Карпат д-рынын ән јүксәк нөгтәси). Шм.-ы, әсасән, флишдән ибарәт орта јүксәкликли силсиләләрдир (Гәрби Бескид д-ры). Нисбәтән јүксәк мәркәзи һиссәси Алп релјефи формалы силсиләләрдән (Татра д-ры—Јүксәк вә Алчаг, Фатра д-ры вә с.) вә дәрин чухурлардан, ч.-у орта јүксәкликли массивләрдән (Матра, Штјавнитса д-ры вә с.) ибарәтдир; әсасән, гранит, гнејс, вулканик сүхурлардан вә һәмчинин әһәнкдашыларындан тәшкил олунмушдур. Әтәкләри көкнар, ағ шам, палыд, фыстыг мешәләри, јухарылары субалп чәмәнликләридир. Чехословакија вә Полша әразисиндәки Татра горуғу Г.К.д.-ндадыр.

ГӘРБИ КОРЕЈА КӨРФӘЗИ—Сары дәниздә Кореја вә Чин саһилләриндә көрфәз. Чох јердә дәринлији 50 *м*-дән аздыр. Саһилләриндә дајазлыглар, саһилә јахын јерләрдә гајалы адалар вар. Јарымкүнлүк габармалар (һүнд. тәгр. 10 *м*) олур. Портлары: Нампхо, Си624нычжу (Кореја), Андун, Далјан, Лүјшун (Чин).

ГӘРБИ РОМА ИМПЕРИЈАСЫ—тарих әдәбијјатында 4 әсрдән 476 илә-дәк Рома империјасынын г. һиссәсинин ады (бах *Рома*).

ГӘРБИ РУМЫНИЈА ДАҒЛАРЫ, Апусени (Muntii Apuseni)—Карпат дағ системинин бир һиссәси. Румынијанын г.-индәдир. Мәркәзи һиссәси платојабәнзәр кристаллик Биһор массивидир (һүнд. 1848 *м*-дәк). Массивдән г.-ә Кодру (1112 *м*-дәк) вә Зеранд (1000 *м*-дән аз) алчаг дағ силсиләләри, ч.-ш.-ә Траскеу (1370 *м*-дәк), ч.-а исә Металич (1438 *м*-дәк) вулканик силсиләләри јерләшир. Гранит, кристаллик шист, әһәнкдашы вә вулканик сүхурлардан ибарәтдир. Јасты силсиләләрдә дағ чәмәнләри, ашағыда фыстыг вә ијнәјарпаглы мешәләр, алчаг дағлыг саһәләрдә палыд мешәләри вар. Чәмәнликләрдән отлаг кими истифадә олунур. Енли чај дәрәләри вә дағарасы чөкәкликләр шумланыр. Тахта-шалбан тәдарүк едилир. Гурғушун, синк, мис, гызыл, күмүш, чивә, боксит јатаглары вә с. вар.

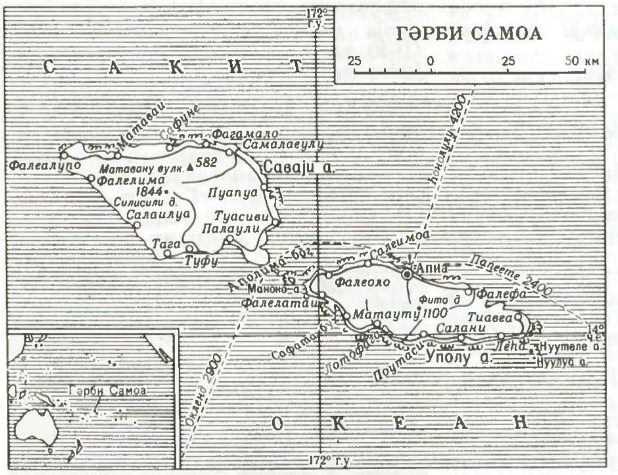
ГӘРБИ САМОА (Western Samoa).

Үмуми мә'лумат. Сакит океанда Самоа архипелагынын г. һиссәсиндә дөвләт. *Милләтләр Бирлијинә* дахилдир. Ики бөјүк (Уполу, Саваји) вә бир сыра кичик а.-дан ибарәтдир. Үмуми саһ. 2842 *км*², әһ. 155 мин (1975). Пајтахты Апиа ш.-дир.

Дөвләт гурулушу. Конститусијасы 1962 илдән гүввәдәдир. Дөвләтин рәһбәри гәбилә башчысы II Малиетоа Танумафилидир (бу вәзифәдә өмүрлүкдүр; онун өлүмүндән сонра Ганунверичи Мәчлис дөвләт башчысыны 5 ил мүддәтинә сечәчәкдир). Јалныз гәбилә башчылары сечки һүгугуна маликдир вә һакимијјәт органларына сечилә биләрләр. Али ганунверичи орган Ганунверичи Мәчлисдир. Ичраедичи һакимијјәти һөкумәт һәјата кечирир.

Тәбиәт. Адалар, әсасән, базалтдан тәшкил олунмушдур; вулкан мәншәлидир. Релјефи дағлыгдыр (һүнд. 1858 *м*-ә гәдәр). Саһилләри јүксәк вә гајалыгдыр. Субекваториал вә тропик, рүтубәтли, пассат иглими вар. Орта ајлыг темп-р 25—27°С-дир. Иллик јағынты 2000—4000 *мм*. Адаларын чох һиссәси гијмәтли ағач нөвләриндән ибарәт һәмишәјашыл мешәләрлә өртүлүдүр. Мәмәли һејванлар аздыр, мүхтәлиф гушлар вар.

Әһали. Әһалинин 99%-и самоалылардыр (Полинезија халгларындан бири). Галанлары Океанија а-рындан кәләнләр вә авропалылардыр. Рәсми дилләри самоа вә инкилис дилләридир.

Ишләјәнләрин эксәријјәти к.т.-нда чалышыр. Диндарларын чоху протестант (80%), галанлары католикдир. Орта сыхлыг 1 *км*^{2}-дә 54,5 нәфәрдир (1975). Әһалинин 36%-и шәһәрләрдә јашајыр (1970). Пајтахты вә мүһүм порту: Апиа—31 мин нәфәр (1975).

Тарихи мә'лумат. Г.С. әразиси гәдимдә полинезијалылар тәрәфиндән мәскунлашмышды. Авропалылар Самоа а-рыны кәшф едәркән (18 әср) Г.С. әһалиси гәбилә-тајфа мүнасибәтләринин дағылмасы мәрһәләсиндә иди. 1830 илдә инкилисләр бурада христианлыг миссијасынын әсасыны гојдулар. 19 әсрин сонларында Г.С.-ны Алманија әлә кечирди. 1914 илдә Јени Зеландија Алманијанын Самоадакы мүстәмләкәсини зәбт етди. 1919 илин мајында, кечмиш Алманија мүстәмләкәләринин «бөлкүсү» заманы Антантанын Али шурасы Г.С.-ны Јени Зеландијаја верди.

20-чи илләрдән башлајараг Г.С.-да истиглалијјәт уғрунда мүбаризә күчләнди. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра мандат системинин (Милләтләр Чәмијјәти тәрәфиндән верилирди) ләғви илә әлагәдар Г.С. Јени Зеландијанын һимајәсинә верилди; јерли әһали мухтаријјәт әлдә етди. Истиглалијјәт уғрунда самоалыларын мүбаризәси үмумхалг характери алдығындан БМТ Г.С.-нын Јени Зеландија тәрәфиндән һимајә олунмасына сон гојулмасы барәдә 1961 ил октјабрын 18-дә гәрар гәбул етди. 1962 ил јанварын 1-дә Г.С. мүстәгил дөвләт е'лан едилди. Јени Зеландија илә достлуг мүгавиләсинә әсасән (1962, 1 август) Г.С.-нын харичи әлагәләри Јени Зеландија дипломатик нүмајәндәләри тәрәфиндән һәјата кечирилир. Г.С. 1970 илдә Милләтләр Бирлијинә дахил олмушдур. Г.С.-да сијаси партијалар вә һәмкарлар иттифаглары јохдур.

Тәсәррүфат. Г.С. зәиф инкишаф етмиш аграр өлкәдир. Игтисадијјатынын әсасы әкинчилик вә балыгчылыгдыр. Бечәрилән торпаглар саһилбоју дүзәнликләрдә вә вадиләрдәдир. Јени зеландијалылара вә американлылара мәхсус плантасијаларын тутдуғу кичик саһәләрдә, һәмчинин јерли әһалинин тәсәррүфатларында, әсасән, ихрачат үчүн һиндгозу, банан, какао, портағал јетишдирилир. Ананас, гарғыдалы, чәлтик, батат бечәрилир. 1972 илдә 14 мин *т* банан, 35 мин *т* какао пахласы, 7 мин *т* копра јығылмышдыр. Гарамал (8 мин), донуз, ев гушлары сахланыр. Балыг овланыр. К.т. мәһсулларынын илкин е'малы (тахта-шалбан з-ду, мебел ф-ки) вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри (гәннады ф-ки) вар. Автомобил јолларынын уз.тәгр. 800 *км*-дир. Әсас порту Апиадыр. Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорту (Апиа) вар. Туризм инкишаф етмишдир. Һиндгозу ләпәси, банан, какао ихрач едилир. Әрзаг, бензин, јүнкүл сәнаје маллары идхал олунур. Тичарәти, әсасән, Јени Зеландија, Австралија Иттифагы, АБШ, Јапонија, Нидерланд иләдир. Пул ваһиди таладыр (Г.С. доллары).

Маариф. Тәһсил инкилис вә самоа дилләриндәдир. Мәктәб системиндә миссионер тәшкилатлары мүһүм рол ојнајыр. Ибтидаи вә орта (ашағы орта—3, јухары орта—3) мәктәбләр 6 илликдир. 1968 илдә ибтидаи мәктәбләрдә 26,2 мин, орта мәктәбләрдә вә пешә мәктәбләриндә 9,4 мин, к.т. коллечиндә 200, педагожи коллечдә 250 шакирд охумушдур. Өлкәдә али мәктәб јохдур. Апиада Күтләви китабхана вар (8,5 мин китаб).

Мәтбуат вә радио верилишләри. Дөври мәтбуаты кичик форматлы гәзетләрдән ибарәтдир: «Савали» (1904, һөкумәт гәзети) ајда ики дәфә чыхыр. «Самоа тајмс» (1964) вә б. һәфтәлик гәзетләр нәшр олунур. Радио (1948) һөкумәтә хидмәт едир.

Сәһијјә. 1972 илдә Г.С.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 27,1, өлүм сајы 3,6, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 27,1 олмушдур. Инфексион хәстәликләр (һепатит, вәрәм, ушаг инфексион хәстәликләри, гарын јаталағы вә с.) үстүнлүк тәшкил едир. Г.С.-да 630 чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 4,4 чарпајы) 15 хәстәхана, 51 һәким (әһалинин һәр 2,3 мин нәфәринә 1 һәким), 13 диш һәкими, әчзачы, 205 тибб бачысы вар (1971). Һәким кадрлар харичдә, тибб бачылары исә хәстәхана нәздиндә олан тибб мәктәбиндә (Апиа ш.) һазырланыр.

ГӘРБИ САХАЛИН ДАҒЛАРЫ, Г ә р б и с и л с и л ә—Сахалин а.-нын ч.-г.-индә дағ силсиләси. Уз. 650 *км*. Һүнд. 1235 *м*-ә гәдәрдир. Бир нечә паралел силсиләдән ибарәтдир. Әсасән, шистләрдән, гумдашыларындан, конгломератлардан вә магматик сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Шм.-ш. јамачлары шам-күкнар тајгасы вә Курил бамбуку чәнкәлликләри, ч.-г. јамачлары енлијарпаглы гарышыг мешәләрдир. Даш көмүр јатаглары (Лесогорск, Углегорск, Бошнјаково вә с.), Ламанон бурну р-нунда сөнмүш вулканлар вар. Јужно-Сахалинск—Холмск д.ј. Г.С.д.-ндан кечир.

ГӘРБИ СИБИР ДҮЗӘНЛИЈИ, Г ә р б и С и б и р о в а л ы ғ ы—Јер күрәсиндә ән бөјүк аккумулјатив дүзәнликләрдән бири. Урал д-ры (г.-дән), Орта Сибир јајласы (ш.-дән), Кара дәнизи (шм.-дан), Газахыстан хырда тәпәлији вә Алтај д-ры (ч.-дан) арасындадыр. Уз. шм.-дан ч.-а 2500 *км*-ә, г.-дән ш.-ә 1000—1900 *км*-ә гәдәрдир. Саһ. тәгр. 2,6 млн. *км*^{2}. Сәтһи дүзәнликдир. Г.С.д.-нин бүнөврәси Палеозој чөкүнтүләриндән ибарәтдир. Бүнөврәни Мезо-Кајнозој јашлы көврәк чөкмә сүхурлар өртүр. Бу сүхурларда зәнкин нефт вә газ јатаглары (бах *Гәрби Сибир нефтли-газлы һөвзәси*), јералты су һоризонтлары ашкар едилмишдир. Иглими континентал вә сәртдир. Гышда сојуг континентал һава күтләләри һакимдир. Илин исти вахтында исә Атлантик океанындан рүтубәтли һава күтләләри дахил олур. Орта иллик темп-р —10,5°С-дән (шм.-да) 1—2°С-јә (ч.-да) гәдәрдир. Орта темп-р јанварда —28-дән —16°С-јә гәдәр, ијулда 4—22°С-дир. Иллик јағынты тундра вә чөл зонасында 200—250 *мм*, мешә зонасында 500—600 *мм*-дир. Ән бөјүк чајларынын (Об, Јенисеј, Иртыш вә с.) нәгл. әһәмијјәтиндән башга бөјүк һидроенержи ентијаты да вардыр. Батаглыглар кениш саһә тутур. Чохлу көл вар; ән бөјүкләри: Чаны, Убинскоје, Кулунда вә с. Глејли, глејли-подзол, глејли-батаглыг торпаглары кениш јајылмышдыр. Г.С.д.-ндә тундра, мешә-тундра, ијнәјарпаглы (сидр, ағ шам, күкнар, Сибир гара шамы вә с.) вә енлијарпаглы мешәләр, мешә-чөл биткиләри, чөл биткиләри зоналлыг үзрә бир-бирини әвәз едир. Мешәләрин үмуми саһ. 60 млн. *һа*-дан чохдур. Г.С.д.-нин һејванлар аләми мүхтәлифдир. Шм.-да маралчылыг вә балыгчылыг инкишаф етмишдир.

ГӘРБИ СИБИР НЕФТЛИ-ГАЗЛЫ ҺӨВЗӘСИ—дүнјада ән ири нефтли-газлы һөвзә. Гәрби Сибир овалығында, РСФСР-ин Түмен, Омск, Курган, гисмән исә Свердловск, Чељабинск, Новосибирск вилајәтләри, Краснојарск вә Алтај өлкәләри әразисиндәдир. Саһ. тәгр. 3,5 млн. *км*^{2}-дир. Һөвзәдә мүтәмади кәшфијјат ишләри 1947 илдән апарылмышдыр. Бир сыра нефт, газ-нефт вә газ јатағы кәшф едилмишдир. Һөвзәнин кеоложи гурулушунда Јура, Табашир, Палеокен вә аз мигдарда Неокен јашлы терриген чөкүнтүләр иштирак едир. Нефт-газлылыг Јура вә Табашир чөкүнтүләриндәки 40-дан чох мәһсулдар гумдашы лајлары илә әлагәдардыр. Һөвзәнин нефти кимја сәнајеси үчүн гијмәтли хаммалдыр. Һөвзәдә һасил едилән нефт кәмәрлә Омск вә Ангарск нефтајырма з-дларына, газ исә Урала верилир.

ГӘРБИ СЈЕРРА МАДРЕ ДАҒЛАРЫ (Sierra Madre Occidental)—Мексикада, Мексика јајласынын г.-индә дағлар. Уз. тәгр. 1300 *км*, ени 80—200 *км*-дир. Макс. һүнд. 3150 *м* (Чоррерас д.). Кембридән әввәлки кристаллик сүхурлардан ибарәтдир. Јамачлары гарышыг вә енлијарпаглы мешәләр, зирвәси субалп чәмәнләридир. Күмүш чыхарылыр.

ГӘРБЧИЛӘР—19 әсрин 40—50-чи илләриндә рус ичтимаи фикир чәрәјанларындан бири; тәһкимчилијин ләғвини тәләб едир вә Русијанын Гәрби Авропа (Г. ады да бурадан көтүрүлмүшдүр) инкишаф јолу илә кетмәсини зәрури сајырдылар. Г.-ин чоху задәкан-мүлкәдар нәслиндән чыхмышды; разночинләр вә варлы тачир тәбәгәсиндән оланлар да вар иди. Публисист вә әдиб-

ләр, алимләр (П. В. Анненков, Т. Н. Грановски, С. М. Соловјов, И. С. Тургенев, П. Ј. Чаадајев вә б.) гәрбчилик идејаларыны тәблиғ едирдиләр. Бир сыра јазычы вә публисист дә (Д. В. Григорович, Н. А. Некрасов, М. Ј. Салтыков-Шедрин вә б.) Г.-ә гошулмушду. «Православлыг, мүтләгијјәт вә халгын» бирлијини ирәли сүрән мүртәҹе рәсми идеолокијаја гаршы ичтимаи мүбаризәдә вә *славјанофилләрлә* идеја мүбаһисәләриндә 40-чы илләрдә А. И. Кертсен, Н. П. Огарјов, В. Г. Белински дә Г. лә биркә чыхыш едирдиләр. Г. «Отечественные записки», «*Современник*» вә с. журналларда, гәзетләрдә, әдәби мәҹмуәләрдә әмәкдашлыг едирдиләр. Русијада тәһкимчилијин бөһраны вә капиталист мүнасибәтләринин инкишафы гәрбчилијин јаранмасынын илкин шәртләри олмушдур. Г.-ин ичтимаи-сијаси, фәлсәфи вә тарихи көрүшләриндәки мүхтәлифлијә бахмајараг, гәрбчилијин бүтөвлүкдә мүәјјән үмуми ҹәһәтләри (мүтләгијјәт-тәһкимчилик гурулушуна мәнфи мүнасибәт, Русијада капитализмин инкишафыны јахынлашдырмаға вә асанлашдырмаға сә'ј вә с.) вар иди. Г. ингилаб јолуну, утопик социализм идејаларыны гәбул етмир, I Пјотру вә онун сијасәтини јүксәк гијмәтләндирирдиләр. Г.-ин ичтимаи, елми-әдәби фәалијјәти вә бахышлары, онларын мүртәҹе рәсми идеолокијаја гаршы мүбаризәси, славјанофилләрин либерал-мүһафизәкар мөвгеләрини тәнгид етмәләри һәмин дөврдә мүәјјән мүтәрәгги әһәмијјәтә малик иди. Рус ичтимаи фикриндә ингилаби-демократик ҹәрәјанын мүвәффәгијјәти, өлкәдә ингилаби һәрәкатын артмасы Г.-лә славјанофилләр арасындакы ихтилафлары зәифләтди; ингилаби шәраитин јетишдији бир заманда кәндли ислаһатына (1861) һазырлығын кедишиндә онлар јахынлашмаға башладылар. Либерал мүлкәдарларын вә буржуазијанын идеологлары олан һәр ики ҹәрәјанын нүмајәндәләринә гаршы, Чернышевски вә Кертсен башда олмагла, ингилабчы демократлар дурурду. Ислаһатдан сонра, капитализмин инкишафы шәраитиндә гәрбчилик бир ҹәрәјан кими арадан чыхды.

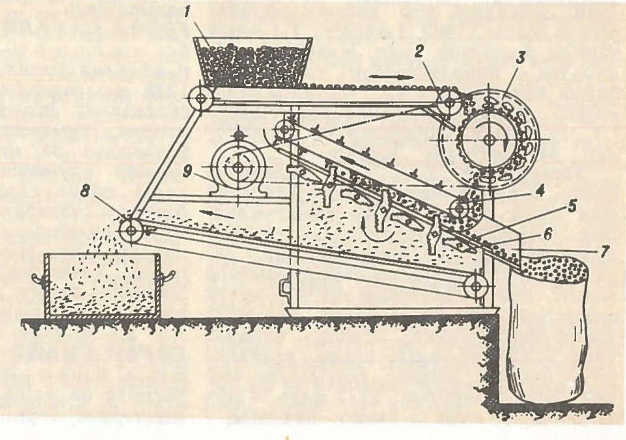
Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат ҹилди, һ. 1, сәһ. 91); История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 4, М., 1967.

ГӘРӘНФИЛ (Dianthus) — гәрәнфилчичәкләр фәсиләсиндән бириллик, икииллик вә чохиллик битки ҹинси. От вә надир һалларда јарымколлардыр. Лансетшәкилли вә ја бизвары јарпағы гаршы-гаршыја дүзүлүр. Әтирли чичәкләри тәк-тәк вә ја чичәк групунда јерләшир; гырмызы, чәһрајы, сары вә ағ олур. Мејвәси гутуҹугдур. Авропа, Асија вә Африкада 300 нөвү, ССРИ-дә 100-дән артыг, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 26 нөвү јајылмышдыр. Бағ, јахуд Һолландија Г.-и (D. garyophyllus), саггаллы, јахуд Түркијә Г.-и (D. barbatus) вә Чин Г.-и (D. chinensis) бағларда вә паркларда әкилир. Бағ Г.-инин вәтәни Ҹәнуби Авропадыр. Ири, садә вә әтирли чичәкләри олан бу Г. бириллик, бә'зән икииллик битки кими беҹәрилир. Хырда чичәкләри груп һалында јерләшән саггаллы Г. чохилликдир, лакин икииллик битки кими беҹәрилир. Вәтәни Шәрги Чин сајылан Чин Г.-и исә бирилликдир. Бу Г. чичәкләринин чохләчәклилији илә фәргләнир.

Әд.: Флора Азербайджана, т. 3, Б., 1952.

ГӘРӘНФИЛЧИЧӘКЛИЛӘР (Caryophyllaceae)—икиләпәли, сәрбәстләчәкли битки фәсиләси. От, бә'зән јарымкол, надир һалда кол биткиләридир. Тамкәнарлы енсиз јарпаглары гаршы-гаршыја дүзүлүр. Бешүзвлү чичәкләри икиҹинсли, бә'зән бирҹинсли олуб, һәшәратла тозланыр. Мејвәси гутуҹуг, бә'зән биртохумлу фындыгча вә ја киләмејвәјә охшардыр. Шимал јарымкүрәсинин мүләјим иглимли саһәләриндә 2100-ә јахын нөвү әһатә едән 80 ҹинси мә'лумдур. ССРИ-дә 40-дан артыг ҹинсә мәнсуб олан 675 нөвү битир. Азәрб.ССР-дә 34 ҹинсин 200-ә гәдәр нөвү вар. Бунлардан ҹинҹилим, дәли ҹинҹилим, чоған, *гојунгулағы* вә с. даһа кениш јајылмышдыр. Декоратив битки кими әкилән нөвләри (мәс., гәрәнфил) дә вар. Бә'зи нөвләриндән јејинти сәнајесиндә, тибдә вә әтријјатда истифадә олунур.

ГӘРЗӘКТӘМИЗЛӘЈӘН МАШЫН — фындығы гәрзәкдән тәмизләмәк үчүн машын. Балакән р-ну Ворошилов ад. колхозун дәмирчиси Мәһәммәд Өмәр оғлу Андијевин тәклифи илә Азәрбајҹан Республика Кәнд Тәсәррүфаты Техникасы Бирлијинин конструктор бүросунда јарадылмышдыр (1951 илдә М. Ө. Андијев һәмин машынын јарадыҹысы кими ССРИ Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр). Г.м.-да гәрзәкли фындыг бункерә (*1*), орадан үст транспортјорла (*2*) барабана (*3*) төкүлүр. Барабан фырланараг, үзәриндәки мыхчаларын көмәји илә фындығы мишарабәнзәр бычаглары олан бөлмәләрә верир. Бурада фындыг гәрзәкдән тәмизләнир вә онунла гарышыг һалда дырмыг говшағына (*4*) кәлир. Сонра, дырмыглар һәмин гарышығы бармаглығын (*5*) үстү илә јухарыја јөнәлдир. Бу заман валларын (*6*) бычаглары гәрзәји бармаглығын арасындан алт транспортјора (*8*) кечирир, алт транспортјор ону тараја, јахуд стандарт транспортјора, бу да једәк арабасына төкүр. Тәмизләнмиш фындыг исә бармаглығын (*5*) үстү илә дијирләнәрәк нәва (*7*) вә сонра кисәјә јығылыр. Машын 2,8 *кВт*-лыг електрик мүһәррики (*9*) илә һәрәкәтә кәтирилир, саатда 2235 *кг* фындыг тәмизләјир. Ону 3 нәфәр ишләдир.

Гәрзәктәмизләјән машын ПОМА-3.

«ГӘРИБӘ МҮҺАРИБӘ» — Икинҹи дүнја мүһарибәсинин илк дөврүнүн (1940 илин мајынадәк) әдәбијјатда јајылмыш ады. 1939 ил сентјабрын 3-дә фашист Алманијасына мүһарибә е'лан етмәләринә бахмајараг Франса вә Б. Британијанын Гәрб ҹәбһәсиндә фәал дөјүш әмәлијјатлары апармамасы илә әлагәдардыр. Алман-фашист гошунларынын Гәрбә һүҹуму «Г.м.»-јә сон гојду.

ГӘРИБЈАН Шмавон Акопович (д. 22.12.1936, ДГМВ, Мартуни р-нунун Гиши к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1973). 1975 илдән Сов.ИКП үзвү. К. Маркс ад. к-зун үзүмчүсү. 1972 вә 1976 илләрдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур. Азәрб.ССР Али Советинин (8—9-ҹу чағырыш) депутатыдыр. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ГӘРИБЛИ—Азәрб. ССР Товуз р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 46 *км* ҹ.-да, Зәјәм чајынын сағ саһилиндә, Товуз—Новосаратовка шосе јолу кәнарында, Кичик Гафгаз д-рынын јамаҹындадыр. Әһ. 690 (1977); тахылчылыг, картофчулуг, бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ГӘРИНӘ (әр. قرينة—әср, дөвр)— 1) заман, дөвр өлчүсү; әср вә ја ера мә'насында да ишләнир. Гәмәри ил тропик илдән тәгр. 11 күн гысадыр. Һиҹри илләрин башланғыҹы һәр 33 илдән бир үст-үстә дүшдүјүндән Г. дә 33 ил гәбул едилмишдир; 2) һәҹҹә кәдәнләрин ибадәтә јолландыглары Әрәфәт дағындакы (Мәккәнин ш.-индәдир) зирвә групларындан биринин ады.

ГӘРМӘТИЛӘР — мүсәлман шиә тәригәти, Исмаилиләрин ики ҹәрәјанындан биринин тәрәфдарлары. Г. ҹәрәјаны 9 әсрдә Ҹәнуби Месопотамијада јаранмышды. Г.-ин әсас күтләсини кәндлиләр, көчәри бәдәвиләр, сәнәткарлар тәшкил едирди. 9 әсрин ахырларындан Г. *Аббасиләр* әлејһинә бир сыра антифеодал үсјанлара башчылыг етмишдиләр (890—906 илләрдә Ҹәнуби Месопотамијада; 894 — 899 илләрдә Бәһрејндә; 900—902 илләрдә Суријада). Г.-ин сосиал идеалы—торпаг үзәриндә иҹма мүлкијјәтинин бәрпа

олунмасындан, үмуми бәрабәрликдән (гуллара аид едилмирди, онлар ајры-ајры шәхсләрә јох, үмуми ичмаја мәхсус олмалы идиләр) ибарәт иди (Г.-ин дини-фәлсәфи көрүшләри һаггында бах *Исмаилилик* мәгаләсинә). 899 илдә Г. Бәһрејни әлә кечирмиш вә әл-Әһсада (Шәрги Әрәбистан) дөвләт (11 әсрин сонунадәк мөвчуд олмушду) јаратмышдылар. Г. дөвләтиндә азад әкинчиләр вә сәнәткарлар үстүнлүк тәшкил едирди. Онлар веркидән азад идиләр. Дөвләтин 30 мин гулу (онлар әкин саһәләриндә, бағларда, дәјирманларын тә'мириндә вә с. ишләјирдиләр) вар иди. Сүнниләрин барышмаз дүшмәни олан Г.-ин сүнни вил.-ләринә (мәс., 930 илдә Мәккәјә) һүчуму гарәт, гырғын вә динч әһалинин гула чеврилмәси илә нәтичәләнирди. Бу, халг күтләләрини Г.-дән узаглашдырды. Г. үсјанларынын јатырылмасы, *Гәзнәвиләр дөвләти* тәрәфиндән амансызчасына тә'гиб, дахили чәкишмәләр Г.-и зәифләтди. 11 әсрин сону—12 әсрин әввәлиндә Г. сүгут етди.

Әд.: Белјајев Ј. А., Мүсәлман тәригәтләри (тарихи очеркләр), Б., 1958; Бертельс Е. Э., Насир-и Хосров и исмаилизм, М., 1959; Петрушевский И. П., Ислам в Иране VII—XV вв., Л., 1966, гл. 11 (подробная библ.); Религия и общественная мысль стран Востока, М., 1974 (лит.).

ГӘРМӘТИЛИК—ислам дининдә тәригәт. 883—884 илдә Әрәб Шәргиндә вә Иранда мејдана кәлмишдир. Гәрмәт ләгәби илә мәшһур олан Һәмдан-әл-Әшәсин фәалијјәти илә әлагәдардыр. Бир сыра бид'әтләри еһтива етдији үчүн Ислам дини чәрчивәсиндән кәнара чыхмыш, онун еһкамларынын дәјишдирилмәсинә чәһд көстәрмишдир. Бә'зән *Исмаилиликлә* ејниләшдирилмишдир. Г. тәрәфдарлары мүгәддәсләрин гәбирләрини зијарәт етмәји, Кә'бә дашыны өпмәји гадаған едирдиләр. Г. фәлсәфә илә дини бир-бирләрини тәкмилләшдирән ики чәрәјан һесаб едирди. Гәдим јунан фәлсәфәсинин тәблиғи вә расионал үсулун ашыланмасы Г. тә'лиминдә әсас јер тутур. Г. Јахын вә Орта Шәргдә мүһүм дини, сијаси вә ичтимаи һадисә олмушдур.

Әд.: صفا ذبیح الله. تاریخ ادبیات در ایران، جلد ۱، تهران، ۱۳۳۲ һәмчинин бах *Гәрмәтиләр* мәгаләсининә әдәбијјатына.

ГӘРНАТИ (الغرناطی), Әбу Һамид Әбу Абдуллаһ Мәһәммәд ибн Әбдәр-Рәһим әл-Әндәлуси әл-Гәрнати (1080, Испанијанын индики Гренада ш. — 1169/70, Дәмәшг) — әрәб чоғрафијашүнасы, сәјјаһ. 1114 илдән сәјаһәтә башламыш, Мисир, Сардинија, Сичилија, Ираг, Иран, Азәрб., Хәзәр дәнизи васитәси илә (1131 илдә) Волга—Кама Булгарыстанында, һәмчинин Харәзм, Мачарыстан вә с. јерләрдә олмушдур. Бир мүддәт Мачарыстанда јашамышдыр. 1153 илдә Г. Мәккәни зијарәт мәгсәди илә Мачарыстаны тәрк едәрәк Кијев, Саксин вә Харәзмдән кечиб Әрәбистана гајытмыш вә өмрүнүн сон илләрини Бағдадда кечирмишдир. Г. сәјаһәтләри заманы көрдүкләрини «Муриб ан бә'д әчаиб әл-Мәғриб» («Мәғриб мө'чүзәләринин ашкар тәсвири») әсәриндә тәсвир етмишдир. 1162 илдә Мосулда јаздығы «Түһфәт әл-әлбаб вә нүхбәт әл-әчаб» («Ағыллара төһфә вә мө'чүзәләрин сечилмәси») әсәриндә Әрдәбил, Муған, Дәрбәнд, Хәзәр дәнизи, онун адалары вә һејванлар аләми, Савалан д., онун әтәјиндәки мүаличә әһәмијјәтли булаглар, Бакы, бурадан чыхарылан нефт, Азәрб.-ын тарихи етнографијасы вә с. һаггында да мә'лумат вермишдир. Онун Гафгаз халглары (хүсусилә Дәрбәнд јахынлығындакы Зирећкәран к.-нин әһалиси, талышлар вә с.) һаггында вердији мә'луматлар да мараглыдыр.

Әсәри: Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.), пер. с арабского, вступительная статья и прим. О. Г. Большакова, исторические комментарии А. Л. Монгайта, М., 1971.

Әд.: Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајчан һаггында, Б., 1974.

ГӘРНАТИ (الغرناطی), Әбу-л-Һәсән Әли әл-Гәрнати (5.2.1214, Испанијанын индики Гренада ш. јахынлығында—1274; башга мә'лумата көрә 1286)—әрәб филологу, тарихчи, чоғрафијашүнас вә сәјјаһ. Ибн Сәид әл-Мәғриби кими дә танынмышдыр. 1240 илдән сәјаһәтә башламыш, Шимали Африка, Мосул, Бағдад, Бәсрә, Һәләб, Дәмәшг вә с. јерләрдә олмушдур. Г. 1267 илдә Ермәнистандан кечәрәк Азәрб.-а кәлмишдир. Г. «Китаб чүғрафија фи-л-әгалим әс-сәб'а» («Једди иглим һаггында чоғрафија китабы») әсәриндә Гәрби Авропа (хүсусилә Франса вә Мачарыстан), Кичик Асија, Чин вә с. өлкәләр, Балтик саһилиндәки гәрби славјанлар, Азов вә Дон саһилиндә јашајан руслар, Гафгаздакы түркдилли халглар вә с. барәдә мә'лумат вермишдир. Әсәрдә Азәрб., онун шәһәрләри, јашајыш мәнтәгәләринин ен вә узунлуг даирәләри, чај вә көлләри, һәмчинин Хәзәр дәнизи вә онун адаларындан да бәһс едилмишдир.

Әд.: Крачковский И. Ю., Избр. соч., т. 4, М.—Л., 1957; Буниятов З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

ГӘРНИЛӘШМӘ, бујнузлашма—амниотларын дәрисинин епидермис гатында харичи мүһитин зәрәрли тә'сиринә гаршы әмәлә кәлән ујғунлашма. Епидермисин үстүндәки јасты һүчејрәләрдә кератокеолин маддәсинин дамлачыглары топланыр; бунлар һүчејрә мөһтәвијјатыны долдурараг тәдричән сыхлашыр, ејни заманда һүчејрәләр даһа да јастылашыр, онларын нүвәси итир вә бөлүнмә габилијјәти олмур. Гәрниләшмиш һүчејрәләр көһнәлдикчә кәпәк, јахуд габыг шәклиндә бәдәндән ајрылыр вә епидермисин алт (Малпики) гаты һүчејрәләринин бөлүнмәси һесабына гәрни гат јенидән бәрпа олунур. Бу гат дәрини гурумагдан вә зәдәләнмәкдән горујур, мүхтәлиф вәзифә дашыјан хүсуси органлар әмәлә кәтирир. Сүрүнәнләрин пулчуг вә галханчыглары гәрни гатын төрәмәләридир; бәдәни механики зәдәләнмәләрдән горујур, харичи скелет вәзифәсини көрүр. Гушлар вә мәмәлиләрдә ләләкләр вә түкләр бәдән темп-руну сахлајыр. Гәрни гатын төрәмәләри дәјишәрәк јенидән әмәлә кәлир. Буна сүрүнәнләрдә габыгтөјмә, гушларда ләләкдәјишмә, мәмәлиләрдә исә түләмә дејилир. Бәдәнин ајры-ајры һиссәләринин гәрни гатында мүхтәлиф вәзифә дашыјан төрәмәләр әмәлә кәлир. Мәс.: чајнаг, дырнаг, бујнуз, димдик белә төрәмәләрдәндир.

ГӘСД—бах *Тәгсир*.

ГӘСИДӘ (әр. قصیدة — поема, мәнзумә)—әсасән, мәдһијјә характерли классик Шәрг ше'ри формасы. Г. исламдан әввәлки әрәб әдәбијјатында јаранмыш, сонралар бүтүн Јахын вә Орта Шәргдә, Орта вә Чәнуби Асија, һәмчинин Азәрб.-да кениш јајылмышды. Г.-дә «мүгәддәсләр», һөкмдарлар дәбдәбәли, тәнтәнәли үслубда вәсф едилир. Һәчми 20-дән 200 бејтәдәк олур. Мисраларын гафијәләнмәси *гәзәлдәки* кимидир (аа, ба, ва, да,...). Мөвзусуна көрә минačат, нә'т, мәдһијјә, фәхријјә, мәрсијә кими нөвләри вар. 11—12 әсрләрдән фәлсәфи Г.-ләр дә јазылмышдыр. Хагани вә Фүзулинин Г.-ләри мәшһурдур.

Әд.: Рәфили М., Әдәбијјат нәзәријјәсинә кириш, Б., 1958.

ГӘСР—истеһкам характерли феодал еви. Г.-ләр мүдафиә үчүн әлверишли әразидә (су илә әһатәләнән јерләрдә, дағларда вә с.) тикилирди. Г.-ләрин әтрафында, адәтән, бәндләр, хәндәкләр газылыр, бүрчлү галын диварлар чәкилир, хәндәкләр үзәриндә хүсуси, галдырылан көрпүләр гурулурду. Орта Асијада (5—8 әсрләр), Иорданијада (8 әср), һәмчинин Франса (9—11 әсрләр), Испанија (11—14 әсрләр), Алманија (12—13 әсрләр) вә б. Авропа өлкәләриндә пассив мүдафиә үчүн Г.-ләр тикилмишдир. Заман кечдикчә Г.-ләрин иншасында Гәдим Романын мүдафиә ме'марлығындан кениш истифадә олунмушдур. Г.-ләр тәдричән јашајыш, дини, тәсәррүфат тикилиләри вә мүдафиә гурғуларындан ибарәт мүрәккәб комплексә чеврилмишди (Франсада Куси гәсри, 13 әср, Уелсдә Һарлек гәсри, 13 әср). Артиллеријанын инкишафы илә әлагәдар Г. мүдафиә әһәмијјәтини итирмиш, онун ме'марлыг елементләри (бүрч, мазғаллы диш-диш диварлар вә с.), әсасән, декоратив характер дашымышдыр (Франсада Пјерфон гәсри, 1390—1420). Сонралар Г. шәһәр вә шәһәрәтрафы сарај комплексләри илә әвәз едилмишдир. Орта әсрләрдә Азәрб.-да бир сыра Г.-ләр тикилмишдир: «Бајыл гәсри» (13 әср), Мәрдәкан (13 әср) вә Рамана (14 әср) Г.-ләри.

Рамана гәсри. 14 әср.

Әд.: Всеобщая история архитектуры, т. 4, Л.—М., 1966, с. 101—05, 397—401; Усейнов М. А., Бретаницкий Л. С., Саламзаде А. В., История архитектуры Азербайджана, М., 1963; Мәммәдзадә К. М., Азәрбајчанда иншаат сәнәти, Б., 1978.

ГӘТИЈЈӘТ—бах *Ирадә*.

ГӘТИМКАН ТӘДБИРИ—чинајәт-процессуал һүгугда мүгәссирин шәхси азадлығынын мүвәггәти мәһдудлашдырылмасы. ССРИ-дә тәһгигатдан, истин-

тагдан вә ја мәһкәмәдән кизләнмәк, һәгигәтин ашкара чыхарылмасына мане олмаг вә ҹинајәткар фәалијјәти давам етдирмәк ҹәһдләринә јол вермәмәк мәгсәди илә, һабелә һөкмүн иҹрасыны тә'мин етмәк үчүн сечилән мәҹбури тәдбирләрдир. Г.т. тәһгигат апаран шәхс, мүстәнтиг, прокурор вә мәһкәмә тәрәфиндән сечилир вә тәтбиг едилир. Г.т. ашағыдакылардыр: башга јерә кетмәмәк һаггында илтизам, шәхси заминлик вә јахуд иҹтимаи тәшкилатларын заминлији, һәбсәалма.

ГӘТЛ—1) гануна зидд олараг гәсдән вә ја еһтијатсызлыгла инсаны өлдүрмәклә нәтиҹәләнән, шәхсијјәт әлејһинә јөнәлдилән ағыр ҹинајәт (бах һәмчинин *Адамөлдүрмә*); 2) ишғал едилмиш өлкә әһалисинин гылынҹдан кечирилмәси (гәтли-ам).

ГӘТНАМӘ—1) һәр һансы мәсәләнин коллекиал органын, мәҹлисин вә с. иҹласында (гурултај, конфранс, сессија) мүзакирәси нәтиҹәсиндә гәбул едилән гәрар; 2) мәһкәмә гәтнамәси—совет һүгугуна көрә биринҹи *инстансија* мәһкәмәсинин мүлки ишә маһијјәт үзрә бахмасы вә һәлл едиб гуртармасы барәдә гәрары. Мәһкәмә Г.-си иштирак едән һакимләрин сәс чохлуғу илә вә мүшавирә отағынын сирринә риајәт едилмәклә чыхарылыр; јазылы формада шәрһ едилир вә гәбул олунмасында иштирак едән бүтүн һакимләр тәрәфиндән имзаланыр. Г. гануни вә әсасландырылмыш олмалыдыр. Г. ишә бахылдыгдан сонра дәрһал чыхарылыр. Г.-дән шикајәтетмә мүддәти гуртардыгда Г. гануни гүввәјә минир. Мүттәфиг респ.-ларын Али Мәһкәмәләринин Г.-ләри е'лан едилән вахтдан дәрһал гүввәјә минир.

ГӘТРАН ТӘБРИЗИ Әбу Мәнсур (1012, Тәбриз јахынлығындакы Шадиабад к.—1088)—Азәрб. шаири. Фарс дилиндә јазмышдыр. Кәнҹ јашларында Кәнҹәјә кәлмиш, Шәддадиләр сарајында шөһрәт газанмыш, бир мүддәт Нахчыванда Әбу Дүләф Дејранинин сарајында јашамышдыр.

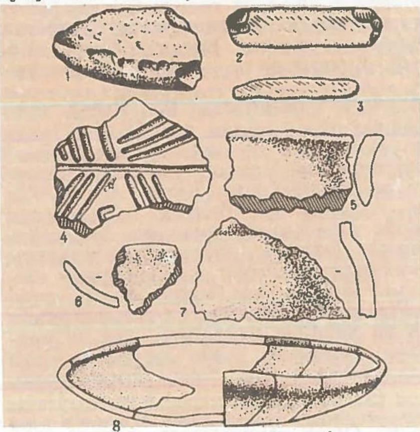
Јарадычылығында һөкмдарлара һәср едилмиш гәсидәләр мүһүм јер тутур. Тарихи мәнзумәләриндә 11 әсрдә кедән мүһарибәләр тәсвир олунур. Тәбриз зәлзәләсиндән (1043) бәһс едән ше'риндә Г.Т. доғма шәһәринин дағылмасындан үрәк јанғысы илә данышыр. Шаир ашиганә ше'рләри, тәбиәт тәсвирләри илә Азәрб. поезијасына јенилик кәтирмишдир. Бир сыра мәнбәләрә көрә «Гәвснамә» вә ја «Гушнамә» адлы мәснәвиси дә олмушдур. Әсәрләриндә чохлу Азәрб. сөз вә ифадәләри, аталар сөзү, зәрби-мәсәлләри дә ишләтмишдир. Шаирин јүксәк сәнәткарлыгла јазылмыш әсәрләри фарс вә түркдилли поезијанын инкишафына тә'сир көстәрмишдир. Г.Т.-нин тәртиб етдији «Әт-тәфасир» адлы лүғәт фарс дилинин илк изаһлы лүғәтләриндән һесаб олунур. 11 әсрдән башлајараг, тәзкирә вә ҹүнкләрдә Г.Т. һаггында мә'лумат, ше'рләриндән нүмунәләр верилмиш, әсәрләринин бәдии сәнәткарлығы јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Азәрб., Иран, түрк, рус, Авропа алимләри Г.Т. һаггында тәдгигат апармышлар. Диванын илк дәфә Мәһәммәд Нахчывани Тәбриздә нәшр етдирмишдир (һиҹри 1333). Диванын Азәрб. дилинә сәтри тәрҹүмәси Азәрб.ССР ЕА Низами ад. Әдәбијјат вә Дил Ин-ту тәрәфиндән нәшр олунмушдур (1967).

Әсәри: Диван, Б., 1967.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, 3 ҹилддә, ҹ. 1, Б, 1960; Бегдели Г., Гәтран Тәбризи вә онун диваны. «Гәтран Тәбризи. Диван» китабында, Б., 1967; Садыгова Ч., Гәтран Тәбризинин лүғәти, «Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (Әдәбијјат, дил вә инҹәсәнәт серијасы)», 1969, № 3; Бертельс Е. Э., Низами и Физули, М., 1962, с. 28—34.

ГӘФИЛ ФЫРТЫНА, шквал—гыса мүддәтдә күләк сүр'әтинин кәскин артмасы вә истигамәтинин дәјишмәси. Г.ф. заманы күләјин сүр'әти 20—30 *м/сан*-дән чох, давамијјәти исә бир нечә дәгигә олур. Г.ф. хүсусилә күҹлү *конвексијада*, һәмчинин сојуг Атмосфер ҹәбһәләриндә мүшаһидә олунур.

ГӘФЛӘ ТӘПӘЛӘРИ—Азәрб.ССР Гусар р-нунда, Гусар—Худат шосе јолунун сағ вә солундакы 4 тәпәнин үстүндә јашајыш јерләринин галыглары. Јолун солундакы илк Тунҹ дөврүнә аид 2 тәпәнин һүнд. 7—15 *м*, мәдәни тәбәгәнин галынлығы 2—2,5 *м*-дир. Кәшфијјат газынтылары заманы киллә суванмыш дөшәмә галыглары, оҹаг јери, тәсәррүфат гујулары вә 20 *см* галынлығында күл вә көмүр тәбәгәси ашкар едилмиш, гара, боз, чәһрајы рәнкли, мүхтәлиф формалы ширли габ гырыглары (чөлмәк, күпә, нимчә, ҹам вә с.) тапылмышдыр. Нахышлы габлара чох надир һалларда тәсадүф едилир. Дән дашлары, сүрткәҹләр, балталар, бүлөвләр вә с. тапынтылар, әсасән, чај дашындан һазырланмышдыр. Бә'зи материаллар *Кур-Араз мәдәнијјәтинин* сон мәрһәләсини характеризә едир. Јолун сағындакы 2 тәпәнин үстүндә исә илк Дәмир дөврүндән орта әсрләрә гәдәрки дөврү әһатә едән јашајыш јерләринин галыглары галмышдыр. Бурадан чохлу мадди мәдәнијјәт нүмунәси топланмышдыр. Материаллар Г.Т.-ндә е.ә. 1-ҹи миниллијин орталарындан ерамызын 8—9 әсрләринә гәдәр јашајыш јеринин олдуғуну көстәрир.

Гәфлә тәпәләри тапынтылары: 1—дән дашынын бир һиссәси; 2—уҹларында ишләк изләр олан узунсов чајдашы; 3—бүлөв дашы; 4—7—мүхтәлиф кил габ гырыглары; 8—бәрпа олунмуш кил хејрә.

Әд.: Халилов Д. А., Кесаманлы Г. П., Гяфле-тепелери—поселение эпохи ранней бронзы в Азербайджане, в кн.: Кавказ и Восточная Европа в древности, М., 1973.

ГӘҺВӘ (Coffea)—бојаготукимиләр фәсиләсиндән һәмишәјашыл ағаҹ вә кол ҹинси. Асија вә Африканын тропик вә субтропик өлкәләриндә 50-дән чох нөвү вар. 4—5 нөвү һәр ики јарымкүрәнин исти өлкәләриндә беҹәрилир. Әрәбистан Г.-си (C. arabica) даһа кениш јајылмышдыр. Чох да һүндүр олмајыб, үфүги будагланыр. Түнд-јашыл рәнкли јарпаглары гаршы-гаршыја дүзүлүр; чичәкләри ағ, ири вә әтирлидир. Ачыг-гырмызы, јахуд бәнөвшәји-көј рәнкли мејвәси (гәһвә пахласы, јахуд дән адланан 2 тохуму олур) әтли вә ширәлидир. Вәтәни Ефиопијадыр. 14—15 әсрләрдә Әрәбистан ј-анда беҹәрилмәјә башланылмышдыр. Бразилијаја исә јалныз 18 әсрдә апарылмышдыр. Һәр биткидән илдә 1 *кг*-дәк (*һа*-дан 2 *т*-а јахын) тохум топланыр. Тохум вә гәләмлә (чиликлә) чохалдылыр. Г. әкилдикдән, адәтән, 4 ил сонра мәһсул верир. Бә'зи нөвләриндән декоратив битки кими истифадә едилир. Тохумларынын тәркибиндә 13—14% азотлу маддәләр, 0,65—2,7% кофеин, 2—3% шәкәр, 12—15% јағ, 20%-дән чох селлүлоз, һәмчинин 3—4% минерал маддәләр олур. Тохумларындан *кофеин* алмаг вә гәһвә адланан ички һазырламаг үчүн истифадә едилир. Бунун үчүн тохумларын габығыны тәмизләјиб ачыг һавада, јахуд гурудуҹуларда 50—60°C темп-рда гурудурлар. Сонра вәрдәнәләрдә тәкрар тәмизләмәдән вә дикәр просесләрдән кечириб чешидләјирләр. Г. истеһсалы үчүн тохумлар 25—30 *дәг* хүсуси апаратларда 180—200°C темп-рда гәһвәји рәнк аланаҹан говрулур. Бу заман тохумун чәкиси 18% азалыр, һәҹми исә 1,5 дәфә артыр. Говрулан тохумларда әтирли маддә—к а ф е о л әмәлә кәлдији үчүн Г. дадлы вә әтирли олур. Г. инсанын иш габилијјәтини артырыр. Тәркибиндәки кофеин мәркәзи синир системинә ојадыҹы вә тонусгалдырыҹы тә'сир көстәрир. Синир системи јүксәк ојаныглы вәзијјәтдә олан, јухусузлугдан әзијјәт чәкән, мә'дә хорасы вә һипертонијасы олан адамлара Г. мәсләһәт көрүлмүр.

Әд.: Синягин И. И., Тропическое земледелие, М., 1968; Жуковский П. М., Культурные растения и их сородичи, 3 изд., Л., 1971.

ГӘҺВӘЈИ ТОРПАГЛАР — субтропик иглим шәраитиндә ксерофит ағаҹлар (палыд-вәләс мешәси) вә гисмән коллуглар алтында инкишаф едән торпаг типи. Ҹәнуби Авропа, Шимали Африка, Өн Асијада, Һиндистан ј-анын шм.-ында, Чиндә, АБШ-ын Г.-индә, Аркентинанын шм.-г.-и вә Мексиканын шм.-ында, ССРИ-дә Крымын ҹ. саһилиндә, Шәрги Загафгазија вә Орта Асијанын дағлыг р-нларында, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-ин алчаг дағлыг вә дағәтәји саһәләриндә јајылмышдыр. Карбонат гатынын дәринлијинә көрә јујулмуш, типик вә карбонатлы јарымтипләрә бөлүнүр. Механики тәркиби адәтән ағыр олуб, киллидир. Структуру гозварыдыр. Зәиф туршу вә ја нејтрал реаксијалыдыр. Тәркибиндә 4 — 9% һумус (100 *см*-дәк) олур. Мешә вә коллуглары гырылмыш саһәләрдә ерозија илә мүбаризә тәдбирләри көзләнилмәклә Г.т. тахыл әкини, үзүм вә мејвә бағлары салмаг үчүн јарарлыдыр.

ГӘҺГӘҺӘ ГАЛАСЫ — Иран Азәрб.-нын Гарадағ маһалында (Әрдәбилдән тәгр. 150 *км* шм.-г.-дә) орта әср мүдафиә истеһкамы. Һүндүр дағ зирвәсиндә иди. 13—14 әсрләрдә тикилдији еһтимал едилир. Тарихчиләрдән Хондәмир, Шәрәфхан Бидлиси, Һәсән бәј Румлу, Искәндәр Мүнши вә б. Г.г. һаггында мә'лумат вермишләр. Чәлаириләр дөврүндә феодал мүһарибәләри заманы сығыначаға чеврилмишди. Илк *Сәфәвиләр* дөврүндә (16 әсрдә) дөвләт хәзинәси Г.г.-на көчүрүлмүшдү. Сәфәви шаһлары Г.г.-ндан һәбсхана кими дә истифадә етмишләр. Сәфәви шаһы II Исмајыл тәгр. 20 ил Г.г.-нда һәбсдә олмушдур. Орта әсрләрдә Иранын Хорасан әјаләтиндә, Мәшһәд ш. јахынлығында Гәһгәһә адлы башга бир гала да вар иди.

Әд.: Рахмани А. А., «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана, Б., 1960.

«ГӘҺРӘМАН АНА»—ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1944 ил 8 ијул тарихли Фәрманы илә тә'сис олунмуш фәхри ад вә орден; 10 ушаг доғуб тәрбијә етмиш аналара верилир. Һәмин фәхри ад р-н, јерли Халг Депутатлары Советләринин тәгдиматы илә ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әти тәрәфиндән 10-чу ушаг 1 јашына чатдығдан сонра вә бүтүн дикәр ушаглар сағ олдугда верилир; бу заман ганунла мүәјјән едилмиш гајдада ананын өвладлыға көтүрдүјү ушаглар, ССРИ-ни мүдафиә едәркән вә ја дикәр һәрби хидмәти вәзифәләрини ичра едәркән, јахуд инсан һәјатыны хилас етмәк, сосиалист мүлкијјәтини вә сосиалист һүгуг гајдаларыны горумаг саһәсиндә ССРИ вәтәндашы борчуну јеринә јетирәркән һәлак олмуш вә ја иткин дүшмүш, һабелә көстәрилән шәраитдә јараланмаг, контузија, шикәст олмаг вә ја хәстәләнмәк нәтичәсиндә, јахуд әмәк шикәстлији вә ја пешә хәстәлији нәтичәсиндә вәфат етмиш ушаглар да нәзәрә алыныр. Бу ады алан анаја «Г.а.» ордени вә ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин фәрманы верилир. Орден күмүшү шө'лә фонунда габарыг гызыл улдуздан ибарәтдир; гулагчыг вә һалга васитәсилә фигурлу метал лөвһәчиклә бирләшдирилир. Метал лөвһәчијин үстү гырмызы мина илә өртүлмүш, гырагларына гызыл сују чәкилмишдир; үзәриндә гызыл һәрфләрлә «Мать—героиня» («Гәһрәман ана») јазысы вар. Сол дөшә тахылыр. Азәрб.ССР-дә 19911 гадын «Г.а.» ордени илә тәлтиф едилмишдир (1 јанвар, 1978).

ГӘҺРӘМАН ШӘҺӘР—Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Вәтәнин мүдафиәсиндә зәһмәткешләрин күтләви гәһрәманлыг вә мәрдлик көстәрдији ССРИ шәһәринә верилән фәхри ад. 1965 ил мајын 8-дә верилмиш Фәрмана көрә Г.ш.-э Ленин ордени, «Гызыл Улдуз» медалы вә ССРИ Али Советинин Фәрманы тәгдим олунур. Бу фәрман шәһәр Халг Депутатлары Совети Ичраијјә Комитәсиндә сахланыр. Г.ш.-ин бајрағында вә шәһәрдә гојулан абидәдә Ленин ордени вә «Гызыл Улдуз» медалы тәсвир олунур (абидәнин үзәриндә һәмчинин ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин фәрманынын мәтни верилир). Москва, Ленинград, Кијев, Волгоград, Минск, Одесса, Севастопол, Новороссијск, Керч, Тула Г.ш. фәхри адына лајиг көрүлмүшләр. Брест галасына «Гәһрәман гала» фәхри ады верилмишдир.

Әд.: Города-герои, М., 1975.

«ГӘҺРӘМАНЫ»—ашыг һавасы. Сазда шаһ пәрдә көкүндә ифа олунур; мәгам әсасы секаһ, мусиги өлчүсү 6/8, темпи мүлајимдир. Он бир һечалы бүтүн ашыг ше'р формалары (башлыча олараг гошмалар) бу һава илә охуна билир.

ГӘҺРӘМАНЛЫ—Азәрб.ССР Жданов р-нунда шәһәр типли гәс. (1966 илдән). Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* ч.-ш.-дә, Дашбурун д.ј. ст.-ндан 11 *км* аралы, Жданов—Орчоникидзе — Имишли шосе јолу кәнарында, Орчоникидзе ад. каналын сағ саһилиндә, Мил дүзүндәдир. Үзүмчүлүк вә памбыгчылыг с-злары, чөрәк з-ду, орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, хәстәхана, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

ГӘҺРӘМАНЛЫГ—халг күтләләринин, габагчыл синифләрин мәгсәдини һәјата кечирмәк наминә шәхсијјәтдән һүнәр, дәјанәт, фәдакарлыг тәләб едән инсан давранышынын хүсуси формасы. Г.-ын тарихилији мәсәләсини илк дәфә италјан философу Ч. Вико (18 әср) гејд етмиш, ону антик чәмијјәтин «гәһрәманлыг дөврү» илә бағламышдыр. Ингилаблар дөврү нәинки ајры-ајры адамлардан, һәмчинин кениш халг күтләсиндән гејри-ади һүнәр көстәрмәји тәләб едир. Һәтта буржуа мүнасибәтләринин бәргәрар олмасы Г.-а еһтијач јаратмышды. Күтләләрин Г.-ы сосиалист ингилабынын вә коммунизм гуручулуғунун гәләбәсинин зәрури шәрти олмушдур. В. И. Ленинин гејд етдији кими социализмин гәләбәси «... һеч бир һалда ајрыча бир гәһрәманлыг чошғунлуғу илә јеринә јетирилә билмәз, бу вәзифә ән узун бир мүддәт әрзиндә күтләви вә күндәлик ишдә ән инадлы вә ән чәтин гәһрәманлыг тәләб едир» (Әсәрләри, ч. 29, сәһ. 430). Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы, социализм вә коммунизм гуручулуғу, Бөјүк Вәтән мүһарибәси өлкәмиздә күтләви Г. јаратмышдыр. Сосиализм јарышы, Стаханов һәрәкаты, әмәјә коммунист мүнасибәти һәрәкаты күтләви Г.-ын ифадәсидир. Һәмин һәрәкатларын тәшәббүсчүләри ССРИ-дә милли гәһрәманлара чеврилмишләр. Марксист-ленинчи етика фәрди вә күтләви Г. арасында принсипиал фәрг гојмур. Шәхси һүнәр күтләләр үчүн тәшәббүс, нүмунә ролуну ојнамагла күтләви Г.-а да чеврилә биләр. Коммунист әхлагы бахымындан гәһрәман шәхсијјәт өз үзәринә башгаларындан даһа чох мәс'улијјәт көтүрмәси илә, мәнафејини башгаларынын, јахуд да чәмијјәтин мәнафејинә фәда етмәклә фәргләнир. Ејни заманда о һамы үчүн үмуми давраныш нормаларына риајәт едир.

ССРИ-дә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1934), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1938) фәхри адлары тә'сис едилмишдир.

ГӘҺРӘМАНЛЫГ ДАСТАНЫ—бах *Дастан.*

ГӘҺРӘМАНОВ Ваһид Пәнаһ оғлу (28.12.1900, индики Гутгашен ш. — 26.3.1978, Бакы)—совет һүгугшүнасы, һүгуг е.д. (1950), проф. (1951), Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1972), Азәрб.ССР әмәкдар һүгугшүнасы (1966). 1926 илдән Сов.ИКП үзвү. Нуха (Шәки) кимназијасыны битирмишдир (1919). Г. комсомол вә совет тәшкилатларында мүхтәлиф вәзифәләрдә (1920—26), респ.-нын мүхтәлиф шәһәр вә р-нларында халг мүстәнтиги, гәза прокурору (1926—28), Нах.МССР прокурору вә халг әдлијјә комиссары, халг маариф комиссары, Ордубад р-н Совети Ичраијјә Комитәсинин сәдри (1929—34), Азәрб. ССР Прокурорунун баш көмәкчиси (1934—35) ишләмишдир. Үмумиттифаг Һүгуг Академијасында охумуш (1935—37). 1938 илдән педагожи ишә кечмиш, 1943—78 илләрдә (фасиләләрлә) АДУ-да чинајәт һүгугу кафедрасынын мүдири олмушдур. 1931—34 илләрдә Азәрб.ССР МИК-ин үзвү сечилмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

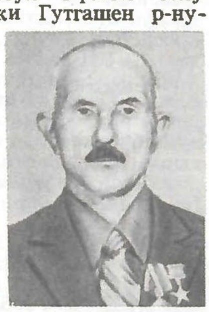

Әсәрләри: Совет чинајәт һүгугунда чәза анлајышы, Б., 1955; Совет чинајәт һүгугунда чәза системи, Б., 1957; Совет чинајәт һүгугунда чәзанын мүәјјән едилмәси, Б., 1958; Совет чинајәт һүгугу, Б., 1967.

ГӘҺРӘМАНОВ Әлиһејдәр Бала оғлу (25.10.1911, Биләчәри—23.3.1959, Бакы)—Азәрб. совет библиографы, әдәбијјатшүнас, педагог. Филоложи елмләр намизәди (1955). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. С. М. Киров ад. АДУ-нун китабханашүнаслыг вә библиографија кафедрасынын тәшкилатчысы вә мүдири (1948—59), Азәрб. Дөвләт Китаб Палатасынын директору (1943—59) олмушдур. Азәрб.-рус әдәби әлагәләринә, ССРИ халглары әдәбијјатына аид бир сыра әсәрләрин, Азәрб. дилиндә библиографијадан илк дәрсликләрин, «Китабхана-библиографија терминләри лүғәти»нин мүәллифидир. Бакы китабханачылыг техникумунда (1940—48) вә АДУ-да (1944—59) дәрс демиш Г.-ун респ.-да библиограф кадрларынын һазырланмасында хидмәтләри олмушдур.

Әсәрләри: Гардаш халгларын әдәбијјаты, Б., 1948; Үмуми библиографијанын әсаслары, Б., 1958; Рус-Азәрбајчан әдәби әлагәләринә даир, Б., 1962.

ГӘҺРӘМАНОВ Рәсул Рүстәм оғлу (д. 20.4.1919—индики Гутгашен р-нунун Бајрамкоха к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). Әмәк фәалијјәтинә сырави колхозчу кими башламыш, 1948—49 илләрдә мангабашчысы, 1950—52 илләрдә бригадир ишләмишдир. 1952 илдән к-да мүхтәлиф саһәләрдә чалышыр. 1948 илдә чәлтикчилик саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ГӘҺҺАР Абдулла (17.9.1907, Коканд—25.5.1968, Москва)—өзбәк совет јазычысы, Өзб.ССР халг јазычысы (1967). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты

(1952). 1952 илдән Сов.ИКП үзвү. Өзбәкистан Јазычылар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин сәдри олмушдур (1954—56). «Дүнја кәнчләшир» (1933), «Һекајәләр» (1935), «Илләр» (1947) китабларында өзбәк халгынын ингилабдан әввәлки ағыр һәјатындан вә сосиализм гуручулуғундан бәһс едилир. «Илғым» (1937) романында милләтчиләрин халга зидд фәалијјәти ифша олунур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет халгынын гәһрәманлығындан бәһс едән повест («Дардаклы гәһрәман», 1942; «Гызыл улдуз», 1946), һекајә вә очеркләр јазмышдыр. «Гошчинарын ишыглары» (1951—52) романында коллективләшмә уғрунда мүбаризә, «Синчалак» (1958) повестиндә мүһарибәдән сонракы колхоз һәјаты тәсвир олунур. «Јени торпагда» (1949), «Ипәк сүзанә» (1950), «Ағрыјан дишләр» (1954) пјесләри вар. 3 орден, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Гошчинарын ишыглары, Б., 1959; Избр. произв., т. 1—3, Ташкент, 1972—74.

Әд.: Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 2, Б., 1977; История узбекской советской литературы, М., 1967.

ГӘЧРӘШ—Азәрб. ССР Губа р-нунун Күпчал советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 12 *км* ч.-г.-дә, Гудјал чајынын сағ саһилиндә, Јан силсиләнин (Бөјүк Гафгаз) јамачындадыр. Әһ. 1469 (1977); бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ГӘШӘД — Азәрб.ССР Ағсу р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 20 *км* ч.-ш.-дә, Ләнкәбиз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 880 (1977); тахылчылыг, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар. Г.-дә Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ГӘШӘНК ДОВДАГ (Otis undulata)—довдаглар дәстәсинин бир нөвү. Чәкиси 1,2—2,2 *кг*, ганады 34—42 *см*-дир. Рәнки сәһра мүһитинә ујғун, бәрк гачан, јахшы учан ортабојлу гушдур. Үст тәрәфи ачыг-күрән рәнклидир. Үзәриндә далғавары нахыш вар; гарын тәрәфи ағымтылдыр. Шимали Африка, Әрәбистан, Кичик Асија вә Әфганыстанда, ССРИ-дә исә Загафгазија, Орта Асија вә Газахыстанда јајылмышдыр. Азәрб.ССР-дә аз һалларда Нахчыванын јарымсәһра јерләриндә раст кәлир. Тохум, битки, һәшәрат, кәртәнкәлә вә хырда илан илә гидаланыр. Сајы азалдығындан овланмасы гадағандыр.

ГЖАТСК— *Гагарин* ш.-нин 1968 иләдәк ады.

ГЗЕЛИШВИЛИ Милитса Семјоновна (д. 14.2.1914, Тифлис ш.)—совет невропатологу, тибб е.д. (1968). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. 1968 илдән С. М. Киров ад. Азәрб. Елми-Тәдгигат Курортолокија вә Физики Үсулларла Мүаличә Ин-тунда невроложи клиниканын мүдиридир. Тәдгигаты, әсасән, бејин ган дөвраны позғунлуғу, синир системинин радиасија нәтичәсиндә позулмасы, мәркәзи вә периферик синир системинин хәстәликләри вә онларын мүаличәсинә һәср олунмушдур.

Әсәри: Радиационные изменения нервной системы Б., 1974.

ГИБЛӘ (әр. قبله)—мүсәлманларын *намаз* гыларкән, дуа едәркән, гурбан кәсәркән үз чевирдикләри сәмт, истигамәт; Мәккәдәки мүгәддәс *Кә'бәнин* сәмти. Мәсчид вә чамеләрдә Г.-нин истигамәтини меһраб көстәрир. Мәсчиддән кәнарда Г.-ни тә'јин етмәк үчүн гибләнүмадан истифадә едилир.

ГИБЛӘНҮМА (әр. قبله + фар. نما)—*компасын* көһнәлмиш ады.

ГИБТИ ДИЛИ, копт дили—*гибтиләрин* дили. Гәдим *Мисир дилинин* сон инкишаф мәрһәләси. *Сами-һами дилләриндәндир*. Грамматик гурулушча, әсасән, аналитик дилдир. 5 әсас диалекти олмушдур. 11—12 әсрләрдән әрәб дили Г.д.-ни сыхышдырыб арадан чыхармышдыр; јалныз христиан ибадәт вә мәрасимләриндә истифадә едилир. 2—3 әсрләрдә јунан јазысына әсасланан фонетик әлифбасы јарадылмыш, сонралар Г.д. кими әһәмијјәтини итирмишдир. 4—18 әсрләрдә Г.д.-ндә бәдии әдәбијјат олмушдур.

Әд.: Еланская А. И., Коптский язык, М., 1964.

ГИБТИЛӘР, коптлар — христианлыға е'тигад едән мисирлиләр. Әсасән, МӘР-ин шәһәрләриндә (Әсјут, Әхмим, Гаһирә вә с.) јашајырлар; Судан, Түркијә, Исраил, Иорданија, Ираг, Күвејт вә с. өлкәләрдә кичик ичмалары вар. Үмуми сајлары 2 млн.-дан чохдур (1975). Әрәб дилиндә данышырлар (кечмишдә кениш јајылмыш гибти дилиндән анчаг килсәдә истифадә олунур). Г.-ин әсас һиссәси 5 әсрдән әрәб ишғалынадәк (639—642) Мисирдә кениш јајылмыш монофизит тәригәтинин гибти килсәсинә мәнсубдурлар. Әрәб вә түрк ишғалчылары мүхтәлиф васитәләрлә (килсә торпагларыны мәсчидләрә вермәк, мүсәлман олмајанлар үчүн даһа ағыр веркиләр гојулмасы вә с.) јерли әһалинин исламлашдырылмасына чалышырдылар. Буна көрә христианлыг јалныз торпаг веркисиндән азад олан бир гисим шәһәр әһалиси арасында галмышдыр. Г.-дә христианлыг исламын бә'зи хүсусијјәтләрини гәбул етмишдир (мәс., Г. үзү Шәргә ибадәт едир, килсәјә кирәркән ајаггабыларыны чыхарыр, лакин баш кејимләриндә галырлар вә с.). Патриархын башчылыг етдији гибти килсәсинин өз мә'бәдләри, монастырлары, мәктәбләри вә с. вардыр. Г.-ин 284 ил августун 29-дан башлајан хүсуси тәгвимләри вар. Г. мәшғулијјәтләринә көрә гуллугчу, сәнәткар, тачир вә фәһлә, гисмән дә кәндлидирләр.

Гәдим Мисир вә антик дөврүн мәдәни ирсини мәнимсәмиш Г.-ин 4—7 әсрләрдә өзүнә мәхсус инчәсәнәти олмушдур. Г.-ин ме'марлығы базиликалар (Ағ, Гырмызы, Бауит монастырларында), күнбәзли сәрдабалар (Багаватда), 2—4 мәртәбәли јашајыш евләри илә сәчијјәләнир. Тәсвири сәнәт даш вә ағач үзәриндә релјефли тәсвирләр. дивар рәсмләри, миниатүр вә мумлу бојакардыг илә, декоратив-тәтбиги сәнәт исә ағач вә сүмүк үзәриндә ојма, бәдии парча илә тәмсил олунур. 4 әср—5 әсрин әввәлләриндә Г.-ин инчәсәнәтиндә жанр сәһнәләри, еллин мифолокијасындан әхз едилмиш реалист образларын тәсвири, 5—6 әсрләрдә христиан дини сүжетләри, 6 әсрин сону—7 әсрин әввәлләриндә Јахын Шәрг инчәсәнәти мотивләри (о чүмләдән ов сәһнәләри) кениш јајылмышды.

Әд.: Тураев Б. А., Древний Египет, Петроград, 1922; Матье М., Ляпунова К., Художественные ткани Коптского Египта, М.-Л., 1951; Коптские ткани [Альбом], Л., 1967.

ГИВАМИ МҮТӘРРИЗИ (?— ?)—12 әср Азәрб. шаири. Фарс дилиндә јазмышдыр. Бә'зи тәзкирәләрдә Низами Кәнчәвинин гардашы, бә'зиләриндә исә әмиси оғлу олдуғу көстәрилир. Еһтимала көрә, 7000 бејтлик диваны олмушдур. Јарадычылығында кәдәр, зәманәдән наразылыг мотивләри күчлүдүр. Ше'рләриндә нәсиһәтчилик мүһүм јер тутур. Лирик гәзәлләри зәрифлији вә бәдии сәнәткарлығы илә сечилир. Гызыл Арслана вә башгаларына гәсидәләр дә јазмышдыр.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1960; Акимушкин О. Ф., Комментарий на «искусственную» касыду Кивами Мутарризи, «Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР», 1965, № 69.

ГИДА БОРУСУ—инсанда вә бә'зи һејванларда һәзм системинин бир һиссәси, борушәкилли орган. Ағыз бошлуғуну (удлаг васитәсилә) мә'дә илә бирләшдирир. Инсанда уз. тәгр. 25 *см*-дир. Дивары үч гишадан—селикли (дахилдән), әзәлә вә адвентисија (харичдән) ибарәтдир. Г.б.-нун үч дарлмасы вар: удлагдан чыхан јердә, трахејанын бронхлара шахәләндији јердә вә диафрагмадан кечдији јердә. Симпатик, азан вә онурға бејин синирләри илә иннервасија олунур, дөш аортасынын, көрпүчүкалты вә алт галханабәнзәр артеријаларын шахәләри илә гидаланыр. Г.б. чејнәнмиш гиданы удлагдан мә'дәјә өтүрүр. Хәстәликләри (анаданкәлмә вә газанылма олур): Г.б.-нун аномалијасы (атрезија, сист вә с.), атонија вә параличи, кәскин вә хроник езофакитләр, јанығлар, шишләр (саламат вә јаман) вә с. Мүаличәси хәстәлијин характериндән асылы олараг дәрманларла, јахуд чәрраһи јолла апарылыр.

Әд.: Василенко В. Х., Гребенев А. Л., Сальман М. М., Болезни пищевода, М., 1971.

ГИДА ТОКСИКОИНФЕКСИЈАСЫ вә интоксикасија—мүәјјән патокен микроорганизмләрин, јахуд онларын токсинләринин (зәһәр) гида илә мә'дә-бағырсаг јолуна дүшмәси нәтичәсиндә баш верән күтләви кәскин инфексион хәстәлик. Г.т.-на стафилококк, дизентерија, бағырсаг чөпләри, салмонел групуна мәнсуб олан хәстәликләр, һабелә *ботулизм* дахилдир. Г.т.-ны төрәдән салмонел групуна мәнсуб бактеријалар хүсусән әт вә әт мәһсулларында, балыгда, сүд вә сүд мәһсулларында, газ вә өрдәк јумуртасында сүр'әтлә артараг зәһәрләнмәјә сәбәб ола билир. Хәстәлик гастроентероколит әламәтләри илә башлајыр. Бағырсаг чөпләринин төрәтдији Г.т.-нын әсас сәбәби гида һазырланан вә сахланан јерләрдә санитарија гајдаларына риајәт едилмәмәси, әт, балыг вә тәрәвәздән һазырланан винегрет, салат, мүхтәлиф јејинти мәһсуллары

вә с.-нин дүзкүн сахланылмамасыдыр. Әсасән јүнкүл кечир, хәстә 1—3 күнә сағалыр. Стафилококк мәншәли Г.т.-ны исә коклар төрәдир. Хәстәлијин јолухма мәнбәји анкинаја, ринитә, фрункулјоза, пиодермијаја тутуланлар, басилкәздирәнләр, һәмчинин мастит хәстәлији олан сүдлүк гарамалдыр. Әламәтләри: кәскин мә'дә-бағырсаг позғунлуғу, гарында ағры, үрәкбуланма, гусма, ишһал олур, темп-р јүксәлир (ағыр һалларда 40°С-јә чатыр), үрәк-дамар системинин фәалијјәти позулур. Ушагларда өлүмлә нәтичәләнә биләр. Мүаличәси: мә'дәни мүмкүн гәдәр тез јумаг, ишләтмә дәрманы (дуз), үрәк дәрманы вермәк, хәстәни јатагда сахлајыб, симптоматик мүаличә тәдбирләри көрмәк. Профилактикасы: јејинти сәнајеси вә ичтимаи иашә мүәссисәләриндә санитарија нәзарәтини күчләндирмәк, јејинти мәһсулларыны сојудучуда сахламаг вә с.

Әд.: Будагян Ф. Е., Пищевые токсикозы, токсикоинфекции и их профилактика, М., 1972, библиография.

ГИДАЛАНМА — организмдә кедән функсионал просесләрә, тохумаларын гурулмасына вә бәрпа едилмәсинә лазым олан енержи вә пластик мәсрәфләрин өдәнилмәси үчүн маддәләрин организмә дахил олмасы вә мәнимсәнилмәси просеси. Г. маддәләр мүбадиләсинин мүһүм тәркиб һиссәсидир.

Һејванларын гидаланмасы: мүхтәлиф нөв һејванлар арасында Г. мүнасибәтләри маддәләрин биоложи дөвранынын әсасы олуб, онлары бирбири илә бағлајыр, организмләрин сајынын әсас тәнзимләјичиси вә һејванларла мүһит арасында јаранан әсас әлагәләрдәндир. Г. ики чүр олур. Ендокен Г. организмдә олан еһтијат гида маддәләри (мәс., ачлыг вә гыш јухусуна кедән заман) вә екзокен Г. харичи мүһитдән дахил олан гида маддәләринин һесабына олур. Организмин гәбул етдији гидалар садә кимјәви бирләшмәләрә гәдәр парчаланыр, гана сорулдугдан сонра бәдән тохумаларынын вә үзвләринин гурулмасында истифадә олунур. Г. әзәләләрин јығылмасы, темп-ра вә јүксәклијә ујғунлашма, чохалма, сүд әмәләкәтирмә вә с. үчүн зәруридир. Г.-нын мәһдудлуғу вә кејфијјәтсизлији организмин мүхтәлиф амилләрә (сојуға, инфексијалара) дөзүмлүлүјүнү азалдыр, чохалма илә әлагәдар физиоложи просесләри позур. Г. просеси шәрти олараг ашағыдакы фазалара бөлүнүр: гидатапма фәалијјәти, һәзм, сорулма вә ассимилјасија. Бирһүчејрәли һејванларын чоху гиданы актив сурәтдә удур (фагоситоз) вә онларда гиданы тутмаг үчүн ағыз дәлији, кирпикли апарат вә с. олур. Башгалары (әсас е'тибарилә паразитләр) гида илә зәнкин мүһитә дүшәрәк осмос јолу илә әсасән пиностоз һесабына гидаланыр. Һејванларын јашамасы үчүн Г. әсас амилләрдәндир. Г. илә әлагәдар һејванлар мүәјјән јерләрә јајылыр. Г.-нын характеринә көрә һејванлар еврифаг вә ја пантофаглара—чүрбәчүр јемләрлә гидалананлар вә стенофаглара—мүәјјән нөв јемләрлә гидаланананлар (олигофаглар) вә ја бир нөв јемлә гидалананлара (монофаглара) бөлүнүр. Г.-нын характериндән асылы олараг һејванларын дишләринин, һәзм системинин

Сутка әрзиндә јашлы кишиләрин калори илә әсас гида маддәләринә тәләбаты (ССРИ-дә гәбул олунмуш нормалара әсасән).

Әһалинин групу (ишинин характеринә көрә)	Јашы илләрдә	Калориси *ккал* илә	Зүлаллар, *г*-ла		Јағлар, *г*-ла		Карбоһидратлар, *г*-ла
			чәми	о чүмләдән битки зүлалы	чәми	о чүмләдән битки јағлары	
Физики ишлә мәшғул олмајан вә ја чох аз мәшғул олан шәхсләр	18—40 40—60	2800 2600	96 89	58 53	90 81	27 25	382 355
Механикләшдирилмиш иш шәраитиндә ишләјән вә иш заманы физики әмәк сәрф едән истеһсалат ишчиләри	18—40 40—60	3000 2800	99 92	54 50	97 91	29 27	413 385
Механикләшдирилмиш вә мүәјјән гәдәр физики кәркинлијә сәбәб олан иш шәраитиндә ишләјән истеһсалат ишчиләри	18—40 40—60	3200 2900	102 93	56 51	103 94	31 28	445 401
Ағыр вә орта физики әмәк тәләб едән истеһсалат ишчиләри	18—40 40—60	3700 3400	108 100	54 50	120 110	36 33	522 480

Гејд: гадынларда бә'дән чәкисинин азлығына вә маддәләр мүбадиләсинин даһа јаваш кетдијинә көрә гида маддәләринә тәләбатын калориси 15% аздыр.

(мә'дә-бағырсаг) вә һисс үзвләринин гурулушу мүхтәлиф олур.

Инсанын гидаланмасы онун сағламлығына, иш габилијјәтинә вә өмрүнүн узанмасына тә'сир едән харичи мүһитин әсас амилләриндәндир. Сағлам инсанларда Г.-нын дүзкүн тәшкили илә Г. кикијенасы, хәстәләрин Г.-сы илә дијетолокија мәшғул олур. Г. һагтында елм нәинки онун тамлығыны, ејни заманда бу маддәләрин организмдә синтези үчүн лазыми шәраити өјрәнир. Јашлы адам орта јорғунлуға сәбәб олан ишлә мәшғул олдугда һәр күн 3 мин килокалорили (1 *ккал*=4,19 *кч*) гида гәбул етмәлидир (бах чәдвәл 1). Г.-нын дүзкүн кетмәмәси, чатышмазлығы ушагларын ләнк бөјүмәсинә сәбәб олур: организмин мүхтәлиф хәстәликләрә дамамлылығыны ашағы салыр. Г.-нын дүзкүн кетмәси үчүн күндәлик расиона әт, балыг, әсас зүлал вә јағ мәнбәји олан сүд мә'мулаты, минерал дуз вә витамин мәнбәји олан мејвә вә тәрәвәз дахил едилмәлидир (бах чәдвәл 2). Һәр күн ејни вахтда Г. чох вачибдир. Јашлы адам күндә 4 дәфә, һәр 4—5 саатдан бир гида гәбул етмәлидир. Белә олдугда һәзм вәзиләри нормал

Мүхтәлиф әрзаг мәһсулларынын калориси вә кимјәви тәркиби (100 *г* әрзагда)

Әрзаг мәһсуллары	Килокалориләр	Зүлаллар, *г*-ла	Јағлар, *г*-ла	Сулу карбоһидратлар, *г*-ла	Витаминләр, *мг*-ла			Минерал маддәләр, *мг*-ла	
					A	B_1	C	Ca	K
Суд (гатыг, кефир)	62	3,0	3,5	4,5	0,05	0,05	1,0	120,0	127,0
I сорт хама	285	2,1	28,0	3,0	0.30	0,05	—	86,0	91,0
Мал әти, I категорија	154	15,0	10,0	—	0,01	0,08	—	8,0	238,0
Гојун әти, I категорија	206	14,0	16,0	—	—	0,13	—	7,0	217,0
Јумурта	150	10,6	11,0	0,5	0,60	0,14	—	43,0	116,0
Буғда чөрәји	230	7,1	1,0	46,5	—	0.26	—	29,0	163,0
Шәкәр	390	—	—	95,5	—	—	—	—	2,0
Бал	320	0,3	—	78,0	—	—	2,0	5,0	35,0
Дүјү	332	6,4	0,9	72,5	—	—	—	29,0	63,0
Гарғыдалы	340	8,4	4,3	64,9	—	0,15	—	7,0	209,0
Нохуд	310	19,6	2,2	50,8	—	0,70	3,0	63,0	906,0
Картоф	89	1,7	—	20,0	—	0,07	7,5	8,0	426,0
Кәрә јағы	734	0,4	78,5	0,5	0,60	—	—	—	—
Әринмиш јағ	869	—	93,5	—	0,60	—	—	—	—
Битки јағлары	872	—	93,5	—	—	—	—	—	—
Тәзә кәләм	27	1,5	—	5,2	—	0,05	24,0	38,0	148,0
Көј соған	21	1,1	—	4,1	6,0	—	48,0	64,0	—
Баш соған	48	2,5	—	9,2	0,03	0,02	8,4	32,0	153,0
Хијар	15	0,7	—	2,9	—	0,03	4,7	22,0	141,0
Помидор	18	0,5	—	4,0	2,0	0,05	34,0	10,0	150,0
Гарпыз	38	0,4	—	8,8	—	0,02	3,6	3,0	33,0
Үзүм	70	0,3	—	16,7	—	0,05	2,7	15,0	225,0
Албалы	52	0,7	—	12,0	—	0,04	12,7	32,0	218,0
Алма	48	0,3	—	11,5	—	0,02	4,9	16,0	386,0
Гоз	612	15,0	55,4	8,3	0,01	0,22	1,3	27,0	309,0
Лимон	41	0,8	—	9,2	0,4	0,02	20,0	20,0	82,0

ишләјир, гиданын там һәзми вә сорулмасы тә'мин едилир.

Биткиләрин гидаланмасы — һәјат фәалијјәти үчүн зәрури олан елементләрин әтраф мүһитдән гәбул едилиб мәнимсәнилмәси просеси. Битки гидасынын әсас һиссәсини су вә карбон тәшкил едир. Гәбул олунан карбонун мәнбәјинә көрә бир нечә гидаланма нөвү ајырд едилир. Үзви маддәләрин тәркибиндәки редуксија олунмуш карбону гәбул етмәклә гидаланан организмләр һетеротроф адланыр. Һетеротроф гидалананлар чанлы организмин үзви маддәси һесабына јашајырса — паразит, өлмүш организмләрин үзви маддәси илә гидаланырса—сапрофит һесаб едилир. Гејри-үзви маддәләрдән үзви маддә синтез етмәклә (бах *Фотосинтез*) гидаланан организмләр автотроф адланыр. Беләбиткиләр сују вә һәмчинин N, P, S, K, Ca, Mg, Fe, B, Mn, Zn, Cu, Mo вә с. ионлары торпагдан, карбон газыны исә һавадан гәбул едиб, онлардан мүрәккәб үзви маддәләр синтез едирләр. Организмдә гида маддәләринин гәбул едилиб мәнимсәнилмәси (анаболизм) вә онларын парчаланараг сәрф олунмасы (катаболизм) организмин һәјат фәалијјәтинин әсасы олан маддәләр мүбадиләсини (метаболизм) тәшкил едир. Битки организминдә кедән маддәләр мүбадиләси тәбиәтин бөјүк биокеокимјәви һадисәси олан маддәләр дөвранында мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

Әд.: Покровский А. А., Беседы о питании, 2 изд., М., 1968; Гигиена питания, под ред. К .С. Петровского, т. 1—2, М., 1971; Сабинин Д. А., Избр. труды по минеральному питаниюр астений, М., 1971; Петровский К. С., Правильно ли вы питаетесь? М., 1977.

ГИДАЛАНМА КИКИЈЕНАСЫ — кикијенанын бир бөлмәси; сағлам инсанын сәмәрәли гидаланмасы мәсәләләрини өјрәнир. Мүасир Г.к. инсанын јашы, чинси, пешәси вә јашадығы јерин иглим шәраитиндән асылы олараг күндәлик гиданын калорилијини, инсан үчүн зәрури олан маддәләрин (зүлал, јағ, карбоһидрат, минерал маддә, витамин вә с.) нормасыны, онларын бир-биринә нисбәтини мүәјјән едир. Гида мәһсулларыны вә гиданы биоложи фәал маддәләр (витамин, аминтуршу вә с.) илә зәнкинләшдирмәк үчүн мүвафиг тәдбир һазырлајыр, гидадан зәһәрләнмәләрин сәбәбини тәсдиг едир, онларын гаршысыны алмаг үчүн јоллар ахтарыр. Бә'зи сәнаје мүәссисәләриндә гидаланманын дүзкүн тәшкили мүхтәлиф пешә хәстәликләринин баш вермәсинә вә јајылмасына јол вермир. Сәмәрәли тәшкил олунан гида инсан организминин мөһкәмләнмәсинә, һәр чүр зәрәрли амилләрә гаршы мүгавимәтинин артмасына вә өмрүн узанмасына көмәк едир. Г.к. саһәсиндә елми-тәдгигат ишләри ССРИ Тибб ЕА Гидаланма Ин-тунда (Москва), респ. санитарија-кикијена ин-тларынын шө'бә вә елми-тәдгигат лабораторијаларында вә с. апарылыр. Азәрб.ССР-дә Г.к. мәсәләләри илә Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун гидаланма кикијенасы кафедрасы, Г. Мусабәјов ад. Микробиолокија, Вирусолокија вә Кикијена Ин-ту, респ. вә Бакы ш. санитарија-епидемиоложи стансијалары мәшғул олур.

Әд.: Бағыров Н., Гидаланма кикијенасынын практики мәшғәләләринә рәһбәрлик, Б., 1977; Петровский К. С., Гигиена питания, М., 1975.

ГИЗАЛЛАР (әр. غزال)—харичи көрүнүшүнә вә бөјүклүјүнә көрә 7 чинсә (әсл антилоплар — Antilopinae јарымфәсиләсини бирләшдирән 15 чинсдән) аид олан дырнаглыларын үмуми ады. Галан 8 чинсин нүмајәндәләри карлик (чыртдан) антилоплар адланыр. Г. гәшәнк, мүтәнасиб бәдән гурулушлу һејванлардыр. Бујнузу лирашәкиллидир. Г.-а 19 нөв аиддир. Шимали вә Шәрги Африканын, Гәрби вә Мәркәзи Асијанын, Шимал-Гәрби Һиндистанын сәһра вә чөлләриндә јајылмышдыр. ССРИ-дә 2 нөвү (чејран вә дзерен), о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 1 нөвү (чејран) вар. Сүрү илә јашајан полигам һејванлардыр. От биткиләри јејир. Ити гачыр. Дишиләри илдә 1—2 бала доғур. Гијмәтли ов вә сәнаје әһәмијјәтли һејвандыр; дәрисиндән, әтиндән вә бујнузундан истифадә едилир. Г.-ын әксәр нөвләринин сајы азалдығындан мүһафизә олунур.

ГИЈАБИ ТӘҺСИЛ—али вә орта тәһсилли мүтәхәссисләр һазырламаг вә онларын ихтисасыны артырмаг, һәмчинин истеһсалатдан ајрылмадан үмуми орта тәһсил алмаг формаларындан бири. Г.т.-дә тәләбәләрин (шакирдләрин) мүстәгил иши әсас тә'лим формасыдыр.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан әввәл Русијада елми чәһәтдән ишләнмиш Г.т. системи јох иди. Дүнјада илк дәфә ССРИ-дә бүтүн дәрәчәләр үзрә Г.т. системи јарадылмышдыр. РК(б)П-нин 8-чи гурултајы (1919) фәһлә вә кәндлиләрин мүстәгил тәһсилинә вә инкишафына һәртәрәфли дөвләт јардымы көстәрилмәси һаггында гәрар гәбул етди. 1923—29 илләрдә гијаби курслар, 1926 илдән бир сыра али мәктәбләрин нәздиндә (әввәлчә Москвада) гијаби шө'бәләр, 1927 илдән гијаби ин-тлар ачылмышдыр. ССРИ ХКС-нин «Али гијаби тәһсил һаггында» гәрары (29 август, 1938) илә Г.т. системи үчүн ихтисасларын номенклатурасы вә мүстәгил гијаби али мәктәбләр шәбәкәси мүәјјәнләшдирилмиш, бүтүн гијаби али мәктәбләрдә вә шө'бәләрдә имтаһан вә зачотларын мүтләг верилмәси шәрти илә курс системи тәтбиг едилмишдир; гијабичиләр иш јериндә маашы сахланмагла әлавә мә'зунијјәтә бурахылырлар. Гијаби аспирантура һаггында әсаснамәни ССРИ ХКС 1939 ил мартын 13-дә тәсдиг етмишдир.

Г.т. ССРИ-дә халг маарифинин үмуми системинин үзви һиссәсинә чеврилмишдир. Мүтәхәссисләрин гијаби һазырлығы мүстәгил гијаби орта вә али мәктәбләрдә вә онларын филиалларында, ири мүәссисәләрдә тәшкил едилмиш тәдрис-мәсләһәт мәнтәгәләриндә, һәмчинин стасионар али мәктәбләрин вә техникумларын гијаби факүлтәләриндә (шө'бәләриндә) һәјата кечирилир. Әјани, ахшам вә гијаби тәһсил системләри үчүн програмлар вә дәрсликләр ејнидир. Гијабичиләр үчүн хүсуси методик көстәришләр, дәрсликләрә әлавә материаллар нәшр едилир, мәшғәләләрин радио вә телевизија илә верилишләри тәшкил едилир, хүсуси тәдрис филмләри јарадылыр. Г.т. системи зәһмәткешләрә јашајыш јериндән вә тәдрис мүәссисәсинин һарада јерләшмәсиндән асылы олмајараг тәһсил алмаг имканы верир. ССРИ-дә гијаби али вә орта ихтисас мәктәбләринә, јашындан асылы олмајараг, мүвафиг тәһсилә малик бүтүн вәтәндашлар дахил ола биләрләр. Сечдији ихтисас үзрә иш тәчрүбәси оланлара үстүнлүк верилир.

Респ.-нын орта мәктәбләриндә 73 329 шакирд, техникумларында 16 326, али мәктәбләриндә 28 627 тәләбә Г.т. алмышдыр (1976/77).

Али вә орта ихтисас үзрә Г.т. системи дикәр сосиалист өлкәләриндә дә мөвчуддур вә х.т.-нын мүтәхәссисләрә тәләбатына мүвафиг олараг гурулур. Капиталист өлкәләриндә Г.т. системиндә ихтисас аланлара верилән дипломлар әјани тәһсил мүәссисәләринин дипломларына нисбәтән ашағы гијмәтләндирилир. Бах һәмчинин *Али тәһсил*, *Орта тәһсил*.

ГИЈАБИЧИ—бах *Гијаби тәһсил*.

ГИЈАМӘДДИНЛИ—Азәрб.ССР Ағчабәди р-нунун Аразбары советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 40 *км* г.-дә, Гаргар чајынын сағ саһилиндән 2 *км* аралы, дүзәнликдәдир. Әһ. 1201 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси вар.

ГИЈАМӘТ (әр. قيامة—«дирилмә», јә'ни өлүмдән сонра дирилмә)—1) дини е'тигадлара көрә, кuја ахирәт күнүндә өлүләрин дирилдиләрәк мәһшәр ајағына чәкилмәси. Г. һаким синифләрин халг күтләләрини итаәтдә сахламаг васитәләриндән иди; 2) курулту, сәс-күј; 3) мүсибәт, фәлакәт.

ГИЈАСБӘЈЛИ Мәдинә Меһди аға гызы (1889, индики Газах р-нунун Салаһлы к.—1938)—Азәрб. совет мaариф хадими. Тифлисдәки «Мүгәддәс Нина» гыз мәктәбиндә вә онун бириллик педагожи синфиндә тәһсил алмышдыр. 1906 илдә Салаһлы к.-ндә бирсинифли гыз мәктәби ачмышдыр. Бакы *дарүлмүәллиматынын* мүдири олмуш (1920—26), али мәктәбләрдә рус дилиндән дәрс демишдир (1926—33). Г. «Шәрг гадыны» (*«Азәрбајчан гадыны»*) журналынын јарадычыларындан биридир. Азәрб. јазычыларынын бир сыра әсәрини, о чүмләдән М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз» романыны рус дилинә тәрчүмә етмишдир.

Әд.: Мәммәдов С., Азәрбајчанын маарифпәрвәр гадынлары, Б., 1960.

ГИЈАСӘДДИН БАЛБАН, Улуг хан (?—1287)—*Гуламлар* сүлаләсиндән Деһли султаны [1265—87]. Әввәлләр *Шәмсәддин Илтутмушун* гулу (гуламы) иди. Сонралар өзүнү бачарыглы сәркәрдә кими көстәрәрәк көркәмли игтадарлардан олмушдур. Ауд, Бенгалија вә Пәнчаб чанишинләринә галиб кәлмиш, бүтүн Шимали Һиндистаны өз һакимијјәти алтында бирләшдирмишди. Г.Б. ордунун гүдрәтини артырды, һәрби хидмәтдән бојун гачыран бир чох феодалын торпағыны алараг, торпаг үзәриндә дөвләт мүлкијјәтини мөһкәмләндирди. Халг һәрәкатыны амансызлыгла јатырды. 1286 илдә Пәнчаба һүчум едән монголлары говмуш, шм.-г. сәрһәдини галаларла мөһкәмләндирмишди.

Әд.; Ашрафян К. З., Делийский султанат. К истории экономического строя и общественных отношений (XIII—XIV вв.), М., 1960; История Индии в средние века, М., 1968.

ГИЈАСӘДДИН ГУРИ, Гијасәддин Мәһәммәд (?—1203)—Һиндистанда *Гурииләр дөвләтинин* султаны [1162—1203]. Гәзнәвиләрлә Сәлчугиләр арасында кедән мүбаризәдән

истифадә едәрәк һакимијјәтини мөһкәмләндирмиш, 1173 илдә Гәзнә ш.-ни алараг пајтахт етмишди. Г.Г. Мәрв вә Нишапур әјаләтләрини дә Гурилләр дөвләтинә бирләшдирмишди.

ГИЈАСӘДДИН ТУҒЛАГ (?—1325)— *Дәһли султанлығы* һакими [1320—25], Туғлагиләр сүлаләсинин баниси. Әлаәддин Һилчинин һакимијјәти дөврүндә монголларла мүвәффәгијјәтли мүбаризәдә шөһрәтләнмиш, султан Нәсирәддин Хосров шаһа суи-гәсддән сонра һакимијјәтә кечмишди. Феодаллары өз тәрәфинә чәкмәк мәгсәди илә онларын Әлаәддин тәрәфиндән мүсадирә едилмиш торпагларыны өзләринә гајтармышды. Һилчиләр сүлаләсинин сон нүмајәндәләри дөврүндә дахили мүбаризәләр нәтиҹәсиндә зәифләмиш дөвләт апаратыны гүввәтләндирмиш, к.т.-ны инкишаф етдирмәк үчүн бир сыра тәдбирләр көрмүшдү.

ГИЈАСЛЫ—Азәрб. ССР Ағдам р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 3 *км* шм.-да, Ағдам—Мардакерт шосе јолу кәнарында, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 2419 (1977); үзүмчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Електрик дәјирманы, орта вә сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси вар.

ГИЈМӘТ—әмтәә дәјәринин пул ифадәси; әмтәә истеһсалына сәрф олунмуш ичтимаи зәрури иш вахты мигдарынын долајы өлчүлмәсинә хидмәт едән игтисади категорија. Г.-ин елми нәзәријјәсини К. Маркс јаратмышдыр; о, Г.-ин мәзмунуну, формалашмасы ганунаујғунлуғуну вә һәрәкәтини ачыб көстәрмишдир. «Гијмәт, әмтәәдә маддиләшмиш әмәјин пул адыдыр» (Маркс К., Капитал, ҹ. 1, Б., 1969, сәһ. 110). Г.-ин сәвијјәсинин, нисбәтинин вә онларын һәрәкәтинин әсасыны *дәјәр гануну* тәшкил едир. Г.-ин динамикасына ејни заманда дикәр амилләр дә (гызылын дәјәринин дәјишмәси, тәдавүлдәки кағыз пулун мигдары, тәләб вә тәклифин нисбәти, сијасәт вә с.) тә'сир көстәрир; бунлар Г.-ин дәјәрдән узаглашмасына сәбәб ола биләр. Лакин ичтимаи мигјасда бу узаглашмалар гаршылыглы өдәнилир вә Г.-ин мәбләғи әмтәәләрин дәјәринин мәбләғинә ујғун кәлир. Конкрет әмтәәләрин Г. нисбәти онларын истеһлак хүсусијјәтиндәки, кејфијјәтиндәки фәргләр нәзәрә алынмагла мүәјјән едилир.

Г. ибтидаи иҹма гурулушунун дағылдығы дөврдә, ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн сабит мүбадиләјә вә хүсуси әмтәәнин (пулун) дикәр әмтәәләрдән ајрылмасы зәрурijјәтинә сәбәб олдуғу вахт јаранмышдыр. Капиталист тәсәррүфатында Г. үмуми характердәдир. Әмәјин демәк олар ки, бүтүн мәһсулу, һәмчинин инсанын *иш гүввәси* дәјәри вә Г.-и олан әмтәәдир. Дәјәри олмајан бир чох әмтәәнин дә Г.-и вар (*торпаг гијмәти, сәһм*). Г. капиталист истеһсал мүнасибәтләрини ифадә едир, *изафи дәјәр* истеһсалына вә реализә олунмасына имкан јарадыр. Империализм дөврүндә *инһисар гијмәти* даһа кениш јајылмышдыр. Истеһсалын бејнәлмиләл Г.-и дүнја базарында јараныр вә дүнја гијмәтләринин әсасыны тәшкил едир.

Социалист игтисадијјатына планлы Г. хасдыр. Әмтәә-пул мүнасибәтләри кими, Г. дә үмуми характер дашымыр: Г. әмтәә дејил вә иш гүввәсинин дәјәри вә Г.-и јохдур; торпаг, мешә, јералты сәрвәтләр сатылмыр, сәһм јохдур. Планлы Г. өзүнүн дәјәр мәзмунуну сахлајыр, әмтәә дәјәринин пул ифадәси олараг галыр. Ејни заманда, дәјәр гануну илә әлагәдар, Г-ин формалашмасына вә һәрәкәтинә социализмин әсас игтисади гануну, планаујғун инкишаф гануну вә социализмин дикәр спесифик ганунлары тә'сир көстәрир.

Инкишаф етмиш социализм шәраитиндә х.т.-нын планлы идарә олунмасы механизминдә Г.-ин ролу артыр. Г. социалист дөвләтинин әлиндә игтисади идарәетмәнин күчлү васитәсинә чеврилир. Г.-дән истеһсалын еффективлијинин вә техники сәвијјәсинин артырылмасынын, әһалинин реал кәлиринин даим јүксәлдилмәсинин тә'сирли аләти кими фәал истифадә олунур. Сов. ИКП-нин 25-ҹи гурултајы елми-техники тәрәггинин сүр'әтләндирилмәсиндә, бурахылан мәһсулун кејфијјәтинин јахшылашдырылмасында, мадди еһтијатлардан сәмәрәли истифадә едилмәсиндә Г.-ин стимуллашдырыҹы ролуну артырмаг мәсәләсини гаршыја гојмушдур.

Планлы Г. бир нечә функсијаны јеринә јетирир: онун учот функсијасы истеһсала ичтимаи зәрури әмәк сәрфинин вә әмтәәләрин реализә олунмасынын учоту вә өлчүлмә васитәсидир; стимуллашдырыҹы функсијасы техники тәрәггинин сүр'әтинә вә еффективлијинә, мәһсулун кејфијјәтинин јахшылашдырылмасына, маја дәјәринин ашағы салынмасына, ичтимаи истеһсалын еффективлијинин артырылмасына тә'сир көстәрән васитәдир; јенидән бөлкү функсијасы исә социал вә тәсәррүфат мәсәләләринин һәлли үчүн Г.-ин әмтәәнин дәјәриндән узаглашмасы әсасында кәлирин јенидән бөлкүсү васитәсидир (мәс., ушаг маллары чешидләринә, мәнзил тәсәррүфаты хидмәтләринә нисбәтән ашағы Г. вә спиртли ичкиләрә, зинәт предметләринә јүксәк Г. гојуларкән вә с.).

Планлы Г.-ин әсасы әмтәә дәјәри, онун истеһсалына вә реализә олунмасына сәрф олунан ичтимаи зәрури әмәкдир. Г.-ин билаваситә әсасы дәјәрин бу вә ја дикәр модификасијасы да ола биләр. Социализм ҹәмијјәтиндә Г. системинә бир сыра Г. нөвләри дахилдир: *топдансатыш гијмәти, сатыналма гијмәти*, пәракәндә сатыш гијмәтләри. Г. тә'сир мүддәти бахымындан ашағыдакылара ајрылыр: сабит Г.; мүвәггәти Г.; мөвсүми Г.; пилләли Г.; мүәјјән мүддәт үчүн нәзәрдә тутулмуш Г. Г. нәгл. хәрҹләринин дахил едилмәси үсулуна көрә фәргләнир.

Г. фәалијјәт көстәрдији р-ндан асылы олараг өлкә үзрә ваһид, гуршаг (бах *Гуршаг гијмәтләри*), зона, респ. вә ја јерли Г. нөвләриндә ола биләр. Дикәр социалист өлкәләриндә дә Г.-ин игтисади мәзмуну вә функсијалары, һабелә нөвләри ССРИ-дә олдуғу кимидир.

Әд.: Маркс К., Әмәк һаггы, гијмәт вә мәнфәәт, Б., 1972; јенә онун, Капитал, ҹ. 1—3; јенә онун, Изафи дәјәр нәзәријјәләри («Капитал»ын IV ҹилди), һ. 1—3; Енкелс Ф., «Капитал»ын үчүнҹү ҹилдинә әлавәләр, I-Дәјәр гануну вә мәнфәәт нормасы, Капитал, ҹ. 3; Ленин В. И., Социализмин бир даһа мәһв едилмәси һаггында, Әсәрләри, ҹ. 20; јенә онун, Аҹлыг һаггында (Питер фәһләләринә мәктуб), јенә орада, ҹ. 27; јенә онун, Әрзаг мәсәләләринә даир тезисләр, јенә орада, ҹ. 28; Сов.ИКП Програмы, Б., 1977; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Немчинов В. С., Общественная стоимость и плановая цена. Избр. произв., т. 6, М., 1969; Шильдкрут В. А., Современный капитализм: проблемы цен, М., 1972; Худокормов Г. Н., Общественная стоимость и закупочные цены, М., 1973; Яковец Ю. В., Цены в плановом хозяйстве, М., 1974; Майзенберг Л. И., Проблемы ценообразования в развитом социалистическом обществе, М., 1976.

«ГИЈМӘТ ГАЈЧЫСЫ»—мүәјјән дөвр әрзиндә әмтәә истеһсалчылары тәрәфиндән сатылмыш әмтәәләрин гијмәтләринин динамикасынын мүгајисәли тәһлилинин нәтиҹәсини характеризә едән вә бу гијмәтләр арасындакы ујғунсузлуғу көстәрән термин. Даһа чох сәнаје вә к.т. арасында мәһсул мүбадиләси саһәсиндә гијмәтләрин һәрәкәтинин өјрәнилмәси заманы ишләдилир. Адәтән шәһәрлә кәнд арасында мүбадиләнин гејри-еквивалентлијини көстәрмәк үчүн истифадә едилир. «Г.г.» бир тәрәфдән к.т. истеһсалчыларынын реализә етдији әрзаг вә хаммалын, дикәр тәрәфдән онларын истеһсал вә *гејри-истеһсал истеһлакы* үчүн сәнајечиләрдән алдыглары әмтәәләрин гијмәтләринин һәрәкәтиндә, конкрет мејлләрдән асылы олараг, «кенишләнә», јахуд «дарала» биләр. «Г.г.» проблеми *илкин капитал јығымы, сәнајеләшдирмә* (хүсусән к.т.-нын) дөврүндә, бөһран, мүһарибә вә с. заманы даһа да кәскинләшир. Бу вә ја дикәр өлкәнин *милли кәлириндә* к.т.-нын пајы нә гәдәр чох оларса, «Г.г.» проблеминин игтисади-социал әһәмијјәти дә мүһүм вә актуал олур. «Г.г.» капиталист игтисадијјаты үчүн хүсусилә характерикдир.

Капитализмдән социализмә кечид дөврүндә дә «Г.г.» проблеми кәскинләшә биләр. ССРИ-дә, мәс., бәрпа дөврүндә «Г.г.» јаранмышды, сәнаје малларынын гијмәти јүксәк; к.т. мәһсулларынын гијмәти исә ашағы иди. К.т. о заман сәнајенин инкишафы үчүн мүһүм јығым мәнбәји олмушдур; сәнаје инкишаф етдикҹә мүстәгил јығым мәнбәјинә чеврилмиш вә бу да Совет дөвләтинә, «Г.г.»-ны хејли мәһдудлашдырмаға имкан вермишдир. К.т. мәһсулларынын *сатыналма гијмәтинин* артырылмасы илә «Г.г.» проблеми ләғв едилмишдир.

Әд.: Роль рабочего класса в социалистическом преобразовании деревни в СССР. [Сб. ст.], М., 1968, с. 171—231; Политическая экономия современного монополистического капитализма, т. 1, гл. 12, М., 1970; Шильдкрут В. А., Современный капитализм: проблемы цен, гл. 7, М., 1972.

ГИЈМӘТ МИГЈАСЫ—мүәјјән өлкәдә пул ваһиди вә онун бөлүнән һиссәләри кими гәбул олунмуш металын (гызыл јахуд күмүшүн) чәки мигдары. Бүтүн әмтәәләрин гијмәтини өлчмәк вә билдирмәк үчүн истифадә едилир. Дөвләт тәрәфиндән ганунверичиликлә тәсбит едилмиш Г.м. пул әмтәәсинин (гызылын) дәјәринин дәјишмәсиндән асылы дејил (мәс., гызылын дәјәринин нечә дәјишмәсиндән асылы олмајараг *доллар* сентдән һәмишә 100 дәфә чохдур). Әввәлләр Г.м. чәки мигјасына ујғун кәлирди. Тарихи инкишаф нәтиҹәсиндә Г.м. хүсусиләшмишдир; бу да һәр шејдән әввәл сиккәнин корланмасы, пул металы ролунун күмүшдән гызыла кечмәси, хариҹи пулун тәдавүлә бурахылмасы вә с. илә әлагә-

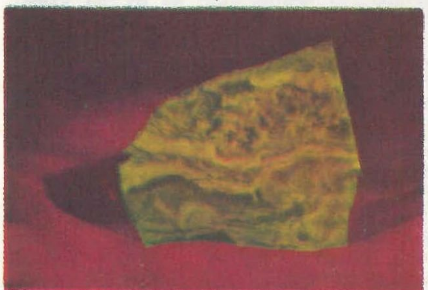
дар олмушдур. ССРИ-дә Г.м. *манатдыр*; 1961 ил јанварын 1-дән манат 0,987412 *г* халис гызыла бәрабәрдир вә 100 бәрабәр һиссәјә—гәпијә бөлүнүр. Бах һәмчинин *Пул*.

«ГИЈМӘТЛӘР ИНГИЛАБЫ»—үмуми еквивалент функсијасыны јеринә јетирән нәчиб металларын дәјәринин ашағы дүшмәси нәтичәсиндә әмтәәләрин гијмәтинин хејли артмасы дөврү (бах *Пул*). Дүнја игтисадијјаты тарихиндә нәчиб металларын дәјәринин ашағы дүшмәси илә әлагәдар гијмәтләрин ики дәфә артмасы һадисәси олмушдур: Американын кәшфиндән сонра бурада чыхарылмасы (Авропаја нисбәтән) учуз баша кәлән гызыл вә күмүшүн Авропа өлкәләринә кәтирилдији вә 19 әсрин 40-чы илләринин ахырларында Калифорнија (сонралар Австралија) гызыл мә'дәнләринин кәшф олундуғу заман. Гызылчыхарма сәнајесиндә әмәк мәһсулдарлығынын артмасы илә гызылын дәјәри ашағы дүшүр, гијмәтләр галхыр вә нәтичәдә зәһмәткешләрин вәзијјәти писләширди. Гызыл вә күмүшүн чохалмасы нәтичәсиндә гијмәтләрин артмасы пулун мигдар нәзәријјәсинин јаранмасы илә билаваситә бағлыдыр. Бу нәзәријјәјә көрә тәдавүлдә пулун чохлуғу гијмәтләрин артмасына сәбәб олур. Әслиндә исә пул күтләсинин артмасы нәчиб металларын дәјәринин ашағы дүшмәсини әкс етдирир, белә ки, бу һалда әмтәәләрин дәјәри чох мигдар гызылда, јахуд күмүшдә ифадә олунур. «... Гијмәтләрин јүксәк вә ја ашағы олмасына сәбәб тәдавүлдә даһа чох вә ја даһа аз мигдар пул олмасы дејилдир, әксинә, тәдавүлдә даһа чох вә ја даһа аз мигдар пул олмасына сәбәб гијмәтләрин јүксәк вә ја ашағы олмасыдыр. Бу, ән мүһүм игтисади ганунлардан биридир...» (Маркс К., Сијаси игтисадын тәнгидинә даир, Б., 1955, сәһ. 100).

ГИЈМӘТЛИ ДАШЛАР ВӘ МӘ'МУЛАТ ДАШЛАРЫ—мүхтәлиф кимјәви вә минераложи тәркибли минерал вә сүхурлар. Ики група (гијмәтли дашлар вә мә'мулат дашлары) бөлүнүр. Һәр ики груп А. Ј. Ферсман вә М. Бауер тәснифатына көрә 3 синфә бөлүнүр. Биринчи група рәнксиз, јахуд көзәл рәнкли, шәффаф, ајдын парылтылы, тамамилә чилаланан, јүксәк сәртликли (5-дән 10-а гәдәр), надир тапылан гијмәтли дашлар дахилдир. Групун 1-чи синфинә алмаз, зүмрүд, көј јагут, јагут, александрит, хризоберил, шпинел, евклаз, мирвари (үзви мәншәли); 2-чи синфинә топаз, берил (аквамарин, һелиодор, воробјевит), чәһрајы турмалин (рубеллит), фенакит, хризолит, аметист, опал; 3-чү синфинә фирузә, јашыл турмалин, кордијерит, сподумен, епидот, пирит, рутил, дағ бүллуру, сердолик, әгиг, халседон, оникс, чөл шпатлары (һелиолит, Ај дашы), әндәлисит, кәһраба вә с. дахилдир. Икинчи група (мә'мулат дашлары) ишығы зәиф кечирән, гејри-шәффаф, рәнкли, тәбии нахышлы, сәртлији 5 вә даһа чох (мәс., нефрит, јәшәм, әгиг вә с.) вә сәртлији 4-дән ашағы олан (мәс., малахит, флүорит вә с.) минерал вә сүхурлар дахилдир. Групун 1-чи синфинә нефрит, лазурит, содалит, амазонит, лабрадор, чәһрајы кварс, халседон, родонит, малахит, пегматит, везувиан, кварсит, авантүрин, јәшәм; 2-чи синфинә серпентин, обсидиан, агалматолит, флүорит, дашдуз, анһидрит; 3-чү синфинә кипс, мәрмәр, алебастр, порфирит, брекчија вә с. дахилдир. Һазырда гијмәтли дашларын сүн'и вә синтетик јолла алынмасы инкишаф етдирилир. Бә'зи гијмәтли дашларын рәнкини чилаламадан әввәл гыздырмагла, һәмчинин радиоактив шүаланма, ренткен вә ултрабәнөвшәји шүаларла тә'сир етмәклә сүн'и дәјишдирмәк олур (мәс., рәнксиз алмазы радиумла шүаландырдыгда јашыл рәнк алыр). Алмаз, зүмрүд, корунд, рәнксиз рутил синтетик јолла да алыныр. Синтетик корунд вә шпинелә Cr, Ti, V, Fe вә с. гатышыглар јеритмәклә «аметистләр», «александритләр», «аквамаринләр» вә с. алыныр. Г.д. вә м.д.-нын тәбии вә сүн'и нөвләринин чохундан техники мәгсәдләр үчүн истифадә едилир. Алмаздан газыма ишиндә, сәрт материалларын кәсилмәсиндә, јагут вә көј јагутдан саат вә башга дәгиг механизмләр истеһсалында, шәффаф кварсдан, турмалиндән хүсуси оптик чиһазларда вә радио сәнајесиндә, әгиг, халседон

1

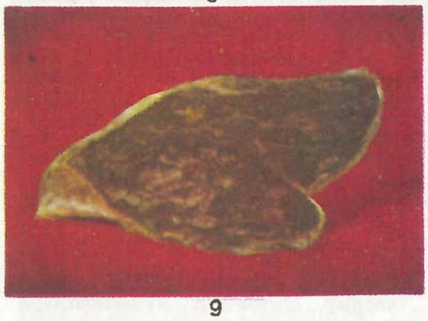
2

3

4

5

6

7

8

9

Гијмәтли дашлар вә мә'мулат дашлары. 1. Зүмрүд. 2. Гранат. 3. Әгиг. 4. Јәшәм. 5. Мәрмәр оникси. 6. Лазурит. 7. Лиственит. 8. Родонит. 9. Чароит.
Минераллар Азәрбајчан Кеолокија Идарәси музејинин фондундандыр.

вә онларын мүхтәлиф нөвләриндән дәгиг тәрәзиләрин, өлчү аләтләринин һазырланмасында истифадә едилир.

Јатаглары, әсасән, Африка, Асија, Ҹәнуби Америка, Аврора вә Австралијада, ССРИ-дә исә Урал, Алтај вә Шәрги Сибирдәдир.

ГИЈМӘТЛИ КАҒЫЗЛАР—һәр һансы әмлак һүгугуну ифадә едән сәнәдләр (*сәһм, истиграз вәрәгәси, аккредитив, вексел, чек, коносамент* вә с.). Адлы Г.к.-а (мүәјјән шәхсин адына тәртиб едилир), ордер Г.к.-а (илк әлдә едәнин адына вә «онун әмри илә» јазылыр—бу о демәкдир ки, Г.к.-да ады көстәрилән шәхс ону *индоссамент* јолу илә башгасына верә биләр), адсыз Г.к.-а (Г.к.-ын верилдији адамын ады јазылмыр) ајрылыр. Бир гајда оларағ, Г.к.-ын итирилмәси илә онда ифадә олунан һүгугларын һәјата кечирилмәси еһтималы да итирилир.

Капитализм ҹәмијјәтиндә әсас Г.к. нөвү капиталист мүәссисәләринин сәһм вә истиграз вәрәгәси вә дөвләт истиграз вәрәгәсидир. Истиграз вәрәгәләринин хүсуси нөвү һипотека банкаларынын *дашынмаз әмлакы* киров гојмагла бурахдығы киров вәрәгәләридир. Г.к. саһибинә *дивиденд* вә ја фаиз шәклиндә кәлир верир. Буна көрә дә Г.к. фонд биржасында мүәјјән мәзәннә илә алғы-сатгы предмети һесаб олунур.

ГИЈШ — бах *Гаршылыглы Игтисади Јардым Шурасы.*

ГИНЧИ—Дағ. МССР Советски р-нунун Тидиб к. јахынлығында Енеолит вә Тунҹ дөврүнә аид јашајыш јери вә гәбиристан. Г. јашајыш јеринин Енеолитә (е.ә. 4-ҹү миниллик) аид ашағы тәбәгәсиндә Шимали Гафгазда Өн Асија үчүн сәчијјәви бојалы кил габлара илк дәфә тәсадүф едилмишдир. Үст тәбәгә е.ә. 3-ҹү миниллијә аид олуб, *Күр-Араз мәдәнијјәти* илә әлагәлидир. Г. гәбиристанындан (е.ә. 2-ҹи миниллијин 2-ҹи јарысы) дөрдкүнҹ формалы вә гујушәкилли дашла һөрүлмүш гәбирләр ашкар едилмишдир. Гәбирләрдә мејитләр (20-јә гәдәр) бүкүлү, отурдулмуш вә узадылмыш вәзијјәтдә басдырылмышдыр. Гафгазда мә'лум олан ән гәдим күп гәбирләр һәләлик Г. гәбиристанында ашкар едилмишдир.

Әд.: Гаджиев М. Г., Гинчинский могильник эпохи бронзы, «Ученые записки Института ИЯЛ Дагестанского Филиала АН СССР», т. 10, Махачкала, 1962; Мунчаев Р. М., Кавказ на заре бронзового века, М., 1975.

ГИРАӘТ КОМАСЫ—ССРИ-дә кәнд мәдәни-маариф мүәссисәләриндән бири. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә јарадылмышдыр. Г.к. кәнддә сијаси тәблиғат вә мәдәни-маариф ишләриндә, савадсызлығын ләғвиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Г.к. тәдриҹән әһәмијјәтини итирмишдир.

ГИРАӘТХАНА—бах *Китабхана.*

ГИСМӘН ИШСИЗЛИК—јарымишсизлик, јарымчыг иш һәфтәси әрзиндәки иш вә ја ади иш күнүнүн бир һиссәси. Г.и. ишсизлијин бир нөвү кими бүтүн капиталист өлкәләрини бүрүмүшдүр. Бу, хүсусән, АБШ-да кәскин шәкилдәдир. Бах *Ишсизлик.*

ГИСМӘТ—ики там әдәдин вә ја там ифадәнин нисбәтинин там һиссәси.

ГИССӘ (әр. قصة — һекајә)—Јахын вә Орта Шәрг, Орта вә Ҹәнуб-Шәрги Асија әдәбијјатында тарихи-гәһрәманлыг вә мәһәббәт мөвзулу әдәби жанр. *Дастанлара* јахындыр. «Гиссеји-Әбу Мүслүм», «Дарабнамә», «Гиссеји-Ҹәмшид», «Гиссеји-Әмир Һәмзә» вә с. Г.-ләр мәшһурдур. Азәрб. әдәбијјатында да бу жанрда әсәрләр вар (*Әли*, «Гиссеји-Јусиф», *Мәһҹур Ширвани*, «Гиссеји-Ширзад» вә с.).

ГИТӘ (әр. قطعة—парча, һиссә) — Јахын вә Орта Шәрг поезијасында ше'р формасы. Әсасән, фәлсәфи вә ја әхлаги мәзмунлу олур. Илк бејти гафијәләнмир; сонракы бејтләрин биринҹи мисрасы сәрбәст, икинҹи мисрасы исә илк бејтин икинҹи мисрасы илә һәмгафијә олур (ба, ва, да...). Гәзәл вә ја гәсидәнин бир парчасына (һәҹми 2—13 бејт) охшајыр, буна көрә дә Г. адланыр. Илк нүмунәләрини *Рудәки* јаратмышдыр. Бу жанрда ән чох фарс-таҹик шаири Ибн Јәмин (14 әср) јазмышдыр. Азәрб. поезијасында М. Фүзули вә С. Ә. Ширванинин Г.-ләри мәшһурдур.

ГИТӘЛӘР—Јер сәтһинин гуру һиссәсинин тарихән јаранмыш бөлкүсү. Материкләр, јахуд онларын һиссәләри, һәмчинин әтрафындакы адалар бу бөлкүјә дахилдир. Гитәләр бунлардыр: Авропа, Асија, Африка, Австралија (Океанија илә бирликдә), Америка вә Антарктида. Бә'зән Шимали Америка вә Ҹәнуби Американы мүстәгил гитә кими ајырырлар. Гурунун Гәдим Дүнја (Аврасија вә Африка) вә Јени Дүнја (Шимали вә Ҹәнуби Америка) адланан тарихи бөлкүсү дә вар.

ГИТӘЛӘРАРАСЫ БАЛЛИСТИК РАКЕТ—идарәолунан стратежи *баллистик ракет.* Учуш узаглығы 10 мин *км*-дән чохдур. Г.б.р. бөјүк мәсафәләрдә вә узаг гитәләрдә јерләшән објектләри мәһв етмәк үчүндүр; бәлә ракетләрин һамысы чохпилләлидир. Старт күтләси 100—150 *т*, фајдалы јүкү 3,2 *т*-а гәдәрдир. АБШ-да Г.б.р.-дән космик објектләри орбитә чыхартмаг үчүн дашыјыҹы ракет кими дә истифадә олунмушдур. Мәс., «Атлас» вә «Титан» Г.б.р.-ләринин көмәји илә «Меркури» вә «Ҹемини» космик кәмиләри бурахылмышдыр.

ГИФТИ (القفطي), Ҹәмал әд-дин ибн әл-Һәсән Әли ибн Јусиф әл-Гифти (1172, Гифт ш.—1248) —әрәб тарихчиси, философ. Ибн әл-Гифти кими дә танынмышдыр. Тарих вә фәлсәфәјә даир јаздығы әсәрләрин әксәријјәти, о ҹүмләдән «Тарих әс-Сәлчуг» («Сәлчугиләрин тарихи») әсәри дөврүмүзәдәк кәлиб чатмамышдыр. Г.-нин әз-Зәвзани тәрәфиндән ихтисар едиләрәк «Тарих әл-һүкәма» («Мүдрикләрин тарихи») ады илә мә'лум олан «Китаб ихбар әл-үләма би әхбар әл-һүкәма» («Мүдрикләрин мә'луматлары һаггында алимләрин хәбәрләри китабы») әсәриндә хүррәмиләр һәрәкаты, о ҹүмләдән Бабәк һаггында да мә'лумат вар. Әсәр Лејпсигдә (1903) нәшр олунмушдур.

Әд.: Буниятов З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

ГИШАЛЫЛАР (Tunicata) — хордалылар типинә дахил олан јарымтип. Бәдәни, әсасән, кисәвары вә чәлләквարыдыр. Уз. 0,3—2,5 *см*-дән (аппендикуларилар) 50 *см*-ә (ассидиләр), бә'зән исә 30 *м*-дәк (салплар) олур. Бәдәни гиша илә өртүлдүјү үчүн Г. адланыр. Ири удлаға кечән ағыз һәм гида гәбулу, һәм дә тәнәффүс үчүндүр. Удлагда гәлсәмә дәликләри вар. Һермафродитдир, чинси вә гејри-чинси јолла чохалыр. Г. дәниз һејванларыдыр. Үч синфи вар: аппендикуларилар, ассидиләр вә салплар. 1000-дән чох нөвү мә'лумдур. Хәзәр дәнизиндә јохдур. Хырда һејванлар, јосунлар вә үзви галыгларла гидаланыр.

Әд.: Беклемишев В. Н., Основы сравнительной анатомии беспозвоночных, 3 изд., т. 1—2, М., 1964; Догель В. А., Зоология беспозвоночных, 6 изд., М., 1975.

ГИШИ — Азәрб.ССР Мартуни р-нунда (ДГМВ) кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 10 *км* г.-дә, Мартуни—Фүзули шосе јолундан 10 *км*, Хонашен чајынын сағ саһилиндән 3 *км* аралы, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1272 (1977); үзүмчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, 2 клуб, тибб мәнтәгәси, автомат телефон ст. вар. Бурада јетишдирилән үзүмдән «Гиши» шәрабы һазырланыр.

ГЫВРАГ—Азәрб.ССР Илич р-нунда (Нах.МССР) кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 23 *км* ч.-ш.-дә, Араз чајынын сол саһилиндән 6 *км* аралы, Нахчыван—Јереван шосе јолу кәнарында, дүзәнликдәдир. Әһ. 3071 (1977); тахылчылыг, түтүнчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Түтүн гәбулу мәнтәгәси, орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, ушаг бағчасы, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

Г. Азәрб.-ын гәдим кәндләриндәндир. Г.-дакы орта әсрләрә аид гәбиристанда, үзәриндә мүхтәлиф мәишәт әшјалары вә һејван тәсвирләри һәкк едилмиш гоч вә сандугә формалы гәбир дашлары вардыр. Әсасән *кәнкәрлиләрдән* ибарәт олан әһалиси қ.т. илә мәшғул олурду.

Әд.: Рәсизадә М., Шәрур даирәсинә сәјаһәт һаггында гејдләр, «Азәрбајҹаны өјрәнмә јолу», Б., 1930, № 4—5.

ГЫҒЫРДАГ—инсан вә онурғалы һејванларда бирләшдиричи тохума нөвләриндән бири. Бә'зи онурғасызларда да вар. Дајаг вәзифәсини көрүр, еластикдир. Коллакен лифләрдән вә сых һомокен маддәдән (Г. һүҹејрәләри бунун ичиндә хүсуси капсулларда јерләшир) ибарәтдир. Дәјирмиағызлыларын вә гығырдаглы балыгларын бүтүн скелети, галан онурғалыларын јалныз рүшејминин скелети Г.-дан олур, сонра сүмүјә чеврилир. Лакин, јеткин мәмәли һејванларда вә инсанда Г. бүтүн сүмүкләрин анҹаг ојнаг сәтһиндә, габырғаларын дөш тәрәфдәки учларында, нәфәс борусунун вә бронхларын ич сәтһиндә, хариҹи гулаг сејванында вә с.-дә сүмүкләшмир. Г.-да ган вә лимфа дамарлары јохдур.

ГЫҒЫРДАГЛЫ БАЛЫГЛАР (Chondrichthyes)—*јастығәлсәмәлиләр* вә *бүтөвбашлылар* јарымсинифләринә бөлүнән ыртычы балыг групу. Бә'зи нөвләринин нәсли кәсилмишдир. Мүасир нүмајәндәләри акулалар, скатлар вә химерләрдир.

ГЫДАН ЈАРЫМАДАСЫ — Гәрби Сибир овалығынын шм.-ында, Кара дәнизинин ч. саһилиндә јарымада. Об вә Таз көрфәзләри илә Јенисеј көрфәзи арасындадыр. Уз. тәгр. 400 *км*, ени 400 *км*-ә гәдәрдир. Һүнд. 200 *м*-ә чатыр. Сәтһи тәпәли дүзәнликдир. Антропокенин дәниз вә бузлаг чөкүнтүләриндән тәшкил олунмушдур. Иглими сәртдир. Орта темп-р јанварда —26-дан —30°С-јә гәдәр, ијулда 4—

11,5°С-дир. Иллик јағынты 200—300 *мм*-дир. Биткиси тундра вә мешә-тундра типлидир. Маралчылыг, овчулуг вә балыгчылыг инкишаф етмишдир. Тәбии газ јатаглары вар.

ГЫДАН КӨРФӘЗИ, Гыдан губасы—Кара дәнизинин ч.-унда көрфәз. Гыдан ј-а-нын шм. саһилләри јахынлығында, Јаваj вә Мамонта ј-алары арасындадыр. Уз. тәгр. 200 *км*, дәринлији 5—8 *м*-дир. Јарымкүнлүк габармалар (һүнд. тәгр. 1 *м*) олур. Илин чох һиссәси бузла өртүлүдүр.

ГЫДЫМ АШЫРЫМЫ, Гдым ашырымы—Баш Гафгаз силсиләсинин јал һиссәсиндә ашырым. Азәрб.ССР Шәки р-нунун Дағ.МССР-лә сәрһәдиндәдир. Һүнд. 2925 *м*. Дашағыл чајы (Шәки р-ну) вә Гыдым чајы (Дағ. МССР) Г.а. јахынлығындан башланыр.

ГЫЖЫКИМИЛӘР (Polypodiophyta)—спорлу али биткиләр шө'бәси. Девон дөврүндә псилофитләрдән мәншә көтүрмәләри еһтимал олунур. Газынты һалында тапылан вә һазырда јашајан биткиләрдир. Нәсил нөвбәләшмәси илә чохалырлар (бах *Гыжылар*).

Вахтилә Г.-ин ири ағач формалары галын мешәликләр әмәлә кәтирмишди. Һазырда ағачшәкилли Г. Ҹәнуби Америкада, Тропик Асија вә Австралијада јајылмышдыр. ССРИ-дә вә еләҹә дә Азәрб.ССР-дә јалныз от формалы Г.-ә тәсадүф едилир. Әввәлләр Г.-ә (pteridophyta) дахил едилән псилофитләр, плаунлар вә гатыргујруғулара һазырда сәрбәст шө'бә кими бахылыр.

Әд.: Жизнь растений, т. 1, М., 1974.

ГЫЖЫЛАР (Polypodiopsida)—гыжы кимиләр шө'бәсинин синфи. Газынты һалында тапылан (илк гыжылар) вә һазырда јашајан нүмајәндәләри вардыр. 300 ҹинсә дахил олан 10000 нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 170-ә јахын, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 56 нөвү јајылмышдыр. Спорларла чохалан биткиләрдир. Спорлар јарпагларын алт үзүндә вә ја учларындакы спорангиләрдә («кисәләрдә») јерләшир. Һава гуру олдугда спорангинин дивары гурујур, дартылыб ачылыр вә спорлар күләк васитәсилә әтрафа јајылыр. Әлверишли шәраитдә спорлар ҹүҹәрәрәк гысаөмүрлү, зәриф ҹүҹәрти—протал әмәлә кәтирир. Онун үзәриндә ҹинси органлар (антериди вә архегони) јерләшдијиндән ҹинси нәсл (гаметофит) адланыр. Мајаланмадан сонра гаметофит әсасында узунөмүрлү, ири гыжы биткиси олан гејри-ҹинси нәсил (спорофит) инкишаф едир. Г.-ын чохалмасында тәсадүф едилән бу һадисә нәслин нөвбәләшмәси адланыр. Г. битки өртүјүнүн, хүсусән мешә формасијаларынын әсас компонентидир. Онлардан халг тәбабәтиндә дә кениш истифадә олунур. Еркәк ајыдөшәјидән алынан филиксан препараты гурдговуҹу васитә кими тәтбиг едилир. Г. арасында декоратив, ашылајычы, бојаг вә с. әһәмијјәтли нөвләр дә вардыр. Бә'зи Г. зәһәрлидир.

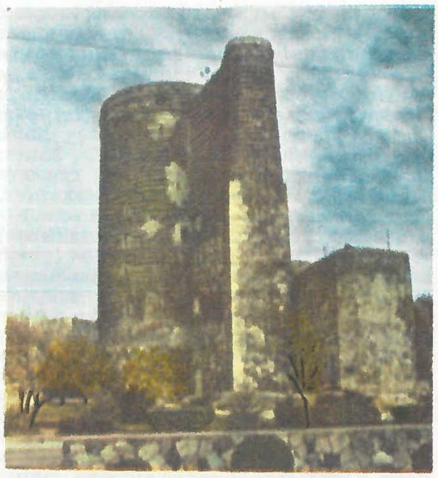
Әд.: Флора Азербайджана, т. 1, Б., 1950; Тахтаджян А. Л., Высшие растения, т. 1, М.—Л., 1965.

ГЫЖОВЧУ (Alburnoides bipunctatus)—*чәкикимиләр* фәсиләсиндән балыг ҹинси. Уз. 8—14 *см*-дир. Авропа, Өн вә Орта Асијанын ширин су һөвзәләриндә 4, ССРИ-дә 3, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә бир нөвү јајылмышдыр. Аран чајларында апрелдә, дағ чајларында ијул—август ајларында һиссә-һиссә, 3000-ә гәдәр күрү төкүр. Һәшәратла, һәмчинин зоопланктонла гидаланыр. Тәсәррүфат әһәмијјәти јохдур.

ГЫЗ (лат. Virgo)—зодиак бүрҹү; көј екватору ону тәгр. ики бәрабәр һиссәјә ајырыр. Ән парлаг улдузу *Сүнбүлдүр*. Азәрб. ССР-дә гыш вә пајызда көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

ГЫЗ ГАЛАЛАРЫ—орта әср тарихи-ме'марлыг абидәләри. Гыз галасы адлы абидәләрә Гафгаз, Гара дәниз саһили, Орта Асија, Иран вә с. јерләрдә тәсадүф едилир. Азәрб.-да—Бакыда, Шамахы, Исмајыллы, Гутгашен, Шәки, Газах р-нларында, Нах.МССР, ДГМВ вә с. јерләрдә вар. Бакыдакы *Гыз галасы* даһа мәшһурдур. Г.г. истеһкам типли тикили һесаб олунур. Г.г.-нын әсас хүсусијјәти онларын дәниз вә чај саһилләриндә, һүндүр јерләрдә тикилмәсидир. «Гыз галасы» сөзүнүн етимолокијасы һаггында мүхтәлиф фикир вә әфсанәләр вар.

Әд.: Чидди Һ. Ә., Гыз галалары, «Улдуз», 1968, № 8; Ашурбейли С. Б., О датировке и назначении Гыз-галасы в крепости Баку, Изв. АН Азерб. ССР (серия истории, философии и права), 1974, № 3.

ГЫЗ ГАЛАСЫ—Азәрб.-да тарихи-ме'марлыг абидәси. Бакыдадыр (Ичәришәһәрдә). Тәдгигатчыларын чоху тәрәфиндән мүдафиә мәгсәди илә 12 әсрдә тикилдији гәбул олунмушдур. Галанын даш китабәсиндә куфи хәтти илә Мәс'уд Давуд оғлунун («Гүббә Мәс'уд бин Давуд») ады һәкк едилмишдир; бу јазы Мәс'уду Г.г.-нын ме'мары һесаб етмәјә имкан верир. Г.г. ме'марлыг формасына көрә Шәргдә јеканә абидәдир. Әһәнкдашыдан тикилмиш гала нәһәнк гаја үзәриндә салынмышдыр. Абидәнин һүнд. 28 *м*, диаметри 16—16,5 *м*-дир. Диварынын галынлығы ашағыда 5 *м*, јухарыда 4 *м* олан Г.г. силиндрик әсас һиссәдән вә она битишик бүтөв чыхынтыдан ибарәт орижинал гурулуша маликдир. Бә'зән бу чыхынтыны *контрфорс* (дајагдивар) да адландырырлар. Силиндрик һиссә дахилдә сәккиз мәртәбәлидир. Мәртәбәләр јонма дашлардан һөрүлмүш күнбәзләрлә өртүлмүшдүр. Мәртәбәләрарасы әлагә галанын ч.-ш. диварынын ичәрисиндә дүзәлдилмиш пилләкәнләр васитәсилә сахланылыр. Бу мәртәбәләрдә 250-дәк адам јерләшә биләр. 1-ҹи мәртәбәнин һүнд. 3 *м*, галан мәртәбәләрин һүнд. исә орта һесабла 2,5 *м*-дир. Г.г.-нын белә гурулушу орта әср мүдафиә тикилиләринин, хүсусән Абшерон гала вә гәсрләри бүрҹләринин, әсасән, сығыначаг характери дашымасы илә әлагәдардыр. Дүшмәнә гаршы фәал мүдафиә бу бүрҹләрин ән јухары һиссәсиндәки мејданчада тәшкил едилирди. Мејданчадакы дөјүшчүләри горумаг үчүн машикуллар (дивар сәтһиндән ирәли чыхан даш дирсәкләрдән, бунларын арасындакы мазғаллардан вә дөјүшчүнү гаршы тәрәфдән горујан дишләрдән ибарәт гурғу) дүзәлдилирди. Вахтилә Г.г.-нын јухары һиссәсиндә дә машикуллар олмушдур; јухары һиссә 19 әсрин орталарындакы тә'мирдән сонра индики шәклә салынмышдыр (18—19 әсрләрдә галадан көзәтчи мәнтәгәси вә мајак кими истифадә олунурду). Силиндрик көвдәјә битишик чыхынтынын јухары мејданчасындан да мүдафиә үчүн истифадә олундуғу күман едилир. Г.г. ики һөркү системи илә тикилмишдир. Биринчиси 12 *м* һүнд.-дәк олан һамар һиссәдир. Икинҹи һөркү системи исә 12 *м*-дән јухары һиссәдә тәтбиг едилмишдир. Бурадакы јонма дашларын нөвбә илә батыг вә чыхынты шәклиндә һөрүлмәси галаја әзәмәтли көркәм верир. Галанын јухары һиссәсиндә, диварын бир чох јериндә бәркимиш суваг галыглары вар. Һөркүдәки бу мүхтәлифлијә әсасланан бә'зи тәдгигатчылар Г.г.-нын ашағы һиссәсинин 5—6 әсрләрдә тикилдијини вә китабәнин сонрадан сәлҹуг султаны Маһмудун нәвәси Мәс'удун адыны әбәдиләшдирмәк үчүн гала диварына гојдурдуғуну еһтимал едирләр; галанын гәдим дини е'тигадларла әлагәдар олдуғу, онун даһа әввәлләр (е.ә. 7 әср) тикилдији барәдә дә фикирләр вар. Абидәнин «Гыз галасы» адланмасы һаггында халг арасында мүхтәлиф әфсанәләр мөвҹуддур. Лакин Г.г.-нын етимолокијасы һәләлик гәти мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Бу адын «јенилмәз», «сарсылмаз», «фәтһ едилмәмиш» мә'насыны ифадә етмәси барәдәки мүлаһизә даһа инандырычыдыр.

Г.г.-нда 1963 илдә археоложи газынтылар апарылмыш, бурадан су гујусу тапылмышдыр. Газынтылар заманы су гујусундан кил габлар, куфи хәтти илә јазылмыш нахышлы гәбирдашы, киркирә, үзәриндә гуш тәсвирли сахсы габ парчасы, зәнкин нахышлы ширли габ парчалары, гала диварынын чөл тәрәфиндән тәсәррүфат гујулары, ваза формалы шүшә габ гырыглары, кил чыраглар, туҹдан дүзәлдилмиш әфсанәви балыг фигуру (уз. 8,2 *см*) вә с. ашкар едилмишдир. Гәбирдашы үзәриндәки куфи јазы формасына вә хәтт үслубуна көрә Ичәришәһәрдәки Сыныггала минарәсинин (1078) јазысыны хатырладыр. Су гујусундан тапылмыш ширли кил габларын алтына габарыг формалы мөһүр вурулмушдур. Бу габлар 11—13 әсрләрә аид едилир. Археоложи газынтылара әсасән Г.г.-нын орта әсрләрдә Бакы—Абшерон мүдафиә системиндә мүһүм рол ојнадығыны сөјләмәк олар. Азәрб.-да вә гоншу Шәрг өлкәләриндә «Гыз галасы» адлы башга абидәләр дә вар (бах *Гыз галалары*). Г.г. әфсанәси әсасында Ҹ. Ҹаббарлы ејни адлы поема (1924), Ә. Бәдәлбәјли исә балет (1940) јазмышлар. 1964 илдән Г.г. музејдир.

Әд.: Исмизадә Ә. Ш., Чидди Һ. Ә., Бакы Гыз галасы, Б., 1968; Саламзадә Ә. Р. вә б., Азәрбајҹан инҹәсәнәти, Б., 1977; Мәммәдзадә К. М., Азәрбајҹанда иншаат сәнәти, Б., 1978; Пахомов Е. А., «Девичья башня» и ее легенда, Изв. Азерб. Археол. Комитета, в. I, Б., 1925; Дадашев С. А., Усейнов М. А., Архитектурные памятники Баку, М., 1946; Алескерзаде А. А., Саламзаде А. В., О надписи на «Девичьей башне», «Доклады АН Азерб.ССР», 1955, № 5; Усейнов М. А., Бретаницкий Л. С., Саламзаде А. В., История архитектуры Азербайджана, М., 1963; Ашурбейли С. Б., Очерк истории средневекового Баку, Б., 1964; јенә онун, О датировке и назначении Гыз-галасы в крепости Баку, «Изв. АН Азерб.ССР (серия истории философии и права)», 1974, № 3; Саламзаде А. В., Новые материалы по истории архитектуры Азербайджана, в кн.: Исследования и материалы по архитектуре и искусству Азербайджана, Б., 1966; Исмизаде О. Ш., О Девичьей башне в Баку, «Советская археология», 1968, № 2; Бретаницкий Л. С., Баку, Б., 1970; Бретаницкий Л. С., Веймарн Б. В., Искусство Азербайджана IV—XVIII веков, М., 1976.

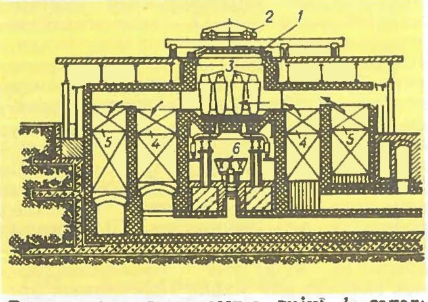
ГЫЗ КИМНАЗИЈАЛАРЫ—орта үмумтәһсил мүәссисәләри (бах *Кимназија*). Русијада илк Г.к. императричә Маријанын идарәләри дәфтәрханасына мәхсус *гыз мәктәбләри* әсасында 1862 илдән јарадылмыш, 1870 илдә Маариф назирлијинин әсаснамәсинә көрә бүтүн гыз мәктәбләри Г.к. вә прокимназијаларына чеврилмишди. 19 әсрин ахырларында Русијада 142 дөвләт, 28 хүсуси вә 29 Марија гыз кимназијасы вар иди. 1915 иләдәк Русијада Г.к.-нын сајы 913-ә чатырды. Азәрб.-да илк гыз кимназијасы 1874 илдә Бакыда јарадылмышдыр (2-ҹиси 1903, 3-ҹүсү исә 1913 илдә ачылмышды). 1885 илдән Кәнҹәдә фәалијјәт көстәрән «Мүгәддәс Нина» гыз мәктәби 1904 илдә 7 синифли гыз кимназијасына чеврилди. Бунлардан әлавә 1911—17 илләрдә Бакыда үч хүсуси гыз кимназијасы вар иди. Г.к.-нда дәрсләр рус дилиндә апарылырды. Бурада илаһијјат, рус дили, ријазијјат, тарих, ҹоғрафија, тәбиәтшүнаслыг, физика, космографија, кикијена, латын, франсыз, алман дилләри, әл иши, рәсм, һүснхәт, һабелә јерли ушаглар үчүн Азәрб. дили тә'лим едилирди. Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра (Азәрб.-да 1920 илдә) Г.к. көһнә мәктәб типи кими ләғв едилмишдир.

ГЫЗ МӘКТӘБЛӘРИ—анҹаг гызларын охудуғу мүхтәлиф типли мәктәбләр. Г.м.-ндә тәһсил ејнитипли оғлан мәктәбләринә нисбәтән ашағы сәвијјәдә иди. Русијада гызлар үчүн илк дүнјәви мәктәб 1764 илдә Петербургда (бах *Смолны институту*), азәрб. гызлар үчүн 1901 илдә Бакыда ачылмышдыр. Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра бүтүн совет республикаларында Г.м. оғлан мәктәбләри илә бирләшдирилмишдир (бах һәмчинин *Гадын тәһсили*).

ГЫЗДЫРЫҸЫ, исидиҹи (тибдә)—организмин һәр һансы наһијәсини иситмәк үчүн ишләдилән ҹиһаз. Г. саја әзәләләрә рефлектор тә'сир көстәрәрәк актив һиперемија јарадыр, нәтиҹәдә ағры кәсилир вә илтиһаб просеси сорулур. Мүалиҹә мәгсәдилә исти су долдурулмуш резин кисәләрдән, електрик балышларындан, һабелә хүсуси кимјәви гарышыглар төкүлмүш пакетләрдән (пакетләрә су төкдүкдә 80—90°С-јә гәдәр гызыр) истифадә едилир.

Електрик мәишәти машынлары вә ҹиһазларынын Үмумиттифаг елми-тәдгигат конструксија ин-ту овчу, балыгчы вә алпинистләр үчүн јени сәрфәли (һүнд. 20, диаметри 2 *см*) әл Г.-сы ишләјиб һазырламышдыр (1977).

ГЫЗДЫРЫҸЫ ГУЈУ—ири полад корпутлары сыхма станында (*блүминг, слјабинг*) јајмаздан әввәл гыздырмаг

Рекенератив гыздырыҹы гују: *1*—гапаг; *2*—гапағы ачыб-бағлајан механизм; *3*—корпутлар; *4*—газ рекенератору; *5*—һава рекенератору; *6*—поса јери.

үчүн јухарыдан долдурулуб-бошалдылан соба. Рекенератив, рекуператив вә електрик Г.г. конструксијалары мөвҹуддур. Г.г.-да јанаҹаг кими адәтән домна вә ја кокс-домна газы, бә'зән исә тәбии газ тәтбиг олунур. Г.г.-ја гују-ја бәнзәр соба да дејилир.

ГЫЗДЫРМА—бәдән темп-рунун јүксәлмәси илә мүшаһидә олунан инсан вә исти ганлы һејван организминин мүдафиә-ујғунлашма реаксијасы. Г. заманы истилик тәнзими апараты, пирокенләр (јун. пүр—алов, + genesis—јаранма) адланан иримолекуллу маддәләрин тә'сиринә мә'руз галыр вә нәтиҹәдә организмин истилик мүвазинәтинин низама салынмасы просеси позулур. Г.-ја микроблар вә онларын токсинләри, зүлали маддәләрин парчаланма мәһсуллары, бә'зи зәһәрләр (никотин, кофеин вә с.), һормонлар (адреналин вә с.), травма (башын зәдәләнмәси), ҹәрраһи әмәлијјат, руһи һәјәҹан вә с. сәбәб ола биләр. Г. үч мәрһәләјә бөлүнүр: темп-рун јүксәлмәси (бу мәрһәлә чох вахт титрәтмә илә башлајыр), темп-рун сабит галмасы вә ашағы дүшмәси (бу мәрһәләдә хәстә бәрк тәрләјир, чохлу сидик ифраз едир). Темп-рун дүшмәси ја тәдриҹән (лизис), ја да бирдән-бирә (кризис) олур. Темп-рун критик дүшмәсиндән периферик дамарлар кенишләнир, нәтиҹәдә кәскин дамар чатышмазлығы (коллапс) төрәнә биләр. Темп-рун јүксәлмә дәрәҹәсинә көрә Г. субфебрил (37,1—37,9°С), орта (38—39,5°С), јүксәк (39,6—40,9°С) вә ифрат јүксәк (41°С-дән јухары; инсанда 42°С-јә гәдәр) олур. Г.-да маддәләр мүбадиләси позулур, организмин бир сыра системләринин, о ҹүмләдән мәркәзи синир системинин функсијасы дәјишир (хәстә һушуну итирир, сајыглајыр, һаллүсинасија мүшаһидә едилир), үрәк дөјүнтүләринин сајы артыр, ган тәзјиги јүксәлир, тәнәффүс сүр'әтләнир вә с. Г. заманы иммун просесләр гүввәтләндији вә инфексион амилләрин тә'сири зәифләдији үчүн бә'зи хәстәликләрин (мәс., сифилисин 4-ҹү мәрһәләси, шизофренија, епидемик енсефалит) мүалиҹәсиндә сүн'и гыздырма тәтбиг едилир.

Әд.: Абдуллајев Ч., Дахили хәстәликләр, Б., 1967; Веселкин П. Н., Лихорадка, М., 1963.

ГЫЗЫЛ (лат. Aurum), Au — кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин I групундадыр; ат. н. 79, ат. к. 196,9665-дир. Бир давамлы изотопдан ^{197}Au ибарәтдир. Г. инсана мә'лум олан илк металдыр. Неолит дөврүнүн (е.ә. 5—4-ҹү миниллликләр) мәдәнијјәт галыгларына раст кәлән тәбәгәләриндә Г. мә'мулат тапылмышдыр. Гәдим дөвләтләрдән—Мисирдә, Месопотамијада, Һиндистанда, Чиндә е.ә. 3—2-ҹи миниллликләрдә Г. истеһсал едилмәси вә ондан мүхтәлиф бәзәк шејләри һазырланмасы һаггында гәдим әдәби абидәләрдә мә'лумат верилир.

ССРИ-дә Керч јахынлығындакы Күлоба курганында скиф гәбриндән хејли Г. әшја тапылмышдыр. Симферопол јахынлығындакы Гызыл Курганда тапылан Г. әшјалар е.ә. 5 әсрә аиддир. Орта Асијада вә Алтајда е.ә. 3—2-ҹи миниллликләрдә әһалинин Г. истеһсалы илә мәшғул олдуғу мүәјјән едилмишдир. Газахыстанда һәлә Тунҹ дөврүндә Г. истеһсал олунан чохлу јералты мә'дән ашкар едилмишдир.

Азәрб.ССР әразисиндә апарылан археоложи газынтылар заманы е.ә. 3-ҹү миниллијин орталарына аид Г.-дан һазырланмыш мүхтәлиф бәзәк шејләринә тәсадүф едилмишдир. Минкәчевир јахынлығындакы газынтыларда е.ә. 7—5 әсрләрә аид Г. мә'мулат тапылмышдыр (бах *Бәзәк шејләри, Зәркәрлик*).

Литосфердә Г.-ын орта мигдары күтләҹә $4{,}3\cdot10^{-7}$%-дир. Дәниз вә океанларын сујунун 1 *л*-индә орта һесабла $4\cdot10^{-9}$ *г* Г. вар. Тәбиәтдә Г., әсасән, сәпинти шәклиндә (гызыллы гумлар), бә'зән дә бир нечә *кг* ағырлығында ири күлчә шәклиндә олур. Уралда 36,2 *кг*, Австралијада 285 *кг* (сүхур галыглары илә бирликдә) вә 71 *кг* ағырлығында күлчәләр тапылмышдыр. Надир һалларда селен, теллур, бисмут вә стибиумла мүхтәлиф минераллар әмәлә кәтирир. Дүнјанын гырхдан чох өлкәсиндә Г. истеһсал олунур. Онун әсас тәбии еһтијатлары ССРИ, ҸАР вә Канадададыр.

Г. асан дөјүлүб јастыланан вә 1 *г*-ындан 2 *км* узунлуғунда мәфтил һазырлана билән јумшаг, чох пластик, сары рәнкли, ағыр металдыр, сыхлығы 1933 *кг/м*^{3}-дир. 1064,43°С-дә әријир, 2947°С-дә гајнајыр; истилији вә електрики јахшы кечирир. Кимјәви ҹәһәтдән аз активдир; бирләшмәләриндә бирвалентли вә үчвалентлидир (икивалентли олдуғу комплекс бирләшмәләри дә мә'лумдур); һавада оксидләшмир. Гејри-металлардан јалныз һалокенләрлә реаксијаја кириб һалокенид (мәс., $AuCl_3$) әмәлә кәтирир. $AuCl_3$ мәһсулуна гәләви илә тә'сир етдикдә туршулуг хассәси даһа үстүн олан амфотер хассәли сары-гәһвәји рәнкдә һидроксид $Au(OH)_3$ алыныр. Буна көрә дә она аурат туршусу, дузларына исә ауратлар дејилир. Г. гәләвиләрдә вә туршуларда (гајнар селенат туршусундан башга) һәлл олмур, лакин *зәрһәлдә*, сулфат вә нитрат туршуларынын гарышығында, еләҹә дә Na, K вә Ca сианидләрин суда мәһлулларында һәлл олур. Г.-ын бирләшмәләри давамсыздыр.

Г., әсасән, сәпинтиләрдән (бах *Гызыл филизләри*) истеһсал едилир. Г.-ы

сүхурдан ајырыб чыхармаг үчүн сүхуру хырдалајыр вә зәнкинләшдирирләр (бах *Флотасија*), . сонра һава бурахмагла натриум-сианид (вә ја калиум-сианид) мәһлулунда һәлл едирләр. Әмәлә кәлән $NaAu(CN)_2$ комплекс бирләшмәсини синк металынын тә'сири илә парчалајырлар; Г. вә синкин артығы шлам шәклиндә дибә чөкүр, ону дурулашдырылмыш сулфат туршусу илә јујур, сүзүр вә әридирләр. Бу үсулла алынан Г.-ын тәркибиндә мүхтәлиф гатышыглар олур, ону *аффинаж* просесиндә сафлашдырырлар.

Г., әмтәә истеһсалында пул функсијасыны јеринә јетирир (бах *Гызыл стандарты, Гызыл еһтијаты*). Техникада Г., адәтән, саф һалда дејил, башга металларла әринти һалында ишләдилир, чүнки Г. әринтиләри даһа бәрк вә мөһкәм олмагла бәрабәр, Г.-а гәнаәт етмәјә имкан верир (бах *Гызыл әринтиләри*). Зәркәрлик мә'мулаты, медал, сиккә пул, диш протези вә с. һазырламаг үчүн ишләдилән әринтиләрдә Г.-ын мигдары әјарла көстәрилир (бах *Әјар анализи*). Кимјәви чәһәтдән давамлы һиссәләр истеһсалында Г.-ын платинлә әринтиләриндән, електротехникада исә платин вә күмүшлә әринтиләриндән истифадә олунур. Радиоактив Г. (ән чох ^{198}Au) бә'зи шишләрин мүаличәсиндә (бах *Шүа мүаличәси*), һабелә диагностика мәгсәди илә, гарачијәр, далаг вә с. органларын мүајинәсиндә ишләдилир.

Әд.: Гулијев Һ., Тағызадә Н., Метал вә халг сәнәткарлығы, Б., 1968; Сүлејманов Е. С., Мустафазадә Б. В., Ағајев А. М., Планетимизин гызылы, Б., 1976; Краткая химическая энциклопедия, т. 2, М., 1963; Неницеску К., Общая химия, М., 1968.

ГЫЗЫЛ (1918 иләдәк Белотсарск, 1918—26 илләрдә Хем-Белдыр)— Тува МССР-ин пајтахты. Бөјүк Јенисеј (Биј-Хем) вә Кичик Јенисеј (Ка-Хем) чајларынын бирләшдији јердә, Тува чухурундадыр. Усинск автомобил јолунун сон мәнтәгәси. Абакан д.ј. ст.-ндан 436 *км* ч.-ш.-дәдир. Әһ. 58 мин (1977). Шәһәр 1914 илдә салынмыш, 1944 илдә Тува Халг Респ.-сы тәркибиндә ССРИ-јә дахил олмушдур. Автомобил тә'мири з-ду, тикинти материаллары комбинаты, әт комбинаты, дәјирман-комбинат вә с. вар. Г. респ.-нын мәдәнијјәт вә елм мәркәзидир. Тува елми-тәдгигат дил, әдәбијјат вә тарих ин-ту, ССРИ ЕА Сибир шө'бәсинин сәнаје истеһсалынын игтисадијјаты вә тәшкили ин-тунун Тува игтисадијјат лабораторијасы, Сибир елми-тәдгигат к.т.-нын игтисадијјаты ин-тунун Тува бөлмәси, педагожи ин-т, Краснојарск политехник ин-тунун филиалы, орта ихтисас мәктәбләри, мусигили драм театры, филармонија, респ. өлкәшүнаслыг музеји, телевизија мәркәзи вә с. вар.

ГЫЗЫЛ АРВАД — Түр.ССР-дә шәһәр. Гызыл Арвад р-нунун мәркәзи. Копетдағын әтәјиндәдир. Д.ј. ст. Вагон тә'мири вә јағ-сүд з-длары, халча ф-ки вар.

ГЫЗЫЛ АРСЛАН Осман Музәффәрәддин (?—1191)—*Елдәкәзләр* сүлаләсинин үчүнчү һөкмдары [1186—91], атабәј. *Шәмсәддин Елдәкәзин* оғлу. 1160 илдә оғуллуғу Арслан шаһын Сәлчуг султаны сечилмәсинә наил олан Шәмсәддин Елдәкәз әслиндә бүтүн һакимијјәти әлә алараг бөјүк оғлу Мәһәммәд Чаһан Пәһләваны [1174—86] һачиб, Г.А.-ы исә сипәһсалар (баш командан) тә'јин етди. Нахчыван игта олараг Г.А.-а верилди. Гардашы Чаһан Пәһләванын өлүмүндән сонра һакимијјәтә кечән Г.А. онун оғланларынын (Әбу Бәкр, Өзбәк) вә сонунчу Сәлчуг султаны III Тоғрулун [1177—94] атабәји иди. Формал олараг султан титулу дашыјан III Тоғрул Г.А.-ын гәјјумлуғундан гуртармаға чалышырды. О, гыса мүддәтдә әтрафына хејли гүввә топлаја билди. III Тоғрула гаршы мүбаризә апармаг үчүн Г.А. 1187 илдә хәлифәдән көмәк истәди. Һәрби гүввә көндәрән хәлифә Г.А.-ы султанлығын бүтүн торпагларына һаким тәсдиг етди. 1188 илдә хәлифәнин ордусуну мәғлуб едән III Тоғрул гошунларыны Г.А.-а гаршы көндәрди. Лакин тезликлә Г.А. тәрәфиндән әлә кечирилән III Тоғрул һәбс едилди. Г.А. Сәлчуг әмирләри арасында нүфузуну мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә Чаһан Пәһләванын арвады Инанч хатунла евләнди. Хәлифә Насир хүсуси фәрманла Г.А.-ы султан тәсдиг етди. Сәлчуг әмирләринин игта торпагларыны өз тәрәфдарларына пајлајан Г.А. нүфузлу әмирләрин вә Инанч хатунун суи-гәсди нәтичәсиндә өлдүрүлдү.

Әрәб тарихчиси Ибн әл-Әсир Г.А.-ы хејирхаһ, әдаләтли шәхс кими тәсвир етмишдир. О, әдәбијјаты севир, шаирләрә гајғы көстәрирди. Низами Кәнчәви, Зәһир әд-дин Фәрјаби, Әнвәри, Гивами вә б. шаирләр Г.А.-а мәдһијјәләр јазмышлар. Г.А. Кәнчәдә оларкән Низами илә көрүшмүшдүр. Көрүш заманы Низами «Хосров вә Ширин» поемасыны она тәгдим етмиш, һөкмдар исә Һәмдүнјан к.-ни шаирә бағышламышды.

Г.А. дөврүндә Елдәкәзләр дөвләти даһа да күчләнди. Һәтта Ширваншаһлар да Елдәкәзләрин вассаллығыны гәбул етди. Шимали вә Чәнуби Азәрб. әразисинин ваһид бир дөвләт дахилиндә бирләшмәси објектив олараг игтисадијјатын, елм вә мәдәнијјәтин инкишафына шәраит јаратды. Бу дөврдә Азәрб. шәһәрләри (Тәбриз, Кәнчә, Нахчыван вә с.) Јахын Шәргин ири тичарәт мәркәзләринә чеврилди.

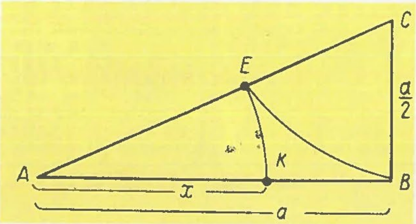
Әд.: бах *Елдәкәзләр дөвләти* мәгаләсинин әдәбијјатына.

«ГЫЗЫЛ БАКЫ» — ајлыг журнал. Бакы Советинин органы. 1924—25 илләрдә Бакыда нәшр олунмушдур. 1924 илдә 7, 1925 илдә 12 нөмрәси чыхмышдыр. «Г.Б.»-да Бакы Советинин халг маарифи, сәнаје, сәһијјә, мәнзил вә коммунал тәсәррүфаты саһәсиндә көрдүјү тәдбирләр ишыгландырылырды.

ГЫЗЫЛ БАЛЫГ (лат. Dorado)— көјүн Чәнуб јарымкүрәсиндә бүрч. Ән парлаг улдузу 3,3 визуал *улдуз өлчүлүдүр*. ССРИ әразисиндә көрүнмүр (бах *Улдуз хәритәси*).

ГЫЗЫЛ БАЛЫГ—күмүшү дабанбалығын (Carrassius auratus) декоратив формасы; кениш јајылмыш акварium балыгларындандыр. Илк дәфә 10—12-чи әсрләрдә Чиндә јетишдирилмишдир. Русијаја 17-чи әсрин сонунда кәтирилмишдир. 15 чинси (комета, түлгујруглулар, телескоп, мүнәччим балыглар, оранда вә с.) мә'лумдур. Акваријумда 15—35 ил јашајыр.

ГЫЗЫЛ БӨЛКҮ, гызыл тәнасүб, орта вә кәнар нисбәтдә бөлмә. *AB* парчасынын елә ики *AK* вә *KB* һиссәләринә бөлүнмәсидир ки, *AK* һиссәси *AB* илә *KB* арасында орта мүтәнасиб олур. $AB=a$; $x=AK$ ишарә етсәк, $KB=a-x$ олар; $a:x=x:(a-x)$ тәнасүбү өдәниләрсә, x вә $a-x$ һиссәләри *AB* парчасынын Г.б.-сүдүр. Верилән AB парчасынын Г.б. һиссәләри белә гурулур: *B* нөгтәсиндән

AB-јә перпендикулјар галдырараг үзәриндә $BC=0,5\,AB$ гуруб, *A* вә *C* нөгтәләри бирләшдирилир; сонра *AC* үзәриндә $CE=CB$ вә *AB* үзәриндә $AK=AE$ ајрылыр, онда $AB:AK=AK:KB$ олар. Г.б.-јә илк дәфә Евклидин «Башланғычлар» әсәриндә раст кәлинир. Г.б. истилаһыны илк дәфә Леонардо да Винчи ишләтмишдир. Г.б.-дән дүзкүн чохбучаглы вә чохүзлүләрин гурулмасында, һејкәлтәрашлыг вә ме'марлыгда истифадә олунур.

ГЫЗЫЛ БУЈНУЗ (түрк дилиндә Haliç)—Босфор боғазынын ч. кирәчәјиндә, Авропа саһилләри јахынлығында бухта. Уз. 12,2 *км*, ени 91—122 *м*; дәринлији 47 *м*-ә гәдәрдир. Дәниз кәмиләри дахил ола билир. Түркијәнин Истамбул ш. вә порту бухтанын һәр ики саһилиндәдир.

ГЫЗЫЛ БУЛЛА—бах *Булла*.

ГЫЗЫЛ ВАЛЈУТА—бах *Валјута*.

ГЫЗЫЛ ВАЛЈУТА ЕҺТИЈАТЫ—хәзинәјә вә мәркәзи банка мәхсус күлчә вә сиккә шәклиндә олан гызыл еһтијаты, харичдә банк һесабында олан әчнәби валјута вәсаити, харичи банкнот вә сиккә. Г.в.е., әсасән, бејнәлхалг өдәмә вәсаитинин еһтијат фонду функсијаларыны јеринә јетирир вә зәрури һалларда өдәмә балансынын кәсирини өдәмәк, һәмчинин өлкәнин милли валјутасынын мәзәннәсини сахламаг мәгсәди илә валјута базарына мүдахилә етмәк үчүн истифадә олунур. Г.в.е.-нын азалмасы өлкәнин валјута вәзијјәтинин писләшмәсини көстәрир. Капиталист өлкәләринин Г.в.е.-нын үмуми мәбләғинин онларын идхалатынын мәчму дәјәринә нисбәтән нисби азалмасы исә, мүәјјән мә'нада, бејнәлхалг өдәмә вәсаитинин вәзијјәтини характеризә едир. Бејнәлхалг өдәмә вәсаитинин вәзијјәти мүнтәзәм олараг писләшир вә сәвијјәси ашағы дүшүр; бу, әсасән, өлкәјә гызыл ахынынын кифајәт гәдәр олмамасы илә әлагәдардыр. Капиталист өлкәләриндә Г.в.е.-нын үмуми мәбләғи сон дәрәчә гејри-бәрабәр бөлүнмүшдүр. 1976 илдә капиталист дөвләтләринин Г.в.е. (млрд. доллар һесабы илә): АБШ—18,3; АФР—34,8; Б. Британија—4,2; Исвечрә—13,0; Италија—6,7; Јапонија—16,6; Франса—9,7.

ССРИ-дә вә дикәр социалист өлкәләриндә Г.в.е. х.т. еһтијатларынын бир һиссәси олуб, социализм вә коммунизм гуручулуғу мәнафејинә вә бу өлкәләрин халгларынын мадди рифаһынын јүксәлдилмәсинә ујғун олараг

планлы сурәтдә јығылыр вә истифадә олунур.

ГЫЗЫЛ ГВАРДИЈА, Гырмызы гвардија—Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын һазырланмасы, кечирилмәси заманы вә Вәтәндаш мүһарибәсинин илк дөврүндә пролетариатын силаһлы гүввәләри тәшкилинин әсас формасы. Г.г.-нын илк нүмунәләри 1905—07 илләр ингилабында јарадылмыш фәһлә дөјүш дружиналары вә дәстәләри иди. Силаһлы фәһлә дәстәләри 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабынын илк күнләриндән Петроград, Москва, Одесса, Харков вә с. ш.-ләрдә болшевикләрин тәшәббүсү илә јарадылмышды. Г.г. фабрик вә заводларын мүһафизәси, өзүнүмүдафиәси мәгсәди илә јарадылмыш, фәһлә вә завод милиси дәстәләринә чеврилмишди. Г.г. ичтимаи тәшкилат олуб көнүллүлүк әсасында, әрази-истеһсалат принсипинә көрә тәшкил олунур, синфи характер дашыјырды. Октјабр силаһлы үсјанында Г.г. үсјанын апарычы гүввәси олду. Гызыл Орду јарананадәк Г.г. ингилабын башлыча силаһлы гүввәси иди. Г.г. дәстәләри Гыш сарајына һүчумда, бир сыра гијамларын (Керенски-Краснов гијамы вә с.) јатырылмасында, калединчиләрин вә дутовчуларын ләғвиндә, Мәркәзи Рада вә с. әксингилаб очагларынын мәһв едилмәсиндә иштирак етмиш, Совет һакимијјәтинин мүзәффәр јүрүшүнү тә'мин етмишдиләр. В. И. Ленин јазмышдыр: «...Гызыл гвардијачылар зәһмәткешләри вә истисмар олунанлары истисмарчыларын зүлмүндән хилас етмәк кими чох шәрәфли вә чох бөјүк тарихи иш көрүрдүләр» (Әсәрләри, ч. 27, сәһ. 243). Азәрб.-да да Г.г. дәстәләри јарадылмышды. 1918 илин февралында Бакыда 3500-ә гәдәр гызыл гвардијачы вар иди. Фәһлә-Кәндли Гызыл Ордусунун (ФКГО) тәшкили илә әлагәдар Г.г. бурахылды (1918, март) вә онун ән јахшы кадрлары ФКГО сыраларына дахил олду.

Әд.: Цыпкин Г. А., Красная гвардия в борьбе за власть Советов, М., 1967; Цыпкина Р. Г., Сельская Красная гвардия в Октябрьской революции, М., 1970.

«ГЫЗЫЛ ГӘЛӘМ»—ајлыг ичтимаисијаси, әдәби-елми журнал. Чәми 5 нөмрә чыхмышдыр (1924, јанвар—апрел). «Коммунист» гәзети нәшријјаты тәрәфиндән бурахылмышдыр (Бакы). «Г.г.»-дә АКП-нин тарихи, әдәбијјат, инчәсәнәт мәсәләләри ишыгландырылмыш, М. С. Ордубади, Ч. Чаббарлы, С. Рүстәм, Һ. Нәзәрли, Б. Талыблы, С. Мүмтаз кими јазычы вә әдәбијјатшүнасларын әсәрләри дәрч едилмишдир. Редактору Һ. *Чәбијев* иди.

«ГЫЗЫЛ ГӘЛӘМ»—әдәби вә ичтимаисијаси журнал (1927—28), «Гызыл гәләмләр» Иттифагы Шәки шө'бәсинин органы. 7 нөмрәси мүстәгил журнал шәклиндә нәшр едилмиш, 8—10-чу нөмрәләри исә «Шәки фәһләси» гәзетиндә сәһифә кими бурахылмышдыр. «Г.г.»-дә Сәмәд Вәкил (Сәмәд Вурғун), О. Сарывәлли, Р. Әфәндијев, Сабит Рәһман вә б.-нын јазылары дәрч едилмишдир. «Г.г.»-ин әсас мәгсәди кәнч әдәби гүввәләрин инкишафына көмәк етмәк иди.

«ГЫЗЫЛ ГӘЛӘМ»—Азәрб. Журналистләр Иттифагынын иллик мүкафаты. 1964 илдә республика журналистләринин јарадычылыг фәалијјәтини мүкафатландырмаг мәгсәди илә тә'сис едилмишдир. Мүкафат јүксәк идејалы очерк, мәгалә, репортаж вә китаблар, радио вә телевизија верилишләри, бәдии фотографија вә шәкилләр үчүн верилир. «Г.г.» лауреатлары һаггында гәрар мәтбуат күнү—мајын 5-дә дәрч едилир.

«ГЫЗЫЛ ГӘЛӘМЛӘР» ИТТИФАГЫ—әдәби тәшкилат. 1925 илин декабрында Бакыда, «Кәнч гызыл гәләмләр» чәмијјәти вә «Әдәбијјат чәмијјәти» әсасында јарадылмышды. Кәнчә, Нахчыван, Шәки вә с. ш.-ләрдә иттифагын шө'бәләри тәшкил едилмишди. «Маариф вә мәдәнијјәт» («Азәрбајчан») журналы 1927 илдән иттифагын органы олмушду. «Г.г.» и.-нын үзвләри, әсасән, кәнчләр иди. Лакин онун ишиндә јашлы нәслә мәнсуб шаир вә јазычылар да иштирак едирди. *Азәрбајчан Пролетар Јазычылары Чәмијјәти* јарадылмасы илә әлагәдар ләғв олунду (1928).

Әд.: Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи, 2 чилддә, ч. 1, Б., 1967.

ГЫЗЫЛ ДАРВАЗА (Golden Late)—Сан-Франсиско бухтасыны (АБШ-ын г. саһилиндә) Сакит океанла бирләшдирән боғаз. Уз. 8 *км*, ени 1,5—3 *км*-дир. Сан-Франсиско ш. боғазын ч. саһилиндәдир. 1937 илдә Г.Д. үстүндә асма көрпү (асылы һиссәсинин уз. 1281 *м*) салынмышдыр.

ГЫЗЫЛ ДЕВИЗ СТАНДАРТЫ—бах *Гызыл стандарт*.

ГЫЗЫЛ ЕҺТИЈАТЫ—күлчә вә сиккә шәклиндә олан гызылын мәркәзләшдирилмиш еһтијаты; өлкәнин мәркәзи емиссија банкында вә ја хәзинәсиндә чәмләшдирилир. Капитализмин үмуми бөһранынадәк гызылын сәрбәст тәдавүлү заманы Г.е.-нын үч чүр тә'јинаты олмушдур: 1) бејнәлхалг өдәмәләрин еһтијат фонду (дүнја пулунун еһтијат фонду), 2) дахили метал пул тәдавүлүнүн еһтијат фонду вә 3) әманәтләр үзрә өдәмәләр вә банкнотларын дәјишдирилмәсинин еһтијат фонду. 1913 илдә дүнјанын бүтүн гызыл сиккә еһтијатынын 59%-и мәркәзләшдирилмиш еһтијатларда чәмләшдирилмиш, гызылын 41%-и исә тәдавүлдә олмушду. Кағыз пул тәдавүлүнә кечилмәси вә банкнотларын гызыла дәјишдирилмәсинин дајандырылмасы илә гызылын фәалијјәт даирәси мәһдудлашмышдыр. Гызыл јалныз харичи игтисади әмәлијјатлара хидмәт етмәјә башламыш, јә'ни бејнәлхалг өдәмәләрин еһтијат фонду кими әһәмијјәтини сахламышдыр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра *валјута бөһранынын* кәскинләшмәси шәраитиндә Г.е.-нын бу ролу, һәмчинин Г.е.-нын һәрби малијјә еһтијаты кими ролу хејли артмышдыр. 1976 илдә АБШ-ын Г.е. 11,6 млрд. доллар, Исвечрәнин Г.е. 11,6 млрд. франк, Франсанын Г.е.63,7 млн. франк тәшкил етмишдир.

Дүнја Г.е.-нын гејри-бәрабәр бөлкүсү вә мүасир дөврдә бунун сон дәрәчә күчләнмәси капитализмин үмуми бөһранынын фәргләндиричи хүсусијјәтидир; бу, капиталист өлкәләринин игтисади вә сијаси инкишафынын гејри-бәрабәрлији илә изаһ олунур. Әсас капиталист дөвләтләриндән АБШ, Б. Британијанын өдәмә (тә'дијә) балансларынын хроники кәсрлији, Г.е.-нын азалмасы нәтичәсиндә валјуталарын гијмәтдән дүшмәси вә *деваласијасы* дүнја базарында гызылын гијмәтинин рәсми гијмәтинә нисбәтән 4—6 дәфә (1976) артмасына сәбәб олмушдур.

Социалист өлкәләриндә мәркәзләшдирилмиш Г.е.-ндан, әсасән, харичи игтисади әлагәләрлә бағлы олан бејнәлхалг һесаблашмаларда еһтијат кими истифадә олунур.

ГЫЗЫЛ ӘРИНТИЛӘРИ—мүһүм компоненти гызыл (Au) олан әринтиләр. Гызылы башга металларла (*лигатура* илә) бирликдә әритмәкдән мәгсәд онун мөһкәмлик вә бәрклијини артырмаг, һәмчинин гызыла гәнаәт етмәкдир. Ики-компонентли Г.ә. нисбәтән әтрафлы өјрәнилмишдир. Гызылын күмүш илә әринтиси јашылымтыл-сары (тәркибиндә 20—40% Ag) вә ја ачыг сары (50% Ag) рәнкдә олур, јахшы дөјүлүр вә јумшагдыр; мис илә әринтиси гырмызымтыл-сары рәнкдә олуб, чәтин дөјүлүр, лакин тәмиз гызыла нисбәтән бәрк вә еластикдир. Гызылын платин, палладиум вә б. елементләрлә әринтиләриндән дә истифадә олунур. Гызылла чивәнин әринтисиндән (*амалгама*) металлары гызылламада истифадә едилир. Г.ә.-ндән сиккә, зәркәрлик мә'мулаты, диш протезләри (Au илә Cu әринтиләри), бә'зи чиһазларын електрик контактлары (Au илә Pt вә Ag әринтиләри) вә с. һазырланыр. Г.ә.-ндә гызылын мигдары *әјар* илә ифадә олунур.

ГЫЗЫЛ ИРМАГ (түрк дилиндә Kızılırmak—гырмызы чај, антик ады Галис)—Түркијәдә чај. Уз. 1151 *км*, һөвзәсинин саһ. 77130 *км²*. Гызылдағын әтәкләриндән башланыр. Анадолу јајласы вә Понт д-рыны кечиб Гара дәнизә төкүлүр. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Сувармада истифадә олунур. Орта ахынында Хырфанлар су говшағы (ири су анбары, бәнд, СЕС) вар. Сивас, Бафра ш.-ләри Г.И. саһилиндәдир.

ГЫЗЫЛ ЈУН—гәдим јунан мифолокијасында гызылјунлу гочун дәриси. Өкеј аналарынын тә'гибиндән гачан Орхомен падшаһынын оғуллары Фрикс вә Келла бу гочун белиндә Асија саһилләринә јолланмышдылар. Онлардан бири (Фрикс) Еје өлкәсинә (Колхида; индики Гәрби Күрчүстан) кәлиб чыхмыш, бурада гочу Зевсә гурбан вермиш, дәрисини Колхида чарына бағышламышды. Сонралар *аргонавтлар Јасонун* рәһбәрлији илә Г.ј.-у оғурлајыб Јунаныстана апармышдылар. Г.ј. һаггында рәвајәт Гәдим Јунаныстан вә Гафгаз арасында еркән әлагәләри әкс етдирир.

ГЫЗЫЛ КӘНКӘРЛИ—Азәрб.ССР Ағдам р-нунун Бојәһмәдли советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 15 *км* шм.-да, Хачын чајынын саһилиндә, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Ағдам—Мардакерт шосе јолу кәндин ичәрисиндән кечир. Әһ. 781 (1977); үзүмчүлүк вә бағчылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, археоложи абидәләрдән орта әсрләрә аид гәдим гәбиристан вар.

ГЫЗЫЛ КИЈА, Кизил-Кыја—Гырғ.ССР Ош вил.-ндә шәһәр. Фәрғанә вадисинин ч.-ундадыр. Д.ј. ст. Түтүнфермментләшдирмә, консерв, јағ з-длары, әт комбинаты, тикинти материаллары комбинаты, ајаггабы истеһсалат бирлији, мә'дән техникуму, тибб мәктәби вә с. вар. Даш көмүр чыхарылыр.

ГЫЗЫЛ КУРГАН—1) Крымда, Симферопол ш.-ндән 5 *км* аралы курган. 1900 илдә Н. М. Веселовски тәдгиг етмишдир. Курган Тунч дөврүнә аид бүкүлү вәзијјәтдә дәфн едилмиш өлүнүн гәбри үзәриндә дүзәлдилмишдир. Сонралар (е.ә. 5 әсрдә) курганын төкмә һиссәсиндә скиф дөјүшчүсү дәфн олунмушду. Кургандан үзәри дәмир пулчугларла өртүлмүш галхан, ашағы һиссәси гызыл тәрчивәли дәри гынлы дәмир гылынч, үзәриндә күмүш вәрәгә чәкилмиш ағач ох габы галыглары вә 180 тунч ох учлуғу, тунч бәзәкләр вә с. ашкар едилмишдир; 2) Крымда, Керч ш. јахынлығында курган (һүнд. 21 *м*, чеврәси 240 *м*). Курганын үзәри дашла өртүлмүшдүр. 1832 илдә һәлә гәдимдә гарәт едилмиш үч сәрдаба ашкар едилмишдир. Әсас сәрдабанын (диаметри 6,4 *м*, һүнд. 9 *м*) әһәнкдашыдан јонулмуш 17 чәркәли даирәви дәфн камерасы чыхынтылы күнбәзлә тамамланыр. Е.ә. 4 әсрә аид олан Г.к.-да еһтимал ки, *Боспор дөвләтинин* көркәмли нүмајәндәләриндән бири дәфн олунмушдур.

Әд.: Черников С. С., Загадки золотого кургана. Где и когда зародилось «скифское искусство», М., 1965; Артамонов М. И., Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа, текст М. И. Артамонова, Прага—Л., 1966; Цветаева Г. А., Сокровища причерноморских курганов, М., 1968; Хазанов А. М., Золото скифов, М., 1975.

ГЫЗЫЛ КҮЛЧӘ СТАНДАРТЫ — бах *Гызыл стандарт.*

«ГЫЗЫЛ КӘНЧӘ»—ајлыг елми-әдәби, ичтимаи-педагожи журнал (1928). Кәнчә гәза халг маариф ше'бәсинин, маариф ишчиләри һәмкарлар иттифагы вә «Гызыл гәләмләр» Иттифагы Кәнчә ше'бәләринин органы. 5 нөмрәси чыхмышдыр. Журналда ичтимаи-сијаси мәсәләләрә даир јазылар, С. Вурғун, Мир Чәлал, Ч. Хәндан, М. Рзагулузадә вә б. ше'р вә һекајәләри, әдәбијјат, дил, инчәсәнәт һаггында мәгаләләри дәрч олунмушдур. Редактору М. Әләкбәрли иди.

ГЫЗЫЛ МАНАТ—Русијада шәрти пул ваһиди; 1897 ил ганунуна көрә тәркиби 0,774235 *г* халис гызыл иди. 5 вә 10 манатлыг, һәмчинин 15 манатлыг (империал) вә 7,5 манатлыг (јарым империал) гызыл сиккәләр кәсилмиш вә тәдавүлә бурахылмышдыр. Русијада вә ондан кәнарларда сабит пул ваһиди олмушдур. Биринчи дүнја мүһарибәсинин башланмасы илә манатлыг кредит билетләринин гызыла дәјишдирилмәси дајандырылмыш вә онлар кағыз пулла әвәз едилмишди. 1921—22 илләрдә совет пул нишанларынын тезтез гијмәтдән дүшмәси илә әлагәдар Г.м.-ын һесаб ваһиди кими тәтбигинә ичазә верилмишди. Лакин ССРИ ХКС-нин 1922 ил 11 октјабр тарихли декретинә әсасән Дөвләт банкынын тәдавүлә червон банкнот бурахмасы илә Г.м. һесаб ваһиди кими әһәмијјәтини итирди.

ГЫЗЫЛ МЕДАЛ, «Тәһсилдә, әмәкдә әʼла мүвәффәгијјәтләрә вә нүмунәви әхлага көрә»—орта үмумтәһсил мәктәбләрини битирән шакирдләрә верилир. ССРИ ХКС-нин 1944 ил 21 ијун тарихли гәрарына әсасән тә'сис олунмушдур. ССРИ Назирләр Советинин 1968 ил 18 декабр тарихли гәрарына әсасән, 9, 10, 11 синифләрдә бүтүн фәнләрдән иллик гијмәтләри «5» олан вә бурахылыш имтаһанларыны «5»-ә верән, нүмунәви әхлаглы вә мәктәбин ичтимаи һәјатында фәал иштирак едән шакирдләр тәлтиф олунур. Г.м. мәктәб педагожи шурасынын гәрары, рајон (шәһәр) ХМШ вә маариф назирлијинин тәсдиги илә верилир. Г.м. алан шакирдә али мәктәбә дахил оларкән мүәјјән үстүнлүкләр верилир.

ГЫЗЫЛ МЕЈДАН — Москва ш.-нин мәркәзи мејданы. Кремлин Спас гүлләси гаршысындадыр. Кремл диварларынын ш. һиссәси, Дөвләт универсал мағазасы, *Васили Блаженны мә'бәди* (Покров килсәси илә) вә Дөвләт Тарих Музејинин бинасы илә әһатә олунмушдур. 15 әсрин сонларында јарадылмыш, илк вахтлар «Торг», «Троитса» (Троитса килсәсинин адындан), 1571 ил јанғындан сонра «Пожар», 17 әсрин 2-чи јарысындан исә «Краснаја» (көзәл; Азәрб. дилиндә «Гызыл» ифадәси дә бу мә'нада ишләнир) адланмышдыр. Г.м.-ын ме'марлыг ансамблынын формалашмасында Кремл диварлары (Спас, Сенат вә Никола гүлләләри илә) вә Васили Блаженны мә'бәди мүһүм рол ојнамышдыр. 16 әсрин 30-чу илләриндә мејданда Чәза даирәси гурулмушду (индијәдәк галмыш 1786 илдә ме'мар М. Ф. Казаков тәрәфиндән тикилмишдир). 16 әсрдән башлајараг Г.м.-да һөкумәт фәрманлары е'лан едилир, тәнтәнәли мәрасимләр кечирилирди. 17 әсрин сонларында Г.м. артыг тичарәт тикилиләриндән тәмизләнмиш, бир сыра инзибати бина (Зәрбхана, 1697, Земство идарәси, 1699) инша едилмишди. 18 әсрдә Г.м.-да тичарәт биналары чәркәси јенидән гурулмуш, Кремл диварлары гаршысында јени корпус јарадылмышды. Дөврүмүзәдәк мүһафизә олунмајан бу бина 1812 ил јанғынындан сонра О. И. *Бовенин* лајиһәси илә јенидән тикилмиш (1814—15), 1818 илдә бинанын гаршысында К. Минин вә Д. Пожарскијә абидә (һејкәлтәраш И. П. Мартос) гојулмушдур. 19 әсрин ахырларында Г.м.-да Тарих музеји (1875—81, ме'мар В. О. Шервуд), Јухары тичарәт мәһәлләси (1889—93, ме'мар А. Н. Померантсев; һазырда Дөвләт универсал мағазасыдыр) вә с. биналар тикилмишдир. Москвада бир сыра үсјанлар Г.м. илә бағлыдыр: «Дуз гијамы» (1648), «Мис гијамы» (1662), Стрелетс үсјаны (1682). Г.м.-да 1917 илин нојабрында Москвада сосиалист ингилабынын гәләбәси уғрунда һәлак олмуш дөјүшчүләрин тәнтәнәли дәфн мәрасими кечирилмишдир.

В. И. Ленин дәфәләрлә Г.м.-да чыхыш етмишдир. 1924 илдә Г.м.-да В. И. Ленин Мавзолеји (ме'мар А. В. Шусев) тикилмиш, В. И. Ленин бурада дәфн едилмишдир. Кремл диварлары јанында Коммунист партијасынын, Совет дөвләтинин көркәмли хадимләри (о чүмләдән Н. Нәриманов), мәшһур елм вә мәдәнијјәт, бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадимләри, космонавтлар, көркәмли сәркәрдәләр дәфн олунмушдур.

Г.м.-да 1945 ил ијунун 24-дә Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет халгынын фашист Алманијасы үзәриндә гәләбәси шәрәфинә Гәләбә Парады олмушдур. Пајтахт зәһмәткешләринин нүмајиши вә ССРИ Силаһлы Гүввәләринин парады да бурада кечирилир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ.48-49

Әд.: Наша главная площадь, 2 изд., [М., 1966]; У Кремлевской стены, М., 1967; Ильин М. А., Москва, 2 изд., М., 1970.

ГЫЗЫЛ ОРДА, Чучи улусу—феодал дөвләти (13 әсрин 40-чы илләри—15 әср). Әсасыны Бату гојмушдур. Г.-дә Дунајдан Фин көрфәзинә, ш.-дә Иртыш һөвзәсиндән Об чајынын ашағы ахынына, ч.-да Гара дәниз, Хәзәр дәнизи, Арал дәнизи вә Балхаш көлүнә, шм.-да Новгород торпагларынадәк әразини әһатә едирди. Лакин рус кнјазлыглары әразичә Г.О.-ја дахил дејилди. Онлар Г.О.-нын вассалы идиләр. Г.О.-нын пајтахты әввәл *Сарај-Бату*, 14 әсрин 1-чи јарысындан исә *Сарај-Бәркә* олмушдур. Г.О. илк вахтлар бөјүк монгол ханына табе иди. 13 әсрин 50-чи илләриндә мүстәгил олду. Г.О.-да малдарлыг, әкинчилик, сәнәткарлыг, тичарәт инкишаф етмишди; тахыл, дәри, бал, хәз вә с. ихрач едилирди. Сарај-Бату, Сарај-Бәркә, Үркәнч, Судак, Кафа (Феодосија), Азак (Азов) ш.-ләри ири тичарәт мәркәзләри иди. Г.О.-да мүхтәлиф етник мәншәли, ичтимаи-игтисади вә мәдәни инкишафын мүхтәлиф пилләләриндә дуран халглар (булгарлар, руслар, татарлар, түркмәнләр, гырғызлар, гыпчаглар, хәзәрләр, аланлар, јунанлар, мордвалар вә б.) јашајырды. Бу халглар ағыр веркиләр верир, истисмар вә зүлмә мә'руз галырдылар.

Дөвләтин башында Батунун нәслиндән олан хан дурурду. Чох мүһүм сијаси һадисәләрлә әлагәдар, һаким сүлалә үзвләри башда олмагла, һәрби-феодал ә'јанларын гурултајы чағырылырды. Дөвләт ишләрини нојонлар вә әмирләр, ајры-ајры саһәләри вәзир вә наибләр идарә едирди. Г.О. дөвләтинин мөһкәм олмамасы, ири торпаг саһибләринин күчләнмәси, хүсусилә табе халгларын азадлыг мүбаризәси кәләчәкдә бу дөвләтин дағылмасынын әсас сәбәби олду. Г.О. һәлә јарандығы дөврдә Чучинин 14 оғлу арасында улуслара бөлүнмүшдү. 1282 илә дәк Г.О. ханлары улусларын ајрылма мејлләрини боға билирдиләр. 13 әсрин 80-чи илләриндән башлајараг дахили чәкишмә вә зиддијјәтләр дөвләти зәифләтди. Лакин Өзбәк хан [1313—42] ара мүһарибәләринә сон гојду. Онун вә Чаныбәјин [1342—57] вахтында дөвләт һәрби чәһәтдән чох гүдрәтли иди. Өзбәк ханын һәрби гүввәси 300 мин нәфәрә чатырды. Чаныбәјин өлдүрүлмәсиндән (1357) сонра зиддијјәтләр хүсусилә кәскинләшди. 1357—80 илләрдә Г.О.-да 25-дән чох хан дәјишмишди. 14 әсрин 60-чы илләриндә Харәзм мүстәгилләшди, Һәштәрхан исә ајрылды; Полша вә Литва татарларын һакимијјәти алтында олан Днепрбоју торпаглары ишғал етди. *Куликово вурушмасында* (*1380*) рус кнјазлыгларынын бирләшмиш гүввәләри Г.О.-ны мәғлубијјәтә уғратды. *Тохтамышын* ханлығы дөврүндә мәркәзи һакимијјәт гүввәтләнди. 1382 илдә Тохтамыш Москваны тутараг јандырды. Сонра исә *Тејмура* гаршы мүбаризәјә башлады. 1389—96 илләрдә Тејмурун ордусу бир нечә вурушмада Тохтамышын гошунларыны дармадағын етди. Бундан сонра Г.О. бир даһа дирчәлә билмәди. 15 әсрин 20-чи илләриндән башлајараг Г.О. парчаланды. Онун әразисиндә мүстәгил Сибир, Казан, Крым, Газах, Өзбәк, Һәштәрхан ханлыглары, Ногај Ордасы јаранды. 1480

илдә рус халгы татар-монгол зүлмүндән азад олду.

1258 илдә бөјүк монгол ханы Менкү хаганын гардашы Һүлакү хан Бағдады тутараг Аббасиләр хилафәтинә сон гојду. Кениш әрази, о чүмләдән Азәрб. Һүлакүнүн һакимијјәтинә кечди (бах *Елханиләр дөвләти*). Мүһүм стратежи, игтисади вә сијаси әһәмијјәтә малик Азәрб. тәгр. јүз ил Г.О. илә Елханиләр дөвләти арасында мүһарибәләр (1262—1263, 1265—66, 1290, 1318—19, 1335—36, 1356—57, 1385—86 вә с.) мејданы олмушдур. Бу мүһарибәләр Азәрб. әһалисини вар-јохдан чыхарыр, шәһәрләри виран гојурду. Ширван даһа чох дағылмышды.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ч. 1, Б., 1961; История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 2, М., 1966; Греков Б. Д. и Якубовский А. Ю., Золотая Орда и её падение, М.—Л., 1950; Ализаде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Сафаргалиев М. Г., Распад Золотой Орды, Саранск, 1960; Феодоров-Давыдов Г. А., Общественный строй Золотой Орды, М., 1973; Греков И. Б., Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV—XV вв.), М., 1975.

ГЫЗЫЛ ОРДА (кечмиш Аг Мәсчид, Перовск) — Газах.ССР-дә шәһәр. Гызыл Орда вил.-нин мәркәзи. Сырдәрја чајынын сағ саһилиндәдир. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Әһ. 148 мин (1977). Селлүлоз-картон, араг з-длары, ајаггабы ф-ки, әт комбинаты, педагожи ин-т, политехникум, к.т. техникуму, ИЕС, педагожи, тибб мәктәбләри вә 5 техники пешә мәктәби, Газахыстан драм театры, тарихи-өлкәшүнаслыг музеји, филармонија вар. 1925—29 илләрдә Газах.ССР-ин пајтахты олмушдур.

ГЫЗЫЛ ОРДА ВИЛАЈӘТИ — Газах.ССР-дә вилајәт. 1938 ил јанварын 15-дә тәшкил едилмишдир. Респ.-нын ч.-ундадыр. Саһ. 228,1 мин $км^2$, әһ. 554 мин (1977, 1 јанвар). Мәркәзи Гызыл Орда ш.-дир. 8 инз. р-ну, 3 шәһәри, 9 шәһәр типли гәс. вар.

Тәбиәт. Вил. Арал дәнизиндән ш.-дә, Сырдәрја чајынын ашағы ахынында, әсасән, Туран овалығы (һүнд. 50—200 *м*) әразисиндәдир. Ч.-у вә ч.-г.-и Гызылгум сәһрасы, шм.-г.-и Аралјаны Гарагум сәһрасы, ч.-ш.-и Гаратау д-рынын шм.-г. јамачларыдыр (һүнд. 1419 *м*-дәк). Фајдалы газынтылары: сулфатлар, хөрәк дузу вә с. Иглими кәскин континенталдыр. Орта темп-р јанварда шм.-г.-дә —3,5°С, ч.-ш.-дә —19,8°С, ијулда мүвафиг олараг 25,9 вә 28,2°С-дир. Иллик јағынты Арал дәнизи саһилбојунда тәгр. 100 *мм* (Газах.ССР-дә ән аз), ч.-ш.-дә, Гаратау д-рынын әтәкләриндә 175 *мм*-ә гәдәрдир. Арал дәнизинин шм.-ш. јарысы вил.-ин әразисиндәдир. Јеканә ири чајы Сырдәрјадыр. Чохлу шор көл (Жаскы-Кылыш, Камыслыба, Арыс вә с.) вар. Боз, гонур вә гумсал торпаглар, Сырдәрја чајы вадисиндә аллүвиал-чәмән вә батаглыг торпаглары јајылмышдыр. Кәвән, јовшан, ефемер вә шоранкә биткиләри, аг саксаул ағачлары, Сырдәрја чајынын субасарында тугај мешәләри, коллуглар, делтасында вә саһилбојунда кениш гамышлыглар вар. Сәһрада чохлу јыртычы (түлкү, чанавар вә с.) вә дырнаглы (сајгак) һејванлар, һәмчинин кәмиричиләр, мүхтәлиф гушлар вар. Арал дәнизиндәки Барсакелмес а.-нда горуг јарадылмышдыр.

Әһали. Газахлар (62%-и), руслар, корејалылар вә б. јашајыр. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 2,4 нәфәрдир. Әһ.-нин 342,9 мини шәһәрләрдә, 211,1 мини кәндләрдәдир. Әсас шәһәрләри: Гызыл Орда, Аралск, Казалинск.

Тәсәррүфат. Вил.-ин игтисадијјатында һасиледичи вә е'маледичи сәнаје әсасдыр. Вил. һәмчинин ири чәлтикјетишдирмә, гојунчулуг, балыгчылыг вә балыг е'малы р-нудур. Машынгајырма вә метал е'малы, кимја, тикинти материаллары сәнајеси, балыг (Арал дәнизи саһилиндә вә адаларда), чәлтиктәмизләмә, пивә, араг з-длары, дәјирман, ајаггабы, мебел, тикиш ф-кләри, селлүлоз-картон комбинаты вә с. вар. Сүд з-ду, механики тә'мир з-ду тикилмишдир. Кәрпич, дәмир-бетон конструксијалар вә деталлар истеһсал едилир. Сәнаје мүәссисәләринин чоху Гызыл Орда ш.-ндәдир. Вил.-дә 10 к-з, 78 с-з вар. Тәсәррүфата јарарлы саһәләрин чоху отлаглардыр. Вил.-ин үмуми әкин саһәсинин 14,3 мин *һа*-ында буғда, 70 мин *һа*-ында чәлтик, 3,9 мин *һа*-ында дәнлик гарғыдалы, 0,5 мин *һа*-ында картоф, 2,5 мин *һа*-ында тәрәвәз-бостан биткиләри вә с. әкилир (1976). Јем биткиләриндән, әсасән, гарајонча јетишдирилир. 1976 илдә 69,3 мин *с* буғда, 3,13 млн. *с* чәлтик, 52,2 мин *с* дәнлик гарғыдалы, 12,8 мин *с* картоф вә с. јығылмышдыр. Әсасән, гаракүл гојунчулуғу инкишаф етдирилир. Вил.-дә 1,22 млн. давар, 121,6 мин гарамал, 41,7 мин ат, 11,8 мин дәвә, 0,4 мин донуз, 234,1 мин гуш вар (1977, 1 јанвар).

Д.ј.-ларынын уз. 768 *км*, автомобил јолларынын уз. 3,5 мин *км*-дир.

Мәдәни гуручулуг. Вил.-дә 295 үмумтәһсил мәктәби, 16 техники пешә мәктәби, 7 орта ихтисас тәһсили мәктәби, педагожи ин-т вар (1977/78). 320 күтләви китабхана, 293 клуб мүәссисәси, 382 киногурғу, өлкәшүнаслыг музеји, драм театры вә с. мәдәни-маариф мүәссисәләри фәалијјәт көстәрир (1978). «Ленин жолы» (1929, «Ленин јолу», газах дилиндә), «Путь Ленина» (1930, «Ленин јолу», рус дилиндә) вил. гәзетләри, республикалararасы «Ленин кичи» (1938, «Ленин бајрағы», Кореја дилиндә) гәзети чыхыр. Радио верилишләри газах, рус вә өзбәк дилләриндәдир. Јерли телевизија бирпрограмлыдыр. Москва верилишләри дә ретранслјасија едилир.

Сәһијјә. 1977 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Г.О. вил.-индә 6,9 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 13 чарпајы) 77 хәстәхана мүәссисәси, 1345 һәким, палчыгла мүаличә курорту вар.

ГЫЗЫЛ ОРДУ, Фәһлә-Кәндли Гызыл Ордусу—1918 илдән 1946 иләдәк гуру гошунлары вә һәрби һава гүввәләринин рәсми ады. Һәрби-Дәниз Донанмасы илә бирликдә ССРИ Силаһлы Гүввәләрини тәшкил едирди. Бах *Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы*, Силаһлы гүввәләр бөлмәси.

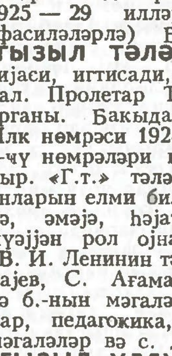
ГЫЗЫЛ СИККӘ СТАНДАРТЫ—бах *Гызыл стандарт.*

ГЫЗЫЛ СТАНДАРТ, гызыл монометаллизм—пул системи; бурада үмуми еквивалент ролуну гызыл ојнајыр, тәдавүлдә исә гызыл сиккәләр, јахуд гызыла дәјишдирилән пул нишанлары ишләдилир. Гызыл монометаллизм системи Б. Британијада һәлә 18 әсрин ахырларында тәтбиг едилмиш, лакин капитализм аләминдә јалныз 19 әсрин ахырынчы рүбүндә кениш јајылмышды. Русијада бу систем 1895—97 илләрдәки пул ислаһатындан сонра там тәшәккүл тапмышды. Г.с. мүхтәлиф формада олмушдур: гызыл сиккә стандарты, гызыл күлчә стандарты, гызыл девиз стандарты. Гызыл сиккә стандарты үчүн гызыл сиккәләрин сәрбәст тәдавүлү вә пулун бүтүн функсијаларынын гызылла јеринә јетирилмәси, там гијмәтли пул кәсилмәси характерик олмушдур. Мәркәзи емиссија банклары банкнот вә дикәр пул нишанларыны (кағыз пул, натамам гијмәтли пул) номиналына көрә гызыла дәјишдирирдиләр. Гызыл сәрбәст сурәтдә идхал вә ихрач едилирди. Капитализмин үмуми бөһраны Г.с. системинин ифласына сәбәб олду. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә иштирак етмиш бүтүн өлкәләрдә банкнотларын гызыла дәјишдирилмәси вә гызылын өлкә дахилиндән сәрбәст апарылмасы ләғв олунду, кағыз пул емиссијасынын кениш тәтбигинә башланды. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра, 1924—28 илләрдә Г.с.-ын јени формалары — гызыл күлчә стандарты (банкнот јалныз күлчә шәклиндә олан гызыла дәјишдирилирди) вә гызыл девиз стандарты (банкнот гызыла дәјишдириләбилинән хариҹи валјутаја дәјишдирилирди) тәтбиг едилди. Г.с.-ын јени формалары дүнја игтисади бөһраны (1929—33) нәтиҹәсиндә ифласа уғрады. Г.с. 1931—36 илләрдә капиталист өлкәләриндә бүтүнлүклә ләғв олунду. АБШ долларынын гызыла дәјишдирилмәси 1971 ил августун 15-дә рәсмән ләғв олунмушдур.

«ГЫЗЫЛ ТӘЛӘБӘ»—ики һәфтәдә бир дәфә нәшр едилән тәләбә гәзети. Пролетар Тәләбәләри Бүросунун нәшри. 1925 — 29 илләрдә Азәрб. дилиндә (фасиләләрлә) Бакыда чыхмышдыр.

«ГЫЗЫЛ ТӘЛӘБӘ»—ајлыг ичтимаи-сијаси, игтисади, әдәби вә елми журнал. Пролетар Тәләбәләри Бүросунун органы. Бакыда нәшр олунмушдур. Илк нөмрәси 1924 илин мартында, 2—3-чү нөмрәләри исә мајында чыхмышдыр. «Г.т.» тәләбәләрин тәрбијәсиндә, онларын елми билекләрә јијәләнмәсиндә, әмәјә, һәјата һазырланмасында мүәјјән рол ојнамышдыр. Журналда «В. И. Ленинин тәрчүмеји-һалы», Ә. Гарајев, С. Ағамалыоғлу, М. Гулијев вә б.-нын мәгаләләри, елми материаллар, педагокика, јени әлифба һаггында мәгаләләр вә с. дәрч едилмишдир.

«ГЫЗЫЛ УЛДУЗ»—ССРИ-дә *Совет Иттифагы Гәһрәманы* ады алан шәхсләрә верилән медал. ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1939 ил 1 август тарихли Фәрманы илә тә'сис едилмишдир (1939 ил октјабрын 16-дәк «Совет Иттифагы Гәһрәманы» адланырды). «Г.у.» медалы бешкушәли улдуз шәклиндә гызылдан ибарәтдир. Палтара дүзбучаглы лөвһәчик васитәсилә бәркидилир; лөвһәчик гырмызы

муар лентлә (ени 20 *мм*) өртүлмүшдүр; сол дөшә, орден вә медаллардан јухарыја тахылыр. Азәрб.ССР-дә 123 нәфәр «Г.у.» медалы илә тәлтиф олунмушдур (1 јанвар, 1978).

ГЫЗЫЛ ФИЛИЗЛӘРИ вә с ә п и н т и л ә р и—игтисади чәһәтчә тәркибиндән сәрбәст гызыл вә ја онун кимјәви бирләшмәләринин алынмасы мәгсәдәујғун һесаб едилән тәбии минерал бирләшмәләр. Филиздә гызыл, әсасән, күлчә һалында олур.

Гызыл јатаглары ики чүр олур: илкин (магматик мәншәли исти мәһлуллардан) вә сәпинти (илкин јатагларын ашынмасындан). Илкин јатагларда филиз күтләсинин галынлығы 0,05 *м*-дән он метрләрәдәк, узунлуғу минләрлә метр олур. Ән бөјүјү Һиндистандакы Колар дамар зонасы (уз. 20 *км*, орта галынлығы 1,2 *м*-дир), АБШ-дакы Мазер-Лод дамар системи (тәгр. уз. 200 *км*), ССРИ-дә Јенисеј тирәсинин бә'зи дамар зоналары вә Орта Асијадакы дамар зоналарыдыр. Сәпинти јатагларын уз. 1—3 *км*-дән 25 *км*-дәк (надир һалларда 50—100 *км*), ени 1 *м*-дән 200—300 *м*-дәк, бә'зән дә 1 *км* вә даһа чох, галынлығы 1—3 *м* олур. Сәпинти јатагларда гызылын мигдары 0,1 $г/м^3$-дән 10-ларча $кг/м^3$ олур. Г.ф. јатаглары мүхтәлиф кеоложи дөврләрдә әмәлә кәлмишдир. Сәпинти гызыл ја илкин јатагларла бир јердә, ја да чајларын һөвзәләриндә тапылыр. Гызыл сәпинтиләри ССРИ-дә (Јенисеј, Лена, Бодајбо, Витим, Алдан, Колыма, Јана, Индикирка чајлары һөвзәси), харичдә Канада (Јукон вә Клондајк чајлары һөвзәси), АБШ (Калифорнија, Алјаска), Австралија Иттифагы, Јени Зеландија, Јени Гвинеја вә Филиппиндә мә'лумдур. Г.ф. тәзаһүрләри Азәрб.ССР әразисиндә дә вар.

«ГЫЗЫЛ ШӘРГ»—ајлыг ичтимаи, сијаси, игтисади вә әдәби журнал; РСФСР Халг Милләтләр Комиссарлығынын органы. Илк нөмрәси 1922 илин нојабрында Москвада Азәрб. дилиндә чыхмышдыр (чәми 5 нөмрә). Биринчи нөмрәдә В. И. Ленинин «Октјабр ингилабынын дөрдүнчү илдөнүмү мүнасибәтилә» мәгаләси чап едилмишдир. «Г.Ш.»-ин әсас мәгсәди марксизм-ленинизм идејаларыны фәһлә вә кәндлиләрин баша дүшәчәји дилдә тәблиғ етмәк, Шәрг халгларынын милли азадлыг һәрәкатынын нәзәри вә әмәли мәсәләләрини өз сәһифәләриндә шәрһ етмәк иди. «Г.Ш.» ејни заманда Совет Шәрги республикаларынын партија вә совет гуручулуғуну, онларын игтисадијјатыны, мәдәнијјәтини, тарихини, мәишәтини кениш сурәтдә ишыгландырмағы өз гаршысына мәгсәд гојурду. Н. Нәриманов, Р. Ахундов, С. Ағамалыоғлу вә б. журналын ишиндә фәал иштирак етмишләр. Сонунчу нөмрәси 1923 илдә чыхмышдыр. Редактору Һ. Чәбијев иди.

Әд.: Һ у с е ј н о в А. Ә., Һәбиб Чәбијев, Б., 1975.

«ГЫЗЫЛ ШӘРГ» МӘТБӘӘСИ (А з ә р б. С С Р Н а з и р л ә р С о в е т и н и н Д ө в л ә т Н ә ш р и ј ј а т, П о л и г р а ф и ј а вә К и т а б Т и ч а р ә т и И ш л ә р и К о м и т ә с и н и н «Г ы з ы л Ш ә р г» м ә т б ә ә с и)—Азәрб.ССР полиграфија сәнајеси мүәссисәси. 1918 илдә јарадылмыш, 1920 илдән «Гызыл Шәрг» мәтбәәси адланыр. Мәтбәәдә марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләри илә јанашы, сијаси, бәдии, елми, к.т.-на даир әдәбијјат, дәрсликләр нәшр олунур, АСЕ чилдләринин мәгаләләри јығылыр, журнал, штамп, гравүр вә с. истеһсал едилир. Мәтбәә 3 дәфә Азәрб.ССР Назирләр Совети вә Республика Һәмкарлар Иттифаглары Шурасынын кечичи Гырмызы Бајрағы илә тәлтиф олунмушдур (1952, 1965, 1968).

ГЫЗЫЛАВАР—Азәрб.ССР Масаллы р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 8 *км* ч.-да, Масаллы—Ләнкәран шосе јолу кәнарында, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 1787 (1977); тәрәвәзчилик, чајбечәрмә вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, 2 китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, ме'марлыг абидәләриндән 19 әсрә аид мәсчид вар.

ГЫЗЫЛАҒАЧ (Alnus)—тозағачыкимиләр фәсиләсиндән биревли, ајрычинсли ағач вә ја кол чинси. Кәнары дишли јарпаглары нөвбә илә дүзүлүр. Әксәријјәти еркән јазда, һәлә јарпаг ачмамыш чичәкләјир. Чичәкләри сырғачыгларда јерләшир. Мејвәси биртохумлу фындыгчадыр. Пахлалы биткиләр кими, Г.-ын да көкләриндә јумруҹуг бактеријалары олур. Г. 100 ил, надир һалда исә 300 илә гәдәр јашајыр. Әсасән, чајларын саһилиндә мүнбит, јахшы аерасија олунан, чох рүтубәтли торпагда, бә'зи нөвләри исә гумлуг вә дашлыг јерләрдә битир. Шимал јарымкүрәсиндә 42—47, ССРИ-дә 10—15, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 3 нөвү јајылмышдыр: ү р ә к ј а р п а г л ы Г. (A. subcordata), б о з Г. (A. incana) вә с а г г а л л ы Г. (A. barbata). Б о з Г.-ын һүнд. 15—20 *м*-ә гәдәрдир. Габығында чохлу ашы маддәси вар. Ү р ә к ј а р п а г л ы Г.-ын һүнд. 28—30 *м*-ә (бә'зән 35 *м*-ә), диаметри 160 *см*-ә чатыр. Одунчағы гырмызымтыл олур. Габығында ашы маддәси вар. С а г г а л л ы Г.-ын һүнд. 20 *м*-ә (бә'зән 25 *м*-ә) гәдәрдир. Бу нөв, рүтубәт вә ишыгсевән, тезбөјүјән ағачдыр. Г.-ын һавада гызаран ачыг рәнкли јүнкүл одунчағы мебел, тара истеһсалында, һәмчинин суалты вә јералты гурғуларда тикинти материалы кими ишләдилир. Бә'зи нөвләринин гозаларындан алынан тинктура колит вә дизентеријанын мүаличәсиндә, габығы бојагчылыгда, бир чох нөвү исә јашыллашдырмада истифадә едилир.

Әд.: Флора Азербайджана, т. 3, Б., 1952.

ГЫЗЫЛАҒАЧ — Азәрб.ССР Көјчај р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 10 *км* ч.-да, Көјчајын сол саһилиндә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 862 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, хәстәхана, ушаг бағчасы вар.

ГЫЗЫЛАҒАЧ—Азәрб.ССР Масаллы р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 15 *км* ш.-дә, Гасымлы д.ј. ст.-ндан 8 *км*, Виләш чајынын сағ саһилиндән 3 *км* аралы, Калиновка—Порт Илич шосе јолу кәнарында, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 4530 (1977); тәрәвәзчилик, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, клуб, 3 китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, археоложи абидәләрдән Дәмир дөврүнә аид курган («Һәзи тәпәси») вар.

Г. орта әсрләрдә Хәзәр дәнизи лиманлары илә тичарәтәлагәси сахлајан јашајыш мәнтәгәси иди. Әһали кәмичилик вә балыгчылыгла мәшғул олурду. Г.-да әкинчилик вә малдарлыг инкишаф етмишди. Килан вә Мазандарана кедән карван јолу Г.-дан кечирди, Г. 15 әсрәдәк Авропа вә Јахын Шәрг арасындакы тичарәтдә мүһүм јер тутурду. 1614 ил декабрын 19-да Русија елчиси М. Н. Тихонов I Шаһ Аббасла Г.-да көрүшмүшдү. Орта әср Авропа сәјјаһ вә дипломатларындан Шарли Антони, Чон Брјус, Адам Олеари, Белл Чон вә б. Г.-да олмушлар. А. П. Волынски 1715—18 илләрдә Азәрб. вә Иранда олмуш, Шамахы, Тәбриз, Гәзвин, Астара, Ләнкәран вә с. шәһәрләрлә бәрабәр, Г. һаггында да мә'лумат вермишдир. 18 әсрин 30-чу илләриндә рус һидрографлары Г. лиманыны тәдгиг етмишләр.

Әд.: Путешественники об Азербайджане, Б., 1961.

ГЫЗЫЛАҒАЧ БАЛЫГЈЕТИШДИРМӘ ТӘСӘРРҮФАТЫ—Кичик Гызылағач көрфәзиндә тәшкил едилмишдир. Хүсуси дамба тикилмәклә јарадылмыш көл 1956 илдә истифадәјә верилмишдир. Саһ. 15 мин *һа*-дыр. Көлә су, Гумбашы вә Виләш чајларындан ахыдылыр. Көрфәзин су режими јазда күрүләјән күлмә, чәки, чапаг, күтүм, гарасол, суф вә с. чохалмасына ујғун кәлдијиндән, Г.б.т. бурада јарадылмышдыр. Күрүдән чыхан көрпәләр 2—3 aj көлдә галыб 1—2 *г*-а чатандан сонра каналларла дәнизә бурахылыр. Г.б.т.-нда илдә тәгр. 200 млн. балыг көрпәси јетишдирилир. Көрфәздә 25 нөв балыг јашајыр; јарыдан чоху вәтәкә әһәмијјәтлидир. Г.б.т. һәм дә су гушларынын гышладығы јердир.

ГЫЗЫЛАҒАЧ ГОРУҒУ, С. М. К и р о в ад.—Азәрб.ССР-дә дөвләт горуғу. Ләнкәран р-ну әразисиндәдир. Горуға *Киров көрфәзи* (Гызылағач көрфәзи), Кичик Гызылағач көрфәзи вә онларын саһил зонасы дахилдир. Саһ. 88 мин *һа*-дыр (1976). ССРИ Халг Комиссарлары Советинин гәрары илә 1929 ил ијулун 3-дә јарадылмышдыр. Өлкәдә су гушларынын гышладығы әсас јерләрдән биридир. Саһил зонасында көл вә батаглыглар вар. Виләш чајынын мәнсәб һиссәси Г.г.-ндадыр. Су, батаглыг вә чөл гушлары мүһафизә едилир. Гышда көрфәзин дајазлыгларында вә ширин су һөвзәләриндә чохлу гашгалдаг, өрдәк, газ, гу гушу, һәмчинин гызылгаз, бә'зән гутан олур. Гамышлыгларда султан тојуғу, сырычын, чохлу хырда гушлар јашајыр. Јајда бөјүк дәстәләрлә сары вағ, ағ вағ, Мисир вағы, гарылдағ, гарабаттаг вә с. јува салыр. Саһилләрдә гағајы, стерна (су гарангушу), чүллүт, коллугларда исә турач, гырговул вә с. јашајыр. Горугда *шанакүллә* битир.

Әд.: К у л г. К., Хәзәр дәнизи Киров көрфәзинин чоғрафијасы, Б., 1967; Заповедники Советского Союза, М., 1969; Заповедники и национальные парки мира. Краткий справочник, М., 1969.

ГЫЗЫЛАҒАЧ КӨРФӘЗИ—бах *Киров көрфәзи*.

ГЫЗЫЛАЗАР—бах *Скарлатина*.

ГЫЗЫЛБАЛЫГ, Х ә з ә р г ы з ы л б а л ы ғ ы (Salmo trutta caspius)—гызылбалыгкимиләр фәсиләсиндән балыг. Хәзәр дәнизинин, әсасән, гәрб һиссәсиндә јајылмышдыр. Чохалмаг

үчүн Күр, Араз, Лэнкэран чајы, Астара чајы, Терек вэ Самур чајларына, һэмчинин Худат вэ Јалама дүзлэриндэки чајлара үзүр. Ҹинси јеткинлијэ 3—4 иллијиндэ чатыр. Әсасэн, нојабр—декабр ајларында чаја үзүр вэ ахарын јухары һиссэсиндэки дашлар арасында дүзэлтдији јуваја 16—45 мин күрү төкүб, үстүнү чынгыллы гумла өртүр. Сујун темп-ру 7—10°C оланда күрүнүн инкубасија дөврү 30—50 күн чэкир. Көрпэлэри 2 илэ гэдэр чајда галдыгдан сонра дэнизэ үзүр. Күрдэ чохалан Г. Хэзэр Г.-ларынын эн ирисидир; 9—10 илэ гэдэр јашајыр. Хэзэр дэнизиндэ Күр Г.-ындан башга Самур вэ Јалама чајларында күрүлэјэн Самур Г.-ы вэ Јалама Г.-ы да вар. Күр Г.-ы орта һесабла 13 *кг*, Самур Г.-ы 3,9 *кг*, Јалама Г.-ы 2,4 *кг* кэлир. Күр Г.-ы бир дэфэ, Самур Г.-ы вэ Јалама Г.-ы 4—5 дэфэ нэсил верир. Лэнкэран чајында чохалан Г.-а азадмајы да дејилир. Г. вэтэкэ эһэмијјэтли мүһүм балыгдыр; эти чох лэззэтли, зэриф вэ јүксэк кејфијјэтлидир. Күр Г.-нын еһтијатыны артырмаг үчүн Чајкэнд вэ Чухургэбэлэ балыгјетишдирмэ заводларында һэр ил 400 минэ гэдэр 1—2 иллик Г. көрпэси јетишдирилиб Хэзэрэ бурахылыр.

ГЫЗЫЛБАЛЫГЛАР, гызылбалыгкимилэр (Salmonidae)—сијэнэјэбэнзэрлэр дэстэсиндэн балыг фэсилэси. Шимал јарымкүрэсинин дэнизлэриндэ вэ ширин суларында јајылмышдыр; кечичи балыглардыр. Бэ'зи нөвлэри Ҹэнуб јарымкүрэси суларында иглимэ ујғунлашдырылмышдыр. Јалныз ширин суларда чохалыр. Г.-ын 9, о ҹүмлэдэн ССРИ-дэ 7 ҹинси (36 нөвү) вар: нэҹиб Г., Сакит океан (Узаг Шэрг) Г.-ы, чылпагчалар, тајменлэр, леноклар, ағ Г. вэ ала Г. Нэҹиб Г. сырасына Атлантик вэ Сакит океанларын шм. һиссэсиндэ, һэмчинин Гара дэниз, Арал дэнизи вэ Хэзэр дэнизиндэ јашајан эсл Г. (Хэзэр гызылбалығы), кумжа, гызылхаллы балыг (форел) дахилдир. Сакит океан Г.-ына кета, горбуша, чавыча, нерка, сима вэ кижуч аиддир. Г.-ын бөјүк вэтэкэ эһэмијјэти вар; эти вэ күрүсү чох гијмэтлидир. Бэ'зи нөвлэринин сајы азалыр.

Әд.: Промысловые рыбы СССР, М., 1949.

ГЫЗЫЛБАШЛАР—Азэрб., Кичик Асија вэ Суријада јашамыш түркдилли тајфа иттифагы. Г. эввэлҹэ шамлы, румлу, устаҹлы, тэкэли, эфшар, гаҹар, зүлгэдэр, варсағ, гарадағлы (Гарадағ суфилэри), сонралар исэ бајат, гараманлы, баһарлы, алпаут, эрэшли, газахлы вэ б. түркдилли тајфалары бирлэшдирирди. Г. 12 шиэ имамы шэрэфинэ 12 гырмызы золаглы чалма бағладыгларына көрэ белэ адланырдылар. Талышлар Г.-ын тэркибиндэ јеканэ ирандилли халг иди. Г.-ын јухары тэбэгэси һэрби-көчэри тајфа э'јанлары, ашағы тэбэгэси сырави көчэрилэр иди. 15 эсрин 2-ҹи јарысында Г. *Шејх Ҹүнејд* вэ *Шејх Һејдэрин* һэрби дэстэлэрини тэшкил етдилэр. Гызылбаш феодаллары Сэфэвилэрлэ мүттэфиг олуб, халг күтлэлэринин шиэлијэ бэслэдији рэғбэтдэн синфи мэнафелэри үчүн истифадэ едирдилэр. Г. I Исмајылын (бах *Шаһ Исмајыл*) башчылығы илэ Сэфэвилэр дөвлэтини јаратмышдылар. 16 эсрдэ гызылбаш э'јанлары Сэфэвилэр дөвлэтиндэ һаким мөвге тутурдулар (Сэфэвилэр дөвлэтинин һэм дэ «Гызылбаш дөвлэти» адланмасы бунунла элагэдардыр); 17 эсрдэн исэ ирандилли етник үнсүрлэрин ролу артды. Рус мэнбэлэриндэ (16—17 эсрлэр) Г. ады бу дөвлэтин бүтүн тэбээлэринэ аид едилирди.

Әд.: Петрушевский И. П., Государства Азербайджана в XV в., Сб. статей по истории Азербайджана, в. 1, Б., 1949; Эфендиев О. А., Образование азербайджанского государства Сефевидов в нач. XVI в., Б., 1961.

ГЫЗЫЛБАШЛАР ДӨВЛЭТИ — бах *Сэфэвилэр дөвлэти*.

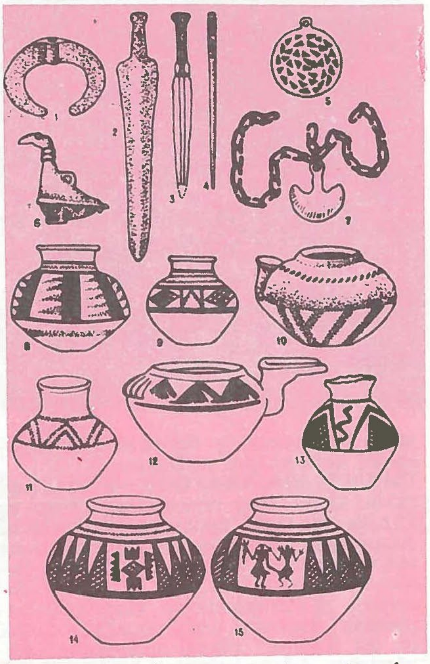
ГЫЗЫЛБОҒАЗ—Азэрб.ССР (Лачын р-ну) илэ Ерм.ССР (Сисјан р-ну) сэрһэдиндэ дағ. Гарабағ јајласында эн јүксэк зирвэлэрдэн бири. Сөнмүш вулкан конусудур. Һүнд. 3581 *м*. Чынгыл јығынлары, гэдим бузлаг релјефи формалары (трог, кар, морен), алп чэмэнликлэри вар. Г. Ерм.ССР-дэ Тсук адланыр.

ГЫЗЫЛБӨҸЭКЛЭР (Buprestidae)—*бөҹэклэр* фэсилэси. Уз. 3—100 *мм*-дир. Әсасэн, тропик өлкэлэрдэ јајылмыш 10 миндэн чох нөвү мэ'лумдур. ССРИ-дэ 500 (эксэрэн ҹэнуб р-нларда), о ҹүмлэдэн Азэрб.ССР-дэ 200 нөвү јајылмышдыр. Бэдэни узунсов, метал кими парлагдыр (ады да бурадандыр). Әсасэн, ағаҹ вэ коллуглара, гисмэн дэ тарла биткилэринэ зэрэр верир. Мешэлэрин зэрэрли бөҹэклэри арасында 3-ҹү вэ мејвэ бағларынын зэрэрвериҹилэри арасында 1-ҹи јери тутур. Битки көклэри илэ гидаланыр. Сүрфэлэри ағ вэ ајагсыз олур, ағаҹларын көкүндэ, габығы алтында вэ одунҹағында кизли һэјат кечирир. Anthaxia cichorii, Capnodis tenebrionis, Perotis lugubris вэ с. нөвлэри даһа кениш јајылмышдыр.

ГЫЗЫЛБУРУН (1941—54 иллэрдэ шэһэр типли гэс.)—Сијэзэн ш.-нин кечмиш (1954 илэдэк) ады.

ГЫЗЫЛБУРУН — Азэрб.ССР Сијэзэн ш. јахынлығында, Хэзэр дэнизи саһилиндэ гэдим јашајыш мэскэни харабалығы. Кэшфијјат характерли археоложи ахтарышлар заманы Г.-дан даш гуту гэбирлэр, 11—12 эсрлэрэ аид чохлу сахсы мэ'мулат ашкар едилмишдир. Әтрафлы өјрэнилмэмишдир.

ГЫЗЫЛВЭНК ГЭБИРИСТАНЫ—Нах.МССР-дэ Тунҹ вэ илк Дэмир дөврлэринэ (е.э. 2-ҹи миниллик—1-ҹи мин иллијин эввэллэри) аид гэбиристан; Нахчыван ш.-ндэн 18 *км* аралы, Аразын саһилиндэдир. Г.г.-нын даш гуту гэбирлэриндэ мејитлэр бүкүлү, бэ'зэн отурдулмуш һалда басдырылмышдыр. Гэбирлэрдэн күпэ, чөлмэк, каса, ваза, чајдантипли габлар, тунҹ хэнҹэрлэр, ох уҹлуглары, топпузлар, дэмир алэт вэ силаһлар, гызыл бэзэк шејлэри вэ с. тапылмышдыр. Тунҹ дөврүнүн гырмызы рэнкли габлары гара вэ гэһвэји, јахуд гара вэ гырмызы бојаларла чэкилмиш һэндэси нахышларла, бэ'зэн инсан вэ һејван шэкиллэри илэ бэзэдилмишдир. Илк Дэмир дөврүнэ аид габлар гырмызы боја илэ, нисбэтэн енли хэтлэрлэ нахышланмышдыр. Гызылвэнк бојалы габлары *Нахчыван мэдэнијјэтинэ* аиддир. Бу мэдэнијјэтин саһиблэри патриархал-иҹма гурулушунда јашамыш, экинчилик вэ малдарлыгла мэшғул олмушлар. Гызылвэнк бојалы габлары илэ охшар керамика Ермэнистанда (Тэзэкэнд), Түркијэдэ (Боғазкөј, Әлишарһөјүк), Иранда (Сиалк, Көјтэпэ, Тэпэһиссар) ашкар едилмишдир.

Гызылвэнк гэбиристаны: 1—тунҹ ајпара; 2—јасты тијэли тунҹ хэнҹэр; 3—Өн Асија типли тунҹ хэнҹэр; 4—тунҹ санҹаг; 5—тунҹ асма бэзэк; 6—тунҹ гуш фигуру; 7—тунҹ бојун бэзэји; 8, 10, 11, 13—монохром нахышлы күпэ; 9—полихром нахышлы күпэ; 12—полихром нахышлы чајдан типли габ; 14—15—полихром бојалы күпэ.

Әд.: Һэбибуллајев О., Күлтэпэдэ археоложи газынтылар, Б., 1959; Әлијев В., Азэрбајҹанда тунҹ дөврүнүн бојалы габлар мэдэнијјэти, Б., 1977; Алекперов А., Крашеная керамика Нахичеванского края и Ванское царство, «Советская археология», 1937, № 4.

ГЫЗЫЛВЭНК МЭ'БЭДИ — Нах. МССР-дэ еркэн орта эсрлэрэ аид христиан мэ'бэди. Г.м. Аразын саһилиндэ, Нахчыван ш.-ндэн 18 *км* аралы гэдим гэбиристан эразисиндэдир. Г.м. јахшы јонулмуш гырмызы даш вэ бишмиш кэрпиҹдэн тикилмишдир. Саламат галмыш эсас килсэ бинасы дахилиндэ дини мэзмунлу 18 шэкил вар; бунлардан 8-и бөјүк дөрдкүнҹ сүтунлар үзэриндэ, 10-у исэ күнбэздэ чэкилмишдир.

ГЫЗЫЛВЭНК МЭДЭНИЈЈЭТИ—бах *Нахчыван мэдэнијјэти*.

ГЫЗЫЛГАЗ (Phoenicopterus roseus)—фламинго дэстэсинин бир нөвү. Ајаглары вэ бојну чох узун ири су гушудур. Чэкиси 3,4—4 *кг*, ганадларынын уз. 43—49 *см*, үст вэ алт тэрэфинин бир һиссэси түнд-нарынҹы, ири ганад лэлэклэри гарадыр. Габаг бармаглары пэрдэ илэ бирлэшмишдир. Јоғун вэ хејли узун димдији ортадан гөвс шэклиндэ эјридир. Рэнки, эсасэн, ағдыр. Ареалы гырыг-гырыгдыр. Франса вэ Испанијанын ҹ.-унда, Африканын шм. вэ ҹ.-унда, Иран, Һиндистан вэ Ҹэнуби Америкада јајылмышдыр. 1—2, бэ'зэн 3 јумурта гојур. Һэм еркэји вэ һэм дэ дишиси 30—32 күн күрт јатыр. ССРИ-дэ јалныз Газахыстанда јувалајыр вэ гышы Хэзэрин ҹ. саһиллэриндэ кечирир. Азэрб.ССР-дэ нојабрдан мартын ахырына гэдэр бөјүк дэстэлэрлэ Гызылағаҹ көрфэзиндэ гышлајыр. Саһилин

дајаз јерләриндә су биткиләри вә онурғасыз һејванларла гидаланыр.

ГЫЗЫЛГАЈА ПЛАТОСУ—Бөјүк Гафгазда плато. Јан силсиләнин Гусар вә Гудјал чајлары арасындакы һиссәси. Азәрб.ССР-ин Гусар вә Губа р-нлары әразисиндәдир. Ән јүксәк зирвәси Гызылгаја д.-дыр (3722 *м*). Јура вә Табашир доломитләшмиш әһәнкдашыларындан тәшкил олунмушдур. Сәтһи ш. вә ч.-ш.-ә тәрәф мејллидир. Кәнарлары бә'зи јерләрдә учурумлудур (һүнд. 500 *м*-дәк). Гајалыг, алп вә субалп чәмәнләри ландшафты вар. Јај отлағыдыр.

ГЫЗЫЛГАРЫН КӘПӘНӘК (Euproctis chrysorrhoea)—далғалылар фәсиләсиндән кәпәнәк. Мејвә, һәмчинин бир чох мешә ағачларынын тәһлүкәли зәрәрверичисидир. Ачылмыш һалда ганадларынын уз. 40 *мм*-дир. Ганадлары ағ, гарынчығынын сон һиссәси гызылы түкләрлә өртүлүдүр (ады да бурадандыр). Авропа, Кичик Асија, Шимали Африка вә Шимали Америкада, ССРИ-дә, әсасән мәркәзи вә ҹәнуб мејвәчилик зоналарында, Азәрб.ССР-дә исә ән чох дағәтәји вә дағлыг р-нларда јајылмышдыр. Күтләви сурәтдә чохалдығы илләрдә Г.к. ағачларын бүтүн тумурҹугларыны вә јарпагларыны јејиб, мәһсулу тамамилә мәһв едә билир. Илдә бир нәсил верир. Гышы тыртыл мәрһәләсиндә кечирир. Һәр кәпәнәк 300-дән чох јумурта гојур. Јалныз кечәләр учур. М ү б а р и з ә т ә д б и р л ә р и: ағачлара тыртыла гаршы хлорофос вә с. зәһәрли маддәләр чиләмәк. Г.к.-ин јарпаглардан һөрдүјү гыш јуваларыны пајызда вә гышда јығыб јандырмаг.

ГЫЗЫЛГУМ—Амударја вә Сырдәрја чајлары арасында гумлу сәһра. Өзб.ССР, Газах.ССР вә гисмән Түр.ССР әразиләриндәдир. Саһ. 300 мин *км*². Сәтһи дүзәнликдир. Шм.-ы гәдим аллувиал чөкүнтүләрдән ибарәтдир. Мәркәзи һиссәдә гәдим дағларын галыглары (Букантау, Тамдытау, Ауминзатау, Актау вә с.) вә гапалы чөкәкликләр (Каракатин, Минбулаг вә с.) вар. Г.-ун чох һиссәси јарымбәркимиш гум тирәләридир. Тирәләрин нисби һүнд. 3 *м*-дән 30 *м*-ә, макс. һүнд. 75 *м*-ә гәдәрдир. Иглими кәскин континенталдыр. Јајы исти кечир. Орта темп-р ијулда 26—29°С, јанварда 0-дан —9°С-јә гәдәрдир. Иллик јағынты 100—200 *мм*. Г. әразисиндә сәтһи ахым јохдур. Зәнкин јералты су еһтијаты вар. Әсас биткиси, јајда тамамилә гурујан ефемерләрдир. Һәмчинин гум акасијасы, саксаул вә с. битир. Һејванлары: антилоп-ҹејран, гумсичаны, чөлпишији, ҹанавар, гушлар, сүрүнәнләр вә с. Г.-да һејвандарлыг, хүсусилә зәрифјунлу вә гаракүл гојунчулуг инкишаф етдирилир. Сәһранын мәркәзи вә г. һиссәләриндәки бир чох р-нларда истисмар едилән ири артезиан һөвзәләри вар. Дағларда графит, мәрмәр, фирузә вә с. чыхарылыр. Мурынтауда гызыл филизи јатағы ашкар едилмишдир. ССРИ-дә истисмарда олан ән бөјүк газ јатагларындан бири олан Газлы Г.-ун ч.-ундадыр.

ГЫЗЫЛГУШЛАР (Falconidae)—јыртычы гушлар дәстәсиндән гызылгушкимиләр фәсиләсинин бир ҹинси. Уз. 21—50 *см*-дир. Ганадлары узун вә сивридир. Үст димдијиндә ити дишҹији вар. Ити, әјри ҹајнаглары вә ајаглары чох гүввәтлидир. Учушу сүр'әтлидир. Антарктикадан башга һәр јердә јајылмышдыр. 36 нөвү вар. ССРИ-дә 12, Азәрб.ССР-дә исә дүзәнликләрдән алп зонасына гәдәр 8 нөвү јајылмышдыр: бәһри, гаракөз, ади мујмул, степ мујмулу, үтәлки даһа мәшһурдур. Јува тикмир; гаја чыхынтыларында, јердә, башга гушларын көһнә јуваларында 3—4 ләкәли јумурта гојур. Бә'зиләри ову һавада, чоху һәм һавада, һәм дә јердә тутур. Әксәријјәти сичан вә ири һәшәрат илә гидаланыр, чох хејирлидир. Јалныз гаракөз ән чох хырда гушлар илә гидаланыр вә зәрәр верир.

ГЫЗЫЛДАШ (1973 иләдәк Ј е н и Т р е с т)—Азәрб.ССР Гарадағ р-нунда (Бакы шәһәри) шәһәр типли гәс. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 13 *км* г.-дә, Пута д.ј. ст.-ндан 6 *км* аралы, Гобустандадыр. Әһәнк з-ду, механикләшдирилмиш даш карханасы, техники пешә мәктәби, орта мәктәб, фәһлә кәнчләр мәктәби, тибб мәнтәгәси вар.

ГЫЗЫЛӘҺМӘДИ—Азәрб.-ын ән гәдим алма сортларындан бири. Халг селексијасы јолу илә јарадылмышдыр. Әсасән, Шәки—Загатала зонасында јајылмышдыр. Ағаҹы һүндүр (5—6 *м*), чәтири дәјирми вә сых јарпаглыдыр. Мејвәси дәјирми, габығы галын, ал-гырмызы рәнкли, ләти ағ, габығалты һиссәси гырмызы вә чох шириндир. Бир мејвәсинин чәкиси 150—170 *г*-а чатыр. Һәр ағаҹы орта һесабла 200—300 *кг* мәһсул верир. Сентјабрын ахырларында јығылыр вә бир ил сахланылдығда белә хараб олмур. Кејфијјәтли вә дашынмаја давамлы олдуғу үчүн Азәрб.ССР-ин мејвә ихраҹында мүһүм јер тутмушдур.

Әд.: Р ә ҹ ә б л и Ә., Азәрбајҹанын мејвә биткиләри, Б., 1966.

ГЫЗЫЛЫ КЕФАЛ (Mugil auratus)—кефаллар фәсиләсиндән балыг. Уз. 20—40 *см*-ә (бә'зән 52 *см*), чәкиси 2,5 *кг*-а гәдәр олур. Инкилтәрә вә Норвеч саһилләриндән Мәракеш саһилләринә гәдәр, һабелә Аралыг дәнизи, Гара дәниз вә Азов дәнизиндә јајылмышдыр. 1930—34 илләрдә Хәзәрдә иглимә ујғунлашдырылмышдыр. Пајызда 280 минә гәдәр күрү төкүр, әсасән, битки чүрүнтүсү (детрит) илә гидаланыр. Вәтәгә әһәмијјәтлидир.

Әд.: Ә б д ү р р ә һ м а н о в Ј., Г а ј ы б о в а Р., А б б а с о в Һ., Бизим балыглар, Б., 1966.

ГЫЗЫЛЈЕЛ (полјак дилиндә róża, һәрфи мә'насы гызылкүл)—дәринин, дәри лимфа дамарларынын вә селикли гишанын кәскин илтиһабы илә характеризә олунан инфексион хәстәлик. Төрәдиҹиси дәринин зәдәләнмиш јерләриндән организмә кечән стрептококлардыр (бә'зән јерли ириниләмәләрин нәтиҹәсиндә, мәс., чибан вә с.). Инкубасија дөврү 2—7 күндүр. Инфексија дүшмүш тохуманын капиллјарларында ган дурғунлашыр, нәтиҹәдә дәри гызарыр, шишкинләшир (е р и т е м а т о з форма) вә говугҹуг әмәлә кәлир (б у л л ј о з форма). Дәринин говугҹугларла өртүлмүш саһәсинин ириниләшмәсиндән флегмоноз Г., тохуманын некрозлашмасындан исә гангреноз Г. баш верир. Ә л а м ә т л ә р и: темп-р бирдән-бирә јүксәлир (40—41°С), үшүтмә, башағрысы, гусма, дәринин хәстә һиссәсиндә шишкинлик, гызарты, ағры вә с. Г. чох заман үздә вә ашағы әтрафларда олур. 1—2 һәфтә давам едир, сонра темп-р дүшүр, хәстәнин һалы јахшылашыр, шишкинлик вә гызарты тәдриҹән чәкилир. Бә'зән, ресидив верир. М ү а л и ҹ ә с и хәстәхана шәраитиндә апарылыр. Антибиотикләр, сулфаниламид препаратлары, физиотерапија вә с. П р о ф и л а к т и к а с ы: дәридә олан микротравмалары арадан галдырмаг, шәхси кикијена вә асептика гајдаларына риајәт етмәк.

Әд.: Г а л ь п е р и н Э. А., Р и с к и н д Р. Р., Рожа, М., 1966.

ГЫЗЫЛЈУРД—Даг.МССР-дә шәһәр. Гызылјурд р-нунун мәркәзи. Маһачгала ш.-ндән 60 *км* аралы, Сулак чајынын саһилиндәдир. Д.ј. ст. «Дағелектроавтомат», дәмир-бетон мә'мулаты, чынгыл з-длары, евтикмә комбинаты, СЕС вә с. вар.

ГЫЗЫЛКОБА МӘДӘНИЈЈӘТИ—Крымын дағ вә дағәтәји р-нларында јајылмыш археоложи мәдәнијјәт (е.ә. 9—6 әсрләр). Симферополдан 25 *км* ч.-дакы Гызылкоба мағарасынын ады илә адландырылмышдыр. Јашајыш јерләри вә гәбиристанларын тәдгиги әсасында Г.м.-ни тавр тајфаларына аид едирләр. Г.м.-нин кил мә'мулаты, әсасән, шүјрәләнмиш вә јапышдырма һәндәси нахышларла бәзәдилмиш күпә, хејрә, гәдәһ вә с. габлардан ибарәтдир. Метал аз олдуғундан даш вә сүмүк әшјалар кениш јајылмышды. Тунҹдан јалныз бәзәк шејләри (үзүк, санҹаг, биләрзик вә с.) һазырланырды. Археоложи материалларын Кобан мәдәнијјәти нүмунәләри илә охшарлығына әсасән, Г.м.-нин Гафгаз мәншәли олмасы еһтимал едилир.

Әд.: Л е с к о в А. М., Горный Крым в I тысячелетии до нашей эры, Киев, 1965.

ГЫЗЫЛКҮЛ (Rosa)—күлчичәкилиләр фәсиләсиндән чохиллик битки ҹинси. Шимал јарымкүрәсиндә 400-ә гәдәр јабаны нөвү јајылмышдыр. ССРИ-дә 200-дән чох, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 42 нөвү вар. Һүнд. 15 *см*-дән 2 *м*-ә гәдәр олан коллардыр. Зоғлары тиканлы, јарпаглары нөвбәли, чичәкләри, әсасән, әтирли, ләчәкләри гырмызы, чәһрајы, ағ, сары, нарынҹы, јахуд јасәмәни рәнкдә олур. Мејвәси әтли јаланчы мејвәдир. Декоратив бағчылыгда истифадә олунан Г. 3 група бөлүнүр: ј а р п а ғ ы т ө к ү л ә н к о л л а р—илдә бир дәфә (јазда) чичәкләјир. Чичәкләмә мүддәти 20—40 күндүр. Һ ә м и ш ә ј а ш ы л к о л л а р—интенсив бөјүмәси вә узун мүддәт чичәкләмәси илә фәргләнир. Л и а н а л а р—илдә бир дәфә (јајда) чичәкләјир. Зоғ-

ларынын уз. 10—12 *м*-ә чатыр. Сортларынын вә рәнкинин мүхтәлифлијинә, узун мүддәт вә чох чичәкләдијинә көрә чај-һибрид Г.-ләрин бәзәк декоратив әһәмијјәти вар. Г.-үн бә'зи нөвләринин (франсыз Г.-ү, Газанлыг Г.-ү, јүзјарпаг Г. вә с.) чичәкләриндән гијмәтли әтирли маддә—ефир јағы (Г. јағы) алыныр. Г.-дән ефир јағы алынмасы сәнајеси Болгарыстан, ССРИ, Франса, Түркијә, Италија вә с. өлкәләрдә инкишаф етмишдир. Бу мәгсәдлә 19 әсрдә Болгарыстандан Русијаја Газанлыг Г.-ү кәтирилмишди. ССРИ-дә јетишдирилән ефирјағлы Г.-үн бир чох сортлары Украјнанын ч.-унда, Молдавија, Краснодар өлкәси вә Гафгазда, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә бечәрилир. Загатала совхоз-заводунда Г. плантасијалары салынмышдыр. 1 *т* Г. ләчәјиндән 0,8 *кг* Г. јағы алыныр. Бә'зи нөвләринин ләчәкләриндән мүрәббә, күлаб вә спиртсиз ичкиләр һазырланмасында истифадә едилир. Мејвәсинин тәркибиндә Р витамини вә 15—18% аскорбин туршусу вар. Көкү, мејвәси ашылајычы вә бојаг маддәси алынмасы үчүн хаммалдыр.

З ә р ә р в е р и ч и л ә р и: Г. мәнәнәси, јарпагбүкән, тор кәнәчији вә с. Х ә с т ә л и к л ә р и: унлу шеһ, пас, боз чүрүмә, бактеријалы хәрчәнк вә с.

«ГЫЗЫЛКҮЛ» — Азәрб. халг рәгси. Гадын рәгси олан «Г.»-үн һәрәкәтләри инчә, сәлис вә рәвандыр. Орта һиссәдәки кениш «сүзмә» илә кәнар һиссәләр тәзад тәшкил едир. Г., адәтән, тој вә бајрам шәнликләриндә сазандалар дәстәсинин мүшајиәти илә ифа олунур. Мелодијасынын мәгам әсасы секаһ, мусиги өлчүсү 6/8, темпи мүлајимдир.

ГЫЗЫЛКҮЛ ТӘПӘЛӘРИ—Азәрб.ССР Гусар р-нунун Бәдиргала к.-ндән 2 *км* ш.-дә, Гусар—Худат шосе јолунун сағында еркән орта әсрләрә (4—8 әсрләр) аид гала типли јашајыш јеринин галыглары. Һәр ики тәпәнин һүнд. 10 *м*-ә гәдәрдир. Г.т.-ндә кәшфијјат характерли газынтылар заманы тәгр. 2 *м*-ә јахын галынлығы олан мәдәни тәбәгә мүәјјәнләшдирилмишдир. Археоложи материаллар, әсасән, боз вә чәһрајы рәнкли мүхтәлиф формалы кил габ (бардаг, чөлмәк, чам, тәсәррүфат күпләри вә с.) гырыгларындан вә чај дашларындан дүзәлдилмиш дәнәзәнләрдән ибарәтдир. Кил габларын үзәри бу зона үчүн еркән орта әсрләрдә сәчијјәви олан дарагла вурулмуш чарпаз, паралел вә с. чызма нахышларла бәзәдилмишдир.

ГЫЗЫЛЛАМА — мүхтәлиф мә'мулатларын, конструксија вә ме'марлыг гурғулары сәтһинин назик (0,2 *мкм*-дән 2—3 *мкм*-дәк галынлыгда, чох вачиб һалларда исә 20—25 *мкм*-дәк) гызыл тәбәгәси илә өртүлмәси. Гәдим Мисирдә в ә р ә г ү с у л у н д а н истифадә олунурду; бу заман мүвафиг тәрздә һазырланмыш сәтһә назик гызыл вәрәгләри (1—3 әд.) јапышдырырдылар. Өртүк 50 ил давам кәтирирди. Сонралар о д л у ү с у л л а Г.-ја кечдиләр. Бу үсулла гызыл *амалгамасындан* ибарәт хәмирәбәнзәр күтләни бу вә ја дикәр мә'мулатын сәтһинә чәкәрәк ону шиддәтлә гыздырырдылар; нәтичәдә чивә бухарланыр, гызыл тәбәгәси исә мә'мулатын сәтһинә јапышыр вә кип бирләшмә әмәлә кәтирирди. Бу үсул илә алынан өртүк 100—150 ил давам кәтирир. 19 әсрин орталарындан башлајараг г а л в а н и к ү с у л л а Г.-дан истифадә едилир (бах *Галванотехника*). Чәкилән өртүјүн кимјәви давамлылығы, истилик вә електриккечирмә габилијјәти јүксәк олдуғу үчүн бу үсул зәркәрликдән [әлавә, саат истеһсалы вә електроникада (башлыча олараг һесаблајычы гурғуларда бирләшдиричи електрик контактларынын сәтһинин өртүлмәси үчүн) да кениш тәтбиг едилир. Мүхтәлиф сәтһләрин гызылы рәнкли маддәләрлә өртүлмәсинә дә Г. дејилир.

ГЫЗЫЛЛАР—Азәрб.ССР Ағсу р-нунун Нүјдү к. јахынлығында 9—13 әсрләрә аид јашајыш јери. «Нүјдү дүзү» адлы антик дөвр абидәсиндән тәгр. 1 *км* ч.-да ири тәпәнин јамачындадыр. Г. јашајыш јериндән орта әсрләр үчүн характерик олан ширсиз вә ширли сахсы мә'мулаты (бошгаб, каса, сәһәнк, чыраг, газан вә с. гырыглары) тапылмышдыр. Габлар нәбати вә һәндәси нахышларла бәзәдилмишдир.

ГЫЗЫЛСАРМАШЫГ (Cuscuta)—гызылсармашыг фәсиләсиндән паразит битки чинси. Зәрәрли алагдыр. Паразитликлә әлагәдар јарпаг вә көкләрини итирмишдир. Көвдәси сапабәнзәр вә ја гајтанвары, сарымтыл, јашылымтыл-сары, јахуд гырмызымтыл рәнклидир. Чичәкләри хырда (2—7 *мм*), чәһрајы вә ја јашылымтыл рәнкдә олуб, сүнбүлвары чичәк групунда топланыр. Мејвәси 4 тохумлу (надир һалларда 2, јахуд 1) гутучугдур. Вәтәни тропик Америка вә Африкадыр. Бүтүн гитәләрдә тәгр. 100 нөвү јајылмышдыр. ССРИ-дә 36, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 7 нөвүнә тәсадүф едилир; г ә д ә һ в а р ы Г. (C. cupulata), к ә к о т у Г.-ы (C. epithymum), А в р о п а Г.-ы (C. europaea), К о ч и Г.-ы (C. kotsehyana), Ч ә н у б Г.-ы (C. australis), б и р с ү т у н ч у г л у Г. (C. monogyna), м а ј а Г.-ы (C. lupuliformes). Јонча, кәтан, чәтәнә, бостан вә тәрәвәз биткиләриндә паразитлик едир. Биткинин көвдәсинә сармашыр, хүсуси соручулары васитәсилә онун ширәсини сорур, биткини зәифләдир, онун бөјүмә вә инкишафыны ләнкидир, чох вахт мәһв едир. М ү б а р и з ә т ә д б и р л ә р и: чидди карантин гојулмалы, дүзкүн нөвбәли әкин кечирилмәли, Г. илә зәдәләнмиш биткиләр мәһв едилмәли, сәпин материалы Г. тохумундан тәмизләнмәли вә с.

Әд.: Флора СССР, т. 19, М.—Л., 1953; Флора Азербайджана, т. 7, Б., 1957; Б е й л и н И. Г., Борьба с повиликами и заразихами, М., 1967.

ГЫЗЫЛСУ—Тач.ССР-дә чај. Пәнч чајынын сағ голу. Уз. 230 *км*, һөвзәсинин саһ. 8,6 мин *км*². Вахш силсиләсинин ч. әтәкләриндән башланыр. Гарышыг мәнбәдән гидаланыр. Мүһүм голу Јахсудур. Суварма истифадә едилир.

ГЫЗЫЛҮЗӘН (ашағы ахынында С ә ф и д р у д سفيدرود—ағ чај) — Иранын шм.-г.-индә чај. Уз. 720 *км*, һөвзәсинин саһ. 56 мин *км*². Загрос д-рындан башланыр. Хәзәр дәнизинә төкүлүр. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Шаһруд чајы илә бирләшдији јердә Шаһбану Фәрәһ су говшағы (СЕС, бәнд, су анбары) вар. Г. һөвзәсиндә 200 мин *һа*-дан артыг (буғда әкини, бағ вә үзүмлүкләр) саһә суварылыр.

ГЫЗЫЛҮЗКӘЧ (Scardinius erythrophthalmus) — чәкикимиләр фәсиләсиндән балыг. Уз. 36 *см*-ә, чәкиси 1 *кг*-а гәдәрдир. Чут үзкәчләри вә анал үзкәчи ал-гырмызыдыр (ады да бурадандыр). Авропа (Шимал Бузлу океанына төкүлән чајлардан башга) вә Асијанын ширин суларында, ССРИ-дә Балтик, Арал, Гара дәниз вә Хәзәр дәнизиндә, Азәрб.ССР-дә исә Күрүн ашағы ахынындакы көл вә ахмазларда, һәмчинин башга чајларда јајылмышдыр. Апрел ајында 36 миндән 150 минә гәдәр күрү төкүр. Су биткиләринин гырынтылары, хәрчәнккимиләр вә с. илә гидаланыр.

ГЫЗЫЛХАЛЛЫ БАЛЫГ (Salmo fario)—*гызылбалыглар* фәсиләсинин Salmo чинсиндән ширин су балығы. Чај вә ја көлләрдә јашајыр. Авропа, Кичик Асија, Африка, Америка, Австралија суларында, еләчә дә Бөјүк вә Кичик Гафгазын суларында, Талыш дағлары чајларында, Көјкөлдә вә с. јајылмышдыр. Уз. 25—35 *см* (бә'зән 47 *см*), чәкиси 1 *кг*-а (бә'зән 2 *кг*) јахын олур. 6 илә гәдәр јашајыр. Пајызда 600—2500-ә гәдәр күрү төкүр; күрүсүнү гум вә чынгыл ичәрисиндә басдырыр. Хәрчәнккимиләр, молјусклар вә бә'зи сүрфәләрлә гидаланыр.

Әд.: Ә б д у р р ә һ м а н о в Ј., Г а ј ы б о в а Р., А б б а с о в Һ., Бизим балыглар, Б., 1966; Ә б д у р р ә һ м а н о в Ј., Азәрбајчанын фаунасы. Балыглар, ч. 7, Б., 1966.

ГЫЗЫЛ ҺАЧЫЛЫ — Азәрб.ССР Гасым Исмајылов р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 8 *км* ч.-ш.-дә, Мирбәшир—Гасым Исмајылов шосе јолу кәнарында, дүзәнликдәдир. Әһ. 4993 (1977); памбыгчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Памбыг гәбулу мәнтәгәси, орта вә сәккизиллик мәктәб, кәндли кәнчләр мәктәби, мәдәнијјәт еви, 2 китабхана, киногурғу, хәстәхана, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

ГЫЗЫЛ ҺАЧЫЛЫ—Күрч.ССР Марнеули р-нунда кәнд. Гызылһачылы советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 2 *км* г.-дә, Јереван—Тбилиси д.ј. кәнарында, дүзәнликдәдир. Әһ. 5348 (1977); тахылчылыг, картофчулуг, үзүмчүлүк вә тәрәвәзчиликлә мәшғулдур. Респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н шө'бәси, даш карханасы, гејрифилиз материаллары з-ду, орта вә сәккизиллик мәктәб, һәмчинин гијаби орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вә с. вар. Н. *Нәриманов* 1890 илдә бурада мүәллимлик фәалијјәтинә башламышдыр.

ГЫЗЫЛЧА (morbilli)—көз вә тәнәффүс јоллары селикли гишасынын илтиһабы, гыздырма вә сәпки илә характеризә олунан кәскин инфексион хәстәлик. Јер күрәсиндә ән чох јајылмыш хәстәликдир. Г.-ја јашындан асылы олмајараг һамы тутула биләр. Башлыча олараг 3 ајлыгдан 4 јашына гәдәр ушаглар хәстәләнир. Әкәр ана Г. хәстәлији кечирмишсә јени доғулмуш (3 ајына гәдәр) ушаглар Г. чыхармыр, чүнки ана бәтниндә икән онларда Г. әлејһинә иммунитет јараныр. Төрәдичиси филтрдән кечән вирусдур. Организмдән кәнарда тез мәһв олур (ултрабәнөвшәји вә күнәш шүаларына гаршы давамсыздыр). Јолухма мәнбәји јалныз Г.-лы хәстәдир. Хәстәлик һава-дамчы јолу илә јајылыр: хәстә данышдыгда, өскүрдүкдә, асгырдыгда вирус ағыз сују вә селик сычрантылары илә сағлам организмә дахил олур. Хәстәлик илк күндән сәпки дөврүнүн 5-чи күнүнәдәк јолухучу олур. Г. хәстәлији кечирәнләрдә даими иммунитет јараныр. Тәкрар хәстәлән-

мәјә надир һалларда тәсадүф едилир. Хәстәлик 4 дөврә ајрылыр: и н к у б а с и ј а д ө в р ү, 8—10 күн чәкир (максимум 17 күн), ушағын иштаһасы вә јухусу позулур. Профилактика мәгсәди илә гамма-глобулин вурулмуш ушагларда бу дөвр 21 күн, бә'зән 28 күн олур; п р о д р о м а л д ө в р јүксәк темп-рла (37,5—38,5°, бә'зән 39—40°) кәскин башлајыр. 3—5 күн давам едир. Хәстә өскүрүр, зөкәм олур, көзләринин селикли гишасы гызарыр, көз гапаглары шишир, көзү ишыгдан гамашыр, бу дөврүн сонунда ағызын селикли гишасында кичик нөгтәвары ағ сәпкиләрин (Белски-Филатов-Коплик әламәти) әмәлә кәлмәси бу хәстәлик үчүн ән характер әламәтдир. С ә п к и д ө в р ү — хәстәнин гыздырмасы јенидән јүксәлир (39—40°-јәдәк), үмуми һалы писләшир, дәрисиндә мүхтәлиф формалы гырмызы сәпкиләр әмәлә кәлир. Хәстәлик ағырлашма вермәдикдә сәпкиләр әмәлә кәләндән 3—4 күн сонра с а ғ а л м а (п и г м е н т а с и ј а) д ө в р ү башлајыр. Темп-р нормаја дүшүр, катарал әламәтләр тәдричән кечир, хәстәнин үмуми һалы јахшылашыр, сәпкиләр түндләшиб гәһвәји рәнк алыр (пигментләшир), хырда габыглама башлајыр. Ағырлашма оларса, бу дөвр хәстәлијин 10-чу күнүнәдәк давам едир. Г.-да ларинкит, ларинготрахеобронхит, ағчијәр илтиһабы, орта гулаг илтиһабы вә с. ағырлашмалар ола биләр. Ағчијәр илтиһабы кичикјашлы ушаглар үчүн чох горхулудур. Өлүм һаллары, адәтән, бу илтиһаб нәтичәсиндә баш верир. Г.-лы ушагларда ејни вахтда башга инфексион хәстәликләр (көјөскүрәк, ганлы исһал вә с.) оларса, хәстәлијин кедиши ағыр, нәтичәси тәһлүкәли олар. Г. ушағын организмини кәскин сурәтдә зәифләдәрәк ону башга јолухучу хәстәликләрә (дифтерија, дизентерија вә с.) һәссас едир. М ү а л и ч ә с и, әсасән, ев шәраитиндә апарылыр. Хәстә јатан отаг ишыглы, тәмиз олмалы, һавасы тез-тез дәјишдирилмәли, хәстәнин көзү ишыгдан гамашдыгда чарпајысы елә гојулмалыдыр ки, онун көзүнә билаваситә ишыг дүшмәсин, күндә бир нечә дәфә көзләрини гајнанмыш су, јахуд 2%-ли сода мәһлулу илә јумаг, хәстәјә дуру, витаминлә зәнкин јемәкләр, мејвә вермәк. Хәстәни тәмиз сахламаг (мүнтәзәм сурәтдә кикијеник ванна гәбул етмәк вә с.), башга хәстәликләрдән (мәс., грип) горумаг. Дәрманла мүаличә вә антибиотикләр һәкимин көстәриши илә верилир. П р о ф и л а к т и к а с ы: хәстә ушаглары сағламлардан ајырмаг, ушаг мүәссисәләриндә карантин (21 күн) тә'јин етмәк.

Г.-ја гаршы күчлү мүбаризә васитәси пејвәнддир (10 ајлыгдан 8 јашына гәдәр Г. кечирмәмиш ушаглара вурулур). Бу мәгсәдлә Г. чыхармыш јашлы адамларын ганындан һазырланан серумдан вә ја гамма-глобулиндән истифадә едилир. Вахтында пејвәнд едилмиш ушаглар Г.-ја һеч тутулмур, ја да онларда хәстәлик чох јүнкүл кечир. Гамма-глобулин 3—4 һәфтә әрзиндә пассив иммунитет јарадыр. Бу мүддәтдән сонра ушаг Г.-лы хәстә илә јенә тәмасда оларса, она јенидән гамма-глобулин вурулмалыдыр. Сон заманлар Г.-ја гаршы актив иммунизасија апармаг үчүн Г. әлејһинә дири ваксиндән (Л-16 штаммы) истифадә едилир. Пејвәнддән сонра темп-р бә'зән јүксәлир.

Әд.: Л и б о в А. Л. Современное состояние проблемы кори, М. 1969; Н о с о в С. Д., Детские инфекционные болезни, М., 1973.

ГЫЗЫЛЧА—Азәрб.ССР Ханлар р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Аладашлы—Гушчу Көрпүсү д.ј.-нда ст. Р-н мәркәзиндән 24 *км* шм.-г.-дә, Кировабад — Дашкәсән шосе јолу кәнарында, Гошгар чајынын (Күрүн голу) саһилиндә, Гафлангала силсиләсинин (Кичик Гафгаз) әтәјиндәдир. Әһ. 754 (1977). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Дашдоғрајан з-д, орта мәктәб, клуб, китабхана, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГЫЗЫЛЧА КВАРСИТ ЈАТАҒЫ — Ханлар р-нундакы Гызылча к.-нин әтрафындадыр. Јатағын ән кејфијјәтли кварсит саһәси ш. тәрәфдән Әјрибојун д.-ны әһатә едир. Кварсит Орта Јура јашлыдыр. Галынлығы 50 *м*-ә чатыр. Тәркибиндән асылы олараг рәнки түнд-боз, боз вә ачыг-боздур. Тәркиби, әсасән (90—98%), кварсдан, аз мигдарда исә кил минераллары, хлорит, мика, пиритдән (бә'зән алунит дә олур) ибарәтдир. Каолинләшмиш вә лимонитләшмиш нөвләри дә вар. Әримә темп-ру 1670—1700°С-дир. Гызылча кварситиндән одадавамлы кәрпич истеһсал етмәк үчүн истифадә олуна биләр.

ГЫЗЈУРДУ—Азәрб.ССР (Лерик р-ну) илә Иран сәрһәдиндә дағ. Талыш силсиләсинин ән јүксәк зирвәләриндән бири. Һүнд. 2433 *м*. Јамачлары вә зирвәси чох парчаланмышдыр. Гајалыг вә гуру чөл ландшафты вар.

ГЫЗЛАР, К и з л ј а р—Даг.МССР-дә шәһәр. Гызлар р-нунун мәркәзи. Терек чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Електромеханика, конјак, шәраб, јағ-пендир, мејвә-тәрәвәз консерви, үзүм ширәси з-длары, ун комбинаты, електромеханика техникуму, тибб мәктәби, өлкәшүнаслыг музеји вар. Г. 19 әсрин әввәлләриндән ири үзүмчүлүк вә шәраб истеһсалы р-нунун мәркәзидир.

ГЫЗЛАР ТӘПӘЛӘРИ — Азәрб.ССР Гусар р-нунун Галачыг к.-ндән 3 *км* шм.-да еркән орта әсрләрә (4—8 әсрләрә) аид гала типли јашајыш јери. Тәпәнин кәнарларында мүдафиә диварларынын, әтәјиндә исә дәрин вә енли хәндәјин изләри галмышдыр. Кәшфијјат характерли газынтылар заманы 1 *м* галынлығында мәдәни тәбәгә мүәјјәнләшдирилмиш, 2,1 *м* ениндә чај дашларындан тикилмиш мүдафиә диварларынын бүнөврәсинин бир һиссәси ашкар едилмишдир. Археоложи материалын әксәријјәти дән дашы вә сүрткәчләр, һејван сүмүкләри, һабелә ачыг чәһрајы рәнкли мүхтәлиф формалы кил габ гырыгларындан ибарәтдир. Кил габларын үзәри бу зонада еркән орта әсрләрдә кениш тәтбиг едилән дарагла вурулмуш паралел, чарпаз, тор вә с. чызма нахышларла бәзәдилмишдир.

ГЫЗЛАРГУШУ (Merops) — көјчәгарғакимиләр дәстәсинин бир чинси. Чәкиси 50—60 *г*, ганадларынын уз. 14—16 *см*-дир. Димдији назик, узун, бир аз әјри; ајаглары гыса вә зәиф; ганады вә гујруғу узун, сивридир. Рәнки метал парлаглыдыр. ССРИ-нин орта вә ч. һиссәсиндә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 нөвү вар. Г ы з ы л ы Г.-нун (M. apiaster) үст тәрәфи гырмызы-күрән, гарын тәрәфи мавидир. Респ.-да дүзәнләрдән дағларын орта јүксәклијинә гәдәр сејрәк ағач вә кол биткиләри олан јерләрдә јашајыр. Јуваја 5—6, бә'зән 4—10 ағ, парлаг јумурта гојур. Ј а ш ы л Г. (M. superciliosus) Нах.МССР-дә, ән чох Ләнкәран дүзүндә, бурадан шм.-а тәрәф Сангачала, г.-ә тәрәф Ағчабәдијә гәдәр јарымсәһрада јајылмышдыр. Һәшәрат, о чүмләдән бал арысы илә гидаланыр. Арычылыға зәрәр верир. Африка вә Әрәбистанда гышлајыр.

ГЫЗЧИЧӘЈИ (Bellis)—*мүрәккәбчичәкләр* фәсиләсиндән битки чинси. Әсасән, чохиллик отлардыр. Јарпаглары күрәквары, јахуд јумуртавары олуб, көк боғазынын әтрафында розет әмәлә кәтирир. Чичәкләри кичик сәбәтчикләрдә топланыр, икичинслидир. Авропа вә Кичик Асијада 10—15 нөвү јајылмышдыр. ССРИ-дә Закарпатје, Крым вә Азәрб.ССР-дә 2 нөвүнә—ч о х и л л и к Г. (B. perennis) вә h и р к а н Г.-нә (B. Hurcanica) тәсадүф едилир. Г. декоратив битки кими бечәрилир.

ГЫЛ КӨРПҮ—Гурана көрә чәһәннәмин үзәриндә салынмыш көрпү. Куја гыл кими назикдир. Г.к. Гуранда «Сират» (әр. јол) адланыр. Куја «о дүнја» бүтүн адамлар Г.к.-дән кечмәлидир; күнаһсызлар Г.к.-ну кечиб чәннәтә кедир, күнаһкарлар исә јыхылыб чәһәннәмә дүшүрләр.

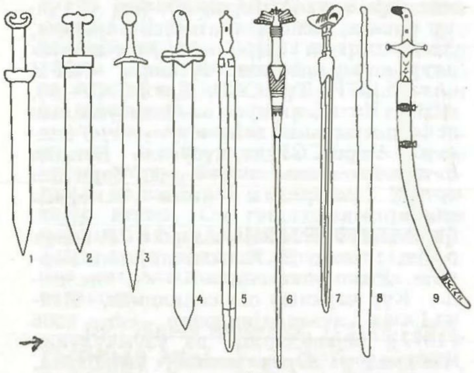
ГЫЛАН—һејванларда далғавары, бә'зән тамамилә дүз, габа, галын түк. Јунун үст өртүјүнү тәшкил едир. Зәриф (тифтик) вә кечид түкләрдән узун олур. Галынлығы 35—40 *мкм*-дән 70—100 *мкм*-ә гәдәрдир. Г. галынлығына вә микроскопик гурулушуна көрә мүхтәлиф олур.

ГЫЛГУЈРУГЛУЛАР (Thysanura)—илк ганадсыз һәшәратларын бир дәстәси. Дүнјада 400-дән чох, ССРИ-дә 20, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 3 нөвү мә'лумдур. Уз. 8—20 *мм*-дир. Узунсов ијвары бәдәни пулчугла өртүлүдүр. Гарынчығынын сонунда сапабәнзәр 3 гыл олур (ады да бурадандыр). Даш, ағач көтүјү вә хәзәл алтында јашајыр. Шибјә вә с. илә гидаланыр. Бә'зи нөвләри (Lepisma saccharina, Thermobia domestica) евләрдә гида еһтијатына, китабләра зәрәр вурур.

ГЫЛГУРДЛАР (Nematomorpha вә ја Gordiacea)—илк бәдәнбошлуглу гурдлар јарымтипиндән онурғасыз һејван синфи. Бәдәни түкшәкиллидир (халг арасында «чанлы түк» адланыр). Рәнки ағдан ачыг-гәһвәјијәдәк вә гара олур. Јеткин Г.-ын уз. бир нечә *см*-дән 1,5 *м*-ә гәдәр, галынлығы 0,5—2 *мм*-дир. Ширин су һөвзәләриндә вә ја дәнизләрдә јашајыр. Г. сүд кими ағ узун гајтанлар шәклиндә милјонларла хырда јумурта гојур. Хырда сүрфәләринин там инкишафы 18 ајадәк олур. Синфин 12 чинси вар; ССРИ-дә 6 чинсә мәхсус 17 нөвү јајылмышдыр. Г. инсанда вә ев һејванларында јаланчы паразитләр кими тәсадүф едилир. Азәрб.ССР-дә Алазан чајынын Минкәчевир су анбарына төкүлдүјү јердә вә Ләнкәранын Кирдәни чајында бир нөвү (Chordodes) тапылмышдыр.

ГЫЛЫНЧ—јахын мәсафәли дөјүшдә истифадә олунан дешичи вә кәсичи сојуг силаһ. Икиағызлы (дүз Г.-лар) вә бирағызлы (әјри Г.-лар) олур. Г.-ын ән гәдим нүмунәләри—чахмагдашы ичлији олан сүмүк тијәләр Бајкал көлү р-нунда Неолит дөврүнә аид тапынтылардан мә'лумдур. Тунч дөврүндә кениш јајылмышдыр. Бу дөврдә Г.-лар төкмә үсулу илә һазырланыр, дәстәји ағач, сүмүк вә ја мисдән олурду. Сон

ракы дөврләрдә Г.-лар дәмир вә поладдан дөјмә үсулу илә һазырланмышдыр. Месопотамија, Сурија, Орта Асија, Мисир вә с. Шәрг өлкәләриндә

Гылынҹлар: 1—скиф гылынҹы-акинак; 2—Рома гылынҹы-гладиус; 3—гәдим рус гылынҹы (10—12 әсрләр); 4—Јахын Шәрг сүвари гылынҹы. Азәрб. ССР-дән тапылмыш гылынҹ нүмунәләри: 5—сон Тунҹ—илк Дәмир дөврүнә аид тунҹ гылынҹ; 6—7—е.ә. 9—7 әсрләрә аид тунҹ дәстәли гылынҹлар; 8—антик дөврә аид (е.ә. 6—2 әсрләр) дәмир гылынҹ; 9—19 әсрә аид гылынҹ нүмунәси.

е.ә. 2-ҹи миниллијә аид илк Г. нүмунәләри тапылмышдыр. Г.-лар е.ә. 1-ҹи миниллијин орталарындан Шәрги Авропада да јајылмышдыр. Јахын Шәргдә Г.-ын әсас ики нөвү мәшһур олмушдур: енли, узун, учу һәр ики тәрәфдән ити түрк Г.-ы; енсиз тијәли, шишучлу фарс Г.-ы.

Азәрб.-да илк Г.-лар е.ә. 2-ҹи миниллијин 2-ҹи јарысына аид мәдәни тәбәгәдән ашкар едилмишдир. Е.ә. 11—10 әсрләрә аид Г.-лар Минкәчевирдә тапылмышдыр. 19 әсрин сонларына гәдәр Азәрб.-ын шәһәр вә ири гәсәбәләриндә гылынҹгајырма е'малатханалары варды. Г. адәтән задәканлара мәхсус силаһ һесаб едилмиш вә бир чох халгларда һакимијјәт рәмзи олмушдур.

ГЫЛЫНҸБАЛЫГ (Pelecus cultratus)—*чәкикимиләр* фәсиләсиндән балыг. Гылынҹа охшајыр (ады да бурадандыр). Уз. 30—40 (бә'зән 60) *см*, чәкиси 300—400 *г* (бә'зән 2 *кг*) олур. Балтик, Арал, Азов, Гара дәниз вә Хәзәр дәнизиндә, Ладога, Онега вә с. көлләрдә јајылмышдыр. 5 илә гәдәр јашајыр. Апрел-мај ајларында чајларда 11 миндән 27 минә гәдәр күрү төкүр. Хәрчәнккимиләр, хырда балыглар вә зоопланктонларла гидаланыр. Күр чајында аз мигдарда раст кәлир.

Әд.: Әбдүрраһманов Ј., Гајыбова Р., Аббасов Һ., Бизим балыглар, Б., 1966; Әбдүрраһманов Ј., Азәрбајҹанын фаунасы. Балыглар, ч. 7, Б., 1966.

ГЫЛЫНҸБУРУН БАЛЫГ (Xiphias gladius) — ханыкимиләр дәстәсинин Г.б.-лар фәсиләсиндән балыг нөвү. Гылынҹа бәнзәјән чох узун үст чәнәси (ады да бурадандыр) балыг вә с. овламаға хидмәт едир. Бәдәни пулҹугсуздур. Уз. 4 *м*-дәк, чәкиси 500 *кг*-а чатыр. Г.б. бүтүн океанларда, әсасән, дәнизләрдә јајылмышдыр. ССРИ-дә надир һалларда Гара дәниз, Азов, Балтик, Баренс вә Јапон дәнизләриндә раст кәлир. Јајда күрүләјир; вәтәкә балығыдыр.

Әд.: Никольский Г. В., Частная ихтиология, М., 1971.

ГЫЛЫНҸГУЈРУГЛАР (Xiphosura)—*меростомлулар* синфиндән әсасән, нәсли кәсилмиш дәниз һејванлары. Уз. 90 *см*-ә гәдәрдир. Бәдәни баш-дөш, гарын вә гылынҹа охшајан гујругдан ибарәтдир. Баш-дөш һиссәсиндә 6 ҹүт буғумлу һәрәкәт әтрафлары, гарын һиссәсиндә исә 6 ҹүт үзәриндә гәлсәмә јарпаглары олан јасты әтрафлары вар. Баш-дөш галханынын ортасында бир ҹүт садә, јанларда исә бир ҹүт мүрәккәб көзләр олур. Газынты һалында тапылмыш 12 ҹинси Силур дөврүнә аиддир. Һазырда 3 ҹинсә мәнсуб 5 нөвү вар: бири Атлантик океанынын Мәркәзи вә Шимали Америка саһилләриндә, галаны исә Ҹәнуб-Шәрги вә Шәрги Асија саһилләриндә јашајыр. Молјуск вә бентик һејванлар, бә'зән јосунларла гидаланыр. Америка вә Јапонијада күбрә кими истифадә едилир.

Әд.: Догель В. А., Зоология беспозвоночных, 6 изд., М., 1975.

ГЫЛЫНҸЛЫЛАР ОРДЕНИ — алман католик руһани-ҹәнкавәр ордени. Папа III Иннокенти тәрәфиндән, Рига јепископу Албертин көмәји илә Шәрги Прибалтиканы әлә кечирмәк мәгсәдилә тәшкил едилмишди (1202). 13 әсрин әввәлләриндә Г.о. бир сыра халгын торпагларыны тутуб, онлары зорла католикләшдирирди. Г.о.-нин шәргә һәрәкәти рус торпагларына тәһлүкә төрәдирди. 1234 илдә Новгород кнјазы Јарослав Всеволодович Г.о.-ни ағыр мәғлубијјәтә уғратды. 1236 илдә литвалылар вә земгалларын бирләшмиш ордусу Г.о.-ни дармадағын етди. Г.о.-нин галыглары Тевтон ордени илә бирләшәрәк (1237) Ливонија орденини јаратдылар.

ГЫЛЫНҸОЈНАТМА — сојуг идман силаһы илә (рапира, шпага, гылынҹ) мүәјјән гајда әсасында тәкбәтәк мүбаризә. Гадынлар јалныз рапира илә јарышыр. Зәдәләнмәнин гаршысыны алмаг үчүн идманчылар давамлы ағ парчадан хүсуси костјум кејир, дәмир торлу нигаб вә әлҹәкдән истифадә едирләр. Г. үзрә јарышлар (шәхси вә команда) дүзбучаг формалы (2 *м*×14 *м*—рапира; 2 *м*×18 *м*—шпага, гылынҹ) хүсуси мејданчаларда кечирилир. Рапира илә дөјүшдә јалныз көвдәјә, шпага илә дөјүшдә бәдәнин һәр јеринә (нигабын мүдафиә етмәдији пејсәрдән башга), гылынҹла дөјүшдә белдән јухары бәдәнин һәр јеринә (пејсәрдән башга) зәрбә ендирмәјә иҹазә верилир. Рәгибинә илк 5 вә ја 10 (кишиләрин јарышында), 5 вә ја 8 (гадынларын јарышында) зәрбә ендирән идманчы галиб һесаб едилир. Зәрбәләри хүсуси електрик ҹиһазы гејдә алыр. Г. 1896 илдән *Олимпија ојунларына* програмына дахилдир. 1958—75 илләрдә ССРИ-нин јығма командасы дүнја биринҹиликләриндә вә олимпиадаларда 15 дәфә ән јүксәк мүкафата лајиг көрүлмүш, 64 гызыл медал газанмышдыр. 1977 илдә Буенос-Ајресдә кечирилән дүнја биринҹилијиндә гадынлардан ибарәт совет командасы гызыл, кишиләрдән ибарәт команда исә бүрүнҹ медаллара лајиг көрүлмүшдүр. Совет гылынҹојнаданларындан Г. Ј. Горохова, А. И. Забелина, Т. Д. Самусенко, Ј. Д. Белова, В. К. Растворова, В. Сидорова, Б. С. Хабаров, А. В. Никанчиков, В. Ф. Жданович, Ј. А. Рылски, В. А. Назлымов, К. А. Свешников вә б. дәфәләрлә олимпија вә дүнја чемпионлары олмушлар. Азәрб. идманчысы К. Мирзәјева 1962 илдә гызлар арасында дүнја чемпиону адыны газанмышдыр.

ГЫЛЫЧЛЫ — Азәрб. ССР Кәлбәҹәр р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 11 *км* шм.-ш.-дә, Јевлах—Истису шосе јолу кәнарында, Тәртәр чајы саһилиндә, Шәрги Севан силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 804 (1977); тәрәвәзчилик, бағчылыг, һејвандарлыг вә тутүнчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, кәндли кәнчләр мәктәби, клуб, китабхана, киногурғу, хәстәхана, рабитә ше'бәси вар.

ГЫЛЫҸОВ Иззәт Нәзәрович (д.10. 10.1923, Түр.ССР Бајрамәли р-нунун Јалкым обасы)—түркмән совет рәссамы. ССРИ халг рәссамы (1973). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын м. үзвү (1970). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1967). 1949 илдән Сов.ИКП үзвү. Ленинградда И. Ј. Репин ад. Бојакарлыг, һејкәлтәрашлыг вә Ме'марлыг Ин-туну битирмишдир (1953).

И. Н. Гылыҹов. «Түркмән халгы адындан». 1974.

Г. бир сыра епик таблоларын, портрет вә графика әсәрләринин мүәллифидир. Г.-ун гәһрәманлары, әсасән, мүасирләримиз, коммунизм гуруҹулары олмушдур. Әсәрләри: «Гарагум чөлүндә» (1953), «Гырхымчылар» (1964), «Шадлыг күнү» (1967), «В. И. Ленин» (1969—70), «Халчачы гадынлар» (1972), «Апрел 1917» (1973), «Түркмән халгы адындан» (1974), «Сакит сәма» (1975) вә с. Портретчи рәссам кими дә танынмышдыр (јазычы Б. Кербабајев, ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы О. Әрсарыјев вә б.-нын портретләри). 3 орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГЫМЫЗ—мадјан (бә'зән инәк вә дәвә) сүдүндән һазырланан турш ички. Г. хам сүдүн сүд туршусу бактеријалары вә сүд мајасы васитәсилә 26—28°С темп-рда гычгырдылмасындан һазырланыр. Һазыр Г. спирт ији вә дады верән көпүкләнән ичкидир. Тәркибиндә 2—2,5% зүлал, 1—2% јағ, 3,5—4,8% шәкәр, 1 *кг*-да 100—200 *мг* С витамини, һәмчинин А, D, Е, PP вә В групу витаминләри, 400—600 *мг* фосфор, 800—1000 *мг* калсиум олур. Г. асанлыгла һәзм едилир, маддәләр мүбадиләсини јахшылашдырыр, зүлал вә јағын мәнимсәнилмәсинә көмәк едир, вәрәм, иштаһасызлыг, ганазлығы вә мә'дә-бағырсаг хәстәликләринин мүаличәсиндә, фистулларын јујулмасында, сидик кисәси-

нин инстиллјасијасында фајдалыдыр. Газах, гырғыз, башгырд вә башга халглар Г.-дан гәдимдән истифадә едирләр. Г.-чылыг Асија, Јахын вә Орта Шәргдә, Латын Америкасы өлкәләриндә инкишаф етмишдир. Волгабоју, Башгырдыстан, Гырғызыстан, Газахыстан вә с. јерләрдә гымызла мүаличә санаторијалары вар.

Әд.: Кузнецов Д. И., Гаврилов П. Ф., Кумыс—ценное лечебно-профилактическое средство, Тамбов, 1961; Кумыс, Алма-Ата, 1968; Кумыс—богатырский напиток, М., 1969.

ГЫМЫЗ МҮАЛИЧӘСИ—бах *Гымыз.*

ГЫМЫЛГЫШЛАГ—Азәрб.ССР Хачмаз р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Хачмаз д.ј. ст.-ндан 9 *км* г.-дә, Хачмаз—Худат шосе јолундан 4,5 *км*, Гудјал чајынын сол саһилиндән 3 *км* аралы, Самур-Дәвәчи овалығындадыр. Әһ. 1369 (1977); бағчылыг вә тәрәвәзчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, мәдәнијјәт еви, тибб мәнтәгәси, археоложи абидәләрдән орта әсрләрә аид Дәјирмантәпә вә Машитәпә јашајыш јерләри вар.

ГЫМЫР—Азәрб.ССР Загатала р-нунун Чобанкол советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 12 *км* ч.-да, Загатала—Гах шосе јолундан 2 *км* аралы, Мухах чајынын (Ганых чајынын голу) саһилиндә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 1073 (1977); түтүнчүлүк, тахылчылыг, барамачылыг, һејвандарлыг вә бағчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

ГЫН—сојуг силаһлары (гылынч, гәмә, хәнчәр вә с.) белдә кәздирмәк үчүн истифадә едилирди. Көндән, үзәринә дәри мәхмәр вә с. чәкилән металдан, јахуд ағачдан дүзәлдилирди. Г.-а дәри чәкәндән сонра үстүнә метал һалга салыр, ашағы һиссәсинә исә күмүшдән вә дәмирдән метал учлуг кечирирдиләр. Силаһлары белә бағламаг вә ја чијиндән асмаг үчүн һалгаја гулп бәркидилирди. Кечмишдә Г.-лар (о чүмләдән Азәрб.-да һазырланан Г.-лар) нәбәти вә һәндәси нахышларла, бә'зән даш-гашла, күмүш вә гызылла бәзәдилирди.

Әд.: Гулијев Һ., Тағызадә Н., Метал вә халг сәнәткарлығы, Б., 1968.

ГЫПЧАГ — Азәрб.ССР Гах р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* ч.-г.-дә, Јевлах—Загатала шосе јолу кәнарында, Гарачајын саһилиндә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 472 (1977); бағчылыг, барамачылыг, тахылчылыг, тәрәвәзчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, киногурғу, хәстәхана вар.

ГЫПЧАГ ДИЛИ, половес, јахуд куман дили—*гыпчагларын* дили. Өлү дилдир. Түрк дилләринин гыпчаг групунун гыпчаг-оғуз јарымгрупуна дахилдир. Гыпчаг сөзләринә Маһмуд Кашгаринин «Дивани-лүғат ит-түрк» әсәриндә, «Игор полку дастаны»нда, 1245 илдә Мисирдә тәртиб олунмуш «Түркчә-әрәбчә луғәт»дә тәсадүф едилир. Г.д.-нин ән бөјүк әдәби абидәси латынча-фарсча-гыпчагча лүғәт олан «Codex Cumanicus» («Кодекс куманикус») әсәридир (13 әсрин сону). Г.д.-нә аид сон нүмунәләр 16 әсрдә Подолскда јазылмыш һүгуг сәнәдләридир.

Әд.: Грунин Т. И., Документы на половецком языке XVI в., М., 1967; Курышжанов А. К., Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в.—«Тюркско-арабского словаря», Алма-Ата, 1970.

ГЫПЧАГЛАР—гәдим түркдилли халг; илк вәтәнләри Алтајын шм.-г.-ндәки Чжејлен вадиси һесаб едилир (онлары бурада «күјеше», јахуд «тсәјүше» кими е.ә. 203 илә аид Чин хроникасы хатырлајыр). 6—7 әсрләрдән Орхон вә Иртыш чајлары һөвзәләринә көчмүшләр. «Гыпчаг» егноними илк дәфә 8 әсрә аид Селенкин китабәсиндә гејд олунур. 9—10 әсрләрдә Г. Тјаншан әтәкләриндән Дунај вә Волгаја гәдәр әразидә јашамышлар (бу әрази *«Дәшт-и Гыпчаг»* адланырды). Г., әсасән көчәри малдарлыгла мәшғул олурдулар. Сугров, Шарукан, Судак ш.-ләри Г.-ын мүһүм тичарәт мәркәзләри иди. Орта әсрләрдә Г. ағгыпчаг, гарагыпчаг вә сарыгыпчаг групларына бөлүнүрдү. Газах, гырғыз, гарагалпаг, өзбәк, түркмән, татар, башгырд, Алтај, ногај, Гарачај, балкар вә гумуг халгларынын тәшәккүлүндә рол ојнамыш Г. Азәрб. халгынын етногенезиндә дә иштирак етмишләр. 8 әсрдә хәзәрләрин тәркибиндә Загафгазијаја кәлән Г. 722—723 илләрдә Арранда вә Ермәнистанда, 765 илдә Шәрги Күрчүстанда јерли әһали илә әрәб ишғалчыларына гаршы вурушмушлар. 9—11 әсрләрдә Дәрјал дәрәсиндән вә Дәрбәнд кечидиндән Загафгазијаја кәлмиш түркдилли тајфаларын тәркибиндә Г. чохлуг тәшкил едирди. 1118—20 илләрдә күрчү чары IV Давид 45 минлик сүвари ордусу олан 225 мин гыпчағы Шимали Гафгаздан Шәрги Күрчүстана көчүрмүшдү. Бурада онлар күрчүләр вә сәлчуг оғузлары илә јанашы отураг һәјат сүрүрдүләр; һәмин әразидә түркләр сајча чохлуг тәшкил етдијиндән 11—13 әср күрчү мәнбәләриндә Шәрги Күрчүстан «Диди Түркоба» («Бөјүк түрк обасы») адланырды. 9—10 әсрләрдә Волга—Урал—Дон чајлары һөвзәләриндә славјан вә Авропа мәнбәләриндә половес, куман кими хатырланан Г.-ын сајы артмышды. 1061 илдә онларын рус торпагларына илк чидди јүрүшү башланмыш вә 1240 илэдәк (Бату ханын јүрүшүнәдәк) Г. һәмин зонанын әсас сакинләри олмушлар. Батунун јүрүшләри заманы Г.-ын бир гисми монгол гошунларынын тәркибинә дахил олмуш, бир һиссәси исә Мачарыстана кедәрәк јерли әһали илә гајнајыб-гарышмышлар.

Әд.: Плетнева С. А., Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях, в кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 62, М., 1958; јенә онун, «Исчезнувшие народы. Половцы», «Природа», 1977, № 2; Анчабадзе З. В., Кипчаки Северного Кавказа, по данным грузинских летописей XI—XIV веков, в сб.: О происхождении балкарцев и карачаевцев, Нальчик, 1960; Ширалиев М. Ш., Кипчакские элементы в азербайджанском языке. Исследования по грамматике и лексике тюркских языков, Ташкент, 1965; Шаниязов К. Ш., К этнической истории узбекского народа (историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента), Ташкент, 1974.

ГЫР—јер сәтһиндә учучу бирләшмәләрини итирәрәк гатылашмыш нефтин вә ја тәбии *асфалтын*, гум, јахуд кил илә гарышмасындан әмәлә кәлән сүхур. Нефт лајларынын чыхышлары әтрафында өртүк әмәлә кәтирир вә буна көрә дә нефт ахтарышында мүһүм әламәт сајылыр. Абшерон ј-а-нда Г. јатагларына, әсасән, Фатмајы, Бинәгәди, Хырдалан вә Гырмакидә раст кәлмәк олур. Гырлашмыш гумлара ССРИ (Азәрб.ССР, Түр.ССР, Дағ.МССР-дә), АБШ (Калифорнија) вә Венесуеланын нефт р-нларында даһа чох тәсадүф едилир. Азәрб.ССР-дә, хүсусилә Бакыда Г.-дан лап гәдим заманлардан бәри дам өртүјү материалы кими истифадә едилир.

ГЫРАГ КӘСӘМӘН—Азәрб.ССР Газах р-нунда кәнд. Г. К. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* шм.-ш.-дә, Күр чајынын сағ саһилиндә, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 1306 (1977); һејвандарлыг вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, ме'марлыг абидәләриндән 17 әсрә аид бүрч вар. Ичтимаи вә дөвләт хадими С. Һ. *Ағамалыоғлу* Г.К.-дә доғулмушдур.

ГЫРГОВУЛ (Phasianus colchicus) — *гырговулкимиләр* фәсиләсинин бир нөвү. Азәрб.-да јајылан јашлы фәрдләрин ганадынын уз. 22—25 *см*, чәкиси 0,8—1,3 *кг*-дыр. Гујруғу узун, учуна тәрәф тәдричән назикләшир. Ләләк өртүјү еркәкләрдә јашыл, гырмызы, нарынчы гарышыг әлван вә метал парлаглы, дишиләрдә аз парлаг бозумтул рәнкдәдир. Димдији мөһкәм олуб үст һиссәси ашағыја доғру бир аз әјридир; ганады гыса вә енлидир. Өн Гафгаз,

Загафгазија, Волга чајынын делтасы, Орта вә Мәркәзи Асијадан тутмуш Приморје вә Чәнуб-Шәрги Чинә гәдәр јајылмышдыр. 30-а јахын чоғрафи формасы вар. Азәрб.ССР-дә дүзәнликләрдән дағәтәкләринә гәдәр әлверишли јерләрдә: су һөвзәләринә јахын мешәләрдә, коллугларда, мәдәни ландшафтларда јашајыр. Јердә дүзәлтдији јуваја 8—18 јумурта гојур. Јалныз дишиси 24—25 күн күрт јатыр. Отураг һәјат кечирир. Тохум, битки, киләмејвә, һәшәрат вә онурғасыз һејванлар илә гидаланыр. Гијмәтли ов гушудур. Сон илләрдә сајы чох азалдығындан, овланмасы гадаған едилмишдир. ССРИ-дә Украјнада, Азәрб.ССР-дә (бах *Әјричә Дөвләт дамазлыг гырговул јетишдирмә мәнтәгәси*) вә с. јерләрдә јетишдирилир.

ГЫРГОВУЛКИМИЛӘР (Phasianidae) —тојугкимиләр дәстәсинин бир фәсиләси. Буна гоһум олан тетракимиләр фәсиләсиндән фәргли олараг Г.-ин пәнчә луләси чылпагдыр. Димдији мөһкәм олуб үст һиссәси ашағыја доғру бир аз әјри, ганады гыса вә енлидир. Еркәкләри ири, ајағында маһмыз вә чохунун рәнки әлван олур. Фәсиләјә 50-дән ар-

тыг чинс вә 180-ә гәдәр нөв аиддир. Аврола, Асија, Америка (сојуг гуршаглар мүстәсна олмагла) вә Африкада вардыр. ССРИ-нин, башлыча олараг чәнуб һиссәсиндә 13 нөву, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 7 нөву: билдирчин, дағ кәклији, турач, Гафгаз улары, Хәзәр улары (фыр кәклик), боз кәклик (чил) вә гырговул јајылмышдыр. Тарла, чөл вә чәмәнликләрдә, мешә, көл вә гамышлыгларда, дағларда, гајалыгларда јашајыр. 6—20 јумурта гојур. Киләмејвә, тохум, битки, һәшәрат вә онурғасыз һејванларла гидаланыр. К.т.-на хејир верир. Ов гушларыдыр. Бә'зи нөвләри ев гушларынын әҹдадыдыр. Товуз гушу әһлиләшдирилмиш, гырговул овчулуг тәсәррүфатларында сахланылыр.

Әд.: Жизнь животных, т. 5, М., 1970.

ГЫРҒЫЗ АТЫ—Гырғ.ССР, Тач.ССР, Өзб.ССР вә Газах.ССР-дә јетишдирилән гәдим јерли ат чинси. Башы арыг, бојну, бели, ајаглары гыса, дөшү вә сағрысы енли, дырнаглары мөһкәмдир. Сујсунунун һүнд. 136 вә 140,3 *см*, бәдәнинин чәпинә уз. 141,2 вә 142,8 *см*-дир. Рәнки кәһәр вә боз олур. Јүк вә миник атыдыр; әтлик вә сүдлүк һејвандыр. Мадјанлары күндә 16 *л*, орта һесабла 13 *л*-ә гәдәр сүд верир. Сојуғадавамлы вә сағламдыр. Г.а. Дон, тәмизганлы миник вә јени Г.а. чинсләри илә чүтләшдирилмәклә јахшылашдырылыр.

ГЫРҒЫЗ ДИЛИ—*гырғызларын* дили. Түрк дилләринин шәрги һун голунун гырғыз-гыпчаг групуна дахилдир. Г.д.-ндә 1,7 млн.-а јахын адам данышыр (1975). Шм.,ч.-ш. вә ч.-г. диалектләри вар. Фонетик вә лексик хүсусијјәтләринә көрә *Алтај дилинә* даһа јахындыр. Г.д. шәрти олараг 3 тарихи инкишаф мәрһәләси кечмишдир: гәдим гырғыз (8—9 әсрләр); орта гырғыз (10—15 әсрләр); јени гырғыз (15 әсрдән сонра). Мүасир гырғыз әдәби дили Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра, башлыча олараг, шм. диалекти әсасында формалашмышдыр. Јазыда 1926 иләдәк әрәб, сонра латын әлифбаларындан истифадә олунмуш, 1940 илдән рус графикасы әсасында јени әлифба тәртиб едилмишдир.

Әд.: З е ј н а л о в Ф., Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы, һ. 1—2, Б., 1974—75; Языки народов СССР, т. 2, М., 1966; С а р т а б а е в К. К., Классификация частей речи в киргизском языке, Фрунзе, 1975.

ГЫРҒЫЗЫСТАН ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ—1951 илдә Гырғызыстан Дөвләт Педагожи Ин-ту әсасында јарадылмышдыр. 12 факүлтәси (филолокија, тарих, чоғрафија, игтисад, һүгуг, биолокија, кимја, физика, механика-ријазијјат, харичи дилләр, малијјә-учот вә ихтисасы тәкмилләшдирмә), ахшам вә гијаби шө'бәләри, 67 кафедрасы, 19 тәдрис лабораторијасы, 8 кабинәси, әсаслы китабханасы (тәгр. 900 мин чилд), Ботаника бағы, Зоолокија музеји вар. Ун-тдә 14 минә јахын тәләбә тәһсил алыр (1976/77).

ГЫРҒЫЗЫСТАН СИЛСИЛӘСИ, Г ы р ғ ы з ы с т а н А л а т а у с у — Гырғ. ССР-дә дағ силсиләси. Тјаншан д-рынын бир һиссәси. Уз. 375 *км*, һүнд. 4875 *м*-ә гәдәрдир (Гәрби Аламедин пики). Чөкмә вә метаморфик сүхурлардан, порфирит вә гранитләрдән тәшкил олунмушдур. Јамачлары 2500 *м* јүксәклијәдәк чөл, мешә (күкнар, ардыч вә с.), јухары һиссәләри субалп вә алп чәмәнләридир. 3700 *м*-дән јухарыда гар вә бузлаглар (үмуми саһ. 223 *км²*) вар.

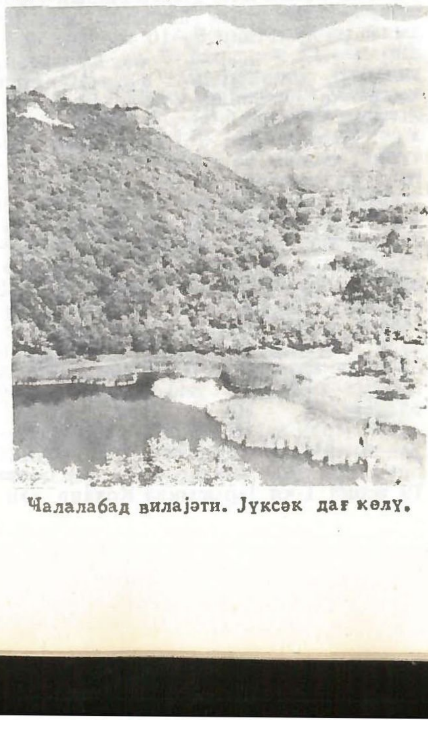

ГЫРҒЫЗЫСТАН СОВЕТ СОСИАЛИСТ РЕСПУБЛИКАСЫ (Кыргыз Советтик Социалистик Республикасы), Г ы р ғ ы з ы с т а н (Кыргызстан).

Үмуми мә'лумат. ССРИ тәркибиндә мүттәфиг республика. 1924 ил октјабрын 14-дә РСФСР тәркибиндә Гара-Гырғызыстан (1925 илин мајындан Гырғызыстан) МВ ады илә тәшкил едилмиш, 1926 ил февралын 1-дән Гырғызыстан МССР олмушдур. 1936 ил декабрын 5-дән мүттәфиг респ.-дыр. Орта Асијанын шм.-ш.-индәдир. Шм.-дан Газах.ССР, г.-дән Өзб.ССР, ч.-г.-дән Тач.ССР, ч.-ш.-дән вә ш.-дән Чинлә һәмсәрһәддир. Саһ. 198,5 мин *км²*. Әһ. 3451 мин (1977, 1 јанвар). Пајтахты Фрунзе ш.-дир. 3 вил. (Иссыккул, Нарын вә Ош), 34 р-ну, 17 шәһәри, 32 шәһәр типли гәс. вар (1977, 1 јанвар).

Дөвләт гурулушу. Гырғ.ССР фәһлә, кәндли вә зијалыларын сосиалист үмумхалг дөвләти, ССРИ тәркибиндә мүттәфиг совет сосиалист респ.-сыдыр. Гүввәдә олан конститусијасы 1978 ил апрелин 21-дә гәбул едилмишдир. Дөвләт һакимијјәтинин али органы 5 ил мүддәтинә сечилән бирпалаталы Гырғ. ССР Али Советидир (сессијалар арасындакы дөврдә онун Рәјасәт Һеј'әти). Али Совет респ. һөкумәтини (Назирләр Советини) тәшкил едир, ганунлар гәбул едир вә с. Вил., р-н, шәһәр, шәһәрләрдә р-н, гәс. вә кәндләрдә јерли һакимијјәт органлары мүвафиг Халг Депутатлары Советләридир (әһали тәрәфиндән 2,5 ил мүддәтинә сечилир). 18 јашы тамам олмуш вәтәндашларын сечмәк вә сечилмәк һүгугу вар. Али мәһкәмә органы Гырғ.ССР Али Советинин 5 ил мүддәтинә сечдији респ. Али мәһкәмәсидир. Али мәһкәмәнин тәркиби 2 мәһкәмә коллекијасы (мүлки вә чинајәт ишләри үзрә) вә пленумдан ибарәтдир. Гырғ.ССР Прокуророну ССРИ Баш прокурору 5 ил мүддәтинә тә'јин едир. Гырғ. ССР-ин дөвләт керби, бајрағы вә һимни вар.

Тәбиәт. Г.-ын әразиси ики дағ системиндә јерләшир; шм.-ш.-и (чох һиссәси) Тјаншан (Гырғызыстан Алатаусу, Кункеј Алатаусу, Терскеј Алатаусу, Кокшаалтау, Фәрганә, Талас Алатаусу силсиләләри), ч.-г.-и Памир-Алај (Алај вә Заалај силсиләләри) дағ системләринә дахилдир. Г.-ын бүтүн әразиси дәниз сәвијјәсиндән 500 *м*-дән јүксәкдәдир. Әразинин јарыдан чохунун һүнд. 1000 *м*-дән 3000 *м*-ә, 1/3-инин һүнд. исә 3000 *м*-дән 4000 *м*-ә гәдәрдир. Ән јүксәк зирвәләри: Гәләбә пики (Чинлә сәрһәддә, 7439 *м*), Ленин пики (7134 *м*), Хан-Тенгри (6995 *м*). Силсиләләр бир-бириндән кениш чөкәкликләр (Иссыккул, Нарын, һәмчинин Фәрганә чөкәклијинин ш. кәнары) вә дәрәләр (Талас, Алај, Чу) васитәсилә ајрылыр. Дахили вә Мәркәзи Тјаншанын јүксәк дағлыг һиссәсиндә сыртларын кениш дүзәнлик саһәләри вар. Г.-ын әразиси јүксәк сејсмик зонададыр. Силсиләләр, әсасән, шистләрдән, әһәнкдашыларындан, гумдашыларындан, гранитләрдән тәшкил олунмушдур. Чөкәкликләрдә аллүвиал чөкүнтүләр јајылмышдыр. Фајдалы газынтылары: полиметаллар, чивә, гызыл, күкүрд, нефт, тәбии газ, даш көмүр, гонур көмүр, хөрәк дузу, мүхтәлиф тикинти материаллары вә с. Чохлу термал вә минерал булаглар вар. Иглими континенталдыр; гуру субтропикдән јүксәк дағлыг тундра иглиминәдәк дәјишир. Орта темп-р јанварда дәрә вә чөкәкликләрдә —1,5-дән —8°С-јә, јүксәк дағлыгда —27,7°-јә (мүтләг минимум—53,6°С) гәдәр, ијулда мүвафиг олараг 20—27°С, 5°С вә даһа ашағыдыр (мүтләг макс. 43°С). 6,6 мин *км²* бузлашма саһ. вар; 75%-и Тарым чајы һөвзәсиндәдир. Ән бөјүк бузлағы—Инылчек (саһ. 800 *км²*). Чајлары Арал дәнизи, Тарым, Иссыккул вә Балхаш һөвзәләринә аиддир. Ән ири чајы Нарындыр. Бүтүн чајларын орта иллик ахымы 52 *км³*-дир. Г.-да 3 минә јахын көл вар; ән бөјүкләри: Иссыккул (дүнјанын ән бөјүк јүксәк дағ көлләриндән бири), Сонкөл, Чатыркөл. Дәрәләрдә вә дағ әтәкләриндә боз, чајларын саһилләриндә вә субасарларында, һәмчинин Иссыккул, Сонкөл вә Чатыркөлүн саһил дүзәнләриндә аллүвиал вә чәмән торпаглары, дағларда гонур, шабалыды, дағ гараторпаглары, дағ-мешә вә дағ-чәмән торпаглары јајылмышдыр. Дәрәләр вә дағ әтәкләри јарымсәһра вә чөлләрдән ибарәтдир. Мешәләр (0,7 млн. *һа*) респ. әразисинин 3,3%-ини тәшкил едир; күкнар, ардыч (арча), гоз-фындыг мешәләри (саһ. 265 мин *һа*) кениш јер тутур. 3600—4000 *м* јүксәкдә сојуг сәһра вә дағ-тундра зонасыдыр. Һејванлары: јарымсәһра вә чөл зонасында кәмиричиләр (сары сүнбүлгыран, әрәбдовшаны вә с.), гушлар (бүлдүрчүн, мурад гушу вә с.), мешәләрдә гонур ајы, вашаг, чөлдонузу, чанавар, марал, чүјүр, мешә дәләси, јүксәк дағлыгда

Чалалабад вилајәти. Јүксәк дағ көлү.

көпкәр, улар, гар бәбири, дашлыг дәләси, суларында 40 нөв (25 нөвү овлуг) балыг вар. Иссыккул, Сары-Челек вә с. горуглар Г.-дадыр.

Әһали. Респ.-нын әсас әһалиси *гырғызлардыр* (43,8%). Гырғ.ССР-дә руслар (856 мин), өзбәкләр (333 мин), украјналылар (120 мин), татарлар (69 мин), газахлар (22 мин), тачикләр (22 мин), азәрб.-лар (12 500) вә б. халглар јашајыр (1970). Совет һакимијјәти илләриндә Гырғ.ССР-ин әһалиси тәгр. 4 дәфә артмышдыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә тәгр. 17 нәфәрдир (1977). Әһалинин тәгр. 4/5-ү вадиләрдә вә дағлараралары чөкәкликләрдә мәскуңлашмышдыр. Ишләјән әһалинин (900 мин нәфәр; 1974) 8,4%-и сәнаје вә тикинтидә, 31,3%-и к.т.-нда, галанлары башга саһәләрдә чалышыр. Әһалинин тәгр. 40%-и шәһәрләрдә јашајыр (1977). Бөјүк шәһәрләри: Фрунзе—511,4 мин (1977) Ош—143 мин (1974), Чалалабад, Пржевалск. Совет һакимијјәти илләриндә Гызыл-Кија, Рыбачје, Мајли-Сај, Талас, Нарын, Токмак, Узкен вә с. јени шәһәрләр јаранмышдыр.

Тарихи очерк. Археоложи абидәләр Г. әразисинин гәдим Даш дөврүндән мәскун олдуғуну көстәрир. Мәркәзи Тјаншанда вә Фәрганәдә Палеолит дөврүнә аид әмәк аләтләри тапылмышдыр. Е.ә. 7—6 әсрләрдә тәсәррүфат вә ичтимаи гурулушда көклү дәјишикликләр баш верди: дәмирдән гајрылмыш әмәк аләтләри вә силаһлар јајылмаға башлады, көчәри малдарлыг әсас тәсәррүфат саһәси олду, әмлак бәрабәрсизлији күчләнди. Синфи мүнасибәтләр јаранды. Көчәриләрдә тајфа иттифаглары, әкинчилик р-нларында гулдарлыг дөвләтләри мејдана чыхды. Шимали Г.-да сакларын бөјүк тајфа иттифагы јаранды (е.ә. 7—4 әсрләр). Сонралар буну усунларын тајфа бирлији (е.ә. 3 әср—ерамызын 5 әсри) әвәз етди. Чәнуби Г. Даван (е.ә. 3—2 әсрләр) вә Кушан (е.ә. 2 әср—ерамызын 4 әсри) гулдарлыг дөвләтләринин тәркибинә дахил иди. Мәһсулдар гүввәләрин сонракы инкишафы нәтичәсиндә ибтидаи ичма вә гулдарлыг мүнасибәтләри феодализмлә әвәз олунду. Орта әсрләрдә Г. әразисиндә вә онунла гоншу јерләрдә бир-бирини әвәз едән дөвләтләр (Гәрби түрк хаганлығы, Түркеш, Карлук) јаранды. 10 әсрдән 12 әсрин орталарынадәк Г. әразиси *Гараханиләр дөвләтинә* дахил иди. Гырғызларын Тјаншанда јашамалары һаггында илк јазылы мә'луматлар 9—10 әсрләрә аиддир. 9—12 әсрләрдә Г.-да шәһәрләр, тичарәт сәнәткарлыг вә мәдәнијјәт инкишаф етмишди. Јусиф *Баласагунинин* «Кутадгу билиг» поемасы, *Маһмуд Кашгаринин* «Дивани-лүғат иттүрк» китабы вә с. мәшһур иди. Монгол һүчумлары Г.-ын тәсәррүфат-мәдәни һәјатына дағыдычы тә'сир етди. 13 әсрин сонунда шәһәрләрин чоху хараба галды, әкинчилик тәнәззүлә уғрады. Тјаншанда мүхтәлиф көчәри тајфалар мәскән салды. 13—15 әсрләрдә Тјаншандакы сијаси һадисәләр, етник јердәјишмәләр вә игтисади әлагәләр, мәһсулдар гүввәләрин даһа да инкишафы 15 әсрин сонунда гырғыз халгынын тәшәккүлүнә сәбәб олду.

17 әсрдә вә 18 әсрин 1-чи јарысында гырғызлар истиглалијјәт уғрунда ојратлара (калмыклара), 18 әсрдә вә 19 әсрин 1-чи јарысында Коканд ханларына гаршы мүбаризә апармышлар. Коканд ханларынын һөкмранлығы заманы дәфәләрлә үсјан галхмышды (ән күчлүсү 1873—76 илләр үсјаны иди). Бу үсјанлар нәтичәсиндә ханлыг әслиндә сүгута уғрады, Г.-ын ч. һиссәси Русијаја бирләшди. Г.-ын шм. р-нлары һәлә 19 әсрин 60-чы илләриндә көнүллү сурәтдә Русијанын тәркибинә дахил олмушду. Чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәтинә бахмајараг, гырғыз тајфаларынын Русијанын һимајәсинә кечмәси Г.-ын кәләчәк инкишафы үчүн мүтәрәгги әһәмијјәтә малик иди. Русијанын игтисади инкишаф просесинә чәлб олунан Г.-да феодал-патриархал мүнасибәтләр дағылыр, тәдричән капиталист мүнасибәтләри јаранырды. 20 әсрин әввәлиндә марксизм-ленинизм идејалары јајылмаға башлады, илк с.-д. дәрнәкләри тәшкил олунду. 1905—07 илләр ингилабы Г.-ын ичтимаи һәјатыны һәрәкәтә кәтирди. Пишпәк, Гызыл-Кија вә Сулјуктада, Ош, Пржевалск гәзаларында фәһлә, кәндли (деһган) вә әскәрләрин ингилаби һәјәчанлары баш верди. Истисмар вә милли зүлмүн күчләнмәси 1916 илдә күчлү үсјана сәбәб олду [бах *Орта Асија үсјаны (1916)*]. Феврал буржуа-демократик ингилабынын гәләбәсиндән сонра, 1917 илин мартындан Г.-да Советләр тәшкил олунду, икиһакимијјәтлик јаранды. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси сајәсиндә Гызыл-Кија вә Сулјукта шахтачылары Совет һакимијјәти е'лан етдиләр. 1918 илин февралында Пишпәкдә Совет һакимијјәти гурулду. 1918 илин орталарында бүтүн Г.-да (чох јердә динч јолла) Совет һакимијјәти галиб кәлди. Г. Советләринин чохунун тәркиби, әсасән, деһганлардан ибарәт иди. Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра мүстәмләкә идарә апаратынын ләғвинә, волост вә аул (кәнд) торпаг-су комитәләринин јарадылмасына, мүлкәдар торпагларынын кәнд јохсулларына пајланмасына башланды. Совет һакимијјәтинин сијаси вә игтисади тәдбирләри деврилмиш истисмарчы синифләрин чидди мүгавимәтинә раст кәлди. Онлар басмачы дәстәләри тәшкил едир, харичи империалистләрлә әлагә јарадыр, рус ағгвардијачылары вә голчомагларла бирликдә вәтәндаш мүһарибәси гызышдырырдылар. Дмитријевск вә Беловодск к.-ләриндәки (1918), Түпә (1919) вә Нарындакы (1920) антисовет гијамлар јатырылды. Орта Асијада әксингилаба гаршы мүбаризәјә Түркүстан чәбһәсинин команданы М. В. Фрунзе, В. В. Кујбышев, Д. А. Фурманов вә б. башчылыг едирдиләр. Г.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәдә М. Булатов, Т. Жукејев (А. А. Пудовкин), Ј. Н. Логвиненко вә б.-нын мүһүм ролу олмушдур. Вәтәндаш мүһарибәси илләриндә Г.-да сәнаје мәһсулу истеһсалы, әкин јерләринин саһәси, мал-гаранын сајы азалмышды. Тәчрүбәли совет вә тәсәррүфат кадрлары чатышмырды. 1921—22 илләрдә Г.-ын шм.-ында вә Чалалабад р-нунда торпаг-су ислаһаты кечирилди. Чаризмин мүстәмләкә сијасәтинин ләғвинә јөнәлдилмиш бу ислаһат нәтичәсиндә 6 мин торпагсыз вә азторпаглы кәндли тәсәррүфатларына 199 мин десјатин суварылан торпаг вә отлаг јери верилди. Ислаһатын икинчи мәрһәләси 1927—28 илләрдә Г.-ын ч.-унда кечирилди. Истисмарчы синифләрдән 17 мин десјатиндән чох торпаг алынараг јохсул вә муздурлара пајланды. Кәскин синфи мүбаризә шәраитиндә кечирилән ислаһат истисмарчылара күчлү зәрбә вурду. Гырғыз аулларынын вә рус кәндләринин сосиалистчәсинә јенидән гурулмасына башланды. Луговаја—Пишпәк д.ј.-нун чәкилмәси (1924), Иссыккул көлүндә кәмичилијин башланмасы, сәнаје мүәссисәләринин тикилмәси Г. игтисадијјатынын сосиалист әсаслары үзәриндә инкишафына имкан јаратды. Орта Асијада милли-дөвләт сәрһәдләринин мүәјјәнләшдирилмәси вә 1924 илин октјабрында РСФСР тәркибиндә Гара-Гырғызыстан МВ-нин тәшкили гырғыз халгынын һәјатында мүһүм һадисә олду. 1926 ил февралын 1-дә Гара-Гырғызыстан МВ Гырғ. МССР-ә чеврилди.

Сосиалист сәнајеләшдирмәси вә к.т.-нын коллективләшмәси илләриндә гырғыз халгы- рус халгынын вә ССРИ-нин башга халгларынын гардашлыг көмәји илә тарихән гыса вахтда керилијинә сон гојду, капитализм мәрһәләсини кечмәдән, феодал-патриархал мүнасибәтләрдән бирбаша сосиализмә кечди. 1928—40 илләрдә Г.-да 140 сәнаје мүәссисәси тикилиб истифадәјә верилди. Респ.-да енеркетика базасы јарадылды, милли фәһлә синфи, елми-техники зијалылар мејдана чыхды. К.т.-нда ән башлыча вәзифәләрдән бири—көчәри малдар тәсәррүфатларынын отураглыға кечмәси вәзифәси һәлл едилди. 1941 илин әввәлиндә кәндли тәсәррүфатларынын 98,9%-и коллективләшмишди. Башлыча истисмарчы синиф—бајлар вә голчомаглар ләғв едилди. Ичтимаи-игтисади дәјишикликләр нәтичәсиндә респ.-нын игтисадијјатында сосиалист уклады һаким олду. Г. габагчыл сәнаје-аграр респ.-на чеврилди. Мәдәни ингилаб һәјата кечирилди. Гырғыз сосиалист милләти тәшәккүл тапды. ССРИ Конститусијасына (1936) әсасән Гырғ.МССР Гырғ. ССР-ә чеврилди. Респ.-нын фөвгәл'адә 5-чи Советләр гурултајы (1937) сосиализмин гәләбәсини әкс етдирән Гырғ. ССР Конститусијасыны гәбул етди.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин илк күнләриндән Г.-ын х.т. һәрби гајдада гурулду. Г. Гызыл Ордунун чәббәханаларындан биринә чеврилди. ССРИ-нин ш. р-нларындан Г.-а 30-дан чох ири з-д вә ф-к, 1941 илин јај вә пајызында 139 мин фәһлә, к-зчу, гуллугчу көчүрүлдү. Мүһарибә илләриндә Г.-дан олан минләрлә дөјүшчү дүшмәнә гаршы вурушмуш, бунлардан 40 мин нәфәрдән чоху орден вә медалларла тәлтиф едилмиш, 70 нәфәри Совет Иттифагы Гәһрәманы адына лајиг көрүлмүшдүр.

Мүһарибәдән сонракы илләрдә Г.-ын х.т. вә мәдәнијјәти даһа да инкишаф етди. 1954 илдә ССРИ ЕА-нын Гырғызыстан филиалы (1943) әсасында Гырғ.ССР ЕА тәшкил олунду. К.т.-нын инкишафы саһәсиндәки наилијјәтләринә көрә Г. 1957 илдә Ленин ордени, х.т.-нын вә мәдәнијјәтин инкишафындакы мүвәффәгијјәтләринә көрә вә Русијанын тәркибинә көнүллү дахил олмасынын 100 иллији мүнасибәтилә 1963 илдә икинчи дәфә Ленин ордени, ССРИ-нин јарадылмасынын 50 иллији мүнасибәтилә 1972 илдә Халглар достлуғу ордени, Г. зәһмәткешләринин сосиализм гуручулу-

ғундакы хидмәтләринә көрә вә респ.-нын 50 иллији мүнасибәтилә 1974 илдә Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф едилмишдир. 1978 илин апрелиндә Г.-нын јени Конститусијасы гәбул олунмушдур. Сов.ИКП 25-чи, ГКП 26-чы гурултајлары гәрарларынын, онунчу бешиллик тапшырыгларынын јеринә јетирилмәси уғрунда мүбаризә апаран Г. әмәкчиләри коммунизм гуручулуғунда јени мүвәффәгијјәтләр газанырлар.

Гырғызыстан Коммунист Партијасы (ГКП)—Сов.ИКП-нин тәркиб һиссәси, коммунизм гуручулуғунда Г. әмәкчиләринин авангардыдыр. Г.-да илк с.-д. групплары 20 әсрин әввәлләриндә јаранмыш, 1917 илин орталарында мүстәгил болшевик тәшкилатлары мејдана чыхмышдыр. Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра бүтүн Г. әразисиндә болшевик тәшкилатлары фәалијјәт көстәрирди. 1925 ил мартын 23—24-дә Пишпәкдә кечирилмиш 1-чи вил. партија конфрансы Г. партија тәшкилатынын нөвбәти вәзифәләрини мүзакирә етди вә вил. партија комитәси сечди. Гырғ.ССР-ин тәшкили (1936) илә әлагәдар ҮИК(б)П Гырғызыстан вил. тәшкилаты Гырғызыстан Коммунист (болшевикләр) Партијасына—ГК(б)П-јә чеврилди. ГК(б)П-нин 1-чи гурултајы (1937 ил, 5—16 ијун) Г.-ын игтисадијјат вә мәдәнијјәтинин кәләчәк инкишаф перспективләрини мүәјјән етди. ГК(б)П респ.-да сәнајеләшдирмә вә коллективләшмәнин, мәдәни ингилабын һәјата кечирилмәси уғрунда Г. зәһмәткешләринин мүбаризәсинә башчылыг етмиш, Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә бүтүн гүввәләри фашизмин дармадағын едилмәсинә јөнәлтмишдир. Мүһарибәдән сонракы илләрдә ГКП респ. х.т.-нын даһа да инкишафыны тә'мин етди. Сов.ИКП 20—24-чү гурултајларынын гәрарларыны һәјата кечирән Г. коммунистләри игтисадијјат вә мәдәнијјәтин бүтүн саһәләриндә мүһүм наилијјәтләр газанмышлар. ГКП-нин фәалијјәти үчүн Сов.ИКП МК-нын «Партијаја гәбул вә Сов.ИКП үзвлүјүнә намизәдләрин тәрбијәси саһәсиндә Гырғызыстан партија тәшкилатларынын иши һаггында» гәрарынын (1976) мүһүм әһәмијјәти олмушдур. Сов.ИКП 25-чи гурултајынын гәрарларыны рәһбәр тутан ГКП респ. әмәкчиләринин сә'јләрини коммунизм чәмијјәти гуручулуғунда јени наилијјәтләр газанмаг уғрунда мүбаризәјә сәфәрбәр едир. ГКП-нин 107 829 үзв вә 3843 намизәди бирләшдирән 4049 илк тәшкилаты вар (1977, 1 јанвар).

Гырғызыстан Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагы (ГЛККИ) — ҮИЛККИ-нин тәркиб һиссәси, онун мүбариз дәстәләриндән биридир. Г. комсомолунун тә'сис конфрансында (1925 ил, мај—ијун) вил. тәшкилаты кими јарадылмышдыр. Комсомол синфи дүшмәнә гаршы мүбаризәдә, басмачылығын ләғвиндә, Совет һакимијјәти органларынын мөһкәмләндирилмәсиндә, сәнаје мүәссисәләринин јарадылмасында, к.т.-нын коллективләшдирилмәсиндә, мәдәни ингилабын һәјата кечирилмәсиндә фәал иштирак етмишдир. Гырғ.ССР-ин тәшкили илә 1937 илдә вил. комсомол тәшкилаты ГЛККИ-јә чеврилди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә 80 миндән чох комсомолчу чәбһәјә кетмиш, онлардан 30 нәфәринә Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилмишдир. Мүһарибәдән сонракы илләрдә Г. комсомолчулары респ. х.т.-нын даһа да инкишаф етдирилмәси уғрунда мүбаризәдә мүһүм наилијјәтләр газанмышлар. Г. комсомолчулары ГКП-нин рәһбәрлији илә коммунизм гуручулуғу уғрунда әзмлә мүбаризә апарырлар. ГЛККИ Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1975). ГЛККИ-нин 387475 үзвү бирләшдирән 4817 илк тәшкилаты вар (1977, 1 јанвар).

Гырғызыстан Һәмкарлар Иттифаглары (ГҺИ)—ССРИ Һәмкарлар Иттифагларынын тәркиб һиссәсидир. Г.-да илк һәмкарлар иттифаглары Феврал буржуа-демократик ингилабындан (1917) сонра мејдана кәлмиш, Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын гәләбәси нәтичәсиндә инкишаф етмишдир. ГҺИ-нин 1-чи гурултајында (1925, март) сечилән Вил. Һәмкарлар Иттифаглары Шурасы 2-чи гурултајда (1926, нојабр) Респ. Һәмкарлар Иттифаглары Шурасына чеврилди. Партија тәшкилатларынын рәһбәрлији илә ГҺИ социализм гуручулуғунда јахындан иштирак етмиш, социализм јарышы, зәрбәчилик вә Стаханов һәрәкатынын тәшкилатчысы олмуш, Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә респ. х.т.-нын һәрби гајдада гурулмасында, ССРИ-нин г. р-нларындан көчүрүлмүш совет вәтәндашларынын, сәнаје мүәссисәләринин јерләшдирилмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр. Мүһарибәдән сонракы илләрдә ГҺИ респ.-нын игтисадијјат вә мәдәнијјәтинин даһа да инкишаф етдирилмәсиндә фәал иштирак етмишдир. ГҺИ әмәк мәһсулдарлығынын, мәһсулун кејфијјәтинин јүксәлдилмәси, фәһлә вә гуллугчуларын әмәк вә мәишәт шәраитинин јахшылашдырылмасы саһәсиндә бөјүк иш апарыр. ГҺИ 1024 мин үзвү бирләшдирир (1977, 1 јанвар).

Халг тәсәррүфаты. Г. инкишаф етмиш сәнаје (үмуми ичтимаи мәһсулун 56,9%-ини верир, 1975) вә механикләшдирилмиш чохсаһәли к.т. (мүвафиг олараг 22,5%-ини) респ.-сыдыр. Үмумиттифаг әмәк бөлкүсүндә әлван металлар (стибиум, чивә) һасилаты, к.т. машынлары, електротехника мә'мулаты, чиһазлар, јун вә ипәк парчалар, шәкәр вә с. истеһсалы үзрә ихтисаслашмышдыр. Совет һакимијјәти илләриндә Г.-да 500-дән чох ири сәнаје мүәссисәси тикилмиш, чохлу јени сәнаје саһәси јарадылмышдыр.

Сәнаје мәһсулларынын һәчми 1975 илдә 1940 илдәкинә нисбәтән 29 дәфә, 1913 илдәкинә нисбәтән исә 286 дәфә артмышдыр.

Ингилабдан әввәлки дөврдә сајча аз сәнаје мүәссисәләри кустар характерли олмагла, әсасән, Г.-ын ч.-унда мәркәзләшмишди. Совет һакимијјәти илләриндә респ.-да ики ири сәнаје р-ну—Шимали Г. вә Чәнуб-Гәрби Г. јаранмышдыр. Ш и м а л и Г. (инкишаф етмиш машынгајырма, метал е'малы, електрик енержиси вә тикинти материаллары истеһсалы, јүнкүл вә јејинти сәнајеси) сәнаје мәһсулунун 2/3-сини, Ч ә н у б - Г ә р б и Г. (әлван металлуркија, јаначаг, тохучулуг сәнајеси) исә 1/3-ини верир.

Јаначаг сәнајеси Г. сәнајесинин мүһүм саһәләриндәндир. Совет һакимијјәти илләриндә Г.-да мүасир көмүр сәнајеси јарадылмышдыр (Орта Асијада чыхарылан көмүрүн тәгр. 1/2-ини верир). Әсас көмүр јатаглары: Гызыл-Кија, Сулјукта, Алмалыг, Чергалан вә с. Фәрганә дәрәсинин шм.-ш.-индә нефт (Мајли-Сај, Избаскәнд, Чангыр-Даш) вә газ (Избаскәнд р-ну) чыхарылыр. Һидроенержи еһтијатына (потенсиал еһтијаты 15,5 млн. *квт*-дыр) көрә Г. ССРИ-дә габагчыл јерләрдән бирини тутур. Аламедин СЕС каскады (6 ст.), Атбашы, Лебединовка СЕС-ләри, Нарын чајында Үчкурган, Токтогул СЕС-ләри тикилмишдир. Нарын чајында јени СЕС-ин (Курпсај СЕС) тикинтисинә башланылмышдыр (1977). Истилик електрик ст.-ларындан ән бөјүјү Фрунзе ИЕС-идир.

Г. чивә (Хајдаркен) вә стибиум (Кадамжај) һасилатына көрә ССРИ-дә 1-чи јери тутур. Г.-да һәмчинин галај (Чу дәрәси, респ.-нын ч.-г.-и), гурғушун (Сарычаз һөвзәси) чыхарылыр.

Чәдвәл 1

М ү һ ү м с ә н а ј е м ә һ с у л л а р ы н ы н и с т е һ с а л ы

Мәһсул нөвләри	1913	1940	1950	1960	1970	1976
Електрик енержиси, млн. *квт·саат*	—	51,6	197	872	3538	4810
Көмүр, мин *т*	103	1475	1848	3502	3695	4270
Електрик ишыг лампалары, млн. әдәд	—	—	—	—	112,1	323,6
Дәјишән чәрәјанлы електрик мүһәррикләри, күчү 0,25-дән 100 *квт*-дәк олан, мин әдәд	—	—	—	75,0	133,8	332,8
Автомобилләр, мин әдәд	—	—	—	—	12,1	18,7
К.т. машынлары (еһтијат һиссәләрсиз), млн. ман.	—	—	3,4*	11,7*	27,7	45,4
Јығычы пресләр, мин әдәд	—	—	—	2,0	15,8	30,2
Шифер, млн. шәрти лөвһә	—	—	—	—	94,7	107,9
Кәрпич, млн. әдәд	3	60	78	388	548	566,1
Памбыг парча, млн. *м*	—	0,04	0,4	1,5	2,4**	71,9**
Јун парча, млн. *м*	—	0,3	0,3	1,1	11,8**	11,4**
Ипәк парча, млн. *м*	—	0,04	1,1	5,4	8,3**	9,7**
Дәри ајаггабы, млн. чүт	—	0,2	0,7	3,1	9,6	10,6
Әт, мин *т*	—	16,8	23,8	59,6	78,8	91,3
Шәкәр, мин *т*	—	65,5	80,8	131,7	198	249,1

* Мүәссисәләрин 1955 ил 1 ијул топдансатыш гијмәтләри илә
** млн. $м^2$-лә.

Машынгајырма сәнајесинин әсас мүәссисәләри (дәзкаһгајырма, ҹиһазгајырма, автомобилгурашдырма, к.т. машынгајырмасы вә с.) Фрунзе ш.-ндә мәркәзләшмишдир. Пржевалскда, Мајли-Сајда, Качи-Сајда вә Каиндыда електротехника, Ҹалалабадда к.т. машынгајырмасы, Токмак вә Ошда автомобил тә'мири, Рыбачједә кәмигајырма мүәссисәләри вар. Тикинти материаллары сәнајеси инкишаф етмишдир. Ағач е'малы вә мебел сәнајеси мүәссисәләри Фрунзе, Пржевалск, Ош, Ҹалалабад вә Нарын ш.-ләриндәдир. Үмуми сәнаје мәһсулунун тәгр. јарысыны јүнкүл вә јејинти сәнајеси верир. Г.-да бир нечә памбыгтәмизләмә з-ду вар (Ош вил.). Тохуҹулуг вә ипәк комбинатлары (Ош), камвол-маһуд комбинаты, әјиричи-тохуҹулуг, трикотаж ф-кләри (Фрунзе), јун е'малы ф-ки (Токмак) тохуҹулуг сәнајесинин ири мүәссисәләридир. Дәри-ајаггабы вә тикиш сәнајеси мүәссисәләри, әсасән, Чу дәрәси р-нунда мәркәзләшмишдир. Шәкәр, әт, сүд вә унүјүтмә сәнајеси јејинти сәнајесинин әсас саһәләридир. Респ.-да әт комбинатлары (Фрунзе, Ош, Ҹалалабад вә с.), һәмчинин мејвә-тәрәвәз консерви, шәраб истеһсалы мүәссисәләри вар. Г., Орта Асијада шәкәр истеһсал едән јеканә респ.-дыр. Бир нечә шәкәр з-ду тикилмишдир.

Г.-да 216 к-з, 141 с-з вар (1976, 1 јанвар). К.т.-на јарарлы торпаглар 9,9 млн. *ha*-дыр (1974). Бунун 84%-и отлаглардыр. Һејвандарлыг респ. к.т.-нын үмуми кәлиринин 51%-ини верир. Гојунларын сајына вә јун истеһсалына көрә Г. ССРИ-дә 3-ҹү јери (РСФСР вә Газах.ССР-дән сонра) тутур (1975). Малдарлыг, атчылыг (әсасән, әт вә гымыз истеһсалы үчүн) инкишаф етмишдир. Донузчулугла мәшғул олунур. 941,5 мин гарамал (о ҹүмләдән 364,7 мин инәк), 9849,2 мин давар, 215 мин донуз, 265,1 мин ат вар (1976, 1 јанвар). Јак сахланылыр. Гушчулуг, арычылыг вә барамачылыг инкишаф етмишдир. 1975 илдә 155,6 мин *т* әт

Иссыккул вилајәти. 54 №-ли атчылыг заводунун Дон атлары илхысы отлагда.

(дири чәкидә), 613 мин *т* сүд, 31,8 мин *т* јун истеһсал едилмишдир. Әкинчилик суварма илә сых әлагәдардыр. Г.-да суварма каналлары (Бөјүк Чу, Атбашы вә с.) чәкилмиш, суварма системи (Гараункјур) вә су анбарлары (Базар-Курган, Токтогул вә с.) јарадылмышдыр. Әкинчиликдә техники биткиләр мүһүм јер тутур. Тахыл, тәрәвәз-бостан биткиләри, картоф, јем биткиләри, һәмчинин ефирјағлы биткиләр вә дәрман биткиси әкилир. Үзүм вә мејвә јетишдирилир. Иссыккул көлүндә балыгчылыг инкишаф етдирилир. 1975 илдә дөвләтә 300,1 мин *т* тахыл, 201,6 мин *т*

Ҹ ә д в ә л 2

Әкин саһәләри, мин *ha*-ла

	1913	1940	1950	1960	1970	1976
Үмуми әкин саһәси	639,7	1055,5	1060,7	1195,8	1264	1282,6
Дәнли биткиләр	5555,5	777,9	704,4	593,0	583	595,5
О ҹүмләдән:						
буғда	350,7	449,9	442,6	339,4	326	248,9
гарғыдалы (дән)	31,1	27,2	40,3	27,3	29	38,1
Техники биткиләр	31,1	113,9	124.2	132,7	149	139,1
О ҹүмләдән:						
шәкәр чуғундуру	—	15,5	20,1	34,8	51	48,3
памбыг	21,6	64,0	65,2	71,2	75	72,3
түтүн	—	4,9	5,7	6,1	14	15,2
Тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф	13,1	23,0	27,2	31,0	...	...
Јем биткиләри	40,0	140,7	204,9	439,1	490	510,7

памбыг сатылмышдыр. Әсас нәгл. нөвү автомобилдир. Автомобил јолларынын уз. 21,3 мин *км*-дир (1975). Мүһүм автомобил јоллары: Фрунзе—Нарын — Торугарт, Рыбачје — Пржевалск, Ош—Хорог, Фрунзе—Ош. Д.ј.-ларынын үмуми уз. 370 *км*-дир (1975). Г. әразисиндән Орта Асија макистрал дәмирјол голлары кечир. Иссыккул көлүндә кәмичилик инкишаф етмишдир. Дахили су јолларынын уз. 600 *км*-дир. Һава нәгл.-нын ролу бөјүкдүр. Бухара — Дашкәнд—Фрунзе—Алма-Ата, Мајли-Сај—Ҹалалабад—Гарасу—Ош газ кәмәрләри чәкилмишдир.

Сәһијјә. 1976 илдә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 31,3, өлүм сајы 8,2 нәфәр олмушдур. Орта өмүр 75 илдир. Совет һакимијјәти илләриндә таун, чичәк, гајыдан јаталаг вә висцерал лејшманиозун тәбии очаглары ләғв едилмиш, гарајара, вәрәмлә хәстәләнмә һаллары хејли азалмышдыр. 1914 илдә Г.-да 100 чарпајылыг 6 хәстәхана, 30 амбулаторија, 15 һәким олдуғу һалда, 1976 илдә 37 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 10,9 чарпајы) 266 хәстәхана, 336 амбулаторија-поликлиника мүәссисәси, 317 гадын вә ушаг мәсләһәтханасы, 851 фелдшер-мама мәнтәгәси (1971) олмушдур. Г.-да Тибб Ин-ту вә 5 елми-тәдгигат ин-ту вар. Муалиҹәви әһәмијјәти олан минерал булаглары, Ҹетыоғуз, Чолпон-Ата, Аксу, Којсары, Иссык-ата, Ҹалалабад вә с. балнеоложи курортлар, 26 санаторија, 13 истираһәт еви вә пансионат вар. Г.-ын тәбиәти туризм вә алпинизм үчүн чох әлверишлидир.

Халг маарифи вә мәдәни-маариф мүәссисәләри. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан әввәл Г. әһалисинин тәгр. 1 фаизи савадлы иди. 1914/15 дәрс илиндә Г.-дакы 107 мәктәбдә ҹәми 7 мин шакирд охујурду. Совет һакимијјәти илләриндә Г.-да маариф вә мәдәнијјәт дә инкишаф етмишдир. 1970 илдә Г. әһалисинин 99,8 фаизи савадлы иди. 1976 илдә 1092 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 127,4 мин ушаг тәрбијә алмышдыр. 1975/76 дәрс илиндә үмумтәһсил мәктәбләриндә 843 мин шакирд охумушдур. 9 али мәктәбдә (ун-т, к.т., политехник, инҹәсәнәт, тибб ин-тлары вә с.) вә 39 орта ихтисас тәһсили мәктәбиндә тәгр. 97 мин тәләбә тәһсил алырды. Г.-да 1565 күтләви китабхана, 7 музеј, драм театры, 50-дән чох пионер вә мәктәблиләр сарајы (еви), 1089 клуб, 1160 киногурғу вар (1976).

Елм вә елми идарәләр

Тәбијјат вә техника елмләри. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Г.-ын тәбии сәрвәтләри вә мәһсулдар гүввәләри ССРИ ЕА тәрәфиндән тәдгиг едилирди. 1924 илдә Г.-да Академик Мәркәз тә'сис олунду. Г. МССР јарандыгдан сонра Өлкәшүнаслыг Ин-ту (1928) вә Елми-Тәдгигат Һејвандарлыг Ин-ту (1931) тә'сис едилди, к.т. тәҹрүбә ст.-лары ачылды. Г.-ын тәбии сәрвәтләринин өјрәнилмәсиндә вә сосиалист игтисадијјатынын јарадылмасында, онлардан истифадә едилмәсиндә ССРИ ЕА алимләринин бөјүк ролу олду. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ССРИ ЕА бир сыра елми мүәссисәсинин Г.-а көчүрүлмәсилә әлагәдар тәдгигатларын сајы сүр'әтлә артды. 1943 илдә ССРИ ЕА Г. филиалы (сәдри 1943—52 илләрдә акад. К. И. Скрјабин олмушдур), һәмин филиалын әсасында исә Гырғ.ССР ЕА јаранды (1954). 50-ҹи илләрдә к.т.-нын тәләбаты илә әлагәдар биолокија вә кеолокија саһәләриндә тәдгигатлар үстүнлүк тәшкил едирди. 60-ҹы илләрдә исә бир сыра јени елми мүәссисәләрин ачылмасы нәтиҹәсиндә техника, кимја, физика, ријазијјат вә с. саһәләрдә дә тәдгигатлар кенишләнди.

К е о л о к и ј а. Нәзәри проблемләр, әсасән, 3 истигамәтдә тәдгиг едилир: чөкмә филизләрин әмәлә кәлмәси нәзәријјәси; магматокен филизләрин мәншәји нәзәријјәси вә металлокенијанын бир сыра мәсәләләри; Тјаншанда јер габығынын дәринлик гурулушунун комплекс өјрәнилмәси. Мүхтәлиф јашлы төрәмәләрин стратиграфијасы вә тектоникасынын схемләри ишләнилмиш, мүһүм фајдалы газынтыларын (ҹивә, стибиум, көмүр, нефт, полиметаллар вә с.) јајылмасынын әсас ганунаујғунлуглары өјрәнилмиш вә металлокеник прогноз хәритәләри тәртиб едилмишдир. Тјаншанын һидрокеоложи рајонлашдырылмасы схемләри ишләнилиб һазырланмышдыр. Г.-ын сејсмик вә микросејсмик рајонлашдырылмасы иши апарылмышдыр.

М ә ' д ә н и ш и саһәсиндә мүхтәлиф партлајыш үсулларында сүхурларын дағылма механизми тәдгиг едилир. Филиз вә көмүр јатагларынын јералты ишләнилмәси үчүн газыма техникасы јарадылыр.

Ҹ о ғ р а ф и ј а. Тәдгигатлар ССРИ ЕА Ҹоғрафија Ин-тунун Тјаншан јүксәк дағлыг физики-ҹоғрафи ст.-нда (1948 илдә тәшкил едилмишдир; 1955

илдән Гырғ.ССР ЕА-нын тәркибиндәдир), Гырғ.ССР ЕА ҹоғрафија шө'бәсиндә, Гырғызыстан ун-тиндә вә с. тәшкилатларда апарылыр. Бејнәлхалг кеофизика илинин програмына әсасән 1957 илдә һидролокија, глјасиолокија вә доншүнаслыг саһәсиндә комплекс тәдгигатлар апарылмышдыр. Г.-ын иглими, релјефи, ҹоғрафи өјрәнилмә тарихи вә респ.-да апарылан игтисади-ҹоғрафи тәдгигатлар барәдә монографијалар чап едилмишдир.

Биолокија, к.т. вә тибб елмләри. Ботаникләрин тәдгигатлары «Гырғызыстан ССР флорасы» адлы 13 ҹилдлик (1950—70) әсәрдә үмумиләшдирилмишдир. Биткиләрин интродуксијасы вә иглимә ујғунлашдырылмасына, мејвә-киләмејвә биткиләринин һибрид формаларынын јетишдирилмәси вә өјрәнилмәсинә, фаунанын, о ҹүмләдән һејван һелминтләринин өјрәнилмәсинә вә ихтиолокијаја даир ишләр апарылыр. Һејванларын вә к.т. биткиләринин мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәсинин физиолокибиокимјәви әсасларынын тәдгиги кенишләнир. Торпагшүнаслыг саһәсиндә дә бөјүк ишләр көрүлмүшдүр. Физиолокија, патофизиолокија, хүсусилә јүксәк дағ јерләринин инсан организминә тә'сиринин өјрәнилмәси, дөш ҹәрраһлығы, онколожи ҹәрраһлыг саһәсиндә мүһүм нәтиҹәләр әлдә едилмишдир. Мүхтәлиф хәстәликләрин иглимлә мүалиҹәси мәсәләләри тәдгиг едилир.

Кимја. Гејри-үзви кимја саһәсиндә гејри-үзви бирләшмәләрин синтези мәсәләләри, оксидләшмиш сулфидли вә оксидли стибиум филизләринин е'малы үсуллары ишләниб һазырланыр; чох саф стибиум металынын алынмасы үсулу тапылмышдыр. Үзви кимја саһәсиндә моносахаридләр, полисахаридләр, тәбии стероидләр, көмүрүн синтези мәсәләләри, антиһелминт препаратларын синтези, тәбии вә синтетик бирләшмәләр фармаколокијасы вә с. тәдгиг едилир.

Ријазијјат. Диференсиал тәнликләр вә интегро-диференсиал тәнликләр саһәсиндә тәдгигат апарылыр. Интегро-диференсиал тәнликләрин кејфијјәт нәзәријјәсинә даир јени нәтиҹәләр алынмышдыр. Гејри-хәтти габарыг програмлашдырма мәсәләләри вә онларын тәтбиги тәдгиг едилир.

Физика. Әсас тәдгигатлар електрикгөвслү плазма кенераторларынын ишләниб һазырланмасы, атом спектроскопијасы, дағ шәраитиндә ултрагыса далғаларын јајылмасы проблемләри, күтлә спектрометријасы, монокристалларын көјәрдилмәси вә өјрәнилмәси, атм.-ин јухары гатларынын өјрәнилмәси саһәләриндәдир.

Автоматика. 60-ҹы илләрин әввәлләриндән башлајараг автомат системләринин јарадылмасынын нәзәри әсасларынын тәдгиги кенишләнир, информасијанын ишләнилмәсинин, һәмчинин ирригасија гурғулары вә сәнаје објектләринин идарә олунмасынын автоматлашдырылмасы (һесаблама техникасы васитәләринин тәтбиги илә) мәсәләләри һәлл едилир. Информасија натамам олан һал үчүн оптимал идарәетмә нәзәријјәси инкишаф етдирилмиш, техноложи објектләрин идарә олунмасы үчүн әлверишли алгоритмләр алынмыш, фајдалы газынтылар ахтаран кеофизики апаратлар ишләниб һазырланмышдыр.

Иҹтимаи елмләр

Фәлсәфә. Бөјүк Октјабр социалист ингилабына гәдәр гырғызларын јазылы әдәбијјаты олмамыш вә халгын мә'нәви мәдәнијјәти өз ифадәсини шифаһи поезијада, рәвајәтләрдә тапмышдыр (илк рәвајәтләр 5 әсрдә мејдана кәлмишдир). 16—18 әсрләрдә гырғыз мүтәфәккирләринин (Толгбај Сынчы, Асан Кајғы, Санчы Сынчы) әсәрләриндә «дүнја шәри»ни арадан галдыра биләҹәк үмуми һармонија ахтарышлары мүһүм јер тутмушдур.

Г. Русија тәркибинә дахил олдугдан сонра гырғыз ҹәмијјәтинин зиддијјәтләри демократик вә мүһафизәкар бахышларда үзә чыхды. Мүһафизәкарлар патриархал-феодал мүнасибәтләрини идеализә едир, демократ акынлар исә (Токтогул, Тсголог, Молдо, Барпа) дини тәсәввүрләрә гаршы чыхыр, һәјати зөвгү вәсф едирдиләр. 20 әсрин әввәлләриндә Г.-а марксизм-ленинизм идејалары нүфуз етмәјә башлајыр. Г.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра К. Марксын, Ф. Енкелсин, В. И. Ленинин әсәрләри гырғыз дилинә тәрҹүмә едилмиш, марксизм-ленинизм даһа сүр'әтлә јајылмышдыр. Лакин јерли философ кадрлар јалныз Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра али мәктәбләрин фәлсәфә кафедраларында кениш елми-тәдгигат иши апарылмасы вә Гырғ.ССР ЕА-да фәлсәфә вә һүгуг шө'бәсинин (1958), сонралар исә Фәлсәфә вә Һүгуг Ин-тунун (1964) тәшкили сајәсиндә јетишмишләр.

Г. философлары диалектик вә тарихи материализмин актуал мәсәләләрини, капитализм мәрһәләсини кечмәдән социализм гурмуш гырғыз халгынын социалист мәдәнијјәтинин инкишафы проблемләрини (А. А. Алтмышбајев, М. С. Ҹунусов), гаршылыглы милли (А. Табалдыјев) вә мәдәни мүнасибәтләрлә әлагәдар гырғыз халгынын психолокијасындакы дәјишикликләри (А. Какејев) тәдгиг едирләр. Ҹәмијјәтин инкишафында ән'әнәләрин јери вә ролуна (А. Чотонов), мәдәни ирс (А. А. Алтмышбајев), кибернетика вә тәбиәтшүнаслығын фәлсәфи проблемләринин, һәмчинин естетика, атеизм, етика мәсәләләринин тәдгигинә кениш јер верилир.

Тарих елми. Бөјүк Октјабр социалист ингилабынадәк Г.-да тарих елми инкишаф етмәмишди; гәдим дөврдән 20 әсрин әввәлинәдәк Г. тарихинә даир аз мигдарда мә'луматлар исә рус сәјјаһ вә шәргшүнаслары (В. В. Бартолд, П. П. Семјонов-Тјаншански вә б.) тәрәфиндән дәрҹ олунмушдур. Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Г.-да марксист-ленинчи тарих елминин инкишафы үчүн шәраит јаранды. 30-ҹу илләрдән мүнтәзәм археоложи-етнографик тәдгигатлар башланды. 1956 илдә 2 ҹилдлик «Гырғызыстан тарихи» нәшр олунду. Г.-ын ингилабдан әввәлки тарихинә (Б. Ҹамкерчинов, С. Илјасов, К. Усенбајев вә б.), респ.-да социализм вә коммунизм гуруҹулуғуна (К. Каракејев, К. Орозалијев, С. Табышалијев вә б.) һәср олунмуш монографијалар јазылды. ГКП тарихинин очеркләри, Г. тарихинин 3-ҹү нәшри, сәнәдләр мәҹмуәләри, Г. тарихшүнаслығы тарихинин очеркләри нәшр едилмишдир.

Фрунзе. Гырғызыстан Дөвләт Университетинин бинасы.

Игтисадијјат елми. Игтисадијјат елминин инкишафы Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра башламышдыр. Игтисади тәдгигатлар илк нөвбәдә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы вә јерләшдирилмәси проблемләринин һәллинә јөнәлдилмишдир. 50—70-ҹи илләрдә Г.-ын игтисадчылары мүһүм тәсәррүфат саһәләринин јерләшдирилмәси, тәбии сәрвәтләрин мәнимсәнилмәсинин сәмәрәли методлары, әмәк еһтијатларындан истифадәнин јахшылашдырылмасы вә с. проблемләрлә мәшғул олмушдур. Елми тәдгигатларда аграр-сәнаје бирликләринин, елми-техники тәрәгтинин социал вә игтисади нәтиҹәләри вә с. мәсәләләр мүһүм јер тутур. Гырғ.ССР ЕА Игтисадијјат Ин-ту (1956) респ.-да игтисади тәдгигатларын елми вә әлагәләндирмә мәркәзидир. Игтисади тәдгигатлар һәмчинин Гырғ.ССР Дөвләт План Комитәсинин Игтисадијјат вә Планлашдырманын Игтисади-Ријази Методлары Ин-тунда (1970), саһә ин-тларынын игтисадијјат шө'бәләриндә вә али мәктәбләрин игтисадијјат кафедраларында апарылыр.

Һүгуг елми. 50-ҹи илләрин орталарынадәк Г.-да јалныз Гырғ.ССР Әдлијјә Назирлијинин 2 иллик һүгуг мәктәби вә Үмумиттифаг Гијаби Һүгуг Ин-тунун филиалы (1943) варды. 1954 илдә Гырғызыстан ун-тиндә һүгуг шө'бәси ачылды (1964 илдән факүлтә). 1958 илдә Гырғ.ССР ЕА системиндә јарадылмыш фәлсәфә вә һүгуг шө'бәси 1964 илдә Фәлсәфә вә Һүгуг Ин-туна чеврилмишдир.

Һүгугшүнас алимләр тәрәфиндән социализм гуруҹулуғу дөврүндә совет социалист һүгугунун ајры-ајры саһәләринин инкишафына даир монографијалар, үмумиләшдириҹи әсәрләр вә респ.-да милли дөвләт гуруҹулуғуна даир бир сыра тәдрис вәсаити јарадылмышдыр. Совет Гырғызыстанынын дөвләт вә һүгуг тарихи комплекс шәкилдә тәдгиг едилир.

Елми идарәләр. Совет һакимијјәти илләриндә Г.-да кениш елми идарәләр шәбәкәси јарадылмышдыр. Респ.-нын елми идарәләриндә 7289 елми ишчи, о ҹүмләдән 24 акад., 20 м. үзвү, 183 е.д. вә 2334 елмләр намизәди ишләјир (1977). 1940 илдә 323 елми ишчи, о ҹүмләдән 13 е.д. вә 45 елмләр намизәди вар иди. Әсас елми мәркәз Гырғ.ССР ЕА-дыр. Академија ССРИ-нин вә харичи өлкәләрин елми-тәдгигат идарәләри илә јарадыҹылыг әлагәләри сахлајыр. Г.-ын али мәктәбләри вә саһә елми-тәдгигат инт-ларында әкинчилик, һејвандарлыг, суварма, енеркетика, сәһијјә вә с. саһәләр үзрә мүһүм елми-тәдгигат ишләри апарылыр.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Г. мәтбуатынын әсасыны Дашкәнддә (1924) гырғыз дилиндә нәшр олунмуш «Еркин-Тоо» («Азад дағлар»)

гәзети гојмушдур. 1926 илдә Фрунзедә јаранмыш «Кыргызстан Мамлекеттик басмасы» (Гырғызыстан Дөвләт Нәшријјаты) илк китаб нәшријјатыдыр. Тәкчә 1975 илдә «Кыргызстан», «Мектеп», «Илим» вә дикәр нәшријјатлар тәрәфиндән тиражы 8,1 млн. нүсхә олан 912 китаб вә брошүр бурахылмышдыр ки, бунун 440-ы гырғыз дилиндәдир. Ингилаба гәдәр бирчә мәтбәәси олан Г.-ын 6 нәшријјаты (3-ү хүсуси китаб), 32 полиграфик мүәссисәси вә Орта Асијада ән ири сајылан Фрунзе полиграфик комбинаты вар (1976). 1976 илдә 90 гәзет, о чүмләдән 9 респ., 6 вил., 9 шәһәр, 41 р-н гәзети вә с. мәтбуат органлары нәшр олунмушдур. Мүһүм гәзетләри: «Советтик Кыргызстан» (1924, «Совет Гырғызыстаны»), «Ленинчил жаш» (1926, «Ленинчи кәнчлик»), «Кыргызстан пионери» (1933), «Мугалимдер газетасы» (1953, «Мүәллимләр гәзети»), «Кыргызстан маданијјати» (1967), «Советская Киргизия» (1925, рус дилиндә), «Шыјуеди чи» (1957, «Октјабр бајрағы», дунган дилиндә) вә б.

Мүһүм журналлары: «Коммунист» (1926), «Ала-Тоо» (1931, «Гарлы дағлар»), «Кыргызстан ајалдары» (1951, «Гырғызыстан гадынлары»), «Чалкан» (1955, «Кичиткан»), «Жаш ленинчи» (1952, «Кәнч ленинчи»), «Бајчечекеј» (1977, «Новрузкүлү») вә б.

Г. Телеграф акентлији (Гырғызинформ) 1936 илдә јарадылмышдыр. Г. радиосу 1930 илдән фәалијјәт көстәрир. Верилишләр, әсасән, гырғыз вә рус дилләриндә, 1963 илдән исә гырғыз, рус, алман вә дунган дилләриндә 2 програм үзрә апарылыр. Телевизија (1958) вә радиоверилишләри мәркәзләри Фрунзе вә Ош ш.-ләриндәдир. Верилишләр Москва, Алма-Ата вә Дашкәнддән дә ретрансլјасија едилир.

Әдәбијјат. Гырғыз шифаһи халг әдәбијјаты зәнкин, форма вә жанр е'тибары илә рәнкарәнкдир (әсатир вә әфсанәләр, чобан нәғмәләри, ағылар, мәрасим нәғмәләри, аталар сөзү вә мәсәлләр, ләтифәләр, нағыллар, дастанлар вә с.). Монументал гәһрәманлыг епосу олан *«Манас»* гырғыз халгынын миниллик тарихини әкс етдирир. Токтогул Сатылганов, Тоголог Молдо, Б. Алыкулов вә б. акынларын ше'рләриндә ичтимаи зүлм вә бәрабәрсизлик ифша олунур. Совет дөврүндә онлар ингилабы, јени һәјат гуручулуғуну тәрәннүм едән әсәрләр гошмушлар. Шаир А. *Токомбајев* илк гырғыз гәзети «Еркин-Тоо»нун 1-чи нөмрәсиндә дәрч етдирдији «Октјабр әсри» ше'ри илә гырғыз совет әдәбијјатынын әсасыны гојду. 30-чу илләрдә поезија һәлә шифаһи әдәбијјат ән'әнәләри чәрчивәсиндә иди. Гырғыз шаирләри, әсасән, халг јарадычылығы мотив вә сүжетләри әсасында поемалар јазырдылар. Бу дөврдә гырғыз әдәбијјаты сосиалист реализми јолуна гәдәм гојду. Рус әдәбијјаты илә јарадычылыг әлагәләринин кенишләнмәси сајәсиндә јени жанрлар (нәср, драматуркија) мејдана кәлди (Г. *Бајалиновун* «Һәчәр» повести, М. Токобајевин «Заваллы Какеј» пјеси вә с.). Сосиализм гуручулуғу дөврү гырғыз әдәбијјатынын бүтүн жанрларынын инкишафы, гырғыз јазычыларынын сосиалист реализми методуна јијәләнмәләринин јени мәрһәләси олду. Бу дөврдә А. Токомбајев, Ч. *Боконбајев*, А. *Османов*, Т. Уметәлијев, Т. *Сыдыгбајев*, Ч. Турусбајев, М. Елебајев, К. Чантошев, К. Маликов вә б.-нын совет адамларынын фәдакар әмәјиндән, мә'нәви зәнкинлијиндән бәһс едән ше'р, поема, һекајә, повест, роман вә пјесләри нәшр олунду. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә гырғыз јазычылары совет халгынын мисилсиз гәһрәманлығыны тәрәннүм едән әсәрләр јаздылар. Мүһарибәдән сонракы дөврдә бүтүн жанрларда дәјәрли әсәрләр јарадылды (А. Османов, Т. Уметәлијев вә А. Токомбајевин ше'р вә поемалары, Г. Бајалиновун «Хошбәхтлик», Т. Сыдыгбајевин «Зәманәмизин адамлары» романлары вә с.). Т. Сыдыгбајевин «Дағлар арасында», Н. Бајтемировун «Ахырынчы патрон», У. Әбдүгаимовун «Чәбһә», М. Әбдүкәримовун «Јашамаг истәјирәм» романларында, Ш. Бејшәнәлијевин «Гарангуш» повестиндә «халг вә ингилаб» мөвзусу әһатәли әксини тапмышдыр. Т. Әбдүмө'минов «Вичдан бағышламыр», Б. Чакијев «Атамын талеји», К. Маликов «Уча торпагда» пјесләрини јазмышлар. Ч. *Ајтматовун* јарадычылығы илә гырғыз нәсри чохмилләтли совет әдәбијјатынын өн сыраларына чыхды. 60—70-чи илләрдә әдәбијјата исте'дадлы кәнчләр кәлмишдир (С. Ералијев, А. Чакыпбәјов, О. Данықејев, М. Бајчијев, О. Султанов, М. Әбилгасымова, Ч. Әбдигалыгов, Т. Кожомбердијев вә б.). А. Токомбајев, Ч. Боконбајев вә б.-нын бә'зи ше'рләри, Т. Сыдыгбајевин «Һекајәләр» китабы, «Зәманәмизин адамлары» романы, Ч. Ајтматовун повестләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Классик вә мүасир Азәрб. јазычыларынын бир сыра әсәри гырғыз дилиндә нәшр едилмиш, Азәрб. драматургларынын бә'зи әсәрләри Гырғызыстан театрларында ојнанылмышдыр.

Фрунзе ш.-ндә акын Токтогул Сатылгановун абидәси. Мүәллифләр Г. Ајтијев вә А. Исајев.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Г. әразисиндән тапылмыш ән гәдим инчәсәнәт абидәләри Неолит дөврүнә аиддир. 5—10 әсрләрдә феодал гала вә гәсрләри тикилмиш, «шәһристан» вә ичгаладан ибарәт шәһәрләр салынмышдыр (Үзкен, Ош вә с.). Көчәри түрк тајфаларына мәнсуб метал тоггалар, һәндәси, јахуд нәбати орнаментли асма медалјонлар дөврүмүзәдәк мүһафизә олунмушдур. Гараханиләрин һакимијјәти дөврүндә Г.-да мәсчид, минарә, мәгбәрә вә с. дини гурғулар тикилмишдир. Монгол-татар ишғалы дөврүндә (13 әсрин 1-чи рүбү) Г.-ын шәһәрләри тәнәззүлә уғрады. 13—20 әсрләрдә, әсасән, мәгбәрәләр (Манас мәгбәрәси, 14 әср) вә карвансаралар (Таш-Рабат, 15 әср) тикилмишдир. Г.-ын Русија тәркибинә дахил олмасындан сонра шәһәрләр инкишаф етмәјә башлады.

Үзкен ш.-ндә Гарахани һөкмдарларынын мәгбәрәси.

Совет һакимијјәти илләриндә Г.-да шәһәрләр вә гәсәбәләр салынмыш, мүасир типли јашајыш евләри, ичтимаи вә сәнаје гурғулары тикилмишдир. 50-чи илләрдән биналарын иншасында дәмир-бетон вә шүшә тәтбиг олунур. 1960 илләрин әввәлиндән Фрунзедә, сонралар исә Ош вә б. ш.-ләрдә илк микрорајонлар салыныр. Г.-да Ј. Г. Писарској, В. Ј. Нусов, Г. П. Кутателадзе, В. В. Лызенко, Л. Г. Кутсемелов вә б. ме'марлар фәалијјәт көстәрирләр.

Гырғыз совет тәсвири сәнәтинин формалашмасында рус рәссамларынын бөјүк ролу олмушдур (бојакарлар В. В. Образтсов, С. А. Чујков, һејкәлтәраш О. М. Мануилова вә б.). 30-чу илләрдә, әсасән, мәнзәрә бојакарлығы вә портрет жанры инкишаф етмиш (С. А. Чујков, Г. Ајтијев, С. Акылбеков вә б.), 1935 илдә Фрунзедә бәдии студија (1939 илдән рәссамлыг мәктәби) ачылмышдыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә рәссамлар тәблиғат графикасы вә сатирик графиканы (плакат, карикатура) инкишаф етдирир, мүһарибә гәһрәманларына һәср олунмуш һејкәлтәрашлыг вә бојакарлыг әсәрләри јарадырдылар. 60—70-чи илләрдә портрет вә мәнзәрә жанрлары, графика, гравүра, һејкәлтәрашлыг даһа да инкишаф етдирилди (Г. Ајтијев, Д. Кожахметов, С. Акылбеков, М. Оморкулов, А. Усубәлијев, С. Ишенов, А. Османов, Ј. Г. Кузовкин, З. Һәбибулин, Т. Садыгов, А. Мүһиддинов вә б.). Бу дөврдә бир сыра монументал-декоратив сәнәт әсәрләри јаранды (Фрунзе ш.-ндә М. В. Фрунзе хатирә музејинин релјефләри, 1967, рәссамлар А. Ф. Воронин, А. Н. Каменски, С. Бакашов).

Декоратив тәтбиги сәнәтдә милли ән'әнәләр (халчачылыгда, тохучулугда вә с.) давам етдирилир. 1941 илдә Гырғ.ССР Ме'марлар Иттифагы, 1958 илдә Гырғ ССР Рәссамлар Иттифагы јарадылмышдыр.

Мусиги. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына гәдәр гырғыз мусигиси јалныз шифаһи халг јарадычылығында тәмсил олунурду. Халг маһнылары бирсәсли, инструментал һавалары исә икисәсли вә үчсәслидир; инструментал мусиги жанрларындан күј (ириһәчмли програмлы пјес) кениш јајылмышдыр. Мусиги аләтләри: гомуз, кыјак, темир гомуз, чоор, сурнај, кәрнај, доол вә с. Т. Сатылганов, К. Орозов, М. Куренкејев, А. Огонбајев халг мусиги мәдәнијјәтинин көр-

кәмли нүмајәндәләридирләр. Ингилабдан сонракы илләрдә Г. мусигисиндә јени жанрлар (опера, балет, симфонија) вә ифачылыг формалары (хор, инструментал ансамбл) јаранды. Профессионал мусиги жанрларынын тәшәккүлүндә рус совет бәстәкарларындан В. Власов, В. Фере, М. Раухверкер јахындан иштирак етмишләр. Илк гырғыз операсы «Ајчурек» (1939, В. Власов, А. Малдыбајев, В. Фере), еләчә дә «Ағ шаһин» (1957, С. Рјаузов), «Чәмилә» (1961, М. Раухверкер), «Олчобај вә Кишимчан» (1963, М. Абдрајев) опералары, «Ана тарла» (1973, К. Молдобасанов, ССРИ Дөвләт мүкафаты, 1976) балет-ораторијасы, һәмчинин бәстәкарлардан А. Аманбајев, А. Чаныбеков, А. Тулејев, Т. Ерматовун симфоник әсәрләри Г. мусигисинин наилијјәтидир. С. Киизбајева, А. Малдыбајев, А. Мырзабајев, Б. Минжилкијев, А. Чумахматов, К. Чодронов, М. Мустајев мәшһур мусиги хадимләридир. Г.-да опера вә балет театры, филармонија, Дөвләт маһны вә рәгс ансамблы, мусиги мәктәбләри, инчәсәнәт ин-ту, радио вә телевизија симфоник оркестри, 1939 илдән Бәстәкарлар Иттифагы вә с. фәалијјәт көстәрир.

Театр. Халг ојунларында, мәрасимләрдә, акынларын јарышында, манасчыларын (дастанчы), гомузчуларын (мусигичиләр) вә гудулларын (халг мәзһәкәчиләри) чыхышында театр сәнәти елементләри олмушдур. Г.-да професионал театр сәнәти Совет һакимијјәти илләриндә јаранмыш вә формалашмышдыр. 20-чи илләрин әвәлләриндән һәвәскарлар гырғыз дилиндә илк театр тамашалары көстәрмәјә башладылар. 1926 илдә Фрунзедә тәшкил олунмуш мусигили драм студијасында (сонралар әсасында опера вә балет театры јарадылмышдыр) милли драматуркијанын илк нүмунәләриндән «Заваллы Какеј» (М. Токобајев), «Карачач» (Г. Чантошев) әсәрләри тамашаја гојулду. 1936 илдә кәнч тамашачылар театры, 1941 илдә исә драм театры тәшкил едилди. Театрларын репертуарында «Курманбај» (Г. Чантошев), «Енсиз дәрә» (Т. Әбдүмө'минов), «Ана тарла», «Үз-үзә» (Ч. Ајтматовун ејниадлы пјесләри үзрә), «Атамын талеји» (Б. Чакијев), «Дуел» (М. Бајчијев) вә с. милли тамашаларла јанашы, рус вә харичи өлкә драматургларынын пјесләри, илк милли балетләрдән «Анар» (В. Власов вә В. Фере) вә «Чолпон» (М. Раухверкер), еләчә дә «Асел» (В. Власов), «Өлмәзлик» (Ч. Нуримов) балетләри мүһүм јер тутур. Д. Кујукова, Б. Кыдыкејева, М. Рыскулов, Б. Бејшәнәлијева, С. Балкыбајева, С. Чаманов, А. Боталијев, А. Куттубајев, А. Куттубајева, У Сарбакишев, Р. Чокојева мәшһур театр хадимләридир. Респ.-да бир сыра драм театрлары (Фрунзе, Нарын, Ош ш.-ләриндә) фәалијјәт көстәрир. Г. театры сәһнәсиндә М. Ибраһимовун «Кәндчи гызы» пјеси, Ү. Һачыбәјовун «Аршын мал алан» оперетасы, Г. Гарајевин «Илдырымлы јолларла» балети тамашаја гојулмушдур. Азәрб. театрларында Т. Әбдүмө'миновун «Шикајәт гәбул едилмир», Ч. Ајтматовун «Ана тарла» («Ана торпағы» ады илә), М. Бајчијевин «Дуел» әсәри ојнанылмышдыр.

Кино. Г.-да кино сәнәти 30-чу илләрин ахырларында јаранмышдыр. 1942 илдә Фрунзедә хроника филмләри студијасы, 1956 илдә онун әсасында сәнәдли-бәдии филмләр киностудијасы тәшкил едилмишди (1962 илдән «Гырғызфилм»). «Сәлтәнәт» (1955, реж. В. Пронин, «Мосфилм»лә биркә) илк гырғыз бәдии филмидир. 60—70-чи илләрдә чәкилмиш «Гумлугда гәсрләр», «Нарын күндәлији», «Дүјшен көрпүләри» сәнәдли филмләри, «Бүркү» (1963, реж. Л. Шепитко), «Илк мүәллим» (1965, реж. А. Михалков-Кончаловски), «Караш ашырымында атәш», «Иссыккулун ал лаләләри», «Ағ кәми» (1968, 1971, 1975, реж. Б. Шәмшијев), «Чәмилә» (1969, реж. И. Поплавскаја, «Мосфилм»лә биркә), «Гырмызы алма» (1975, реж. Т. Океjев), «Көз бәбәји» (1976, реж. Г. Базаров), «Ајсүлунун тарласы» (1976, реж. У. Ибраһимов) бәдии филмләри Г. киносунун наилијјәтидир. Г. кинематографијасынын инкишафында Т. Океjев, Б. Шәмшијев, И. Керштејн, К. Кыдыралијев, Г. Базаров, А. Видукирис, Б. Абдылдајев, С. Чокморовун ролу бөјүкдүр. Бир чох бәдии вә сәнәдли филмләри Үмумиттифаг, еләчә дә бејнәлхаг кино фестивалларында јүксәк мүкафатлара лајиг көрүлмүшдүр. 1977 илдән «Гырғызфилм» киностудијасында мултипликасија филмләри дә чәкилир. Респ.-да Кинематографчылар Иттифагы фәалијјәт көстәрир (1962 илдән).

Јапышдырма шәкил бах сәһ. 176-177

Әд.: В. И. Ленин о Средней Азии и Казахстане, Ташкент, 1960; Ленин и наука Советского Киргизстана, Фрунзе, 1970; Усубалиев Т. У., Ленинизм—великий источник дружбы и братства народов, Фрунзе, 1972; Сујумбајев А. С., Гырғызыстан ССР, Б., 1972; Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 2, Б., 1977; Очерки истории Коммунистической партии Киргизии, Фрунзе, 1966; Культурное строительство в Киргизии. Сб. документов и материалов, т. 1—2 (ч. 1—2), Фрунзе, 1957, 1972; Виноградов В. С., Киргизская народная музыка, Фрунзе, 1958; Брудный Д., Театральное искусство Киргизии, М., 1959; јенә онун, Киргизский балетный театр, Фрунзе, 1968; Иванов С. В., Махова Е. И., Декоративно-прикладное искусство киргизского народа, М., 1960; Природа Киргизии, Фрунзе, 1962; Каракеев К., Развитие науки в Советской Киргизии, Фрунзе, 1966; История Киргизской ССР, т. 1—2, Фрунзе, 1968; Расцвет экономики Советского Киргизстана, Фрунзе, 1968; Ашимов К. А., Рождение киргизского кино, Фрунзе, 1969; История киргизской советской литературы, М., 1970; История советской многонациональной литературы, т. 1–6, М., 1970—74; История музыки народов СССР, т. 1—5, М., 1970—74; Картавов М. М., Исаев А. И., Природные богатства Киргизии—на службу народу, Фрунзе, 1970; Киргизия, М., 1970 (серия «Советский Союз»); Абрамзон С. М., Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи, Л., 1971; История киргизского искусства, Фрунзе, 1971; Нусов В. Е., Архитектура Киргизии с древнейших времен до наших дней, Фрунзе, 1971; Киргизстан в братской семье народов, Фрунзе, 1972; Материалы по истории Киргизии. Сб., М., 1973; Народное хозяйство Киргизской ССР. Юбилейный статистический сб., Фрунзе, 1973; Народное сокровище Киргизии. Альбом, Фрунзе, 1974; Страницы истории и материальной культуры Киргизстана. Досоветский период (Сб. статей), Фрунзе, 1975; Осуществление ленинского кооперативного плана в Киргизии, Фрунзе, 1976; Участие женщин Киргизии в строительстве социализма (1938—1958 гг.), Фрунзе, 1976.

ГЫРҒЫЗЫСТАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ — Гырғ.ССР-ин ән бөјүк елми идарәси. 1954 илдә ССРИ ЕА Гырғызыстан филиалы әсасында јарадылмышдыр. Фрунзе ш.-ндәдир. Президенти К. Каракејевдир (1960 илдән). 3 бөлмәси (физика-техника вә ријазијјат елмләри; кимја-технолокија вә биолокија елмләри; ичтимаи елмләр), 17 елми-тәдгигат идарәси (о чүмләдән 14 ин-т), елми китабханасы (754 136 китаб) фәалијјәт көстәрир. 24 акад., 20 м. үзвү вар (1977). «Хәбәрләри» вә «Елми әсәрләри» нәшр олунур.

ГЫРҒЫЗЛАР (өзләрини кыргыз адландырырлар) — Гырғ.ССР-ин әсас әһалиси, милләт. Үмуми сајлары 1,7 млн. нәфәрдир; ССРИ-дә 1 572 млн. (1975), Өзб.ССР-дә, Тач.ССР-дә, Газах. ССР-дә, һәмчинин харичдә (әсасән ЧХР, һабелә Әфганыстан вә Пакистанда) дә јашајырлар. *Гырғыз дилиндә* данышырлар. Ингилабдан әввәл, сәһв олараг гарагырғызлар вә бурутлар ады илә танынырдылар. Г.-ын еркән етник тарихи гәдим тајфа иттифаглары (һунлар, саклар вә б.) илә әлагәдардыр. Сонралар Г.-ын тәркибинә дахил олмуш тајфалар Түрк хаганлығы вә көчәриләрин тајфа бирләшмәләри дөврүндә (6—10 әсрләр) Сајан-Алтајын, Иртыш әтрафынын вә Шәрги Тјаншанын түркдилли әһалиси арасында формалашмышлар. Монголларын Газахыстана вә Орта Асијаја һүчумундан сонра һәмин түркдилли тајфаларын бир һиссәси Мәркәзи вә Гәрби Тјаншана, сонралар исә ч.-а — Памирәдәк һәрәкәт етдиләр. Бунлар Тјаншан әтрафында тәшәккүл тапмагда олан гырғыз халгынын әсасыны (тәркибинә һәмчинин јерли түркдилли тајфалар, о чүмләдән карлуклар, ујғурлар, монгол тајфалары, 16—17 әсрләрдә газах-ногај мәншәли тајфаларын бир һиссәси дахил олду) тәшкил етдиләр. 16 әсрин әввәлләриндә Г. мүрәккәб етник тәркиби олан ајрыча халг кими Тјаншанда мә'лум идиләр. Г.-ын халг кими формалашмасы вә мүасир әразидә јајылмасы, әсасән, 18 әсрин 2-чи јарысында баша чатмышдыр. 19 әсрин 60—70-чи илләриндә Г.-ын јашадығы әрази Русијанын тәркибинә дахил олду. Совет һакимијјәти илләриндә Г. сосиалист милләти кими тәшәккүл тапмыш, игтисади вә мәдәни һәјатлары тәрәгги етмишдир. Диндар Г. мүсәлмандырлар (Г.-ын мәшғулијјәти һаггында бах *Гырғызыстан Совет Сосиалист Республикасы*).

Әд.: Народы Средней Азии и Казахстана, т. 2, М., 1963; Абрамзон С. М., Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи, Л., 1971.

ГЫРҒЫЛАР (Accipiteridae)—јыртычы гушлар дәстәсинин бир фәсиләси. Орта вә ирибојлу, көрүнүшчә мүхтәлиф гушлардыр. Дишиләр иридир. Хырда вә ири нөвүнүн ганад уз. 18—23 вә 72—93 *см*, бә'зән 114 *см*-дир. Димдији гармаг кими әјридир. Гызылгушлардан фәргли олараг үст димдијиндә дишчик јохдур. Дабан-дараг гысадыр; чајнаглар ити вә әјридир. Еркәји вә дишиси (белибағлылардан башга) ејни рәнкдәдир. Антарктикадан башга бүтүн гитәләрдә јајылмышдыр. Фәсиләјә 70-ә гәдәр чинс вә 200-дән артыг нөв аиддир. ССРИ-дә 33, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 25 нөвү (чалаған, сар, хырда вә ири гырғы, тарла белибағлы-

Тетрачалан.

сы, гамыш белибағлысы вә с. даһа чохдур) раст олур. Дүзәнләрдән јүксәк дағлара гәдәр мешә, степ, сәһра, гамышлыг, гајалыг вә с. јерләрдә јашајыр. Онурғасыз вә онурғалы һејванларла гидаланыр. Әксәријјәти зәрәрли кәмиричи вә һәшәраты тәләф етдији үчүн хејирлидир.

ГЫРҒЫОТУ (Hieracium) — *мүрәккәбчичәклиләр* фәсиләсиндән чохиллик от чинси. Чохунун көвдәси јарпагсыз, чичәкләри гырмызы, 5 дишичиклидир. Шимал јарымкүрәсинин мүлајим вә сојуг гуршагларында бир нечә мин, ССРИ-дә 785 нөвү јајылмышдыр. Азәрб.ССР-дә 70 нөвүнә тәсадүф едилир. Онлардан 9-у Азәрб.ССР үчүн ендемикдир. Бә'зи нөвләриндән (H. umbellatum вә с.) јун вә ипәк мә'мулаты бојамағ үчүн истифадә олунур.

ГЫРДАҒ—Азәрб.ССР-дә палчыг вулканы. Бакыдан 40 *км* г.-дә, Гобустандадыр. Үмуми саһ. 52 *мин һа*, һүнд. 325 *м*-дир. Сопка вә грифонларын јағылмасына көрә 6 група бөлүнүр. Бурада пүскүрән 165 сопка, салз вә грифон вар. Нефтли су, газ, палчыг чыхыр.

ГЫРЫЛЫБ-ГАЛХМА—бах *Экс-фај.*

ГЫРЫЛЫБ-ДҮШМӘ—бах *Фај.*

ГЫРЫНТЫ СҮХУРЛАР, кластик сүхурлар—тамамилә вә ја чох һиссәси мүхтәлиф сүхур (магматик, метаморфик, чөкмә) вә минерал (кварс, чөл шпатлары, микалар, бә'зән глауконит, вулканик шүшә вә с.) гырынтыларындан ибарәт чөкмә сүхурлар. Сементләшмиш, сементләшмәмиш вә көврәк олур. Өлчүсүнә көрә псефитләрә (1 *мм*-дән бөјүк), псаммитләрә (1 *мм*-дән 0,05 *мм*-дәк), алевритләрә (0,05 *мм*-дән 0,005 *мм*-дәк) вә пелитләрә (0,005 *мм*-дән кичик) бөлүнүр. Г.с.-а туф, туфбрекчија, туффитләр, конгломерат, вулкан күлү, брекчија вә чөкмә сүхур гырынтылары, гајмалар, валун, чынгыл аиддир. Иншаатда, шүшә вә металлуркија сәнајесиндә истифадә едилир. Гызыл, платин, гијмәтли дашлар, галај, волфрам, титан, уран филизи вә с.-ин сәпинти јатаглары Г.с.-ла әлагәдардыр.

ГЫРЫЧЫ АВИАСИЈА—Һәрби Һава Гүввәләринин чәбһә авиасијасы нөвү, ССРИ-дә исә һәмчинин һава һүчумундан мүдафиә гошунларынын бир нөвү. Дүшмән тәјјарәләри вә пилотсуз васитәләрини мәһв етмәклә һавада һаким мөвге тутмаг, гошуну вә арха објектләри мүдафиә етмәк, дикәр гошун вә авиасија нөвләринин дөјүш әмәлијјатыны тә'мин етмәк үчүндүр. Јерүстү вә дәниз објектләринә зәрбә ендирмәк вә һава кәшфијјаты апармаг үчүн дә истифадә олуна билэр. Мүасир Г.а. сәсдәнсүр'әтли реактив тәјјарәләрә маликдир. Әсас силаһы идарәолунан ракетләр вә сүр'әтлә атан топлардыр. Гырычы тәјјарәләри идарә етмәк вә онлары һәдәфә јөнәлтмәк үчүн радиоелектроника васитә вә системләриндән истифадә олунур.

Әд.: Вуколов В. С., Коньков Н. Г., Советские истребители, М., 1973.

ГЫРЫЧЫ-БОМБАРДМАНЧЫ АВИАСИЈА—дүшмәнин һәрәкәтдә олан кичик, лакин мүһүм һәдәфләрини мәһв етмәк үчүн чәбһә авиасијасы нөвү вә онун әсас зәрбә гүввәси; һәдәф үчүн гуру гошунларынын зәрбәси вә ја ракет зәрбәләри мәгсәдәујғун олмадыгда Г.-б.а. тәтбиг едилир. Г.-б.а.-дан дүшмән тәјјарәләри вә пилотсуз һүчум васитәләри илә мүбаризә, һәмчинин һава кәшфијјаты үчүн дә истифадә олуна билэр. Авиасијанын бүтүн мүасир һүчум васитәләрини (топлар, авиасија бомбалары, идарәолунан вә идарәолунмајан «һава-јер» системли ракетләр вә с.) тәтбиг едә билән универсал гырычы-бомбардманчы тәјјарәләр Г.-б.а.-нын сәрәнчамындадыр.

ГЫРЫШЫГЛЫГ—1) Јер габығынын һәр һансы бир саһәсиндәки гырышыгларын мәчмусу. Үч морфоложи типә бөлүнүр: кеосинклинал (хәтти вә ја там), платформа вә ја фасиләли, аралыг вә ја кечид; 2) сүхурларда гырышыг әмәлә кәтирән просесләр. Јер габығынын тектоник һәрәкәтләринин тә'сири нәтичәсиндә баш верир. Јерин кеоложи инкишаф тарихиндә бир нечә Г. әмәләкәлмә епохалары олмушдур. Кембридән әввәл бир нечә Г., сонралар Бајкал, Каледон, Һерсин, Киммери вә Алп Г.-лары баш вермишдир. Ән күчлү Г. просесләри кеосинклиналларда јараныр ки, бу да гырышығы тамамилә вә ја гисмән дағ системинә чевирир.

ГЫРЛАР—Азәрб.ССР Ағсу р-нунун Нуран советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 29 *км* шм.-ш.-дә, Ағсу чајынын сағ саһилиндән 2 *км* аралы, Нијалдағ силсиләсинин (Бөјүк Гафгаз) әтәјиндәдир. Әһ. 64 (1977); тахылчылыг, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур.

Г. јахынлығында Тәпәдалы адлы саһәдә антик дөврә вә орта әсрләрә аид јашајыш мәскәни ашкар едилмишдир. Саһ. 10—12 *һа* олан тәпәнин архасындакы антик дөвр абидәсиндән е.ә. 2—1— ерамызын 1 әсринә аид торпаг вә күп гәбирләри, ағзы новчалы, сүзкәчли сахсы габ гырыглары, гајығвары дән әзән, даш аләтләр, бәзәк шејләри вә с. тапылмышдыр. Бөјүк, тәбии тәпәнин үстүндә исә орта әсрләрә аид даш вә бишмиш кәрпичдән дивар галыглары, очаг изләри ашкар едилмишдир. Шамахы ш.-ндән 20 *км* г.-дә јерләшән бу тәпәдәки тикилиләрдән ханлыглар дөврүндә дә гәср вә ја көзәтчи мәнтәгәси кими истифадә едилмишдир. Абидә дөвләт тәрәфиндән горуг е'лан едилмишдир.

ГЫРМА — хырда метал күрәчикләр (бә'зән кубчуглар); һамар лүләли ов түфәнки патронуну долдурулур. Гурғушуна аз мигдарда стибиум вә арсен әлавә етмәклә һазырланыр. Оксидләшмәнин гаршысыны алмаг вә лүләнин каналына гурғушун јығылмасыны азалтмаг үчүн Г. дәнәләринин үзәри бә'зән мис, хром вә ја никеллә өртүлүр. ССРИ-дә Г.-ларын өлчүләри нөмрәләрлә көстәрилир: № 12-дән (хырда Г.—сечмә, диаметри 1,25 *мм*), № 0000-а гәдәр (диаметри 5 *мм*). Ики гоншу нөмрәјә мүвафиг гырма диаметрләри арасындакы фәрг 0,25 *мм*-дир. 12, 11, 10 нөмрәли Г.-лара чүллүт Г.-сы дејилир. Диаметри 5 *мм*-дән бөјүк олан Г.-лар картеч адланыр. Г. харичи өлкәләрин әксәријјәтиндә *мм*-лә, бә'зән исә һәрфләрлә ишарәләнир. Г. гырматөкмә гурғуларында вә штамплама үсулу илә һазырланыр.

ГЫРМАБАДАМ—дүјү уну, шәкәр вә бадамдан (јахуд фындыг, гоз ләпәсиндән) һазырланан һалва. Әдвијјат да гатылыр. Биширдикдән сонра мәчмәјиләрә төкүр вә сәрин јердә сахлајырлар. Сојудугдан сонра квадрат шәклиндә доғрајыр, үстүнә дүјү уну сәпирләр.

ГЫРМАДАШ—5—150 *мм* өлчүлү даш парчаларындан ибарәт иншаат материалы. Мә'дән сүхурлары, кәрпич, поса вә с.-ни хүсуси машынларда хырдаламагла алыныр. Г.-дан бетонда долдуручу, д.ј.-нда балласт кими, һәмчинин автомобил јолу өртүкләриндә вә һидротехники гурғуларда истифадә едилир.

ГЫРМАКИ ДӘСТӘСИ — Мәһсулдар гатын алт шө'бәсинин јухарыдан үчүнчү дәстәси. Илк дәфә рус кеологу П. Ј. Воларович мүәјјән етмишдир. Бир-бирини әвәз едән назик килли-гумлу лајлардан ибарәтдир. Макс. галынлығы 300 *м*-дир. Характер фаунасы острокодлардан — Leptocythere cellula (Liv.), Loxoconcha diaffarovi Sehn. вә фораминиферләрдән—Ammonia beccari (Linne) ибарәтдир. Бу дәстә Абшерон ј-а-нда нефтлидир.

ГЫРМАКИАЛТЫ ДӘСТӘ—Мәһсулдар гатын алт шө'бәсинин јухарыдан дөрдүнчү дәстәси. Илк дәфә 1924 илдә Абшерон ј-а-нда ајрылмышдыр. Кварслы гум, хырда вә орта дәнәли гумдашыдан ибарәтдир. Г.д.-нин сүхурларында чагыла да тәсадүф едилир. Дәстәнин галынлығы 170 *м*-ә чатыр. Г.д. Абшеронда вә б. саһәләрдә нефтлидир.

ГЫРМАКИҮСТҮ ГУМЛУ ДӘСТӘ—Абшерон ј-а-нда Мәһсулдар гатын алт шө'бәсинин јухарыдан икинчи дәстәси. Ичәрисиндә кварс вә гара чагыл олан ири вә орта дәнәли гумдан ибарәтдир. Гум лајлары арасында назик кил вә ја алеврит тәбәгәси олур. Характер фаунасы остракодлардыр: Leptocythere olivina (Liv.), Leptocythere cellula (Liv.), Hemicythere pontica (Liv.) вә с. Галынлығы 50 *м*-ә чатыр.

ГЫРМАКИҮСТҮ КИЛЛИ ДӘСТӘ—Абшерон ј-а-нда Мәһсулдар гатын алт шө'бәсинин јухарыдан биринчи дәстәси. Әсасән, килдән, гисмән јашылымтыл-боз вә боз гумдан ибарәтдир. Бә'зән назик гумдашы арагатларына тәсадүф едилир. Характер фаунасы остракодлардыр: Leptocythere cellula (Liv.), Cyprideis torosa Brady вә с. Галынлығы 120 *м*-ә чатыр.

ГЫРМЫЗЫ АҒАЧ—тропик өлкәләрдә битән бә'зи ағачларын гырмызы вә ја гәһвәји рәнкә чалан одунчағы. Чох мөһкәм вә ағырдыр; јахшы пардагланыр. Г.а. әлдә етмәк мәгсәди илә ән чох Америка маһагони ағачындан (мелија фәсиләси), Чәнуб-Шәрги Асијада битән сапан ағачындан (сезалпинијакимиләр фәсиләси) вә с. истифадә едилир. Бә'зән гарачөһрә ағачынын, гара гызылағачын вә секвоја ағачынын гырмызы одунчағына да Г.а. дејилир. Г.а.-дан мебел сәнајеси үчүн үзлүк фанер һазырланмасында, кәми, вагон вә отағын ичәрисини бәзәмәкдә истифадә едилир.

ГЫРМЫЗЫ АЈПАРА ЧӘМИЈЈӘТИ— һәрби әсирләрә, јаралы вә хәстә әскәрләрә, һәмчинин тәбии фәлакәтдән зәрәр чәкәнләрә көмәк етмәк вә бир сыра өлкәдә хәстәликләрин јајылмасынын гаршысыны алмаг мәгсәди илә ишләр көрмәк үчүн јарадылмыш чәмијјәт. ССРИ-дә (Азәрб.ССР, Өзб.ССР, Түр. ССР вә Тач.ССР), һабелә Түркијә, Пакистан вә бүтүн әрәб дөвләтләриндә Г.а.ч., Иранда «Шир вә Күнәш» (Шире-Хоршид), галан өлкәләрдә исә Гырмызы Хач Чәмијјәти адланыр. Өлкәмиздә бүтүн чәмијјәтләр *ССРИ Гырмызы Хач вә Гырмызы Ајпара Чәмијјәтләри Иттифагында* бирләшмишдир.

Азәрб.ССР-дә Г.а.ч. 1923 илдә Бакыда јарадылмышдыр. Илк сәдри *А. Казымов* олмушдур. Респ.-да 1,7 млн. үзвү олан бу чәмијјәт 7540 тәшкилаты бирләшдирир (1978).

Әд.: Общество Красного Полумесяца Азербайджанской ССР, Б., 1973.

ГЫРМЫЗЫ БАЗАР— Азәрб.ССР Мартуни р-нунда (ДГМВ) шәһәр типли гәс. (1947 илдән). Г.Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 35 *км* ч.-г.-дә, Фүзули—Степанакерт шосе јолу кәнарында, Көндәләнчајын (Аразын голу) сол саһилиндә, дағарасы чөкәкликдәдир. Шәраб вә јағ-пендир з-длары, үзүмчүлүк с-зу, орта мәктәб, клуб, китабхана, ушаг бағчасы, кинотеатр, хәстәхана, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

ГЫРМЫЗЫ БАЈРАГ, Гызыл бајраг — ингилаби азадлыг мүбаризәсинин рәмзи. Һәлә 8 әсрдә Иранын Күркан әјаләтиндә (778—779 илләрдә «Гырмызыбајраглыларын» үсјаны Хүррәмиләрин шүарлары алтында баш вермишди) вә 16—17 әсрләрдә Авропада халг үсјанлары заманы галдырылмышдыр. 1832 ил ијун үсјанында Парисдә ахыдылан халг ганынын рәмзи кими ингилабын бајрағы, Парис коммунасындан (1871) сонра исә пролетар ингилабынын вә дүнја ингилаби фәһлә һәрәкатынын бајрағы олмушдур. Русијада илк дәфә 1861 илдә Пензада, 1876 илдә исә Казан нүмајишиндә мүтләгијјәтә гаршы мүбаризә бајрағы кими галдырылмышдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Г.б. кәнч Совет дөвләтинин дөвләт бајрағы (ҮРМИК-ин 1918 ил 14 апрел тарихли декрети илә) вә онун Силаһлы Гүввәләринин дөјүш бајрағы олду.

Әд.: Мамаев К. К., Флаги рассказывают, Л., 1972.

ГЫРМЫЗЫ БАЈРАГ, кечичи Гырмызы бајраг—ССРИ-дә сосиализм јарышы галибләрини мүкафатландырма формаларындан бири. ССРИ Назирләр Совети вә ҮИҺИМШ-ин, назирликләрин вә һәмкарлар иттифаглары МК-ларынын кечичи Г.б.-лары Үмумиттифаг сосиализм јарышынын иштиракчылары олан мүәссисәләрин коллективләри үчүн тә'сис едилмишдир. ССРИ назирликләри, идарәләри вә һәмкарлар иттифагларынын МК-лары һәмин назирлик вә идарәләрин сосиализм јарышынын галиби олан мүәссисәләри үчүн кечичи Г.б. тә'сис едә биләрләр. Респ. сосиализм јарышы иштиракчылары үчүн Г.б. мүттәфиг респ.-ларын назирликләри вә идарәләри тәрәфиндән мувафиг һәмкарлар тәшкилатлары илә биркә тә'јин олунур. Тәсәррүфат вә һәмкарлар органлары заводдахили сосиализм јарышынын галибләри олан сех, саһә, нөвбә, бригада коллективи үчүн дә Г.б. тә'сис едирләр. Сәнаје, тикинти, нәгл. вә рабитә мүәссисәләринин тәсәррүфат фәалијјәтини гијмәтләндирмәк вә Г.б. вериләчәк јарыш галибини мүәјјән етмәк үчүн әсас көстәричиләр ССРИ Назирләр Совети вә ҮИҺИМШ-ин 1959 ил 30 декабр вә 1966 ил 22 јанвар тарихли Гәрарлары илә мүәјјән едилмишдир. К.т.-нда Үмумиттифаг сосиализм јарышынын галиби олан к-з, с-з, р-н, вилајәт, өлкә, мухтар вә мүттәфиг респ.-ларын мүкафатландырылмасы үчүн Сов.ИКП МК-нын, ССРИ Назирләр Советинин, ҮИҺИМШ-ин вә ҮИЛКГИ МК-нын кечичи Г.б.-ы тә'сис едилмишдир (1966).

Азәрб.ССР-дә, хүсусилә, сон илләрдә ичтимаи-сијаси вә игтисади һәјатын бүтүн саһәләриндә газанылмыш бөјүк мүвәффәгијјәтләр, х.т.-нын сүр'әтли инкишафы респ.-нын Үмумиттифаг сосиализм јарышынын даими галибләри сырасына чыхмасына зәмин јаратмышдыр. Белә ки, Азәрб.ССР 1970—77 илләрдә һәмин јарышын галиби олмуш вә Сов.ИКП МК-нын, ССРИ Назирләр Советинин, ҮИҺИМШ-ин вә ҮИЛКГИ МК-нын кечичи Г.б.-ы илә мүкафатландырылмышдыр. Г.б. бир чох харичи сосиалист өлкәләриндә дә тә'сис едилир.

ГЫРМЫЗЫ БАЈРАГ ОРДЕНИ—бах *ССРИ орденләри*.

ГЫРМЫЗЫ ГАН ДУЗУ—бах *Калиум-һексасианоферриат*.

ГЫРМЫЗЫ ГАН ЧИСИМЧИКЛӘРИ—бах *Ган*.

ГЫРМЫЗЫ ГӘСӘБӘ — Азәрб.ССР Губа р-нунда шәһәр типли гәс. (1933 илдән). Г.Г. советлијинин мәркәзи. Гудјал чајынын сол саһилиндә, Гусар маили дүзәнлијиндәдир. Р-н мәркәзи илә Г.Г.-ни Гудјал чајы үстүндәки көрпү бирләшдирир. Мебел вә тикиш сехләри, орта, 2 сәккизиллик, ибтидаи мәктәб, фәһлә кәнчләр мәктәби, мәдәнијјәт еви, китабхана, клуб, хәстәхана, доғум еви, вәрәм диспансери вар.

«ГЫРМЫЗЫ ДАҒЫСТАН КҮНҮ»—биркүнлүк гәзет. 1920 ил јанварын 27-дә Бакыда Азәрб. болшевикләринин тәшәббүсү вә рәһбәрлији илә кечирилмиш Дағыстан зәһмәткешләринә көмәк күну илә әлагәдар бурахылмышдыр (Азәрб. вә рус дилиндә). Гәзетдә «Гырмызы Дағыстана көмәк едәк», «Дағыстанлылара вә бүтүн дағлылара нә лазымдыр?» вә с. мәгаләләр дәрч олунмушдур.

Әд.: Большевистская периодическая печать Азербайджана (1904—апрель 1920 гг.), Справочник, Б., 1964.

ГЫРМЫЗЫ ДӘНИЗ (ады еһтимал ки, мүәјјән дөврдә гырмызы рәнк алан Frishodesmium erythraeum јосунлары илә әлагәдардыр) — Һинд океанынын Африка илә Әрәбистан ј-а арасында аралыг дәнизи. МӘР, Судан, Ефиопија, Сәудијјә Әрәбистаны вә Јәмән Әрәб Республикасы Г.д. саһилләриндәдир. Шм.-да Сүвејш каналы васитәсилә Аралыг дәнизинә, ч.-да Бабүлмәндәб боғазы васитәсилә Әдән көрфәзи вә Әрәбистан дәнизинә бирләшир. Уз. 1932 *км*, ени 305 *км*-ә гәдәр, саһ. 450 мин *км*^{2}, сујунун һәчми 251 мин *км*^{3}, макс. дәринлији 2811 *м*-дир. Саһилләри аз киринтили-чыхынтылы, гумлудур. Синај ј-а илә ајрылмыш Сүвејш вә Акаба көрфәзләри вар. Бу һиссәдә адалар аздыр, лакин 17° шм. е.-ндән ч.-да чохлу ада группары (ән бөјүјү Даһлак архипелагы) мөвчуддур. Г.д. дүнја океанынын ән исти вә дузлу дәнизи сајылыр. Сәтһ суларынын темп-ру февралда 18-дән (шм.-да) 26,5°С-јә (ч.-да), августда мүвафиг олараг 27-дән 32°С-јә гәдәр, дузлулуғу 38—41‰-дир. Әсасән, јарымкүнлүк габармалар олур. Шәффафлығы 50 *м*-ә чатыр. Әдән көрфәзиндән Г.д.-ә кәлән сәтһ ахынларынын орта сүр'әти 3,7—4,6 *км/саатдыр*. Бабүлмәндәб боғазы васитәсилә Г.д.-дән Һинд океанына дәринлик ахынлары илә орта һесабла 300—400 мин *м*^{3}/*сан* су кечир.

Г.д.-дә 400-дән чох балыг нөвү, делфин, дәниз тысбағасы вә с. вар. Г.д. Африка, Авропа, Асија өлкәләри вә Австралија арасында мүһүм дәниз јолудур. Әсас портлары: Сүвејш (МӘР), Порт-Судан (Судан), Чиддә (Сәудијјә Әрәбистаны), Массауа (Ефиопија), Һүдејдә (Јәмән Әрәб Республикасы).

ГЫРМЫЗЫ ЕСТОНИЈА ГАРАМАЛЫ—сүдлүк гарамал чинси. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә Естонијада јетишдирилмишдир. Рәнки ачыг вә түнд-гырмызыдыр. Инәкләрин чәкиси 500—550 *кг*, буғаларынкы 800—900 *кг* олур. Орта сүд мәһсулдарлығы 3800—4000 *кг*-дыр. Сүдүнүн јағлылығы 4,1%-дир. Молд.ССР, БССР-дә гарамалын јахшылашдырылмасында истифадә едилир. 1964 илдә Азәрб.ССР-ә кәтирилмишдир.

ГЫРМЫЗЫ ӘМӘК БАЈРАҒЫ ОРДЕНИ—бах *ССРИ орденләри*.

«ГЫРМЫЗЫ ӘСКӘР»—Азәрб.-да илк Гызыл Орду гәзети. АК(б)П МК-нын органы. Әлиһејдәр Гарајевин редакторлуғу илә 1920 илин мајында Бакыда нәшр едилмишдир. Сов.ИКП МК јанында МЛИ Азәрб. филиалында 3 нөмрәси (№ 1, 4 мај; № 2, 6 мај; № 3, 7 мај) вар. Гәзет илк нөмрәсиндә гызыл әскәрләрә мүрачиәт едәрәк, онлары кәнч Совет Республикасыны горумаға, вәтәнин кешијиндә сајыг дурмаға, өз еһтијачлары барәдә гәзетә мүрачиәт етмәјә чағырырды. Гәзетдә Әлиһејдәр Гарајев, Сәмәд Мәнсур, Әбдүррәһман Даи, Јусиф Әлизадә, Әли Рази Шәмчизадә, Әбдүррәһман Ағакишизадә, Әһмәд Әскәров вә б. иштирак етмишләр.

ГЫРМЫЗЫ ЈЕРДӘЈИШМӘ — електромагнит шүаланманын тезлијинин азалмасы; *Доплер һадисәсинин* тәзаһүр формаларындан бири. Спектрин көрүнән һиссәсиндәки хәтләрин спектрин гырмызы учуна доғру сүрүшмәси Г.ј. адланыр. Г.ј. башга тезликли (мәс., радиотезликли) шүаланмаларда да мүшаһидә олунур. Г.ј. истилаһы космоложи Г.ј. вә гравитасија Г.ј.-си мә'насында ишләдилир.

Космоложи Г.ј. биздән чох узаг олан мәнбәләрин (галактикаларын, квазарларын вә с.) шүаланма тезлијинин азалмасыдыр. Илк дәфә 1914 илдә мүшаһидә едилмишдир. Г.ј. бир нечә галактика мүстәсна олмагла (бунларда шүаланманын тезлији артыр, мави вә ја бәнөвшәји јердәјишмә баш верир) бүтүн галактикалар үчүн мүшаһидә олунур вә онун гијмәти бүтүн тезликләр үчүн галактиканын мүшаһидә едилдији истигамәтдән асылы дејил. Г.ј. спектр хәттинин тезлијинин нисби дәјишмәси (z) илә характеризә олунур вә галактикаја гәдәр мәсафә илә дүз мүтәнасибдир: $\Delta z = \Delta\lambda/\lambda = Hr/c$ (Һаббл гануну). r — галактикаја

гәдәр мәсафә, c—ишығын сүр'әти, H—Һаббл сабитидир (Каинатын кенишләнмә сүр'әтини характеризә едир, илк јахынлашмада истигамәтдән асылы дејил, гијмәти $\approx 55 \frac{км}{сан \cdot мпс}$-дир, $1/H$ тәгр. Каинатын кенишләндији вахта ујғундур вә 20 млрд. илә бәрабәрдир). Доплер еффектинә әсасән $\Delta\lambda/\lambda = v/c$ (v—мүшаһидә истигамәтиндә мәнбәјин сүр'әтидир) олдуғундан Һаббл ганунундан алыныр ки, бүтүн галактикалар биздән узаглашыр вә бу узаглашма сүр'әти онлара гәдәр олан мәсафә илә мүтәнасибдир. Мүасир космолокијада галактикаларын узаглашмасы Каинатын мүшаһидә едилән һиссәсинин кенишләнмәси илә изаһ едилир. Илк дәфә буну үмуми нисбилик нәзәријјәсинә әсасән совет алими А. А. Фридман көстәрмишдир (1922—24). Һазырда z=0,2—0,3 олан галактикаларын спектрини алмаг олур: бу 90 000 $\frac{км}{сан}$ сүр'әтә вә 1,4 млрд. парсек мәсафәјә ујғундур. Квазарлар галактикалара нисбәтән парлаг олдуғундан онлары даһа узаг мәсафәдә мүшаһидә етмәк олур $\left(v=240\,000\frac{км}{сан}\right)$. Лакин белә бөјүк сүр'әтләрдә Һаббл дүстуру јарамыр, ади мәсафә анлајышы да биргијмәтли олмур (бу гәбул едилмиш космолокија моделиндән асылыдыр). Галактиканын спектриндәки Г.ј.-ни өлчәрәк Һаббл ганунуна әсасән һәмин галактикаја гәдәр мәсафәни тә'јин етмәк олур. Г р а в и т а с и ј а Г.ј.-си—гравитасија саһәсиндә јајылан шүаланманын тезлијинин азалмасы; шүаланма чазибә гүввәләринә әкс истигамәтдә јајылдыгда (заманын кедиши јавашыјыр) онун тезлији азалыр, чазибә гүввәләри истигамәтиндә јајылдыгда (заманын кедиши сүр'әтләнир) исә артыр. Гравитасија Г.ј.-сини үмуми нисбилик нәзәријјәсинә әсасән 1911 илдә Ејнштејн сөјләмишдир (Ејнштејн еффекти). Бу Г.ј.-нин классик изаһы беләдир: ишыг кванты (фотон) өз енержисинин ($E=h\nu$) бир һиссәсини гравитасија саһәсини кечмәјә сәрф едир. Нәтичәдә квантын тезлији (ν) азалыр (далға узунлуғу бөјүјүр):

$$\nu=\nu_0\left(1-\frac{\varphi_2-\varphi_1}{c^2}\right)$$

Бурада φ_1 вә φ_2 ишыггәбуледичи вә ишыг мәнбәји јерләшән нөгтәләрдә гравитасија саһәсинин потенсиалларыдыр. Үмуми нисбилик нәзәријјәсинә көрә Ејнштејн еффекти вә Доплер еффекти бирликдә бә'зән үмумиләшмиш Доплер еффекти адланыр. Гравитасија Г.ј. Күнәшин, сонра исә башга улдузларын (мәс., Ағ чыртдан улдузларын) шүаланмасында мүшаһидә едилмишдир. Бә'зи һалларда (мәс., Гравитасија коллапсында) һәр ики Г.ј. јекун еффект шәклиндә мүшаһидә олуна билир.

Әд.: Э й н ш т е й н А., Сущность теории относительности, М., 1955; Г у р е в и ч Л. З., Ч е р н и н А. Д., Общая теория относительности в физической картине мира, М., 1970; В е й н б е р г С., Гравитация и космология, пер. с англ., М., 1975; З е л ь д о в и ч Я. Б., Н о в и к о в И. Д., Строение и эволюция Вселенной, М., 1975.

ГЫРМЫЗЫ ЈОСУНЛАР (Rhodophyta)—јосунларын бир шө'бәси. Хроматофорларында хлорофиллә јанашы каротин, ксантофил, R-фикосиан кими пигментләрин олмасы вә өзүнәмәхсус чинси просесләрдә гамчылы (һәрәкәтли) зооспор (сперматозоид) мәрһәләсинин олмамасы илә характеризә едилир. Әксәр нөвү чохһүчејрәли, аз нөвү бирһүчејрәлидир. Рәнки түнд-гырмызыдан чәһрајы вә сарымтыла кими дәјишир. Чинси вә гејри-чинси јолла чохалыр. Әсасән, дәнизләрдә олур. Торпагда вә ширин суларда тәсадүф едилир. Ики синфә (Bangiophyceae, Floridophyceae) дахил олан 600 чинси вә 3750 нөвү мә'лумдур. ССРИ дәнизләриндә 88, о чүмләдән Хәзәрдә 23 нөвүнә тәсадүф едилир. Бә'зи нөвләри (мәс., порфира) јејилир, дикәр нөвләриндән агар-агар (анфелсија), јод (филлофора) вә с. алмаг үчүн истифадә едилир.

«ГЫРМЫЗЫ КИТАБ»—планетимиздә нәсли кәсилмәк тәһлүкәсинә мә'руз галан һејван вә биткиләр һаггында фактлар вә иллүстрасијалар топланмыш китаб. Тәбиәтин тәкраредилмәз варлығы олан һәр бир чанлынын мүһафизәси чох вачиб үмумбәшәри вәзифәдир. Мүтәхәссисләрин мә'луматына көрә сон 350 илдә планетимиздә 600 һејван вә 100-ә јахын гуш нөвүнүн нәсли кәсилмишдир (бунун 1/3 һиссәси сон 50 илдә). Тәбиәти мүһафизә үзрә көркәмли бејнәлхалг хадимләр олан инкилис зоолог-алимләри Ч. Фишер, Н. Сајмон, Ч. Винсентин ишләри дәрч едилмиш «Г.к.»-да, нәсли кәсилмәк тәһлүкәсинә мә'руз галмыш вә бејнәлхалг нәзарәт алтына алынмыш вәһши һејванларын вә биткиләрин јајылмасы тарихи, онларын вәзијјәти вә сајы барәсиндә мә'луматлар верилмишдир. Респ.-мызда јашајан вә нәсли кәсилмәк тәһлүкәси алтында олан надир битки вә һејван нөвләрини мүһафизә етмәк мәгсәди илә Азәрб.ССР Назирләр Совети «Г.к.» тә'сис етмишдир. Бунунла әлагәдар Азәрб.ССР ЕА-на «Г.к.»-а дахил едиләчәк надир вә нәсли кәсилмәкдә олан битки вә һејван нөвләри, еләчә дә онларын јајылма хүсусијјәтләри, сајы вә с. барәдә елми материаллар һазырланмышдыр. Тәгдим олунмуш нөвләрин «Г.к.»-а дахил едилмәси Азәрб.ССР Назирләр Советинин Дөвләт План Комитәсинә, «Г.к.»-а салынмыш нөвләрин горунмасы исә Азәрб.ССР Назирләр Советинин Дөвләт Тәбиәти Мүһафизә Комитәсинә һәвалә едилмишдир.

Әд.: Ф и ш е р Д., С а й м о н Н. и В и н с е н т Дж., Красная Книга. Дикая природа в опасности, пер. с англ., предисл. и ред. А. Г. Банникова, М., 1976; Красная Книга Азербайджана, «Вышка», 1977, 6 августа.

«ГЫРМЫЗЫ КӘНЧӘ» — Азәрб.-да Совет һакимијјәти гуруландан сонра нәшр едилән илк гәза гәзети. Биринчи нөмрәси 1920 ил мајын 5-дә Кәнчәдә чыхмышдыр (30 нөмрә). Әввәл Кәнчә Вилајәт Ингилаб Комитәсинин, сонра Азәрб. КП Кәнчә Гәза Комитәси вә Ингилаб Комитәсинин органы олмушдур. Нәшри 1920 илин нојабрынадәк давам етмиш, сонралар нөмрәләри «Фүгәра сәдасы» ады илә чыхмышдыр.

ГЫРМЫЗЫ КУШӘ — ССРИ-дә мәдәни-маариф мүәссисәләринин ән чох јајылмыш илкин формасы. Мүәссисәләрдә, з-д вә ф-кләрин сехләриндә, с-зларын шө'бәләриндә, к-з бригадаларында, јатагханаларда, евләр идарәләриндә вә с. тәшкил едилир. Клуб ишинин мүхтәлиф формаларындан истифадә едән Г.к.-ләр әһали арасында мәдәни-маариф вә күтләви тәблиғат иши апарыр, зәһмәткешләрин мәдәни истираһәтинин сәмәрәли тәшкилиндә мүһүм рол ојнајыр. Г.к.-ләрин фәалијјәтинә јерли партија, совет, һәмкарлар иттифаглары вә комсомол тәшкилатлары истигамәт верир.

Әд.: Мәдәни-маариф иши, Б., 1974; Культурно-просветительная работа в СССР, М., 1974.

«ГЫРМЫЗЫ КҮНӘШ»—мәктәбјашлы ушаглар үчүн Бакыда ики һәфтәдә бир дәфә нәшр олунмуш әдәби-бәдии журнал. Нәшри 1921 илин сонундан башламыш, 3 нөмрәси чыхмышдыр. «Г.к.»-дә мәктәблиләр үчүн һекајә, ше'р, нағыл вә б. әдәби-бәдии материаллар дәрч едилирди.

Әд: Г у с е й н о в А. А., Комсомольско-молодежная печать Азербайджана (1919—1976 гг.). Справочник, Б., 1976.

ГЫРМЫЗЫ МӘРЧАН, н ә ч и б м ә р ч а н (Corallium rubrum)—мәрчан полипләри синфинин горгонариләр дәстәсиндән бағырсагбошлуглу һејван. Аралыг дәнизиндә (10—200 *м* дәринликдә) вә Атлантик океанында јашајыр. Гајалы грунта бәрк јапышмыш будагланмыш колонија әмәлә кәтирир. Полипләри ағдыр. Гырмызы кирәч чисимчикләриндән ибарәт скелети вар. Бунлар бирләшиб колонијанын мөһкәм ох скелетини әмәлә кәтирир. Ох скелетиндән бәзәк шејләри (мунчуг, голбаг вә с.) дүзәлдирләр. Гәдимдән овланыр.

ГЫРМЫЗЫ МИС—бах *Мис*.

«ГЫРМЫЗЫ ОКТЈАБР» МЕБЕЛ ФАБРИКИ — Азәрб.ССР мешә вә ағач е'малы сәнајеси мүәссисәси. Бакыдадыр. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра кечмиш шәхси мебел е'малатханалары әсасында јарадылмыш вә «Гырмызы Октјабр» мебел фабрики адландырылмышдыр. 1934 илдә ф-кин јени бинасы тикилиб истифадәјә верилмишдир. Ф-к мүһарибә илләриндә мебел бурахылышыны дајандырмыш вә чәбһә үчүн мәһсул бурахмышдыр. 1952 илдән ф-к һиссә-һиссә јенидән гурулмуш, әлавә истеһсалат саһәләри тикилмишдир. 1952—62 илләрдә мебел бурахмагла јанашы, јонулмуш фанер, паркет, ағачјонгар лөвһә вә күзкү истеһсал едән сехләри истифадәјә верилмишдир. 1962 илдә ики мүәссисәјә—Бакы јумшаг мебел ф-кинә вә Бакы ағач е'малы база комбинатына ајрылмышдыр. 1970 илдә биринчи, 1975 илдә исә икинчи мүәссисә јенидән «Г.О.» м.ф.-нә бирләшдирилмишдир. 1975—76 илләрдә көһнә сехләр әсасында јени јумшаг мебел, сувенир, фурнитур, тәдарүк сехләри вә с. јарадылмышдыр. Ф-кдә тәдарүк сехинин пресләмә шө'бәси тикилмишдир (1978). 1977 илдә 8,9 млн. манатлыг мебел истеһсал етмишдир. Ф-кин «Ромашка» јумшаг мебел дәсти Дөвләт кејфијјәт нишаны илә бурахылыр (1978, март). 1968 илдән ф-кдә јенидәнгурма ишләри апарылыр.

«ГЫРМЫЗЫ ОКТЈАБР» ТҮТҮН КОМБИНАТЫ — Азәрб.ССР јејинти сәнајесинин ән бөјүк мүәссисәләриндән бири. Бакыдадыр. Папирос, сигарет вә мүхтәлиф нөв түтүн истеһсал едир. 1880 илдә Бакыда бир нечә шәхси түтүн ф-ки јарадылмышды. Ф-кин фәһләләри Бакы пролетариатынын ингилаби чыхышларында фәал

иштирак етмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра ф-кләр миллиләшдирилмиш вә бунларын әсасында 1 №-ли «Гырмызы Октјабр» Дөвләт түтүн фабрики тәшкил едилмишди. Сонралар бу типли дикәр ф-кләр бағланмыш вә аваданлығы бу мүәссисәјә верилмишдир. 1925 илдә ф-кдә јенидәнгурма ишләри апарылмыш вә 1926 илдә папирос истеһсалы 543 млн. әдәдә (1920 илдә 144 млн.) чатдырылмышды. Биринчи бешилликдә ф-к кенишләндирилмиш, јени, мүасир аваданлыгла тәчһиз едилмиш вә папирос истеһсалы 1900 млн. әдәдә (1932) чатдырылмышды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ф-кин механики сехи чәбһә үчүн һәрби мәһсул истеһсалына кечирилмишди. 1966 илдә ф-к түтүн ферментасија з-ду (1952) илә бирләшдирилиб тәзә бинаја көчүрүлмүш вә бунларын әсасында «Г.О.» т.к. јарадылмышдыр. Комбинатда АДР-дән кәтирилмиш аваданлыг гурашдырылмышдыр. 1972 илдә түтүн анбары тикилмиш, 1973 илдә исә ә'ла нөв сигарет истеһсал едән сех истифадәјә верилмишдир. 1977 илдә 7,92 млрд. әдәд сигарет истеһсал етмишдир.

ГЫРМЫЗЫ ПРОФЕССУРА ИНСТИТУТУ (ГПИ)—хүсуси али тәһсил мүәссисәси; али мәктәбләр үчүн ичтимаи елмләр саһәсиндә мүәллимләр, һәмчинин елми-тәдгигат мүәссисәләри, мәркәзи партија вә дөвләт органлары үчүн ишчиләр һазырлајырды. РСФСР ХКС-нин 1921 ил февралын 11-дә В. И. Ленин тәрәфиндән имзаланмыш гәрарына әсасән Москвада јарадылмышды. Халг Маариф Комиссарлығынын сәрәнчамында олан ГПИ-јә үмуми рәһбәрлији РК(б)П МК-нын тәблиғат-тәшвигат шө'бәси едирди. Тәһсил мүддәти 3 ил, 1924 илдән исә 4 ил иди. Әввәлләр 3 шө'бәси (игтисадијјат, тарих, фәлсәфә) вар иди, сонралар һазырлыг шө'бәси, партија тарихи, һүгуг, нәзәри тәбиәтшүнаслыг вә әдәбијјат шө'бәләри ачылды. 1928 илин әввәлиндә тарих шө'бәси тәркибиндә шәрг бөлмәси јарадылмышды; 1928/29 тәдрис илиндән мүстәгил шө'бәјә чеврилди. 1930 илдә ГПИ мүстәгил ин-тлара (тарих, партија тарихи, игтисадијјат, фәлсәфә вә тәбиәтшүнаслыг) ајрылды. 1924 илдә ГПИ нәздиндә һазырлыг шө'бәси ачылмышды. 1930 илдә шө'бә ГПИ јанында Кадрлар Һазырлығы Ин-туна чеврилди. Һәмин ил Бакыда ин-тун Загафгазија һазырлыг шө'бәси тәшкил олунду. Коммунист академијасы елми-тәдгигат ин-тларынын аспирантурасы ГПИ илә бирләшдикдән сонра (1931) аграр, дүнја тәсәррүфаты вә дүнја сијасәти, совет гуручулуғу вә һүгуг, әдәбијјат, техника вә тәбиәтшүнаслыг, кадрлар һазырлығы ин-тлары јарадылды. Али мәктәбләр вә елми-тәдгигат ин-тлары мөһкәмләндикчә елми кадрлар һазырланмасы аспирантурада чәмләшдирилди. ҮИК(б)П МК-нын гәрары илә (1938) ГПИ бағланды.

Әд.: Свердловцев М. Б., Подготовка теоретических кадров КПСС, «Вопросы истории КПСС», 1972, № 1.

ГЫРМЫЗЫ САМУХ — Азәрб.ССР Ханлар р-нунун Јеникәнд советлијиндә гәсәбә. Р-н мәркәзиндән 57 *км* шм.-да, Минкәчевир су анбарынын саһилиндә, Чејранчөлдәдир. Әһ. 1272 (1977). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Орта мәктәб, кәнд кәнчләр мәктәби, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

ГЫРМЫЗЫ СӨЈҮД, сивријарпаг сөјүд (Salix acutifolia) — *сөјүдкимиләр* фәсиләсиндән ағач вә ја кол. Һүнд. 7 *м*-ә чатыр. Габығы гонур-гырмызы, лансетшәкилли јарпаглары үстдән түнд-јашыл, ашағыдан јашылымтыл-мави олур. Әввәл чичәкләјир, сонра јарпаг ачыр. Шимали Газахыстанда гумлу саһәләрдә, ССРИ-нин Авропа һиссәсиндә вә Гафгазда битир. Азәрб.ССР-дә орта дағ зонасына гәдәр су кәнарларында вә дәрәләрдә јајылмышдыр. Гумлуглары бәркитмәк үчүн вә декоратив битки кими чох гијмәтлидир. Чубугларындан сәбәт тохунур. Балверән биткидир.

ГЫРМЫЗЫ СТЕП ГАРАМАЛЫ— сүдлүк гарамал чинси. УССР-ин Запорожје вил.-ндә 18 әсрин ахырындан јерли гырмызы вә боз степ гарамалынын гырмызы Остфрислјанд вә б. чинсләрлә чүтләшдирилмәси јолу илә алынмышдыр. 19 әсрин ахырларында Украјнада Г.с.г. өз чинси дахилиндә чохалдылмыш, бә'зи р-нларда (Кубан, Газахыстан, Гәрби Сибир) јерли гарамал чинсләри илә, сонралар исә гисмән харичи өлкәләрдән кәтирилмиш мүхтәлиф гарамал чинсләринин (Симментал, Шортһорн вә с.) буғалары илә системсиз чүтләшдирилмишдир. 20 әсрин 20-чи илләриндән чинсләрин системли чүтләшдирилмәсинә башланмышдыр. Рәнки мүхтәлиф чаларлы гырмызыдыр (сарымтыл-гырмызыдан түнд-гырмызыја гәдәр). Чохунун башында, бәдәниндә ағ ләкәләр вар. Инәкләрин чәкиси 420—540 *кг*, буғаларынкы 700—1000 *кг*-дәк олур. Илдә орта һесабла 4000—4500 *кг*-дәк сүд сағылыр; јағлылығы 3,6—3,8%-дир. Јахшы бәсләнмиш һејванларын әт чыхымы 50—55%-дир. Г.с.г., әсасән, УССР, Краснодар вә Ставропол өлкәләри, Ростов вә Омск вил.-ләри, Молд.ССР, Өзб.ССР, Газах.ССР, һәмчинин Азәрб.ССР вә Күрч.ССР-дә јетишдирилир.

ГЫРМЫЗЫ ТАМБОВ ГАРАМАЛЫ— сүдлүк-әтлик гарамал чинси. Јерли Воронеж вә Тамбов инәкләринин әввәлчә Пашков, сонра Тирол вә Симментал буғалары илә чүтләшдирилмәсиндән алынмышдыр. Чинс кими 1948 илдә тәсдиг едилмишдир. Конститусијасы мөһкәм, бәдән гурулушу мүтәнасиб, рәнки мүхтәлиф чаларлы гырмызыдыр. Бә'зиләринин гарны, дөшү, јелини вә ајаглары ағ ләкәлидир. Инәкләрин дири чәкиси тәгр. 500 *кг*, буғаларынкы 900—1000 *кг*-дыр. Һәр инәкдән илдә 4500 *кг* сүд сағылыр. Сүдүнүн јағлылығы 3,8—3,9%-дир. Әтлик кејфијјәти јахшыдыр, әт чыхымы 54—56%-ә чатыр. Әсасән, Тамбов вил.-ндә сахланылыр.

ГЫРМЫЗЫ ТОРПАГЛАР — рүтубәтли субтропик иглим шәраитиндә вә гисмән тропик саванналарда енлијарпаглы мешәләр алтында әмәлә кәлән торпаг типи. Характер хүсусијјәти тәркибиндәки үчвалентли метал оксидләринин (дәмир вә алүминиум) чох, әсасларын вә силисиум 4-оксидин исә аз олмасыдыр. Чинин Мәркәзи вә ч.-ш. р-нларында, Вјетнамда, Јапонијада, АБШ-ын ч.-ш.-индә, Австралијанын ш.-индә, Бразилија, Уругвај, Африка вә Мадагаскарда, Франсанын ч.-унда, Италијада, Испанијада вә Авропанын башга өлкәләриндә, ССРИ-дә Гара дәнизин ш. саһилләриндә (Күрч. ССР) вә Хәзәр дәнизинин ч.-г. саһилләриндә (Азәрб.ССР) јајылмышдыр. Дәмирли бирләшмәләрлә зәнкин ана сүхурлар (гранит, гнејс, диабаз, базалт вә с.) үзәриндә әмәлә кәлир. Алүмосиликатларын күчлү ашынмасы нәтичәсиндә торпагда чохлу дәмир вә манган оксиди топланыр ки, бу да торпаға гырмызы рәнк верир. Реаксијасы турш вә ја зәиф туршдур. Структуру дәнәвары-гозвары, механики тәркиби ағыр килличәли вә ја киллидир. Үст гатында 5—8, бә'зән 10—12% һумус олур; дәринә кетдикчә һумусун мигдары азалыр. Г.т.-да чај, түтүн, үзүм, ситрус биткиләри вә с. әкилир.

ГЫРМЫЗЫ ТУРП, ади турп (Raphanus sativus) — хаччичәклиләр фәсиләсиндән икииллик тәрәвәз биткиси. Чичәк групу салхым, мејвәси бујнузчугдур. Әкилдији ил мејвәкөк, икинчи ил тохум әмәлә кәтирир. Азәрб. ССР-дә бир илдә бир нечә нәсил алмаг мүмкүн олдуғу үчүн һәмин ил икинчи нәсилдән тохум алыныр. Векетасија дөврү 20—50 күн давам едир. Мүхтәлиф формалы (дәјирми, узунсов, конусвары вә с.) олур. Мејвәкөкүн тәркибиндә 1,58% карбоһидрат, 1,92% зүлал, 1,55% селлүлоз, минерал дузлар, C, B_1, B_2, PP витаминләри вар. Маддәләр мүбадиләси вә һәзм просесини јахшылашдырыр. Абшеронда Г.т.-ун Ағуҹлу чәһрајы-гырмызы сорту әкилир.

«ГЫРМЫЗЫ УЛДУЗ» ИСТИЛИК ЕЛЕКТРИК МӘРКӘЗИ, Бакы 1-чи Истилик Електрик Мәркәзи «Гырмызы Улдуз»—Азәрб. ССР-дә илк енеркетика мүәссисәләриндән бири. Тикинтисинә 1900 илдә башланмыш, 1902 илдә истифадәјә верилмишдир. Мүәјјән олунмуш күчү 4600 *квт* иди. Ст.-да 15 газан гурашдырылмышды. Машын залында 1500 *квт* күчүндә 1 вә һәр бири 750 *квт* күчүндә 3 турбин, даими чәрәјан кенератору илә ишләјән бир машын гурашдырылмышды. Сонралар ст. бир нечә дәфә кенишләндирилмиш вә күчү 45 000 *квт*-а чатдырылмышды. 1920 ил ијунун 25-дә миллиләшдирилмиш, 1923 илдә «Гырмызы Улдуз» мәркәзи електрик ст. адландырылмышдыр. Мүһарибәдән әввәлки илләрдә бир нечә дәфә (1923—25, 1928—30, 1933—34 вә 1937—39) јенидән гурулмуш вә кенишләндирилмишдир. 1950 илдән ст.-да истилик вә електрик енержисинин биркә истеһсалына башланмышдыр. 1957 илдән Истилик Електрик Мәркәзи (ИЕМ) адланыр. 1967—73 илләрдә јенидән гурулмуш вә кенишләндирилмишдир. Нәтичәдә ст.-нын күчү 203 мин *квт*-а чатдырылмыш вә ја 1920 илдәкинә нисбәтән 4,5 дәфә артырылмышдыр. Ст. Бакынын бир сыра мүәссисәсинә истилик енержиси, јашајыш евләринә исти су верир. Бурада саатда 100 $м^3$ дәниз сујуну тәмизләјән гурғу гурашдырылмышдыр. Ст.-да јенидәнгурма ишләри апарылыр (1977).

ГЫРМЫЗЫ ҺӘМКАРЛАР ИТТИФАГЛАРЫ ИНТЕРНАСИОНАЛЫ (ГҺИИ) — 1921—37 илләрдә фәалијјәт көстәрмиш ингилаби һәмкарлар иттифагларынын бејнәлхалг тәшкилаты. Ингилаби һәмкарлар вә истеһсалат иттифагларынын Москва конгресиндә јарадылмышды (1921, 3—19 ијул). Конгресдә Авропа вә Американын 42 дөвләтиндән, һәмчинин мүс-

тәмләкә вә јарыммүстәмләкә асылылығында олан бир сыра өлкәдән 380 нүмајәндә иштирак едирди. Конгрес һәмкарлар иттифагларынын «битәрәфлији» нәзәријјәсини рәдд етди, Коммунист Интернасионалы илә сых әлагә тәрәфдары олдуғуну билдирди. 28 өлкәнин нүмајәндәләриндән ибарәт Баш Шура јарадылды. А. Лозовски ГҺИИ-нин Баш катиби сечилди. Һәмкарлар иттифагларына даир Ленин тә'лими әсасында тәртиб олунмуш програмында (1921) ГҺИИ дүнја фәһләләрини капитализми девирмәк, пролетар диктатурасы јаратмаг, социализм уғрунда мүбаризәјә чағырды.

ГҺИИ бир сыра өлкәләрдә һәмкарлар иттифаглары һәрәкатында сол чинаһын мөһкәмләнмәсинә көмәк етмиш, пролетариатын тә'тил мүбаризәсинин кенишләнмәсиндә, гадын кәнчләр вә кәндли һәрәкатларынын инкишафында мүһүм рол ојнамыш, күтләви ишсизләрә гаршы, ишсизлијә көрә вәсаит тә'јин едилмәси вә сосиал сығорта тәтбиг олунмасы уғрунда зәһмәткешләрин мүбаризәсиндә, антифашист вә мүһарибә әлејһинә һәрәкатда фәал иштирак етмишдир. Коминтернин 7-чи конгресиндә (1935) гәбул олунмуш сијаси хәттә ујғун олараг ГҺИИ-јә дахил олан һәмкарлар иттифаглары, фашизмә гаршы мүбаризә платформасы әсасында реформист һәмкарлар иттифаглары илә бирләшмәјә башлады. 1935—37 илләрдә Франса, Чехословакија, АБШ, Румынија, Һиндистан, Испанија, Канада вә бир сыра башга өлкәләрдә һәмкарлар иттифаглары бирләшдиләр. 1937 илин ахырына јахын ГҺИИ бөлмәләринин хејли һиссәси бағланды. Бунунла әлагәдар ГҺИИ өз фәалијјәтини дајандырды.

ГҺИИ-нин беш конгреси (1921, 1922, 1924, 1928, 1930) олмушдур.

Әд.: Ленин В. И., Коммунизмдә «соллуг» ушаг хәстәлији, Әсәрләри, ч. 31; јенә онун, Коммунист Интернасионалына гәбул шәртләри, јенә орада; јенә онун, Ингилабчы һәмкарлар вә истеһсал иттифагларынын I Бејнәлхалг конгресинә тәбрик, јенә орада, ч. 32; Профинтерн в резолюциях, М., 1928; Адибеков Г. М., Красный интернационал профсоюзов, М., 1971.

ГЫРМЫЗЫ ЧАЈ—Чәнуби Чин вә Вјетнамда чај. Бах *Һонгһа.*

ГЫРМЫЗЫ ЧАНАВАР (Cuon alpinus)—итләр фәсиләсиндән јыртычы мәмәли һејван. Бәдәнинин уз. 110 *см*-дәк, гујруғу 45—50 *см* олур; чәкиси 14—21 *кг*-дыр. Үмуми рәнки курәни-гырмызы гарын тәрәфи бир гәдәр ачыгдыр. Алт чәнәсиндә үчүнчү арха азы дишинин олмамасына көрә ади чанавардан фәргләнир. Тјаншан вә Алтајдан Узаг Шәргә гәдәр, ч.-да Һиндистан, Һинд-Чин вә Јаваја гәдәр, ССРИ-дә Бајкал көлү әтрафында, Памир, Чунгари Алатаусу, Тарбагатај, Алтај, Јаблоновој вә Становој сыра д-рынын ч. јамачларында, Уссури өлкәсинин ч.-унда аз мигдарда јајылмышдыр. Боғазлыг дөврү 62—64 күндүр; 5—9 бала доғур. Г.ч., әсасән, күндүзләр сүрү илә ова чыхыр; марал, гојун, кечи вә чүјүр овлајыр.

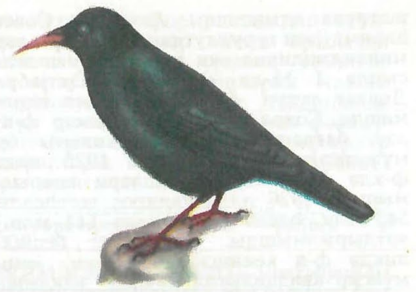
ГЫРМЫЗЫ ЧӘБҺӘЧИЛӘР ИТТИФАГЫ (Roter Frontkämpferbund) — 1924—33 илләрдә Алманијада фәһләләрин өзүнүмүдафиә тәшкилаты. Һәрбиләшдирилмиш фашист тәшкилатларынын фәаллашмасына чаваб олараг Алманија Коммунист Партијасынын тәшәббүсү илә јарадылмышды. 1925 илдән Г.ч.и.-нын рәһбәри Е. Телман иди. Г.ч.и. фәһлә тәшкилатларыны, митинг вә нүмајишләри горујур, фашист вә милитаристләрин фәалијјәт вә планларыны ифша едир, ваһид фәһлә чәбһәси уғрунда мүбаризәдә мүһүм рол ојнајырды. Пруссијада (1929, мај) вә дикәр әразиләрдә гадаған едилдикдән сонра фашист диктатурасы гурулана дәк гејри-легал вәзијјәтдә фәалијјәт көстәрмишди.

«ГЫРМЫЗЫ ЧҮМӘ» (инк. Red Friday)—көмүр сәнајесиндә бөһранла әлагәдар әмәк һаггыны азалтмаг истәјән саһибкарлар үзәриндә Инкилтәрә мәдән фәһләләринин гәләбә күнү (1925, 31 ијул, чүмә). Саһибкарларын көмүр сәнајесиндә августун 1-нә е'лан едилмиш локаутунун ләғви илә гуртармыш бу гәләбә Б. Британија фәһлә синфинин фәалијјәт бирлији сајәсиндә мүмкүн олмуш, *«Гара чүмә»*нин әксинә «Г.ч.» адландырылмышды.

ГЫРМЫЗЫГАБЫГ НАР (Punica rubrum)—Азәрб.ССР-ин нар сортларындан бири. Колунун һүнд. 3—4 *м* олур; һәр колундан 60—70 *кг* мәһсул јығылыр. Чәтири јастыдыр. Јарпағы енли нештәр шәклиндә, чичәји түнд-гырмызыдыр. Мејвәси 350—400 *г* кәлир; габығы гырмызы, дәнәләри чәһрајыдыр. Октјабрда јетишир, апрел—мај ајларынадәк сахламаг олур. Мејхошдур; тәркибиндә 12,9—14,5% шәкәр, 2,1% лимон туршусу олур. Ширәсиндән наршәраб, нарданча вә с. һазырланыр. Гәләмлә чохалдылыр. Әсасән, Көјчај, Ағдаш, Мирбәшир р-нларында бечәрилир.

«ГЫРМЫЗЫГАШЛЫЛАР ҮСЈАНЫ» —17—27 илләрдә Чиндә халг үсјаны. «Г.»ү.-на сәбәб император Ван Манын торпаг ислаһатларындан сонра халгын ағыр вәзијјәтә дүшмәси иди. Һөкумәт әскәрләриндән фәргләнмәк үчүн үсјанчылар гашларыны гырмызы рәнклә бојадыгларындан үсјана «Г.» ү. дејилирли. Рәһбәри јохсул кәндли Фан Чун иди. Үсјанчылар империјанын пајтахты Чан'аны алдылар (23); император Ван Ман өлдүрүлдү. 25 илдә Хан сүлаләсиндән олан вә өзүнү Кен Ши ады илә император е'лан етмиш Лју Сјуанын гошунуну мәғлуб едән «гырмызыгашлылар» јенидән Чан'аны тутмуш вә чобан Лју Пен-тсзыны император е'лан етмишдиләр. Задәкан нәслиндән олан вә Гуан У-ди ады илә император е'лан олунмуш Лју Сјунун гошунуна гаршы Сјаоди јахынлығындакы вурушмада (27) үсјанчылар мәғлуб олдулар; «гырмызыгашлылар»ын галыглары 27 илин јајында мәнв едилмишди. Үсјанын мәғлубијјәтинә сәбәб һәрәкатын кортәбиилији, башга рајонларын үсјанчылары илә әлагәнин зәиф олмасы иди.

ГЫРМЫЗЫДИМДИК (Pyrrhócorax pyrrhócorax) — гарғалар фәсиләсиндән гуш. Ачылмыш һалда ганадларынын уз. 29—34 *см*, чәкиси 270—370 *г*, ганадынын вә гујруғунун рәнки јашылалчалан-гара, димдији вә ајаглары гырмызыдыр; гујруғу гысадыр. Авропа, Шимал-Гәрби Африка, Ефиопија, Чәнуб-Гәрби вә Мәркәзи Асијада, ССРИ-дә Гафгазын вә Орта Асијанын д-рында, Алтајда, Сајанда вә Забајкалједә, Азәрб.ССР-дә Бөјүк вә Кичик Гафгазда јајылмышдыр. Гобустан д-рында

ајрыча популјасијасы раст кәлир. Әсасән, гаја ојугларында (адәтән 300—500 *м*, Памирдә исә 4500 *м* һүндүрлүкдә) дүзәлтдији јуваја 4—6 ала-бәзәк јумурта гојур; 17—18 күн күрт јатыр. Гышда дағ әтәкләринә енир. Тохум вә һәшәратла гидаланыр.

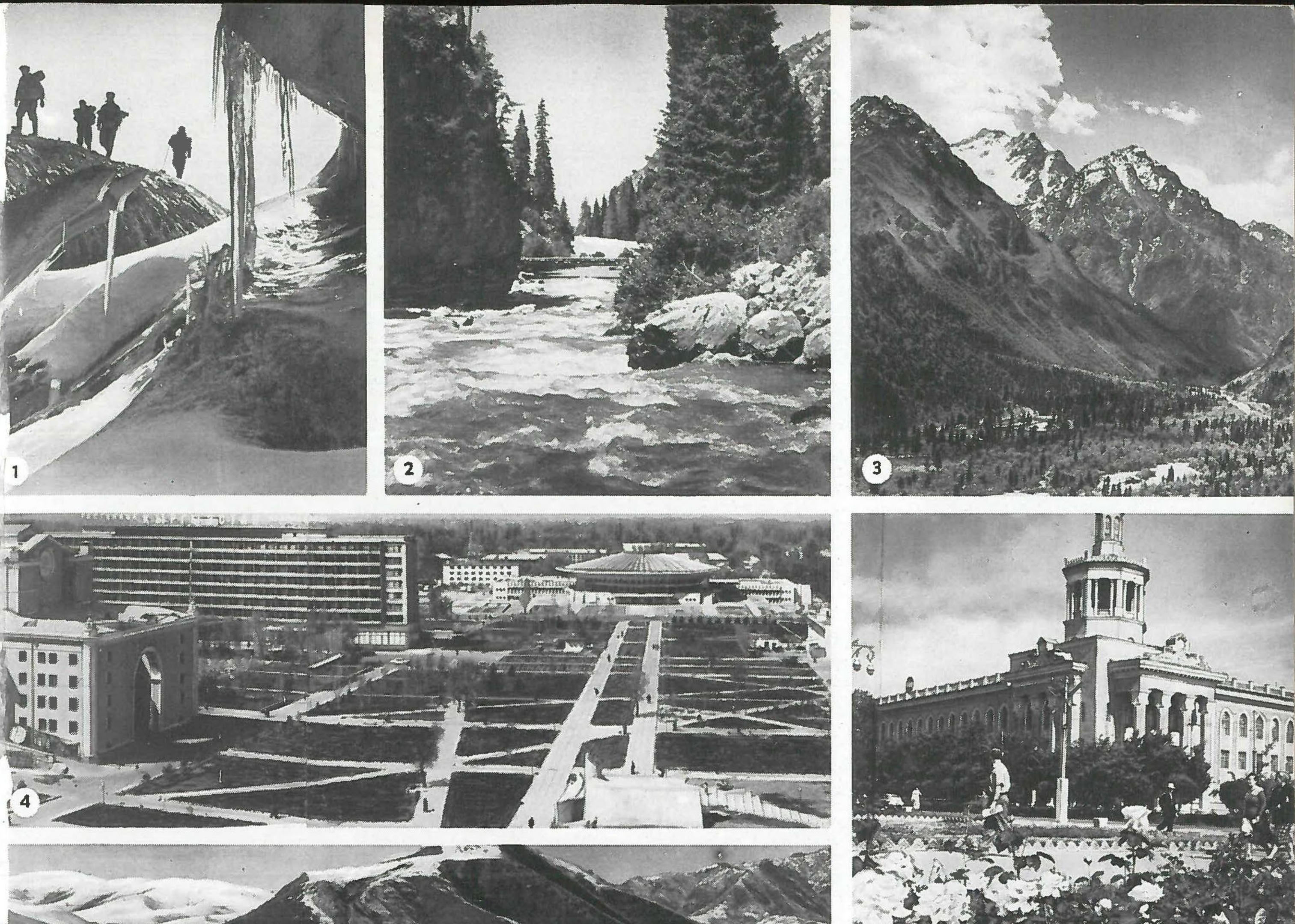
ГЫРМЫЗЫКӘНД—Азәрб.ССР Нефтчала р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Бакы—Астара д.ј.-нда ст. Р-н мәркәзиндән 91 *км* г.-дә, Бала Күрүн саһилиндән 1,5 *км* аралы, Салјан дүзүндәдир. Әһ. 1394 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы вә көрпә еви, рабитә шө'бәси вар.

ГЫРОВ—сојуг, ајдын вә сакит кечәләрдә јер сәтһиндә вә мүхтәлиф чисимләрин үфүги сәтһиндә әмәлә кәлән назик буз кристаллары. Һавадакы су бухарынын 0°С-дән ашағы темп-рлу сәтһдә *сублимасијасы* нәтичәсиндә јараныр.

ГЫРТЫЧ, дишә (Poa)—тахыллар фәсиләсиндән чохиллик (јалныз P. annua—бирилликдир) битки чинси. Чичәк групу сүпүркәдир. Сүнбүлү икичинсли, 1—10 чичәкли олур. Дүнјада 300, ССРИ-дә 100, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 35 нөвү јајылмышдыр. Әсасән, чәмән, бозгыр вә јарымсәһраларда битир. Бә'зи нөвләринә тундра (P. arctica) вә мешәләрдә (P. nemoralis) тәсадүф едилир. Бүтүн нөвләри гијмәтли јем биткисидир. Пахлалы биткиләрлә әкилдикдә *һа*-дан 25—28 *с* мәһсул алыныр. 100 *кг* јашыл күтләсиндә 24—25 јем ваһиди олур. Чәмән Г.-ынын, әсасән, Москва-2019, 3922; Моршан-106; Динавски-1 сортлары бечәрилир. Азәрб.ССР-дә јајылан чәмән Г.-ы јахшы јарпагланыб сых чим әмәлә кәтирир, батаглыг Г.-ы да кениш јајылмышдыр. Бу нөв илдә ики дәфә бичилир. Отлаглар, бичәнәкләр, газонлар салынмасында вә с.-дә истифадә едилир.

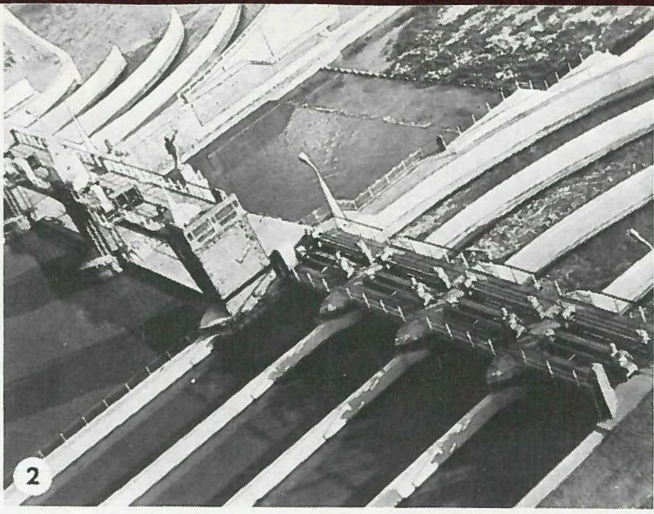
Әд.: Цвелев Н. Н., Злаки СССР, Л., 1976.

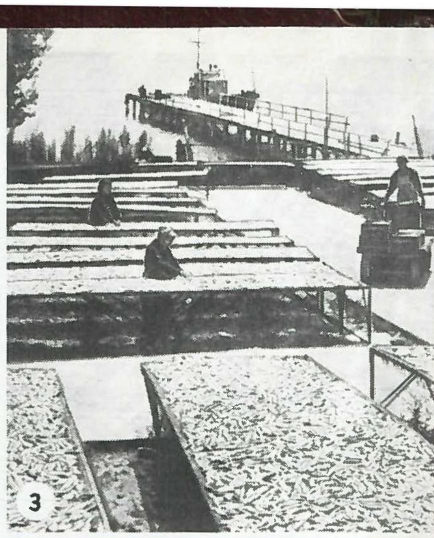
ГЫРТЛАГ—инсанда вә ағчијәр тәнәффүсүнә малик һејванларда тәнәффүс вә сәс органы. Инсанда бојун наһијәсиндә, дилалты сүмүјүн алтында удлағын өнүндәдир. Әсасыны үч тәк (галханабәнзәр, үзүјәбәнзәр вә гыртлаг гапағы) вә үч чүт (чаловабәнзәр, бујнузабәнзәр вә пазабәнзәр) гығырдаг тәшкил едир. Г.-ын дахили сәтһи селикли гиша илә өртүлүдүр; бошлуғу үч һиссәјә бөлүнүр; Г. дәһлизи, Г. бошлуғунун орта вә ашағы һиссәси. Г. бошлуғунун орта һиссәсинин јан диварларында һәр тәрәфдә бир чүт бүкүш (ашағыда сәс, јухарыда исә мә'дәчик бүкүшү) вар. Сәс бүкүшүнүн дахилиндәки сәс телләри сәсин әмәлә кәлмәсиндә иштирак едир.

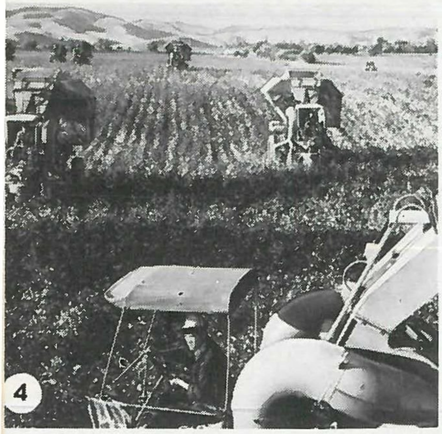

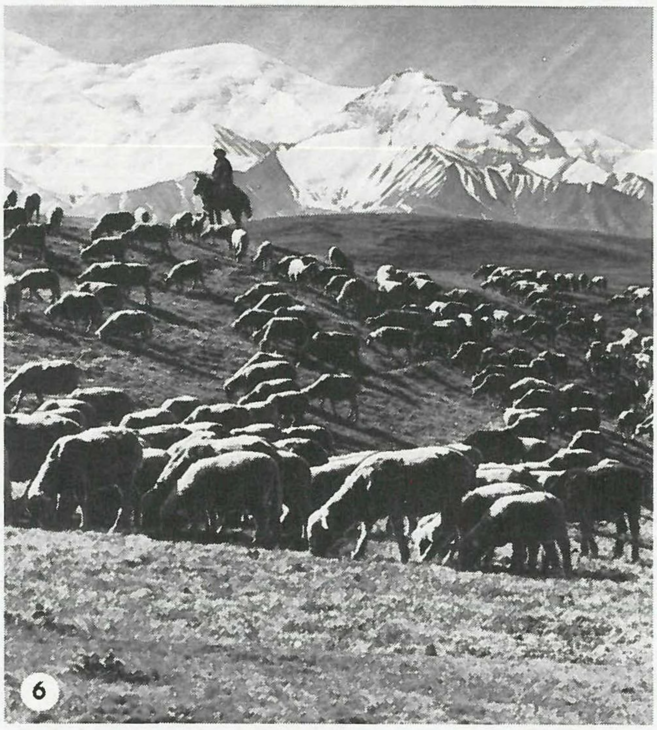
Гырғызыстан ССР. 1. Хан-Тенгри массивиндә Иныլчек бузлағы. 2. Гызылсу чајы. 3. Ала-Арча дәрәси. 4. Фрунзе шәһәринин мәркәзи һиссәси. 5. Фрунзе шәһәринин күчәләриндән бири. 6. Мајли-Саj. Бешинчи микрорајон. 7. Токтогул гәсәбәси. В. И. Ленин адына күчә. 8. Купре—Базар. Мәркәзи мејдан. 9. Ош шәһәриндән көрүнүш.

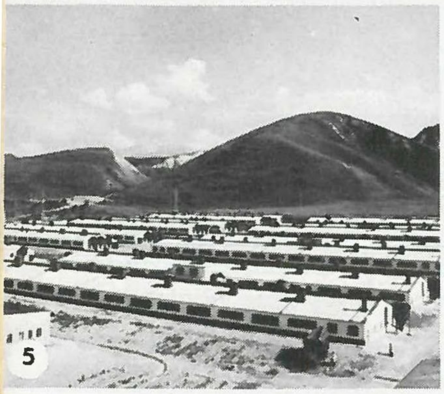

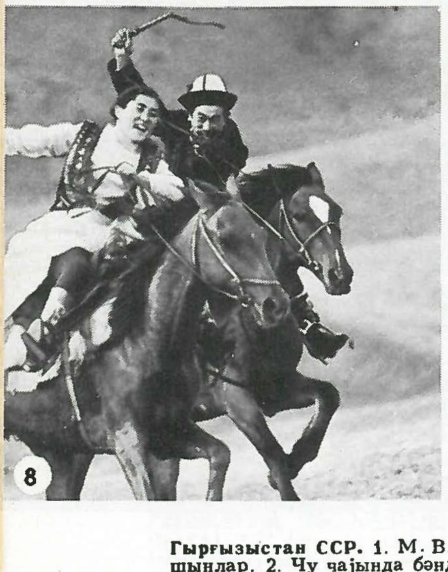

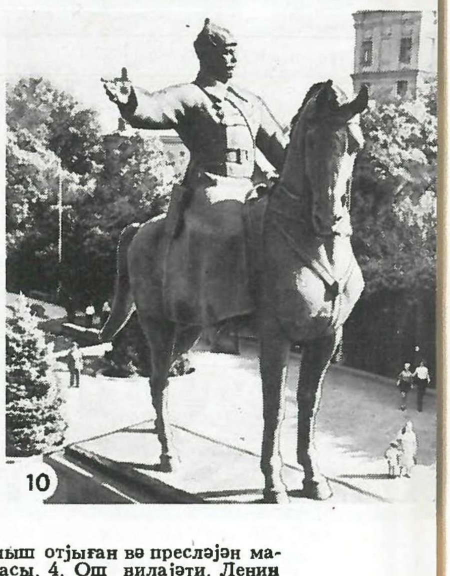

Гырғызыстан ССР. 1. М. В. Фрунзе адына кәнд тәсәррүфаты машынлары заводунда һазырланмыш отјыған вә пресләјән машынлар. 2. Чу чајында бәнд. 3. Иссыккул көлүндә овланмыш чебак балыгларынын гурудулмасы. 4.Ош вилајәти. Ленин рајонунун «Москва» колхозунда памбыг јығымы. 5. Иссык-Ата рајону. Ивановка һејвандарлыг комплекси. 6. «Алај» совхозунун гојун сүрүсү отлагда. 7. Ош вилајәти. «Кетмен-Түбә» совхозунда гарғыдалы беҹәрилмәси. 8. «Гыз-кумај» халг ојуну. 9. Ч. Нурымовун «Өлмәзлик» балетиндән сәһнә. 10. М. В. Фрунзенин абидәси. Фрунзе.

ГЫРХАҸАР ҸАМ—фалчылыгда истифадә олунмуш мис габ. Г.ҹ.-да 12 бүрҹүн шәкли һәкк олунурду. Г.ҹ.-ын гырағына куја һәрәси бир мәҹһул мүшкүлүн рәмзи ачары һесаб олунан 40 хырда мис ләвһәҹик бәркидилирди. Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә, һабелә Азәрб.-да фалчылар Г.ҹ.-ла куја талеји габагҹадан хәбәр верир, јухуну јозурдулар, һәмчинин ара һәкимләри хәстә вә өвладсыз гадынлары башларына Г.ҹ.-дан су (һәр ҹијинә 20 дәфә) ҹиләмәклә «мүалиҹә» едирдиләр.

ГЫРХБУҒУМ, ј о л о т у (Polygonum) —бир, ики, бә'зән чохиллик от вә ја јарымкол ҹинси. Ҝөвдәси дүзгалхан, сүрүнән, јахуд сармашан, јарпаглары лансет, паз, бә'зән дә јумурта формасында олур. Чичәји сүнбүл вә ја башҹыға топланмыш, тохуму үчтиллидир. Мүлајим вә тропик өлкәләрдә 300, ССРИ-дә 120-дән чох, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 27 нөвү јајылмышдыр. Ҝөк вә көкүмсовунда ашы маддәси вар. P. aviculare, P. amphibium көкүндән сидикговуҹу дәрман кими, P. tinctorium нөвүндән исә индиго рәнки алмаг үчүн истифадә едилир. Бә'зи нөвләри балверән биткидир. P. nodosum, P. hydropiper нөвүнүн јерүстү һиссәсиндән ганкәсиҹи вә ағры азалдыҹы дәрман кими истифадә олунур. P. aviculare нөвү хәрәјә (довға, аш) гатылыр. Бә'зи нөвләри исә бәзәк биткиси (P. tinctorium) кими әһәмијјәтлидир.

Әд.: Флора Азербайджана, т. 3, Б., 1952.

ГЫРХБУҒУМ ФӘСИЛӘСИ (Polygonaceae)—икиләпәли, сәрбәст ләчәкли битки фәсиләси. Әсасән, от вә јарымкол, бә'зән кол, надир һалларда исә кичик ағаҹлардыр. Јарпаглары нөвбәли дүзүлүшлү, гаидәси борушәкилли, зарлы јарпагалтлыглыдыр (гынлы). Чичәкләри икиҹинсли (бә'зән бирҹинсли), мејвәси фындыгҹадыр. Бүтүн дүнјада јајылан 900-ә гәдәр нөвү (40 ҹинси) мә'лумдур. Ән чох мө'тәдил гуршагда битир. ССРИ-дә 8— 10 ҹинсә мәнсуб олан 300-ә гәдәр, Азәрб.ССР-дә исә 7 ҹинсә аид 54 нөвү јајылмышдыр. Туршәнк, әвәлик, рәвәнд, гарабашаг, гырхбуғум јемәли дәрман биткисидир. Дәвәгыран вә чузғун декоратив биткиләрдир.

ГЫРХЫМ, к.т. һ е ј в а н л а р ы н ы н г ы р х ы м ы—јун алмаг (гојун, кечи, дәвә), һәмчинин дәрији гуллуг вә ону мүалиҹә етмәк, истиликвермәни күҹләндирмәк (гарамал, ат), мүәјјән форма вермәк мәгсәди илә (декоратив итләрин бә'зи ҹинсләринә) һејванларын гырхылмасы. Зәрифјунлу вә јарымзәрифјунлу гојунлар илдә бир дәфә—јазда, габајунлу вә јарымгабајунлу гојунлар илдә ики дәфә—јазда вә пајызда гырхылыр. Гојунчулуғун инкишаф етдији өлкәләрдә Г., әсасән механикләшдирилмишдир. ССРИ-дә гојунларын 90%-и машынла гырхылыр. Бу дөврдә 24, 36, 48 вә 60 машынлы гырхыҹы агрегатларла, јахуд гојун гырхмаг үчүн ишләдилән 24 вә 48 машынлы техники аваданлыг комплекти илә тәҹһиз олунан Г. мәнтәгәләри тәшкил едилир. Јени Зеландија гојунгырханларынын ишләјиб һазырладығы сүр'әтли Г. үсулу даһа кениш тәтбиг олунур. Ән јахшы усталар бир гојуну 2—2,5 *дәг*-јә гырхыр. Респ.-мызын гојунчулуг тәсәррүфатларында ән јени үсуллардан Оренбург вә кимјәви маддәләрлә Г. үсулу тәтбиг едилир. Азәрб. ССР-дә һәр ил Ҝәдәбәј р-нунун «Илич јолу» к-зунда ғојунгырханларын јарышы кечирилир. 1,8 *дәг* әрзиндә 3—4 *кг* јун гырхылыр.

ГЫРХЧЫРАГ — Азәрб.ССР-дә орта әсрләрә аид јашајыш јери; Бакы—Салјан шосе јолунун 117 *км*-лијиндә, Күрүн көһнә јатағынын сол саһилиндәдир. Чај кәнарында вә гәдим карван јолу үстүндә олмасы Г. әһалисинин тәсәррүфат вә тиҹарәт һәјатына тә'сир көстәрмишди. Јашајыш јеринин кениш әразисиндә сејрәк сүн'и тәпәҹикләр шәклиндә галмыш ев галыгларына әсасән бураныn кәнд јери олдуғу күман едилир. Тәпәҹикләрдәки галын күл тәбәгәләри Г.-ын јанғындан мәһв олдуғуну көстәрир. Јерүстү тапынтылар 12—14 әсрләрә аид ширли вә ширсиз сахсы мә'мулаты, фајанс габ гырыглары, Елханиләр, Гызыл Орда ханлары, Ҹәлаириләр вә Гарагојунлуларын мис сиккәләриндән ибарәтдир.

ГЫРҸАЛЫ — Болгарыстанын ч.-унда шәһәр. Гырҹалы маһалынын инз. м. Әһ. 54 мин (1975). Өлкәдә мүһүм түтүнчүлүк р-нунун мәркәзидир. Гургушун-синк з-ду, машынгајырма, түтүн сәнајеси, јахынлығында СЕС вар.

ГЫСА ДАЛҒАЛАР— далға узунлуғу 10 *м*-дән 100 *м*-ә гәдәр олан радиодалғалар. Г.д. ионосфердән экс олунаркән аз удулур. Г.д. ионосфердән вә Јер сәтһиндән дәфәләрлә экс олунараг узаг мәсафәләрә јајыла билдијиндән Јер радио рабитәсиндә кениш истифадә едилир. Г.д.-да радио гәбулу Күнәшин активлији, илин фәсилләри вә сутканын чағлары илә әлагәдар олараг ионосфердә баш верән мүнтәзәм вә гејри-мүнтәзәм просесләрдән асылыдыр. Г.д. ионосфердән кечә билмәдијиндән космик радиорабитәдә онлардан истифадә едилмир.

ГЫСАГАПАНМА — електрик дөврәси нагилләринин кичик мүгавимәт васитәсилә гејри-нормал иш режиминдә (мәс., изолјасија сырадан чыхдыгда) бирләшмәси. Бу заман ҹәрәјан шиддәти кәскин артдығы үчүн (јүз минләрлә *а*) дөврәдәки нагил вә апаратлар һәдсиз гызыр. Бунун нәтиҹәсиндә нагил вә апаратлар хараб ола биләр, бә'зән исә һәтта јанғын баш верә биләр. Ҹәрәјан шиддәтини азалтмаг вә ја шәбәкәнин зәдәләнмиш саһәләрини автоматик олараг ачмагла (әријән горујуҹулар, автоматик ачарлар, һәмчинин реле мүһафизәси вә автоматика гурғулары васитәсилә) Г.-ны арадан галдырмаг олар.

Әд.: К а з ы м з а д ә З. И., Хәтти електрик дөврәләри, Б., 1964; М а т х а н о в П. Н., Основы анализа электрических цепей, М., 1977.

ГЫСАМЕТРАЖЛЫ ФИЛМ — 4 — 5 һиссәдән (1200—1500 *м*) чох олмајан кинофилм. ССРИ-дә, әсасән, сәнәдли (хроника, киноочеркләр вә с.), елми-күтләви (о ҹүмләдән тәдрис филмләри вә филм-мүһазирәләр) вә мултипликасија Г.ф.-ләри чәкилир. Фикир дәгиглији вә лаконикли̇к Г.ф.-ин драматурҝи гурулушунун әсас хүсусијјәтини тәшкил едир. Кино сәнәти әсәринин бу формасы иҹтимаи-игтисади вә мәдәни һәјатын мүхтәлиф ҹәһәтләринин оператив экс олунмасына имкан јарадыр. Капиталист кино истеһсалы шәраитиндә тамметражлы филм чәкмәк имканы мәһдуд олан кино хадимләри үчүн Г.ф. онларын фәрди нијјәтләрини ачмаг васитәсинә чеврилир.

ГЫСАМҮДДӘТЛИ КРЕДИТ — бах *Кредит*.

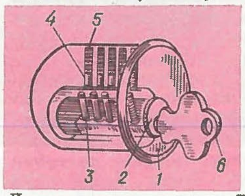
ГЫСГАҸЛАР, г у л а ғ а к и р ә н л ә р (Dermaptera)—һәшәрат дәстәси. Бәдәни узунсовдур (уз. 3,5—30 *мм*). Рәнки сары-гәһвәјидән гараја гәдәрдир. Гарынҹығынын сонунда бир ҹүт гысгаҹы олур. Өн ганадүстлүкләри сәрт, чох гыса, арха ганадлары пәрдәли олуб, сакит һалда ганадүстлүкләринин алтында кизләнмишдир. Дүнјанын һәр јериндә, адәтән субтропик вә тропик өлкәләрдә раст кәлир. 1200-ә јахын, ССРИ-дә 26, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 7 нөвү мә'лумдур. Кечә һәшәратыдыр. Күндүз дашларын, ағаҹ габығынын вә с. алтында кизләнир; бә'зән евләрдә, ары пәтәкләриндә јашајыр. Һејван вә битки галыглары илә гидаланыр. Бә'зи нөвләри (мәс., ади гысгаҹ) биткиләрлә гидаланыр вә к.т.-на зәрәр верә билир. Г.-ла алдадыҹы зәһәрли јемлә мүбаризә апарылыр.

ГЫСЫРЛЫГ—ана һејванларын узун мүддәт доғмамасы. Г. диши һејванларын балавермә, төрәдиҹиләрин исә мајаландырма габилијјәтинин позулмасы әламәтидир. Һејвандарлыг тәсәррүфатларында учот-һесабат ишләринин дүзкүн вә вахтында апарылмамасы, һејванларын јемләндирилмәсиндә зоокикијена гајдаларына әмәл олунмамасы, истәр сүн'и, истәрсә дә тәбии мајалама ишләри, боғаз һејванлара гуллуг, онларын јемләндирилмәси вә доғумуна јардымын јарытмаз тәшкили, вибриоз, трихомоноз, бруселлјоз вә с. хәстәликләр Г.-а сәбәб олур. Г.-ы әмәлә кәтирән амилләр инфексион-инвазион вә гејри-инфексион олур. 30%-дәк баласалма вә 17%-дәк ҹинсијјәт органлары хәстәлији кими өзүнү бүрузә верән вибриоз, трихомоноз вә с. хәстәликләр инфексион-инвазион сәбәбләр нәтиҹәсиндә баш верир. Гејри-инфексион сәбәбләр 7 јерә бөлүнүр. С у н ' и Г. һејванларын вахтында дүзкүн мајаландырылмамасы (хүсусилә сүн'и) вә бу ишин вахтында гејдә алынмамасы, боғазлығын дүзкүн тә'јин едилмәмәсиндән баш верир. А л и м е н т а р Г. јем азлығы, кејфијјәтсиз јем, јем расионунда мүхтәлиф маддәләрин чатышмамасы нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир. И г л и м Г.-ы һејванын сојуг вә рүтубәтли шәраитдә сахланмасы, отлаға шеһли, јағышлы вә сојуг һаваларда бурахылмасы вә с. нәтиҹәсиндә олур. И с т и с м а р Г.-ы һејваны һәддиндән артыг сағдыгда баш верир. Доғума 45—60 күн галмыш сағым кәсилмәлидир. С и м п т о м а т и к Г.—һејванын ҹинсијјәт органларында башланмыш илтиһабын вахтында мүалиҹә олунмамасы балалыг вә јумурталыгларын илтиһабы илә нәтиҹәләнир. Доғума јардымын пис тәшкили, доғумун позулмасы вә ҹифтин ләнкимәси нәтиҹәсиндә һејванын вибриоза, трихомоноза тутулмасы да симптоматик Г.-ын сәбәбләриндәндир. Г о ҹ а л ы г н ә т и ҹ ә с и н д ә дә Г. јараныр. Балавермә габилијјәтини итирмиш јашлы һејванлар чыхдаш едилмәлидир. Б а л а л ы ғ ы н а н о м а л и ј а с ы вә ја там инкишаф етмәмәси нәтиҹәсиндә ҹаван һејванларда анаданкәлмә Г. баш верир. Она көрә дә ҹүтләшмә јашына чатмыш һејванлар вахташыры кинеколожи мүајинәдән кечирилмәлидир.

Г.-ы арадан галдырмаг тәдбирләри: кифајәт гәдәр јем тәдарүк етмәк; һејваны зоотехнија вә бајтарлыг санитаријасы гајдаларына ујғун сахламаг; сүн'и мајалама тәтбиг едилән гарамал фермаларына јүксәккејфијјәтли төрәдичи буға вермәк. Башга тәсәррүфатлардан вә респ.-лардан кәтирилән һејванлары бајтар мүајинәсиндән кечирмәк, вибриоза, трихомоноза гаршы мүаличә едиб фермаја бурахмаг.

Әд.: Рзајев Ч., Сәидов М., Бајтарлыг мамалығы кинекологијасы вә кәнд тәсәррүфаты һејванларынын сүн'и мајаландырылмасы, Б., 1975; Студенцов А. П., Ветеринарное акушерство и гинекология, М., 1970; Зверева Г. В., Хомин С. П., Гинекологические болезни коров, Киев, 1976.

ГЫФЫЛ, килид—бина, отаг, мебел гапысыны, сандыг гапағыны вә с. бағламаг үчүн механизм. Гурулушундан вә иш принсипиндән асылы олараг мүхтәлиф нөвләрә ајрылыр: ләнкидичили, ләнкидичисиз, силиндрли вә секретли. Г.-лар чыхарылан (о чүмләдән асма) вә ја тәрпәнмәз олур.

Ачарлы гыфылын силиндршәкилли механизми: *1*—көвдә; *2*—ичлик; *3*—ичлијин чивиләри; *4*—көвдәнин чивиләри; *5*—јајлар; *6*—ачар.

Ләнкидичили Г.-да *рикел* һәрәкәт едә билән мүхтәлиф фигурлу ләвһәчикләрдән (ләнкидичиләрдән) ибарәтдир. Ачарын ишләк һиссәсинин профили мүәјјән ләнкидичинин профилинә ујғун кәлдикдә ону дөндәрмәк олур. Ләнкидичиләр ән мүхтәлиф комбинасијаларда дүзәлдилир. Ләнкидичисиз Г.-да ачары дөндәрдикдә сүркү рикелли планканын ојуғуна кирән јајалты дилчә васитәсилә дајаныр. Силиндрли Г. иш принсипи е'тибарилә ләнкидичили Г.-ын ејнидир, јалныз ләнкидичи чиви шәклиндә олур. Секретли Г.-ларда, ади елементләрдән әлавә, хүсуси гурулуш да олур ки, бу да онларын истәр ачарла вә истәрсә дә ачарсыз (рәгәм вә һәрфләринә көрә шифр) ачылмасына имкан верир. Гапы, мебел вә с. үчүн олан мүхтәлиф Г.-лардан башга хүсуси нөв Г.-лар да (мәс., зәркәрликдә) ишләдилир.

ГЫЧА (spadix)—биткидә сүнбүлвары чичәк групу. Саплагсыз чичәкләр әтли чичәк оху үзәриндә (гарғыдалы) отураг гајдада јерләшир. Бә'зи биткиләрин гычасыны парлаг рәнкли јарпаглар бүрүјүр. Онлар һәм гычаны горујур, һәм дә тозлајычы һәшәраты чәлб едир. Бә'зи палмаларда Г. мүрәккәб чичәк групунун тәркиб һиссәси һесаб едилир.

ГЫЧГЫРМА—микроорганизмләрин вә ја онларын һасил етдији ферментләрин тә'сири илә үзви маддәләрин анаероб шәраитдә парчаланмасы просеси. Бу заман кедән оксидләшмә-редуксија реаксијалары нәтичәсиндә микроорганизмләрин һәјат фәалијјәти үчүн зәрури олан енержи алыныр вә мүхтәлиф кимјәви бирләшмәләр әмәлә кәлир. Микроорганизмләр һәмин бирләшмәләрдән аминтуршулар, зүлаллар, үзви туршулар, јағлар вә бәдәнин башга компонентләринин биосинтези үчүн истифадә едир. Просесин характериндән асылы олараг Г. бир нечә нөвә ајрылыр: спиртә, сүд туршусуна, јағ туршусуна вә пропион туршусуна Г., асетон-бутил Г.-сы, асетон-етил Г.-сы вә с. Г.-нын характери, истигамәти, интенсивлији, алынан сон мәһсулларын нисбәти Г.-ја сәбәб олан микроорганизмләрин хүсусијјәтләриндән вә Г. шәраитиндән (pH, аерасија, субстрат вә с.) асылыдыр.

Спиртә Г.-ны маја көбәләкләри төрәдир. Бу заман 1 молекул глүкозанын Г.-сындан 2 молекул етил спирти вә 2 молекул карбон газы алыныр; ајрылан енержинин бир гисми 2 молекул аденозиндифосфат туршусунун (АДФ) 2 молекул аденозинтрифосфат туршусуна (АТФ) чеврилмәсинә сәрф олунур. Бу Г.-дан етил спирти алынмасында, шәраб, пивә истеһсалында вә с. мәсәдләр үчүн истифадә едилир.

Сүд туршусуна Г.-ны төрәдән бактеријалары һомоферментатив вә һетероферментатив олмагла ики група ајырылар. Һомоферментатив бактеријалар Г. заманы моносахаридләри 2 молекул сүд туршусуна парчалајыр; һетероферментатив бактеријаларын Г.-сында исә сүд туршусу, сиркә туршусу, етил спирти, карбон газы, гисмән дә ароматик маддәләр әмәлә кәлир. Һомоферментатив сүд туршусуна Г.-дан гатыг һазырланмасында, јемләрин силослашдырылмасында вә с.-дә истифадә едилир. Мејвә вә тәрәвәзи консервләшдирдикдә исә һетероферментатив сүд туршусуна Г. кедир.

Јағ туршусуна Г.-ны Clostridium чинсинә аид бир сыра анаероб бактеријалар төрәдир. Илк мәрһәләләри спирт Г.-сына ујғун кедир, сонракы мәрһәләләрдә пироүзүм туршусу, асетил-кофермент вә јағ туршусу әмәлә кәлир. Нишастадан јағ туршусунун алынмасы просесиндә бу Г. нөвүндән истифадә едилир.

Зүлалларын Г.-сы Clostridium чинсинә аид бә'зи бактеријалар (чүрүтмә анаероблары) карбоһидратларла јанашы аминтуршулары да гычгырда биләр. Онлар әввәлчә зүлаллары аминтуршулара гәдәр парчалајыр, сонра исә гычгырдырлар. Зүлалларын Г.-сы тәбиәтдә маддәләр дөврәнында хүсуси јер тутур (бах *Чүрүмә*).

Асетон-бутил Г.-сы заманы Clostridium acetobutylicum бактеријалары карбоһидратлары гычгырдыр вә нәтичәдә, әсасән, бутил спирти (јағ туршусунун редуксијасы јолу илә), асетон, аз мигдарда һидрокен, карбон газы, етил спирти, асетат вә јағ туршулары алыныр. Асетон-бутил Г.-сындан сәнаједә бутил спирти вә асетон алынмасы үчүн истифадә олунурду.

Пропион туршусуна Г.-ны Propionibacterium чинсинә аид бир нечә бактерија нөвү төрәдир. Сон мәһсуллары пропион туршусу, сиркә туршусу вә карбон газыдыр. Шәраитдән асылы олараг пропион туршусу Г.-сынын кедиши дәјишилә биләр. Оксикенли мүһитдә һәмин бактеријалар оксидләшмә просеси кетмәсинә сәбәб олур, оксикенсиз мүһитдә исә һексозалары гычгырдыр.

Сәрбәст оксикен олмајан шәраитдә баш верән анаероб Г.-ларындан башга аероб шәраитдә кечән Г.-лар да вардыр. Белә Г.-ларда микроорганизмләр һаванын сәрбәст оксикениндән истифадә едир. Тәбиәтдә редуксија хассәләри илә мүшаһидә олунан Г.-лар да мөвчуддур.

Әд.: Гасымова Һ. С., Үмуми микробиолокија, Б., 1974; Квасников Е. И. и Нестеренко О. А., Молочнокислые бактерии и пути их использования, М., 1975; Методы современной биохимии, М., 1976.

ГЫЧЫГЛАНДЫРЫЧЫ ДӘРМАНЛАР—мүаличә мәгсәди илә дәри вә селикли гишаларда синир учларыны гычыгландыран дәрманлар. Г.д.-а мәншәји вә кимјәви тәркиби мүхтәлиф олан маддәләр дахилдир; ефирли јағлар (хардал јағы, скипидар, камфора, ментол), нашатыр спирти, һејван мәншәли препаратлар (кантаридин, ары зәһәри) вә с. Г.д. илтиһаб просесләриндә (миозит, неврит, артралкија вә с.), һабелә иштаһасызлыгда ишләдилир.

ГЫЧОЛМА—әзәләләрин тутма шәклиндә гејри-иради јығылмасы. Тоник (әзәләнин узун мүддәт кәркинләшмәси) вә клоник (әзәләнин синхрон јығылыб ачылмасы) олур. Бүтүн бәдәнин клоник Г.-сына бә'зән конвулсија дејилир. Рефлектор Г. спонтан јолла јаранараг ја мүәјјән харичи (мәс., сојуг суда балдыр әзәләләринин Г.-сы), ја да дахили (перитонит хәстәлијиндә гарын әзәләләринин кәркинләшмәси) тә'сирләрә чаваб верир (епилепсија, еклампсија спазмофилијада, бејиндә зәдәләнмә, шиш олдугда вә с.).

Г. ушагларда, әсасән, еркән јашларда (хүсусән бејнин гурулуш вә функсијасындан асылы олур), инфексија, интоксикасија, травма вә с. тә'сирләрдән төрәјир. Мүаличәси: Г.-ја сәбәб олан әсас хәстәлији мүаличә етмәк, Г.-ја гаршы препаратлар (фенобарбитал, һексамидин, дифенин вә с.) ишләтмәк, алкоголдан имтина етмәк вә с.

ГЫШ—илин фәсли; Јерин Шимал јарымкүрәсиндә 21 вә ја 22 декабрдан 20 вә ја 21 мартадәк давам едир. Декабр, јанвар вә феврал Г. ајларыдыр. Шимал јарымкүрәсиндә јај оланда Чәнуб јарымкүрәсиндә гышдыр вә әксинә.

ГЫШ ИДМАНЫ НӨВЛӘРИ—буз вә ја гар үстүндә кечирилән јарышларын програмына дахил олан идман нөвләринин үмумиләшдирилмиш ады. Г.и.н.-нә идманын *биатлон, бобслеј*, бујер идманы (јелкәнли-хизәкли гајыгларда буз үстүндә јарыш), хизәк идманы (дағдан сүр'әтлә енмәк, *слалом*, мүхтәлиф мәсафәләрә јүрүш, трамплиндән тулланмаг вә с.), кирша идманы (идман киршәләри илә енишли јолларда јарыш), конкиеүрмә идманы (конки илә мүхтәлиф мәсафәләрә гачмаг), конкиләрлә фигурлу сүрүшмә, шајбалы хоккеј, топла хоккеј нөвләри дахилдир. Буз үзәриндә мотосиклетчиләрин өтүшмәләри дә кениш јајылмышдыр (бу нөв үзрә өлкә вә дүнја чемпионатлары кечирилир).

Г.и.н. АБШ, Австрија, АДР, АФР, Исвеч, Исвечрә, Италија, Јапонија, Канада, Нидерланд, Норвеч, Полша, ССРИ, Финландија, Франса вә ЧССР-дә даһа чох инкишаф етмишдир. Г.и.н.-нин мүхтәлиф саһәләри үзрә дүнја вә Авропа чемпионатлары, 1924 илдән гыш Олимпија ојунлары, ССРИ-дә өлкә, идман чәмијјәтләри биринчиликләри, ССРИ халгларынын, мүттәфиг респ.-ларын, һәмкарлар иттифагларынын спартакиадалары кечирилир.

Дүнјада Г.и.н.-нин инкишафына мүвафиг бејнәлхалг идман федерасијалары рәһбәрлик едир.

Совет идманчыларындан Т. Аверина, И. Артамонова, О. Гончаренко, Ј. Гришин, М. Исакова, Л. Скобликова (конкиләрлә гачмагда), З. Амссова, В. Веденин, А. вә П. Колчинләр, В. Кузин, Г. Кулакова, А. Олјунина, С. Савелјев (хизәклә өтүшмә), Л. Белоусова вә О. Протопопов, И.Роднина вә А. Уланов (сонралар А. Зајтсев), Л. Пахомова вә А. Горшков, И. Моисејева вә А. Миненков, Н. Линичук вә К. Карпоносов, һәмчинин С. Волков, С. Ковалјов (конкиләрлә фигурлу сүрүшмә), В. Белоусов, Г. Напалков (трамплиндән тулланма), В. Маматов, В. Меланин, А. Тихонов (биатлон), һабелә ССРИ-нин шајбалы хоккеј вә топла хоккеј үзрә јығма командалары дүнја вә ја олимпија ојунлары чемпионлары олмушлар.

ГЫШ ИНШААТ ИШЛӘРИ — гышда мәнфи һава температуру шәраитиндә апарылан тикинти-гурашдырма ишләри. Адәтән хүсуси үсул вә тәдбирләрдән истифадә олунмасыны (донмуш грунтун донунун ачылыб јумшалдылмасыны, даш вә бетон һөркү материалларынын гыздырылмасыны вә с.) тәләб едир. ССРИ гыш мөвсүмүндә көрүлән иншаат ишләринин һәчминә көрә дүнјада габагчыл јер тутур. ССРИ-нин шимал р-нларында Г.и.и. үсулларындан даһа кениш истифадә олунур.

ГЫШ ЈУХУСУ — гиданын аз тапылдығы, организми күчдән сала биләчәк јүксәк фәаллығын вә интенсив мадләләр мүбадиләсинин сахландығы дөврдә истиганлы вә ја һомојотерм һејванларын һәјат фәалијјәтинин зәифләмәси һалы. Ајы, порсуг, јенот вә с. Г.ј.-на, мармот, дағсичаны, бурундук, кирпи, сүнбүлгыран вә с. дәрин Г.ј.-на кедир. Г.ј.-на кетмәздән габаг һејванлар өз бәдәниндә јағ шәклиндә (бәдән чәкисинин 30—40%-и гәдәр) еһтијат гида маддәләри топлајыр вә әлверишли микроиглими олан сығыначагларда (јувалар, ағач коғушлары, гаја јарығы вә с.) кизләнирләр. Г.ј. заманы һәјат фәалијјәти вә маддәләр мүбадиләси хејли зәифләјир, синир реаксијалары тормозланыр («дәрин јуху»), тәнәффүс, үрәкдөјүнмәси вә с. физиоложи просесләр јавашыјыр. Бәдән темп-ру хејли ашағы дүшүр (4—0°C-дәк), лакин бејнин истиликтәнзимедән мәркәзләринин нәзарәти вә метаболик истиликтәнзиметмә сахланылыр. Донухан (кејләшән) сојуғганлы, јахуд *појкилотерм һејванлардан* фәргли олараг *һомојотерм һејванлар* Г.ј. заманы физиоложи вәзијјәтләринә синир мәркәзләри васитәсилә нәзарәт вә организмин һомеостазыны јени сәвијјәдә мүһафизә етмәк габилијјәтини сахлајыр. Әкәр Г.ј. заманы шәраит гејри-әлверишли оларса (сығыначағын һәддиндән артыг исти вә ја сојуг олмасы, јуванын исланмасы вә с.) һејван «ојаныр», раһат шәраит јаратмаг үчүн тәдбирләр (сығыначағы дәјишир вә с.) көрүр вә јенидән «јухуја кедир». Бә'зи ири һејванлар (мәс., ајылар) Г.ј. заманы бәдәнин нормал темп-руну сахлајыр. Г.ј. с у т к а л ы г (јарасаларда, колибриләрдә вә с.), м ө в с ү м и-ј а ј (сәһра һејванларында) вә г ы ш (бир чох кәмиричиләрдә, һәшәратјејәнләрдә вә с.), г е ј р и-м у н т ә з ә м (синчабларда, јенотабәнзәр итләрдә, гарангушларда вә с.) олур. Г.ј. 8 ај давам едә биләр (мәс., бир сыра сәһра һејванларынын јај јухусу Г.ј.-на кечә биләр). Г.ј.-на кетмәнин әсас сәбәби гида чатышмазлығыдыр, дикәр әлверишсиз мүһит шәраити дә (алчаг вә јүксәк темп-р, рүтубәт чатышмазлығы вә с.) Г.ј.-на кетмәни сүр'әтләндирә биләр. Г.ј. синир системи (һипоталамус) вә дахили секресија вәзиләри илә (һипофиз, галханабәнзәр вәзи, бөјрәкүстү вә мә'дәалты вәзиләр) тәнзим олунур. Г.ј. заманы һејванларын зәһәрләрә вә инфексијалара давамлығы артыр (бах һәмчинин *Анабиоз*).

ГЫШ САРАЈЫ, Л е н и н г р а д д а — 18 әср ме'марлыг абидәси. 1905 иләдәк Русија императорларынын баш игамәткаһы. 1754—62 илләрдә ме'мар В. В. Растреллинин лајиһәси үзрә барокко үслубунда тикилмишдир. Бинанын фасадлары Нева чајына, Адмиралтлыг бинасына вә Сарај мејданына бахыр. Миндән јухары отағы олан мөһтәшәм бинанын анфиладалары, фасад вә сүтунлары, онларын зәнкин бәзәкләри вә с. Г.с.-на тәмтәрагты көркәм верир. Сарајын интерјерләри дәфәләрлә јенидән гурулмушдур (ме'марлар Ч. Кваренки, И. Ј. Старов, К. И. Росси вә б.). 1837 ил јанғынындан сонра бинанын фасадлары вә гәбул заллары ме'мар В. П. Стасов, ич отаглары исә ме'мар А. П. Брјуллов тәрәфиндән бәрпа едилмишдилир.

1880 ил февралын 5-дә С. *Халтурин* чар II Александры өлдүрмәк мәгсәди илә Г.с.-нда партлајыш етмишди. 1905 ил јанварын 9-да Г.с. гаршысында фәһләләрин динч нүмајиши күлләјә тутулмушдур [бах *Доггуз јанвар (1905)*]. 1917 илин ијулундан Г.с. *Мүвәггәти һөкумәтин* игамәткаһы иди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы заманы—1917 ил октјабрын 25-дән 26-на (нојабрын 7-дән 8-нә) кечән кечә Гызыл Гвардија, ингилабчы әскәр вә матрослар Г.с.-ны һүчумла алараг Мүвәггәти һөкумәти һәбс етмишдиләр.

1918 илдә Г.с.-нын бир һиссәси, 1922 илдә исә бина бүтөвлүкдә Дөвләт Ермитажына верилмишдир.

ГЫШЛАГ, к и ш л а к, к и ш л о к — Өзбәкистанда вә Тачикистанда кәнд. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынадәк јарымкөчәри әһалинин отураг јашајыш јери вә гышлағы олмушдур. Јајылма хүсусијјәтләринә көрә, Г.-нын мүхтәлиф нөвләри мөвчуд иди: а) бир-биринә битишик вә ја мүхтәлиф мәсафәдә олан кичик Г.-лар; белә Г.-ларын үмуми бир ады олур вә онлар ваһид ичмада бирләширдиләр (һәр бир гышлағын да ајрылыгда өз ады, мәсчиди олур вә гоһум аилә групу тәрәфиндән мәскунлашырды); б) ири Г. типләри: бу чүр Г.-лар кичик Г.-ларын илкин типләринин инкишаф едәрәк ваһид бир кәндин ајрыча бир мәһәлләсинә (јахуд обасына) чеврилмәси илә јаранырды; в) бу тип Г.-ларда исә ајры-ајры мүлкләр бир-бириндән хејли аралы јерләшир, лакин өз әкин саһәләрини ваһид су архы васитәсилә сувардыгларындан бир ичмада бирләширди. Г.-ларын әксәријјәти плансыз салыныр, доланбач күчә вә дөнкәли олурду. Дағ јерләриндә исә евләр пилләвары тикилирди. Русијаја бирләшәнәдәк бир чох ири Г.-лар диварла һасарланырды. Г.-ы әсилзадә нүмајәндәләриндән олан ағсаггаллар идарә едирди.

Совет һакимијјәти илләриндә Г.-лар көклү дәјишикликләрә уғрамышдыр. Мүасир к-з вә с-з јашајыш мәнтәгәләри планлашдырма вә абадлыг чәһәтдән һеч дә шәһәр типли гәсәбәләрдән фәргләнмир. Конститусијаја мүвафиг олараг Г. сакинләри өзләринин јерли һакимијјәт органларыны—Гышлаг Халг Депутатлары Советләрини сечирләр.

ГЫШЛАГ — мал-гаранын гышладығы әрази, отлаг саһәси. Малдарлыг тәсәррүфатынын мејдана чыхмасы илә әлагәдар јаранмышдыр. Гарабағ, Мил, Муған, Ширван вә с. әразиләр гојунчулуғун гәдим Г.-лары сајылыр. Сојуглarla әлагәдар мал-гара 7—8 ај Г.-да сахланылыр вә отарылыр. Г. иглиминин нисбәтән мулајим вә мүнасиб олмасы, јем еһтијатынын боллуғу вә өрүшләринин кенишлији илә фәргләнир. Тәгр. 6 миниллик тарихи олан Г.-лардан инди дә һејвандарлыг тәсәррүфатында кениш истифадә олунур.

Әд.: Б ү н ј а д о в Т. Ә., Азәрбајчанда малдарлығын инкишафы тарихиндән, Б., 1969.

ГЫШЛАГБАШЫ, р ә с м-и г ы ш л а г — орта әсрләрдә Азәрб.-да вә бә'зи Јахын Шәрг өлкәләриндә мал-гаранын гышлагларда сахланмасы үчүн алынан верки. Сәфәвиләр дөвләти вә ханлыглар дөврүндә кениш јајылмышды. Г.-нын мигдары ајры-ајры јерләрдә мүхтәлиф иди; Губа ханлығында һәр 100 гојундан 2, Гарабағ ханлығында исә 3—4 гојун алынырды. Г. бә'зән јун, јағ, пендирлә дә әвәз олунурду. Г. гејри-рәсми веркиләрдән иди (бах һәмчинин *Чобанбәји*).

Әд.: М у с ә в и Т., Орта әср Азәрбајчан тарихинә даир фарс дилиндә јазылмыш сәнәдләр, Б., 1965; О н у л л а һ и С. М., XV әср Азәрбајчанда бә'зи веркиләрин мигдары вә өлчүсү һаггында, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1967, № 1.

ГЛАВКИЗМ — Вәтәндаш мүһарибәси вә һәрби мүдахилә дөврүндә совет сәнајесинин идарә едилмәси системи. Г. мүәссисәләрин вә тәсәррүфатын дикәр саһәләринин идарә едилмәсинин там мәркәзләшдирилмәси илә фәргләнирди. Мүәссисәләр истеһсал олунан мәһсулу мәркәзләшдирилмиш гајдада пулсуз тәһвил верир вә һәмин гајдада да хаммал, јаначаг вә с. илә тәчһиз едилирди. 1920 илдә 50-јә гәдәр баш идарә («главка», «главкизм» ады да бурадан әмәлә кәлмишдир) олмушдур: Баш нефт, Баш семент, Баш палтар, Баш ун вә с. *«Һәрби коммунизм»* шәраитиндә Г. мүдахилә вә әксингилабын дармадағын едилмәсинә јөнәлдилмиш јеканә мүмкүн систем иди. Вәтәндаш мүһарибәсиндән сонра вә *јени игтисади сијасәтә* кечилмәси илә Г. ләғв едилди. Сәнајенин идарә едилмәси системи *демократик мәркәзијјәт* принсипи әсасында тәшкил едилмәјә башланды.

ГЛАДИАТОРЛАР (лат. gladiatores, gladius—гылынч) — Гәдим Ромада амфитеатр сәһнәләриндә бир-бири илә вә ја һејванларла силаһлы дөјүш үчүн хүсуси тә'лим кечмиш гуллар, һәрби әсирләр, мәһкум едилмиш чинајәткарлар вә б. шәхсләр. Г. сәрт режимли хүсуси мәктәбләрдә (Рома, Капуја вә с. ш.-дә) өјрәдилирди. Гладиатор дөјүшләриндән мәгсәд «чөрәк вә тамаша» истәјән плебејләри әјләндирмәк иди. Дөјүшләр чох заман Г.-ын өлүмү илә нәтичәләнирди. Е.ә. 74—71 илләрдә гуллар үсјанына башчылыг етмиш Спартак да Г.-дан олмушдур. 5 әсрдән Г.-ын дөјүшләри дајандырылмышды.

ГЛАДИО́ЛУС, гарғасоғаны (gladiolus)—сүсәнкимиләр фәсиләсиндән чохиллик битки чинси. Көвдәси будагланмајандыр (надир һалда будагланыр). Һүнд. 25—220 *см*. Көкү соғанаглыдыр. Чичәк групу бир вә ја икитәрәфли сүнбүлдүр. Хәтвары-гылынчабәнзәр јарпаглары мавијәчаланјашылдыр. Гыфабәнзәр чичәкләри бәрабәр олмајан рәнкбәрәнк (ағ, сары, нарынчы, ал-гырмызы, јасәмәни вә бәнөвшәји-көј) 6 чичәкјанлығындан ибарәтдир. Чәнуби вә Шимали Африкада, Авропада, Асијада тәгр. 200, ССРИ-дә 9, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 6 нөвү јајылмышдыр. Декоратив күлчүлүкдә узун мүддәт чичәкләмәсинә, чичәк групунун (1 *м*-дәк) вә чичәјинин (диаметри 14 *см*-дәк) ирилијинә, еләчә дә рәнкинин мүхтәлифлијинә көрә фәргләнән һибрид Г. сортларындан кениш истифадә едилир.

ГЛАДКО́В Фјодор Василјевич (21. 6.1883, индики Саратов вил.-нин Чернавка к. — 20.12.

1958, Москва)—рус совет јазычысы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950, 1951). 1920 илдән Сов.ИКП үзвү. Ингилаби һәрәкатда иштирак етмиш, көнүллү сурәтдә Гызыл Орду сыраларына дахил олмушдур. Ингилабдан әввәл фәһлә, јохсул кәндли вә сәфилләрин һәјатындан әсәрләр јазмышдыр. «Бинәсибләр» (1908—09; 1922 илдә нәшр едилмишдир) повести сијаси сүркүнә көндәриләнләрдән бәһс едир. «Семент» (1925; Азәрб. дилиндә 1929) вә «Енержи» (1932—38) романлары фәһлә синфинә, Совет дөвләтинин тәшәккүлүнә вә социализм гуручулуғуна һәср олунмушдур. «Ушаглыг һаггында повестләр» (1949), «Азад едилмиш көлә гадын» (1950), «Ағыр ил» (1954) автобиографик трилокијанын вә с. әсәрләрин мүәллифидир. 2 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Ушаглыг һаггында повестләр, Б., 1955; Собр. соч., т. 1—8, М., 1958—59; Цемент. Клятва, Л., 1976.

Әд.: В о л о ж е н и н А. П., Федор Гладков. Жизнь и творчество, М., 1969.

ГЛА́ДСТОН (Gladstone) Уилјам Јуарт (29.12.1809, Ливерпул—19.5.1898, Һарден)—Инкилтәрә дөвләт хадими. 1832 илдә *торилар* партијасындан парламентә сечилмиш, лакин сонралар даһа перспективли либераллар партијасына мејл етмәјә башламышдыр. АБШ-да Вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә (1861—65) чәнуб штатларынын гулдарларыны мүдафиә етмишди. 1868 илдә либераллар партијасынын лидери сечилмишди. Биринчи дәфә баш назир оларкән (1868—74) ибтидаи тәһсил һаггында ислаһат вермиш, һәмкарлар иттифагларыны легаллашдырмыш (бунунла јанашы штрејкбрехерләрлә мүбаризә мәгсәди илә мүәссисәләрдә нөвбә чәкән тә'тилчиләр үчүн чәза тәдбирләри мүәјјәнләшдирмишди), сечкиләрдә кизли сәсвермә тәтбиг етмишди. 1880—85 илләрдә јенидән баш назир олан Г. мүһафизәкарларын експансионист харичи сијасәтини давам етдирмишди (1882 илдә Мисири ишғал етмәк үчүн гошун көндәрмәси, Ирландијада милли азадлыг һәрәкатыны амансызлыгла јатырмасы вә с.). Г. даһа ики дәфә (1886 илдә гыса мүддәтә вә 1892—94 илләрдә) баш назир олмуш, лакин *һомрул* һаггында ганун лајиһәси боша чыхдығындан истеʼфа вермәк мәчбуријјәтиндә галмышды. К. Маркс Г.-у «бөјүк» ријакар вә казуист адландырмышдыр.

ГЛА́ЗГО (Glasgow) — Б. Британијанын шм.-г.-индә, Шотландијада шәһәр. Орта Шотландија овалығында, Клајд чајы саһилиндәдир. Мүһүм нәгл. говшағы, сәнаје вә тичарәт мәркәзи, өлкәнин ән ири портларындан бири. Әһалисинин сајына (905 мин, 1974) көрә өлкәнин 3-чү шәһәридир. Әтрафы вә Клајд чајы саһили бојундакы шәһәрләрлә (Дамбартон, Гринок вә с.) бирликдә Бөјүк Г., јахуд Клајдсајд конурбасијасыны (әһ. 1,8 млн.) әмәлә кәтирир. Г.-нун салынма тарихи 6 әсрә аид едилир. Орта әсрләрдә кичик балыгчы мәскәни иди. 18 әсрин орталарындан өлкәнин мүһүм сәнаје вә лиман мәркәзләриндән биринә, 19 әсрин әввәлләриндән исә ири фәһлә һәрәкаты мәркәзинә чеврилди. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә Клајд чајы р-нунда *фабрик ағсаггаллары* һәрәкаты кениш вүсʼәт алмышды.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Г.-да тәʼтил һәрәкаты даһа да кенишләнмиш, бурада дәфәләрлә сүлһ тәрәфдарларынын нүмајишләри (Г. јахынлығында АБШ атом суалты гајыглары базасынын јарадылмасы әлејһинә 1960 ил еʼтираз нүмајиши вә с.) олмушдур.

Јерли даш көмүр вә кәтирилмә дәмир филизи әсасында јаранмыш ири металлуркија сәнајеси ағыр сәнајенин дә инкишафына сәбәб олмушдур. Клајдсајд конурбасијасы өлкәнин ән бөјүк кәмигајырма р-нудур. Бөјүк Г.-да електротехника, дәзкаһгајырма, тәјјарә мүһәррикләри истеһсалы, автомобилгајырма, јејинти, тикиш (гисмән халча истеһсалы), кимја, семент, ағач еʼмалы, кағыз, полиграфија сәнајеси инкишаф етмишдир. Г. контрастлы шәһәрдир. Готик килсә (1181—1508), Трејдс-һолл (1791—99), биржа (1829—30), ун-т бинасы (1864—70), Инчәсәнәт мәктәби (1898—1909) вә с. Г.-нун әсас меʼмарлыг абидәләриндәндир.

ГЛАЗКО́В Јури Николајевич (д. 1939, Москва)—ССРИ

тәјјарәчи космонавты, подполковник-мүһәндис, Совет Иттифагы Гәһрәманы (1977), техника елмләри намизәди (1974), Үмумиттифаг Ленин комсомолу Мүкафаты лауреаты (1976) 1966 илдән Сов. ИКП үзвү. 1962 илдә Харков Али Һәрби Авиасија Мүһәндисләри Мәктәбини битирмиш вә Совет Ордусунун авиасија һиссәләриндә ишләмишдир. 1965 илдән космонавтлар дәстәсиндәдир. 1977 ил февралын 7—25-дә В. В. *Горбатко* илә бирликдә «Сојуз-24» космик кәмисинин мүһәндиси кими учмушдур. 1977 ил февралын 8-дә «Сојуз-24» нәгл. кәмиси 1976 ил августун 24-дән автоматик режимдә учушуну давам етдирән «Салјут-5» орбитал ст. илә бирләшмишдир. Г. учуш заманы Јерин сәтһи вә атм.-ини тәдгиг етмиш, техноложи експериментләр, тибби-биоложи тәдгигатлар апармыш, ст.-нын систем вә апаратларыны сынагдан кечирмишдир. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

ГЛАЗКО́ВО МӘДӘНИЈЈӘТИ—Бајкал әтрафында илк Тунч дөврүнә аид археоложи мәдәнијјәт (е.ә. 2-чи миниллик). Г.м. үчүн илк метал мәʼмулатын (әввәлчә мис, сонра тунч) мејдана кәлмәси характерикдир. Г.м.-нә аид гәбирләрдән мис вә тунч әшјалар (бычаглар, гармаглар, үзүкләр, ијнәләр), даш балта, ох учлуглары, нахышлы кил габлар, сүмүк аләтләр вә мамонт сүмүјүндән дүзәлдилмиш инсан фигурлары тапылмышдыр. Г.м. тајфалары арасында ата нәсли вә патриархал гулдарлыг јаранырды. Әһали, әсасән, балыг ову илә мәшғул олурду.

Әд.: О к л а д н и к о в А. П., Неолит и бронзовый век Прибайкалья, ч. 3, М.—Л., 1955 (МИА, № 43).

ГЛА́ЗОВ — Удм.МССР-дә Чепса чајы саһилиндә шәһәр. Д.ј. ст. Әһ. 82 мин (1977). Метал мәʼмулаты вә кимја машынгајырмасы з-длары, мебел ф-ки, јағ з-ду, әт комбинаты, тикинти материаллары мүәссисәләри, педагожи ин-т, к.т. техникуму, тибб мәктәби вар. Г. 1780 илдә салынмышдыр.

ГЛАЗУНО́В Александр Константинович (10.8.1865, Петербург — 21.3.

1936, Парис)— рус бәстәкары, дирижор вә мусиги хадими. Республиканын халг артисти (1922). Петербург (Ленинград) консерваторијасынын проф. (1899) вә директору (1905-28, апрел), Н. А. Римски-Корсаковун шакирди, *Белјајев дәрнәјинин* үзвү. 1888 илдән дирижорлуг фәалијјәтинә башламышдыр. Оксфорд вә Кембрич ун-тләринин мусиги үзрә фәхри доктору олмушдур (1907). *«Гүдрәтли дәстә»* вә П. И. Чајковски әнʼәнәләрини јарадычылығында давам етдирән Г. рус симфоник мусигисинин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. 8 симфонијанын, бир сыра програмлы симфоник әсәрин, о чүмләдән «Стенка Разин» (1885), «Мешә» (1887), «Орта әсрләрдән» (1902) вә с. мүәллифидир. 5-чи (1895), 6-чы (1896) вә 8-чи (1906) симфонијалары, еләчә дә скрипка илә орк. үчүн консерти (1904) мәшһурдур. Онун мусигиси сәмимилији, ајдынлығы вә емосионаллығы илә сәчијјәләнир. Г.-ун балетләри рус балет мусигисинин инкишафында әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Онун «Рајмонда» (1897) балети кениш шөһрәт газанмышдыр. Г. һәмчинин «Ханым-гуллугчу» (1898), «Илин фәсилләри» (1899) балетләрининдә мүәллифидир. Камера жанрында Г. 7 квартет, 2 соната, романс вә с. әсәрләр јазмышдыр. Г., Римски-Корсаковла бирликдә А. П. Бородинин вәфатындан сонра онун «Књаз Игор» операсыны тамамламыш, һәмчинин бәстәкарын јарымчыг галмыш 3-чү симфонијасынын ики һиссәсини јаддашына әсасән јазмышдыр. М. И. Глинканын әсәрләринин редактәсиндә иштирак етмишдир. 1972 илдә Г.-ун чәназәсинин га-

лыглары Ленинграда—Александр Невски лаврасына көчүрүлмүшдүр.

Əд.: Асафьев Б. (Игорь Глебов), Глазунов. Опыт характеристики, Л., 1924; Ганина М., А. К. Глазунов. Жизнь и творчество, Л., 1961.

ГЛАЗУНО́В Васили Афанасјевич (1.1.1896, индики Саратов вил.-нин Варваровка к.—26.6.1967, Москва) — кен.-л. (1944), ики дəфə Совет Иттифагы Гəһрəманы (1944, 1945). 1926 илдəн Сов. ИКП үзвү. Бир сыра һərби курслары, о чүмлəдəн Баш Гəраркаһ Академијасы нəздиндəки курслары битирмишдир (1950). Биринчи дүнја мүһарибəсиндə иштирак етмишдир. 1918 илдəн Совет Ордусунда хидмəтə башламышдыр. Вəтəндаш мүһарибəсиндə взвод, рота вə баталјона, һəмчинин һиссə вə бирлəшмəлəрə командирлик етмишдир. Бөјүк Вəтəн мүһарибəсиндə корпус командири, һава-десант гошунларынын команданы, гвардија корпусу командиринин муавини, сонра командири олмуш, Висла чајынын кечилмəсиндə хүсусилə фəргләнмишдир. Мүһарибəдəн сонра бирлəшмə команданы, һава-десант гошунларынын баш инспектору, һəрби даирə гошунлары команданынын көмəкчиси олмушдур. 1954 илдəн еһтијатда иди. 3 дəфə Ленин ордени, 3 Гырмызы Бајраг ордени, 2-чи дəрəчəли Суворов вə Кутузов орденлəри, Гырмызы Улдуз ордени вə медалларла тəлтиф едилмишдир.

ГЛАУБЕ́Р ДУЗУ, $Na_2SO_4 \cdot 10H_2O$ — *натриум-сулфатын* кристалһидраты. Тəбиəтдə мирабилит минералы шəклиндə тапылыр. Ишлəтмə дəрманыдыр. Ону илк дəфə алмыш алман кимјачысы вə һəкими И. Р. Глауберин (1604—70) шəрəфинə адландырылмышдыр.

ГЛАУКО́МА (јун. glaukoma, glaukós—ачыг јашыл)—көз хəстəлији. Көздахили тəзјигин артмасы вə көрмə функсијасынын зəифлəмəси илə мүшаһидə олунур. Хəстəлијин инкишаф етмиш дөврүндə бəбəк наһијəси сарымтыл-јашыл рəнк алыр (халг арасында буна «гара су» дејилир).

Бујнуз вə ағлы гиша илə əһатə олунмуш көз алмасынын ичəрисиндə һəмишə мүəјјəн гəдəр тəзјиг олур. Бу, көздахили (көзичи) тəзјиг адланыр. Нормал тəзјиг 18—26 *мм ч.сут.*-на бəрабəр олуб, күн əрзиндə 2—5 *мм ч. сут.* гəдəр дəјишə билəр (əн јүксəк тəзјиг сəһəрлəр олур, ахшам азалыр). Сəбəби: көздə маје дөвраны позулур, ахачаглары тутулур, нəтичəдə көз тəзјиги артыр (80 *мм ч. сут.* гəдəр), көрмə функсијасы позулур.

Г. биринчили, јахуд икинчили (мүəјјəн бир көз хəстəлијиндəн сонра) ола билəр. Биринчили Г. ахачагларын вəзијјəтиндəн асылы оларaг гапалы бучаглы вə ачыг бучаглы олур. Гапалы бучаглы Г. заманы көрмəнин вахташыры тутулмасы, ишыг мəнбəји əтрафында рəнкли даирəлəрин көрүнмəси, көздə вə онун əтрафында тəзјиг, ағрылыг һиссинин олмасы вə с. мүшаһидə едилир. Ачыг бучаглы Г.-да бу субјектив əламəтлəр олмур. Г. адəтəн, јашлы шəхслəрдə олур, чох вахт һəр ики көзү əзəлəјир. Мүнтəзəм муаличə олунмадыгда хəстəлик корлугла нəтичəлəнə билир. Г.-нын һəр бир формасында тəзјиг артдыгча, тəдричəн көзүн функсијалары (көрмə итилији азалыр, көрмə саһəси даралыр, гаранлыға ујғунлашма зəифлəјир, рəнк дујғусу позулур, дəјишир), хəстəлик көрмə синиринин атрофијасы илə нəтичəлəнир. Хəстəлијин һəр һансы бир дөврүндə Г.-нын кəскин тутмасы баш верə билəр: бу заман көзүн дахили тəзјиги шиддəтли сурəтдə артыр (90 *мм ч.сут.*), көздə вə онун əтрафында бəрк ағрылар, гызарты əмəлə кəлир, чох вахт үрəкбуланмасы, гусма, биһушлуг мүшаһидə едилир, бəбəк кенəлир, көрмə функсијалары тамамилə позулур. Мүаличəси: көзүн тəзјигини азалдан консерватив (дəрман препаратлары) муаличə, чəррaһи əмəлијјат. Сон заманлар микрочəррaһијјə вə лазер шуаларындан истифадə олунур. Совет офталмологлары—ССРИ Тибб ЕА акад. М. М. Краснов, м. үзвү Г. И. Јерошевски вə проф. А. П. Нестерев корлуға сəбəб олан Г. хəстəлијиндə микрочəррaһлыг операсијаларынын јени, јүксəкеффектли системини ишлəјиб һазырламыш вə клиник практикада тəтбиг етмишлəр. Г. корлуға сəбəб олдуғундан ССРИ-дə бу хəстəлијин профилактикасына чидди фикир верилир. 35 јашындан јухары шəхслəр диспансеризасија едилир, хəстəлəрə диспансер хидмəти көстəрилир.

Əд.: Мусабəјова У., Көз хəстəликлəри, Б., 1972; Нестеров А., Внутриглазное давление, «Наука и жизнь», 1977, № 5.

ГЛАУКОНИ́Т, главконит (јун. glaukós—ачыг јашыл)—һидромикалар групуна аид минерал. Кимјəви тəркиби гејри-сабит вə мүрəккəбдир. Əсас тəркиб һиссəси силисиум, дəмир, магнезиум, алуминиум, калиум оксидлəри вə судан ибарəтдир. Моноклиник сингонијада кристаллашыр. Чөкмə сүхурларда хырда дəнəлəр һалында тапылыр. Рəнки јашыл, гонуру-јашыл. Сəртлији 2—3, сыхлығы 2200—2800 *кг/м³*. Сују һопмаг вə катион мүбадилəси етмəк хүсусијјəти вар. Дəнизлəрин дибиндə зəиф редуксијаедичи мүһитдə алумосиликатларын парчаланмасындан əмəлə кəлир. Г.-дəн калиум күбрəси, јашыл боја, шүшə вə с. истеһсалында, һабелə сујун чодлуғунун азалдылмасында истифадə олунур.

ГЛА́УХАУ (Glauchau)—АДР-ин Карл-Маркс-Штадт маһалында шəһəр. Свиккауер-Мулде чајы саһилиндəдир. Əһ. 31,1 мин (1973). Тохучулуг, машынгајырма сəнајеси мүəссисəлəри, јахынлығында (Санкт-Екидијен) никел з-ду вар.

ГЛЕ́БКА Пјотр Фјодорович (6.7.1905, индики Минск вил., Узден р-нунун Велика Усса к.—18.12.1969, Минск)—белорус совет шаири, драматург. БССР ЕА акад. (1957). 1942 илдəн Сов.ИКП үзвү. В. И. Ленинин хатирəсинə һəср олунмуш «Мəрдлик» (1934), Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан бəһс едəн «О күнлəрдə» (1937; јени редактəси 1957), «Шəрг шəфəги» (1946—47; јени редактəси 1955) поемаларынын мүəллифидир. Совет вəтəнпəрвəрлији, дəрин лиризм Г. јарадычылығынын сəчијјəви хүсусијјəтлəридир. «Вəтəнə», «Гəлəбə» вə с. ше'рлəри Азəрб. дилинə тəрчүмə едилмишдир. 1957—69 иллəрдə БССР ЕА Сəнəтшүнаслыг, Етнографија вə Фолклор Ин-тунун директору олмушдур. Ленин ордени вə 4 башга орденлə тəлтиф едилмишдир.

Əсəрлəри: Избранное, М., 1957; Стихотворения, М., 1973.

ГЛЕ́БОВ (тəхəллүсү; əсл фамилијасы Сорокин) Глеб Павлович (11.5.1899, Вознесенск, индики Николајев вил.-ндəдир — 3.3.1967, Минск)—белорус совет актјору. ССРИ халг артисти (1948). ССРИ Дөвлəт мүкафаты лауреаты (1941, 1948). 1926 илдəн Белорусија Дөвлəт Драм Театрынын (индики Ј Купала ад.) актјору олмушдур. Əсас ролллары: Гарпагон («Хəсис», Ж. Б. Молјер), Кроплја («Константин Заслонов», А. Мовзон), Тулјага («Сон күлəн», К. Крапива). Кинофилмлəрдə дə чəкилмишдир. ССРИ Али Советинин (6-чы чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, 2 башга орден, һəмчинин медалларла тəлтиф едилмишдир.

Г. П. Глебов Гарпагон («Хəсис», Ж. Б. Молјер) ролунда.

ГЛЕ́ЗОС (Glézos) Манолис (д.26.8.1922, Наксос а., Апирантос к.)—Јунаныстан ичтимаи вə сијаси хадими, «Халглар арасында сүлһү мөһкəмлəтмəјə көрə» Бејнəлхалг Ленин мүкафаты (1963) вə Бејнəлхалг Сүлһ мүкафаты лауреаты (1959). Г. 1941 ил мајын 31-нə кечəн кечə гəһрəманлыг көстəрəрəк, А. Сантосла биркə Акропол үзəриндəн фашист бајрағыны гопартмышдыр. Мүртəче режим тəрəфиндəн тə'гиб олунмуш, дəфəлəрлə һəбс едилмишдир. 1956—67 иллəрдə Вaһид Сол Демократ Партијасынын (ЕДА) рəһбəр хадими, сүлһ уғрунда ардычыл мүбариз олмушдур. 1967—71 иллəрин һəрби диктатурасы дөврүндə сүркүндə иди. Сон вахтлар сијаси фəалијјəтдəн узаглашмышдыр. ССРИ-дə олмушдур (1957, 1963).

ГЛЕЈ, глеј гаты—торпаг профилинин структурсуз вə азмəсамəли һиссəси. Јашыл, мави, түнд-көј, јахуд көјүмтүл пас рəнкли олур. Батаглашмыш вə батаглыг торпагларда оксикенин торпаға чəтинликлə дахил олдуғу вə ја һеч дахил олмадығы шəраитдə торпағын Г.-лəшмəси нəтичəсиндə əмəлə кəлир. Г. гаты јабаны вə бечəрилəн биткилəрин чохуна пис тə'сир едир (бах *Торпағын глејлəшмəси*). «Г.» термини елми əдəбијјата илк дəфə рус алими Г. Н. Высотски тəрəфиндəн (1905) дахил едилмиш вə торпагшүнаслыгда бејнəлхалг термин кими гəбул олунмушдур.

ГЛЕН-МОР (Glen More)—Б. Британијада Грампиан д-ры илə Шимал-Гəрби Шотландија јајласы арасындакы енсиз тектоник чөкəкликдə овалыг. Уз. тəгр. 100·*км*-дир. Сəтһи торфлугдур. Бузлаг көллəри (Лох-Несс, Лох-Лохи) вар. Кəмичилијə јарарлы Каледон каналы көллəри бир-бири илə вə дəнизлə бирлəшдирир.

ГЛЕНН (Glenn) Чон (д. 18.7.1921 Оһајо штаты, Кембрич) — АБШ астронавты. Техас штатында һəрби-

Дәниз Донанмасы (ҺДД) Авиасија Тә'лим Мәркәзинин учуш мәктәбини битирмиш (1943) вә ҺДД һиссәләриндә хидмәт етмишдир. Мериленд штатында ҺДД тәјјарә сынагчылары мәктәбини битирмишдир (1954). 1959 илдән АБШ Аеронавтика вә Космик Фәзанын Тәдгиги үзрә Милли Идарәнин астронавтлар дәстәсиндәдир. АБШ астронавтлары арасында илк дәфә олараг 1962 ил февралын 20-дә *«Меркури»* космик кәмиси илә Јер әтрафына 5 саатда 3 дөвр етмишдир.

ГЛИВИТСЕ (Gliwice) — Полшанын ч.-г.-индә шәһәр. Гливитсе каналында порт. Мүһүм д.ј. говшағы. Әһ. 181 мин (1974). Јухары Силезија даш көмүр һөвзәсинин мүһүм сәнаје мәркәзләриндән биридир. Металлуркија, ағыр машынгајырма, кимја сәнајеси, политехник вә елми-тәдгигат ин-тлары (металлуркија вә с.) вар. Јахынлығында даш көмүр чыхарылыр. Г. шәһәр кими 13 әсрин ахырларындан мә'лумдур.

ГЛИВИТСЕ КАНАЛЫ — Полшанын ч.-г.-индә кәмичилик каналы. Јухары Силезија даш көмүр һөвзәсини (Гливитсе ш.) Одра чајы системи (Козле порту) илә бирләшдирир. Уз. тәгр. 41 *км*. Үстүндә 6 икикамералы шлүз вар. 1933—39 илләрдә көһнә Клоднитса каналынын әвәзинә чәкилмишдир.

ГЛИЕР Рејнголд Моритсевич (11.1. 1875, Кијев — 23.6.1956, Москва)— совет бәстәкары, дирижор, педагог, мусиги хадими. Азәрб.ССР халг артисти (1934). ССРИ халг артисти (1938). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1948, 1950). Сәнәтшүнаслыг доктору (1941). Москва консерваторијасыны битирмиш (1900), М. М Ипполитов-Иванов, А. С. Аренски, С. И. Танејевдән дәрс алмышдыр. Кијев (1913 илдән) вә Москва (1920—41) консерваторијаларынын проф., 1938—48 илләрдә ССРИ Бәстәкарлар Иттифагы тәшкилат комитәсинин сәдри олмушдур. Г., јарадычылығында П. И. Чајковски, С. В. Рахманинов, һәмчинин *«Гүдрәтли дәстә»*нин ән'әнәләрини давам етдирмишдир. Г.-ин мусигиси үчүн сәмимилик, мелодијанын ифадәлилији, һармонија ајдынлығы, зәнкин оркестровка сәчијјәвидир. Онун ингилаби мөвзуда јаздығы «Гырмызы лалә» (1927, 2-чи редаксијасы 1949) балети реалист совет балет сәнәти тарихиндә мүһүм мәрһәлә иди. Г.-ин «Тунч атлы» (1949) балети, һәмчинин сәс илә орк. үчүн концерти (1943) мәшһурдур. Г. Азәрб.ССР Халг Маариф Комиссарлығынын дә'вәти илә Бакыја кәлмиш (1923), Азәрб. мусиги фолклору, халг арасында кениш јајылмыш «Ашыг Гәриб» дастаны әсасында «Шаһсәнәм» (1925, тамашасы 1927, 2-чи редаксијасы 1934) операсыны јазмышдыр. Ханәндә Чаббар Гарјағды оғлу вә тарзән Г. Пиримовун көмәји илә Азәрб. мусигисини өјрәнмишдир. «... Р. М. Глиерин тәчрүбәси Азәрбајчан мусигисинә симфонија үслубу кәтирмәк, Азәрбајчан мусиги мөвзулары әсасында мүрәккәб формалар јаратмаг саһәсиндә чох бөјүк рол ојнамышдыр» (Һачыбәјов Ү., Әсәрләри, ч. 2, Б., 1965, сәһ. 277) Г. өзбәк мусиги фолклору әсасында «Лејли вә Мәчнун» (1940) вә «Күлсара» (1949, һәр икиси Т. Садыговла бирҝә) операларынын, еләчә дә 3 симфонијанын, инструментал концертләрин (арфа, виолончел, валторн үчүн), бир чох романс вә пјесләрин мүәллифидир. 3 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Статьи и воспоминания, М., 1975.

Әд.: Һачыбәјов Ү., «Лејли вә Мәчнун»дан «Короғлу»ја гәдәр, Әсәрләри, ч. 2, Б., 1965, сәһ. 274—78; Бэлза И. Ф., Р. М. Глиэр, М., 1962.

ГЛИКОЗИДАЗАЛАР — гликозидләри парчалајан ферментләр.

ГЛИКОЗИДЛӘР—бешһәдли вә алтыһәдли һалгавары гурулушлу шәкәрләрин спирт вә ја фенол типли маддәләрлә бирләшмәси мәһсуллары. Г.-дә шәкәр молекулунун асетал һидроксили оксикен, азот вә ја күкүрд атому васитәсилә *агликон* илә бирләшир. Г.-ин чоху бојајычы маддәләрдир. Бә'зиләри бөјүк биоложи активлик көстәрдијиндән тибдә, әсасән, үрәк фәалијјәтини јахшылашдыран дәрман кими ишләдилир (мәс., адонин, строфантин). Тәркибиндә глүкоза олан Г.-ә глүкозидләр дејилир.

ГЛИКОКОЛ—аминасетат туршусу; *глисинин* башга ады.

ГЛИКОКЕН (*глүкоза+... кен*), һејвани нишаста $(C_6H_{10}O_5)n$—инсан вә һејванларын организминдә әсас карбоһидрат еһтијаты, полисахарид. Бүтүн һүчејрәләрдә вар, гарачијәр (3—5%) вә әзәләләрдә (0,4—2%) исә чохдур. Бә'зи ибтидаи биткиләрин, бактеријаларын вә көбәләкләрин тәркибиндә дә тапылмышдыр. Г.-и илк дәфә франсыз физиологу К. Бернар (1857) гарачијәрдә мүәјјән етмишдир. Г.-ин организмдә парчаланма просеси 2 јолла кедир. Һәзм просесиндә амилазаларын тә'сири илә гидадакы Г. һидролитик парчаланыр. Нәтичәдә декстрин, малтоза вә глүкоза әмәлә кәлир, глүкоза гана кечир. Г.-ин һүчејрәдахили чеврилмәсинин әсас јолу фосфоролитик парчаланмадыр. Просес фосфорилаза ферментинин тә'сири илә кедир. Г.-ин оксидләшмәси нәтичәсиндә, организмин нормал һәјат фәалијјәти үчүн зәрури олан енержи азад олур.

Г.-ин тохумаларда мигдары фосфорилаза вә гликокенсинтетазанын активликләри нисбәтиндән вә тохуманын гида васитәсилә глүкоза илә тә'мин олунмасындан асылыдыр. Ганда шәкәрин мигдары ашағы дүшдүкдә фосфорилазанын активлији артыр, бу да Г.-ин ситоплазмада јох олмасына сәбәб олур. Әксинә, ганда глүкозанын мигдары артдыгда (мәс., јемәкдән сонра) Г.-ин синтези күчләнир. Шәкәрин ганда ејни сәвијјәдә галмасында әсас ролу гарачијәр ојнајыр (артыг глүкозаны Г.-нә, шәкәр азалдыгда исә Г.-и шәкәрә чевирир). Ганда шәкәрин мигдарынын тәнзим олунмасында мәркәзи синир системинин чох мүһүм ролу вар. Бејин тохумасында Г. аздыр, буна көрә дә ганда шәкәрин мигдарынын артыб-азалмасы бејиндә кедән маддәләр мүбадиләсиндә өзүнү көстәрир. Гарачијәрдә Г. мүбадиләсинин истигамәти һипоталамус вә симпатик синир системинин иштиракы вә биоложи актив маддәләрин көмәји илә дәјишир. Организм үчүн ән чох әһәмијјәти олан һормонлар адреналин, глүкагон вә *инсулиндир*.

ГЛИКОЛДИНИТРАТ, $CH_2(ONO_2)CH_2(ONO_2)$—*етиленгликолун* нитрат туршусу илә әмәлә кәтирдији мүрәккәб ефир. Күчлү партлајычы маддәдир. Сыхлығы 15°С-дә 1500 *кг/м*^{3} олан рәнксиз (техники Г. сары) маједир. Селлүлозун нитрат ефирләри илә желатинләшдирилмиш Г. динамит вә түстүсүз барыт һазырланмасында ишләдилир.

ГЛИКОЛИЗ (*глүкоза* + јун. lysis — һәллолма)—һејван тохумаларында карбоһидратларын (әсасән, глүкозанын) һидролиз олунмадан, ферментләрин иштиракы илә анаероб шәраитдә (аденозинтрифосфат туршусунун синтези илә мүшајиәт олунмагла) сүд туршусуна гәдәр парчаланмасы просеси. Әзәлә һүчејрәләрини, сперматозоидләри вә бөјүјән тохумалары оксикенсиз шәраитдә енержи илә тә'мин етмәк үчүн Г.-ин бөјүк әһәмијјәти вар. Г. сүд туршусу, алифатик туршу, спирт вә с. гычгырмаларына аналожи просесдир (бах *Гычгырма*).

ГЛИКОЛЛАР, диоллар, икиатомлу спиртләр — тәркибиндә ики һидроксил групу олан алифатик бирләшмәләр. Ән садәси *етиленгликолдур*. Садә Г. суда вә спиртдә јахшы һәлл олан рәнксиз, ијсиз, өзлү, ширинтәһәр мајеләрдир, бөјүкмолекуллу Г. исә спиртдә, ефирдә јахшы, суда пис һәлл олан бәрк маддәләрдир. Г.-ын кимјәви хассәләри биратомлу спиртләринкинә бәнзәјир (алкоголјатлар, садә вә мүрәккәб ефирләр әмәлә кәтирир).

Г.-ы спиртләрин синтези үсуллары, үзви оксидләрин *һидратасијасы* вә ја су иштирак етмәклә олефинләрин еһтијатла оксидләшдирилмәси үсулу илә (бах *Вагнер реаксијасы*) алмаг олар. Молекулда OH групларынын јерләшмәсиндән асылы олараг 1,2-Г. [мәс., $\overset{1}{HOCH_2}-\overset{2}{CH}(OH)\overset{3}{CH_3}$] вә ја 1,3-Г. (мәс., $\overset{1}{HOCH_2}-\overset{2}{CH_2}-\overset{3}{CH_2OH}$) алыныр. Г.-дан синтетик лиф вә пластик күтлә истеһсалында, һабелә сәнајенин мүхтәлиф саһәләриндә (антифриз маддә, һәлледичи вә с. кими) истифадә едилир. 1,2-Г. вә онларын төрәмәләринин даһа чох практик әһәмијјәти вар. Бөјүкмолекуллу Г.-ын мүрәккәб ефирләри пластификатор кими ишләдилир.

ГЛИКОПРОТЕИДЛӘР — тәркибиндә карбоһидрат олан мүрәккәб зүлаллар. Аминтуршу тәркибинә көрә ики група бөлүнүр: 1) аминтуршуларын ади јығымындан ибарәт оланлар (тәркибләриндә шәкәрин мигдары ән чоху 40% ола биләр); 2) аминтуршуларын хүсуси јығымындан ибарәт оланлар (тәркибләриндә шәкәрин мигдары 60—80%-ә чатыр). Чанлыларын (о чүмләдән дә инсанын) демәк олар ки, бүтүн тохума вә мајеләриндә, битки тохумаларында вә микроорганизмләрдә вар. Мусинләр, мукоидләр, ган плазмасы зүлалларынын бир чоху, иммуноглобулинләр, бә'зи фермент вә һормонлар да Г.-ә аиддир.

ГЛИНКА Дмитри Борисович (д.10. 12.1917, индики Днепропетровск вил.-нин Александров Дар к.)—полковник (1951), ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1943; 21 апрел вә 24 август).

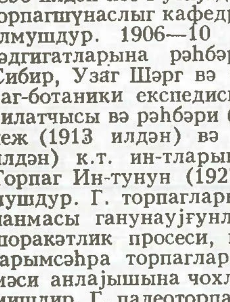
1942 илдән Сов. ИКП үзвү. 1-чи дәрәчәли һәрби тәјјарәчи (1953). 1937 илдән Совет Ордусунда хидмәтә башламышдыр. Сабиг Ачинск һәрби тәјјарәчиләр мәктәбини (1939), һәрби Һава Академијасыны (1951) битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә тәгр. 300 дөјүш учушу кечирмиш, 90-дан чох һава дөјүшүндә иштирак етмиш, шәхсән дүшмәнин 50 тәјјарәсини вурмушдур. Мүһарибәдән сонра полк командири, дивизија командиринин мүавини олмушдур. 1960 илдән еһтијатдадыр. ССРИ Али Советинин (2-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, 5 Гырмызы Бајраг ордени, Александр Невски вә 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси орденләри, 2 Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГЛИНКА Константин Дмитријевич (5.7.1867, индики Смоленск вил., Духовшшина р-нунун Коптево к.—2.11. 1927, Ленинград)—совет торпагшүнасы. ССРИ ЕА акад. (1927). 1889 илдә Петербург ун-тини битирмиш, минералокија кафедрасынын ассистенти, 1896 илдән исә Русијада јеканә сајылан торпагшүнаслыг кафедрасынын рәһбәри олмушдур. 1906—10 илләрдә торпаг тәдгигатларына рәһбәрлик етмишдир. Сибир, Узаг Шәрг вә Орта Асија торпаг-ботаники експедисијаларынын тәшкилатчысы вә рәһбәри (1908—14), Воронеж (1913 илдән) вә Ленинград (1922 илдән) к.т. ин-тларынын, ССРИ ЕА Торпаг Ин-тунун (1927) директору олмушдур. Г. торпагларын чоғрафи пајланмасы ганунаујғунлуглары, кенезис, шоракәтлик просеси, подзол вә гонур јарымсәһра торпагларынын әмәлә кәлмәси анлајышына чохлу јенилик кәтирмишдир. Г. палеоторпагшүнаслығын банисидир. Кенетик торпагшүнаслығын әсасларына даир Г.-нын тәблиғаты Русијада вә харичи өлкәләрдә мүтәрәгги әһәмијјәт кәсб едир. Г. 1927 илдә торпагшүнасларын 1-чи Бејнәлхалг конгресиндә торпагшүнаслыг чәмијјәтинин президенти сечилмишдир.

Әсәрләри: Глауконит, его происхождение, химический состав и характер выветривания, СПБ, 1896; Почвы России и прилегающих стран, М.—Л., 1923; Почвоведение, 6 изд., М., 1935.

Әд.: Берг Л. С., К. Д. Глинка как географ, Труды Почвенного института им. В. В. Докучаева, 1930, в. 3—4; Ливеровский Ю. [А.], Творческий путь академика К. Д. Глинки, «Почвоведение», 1948, № 6.

ГЛИНКА Михаил Иванович (1.6.1804, Смоленск губ., Јелнја гәзасынын Новоспасскоје к., индики Смоленск вил.-нин Јелнја р-нундадыр—15.2.1857, Берлин)—рус бәстәкары. Рус классик мусигисинин баниси. Мүлкәдар аиләсиндә доғулмушдур. 1818—22 илләрдә Петербургда Баш Педагожи Мәктәб нәздиндәки Әсилзадәләр пансионунда тәһсил алмыш, ејни заманда мусиги илә мәшғул олмушдур. Илк мусиги әсәрләри (фп. пјесләри, романс вә инструментал ансамбллар) 20-чи илләрә аиддир. Г. дәфәләрлә харичи өлкәләрә (Алманија, Италија, Испанија вә с.) кетмиш, дөврүнүн мәшһур бәстәкарлары илә таныш олмушдур. Милли вә дүнја мусиги мәдәнијјәти тәчрүбәсинә јијәләнмәси, 1812 ил Вәтән мүһарибәси дөврүнүн вә Декабристләр һәрәкатынын габагчыл идејаларынын тә'сири, А. С. Пушкин, А. С. Грибоједов, В. К. Күхелбекер вә б. көркәмли шәхсләрлә јахынлығы Г.-нын дүнјакөрүшүнүн формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Рус мусигисинин илк классики олан Г.-нын сәнәти рус мәдәнијјәтинин тарихи кечмиши вә халг маһны јарадычылығы илә сых әлагәдардыр. Онун «Иван Сусанин» операсы (1836, тамашасы һәмин ил) рус мәдәни һәјатында көркәмли һадисә олмушдур; сарај даирәләринин тәзјиги илә опера «Чар һәјаты наминә» адландырылмышды. Операда рус халгынын харичи ишғалчылара гаршы мүбаризәси вә вәтәнпәрвәрлији тәрәннүм олунмушдур. Мусиги дилинин зәнкинлији, характерләрин биткинлији вә драматуржи хүсусијјәтләринә көрә «Иван Сусанин» рус классик операсынын илк нүмунәсидир. А. С. Пушкинин «Руслан вә Лјудмила» поемасы үзрә јазылмыш ејниадлы опера (1842) рус халгынын мә'нәви гүдрәти тәрәннүм едилир. Әсәрдә славјан һәјатынын рәнкарәнк лөвһәләри илә нағыл-фантастика, рус милли мусиги хүсусијјәтләри илә Шәрг мусиги мотивләри һәмаһәнк сәсләнир. Операда мүхтәлиф халгларын мусигисиндән, о чүмләдән «Галанын дибиндә» Азәрб. халг маһнысындан истифадә олунмушдур. Рус классик операсынын јаранмасы вә инкишафы Г.-нын опералары илә бағлыдыр. Рус классик операсында оријентализм «Руслан вә Лјудмила»нын Шәрг сәһнәләриндән башланыр. Рус мусигисиндә «Иван Сусанин» илә тарихи сүжетли мусигили фачиәнин, «Руслан вә Лјудмила» илә исә нағыл-операнын әсасы гојулмушдур. Н. В. Куколникин «Кнјаз Холмски» фачиәсинә Г.-нын јаздығы мусиги (1840, тамашасы 1841) драматизминә, характерләрин долғун вә габарыг верилмәсинә көрә мүһүм бәдии әһәмијјәт кәсб едир. Г., һәмчинин рус милли симфонизминин банисидир. Онун јарадычылығы үчүн оркестровкада ајдын, тәмиз вә күчлү сәсләнмә, образларын ифадәлилији характерикдир. Рус симфоник валсынын илк нүмунәси олан «Валс-фантазија» (фп. үчүн 1839; орк. үчүн 1845, 1856), испан мусиги фолклору әсасында јазылмыш «Арагон хотасы» (1845) вә «Мадриддә кечә» (1848, 2-чи редакцијасы 1851) симфоник әсәрләри мәшһурдур. «Камаринскаја» фантазијасы (1848) Г. симфоник јарадычылығынын зирвәси һесаб олунур. Бу әсәр Г.-нын рус халг маһны вә рәгсләринин руһуну, мәгаминтонасија гурулушуну дәриндән дујмасына парлаг мисалдыр. Рус вокал мусигисиндә классик романс нүмунәләри Г.-ја мәхсусдур («Оһума көзәл», «О көзәл аны хатырлајырам», «Кечә нәсими», «Шүбһә», 12 романсдан ибарәт «Петербургла видалашма» вокал силсиләси вә с.). Рус вокал мәктәби билаваситә Г. јарадычылығынын тә'сири алтында јаранмышдыр. О, милли мусиги сәнәтинин наилијјәтләрини үмумиләшдирмиш, һәмчинин рус мусигисинин кәләчәк инкишаф јолуну мүәјјәнләшдирмишдир. Г.-нын мусигиси үмумдүнја әһәмијјәти кәсб едир. Г.-нын јарадычылыг принсипләри, бәдии реализм методу ССРИ-нин мүхтәлиф милли бәстәкарлыг мәктәбләринин формалашмасына күчлү тә'сир көстәрмишдир.

Әсәрләри: Литературное наследие, т. 1—2, Л.—М., 1952—53 (т. 1—Автобиографические и творческие материалы т. 2—Письма и документы).

Әд.: Стасов В., Избр. соч., т. 1, М., 1952; Ливанова Т., Протопопов В., Глинка, т. 1—2, М., 1955; Кашкин Н. Д., Избр. статьи о М. И. Глинке, М., 1958; Орлова А. А., Глинка в Петербурге, Л., 1970; Асафьев Б., М. И. Глинка, Л., 1978.

ГЛИПТИКА (јун. glyptikē; glýphō—нахыш ачырам)—гијмәтли даш-гаш, һәмчинин јумшаг вә бәрк минераллар үзәриндә ојма сәнәти; декоратив-тәтбиги сәнәт нөвләриндән бири. Ојма дашлар (кеммалар) гәдим дөврләрдән мөһүр, һәмаил вә бәзәк кими ишләдилмишдир. Дәрин ојмалы кеммалар инталија, габарыг ојмалы кеммалар исә камеја адланыр. Инталијадан, әсасән, мөһүр, камејадан исә бәзәк кими истифадә олунмушдур. Е.ә. 4-чү миниилликдә Месопотамија, Өн Асија вә Мисирдә һазырланмыш Г. әсәрләри мә'лумдур. Урарту дөвләтинин (е.ә. 9—7 әсрләр) вә Иранда *Әһәмәниләр* дөврүнүн кеммалары Месопотамија Г.-сы ән'әнәләри

1—7—Азәрбајчан ССР әразисиндә тапылмыш глиптика нүмунәләри: 1—3—е.ә. 5—4 әсрләрә аид јерли тунч үзүк—мөһүрләрин әксләри; 4—5—ерамызын 2 әсринә аид Рома кеммаларынын әксләри; 6—7—ерамызын 4—6 әсрләринә аид јерли даш мөһүрләрин әксләри. 8—Дексамен. «Учан ваг». Е.ә. 5 әсрин 3-чү рүбү. Гәдим Јунаныстан.

илә бағлы олмушдур. Г. сәнәти Гәдим Јунаныстан вә Ромада јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатмышды. Үзәриндә устанын ады (Дексамен) јазылмыш «Учан вағ» (е.ә. 5 әсрин 3-чү рүбү, Ермитаж) мөһүрү Гәдим Јунаныстан Г. сәнәтинин көзәл нүмунәләриндәндир. Еллин һөкмдарларынын сарајында портрет Г.-сы јүксәк сәвијјәјә чатмышды (чар Птолемеј II Филаделф вә арвады Арсинојанын тәсвирләри екс олунан «Гонзага камејасы», е.ә. 3 әср, Ермитаж). Дунај вә Рејн чајлары һөвзәсиндә, еләчә дә Шимали Причерноморје вә Загафгазијада еллин вә Рома ән'әнәләрини давам етдирән јерли Г. мәктәбләри олмушдур. Орта әсрләрдә Г. башлыча олараг Шәргдә инкишаф етмишди. Гәрби Авропада Г. Интибаһ дөврүндә јенидән дирчәлмишди. Г.-нын јени јүксәлиши классисизм дөврү (18 әср—19 әсрин башланғычы) илә бағлыдыр. Бу дөврдә Италија, Алманија, Франса вә Русијада көзәл кемма нүмунәләри јарадылмышдыр. 19 әсрдә Г. инчәсәнәт. нөву кими тәнәззүл етмишдир.

Азәрб.-да Г.-нын јајылмасы е.ә. 2-чи миниллијин сону—1-чи миниллијин әввәлләринә тәсадүф едир. Минкәчевир, Шамахы, Гәбәлә вә с. јерләрдән тапылмыш кеммалар (мөһүрләр) е.ә. 5—ерамызын 7 әсрләриндә Азәрб.-да Г. сәнәтинин кениш јајылдығыны көстәрир. Бурадакы рәсмләрдә инсан сурәти, дини мәрасимләр, фантастик варлыглар, һејван, гуш вә нәбатат аләми тәсвир олунурду. Бу тәсвирләрин әксәријјәти атәшпәрәстликлә әлагәдардыр. Азәрб.ССР ЕА Тарих Музејиндә Г. нүмунәләри сахланылыр.

Әд.: Саламзадә Ә. Р. вә б., Азәрбајчан инчәсәнәти, Б., 1977; Максимова М. И., Античные резные камни Эрмитажа, Л., 1926; Борисов А. Я., Луконин В. Г., Сасанидские геммы, Л., 1963; Асланов Г., Бабаев И., Общая характеристика памятников глиптики, найденных в Мингечауре, Изв.АН Азерб. ССР (серия общественных наук), 1965. № 2; Бабаев И. А., К вопросу о производстве предметов глиптики в Кавказской Албании, МКА, т. 7, Б., 1973.

ГЛИПТОТЕ́КА (јун. glyptos —кәсилмиш+thēkē—гуту, мүчрү)—глиптика, јахуд һејкәлтәрашлыг әсәрләри сахланылан јер; һејкәлтәрашлыг музеји. Ән мәшһур Г.-лар Мүнхендә вә Копенһакендәдир.

ГЛИСЕРИДЛӘР—*глисеринин* үзви вә ја минерал туршуларла әмәлә кәтирдији мүрәккәб ефирләр. Молекулундакы туршу галыгларынын сајындан асылы олараг моно-, ди- вә триглисерид адланыр. Гејри-үзви туршуларын Г.-индән глисеридтринитратын практик әһәмијјәти вар (бах *Нитроглисерин*). Карбон туршуларынын (бөјүкмолекуллу вә бә'зи садә алифатик туршуларын) Г.-и битки вә һејван јағларынын әсас тәркиб һиссәсидир. Карбон туршуларынын Г.-индән сәнаједә сабун вә глисерин истеһсал едилир.

ГЛИСЕРИ́Н (јун. glykeros—ширин), $CH_2OH—CHOH—CH_2OH$—ән садә үчатомлу спирт. Саф Г. рәнксиз, ијсиз, һигроскопик, бир аз гаты, ширин маједир. 17,9°C-дә донур, 290°C-дә гајнајыр. Сыхлығы 1260 *кг/м*³-дир (25°C). Су, метил спирти, етил спирти вә асетон илә һәр нисбәтдә гарышыр, спиртин ефирлә вә ја хлороформла гарышығында һәлл олур, јағларда, бензиндә, бензолда вә карбон-сулфиддә һәлл олмур. Јағ вә пијләр гәләви илә һидролиз олундугда Г. вә бөјүкмолекуллу алифатик туршуларын дузлары—сабун алыныр. Г. сәнаједә пропилендән синтетик үсулла да алыныр. Г. партлајычы маддәләр (*нитроглисерин*) вә синтетик гатран (*алкид гатранлары*) истеһсалында ишләдилир. Ондан јејинти мәһсуллары, полиграфија, әтријјат, әчзачылыг, косметика маллары, кағыз вә көн-дәри сәнајеләриндә истифадә олунур. Г.-ин суда мәһлулу *антифриз* кими дә ишләдилир. Г.-дән мүхтәлиф мәлһәм вә дәрман нөвләри һазырланыр. Онун бә'зи төрәмәләринин (пиј, липид вә с.) бөјүк биоложи ролу вар.

Әд.: Меһдијев С. И., Синтетик глисерин, Б., 1966.

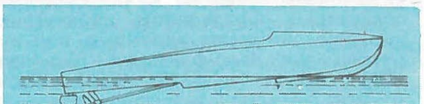
ГЛИСЕРИНФОСФАТЛАР, глисерофосфатлар—глисеринлә фосфат туршусунун гаршылыглы тә'сириндән алынан глисеринфосфат туршусунун дузлары. Калсиум-глисеринфосфат үмуми иштаһасызлыг, ифрат јорулма, рахит вә с.-нин мүаличәсиндә ишләдилир.

ГЛИСИ́Н, гликокол, аминасетат туршусу, H_2NCH_2COOH —ән садә алифатик аминтуршу. Зүлалларын мүһүм тәркиб һиссәсидир. Рәнксиз кристал маддәдир. 232—236°С-дә парчаланмагла әријир, ефирдә вә сусуз етил спиртиндә һәлл олмур, туршулар вә әсасларла дуз әмәлә кәтирир. Г. буфер мәһлуллар һазырланмасында, пептид синтезиндә вә с. ишләдилир.

Фотографијада ашкарлајычы кими ишләдилән рәнксиз кристаллардан ибарәт параоксифениламинасетат туршусу (оксифенилглисин) да Г. адландырылыр.

ГЛИССА́НДО (итал. glissando, фр. glisser—сүрүшмәк сөзүндән) — мусиги аләтләриндә хүсуси ифачылыг тәрзи. Бармаглары фп.-нун дилләри, арфа, јахуд мизраблы вә каманлы мусиги аләтләринин симләри үзәриндән чәлд, јүнкүлчә сүрүшдүрмәклә, тромбонда исә кулисин (ирәли-кери чәкилән U шәкилли дирсәк) ахычы һәрәкәти илә алыныр. Г. колоритли сәс еффекти верир.

ГЛИ́ССЕР (фр. glisser—сүрүшмәк)—итисүр'әтли јүнкүл кәми. Кәминин алт һиссәси хүсуси формада олдуғундан Г.-ин һәрәкәти заманы јаранан һидродинамик гүввә онун бурун һиссәсини чох јухары галдырмагла санки кәмини су сәтһи илә сүрүшдүрүр. Беләликлә,

кәминин алт һиссәсинин суја тохунан саһәси кичилдији үчүн һәрәкәтә мүгавимәт азалыр вә кәминин сүр'әти артыр. Г., адәтән јүнкүл дахилијанма мүһәррики (поршенли) илә тәчһиз едилир. Г.-дә һәрәкәтверичи кими авар винтиндән (бә'зән һава винтиндән) истифадә едилир. Г. сәрнишин дашымаг, идман јарышлары кечирмәк, һәрби мәгсәдләр, кәзинти вә с. үчүн ишләдилир.

ГЛИФТА́Л ГАТРАНЛАРЫ — глисеринлә фтал анһидридинин конденсасијасындан алынан полимерләр. Әсасән, лак истеһсалында ишләдилир. Бах *Алкид гатранлары*.

ГЛЈАСИОЛО́КИЈА (лат. glacies — буз+...*локија*) — *бузлаглар* һаггында елм. Бузлагларын јаранма шәраити вә хүсусијјәти, инкишафы, кеоложи вә кеоморфоложи фәалијјәти, гурулушу вә физики хассәләри, Јер күрәсиндә чоғрафи јајылмасы вә с. өјрәнир. Кечмиш кеоложи дөвр бузлагларыны Г.-нын палеоглјасиолокија бөлмәси өјрәнир. Г. физика вә механика, иглимшүнаслыг, кеолокија, һидролокија, кеоморфолокија вә с. елмләрлә әлагәдар олуб, онларын тәдгигат методларындан кениш истифадә едир. Г. елм кими 18 әсрин 2-чи јарысында јаранмыш вә тәсвири характердә олмушдур. Јалныз 20 әсрдән гүтб бузлашмасынын формалары тәдгиг едилмиш, бузлагларын физики хүсусијјәтләри дәгиг өјрәнилмиш вә Г.-нын үмуми нәзәри әсасы гојулмушдур. ССРИ, Исвечрә, АБШ, Канада, Италија, Франса, Б. Британија, Јапонија, Аркентина вә с. өлкәләрдә буз вә бузлаглар өјрәнмәк үчүн хүсуси мүәссисәләр јарадылмышдыр. 1894 илдә Бејнәлхалг Бузлаг комиссијасы (индики Бејнәлхалг кеодезија вә кеофизика иттифагы елми һидролокија чәмијјәтинин гар вә буз комиссијасы) тәшкил едилмишдир. ССРИ-дә вахташыры «Глјасиоложи тәдгигатларын материаллары. Мүзакирә хроникасы» нәшр олунур (1961 илдән).

Әд.: Калесник С. В., Очерки гляциологии, М., 1963; Тронов М. В., Ледники и климат, Л., 1966; Каталог ледников СССР, т. 9 —Закавказье и Дагестан, Л., 1977.

ГЛЈО́Т — гурғушун 2-оксидин PbO техники ады. Бах *Гурғушун оксидләри*.

ГЛЈУК (Gluck) Христоф Виллибалд (2.7.1714, Ерасбах—15.11.1787, Вјана)—

Австрија бәстәкары; бәстәкарлыг үзрә Б. Черногорски (Прага) вә Ч. Саммартинидән (Милан) дәрс алмышдыр. 1737—45 илләрдә Италијада јашамыш, 1750 илдән Вјанада көчмүшдүр. «Артаксеркс» (1741) Г.-ун илк операсыдыр. *Вјана классик мәктәбинин* илк сәнәткарларындан олан Г. опера ислаһатчысы кими фәалијјәтә «Орфеј вә Евридика» (1762), «Алсеста» (1767), «Парис вә Јелена» (1769, тамашасы 1770) әсәрләри илә башламышдыр. Г. 1773 илдә Франсаја көчмүш, опера ислаһатыны бурада тамамламышдыр. Парис опера театры үчүн Г. «Ификенија Авлиддә» (1774), «Армида» (1777), «Ификенија Тавриддә» (1779), «Ехо вә Нарсис» (1779) операларыны јазмыш, «Орфеј вә Евридика» (1774), «Алсеста» (1776) операларыны јенидән ишләмишдир. Г. әсас е'тибарилә италјан сериа—операсындан истифадә етсә дә, опера жанрынын шәрһини көкүндән дәјишмишдир. Г. әсәрләриндә вәтәндашлыг идејаларыны габарыг вермиш, мусигидә драматик мәзмунун ачылышына сә'ј көстәрмишдир. Опера тамашасынын бүтүн компонентләринин ваһид идејаја бағлылығы Г.-ун башлыча наилијјәтидир. Г. вокал партијаларда јерсиз виртуозлуг вә харичи еффектдән имтина етмиш, речитативдә декламасијанын ифадәли-

лијини күчләндирмиш, оркестр мүшајиәтинин ролуну артырмышдыр. Г.-ун опера ислаһаты Франса буржуа ингилабы әрәфәсиндә демократик даирәләрин габагчыл идејаларына ујғун иди. Г. опера мәктәби јаратмышдыр (А. Саккини, А. *Салјери* вә б.). Онун јарадычылығы **Франса** буржуа ингилабы дөврү бәстәкарларына (Л. Керубини ,Е. Мекүл вә б.), В. А. Мотсарт вә Л. Бетһовенин фәрди үслубларынын формалашмасына тә'сир көстәрмишдир. Г.-ун идејалары 19 әсрдә Р. Вагнерин опера ислаһатында инкишаф етдирилмишдир.

Әд.: Соллертинский И., Глюк, М.—Л., 1937; Роллан Р., Собрание музыкально-исторических сочинений, т. 4— Музыканты прошлых дней, пер. с франц., М., 1938; Ливанова Т., Музыкальная классика XVIII века, М.—Л., 1939; јенә онун, Реформа Глюка и французский оперный театр перед революцией 1789 года, в сб.: Классическое искусство Запада, М., 1966.

ГЛОБА́Л МҮҺАРИБӘ (фр. global— үмуми, лат. globus—күрә сөзүндән)— бүтүн јер күрәсини бүрүјә биләчәк дүнја мүһарибәси. «Г.м.» термини 20 әсрин 50-чи илләриндән АБШ-да ишләнмәјә башланмыш вә капиталист өлкәләриндә «үмумдүнја нүвә мүһарибәси» термини илә јанашы истифадә едилир. Мәһдуд вә локал мүһарибәләрдән фәргли олараг Г.м. күтләви гырғын силаһларынын бүтүн нөвләринин тәтбиги илә әмәлијјатларын бүтүн гитәләрдә, дәнизләр вә океанларда, һәмчинин јерәтрафы космосда апарылмасыны нәзәрдә тутур. Г.м. империализмин тәчавүзкар сијасәтиндән төрәјир.

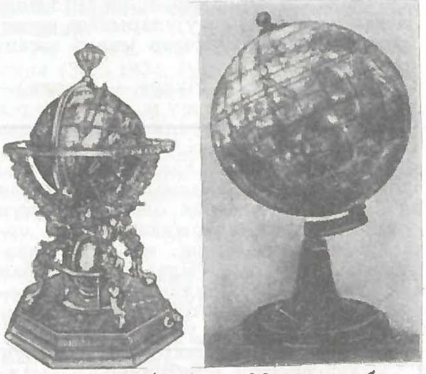
ГЛОБИКЕРИНЛӘР (Globigerina)— көкајаглылар синфинин фораминиферләр дәстәсиндән ибтидаи һејван чинси. Г.-ин мәсамәли-әһәнкли чанағы бир-бири илә әлагәдар олан бир нечә күрәшәкилли камерадан ибарәтдир. Камераларын сәтһи Г.-ин суда үзмәсини јүнкүлләшдирән чохлу мигдарда узун радиал ијнәләрлә өртүлүдүр. Г. башга көкајаглылардан фәргли олараг сујун дибиндә јашамыр, суда сәрбәст үзүр вә исти гуршаг дәнизләринин планктонунда чохлу мигдарда раст кәлир. Бир нечә он минләрлә, о чүмләдән газынты һалында тапылан нөвләри вар. Мәһв олмуш Г.-ин чанағы сујун дибинә дүшүр вә океанда әмәлә кәлән *глобикеринли лилин* әсас тәркиб һиссәсини тәшкил едир.

ГЛОБИКЕРИНЛИ ЛИЛ, форминиферли лил—әсасән, глобикерин габығындан ибарәт биокен мәншәли океан вә ја дәниз чөкүнтүсү. Тәркибиндә һәмчинин дикәр фораминифер габыглары, минерал дәнәләри вә кил һиссәчикләри олур. Дүнја океаны саһәсинин 30%-дән чохуну тутур. Рәнки ағдыр. Тропик вә субтропик енликләрдә океанларын вә бөјүк дәнизләрин (Аралыг дәнизи, Тасманија дәнизи вә с.) ачыг һиссәсиндә суалты јүксәклик вә силсиләләрин сәтһиндә (бир нечә јүз *м*-дән 4000—5000 *м* дәринлијәдәк) кениш јајылмышдыр. Ады 1891 илдә инкилис океанографы Ч. Меррej тәрәфиндән верилмишдир.

ГЛОБУЛИ́НЛӘР (лат. globulus—күрәчик)—кениш јајылмыш һејван вә битки зүлаллары групу. Нејтрал дузларын зәиф мәһлулларында, дурулашдырылмыш туршу вә гәләвиләрдә һәлл олур. Мол. к. бир нечә миндән млн.-а кими вә даһа чох олан садә зүлаллардыр. Али һејван вә инсанда ситоплазманын, ган вә лимфа плазмасынын (миозин, фибринокен вә с.) тәркибинә дахил олан вә битки организминдә тәсадүф едилән (глисинин, едестин, легумин вә с.) Г. вар. Организмдә кедән физиоложи просесләр, хүсусән организмин иммуноложи фәалијјәтиндә мүһүм рол ојнајыр.

Ган плазмасында Г.-дән башга албумин зүлалы олур; албумин-глобулинин диагностик әһәмијјәти вар. Бу, нормал һалда 2-јә јахындыр; илтиһаб хәстәликләриндә азалыр. Гамма-глобулин мүаличә мәгсәди илә ишләдилир.

ГЛО́БУС (лат. globus—күрә)—саһәләрин нисбәти вә контурларын һәндәси охшарлығы сахланмагла бүтүн Јер сәтһинин тәсвири верилән модел. Ән чох 1 : 30 млн.—1:80 млн. мигјаслы Г.-лар ишләнир. Картографик мәзмununa көрә Г.-лар мүхтәлифдир. Ән кениш јајыланы физики-чоғрафи Г.-лардыр. Бә'зән релјефли Г.-лар да һазырланыр.

16 әср глобусу. Мүасир глобус.

Алман чоғрафијашүнасы вә сәјјаһы Мартин Бөһајмын (1459—1507) һазырладығы (1492) Г. илк чоғрафи Г. (диаметри 0,54 *м*; Нүрнберг музејиндәдир) һесаб едилир. Г. 17—18 әсрләрдә дәнизчиликдә ишләдилирди; дәниз хәритәләри вә *лосијалар* јарадылдыгдан сонра әһәмијјәтини итирди. Лакин әјани тәдрис васаити (мәктәб Г.-лары) кими ишләдилир.

ГЛО́ММА (Glomma)—Норвечин ч.-унда чај. Скандинавија ј-а-нда ән узун чајлардан биридир. Уз. 611 *км*, һөвзәсинин саһ. 40,5 мин *км*^{2}. Сјор-Трјонделаг вил.-нин ш.-индәки көлләрдән башланыр. Скакеррак боғазына төкүлүр. Ејерен көлүндән ашағыда 5 СЕС-и тә'мин едән Ваммафосс (һүнд. 31 *м*), Сарпсфосс (21 *м*) вә с. шәләләләр әмәлә кәтирир. Јазда вә јајын әвәлләриндә дашыр. Ағач ахыдылыр. Сарпсфосс шәләләсинәдәк кәмичилијә јарарлыдыр.

ГЛОССА́ТОРЛАР (сон лат. glōssator, јун. glossa, бурада-көһнәлмиш, аз ишләдилән сөз)—11—13 әсрләрдә Болонја ун-тиндә (Италија) јаранан һүгугшүнаслар мәктәби. Баниси Ирнеридир. Г. классик *Рома һүгугуну*, башлыча олараг, *Јустиниан Мәчәлләсини* тәдрис вә тәчрүби истифадә үчүн дирчәлтмишләр. Г.-ын өјрәнилән мәтнләрин кәнарларында, јахуд сәтрләрарасы етдикләри әлавәләр глосс адланырды («Г.» термини дә бурадан әмәлә кәлиб).

ГЛОССЕМА́ТИКА (јун. glossa—дил+ mathēma+билик, елм)—дилчилик нәзәријјәси. 20 әсрин 30-чу илләриндә, Копенһакен ун-тиндә В. Брөндал вә Х. Улдалл илә бирликдә Л. *Јелмслев* јаратмышдыр. Г. дил гурулушуну сырф формал чәбри үсулларла тәсвир едән нәзәријјәдир. Г.-ја көрә данышыг просеси ики будагланмаја бөлүнүр (ифадә-мәзмун вә маһијјәт-форма). Г.-нын мәгсәди дил һадисәләрини зиддијјәтсиз, һәртәрәфли вә садә тәсвир етмәјә имкан верән метод јаратмагдыр. Дил һадисәләрини, онларын гаршылыглы әлагәсинә әсасланан формал анализ вә формал тәсвир етмәк зәрурәти олдугда, Г. сәмәрәли нәтичәләр верир. Лакин Г. дилин маһијјәт сәчијјәләрини һеч дә бүтүнлүклә һәлл етмир.

Әд.: Ульдалл Х., Основы глоссематики, в сб.: Новое в лингвистике, в. 1, М., 1960; Станг-Хансен Х., Глоссематика, там же, в. 4, М., 1965.

ГЛО́СТЕР (Gloucester)—Б. Британијада шәһәр. Северн чајы саһилиндә порт. Әһ. 91 мин (1974). Тәјјарә вә вагонгајырма, електротехника, машынгајырма (о чүмләдән дәзкаһгајырма), сүн'и лиф истеһсалы, јејинти сәнајеси, музејләр, ме'марлыг абидәләри вә с. вар.

ГЛОТТОХРОНОЛО́КИЈА (јун. glotta — дил + *хронолокија*) — дил аиләләринин тарихдән әввәлки дөврләрдә ајрылма просесини статистик гејдә алма үсулларынын мәчмусу. Г.-нын мәгсәди ваһид улу дилдән ајры-ајры дилләрин диференсиасијасынын мүтләг вә ја нисби тарихини мүәјјәнләшдирмәкдир. Американ дилчиси М. Сводешин 50-чи илләрдә ишләјиб һазырладығы ән кениш јајылмыш үсул дүнја дилләриндә мүхтәлиф дөврләрдә дәјишкәнлик сүр'әти тәгр. ејни олан универсал лүғәт тәбәгәсинин мөвчудлуғу еһтималына әсасланыр. Г. васитәсилә дилин јалныз сон 2200 иллик вәзијјәти јохланылыр. Буна бахмајараг, ондан дилчиликдә кениш истифадә едилир.

Әд.: Климов Г. А., О лексико-статистической теории М. Сводеша, в кн.: Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике, М., 1961.

ГЛУТАМИ́Н ТУРШУСУ, глутамин туршусу, $COOH—CH_2—CH_2—CH(NH_2)—COOH$ — икиәсаслы аминтуршу; суда һәлл олан рәнксиз кристал маддәдир, 202°C-дә әријир, сәрбәст һалда битки вә һејван тохумаларында олур, һабелә зүлалларын вә полипептидләрин тәркибиндә вар, казеиндә вә желатиндә чохлу мигдардадыр. Ганын плазмасында өзү-моноамиди олан глутаминлә бирликдә бүтүн сәрбәст аминтуршуларын тәгр. $^1/_3$ һиссәсини тәшкил едир. Организмдә аммонјак вә с.-ни зәһәрсизләшдирмә органларына (адәтән, бөјрәјә, гарачијәрә) апарыр, һәм дә амин группары еһтијатыдыр. Глутамин Г.т. системи маддәләр мүбадиләсиндә хүсусилә мүһүм рол ојнајыр, биосинтезләрдән бир чохунда иштирак едир. Г.т. вә онун дузлары бә'зи психи хәстәликләрин (епилепсија, шизофренија) вә синир хәстәликләринин мүаличәсиндә, натриум дузу исә јејинти сәнајесиндә ишләдилир.

ГЛУТАТИО́Н — үч аминтуршунун (глутамин туршусу, систеин вә глисин) галыгларындан әмәлә кәлмиш γ—глутаминил- систеинил-глисин (трипептид). Г. гурулушунун әсас хүсусијјәти онун тәркибиндә систеинлә глутамин туршусу арасында, γ—карбоксил гру-

пунун иштиракы илә јаранан пептид рабитәсинин олмасыдыр. Г. бүтүн чанлы организмләрин тәркибиндә вар вә организмдә кедән оксидләшмә-редуксија реаксијалары үчүн чох мүһүмдүр, бу да систеинин сулфһидрил групунун (SH—) дөнәр реаксијалара кирмәси габилијјәти илә әлагәдардыр:

$$2GSH \underset{+2H}{\overset{-2H}{\rightleftarrows}} GS{-}SG$$

глутатионун (G) редуксија олунмуш формасы — глутатионун (G) оксидләшмиш формасы

Г. протеолитик ферментләрин (катепсинләр, папаин вә с.) тә'сири заманы кофермент вәзифәсини дә көрә билир. Еһтимал ки, маддәләр мүбадиләсиндә Г.-ун бир функсијасы да ситоплазма (һүчејрә плазмасы) зүлаллaрынын SH-групларыны оксидләшмәкдән горумагдыр.

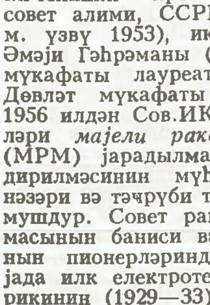
ГЛУ́ХОВ—УССР Сумы вил.-ндә шәһәр. Глухов р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. «Електропанел», мејвә консерви, тикинти материаллары, јаг вә чәтәнә е'мал едән з-длар, маһуд ф-кы, әт комбинаты вә с. мүәссисәләр, Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Лифли Биткиләр Ин-ту, педагожи ин-т, техникумлар вә с. вар.

ГЛУШКО́ Валентин Петрович (2.9. 1908, Одесса)—енеркетиканын физики-техники проблемләри саһәсиндә совет алими, ССРИ ЕА акад. (1958; м. үзвү 1953), ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1956, 1961), Ленин мүкафаты лауреаты (1957), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1967). 1956 илдән Сов.ИКП үзвү. Әсас әсәрләри *мајели ракет мүһәррикинин* (МРМ) јарадылмасы вә тәкмилләшдирилмәсинин мүһүм мәсәләләринин нәзәри вә тәчрүби тәдгигинә һәср олунмушдур. Совет ракет мүһәррикгајырмасынын баниси вә ракет техникасынын пионерләриндән биридир. Дүнјада илк електротермик ракет мүһәррикинин (1929—33) вә өлкәмиздә илк МРМ-нин (1930—31) конструкторудур. 1949—76 илләрдә бурахылан совет дашыјычы ракетләринин һамысында онун рәһбәрлији алтында һазырланан ракет мүһәррикләриндән истифадә олунмушдур. ССРИ Али Советинин (7—9-чу чағырыш) депутатыдыр. 3 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Ракетная техника. Сб. статей, в. 2—6, М.—Л., 1937; Развитие ракетостроения и космонавтики в СССР, М., 1973.

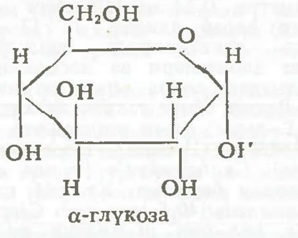
Әд.: Романов А. П., Ракетам покоряется пространство, М., 1976.

ГЛУШКО́В Виктор Михајлович (д. 24.8.1923, Ростов-Дон—совет ријазијјатчысы, ССРИ ЕА акад. (1964), УССР ЕА акад. (1961; м. үзвү 1958) вә витсе-президенти (1962), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969), Ленин мүкафаты лауреаты (1964), ССРИ вә УССР Дөвләт мүкафатлары лауреаты (1968, 1977; 1970). 1958 илдән Сов.ИКП үзвү. Украјна КП МК үзвү. Тәдгигатлары үмуми чәбр, кибернетика, алгоритм вә автомат нәзәријјәсинә, әдәди автоматларын синтези мәсәләләринә, һесаблама техникасына вә биониканын проблемләринә аиддир. ССРИ Али Советинин (8—9-чу чағырыш) депутатыдыр. 3 дәфә Ленин ордени, башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Синтез цифровых автоматов, М., 1962; Введение в кибернетику, Киев, 1964; Микроэкономические модели и введение в ОГАС, Киев, 1974.

ГЛҮКО́ЗА (јун. glykýs — ширин)— декстроза, үзүм шәкәри $C_6H_{12}O_6$ — моносахаридләр групундан карбоһидрат. Г. рәнксиз кристал маддәдир; суда јахшы һәлл олур; чанлы тәбиәтдә кениш јајылмышдыр. Инсан вә һејванларын демәк олар ки, бүтүн орган вә тохумаларында, битки организмләриндә—әсасән, мејвә вә киләмејвәдә (хүсусән үзүмдә), тәрәвәз, бал вә с.-дә вар. Г. мәһлулунда α- вә β-формалы молекуллар олур; α-Г. бүтүн чанлы организмләр үчүн зәрури компонентдир. Бә'зи бактеријалар үчүн Г. јеканә енержи мәнбәјидир. Г. маддәләр мүбадиләси реаксијаларындан бир чохунда иштирак едир. Инсан ганында Г.-нын мигдары тәгр. 100 *мг%*-дир вә нејро-һуморал јолла тәнзим

α-глукоза

олунур. Г.-нын мигдарынын азалыб 40 *мг%*-ә дүшмәси мәркәзи синир системинин фәалијјәтиндә кәскин позулмалара сәбәб олур. Сәнаједә Г.-ны нишастанын һидролизи јолу илә алырлар. Гәннады сәнајесиндә истифадә олунур; тибдә мүаличә васитәси кими порошок вә ја таблет шәклиндә, һабелә изотоник (4,5—5%) вә һипертоник мәһлул (10—40%) һалында ишләдилир. Изотоник мәһлулларыны дәри алтына вурурлар (организмдә мајени артырмаг мәгсәдилә). Асан мәнимсәнилә билән гида маддәсидир.

ГЛҮКОЗИДЛӘР — тәркибиндә глүкоза олан *гликозидләр*; әввәлләр шәкәрләрин һамысынын гликозидләри белә адландырылырды.

ГЛҮКОЗУРИ́ЈА (*глүкоза*+јун. uron—сидик)—шәкәрин (глүкоза) сидиклә ифраз олунмасы. Г. адәтән, ганда шәкәрин мигдарынын артмасы илә (һипергликемија) әлагәдардыр. Г. сағлам адамларда да баш верир (һәддиндән артыг ширни јединдә, һабелә синир хәстәликләриндә) вә тез кечир. Давамлы Г. шәкәрли диабетин вә бә'зи дахили секресија позғунлугларынын әламәти ола биләр.

ГЛҮКСБУРГЛАР (алм. Glücksburg, данимаркача Glücksborg)—Шлезвиг-Һолштејн — Сјөннерборг Глүксбурглары. Данимарка, Норвеч вә Јунаныстанда крал сүлaләси. Данимаркада: IX Кристиан [1863—1906], VIII Фредерик [1906—12], X Кристиан [1912—47], IX Фредерик (1947—72), II Маргрете (1972 илдән); Норвечдә: VII Хокон [1905—57], V Улаф (1957 илдән); Јунаныстанда: I Кеоркиос [1863—1913], Константинос [1913—17, 1920—22], Александрос [1917 — 20], II Кеоркиос [1922—23, 1935—41, 1946—47], I Павлос [1947—64], II Константин [1964—1967].

ГЛҮКУРО́Н ТУРШУСУ (*глүкоза*+јун. uron—сидик), $COH(CHOH)_4COOH$ —*алдозаларын* үмуми формулу $COH—(CHOH)_nCOOH$ олан төрәмәләриндән (урон туршуларындан) бири; организмдә глүкозанын бирли спирт групунун оксидләшмәсиндән әмәлә кәлир. Суда јахшы һәлл олан оптик актив маддәдир. D-Г.т. битки вә һејванлар аләминдә кениш јајылмышдыр; һејван мәншәли физиоложи актив маддәләрин (мәс., бә'зи бактериал полисахаридләр, сапонинләр, һемиселлүлозалар вә с.) тәркибиндә вар. Ганда вә сидикдә аз мигдарда сәрбәст Г.т. тапылмышдыр. Маддәләр мүбадиләсинин бә'зи мәһсуллары, о чүмләдән зәһәрли оланлары (фенол, крезол) вә дәрман маддәләриндән бир чоху организмдән Г.т.-нун бирләшмәләри (глүкуронидләр) шәклиндә сидиклә чыхыр.

ГЛХАТУ́Н—Ермәнистанда гәдим халг ев типи. Кечмишдә дағ р-нларында кениш јајылмышды. Г. дајаг сүтунлары үзәриндә ағачдан пилләвары дамы олан даш бина иди. Дамда түстүнүн чыхмасы вә ишыг дүшмәси үчүн бача гојулурду. Адәтән, јашајыш вә тәсәррүфат отаглары бир дам алтында јерләширди. Г.-а бә'зи јерләрдә инди дә тәсадүф едилир. Азәрб. вә Күрчүстанын дағ р-нлары үчүн дә характерикдир (бах һәмчинин *Гарадам*, *Дарбази*).

ГМЕ́ЛИН (Gmelin) Самуел Готлиб (23.7.1745, Түбинкен — 27.7.1774, индики Дағ.МССР-ин Гајакәнд к.) — сәјјаһ, тәбиәтшүнас. 1767 илдә Алманијадан Русијаја дә'вәт едилмиш вә һәмин ил Петербург ЕА-на үзв сечилмишди. Г. 1768—74 илләрдә ЕА-нын көстәриши илә Дон һөвзәсини, Волганын ашағы ахарыны, Гафгаз вә Хәзәр дәнизи саһилләрини, Шимал-Гәрби Ираны өјрәнән «Һәштәрхан» експедисијасына рәһбәрлик етмишди. Ирандан Һәштәрхана гајыдаркән Г. Гарагајтаг усмиси *Әмир Һәмзә* тәрәфиндән һәбс олунмуш вә әсирликдә өлмүшдүр. Г. Дәрбәнд, Губа, Бакы, Шамахы, Салјан ш.-ләриндә олмуш, мүшаһидәләрини мүнтәзәм сурәтдә Русијаја көндәрмиш, Хәзәр саһилләриндә јашајан халгларын тарихи, етнографијасы, әјаләтләрин чоғрафи шәраити, тәбии сәрвәтләри, битки вә һејванлар аләми, һәмчинин Азәрб.-ын сијаси вәзијјәти һаггында мә'лумат вермишдир. «Үч тәбии аләми тәдгиг етмәк үчүн Русијаја сәјаһәт» адлы әсәриндә (3 һиссә,

4 китаб) сәјаһәт етдији јерләрин тәбиәти һаггында мә'луматлар верилмиш, бир чох јени һејван, о чүмләдән вәһши ат тарпан (Equus gmelini) тәсвир едилмишдир.

Әсәри: Путешествие по России для исследования трех царств естества, пер. с нем., ч. 1—3, СПБ, 1771—85.

ГМЫРЈА Борис Романович (5.8.1903, индики Сумы вил.-нин Лебедин ш.—1.8.1969, Кијев)—Украјна совет мүғәнниси (бас). ССРИ халг артисти (1951). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952). 1936 илдән Харков, 1939 илдән исә Кијев опера вә балет театрларынын солисти олмушдур. Әсас партијалары: Иван Сусанин («Иван Сусанин», М. И. Глинка), Борис Годунов («Борис Годунов», М. П. Мусоргски), Мефистофел («Фауст», Ш. Гуно) вә с. Бир сыра харичи өлкәләрдә гастролда олмушдур. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ГНАТЈУК Дмитри Михајлович (д. 28.3.1925, индики Черновтсы вил.-нин Староселје к.)— Украјна совет мүғәнниси (баритон). ССРИ халг артисти (1960). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1977). 1962 илдән Сов.ИКП үзвү. 1951 илдә Кијев консерваторијасыны битирмишдир; һәмин илдән Кијев Опера вә Балет Театрынын солистидир. Партијалары: Остап, Микола («Тарас Булба», «Наталка-Полтавка», Н. Лысенко), Мартин («Милана», К. Мајборода), Петруччио («Шылтаг гызын јумшалмасы», В. Шебалин), Мазепа, Онекин («Мазепа», «Јевкени Онекин», П. Чајковски), Риголетто, Амонасро («Риголетто», «Аида», Ч. Верди), Папакено («Сеһрли флејта», В. А. Мотсарт) вә б. Кинода чәкилмишдир. Бир сыра харичи өлкәләрдә гастролда олмушдур. ССРИ Али Советинин (9-чу чағырыш) депутатыдыр. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ГНЕЈС (алм. Gneis)—шистварьı вә золагвары метаморфик сүхур. Тәркиби, әсасән, чөл шпатындан, гисмән кварс, бир вә јахуд бир нечә рәнкли минералдан (биотит, мусковит, амфибол, пироксен) ибарәтдир. Г.-дә гарышыг һалында гранат, силлиманит вә аксессор минераллар (адәтән апатит, зиркон, сфен) олур. Јер габығынын дәрин һоризонтларында, јүксәк темп-р вә тәзјигдә мүхтәлиф сүхурларын метаморфизләшмә просесләрилә әлагәдар әмәлә кәлир. Г.-ләр ики јерә бөлүнүр: парагнејс вә ортогнејс. Парагнејс чөкмә сүхурларын, ортогнејс магматик сүхурларын метаморфизләшмәсиндән әмәлә кәлир. Әсасән, Кембридән әввәлки сүхурларда, надир һалларда чаван гырышыг системләрдә тәсадүф едилир. Чынгыл һазырланмасында вә үзлүк материал кими ишләдилир.

ГНЕСИНЛӘР — совет мусигичиләри аиләси. Михаил Фабианович Гнесин (2.2.1883, Ростов-Дон—5.5.1957, Москва) — совет бәстәкары, педагог, мусиги хадими. РСФСР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1927). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946). Сәнәтшүнаслыг доктору (1943). 1908 илдән Петербург вә әјаләт фәһлә дәрнәкләриндә мусиги маарифи саһәсиндә фәалијјәт көстәрмиш, Јекатеринодар (Краснодар) вә Ростов-Дон мусиги мәктәбләриндә дәрс демишдир. 20-чи илләрин әввәлләриндән сосиалист мәдәнијјәти гуручулуғунда фәал иштирак етмишдир. Москва (1925—36) вә Ленинград (1935—44) консерваторијаларынын проф., 1923 илдән һәмчинин Москва Мусиги Педагожи Мәктәбинин мүәллими (1944—51 илләрдә бәстәкарлыг кафедрасынын мүдири) олмушдур. А. *Хачатурјан*, Т. *Хренников*, *Нијази* вә б. онун тәләбәләридир. Г. орк. үчүн ингилаби мөвзуда әсәр јарадан илк совет бәстәкарларындандыр (орк. вә хор үчүн «1905—1917» симфоник монументи, 1925, С. Јесенинин сөзләринә). «Һәлак олмуш ушагларымызын хатирәсинә» (1943) фп. триосу вә фп. квартети үчүн соната-фантазија (1945) јарадычылығынын зирвәсидир. Г., һәмчинин «Ибраһим пејғәмбәрин кәнчлији» (1921—23) опера-поемасынын, бир сыра вокал силсиләләринин, еләчә дә кино вә драм тамашаларына мусигинин мүәллифидир. Г. ССРИ халгларынын, о чүмләдән Азәрб., Адыке, ермәни, јәһуди вә б. халгларын маһныларыны топламыш вә ишләмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Јелена Фабиановна Гнесина (30.5.1874, Ростов Дон—4.6.1967, Москва) — совет пианочусу, педагог, мусиги хадими. РСФСР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1935). М. Ф. Гнесинин бачысы. 1893 илдә Москва консерваторијасыны битирмишдир. 16 јашындан педагожи фәалијјәтә башламышдыр. Бачылары Јевкенија Фабиановна вә Марија Фабиановна илә бирликдә 1895 илдә Москвада тәшкил етдији мусиги мәктәбинин директору, бәдии рәһбәри вә проф. олмушдур; 1925 илдә мәктәбә Гнесинләрин ады верилмиш, 1944 илдә һәмин мәктәбин әсасында мусиги тәдрис комбинаты јарадылмышдыр (бураја Г. ад. Мусиги-Педагожи Ин-т, орта ихтисас мусиги мәктәби вә једдииллик мусиги мәктәби дахилдир). Л. *Оборин*, А. Хачатурјан вә б. онун тәләбәси олмушлар. Фп. үчүн педагожи әсәрләрин мүәллифидир. 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Савшинский С., Встреча с Гнесиным, «Советская музыка», 1963, № 5; Булатова Л., Педагогические принципы Е. Ф. Гнесиной, М., 1976.

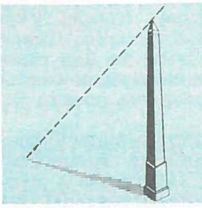
ГНЈОЗДОВО КУРГАНЛАРЫ — Смоленск ш.-ндән 12 *км* г.-дә, Гнјоздово к. јахынлығында 10—11 әсрләрә аид гәдим рус курганлары (тәгр. 3000). Тәгр. 850-си тәдгиг едилмишдир (1874 илдән). Г.к.-нда өлүләр јандырылыб басдырылмышдыр. Зәнкин аваданлығы олан гәбирләрдә кнјазларын дәфн едилдији күман олунур. Гәбир аваданлығы, әсасән, силаһ [дәмир гылынч, ох, дәбилгә, дәмир кејим (зиреһ)], әмәк аләтләри, бәзәк шејләри, әрәб вә Бизанс сиккәләри вә с.-дән ибарәтдир. Үзәриндә гәдим рус јазысы олан кил габ тапылмышдыр.

Материаллар 10 әсрдә кривич тајфалары (бах *Кривичләр*) арасында әмлак бәрабәрсизлијинин јарандығыны, һәмчинин онларын Бизанс, Исвеч вә Орта Асија илә тичарәт әлагәләрини сүбут едир.

Әд.: Авдусин Д. А., К вопросу о происхождении Смоленска и его первоначальной топографии, в сб.: Смоленск, Смоленск, 1967.

...**ГНОЗИЈА** (јун. gnosis — билик) —билијә, елмә аидлик билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., *фармакогнозија*).

ГНОМОН (јун. gnōmōn)—уфуги мүстәвијә перпендикулјар чубугдан ибарәт гәдим астрономик аләт. Чубуғун көлкәсинин узунлуғу вә мејлинә көрә Күнәшин Јердән һүнд. вә азимуту тапылыр. Анчаг Күнәш сааты кими ишләдилир.

ГНОСЕОЛОКИЈА (јун. gnōsis—билик +... *локија*)—бах *Идрак нәзәријјәси.*

ГНОСТИСИЗМ (јун. gnōstis—идрак) —гулдарлыг гурулушунун дағылдығы дөврдә мејдана кәлмиш дини-фәлсәфи тә'лим. Башлыча нүмајәндәләри суријалы Василид вә мисирли Валентин олмушлар. Г.-ә көрә инсан өз еһтирасларыны мәһдудлашдырмаг вә мистик идрак (гнозис) јолу илә дүнјанын илаһи маһијјәтини дәрк едә биләр. Г. христиан теолокијасыны Гәдим Шәрг динләри, һәмчинин неоплатонизм вә пифагореизмлә бирләшдирирди. Г.-ин сон формасы *манилик* олмушдур. Христиан килсәси Г. илә мүбаризә апарса да, онун үч үгнум һаггында тә'лимини өз еһкамлары сырасына дахил етмишдир. Г. кизли формада орта әсрләрин сон дөврүнәдәк мөвчуд олмушдур. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Мисирдә Г.-ә даир мәтнләрин сахланылдығы бөјүк архив тапылмышдыр.

ГНУ (Gonnochaetes) — чүтдырнаглы мәмәли һејван чинси. Бәдәнинин уз. 2 *м*-дәк, сүјсүнүнүн һүнд. 1,3 *м*-дәк, гујруғунун уз. 35—55 *см*-дир. Чәкиси 275 *кг*-дәк олур. Башы ири, бујнузлары гысадыр. Бәдәни јал вә «саггал» әмәлә кәтирән гыса, гонурумтул-боз јунла өртүлмүшдүр. Шәрги вә Чәнуби Африканын кениш дүзәнликләриндә сүрү илә јашајан полигам һејвандыр. Г.-лар мөвсүмлә әлагәдар бир јердән башга јерә көчүрләр. Мүхтәлиф от биткиләри јејир. Ијунда чүтләшир. Боғазлыг дөврү 8—9 ајдыр. 1 бала доғур. Чинсин 2 нөвү вар: Чәнуби Африкада раст кәлән ағгујруг Г. (C. gnou) вә Шәрги Африкада јајылмыш золаглы Г. (C. taurinus). Әтинә вә дәрисинә көрә овланыр. Сајы чох азалмышдыр. ССРИ-дә Асканија-Новада иглимә ујғунлашдырылмышдыр.

ГОА, ДАМАН ВӘ ДИУ — Һиндистанда инз. ваһид, мүттәфиг әрази. Һиндистан ј-анын г. саһилиндәдир. Саһ. 3,7 мин *км*^{2}. Әһ. 857,8 мин (1971); әсас шәһәри — Паначидир (кечмиш Нова-Гоа). Әсасән, әкинчилик р-нудур. Чәлтик, шәкәр гамышы, һиндгозу палмасы, манго, банан јетишдирилир. Балыг овланыр. Балыг сәнајеси мүәссисәләри вар. Дәмир филизи, манган вә ферроманган филизләри һасилатына вә ихрачатына көрә өлкәнин ири рајонларындан биридир. Туризм инкишаф етмишдир. Әсас порту Мармаган ш.-дир.

16 әсрин әввәлинәдәк Гоа, Даман вә Диу әразиси мүхтәлиф Һиндистан дөвләтләринә дахил иди. 1510 илдән Гоанын Португалија тәрәфиндән башланан ишғалы 16 әсрин 40-чы илләриндә баша чатдырылды.

1509, 1521 вә 1531 илләрдә Португалија Гучаратын әсас лиманы Камбеји

горујан Диу галасыны әлә кечирмәјә ҹәһд етди. 1535 илдә Ҝуҹарат һакими Баһадур, Ҝуҹараты ишғал едән моғол падшаһы Һүмајунла мүбаризәдә Португалијанын вә'д етдији јардымын әвәзиндә Диуну она верди. 1558—59 илләрдә португалијалылар Камбеј көрфәзинин о бири саһилиндәки Даман галасыны алдылар. Даман вә Диу галалары Камбеј көрфәзинә кириши бағлады вә Гоанын инкишафына имкан јаратды.

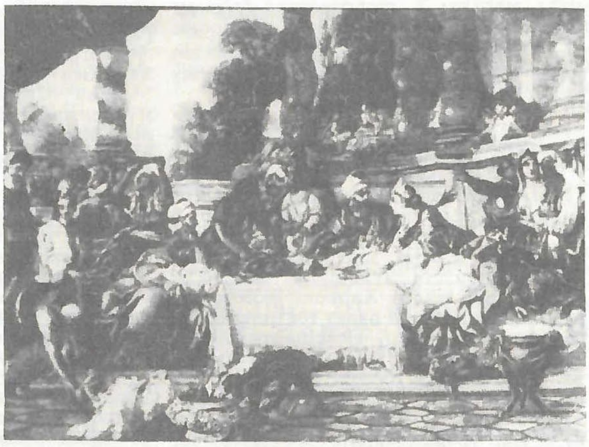
17 әсрдә Шәрг дәнизләриндә һөкмранлығын Б. Британија вә Һолландијанын әлинә кечмәси, Португалија мүстәмләкәчиләринин Һиндистандакы вәзијјәтинә ағыр зәрбә вурду. 17 әсрин сонунда Һиндистанда португалларын әлиндә јалныз Гоа, Даман вә Диу галды.

Гоа, Даман вә Диу әһалиси дәфәләрлә Португалија мүстәмләкәчиләринә гаршы чыхмышды. Бу чыхышлар Һиндистан истиглалијјәт әлдә етдикдән (1947) сонра даһа да ҝүҹләнди. 1961 илин декабрында Һиндистан ордусу Гоа, Даман вә Диуја дахил олуб, бу әразиләри Португалија ағалығындан азад етди. 1962 илин мартында Гоа, Даман вә Диу иттифаг әразиси кими Һиндистан дөвләтинә дахил олду.

Әд.: Антонова К. А., Кузьмин С. А., Португальские колонии в Индии, в кн.: Последние колонии в Азии, М., 1958; Гольдберг Н. М., Очерки по истории Индии, М., 1965.

ГО́ББИ (Gobbi) Тито (д. 24.10.1913, Бассано-дел-Граппа) — италјан мүғәнниси (баритон). Опера сәһнәсиндә илк чыхышы 1938 илдә Ромада олмушдур. 1942 илдән «Ла Скала» театрынын (Милан) солистидир. 1947 илдән бир чох өлкәнин мәшһур театрларында (*«Метрополитен-опера»*, *«Гранд-Опера»*, *«Ковент-Гарден»* вә с.) чыхыш етмишдир. Дүнјанын көркәмли мүғәнниләриндән олан Г. ҝениш диапазонлу ҝөзәл сәсә маликдир. Онун ифачылығы үчүн вокал партијаларынын камиллији, јүксәк үслуб дујуму, мүстәсна артистлик мәһарәти сәҹијјәвидир. Әсас партијалары: Риголетто, Жермон, Амонасро, Фалстаф, Симон Бокканегра («Риголетто», «Травиата», «Аида», «Фалстаф», «Симон Бокканегра», Ҹ. Верди), Скарпиа («Тоска», Ҹ. Пуччини), Фигаро («Севилја бәрбәри», Ҹ. Россини), Дон Жуан («Дон Жуан», В. Мотсарт) вә б. Бир чох мусиги филмләрдә чәкилмишдир. 1977 илдә Чикагода «Севилја бәрбәри» (Ҹ. Россини) операсыны тамашаја гојмушдур.

ГОБЕЛЕ́Н (фр. gobelin)—әл илә тохунмуш шәкилли дивар халчасы (*шпалер*). Дәгиг мә'нада, 1662 илдән индијәдәк мөвҹуд олан Парис мануфактурасынын мә'мулаты. Г. сөзү 15 әсрдә Парисдә бојагчылар аиләси Гобеленләрин (Gobelins) фамилијасындан ҝөтүрүлмүшдүр. Г. әввәлләр мануфактуранын башчысы рәссам Ш. Лебренин, 18 әсрдән исә Ф. Буше, Ж. Б. Удри вә б.-нын рәсмләри (картонлары) әсасында рәнкли (јун, јахуд ипәк, бә'зән дә ҝүмүш вә гызыл) сапларла хүсуси әл дәзҝаһларында тохунурду. Үз сәтһинин габарыглы (әриш сапларындан), астар сәтһинин наһамар (арғаҹ сапларындан) олмасы Г. үчүн сәҹијјәвидир. 17—18 әсрләрдә тохунмуш тарихи, дини, мифоложи вә әдәби сүжетли Г.-ләрин шөһрәт газанмасы

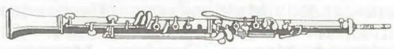
«Есфирин тарихи» серијасындан гобелен. Ф. Труанын картону үзрә. 18 әсрин 2-ҹи јарысы. Ермитаж. Ленинград.

нәтиҹәсиндә Франсада вә Авропанын диҝәр өлкәләриндә истеһсал олунан шпалерләрә, 19 әсрдә исә һәтта машында тохунмуш декоратив кәтана да Г. дејилирди. 1930-ҹу илләрдән сонра Г. сәнәти јени бәдии үслубда инкишаф етмәјә башлады. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә Г. Жефруа, К. Моне, Ж. Ф. Рафаелли вә б. Г. үчүн рәсмләр (картонлар) јаратмышлар. 1945 илдән сонра рәссам Ж. Лүрсүн картонлары Г. сәнәтинин инкишафына әһәмијјәтли тә'сир ҝөстәрмишдир. Авропа Г.-и тохунма технолоҝијасына ҝөрә Азәрб. халчачылыг сәнәтиндә мүһүм јер тутан *килимә* чох јахындыр.

ГО́БИ (монголча гов—сусуз јер)— 1) Мәркәзи Асијанын шм. вә шм.-ш.-индә сәһра вә јарымсәһра ландшафтларынын үмуми ады. Сәтһ сулары јохдур. Биткиси сејрәк, торпағы дашлы, јахуд да шорандыр; 2) Мәркәзи Асијада Монголустан вә Чин әразиләриндә сәһра. Сәтһи, әсасән, маили дүзәнликдир (һүнд. 900—1200 *м*). Аз саһәдә һүнд. 2500 *м* вә даһа јүксәк олан гыса силсиләләр вә ајры-ајры зирвәләр вар. Иглими кәскин континенталдыр. Темп-р јанварда —40°С (шм.-да), ијулда 45°С-јә чатыр. Иллик јағынты 68—200 *мм*. Даһа гураг г., мәркәз вә ҹ. һиссәдә сәһра, ш. вә ҹ.-ш. һиссәдә исә јарымсәһра үстүнлүк тәшкил едир. Даими ахан чајлары, демәк олар ки, јохдур. Боз-гонур, гонур, шоран торпаглар вә такырлар инкишаф етмишдир. Битки өртүјү зәифдир; шоранкә, јовшан, коллуглар вә с.-дән ибарәтдир. Һејванлары: вәһши дәвә, гулан, Пржевалски аты, антилоплар, реликт Гоби ајысы, ҝәмириҹиләр вә с. Әһали, әсасән, һејвандарлыгла мәшғулдур. Су тәҹһизатында зәнҝин грунт сулары бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Әкинчилик јалныз ваһәләрдә инкишаф етмишдир.

ГО́БИ АЛТАЈЫ — МХР әразисиндә дағ системи. Монгол Алтајынын ҹ.-ш. давамы. Уз. 500 *км*-дән артыгдыр. Чох јердә һүнд. 1500—2500 *м*-ә чатыр. Ән јүксәк зирвәси 3957 *м*-дир (Барун Богдо д.). Гранит, гумдашы, әһәнҝдашыдан ибарәтдир. Ашағы гуршагларда сәһра, јухарыларда чөл биткиләри битир. Г.А. р-нунда тез-тез зәлзәлә олур.

ГОБО́Ј, һобој (алм. Oboe, фр. hautbois, һәрфи мә'насы—һүндүр ағаҹ) —нәфәслә чалынан мусиги аләти; ағаҹдан дүзәлдилир. 17 әсрин 2-ҹи јарысында Франсада јаранмышдыр. Мүасир Г. үчү бир гәдәр ҝенәлдилмиш конусшәкилли назик борудан ибарәтдир. Борунун үзәриндә 25 дәлик олур; бунлардан 22—24-ү гапагла өртүлүр. Аләтин енсиз һиссәсинә дилли мүштүк тахылыр. Үмуми узунлуғу 600—643 *мм*-дир. Диапазону кичик октаванын си (си бемол) сәсиндән үчүнҹү октаванын ља сәсинә гәдәрдир. Соло вә ансамбл аләти кими дә истифадә олунур. Тенор

Г. алто. Г. ҝениш јајылмыш нөвләриндәндир; кичик Г., д'амур Г., һеккелфон (бас-баритон Г.) да ишләнир. Г. симфоник оркестрдә әсас нәфәс аләтләриндәндир.

ГОБУ—гуру, јахуд мүвәггәти су ахарлы олан дәрә. Диби аз мејлли-батыг, јамаҹлары габарыг олур. Уз. бир нечә јүз *м*-дән 20—30 *км*-ә, ени јүзләрлә *м*-ә чатыр. Дәринлији бир нечә *м*-дән онларча *м*-ә гәдәрдир. Јамаҹлары вә диби чимли, чох вахт кол вә мешә илә өртүлү олур. Әсасән, мешә-чөл вә чөл зонасында инкишаф етмишдир.

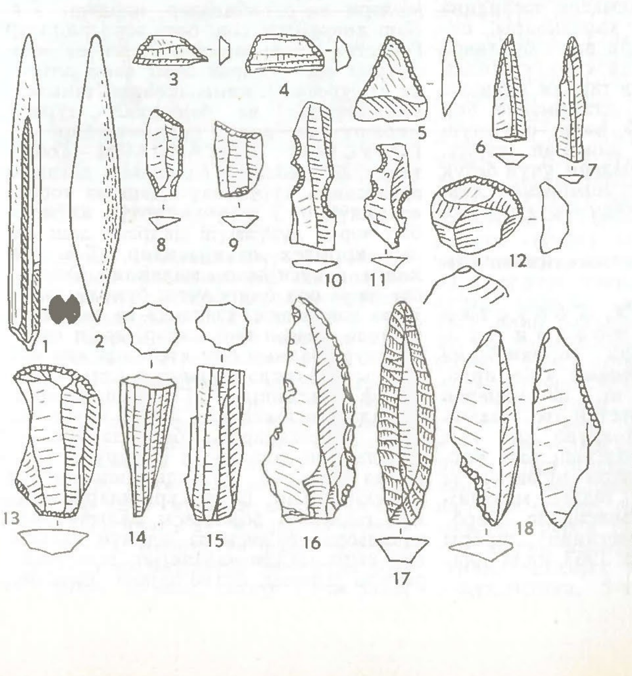
ГОБУ—Азәрб.ССР Абшерон р-нунда шәһәр типли гәс. (1937 илдән). Г. гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Хырдалан д.ј. ст.-ндан 10 *км* ҹ.-г.-дә, Хырдалан—Лөкбатан шосе јолу кәнарында, Гобустанын ҹ.-ш.-индә, Гобу дәрәсиндәдир. Халча ф-ки, гушчулуг комплекси, орта вә сәккизиллик мәктәб, фәһлә ҝәнҹләр мәктәби, мәдәнијјәт еви, китабхана, ушаг бағчасы, хәстәхана вар.

ГОБУСТАН — Азәрб.ССР-ин ш.-индә алчаг дағлыг саһә. Бөјүк Гафгазын ҹ.-ш. гуртараҹағындадыр. Шм.-да Баш Гафгаз силсиләсинин ҹ. јамаҹы, г.-дә Пирсаат чајы, ҹ.-да Һәрәми вә Мишов д-ры, ш.-дә Хәзәр дәнизи вә Абшерон ј-а (Јасамал дәрәси, Чалајери вә Чејранбатан чөкәкликләри) илә сәрһәдләнир. Уз. (шм.-дан ҹ.-а) 100 *км*, ени 80 *км*-ә јахындыр. Орта һүнд. 600—700 *м*-дир (шм. һиссәдә һүнд. 1500 *м*-ә чатыр). Релјефи мүрәккәбдир. Г.-ын шм. һиссәсиндә Баш Гафгаз силсиләсинин голлары (Аладаш, Кәмчи вә с.), г. һиссәсиндә бир чох силсилә (Сүндү, Набур, Мәрәзә вә с.), плато вә тирәләр (Атјал, Сүнҝүр вә с.) вар. Г.-ын мәркәзи һиссә-

синдә Чејранкечмәз депрессијасы кениш јер тутур. Бундан ч.-да Әләт тирәси узаныр. Г.-ын шм.-ында Табашир, галан јерләриндә, әсасән, Палеокен вә Неокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. Нефт вә газ јатаглары, чохлу палчыг вулканы вар. Мүхтәлиф тикинти материаллары илә зәнкиндир. Мүлајим исти јарымсәһра вә гуру чөл иглими һакимдир. Шм.-да иглим мүлајим истидир. Јанварда орта темп-р —1,5-дән 3°С-јә, ијулда 27°С-јә гәдәрдир. Иллик јағынты шм.-г.-дә тәгр. 500 *мм*, ч.-ш.-дә 150 *мм* вә даһа аздыр. Јајы гураг кечир. Г. респ.-да ән сејрәк чај шәбәкәси олан саһәләрдәндир. Бурада даими ахары олан чај јохдур. Әсас чајлары Сумгајыт вә Чејранкечмәздир; јағыш сују илә гидаланыр. Шабалыды вә ачыг шабалыды, боз-гонур, шоракәтвары боз-гонур торпаглар јајылмышдыр. Дағ ксерофитләри, јарымсәһра вә гуру чөл биткиләри кениш јер тутур. Һејванлары: түлкү, чанавар, боз довшан, чөлсичаны, илан, кәртәнкәлә вә с., гушлардан кәклик, көјәрчин вә с. вар. Г. респ.-нын әсас гышлагларындандыр. Шм.-г. һиссәсиндә тахыл әкилир. Үзүм јетишдирилир. Бакы—Газах шосе јолу Г.-дан кечир.

Г. јахынлығында, Гобустан горуғу әразисиндә зәнкин гајаүстү тәсвирләрлә (бах *Гобустан гаја тәсвирләри*) јанашы, Даш дөврүндән башламыш орта әсрләрәдәк чохлу ибтидаи инсан дүшәркәси, гәдим јашајыш мәскәни, курганлар вә с. археоложи абидәләр вардыр. Археоложи газынтылар заманы (1960 илдән тәдгиг едилир) 14 гәдим дүшәркә вә јашајыш мәскәни, 30-дан чох курган өјрәнилмишдир. Онлардан бешиндә Мезолит («Ана заға», «Кәнизә», «Фируз», «Өкүзләр» вә 4-чү дашалты сығыначаг), дөрдүндә Неолит («Ана зағa», «Кәнизә», «Овчулар», «Чејранлар»), једдисиндә Тунч («Ана зағa», «Кәнизә», «Өкүзләр», «Фируз», «Бөјүкдаш», «Даирә», 7-чи дашалты сығыначаг), бириндә антик («Ана зағa») вә бешиндә орта әсрләр («Кәнизә», 7-чи дашалты сығыначаг, «Фируз», «Чејранлар», «Јазылытәпә») дөврүндә јашајыш олдуғуну көстәрән мәдәни тәбәгә вә мадди галыглар, «Фируз» дүшәркәсиндән Мезолит дөврүнә, «Кәнизә» дүшәркәсиндән Неолит дөврүнә аид гәбир ашкар едилмишдир. Мезолит вә Неолит дөврү тәбәгәләриндән әлдә едилмиш силаһ вә әмәк аләтләри, әсасән, чахмагдашы (микролит итиучлулар шәклиндә јығма аләт дишләри, гашовлар, кәсәр вә бизләр, трапесија, сегмент вә үчбучаг формалы аләтләр) вә чајдашыдандыр (сүрткәчләр, гајалар үзәриндә дөјмә вә сүртмә үсуллары илә шәкил алмаг үчүн зәрб аләтләри, чапачаглар, искәнәләр, бычаг әвәзинә ишләдилмиш лөвһәвары гәлпәләр, балыг ову үчүн ағырлыг дашлары вә с.). Г.-ын гәдим сакинләри әһәнкдашыдан да кениш истифадә етмишләр. Материаллар чахмагдашы аләтләринин формасы вә ишләнмә техникасына вә чајдашыдан кениш истифадә олунмасына көрә, әсасән, Орта Асија, Орта Шәрг вә гисмән Шимали Гафгаз абидәләри илә јахынлыг тәшкил едир. Г.-да «Фируз» адлы Мезолит дөврү дүшәркәсиндә ашкар едилмиш гәбир бөјүк елми әһәмијјәтә маликдир; 11 нәфәрин дәфн олундуғу бу гәбирдә скелетләр чох пис галса да, кәлләләрдән 2-сини антреположи чәһәтдән өјрәнмәк мүмкүн олмушдур. Гәбирдән балыг тору тохумаг үчүн сүмүк аләтләр, дашдан вә мүхтәлиф һејван дишләриндән дүзәлдилмиш мунчуглар, чајдашыдан, сүмүкдән вә балыггулағындан асмалар вә с. материаллар да тапылмышдыр. «Кәнизә» дүшәркәсиндән Мезолит дөврүнә аид сүмүкдән јығма силаһын (низә учу) дәстәји вә әһәнкдашыдан гадын фигурлары, «Ана зағa»дан Неолит дөврүнә аид кил габ гырыглары, кәтирилмә моллјуск габығындан бојунбағы вә с. Азәрб. әразисиндә надир тапынтылардыр. Г.-да апарылмыш археоложи газынтылар нәтичәсиндә Тунч дөврү јашајыш јерләриндән 3-чү вә 2-чи миниллијә аид бина галыглары, әмәк аләтләри вә мәишәт аваданлығы, сахсы габ гырыглары, һејван сүмүкләри, силаһлар вә бәзәк әшјалары ашкар едилмишдир. Г.-дакы тапынтылар Мезолит, Неолит вә Тунч дөврләриндә Г. әразисиндә инсан һәјаты үчүн јарарлы тәбии шәраитин олдуғуну вә бурада Мезолит-Неолит дөврләриндә овчу вә балыгчы, Тунч дөврүндә исә әкинчи вә малдар гәбиләләрин јашадығыны көстәрир.

Әд.: Мурадова Ф. М., Рустамов Д. Н., Археологические работы в Гобустане, Археологические открытия 1969, 1970, 1971, 1975 гг., М., 1970—72, 1976; Джафарзаде И. М., Гобустан (Наскальные изображения), Б., 1973.

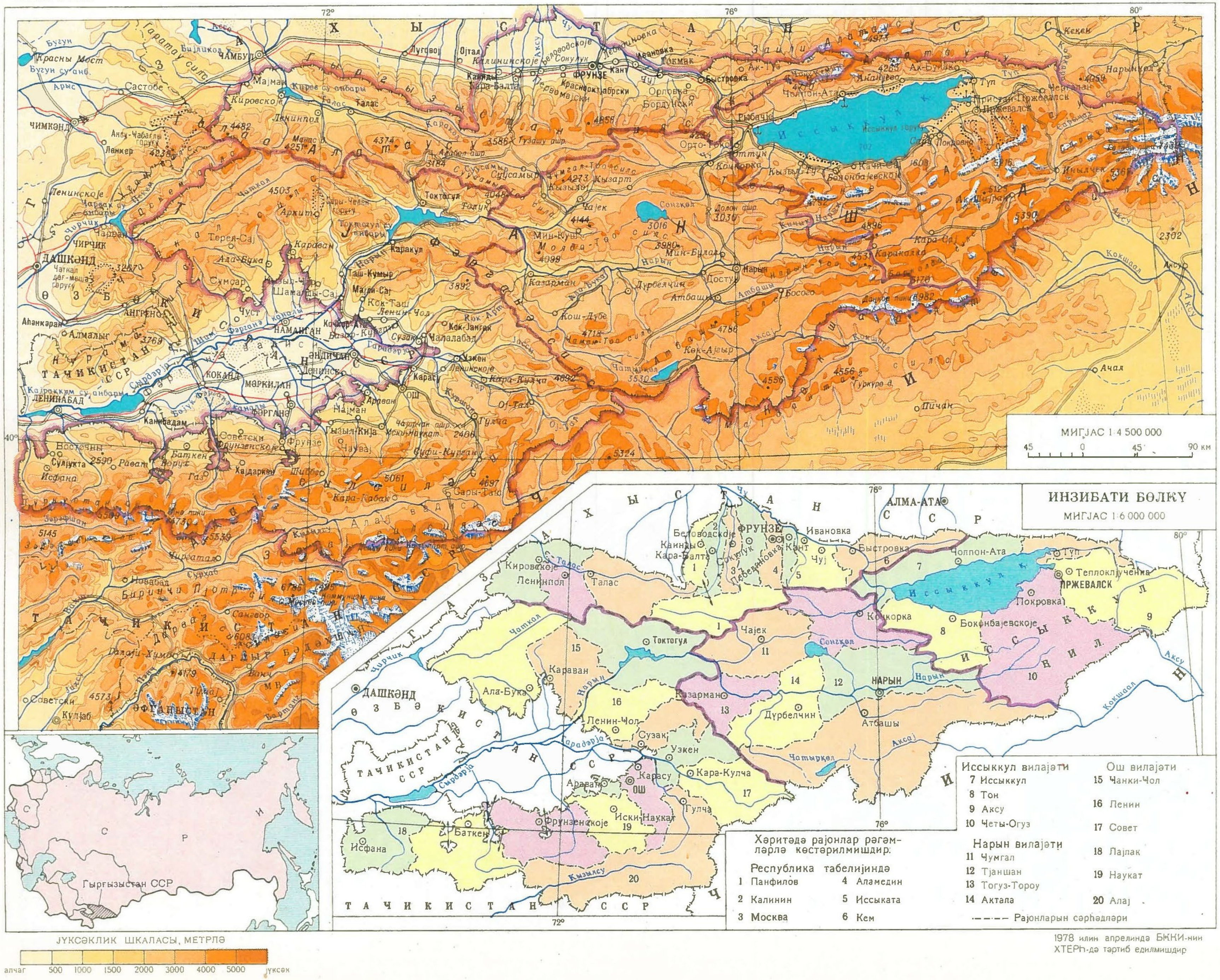
Гобустан тапынтылары: 1—јығма силаһын сүмүк әсасы; 2—сүмүкдән ох учу; 3, 4—трапес шәкилли микро аләтләр; 5—үчбучаг шәкилли микро аләтләр; 6, 7—микро учлуг; 8, 9—чәп учлу лөвһәләр; 10, 11—кәзли лөвһәләр; 12—даирәви гашов; 13—учлу гашов; 14, 15—нуклеуслар; 16—бычаг; 17, 18—ох учу.

ГОБУСТАН (1972 иләдәк Дуванны) —Азәрб.ССР Гарадағ р-нунда (Бакы шәһәр Советлији) шәһәр типли гәс.(1951 илдән). Г. гәс. советлијинин мәркәзи. Бакы—Тбилиси д.ј.-нда ст. Р-н мәркәзиндән (Лөкбатан) 42 *км* ч.-г.-дә, Хәзәр дәнизи саһилиндәдир. Асфалт з-ду, орта вә сәккизиллик мәктәб, фәһлә кәнчләр мәктәби, мәдәнијјәт сарајы, китабхана, хәстәхана, ушаг санаторијасы, ушаг бағчасы, көрпәләр еви вар. *Гобустан горуғу* Г. јахынлығындадыр.

«ГОБУСТАН»—рүблүк инчәсәнәт топлусу. Азәрб.ССР Мәдәнијјәт Назирлијинин нәшри. 1969 илдән Бакыда чыхыр. «Г.» вахтилә нәшр олунан «Инчәсәнәт» алманахынын (№ 1, 2—1957 № 3—1959) давамыдыр. «Г.»-да Азәрб. вә совет инчәсәнәтинә аид материаллар, дүнја инчәсәнәтинин корифејләри һаггында мәгаләләр, бәдии јазылар, мүсаһибәләр верилир. «Г.»-да бәдии јарадычылығын мүхтәлиф саһәләри илә јанашы, естетика, инчәсәнәт тарихи вә нәзәријјәси проблемләри дә әкс олунур. Тиражы 5000 нүсхәдир (1978).

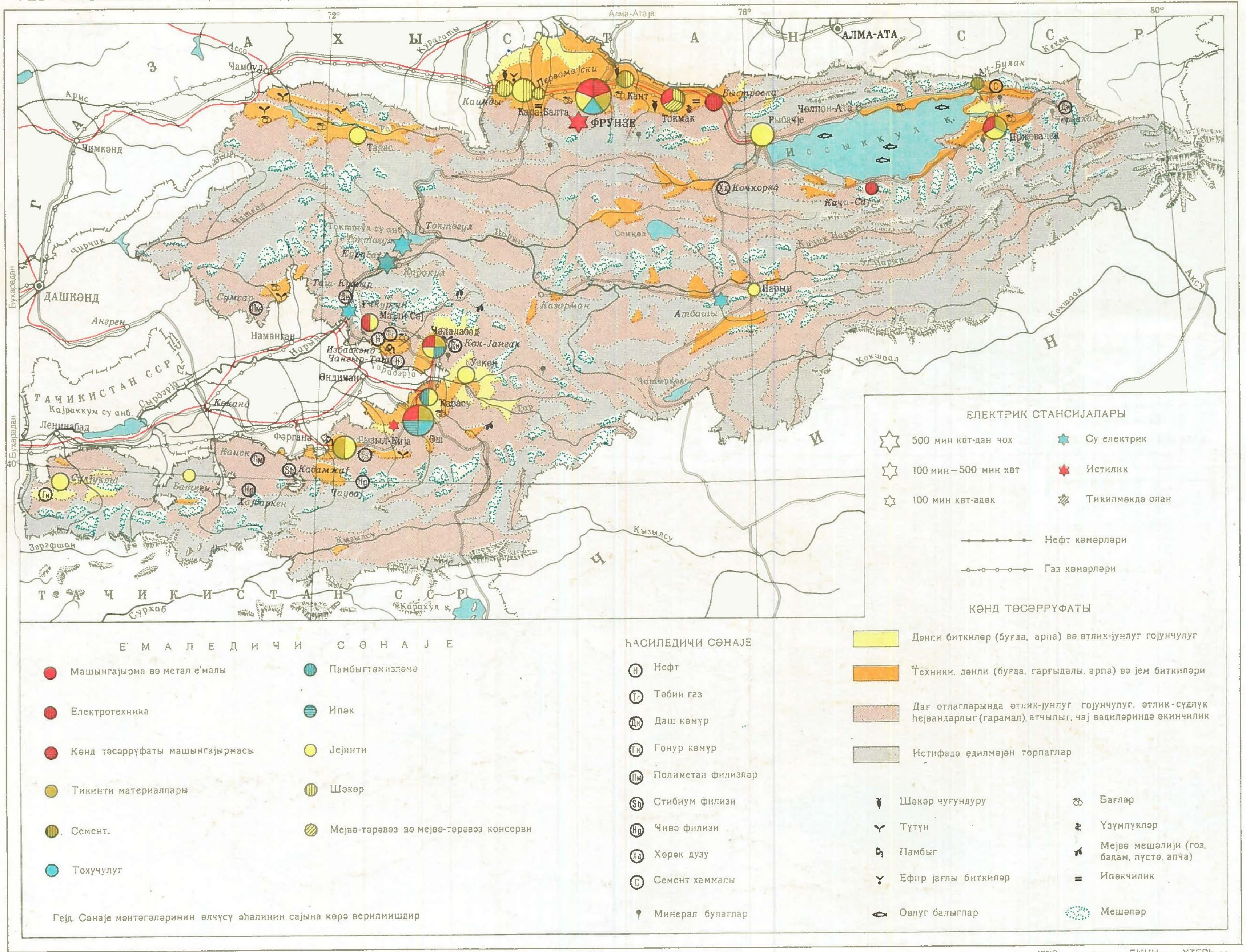
ГОБУСТАН ГАЈА ТӘСВИРЛӘРИ—Бакы ш.-ндән тәгр. 55 *км* ч.-да, *Бөјүкдаш*, *Кичикдаш* вә *Чинкирдағ* зонасындакы гајаларда һәкк едилмиш тәсвирләр. Сүжет мүхтәлифлијинә вә узун бир дөврү (е.ә. 8-чи миниллидән—ерамызын 19 әсринәдәк) әһатә етмәсинә көрә дүнјада бу типли абидәләрдән ән зәнкинидир.

Г.г.т. 1947 илдән өјрәнилир (илк дәфә И. Чәфәрзадә ашкар вә тәдгиг етмишдир). Ахтарыш вә тәдгигатлар нәтичәсиндә тәгр. 750 гаја үзәриндә 4000-ә гәдәр инсан, һејван тәсвири, мүхтәлиф ишарә, дамға, јағыш сују вә гурбан кәсилән һејванларын ганыны топламаг үчүн истифадә олунмуш јалаглар — габлар вә с. ашкар едилмишдир. Г.г.т., әсасән, гадын вә киши рәсмләриндән, вәһши өкүз, кечи, марал, чејран, кур, шир шәкилләриндән ибарәтдир. Һејванлар бә'зән өз тәбии бөјүклүјүндә чәкилмишдир. Гајалар үзәриндә газыма үсулу илә чохлу гајыг тәсвири һәкк олунмушдур. Силаһлы вә силаһсыз адамлар отурмуш гајыгларын бурнунда күнәш, һабелә тәк-тәк дашлар үзәриндә балыг, илан, кәртәнкәлә, бүвә, гапы тағбәнди, икитәкәрли араба шәкилләри вә инсан ајағынын ләпирләринин тәсвирләри вар. Ај, Күнәш, улдуз, хач тәсвирләри, дә аз дејил, әрәб әлифбасы илә јазы да вардыр. Бунлардан әлавә, «ев көчдү» (пула-пула, јахуд мәрә-мәрә) вә «дама-дама» кими әјләнчә ојунлары үчүн истифадә олунмуш јалаглар вә габарыг батыг хырда квадратлардан ибарәт шаһмат тахтасына бәнзәр тәсвирләр ашкар едилмишдир. Г.г.т., арасында ов сәһнәси, коллектив әмәк просеси, тахыл бичими, әлләри јухары галдырмагла ибадәт етмәк, гыз гачырмаг, фәрди вә јаллыјаохшар коллектив рәгс сәһнәләринә дә тәсадүф олунур. Мүхтәлиф тәсвирләр арасында сүвари вә пијада вурушмасы сәһнәләри, кечи-

1978 илин апрелиндә БККИ-нин ХТЕРЬ-дә тәртиб едилмишдир

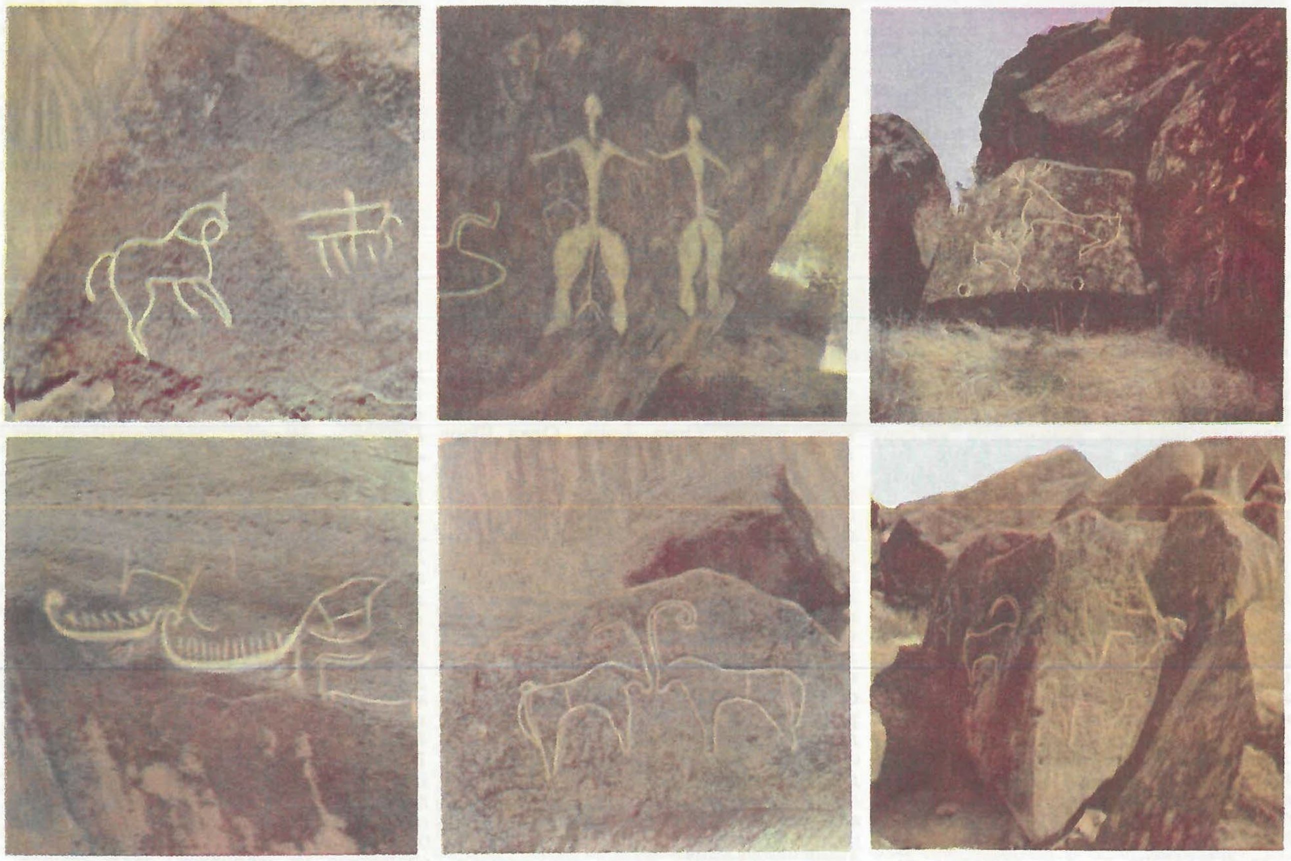
ГЫРҒЫЗЫСТАН ССР, ИГТИСАДИ ХӘРИТӘ

МИГЈАС 1:4 500 000

45 0 45 90 135 180км

1978 илин ијулунда БМКИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

Гобустан гаја тәсвирләриндән нүмунәләр.

ләрин дөјүшмәси, итләрин марал, донуз, чанавар говмасы, дәвә карванлары вә с. дә нәзәри чәлб едир. Чијинләриндән каман асылмыш гадын тәсвирләри узаг кечмишдә гадынларын кишиләрлә бирликдә ова чыхдығыны сүбут едир. Чинкирдағын шм.-ш. әтәјиндәки *гавалдаш* бир нөв, ибтидаи мусиги аләти олмушдур. Күман едилдијинә көрә, бурадакы гајаларда тәсвир олунмуш јаллыјаохшар рәгсләр бу дашын «чалынмасы» илә ифа едилирмиш. Бөјүкдаш дағынын ч.-ш. әтәјиндәки гаја үзәриндә латын дилиндә јазылмыш китабәдән мә'лум олур ки, император Домисианын дөврүндә [81—96] 12-чи Рома лекиону Азәрб.-да олмушдур. Бу јазы Азәрб. тарихинин аз өјрәнилмиш дөврүнү мүәјјән гәдәр ишыгландырыр.

Г.г.т. һәкк едилдикләри дөврдән асылы олараг өлчү, композисија вә чәкилмә техникасы бахымындан бир-бириндән фәргләнир. Е.ә. 8—5-чи миниликләрә аид олдуғу күман едилән ән гәдим рәсмләр көлкә (силует) тәрзиндә инсан тәсвирләридир. Өкүз шәкилләри чох күман ки, е.ә. 7—4-чү миниликләрдә чәкилмишдир. Бөјүкөлчүлү тәсвирләрин даһа гәдим олдуғу еһтимал едилир. Гајыг тәсвири дә гәдимдир (е.ә. 7—4-чү миниликләр). Марал, кечи, чејран, ат, донуз, шир, чанавар вә с. һејван тәсвирләри, е.ә. 4—3-чү миниликләрлә орта әсрләр арасындакы дөврдә чәкилмишдир.

Тунч дөврүндә вә сонракы әсрләрдә шәкилләрин өлчүсү кетдикчә кичилир. Даһа сонралар ислам дининин инсан вә һејван тәсвири јаратмағы гадаған етмәси нәтичәсиндә гаја тәсвирләри схематик шәкил алмышдыр. Орта әсрләрә аид тәсвирләр, чох һалда гәдим шәкилләрин схематик тәглидинә чеврилмишдир. Дәвә карванлары, силаһлы атлы тәсвирләри вә с. бу дөврә аиддир. Ибтидаи ичма гурулушундан башлајараг, чәмијјәтин тарихи инкишафыны ардычыл екс етдирмәклә бир нөв гајалар үзәриндә һәкк олунмуш салнамә характери дашыјан тарих, инчәсәнәт, тәбијјат елмләри үчүн бөјүк әһәмијјәти олан Г.г.т. комплекси дөвләт горуғу (бах *Гобустан горуғу*) е'лан едилмишдир.

Әд.: бах *Гобустан* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ГОБУСТАН ГОРУҒУ, Гобустан Дөвләт тарихи-бәдии горуғу — Азәрб.ССР-дә тарихи-бәдии дөвләт горуғу. *Гобустанын* ч.-ш.-индә, Гарадағ р-ну (Бакы ш.) вә Абшерон р-ну әразисиндә, Гобустан гәс. јахынлығындадыр. Даш дөврүнә аид гаја тәсвирләрини (бах *Гобустан гаја тәсвирләри*) горумаг, онлары өјрәнмәк вә һәмчинин Азәрб.-ын гәдим мәдәнијјәтини тәблиғ етмәк мәгсәдилә Азәрб. ССР Назирләр Советинин гәрары (1966, 9 сентјабр) илә 1967 илдә тәшкил олунмушдур.

Әразиси тәгр. 4400 *ha*-дыр. Г.г-ндакы Бөјүкдаш, Кичикдаш, Чинкирдағ вә Јазылытәпә гајаүстү тәсвирләр коллексијасы, археоложи газынтылар нәтичәсиндә ашкар едилмиш Мезолит, Неолит вә даһа сонракы дөврләрә аид дүшәркәләр, һәмчинин гәдим јашајыш јерләри вә с. абидәләр вардыр. Г.г. Даш дөврүндән сон орта әсрләрә гәдәр Гобустан сакинләринин һәјат вә мәишәтини екс етдирән ачыг сәма алтында горуг-музеј кими шөһрәт тапмыш, үмумиттифаг вә бејнәлхалг туризм маршрутуна дахил едилмишдир.

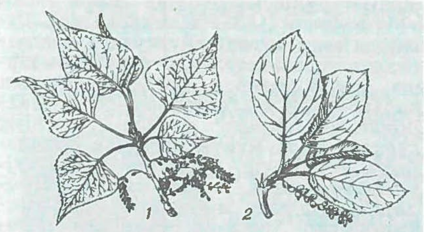
ГОБУСТАН КУРГАНЛАРЫ — Гобустанда, *Бөјүкдаш* вә *Кичикдаш* дағлары әразисиндә курганлар. Даш вә торпаг өртүклүдүр. Г.к. үчүн өртүк алтында бир чәркә дүзүлмүш даирәви даш һасар—кромлех сәчијјәвидир. Г.к. тикинти хүсусијјәтинә маликдир. Өлүләр сағ вә ја сол бөјрү үстә, бүкүлү вәзијјәтдә хәндәксиз, хәндәкдә вә даш гуту гәбирдә (әсасән бир нәфәр) дәфн олунмушдур. Јалныз бир курганда ана илә ушағы бирликдә дәфнетмә адәтинә тәсадүф едилмишдир. Г.к.-нын әксәријјәтиндә нишанкаһ даш ашкар олунмушдур. Курганлардан бириндә нишанкаһ даш әвәзинә инсан фигуру формасында јонулуб дүзәлдилмиш һејкәл тапылмышдыр. Бә'зи курганларда өлүнүн гырмызы бојанмасы һалына раст кәлинмиш; бә'зисиндә өлүнүн јанына бир сыра мадди-мәдәнијјәт нүмунәләри илә јанашы, бүтөв һејван чәмдәји,

дикәрләриндә рәсмли дашлар да гојулмушдур. Бир сыра рәсмли дашлардан нишанкаһ, өртүк вә кромлех тикинтисиндә истифадә олунмушдур. Бир нечә гәбирдә өлүнүн јанында кил габ, силаһ, бәзәк, јемәк, рәсмли дашлар вә с. ашкар едилмишдир. Г.к. Тунҹ дөврүнә (е.ә. 3—2-ҹи миниллијин сону—1-ҹи миниллијин әввәлләри) аиддир.

Әд.: Мурадова Ф. М., Гобустанда сон Тунҹ дөврүнә аид курган гәбри, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1971, № 3–4; јенә онун, Курганы эпохи бронзы в Гобустане, Тезисы докладов сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований 1970 года СССР, Тбилиси, 1971.

ГОБУСТАН-КҮР АРХИПЕЛАГЫ (БАКЫ АРХИПЕЛАГЫ) **НЕФТЛИ-ГАЗЛЫ САҺӘСИ**—Ҹәнуби Гобустан вә Ашағы Күр депрессијасынын Хәзәр дәнизиндәки ҹ.-ш. тектоник давамыдыр. Саһәнин систематик өјрәнилмәсинә 1950 илдән башланмышдыр. 1957 илин ахырында бурада сејсмик кәшфијјат, хәритәалма газмасы, структур газма вә һәмчинин ахтарыш-кәшфијјат газмасы апарылмышдыр. Кеоложи кәсилишиндә Мәһсулдар гат, Акчагыл, Абшерон, Бакы, Күркан, Хәзәр вә Хвалын јашлы чөкүнтүләр өјрәнилмишдир. Бурада 45-дән чох сәрбәст антиклинал гырышығы олан 9 антиклинал золаг мүәјјән едилмишдир. Гырышыгларын чохунда, палчыг вулканлары да вардыр. Саһәдә ашкар едилмиш нефт-газ јатаглары (Сангачал-дәниз, Дуванны-дәниз, Булла а. вә с.) мәһсулдар гатын ашағы һиссәсиндәки гумлу лајлардадыр. Саһәнин перспективи, әсасән, Мәһсулдар гат, гисмән Миосен вә Абшерон мәртәбәси чөкүнтүләри илә әлагәдардыр.

ГОВАГ (Populus)—*сөјүдкимиләр* фәсиләсиндән битки ҹинси. Һүнд. 40—45 *м*, диаметри 1 *м*-дәк олан, јарпағы төкүлән икиевли ағаҹлардыр. Садә, узун саплаглы јарпаглары нөвбә илә дүзүлүр. Бә'зи нөвләриндә јарпағын алт тәрәфиндә ағымтыл түкҹүкләр олур. Мејвәси гутуҹуг, тохумлары азтүклү, учағанлыдыр. Чичәкләри сырғаларда топланыр. 100-дән чох нөвү мә'лумдур. Әсасән, мүлајим гуршагда јајылмышдыр. ССРИ-дә 30, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 12 нөвүнә тәсадүф едилир. Бунлардан Туран Г.-ы, Һиркан Г.-ы, титрәк Г. јабаныдыр; гара Г. вә Сосновски Г.-ы һәм јабаныдыр, һәм дә беҹәрилир; јаланчы ағ Г., гәләмә Г., Шишкин Г.-ы, Сәмәргәнд Г.-ы, Италија Г.-ы, Канада Г.-ы исә беҹәрилир. Г. гәләмлә чохалан, јахшы инкишаф едән гијмәтли декоратив биткидир. Одунҹағы ағ, јумшаг вә јүнкүлдүр; кағыз, кибрит вә фанер истеһсалында, бә'зән иншаатда, һәмчинин јанаҹаг кими дә ишләдилир Г.-ын габығындан дәри ашыламаг үчүн истифадә олунур.

Говағын мејвәли будағы: *1*—гараговаг; *2*—әтирли говаг.

Әд.: Флора Азербайджана, т. 3, Б., 1952.

ГОВДАҒ СИЛСИЛӘСИ—Азәрб.ССР-дә дағ силсиләси. Баш Гафгаз силсиләси илә Нијалдағ силсиләси арасында, Исмајыллы р-ну әразисиндәдир. Уз. тәгр. 20 *км*, һүнд. 2440 *м*-ә гәдәрдир. Әсасән, Табаширин вулканокен-чөкмә сүхурларындан тәшкил олунмушдур. Ҹ. јамаҹы сылдырымлыдыр. Мешәләр, даһа јүксәк һиссәләриндә субалп вә алп чәмәнликләри вар.

ГОВЛАР—Азәрб.ССР Товуз р-нунда шәһәр типли гәс. (1967 илдән). Г. гәс. советлијинин мәркәзи. Бакы—Тбилиси д.ј.-нда ст. Шосе јоллары говшағы. Р-н мәркәзиндән 20 *км* ч.-ш.-дә, Кәнҹә-Газах дүзәнлијиндәдир. ССРИ-нин ән јахшы гәс.-ләринин мүсабигәсиндә Г.-а 2 күмүш, . 5 бүрүнҹ медал верилмишдир. Г.-да шәраб з-ду, тәнәк үчүн дәмир-бетон дајаглар истеһсал едән з-д, үзүмчүлүк с-зу, мәишәт хидмәти павилјону, совхоз-техникум, орта, 2 сәккизиллик мәктәб, интернат, мусиги вә техники пешә мәктәбләри, китабхана, мәдәнијјәт еви, јај кино-театры, хәстәхана, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, көрпә еви, автомат телефон ст., 2 истираһәт вә мәдәнијјәт паркы, меһманхана вар. 20 артезиан гујусу газылмышдыр. Г.-а газ кәмәри чәкилмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ГОВЛАРСАРЫ — Азәрб.ССР Ханлар р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 31 *км* шм.-да, Гошгар чајынын (Күрүн голу) сағ саһилиндән 4 *км* аралы, Кәнҹә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 914 (1977); әкинчилик, һејвандарлыг, үзүмчүлүк вә тохумчулугла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар. Азәрбајҹан Елми-Тәдгигат Памбыгчылыг Ин-тунун әкинчилик тәҹрүбә саһәси бурададыр.

ГОВОРОВ Леонид Александрович (22.2.1897, индики Киров вил.-нин Бутырки к.—19.3.1955, Москва)—совет һәрби хадими, Совет Иттифагы Маршалы (1944), Совет Иттифагы Гәһрәманы (1945). 1942 илдән Сов. ИКП үзвү. М. В. Фрунзе ад. Һәрби Академијаны (1933), Баш Гәраргаһ Академијасыны (1938) битирмишдир. 1916 илдә ордуја чағырылмыш, 1918 илдә көһнә ордудан тәрхис олунмушдур. 1918 илин октјабрында Колчакын ордусуна чағырылмыш, 1919 илин октјабрында Томск ш.-нә гачараг ағгвардијачылара гаршы үсјанда иштирак етмишдир. 1920 илин јанварында көнүллү сурәтдә Совет Ордусуна дахил олмуш, Вәтәндаш мүһарибәси ҹәбһәләриндә вурушмушдур. Совет — Финландија мүһарибәсиндә (1939 — 40) иштирак етмиш, Артиллерија Академијасынын рәиси (1941) олмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Гәрб истигамәти, Еһтијат ҹәбһә, Гәрб ҹәбһәси гошунларына, 5-ҹи ордуја командан-

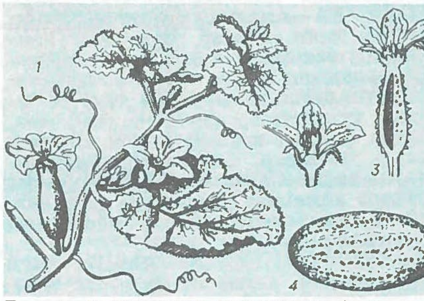

лыг етмишдир. 1942 илин ијунунда Г. Ленинград ҹәбһәси гошунларына командан тә'јин едилмишдир. Мүһарибәдән сонра Ленинград һәрби даирәси гошунларынын команданы (1945—46), гуру гошунларынын баш инспектору (1946—48), 1948 илдән ССРИ ҺҺМ гошунларынын команданы, 1950 илдән һәм дә ССРИ һәрби назиринин мүавини иди. 1953 илдән ССРИ мүдафиә назирлијинин баш инспектору, 1954 илдән ССРИ ҺҺМ гошунларынын баш команданы вә ССРИ мүдафиә назиринин мүавини олмушдур. 1952 илдән Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд, ССРИ Али Советинин (2—4-ҹү чағырыш) депутаты иди. 5 дәфә Ленин ордени, «Гәләбә» ордени, 3 Гырмызы Бајраг ордени, 2 дәфә 1-ҹи дәрәҹәли Суворов ордени, Гырмызы Улдуз ордени, медаллар, һәмчинин харичи орденләрлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: В боях за город Ленина. Статьи. 1941—1945 гг., Л., 1945.

Әд.: Бычевский Б. В., Командующий фронтом, М., 1974.

ГОВУН, јемиш—габагкимиләр фәсиләсинин Cucumis ҹинсиндән бириллик битки. Көвдәси сүрүнән, јарпаглары ири вә узунсаплаглыдыр. Јарпаг голтуғундан бығҹыглар чыхыр. Чичәкләри ајрыҹинсијјәтли, бә'зән икиҹинсијјәтли олур. Мејвәси әтли, чохтохумлу вә мүхтәлиф формалыдыр (дәјирми, узунсов вә с.). Истисевән биткидир. Вәтәни Орта вә Кичик Асијадыр. Әкилән сүфрә Г.-у, јахуд ади Г. (С. melo) даһа кениш јајылмышдыр. Бу нөв Һиндистан, Јапонија, Иран, Әфганыстан, АБШ вә Кичик Асијада, Балкан ј-а, Испанија, Италија, Франса вә башга өлкәләрдә, ССРИ-дә исә Орта Асија респ.-ларында, Волгабоју, Молд. ССР, УССР вә Загафгазијада беҹәрилир. Сортундан асылы олараг мејвәси 200 *г*-дан 16 *кг*-дәк олур. Суварылан саһәдә *ha*-дан 300—400 *с*, дәмјә шәраитиндә 200 *с*-ә гәдәр мәһсул јығылыр. Мејвәсинин тәркибиндә 16—18% шәкәр, 60 *мг*%-дәк С витамини, каротин, пектин маддәләри вә минерал дузлар олур. Г. јејилир, гурудулур; ондан мүрәббә, бәкмәз (говун балы), мармелад вә с. һазырланыр. Азәрб.ССР-дә јерли Ағ Г., Гара Г., Күснәт јемиши, Кәрмәк, Сарајтуму, Синејваз, Тураҹы јемиш, Һәсәнгала јемиши, Ҹорат Г.-у, кәнардан кәтириләнләрдән исә Колхозница-749/753 вә с. сортлар әкилир. Азәрб. ССР-дә Г. һәм дәмјә, һәм дә суварылан саһәдә беҹәрилир. Әкиндән габаг саһәјә минерал вә үзви күбрә (пејин) верилир. Әкин заманы һәр *ha*-а 2—8 *кг* Г. тохуму сәпилир.

Говун: *1*—биткинин көрүнүшү; *2*—еркәк чичәји; *3*—диши чичәји; *4*—мејвәси.

ГОВУН МИЛЧӘЈИ (Myiopardalis pardalina)—әлванганадлылар фәсилә-

синдән һәшәрат. Уз. 5,5—6,5 *мм*, рәнки ачыг-сарыдыр. Ганадларынын үзәриндә 3 сарымтыл золаг олур. Аралыг дәнизи өлкәләриндә, Асијада, ССРИ-дә Загафгазија вә Шимали Гафгазда јајылмышдыр. Илдә 2—3 нәсил верир. Әсасән говуна, һәмчинин гарпыз, габаг вә хијара да зәрәр верир. Зәдәләнмиш мәһсул, адәтән чүрүјүр. М ү б а р и з ә т ә д б и р л ә р и: тезјетишән сортлары фараш әкмәк, 3—4 иллик тохумлары суда исладыб сәпмәк; Г.м. учан дөврдә әкинләри инсектисидләрлә дәрманламаг, алаг вә мәһсул галыгларыны мәһв етмәк вә тарланы дәрһал шумламаг.

ГОВУНАҒАЧЫ (Carica papaya) — папајја фәсиләсиндән мејвә ағачы. Сарымтыл-ағ рәнкли чичәкләри бир вә ја икичинсијјәтлидир. Көвдәнин јухары һиссәсиндә топа илә јерләшән узун саплаглы ири јарпаглары бармагвары бөлүмлүдүр. 40-а јахын нөвү мә'лумдур. Јабаны һалда раст кәлмир. Тез инкишаф едән биткидир. Шахтајадавамлы олмадығы үчүн әсасән тропикләрдә бечәрилир. Мејвәси сары вә ја сарымтыл-јашыл олуб, форма вә гурулушу говуну хатырладыр; јејилир. Ширәсиндән папаин ферменти алыныр. Зүлаллары парчалајан папаин тибдә вә косметикада ишләдилир.

ГОВУРҒА—Азәрб.-да кениш јајылмыш јемәк, чөрәз. Әсасән, буғдадан, һәмчинин гарғыдалы, дүјү вә дарыдан һазырланыр. Бунун үчүн сачда говрулмуш буғда вә ја дүјүјә күнчүд, чәтәнә туму (говрулмуш һалда), гоз, јахуд фындыг ләпәси, нохуд, кишмиш вә с. гатылыр. Әсасән бајрамларда, пајыз вә гыш ајларында јејилир. Узаг сәфәрә кедәнләр өзләри илә азугә кими Г. да көтүрүрдүләр Г.-дан *говут* һазырланыр.

ГОВУРМА —1) гыша еһтијат үчүн говрулан әт. Гојун әтини хырда тикәләрә доғрајыр вә өз јағында гызарана гәдәр говурурлар. Сонра говрулмуш әти сахсы күпәләрә долдурур, үстүнә јағ төкүб (јағ әтин үстүнү өртмәлидир) сәрин јердә сахлајырлар. Истәнилән вахт Г.-дан мүхтәлиф хөрәкләр (парговурма, туршуговурма вә с.) биширилир. Г.-дан Азәрб.-да еһтимал ки, 4—5 мин ил бундан әввәл истифадә етмишләр; 2) јағда говрулмуш әт хөрәји.

ГОВУТ—Азәрб.-да јајылмыш јемәк, чөрәз. Говрулмуш буғда дән дашындан (киркирәдән) кечирилир (бә'зән чәтәнә туму илә бирликдә үјүдүлүр). Алынан унун ичәрисинә шәрбәт төкүб јејилир. Г.-а бәкмәз, сүд, һәмчинин сүзмә дә гатылыр. Г. гуру һалда да јејилир. Г. узун мүддәт сахландығындан узаг сәфәр заманы даһа кениш истифадә едилирди. Малдарлыгла мәшғул олан әһали арасында кениш јајылмышды. Ибтидаи ичма гурулушу дөврүндән мә'лум олдуғу еһтимал едилир.

ГОВШУДОВ Ата (15.7.1903, индики Безмеин ш.—15.11.1953, Ашгабад)—түркмән совет јазычысы. Түркмән нәср вә драматуркијасынын баниләриндәндир. «Вәтән оғлу» (1934) повести, «Чума» (1939) пјеси Вәтәндаш мүһарибәсиндән бәһс едир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә һәср олунмуш «Меһр вә Вәфа» (1946), јениликлә көһнәлијин мүбаризәсиндән бәһс едән «Копетдағын әтәкләриндә» (1947—49) романларынын вә с. әсәрләрин мүәллифидир. «Овчу Гәндимин аиләси» һекајәси Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Внук Мергена. Роман, Ашхабад, 1965; Последний старшина. Рассказы, М., 1966.

Әд.: А б о р с к и й А., Ата Каушутов, Ашхабад, 1965.

ГОГЕБАШВИЛИ Јаков Семјонович (27.10.1840, индики Гори р-нунун Вариани к.—14.6.1912, Тифлис)—күрчү педагогу, Күрчүстанда мүтәрәгги педагокиканын баниси, јазычы, публисист. Кијев руһани академијасында дини тәһсил алмыш, дүнјакөрүшүнә рус ингилабчы-демократларынын вә күрчү јазычыларындан И. Чавчавадзе вә А. Серетелинин бөјүк тә'сири олмушдур. К. Д. Ушинскинин ардычылы олан Г. көһнә, схоластик тә'лимә гаршы чыхмыш, демократик әсасларда јени күрчү мәктәбләринин јарадылмасы уғрунда мүбаризә апармышдыр. Г. «Күрчүләр арасында савад јајан чәмијјәт» јаратмыш (1879), тә'лимин ана дилиндә вә әјанилик әсасында апарылмасыны тәблиғ етмиш, күрчү дилиндә дәрсликләр [«Күрчү әлифбасы», 1865; «Ана дили», 1876 (1925 иләдәк һәр ил чап олунуб) вә с.] јазмыш, методик вәсаитләр тәртиб етмиш, күрчү мәктәбләри үчүн сабит дәрслик («Русское слово») һазырламыш вә нәшр етдирмишдир (1887). Г. күрчү ушаг әдәбијјатынын да банисидир. Күрч.ССР-дә габагчыл маариф хадимләри үчүн Г. ад. медал тә'сис олунмушдур.

ГОГОБЕРИДЗЕ Леван Давидович (9.1.1896, Кутаиси губ.-нын Придонаан—Чихаиши к.—21.3.1937)—Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1916 илдән Сов.ИКП үзвү. 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра Трапезунд јахынлығында Чивизлик гәс. совети сәдринин мүавини олмушдур. 1918 илдә Бакыја кәлмиш, Бакы Фәһлә вә Әскәр Депутатлары Совети Ичраијјә Комитәсинин, РК(б)П БК, сонра исә Гафгаз Өлкә Комитәсинин (ГӨК) үзвү олмушдур Г. Бакы фәһләләринин мүсаватчылара гаршы 1919 илин мај тә'тилинин тәшкилатчыларындан олмуш, һәмин илдә Бакы фәһлә конфрансынын сәдри сечилмишдир; мүсаватчы террорчулар тәрәфиндән ағыр јараланмышдыр (сентјабр, 1919). 1920 илин мајындан нојабрынадәк Бакы ш. Ингилаб Комитәсинин сәдр мүавини ишләмишдир. 1921 илдә Тифлис Ингилаб Комитәсинин сәдри, РК(б)П Тифлис Комитәсинин катиби, Күрчүстан ХКС сәдринин мүавини (1923—24), Ачарыстан Вил. Партија Комитәсинин катиби (1924—25) олмушдур. 1925—26 илләрдә Парисдә дипломатик ишдә чалышмышдыр. 1926—30 илләрдә Күрчүстан К(б)П МК катиби олмуш, 1930—34 илләрдә ССРИ Халг Тәчһизат Комиссарлығында ишләмишдир. 1934 илдән Ростов-Донда партија ишиндә чалышмыш, партијанын 13, 15—16-чы гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур.

Әд.: Деятели революционного движения в Грузии, Тбилиси, 1961; Г у л и е в Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970.

ГОГОЛ Николај Васиљевич (1.4.1809, индики Полтава вил.-нин Болшије Сорочинтсы к.—4.3.1852, Москва)—рус јазычысы. Јохсуллашмыш мүлкәдар аиләсиндә доғулмушдур. Нежин али

елмләр кимназијасыны битирмишдир (1828). Тәләбә икән рәссамлыға, актјорлуға һәвәс көстәрмиш, ше'р вә фачиәләр јазмышдыр. 1829 илдә В. Алов имзасы илә «Һанс Күһелгартен» идилијасыны чап етдирмиш, лакин әсәр уғурлу олмамышдыр. А. С. Пушкинлә танышлығынын (1831) Г.-ун јазычы кими формалашмасында мүһүм ролу олмушдур. Г.-а әдәби шөһрәт кәтирән илк әсәр «Диканка јахынлығындакы хуторда ахшамлар» (1831—32) повестидир. Украјна халг әдәбијјаты, нағыл вә әфсанәләри әсасында, романтик үслубда јазылмыш повестдә Украјнанын поетик мәнзәрәси јарадылмышдыр. Зәһмәткеш халга мәһәббәт, тәбиәтә дәрин вурғунлуг, демократик руһ әсәрин сәчијјәви хүсусијјәтләридир. «Миргород» вә «Арабескләр» (1835) топлуларындакы повестләр Г. јарадычылығынын идеја-бәдии инкишафында јени мәрһәлә иди. Мәһз бу мүнасибәтлә В. Г. Белински Г.-у «әдәбијјатын вә шаирләрин башчысы» адландырмышдыр (Сечилмиш әсәрләри, Б., 1948, сәһ. 103). Һәмин повестләр («Виј» вә «Тарас Булба» истисна олмагла) реалист принсипләр әсасында јазылмышдыр. «Тарас Булба» романтик повестиндә Украјна халгынын харичи ишғалчылара гаршы мүбаризәси тәсвир едилмишдир. «Көһнә дүнја мүлкәдарлары» вә «Иван Иванович Иван Никифоровичин далашмасы» повестләриндә феодал-патриархал һәјат тәрзи тәнгид олунмуш, дурғунлуғу, керилији, мә'нәви бошлуғу тәмсил едән типик мүлкәдар сурәтләри јарадылмышдыр. «Нева проспекти», «Дәлинин гејдләри», «Шинел» повестләриндә феодал-буржуа чәмијјәтиндә «кичик адам»ларын тәнһалығы, ачы талеји тәсвир едилмишдир. 1835 илдән Г. милли рус драматуркијасы вә театры уғрунда фәал мүбаризә апармышдыр. Драматуркијасынын шаһ әсәри олан «Мүфәттиш» (1836) комедијасында Русијада һөкм сүрән ганунсузлуг, әдаләтсизлик, рүшвәтхорлуг, бүрократизм ифша едилмишдир. Јарадычылығынын зирвәси олан «Өлү чанлар» (ч. 1, 1842) роман-поемасында феодал-мүтләгијјәт гурулушунун мүһүм ичтимаи бәлаларына тохунмуш, тәһкимчилији гәтијјәтлә писләмиш, һаким синфин керилијини, мә'нәви ифласыны ачыб көстәрмишдир. Чичиков сурәтиндә јетишмәкдә олан буржуазијанын типик чәһәтләри үмумиләшдирилмишдир. Әсәрдә әдибин өз халгына, онун јарадычы гүввәләринә, Русијанын кәләчәјинә инамы ајдын ифадә едилмишдир. Г. әсәри 3 чилддә јазмаг нијјәтиндә олмушдур. Лакин мүртәче даирәләрин һүчумуна мә'руз галан әдиб, әсәрин 2-чи чилди үзәриндә мүвәффәгијјәтлә ишләјә билмәмиш вә өлүмүндән бир нечә күн әввәл онун әлјазмаларыны јандырмышдыр. Узун мүддәт Русијанын габагчыл адамларындан узаг дүшән (1836—48 илләрдә харичдә јашамышдыр), диндарларла јахынлыг едән Г. 1846 илдән сонра дәрин мә'нәви бөһран кечирмиш, мүртәче көрүшләрин тә'сири илә «Достларла јазышмалардан сечилмиш парчалар» (1847) кита-

быны нәшр етдирмишдир. Әсәрдә мүтләгијјәт, килсә вә тәһкимчилик мүдафиә олунур. В. Г. Белински мәшһур «Гогола мәктуб» мәгаләсиндә әсәри кәскин тәнгид едәрәк, Г.-у әввәлки реалист јарадычылыг јолуна гајытмаға чағырмышдыр. Г. рус әдәбијјатында тәнгиди реализмин мөһкәмләнмәси вә инкишафында мүстәсна рол ојнамыш, рус әдәби дилини зәнкинләшдирмиш, ону халг данышыг дилинә јахынлашдырмышдыр. В. И. Ленин Г.-ун јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмиш (бах Әсәрләри, ч. 18, сәһ, 330) вә ингилабын дүшмәнләринә гаршы онун сатирик образларындан дәфәләрлә истифадә етмишдир.

Г.-ун јарадычылығы М. Ф. Ахундов, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев, Ҹ. Мәммәдгулузадә вә б. Азәрб. јазычыларынын ичтимаи-әдәби көрүшләринә мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. «Мүфәттиш» (илк тәрҹүмәси Н. Нәримановундур, 1896), «Евләнмә» (тәрҹүмәчи М. Һачынски) комедијалары ингилабдан әввәл Азәрб. сәһнәсиндә тамашаја гојулмуш, әдибин анадан олмасынын 100 иллији мүнасибәти илә Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ф. Көчәрли вә б.-нын мәгаләләри чап олунмушдур. Г.-ун әдәби ирсинин тәрҹүмәси саһәсиндә ингилабдан сонра хүсусилә бөјүк иш көрүлмүш, комедијалары дәфәләрлә тамашаја гојулмуш, һәјат вә јарадычылығына, Азәрб. әдәбијјатына тә'сиринә даир елми-тәнгиди әсәрләр јазылмышдыр. ССРИ-дә бир сыра мәдәни-маариф мүәссисәсинә, к-з вә күчәјә Г.-ун ады верилмиш, Москвада, Нежиндә абидәси гојулмуш, доғулдуғу к.-дә ев музеји ачылмышдыр. Бакыда Г. адына күчә вар.

Әсәрләри: Әсәрләри, 6 ҹилддә, Б., 1952—56; Повестләр, Б., 1975; Собр. соч., т. 1—7, М., 1966—67; Соч., т. 1—2, М., 1975.

Әд.: Белински В. Г., Рус повести вә ҹәнаб Гоголун повестләри һаггында, Сечилмиш әсәрләри, Б., 1948; Јенә онун, Гогола мәктуб, јенә орада; Н. В. Гогол вә Азәрбајҹан әдәбијјаты, Б., 1952; Мәммәд Ҹәфәр, Рус классикләри, Б., 1964; Јенә онун, XIX әср рус әдәбијјаты, h. 1, Б., 1970; Машинский С. И., Художественный мир Гоголя, М., 1971; Вишневская И. Л., Гоголь и его комедии, М., 1976.

ГО́ГОЛЕВА Јелена Николајевна (7.4.1900, Москва)—рус совет актрисасы. ССРИ халг артисти (1949). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1974). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1947, 1948, 1949). 1948 илдән Сов.ИКП үзвү. 1918 илдән Малы театрын (Москва) актрисасыдыр. Драматик, фаҹиәви вә сатирик характерли образлар јарадычылығында әсас јер тутур. Ролларı: Софја («Ағылдан бәла», А. Грибоједов), леди Милфорд («Мәкр вә мәһәббәт», Ф. Шиллер), леди Макбет («Макбет», В. Шекспир), һерсокинја Малборо («Бир стәкан су», О. Е. Скриб), Горелова («Дәниздәкиләрин шәрәфинә!», Б. Лавренјов), Меланја («Достигајев вә башгалары», М. Горки), Кураж ана («Кураж ана вә ушаглары», Б. Брехт) вә б. Кино филмләринә дә чәкилмишдир. 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГОҒАЛ—ун, сүд вә ја су, јағ, әдвијјат вә с.-дән һазырланан кичик кирдә чөрәк, көкә. Г.-ын хәмиринә маја гатылыр. Үзәринә зә'фәран, јахуд јумурта сарысы сүртүлүр. Шор гоғал вә ширин гоғал кениш јајылмыш нөвүдүр. Шор гоғалын ичинә ун, јумурта, јағ, дуз, дарчын, истиот вә с. гатышығы әлавә едилир, үстүнә хаш-хаш сәпилир. Ширин гоғалын хәмиринә шәкәр гатылыр.

ГОДА́ВАРИ, Годи — Һиндистанда чај. Уз. 1450 *км*. Һөвзәсинин саһ. 290 мин *км*². Гәрби Гат д-рынын ш. јамачларындан башлајыб, Бенгал көрфәзинә төкүлүр вә бу һиссәдә кениш делта әмәлә кәтирир. Муссон режимлидир. Суварма үчүн, әсасән, ашағы ахынындан истифадә олунур. Орта ахынында вә делтада кәмичилијә јарарлыдыр. Әсас голу Транһитадыр. Г.-дә бәндләр, күчлү СЕС-ләр вә ирригасија системләри јарадылыр.

ГОДА́Р (Godard) Жан Лјук (д.3.12.1930, Парис)—франсыз кино режиссору, ссенарист. Франса киносунда «јени ахын» ҹәрәјанынын көркәмли нүмајәндәләриндән бири. «Сон нәфәсдә» (1959), «Кичик әскәр» (1960), «Инсан өз һәјаты илә јашамалыдыр» (1961), «Карабинерләр» (1962), «Алфавилл» (1965), һәмчинин 60-чы илләрин сонунда чәкдији филмләрдә («АБШ-да истеһсал едилмишдир», «Чинли гадын», «Уик енд», «Һәгигәт», «Шәргдән әсән күләк» вә с.) мүасир сивилизасијанын ејбәҹәр формаларына анархизм мөвгејиндән е'тираз едир; үмумијјәтлә Г., јарадычылығында дөврүнүн кәскин проблемләрини экс етдирмәјә чалышса да, онлара конкрет мүнасибәтини билдирмир. 70-чи илләрин әввәлләриндә јаратдығы филмләри («Һәр шеј гајдасындадыр», 1972; «Нөмрә ики», 1975) коммунист идеолокијасына, фәһлә синфинә вә һәмкарлар иттифаглары гаршы јөнәлдилмишдир. Филмләриндә тез-тез әл камерасындан вә кадрларын ачыг һавада чәкилишиндән истифадә едир.

ГО́ДДАРД (Goddard) Роберт (5.10. 1882, Массачусетс штаты, Вустер—10.8.1945, Мериленд штаты, Балтимор)—ракет техникасы саһәсиндә Америка алими. 1908 илдә Вустер политехник ин-туну битирмишдир. Ракет техникасы саһәсиндә тәдгигатлара 1907 илдән башламышдыр. 1914 илдән Кларк ун-тиндә ишләмишдир (1919—43 илләрдә проф.). 1942—45 илләрдә АБШ ҺДД назирлијинин нәздиндәки Авиасија Тәдгигат бүросунун директору олмушдур. 1926 илдә Вустердә ракет мүһәррики маје оксикен вә газолинлә ишләјән ракет бурахмышдыр. Ракет техникасы саһәсиндә чохлу ихтиралары вар. Ајын арха тәрәфиндәки кратерләрдән бири Г.-нын шәрәфинә адландырылмышдыр.

Әсәрләри: Liquid—propellant rocket development, City of Washington, 1936; The autobiography, Worchester, 1966.

Әд.: The papers of R. H. Goddard, v. 1—3, New York, 1970.

ГОДЗИАШВИ́ЛИ Васили Давыдович (27.11.1905, Тифлис—30.1.1976, Тбилиси)—күрҹү совет актјору. ССРИ халг артисти (1958). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Тбилисидәки драм студијасында охумуш (1922—24), Ш. Руставели ад. театрда (1924—30) вә К. Марҹанишвили ад. театрда (1930 илдән) ишләмишдир. Ән јахшы роллары: Ахма («Анзор», С. Шаншиашвили), чар Иракли («Јол ајрычында», Л. Готуа), Луарсаб («Бу да инсандырмы?», И. Чавчавадзенин ејниадлы повести үзрә), Аветик («Инди өзкә чағлардыр», А. Сагарели), дон Сезар де Базан («Руи Блаз», В. Һүго), Арбенин («Маскарад», М. Лермонтов), Хлестаков («Мүфәттиш», Н. Гогол), III Ричард («III Ричард», В. Шекспир), Сезар («Сезар вә Клеопатра», Б. Шоу). Естрада артисти кими чыхыш етмиш, кинода да чәкилмишдир. Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

В. Д. Годзиашвили Луарсаб («Бу да инсандырмы?», И. Чавчавадзе) ролунда.

ГОДЛЕ́ВСКИ Иван Иосифович (30. 1.1886, Житомир вил.-нин Сингури к.—18.8.1961, Бакы)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбариз. 1918 илдән Сов.ИКП үзвү. 1901 илдән Хәзәрин балыг вәтәкәләриндә фәһлә, 1907 илдән һәрби дәнизчи олмуш, Хүсуси дәниз експедисија дәстәсинин јарадылмасында (1919) иштирак етмишдир. 1919 илдә РК(б)П БК-ја үзв сечилмиш, мүсават һөкумәтинә гаршы силаһлы үсјана һазырлыг иши апармышдыр. АК(б)П-нин 1-чи тә'сис гурултајында (1920) МК-ја үзв сечилмишдир. 1920 илдә Бакы ш. Лиман-Дәниз р-нунун сијаси комиссары олмуш, Шәрг халгларынын 1-чи вә Үмумрусија Советләринин 8-чи гурултајларында иштирак етмиш, Азәрб. нүмајәндә һеј'әти илә В. И. Ленинин гәбулунда олмушдур. Партија-совет ишиндә чалышмыш (1921—25), респ. су нәглијјаты ишчиләри һәмкарлар иттифагынын сәдри (1926—37) сечилмишдир. 1937 илдән Хәзәр Кәмичилији идарәсиндә ишләмишдир. АК(б)П-нин 1, 6—9-чу, Загафгазија коммунист тәшкилатларынын 3—5-чи гурултајларынын нүмајәндәси, АК(б)П МК, БК, АК(б)П Нәзарәт Комитәси, Азәрб. МИК, Загафгазија МИК вә ҮИК(б)П ЗӨК-нин үзвү олмушдур.

Әд.: Борьба за победу Советской власти в Азербайджане, Б., 1967; Гулиев Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970.

ГОДМАН—Азәрб.ССР Масаллы р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 10 *км* ч.-г.-дә, Виләш чајынын сағ саһилиндән 6 *км* аралы, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 789 (1977); тәрәвәзчилик, тахылчылыг, һејвандарлыг вә ҹајбечәрмә илә мәш-

ғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, автомат телефон ст. вар.

ГОДО́ГРАФ—бах *Һодограф.*

ГОДУ-ГОДУ, һ о д у-һ о д у—Азәрб.-да кениш јајылмыш гәдим мәрасим; ојун. Еһтимал ки, тәбиәт гүввәләринин илаһиләшдирилмәси нәтиҹәсиндә јаранмышдыр. Тәсәррүфатла әлагәдар олан Г.-г. әсасән, јаз вахты иҹра едилирди. Узун мүддәт јағыш јағдыгда «Году»-ну кәлинчик кими гырмызы парча илә бәзәјир, Күнәши чағырмаг үчүн кәздириб маһны охујурдулар. Гураглыг вахты исә јағыш јағдырмаг үчүн «Году»-ну көј от вә хырда будагларла бәзәјиб (бә'зи јерләрдә балача ушағы јашыл будагларла бәзәјирдиләр) маһны охуја-охуја кәздирирдиләр. Бу заман әһали «Году»нун үстүнә су чиләјир вә кәздирәнләрә пај верирди. Г.-г.-нун мәншәји һаггында мүхтәлиф фикирләр вар. Бә'зиләри «Году»ну Күнәш илаһәси, дикәрләри су аллаһы, бир гисми исә руһ һесаб едир, бу мәрасими ибтидаи иҹма гурулушу дөврүндә кениш јајылан «охшар охшары чағырар» ајини илә әлагәләндирирләр. Еһтимал ки, гәдимдә бу мәрасими овсунла мәшғул олан шәхсләр иҹра едирдиләр. Сонралар исә «Году»ну оғлан вә гызлар кәздирмиш, мәрасим илкин ролуну итириб ушаг ојунӱна чеврилмишдир. Г.-г. мүхтәлиф адларла бир сыра халглар арасында да јајылмышды.

ГО́ДҺАВН (Godhavn) — Гренландијанын г. саһилләриндә, Диско а.-нын ҹ.-унда јашајыш мәнтәгәси вә порт. Әһ. тәгр. 700 (1970). Балыг вә дәниз һејванлары овланыр.

ГОЕЛРО́ п л а н ы — өлкәнин електрикләшдирилмәси әсасында Совет респ.-лары х.т.-нын инкишаф етдирилмәсинин илк ваһид дөвләт перспектив планы. В. И. Ленинин тапшырығы вә рәһбәрлији илә Русијанын електрикләшдирилмәси үзрә Дөвләт комиссијасы (ГОЕЛРО) тәрәфиндән 1920 илдә ишләниб һазырланмышдыр. Г. планы 1920 илин декабрында 8-ҹи Үмумрусија Советләр гурултајында бәјәнилмиш, 1921 ил декабрын 21-дә ХКС тәрәфиндән тәсдиг едилмишдир. В. И. Ленин гурултајда Г. планыны партијанын икинҹи програмы адландырмыш вә ашағыдакы формулу ирәли сүрмүшдүр: «Коммунизм—Совет һакимијјәти плүс бүтүн өлкәнин електрикләшдирилмәсидир» (Әсәрләри, ҹ. 31, сәһ. 533). Г. планы 10—15 илә нәзәрдә тутулмушдур. Г. планы 8 әсас игтисади р-н (Шимал, Мәркәзи-сәнаје, Ҹәнуб, Волгабоју, Урал, Гәрби Сибир, Гафгаз, Түркүстан) үзрә ишләниб һазырланмышды. 20 ИЕС (Штер, Каширa, Кизел, Горки вә с.) вә 10 СЕС (Волхов, Днепр, Свир вә с.) тикилмәси, бүтүн р-н електрик ст.-ларынын үмуми күҹүнүн 1750 мин *квт*-а, иллик електрик енержиси истеһсалынын 8,8 млрд. *квт·саата* (1913 илдә —1,9 млрд. *квт·саат*) чатдырылмасы, өлкәдә сәнајенин сәмәрәли јерләшдирилмәси, сәнајенин үмуми мәһсулунун сәвијјәсинин ингилабдан әввәлкинә нисбәтән 1,8—2 дәфә артырылмасы нәзәрдә тутулмушду. Г. планы 1931 илдә јеринә јетирилди. ССРИ-дә иллик електрик енержиси истеһсалы 10,7 млрд. *квт·саата*, 1935 илдә р-н електрик ст.-ларынын үмуми күҹү 4134 млн. *квт*-а чатдырылды; сәнајенин үмуми мәһсулу 1913 илдәкинә нисбәтән 5,7 дәфә артды. 1977 илдә ССРИ-дә 1150 млрд. *квт.саат* (Азәрб.ССР-дә 15,7 млрд. *квт.саат*) електрик енержиси истеһсал олунмушдур.

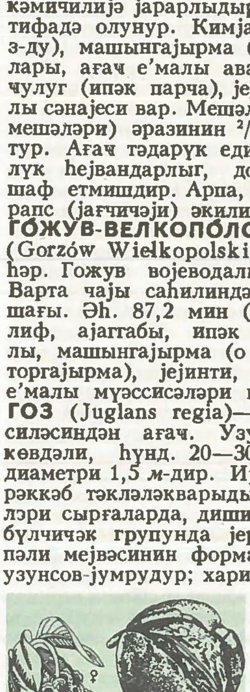
Әд.: Л е н и н В. И., Об электрификации, 2 изд., М., 1964; А б д у л с а л и м з а д е Г. Я., Осуществление ленинского плана электрификации в Азербайджане, Б., 1968; 50 лет ленинского плана ГОЭЛРО. Сб. материалов, М.—Л., 1970; Электрификация СССР, под ред. П. С. Непорожнего, М., 1970; С т е к л о в В. Ю., В. И. Ленин и электрификация, 2 изд., М., 1975.

ГО́ЖУВ ВОЈЕВОДАЛЫҒЫ (Wojewodztwo Gorzow)—Полшанын г.-индә, Полша овалығында инз. ваһид. Саһ. 8,5 мин *км²*, әһ. 440 мин (1976). Инз. м. Гожув-Велкополски ш.-дир.

Релјефи тәпәли-мореналидир. Мүһүм чајлары Одра вә Варта (һәр икиси кәмичилијә јарарлыдыр) сувармада истифадә олунур. Кимја (синтетик лиф з-ду), машынгајырма (трактор говшаглары, ағаҹ е'малы аваданлығы), тохуҹулуг (ипәк парча), јејинти, ағаҹ е'малы сәнајеси вар. Мешәләр (әсасән, шам мешәләри) әразинин $^2/_5$-дән чохуну тутур. Ағаҹ тәдарүк едилир. Әтлик-сүдлүк һејвандарлыг, донузчулуг инкишаф етмишдир. Арпа, човдар, картоф, рапс (јағчичәји) әкилир.

ГО́ЖУВ-ВЕЛКОПО́ЛСКИ, Г о ж у в (Gorzów Wielkopolski)—Полшада шәһәр. Гожув војеводалығынын инз. м. Варта чајы саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 87,2 мин (1975); синтетик лиф, ајаггабы, ипәк парча истеһсалы, машынгајырма (о ҹүмләдән тракторгајырма), јејинти, ағаҹ вә кәтан е'малы мүәссисәләри вар.

ГОЗ (Juglans regia)—гозкимиләр фәсиләсиндән ағаҹ. Узунөмүрлү, ирикөвдәли, һүнд. 20—30 *м* вә даһа чох, диаметри 1,5 *м*-дир. Ири јарпағы мүрәккәб тәкләләкварыдыр. Еркәк чичәкләри сырғаларда, диши чичәкләри сүнбүлчичәк групунда јерләшир. Икиләпәли мејвәсинин формасы јумру, јахуд узунсов-јумрудур; харичи мејвәјанлығы

Гоз ағаҹы: 1—будағы (еркәк вә диши чичәк групу илә); 2—еркәк чичәји; 3—диши чичәји; 4—мејвәси.

јашыл, әтли, габығы (дахили мејвәјанлығы) одунҹағабәнзәрдир. Рүтубәтә, торпаға вә ишығa тәләбкар, истисевән, 20—25°С шахтаја давамлы биткидир. Ҹалаг едилмиш ағаҹлар әкиләндән 8—10 ил сонра 150—200 ил мејвә верир. 30—50 јашлы ағаҹдан 65—100 *кг* (бә'зән 250 *кг*-дәк) мәһсул јығылыр. Тәбии шәраитдә Кичик Асијада, Балкан ј-а-нда, Иранда, Чиндә битир. АБШ-да, Авропанын ҹ.-г. һиссәсиндә вә ССРИ-дә (Загафгазијада, Орта Асијада, ССРИ Авропа һиссәсинин ҹ.-унда) бечәрилир. Тохумла, бә'зән дә гәләмлә чохалдылыр. Загафгазијада, әсасән, Азәрб.ССР-дә Бөјүк Гафгазда 1600 *м*, Кичик Гафгаз вә Талышда исә 1200 *м* јүксәклијә гәдәр олан јерләрдә 25 мин *һа*-дәк гарышыг тәбии Г. мешәләри јајылмышдыр: кениш саһәләрдә бечәрилән Г. бағлары вар. Ләпәсиндә 45—77% јағ, 18—21% зүлал, 12—20% карбоһидратлар, B_1 витамини, А провитамини вә с. олур. 1 *кг* Г. ләпәси гидалылығына көрә бирликдә көтүрүлмүш 1 *кг* әт, чөрәк, балыг, картоф, сүд вә армуду әвәз едир. Г. ләпәсинин калориси чөрәкдән 3, картофдан 7, сүддән 11 дәфә артыгдыр. С витамини илә зәнкин олан кал мејвәсиндән мүрәббә биширилир; јетишмиш ләпәсиндән гәннады сәнајесиндә истифадә едилир. Кејфијјәтинә көрә ән јахшы зејтун јағына бәрабәр Г. јағы алыныр. Гоз јағы лак вә јүксәк кејфијјәтли сабун һазырламаг үчүн ишләдилир. Г.-ун јарпағында вә јашыл чичәкјанлығында југлон адланан хүсуси маддә вар; јүксәк бактерисид хассәли антибиотикдир. Һәтта ән кичик консентрасијасы белә бактеријалары, о ҹүмләдән хәстәлик төрәдән микроорганизмләри, һәшәратлары мәһв едир. Инсанда сүмүк вәрәминин мүалиҹәсиндә истифадә едилир. Мөһкәм вә гәшәнк одунҹағы дүлкәрлик, чилинкәрлик вә иншаат ишләри үчүн јарарлыдыр. Көвдәсиндән кејфијјәтли фанер, јашыл мејвәјанлығы, јарпағы вә габығындан ашы маддәси вә гәһвәји рәнк алыныр. Горујуҹу мешә золаглары салмаг вә декоратив бағчылыг мәгсәди илә бечәрилир. Азәрб.ССР-дә Сејфи, Суғра сортлары р-нлашдырылмышдыр.

Әд.: С а ф а р о в И. С., Природная растительность Азербайджана, ее продуктивность и пути улучшения, Б., 1972.

ГОЗ ЈАҒЫ—бах *Битки јағлары.*

ГОЗА—1) чылпагтохумлу биткиләрдә ҹинси чохалма органы. Г.-да спорофилләр (еркәк—микроспорофил, диши — мегоспорофил), адәтән пулҹуг формасында узун ох бојунҹа спирал шәклиндә јерләшир. Диши Г.-ларын пулҹуглары тохумлар јетишдикдә одунлашыр; 2) гызылағаҹ, маја сармашығы вә с. биткиләрин узун охдан, өртүҹү јарпаглардан вә онларын голтуғунда јерләшән чичәкләрдән ибарәт диши чичәк групу вә бә'зи мејвәләр дә Г. адланыр.

ГОЗГУРАБ (Bongardia) — зиринчкимиләр фәсиләсиндән чохиллик битки ҹинси. Һүнд. 10—35 *см*-дир. Јарпаглары ләләквары бөлүмлү олуб гаршыгаршыја дүзүлүр. Чичәк оху үзәриндә 17—28 әдәд гызылы-сары чичәкләри олур. Өн вә Мәркәзи Асијада 4, ССРИ-дә, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 1 нөвү—г ы з ы л л ы Г. (B. chrysogonum) битир. Абшеронда март—апрел ајларында чичәкләјир. Гутуҹуг мејвәләри ијунун биринҹи онкүнлүјүндә јетишир. Көк јумрусу јејилир. Будагларында 73,5 *мг%*, көк јумруларында исә 3,1 *мг%* С витамини вар.

ГОЗКИ́МИЛӘР (Juglandaceae)—икиләпәлиләр синфиндән битки фәсиләси. Тәкләләкварыл јарпаглары нөвбә илә дүзүлән, биревли, бирҹинсијјәтли ағаҹ, бә'зән дә кол биткиләридир. Күләк васитәсилә тозланыр. Мејвәси чәјирдәкдир (јанлыш олараг гоз адланыр). 8 ҹинси, 70-ә јахын нөвү мә'лумдур. Әсасән, мүлајим гуршагда јајылмышдыр. ССРИ-дә гоз вә јалангоз јаба-

ны һалда битир, платикарија, сиклокарија вә карија чинсинин бә'зи нүмајәндәләри исә әкилир. Азәрб.ССР-дә јаланғоз (Pterocarya), гоз (Juglans) вә карија (Carya) чинсләринә тәсадүф едилир. Ән әһәмијјәтлиси гоздур; Азәрб.ССР-дә ики јабаны, үч мәдәни нөвүнә (үрәквары гоз, боз гоз вә Манчурија гозу) тәсадүф едилир. Бундан әлавә карија чинсинин пекан нөвү дә (C. pecan) Ләнкәран, Көјчај вә Загаталада бечәрилир. Г.-ин мејвәси јејилир, одунчағындан мебел вә с. мә'мулат һазырламаг үчүн истифадә едилир.

ГОЗЛУЧАЈ — Азәрб.ССР-ин Һадрут (ДГМВ) вә Фүзули р-нларында чај. Аразын сол голу. Уз. 28 *км*, һөвзәсинин саһ. 100 *км*². Гарабағ силсиләсинин јамачындан (1520 *м* һүнд.-дән) башланыр. Әсасән, јағыш сулары илә гидаланыр. Мүвәггәти ахарлыдыр. Сувармада истифадә олунур.

Сәфәви-Османлы мүһарибәләри заманы Г. саһилиндә вурушма олмушдур. Османлыларын зәбт етдији Гарабағы кери гајтармаға чалышан I Шаһ Аббас [1587—1629] Һүсејн хан Гачары (Кәнчә һакимләри Зијадоғуллары нәслиндән иди) гошунла 1604 илдә Гарабаға көндәрмишди. Араз чајыны кечән Һүсејн хан Гачарын гошуну Г.-ын саһилиндә душәркә салмышды. Кәнчә бәјләрбәјиси Давуд пашанын 7 мин нәфәрлик гошунуна гаршы дөјүшдә мәғлуб едилән Һүсејн хан кери чәкилмәјә мәчбур олмушду.

Әд.: Рахмани А. А., «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана, Б., 1960.

ГОЈАС (Goiás)—Бразилијада штат. Бразилија јајласынын мәркәзи һиссәсиндә, Токантинс чајы һөвзәсиндәдир. Саһ. 642,1 мин *км*². Әһ. 3006 мин (1970); әсасән һиндиләрдир. Инз. м. Гојанија ш.-дир. Г. игтисади чәһәтчә зәиф инкишаф етмишдир. Игтисадијјатынын әсасы екстенсив һејвандарлыгдыр (әсасән, зебујәбәнзәр гарамал, һәмчинин донуз, давар). Әмтәә әкинчилији (әсасән, гәһвә, памбыг), тәрәвәзчилик вә мејвәчилик инкишаф етмишдир. Мешәләрдән тәбии каучук, бабасу мејвәси јығылыр, овчулугла мәшғул олунур. Аз мигдарда гызыл, алмаз, никел филизи чыхарылыр. К.т. мәһсуллары е'мал едилир. Кағыз, јејинти вә с. сәнаје мүәссисәләри вар.

ГОЈЕН (van Goyen) Јан ван (13.1.1596, Лејден—27.4.1656, Һаага) — һолланд мәнзәрә рәссамы. Лејдендә (1618 илдән) вә Һаагада (1634 илдән) ишләмишдир. Јеткин мәнзәрә әсәрләриндә («Дордрехт јахынлығындакы Маас чајы», 1643, Ермитаж, Ленинград; «Нејмекендән Ваал чајынын көрүнүшү», 1649, А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји, Москва) чај вә каналларын сакит ахыныны вермәк үчүн гәһвәјибоз рәнк тонларындан бачарыгла истифадә етмишдир. Г. реалист һолланд мәнзәрә бојакарлығынын јарадычыларындан бири олмушдур.

Әд.: Фехнер Е. Ю., Голландская пейзажная живопись XVII века в Эрмитаже, Л., 1963.

ГОЈЈА, Гојја-и-Лусјентес (Goya y Lucientes) Франсиско Хосе де (30.3.1746, Фуендетодос, Сарагоса јахынлығында—16.4.1828, Франса, Бордо)—испан рәссамы. Илк тәһсилини Сарагосада алмышдыр. Тәгр. 1769 илдә Италијаја кетмишдир. Г.

1773 илдән Мадриддә јашамыш, 1780 илдә Мадрид Рәсамлыг Академијасына үзв сечилмишдир. 1786 илдән сарај рәссамы, 1799 илдән исә кралын биринчи рәссамы олмушдур. Крал шпалер мануфактурасы үчүн чәкдији 60-дан чох паннодан («Чәтир», 1777; «Габ-гачаг сатычысы», 1778, «Буға», 1780, «Јаралы дашјонан», 1786—һамысы Мадридин Прадо музејиндәдир) *гобелен* үчүн рәсм (картон) кими истифадә олунмушдур. Г. јарадычылығы Веласкес, Ел Греко, сонралар исә Рембрандт ән'әнәләринә јахын олмушдур. Испан маарифчиләри илә (Г. М. Ховељанос-и-Рамирес, М. Х. Кинтана) јахынлығы феодал-клерикал Испанијасына гаршы Г.-нын гәзәбини күчләндирмиш, әсәрләриндә дөврүнүн һагсызлыгларына е'тираз мотивләри өзүнү көстәрмишдир. 1792 илин пајызы—1793 илин гышында кечирдији ағыр хәстәлик нәтичәсиндә Г. кар олмушду. 1790-чы илләрдә Г.-нын портрет јарадычылығы јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатмышды (Ф. Бајеу, 1796, Прадо; Ф. Кијмарде, 1798, Лувр, Парис; Исабел Ковос де Порсел, тәгр. 1806, Милли галереја, Лондон). Бу дөврдә јаратдығы әсәрләриндә Г. һәјат һәгигәтләрини, еләчә дә јаратдығы сурәтләрә шәхси мүнасибәтини бүтүн чылпаглығы илә көстәрмишдир («Крал IV Карлын аиләси», 1800, Прадо). Г.-нын портретләри композисија камиллији вә рәнкләрин тәкраредилмәз мәзијјәтләри илә фәргләнир. «Чылпаг маха», «Кејимли маха» (һәр ики әсәр тәгр. 1802, Прадо) әсәрләриндә Г. гадын көзәллијинин чазибәдарлығыны вермишдир. Г. бојакарлыгла јанашы графика саһәсиндә дә чалышмышдыр. 80 вәрәгдән ибарәт «Капричос» (1797—98) офорт силсиләсиндә Испанијадакы көһнә идарә үсулунун мә'нәви, сијаси вә дини әсаслары бүтүн ејбәчәрлији илә фачиәви гротеск формасында ифша едилмишдир; бурада Маарифчилик вә Бөјүк Франса ингилабы дөврүнүн идејалары јүксәк бәдии ифадәсини тапмышдыр. Испанијада милли азадлыг һәрәкатынын кенишләнмәси илә әлагәдар Г. јарадычылығында вәтәнпәрвәрлик мөвзусу гүввәтләнмишдир. «Мадриддә 1808-чи ил 2 мај үсјаны», «1808-чи ил мајын 3-нә кечән кечә үсјанчыларын күлләләнмәси» (һәр ики әсәр тәгр. 1814, Прадо) әсәрләриндә тарихи һадисәләр бүтүн кәрчәклији илә экс олунмушдур. Г. сәнәтинә хас олан емосија, динамиклик, ишыг-көлкә тәзады, силует көзәллији вә с. бу әсәрләрдә дә мәһарәтлә верилмишдир. Рәссам халгы гәсбкарлара гаршы мүбаризәјә чағырыр, ејни заманда мүһарибә әлејһинә чыхыш едир. Халгын талеји вә Испанија һәјатынын фачиәли дөврү һаггында Г.-нын фәлсәфи-тарихи дүшүнчәләри «Мүһарибәнин фалакәтләри» (82 вәрәг; 1810—20) адлы офортларында экс олунмушдур. Бу рәсмләрин чоху Наполеон ордусунун истиласына гаршы халгын азадлыг мүбаризәси дөврүндә вә биринчи испан ингилабы (1808—14) илләриндә чәкилмишдир. Крал VII Фердинандын һакимијјәт башына гајытмасындан сонракы ағыр иртича илләриндә Г. Мадриддән узаглашмыш вә тәнһа јашамышдыр. Г.-нын бәдбин әһвали-руһијјәси евинин диварларына чәкдији рәсмләр (1820—23) вә «Диспаратес» (22 вәрәг; 1820—23) офорт силсиләсиндән көрүнүр. Бунунла јанашы, Г. никбин руһлу әсәрләр јаратмагда давам етмишдир («Тавромахија» офорт силсиләси, 1815; «Дәмирчиләр», 1819, Х. Фрик коллексијасы, Нју-Јорк). 1824 илдә Г. Франсаја (Бордо ш.) мүһачирәт едиб өмрүнүн ахырына кими орада јашамышдыр. Г.-нын јарадычылығы Авропа рәссамлығына бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 192—193

Әд.: Левина И. М., Гойя, Л., 1958; Сидоров А. А., Гойя, М., 1963; Прокофьев В. Н., «Капричос» Гойи, М., 1970.

ГОЈТИСОЛО, Гојтисоло-Гај (Goytisolo-Gay) Хуан (д. 5.1. 1931, Барселона) — испан јазычысы. 1956 илдән Парисдә јашамышдыр. Испан әдәбијјатында «кәнч», јахуд «објектив» роман адландырылан сәнәдли сосиал роман жанрынын јарадычыларындандыр. «Сирк» (1957), «Бајрамлар» (1958), «Ләпәдөјән» (1958) трилокијасы, «Ада» (1961), «Хүсуси әламәтләр» (1967) вә с. романларында фашист режими вә франкизмлә барышан буржуа зијалылары ифша олунур. «Кечә јохламасы» һекајәси Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәрләри: Ловкость рук. При бой. Цирк. Остров, М., 1964; Особые приметы, М., 1976.

ГОЈУН ДӘРИСИ—јашлы гојундан сојулмуш дәри. Г.д. епидермис тәбәгәсинин назик олмасы илә характеризә едилир. Дерма тәбәгәси үфүги истигамәтли назик лифләрдән ибарәтдир. Тәбәгәләри бир-бириндән ајдын сечилир. Г.д. вә хәзи аздавамлы, көврәк вә сукечирән олур. Түк өртүјүнә көрә зәрифјунлу, јарымзәрифјунлу, јарымгабајунлу вә габајунлу Г.д.-нә ајрылыр. Хәз истеһсалында 1-чи үч группдан олан Г.д.-ндән истифадә едилир. Зәрифјунлу вә јарымзәрифјунлу Г.д.-нин түк өртүјү, әсасән, тифтик, јарымгабајунлу Г.д.-нин түк өртүјү исә гылан түкләрдән ибарәтдир. Түк өртүјүнә көрә Г.д. јунлу (уз. 5 *см*-дән чох), јарымјунлу (2—5 *см*) вә азјунлу (2 *см*-ә гәдәр) олур.

Күрк үчүн әлверишли дәри габајунлу Романов гојунларындан (5—8 ајлыг) алынан Г.д. һесаб едилир. Түк өртүјүнүн кејфијјәти күрк вә хәз үчүн јарамајан Г.д. ашыланмыш дәри һазырламаг үчүн истифадә едилир. Габајунлу гојунларын (*гујруглу гојунлар* мүстәсна олмагла) дәриси ајаггабы, гујруглу вә јашлы гаракүл Г.д. исә әлчәк вә с. галантереја мә'мулаты һазырламаг үчүн истифадә едилир.

ГОЈУН ИТЛӘРИ, чобан итләри—мәншә вә екстерјеринә көрә мүхтәлиф хидмәт итләри чинси групу. Сүрүнү горумаг, кешик чәкмәк, ахтарыш вә с. үчүн истифадә едилир. Ири бәдәни мүтәнасиб вә сых түклүдүр; күчлү, чәсарәтли вә дөзүмлүдүр. Јахшы әһлиләшир. Әсас чинсләри: алман, Гафгаз, Орта Асија, Шотландија (колли), пуми, пули, кувас вә Командор итләридир. Алман Г.и. дүнјада ән чох јајылмыш хидмәт ити чинсидир. Авропа групуна аиддир. 1904 илдә Русијаја кәтирилмишдир. ССРИ-дә чохиллик зоотехнија иши нәтичәсиндә Алманија чинсинин јерли иг-

лим шәраитинә ујғунлашдырылмыш Шәрги Авропа ити адланан типи јарадылмышдыр. Еркәкләрин сүјсүнүнүн һүнд. 64—72, дишиләринки 58—68 *см*-дир. Гафгаз, Орта Асија вә Ҹәнуби Русија Г.и. гәдим мәншәли чобан итләридир. Еркәкләрин сүјсүнүнүн һүнд. 65 *см*-дән, дишиләринки 60 *см*-дән аз олмур. Ири енли башы, бөјүк вә күчлү пәнчәләри олур; гулаглары саллаг (күчүк вахты кәсилир), гујруғу орагварыдыр. Әсасән, ССРИ-дә јетишдирилир. Монголустанда вә Асијанын башга өлкәләриндә, һәмчинин Африканын шм.-ында Гафгаз вә Орта Асија Г.и. типинә јахын олан итләр јајылмышдыр. Азәрб. ССР-дә, әсасән, Гафгаз Г.и. сахланылыр.

ГОЈУНБИНӘСИ—Азәрб.ССР Јевлах р-нунун Малбинәси советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 25 *км* ч.-г.-дә, Јухары Гарабағ каналындан 2 *км* аралы, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 1664 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, ушаг бағчасы, хәстәхана вар.

ГОЈУНГУЛАҒЫ (Silene) — гәрәнфилчичәклиләр фәсиләсиндән бириллик, бә'зән чохиллик битки чинси. Әсасән, от, надир һалда кол биткиләридир. Чичәкләри ики, бә'зән бирчинсијјәтли олуб, сүпүркә вә ја сүнбүл чичәк групунда топланыр. Мејвәси гутучугдур. 400-ә гәдәр нөвү мә'лумдур. Әсасән Шимал јарымкүрәсинин мүлајим гуршағында Аралыг дәнизи рајонунда јајылмышдыр. ССРИ-дә 180-ә гәдәр, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 49 нөвүнә тәсадүф едилир. Азәрб.ССР-дә с и в р и Г. (S. subconica), д и л и м л и Г. (S. multifida), Т а л ы ш Г. (S. talyschensis), Д а ғ ы с т а н Г. (S. daghestanica) даһа чох јајылмышдыр. Бир чох нөвү экинләрин алағыдыр; бә'зи нөвләриндән декоратив битки кими истифадә едилир.

ГОЈУНЛАР—бошбујнузлулар фәсиләсинин гојунлар чинсиндән чүтдырнаглы көвшәјән ев һејваны. 8 мин ил әввәл әһлиләшдирилән муфлон вә архарлардан төрәмишдир. Ев гојунларынын тәкамүлү ән әввәл јунунун вә бәдән гурулушунун дәјишмәси истигамәтиндә кетмишдир. Г.-ын боју (сүјсүнүнүн һүнд.) 55—100 *см*, бәдәнинин уз. 60—110 *см*-дир. Доғар Г.-ын чәкиси 30—100 *кг*, гочларынкы 60—180 *кг* олур. Гочлары әсасән, бујнузлу, гојунлары бујнузсуз вә ја чох кичик бујнузлудур. Јашлы гојунларын 32 диши олур. Сүд дишләри 12—18 ајлыгдан 3,5—4 јашадәк дәјишир. Рәнки ағ, гара, күрән, боздур. Зәрифјунлу вә јарымзәрифјунлу Г. адәтән, ағ рәнклидир. Г. гујруғунун формасына көрә гысагујруглу, узунгујруглу, гыса јағлыгујруглу, узун јағлыгујруглу олурлар. Әлверишли шәраитдә 14—15 ил јашајыр; тәсәррүфатларда 6—8 ил истифадә едилир. Чинси јеткинлијә 5—7 ајлығында чатыр. 15—18 ајлығында чүтләшмәјә бурахылыр. Боғазлыг дөврү 145—155 күндүр. Г. 1, бә'зән 2—3 (Романов гојуну 5-ә гәдәр) гузу доғур; чәкиси 3—5 *кг* олур. Зәрифјунлу Г.-дан илдә 5—6 *кг* (уз. 5—9 *см*), јарымзәрифјунлу Г.-дан 3—6 *кг* (уз. 40 *см*-дәк), габајунлулардан 1—4 *кг* јун (уз. 10—15 *см*) гырхылыр. Тәмиз јун чыхымы мүвафиг олараг 30—50%, 50—65%, 55—75%-дир. Зәрифјунлу вә јарымзәрифјунлу Г.-лар илдә бир дәфә јазда, габајунлулар исә јазда вә пајызда гырхылыр. Ән јахшы әтлик-јунлуг чинсләрин Г.-ы 5—7 ајлығында кәсилдикдә 18—22 *кг* әт верир. 6—8 ајлыг гузуларын әти чох дадлы вә кејфијјәтлидир. Лактасија дөврүндә 50—200 *кг*, бә'зи чинсләрдән исә 500 *кг*-дәк сүд сағылыр. ССРИ-дә сүд сағымына көрә ән чох фәргләнән сигај Г.-ы (200—240 *кг*), габајунлу Гафгаз Г.-ы (210—220 *кг*), балбас гојуну (100—120 *кг*) вә с.-дир. Г.-ла дамазлыг иши сечмә вә чүтләшдирмә јолу илә истәнилән кејфијјәтләрдә һејван јетишдирмәк истигамәтиндә апарылыр. Г., әсасән, тәбии вә әкилән отлагларын отуну, гуру от, силос, консентрат јејир; еркән јаздан гыш башлајана гәдәр аз гар дүшән вә исти иглимли р-нларда ил боју отарылыр. Ағылда сахланылыр. Г. мүхтәлиф һава темп-руна дөзүр; јүксәк дағ отлагларында јашамаға ујғунлашмышдыр. Рүтубәтә, сојугдәјмәјә, һелминтоз вә дырнаг хәстәликләринә һәссасдыр. Г. тәхминән бүтүн өлкәләрдә јетишдирилир. Дүнјада 1 милјарда јахын гојун вар. Гојунларын сајына вә јун истеһсалына көрә дүнјада Австралија биринчи, ССРИ икинчи јери тутур. Австралијада 170 млн., ССРИ-дә 139 млн. 700 мин (Азәрб.ССР-дә 5 млн. 134 мин) баш гојун вардыр. ССРИ-дә гојунчулуг ән чох РСФСР, Газах. ССР вә Орта Асијада инкишаф етмишдир.

ГОЈУНЧУЛУГ—гојунларын јетишдирилмәси илә мәшғул олан һејвандарлыг саһәси. Јүнкүл сәнаје үчүн гијмәтли хаммал (јун, хәз, дәри) вә јеjинти мәһсуллары (әт, сүд, пиј) верир. Г. чох гәдим тарихә маликдир. Инсанлар гојун мәһсулларындан истифадә етмәји өјрәндикләри дөврдән вәһши, габајунлу вә аз мәһсулдар гојунлары әһлиләшдирмәјә башламышлар. Ерамыздан бир нечә әср әввәл Кичик Асијада илк зәрифјунлу гојун чинси, Орта Асијада исә хәзлик гаракүл чинси јетишдирилмишдир.

Г.-ун тарихи Азәрб.-да да чох гәдимдир. Археоложи газынтылар заманы әлдә едилмиш гојун фигурлары, рәсмләри, мәишәт әшјалары, һәмчинин остеоложи галыглар Азәрб.-да Г.-ун Неолит дөврүндән мә'лум олдуғуну көстәрир. *Минкәчевир*, *Шомутәпә*, *Төјрәтәпә* вә *Күлтәпәдән* тапылан материаллар Г.-ун һәлә 5—7 мин ил бундан әввәл әсас тәсәррүфат саһәләриндән олдуғуну сүбут едир. Орта әсрләрдә Г. Азәрб. әһалисинин игтисадијјат вә мәишәтиндә мүһүм јер тутмушдур. Бу дөврдә Бакы, Шамахы, Нахчыван, Тәбриз, Әрдәбил вә с. ш.-ләрдән башга өлкәләрә, хүсусилә Русијаја јун вә јун мә'мулаты ихрач олунурду. 19 әсрдә Г. әсасән Газах, Ҹавад, Шамахы, Шуша, Ҹаваншир вә с. гәзаларда јајылмышды. Гојун чинсләриндән даһа чох ади, ири, истијә давамлы тәрәкәмә адланан гујруглу гојунлар, һабелә дағ гојуну бәсләнилирди. 1868 илдә Бакы губернијасында тәгр. 800 мин, Јелизаветпол губернијасында исә тәгр. 1,2 млн. гојун вар иди. 20 әсрин әввәлиндә Г. Јелизаветпол губернијасында даһа чох инкишаф етмишди (бурада гојунларын сајы 1,5—2,5 млн.-а чатырды). 18—19 әсрләрдә Б. Британијада јүксәк мәһсулдар, тезјетишән гојун чинсләринин јарадылмасы јарымгабајунлу, әтлик-јунлуг Г.-ун әсасыны гојду. Ингилаба гәдәр Русијада, әсасән, габајунлу Г. инкишаф етдирилирди. Зәрифјунлу Г.-ун инкишафы барәсиндәки 1919 ил декрети Г.-ун инкишафында дөнүш јаратды. ССРИ-дә әсас Г. р-нлары Газах.ССР, Волгабоју, Шимали Гафгаз вә Орта Асијадыр. Бундан әлавә, Сибирин бир сыра р-нларында да Г. сүр'әтлә инкишаф етдирилир. Сов.ИКП МК-нын вә Совет һөкумәтинин тапшырығы илә Газах.ССР-дә гојунларын сајыны 50—60 млн. баша чатдырмаг үчүн тәдбирләр көрүлүр. Бу мәгсәдлә зәрифјунлу, јарымзәрифјунлу, габајунлу вә јарымгабајунлу гојунчулуг инкишаф етдирилир. Зәрифјунлу Г., әсасән, Шимали Гафгаз, Ҹәнуби Волгабоју, Сибир, Газахыстан вә Гырғызыстанда; јарымзәрифјунлу Г. РСФСР-ин Мәркәзи гараторпаг вә гараторпаг олмајан зонасында, Орта Волгабоју вә Украјнада; јарымгабајунлу Г. Түркмәнистанда, Загафгазијада вә Газахыстанын јарымсәһра вә дағлыг р-нларында инкишаф етдирилир. Хәзлик вә әтлик-пијлик габајунлу гојунлар Орта Асија вә Газахыстанда; хәзлик гојунлар РСФСР-ин Мәркәзи гараторпаг олмајан зонасында, шм.-ш. р-нларында вә Уралда; јунлуг-әтлик гојунлар РСФСР-ин Авропа һиссәсинин Мәркәзи р-нларында; әтлик-јунлуг-сүдлүк гојунлар исә Шимали Гафгаз вә Загафгазијанын дағлыг р-нларында, Прибалтика вә Сибирдә бәсләнилир. Һазырда ССРИ-нин мүхтәлиф Г. тәсәррүфатларында 70-ә гәдәр гојун чинси вә групу (о чүмләдән 24 зәрифјунлу, 22 јарымзәрифјунлу) јетишдирилир. Совет мериносу, Аскашија гојуну, зәрифјунлу Гафгаз гојуну, Алтај гојуну, Гаракүл гојуну вә с. даһа кениш јајылмышдыр. Азәрб. ССР-дә Г.-у инкишаф етдирмәк, гојун чинсләринин мәһсулдарлығыны артырмаг вә онларын дамазлыг кејфијјәтини јахшылашдырмаг мәгсәди илә јерли бозах, Ширван, гарадолаг гојунлары, Грозны гојуну, Асканија гојуну, Совет мериносу вә с. чинсләрлә чүтләшдириләрәк кенетика вә селексија иши апарылыр. Бу саһәдә В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА-нын акад. Ф. Ә. Мәликовун, проф. М. Һ. Садыхов вә Р. М. Меһдијевин хидмәтләри олмушдур. Ф. Ә. Мәликовун рәһбәрлији илә Азәрб.ССР-ин јерли хүсусијјәтләри нәзәрә алынмагла јүксәк мәһсулдар зәрифјунлу *Азәрбајҹан дағ мериносу* јетишдирилмишдир.

Јун мөһкәмлијинә, еластиклијинә, һигроскопиклијинә вә с. техники хүсусијјәтләринә көрә парча, трикотаж, халча, еләчә дә кечә мә'мулатлары истеһсал етмәк үчүн гијмәтли хаммалдыр. Гојун дәрисиндән күрк вә хәз, јени доғулмуш гузуларын дәрисиндән хәз мә'мулатлары, гојун сүдүндән исә пендир һазырланыр.

Г.-ун инкишафы вә јени чинсләрин јетишдирилмәси илә, әсасән, Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Гојунчулуг вә Кечичилик Ин-ту (Ставропол), Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Гаракүлчүлүк Ин-ту (Сәмәргәнд), Газахыстан Елми-Тәдгигат Гаракүлчүлүк Ин-ту, һәмчинин к.т. вә һејвандарлыг үзрә али мәктәбләр мәшғул олур. Азәрб.ССР ЕА-нын көмәји илә јарадылмыш Шәки зона елми базасында да гаракүлчүлүјү инкишаф етдирмәк үчүн тәдгигат ишләри апарылыр. Г. бир фәнн кими к.т., зоотехнија вә бајтарлыг али вә орта ихтисас мәктәбләриндә тәдрис едилир.

Әд.: Мәликов Ф. Ә. Гојунчулуг, Б., 1955; Исмајылов М., XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын кәнд тәсәррүфаты, Б., 1960; Бүнјадов Т. Ә., Азәрбајчанда малдарлығын инкишафы тарихиндән, Б. 1969; Сумбат-заде А. С., Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке, Б , 1958; Вопросы генетики и селекции в овцеводстве. Сб. статей, М., 1976.

ГОКЕ́Н (Gauguin) Пол Ежен Анри (7.6.1848, Парис — 8.5.1903, Маркиз а-ры, Атуона гәс.)—франсыз рәссамы. Кәнчлијиндә дәниздә хидмәт етмиш, 1870-чи илләрдән мүстәгил олараг рәссамлыгла мәшғул олмушдур. 1888 илдә *Ван Гог* илә бирликдә Арлда, 1889—91 илләрдә, әсасән, Ле-Пулдјуда (Бретан) ишләмишдир. Јарадычылығынын илк дөврү *импрессионизмлә* бағлы олмушдур. Сонралар буржуа сивилизасијасыны гәбул етмәјән Г.-дә халг јарадычылығына, һәмчинин гәдим јунан, орта әср вә Гәдим Шәрг инчәсәнәтинә мараг ојанмышды. Дурғун һәјат тәрзинә мараг, һадисәләрин әсрарәнкиз маһијјәти, үмумиләшдирилмиш образ ахтарышлары («Моизәдән сонра гарабасма», 1888, Шотландија Милли Галерејасы, Единбург) Г.-и символизмә јахынлашдырмыш вә јени бојакарлыг системи («синтетизм») јаратмаға кәтириб чыхармышдыр. Г. 1891 илдә идеал чәмијјәт тапмаг арзусу илә Таити а,-на (Океанија) кетмишдир. Бурада, Авропа сивилизасијасындан кәнар олан инсанларын һәјаты рәссамы чәлб етмиш, буна көрә дә 1895 илдә гыса мүддәтә Франсаја гајыдан Г. һәмишәлик Океанијаја көчмүшдү. Океанијадакы мүстәмләкә шәраити Г.-ин илкин арзуларыны боша чыхарса да о, тәбиәтин азад гојнунда јашајан инсанларын мараглы образыны јаратмышдыр («Таити пасторааллары», 1893, Ермитаж, Ленинград; «Бәрә», 1901, А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји, Москва; «Онларын гызылы бәдәнләри», 1901, Импрессионизм музеји, Парис). Г. Полинезија мәдәнијјәти вә мифолокијасынын поетик тәсвирини верән илк Авропа рәссамыдыр. О, полинезијалыларын һәјатыны буржуа сивилизасијасына гаршы гојмушдур. Г.-ин ән јахшы әсәрләри аһәнкдар ритми, рәнк долғунлуғу илә сечилир («Јохса, гысганырсан?», 1892, А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји). Г. јарадычылығы үчүн рәнкләрин зәнкин емосионаллығы, композисија садәлији, декоративликлә монументаллығын үзви бирлији сәчијјәвидир. Һејкәлтәрашлыг, графика вә керамика саһәләриндә дә ишләмишдир. Бә'зи әдәби вә тәнгиди әсәрләриндә Г. өз јарадычылыг методуну нәзәри чәһәтдән әсасландырмышдыр. Мәгаләләринин бириндә Гәдим Шәрг рәссамы Манинин адыны чәкмишдир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ.192 193

Әд.: Кантор-Гуковская А. С., Поль Гоген. Жизнь и творчество, Л.—М., 1965; Даниельсон Б., Гоген в Полинезии, М.—Л., 1969.

ГОЛ (әдәбијјатда)—Азәрб. дастанларында фәсил, һиссә, сүжет хәтти мә'наларыны билдирән термин. «Короғлу» дастаны ајры-ајры голлардан ибарәтдир. «Китаби-Дәдә Горгуд»да Г. *боj* адланыр.

ГОЛАЛАР, гулалар — Либеријанын г.-индә, Сент-Пол вә Мано чајлары арасындакы әразидә, һәмчинин Сјерра-Леоненин сәрһәд р-нларында јашајан халг. Либеријада 150 миндән, Сјерра-Леонедә исә 10 мин нәфәрдән чохдур. Г.-лар бир сыра тајфалара бөлүнүрләр. Дилләри гәрби банту групуна аиддир. Г.-ын әксәријјәти ән'әнәви дини е'тигадларыны сахламышлар; бир гисми мүсәлмандыр. Әсас мәшғулијјәтләри әкинчиликдир.

ГОЛБА́Г, биләрзик, базубәнд — гадынларын гола (биләјә) тахдыглары гызыл, күмүш вә с.-дән һазырланан бәзәк әшјасы. Г.-лар 2 чүр олур: һалга Г., јығма Г. Дүнјанын әксәр халгы арасында кениш јајылмышдыр. Ибтидаи инсанлар һәлә Палеолит дөврүндә мамонт дишиндән Г. һазырлајырдылар. Неолит дөврүнүн ахырларында гадынлар вә кишиләр арасында даш Г.-лар, Тунч дөврүндә метал Г.-лар јајылмышды. Гәдим јунанларын вә ромалыларын бә'зән кичик һејкәлчикләрлә бәзәдикләри Г.-лар хүсуси зәрифлији илә сечилирди. Русијада 11—13 әсрләрдә варлы гадынлар гарасавадла өртүлмүш гызыл, јахуд күмүш Г.-дан истифадә едирдиләр; шүшә вә мисдән һазырланмыш Г.-лар да вар иди.

Г. Азәрб.-да да гәдимдән мә'лумдур. Археоложи газынтылар заманы Минкәчевирдән е.ә. 1-чи минилијә аид тунч Г. тапылмышдыр. Азәрб.-да (Бакы, Шәки, Шуша, Кәнчә), әсасән, дөјмә вә гарасавад үсулу илә һазырланмыш күмүш Г.-лар кениш јајылмышдыр.

ГОЛБАСДЫРМА—ана биткидән јени битки алмаг үчүн көвдәнин (вә ја көкүн) тумурчуглу һиссәсинин торпаға басдырылмасы. Г. мејвәчиликдә, үзүмчүлүкдә, декоратив бағчылыгда вә мешәчиликдә вегетатив чохалма үсулларындан бири кими тәтбиг едилир. Басдырылмыш гол әввәлчә гидасыны ана биткидән алыр, көк салдыгдан сонра ону ана биткидән ајырырлар вә мүстәгил бөјүмәјә башлајыр.

ГОЛВАРЫ ЈАТАГ—гәдим чај дәрәләринин линзавары гумлу чөкүнтүләриндәки нефт-газ јатағы. Бу тип нефт јатагларыны илк дәфә 1911—12 илләрдә акад. И. М. Губкин Шимали Гафгазда Мајкоп дәстәсиндә мүәјјән етмишдир. Бундан 12—15 ил сонра белә јатаглар АБШ-да ашкар едилмишдир. Әдәбијјатда бу јатаглар «гајтанвары» адын илә дә мә'лумдур.

ГО́ЛДБАХ ПРОБЛЕМИ—Петербург ЕА акад., ријазијјатчы Х. Голдбахын (1690—1764) сөјләдији фәрзијјә: алтыдан кичик олмајан һәр тәбии әдәд үч садә әдәдин чәми шәклиндә көстәрилә биләр. Л. Ејлер бунунла әлагәдар ашағыдакы фәрзијјәни сөјләмишдир: ихтијари чүт әдәд ики садә әдәдин чәми шәклиндә ифадә олуна биләр (һәләлик исбат едилмәмишдир). И. М. Виноградов исбат етмишдир ки, кифајәт гәдәр бөјүк һәр тәк әдәди үч садә әдәдин чәми шәклиндә көстәрмәк мүмкүндүр.

ГОЛДЕНВЕ́ЈЗЕР Александр Борисович (10.3.1875, Кишинјов—26.11.1961, Москва) — совет пианочусу, мусигишүнас, педагог вә мусиги хадими. ССРИ халг артисти (1946). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1947). Сәнәтшүнаслыг доктору (1940). Москва консерваторијасынын проф. (1906—61) вә директору (1922—24 вә 1939—42) олмушдур. Совет пианочулуг мәктәбинин инкишафында ролу вардыр. 200-дән артыг пианочу јетишдирмишдир (Д. Кабалевски, Д. Башкиров, Г. Кинзбург вә б.); азәрб. пианочу кадрларын (Н. Јусубова, С. Гулијева, А. Зүлфүгарова) јетишмәсиндә дә ролу олмушдур. Педагожи вә ифачылыг принсипләри мәгаләләриндә, еләчә дә И. С. Бах, В. А. Моцарт, Л. Бетһовен, Р. Шуман, Ф. Лист вә б. бәстәкарларын әсәрләринин редаксијаларында өз әксини тапмышдыр. 3 операнын, «Октјабр нуру» кантатасынын, камера-инструментал ансамбллар, фп. пјесләри вә романсларын мүәллифидир. Ленин ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГОЛДЛАР—*нанајларын* кечмишдә (19 әсрин орталарындан) ишләдилмиш ады.

ГОЛДО́НИ (Goldoni) Карло (25. 2. 1707, Венесија—6.2.1793, Парис)—

италјан драматургу, милли комедијанын баниси. Италјан театрында исланат апармыш, *маска комедијасынын* никбинлијини, динамизмини сахламагла јанашы, сабит мәтнә, реал инсан характерләринә малик ичтимаи мәзмунлу реалист драматуркија јаратмышдыр. Ислаһатынын нәзәри принсипләрини «Комик театр» (1750) комедијасында, «Хатирәләр»индә (3 ч., 1784—87) вә с. әсәрләриндә шәрһ етмишдир. Маарифчилик Г. драматуркијасынын әсас идеја мәзмунудур. 267 пјес јазмышдыр. Комедијаларында задәканларын мә'нәви позғунлуғуну, феодализмин ифласыны тәсвир етмишдир. Г. драматуркијасынын гәһрәманы халгдыр. Јарадычылығынын новатор маһијјәти «Һијләкәр дул гадын» (1748), «Ики ағанын бир нөкәри» (1749), «Гәһвәхана» (1750), «Арвад гејбәти» (1751), «Јаланчы» (1751), «Феодал» (1752), «Меһманхана саһибәси» (1753) комедијаларында даһа бариз әкс олунмушдур. Г. реализминин зирвәси олан «Јекәбашлар» (1760), «Сенјор Тодеро» (1762) комедијаларында буржуа әхлагы сатира атәшинә тутулур. «Екзотик мөвзу»да «Фарс кәлини», «Киркана Чулфада», «Киркана Исфаһанда» вә с. романтик тракикомедијалары вар. «Ики ағанын бир нөкәри», «Меһманхана саһибәси» комедијалары Азәрб. сәһнәсиндә тамашаја гојулмушдур.

Әсәрләри: Комедии, т. 1—2, Л.—М., 1959; Комедии, в кн.: Карло Гольдони. Комедии, Карло Гоцци. Сказки для театра, Витторио Альфьери. Трагедии, М., 1971.

Әд.: Мокульский С. С., Гольдони, в его кн.: Итальянская литература. Возрождение и Просвещение, М., 1966.

ГО́ЛДСИЈЕР (Goldziher) Игнатс (22. 6. 1850, Секешфеһервар—13.11.1921, Будапешт) — мачар әрәбшүнасы вә исламшүнасы, Мачарыстан ЕА м. үзвү (1876), Петербург ЕА м. үзвү (1897, фасиләләрлә 1916—19 илләрдә). 1872 илдән досент, 1894 илдән Будапешт ун-тинин проф. Ислам тарихи, әрәб филолокијасы, гәдим јәһуди мифолокијасы, һабелә әрәбләрин вә гәдим јәһудиләрин фолклору үзрә әсәрләрин мүәллифи. Буржуа исламшүнаслығында тәнгиди мәктәбин баниси олан Г.-ин мүһүм елми хидмәти мүсәлман рәвајәтинә (*сүннәјә*) тәнгиди јанашмагдан вә *Мәһәммәдин* адына чыхылан һәдисләрин мәншәји һаггында нәзәријјәнин әсасландырылмасындан ибарәтдир. Г. вә

Һолландија исламшүнасы Снук Һүргронје тәсдиг етмишләр ки, һәдисләрин чох һиссәси Мәһәммәдин дөврүнә (7 әср) аид дејил вә исламын мөвҹуд олдуғу илк ики әсрдә (7—9 әсрләр) јаранмышдыр. Г. илк дәфә исламын синкретик характерини ачмыш, еркән ислама гәдим динләрин, фәлсәфи фикирләрин вә һүгуг нормаларынын тә'сирини көстәрмиш, мүсәлман Шәрги халгларындан һәр биринин «Ислам» терминини өзүнәмәхсус шәкилдә дәрк етдијини сүбута јетирмишдир. Г.-ин әсәрләри Шәрг мәнбәләриндән кәтирилән конкрет материалларла зәнкиндир. Ингилабдан әввәлки Русијада вә ССРИ-дә исламшүнаслығын инкишафында Г.-ин әсәрләринин мүһүм ролу олмушдур.

Әсәрләри: Лекции об исламе, СПБ, 1912; Культ святых в исламе, М., 1938.

Әд.: Крачковский И. Ю., Избр. соч., т. 5, М.—Л., 1958, с. 211—214; Бартольд В. В., Игнац Гольдциэр, «Известия Российской АН», 1922, серия 6, т. 16.

ГОЛИАФ—Библија әфсанәсинә көрә филистимли пәһләван. *Давудла* тәкбәтәк дөјүшдә өлдүрүлмүшдүр. Г. һаггында әфсанә е.ә. 2—1-ҹи минилликдә гәдим јәһудиләрин гоншу филистимлиләрлә мүбаризәси һаггындакы епик рәвајәтләр силсиләсиндән бир епизоддур.

ГОЛИКОВ Филипп Иванович (д. 29. 7. 1900, индики Курган вил.-нин Борисово к.)—совет һәрби хадими, Совет Иттифагы Маршалы (1961).

1918 илдән Сов. ИКП үзвү. 1918 илдән Совет Ордусунда хидмәт едир. Һәрби курслары (1919, 1929), Һәрби мәктәби (1931) вә М. В. Фрунзе ад. Һәрби Академијаны (1933)битирмишдир. Вәтәндаш мүһарибәсиндә иштирак етмиш, мүһарибәдән сонра партија-сијаси ишиндә, 1931 илдән исә јүксәк һәрби вәзифәләрдә олмушдур. 1939 илдән 6-чы ордунун команданы, 1940 илдән Баш гәраргаһ рәисинин муавини—Баш кәшфијјат идарәсинин рәиси иди. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин әввәлиндә Инкилтәрә вә АБШ-да Совет һәрби нүмајәндәлијинә башчылыг етмишди. 1941 илдән орду команданы, ҹәбһә команданынын муавини, ҹәбһә команданы олмушдур. 1943 илдән ССРИ мүдафиә комиссарынын муавини, Баш кадрлар идарәсинин рәиси (1944 илдән ејни заманда ССРИ ХКС-нин мүвәккили), 1950—56 илләрдә орду команданы, Зирећли Танк Гошунлары Һәрби Академијасынын рәиси (1956—58), Совет Ордусу вә Һәрби-Дәниз Донанмасы Баш Сијаси Идарәсинин рәиси иди (1958—62). 1962 илдән ССРИ Мүдафиә Назирлијинин баш инспекторудур. Сов.ИКП Мәркәзи Тәфтиш Комиссијасы вә МК-нын үзвү олмушдур (1961—66). ССРИ Али Советинин (1, 4—6-чы чағырыш) депутаты олмушдур. 4 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 4 Гырмызы Бајраг ордени, 1-ҹи дәрәҹәли Суворов вә Кутузов орденләри, 2 Гырмызы Улдуз ордени, 3-ҹү дәрәҹәли «ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә Вәтәнә хидмәтинә көрә» ордени, фәхри силаһ, медаллар, һәмчинин хариҹи орденләрлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Красные орлы, М., 1959; В Московской битве. Записки командарма, М., 1967; 10-я армия в наступлении, в кн.: Битва за Москву, 2 изд., М., 1968.

Әд.: Родимцев А., На службе Родине, «Военно-исторический журнал», 1970, № 7.

ГОЛИТСЫН Борис Борисович (2.3. 1862, Петербург — 17.5.1916, орада)—рус физики, кеофизик, сејсмолокијанын баниләриндән бири. Петербург ЕА үзвү (1908), бејнәлхалг сејсмик ассосиасијанын президенти (1911), Лондон Крал Ҹәмијјәтинин үзвү (1916). Баш Физика Рәсәдханасынын директору (1913). Әсәрләри сејсмолокијаја, оптикаја, рентҝен шүаланмасынын, истилик шүаланмасы нәзәријјәсинин вә маддәнин бөһран һалынын тәдгигинә аиддир. Мүтләг гара ҹисмин шүаланма темп-ру анлајышыны (1893), бир сејсмик ст.-нын мә'луматына әсасән зәлзәлә оҹағыны тә'јин етмәк үсулуну вермишдир (1902). Електродинамик сејсмографын нәзәријјәсини вермиш вә конструксијасыны ишләјиб һазырламышдыр.

Әд.: Зюков П. И., Хргиан А. Х., Б. Б. Голицын как физик, в сб.: История и методология естественных наук, в. 3, М., 1965.

ГОЛИТСЫН ГАТЫ (рус физики вә кеофизики Б. Б. Голитсынын адындан)—Јерин үст мантијасынын алт һиссәси. Тәгр. 400—900 *км* дәринликдә јерләшир. Сејсмик далғаларын сүр'әтинин интенсив артмасы илә характеризә олунур. Еһтимал едилир ки, дәринликдән асылы олараг сыхлыг артыр, бу да еластики сыхлашма, кристал гәфәсинин јенидән дәјишмәси, молекулларын атомлара бөлүнмәси вә кұман ки, дәринликлә әлагәдар кимјәви тәркибин дәјишмәси илә изаһ едилир.

ГОЛКОНДА—16—17 әсрләрдә Һиндистанда феодал дөвләт (пајтахты Голконда ш. иди; харабалығы индики Һејдәрабад ш. р-нундадыр). Бәһмәни дөвләтинин тәнәззүлү нәтиҹәсиндә 1512 илдә јаранмышды. Баниси кечмишдә Варангалда бәһмәни ҹанишини олан Гулу Гүтбшаһ (мүсәлман Гүтбшаһлар сүлаләсинин баниси) иди. 1687 илдә Г. дөвләтини *Бөјүк Моғоллар* ишғал етдиләр.

ГОЛЛ (Goll) Јарослав (11.7.1846, Хлумете—8.7.1929, Прага) — чех тарихчиси, чех тарих елминдә Голл мәктәби адланан позитивист ҹәрәјанын баниси. Г. мәктәби тарихи инкишаф ганунларынын дәрк олунмасынын гејри-мүмкүнлүјүнү е'лан едир, буна көрә дә тарихин јалныз ајры-ајры проблемләрини өјрәнмәјә чағырырды. Прага ун-тинин доценти (1875—80), проф. (1885 — 1910) вә ејни заманда Тиҹарәт Академијасынын проф. (1874 — 80) иди. Чехијанын орта әсрләр тарихинә (әсасән, 15—18 әсрләр) даир бир сыра монографијанын мүәллифидир.

ГОЛЛ (Gaulle) Шарл де (22.11.1890, Лилл — 9.11.1970, Коломбе-ле-Дөз-Еглиз)—Франса дөвләт, һәрби вә сијаси хадими, бригада кенералы (1940). Биринҹи дүнја мүһарибәсиндә иштирак етмиш, сонрадан мүхтәлиф рәһбәр һәрби вәзифәләрдә вә һәрби-педагожи ишдә олмушдур. Икинҹи дүнја мүһарибәсинин башланғыҹында 5-ҹи франсыз ордусунун танк һиссәләринә, 1940 илин мајындан исә 4-ҹү зирећли танк дивизијасына башчылыг етмишдир. 5 ијунда (1940) милли мүдафиә

назиринин муавини олмушду. Г. алман-фашист гошунлары Парисә дахил олдугдан (1940, 14 ијун) вә Петенин тәслимчи һөкумәти һакимијјәтә кәлдикдән (16 ијун) сонра Б. Британијаја кетмиш, Лондонда *«Азад Франса»* һәрәкатынын әсасыны гојмушдур. Совет һөкумәти 1941 ил сентјабрын 26-да Г.-у, «һарада олмаларындан асылы олмајараг бүтүн азад франсызларын рәһбәри» кими танıдығыны билдирди. Г.-ун тәшәббүсү илә 1942 илдә ССРИ-дә франсыз тәјјарәчиләриндән ибарәт авиасија ескадрилјасы јарадылмышды, бах *«Нормандија-Неман»*.

Г. 1943 илин нојабрындан *Франса Милли Азадлыг Комитәсинин*, 1944 илин ијунундан исә Франса Республикасы Мүвәггәти һөкумәтинин сәдри иди. Г. 1944 ил декабрын 10-да Москвада иттифаг вә гаршылыглы јардым һаггында Совет—Франса мүгавиләсини имзаламышдыр. Франсада президентлик режими јаратмаг планлары мүгавимәтә раст кәлдијиндән 1946 илин јанварында истефаја чыхмышды. 1947 илдә «Франсыз Халгынын Бирлији» (ФХБ) партијасыны јаратмыш, 1953 илдә исә онун бурахылдығыны е'лан едәрәк сијаси фәалијјәтдән узаглашмышды. Әлҹәзаирдәки һәрби гијамла әлагәдар јаранмыш кәскин сијаси бөһран шәраитиндә (1958, мај) Франса парламентинин буржуа әксәријјәти Г.-у һакимијјәтә гајытмаға чағырды; Г. 1958 ил ијунун 1-дә Назирләр Шурасынын сәдри олду. Г.-ун көстәриши вә иштиракы илә һазырланмыш јени конститусијаја әсасән президентин һүгуглары кенишләндирилди (бах *Бешинҹи республика*). Г. ики дәфә (1958, 21 декабр вә 1965, 19 декабр) Франса Республикасынын президенти сечилмишдир.

Г. өлкә дахилиндә мүһафизәкар хәтт јеридир, хариҹи сијасәт саһәсиндә исә Франсанын бөјүк дөвләт кими нүфузуну бәрпа етмәјә сә'ј көстәрир, бир сыра мүһүм бејнәлхалг проблемләрә реалистҹәсинә јанашыр [Франсанын НАТО һәрби тәшкилатындан чыхмасы (1966), АБШ-ын Һинд-Чиндәки, Исраилин әрәб өлкәләринә гаршы тәҹавүзүнү писләмәси, Одер-Нејсе сәрһәдләрини танымасы вә с.], сосиалист өлкәләри илә, биринҹи нөвбәдә ССРИ илә әлагәләрин кенишләндирилмәси вә мөһкәмләндирилмәсинә әһәмијјәт верирди. Г.-ун 1966 илдә ССРИ-јә сәфәри Совет — Франса мүнасибәтләри тарихиндә јени мәрһәлә ачды.

Бүтүн бунларла јанашы, Г. һөкумәти нүвә силаһы јаратмаг планларыны һәјата кечирмәкдә давам едәрәк үч мүһитдә нүвә силаһы сынагларынын гадаған олунмасына даир Мүгавиләни (1963), нүвә силаһынын јајылмамасына даир Мүгавиләни (1968) имзаламады. Г. сенатын јенидән тәшкили вә Франсанын инзибати-әрази гурулушунда ислаһат апарылмасы илә әлагәдар 1969 ил рә'ј сорғусунда (27 апрел) мәғлубијјәтә уғрадыгдан сонра истефа верди. Г.-ун һәрби стратекија вә тактика мәсәләләринә даир бир сыра әсәрләри вар. Г.

1944 ил нојабрын 27-дә Бакыда өлмүшдүр.

Әсәрләри: Профессиональная армия, М., 1935; Военные мемуары, т. 1—2, М., 1957—60.

Әд.: Молчанов Н. Н., Генерал де Голль, М., 1975.

ГО́ЛЛАН (Gollan) Чон (2.4.1911, Единбург — 5.9.1977, Лондон)—Инкилтәрә вә бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкаты хадими. 1927 илдән Б. Британија Коммунист Партијасынын (ББКП) үзвү. Инкилтәрә кәнчләр һәрәкаты рәһбәрләриндән олмуш, «Јанг-уоркер» комсомол гәзетинин, сонралар исә «Челленч» гәзетинин редактору, Б. Британија комсомолунун милли катиби (1935—40) ишләмишдир. 1935 илдә Кәнчләрин Коммунист Интернасионалынын Ичраијә Комитәси тәркибинә вә ББКП МК-ја, 1940 илдә ББКП МК Сијаси Бүросуна (1943 илдән Сијаси Комитәјә) үзв сечилмишди. 1941—47 илләрдә ББКП-нин әввәлчә Шимал-Шәрг, сонра исә Шотландија тәшкилатынын катиби, 1947—49 илләрдә баш катибин көмәкчиси, 1949—54 илләрдә «Дејли Уоркер» гәзетинин редактор мүавини, 1954—56 илләрдә ББКП-нин милли тәшкилатчысы вә партијанын Ичраијә Комитәси тәшкилат шө'бәсинин рәһбәри олмушдур. 1956 илдән 1975 илин мартынадәк ББКП-нин баш катиби иди. 1957—62 илләрдә һәмчинин, партијанын «Марксизм тудеј» нәзәри журналынын баш редактору олмушдур. Коммунист вә фәһлә партијаларынын Москва мүшавирәләриндә (1957, 1960, 1969) ББКП нүмајәндә һеј'әтләринә башчылыг етмишдир.

ГОЛОВА́НОВ Александр Јевкенјевич (7.8.1904, Нижни Новгород, индики Горки ш.—22.9. 1975, Москва)—совет һәрби хадими, баш авиасија маршалы (1944). 1929 илдән Сов.ИКП үзвү. 1919 илдән Совет Ордусунда хидмәтә башламыш, Вәтәндаш мүһарибәсиндә иштирак етмишдир. Тәјјарәчилик мәктәбини (1932) вә Баш Гәраркаһ Академијасыны битирмишдир (1950). 1931 илдән ССРИ Ағыр Сәнаје Комиссарлығында, 1934 илдән мүлки һава донанмасында ишләмишдир. *Халхын-Гол* әмәлијјатларында вә Совет—Финландија мүһарибәсиндә иштирак етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә полк, сонра дивизија командири, 1942 илдән узаг мәсафәјә учан авиасија командөны, 1944 илдән 18-чи һава ордусунун команданы иди. Мүһарибәдән сонра һһГ-дә јүксәк һәрби вәзифәләрдә олмушдур. 1953 илдән еһтијатда иди.

ССРИ Али Советинин (2-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, 3 Гырмызы Бајраг ордени, 3 дәфә 1-чи дәрәчәли Суворов ордени, Гырмызы Улдуз ордени, медаллар, һәмчинин харичи орденләрлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Дальняя бомбардировочная..., «Октябрь», 1969, № 7; 1970, № 5; 1971, № 9, 11; 1972, № 7.

Әд.: Скрипко Н., Главный маршал авиации А. Е. Голованов, «Военно-исторический журнал», 1974, № 8.

ГОЛОВА́НОВ Николај Семјонович (21.1.1891, Москва — 28.8.1953, Москва)—совет дирижору, пианочу, бәстәкар. ССРИ халг артисти (1948). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1949, 1950, 1951). 1915 илдән Бөјүк театрын хормејстери, дирижору (1918—36) вә баш дирижору (1948—53), 1937 илдән ејни заманда Үмумиттифаг Радиосу Бөјүк Симфоник Оркестринин баш дирижору олмушдур. Г.-ун ифачылыг үслубуна опера-симфоник ансамблын аһәнкдарлығы, бәдии образларын рәнкарәнклији, емосионаллығы хас иди. Г. 2 опера, симфонија, 20-дән чох романс вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ГОЛОВАЧЈО́В Александр Алексејевич (10.12.1909, индики Брјанск вил.-нин Лјубохна гәс. — 6.3.1945, Логау р-ну, Силезија) — ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1944, 1945), полковник (1943). 1931 илдән Сов.ИКП үзвү. 1929 илдән Совет Ордусунда хидмәтә башламышдыр. ҮРМИК ад. Бирләшмиш һәрби мәктәби битирмиш (1932), Совет—Финландија мүһарибәсиндә (1939—40) иштирак етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Курск вурушмасында, Днеприн кечилмәсиндә, Сағсаһил Украјнасынын, Полшанын азад едилмәсиндә вә с. әмәлијјатларда фәргләнмиш, атычы полкуна вә моторлу атычы бригадасына командирлик етмишдир. Ленин ордени, 3 Гырмызы Бајраг ордени, 2 дәфә 2-чи дәрәчәли Суворов ордени, Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Борзунов С., Ершов Я., Всего одна жизнь, М., 1976.

ГОЛОВАЧЈО́В Павел Јаковлевич (15.12.1917, индики Гомел вил.-нин Кошелево к.—2.7. 1972, Минск)—авиасија кен.-мајору (1957), ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1943,1945). 1943 илдән Сов. ИКП үзвү. 1938 илдән Совет Ордусунда хидмәтә башламышдыр. Сабиг Одесса һәрби авиасија мәктәбини (1940), һәрби һава Академијасыны (1951) вә Баш Гәраркаһ Академијасыны (1959) битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә ескадрилја командири олмуш, Сталинградын мүдафиәсиндә, Донбас вә Крымын азад едилмәсиндә, Шәрги Пруссија вә Берлин әмәлијјатларында иштирак етмишдир. 450-дән чох дөјүш учушу кечирмиш, 125 һава дөјүшүндә иштирак етмиш, шәхсән дүшмәнин 26 тәјјарәсини вурмушдур. Мүһарибәдән сонра һһГ-дә мәс'ул вәзифәләрдә олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, 6 Гырмызы Бајраг ордени, 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени, 2 Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГОЛОВИ́Н Александр Јаковлевич (1.3.1863, Москва — 17.4.1930, Детскоје Село, индики Ленинград вил.-нин Пушкин ш.)—совет театр рәссамы. РСФСР халг артисти (1928). Петербург Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1912). Москва Бојакарлыг, һејкәлтәрашлыг вә Ме'марлыг Мәктәбиндә (1881—89) вә Парисдә Коларосси Академијасында (1889) охумушдур. «*Мир искусства*» бирлијинин үзвү олмушдур. Г. 20 әср рус вә дүнја театр-декорасија сәнәтинин ислаһатчыларындандыр. Бөјүк театрда (Москва) «Псковлу гадын» операсы (1901, Н. А. Римски-Корсаков), К. А. Коровинлә биркә «Соналар көлү» балети (1901, П. И. Чајковски), «Руслан вә Лјудмила» операсы (1904, М. И. Глинка) вә с. әсәрләрә, Парисдә С. П. Дјакилевин театр труппасынын тамашаларына («Борис Годунов» операсы, 1908, М. П. Мусоргски, «Симург гушу» балети, 1910, И. Ф. Стравински) тәртибат вермишдир. Совет дөврүндә Ленинград вә Москва театрларында «Севилја бәрбәри» операсы (1924, Ч. Россини), «Фигаронун тоју» (1927, П. О. Бомарше), «Отелло» (1930, В. Шекспир) пјесләри вә с. тамашаларын декорасијалары үчүн ескизләр чәкмишдир. Г. портретләр, декоратив мәнзәрәләр вә натүрмортлар да јаратмышдыр.

Әд.: Бассехес А., Театр и живопись Головина, М., [1970].

ГОЛОВКО́ Андреј Василјевич (4.12. 1897, индики Полтава вил., Козелшина р-нунун Јурки к.—5.12.1972, Кијев) —Украјна совет јазычысы. «Даш-гаш» (1919) адлы илк ше'р китабы тәглиди характер дашыјыр. «Гангал» (1927) романы кәнд јохсулларынын Украјнада Совет һакимијјәтинин мөһкәмләнмәси уғрунда мүбаризәсинә һәср олунмушдур. «Ана» (1931, јенидән ишләнилмиш нәшри 1935) вә «Артјом Гармаш» (һ. 1—2, 1951—60) романларында 20 әсрин әввәлләриндә Украјна кәндиндә ингилаби мүбаризәнин јүксәлиши, болшевикләрин рәһбәр ролу тәсвир едилмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә вәтәнпәрвәр руһлу һекајә вә очеркләр јазмышдыр. Пјес вә ссенарилəри вар. «Пилипко» һекајәси Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Ленин ордени, 3 башга орден, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Бурьян, М., 1957; Артём Гармаш. Роман в 3 книгах, М., 1973.

ГОЛОВКО́ Арсени Григорјевич (23. 6.1906, индики Кабарда-Балкар МССР-ин Прохладны ш.—17.5.1962, Москва) —совет һәрби хадими, адмирал (1944). 1927 илдән Сов. ИКП үзвү. 1925 илдән һДД-нда хидмәт етмишдир. М.В. Фрунзе ад. һәрби Дәниз Мәктәбини (1928), һәрби тәкмилләшдирмә курсларыны (1931), һәрби Дәниз Академијасыны (1938) битирмишдир. Гара дәниз, Балтик вә Хәзәр дәнизләри, 1932 илдән Сакит океан донанмаларында һәрби хидмәтдә олмуш, испан халгынын милли-азадлыг мүһарибәсиндә (1936—39) иштирак етмишдир. Шимал донан-

масынын гәраркаһ рәиси, Хәзәр вә Амур һәрби донанмаларынын командамы олмушдур (1938—40). Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә команданлыг етдији Шимал донанмасы Мурманскын, Баренс дәнизи саһилинин мүдафиәсиндә, дәниз десантларынын чыхарылмасында, Заполјарје вә Шимали Норвечин азад едилмәсиндә мүһүм фәалијјәт көстәрмишдир. 1946 илдән ҺДД Баш команданынын мүавини, Дәниз баш гәраркаһынын рәиси вә һәрби Дәниз назиринин биринчи мүавини (1950—52), донанма командири (1952—55), 1956 илдән Балтик донанмасынын команданы, ҺДД Баш команданынын биринчи мүавини ишләмишдир. ССРИ Али Советинин (2 вә 4-чү чағырыш) депутаты олмушдур. 4 дәфә Ленин ордени, 4 Гырмызы Бајраг ордени, 2 дәфә 1-чи дәрәчәли Ушаков ордени, 1-чи дәрәчәли Нахимов ордени, 2 Гырмызы Улдуз ордени, медаллар вә харичи орденләрлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Первые дни, М., 1958; Вместе с флотом, М., 1960.

Әд.: Полководцы и военачальники Великой Отечественной. Сб., 2 изд., М., 1971.

ГОЛОВНИН Васили Михајлович (19.4.1776, индики Рјазан вил., Старожилово р-нунун Гулынки к.—11.7. 1831, Петербург)—рус дәниз сәјјаһы, витсе-адмирал, Петербург ЕА м. үзвү (1818). 1801—05 илләрдә инкилис донанмасында хидмәт етмишдир. Русијаја гајытдыгдан сонра ики дәфә (1807—09 вә 1817—19 илләрдә) дүнја сәјаһәтинә чытмышдыр. 1811 илдә Үмид боғазындан Итуруп а.-нын саһилләринәдәк Курил а-рынын дәгиг тәсвирини вермиш вә хәритәсини тәртиб етмишдир. Кунашир а.-ны тәдгиг едәркән (1811 илдә) јапонлар тәрәфиндән әсир алынмыш вә 26 ај Јапонијада сахланмышдыр. Рус донанмасынын мөһкәмләндирилмәси үчүн мүһүм ишләр көрмүш, Ф. П. *Литке*, Ф. П. *Врангел* вә б. дәниз сәјјаһлары һазырламышдыр. Адына боғаз, дағ, бурун, вулкан вә с. вар.

ГОЛОВНЈА Анатоли Дмитријевич (д.1.2.1900, Симферопол)—совет кино оператору. РСФСР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1935). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1947, 1951). Сәнәтшүнаслыг доктору (1966). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Г. совет кинооператорлуг мәктәбинин баниләриндәндир. Әсасән В. И. *Пудовкинин* филмләрини—«Ана» (1926), «Санкт-Петербургун агибәти» (1927), «Чинкиз ханын хәләфләри» (1929), «Минин вә Пожарски» (1939), «Суворов» (1941), «Адмирал Нахимов» (1947) чәкмишдир. 1934 илдән педагожи фәалијјәт көстәрир (1939 илдән проф.). Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Свет в искусстве оператора, М., 1945; Мастерство кинооператора, М., 1965; Экран—моя палитра, М., 1971.

«ГОЛОС ТРУДА» — легал болшевик гәзети. Јеканә нөмрәси 1919 ил сентјабрын 13-дә Бакыда (ики сәһифәдән ибарәт) нәшр едилмишдир. Редактору вә нашири Ә. Һ. *Гарајев* иди. Баш мәгалә вә әсас материаллар болшевикләрдән М. Ә. Мусәви вә Һ. Б. Әлијевин мүсаватчылар тәрәфиндән вәһшичәсинә өлдүрүлмәсинә һәср едилмишдир. «Г.т.»-да Дағыстанда агвардијачылара гаршы халг үсјаны һаггында кениш мә'лумат верилир. «Г.т.» мүсават һөкумәти тәрәфиндән гадаған едилдикдән сонра 1919 ил сентјабрын 14-дән «Беднота» ады илә нәшр олунмушдур.

ГОЛСУОРСИ (Galsworthy) Чон (14. 8.1867, Лондон—31.1.1933, Лондон)—инкилис јазычысы. Нобел мүкафаты лауреаты (1932). Илк әсәрләрини неоромантизм үслубунда јазмышдыр: «Дөрд күләк» китабы, «Чослин», «Рубејн вилласы» романлары (1897—1900). Јарадычылығына Ч. Диккенс, К. Мопассан, И. С. Туркенев, Л. Н. Толстој вә б.-нын тә'сири олмушдур.

«Фарисејләр адасы» (1904), «Маликанә» (1907), «Гардашлыг» (1909), «Патриси» (1911), «Фриләндләр» (1915) вә с. романларында ичтимаи мөвзулар әсас јер тутур. «Күмүш гуту» (1906), «Мүбаризә» (1909), «Әдаләт» (1910) вә с. пјесләри ичтимаи бәрабәрсизлијә гаршы мүбаризәјә, буржуа әхлагынын тәнгидинә һәср едилмишдир. Ики трилокијадан («Форсајтлар һаггында сага», 1906—21; «Мүасир комедија», 1924—28) ибарәт силсилә романларында вә новеллаларында буржуа аилә мүнасибәтләри фонунда хүсуси мүлкијјәтчилик еһтирасынын һөкм сүрдүјү капитализм дүнјасы реалистчәсинә тәсвир олунмушдур. Тәнгиди мәгаләләриндә реализм принсипләрини инкишаф етдирмишдир. «Ишсизләр» һекајәси Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Собр. соч., т. 1—16, М., 1962; Сага о Форсайтах, т. 1—2, М., 1973; Новеллы, М., 1975.

Әд.: Тугушева М. П., Джон Голсуорси. Жизнь и творчество, М., 1973.

ГОЛТСЛАР — Сибирдә мешә сәрһәддиндән јүксәкдә олан вә әсасән биткисиз дағ зирвәләринә верилмиш ад.

ГОЛУБЕВ Виктор Максимович (17. 1.1916, Петроград — 17.5.1945) — ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1942, 1943), мајор (1943). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. Харков Һәрби Авиасија Мәктәбини битирмишдир (1939). Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин илк күнләриндән әввәлчә тәјјарәчи, сонрадан һиссә, ескадрилја командири, 285-чи гырычы авиасија полкунун штурманы олмушдур.

Смоленск вә Ростов-Дон уғрунда дөјүшләрдә, Курск вурушмасында, Украјнанын азад едилмәсиндә иштирак етмишдир. 260-дан чох дөјүш учушу кечирмиш, дүшмәнин чохлу һәрби техникасы вә чанлы гүввәсини, о чүмләдән 23 тәјјарәсини (20-ни јердә, 3-нү һавада) мәһв етмишдир. 1943 илдә Н. Ј. Жуковски ад. Һәрби Һава Академијасына көндәрилмишди. Тә'лим учушу заманы һәлак олмушдур. Ленин ордени, 2 Гырмызы Бајраг ордени, 2-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Ленинградда тунч бүстү гојулмушдур.

ГОЛУБЈАТНИКОВ Дмитри Василјевич (7.11.1866, Урјупино к., индики Волгоград вил., Урјупинск ш.—2.1. 1933, Москва)—совет нефтчи-кеологу. 1924 илдән Сов. ИКП үзвү. 1900 илдән Кеоложи комитәдә ишләмишдир. Москва мә'дән академијасынын проф. (1924 илдән). Абшерон ј-а-нда Неокен вә Палеокен системләри чөкүнтүләринин илк дәгиг стратиграфијасыны,

Мәһсулдар гатын кәсилишинин тәсвирини вермишдир. 1903 илдән Абшерон ј-а-нын нефт јатагларыны өјрәнмәјә башламышдыр. 1908 илдә Сураханы јатағында чох бөјүк нефт еһтијаты олдуғуну мүәјјәнләшдирмишдир. Бибиһејбәт, Пута, Артјом, Гала, Ләкбатан, Гарачухур вә с. нефт јатагларынын ачылмасында иштирак етмишдир. Илк дәфә Абшерон ј-а-нда (Бибиһејбәт вә Сураханы јатаглары) кеотермик тәдгигатлар апармыш вә структур хәритәләрин тәртиби методуну ишләмишдир.

ГОЛУБКИНА Анна Семјоновна (28.1. 1864, Зарајск, индики Москва вил.-ндәдир—7.9.1927, Зарајск)—совет һејкәлтәрашы. Москва Бојакарлыг, Һејкәлтәрашлыг вә Ме'марлыг Мәктәбиндә (1891—94), Петербург Рәссамлыг Академијасында (1894) охумушдур. Г. дәфәләрлә Парисә кетмиш, шәхси е'малатханасында ишләмиш, О. *Родендән* мәсләһәт алмышдыр. Г., әсасән, Москвада јашамыш, ингилаби һәрәкатда иштирак етмишдир. Г. рус һејкәлтәрашлығында К. Марксын илк һејкәл-портретини јаратмышдыр (кипс, 1905, Третјаков галерејасы, Москва). О, пролетариат мөвзусуна мүрачиәт едәрәк үмумиләшдирилмиш образларда фәһлә синфинин ичтимаи әдаләт уғрунда мүбаризәсини вермәјә чалышмышдыр («Сарсылмаз инсан», кипс, 1897, «Кедән адам», кипс, 1903, «Көлә», ағач, 1909—һамысы Рус музејиндәдир, Ленинград). Декоратив вә дәзкаһ композисијаларында ичтимаи мотивләр вә драматизм бә'зән мүчәррәд символика илә бирләшир. Ән јахшы портретләриндә («Андреј Белы», кипс, 1907, «Ј. П. Носова», мәрмәр, 1912—һәр ики әсәр Рус музејиндәдир; «А. Н. Толстој», ағач, 1911, Третјаков галерејасы, « Л. Н. Толстој», кипс, 1927, Тула Рәссамлыг Музеји) мүасирләринин психолокијасы, мә'нәви аләми өз әксини тапмышдыр. Бә'зи әсәрләриндә *импрессионизмә* хас хүсусијјәтләр дә вар.

А. С. Голубкина. «А. Н. Толстој». Ағач. 1911. Третјаков галерејасы. Москва.

Әд.: Л у к ь я н о в С., Жизнь А. С. Голубкиной, М., 1969; С веком наравне, т. 3, М., 1974.

ГОЛФСТРИ́М (инк. gulfstream, һәрфи мә'нада—көрфәз ахыны) — Атлантик океанынын шм. һиссәсиндә исти ахын. Океан суларынын пассат күләкләри илә Мексика көрфәзинә говулмасы нәтичәсиндә көрфәздә сәвиііәнин галхмасындан јараныр. Флорида боғазынын ч. һиссәсиндән башланыр, Флорида боғазында Антил ахыны илә бирләшир вә шм.-ш. истигамәтиндә Бөјүк Нјуфаундленд банкәсинә гәдәр давам едир. Башланғычында ени 75 *км*, галынлығы 700—800 *м*, сүр'әти 6—10 *км/саат*, сәтһ сујунун темп-ру февралда 24°С, августда 28°С-дир. Флорида боғазындан чыхаркән ахынын күчү 25 *млн.* $м^3$*/сан*-дир (күн әрзиндә 2160 $км^3$); бу, бүтүн Јер күрәси чајларынын су сәрфиндән 20 дәфә чохдур. 38° шм.е.-ндә Г.-ин күчү 82 млн. $м^3$*/сан*-јә чатыр. Бөјүк Нјуфаундленд банкәси р-нунда Г.-ин ени 200 *км*, сүр'әти 3—4 *км/саат*, сәтһ сујунун темп-ру февралда 10—15°С, августда 15—20°С-дир. Бөјүк Нјуфаундленд банкәсинин ч. кәнарында Г. сојуг вә нисбәтән аз дузлу *Лабрадор ахыны* илә бирләшир. Бу ахынларын сәрһәд зонасында 10—15 *км* мәсафәдә сујун темп-ру 10—15°С азалыр. Г. Атлантик океанынын шм. һиссәсиндә исти ахынлар системи әмәлә кәтирир. Бөјүк Нјуфаундленд банкәсини өтдүкдән сонра тәгр. 40° г.у. јахынлығында Шимали Атлантика ахынына кечир. Шимали Атлантика ахыны г. вә ч.-г. күләкләринин тә'сири илә океаны г.-дән ш.-ә кәсир. Авропа саһилләри јахынлығында истигамәтини тәдричән шм.-ш.-ә дәјишир вә Норвеч ахыны ады илә Скандинавијанын г. саһилләри боју давам едир. Норвеч ахынынын әсас һиссәси Шпитсберкен ахыны ады илә шм.-а (Шпитсберкенин г. саһилләри боју) давам едәрәк Шпитсберкендән шм.-да даһа дәринә кедир вә Шимал Бузлу океанында исти вә дузлу аралыг ахыны јарадыр. Исти ахынлар системи јарадан Г. Шимал Бузлу океаны вә онун дәнизләринин һидроложи вә биоложи сәчијјәсинә, һәмчинин Авропанын иглиминә бөјүк тә'сир көстәрир; Норвеч дәнизини, Баренс дәнизинин ч.-г. вә Гренландија дәнизинин шм.-ш. һиссәләрини донмаға гојмур. ССРИ-нин Мурманск портунун донмамасы да Г.-ин тә'сиринин нәтичәсидир.

Әд.: Г е р ш м а н И. Г., Гольфстрим и его влияние на климат, «Метеорология и гидрология», 1939, № 7—8; Ш у л е й к и н В. В., Физика моря, 3 изд., М., 1953.

ГОЛЧОМАГЛАР — кәнд буржуазијасы. Әмтәә истеһсалынын инкишафы илә кәндлиләр ичәрисиндә јаранмышды вә кәндлиләр капитализмә гәдәрки синфи-силки хүсусијјәтләрини сахладығы мүддәтдә онларын јухары, варлы тәбәгәси кими галмышды. Русијада Г. бир синиф кими 1861 ил кәндли ислаһатындан сонра тәшәккүл тапмаға башламышды 20 әсрин әввәлләриндә Г. капиталист истисмарчыларынын даһа чохсајлы тәбәгәсини тәшкил едирди: кәндли һәјәтләринин тәгр. 1/5-и онларын иди. Азәрб.-да исә кәндли һәјәтләринин 8,6%-ини таваналы кәндли вә голчомаг тәсәррүфатлары тәшкил едирди (1917). Г. ичарә вә сатыналма јолу илә кәндли, мүлкәдар вә хәзинә торпагларына јијәләнирдиләр. К.т. машын вә аләтләринин, иш вә мәһсулдар һејванларын чох һиссәси онларын тәсәррүфатында иди. Г. әмтәәлик тахылын 50%-ә гәдәрини истеһсал едирдиләр. Г.-ын јығдыглары варидат кәндин, хүсусән јохсулларын вә муздурларын амансыз истисмарынын һесабына иди.

Г. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны дүшмәнчәсинә гаршыладылар. Лакин 1918 илин јајынадәк, јә'ни мүлкәдар торпаг саһиблији ләғв едиләнә гәдәр, Г. кәндлиләрлә биркә чыхыш едирдиләр. 1918 илин јај вә пајыз ајларындан, кәнддә сосиалист ингилабы кенишләндикчә, Г. Совет һакимијјәтинә гаршы ачыг чыхыш етмәјә башладылар. «Голчомаглар—башга өлкәләрин тарихиндә мүлкәдарларын, чарлар, кешишләр вә капиталистләрин һакимијјәтини дәфәләрлә бәрпа етмиш олан ән јыртычы, ән кобуд, ән вәһши истисмарчылардыр» (Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 28, сәһ. 43). Г.-ла мүбаризәдә *јохсул комитәләринин* вә *әрзаг дәстәләринин* бөјүк ролу олду. *Әрзаг сапалағы*, һәр шејдән әввәл, Г.-дакы артыг тахылын алынмасына јөнәлдилмишди. Вәтәндаш мүһарибәси вә ондан сонракы илләрдә Г. хырда буржуа әксингилабынын әсас сосиал гүввәси олду. *Јени игтисади сијасәтә* кечилмәси илә кәнддә голчомаг тәсәррүфатларынын сајы артды. 1927 илдә өлкәдә голчомаг тәсәррүфатлары бүтүн кәндли тәсәррүфатларынын тәгр. 4—5%-ини, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 6,8%-ини тәшкил едирди (1928). К.т.-нын елликлә коллективләшдирилмәси Г.-ын бир синиф кими ләғв едилмәси сијасәтинә кечилмәси үчүн әсас олду. Г. к-з һәрәкатына күчлү мүгавимәт көстәрир, к-з һәрәкаты фәалларыны өлдүрмәјә әл атыр, антисовет гијам вә чыхышлар тәшкил едирдиләр (бах *Антоновчулуг*, *«Битдили «имамы»*). 1931 илдә Азәрб.ССР-дә Г. вә онларын әлалтылары 830 зијанкарлыг һадисәси төрәтмишди. Һәмин илдә Азәрб. һөкумәтинин үзвү һ. *Һачыјев* өлдүрүлдү. Синфи мүбаризәнин сон дәрәчә кәскинләшмәси Г.-ы бир синиф кими ләғв етмәјин лабүдлүјүнү сүр'әтләндирди. ҮИК(б)П МК-нын 1930 ил 30 јанвар, ССРИ МИК вә ХКС-нин 1930 ил 1 вә 4 феврал тарихли гәрарларына вә тә'лиматларына әсасән елликлә коллективләшмә кечирилән р-нларда торпағын ичарәјә верилмәси вә муздлу әмәјин тәтбиги һаггында ганун ләғв едилди, Г.-ын әмлакыны мүсадирә вә онлары сүркүн етмәјә ичазә верилди. Мүсадирә олунан әмлак к-з фондуна кечирилирди. Ән ири Г.-ын аиләләри, һабелә әксингилаби мүбаризәдә билаваситә иштирак едән аиләләр сүркүн едилирдиләр.

Сосиалист к.т.-ндакы бөјүк дәјишикликләр нәтичәсиндә кәндлиләр голчомаг истисмарындан хилас олундулар; ССРИ-дә к-з гурулушу галиб кәлди, голчомаглығы јарадан шәраит арадан галдырылды. Кечмиш Г.-ын әсас һиссәси јашадыглары инзибати р-нун мүхтәлиф јерләринә көчүрүлдү, сонрадан к-з вә с-злара ишә гәбул едилди, јахуд шәһәрләрә көчдү. Беләликлә, онларын бөјүк әксәријјәти, сосиализм гуручулуғуна чәлб олунду, јенидән тәрбијәләндириләрәк совет чәмијјәтинин бәрабәрһүгуглу вәтәндашларына чеврилди. Тарихи тәчрүбә Ф. Енкелсин вә В. И. Ленинин белә бир узагкөрәнлијини тәсдиг етмишдир ки, Г.-ын бир синиф кими ләғви үсулу (зорла, јахуд динч јолла) онларын өзләрини нечә апармасы илә, пролетар дөвләтинә, сосиалист дәјишикликләринә олан мүнасибәти илә мүәјјән олуначагдыр (бах М а р к с К., Е н к е л с Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, Б., 1953, сәһ. 442—43; Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 28, сәһ. 203—04).

Дикәр сосиалист өлкәләриндә (хырда кәндли тәсәррүфатындан ири сосиалист к.т.-на кечилмәси баша чатмыш өлкәләрдә) кәндли тәсәррүфатынын кооперативләшдирилмәси нәтичәсиндә Г. бир синиф кими ләғв едилмишдир. Инкишаф едән өлкәләрдә Г. башлыча олараг илкин капитал јығымы дөврүнүн буржуазијасыдыр вә онлар ағыр истисмар үсулларындан истифадә едирләр. Инкишаф етмиш капиталист дөвләтләриндә Г. к.т. саһибкарларынын спесифик групуну (торпаг саһибкарлары, ичарәдарлар) тәшкил едир.

Әд.: Л е н и н В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 94—98); Азәрбајчан Коммунист партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Азәрбајчан тарихи, ч. 3, һ. 1, Б., 1973; Ә л и ј е в Х., Ә л и м и р з ә ј е в Х., Азәрбајчанда кәнд тәсәррүфатынын коллективләшмәси тарихиндән (1930—1934-чү илләр), Б., 1957; М ә м м ә д о в Е. И., Кәнд тәсәррүфатынын елликлә коллективләшмәси әрәфәсиндә Азәрбајчан кәндиндә синфи мүбаризә (1927—1929-чу илләр), Б., 1961; Р ә һ и м о в Ә. Ч. 1920-чи илдә Азәрбајчанда мүлкәдар торпаг саһиблијинин ләғв едилмәси, Б., 1962; Ә л и м и р з ә ј е в Х., Азәрбајчан кәнди Совет һакимијјәти илләриндә, Б., 1963; И с м а и л о в М., Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана, Б., 1964; И в н и ц к и й Н. А., Ленинский кооперативный план и ликвидация кулачества как класса, в кн.: Проблемы аграрной истории советского общества, М., 1971; ј е н ә о н у н, Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1929—1932 гг.), М., 1972.

ГО́МЕЛ—БССР-дә шәһәр. Гомел вил.-нин мәркәзи. Сож чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 359,9 мин (1977, 1 јанвар). К.т. машынлары, дәзкаһгајырма, торфчыхаран машынлар, мүһәррик; шүшә, кимја, електрик апаратлары, дијирчәкли јатаг, өлчү чиһазлары, кәми тә'мири, кәмигајырма з-длары, јејинти сәнајеси, ун-т, д.ј. нәгл. мүһәндисләри ин-ту, д.ј. нәгл. вә политехник техникуму, мусиги вә тибб мәктәбләри, драм вә кукла театрлары, өлкәшүнаслыг музеји, ме'марлыг абидәләри вар. Г. 1970 илдә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ГО́МЕЛ ВИЛАЈӘТИ — БССР-дә вилајәт. 1938 ил јанварын 15-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 40,4 мин $км^2$, әһ. 1568,5 мин (1977, 1 јанвар). 21 р-ну, 17 шәһәри, 17 шәһәр типли гәс. вар (1977, 1 јанвар). Мәркәзи Гомел ш.-дир.

Тәбиәт. Г.в. Шәрги Авропа дүзәнлијинин ч.-г. һиссәсиндәдир. Г. һиссәсини батаглашмыш вә мешәли овалыг—Припјат Полесјеси (һүнд. 120—140 *м*) тутур. Ш.-дә Полесје овалығы Днепрбоју овалыгла бирләшир. Фајдалы газынтылары: нефт, торф, тәбии газ, гонур көмүр, калиум дузлары, табашир, меркел, доломит, гум, кил вә с. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда 6,5°С, ијулда 1,5°С-дир. Иллик јағынты 550 *мм*-дән (ч.-г.) 650 *мм*-ә (шм.-ш.) гәдәрдир. Мүһүм чајы Днепрдир. Чохлу көл (ән бө-

јүјү Червоноје, саһ. 44 *км²*) вар. Чимли-подзол, зәиф подзоллашмыш гумсал вә торфлу-батаглыг торпаглары јајылмышдыр. Әразинин 1767,7 мин *һа*-ы мешәликдир. Батаглыглар кениш саһә тутур. Һејванлары: халлы сүнбүлгыран, түлкү, порсуг, самур вә с.; гушлары: боз кәклик, билдирчин, тетра гушу, Сибир хорузу вә с.

Әһали. Әсасән, белоруслардыр (84,4%, 1970). Һәмчинин руслар (9%), украјналылар (3%), јәһудиләр (2,8%) вә б. јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км²*-дә 39 нәфәрдир (1977). Әһ.-нин 41%-и шәһәрләрдә јашајыр. Әсас шәһәрләри: Гомел, Мозыр, Речитса, Светлогорск вә с.

Тәсәррүфат. Г.в.-ндә машынгајырма, метал е'малы вә електроенеркетика сәнајеси инкишаф етмишдир. Мүһарибәдән сонракы илләрдә тәсәррүфаты гыса мүддәтдә бәрпа едилмиш, јени сәнаје саһәләри (кабел, електротехника, чиһазгајырма, нефт е'малы вә нефтчыхарма) јарадылмышдыр. 1976 илдә үмуми сәнаје мәһсулу истеһсалы 1940 илдәкинә нисбәтән 13 дәфә артмышдыр. Сәнаје истеһсалынын һәчминә көрә Г.в. респ.-да 3-чү (Минск вә Витебск вил.-ләриндән сонра) јердәдир. Вил.-дә күчлү енержи базасы (Василевичи ДРЕС-и, Гомел ИЕМ-и) јарадылмышдыр. Торф сәнајеси инкишаф етмишдир. 1976 илдә 2763,9 млн. *квт·саат* електрик енержиси, 1149 мин *т* торф истеһсал едилмишдир. Вил.-дә к.т. машынлары, дәзкаһгајырма, торф машынлары, өлчү чиһазлары, дијирчәкли јатаг (Гомел), нефт е'малы з-ду, мелиорасија машынлары (Мозыр), сүн'и лиф (Светлогорск), кимја, шүшә з-длары (Гомел), мебел, кибрит, селлүлоз-кағыз, селлүлоз-картон комбинатлары (Гомел, Мозыр, Речитса, Светлогорск, Добруш), кәтан (Уваровичи, Тереховка, Корма), чәтәнә (Жлобин, Василевичи) з-длары, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Ачылмыш нефт јатаглары әсасында (Речитса, Осташково, Вишанск) нефтчыхарма сәнајеси јарадылмышдыр.

Г.в.-ндә 471 к-з вә с-з вар (1977, 1 јанвар). К.т.-нын әсас саһәси әкинчилик вә әтлик-сүдлүк һејвандарлыгдыр. К.т.-на јарарлы торпагларын саһ. 1660,9 мин *һа*-дыр. 865 мин *һа* әкин саһәсинин 417 мин *һа*-ында дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр (човдар, буғда, арпа, јулаф, гарабашаг), 81,8 мин *һа*-ында картоф, 22 мин *һа*-ында кәтан, 5,8 мин *һа*-ында тәрәвәз, 338,4 мин *һа*-ында јем биткиләри әкилир (1976). 1976 илдә 995,4 мин *т* тахыл, 1266,7 мин *т* картоф, 66,3 мин *т* тәрәвәз, 11 мин *т* кәтан лифи јығылмышдыр. Батаглыглашмыш торпаглар гурудулур; гурудулмуш торпаглар 464,5 мин *һа*-дыр (1976). Вил.-дә 930 мин гарамал (о чүмләдән 288,8 мин инәк), 329 мин донуз, 82,9 мин давар вар (1977, 1 јанвар).

Д.ј.-ларынын уз. 879 *км* (1977, 1 јанвар), автомобил јолларынын уз. 3 мин *км*-дир (1970). Чај вә һава нәгл.-ндан кениш истифадә едилир. «Дружба» нефт кәмәри вә Шорс—Гомел газ кәмәри вил.-ин әразисиндән кечир. Г.в. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур (1967).

Мәдәни гуручулуг. 1853 үмумтәһсил, 27 техники пешә, 18 орта ихтисас тәһсили мәктәби, ун-т, педагожи ин-т, дәмирјол нәглијјаты мүһәндисләри ин-ту вар. 1146 күтләви китабхана, 1097 клуб мүәссисәси, 7 музеј, 2 театр, 1197 киногурғу фәалијјәт көстәрир (1977).

Белорус дилиндә «Гомелскаја праўда» (1917) вил. гәзети чыхыр. Вил. радиосу бир, телевизијасы исә ики програмлыдыр. Минск вә Москвадан радио, Москвадан исә телевизија верилишләри ретрансләјасија едилир. Телевизија мәркәзи Гомелдәдир.

Сәһијјә. 1971 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Г.в.-нда 15,4 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 9,9 чарпајы) хәстәхана, 3,1 мин һәким вар.

ГО́МИ, И т а л и ј а г ы л л ы ч а с ы, ј а х у д И т а л и ј а д а р ы с ы (Setaria italica)—нөвмүхтәлифлијинин Гафгаз групу. Тахыллар фәсиләсиндән бечәрилән бириллик биткиләр. ССРИ-дә Гафгазда (башлыча олараг Күрч. ССР-дә). Һәмчинин УССР вә Молд. ССР-дә әкилир. Јүксәк кејфијјәтли јарма вә ун алынмасында истифадә едилир. Гарамал вә гушлар үчүн јемдир. Бах һәмчинин *Чумиза*.

ГОМИНДА́Н (һәрфи мә'насы— сијаси партија)—Чиндә әввәлләр (1912 илдән) мүтәрәгги рол ојнамыш, сонралар исә (1927 илдән) буржуа-мүлкәдар иртичасынын һаким партијасына чеврилмиш (һакимијјәти 1949 илдә Чин халгы тәрәфиндән деврилди) сијаси партија. Г. 1912 илин августунда Сун Јат-сенин рәһбәрлик етдији Тунменхој Иттифагынын бир сыра либерал буржуазија тәшкилатлары илә (президент Јуан Ши-кајын һакимијјәтини мәһдудлашдырмаг вә Синхај ингилабы дөврүндә јаранан Чин Респ.-ны мөһкәмләндирмәк мәгсәди күдән) бирләшмәси нәтичәсиндә јаранмышдыр. Јуан Ши-кајын һәрби диктатурасы сонра Г.-ы гадаған етмишдир (1913, 4 нојабр). Јапонијаја мүһачирәт едән Сун Јат-сен 1914 илдә орада Чин ингилаби партијасыны (Чжунхуа геминдан) јаратды. Сун Јат-сен вә онун тәрәфдарлары Чинин азадлығы уғрунда мүбаризәни давам етдирмәјә чалышырдылар, лакин дүзкүн јол тапа билмирдиләр. Г. 1921 илдә јаранан Чин Коммунист Партијасы (ЧКП) илә әмәкдашлыға башлады. 1923 илин сону—1924 илин әввәлиндә Сун Јат-сен тәрәфиндән Чинә дә'вәт олунан совет мүшавири М. М. Бородинин фәал иштиракы илә Г., фәһләләри, кәндлиләри, шәһәр хырда вә орта буржуазијасыны, һабелә бә'зи феодал-компрадор үнсүрләри бирләшдирән ваһид ингилаби чәбһәнин күтләви сијаси партијасына чеврилди. Коммунистләр ЧКП-нин тәшкилати вә идеја-сијаси мүстәгиллијини сахламагла Г.-а дахил олдулар. 1924 илин јанварында Г.-ын 1-чи гурултајында јени програм гәбул едилди. Програмын әсасыны Сун Јат-сенин антиимпериалист вә антифеодал истигамәтли үч халг принсипи (милләтчилик, халг һакимијјәти вә халг рифаһы) тәшкил едирди. Бу програмы һәјата кечирмәк үчүн Сун Јат-сен үч әсас сијаси мүддәа ирәли сүрдү: ССРИ илә иттифаг, ЧКП илә иттифаг, кәндли вә фәһләләрин јардымы.

ЧКП вә Г.-ын әмәкдашлығы әсасында јаранан ваһид чәбһә Чиндә 1925—27 ил ингилабынын әсас гүввәси иди. Ингилаб инкишаф едәрәк дәринләшдикчә Г.-ын сағ чинаһы коммунистләрлә әмәкдашлыгдан узаглашмаға башлады. Сун Јат-сенин өлүмүндән (1925, 12 март) сонра Г.-да сағ үнсүрләрин эксингилаби фәалијјәти даһа да күчләнди. 1927 илин апрелиндә *Чан Кај-ши* вә дикәр сағ гоминданчылар Шәрги вә Чәнуби Чиндә, мај-ијул ајларында исә Мәркәзи Чиндә эксингилаби чеврилиш етдиләр. 30-чу илләрдә Г. АБШ, Б. Британија вә дикәр империалист дөвләтләринин јардымы илә ЧКП-нин ингилаби базаларына 5 ири һәрби јүрүш тәшкил етди. Бунунла бирликдә Г., 1931 илдә Шимал-Шәрги Чини ишғал едән, 1933—35 илләрдә исә Шимали Чинин бә'зи р-нларыны әслиндә нәзарәт алтына алмыш империалист Јапонијасына гаршы тәслимчилик сијасәти јеридирди. Милли мәнафејә зидд олараг вәтәндаш мүһарибәсинин давам етдирилмәси вә Јапонија тәчавүзү гаршысында тәслимчилик Чин халгыны наразы салды, 1935 ил декабрын 9-да вәтәнпәрвәрлик һәрәкатына вә 1936 ил Сиан һадисәләринә сәбәб олду. Нәтичәдә Г. вәтәндаш мүһарибәси сијасәтиндән әл чәкмәјә вә Јапонија империализминә гаршы мүһарибәјә башламаға мәчбур олду. Јапонија тәслим олдугдан вә Икинчи дүнја мүһарибәсиндән (1939—45) сонра Г. американ империализминин јардымына архаланараг ЧКП-нин башчылыг етдији халг силаһлы гүввәләрини ләғв етмәк мәгсәди илә 1946 илин ијулунда Үмумчин мигјасында вәтәндаш мүһарибәсинә башлады. Лакин ССРИ-нин тутдуғу гәти мөвге АБШ-ын Чиндә мүдахиләни кенишләндирмәсинә имкан вермәди. ЧКП-нин рәһбәрлији алтында Чин халгы әлверишли бејнәлхалг вәзијјәтдән вә дүнјанын бүтүн ингилаби гүввәләринин, биринчи нөвбәдә Совет Иттифагынын јардымындан истифадә едәрәк Г. ордусуну мәғлубијјәтә уғратды вә 1949 ил октјабрын 1-дә Чин Халг Республикасынын јарандығыны е'лан етди. Дармадағын едилмиш Чан Кај-ши гаракүруһчу дәстәси Тајван а.-на гачыб американ һәрбчиләринин һимајәсинә сығынды вә орада Тајван Г.-ыны јаратды. ЧХР-дә 1948 илдән Гоминдан ингилаби комитәси мөвчуддур.

Әд.: Л е н и н В. И., Чиндә демократија вә халгчылыг, Әсәрләри, ч. 18; ј е н ә о н у н, Јениләшдирилмиш Чин, јенә орада; ј е н ә о н у н, Борьба партий в Китае, Полн. собр. соч., т. 23; С у н ь Я т - с е н, Избр. произв., [пер. с кит.], М., 1964; Сунь Ят-сен. 1866—1966. К столетию со дня рождения. Сб. статей, воспоминаний и материалов, М., 1966; Х о р ь к о в В. И., Нанкинский Гоминьдан и рабочий вопрос. 1927—1932, М., 1977.

ГОММО́З [фр. gomme, лат. gummi, cummi, јун. kómmi—китрә], к и т р ә а х м а с ы—әсасән ағачларын (чәјирдәкли мејвә биткиләри, ситрус, тут), бә'зән кол вә от биткиләринин (памбыг, күнчүт вә с.) хәстәлији. Бечәрмә шәраитинин әлверишсиз олмасы, биткинин зәдәләнмәси (һәшәрат вә микроорганизмләрлә, шахтанын тә'сириндән вә с.) һалларында баш верир. Һүчејрә гилафынын һәлл олмасы нәтичәсиндә габыг вә одунчаг һүчејрәләриндә әмәлә кәлән кәһрәба кими сары вә ја гонур рәнкли јапышганабәнзәр маје ахмасы илә характеризә едилир. Ән зәрәрлиси п а м б ы г Г.-удур. Төрәдичиси Xanthomonas malvacearum бактеријасыдыр. Биткинин јерүстү органларыны зәдәләјир, китрә илә өртүлү бозумтул јағлы ләкәләр әмәлә кәтирир. Чох зәдәләнмиш чүчәртиләр мәһв олур, јарпаг вә мејвәләр саралыр, гурујур вә төкүлүр, көвдәләр назикләшир, гозалар чүрүјүр.

М ү б а р и з ә т ә д б и р л ә р и: памбыг Г.-унун гаршысыны алмаг үчүн сағлам тохум материалы һазырламаг, хәстә битки галыгларыны мәһв етмәк, дондурма шуму апармаг, тохумлары зәрәрсизләшдирмәк; чәјирдәкли биткиләрин Г.-уна гаршы профилактик тәдбир көрмәк; ситрус биткиләринин Г.-у заманы торпағын дренажы, биткиләрә *бордо мајеси* чиләмәк вә с.

ГО МО-ЖО́ (16.11.1892, Шаван, Сычуан әјаләтинин Лешан гәзасы — ијун, 1978, Пекин)—Чин јазычысы, тарихчи, Чин ЕА президенти (1949 илдән), Үмумчин Халг Нүмајәндәләри Мәчлиси Даими Комитәсинин сәдр мүавини (1954 илдән) олмушдур. 1969 илдән Чин Коммунист Партијасы МК үзвү иди. Антифеодал әһвали-руһијјә вә ингилаби романтизм илк бәдии әсәрләринин сәчијјәви чәһәтләридир («Илаһәләр», 1921 вә с.). «Јени Чинә һимн» (1953), «Гој ачылсын чичәкләр» (1958) вә с. ше'р китабларынын, тарихи-вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда пјесләрин («Пәләнк нишаны», 1942 вә с.) мүәллифидир. Бә'зи ше'рләри («Ана торпаг», «Гардашлыг саламы», «Ракет ајдадыр» вә с.), «Дин-дун» вә «Сәфәрдән әввәл» һекајәләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Ә с ә р и: Соч., т.1—3, М., 1958.

ГО́МПЕРС (Gompers) Семүел (27.1.1850, Лондон—13.12.1924, Техас штаты, Сан-Антонио) — АБШ һәмкарлар иттифагы һәрәкаты хадими, ислаһатчы. 1863 илдә АБШ-а көчмүш, түтүн сәнајесиндә ишләмәјә башламышдыр. 1881 илдә АБШ вә Канаданын мүтәшәккил һәмкарлар иттифаглары федерасијасынын [1896 илдән Америка Әмәк Федерасијасы (АӘФ)] јарадылмасында фәал иштирак етмиш, 1882—1924 илләрдә (1895 илдән башга) онун сәдри олмушдур. Фәһлә синфинин сијаси мүбаризәдә иштиракына гаршы чыхыш едирди. Һәмкарлар иттифагларынын фәалијјәтинин игтисади тәләбләрлә мәһдудлашдырылмасына тәрәфдар иди. В.И. Ленин көстәрмишдир ки, Г. кими адамлар «...фәһлә синфинин анчаг аристократија вә бүрократијасыны тәмсил едирләр» (Әсәрләри, ч.21,сәһ.441). Г. бејнәлхалг реформист һәмкарлар иттифаглары бирликләринин [Панамерикан Әмәк Федерасијасынын (1918) вә Һәмкарлар Иттифаглары Амстердам Интернасионалынын (1919)] јарадылмасында иштирак етмишдир. Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә шовинист мөвге тутмуш, Совет Русијасына дүшмән мүнасибәт бәсләмишдир.

ГОМУ́ЛКА (Gomułka) Владислав (партија ләгәби В е с л а в) (д.6.2.1905, Кросно)—Полша вә бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкаты хадими. Фәһлә аиләсиндә доғулмушдур. 1926 илдән Полша Коммунист Партијасына (ПКП) дахил олмушдур. 1926—32 илләрдә кимја сәнајеси фәһләләри һәмкарлар иттифагында рәһбәр ишдә чалышмышдыр. 1932—34 илләрдә һәбсдә олмушдур (хәстәлијинә көрә азад едилмишдир). 1934 — 35 илләрдә Москвада охумуш, Полшаја гајытдыгдан сонра партија апаратында ишләмишдир. 1936 илдә јенидән һәбс едилмиш вә Икинчи дүнја мүһарибәси башлананадәк һәбсдә олмушдур. Полша алман-фашист гошунлары тәрәфиндән ишғал олундугдан сонра ССРИ-јә мүһачирәт етмишдир. 1942 илдә Полшаја гајытмыш, Полша Фәһлә Партијасынын (ПФП) јарадылмасында иштирак етмиш, ПФП Варшава комитәсинин катиби, ПФП МК үзвү сечилмишдир (1942). 1943—48 илләрдә ПФП-нин баш катиби иди. *Полша Бирләшмиш Фәһлә Партијасы* (ПБФП) јарадылдыгдан сонра (1948) ПБФП МК үзвү сечилмишдир. 1949 илин нојабрында ПБФП МК тәркибиндән чыхарылмышды. 1956 илин октјабрындан 1970 илин декабрынадәк ПБФП МК-нын биринчи катиби иди.

ГОНАГКӘНД—Азәрб.ССР Губа р-нунда шәһәр типли гәс. (1964 илдән). Г.гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 46 *км* ч.-да, Чими чајынын (Вәлвәлә чајынын голу) саһилиндә, дағ әтәјиндәдир. Јағ-пендир вә чөрәк з-длары, халча ф-ки, мәишәт хидмәти комбинаты, орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, клуб, 3 китабхана, киногурғу, хәстәхана, ушаг бағчасы, көрпә еви вар. Мејвә бағлары илә әһатә олунмуш Г. көзәл тәбиәтә маликдир. Чај дашгынларынын гаршысыны алмаг үчүн 2 *км* уз.-нда бетон бәнд чәкилмишдир. 1930—59 илләрдә ејниадлы инз. р-нун мәркәзи олмушдур.

ГОНАГКӘНД РАЈОНУ—1959 иләдәк Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1930 ил августун 8-дә тәшкил олунмуш вә 1959 ил декабрын 4-дә ләғв едилиб, әразиси Губа р-нуна верилмишдир.

ГОНАГПӘРӘСТЛИК, г о н а г п ә р в ә р л и к, г о н а г с е в ә р л и к—гонаға һөрмәт адәти. Һәлә гәдим заманлардан дүнјанын бир чох халглары арасында кениш јајылмышдыр. Гәдим јунанлар гәриб адамлары Зевсин һимајәсиндә олан гонаг кими гәбул едир, онлары чимиздирир, тәзә палтар кејиндирир, једиздирирдиләр. Гәдим Ромада бөјүк тајфалар анд ичмәк, мүгавилә бағламаг, ајры-ајры шәхс вә аиләләр исә мүгәддәс вә позулмаз һесаб олунан мүгавилә (бу мүгавилә рәсмән е'лан олунандан сонра ләғв едилирди) бағламаг илә гаршылыглы Г.-и тә'мин едирдиләр. Гәдим славјанларда гонағы гәбул етмәјәнин еви јандырылырды.

Азәрб.-да да Г. кениш јајылмышдыр. Азәрб.-лар гонағы мүгәддәс сајыр, ону дуз-чөрәклә гаршылајыр, ајаглары алтында гојун вә ја чөнкә кәсир, она шәрбәт верирдиләр. Һәтта карван јоллары үстүндә гонаг үчүн «аман евләри» тикирдиләр. Орта әсрләрдә Азәрб.-да олмуш Аврупа сәјјаһларынын (Клавихо, Амброчо Контарини, Берроу Христофор, Антони Ченкинсон вә б.) әсәрләриндә азәрб.-ларын Г.-инә даир мараглы мә'луматлар вар. 17 әср түрк сәјјаһы Евлија Чәләбинин мә'луматына көрә Бакыда гонаглары гаршыламаг үчүн хүсуси мәһмандар вәзифәси олмушдур.

ССРИ-нин башга халгларында олдуғу кими азәрб.-лар арасында да нәсилдән-нәслә кечән Г. адәти мүасир дөврдә формача даһа да зәнкинләшмиш, јени ичтимаи мәзмун кәсб етмишдир.

ГОНАДАЛАР (јун. gone—сперма), ч и н с и ј ј ә т в ә з и л ә р и—инсан вә һејванларда чинсијјәт мәһсуллары (јумурта вә сперматозоидләр) әмәлә кәтирән органлар. Г. еркәк (хајалар), диши (јумурталыглар) вә һәмчинин гарышыг (һермафродит) олур. Али һејванларда Г. һәм дә гана чинсијјәт һормонлары ифраз едән дахили секрекија вәзиләридир. Апарычы јоллар вә харичи чинсијјәт органлары илә бирликдә Г. чинсијјәт системини тәшкил едир.

ГОНА́М, Г о у н а м (јухары ахынында М о н а м)—Јак.МССР-дә чај. Учур чајынын (Лена һөвзәси) сол голу. Уз. 686 *км*, һөвзәсинин саһ. 55,6 мин $км^2$-дир. Становој силсиләсиндән башланыр. Шм.-ш.-дә Алдан јајласы илә ахыр. Һөвзәсиндә 1800-дән чох көл вар. Әсасән, гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Октјабрдан мајадәк донмуш олур. Мүһүм голлары: Сутам, Алгама.

ГОНДАРМАТИКМӘ — тикмә нөвләриндән бири. Хырда вә рәнкарәнк парчалар истәнилән тәсвирдә, јахуд шәкилдә кәсилир, башга парча үзәринә гојулуб әтрафы саја тикишлә кедилир. Бу нөв тикмәләр дүнјанын бир сыра халгларынын мәишәтиндә кениш јајылмышдыр. Г., әсасән, күләбәтин, пиләк, тәкәлдүзлә гарышыг һазырланырды. Кечмишдә Г. балышүзү, гадын палтарлары вә с. кениш јајылмышды. Г. үчүн, әсасән, мүхтәлиф рәнкли јун вә ипәк сапләр ишләдилирди. Азәрб.-да, әсасән, Бакы, Нахчыван вә Гарабағда кениш јајылмышды (бах *Тикмә*).

ГОНДВА́НА (Мәркәзи Һиндистанда тарихи вил.-ин адындан)—бир чох алимин фикринчә, Палеозој вә гисмән Мезозој ераларында Јерин Ҹәнуб јарымкүрәсиндә мөвчуд олмуш һипотетик гитә. Ҹәнуби Американын чох һиссәсини, Африканы, Мадагаскар а.-ны, Әрәбистаны, Һиндистан ј-а-ны, Австралијаны вә күман ки, Антарктиданын чох һиссәсини әһатә етмишдир. Г.-нын мөвчудлуғу онун тутдуғу саһәләрин кеоложи гурулушунун, Палеозој јашлы фауна вә флоранын охшарлығы илә фәрз едилир. Г. кеоложи гурулушуна көрә кеосинклиналларла әһатәләнмиш платформадан ибарәт олмушдур. Г.-нын мөвчудлуғу һипотезинин тәрәфдарлары белә һесаб едирләр ки, Протерозој ерасында вә Үст Даш көмүр епохасында Г. әразисиндә кениш бузлашма олмушдур. Даш көмүр вә Перм дөврләриндә Г. гитәсиндә характер биткиләри глоссоптерис вә гатыргујруғу олан мүлајим вә сојуг гуршаг флорасы инкишаф етмишди. Г.-нын бөјүк бир һиссәси Һинд океаны алтындадыр. Галан һиссәси исә Бразилија, Африка, Австралија вә Һиндистан платформалары шәклиндә индидә мөвчуддур.

ГОНДЛА́Р — Мәркәзи Һиндистанда јашајан бир сыра халгларын вә тајфаларын үмуми ады. Дравид дилләри аиләсинә мәнсуб гонда дилинин диалектләриндә вә әһатәләриндә јашадыглары гоншу халгларын (һиндлиләр, маратһлар, телугулар) дилләриндә данышырлар. Г. Чһота-Нагпур јајласынын дағлыг вә мешәлик р-нларында, әсасән, Мадһја-Прадеш штатынын Бастар даирәсиндә јашајырлар. Тәдричән гоншу халгларла гајнајыб-гарышырлар. Г.-ын үмуми сајы 2,6 млн.-дур (1975). Тәсәррүфатларында отураг әкинчилик кетдикчә әсас јер тутур; сәнәткарлыг (метал е'малы вә с.) инкишаф едир. Динләриндә һиндуизм вә гәдим гонд аллаһларына е'тигад үнсүрләри гарышмышдыр.

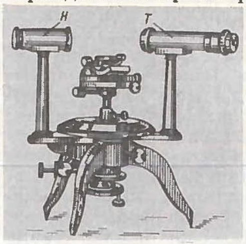
Әд.: Народы Южной Азии, М., 1963.

ГОНДО́ЛА (итал. gondola) — 1) бираварлы јастыдибли гајыг. Уч һиссәләри дикдир. Уз. тәгр. 10 *м*, ени 1,3 *м*-дир. Мүасир Г.-дан, әсасән, Венесијә каналларында турист кәзинтисиндә истифадә едилир; 2) у ч у ш а п а р а т л а р ы н д а һеј'әт, јүк, чиһаз, балласт вә с. үчүн кабинә. Аеростатла-

рын Г.-сы əввəллəр ғајығлəкилли, сонралар исə сəбəт формасында дүзəлдилирди. Стратостатларын Г.-сы исə метал, јахуд пластик күтлəдəн һерметик күрə шəклиндə һазырланыр. Енмə вахты зəрбəлəри зəифлəтмəк үчүн Г.-нын алтында амортизатор гојулур. Бə'зи тəјјарəлəрдə, билаваситə онун ганадында вə ја фүзелјажында јерлəшдирилмиш мүһəррик үчүн мотогондолалар, шасси вə башга аваданлыглар үчүн Г., һəмчинин асма Г. олур; 3) д ə м и р ј о л у н д а јүкүнү өзүбошалдан үфүги јасты дөшəмəли јүк вагонуна да Г. дејилир.

...ГОНИЈА (јун. gonē, gonos—доғулма, јаранма, нəсл)—доғума, мəншəјə аидлик билдирəн мүрəккəб сөзлəрин тəркиб һиссəси (мəс., космогонија, һетерогонија).

ГОНИОМЕТР (јун. gōnia — бучаг + ...*метр*)—кристалын үзлəри арасындакы бучаглары өлчмəк үчүн чиһаз. Ики нөвү вар: тəтбиги Г. вə экседичи Г. Тəтбиги Г. транспортир вə онун мəркəзинə бəркидилмиш сəрбəст фырланан хəткешдəн ибарəтдир.

Тəтбиги Г.-лə (1782 илдə франсыз алими Каранжо ихтира етмишдир) бөјүк өлчүлү кристаллар (¹/₄—¹/₂° дəгигликлə), экседичи Г.-лə нисбəтəн кичик кристаллар үзəриндə (1′-дəн 5--20′-дəк дəгигликлə) өлчмə апарылыр. Экседичи Г.-лəр бир вə ја икидаирəли олур. Бирдаирəли экседичи Г.-и 1809 илдə инкилис алими У. Һ. Волластон, икидаирəлини исə 1890 илдə рус алими Ј. С. Фјодоров ихтира етмишдир. Бирдаирəли Г.-дə кристал лимбин мəркəзиндəн кечəн фырланан оха бəркидилир вə тəрпəнмəз ишыг мəнбəјиндəн јөнəлдилмиш паралел шүа дəстəси илə ишыгландырылыр. Үзлəрдəн экс олунан шүалар нөвбə илə тəрпəнмəз үфүги мүшаһидə борусуна дахил олур. Ихтијари үздəн экс олунмуш шүалары мүшаһидə етдикдə лимбдəн көтүрүлмүш өлчүлəр арасындакы фəрг мүвафиг үзлəр арасындакы бучағы 180° тамамлајыр. Икидаирəли Г.-дə үфүги вə шагули лимблəр олур. Бу Г.-лə үзлəрин сферик координатлары өлчүлүр вə буна əсасəн истənилəн бучаг мүəјјəн едилир. Сəмтлəшдирилмиш шлифлəрин һазырланмасында, тəбии үзлəри олмајан кристаллик чисимлəрдə кристаллографик истигамəтлəри тапмаг үчүн, рентген-структур тəһлилдə вə антропометријада (клиник тəдгигатларда) лазыми бучаглары өлчмəк мəгсəдилə хүсуси Г.-лəрдəн истифадə едилир.

ГОНИОМЕТРИЈА (јун. gōnia—бучаг + ...*метрија*)—тригонометријанын һиссəси; бучағын өлчүлмə үсуллары, тригонометрик функсијалары вə онларын арасындакы əсас мүнасибəтлəри өјрəнир.

ГОНИТ (јун. góny—диз)—диз ојнағынын илтиһабы. Г. ојнаға билаваситə ганла вə ја зəдəлəнмиш гоншу тохумадан инфексија кечмəси нəтичəсиндə баш верир. Кəскин вə хроник олур. Г.-ин кəскин дөврүндə ојнаг бошлуғуна ексудат (серозлу, фиброзлу, иринли вə с.) топланыр, дəридə ағры, гызарты олур, темп-р јүксəлир вə с. Хроник Г. кəскин Г.-дəн төрəјир. М ү а л и ч ə с и: əсас сəбəби арадан галдырмаг; антибиотиклəр, *иммобилизасија*, ағыр һалларда чəрраһи əмəлијјат (бах *Артрит*).

Əд.: Ц а р ф и с П. Г., Лечение ревматизма и болезней суставов, М., 1969.

ГОНКУР (Goncourt) г а р д а ш л а р ы: Едмон (26.5.1822, Нанси—16.7.1896, Шанпросе) вə Жүл (17.12. 1830, Парис—20.6.1870, Парис)—франсыз јазычылары. 50—60-чы иллəрдəн биркə едəби фəалијјəтə башламышлар. «Шарл Демаји», «Əдəбијјатчылар» (1860), «Рене Мопрен» (1864), «Жермини Ласерте» (1865) вə с. романлары, инчəсəнəт тарихинə даир тəдгигатлары вар. Гардашынын өлүмүндəн сонра Едмон «Земганно гардашлары» (1879), Шери» (1884) вə с. романлар јазмыш, «Гонкурларын күндəлији»ни (9 ч., 1887—96) тамамламышдыр. *Натурализмин* илк нүмајəндəлəриндəн олан Г.-ын јарадычылығында реалист мејллəр дə күчлүдүр. Едмонун вəсијјəти илə 1896 илдəн Парисдə Г. академијасы вə мүкафаты тə'сис олунмушдур.

Ə с ə р л ə р и: Дневник... Избр. страницы, т. 1—2, М., 1964; Жермини Ласерте. Братья Земганно. Актриса Фостен, М., 1972.

ГОНОКОККЛАР (јун. gónos—тохум +kokkos—рүшејм) спор əмəлə кəтирмəјəн ирингөрəдəн пахлашəкилли, һəрəкəтсиз бактеријалар (Neisseria gonorrhoeae, Diplococcus gonorrhoeae). Инсан организминдə паразитлик едир. Алман алими А. Нејссер кəшф етмишдир (1879). Г. сидик-чинсијјəт органларынын (сүзəнəк) вə көзүн селикли гишасынын ирингли-илтиһаби хəстəликлəрини төрəдир; ојнаглары, вəзилəри вə ендокарды зəдəлəјир. Г. гурудулдугда, 40—45°С-дəк гыздырылдыгда вə күмүш дузларынын, антибиотиклəрин (пенисиллин, хлоромисетин, тетрасиклин вə с.) тə'сири илə мəһв олур.

ГОНОРЕЈА—бах *Сүзəнəк*.

ГОНСАЛВИШ, Г о н с а л в е с (Gonsalves) Бенту Антониу (2.3.1902, Фиајш—2.9.1942, Таррафал) — Португалија фəһлə һəрəкаты хадими. Кəнч јашларындан ингилаби һəрəката гошулмуш, 20-чи иллəрдə фəал сурəтдə һəмкарлар иттифагы һəрəкатында иштирак етмишдир. 1928 илдə Португалија Коммунист Партијасына (ПКП) дахил олмуш, 1929 илдə ПКП МК үзвү вə ПКП баш катиби сечилмишдир. 1931—32 иллəрдə дəфəлəрлə һəбс едилмишди. 1935 илин сонларында һəбс едилəрəк Таррафал (Јашыл Бурун а-ры) һəбс дүшəркəсинə көндəрилмишдир. Һəбсдə оларкəн кизли шəкилдə ПКП-нин фəалијјəтинə рəһбəрлик етмишдир. Фашистлəр тəрəфиндəн ишкəнчəјə мə'руз галан Г. дүшəркəдə өлмүшдүр.

ГОНСАЛЕС МАРТИНЕС (González Martinez) Енрике (13.4.1871, Гвадалахара—18.2.1952, Мехико)—Мексика шаири. Јарадычылығынын илк дөврүндə модернизмə мејл етсə дə, сонралар она гаршы мүбаризə апармышдыр. «Кизли чығырлар» (1911), «Гу гушунун өлүмү» (1915), «Күлəјин сөзү» (1921), «Кизли нишанлар» (1925), «Аловлу ахын» (1938) китабларынын, «Бабилистан» (1949) поемасынын мүəллифидир. Өмрүнүн сон иллəриндə сүлһ уғрунда мүбаризəдə фəал иштирак етмиш, Мексика сүлһү мүдафиə комитəсинин сəдри (1949 илдəн) олмушдур.

Ə с ə р и: Стихи, в кн.: Поэзия Латинской Америки, М., 1975.

ГОНСАЛЕС ТУНЈОН (González Tuñón) Раул (1905—14.8.1974)—Аркентина шаири. Коммунист. Фашизмə гаршы, сүлһ, азадлыг, милли истиглалијјəт уғрунда мүбаризəјə һəср олунмуш «Зиреһлəнмиш гызылкүл» (1936), «Аловлу гапылар» (1938), «Мадриддə өлүм» (1939), «Сəјјаһ Хуанситонун поемалары» (1941), «Бүтүн инсанлар гардашдыр» (1945) вə с. китабларын, «Флүгер вə антенна» (1971) романынын мүəллифидир. Совет адамларынын Бөјүк Вəтəн мүһарибəсиндəки икидлијиндəн бəһс едəн ше'рлəр («Илк Аркентина нəғмəси» китабы, 1945) јазмышдыр.

Ə с ə р и: Розы в броне, М., 1975.

ГОНСЫ ДҮШƏРКƏСИ—Укр.ССР-ин Полтава вил.-ндəки Гонсы к. јахынлығында Јухары Палеолит дөврүнə (сон мадлен дөврү) аид мəскəн. Г.д.-нин ашағы тəбəгəсиндə газма типли јашајыш евлəринин (биринин етрафына 24 мамонт кəллəси дүзүлмүшдү) галыглары, очаг вə мамонт сүмүклəри ашкар олунмушдур. Г.д.-ндəн чохлу сүмүк вə чахмагдашы алəтлəри (кəсичилəр, нуклеуслар, əрсинлəр вə с.), һабелə шимал маралы, чанавар, довшан вə б. һејван сүмүклəри тапылмышдыр. Г. д.-нин сакинлəри овчулугла (əсасəн, мамонт овламагла) мəшғул олмушлар.

Əд.: Б о р и с к о в с к и й П. И., Палеолит Украины. Историко-археологические очерки, М.—Л., 1953, МИА, т. 40; Археологія Української РСР, т. 1—3, Київ, 1971—75.

ГОНУР АЈЫ (Ursus arctos)—ајылар фəсилəсиндəн јыртычы мəмəли һејван. Бəдəнинин уз. 2—3 *м*, чəкиси 300 *кг* (бə'зəн 750 *кг*) олур. Рəнки саманысарыдан түнд гарамтыл-гонура гəдəрдир. Шимали Африкада (Атлас д-ры), Авропада, Асијада Шимали Америкаја гəдəр олан əразидə, ССРИ-дə Авразијанын бүтүн мешə зонасында, Гафгаз вə Орта Асија д-рында јајылмышдыр. Битки, һəмчинин һəшəрат, хырда онурғалылары вə кичик һејванлары јејир. Бə'зəн гарамала, ата вə инсана һүчум едир. Гышы мағарада кечирир, лакин дəрин гыш јухусуна кетмир; тəһлүкə һисс етдикдə мағарадан узаглашыр. Чинси јеткинлијə 3 (чəнубда 2) јашында чатыр. Чүтлəшмə дөврү мајдан ијула гəдəрдир. Боғазлыг мүддəти 7 ајдыр. Дишиси 2 илдəн бир 2 (бə'зəн 1 вə ја 3) бала доғур. Г.а. 50 илə гəдəр јашајыр. Əтинə, јағына вə дəрисинə кəрə чох овландығындан сајы азалмышдыр. Азəрб.ССР-дə (Бөјүк Гафгазын дағ вə аран мешəлəриндə, Талыш д-рында, Нах.МССР-дə) Гафгаз ајысы (Ursus arctos caucasicus) адланан јарымнөвү јашајыр.

ГОНУР ГАФГАЗ ГАРАМАЛЫ—сүдлүк-əтлик гарамал чинси. Јерли Гафгаз гарамалынын Швитс чинси буғалары илə чүтлəшдирилмəсиндəн алынмышдыр. 1960 илдə тəсдиг едилмишдир. Чүтлəшдирмəдə Азəрб. зебусунун ганындан да истифадə олунмушдур. Гафгаз гарамалындан фəргли олараг Г.Г.г.-нын бəдəн гурулушу вə мəһсулдарлыг кејфијјəтлəри јахшылашмыш, јерли шəраитə ујғунлашма габилијјəти сахланмышдыр. Рəнки гонурдур. Инəклəрин дири чəкиси 400—450 *кг* (бə'зəн 600 *кг*), буғаларынкы 800—900 *кг*-дыр. Илдə орта һесабла 2000—2500 *кг*, дамазлыг тəсəррүфатларда 3500—4000 *кг* сүд (јағлылығы 3,8—3,9%) верир. Əт

чыхымы 50—55%-дир. Чинслә дамазлыг иши екстерјерин вә мәһсулдарлығын јахшылашдырылмасы истигамәтиндә апарылыр. Азәрб.ССР, Ерм. ССР, Күрч.ССР вә Дағ.МССР-дә јетишдирилир.

Әд.: Манучаров А. Б., Расизаде Ш. А., Быстрицкий В. Е., Качественное улучшение скотоводства и создание кавказской бурой породы скота в Азербайджане, Б., 1962.

ГОНУР ИЛАН (Coronella austriaca)— суиланыкимиләр фәсиләсиндән зәһәрсиз илан. Уз. 80 *см*-ә гәдәрдир. Еркәкләринин рәнки үстдән гонур вә ја бозумтул-гонур, дишиләрининки, адәтән гырмызымтыл-гәһвәјидир; белиндә узунуна 2 — 4 чәркә гарамтыл ләкәләр олур. Авропада, Гәрби Асијада, ССРИ-нин Авропа һиссәсиндә, Гәрби Газахыстанда адәтән ачыглыгларда, Гафгазда исә 2500 *м*-дәк јүксәкликләрдә јајылмышдыр. Јумуртадиридоғандыр. Хырда онурғалы һејван (әсасән кәртәнкәлә, хырда јәмиричи) вә һәшәратла гидаланыр.

ГОНУР ЈОСУНЛАР (Phaeophyta)— спорлу биткиләр шө'бәси. Хроматофорларында дикәр пигментләрин (*а* хлорофил, *с* хлорофил вә бета-каротин) ашкара чыхмасына манечилик төрәдән хүсуси гонур пигмент (фукоксантин—$C_{40}H_{56}O_6$) олдуғундан, рәнки јашылдан түнд-гонура гәдәр дәјишир. 240 чинси (1500 нөвү) мә'лумдур. Бунлардан 3 чинси ширин су, галанлары исә дәниз биткиләридир. Г.ј. мүхтәлиф узунлугда (бир нечә микрондан 40 *м*-дәк) вә мүхтәлиф формаларда олур. Чинси вә гејри-чинси (бә'зән векетатив) јолла чохалыр. Чохалма органлары бирјувалы вә ја чохјувалы споранкиләрдир. Чинси просес изогамија, һетерогамија вә ја оогамија типлидир. Г.ј. 3 синфә ајрылыр: Aplanozporophyceae, Rhaeosporophyceae вә Cyclosporophyceae. Бүтүн дәнизләрдә јајылмышдыр. Г.ј. алкин туршулары вә онларын дузларыны алмаг, һабелә јем уну һазырламаг үчүн ишләдилир; тибдә јодлу вә б. микроелементли препаратлар истеһсалында истифадә едилир. Бә'зиләри (дәниз кәләми, порфира, улва вә с.) јејилир.

ГОНУР КӨМҮР—битки мәншәли гонур, гонуру-гара рәнкли бәрк газынты јаначаг. Торфун даш көмүрә чеврилмәсиндә кечид формадыр. Торфа нисбәтән сәртдир вә тәркибиндә битки галыглары аздыр. Үч нөвү мә'лумдур: лигнит, торпагвары көврәк вә сых (парылтылы). Г.к. үчүн һумуслу туршуларын чохлуғу, һигроскопиклик вә рүтубәтлилик сәчијјәвидир. Тәркибиндә 55—78% карбон, 4—6,5% вә даһа чох һидрокен, 15—30% оксикен, 0,1—1,8% азот олур. Учучу маддәләр 65%—40%-и тәшкил едир. Сыхлығы 1100—1200 *кг/м³*. 5400—7400 *ккал/кг* истилик верир. Сүн'и маје јаначаг, газ, күбрә вә мүхтәлиф синтетик маддәләрин алынмасы үчүн хаммалдыр. Јатаглары Узаг Шәрг, Урал, Сибир, УССР, Күрч. ССР-дә, харичдә ән чох АДР вә АФР, һәмчинин Чехословакијададыр. Азәрб. ССР-дә Гутгашен вә Ләнкәран р-нларында тәзаһүрләри вар.

ГОНУР ЛАТВИЈА ГАРАМАЛЫ— Лат.ССР-дә јарадылмыш сүдлүк гарамал чинси. Јерли чинсин вә мәләзләринин Анкелн вә Гырмызы Данимарка гарамал чинсләри илә чүтләшдирилмәсиндән алынмышдыр. Рәнки мүхтәлиф чаларлы гырмызыдыр. Инәкләрин дири чәкиси 500 *кг*, буғаларынкы 800—850 *кг*-дыр; илдә орта һесабла 3000—3500 *кг* сүд (јағлылығы 3,9—4,0%) верир (рекорд сағым 7588 *кг*-дыр). Г.Л.г. Лат.ССР вә БССР-дә, РСФСР-ин Псков, Новгород, Ленинград вил.-ләриндә јетишдирилир.

ГОНУР МЕШӘ ТОРПАГЛАРЫ— енлијарпаглы гарышыг, бә'зән ијнәјарпаглы мешәләр алтында, мүлајим исти рүтубәтли иглим шәраитиндә, мәншә вә механики тәркибинә көрә мүхтәлиф торпагәмәләкәтирән сүхурлар үзәриндә инкишаф едән торпаг типи. Авропанын г. вә мәркәзи, АБШ-ын шм.-ш. р-нларында, Чиндә, Корејада, ССРИ-дә Карпат, Крым, Гафгаз вә Узаг Шәргдә кениш јајылмышдыр. Рәнки түнд-гонур вә ја гонур-гәһвәји олур; структуру кәлтәнли вә гозварыдыр.

Азәрб.ССР-дә типик вә подзоллашмыш јарымтипләри мүәјјән едилмишдир. Механики тәркиби ағыр киллличәли вә киллидир; үст гатында 12% һумус олур. Субтропик вә тропик гуршаглар үчүн кечид типләр олан белә торпаглар һазырда мешә алтындадыр. Мешәси гырылмыш Г.м.т.-ында мејвә бағлары вә чај плантасијалары салыныр; бол түтүн, үзүм вә с. мәһсулу јетишдирилир. Бу һалда ерозија тәһлүкәси олан јамачларда мешә вә от золагларынын сахланмасы зәруридир.

ГОНЧАР Олес (Александр Терентјевич; д.3.4.1918, Суха к., Полтава)—

Украјна совет јазычысы, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1978). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948, 1949), Ленин мүкафаты лауреаты (1964). УССР ЕА акад. (1978). 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. Украјна Јазычылар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин сәдри олмушдур (1959—71). ССРИ Јазычылар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин катибидир (1959 илдән). Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән бәһс едән «Бајрагдарлар» (3 һ., 1946—48) романында совет әскәрләринин мәрдлик вә һуманизми экс етдирилмишдир. «Торпаг уғулдајыр» (1947) повести Полтава комсомолчуларынын фашист ишғалчыларына гаршы кизли мүбаризәсинә һәср олунмушдур. «Таврија» (1952), «Перекоп» (1957) романларында Украјна кәндлиләринин ингилабдан габагкы ағыр һәјаты, синфи шүурунун ојанмасы, зәһмәткеш халгын сосиалист ингилабынын наилијјәтләрини горујуб сахламаг уғрунда мүбаризәси тәсвир едилир. «Тронка» (1963), «Сиклон» (1970) романларында, «Бригантина» (1973) повестиндә Г. совет адамларынын долғун бәдии образларыны јаратмышдыр. Әсәрләри ССРИ вә бир сыра харичи өлкә халгларынын дилләринә тәрчүмә едилмишдир. ССРИ Али Советинин (6—9-чу чағырыш) депутатыдыр. 1976 илдән Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәддир. 3 дәфә Ленин ордени вә 4 башга орденлә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Бајрагдарлар, Б., 1950; Инсан вә силаһ, Б., 1963; Собр. соч., т. 1—5, М., 1973—75.

Әд.: Килимник О., Олесь Гончар, Киев, 1966.

ГОНЧАРОВ Иван Александрович (18.6.1812, Симбирск—27.9.1891, Петербург)—рус јазычысы.

Әдәби фәалијјәтә 30-чу илләрдә башламыш, романтик ше'р вә повестләр јазмышдыр. В. Г. Белински илә танышлығы (1846) Г. јарадычылығынын инкишафына чидди тә'сир көстәрмишдир. Рус әдәбијјатында илк реалист романлардан олан «Ади әһвалат»да (1847) ичтимаи һәјатдакы дурғунлугла мүбаризәнин зәрурилији көстәрилмишдир. Г.-ун мәшһур «Обломов» (1859) романында тәһкимчилик гурулушу ифша олунмуш, түфејли һәјат сүрән мүлкәдарларын типик сурәти јарадылмышдыр. Н. А. Добролјубов «Обломовчулуг нәдир?» (1859) мәгаләсиндә обломовчулуғун мүлкәдар-задәкан чәмијјәтинин төрәтдији ичтимаи бәла олдуғуну көстәрмишдир. В. И. Ленин Обломов образына патриархаллыг, керилик, түфејлилик вә эталәт рәмзи кими тез-тез мүрачиәт етмишдир. «Учурум» (1869) романында задәкан либерализми тәнгид едилир. Лакин әсәрдә әдибин рус ингилаби-демократик идеолокијасына мәнфи мүнасибәти дә экс олунмушдур. Г.-ун јарадычылығы рус тәнгиди-реалист нәсринин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр.

Әсәрләри: Ади әһвалат, Б., 1953; Обломов, Б., 1969; Собр. соч. т. 1—6, М., 1972.

Әд.: Добролјубов Н. А., Обломовчулуг нәдир?, «Сечилмиш педагожи әсәрләри» китабында, Б., 1963; Мәммәд Чәфәр, XIX әср рус әдәбијјаты. һ. 2, Б., 1974; Пруцков Н. И., Мастерство Гончарова-романиста, М.—Л., 1962; Рыбасов А. П., И. А. Гончаров, М., 1972.

ГОНШУ БУЧАГЛАР—бах *Бучаг*.

ГООР (Goor) Рајмон (д.1908)—Белчика ичтимаи хадими, кешиш. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1975). Кәнч јашларындан илаһијјат елмини вә ријазијјаты өјрәнмәјә башламыш, антифашист вә сүлһ тәрәфдары кими чыхыш етмишдир. Белчиканын фашист Алманијасы тәрәфиндән ишғалы дөврүндә фәал сурәтдә *Мүгавимәт һәрәкатына* гошулмушду. Мүһарибәдән сонра Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыг уғрунда һәрәкатда фәал иштирак едир. Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыг уғрунда Бејнәлхалг Комитә Катиблијинин үзвүдүр. Сүлһсевәр гүввәләрин Москвада кечирилмиш Үмумдүнја конгресинин (1973, октјабр) вә дикәр конгресләрин нүмајәндәси олмушдур. Чилидә фашист хунтасынын чинајәтләрини тәһгиг едән Бејнәлхалг комиссијанын фәал иштиракчысыдыр. Ф. Жолио-Күри ад. «Гызыл сүлһ медалы» илә тәлтиф едилмишдир.

ГОПАК—Украјна халг рәгси; импровизасија характерлидир. Әввәлләр киши рәгси олмушдур; һазырда киши вә гадынлар тәрәфиндән соло, гоша, һәмчинин дәстә илә ифа едилир. Мусиги өлчүсү 2/4, темпи итидир. Г.-ын мелодијасы вә мусиги формасындан М. Мусоргски, П. Чајковски, В. Соловјов-Седој, А. Штогаренко вә б. өз әсәрләриндә истифадә етмишләр.

ГОПУЗ—орта әсрләрдә Азәрб.-да кениш јајылмыш сазаохшар мусиги аләти; мизрабла чалынмышдыр. «Китаби-Дәдә Горгуд»да, М. Фүзулинин әсәрләриндә ады чәкилир. Сәфиәддин Урмәвинин «Китаб үл-әдвар»ына Әбдүлгадир Марағинин јаздығы шәрһдә Г.-ун «рум гопузу» вә «озан гопузу» нөвләри олдуғу, «озан гопузу»нун үчсимли, чанағынын башга симли аләтләрә нисбәтән узунсов формалы, «рум гопузу»нун исә бешсимли вә удабәнзәр олдуғу көстәрилмишдир.

ГОПЧУР, г у п ч у р (монголча—отлаг)—монгол истиласына мә'руз галмыш өлкәләрдә, о чүмләдән Азәрб.-да верки. Әввәлләр отлаглардан истифадә үчүн көчәриләрдән топланылан Г. *Елханиләр* дөврүндә чан веркиси илә әвәз олунмушду; јалныз көчәриләрдән дејил, отураг әһалидән вә бә'зән шәһәрлиләрдән дә топланылырды. Мигдары гејри-мүәјјән иди. Руһаниләр, гочалар, хәстәләр, дәрвишләр вә ушаглар Г.-дан азад идиләр. *Газан ханын* ислаһатындан (1303) сонра Г. топламаг үчүн дәгиг вахт мүәјјән едилди; кәндлиләрдән илдә ики дәфәјә, көчәриләрдән исә бир дәфәјә алынырды. Бакыдакы Чүмә мәсчидинин минарәсиндәки даш китабәдә шәһәр әһалисинин Г.-дан азад едилмәси һаггында Мәһәммәд Худабәндәнин [1304—16] фәрманы һәкк олунмушдур. 15 әсрдән бу верки башга адларла (мәваши, мәраи, башпулу вә с.) топланылырды.

Әд.: А л и - з а д е А. А., Термин «купчур», Изв. АН Азерб.ССР, 1945, № 5; ј е н ә о н у н, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956.

ГОР—Гәдим Мисир мифолокијасында күнәш аллаһы. Фир'онларын һимајәчиси сајылырды. Чох заман шаһин (вә ја шаһин башлы инсан кими), јахуд да ганадлы күнәш диски шәклиндә тәсвир олунурду.

ГОРАБИШИРӘН АЈ — Азәрб. халг тәгвиминдә јајын ән исти ајы, үзүм дәјән дөвр. Ијулун 15-дән августун 15-дәк давам едир.

ГОРАҒАН—Азәрб.ССР Гах р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* г.-дә, Ачычајын сол саһилиндә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 887 (1977); түтүнчүлүк, бағчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси, доғум еви, рабитә шө'бәси вар.

ГОРАДӨЈӘН АЈ—Азәрб. халг тәгвиминдә тәгр. ијун ајы вә ијулун 15-дәк олан дөвр. Бу мүддәтдә гора суланыр вә *абгора* һазырлығына башланыр.

ГОРАКХПУ́Р—Һиндистанын шм.-ында Уттар-Прадеш штатында шәһәр. Рапти чајы (Ганг чајы һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ.230,7 мин (1971). Д.ј. е'малатханалары, шәкәр, кимја сәнајеси, чут ф-ки, ун-т вар. Кустар сәнәткарлыг (әл илә парча тохумаг) инкишаф етмишдир.

ГОРА́Н Абдулла (1904, Ираг, Һәләбчә ш.—октјабр, 1962, Сүлејманијјә ш.)—күрд шаири (Ираг). 1950 илдән Ираг Коммунист Партијасынын үзвү. 1952—54 илләрдә «Жин» («Һәјат») гәзетинин редактору олмуш, сијаси фәалијјәтинә көрә тә'гиб вә һәбс едилмишдир. Милли азадлыг, пролетар бејнәлмиләлчилији, сүлһ уғрунда мүбаризә вә Ленин идејаларынын тәрәннүмү, империализмин мүһарибә вә мүстәмләкәчилик сијасәтинин ифшасы Г. јарадычылығынын әсас мөвзуларыдыр («Күрдүн чағырышы», «Бүт вә Бүтәван», «Мүһарибә аллаһынын һәдијјәси», «Азад Корејанын гызыл нәғмәси» вә с.). 2 дәфә ССРИ-дә олмуш (1959, 1962), Бакыда јаздығы «Ленин јолу» (1959) ше'рини Азәрб.-а һәср етмишдир. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әд.: А л ы ш а н о в Һ., Мүасир күрд шаири Абдулла Горанын поезијасы, Б., 1969.

ГОРБАТКО́ Виктор Васили́јевич (д.3.12.1934, Краснодар өлкәсинин Вентсы-Зарја гәс.)—ССРИ тәјјарәчи-космонавты, полковник, ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1969, 1977). 1959 илдән Сов.ИКП үзвү. Батајск Һәрби Авиасија Мәктәбини битирдикдән (1956) сонра Совет Ордусунун авиасија һиссәләриндә хидмәт етмишдир. 1960 илдән космонавтлар дәстәсиндәдир. 1968 илдә Н. Ј. Жуковски ад. Һәрби Һава Академијасыны битирмишдир. 1969 ил октјабрын 12—17-дә «Сојуз-7» кәмисиндә тәдгигатчы-мүһәндис кими космоса учмуш (А. В. *Филипченко* вә В. Н. *Волковла* бирликдә), Јерәтрафы космик фәзада бир сыра елми-техники експеримент вә тәдгигатлары јеринә јетирмишдир. Космосда олдуғу 5 күн әрзиндә Јер әтрафына 80 дөврә вурмуш, 3 күн «Сојуз-6» вә «Сојуз-8» космик кәмиләри илә груп учушунда иштирак етмишдир. Икинчи дәфә космоса 1977 ил февралын 7—25-дә «Сојуз-24» космик кәмисинин командири кими учмушдур (Ј. Н. *Глазковла* бирликдә). 1977 ил февралын 8-дә «Сојуз-24» нәгл. кәмиси «Салјут-5» орбитал стансијасы (1976 ил августун 24-дән автоматик режимдә учушуну давам етдирән) илә бирләшмишдир. Учуш заманы Јерин сәтһи вә атмосфери тәдгиг олунмуш, технолоожи експериментләр, тибби-биоложи тәдгигатлар апарылмыш, һабелә стансијанын системләри вә апаратлары сынагдан чыхарылмышдыр. «Салјут-5» орбитал елми стансијасында ики експедисијанын («Сојуз-21»—«Салјут-5» вә «Сојуз-24»—«Салјут-5») планлашдырылан тәдгигат програмы мүвәффәгијјәтлә баша чатдырылмышдыр. Г. Совет—Монгол Достлуғу Чәмијјәти Мәркәзи Идарә Һеј'әтинин, ССРИ Парашүт Идманы Федерасијасынын сәдридир. 2 дәфә Ленин ордени вә Гырмызы Улдуз ордени илә тәлтиф олунмушдур.

ГОРБА́ТОВ Борис Леонтјевич (15.7.1908, индики Ворошиловград вил., Первомајск ш.—20.1.1954, Москва)—рус совет јазычысы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1952). 1930 илдән Сов.ИКП үзвү. «Өзәк» (1928) повести 20-чи илләрин комсомолчуларына һәср едилмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә һәрби мүхбир олмушдур. «Јенилмәз инсанлар» (1943) повести совет адамларынын вәтәнпәрвәрлијиндән вә мәрдлијиндән бәһс едир. «Донетск шахтачылары» (1950) ссенариси, «Донбас» (1951) романы, «Бир кечә» (1956 илдә дәрч едилмишдир) пјеси вә с. әсәрләрин мүәллифидир. 3 орден, һабелә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Һәјат вә өлүм һаггында, Б., 1942; Јенилмәз инсанлар, Б., 1947; Собр. соч., т. 1—5, М., 1955—56.

Әд.: К а р п о в а В. М., Чувство времени. Очерк творчества Б. Горбатова, М., 1970.

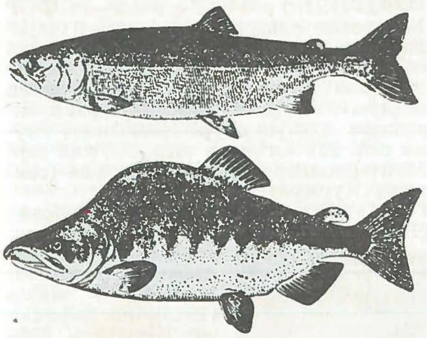
ГОРБУНО́В Николај Петрович (21.6.1892—7.9.1937)—совет дөвләт хадими, совет елминин тәшкилатчыларындан бири. ССРИ ЕА акад. (1935). 1917 илдән Сов.ИКП үзвү. Петербург Технолокија Ин-туну битирмишдир (1917). Феврал буржуа-демократик ингилабында иштирак етмишдир. 1917 илин нојабрындан ҮРМИК-ин информасија бүросунун мүдири, сонра исә РСФСР ХКС-нин катиби вә В. И. Ленинин шәхси катиби олмушдур. 1918—19 илләрдә АХТШ-нын елм-техника шө'бәсинин мүдири, 1919—20 илләрдә Гызыл Ордуда сијаси ишдә олмуш, дөјүш хидмәтләринә көрә Гырмызы Бајраг ордени илә тәлтиф едилмишдир. 1920 илин декабрында В. И. Ленинин тәклифи илә РСФСР ХКС-нин, 1922 илдә исә ССРИ ХКС-нин, һәмчинин Әмәк вә Мүдафиә Шурасынын ишләр мүдири тә'јин олунмушдур. 1920 илин декабрында 8-чи Үмумрусија Советләр Гурултајынын нүмајәндәси, Губа гәза ингилаб комитәсинин сәдри Гасым Исмајылову гәбул етмиш вә онун гәзада һәјата кечирилән илк социалист дәјишикликләри барәдәки мә'луматларыны В. И. Ленинә чатдырмышды. В. И. Ленин демишди: «Әкәр биз, мүсәлман кәндлиләрини мүлкәдарларын торпағыны әлләриндән алмаға өјрәтсәк, онда бүтүн дүнјаны чевирәрик». Г. Гасым Исмајыловла көрүшү барәдә «Губалыларын арзулары» адлы мәгалә («Правда» гәзети, 1921, 5 јанвар) дәрч етдирмишди. 1923 илдән али мәктәб вә елми-тәдгигат ин-тларында рәһбәр вәзифәләрдә ишләмишдир. В. И. Ленин ад. К.Т. Академијасынын тәшкилатчыларындан бири, 1931—34 илләрдә ССРИ Дөвләт План Комитәсинин үзвү олмушдур. 1935 илдән ССРИ ЕА-нын даими катиби иди.

Әд.: Азәрбајчан елчиләри Иличин јанында, Б., 1970.

ГОРБУНО́ВО ТОРФЛУҒУ—РСФСР-дә Свердловск вил.-нин Нижни Тагил ш. јахынлығында Горбуново јашајыш мәнтәгәсиндә торфлуг. Бурада Неолит вә Тунч дөврләринә (е.ә. 3-чү миниллик—е.ә. 10—9 әсрләр) аид 8 јашајыш јери тәдгиг олунмушдур. Газынтылар заманы ағач дөшәмәли тикили галыглары, сахсы габ гырыглары, даш, ағач вә сүмүк аләтләр, ағачдан көзәл һејкәлтәрашлыг нүмунәләри (сығын фигуру, бүтләр, өрдәк формасында габлар), хизәк парчалары, авар һарпунлар, бујнуздан тохалар, чахмагдашы вә сүмүкдән ох учлуглары, каман, бумеранг вә с. ашкар едилмишдир. Тапынтылар Г.т. әразисиндә јашамыш тајфаларын балыгчылыг, овчулуг вә еһтимал ки, әкинчиликлә мәшғул олдуғуну көстәрир.

Әд.: Р а у ш е н б а х В. М., Среднее Зауралье в эпоху неолита и бронзы, Труды Государственного исторического музея, 1956, в. 29.

ГОРБУ́ША (Oncorhynchus gorbuscha)—Сакит океан гызылбалыглары чинсиндән балыг. Уз. тәгр. 50 *см*, чәкиси

тәгр. 1,5 *кг*-дыр. Узаг Шәрг дәнизләриндә јашајыр. Пулчуғу чох хырдадыр. Өмрүнүн икинчи илиндә күрүләјир. Күрүләмәк үчүн ијунун ахырындан августун әввәлинәдәк чајлара үзүр. Күрү төкмәздән әввәл Г. «тој либасы» кејир, јан тәрәфләриндә ләкә әмәлә кәлир, еркәкләри донгарлашыр, чәнәсиндә ири дишләр чыхыр. Ијул—октјабр ајларында Г. 1200—2000 күрү төкүр; күрү төкәндән сонра тәләф олур. Көрпәләр тәгр. мајда дәнизә үзүр вә бир илдән сонра јеткинләшиб чаја гајыдыр. Г. зоопланктонла гидаланыр. Гијмәтли ов балығыдыр. Баренс дәнизиндә вә Ағ дәниздә, һәмчинин Нјуфаундленд р-нунда, 1964 илдән исә Хәзәр дәнизиндә иглимә ујғунлашдырылмышдыр.

ГОРГОНАЛАР (Gorgónes)—гәдим јунан мифолокијасында ганадлы, илансачлы әждаһа гадынлар (Стено, Евриала вә *Медуза*). Әфсанәјә көрә, Г. бүтүн чанлылары даша дөндәрирмишләр; Медузанын *Персеј* тәрәфиндән кәсилмиш башыны Афина өз галханына (екидасына) тахмыш, Медузанын бәдәниндән исә ганадлы ат *Пегас* доғулмушдур.

ГОРГОНАРИЛӘР (Gorgonaria), б у ј н у з л у м ә р ҹ а н л а р—сәккизшуалы мәрҹан полипләри дәстәси. 1200-ә јахын нөвү мә'лумдур. Ох скелети бујнуз вә ја әһәнкли маддәдән ибарәтдир. Гүтбдән екватора гәдәр бүтүн дәнизләрдә тәсадүф олунур; Сакит вә Һинд океанларынын тропик һиссәсинин аз вә орта дәрәҹәдә дәрин јерләриндә хүсусилә чохдур. ССРИ-дә Баренс дәнизиндә 2, Ағ дәниздә 1 вә Узаг Шәрг дәнизләриндә 20, о ҹүмләдән һүнд. 2 *м*-дән чох олан ағаҹабәнзәр нәһәнк колонијалар (Primnoa resedaeformis) вә зәриф ләләквары Г. (мәс., һүнд. 0,5 *м* олан P. longispina) вар. *Гырмызы мәрҹан* овланыр (мүхтәлиф бәзәк шејләри дүзәлдилир).

ГО́РДИ ДҮЈҮНҮ—гәдим јунан әфсанәсинә көрә, Фрикија һөкмдары Гординин арабанын бојундуруғунун дишләсинә бағладығы долашыг дүјүн. Дүјүнү һеч кәс аҹа билмирди. Гејбдән кәлән хәбәрә көрә Г. д.-нү аҹан шәхс кујә бүтүн дүнјаја һаким олаҹагды. Рәвајәтә көрә, Македонијалы Искәндәр Гордион ш.-нә кәләрәк (е.ә. 334 илдә) Г.д.-нү гылынҹла кәсмишди. Мүрәккәб вә долашыг мәсәлә барәдә тез вә ҹәсарәтли гәрар гәбул етмәк мә'насында ишләдилән «Горди дүјүнүнү кәсмәк» ифадәси бунунла бағлыдыр.

ГО́РДИОН (јун. Górdion вә Gordieion)—Фрикијанын гәдим пајтахты (харабалығы Сангарија чајынын сағ саһилиндә, Түркијәнин индики Пеби к. јахынлығындадыр). Рәвајәтә көрә, Фрикија чарлығынын баниси Горди салдырмышдыр. Сонралар Јулиополис адланмыш вә Романын һакимијјәтиндә олмушдур. Археоложи газынтылар заманы (әввәлинчи 1900, сонралар 1951 илдән) даш вә кәрпичдән тикилмиш мөһкәм мүдафиә диварлары вә ев галыглары (чохлу мәишәт шејләри тапылмышдыр), некропол ашкар едилмишдир. Курганлар гәбирләрин вә тапынтыларын (әсасән е.ә. 8—5 әсрләрә аид едилир) характеринә көрә гәдим скиф курганларына јахындыр. Е.ә. 7 әсрдә *киммериләр* Г.-у дағытмышлар.

Әд.: Y o u n g R. S., Gordion on the Royal Road, «Proceedings of the American Philosophical Society», 1963, v. 107, № 4.

ГОРДЛЕ́ВСКИ Владимир Александрович (7.10.1876, Свеаборг — 10.9.1956, Москва)—совет шәргшүнасы, түрколог; түрк дили, әдәбијјаты, фолклору вә Түркијә тарихи мүтәхәссиси. ССРИ ЕА акад. (1946). Лазарев Шәрг дилләри Ин-туну (1899), Москва ун-тинин тарих-филолокија факүлтәсини (1904) битирмишдир.

1907 илдән Лазарев ин-тунда (сонралар Москва Шәргшүнаслыг Ин-ту) ишләмиш, 1918—48 илләрдә һәмин ин-тун проф. олмушдур. Г. Түркијәнин тарихи, игтисадијјаты, етнографијасы, археолокијасы вә әдәбијјатына, түрк дилләринә даир әсәрләрин («Кичик Асијада Сәлҹуглар дөвләти», 1941; «16 әсрин 2-ҹи јарысында Түркијәнин дахили вәзијјәти», 1940; «Јени османлы әдәбијјатына даир очеркләр», 1912; «Түрк дилинин грамматикасы», 1928 вә с.) мүәллифидир. Г. рус-түрк әдәби әлагәләринин илк тәдгигатчысыдыр [«Толстој Түркијәдә», 1911; «Чехов Түркијәдә», 1944; «Пушкин Түркијәдә» (1961 илдә дәрҹ едилмишдир) вә с. мәгаләләр]. Түрк әдәбијјатындан тәрҹүмәләри вар. Әсәрләриндә Азәрб. тарихи, әдәбијјаты вә етнографијасындан да бәһс етмиш, гарагојунлулар тајфасы һаггында хүсуси әсәр јазмыш вә илк дәфә Бакыда нәшр етдирмишдир (1927). 2 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Избр. соч., т. 1—4, М., 1960—68.

Әд.: Б е р т е л ь с Е. Э., В. А. Гордлевский, в кн.: Академику В. А. Гордлевскому к его 75-летию, М., 1953; М и л и б а н д С. Д., Биобиблиографический словарь советских востоковедов, М., 1977.

ГО́РДОН (Gordon) Ричард (д. 5.10. 1929, Вашингтон штаты, Сиетл)—АБШ тәјјарәчи-астронавты. Һәрби Дәниз Донанмасы (ҺДД) забити. 1951 илдә Вашингтон ун-тини кимја ихтисасы үзрә битирмиш, 1953 илдән ҺДД-нын сынаг вә метеороложи һиссәләриндә хидмәт етмишдир. 1963 илдән АБШ Аеронавтика вә Космик Фәзанын Тәдгиги үзрә Милли Идарәсинин астронавтлар дәстәсиндәдир. 1966 ил сентјабрын 12—15-дә Ч. *Конрадла* бирликдә, икинҹи пилот кими «Ҹемини-11» космик кәмисиндә Јер әтрафына 44 дәвр (1,8 млн. *км*) етмишдир. Г. бу мүддәтдә ики дәфә кабинәдән космоса чыхмышдыр. 1969 ил нојабрын 14 — 24-дә «Аполлон-12» кәмисиндә әсас бөлмәнин пилоту кими Ај истигамәтиндә учмуш (Ч. Конрад вә А. *Бинлә* бирликдә) вә һәмин бөлмәдә Ај әтрафына 44 дөвр етмишдир.

ГОРЕЛЈЕ́Ф (фр. haut-rélief —јүксәк релјеф)—һејкәлтәрашлыг нөвү. Г.-дәки тәсвирләр габарыг олур; һәмин тәсвирләрин һәҹминин јарыдан чох һиссәси

«Севил Газыјева». Горелјеф. 1969. Һејкәлтәраш М. Р з а ј е в а. Бакы.

јасты сәтһдән габаға чыхыр. Г. тәсвирләри бә'зән сәтһә тохунур, бә'зән исә онун ајры-ајры деталлары сәтһдән ајрылыр. Монументал-декоратив Г.-ләрдән ме'марлыг бәзәкләриндә кениш истифадә олунур. Пергамдакы Бөјүк Зевс меһрабынын горелјеф тәсвирләри (е.ә. тәгр. 180), К. Маркс вә К. Либкнехтин портретләри (1921, һејкәлтәраш И. Д. Шадр), «26 Бакы комиссарынын күлләләнмәси» (1924—46, һејкәлтәраш С. Д. Меркуров; 1958 илдә гојулмушдур) абидәси, «С. М. Киров» (1939, һејкәлтәраш П. Сабсај) вә «Фүзули» (1962, һејкәлтәрашлар Т. Мәммәдов вә Ө. Елдаров) һејкәлләри постаментинин сүжетли композисијалары ән јахшы Г. нүмунәләриндәндир.

ГО́РИ—Күрҹ.ССР-дә шәһәр. Бөјүк Лиахви чајынын Күр чајына төкүлдүјү јердәдир. Д.ј. ст. Памбыг парча комбинаты, шпалһопдурма, консерв, шәраб з-длары, әт комбинаты, педагожи ин-т, к.т. техникуму, тибб вә мусиги мәктәбләри, драм театры, тарих-етнографија музеји вә с. вар.

Мәнбәләрдә Г.-нин ады 7 әсрдән чәкилир. Орта әсрләрә аид Горисцихе галасынын харабалығы галмышдыр. 1801 илдән шәһәрдир. Совет дөврүндә Г. јенидән гурулур вә абадлашдырылыр. Г.-дә чохлу ичтимаи бина, јашајыш евләри вә с. инша едилмишдир. И. В. Сталин Г.-дә анадан олмуш вә 1894 иләдәк бурада јашамышдыр. Г.-дә И. В. Сталинин ев музеји вар.

ГО́РИ СЕМИНАРИЈАСЫ, З а г а ф г а з и ј а (Г о р и) м ү ә л л и м л ә р с е м и н а р и ј а с ы — Загафгазијанын, әсасән, јерли әһалисиндән ибтидаи мәктәб мүәллими һазырлајан орта педагожи тәһсил мүәссисәси. К. Д. Ушинскинин лајиһәси әсасында 1876 илдә Гори ш.-ндә ачылмышды.

Г.с.-нда дөвләт һесабына охујан шакирдләрдән әлавә земство, шәһәр вә кәнд тәшкилатлары тәрәфиндән өз хәрҹинә охујан шакирдләр дә вар иди. Г.с.-нда һесаб, һәндәсә, тарих, ҹоғрафија, тәбиәт, ана дили (рус, Азәрб., күрҹү вә ермәни шө'бәләриндә милли дил), педагогика, психолокија илә бирликдә һүснхәт, рәсм, мусиги, нәғмә, сәһијјә вә тибб дә тәдрис едилирди. Семинаријада педагожи тәҹрүбәјә бөјүк әһәмијјәт верилирди. Тәдрис просесинин дүзкүн тәшкилиндә вә К. Д.

Ушински идејаларынын јајылмасында Г.с. Русијанын ән габагчыл семинаријаларындан бири иди. Мүәллим семинаријалары вә ин-тларынын 1900 илдә Парисдә кечирилмиш үмумдүнја сәркисиндә иштирак едән Г.с. методики ишләрин тәшкилинә көрә гызыл медала лајиг көрүлмүшдү.

Семинаријанын Азәрб. шө'бәси 1879 илдә фәалијјәтә башламышды. Азәрб. шө'бәсинин јарадылмасында М. Ф. Ахундовун бөјүк ролу олмушдур. Г. с.-нда тәһсил рус дилиндә иди. Азәрб. дили исә јалныз Азәрб. шө'бәсиндә фәнн кими тәдрис едилирди. Јухары һазырлыг синфинин тәләбләринә ҹаваб верә биләҹәк мүсәлман шакирдләринин сајы аз олдуғундан Русијадакы башга мүәллим семинаријаларындан фәргли олараг, Г.с.-нда үч әсас вә бир јухары һазырлыг синфи илә јанашы, ашағы һазырлыг синфи дә тә'сис едилмишди. Бураја јашы 15-дән јухары олмајан, әсасән, аз һазырлыглы кәндли мүсәлман ушаглары гәбул едилирди. Азәрб. шө'бәсинин шакирдләри Азәрб. дили вә шәриәт дәрсләриндән башга бүтүн фәнләри христиан ушаглары илә бир јердә кечир вә тә'лим курсуну битирдикдән сонра онларла ејни һүгуга малик олурдулар.

Г.с.-нда мүтәрәгги мүәллимләр габагҹыл идејалары тәблиғ етмәк үчүн синифдәнкәнар тәдбирләрдән (синифдәнкәнар гираәт, екскурсија вә кәзинтиләр, өзфәалијјәт кечәләри, сәһәрчикләр, әмәк ишләри, идман вә с.) кениш истифадә едирдиләр. Мәһз онларын тә'сири илә семинаристләр арасында ингилаби әһвали-руһијјә јајылмышды. Биринчи рус ингилабы заманы Г.с.-нын рус, күрҹү, ермәни вә Азәрб. шакирдләри Гори кәнҹләринин нүмајишиндә мүтәрәгги тәләбләрлә фәал иштирак етмишдиләр. Г.с. Загафгазија халгларынын, о ҹүмләдән Азәрб. халгынын мәдәни инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Семинаријанын мә'зунларындан Ҹ. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, Ү. Һаҹыбәјов, М. Магомајев, Ф. Б. Көчәрли, С. М. Гәнизадә, Р. Әфәндијев, Ф. Ағазадә, С. Вәлибәјов вә б. Азәрб.-да халг маарифинин инкишафы уғрунда јорулмадан мүбаризә апармыш, рус дилинин, габагҹыл рус вә дүнја мәдәнијјәтинин тәблиғатчылары олмушлар. Г.с. 1918 илләдәк фәалијјәт көстәрмишдир. Семинаријанын Азәрб. шө'бәси 1918 илдә Ф. Б. Көчәрлинин рәһбәрлији илә Газах шәһәринә көчүрүлмүшдү (бах *Газах мүәллимләр семинаријасы*).

Әд.: Сејидов Ф. Ә., Азәрбајҹан мүәллимләринин һазырланмасында Загафгазија (Гори) семинаријасынын ролу, Б., 1960.

ГОРИЛЛА (Gorilla)—приматлар (Primates) дәстәсинин инсанабәнзәр мејмунлар фәсиләсиндән ән ири мејмун. Бә'зән јашлы еркәкләрин боју 200 *см*-дәк, чәкиси 180—200 *кг*-а чатыр. Дишиләри хејли кичикдир (75—110 *кг*, гәфәсдә сахландыгда исә 126 *кг*-а гәдәр олур). Түкләри гарадыр, јеткинләшдикдә бел тәрәфдә бозарыр. Гуруда јашамағына, бејин гурулушуна, үст додағынын дәри һиссәсинә, пәнҹәсинин хүсусијјәтләринә вә гулаг сејванынын олмасына көрә инсана охшајыр. Әзәләләри мөһкәм вә гүввәтлидир. Бејин гутусунун һәҹми тәхминән 500—600 *см*³-дир. 48 хромосомлудур. Башынын бөјүк, бәдәнинин ири, өн әтрафын арха әтрафдан узун, ајаг баш бармағынын гыса вә биринчи бәндә гәдәр дәри пәрдә илә бирләшмәси, башга бармаглардан аралы олмасы Г.-ны инсандан фәргләндирир. Г. Мәркәзи Африкада јајылмышдыр. 2 јарымнөвү мә'лумдур: гәрб саһил вә ја дүзәнлик Г.-сы, шәрг дағ Г.-сы; шәрг дүзәнлик Г.-сы јарымнөвү дә мүәјјән едилмишдир. Бир нечә аиләдән ибарәт сүрүләрлә јашајыр. Әл вә ајаглары үстдә, јарымдүз, јахуд дүз вәзијјәтдә кәзир; кәзәркән әл бармагларынын арха һиссәсинә истинад едир. Кечәләмәк үчүн ағаҹда, бә'зән јердә јува тикир. Јени доғулмуш баласынын чәкиси тәхминән 2 *кг* олур. Г. 25—30 ил јашајыр (сәрбәстликдә); гәфәсдә сахланмаға дөзмүр. Битки јејир. Сајы хејли азалдығына көрә мүһафизә едилир.

Әд.: Нестурх М. Ф., Происхождение человека, М., 1958; Рогинский Я. Я., Левин М. Г., Антропология, М., 1963; Жизнь животных, т. 6, М., 1971.

ГОРЫН—УССР-ин г.-индә вә БССР-дә чај. Припјат чајынын сағ голу. Уз. 659 *км*, һөвзәсинин саһ. 27,7 мин *км*²-дир. Кременетс јүксәклијиндән башланыр. Волын јүксәклији, сонра Полесје илә ахыр. Орта иллик су сәрфи мәнсәбдә 90 *м/сан*-дир. Ән бөјүк голу Случдур (сағдан). Ағаҹ ахыдылыр. Давид-Городокдан кәмичилијә јарарлыдыр. Изјаслав, Славута, Дубровитса, Столин, Давид-Городок ш.-ләри Г. саһилиндәдир.

ГОРЈАЧКИН Васили Прохорович (29. 1.1868, индики Горки вил.-нин Выкса к.—21.9.1935, Москва)—совет алими. К.т. техникасы һаггында елмин баниси. ССРИ ЕА фәхри үзвү (1932) вә В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА акад. (1932). Әмәкдар елм вә техника хадими (1935). 1919—20 илләрдә к.т. академијасынын ректору, 1929 илдә Үмумиттифаг к.т. механикасы (индики к.т. машынгајырма) ин-тунун директору ишләмишдир. 1931 илдә Г.-ин тәклифи илә ҮИЕТКТ машынгајырма ин-ту тәшкил едилмиш вә о, өмрүнүн сонунадәк, бурада елми шуранын сәдри олмушдур.

К. т. машынлары һаггында мүасир елмин («әкинчилик механикасы»нын) әсасыны гојмуш, котанын, тахылдөјән машынын барабанынын, охшарлыг методларынын вә с.-нин үмуми нәзәријјәсини вермиш, к.т. машын вә аләтләринин күтлә вә сүр'әт нәзәријјәсини ирәли сүрмүшдүр. 30-дан чох өлчү ҹиһазы (дарты вә фырланма динамометрләри, микроманометрләр, профилограф, виброграф вә с.) ихтира етмиш, к.т. машынлары тәдгигинин јени тәҹрүби методларыны, атласыны, отчалан, тахылбичән, дәрзбағлајан машынларын чертјожунун илк атласыны ишләјиб һазырламышдыр. 1968 илдә ҮИЕТКТ машынгајырма Ин-туна вә Москва К.Т. Истеһсалаты Мүһәндисләри Ин-туна Г.-ин ады верилмишдир.

Әсәри: Собр. соч., т. 1—3, М., 1965.

Әд.: Дубровский А. А., Академик В. П. Горячкин, М., 1960.

ГОРЈУН, Горин, Гарин—РСФСР Хабаровск өлкәсиндә чај. Амур чајынын сол голу. Уз. 390 *км*, һөвзәсинин саһ. 22,4 мин *км*²-дир. Баҹал силсиләсиндән башланыр. Әсасән, јағыш сулары илә гидаланыр. Нојабрдан апрелədәк донмуш олур. Һөвзәсиндә үмуми саһ. 221 *км*² олан тәгр. 900 көл вар. Мүһүм голлары: Боктор, Харпин (солдан), Хурмули (сағдан).

ГОРЈУШКИН Николај Иванович (1.12.1915, индики Ворошиловград вил. Ровенки р-нунун Шарапкино к.—12. 11.1945) — мајор (1945), ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1944, 1945). 1943 илдән Сов. ИКП үзвү. 1937 илдән Совет Ордусунда хидмәтә башламышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә взвод, рота, баталјон командири, гвардија атычы бригадасы командиринин мүавини олмушдур. Курск вурушмасында (1943), Украјна вә Полшанын азад едилмәсиндә иштирак етмиш, Днепр вә Одер чајларынын кечилмәсиндә хүсусилә фәргләнмишдир. Ленин ордени, 2 Гырмызы Бајраг ордени, Александр Невски ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Ворошиловград вил.-нин Свердловск ш.-ндә бүстү гојулмушдур.

ГОРКИ Максим (тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы Алексеј Максимович Пешков) (28.3. 1868, Нижни Новгород, индики Горки ш.—18.6.1936, Горки, Москва јахынлығында) — рус совет јазычысы, социалист реализминин вә совет әдәбијјатынын баниси. Атасы М. С. Пешков харрат, анасы В. В. Каширина исә бојагхана саһибинин гызы иди. Атасыны чох еркән итирән Г. ушаглығыны ана бабасынын евиндә кечирмиш, кичик јашларындан ағыр зәһмәтә гатлашмалы олмуш, мағазада, кәмидә, чөрәкханада мүхтәлиф пешәләрдә чалышмышдыр. 1884 илдә Казан ун-тинә дахил олмаг тәшәббүсү баш тутмамышдыр. Һәмин вахтдан Казанда марксист әдәбијјатла таныш олмуш, илк дәфә фәһлә вә кәндлиләр арасында тәблиғат ишинә башламышдыр. 1888 илдә Н. Ј. Федосејевин дәрнәји илә әлагә сахладығы үчүн һәбс олунмушдур. 90-ҹы илләрин әввәлләриндә халг һәјатыны өјрәнмәк мәгсәди илә Русијаны узунмүддәтли сәјаһәтә чыхан Г. Һәрби-Күрҹүстан јолу илә Тифлисә кәлмишдир. 1892 илдә «Макар Чудра» һекајәсини «Кавказ» гәзетиндә дәрҹ етдирмишдир. Һәмин илин јајында Г. фәһлә досту Ф. Ј. Афанасјевлә Бакыја ишләмәјә кәлмиш, «Гара шәһәр»дә, нефт мә'дәнләриндә олмушдур. Бакы фәһләләринин ағыр һәјаты кәнҹ Г.-нин дүнјакөрүшүндә дәрин из бурахмышдыр. «Үмумрусија сәркисиндән» (1896) адлы мүхбир мә'луматында Г. капиталист Бакысы һаггында мүлаһизәләр сөјләмиш, «Нижегородски листок» гәзетиндә дәрҹ етдирдији «Гафгазда га-

чаглар» адлы силсилә очеркләриндә мәшһур *Гачаг Кәрәми* хејирхаһ, әмәкчиләрин досту, мәрд бир инсан кими көстәрмишдир. 1897 илдә јенидән Бакыја кәлмиш, нефт мә'дәнләрини кәзмишдир. Русијада вә харичдә бөјүк рәғбәтлә гаршыланан «Очерк вә һекајәләр»индә (ч. 1—3, 1898—99) Г. рус әдәбијјатынын ән јахшы ән'әнәләрини инкишаф етдирмишдир. Русијада капитализмин инкишафыны, ингилаби јүксәлиши сәчијјәләндирән һәмин әсәрләрдә Г. ичтимаи әдаләтсизлијә гаршы чыхан фәрдијјәтчи үсјанкар сурәтләри («Челкаш», «Коновалов», «Әр-арвад Орловлар» вә с. һекајәләр) јаратмышдыр. Г.-нин ингилаби мејлләри шифаһи халг әдәбијјаты мотивләри әсасында јаздығы мәшһур романтик һекајәләриндә дә («Изеркил гары», 1895 вә с.) ифадә олунмушдур. Өлкәдәки ингилаби јүксәлиши әкс етдирән «Шаһин нәғмәси» (1899), «Фыртына гушу һаггында маһны» (1901) әсәрләри ингилаби интибаһнамә характери дашыјырды.

Идеја-ичтимаи ахтарышлары Г.-ни 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә марксизмә кәтириб чыхартды; о, ингилаби һәрәката гошулду. 1901 илдә Г. кизли мәтбәә мәсәләсинә көрә Арзамаса сүркүн едилмишди. В. И. Ленин «Искра» гәзетиндә «Авропада мәшһур олан» јазычынын (Әсәрләринин там күллијјаты, ч. 5, сәһ. 412) тә'гиб едилмәсинә е'тиразыны билдирмишди. Бу дөврдә Г. јарадычылығында сосиалист реализми формалашмаға башлады. «Фома Гордејев» (1899) романында рус буржуазијасынын, онун идеологларынын типик характеристикасы верилмиш, илк дәфә олараг пролетариат һаггында мүстәгил ичтимаи гүввә кими бәһс едилмишдир. Ингилаби һәрәкатда иштиракы, ленинчи «Искра»ја рәғбәти онун дүнјакөрүшүнә күчлү тә'сир көстәрди. Әдиб «Мешшанлар» (1901), «Һәјатын дибиндә» (1902), «Күнәшин өвладлары» (1905), «Барбарлар» (1905) пјесләрини јазды. Ичтимаи әдаләтсизлијин, мешшанлығын, буржуа идеолоқијасынын вә фәрдијјәтчилијин тәнгиди, инсана, онун јүксәк әмәлләринә, идракына инам вә мәһәббәт, фәһлә синфинин мүбаризәси бу әсәрләрин үмуми идеја истигамәтини тәшкил едир. 1905—07 илләр ингилабы әрәфәсиндә јаздығы пјесләр Бакыда да сәһнәјә гојулмушду. 1905 ил ингилаби һадисәләриндә фәал иштирак едән Г. һәмин илин јајында болшевикләр партијасына дахил олмуш, сонралар В. И. Ленинин рәһбәрлик етдији илк легал болшевик гәзети «Новаја жизн»ин тәшкилиндә иштирак етмишдир. 1905 ил нојабрын 27-дә Г. Петербургда В. И. Ленинлә илк дәфә көрүшмүшдүр. Һәмин илдә «Баку» гәзетинин сифариши илә чаризмин милли сијасәтини тәнгид атәшинә тутан мәшһур «Гафгаз һадисәләри һаггында» әсәрини јазмыш вә илк дәфә һәмин гәзетдә дәрч етдирмишдир. 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә Г. сосиалист реализми әдәбијјатынын көркәмли нүмунәләрини јаратды. «Дүшмәнләр» (1906) пјесиндә пролетариатын тә'тил һәрәкатынын сијаси мүбаризә сәвијјәсинә галхдығы, болшевикләрин халг күтләләри арасында нүфузунун артдығы көстәрилир. «Ана» (1906) романында Г. әдәбијјатда илк дәфә олараг пролетариатын, партијанын рәһбәрлији илә сосиализм уғрунда мүбаризәсини әкс етдирмиш, ингилабчы фәһлә — Павел Власов сурәтини јаратмышдыр. Г. 1907 илдә Лондонда партијанын 5-чи гурултајында иштирак етмишдир. «Ана»нын әлјазмасыны охујан В. И. Ленин Г. илә сөһбәтиндә романы јүксәк гијмәтләндирәрәк, әсәрин вахтында јазылдығыны көстәрмишдир. 1908 илдә романдан бир парча Бакы болшевик мәтбуаты органы «Гудок»да дәрч олунмушду. 1906 илдә Г. мүаличә үчүн Капри адасына көчдү, бурада «аллаһгуручулуғ»ун тә'сири илә «Е'тираф» (1908) повестини јазды. В. И. Ленин «аллаһгуручулуғ»у кәскин тәнгид едәрәк, јазычынын марксист мөвгеләрдә мөһкәмләнмәсинә јардым көстәрмишдир. «Гәрибә адамлар» (1910), «Матвеј Кожемјакинин һәјаты» (1910—11), «Васса Железнова» (1910) вә с. әсәрләриндә мешшанлыг тәнгид олунур, буржуа синфинин чүрүмәси просеси тәсвир едилир. В. И. Ленинин јүксәк гијмәтләндирдији «Италија нағыллары» (1911—13), автобиографик «Ушаглыг» (1912—13) повести дә бу дөврүн мәһсулудур. 1913 илдә Русијаја гајыдан Г. «Звезда» вә «Правда» болшевик органларында иштирак етмиш, Биринчи дүнја мүһарибәси әлејһинә әсәрләр јазмышдыр.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы әрәфәсиндә Г. јабанчы көрүшләрин тә'сири алтына дүшмүш, фәһлә синфинин ингилаби мүбаризәсинә инамы зәифләмиш, пролетар диктатурасынын мәнафејинә зидд мәгаләләрлә чыхыш етмишди. В. И. Ленин Г.-нин бу дөврдәки мөвгејини кәскин тәнгидлә гаршыламышды. Г. аз сонра өз сәһвләриндән узаглашыб, јени сосиалист дөвләтинин фәал тәблиғатчыларындан олду. «В. И. Ленин» (1924—31) хатирә очеркиндә Г. бөјүк бәдии сәнәткарлыгла даһи рәһбәрин чанлы образыны јаратды. 1925 илдә 1861 ил ислаһатындан Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына гәдәрки рус ичтимаи һәјаты фонунда буржуа аиләсинин үч нәслинин тарихиндән бәһс олунан «Артамоновларын иши» романыны нәшр етдирди. 1928—29 илләрдә гардаш совет респ.-ларыны кәзән Г. 1928 ил ијулун 20-дә Бакыја кәлмиш, Азәрб.-ын игтисади, мәдәни тәрәггисинин шаһиди олмуш, фәһлә вә зијалыларла көрүшмүш, С. Ағамалыоғлунун сәдрлији илә кечән Үмумиттифаг јени әлифба конфрансында, Бакы Советинин пленумунда нитг сөјләмишдир. Сәјаһәтләриндән алдығы тәәссүрат әсасында јаздығы «Советләр Иттифагында» әсәринә Г. көһнә вә јени Бакы һаггында очеркләрини дә дахил етмишдир.

30-чу илләрдә Г.-нин јарадычылығында јени јүксәлиш дөврү башланды. Бу дөврдә о, «Јегор Булычов вә башгалары» (1932), «Достигајев вә башгалары» (1933) пјесләрини јазмыш, «Клим Самкинин һәјаты» (1925—36; 4-чү һиссәси јарымчыг галмышдыр) роман-епопејасы үзәриндә ишләмишдир. ССРИ јазычыларынын биринчи гурултајында (1934) совет әдәбијјаты һаггында мә'рузәсиндә Г. сосиалист реализми методунун идеја-естетик принсипләрини әсасландырды. Өмрүнүн сон илләриндә әдәби тәнгид саһәсиндә фәалијјәт көстәрмиш, бөјүк тәшкилати вә ичтимаи-мәдәни иш апармыш, ССРИ Јазычылар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин сәдри вәзифәсиндә чалышмыш, ССРИ халглары әдәбијјатынын инкишафына јардым етмишдир. Г. сүлһ, демократија вә сосиализм уғрунда, фашизм вә мүһарибә әлејһинә фәал мүбаризә апармышдыр. О, «Всемирнаја литература» нәшријјатынын тәшкилатчысы, бир чох дөври нәшрин («Наши достиженија», «За рубежом», «Колхозник» вә с.) вә китаб серијаларынын («Вәтәндаш мүһарибәси тарихи», «Фабрик вә заводларын тарихи», «Көркәмли адамларын һәјаты», «Шаирин китабханасы» вә с.) јарадычысы вә редактору олмушдур.

Г.-нин бөјүклүјү, јарадычылығынын үмумдүнја әһәмијјәти онун рус ингилабчы пролетариатынын идејаларыны вә мүбаризәсини әкс етдирмәсиндә, сосиалист чәмијјәти вә јени совет мәдәнијјәти јарадылмасында көстәрдији мисилсиз хидмәтдәдир. Г. јарадычылығы чохмилләтли совет вә дүнја әдәбијјатына бөјүк тә'сир көстәрир. Р. Роллан, А. Франс, Б. Шоу, Ч. Лондон, Лу Син вә б. мүтәрәгги јазычылар Г.-нин јени дүнја инчәсәнәтиндәки хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирмишләр. Әсәрләри ССРИ, дикәр сосиалист өлкәләри вә дүнја халгларынын дилләринә тәрчүмә едилмишдир.

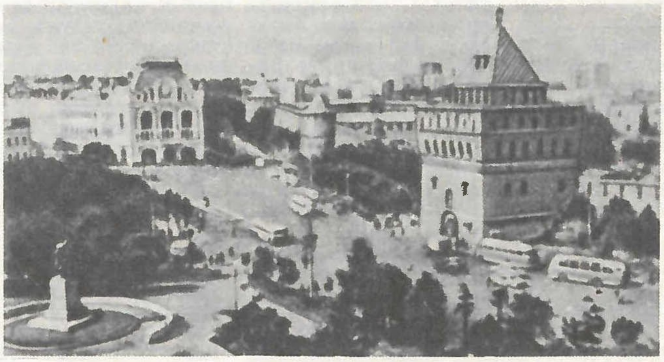
Өлкәнин бир сыра ингилаб мәркәзләриндә, о чүмләдән дәфәләрлә пролетар Бакысында олмасы Г.-нин ингилаби көрүшләринә вә јарадычылығына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Азәрб. јазычылары Г. ирсиндән мүнтәзәм өјрәнир вә истифадә едирләр. Әсәрләри һәлә ингилабдан әввәл Азәрб. дилинә тәрчүмә олунурду. «Һәјатын дибиндә», «Васса Железнова», «Јегор Булычов вә башгалары», «Зыковлар», «Мешшанлар» вә с. пјесләри Азәрб. сәһнәсиндә мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулур. Азәрб. әдәбијјатшүнаслары (М. Ариф, М. Һүсејн, М. Ибраһимов, М. Рәфили, М. Ч. Чәфәров вә б.) Г.-нин әдәби ирсини тәдгиг вә тәблиғ етмиш, онун јарадычылығынын Азәрб. әдәбијјатына тә'сиринә даир китаб вә мәгаләләр јазмышлар. М. Абдуллајев «М. Горки 1928-чи илдә Бакыда» (1950) таблосуну јаратмышдыр.

Г. 1936 ил ијунун 20-ндә Москвада, Гызыл Мејданда, Кремл дивары јанында дәфн олунмушдур. Нижни Новгород ш.-нә Г.-нин ады верилмиш, Москвада, Горкидә, Кујбышевдә, Казанда музеји јарадылмышдыр. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә Г. адына бир сыра мәдәни-маариф мүәссисәси, к-з вә күчә вар.

Ә с ә р л ә р и: Арвад-ана. Хан илә оғлу, Б., 1914; Халга вә зијалылара доғру, Б., 1919; Әсәрләри, ч. 1—15, Б., 1954—66; Инсанын доғулмасы, Б., 1976; Ана, Б., 1977; Собр. соч., т. 1—30, М., 1949—56; М. Горький и советские писатели. Неизданная переписка, в кн.: Литературное наследство, т. 70, М., 1963; т. 72, М., 1965.

Әд.: Биография, документы, воспоминания: В. И. Ленин и А. М. Горький. Письма, воспоминания, документы, 3 изд., М., 1969; Р ә ф и л и М., Максим Горки, Б., 1932; А р и ф М., Максим Горки фашизм әлејһинә, Б., 1941; ј е н ә о н у н, Максим Горки вә Азәрбајчан әдәбијјаты, Сечилмиш әсәрләри, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1967; ј е н ә о н у н, Максим Горки вә сосиализм реализми, јенә орада; Т а л ы б з а д ә К. А., Горки вә Азәрбајчан әдәбијјаты, Б., 1959; Максим Горки. Мәгаләләр мәчмуәси, Б., 1968; Рус совет

әдәбијјаты тарихи, Б., 1976; Плешунов Н. С., Максим Горький и Кавказ, Б., 1939; Летопись жизни и творчества А. М. Горького, т. 1—4, М., 1958—60; Бурсов Б., Роман М. Горького «Мать» и вопросы социалистического реализма, 3 изд., М.—Л., 1962; Михайловский Б. В., Творчество М. Горького и мировая литература, М., 1965; Михайловский Б. и Тагер Е., Творчество М. Горького, 3 изд., М., 1969; Талыбзаде К. А., Горький в Азербайджане, Б., 1970; Горький и литература народов Советского Союза, Ереван, 1970; Бялик Б., Судьба Максима Горького, 2 изд., М., 1973; Новиков В. В., Творческая лаборатория Горького—драматурга, 2 изд., М., 1976; Вуль Р. М., В конторе адвоката. Страницы жизни и творчества А. М. Горького, Горький, 1977; Федин К., Горький среди нас, М., 1977.

Горки. Минин мејданы.

ГО́РКИ (1932 иләдәк Нижни Новгород)—РСФСР Горки вил.-ндә шәһәр. Горки вил.-нин мәркәзи. Волга вә Ока чајларынын бирләшдији јердәдир. Саһ. 334 *км*²-дир. Мүһүм д.ј. говшағы, чај порту, аеропорт. Әһ. 1318,7 мин (1977, 1 јанвар).

Шәһәрин әсасы Нижни Новгород ады илә 1221 илдә гојулмушдур. 1350 илдән Суздал-Нижни Новгород кнјазлығынын мәркәзи олмушдур. 1392 илдә Москва кнјазлығына бирләшдирилмишдир. 16 әсрин 2-чи јарысындан мүһүм игтисади вә мәдәни мәркәзә чеврилмишди. 1611—12 илләрдә К. *Минин* вә Д. *Пожарскинин* халг гошуну бурада тәшкил олунмушдур. 19 әсрин 80-чи илләриндә илк фәһлә дәрнәкләри, 1891 илдә марксист дәрнәји, 1901 илдә с.-д. комитәси јарадылмышдыр. В. И. Ленин 1894 илдә јерли марксист дәрнәјиндә «Русијада капитализмин мүгәддәраты» мөвзусунда реферат охумуш, 1900 илдә с.-д.-ларын мүшавирәсини кечирмишдир. Шәһәрин фәһләләри 1905—07 илләр ингилабында, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабында [Совет һакимијјәти 1917 ил октјабрын 28 (нојабрын 10-да)-дә гурулмушдур], вәтәндаш мүһарибәсиндә (1918—20) фәал иштирак етмишләр. М. Горкинин әдәби фәалијјәтинин 40 иллији мүнасибәти илә шәһәр Г. адландырылмышдыр. Г. Н. И. Лобачевски, Н. А. Добролјубов, М. А. Балакирев, М. Горки, Ј. М. Свердловун вәтәнидир. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур (1970).

Совет һакимијјәти илләриндә Г. ССРИ-нин ән бөјүк машынгајырма мәркәзләриндән биринә чеврилмишдир. Нәгл. машынгајырмасына (автомобил вә кәмигајырма) көрә өлкәдә биринчи јердәдир. Мүһүм машынгајырма мүәссисәси Горки автомобил з-дудур. Машынгајырма сәнаје мәһсулунун чохуну верир. Г.-дә дәзкаһгајырма, гара металлуркија, авиасија, торф машынлары, телевизор, кимја, ағач е'малы, тикинти материаллары сәнајеси мүәссисәләри, магистрал газ кәмәрләри үчүн газ мүһәррикли компрессорлар һазырлајан з-длар вә с. вар. Јүнкүл вә јејинти сәнајеси дә инкишаф етмишдир. Саратов—Горки, Миннибајев—Горки газ кәмәрләри, Алметјевск—Горки нефт кәмәри вар.

16—18 әсрләрдә тикилмиш Кремл (1500—1511), Архангел килсәси (1624—31), Благовешшеније (1649) вә Печора (1632) монастырлары, Успеније (1678), Смоленск (1694—97), Рождество (1719) килсәләри Г.-нин мараглы ме'марлыг абидәләридир. 1770 илдән сонра Г.-нин дағлыг һиссәсиндә классисизм, сонралар исә еклектик үслубда биналар тикилмишдир.

Совет дөврүндә Г. баш план әсасында јенидән гурулмуш, Автозаводски, Сормово вә с. јашајыш массивләри салынмышдыр. Г.-дә Советләр еви (1930-чу илләр), автомобил з-ду (1934 илдән; ме'мар А. С. Фисенко вә б.), сирк (1964), чај вағзалы (1964), аеровағзал (1965), идман комплекси (1965), универсам мағаза (1971), Сијаси маариф еви (1972), 12 мәртәбәли «Ока» меһманханасы (1974) вә с. тикилмишдир. Г.-дә микрорајонлар салыныр, Ока чајынын һәр ики саһили бојунча шәһәрин јени мәркәзи формалашыр. Г.-дә В. И. Ленинә (1970, һејкәлтәраш Ј. Г. Нерода; Ленин мејданында), В. П. Чкалова (1940, һејкәлтәраш П. А. Менделевич), Максим Горкијә (1952, һејкәлтәраш В. И. Мухина) абидә гојулмушдур.

Шәһәрдә 225 үмумтәһсил, 34 техники пешә, 24 орта ихтисас мәктәби, 10 али мәктәб, 185 күтләви китабхана, 61 клуб мүәссисәси, 5 театр, филармонија, 3 музеј вар (1971).

1969 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Г. ш.-дә 16,6 мин чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 143,1 чарпајы) 275 хәстәхана мүәссисәси, 17 диспансер (8 вәрәм әлејһинә, 4 онколожи, 5 дәри-зөһрәви), 5,4 мин һәким вар. Г. ш.-ндә елми-тәдгигат ин-тлары (травматолокија вә ортопедија, епидемиолокија вә микробиолокија, педиатрија ин-ту, пешә хәстәликләри вә кикијена, дәри-зөһрәви) фәалијјәт көстәрир.

ГО́РКИ—БССР Мокилјов вил.-ндә шәһәр. Горетски р-нунун мәркәзи. Шосе јоллары говшағы. Погодино д.ј. ст.-ндан 3 *км* аралы, Пронја чајы (Днепр һөвзәси) саһилиндәдир. Машынгајырма, кәтан, јағ-пендир, консерв (мејвә-тәрәвәз), чөрәк з-длары, ағач е'малы сәнајеси мүәссисәси, полиграфија, Белорусија К.Т. Академијасы, музеј вә педагожи мәктәб вар. Торф чыхарылыр.

ГО́РКИ АВТОМОБИЛ ЗАВОДУ (ГАЗ)—ССРИ автомобил сәнајесинин ән бөјүк мүәссисәләриндән бири. Миник вә јүк автомобилләри бурахыр. 1932 илин јанварында ишә дүшмүш вә 1,5 *т*-луг ГАЗ-АА јүк вә ГАЗ-А миник автомобилләри бурахмаға башламышдыр. 1941 иләдәк 18 моделдә јүк вә миник автомобилләри истеһсал етмишди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ҹәбһә үчүн ишләмиш, 33 дәфә ССРИ Дөвләт Мүдафиә Комитәсинин кечичи Гырмызы бајрағыны алмышдыр; бајраг даими сахланылмаг үчүн мүәссисәјә верилмишдир. Мүһарибәдән сонра ГАЗ-51, ГАЗ-63 јүк, «Победа», ГАЗ-12 вә ГАЗ-69 миник автомобилләри бурахмышдыр. 1956 илдән «Победа» миник автомобили әвәзинә «Волга» (ГАЗ-21) автомобили (1969 илдән ГАЗ-24), 1959 илдән «Чајка» автомобили истеһсал едир (1978 илдән јени моделинин истеһсалына башланмышдыр). 1966 илдән з-дун истеһсал етдији јүк автомобилләринин әсас моделләри ГАЗ-53, ГАЗ-66 (Дөвләт кејфијјәт нишаны илә бурахылыр) вә онларын модификасијаларыдыр. Г.а.з. күтләви ахын истеһсалы мүәссисәсидир; заводдахили ихтисаслашма јүксәк дәрәҹәдә инкишаф етмишдир. Мәһсул бурахылышы мүнтәзәм артыр.

З-д ики дәфә Ленин ордени, Гырмызы Бајраг ордени, дикәр орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГО́РКИ ВИЛАЈӘТИ—РСФСР-дә вилајәт. 1929 ил јанварын 14-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 74,8 мин *км*². Әһ. 3662,1 мин (1977, 1 јанвар). 47 р-ну, 25 шәһәри, 67 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Горки ш.-дир.

Тәбиәт. Волга чајы Г.в.-ни ики һиссәјә бөлүр: шимал һиссә (Заволжје) Волга-Ветлуга дүзәнлији вә Вјатка Увалы јүксәклијинин голларыдыр (һүнд. 192 *м*-дәк), ҹәнуб һиссә (Волга вә Ока чајларынын сағ саһили), әсасән (ч.-г. кәнарындан башга), Волгабоју јүксәклијинин (бурада Мордва јүксәклији, һүнд. 250 *м*-дәк) давамыдыр (Перемилов, Фадејев д-ры). Фајдалы газынтылары: кипс, доломит, әһәнкдашы, торф, фосфоритләр, дәмир филизи. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда —12-дән —13°С-јәдәк, ијулда 18—19°С-дир. Иллик јағынты 450—600 *мм*. Мүһүм чајлары Волга вә онун голларыдыр (Ока, Кудма, Сура, Ветлуга вә с.). Волга чајында Горки су анбары јарадылмышдыр. Көлләри: Пустынскије, Светлојар вә с. Чимли-подзол, подзол, боз-мешә, гараторпаглар вә с. јајылмышдыр. Әразинин 43%-и (хүсусилә Заволжје) мешәликдир (күкнар, палыд, шам, ағҹагајын, ҹөкә вә с.). Һејванлары: ҹанавар, түлкү, гонур ајы, вашаг, порсуг вә с. Јасаглыгларда сығын вә гундуз вар.

Әһали. Әсасән, руслар (94,4%), гисмән татарлар (тәгр. 2%), мордвалар (1,4%) вә б.-дыр (1970). Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 49 нәфәрдир (1977). Әһ.-нин 2641,7 мини шәһәрләрдә, 1020,4 мини кәндләрдәдир. Мүһүм шәһәрләри: Горки, Городетс, Балахна, Дзержинск, Арзамас, Павлово, Богородск, Кстово, Бор вә с.

Тәсәррүфат. РСФСР-ин игтисади чәһәтдән инкишаф етмиш вил.-ләриндән биридир. Үмуми сәнаје мәһсулу 1975 илдә 1940 илдәкинә нисбәтән 17 дәфә артмышдыр. Әсас сәнаје саһәләри: машынгајырма вә метал е'малы, кимја, нефт-кимја, мешә, ағач е'малы вә с. Автомобил истеһсалына көрә Г.в. ССРИ-дә биринчи јери тутур. Автомобилгајырма (Горки, Павлово), дәзкаһгајырма (фрезер дәзкаһлары вә с., Горки), кәмигајырма (Горки, Октјабрски гәс., Городетс, Навашино; Хәзәр кәмичилији донанмасынын вә Хәзәр нефт дәниз кәмичилији кәмиләринин чоху бу мүәссисәләрдә һазырланыр), металлуркија (Горки, Кулебаки, Выкса) з-длары, кимја сәнајеси (Дзержински, Кстово, Вахтан), ағач е'малы (Заволжје, Балахна), нефт-кимја, нефт е'малы (Горки, Кстово), тикинти материаллары (Горки, Дзержинск, Навашино, Бор, Выкса, Кстово) мүәссисәләри, кағызселлүлоз комбинаты (Правдинск), картон ф-ки (Балахна, М. И. Калинин ад. гәс.), бәдии сәнаје мүәссисәләри (Семјонов, Сјомино, Городетс) вә с. вар.

Сәнаје мәһсулунун тәгр. 1/4-ини јүнкүл вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри верир. Дәри (Богородск, Горки), сүн'и парча, ајаггабы, трикотаж, тикиш мә'мулаты, ун, макарон, әт, сүд, шампан шәрабы истеһсал едилир. Вил.-ин х.т.-нда јаначаг вә електрик енержиси базасы әсас рол ојнајыр. Јерли торф вә јанačаг мазуту әсасында ИЕМ (Автозавод, Кстово, Дзержинск) вә Балахна ДРЕС-и, Волга чајында Горки СЕС-и вә б. електрик ст.-лары ишләјир.

Вил.-дә к.т.-на јарарлы торпаг саһәси 3,22 млн. *һа*-дыр. Бунун 2,33 млн. *һа*-ы шум јери, 867 мин *һа*-ы исә отлаг вә бичәнәкләрдир. 2,2 млн. *һа* әкин саһәсинин 1,25 млн. *һа*-ында дәнли биткиләр (човдар, буғда, арпа, јулаф), 52,2 мин *һа*-ында техники биткиләр (шәкәр чуғундуру, узунлифли кәтан, чәтәнә), 205,5 мин *һа*-ында картоф вә тәрәвәз-бостан биткиләри, 674,6 мин *һа*-ында јем биткиләри әкилир (1975, нојабр). 1975 илдә 11,8 млн. *с* тахыл, 13,2 млн. *с* картоф, 1,47 млн. *с* тәрәвәз јығылмышдыр. Әтлик-сүдлүк һејвандарлыг (гарамал, гојун) инкишаф етмишдир Вил.-дә 1230,4 мин гарамал (о чүмләдән 522,9 мин инәк), 524,4 мин донуз, 688 мин давар, 4382,2 мин гуш вар (1975).

Д.ј.-ларынын уз. 1,3 мин *км*, автомобил јолларынын уз. 16,3 мин *км*-дир (1976). Волга, Ока, Ветлуга, Сура чајларындан кәмичиликдә истифадә едилир. Су јолларынын уз. 1,1 мин *км*-дир (1976). Г.в. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур (1965).

Мәдәни гуручулуг. Вил.-дә 2042 үмумтәһсил, 60 орта ихтисас, 82 техники пешә мәктәби, 11 али мәктәб вар. 1445 күтләви китабхана, 2031 клуб мүәссисәси, 12 музеј, 7 театр, 2403 киногурғу фәалијјәт көстәрир (1976). «Горковская правда» (1917), «Ленинская смена» (1919) вил. гәзетләри чыхыр. Вил. радиосу бир, телевизијасы исә ики програмлыдыр. Һәмчинин Москвадан верилишләр ретранслјасија едилир. Телевизија мәркәзи Горкидәдир.

Сәһијјә. 1976 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә вил.-дә 42,9 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 1,7 чарпајы) 317 хәстәхана мүәссисәси, 1,5 мин һәким вар.

ГО́РКИ СУ АНБАРЫ—РСФСР Горки, Иваново, Кострома, Јарославл вил.-ләри әразиләриндә, Волга чајында Горки СЕС-нин бәнди илә јарадылмышдыр (1955—57). Саһ. 1590 *км*², һәчми 8,71 *км*³-дир. Уз. Волга чајынын јатағы илә 440 *км*, макс. ени 14 *км*-ә гәдәрдир. Г.с.а.-нын јарадылмасы нәтичәсиндә Городетслә Рыбинск арасындакы су јолу гысалмышдыр. Городетс, Пучек, Кинешма, Наволоки, Кострома, Јарославл, Рыбинск вә с. шәһәрләр Г.с.а. саһилиндәдир.

ГО́РКИН Александр Фјодорович (д. 24.8.1897, Калинин вил.-нин Рамешки к.)—совет дөвләт вә партија хадими, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1967). 1916 илдән Сов. ИКП үзвү. 1939—52 илләрдә Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд, 1937 илдә ССРИ МИК Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү вә катиби сечилмиш, 1938—57 илләрдә ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин катиби, 1957—73 илләрдә ССРИ Али Мәһкәмәсинин сәдри олмушдур. Сов.ИКП-нин 19—24-чү гурултајларында Мәркәзи Тәфтиш Комиссијасынын үзвү (1959—61 илләрдә сәдри) сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (1—8-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГОРКИ́ППИЈА (јун. Gorgippia) — Гара дәнизин ш. саһилиндә антик шәһәр (индики Анапа). Г. јунан колонистләринин бу әразијә кәлмәләри (е.ә 6—5 әсрләр) илә әлагәдар *синдиләрин* кечмиш јашајыш мәскәнинин јериндә јаранмышдыр. Е.ә. 4 әсрин 1-чи јарысындан шәһәр һакими Горкиппанын шәрәфинә Г. адланмышдыр. Г. Боспор дөвләтинин ири тичарәт-сәнәткарлыг мәркәзи вә мүһүм дајаг мәнтәгәси иди. Г.-да е.ә. 2 әсрә аид дулусчулуг е'малатханасы, ерамызын 3 әсринә аид кирәмит өртүклү даш евләрин харабалығы вә с. ашкар едилмишдир. 1971 илдән сонра апарылмыш археоложи газынтылар заманы чохлу јунан вә Рома сиккәси, гызыл бәзәк шејләри, килдән инсан вә һејван һејкәлчикләри вә с. тапылмышдыр. Г. 4 әсрдә гулдарлыг гурулушунун үмуми бөһраны илә әлагәдар тәнәззүл етмишдир.

Әд.: Крушкол Ю. С., Древняя Синдика, М., 1971.

ГО́РЛОВКА—УССР Донетск вил.-ндә шәһәр. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Әһ. 342 мин (1977). Көмүр, кимја, машынгајырма, јүнкүл, јејинти вә с. сәнаје мүәссисәләри, һәмчинин педагожи харичи дилләр ин-ту, 6 орта ихтисас мәктәби вә с. вар.

Г. көмүр шахталарынын тикинтиси илә әлагәдар 1867 илдә јаранмышдыр. 1905 илин декабрында Г. силаһлы үсјаны баш вермишдир. Мә'дән вә машынгајырма з-дунун фәһләләри Донбасын дикәр шәһәрләринин фәһлә дәстәләри илә бирликдә фәһлә Шурасы јаратмыш, чар гошунларына гаршы вурушмушлар. Г. фәһләләри 1917—20 илләрдә дахили эксингилаба вә харичи мүдахиләчиләрә гаршы мүбаризәдә фәал иштирак етмишләр. 1932 илдә Г. газмачысы Н. А. Изотовун тәшәббүсү илә ССРИ-дә көһнә вә тәчрүбәли фәһләләрин иш үсулуну кәнч фәһләләр арасында јајмаг һәрәкаты башланмышды.

ГО́РНО-АЛТА́ЈСК (1932 иләдәк Улала, 1932—1948 илләрдә Ојрот-Тура)—РСФСР Алтај өлкәсиндә шәһәр. Дағлыг Алтај МВ-нин мәркәзи. Мајма чајы (Катунун голу) саһилиндәдир. Бијск д.ј. ст. вә кәми дајаначағындан 96 *км* аралыдыр. Түл пәрдә, ајаггабы, тохучулуг, тикиш, мебел ф-кләри, мәишәт електрик чиһазлары вә кәрпич з-длары, әт комбинаты, елми-тәдгигат тарих, Алтај дили вә әдәбијјаты ин-ту, педагожи ин-т, зообајтарлыг, кооператив, техноложи техникумлар, педагожи вә тибб мәктәбләри вар.

ГОРОДЕ́ТС — РСФСР Горки вил.-ндә шәһәр. Городетс р-нунун мәркәзи. Волга чајынын сол саһилиндә кәми дајаначағы. Горки СЕС-и Г. јахынлығындадыр. Машынгајырма вә метал е'малы сәнајеси, ағач е'малы, ајаггабы мүәссисәләри, педагожи мәктәб, өлкәшүнаслыг музеји вар. Г. бәдии сәнәткарлыгла (ағач үзәриндә нәггашлыг, јазы) мәшһурдур.

ГОРОДЕ́ТС МӘДӘНИЈЈӘТИ — Ашағы вә Орта Волгабојунда е.ә. 7—ерамызын 5 әсрләринә аид археоложи мәдәнијјәт. Спасск-Рјазански ш. јахынлығындакы Городетс харабалығынын ады илә адланмышдыр. 150-јә гәдәр абидәси (әсасән, мүдафиә сәдләри илә әһатәләнән мөһкәмләндирилмиш кичик мәскәнләр) мә'лумдур. Газынтылар заманы газма вә јарымгазма ев, гурбанкаһ вә ибадәтхана галыглары, мүхтәлиф мәишәт аваданлығы ашкар олунмушдур. Г.м.-нә аид гәбирләр дә тәдгиг едилмишдир. Өлүләр узадылмыш вәзијјәтдә басдырылырды. Гәбирләрдән чохлу тунч әшјалар тапылмышдыр. Г.м. үчүн басма нахышлы кобуд һазырланмыш сахсы мә'мулаты характерикдир. Әһали овчулуг, малдарлыг, әкинчиликлә мәшғул олмуш, скифләрлә, *Дјаково мәдәнијјәти* тајфалары илә әлагә сахламышлар. Г.м. тајфалары Орта Волгабојунун мүасир фин-угор халгларынын әчдады һесаб едилирләр.

Әд.: Смирнов А. П., Трубникова Н. В., Городецкая культура, в кн.: Археология СССР. Свод археологических источников, в. Д1—14, М., 1965.

ГОРОДИ́ШШЕ — УССР Черкассы вил.-ндә шәһәр. Городишше р-нунун мәркәзи. Олшанка чајы (Днеприн голу) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Шәкәр комбинаты, пивә з-ду, метал е'малы вә машынгајырма сәнајеси мүәссисәләри, техникум вә с. вар. 16 әсрин 2-чи јарысында салынмышдыр.

ГОРОДОВО́Ј—чар Русијасында шәһәрләрдә муздла хидмәт едән сырави полис нәфәри.

ГО́РОДСК МӘДӘНИЈЈӘТИ — *Триполи мәдәнијјәти* тајфаларына мәхсус археоложи мәдәнијјәтин сон инкишаф мәрһәләси (е.ә. 2000—1700 илләр). Волын Полесјесинин ч.-унда јајылмышдыр. Городск к.-нин (Житомир вил.) ады илә адландырылмышдыр. Јашајыш евләри јерүстү (мөһрәдән) вә јарымгазма типлидир. Г.м. үчүн әсасән, бојасыз кил габлар (нахышлы күпәләр, дәрин бадјалар) характерикдир. Бојалы габлар аздыр. Чахмагдашыдан балталар, ох учлуг-

лары, бычаглар, һабелә чохлу мис балта вә хәнчәр тапылмышдыр. Әһали малдарлыг вә әкинчиликлә мәшғул олмушдур; тохучулуг да инкишаф етмишди.

Әд.: Археологія Української РСР, т. 1—3, Київ, 1971—75.

ГОРОЖА́НКИН Иван Николајевич (28.8.1848, Воронеж—20.11.1904, Москва)—рус ботаники. 1881 илдән Москва ун-тинин проф. Русијада ботаниканын мүгајисәли-ембриолокија истигамәтинин баниси. Чылпагтохумлуларда архегонилләрин гурулушуну өјрәнмиш, онларда мајаланма просесини илк дәфә мүшаһидә етмиш вә тәсвирини вермиш, архегонили биткиләр анлајышыны ирәли сүрмүшдүр. Јашыл јосунларда чинси чохалманын һетерогамија просесини кечәрәк изогамијадан оогамијаја доғру тәкамүлүнү мүшаһидә етмишдир. Ботаникләрин Москва морфолокија мәктәбини јаратмышдыр.

ГО́РСКОЈЕ — УССР Ворошиловград вил.-ндә шәһәр. Шипилово д.ј. ст.-ндан 4 *км* аралыдыр. Көмүр чыхарылыр. Сафлашдырма ф-ки вә чөрәк комбинаты вар.

ГОРУГБАҒЫ — Азәрб.ССР Зәрдаб р-нунун Јармәммәдбағы советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 18 *км* г.-дә, Күр чајынын сол саһилиндә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 1069 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, рабитә шө'бәси вар.

ГОРУГЛАР—елм, мәдәнијјәт вә тәсәррүфат үчүн бөјүк әһәмијјәти олан, дөвләт тәрәфиндән тәбии һалда мүһафизә едилән әразиләр (акваторијалар). Г. тәбиәтин мүһафизәси формаларындан биридир. Бурада мүхтәлиф тәбии зоналарын характер ландшафтлары, көкү кәсилмәкдә олан, јахуд надир һалларда раст кәлән битки вә һејван нөвләри, еләчә дә арадан чыхмаг тәһлүкәсинә мә'руз галан тәбии комплексләр вә онларын компонентләри мүһафизә олунур. Г.-ын тәбиәти комплекс өјрәнилир. Онлар Јер күрәсинин бүтүн тәбии зоналарыны әһатә сдир. Бә зән хүсуси әһәмијјәти олан тарихи, бәдии вә хатирә објектләри (шәһәр вә ја онун һиссәси, маликанә, гәдим парк вә с.) горуг е'лан едилир. ССРИ-дә Г.-дан башга, тәбии комплексләрин компонентләри ајры-ајрылыгда мүвәггәти (10—20 ил) мүһафизә олунан чохлу *јасаглыг* да вар.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан әввәл Русијада Асканија-Нова, Лагодехи, Моритссала, Вајкас, Баргузин, Кедроваја Пад Г.-ы вар иди. Совет һакимијјәти илләриндә ССРИ-дә кениш Г. шәбәкәси јарадылмышдыр. 1919 илдә В. И. Ленинин көстәриши илә Волганын делтасында Һәштәрхан горуғу тәшкил едилди. 1920 илдә В. И. Ленин Ҹәнуби Уралда Илмен горуғунун јарадылмасы барәдә декрети имзалады. 1921 ил сентјабрын 16-да «Тәбиәт абидәләринин, бағ вә паркларын мүһафизәси» һаггында декрет, даһа сонралар мүттәфиг респ.-ларын тәбиәтинин мүһафизәси барәдә ганунлар гәбул едилди.

ССРИ-дә 116 горуг (1977; үмуми саһ. 7 млн. *ha*-дан артыг) вар. Тәбиәт һадисәләри, вәһши һејван вә биткиләр үзәриндә чохиллик мүшаһидәләр апарылмасы үчүн Г.-да әлверишли шәраит јарадылмышдыр. Апарылан елми ишләр ССРИ вә мүттәфиг респ.-ларын ЕА, елми-тәдгигат вә тәдрис мүәссисәләри илә сых әлагәдә һәјата кечирилир вә еколокијанын инкишафы, мүхтәлиф тәбии еһтијатларын мүһафизәси вә сәмәрәли истифадәси үчүн әтрафлы мә'лумат верир. Елми тәдгигатларын нәтиҹәләри Г.-ын «Әсәрләри»ндә, монографијаларда вә дөври мәтбуатда чап едилир.

Г.-ын һүгуги режими. Совет ганунверичилијиндә «горуг» термининдән ашағыдакылары билдирмәк үчүн истифадә олунур: а) һүдудларында хүсуси, јахуд мәдәнијјәт әһәмијјәтли тәбии објектләр олан вә мүтләг мүһафизә олунан гуру, јахуд су саһәси; б) һәмин саһәләрин елми мәгсәдләрлә тәһким олундуғу елми-тәдгигат мүәссисәләри. Г.-ын торпаглары бүтүнлүклә тәсәррүфат истифадәсиндән чыхарылыр. Г.-ын әразисиндә ов етмәк, һејванлары вә гушлары һәр һансы үсулла тутмаг вә мәһв етмәк, јуvалары дағытмаг, балыг тутмаг, јумурта вә түк јығмаг, коллары вә ағачлары корламаг, газынты ишләри апармаг, һејван отармаг, от бичмәк гадаған едилир. Г.-ын фәалијјәти илә бағлы олмајан сәнаје, к.т. вә дикәр објектләрин тикилмәси дә гадағандыр. Г.-ын әразисиндән јалныз үмуми истифадәдә олан јолларла кечмәк олар. Кәнар шәхсләр Г.-ын әразисинә јалныз оранын мүдиријјәтинин иҹазәси илә дахил ола биләрләр. Белә иҹазәси олмајан шәхсләр, онларда түфәнк, јахуд дикәр ов аләти олдугда, браконјер һесаб едилир (бах *Браконјерлик*); Г. һаггында әсаснамә һәмин Г.-ын јерләшдији респ.-нын Назирләр Совети тәрәфиндән тәсдиг едилир.

ССРИ-дәки мүһүм Г.-дан бә'зиләри һаггында ашағыда мә'лумат верилир (әлифба сырасы илә):

Асканија-Нова горуғу — УССР-ин Херсон вил.-ндәдир. Саһ. 11 мин *ha*. 1874 илдән мөвҹуддур. 1921 илдән дөвләт чөл горуғудур. Мәгсәд хам чөлүн горуну б сахланмасы, һәмчинин х.т. әһәмијјәтли һејван вә битки нөвләринин иглимә ујғунлашдырылмасы, өјрәнилмәсидир. Горуғун нәздиндә елми-чөл ст., һејванат паркы, нәбатат бағы, зоотехники ст., Украјна елми-тәдгигат чөл р-нларынын һејвандарлыг ин-ту вар. Мүхтәлиф өлкәләрдән кәтирилмиш антилоплар, зубр, зебр, лама, марал, Африка дәвәгушусу, нанду, ему, казуар, гу гушу, гызылгаз вә с. бурада иглимә ујғунлашдырылыр. Горугда 500-дән чох ағач, кол вә от нөвү вар.

Бадхыз горуғу—Түр. ССР-дә, Тәҹән вә Мүрғаб чајлары арасындадыр. Саһ. 86 мин *ha*. 1941 илдә типик субтропик чөл вә јарымсәһра ландшафтларынын мүһафизәси үчүн тәшкил едилмишдир. Горугда али биткиләрин 600 нөвү (60-ы ендемик), мәмәлиләрин 40 нөвү, сүрүнәнләрин 37 нөвү вә гушларын 250 нөвү мә'лумдур. Бура ССРИ-дә гуланларын тәбии һалда галдығы јеканә јердир. Золаглы кафтар, бәбир, сәһра пишији, кспард, ҹејран, гајакечиси, архар, чөлдонузу, охлу кирпи, мүхтәлиф кәмиричиләр, сүрүнәнләр вә гушлар вар.

Баргузин горуғу — Бур.МССР-дә Баргузин силсиләсинин г. јамачларындадыр. Бајкал көлүнүн шм.-ш. саһилләри вә акваторијасынын бир һиссәси дә горуға дахилдир. Саһ. 248,2 мин *ha*, көлүн горуг дахилиндәки акваторијасынын саһ. тәгр. 18 мин *ha*. 1916 илдә Баргузин самурларынын мүһафизәси вә сајынын артырылмасы мәгсәди илә тәшкил едилмишдир. Дағ-тајга ландшафты горунур. Горугда мәмәлиләрин тәгр. 40 нөвү, гушларын 220 нөвү мә'лумдур. Сығын, кабарга, гонур ајы, шимал маралы, сусамуру, вашаг, Сибир хорузу, нерпа вә с. вар.

Барсакелмес горуғу — Газах.ССР-дә, Арал дәнизиндәки ејниадлы адададыр. Саһ. 18,5 мин *ha*. Типик сәһра биткиләри, такыр вә гумла өртүлүдүр. 1939 илдә сәһра комплексләринин мүһафизәси вә бурадакы һејванларын (сајгак, сары сүнбүлгыран вә ҹејран) сајынын артырылмасы мәгсәди илә јарадылмышдыр. Гулан иглимә ујғунлашдырылмышдыр. Горугда мәмәлиләрин 12 нөвү, гушларын 211 нөвү мә'лумдур.

Беловежскаја пушша горуғу—БССР Брест вил.-ндә, Авропада јеканә гәдим мешә массиви олан Беловежскаја пушшанын ш. һиссәсиндәдир. Полшанын ејниадлы Милли паркы илә сәрһәдләнир. Саһ. 74,2 мин *ha*. 14—15 әсрләрдән овчулуг горуғудур. 1939 илдә дөвләт горуғу е'лан едилмишдир. Битки өртүјүндә шамлыглар (50%-дән чох), ијнәјарпаглы гарышыг мешәләр, күкнарлыглар, гызылағаҹ вә ағчаговаг ҹәнкәлликләри, палыд-вәләс массивләри үстүнлүк тәшкил едир. Горугда мәмәлиләрин 55 нөвү, гушларын 204 нөвү мә'лумдур. Зубр, марал, ҹүјүр, чөлдонузу, Сибир хорузу, бонази тетрасы вә с. горунур. Горугда тәбиәт музеји вар.

Березина горуғу—БССР-дә, Березина чајынын јухары ахынындадыр. Саһ. 76,5 мин *ha*. 1925 илдә чај гундузунун мүһафизәси вә чохалдылмасы мәгсәди илә јарадылмышдыр. Шам, күкнар, тозағаҹы вә гызылағаҹ мешәләри вар. Батаглыглар чохдур. Сығын, чөлдонузу, марал, ајы, мешә дәләси, сусамуру, Сибир хорузу, тетра гушу, ағ кәклик вә с. вар.

Боржоми горуғу—Күрҹ.ССР Боржоми р-нунда, Месхети силсиләсинин әтәкләриндә, 850—2200 *м* һүнд.-дәдир. Саһ. 18 мин *ha*. 1929 илдә гијмәтли минерал булагларын дебитинин тәнзимләнмәсиндә бөјүк рол ојнајан тәбии комплексин мүһафизәси мәгсәди илә јарадылмышдыр. Ијнәјарпаглы вә енлијарпаглы мешәләрлә өртүлүдүр. Гафгаз маралы, ҹүјүр, ајы, мешә пишији, синҹаб вә с. вар.

Гафгаз горуғу — РСФСР Краснодар өлкәсиндә, Бөјүк Гафгазын шм. вә ҹ. јамачларындадыр. Саһ. 262,5 мин *ha*. 1924 илдә Гафгазын шм.-г.-инин типик тәбии комплексләринин мүһафизәси үчүн тәшкил едилмишдир. Ијнәјарпаглы вә енлијарпаглы мешәләр, субалп вә алп чәмәнләри илә өртүлүдүр. Горугда али биткиләрин 1500 нөвү (20%-и ендемик вә реликт), мәмәлиләрин 59 нөвү (Гафгаз зубру, марал, ҹүјүр, гарапача, чөлдонузу, ајы вә с.), гушларын 192 нөвү (о ҹүмләдән 132 нөвү горугда јувалајан гуш) мә'лумдур.

Дарвин горуғу—РСФСР Вологда вә Јарославл вил.-ләриндәдир. Молога-Шексна овалығыны вә Рыбинск су анбары акваторијасынын бир һиссәсини тутур. Саһ. 112,6 мин *ha*. 1945 илдә, ССРИ Авропа һиссәсиндәки тәбии тајга комплексләринин мүһафизәси вә Рыбинск су анбарынын јарадылмасы (1941—47) илә әлагәдар дәјишикликләрин өјрәнилмәси мәгсәди илә тәшкил едилмишдир. Әсасән, шам вә тозағаҹы

мешәләри илә өртүлүдүр. Сфагнум батаглыглары вар. Горугда мәмәлиләрин 40 нөвү, гушларын 213 нөвү мә'лумдур. Сығын, ајы, сусамуру, дәлә, порсуг, Сибир хорузу, ағ кәклик вә с., су анбарында вә көлләрдә чохлу балыг вар.

Диличан горуғу—Ерм.ССР-дә, Ағстафа (Агстев) чајынын һөвзәсиндәдир. Саһ. 28,9 мин *ha*. 1958 илдә Ерм.ССР-ин шм.-ында јүксәк дағлығын тәбии комплексләрини мүһафизә етмәк үчүн тәшкил едилмишдир. Ахнабад гарачөһрә мешәси вә мәнзәрәли јүксәк дағ көлү Парзлич Д.г. эразисиндәдир. Горугда ајы, вашаг, чүјүр вә с., гушлардан Хәзәр улары вар.

Илмен горуғу, В. И. Ленин ад.— РСФСР Чељабинск вил.-ндә, Чәнуби Урал д-рынын ш. әтәкләриндәдир. Саһ. 32,1 мин *ha*. 1920 илдә минераложи горуг кими тәшкил едилмишдир. Тәбии кеоложи музејдир. Горуғун әразисиндәки Илмен д-ры бөјүк асимметрик антиклинал олуб, дәринлик пүскүрмә сүхур комплекси илә јарылмыш Девон јашлы метаморфик шистләрдән ибарәтдир. Русијада кеолокија елминин тарихиндә Илмен д-рынын бөјүк әһәмијјәти вар. Дүнјанын башга јатагларында аналогу олмајан миаскит јатаглары илк дәфә бурада тапылмыш вә өјрәнилмишдир. Тәгр. 180 нөв минерал вар (бунларын 13-ү илк дәфә Илмендә тапылмышдыр). Горугда али биткиләрин 820 нөвү, мәмәлиләрин 40 нөвү вә гушларын 200 нөвү мә'лумдур.

Иссыккул горуғу—Гырғ.ССР-дә Иссыккул көлүнүн акваторијасында вә саһилиндәдир. Саһ. 762 мин *ha*. 1958 илдә бурада гышлајан су гушлары, гырговул вә Гырғызыстанын дағ фаунасынын мүһафизәси үчүн тәшкил едилмишдир. Горугда мәмәлиләрин 40 нөвү вә гушларын 200 нөвү мә'лумдур. Гајатәкәси, чөлдонузу, ајы, мышовул, дашлыг дәләси, ирбис (гар гапланы), гырговул, тетра гушу, кәклик, улар вә с. вар. Ондатра иглимә ујғунлашдырылмышдыр.

Кандалакша горуғу—РСФСР-дә Ағ дәниз вә Баренс дәнизи саһилбојунда вә ајры-ајры адалардадыр. Үмуми саһ. 35 мин *ha*. 1951 илдә дәниз гушларынын јувaладығы јерләрин мүһафизәси үчүн тәшкил едилмиш, Кандалакша (1932) вә «Једди ада» (1938) горугларынын бирләшмәсиндән јарадылмышдыр. Ағ дәнизин а-ры тајга, Баренс дәнизинин а-ры исә тундра биткиләри илә өртүлүдүр. Горугда али биткиләрин 548 нөвү, гушларын 208 нөвү, гуру мәмәлиләринин 23 нөвү, су мәмәлиләринин 10 нөвү мә'лумдур. Адаларын сылдырым гајалы саһилләриндә гуш базарлары вар. Кајра, гағајы-чимәр, гагарка, дәниз тәмизчиси вә с. гушлар јувалајыр. Сығын, шимал маралы, вашаг, ајы, түлкү, суларда боз суити, сијәнәк оркасы вә с. вар.

Кедровaја Пад горуғу — РСФСР Приморје өлкәсиндә, Амур көрфәзинин г. саһилиндәдир. Саһ. 17,9 мин *ha*. 1916 илдә тәшкил олунмушдур. Әразиәсасән, палыд, ағчагајын, чөкә, көјрүш, маркәзи һиссәси ијнәјарпаглы вә енлијарпаглы мешәләрлә өртүлүдүр. Горугда 815 битки нөвү (о чүмләдән диморфант, орворхис вә с.) мә'лумдур. Халлы марал, бәбир, харза, чанавар, Һималај ајысы, јенот ити, чүјүр, чөлдонузу, сусамуру вә с., ендемик вә реликт һејван нөвләриндән Уссури дүдәкбуруну, нәһәнк гонурдиш, реликт јүјрүк, гәдим ибтидаи чүчү—гриллоблаттина вар.

«Кивач» горуғу—РСФСР Карелија МССР-дә, Суна чајы һөвзәсиндә, һүнд. 750 *м*-ә чатан дағлыг р-ндадыр. Саһ. 10,3 мин *ha*. 1931 илдә тәбии комплексләрин мүһафизәси үчүн тәшкил олунмушдур. Ијнәјарпаглы вә енлијарпаглы мешәләр, сфагнум батаглыглары вар. Кивач шәлаләси (һүнд. 10,7 *м*) бурададыр. Горугда мәмәлиләрин 42 нөвү вә гушларын 185 нөвү мә'лумдур. Сығын, ајы, мышовул, ағ довшан, Сибир хорузу, боз кәклик, билдирчин, чивдимдик, гарабаш, ағ кәклик вә с. вар.

Лагодехи горуғу — Күрч.ССР-дә, Бөјүк Гафгазын ч. јамачларындадыр. Саһ. 13,3 мин *ha*. 1912 илдә тәшкил олунмушдур. Енлијарпаглы мешәләр, субалп вә алп чәмәнлəрилә өртүлүдүр. Горугда чичәкли биткиләрин 1500 нөвү, мәмәлиләрин 37 нөвү вә гушларын 90 нөвү мә'лумдур. Гафгаз маралы, Дағыстан дағкечиси, гарапача, чүјүр, чөлдонузу, ајы, вашаг, мешә пишији, дашлыг вә мешә дәләси, улар, тетра гушу, гаратојуг, гырговул вә с. вар.

Матсалу горуғу—Ест.ССР-дә, Балтик дәнизинин Матсалу көрфәзи саһилбојунда вә Вјајнамери а-рындадыр. Саһ. 13,5 мин *ha*-дыр. 1957 илдә тәшкил едилмишдир. Гамыш чәнкәлликләри кениш саһә тутур. Көчәри су вә батаглыг гушларынын јувалама вә көчмә јолларында мүвәггәти истираһәт јеридир. Горугда гушларын 246 нөвү (о чүмләдән 163 нөв јувалајан гуш), мәмәлиләрин 42 нөвү мә'лумдур. Прибалтикада боз газларын јуваладығы ән бөјүк јердир.

Окабоју-террас горуғу — РСФСР Москва вил.-ндәдир. Саһ. 4,9 мин *ha*. 1945 илдә тәшкил едилмишдир. Шам, күкнар, тозағачы, палыд, чөкә мешәләри, ајры-ајры саһәләрдә реликт чөл флорасы вар. Сығын, чөлдонузу, чүјүр, чај гундузу, мышовул, довшан, порсуг, Сибир хорузу, тетра гушу, өрдәк вә с. горунур. Горугдакы зубрјетишдирмә-дамазлыг мәнтәгәсиндә зубрларын сајча чохалдылмасы вә јајылмасы үзрә бөјүк ишләр көрүлүр.

Печора-Илыч горуғу—Коми МССР-дә (РСФСР) Печора вә Илыч чајларынын јухары ахынларындадыр. Саһ. 721,3 мин *ha*. Һәмин әразинин тәбии комплексләрини вә Урал самуруну мүһафизә етмәк мәгсәди илә 1930 илдә јарадылмышдыр. Ијнәјарпаглы мешәләр вар. Горугда мәмәлиләрин 43 нөвү, гушларын 204 нөвү мә'лумдур. Сығын, шимал маралы, ајы, чанавар, сусамуру, самур, мешә дәләси, кидус (самурла дәләнин төрәмәси), гундуз, Сибир хорузу, бонази тетрасы, ағ кәклик, тундра кәклији вә с. горунур. Сығынларын әһлиләшдирилмәси вә тәсәрруфатда истифадә едилмәси үчүн тәдгигат ишләри апарылыр.

Репетек горуғу—Түр.ССР-дә Гарагум сәһрасынын ч.-ш.-индәдир. Саһ. 34,6 мин *ha*. Гумлу сәһранын тәбии комплексини мүһафизә етмәк вә өјрәнмәк мәгсәди илә 1928 илдә тәшкил едилмишдир. Сәтһи бархaнларла, гара саксаул коллары, мүхтәлиф ксерофит, ефемер вә ефемероид биткиләри илә өртүлүдүр. Горугда мәмәлиләрин 29 нөвү, гушларын 196 нөвү вә сүрүнәнләрин 13 нөвү, һәшәратларын 1000-дән чох нөвү мә'лумдур. Чејран, бархан пишији, халлы пишик, гумлуг довшаны, әрәбдовшаны, јекәгулаг кирпи, боз варан, гумсичаны, кеккон, ох-илан, ефа вә с. вар.

Сихоте-Алин горуғу—РСФСР Приморје өлкәсиндә, Сихоте-Алин д-рындадыр. Саһ. 310,1 мин *ha*. 1935 илдә тәшкил едилмишдир. Әразиси сидр, күкнар, ағ шам, палыд мешәләри илә өртүлүдүр. Горугда мәмәлиләрин 60-дан чох нөвү, гушларын тәгр. 230 нөвү вә сүрүнәнләрин 9 нөвү мә'лумдур. Уссури пәләнки, вашаг, Һималај ајысы, боз ајы, чүјүр, горал, кабарга, марал, сығын, халлы марал, чөлдонузу, сусамуру, харза, пулчуглу паздимдик, гырговул вә с. вар.

«Столбы» горуғу—РСФСР Красноjарск ш. јахынлығында, Јенисеј чајынын сағ саһилиндәдир. Саһ. 47,2 мин *ha*. 1925 илдә Шәрги Сајанын шм.-г. голларынын тәбии комплексини мүһафизә етмәк мәгсәди илә тәшкил едилмишдир. Ијнәјарпаглы мешәләр вә чөл биткиләри илә өртүлүдүр. Горугда мәмәлиләрин 45 нөвү вә гушларын 130 нөвү мә'лумдур. Сығын, марал, ајы, вашаг, Сибир чүјүрү, кабарга, самур, росомаха, сусамуру, Сибир хорузу, бонази тетрасы, ағбел ағачдәлән, вәләмир гушу, јапалаг, беркут вә с. горунур. Горугда һүнд. 100 *м*-ә чатан көзәл формалы гранитли сијенит галыглары—сүтунлар вар.

«Тигровaја балка» горуғу—Тач.ССР-дә Вахш чајынын ашағы ахынындадыр. Саһ. 52,2 мин *ha*. 1938 илдә Вахш чајынын тугај комплексинин вә әтрафындакы гумлу сәһранын мүһафизәси мәгсәди илә тәшкил едилмишдир. Горугда мәмәлиләрин 30 нөвү, јувалајан гушларын 60 нөвү вә чохлу сүрүнән һејван мә'лумдур. Бухара маралы, золаглы кафтар, чаггал, варан, гырговул, торағај, бүлбүл, иланлардан күрзә, кобра, ефа вә с. вар.

Һәштәрхан горуғу — РСФСР Һәштәрхан вил.-ндә, Волганын делтасындадыр. Саһ. 60 мин *ha*. 1919 илдә Волга чајынын делтасынын тәбиәтини өјрәнмәк, су гушлары вә тәсәрруфат әһәмијјәтли балыгларын мүһафизәси үчүн тәшкил едилмишдир. Әразидәки адалар сөјүд мешәләри вә гамышлыгларла өртүлмүшдүр. Көлләрдә су биткиләри (шанакүллә, сугозу—чилим) чәнкәлликләри, аванделта әразисиндә исә валлиснеријадан ибарәт кениш сualты чәмәнликләр вар. Горугда тәгр. 300 битки нөвү, 17 мәмәли һејван нөвү, тәгр. 260 гуш нөвү мә'лумдур. Гу гушу, гыврымләләк гутан, чәһрајы гутан, гашга газ, боз газ, султан тојуғу, гаравај, әрсиндимдик, ағ вағ, сары вағ, гырговул вә с. вар. Горуғун «Әсәрләри» нәшр едилир.

Азәрб.ССР-дә *Бәситчај горуғу*, *Гызылағач горуғу*, *Гобустан горуғу*, *Загатала горуғу*, *Көјкөл горуғу*, *Пиргулу горуғу*, *Түрјанчај горуғу*, *Һиркан горуғу* вә *Ширван горуғу* вар. Респ. тәбиәти мүһафизә чәмијјәтинин «Азәрбајчан тәбиәти» адлы елми-методик мәчмуәси нәшр едилир (1975 илдән).

Х а р и ч и ө л к ә л ә р д ә Г. мүхтәлиф характерли олур: үмуми Г., хүсуси Г. вә Милли парклар. Ү м у м и Г.-да бүтүн тәбии комплекс мүһафизә едилир, тәсәрруфат иши тамамилә гадаған олунур, елми-тәдгигат ишләри апарылыр. Х ү с у с и Г.-да јалныз мүәјјән (зооложи, ботаники, кеоложи вә с.) објект мүһафизә едилир. М и л л и п а р к л а р д а тәбии комплекс мүһафизә олунурса да онларын әсас мәг-

сәди тәбиәтин мүһафизәсинин тәблиғидир. Бунлардан башга ајры-ајры тәбиәт абидәләри дә мүһафизә едилир. Мүһүм харичи Г.-дан бә'зиләри ашағыдакылардыр:

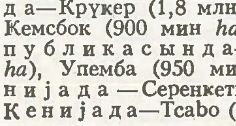
А Б Ш-да—Јеллоустон (саһ. 899,1 мин *ha*), Јосемити (304 мин *ha*), Секвојја вә Кингс-Канјон (336,6 мин *ha*), Гранд-Канјон (269,4 мин *ha*); К а н а д а д а —Часпер (1,1 млн. *ha*), Банф (664,1 мин *ha*), Вуд-Баффало (4,5 млн. *ha*); Ф и н л а н д и ј а д а — Паллас-Оунастунтури (50 мин *ha*); Ф р а н с а д а— Камарг (13,5 мин *ha*); И т а л и ј а д а — Гран-Паридизо (56 мин *ha*); П о л ш а д а—Беловежски Милли (Халг) паркы (5,1 мин *ha*); П о л ш а в ә Ч е х о с л о в а к и ј а д а—Татра Милли паркы (72 мин *ha*); Ч ә н у б и А ф р и к а Р е с п у б л и к а с ы н д а—Крүкер (1,8 млн. *ha*), Калаһари-Кемсбок (900 мин *ha*); З а и р Р е с п у б л и к а с ы н д а—Киву (800 мин *ha*), Упемба (950 мин *ha*); Т а н з а н и ј а д а —Серенкети (1,45 млн. *ha*); К е н и ј а д а—Тсабо (2,08 млн. *ha*).

Әд.: Труды заповедников Азербайджана, в. 1—2, М., 1965—67; Заповедники Советского Союза, под ред. А. Г. Банникова, М., 1969; Заповедники и национальные парки мира. Краткий справочник, под ред. Л. К. Шапошникова, М., 1969; Ресурсы биосферы на территории СССР, М., 1971; К у р а ж к о в с к и й Ю. Н., Заповедное дело в СССР, Ростов н/Д., 1977.

ГОРУЈУЧУ КӘМӘР—полад бору кәмәри; јени газылмыш нефт гујуларынын диварларыны бәркитмәк, ону сүхур тәзјигиндән горумаг, нефтли, сулу, газлы лајлары бир-бириндән ајырмаг, онларын дағылмасынын гаршысыны алмаг, истисмар заманы нефт вә газын иткисиз чыхарылмасыны тә'мин етмәк, тәкрар истисмар үсулунда исә лаја маје вә газ вурмаг үчүн тәтбиг едилир. Г.к. бирләшмә нөвүнә көрә гајнаглы вә ја јивли олур.

Әд.: Справочник инженера по бурению, М., 1973; М у р а в ь е в В. М., Справочник мастера по добыче нефти, 3 изд., М., 1975.

ГОРУЈУЧУ КЛА́ПАН—гапалы һәчм вә ја системдә (бухар газанында, компрессор гурғусунда вә с.) тәзјиги тәнзимләјән автоматик клапан. Г.к. атм. тәз-

Икилинкли горујучу клапан.

јигиндән јухары тәзјигләрдә ишләјән һәр бир гурғуда ишин тәһлүкәсизлији үчүн вачибдир. Ј а ј л ы в ә л и н к л и Г.к. нөвләри вар. Иш тәзјиги мүвафиг олараг биринчи нөв Г.к.-да јајын сыхылма гүввәси вә ја јүкүн чәкиси илә, икинчи нөв Г.к.-да исә линк голунун уз. илә тәнзимләнир.

ГОРУЈУЧУ КӨМРҮКЛӘР—бах *Протексионизм*.

ГОРУЈУЧУ МЕШӘ ЗОЛАГЛАРЫ—к.т. биткиләрини, торпағы, су һөвзәләрини, јоллары, јашајыш мәнтәгәләрини, абидәләри тәбии амилләрин зәрәрли тә'сириндән горумаг үчүн әкин вә ја сәпин васитәсилә сүн'и сурәтдә јарадылан мешәләр. Г.м.з. адәтән, чөл, мешә-чөл вә јарымсәһра р-нларында салыныр. Илк Г.м.з. I Пјотрун көстәришилә 1696 илдә Русијада ачыг чөл зонасында Таганрог јахынлығында («Палыд» мешәси) салынмышдыр. 18 әсрин ахыры—19 әсрин әввәлиндә гураг р-нларда кениш мигјасда Г.м.з. јарадылды. 1804—17 илләрдә мүлкәдар И. Ј. Данилевски Донетс чајы бојундакы гумлугларда 1000 десјатин әразидә шам мешәси салдырмышдыр. Мүлкәдарлар В. Ј. Ломиковски 1809 илдә Полтава губ.-нда, В. П. Скаржински 1812 илдә Херсон губ.-нын азмешәли р-нларында, И. Н. Шатилов исә 1821 илдә дәрәли-јарғанлы әразиләрдә Г.м.з. јаратмаг иши илә мәшғул олмушлар.

1817—57 илләрдә Украјнанын ч. һиссәсиндәки гумлугларда 17 мин десјатин сүн'и мешә салынмышдыр. Чөл зонасында мешәсалма иши 1843 илдә мешәбәји В. Ј. Граффын рәһбәрлији алтында Великоанадолу мешәбәјлијинин (индики Донетск вил.) јарадылмасы илә башланмышдыр. Русијада мешәсалманын сәмәрәли үсулларыны Л. Г. Барк, А. А. Де-Каријер, Х. С. Полјански, Ф. Ф. Тихонов, Н. Ј. Дахнов, К. Н. Кенко вә с., д.ј. кәнарында Г.м.з. салынмасыны исә Н. К. Средински ишләјиб һазырламышлар.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына гәдәр Русијада 130 мин *ha*, Азәрб.-да (Губа, Хачмаз, Ләнкәран, Астара вә Абшерон зоналарында) исә чох аз мигдарда Г.м.з. вар иди. Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Совети (1948, октјабр), Азәрб. КП МК-нын (1949, нојабр) гәрары илә 1950—53 илләрдә Азәрб. ССР-дә 2844 *ha* Г.м.з. салынмыш, 1977 илдә 35 мин *ha*-а чатдырылмышдыр.

Г.м.з. микроиглими дәјишир, гуру, исти, күчлү күләкләрин тә'сирини азалдыр, дәрә, јарған вә һәрәкәт едән гумлары бәркидир, күләк вә су ерозијасынын гаршысыны алыр, гар өртүјүнүн бәрабәр јајылмасы вә тәдричән әримәсинә имкан јарадыр, канал вә тарлаларда бухарланманы зәифләдир, грунт сујунун сәвијјәсини ендирир. Г.м.з. суварылан торпагларда архларын бир вә ја һәр ики тәрәфиндә 1—4 чәркәли, дәмјә торпагларда 5—6 вә даһа чох чәркәли әкилир. Бағ, плантасија вә тинклик этрафында 3—5, дахилиндә 1—2 чәркәли Г.м.з. салыныр. Отлаг саһәләриндә, гарамал фермасы јанында, истираһәт јерләриндә дә Г.м.з. јарадылыр.

Дәмир вә шосе јоллары бојунча салынан Г.м.з. ағач, кол вә от биткиләриндән ибарәт олур.

Јашајыш мәнтәгәләрини, парк вә хијабанлары тоз туфанлары вә күчлү күләкләрдән мүһафизә етмәк мәгсәди илә мешә массивләри вә ја дар мешә золаглары салыныр. Бу мешәләр, әсасән, парк, бағ, булвар вә с. илә һәмаһәнк шәкилдә јарадылыр.

Г.м.з.-нын мүһафизәедичи тә'сири онун һүнд.-ндән 25 дәфә артыг саһәни әһатә едир. Күләккечирән, күләккечирмәјән вә ажур типли Г.м.з. вар. Чәнуб р-нларында ажур типли Г.м.з. даһа әлверишлидир; белә золаг күләјин сүр'әтини 53,1% азалдыр, дәнли биткиләрин мәһсулуну 20—30%, тәрәвәз-бостан биткиләринин мәһсулуну 50—75%, јашыл чај јарпағыны 6,5, памбыг мәһсулуну 3,4 *с/ha* артырыр.

Әсас вә көмәкчи Г.м.з. олур. Ә с а с золаглар бир-бириндән 400—600 *м* аралы, һаким күләкләрә гаршы, к ө м ә к ч и золаглар исә бир-бириндән 1,2—1,5 *км* аралы, дәрә вә јарғанлардакы ахына гаршы салыныр. Г.м.з.-нда әсас чинс кими палыд, гоз, чинар, шам, көјрүш, говаг, ләләк, акасија, ағчагајын; көмәкчи чинс кими сәрв, чөкә, дағдаған, хурма; мејвә-киләмејвә ағачларындан алма, армуд, тут, әрик, әнчир, кавалы, шафталы, албалы; кол биткиләриндән ијдә, сараған, сумаг, алча, биркөз, зиринч әкилир. Әсас ағачлар золағын јухары, көмәкчи ағачлар вә мејвә-киләмејвә биткиләри орта, алчаг кол вә отлар исә ашағы мәртәбәсини тутур. Агротехника гајдаларына әмәл едилдикдә биткиләр јахшы инкишаф едир, 3—5 јашларындан этраф мүһитә тә'сир көстәрир, 15—20 јашларында 20—25 *м* һүндүрлүјә чатыр. Белә золаглар јахшы горујучу функсија дашымагла бәрабәр, һәр *ha*-дан 300—450 $м^3$ одунчаг верир.

Әд.: Азәрбајчанын дүзән рајонларында тарлагорујучу мешә золаглары салынмасына даир төвсијәләр, Б., 1977; С а ф а р о в И. С., Защитные лесоразведения в Азербайджане, Б., 1958.

ГОРУЈУЧУ ӨРТҮК — метал һиссәләри, конструксијалары, мүхтәлиф аваданлыг нөвләрини вә с. харичи мүһитин дағыдычы тә'сириндән (бах *Коррозија*) горумаг (һәм дә јарашыглы көстәрмәк) үчүн онларын сәтһиндә сүн'и сурәтдә јарадылан тәбәгә. Әсасән, ики група ајрылыр: метал вә гејриметал.

Метал өртүкләр. Метал өртүк алынмасы үчүн саф металдан (мәс., синк, кадмиум, алүминиум, никел, галај, хром, күмүш вә с.) вә ја мүхтәлиф материалларын әринтисиндән (бүрүнч, тунч вә с.) истифадә едилир. Метал Г.ө.-ләр бир нечә үсулла јарадылыр: 1) галваник үсул (бах *Галванотехника*); 2) термик үсул—мә'мулатын әринмиш синк, галај, гурғушун вә ја алүминиума батырылмасы, јахуд гыздырылмыш һалда она әринмиш метал јахылмасы (бах *Синкләмә*, *Галајлама*); 3) диффузија үсулу (бах *Азотлама*, *Синкләмә*, *Алитирләмә*, *Хромлама*, *Силисиумлама*) вә с.

Гејри-метал өртүкләр (мүхтәлиф оксидләр, фосфатлар, хроматлар, флүоридләр вә дикәр мүрәккәб гејри-үзви вә үзви бирләшмәләрдән һазырланан өртүкләр) мә'мулатын сәтһинә кимјәви вә електролитик үсулларла чөкдүрүлүр (бах *Фосфатлашдырма*). Термик үсулла әлдә едилән гејри-метал өртүкләрә миналар дахилдир. Гејри-метал өртүкләр, материалын нөвүнә көрә үч әсас група ајрылыр: лак-бојагдан ибарәт өртүкләр, пластик күтләдән ибарәт өртүкләр вә резин өртүкләр.

Л а к-б о ј а г д а н (алкид, алкид-карбамид вә алкид-меламин миналары, перхлорвинил миналары, тез гурујан нитроселлүлоз миналары вә с.) ибарәт өртүкләр игтисади чәһәтдән даһа сәрфәли олуб, мә'мулаты коррозијадан јахшы горујур вә сонрадан асан бәрпа едилә билир. Белә өртүкләр коррозијаја мә'руз гала биләчәк аваданлыг вә конструксијалара (дәзкаһ, д.ј. вагону, көрпү, автомобил, кимја апаратлары, кәмиләрин суалты вә суүстү һиссәләри вә с.) чәкилир.

П л а с т и к к ү т л ә д ә н (полиетилен, полиизобутилен, флүорпласт, нејлон, поливинилхлорид вә с.) ибарәт өртүкләр метал сәтһләри коррозијадан даһа јахшы горујур. Метал сәтһә исти тоз һалында вурулан бу материал-

лар орада 0,5—3 *мм* галынлығында өртүк әмәлә кәтирир.

Резин вә ебонит өртүкләр метал апаратлары туршу, гәләви вә мәһлуллардан горумаг үчүн ишләдилир. Ебонит резинә нисбәтән даһа давамлыдыр, лакин тез (60—70°С-дә) јумшалдығы вә көврәк олдуғу үчүн аз ишләдилир. Резин өртүк суда (хүсусилә дә бир аз јүксәк темп-рда) шишиб габарыр вә гејри-үзви бирләшмәләрә нисбәтән үзви бирләшмәләрин тә'сиринә аз давамлы олур.

Әд.: Ямпольский А. М., Защитные покрытия металлов, Л., 1958; Краткая химическая энциклопедия, т. 2, М., 1963; Фролов В. В., Химия, М., 1975.

ГОРУЈУЧУ ПЕЈВӘНДЛӘР — инсан вә һејванын инфексион хәстәликләринин профилактика методу. Сүн'и иммунитет јаратмаг үчүн организмә ваксин, гамма-глобулин јеридилмәси; иммунизасијанын бир нөвү. Г.п. бир вә ја бир нечә (5-дән 7-јә гәдәр) инфексион хәстәлијин гаршысыны алмаг мәгсәди илә апарылыр. Бир сыра инфексијаја (вәрәм, тәбии чичәк, дифтерија, көјөскүрәк, гызылча, полиомиелит; һејванларда—бруселлјоз, донуз вә гарамалын тауну, дабағ) гаршы планлы сурәтдә Г.п. едилир; бә'зи инфексијалара (гарын јаталағы, гарајара, тулјаремија вә с.) гаршы Г.п. епидемиоложи көстәричиләрә әсасән апарылыр. Инфексијалы хәстәләрлә контактда оланлара, кәнәләрин вә гудузлуғу күман едилән һејванларын дишләдији адамлара да фәрди профилактика мәгсәди илә Г.п. едилир. Иммунизасија дөврүндә бә'зи инфексион хәстәликләрә гаршы Г.п. едиләркән мүтләг хүсуси режимә риајәт олунмалыдыр.

Әд.: Практическая иммунология, М., 1969; Грунтенко Е. В., Иммунитет: «за» и «против», М., 1976; Петров Р., Беседы о новой иммунологии, М., 1976.

ГОРУТҮРК (Korutürk) Фәхри (д.1903, Истамбул)—Түркијәнин һәрби вә дөвләт хадими. Донанма адмиралы (1959). 1932 илдә Истамбулда һәрби-дәниз академијасыны битирдикдән сонра мүхтәлиф али һәрби мәктәбләрдә дәрс демиш, һәрби-дәниз академијасынын рәиси олмушдур. 1935—43 илләрдә әввәлчә Италијада, сонра исә Алманија вә Исвечдә һәрби-дәниз атташеси иди. 1945 илдән сонра Түркијәнин ҺДГ-ндә рәһбәр вәзифәләрдә, 1957—60 илләрдә ҺДГ-нин баш команданы олмушдур. 1960—64 илләрдә Түркијәнин ССРИ-дә, 1964—68 илләрдә Испанијада сәфири иди. 1968 илдән өмүрлүк сенатор, 1973 илин апрелиндән Түркијә Республикасынын президентидир.

ГОРХУ, психолокијада — һәр һансы керчәк вә ја тәсәввүр едилән тәһлүкә, изтираб гаршысында әмәлә кәлән һисс. Гүввә вә чәрәјанетмә дәрәчәсинә көрә Г. ади диксинмә һалындан тутмуш, ән јүксәк дәһшәт һалына гәдәр мүхтәлиф формада тәзаһүр едир. Г. заманы бәдәндә дәјишикликләр баш верир: үз ејбәчәрләшир, рәнк саралыр, әл-ајаг әсир вә с. Г. һисси ичтимаи сәчијјә дашыјыр. Истисмарчы чәмијјәтдә јад гүввәләр гаршысында Г. ичтимаи *давранышын* низамлајычыларындан биринә чеврилир.

ГОРЧИ (горумаг сөзүндәндир; горујан, горујучу)—14—18 әсрләрдә Азәрб.-да хүсуси мүһафизә дәстәләринин дөјүшчүсү, сарај гвардијачысы. Г. дәстәләри, әсасән, азәрб.-лардан тәшкил олунурду. Сәфәвиләр дөврүндә мүһүм рол ојнајан Г. дәстәләри дөјүш заманы еһтијатда дајаныр вә ән тәһлүкәли һалларда дөјүшә гошулурдулар. Г.-ләри башга дөјүшчүләрдән фәргләндирән хүсуси кејимләр олмушдур. Ајры-ајры Г. дәстәләри, әсасән, мүәјјән бир тајфанын нүмајәндәләриндән тәшкил едилир, онун вә ја әразинин ады илә адланырдылар (мәс., Нахчыван Г.-ләри, шамлу Г.-ләри, әфшар Г.-ләри вә с.). Сәфәвиләр дөврүндә мүхтәлиф вәзифә дашыјан Г.-ләр (мәс., ох вә каман Г.-ләри, гылынч Г.-ләри, һәрәмхана Г.-ләри вә с.) варды.

Әд.: бах *Горчибашы* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ГОРЧИБАШЫ — *горчи* дәстәләринин башчысы. 16 әсрдән Г. вәзифәсини ифа едән гызылбаш әмирләри Сәфәвиләр дөвләтиндә ән мө'тәбәр шәхсләрдән биринә чеврилмишдиләр. Сарај Г.-сы илә јанашы вил.-ләрин, һәр бир горчи дәстәсинин өз Г.-сы варды. I Шаһ Исмајыл [1501—24] һакимијјәтинин илк илләриндә мәшһур әмирләрдән Дурмуш хан Шамлу вә Дәдә бәј Зүлгәдәр Г. олмушлар. I Тәһмасиб дөврүндә [1524—76] Г. мүһүм дөвләт вәзифәси иди. Бу заман Г. вәзифәсинә, әсасән, әфшар тајфасындан олан әмирләр тә'јин едилирди. I Тәһмасибин ән мәшһур Г.-сы Севиндик бәј Әфшар иди. Г. вәзифәси 18 әсрә гәдәр јүксәк һәрби вәзифә олмушдур.

Әд.: Мусәви Т. М., Орта әср Азәрбајчан тарихинә даир фарс дилиндә јазылмыш сәнәдләр, Б., 1965; Онуллаһи С. М., XV әсрдә Азәрбајчанда дөвләт гурулушунун бә'зи мәсәләләринә даир, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1966, № 4; Эфендиев О. А., Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI в., Б., 1961.

ГОРЧУ—Азәрб.ССР Лачын р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 66 *км* шм.-г.-дә, Горчу чајынын саһилиндә, Мыхтөкән силсиләсинин (Кичик Гафгаз) јамачындадыр. Әһ. 661 (1977); һејвандарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГОРШКОВ Серкеј Кеоркијевич (д.26. 2.1910, Каменетс-Подолск)—совет һәрби хадими, Совет Иттифагынын Донанма Адмиралы (1967), Совет Иттифагы Гәһрәманы (1965). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. 1927 илдән ҺДД-нда хидмәт едир. М. В. Фрунзе ад. Һәрби-Дәнизчилик Мәктәбини (1931), Һәрби-Дәниз Академијасы јанында курслары (1941) битирмишдир.

Гара дәниз (1931—32) вә Сакит океан (1932—39) донанмаларында хидмәт етмиш, есминесләр бригадасынын командири вәзифәсинәдәк јүксәлмишдир (1939). 1940 илдән Гара дәниз донанмасында крејсерләр бригадасынын командири иди. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Азов һәрби донанмасынын команданы (1941, 1943—44), Новороссијск мүдафиә р-ну команданынын мүавини (1942), Дунај һәрби донанмасынын команданы (1944 илдән) олмуш, Јассы-Кишинјов, Белград вә Будапешт әмәлијјатларында иштирак етмишдир. 1945 илдән Гара дәниз донанмасында ескадра командири, штаб рәиси (1948—51), һәмин донанманын команданы (1951 илдән) олмушдур. 1955 илдән ССРИ Һәрби-Дәниз Донанмасы баш команданынын мүавини, 1956 илдән баш команданы вә ССРИ мүдафиә назиринин мүавинидир. 1956 илдән Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд, 1961 илдән Сов.ИКП МК үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (4—9-чу чағырыш) депутатыдыр. 6 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 4 Гырмызы Бајраг ордени, 1-чи вә 2-чи дәрәчәли Ушаков орденләри, 1-чи дәрәчәли Кутузов ордени, Гырмызы Улдуз ордени, 3-чү дәрәчәли «ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә Вәтәнә хидмәтинә көрә» ордени, медаллар, фәхри силаһ, һәмчинин хариҹи орденләрлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Морская мощь государства, М., 1976.

ГО СИ (тәгр. 1020—тәгр. 1090)—Чин мәнзәрәчи рәссамы вә инчәсәнәт нәзәријјәчиси. «Тәнһа дәрә», «Гуан дағларында јаз гары» (1072), «Һүндүр дағ үзәриндә кәнд» (11 әср) вә с. әсәрләриндә Чинин сәрт дағ мәнзәрәләринин әзәмәтли вә поетик көркәми экс етдирилмишдир. Г. С. јалныз гара тушла ишләмишдир. О, бојакарлыг һаггында трактатында тәбиәти дәриндән өјрәнмәјә чағырмыш, Чин бојакарлығында мәкан вә перспективин әсас ганунларыны көстәрмишдир.

ГОСМАЛЈАН — Азәрб.ССР Лерик р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 20 *км* ч.-да, Госмалјан чајынын сағ саһилиндә, Пештәсәр силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 287 (1977); һејвандарлыг, тахылчылыг вә бағчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ГОСПИТАЛ (лат. hospitalis — гонагпәрвәр) — мүаличә мүәссисәси; ССРИ-дә һәрби хидмәтчиләрин стасионар хәстәханасы (бир сыра Авропа өлкәләриндә вә АБШ-да вәтәндашларын мүаличә мүәссисәси дә Г. адланыр). Илк һәрби Г.-лар 16 әсрдә Испанијада, 18 әсрдә исә Русијада, Пруссијада, Б. Британијада тәшкил олунмушду.

Г.-лар даими (динч шәраитдә вә мүһарибә вахты) вә мүвәггәти (мүһарибә вахты) олур. Даими Г.-лар гарнизон, даирә вә мәркәзә табе олан Г.-лара, мүвәггәти Г.-лар исә мүхтәлиф типли сәјјар сәһрә Г.-ларына (чәрраһлыг, мүаличә, инфексион вә јүнкүл јаралананлар үчүн) вә евакуасија Г.-ларына ајрылыр.

ГОСПИТАЛИЗАСИЈА—стасионар мүаличәјә вә гуллуға еһтијачы олан хәстәләри, јахуд јаралылары, һабелә психи вә инфексион хәстәлијә тутуланлары хәстәханаја јерләшдирмәк. Г. тә'хирәсалынмаз, планлы вә профилактик олур. Тә'хирәсалынмаз Г. бәдбәхт һадисә заманы, ағыр хәстәликләрдә, һабелә үмуми психи вә инфексион хәстәликләрдә апарылыр. Планлы Г. ССРИ-дә етапларла апарылан мүаличәнин бир формасыдыр. Әсасән, мүаличә-профилактика мүәссисәләриндә хәстәјә диагноз гојмаг үчүн чидди мүајинәдән сонра апарылыр. Профилактик Г., әсасән, хәстәликләрин төрәмә сә-

бәбини ашкар едир, ағырлашмаларын гаршысыны алыр вә с.

ГОССЕ́К (Gossec) Франсуа Жозеф (17.1.1734, Белчика, Ено әјаләтинин Верније к.—16.2.1829, Пасси, Парис јахынлығында) — франсыз бәстәкары. Франса Ин-тунун үзвү (1795). Әсли белчикалыдыр. 1751 илдән Парисдә капелмејстер ишләмиш, јаратдығы «Һәвәскарлар консертләри» чәмијјәтинин рәһбәри олмушдур. Г. 1773 илдә «Дини консертләр»и јенидән тәшкил етмиш, 1784 илдә Крал Нәғмә вә Декламасија Мәктәбини (1793 илдә әсасында Милли Мусиги Ин-ту јаранмышдыр; 1795 илдән консерваторија) тә'сис етмиш, јени мусиги тәһсили системи јаратмышдыр. Парис консерваторијасынын инспекторларындан бири вә проф. олмушдур. Г. республикачы олдуғундан Бурбонларын јенидән һакимијјәт башына гајытмасы илә ишдән говулмушдур. О, милли симфонијанын јарадычысыдыр. Бөјүк Франса ингилабынын көркәмли мусиги хадими, Милли гвардија оркестринин дирижору олан Г. ингилаби вәтәнпәрвәрлик руһунда әсәрләрин, о чүмләдән операларын (тәгр. 20), 29 симфонијанын, ораторија, месса, квартет, маһны («14 ијул»; вә с.), һимн вә маршларын, нәфәс аләтләри оркестри үчүн монументал әсәрләрин мүәллифидир.

Әд.: Гершензон М., Две жизни Госсека, М., 1933.

ГО́ССЕН (Gossen) Керман Һенрих (7.9.1810, Дүрен—13.2.1858, Көлн)—алман игтисадчысы, вулгар буржуа сијаси игтисадынын ријази вә Австрија мәктәбләринин сәләфи. 1847 илдә игтисади нәзәријјәләр ишләјиб һазырламагла мәшғул олмушдур. Г. *фајдалылыг һәдди нәзәријјәсинин* әсас принсипләрини ријази чәһәтдән әсасландырмыш, мүһүм игтисади просесләри максимум фајдалылыг идејасы мөвгејиндән ајдынлашдырмаға сә'ј көстәрмишдир. Г. нәзәријјәсини *Австрија мәктәби* илә бир сыра методложи принсипләр әлагәләндирир. *Ријази мәктәбин* нүмајәндәләри (Валрас, Чевонс вә б.) Г.-ин идејаларыны кениш тәблиғ етмишләр.

ГОТ ДИЛИ—*готларын* дили. Гәдим керман дилләринин ш. групуна дахил олан өлү дилләрдәндир. 2 (остгот вә вестгот) диалекти олмушдур. Мә'лум абидәләри 4—5 әсрләрә аид әлјазмаларыдыр; ән мүһүмү Инчилин јепископ Улфилаја аид едилән тәрчүмәсидир (5 әср). Бу абидәләр гәдим керман дилләринин бир сыра сәчијјәви хүсусијјәтләрини екс етдирдијиндән һәмин дилләрин тарихи-мүгајисәли грамматикасы бахымындан әһәмијјәтлидир. Остгот диалектинә мәнсуб Крым-гот дили (70 сөзү мә'лумдур) узун мүддәт јашамышдыр.

Әд.: Гухман М. М., Готский язык, М., 1958.

ГО́ТА (Gotha)—АДР Ерфурт маһалында шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 57,4 мин (1973). Мүһүм елм вә хәритә нәшри мәркәзидир. Ири чоғрафија-картографија мүәссисәси (1785 илдән), вагонгајырма, метал е'малы, кимја, јејинти сәнајеси вар.

ГО́ТА ПРОГРАМЫ—Алманија с.д.-ларынын програмы; *ејзенахчыларла* лассалчы Үмумалманија Фәһлә Иттифагынын Алманија Социалист Фәһлә Партијасыны јаратмыш Гота ш.-ндәки бирләшдиричи гурултајында (1875, 22—27 мај) гәбул едилмишдир. Фәһлә синфинин ваһид партијасынын јарадылмасы Алманија фәһлә һәрәкаты тарихиндә мүһүм һадисә иди; фәһлә синфинин азадлығы вә сосиализм чәмијјәти јаратмаг јени партијанын мәгсәди е'лан едилди; партија пролетар бејнәлмиләлчилији шүарыны гәбул етди. Бунунла јанашы, ејзенахчылар нәјин баһасына олурса-олсун, бирлијә наил олмаг үчүн лассалчылара биабырчы күзәштә кетдиләр: Г.п.-нда пролетар һәрәкатынын програм вә тактики әсаслары кобуд сурәтдә тәһриф олунурду; сосиалист ингилабы вә пролетариатын сијаси һакимијјәти әлә алмасы програмда әксини тапмады. Г.п.-ндакы, фәһлә синфинин өз мәгсәдләринә јалныз үмуми сечки һүгугу әлдә етмәк вә дөвләтин (Бисмаркын буржуа-јункер империјасы нәзәрдә тутулурду) көмәји сајәсиндә истеһсалат кооперативләри јаратмаг јолу илә наил ола биләчәји һаггындакы мүддәаны К. Маркс хүсусилә кәскин тәнгид етди. К. Маркс вә Ф. Енкелсин Г.п.-нын лајиһәси илә әлагәдар тәнгиди гејдләри чох чүзи нәзәрә алынды.

Г.п. ејзенахчыларын әввәлки програмындан керијә доғру бир аддым иди. Онун бир сыра мүддәасы сонрадан тәфтишчиләр тәрәфиндән истифадә олунду. Партијанын сырави үзвләри Г.п.-на, онун әсл маһијјәтинин әксинә олараг, ингилаби мә'на вердикләриндән К. Маркс вә Ф. Енкелс програмы ачыг тәнгид етмәдиләр. Буна бахмајараг, Ерфурт гурултајы (1891) әрәфәсиндә с.-д.-ларын програмыны нәзәрдән кечирмәк мәсәләси ортаја чыхдыгда, Ф. Енкелс К. Марксын һәлә 1875 илин мајында јаздығы «Гота програмынын тәнгиди» әсәрини дәрч етдирди. *Ерфурт програмы* Г.п.-на нисбәтән даһа јеткин иди.

Әд.: Маркс К., Гота програмынын тәнгиди, Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, Б., 1953; Енкелс Ф., Бебелә мәктуб [18—28 март 1875-чи ил], јенә орада; Багатурия Г. А., Становление марксистского учения о фазах развития коммунистического общества (К 100-летию «Критики Готской программы» К. Маркса), «Вопросы истории», 1975, № 6.

ГОТАЗ—ејни, јахуд мүхтәлиф рәнкли сап вә ја ипдән һазырланан бәзәк. Бир топа сапын үст тәрәфи јумруланыб бағланыр, учлары исә сачаглы сахланылыр. Кечмишдә Г. гапы-пәнчәрә пәрдәләринә, јәһәр халчасына, бә'зи гадын палтарларына вә с. бәзәк елементи кими тикилирди. Г.-дан инди дә бәзәк үчүн истифадә едилир.

ГО́ТВАЛД (Gottwald) Клемент (23.11.1896, Моравија, Дедитсе к.—14.3.1953, Прага)—Чехословакија вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими, Чехословакија сијаси вә дөвләт хадими. Хырда тәсәррүфатчы кәндли оғлу олан Г. 12 јашындан әмәк фәалијјәтинә башламыш, 1912 илдән кәнчләрин с.-д. һәрәкатында иштирак етмишдир. *Чехословакија Коммунист Партијасынын* (ЧКП) баниләриндәндир. 1925 илдән ЧКП МК вә ЧКП МК Сијаси Бүросунун үзвү, 1929 илдә ЧКП МК-нын баш катиби сечилмишдир. Г. Коминтернин фәал хадими олмушдур; 1928 илдән онун Ичраијјә Комитәсинин үзвү, 1935—43 илләрдә исә катиби иди. *Мунхен сазишиндән (1938)* сонра ЧКП МК-нын гәрары илә Москваја кәлмиш вә ЧКП-нин харичдәки рәһбәр мәркәзинә башчылыг етмишдир. Г.-ын рәһбәрлији илә ЧКП Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә истәр өлкә дахилиндә, истәрсә дә онун һүдудларындан кәнарда чехләрин вә словакларын Мүгавимәт һәрәкатынын апарычы гүввәсинә чеврилди. Г. ССРИ әразисиндә Чехословакија һәрби һиссәләринин тәшкилиндә, *Словакија үсјанына (1944)* јардым көстәрилмәсиндә фәал иштирак етмишдир. Совет ордусу Чехословакијанын ш. һиссәсини азад етдикдән сонра Г. Кошитса ш.-ндә тәшкил едилән биринчи Милли Чәбһә (МЧ) һөкумәти сәдринин мүавини олмуш (1945, 4 апрел), 1946 илдә исә коалисија һөкумәтинә башчылыг етмишдир. 1945 илдән ЧКП-нин сәдри иди. Г. башда олмагла Чехословакија зәһмәткешләри 1948 ил Феврал һадисәләри заманы иртича гүввәләри үзәриндә тарихи гәләбә газанды; бу гәләбәдән сонра Г. буржуа гәсдчиләриндән тәмизләнмиш јени һөкумәт тәшкил етди. 1948 ил ијунун 14-дән Чехословакија респ.-нын президенти вә силаһлы гүввәләрин баш команданы иди. Г. ЧКП-нин 9-чу гурултајында (1949) е'лан едилмиш сосиализм гуручулуғунун баш хәттинин һазырланмасында рәһбәр рол ојнамышдыр. Г. Совет Иттифагынын бөјүк досту, әсл бејнәлмиләлчи иди. ЧССР-дә К. Готвалд ордени тә'сис едилмишдир. Чехословакијанын Злин ш. Г.-ын шәрәфинә Готвалдов адландырылмышдыр.

Әд.: Зденек Ш., Клемент Готвальд в феврале 1948 года, Прага, 1972; Поспелов П. Н., Недорезов А. И., Революционный путь К. Готвальда, «Новая и новейшая история». 1972, № 2; Биляк В., Революционер ленинского типа, «Правда», 1976, 23 ноября; Гуськов А. Н., Пламенный коммунист-интернационалист, «Вестник Московского университета», 1977, № 1, серия 12 (Теория научного коммунизма).

ГО́ТВАЛДОВ (Gottwaldov) — Чехословакијада, Чәнуби Моравија вил.-ндә шәһәр. Дрževниста чајы (Мораванын голу) дәрәсиндәдир. Әһ. 68 мин (1975). Дүнјада ән бөјүк ајаггабы сәнајеси мәркәзләриндән биридир. «Свит» (кечмиш «Батја») ајаггабы мүәссисәләри комплекси, машынгајырма, кимја, резин, дәри, чораб сәнајеси вар. 1949 илдә јарадылмыш вә К. *Готвалдын* шәрәфинә адландырылмышдыр.

ГОТИК ЈАЗЫ, готик минускул—12—15 әсрләрдә ишләнмиш латын јазысы хәтти. Әввәлләр истифадә олунан каролинг минускулуну (бах *Минускул јазысы*) әвәз етмишдир. Илк нүмунәләри 10 әсрдә Италијада, 11—

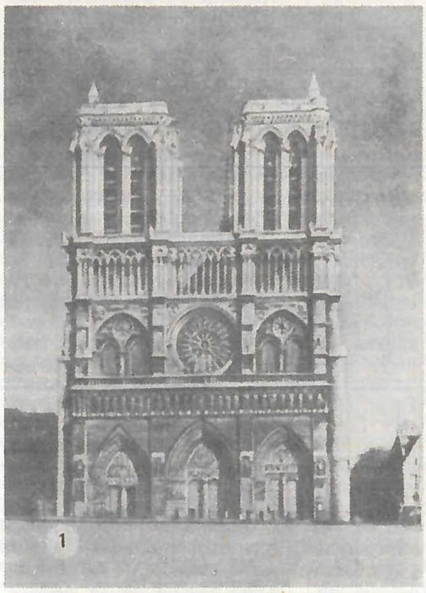
𝔄𝔞 𝔅𝔟 ℭ𝔠 𝔇𝔡 𝔈𝔢 𝔉𝔣 𝔊𝔤 ℌ𝔥 ℑ𝔦 𝔍𝔧 𝔎𝔨 𝔏𝔩 𝔐𝔪
𝔑𝔫 𝔒𝔬 𝔓𝔭 𝔔𝔮 ℜ𝔯 𝔖𝔰ſ 𝔗𝔱 𝔘𝔲 𝔙𝔳 𝔚𝔴 𝔛𝔵 𝔜𝔶 ℨ𝔷

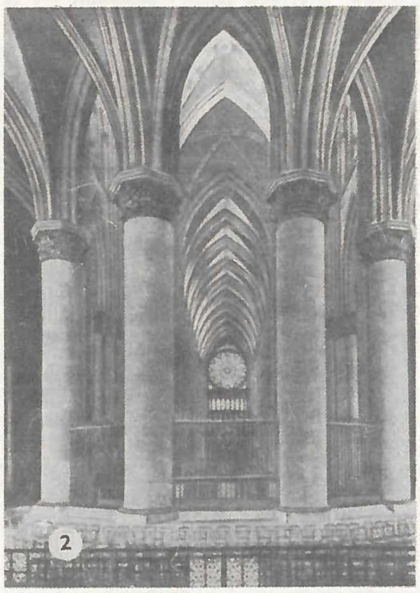
12 әсрләрдә исә Алманија, Франса вә с. Гәрби Авропа өлкәләриндә јаранмышдыр. Алманијада готик шрифт латын мәтбәә шрифти антиква илә јанашы ишләнмишдир. Г. ј.-нын 4 нөвү [текстура—ити (узунсов) јазы; фрактура—сыныг хәтли ити јазы; швабахер—бә'зи һәрфләри даирәви шәкилли сыныг јазы;

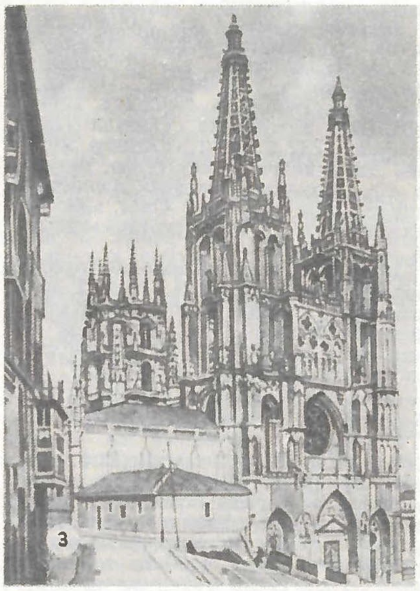
күрәви јазы (*Интибаһ* дөврү һуманист јазысына кечид мәрһәләси)] олмушдур. Мүасир алман нәшрләриндә (хүсусилә АДР-дә) Г.ј.-дан аз истифадә едилир.

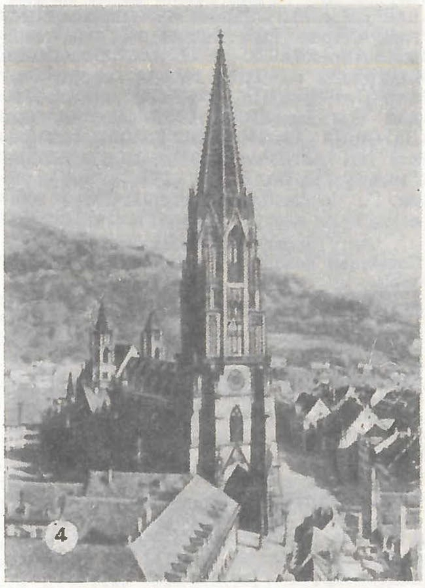
ГО́ТИКА (итал. gotico—готсајағы; керман тајфасы *готларын* адындан), готик үслуб—орта әср инҹәсәнәтинин инкишафында сон мәрһәлә тәшкил едән бәдии үслуб. Гәрби, Мәркәзи вә гисмән Шәрги Авропа өлкәләриндә јајылмышды. Г. дөврүндә килсә ме'марлығы әсас јер тутмушду. Мөһтәшәмлик, бинанын шагули гурулушу, чатма тағларын учалығы, һејкәлтәрашлыг, бојакарлыг вә тәтбиги сәнәтин ме'марлыгла синтези Г. үслубу үчүн сәҹијјәвидир. Г. дөврүндә һејкәлтәрашлыг илк дәфә олараг зәнкин бәдии мәзмун кәсб етмиш, роман үслублу сүтунвары һејкәлләр мүтәһәррик вә динамик тә'сирли фигурларла әвәз едилмишди. Г.-нын инкишафы орта әсрләрдә ҹәмијјәтин гурулушунда мүһүм дәјишикликләрә сәбәб олурду (мәркәзләшмиш дөвләтләрин әмәлә кәлмәси, шәһәрләрин бөјүмәси, мөһкәмләнмәси вә с.). Г. дөврүндә ме'марлыгда јени формалар вә тектоник үсуллар әмәлә кәлди. Шәһәрсалма вә мүлки ме'марлыг сүр'этлә инкишафа башлады. Килсәләрин иншасында тәтбиг едилән каркас конструксијалар роман тикилиләринә хас сүстлүјү вә ағырлығы арадан галдырмаға, диварын галынлығыны азалтмаға вә дахили нефләри кенишләндирмәјә, бинанын һүндүрлүјүнү артырмаға имкан јаратды.

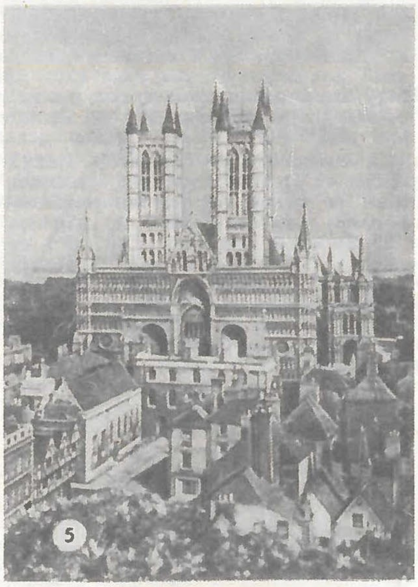
Г. 12 әсрин орталарында Шимали Франсада јаранмыш, 13 әсрин 1-чи јарысында чичәкләнмә дөврүнә чатмышды. Бу дөврдә дашдан готик килсәләр тикилирди. Белә килсәләрин рәнкли витражларла ишыгландырылан интерјерләринин гејри-ади һүндүрлүјү (Бове килсәси, 47,5 *м*) вә кенишлији (Амјен килсәси, 118 *м* х 33 *м*), сүтун сыраларынын һәмаһәнклији, чатма тағларынын әзәмәти, ишыглы әсас нефлә јарыгаранлыг јан нефләринин тәзадлығы бинаја әсрарәнкиз көркәм верир. Парис Нотр-Дам килсәси (1163—1257), Лан (тәгр. 1150—1215) вә Шаргрдакы (1194—1260) килсәләр еркән Г. дөврүнә аиддир. Јеткин Г. дөврүндә тикилмиш Рејмс (1211—1311) вә Амјендәки (1220—88) килсәләр, һәмчинин Парисдәки Сент-Шапел кичик килсәси (1243—48) аһәнкдарлығы, ме'марлыг композисијасынын камиллији вә һејкәлтәрашлыг бәзәкләри илә фәргләнир. 13 әсрин орталарындан франсыз типли килсәләр дикәр Авропа өлкәләриндә дә тикилмәјә башланды. Алманија (Көлн, 1248—1880), Нидерланд (Утрехт, 1254—1517), Испанија (Бургос, 1221—1599), Инкилтәрә (Лондонда Вестминстер аббатлығы, 1245—1745), Исвеч (Упсала, тәгр. 1260 илдә тикилмәјә башланмышдыр), Италија (Милан, 1385—1856) вә б. Авропа өлкәләриндә тикилмиш белә килсәләрлә јанашы һә-

Готика. 1. Парис Нотр-Дам килсәси. 1163—1257. Гәрб фасады. 2. Рејмс килсәси. 1211—1311. Интерјер. 3. Бургос (Испанија) килсәси. 1221—1599. 4. Фрејбург (АДР) килсәси. 13 әср. 5. Линколнда (Инкилтәрә) килсә. 1075—1388. 6. Дом килсәси. 1211—тәгр. 1300. Рига.

мин јерләрдә милли Г. вариантлары да јаранды. 14 әсрдән салон типли (һүнд. ејни олан нефләр) шәһәр вә монастыр килсәләри, гәср вә сарај капеллалары мүһүм әһәмијјәт кәсб етди. Бинанын конструктив хүсусијјәтиндән даһа чох онун композисијасы вә декоративлијинә үстүнлүк верилмәси (Сен-Кантендәки ратуша, 1351—1509, Пјерфон гәсри, 1390—1420), пәнҹәрә чәрчивәләриндә алов дилләринә бәнзәјән гәрибә нахышлар (Руандакы Сен-Маклу килсәси, 1434—70) сон Г.-нын («Аловланан» Г.) характерик ҹәһәтләридир.

Алманијада Г.-нын чичәкләнмәси 13 әсрин орталарына тәсадүф едир (Марбургда Елизабеткирхе килсәси, 1235—83). Сон алман Г.-сы салон типли килсәләрин көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр (Аннаберг-Бухһолтсда Анненкирхе килсәси, 1499—1575). 13—16 әсрләрдә Австрија, Исвечрә, Нидерланд, Инкилтәрә, Данимарка, Исвеч, Испанија, Италија вә с. Авропа өлкәләриндә Г. үслубунда мөһтәшәм биналар тикилмишдир.

Шәрги Авропа Г.-сы лакониклији, бә'зән дә формаларынын кобудлуғу илә сәчијјәләнир. Г. 13—16 әсрләрдә Маҹарыстанда, Чехијада, Полшада, Латвијада (Ригада Дом килсәси, 1211—тәгр.1300), Естонијада (Тартуда Јаани килсәси, 1232 иләдәк; Таллиндә мүдафиә тикилиләри, чохлу гүллә, ратуша вә с.), Литвада (Вилнүсдә кәрпичдән зәнкин бәзәкләри олан Онос килсәси; тикинтиси 1580 илдә гуртармышдыр) да јајылмышды.

16 әсрдә Г. јерини тамамилә Интибаһ мәдәнијјәтинә верди. 19 әсрдә Г.-нын археоложи тәдгиги готик конструксија принсипләринин дирчәлдилмәсинә вә онун тә'сири илә јени конструктив системләрин јаранмасына сәбәб олду.

Әд.: Всеобщая история искусств, т. 2, кн. 1, М., 1960; Всеобщая история архитектуры, т. 4, Л.—М., 1966.

ГОТJЕ́ (Gautier) Теофил (31.8.1811, Тарб—22. 10.1872, Неји, Парис јахынлығында) — франсыз јазычысы, тәнгидчи. Јарадычылығынын илк дөврүндә романтик әсәрләр јазмышдыр («Ше'рләр» китабы, 1830 вә с.). Сонралар «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсинин тәрәфдары вә «*Парнас*» әдәби мәктәбинин рәһбәрләриндән олмушдур [«Мина вә камеја» ше'р мәҹмуәси (1852), «Мадмуазел Мопен» (1835—36), «Капитан Фракасс» (1863) вә с. романлар]. «Гротескләр» (1844), «Романтизмин тарихи» (1874 илдә нәшр олунмушдур) вә с. тәнгиди әсәрләри вар.

Ә с ә р и: Избр. произведения, т. 1—2, М., 1972.

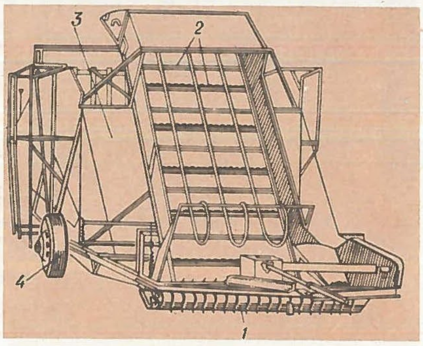
ГО́ТЛАНД (Gotland)— Балтик дәнизиндә ән бөјүк ада Исвеч әразисидир. Әсас шәһәри вә порту Висбүдүр. Саһ. 2960 *км²*. Әһ. 54,1 мин (1970). Сәтһи Силур әһәнкдашыларындан ибарәт платодур (һүнд. 83 *м*-дәк), саһилләри сылдырымлыдыр. Карст релјеф формалары инкишаф етмишдир. Мүлајим дәниз иглими вар. Иллик јағынты 500 *мм*-дән чохдур. Ијнәјарпаглы, енлијарпаглы мешәләр әразинин 44%-ини тутур. Әкинчилик вә гојунчулугла мәшғул олунур. Әһәнкдашы чыхарылыр. Семент вә јејинти сәнајеси вар. Туризм инкишаф етмишдир. Биринчи дүнја мүһарибәси заманы (1915, 19 ијун) Г. јахынлығында рус вә алман һәрби кәмиләринин дөјүшү олмушдур.

ГОТЛАР, г о т о н л а р (лат. Gothi, Gothones)—шәрги керман тајфасы; дил ҹәһәтдән шимали керманлара јахындырлар. Ерамызын әввәлләриндә Балтик дәнизинин ҹ. саһилиндә вә Висланын ашағы ахары бојунда јашамышлар. Г. 2 әсрин сонларындан ҹ.-ш.-ә һәрәкәт едәрәк 3 әсрин 1-ҹи јарысында Гара дәнизин шм. саһилләринә көчмүшләр. Јерли тајфаларла, әсасән, скиф вә сарматларла гајнајыб-гарышмышлар. Г. 238 илдән Рома империјасы әразисинә һүҹумлар етмиш, Дакијаны тутмушлар (271). 4 әсрдә Г. христианлығы гәбул етмишләр. Сонралар Г. вестготлара вә остготлара ајрылмышлар. 375 илдә Г.-ын тајфа иттифагыны һунлар дағытмышлар.

Әд.: Вступительная статья и комментарий Е. Ч. Скржинской к кн.: И о р д а н, О происхождении и деяниях готов, М., 1960; H a c h m a n n R., Die Goten und Skandinavien, Berlin, 1970.

ГОТМАН—конусшәкилли сых јығылмыш от вә ја саман топасы. Адәтән, мәһсул јығылан јердә вурулур. Г.-а јығылан отун нәмлији 25—40% олур; 2—3 сутка тамамилә гурудулур, сонра таја вурулур, талвар алтына вә ја анбара јығылыр. Рүтубәтли иглими олан р-нларда Г.-а 0,75—2 *с*, гураг р-нларда исә 2,5—4 *с* гуру от вурулур. Оту готманвуран машын јығыр. Саманын Г.-а вурулмасы дәнли биткиләрин јығымы илә бир вахта дүшүр. Буна көрә дә комбајнлара готманвуран гошулур.

ГОТМАНВУРАН МАШЫН — тарлада оту ҹәркәләрдән көтүрүб *готман* шәклиндә јыған к.т. машыны. Әсас говшаглары—јајлы бармаглары олан

ПКС-2М маркалы готманвуран машын: *1*—отјыған механизм; *2*—елеватор; *3*—отјығма камерасы; *4*—тәкәр.

јығма механизми, елеватор (јахуд транспортјор), оту дүзәлдиб сыхлашдыран вә готманы бошалдан механизми олан отјығма камерасы, чәрчивә вә һәрәкәтедән һиссәдир. Г.м. орта вә аз күчлү тракторлара гурашдырылыр. Машынын вурдуғу готманын күтләси 300—700 *кг* олур.

ГОТМАНДАШЫЈАН МАШЫН—от вә саман готманларыны таја вурулан јерә апаран, һәмчинин силос, пејин вә дикәр сәпәләнән јүкләри нәгл. васитәләринә

КУН-10 маркалы готмандашыјан машын.

јүкләјән машын. ССРИ-дә «Беларус» тракторуна гурашдырылан КУН-10 маркалы Г.м. тәтбиг едилир. Бу машынлар готманлары бир јерә јығмаг, сахламаг вә бошалтмаг үчүн платформаларла, чалов-булдозер, јаба, гармаглы јүкгалдыран гурулушларла тәчһиз олунур. Г.м.-ын механизмләри тракторун һидросистеминдән һәрәкәтә кәтирилир.

ГО́ТСИ (Gozzi) Карло (13.12.1720, Венесија—4.4.1806, Венесија) — италјан драматургу. К. *Голдонинин* маарифчи драматуркијасына гаршы чыхмыш, фолклор сүжети мотивләриндән вә *маска комедијасынын* бә'зи принсипләриндән истифадә едәрәк, орижинал фјаба (пјес-нағыл) жанрыны јаратмышдыр. «Үч портағала мәһәббәт» (1761), «Гарға» (1761), «Турандот» (1762) вә с. әсәрләриндә јүксәк инсани һиссләрин тәрәннүмү вә буржуа худпәсәндлијинин ифшасы илә јанашы, ашағы тәбәгәләри дин вә итаәт руһунда тәрбијә етмәк ҹәһди дә экс олунмушдур. «Үч портағала мәһәббәт» әсәринин мотивләри әсасында С. Прокофјев ејниадлы опера бәстәләмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Сказки для театра, М., 1956; Сказки для театра, в кн.: Карло Гольдони, Комедии, Карло Гоцци. Сказки для театра, Витторио Альфьери. Трагедии, М., 1971.

Әд.: М о к у л ь с к и й С. С., Итальянская литература. Возрождение и Просвещение, М., 1966.

ГОТСИ́НСКИ Нәҹмәддин (1859, индики Дағ.МССР-ин Готсо к.—1925, Ростов-Дон)—Шимали Гафгазда эксингилабын башчыларындан бири (1917—21). Феврал буржуа-демократик ингилабындан (1917) сонра Дағыстан буржуа-милләтчи вил. ичраијјә комитәсинә, ејни заманда мүфти (дини башчы) сифәтилә «дағлылар һөкумәтинә» дахил олмушду. 1917 илдә Шимали Гафгазын 4-ҹү имамы е'лан едилмишди. Г. дағлыларын әразисиндә Түркијәнин протекторатлығы алтында имамлыг јаратмаға чалышырды. 1918 илин мартында Г.-нин дәстәләри Петровск-Портда (индики Маһачгала) Совет һакимијјәтини девирди. Г. 1918 илин апрелиндә эксингилабчылара көмәк үчүн Бакыја 1500 нәфәрлик дәстә көндәрмишди. Лакин һәмин дәстә Хырдалан јахынлығындакы вурушмада совет гошунлары тәрәфиндән мәғлуб едилди. Апрелин 20-дә Бакы Советинин һиссәләри вә јерли гызыл гвардијачылар Петровск-Порту Г.-нин дәстәләриндән тәмизләдиләр. 1920—21 илләрдә Дағыстан дағларында Г.-нин иштиракы илә антисовет гијам галдырылды. Гијам јатырылдыгдан (1921, март) сонра Г. Чеченистана гачды. Совет мәһкәмәсинин гәрары илә күлләләнмишдир.

Әд.: Борьба за победу и упрочение Советской власти в Дагестане, Махачкала, 1960.

ГОТУРДАҒ — Азәрб.ССР-дә палчыг вулканы. Әләт д.ј.ст. јахынлығында, Гарадағ р-ну әразисиндәдир. Һүнд. 205 *м*, сопка материалларынын јајылдығы саһ. 485 мин *м²*-дир. Фәалијјәтдәдир. Газ, палчыг вә су чыхыр. 1909, 1926 вә 1966 илләрдә күчлү пүскүрмүшдүр.

ГОТУРЛУГ (Scabies) — инсан вә һејванларда јолухучу дәри хәстәлији. Төрәдичиси Г. кәнәләридир. И н с а н а Г. бу хәстәлијә тутуланларла билаваситә контактда олдугда, онларын палтарындан, јатағындан, дәсмалын-

дан вә с. истифадә етдикдә, надир һалларда исә хәстә һејвандан кечир. Әламәтләри: јолухма баш вердикдән 7—10 сутка сонра әлдә (чох вахт бармагларын арасында), көвдәнин јан тәрәфләриндә, јанчагда, харичи чинсијјәт органларында говугчуг вә дүјүнчүк шәклиндә сәпки әмәлә кәлир; бу јерләр гашыныр (гашынма кечәләр вә истидә даһа да артыр). Мүаличәси: антипаразитар дәрманлар, о чүмләдән 33%-ли күкүрд мәлһәми, Вилкинсон мәлһәми, бензил-бензоатын 20—25%-ли сулу-сабунлу емулсијасы вә с. Профилактикасы: Г. хәстәлијинә тутуланлар тез тәчрид едилиб мүаличә олунур, хәстә илә тәмасда оланлар чидди мүајинә едилир, дезинфексија тәдбирләри көрүлүр вә с.

Һејванларда Г.-у мүхтәлиф Г. кәнәләри төрәдир. Кичишмә мүшаһидә олунур. Һејванларда Г. хәстәлији төрәдичисинин ады илә адландырылыр. Мәс., гојун Г.-унун төрәдичиси psoroptes ovis олдуғундан, бу хәстәлик гојун псороптозу адланыр. Г. кәнәләри өз саһибләри олмајан башга һејванлара јолухдугда да бир мүддәт паразитлик едир вә гысамүддәтли Г. хәстәлији төрәдир.

Әд.: Кожные и венерические болезни, 3 изд., М., 1975.

ГОТУРЛУГ КӘНӘЛӘРИ — Arachnoidea синфинин acariformes дәстәсинә аид паразитләр. Әсасән, мәмәли һејванларда вә инсанда готурлуг хәстәлијинин төрәдичиләридир. 20-дәк нөвү мә'лумдур. Дәјирми, узунсов вә гурдшәкилли бәдәнинин уз. 0,1—0,9 *мм*, ени 0,1—0,5 *мм*-дир. Бир гисми јумуртта гојмагла, дикәрләри исә дири бала доғмагла чохалыр. Ајры-ајры нөвләрдә бир нәслин јумуртадан јашлы мәрһәләјә гәдәр инкишафы (јумурта, сүрфә, нимфа вә имаго мәрһәләләри) 15—24 күнә баша чатыр. Г.к. саһибинин дәри өртүјүнү санчычы вә ја кәмиричи хелисерләри илә дешир, епидермис тәбәгәсинин үст вә дәрин гатларына, пиј вәзиләринә дахил олараг орада гидаланыр вә чохалырлар. Г.к.-нин ифраз етдији зәһәрли селик дәридә илтиһаб вә дерматоз (готурлуг) төрәдир. Г.к. хәстә һејванлардан, онларын сахландығы төвләдән вә с.-дән сағлам һејвана кечир. Харичи мүһитдә 2—4 һәфтә јашаја билирләр. Инсанда готурлуг хәстәлијини Acarus ciro кәнәси төрәдир. Ит, пишик, гојун, кечи, донуз, ат вә с. һејванларда раст кәлән Г.к. дә инсанда хәстәлик төрәдә билир. Азәрб.ССР-дә Г.к. зәрифјунлу гојун чинсләриндә даһа чох тәсадүф едилир.

ГО́ТҺОБ (Godthaab)—Гренландијанын ч.-г. саһилиндә јашајыш мәнтәгәси. Готһоб көрфәзинин кирәчәјиндә порт. Әһ. 7,9 мин (1974). Балыгчылыг инкишаф етмишдир. 1727 илдә салынмышдыр.

ГОХМУХ—Азәрб.ССР Шәки р-нунун Охут советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 4 *км* г.-дә, Киш чајынын (Әјричајын голу) сағ саһилиндән 2 *км* аралы, Шәки—Гах шосе јолу кәнарында, Баш Гафгаз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 2457 (1977); түтүнчүлүк, тахылчылыг, барамачылыг, бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, доғум еви, ушаг бағчасы, автомат телефон ст. вар.

ГОХУ ДУЈҒУСУ—инсан вә һејванларын мүвафиг органлар васитәсилә әтраф мүһитдә мүәјјән кимјәви бирләшмәнин гохусуну дујмасы. Г.д. хеморесепсијанын бир нөвүдүр; ијли маддәләрин консентрасијасынын зәифлији вә организм үчүн фајдалы, јахуд зәрәрли олмасы илә фәргләнир. Бунлар јалныз харичи мүһитдә мүәјјән әшја вә һадисәни көстәрән сигналлардыр. Ијли маддәләр гуруда јашајан һејванлар гоху ресепторларына бухар шәклиндә вә ја диффузија јолу илә чатыр. Суда јашајан һејванлар үчүн учмајан ијсиз маддәләр «ијли» һесаб олуна билләр (мәс., бә'зи аминтуршуларын мәһлуллары балыгларын гоху ресепторларыны гычыгландырыр).

Г.д.-нун ролу вә гоху органларынын инкишаф сәвијјәси мүхтәлиф һејванларда кәскин фәргләнир. Бу сәбәбдән мәмәлиләр 3 јерә бөлүнүр: Г.д. јахшы инкишаф етмиш мәмәлиләрин бөјүк әксәријјәти макросматикләр, Г.д. нисбәтән зәиф инкишаф едән микросматикләр (суити, бығлы балиналар, приматлар), типик Г.д. органлары олмајан аносматикләр (дишли балиналар). Г.д. һејванларын гида ахтарыб тапмасына, ову изләмәсинә, дүшмәндән хилас олмасына, биооријентасијасына вә биокоммуникасијасына (әразини нишанламаг, чинси партнјору ахтармаг, ову танымаг вә с.) көмәк едир. Ијли маддәләрин хүсуси групуну феромонлар тәшкил едир.

Инсан үчүн Г.д.-нун ролу чох бөјүкдүр. Г.д. позулмуш адамлар чох вахт гидадан зәһәрләнир. Гиданын дады Г.д. илә мүәјјән едилир. Ијли маддәләрин интенсивлији вә тә'сир мүддәти олфактометрлә өлчүлүр. Беләликлә, бир чох бирләшмәләр үчүн гоху дујулан маддәнин минимал консентрасијасы мүәјјәнләшдирилмишдир. Инсанда бә'зи кәскин ијли маддәләрин ијини дујмаг һисси сон дәрәчә јүксәкдир. 1 $см^3$ һавада тринитробутилтолуолун мигдары $5 \cdot 10^{-15}$ *г* (10 млн. молекул) олдугда инсан бунун ијини дујур. Итин јағ туршусуна (1 $см^3$-дә 10 мин молекул) вә ја тут ипәкгурдунун еркәк кәпәнәјинин дишинин чинсијјәт һормону олан феромона (1 $см^3$-дә 100 молекул) һәссаслығы даһа јүксәкдир. Ајры-ајры гоху ресепторларыны гычыгландырмаг үчүн 1 молекул ијли маддә кифајәтдир. Ијли маддәләрин бир чоху гоху ресепторларындан башга, үчлү синир лифләринин һәссас учларыны да гычыгландырыр. Ијли маддәләр чохдур; һәм дә бунларын ији мүхтәлифдир. Инсан јаша долдугда ибилмә һиссијјаты азалыр. Һамиләлик заманы Г.д. даһа да кәскинләшир вә позулур. Г.д. бурунун селикли гишасынын шишмәси вә атрофик дәјишилмәләри, хүсусилә үфунәтли зөкәм (тумов), бејнин бә'зи һиссәләринин шишләри вә травмалары заманы писләшир вә тамамилә итир.

Мүаличәси: Г.д.-нун позулмасынын әсас сәбәбләрини арадан галдырмаг.

Әд.: Общие и прикладные вопросы хеморецепции. Обоняние (Сб. статей), М., 1977.

ГОХУ ОРГАНЛАРЫ—инсан вә һејванларда гохуну дујан органлар. Инсанда Г.о. бурун бошлуғунун јухары арха һиссәсидир. Бурун бошлуғу (саһ. 5 $см^2$-ә јахын) гоху епителиси илә өртүлүдүр. Гоху дујғусу јахшы инкишаф едән бир чох мәмәлиләрдә (макросматикләрдә) бурунун гоху наһијәси бурун бошлуғунун сүмүк диварларындакы әлавә балытгулагларынын һесабына бөјүмүшдүр. Сүрүнәнләрин вә бә'зи мәмәлиләрин бурун аракәсмәсиндә әсас Г.о.-ндан башга *Јакобсон органы* да вардыр. Балыгларда Г.о. чүт бурун чухурлары вә кисәчикләридир; бунлар башда ағыз дәлијинин јанында јерләшиб бирләшмиш тохумадан ибарәт гоху епителиси илә өртүлән чохлу ләвһәчикләрдән әмәлә кәлмишдир. Һәшәратларда Г.о. антеналарда јерләшән гоху сенсиллалары, бир сыра молјускларда исә осфрадиләрдир. Г.о.-нын спесифик функсијасы—ијәбәнзәр ресептор гоху һүчејрәләри васитәсилә тә'мин едилир. Һәр һүчејрәнин 2 чыхынтысы олур. Узун вә мәркәзи чыхынты гоху синириндә, икинчи чыхынты исә периферик олур; бә'зи һејванларын (гушлар, сүрүнәнләр) гоху ресепторларында бармагвары гыса чыхынтылар—микровиллилар вар.

ГОХУ СИНИРИ (Nervus olfactorius)—бејин синирләринин биринчи чүтү; һисси синирдир. 15—20 әдәд назик гоху дәстәләриндән ибарәтдир; бурун бошлуғунун селикли гишасынын јухары һиссәсиндә олан синир һүчејрәләринин мәркәзи чыхынтыларындан әмәлә кәлир. Гоху импулсуну мәркәзи синир системинә апарыр.

ГОХУА́ (Чин дилиндә—милли бојакарлыг)—20 әсрин әввәлләриндә мејдана кәлән вә мүасир Чин бојакарлығыны ифадә едән термин. «Г.» термини ипәк парча вә кағыз үзәриндә сулу бојакарла, әсасән, тушла ишләнән ән'әнәви Чин бојакарлығыны Авропа бојакарлығындан фәргләндирмәк мәгсәди илә јарадылмышдыр. Е.ә. 3—2 әсрләрдә өзүнә мәхсус техники вә жанр хүсусијјәтләри, еләчә дә спесифик тәсвир методу олан милли бојакарлыг ән'әнәләринин бәрпасы вә јенидәшдирилмәсиндә Г. мүһүм рол ојнамышдыр. Г.-да ишләјән илк рәссамлар (Жен Бо-нјән, Тси Бајши вә б.) ән'әнәви методлары зәнкинләшдирмәк үчүн натураја мүрачиәт етмишләр. Сонралар милли бојакарлыг ики истигамәтдә—ән'әнәви бәдии ифадә васитәләриндән истифадә вә Авропа бојакарлығы наилијјәтләрини Г. принсипләринә бирләшдирмәк јолу илә инкишаф етмишдир. 1940—50-чи илләрдә Г. сүжет е'тибарилә даһа да мүхтәлифләшир, мүасир мөвзуларда лирик вә мәишәт композисијалары јараныр. Лакин бир чох рәссамлар јени һәјаты әкс етдирәркән ән'әнәви үсулла ишләнән мәнзәрәләрә механики олараг мүасир мотивләр дахил етмәклә кифајәтләнирләр.

ГОҺУМАРАСЫ ЧАРПАЗЛАШДЫРМА—бах *Инбридинг*.

ГОҺУМЛУГ, һүгугда — инсанлар арасындакы ган әлагәси; ганун, бунунла әлагәдар һүгуг вә вәзифәләрин јаранмасыны, дәјишмәсини вә ја хитам едилмәсини әлагәләндирир. ССРИ-дә һәм дүз хәтлә (бирбаша) олан Г.-ун (мәс., ата-оғул, нәнә-нәвә), һәм дә јанакы (долајы) Г.-ун (бу заман Г. мүнасибәтләри үмуми әчдадын олмасына әсасланыр, мәс., гардаш-бачы, әми-гардашоғлу) һүгуги әһәмијјәти вар. Дүз хәтлә олан Г. јухары дүз хәтлә Г.-а (нәвәдән-бабаjадәк) вә ашағы дүз хәтлә Г.-а (бабадан-нәвәјәдәк) ајрылыр. Бачы вә гардашлар доғма (үмуми ата вә анадан доғуланлар) вә өкеј

ола биләр; бир атадан, лакин ајры-ајры анадан доғуланлар атабир, бир анадан, лакин ајры-ајры атадан оланлар анабир гоһум сајылыр. Гоһумлар арасында ган әлагәсинин јахынлығыны көстәрән Г. дәрәчәләри дә фәргләндирилир (мәс., валидејнләр вә ушаглар—биринчи дәрәчәли гоһумлар, бачы вә гардашлар икинчи дәрәчәли гоһумлардыр вә с.). Өвладлығакөтүрән вә өвладлығакөтүрүләнләр арасындакы мүнасибәтләр дә һүгуги чәһәтдән Г.-а бәрабәрләшдирилир. Әр-арвад арасындакы мүнасибәтләр Г. дејил. Гәдимдә азәрб. аиләсиндә ајрыча олараг с ү д Г.-у анлајышы да мөвчуд олмушдур. Бу һалда Г. јалныз ананын өзкә ушағыны әмиздирмәсинә әсасланырды. Бу мүнасибәтләр һүгуги чәһәтдән Г.-а бәрабәр тутулурду. Г. категоријасындан кениш сурәтдә *аилә һүгугунда, вәрәсәлик* вә *пенсија* мәсәләләриндә истифадә едилир. Ганун јахын Г.-да олан шәхсләрин бир тәшкилатда биркә ишләмәсини (бири дикәринин билаваситә табелијиндә олдугда) гадаған едир.

Буржуа ганунверичилијиндә Г. мүнасибәтләри, әсасән, вәрәсәлик вә аилә һаггында ганунверичиликлә низамланыр.

ГОЧ—гојунларын төрәдичиси. Дамазлыг кејфијјәтинә көрә ән јахшы Г.-лардан истифадә едилир. Нәсил алмаг үчүн јарамајан Г.-лар ахталаныб јун вә әт үчүн бәсләнилир. Чинси јеткинлијә 4—5 ајлығында (тезјетишән чинсләр даһа тез) чатыр вә һәмин вахтдан шишәк вә аначлардан ајры сахланылыр. Чүтләшдирмәдә 1,5 илликдән 7—8 иллијәдәк олан Г.-лардан истифадә олунур. Бир Г. күндә 3—4 дәфә чүтләшдирилә биләр. Чүтләшдирмә мөвсүму (тәгр. 45 күн) әрзиндә бир Г.-ун спермасы илә 200—500 (габагчыл тәсәррүфатларда 3 минә гәдәр) гојуну сүн'и мајаламаг олур. Сәрбәст чүтләшмәдә бир Г. 20—30, әл илә чүтләшдирмә заманы 60—100 гојуну мајалаја билир. Г.-ларын јем расионунда протеин, витаминләр, минерал маддәләр вә с. бол олмалыдыр. Дамазлыг Г.-лар ајрыча сахланмалы, һәр күн 5—6 саат кәзинтијә бурахылмалыдыр.

ГОЧ (лат. Aries)—зодиак бүрчү. Ән парлаг улдузу 2,6 визуал улдуз өлчүлүдүр. ССРИ-дә, јај, пајыз вә гышда јахшы көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

ГОЧӘҺМӘДЛИ—Азәрб.ССР Фүзули р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 7 *км* ч.-да, Фүзули—Чәбрајыл шосе јолундан 3 *км* аралы, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 550 (1977); тахылчылыг, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, ме'марлыг абидәләриндән 18 әсрә аид мәсчид вар. Х. *Сәфәрәлијев* вә М. М. *Мәммәдханов* Г.-дә доғулмушлар. 20 әсрин әввәлләриндән башлајараг чар мүстәмләкәчиләринә, бәј вә хан зүлмүнә, сонра исә мүсаватчыларын вә харичи мүдахиләчиләрин һөкмранлығына гаршы кетдикчә кенишләнән кәндли һәрәкатында Г. зәһмәткешләри дә фәал иштирак едирдиләр; 1919 илин әввәлләриндә Г.-дә партија өзәји јарадылмышды.

ГОЧА ЧЕХЛӘР (Staročeši); [рәсми ады Чех Милли Партијасы—Česká národní strana (staročeská)]—1860—1918 илләрдә фәалијјәт көстәрмиш чех буржуа мүһафизәкар партијасы. Г.ч. ады партијаја *кәнч чехләр* ондан ајрылдыгдан (1874) сонра верилмишди. Һабсбурглар монархијасынын сахланмасы, чех дөвләт һүгугунун (Чехија краллығына дахил олан торпагларын Һабсбурглар империјасы чәрчивәсиндә мухтаријјәти) һәјата кечирилмәси уғрунда чыхыш едир, буржуа-демократик дәјишикликләрә гаршы чыхырды. 1879 иләдәк Австрија рејхстратына гаршы пассив мүхалифәтдә иди, онун тәркибинә дахил олдугдан сонра ифрат сағ мөвгe тутду. 1891 ил сечкиләриндәки мәғлубијјәтдән сонра сијаси нүфузуну итирди. 1918 илдә Чех Дөвләт-Һүгуг Демократијасы партијасына дахил олду.

ГОЧАБӘЈЛИЛӘР — шаһсевән тајфаларындан бири. Иран Азәрб.-ында (әсасән, Әрдәбилдә) јашајырлар. Малдарлыг, тохучулуг, гисмән дә әкинчиликлә мәшғулдурлар (бах *Шаһсевәнләр*).

ГОЧАЈЕВ Маһмуд Мәһәммәдһәсән оғлу (1899, индики Гах р-нунун Илису к.—8.2.1970, Бакы) — Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбариз. 1918 илдән Сов.ИКП үзвү. 1914 илдә Бакыда механики е'малатханада ишләмиш, һәмин илдән дә ингилаби һәрәката гошулмушдур. 1919 илин пајызында деникинчиләрә гаршы Бакы автомобил е'малатханалары фәһләләри тә'тилинин тәшкилатчыларындан бири иди. 1919 илдә Загатала зәһмәткешләринин Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәсинә башчылыг етмиш, кәндләрдә партија өзәкләри јаратмышдыр. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Загатала маһалынын һәрби комиссары вә Ингилаб Комитәсинин үзвү тә'јин олунмушдур. 1921—23 илләрдә гәза әрзаг комиссары, сонракы илләрдә Азәрб.-ын гәза вә р-нларында бир сыра мәс'ул вәзифәләрдә олмуш, Азәрб.ССР халг с-зләр комиссарлыгынын муавини, ССРИ-нин Ирандакы тичарәт нүмајәндәлији идхал шө'бәсинин муавини вә с. вәзифәләрдә ишләмишдир.

ГОЧАЈЕВ Салеһ Бала оғлу (1899, индики Гах р-нунун Илису к.)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбариз. Техника елмләри намизәди (1949). 1917 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб.-да Кәнчләр Иттифагынын тәшкилатчылары н д а н бири. 1918 илдә Балаханы рајон Кәнчләр Иттифагы сәдринин муавини, Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра исә Загатала Ингилаб Комитәсинин сәдри тә'јин олунмушдур. Г. 1921—31 илләрдә Азәрб. К(б)П Загатала, Шамхор гәза вә Киров р-н комитәләринин катиби, «Кировнефт», «Азәрнефтмаш» трестләринин мүдири, Азәрб.ССР халг автомобил нәглијјаты комиссары, ХКС сәдринин муавини вәзифәләриндә чалышмышдыр. 1941—60 илләрдә АзНКИ-нин ректору олмушдур. 1960 илдән иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр. Г. дәфәләрлә Азәрб.К(б)П МК, Азәрб. МИК-нин, Загафгазија МИК-нин үзвү сечилмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (1—4-чү чағырыш) депутаты олмушдур. Г. Гырмызы Бајраг, 4 Гырмызы Әмәк Бајрағы, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГОЧАЈЕВ Һәмид Һүсејн оғлу (д. 1891, индики Товуз р-нунун Дүз Гырыглы к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1931—52 илләрдә Ленин ад. к-зда илхычы вә атчылыг фермасынын мүдири, 1952—68 илләрдә исә Ленин ад. с-зда чобан ишләмишдир. 1948 илдә атчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ГОЧАЛЫ — Азәрб.ССР Күрдәмир р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 50 *км* ч.-да, Күр чајынын сол саһилиндә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 397 (1977); памбыгчылыг, барамачылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана, рабитә, шө'бәси вар.

ГОЧАЛЫГ—јеткинлик дөврүндән сонра кәлән јаш дөврү. Орган вә системләрдә маддәләр мүбадиләсинин мүнтәзәм олараг позулмасы, структур вә функсионал һәјати дәјишикликләр нәтичәсиндә организмин тәдричән зәифләмәси. Г. хәстәлик дејилдир вә инсана хәстәлик гәдәр әзаб вермәјә дә биләр. Г. динамик просесин—*гочалманын* нәтичәсидир. Јаш тәснифатына ујғун олараг (Бах *Јаш физиолокијасы*) 75—90 јашлы адамлар гоча сајылыр (90 јашындан сонра узунөмүрлүлүк һесаб едилир). Г. заманы инсанын харичи көрүнүшү, иш габилијјәти, психикасы вә бир чох хәстәликләрин кедиши дәјишир. Дәриназикләшир, еластиклији азалыр, гырышлар, пигмент ләкәләри әмәлә кәлир; түкләр ағарыр, төкүлүр; көрмә габилијјәти зәифләјир, бүллур чисим катаракт хәстәлијинин әмәлә кәлмәси дәрәчәсинә гәдәр тутгунлашыр. Бој гыса биләр; бә'зән *кифоз* әмәлә кәлир. Ојнагларын мүтәһәрриклији мәһдудлашыр. Инсанын зеһни иш габилијјәти азалыр, о, тез јорулур, јухусу позулур, јаддашы зәифләјир. Бә'зи һалларда ујғунлашма механизмләринин инкишафы илә әлагәдар Г.-да интеллектуал фәалијјәтин јүксәк сәвијјәси, јарадычы мәсәләләрин һәлл едилмәси габилијјәти узун мүддәт мүһафизә олуна билир.

Г. дөврүндә орган вә тохумалара синир тә'сири зәифләјир, лакин онларын һуморал амилләрә һәссаслығы артыр. Јашла әлагәдар олараг дамар диварларында зүлал вә липид мүбадиләси тәдричән артараг атеросклероз әмәлә кәтирир. Г. заманы һүчејрә сәвијјәсиндә вә функсионал системләрдә баш верән дәјишикликләрә даир бах *Гочалма* мәгаләсинә. Бах һәмчинин *Керонтолокија*.

Әд.: Кафарова Р. З., Возрастные особенности терморегуляции и их сезонные изменения в условиях жаркого климата, в кн.: Физиология человека в природных условиях СССР, Л., 1970; Фролькис В. В., Старение и биологические возможности организма, М., 1975.

ГОЧАЛМА — фәрдин инкишаф просесиндә ганунаујҹун сурәтдә баш верән јаш дәјишиклији. *Гочалыг* дөврүндән хејли әввәл башлајыр вә организмин ујғунлашма имканыны кетдикҹә даһа чох азалдыр.

Г. мәсәләләринин өјрәнилмәси илә керонтолокија мәшғул олур. Г.-нын механизми барәдә 300-дән артыг фәрзијјә ирәли сүрүлмүшдүр. Бу фәрзијјәләр 2 бөјүк група бөлүнүр: 1-чи груп Г.-ја һүчејрәнин кенетик апараты илә идарә олунан ганунаујҹун просес кими бахыр; 2-чи груп исә Г. просесини кенетик апаратын зәдәләнмәси нәтиҹәсиндә һүчејрәдә кедән маддәләр мүбадиләсинин позулмасы илә изаһ едир. Америка алими Х. Кјортис, инкилис алими Г. Мајнот вә совет алими И. И. Шмалгаузенин мүлаһизәләринә көрә Г.-нын механизмини митоздан сонракы јүксәк диференсиасија етмиш һүчејрәләр мүәјјән едир. Совет алими М. С. Милман көстәрир ки, Г. һүчејрәнин мајаланмасы вә биринчи бөлүнмәси илә башланыр. Бә'зи алимләр (Г. Биддер) Г.-нын бөјүмә дајандыгдан сонра, дикәрләри исә (А. В. Нагорны вә б.) бүтүн јаш дөврүндә кетдијини иддиа едирләр. Л. Хејфликин фикринҹә, митоза фәал һүчејрәләрдә мәһдуд бөлүнмә потенсиалы Г.-нын әсасыны тәшкил едир. Г. просесинә дахили вә харичи амилләр дә ҹидди тә'сир көстәрир. Организмин ајры-ајры һүчејрәләринин бөлүнмәјә олан һессаслығы мүхтәлифдир; онлар һәјатын мүхтәлиф мәрһәләләриндә бөлүнмәјә башлајыр вә Г. мүхтәлиф вахтларда баш верир. Г. организмин јаш дәјишиклији вә һәјат фәалијјәти илә гаршылыглы әлагәдә тәзаһүр едир. С. П. Боткин вә И. И. Мечников физиоложи (тәбии) вә вахтсыз (патоложи) Г. һадисәләрини ајырд етмишләр. Бир чох алимин фикринҹә, вахтсыз Г. хәстәлик вә мүһитин бә'зи зәрәрли амилләринин тә'сири алтында мејдана чыхыр. Г. заманы организмдә һүчејрә сәвијјәсиндә әсаслы дәјишикликләр кедир, һүчејрәјә синир тә'сири азалыр, ојанма зәифләјир, һүчејрә вә тохумаларын һуморал тә'сирә гаршы һессаслығы артыр. Митохондриләрин сајынын вә оксидләшдириҹи фәалијјәтинин азалмасы нәтиҹәсиндә тохума тәнәффүсү зәифләјир, оксидләшмә-редуксија просеси заманы ајрылан енержи кифајәт мигдарда макроеркик бирләшмәләрин әмәлә кәлмәсинә имкан вермир. Тәдриҹлә артериал тәзјиг артыр, үрәк ритмләри зәифләјир, ағҹијәрин һәјат тутуму азалыр, вентилјасијасы писләшир. Г. илә әлагәдар олараг мә'дә-бағырсаг вә гараҹијәрин фәалијјәти зәифләјир вә организмин иш габилијјәти ашағы дүшүр вә с.

Г.-нын профилактикасында әмәјин вә истираһәтин дүзкүн нөвбәләнмәси, мүкәммәл гидаланма мүһүм рол ојнајыр.

Биткиләрин Г.-сынын да бир чох ҹәһәти инсан вә һејван гочалмасына ујғун олуб, әсас әламәти декенератив просесләрин рекенератив просесләрдән үстүн кетмәсидир. Биткиләрин Г.-сы заманы хлоропласт, митохондри, рибосом, ендоплазматик шәбәкә вә с. һүчејрәдахили органоидләрин тәдриҹән парчаланмасы нәтиҹәсиндә тохума вә органлар дәјишир. Бунунла әлагәдар олараг фотосинтез, зулалын синтези, нуклеин туршулары вә с. зәрури маддәләрин синтези, еләҹә дә дикәр ферментатив просесләр зәифләјир. Су, гида, ишыг вә темп-р режими, хәстәлик төрәдән бактерија вә көбәләкләр дә Г. просесинин кедишинә тә'сир көстәрир.

Әд.: Старение и биологические возможности организма, М., 1975.

ГОЧАТҮРК (Kocatürk) Вәсфи Маһир (1907, Күмүшханә—17.7.1961, Анкара) —түрк шаири, әдәбијјатшүнас. «Тунҹ сәсләри» (1935), «Кечмиш кечәләр» (1936), «Бизим түркүләр» (1937) вә с. ше'р китабларынын мүәллифидир. «Намиг Камал» (1955), «Түрк әдәбијјаты тарихи» (1964) вә с. тәдгигат әсәрләри вар. Бир сыра антолокијанын («Түрк әдәбијјаты антолокијасы», 1964 вә с.) тәртибчисидир. Антик әдәбијјатдан, Ө. Хәјјам, Һ. Һејне, И. В. Көте, Ш. Бодлер, Ж. Лафонтен вә б.-ндан тәрҹүмәләр етмишдир.

Әсәри: Sanatkâr, Istanbul, 1965.
Әд.: Necatigil B., Edebiyatımızda isimler sözlüğü, 7 bs., Istanbul, 1972.

ГОЧАШЕН СИЛСИЛӘСИ, Хочашен силсиләси—*Боздағ силсиләсинин* г. гуртараҹағы. Ачынонур чөлү илә Минкәчевир су анбары арасындадыр. Уз. (шм.-г.-дән ҹ.-ш.-ә) 30 *км*, һүнд. 438 *м*-ә гәдәрдир. Үст Плиосенин киллиҹә, гум, гумдашы, конгломерат вә с. сүхурларындан тәшкил олунмушдур. Јамаҹлары дик вә сылдырымлыдыр; сых дәрә вә јарғанларла парчаланмышдыр. Бедленд (јарсыз торпаглар) кениш јер тутур. Килли карстлар вар. Ландшафты јарымсәһра вә арид коллугдур.

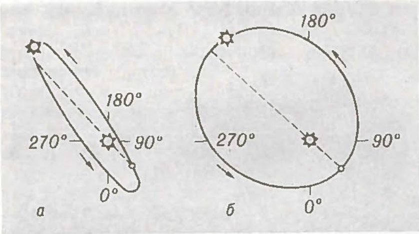
ГОША ДИЗӘ—Азәрб. ССР Нахчыван р-нунун (Нах.МССР) Тәзәкәнд советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән вә Нахчыван д.ј. ст.-ндан 6 *км* ҹ.-да, Бакы—Јереван д.ј.-ндан 1,5 *км*, Нахчыван—Ҹулфа шосе јолундан 2 *км* аралы, Нахчыван чајынын (Аразын голу) сол саһилиндә, Нахчыван чөкәклијиндә, дүзәнликдәдир. Әһ. 593 (1977); тахылчылыг, түтүнчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

Г.Д. јахынлығындакы гәбиристанда ики күп гәбир ашкар едилмишдир. Ичәрисиндә јашлы гадын скелети олан биринчи гәбир гапагла өртүлү иди. Икинҹисиндә кәнҹ оғлан басдырылмышды. Күпләр гырмызы килдән олуб, дулус күрәсиндә һазырланмышды. Белә күпләр мәишәтдә дә ишләдилирди. Тапынтылар (сахсы габ парчалары, мунҹуглар, дәмир бычаг, шүшә габ гулпу вә с.) гәбирләрин 1—3 әсрләрә аид олдуғуну көстәрир. Мејитләрин басдырылма вәзијјәтинә көрә дә гәбирләр Азәрб.-дакы дикәр күп гәбирләриндән фәргләнир. Мејитләр енинә вә дизләри ҹәнәсинә сыхдырылмыш вәзијјәтдә басдырылмышдыр.

ГОША НИКАҺ—ибтидаи иҹма гурулушунда мөвҹуд олмуш тәкникаһлыг формасы. *Моногамијадан* аиләнин хүсуси игтисади өзәк тәшкил етмәмәси илә фәргләнирди. Г.н.-ын асанлыгла позулмасы вә мөһкәм олмамасы да бунунла әлагәдар иди. Чох кениш јајылмыш нәзәријјәјә көрә Г.н. *груп никаһыны* әвәз етмишдир. Г.н.-да груп никаһынын галыгларына (никаһгабағы вә никаһданкәнар әлагәләрә, «әсас» арвад вә әрлә јанашы «әлавә» арвад вә әрин дә олмасы) јол верилмәси бурадан ирәли кәлирди. Башга бир нәзәријјәјә көрә чинсләр арасындакы груп мүнасибәтләри үнсүрләри илә чулғалашан Г.н. ән гәдим никаһ формасы олмушдур.

Әд.: Першиц А. И., Ранние формы семьи и брака в освещении советской этнографической науки, «Вопросы истории», 1967, №2; Семёнов Ю. И., Происхождение брака и семьи, М., 1974.

ГОША УЛДУЗЛАР—фәзада бир-биринә чох јахын јерләшән улдузларын тәшкил етдији системләр. Г.у. ики група ајрылыр: оптик вә физики Г.у. Оптик Г.у. Јердән мүхтәлиф мәсафәдә јерләшән ики улдуз тәсадүфән бахыш шүасы истигамәтинә дүшдүкдә јараныр. Физики Г.у. исә бир-биринә

ҹазибә гүввәси илә бағлыдыр вә үмуми ағырлыг мәркәзи әтрафына дөвр едир. Бә'зән ади көз вә кичик телескопла тәк көрүнән улдузлар бөјүк телескопда ики вә ја бир нечә улдуздан ибарәт көрүнүр. Белә улдузлара визуал Г.у. (вә ја чох улдузлу гоша системләр) дејилир. Г.у.-ы тәшкил едән компонентләр арасындакы мәсафә чох кичикдирсә, гошалыг онларын спектрләриндәки хәтләрин дөври гошалашмасы вә јердәјишмәси илә ашкар едилир. Белә Г.у.-а спектрал Г.у. дејилир. Г.у.-ын хүсуси бир групу фотометрик (тутулан) Г.у. адланыр. Бунларын гошалығы парлаглығынын дөври дәјишмәси илә ашкар едилир (бах *Дәјишән улдузлар*). Орбит мүстәвиләринин бахыш шүасы истигамәтинә чох јахын олмасы улдузларда тутулма һадисәсинин мүшаһидәсинә имкан верир. Бә'зи улдузларын фәзада өз вәзијјәтини гоншу улдузлара нәзәрән дөври дәјишмәси онларын көрүнмәјән кичиккүтләли зәиф пејкләринин варлығы илә изаһ едилир. Г.у.-ын спектрал вә фотометрик тәдгиги васитәсилә онларын күтләси, орбит елементләри, өлчүләри, улдуз атмосфери вә с. өјрәнилир. Тутулан Г.у.-ын доланма дөврү бир нечә күнә (бә'зән бир нечә илә) чатыр. Визуал Г.у.-ын доланма дөврү исә 104 күндән 500 илә гәдәрдир. Г.у.-ын өјрәнилмәсиндә В. вә Ч. Һершелләрин, В. Ј. вә О. В. Струвеләрин бөјүк ролу олмушдур.

Әд.: Һашымзадә М. У., Астрономија, Б., 1970; Бэттен А., Двойные и кратные звезды, пер. с англ., М., 1976.

ГОШАБУЛАГ — Азәрб.ССР Кәдәбәј р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 25 *км* шм.-да, Бабачајын (Зәјәм чајынын голу) сол саһилиндә, Шаһдағ силсиләсинин (Кичик Гафгаз) әтәјиндәдир. Әһ. 1636 (1977); картофчулуг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ГОШАГОВАГ — Азәрб. ССР Ағдаш р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 9 *км* шм.-да, Јухары Ширван каналынын саһилиндә, Боздағ силсиләсинин әтәјин-

дәдир. Әһ. 864 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, рабитә шө'бәси, тибб мәнтәгәси вар.

ГОШАКӘНД — Азәрб.ССР Исмајыллы р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 14 *км* ч.-ш.-дә, Кирдиман чајынын сағ саһилиндән 4 *км* аралы, Рүстәмдағын (Ачынохур өн дағлығы) јамачындадыр. Әһ. 228 (1977); тахылчылыг, һејвандарлыг вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГОШАНАҒАРА—үстүнә кечи дәриси чәкилмиш вә бир-биринә бирләшдирилмиш мүхтәлиф өлчүлү ики чанагдан ибарәт Азәрб. зәрб аләти. Кичик чанағынын диаметри 110—140 *мм*, бөјүк чанағынын диаметри 240—280 *мм* олур. Әввәлләр Г.-нын көвдәләри тунчдан дүзәлдилир вә јумшаг сәс алмаг үчүн кәндирлә бир-биринә мөһкәм сыхылырды; кичик көвдәли нағара ади чубугларла, бөјүк көвдәли исә тохмагла чалынырды.

Мүасир Г.-нын көвдәси гоз, јахуд тут ағачындан дүзәлдилир. Күчлү вә тәмиз сәс алынмасы үчүн Г.-нын дәриси долама, јахуд чарпаз ипләрлә тарым чәкилир вә ода верилир. Азәрб. халг чалғы аләтләри оркестри вә ансамблларынын тәркибинә дахилдир. Г. мүхтәлиф адларла Ермәнистан (нағара), Күрчүстан (диплипито), Өзбәкистан (нагора) вә бир чох башга јерләрдә јајылмышдыр.

ГОШАСУ—Азәрб.ССР Лачын р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 48 *км* шм.-г.-дә, Һочаз чајынын сол саһилиндә, Мыхтөкән силсиләсинин (Кичик Гафгаз) әтәјиндәдир. Әһ. 555 (1977); һејвандарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, киногурғу, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ГОШГАР—Азәрб.ССР-дә, Кичик Гафгазын шм.-ш. јамачында дағ. Дашкәсән р-ну әразисиндәдир. Һүнд. 3368 *м*. Кәнчә, Шамхор вә Гошгар чајларынын суајырычысындадыр. Субалп вә алп чәмәнликләри вар.

ГОШГАР—Азәрб.ССР-ин Дашкәсән вә Ханлар р-нларында чај. Күрүн сағ голу. Уз. 76 *км*, һөвзәсинин саһ. 798 *км*^{2}-дир. Гошгар д.-нын јамачындан башланыр. Һамамчај вә Хачбулаг чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Әсас голлары: Хејрә, Зағалы вә с. Әсасән, јағыш вә гар сулары илә гидаланыр. Сувармада вә сәнаје мүәссисәләринин су тәчһизатында истифадә олунур. Дашкәсән ш. јахынлығында үстүндә су анбары (Гошгарчај) тикилмишдир. Һөвзәсиндә фајдалы газынты јатаглары (дәмир филизи, алунит вә с.) вар.

ГОШГУ—јәдәк автомобилинә вә ја трактора гошулан мүһәрриксиз, тәкәрли нәгл. васитәси; бир, ики вә чохохлу олур. Јүк вә сәрнишин дашымаг үчүндүр (нәгл. Г.-су); Г. үзәриндә гојулмуш машын, апарат вә аваданлығын (Г.-е'малатхана, автодүкан вә с.) көмәји илә көрүлән гејри-нәгл. ишләриндә дә (хүсуси Г.) тәтбиг едилир. Узун өлчүлү јүкләр бир вә ики охлу Г. илә дашыныр. Белә Г.-да јүкүн бәркидилмәси үчүн дөнән тәртибат олур.

ГОШГУ НӘГЛИЈЈАТЫ—релссиз нәгл. нөвү; дарты гүввәси кими гошгу һејванларынын (ат, өкүз, чамыш, дәвә, ешшәк, марал, ит вә с.) күчүндән истифадә едилир. Д.ј. јарананадәк Г.н. әсас гуру нәгл. нөвү олмуш, узаг мәсафәләрә сәрнишин вә јүк дашынмасында ондан истифадә едилмишдир. Д.ј., автомобил нәгл. вә авиасијанын инкишафы Г.н.-на еһтијачы тәдричән арадан галдырмышдыр. Һазырда Г.н.-дан, әсасән, кәнд јерләриндә гыса мәсафәләрә адам вә јүк дашынмасында истифадә едилир.

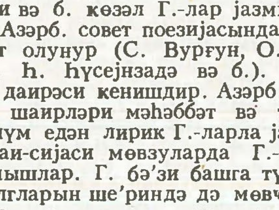
ГОШМА—Азәрб. ше'р формасы. 11 һечалыдыр. Адәтән, 4 мисралы 5 бәнддән ибарәт олур. Биринчи бәнддә чарпаз гафијә јарадылыр (абаб); бә'зән 1-чи вә 3-чү мисралар сәрбәст бурахылыр. Сонракы бәндләрин илк 3 мисрасы бир-бири илә, 4-чү мисрасы исә илк бәндин ахырынчы мисрасы илә гафијәләнир (вввб, гггб...). Г.-нын чығалы Г., *тәчнис, додагдәјмәз* вә с. шәкилләри вар. Ше'рин сонунда мүәллиф адыны, јахуд тәхәллүсүнү гејд едир; буна мөһүрбәнд дејилир. Азәрб. ше'ринин ән гәдим формаларындан олан Г. ашыг поезијасында даһа кениш јајылмышдыр. Гурбани, Ашыг Аббас Туфарганлы, Ашыг Әләскәр, Хәстә Гасым, Молла Чүмә вә б. Г. устадлары кими мәшһурдурлар. Г. јазылы әдәбијјатда да кениш јајылмышдыр. Шаһ Исмајыл Хәтаи, Әмани, Вагиф, Видади, Закир, Нәбати вә б. көзәл Г.-лар јазмышлар. Г.-ја Азәрб. совет поезијасында да мүрачиәт олунур (С. Вурғун, О. Сарывәлли, Һ. Һүсејнзадә вә б.). Г.-нын мөвзу даирәси кенишдир. Азәрб. ашыглары, шаирләри мәһәббәт вә тәбиәти тәрәннүм едән лирик Г.-ларла јанашы, ичтимаи-сијаси мөвзуларда Г.-лар да јаратмышлар. Г. бә'зи башга түркдилли халгларын ше'риндә дә мөвчуддур.

Әд.: Һ ә к и м о в М., Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатындан хүсуси курс, Б., 1975.

ГОШМА—көмәкчи нитг һиссәси. Чүмләдә исим, әвәзлик вә субстантивләшмиш дикәр сөзләрдән сонра кәлиб онлары идарә едир, тамамлыг вә зәрфликлә хәбәр арасында синтактик әлагә јарадыр. Мүстәгил мә'наја малик дејил, тәкликдә чүмлә үзвү олмур. Г. ејни функсија дашыјан һал шәкилчиләриндән јалныз мүстәгил сөз олмасы илә фәргләнир. Түрк, фин-угор, монгол, Гафгаз дилләриндә вә бир сыра башга дилләрдә вар.

Әд.: Һ ү с е ј н з а д ә М., Мүасир Азәрбајчан дили. Морфолокија, Б., 1973.

ГОШМА ДИАМЕТРЛӘР (и к и т ә р т и б л и х ә т л ә р д ә)—һәр бири дикәр диаметрә паралел олан вәтәрләри јары бөлән ики диаметр. Еллипси чеврәјә паралел проjексијаладығда Г.д.

чеврәнин гаршылыглы перпендикулјар диаметрләринә проjексијаланыр. Г.д.-ин икитәртибли хәтләр нәзәријјәсиндә мүһүм ролу вар.

ГОШМА ДИФЕРЕНСИАЛ ТӘНЛИКЛӘР—диференсиал тәнлик нәзәријјәсинин анлајышы.

$$L(y)=\sum_{\kappa=0}^{n} a_{\kappa}(x)\frac{d^{n-\kappa}(y)}{dx^{n-\kappa}}=0 \quad (1)$$

$$M(z)=\sum_{\kappa=0}^{n}(-1)^{n=\kappa}\frac{d^{n-\kappa}(a_{\kappa}z)}{dx^{n-\kappa}}=0 \quad (2)$$

тәнликләринә гаршылыглы Г.д.т. дејилир. Г.д.т. үчүн

$$zL(y)-yM(z)=\frac{d}{dx}[\psi(y, z)]$$

доғрудур, (ψ функсијасы y, z вә $n-1$ тәртибәдәк төрәмәләрин бихәтти формасыдыр. Гошма тәнликләрин κ интегралы мә'лумдурса, верилмиш диференсиал тәнлијин тәртибини κ ваһид азалтмаг мүмкүндүр. (1) тәнлијинин фундаментал һәлләр системи, $y_1, y_2, \ldots, y_n$ оларса, (2)-нин фундаментал һәлләр системи

$$z_i=\frac{1}{a_0}\frac{\partial \ln|\Delta|}{\partial y_i^{(n-1)}}, \quad i=\overline{1, n}$$

шәклиндәдир ($\Delta - y_1, y_2, \ldots, y_n$ системинин *вронскианыдыр*). (1) үчүн сәрһәд шәртләри верилмишсә, (2) үчүн дә онларла гошма олан елә сәрһәд шәртләри вар ки, (1) вә (2) мүнасибәтләри ујғун сәрһәд шәртләри илә бирликдә гошма-диференсиал операторлары тә'јин едир (бах *Гошма оператор*). Гошмалыг анлајышы диференсиал тәнлик системи вә хүсуси төрәмәли тәнлик үчүн дә үмумиләшдирилир.

ГОШМА ӘДӘДЛӘР—$z=a+bi$ вә $\bar{z}=a-bi$ шәклиндә комплекс әдәдләр ($i=\sqrt{-1}$). Г.ә. һәгиги әмсаллы

$$z^2-2az+a^2+b^2=0$$

квадрат тәнлијинин һәллидир. Г.ә.-ин чәми вә һасили һәгиги әдәдләрдир. Г.ә. үчүн $\overline{z_1}+\overline{z_2}=\overline{z_1+z_2}$ вә $\overline{z_1}\cdot\overline{z_2}=\overline{z_1 z_2}$ доғрудур.

ГОШМА ОПЕРАТОР—*оператор* нәзәријјәсинин анлајышы. H Һилберт фәзасында тә'јин едилмиш мәһдуд хәтти A оператору илә бу фәзанын истәнилән x, y елементләри үчүн

$$(Ax, y)=(x, By)$$

бәрабәрлијини өдәјән B хәтти операторуна A илә Г.о. дејилир вә $B=A^*$ кими ишарә едилир. Хүсуси һалда $A=A^*$ оларса, A өзү-өзүнә Г.о. адланыр. Банах фәзасында да Г.о. тә'јин едилә биләр.

ГОШМА ФУНКСИЈАЛАР—һәр һансы Д областында

$$\frac{\partial u}{\partial x}=\frac{\partial v}{\partial y}; \quad \frac{\partial u}{\partial y}=-\frac{\partial v}{\partial x}$$

Коши-Риман шәртләри илә бағлы олан икидәјишәнли $u(x, y)$ вә $v(x, y)$ функсијалары. Мүәјјән шәртләр (мәс., биртәртибли хүсуси төрәмәләрин кәсилмәзлији) дахилиндә u вә v һәр һансы $f(x+iy)$ аналитик функсијасынын ујғун олараг һәгиги вә хәјали һиссәсидир. u вә v һәмин областда *Лаплас тәнлијини* өдәјир, јә'ни *һармоник функсијадыр*. $r=1$ даирәсиндә Г.ф.-ын гијмәтләри φ аргументинин дөври функсијаларыдыр. Онлар

$$\sum_{n=0}^{\infty}(a_n\cos n\varphi+b_n\sin n\varphi)$$

вә

$$\sum_{n=0}^{\infty} (-b_n \cos n\varphi + a_n \sin n\varphi)$$

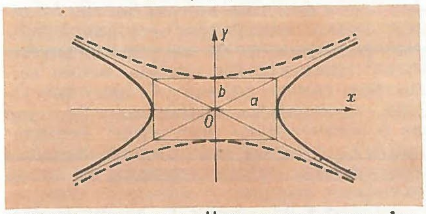
шәклиндә тригонометрик гошма сыралара ајрылыр.

ГОШМА ҺИПЕРБОЛАЛАР — ејни дүзбучаглы координат системиндә a вә b-нин ејни гијмәтләриндә

$$x^2/a^2 - y^2/b^2 = 1$$

вә

$$-x^2/a^2 + y^2/b^2 = 1$$

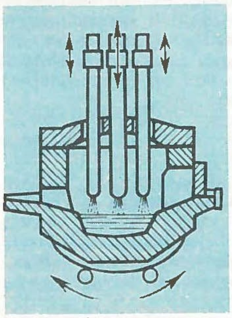
тәнликләри илә тә'јин олунан ики һипербола. Г.һ. ортаг асимптота вә ортаг әсас дүзбучаглыја маликдир.

ГОШУН НӨВЛӘРИ — өзүнәмәхсус силаһы, һәрби техникасы олан, тәтбиг етдији тактикасына, характерик дөјүш кејфијјәтләринә көрә фәргләнән, тактики вә оператив-тактики вәзифәләри дөјүш вә әмәлијјатда јеринә јетирмәк үчүн нәзәрдә тутулан һиссә вә бирләшмәләрин дахил олдуғу силаһлы гүввә нөвүнүн тәркиб һиссәси. 20 әсрә гәдәр мүхтәлиф ордуларда үч гошун нөвү мә'лум иди: пијада, сувари вә артиллерија (16 әсрдән). 20 әсрдә һәрби техниканын инкишафы илә јени Г.н. мејдана кәлди, сувари һиссәләр гошун нөвү кими әһәмијјәтини итирди. ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә Г.н.-нә ашағыдакылар дахилдир: гуру-ракет, моторлу-атычы, танк гошунлары; артиллерија; һава-десант, зенит-ракет гошунлары; бомбардманчы, гырычы, гырычы-бомбардманчы авиасија, кәшфијјат авиасијасы; радиотехники гошунлар вә с. Бундан башга, гошун нөвү кими суалты гајыглары, сүүстү кәмиләри, дәниз пијадасыны вә с.-ни дә фәргләндирирләр.

ГОШУНЛАР—бир сыра силаһлы гүввә нөвләриндә (ҺҺГ вә ҺДД-дан башга) һәрби һиссәләр, бирләшмәләр, оператив бирликләр. Силаһлы гүввә нөвләрини (стратежи ракет Г.-ы, гуру Г.-ы, ҺҺМ Г.-ы вә с.), әлаһиддә гошун нөвләрини (рабитә, мүһәндис, автомобил Г.-ы вә с.) вә оператив, әрази бирликләри гүввә вә васитәләринин үмумиләшдиричи адыны (чәбһә, орду, һәрби даирә Г.-ы вә с.) ифадә едир.

ГӨВС (р и ј а з и ј ј а т д а) — әјри хәттин ихтијари ики нөгтәси арасында галан һиссәси.

ГӨВС СОБАСЫ—електрик гөвсүнүн истилик еффектиндән истифадә етмәклә металлары вә б. материаллары әритмәк үчүн електрик собасы. Илк сәнаје гөвс собалары 1898—1901 илләрдә Франса вә Италијада тикилмишдир. Русијада исә 1910 илдә Петербургда Обухов з-дунда гурашдырылмышдыр. Г.с. гыздырма үсулуна көрә бирбаша тә'сирли, долајы тә'сирли вә гапалы гөвс собаларына ајрылыр. Г.с. башлыча олараг металлуркијада полад вә бир сыра ферроәринтиләрин, чугунун әридилмәсиндә, калсиум-карбидин алынмасында тәтбиг едилир. Үстүн чәһәти—јүксәк темп-р (2500°С-дәк) алмағын мүмкүн олмасыдыр. Мүасир поладәридән електрик Г.с. јүксәк дәрәчәдә механикләшдирилмиш вә автоматлашдырылмыш агрегатдыр. Г.с. конструксијасынын әсас елементи өртүк шәклиндә даирәви енкәсикли метал көвдәдир. Өртүјүн дахили сәтһи јүксәк одадавамлылыға малик материалларла һөрүлүр. Собанын үстүндәки гондарма тағ һиссәси дахилдән одадавамлы кәрпичләрлә һөрүлүр. Собаја шихтә материалы вермәк үчүн тағ галдырылараг кәнара гојулур. Г.с. диварларында ики ишләк пәнчәрә вә маје металы бурахан (ахыдан) дешик олур. Мүасир собалар маје металы гарышдырмаг үчүн хүсуси индукторла тәчһиз едилир. Г.с.-нын тутуму 350 *т*-а, трансформаторунун күчү исә 85000 *ква*-ә гәдәр олур.

Бирбаша тә'сирли гөвс собасы.

Әд.: Г а с ы м з а д ә Н. Һ., Металлар вә башга конструксија материаллары технолокијасы, Б., 1975; А р е н д а р ч у к А. В. и др., Общепромышленные электропечи непрерывного действия, М., 1977.

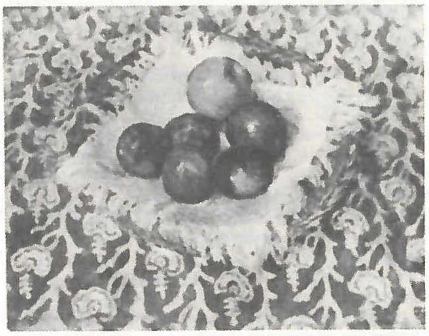
ГӨВСИ ТӘБРИЗИ (Ә л и ч а н И с м а ј ы л о ғ л у н у н тәхәллүсү; ?, Тәбриз— ?)—17 әср Азәрб. шаири. Илк тәһсилини атасындан алмыш, сонра Исфаһанда охумушдур. Классик Шәрг әдәбијјатыны мүкәммәл өјрәнмишдир. Әдәби ирсиндән диванынын 2 нүсхәси мә'лумдур; бири Британија музејиндә, икинчиси Күрч. ССР Дөвләт Музејиндә сахланыр. Г. Т. Фүзули әдәби мәктәбинин көркәмли давамчыларындандыр. Лирик гәзәлләриндә мә'нәви азадлыг, инсанын арзу вә истәкләри тәрәннүм олунур, мәһәббәт инсаны камилләшдирән үлви дујғу кими мә'наландырылыр. Шаирин лирик гәһрәманы бүтүн инсанлара мәһәббәт бәсләјән, һаким тәбәгәләрә, мәнсәб саһибләринә бојун әјмәјән вүгарлы, нәчиб инсандыр. Ичтимаи мәзмунлу ше'рләриндә вәтәнинин арасыкәсилмәз мүһарибәләрдән харабазара чеврилмәсиндән, феодал-патриархал дүнјасындакы зүлм вә һагсызлыглардан доған халг кәдәри, бәдбинлик, зәһмәткешләрә рәғбәт әкс олунмушдур. Бир сыра шаирә, хүсусилә Фүзулијә нәзирәләр, Ә. Нәваинин тә'сири илә ше'рләр дә јазмышдыр. Г.Т.-нин әсәрләри јүксәк бәдии сәнәткарлыг нүмунәләридир. Шаир халг јарадычылығынын зәнкин хәзинәсиндән, чанлы халг дилинин бәдии имканларындан мәһарәтлә истифадә етмишдир. Г.Т.-нин јарадычылығы Азәрб. ше'ринин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр.

Ә с ә р л ә р и: Сечилмиш әсәрләри, Б., 1958; Гөвси Тәбризи (тәртиб едәни С. Мүмтаз), Б., 1925; Стихотворения, в кн.: Антология азербайджанской поэзии, т. 2, М., 1960; Стихотворения, в кн.: Поэзия народов СССР IV—XVIII веков, М., 1972.

Әд.: А р а с л ы Һ., XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1956; Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1960; С е ј и д о в М., Гөвси Тәбризи, Б., 1963.

ГРАБА́Р Игор Еммануилович (25.3. 1871, Будапешт—16.5.1960, Москва)—совет рәссамы, сәнәтшүнас. ССРИ халг рәссамы (1956). ССРИ ЕА-нын (1943) вә ССРИ Рәссамлыг Академијасынын (1947) һәгиги үзвү. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941). Петербург Рәссамлыг Академијасында (1894—96) вә Мүнхендәки рәссамлыг мәктәбиндә (1896—98) охумуш, *«Мир искусства»*-нын үзвү олмушдур. «Сентјабр гары» (1903), «Феврал лачиварди» вә

И. Е. Г р а б а р. «Абы нахыш». 1907. Р. Мустафајев ад. Азәрб. Инчәсәнәт Музеји. Бакы.

«Бәзәј гыш. Долаша јувасы» (1904) лирик мәнзәрәләриндә тәбиәтин шаирanә тәсвири верилмишдир. Г.-ын тәшәббүсү вә рәһбәрлији илә илк елми «Рус инчәсәнәтинин тарихи» (ч. 1—6, 1909—16) нәшр едилмишдир. Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра Г.-ын јарадычылығында мәнзәрәләрлә («Ајдын пајыз кечәси», 1923, «Көлдә», 1926) јанашы, портрет жанры да (Н. Д. Зелински, 1932, С. С. Прокофјев, 1941) кениш јер тутмушдур. Ингилаби-тарихи мөвзуда әсәрләри («В. И. Ленин телефонла данышаркән», 1933, «Кәндлиләр В. И. Ленинин гәбулунда», 1938) мәшһурдур. 50-чи илләрдә Г., әсасән, мәнзәрә жанрында ишләмишдир («Узкоједә гыров», 1952, «Гыш мәнзәрәси», 1954, «Ачмыш јасәмән», 1958). Г. «Рус инчәсәнәтинин тарихи» (ч. 1—13, 1953—69) китабынын редактору вә мүәллифләриндән биридир. 40—50-чи илләрдә Москва Дөвләт Рәссамлыг Ин-тунда тәһсил алан бир груп азәрб. тәләбәләрин бәдии рәһбәри олмушдур. Г.-ын Азәрб. тәсвири сәнәти, еләчә дә Азәрб. рәссамлары һаггында гијмәтли фикирләри вар. Онун «Абы нахыш» (1907) таблосу вә автопортрети (1935) Р. Мустафајев ад. Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Музејиндә сахланылыр. 2 дәфә Ленин ордени вә 2 башга орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: П о д о б е д о в а О. И., И. Э. Грабарь, М., [1964]; И. Грабарь. Альбом, Л., 1977.

ГРА́БЕН (алм. Graben—хәндәк, чухур)—јер габығынын ики тәрәфи *фајла* (гырылыб-дүшмә) мәһдудланан чөкмүш һиссәси. Г. садә (ики фајла мәһдудла-

ныр, шәкил а) вә мүрәккәб (чөкмә чохпилләли олуб, фај силсиләләри илә мәһдудланыр, шәкил б) олур. Морфоложи ҹәһәтдән Г. јер сәтһиндә чөкәк-

ликдир. Дүнјада ән бөјүк Г. системи Шәрги Африкададыр. Гәрби Авропада Рејн чајынын дәрәси, ССРИ-дә Бајкал көлүнүн чухуру характер Г.-ләрдир.

ГРА́БИН Васили Гаврилович (д.9.1. 1900, Јекатеринодар, индики Краснодар)—артиллерија силаһлары саһәсиндә совет конструктору, техники гошунлар кен.-полк.-и (1945); Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1940), техника е.д. (1941), проф. (1951), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1943, 1946, 1950). 1921 илдән Сов.ИКП үзвү. Г. Петроградда Артиллерија Мәктәбини (1923), Ф. Е. Дзержински ад. Һәрби-Техники Академијаны (1930) битирмишдир. 1942—46 илләрдә Мәркәзи Артиллерија-Конструктор Бүросунун рәиси, 1946 илдән Елми-Тәдгигат Артиллерија Ин-тунун рәиси вә баш конструктору олмушдур. 1960 илдән истеʼфаја чыхмыш вә педагожи фәалијјәтлә мәшғулдур. Г. һиссәләрин унификасијасы вә сајча азалдылмасы, конструксијаларын охшарлыг вә ејни дәрәҹәдә мөһкәмлик принсипиндән истифадә, лајиһәләндирмә ишләри илә ејни вахтда, һәм дә техноложи истеһсал вә сынаг просесләринин ишләниб һазырланмасы, һәмчинин дәзкаһ аваданлығынын модернләшдирилмәси әсасында артиллерија системләринин сүр'әтли истеһсалыны тәдгиг вә тәтбиг етмишдир. Г. ССРИ Али Советинин (2—3-ҹү чағырыш) депутаты олмушдур. 4 дәфә Ленин ордени, 2 Гырмызы Бајраг ордени, 1-ҹи вә 2-ҹи дәрәҹәли Суворов, Гырмызы Әмәк Бајрағы, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Карнозов Л., Конструктор артиллерийского вооружения, «Техника и вооружение», 1970, № 1; Мартынчук Н. Н., Дело жизни, М., 1975.

ГРАБО́ВСКИ Павел Арсенјевич (11. 9.1864, индики Харков вил.-нин Пушкарноје к.—12.12.1902, Тоболск)—Украјна шаири, ингилабчы. Ингилаби фәалијјәтинә көрә 1882 илдә семинаријадан чыхарылмыш, 20 илә јахын һәбсханада вә сүркүндә олмушдур. Г. Украјна ингилаби демократик поезијасынын көркәмли нүмајәндәләриндәндир. «Новрузкүлү» (1894), «Өзкә торпағындан» (1895), «Шималдан» (1896), «Гисмәт» (1897), «Кобза» (1898) китабларындакы ше'рләрдә ичтимаи әдаләтсизлијә гаршы ингилаби мүбаризә пафосу күчлүдүр. Т. Г. Шевченко, Н. Г. Чернышевски, А. С. Пушкин, И. З. Суриков вә б. һаггында мәгаләләри вар. Дүнја әдәбијјаты классикләринин әсәрләрини Украјна дилинә тәрҹүмә етмишдир. Бә'зи мәктубларында марксизм тәрәфдары кими чыхыш етмишдир. Бир сыра ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур.

Әсәри: Избранное, М., 1964.

ГРАВЕЛИ́Т—хариҹи гурулушу гумлу сүхурлара хас олан сементләшмиш *чынгыл*. Чөкмә сүхурлар арасында кениш јајылмышдыр. Г.-ин чохлуғу нисбәтән гәдим лајларын интенсив јујулмасыны вә јахынлыгда дајаз су һөвзәси, гуру вә ја галхымын (һөвзә дибинин мүсбәт релјеф формалары) олдуғуну көстәрир.

ГРАВИ́МЕТР (лат. gravis — ағыр + ...*метр*)—ағырлыг гүввәси тә'ҹилини нисби өлчән ҹиһаз. Әсасән, ики нөвү тәтбиг олунур: динамик Г. вә статик Г. Динамик Г.-ин принсипи рәггасын вә ашағы уҹуна күтлә бәркидилмиш метал симин рәгс тезлијинин ағырлыг гүввәсиндән асылы олмасына әсасланыр. Еластик типли рәггас вә симли Г.-ләр динамик Г.-ләрдир. Статик Г.-ләр метал вә ја кварсдан һазырланмыш вә уҹларына күтлә бәркидилмиш јајларын еластиклик гүввәсинин ағырлыг гүввәси илә таразлашма принсипинә әсасланараг һазырланыр. Статик Г.-ләр, әсасән, јајлы вә ја бурулан һәссас тәрәзиләрдир. Јер сәтһиндә бир нөгтәдән башга нөгтәјә кечдикдә ағырлыг гүввәсинин гијмәти дәјишдијиндән һәссас тәрәзи системинин таразлығы позулур. Системи әввәлки һала гајтармаг үчүн тәтбиг едилән әлавә гүввә нөгтәләрдәки ағырлыг гүввәсинин фәргинә бәрабәр олур. Әлавә гүввә һәссас тәрәзи системи јајынын деформасијасынын дәјишилмәси вә ја еластики кварс сапын бурулма бучағы илә характеризә олунур. Г.-ләр өлчү принсипинә, темп-р дәјишилмәсинин компенсасија схеминә, һәссаслығына, материалына вә с. көрә мүхтәлиф типли олур. Суалты вә суүстү кәмиләрдә, дајазлыгларын дибиндә, тәјјарәдә вә гујуларда ағырлыг гүввәсини өлчмәк үчүн хүсуси Г.-ләр вар. Јерүстү Г.-ләр ағырлыг гүввәсини 0,01 *мгал*-дәк, дәниз-диб Г.-ләри 0,05 *мгал*-дәк, суүстү Г.-ләр 0,5 *мгал*-дәк, аерогравиметрләр 5 *мгал*-дәк дәгигликлә өлчүрләр.

Әд.: Шапировский Н. И., Гаджиев Р. М., Морская геофизическая разведка, Б., 1962; Веселов К. Е., Сагитов М. У., Гравиметрическая разведка, М., 1968; Миронов В. С., Курс гравиразведки, Л., 1972.

ГРАВИМЕ́ТРИЈА (лат. gravis—ағыр +... *метрија*) — кеофизиканын бир бөлмәси; Јерин гравитасија (ағырлыг гүввәси) саһәсини өјрәнир. Г.-да Јерин гравитасија саһәси ики әсас гүввәнин—Јерин ҹазибә гүввәсинин вә онун күн әрзиндә фырланмасындан јаранан мәркәздәнгачма гүввәсинин ҹәми илә ифадә едилир (вә јахуд әдәди гијмәтҹә ағырлыг гүввәси тә'ҹилинә бәрабәрдир). Мәркәздәнгачма гүввәси Јерин фырланма охундан узаглашдыгҹа артдығына көрә ағырлыг гүввәси азалыр (екваторда даһа чох). Екваторда мәркәздәнгачма гүввәси ағырлыг гүввәсинин јалныз 1/288-ини тәшкил едир. Ағырлыг гүввәсинин гүтбләрдән екватора доғру азалмасына Јерин гүтбләрдә басыг олмасы да тә'сир көстәрир. Һәр ики тә'сирин нәтиҹәсиндә ағырлыг гүввәси екваторда гүтбләрә нисбәтән тәгр. 0,5% аз олур. Ағырлыг гүввәси Ај вә Күнәшин ҹазибә гүввәси, һәмчинин Јер тәкиндәки күтләләрин вә һава күтләләринин јердәјишмәсиндән ҹүзи дә олса (ағырлыг гүввәсинин он, он беш милјонда бир һиссәси гәдәр) дәјишилир. Јер сәтһиндә ағырлыг гүввәсинин гијмәти Јерин формасындан вә Јер дахилиндә сыхлығын пајланмасындан асылыдыр. Буна көрә дә Јерин гравитасија саһәсиндән Јерин формасы, дахили гурулушу һаггында мүһакимә јүрүтмәк, фајдалы газынтыларын кәшфи, Јерин ағырлыг гүввәсинин вахт әрзиндә дәјишилмәсини (ағырлыг гүввәси вариасијасы) өјрәнмәк үчүн вә бир сыра навигасија мәсәләләринин һәллиндә истифадә олунур. Спесифик шәраитдән асылы олараг Г. дәниз Г.-сына, јерүстү Г.-ја вә јералты Г.-ја бөлүнүр. Ағырлыг гүввәси мүтләг вә ја нисби методла өлчүлә биләр. Ағырлыг гүввәсинин мүтләг методла өлчүлмәсинә узун вахт вә хүсуси аваданлыг тәләб едилдијиндән, нисби өлчмә даһа чох тәтбиг едилир. Г.-дан, һәмчинин астрономијада (Күнәш, Ај, Јер вә б. планетләрин күтләсини һесабламагда), кеодезијада (Јерин—кеоидин формасыны тә'јин етмәкдә) вә с.-дә истифадә едилир.

Физики бахымдан Г. ағырлыг гүввәси тә'ҹилини (g) өлчүр. g-нин өлчү ваһиди италјан алими Галилејин шәрәфинә *гал* (1 *гал*=1 *см/сан²*) гәбул едилмишдир. Г.-да бу ваһидин даһа кичик һиссәләри ишләнир: миллигал (1 *мгал*$=1\times10^{-3}$ *гал*) вә микрогал (1*мкгал*$=1\times10^{-6}$ *гал*).

Әд.: Сорокин Л. В., Гравиметрия и гравиметрическая разведка, М., 1953; Веселов К. Е., Сагитов М. У., Гравиметрическая разведка, М., 1963; Миронов В. С., Курс гравиразведки, Л., 1972.

ГРАВИМЕТРИК КӘШФИЈЈАТ МЕТОДУ—кеофизики кәшфијјат методларындан бири. Бу методла өз сыхлығына көрә әтраф әразинин сыхлығындан фәргләнән кеоложи саһәләр ашкар едилир вә өјрәнилир. Сыхлығы фәргләнән бу һиссәләр гравитасија саһәсиндә аномалијалар (әсасән, ағырлыг гүввәсинин мүшаһидә едилмиш гијмәтилә ағырлыг гүввәсинин нормал гијмәти арасындакы фәрг) јарадыр. Бу фәргә, әсасән, әразинин топографик вә кеоложи гурулушуну нәзәрә алараг, мүхтәлиф дүзәлишләр едилир (Изостазија, Фај, Буке вә с.) вә бу дүзәлишләр ағырлыг гүввәсинин редуксијалары адланыр. Аномалијаларын һесабландығы редуксијаја мүвафиг олараг (мәс., Буке редуксијалы аномалија хәритәси вә с.) хәритәләр тәртиб едилир. Ағырлыг гүввә аномалијасы мүвафиг хәритәләрдә изоаномалларла ифадә олунур. Изоаномалларын гијмәти гравиметрик планалманын миғјасындан, бу планалманын нөвүндән вә гравиметрик дәгиглијиндән асылы олур.

Г.к.м. илә өјрәнилмиш әразинин аномалија хәритәсиндә характер гравитасија саһәләри ашкар едилир вә гијмәтләндирилир.

Әд.: Сорокин Л. В., Гравиметрия и гравиметрическая разведка, М.—Л., 1953; бах һәмчинин *Гравиметр* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ГРАВИМЕТРИК ПЛАНАЛМА — јер сәтһиндә саһә вә ја хәтт үзрә бир-бириндән мүәјјән мәсафәдә јерләшмиш нөгтәләрдә ағырлыг гүввәсинин өлчүлмәси. Г.п. саһә үзрә вә маршрутлу олур. Гравиметрик нөгтәләр саһә үзрә Г.п.-да өјрәнилән әразидә бәрабәр, маршрутлу Г.п.-да исә хәтт боју үзрә јерләшдирилир. Бунлар да өз нөвбәсиндә үмуми, рекогностик вә дәгиг Г.п.-ја

ајрылыр. Үмуми Г.п.-дан Јерин формасыны вә бөјүк әразиләрин гравитасија саһәләринин пајланмасыны өјрәнмәк үчүн истифадә едилир (һәр 100—1000 *км²* саһәјә бир гравиметрик нөгтә дүшүр). Рекогностик Г.п. кениш әразидә јер габығынын характер кеоложи гурулушлу зоналарыны ашкар етмәк үчүн апарылыр. Бу чүр планалма јерин дәрин гатларынын кеоложи гурулушунун өјрәнилмәсиндә әсас јер тутур (һәр 5—100 *км²* саһәдә бир нөгтә). Дәгиг Г.п. ајры-ајры кеоложи структурлары, филиз күтләләрини вә с. кеоложи формалары ашкара чыхармаг үчүн апарылыр (һәр 0,1—1 *км²* саһәдә бир нөгтә). Јерин гравитасија саһәсинин замана көрә дәјишмәсинин өјрәнилмәсиндә дә тәтбиг едилир. Г.п. ишләдилән чиһаздан асылы олараг рәггас, гравиметр, вариометр вә градијентометр планалма нөвләринә ајрылыр.

Әд.: Грушинский Н. П., Введение в гравиметрию и гравиметрическую разведку, М., 1961; Гравиразведка. Справочник геофизика, т. 5, М., 1968; Хесин Б. Э., Рудная геофизика в горных областях, М., 1969; Миронов В. С., Курс гравиразведки, Л., 1972; Искендеров И. М., Давыдов М. С., Рябиков Ю. К., Испытания донных гравиметров с телевизионной системой наблюдения, в кн.: Разведочная геофизика, в. 61, М., 1974.

ГРАВИТАСИЈА—бах *Чазибә*.

ГРАВИТАСИЈА КОЛЛАПСЫ (астрономијада)—улдузларын ифрат бөјүк сыхлығадәк (нүвәнинкиндән бөјүк) кәскин сыхылмасы. Мә'лумдур ки, улдузлар ади һалда гравитасија вә истилик таразлығы әтрафында стасионар һала јахын олдугда еволјусија едир. Бу заман улдузун мәркәзиндә термонүвә реаксијалары кедир. Бу енержи мәнбәји түкәндикдә дахили истилик тәзјиги гравитасија нәтичәсиндә јаранан сыхылманын гаршысыны ала билмир вә улдуз јаваш-јаваш сыхылыр. Улдузун јарандығы вахтдан кечән мүддәт (Күнәш типли улдуз үчүн 10 милјард иләдәк) онун күтләсинин квадраты илә тәрс мүтәнасибдир. Каинатын јашы тәгр. бу тәртибдә олдуғундан јалныз күтләси Күнәш күтләсиндән бөјүк олан улдузлар тәкамүлүнү битириб коллапс мәрһәләсинә чатмышдыр. Бизим Галактикада 100 илдә тәгр. 2 улдуз Г.к.-на уғрајыр. Сыхылма башлајандан сонра улдузун темп-ру радиусдан асылы олараг артыр вә сыхлыг бөјүк олдуғундан електрон газы чырлашмыш һала кечир. Улдузун бу андакы күтләси 1,2 М. -дан аздырса, белә електрон газынын тәзјиги сыхылманын гаршысыны ала билир (М. —Күнәшин күтләсидир). Бу јолла Галактикада илдә тәгр. «ағ чыртдан» адланан бир улдуз јараныр. Улдузун күтләси бу заман 1,2 М. -дан чохдурса, чырлашмыш електрон газынын тәзјиги гравитасија гүввәсини таразлашдырмыр. Нәтичәдә сыхылма сүр'әти артыр, улдуз коллапса уғрајыр. Бундан сонра сыхылма сүр'әти ишыг сүр'этинәдәк артыр. Бета-парчаланманын тәрси олан реаксијалар кедир. Бу вә бир сыра башга нүвә реаксијасы нәтичәсиндә јаранан јүксәкенержили нејтрино һиссәчикләри улдузу сүр'әтлә тәрк едир. Улдузун дахилиндә темп-р 100 милјон дәрәчәјәдәк артыр, күлли мигдарда електрон чүтләри јараныр. Електрон нејтринолары бир һиссәси улдуз дахилиндә удулур. Јалныз μ һиссәчикләринә ујғун нејтринолар үчүн улдуз шәффаф галыр. Г.к. заманы партлајыш нәтичәсиндә улдузун үст гатлары бөјүк сүр'әтлә фәзаја атылыр. Улдуз тәгр. 0,1—1 $M_{\odot}$ күтлә итирир. Улдузун партлајышдан сонракы маддәси, әсасән, нејтронлардан ибарәтдир. Онун сыхлығы нүвәнин сыхлығына чатаркән сыхылма сүр'әти азалыр вә стасионар *нејтрон улдуз* јараныр. Бу, улдузун галан күтләси 2 М. -дан аз олдугда доғрудур; сыхылма дајанмыр вә кәнар мүшаһидәчи үчүн гравитасија радиусунадәк (Күнәш үчүн 3 *км*) давам едир. Белә улдузлар *Гара чухур* адланыр. Нејтрон улдузлар вә гара чухурлар материјанын чох чәтин мүшаһидә олунан формасыны тәшкил едир.

Әд.: Зельдович Я. Б., Новиков И. Д., Теория тяготения и эволюция звезд, М., 1971.

ГРАВИТАСИЈА СУЛАРЫ — сүхур мәсамәләри, чатлары вә бошлугларында ағырлыг гүввәси (грунт сулары) вә һидродинамики басгынын (басгылы сулар) тә'сири алтында һәрәкәт едә билән јералты сулар.

ГРАВҮРА (фр. gravure)—1) лөвһә үзәриндә һәкк едилмиш рәсм әсәринин басма (чап) үсулу илә кағыза вә ја башга материала көчүрүлән экси; 2) *графика* сәнәти нөвләриндән бири. Метал, ағач, линолеум, даш лөвһә, бә'зән дә парча үзәриндә һәкк едилән тәсвири вә бу тәсвирдән чыхарылан экси өзүндә бирләшдирир. Г.-да графика сәнәтинә хас олан бәдии ифадә васитәләриндән (контур хәтләр, штрих, ләкә, бә'зән дә рәнк) истифадә олунур. Чохтиражлы олмасы (бир лөвһәдән истәнилән гәдәр ејни кејфијјәтли нүсхә чыхарылмасы) Г. үчүн сәчијјәвидир. Ишләнмә техникасына көрә габарыг вә чөкәк олур. Габарыг Г.-да лөвһәнин рәсмдән кәнарда галан сәтһи (фону) бычаг, искәнә, гәләм вә с. аләтләр васитәсилә 2—5 *мм* дәринликдә ојулур, нәтичәдә тәсвир лөвһәнин сәтһиндән һүндүрдә галараг мүстәви үзәриндә релјеф әмәлә кәтирир. Рәсмин үзәринә мүхтәлиф үсулларла рәнк чәкилдикдән сонра ағ кағыз мәнкәнә васитәсилә, јахуд әл илә лөвһәјә кип сыхылыр, тәсвир кағыза көчүрүлүр. Габарыг Г.-ја ағач (ксилографија) вә линолеум (линогравүра) үзәриндә рәсмләр дахилдир. Чөкәк Г.-да рәсм метал лөвһә (мис, латун, синк, дәмир, полад) үзәриндә механики, јахуд кимјәви (туршу илә нахыш ачма) үсулларла газылыр. Газылмыш јерләр јастыгча илә рәнкләнир, лөвһәнин үзәринә нәм кағыз чәкиләрәк чап машынында һамарланыр вә тәсвир кағыза көчүрүлүр. Чөкәк Г. техники чәһәтдән ики үсулла (механики вә кимјәви) ишләнир. Механики үсулла ишләнән Г.-ја кәсмә гравүра, гуру ијнә, мессо-тинто вә пунктир үсуллары дахилдир. Рәсм кәсмә гравүрада метал лөвһә үзәриндә нәггаш гәләми илә, гуру ијнә үсулунда исә хүсуси ијнәләрлә газылыр. Мессо-тинтода тәсвир мүхтәлиф аләтләрлә наһамар шәклә салынан лөвһә үзәриндә чәкилир (наһамарлыг тәсвирин деталларыны тәшкил едир). Пунктир үсулунда исә тәсвир хүсуси ијнәләрлә лөвһәдә ачылмыш нөгтәләрдән әмәлә кәлир. Кимјәви үсулла ишләнән Г.-ја офорт, акватинта, јумшаг лак, карандаш үсулу (инди тәтбиг едилмир), лавис вә с. дахилдир. Офорт—метал лөвһә үзәриндә рәсмин хүсуси ијнә илә газылмасыдыр. Бунун үчүн чилаланмыш лөвһәјә туршуја давамлы лак сүртүлүр, сонра ијнә илә лакын үзәриндә рәсм чәкилир, лөвһәнин сәтһиндә лаксыз галан јерләрә (рәсмин чизкиләринә) кимјәви туршу төкүлүр. Туршунун тә'сириндән лөвһәнин рәсм олан һиссәси (чизкиләрин јери) јејилир, нәһајәт, рәсмә рәнк чәкилир вә тәсвир кағыза көчүрүлүр. Акватинтада метал лөвһә үзәринә гатран тозу сәпилир, лөвһә гыздырылдыгда гатран әријир вә онун сәтһиндә дәнәвәр зәррәчикләр әмәлә кәлдијиндән наһамар шәклә дүшүр. Гатранын үзәриндә ијнә, јахуд карандашла рәсм чәкилдикдән сонра дәнәвәр һиссәләрин арасына (чөкәк јерләрә) туршу төкүлүр. Јумшаг лак үсулу илә ишләнән Г.-да лөвһәнин үзү галын лак тәбәгәси илә өртүлүр вә үстүнә назик кағыз салыныр. Рәсм кағызын үзәриндә чәкилир. Тәсвирин лак үзәриндә галмыш чизкиләринә туршу төкүлүр. Лавис—рәсмин бирбаша метал лөвһәјә чәкилмәсидир. Хүсуси метал фырча кимјәви туршуја батырылыр вә рәсм туршу васитәсилә мис лөвһәјә һәкк едилир.

Г.-нын јаранмасы һәккаклыг вә бәдии ојма сәнәтинин инкишафы илә бағлы олмушдур. Г. 6—7 әсрләрдән Чиндә, 14—15 әсрләрдән исә Авропада мә'лумдур. 15 әсрин сонунда Италијада китаб Г.-сы кениш јајылды. 15—16 әсрләрдә Италијада А. Поллајоло, А. Мантенја вә б., Алманијада А. Дүрер, А. Алтдорфер, Л. Кранах вә б., Нидерландда П. Брејкел (Бөјүк), Лејденли Лука, Франсада Ж. Дүве Г.-нын мүхтәлиф үсулларында әсәрләр јаратмышлар. 16 әсрдә Чехија, Русија, Белорусија, Литва вә Украјнада китаб ксилографијасы мејдана кәлди. 17 әср гравүра сәнәтиндә репродуксија Г.-сы әсас јер тутурду. Мәшһур рәссамлар ејни заманда бојакарлыг әсәрләри илә јанашы камил Г.-лар да јарадырдылар (Франсада Ж. Калло, К. Лоррен, Һолландијада Рембрандт, Фландријада Ван Дејк, Испанијада Рибера, Италијада Р. Салваторе вә б.). Бу дөвр һолланд Г.-лары (П. Поттер, А. ван Остаде, Ј. Рејсдал, хүсусилә Рембрандтын тәсвири сәнәтин мүхтәлиф жанрларында јаратдығы офортлар) әһәмијјәтинә көрә бојакарлыг әсәрләриндән кери галмыр. Франсада Ф. Буше, А. Ватто вә б., Италијада Ч. Волпато, Ч. Б. Тјеполо, А. Каналетто, Алманијада Г. Ф. Шмидт, Д. Н. Ходоветски, Инкилтәрәдә Ч. Р. Смит, У. Һогарт вә б.-нын јаратдығы сүжетли композисијалар, портретләр, мәнзәрәләр, һәмчинин китаб миниатүрләри 18 әср Г.-сынын ән јахшы нүмунәләридир. 17—18 әсрләрдә Г. Русијада (С. Ушаков, Л. Бунин, А. Г. Венесианов вә б.) вә Јапонијада (Х. Моронобу, К. Утамаро, К. Хокусај вә б.) да кениш јајылды. Г. 19 әсрдә Ф. Гојјанын (Испанија) јарадычылығында јени инкишаф мәрһәләсинә чатды («Капричос», «Диспаратес» офорт силсиләләри). 19 әср бојакарлары тәбиәтин чанлы тәсвирини вә ишыг-көлкә мүнасибәтләрини даһа

Гравүра. 1. А. Д ү р е р. «Сувари, өлүм вә иблис». Мис үзәриндә кәсмә гравүра. 1513. 2. У т а м а р о. «Гадын портрети». Ағач үзәриндә рәнкли гравүра. 18 әср. 3. Ф. Б а р т о л о т с и. «Чимән нимфа». Пунктир. 1786. Фрагмент. 4. П. П и к а с с о. «Бандериллләрлә рәгс». Литографија. 1954. И. Н. П а в л о в. «Москва мудафиәдә». Линогравүра. 1942. 6. Ә. Р з а г у л и ј е в. «Чәлил Мәммәдгулузадә вә онун типләри». Линогравүра. 1966. 7. М. Р ә һ м а н з а д ә. «Сусај кәндинә кедән јол». Рәнкли линогравүра. 1967.

габарыг вермәк үчүн офортун имканларындан кениш истифадә едирдиләр (Франсада Ж. Ф. Милле, К. Коро, Ш. Ф. Добинји, Е. Мане, Е. Дега, Украјнада Т. Г. Шевченко, Русијада И. И. Шишкин, И. Ј. Репин, В. А. Серов). 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә офорт әсәрләри ичтимаи вә фәлсәфи мәзмун кәсб етди. Демократик реализмин нүмајәндәләриндән К. Колвитсин (Алманија) ингилаби е'тираз мотивләри илә ашыланмыш әсәрләри, Ф. Бренгвинин (Инкилтәрә) әмәк мөвзусунда офортлары бу чәһәтдән сәчијјәвидир. П. *Гокенин* Г.-лары бу жанрын инкишафында јени чығырлар ачды. 20 әсрдә К. Колвитсин, һәмчинин Ф. Мазерел (Белчика), Л. Мендес, А. Гарсиа (Мексика), Гу Јуан (Чин), У. Макото (Јапонија), Р. Катс (Бразилија), К. Ермосилја Алварес (Чили) вә б.-нын халг һәјаты, азадлыг идејаларынын тәблиғи, империализм вә мүһарибә әлејһинә е'тираз мөвзуларында јаратдығы ксилографија вә линогравүра әсәрләри зәнкин ифадәлилији илә сәчијјәләнир. Р. Кент (АБШ), А. Грант (Б. Британија), Л. Норман (Исвеч), Х. Финне (Норвеч) реалист Г.-нын көркәмли нүмајәндәләриндәндир.

Зәнкин милли мәктәбләри вә јарадычылыг истигамәтләри илә фәргләнән совет Г. сәнәти коммунист идејалылығы вә социалист реализми принсипләринә әсасланыр. Совет рәссамларындан Н. Н. Купрејанов, А. И. Кравченко, В. А. Фаворски, П. Ј. Павлинов, Н. И. Пискарјов, П. Н. Староносов, А. Д. Гончаров вә б. Г.-нын мүхтәлиф үсулларында зәнкин сәнәт әсәрләри јаратмышлар. Совет офорт сәнәтинин инкишафында И. И. Нивински вә К. С. Верејскинин мүһүм хидмәтләри олмушдур. Украјнада (В. И. Касијан, М. Г. Дерегус, Ј. Л. Кулчитскаја), Литвада (Ј. М. Кузминскис, В. М. Јуркунас, А. А. Кучас), Естонијада (Е. К. Окас, А. Г. Бахлијманд), Латвијада (П. А. Упитис А. П. Апинис) бөјүк Г. мәктәбләри јаранмышдыр. 20 әсрин орталарында совет Г. сәнәтиндә естамп кениш јајылмышды. Г. Ф. Захаров, И. В. Голитсын (РСФСР), Г. В. Јакутович (Украјна), Г. Г. Поплавски (Белорусија), Ә. Рзагулијев (Азәрбајчан), М. М. Абеган (Ермәнистан), Д. М. Нодиа (Күрчүстан), Л. А. Илјина (Гырғызыстан), А. Ј. Макунајте, А. П. Скирутите, В. П. Валјус (Литва), Г. Е. Кроллис, Д. А. Рожкалн (Латвија) ағач вә линолеум үзәриндә, В. В. Толли, А. Ф. Кјутт, А. Ј. Кееренд (Естонија) метал үзәриндә гијмәтли Г. нүмунәләри јаратмышлар. Г. социалист өлкәләринин инчәсәнәтиндә мүһүм јер тутур. Р. Бергандер, В. Клемке (АДР), Д. Хинтс, А. Вүртс (Мачарыстан), М. Швабински (ЧССР), В. Захаријев, В. Стајков (БХР), Ч. Андрејевич-Кун (ЈСФР), Б. Ки Сабо (РСР) вә б.-нын офорт вә ксилографијалары мәшһурдур.

Азәрб.-да Г. сәнәти 20 әсрин 30-чу илләриндә тәшәккүл етмишдир. Азәрб. рәссамларындан Ә. Рзагулијев, М. Рәһманзадә, Һ. Мустафајев, Ә. Мәммәдов, М. Ширинов, Р. Бабајев, А. Һачыјев, Н. Ахундов, Н. Бабајев, Ч. Мүфидзадә, Б. Һачыјева вә б. мүхтәлиф мөвзуларда Г. әсәрләри јаратмышлар.

Әд.: История европейской гравюры, пер. с нем., М.—Л.,1939; Очерки по истории и технике гравюры, М., 1941; Искусство Советского Азербайджана, М., 1970; Гравюры и литографии советских художников. Альбом, М., 1975; Т у р о в а В. В., Что такое гравюра, 2 изд., М., 1977.

ГРАВҮ́РА ДӘЗКАҺЫ—чертјож, шаблон вә ја моделә ујғун олараг бәрк сәтһ үзәриндә нахыш, јазы, шәкил вә с. һәкк едән дәзкаһ. Г.д. шәкли барелјеф вә дикәр габарыг бәдии оркиналдан метал (мәс., мис), даш вә ја ағач үзәринә көчүрүр. Метал е'малында деталлара кәсичи аләтлә ишарә, јазы, рәгәм вә с. салан пантографлы кичик сурәтчыхарма фрез дәзкаһына да Г.д. дејилир. Полиграфијада синкографија клишеләринин һазырланмасында гравүра машынындан истифадә олунур.

ГРАВҮ́РА МАШЫНЫ—бах *Фотогравүра машыны*.

ГРА́ДЕТС-КРА́ЛОВЕ (Hradec Králové)—Чехословакијада шәһәр. Шәрги Чехија вил.-нин инз. м. Нәгл. говшағы. Әһ. 84 мин (1974). Машынгајырма сәнајеси мәркәзидир. Кимја, газ, шәкәр, шәраб сәнајеси үчүн аваданлыг, фото материаллары, мотор, тикиш мә'мулаты, мебел, пианино истеһсал олунур. Јејинти сәнајеси мүәссисәләри, тибб вә педагожи ин-тлар вар.

ГРАДИЈЕ́НТ (лат. gradiens—аддымлајан) — кәмијјәтин ән сүр'әтли дәјишмә истигамәтини көстәрән вектор. $f(x)$ функсијасынын t_0 нөгтәсиндәки Г.-и $\operatorname{grad} f(t_0)$, $\nabla f(t_0)$, $\frac{\partial f(t_0)}{\partial t}$ вә $f'(t_0)$ кими ишарә едилир. Г. сәвијјә сәтһинин нормалы истигамәтиндә јөнәлир. $u(x, y, z)$ үчүн Г.-ин гијмәти $|\operatorname{grad} u| = \sqrt{\left(\frac{\partial u}{\partial y}\right)^2+\left(\frac{\partial u}{\partial x}\right)^2+\left(\frac{\partial u}{\partial z}\right)^2}$ дүстуру илә һесабланыр. Г. анлајышындан физика, метеоролокија, океанолокија вә б. саһәләрдә истифадә олунур (мәс., тәзјиг Г.-и, температур Г.-и, рүтубәтли-

лик Г.-и, сүр'әт Г.-и, дуэлулуг Г.-и, дниз сујунун сыхлыг Г.-и.

ГРАДИЈЕ́НТ (биолокијада) — организмин (вә ја органын) һәр һансы инкишаф мәрһәләсиндә онун охларындан бири бојунча морфоложи, јахуд функсионал, о ҹүмләдән биокимјәви хассәләрин мигдарча ганунаујғун дәјишилмәси. Мәс., амфибијаларын јумуртасында векетатив гүтбдән анимал гүтбә доғру сарынын азалмасы. Маддәләр мүбадиләсинин вә с. физиоложи көстәрициләрин артмасынын, ја да азалмасынын интенсивлијини әкс етдирән Г. физиоложи, јахуд метаболист Г. адланыр. Онурғалы һејванларда үрәк наһијәләринин автоматик јығылмасынын вена үҹундан аорта үҹуна доғру зәифләмәси физиоложи Г.-дир.

ГРАЈ АЛП ДАҒЛАРЫ [фр. Alpes Grées (Graies), итал. Alpi Graie] — Франса вә Италија әразисиндә, Гәрби Алп д-рында силсилә. Һүнд. тәгр. 4061 *м* (Гран-Парадизо д.). Әсасән, кристаллик сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Јамаҹларында енлијарпаглы вә ијнәјарпаглы мешәләр, 1900—2000 *м*-дән јүксәкдә, субалп вә алп чәмәнләри, бузлаглар вар.

«ГРАКА́Н АДРВЕҸАН» («Әдәби Азәрбајҹан»)—әдәби-бәдии журнал. Азәрб. Јазычылар Иттифагынын органы. Бакыда ермәни дилиндә нәшр едилир. 1932—41 илләрдә «Хорһрдајин гроғ» ады илә чыхмышдыр (илдә 12 нөмрә); 1942 илдән нәшри дајандырылмышды. 1957 илдән «Г.А.» ады илә (илдә 6 нөмрә) бурахылыр. «Г.А.», әсасән, Азәрб.-да јашајан ермәни јазычыларынын әсәрләрини дәрҹ едир. «Г.А.»да классик вә мүасир Азәрб. әдәбијјатындан тәрҹүмәләр мүһүм јер тутур. Журналда публисистик јазылар, әдәбијјатшүнаслығын мүхтәлиф мәсәләләринә, хүсусилә Азәрб.-ермәни әдәби әлагәләринә даир мәгаләләр дәрҹ олунур. Тиражы 10 мин нүсхәдир (1978).

ГРАКХ ГАРДАШЛАРЫ, Тибери (Tiberius Gracchus; е. ә. 162, Рома—133, јенә орада) вә Гај (Gajus Gracchus; е.ә. 153, Рома—121, јенә орада)—Гәдим Рома сијаси хадимләри. Мүкәммәл тәһсил алан Г.г. халг трибуну сечилмишдиләр (Тибери е.ә. 133, Гај исә е.ә. 123 вә 122 илләрдә). Кәндлиләрин ифласа уғрамасынын гаршысыны алмаг, Рома шәһәр-дөвләтинин сосиал вә һәрби әсасыны мөһкәмләтмәк үчүн бир сыра демократик аграр ислаһатлар кечирмишдиләр. Гулдарлыг истеһсал мүнасибәтләринин инкишафы шәраитиндә Г.г. өз мәгсәдләринә наил ола билмәмиш вә һәр икиси өлдүрүлмүшдү.

Әд.: Плутарх, Сравнительные жизнеописания, т. 3, М., 1964, с. 111—136; Кузищин В. И., Очерки по истории земледелия в Италии II в. до н. э.—I в. н. э., [М.], 1966; јенә онун, Римское рабовладельческое поместье II в. до н. э.—I в. н. э., [М., 1973].

ГРАМ (јун. gramma—кичик чәки өлчүсү)—1) күтлә ваһиди. 4°С-дә 1 $см^3$ саф сујун күтләсидир. *г* илә ишарә олунур. 1 *г*=0,001 *кг*; 2) гүввә ваһиди. 1 *г* күтләјә 980,665 $см/сан^2$ тә'чил верән гүввәдир. *Г* илә ишарә олунур. 1 $Г = 9{,}80665 \cdot 10^{-3}$ *н*.

...ГРАМ (јун. grámma—ҹизки, һәрф, јазылыш)—график тәсвир, јазы билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., диограм, радиограм, телеграм).

ГРАМ-А́ТОМ — кимјәви елементин әдәди гијмәтҹә өз атом күтләсинә бәрабәр, грамла көстәрилән мигдары. Мәс., 1 Г.-а. гызыл (ат. к. 196,967-дир) 196,967 *г*-а бәрабәрдир. Һәр һансы елементин 1 Г.-а.-ундакы атомларын сајы ејни олуб, *Авогадро әдәдинә* ($6{,}02252 \cdot 10^{23}$) бәрабәрдир. Г.-а. кәмијјәти мүхтәлиф физики вә кимјәви һесабламаларда ишләдилир. Техники һесабламаларда чох вахт килограм-атом вә тон-атом кәмијјәтиндән истифадә едилир.

ГРАМ-ЕКВИВАЛЕ́НТ—кимјәви елемент вә ја бирләшмәнин әдәди гијмәтҹә өз *кимјәви еквивалентинин* күтләсинә бәрабәр, грамларла көстәрилән мигдары. Кимјәви елементин Г.-е.-и, әдәди гијмәтҹә, һәмин елементин атом күтләсинин өз валентлијинә бөлүнмәсиндән алынан гијмәтә бәрабәрдир, мәс., икивалентли дәмирин (ат.к. 55,847-дир) Г.-е.-и 27,92 *г*, үчвалентли дәмиринки исә 18,62 *г*-дыр. Туршунун Г.-е.-и, үмуми һалда онун грам-молекулунун өз әсаслылығына бөлүнмәсиндән алынан әдәддир. Әсасын Г.-е.-и өз грам-молекулунун һәмин әсасын тәркибиндәки метал атомунун валентлијинә бөлүнмәсиндән алынан кәмијјәтдир. Дузун Г.-е.-и 1 Г.-е. мүвафиг туршу илә 1 Г.-е. әсасын гаршылыглы тә'сириндән алынан дузун мигдарына бәрабәрдир. Беләликлә, дузун Г.-е.-ини тапмаг үчүн онун грам-молекулу, тәркибиндәки метал атомларынын валентләри ҹәминә бөлүнүр. Г.-е. анлајышы һәҹми анализдә (бах *Аналитик кимја*) чох ишләдилир.

ГРАМИСИДИ́Н—*антибиотикләр* групундан дәрман препараты. Стрептококк вә стафилококлара, анаероб инфексија төрәдиҹиләринә вә с. микроблара бактериостатик вә бактерисид тә'сир көстәрир. Иринли вә илтиһаби хәстәликләрин мүалиҹәсиндә, јараларда вә с. ишләдилир. Чох зәһәрли олдуғундан јалныз сүртмә дәрман кими истифадә олунур.

ГРАММА́ТИКА (јун. grammatikḗ, grámma—һәрф, јазылыш)—сөз формаларынын јаранмасы вә ишләнмәси ганунаујғунлугларыны өјрәнән *дилчилик* бәһси. Чох вахт Г. даһа үмуми мә'нада—дилчилијин синоними кими баша дүшүлүр. Бу мә'нада «Г.» термини һәлә гәдим јунанлара мә'лум иди. Г.-нын тарихи, тәсвири, дескриптив, синтагматик, мүгајисәли-тарихи, академик, норматив, елми, формал, мәктәб, универсал, мәнтиги вә с. нөвләри мөвҹуддур. Г. *морфолокија* вә *синтаксис* бөлмәләринә ајрылыр. Ән'әнәви бөлкүдә бә'зән *фонолокија* да Г.-ја бирләшдирилир. Лакин мүасир дилчиликдә фонолокија Г. тәркибиндән чыхарылмышдыр. Морфолокија сөзләрин дахили гурулушундан, синтаксис исә ҹүмләдә сөзләрин бирләшмәси гајдаларындан бәһс едир. Грамматик гајдалар мүҹәррәд маһијјәт дашыјыр вә үмумиләшдириҹи характерә маликдир. Грамматик категоријаларын морфоложи васитәләрлә ифадә олунмадығы дилләрдә сөзләр, ҹүмлә үзвләри вә ҹүмләләр арасында әлагә көмәкчи сөзләр—гошмалар (өн вә сон), бағлајычы вә һиссәҹикләр, сөз сырасы вә интонасија васитәсилә јарадылыр. Көмәкчи сөзләрдән вә интонасијадан Азәрб. дилиндә бу вә ја дикәр шәкилдә истифадә олунур. Морфолокијада нитг һиссәләри өзүнәмәхсус әламәтләри илә сәчијјәләнир. Бу әламәтләр мүхтәлиф дилләрдә мүхтәлиф шәкилдә олур. Рус дилиндә исим, сифәт, сај, әвәзлик вә фе'лин шәкли әламәтләри олдуғу һалда, Азәрб. дилиндә анҹаг исим, сифәт вә фе'лин шәкли әламәтләри вар. Ејни нитг һиссәси мүхтәлиф әламәтләрлә (мәс., рус дилиндә исимләр ҹинс, кәмијјәт вә һалланма илә, Азәрб. дилиндә исә кәмијјәт, мәнсубијјәт вә һалланма илә) сәҹијјәләнир. Бу фәрди хүсусијјәтләрлә јанашы, нитг һиссәләринин тәснифиндә үмуми ме'јарлар да (лексик-семантик, морфоложи вә синтактик) мөвҹуддур. Ҹүмлә үзвү олан тәркиб бә'зән ҹүмләјә охшадығындан онлары фәргләндирмәк чәтин олур. Азәрб. дилиндә мәсдәр, фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама тәркибләри буна мисал ола биләр.

Г.-нын мүасир методларынын тарихи гәдим һинд филолокијасындан башланыр. Онун ән чох танынмыш нүмајәндәси *Панинидир*. Мүасир мәктәб Г.-сы анлајыш вә категоријалары системи гәдим јунан Г.-сы тә'лиминә әсасланыр. Рома грамматикләринин ән көркәмлиси *Варрондур*. Јунан-Рома Г. нәзәријјәси сон латын Г.-сы васитәсилә Авропанын *Интибаһ* вә *Маарифчилик* дөврү филологлары тәрәфиндән мәнимсәнилмишди (М. В. Ломоносовун илк рус дили Г.-сы, 1755 вә с.). 17—18 әсрләрдә Г. нәзәријјәсинин мәнтиги-фәлсәфи әсасларына («универсал» вә ја «үмуми» Г. проблеми) мараг артды. Тиположи тәдгигатларын инкишафы вә дүнја дилләринин илк морфоложи тәснифләри (19 әсрин әввәли) мүхтәлиф гурулуша малик дилләрин тәсвири үчүн ајры-ајры системләрин јарадылмасына гүввәтли тә'сир көстәрди. Лакин бу истигамәтдә мүнтәзәм ишә илк дәфә Һ. *Штејнтал* башлады, *кәнҹ грамматикләр* исә ону давам етдирдиләр. Конкрет дилләрин мүстәгил тәсвири Г.-сынын јарадылмасына, әслиндә, јалныз 20 әсрин әввәлләриндән башланды; о ҹүмләдән рус дилинин Г.-сында Ф. Ф. *Фортунатовун* ишләјиб һазырладығы Г. системиндән истифадә едилди. 20 әсрдә Г.-нын инкишафынын әсас истигамәтләри конкрет дилләрин тәсвири методикасындан (бах *Дескриптив дилчилик*) даһа чох Г. нәзәријјәси проблемләри илә бағлы олмушдур (бах һәмчинин *Дилчилик*).

Азәрб. дилинин Г.-сы ингилабдан әввәл өјрәнилмәјә башланса да, јалныз совет дөврүндә кениш тәдгиг едилмишдир (әтрафлы мә'лумат үчүн бах хүсуси ҹилд—*Азәрбајҹан Совет Сосиалист Республикасы*).

Әд.: Азәрбајҹан дилинин грамматикасы, һ. 1—2 (ред. Р. Ә. Рүстәмов, М. Ш. Ширәлијев, З. И. Будагова), Б., 1959—60; Мирзәзадә Һ., Азәрбајҹан дилинин тарихи морфолокијасы, Б., 1962; јенә онун, Азәрбајҹан дилинин тарихи синтаксиси, Б., 1968; Будагова З., Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә садә ҹүмлә, Б., 1963; Азәрбајҹан дилинин синтаксисинә даир тәдгигләр, Б., 1963; Абдуллајев Ә., Сејидов Ј., Һәсәнов А., Мүасир Азәрбајҹан дили. Синтаксис, Б., 1972; Һүсејнзадә М., Мүасир Азәрбајҹан дили. Морфолокија, Б., 1973; Зејналов Ф., Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы, һ. 1—2, Б., 1974—75; Ҹаһанкиров М., Азәрбајҹан милли әдәби дилинин тәшәккүлү, һ. 1, Б., 1978; Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис), под общей ред. М. Ш. Ширалиева и Э. В. Севортяна, Б., 1971; Кузнецов П. С., О принципах изучения грамматики, М., 1961.

ГРАМ-МОЛЕ́КУЛ, м о л—бәсит вә ја мүрәккәб кимјәви мадләнин әдәди гијмәтҹә өз молекул күтләсинә бәрабәр, грамла көстәрилән мигдары. Мәс., мол. к. 98,078 олан сулфат туршусунун 1 Г.-м.-у 98,078 *г*-а бәрабәрдир. Һәр һансы маддәнин 1 Г.-м.-ундакы молекулларын сајы ејни олуб, *Авогадро әдәди* ($6{,}02252 \cdot 10^{23}$) гәдәрдир. Маддәләрин идеал газ һалында 1 Г.-м.-унун һәҹми нормал шәраитдә (0° вә 760 *мм ҹ·сут.*) тәгрибән сабит олуб, 22,4 *л*-ә бәрабәрдир (бах *Авогадро гануну*). Шәрти олараг гарышыгларын да Г.-м.-у көстәриләбиләр, мәс., 1 Г.-м. һава 29 *г* гәбул едилир. Г.-м. (еләҹә дә кило-грам-молекул, тон-молекул) анлајышындан кимјада, физикада вә техникада мүхтәлиф һесабламаларда кениш истифадә едилир.

ГРАММОФО́Н (јун. grámma—јазы+ +phōnē—сәс) — *граммофон валына* јазылмыш сәси механики гурулушларла јенидән сәсләндирән апарат. Г. ишләјән заман фырланан вал үзәриндәки спирал чығырда һәрәкәт едән граммофон ијнәси учунун механики рәгсләри мембрана өтүрүлүр вә орадан алынан сәс рәгсләри рупорла күҹләндирилир. Г.-дан вә хүсусән онун јығҹам варианты олан *патефондан* тәгр. 20 әсрин 40-чы илләринәдәк истифадә едилмишдир. Сонралар Г. даһа тәкмилләшдирилмиш *електрик валохуданы* вә *електрофонла* әвәз олунмушдур.

ГРАММОФО́Н ВАЛЫ — сәтһиндәки спирал чығырлара сәс јазылмыш диск. Г.в. синтетик материалдан һазырланыр, *граммофон, електрофон* вә с. апаратлар васитәсилә охудулур. Г.в.-нын истеһсал просесләри ашағыдакылардыр: әввәлҹәдән магнит лентинә јазылан сәсләр *рекордер* васитәсилә лаклы диск үзәринә көчүрүлүр, ондан галваник үсулла матрисләрин метал орижиналы һазырланыр вә нәһајәт, пластик күтләдән Г.в. пресләнир. Г. в.-нын м о н о ф о н и к (чығырында анҹаг бир сәс каналы олан) вә с т е р е о ф о н и к (чығырында ики сәс каналы олан) нөвләри вар. Бејнәлхалг стандартларда диаметрә көрә ашағыдакы Г.в. типләри мүәјјән едилмишдир: 17,5 *см* (валын һәр үзү 6 *дәг*-јә гәдәр охујур); 25 *см* (18 *дәг*-јә гәдәр); 30 *см* (28 *дәг*-јә гәдәр). Механики јазма вә сәсләндирмә принсипи илк дәфә франсыз шаири, мусигичиси вә алими Ш. Кро (1842—88) тәрәфиндән кәшф едилмишдир.

Русијада илк Г.в. фабрики 1901—02 илләрдә Ригада «Граммофон» инкилис сәһмдар ҹәмијјәти тәрәфиндән тәшкил едилмишдир. Мәһз бу дөврдә ҹәмијјәт мәшһур Азәрб. ханәндәләри— *Ҹаббар Гарјағды оғлу*, Кечәчи Мәһәммәд, И. *Абдуллајев*, Ә. Зүлалов, М. *Беһбудов*, С. Мирбабајев, Ә. *Абдуллајевин* вә б. сәси јазылмыш граммофон валлары бурахмышдыр. 1908—12 илләрдә Ҹ. Гарјағды оғлу, Г. *Пиримов* вә С. Оганезашвилидән ибарәт трио Варшавада бир нечә дәфә гастрол сәфәриндә оларкән «Спорт-Рекорд» фирмасы онларын чыхышларыны Г.в.-на јазмышдыр. 1916 илдә Кијевдәки «Екстрафон» сәһмдар ширкәти Ү. Һаҹыбәјовун «Лејли вә Мәҹнун» операсыны вала јазмышдыр.

1919 илдән Г.в. истеһсалаты милиләшдирилмишдир. Илк совет Г.в.-ларында В. И. Ленинин чыхышлары јазылмышдыр. 1957 илдә Үмумиттифаг Г.в. студијасы тәшкил олунмушдур.

Өлкәмиздә 1964 илдә јарадылмыш Үмумиттифаг «Мелодија» граммофон валлары фирмасы ССРИ-нин Г.в. јазан, һазырлајан вә јајан мүәссисәләринә рәһбәрлик едир. «Мелодија» илдә 190—200 милјон тиражла Г.в. бурахыр. Бу фирмада Ү. Һаҹыбәјовун «Лејли вә Мәҹнун» вә «Короғлу» опералары, «Аршын мал алан» опереттасы, З. Һаҹыбәјовун «Ашыг Гәриб» операсы, Г. Гарајевин симфоник әсәрләри, Ф. Әмировун «Севил» операсы, симфоник муғамлары, Нијази, С. Һаҹыбәјов, Ҹ. Һаҹыјев, А. Мәликов вә б.-нын бир сыра әсәрләри јазылмыш, Бүлбүл, Р. Беһбудов, М. Магомајев вә б. мүғәнниләрин Г.в.-лары күтләви тиражла бурахылмышдыр.

Азәрб. бәстәкарларындан Г. Гарајев вә Ф. Әмировун бир нечә әсәри АБШ-да, еләҹә дә ЈУНЕСКО хәтти илә тарзән Б. Мәнсуровун ифасында бә'зи Азәрбајҹан муғамлары Һолландијада Г.в.-на јазылмышдыр.

Әд.: В о л к о в-Л а н н и т Л. Ф., Искусство запечатлённого звука. Очерки по истории граммофона, М., 1964; Х а з а н д ж и В., Производство граммофонных пластинок, М., 1965.

ГРАМПИА́Н ДАҒЛАРЫ (Grampians)—Б. Британија а.-нда ән јүксәк дағлар. Шотландијада, Глен-Мор дәрә-грабени илә Шотландија овалығы арасындадыр. Һүнд. 1343 *м* (Бен-Невис д.). Кристаллик вә метаморфик сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Мүлајим океан иглими вар. Иллик јағынты 1000 *мм*-дир. Антропокен бузлашмасынын изләри, торф батаглыглары, коллуглар, дағ ҹәмәнләри вар.

ГРА́МШИ (Gramsci) Антонио (23.1.1891, Сардинија а., Алес—27.4.1937, Рома)—

Италија Коммунист Партијасынын (ИКП) баниси вә рәһбәри, марксист нәзәријјәчи. 1911—14 илләрдә Турин ун-тинин филолокија факүлтәсиндә охумушдур. 1913 илдә Италија Сосиалист Партијасына (ИСП) дахил олан Г. Биринҹи дүнја мүһарибәси илләриндә Туриндә чыхан «Ил гридо дел пополо» адлы һәфтәлик сосиалист гәзетинин редактору, «Аванти!»нин Турин нәшринин әмәкдашы олмушдур. Г.ИСП-дә реформизмә гаршы гәтијјәтлә мүбаризә апармыш, партија дахилиндә «Барышмазларын» ингилаби фраксијасынын јарадылмасында иштирак етмиш, 1917 илин августунда исә партијанын Турин бөлмәсинин катиби сечилмишдир.

Ленинизм идејалары вә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы Г.-нин нәзәри вә әмәли фәалијјәтинә һәлледиҹи тә'сир көстәрди. Г. Биринҹи дүнја мүһарибәсиндән сонракы ингилаби јүксәлиш дөврүндә фабрик-завод шуралары јарадылмасынын (бах *Фабрик-завод шуралары һәрәкаты*) тәшәббүсчүсү олду. Г. Шималын сәнаје пролетариаты илә Ҹәнуб кәндлиләринин иттифагы уғрунда мүбаризә вәзифәсини ирәли сүрмүш вә көстәрмишдир ки, бу иттифаг конкрет Италија шәраитиндә пролетариатын һекемонлуғу үчүн мүһүм шәртдир. Г.-нин ИСП-нин Турин бөлмәси үчүн јаздығы «Сосиалист Партијасынын јениләшдирилмәси» адлы мә'рузәси Коминтернин 2-ҹи конгресиндә (1920) В. И. Ленин тәрәфиндән бәјәнилмишдир. 1920 илин нојабрында абстенсионистләр (парламент сечкиләрини бојкот тәрәфдарлары), сол *максималистләр* вә *«Ордине нуово»* групу бирләшмиш коммунист фраксијасыны јаратдылар. 1921 илин јанварында исә бу фраксија реформист вә сентристләрлә әлагәни кәсәрәк ИКП-ни тә'сис етди.

Г. 1922—23 илләрдә Коминтернин Иҹраијјә Комитәсиндә ИКП-нин нүмајәндәси олмуш вә Совет Иттифагында јашамышдыр. 1924 илин мајында вәтәнә гајытмыш, ИКП рәһбәрлијинин сектантчы сијасәтинә гаршы мүбаризә апармыш, партијада јени рәһбәр групун јарадылмасына наил олмушдур. 1924 илдә Г.-нин тәшәббүсү илә партијанын күндәлик «Унита» гәзети нәшрә башлады. 1924—26 илләрдә Г. коммунистләрин парламент групуна башчылыг етмишдир. Фашизмин ҹинајәткар сијасәтини ифша етдијинә көрә 1926 илин нојабрында һәбс олунмуш, 1928 илдә фашист трибуналы тәрәфиндән 20 ил мүддәтинә мәһкум едилмишди. Һәбсханада сәһһәти позулмуш Г. азад олундугдан бир нечә күн сонра вәфат етмишдир.

Фәһлә синфинин иши уғрунда горхмаз мүбариз олан Г. ингилаби марксист нәзәријјәни ардычыл олараг мүдафиә вә инкишаф етдирмишдир. Онун тарих, фәлсәфә вә мәдәнијјәтә даир әсәрләри Италија фәһлә синфинин вә бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын бүтүн фәалијјәти үчүн мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Ә с ә р и: Избр. произведения, т. 1—3, М., 1957—59.

Әд.: Л о п у х о в Б. Р., А. Грамши, М., 1963; Г о л е м б а А., Грамши, М., 1968; Антонио Грамши—пролетарский революционер, «Коммунист», 1977, № 6.

ГРАН (лат. granum—дәнә)—*метрик өлчү системиндән* әввәл Русијада аптек ишләриндә истифадә едилән күтлә ваһиди (1 Г.=62,2 *мг*). Инкилис өлчү системиндә 1 Г. 64,8 *мг*-а бәрабәрдир.

ГРАН (фар. قران)—Иранда 1826—1932 илләрдә кәсилмиш вә 20 *шаһыја* бәрабәр күмүш сиккә. Чәкиси 7 *г*, номинал дәјәри 1000 *динара* бәрабәр иди. 5, 2, 1, 1/2, 1/4, 1/8 Г.-лыг сиккәләр дә кәсилирди.

ГРАНА́ДА (Granada) — Испанијанын ҹ.-унда, Әндәлис вил.-ндә шәһәр. Гранада әјаләтинин инз. м. Сјерра-Невада д-рынын шм.-г. әтәкләриндә, Хенил вә Дарро чајлары саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 191,5 мин (1971). К.т. рајонунун мәркәзидир. Сәнајеси к.т. мәһсулларынын е'малы илә әлагәдардыр. Јејинти, тохуҹулуг (кәтан вә јун парча), халча, кимја, семент сәнајеси мүәссисәләри, ун-т, гәдим ме'марлыг абидәләри вә с. вар. Өлкәнин мүһүм туризм мәркәзләриндән биридир.

Адынын мәншәји кими, Г.-нын еркән тарихи дә мүбаһисәлидир. Г. (әр. Гәрнатә—الغرناطی—әл-Гәрнати) бир шәһәр кими јалныз 11 әсрдә—Зириләрдән олан һакимләрин игамәткаһына чеврилдији заман (1012—90) әһәмијјәт кәсб етмиш, 1090—1156 илләрдә Әлмүрабиләр, даһа сонра исә Әлмүвәһһидиләрин әлиндә олмушдур. 1238 илдән Испанија әразисиндәки сонунҹу әрәб дөвләти Гәрнатә әмирлијинин пајтахты иди. 13 әсрдә Пиренеј ј-а-нын ән инкишаф етмиш шәһәрләриндән

биринә чеврилмишди; ири ипәк парча вә силаһ истеһсалы мәркәзи олан Г. әрәб өлкәләри илә гызғын тичарәт апарырды (*Реконкиста* кедининдә әрәбләрдән алынмыш вилајәтләрин мүсәлман әһалисинин Г.-ја арасыкәсилмәз ахынынын да бу ишдә хејли ролу варды). Узун мүһасирәдән сонра, Г. 1492 илдә Кастилија гошунлары тәрәфиндән алынды. *Морисколарын* күтләви сүркүнүндән вә Шәргләэн'әнәви тичарәт әлагәләринә сон гојулдугдан сонра шәһәр тәдричән тәнәззүлә уғрады. 18—19 әсрләрдә Г.-нын сәнаје әһәмијјәти бәрпа олунмушду. Вәтәндаш мүһарибәси заманы (1936—39) Г. фашист гијамчыларын дајаг мәнтәгәси иди.

Г. бир чох әрәбдилли алим, шаир вә сәјјаһын вәтәнидир. Г.-лы сәјјаһлардан Әбу Һамид әл-Гәрнати (11—12 әсрләр) вә Әбу-л-Һәсән әл-Гәрнати Азәрб.-да олмуш, онун шәһәрләри, чај вә көлләри, Хәзәр дәнизи, онун а-ры, Бакы вә бурада чыхарылан нефт, Азәрб.-ын јерли әһалиси һаггында гијмәтли мә'лумат вермишләр.

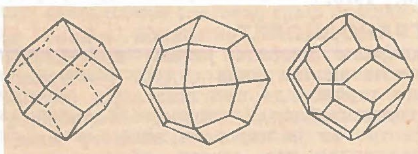
Г.-нын доланбач күчәләрдән ибарәт орта әсрләрә аид мәркәзи 20 әсрдә гисмән јенидән гурулмушдур. Ме'марлыг абидәләри: әрәб истеһкамларынын галыглары, *мудехар* үслубунда тикилмиш евләр, килсә (1523—1703), Сан-Хуан де лос Рејес (тәгр. 1520), Санта-Ана (1537—63) килсәләри, Ла-Картуха монастыры (16—18 әсрләр), биржа (1518—22), Каса де Кастрил сарајы (1539; һазырда Тәсвири сәнәт вә археолокија музејидир). Г.-нын әтрафында каһа евләрдән ибарәт јохсулларын јашајыш мәскәни вар. Шәһәрин ш. һиссәсиндә *Әлһәмра* сарај комплекси јерләшир.

ГРАНА́ДОС, Гранадос-и-Кампиња (Granados y Campiña) Енрике (27.7.1867, Каталонија, Лерида—24.3. 1916, Ла-Маншда кәми гәзасы нәтичәсиндә һәлак олмушдур)—испан бәстәкары, пианочу вә педагог. Барселонада Классик Концертләр Чәмијјәти (1900) вә Мусиги Академијасы (1901; 1916 илдәк рәһбәри) тәшкил етмишдир. Фп. үчүн «Испан рәгсләри» (4 дәфтәр, 1892—1900) вә 2 силсилә пјесләрдән ибарәт «Гојескалар»ы (Ф. *Гојјанын* әсәрләри үзрә) мәшһурдур; «Гојескалар» әсасында сонралар ејниадлы опера (тамашасы 1916) јазмышдыр. 6 опера, симфоник поема, сүита, фп. триосу, хор, маһны вә с. әсәрләрин мүәллифидир. «Испан мусиги интибаһы» чәрәјаны нүмајәндәләриндән олан Г.-ун әсәрләри үчүн милли мусиги фолклору илә пешәкар бәстәкарлыг техникасынын вәһдәти сәчијјәвидир. Бир чох әсәриндә салон инчәсәнәти елементләри вар.

ГРАНА́Т ЕНСИКЛОПЕДИК ЛҮҒӘТИ—ән ири универсал рус енсиклопедијаларындан бири. Әсасән, А. вә И. Гранат гардашлары нәшр етмишләр. Илк 6 нәшри (8—9 чилддә) 1891—1903 илләрдә, тәкмилләшмиш 7-чи нәшри исә 1910—48 илләрдә (58 чилддә, 56-чы чилд чыхмамышдыр) олмушдур (редакторлары К. А. Тимирјазев, М. М. Ковалевски, С. А. Муромтсев вә б.). Г.е.л.-нин 28-чи чилдиндә (1915) В. И. Ленинин (В. Илјин тәхәллүсү илә) «Маркс» (Тәрҹүмеји-һалы һаггында гыса мә'лумат вә марксизмин шәрһи) мәгаләси дәрч едилмишдир. Мәгаләнин «Сосиализм» вә «Пролетариатын синфи мүбаризә тактикасы» һиссәләри сензура тәрәфиндән чыхарылдығындан, онлар јалныз 1926 илдә (40-чы чилддә) «Елми сосиализм» ады илә чап олунмушдур. Ингилабдан әввәлки нәшрләрдә ичтимаи елмләр саһәсиндәки мәгаләләрин чоху либерал-буржуа мөвгејиндән јазылмышдыр. Г.е.л. чидди нөгсанларына бахмајараг, елми вә фактик материаллары зәнкинлији чәһәтиндән инди дә әһәмијјәтини итирмәмишдир. Г.е.л.-ндә Азәрб.-ын тарихи, мәдәнијјәти һаггында да материаллар верилмишдир.

Әд.: Кауфман И. М., Русские энциклопедии, в. 1, М., 1960.

ГРАНАТЛАР (лат. granatus — дәнәли) — минерал групу. Тәркиби, әсасән, ортосиликатлардан ибарәтдир. Кимјәви тәркибинин үмуми формулу $R_3^{2+}R_2^{3+}[SiO_4]_3$-дир; бурада R^{2+}—Ca, Mg, Fe, Mn; R^{3+}—Al, Fe, Cr, Ti. Г.-ын кристаллик гурулушу мүрәккәбдир. Кубик сингонијада кристаллашыр. Мүхтәлиф формалы изометрик кристаллар (бах шәкил), чох вахт дәнәли агрегатлар, кирдә дәнәләр вә с. әмәлә кәтирир. Г. тәркибинә көрә *гроссулјар*,

пироп, алмандин, спессартин, андрадит, уваровит вә с. нөвләрә ајрылыр. Тәркибиндән асылы олараг рәнксиз, јашылы-сары, јашыл, гонур, чәһрајы, гырмызы, гара вә с. рәнкдә олур. Сәртлији 6,5—7,5, сыхлығы 3100—4300 *кг/м³*. Сон вахтлар гранат гурулушлу чохлу сүн'и бирләшмәләр (мәс., $CaJ_2Mn_2[GeO_4]_3$ типли вә даһа мүрәккәб) алыныр. Контакт-метасоматик, постмагматик просесләр нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Әсасән, скарн, гнејс вә метаморфик шистләрдә, пегматит дамарларда, надир һалларда пүскүрмә сүхурларында олур. Шәффаф, көзәл рәнкли нөвләри (пироп, демантоид, алмандин) гијмәтли даш кими зәркәрликдә, сәрт гејри-шәффаф нөвләри исә техники абразив материал кими ишләнир. Ән јахшы алмандинләр Һиндистанда, пироплар Чехословакијада, демантоидләр ССРИ-дә (Уралда) тапылмышдыр. ССРИ-дә һидрогранатлара Загафгазијада тәсадүф едилир. Г. Азәрб.ССР-дә Дашкәсәндә тапылыр.

ГРАНДЛАР (Grandes, исп. grande—аға, күбар) — орта әсрләрдә Испанијада али дини вә дүнјәви дворјан тәбәгәси. 16—20 әсрләрдә дворјан рүтбәси. Г. 13 әсрдән јүксәк дөвләт вәзифәләри тутур, бөјүк имтијазлардан истифадә едирдиләр. 16 әсрдә мүтләгијјәтин мөһкәмләнмәси илә әлагәдар сарај ә'јанларына чеврилән Г.-ын сајы вә һүгуглары дәгиг мүәјјән олунмушду. 1931 илдә Г. рүтбәси ләғв едилмишдир.

«ГРАНД-ОПЕРА́» (Grand Opéra; рәсми ады—Милли Мусиги вә Рәгс Академијасы)—Паристдә дөвләт опера театры. 1669 илдә «Крал Мусиги Академијасы» кими тәшкил олунмуш, 1671 илдән рәсми ады илә фәалијјәтә башламышдыр. 2130 јерли олан индики бинасы 1875 илдә тикилмишдир (ме'мар Ш. Гарнје; 1936 илдән јенидәнгурма ишләри апарылмышдыр); һәмин илдән «Г.-О.» адланыр. Франса буржуа ингилабы дөврүндә (18 әсрин сону) «Г.-О.»-да зүлм, истибдад әлејһинә мүбаризә идејалары илә бағлы опералар («гуртулуш операсы»), 19 әсрин 1-чи јарысында исә «бөјүк опера»лар (тарихи, јахуд тарихи-әфсанәви сүжетли монументал опералар) тамашаја гојулурду. «Г.-О.»-нын репертуарында дүнја классикләринин әсәрләри илә јанашы мүасир бәстәкарларын опера вә балетләри әсас јер тутур. «Г.-О.»-да көркәмли мүғәнниләрдән М. Малибран, П. Виардо-Гарсиа, М. Ж. Д. Арто, М. Каллас, Т. Гобби, балет артистләриндән М. Талјони, Ф. Елслер, Л. Дарсонвал, И. Шовире, дирижорлардан А. Мессаже, П. Монтө, Р. Дезормјер вә б. чыхыш етмишләр. «Г.-О.»-нын тамашаларына балетмејстерләрдән Ж. Ж. Новер, Ж. Добервал, Ж. Ж. Перро, С. Лифар, Р. Пти вә б. гурулуш вермишләр.

«Г.-О.»-нын балет труппасы дүнјанын бир чох өлкәсиндә, о чүмләдән ССРИ-дә гастролда олмуш (1958, 1969—70, 1977), балет артистләриндән К. Власси вә А. Лабис Азәрб. Опера вә Балет Театрында чыхыш етмишләр (1965). ССРИ Бөјүк Театрынын балет (1958, 1972, 1977), опера (1969—70) труппалары вә Ленинград опера вә балет театрынын балет труппасы (1961) «Г.-О.»-да тамашалар вермишдир. ССРИ халг артисти Нијази «Г.-О.»-да С. Прокофјевин «Даш гонаг», П. Чајковскинин «Јатмыш көзәл» балетләринә дирижорлуг етмишдир (1961).

ГРАНД-РА́ПИДС (Grand-Rapids) — АБШ-ын шм.-ында, Мичиган штатында шәһәр. Мичиган көлүнә төкүлән Гранд Ривер чајынын саһилиндәдир. Әһ. 187 мин (1974). Автомобил һиссәләри һазырланыр. Метал е'малы, мебел, кағыз, кимја сәнајеси вар.

ГРА́НИН (тәхәллүсү; әсл фамилијасы: Керман) Даниил Александрович (д.1.1.1919, индики Курск вил.-нин Волын к.)—рус совет јазычысы. 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. Елми-техники јарадычылығын романтика вә поезијасы, принсипиал, коммунист әгидәли фәдакар алимләрлә исте'дадсыз, мәнсәбпәрәст бүрократлар арасында мүбаризә «Ахтаранлар» (1954), «Туфана гаршы кедирәм» (1962) романлары вә с. әсәрләринин әсас мөвзусудур. АДР, Франса, Куба, Австралија, Инкилтәрә вә Јапонијаја сәфәрләриндән бәһс едән «Көзләнилмәз сәһәр» (1962), «Бәләдчијә даир гејдләр» (1967) вә с. очерк китабларынын, «Бизим баталјон командири» (1968) повести вә с. әсәрләрин мүәллифидир. 3 орден, һабелә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Избр. произведения, т. 1—2, Л., 1969; Иду на грозу. Эта странная жизнь. Однофамилец. Выбор цели, Л., 1976; Дождь в чужом городе. Повести, Л., 1977.

Әд.: Плошкин Л. А., Даниил Гранин. Очерк творчества, Л., 1975.

ГРАНИ́Т (итал. granito, лат. granum—дәнә)—там кристаллик магматик сүхур. Јер габығында ән чох јајылмыш сүхурлардан биридир. Орта вә ја ири дәнәли олур. Тәркиби калиумлу чөл шпатындан (ортоклаз, микроклин), турш плакиоклаздан (албит, олигоклаз), кварс вә аз мигдарда рәнкли минераллардан (адәтән, биотит, мусковит, бә'зән амфибол, надир һалларда

пироксен) ибарәтдир. Тәркибиндәки рәнкли минерала көрә биотитли Г., һорнблендли Г., пироксенли Г. вә с. адланыр. Г. батолит, шток, дамар, лакколит вә с. формалар әмәлә кәтирир. Г. интрузив сүхурлар ичәрисиндә үстүнлүк тәшкил едир. Г. күтләләри илә бир чох гијмәтли металларын (галај, волфрам, молибден, гурғушун, синк вә с.) јатаглары әлагәдардыр. Г.-дән тикинтидә, һејкәлтәрашлыгда вә үзлүк материалы кими (ССРИ-дә ән чох Украјна, Урал вә Карелија јатагларынын материалларындан) истифадә едилир. Азәрб.ССР-дә Кировабад јахынлығында гранит массиви вар.

«ГРАНИТ» ГАТЫ, гранит-гнејс гаты, гранит-метаморфик гаты—узунуна сејсмик далғаларын 5—6,5 *км/сан* сүр'әтлә јајылдығы јер гатынын шәрти ады. Материкләрдә бу гат чөкмә габыгла (галханлардан башга) өртүлүдүр. Типик океан диби әриндә «Г.» г. олмур. «Г.» г.-нын тәркибинә гранитләрдән әлавә, гнејсләр вә б. метаморфик вә пүскүрмә сүхурлары да дахилдир.

ГРАНИТ-ГНЕЈС—гранит кими кварсдан, калиумлу чөл шпатындан, турш плакиоклаздан вә микадан (әсасән, биотитдән) ибарәт там кристаллик шистли сүхур. Тәдгигатчыларын чоху Г.-г.-ә Јер габығы тәкиндә магматик әринти сојудуғу заман кристаллашан гранитләр кими бахырлар. Магматик Г.-г.-и метаморфик гнејсләрдән ајырмаг чох чәтиндир. Буна көрә дә бә'зән Г.-г.-и гранит материалы илә зәнкин ири кристаллик гнејсләр адландырырлар.

ГРАНИТЛӘШМӘ—Јер габығы дәринликләриндә мүхтәлиф (чөкмә, метаморфик, пүскүрмә) сүхурлары дәјишдирәрәк, тәркиб вә структуруна көрә гранитләрә јахынлашдыран просесләр. Г.-јә јер дәринлијиндән кәлән газ вә маје мәһлулларын тә'сириндән, бәрк маддәләрин ион диффузијасындан баш верән метасоматик просес кими бахылыр. Бу просесдә сүхурун тәркибинә гәләвиләр, силисиум дахил олур, дәмир, магнезиум, калсиум исә чыхыр. Г. кеосинклинал зоналара хасдыр. ССРИ әразисиндә Г. кәскин метаморфизләшмиш сүхурларын инкишаф етдији гәдим галхан саһәләриндә (Карелија, Украјна вә с.) мүшаһидә едилир.

ГРАНКА—1) Гејри-мүәјјән сајда сәтирдән ибарәт мәтбәә јығы сүтуну; 2) корректуранын охунмасы үчүн јығы сүтунунун сурәти; 3) јығыны сахламаг вә бир јердән башга јерә апармаг үчүн үч бортлу метал лөвһә.

«ГРАНМА» (Granma)—күндәлик гәзет. Куба КП МК-нын органы. 1965 ил октјабрын 4-дә «Ој» («Ноу») вә «Револјусјон» («Revolucion») гәзетләринин бирләшмәсиндән јаранмышдыр. 1956 илдә Ф. *Кастро Русун* үсјанчы дәстәсини Куба саһилинә чыхаран кәминин ады илә адландырылмышдыр. Һаванада исп., фр., инк. нәшр олунур. Тиражы 600 миндир (1977).

ГРАНОВИТ ПАЛАТАСЫ—Москва Кремлиндә бина. 1487—91 илләрдә италјан ме'марлары М. Фрјазин вә П. Солари тәрәфиндән тикилмишдир. Тәнтәнәли гәбуллар үчүн нәзәрдә тутулмуш Г.п.-нын ады онун ш. фасадынын тараш дашларла (рус дилиндә—граненные камни) бәзәдилмәси илә әлагәдардыр. Һазырда ССРИ Али Совети биналарындан биридир.

ГРАНОВСКИ Тимофеј Николајевич (21.3.1813, Орјол—16.10.1855, Москва)—рус тарихчиси, ичтимаи хадим; либерал буржуазијанын сол ганадынын нүмајәндәси, Москва ун-тинин проф. (1839—55). *Гәрбчиләр* чәрәјанына мәнсуб иди. Мүртәче идеолокијаја гаршы чыхыр, славјанофилләри тәнгид едәрәк, Русијанын вә Гәрби Авропанын инкишаф тарихинин үмумилијини көстәрирди. Тәһкимчилијин кечичи характер дашыдығыны, онун мәһв олачағыны әсасландырырды. Г. Һекелин диалектикасыны гәбул етсә дә, онун фәлсәфәсиндәки милләтчилијә, иргчилијә гаршы чыхыр, славјанларын тарихи ролуну, Шәрг халгларынын тарихини өјрәнмәјин зәрурилијини көстәрирди. Г. халгын тарихинин өјрәнилмәсини елмин ән мүһүм мәсәләләриндән бири сајырды. Дүнјакөрүшүнә көрә, әсасән, идеалист олса да, јарадычылығынын демократик мејли ону А. И. Кертсен вә Н. П. Огарјовла јахынлашдырырды. Чернышевски вә Кертсен Г.-ни јүксәк гијмәтләндирмишләр. Г. рус тарих елминин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

Әд.: Т. Н. Грановский (Сб. статей), М., 1970.

ГРАНОДИОРИТ—тәркиби гранит вә кварслы диоритә јахын, кристаллик магматик интрузив сүхур. Минералокжи тәркибиндә чөл шпатлары (әсасән плакиоклазлар), кварс, һорнбленд, биотит вә ја пироксен, аксессор минераллардан исә, әсасән, сфен, апатит, магнетит олур. Азәрб.ССР-дә (Кичик Гафгазда) вар.

ГРАНОЗАН, НИУИФ-2 препараты—к.т. биткиләринин тохумларыны дәрманламаг үчүн маддә.

ГРАН-САССО-Д'ИТАЛИЈА (Gran Sasso d'Italia, һәрфи мә'насы—Италијанын бөјүк дашы)—Италијада дағ массиви. Абрутси Апеннин д-рындадыр. Зирвәси—Корно (һүнд. 2914 *м*) Апеннин д-рында ән јүксәк нөгтәдир. Әһәнкдашыларындан тәшкил олунмушдур. Карст релјеф формасы характерикдир.

ГРАНУЛЈАСИЈА (лат. granulum—дәнәчик)—сағалма заманы јараны, илтиһаб очагларыны өртән тәзә тохума. Г. ган дамарлары, һабелә сүр'әтлә чохалан чаван һүчејрәләрлә зәнкин олуб, тохума вә органын өлмүш һаһијәсини әвәз едир. Ағыр вә үзүлмүш хәстәләрдә, һабелә јашлыларда Г. чох ләнк әмәлә кәлир, белә адамлар кеч сағалырлар.

ГРАНУЛЈАСИЈА, дәнәвәрләшдирмә—маддәнин хырда дәнәләр—гранулалар шәклинә салынмасы. Г. маддәнин техноложи хассәләрини јахшылашдырмаг, материалдан кичик порсијаларла истифадә едилмәсинә имкан јаратмаг, јүкләмә, бошалтма, дашыма әмәлијјатыны асанлашдырмаг вә с. үчүндүр. Әсасән, кимја сәнајеси, металлуркија вә енеркетикада тәтбиг едилир. Кимја сәнајесиндә күбрә (мәс., суперфосфат, аммониум шорасы вә с.) вә пластик күтлә истеһсалында истифадә олунур. Полимерләри, нарын һалда олдугда, сыхлашдырмагла (дәнә, таблет вә с.), ири парчалар шәклиндә олдугда исә хырдаламагла дәнәвәрләшдирирләр. Термопластик полимерләри јумшалтмагла (әритмәклә) Г. үсулу кениш тәтбиг олунур. Металлуркијада әритмә просесинин маје мәһсуллары (поса, штејн вә с.) дәнәвәрләшдирилир. Мәс., поса јол чәкилишиндә балласт кими ишләдилир, долдуручу маддә кими бетона гатылыр, семент вә поса кәрпичи истеһсалында тәтбиг олунур. Енеркетика тәсәррүфатында күл төкүлән гыфын јолуну тутулмамасы вә конвексија сәтһинин өртүлмәмәси үчүн газан посасы дәнәвәрләшдирилир.

ГРАНУЛЈОМА (лат. granulum — дәнәчик+јун. ōma—шиш адларынын сон шәкилчиси) — чаван бирләшдиричи тохума һүчејрәләринин кичик дүјүн шәклиндә галынлашмасы. Чох вахт инфексион хәстәликләрдә (вәрәм, сифилис, чүзам, бруселлјоз, актиномикоз вә с.) мүшаһидә едилир. Бә'зи Г.-лар коллакен хәстәликләрдә (мәс., ревматизмдә) вә организмә јад чисимләрин дүшдүјү јердә әмәлә кәлир. Мүаличәси: әсас сәбәби арадан галдырмаг, ағыр һалларда чәррәһи әмәлијјат.

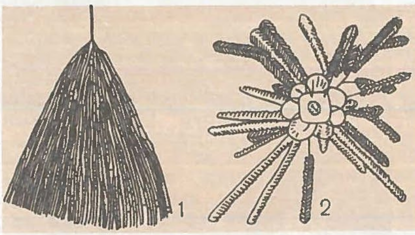
ГРАНУЛОМЕТРИЈА (лат. granulum—дәнәчик + ...*метрија*), гранулометрик анализ, механики анализ — гырынты сүхур, грунт вә сүн'и материалда гранулометрик тәркибин (мүхтәлиф өлчүлү дәнә вә һиссәләрин) фаизлә тә'јини методу. Гырынты сүхурлар (чағыл, чынгыл, гум вә с.), кил вә килли сүхурлар мүхтәлиф өлчүлү минерал вә сүхур һиссәчикләрдән ибарәтдир. Бу һиссәчикләр өлчүләринә көрә мүәјјән комплексә вә ја фраксијалара бөлүнүр. Гранулометрик тәркибдәки ири фраксијаларын тә'јини үсулларындан бири хәлбирләмәдир. Хырда фраксијалар үчүн һидравлик методлар (гаршылашан ахынла ајырма вә су мүһитиндә чөкмә јолу илә ајырма) тәтбиг едилир. Анализин нәтичәләри чәдвәл, һистограм, кумулјатив әјри вә һәмчинин үчбучагда нөгтә шәклиндә тәсвир едилир. Бу методларын дәгиглији 1%-ә гәдәрдир. Гранулометрик анализ кеолокија, мүһәндиси кеолокија, дәниз кеолокијасы, фајдалы газынтыларын сафлашдырылмасы, торпагшүнаслыг вә с.-дә тәтбиг едилир. Г.-нын тикинти материаллары истеһсалында да бөјүк әһәмијјәти вар.

ГРАНУЛОСИТЛӘР, дәнәвәр лејкоситләр — ситоплазмасында дәнәчикләр олан аг ган һүчејрәләри. Онурғасыз һејванларда Г. дәнәвәр амјөбосит адланыр. Дәнәләринин бојанмасына көрә Г. еозинофилләрә (оксифилләрә), базофилләрә вә нејтрофилләрә бөлүнүр. Г. горујучу функсија дашыјыр. Г.-ин ајры-ајры нөвләри арасында фаиз нисбәти јаш вә организмин вәзијјәтинә көрә дәјишир. Инсан ганында Г. лејкоситләрин әсас күтләсини тәшкил едир.

ГРАН-ЧАКО (Gran Chaco, исп. gran—бөјүк + chaco — гуарани дилиндә ов јери сөзләриндән)—Чәнуби Америкада 19° илә 29—30° ч.е.-ләри арасында, Парагвај вә Аркентина әразиләриндә тәбии вилајәт. Ла-Плата овалығынын шм. һиссәсини вә Анд д-рынын дағәтәји дүзәнликләрини тутур. Һүнд. 50 *м*-дән 500—600 *м*-ә гәдәрдир. Иглими шм.-да субекваториал, мәркәздә тропик, ч.-да субтропикдир. Орта темп-р ијулда 12—21°С, јанварда 26—30°С-дир (макс. 47°С). Иллик јағынты 500—1200 *мм*. Мүһүм чајлары: Парагвај, Парана вә с. Гәһвәји-гырмызы торпагларда сејрәк мешәләр, г.-дә

ксерофит коллуглар вар. Һејванат аләми зәнкиндир. Тахта-шалбан тәдарүкү, овчулуг, памбычылыг вә һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Шм.-г.-дә нефт вә газ јатаглары вар.

ГРАПТОЛИТЛӘР (Graptolithina)—һемихордалылар (Hemichordata) типиндән нәсли кәсилмиш дәниз һејванлары јарымтипи. Бентос вә планктон формалары олмуш, колонијаларла ја-

1. Ағачабәнзәр граптолит; 2. Әсл граптолит.

шамышлар. Скелети хитиндән вә зооидләрин јерләшдији көзүкләрдән әмәлә кәлмиш будаглар шәклиндәдир. Г. Палеозој ерасында Кембридән Карбон дөврүнә гәдәр јашамыш, Силур дөврүндә кениш јајылмышдыр. Рәһбәр фауна кими әһәмијјәтлидир.

ГРАСИЈАЛАР (лат. gratia — ҹазибәдарлыг, көзәллик)—Гәдим Рома мифолокијасында үч көзәллик вә зәрифлик илаһәси. Гәдим Јунан мифолокијасындакы *Харитләрә* ујғун кәлирдиләр. Үч грасијанын образы инҹәсәнәтдә дә әксини тапмышдыр (С. Боттичелли, П. Рубенс, Б. Торвалдсен вә б.-нын јарадычылығында).

ГРАТС (Graz) — Австријада шәһәр. Штирија әјаләтинин инз. м. Мур чајы саһилиндәдир. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 255 мин (1973). Нәгл., к.т. машынгајырмасы, дәгиг механика вә оптика ҹиһазлары, мә'дән, металлуркија, енеркетика аваданлығы истеһсалы, кимја, шүшә, дәри, тохуҹулуг, полиграфија, јејинти сәнајеси, ун-т (1586), музејләр вә с. вар.

ГРАУВАККА (алм. grau — боз + Wacke—сүхур нөвү)—чөкмә, әсасән, метаморфик вә пүскүрүлмүш хырда сүхур гырынтылары (дәнәләри) илә әсаси вулканик сүхур вә туфокен материал гырынтылары гарышығындан ибарәт чөкмә мәншәли сүхур. Чохлу мигдарда цемент материалыны олмасы характерикдир. Рәнки, адәтән түнд-боз, гара вә ја түнд-јашыл (цементдәки хлоритин һесабына). Г.-да гырынты дәнәләри бучаглы вә ја зәиф јуварлаглашмыш, пис чешидләнмиш олур. Г. кеосинклинал саһәләрә хасдыр. Кеосинклиналларда даһа гәдим сүхурлардан тәшкил олунмуш дахили галхмаларда дағынты мәһсулларынын сүр'әтли топланма дөврүндә јаранмыш галын гатлар әмәлә кәтирир.

ГРАФ (алм. Graf., лат. comes, фр. comte, инк. earl) — еркән орта әсрләрдә Гәрби Авропада крал сарајында вәзифәли шәхс. Сонрадан Г. вәзифәси тәдриҹән ирси олду. Феодал пәракәндәлији дөврүндә феодал һакими, сонрадан (феодал пәракәндәлијинин ләғв олунмасы илә) јүксәк задәкан титулу иди. Титул кими формал олараг монархија идарә үсулу мөвҹуд олан әксәр Авропа өлкәләриндә һәлә дә галмышдыр. Русијада Г. рүтбәсини 18 әсрдә I Пјотр тәтбиг етмишди; 1917 илдә ләғв олунмушдур.

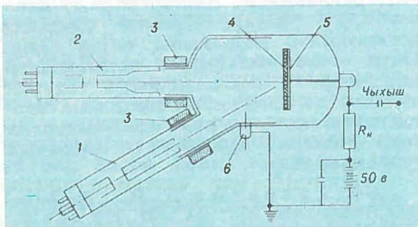
...ГРАФ (јун. gráphō — јазырам) — ашағыдакы мә'налары верән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси: 1) сөзүн 1-ҹи һиссәсиндәки әшјаны тәсвир вә тәдгиг едән шәхс (мәс., библиограф, етнограф); 2) сөзүн 1-ҹи һиссәсиндәки васитәләрин көмәји илә график үсулла нәји исә экс етдирән, нәјинсә сурәтини чыхаран шәхс (мәс., фотограф, литограф); 3) нәји исә гејд вә тәсбит едән ҹиһаз, јахуд аләт (мәс., барограф, кардиограф).

ГРАФ (р и ј а з и ј ј а т д а) — бах *Граф нәзәријјәси.*

ГРАФ НӘЗӘРИЈЈӘСИ—дискрет ријазијјатын графлары өјрәнән бөлмәси. Г р а ф тәпәләр (нөгтәләр) чохлуғу вә тилләр (әлагәләр) чохлуғу илә тә'јин едилир. Һәр тил ики тәпәни (вә ја ејни тәпәни өзү илә) бирләшдирир. Бә'зи тәпәләрдән һеч бир тил чыхмаја биләр. Сонлу сајда тәпә вә тилләри олан графа сонлу граф дејилир. Г.н. графларын анализи, верилән графын мүхтәлиф көстәрициләринин тә'јини, верилмиш хассәләрә малик графлар сајынын тапылмасы, онларын синтези вә с. мәсәләләри тәдгиг едир. Електрик шәбәкәси, автоматын вәзијјәтләр чохлуғу, үмумијјәтлә мүхтәлифтипли објектләр арасындакы әлагәләр граф шәклиндә тәсвир едилә билир. Она көрә Г.н. мүхтәлиф елмләрдә вә техникада бир сыра мәсәләнин һәллиндә кениш тәтбиг едилир. Г.н. тополокија, комбинатор анализ, әдәдләр нәзәријјәси, Бул ҹәбри вә б. саһәләрлә сых әлагәдардыр.

Әд.: З ы к о в А. А., Теория конечных графов, т. 1, Новосибирск, 1969; Х а р а р и Ф., Теория графов, пер. с англ., М., 1973.

ГРАФЕКОН (јун. gráphō—јазырам+ eikōn—тәсвир, охшарлыг)—ики електрон дәстәси олан *јаддаш електроншуа борусу*; биринчи дәстә телевизија вә радиолокасија тәсвирләрини електриккечирән лөвһә үзәриндәки узун-

Графекон схеми: *1*—тутушдуран шүа; *2*—јазан шүа; *3*—шүа ачылышынын мејлетдириҹи системләри; *4*—диелектрик тәбәгә; *5*—електрик кечирән лөвһә; *6*—коллектор.

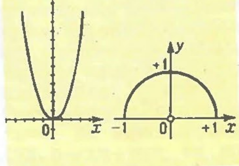
мүддәтли јаддаша малик диелектрик тәбәгәјә потенсиал релјеф шәклиндә јазыр; икинҹи дәстә исә ону лөвһә илә дәфәләрлә тутушдурур. Г.-да (шәк.) јазма вә тутушдурма ејни вахтда да апарыла билир. Г. бир тәсвир нөвүнү гаршылыглы сурәтдә о биринә (радиолокасија тәсвирини телевизија тәсвиринә, бир телевизија стандартындан дикәринә вә с.) чевирмәк үчүн тәтбиг олунур.

ГРАФЕМ (јун. gráphō — јазырам)—јазылы нитгин шифаһи нитгдәки *фонемә* мүвафиг ән кичик мә'на ваһиди (мәс., «а», «б» вә с.). Мүәјјән јазынын Г. системи һәмин јазынын әлифбасыны тәшкил едир. Мүвафиг сәси ифадә едән һәрфи (мәс., А, а,*а* вә с.), һабелә бу вә ја дикәр фонемин ишарәси кими мүнтәзәм олараг ишләдилән график бирләшмәләри [мәс.: ch—«ш» (франсызҹа), «х» (алманҹа), «ч» (инкилисҹә) вә с.] Г.-дән фәргләндирмәк лазымдыр. «Г.» терминини илк дәфә 1912 илдә И. А. *Бодуен де Куртене* ишләтмишдир.

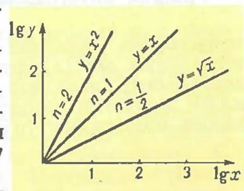
Әд.: А м и р о в а Т. А., К истории и теории графемики, М., 1977.

...ГРАФИЈА (јун. gráphō—јазырам)—ашағыдакы мә'налары верән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси: 1) сөзүн биринҹи һиссәсиндәки әшјаны тәсвир, тәдгиг едән елм (мәс., библиографија, етнографија); 2) јазынын, һүснхәт вә рәсмхәтин, чапын көмәји илә нәјинсә график үсулла экс етдирилмәси (мәс., каллиграфија, стенографија), һәмчинин бу үсулларын тәтбиг едилдији мүәссисә (мәс., литографија); 3) мүәјјән проблемә һәср олунмуш тематик характерли елми әсәр (мәс., монографија).

ГРАФИК—функсионал асылылығын хәтләр васитәсилә мүстәви үзәриндә һәндәси тәсвири. Функсионал асылылығын әјани тәсвири аргументин гијмәтинә көрә функсијанын гијмәтини тез тапмаг үчүн тәтбиг едилир (бах *График һесаблама*). Г. мүстәви координат системинин нөвүндән асылы олараг чохнөвлүдүр. Әксәр һалда Г. дүзбуҹаглы Декарт координат системиндә гурулур (1-ҹи шәк. $y=x^2$ параболасынын, 2-ҹи исә $y=\sqrt{1-x^2}$ функ-

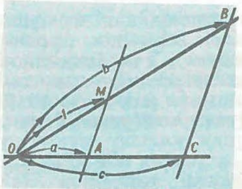
сијасынын Г.-идир). Бу координат системиндә охлар үзрә мигјаслар ејни олдуғу үчүн практикада әлверишли дејил. Г. гурулан кағыз вәрәгин саһәсинә гәнаәт үчүн охлар үзрә мигјаслар мүхтәлиф көтүрүлүр. Полјар координат системинә әсасланан Г. даһа әлверишлидир. Г.-ин садәлији үчүн бә'зән нөгтәнин координатлары әвәзинә x вә y дәјишәнләринин функсијалары

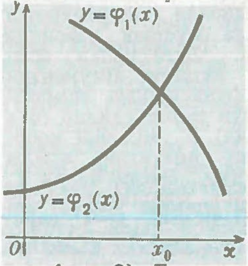
көтүрүлүр. Декарт координат системиндә ($\lg x$, $\lg y$) нөгтәси аргумент вә функсијанын (x, y) гијмәтләринә гаршы гојулса, ихтијари n үчүн $y=x^n$ функсијасынын Г.-и дүз хәтдир (шәк. 3).

ГРАФИК ҺЕСАБЛАМА — график гурмагла мәсәләнин тәгриби һәллини тапма. Функсијанын диференсиалланмасы вә интегралланмасында, ҹәбри вә трансендент тәнликләрин көкләринин тапылмасында, диференсиал тәнликләрин һәллиндә, графики статистикада вә с. тәтбиг олунур. Г.һ. садәдир, һәлл просеси вә нәтиҹә ајдындыр, лакин дәгиглик бөјүк дејил.

Ҹәбри ифадәни Г.һ. Әдәдләри топламаг үчүн онлара ујғун парчалар әввәлкинин сону сонракынын башланғыҹы илә үст-үстә дүшмәклә бир дүз хәтт үзәриндә јерләшдирилир. Алынан парча һәмин әдәдләрин ҹәмидир. Вурма вә бөлмә мүтәнасиб парчалар (буҹағын тәрәфләри арасында галан паралел дүз хәтт парчалары; шәк. 1; MA вә BC) гурмагла јеринә јетирилир.

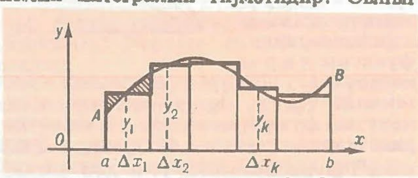

1, a, $в$ вә c парчалары елә гурулур ки, $a:1=c:b$ олур. Онда, $c=ab$ вә ја $b=c/a$. 3 парчадан икисини бөлмәклә үчүнчүнү тапмаг, јә'ни ики әдәдин һасилини вә ја гисмәтини гурмаг олур. Топлама вә вурмадан истифадә едәрәк $a_1x_1+a_2x_2+...+a_nx_n$ вә $(a_1x_1+...+a_nx_n)/(a_1+...+a_n)$ ифадәләрини һесабламаг олар. График үсулла там гүввәтә јүксәлтмәк үчүн вурма ардычыл апарылыр. $f(x)=a_0x^n+a_1x^{n-1}+...+a_{n-1}x+a_n$ чохһәдлисинин гијмәтини тапмаг үчүн о $f(x)=\{[(a_0+x+a_1)x+a_2]x+...\}x+a_n$ шәклиндә јазылыр вә кичик мө'тәризәдән башлајараг Г.һ. апарылыр. $f(x)=0$ тәнлијинин һәгиги көкләрини график үсулла тапмаг үчүн һәмин тәнлик $f(x)=\varphi_1(x)-\varphi_2(x)$ шәклиндә јазылыр вә $y_1=\varphi_1(x)$, $y_2=\varphi_2(x)$ функсијаларынын графикләри гурулур (шәк. 2).

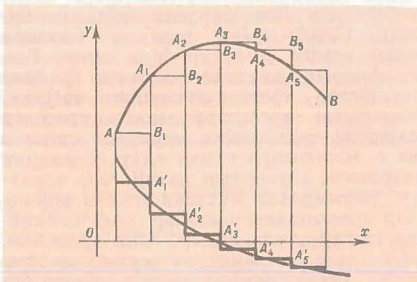
Бу графикләрин кәсишмә нөгтәсинин абсиси $f(x)=0$ тәнлијинин һәллидир. $x^2+px+q=0$ тәнлијинин көкү $y=x^2$ параболасы илә $y_2=-px-q$ дүз хәттинин кәсишдији нөгтәнин абсисидир. $z^3+az^2+bz+c=0$ куб тәнлији исә $z=x-a/3$ әвәзләмәси илә $x^3+px+q=0$ тәнлијинә кәтирилир, сонра да $y=x^3$ куб параболасыны вә $y=-px-q$ дүз хәттини гурмагла һәлл тапылыр.

График интеграллама. $\int_a^b f(x)dx$ интегралынын һесабланмасы үчүн интеграллалты $y=f(x)$ функсијасы пилләвары сыныг хәтлә әвәз олунур (шәк. 3). $aABb$ әјрихәтли трапесијасынын саһәси һәмин интегралын гијмәтидир. Сыныг

хәтти гурмаг үчүн трапесија Oy охуна паралел дүз хәтләрлә кичик трапесијалара бөлүнүр. Бунларын һәр бириндә әјри парчасы Ox охуна паралел дүз хәтт парчалары илә елә әвәз едилир ки, алынан һәр дүзбучаглынын саһәси ујғун кичик трапесијанын саһәсинә бәрабәр олур. Сыныг хәтлә әһатә олунмуш саһә алынан дүзбучаглыларын саһәләри cәминә бәрабәр, јә'ни $\sum_{\kappa=1}^{n} y_\kappa \Delta x_\kappa$ олур [Δx_κ — κ-чы дүзбучаглынын отурачағынын узунлуғу, y_κ исә $y=f(x)$ функсијасынын һәмин дүзбучаглынын һүндүрлүјүнә бәрабәр олан гијмәтидир]. Бу ифадә $\int_a^b f(x)dx$ интегралынын тәгриби гијмәти кими гәбул едилир. $\sum_{\kappa=1}^{n} y_\kappa \Delta x_\kappa$ cәми исә јухарыда көстәрилән гајда илә график һесабланыр.

График диференсиаллама. Функсијанын графикинә тохунанын бучаг әмсалынын гијмәтләринә көрә төрәмәнин графики гурулур. Тохунанын истигамәти бөјүк хәта илә тә'јин едилдији үчүн белә гурманын дәгиглији аздыр. Төрәмәнин графики график интеграллаласманы әксинә апармагла кәсәнләрә көрә дә гурулур. Бунун үчүн функсијанын графики (AB) һәр Δx мәсафәдән Oy охуна паралел кечирилән дүз хәтләрлә һиссәләрә бөлүнүр (шәк. 4). A_1, A_2,... бөлкү нөг-

тәләриндән Ox охуна паралел AB_1, A_1B_2,... парчалары чәкилир. A_1B_1 A_2B_2,... парчалары функсијанын мүвафиг артымларына бәрабәрдир. Онлары Ox охундан башлајараг ајырдыгда алынан A_1', A_2',... нөгтәләрини бирләшдирмәклә пилләвары сыныг хәтт алыныр. Сонра һәр пилләнин сонунда әјрихәтли бәрабәр үчбучаглар алынмагла әјри кечирилир. Бу, төрәмәнин графикидир.

Диференсиал тәнликләрин график интегралланмасы. Биртәртибли $dy/dx=f(x,y)$ тәнлији мүстәви үзәриндә истигамәтләр мејданыны тә'јин едир. Онун интегралланмасы истигамәтләр мејданына малик олан әјрија тохунан чәкмәкдир. График интеграллама адәтән истигамәти мә'лум олан тохунана көрә интеграл әјриләринин ардычыл гурулмасыдыр.

Әд.: Головнин Д. Н., Графическая математика, М.—Л., 1931; Рунге К., Графические методы математических вычислений, пер. с нем., М.—Л., 1932.

ГРА́ФИКА (јун. graphikē—рәсм, шәкил)—тәсвири сәнәт нөвү. *Рәсм, гравүра, литографија* вә с. саһәләри әһатә едир. Форма е'тибарилә рәсмә әсасланан Г. өзүнә мәхсус ифадә васитәләринә вә бәдии имканлара маликдир. «Г.» термини илк дәфә хәттатлыгла (каллиграфија) әлагәдар јаранмыш, 19—20 әсрләрдә полиграфијанын сүр'әтли инкишафы илә јени мә'на кәсб етмишдир. Бу дөврдә Г., әсасыны јалныз чизкиләр, јахуд ағ вә гара хәтләр тәшкил едән сәнәт нөвү һесаб едилирди. Сонралар бу анлајыш кенишләнмиш, бурада штрих вә ләкәләрдән дә истифадә едилмишдир. Г. әсәрләри, әсасән, кағызда, бә'зән дә пергамент вә парча үзәриндә чәкилир. Г.-да рәнкин ролу нисбәтән мәһдуддур. Контур хәтләр, чизки, ләкә, һәмчинин рәсм чәкилән әсас материалын—кағызын ағ јерлији (надир һалларда рәнкли вә гара) Г.-нын әсас бәдии васитәләридир. Г.-да образларын һәчми чох вахт бәдии ифадә васитәләринин јығчамлығына, һәмчинин тәсвири вә график метафоралара әсасландығындан тамамланмыш композисија илә јанашы, натурадан ани рәсм чызмалары вә бојакарлыг, һејкәлтәрашлыг, ме'марлыг әсәрләринин ескизләри дә мүстәгил бәдии гијмәтә маликдир (Микеланчело, Л. Бернини, Рембрандт, В. И. Баженов, О. Роден вә б.-нын рәсмләри). Г. әсәрләриндә образларын сәрт чизкиләрлә вә кәскин характердә тәсвири график сатиранын вә *гротескин* инкишафына шәраит јаратмышдыр (Ф. Гојјанын офортлары, О. Домјенин литографијалары, Ж. Гроссун вә Кукрыниксләрин рәсмләри). Һадисә вә образларын тәсвириндә Г.-нын имканлары гејри-мәһдуддур. Бәдии ифадә дилинин лакониклији, ардычыл силсилә тәсвирләр васитәсилә мөвзуну ачмаг имканы, мүһүм һадисәләри оператив әкс етдирмәси, һәмчинин күтләви тираж үчүн әлверишлилији Г.-нын әсас хүсусијјәтләридир. Г.-нын бу кејфијјәтләриндән бөјүк тарихи һадисәләр дөврүндә тәшвигат вә сијаси сатира мәгсәди илә истифадә едилмишдир (Бөјүк Франса ингилабы дөврүнүн гравүралары, Вәтәндаш мүһарибәси вә Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә чәкилмиш плакатлар вә с.). 20 әсрдән Г. демократик характерли инчәсәнәт кими инкишаф едир. Ишләнмә техникасына көрә ики јерә—рәсм вә чап Г.-сына ајрылыр. Г. сәнәтинин ән гәдим вә ән'әнәви нөвү рәсмдир. Бунун илк нүмунәләринә ибтидаи дөврә аид гаја-үстү тәсвирләрдә вә антик ваза нахышларында тәсадүф олунур. Рәсм илә бојакарлыг арасында үмуми јахынлыг вардыр (*акварел*, *гуаш*, *пастел* вә *темпера* илә һәр ики жанрда әсәрләр јарадылмасы, рәсм әсәринин дә јалныз ваһид нүсхәдә чәкилмәси вә с.). Рәсмдән фәргли олараг чап Г.-сы әсәрләриндән (гравүра, литографија) истәнилән гәдәр ејни кејфијјәтли нүмунә алмаг олур. Г. Чиндә 6—7 әсрләрдән, Авропада исә 14—15 әсрләрдән мә'лумдур. Литографија јалныз 19 әсрдә мејдана кәлмишдир. Саһәсинә көрә Г.-нын мүхтәлиф нөвләри вар (дәзкаһ Г.-сы, китаб вә гәзет-журнал Г.-сы, тәтбиги Г. вә плакат). Дәзкаһ Г.-сы, әсасән, Интибаһ дөврүндә јајылмышды. Дүнјанын бир чох Г. усталары (А. Дүрер, Ж. Калло, Рембрандт, Д. Енгр, Е. Делакруа, К. Колвитс, Н. Н. Купрејанов, И. Ј. Репин, К. С. Верејски вә б.) тәсвири сәнәтин ән'әнәви жанрларында (тематик композисија, портрет, мәнзәрә, натүрморт вә с.) Г. әсәрләри јаратмышлар. У. Моррис (Инкилтәрә), В. А. Фаворски, Ј. Ј. Лансере, В. В. Лебедев, С. М. Пожарски, С. Б. Телингатер (ССРИ), В. Клемке (АДР) вә б. рәссамларын јарадычылығы китаб Г.-сы илә әлагәдардыр. Чап Г.-сынын дәзкаһ әсәрләриндән (естамплардан) мүасир интерјерләрин бәзәдилмәсиндә кениш истифадә олунур. *Карикатура*, *иллүстрасија*, ағач үзәриндә ојма тәсвирләр, плакат, һәмчинин тәтбиги вә сәнаје графикасы (почт маркалары, афиша, етикет вә с.) Г.-нын кениш јајылмыш саһәләридир.

Классик әдәби әсәрләрин, хүсусән әлјазмаларын, чүнк вә дини китабларын бәдии тәртибаты Азәрб.-да Г. сәнә-

Графика. 1. К. Хокусаj. «Далға». Гравүра. 1823—29. 2. А. Тулуз-Лотрек. «Диван жапоне». Афиша. Рәнкли литографија. 1892. 3. В. Фаворски. «Дөјүш». «Игор полку һаггында дастан» әсәринә иллүстрасија. Ағач үзәриндә рәнкли гравүра. 1950. 4. Кукрыникслер. «Дүшмәни амансызчасына мәһв едәк!». Плакат. 1941. 5. Ж. Ефел. «Јени милитаризмә јер јохдур!». Карикатура. 1956. 6. А. Һачыјев. «Маарифә доғру». Линогравүра. 1970.

тинин гәдим тарихи олдуғуну көстәрир. Сатирик графиканын јаранмасы вә јени жанр кими инкишафы билаваситә «Молла Нәсрәддин» журналынын фәалијјәти илә әлагәдардыр. О. Шмерлинг, И. Роттер вә Ә. Әзимзадәнин «Молла Нәсрәддин»дә дәрч олунмуш карикатура, сатирик рәсм, мүрәккәб аллегорија вә реалист шәкилләри, М. Ә. Сабирин «Һопһопнамә» әсәринә чәкилмиш иллүстрасијалар (рәссам Ә. Әзимзадә) Азәрб. Г. сәнәтинин ән јахшы нүмунәләридир. Совет һакимијјәти илләриндә Азәрб.-да милли Г. мәктәби формалашмышдыр. Бу мәктәбин көркәмли нүмајәндәләриндән Ә. Әзимзадә, Б. Кәнкәрли, М. Абдуллајев, Т. Салаһов, М. Рәһманзадә, С. Бәһлулзадә, Г. Халыгов, К. Казымзадә, И. Ахундов, Р. Бабајев, Ј. Һүсејнов, Нәчәфгулу, М. Власов, О. Садыгзадә, Ә. Рзагулијев, Д. Казымов, Е. Шаһтахтинскаја вә б. мүхтәлиф Г. әсәрләринин мүәллифидир.

Әд.: Тәрланов М., Әфәндијев Р., Азәрбајчан совет графикасы, Б., 1963; Саламзадә Ә. Р. вә б., Азәрбајчан инчәсәнәти, Б., 1977; Клингер М., Живопись и рисунок, пер. с нем., СПБ, 1908; Гаджиев П., Азербайджанская советская графика, Б., 1959; Фаворский В. А., О графике как основе книжного искусства, в сб.: Искусство книги, в. 2, 1956—57, М., 1961; Миклашевская Н. М., Становление и развитие искусства социалистического реализма в Советском Азербайджане (1920—1945 гг.), Б., 1974.

ГРА́ФИКА дилчиликдә — *графем* вә онларын бирләшмәләриндән *фонем* вә онларын бирләшмәләринә (јахуд әксинә) кечид гајдалары системи. Бу гајдаларын зәрурилији ондадыр ки, һеч бир дилдә фонем вә графем системләри арасында там ујғунлуг олмур. Елә фонемләр вар ки, онлар график бирләшмәләрлә ифадә едилир. «Г.» термини јазылы нитгин бүтүн спесифик ифадә васитәләринин (графемләр, дурғу ишарәләри, диакритик ишарәләр вә с.) мәчмусу мә'насында да ишләдилир.

Әд.: Гурбанов А., Дилчилијин системи, Б., 1976; јенә онун, Үмуми дилчилик, Б., 1977; Бодуэн де Куртенэ И. А., Избр. труды по общему языкознанию, т. 2, М., 1963; Амирова Т. А., К истории и теории графемики, М., 1977.

ГРАФИ́Т (алм. Graphit, јун. gráphō—јазырам сөзүндән)—карбон групундан минерал. Халис карбонун Јер габығында давамлы нөвү. Һексагонал сингонијада кристаллашыр. Г.-ин кристал гәфәси лајлы типлидир (бах шәкил). Кристаллары надирдир. Лөвһәвары, сых агрегат вә с. формаларда тапылыр. Сәртлији 1, сыхлығы 2230 $кг/м^3$. Рәнки дәмири-гара, поладыбоздур. Метал парылтылыдыр. Истилик вә електриккечирмә габилијјәти јүксәкдир. Ода (әримә темп-ру $3850 \pm 50°C$) вә туршуја давамлыдыр. Г. асан е'мал олунур. Нејтронла шүаландырдыгда Г.-ин хассәләри хејли дәјишир: електрик кәркинлији артыр, сәртлији вә еластиклик модулу бөјүјүр, истиликкечирмә габилијјәти тәгр. 20 дәфә азалыр.

Кристаллик вә кизли кристаллик Г. јатаглары мә'лумдур. Кристаллик Г., әсасән, битумлу килләрин кәскин метаморфизләшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән кристаллик шистләрлә әлагәдардыр. Кристаллик шистләрдә Г.-ин мигдары 3—10—20% вә даһа чох олур. Кизли кристаллик Г. магматик просесләрин тә'сири алтында көмүр лајларынын дәјишмәсиндән әмәлә кәлир. Бу тип Г.-ләрдә карбонун мигдары 60—85% олдуғундан филиз сафлашдырылмадан ишләдилир.

Г. сүн'и јолла да алыныр. Г.-дән бута вә електротехника мә'мулаты истеһсалында, металтөкмә ишләриндә, електрод, сүртку материаллары, мүхтәлиф бојалар, карандаш вә с. һазырланмасында, сүн'и саф Г.-дән нүвә техникасында истифадә олунур. Јатаглары ССРИ-дә Урал, УССР вә Красно-јарск өлкәсиндә; харичдә Чехослова-

кија, Австрија, АФР, Мексика, Чәнуби Кореја, Шри Ланка вә Мадагаскар Демократик Республикасындадыр.

ГРАФИТ-ГАЗ РЕАКТОРУ—нејтронларынын јавашыдычысы графит, истиликдашыјычысы әсасән һелиум (^4He), јахуд карбон 4-оксид (CO_2) олан нүвә һетерокен реактору. Газла сојудулан реакторларын әсас үстүнлүкләри онларын тәһлүкәсизлији вә нејтронлары аз удмасыдыр. Сојудучу газ күтләси актив зонада (ағыр елемент нүвәләринин зәнчирвары бөлүнмә реаксијасынын баш вердији фәзада) аз мигдарда олдуғундан биринчи контур аз активләшир. Дикәр тәрәфдән газын истилик тутуму вә сыхлығы кичик олдуғундан онун сојутма еффекти кичик олур вә актив зонанын сәмәрәли сојудулмасы үчүн хејли мигдарда газ үфүрмәк лазым кәлир. Буна көрә дә реакторун фајдалы күчүнүн 20%-ә гәдәри газ үфүрүчүләринин ишинә сәрф олунур. Һалбуки су илә сојудулан реакторларын фајдалы күчүнүн јалныз 3—4%-и сиркулјасија насосларынын ишинә сәрф олунур. Газла сојудулан реакторларын мүһүм үстүнлүкләриндән бири дә газы јүксәк темп-радәк (1000°С-јә гәдәр) гыздырмасыдыр. Һазырда јүксәк темп-рлу газла сојудулан реакторлар перспективли һесаб олунур. Бу тип реакторлардан металлуркијада вә кимја сәнајесиндә истилик мәнбәји кими кениш истифадә едилир.

Әд.: Ширинов Х. Ч., Нүвә енеркетикасы гурғулары, Б., 1977; Кипин Дж. Р., Физические основы кинетики ядерных реакторов, пер. с англ., М., 1967; Моргулова Т. Х., Атомные электрические станции, М., 1976.

ГРАФИТ-СУ РЕАКТОРУ — истилик нејтронлары илә ишләјән нүвә реактору; јавашыдычысы графит, истиликдашыјычысы судур. Г.-с.р.-нун актив зонасы ичәрисиндән метал каналлар кечән графит блоклардан ибарәтдир. Каналларда, јахуд онларын харичи диварларында *истиликверән елементләр* јерләшдирилир. Актив зонанын һерметик өртүјү вар. Г.-с.р.-нун мүсбәт хүсусијјәти көвдәсинин кичик вә јүнкүл олмасыдыр. Каналларын сајыны артырмагла күчлү (күчү 5 *Гвт*-а гәдәр) реактор јаратмаг мүмкүндүр. Белә реакторларда истиликверән елементләр реактору дајандырмадан вә онун күчүнү азалтмадан мәсафәдән идарә олунан хүсуси васитәләрлә дәјишдирилә биләр. Г.-с.р.-нда сујун истиликдашыма габилијјәтинин вә графитин нүвә-физики хассәләринин јахшы олмасы, һәмчинин спесифик конструктив хүсусијјәтләри Г.-с.р.-лу атом електрик ст.-нын (АЕС) техники-игтисади көстәричиләринин јүксәк олмасыны тә'мин едир. Г.-с.р.-ндан плутониум һасил етмәк, енеркетика мәгсәдләри үчүн, јахуд да ејни вахтда һәр ики мәгсәд үчүн истифадә олунур. Г.-с.р. ССРИ-дә даһа кениш тәтбиг едилир. Мәс., ССРИ ЕА-нын АЕС реактору (дүнјада илк Г.-с.р.-дур), Белојарск АЕС-ин биринчи вә икинчи блокларынын реакторлары, Сибир АЕС-ин реактору вә с.

Әд.: Бах *Нүвә реактору* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ГРАФЛЫГ (сон лат. comitatus, фр. comté, инк. shire, county, алм. Grafschaft)—1) феодализм дөврүндә графын башчылыг етдији ирси феодал маликанә; 2) бир сыра буржуа өлкәсиндә (АБШ, Б. Британија, Австралија Иттифагы, Канада, Јени Зеландија) инзибати-әрази ваһиди.

ГРАФО... (јун. gráphō—јазырам)—јазыја, хәттә, шәкил вә чертјожа аидлик билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., графолокија).

ГРАФОЛОКИЈА (*графо...+...локија*)—јазы хәтти һаггында тә'лим, јазанын фәрди хүсусијјәтләри вә психи вәзијјәтини экс етдирмәси бахымындан хәттин өјрәнилмәси. Г. психолокијада инсанын фәрди хүсусијјәтләрини тәдгиг етмәк үчүн, тибдә вә криминалистикада психоложи диагностика васитәси кими тәтбиг олунур. Совет криминалистләри хәттин фитри физиоложи функсија дашымасы һаггында гејри-елми фикирләри рәдд едәрәк, онун мүәјјән вәрдиш әсасында формалашмасы просесини, һәмчинин адамын хәтти илә шәхсијјәти арасында мүәјјән асылылығы (гадын вә киши, ушаг вә гоча хәтләри арасында фәрг вә с.) өјрәнирләр.

ГРАФОМАНИЈА (*графо...*+јун. mania—ағылсызлыг)—јазычылыг исте'дады олмајан шәхсләрин сәмәрәсиз чызмагарачылыға ифрат алудәчилији.

ГРАФТИО Һенрих Осипович (26.12.1869, Двинск, индики Даугавпилс—30.4.1949, Ленинград) — енеркетика саһәсиндә совет алими вә мүһәндиси, өлкәмиздә һидроенеркетика тикинтиси пионерләриндән бири. ССРИ ЕА акад. (1932). Одессада Новороссија ун-тини (1892) вә Петербург Јол Мүһәндисләри Ин-туну битирмишдир (1896). 1907 илдән Петербург Електротехника Ин-тунда дәрс демиш, 1921 илдән һәмин ин-тун проф. олмушдур. ГОЕЛРО планыны һазырлајан комиссијанын үзвү олмуш, Гафгаз р-нунун електрикләшдирилмәси бөлмәсинә вә нәгл. бөлмәсинә билаваситә рәһбәрлик етмишдир. Г. СЕС гурғуларында мүһәндислик вә тәшкилатчылыг фәалијјәтини елми-тәдгигат иши илә әлагәләндирмишдир. Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур. Ашағы Свир СЕС-инә Г.-нун ады верилмишдир.

Әд.: Шевцов В. Н. и Смирнов И. С., Генрих Осипович Графтио, М.—Л., 1955.

ГРАЧАНИТСА — Сербијада, Косово мухтар өлкәсинин Приштина ш. јахынлығында монастыр. Тәгр. 1315 илдә тикилмишдир. Монастырын мәркәзиндә орта әср Сербија ме'марлығынын көркәмли абидәси олан бешкүнбәзли Благовешшеније килсәси (1315—21) јерләшир. Килсәнин мүтәнасиб гурулушу, һәндәси нахышлары, күнбәзләрдәки јарыгшәкилли пәнчәрәләр, еләчә дә даш вә кәрпич сыраларынын нөвбәләшмәси она аһәнкдар вә декоратив көркәм верир. Абидәдә 14 әсрә вә 16 әсрин 2-чи јарысына аид дивар рәсмләри вар.

ГРАШИ (Ашот Багдасарович Григорјанын тәхәллүсү; 22.5.1910, Бакы—28.2.1973, Јереван) — ермәни совет шаири. 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. «Халгла биркә» (1938), «Һәрби лирика» (1942), «Мәним баһарым» (1946), «Гәләбә јоллары илә» (1947), Гардашлыг улдузу алтында» (1949), «Маһны дүнјаны кәзир» (1952) вә с. ше'р топлуларында совет вәтәнпәрвәрлији, бејнәлмиләлчилик, сүлһ уғрунда мүбаризә тәрәннүм олунур. «Короғлу» поемасы вар. Азәрб. бајатыларыны, классик вә мүасир Азәрб. шаирләринин әсәрләрини, о чүмләдән С. Вурғунун «Вагиф» пјесини, «26-лар» поемасыны вә ше'рләрини тәрчүмә етмишдир. 2 орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Ше'рләр, Б., 1975; Горная свирель. Стихи, М., 1976.

ГРЕБЕНШИКОВ Илја Василјевич (24.6.1887, Петербург—8.2.1953, Ленинград) — совет кимјачысы (физики кимја), технолог, ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942, 1952), Ленинград Дөвләт Оптика Ин-тунун тәшкилатчыларындан бири. Јүксәк адсорбсија хассәли мәсамәли јени шүшә нөвүнүн һазырланмасы үсулуну тәклиф етмиш (1931), металын пардагланмасынын јени кимјәви нәзәријјәсини ирәли сүрмүш, оптик деталларын сәтһини е'малетмә методуну ишләјиб һазырламышдыр. ССРИ Али Советинин (3-чү чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Труды, посвященные памяти академика И. В. Гребенщикова, М., 1956.

ГРЕГУАР (Grégoire) Анри (4.12.1750, Лүневил јахынлығы, Вео—28.5.1831, Парис)—Бөјүк Франса ингилабы хадими, кешиш. Јохсул кәндли аиләсиндә доғулмушдур. Зәнчиләрин көлә һалына салынмасы әлејһдары кими кениш танынмышды. 1789 илдә Баш штатлара сечилмиш, чыхышларында ашағы рүтбәли руһаниләрин үчүнчү силкдән олан депутатларла бирләшмәсинә чағырмышды. 1792 илдә Конвентә депутат сечилмиш вә онун илк ичласында монархијанын ләғвини тәләб етмишдир. 1793 илдә һәр бир халгын суверенлијинин танынмасы принсипләринә әсасланан бејнәлхалг һүгуг мәсәләләринә даир бәјаннамә лајиһәси ирәли сүрмүшдү. *Он сәккиз брүмер* чеврилишини тәгдир етмишдир. Бурбонларын бәрпасы дөврүндә (1814, 1815—30) монархист-клерикал иртичанын һүчумларына мә'руз галмышды. Казан ун-тинин фәхри үзвү олмушдур (1814—21).

ГРЕЈАМ ТОРПАҒЫ (Graham Land, Graham Coast)—јарымада, Антарктида әразисинин бир һиссәси. 1961 илдән *Антарктида јарымадасы* адланыр.

ГРЕЈДЕР (инк. grader; grade—нивелирләмәк)—торпағы газан вә һамарлајан машын. Г., әсас ишләк һиссәси олан бычаглы лајдыр илә гаршысындакы грунтун, гарын вә сәпәләнән тикинти материалларынын јерини дәјишдирир вә јајыр. ССРИ-дә һазырланан Г.-ләрин бычағынын уз. 2,5—4,5 *м*, мәһсулдарлығы 45 *м³/саат*-дыр. Г. гошулан вә ја моторлу (автогрејдер) олур. Г. тәјјарә мејданы вә јолларын салынмасында, һәмчинин к.т.-ында ишләдилир.

ГРЕЈДЕР-ЕЛЕВАТОР—елеватору олан *грејдер*. Г.-е. һәрәкәт едәркән грунту даирәви (600—1000 *мм* диаметрли), јахуд јасты бычаглары илә кәсир, маили лентли конвејер васитәсилә кәнар едир, јахуд нәгл. васитәләринә јүкләјир. Г.-е. јол салынмасы, чала вә хәндәкләрин газылмасы, саһәнин планлашдырыл-

масы вә с. ишләрдә тәтбиг олунур. ССРИ-дә бурахылан Г.е.-ун мәһсулдарлығы 500—1600 *м³/саат*-дыр.

ГРЕ́ЈЗЕН (алм. Greisen)—метасоматик мәншәли сүхур. Әсасән, кварсдан вә ачыг рәнкли микалардан (лепидолит вә мусковит) ибарәтдир. Г. гранитли сүхурларын *грејзенләшмәси* нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Чох вахт тәркибиндә сәнаје әһәмијјәтли гијмәтли минераллар (касситерит, волфрамит танталит вә с.) олур.

ГРЕ́ЈЗЕНЛӘШМӘ (к е о л о к и ј а д а) —сојујан гранит күтләдән ајрылан газларын вә мәһлулларын тә'сириндән гранитли сүхурларын дәјишмәси просеси. Г. просесиндә гранитләрин чөл шпатлары һесабына ачыг рәнкли микалар (лепидолит, јахуд мусковит) әмәлә кәлир. Г. нәтичәсиндә илкин сүхурлар *грејзенә* чеврилир.

ГРЕ́ЈПФРУТ (Citrus paradisi)—сәдокимиләр фәсиләсинин ситрус чинсиндән мејвә ағачы. Һүнд. 15 *м*-ә чатыр. Јарпағы ири вә овал формалыдыр. Ағ рәнкли икичинсијјәтли чичәкләри тәктәк вә ја салхымда јерләшир. Мејвәси

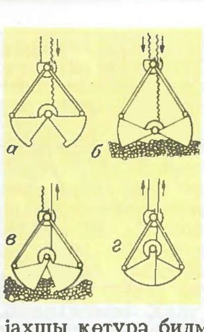
Мејвәли будағы.

ири (диаметри 15 *см*-дәк), дәјирми, азча басыгдыр. Ачыг-сары, јахуд сары рәнкли галын габығы олур. Сары, бозумтул, јашыл, бә'зән чәһрајы рәнкли ләти ширәлидир. Тәркибиндә ачы наринки глүкозиди олдуғу үчүн дады ачымтыл-ширindир. Мејвәсиндә 88,5—90,9% су, 3,86—6,78% шәкәр, 1,42—2,38% туршу, габығында 9,19—19,04% пектин маддәләри, 100 *г* ширәсиндә 45 *мг*-дәк С витамини вар; јејилир, ондан ширә, мүрәббә, компот һазырланыр. Г. иштаһаны артырыр вә һәзми јахшылашдырыр. ССРИ-нин субтропик зоналарында, о чүмләдән Азәрб. ССР-ин Ләнкәран р-нунда экилир.

ГРЕЈТ-ЈА́РМУТ, Ј а р м у т (Great Yarmouth, Yarmouth)—Б. Британијада шәһәр. Шимал дәнизи саһилиндә порт вә балыгчылыг базасы. Әһ. 75,9 мин (1973). Јејинти сәнајеси, електротехника, кағыз, ағач е'малы, тикиш сәнајеси мүәссисәләри, 11—14 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вар. Курортдур.

ГРЕЈТС (Greiz)—АДР-дә Кера маһалында шәһәр. Вејсе-Елстер (Елба һөвзәси) чајы саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 37,6 мин (1975). Тохучулуг сәнајеси, машынгајырма, кимја мүәссисәләри вар.

ГРЕ́ЈФЕР (алм. Greifer—тутан)—галдырычы кран, јүкләјичи вә монорелс арабачығынын јүктутан тәртибаты; јүкү тутмаг үчүн дөнән чәнәләри олур. Сәпәләнән вә дәнәвәр јүкләри, тахташалбан вә с.-ни јүкләјиб-бошалтмаг, һәмчинин кичик мәсафәләрә нәгл етмәк үчүн тәтбиг олунур. Сәпәләнән јүкләри

Икиканатлы грејферин иш схеми: *а*—јүкүн бошалдылмасы; *б*—грејферин материал үзәринә ендирилмәси; *в*—материалын көтүрүлмәси; *г*—галдырылмасы.

јахшы көтүрә билмәси үчүн Г.-ин чәнә һиссәләриндә дишләри вар. Тахта-шалбан үчүн ишләнән Г.-ин чәнәләри хүсуси конструксијалы олур. Һәр чәнә ичәријә доғру әјилмиш ики чајнагдан ибарәтдир.

ГРЕ́КОВ Борис Дмитријевич (21.4. 1882, Миргород, индики Полтава вил.-ндә—9.9.1953, Москва)—совет тарихчиси, ичтимаи хадим, ССРИ ЕА акад. (1935). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943, 1948, 1952). Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра марксизм мөвгејинә кечмишдир. «Кијев Рус дөвләти» (1939) әсәриндә шәрг славјанларынын, ғулдарлыг мәрһәләсини кечмәдән, ибтидаи ичма гурулушундан бирбаша феодализмә кечдикләрини сүбут етмишдир. Г. Рус дөвләтинин мәншәји һаггындакы гејри-елми *норман нәзәријјәсини* тәкзиб етмиш, көстәрмишдир ки, Кијев Рус дөвләти јалныз украјналыларын дејил, һәм дә русларын вә белорусларын вәтәни олмушдур. Г. гәрб вә чәнуб славјанларынын, рус кәндлиләринин тарихи («Гәдим заманлардан XVII әсрәдәк Рус дөвләтиндә кәндлиләр») саһәсиндә дә тәдгигат апармыш, тарихшүнаслыг вә мәнбәшүнаслыг мәсәләләри үзәриндә ишләмишдир. М. В. Ломоносов, А. С. Пушкин, М. Н. Покровскинин тарихи көрүшләринә даир әсәрләри вар. Г педагожи фәалијјәт көстәрмиш, елми-тәдгигат ин-тларынын директору, ССРИ ЕА тарих вә фәлсәфә бөлмәсинин академик-катиби ишләмишдир. Полша вә Болгарыстан ЕА-ларына үзв сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (3-чү чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орденлә тәлтиф едилмишдир.

ССРИ ЕА ССРИ тарихи саһәсиндә ән јахшы тәдгигатлар үчүн Г. ад. мүкафат тә'сис етмишдир.

Ә с ә р и: Избр. труды, т. 1—4, М., 1957—60.

Әд.: Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия, Сб. статей, М., 1952.

ГРЕ́КОВ Митрофан Борисович (1911 илә гәдәр М а р т ы ш е н к о Митрофан Павлович) (15.6.1882, Шарпајевка хутору, индики Ростов вил.—27.11.1934, Севастопол)—совет рәссамы баталист. Совет батал жанрынын баниси. Одесса Рәссамлыг Мәктәбиндә (1898—1903) вә Петербург Рәссамлыг Академијасында (1903—11) охумуш, Ингилаби Русија Рәссамлар Ассосиасијасынын үзвү (1925—29) олмушдур. Вәтәндаш мүһарибәсинин иштиракчысы олан Г. 1-чи Сүвари ордунун дөјүш јолуну тәсвир етмишдир. Г. совет инчәсәнәтиндә *диорама* вә *панорама* јарадылмасынын тәшәббүсчүләриндәндир. Әсәрләри: «Володарски ад. полкун Новочеркасска дахил олмасы» (1920), «Будјонны дәстәсинә» (1923), «Кечә кәшфијјаты» (1924), «Тачанка» (1925), «Сүвариләрин һүчуму» (1927), «Саритсынын мүдафиәси» (1933), «Биринчи Сүвари ордунун шејпурчулары» (1934) вә с. Һадисәләрин вә сурәтләрин тәсвириндә тарихи керчәклик, Вәтәндаш мүһарибәси дөврүнүн реал экси Г. јарадычылығы үчүн характерикдир. 1935 илдә јарадылмыш һәрби рәссамлар студијасына Г.-ун ады верилмишдир.

Јапышдырма шәкил сәһ. 240 241

Әд.: Т и м о ш и н Г. А., М. Б. Греков, М., 1961; М. Б. Греков в воспоминаниях современников, Л., 1966.

ГРЕМЈА́ЧИНСК—РСФСР Перм вил.-ндә шәһәр. Баскаја д.ј. ст.-ндан 5 *км* аралыдыр. 1942 илдә Кизел көмүр һөвзәсиндә јени көмүр јатагларынын истифадәјә верилмәси илә әлагәдар олараг салынмышдыр. Көмүр, машынгајырма, јејинти вә јерли сәнаје мүәссисәләри вар.

ГРЕНА́ДА (Grenada).

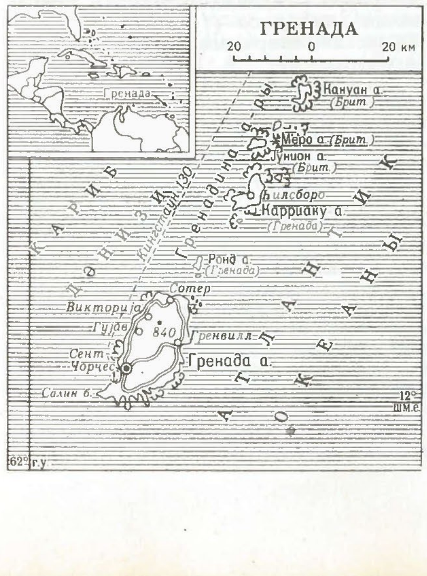
Үмуми мә'лумат. Кариб дәнизиндә Кичик Антил а-рынын ч.-ш. һиссәсиндә дөвләт. Милләтләр Бирлијинә дахилдир. Гренада а.-ны вә Чәнуби Гренадина а-рыны тутур. Саһ. 344 *км²*. Әһ. 100 мин (1975). Пајтахты Сент-Чорчес ш.-дир.

Дөвләт гурулушу. Г. мүстәгил дөвләтдир. Конститусијасына (1973) көрә монархијадыр. Дөвләт башчысы Б. Британија краличасыдыр; ону кенерал-губернатор тәмсил едир. Ганунверичи һакимијјәт органы ики палаталы парламентдир; ичраедичи һакимијјәт һөкумәтә мәхсусдур.

Тәбиәт. Адалар вулкан мәншәлидир. Бир нечә вулкан зирвәләри вар. Һүнд. 840 *м*-ә гәдәрдир. Субекваториал, дәниз иглими вар. Орта ајлыг темп-р 26°C, иллик јағынты 1500 *мм*-дир. Рутубәтли тропик вә һәмишәјашыл мешәләр кениш јер тутур.

Әһали. Әһалинин 53%-ини Африка мәншәли зәнчиләр, 42%-ини метисләр, 4%-ини һиндиләр, 1%-ини ағлар тәшкил едир. Рәсми дил инкилис дилидир. Диндарлары христиандыр. Әсасән, к.т. илә мәшғул олурлар. Әсас порту Сент-Чорчесдир (30 мин нәфәр).

Тарихи мә'лумат. Г.-ны 1498 илдә Колумб кәшф етмишдир. 1650 илдә франсызлар, 1762 илдә исә инкилисләр тәрәфиндән тутулмушду. Версал сүлһ мүгавиләсинә әсасән 1783 илдә Б. Британијанын мүстәмләкәсинә чеврилмишди. 1958—62 илләрдә Б. Британијанын јаратдығы Вест-Һинд федерасијасы тәркибинә дахил иди. 1967 илин мартындан «Б. Британија илә

иттифагда олан дөвләт» статусу алмышды. 1974 илин нојабрында мүстәгил дөвләт е'лан едилмишдир. 1976 илин декабрында кечирилмиш парламент сечкиләри нәтичәсиндә һаким Бирләшмиш Лејбористләр Партијасы (лидери Е. Гејридир) парламентдә 15 јердән 8-ни газанараг јенидән һөкумәт тәшкил етмишдир. 1978-чи илин мартында һөкумәтин мүртәче сијасәти әлејһинә әһали арасында чидди иғтишашлар баш вермишдир. Г. БМТ-нин (1974), Америка Дөвләтләри Тәшкилаты вә Латын Америкасы игтисади Бирлијинин (1975) үзвүдүр.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары. Бирләшмиш Лејборист Партијасы, һаким партијадыр.

Халг Иттифагы, Г. Милли Партијасы, Бирләшмиш Халг Партијасы вә «Нју дајмонд» һәрәкатыны бирләшдирән мүхалифәтчи блок.

Г. Һәмкарлар Иттифаглары Шурасы (1955); әсас һәмкарлар иттифаглары бирлијидир. Бејнәлхалг Азад Һәмкарлар Иттифаглары Конфедерасијасына дахилдир.

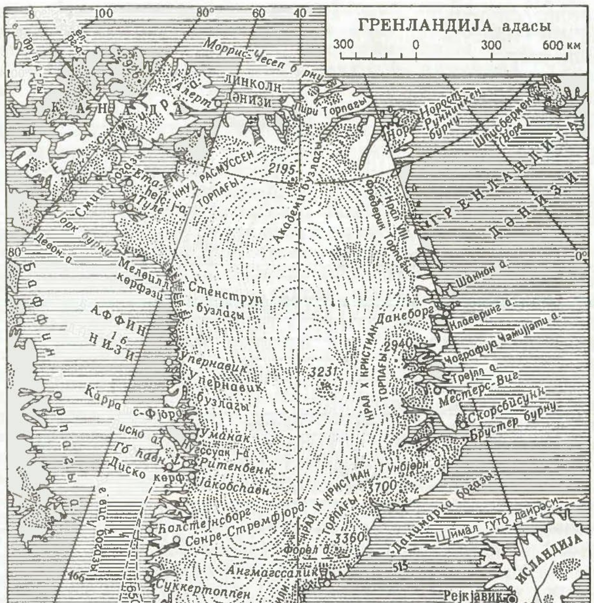
Тәсәррүфат. Игтисадијјатынын әсас саһәси к.т.-дыр. Чөвүз, банан, какао, памбыг, шәкәр гамышы, ситрус биткиләри вә с. јетишдирилир. Г. дүнја чөвүз истеһсалынын 1/3-ини верир (1973 илдә 1,3 мин *т*). 1974 илдә 10 мин *т* банан, 9 мин *т* шәкәр гамышы, 2,6 мин *т* какао јығылмышдыр. Г.-да 6 мин гарамал, 16 мин донуз вар (1974). Сәнаје мүәссисәләри к.т. хаммалыны е'мал едир. Шәкәр, арагчәкмә, копра е'малы з-длары, памбыгтәмизләмә ф-ки вар. 1971 илдә 18,3 млн. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Автомобил јолларынын уз. 923 *км*-дир. Туризм инкишаф етмишдир (1974 илдә өлкәдә 130 мин турист олмушдур). Мүһүм дәниз порту вә 2 аеропорту вар.

Г., әсасән, чөвүз вә чөвүз е'малы мәһсуллары, какао, банан ихрач едир; к.т. хаммалы вә әрзаг, сәнаје маллары, аваданлыг вә нәгл. васитәләри, јаначаг, күбрә идхал едир. Тичарәти, әсасән, Б. Британија вә Авропа Игтисади Бирлијинин дикәр өлкәләри, Вест-Һинд өлкәләри, АБШ илә дир. Пул ваһиди Шәрги Кариб долларыдыр.

ГРЕНАДЈОРЛАР (фр. grenadiers, grenade—гумбара) — 17—20 әсрләрдә Авропа ордуларында пијада нөвү. Хүсуси сечилмиш, физики чәһәтдән күчлү, әл гумбарасы атмаг өјрәдилмиш әскәрләри Г. адландырырдылар. *Отузиллик мүһарибә (1618—48)* заманы Франсада, сонра исә башга өлкәләрдә јаранмышдыр. 18 әсрин әввәлиндән Г.-ын elaһиддә полклары мејдана кәлмиш, сонрадан сечмә гошуна чеврилмишди. Русијада 1694 илдә јарадылмыш, 20 әсрин әввәлинәдәк мөвчуд олмушдур. Б. Британијада бир Г. полку вар (1977). АФР-дә моторлу пијада һиссәләри «пансер-Г.» адланыр.

ГРЕНЛАНДИЈА (Grønland, һәрфи мә'насы—јашыл өлкә) —Јер күрәсиндә ән бөјүк ада. Шимали Америкадан шм.-ш.-дә, Шимал Бузлу океаны илә Атлантик океаны арасындадыр. Данимарканын әразисидир. Саһ. 2176 мин $км^2$. Әһ. тәгр. 50 мин (1976).

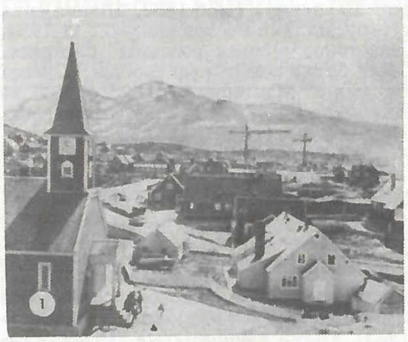
Тәбиәт. Әразисинин чох һиссәси (1834 мин $км^2$-и) бузла өртүлүдүр. Бузлагларын орта галынлығы 2100—2300 *м*, макс. галынлығы 3400 *м* дир.

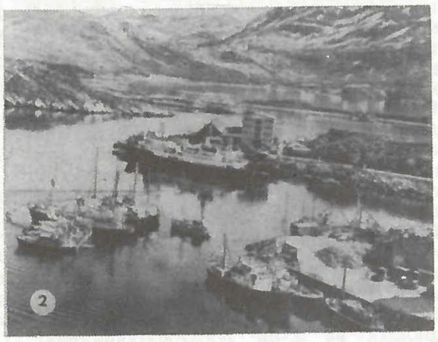

Саһил бојунда буздан азад јерләрдә гәдим кристаллик сүхурлар үзә чыхараг јајла вә дағ массивләри әмәлә кәтирир. Г.-нын вә бүтүн Арктиканын ән јүксәк зирвәси Уоткинс силсиләсиндәки Гунбјөрн д.-дыр (3700 *м*). Саһилләри гајалыгдыр; фјордларла парчаланмышдыр. Саһил хәттинин үмуми уз. 39 мин *км*-дир. Саһилләриндә (хүсусилә г.-дә) илдә тәгр. 10—15 мин ајсберг әмәлә кәлир. Бунлар Атлантик океанынын шм. һиссәсинә кечир вә кәмичилик үчүн бөјүк тәһлүкә јарадыр. Г.-нын ш. саһилбоју һиссәси (бу һиссә ил боју Шимал Бузлу океанынын мәркәзи һиссәсиндән үзүб кәлән бузларла әһатәләнмиш олур) сојуг Шәрги Гренландија ахынынын, ч.-г.-и исә илыг Гәрби Гренландија ахынынын тә'сиринә мә'руз галыр. Фајдалы газынтылары: нефт, тәбии газ, криолит, гурғушун, синк, көмүр, мис, уран, никел, бериллиум, молибден, мәрмәр вә с. Саһилләрдә дәниз, субарктика (68° шм. е.-дән ч.-да) вә Арктика, бузлаг саһәләриндә континентал Арктика иглими вар. Орта темп-р јанварда —7°С-дән (ч.-да) —36°С-јә (шм.-да), мәркәзи һиссәсиндә февралда —47°С-јә (мүтләг минимум—70°С) гәдәр, ијулда мүвафиг олараг 10°С, 3°С вә 12°С-дир. Иллик јағынты ч.-да 800—1100 *мм*, шм.-да 150—250 *мм*, мәркәзи һиссәдәки бузлагларда 300—400 *мм*-дир (тәгр. һамысы гар һалында). Күчлү күләкләр әсир. Битки өртүјү, әсасән, бузсуз саһилләрдәдир. Учгар ч.-да тозағачы, гызылағач, коллуг вә чәмәнликләр, 80° шм. е.-нәдәк саһилбојунда тундра, шм. саһилбојунда исә Арктика сәһра биткиләри вар. Ағ ајы, шимал маралы, гүтб чанавары, тундра түлкүсү, лемминг, аданын шм.-ында мүшк өкүзү, саһил суларында мәмәлиләрин 30 нөвү (суити, морж, балина вә с.), мүхтәлиф гушлар (гага, гағајы, ағ кәклик) вә с. вар.

Әһали. Г. әһалисинин 90%-и гренландијалылардыр (ескимолар). Кәлмә данимаркалылар вә норвечлиләрлә гајнајыб-гарышмышлар. Әһалинин 9/10 һиссәсиндән чоху аданын ч.-г. саһилләриндә јашајыр. Рәсми дил Данимарка дилидир. Диндарлары христиандыр; ән'әнәви дини е'тигадларынын үнсүрләрини дә сахламышлар. Иллик орта артым 1,6% (1970—74). Әсас јашајыш мәнтәгәләри: Готһоб—7,9 мин нәфәр (1974), Јулианеһоб, Греннедал, Һолстејнсборг вә с.

Тарихи мә'лумат. Г.-ны тәгр. 875 илдә Исландија дәнизчиси Гунбјерн кәшф етмишдир. 982 илдә Норвеч мәншәли исландијалы Ејрик Рауда илк дәфә аданы тәдгиг етмиш вә она Г. ады вермишдир (Аустербүгд адлы гәдим јашајыш мәнтәгәсиндә апарылмыш археоложи газынтылар заманы гәдим хутор харабалыглары илә јанашы отлагларын да ашкар едилмәси, вахтилә бурада к.т.-нын инкишафы үчүн әлверишли иглим шәраитинин олдуғу вә

Гренландија. 1. Готһобун мәркәзи һиссәси; 2. Готһоб портунун үмуми көрүнүшү.

Г. адынын да бурадан јарандығы барәдә бир сыра алимләрин фикирләрини тәсдиг етмишдир). 983 илдә Г.-нын ч.-унда норман (исланд) колонијаларынын әсасы гојулду (15 әсрәдәк мөвчуд олмушдур). 11 әсрдә Г. сакинләри, о чүмләдән аданын јерли әһалиси–ескимолар христианлығы гәбул етди. Г. 1262 илдән 18 әсрин әввәлләринәдәк әслиндә Норвечә мәхсус олмушдур. 1814 илдән Данимарканын мүстәмләкәсинә чеврилмишди. Фашист Алманијасы Данимарканы ишғал етдикдән (1940) сонра АБШ *Монро доктринасыны* Г.-ја шамил етди. 1941 ил апрелин 9-да Данимарканын Вашингтондакы нүмајәндәси АБШ һөкумәти илә Г.-нын мүдафиәсинә даир сазиш имзалады (сазиши Данимарка ригсдагы 1945 илин мајында тәсдиг етмишдир); АБШ Г.-да һәрби базалар јаратмаға башлады. 1951 илдә имзаланмыш јени сазишә әсасән АБШ вә Данимарка Г.-нын биркә мүдафиәсини һәјата кечирир. Г. 1953 илдә Данимарка краллығынын бәрабәрһүгуглу тәркиб һиссәси е'лан олунмушдур. АБШ-ын Г.-да ики һәрби базасы вә дикәр һәрби објектләри вар.

Тәсәррүфат. Игтисадијјаты материк бузларындан азад саһилбоју золагда (Г. әразисинин тәгр. 15%-и) мәркәзләшмишдир. Әсас тәсәррүфат саһәләри гојунчулуг, маралчылыг, балыгчылыг (треска, палтус, сомға вә с.) вә овчулугдур. Бир нечә балыг консерви з-ду, балыгчылыг кәмиләри вә кәми тә'мири тәрсанәләри, тортохума вә трикотаж ф-кләри вар. Криолит, көмүр чыхарылыр.

ГРЕНЛА́НДИЈА ДӘНИЗИ — Шимал Бузлу океанынын кәнар дәнизи. Гренландија, Исландија, Јан-Мајен, Ајы вә Шпитсберкен а-ры арасындадыр. Саһ. 1205 мин *км²*, орта дәринлији 1444 *м*, макс. дәринлији 4846 *м*, сујунун орта һәчми 1740 *км³*-дир. Сәрт Арктика иглими вар. Ил боју шм. истигамәтли күләкләр әсир. Ш.-индән исти Шпитсберкен ахыны, г.-индән сојуг Шәрги Гренландија ахыны кечир. Сәтһ сујунун орта темп-ру февралда шм.-да —1°С-дән ашағы, ч.-да вә ч.-ш.-дә 1—2°С, августда шм.-г.-дә 0°С-дән ашағы, ч. вә ш.-дә 6°С-јә гәдәрдир. Дузлулуғу ш.-дә 33—34,5‰, г.-дә 32‰ вә даһа аз, дибдә 34,9‰-дир. Јарымкүнлүк габармалар (һүнд. 4,4 *м*-дәк) олур. Балина, Гренландија суитиси вар. Балыг овланыр. Портлары: Лонкир, Баренсбург (Шпитсберкен а.), Акурејри (Исландија а.).

ГРЕНО́БЛ (Grenoble) — Франсанын ч.-ш.-индә шәһәр. Изер департаментинин инз. м. Изер чајы саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 166,7 мин (1975). Електротехника, електрон машынгајырмасы, кимја, кағыз, јејинти сәнајеси, СЕС, ун-т (1339), нүвә тәдгигатлары ин-ту, музеј, гәдим ме'марлыг абидәләри вә с. вар. Алпинизм вә гыш идманы мәркәзидир. 10-чу гыш олимпија ојунлары (1968) Г.-да кечирилмишдир.

Г.-да орта әсрләрә аид Сен-Лоран (8 әсрин сону), Нотр-Дам (11—13 әсрләр), Сент-Андре (13 әср) килсәләри, Әдлијјә сарајы (15—16 әсрләр), ратуша (16 әср) вә с. ме'марлыг абидәләри илә јанашы, 20 әсрин орталарында тикилмиш Јени ратуша, Сәркиләр сарајы, Мәдәнијјәт еви вә с. биналар вар. 1968 ил гыш Олимпија ојунлары үчүн бурада «Буз сарајы» вә олимпија кәнди инша едилмишдир. Г.-да Зәриф сәнәтләр музеји вә Стендал музеји вар.

ГРЕТРИ́ (Grétry) Андре Ернест Модест (8 јахуд 11.2.1741, Лјеж—24.9. 1813, Монморанси, Парис јахынлығында)—франсыз бәстәкары. Франса Институнун үзвү (1795). Мәншәчә белчикалыдыр. 1767 илдән Парисдә јашамыш, Парис Консерваторијасы инспекторларындан бири олмушдур. Јарадычылығына енсиклопедистләрин, хүсусилә Ж. Ж. Руссонун естетик көрүшләринин тә'сири олмушдур. Г. тәгр. 60 опера јазмышдыр. «Асланүрәкли Ричард» (1784) онун мәшһур опералырындандыр. Халг вәтәнпәрвәрлији вә ингилаби мөвзуда «Бөјүк Пјотр» (1790), «Вилһелм Телл» (1791), «Ағылын тәнтәнәси, јахуд Республиканын севимлиси» (1794) операларынын, һәмчинин инструментал әсәрләрин (симфонија, квартет вә с.) мүәллифидир. Онун «Хатирәләр»и франсыз сентиментализми естетикасынын парлаг нүмунәсидир.

ГРЕЧАНИ́НОВ Александр Тихонович (25.10.1864, Москва — 4.1.1956, Нју-Јорк) — рус бәстәкары. Москва (1881—90) вә Петербург (1890—93) консерваторијаларында охумушдур. Г. «Добрынја Никитич» (1901, тамашасы 1903) былина операсы, «Беатриса бачы» (М. Метерлинкин әсәри үзрә, 1910, тамашасы 1912) әфсанә операсы вә «Евләнмә» (Н. Гоголун әсәри үзрә, 1946, тамашасы 1948) комик операсынын, 5 симфонија, 4 симли квартет, 200-дән артыг романс, драм тамашаларына мусигинин мүәллифидир. Г. 1925 илдән харичдә (әввәл Парисдә, 1939 илдән АБШ-да) јашамышдыр. 1943 илдә Совет Ордусунун гәләбәләриндән руһланан Г. «Гәләбәјә доғру» (А. С. Пушкин вә өзүнүн сөзләринә) симфоник поемасыны јазмышдыр.

ГРЕ́ЧКО Андреј Антонович (17.10. 1903, Голодајевка к., индики Ростов вил. Матвејев-Курган р-нунун Кујбышево к.—26.4.1976, Москва) — совет һәрби хадими, Совет Иттифагы Маршалы (1955), ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1958, 1973). 1928 илдән Сов.ИКП үзвү. 1919 илдән Совет Ордусунда хидмәтә башламыш, Вәтәндаш мүһарибәсиндә иштирак етмишдир.

Фрунзе ад. һәрби Академијаны (1936) вә Баш Гәраркаһ Академијасыны (1941) битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә дивизија, корпус командири, 1942 илин апрел—августунда 12-чи ордунун, сентјабр—декабрда 47-чи вә 18-чи ордуларын, 1943 илдә 56-чы ордунун командаnы, һәмин илин октјабрындан 1-чи Украјна чәбһәси гошунлары командаnынын мүавини, декабрындан мүһарибәнин сонуна кими 1-чи гвардија ордусунун команданы олмуш, Шимали Гафгазын, Украјна, Полша вә Чехословакијанын азад олунмасында иштирак етмишдир. Мүһарибәдән сонра Кијев һәрби даирәси гошунларынын (1945—53), Алманијада совет гошунлары групунун команданы (1953—57), ССРИ гуру гошунларынын баш команданы вә ССРИ мүдафиә назиринин 1-чи мүавини (1957—60) иди. 1960 илин апрелиндән ССРИ мүдафиә назиринин 1-чи мүавини, ијулдан исә ејни заманда Варшава Мүгавиләси өлкәләри Бирләшмиш силаһлы гүввәләринин баш команданы олмушдур. 1967 илин апрелиндән ССРИ мүдафиә назири иди. Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд (1952—61), Сов.ИКП МК үзвү (1961 илдән), Сов.ИКП МК Сијаси Бүросунун үзвү (1973 илин апрелиндән) сечилмишди. ССРИ Али Советинин депутаты иди (2, 4—9-чу чағырыш). 6 дәфә Ленин ордени, 3 Гырмызы Бајраг ордени, 2 дәфә 1-чи дәрәчәли Суворов ордени, 2 дәфә 1-чи дәрәчәли Кутузов ордени, 2 дәфә 1-чи дәрәчәли Богдан Хмелнитски ордени вә 2-чи дәрәчәли Суворов ордени, чохлу харичи орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Через Карпаты, 2 изд., М., 1972; Битва за Кавказ, 2 изд., М., 1973; Вооруженные Силы Советского государства, 2 изд., М., 1975; Годы войны. 1941—1943, М., 1976.

ГРЕ́ЧКО Кеорки Михајлович (д. 25.3. 1931, Ленинград)—ССРИ тәјјарәчи-космонавты, ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1975; 1978), техника елмләри намизәди (1967). 1960 илдән Сов.ИКП үзвү. 1955 илдә Ленинград Механика Ин-туну битирмиш вә конструктор бүросунда ишләмишдир. 1966 илдән космонавтлар дәстәсиндәдир.

1975 ил јанварын 11-дә Јерин сүн'и пејки орбитинә бурахылмыш «Сојуз-17» космик кәмисиндә кәми мүһәндиси кими учмуш (А. А. *Губаревлә* бирликдә), космик кәми илә бирләшдирилмиш «Салјут-4» орбитал елми ст.-нда 30 күн олмушдур. Елми-техники тәдгигат вә експериментләрин кениш програмыны баша чатдырдыгдан сонра 1975 ил февралын 9-да Јерә енмишдир.

Г. 1977 ил декабрын 10-да «Сојуз-26» кәмиси илә (Ј. В. *Романенко* илә бирликдә) космоса учмуш вә Јерәтрафы космик фәзада космонавтика тарихиндә илк дәфә олараг ән узунмүддәтли (96 күн) учушда олмушдур. Декабрын 11-дә «Сојуз-26» кәмиси 1977 ил сентјабрын 29-да Јерәтрафы орбитә чыхарылмыш, ики бирләшдирмә говшағы олан «Салјут-6» елми стансијасы илә бирләшмишдир. Г. ачыг космоса чыхмышдыр. «Салјут-6»—«Сојуз-26» орбитал елми-тәдгигат комплекси бир ај давам едән тәдгигатлардан сонра јанварын 10-да орбитә чыхарылмыш «Сојуз-27» кәмиси илә (В. А. *Чанибеков* вә О. Г. *Макаровдан* ибарәт һеј'әтин идарә етдији) бирләшдирилмиш (1978 ил јанварын 11-дә) вә космонавтлар «Сојуз-26»—«Салјут-6»—«Сојуз-27» комплекси үчүн нәзәрдә тутулмуш елми тәдгигатлары вә експериментләри биркә јеринә јетирмишләр. Јанварын 16-да В. А. Чанибеков вә О. Г. Макаров Јерә гајытмыш, Г. вә Ј. Романенко исә «Салјут-6» — «Сојуз-27» комплексиндә тәдгигатлары давам етдирмишләр. Јанварын 22-дә комплекс «Прогрес-1» јүк нәгл. кәмиси илә бирләшдирилмиш вә планлашдырылмыш әмәлијјатлар һәјата кечирилдикдән сонра февралын 5-дә «Прогрес-1» мүстәгил учуш режиминә кечмишдир (бах *«Прогрес»*). 1978 ил мартын 2-дә *«Интеркосмос»*

програмына мүвафиг бурахылмыш «Сојуз-28» кәмиси (А. А. Губарев вә В. *Ремекдән* ибарәт һеј'әтлә) мартын 3-дә «Салјут-6»—«Сојуз-27» орбитал комплекси илә бирләшмишдир. Космонавтлар «Сојуз-27»—«Салјут-6»—«Сојуз-28» комплексиндә биркә тәдгигатлары давам етдирәндән сонра А. Губарев вә В. Ремек мартын 10-да, Г. вә Романенко исә мартын 16-да Јерә гајытмышлар. Учуш заманы астрофизики, тибби-биоложи, технәложи вә кеофизики тәдгигатлар апарылмыш, Јерин тәбии еһтијатларыны өјрәнмәк мәгсәдилә Јер сәтһинин вә Дүнја океаны акваторијасынын мүшаһидә едилмәси вә шәкилләринин чәкилмәси нәтичәсиндә хејли елми информасија әлдә едилмишдир. Г. 2 дәфә Ленин ордени вә ССРИ ЕА-нын Сиолковски ад. гызыл медалы илә тәлтиф олунмушдур. Г.-ја «ЧССР Гәһрәманы» фәхри ады верилмишдир.

Әд.: Ребров М. Ф., Космонавты, М., 1977.

«ГРЕ́ШЕМ ГАНУНУ»—16 әсрдә Инкилтәрә дөвләт хадими вә малијјәчиси Т. Грешем (T. Gresham) тәрәфиндән мүәјјән олунмуш игтисади ганун. Грешемә көрә, «пис пул јахшы пулу тәдавүлдән чыхарыр». Әслиндә бу мүддәа она кими мә'лум иди; чүнки белә бир шејә дигтәт јетирилмишди ки, номинал гијмәти ејни, лакин дәјәри мүхтәлиф олан сиккәләрин тәдавүлү заманы тәдавүл васитәси функсијасыны натамам гијмәтли сиккәләр јеринә јетирир, там гијмәтли сиккәләр исә тәдавүлдән чыхыр—онлар ја дәфинәјә чеврилир, ја әридиләрәк күлчә һалына салыныр, јахуд харичә апарылыр. Бу гануну һәлә 1526 илдә Н. Коперник мүәјјән етмишди. «Г.г.»-нда экс олунмуш һадисәләрин һәртәрәфли елми тәһлилини К. Маркс вермишдир (бах К. Маркс, «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир», һәмчинин «Капитал», ч. 1, фәсил 3). «Г.г.» *биметализм* үчүн сәчијјәвидир; о, һәмчинин *инфлјасија* заманы тәзаһүр едир.

ГРИБАЧО́В Николај Матвејевич (д. 19. 12.1910, индики Брјанск вил., Брјанск р-нунун Лопуше к.)—рус совет јазычысы, ичтимаи хадим. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1974), ССРИ Дөвләт мүкафаты (1948, 1949), Ленин мүкафаты лауреаты (1960). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү (1961 илдән МК үзвлүјүнә намизәд). «Советски Сојуз» журналынын баш редактору (1950—54 вә 1956 илдән). ССРИ Јазычылар Иттифагы Идарә һеј'әтинин катибидир (1959 илдән). «Шимал-Гәрб» (1935), «Мүһарибә јоллары илә» (1945), «Дүшүнчәләр» (1953), «Әсрин орбити» (1961), «Мәһәббәт, һәјәчан вә дөјүш» (1966), «Лирика» (1973) вә с. ше'р мәчмуәләринин мүәллифидир. «Болшевик колхозу» (1947), «Гәләбә»дә баһар» (1948) поемалары мәшһурдур. Һекајә вә повестләри, публисистик вә әдәби-тәнгиди мәгаләләри дә вар. ССРИ Јазычылар Иттифагынын Азәрб. әдәбијјаты шурасынын сәдридир (1975 илдән). Октјабр Ингилабы ордени, 6 башга орден, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, Б., 1975; Собр. соч., т. 1—5, М., 1971—73; Там, впереди. Повести и рассказы, М., 1977.

Әд.: Ильин В., Николай Грибачёв. Гнев и нежность, М., 1968.

ГРИ́БОВ Алексеј Николајевич (31. 1.1902, Москва—26.11.1977, Москва)—рус совет актјору. ССРИ халг артисти (1948). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1972). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942, 1946, 1951, 1952). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. 1924 илдән Москва

А. Н. *Грибов* Фирс («Албалы бағы», А. П. Чехов) ролунда.

Бәдаје Театрынын актјору олмушдур. Реализм, ифадәлилик, хәлгилик Г. сәнәткарлығынын әсас мәзијјәтләри иди. Әсас ролларынын: В. И. Ленин («Кремл сааты», Н. Погодин), Фрол Бајев («Торпаг», Н. Вирта), Глоба («Руслар», К. Симонов), Собакевич («Өлү чанлар», Н. Гоголун ејниадлы әсәри үзрә), Чебутыкин, Јепиходов вә Фирс («Үч бачы», «Албалы бағы», А. Чехов), Лука («Һәјатын дибиндә», М. Горки) вә б. Кино актјору кими дә мәшһурдур («Мүфәттиш», «Күнаһсыз мүгәссирләр», «Садиг достлар», «Чәсур адамлар» вә с.). 2 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГРИБОЈЕ́ДОВ Александр Серкејевич (15.1.1795, Москва—11.2.1829, Теһран)—рус јазычысы, дипломат. Москва унтинин әдәбијјат вә һүгуг факүлтәләрини битирмиш (1810), сонра исә физика-ријазијјат факүлтәсиндә охумушдур. 1817 илдә Петербургда харичи ишләр коллекијасында гуллуға кирмиш, 1818 илдән Иранда, 1822 илдән исә Тифлисдә дипломатик ишләрдә чалышмышдыр.

А. С. Пушкин, В. К. Күхелбекер, П. Ј. Чаадајев, А. И. Одојевски, К. Ф. Рылејев вә б. илә достлуг етмишдир. *Декабристләр* кими, Г.-да тәһкимчи мүтләгијјәт гурулушуна нифрәт етмиш, лакин һәрби гәсдин мүвәффәгијјәт газанмасына шүбһә илә јанашмышдыр. Декабристләр үсјанынын мәғлубијјәтиндән сонра һәбсә алынмыш, лакин гәсддә иштиракы сүбут едилә билмәдијиндән азад олунараг, јенидән Гафгаза дипломатик ишә көндәрилмишдир. Түркијә вә Иранла бир сыра данышыглар апармыш, Азәрб.-ын идарә едилмәсинин лајиһәсини һазырламышдыр. *Түркмәнчај мүгавиләсинин* (*1828*) бағланмасында иштирак етмиш, сонра Ирана сәфир тә'јин олунмушдур. Иранда Русијанын нүфузунун артмасындан горхуја дүшән инкилис дипломатијасы акентләринин тәһрики илә Теһранда фанатикләр тәрәфиндән вәһшичәсинә өлдүрүлмүшдүр. Тбилисидә дәфн едилмишдир.

Рус әдәбијјаты тарихиндә Г.-ун хидмәтләри бөјүкдүр. Илк комедијаларында («Кәнч әр-арвад», 1815; «Тәләбә», 1817, П. А. Катенин илә биркә вә с.) Г.-ун реалист-сатирик сәнәтә мејли ајдын дујулурду. Г.-а әдәби шөһрәт газандыран әсәр декабрист идејалары илә бағлы олан «Ағылдан бәла» (1824) комедијасыдыр. Реалист рус драматуркијасынын илк нүмунәләриндән олан бу комедијада о заманкы рус һәјатынын мәнзәрәси јарадылмыш, тәһкимчилик гурулушунун сосиал зиддијјәтләри ачылмышдыр. Комедијанын јеканә мүсбәт гәһрәманы олан Чатски сурәтиндә Русијанын игтисади инкишафы, рус халгынын азад вә хошбәхт кәләчәји, рус мәдәнијјәтинин милли өзүнәмәхсуслуғу уғрунда мүбаризә апаран габагчыл зијалыларын ингилаби вәтәнпәрвәрлији, истибдада гаршы е'тиразы үмумиләшдирилмиш, нәдәнлыг дүнјасында онларын фачиәси көстәрилмишдир. Әсәр мүтәрәгги рус ичтимаи фикринин, реалист рус әдәбијјаты вә театр сәнәтинин инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Рус әдәби дилинин инкишафында И. А. Крылов вә А. С. Пушкинлә јанашы, Г.-ун да хидмәти вар.

Г. дипломатик данышыгларда она тәрчүмәчилик едән А. А. Бакыхановла, һабелә Азәрб. шаирләриндән Мирзәчан Мәдәтов, Фазил хан Шејда илә таныш олмушдур. Гафгаза һәср едилмиш әсәрләри вар («Күрчү кечәси», «Гәләнчы» вә с.). Азәрб.-ын бир чох јерләрини кәзмиш, «Јол гејдләри»ндә вә мәктубларында бу һагда мараглы мә'луматлар вермишдир.

Әсәрләри: Ағылдан бәла, Б., 1968; Соч., т. 1—2, М., 1971; Избр. произведения, Л., 1968.

Әд.: Мәммәд Чәфәр, XIX әср рус әдәбијјаты, һ. 1, Б., 1970; Әһмәдов Т., А. С. Грибоједов вә Загафгазија мәдәнијјәти, «Азәрбајчан», 1966, № 12; Садыгов М., А. С. Грибоједов вә Азәрбајчан, «Улдуз», 1969, № 1; Јенәонун, Русские писатели об Азербайджане, Б., 1970; Пиксанов Н. К., Творческая история «Горе от ума», М., 1971; Нечкина М., Грибоедов и декабристы, М., 1977; А. С. Грибоедов. Творчество, биография, традиции. Сб. статей, отв. ред. С. А. Фомичев, Л., 1977.

ГРИ́ВА Жан (Жан Карлович Фолманисин тәхәллүсү; д. 7.12.1910, Азупс наһијәси, индики Лат.ССР Тукумс р-ну)—латыш совет јазычысы, Лат.ССР әмәкдар мәдәнијјәт хадими (1960). 1934 илдән Сов.ИКП үзвү. Буржуа Латвијасында кизли ингилаби һәрәкатда, Испанијада фашизмә гаршы мүбаризәдә, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә иштирак етмишдир. «Пиренејин о бири тәрәфиндә» (1948), «Зејтун ағачы алов ичиндә» (1974) һекајә китаблары, «Мәһәббәт вә нифрәт» (1963) романы, «Гранадада чинајәт» (1964) драмы испан халгынын мүбаризәсинә һәср олунмушдур. «Һәјат јолу» (1952) романы латыш әдәбијјатында мүһарибә мөвзусунда илк романдыр. «Медуза көрпүчүјү» (1957) комедијасы вә «Инсан дан јеринин ағармасыны көзләјир» (1967) романында латыш бур-

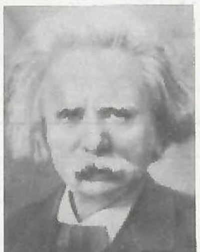
жуа зијалыларынын мә'нәви бөһраны тәсвир едилмишдир. ССРИ Али Советинин (6-чы чағырыш) депутаты олмушдур. Лат.ССР Сүлһү Мүдафиә Комитәсинин сәдри, Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын үзвүдүр. 5 орден, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Любовь и ненависть, М., 1963; Человек ждет рассвета, М., 1970; Ноктюрн. Рассказы, М., 1972.

Әд.: История латышской литературы, т. 2, Рига, 1971.

ГРЙВНА—бәзәк мәгсәди илә бојуна тахылан метал (тунч, дәмир, күмүш, јахуд гызыл) әшја. Тунч дөврүндән мә'лумдур. Сонралар мидијалылар, скифләр вә сарматларда мәшһур шәхсләрин бәзәк әшјасы иди. Галларда Г. әввәлчә гадын бәзәк әшјасы, сонра сәркәрдә вә башчыларын лајагәт нишаны олмушдур. 12—14 әсрләрдә Г. Русијада гадын бәзәји кими јајылмышды. 16 әсрдә Москва кнјазлығында кәлин вә бәјин тој бәзәји иди.

ГРИГ (Grieg) Едвард (15.6.1843, Беркен—4.9.1907, Беркен)—Норвеч бәстәкары, пианочу, дирижор, мусиги хадими. Норвеч классик мусигисинин баниси. Лејпсиг консерваторијасыны битирмишдир (1862).

Р. Нурдрок вә бир нечә Данимарка бәстәкары илә бирликдә Скандинавија бәстәкарларынын әсәрләрини јајмаг үчүн «Јевтерпа» адлы консерт јарадычылыг бирлијини тәшкил етмишди (1865). 70-чи илләрин сонундан Г. арвады мүғәнни Н. Һакерупла бирликдә Авропанын бир сыра өлкәсиндә пианочу вә дирижор кими консертләр вермиш, 1880—82 илләрдә Беркендә «Һармонија» мусиги чәмијјәтинә рәһбәрлик етмишди. Исвеч (1872), Лејден (1883, Һолландија), Франса (1889), Берлин (1897) академијаларына үзв сечилмиш, Кембрич (1893) вә Оксфорд (1906) ун-тләринин фәхри доктору адына лајиг көрүлмүшдү.

Г.-ин бәстәкарлыг фәалијјәти Норвеч әдәбијјаты вә инчәсәнәтинин јүксәлиш дөврүндә, Норвеч халгынын милли азадлыг мүбаризәси шәраитиндә кечмишдир. Вәтәнә мәһәббәт мөвзусу Г. јарадычылығынын лејтмотивини тәшкил едир. Әсл халг сәнәткары олан Г. Норвеч мусигисини дүнја классик мусигиси сәвијјәсинә галдырмышдыр. Дәрин лиризми вә милли колорити илә сәчијјәләнән фп. илә орк. үчүн консерти (1868), Һ. Ибсенин «Пер Күнт» драмына јаздығы мусиги әсасындакы ики сүита (1888, 1891) Г.-ә кениш шөһрәт газандырмышдыр. Г.-ин әсәрләри, әсасән, камера мусигиси жанрындадыр: фп. үчүн «Лирик пјесләр» (10 дәфтәр), «Халг һәјатындан сәһнәләр», «Норвеч рәгсләри» (1878), «Норвеч халг маһнылары» (1896), соната, баллада, скрипка илә фп. үчүн 3 соната, виолончел илә фп. үчүн 1 соната, Скандинавија шаирләринин сөзләринә романслар вә с. Онун романсларына мүлајимлик, лиризм, психоложи долғунлуг хасдыр («Гу гушу», «Јуху», «Сәни севирәм» вә с.). «Улаф Трүгвасон» операсы (1873, тамамланмајыб; тамашасы 1908) вә «Сигурд Јурсалфар» драмына јаздығы мусиги әсасындакы сүитада (1872) Норвеч гәһрәманлыг епосундан көтүрүлмүш образлар әксини тапмышдыр. Г. Скандинавија бәстәкарларынын, һәмчинин Р. Вагнер, В. Мотсарт, Р. Шуман, Ч. Вердинин јарадычылығына һәср олунмуш мәгаләләрин, «Илк мүвәффәгијјәтим» адлы автобиографик очеркин мүәллифидир.

Әд.: Асафьев Б. В., Григ, М.—Л., 1948; Кремлёв Ю., Эдвард Григ, М., 1958; Левашёва О., Эдвард Григ. Очерк жизни и творчества, 2 изд., М., 1975.

ГРИГ (Grieg) Нурдал (1.11.1902, Беркен—2.12.1943, Берлин јахынлығында)—Норвеч јазычысы. «Үмид бурну әтрафында» (1922), «Сел дашлары» (1925) ше'р китаблары, «Кәми јолуна давам едир» (1924) романы дәнизчиләрин һәјатына һәср олунмушдур. 1933—35 илләрдә ССРИ-дә јашамыш, марксизмә јијәләнмишдир. Норвеч әдәбијјатында социалист реализминин банисидир. Испан халгынын милли-ингилаби мүһарибәсиндә (1936—39) иштирак етмишдир. Ингилаби мүбаризәнин тәрәннүмү, вәтәнпәрвәрлик, буржуа чәмијјәтинин тәнгиди, фашизм үзәриндә гәләбәјә инам «Норвеч үрәјимиздәдир» (1929), «Азадлыг» (1945 илдә нәшр едилмишдир), «Үмид» (1946 илдә нәшр едилмишдир) ше'р китаблары, «Шөһрәтимиз вә әзәмәтимиз» (1935), «Мәғлубијјәт» (1937) драмлары вә «Дүнја һәлә кәнчләшмәлидир» (1938) романынын әсас мөвзуларыдыр. Норвеч һитлерчиләр тәрәфиндән тутулдугдан сонра (1940) ишғалчылара гаршы һәрби әмәлијјатларда иштирак етмиш, Берлинә һава һүчуму заманы бомбардманчы тәјјарәдә һәлак олмушдур.

Әсәрләри: Избранное, М., 1956; Пьесы, М., 1959; Избранная лирика, М., 1969.

Әд.: Крымова Н. И., Нурдаль Григ, М., 1965.

ГРИГОРА́ШЕНКО Леонид Павлович (д. 21.10.1924, Бирзула ст., индики УССР-ин Котовск ш.)—совет рәссамы. Молд. ССР халг рәссамы (1963). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын м. үзвү (1958). 1962 илдән Сов.ИКП үзвү. Вәтәндаш мүһарибәси гәһрәманы Г. И. Котовскинин һәјатына һәср едилмиш «Котовски» (1950), молдав, рус вә Украјна халгларынын тарихи әлагәләринә аид «Әсрләрин достлуғу» (1950—63) акварел силсиләләринин, «Советләр һакимијјәти уғрунда» (1966—69), һәмчинин «Ингилаб әскәрләри» (1972), «Чокылтен үзәриндә гвардија бајраглары» (1975) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Ленин ордени вә «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ГРИГОРЕ́СКУ (Grigorescu) Николаје Јон (15.5.1838, Дымбовитса гәзасынын Питару к. — 21.7.1907, Кымпина)—румын рәссамы. Бухарестдә вә Парисдә охумушдур. 1861—69 илләрдә Франсада ишләмиш, бурада *Барбизон мәктәбинә* гошулмушдур. Г.-нун әсәрләри («Мусчелли кәндли гадын», 1877, «Смырдана һүчум», 1885, «Өкүз арабасы», тәгр. 1890) 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә румын реалист рәссамлығынын формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр.

ГРИГО́РИ ТӘГВИМИ (јени үслуб)—тарихин һесабланма системи. 1582 илдә Рома папасы XIII Григоринин ислаһаты илә һәјата кечирилмишдир (бах *Јули тәгвими*).

ГРИГО́РИ ҺАМАМА, Һамам (?—?)—Гафгаз Албанијасы һөкмдары (тәгр. 9 әсрин сонлары—10 әсрин әввәли). Мовсес Каланкатлынын мә'луматына көрә 866 илдән һөкмдарлыг етмишдир. Бә'зи тәдгигатчылар (А. Ј. Крымски) Г.Һ.-нын *Сәһл ибн Сумбатын* нәвәси олдуғуну көстәрирләр. Г.Һ., әсасән, Гарабағын дағлыг һиссәсини вә *Шәки* вил.-ни идарә едирди. 894 илдә Мәһәммәд Афшин ибн Әбу-с-Сачын һәбс етдији ермәни католикосу II Кеорки Г.Һ. тәрәфиндән пул верiләрәк азад олунмушду. Г.Һ.-нын өлүмүндән сонра онун идарә етдији әрази Сачиләр дөвләтинә гатылды.

Әд.: Крымский А. Е., Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классическая Албания), Шеки, Сб. «Памяти акад. Н. Я. Марра», М.—Л., 1938; Буниятов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965.

ГРИГОРЈА́Н Невтон Аванесович (6.12.1920, Бакы)—совет мусигичиси, каманчачалан.

Азәрб.ССР халг артисти (1978). 1934—38 илләрдә А. Иоаннесјанын рәһбәрлик етдији халг чалғы аләтләри оркестриндә (Бакы) ишләмишдир. 1938 илдән М. Магомајев ад. Азәрб. Дөвләт Филармонијасынын солистидир. Г.-ын репертуарына Азәрб. халг мусигиси, муғамлар, Загафгазија халгларынын мусигиси, еләчә дә совет вә Гәрби Авропа бәстәкарларынын әсәрләри дахилдир. Х. Шушински, З. Адыкөзәлов вә б. көркәмли ханәндәләри мүшајиәт етмишдир. ССРИ-нин бир сыра шәһәриндә, Иран, Ираг, Сурија вә Ливанда чыхыш етмишдир.

ГРИГОРЈА́Н Самвел Аванесович (д. 22.4.1907, индики Степанакерт р-нунун Шушукәнд к.)—ермәни совет шаири.

Азәрб. ССР әмәкдар мәдәнијјәт ишчиси (1970). 1939 илдән Сов. ИКП үзвү. «Лирика» (1936), «Чәсур гартал» (1942), «Ана үрәји» (1944), «Ишыглар» (1958), «Чичәкләнән доғма вәтәним» (1961), «Ғој белә олсун» (1965), «Сечилмиш әсәрләр» (2 чилддә, 1968—69) вә с. китабларында совет адамларынын јарадычы әмәји, сүлһ, халглар достлуғу, вәтәнпәрвәрлик тәрәннүм олунур. Классик вә мүасир Азәрб. шаирләринин, хүсусилә М. Ә. Сабирин әсәрләриндән тәрчүмәләри вар. Әсәрләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир. *«Гракан Адрбечан»* журналынын редакторудур (1957 илдән). Азәрб. ССР Али Советинин (5—9-чу чағырыш) депутаты вә Рәјасәт Һеј'әтинин үзвүдүр (1975 илдән). Азәрб. Јазычылар Иттифагы ермәни бөлмәсинин рәһбәридир. Октјабр Ингилабы, Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Дүнја гәлбимдәдир, Б., 1967; Дерзание. Роман в стихах, Б., 1958; Падает снег, М., 1972; Дыхание земли, Б., 1978.

ГРИГО́РЈЕВ Андреј Александрович (1.11.1883, Петербург—2.9.1968, Москва)—совет физики чоғрафијашүнасы, ССРИ ЕА акад. (1938). ССРИ дөвләт мүкафаты лауреаты (1947). 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. Брокһауз вә Јефронун Енсиклопедик лүғәтиндә чоғрафија ше'бәсинин әмәкдашы (1909—16), Петроград (Ленинград) Чоғрафија Институнун проф. вә деканы (1918—25), Ленинград Ун-тинин проф. (1925—36), ССРИ ЕА Чоғрафија Ин-тунун директору (1951 иләдәк), Гыса Чоғрафија Енсиклопедијасынын баш редактору (1960—66) олмушдур. Бөјүк Саһәли Тундра (1904—21), Чәнуби Урал (1920—23), Јакутија (1925—26) вә Кола ј-а-нда (1928—31) чөл тәдгигатлары апармышдыр. Әсас елми ишләри физики чоғрафијанын үмуми нәзәријјәси, физики-чоғрафи рајонлашдырманын үмуми нәзәријјәси, физики-чоғрафи мүһитин әсас типләринин характеристикасы, Русијада вә харичи өлкәләрдә чоғрафи фикрин инкишафы тарихинә аиддир. Г. 1956 илдә М. И. Будыко илә бирликдә чоғрафи зоналлығын дөври ганунаујғунлуғуну мүәјјәнләшдирмишдир. О, һәмчинин «Русијада физики-чоғрафи фикрин инкишафы» (1961), «Совет физики чоғрафијасынын нәзәри проблемләринин инкишафы (1917—1934)» (1965), «Чоғрафи мүһитин гурулушу вә инкишафынын ганунаујғунлуглары» (1966) әсәрләринин мүәллифидир. Ленин ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГРИГО́РЈЕВ Васили Васидјевич (27.3.1816—31.12.1881) — рус тарихчиси, шәргшүнас. Петербург ЕА-нын м. үзвү (1853). М. Ч. *Топчубашовун* тәләбәси олмушдур. 1863 илдә Русијада илк дәфә Шәрг тарихиндән ун-т курсу охумушдур. Г. 200-дәк әсәрин, о чүмләдән Шәрг дилләриндән тәрчүмәләрин мүәллифидир. Г. Орта Асија халгларынын, хүсусилә газахларын тарих вә мәдәнијјәтини өјрәнән илк рус тарихчиләриндәндир. Әсәрләриндә Гафгаз, о чүмләдән Азәрб. тарихинә, әдәбијјатына вә с. аид мә'лумат вар. М. Ч. Топчубашовун вә М. Казымбәјин елми фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирмишдир. Г. елми вә педагожи фәалијјәтлә јанашы, 36 ил (1844—80) Дахили Ишләр Назирлијиндә ишләмиш, инзибати фәалијјәтиндә мүртәчә мөвге тутмуш вә чаризмин сијасәтини мүдафиә етмишдир.

Әсәрләри: Императорский Санкт-Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования, СПБ, 1870; јенә онун, Россия и Азия, Сб. статей, СПБ, 1876.

Әд.: Бартольд В. В., Материалы для истории факультета восточных языков, т. 4 (Обзор деятельности факультета. 1855—1905), СПБ, 1909; Крачковский И. Ю., Очерки по истории русской арабистики, Избр. соч., т. 5, М.—Л., 1958.

ГРИГО́РЈЕВ Серкеј Алексејевич (д. 5.7.1910, Луганск, индики Ворошиловград)—совет рәссамы. ССРИ халг рәссамы (1974). Проф. (1948). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1958). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950, 1951). 1941 илдән Сов. ИКП үзвү. Кијев Рәссамлыг Ин-тунда (1928—32) охумушдур. Совет әхлагы, кәнчләрин коммунист тәрбијәси вә ушаг аләми проблемләринә һәср едилмиш таблолары совет тәсвири сәнәтиндә мәишәт жанрынын инкишафына тә'сир көстәрмишдир. Әсәрләри: «Ичласда» (1947), «Комсомола гәбул» (1949), «Гапычы» (1949), «Ики гијмәтинин мүзакирәси» (1950), «Гајытды» (1954), «Пионер галстуку» (1957), «Илк сөз» (1961), «Гызлар» (1966), «Доғма ана» (1970), «Мараглы китаб» (1974) вә с.

Әд.: Афанасьев В. А., Сергей Алексеевич Григорьев, М., [1967].

ГРИГОРО́ВИЧ Јури Николајевич (д. 1.1.1927, Ленинград)—совет балет артисти, балетмејстр. ССРИ халг артисти (1973), Ленин мүкафаты лауреаты (1970). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1977), 1946 илдә Ленинград Хореографија Мәктәбини битирмишдир. 1946—64 илләрдә С. М. Киров ад. Ленинград Опера вә Балет Театрынын солисти (1962—64 илләрдә һәмчинин балетмејстер) олмушдур. 1964 илдә Бөјүк театрын баш балетмејстеридир. «Даш чичәк» (1957, С. Прокофјев), «Мәһәббәт әфсанәси» (1961, А. Мәликов) «Шелкунчик» (1966, П. Чајковски), «Спартак» (1967, А. Хачатурјан), «Иван Грозны» (1975, С. Прокофјевин мусигиси үзрә), «Ангара» (1976, А. Ешпај) вә с. балетләрә вердији гурулушда Г. мусиги илә хореографијанын вәһдәтинә, хореографија симфонизминә, характерләрин психоложи тәһлилинә наил олмушдур. «Даш чичәк» балетини Г. һәмчинин Стокһолм (1962) вә Софија (1965) театрларында «Мәһәббәт, әфсанәси» балетини Прагада (1964), «Иван Грозны» вә «Ромео вә Чүлјета» балетләрини Парисдә (1977, 1978, «Гранд-Опера») тамашаја гојмушдур. Ленин ордени вә Халглар достлуғу ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Ванслов В. В., Балеты Григоровича и проблемы хореографии, М., 1968; Львов-Анохин Б., Мастера Большого балета, М., 1976.

ГРИГОРО́ВИЧ-БА́РСКИ Иван Григорјевич (1713, Кијев—1785)—Украјна ме'мары. Кијев-Мокила академијасында тәһсил алмышдыр. Кијевдә Покров (1766) вә Никола Набережны (1772—85) килсәләрини вә с. биналары тикмиш, Кирилл килсәсини (12 әср) јенидән гурмушдур. Г.-ин тикдији биналарда Украјна бароккосунун ән'әнәви үсуллары еркән рус классисизми елементләри илә тәкмилләшмишдир.

ГРИ́ГУЛИС Арвидс Петрович (д. 12.10.1906, Лад наһијәси, индики Лимбажи р-ну)—латыш совет јазычысы, әдәбијјатшүнас. Лат.ССР халг јазычысы (1976). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948). 1954 илдән Сов.ИКП үзвү. Латвијада сосиализм гуручулуғу Г. јарадычылығынын әсас мөвзусудур. «Репортјорун гејдләри» (1929), «Фыртынада» (1946), «Јасәмән будағы» (1959), «Пајыз јағышы» (1966), «Икинчи бан» (1970), «Чај гырағындакы гырмызы үвәз» (1975) вә с. ше'р китабларынын, «Бағдакы адамлар» (1939) романы, «Ленин күчәсиндә ишыг јаныр» (1953) повести, «Һансы лимана?» (1945), «Сахсы вә чини» (1947), «Әскәр шинели» (1955), «Һәјатда белә дә олур» (1959), «Өз күлләнин сәсини ешитмәзсән» (1966) вә с. драм әсәрләринин мүәллифидир. «Латыш әдәби тәнгиди» (5 чилддә, 1956—60) китабыны тәртиб етмишдир. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. 6 орден, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Осенний дождь. Стихи, М., 1969; Когда дождь и ветер стучат в окно. Роман, Рига, 1966; Андрей Упит, Рига, 1977.

Әд.: История латышской литературы, т. 2, Рига, 1971.

ГРИЗА́ЈЛ (фр. grisaille, gris—боз)—һәр һансы бир рәнкин (чох вахт боз рәнк) мүхтәлиф чаларында ишләнән декоратив бојакарлыг нөвү, 17 әсрдә мејдана кәлмиш, *классисизм* дөврү тикилиләринин дивар рәсмләриндә кениш јајылмышды. Г. тәсвирдә габарыг ефект јаратмаг мәгсәди илә тәтбиг олунур. Биррәнкли (боз, гәһвәји, чәһрајы) мина илә ишләнән вә гызылы хәтләрлә нахышланан рәсмләр дә Г. адланыр.

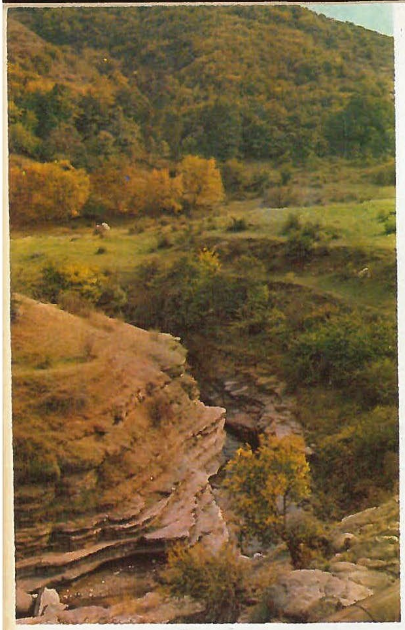
ГРИЈЕ́КО (Grieco) Руҹеро (19.8.1893, Фоча—23.7.1955, Масса-Ломбарда)—Италија фәһлә һәрәкаты хадими. Италија Коммунист Партијасынын (ИКП) рәһбәрләриндән бири. 1912 илдә сосиалист партијасына дахил олмушдур. 1921 илдә ИКП-нин јарадылмасында иштирак етмиш, һәмин илдән ИКП МК вә Ичраијјә Комитәсинин үзвү, 1927 илдән исә әввәлчә ИКП Сијаси Бүросунун, сонрадан ИКП рәһбәрлијинин үзвү олмушдур. 1924—26 илләрдә парламентин депутаты иди. 1926—44, илләрдә мүһачирәтдә јашамыш, ИКП-нин харичдәки мәркәзинин үзвү олмушдур. 1928 илдән Коминтерн Ичраијјә Комитәси үзвлүјүнә намизәд, 1935 илдән үзвү иди. Икинчи дүнја мүһарибәси (1939—45) заманы Москва радиосунда ишләмиш, Италија үчүн верилишләрә рәһбәрлик етмишдир. Вәтәнә гајытдыгдан сонра ИКП МК-нын аграр комиссијасына вә тәблиғат ше'бәсинә башчылыг етмишдир. 1946 илдә Мүәссисләр Мәчлисинә сечилмишди; 1948 илдән сенатор иди, Г. көзәл натиг вә публисист олмушдур.

Әсәри: Аграрный вопрос и борьба за землю в Италии, М., 1955.

ГРИЛПА́РТСЕР (Grillparzer) Франс (15.1.1791, Вјана—21.1.1872, Вјана)—Австрија драматургу. Јени Австрија драматуркијасынын банисидир. «Улу ана» (1817), «Сафо» (1818), «Гызыл јун» (1821) драмлары романтик үслубда јазылмышдыр. «Крал Оттокарын әзәмәти вә сүгуту» (1825) тарихи драмында Г. Һабсбурглар сүлаләсинә рәғбәт бәсләмәјә бахмајараг, ишғалчылыг мүһарибәләринин әлејһинә чыхмышдыр. «Либуша» (1844), «Толедолу јәһуди гадын» (1872) вә с. әсәрләриндә реализм мејлләри күчләдүр.

Әсәри: Пьесы, Л.—М., 1961.

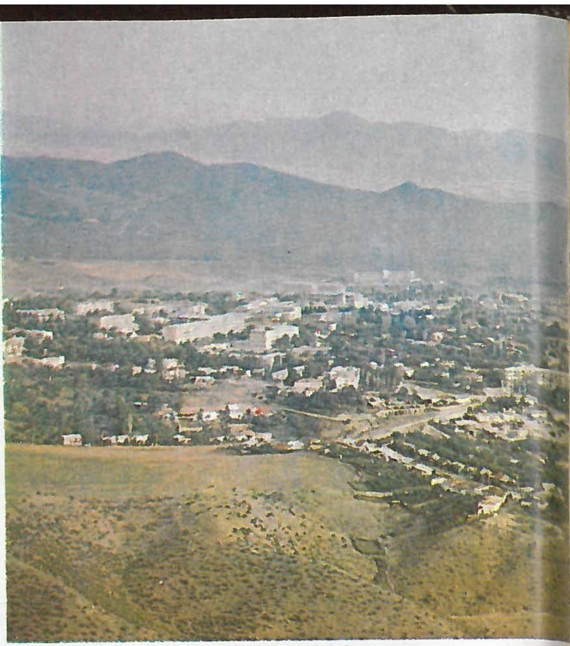
ГРИМ (фр. grimer—үзү азча бојамаг)—актјорун ојнајачағы ролун характеринә ујғун олараг харичи көркәмини, әсасән, сифәтини хүсуси рәнкләр вә сүн'и васитәләрлә (бурун, сач, саггал, вә с.) дәјишмәк сәнәти. Театрда Г.-ин характери пјесин бәдии хүсусијјәтләриндән, актјор нијјәтиндән, реж. консепсијасындан, тамашанын бәдии тәртибатындан асылыдыр. Кинода исә Г. сәнәти оператор-техникасына, кино плјонкасынын рәнк вә ишыг һәссаслы-

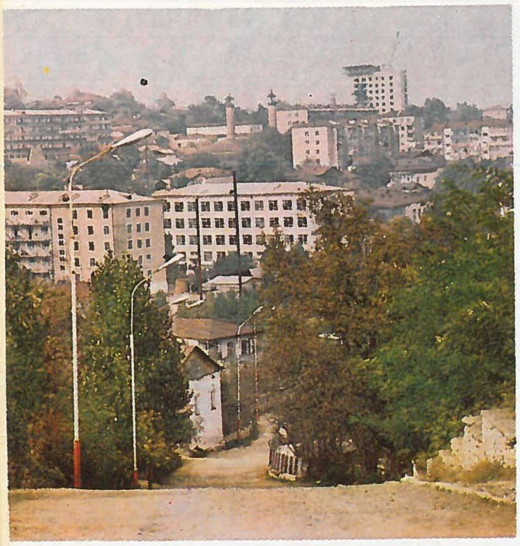
1

2

3

4

5

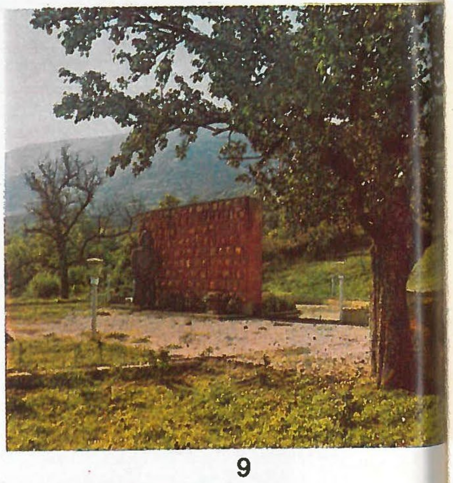
6

7

8

9

Дағлыг Гарабағ МВ. 1. Шуша рајону. Тәбии мәнзәрә. 2. Һадрут рајону. Үзүм плантасијасы. 3. Степанакерт шәһәринин үмуми көрүнүшү. 4. Шуша шәһәриндән бир көрүнүш. 5. Мартуни гәсәбәси. Мәдәнијјәт сарајы. 6. Шуша. Гара Бөјүкханым бүрҹү. 18 әср. 7. Степанакерт. Гарабағ ипәк комбинатында. 8. Дағлыг Гарабағ Дөвләт Маһны вә Рәгс Ансамблы. 9. Һадрут. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрә абидә.

ғына, ишығын характеринә ујғунлашдырылыр.

ГРИМАЛДИ АДАМЫ — Үст Палеолитдә јашамыш мүасир инсан формасы. Франсанын Ментона ш. јахынлығындакы Грималди мағарасында Оринјак мәдәнијјәтинә аид аләтләрлә бирликдә јенијетмә оғлан вә аһыл гадын скелетинин галыглары ашкар едилмишдир. Һәр ики скелет чәнәнин габаға чох чыхмасы, бурунун енли, дишләрин ири, базуөнү сүмүкләринин узун, чанағын дар олмасы илә зәнчи иргини хатырлатдығына көрә «Грималди негроидләри» адыны алмышлар. Әслиндә Г.а. антроположи әламәтләрин комплексинә көрә мүасир зәнчи иргинә ујғун кәлмир. Г.а.-нын галыгларында *Кроманјон адамынын* да бир сыра хүсусијјәтләри ашкар едилмишдир. Костјонки дүшәркәсиндәки (Дон чајы саһилиндә) Үст Палеолитә аид «Маркина гора» адлы гәбирдән дә Авропа вә зәнчи ирги хүсусијјәтләринин гарышығына көрә Г.а.-ны хатырладан киши скелети тапылмышдыр. Г.а.-на охшар Мезолит дөврүнә аид кәллә Өн Асијада Шубка мағарасында тапылмышдыр. Г.а. галыгларынын јајылдығы әрази мүасир зәнчи иргинин ареалына ујғун кәлмир. Г.а. ны хатырладан гарышыг хүсусијјәтли тапынтылар Авропа вә зәнчи иргләринин филокенетик гоһумлуғу фикрини мөһкәмләндирир, инсанларын ејни мәншәдән әмәлә кәлмәси һаггындакы елми материалист тезиси әсасландырыр.

Әд.: Нестурх М. Ф., Происхождение человека, М., 1958; Бунак В. В., Череп человека и стадии его формирования у ископаемых людей и современных рас, М., 1959; Рогинский Я. Я., Левин М. Г., Антропология, 2 изд., М., 1963; Дебец Г. Ф., Палеоантропологические находки в Костенках, «Советская этнография», 1955, № 1.

ГРИМАУ ГАРСИА (Grimau Garcia) Хулиан (18.2.1911, Мадрид — 20.4.1963) — Испанија фәһлә һәрәкаты хадими. 16 јашындан фәһлә һәрәкатына гошулмушдур. 1936 илдан Испанија Коммунист Партијасынын (ИКП) үзвү. Испанијада милли ингилаби мүһарибә дөврүндә (1936—39) республика ордусу сыраларында вурушмушдур. 1940—47 илләрдә Кубада вә Доминикан Республикасындакы испан мүһачирләри арасында иш апармыш, ИКП-нин 5-чи гурултајында (1954) МК-нын үзвү сечилмишдир. Франко диктатурасына гаршы мүбаризәдә билаваситә иштирак етмәк үчүн 1957 илдә Испанијаја көндәрилмишди. 1962 илдә һәбс едилмиш, дүнја ичтимаијјәтинин е'тиразларына бахмајараг Франко мәһкәмәсинин һөкмү илә е'дам олунмушдур.

Әд.: Непомнящий К. Е., Повесть о Х. Гримау, М., 1965.

ГРИММ (Grimm) гардашлары, Јакоб (4.1.1785, Ханау—20.9.1863, Берлин); Вилһелм (24.2.1786, Ханау—16.12.1859, Берлин)—алман филологлары. Һөттинкен (1837 иләдәк; конститусијаны позан Һанновер кралына анд ичмәкдән имтина етдикләри үчүн чыхарылмышлар) вә Берлин (1841 илдән) ун-тләринин проф., Пруссија ЕА-нын үзвү (1841 илдән) олмушлар. Орта әср алман мәтнләрини («Заваллы Һенрих», 1815; «Күлүстан», 1836 вә с.) нәшр етдирмишләр. «Алман гәһрәманлыг епосу» (1829) тәдгигат әсәринин мүәллифи, *мифоложи мәктәбин* баниләридир. Алман фолклорунун топланыб нәшр едилмәсиндә («Ушаг вә аилә нағыллары», 2 ч., 1812—14; «Алман әфсанәләри», 2 ч., 1816—18) мүһүм хидмәтләри вар. Јакоб Г. «Алман грамматикасы» (4 ч., 1819—37), «Алман дилинин тарихи» (2 ч., 1848) әсәрләри илә алман дили тарихинин әсасыны гојмушдур. Г.-ләрин нағыллары бир чох дилә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәрләри: Ағ күл вә гызыл күл, Б., 1955; Үч гардаш, Б., 1957; Бремен мусигичиләри, Б., 1962; Нағыллар, Б., 1967; Сказки, М., 1974.

ГРИММЕЛСҺАУЗЕН (Grimmelshausen) Һанс Јакоб Кристоф фон (тәгр. 1621, Келнһаузен, Һессен—17.8. 1676, Ренхен)—алман јазычысы. Отузиллик мүһарибәдә (1618—48) иштирак етмиш, катиб, маликанә мүдири, мејхана саһиби олмушдур. «Симплисиссимус» (1669) романында өлкәнин виран галмасы, мүлкәдарларын зүлм вә өзбашыналығы, кәндлиләрин мәшәггәти тәсвир олунмуш, феодал мүһарибәләринә, дини тәәссүбкешлик вә сосиал әдаләтсизлијә гаршы халг е'тиразы экс етдирилмишдир. Сатирик гротеск формасында јазылмыш романда сосиал утопија үнсүрләри вардыр. «Авара Кураж» (1670), «Шпринкинсфелд» (1670), «Көзәл гуш јувасы» (1672) романларынын мүәллифидир.

Әсәри: Симплициссимус, М., 1976.

ГРИМСБИ (Grimsby)—Б. Британијада шәһәр вә порт. Һамбер чајы мәнсәбиндәдир. Әһ. 94,7 мин (1974). Өлкәнин мүһүм балыг сәнајеси мәркәзләриндән бири. Балыг ихрач олунур. Кимја сәнајеси вар. 1201 илдә салынмышдыр.

ГРИН (Гриневскинин тәхәллүсү) Александр Степанович (23.8. 1880, кечмиш Вјатка губ.-нын Слободској ш.—8.7.1932, Стары Крым) — рус совет јазычысы. Сүркүн едилмиш полјак аиләсиндә доғулмушдур. Матрос вә гызылахтаран олмушдур. Һәрби хидмәтдә оларкән есерләрә гошулмуш, 1903—10 илләрдә есер тәблиғаты үстүндә дәфәләрлә һәбс вә сүркүн едилмишдир. «Сырави әскәр Пантелејевин хидмәтләри» (1906) адлы илк һекајәси мүсадирә олунуб јандырылмышдыр. «Ал јелкәнләр» (1923), «Сәһранын гәлби» (1923), «Далғалар үстүндә шүтүјән» (1928) әсәрләри мәшһурдур. Һәјата шаиранә-романтик мүнасибәт, һуманизм, инсанлара, мәһәббәтә бөјүк инам јарадычылығынын әсас хүсусијјәтләридир. «Ал јелкәнләр» повести әсасында ејниадлы балет (1942) вә филм (1961) јарадылмышдыр. Феодосијада Г.-ин әдәби-хатирә музеји јарадылмышдыр (1970).

Әсәрләри: Бир гырғынын әһвалаты, Б., 1966; Собр. соч., т. 1—6, М., 1965; Избр. произведения, т. 1—2, Симферополь, 1976.

Әд.: Прохоров Е. И., Александр Грин, М., 1970.

ГРИН (Greene) Грем (Греһем; д. 2.10.1904, Лондон)—инкилис јазычысы. «Мәни Инкилтәрә јаратмышдыр» (1935), «Брајтон гајасы» (1938), «Һакимијјәт вә шөһрәт» (1940), «Ишин маһијјәти» (1948), «Сакит америкалы» (1955), «Һаванадакы адамымыз» (1958), «Шәфанын гијмәти» (1961), «Мәзһәкәчиләр» (1966), «Фәхри консул» (1973) вә с. романларында, «Дириләр үчүн отаг» (1952), «Оранжерeја» (1958) пјесләриндә буржуа чәмијјәти, империализмин мүстәмләкәчилик сијасәти, фашизм, мүһарибә вә милитаризм тәнгид олунур. Бир нечә дәфә ССРИ-јә кәлмишдир. Бә'зи һекајәләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәрләри: Путешествие без карты, М., 1961; Комедианты, М., 1967.

ГРИН Елмар (Александр Василјевич Јакимовун тәхәллүсү; д.15.6. 1909, Кивеннапа к., индики Ленинград вил.-нин Первомајск к.)—рус совет јазычысы. 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1947). Илк һекајәләриндә естон вә фин муздурларынын буржуа шәраитиндә сијаси вә вәтәндашлыг шүурунун ојанмасы көстәрилир. «Чәнуб күләји» (1946), «Ајры јол» (китаб 1 —1957; китаб 2—«Иван өлкәсиндә», ч. 1—2, 1962—67) романларында рус пролетариатынын фин зәһмәткешләринә бејнәлмиләлчилик јардымы экс етдирилмишдир.

Әсәрләри: Чәнуб күләји, Б., 1948; Другой путь, т. 1—2, Л., 1971; В стране Ивана, Л., 1972; Ветер с юга, Мать, Л., 1978.

ГРИН (Green) Чорч (14.7.1793, Снејнтон, Ноттинкем јахынлығында—31.3. 1841, орада) — инкилис ријазијјатчысы. «Електрик вә магнетизм нәзәријјәләринә ријази анализин тәтбигинә аид тәчрүбә» әсәриндә *потенсиал* анлајышыны елмә дахил етмиш, һәчм вә сәтһ интеграллары арасында мүнасибәти тапмыш (бах *Грин дүстурлары*), кристал мүһитдә ишығын гајытма вә сынмасыны тәдгиг едәрәк, еластиклик нәзәријјәсинин әсас тәнликләрини чыхармышдыр.

ГРИН ДҮСТУРЛАРЫ — мүхтәлифтипли интеграллары әлагәләндирән дүстурлар. Ән садәси l әјриси илә һүдудланан мәһдуд D мүстәви областында өзләри вә биринчи тәртиб хүсуси төрәмәләри кәсилмәз олан $u(x, y)$ вә $v(x, y)$ функсијалары үчүн

$$\iint_D \left(\frac{\partial v}{\partial x}-\frac{\partial u}{\partial y}\right)dx\,dy=\int_l udx+vdy$$

кими јазылыр. Башга икисини илк дәфә Ч. Грин нәшр етдирмишдир (1828):

$$\iiint_G \left(\frac{\partial u}{\partial x}\frac{\partial v}{\partial x}+\frac{\partial u}{\partial y}\frac{\partial v}{\partial y}+\frac{\partial u}{\partial z}\frac{\partial v}{\partial z}\right)dxdydz=$$

$$=\iint_S v\frac{\partial u}{\partial n}d\sigma-\iiint_G v\,\Delta u\,dx\,dy\,dz;$$

$$\iiint_G (u\,\Delta v-v\,\Delta u)\,dx\,dy\,dz=$$

$$=\iint_S \left(u\frac{\partial v}{\partial n}-v\frac{\partial u}{\partial n}\right)d\sigma$$

(G—үчөлчүлү област, S—онун сәрһәди, $\Delta u=\partial^2u/\partial x^2+\partial^2u/\partial y^2+\partial^2u/\partial z^2$, Δv дә Δu кими Лаплас оператору, du/dn, dv/dn исә S сәтһинин харичи нормалы үзрә төрәмәләрдир. Г.д. ријази физика тәнликләриндә вә ријазијјатын дикәр саһәләриндә тәтбиг олунур.

Әд.: Пискунов Н. С., Диференсиал вә интеграл һесабы, һ. 2, Б., 1966; Мәммәдов Р. Һ., Чәфәрли К. Ә., Аналитик функсијалар..., Б., 1971.

ГРИН ФУНКСИЈАСЫ—верилмиш диференсиал тәнлијин һәлли олан, сәрһәд шәртләрини өдәјән, тәнлијин тәртиби вә фәзанын өлчүсү илә тә'јин едилән функсија. *Сәрһәд мәсәләсинин* һәллиндә тәтбиг едилир. *Лаплас операторунун* Г.ф. $G(P, O)$ оларса, онун үчүн биринчи сәрһәд мәсәләсинин һәлли

$$U(P)=\int_{\Gamma}\frac{\partial G}{\partial U}U(Q)\,dS_Q$$

дүстуру илә тапылыр (интеграл областын сәрһәди бојунча көтүрүлүр). Г.ф. бир нөгтәдә мәркәзләшмиш гүввәләри вә јүкләри јарадан мәнбәләрин тә'сиринин әјани тәсвиринә имкан вердијиндән мәнбә функсијасы да адланыр. Мәс., електростатикада јерлә бирләшдирилмиш кечиричи сәтһин дахилиндәки нөгтәви јүкүн саһәсинин потенсиалы Г.ф. илә ифадә едилир. Г.ф. сфера, јарымфәза, даирә вә с. областлар үчүн асан гурулур. Г.ф.-нын нәзәри физикада, хүсусилә саһәнин квант нәзәријјәсиндә вә статистик физикада ролу бөјүкдүр. Г.ф. саһәләри јарадан мәнбәләрдән саһәләрин јајылмасыны да тәсвир едир. Буна көрә Г.ф.-на јајылма функсијасы да дејилир. Г.ф.-нын хүсуси һалыны илк дәфә Ч. Грин тәдгиг етмишдир.

ГРИНБЕКЕРЛӘР (инк. greenbackers, greenback—јашыл арха) — 19 әсрин 70—80-чи илләриндә АБШ-да фермер һәрәкатынын иштиракчылары; ири капитала, д.ј. магнатларынын, банк саһибләринин зүлм вә гарәтчилијинә гаршы чыхмышлар. Г. гринбек адланан архасы јашыл рәнкли кағыз пулларын дөвријјәдән чыхарылмасына е'тираз едир, сәһвән елә баша дүшүрдүләр ки, кағыз пулун тәдавүлдә сахланмасы к.т. мәһсулларынын гијмәтини артыраҹагдыр. 70-чи илләрин орталарында Г.-ин партијасы јарадылды; сонралар фәһлә групплары илә бирләшәрәк Гринбекер Фәһлә Партијасы адландырылды. Конгресә 1878 ил сечкиләриндә 1 млн.-дан чох сәс алды. 1884 ил президент сечкиләриндәки мәғлубијјәтдән сонра Г. партијасы ифлас етди. 19 әсрин 90-чы илләриндә Г.-ин бир чоху *популистләр* һәрәкатында иштирак етмишди.

Әд.: Куропятник Г. П., Фермерское движение в США от грейнджеров к Народной партии. 1867—1896, М., 1971.

ГРИНВИЧ, Гринуич (Greenwich)—Бөјүк Лондонун (Б. Британија) конурбасијасында шәһәр даирәси (1964 илдән). Әһ. 216,4 мин (1971). *Гринвич астрономија рәсәдханасы* илә мәшһурдур. Г.-дә Милли дәниз музеји вар.

ГРИНВИЧ АСТРОНОМИЈА РӘСӘДХАНАСЫ (ГАР)—Бөјүк Британијанын Гринвичдә тә'сис едилмиш елми-тәдгигат мүәссисәси. Бејнәлхалг разылыға (1884) көрә узунлуг вә *дилим вахты* ГАР-нын пассаж аләтиндән кечән меридиандан (*Гринвич меридианындан*) һесабланыр. Лондона јахынлыг мүшаһидәләрә мане олдуғундан ГАР шәһәрдән 70 *км* узаға (Һерстмонсо гәсринә) көчүрүлмүшдүр (1957). ГАР-да улдузларын вәзијјәтинин тә'јини, улдузларын параллаксы, астрофизиканын мүхтәлиф саһәләри, Күнәшә вә б. мәсәләләрә даир тәдгигат апарылыр. 1767 илдән «Дәниз алманахы» нәшр едир.

ГРИНВИЧ МЕРИДИАНЫ (сыфырынчы меридиан) — Гринвичдән кечән Јер меридианы. Чоғрафи узунлуглар Г.м.-ндан һесабланыр. Сыфырынчы *саат дилиминин* орта меридианыдыр (бах *Вахт*).

ГРИНДЕЛВАЛД БУЗЛАГЛАРЫ (Grindelwald)—Исвечрәдә Берн Алпд-рында Финстерааргорнун шм.-г. јамачларында ики бузлаг. Ашағы Г. бузлағы (саһ. 37 *км*²) 7,5 *км*-лик бузлаг дили илә 1240 *м* јүксәклијәдәк енир. Јухары Г. бузлағы кичикдир (саһ. 14,5 *км*²).

ГРИНЈАР (Grignard) Франсуа Огүст Виктор (6.5.1871, Шербур—13.12.1935, Лион)—франсыз кимјачысы (үзви кимја), Парис ЕА үзвү (1926), Нобел мүкафаты лауреаты (1912), Нанси университетинин проф. (1909). 1900 илдә мүәллими Ф. Барбје илә бирликдә магнезиум-һалокен-үзви бирләшмәләр алмыш вә һәмин бирләшмәләрдән мүхтәлиф синифләрә мәнсуб үзви маддәләрин синтезиндә истифадә етмишдир (бах *Гринјар реаксијасы*). Г. *үзви бирләшмәләрин номенклатурасынын* ишләниб һазырланмасынын иштиракчысыдыр.

Әд.: Джуа М., История химии, пер. с итал., М., 1966; Быков Г. В., История органической химии, М., 1976.

ГРИНЈАР РЕАКСИЈАСЫ — RMgX типли магнезиум-үзви бирләшмәләрдән (Гринјар реактивләри) истифадә етмәклә үзви маддә синтезинин үмуми үсулу (бурада R—алифатик вә ја ароматик радикал, X—һалокендир). Ф. *Гринјар* кәшф етмишдир (1900). Гринјар реактивләри ефир мүһитиндә алкилһалокенид вә ја арилһалокенидләрә Mg илә тә'сир етмәклә алыныр (сәнаједә RMgX алынмасынын ефирсиз үсулларындан истифадә едилир). RMgX карбон газы илә реаксијаја кириб карбон туршулары, формалдеһидлә бирли спирт, дикәр алдеһидләрлә икили спирт, кетонларла үчлү спирт әмәлә кәтирир.

Гринјар реактивләри мүхтәлиф елементләрин һалокенидләри илә асанлыгла реаксијаја кирир вә нәтичәдә һәмин елементләрин үзви бирләшмәләри алыныр. Гринјар реактивләри оксикен вә күкүрдлә дә реаксијаја кириб, спирт вә ја тиоспирт әмәлә кәтирир. Г.р.-ндан үзви кимјада кениш истифадә едилир.

Әд.: Шыхыјев И., Әсас үзви вә нефт-кимја синтезинин технолокијасы, Б., 1977; Иоффе С. Т., Несмеянов А. Н., Методы элементоорганической химии, М., 1963.

ГРИН-РИВЕР (Green River)—АБШ-да ики чај. 1) Кентукки штатында чај. Оһајо чајынын (Миссисипи һөвзәси) сол голу. Уз. 449 *км*, һөвзәсинин саһ. 24,4 мин *км*²-дир. Өн Аппалач јајласынын г. һиссәсиндән башланыр, әсасән дүзәнликлә ахыр. Мәчрасы шлүзләшдирилмишдир вә мәнсәбиндән јухары 320 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр; 2) Вајоминг вә Јута штатларында чај. Колорадо чајынын сағ голу. Уз. 1180 *км*, һөвзәсинин саһ. 116,5 мин *км*²-дир. Уинд-Ривер силсиләсинин шм. һиссәсиндән башланыр. Јаз-јај мөвсүмүндә дашгын олур. СЕС, су анбарлары (ән бөјүјү Строберри) вар.

ГРИНСБОРО (Greensboro) — АБШ-ын ч.-ш.-индә, Шимали Каролина штатында шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 162 мин (1974). Мүһүм тохучулуг вә јејинти сәнајеси мәркәзидир. Кимјәви лиф, мебел истеһсал едилир.

ГРИП (фр. grippe), инфлуенса—јухары тәнәффүс јолларынын кәскин јолухучу вирус хәстәлији. Г.-ин әсас хүсусијјәти инкубасија дөврүнүн гыса (1—2 күн) олмасы, хәстәлијин сүр'әтлә (3—5 күн) јајылмасыдыр. Төрәдичиси вирусдур: 3 антикен варианты (А, В, С) мә'лумдур. А вирусуну 1933 илдә В. Смит, К. Ендрүс вә П. Лејдлоу, В вирусуну мүстәгил олараг 1940 илдә Америкада Т. Френсис вә Инкилтәрәдә Т. Мечилл, С вирусуну исә 1947 илдә Р. Тејлор кәшф етмишдир. А вә В серотипи күтләви епидемијалара сәбәб олур. Г. епидемијасы А серотип вирусу илә һәр 2—3 илдән бир, В серотип вирусу илә исә һәр 3—4 илдән бир тәкрар олунур. С серотипи епидемијалараарасы дөврдә, әсасән, мәктәб јашына чатмамыш ушаглар арасында спорадик (тәк-тәк) хәстәлик төрәдир. Г. вируслары инсан организминдән харичдә тез мәһв олур. Глисериндә вә ашағы темпрда вакуум шәраитиндә гурудулдугда узун мүддәт јашајыр. Г. хәстәлијиндән сонра јаранмыш иммунитет гыса мүддәтлидир (1—3 ил). Г. вирусларынын (әсасән, А вә В вируслары) әсас хүсусијјәтләриндән бири онларын антикенлик хассәләринин вахташыры дәјишмәси нәтичәсиндә вирусларын јени јарымтипләринин (А типли вирусун үч јарымтипи: А—О, А—1, А—2; В типли вирусун исә дөрд јарымтипи: В—О, В—1, В—2, В—3 мә'лумдур) әмәлә кәлмәсидир. Онларын арасында әмәлә кәлмиш јени јарымтип вируслара гаршы иммунитетин олмамасы Г. инфексијасынын һәр 2—4 илдән бир бөјүк епидемијалар шәклиндә јајылмасына сәбәб олур. Мәс., А групуна дахил олан вирусларын тә'сириндән 1936—37, 1947—49, 1957—59, 1960, 1962—65, 1968—69 вә 1972 илләрдә Г. бөјүк епидемијалар шәклиндә јајылмышды. Г. пандемијасы һәр 20—40 илдән бир тәкрарланараг бүтүн дүнјаја јајылыр. Сон јүз илдә Г.-ин дөрд пандемијасы мә'лум олмушдур (1889—90, 1918—19, 1957—59 вә 1968—69 илләр). 1918—19 илләрдә јајылмыш А—О пандемијасы («испанка») нәтичәсиндә дүнјада 20 млн.-а јахын адам өлмүшдүр. Инфексијанын мәнбәји Г.-ли хәстәләр, надир һалларда исә сағлам вирускәздирәнләрдир. Хәстәлик сағлам адама һава-дамчы јолу илә (хәстә өскүрдүкдә, асгырдыгда, хәстә илә данышыг заманы) кечир. Хәстәлик кәскин, титрәтмә вә темпрун јүксәлмәси илә башлајыр. Хәстәлијин кедишиндән асылы олараг темпрун јүксәлмә дәрәчәси аз вә ја чох олур. Организмдә кедән үмуми интоксикасија зәифлијә, башағрысына, башкичәлләнмәсинә, әзәлә ағрыларына сәбәб олур. Хәстәлијин биринчи күнүндән јухары тәнәффүс јолларынын илтиһабы, зөкәм, әснәкдә гызарты, гуру өскүрәк, сәсин батмасы, тәнкнәфәслик, бә'зән селикли-иринли бәлғәм ифразаты вә с., кичик јашлы ушагларда исә гусма, чәнколма, һушун итмәси вә с. мүшаһидә олунур. Һәзм системиндә дә мүәјјән дәјишикликләр (иштаһа позулур, дил гурујур вә әрплә өртүлүр, үрәкбуланма, бә'зән гусма вә с.) олур. Хәстә чох тәрләјир, конјунктивит, бә'зән бурундан ганахма баш верир. Көстәрилән клиник әламәтләр 2—5 күн давам едир, сонра хәстәнин вәзијјәти тәдричән јахшылашыр. Г. организмин башга хәстәликләрә мүгавимәтини зәифләдир, хәстәләрдә ағырлашмалара сәбәб олур. Бу һал көрпә ушагларда даһа чох тәсадүф

едилир. Ағырлашмалар билаваситә Г. вирусунун, јахуд икинчили бактериал инфексијанын тә'сириндән баш верир вә ән чох тәнәффүс органларында олур (мәс., пневмонија, плеврит, ағчијәр абсеси вә с.). Синир системиндә (неврит, енсефалит, иринли менинкит вә с.), башга органларда (гулаг, бөјрәк вә с.) ағырлашмалар баш верә биләр. Г. интоксикасијасы үрәк-дамар системиндә мүәјјән дәјишиклик әмәлә кәтирир, гысамүддәтли һипертонијадан сонра ган тәзјиги енир, тахикардија, јахуд брадикардија олур, үрәк тонлары карлашыр вә с.

Мүаличәси: хәстәни јатаг режиминдә сахламаг, сојугдан горумаг, исти ванналардан истифадә етмәк, кејфијјәтли вә витаминләрлә зәнкин гида, кифајәт гәдәр исти чај, сүд вермәк. Симптоматик мүаличәдән кениш истифадә олунмалыдыр.

Г.-ин спесифик мүаличәси интоксикасија илә мүбаризәјә јөнәлдилмәлидир. Бу мәгсәдлә Г. әлејһинә иммун гамма-глобулиндән истифадә олунур. Г.-ин ағырлашмалары үмуми гајдада мүаличә олунур. Дүбарә инфексија илә мүбаризә үчүн антибиотикләрдән вә сулфамид препаратлардан истифадә едилир.

Профилактикасы: Г.-ин профилактикасы үчүн комплекс тәдбирләр (үмуми вә спесифик) апарылыр; хәстәләри ев шәраитиндә, ағыр формалы Г.-дә исә хәстәхана шәраитиндә тәчрид едиб, јатаг режиминдә сахламаг. Хәстә јатан отағын һавасыны тез-тез дәјишдириб, дөшәмәсини 0,2%-ли хлорлу әһәнк мәһлулу илә силмәк. Хәстәләрә гуллуг едән шәхсләр бурнуну вә ағзыны дөрд гат бүкүлмүш тәнзифлә өртмәлидир. Әһалинин күтләви актив иммунизасијасы зәифләшдирилмиш дири А вә В серотип вирусларындан һазырланан ваксинлә апарылыр. Гуру ваксин тоз шәклиндә пулверизаторла буруңдан јухары тәнәффүс јолларына пүскүрдүлүр. Ваксинасија Г. епидемијасы башламаздан әввәл октјабр—декабр ајларында апарылыр. Сон заманлар Г.-ин профилактика вә мүаличәси үчүн (әсасән, ушаглар арасында) лејкоситар интерферондан истифадә едилир. Г.-ин епидемик јајылма дөврүндә һипериммун ат зәрдабы да тәтбиг едилир; зәрдаб хәстәләрин вә хәстәләрлә тәмасда олан сағлам шәхсләрин јухары тәнәффүс јолларына буруңдан пүскүрдүлүр. Шәхси профилактика мәгсәди илә Г.-ин епидемик јајылма дөврүндә күндә 2 дәфә бурун дәликләринә 0,25%-ли оксолин мәлһәми дә сүртмәк лазымдыр.

Һејванларда Г.—донуз, ат, өрдәк, тојуг, башга гуш вә һејванлар арасында јајылан ензоотик јолухучу хәстәликдир. Һејванларда Г.-и төрәдән вирусларын бир нечә нөвү вар. Бу вируслар Г.-ин А групуна дахилдир вә инсан Г.-ини төрәдән вируслардан һемаглүтинасијаедичи V-антикени илә фәргләнир. Ејни заманда онлар инсан Г.-ини төрәдән А вирусунда олан S-антикенинә маликдир ки, бунлар да комплементин бирләшдиричи реаксијасы васитәсилә ашкар олунур.

Һејванларда Г., әсасән, тәнәффүс јолларынын зәдәләнмәси (донузлар, атлар вә өрдәкләрдә), јахуд үмуми инфексион хәстәлик кими (тојугларда) тәзаһүр едир. Темп-р јүксәлир, сүстлүк, өскүрмә, ринит вә конјунктивит әмәлә кәлир. Һејванлар арасында Г. јајылдыгда хәстә һејванлар тәчрид олунур, тәсәррүфата карантин гојулур, бина вә гуллуг әшјалары дезинфексија едилир. Јемләмә вә сахланма шәраити јахшылашдырылыр. Спесифик мүаличә вә профилактика тәдбирләри јохдур.

Әд.: Карпухин Г. И. и Галитаров С. С., Современные средства и методы профилактики гриппа, Л., 1977.

ГРИССОМ (Grissom) Вирчил (3.4. 1926, Индиана штаты, Митчелл—27.1. 1967, Кеннеди бурну)—АБШ астронавты, ҺҺГ полковники. Лафејетт ш.-ндә Пердју ун-тини (1950), ҺҺГ Технолокија Ин-туну (1955), тәјјарә сынагчылары мәктәбини битирмишдир (1956). 1959 илдән АБШ Аеронавтика вә Космик Фәзанын Тәдгиги үзрә Милли Идарәсинин астронавтлар групунда олмушдур. 1961 ил ијулун 21-дә «Меркури» програмы илә *суборбитал учуш-да* (~16 *дәг*), 1965 ил мартын 23-дә исә Ч. *Јангла* бирликдә «Чемини-3» кәмиси илә 5 саата (3 дөврә) јахын космик учушда олмушдур. Астронавтлар кәмини бир орбитдән о биринә кечирмишләр. Е. *Уајт* вә Р. *Чаффи* илә бирликдә «Аполлон» космик кәмисинин јерүстү сынағы заманы кәми кабинәсиндә баш верән јанғын нәтичәсиндә һәлак олмушдур.

ГРИТСАЈ Алексеј Михајлович (д. 7.3. 1914, Петербург) — совет бојакары. ССРИ халг рәссамы (1974). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1964), проф. (1966). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951, 1952). Ленинград Рәссамлыг Академијасында (1932—39) охумушдур. Г. «Жигулидә» (1950, Третјаков галерејасы, Москва),

А. М. Гритсај. «Ленинград. Јај бағы». 1955. Третјаков галерејасы. Москва.

«Ленинград. Јај бағы» (1955, Третјаков галерејасы), «Гара су» (1967, рәссамын шәхси коллексијасы), «Апрел ахшамы» (1970) лирик мәнзәрәләриндә рус мәнзәрә бојакарлығы ән'әнәләрини инкишаф етдирмишдир. Бир чох портретләрин, о чүмләдән «ССРИ ЕА Рәјасәт һеј'әтинин ичласы» (В. П. Јефанов вә б. илә бирка, 1951, Рус музеји, Ленинград) груп портретин вә тематик мөвзуда әсәрләрин мүәллифидир. 2-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Глобачева С. И., А. Грицай, М., 1971.

ГРИТСЕВЕТС Серкеј Иванович (19.7. 1909, Гродно губ.-нын Боровтсы к.—16. 9.1939, Витебск вил.-нин Болбасово гәс.) —тәјјарәчи, ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1939; 22 феврал вә 29 август), мајор (1938). 1931 илдән Сов. ИКП үзвү. 1931 илдән Совет Ордусунда хидмәтә башламышдыр. Һәрби тәјјарәчиләр мәктәбини (1932) вә һава дөјүшү мәктәбини (1936) битирмишдир. Көнүллү олараг Испанијада вәтәндаш мүһарибәсиндә (1936—39) вә јапон мүдахиләчиләринә гаршы Халхын-Гол дөјүшләриндә (1939) иштирак етмиш, дүшмәнин тәгр. 40 тәјјарәсини вуруб салмышдыр. Дөјүш тапшырығыны јеринә јетирәркән һәлак олмушдур. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ГРИТСЕНКО Николај Олимпијевич (д.24.7.1912, индики Донетск вил.-нин Јасиноватаја ст.)—рус совет актјору. ССРИ халг артисти (1964). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952). 1940 илдән Вахтангов ад. театрда (Москва) чыхыш едир. Мүхтәлиф характерли ролларын ифачысы олан Г.-нун сәнәткарлығы үчүн образын дахили аләмини дәриндән ачмаг, драматизм, гротеск вә буффонада үсулларындан мәһарәтлә истифадә етмәк вә с. сәчијјә-

Н. Гритсенко «Анна Каренина» филминдә.

видир. Роллары: Молоков («Гызыл сәнајечиләри», Д. Мамин-Сибирјак), Тарталја («Шаһзадә Турандот», К. Готси), Мамајев («Садәлик мүдриклијин шәртидир», А. Островски), Казанетс («Ашпаз гадын», А. Софронов), Фјодор Протасов («Чанлы мејит», Л. Толстој), кнјаз Мышкин («Идиот», Ф. Достојевски) вә б. Кинода да чәкилмишдир: «Гызыл улдузлу гәһрәман», А. Толстојун «Әзаблы јолларла» романы үзрә «Бачылар», «Он сәккизинчи ил», «Тутгун сәһәр» кинотрилокијасы, «Анна Каренина» вә с. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГРИФОН, гриф (фр. griffon)—Гә-

Грифон. Тәгр. 6—7 әсрләр. Низами ад. Азәрбајчан Әдәбијјаты Музеји.

дим Шәрг халгларынын мифолокија-сында аслан бәдәнли, гартал ганадлы, шир, јахуд гартал башлы фантастик һејван. Г. тәсвирләри Гәдим Шәргдә вә антик инчәсәнәтдә кениш јајылмыш-ды. Сонракы дөвр инчәсәнәтиндә Г. декоратив вә һералдик (бах *Һералдика*) мәзмун кәсб етмишдир. Нах.МССР-ин Зоғаллы к.-ндә тәгр. 6—7 әсрләрә аид орижинал тунч Г. фигуру тапылмышдыр.

ГРИФО́Н—исти булағын көзү вә ја јералты суларын Јер сәтһинә чыхдығы јер; нефт кеолокијасында исә һәмчинин газ, нефт, су вә палчыг харич едән конус формалы кичик чалалар. Бу чүр Г.-лар палчыг вулканларынын јајылдығы саһәләрдә даһа чох олур вә онларын әсас конусу үзәриндә јерләшир. Азәрб.ССР-дә палчыг Г.-лары Шамахы р-нунда, Гобустанда, Абшерон ј-а-нда вә с. јерләрдәдир.

ГРИ́ФФИТ (Griffith) Дејвид Уорк (22.1.1875, Ла-Грејнч—23.8.1948, Һолливуд) — Америка кино режиссору. Кино фәалијјәтинә 1907 илдән Нју-Јоркда башламыш, 1913 илдән Һолливуда көчмүшдүр. Г. паралел монтаж үсулуну ишләмиш, кино камерасындан һәрәкәтдә истифадә етмиш, кадрын статиклијини арадан галдырмышдыр. Г.-ин јарадычылығы идејача зиддијјәтли олмушдур. «Милләтин јаранмасы» (1915) кими мүртәче, иргчи филми илә јанашы ағларын вә зәнчиләрин бәрабәрлијини тәсдиг едән «Дүнјанын гәлби» (1918) филмини чәкмишдир. «Дөзүлмәзлик» (1916) филми Г.-ин ән көркәмли әсәридир. Бу филмдә бир сыра фәлсәфи, әхлаги проблемләрә тохунулмуш, дөврүнә көрә јени кинематографија васитәләриндән истифадә едилмишдир. Сонралар, әсасән, сентиментал мелодрамлар чәкмишдир. Г. 1931 илдә кинематографијадан узаглашмышдыр.

Әд.: Д. У. Гриффит, М., 1944; Гиш Л., Кино, Гриффит и я, пер. с англ., М., 1974.

ГРИШАШВИ́ЛИ (Иосиф Григорјевич Мамулаишвилинин тәхәллүсү) (24.4.1889, Тифлис — 3.8.1965, Тбилиси)—күрчү совет шаири, әдәбијјатшүнас, Күрч.ССР халг шаири (1959), Күрч.ССР ЕА акад. (1946). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950). Әсәрләриндә јени һәјат, совет вәтәнпәрвәрлији, халглар достлуғу тәрәннүм олунур («Јени Тбилиси», «Вәтән вә гәләбә», «Сталинград гәһрәманларына», «Гәләбә баһары» вә с. ше'рләр). Сајат-Нова, А. Чавчавадзе вә б.-нын јарадычылығына, әдәби әлагәләрә даир елми-тәдгигат әсәрләри вар. Республикамыза һәср олунмуш ше'рләр («Азәрбајчан шаирләринә» вә с.) јазмыш, Азәрб. шаирләринин әсәрләрини тәрчүмә етмишдир. М. Ф. Ахундов һаггында фикирләри вар. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Гырмызы Әмәк · Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Стихи, М., 1957; Стихи, Тбилиси, 1967.

ГРИ́ШИН Виктор Василјевич (д.18.9. 1914, Серпухов)— совет партија, дөвләт вә һәмкарлар иттифагы хадими, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1974). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Фәһлә аиләсиндә доғулмушдур. 1932 илдә кеодезија техникумуну, 1937 илдә паровоз тәсәррүфаты техникумуну би-

тирмиш, Сов.ИКП МК јанында Али Партија Мәктәбиндә (гијаби) охумушдур. 1937 илдә Серпухов ст.-нда паровоз депосу рәисинин муавини ишләмиш, 1938 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Ордудан гајытдыгдан сонра (1940) јенә әввәлки ишиндә чалышмышдыр. Серпухов ст. говшаг партија комитәсинин катиби (1941), Серпухов ш. партија комитәсинин катиби, икинчи катиби, сонра биринчи катиби (1942—50), Сов.ИКП Москва Комитәсиндә шө'бә мүдири (1950—52), Сов. ИКП Москва Комитәсинин икинчи катиби (1952—56), ҮИҺИМШ-ин сәдри (1956—67) олмушдур. 1967 илин ијунундан Сов.ИКП Москва Шәһәр Комитәсинин биринчи катибидир. 1952 илдән Сов.ИКП МК үзвүдүр. 1961 илдә Сов.ИКП МК Рәјасәт Һеј'әти үзвлүјүнә намизәд, 1966 илдә Сов. ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд сечилмишдир. 1971 илин апрелиндән Сов.ИКП МК Сијаси Бүросунун үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (3—9-чу чағырыш) депутатыдыр. 1956—67 илләрдә Үмумдүнја Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасынын витсе-президенти олмушдур. 1967 илдән ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин үзвүдүр. 4 дәфә Ленин ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГРИШКЈА́ВИЧУС Пјатрас Пјатровиҹ (д. 19.7.1924, Лит.ССР Рокишкис гәзасынын Крјауај к.)—совет партија хадими.1945 илдән Сов. ИКП үзвү. 1942—43 илләрдә Гызыл Ордуда хидмәт етмиш, 1943—44 илләрдә Жемајте ад. партизан дәстәсиндә фәалијјәт көстәрмишдир. 1946 иләдәк Рокишкис гәза гәзетинин редактору олмуш, 1946—48 илләрдә Вилнүсдә респ. партија мәктәбиндә охумушдур. 1948--50 илләрдә Литва КП МК-да тә'лиматчы, шө'бә мүдири ишләмиш, 1950—55 илләрдә респ. вә вил. гәзетләриндә мәс'ул вәзифәләрдә чалышмышдыр. 1958 илдә Сов.ИКП МК јанында Али Партија Мәктәбини (гијаби) битирмишдир. 1955—74 илләрдә Литва КП Вилнүс Шәһәр Комитәсинин катиби, сонра икинчи катиби, Литва КП МК-да шө'бә мүдири, Литва КП Вилнүс Шәһәр Комитәсинин биринчи катиби олмушдур. 1974 илин февралындан Литва КП МК-нын биринчи катибидир. Партијанын 25-чи гурултајында Сов. ИКП МК үзвү сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (9-чу чағырыш) депутатыдыр. Ленин ордени, Октјабр Ингилабы, Гырмызы Әмәк Бајрағы, 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ГРИШКО́ Михаил Степанович (27. 2.1901, Мариупол, индики Жданов—3.6.1973, Кијев)—Украјна совет мүғәнниси (баритон). Украјна опера сәнәтинин көркәмли нүмајәндәләриндән бири. ССРИ халг артисти (1950). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950). 1926 илдә Одессада мусиги мәктәбини битирмишдир. Одесса (1924—27), Харков (1927—36), Кијев (1936—64) опера вә балет театрларында чыхыш етмишдир. Көзәл вә күчлү сәси олан Г. колоритли сәһнә образлары јаратмышдыр. Әсас партијалары: Богдан («Богдан Хмелнитски», К. Данкевич), Остап, Микола («Тарас Булба», «Наталка-Полтавка», Н. Лысенко), Киазо («Даиси», З. Палиашвили), Грјазној («Чар кәлини», Н. Римски-Корсаков), Игор («Кнјаз Игор», А. Бородин), Риголетто («Риголетто», Ч. Верди), Ескамилјо («Кармен», Ж. Бизе), Фигаро («Севилја бәрбәри», Ч. Россини). Ленин ордени илә, һәмчинин башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ГРЫЗ ДИЛИ—*грызлыларын* дили. *Дағыстан дилләринин* ләзки групунун Шаһдағ јарымгрупуна дахилдир. Һапыт, Чек вә Әлик диалектләри вар. Аналитик дилдир. Сөздүзәлдичи шәкилчиләрин чоху Азәрб. дилиндән кечмишдир. Чинс, кәмијјәт вә һал категоријалары вар. Чүмлә гурулушу фе'ли хәбәрләрин типинә көрә дәјишир. Азәрб. дили лексик, һабелә фонетик вә грамматик чәһәтдән Г.д.-нә тә'сир едир.

Әд.: Сә'дијев Ш. М., Азәрбајчан әразисиндә јајылмыш јазысыз дилләрин өјрәнилмәси һаггында, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри, 1955, № 7; Языки народов СССР, т. 4, М., 1967.

ГРЫЗЛЫЛАР — Азәрб.ССР-ин Губа вә Хачмаз р-нларынын бир сыра кәндиндә јашајан кичик етник груп. Дағыстан дилләринин ләзки групуна дахил олан грыз дилиндә данышырлар. Г.-ын, демәк олар ки, һамысы Азәрб. дилиндә тәһсил алырлар. Әсасән, һејвандарлыг, гисмән әкинчилик, һәмчинин тохучулугла (палаз, халча вә с.) мәшғулдурлар. Диндарлары мүсәлмандыр. Азәрб.-ларла гајнајыб-гарышырлар.

Әд.: Народы Кавказа, т. 2, М., 1962.

ГРЈА́ЗИ—РСФСР Липетск вил.-ндә шәһәр. Грјази р-нунун мәркәзи. Матыра чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Култиватор, механики-тә'мир, әһәнк, һидроаваданлыг, дәмир-бетон мә'мулаты з-длары, д.ј. нәгл. мүәссисәси, тикиш ф-ки, јејинти комбинаты вә с. вар.

ГРО (Gros) Антуан (16.3.1771, Парис—26.6.1835, Парис)—франсыз бојакары. Ж. Л. *Давиддән* дәрс алмыш (1785

А. Гро. «Наполеон Арколе көрпүсүндә». Етүд. Тәгр. 1797 — 98. Лувр. Парис.

илдән), Парисдәки Крал Бојакарлыг вә Һејкәлтәрашлыг Академијасында (1787) охумушдур. 1793—1801 илләрдә Италијада ишләмишдир. Илк әсәр-

ләриндә Наполеонун гәһрәманлыг пафосу илә ашыланмыш образыны јаратмышдыр. «Наполеон Арколе көрпүсүндә» (тәгр. 1797 — 98), «Ән-Насирә (Назарет) јахынлығында дөјүш» (1801), «Наполеон Јаффада, таун хәстәлијинә тутулмушларын госпиталында» (1803—04), «Ејлау јахынлығында дөјүш» (1808) таблолары чанлылығы, һәјатилији вә ифадәлилији илә фәргләнир. Г.-нун әсәрләри *классисизм* үслубларынын тәнәззүлүнә сәбәб олмуш, Т. *Жерико*, Е. *Делакруа* кими романтик рәссамларын јарадычылығына тә'сир көстәрмишдир. Лакин I Наполеонун рәсми рәссамы олмасы ону сахта пафоса, тарихи һәгигәтләри идеаллашдырмаға вә принсипсизлијә сөвг етмишди. Г. антик вә орта әсрләр мөвзусунда да әсәрләр чәкмишдир.

ГРО̀ДНО—БССР-дә шәһәр. Гродно вил.-нин мәркәзи. Неман чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Әһ. 182 мин (1977). Әсас сәнаје саһәләри: машынгајырма вә метал е'малы, кимја, тохучулуг, дәри-ајаггабы, тикинти материаллары. Зәриф маһуд комбинаты, азот-тук, капролактам, дәри з-длары, ајаггабы, памбыгәјирмә, түтүн, мебел ф-кләри, 2 тикиш ф-ки, кимја, евтикмә комбинатлары, електрик мәишәт чиһазлары, автомобил һиссәләри мүәссисәләри, ун-т, тибб, педагожи, к.т. ин-тлары, 7 орта ихтисас мәктәби, драм театры, тарихи-археоложи музеј вә с. вар.

ГРО̀ДНО ВИЛАЈӘТИ — БССР-дә вил. 1944 ил сентјабрын 20-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 25 мин *км*², әһ. 1126,4 мин (1977). 17 р-ну, 10 шәһәри, 22 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Гродно ш.-дир.

Тәбиәт. Г.в. Шәрги Авропа дүзәнлијинин г.-индәдир. Мәркәзи һиссәси Неман овалығы вә Лида дүзәнлији, ч.-г.-и Гродно, Волковыск, ч.-ш.-и Новогрудок, шм.-ш.-и Ошмјаны јүксәкликләридир. Фајдалы газынтылары: торф, табашир, гум, әһәнкдашы вә с. Иглими мүлајим исти, рүтубәтлидир. Орта темп-р јанварда —4,5°С-дән (г.-дә) —6,5°С-дәк (ш.-дә), ијулда мүвафиг олараг 18 вә 17,5°С-дир. Иллик јағынты 550—650 *мм*. Мүһүм чајлары Неман вә онун голларыдыр (Березина, Гавја, Дитва, Шара, Уша, Сервеч, Свислоч вә с.); ағач ахыдылмасында вә су тәчһизатында истифадә олунур. Ән бөјүк көлү Белоједир. Торпаглары, әсасән, чимли подзолдур. Әразисинин тәгр. 1/5-и мешәдир (әсасән, ијнәјарпаглы). Г.в.-ндә мәмәлиләрин 50-дән чох вә гушларын 200 нөвү мә'лумдур. Һәмчинин самур, порсуг вә гундуза раст кәлмәк олур. Беловежскаја пушша горуғунун чох һиссәси Г.в.-ндәдир.

Әһали. 65%-и белоруслардыр. Һәмчинин руслар, полјаклар, украјналылар, јәһудиләр, татарлар, литвалылар да јашајырлар. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 45,1 нәфәрдир. Әһ.-нин 40,7%-и шәһәрләрдәдир (1977). Мүһүм шәһәрләри: Гродно, Лида, Слоним, Волковыск, Новогрудок вә с.

Тәсәррүфат. Г.в.-ндә јејинти мәһсуллары, к.т. машынлары, минерал күбрәләр, тикинти материаллары, картон, фанер, ајаггабы истеһсалы хүсусилә инкишаф етмишдир. Јејинти сәнајеси үмуми мәһсул истеһсалынын һәчминә көрә (37,3%) биринчи јердәдир; ән бөјүк мүәссисәләри Гродно, Лида вә Слоним ш.-ләриндәдир. Јүнкүл сәнаје дә вилајәтин габагчыл саһәләриндәндир. Вил.-дә автомобил мүһәррикләри вә еһтијат һиссәләри, електрик чиһазлары (Гродно), к.т. машынлары (Лида), төкмә аваданлығы истеһсалы (Волковыск) з-длары, кәтан з-ду (Дјатлово), дәри-ајаггабы мүәссисәләри (Гродно, Лида) вә с. вар. Кимја сәнајеси вил.-ин јени сәнаје саһәләриндәндир. Азот күбрәси, капролактам, сулфат туршусу вә с. истеһсал едән кимја комбинаты (Гродно), лак-боја з-ду (Лида) вар. Тикинти материаллары сәнајеси мүәссисәләри Гродно, Волковыск, Слоним, ағач е'малы сәнајеси мүәссисәләри Гродно, Слоним, Мосты, Сморгон вә с. ш.-ләрдәдир. Гродно вә Лидада ИЕМ-ләр вар. Торф сәнајеси јарадылмышдыр. Г.в. БССР-ин мүһүм әкинчилик вә һејвандарлыг р-нларындандыр. 309 к-з, 98 с-з вар (1977). Әразисинин 54,3%-и шум јери, 9,4%-и бичәнәкләр, 13,5%-и өрүш вә отлаглар, 1,2%-и бағлар, 19,4%-и мешәләрдир (1976). Дәнли биткиләр, узунлифли кәтан, шәкәр чуғундуру, картоф, јем биткиләри вә с. әкилир. Вил. 1976 илдә дөвләтә 216,3 мин *т* тахыл, 331 мин *т* картоф, 276 мин *т* шәкәр чуғундуру, 17,8 мин *т* кәтан лифи сатмышдыр. Вил.-дә 894,4 мин гарамал (о чүмләдән 375,2 мин инәк), 689,1 мин донуз, 79,9 мин давар вар (1974). Д.ј.-ларынын уз. 666 *км*, бәрк өртүклү автомобил јолларынын уз. 6 мин *км*-дир (1973). Г.в. Ленин ордени илә (1967) тәлтиф едилмишдир.

Мәдәни гуручулуг. Вил.-дә 1584 үмумтәһсил, 17 орта ихтисас тәһсили мәктәби, дөрд али мәктәб вар. 1052 күтләви китабхана, 832 клуб мүәссисәси, 7 музеј, рус драм театры фәалијјәт көстәрир. Вил. гәзети нәшр едилир (белорус дилиндә «Гродзенскаја праўда», 1939 илдән вә рус дилиндә «Гродненскаја правда», 1945 илдән). Вил. радиосу бир, телевизијасы исә ики програмлыдыр. Москва вә Минскдән верилишләр ретрансљасија едилир.

Сәһијјә. 1978 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Г.в.-ндә 13875 чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 124 чарпајы) 134 хәстәхана мүәссисәси, 3270 һәким вар.

ГРО̀ЗА (Groza) Петру (7.12.1884, Һунедоара гәзасы, Бечија—7.1.1958, Бухарест) — Румынија сијаси вә дөвләт хадими, һүгуг е. д. 1921—22, 1926—27 илләрдә назир олмушдур. 1927 илдә мүртәче «Халг партијасы» илә әлагәни кәсмиш, 1933 илдә «Әкинчиләр чәбһәси» адлы демократик кәндли тәшкилатыны јаратмыш вә онун рәһбәри олмушдур.

1943—44 илләрдә дәфәләрлә һәбс дүшәркәләринә салынмышдыр. Румынијада һәрби фашист диктатурасы devrилдикдән сонра коалисија һөкумәтләриндә баш назир мүавини (1944, нојабр —1945, феврал) олмуш, 1945 илин мартында өлкәнин демократик гүввәләрини бирләшдирән һөкумәтә башчылыг етмишдир. 1947—52 илләрдә РХР Назирләр Шурасынын сәдри, 1952—58 илләрдә РХР Бөјүк Милли Мәчлиси Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри олмушдур. Г. Совет Иттифагынын бөјүк досту иди.

ГРО̀ЗНЫ—Чечен-Ингуш МССР-ин пајтахты. Сунжа чајы (Терекин голу) саһилиндәдир. Д.ј. ст., шосе јоллары говшағы, аеропорт. Әһ. 386,5 мин (1977). Г. Шимали Гафгазын ири сәнаје вә мәдәнијјәт мәркәзләриндәндир.

1818 илдә Грозная адлы рус галасы салынмышдыр. 1869 илин декабрында гала Грозны ш. адландырылды. Нефт чыхарылмасы илә әлагәдар 20 әсрин әввәлиндә шәһәр Шимали Гафгазын ири сәнаје вә пролетар мәркәзинә чеврилди. Г. фәһләләри 1905—07 илләр ингилабында фәал иштирак етдиләр. 1917 ил октјабрын 26-да (нојабрын 8-дә) Г.-да Совет һакимијјәти гурулду. 1918 илин августун 11-дән нојабрын 12-дәк давам едән «100 күнлүк дөјүшләрдә» фәһләләр, чечен јохсуллары, зәһмәткеш казаклар әксингилабчы казаклара галиб кәлдиләр. Деникин гошунларынын ишғалы дөврүндә (1919, феврал—1920, март) Г.-да кизли болшевик тәшкилаты фәалијјәт көстәрирди. Г. 1924 илдә Гырмызы Бајраг ордени (Г. зәһмәткешләринин 1918—1920 илләрдә әксингилаба гаршы силаһлы мүбаризәдә гәһрәманчасына иштиракыны вә сонралар Г. нефт сәнајесинин бәрпасында хидмәтләринә көрә) илә тәлтиф едилмишдир. 1942 илин јајында алман-фашист авиасијасы шәһәрә вә онун сәнајесинә бөјүк зәрәр вурду. Г. сәнајесинин там бәрпасы мүһарибәдән сонракы биринчи бешилликдә (1946—1950) баша чатдырылды.

Әсас сәнаје саһәләри: нефтчыхарма, нефт е'малы, електроенеркетика, кимја, машынгајырма. Јејинти вә јүнкүл сәнаје дә инкишаф етмишдир. Електрик чиһазлары з-длары, консерв, шәраб, шәраб-коњак, сүд-јағ з-длары, әт комбинаты, тикиш вә ајаггабы ф-кләри вә с. вар. Тикинти материаллары истеһсал едилир. Г.-да ун-т, нефт ин-ту, орта ихтисас тәһсили мүәссисәләри, елми-тәдгигат идарәләри, музејләр, 2 драм театры, кукла театры, халг театры, филармонија, санаторијалар, телевизија мәркәзи вә с. вар.

Әд.: Грозный за 40 лет Советской власти, Грозный, 1957; Симарзин В. С., Героический Грозный, Грозный, 1968.

ГРО̀ЗНЫ ГОЈУНУ—јунлуг истигамәтиндә јетишдирилмиш зәрифјунлу гојун чинси. 1938—51 илләрдә Даг. МССР-ин Ногај р-нунда јерли мериносларын Австралија мериносу гочлары илә чүтләшдирилмәсиндән алынмышдыр. Мөһкәм конститусијалы гојунлары гураг чөл шәраитинә јахшы ујғунлашмыш, сејрәк отлу отлагларда јахшы отлајыр. Гојунларын чәкиси 45—50 *кг*, гочларынкы 70—90 *кг* олур. Гочлардан 10—15 *кг* (ән чох 25 *кг*-дәк), гојунлардан 5,5—7,5 *кг* (ән чох 12,5 *кг*) јун гырхылыр. Узун, сых, јумшаг, еластик јуну ипәк кими парлагдыр. Уз. 8—10 *см* (ән чох 13 *см*-дәк), тәмиз јун чыхымы 45—55%-дир. Һәр 100 гојундан 120—140 бала алыныр. Хәзәрјаны овалыгда, Калмык МССР-ин ш.-индә вә Һәштәрхан вил.-нин гураг р-нларында јајылмышдыр. Бир чох респ.-ларда, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә бу чинсин гочларындан зәрифјунлу гојунларын јунуну јахшылашдырмаг мәгсәди илә истифадә олунур.

ГРО̀ЗОС (Gkrózos) Апостолос (д. 12. 6.1892, Фракија Комотини) — Јунаныстан фәһлә вә коммунист һәрәкаты

хадими. 1910 илдән һәмкарлар иттифагы һәрәкатында фәал иштирак едир. 1920 илдә Јунаныстан Коммунист Партијасына (ЈКП) дахил олмушдур. ЈКП-нин Салоники, Корфу вә Македонија партија тәшкилатларынын рәһбәр органларына сечилмишдир. 1926—35 илләрдә Јунаныстан Түтүнчүләр Федерасијасы Ичраијјә Комитәсинин катиби иди. 1937 илдә һәбс едилмиш вә 1943 илләдәк (үмумијјәтлә исә тәгр. 10 ил) һәбсдә вә сүркүндә олмушдур. Фашист ишғалчыларына гаршы мүбаризәдә иштирак етмишдир. 1945 илдән ЈКП МК үзвү. 1946 илдә Үмумјунаныстан Түтүнчүләр Федерасијасынын баш катиби сечилмишдир. 1948—56 илләрдә ЈКП Мәркәзи Нәзарәт Комиссијасынын сәдри олмушдур. 1956 илдән ЈКП Сијаси Бүросунун үзвү, 1957 илин февралындан исә ЈКП МК-нын (1974 илдән фәхри) сәдридир. Октјабр ингилабы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1972).

ГРОМЫ́КО Андреј Андрејевич (д. 18.7.1909, индики Гомел вил., Ветка р-нунун Старыје Громыки к.)—совет дөвләт вә партија хадими, дипломат, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969), игтисад е.д. (1956). 1931 илдән Сов.ИКП үзвү. Кәндли аиләсиндә доғулмушдур. 1932 илдә игтисадијјат ин-туну битирмиш, ССРИ ЕА Игтисадијјат Ин-тунда баш елми ишчи (1936—39), 1939 илдән ССРИ Халг Харичи Ишләр Комиссарлығында шө'бә мүдири, ССРИ-нин АБШ-дакы сәфирлијиндә мүшавир ишләмишдир. ССРИ-нин АБШ-да сәфири, һәмчинин Куба Респ.-сында елчиси (1943—46), БМТ-нин Тәһлүкәсизлик Шурасында ССРИ-нин даими нүмајәндәси, еյни заманда ССРИ харичи ишләр назиринин мүавини (1946—48), биринчи мүавини (1949—52), 1952 илдән ССРИ-нин Б. Британијада сәфири, 1953 илдән ССРИ харичи ишләр назиринин биринчи мүавини олмушдур. 1957 илин февралындан ССРИ харичи ишләр назиридир. *Думбартон-Окс конфрансында* (*1944*) совет нүмајәндә һеј'әтинин башчысы олмуш, ССРИ, АБШ вә Б. Британија һөкумәт башчыларынын Крым вә Потсдам конфрансларында (1945), Варшава Мүгавиләси иштиракчыларынын Сијаси Мәшвәрәт Комитәсинин мүшавирәләриндә вә с. бејнәлхалг конфранс вә мүшавирәләрдә иштирак етмишдир. Бејнәлхалг мүнасибәт мәсәләләринә даир әсәрләри вар. ССРИ Харичи Ишләр Назирлији јанында дипломатик сәнәдләрин нәшри комиссијасынын сәдридир. 1956 илдән Сов. ИКП МК, 1973 илин апрелиндән Сов. ИКП МК Сијаси Бүросунун үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (2, 5—9-чу чағырыш) депутатыдыр. 5 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГРО́НИНГЕН (Groningen) — Нидерландын шм.-ш.-индә шәһәр. Гронинген әјаләтинин инз. м. Хунсе вә Аз чајларынын бирләшдији јердәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 164,7 мин (1975). Шәкәр, түтүн, метал е'малы, ири кимја вә полиграфија мүәссисәләри, ун-т (1614), 13—17 әср ме'марлыг абидәләри вар.

ГРО́ПИУС (Gropius) Валтер (18.5. 1883, Берлин—5.7.1969, Бостон, АБШ) —алман ме'мары вә ме'марлыг нәзәријјәчиси. Функсионализмин баниләриндәндир. Г. 1918 илдә Вејмарда тәтбиги вә тәсвири сәнәт мәктәбләринә башчылыг етмиш, 1919 илдә онлары «Дөвләт Бауһаузу» ады илә бирләшдирмишдир. «Бауһауз»да ишләдији дөврдә мүасир ме'марлыг вә дизајн формалары ахтарышлары илә мәшғул олмушдур. Вејмарын мүһафизәкар һакимијјәт органлары илә тоггушдугдан сонра о, «Бауһауз»у Дессауја көчүрүр вә бурада онун үчүн јени бина (1925—26) тикир. Фашистләр һакимијјәт башына кәлдикдән сонра Б. Британијаја мүһаҹирәт етмиш (1934), ме'мар М. Фрај илә биркә функсионализмин јајылмасына имкан верән бир сыра биналар јаратмышдыр. 1937 илдә АБШ-а көчмүш, Питсбург јахынлығында Нју-Кенсингтон гәс.-ни (1941, М. Л. Брејдерлә биркә) салмышдыр. 1946 илдә 8 кәнҹ ме'мардан ибарәт јарадычылыг коллективи (ТАС) тәшкил етмиш, онларла бирликдә Һарвард ун-ти (1949—50) вә Бағдадда ун-т бинасы комплексләринин лајиһәләрини вермишдир. Афинада АБШ сәфирлијинин бинасы (1957—61), Нју-Јоркда «Панамерикан ерлајнс» тәјјарә ширкәти үчүн көјдәлән (1963) вә с. Г.-ун неоклассисизм үслубунда тикдији биналардыр. Г. һәмчинин ме'марлығын ичтимаи проблемләри илә дә мәшғул олмушдур.

ГРО́ППЕР (Gropper) Уилјам (д. 3. 12.1897, Нју-Јорк) — Америка рәссамы. 1920-чи илләрдән коммунист мәтбуатында фәал чыхыш едир. Г.-ин сатирик рәсм вә линогравүраларында ичтимаи зиддијјәтләрин синфи маһијјәти, АБШ-да буржуа гурулушунун гәддарлығы бүтүн чылпаглығы илә көстәрилир («Гызыл өлкәси», 1927). 1930-чу илләрдә чәкдији бир чох әсәрләр фәһлә синфинин мүбаризәсинә һәср едилмишдир. Испанијада вәтәндаш мүһарибәси (1936—39) вә Икинчи дүнја мүһарибәси (1939—45) мөвзуларында чәкдији литографија силсиләләриндә фашизми ифша етмиш («Лидитсе», 1943) вә антифашист мүбаризләрин гәһрәман образларыны јаратмышдыр.

ГРОСС (Grosz) Жорж (әсл ады вә фамилијасы Кеорг Е р е н ф р и д, Ehrenfried; 26.7.1893, Берлин — 6.7.1959, Гәрби Берлин)—алман графики вә бојакары. 1918 илдән Алманија Коммунист Партијасынын үзвү. Дрезден Рәссамлыг Академијасында охумушдур (1909—11). Коммунист рәссамларын «Гырмызы груп» бирлијинин тәшкилатчысы (1924), Алманија Ингилаби Рәссамлар Ассосиасијасынын үзвү (1928 илдән, Берлин). Бир мүддәт *дадаизмә* вә *експрессионизмә* гошулмушду. «Һаким синфин симасы» (1921), «Интигам аларыг!» (1922—23), «Һаким синфин јени симасы» (1930) вә с. графика силсиләләриндә буржуазијанын амансызлығыны, милитаризми ифша етмиш, халгын диләнчи көкүнә дүшмәси вә һүгугсузлуғуну, еләҹә дә фәһләләрин синфи шүурунун инкишафыны көстәрмишдир. 1932—59 илләрдә АБШ-да јашамыш, ичтимаи-тәнгиди мөвзуда бир сыра әсәрләр («Гатил», 1944—45; «Сүлһ», 1946) јаратмышдыр.

Ж. Гросс. «Капиталист гурбағалары». 1922. Литографија. «Һаким синфин симасы» силсиләсиндән.

Әсәри: Мысли и творчество, пер. с англ., М., 1975.

ГРОССМЕ́ЈСТЕР (алм. Großmeister —бөјүк уста)—шаһмат вә дама јарышларында наилијјәтләринә көрә идманчыја верилән јүксәк фәхри ад. ССРИ-дә Г. ады шаһматда 1935, дамада 1961 илдән верилир. Бејнәлхалг Г. ады јүзханалы дама үзрә 1948, шаһмат үзрә 1949 илләрдә Үмумдүнја Дама Федерасијасы (ФМЖД) вә Бејнәлхалг Шаһмат Федерасијасы (ФИДЕ) тәрәфиндән тә'сис едилмишдир. 1976 илдән Г. ады гадын шаһматчылара да верилир. Г.-ләрин сајына көрә ССРИ башга өлкәләрдән ирәлидәдир.

ГРО́ССУ Семјон Кузмич (д. 18.3. 1934, УССР Сарата р-нунун Новоселовка к.) — совет дөвләт вә партија хадими. Игтисад е. н. (1968). 1961 илдән Сов.ИКП үзвү. 1959 илдә Кишинјов к.т. ин-туну битирмишдир. 1959—67 илләрдә агроном, к-з сәдри, колхоз—совхоз истеһсалат идарәсинин рәиси ишләмиш, 1967 — 70 илләрдә Кривлјанск р-н партија комитәсинин биринчи катиби олмушдур. 1970 илдән Молдавија КП МК катиби ишләмиш, 1976 илин сентјабрындан Молд.ССР Назирләр Советинин сәдри вә харичи ишләр назиридир. Сов.ИКП 25-чи гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. ССРИ Али Советинин (7 вә 9-чу чағырыш) депутатыдыр. Ленин ордени вә 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

ГРОССУЛЈА́Р (сон лат. grossularia—фирәнк үзүму)—гранатлар групуна аид минерал. Кимјәви тәркиби $Ca_3(Al, Fe)_2 \cdot [SiO_4]_3$. Рәнки рәнксиздән гонуру-сары, јашыла гәдәр дәјишир. Сәртлији 6,5—7, сыхлығы 3530—3600 *кг/м³*. Азәрб.ССР Дашкәсән вә Кәдәбәј р-нларындакы гранатларда чохдур.

ГРОССҺЕ́ЈМ Александр Алфонсович (6.3.1888, индики Днепропетровск вил.-нин Лиховка к.—4.12.1948, Ленинград)—совет ботаники, ССРИ ЕА акад. (1946; м. үзв 1939), Азәрб.ССР ЕА акад. (1945). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948). Тбилиси Ботаника Бағында (1913—26), Тбилиси Политехник Ин-тунда (1917—30), Азәрб. Дөвләт Ун-тиндә (1927—46) ишләмиш, Азәрб.ССР ЕА Ботаника Ин-тунун тәшкилатчысы вә директору олмушдур (1936—47). 1947 илдән ССРИ ЕА

Ботаника Ин-тунун Гафгаз флорасы бөлмәсинә рәһбәрлик етмиш вә Ленинград Дөвләт Ун-тиндә кафедра мүдири вәзифәсиндә чалышмышдыр. Әсас тәдгигаты Гафгазын флорасы, битки өртүјү вә битки еһтијатларынын өјрәнилмәсинә һәср олунмушдур. 300-дәк јени нөв тәсвир етмишдир. 4 чилдлик «Гафгаз флорасы» (1928—34), 3 чилдлик «Азәрбајчан флорасы» (1934—36), «Гафгаз флорасынын анализи» (1936), «Гафгазын битки еһтијатлары» (1946), «Гафгазын битки өртүјү» (1948), «Гафгаз биткиләринин тә'јинедичиси» (1949) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Г. өртүлүтохумлуларын орижинал филокенетик системини ирәли сүрмүшдүр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГРО́СУЛ Јаким Серкејевич (22.9.1912, индики Тираспол р-нунун Карагаш к.—28.9.1976, Кишинјов)—совет тарихчиси, ССРИ ЕА м. үзвү (1966), Молд. ССР ЕА акад. вә президенти (1961—76), Молд.ССР-ин әмәкдар елм хадими (1967), Молд.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1972). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. 1967—74 илләрдә һәм дә Молдавија Совет Енсиклопедијасынын Баш редактору иди. Әсас тәдгигатлары Молдавијанын 19—20 әсрләр тарихи вә тарихшүнаслығына, Чәнуб-Шәрги Авропада феодализмдән капитализмә кечид проблеминә, Молдавијанын елм тарихинә аиддир. Г. Сов. ИКП-нин 22, 24—25-чи гурултајларынын нүмајәндәси, ССРИ Али Советинин (5—6, 8—9-чу чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы, Халглар достлуғу орденләри вә медалларла, С. И. Вавилов ад. медалла (1972) тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Крестьяне Бессарабии (1812—1861), Кишинев, 1956; Очерки истории народного хозяйства Бессарабии, т. 1—2, Кишинев, 1967—72 (соавтор); Историческая наука Молдавской ССР, М., 1970 (соавтор).

ГРОТ Јаков Карлович (27.12.1812, Петербург—5.6.1893, Петербург)—рус филологу, Петербург ЕА акад. (1856). Скандинавија әдәбијјатларына, фолклор вә мифолокијасына, рус әдәбијјатына [«Пушкин, литсеј достлары вә мүәллимләри» (1887), «Крыловун әдәби фәалијјәти», «Жуковскинин һәјаты вә поезијасы һаггында очерк» (1883) вә с.] даир тәдгигатларын мүәллифидир. «Филоложи ахтарышлар» (ч. 1—2, 1873) әсәри рус дилинин грамматика вә лексиколокијасына һәср олунмушдур. 1918 ил орфографија ислаһатынадәк имла нормаларыны мүәјјәнләшдирән «Рус дилинин јазы гајдалары» (1885) әсәри бөјүк әһәмијјәтә малик иди. 1891 илдән «Рус дили лүғәти»нин академик нәшринин рәһбәри олмушдур; 3 бурахылышында (А—Д һәрфләри) иштирак етмишдир.

ГРО́ТЕВОЛ (Grotewohl) Отто (11.3. 1894, Брауншвејг—21.9.1964, Берлин)—Алманија фәһлә һәрәкаты хадими, АДР сијаси вә дөвләт хадими. Ихтисасча чапчы олмушдур. 1924—26 илләрдә Лејбнитс ад. Һанновер Академијасында охумушдур.

1912 илдә Алманија С.-Д. Партијасы (АСДП) сыраларына гәбул олунмуш, 1914—18 илләрдә ордуда хидмәт етмиш, АСДП рәһбәрлијинин хәјанәткар сијасәтини писләмишдир. 1918 илдә Алманија Мүстәгил С.-Д. Партијасына дахил олмушду. 1922 илдә јенидән АСДП-јә гајытмышдыр (онун сол чинаһына мәнсуб иди). 1921—24 илләрдә Брауншвејг маһал һөкумәтиндә дахили ишләр, маариф, әдлијјә назири вәзифәләриндә чалышмышдыр. 1925—33 илләрдә АСДП-дән Алманија рејхстагынын депутаты, ејни заманда АСДП Брауншвејг тәшкилатынын сәдри, Брауншвејг сығорта ширкәтинин президенти иди. Насистләр һакимијјәти әлә кечирдикдән сонра вәзифәдән кәнар едилмишди. Антифашист һәрәкатда фәал иштиракына көрә ики дәфә (1938—39, март; 1939, нојабр—1940, март) һәбсханаја салынмыш, бурахылдыгдан сонра јенидән антифашист фәалијјәтини давам етдирмишдир. 1940—45 илләрдә Берлинин тикинти конторларындан бириндә ишләмишдир.

Фашист Алманијасы дармадағын едилдикдән сонра јенидән фәалијјәтә башлајан АСДП-дә кениш иш апармыш вә партијанын мәркәзи идарә һеј'әтинин сәдри сечилмишдир (1945). Г.-ун билаваситә фәал иштиракы илә 1946 илдә Алманијанын шәрг һиссәсиндә Алманија Коммунист Партијасы илә АСДП бир партијада бирләшдин [бах *Алманија Ваһид Сосиалист Партијасы* (АВСП)]; бирләшдиричи гурултајда (1946, апрел) Г. АВСП Мәркәзи Идарә һеј'әтинә сечилди вә онун сәдрләриндән бири олду (В. *Пиклә* бирликдә). Г. 1949 илдән АВСП Мәркәзи Идарә һеј'әти Сијаси Бүросунун, сонра исә АВСП МК Сијаси Бүросунун үзвү иди. АДР е'лан едилдикдән (1949, 7 октјабр) сонра онун баш назири олду. АДР-ин 1-чи Конститусијасыны һазырламыш Халг Шурасы Конститусија Комиссијасынын сәдри, 1960 илин сентјабрындан АДР Дөвләт Шурасы сәдринин мүавинләриндән бири олмушдур. Карл Маркс ордени, Вәтән гаршысында хидмәтләринә көрә 3 орденлә (гызыл) тәлтиф едилмиш, 3 дәфә (1954, 1959, 1964) АДР Әмәк Гәһрәманы адына лајиг көрүлмүшдүр. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәри: Избранные произведения (1945—1960), М., 1966.

ГРОТЕ́СК (фр. grotesque, итал. grottesco—мәзәли, әјләнчәли; grotta—мағара)—1) тәсвири вә декоратив мотивләри (битки, вәһши һејван вә инсан фигурлары, маска вә с.) фантастик шәкилдә өзүндә бирләшдирән орнамент. Белә орнамент нүмунәләри илк дәфә 15 әсрдә Ромада Нерон мағараларында («грот»ларында; 1 әср) апарылан газынтылар заманы тапылмышдыр.

2) Әдәбијјат вә инчәсәнәтдә бәдии үсул, сатирик типикләшдирмәнин бир нөвү; керчәклијин, реал һәјат мүнасибәтләринин мүбалиғәли верилмәси, карикатура вә фантастика илә әвәз олунмасы, кәскин тәзадларын (мәс., тракик вә комик) вәһдәти. Г., образлылығын бүтүн халгларын мифолокијасына хас олан гәдим типидир. Азәрб. нағыл вә дастанларында да Г. нүмунәләринә тәсадүф едилир («Китаби-Дәдә Горгуд», «Короғлу» вә с.). Аристофан (комедијалары), Ф. Рабле («Гаргантуа вә Пантагруел»), Н. В. Гогол («Шинел»), М. Ј. Салтыков-Шедрин («Бир шәһәрин тарихи»), Ч. Свифт («Гулливерин сәјаһәти»), Ч. Мәммәдгулузадә («Өлүләр») вә б. јазычылар, Ф. Гојја, О. Домје, Кукрыниксләр, В. Н. Дени, Ә. Әзимзадә вә б. рәссамлар әсәрләриндә Г.-дән кениш истифадә етмишләр.

Әд.: Луначарский А., О смехе. Собр. соч., т. 8, М., 1967; Бахтин М. М., Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса, М., 1965; Эльяшевич А., Лиризм. Экспрессия. Гротеск, Л., 1975.

ГРО́ТЕФЕНД (Grotefend) Кеорг Фридрих (9.6.1775, Мүнхен — 15.12.1853, Һанновер) — гәдим Иран михи јазыларыны илк дәфә охујан алман филологу. Тәдгигат ишләринә һәлә Һөттинкендә мәктәб мүәллими оларкән башламышдыр. Охумаг үчүн Иран шаһлары Әһәмәниләрин 2 јазысыны әсас көтүрмүшдүр. Бу јазыларда онун ашкар етдији «шаһ» сөзүнүн тәкрарланмасына вә мәнтиги мүһакимәјә әсасланараг биринчи јазынын башланғычыны: «Дара, бөјүк падшаһ, шаһлар шаһы, Кештәспин оғлу, Әһәмәни», икинчи јазынын башланғычыны исә: «Ксеркс, бөјүк падшаһ, шаһлар шаһы, падшаһ Даранын оғлу, Әһәмәни» кими охумушдур (1802).

Әд.: Фридрих И., Дешифровка забытых письменностей и языков, пер. с нем., М., 1961; Флиттнер Н. Л., Культура и искусство Двуречья и соседних стран, Л.—М., 1958.

ГРО́ТСИ, Һуго де Гроот (Grotius, Hugo de Groot) (10.4.1583, Делфт — 28.8.1645, Росток) — Һолландија һүгугшүнасы, сосиологу вә дөвләт хадими. Тәбии һүгуг нәзәријјәси вә бејнәлхалг һүгуг елминин баниләриндән биридир. Г.-нин «Азад дәниз» (1609) адлы илк ири әсәриндә дәнизләрин азадлығы принсипи мүдафиә олунур. «Һәрб вә сулһ һүгугу һаггында» (1625) әсәри бејнәлхалг һүгуг проблемләринә һәср едилмишдир, лакин әсәрдә дөвләт вә һүгугун үмуми мәсәләләринә дә тохунулмушдур. Г.-нин нәзәријјәси позитив һүгугу тәбии һүгуг мөвгејиндән тәнгид етмәјә әсас јарадыр вә сон нәтичәдә феодализмин деврилмәсинә хидмәт едирди.

ГРОШ (полјакча grosz, алм. Groschen, лат. denarius grossus—ағыр пул) — мүхтәлиф вахтларда вә өлкәләрдә тәдавүлдә олмуш сиккә. 12 әсрдә Италијада, 13—14 әсрләрдә Авропанын бир чох өлкәсиндә кәсилмәјә башланмышды. Әввәлләр ири күмүш сиккә олмуш, 14—15 әсрләрдә металынын чәкиси вә кејфијјәти ашағы салынмыш вә хырда пула чеврилмишди. Русијада Г. кәсилмәсинә 1654 илдә башланмыш, 17—18 әсрләрдә 2 гәпијә бәрабәр мис Г. тәдавүлдә олмушдур. 19 әсрдә 0,5 гәпиклик мис сиккәләр Г. адланмышдыр. Г. Полша вә Австријанын мүасир хырда пулудур: ПХР Г.-у *злотынын*, Австрија Г.-у *шиллингин* 1/100-инә бәрабәрдир.

ГРӨЗ (Greuze) Жан Батист (21.8. 1725, Бургундија, Турнју—21.3.1805, Парис)—франсыз рәссамы. Парисдә

Крал Бојакарлыг вә һејкәлтәрашлыг Академијасында охумушдур. «Кәнддә нишан мәрасими» (1761, Лувр, Парис), «Ифлич олмуш, јахуд Јахшы тәрбијәнин нәтичәси» (1763, Ермитаж, Ленинград) вә с. композисијаларында јохсул тәбәгәнин мәзијјәтләринә үстүнлүк верилир. *Сентиментализмин* тә'сири илә Г. өз гәһрәманларыны мүбалиғәли пафосла тәсвир етмиш, онлары гајғыкеш вә хејирхаһ инсанлар кими көстәрмишдир. Г.-ун портретләри («Ојма устасы И. Г. Вилл», 1763; вә с.) даһа реалист вә һәјати характер дашыјыр.

ГРУДЗЈОНДЗ (Grudziądz)—Полшанын шм.-ында, Быдгош воједвалығында шәһәр. Висла чајы саһилиндә порт. Д.ј. говшағы. Әһ. 82,2 мин (1975). Машынгајырма (к.т. машынлары, кәми аваданлығы вә с.), јејинти сәнајеси вә бөјүк резин мә'мулаты з-ду вар.

ГРУМАНТ — *Шпитсберкен* архипелагынын гәдим русча ады.

ГРУММ-ГРЖИМАЈЛО, Грумм-Гржимајло Григори Јефимович (17.2.1860, Петербург—3.3.1936, Ленинград)—совет чоғрафијашүнасы, Мәркәзи вә Орта Асија тәдгигатчысы. РСФСР әмәкдар елм хадими (1928). 1920—31 илләрдә ССРИ Чоғрафија Чәмијјәтинин витсе-президенти. Тјаншан, Алај, Памир, Гашгарија, Гарагорумда тәдгигат апармыш (1884—87), Мәркәзи Асија експедисијасына (1889—90) башчылыг етмишдир. Експедисија заманы Бејшан д-ры кәшф едилмиш, Турфан чөкәклијинин дәринлији (—130 *м*) мүәјјәнләшдирилмишдир. 1903—14 илләрдә Гәрби Монголустан, Урјанхај өлкәси (индики Тува), Узаг Шәрг вә б. р-нларда експедисијаларда олмушдур. Бир чох елми әсәрин, о чүмләдән «Амур вилајәтинин тәсвири» (1894), «Гәрби Монголустан вә Урјанхај өлкәси» (3 чилддә, 1914—30) вә с.-нин мүәллифидир. Сихоте-Алиндә ашырым, Памирдә вә Богдо-Ула массивиндә бузлаг Г.-Г.-нун шәрәфинә адландырылмышдыр.

ГРУНДИГ (Grundig; гызлыг фамилијасы Ланкер, Langer) Леа (д. 23.3.1906, Дрезден)—алман рәссамы, график. Проф. (1950). 1961 илдән Алманија Рәссамлыг Академијасынын үзвү. АДР Милли мүкафаты лауреаты (1958,

Л. Грундиг. «Чили илә бејнәлмиләл һәмрә'јлик». 1973.

1967). Һ. *Грундигин* арвады. Дрездендәки Рәссамлыг Академијасында охумушдур (1923—26). 1926 илдән Алманија Коммунист Партијасынын үзвү. Фашизм режими дөврүндә шәкил чәкмәк вә әсәрләрини нүмајиш етдирмәк она гадаған едилмишди. 1936 вә 1938 илләрдә һәбсә алынмыш, 1939 илдә мүһачирәт етмишдир. 1949 илдә Дрезденә гајытмыш, 1964—70 илләрдә Алманија Рәссамлар Иттифагынын сәдри олмушдур. Г.-ин јарадычылығы фашизм вә милитаризм әлејһинә мүбаризә, фәһлә һәрәкаты АДР-дә сосиализм гуручулуғу илә сых бағлыдыр. Әсәрләри: «Фашист нишаны алтында» (офорт, 1933—38), «Бир дә һеч заман» (рәсм, 1944—50), «Көмүр вә полад сүлһ үчүн» (литографија, 1951), «Атом гырғынына гаршы мүбаризә» (офорт, 1957—58), «Шведт» (рәсм, 1967), «Чили илә бејнәлмиләл һәмрә'јлик» (рәсм, 1973) графика силсиләләри.

ГРУНДИГ (Grundig) Һанс (19.2.1901, Дрезден—11.9.1958, Дрезден) — алман рәссамы, график. Дрездендәки Алманија Ингилаби Рәссамлар Ассосиасијасынын (1929) јарадычыларындан бири. Проф. (1946). АДР Милли мүкафаты лауреаты (1958, өлүмүндән сонра). 1926 илдән Алманија Коммунист Партијасынын үзвү. Дрездендәки Рәссамлыг Академијасында охумуш (1922—26), јарадычылығына *експрессионизмин* вә О. *Диксин* тә'сири олмушдур. Фашизм режими дөврүндә шәкил чәкмәк вә әсәрләрини нүмајиш етдирмәк она гадаған едилмишди. 1936 вә 1938 илләрдә һәбсә алынмыш, 1939—44 илләрдә Заксенһаузен һәбс дүшәркәсинә салынмышды. Г.-ин јарадычылығында алман пролетариатынын ингилаби мүбаризәси («Коммунист партијасы өзәјинин јығынчағы», 1932, Милли галереја, Берлин), фашизмин ифшасы («Вәһшиләр вә адамлар», офорт силсиләси, 1933—38. «Миниллик империја», 1935—38. вә «Фашизм гурбанларына» триптихләри, 1946—49, Дрезден Шәкил Галерејасы) вә с. мөвзулар башлыча јер тутмушдур. Иллүстрасија үчүн бах ч. 1, сәһ. 256—257.

ГРУНТ (полјакча grunt, алм. Grund—әсас, торпаг)—Јерин әсасән, ашынма зонасында јатан сүхурларын үмуми ады. Г.-дан биналарын вә мүхтәлиф мүһәндиси гурғуларын әсасы үчүн, гурғу (јол, бәнд вә с.) материалы кими, јералты гурғуларын (тунел, бору кәмәрләри, анбарлар) јерләшдирилдији мүһит кими истифадә олунур. Гаја Г. вә овулан Г. нөвләри вар. *Гаја Г.* дәнәләри арасында сәрт әлагә олан монолит вә ја чат массив шәклиндә јатан пүскүрмә, метаморфик вә чөкмә сүхурлардыр. *Овулан Г.* ири гырынтылы (сементләшмәмиш; гырынтыларынын јарыдан чохунун өлчүсү 2 *мм*-дән бөјүк), гум вә кил Г.-ларына бөлүнүр. Г.-лар тәдгиг едиләркән онларын тәркиби, структуру, текстуру вә мүһитин физики шәраити (темп-ру, тәзјиг вә с.) өјрәнилир. Г.-ун физики, физики-кимјәви вә физики-механики хүсусијјәтләри даһа мүһүмдүр. Тәчрүбәдә исә Г.-ун харичи јүкүн тә'сири илә сәчијјәләнән деформасија вә мөһкәмлик хүсусијјәтләри әсас һесаб едилир. Г.-у тәбии тарихи сүхур төрәмәләри кими *грунтшүнаслыг* өјрәнир.

ГРУНТ МЕХАНИКАСЫ—грунтларын кәркинликли вә деформасија һалыны, мөһкәмлик шәртләрини, дајанығлығыны, онларын гурғулара көстәрдији тәзјиги вә с. өјрәнән елми фәнн. Г.м.-нда грунтун механики хассәләринин онун гурулуш вә физики һалындан асылылығы нәзәрдән кечирилир, грунтларын үмуми сыхылма габилијјәти, структур-фаза деформасијаланмасы, сүрүшмәјә (јердәјишмәјә) гаршы контакт мүгавимәти тәдгиг олунур. Алынан нәтичә вә көстәричиләрдән бина вә һидротехники гурғуларын лајиһәләндирилмәсиндә, јол вә тәјјарә мејданларынын салынмасында, јералты коммуникасија хәтләринин чәкилмәсиндә, маили сәтһ вә истинад диварларынын дајанығлығынын өјрәнилмәсиндә, нефт вә газ гујуларынын газылмасында вә с. истифадә олунур. Грунтун әсас деформасија нөвү—сыхылма нәтичәсиндә сыхлашмадыр. Сыхылма грунт елементинә тәтбиг олунан нормал гүввәләрин тә'сириндән јараныр. Бу заман бәрк минерал һиссәчикләр гаршылыглы сурәтдә јерини дәјишдији үчүн мәсамәлилик азалыр. Грунтларын деформасијаланмасы әсасән нисби сыхылма әмсалы вә нисби енинә деформасија әмсалы илә характеризә едилир. Г.м. мәсәләләринин һәллиндә мүһәндис кеолокијасы вә мүһәндис һидрокеолокијасынын мә'луматларындан, һәмчинин *сәлт мүһит механикасы* асылылыгларындан истифадә олунур.

Г.м. саһәсиндә јазылмыш илк самбаллы тәдгигат әсәринин (сәпәләнән чисимләр нәзәријјәсинә аид) мүәллифи Франса алими Ш. Кулон олмушдур (1773). Г. м. саһәсиндә рус вә совет алимләринин (В. И. Курдјумов, П. А. Минјајев, В. В. Соколовски вә б.) дә хидмәти бөјүкдүр.

1957 илдән ССРИ Бејнәлхалг Грунт Механикасы вә Бүнөврәгајырма Чәмијјәтинин үзвүдүр. ССРИ-дә 1959 илдән «Основанија, фундаменты и механика грунтов» журналы нәшр олунур.

Әд.: Мустафајев А. Ә., Грунтлар механикасы, Б., 1974; Гольдштейн М. Н., Механические свойства грунтов, 2 изд., т. 1—2, М., 1971—73. Цытович Н. А., Механика грунтов, М., 1973.

ГРУНТ СУЛАРЫ — јер сәтһиндән ашағы су кечмәјән биринчи лај үзәриндә, үст сәтһи сәрбәст олан јералты сулар; әсасән, атмосфер јағынтылары, чај, көл, су анбарлары, суварма каналлары суларынын инфилтрасијасындан әмәлә кәлир. Бә'зи јерләрдә Г. с.-нын еһтијаты нисбәтән дәрин һоризонтлардан галхан суларын (мәс., артезиан һөвзәсинин сулары), һәмчинин су бухарынын конденсасијасы һесабына артыр. Г.с.-нын гида мәнбәји јағылма саһәләринә мүвафиг кәлдијиндән онларын әмәләкәлмә шәраити вә режими характерик хүсусијјәтләринә көрә артезиан суларындан фәргләнир. Бу сулар јајылдығы саһә боју атмосферлә тәмасда олдуғундан һидростатик тәзјигә малик олмур вә белә сулар тәзјигсиз сулар адланыр. Атмосфер јағынтыларынын мигдарындан асылы олараг Г.с.-нын сәвијјәси, дебити, темп-ру вә кимјәви тәркиби дәјишир.

Г.с.-нын мүхтәлифлији илә әлагәдар онларын чоғрафи пајланмасында иглим, торпаг вә битки өртүјү зоналлығы илә сых әлагәдар олан зоналлыг мүшаһидә едилир. Мешә, мешә-чөл вә чөл р-нларында ширин вә ја аз минераллашмыш Г.с., гуру чөл, сәһра вә јарымсәһра р-нларында шор вә ја чох минераллашмыш Г.с. үстүнлүк тәшкил едир.

Г.с.-нын бөјүк х.т. әһәмијјәти вар; су тәчһизаты мәнбәји кими сәнаје мүәссисәләриндә, шәһәрләрдә, гәсәбәләрдә, кәндләрдә вә с.-дә истифадә едилир.

ГРУНТГАРЫШДЫРАН МАШЫН—грунту јумшалдан, нарынлашдыран вә

она јапышдырычы материаллар гатан машын. Јүнкүл типли автомобил јолларынын дүзәлдилмәси, тәкмил јол әсасларынын һазырланмасында ишләдилир. Гошулан вә моторлу Г.м.-лар вар. ССРИ-дә һазырланан Г.м.-ларын мәһсулдарлығы саатда 0,7 *км*-ә гәдәрдир (јолун ени 2,4 *м*, дәринлији 0,25 *м*-дәк, сементин сәрфи 15—60 *кг/м²*, битум вә ја сујун сәрфи 10—50 *л/м²*).

ГРУНТШҮНАСЛЫГ—мүһәндиси кеолокијанын бир һиссәси. Г. грунту онун үзәриндә мүхтәлиф гурғуларын тикинтисинин мүмкүнлүјү бахымындан өјрәнир. 3 бөлмәси вар: үмуми Г., грунтларын техники мелиорасијасы, рекионал Г. Үмуми Г.-да тикинти бүнөврәсиндәки сүхурларын, о ҹүмләдән һаллоидал килләрин хассәләри (тәркиби, гурулушу, текстуру) өјрәнилир. Г.-да електрономикроскопија, ренткенографија вә б. мүасир тәдгигат методлары кениш тәтбиг едилир. Бу методлар, инсанын мүһәндислик фәалијјәтинин тә'сири илә сүхурларын тәркиби, структуру, текстуру вә хүсусијјәтләриндә јаранан дәјишиклији өјрәнмәјә көмәк едир. Грунтларын техники мелиорасијасында лајиһәләндирилән тикинтинин тәләбатына ујғун олараг сүхурун сүн'и јахшылашдырылмасынын нәзәри вә експериментал методлары ишләниб һазырланыр. Рекионал Г.-да сүхурларын вә торпағын саһәдә јерләшмәси ганунаујғунлуглары вә әсас мүһәндиси-кеоложи хүсусијјәтләри өјрәнилир. Г. мүһәндиси кеодинамика, рекионал мүһәндиси кеолокија вә с. илә әлагәдардыр. ССРИ-дә Г. 20-ҹи илләрдә социализм гуруҹулуғу вәзифәләри (хүсусилә јол ишләри вә һидротехники ишләрлә) илә әлагәдар олараг јаранмышдыр.

Әд.: Пәнаһи Ш. А., Сүхурларын физики вә механики хассәләри, Б., 1962; Приклонский В. А., Грунтоведение, 3 изд., ч. 1, М., 1955; Грунтоведение, 3 изд., под ред. Е. М. Сергеева, М., 1971.

ГРУП—мүасир ријазијјатын ән мүһүм анлајышларындан бири; елмә ашкар шәкилдә 19 әсрин әввәлләриндә дахил едилмишдир. Ихтијари G чохлуғунда ҹәбри әмәл, јә'ни G чохлуғунун мүәјјән низамла көтүрүлмүш истәнилән ики a вә b үнсүрүнә онун јеканә c үнсүрүнү гаршы гојмаг гануну верилдикдә она вурма дејиб ($\cdot$) (бә'зән топлама дејиб ($+$)) илә ишарә едәк. Ашағыдакы шәртләр өдәниләрсә, G чохлуғуна Г. дејилир: 1) *ассосиативлик*, јә'ни G-нин истәнилән үч үнсүрү үчүн $(a\cdot b)\cdot c=a(b\cdot c)$; 2) G-дә нејтрал үнсүр адландырылан елә e вар ки, истәнилән a үчүн $a\cdot e=a$; 3) G-нин истәнилән a үнсүрү үчүн G-дә елә b вар ки, $a\cdot b=e$ олур. b үнсүрүнә a-нын тәрси дејилир вә a^{-1} илә ишарә едилир: $a\cdot a^{-1}=e$. Истәнилән a вә b үчүн $a\cdot b=b\cdot a$ да өдәниләрсә һәмин әмәлә коммутатив әмәл, група исә коммутатив Г., јахуд Абел групу дејилир. Әмәл топлама адландырылдыгда нејтрал үнсүрә сыфыр дејиб θ, тәрс үнсүрә исә әкс үнсүр дејиб $-a$ илә ишарә едилир: $a+\theta=a$, $a+(-a)=\theta$. Групда нејтрал үнсүр јеканәдир вә $e\cdot a=a$; һәр үнсүрүн тәрси јеканәдир вә $a^{-1}\cdot a=e$ өдәнилир. Үнсүрләринин сајы сонлу (сонсуз) олан група сонлу (сонсуз) Г. дејилир; 1) $z=\{0, \pm1, \pm2,...\}$ чохлуғунда ҹәбри әмәл кими топлама көтүрүләрсә, z чохлуғу групдур. Нејтрал үнсүр сыфырдыр: $\theta=0$; a-нын тәрси (әкси) исә $-a$ әдәдидир. Ассосиативлик дә доғрудур. 2) Сыфырдан фәргли олан бүтүн H һәгиги әдәдләр чохлуғунда ҹәбри әмәл кими вурма көтүрүләрсә H групдур. Нејтрал үнсүр $e=1$; истәнилән $\alpha\neq0$ әдәдинин тәрси $\alpha^{-1}=1/\alpha$; ассосиативлик дә өдәнилир. Г. нәзәријјәси ријазијјатда вә онун тәтбигиндә ән чох тәсадүф едилән әмәлләрин (әдәдләри вурмаг, векторлары топламаг, чевирмәләри ардычыл иҹра етмәк вә с.) хассәләрини ән үмуми шәкилдә өјрәнир. Онун үмумилији вә тәтбигинин кенишлији ондадыр ки, Г. нәзәријјәсиндә әмәлләрин хассәләри абстракт шәкилдә (јә'ни әмәлләрин вә үзәриндә әмәл апарылан үнсүрләрин тәбиәти нәзәрә алынмадан) өјрәнир. Г. нәзәријјәсинин јаранмасына әсас сәбәб чевирмәләр групу олмушдур. M чохлуғунун истәнилән үнсүрүнә онун бир үнсүрүнү гаршы гојмаг ганунуна бу чохлуғун *чевирмәси* дејилир. M-ин мүхтәлиф үнсүрүнә мүхтәлиф үнсүрләр вә истәнилән үнсүрү онун бир үнсүрүнә гаршы гојулмушса, бу чевирмәјә гаршылыглы-биргијмәтли чевирмә дејилир. Сонлу чохлуғун чевирмәси ики сәтирли ҹәдвәллә верилир. Мәс., $M=\{1, 2, 3\}$ чохлуғунун бир чевирмәси белә јазылыр: $\begin{pmatrix}2&1&3\\3&2&1\end{pmatrix}$. Бурада 2 үнсүрүнә 3, 1 үнсүрүнә 2, 3 үнсүрүнә 1 гаршы гојулур. Сонлу чохлуғун гаршылыглы биргијмәтли чевирмәсинә *әвәзләмә* дејилир. Г. нәзәријјәсинин әсас саһәләри: сонлу Г. нәзәријјәси, Абел групу нәзәријјәси, һәллолунабилән вә нилпотент Г. нәзәријјәси, групларын тәсвири нәзәријјәси, тоположи Г. нәзәријјәси вә с. Г. нәзәријјәси ријазијјатын инкишафында мүһүм рол јонаjыр (бах *Галуа нәзәријјәси*).

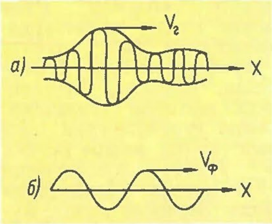
Әд.: Ибраһимов И. И., Әдәдләр нәзәријјәсинин әсаслары, Б., 1955; Султанов Р. М., Хәтти ҹәбрин әсаслары, Б., 1960; Курош А. Г., Теория групп, 3 изд., М., 1967; Ван дер Варден Б. Л., Алгебра, пер. с нем., М., 1976.

ГРУП (алм. Gruppe—һиссә) (һәрбидә) —1) оператив (дөјүш) тапшырығы јеринә јетирмәк үчүн али рәисин үмуми командaнлығы алтында бирләшмә вә һиссәләр бирлији. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә оператив вә сәјјар Г.-лар вар иди. Дөјүш әмәлијјатлары кедишиндә артиллерија (миномјот) вә зенит-артиллерија Г.-лары јарадылырды; 2) 20 әсрин 30-ҹу илләриндә Совет гуру гошунларында дөјүш низамынын бир һиссәси (зәрбә, ҹәлбетмә, атәш Г.-ларына бөлүнүрдү). 3) Штат тәшкили: а) АБШ силаһлы гүввәләриндә орду авиасија Г.-у, хүсуси мәгсәдли гошун Г. б) Б. Британијада пијада бригадасы Г.-у әсас тактики үмумгошун бирләшмәсидир.

ГРУП (кеолокијада)—кеоложи ера мүддәтиндә әмәлә кәлмиш сүхур комплекси. «Г.» термини 1881 илдә Бејнәлхалг кеолокија конгресинин 2-ҹи сессијасында гәбул едилмишдир. Америка кеологлары Г. әвәзинә ератема термини ишләдирләр. Һәр бир Г. Јерин вә Јер габығынын мүәјјән инкишаф мәрһәләсинә ујғун кәлир вә өзүнә мәхсус кеоложи чөкүнтүләр вә газынты организмләрлә характеризә олунур. Јер габығынын бүтүн комплекси 5 Г.-а бөлүнүр: Археозој, Протерозој, Палеозој, Мезозој, Кајнозој. Г.-лар системләрә бөлүнүр.

ГРУП НИКАҺЫ — ән гәдим никаһ формасы. Бир *фратријанын*, гәбиләнин, јахуд мүәјјән гәбиләдахили групун бүтүн кишиләри илә дикәр белә бир групун бүтүн гадынлары арасында никаһ әлагәси. Илкин ҹинси промискуитетдән (ҹинсләр арасында мәһдудлашдырылмајан әлагә) јаранмыш вә өз инкишафында гоша никаһла әвәз олунмушдур. Гәдимдә никаһын бу формасынын мөвҹуд олмасы австралијалыларын вә керидә галмыш бә'зи башга халгларын етнографик тәдгиги нәтиҹәсиндә мүәјјәнләшдирилмишдир.

ГРУП СҮР'ӘТИ — гејри-монохроматик далғанын јајылмасыны тәгриби характеризә едән кәмијјәт. Дисперс мүһитләрдә далғанын јајылма сүр'әти далға тезлијиндән асылыдыр вә бурада јалныз монохроматик далға тәһриф олунмадан (формасыны дәјишмәдән) јајылыр (шәк. 1, *а*). Белә далғанын һәрәкәти фаза сүр'әти (фазанын јајылма сүр'әти) $v_ф=\frac{\omega}{к}$ (ω—даирәви тезлик, $к$—далға әдәди) илә характеризә олунур. Монохроматик далға ријази мәфһумдур. Реал (гејри-монохроматик) далға исә ејни бир истигамәтдә јајылан јахын тезликли мүхтәлиф монохро-

Монохроматик (*а*) вә гејри-монохроматик (*б*) далғаларын ани шәкли.

матик далғалар топлусудур. Топланан монохроматик далғаларын тезликләри кифајәт гәдәр кичик $\Delta\omega$ интервалына дүшдүкдә әвәзләјиҹи далға модуллашыр вә дисперс мүһитдә өз формасыны замана көрә јаваш дәјишир. Формасы тәхминән сабит галан мүддәтдә далғанын амплитудунун макс. гијмәтинин фәзада јердәјишмә сүр'әти Г.с. адланыр вә $v_г=\frac{\Delta\omega}{\Delta к}$ кими тә'јин олунур (шәк. 1, *б*). Дисперс олмајан мүһитләрдә Г.с. фаза сүр'әтинин үзәринә дүшүр. Дисперс мүһитләрдә Г.с. фаза сүр'әтиндән бөјүк вә ја кичик ола биләр. Г.с. сыфыр вә мәнфи гијмәтләр дә (кристалларда) алыр. Далғаны иткисиз өтүрән мүһитләрдә Г.с. далғанын енержисинин дашынма сүр'әтинә бәрабәрдир. *Де-Бројл далғаларынын* Г.с. зәррәҹијин һәрәкәт сүр'әти илә ејни олур.

Әд.: Горелик Г. С., Колебания и волны, М., 1959; Шпольский Э. В., Атомная физика, М., 1974.

ГРУПЛАР СОСИОЛОКИЈАСЫ — бах *Социоложи мәктәбләр*.

ГРУПЛАШДЫРМА ГАНУНУ — бах *Ассосиативлик*.

ГРУППЕТТО (итал. gruppetto, һәрфи мә'нада—кичик груп)—4, јахуд 5 сәсдән ибарәт мелодик бәзәк, *мелизм* нөвү. Г. әсас сәсин гоншу сәсләрлә нөвбәләшмәсиндән ибарәтдир. Г. ишарәси (~) нотун үзәриндә, јахуд ики гоншу нот арасында јазылыр.

ГРУСИЛӘР, гурунсиләр, грунщиләр — Гананын шм.-ында вә Јухары Волта Респ.-сынын сәрһәд р-нларында јашајан халг. Ганада 300 мин, Јухары Волтада 250 мин

нәфәрдир. Г.-ин дили гур дилләри групуна аиддир. Әсасән, әкинчилик вә малдарлыгла мәшғулдурлар. Гананын ч. плантасија р-нларында мөвсүми ишләрдә дә чалышырлар. Г.-ин әксәријјәти јерли ән'әнәви дини е'тигадлары сахлајырлар; бир гисми христиан вә мүсәлмандыр.

ГРУ́ШИН Пјотр Дмитријевич (д. 15.1. 1906, индики Саратов вил., Волск)—авиасија техникасы саһәсиндә совет алими, ССРИ ЕА акад. (1966; м. үзвү 1962), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1958), Ленин мүкафаты лауреаты (1963). 1931 илдән Сов.ИКП үзвү, 1932 илдә Москва Авиасија Ин-туну битирдикдән сонра мүһәндис-техники вә елми ишләрдә рәһбәр вәзифәләрдә чалышмышдыр. Әсас елми-тәдгигат ишләри учуш апаратларынын јарадылмасына аиддир. Сов.ИКП 23, 24 вә 25-чи гурултајларында МК үзвү сечилмишдир. 5 дәфә Ленин ордени, Октјабр ингилабы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГРУ́НБЕРГ (Grünberg) Карл (д. 5.11. 1891, Берлин)—алман јазычысы (АДР). АДР Милли мүкафаты лауреаты (1953). Коммунист. «Роте Фане» гәзетиндә әмәкдашлыг етмиш, ингилабчы пролетар јазычылары иттифагынын катиби олмушдур. «Аловлу Рур» (1928) романында алман пролетариатынын мүбаризәсиндән бәһс олунур. Һитлерчиләр тәрәфиндән һәбс дүшәркәсинә салынмыш, сонралар Мүгавимәт һәрәкатында иштирак етмишдир. АДР-дә социализм гуручулуғуна һәср олунмуш «Гызыл полад ахыр» (1949), «Електродлар» (1954) пјесләринин мүәллифидир. «Глорија Викторија» (1960) романында Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә Алманија С.-Д. Партијасы рәһбәрлијинин хәјанәткар сијасәти ифша едилир. 30-чу илләрдә ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.-да олмушдур. ССРИ-јә һәср етдији «Тајгадан Гафгазадәк» (1970) китабындакы очеркләрин 4-ү Бакы һаггындадыр.

Әсәри: Побег из отеля «Эдем». Рассказы, М., 1964.

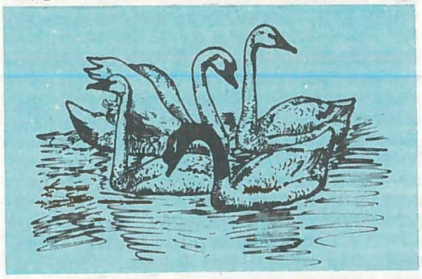
ГРУ́НВАЛД ВУРУШМАСЫ (1410)—*«Бөјүк мүһарибә»дә (1409—11)* Полша-Литва-Русија гошунлары илә *Тевтон ордени* арасында ијулун 15-дә Грунвалд р-нунда һәлледичи вурушма. Мүттәфигләрин гошунлары (32 мин; онларын сырасында һәмчинин чех, мачар, татар дәстәләри дә варды) јахшы тә'лим көрмүш вә силаһланмыш сәлибчиләрә (27 мин; алман, франсыз вә б. чәнкавәрләрдән, һабелә исвечрәли, инкилис вә б. муздлу дәстәләрдән ибарәт иди) гаршы чыхды. Г.в.-нда сәлибчиләрин чох һиссәси гырылды, Тевтон орденинә сарсыдычы зәрбә ендирилди, онун Шәргә тәчавүзү дајандырылды. 1960 илдә Г.в. олан јердә абидә гојулмушдур.

Әд.: Длугош Я., Грюнвальдская битва, пер. с латинского, М.—Л., 1962; История Польши, 2 изд., т. 1, М., 1956.

ГРУ́НДЕРЛИК (алм. Gründer—бани, тә'сиседән)—«тә'сиседичи гызғынлыг», сәнаје, тикинти вә тичарәт сәһмдарлар чәмијјәтләринин, банкларын, кредит вә сығорта ширкәтләринин күтләви чошғунлугла тәшкили. Г. кредит експансијасы, гијмәтли кағызларын (сәһм вә истиграз вәрәгәси) кениш емиссијасы, биржа еһтикарчылығы, пис мә'нада ажиотаж, малијјә ишбазларынын һијләкәр әмәлләри илә мүшајиәт едилир. Г. капитализмин инкишафынын бүтүн мәрһәләләриндә истеһсалын јүксәлиши дөврүнә хасдыр. 19 әсрин 50—70-чи илләри үчүн даһа сәчијјәви олмуш вә бу дөврдән бејнәлхалг характер алмышдыр. Империализм дөврүндә Г. тәкчә тсиклли сәнаје јүксәлиши илә дејил, һәм дә мүһарибә, капиталист игтисадијјатынын һәрбиләшдирилмәси вә инфлјасија (һәрби-инфлјасија буму) илә әлагәдардыр.

ГРУ́НЕВАЛД (Grünewald) — алман бојакары Матис *Нитһардтын* (тәгр. 1470—75-31.8.1528) шәрти ады; бу ад илә танынмышдыр.

ГУ, гу гушлары—өрдәккимиләр фәсиләсиндән гуш чинси. Бәдәнинин уз. 180 *см*-дәк, чәкиси 13 *кг*-а гәдәрдир. Бојну узун (бә'зән бәдәниндән дә узун), ајаглары гыса, ләләкләри јумшаг, ағ олур; бојну гара гу гушларына да тәсадүф едилир. Јахшы үзүр. 2 чинсә аид 6 нөвү вар. Chenopsis чинсинә 1 нөвү—гара Г. (Ch. atrata) дахилдир; Австралија вә Тасманијада јајылмыш, Јени Зеландијада иглимә ујғунлашдырылмышдыр. Галан 5 нөв исә әсл Г.-дур (Cygnus); 1 нөвү гүтб әтрафында, 2 нөвү Авропа вә Асијада, 1 нөвү Шимали Америкада вә 1 нөвү Чәнуби Америкада јајылмышдыр. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 3 нөвү — гарадимдик Г. (C. cygnus), гызылдимдик Г. (C. olor), хырда Г. (C. bewickii) мә'лумдур. Азәрб.ССР-дә 2 нөвү гышлајан, 1 нөвү исә учуб кечәндир. ССРИ-дә Г. дәнизләрдә, бә'зән Шималда, аз һалда Чәнуб өлкәләринин ширинсулу көлләриндә гышлајыр. Гамышлы бөјүк көлләрдә јашајыр. Саһилин суја чох јахын јерләриндә дүзәлтдији ири јуваја 5—7 (бә'зән 12-дәк) јашылымтыл-ағ јумурта гојур. Дишиси 35—40 күн күрт јатыр. Су вә гуру биткиләри, бә'зән дәниз онурғасызлары илә гидаланыр. Түк вә ләләјиндән истифадә едилир. Г. паркларда хүсуси көлләрдә сахланылыр. Ов әһәмијјәти аздыр. Сајы азалдығына көрә мүһафизә олунур.

Гу гушлары: 1—гызылдимдик гу; 2—гарадимдик гу; 3—хырда гу; 4—гарабојун гу.

ГУ (лат. Cygnus)—көјүн Шимал јарымкүрәсиндә бүрҹ. Ән парлаг улдузу *Денебдир*. ССРИ-дә јаз, јај вә пајызда көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

ГУАВЈА́РЕ (Guaviare), јухары ахынында Гуајаберо (Guayabero)—Колумбијада (Чәнуби Америка) чај. Ориноко чајынын сол голу. Уз. тәгр. 1300 *км*, һөвзәсинин саһ. тәгр. 140 мин $км^2$-дир. Шәрги Кордилјер д-рындан башланыр. Пардаос јајласы вә Ориноко овалығы илә ахыр. Астаналыдыр. Јағыш сују илә гидаланыр. Јајда дашыр.

ГУАДАЛКАНА́Л (Guadalcanal) — Сакит океанда, Соломон а-ры групунда (Соломон Адалары Республикасы) ада. Саһ. 5,3 мин $км^2$-дир. Әсасән, Кајнозојун вулканик сүхурларындан тәшкил олунмушдур. Һүнд. 2439 *м*-ә гәдәрдир. Һиндгозу ағачы плантасијалары вар. Гызыл чыхарылыр. Респ.-нын пајтахты Хониара ш. Г.-дадыр.

ГУАДАЛУ́ПЕ-ҺИДА́ЛГО СҮЛҺ МҮГАВИЛӘСИ—1848 ил февралын 2-дә АБШ-ла Мексика арасында Гуадалупе-Һидалго ш.-ндә (Мексика) бағланмыш, *Америка — Мексика мүһарибәсини (1846—48)* баша чатдырмышдыр. Мүгавиләјә көрә АБШ Мексика әразисинин јарыдан чохуну (2,3 млн. $км^2$) әлә кечирди. Зәнкин нефт, гызыл, мис, көмүр еһтијатлары, кениш отлаг саһәләри вә мәһсулдар әкин јерләри олан бу әрази һазырда АБШ әразисинин 1/4-ни тәшкил едир (Техас, Калифорнија, Нју-Мексико, Аризона, Невада, Јута штатлары, Колорадо вә Вајоминг штатларынын бир һиссәси).

ГУАЈАКИ́Л (Guayaquil), кечмиш ады Сантјаго-де-Гуајакил—Еквадорда шәһәр. Гуајас әјаләтинин инз. м. Өлкәнин мүһүм хариҹи тиҹарәт порту вә сәнаје мәркәзидир. Д.ј. ст. Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорт. Әһ. 836 мин (1975). Төкмә вә механики з-длар, тахта-шалбан мүәссисәләри, јункул. вә јејинти сәнајеси, ун-т вә с. вар. Какао, гәһвә, дүјү вә с. ихраҹ олунур.

ГУА́М (Guam)—Сакит океанын г. һиссәсиндә, Марија а-ры групунда ән бөјүк ада. АБШ-ын мүлкүдүр. Саһ. 549 $км^2$. Әһ. тәгр. 105 мин (1973). Инз. м. Аганја ш.-дир. Адада тәгр. 50 мин јерли әһали (чаморроглар), 40 мин америкалы һәрби гуллугчу вә аиләләри, филиппинлиләр вә һавајалылар јашајыр. Рәсми дил инкилис дилидир. Диндарлары, әсасән (тәгр. 95%), католикдир. Аданын нисбәтән һүндүр (405 *м*-дәк) ч. һиссәси вулкан, шм. һиссәси исә мәрҹан мәншәлидир. Саһилләрин чох һиссәси сылдырымлыдыр, мәрҹан рифләри илә әһатә олунмушдур. Тез-тез зәлзәлә олур. Иглими тропик, пассатдыр. Орта ајлыг темп-р тәгр. 26°С-дир. Иллик јағынты тәгр. 300 *мм*. Дағларын ч. вә ш. јамачларында рүтубәтли тропик мешәләр, шм.-да саванналар вар. Г. АБШ-ын Сакит океанда һәрби-дәниз вә һәрби-һава гүввәләри базасыдыр. Әһалисинин әксәријјәти һәрби базаларда ишләдијиндән к.т. (һиндгозу, чәлтик, гәһвә, шәкәр гамышы вә с. јетишдирилмәси, һејвандарлыг) тәнәззүлә уғрајыр. Әсас әрзаг мәһсуллары АБШ вә башга өлкәләрдән кәтирилир.

Г.-ы 1521 илдә Ф. *Макеллан* кәшф етмишдир. 17 әсрин сонунда испанлар тутмушду. Испанија—Америка мүһарибәси нәтиҹәсиндә 1898 илдә АБШ-ын һакимијјәти алтына кечди. Икинчи дүнја мүһарибәси кедишиндә 1941 илин декабрындан 1944 илин августунадәк Јапонија гошунлары тәрәфиндән ишғал олунмушду. Кореjада (1950—53) вә Вјетнамда (1964—73) мүһарибә заманы Г.-дан ҺДГ стратежи авиасија вә кәмиләрин әсас базасы кими истифадә едилмишдир.

Әд.: Николаев В. П., Эволюция социальной структуры населения острова Гуам, в кн.: Австралия и Океания, М., 1974; Малаховский К. В., Остров, открытый Магелланом, М., 1975.

ГУАНДУ́Н—Чинин ҹ.-унда әјаләт. Чәнуби Чин дәнизи саһилиндәдир. Саһ. 231,4 мин $км^2$ (Һајнан а. вә Чәнуби Чин

дәнизиндәки бир нечә ада илә бирликдә). Әһ. 42,8 млн. (феврал, 1972). Инз. м. Гуанчжоу (Кантон) ш.-дир. Сәтһи, әсасән, дағлыг (һүнд. 1922 *м*-дәк) вә дүзәнликдир. Овалыгларда орта темп-р јанварда 8—16°С, ијулда 26—28°С-дир. Иллик јағынты 1200—2000 *мм*. Әсас чајы Ситсзјан вә онун голларыдыр. Әразинин тәгр. 2/5-си һәмишәјашыл мешәләрлә өртүлүдүр. Г. мүһүм тропик әкинчилик р-нудур. Чәлтик, шәкәр гамышы, банан, јағлы биткиләр, ситрус биткиләри, батат, чут, чај, гәһвә, түтүн вә с. әкилир. Илдә 2—3 дәфә мәһсул јығылыр. Ипәкчилик, балыгчылыг вә сүн'и балыгјетишдирмәјә көрә Г. өлкәдә әсас јерләрдән бирини тутур. Әсасән, гарамал сахланылыр. Јејинти (шәкәр, мејвә консерви вә с), тохучулуг, гара металлуркија, машынгајырма, кимја вә с. сәнаје саһәләри вар. Кағыз вә селлүлоз истеһсал едилир. Әсас сәнаје мәркәзләри: Гуанчжоу, Шаогуан, Шантоу, Маомин. Г.-да битумлу шист, волфрам филизи, манган, сүрмә, көмүр вә дәмир филизи чыхарылыр. Дәниз саһилләриндә дуз мә'дәнләри вар. Дәниз портлары: Гуанчжоу, Чжантсзјан, Шантоу вә Һајкоу.

ГУА́НО (исп. guano)—гуру иглим шәраитиндә дәниз гушларынын (гағајы вә с.) чүрүмүш пејини. Гијмәтли азот вә фосфор күбрәси кими истифадә едилир. Тәркибиндә 9% азот вә 13% фосфат туршусу, калиум вә калсиум вар. Јатаглары Чили, Перу вә Ҹәнуби Африка саһилләриндәки адаларда, һәмчинин Кариб дәнизи адаларындадыр. Овланмыш балыг вә һејванларын түллантыларындан һазырланан сүн'и күбрәләр дә Г. адланыр.

ГУАНСИ́-ЧЖУА́Н МУХТАР РАЈОНУ—Чинин ч.-унда Ситсзјан чајы һөвзәсиндә рајон. 1958 илдә тәшкил едилмишдир. Саһ. 230 мин *км*². Әһ. 20,8 млн. (1971), әсасән чинлиләрдир, һәмчинин чжуанлар вә бир сыра кичик халглар да јашајыр. Инз. м. Наннин ш.-дир. Әразинин чох һиссәси чәтин кечилән алчаг дағлардыр. Чох јердә һүнд. 1000 *м*-дән аздыр, макс. һүнд. 2070 *м*-дир. Р-нун шм.-г.-и Јуннан-Гујчжоу јајласындадыр. Шм.-да карст релјефи формасы јајылмышдыр. Иглими субтропик муссондур. Орта темп-р јанварда 6—14°С, ијулда 24—28°С-дир. Иллик јағынты 1000—1500 *мм*. Әсас чајлар Ситсзјан вә онун голларыдыр. Әсасән, әкинчилик р-нудур. Чәлтик, гарғыдалы, батат, шәкәр гамышы, түтүн, күнҹүт, мүхтәлиф әдвијјат (чирә, дарчын вә с.) әкилир. Илдә 2—3 дәфә мәһсул јығылыр. Мејвәчилик вә ипәкчилик инкишаф етмишдир. Галај, манган, гурғушун, синк, даш көмүр вә с. чыхарылыр вә е'мал едилир. Чәлтиктәмизләмә, јағ, ағач е'малы, кағыз, тохучулуг, шәкәр, металлуркија, машынгајырма вә кимја сәнајеси мүәссисәләри вар. Кустар үсулла чини истеһсал олунур. Әсас сәнаје мәркәзләри Гујлин вә Учжоудур.

ГУАНТА́НАМО (Guantánamo) — Кубанын ш.-индә шәһәр. Орјенте әјаләтиндәдир. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Әһ. 131,5 мин (1970). Г. р-нунда шәкәр гамышы плантасијалары, јејинти, тохучулуг сәнајеси, јејә з-ду вар. Г. бухтасында АБШ-ын 1903 илдә ичарәјә көтүрдүјү ири һәрби-дәниз базасы јерләшир. Куба һөкумәти базанын көчүрүлмәсини вә әразинин гајтарылмасыны тәләб едир.

ГУА́Н ХАН-ТСИН (тәгр. 1210, Даду, индики Пекин—тәгр. 1298, јахуд 1300) —Чин драматургу. 60-дан чох пјесиндән јалныз 18-и там һалда галмышдыр. «Доу Енин инчиклији» фаҹиәсиндә, «Лу Чжај-лан», «Һәлак олан кәпәнәк һаггында јуху», «Чај кәнарындакы көшк» вә с. драмларында зоракылыг вә әдаләтсизлијә гаршы е'тираз, гадын һүгугсузлуғу әкс олунмушдур. «Дүшмән дүшәркәсиндә бир нәфәр» тарихи драмында вәтәнпәрвәрлик мотивләри күчлүдүр.

Әсәри: Обида Доу Э, в кн.: Классическая драма Востока, М., 1976.

Əд.: Федоренко Н. Т., Гуань Хань-цин—великий драматург Китая, М., 1958.

ГУАНЧЖО́У, Кантон—Чинин ч.-унда шәһәр. Гуандун әјаләтинин инз. м. Чжутсзјан чајынын делтасында дәниз кәмиләри јан ала билән порт. Д.ј. говшағы. Бејнәлхалг әһәмијјәтли тәјјарә мејданы. Әһ. 3,1 млн. (1970). Ҹәнуби Чинин мүһүм игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзләриндәндир. Тохучулуг (чут, памбыг, ипәк), шәкәр, мејвә консерви, кағыз-селлүлоз сәнајеси инкишаф етмишдир. Һәмчинин гара металлуркија, машынгајырма, кимја, резин, дәри-ајаггабы, тикинти материаллары сәнајеси мүәссисиләри вар. Кустар сәнәткарлыг инкишаф етмишдир. Г.-да ун-т, ин-тлар, елми-тәдгигат мүәссисәләри, музејләр, ботаника бағы, ме'марлыг абидәләри вә с. вар. Е.ә. 3 әсрдән мә'лумдур.

ГУАНЧИЛӘР—Канар а-рынын гәдим әһалиси. Адалар испанлар тәрәфиндән кәшф вә ишғал едиләнәдәк (1402—94) 20 мин нәфәрә гәдәр идиләр. Бәрбәр дилләринә јахын дилдә данышырдылар. Әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олур, ағач вә даш аләтләрдән истифадә едирдиләр. Археоложи газынтылар заманы Г.-ин гәдим мадди мәдәнијјәт нүмунәләри тапылмышдыр. Испанлар а-ры ишғал етдикдән сонра Г.-ин әксәријјәти гырылмыш, бир һиссәси гул кими апарылмыш, галанлары исә испанлара гарышараг 17 әсрдә дилләрини итирмишләр.

ГУАПОРЕ́ (Guaporé)—Ҹәнуби Америкада чај. Маморе чајынын (Амазон һөвзәси) сағ голу. Уз. 1550 *км*, һөвзәсинин саһ. тәгр. 310 мин *км*². Бразилија јајласынын г.-индәки Серра-дус-Паресис д-рынын ч. јамачларындан башланыр. Бразилија илә Боливија сәрһәди бојунҹа ахыр. Јағыш сују илә гидаланыр. Мату-Гросу ш.-ндән кәмичилијә јарлыдыр.

ГУАХИ́РА, Гоахира (Guajira, Goajira)—Ҹәнуби Американын шм.-ында, Колумбија (чох һиссәси) вә Венесуелада јарымада. Сәтһи ч.-г.-дә овалыгдыр. Шм.-ш.-дә һүнд. 853 *м*-дәк олан галыг массивләр вар. Иглими вә биткиси тропик јарымсәһра типлидир. Отлаг һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Ч.-г.-дә дуз чыхарылыр. Ҹәнуби Американын ән шм. нөгтәси олан Галјинас бурну (12° 25′ шм.е.) Г.-дадыр.

ГУА́Ш (фр. gouache, итал. guazzo—сулу боја)—јапышдырыҹы маддәләр (гуммиарабик, буғда нишастасы, декстрин вә с.) илә нарын пигментдән суда һазырланыб *белил* гарышдырылмыш рәнк; бу рәнк илә ишләнмиш сәнәт әсәри. Бојакарлыгда рәнк тәбәгәсинин сыхлығына наил олмаг үчүн сулу бојалара ағ бојанын гарышдырылмасы нәтиҹәсиндә *акварелин* бир нөвү кими мејдана кәлмишдир. Орта әсрләрдә Г.-дан китаб миниатүрләриндә истифадә олунмушдур. Һазырда плакат вә китаб графикасы оријиналларынын, театр декорасијасы ескизләринин һазырланмасында, eләҹә дә декоратив тәртибат ишләриндә, адәтән, Г.-дан истифадә едилир.

ГУБА—Азәрб.ССР-дә шәһәр (18 әсрдән). Губа р-нунун мәркәзи. Шосе јоллары говшағы. Гудјал чајынын саһилиндә, маили дүзәнликдәдир. Хачмаз д.ј. ст.-ндан 28 *км*, Бакыдан 167 *км* аралыдыр. Микроелектрик мүһәррикләри, консерв, јағ-пендир, асфалт-бетон, кәрпич вә чөрәк з-длары, халча ф-ки, истеһсалат комбинаты, респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н шө'бәси, СЕС, елми-тәдгигат бағчылыг, үзүмчүлүк вә субтропик биткиләр ин-ту, совхозтехникум, тибб вә мусиги мәктәбләри, 6 үмумтәһсил мәктәби, 2 техники пешә мәктәби, 5 мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәси, 3 күтләви китабхана, 2 мәдәнијјәт еви, 2 кинотеатр, өлкәшүнаслыг музеји, мәркәзи р-н хәстәханасы, вәрәм, онколожи вә дәри-зөһрәви, психи-неврложи хәстәликләр диспансерләри вар.

Ме'марлыг абидәләриндән гала (16 әср), Сәкинә ханым мәсҹиди, ҹаме, һамам, түрбә (гәбиристанда; һамысы 19 әср) мүһафизә олунмушдур. Г.-да В. И. Ленин, В. Мајаковски вә С. Вурғунун һејкәли, И. Мичурин, А. Бестужев-Марлински вә А. А. Бакыхановун бүстү гојулмуш, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрә абидә уҹалдылмышдыр.

1977 илдә шәһәрин В. И. Ленин ад. мејданынын трибунасында «Иличин һәдијјәси» мозаика панносу (рәссамлар М. Абдуллајев, Һ. Әләскәров, ме'мар Һ. Мухтаров) јарадылмышдыр.

Губа шәһәринин үмуми көрүнүшү

ГУБА ГӘЗАСЫ—1840 илдә тәшкил олунмушдур. 1806 илдә *Губа ханлығы* Русијаја бирләшдирилдикдән сонра Губа әјаләти јарадылды. Әјаләти Күрчүстан баш рәислијинә табе олан наиб идарә едирди. 1809 илдә әјаләти идарә етмәк 4 нәфәр бәјдән ибарәт «Губа идарәси»нә тапшырылды. Идарәнин ишинә Губадакы рус гарнизону рәиси нәзарәт едирди. 1810 илдә Губа үсјанындан сонра «Губа идарәси»нә Губа галасы коменданты башчылыг етмәјә башлады. Тезликлә идарә әһәмијјәтини итирди вә бүтүн һакимијјәт комендантын ихтијарында чәмләшди. Губа әјаләти Дәрбәнд һәрби даирәси тәркибинә дахил едилди. 1832 илдә Губа әјаләти 10 маһала бөлүндү. Маһаллара Губа комендантына табе олан маһал наибләри башчылыг едирди. Маһаллар ләғв олунду. Г.г. 4 мәнтәгәјә (Губа, Һәзрә, Будуг, Шабран) бөлүндү. Г.г.-на гәза рәиси башчылыг едирди. Гәза рәисинин бир көмәкчиси олурду. Гәзада гәза рәисинә табе олан гәза хәзинәдары вә шәһәр полис идарәси варды. 1846 илдә Г.г.-нын да дахил олдуғу Дәрбәнд һәрби даирәси әвәзинә Дәрбәнд губернијасы тәшкил олунду. 1860 ил мајын 5-дә Дәрбәнд губ. ләғв олунду вә Г.г. *Бакы губернијасынын* тәркибинә дахил едилди. 1867 илдә гәзаларын, о чүмләдән Г.г.-нын мәнтәгәләрә бөлүнмәси ләғв олунду. Бакы губернијасында даирә мәһкәмәси јарадылдыгдан (1868) сонра Г.г.-нын мәркәзи шәһәри олан Губада онун шө'бәси јарадылды. Шө'бәјә Гафгаз чанишини тәрәфиндән тә'јин олунмуш һаким башчылыг едирди. Шө'бә бүтүн мүлки ишләрә бахырды.

Г.г.-нда бағчылыг вә түтүнчүлүк даһа чох инкишаф етмишди. Г.г. 1929 илдә ләғв едилмишдир.

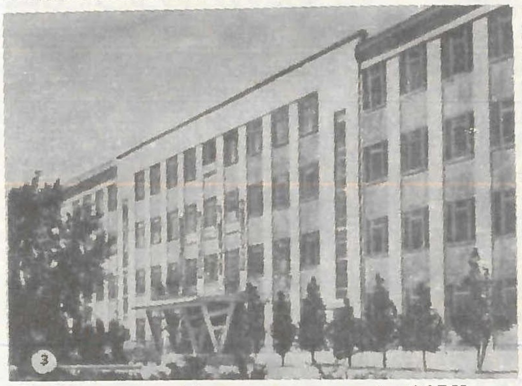
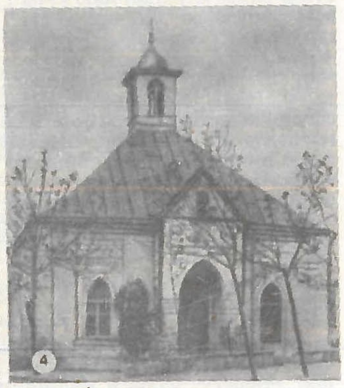
Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Мильман А., Политический строй Азербайджана в XIX—начале XX веков, Б., 1966.

ГУБА ЈОРҒАСЫ—Азәрбајчанын јерли ат чинсләриндән бири. Јорға јериши илә танынмышдыр. Г.ј. 19 әсрин сонунда, әсасән, Губа (ады да бурадандыр), гисмән Бакы вә Шамахы гәзаларында јајылмышды. Сүјсүнүнүн һүнд. 136 *см*, чәпинә уз. 136,2 *см*, дөш гучуму 157,2 *см*, әлдарағынын чеврәси исә 17,6 *см*-дир. Рәнки, әсасән, кәһәрдир. Илхы шәраитинә давамлы, конститусијасы гуру вә мөһкәмдир. Аддымы гыса олдуғундан сүр'әтлә гача билмир. 1600 *м* мәсафәни 3 *дәг* 25,4 *сан*-јә гәт едир. Г.ј. әрәб вә Терек ат чинсләри илә јахшылашдырылыр.

Әд.: Сәттарзадә Р. Х., Азәрбајчан атчылығы, Б., 1960.

ГУБА РАЈОНУ — Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. 1959 илдә Гонагкәнд р-ну ләғв едиләрәк әразиси Г.р.-на верилмишдир. 1963—65 илләрдә ләғв едилмиш Хачмаз р-ну әразисинин бир һиссәси Г.р.-нун тәркибиндә олмушдур. Саһ. 2575 $км^2$. Әһ.107,8 мин (1978, 1 јанвар). Р-нда 1 шәһәр, 2 шәһәр типли гәс., 151 кәнд вар (1977, 1 јанвар). Мәркәзи Губа ш.-дир.

Губа рајону. 1. Хыналыг кәнди. 2. «ССРИ-нин 50 иллији» адына совхозда алма бағы. 3. Елми-тәдгигат бағчылыг, үзүмчүлүк вә субтропик биткиләр институтунун бинасы. 4. Сәкинә ханым мәсчиди. 19 әср. Губа шәһәри.

Тәбиәт. Г.р. Бөјүк Гафгазын шм.-ш.-индәдир. Сәтһи, әсасән, дағлыгдыр. Шм.-ш. кәнары Самур-Дәвәчи овалығына чатыр. Ч.-г. сәрһәди Баш Гафгаз силсиләсинин јал һиссәсиндән (Туфандағдан Дубрар д.-надәк) кечир. Баш Гафгаз силсиләсиндән шм.-ш.-дә она паралел вә чај дәрәләри илә кәсилмиш Гајтаргоча силсиләси, Јан силсилә, Гајнарча тирәси вә с. узаныр. Әразинин һүнд. тәгр. 100 *м*-дән (овалыгда) 4206 *м*-дәкдир (Туфандағ). Әразидә Јура, Табашир, Неокен вә Антропокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. Фајдалы газынтылары: чынгыл, гум, кил. Минерал булаглар (Гонагкәнд, Јерфи, Халтан вә с.) вар. Иглими дүзәнлик вә дағәтәји һиссәдә јајы гураг кечән мүлајим исти, јүксәк дағлыгда сојуг вә рүтубәтлидир. Орта темп-р јанварда дүзәнлик вә дағәтәји һиссәдә 1°С, јүксәк дағлыгда—14°С, ијулда мүвафиг олараг 24 вә 2,5—2°С-дир. Иллик јағынты 300—1500 *мм*. Туфандағда мүасир бузлаглар вар. Чајлары (Гудјал, Гарачај, Вәлвәлә вә с.) Хәзәр дәнизи һөвзәсинә аиддир. Әсасән, чимли дағ-чәмән, гонур дағ-мешә, типик вә карбонатлы дағ-мешә, гәһвәји торпаглар јајылмышдыр. Дағлыг саһәдә алп вә субалп чәмәнликләри кениш саһә тутур. Бунлардан јај отлағы кими истифадә олунур. Бундан ашағыларда енлијарпаглы дағ мешәләридир (палыд, фыстыг, вәләс). Дағәтәји вә дүзән јерләрдә чәмән вә коллуглар кениш јајылмышдыр. 48 мин *һа* мешә саһәси вар (1976). Һејванлары: Дағыстан дағкечиси, чанавар, көпкәр, ајы, вашағ, мешә пишији, дашлыг дәләси, мешә дәләси вә с. Гушлардан улар, кәклик вә с. вар.

Әһали. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 41,9 нәфәрдир (1978, 1 јанвар). Әһалинин чоху кәндләрдә јашајыр. Ири јашајыш мәнтәгәләри Губа ш., шәһәр типли Гырмызы Гәсәбә вә Гонагкәнд гәс.-ләри, Икинчи Нүкәди вә Биринчи Нүкәди кәндләридир.

Тәсәррүфат. Г.р., әсасән, к.т. р-нудур. Әсас тәсәррүфаты мејвәчилик вә һејвандарлыгдыр. Р-нда 25 с-з вар (1977). К.т.-на јарарлы торпаглар 139 мин *һа*-дыр (1977). Бунун 13,3 мин *һа*-ы шум јери, 20 мин *һа*-ы чохиллик биткиләр, 0,5 мин *һа*-ы динчә гојулмуш торпаглар, 7,2 мин *һа*-ы бичәнәкләр, 98 мин *һа*-ы отлаглардыр. 13,8 мин *һа* әкин саһәсинин 65%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр (әсасән, буғда, арпа, гарғыдалы), 6%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф, 29%-индә јем биткиләри экилир (1977). Г.р. респ.-нын ән ири мејвәчилик р-нудур. С-зларда 19,8 мин *һа* мејвә бағлары вар (1977). Әсасән, тумлу мејвәләр (башлыча олараг алма) јетишдирилир. 1977 илдә 50 мин *т* мејвә истеһсал олунмушдур (респ.-нын к-з вә с-зларында истеһсал олунан мејвәнин тәгр. јарысы). Үзүмчүлүк инкишаф етдирилир. Р-нда суварылан торпаглар 26,6 мин *һа*-дыр. Вәлвәлә вә Гудјал чајларында су говшаглары тикилмишдир. Самур—Абшерон каналы р-нун шм.-ш.-индән кечир. Г.р. респ.-нын һәм дә ән ири һејвандарлыг (гојунчулуг) р-нларындандыр. С-зларда 14 мин гарамал (о чүмләдән 4 мин инәк вә чамыш), 156,3 мин давар вар (1977).

Сәнајеси, әсасән, Губа ш. вә онун әтрафында мәркәзләшмишдир. Р-нда микроелектрик мүһәррикләри, консерв, јағ-пендир, асфалт-бетон, кәрпич вә чөрәк з-длары, 2 халча ф-ки, истеһсалат комбинаты, респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н шө'бәси, СЕС вә с. вар. Мешә тәсәррүфаты јарадылмышдыр. Нәгл. автомобил јоллары иләдир. Бакы — Дәвәчи — Гусар автомобил јолу Г.р.-ндан кечир.

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Р-нда 18 мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәси вар (1003 ушаг). 140 үмумтәһсил мәктәбиндә (45 ибтидаи, 55 сәккизиллик, 40 орта) 32,3 мин, 2 техники пешә мәктәбиндә 1074, 1 орта ихтисас тәһсили мәктәбиндә 402 шакирд охујур (1976/77). Халг

театры, өлкәшүнаслыг музеји, рајонлар-арасы халг јарадычылығы еви, 12 мәдәнијјәт еви, 104 китабхана, 80 клуб, 34 киногурғу фәалијјәт көстәрир (1977).

Г.р. ме'марлыг абидәләри илә зәнкиндир. Бунлардан Ағбил к.-ндә Азәрб.-ын мәшһур ме'марлыг абидәләриндән *Ағбил түрбәләри* (16 әср), Алпан к.-ндә Субаба түрбәси (16 әср), Күлтәпә к.-ндә түрбә (?), Сөһүб вә Хыналыг к.-ләриндә бүрҹ (?), Мучу к.-ндә түрбә (19 әср), Биринчи Нүкәди к.-ндә мәсҹид вә минарә (17—19 әсрләр), Сусај к.-ндә мәсҹид (1854) вә с. мүһафизә олунур.

Азәрб. КП Губа Рајон Комитәсинин вә Рајон ХДС Иҹраијјә Комитәсинин органы «Шәфәг» гәзети мүхтәлиф адларла («*Әхбар*», «Јени дирилик», «Коллективләшмә јолу», «Гызыл Губа») 1921 илдән Губада нәшр едилир (1921—30 илләрдә Азәрб. КП Губа Гәза Комитәси вә Гәза ЗДС Иҹраијјә Комитәсинин органы кими), 1960 илдән индики ады илә һәфтәдә үч дәфә чыхыр. 1921—76 илләрдә гәзет В. И. Ленинин Губа зәһмәткешләринә һәдијјә көндәрдији чап машынында бурахылмышдыр (1976 илдән машын Ленин Мәркәзи Музејинин Бакы филиалында сахланылыр).

Јерли радио верилишләри редаксијасы 1930 илдән фәалијјәт көстәрир. Г.р.-нунда телевизија верилишләринә бахырлар.

1977 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Г.р.-нда 830 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 77,6 чарпајы) 15 хәстәхана мүәссисәси, 4 диспансер (дәри-зөһрәви, психи-неврoложи, вәрәм, онколожи), 47 фелдшер-мама мәнтәгәси, санитар-епидемиоложи ст., 121 һәким, 507 орта тибб ишчиси вар.

ГУБА ҮСЈАНЫ (1837)—Губа әјаләти кәндлиләринин феодал вә мүстәмләкә зүлмүнә гаршы силаһлы үсјаны. Бүтүн Азәрб.-да олдуғу кими, Губа әјаләти кәндлиләринин дә бөјүк әксәријјәти хәзинә торпагларында јашајырды. Бу торпагларын феодал саһибкары рус тәһкимчи дөвләти иди. Дөвләт кәндлиләри хәзинә тәрәфиндән амансыз истисмара мә'руз галырдылар. Саһибкар кәндлиләринин вәзијјәти даһа ағыр иди. Дөвләтдән башга онлары, һәмчинин бәјләр истисмар едирдиләр.

Чаризмин ағыр иҹтимаи вә мүстәмләкә зүлмү, комендант үсул-идарәси, мә'мурларын вәзифәдән суи-истифадә етмәси үсјанын башланмасына әсас сәбәб олду. 1837 илин әввәлләриндә Варшавадакы мүсәлман сувари алајына атлылар топланмасы һаггында хәбәр алынды. Сувари дәстәләри әһалинин һесабына јарадылырды. Онларын топланмасы заманы јерли һакимијјәт органларынын суи-истифадә һаллары на кениш јол вермәси вә 30-ҹу илләрин әввәлиндән әјаләти идарә едән комендант, полковник Кимбутун өзбашыналығы кәндлиләри наразы салмышды. Дағлыг Јухарыбаш маһалы кәндлиләри сувариләр көндәрмәкдән имтина етдиләр. Тезликлә һәјәҹан бүтүн әјаләти бүрүдү. Кәндлиләр онлары сувариләр вермәкдән азад етмәји, дөвләт веркиләрини азалтмағы, комендант Кимбутун вәзифәдән кәнар едилмәсини вә даһа чох өзбашыналыг едән ики маһал наибинин (Ҹәфәргулу аға Бакыханов вә алпанлы Мәммәдхан бәј) вәзифәдән кәнар едиләрәк әјаләтдән сүркүн олунмасыны тәләб едирдиләр. Һәрәкатын кенишләнмәсиндән горхан һакимијјәт органлары Кимбуту вә һәр ики маһал наибини вәзифәләриндән азад едиб әјаләтдән узаглашдырдылар. Лакин кәндлиләрин әсас тәләби өдәнилмәди. Бу, әјаләтдә јени кәндли һәјәҹанларына сәбәб олду. Һәрәкатын икинҹи мәрһәләси августда үч дағ маһалында башланды. Үсјанчыларын илк чыхышлары мүвәффәгијјәтли олду. Кәндли Јарәлинин башчылыг етдији үсјанчы дәстәси 50 нәфәрлик гошун дәстәсини әсир алараг тәрксилаһ етди. Августун 22-дә үсјанчылар Худат мәнтәгәсини тутдулар. Үсјан сүр'әтлә јајылырды (14 маһалдан јалныз Будуг маһалына јајылмамышды). Үсјанын башчысы Хулуг кәндхудасы Һаҹы Мәммәд иди. Кәндлиләр ону хан е'лан етмишдиләр. Августун 30-да 12 минлик кәндли ордусу Губа галасыны мүһасирәјә алды. Галада 600 нәфәрдән ибарәт кичик гарнизон варды. Лакин үсјанчылар галаја һәмлә етмәк үчүн фүрсәти әлдән вердиләр. Губа коменданты мајор Ишшенко сентјабрын 4-дән гала диварларыны мөһкәмләтди. Губанын мүдафиәси хејли күчләндирилди. Августун 30-да Һаҹы Мәммәд һәрби шура чағырды. Шәһәри гәти һүҹумла тутмаг гәрара алынды. Үсјанчылар шәһәр әһалиси илә кизли әлагә јаратды. Сентјабрын 4-дән 5-нә кечән кеҹә һәр бири дөрд мин нәфәрдән ибарәт ики дәстә галаја һүҹум етди. Үчүнҹү дәстәјә дүшмәнә архадан зәрбә ендирмәк тапшырығы алмыш Һаҹы Мәммәдин јахын көмәкчиси Јарәли башчылыг едирди. Шәһәрлиләрин көмәји илә Јарәли шәһәрә дахил олду. Гызғын дөјүш башланды. Дәстәнин бир һиссәси шәһәрин мәркәз һиссәсинә чатды вә чар гошунлары илә растлашды. Үсјанчыларын инадлы мүгавимәтинә бахмајараг онларын ајры-ајры дағыныг дәстәләри чар гошунларына гаршы дајана билмәдиләр. Ахшама јахын үсјанчылар шәһәрдән чыхарылдылар. Сентјабрын 6-дакы һүҹум да мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады. Бу да, үсјанчылар арасында руһ дүшкүнлүјүнә сәбәб олду. 1837 илдә чар һөкумәти үсјаны јатырмаг үчүн әлавә гошун һиссәләри көндәрди. Дағыстан феодалы Мәммәд Мирзә ханын гардашы Һарун бәјин башчылыг етдији силаһлы дәстә вә Ширван комендантынын тәшәббүсү илә 1000 нәфәрлик милис үсјанчылара гаршы көндәрилди. Губа әјаләти әразисинә дахил олан Ширван милиси әһалини уҹдантутма гарәт етмәјә башлады. Сентјабрын 10-да бу хәбәр үсјанчыларын дүшәркәсинә чатды вә онларын дағылышмасы үчүн сон тәкан олду. Сентјабрын 11-дә Һаҹы Мәммәд үсјанчылары евләринә бурахды, өзү исә Дағыстана кетди. Мәммәд Мирзә хан ону тутдурараг чар һакимијјәти органларына верди. Һаҹы Мәммәд е'дам олунду, Јарәли исә дағлара чәкилди. Г.ү.-нын һәрәкәтвериҹи гүввәси кәндлиләр иди. Шәһәр әһалисинин дә бир һиссәси үсјана гошулмушду. Феодализм дөврүндә баш вермиш башга кәндли үсјанлары кими, Г.ү. да кортәбии, мәһдуд характер дашыјыб, дағыныг вә гејри-мүтәшәккил иди.

Г.ү. амансызлыгла јатырылды. Буна бахмајараг, 19 әсрдә Азәрб.-да мүстәмләкә әсарәтинә гаршы мүбаризә тарихиндә бу үсјанын бөјүк әһәмијјәти олмушду. Үсјан 1840 илдә Загафгазијада инзибати-мәһкәмә ислаһаты кечирилмәси үчүн әсас сәбәбләрдән бири олду.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 2, Б., 1964; Агаян П., Крестьянская реформа в Азербайджане в 1870 году, Б., 1956; Гасанов И. М., Частновладельческие крестьяне Азербайджана в первой половине XIX века, Б., 1957; Сумбатзаде А. С., Кубинское восстание 1837 г., Б., 1961.

ГУБА ХАНЛЫҒЫ—18 әсрин орталарында Азәрб.-ын шм.-ш.-индә јаранмыш феодал дөвләти. Губа Азәрб.-ы Дағыстан, Шимали Гафгаз вә ҹәнуби рус торпаглары илә бирләшдирән мүһүм тиҹарәт јолу үзәриндә јерләширди. Истамбул мүгавиләсинә (1724) әсасән Губа әјаләти Русијанын тәркибинә дахил олмуш, Һүсејнәли хан Губа һакими тә'јин едилмишди. Г.х.-нын пајтахты әввәлләр Худат, 1735 илдән исә Губа ш. олмушду. Һүсејнәли хан 18 әсрин 40-ҹы илләриндә Губа әјаләтини мүстәгил ханлыг е'лан етмишди. Надир шаһын өлүмүндән (1747) сонра Иранда феодал чәкишмәләри башландығы дөврдә о, һакимијјәтини даһа да мөһкәмләндирмиш, Русија илә достлуг мүнасибәтләри сахламышды. 1756 илдә Һүсејнәли хан Салјаны Г.х.-на гатды. Һүсејнәли ханын вәфатындан (1758) сонра һакимијјәтә оғлу *Фәтәли хан* [1758—89] кечди. Онун дөврүндә Г.х.-нын әһәмијјәти артды. Азәрб.-ын феодал-пәракәндә бир вәзијјәтдә олдуғуну көрән Фәтәли хан бүтүн ханлыглары ваһид дөвләт әтрафында бирләшдирмәји гәрара алды. Губа ханы Дағыстан һакимләри—Тарку шамхалы Муртузәли, Гарагајтаг усмиси Әмир Һәмзә вә Табасаран һакими илә әлагәјә кириб дағлар илә Хәзәр дәнизи арасында Самур чајынын сағ саһилиндәки (Мүшкүр, Нијазабад, Шабран, Рустов, Бешбармаг) торпаглары табе етди. 1759 илдә *Дәрбәнд ханлығы* Г.х.-на илһаг едилди. Хәзәр дәнизиндә мүһүм гала вә тиҹарәт лиманы олан Дәрбәнд Г.х.-нын даһа да мөһкәмләнмәси үчүн әсас амил олду. 1767 илдә *Бакы ханлығы* Губаја бирләшдирилди. Беләликлә, Дәрбәнддән Салјана гәдәр Хәзәр дәнизи саһилләриндәки торпаглар Г.х. тәркибинә дахил олду. 1767 илдә Фәтәли хан Шәки ханы илә сазишә кириб Шамахы ханлығыны ишғал етди. Һәмин илдә Ҹавад ханы да Фәтәли хана табе олдуғуну билдирди.

18 әсрин 60-чы илләриндә Дәрбәнддән Ҹавада гәдәр Азәрб.-ын шм.-ш. торпаглары Г.х.-нын һакимијјәтинә кечди. Шәрги Азәрб.-ын ән зәнкин торпаглары Г.х.-на бирләшдирилди. Фәтәли хан Русија илә достлуг әлагәси сахлајырды. Г.х. илә Русија арасында 1782 илдә бағланмыш мүгавилә һәр ики дөвләт арасында тиҹарәт әлагәләринин кенишләнмәси үчүн шәраит јаратды. Г.х.-нын гүдрәтинин артмасындан еһтијат едән Гарабағ, Шәки ханлары вә Дағыстан һакимләри бирләшмиш гүввәләрини Г.х. үзәринә јеритдиләр. Кавдушан чөлүндәки (Худат јахынлығында) дөјүшдә (1774) Фәтәли ханын гошунлары мәғлуб олуб Салјана чәкилдиләр. Губа вә Шамахы тутулду, Дәрбәнд исә мүһасирәјә алынды. Дәрбәндин мүдафиәсинә Фәтәли ханын арвады Тути Бикә рәһбәрлик едирди. Фәтәли хан Русијаја мүраҹиәт едәрәк көмәк истәди. 1775 илин мартында кенерал И. Ф. де Медемин башчылыг етдији рус гошунлары Дәрбәндә јахынлашдылар. Бундан истифадә едән Фәтәли хан дүшмәнин силаһлы гүввәләрини дармада-

ғын етди. Губа азад едилди. Фәтәли хан Г.х.-нын Русија һимајәсинә алынмасыны хаһиш етди. Лакин II Јекатерина Иран вә јеничә сүлһ бағланмыш (Күчүк Гајнарча) Түркијә илә мүнасибәтләри кәркинләшдирмәк истәмәдијиндән, бу ишин мүмкүн олмадығыны билдирди.

1780—81 илләрдә Фәтәли ханын Гарабағ ханлығыны табе етмәк чәһди баш тутмады. 18 әсрин 80-чи илләриндә Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын нијјәтләриндән еһтијат едән бир чох Азәрб. ханы Фәтәли ханын һимајәсинә кечмәк истәјирди. Г.х.-нын әразисини кенишләндирмәјә чалышан Фәтәли ханын 1784 илдә Әрдәбил вә Мешкини тутмасы II Јекатеринаны нараһат етмиш вә о, Фәтәли хана наразылығыны билдирмишди. II Јекатеринанын тә'киди илә Фәтәли хан Әрдәбил ханлығындан кери дөндү. 1787 илдә Фәтәли хан II Јекатеринадан Г.х.-ны һимајәсинә көтүрмәји бир даһа хаһиш етди. Бу мүрачиәт даһа чох һәрби көмәк алмаг мәгсәди күдүрдү. Лакин Русија Түркијә илә мүһарибә апардығындан бу дәфә дә Фәтәли хана јардым көстәрмәкдән имтина етди. 1787 илдә Иран вә Түркијә тәһлүкәсинә гаршы биркә мүбаризә үчүн Фәтәли хан 1787 илдә Русијанын васитәчилији вә иштиракы илә Күрчү чары II Иракли илә иттифаг бағлады. 18 әсрин 80-чи илләриндә Г.х.-нын нүфузу даһа да артды.

Лакин Фәтәли хан Азәрб. торпагларынын сабит бирлијини јарада билмәди. Буна игтисади базисин олмамасы, гапалы натурал тәсәррүфат, феодал пәракәндәлији, ара вурушмалары вә с. мане олурду. Фәтәли ханын өлүмүндән (1789) сонра һакимијјәт башына бөјүк оғлу Әһмәд хан [1789—91] кечди. Әһмәд ханын һакимијјәти дөврүндә анчаг Дәрбәнд ханлығы Г.х.-нын тәркибиндә галды. Әһмәд ханын өлүмүндән сонра һакимијјәтә гардашы азјашлы Шејхәли хан [1791—1810] кечди. Лакин о да Г.х.-нын сабиг гүдрәтини бәрпа едә билмәди. Г.х. илһаг едилмиш вә асылы һала салынмыш әразиләр үзәриндә һакимијјәтини итирди. Дәрбәнд, Шәки, Бакы, Ширван, Талыш вә Кәнчә ханлары Г.х.-нын асылылығындан чыхдылар.

1806 илдә Г.х. Русијаја бирләшдирилдикдән сонра Губа әјаләтинә чеврилди.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1958; Левиатов В. Н., О походе Фаталихана в Ардебиль, Изв. АН Азерб.ССР, 1947, № 12; Абдуллаев Г. Б., Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60—80 гг. XVIII в., Б., 1958; јенә онун, Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Б., 1965.

ГУБАД I (?—531)—Сасани һөкмдары [488—496, 499—531]. Ә'јан вә каһинләрин сијаси вә игтисади гүдрәтини зәифләтмәк мәгсәди илә мәздәкиләрлә јахынлашмышды. Тәгр. 496 илдә тахтдан салындыгдан сонра *ефталиләрин* јанына гачмыш вә онларын көмәји илә јенидән һакимијјәт башына кечмишди (499). 6 әсрин 1-чи јарысында Сасаниләрин Азәрб.-ын шм. р-нларында мүдафиә тикилиләрини кенишләндирмишди. I Г. дөврүндә *Атропатенада* Сасани зүлмүнә гаршы күчлү һәјәчанлар олмуш, Албанија (Гафгаз) һөкмдарларынын һакимијјәти бәрпа едилмишди (бах *Вачаган* III). I Г. Бизанс илә мүһарибәдә (502—505/506) галиб кәлмиш, шм.-дан һунларын һүчумларынын гаршысыны алмышды. I Г. мәркәзләшдирмә сијасәти јеридирди. I Г. өлкәнин игтисадијјатыны гүввәтләндирән бир сыра ислаһат кечирмишди. Онун дөврүндә шәһәрләр салынмыш, каналлар шәбәкәси кенишләнмишди. Һөкмранлығынын сон илләриндә мәздәкиләрлә әлагәни кәсмишди.

Әд.: Луконин В. Г., Культура сасанидского Ирана, М., 1969; Фрай Р. Н., Наследие Ирана, пер. с англ., М., 1972; История Ирана, М., 1977.

ГУБАД СУЛТАН (?—1782) — Салјан һакими [1768—82]. Губалы Фәтәли ханын јахын ә'јанларындан иди. Салјан һакими Кәлбалы Султанын [1757—68] оғлудур. Атасынын өлүмүндән сонра Фәтәли хан тәрәфиндән Салјана һаким тә'јин олунмушду. Г.С.-ын дөврүндә Салјанда игтисади һәјат дирчәлмиш, тичарәт инкишаф етмишди. 1768 илдә Г.С. вә Русијанын Азәрб.-дакы консулу М. Ј. Сулјаков арасында тичарәт мәсәләләри илә әлагәдар ихтилафын Фәтәли ханын көмәји илә динч јолла арадан галдырылмасы тичарәтин инкишафында мүһүм рол ојнады.

Әд.: Абдуллаев Г. Б., Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Б., 1965.

ГУБАДЛЫ—Азәрб.ССР-дә шәһәр типли гәс. (1962 илдән). Губадлы р-нунун мәркәзи. Һәкәри (Әкәрә) ст.-ндан (Бакы — Јереван д.ј.) 35 *км*, Бакыдан 387 *км* аралы, Гарабағ јајласынын ч.-ш. гуртарачағында, Базарчајын саһилиндәдир. Асфалт з-ду, инкубатор-гушчулуг ф-ки, даш карханасы, респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н шө'бәси, һәмчинин 3 үмумтәһсил мәктәби, 2 күтләви китабхана, мәдәнијјәт еви, кинотеатр, р-н хәстәханасы вар. *Илдырым Чинкиз* Г.-да доғулмушдур.

Губадлы. Ленин күчәси.

ГУБАДЛЫ ЈАСАГЛЫҒЫ — Азәрб. ССР-дә дөвләт јасаглығы. Кичик Гафгазын ч.-ш.-индә, Губадлы вә Лачын р-нлары әразисиндәдир. Саһ. 20 мин *һа*. 1969 илдә чүјүр, чөлдонузу, гырговул вә с. һејванлары мүһафизә етмәк мәгсәди илә тәшкил олунмушдур.

ГУБАДЛЫ РАЈОНУ — Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1933 илдә тәшкил едилмишдир. 1963 илдә ләғв едиләрәк әразиси Зәнкилан р-ну илә бирләшдирилмиш, 1964 илдә јенидән мүстәгил р-н олмушдур. Г.-дән Ерм.ССР-лә һәмсәрһәддир. Саһ. 802 *км*^{2}. Әһ. 27,2 мин (1977, 1 јанвар). Р-нда 1 шәһәр типли гәс., 94 кәнд вар (1977, 1 јанвар). Мәркәзи шәһәр типли Губадлы гәс.-дир.

Тәбиәт. Сәтһи, әсасән, дағлыгдыр. Әразиси Гарабағ силсиләсинин ч.-г. (Топағач д.—2010 *м*, Пирдағ—1316 *м*), Бәркүшад силсиләсинин ш. (Гартыз д., 1277 *м*) вә Гарабағ јајласынын ч.-ш. (Гурбантәпә д., 1075 *м*) һиссәсинә дахилдир. Гарабағ јајласынын ч.-ш. гуртарачағы олан Јазы дүзү (Базарчај вә Һәкәри чајы арасында) әразидә 450 *м*-дәк алчалыр. Әразидә Гарабағ силсиләси маили вә далғалы Инчә дүзүнә кечир. Јура-Антропокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. Әгиг јатағы вар. Иглими, әсасән, мүлајим исти вә гуру субтропикдир. Орта темп-р јанварда дүзән јерләрдә 1°С-дән дағлыг јерләрдә —4°С-јә гәдәр, ијулда мүвафиг олараг 26 вә 14°С-дир. Иллик јағынты 400—600 *мм*. Чајлары Базарчај, Һәкәри вә онларын голларыдыр (Кичик Һәкәри, Мејдандәрәси вә с.); сувармада истифадә едилир. Р-нда, әсасән, гәһвәји дағ-мешә торпаглары јајылмышдыр. Әсас битки өртүјү коллу вә сејрәк мешәли чәмәнләрдир. Дағ мешәләри (фыстыг, палыд, вәләс вә с.) вар. Мешәләрин саһәси 13,2 мин *һа*-дыр (1976). Һејванлары: чанавар, түлкү, боз довшан, сүлејсин, охлу кирпи, мүхтәлиф гумсичаны вә с. Гушлардан боз кәклик, турач, гырговул, көјәрчин

Губадлы рајону. 1. Базарчај. 2. Түтүн плантасијасы. 3. Даш карханасында. 4. Губадлы гәсәбәси. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә.

вә, с. вар. Р-нда *Губадлы јасаглығы* тәшкил едилмишдир.

Әһали. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 34 нәфәрдир. Әһалинин чоху кәндләрдә јашајыр. Ири јашајыш мәнтәгәләри шәһәр типли Губадлы гәс. вә Ханлыг, Маһмудлу, Дондарлы кәндләридир.

Тәсәррүфат. Г.р., әсасән, к.т. р-нудур. Әсас тәсәррүфаты түтүнчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгдыр. Р-нда 32 к-з вар (1977). К.т.-на јарарлы торпаглар 32,8 мин *ha*-дыр (1977). Бунун 13,1 мин *ha*-ы шум јери, 0,5 мин *ha*-ы чохиллик биткиләр, 0,6 мин *ha*-ы бичәнәкләр, 18,6 мин *ha*-ы отлаглардыр. 9,3 мин *ha* әкин саһәсинин 73%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр (әсасән, буғда, арпа, гисмән чәлтик), 7%-индә техники битки (түтүн), 3%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф, 17%-индә исә јем биткиләри әкилир (1977). Суварылан торпаглар 2,4 мин *ha*-дыр (1977). 1977 илдә 1,4 мин *m* түтүн истеһсал едилмишдир. Һејвандарлыг инкишаф етдирилир. К-зларда 7,5 мин гарамал (о ҹүмләдән 1,9 мин инәк вә ҹамыш), 12,6 мин давар вар (1977). Барамачылыгла мәшғул олунур.

Р-нда асфалт з-ду, инкубатор-гушчулуг ф-ки, даш карханасы, респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н шө'бәси вар. Нәгл. шосе јоллары иләдир. Лачын—Зәнкилан шосе јолу Г.р. әразисиндән кечир.

Мәдәни гуруҹулуг вә сәһијјә. Р-нда 1 мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәси вар (45 ушаг). 63 үмумтәһсил мәктәбиндә (17 ибтидаи, 31 сәккизиллик, 15 орта) 10712, 1 техники пешә мәктәбиндә 240 шакирд охујур (1977/78). Өлкәшүнаслыг музеји, 47 китабхана, 8 мәдәнијјәт еви, 23 клуб, 25 киногурғу фәалијјәт көстәрир (1977).

Г.-нын ме'марлыг абидәләриндән Кавур дәрәсиндә мағара-ибадәткаһ (4 әср), Мурадханлы к.-ндә «Галалы» галасы (5 әср), Дәмирчиләр к.-ндә ики түрбә (14 әср) вә мәсҹид (19 әср), Јазы дүзүндә Ҹаваншир түрбәси (14 әср), Күрчүлү к.-ндә түрбә (17 әср), Хоҹамусахлы к.-ндә галачыг (?) вә түрбә (18 әср), Әлигулуушағы к.-ндә мағара-ибадәткаһ (?), булаг (19 әср) вә кәндин јахынлығында Көј гала (5 әср), Лаләзар көрпүсү (1867), Дондарлы к.-ндә мәсҹид (19 әср), Һачыбәдәл көрпүсү (?) мүһафизә олунур.

Азәрб. КП Губадлы Рајон Комитәсинин вә Рајон ХДС-нин органы «Авангард» гәзети 1937 илдән мүхтәлиф адларла («Ирәли», «Колхозчу» вә с.) нәшр олунур. 1964 илдән индики ады илә чыхыр. Јерли радио верилишләри редаксијасы 1964 илдән фәалијјәт көстәрир. Р-нда телевизија верилишләринә бахылыр.

1977 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Г. р.-нда 200 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 74,9 чарпајы) 4 хәстәхана мүәссисәси, 21 фелдшер-мама мәнтәгәси, санитар-епидемиоложи ст., 29 һәким, 130 орта тибб ишчиси вар.

ГУБАЈДУ́ЛЛИН Газис Салиһович, Убајдулин Әзиз (27.6.1887—16.9.1938)—совет тарихчиси. 1916 илдә Казан ун-тини битирмишдир. Г. 1925 илдән АДУ-нун Јахын Шәргин түрк халглары тарихи кафедрасында мүдир вә проф. вәзифәләриндә чалышмышдыр. Сәмәргәнд ун-тиндә дә Шәрг халглары тарихиндән мүһазирәләр охумушдур. Татарыстанда марксист тарихшүнаслығын јаранмасы Г.-ин ады илә бағлыдыр. 20 әсрин 20-ҹи илләриндән башлајараг Г. буржуа методолокијасындан узаглашмаға, түрк халглары тарихинин мүһүм ичтимаи-игтисади мәсәләләрини марксизм мөвгеләриндән ишыгландырмаға сә'ј көстәрмишдир. Г. Русијадакы түрк халгларынын феодализм дөврү тарихинин вә мәдәнијјәтинин, һәмчинин тарихшүнаслығынын вә мәнбәшүнаслығынын тәдгигатчыларындандыр.

Азәрб.-ын феодализм дөврү вә 19 әср тарихинин бир сыра ичтимаи-игтисади проблемләринин өјрәнилмәсиндә Г.-ин хидмәтләри олмушдур.

Әсәрләри: Азәрбајҹанын монгол дөврүнүн тәдгиги мәсәләләринә даир, «Азәрбајҹаны өјрәнмә јолу», 1928, № 1; Он ил ичәрисиндә Азәрбајҹанда тарих елминин инкишафы, АДЕТИ, Б., 1930; Феодальные классы и крестьянство в Азербайджане в XIX в., Изв. восточного факультета АГУ, 1928, № 3.

ГУБАЛЫ ФӘТӘЛИ ХАН—бах *Фәтәли хан.*

ГУБАЛЫБАЛАОҒЛАН — Азәрб.ССР Салјан р-нунун Рәнҹбәр советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 78 *км* шм.-да, Пирсаат чајынын һәр ики саһилиндә, дүзәнликдәдир. Әһ. 1541 (1977); тахылчылыг, һејвандарлыг вә бостанчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

Г.-да ме'марлыг абидәләриндән гала диварлары, сәрдаба, мәсҹид вә минарә, карвансара (13 әср), Ханәкаһ јахынлығындакы гәбиристанда түрбә (15 әср) вә кәндин јахынлығында көрпү (17 әср) галмышдыр.

ГУБА́НОВ Фјодор Константинович (1889, Бакы—23.2.1920) — Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбариз. 1905 илдән Сов. ИКП үзвү. Биринҹи рус ингилабы дөврүндә (1905—07) Бакы пролетариатынын нүмајиш вә тә'тилләриндә иштирак етмиш, кизли әдәбијјат јајмышды. Бакы кәми механикләри мәктәбини битирмишдир(1911).

Г. тә'тилләрдә иштирак етдији үчүн дәфәләрлә һәбс олунмушдур. Г. 1917 илдә РСДФ(б)П БК-нын тәркибинә дахил иди. 1917—18 илләрдә Бирләшмиш дәнизчиләр иттифагынын сәдри, сонра исә дәниз кооперативинин сәдри олмушдур. 1919 илин апрелиндә Бакыда кечирилән Загафгазија, Закаспи вә Дағыстан һәмкарлар иттифаглары гурултајынын ишиндә иштирак етмиш вә онун идарә һеј'әтинә сечилмишдир. Бакы фәһләләринин 1919 ил мај үмуми сијаси тә'тилиндә тә'тил комитәсинин тәркибинә дахил олмушду. Г. 1919 илин јајында Бакыдан Совет Русијасына нефт вә нефт мәһсуллары дашымаг үчүн јарадылмыш «Хүсуси Дәниз Експедисија» дәстәсинин фәал үзвү иди. 1920 илдә ағгвардијачылар тәрәфиндән вәһшиҹәсинә өлдүрүлмүшдүр. Бакыда Г. адына күчә вә китабхана вар.

Әд.: Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбаризләр, Б., 1958.

ГУ́БАРЕВ Алексеј Александрович (д. 29.3.1931, Кујбышев вил., Борск р-нунун Гвардејтсы к.)—ССРИ тәјјарәчи-космонавты, подполковник, 2 дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1975, 1978). 1957 илдән Сов. ИКП үзвү. Һәрби-Дәниз Авиасија Мәктәбини битирдикдән сонра авиасија һиссәләриндә хидмәт етмишдир. 1957 илдә Ј. А. Гагарин ад. Һәрби-Һава Академијасына дахил олмуш, ораны гуртардыгдан сонра авиасија һиссәләриндә хидмәтини давам етдирмишдир. 1963 илдән космонавтлар дәстәсиндәдир. 1975 ил јанварын 11-дә «Сојуз-17» кәмисинин командири кими (К. М. *Гречко* илә бирликдә) космоса учмуш, јанварын 11-дә космик кәми илә бирләшдирилмиш «Салјут-4» орбитал елми ст.-нда 30 күн учушда олмушдур. Елми-техники тәдгигат вә експериментләрин кениш програмы баша чатдыгдан сонра 1975 ил февралын 9-да Јерә енмишдир.

1978 ил мартын 2-дә *«Интеркосмос»* програмына мүвафиг бурахылмыш «Сојуз-28» кәмисинин командири кими (В. *Ремеклә* бирликдә) космоса учмушдур. «Сојуз-28» кәмиси мартын 3-дә «Салјут-6»—«Сојуз-27» орбитал комплекси илә бирләшмишдир. «Сојуз-28»—«Салјут-6»—«Сојуз-27» комплексиндә биркә тәдгигатларда иштирак етдикдән сонра мартын 10-да (В. Ремеклә бирликдә) «Сојуз-28» кәмисиндә орбитал комплексдән ајрылмышдыр. Һәмин күн космонавтлар Јерә енмишләр. Г. 2 дәфә Ленин ордени, ССРИ ЕА-нын Сиалковски ад. гызыл медалы илә тәлтиф олунмушдур. Г.-ә «ЧССР Гәһрәманы» фәхри ады верилмишдир

Әд.: Ребров М. Ф., Космонавты, М., 1977.

ГУБА́ХА — РСФСР Перм вил.-ндә шәһәр. Косва чајы (Каманын голу) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 65 мин (1977). Кизел көмүр һөвзәси р-нунда көмүрчыхарма мәркәзләриндән биридир. Кокс истеһсалы, кимја вә биокимја, ушаг ојунҹаглары з-длары, тикиш вә идман маллары ф-кләри, ДРЕС, орта ихтисас тәһсили мәктәбләри, музеј вә с. вар.

ГУБА-ХАЧМАЗ ИГТИСАДИ РАЈОНУ — Азәрб.ССР-дә игтисади-ҹоғрафи р-н. Бөјүк Гафгазын шм.-ш.-индәдир. Шм.-г.-дән Дағ.МССР, ҹ.-г.-дән Баш Гафгаз силсиләси, ш.-дән Хәзәр дәнизи илә әһатәләнир. Тәркибинә *Губа рајону*, *Гусар рајону*, *Дәвәчи рајону* вә *Хачмаз рајону* дахилдир. Саһ. 6,9 мин *км*² (Азәрб.ССР әразисинин 8%-и). Р-нда 6 шәһәр (Губа, Гусар, Дәвәчи, Сијәзән, Хачмаз вә Худат), 4 шәһәр типли гәс., 1 фәһлә гәс. вар (1977, 1 јанвар).

Релјефи ҹ. вә г.-дә дағлыг (Баш Гафгаз силсиләсинин шм.-ш. јамаҹы, Јан силсиләнин ҹ.-ш. һиссәси вә с.), шм. вә ш.-дә дүзәнликдир (Гусар маили дүзәнлији, Самур-Дәвәчи овалығы). Дәниз саһилиндә әразиси океан сәвијјәсиндән 28 *м*-ә гәдәр ашағыдыр. Макс. һүнд. 4466 *м*-дир (Базардүзү д.). Јура, Табашир, Палеокен, Неокен вә Антропокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. Фајдалы газынтылары: нефт, чынгыл, гум, кил вә с. Минерал булаглар вар. Бунлардан *Галаалты* мүа-

личә әһәмијјәтлидир. Иглими овалыг вә дүзәнликдә јаjы гураг кечән мүлајим исти вә гуру чөл, јүксәк дағлыгда дағлыг тундра типлидир. Чајлары (Гусар, Гудјал, Гарачај, Вәлвәлә, Килкилчај вә с.) Хәзәр дәнизи һөвзәсинә аиддир. Самур чајынын ашағы ахынынын бир һиссәси р-нун Дағ.МССР-лә сәрһәди боју ахыр. Чајлары суварма вә гисмән һидроенержи әһәмијјәтлидир. *Ағзыбирчала көлү* бу р-ндадыр. Бөјүк артезиан һөвзәси вар. Р-нда, әсасән, аллүвиал-чәмән, боз-гонур, гәһвәји, дағ шабалыды, гәһвәји вә гонур дағ-мешә, чимли дағ-чәмән торпаглары јајылмышдыр. Јүксәк дағлыгда субалп вә алп чәмәнликләриндән јај отлағы, дағәтәји вә дүзәнлик һиссәдәки чәмәнликләрдән исә гыш отлағы кими истифадә олунур. Дағ мешәләри кениш јер тутур. Р-нун шм.-ында, Хәзәр дәнизи саһилиндә аран мешәләри вар. Мешәләрин үмуми саһ. 1057 мин *һа*-дыр (респ. мешәләринин тәгр. 10%-и).

Тәсәррүфаты мүхтәлифдир. Иггисадијјатында мејвәчилик, тәрәвәзчилик, һејвандарлыг, тахылчылыг, консерв сәнајеси әсас јер тутур. Нефтчыхарма, халчачылыг бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Електротехника вә тикинти материаллары сәнајеси инкишаф етдирилир.

Р-нда к.т.-на јарарлы торпагларын 1/4-и шум јери, 1/2-и отлаглардыр. Суварылан торпаглар 120,8 мин *һа*-дыр. Самур—Абшерон каналы р-нун әразисиндән кечир. Р-нда Чағар—Чибир каналы чәкилмиш, су говшаглары (Самур, Гусар вә с.) тикилмишдир.

Г.-Х.и.р.-нун *Абшерон игтисади рајону* илә гоншу олмасы бурада к.т.-нын мејвәчилик, тәрәвәзчилик вә һејвандарлыг үзрә ихтисаслашдырылмасына, онун Бакы вә Сумгајыт ш.-ләринин мүһүм мејвә-тәрәвәз базасына чеврилмәсинә тә'сир көстәрмишдир. Бу р-н респ.-нын ән бөјүк мејвәчилик р-нудур (респ.-нын к-з вә с-злары үзрә үмуми мејвә бағларынын јарысы, истеһсал олунан мејвәнин 4/5-ү). Респ.-нын ән ири мејвәчилик с-злары бу р-ндадыр. Әсасән, тумлу мејвәләр (алма, армуд) јетишдирилир. Тәрәвәзчилик р-нун дүзәнлик һиссәсиндә инкишаф етмишдир. Тәрәвәз истеһсалына көрә Г.-Х.и.р. респ.-да Ләнкәран-Астара зонасындан сонра 2-чи јери тутур. Дағлыг зонада тәсәррүфатын ән чох инкишаф етмиш саһәси һејвандарлыг, һәмчинин тахылчылыгдыр. Дәнли биткиләр үмуми әкин саһәсинин тәгр. 60%-ини тәшкил едир. Картофчулуг (әсасән, Гусар р-ну) вә арычылыгла да мәшғул олунур. Үзүмчүлүк инкишаф етдирилир (әсасән, дүзәнлик һиссәдә).

Сәнајеси Совет һакимијјәти илләриндә јарадылмышдыр вә әсасән к.т. илә әлагәдардыр. Г.-Х.и.р. респ. консерв сәнајеси мәһсулунун јарыдан чохуну верир. Р-нда консерв з-длары (Худат, Губа, Гусар) вар. Хачмаз консерв з-ду сон вахтлар аграр-сәнаје комбинатына чеврилмиш вә республиканын мүһүм јејинти сәнаје мүәссисәләриндән бири һесаб олунур.

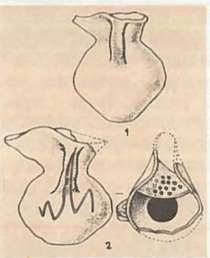
Халчачылыг р-нун гәдим вә инкишаф етмиш тәсәррүфат саһәсидир; демәк олар ки, бүтүн кәндләриндә кениш јајылмышдыр. Мүхтәлиф нөв халчалар (бах *Губа-Ширван халчачылыг мәктәби*) тохунур. Р-нда халча ф-кләри вә е'малатханалары (Губа, Гусар, Дәвәчи, Хачмаз) вар Нефтчыхарма («Сијәзәннефт» Нефт вә Газчыхарма Идарәси) сәнајеси јарадылмышдыр. Микроелектрик мүһәррикләри з-ду, СЕС (Губа), саһилбоју зонада балыг сәнајеси мүәссисәләри вар. Шәраб истеһсал олунур. 10-чу бешилликдә (1976—80) р-нда јени сәнаје мәркәзинин (Сијәзән ш. јахынлығында) јарадылмасы, ири електрик машынлары з-ду, авторефрижератор з-ду, халча ф-кләри, шәраб з-длары вә һејвандарлыг комплексләринин тикилмәси планлашдырылмышдыр.

Нәгл., әсасән, д.ј. (Бакы—Москва) вә шосе јоллары иләдир. Магистрал Бакы—Маһачгала автомобил јолу р-нун әразисиндән кечир. Бору нәгл. инкишаф етдирилир. Сијәзәндән Сумгајыта газ кәмәри, Шоллардан (Хачмаз р-ну) Бакыја су кәмәрләри чәкилмишдир. Нәгл.-иггисади әлагәләриндә мејвә-тәрәвәз вә консерв мәһсуллары, нефт, електротехника аваданлыглары, тикинти материаллары мүһүм јер тутур.

Әд.: Азәрбајҹан ССР атласы, Б.—М., 1963; Советский Азербайджан, Б., 1958; География хозяйства республик Закавказья, М., 1966.

ГУБАХӘЛИЛЛИ—Азәрб.ССР Исмајыллы р-нунда гәс. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 33 *км* ч.-да, Ағсу—Гарамәрјәм шосе јолу кәнарында, Гарамәрјәм тирәсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1876 (1977); һејвандарлыг, әкинчилик вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Орта, сәккизиллик вә ибтидаи мәктәбләр, 2 китабхана, клуб, ушаг бағчасы, көрпә еви, хәстәхана вар.

ГУБАХӘЛИЛЛИ ГӘБИРИСТАНЫ—Исмајыллы р-нунун (Азәрб. ССР) Губахәлилли гәс.-ндән 2 *км* ч.-г.-дә, Кирдиман чајынын сағ саһилиндә е.ә. 3 әср—ерамызын 2 әсринә аид гәбиристан. Өлүләр, әсасән, күп вә торпаг гәбирләрдә басдырылмышдыр.

Губахәлилли гәбиристаны: 1—сүддан типли, новчалы кил габ; 2—сүзкәчли кил габ.

Археоложи тәдгигатлар заманы *Јалојлутәпә мәдәнијјәтинә* аид сахсы мә'мулаты (узун новчалы сүдданбичимли габлар, јасты отурачаглы чамлар, тәк вә үчајаглы вазалар вә с.), дәмир аләтләр тапылмышдыр.

Әд.: Исмизаде О. Ш., Археологические находки в сел. Куба-Халилли Исмаиллинского района, ДАН Азерб.ССР, т. 8, 1952, № 11.

ГУБА-ШИРВАН ХАЛЧАЧЫЛЫГ МӘКТӘБИ—Азәрб. халчачылыг мәктәбләриндән бири. Үч бөјүк халчачылыг мәркәзини (Губа, Ширван, Бакы) өзүндә бирләшдирән бу мәктәб 70-ә гәдәр халча композисијасыны әһатә едир. Губа групуна (Губа, Дәвәчи, Гонагкәнд вә с. халча мәнтәгәләри), «Губа», «Көһнә Губа», «Пирәбәдил», «Хырдакүлчичи», «Алчакүлчичи», «Сиртчичи», «Гымыл», «Һачыгајыб», «Грыз», «Моллакамаллы», «Шаһнәзәрли», «Зејвә», «Гонагкәнд», «Афурча», «Јерфи», «Чими», «Хан» вә с. халча композисијалары, Ширван групуна (Шамахы, Мәрәзә, Ағсу, Күрдәмир, Газымәммәд вә онларын әтраф к.-ләри), «Мәрәзә», «Гобустан», «Ширван», «Күрдәмир», «Шилјан», «Ширәлибәј», «Чуханлы», «Бичо», «Сор-сор», «Һачыгабул» композисијалары, Бакы групуна (Абшеронун к.-ләри) «Хиләбута», «Хиләәфшан», «Новханы», «Сураханы», «Гала», «Бакы», «Корадил», «Фатмајы», «Фындыған», «Гә'ди» чешниләри дахилдир. Азәрб. халчачылыг сәнәтиндә көркәмли јер тутан бу мәктәбин зәнкин вә мүрәккәб нахышлы халчалары мәшһурдур. Нидерланд рәссамы Һ. *Мемлинг* «Мәрјәм өз көрпәси илә» (15 әср) әсәриндә «Ширван» халчасыны тәсвир етмишдир. 18—19 әсрләрдә тохунмуш «Шамахы» (Бенаки музеји, Афина), «Пирәбәдил» (Викторија вә Алберт музеји, Лондон), «Бакы» (Метрополитен-музеј, Нју-Јорк) адлы халчалар дүнја шөһрәти газанмышдыр.

Г.-Ш.х.м.-нә мәнсуб халчалар техноложи чәһәтдән ејни олса да, һәр групун өзүнә мәхсус хүсусијјәтләри вар. Ширван групу халчалары инсан, һејван вә мәишәт әшјаларынын тәсвири, јахуд ибтидаи шәрти елементләрлә сәчијјәләнир. Губанын «Голлучичи» халчасындакы арасаһәнин нисбәтән бөјүдүлмүш формада «Шамахы» халчасында тәкрар олунмасы вә дикәр ујғунлуглар бу групләр арасында јахынлыг олдуғуну көстәрир. Арасаһәсиндә бир нечә хончанын (медалјон) јерләшдирилмәси, јахуд әсас мотивләрин мүәјјән гарыш (раппорт) үзәриндә гурулмасы Губа-Ширван халчаларынын композисија хүсусијјәтини тәшкил едир. Бу халчалар јығчам вә мүрәккәб композисијаларда, рәнкарәнк һәндәси нахышлы өрнәкләрдә, аһәнкдар вә ағыр колоритдә тохунур, һашијә гуршағы зәнкин олур (ана һашијә, бала һашијә, мәдахил, зәнчирә вә с.). Г.-Ш.х.м.-нин халчалары, әсасән, кичик вә орта һәчмдә, долама вә гуллабы илмә илә тохунур, илмәләри сых вә јумшаг олур; 1 *м*²-дә 200 миндән 400 минәдәк илмә јерләшир. Бу мәктәбә мәнсуб ховлу халчаларла јанашы, сәлис нахышлара вә зәнкин колоритә малик зили, сумаг, чечим, палас вә с. ховсуз халчалар да кениш јајылмышдыр. Губа-Ширван халчалары Гафгазда ән көзәл халча нүмунәләри һесаб едилир. Бу халчалар Канада, АБШ, Јапонија, Сурија, Италија, Түркијә, АДР, Белчика јармаркаларында нүмајиш етдирилмишдир. Г.-Ш.х.м.-нин ән јахшы нүмунәләри ССРИ-нин, еләчә дә харичи өлкәләрин бир сыра музејләриндә сахланылыр.

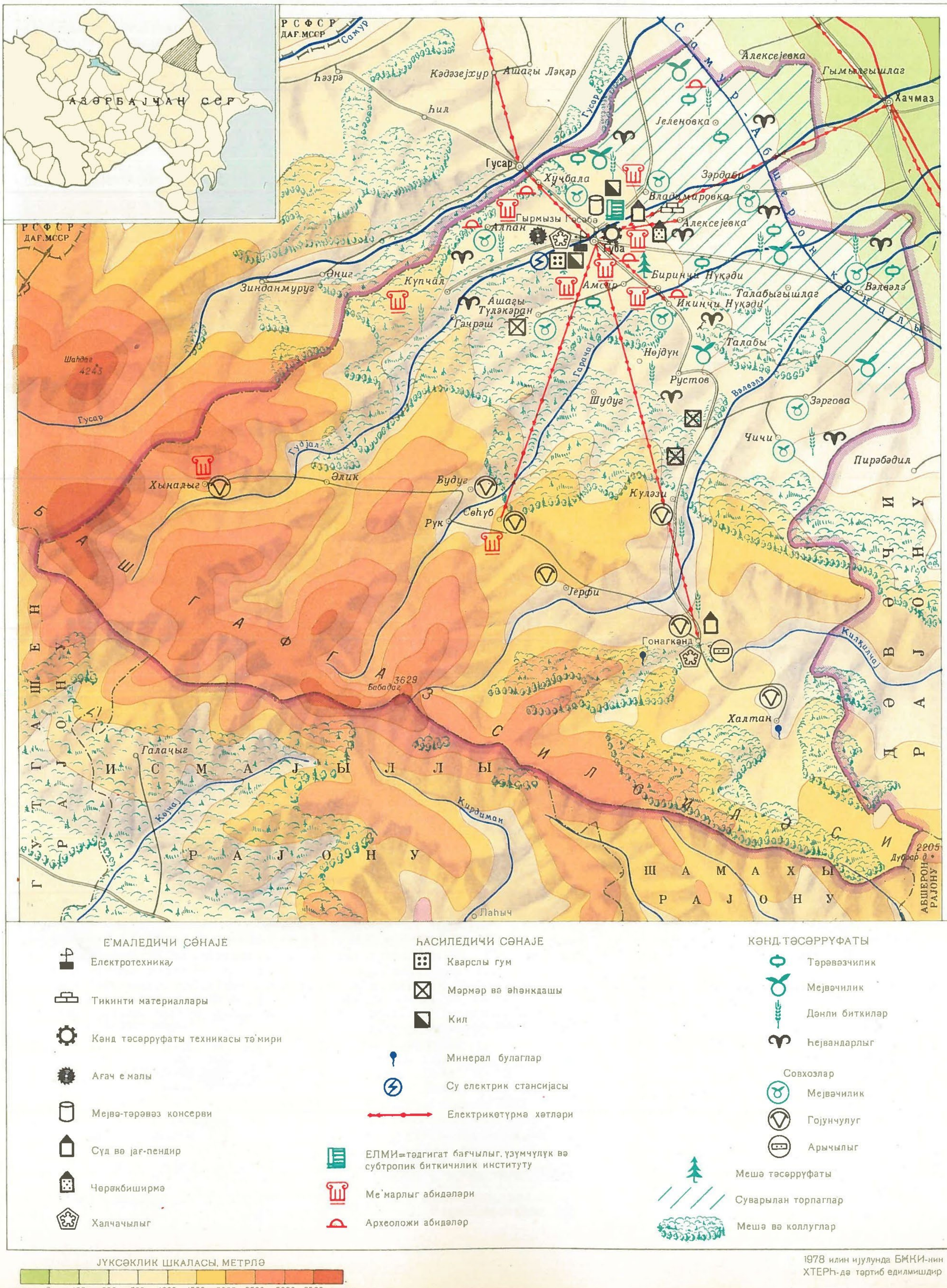
1945 илдә Азәрб.ССР-ин 25-чи илдөнүмү мүнасибәти илә Губа, Гонагкәнд вә Бакы халчачыларынын биркә тохудуғу зәриф халынын (өлчүсү 15 *м*²) үзәриндә В. И. Ленинин портрети экс олунмушдур.

Јапышдырма шәкил бах саһ.48–49

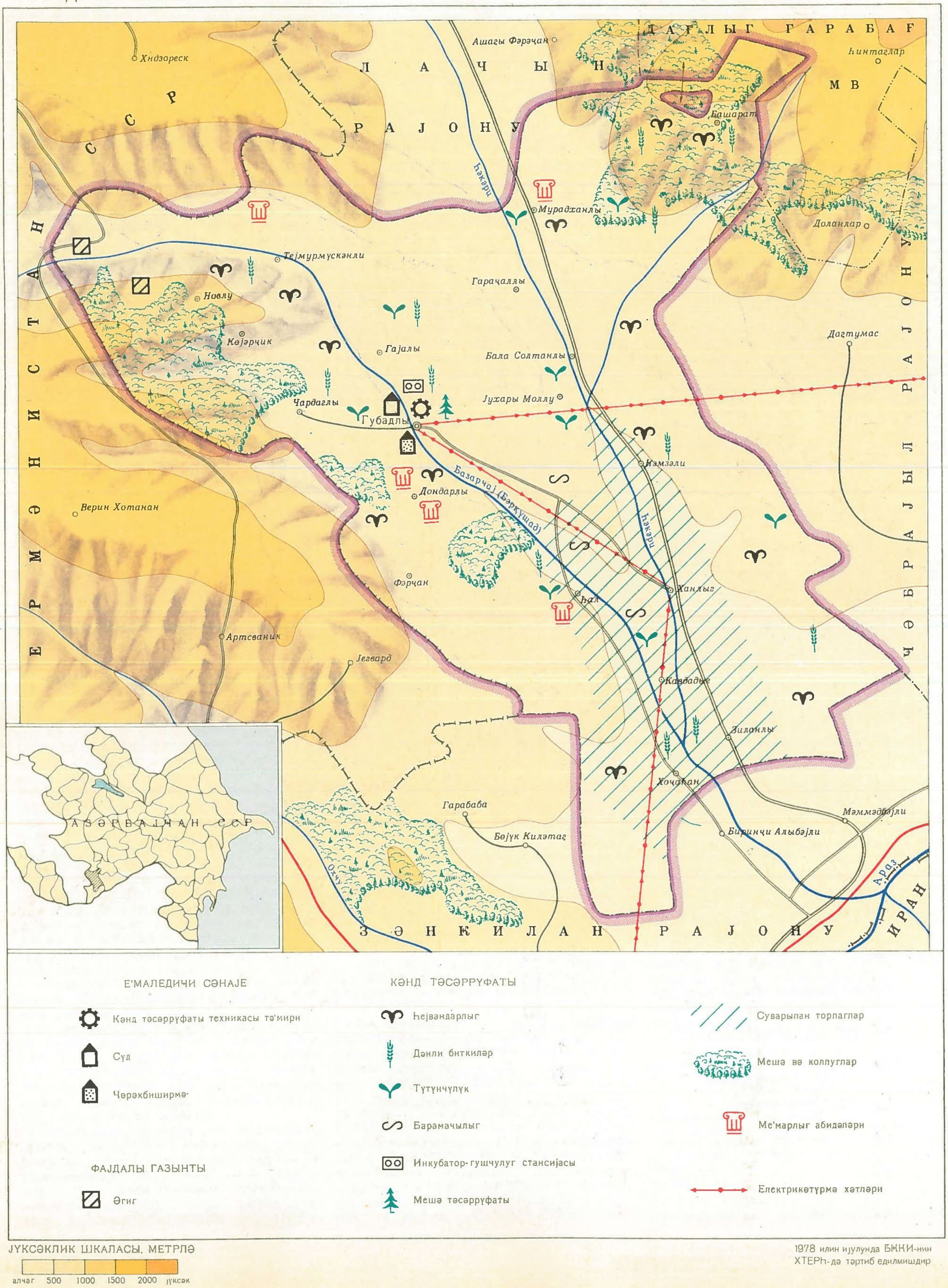
Әд.: Кәримов Л., Азәрбајҹан халчасы, ч. 1, Б.—Л., 1961; Кара-Мурза И. М., Ковровый промысел в Кубинском уезде, «Труды Кавказского кустарного комитета», Тифлис, 1903; Зуммер В. М., Современные Кубинские ковры, «Известия Общества обследования и изучения Азербайджана», Б., 1926, № 3; Абдуллаева Н., Ковровое искусство Азербайджана, Б., 1971.

ГУБЕРНА́ТОР (лат. gubernator—идарәедән, башчы)—1) муасир буржуа дөвләтләриндә инзибати-әрази ваһиди-

ГУБА РАЈОНУ

АЗӘРБАЈЧАН ССР
РСФСР
ДАҒ. МССР
Самур
Һәзрә
Кәдәзејхур
Ашағы Ләкәр
Һил
Гусар
Хучбала
Гырмызы Гәсәбә
Алпан
Губа
Владимировка
Алексејевка
Јеленовка
Зәрдаби
Гымылгышлаг
Хачмаз
Зиндамуруг
Әниг
Купчал
Ашағы Түләкәран
Гачраш
Амсар
Биринҹи Нүкәди
Икинҹи Нүкәди
Талабыгышлаг
Вәләлә
Талабы
Нөјдүн
Рустов
Шудуг
Зәргова
Чичи
Пирәбәдил
Шаһдаг 4243
Гусар
Гудјал
Хыналыг
Әлик
Будуг
Рук
Сәһуб
Күләзи
Јерфи
Гонагкәнд
Халтан
Бабадағ 3629
Галачыг
Кирдиман
Ләһыч
Дубрар д. 2205
БАШ ГАФГАЗ СИЛСИЛӘСИ
ИСМАЈЫЛЛЫ РАЈОНУ
ШАМАХЫ РАЈОНУ
ГУТГАШЕН РАЈОНУ
ДӘВӘЧИ РАЈОНУ
АБШЕРОН РАЈОНУ
Самур-Абшерон каналы
ЕМАЛЕДИЧИ СӘНАЈЕ
Електротехника
Тикинти материаллары
Кәнд тәсәррүфаты техникасы тә'мири
Ағач е'малы
Мејвә-тәрәвәз консерви
Суд вә јағ-пендир
Чөрәкбиширмә
Халчачылыг
ҺАСИЛЕДИЧИ СӘНАЈЕ
Кварслы гум
Мәрмәр вә әһәнкдашы
Кил
Минерал булаглар
Су електрик стансијасы
Електрикөтүрмә хәтләри
ЕЛМИ-тәдгигат бағчылыг, үзүмчүлүк вә субтропик биткичилик институту
Ме'марлыг абидәләри
Археоложи абидәләр
КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ
Тәрәвәзчилик
Мејвәчилик
Дәнли биткиләр
Һејвандарлыг
Совхозлар
Мејвәчилик
Гојунчулуг
Арычылыг
Мешә тәсәррүфаты
Суварылан торпаглар
Мешә вә коллуглар
ЈҮКСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ
алчаг 0 100 200 500 1000 1500 2000 2500 3000 3500 јүксәк
1978 илин ијулунда БЖКИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

ГУБАДЛЫ РАЈОНУ

1978 илин ијулунда БЖКИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

нин али вәзифәли шәхси. Мәс., АБШ-да Г. штатын ичраедичи һакимијјәт башчысыдыр. Данимаркада һәр губернијаја кралын тә'јин етдији Г. башчылыг едир. Б. Британијада Г. мүстәмләкәнин, һабелә Б. Британијаја мәхсус әразинин идарә олунмасына башчылыг едән вәзифәли шәхсдир; ону Инкилтәрә һөкумәти тә'јин едир. 2) Ингилаба гәдәрки Русијада губернијада инзибати, полис вә һәрби сәлаһијјәтә малик али һөкумәт мә'муру. Азәрб.-да илк Г. 1846 илдә Шамахы губернијасында тә'јин едилмишди. Бах һәмчинин *Кенерал-губернатор*.

ГУБЕ́РНИЈА—Русијада инзибати бөлкүнүн вә јерли идарәчилијин али ваһиди; 18 әсрдә I Пјотр заманы мүтләгијјәт дөвләтинин тәшкили просесиндә формалашмышды. 1708 илдә Русија 8 Г.-ја бөлүнүрдү. Г.-ја губернатор башчылыг едирди. 18 әсрин ахырларында Русија империјасында 51 Г. варды. Г.-ларын бирләшмәсиндән (тәгр. 2—3 Г.-дан) чанишинликләр јаранырды; Г. маһал вә ја *гәзалара* бөлүнмүшдү. Чанишинләр вә губернаторлар Сената вә прокурор нәзарәтинә табе идиләр. 19 әсрдә инзибати әрази тәшкилаты 2 група ајрылды. Русијанын Авропа әразисиндә үмуми Г. сахланылды, милли учгарларда исә кенерал-губернаторлуглар системи јарадылды. Г. јерли идарәчилик апараты 20 әсрәдәк гүввәдә олмушдур.

Загафгазијада инзибати ислаһат һаггында гануна көрә (1840, 10 апрел) Загафгазија әразиси Күрчүстан-Имеретија Г.-сына вә Хәзәр вилајәтинә бөлүндү. 1846 илдә Загафгазијада јени инзибати бөлкүјә көрә Азәрб. әразиси, әсасән, Шамахы Г.-сы тәркибинә дахил олду. Шамахы зәлзәләси илә әлагәдар Г.-нын мәркәзи Бакыја көчүрүлдү вә Бакы Г.-сы адландырылды (1859). 1868 илдә Бакы, Тифлис вә гисмән Ериван Г.-лары һесабына Кәнчә (Јелизаветпол) Г.-сы јарадылды. Бунунла белә Бакы вә Кәнчә Г.-лары Азәрб.-ын бүтүн әразисини әһатә етмәди. Мәс., индики Нахчыван МССР-ин әразиси Ериван Г.-сына, Загатала, Балакән р-нларынын әразиси Тифлис Г.-сы тәркибинә дахил едилмишди. 1924—29 илләрдә ССРИ-нин р-нлашдырылмасы илә әлагәдар Г. әрази бөлкүсү ләғв едилди.

ГУ́БЕТС МА́ТИЈА ҮСЈАНЫ (1573) —Хорватија вә Словенијада антифеодал кәндли үсјаны (29 јанвар—9 феврал). Башчысы хорват кәндлиси Матија Губетс (Matija Cubec) иди. Үсјана феодал истисмарынын күчләнмәси сәбәб олмушду. Үсјан кедишиндә өлкәни Түркијәдән горуја биләчәк кәндли дөвләти јаратмаг идејасы јаранды. Үсјанчылар бир сыра мүвәффәгијјәт газансалар да, гоншу дөвләтләрдән јардым алан хорват феодаллары үсјаны јатыра билмишдиләр.

Әд.: Бромлей Ю. В., Крестьянское восстание 1573 г. в Хорватии, М., 1959; Чулинович Ф., Крестьянские восстания в Хорватии, пер. с сербско-хорватского, М., 1959.

ГУ́БКИН Иван Михајлович (21.9. 1871, индики Горки вил., Навашино р-нунун Позднјаково к. — 21.4.1939, Москва)—совет кеологу, совет нефт кеолокијасынын баниси, ССРИ ЕА акад. (1929), ССРИ ЕА-нын витсе-президенти (1936), ССРИ ЕА Азәрбајчан филиалынын сәдри (1937). 1921

илдән Сов.ИКП үзвү. Петербург Мә'дән Ин-туну битирдикдән (1910) сонра Кеолокија комитәсиндә ишләмишдир. Г. 1918 илдә В. И. Ленинин тәклифи илә Баш Нефт Комитәсинин тәркибинә дахил олмуш вә нефт сәнајесинин бәрпа едилмәсиндә фәал иштирак етмишдир. Москва Мә'дән Академијасынын профессору (1920), һәмин академијанын ректору (1922—30), Курск магнит аномалијасынын дәмир филизини өјрәнән Хүсуси Дөвләт Комиссијасынын елми рәһбәри вә сәдри (1920—25), Москва Нефт Ин-тунун директору (1930—39) олмушдур. ССРИ ЕА Азәрбајчан филиалынын сәдри олдуғу мүддәтдә милли кадрларын һазырланмасына бөјүк гајғы көстәрмишдир.

Г., әсасән, нефт кеолокијасы, фајдалы газынтыларын ахтарышы вә тәтбиги, стратиграфија, тектоника саһәсиндә ишләмишдир. Шимали Гафгаз, Гара дәниз р-нларында, Таман ј-а вә Азәрб.-да кеоложи тәдгигатлар апармышдыр. Гафгазда апардығы тәдгигатлар нәтичәсиндә јени нефт јатаглары кәшф етмиш, нефтин мәншәји вә әмәләкәлмә шәраитинин нәзәри әсасларыны вермишдир. Дүнјада илк дәфә олараг голвары нефт јатағыны ачмыш вә палчыг вулканларынын нефтгаз јатаглары илә әлагәсини сүбут етмишдир. Урал-Волгабоју («Икинчи Бакы»), Гәрби Сибир овалығы, Орта Асија, Кузнетск һөвзәси, Јакутија вә с. р-нлар һаггындакы кеоложи мә'луматлары елми сурәтдә әсасландырмышдыр. 1913 илдә Г. Кеолокија комитәси тәрәфиндән Бакыја көндәрилмиш, 1913—15 илләрдә Г. Абшеронун шм.-г. һиссәсиндә кеоложи хәритәалма иши апармыш, 400 *км²* саһәнин кеоложи хәритәсини тәртиб етмишдир. Палеокен вә Неокен системи чөкүнтүләринин кәсилишиндә Мајкоп дәстәсинин мүәјјән едилмәси Г.-ин ады илә бағлыдыр. Ингилабдан сонра Г. Азәрб. нефт сәнајесинин бәрпа вә инкишафына билаваситә рәһбәрлик етмишдир. Бакы нефт сәнајесинин вәзијјәтини диггәтлә изләјән В. И. Ленин Г.-ин нефт ишинин вәзијјәти вә нефт мә'дәнләринин сулашмасы һаггындакы мә'лумат вәрәгәләри илә таныш олурду. В. И. Ленин Азәрбајчан нефт сәнајесинин вәзијјәти һаггында Г.-лә дәфәләрлә сөһбәт етмиш, Г.-ин мә'рузә вә әсәрләри илә таныш олмушдур. Г. нефт һаггында елмин мүхтәлиф бөлмәләри үзрә ССРИ-дә илк кафедралар тәшкил етмиш вә нефтчи кеологлар елми мәктәбини јаратмышдыр. 1937 илдә Москвада кечирилән Бејнәлхалг кеолокија конгресинин 17-чи сессијасынын президенти сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (1-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир. Бир чох елми-тәдгигат ин-туна, шәһәрә, о чүмләдән Азәрб.ССР ЕА Кеолокија Ин-туна вә с. Г.-ин ады верилмишдир. ССРИ ЕА И. М. Губкин ад. пул мүкафаты тә'сис етмишдир (1949).

Әсәрләри: Избр. соч., т. 1—2, М.—Л., 1950—53; Учение о нефти, 3 изд., М., 1975.

Әд.: Јагубов Ә. Ә., Әлизадә Ә. Ә., Салајев С. Һ., Губкин Азәрбајчанда, Б., 1971.

ГУ́БКИН—РСФСР Белгород вил.-ндә шәһәр. Губкин р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Әһ. 68 мин (1977). Филизсафлашдырма комбинаты, гуру рәнк, дәмир-бетон мә'мулатлары з-длары, әт комбинаты, тикиш ф-ки, Курск магнит аномалијасы проблемләри үзрә елми-тәдгигат ин-ту, Үмумиттифаг гијаби политехник ин-тунун филиалы, техникумлар, тибб, мусиги мәктәбләри вә с. вар. Тикинти материаллары истеһсал едилир. Г. р-нунда дәмир филизи чыхарылыр. И. М. *Губкинин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

ГУ́БМАЈЕР, Һубмајер (Hubmaier) Балтазар (тәгр. 1485, Фридберг, Аугсбург јахынлығында—10.3.1528, Вјана) —Чәнуб-Гәрби Алманијада Реформасија хадими, *Алманијада кәндли мүһарибәсинин (1524—26)* иштиракчысы. 1521 илдә анабаптистләрлә јахынлашмышды. 1524 илдән Т. *Мүнтсерлә* танышлығы она күчлү тә'сир көстәрмишди. Тәртиб етдији дөвләт гурулушу лајиһәсиндә Мүнтсерин вә анабаптистләрин ингилаби идејаларыны ичмаларын сијаси мүстәгиллији принсипләри илә бирләшдирмәјә чәһд етмишди. Үсјан јатырылдыгдан сонра Һабсбург һаким даирәләринин әлинә кечмиш Г. Вјанада јандырылмышды.

ГУГУЛАР, әсл гугулар (Cuculi) —гугукимиләр дәстәсиндән гуш јарымдәстәси. Бәдәнинин уз. 15 *см*-дән 70 *см*-ә гәдәрдир. Ајаглары гысадыр; гујруғу узун, пилләвары, бә'зиләриндә исә чәнкәлварыдыр. Ләләкләри гыса, сых, рәнки боз, гара, ағ вә ја гәһвәји олур. Гугулар (Cuculidae) адланан бир фәсиләси вар; 38 чинси (128 нөвү) бирләшдирән 6 јарымфәсиләдән ибарәтдир. Дүнјанын һәр јериндә (Антарктидадан башга) јајылмышдыр. Әсасән, тропикләрдә раст кәлир. ССРИ-дә 6 нөвү мә'лумдур; ади гугу (Cuculus canorus), каргугу (C. saturatus), һинд гугусу (C. micropterus), хырда гугу (C. paliocephalis), енлиганад гугу (Hierococcyx fugax), кәкилли гугу (Clamator glandarius). ССРИ-дә јашајан бүтүн Г. көчәридир; Чәнуби Асија вә Африкада гышлајыр. Азәрб.ССР-дә 1 нөвү—ади гугу вар. Бә'зи нөвләри јува гурур, 2—7 јумурта гојур вә күрт јатыр. Дикәр нөвләри исә нә јува гурур, нә дә күрт јатыр; јумуртасыны башга гушларын јувасына гојур. Бу, јува паразитизми адланыр. Г. мејвә, киләмејвә, һәмчинин һәшәрат вә с. илә гидаланыр.

ГУГУЧИЧӘЈИ—бах *Новрузкулу*.

ГУДА́ЈТИС-ГУЗЈА́ВИЧЈУС Александрас (25.5.1908, Москва —18.4.1969, Вилнүс)—Литва совет јазычысы, Лит. ССР халг јазычысы (1968), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). 1927 илдән Сов.ИКП үзвү. Буржуа Литвасында кизли ингилаби мүбаризәдә иштирак етмиш, 1931—38 илләрдә фашист һәбсханасына салынмышдыр. 1920—46 илләрдә Лит.ССР һөкумәтинин үзвү олмушдур. «Дәмирчи Игнотасын һәгигәти» (ч. 1—2, 1948—49), «Гардашлар» (ч. 1—4, 1951—55), «Гәсд» (ч. 1—2, 1964—65) тарихи романларында, «Октјабр комиссары» (1967) повестиндә Литва халгынын ингилаби мүбаризәси екс етдирилмиш, Литва коммунистләринин долғун бәдии образы јарадылмышдыр. 2 дәфә Ленин ордени,

3 башга орден, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Братья, М., 1958; Правда кузнеца Игнотаса, М., 1963; Заговор, т. 1—2, Вильнюс, 1967.

ГУДАМАКАРЛАР, г у д а м а к р е л и—Арагви чајы һөвзәсиндә (Күрч. ССР-ин Душети р-ну) јашајан күрчүләр. Күрчү дилиндә данышырлар. Әввәлләр Шәрги Күрчүстан дағлыларынын өзүнәмәхсус мәдәнијјәт вә мәишәт хүсусијјәтләри илә фәргләнән етнографик групуну тәшкил едирдиләр. Диндарлары христиандыр.

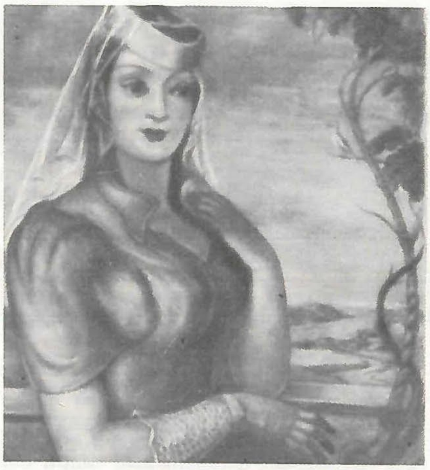
ГУДАУТА—Абх.МССР-дә шәһәр. Гудаута р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Гара дәниз саһилиндә курорт. Иглими субтропик, рүтубәтлидир. Орта темп-р јанварда 6°С, ијулда 24°С, иллик јағынты 1460 *мм*-дир. Тәнәффүс органларынын гејри-вәрәм хәстәликләри, үрәк-дамар вә синир системи хәстәликләри, маддәләр мүбадиләси позғунлуглары вә с. мүаличә едилир. Түтүнферментләшдирмә, шәраб, механики, автомобил тә'мири з-длары, чај ф-ки, санаторија, курортложи поликлиника, истираһәт евләри, пансионатлар, турист базасы вар. Г.-да тикинти материаллары истеһсал едилир.

ГУ́ДЕНО (Gudenaa)—Јутландија ј-ында чај (Данимаркада ән узун). Уз. 158 *км*, һөвзәсинин саһ. 2650 *км*². Мәнбәји Вајле ш.-ндән 2 *км* шм.-г.-дәдир. Бир сыра көлдән кечиб Каттегат боғазынын Раннерс-Фјорд көрфәзинә төкүлүр. Јағыш сују илә гидаланыр. Раннерс ш.-нә гәдәр кәмичилијә јарарлыдыр. Үстүндә кичик СЕС-ләр вар. Силкеборг вә Раннерс ш.-ләри Г. саһилиндәдир.

ГУДЕРИА́Н (Guderian) Һајнтс Вилһелм (17.6.1888, Кулм, Полшанын индики Һелмно ш.—15.5.1954, Швангау, Баварија)—алман-фашист һәрби хадими, кен.-полк. (1940), һәрби нәзәријјәчи. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә иштирак етмишдир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндә танк корпусу, групу вә ордусу команданы олмушдур (1939—41). 1941 илдә Москва јахынлығындакы мәғлубијјәтинә көрә вәзифәсиндән көтүрүлмүш вә еһтијата кечирилмишди. 1943 илдән танк гошунларынын баш инспектору, 1944—45 илләрдә гуру гошунлары Баш Гәраркаһынын рәиси олмушдур. Американлара әсир дүшмүш вә тезликлә азад едилмишди. «Диггәт—танклар!» (1937) вә с. әсәрләриндә муасир мүһарибәдә танкларын кениш тәтбигинә башлыча диггәт јетирирди. 50-чи илләрдә Алманијанын мүһарибәјә гәдәрки сәрһәдләринин вә коммунизмә гаршы мүбаризәдә дајаг кими һәрби гүдрәтинин бәрпасынын тәрәфдары кими чыхыш етмишдир.

ГУДЕРМЕ́С—Чечен-Ингуш МССР-дә шәһәр. Гудермес р-нунун мәркәзи. Д.ј. говшағы. Д.ј. нәгл. мүәссисәләри, тибб аләтләри, кәрпич, консерв з-длары, јејинти комбинаты, педагожи мәктәб, д.ј. техникумунун филиалы вә с. вар. Г. р-нунда нефт чыхарылыр.

ГУДИАШВИ́ЛИ Ладо (Владимир) Давидович (д. 30.3.1896, Тифлис)—күрчү совет рәссамы. ССРИ халг рәссамы (1972). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1976). Тифлисдә Бојакарлыг вә Һејкәлтәрашлыг Мәктәбиндә охумушдур (1910—14). 1919—26 илләрдә Парисдә јашамышдыр. Јарадычылығынын формалашмасына орта әср күрчү инчәсәнәти вә 1920-чи илләр Гәрби Авропа рәссамлыг чәрәјанлары тә'сир көстәрмишдир. «Хаши» (1919), «Сотсхали балығы» (1920) таблоларында көһнә Тифлисин һәјаты тәсвир олунур. Парисдә јашадығы илләрдә, әсасән, аллегорик сәпкили әсәрләр вә сатирик рәсмләр чәкмишдир. 1926 илдә Тифлисә гајытдығдан сонра капитализмин ичтимаи зиддијјәтләрини көстәрән әсәрләр («Чинајәткар аилә», 1929, «Бәдбәхт гадын», 1930) јаратмышдыр. Халг нағыллары вә әфсанәләр, еләчә дә тарихи-мифоложи мөвзулар Г.-нин јарадычылығында мүһүм јер тутур («Сәрафитанын кәзинтиси», 1940, «Гылыглы арвад», 1944, «Ағ атлар», 1955, «Зурначынын маһнысы», 1958). Г. портретләр дә јаратмышдыр: «Н. Барaташвили» (1941), «Марика Барнова» (1968). 60-чы илләрдә чәкдији тематик рәсмләрдә («Баһар», 1960, «Чај јығымы», 1964) колхоз кәнди тәсвир олунур. Г.-нин графика әсәрләриндән антифашист мөвзуда силсилә рәсмләри (1942) вә «Гөвси-гүзеһ» (1969) әһәмијјәтлидир. Султан Саба Орбелианинин «Уйдурманын һикмәти» (1939, 1960) вә с. әдәби әсәрләрә иллүстрасија чәкмиш, театр тамашаларына тәртибат вермишдир. 3 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Л. Д. Г у д и а ш в и л и. Манана Шотадзенин портрети. 1937. Шәрг Халглары Инчәсәнәти Музеји. Москва.

Әд.: М и х а й л о в А., Ладо Гудиашвили, М., 1968.

ГУДЈАЛ—Азәрб.ССР-ин шм.-ш.-индә чај. Губа вә Хачмаз р-нлары әразисиндән ахыр. Уз. 108 *км*. Һөвзәсинин саһ. 799 *км*². Туфан д.-нын јамачындан (3000 *м* һүнд.-дән) башланыр. Хәзәр дәнизинә төкүлүр. Әсас голу Ағчајдыр (Хыналыг чајы). Губа ш. јахынлығында Г.-дан Гымыл (Кимил) чајы ајрылыр. Гар сулары илә гидаланыр. Сувармада истифадә едилир. Сујунун бир һиссәси Самур—Абшерон каналына ахыдылыр. Үстүндә СЕС вә су говшағы тикилмишдир.

ГУ́ДМЕН (Goodman) Бенчамин Дејвид (Б е н н и; д. 30.5.1909, Чикаго)—Америка кларнетчаланы вә чаз оркестри рәһбәри. Г. 1934 илдә «суинг» адланан јени истигамәтли зәнчи чаз мусигиси репертуарына вә чалғы үсулуна әсасланараг чаз оркестри јаратмыш, чазын инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Бир сыра кичик һәчмли чаз әсәрләринин мүәллифидир. Кинојa чәкилмишдир. ССРИ-дә гастролда олмушдур (1962).

«ГУДО́К»—һәфтәлик легал фәһлә гәзети. Бакы нефт сәнајеси фәһләләри Һәмкарлар Иттифагынын органы (1907—08). Илк 35 нөмрәси (12.8.1907—9.6. 1908) болшевикләрин рәһбәрлији илә чыхмышдыр. П. А. Чапаридзе, С. С. Спандарјан, И. В. Сталин, А. М. Стопани, С. К. Шаумјан, С. М. Әфәндијев вә б. гәзетдә фәал иштирак етмишләр. «Г.» фәһлә синфинин бирлијини, һәмкарлар иттифагы һәрәкатында партија рәһбәрлијини вә Ленин хәттини мүдафиә едирди. В. И. Ленин 1908 ил февралын 7-дә М. И. Улјановаја мәктубунда «Г.»-у алдығыны јазыр вә кәләчәкдә дә бу чүр нәшрләрин көндәрилмәсини хаһиш едирди (бах Әсәрләри, ч. 37, сәһ. 326).

«Г.» пролетариаты ингилабын гәләбәси уғрунда мүбаризәјә чағырырды. 35-чи нөмрәдән сонра (1908) «Г.» тәсвијәчи меншевикләрин органына чеврилди. Болшевикләр редаксијадан ајрылыб «Бакински рабочи» гәзетини нәшр етмәјә башладылар.

Әд.: Б а ғ ы р о в Н., Болшевик гәзети «Гудок», Б., 1958; Большевистская периодическая печать Азербайджана (1904—апрель 1920 гг.). Справочник, Б., 1964.

«ГУДО́К»—совет дәмирјолчуларынын күндәлик гәзети, ССРИ Јоллар Назирлијинин вә Дәмирјол Нәглијјаты Ишчиләри Һәмкарлар Иттифагы МК-сынын органы. 1917 илин декабрындан (1920 илин мајындан күндәлик) Москвада нәшр олунур. «Г.»-ун сатирик мәзмун дашыјан дөрдүнчү сәһифәси 20-чи илләрдә чох мәшһурлашмышды. Бурада исте'дадлы јазычыларын (И. Илф, Ј. Петров, В. Катајев вә б.) фәһлә мәктублары әсасында јаздыглары фелјетонлар дәрч едилирди. «Г.» дәмирјол ишчиләри гаршысында дуран вәзифәләрин јеринә јетирилмәсинә көмәк едир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1958). Тиражы 700 мин нүсхәдир (1978).

«ГУДО́К»—журнал, Бакы нефт сәнајеси ишчиләри Иттифагынын органы. 1918 илин ијунунда бир гоша нөмрәси (1—2) чыхмышдыр. «Г.»-ун нәшринә иттифагын рә'јасәт һеј'әти башчылыг етмишдир. «Г.»-да иттифагын бир иллик фәалијјәти һаггында мә'луматлар, тә'лиматлар, малијјә һесабаты, нефт сәнајеси мүәссисәләринин миллиләшдирилмәси һаггында Бакы ХКС-нин 1918 ил 1 ијун тарихли декрети вә с. чап едилмишдир. Журналда И. Т. Фиолетов, М. М. Варначов, М. А. Ајдынбәјов вә б. болшевикләрин фәалијјәти һаггында мә'луматлар да вар.

Әд.: Большевистская периодическая печать Азербайджана (1904—апрель 1920 гг.). Справочник, Б., 1964.

ГУДО́Н, У д о н (Houdon) Жан Антуан (20.3.1741, Версал—15.7.1 28, Парис)—франсыз һејкәлтәрашы, Авропа портрет жанрынын көркәмли сәнәткарларындан бири. 1764—68 илләрдә Ромада јашамыш, бурада антик инчәсәнәтә вә анатомијаја («Екорше» анатомик фигуру, кипс, 1767) мараг көстәрмишдир. Г.-ун «Диана» һејкәли (кипс, 1776, Гота гәсри музеји, АДР) она кениш шөһрәт газандырмышдыр. Сонралар Г. Маарифчилик вә Бөјүк Франса ингилабы дөврүнүн көркәмли хадимләринин пор-

А. Гудон. Волтерин һејкәли. Мәрмәр. 1781. Ермитаж. Ленинград.

третләрини јаратмышдыр. Ж Ж. Руссо (кипс, 1778, Рәссамлыг музеји, Шверин), Б. Франклин вә О. Г. Мирабонун (1778, 1791, һәр ики әсәр Луврдадыр, Парис) бүстләри, Волтерин бүсту (1778) вә һеј-кәли (мәрмәр, 1781, Ермитаж, Ленинград) вә с. әсәрләриндә образларын психоложи характеристикасы кәскин вә чохчәһәтли планда верилмишдир.

ГУДРО́Н (фр. goudron)—нефтин дистилләси просесиндә јаначаг вә јағ фраксијалары чыхарылдыгдан сонра галан (нефтә көрә 15—30%) өзлү гара күтлә. Әсас тәркиб һиссәләри јағ галыглары, нефт гатранлары, асфалтенләр, карбенләр, карбоидләр, асфалтокен туршулар вә һәмин туршуларын анһидридләридир. Сыхлығы 950—1002 *кг/м³*-дир. Бир нечә нөвү вар: 1. Јағ фраксијаларынын дистиллә галығы олан ј а ғ Г.-у. Дахилиндә хејли јағ фраксијасы галдығда ј а р ы м г у д р о н адланыр. 2. Парафинли нефтләрин дистилләсиндә алынан п а р а ф и н л и Г. 3. Нефт мәһсулларынын гаты сулфат туршусу илә тәмизләнмәсиндә әмәлә кәлән гатранлы галыгдан ибарәт т у р ш Г. Сәнаједә Г.-дан нефт битумлары алмаг, јарымгудрондан исә садә механизмләри јағламаг үчүн, јағ Г.-ундан резин сәнајесиндә вә јол чәкилишиндә истифадә едилир. Чохгатранлы Г.-дан крекинг вә деструктив парчалама (һидрокенләшдирмә вә косклашдырма) јолу илә бензин, дизел јаначағы вә с. алыныр.

ГУДРОНА́ТОР—автомобил јолларынын салынмасы вә тә'мириндә гудрон әсаслы үзви јапышдырычы материаллары (битум вә зифтләри) бәрабәр тәрздә төкүб јајан машын. Јапышдырычы

Автогудронатор ДС-53А.

материалын 150—180°С-јәдәк гыздырылмасыны, 1—7 *м* ениндә јол золағына (0,5—10 *л/м²* мигдарда) төкүлмәсини тә'мин едир. Әсас нөвү автогудронатордур (шәк.). Әл илә ишләдилән вә гошулан Г.-лар да олур.

«ГУДУЗЛАР» («Enragés») — *Бөјүк Франса ингилабынын* эн сол сијаси чәрәјанынын нүмајәндәләри—шәһәр плебејләринин идеологларына (Ж. Ру, Т. Леклерк, Ж. Варле вә б.) верилән ад. Халг күтләләринин мәнафеји наминә ингилаби террор тәтбиги вә ингилаби дөвләтин сосиал-игтисади мүнасибәтләрә мүдахиләси уғрундакы һәрәкатда авангард мөвге тутурдулар. «Г.» *жирондистләрин* деврилмәсиндә фәал иштирак етдиләр. Лакин *јакобинләрин* һакимијјәтә кәлмәси ашағы тәбәгәләрин вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн тә'чили тәдбирләр көрүлмәсини тәләб едән «Г.»-ы гане етмәди. Һазырланмасында Г.-ын да мүһүм рол ојнадығы Парис јохсулларынын чыхышлары (1793, 4—5 сентјабр) халг күтләләринин әсас тәләбләринин өдәнилмәси илә нәтичәләнди вә ингилаби демократик диктатура үчүн тәмәл олду. *Јакобин диктатурасынын* буржуа маһдудлуғу јакобинләрлә «Г.»-ын иттифагыны позду вә онларын арасында мүбаризәјә сәбәб олду. Тәшкилатча формалашмамыш «Г.» 1793 илин пајызында јакобинләр тәрәфиндән дармадағын едилдиләр. «Г.»-ын көрүшләри вә фәалијјәтиндәки антибуржуа үнсүрләри пролетар идеолокијасынын формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр.

ГУДУЗЛУГ—мәркәзи синир системини зәдәләјән нејротроп вирусунун төрәтдији кәскин инфексион хәстәлик. Мәркәзи синир системинин гангли һүчејрәләриндә Негри чисимчијинин әмәлә кәлмәси Г.-ун характерик әламәтләриндәндир. Һ е ј в а н л а р д а Г. һәлә гәдимдән мә'лумдур. Профилактикасыны Л. Пастер өјрәнмишдир. Инфексија мәнбәји гудуз итләр, түлкүләр, әтјејән јыртычы һејванлардыр. Гудуз һејванларын ағыз сујунда вирус даһа чох олур. Г. дишләмә илә јолухур. Кизли дөвр 14—60 күн, бә'зән бир илә гәдәр давам едир. Дишләнмиш јер баш наһијәсинә јахын олдугча кизли дөвр гысалыр. Гудуз ит саһибинә һәддиндән чох јалаглыг едир, онун әлини вә үзүнү јаламаға чалышыр. Һејванларда Г.-ун 5 клиник формасы вар. Г.-ун һәјәчанлы вә ифлич формалары даһа кәскиндир. Һәјәчанлы дөвр 3 күн давам едир. Бу заман ит адәтән јемәдији шејләри јејир. Удлағы ифлич олдуғундан итин һүрмәси уламаны хатырладыр. Алт чәнә вә дилин ифличиндән итин ағзы даим ачыг галыр. Бу, 4—5 күн давам едир. Көз, дил, удлаг, дал әтраф, габаг әтраф ифлич олур вә ит өлүр. Гарамал, ат, давар, донузлар гудуз олдугда инсана вә б. һејвана һүчум етмәјә чалышыр, башыны ахура вурур. Хәстә һејванлар мүаличә едилмир. Гудуз һејванлар дәрһал өлдүрүлмәлидир. П р о ф и л а к т и к а с ы: гудуз ит тутдугда вакцинлә тә'чили пејвәнд апармаг. Г.-ла мүбаризә мәгсәди илә гудуз һејванлары мәһв етмәк, һәр ил итләри мүајинәдән кечирмәк, сағлам итләрин бојнундан нөмрә асмаг, саһибсиз итләри тәләф етмәк.

И н с а н а гудуз һејванларын (хүсусилә итләрин) дишләмәси, јахуд онларын ағыз сујунун зәдәләнмиш дәри вә ја селикли гишаја кечмәси илә јолухур. Г. вирусу синир мәркәзләрини вә бејин габығыны зәдәләјир. Инкубасија дөврү 15—55 күнә гәдәрдир. Хәстәлијин башланғычында гудуз һејванын дишләдији јердә күт, сызылтылы ағры олур, хәстәдә мә'јуслуг, јухусузлуг һисс олунур, көрмә, ешитмә вә гоху һаллүсинасијалары, һәрәки ојанма һаллары мүшаһидә едилир, хәстәнин нәбзи сүр'әтләнир, психикасы, тәнәффүсү позулур. Синир системи зәдәләндијиндән рефлектор гычолма һаллары баш верир, удма әзәләләриндә әзијјәтли ағрыларла мүшаијәт олунан гычолмалар хәстәнин су ичмәсинә имкан вермир. Беләликлә, судангорхма (һидрофобија) һәмин хәстәлик үчүн характерик әламәт сајылыр. Хәстәнин данышығында әлагә олмур, ағыз сују ифразы артыр, әтрафлар ифлич олур. Хәстәлик, адәтән, 3—7 күн давам едир; вахтында Г. әлејһинә ваксин вурулмајанларда исә өлүмлә нәтичәләнир. М ү а л и ч ә с и: гычолманын гаршысыны алан, ағрыкәсән вә јухукәтирән дәрманлардан истифадә етмәк. П р о ф и л а к т и к а с ы: ит тутмуш шәхсләрә тә'чили антирабик ваксин вурулмалы. Вахтында едилән пејвәнд хәстәлијин гаршысыны алан е'тибарлы васитәдир.

Әд.: Сәфәров К., Сәфәров Ј., Мәммәдов Т., Епизоотолокија, Б., 1971; Лабораторная диатностика вирусных и риккетсиозных заболеваний, под ред. Э. Леннета и Н. Шмидт, пер. с англ., М., 1974 (библиогр.).

ГУЗАНЛЫ—Азәрб.ССР Ағдам р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 35 *км* шм.-ш.-дә, Хачын чајындан 4 *км* аралы, Мирбәшир—Ағчабәди шосе јолу кәнарында, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 1707 (1977); памбыгчылыг, һејвандарлыг, тахылчылыг, бағчылыг, барамачылыг вә гушчулугла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, хәстәхана, автомат телефон ст., рабитә шө'бәси вар.

ГУЗАТЛЫЛАР, г о з а т л ы л а р—шаһсевән тајфаларындан бири. Јарымкөчәридирләр. Иран Азәрб.-ында (Әсасән, Әрдәбилдә) јашајырлар. Малдарлыг (мал-гара, ат, дәвә), гисмән дә әкинчиликлә мәшғулдурлар. Диндарлары мүсәлмандыр (бах *Шаһсевәнләр*).

ГУЗҒУН (Corvus corax)—сәрчәкимиләр дәстәсинин гарғалар фәсиләсиндән гуш. Бәдәнинин уз. 60—65 *см*, рәнки көј вә ја јашылачалан метал парылтылы гарадыр. Авропа, Асија, Шимали Африка, Шимали вә Мәркәзи Америкада, ССРИ-дә—һәр јердә (әһалиси сых олан

јерләрдән башга) јајылмышдыр. Азәрб. ССР-дә, әсасән, јүксәк дағ мешәләриндә вә алп гуршағында јашајыр.

Отураг гушдур. Гышда бир һиссәси ашағылара көчүр; һәмишә ејни јердә јувалајыр. Ағачларын башында, гаја вә уча тикилиләрдә дүзәлтдији јуваја илдә бир дәфә 5—6 јумурта гојур. Әсасән, леш, һәмчинин хырда гуш, кәмиричи, балыг, молјуск вә с. илә гидаланыр.

ГУЗҒУН ДӘНИЗИ—бә'зи гәдим түркдилли тајфаларда *Хәзәр дәнизинин* ады.

ГУЗЕЈ—дағын, бинанын вә с.-нин күнәш дүшмәјән тәрәфи. *Күнејин* экси. «Г.» термини ҹоғрафи адларын тәркибиндә дә раст кәлир; мәс., Гарагузеј зирвәси (Бөјүк Гафгаз), Гузејгалер к., Гузејчартар к. (Мартуни р-ну), Гузејчиркин к. (Кәлбәҹәр р-ну).

ГУЗЕЈГАЛЕР — Азәрб.ССР Мартуни р-нунун (ДГМВ) Күнејгалер советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 15 *км* ҹ.-г.-дә, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1642 (1977); үзүмчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу вар.

ГУЗЗЛАР, гузлар (әр. غز) — түркдилли оғуз тајфасынын әрәб мәнбәләриндә ишләдилән ады (бах *Оғузлар*).

Әд.: Бартольд В. В., Соч., т. 5, М., 1968; Короглы Х., Огузский героический эпос, М., 1976.

ГУЗУ—3—4 ајлыға гәдәр (анадан ајрыланадәк) гојун баласы. Адәтән, гојун бир, бә'зән дә ики Г. доғур. Гојунун балавермәк габилијјәти онун ҹинсиндән асылыдыр. Мәс., Романов гојун ҹинси 3—4, бә'зән 5—7 Г. доғур.

ГУЗУ ДӘРИСИ — габајунлу гојунларын көрпә гузуларындан алынан дәри. Түк өртүјүнүн гурулушуна вә кејфијјәтинә көрә 2 јерә бөлүнүр: түк өртүјү «күл» әмәлә кәтирмәјән ики һәфтәлијә чатмамыш гузулардан алынан ади Г.д., түк өртүјү мүхтәлиф формалы «күлләр» әмәлә кәтирән үч күнлүк гузулардан алынан «күллү» Г.д. *Гаракүл* дә бу нөв дәријә аиддир. Г.д.-ндән папаг, бојунлуг вә с. хәз мә'мулаты һазырламаг үчүн истифадә едилир.

ГУЗУГУЛАҒЫ—бах *Туршәнк*.

ГУЗУЛАМА—бах *Доғум*.

ГУЈЈАН—Чинин ҹ.-унда шәһәр. Гујчжоу әјаләтинин инз. м. Нанминхе чајы (Јантсзы һөвзәси) саһилиндәдир. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 504 мин (1957). Г. р-ну су енержиси еһтијаты вә фајдалы газынтыларла (боксит, апатит, көмүр вә с.) зәнкиндир. Г.-да металлуркија, машынгајырма, кимја, јејинти, тохуҹулуг, семент, шүшә, кағыз, ағаҹ е'малы вә с. сәнаје саһәләри, Чин ЕА филиалы, ун-т, хариҹи дилләр, кәнд тәсәррүфаты, тибб вә педагожи ин-тлар вар.

ГУЈМАГ—хәмир хөрәји; јағда говурулмуш буғда унунун үстүнә гајнар су әлавә едилир, сонра сарыкөк (јахуд зә'фәран), дуз вурулуб дәмә гојулур. Једикдә үстүнә дарчын, шәкәр, бал вә ја шәрбәт төкүлүр. Дадлы, әтирли вә гидалыдыр; јүксәк калорилидир. Г. зәифлијин гаршысыны алмаг үчүн, адәтән заһы гадынлара верилир; ганазлығы, башкиҹәлләнмәсинин гаршысыны алмаг үчүн дә истифадә олунур. Шәрг вә Гафгаз халглары, хүсусилә азәрб.-лар арасында кениш јајылмышдыр.

ГУЈРУГ—онурғалы һејванларын бәдәнинин архасында мүхтәлиф функсијалары олан, бәдәндән аз вә ја чох дәрәҹәдә ајрылан һәрәкәтли һиссә. Балыгларда Г. һиссә бәдәндән чох да ајрылмајыб башлыҹа һәрәкәт органы олан нәһәнк үзкәҹлә тәҹһиз олунмушдур. Бир чох һејванларда (гујруглу амфибијалар, сүрүнәнләр) көмәкчи һәрәкәт органы олмасына бахмајараг, гуруда јашајан онурғалыларда локомотор функсијасы дашымыр. Мүасир гушларда онурғанын Г. һиссәси гысалмыш вә тилли гушларда бир-бирилә битишиб бүздүм сүмүјүнү әмәлә кәтирән 5—7 фәгәрәдән ибарәтдир. Бу, сүкан ганадларыны сахлајыр. Мәмәлиләрдә назик вә һәрәкәтли чыхынты олан Г.-ун скелет оху сәрбәст фәгәрәләрдән (3—49) ибарәтдир; Г. тутуҹу орган, дырманмаг (гарышгајејәнләр вә мејмунларда), дајаг, сүкан (кенгуру вә әрәбдовшаныда), парашүт (синҹаб вә сүлејсиндә) вә с. вәзифәсини көрүр. Балиналарын вә сиренләрин гыса Г.-унун уҹундакы үзкәҹ локомотор функсијасыны дашыјыр. Бир сыра мәмәлиләрдә Г. редуксијаја уғрамышдыр.

Инсан рүшејминдә 1-ҹи ајын ахыры, 2-ҹи ајын әввәлиндә Г. олур; нормал инкишаф етдикҹә 3-ҹү ај әрзиндә јох олур. Инсанда Г.-ун олмасы *атавизмдир*.

ГУЈРУГДОҒДУ—Азәрб. халг тәгвиминдә јајын јарыдан кечмәсини билдирән мүддәт (тәгр. 15 август). Гујругшәкилли Үлкәр улдузларынын көрүнмәси (доғмасы) илә әлагәдар бу дөвр Г. адланыр. Г.-нун кирмәси илә һавалар сојујур. Бунунла әлагәдар малдарлар јајлагдан арана көчмәјә башлајыр. Халг бир сыра тәсәррүфат ишләрини Г. илә башлар вә ја гуртарарды. Бу мүддәт мүхтәлиф зоналарда гујругдонду, шамтәрәзи, һодахкарван вә с. адларла мә'лумдур.

ГУЈРУГЛУ АМФИБИЈАЛАР (Caudata) — суда-гуруда јашајанлар синфинин бир дәстәси. Бә'зән чох узунсов бәдәни, нисбәтән узун, дәјирми, јанлардан басыг гујруг формасыны алыр. Г.а. суда ајагларыны бәдәнинә сыхыб, керијә итәләмәклә вә гујруғуну јанлара һәрәкәт етдирмәклә үзүрләр. Ајаглары гыса, бә'зиләриндә (мәс., амфиумларда) чох зәифдир, сиренләрдә исә арха ајаглар јохдур. Алын вә тәпә сүмүкләри ҹүт олуб, бир-бирилә битишмәмишдир. Фәгәрәләринин ики тәрәфи батыг (амфисел), јахуд јалныз архадан батыг (опистосел) олур. Көвдә фәгәрәләринә гыса габырғалар бирләшмишдир. Дөш гуршағы гығырдагдан ибарәтдир. Бөјүк вә кичик балдыр сүмүкләри бир-бирилә битишмәмишдир. Инкишафы метаморфозсуздур. Бә'зиләринин (сиренләрдә, протејләрдә вә с.) јеткин формасында сүрфәләрә хас олан бир сыра әламәтләр (хариҹи гәлсәмәләр, гәлсәмә јарыглары, јан хәтт органлары) галмышдыр. Бәдәнинин уз. 160 *см*-дәк (нәһәнк саламандр) олур. 8 фәсиләдә бирләшән 54 ҹинси вар. 130-а гәдәр нөвү, әсасән, Шимал јарымкүрәсинин мүлајим зонасында, јалныз аз һиссәси Ҹәнуби Америкада јајылмышдыр.

Әксәријјәти даим суда, о ҹүмләдән мағаралардакы су һөвзәләриндә, бә'зиләри исә һәмишә гуруда јашајыр вә јалныз чохалма вахты суда олур. Јалныз Aneides ҹинсиндән олан бә'зи Г.а. ағаҹларда јашајыр. Гуруда вә итиахан суларда јашајан Г.а.-да ағҹијәр, адәтән, аз вә ја чох редуксија етмиш, јахуд тамамилә јохдур. Ағызын вә удлағын селикли гишасы илә, еләҹә дә дәри илә тәнәффүс едирләр. Бә'зиләри јеткин һалда гәлсәмәләрлә (амфиумлар, протејләр вә с.) тәнәффүс едир. 2—3 иллијиндә ҹинси јеткинлијә чатыр. Г.а.-ын әксәријјәтиндә дахили мајаланма кедир. 3-дән бир нечә јүзә гәдәр јумурта гојур. Гуруда јашајанлар јумурталарыны торпағын, чүрүк ағаҹ көтүкләринин ичәрисинә, јарпаг алтына, коғушлара гојур; бә'зиләри диридоған вә ја јумуртадиридоғандыр. Әсасән, мүхтәлиф онурғасызларла гидаланыр; балыг вә амфибијаларын күрүсүнү дә јејир; ири фәрдләр кичик онурғалы һејванлары да удур. Бә'зиләри (мәс., Mertensiella) тәһлүкә баш вердикдә гујругларыны атыб гачыр (аутотомија). ССРИ-дә 6 ҹинсә мәнсуб 10 нөвү, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә ади тритон (Triturus vulgaris lanfsi) Ләнкәран, дарағлы тритон (Triturus cristatus karelini) исә Ләнкәран, Шамахы вә Дәвәчи (Алтыағаҹ кәнди) р-нларында јајылмышдыр.

ГУЈРУГЛУ ГОЈУНЛАР — әтлик-пијлик габајунлу вә јарымгабајунлу гојун ҹинсләри. Пиј гујруг һиссәсиндә јығылыр. Јемә аз тәләбкар олуб, сәһра вә јарымсәһра шәраитинә, узун јол кетмәјә јахшы ујғунлашмышдыр. Ән ири Г.г. ҹинсинә: Һиссар, сараҹа, таҹик, Едилбај, ҹајдара вә с. аиддир. Бу ҹинсләрин әксәријјәтинин әт мәһсулдарлығы јүксәкдир. Гојунларын дири чәкиси 60—85 *кг* (бә'зән 130 *кг*-дәк), гочларынкы 110—130 *кг* (бә'зән 180 *кг*-дәк) олур. Гујруғунун чәкиси 5—16 *кг*, бә'зи ҹинсләринин исә (мәс., Һиссар гојуну) 20—30 *кг*-дыр. Әт чыхымы 53—60%, јуну исә аздыр (2,0—2,2 *кг*). Јунундан габа маһуд, халча, кечә, палаз вә с. истеһсалы үчүн истифадә едилир. Сүдлүк гојунлардан 100—130 *кг* сүд сағылыр. Сүдүндән ајран, пендир вә с. һазырланыр. Һәр 100 доғар гојундан 105—120 бала алыныр. Г.г.-ын јунунун мәһсулдарлығы онларын зәрифјунлу вә јарымзәрифјунлу гојун ҹинсләри илә ҹүтләшдирмәклә јахшылашдырылыр. Гәрби Чиндә, Иранда, Әфганыстанда, Шимали Африкада јајылмышдыр. ССРИ-дә Орта Асија респ.-ларында, Газахыстанда вә Азәрб.ССР-дә (балбас, Гарабағ гојуну, ләзки гојуну, бозах вә с.) јетишдирилир.

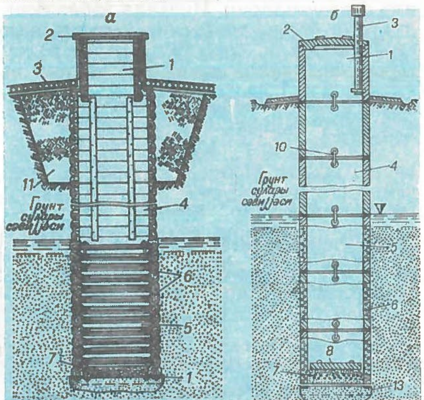
ГУЈРУГСУЗ АМФИБИЈАЛАР (Salientia)—амфибијалар синфинин бир дәстәси. Мүасир Г.а.-ын бәдәни гыса вә енлидир. Метаморфоз заманы гујруғу јох олур. Дал ајаглары габаг ајагларындан узундур. Дүнјанын һәр јериндә 2500-дән чох, Азәрб.ССР-дә исә 7 нөвү јајылмышдыр. Г.а. дәстәсини 6 јарымдәстәјә ајырырлар: 1) илкгујругсузлар (Proanura)—јеканә нүмајәндәси олан Protobatrachus massinoti Шимали Мадагаскарда Алт Триас чөкүнтүләриндән тапылмышдыр; 2) амфиселләр (Amphicoela) — ән примитив мүасир Г.а.-дыр. 2 ҹинси (лиопелма вә аскафус) бирләшдирән бир фәсиләси вар; 3) опистоселләр (Opisthocoela)—2 фәсиләјә бөлүнүр: пипләр вә кирдәдиллиләр; 4) аномоселләр (Anomocoela)—сарымсаг гурбағалары адланан бир фәсиләси вар. ССРИ-дә 2 ҹинси: сарымсаг гурбағалары вә хачлыҹалар мә'лумдур; 5) проселләр (Procoela) — үч фәсиләни бирләшдирир: гуру гурбағалары, ағаҹ гурбағалары вә гысабаш гурбағалар; 6) диплазиоселләр (Diplasiocoela)—үч фәсиләни әһатә едир: әсл гурбағалар, дарағыз гурбағалар, күрәкајаглы гурбағалар. ССРИ-дә әсл гурбағалар ҹинси (Rana) кениш јајылмышдыр.

ГУЈУ—Шәрг өлкәләриндә, Гафгазда, о ҹүмләдән Азәрб.-да кечмишдә тахыл сахланан јерләрдән бири. Адәтән, һәјәтдә

гураг јердә дүзәлдилирди. Диварларынын учмамасы, һабелә тахылын чүрүмәмәси үчүн онун диби вә диварлары күләш, от вә бәлимдән истифадә едиләрәк һөрүлүрдү. Г.-лар дүзәнлик рајонларында нисбәтән дајаз, дағ вә дағәтәји зонада исә дәрин газылырды. Г.-нун ағзы бир гајда олараг күләш вә палазла өртүлүрдү. Бу гајда Шәрг өлкәләриндә дә кениш јајылмышды. Археоложи вә етнографик материаллар көстәрир ки, Азәрб.-да даирәви, дөрдкүнҹ вә конусвары Г.-лар олмушдур. Бир нечә руба (1 руба тахыл тәгрибән 70 *кг*-а бәрабәрдир) тахыл тутан даирәви Г.-лар шм.-ш. р-нларында «чапал гују», бир нечә халвар (1 халвар — 25 пуд) тахыл тутан конусвары Г.-лар исә Ширванда «чәкир гују» ады илә мә'лум олмушдур. Археоложи газынтылар нәтиҹәсиндә Азәрб.-ын бир чох јашајыш јериндә гејдә алынмыш тәсәррүфат Г.-лары көстәрир ки, онлар е.ә. 3-чү миниллиҝдән башлајараг ерамызын 20 әсринин әввәлләринәдәк мәишәтдә истифадә едилмишдир.

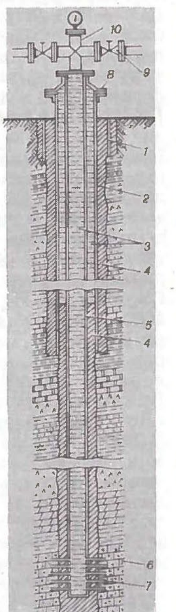
Әд.: Һәбибуллајев О., Күлтәпәдә археоложи газынтылар, Б., 1959; Бунјадов Т., Азәрбајҹанда әкинчилијин инкишафы тарихинә даир, Б., 1964.

ГУЈУ—1) Јер габығында шагули вә ја маили лүлә шәклиндә газылмыш һидротехники гурғу. Су тәҹһизаты вә суварма үчүн јералты сулардан истифадә мәгсәди илә сујыған Г.-лар; артыг сәтһ суларынын јералты су еһтијатларына гатылмасы, јахуд дренаж вә дурулашдырылмыш канализасија суларынын топланмасы үчүн удуҹу Г.-лар; чај, көл, су анбарларындан јығылан сулары тәнзим етмәк үчүн саһил Г-лары газылыр. Сујыған Г.-лара, хүсусилә ичмәли су Г.-ларына даһа чох раст кәлмәк олур. Г.-лар конструксијасына, тикилмә вә диварларынын бәркидилмә үсулуна көрә шахтавары вә борулу Г.-лара ајрылыр. Шахтавары Г.-лар басгысыз, аздебитли, дајаздан кечән сулу лајлардан су көтүрмәк үчүн газылыр. Шахтанын ен кәсији даирәви, јахуд дүзбучаглы олур (диаметри 0,8—1,5 *м*, дәринлији 40 *м*-дәк, бә'зән 100—300 *м* ола биләр). Овулан (сәпәләнән) сүхурларда Г. диварлы бәркидилир. Чох мөһкәм сүхурларда Г. бәркидилмир. Шахта Г.-сунун гурулушу шәкилдә көстәрилмишдир. Борулу Г.-лар мүхтәлиф дәринликләрдән, әсасән, басгылы вә басгысыз сулу лајлардан су чыхармаг үчүн газылыр. Борулу су Г.-ларынын дәринлији 800 *м*-ә чатыр. Лакин ССРИ-дә газылан гујуларын әксәријјәтинин дәринлији 100 *м*-дән чох олмур. Г.-нун дебити, 0,5—50 *л/сан*-јә гәдәр, бә'зән чох олур. Борулу Г.-ларын ишләмә мүддәти 10—15 ил, бә'зән 30 илә гәдәр олур. Удуҹу Г. шагули дренажын бир нөвү олуб гапалы чөкәкләрин гурудулмасы үчүн тәтбиг едилир. Удуҹу Г.-лар да шахтавары вә борулу олур. Саһил Г.-лары шәбәкәләрә ајрылмыш камера шәклиндәдир; гәбуледиҹи һиссәсинә чај, јахуд башга мәнбәдән бору илә су дахил олур.

Шәк. 1. Шахтавары гујулар: *а*—гравитасија сүзкәҹли гују; *б*—сугәбуледиҹи һиссәси мәсамәли бетондан олан дәмир бетон гују; *1* — јухары һиссә; *2*—гапаг; *3*—вентилјасија борусу; *4*—көвдә (шахтанын јер сәтһиндән сулу лаја гәдәр олан һиссәси); *5*—шахтанын сугәбуледиҹи һиссәси; *6*—гравитасија сүзкәҹи (V-шәкилли дәликләрдә); *7*—диб сүзкәҹи; *8*—мәсамәли бетон тава; *9*—мәсамәли бетон диварлар; *10*—тавалары бәркидән бәндләр; *11*—кил бәнд; *12*—кечид; *13*—бычаг (дәмир лөвһә).

2) Јер сәтһиндә механики васитәләрлә газылан, диаметри узунлуғундан дәфәләрлә кичик олан силиндрик көвдә. Белә Г.-ларын дәринлији 5 *м*-дән чох, диаметри 75—300 *мм* олур. Г. јер сәтһиндән вә јералты газмалардан шагули, үфүги, маили газыла биләр. Г.-нун башланғыҹына гујуағзы, силиндрик көвдәнин сонуна исә гујудиби дејилир. Г.-ларын дәринлији 10 *км*-ә гәдәр вә даһа артыг ола биләр. Бәрк фајдалы газынтыларын чыхарылмасы үчүн газылан кәшфијјат Г.-ларынын диаметри 100—600 *мм* олур. Г.-лар газылма мәгсәдләриндән асылы олараг ашағыдакы нөвләрә ајрылыр: Кәшфијјат Г.-лары кеоложи мәгсәдләр, мүһәндискеоложи вә һидрокеоложи ахтарышлар, структурун өјрәнилмәси, кеофизики ишләр, фајдалы газынтыларын ахтарышы вә кәшфи үчүн газылыр; истисмар Г.-лары нефт, газ, јералты сулар, минерал дузлар вә с. чыхарылмасы үчүн газылыр; көмәкчи Г.-лара вуруҹу, мүшаһидә, пјезометрик, вентилјасија, дегазасија вә с. Г.-лар; хүсуси Г.-лара исә дондуруҹу, тампонаж, дренаж вә с. Г.-лар дахилдир; партлатма Г.-лары јерин дәринликләриндә партлајыш ишләри апармаг үчүндүр. Газылмыш сүхур һиссәчикләри јујуҹу маје вә ја һаванын көмәји илә јер сәтһинә галдырылыр вә механики гурғулар васитәсилә кәнар едилир. Кәшфијјат вә дәрин истисмар Г.-ларыны метал горујуҹу кәмәрлә бәркидир вә цементләјирләр. Нефт вә газ Г.-ларынын ағзыны јујулмагдан вә сүхурларын учулмасы тәһлүкәсиндән горумаг мәгсәди илә Г.-ја уз. 3—50 *м* олан горујуҹу борулар ендирилир. Г. истигамәтинин шагули вә маили олмасыны тә'мин етмәк, Г.-ја су, нефт вә газ ахмасынын вә Г. диварынын учулмасы гаршысыны алмаг үчүн Г.-нун сонракы көвдәсинә икинчи горујуҹу бору кәмәри—кондуктор ендирилир. Г. дивары илә горујуҹу бору кәмәри арасында галан саһәјә (бору архасына) семент мәһлулу вурулур. Г. лајиһә дәринлијинә гәдәр газылдыгдан вә мәһсулдар һоризонтларын (нефт, газ вә с.) олмасыны ашкар едән кеофизики ишләр апарылдыгдан сонра Г.-ја истисмар кәмәри ендирилир (бах һәмчинин *Газыма*).

Шәк. 2. Нефт вә газын чыхарылмасы үчүн истисмар гујусунун конструксијасы: *1*—истигамәтләндириҹи һиссә; *2*—кондуктор; *3*—јујуҹу маје; *4*—семент дашы; *5*—истисмар кәмәри; *6*—мәһсулдар лај; *7*—перфораторла ачылан дешикләр; *8*—кәмәр башлығы; *9*—сијиртмәләр; *10*—дөрдлүк.

Азәрб.-да илк дәфә ән дәрин нефт кәшфијјат Г.-су Орҹоникидзе р-нунда 1939 илдә 3800 *м* дәринлијә газылмышды (1102 нөмрәли нефт Г.-су). Мүһарибәдән сонракы илләрдә (1947 илдә) Һөвсан саһәсиндә Авропада ән дәрин кәшфијјат Г.-су газылмышдыр (3904 *м*). 1953 илдә Зирә саһәсиндә газылан 7 №-ли Г.-нун дәринлији 4812 *м* олмушдур. Сонракы илләрдә (1962 илдә) *Ағададаш Кәрбәлајы оғлунун* бригадасы 61 нөмрәли гујуну 5044 *м* дәринлијә чатдырмышдыр. 1968 илдә исә Азәрб.-да 6522 *м* дәринлијиндә нефт Г.-су газылмышдыр. Һазырда Саатлы р-ну әразисиндә лајиһә дәринлији илкин мәрһәләдә 7000 *м*, сонракы мәрһәләдә исә 15000 *м* олаҹаг кәшфијјат Г.-су газылыр.

Әд.: Ахундов Б. М., Нефт вә газ гујуларынын газылмасы, Б., 1973; Бурение нефтяных и газовых скважин, М., 1961; Куличихин Н. И., Воздвиженский Б. И., Разведочное бурение, 2 изд., М., 1973.

ГУЈУ ГӘБИР — ССРИ әразисиндә Волга чајынын ашағы ахарында вә Хәзәр дәнизинин шм. саһилләриндә гәбир формаларындан бири (е.ә. 3-ҹү миниллијин әввәлләри). Гәбирләр даирәви вә ја дөрдкүнҹ гују формасында олуб, үстүндә курганлар вардыр.

Азәрб.-да Шамахы јахынлығындакы Хыныслы гәбиристанында да Г.г.-ләр ашкар едилмишдир. Јерин үстүндә онлары нишан верә билән һеч бир әламәт јохдур. Бурадан дәмир хәнҹәр, ох вә низә учлары, бычаглар, тоггалар, бәзәк шејләри (тунҹ вә дәмир биләрзикләр, күмүш сырғалар, мүхтәлиф мунҹуглар вә с.) тапылмышдыр. Тапынтылара әсасән Г.г. е.ә. 1-чи миниллијин 2-чи јарысына аид едилир.

ГУЈУ ГӘБИРЛӘРИ МӘДӘНИЈЈӘТИ, даһа дәгиг: гују гәбирләри мәдәни-тарихи әразиси — Хәзәрјаны вә Гара дәнизјаны чөлләрдә е.ә. 3—2-чи миниллијин әввәлләриндә јајылмыш бир нечә гоһум археоложи мәдәнијјәтин шәрти ады. Г.г.м.-нә аид илк абидәләр 1901 илдә Шимали Донетсдә В. А. Городсов тәрәфиндән тәдгиг едилмишдир. Г.г.м. ајры-ајры тајфа групларына вә археоложи мәдәнијјәтләрә ујғун кәлән бир сыра вариантлара ајрылыр. Г.г.м. үчүн курган алтында бүкүлү вәзијјәтдә тәк өлү басдырылмыш гәбирләр, мејидин үстүнә гырмызы боја төкүлмәси, јумру отураҹаглы габларын олмасы сәҹијјәвидир. Г.г.м. үч хроноложи дөврә ајрылыр: гәдим дөвр (е.ә. 3-ҹү минил-

лијин 1-чи јарысы) Волга-Урал, Өн Гафгаз вә Дон вариантларында экс олунур. Бу дөвр үчүн өлүнүн архасы үстдә, бүкүлү вәзијјәтдә, башы ш.-ә басдырылмасы, гырмызы бојанын чохлуғу, јумру отурачаглы, үзәри басма вә көндәләнинә нахышла өртүлмүш габлар, чахмагдашы вә кварситдән әмәк аләтләри (бычаг, гашов, ох учу), сүмүк вә балыггулағындан бәзәк шејләри, даш күрз-скипетралар сәчијјәвидир. Г.г.м. тајфалары бу дөврдә г.-ә јајылмыш, Азов вә Днепр саһилләриндә јашајан әһали илә сых гаршылыглы әлагәјә кирмишләр. Г.г.м.-нин 2-чи дөврүндә (е.ә. 3-чү миниллијин 3-чү рүбү вә 4-чү рүбүн әввәли) бу мәдәнијјәтин ајры-ајры р-нларына мәхсус јени јерли хүсусијјәтләр јаранмаға башлајыр. Лакин гәдим ән'әнәни өзүндә даһа јахшы горујуб сахлајан Волга-Урал вариантыдыр. Дәфн адәти олдуғу кими сахланылыр; кил габлар јумру отурачаглы, һәндәси нахышлыдыр, басма кәндир нахышлар мејдана кәлир; мисдән бә'зи аләтләр һазырланыр. 3-чү дөврдә (е.ә. 3-чү миниллијин сону—2-чи миниллијин 1-чи рүбү) мөһкәмләндирилмиш јашајыш јерләри вә мүрәккәб гурулушлу евләр мејдана кәлир. Г.г.м. тајфаларынын гоншу *катакомба мәдәнијјәти* вә Шимали Гафгаз тајфалары илә гаршылыглы мүнасибәтләри даһа да гүввәтләнир. Гәдим дәфн адәти позулур, јумру отурачаглы габларла јанашы дүз отурачаглы габлар да мејдана чыхыр. Гафгаз металындан һазырланмыш әшјалар (тунч бычаг, искәнә, биз, асмалар) јајылыр. Јерли метал е'малынын изләри нәзәрә чарпыр. Г.г.м. тајфаларынын әсас мәшғулијјәти малдарлыг олмушдур. Һинд-Авропа диллләри аиләсинә дахил олан бир сыра групларын формалашмасында әһәмијјәтли рол ојнамышлар.

Әд.: Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г., в кн.: Труды 12 Археологического съезда, т. 1, М., 1905; Мерперт Н. Я., Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского Междуречья, М., 1974.

ГУ ЈУА́Н (д.1919, Гуандун әјаләтинин Начжоу к.)—Чин рәссамы, график. 1938 илдән Чин Коммунист Партијасынын үзвү. Јанјан Инчәсәнәт Академијасында охумушдур (1938—40). Г.Ј.-ын ағач үзәриндә ишләдији монохром (биррәнкли) гравүра серијалары үчүн кәскин лаконик контур хәтләр («Чин кәндлисинин кечмиши вә бу күнү», 1942), јахуд ән'әнәви Чин бәдии кәсмә сәнәтинә хас хүсусијјәтләр («Кәнд һәјаты», 1944) сәчијјәвидир. Г.Ј. ағач үзәриндә Авропа тәрзиндә бир сыра рәнкли вә ағ-гара гравүралар да ишләмишдир («Гураглыға галиб кәләчәјик», 1944, «Бичин», 1947, «Чанлы көрпү», 1949).

Әд.: Черкова Н., Гу Юань, М., 1960.

ГУЈУЛАРЫН ЈЕРАЛТЫ ТӘ'МИРИ—бах *Јералты тә'мир.*

ГУЈУЛАРЫН СЕМЕНТЛӘНМӘСИ—бах *Сементләмә.*

ГУЈЧЖО́У—Чинин ч.-г.-индә әјаләт. Саһ. 170 мин *км*². Әһ. 17,4 млн. (1971); әсасән чинлиләрдир. Инз. м. Гујјан ш.-дир. Әразиси Јуннан-Гујчжоу јајласындадыр. Һүнд. ш.-дән г.-ә артыр (700 *м*-дән 2872 *м*-ә гәдәр). Сәтһи чај дәрәләри илә парчаланмышдыр. Иглими рүтубәтли, субтропикдир. Орта темп-р јанварда 4—8°С, ијул—августда 22—26°С-дир. Иллик јағынты 800—1300 *мм*. Әсас чајы Сјансзјандыр (Усзјан). Латерит, гырмызы вә сары торпаглар јајылмышдыр. Дағ јамачларынын јухары һиссәләри мешәләрлә өртүлүдүр. Игтисадијјатынын әсасы к.т.-дыр. Чәлтик, гарғыдалы, буғда, түтүн, памбыг, чај, шәкәр гамышы вә с. әкилир. Һејвандарлыг зәиф инкишаф етмишдир. Чивә, мис, манган, стибиум, синк филизләри, көмүр вә с. чыхарылыр. Јејинти, түтүн, тохучулуг, кимја, гара вә әлван металлуркија, машынгајырма сәнајеси, кағыз, ағач е'малы мүәссисәләри вар. Тикинти материаллары истеһсал едилир.

Һәлә гәдим заманлардан мүхтәлиф тајфаларын јашадығы Г. әразисини е.ә. 3 әсрдә чинлиләр (ханлар) ишғал етмиш вә бурада мәскунлашмышлар. 15—17 әсрләрдә бир нечә вилајәти бирләшдирән Г. инз. идарәси әсасында 17 әсрин 2-чи јарысында Г. әјаләти јарадылды. 1735—36 илләрдә Г.-да Манчурија-Чин һакимијјәтинә гаршы мјао халгынын бөјүк үсјаны олмушду. 1855—72 илләрдә кизли дини тәригәтләрин чағырышы илә мјао халгынын вә зәһмәткеш чинли әһалинин һөкумәтә вә јерли феодаллара гаршы силаһлы үсјанлары баш верди. Г. 1934 илин октјабры—1935 илин апрелиндә Чин Гызыл Ордусунун Шимал-Гәрб јүрүшү даирәсинә дахил иди. 1937—45 илләрдә Јапонија илә мүһарибә дөврүндә мәркәзи р-нлардан онларча сәнаје мүәссисәсинин Г.-ја көчүрүлмәси әјаләтин игтисади инкишафына сәбәб олду.

ГУЈЧАГ—Азәрб.ССР Чәбрајыл р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 16 *км* ш.-дә, Маралјан д.ј. ст.-ндан 10 *км* аралы, дүзәнликдәдир. Әһ. 665 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ГУ КАЈ-ЧЖИ́ (тәгр. 344, Уси—тәгр. 406)—Чин рәссамы вә инчәсәнәт нәзәријјәчиси. 9 мәишәт сәһнәсиндән ибарәт дидактик мәзмунлу «Сарај ханымларына нәсиһәт» (6 әсрә аид сурәт, Британија музеји, Лондон) әсәри вә «Ло чајы пәриси һаггында әфсанә» (10—11 әсрләрә аид сурәт, Гугун Музеји, Пекин) силсилә әсәрләри композисија ајдынлығы, чизкиләрин ифадәлилији илә фәргләнир. «Бојакарлыг һаггында тәнгиди гејдләр» вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Нәзәријјәчи кими *конфусичилијин* естетик принсипләринә әсасланмышдыр.

ГУКАСЈА́Н—Ерм.ССР-дә кәнд. Гукасјан р-нунун мәркәзи. Ленинакан—Ахалтсихе шосе јолу кәнарындадыр. Әһ. 1878 (1977). Микроелектрик мүһәррикләри (мәишәт вентилјатору) з-ду, кәнд техники пешә мәктәби вар. Ермәнистанда Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбариз Г.О. Гукасјанын (1899—1920) шәрәфинә адландырылмышдыр.

ГУ́КЕР АДАСЫ—Шимал Бузлу океанында, Франс-Иосиф Торпағы архипелағынын ч.-унда ада. Саһ. тәгр. 508 *км*², һүнд. 576 *м*-ә гәдәрдир. Г.а.-нын чох һиссәси бузлагларла өртүлүдүр. К. Ј. Седовун Шимал гүтбүнә кедән експедисијасы 1913—14 илләрдә Г.а.-нын шм.-г.-индәки Тихора бухтасында гышламышдыр. Инкилис ботаники Ч. Д. Гукерин шәрәфинә адландырылмышдыр.

ГУ́КОВО—РСФСР Ростов вил.-ндә шәһәр. Д.ј.ст. Әһ. 71 мин (1977). Көмүр чыхарылыр (Донетск һөвзәси). Кәрпич, дәмир-бетон, резин мә'мулаты з-длары, көмүрсафлашдырма, тикиш, трикотаж, тохучулуг-галантереја ф-клары, иншаат техникуму вар.

ГУЛ АЛВЕ́РИ—бах *Көләлик.*

ГУЛАГ—инсанда вә онурғалы һејванларда ешитмә вә мүвазинәт органы; мүвафиг анализаторларын периферик һиссәси. Г. тәкамүл просесиндә мүрәккәбләшәрәк 3 һиссәјә: дахили, орта вә харичи Г.-а ајрылмышдыр. Бах јапышдырма шәкил 1-чи чилд, сәһ. 336—37.

Дахили Г. бүтүн онурғалыларда олуб, зарлы вә сүмүк лабиринтләрдән ибарәтдир. Зарлы лабиринтдә сәс далғаларыны гаврајан әсл ешитмә (Корти) органы (илбиз ахачағында), башын вә бәдәнин фәзада вәзијјәтинин дәјишмәсини дујан мүвазинәт органы (дәһлиздә вә 3 јарымдаирәви каналчыгларда) јерләшмишдир. Сүмүк лабиринт (илбиз, дәһлиз вә 3 јарымдаирәви каналчыг) зарлы лабиринти харичдән әһатә едир.

Орта Г. јалныз гуруда јашајан онурғалыларда олуб, сәс далғаларыны дахили гулаға өтүрүр, бу исә лимфа мајеси васитәсилә ешитмә органынын һиссәси синир һүчејрәләрини гычыгландырыр вә нәтичәдә мүвафиг синир импулсу јаранып. Орта гулаг һава илә долу тәбил бошлуғундан, орада јерләшән сүмүкчүкләрдән (чәкич, зиндан, үзәнки) вә ешитмә (Јевстах) борусундан ибарәтдир; һәмин бору орта Г.-ы удлаг бошлуғунун бурун һиссәси илә әлагәләндирир. Инсанда тәбил бошлуғунун бајыр дивары тәшкил едән еластик-лифли зар (тәбил пәрдәси) чәкичлә бирләшир; чәкич исә зиндан вә үзәнки илә һәрәкәтли бирләшмә (ојнаг) әмәлә кәтирир. Үзәнки сүмүк лабиринтин овал пәнчәрәсини өртүр.

Харичи Г. инсанда вә мәмәлиләрдә јахшы инкишаф етмиш Г. сејванындан вә харичи ешитмә кечәчәјиндән ибарәтдир. Бунлар сәс далғаларыны тутуб орта гулаға (тәбил пәрдәсинә) өтүрүр. Дахили, орта вә харичи Г. хәстәликләри мүхтәлиф сәбәбләрдән төрәјир. Бах *Гулаг хәстәликләри.*

Әд.: Циммерман Г. С., Ухо и мозг, 2 изд., М., 1974.

ГУЛАГ ХӘСТӘЛИКЛӘРИ—дахили, орта вә харичи гулағы (бах *Гулаг*) зәдәләјән хәстәликләр. Бунлар ајрыајрылыгда вә бирликдә зәдәләнә биләр. Г.х. анадангәлмә вә газанылма олур. Анадангәлмә Г.х.-нә ананын сифилис хәстәлији кечирмәси, һамиләлик дөврүндә травма, токсоплазмоз вә с. сәбәб олур. Бу хәстәликләрә карлыг, гулаг сејванынын мүхтәлиф ејбәчәрликләри (мәс., гулаг сејванынын бөјүк вә ја кичик олмасы), харичи ешитмә кечәчәјинин вә тәбил бошлуғунун олмамасы (бу ағырешитмәјә вә карлыға сәбәб олур) вә с. аиддир. Газанылма Г.х., әсасән, инфексион хәстәликләрдән (грип, скарлатина, гызылча, дифтерија, менинкит вә с.), травма, кәскин сојугдәјмә, акустик гычыгландан (истеһсалат күјү, вибрасија вә с.) баш верир. Әламәтлә-

ри: ешитмә габилијјәтинин итмәси вә ја зәифләмәси, гулагда ағры, күј, иринли ифразат, бә'зән башкичәлләнмә, мүвазинәтин позулмасы вә с.

Дахили Г.х. дахили гулаға ганла вә ја тәбил бошлуғундан инфексија кечмәси, бејин гишаларына илтиһаб просесинин јајылмасы, истеһсалат күјү, вибрасија, атмосфер тәзјигинин дәјишмәси, партлајышлар вә с. нәтиҹәсиндә төрәјир. Хәстәдә башкичәлләнмә, үрәкбуланма, мүвазинәтин позулмасы, иринли лабиринтитдә ешитмә габилијјәтинин вә с. итмәси кими әламәтләр олур. Дахили Г.х. бә'зән карлыгла нәтиҹәләнир. Хариҹи Г.х.-нә дерматит, екзема, чибан, донвурма, гулаг кири тыхачы, гулаг сејванынын травмасы вә с. аиддир. Чибан хариҹи гулаг кечәҹәјиндә дәринин зәдәләнмәси, гулаг кири тыхачы исә гулаг вәзиләринин ифраз етдији секресијанын артмасы нәтиҹәсиндә баш верир; ағырешитмәјә сәбәб олур. Орта гулағын хәстәликләринә орта гулағын кәскин вә хроник илтиһаблары (*Отит*, *Отосклероз*), һава нәглијјатындан әмәлә кәлән аероотит вә с. аиддир. Ешитмә синиринин хәстәликләринә инфексион хәстәликләр, маддәләр мүабдиләсинин позулмасы, зәһәрләнмә, бә'зи дәрманларын һәддиндән артыг гәбулу, пис иш шәраити (күј, вибрасија) вә с. сәбәб олур.

Мүалиҹәси: гулағын иринли илтиһабында антибиотикләр, сулфаниламид препаратлары, бә'зән ҹәрраһи әмәлијјат.

Әд.: Гасымов Ј. Ә., Гулаг, бурун вә боғаз хәстәликләри, Б., 1969; Лихачев А. Г., Справочник по оториноларингологии, М., 1971; Преображенский Н. А., Патякина О. К., Стапедэктомия и стапедопластика при отосклерозе, М., 1973.

ГУЛАГАЛТЫ ВӘЗИЛӘР—ән бөјүк ағыз сују вәзиси. Чәнәархасы чухурда, гулаг сејванындан ашағыда вә өндәдир. Ахаҹағы, вәзинин өн тәрәфиндән чыхараг икинҹи јухары бөјүк азы диши бәрабәриндә ағыз дәһлизинә ачылыр. Ифраз етдији ширә һәзм просесини асанлашдырыр (бах *Ағыз сују вәзиләри*). Г.в.-ин илтиһабы паротит адланыр.

ГУЛАЈЕВ Николај Дмитријевич (д. 26. 2.1918, индики Ростов вил.-нин Аксајскаја станитсасы)—авиасија кен.-полк. (1972), ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1943, 1944). 1943 илдән Сов. ИКП үзвү. 1938 илдән Совет Ордусунда хидмәт едир.

Һәрби Һава Мүһәндисләри Академијасыны (1950) вә Баш Гәраргаһ Академијасыны (1960) битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Сталинград вә Воронеж, 1-ҹи вә 2-ҹи Украјна ҹәбһәләриндә дәстә командирлијиндән ескадрилја командири вәзифәсинәдәк дөјүш јолу кечмишдир. 240 дөјүш учушу кечирмиш, 69 һава дөјүшүндә иштирак етмиш, 57 дүшмән тәјјарәсини вурмушдур. ССРИ ҺҺМ баш команданлығында мәс'ул ишдәдир. 2 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 4 Гырмызы Бајраг ордени, 1-ҹи дәрәҹәли Вәтән мүһарибәси ордени, 2 Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ГУЛАК Николај Иванович (1822, индики Черкассы вил.-нин Золотоноша р-ну—26.5.1899, Јелизаветпол, индики Кировабад)—Украјна ингилабчы демократы, алим. *Кирилл-Мефоди ҹәмијјәтинин* тәшкилатчыларындан бири. 1847 илдә һәбс едилмиш, Шлиссельбург галасына салынмыш (1847—50), 1850—55 илләрдә Пермдә сүркүндә олмушдур. Сонралар елми-педагожи фәалијјәт көстәрмишдир. 1867 илдән Тифлисдә, 1886 илдән өмрүнүн сонунадәк исә Јелизаветполда јашамышдыр. Азәрб. әдәбијјатына даир әсәрләр дә («Бир даһа бизим түрк халгларынын ел поезијасы һаггында», «Низами вә онун «Русларын Бәрдәјә јүрүшү» поемасы һаггында», «Адолф Берже шәргшүнас кими», «Мирзә Фәтәли Ахундзадәнин ики комедијасы» вә с.) јазмышдыр. Фүзулинин «Лејли вә Мәҹнун» поемасыны, Низаминин поемаларындан кичик парчалары илк дәфә нәсрлә рус дилинә чевирмишдир. Азәрб. дөври мәтбуатында («Кәшкүл» вә с.) әмәкдашлыг етмишдир.

Әд.: Сеидзаде А. А., Из истории изучения Низами и азербайджанской литературы, в кн.: Низами (Сб. статей), Б., 1947; Јенә онун, Н. И. Гулак как переводчик Физули (о русском переводе поэмы «Лейли и Меджнун»), в кн.: «Әдәбијјат мәҹмуәси», Б., 1958; Зайончковский П. А., Кирилло-Мефодиевское общество, М., 1959.

ГУЛАК-АРТЕМОВСКИ Петро Петрович (27.1.1790, индики Кијев вил.-нин Городишше к.—13.10.1865, Харков)—Украјна јазычысы. Харков ун-тинин проф. (1825 илдән) вә ректору (1841 илдән) олмушдур. «Пан вә ит» (1818) тәмсилиндә мүлкәдар өзбашналығы, «Солопи вә Хиврја» (1819), «Ата вә оғул» (1827) тәмсилләриндә хәсислик вә ҹәһаләт тәнгид олунур. Һоратсинин одаларыны тәбдил етмишдир. И. В. Көтенин «Балыгчы», А. Митскевичин «Ханым Твардовскаја» балладаларыны јенидән ишләмәклә Украјна әдәбијјатында романтизмин илк нүмунәләрини јаратмышдыр. Декабристләр үсјанынын мәғлубијјәтиндән сонра иртиҹанын һүҹуму илә әлагәдар олараг јарадыҹылығында мүһафизәкар мејлләр күчләнмишдир («Әсрин тәнәззүлү», 1856).

Әд.: Охрименко П. П., Пильчук И. И., Шлапак Д. Я., История украинской литературы, М., 1970.

ГУЛАК-АРТЕМОВСКИ Семјон Степанович (16.2.1813, индики Кијев вил.-нин Городишше к.—17.4.1873, Москва)—Украјна опера мүғәнниси (баритон), бәстәкар. Илк дәфә 1841 илдә Флоренсија опера театрында чыхыш етмишдир. Петербург (1842—64) вә Москва (1864—65, Бөјүк театр) опера труппаларынын солисти олмушдур. Партијалары: Руслан («Руслан вә Лјудмила», М. И. Глинка), Мазетто («Дон Жуан», В. Мотсарт), лорд Уолтон («Пуританлар», В. Беллини) вә б. «Запорожјели Дунајын о тајында» (1863) илк Украјна операсынын, «Украјна тоју» (1851) вокал-хореографик дивертисментинин, «Иван Купала бајрамы әрәфәсиндә кечә» (1852) водевилинә мусигинин мүәллифидир.

ГУЛАМӘЛИЈЕВ Гуламһејдәр (1904, индики Дағлыг-Бәдәхшан МВ, Рушан р-нунун Вомар к.—19.4.1961, Душәнбә)—таҹик совет балетмејстери, мусиги хадими. ССРИ халг артисти (1957). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1936 илдә илк дәфә Памирдә бәдии өзфәалијјәт дәрнәји, 1943 илдә ушаг маһны вә рәгс ансамблы јаратмышдыр. Г. 1956 илдән Таҹикистан Дөвләт Филармонијасында тәшкил етдији Памир халг мусиги, маһны вә рәгс ансамблынын бәдии рәһбәри олмушдур. Маһны вә инструментал әсәрләрин мүәллифидир.

ГУЛАМЛАР (әр. غلام — оғлан, оғлан ушағы; гул)—орта әсрләрдә бир сыра мүсәлман өлкәләриндә гуллар. 1) *Аббасиләр хилафәтиндә* хәлифә Мә'мун [813—833] вахтындан јарадылмыш даими сүвари гвардија. Бу, хариҹдән сатын алынмыш, башлыҹа олараг түрк мәншәли кәнҹ гуллардан ибарәт олурду. Һәмин ад (синоними—мәмлүк) бә'зи орта әср мүсәлман дөвләтләриндә сарај гвардијасы әскәрләринә дә верилирди. 2) Орта әсрләрдә Османлы империјасында гејри-низами феодал гошунунун сырави әскәрләри. 3) *Дәһли султанлығында* (Һиндистан) түрк мәншәли һөкмдарлар (1206—90 илләрдә һакимијјәтдә олмушлар).

Әд.: Низам аль-мульк, Сиасет-намэ, Книга о правлении везира XI столетия Низам аль-мулька, пер., введение и прим., Б. Н. Заходера, М., 1949.

ГУЛАМОВ Јәһја Гуламович (д.1.5. 1908, Дашкәнд) — совет тарихчиси, археолог; тарих е.д. (1950), проф. (1955), Өзб.ССР ЕА акад. (1966; м. үзвү 1956). Өзб.ССР-ин әмәкдар елм хадими (1958). Әсас тәдгигатлары Орта Асијанын гәдим тарихи вә археолокијасы, хүсусилә Өзбәкистанда ән гәдим дөврләрдән индијәдәк суварманын, ибтидаи иҹма гурулушу мәдәнијјәтинин тарихинә вә с. һәср едилмишдир. *Заманбаба* мәдәнијјәтинин ашкара чыхарылмасында вә өјрәнилмәсиндә мүһүм хидмәти вардыр. Г. дөрд ҹилдлик «Өзбәкистан ССР тарихи»нин (рус дилиндә, Дашкәнд, 1967—68) мүәллиф вә редаксија һеј'әти үзвләриндән биридир.

Әсәрләри: Памятники города Хивы, Ташкент, 1941; История орошения Хорезма с древнейших времён до наших дней, Ташкент, 1957; Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана (У. Исламов вә А. Аскаровла биркә), Ташкент, 1966.

ГУЛАН (Equus hemionus) — атлар фәсиләсиндән тәкдырнаглы һејван. Сүјсүнүнүн һүнд. тәгр. 125 *см*, бәдәнинин уз. 2 *м*-ә чатыр. Сары гум рәнкли олуб, белиндә узунуна түнд золаг вар. Гарны вә ајаглары ағдыр. Атлара нисбәтән башы ири, гулаглары узун, гычлары назик, дырнаглары енсиздир. Јалы гыса вә дикдир. Өн, Орта вә Мәркәзи Асијанын сәһра вә јарымсәһраларында јашајыр. Әввәлләр ССРИ-дә Украјнанын ҹөл һиссәсиндә (һәмчинин Крымда), Загафгазија вә Газахыстанда јајылмышды. Ареалы вә сајы кәскин сүрәтдә азалыр. ССРИ-дә јалныз Түркмәнистанын ҹ.-унда (Бадхыз горуғунда) галмышдыр. 3—50 баштан ибарәт сүрүләрлә јашајыр. От вә коллары јејир, дәниз сују (Хәзәрдән) ичә билир. Ити (саатда 70 *км*-ә гәдәр) гачыр. Јазда чүтләшир; боғазлыг дөврү 11 ајдыр. ССРИ-дә мүһафизә едилир. Атлар фәсиләсинин дикәр јарымнөвү олан кур да (Equus hemionus onager) бә'зән бура аид едилир.

ГУЛАҸ—гәдим узунлуг ваһиди (дирсәк сүмүјүнүн узунлуғуна ујғундур);

40—64 *см*, Русијада исә 4,55—4,75 *см*-дир. Сонралар Г. әвәзинә аршын ишләдилирди. Бә'зи өлкәләрдә истифадә едилән Г. 50—70 *см*-дир.

ГУЛДАРЛЫГ ГУРУЛУШУ—бәшәријјәт тарихиндә инсанын инсан тәрәфиндән истисмарына әсасланан илк синифли ичтимаи-игтисади формасија. Г.г.-нда әсас антагонист синифләр гулдарлар вә гуллар иди; гулдарлар вә гуллар—илк бөјүк синфи бөлкү иди (бах Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 29, сәһ. 482). Г.г. *ибтидаи ичма гурулушунун* дағылмасы нәтичәсиндә јаранмышдыр. Гәдим гулдарлыг дөвләтләри е.ә. 4-чү—3-чү минилликләрдә мејдана кәлмишдир (Месопотамија, Мисир). Г.г. ерамызын 3—5 әсрләринәдәк Асија, Авропа вә Африканын о дөвр үчүн габагчыл өлкәләриндә мөвчуд олмуш, Гәдим Јунаныстанда вә Ромада өзүнүн ән јүксәк инкишафына чатмышды. Гәдим тарих адланан дөврдә (ибтидаи ичма гурулушу мүнасибәтләринин дағылдығы дөврдән феодализмин мејдана кәлмәсинәдәк) Г.г. синфи мүнасибәтләрин јеканә формасы олмушдур. Лакин гулдарлыг чәмијјәтләри һәлә ибтидаи ичма гурулушу шәраитиндән чыхмамыш бир чох чәмијјәтләрлә биркә мөвчуд олмуш вә онларын гулдарлыг чәмијјәтинә кечмәсинә күчлү тә'сир көстәрмишләр. Бүтүн гәдим тарих үчүн сәчијјәви олан бу просес ән бөјүк гулдарлыг дөвләтинин—Рома империјасынын јаранмасы илә баша чатмышды. Г.г.-нун сүгутундан сонра (ерамызын 5 әсриндән сонра) тарих мејданына чыхмыш бир сыра халглар (керманлар, славјанлар вә б.) Г.г.-ну кечмәдән, ибтидаи ичма гурулушундан билаваситә феодализмә адламышлар.

Көләлик синифли чәмијјәтдән әввәлки чәмијјәтин сон инкишаф пилләсиндә әмлак бәрабәрсизлијинин вә шәхси мүлкијјәт мүнасибәтләринин синифләрин әмәлә кәлмәси үчүн ән кәсәрли стимула чеврилдији вахт јаранмышдыр. «О вахта гәдәр билмирдиләр ки, һәрби әсирләри нә еләсинләр, буна көрә онлары садәчә өлдүрүрдүләр, даһа әввәлләр јејирдиләр. Лакин «тәсәррүфат вәзијјәтинин» инди кәлиб чатдығы пилләдә һәрби әсирләр мүәјјән бир дәјәр кәсб етмишдиләр; буна көрә дә онлары өлдүрмүрдүләр вә онларын әмәјиндән истифадә етмәјә башладылар... К ө л ә л и к кәшф едилди. Чох кечмәдән көләлик, өз инкишафында гәдим ичмадан ирәли кедән бүтүн халглар арасында һаким истеһсал формасы олду...» (Е н к е л с Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967, сәһ. 181). Мүхтәлиф чәмијјәтләрдә вә дөврләрдә заһирән бир-бириндән фәргләнән мүхтәлиф көләлик формалары вә гул асылылығы типләри олмушдур. Бунунла белә, бунларын арасындан көләлијин ә с а с ү з в и хүсусијјәтләри кими ашағыдакылары ајырмаг олар: 1) гул бир нәфәрин вә ја коллектив саһибкарларын (ичманын, мә'бәдин, дөвләтин) шәхси мүлкијјәтидир; 2) гулун истеһсал васитәләри үзәриндә мүлкијјәти јохдур; 3) гул гејри-игтисади мәчбуријјәт јолу илә истисмар едилир. Көләлијин бу әсас хүсусијјәтләри илә јанашы ә л а в ә хүсусијјәтләри дә вар. Мәс., чәмијјәтдә гулун һүгуги вәзијјәти, јахуд даһа доғрусу, онун һүгугсузлуг дәрәчәси; гулун мәишәт вәзијјәти (аиләсинин олуб-олмамасы вә с., аиләсинин һүгуглары, әкәр һүгуглары варса); гулун пешәси вә мәшғулијјәти. Чох заман бу әлавә хүсусијјәтләрдән һәр һансы бири әсас хүсусијјәт кими гәбул едилир вә онда «гул» анлајышы көклү сурәтдә дәјишир, беләликлә «гул» анлајышынын бир-биринә ујғун кәлмәјән, бә'зән исә зидд олан чохлу дефинисијасы јараныр.

Көләлијин ики әсас типи вар: 1) еркән јахуд патриархал, натурал тәсәррүфат нөвү илә әлагәдар көләлик; 2) әмтәә-пул мүнасибәтләринин инкишаф етдији чәмијјәтләр үчүн сәчијјәви олан антик көләлик. Патриархал көләлијә ев көләлији адланан көләлик дахилдир. Патриархал көләлијин характерик хүсусијјәтләриндән бири гулдарын өз гулу (јахуд гуллары) илә бирликдә әмәк просесиндә иштирак етмәсидир. Антик көләлик патриархал көләликдән гулун шәхсијјәтинин експроприасијасыны һүгуги чәһәтдән даһа чох möһкәмләндирмәси илә фәргләнир. Гәрбдә вә Шәргдә көләлик ејни ганунаујғунлугла инкишаф етмишди вә онун ән мүхтәлиф формаларына һәм Гәрбдә, һәм дә Шәргдә тәсадүф едилир. Адәтән бир өлкәдә ејни вахтда гул истисмарынын мүхтәлиф формалары мөвчуд иди. Г.г. инкишафынын истәр биринчи вә истәрсә дә икинчи мәрһәләсиндә көләлијин әсас базис әламәтләри ејни олмушдур.

Көләлијин мәнбәји һәрби әсирләр, борч үзүндән көлә олмуш азад адамлар, көлә доғулмушлар иди. Рома республикасынын сон дөврүндә вә гисмән Рома империјасында көләләрин әксәријјәтини һәрби әсирләр тәшкил едирди.

Гәдим Шәрг халглары Г.г. мәрһәләсинә биринчи дахил олмушлар; Гәдим Шәрг өлкәләриндә гулдарлыг формасијасы еркән јахуд патриархал көләликдән башланыр. Гәдим Шәргин бир сыра өлкәсиндә (Месопотамија, Мисир) антик көләлик формасына јахын олан көләлик инкишаф етмишди. Һиндистанда Г.г.-нун чичәкләнмә дөврү е.ә. 5—1 әсрләрә, Чиндә е.ә. 5 әср—ерамызын 1 әсринә аиддир (бурада да патриархал көләликлә антик көләлик формалары ејни заманда мөвчуд олмушду). Јунаныстанда вә Ромада да көләлик әввәлчә патриархал формада олмуш, сонрадан антик форма шәкли алмышды. Јунаныстан е.ә. 5—4 әсрләрдә, Рома е.ә. 2 әср—ерамызын 2 әсриндә инкишаф етмиш Г.г.-нун классик нүмунәси һесаб олунур.

Г.г.-нун јајылмасы барәдә дикәр фикирләр дә вардыр: алимләрин бә'зиләри Г.г.-нун јалныз Гәдим Јунаныстан вә Гәдим Рома әразисиндә јајылдығыны, бә'зиләри Гәрбдә гулдарлыг формасијасынын вә Шәргдә *Асија истеһсал үсулунун* паралел мөвчуд олдуғуну, бир гисми Асија истеһсал үсулунун һәр јердә јајылдығыны көстәрир, башгалары исә 20 әсрин 20—30-чу илләриндә ирәли сүрүлән Шәргдә «әбәди феодализм» консепсијасыны дирчәлтмәјә чалышыр вә с. Бу фикирләр 60-чы илләрдә кечирилмиш дискусијаларда формалашмыш, лакин тарих әдәбијјатында кифајәт гәдәр әсасландырылмамышдыр.

Г.г.-нда мәһсулдар гүввәләрин инкишафы, әсасән истеһсал аләтләринин тәкмилләшмәси һесабына дејил, истеһсал просесиндә чалышанларын (азад адамларын, јахуд гулларын) һесабына олмушдур. Техники сәвијјәнин ашағы олмасы әввәлән бунунла изаһ едилир ки, енержи мәнбәји—һејванларын вә башлыча олараг гулларын әзәлә гүввәси гулдар үчүн пулсуз иди, икинчиси исә гуллар истеһсалын инкишафына вә јүксәлишинә мараглы дејилдиләр. Гулдарлыг истеһсал үсулу игтисади чәһәтдән әлверишли дејилди вә буна көрә дә өз јерини башга истеһсал үсулуна вермәли иди.

Гулдарлар синфи вә гуллар синфи өз тәркиби е'тибарилә јекчинс дејилди; гулдарларын тәсәррүфаты истәр дашынмаз мүлкијјәтин бөјүклүјүнә, истәрсә дә гулларын сајына көрә фәргләнирди. Гулларын бөјүк әксәријјәтиндән әзәлә енержиси мәнбәји кими истифадә олунурду. Игтисади һәјатын мүхтәлиф саһәләриндә чалышан бу гулларла јанашы, әсас е'тибарилә Ромада зеһни әмәклә мәшғул олан гуллар тәбәгәси (гуллардан ибарәт зијалылар—рәссамлар, јазычылар, артистләр, тәрбијәчиләр вә б.) дә вар иди.

Г.г. дөврүндә чохлу гул базарлары мөвчуд иди. Мәс., Делос а.-нда күндә 10 миндән чох гул сатылырды. Гул үсјанларында (Сичилија үсјаны, е.ә. 2 әср; Спартак үсјаны, е.ә. 1 әср) он минләрлә гул иштирак едирди. Антик дөврдә гул үсјанлары илә јанашы азад адамлар—варлылар вә јохсуллар арасында да мүбаризә (мәс., Ромада вәтәндашлыг һүгуглары уғрунда плебејләрин патрисиләрлә мүбаризәси вә с.) кедирди.

Колонатын јајылдығы дөврдә јохсул азад адамларла гуллар арасындакы фәрг арадан галхмаға башлады вә Г.г.-нун сон мәрһәләсиндә (феодализмә кечид мәрһәләсиндә) халг күтләләри гулдарлара гаршы даһа сых шәкилдә чыхыш едирдиләр. Феодализм формасијасынын Г.г.-ну дүнја тарих сәһнәсиндән сыхышдырыб чыхармасы просеси, узун, мүрәккәб, әзаблы вә характеринә көрә ингилаби просес олмушдур. Лакин буну һеч чүр «гуллар ингилабы» һесаб етмәк олмаз. Г.г.-нда синфи мүбаризә сон дәрәчә кәркинләшмишди. Гулдарлыг истеһсал үсулунун мәһви, нәтичә е'тибарилә, онун игтисади перспективсизлијиндән ирәли кәлирди. «Антик көләлик өз дөврүнү кечирмишди. Нә ири кәнд тәсәррүфатында, нә дә шәһәр мануфактураларында бу көләлик даһа она сәрф едилән әмәји доғрулдачаг кәлир вермирди... Көләлик даһа өз хәрчини өдәмәди вә буна көрә дә өлүб кетди» (Е н к е л с Ф., бах Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, Б., 1953, сәһ. 300, 301). Гулдарлыг истисмар формаларынын колонат шәкли алмасы игтисади сәбәбдән ирәли кәлән узун просес олмуш, гулдарлары феодаллара, гулларын бир һиссәсини исә феодал кәндлиләринә чевирмишди. «Истисмар формасынын дәјишмәси гулдарлыг дөвләтини тәһкимчилик дөвләтинә чевирирди» (Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 29, сәһ. 489).

Загафгазија өлкәләриндә Г.г.-нун олуб-олмамасы мәсәләси совет тарих елминдә һәлә дә мүбаһисәләр доғурур. 30-чу илләрин әввәлинәдәк совет тарихшүнаслығында гәдим Ермәнистанда вә гәдим Күрчүстанда Г.г.-нун мөвчудлуғуну инкар едән нөгтеји-нәзәр һөкм сүрүрдү (Ј. А. Манандјан, Х. Самуелјан, И. А. Чавахишвили вә б.-нын әсәрләри). Лакин бу бахышын тәрәфдарлары һәмин өлкәләрдә гәдим

дөврдә гулларын олдуғуну вә тәсәррүфатда гул әмәјинин тәтбигини инкар етмирдиләр. 30-чу илләрин сонундан совет тарихшүнаслығында гәдим Ермәнистанда вә гәдим Күрчүстанда Г.г.-нун мөвчудлуғу һаггында нөгтејинәзәр үстүнлүк тәшкил етди (С. Т. Јеремјан, С. Н. Чанашиа вә б.-нын әсәрләри). Лакин мә'тәбәр алимләрин бир һиссәси бу консепсија илә разылашмадылар (Ј. А. Манандјан, Г. К. Соселија вә б.). Сон илләрдә ермәни совет алимләри (Г.Х. Саркисјан вә б.) һесаб едирләр ки, Ермәнистанда гулдарлыг үчүн онун классик инкишаф јолу јох, гулдарлыг чәмијјәтинин мүвафиг тә'сисатларынын һеч дә һәмишә јаранмадығы гејри-бәрабәр, сычрајышлы инкишаф јолу характерикдир. Сон вахтларда күрчү совет алимләринин (башлыча олараг Г. А. Меликишвили) ирәли сүрдүјү консепсијаја әсасән, гәдим Күрчүстандакы синифли чәмијјәтләрә стадиал чәһәтдән еркән синифли, тиположи чәһәтдән исә феодализмә гәдәрки (протофеодал) дөвләт кими бахмаг лазымдыр. Бу чәмијјәтләрә илк нөвбәдә әһалинин әсас күтләсинин шәхси азадлығынын вә тәсәррүфат мүстәгиллијинин сахланылмасы илә бәрабәр гулдарлыг вә феодализмә гәдәрки истисмар формаларынын јанашы мөвчуд олмасында ифадә олунан чохукладлылыг хасдыр.

Азәрб.-ын гәдим чәмијјәтләри һаггында мә'лум олан ајры-ајры фактлар бизә бурада гулларын мөвчуд олмасыны сөјләмәјә имкан верир. Лакин јазылы мәнбәләрин, демәк олар ки, јохлуғу үзүндән Азәрб.-да көләлијин хүсуси чәкиси, гулларын истисмарынын характери вә с. һаггында гәти мүлаһизә сөјләмәк мүмкүн дејил. Буна көрә гәдим Азәрб.-да Г.г. проблеми һәлә там һәлл едилмәмишдир.

Әд.: Маркс К., Сијаси игтисадын тәнгидинә даир. Мүгәддимә, Б., 1953; Енкелс Ф., Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, Б., 1953; јенә онун, Анти-Дүринг, Б., 1967; Ленин В. И., Дөвләт вә ингилаб, Әсәрләри, ч. 25; јенә онун, Дөвләт һаггында, јенә орада, ч. 29; Дацюк Б. Д., Рабовладельческий строй и рабовладельческие государства на территории Закавказья и Средней Азии, М., 1955; Жамкочян А., Армения в период первобытного строя и рабовладельчества, Ереван, 1961; Штаерман Е. М., Расцвет рабовладельческих отношений в Римской республике, М., 1964; Утченко С. Л., Кризис и падение Римской республики, М., 1965; Общее и особенное в историческом развитии стран Востока, М., 1966; Зельин К. К., Трофимова М. К., Формы зависимости в Восточном Средиземноморье эллинистического периода, М., 1969; Проблемы докапиталистических обществ в странах Востока, М., 1971; Качановский Ю. В., Рабовладение, феодализм или азиатский способ производства? М., 1971; Дандамаев М. А., Рабство в Вавилонии VII—IV вв. до н. э., М.—Л., 1974; Никифоров В. Н., Восток и всемирная история, 2 изд., М., 1977.

ГҮЛДЕН (алм. Gulden, Gold—гызыл), флорин — 1) Нидерландын 100 *сентә* бәрабәр пул ваһиди. 1816 илдә тәдавүлә бурахылмышдыр. Г.-ин гызыл тәркиби 0,245489 *г* халис гызылдыр. 100 Г. 30,85 маната бәрабәрдир (1978, ијун). 2) 14—19 әсрләрдә бир сыра Авропа өлкәсиндә гызыл, сонра исә күмүш сиккә.

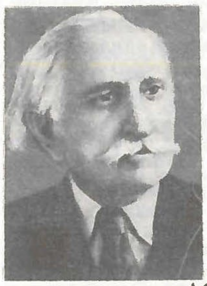
ГУЛДУРЛУГ—совет чинајәт һүгугуна көрә дөвләт әмлакына, ичтимаи вә ја шәхси әмлака саһиб олмаг мәгсәди илә һүчума мә'руз галанын һәјаты вә ја сәһһәти үчүн тәһлүкәли зоракылыгла вә ја белә зоракылыг тәтбиг едиләчәји һәдәси илә олан басгындан ибарәт чинајәт. Г. һүчуметмә моментиндән баша чатмыш чинајәт һесаб едилир. Дөвләт вә ја ичтимаи әмлака јијәләнмәјә јөнәлдилән Г. әмлакы мүсадирә едилмәклә вә ја едилмәмәклә 3 илдән 10 илдәк (ағырлашдырычы һалларда 6—15 ил) мүддәтә азадлыгдан мәһруметмә (Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 88), вәтәндашларын шәхси әмлакына јијәләнмәјә јөнәлдилән Г. 3 илдән 10 илдәк (ағырлашдырычы һалларда 6—12, хүсуси ағырлашдырычы һалларда 6—15 ил) азадлыгдан мәһруметмә илә чәзаландырылыр (Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 145). Г.-а көрә мәс'улијјәт 14 јашындан мүәјјән едилмишдир.

ГҮЛЕР — Шимал-Гәрби Һиндистанда (Пәнчаб штаты), Һималај д.-нын әтәкләриндә Бангангa чајынын (Һинд чајы һөвзәси) саһилиндә Палеолит дүшәркәси. *Соан* мәдәнијјәтинин еркән дөврләринә аид едилир. 1955 илдә һинд алими Б. Б. Лә'л тәрәфиндән ашкара чыхарылмыш вә 1955—68 илләрдә тәдгиг олунмушдур. Г.-дән сындырылмыш чајдашыларындан дүзәлдилмиш кобуд кәсичи аләтләр (чопперләр, чоппингләр), әлчапачаглары вә нуклеуслар тапылмышдыр. Г. Һиндистанда инсанларын мәскунлашмасы дөврүнүн ән гәдим абидәләриндәндир.

Әд.: Гупта С. П., Обзор современного состояния первобытной археологии Индии в свете новых открытий в Средней Азии, «Советская этнография», 1968, № 4; Lal B. B., Palaeoliths from the Beas and Banganga Valleys, Panjab, «Ancient India», 1956, № 12.

ГУЛӘБӘНД—Азәрб.ССР Учар р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Учар д.ј. ст.-ндан 8 *км* ч.-ш.-дә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 924 (1977); памбыгчылыг, барамачылыг, тахылчылыг, бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси вар.

ГҮЛИА Дмитри Иосифович (21.2.1874, индики Сухуми р-нунун Уарча к.— 7.4.1960, Абхаз. МССР, Агудзера к.) —абхаз совет јазычысы, Абхазијанын халг шаири (1937). 1955 илдән Сов. ИКП үзвү. Биринчи ше'р китабы 1912 илдә нәшр едилмишдир. Илк абхаз театр труппасыны јаратмыш (1921), илк абхаз гәзети «Апоны»нын редактору олмушдур.

Абхазијада социализм гуручулуғунун тәрәннүмү Г. поезијасынын әсас мөвзусудур («Ленин», «Абхазијада баһар», «Өлкәм», «Болшевик сөзү» вә с. ше'рләри; «Абхазија һаггында нәғмә», «Кәнддә пајыз» поемалары). Г. абхаз нәсрини банисидир («Јад сәма алтында» новелласы, 1919). «Камачич» (1940) романында абхаз халгынын ингилабдан әввәлки ағыр һәјаты тәсвир олунур. Абхаз дили, әдәбијјаты вә етнографијасына даир тәдгигатлары вар. Бир сыра ше'ри Азәрб дилинә тәрчүмә едилмишдир. ССРИ Али Советинин (4 вә 5-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Избранное, М., 1974; Стихотворения и поэмы, Л., 1976.

ГҮЛИА Георки Дмитријевич (д.14.3. 1913, Сухуми) — рус совет јазычысы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949), Күрч.ССР (1943) вә Абхаз МССР (1971) әмәкдар инчәсәнәт хадими. 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Д. И. *Гулианын* оғлудур. «Сакен кәндинин баһары» (1948), «Меһрибан шәһәр» (1949), «Кама» (1951) повестләриндән ибарәт «Сакенли достлар» (1954) трилокијасы, «Гара гонаглар» (1950) повести, «Бурулған» (1959) романы абхаз халгынын бу күнүндән вә кечмишиндән бәһс едир. «Чар Ехнатон» (1968), «Михаил Лермонтовун һәјаты вә өлүмү» (1973), «Өмәр Хәјјам һаггында рәвајәт» (1975) вә с. тарихи романлары вар. 4 орден, һабелә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Сакен кәндинин баһары, Б., 1949; Собр. соч., т. 1—4, М., 1974—76; Его самый, самый счастливый день. Рассказы, М., 1977.

ГУЛИЈЕВ Аббас Шаһбаз оғлу [д. 15.9.1916, Шәкәрабад к. (Нах.МССР)] —Совет Иттифагы Гәһрәманы (25.2. 1945), гвардија капитаны.

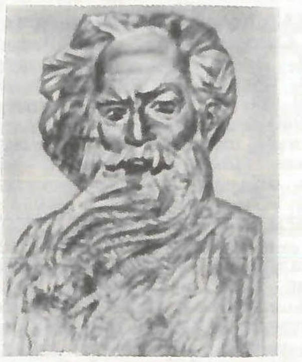

1944 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Сумы топчулуг мәктәбини битирмишдир (1942). Г. Днепрдән Висла чајына гәдәр дөјүш јолу кечмишдир. Полтава — Харков әтрафындакы дөјүшләрдә икидлик көстәрмишдир. 1945 илдә мүһарибә әлили кими капитан рүтбәсиндә ордудан тәрхис олунмушдур. 1945—71 илләрдә Нах.МССР-дә мүхтәлиф вәзифәләрдә ишләмишдир. Һазырда фәрди тәгаүдчүдүр. Гырмызы Бајраг, Александр Невски, 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГУЛИЈЕВ Ағарза Сәмәндәр оғлу (22.12.1898, Ләнкәран—15.9.1976, Бакы) — Азәрб. совет кино режиссору вә кино актјору. Азәрб.ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1960). 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. Јарадычылыға кино актјору кими башламыш, «Бајгуш» (1924), «Килан гызы» (1927), «Әлсизләр» (1932) филмләриндә чәкилмишдир. 1934 илдән реж. кими фәалијјәт көстәрмишдир. Г.-ин Азәрб. кино сәнәтинин тәшәккүлү вә инкишафында хидмәти олмушдур. «Вәтән оғлу» (1941) вә «Бәхтијар» (1942) кино новеллаларынын, «Достлар» (1934), «Алмас» вә «Јени һоризонт» (1936, 1941, һәр икиси реж. К. Бракински илә биркә), «Гара дашлар» (1958), «Сәһәр» (1960), «Улдуз» (1964), «Мән ки көзәл дејилдим» (1967, реж. Т. Тағызадә вә Р. Әскәров илә биркә) бәдии филмләринин режиссорудур.

ГУЛИЈЕВ Ағасәлим Һилал оғлу (18.9. 1918, Бакы — 20.11.1956, Бакы)— Азәрб. совет һејкәлтәрашы. Ә. Әзимзадә ад. Азәрб. Дөвләт Рәссамлыг Мәктәбини (1943) вә И. Ј. Репин ад. Ленинград Бојакарлыг, Һејкәлтәрашлыг вә Ме'марлыг Ин-туну (1951) битирмишдир. Әсасән, портрет вә мо-

нументал һејкәлтәрашлыг саһәсиндә фәалијјәт көстәрмишдир. Бакы фәһләси А. Сахаровун (1953) вә һинд

А. Һ. Гулијев. «Р. Тагор». Ағаҹ. 1955. Р. Мустафајев ад. Азәрбајҹан Инҹәсәнәт Музеји. Бакы.

јазычысы Р. Тагорун бүст-портретләри (1955), Степанакертдә В. И. Ленин монументи (1957, М. Миргасымовла биркә) мүһүм әсәрләриндәндир.

Әд.: Габибов Н., Наджафов М., Искусство Советского Азербайджана, М., 1960.

ГУЛИЈЕВ Адил Һүсејн оғлу (д.22.11. 1922, Бакы) — Совет Иттифагы Гәһрәманы (23.2.1945), гвардија полковники. 1943 илдән Сов. ИКП үзвү. 1941 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Сталинград һәрби тәјјарәчилик мәктәбини битирмишдир (1942). Г. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Орјол, Брјанск, Белорусија, Прибалтика вә Шәрги Пруссијанын азад едилмәсиндә икидлик көстәрмиш, Берлинәдәк дөјүш јолу кечмишдир. Г. 265 дөјүш учушу вә 64 һава дөјүшү кечирмиш, дүшмәнин 18 тәјјарәсини вурмушдур. Мүһарибәдән сонра Совет Ордусу сыраларында галараг тәјјарә ескадрилјасы командири вәзифәсиндә ишләмишдир. Г. 1951 илдә Гырмызыбајраглы Һәрби Һава Академијасыны битирмишдир. 1966 илин августунда еһтијата бурахылмышдыр; Забрат мүлки тәјјарә лиманынын рәиси иди. 1971 илдән Азәритифагда ишләјир. 3 Гырмызы Бајраг, Александр Невски, 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ГУЛИЈЕВ Бәршад Рүстәм оғлу (д. 1884, кечмиш Ҹәбрајыл гәзасынын Таталлар к.) — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1947). 1932—66 илләрдә к-зда чобан ишләмишдир. 1946 илдә гојунчулуг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 1966 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ГУЛИЈЕВ Боран Габил оғлу (д. 10.3. 1929, индики Ағҹабәди р-ну, Гарадолаг к.) — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1971). 1961 илдән Сов.ИКП үзвү. 1944—62 илләрдә Ханлар р-нундакы «Гырмызы Самух» с-зунун чобаны, 1962 илдән исә һәм иң с-зун баш чобаныдыр. 1976 илдә АКТИ-нин зоотехнија факүлтәсини битирмишдир. 1971 илдә гојунчулуг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Азәрб. ССР Али Советинин (7—8-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ГУЛИЈЕВ Вәли Алы оғлу (1916, Зәнкилан р-нунун Гыраг Мушлан к.— 26.8.1969, Зәнкилан ш.)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, кичик лејтенант. 1941 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. 1942 илдә Бујнакск пијада мәктәбини битирмишдир. Гәрби Двина чајынын кечилмәсиндә, Шјаулјај вә Либава ш.-ләринин азад едилмәсиндә икидлик көстәрмишдир. 1945 илдә ордудан тәрхис олунмушдур. Зәнкилан к. орта мәктәби Г.-ин адынадыр. Шөһрәт орденинин һәр үч дәрәҹәси илә тәлтиф едилмишдир.

ГУЛИЈЕВ Гајсын Шувајевич (д. 1.11.1917, индики Кабарда-Балкар МССР, Јухары Чекем к.)—балкар совет шаири, Кабарда-Балкар МССР халг шаири (1967). 1944 илдән Сов. ИКП үзвү. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1974). «Дәрәләрин нәғмәси» (1945—51) силсиләсиндә, «Јаралы даш» (1964) китабында өз халгынын тарихи кечмишиндән, вәтәнпәрвәрлик, нәчиблик вә мүдриклијиндән бәһс едилир. «Ленин һаггында дағлар дастаны»нда (1959—60) Ленин идејаларынынтәнтәнәси тәрәннүм олунур. «Торпаг һаггында китаб» (1972), «Лирика» (1974), «Уча ағачлар» (1975) вә с. мәчмуәләриндәки ше'рләр совет адамларынын мә'нәви зәнкинлијинә, халглар достлуғуна һәср едилмишдир. ССРИ Али Советинин (5-чи вә 9-чу чағырыш) депутатыдыр. Ленин ордени, 3 башга орден, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Јаралы даш, Б., 1966; Ленин һаггында дағлар дастаны, Б., 1969; Собр. соч., т. 1—3, М., 1976—77.

Әд.: Байрамукова Н. М., Кайсын Кулиев. Очерк творчества, М., 1975; Эфендиева Т. Е., Поэзия жизни, Нальчик, 1977.

ГУЛИЈЕВ Ејнулла Әсәдулла оғлу (15.5.1930, Шамхор р-нунун Тәзәкәнд к.—17.11. 1969, һәмин к.-дә)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1960 илдән Сов.ИКП үзвү. М. Әзизбәјов ад. үзүмчүлүк с-зунда фәһлә (1943—46), мангабашчысы (1946—50), шө'бә мүдири (1958—59), 3 №-ли үзүмчүлүк бригадасынын бригадири (1959—69) ишләмишдир. 1948 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ГУЛИЈЕВ Әләддин Муса оғлу (д.30. 7.1927, Кәнчә, индики Кировабад ш.)—совет кимјачысы, технолог, техника е.д. (1967), проф. (1968). Азәрб.ССР ЕА м. үзвү (1972). Тәбии Газын Нәглә Һазырланмасы вә Е'малы үзрә Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат вә Лајиһә Ин-тунун (бах *Газ Институту*) директору (1965 илдән). 1953 илдән Сов.ИКП үзвү. Әсас фәалијјәти нефт вә газын кимјәви е'малы нәзәријјәси вә технолокијасы мәсәләләринә һәср олунмушдур. Г. һәрәкәт едән сорбент тәбәгәсиндә маје карбоһидрокенләрдән нормал парафинләр алынмасы технолокијасыны һазырламыш, чохкомпонентли газ системләрини фасиләсиз адсорбсија-хроматографија үсулу илә ајырманын нәзәри әсасларыны мүәјјәнләшдирмишдир. Тәбии карбоһидрокен газларынын гурудулмасы, тәмизләнмәси, е'малы вә нәглә һазырланмасында истифадә олунан метил спиртинин тутулмасы вә рекенерасијасына даир тәклиф вермиш, газлары тәмизләмәк, гурутмаг вә тәркиб һиссәләринә ајырмаг үчүн фасиләсиз адсорбсија үсулуну ишләјиб һазырламышдыр. Онун синтез етдији «ВНИПИГаз-1» типли ашгар нөвү газ е'малы гурғуларында көпүкләнмәнин гаршысыны алыр. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Борьба с гидратами при транспорте природных газов (совм. с Ю. П. Коротаевым и Р. М. Мусаевым), М., 1973; Адсорбционно-хроматографические методы очистки и разделения углеводородов (совм. с Р. А. Багировым), Б., 1977.

ГУЛИЈЕВ Әләкбәр Мәммәд оғлу (д. 27. 9.1911, Тифлис)—совет биологу, биолокија е.д. (1951), проф. (1952), Азәрб. ССР ЕА акад. (1967; м. үзвү 1962). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1960). 1945 илдән Сов. ИКП үзвү. Азәрб. Елми-Тәдгигат Ипәкчилик стансијасында шө'бә мүдири (1942—44), АКТИ-дә кафедра мүдири (1944—55), проректор (1955—59), Һ. Б. Зәрдаби ад. Кировабад Педагожи Ин-тунун ректору вә АКТИ-дә кафедра мүдири (1960—61), Азәрб.ССР к.т. назири (1961—62), Азәрб.ССР ЕА Кенетика вә Селексија Ин-тунун директору (1962—70); 1970 илдән шө'бә мүдири. Тәдгигаты памбығын биолокијасына, Азәрб. ССР-дә бал арыларынын вә к.т. һејванларынын тәбии јем базасынын өјрәнилмәси вә сәмәрәли истифадәсинә, чичәкли биткиләрин тәкамүлүнүн бә'зи мәсәләләринә, бир сыра к.т. биткиләринин кенетика вә селексијасына һәср едилмишдир. «Азәрбајҹан-3» гарғыдалы вә «АСХИ-1» јонча сортларыны јетишдирмишдир. Г. 17-чи Бејнәлхалг арычылыг конгресиндә (Рома, 1958) мә'рузә етмишдир.

Әсәрләри: Азәрбајҹанын јај отлаглары вә онлары јахшылашдырма јоллары (Гулијев В. Ш. илә биркә), Б., 1962; Задачи изучения медоносных и перганосных растений, М.—Л., 1952; Морфологическая эволюция нектарников покрытосеменных, Кировабад, 1960; Ядовитые и вредные растения Азербайджана и меры борьбы с ними, Б.,

1964; Достижения и перспективы развития генетико-селекционных исследований в Азербайджане, Б., 1969.

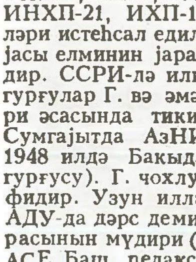
ГУЛИЈЕВ Әли Муса оғлу (д.31.5.1912, Јелизаветпол, индики Кировабад)—совет кимјачысы, кимја е.д. (1951), проф. (1952), Азәрб. ССР ЕА акад. (1959; м. үзвү 1958), Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1974). ССРИ (1948, 1950) вә Азәрб. ССР (1970) Дөвләт мүкафатлары лауреаты, *Ашгарлар Кимјасы Институтунун* тәшкилатчысы вә директору (1965 илдән). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Әсас елми ишләри үзви кимја, нефт кимјасы, нефтин е'малы вә ашгарлар кимјасы саһәсиндәдир. Онун рәһбәрлији илә ин-тда алкилфеноллар, ароматик тиоллар, епоксид бирләшмәләр, сулфобирләшмәләр, полимерләр вә с. әсасында тәркибиндә мүхтәлиф функсионал груп вә елементләр олан бир чох үзви маддә (*ашгар*), стабилизатор, инһибитор, сојудучу-јағлајычы маје вә с. синтез едилмиш, онлардан бир чохунун истеһсал технолокијасы ишләниб һазырланмыш вә сәнаједә тәтбиг едилмишдир. Һазырда АзНИИ депрессатору, АзНИИ-СИАТИМ-1, СБ-3, СБ-3у, БФК, БФКу, ИНХП-21, ИХП-101 кими ашгар нөвләри истеһсал едилир. Г. ашгарлар кимјасы елминин јарадычыларындан биридир. ССРИ-дә илк ашгар истеһсал едән гурғулар Г. вә әмәкдашларынын ишләри әсасында тикилмишдир (1947 илдә Сумгајытда АзНИИ депрессатору вә 1948 илдә Бакыда АзНИИ-4 ашгары гурғусу). Г. чохлу елми әсәрин мүәллифидир. Узун илләр С. М. Киров ад. АДУ-да дәрс демиш, үзви кимја кафедрасынын мүдири (1951—60) олмушдур. АСЕ Баш редаксија һеј'әтинин үзвүдүр (1976). Јүксәк ихтисаслы кимјачылар һазырланмасында хидмәти вар. Г. нефт мәсәләләринә даир кечирилән конгрес вә симпозиумларда (Мексика, АДР, РСР, Мач.ХР, БХР, ЧССР вә с.) мә'рузәләрлә чыхыш етмишдир. 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы, 2 «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Азәрб.ССРАли Советинин (8—9-чу чағырыш) депутатыдыр.

Әсәрләри: Бакы нефтләриндән јағларын алынмасы вә тәдгиги, Б., 1957; Пути улучшения качества смазочных масел, Б., 1954; Химия и технология присадок к маслам и топливам, М., 1972, Kenoolaj es uzemanyad adalekok kémiaja technologiaja, Budapest, 1976.

Әд.: Бахтамов Р., Копелнович З., Спор через океан, в кн.: Герои наших дней, М., 1961.

ГУЛИЈЕВ Әлјар Мирзәли оғлу (д. 1910, индики Фүзули р-нунун Әһмәдалылар к.) — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1952 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр. Фүзули р-нундакы МТС-ин саһә агроному (1939—41 вә 1948—52), Зәнкилан р-нундакы МТС-ин (1943—48), Әһмәдалылар к.-индәки «28 Апрел» к-зунун баш агроному (1952—72) олмушдур. 1972 илдән һәмин к-зда үзүмчүлүк бригадиридир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләри әлдә етмишдир.

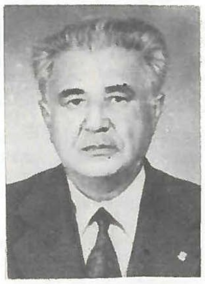
ГУЛИЈЕВ Әләвсәт Нәчәфгулу оғлу (23.8.1922, Салјан р-нунун Гызылағач к. — 6.11.1969, Бакы)—совет тарихчиси, тарих е.д. (1961), проф. (1961), Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1968). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. С. М. Киров ад. АДУ-ну битирмишдир (1944). 1944—45 илләрдә АДУ-нун Азәрб. тарихи, ССРИ тарихи кафедраларында мүәллим, баш мүәллим, досент, 1948 вә 1950—52 илләрдә исә јенә орада тарих факүлтәсинин деканы олмушдур. Г. 1952—58 илләрдә Азәрб.ССР ЕА Тарих вә Фәлсәфә Ин-тунун директору, 1958—65 илләрдә баш елми ишчиси, 1965—67 илләрдә Азәрб.-ын јени дөвр тарихи шө'бәсинин мүдири, 1967—69 илләрдә Азәрб.ССР ЕА Тарих Ин-тунун директору вәзифәләриндә ишләмишдир. Г.-ин әсәрләри башлыча олараг Азәрб.-ын сосиал-игтисади тарихинә, Бакы пролетариатынын ингилаби мүбаризәсинин тәдгигинә һәср олунмушдур. 3 чилдлик «Азәрбајчан тарихи» (Б., 1958—63), «Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри» (Б.,1964), «Загафгазија коммунист тәшкилатлары тарихи очеркләри» (I һиссә, Тбилиси, 1967), орта мәктәб үчүн «Азәрбајчан тарихи» дәрслијинин (Б., 1964), «Дүнја халглары» серијасындан «Гафгаз халглары» (Б., 1962), чохчилдлик «ССРИ тарихи» (1—6 чилдләр, 1966—68), «Русија нефт сәнајесиндә инһисарчы капитал (1883—1914)» (Б., 1961), 2 чилдлик «1910—1914-чү илләрдә Азәрбајчанда фәһлә һәрәкаты» (Б., 1967) вә с. әсәрләрин мүәллифләриндән, редакторларындан вә редаксија һеј'әти үзвләриндән бири олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: В. И. Ленин вә Азәрбајчан, Б., 1960; Коммунизм уғрунда мәрд мүбариз Ладо Кетсховели, Б., 1954; Алјоша Чапаридзе, Б., 1957; Стачка бакинских рабочих в декабре 1904 года, «Вопросы истории», 1954, № 12; Славная победа бакинского пролетариата, Б., 1955; Бакинский пролетариат в годы нового революционного подьема, Б., 1963; И. П. Вацек в революционном движении в Баку, Б., 1965.

ГУЛИЈЕВ Ибраһим Һилал оғлу (1902, Бакы—1941)—илк Азәрб. совет һејкәлтәрашларындан бири. Бакыда «Дашојма вә Һејкәлтәрашлыг Е'малатханасы» студијасында (1920—22) вә Москвада Али Бәдии-Техники Е'малатханаларда (1925—27) охумушдур. Әсасән, портрет һејкәлтәрашлығы саһәсиндә ишләмишдир. Бакыда К. Марксын бүстабидәсинин (1920) вә М. Ә. Сабирин һејкәлинин (1922, илк варианты) јарадылмасында иштирак етмишдир. Г.-ин «Скрипка чалан гыз» фигуру (кәч, 1922; галмамышдыр), «Волтерин портрети» (ағач, 1923, Азәрбајчан Инчәсәнәт Музеји) вә с. әсәрләри композисија садәлији, динамиклији вә формаларын пластиклији илә фәргләнир.

ГУЛИЈЕВ Исрафил Пири оғлу (д.13. 2.1917, Бакы ш., Әмирчан к.)—совет нефтчи алими, техника е.д. (1960), проф. (1960), Ленин мүкафаты лауреаты (1961), ССРИ-нин фәхри нефтчиси (1977). 1946 илдән Сов. ИКП үзвү. Г. 1950 илдән Дәниз Нефт Елми-Тәдгигат вә Лајиһә Ин-тунда («Дәнизнефтлајиһә») елми ишләр үзрә директор муавинидир. О, маили гујуларда газыма кәмәринин давамлылығы, сүхурларын механикасы вә онларын мүхтәлиф тип балталарла газылмасы, нефт-мә'дән һидротехники гурғуларынын вә дәринлији 100—200 *м* олан дәниз саһәләриндә нефт мә'дәнләринин јарадылмасы үзрә елми-тәдгигат ишләри апарыр. Г. 40—80 *м* дәринлик үчүн ириблоклу әсаслар, үзән газыма гурғулары, естакада тикән агрегат вә с.-јә аид ихтираларын мүәллифидир. Елми кадрларын һазырланмасында хидмәти вар. Г. 7-чи Үмумдүнја нефт конгресиндә (Мехико, 1967) вә Киотода (Јапонија, 1969) кечирилмиш һидравлик тәдгигатлар үзрә бејнәлхалг ассосиасијасынын конфрансында мә'рузә етмишдир. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Основные вопросы строительства нефтяных скважин в море, Б., 1958; Подводное нефтепромысловое оборудование, М., 1974; Основные направления научно-исследовательских и проектно-конструкторских работ в области разведки и разработки морских нефтяных и газовых месторождений, М., 1974 (Б. М. Мәммәдовла биркә).

ГУЛИЈЕВ Јагуб Аллаһгулу оғлу (1900, Шуша—20.12.1942, Сталинград) — совет һәрби хадими, кен.-м. (1942). 1919 илдән Сов.ИКП үзвү. Новочеркасск Сувари Мәктәбини, 1938 илдә исә М. В. Фрунзе ад. Һәрби Академијаны битирмишдир. Г. 1920 илләрдә взвод командири, рота командири, сонралар исә түркмән сувари полку гәраркаһынын рәиси олмушдур. Басмачылара гаршы дөјүшләрдә шәхси икидлик көстәрмиш, хидмәт етдији һиссә Түр.ССР Гырмызы Бајраг орденинә лајиг көрүлмүшдү. 1938 илдә Г. Түркүстан дағ-сувари бригадасы гәраркаһынын рәиси, сонра исә Орта Асија Һәрби Даирәси Гәраркаһы рәисинин муавини олмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси башландығы вахт полковник рүтбәсиндә иди. 1942 илдә 97-чи сувари дивизијанын командири тә'јин олунмушду. Г.-ин командир олдуғу 4-чү сувари корпусу Сталинград р-нунда фашистләрин әсас гүввәләринин мүһасирәјә алыныб дармадағын едилмәсиндә мүһүм рол ојнамышды. Сталинград вурушмасында гәһрәманчасына һәлак олмушдур. Мамај тәпәсиндәки хатирә ансамблында Г.-ин дә ады јазылмышдыр. Түр.ССР-дә вә Шушада Г.-ин адына күчә вар. Мары ш.-ндә (Түр.ССР) Г.-ә абидә гојулмушдур. Ленин ордени (өлүмүндән сонра),

2 Гырмызы Бајраг ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Заманов Ф. Ә., Аталарын дөјүш јолу, Б., 1976; Саркисов Һ., Кенерал Јагуб Гулијевин шүчаәти, «Коммунист» гәзети, 20 март 1970 ил.

ГУЛИЈЕВ Меһди Надир оғлу (5.5. 1923, Кәдәбәј р-нунун Әркиназ к.— 26.1.1976, Бакы) — Совет Иттифагы Гәһрәманы (17.11. 1943), милис полковники. 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. 1942 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Керч ј-а-нда кедән дөјүшләрдә вә Крымын азад едилмәсиндә икидлик көстәрмишдир. 1947 илдә ордудан тәрхис олунмушдур. Г. Республика партија мәктәбини битирдикдән (1949) сонра, Азәрб. КП БК-да, 1952 илдән исә Азәрб.ССР Дахили Ишләр Назирлији (ДИН) системиндә ишләмишдир. 1968—76 илләрдә Г. Азәрб.ССР ДИН Идарәдәнкәнар Мүһафизә Идарәсинә башчылыг етмишдир. Г. 2-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси, 2 Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ГУЛИЈЕВ Мәлик Алыш оғлу (д.1.7. 1901, Чәлилабад ш.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1953 илдән Сов. ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр. Н. Нәриманов ад. к-зда тахылчылыг үзрә манғабашчысы (1945—50), һәмин к-зда тахылчылыг бригадири (1950—55), агротехник вә һејвандарлыг фермасынын мүдири (1955—64) олмушдур. 1964 илдән Р. Ахундов ад. к-зда јанғындан мүһафизә дәстәсинин рәисидир. 1949 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ГУЛИЈЕВ Мәммәд Аллаһверди оғлу (15.3.1914, Нахчыван) — Азәрб. совет актјору. Азәрб.ССР халг артисти (1974). 1960 илдән Сов. ИКП үзвү. 1943 илдән Ч. Мәммәдгулузадә ад. Нахчыван Мусигили Драм Театрынын актјорудур. Сәһнә фәалијјәтинин илк илләриндә драм тамашалары илә јанашы опера вә мусигили комедијаларда чыхыш етмишдир. Роллары: Тәһмас шаһ («Надир шаһ», Н. Нәриманов), дәрвиш, Рүстәм («Шејх Сән'ан», «Сәјавуш», Һ. Чавид), Ибраһим хан, Фәрһад («Вагиф», «Фәрһад вә Ширин», С. Вурғун), Риппафрата («Меһманхана саһибәси», К. Голдони) вә б.

ГУЛИЈЕВ Муртуз Һејдәр оғлу (д.6. 2.1920, Ағдам р-нунун Күлаблы к.)—совет һәрби хадими, рабитә гошунлары кен.-мајору (1968). 1943 илдән Сов. ИКП үзвү. 1937 илдә Совет Ордусу сыраларына чағырылмышдыр. 1939 илдә Харков һәрби рабитә мәктәбини битирдикдән сонра Совет — Финландија мүһарибәсиндә (1939—40), Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә (1941—45) иштирак етмиш, танк баталјонунда рабитә рәиси, рота командири, Загафгазија чәбһәсиндә 15-чи сувари корпусунда рабитә рәисинин мүавини олмушдур.

Мүһарибәдән сонра Загафгазија һәрби даирәсиндә бир сыра мәс'ул һәрби вәзифәләрдә чалышмышдыр (1953 иләдәк). 1954 илдә С. М. Будјонны ад. Һәрби Рабитә Академијасыны битирмиш Г., әввәлчә дивизија рабитә рәиси, сонра рабитә гошунлары әлаһиддә полкунун командири вә с. һәрби вәзифәләрә тә'јин едилмишдир. 1969 илдән Азәрб.ССР һәрби комиссарыдыр. Г. Азәрб.КП 28 — 29-чу гурултајларында (1971, 1976) АКП МК үзвлүјүнә намизәд сечилмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (7—9-чу чағырыш) депутатыдыр. 2-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси, Гырмызы Улдуз, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГУЛИЈЕВ Мустафа Зәкәријјә оғлу (1893, Шәки—1938) — Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбариз, тәнгидчи, публисист. 1918 илдән Сов. ИКП үзвү. 1913 илдә Кијев ун-тинә дахил олмуш, тәләбә икән ингилаби һәрәката гошулмушдур. РК(б)П Кијев Комитәси мүсәлман бөлмәсинин сәдри сечилмишдир. 1919 илдә Бакыја гајытмыш, Азәрб. болшевикләринин кизли фәалијјәтиндә иштирак етмишдир. Партијанын тапшырығы илә Ләнкәрана кетмиш, јерли болшевикләрлә бирликдә кәндләрдә партија өзәкләри јаратмышдыр. Г. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Ләнкәран гәза ингилаб комитәсинин сәдри (1920), АК(б)П Гарашәһәр р-н комитәсинин катиби (1921—22), Азәрб.ССР халг маариф комиссары (1922—28) ишләмишдир. РК(б)П 11-чи гурултајында иштирак етмиш, Загафгазија партија тәшкилатынын бир груп нүмајәндәси илә В. И. Ленинин гәбулунда олмушдур. Коммунист академијасыны битирдикдән сонра Чимкәнд шәһәр партија комитәсинин катиби, Одесса вил. партија комитәсиндә шө'бә мүдири ишләмишдир. Азәрб.-да марксист естетика вә әдәби тәнгидин јаранмасында вә инкишафында Г.-ин мүһүм хидмәти вар. Классик вә мүасир Азәрб. әдәбијјатына даир мәгаләләри, «Октјабр вә түрк әдәбијјаты» (1930) китабы мәдәни ирсә мүнасибәтдә, совет әдәбијјатынын нәзәри мәсәләләриндә вулгар сосиолокизм мејлләринә бахмајараг, Азәрб. совет әдәби тәнгид вә әдәбијјатшүнаслығынын илк нүмунәләриндәндир. «Маариф вә мәдәнијјәт» (1923—26), «Ингилаб вә мәдәнијјәт» (1929—31) журналларынын редактору олмушдур. Азәрб. МИК, Загафгазија МИК, АК(б)П МК вә БК үзвү сечилмишдир.

Әд.: Азәрбајчанда Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбаризләр, Б., 1958; Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи, 2 чилддә, ч. 1, Б., 1967; Гулиев Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970.

ГУЛИЈЕВ Нәриман Ағагулу оғлу (д. 28.12.1926, Бакы) — совет физики, физика-ријазијјат е.д. (1976), Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1976). 1960 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб.ССР ЕА Физика Ин-тунун директор мүавини (1959 илдән). Тәдгигатлары нүвә вә елементар зәррәчикләр физикасы саһәсиндәдир. Лептон вә лептон-адрон зәиф гаршылыглы тә'сирләрдә бирзәррәчикли мүбадилә моделини тәклиф етмишдир (1972, И. Һ. Чәфәровла бирликдә). Јүксәк ихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. Г. нәзәри физикаја даир бир сыра әсәрин мүәллифидир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: О превращении электронно-позитронной пары в μ-мезонную пару, ЖЭТФ, т. 43, в. 4, 1962 (башгалары илә бирҝә); Модели одночастичного обмена слабых лептонных взаимодействий (башгалары илә бирҝә), ЯФ, т. 17, в. 3, 1973; Widths of Decays of Jntermediate Bozons of One—Particle Exchange Models and Gross Section of Leptonic Weak Processes at Resonance; Aknalen der Physik, J. Folge, Band 33, Heft 2, 1976.

ГУЛИЈЕВ Пири Достмәммәд оғлу, Уста Пири (2.3.1869, Бакы ш.-нин Әмирчан к.—5.8. 1951, Бакы)—нефтчи, 1925 илдән Сов. ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1885 илдә Бакы Нефт Чәмијјәтинин чәлләк з-дунда башламышдыр. 1887—1904 илләрдә Балаханы вә Сураханы нефт мә'дәнләриндә ачарчы, газыма устасы көмәкчиси, газыма устасы, 1904—20 илләрдә исә бөјүк газыма устасы ишләмишдир. 1917—20 илләрдә Бакыда ингилаби һәрәкатда иштирак етмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра нефт сәнајесинин бәрпасы вә газыма ишинин јенидән гурулмасында фәал чалышмышдыр. 1924 илдә газыма ишинин тәшкили илә таныш олмаг үчүн АБШ-да олмушдур. 1925 илдә Азәрнефтин јени нефт саһәләриндә кәшфијјат шө'бәсинин мүдири ишләмишдир. Г.-ин хүсусилә Гарачухур, Гала вә с.-дә јени нефт јатагларынын кәшфи вә истифадәјә верилмәсиндә, нефт гујуларынын газылмасы саһәсиндә мүтәхәссисләр һазырланмасында хүсуси хидмәти олмушдур. Әмәк Гәһрәманы адына лајиг көрүлмүш, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Вәлијев С., Уста Пиринин улдузлары, «Мүбаһисәли шәһәр» китабында, Б., 1974; јенә онун, Деды, отцы, внуки, Б., 1975.

ГУЛИЈЕВ Сәфтәр Меһди оғлу (21.11. 1908, Бакы—26.1.1973, Бакы)—совет нефтчи алими, техника е.д. (1948), проф. (1949), Азәрб.ССР ЕА акад. (1959; м. үзвү 1955), Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1958), ССРИ-нин фәхри нефтчиси (1968). 1961 илдән Сов. ИКП үзвү. 1930 илдә М. Әзизбәјов ад. Азәрбајчан Политехник Ин-туну битир-

миш, 1932 илдән һәмин ин-тда дәрс демиш, нефт вә газ гујуларынын газылмасы кафедрасынын мүдири олмушдур (1949—60). Азәрб.ССР ЕА Дәрин Нефт вә Газ Јатаглары Проблемләри Ин-тунун директору ишләмишдир (1960—1971). Г. газыма режиминин әсаслары вә гујуларын мөһкәмләндирилмәси, сүр'әтли газыма технолокијасы, маили вә шагули гујуларын турбинлә газылмасы, сүхурларын пилләпилләдағыдылмасы, сүхурлардан нефтин сүзүлмәси вә с. саһәдә елми-тәдгигат иши апармышдыр. Чох дәрин газыманын технолоҗи вә нәзәри мәсәләләринин һәллинә аид илк елми-тәдгигат иши Г.-ә мәхсусдур. Г. 20 монографијанын мүәллифидир. Азәрб. дилиндә елми-техники терминләрин јарадылмасы, елми-техники кадрларын һазырланмасында хидмәти олмушдур. Г. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Нефт гујуларынын газылмасы, Б., 1951; Гујуларын газылма техникасы вә технолокијасы, Б., 1959; Азәрбајҹанда нефт гујуларынын газылмасы тарихиндән Б., 1962; (Р. Һ. Нәзәрова илә биркә); Бурение нефтяных и газовых скважин, М., 1958.

Әд.: С. М. Кулиев. Библиография Б., 1968. (Деятели науки и культуры Азербайджана).

ГУЛИЈЕВ Тофиг Әләкбәр оғлу (д.7.11. 1917, Бакы)—Азәрб. совет бәстәкары, мусиги хадими. Азәрб.ССР халг артисти (1964). Азәрб. ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1958). 1958 илдән Сов. ИКП үзвү. 1957 илдән Азәрб. Бәстәкарлар Иттифагы Идарә һеј'әтинин үзвү, 1968 илдән катиби, 1973 илдән биринчи катиби. Азәрб. Дөвләт Консерваторијасында тәһсил алмыш (1934—36), Москва консерваторијасыны (1951, бәстәкарлыг үзрә Ј. Голубевин, дирижорлуг үзрә Л. Кинзбургун синифләрини) вә онун аспирантурасыны битирмишдир (1954). 1954—58 илләрдә Азәрб. Дөвләт Консерваторијасында оркестр синфинә рәһбәрлик етмишдир. 1961—64 илләрдә Азәрб. Дөвләт Филармонијасынын директору (1958—59 илләрдә бәдии рәһбәри) олмушдур.

Г. Азәрб. естрада мусигисинин јарадычыларындандыр. Азәрб. халг мусигиси ән'әнәләриндән фајдаланан Г.-ин маһнылары совет күтләви маһны жанрынын көзәл нүмунәләриндәндир. Г.-ин мусиги дили садә, ајдын вә милли колоритлидир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә («Өлдү вар, дөнду јохдур») вә сонракы дөврдә јаздығы маһныларда («Нефтчиләр маһнысы», «Гызыл сүнбүл», «Азәрбајҹан» вә с.) Вәтәнә мәһәббәт һиссләри, зәһмәт адамлары тәрәннүм олунур. Јарадычылығында лирик маһнылар («Сәнә дә галмаз», «Илк баһар», «Севкилим», «Сән мәним, мән сәнин», «Ахшам кө-рүшләринә», «Бәхтәвәр олдум» вә с.) әсас јер тутур. Г.-ин Азәрб. кино мусигисинин инкишафында да ролу вардыр. О, «Севимли маһны», «Көрүш», «Гызмар күнәш алтында», «Өкеј ана», «Телефонҹу гыз», «Белә ада да вардыр», «Нәсими» вә с. филмләрә мусиги бәстәләмишдир. Г. «Актриса» (1943), «Гызылахтаранлар» (1963), «Сәнин бирҹә сөзүн» (1967), «Таһирин сугуту» (1972), «Сабаһын хејир, Елла!» (1973) оперетталарынын мүәллифидир. Г. валслар, фп. үчүн прелүд вә вариасијалар, драм тамашаларына («Он икинчи кечә», «Ајдын», «Јашар» вә с.) мусиги јазмыш, бир сыра Азәрб. халг маһны вә рәгсләрини, һәмчинин әрәб, һинд, болгар маһныларыны ишләмиш, Раст вә Забул муғамларыны (З. Бағыровла биркә) нота салмышдыр. Азәрб.ССР Али Советинин (6-чы чағырыш) депутаты олмушдур. 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Мәликова Л., Тофиг Гулијев, Б., 1968; јенә онун, Тофик Кулиев, Б., 1965.

ГУЛИЈЕВ Ханлар Һәсәнгулу оғлу (1912, индики Имишли р-нунун Сарханлы к.—1973, һәмин к.-дә)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1959 илдән Сов.ИКП үзвү. Г. Жданов ад. к-зда сырави колхозчу (1936—46), гојунчулуг фермасынын мүдири (1946—53, 1955—68), к-з сәдринин мүавини (1953—54), јемчилик бригадири (1968—70) ишләмишдир. 1947 илдә гојунчулуг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ГУЛИЈЕВ Чәмил Баһадур оғлу (д.16. 12.1927, Шуша) — совет тарихчиси, тарих е.д. (1971), проф. (1973), Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1972), Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1974). 1953 илдән Сов.ИКП үзвү. Москва Дөвләт Ун-тини битирмиш (1949), 1952 илдә онун аспирантурасыны гуртармышдыр. 1952—59 вә 1968—70 илләрдә С. М. Киров ад. АДУ-да мүәллим, досент, 1953—58 илләрдә ејни заманда Азәрб.КП МК јанында Партија Тарихи Ин-тунда баш елми ишчи, 1958—72 илләрдә исә һәмин ин-тда елми һиссә үзрә директор мүавини вәзифәсиндә ишләмишдир. 1972—77 илләрдә Азәрб. ССР ЕА Тарих Ин-тунун директору олмушдур. 1975 илдән Азәрб. Совет Енсиклопедијасынын Баш редакторудур. 1976 илдән Азәрб.ССР ЕА президент мүавини вәзифәсини ифа едир. Г. Азәрб. КП тарихинин вә Азәрб. Совет дөврү тарихинин тәдгигатчыларындандыр. Коммунист Партијасынын Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәси вә мөһкәмләндирилмәси, Ленин милли сијасәтинин һәјата кечирилмәси уғрунда мүбаризәси тарихинин тәдгиги, В. И. Ленин вә Азәрб. мөвзусу Г.-ин елми фәалијјәтиндә мүһүм јер тутур. Г. «Азәрбајҹан тарихи»нин (ч. 3, һиссә 1, Б., 1963) мүәллифләриндән, «Азәрбајҹан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри» (Б., 1964) вә «Загафгазија коммунист тәшкилатлары тарихи очеркләри»нин (һиссә 1, Тбилиси,

1967, һиссә 2, Б., 1971, русча) мүәллиф вә редакторларындан вә нәшринин тәшкилатчыларындан биридир. Јүксәк ихтисаслы кадрларын һазырланмасында хидмәти вар. АКП 28—29-ҹу гурултајларында (1971, 1976) МК үзвлүјүнә намизәд сечилмишдир.

Әсәрләри: В. И. Ленин вә Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин гәләбәси вә мөһкәмләнмәси уғрунда мүбаризә, Б., 1957; Азәрбајҹан Коммунист Партијасы сосиалист халг тәсәррүфатынын бәрпа вә инкишаф етдирилмәси уғрунда мүбаризә дөврүндә, Б., 1961; Империализм дөврүнүн биринчи халг ингилабы, Б., 1975; Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970; Под знаменем ленинской национальной политики (Осуществление Коммунистической партией ленинской национальной политики в Азербайджане в 1920—1925 гг.), Б., 1972.

ГУЛИЈЕВ Чәмил Гасым оғлу (1886, Петровск, индики Маһачгала — мај, 1943) — Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбариз. 1917 илдән Сов.ИКП үзвү. 1905 илдән Владигафгазда ингилаби фәалијјәтә башламышдыр. Шимали Гафгазда Совет һакимијјәтинин гәләбәси вә мөһкәмләндирилмәси уғрунда мүбаризәдә фәал иштирак етмишдир. 1918 илдә Владигафгаз фәһлә, кәндли вә гызыл әскәр депутатлары Совети Иҹраијјә комитәсинин үзвү сечилмишдир. Гызыл Орду һиссәләринин әрзагла тәчһиз олунмасында јахындан иштирак етмишдир. 1918—19 илләрдә Шимали Гафгазда ағгвардијачылара гаршы вурушмуш, ингилаби фәалијјәтинә көрә дәфәләрлә һәбс едилмишди. 1919 илдә Г. К. Орчоникидзенин башчылыг етдији бир груп болшевиклә Тифлисә кәлмиш, сонра исә РК(б)П ЗӨК-нин гәрары илә Азәрб.-да кизли ишә көндәрилмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра бир сыра мәс'ул вәзифәләрдә ишләмиш, 1921 илин декабрында 9-ҹу Үмумрусија Советләр гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. Дәфәләрлә Бакы Советинин депутаты, Азәрб. МИК, АК(б)П МК вә БК үзвү сечилмиш, 1924—26 илләрдә ЗСФСР Халг ФКМ комиссарлығынын коллекија үзвү, ҮИК(б)П ЗӨК Нәзарәт Комиссијасынын вә ЗСФСР МИК үзвү олмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә иштирак етмиш, Крым ҹәбһәсиндә кедән дөјүшләрдә һәлак олмушдур.

ГУЛИЈЕВА Ајна Баба гызы (д. 1920, индики Нефтчала р-нунун Гырмызыкәнд к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1950 илдән Сов.ИКП үзвү. 1934—70 илләрдә Нефтчала р-нунун Н. Нәриманов ад. к.-зунда мангабашчысы вә бригадир ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Азәрб. ССР Али Советинин (4-ҹү чағырыш) депутаты олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ГУЛИЈЕВА Зәһра Таһир гызы (д. 18.1.1923, Бакы)—совет офталмолоҹу, тибб е.д. (1967), проф. (1968). 1949 илдән Сов.ИКП үзвү. Н. Нәриманов ад.

Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун ректору (1972 илдән) вә көз хәстәликләри кафедрасынын мүдири (1975 илдән). Тәдгигаты, әсасән, трахома, көзүн рефраксијасы, рәнк дујғусу вә она мүхтәлиф амилләрин тә'сири, тор гиша вә көрмә синири хәстәликләриндә көрмә

органынын функсијасынын өјрәнилмәсинә һәср олунмушдур. Үмумиттифаг Офталмологлар Ҹәмијјәтинин үзвү вә Азәрб.ССР Офталмологлар Ҹәмијјәтинин сәдридир (1976 илдән). АКП 28-чи вә 29-ҹу гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. ССРИ Али Советинин (8 вә 9-ҹу чағырыш) депутатыдыр. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Чәпкөзлүк вә онун мүалиҹәси (П. Г. Зәһирова илә бирҝә), Б., 1977.

ГУЛИЈЕВА Маја (Мәмәнҹан) (д.1920, Түр.ССР-ин Безмеин аулу) — түркмән совет опера мүғәнниси (лирик сопрано). ССРИ халг артисти (1955). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдән Мәхтумгулу ад. Түркмәнистан Опера вә Балет Театрынын солистидир. Г. Авропа бәстәкарларынын операларында чыхыш етмиш илк түркмән мүғәннисидир. Партијалары: Ајна («Ајна», А. Г. Шапошников вә Д. Овезов), Зөһрә («Зөһрә вә Таһир», А. Г. Шапошников вә В. Мухатов), Марфа («Чар кәлини», Н. А. Римски-Корсаков), Никар («Короғлу», Ү. Һаҹыбәјов), Чио-Чио-сан («Чио-Чио-сан», Ҹ. Пуччини) вә б. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ГУЛИЈЕВА Марал Рүстәм гызы (д. 8.6. 1935, Шамхор р-нунун Кечили к.)— памбыг устасы. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1972). 1961 илдән Сов.ИКП үзвү. «Сосиализм» к-зунда колхозчу (1952 — 59), 1959 илдән мангабашчысыдыр. 1971 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур. 1970—77 илләрдә јүксәк памбыг мәһсулу топламышдыр. Азәрб. ССР Али Советинин (6—8-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ГУЛИЈЕВА Мәләкә Салман гызы (д. 1918, индики Ағдам р-нунун Мирәшелли к.)—памбыг устасы. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1960). 1949 илдән Сов.ИКП үзвү. К. Маркс ад. к-зда мангабашчысы (1936—61), бригадир (1961—62) ишләмиш, 1962 илдән һәмин к-зун сәдридир. 1959 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур. ССРИ Али Советинин (6-чы чағырыш) вә Азәрб.ССР Али Советинин (2—5 вә 7-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, 3 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ГУЛИЈЕВА Нары Әбүлфәз гызы (д. 10.7.1928, индики Ҹулфа р-нунун Кырна к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1953 илдән Сов.ИКП үзвү. Ленин ад. к-зда мангабашчысы (1944—56) олмушдур. 1956 илдән Нахчыван совхоз-техникумунда лаборант ишләјир. 1948 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләри әлдә етмишдир. Сов.ИКП 21-ҹи гурултајынын нүмајәндәси олмушдур.

ГУЛИЈЕВА Нүјвәр Хәлил гызы (д. 1929, индики Шәки р-нунун Бидејиз к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). К. Маркс ад. к-зда колхозчу (1944—47), мангабашчысы (1947—61) олмуш, 1961 илдән колхозчудур. 1949 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур.

ГУЛИЈЕВА Рүхсарә Мәммәд гызы (д. 2.5.1920, Бакы)—јејинти сәнајеси ишчиси, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1966). 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941—44 илләрдә Бакы бисквит ф-киндә фәһлә, 1944—47 илләрдә бишириҹи, 1947 илдән исә бишириҹиләр бригадасынын бригадиридир. Сов.ИКП 23-ҹү гурултајынын нүмајәндәси, Азәрб.ССР Али Советинин (7-чи чағырыш) депутаты олмушдур.

Әд.: Третьяков В., Хозяйка огня, Б., 1967.

ГУЛИЈЕВА Сәмајә Әли гызы (д.1.6. 1927, Бакы) — совет патофизиологу, тибб е.д. (1966), проф. (1967). Азәрб. ССР әмәкдар һәкими (1966). 1958 илдән Сов.ИКП үзвү. Ә. Әлијев ад. Азәрб. Һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-тунун патофизиолокија кафедрасынын мүдири (1957 илдән). Тәдгигаты, әсасән, аллеркија-

ја, експериментал онколокија вә Нафталан нефти проблеминә һәср олунмушдур. Г. Респ. Патофизиологлар Ҹәмијјәтинин сәдридир (1966 илдән).

Әсәрләри: Патоложи физиолокијанын бә'зи мәсәләләри, Б., 1973; Реактивность организма и опухолевый рост, Б., 1967; Нефтепродукты и злокачественные опухоли, Б., 1970; История развития патологической физиологии в Азербайджане, Б., 1972.

ГУЛИЈЕВА Хуршид Ҹәмил гызы (д. 25.12.1919, индики Орҹоникидзе ш., Муртазово ст.)—совет ҹәрраһы, тибб е.д. (1965), Азәрб. ССР әмәкдар һәкими (1966). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү, Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун II факултатив ҹәрраһијјә кафедрасынын мүдири (1973 илдән). Тәдгигаты, әсасән, әтрафларын, гара-

ҹијәр вә далағын патолокијасы проблемләринә һәср олунмушдур. Зонд вә контраст маддә васитәсилә ган дамарларынын шәклини алмаг методуну Совет Иттифагында илк дәфә Г. ишләјиб һазырламышдыр. Бу јенилијә көрә А. В. *Вишневски* ад. медалла тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Магистральные сосуды брюшной аорты, Б., 1970.

ГУЛИЈЕВА Ҹәннәт Баба гызы (д. 1927, Нефтчала р-нунун Гырмызыкәнд к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1947). 1954 илдән Сов.ИКП үзвү. 1944 илдән Н. Нәриманов ад. к-зун үзвү, мангабашчысы (1945—72) олмуш, 1973 илдән к-зда бригадир ишләјир. 1946 илдә памбыгчылыг саһәсин дә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ГУЛЈАБАНЫ, гулејбаны (әр. غول — чин, әҹиннә+фар. بیابان — чөл, сәһра) — мөвһуматчыларын тәсәввүрүнә көрә сәһрада, гаранлыг мешәдә вә с. тәк галдығда адамын көзүнә көрүнән хәјали горхунҹ вүҹуд. Куја Г. сәјјаһлары, јолчулары аздырыр, сонра мәһв едирди.

ГУЛЈА́ЈЕВ Јури Александрович (д. 9.9.1930, Түмен)—Украјна совет мүғәнниси (лирик баритон). ССРИ халг артисти (1968). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1975). 1964 илдән Сов.ИКП үзвү. 1954 илдә Урал консерваторијасыны (Свердловск) битирмишдир. 1955—60 илләрдә Свердловск вә Донетск опера театрларында, 1960—

75 илләрдә Т. Шевченко ад. Украјна Опера вә Балет Театрында (Кијев) чыхыш етмишдир. 1975 илдән Бөјүк театрын солистидир. Әсас партијалары: Онекин, Роберт («Јевкени Онекин», «Иоланта», П. Чајковски), Шорс («Шорс», Б. Лјатошински), Листнитски («Сакит Дон», И. Дзержински), Фигаро («Севилја бәрбәри», Ҹ. Россини), ди Луна, Ренато («Трубадур», «Бал-маскарад», Ҹ. Верди), Ескамилјо («Кармен», Ж. Бизе) вә с. Репертуарында совет бәстәкарларынын маһнылары мүһүм јер тутур. Г.-ин ифасы үчүн сәрбәстлик, ахычылыг, емосионаллыг характерикдир. ССРИ-нин бир чох шәһәрләриндә, харичи өлкәләрдә концерт програмлары илә чыхыш едир.

ГУЛЈАЈПО́ЛЕ—УССР Запорожје вил.-ндә шәһәр. Гулјајполе р-нунун мәркәзи. Експериментал-тәҹрүбә з-ду (к. т. машынлары), лак-боја мә'мулаты, автомобил тә'мири, мәишәт маллары, јағ-пендир з-длары, ајаггабы ф-ки вә с. вар.

ГУЛЛАР—Азәрб.ССР Балакән р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 2 *км* шм.-ш.-дә, Балакән чајынын сағ саһилиндә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 5391 (1977); һејвандарлыг, барамачылыг, түтүнчүлүк, тәрәвәзчилик вә мејвәчиликлә мәшғулдур. Кәрпич вә әһәнк з-длары, респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н шө'бәси, кирәч, ағаҹ е'малы вә тикиш сехләри, 2 орта, 1 сәккизиллик мәктәб, 2 китабхана, 2 клуб, киногурғу, ушаг хәстәханасы, 2 тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси, гәдим ме'марлыг абидәләриндән јералты су анбары (?), 12—13 әсрләрә аид Пәригала вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ГУЛЛУГЧУ — Гарагојунлулар, Ағгојунлулар вә Сәфәвиләр дөврүндә (15—18 әсрләр) ордуда хидмәтчи. Г. термини Азәрб.-да, әсасән, монгол истиласындан сонра ишләнмишдир. Рәијјәтдән мәҹбури сурәтдә сәфәрбәрлијә алынан, гошун дахилиндә ашағы дәрәҹәли вә һүгугсуз вәзијјәтдә олан Г.-лар, чох вахт әмирләрин чадырларына, нәглијјат васитәләринә, гошгу вә миник һејванларына хидмәт едирди-

ләр. 15 әсрдә гошунда Г.-лар азлыг тәшкил едирди. 16 әсрдә һәр дөјүшчүнүн бир Г.-су варды. Бә'зи орта әср мүәллифләринин (Гази Әһмәд Гәффари вә б.) мә'луматына көрә, Г.-лар анҹаг сапандла силаһланырдылар. Г.-лар сүвари олур вә јалныз тәһлүкәли анларда дөјүшә гошулурдулар. «Г.» термини сонралар ев хидмәтчиси, гарабаш (әсасән, гыз вә гадынлар) мә'наларында ишләнмишдир.

Һазырда инзибати идарәләрдә чалышан ишчијә дә Г. дејилир.

Әд. Петрушевски И. П., XV әсрдә Азәрбајҹан дөвләтләри, Азәрб.ССР ЕА Тарих вә Фәлсәфә Институтунун Әсәрләри, ч. 1, 1951.

ГУЛУЗАДӘ Зүмрүд Әлигулу гызы (17.3.1932, Бакы) — совет философу. Фәлсәфә е. д. (1970). 1954 илдән Сов. ИКП үзвү. 1957—59 илләрдә АзПИ-дә мүәллим ишләмиш, 1960 илдән Азәрб. ССР ЕА Фәлсәфә вә Һүгуг Ин-тунда баш елми ишчидир. Тарихи материализм, орта әср Шәрг вә Азәрб. фәлсәфәси проблемләрини тәдгиг едир. «Азәрбајҹан фәлсәфәси тарихи очеркләри»нин (1968) мүәллиф вә редакторларындандыр.

Әсәрләри: Роль надстройки в антагонистическом обществе, Б., 1961; Хуруфизм и его представители в Азербайджане, Б., 1970; Мировоззрение Касими Анвара, Б., 1976.

ГУЛУЗАДӘ Казым Новрузәли оғлу (д. 20.5.1908, Бакы)—совет енеркетики, техника е.д. (1961), проф. (1961), Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1964). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. 1938—40 илләрдә «Азәрнефт» бирлијинин баш енеркетики, 1941—47 илләрдә ССРИ ЕА Азәрб. филиалынын (1945 илдән Азәрб.ССР ЕА) Енеркетика Ин-тунун елми ишләр үзрә директор мүавини ишләмишдир. 1962 илдән М. Әзизбәјов ад. Азәрбајҹан Нефт вә Кимја Ин-тунда електротехника вә нефт сәнајесинин енеркетикасы кафедрасынын мүдиридир (1961—65 илләрдә енеркетика факүлтәсинин деканы да олмушдур). 1970—78 илләрдә һәмин ин-тда ректор ишләмишдир. 1970 илдән Үмумиттифаг «Нефт вә газ» журналынын мәс'ул редакторудур. Г. нефт мә'дәнләринин електрик тәҹһизаты, нефт гујуларынын електрик аваданлығы, нефт мә'дәнләриндә електрик енержисинә гәнаәт вә с. аид бир сыра әсәрләрин мүәллифидир. Јүксәк ихтисаслы кадрларын һазырланмасында хидмәтләри вар. Фрајберг Мә'дән Академијасынын (АДР) фәхри докторудур. ССРИ—АДР Достлуг Ҹәмијјәти Азәрб. шө'бәсинин сәдридир. 7 вә 9-ҹу Үмумдүнја нефт конгресләринин (1967, 1975), 12 вә 13-ҹү Үмумдүнја газ конгресләринин (1973, 1976) иштиракчысы олмушдур. АСЕ елми редаксија шурасынын үзвүдүр (1976). Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Нефт мә'дәнләринин електрик аваданлығы, Б., 1971; Электроснабжение нефтяных промыслов, Б., 1944; Вопросы динамики бурового подъемного механизма с электроприводом, Б., 1976.

Әд.: К. Н. Кулизаде. Библиография, Б., 1971.

ГУЛУЗАДӘ Мәммәдпаша Пири оғлу (д. 5.9.1914, Бакы, Әмирҹан к.)—совет нефтчи алими. Азәрб.ССР ЕА акад. (1972; м. үзвү 1968), ССРИ-нин фәхри нефтчиси (1971), Азәрб.ССР әмәкдар елм вә техника хадими (1971), Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1972), Азәрб. ССР әмәкдар мүһәндиси (1965). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. 1951—64 илләрдә Аз.НКИ-нин елми ишләр үзрә проректору, 1961 илдән һәмин ин-тда газыма технолокијасы кафедрасынын мүдири вә газыма проблемләри лабораторијасынын елми рәһбәридир. 1958—64 илләрдә Үмумиттифаг «Нефт вә газ» журналынын мәс'ул редактору олмушдур. Г. маили гујулар газылмасынын елми әсасларынын ардыҹыллыг нәзәријјәсинин јарадыҹысыдыр. Г. мүрәккәб шәраитдә маили вә бөјүк инһирафлы дәрин (3000 *м*-дән артыг) гујуларын газылма технолокијасы, нефт, газ вә газ-конденсат јатагларында оптимал газыма мәсәләләри (шагули вә маили), турбин вә ротор газымасынын технолокијасы саһәсиндә тәдгигат апарыр. Јүксәк ихтисаслы кадрларын һазырланмасында хидмәтләри вар. АСЕ Баш редаксија һеј'әтинин үзвүдүр (1976). АДР, АФР, Һиндистан, Мексика вә АБШ-да маили газыма нәзәријјәсиндән мүһазирәләр охумуш, 6, 7 вә 8-ҹи Үмумдүнја нефт конгресләринин иштиракчысы олмушдур (1963, 1967, 1971). Ленин ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Маили гујуларын газылмасы, Б., 1951; Турбинное бурение наклонных скважин, Б., 1959; Технология бурения глубоких скважин долотами типа ИСМ, Б., 1976.

ГУЛУЗАДӘ Мирзаға Јүзбашы оғлу (д. 25.10.1907, Салјан ш.)—совет әдәбијјатшүнасы. Филолокија е.д. (1966), проф. (1967). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб.ССР ЕА Низами ад. Әдәбијјат Ин-тунун директорудур (1968 илдән). Гәдим вә орта әсрләр Азәрб. әдәбијјатынын тәдгигатчысыдыр. Низами, Әвһәди Марағаји, Нәсими, Һәбиби, Фүзули вә б. Азәрб. классикләринә һәср олунмуш әсәрләрин мүәллифидир. 3 чилдлик «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи» 1-ҹи чилдинин (1960) мүәллиф вә редакторларындандыр. Елми кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Низами Кәнҹәви, Б., 1953; Фүзулинин лирикасы, Б., 1965; Бөјүк идеаллар шаири. Нәсими, Б., 1973.

ГУЛУН—алтыајлыға гәдәр олан ат баласы.

ГУМ—хырда гырынтылы көврәк чөкмә сүхур. Физики ашынма нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир. Өлчүсү 0,1 *мм*-дән 1 *мм*-ә гәдәр (башга тәснифатлара көрә 0,05 *мм*-дән 2 *мм*-дәк вә даһа чох) олан мүхтәлиф минерал (әсасән, кварс, чөл шпаты вә с.) вә сүхур гырынтыларындан ибарәтдир.

Өлчүсүнә көрә ири дәнәли (0,5—1 *мм*), орта дәнәли (0,25—0,5 *мм*), хырда дәнәли (0,1—0,25 *мм*), минераложи тәркибинә көрә кварслы, глауконитли, аркозлу, микалы вә с., әмәләкәлмә шәраитинә көрә исә чај, көл, бузлаг, дәниз, еол мәншәли олур. Г.-да гијмәтли минераллар—гызыл, платин, алмаз, јагут, рутил, титанит, илменит вә с. (бә'зиләри чох вахт сәнаје әһәмијјәтли) ола биләр. Тәбии Г. вә сүхурлары доғрајыб хырдаламагла алынан сүн'и Г. иншаатда вә иншаат материаллары истеһсалында (сүн'и әсас вә балласт һазырланмасында), иншаат материалларында, о ҹүмләдән бетонда долдуруҹу, иншаат керамикасында зәифләдиҹи, шүшә вә кәрпич истеһсалында хаммал кими, бундан башга төкмә (гәлибләрин һазырланмасы), сахсы, чини истеһсалында вә с.-дә истифадә едилир. Г.-ун кејфијјәти дәнәләринин өлчүсү, минераложи тәркиби вә гатышыгларын мигдары илә мүәјјән едилир.

ГУМ—Азәрб.ССР Гах р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 7 *км* шм.-да, Загатала—Гах шосе јолундан 4 *км* аралы, Гум чајынын сол саһилиндә, Баш Гафгаз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1495 (1977); түтүнчүлүк, тахылчылыг, һејвандарлыг, бағчылыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси, доғум еви, рабитә шө'бәси, ме'марлыг абидәләриндән 6 әсрә аид гәдим мә'бәд (бах *Гум мә'бәди*), 18 әсрә аид Сырт галасы вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

Г. Азәрб.-ын гәдим јашајыш мәнтәгәләриндәндир. Г. әразисиндәки еркән орта әсрләрә аид христиан мә'бәди, гәдим харабалыг вә дарвазалы дивар галыглары буранын һәлә о дөврдә шәһәр типли јашајыш мәнтәгәси олдуғуну көстәрир. Күрҹүстана кедән карван јолу үзәриндә јерләшән Г. Гафгаз Албанијасынын Камбисена вил.-нә дахил иди.

Әд.: Шарифов Д., Город Кум, «Низами», сб. 2, Б., 1940.

ГУМ (قم)—Иранда, Теһран останында шәһәр. Шосе вә д.ј.-лары говшағы. Әһ. 179,4 мин (1977). Тохучулуг вә түтүн сәнајеси вар. Кустар сәнәткарлығын (халчачылыг вә с.) мүһүм мәркәзләриндәндир. Јун вә дәри тиҹарәти едир. 13—16 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри галмышдыр. Шиәләрин Иранда икинчи (Мәшһәддән сонра) мүгәддәс шәһәри вә зијарәт јеридир.

Г.-ун Сасани һөкмдары I Губад [488—496, 499—531] тәрәфиндән салындығы еһтимал едилир. Илк Аббасиләр дөврүндә (8 әсрин 2-ҹи јарысы) ири јашајыш мәнтәгәсинә чеврилмишди. Фатимәнин (шиә имамы Муса әл-Казимин гызы) мәгбәрәси Г.-дадыр.

ГУМ АДАСЫ, Гум Зирә—Хәзәр дәнизиндә, Бакы архипелағында ада. Бакы бухтасынын ш. һиссәсиндәдир. Үстүндән шосе јолу кечән дамба васитәси илә Абшерон ј-а-на бирләшдирилмишдир (1960). Саһ. 1,3 *км²*. Уз. тәгр. 3 *км*, ени 450 *м*-ә гәдәрдир. Неокен вә Антропокен системләринин сүхурларындан тәшкил олунмушдур. Сәтһи гумлуг, саһил зонасы дајазлыгдыр. Нефт јатағы вар. Серебровски ад. Нефт вә Газчыхарма Идарәси бурададыр.

ГУМ АДАСЫ НЕФТ ЈАТАҒЫ—Бакыдан ҹ.-ш.-дә, ачыг дәниздәдир. Јатағын шм. һиссәсиндә ејни адлы ада јерләшир. Кеоложи гурулушунда Абшерон, Акчагыл мәртәбәләри вә Мәһ-

сулдар гат чөкүнтүләри иштирак едир. Тектоник чәһәтдән Гарачухур—Зығ антиклинал гырышығынын ч. периклиналынын гуртарачағында террас (антиклинал бурун) формасында узаныр. Гырышыг асимметрик гурулушлудур. Г. ганадына нисбәтән (јатым бучағы 8—10°) ш. ганады дикдир (12—15°). Гырышыг енинә вә охуна паралел истигамәтдә бир нечә фај вә экс-фајла тектоник блоклара парчаланмышдыр. Гырышығын ш. ганадында көмүлмүш палчыг вулканы мүәјјән едилмишдир.

1951 илдән Гум а. саһәсиндә апарылан кеоложи кәшфијјат ишләри нәтичәсиндә Мәһсулдар гатын Балаханы, Гырмакиүстү гумлу, Гырмакиалты вә Гала дәстәләриндә сәнаје әһәмијјәтли нефт вә газ јатаглары кәшф едилмишдир.

ГУМ ВАННАСЫ—нарын исти гум (50—55°C) илә мүаличә үсулу; истилик мүаличәсинин бир нөвү. Г.в. үчүн дәниз вә чај гумундан истифадә едилир. Г.в. чимәрликләрдә күләк тутмајан јердә дүзәлдилир; Г.в. организмдә мүбадилә вә оксидләшмә просесләрини күчләндирир, илтиһаби инфилтратларда исә соручу вә ағрыкәсичи тә'сир көстәрир. Г.в. дајаг-һәрәки органлары хәстәликләриндә, неврит, невралкија, рахит вә с.-дә тә'јин едилир.

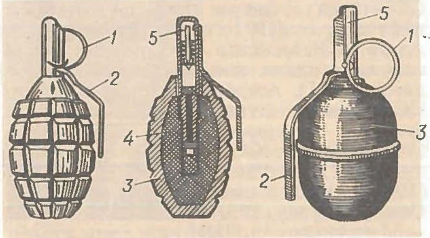
ГУМ МӘ'БӘДИ — Азәрб.ССР Гах р-нунун Гум к.-ндә христиан мә'бәди. Тәгр. 6 әсрдә, Гафгаз Албанијасында христианлығын јајылдығы дөврдә тикилдији еһтимал олунур. *Базилика* типли бу мә'бәд үч *нефдән* ибарәтдир. Абидәнин галыгларына әсасән, вахтилә онун јан тәрәфләриндә сүтунлу ејванлар олдуғу мүәјјән едилмишдир. Г.м. јонулмуш чај дашындан вә бишмиш кәрпичдән тикилмишдир. Мә'бәдин тағлары нал шәклиндәдир.

ГУМ СААТЫ—бах *Саат.*

ГУМ СИЧАНЛАРЫ (Gerbillinae)—дағ сичанлары фәсиләсиндән кәмиричи һејван јарымфәсиләси. Бәдәнинин уз. 18 *см*-дәкдир. Харичи көрүнүшү сичовула охшајыр. Сых түклү гујруғунун учунда узун түкләрдән ибарәт фырча олур. Бәдәни үст тәрәфдән сарымтыл-боз вә ја гәһвәји, алт тәрәфдән исә ағдыр. 10 (јахуд 12) чинси мә'лумдур. ССРИ-дә 2 чинсинә: ә с л Г.с.-на (Meriones) вә и р и Г.с.-на (Rhombomys) тәсадүф едилир. Азәрб.ССР-дә бир чинси (Meriones) вә 5 нөвү вар. Г.с.-нын әксәријјәти Африка вә Асијанын (Шәрги Өн Гафгаз, Шимали Газахыстан, Забајкалје вә Монголустана гәдәр) сәһра вә бозгырларында јајылмышдыр. Колонијаларла јашајыр. 5—6 бала доғур. Әсасән, биткиләрин јерүстү һиссәси илә гидаланыр; әкинләрә зәрәр верән вә јолухучу хәстәлик (мәс., таун) амилини кәздирән нөвләри дә вар.

ГУМАШ—кечмишдә бир сыра Шәрг өлкәсиндә, о чүмләдән Азәрб.-да кениш истеһсал олунмуш ипәк парча нөвү. Әсасән, гырмызы вә көј рәнкләрдә олурду. Азәрб.-ын Бәрдә, Тәбриз вә с. ш.-ләриндә тохунан Г. парчалара харичи өлкәләрдә дә тәләбат бөјүк иди. 17 әсрдә Азәрб.-дан Русијаја ихрач олунан маллар арасында Бакыда истеһсал едилән Г. парчалар да варды.

ГУМБАРА—дөјүш сурсаты; партладыгда әмәлә кәлән гәлпәләр вә зәрбә далғасы илә дүшмәнин дөјүш техникасы вә чанлы гүввәсинә јахын мәсафәдән зәрбә ендирир. Г.-ны гумбараатанлардан атыр, јахуд әл илә һәдәфә туллајырлар. Г. адәтән метал көвдәдән, партлајычы маддәдән вә партладычыдан ибарәт олур. Әл Г.-лары 16 әсрдә мејдана чыхмышдыр. Мүасир әл Г.-сы мүхтәлиф формаларда вә 0,3—1,2 *кг*

Пијада гошунларынын ишләтдији әл гумбаралары: *1*—горујучу милин һалгасы; *2*—алышдырычынын тә'тији; *3*—көвдә; *4*—партлајычы маддә; *5*—алышдырычы.

ағырлыгда олур, партладыгда 3 минә гәдәр гәлпәси 5—200 *м* тә'сир радиусунда әтрафа дағылыр. Гумбараатан Г.-лары исә 17 әсрдә мејдана чыхмышдыр. Түфәнк гумбараатанындан атылан Г.-лар 1 *кг*-а гәдәр, әл гумбараатанларындан атылан Г.-лар исә 0,2—5 *кг* олур. Гәлпәли вә зиреһдәлән (галынлығы 400 *мм*-ә гәдәр зиреһи дешир) нөвләри вар. Тә'лим мәгсәди илә, идман аләти кими истифадә едилән Г.-лар да вар.

ГУМБАШЫ — Азәрб.ССР Ләнкәран р-нунун Порт Илич шәһәр советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 20 *км* шм.-да, Бакы—Астара шосе вә д.ј. кәнарында, Болады чајынын сағ саһилиндә, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 932 (1977); балыгчылыг, тәрәвәзчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Балыг дузлаjан вә һиссә верән сех, сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

ГУМБРИН — тәбии ағардычы кил. Күрч.ССР-ин Гумбри р-нунда чыхарылыр. Әсасән, нефтдән алынан јағларын (автол вә с.) тәмизләнмәсиндә (5—30% мигдарында үјүдүлмүш һалда) ишләдилир. Г.-лә тәмизләмә, онун адсорбсија габилијјәтинә әсасланмышдыр. Г. нефт мәһсулларында олан гатранлы маддәләри, күкүрдлү бирләшмәләри вә дојмамыш карбоһидрокенләри ајырыб чыхарыр, нәтичәдә јағын рәнки јахшылашыр вә кејфијјәти јүксәлир.

ГУМДАШЫ—гумун килли, карбонатлы вә силисиумлу материалларла сементләшмәсиндән әмәлә кәлән чөкмә сүхур. Дәнәләринин өлчүсү 0,1—0,5 *мм*-дир. Ири дәнәли (0,5 *мм*), орта дәнәли (0,25—0,5 *мм*) вә хырда дәнәли (0,1—0,25 *мм*), минераложи тәркибинә көрә кварслы, аркозлу, микалы вә с. олур. Сыхлығы 2250—2670 *кг/м³*, мәсамәлилији 0,69—6,70%-дир. Иншаатда, кимјада (туршуја давамлы материал кими), мис вә никел әридилмәсиндә (флүс кими), шүшә истеһсалында ишләдилир. Г.-дан одадавамлы материал олан динас, бүлөв вә дәјирман дашлары һазырланыр. Г. нефт, газ вә јералты суларын коллектор сүхурларындандыр.

ГУМЕЛНИТСА (Gumelniţa) **МӘДӘНИЈЈӘТИ** — Балкан ј-а-ндн јашајан отураг әкинчи тајфалара мәхсус Енеолит дөврү мәдәнијјәти (е.ә. 4-чү миниллијин 2-чи јарысы—3-чү миниллијин әввәлләри). Болгарыстанын шм.-ында вә ч.-ш.-индә, Румынијанын ч.-унда јајылмышдыр; ССРИ-дә Одесса вил.-ндә вә Молдавијада ашкар едилмишдир. Әһали дөрдкүнч формалы јерүстү евләрдә јашамышдыр. Археоложи газынтылар заманы мис балталар, балта-искәнәләр, чахмагдашыдан ох вә низә учлуглары, даш балталар, сүмүк биз вә искәнәләр, шүјрәләнмиш бозумтулгара, гырмызы-гәһвәји вә боз-сары рәнкли кобуд сахсы габлар, антропоморф габлар, кил, сүмүк вә гызылдан дүзәлдилмиш бүтләр вә с. тапылмышдыр. Г.м. тајфалары малдарлыг вә әкинчиликлә мәшғул олмушлар. Балыгчылыг да инкишаф етмишди.

Әд.: Маркевич В. И., Памятники эпох неолита и энеолита, Кишинев, 1973.

ГУМЛАГ—Азәрб.ССР Варташен р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 6 *км* ч.-да, Варташен—Гуттәшен шосе јолундан 3 *км* аралы, Әличан чајынын (Күрүн голу) саһилиндә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 935 (1977); түтүнчүлүк, бағчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Тахта сехи, орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси вар.

ГУМЛАГ—Азәрб.ССР Чәбрајыл р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 48 *км* ч.-г.-дә, Бакы—Јереван д.ј. кәнарында, Араз чајынын сол саһилиндә, дүзәнликдәдир. Әһ. 483 (1977); тахылчылыг, һејвандарлыг, барамачылыг вә памбыгчылыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГУМЛУ—Азәрб.ССР Кәдәбәј р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 1 *км* шм.-ш.-дә, Кәдәбәј чајынын (Шамхор чајынын голу) сол саһилиндә, Шамхор—Кәдәбәј шосе јолу кәнарында, Шаһдағ силсиләсинин (Кичик Гафгаз) әтәјиндәдир. Әһ. 1022 (1977); картофчулуг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГУМЛУ ТОРПАГ — бах *Торпағын гранулометрик тәркиби.*

ГУММА (лат. gumma—китрә)—дәринин дәрин гатларында, гарачијәрдә, әзәләдә, сүмүкдә, бә'зән организмин дикәр орган вә тохумаларында әмәлә кәлиб некрозлаша билән шишәбәнзәр бәрк төрәмә (дүјүн). *Сифилисин* сон (үчүнчү) дөврүндә мүшаһидә едилир.

ГУММИ (лат. gummi, cummi, јун. kómmi—китрә)—бә'зи биткиләрин зәдәләнмиш јериндән ахан күтлә. Комплекс полисахаридләрдән ибарәт шәффаф маје олуб, һавада тез бәркијир. Г. бә'зән китрә дә адланыр.

ГУММИАРАБИК (*гумми*+лат. arabicus—әрәб) — мүхтәлиф акасија нөвләринин чәртилмиш көвдәсиндән сызан вә һавада галдыгда бәркијән шәффаф күтлә. Суда һәлл етдикдә јапышдырычы мәһлул алыныр.

ГУМОТУ (Ammochloa)—тахыллар фәсиләсиндән бириллик битки чинси. Һүнд. 1—4 *см*-дир. Чичәкләри (7—15 әдәд) башчыгвары чичәк групунда јерләшир. Испанија, Өн Асија, Шимали Африка вә Гәрби Иранда 2, ССРИ-дә исә јалныз Абшеронда 1 нөвү—Ф ә л ә с т и н Г. (A. palaestina) јајылмышдыр. Надир реликт биткидир.

Әд.: Цвелев Н. Н., Злаки СССР, Л., 1976.

ГУМРИ, Гумри Мирзә Мәһәммәдтағы Ибраһим оғлу (1819, Дәрбәнд—

1891, Дәрбәнд)—Азәрб. шаири. Дини тәһсил алмышдыр. Јарадычылыға ашиганә ше'рләрлә башламыш, сонралар даһа чох мәрсијә јазмышдыр. Г.-нин «Кәнз ул-мәсаиб» («Мүсибәтләр хәзинәси») адлы ириһәчмли мәнзум дини әсәриндә Кәрбәла ш.-ндә 680—83 илләрдә баш вермиш һадисәләр тәсвир едилир. Ф.Көчәрлинин јаздығына көрә, Г.-нин Азәрб., фарс, әрәб дилләриндә гәсидәләри, «Ибрәтнамә», «Нәсиһәтнамә» әсәрләри дә олмушдур. Әсәрләри Тәбриздә нәшр едилмишдир (1882, 1910).

Әд.: Көчәрли Ф., Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары, ч. 2, һ. 2, Б., 1926; Гасымзадә Ф., XIX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Б., 1974.

ГУМРУ (Streptopelia turtur)—көјәрчинкимиләр дәстәсиндән гуш нөвү. Көјәрчинә охшајыр; лакин ондан кичик вә зәрифдир. Уз. 28—31 *см*, чәкиси 110—130 *г*-дыр. Рәнки үст тәрәфдән гәһвәјијә чалыр, гарын тәрәфи өндә нарынҹы, кеҗидә ағ олур. Бојнунун јанында бир нечә сыра учу ачыг-боз вә гара ләкәләр вар. Авропада, Шимали Африкада, Һиндистанын шм.-г.-нә гәдәр Гәрби Асијада, ССРИ-нин орта вә ҹ. гуршагларында јајылмышдыр. Көчәри гушдур. ССРИ-дә 2, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 1 ҹинси вар. Азәрб. ССР-дә дүзәнликдән дағлара гәдәр мешә вә коллугларда јашајыр. Ағачларын 6 *м*-дән һүндүрдә олан будагларында гурдуғу јуваја 2 јумурта гојур. 13—14 күн күрт јатыр. Екваториал Африкада гышлајыр. Битки тохуму илә гидаланыр. Ов әһәмијјәти вар.

ГУМСАЛ ЈЕРЛӘРДӘ МЕШӘСАЛМА—бах *Мешәсалма*.

ГУМСАЛ ТОРПАГ—бах *Торпағын гранулометрик тәркиби*.

ГУМУГ ДИЛИ—*гумугларын* дили. Түрк дилләринин гыпчаг групуна дахилдир. Г.д.-ндә 185,9 мин адам данышыр (1970). 3 әсас диалекти (Хасавјурт, Бујнак вә Гајтаг) вар. Әдәби дил Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра Хасавјурт вә Бујнак диалектләри әсасында формалашмышдыр. 1929 илләдәк әрәб, сонралар латын әлифбаларындан истифадә олунмуш, 1938 илдән исә рус графикасы әсасында әлифба јарадылмышдыр.

Әд.: Зејналов Ф., Түрк дилләринин мугајисәли грамматикасы, һ. 1—2, Б., 1974—75; Дмитриев Н. К., Грамматика кумыкского языка, М.—Л., 1940; Языки народов СССР, т. 2, М., 1966.

ГУМУГ ӘДӘБИЈЈАТЫ—бах *Дағыстан Мухтар Совет Социалист Республикасы. Әдәбијјат*.

ГУМУГЛАР—Дағ.МССР-ин дүзән вә дағәтәји р-нларында, һәмчинин Чечен-Ингуш МССР вә Шимали Осетија МССР-дә јашајан халг. ССРИ-дә 189 мин, о ҹүмләдән Дағ.МССР-дә 169 мин нәфәрдир (1970). *Гумуг дилиндә* данышырлар. Г.-ын етнокенезиндә Шимал-Шәрги Дағыстанын јерли тајфалары вә түркдилли тајфалар (әсасән, *гыпчаглар*) иштирак етмишләр. Диндарлары мүсәлмандыр. Г. әкинчилик, бағчылыг, үзүмчүлүк, һејвандарлыг, халчачылыгла мәшғул олурлар; бир гисми сәнаје саһәсиндә чалышыр. Совет һакимијјәти илләриндә гумуг халгынын мәишәтиндә көклү дәјишикликләр олмуш, милли әдәбијјат вә инҹәсәнәти инкишаф етмиш, зијалылары јетишмишдир (бах һәмчинин *Дағыстан Мухтар Совет Социалист Республикасы*).

Әд.: Гаджиева С. Ш., Кумыки (историко-этнографическое исследование), М., 1961; Народы Кавказа, т. 1, М., 1960; Современная культура и быт народов Дагестана, М., 1971.

ГУМЧА—тәркиби тәгр. 90—70% алеврит-гумдашы, 10—30% кил һиссәҹији олан чаван вә көврәк континентал чөкмә сүхур. Гум вә тоз фраксијалары кварсдан, кил фраксијасы исә монтмориллонит, каолинит вә с.-дән ибарәт олур. Дәниз, көл, чај, бузлаг, морен вә с. мәншәли Г.-лар вар.

ГУМ-ШЫРНАГ Е'МАЛЫ—төкмә вә метал мә'мулат сәтһләринин, бина фасадларынын вә с. гум-шырнаг апаратлары илә тәмизләнмәси. Апарат сыхылмыш һаваны көмәји илә гуму е'мал олунан сәтһә вурур. Мәс., Бакыда ағ дашдан һөрүлмүш вә ја ағ даш илә үзләнмиш биналарын диварларынын тәмизләнмәсиндә Г.-ш.е.-ндан кениш истифадә олунур.

ГУНАБАДИ (گنابادی), Күнабади, Ҹүнабади Мирзәбәј ибн Һәсән әл-Һүсејни (?—?)—Сәфәви тарихчиси (16 әсрин 2-ҹи јарысы—17 әсрин орталары). Фарсҹа јазылмыш «Рөвзәт әс-Сәфәвијјә» («Сәфәвиләр бағы») әсәринин мүәллифидир. Әсәр I Шаһ Исмајылын [1501—24] һакимијјәтә башламасындан I Шаһ Аббасын [1587—1629] һакимијјәтинин сонларынадәк олан дөврү әһатә едир. Әсасән, Хорасан тарихинә һәср едилмиш бу әсәрдә Г. I Шаһ Аббасын Азәрб.-а јүрүшләриндә (1603—07) иштирак едәркән шаһиди олдуғу һадисәләрдән дә бәһс едир.

Әд.: Рахмани А. А., «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана, Б., 1960.

ГУ́НБЈӨРН, Гунбјөрнс-Фјелл, (Gunnbjørn, Gunnbjørns Fjoeld)—Гренландијанын ш.-индә, Уоткинс силсиләсиндә дағ. Һүнд. 3700 *м*-дир (Арктикада ән јүксәк). Базалтлардан тәшкил олунмушдур.

ГУНДАГ—1) көрпә ушағы бәләмәк үчүн сарғы: ики кичик, бир бөјүк әски, мүшәмбә вә бәләкбағыдан ибарәтдир. Адәтән ушағы 5—6 ајлыға гәдәр Г.-да сахлајырлар. Г. Азәрб.-да нәнәни вә чарпајыдан истифадә едилән зоналарда ишләдилир. Г. чох гәдим заманлардан мә'лумдур. Г.-дан гәдим мисирлиләр истифадә етмишләр. Сонралар Авропа өлкәләриндә дә кениш јајылмышды. 2) Түфәнкин ағач һиссәсинә дә Г. дејилир.

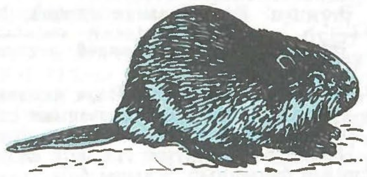
Әд.: Гасымова Р. М., Загатала зонасында ушагларын физики тәрбијә шәраитинә даир, Азәрбајҹан етнографик мәҹмуәси, 3 бурахылыш, Б., 1977.

ГУНДАГСАЗЛЫГ—кечмишдә түфәнк гундағы вә лүлә јатағыны һазырламагла мәшғул олан пешә саһәси. Гундаг вә јатаг гоз, ағчагајын, гарағаҹ, бә'зән дә һејва ағаҹындан дүзәлдилир, нәбати вә һәндәси нахышларла бәзәдилирди. Г. Гафгазда, о ҹүмләдән Азәрб.-да (әсасән Лаһыҹ, Шәки, Кәнҹә вә Гарабағда) кениш јајылмышды.

Әд.: Гулијев Һ., Тағызадә Н., Метал вә халг сәнәткарлығы, Б., 1968.

ГУНДТӘПӘ—Азәрб.ССР Гусар р-ну Күндүзгала к.-нин ш.-индә еркән орта әсрләрә аид јашајыш јеринин галыглары. Һүнд. 7—10 *м* олан бу тәпәнин үстүнүн саһәси 1400 $м^2$-дир. Кәшфијјат характерли газынтылар заманы бурада 2 *м* галынлығында мәдәни тәбәгә мүәјјәнләшдирилмиш, чај дашындан тикилмиш мүдафиә диварларынын бүнөврәсинин галыглары ашкар едилмишдир. Археоложи материалын әксәријјәти габ нүмунәләриндән, даш мә'мулатындан вә с. ибарәтдир. Бунлар Г.-дә 4—8 әсрләрдә јашајыш јеринин олдуғуну көстәрир.

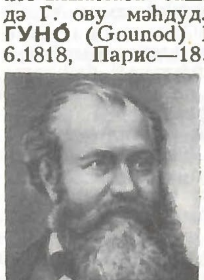
ГУНДУЗ (Castor fiber)—кәмиричиләр дәстәсиндән мәмәли һејван. Бәдәнинин уз. 1 *м*-ә, гујруғу 30 *см*-ә, чәкиси 30 *кг*-а гәдәрдир. Арха әтрафдакы бармаглар бир-биринә енли үзмә пәрдәси илә бирләшмишдир; түксүз гујруғунун үзәри гәрни пулҹугларла өртүлүдүр. Парлаг габа гыландан, ипәквары јумшаг вә сых нарын түкләрдән ибарәт гијмәтли хәзи вар; рәнки ачыг-шабалыдыдан түнд-гонура гәдәр, бә'зән гара олур.

Чај гундузу.

Вәһшичәсинә овландығындан Авропа вә Асијада Г.-ун ајры-ајры мәскәнләри галмышдыр. Нисбәтән Шимали Америкада чохдур. ССРИ-нин Авропа һиссәсиндә, Сибирин исә бир сыра р-нларында раст кәлир. Саһилиндә сөјүд, говаг, тозағачы вә с. битән сакит мешә чајларында јашајыр; илин чох вахтыны һәмин ағачларын зоғ вә габығы илә гидаланыр. Јајда от јејир. Моногамдыр. Боғазлыг дөврү 105—107 күндүр; 3—4 бала доғур. Балалар 1—2 күндән сонра үзә билир. 35 ил (гәфәсдә сахландыгда) јашајыр. ССРИ-дә (Воронеж, Белорусија, Конда-Сосва) Г. горуглары јарадылмышдыр. Азәрб. ССР Газах р-нунда ағ хәзли *батаглыг гундузу* јетишдирилир вә мүхтәлиф рәнкли хәз алмаг үчүн селексија ишләри апарылыр. Күрдәмир, Әләтә дә Дәвәчи р-нунун батаглыг вә кәлләринә тәҹрүбә мәгсәди илә бурахылан Г.-лардан хәз алынмаға башланмышдыр. ССРИ-дә Г. ову мәһдудлашдырылмышдыр.

ГУНО́ (Gounod) Шарл Франсуа (17.6.1818, Парис—18.10.1893, Парис јахынлығында, Сен-Клу)—франсыз бәстәкары, органчы вә дирижор. Парис консерваторијасында охумуш (1836—38), «Фернан» кантатасына көрә Рома мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр (1839). 1845 илдән Парис килсәләринин бириндә органчы, сонралар исә капелмејстер ишләмишдир. 1852—60 илләрдә «Орфеон» хор ҹәмијјәтләри бирли-

јинә рәһбәрлик етмишдир. 1870—75 илләрдә Лондонда јашамыш вә «Гуно хору» чәмијјәтини јаратмышдыр (һазырда Крал Хор Чәмијјәти). Г. франсыз лирик операсынын көркәмли нүмајәндәсидир. «Сафо» (1850, тамашасы, 1851), «Ганлы раһибә» (1854), «Зорән тәбиб» (1857, тамашасы 1858) Г.-нун илк операларыдыр. «Фауст» операсы (1859, В. Көтенин ејниадлы әсәри үзрә) Г.-нун шаһ әсәридир. Гәһрәманларын һисс вә һәјәчанларынын инандырычы верилмәси, франсыз шәһәр мусиги фолклору илә бағлылыг, мусиги дилинин сәлислији, садәлији, һармонија вә оркестровканын инчәлији бу операнын башлыча мәзијјәтләриндәндир. «Фауст»ун реалист чәһәтләри мүәјјән дәрәчәдә «Ромео вә Чулјетта» операсында (1864, тамашасы 1867) инкишаф етдирилмишдир. Г. 2 симфонијанын, месса, реквијем, бир сыра камера-вокал вә инструментал әсәрләрин мүәллифидир. Г.-нун мусигиси франсыз опера сәнәтинин инкишафында мүһүм рол ојнамыш, бәстәкарлардан Ж. Бизе, Ж. Массне, Л. Делиб вә б.-нын јарадычылығына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Онун «Фауст» операсы Азәрб. Опера вә Балет Театрынын репертуарындадыр.

Ә с ә р и: Воспоминания артиста, М., 1962.
Әд.: История зарубежной музыки, в. 4, М., 1976.

ГУНТ—Тач.ССР-дә чај. Пәнч чајынын сағ голу. Уз. 296 *км*, һөвзәсинин саһ. 13 700 *км*²-дир. Гурумды ады илә Шәрги Памирдәки Чәнуби Аличур силсиләсиндән башланыр. Ахыны боју Ирикјак, сонра Аличур, Јашылкул көлүндән чыхдыгдан сонра исә Г. адланыр. Үстүндә Хорог СЕС вар.

ГУНТУРУ — Һиндистанда шәһәр. Андһра-Прадеш штатында, Кришна чајы делтасындадыр. Д.ј. говшағы. Әһ. 270 мин (1971). Мүһүм тутун тичарәти мәркәзидир. Тутун, памбыг парча, јејинти сәнајеси, семент з-ду, ев әшјалары истеһсал едән кустар мүәссисәләр вар.

ГУПТАЛАР—4—6 әсрләрдә Шимали Һиндистанда һөкмдар сулаләси. Г. хырда Мағадһа кнјазлары нәслиндән идиләр. Император титулу гәбул едән I Чандрагупта вахтында [320—тәгр. 340] Г. дөвләти јаранмаға башламышды. Самудрагупта вә II Чандрагупта Викрамадитја [тәгр. 380—414] Кәшмир, Гәрби Пәнчаб вә Рачпутанадан башга бүтүн Шимали Һиндистаны тутмушду. Самудрагупта Декана вә Чәнуби Һиндистана да һәрби сәфәр етмишди. Скандагупта (5 әср) Гәрби Һиндистанда пушјамитра тајфалары илә, дөвләтин шм.-г. сәрһәдиндә исә *ефталиләрлә* кәркин мүбаризә апармышды. Будһагуптанын дөврүндә Г. дөвләти зәифләмәјә башлады; Гучарат вә Малва ондан ајрылды. 6 әсрин әввәлиндә ефталиләр Г. дөвләтинин г. һиссәсини ишғал етдиләр. Тәгр. 528 илдә Г. һакими Баладитја Мәркәзи Һиндистан һакими Јашодһарманла иттифагда ефталиләри мәғлуб етди вә онларын Һиндистандакы һакимијјәтинә (шм.-г.-дән башга) сон гојду. Лакин ефталиләрлә апарылан мүһарибәләрдә вә чидди дахили бөһран нәтичәсиндә зәифләјән Г. дөвләти дағылмаға башлады вә 6 әсрин сонунда сүгут етди. Г. дөврүндә игтисадијјат, инчәсәнәт вә әдәбијјат јүксәк инкишаф етмишди.

Әд.: О с и п о в А. М., Краткий очерк истории Индии до X века, М., 1948; Очерк истории Индии [пер. с англ.], М., 1961.

ГУРАБИЈӘ — әсасән, ширин хәмирдән биширилән гәннады мә'мулаты. Һазырланмасында ун, суд, јумурта, шәкәр, әдвијјат (дарчын, зәнчәфил, һил) вә с. ишләдилир. Әсасән, күл шәклиндә, һабелә кирдә, узунсов вә с. формаларда олур. Бишмәмишдән әввәл үстүнә бадам овунтусу сәпилир. Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә, о чүмләдән Азәрб.-да кениш јајылмыш ширнијјат нөвүдүр.

ГУРАГЛЫГ — атмосфер јағынтыларынын олмамасы вә ја нормадан аз дүшмәси нәтичәсиндә торпағын су еһтијатларынын азалмасы. Атмосфер вә торпаг Г.-ы мә'лумдур. А т м о с ф е р Г.-ынын баш вермәси антисиклонларын әмәлә кәлмәси вә бөјүк әразини әһатә етмәси илә әлагәдардыр. Белә һалларда узун мүддәт јағынты олмур; исти вә гуру һава илә характеризә олунан булудсуз күнәшли күнләр ардычыл сурәтдә узун мүддәт давам едир; һаванын темп-ру 40°С вә даһа јүксәјә галхыр. Бухарланма вә транспирасијанын артмасы нәтичәсиндә торпагдакы сујун түкәнмәси т о р п а г Г.-ына сәбәб олур. Г. заманы биткиләрин көк васитәсилә су алмасы чәтинләшир, биткинин алдығы сујун мигдары онун транспирасијаја сәрфиндән аз олур, тохумалар су илә чох пис тә'мин олунур, нормал фотосинтез шәраити позулур. Нәтичәдә мәһсул азалыр, јахуд тамамилә мәһв олур. Г.-ла әсас мүбаризә тәдбири сувармадыр. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә Г.-а гаршы чидди мүбаризә апарылыр, тез-тез Г.-а мә'руз галан саһәләр су илә тә'мин едилир. Бу мүмкүн олмадыгда, торпагда сујун максимум топланмасы вә сахланмасыны тә'мин едән комплекс агротехники тәдбирләр апарылыр. Мелиоратив тәдбирләрдән тарлагорујучу мешә золагларынын салынмасынын, еләчә дә сутопланычы мешәләрин горунуб кенишләндирилмәсинин әһәмијјәти бөјүкдүр. Г.-а мә'руз галан јерләрдә Г.-а давамлы биткиләрин әкилмәси дә јахшы нәтичә верир. Г.-а гаршы мүбаризәнин күчләндирилмәсиндә Сов.ИКП МК Март (1965) вә Мај (1966) пленумларынын, Сов.ИКП 24 — 25-чи гурултајлары гәрарларынын хүсуси әһәмијјәти олмушдур.

ГУРАКЕЛӘР — Ефиопијанын Шоа әјаләтинин ч.-г. вил.-ләриндә, Аруссн әјаләтиндә вә Әддис-Әбәбә ш.-ндә јашајан халг. 500 мин нәфәрдән чохдур. Дилләри сами-һами дилләри аилләсинин сами групуна аиддир. Г. арасында мүсәлман вә христианлар вардыр. Әсасән, әкинчилик, гисмән дә малдарлыгла мәшғулдурлар. Г. маһир сәнәткардырлар. Г. формалашмагда олан ефиоп милләтинин групларындан бирини тәшкил едирләр (бах *Ефиоплар*).

ГУРАМА—хырда вә рәнкбәрәнк парчалары бир-биринә тикмәклә һазырланан парча. Әсасән, кејимләрдә (хүсусилә гадын вә кишн халатлары) вә мәишәтдә (гурама јорғанүзү, өртүк, бохча, пәрдә вә с.) кениш јајылмышды. Г. үчүн мәхмәр, ипәк вә памбыг парча кәсикләри ишләдилирди. Г.-да парча рәнкләринин бир-биринә ујушмасы, хүсуси сәлигә, бәдии зөвг әсас шәртләрдән иди. Ингилаба гәдәр Азәрб.-да, әсасән, Бакы, Нахчыван, Гарабағ, Кәнчә, Нуха вә Губада кениш јајылмышды (бах *Тикмә*).

ГУРАМИТ (Lolium)—тахыллар фәсиләсиндән чохиллик вә ја бириллик битки чинси. Чичәк групу икичәркәли сүнбүлдүр. Әсасән, Аврасијанын мүлајим гуршағында вә Шимали Африкада 15 (башга мә'лумата көрә 40-а гәдәр), ССРИ-дә 9, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 6 нөвүнә тәсадүф едилир. Азәрб. ССР-дә јајылан ч о х и л л и к Г. гијмәтли отлаг вә бичәнәк биткисидир. Бичилдикдән сонра јахшы инкишаф етдији үчүн газонларда да истифадә олунур. С ә р т Г. гијмәтли јем биткисидир. Гыш отлагларынын бәрпасы вә мәдәни отлагларын јарадылмасында истифадә едилир. Дәни халг тәбабәтиндә ағрыкәсичи васитә кими ишләдилир. М ә с т е д и ч и Г. јазлыг тахылларын алағы сајылыр. Дәниндә инкишаф едән sfromantina temulenta көбәләји хүсуси темулин алкалоиди һазырладығына көрә, инсан вә һејванлар (донуз, өрдәк вә тојуглардан башга) үчүн зәһәрлидир. Г. дәни гарышмыш тахыл уну зәһәрләнмәјә (башкичәлләнмә, һушуну итирмә, гычолма вә с.) сәбәб олур.

ГУРАМИШВИЛИ Давид (1705, Мтсхета јахынлығындакы Сагурамо к.— 1.8.1792, Украјна, Миргород) — күрчү шаири.

1727 илдә ләзки гулдурлары тәрәфиндән оғурланмышдыр. Әсарәтдән гачараг Русијаја кетмиш, Москвада мүһачирәтдә олан Картли чары VI Вахтангы мүшаијәт едән дәстәјә гошулмуш, 1729—38 илләрдә Москвада јашамышдыр. Вахтангын өлүмүндән сонра Русија тәбәәлијинә кечәрәк, күрчү гусар полкунда хидмәт етмишдир. 1760 илдә истеʼфаја чыхмыш, Миргородда она верилмиш торпаг саһәсиндә к.т. илә мәшғул олмушдур. Ики поема вә лирик ше'рләрдән ибарәт автобиографик «Давитиани» әсәринин мүәллифидир. «Күрчүстанын мүсибәтләри» (Азәрб. дилинә «Күрчүстанын фәлакәти» ады илә тәрчүмә олунмушдур, 1955) поемасында Г. вәтәндаш вә вәтәнпәрвәр шаир кими Картли вә Кахетија кнјазлыглары арасындакы чәкишмәни, харичи сијасәтдә VI Вахтангын мәғлубијјәтә уғрамасыны, Иран вә Түркијә ордуларынын Күрчүстана басгыныны тәсвир етмиш, Күрчүстанын Русија тәркибинә дахил олмасы сијасәтини алгышламышдыр. Дидактик әсәрләр дә јазмышдыр. «Шән баһар», јахуд «Чобан Касвија» поемасындакы мә'нәви, әхлаги тәмизлијә, аилә сәдагәтинә даир нәсиһәтамиз фикирләр тә'сирлидир. Г. күрчү әдәбијјатында илкин реализмин көркәмли нүмајәндәләриндән һесаб едилир. Бир сыра ше'ри («Вәсијјәт», «Давидин нәғмәси», «Јенијетмәләрә хитаб» вә с.) Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Әсәрләриндә Бакы, Кәнчә, Шамахы вә б. Азәрб. шәһәрләринин ады чәкилир. Миргородда гәбирүстү абидәси гојулмушдур (1949).

Ә с ә р л ә р и: Стихотворения и поэмы, Л., 1956; Стихи, в кн.: Поэзия народов СССР IV—XVIII веков, М., 1972.
Әд.: Х ә л и л о в П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 1, Б., 1975; И б р а һ и м о в М., Давид Гурамишвили, «Хәлги-

лик вә реализм ҹәбһәсиндән» китабында, Б., 1961; Барамидзе А. Г., Д. Гурамишвили. Краткий очерк жизни и творчества, Тбилиси, 1955; Барамидзе А., Гамезардашвили Д., Грузинская литература, Тбилиси, 1968.

ГУРАН, әл-Гур'ан (әр. قرآن — мүталиә, оху, القرآن) — мүсәлманларын мүгәддәс китабы. Исламын еһкамларына көрә Г.-ы Аллаһ, Ҹәбрајыл васитәсилә Мәһәммәдә көндәриб, халга чатдырмышдыр. Г. 7 әсрдә дағыныг әрәб гәбиләләри ичәрисиндә јаранан феодал мүнасибәтләрини дини ҹәһәтдән әсасландырмаға хидмәт көстәрмишдир. Мәһәммәдин сағлығында Г.-ын мәтни әсасән, шифаһи јајылырды; Мәһәммәдин һөкмләри, көстәриш вә мәсләһәтләри илк дәфә хәлифә Османын (644—656) тапшырығы илә хүсуси һеј'әт тәрәфиндән Зејд ибн Сабитин рәһбәрлији алтында топланылыб, китаб шәклинә салынмышдыр. Г. 610—632 илләрдә Мәккә вә Мәдинәдә Мәһәммәдин «пејғәмбәрин вәһји» формасында сөјләдији моизә, ајин вә һүгуг ганунларынын, анд вә дуаларын, ибрәтли һекајәләрин топлусудур. Г. гафијәли нәсрлә јазылмыш 114 сурә вә 6200-дән чох ајәдән ибарәтдир, «Мәккә сурәләри» (610—622, Мәккә, 90 сурә) вә «Мәдинә сурәләри»нә (622—632, Мәдинә, 24 сурә) бөлүнүр. Охунаглы олмаг үчүн Г. 30 һиссәјә (ҹүз'ә) бөлүнмүшдүр. Г.-ы ашағыдакы әсас һиссәләрә ајырмаг олар: 1. Андлар. Бурада тәбиәт һадисәләринә вә шејләрә анд ичилмәси ибтидаи динләрин—тәбиәт гүввәләринә пәрәстишин, анимизмин ислама тә'сиринә сүбутдур. Бу һиссә јәгин ки, Мәһәммәдин илк фәалијјәт дөврүнә аиддир. 2. Дүнјанын әмәлә кәлмәси һаггында мүддәалар. Г.-а көрә Каинат Аллаһын «Ол!» әмри илә алты күндә јаранмыш—јер торпагдан, көјләр түстүдән, һејванлар судан, шејтан оддан әмәлә кәлмишдир. Бурада орта әсрләрдә кениш јајылмыш «дөрд үнсүр» (торпаг, су, һава, од) нәзәријјәсинин тә'сири дујулур. Инсанын әмәлә кәлмәси һаггында Г. елмә зидд мүддәалар ирәли сүрүр. Г.-а көрә илк инсан—Адәм каһ торпагдан, каһ да килдән јаранмышдыр. Г.-ын бир јериндә инсанын дулусчулуг килиндән, башга бир јериндә исә судан јарадылдығы көстәрилир. 3. Есхатолокија вә ја «гијамәт күнү», «ахирәт», «дүнјанын сону», «ҹәннәт вә ҹәһәннәм» һаггында әфсанәләр. Бунлар халг күтләләрини ирадәсиз көләјә чевирмәк үчүн һаким синфин әлиндә силаһ олмушдур. 4. Гисмәт һаггында еһкамлар. Г.-а көрә инсанларын талејини Аллаһ әввәлҹәдән мүәјјәнләшдирмишдир вә һеч кәс Аллаһын һөкмүндән кәнара чыха билмәз. Г. азадлыг вә зәрурәт проблемини фатализмин хејринә һәлл едир. 5. Иҹтимаи мүнасибәтләр вә һүгуг нормалары һаггында мүддәалар. Шәриәт бу нормалара әсасланыр. Г. ҹәмијјәтин варлылара вә јохсуллара, һакимләрә вә мәһкумлара бөлүнмәсини Аллаһын ирадәси илә әмәлә кәлән зәрури һал кими гијмәтләндирир, хүсуси мүлкијјәти мүгәддәсләшдирир, халг күтләләриндән һөкмдарлара итаәт етмәји, дөзүмлү вә сәбирли олмағы тәләб едир. Г.-да гадын мәсәләсинә дә тохунулур. Г.-а көрә Аллаһ гадыны киши үчүн јаратмышдыр вә онун һүгугу һәр ҹәһәтдән мәһдуд олмалыдыр. 6. Әрәб фолклорундан көтүрүлмүш сүжетләр вә пејғәмбәрләрә аид һекајәләр. Бунлардан мәгсәд пејғәмбәрләрә итаәт етмәјин зәруриликини әсасландырмагдыр.

Ислам илаһијјатчылары Г.-ын башга дилләрә тәрҹүмәсини күфр адландырсалар да дикәр динләрә гаршы мүбаризә вә исламы кениш јајмаг мәгсәди илә бу принсипдән кәнара чыхмышлар. Г.-ын тәфсир вә тәрҹүмәләринә 11—12 әсрләрдән башлајараг, һәм исламы гәбул етмиш халгларда, һәм дә Авропа халгларында тәсадүф едилир. Г. илаһијјат, һүгуг, дилчилик, үслубијјат, риторика кими саһәләрин јаранмасына сәбәб олмуш, һәмчинин илаһијјат фәлсәфәсинә вә әхлага, тарихшүнаслыға вә с. тә'сир көстәрмишдир. Г. инди дә исламын дөвләт дини олдуғу өлкәләрдә һүгуги әһәмијјәтә маликдир. Лакин Г.-да хронolожи дөврләр, тарихи һадисәләр вә шәхсијјәтләр һаггында мө'тәбәр мә'луматын олмамасы ондан тарихи мәнбә кими истифадә етмәк имканыны чәтинләшдирир. Г.-а исламдан әввәлки халг рәвајәтләринин, иудаизм, христианлыг кими монотеист динләрин вә зәрдүштилијин бөјүк тә'сири олмушдур. Ајры-ајры сурәләрдә ифадә тәрзинин мүхтәлифлији, зиддијјәтләр көстәрир ки, Г. јалныз бир нәфәрин јарадычылыг мәһсулу дејил. Г. рус дилиндә илк дәфә Русијада I Пјотрун тәшәббүсү илә (1716, тәрҹүмәчи П. Посников) нәшр едилмишдир. Сонралар (1780) М. И. Верјовкинин тәрҹүмәсиндә чапдан чыхмыш, һәтта тәрҹүмәнин бәдии мәзијјәтләри А. С. Пушкини «Гурана бәнзәтмәләр» јазмаға руһландырмышдыр. Г.-ын Русијада әрәб мәтни илк дәфә II Јекатеринанын тәшәббүсү илә (1787) нәшр олунмушдур. 19 әсрин 2-ҹи јарысында Г. Москвада (1864, 1865, 1876, 1880, 1901 илләрдә, тәрҹүмәчи Г. К. Николајев) чапдан чыхмышдыр. Лакин Русијада Г. орижиналдан илк дәфә 19 әсрин 70-ҹи илләриндә (1871, тәрҹүмәчи Д. Н. Богуславски; 1878, тәрҹүмәчи Г. Р. Саблуков) тәрҹүмә олунмушдур. Г.-ын рус дилинә ән камил тәрҹүмәси И. Ј. Крачковскининки (Москва, 1963) һесаб едилир.

Г. Азәрб. дилиндә Бакыда (1904, «Каспи» мәтбәәси, нашир Һ. З. Тағыјев, тәрҹүмәчи Мирмәһәммәд Кәрим Мирҹәфәрзадә, 3 ҹилддә) вә Тифлисдә (1908, «Гејрәт» мәтбәәси, тәрҹүмәчи Молла Мәһәммәдһәсән Мөвлазадә, 2 ҹилддә) нәшр едилмишдир. Совет дөвләти јарандығы күнләрдән диндарларын дини һиссләринә һөрмәт етмишдир. Буна сүбут Г.-ын ән гәдим вә надир нүмунәси—Осман Г.-ынын мүсәлманлара гајтарылмасы олмушдур. Чар һөкумәти devrилдикдән сонра мүсәлман әскәрләри вахтилә Орта Асија мәсҹидләринин бириндән бир рус кенералы тәрәфиндән арадан чыхарылмыш вә о заман Петроградда кизли сахланылан Осман Г.-ыны әлә кечирмәк истәркән Мүвәггәти һөкумәт тәләбчиләрлә амансыз рәфтар етмишди. Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра мүсәлман руһанилләри Халг Комиссарлары Советиндән Осман Г.-ыны онлара гајтармағы хаһиш едәркән Совет һөкумәти В. И. Ленинин имзасы илә гәбул етдији хүсуси гәрарда көстәрирди: «Бүтүн Русија мүсәлманларынын арзусуну нәзәрә алараг һөкумәт мүгәддәс Осман Г.-ынын дәрһал онлара верилмәсини гәрара алмышдыр» («Известија» гәзети, 1917, 10 декабр). Һәмин Г. Дашкәнддә сахланылыр.

Г. дүнја әдәбијјатынын көркәмли абидәләриндәндир. Г.-ын әдәби форма вә үслубу дөврү үчүн тамамилә јени иди. Бурада гафијәли нәср, мәнсур ше'р вә сәрбәст нәсрә хас үслуби ҹәһәтләрин һамысына тәсадүф едилир. Г., әсасән, гираәт үчүн нәзәрдә тутулмушду. Үслубундакы мүхтәлифлик дә бундан ирәли кәлир. Бир сыра сурә вә ајәләри јүксәк ше'ријјәтә малик олуб, тәшбеһ, мүбалиғә вә бәнзәтмәләрлә зәнкиндир. Әрәб бәдии нәсринин формалашмасы вә инкишафы билаваситә Г.-ла бағлыдыр. Г. әрәб әдәбијјатында риторика вә үслубијјатын да инкишафына тәкан вермишдир. Г. әрәб дилинин инкишафында, онун гоншу өлкәләрә јајылмасында, ваһид әрәб әдәби дилинин јаранмасында мүстәсна рол ојнамыш, әрәб филолокијасынын тәшәккүлүнүн ән мүһүм амилләриндән олмушдур. Әрәб дилчилији мәһз Г. үслубунун мүәјјәнләшдирилмәси, ајәләрин мә'насынын дәгигләшдирилмәси просесиндә јаранмышдыр; әрәб грамматикләри нәзәри мүддәаларыны Г.-ын дили үзәриндә сабитләшдирмишләр. Әдәби абидә кими Г. бүтүн мүсәлман Шәрги халглары әдәбијјатынын инкишафына тә'сир көстәрмишдир. Г.-дакы еһкамлар истисмарчы ҹәмијјәтә бәраәт газандырыр, бәрабәрсизлијин, синфи зүлмүн, көләлијин Аллаһ тәрәфиндән бујрулдуғуну е'лан едир. Г.-да «илаһи һәгигәт» кими гәләмә верилән һәмин еһкамлара тәнгиди мүнасибәт бунларын мәнтигсизлијини, елмә зидд олмасыны ашкара чыхарыр, дини галыглары мүвәффәгијјәтлә арадан галдырмаға имкан верир.

Әд.: Массе А., Ислам, Б., 1964; аль-Фахури Х., История арабской литературы (пер. с араб.), т. I, М., 1959; Коран, пер. и комментарий И. Ю. Крачковского, М., 1963; Бартольд В. В., Ислам, Соч., т. 6, М., 1966.

ГУРАШДЫРМА-СЫНАГ КОРПУСУ — *космодромда* гурашдырма вә сынаг аваданлығы комплексинин јерләшдији әсас гурғу; Г.-с.к.-нун аваданлыг комплекси космодрома кәтирилән дашыјычы ракет һиссәләринин гурашдырылмаг үчүн һазырланмасыны, пилләләринин јығылмасы вә сынанмасыны, дашыјычы ракетләрин шагули, јахуд үфүги гурашдырылмасы вә сынанмасыны, һабелә космик објектләрин бирләшдирилмәсини тә'мин едир. Шагули гурашдырылмада Г.-с.к.-нун һүнд. 160 *м*-ә чатыр. Чох күчлү ракетләр үчүн тикилән Г.-с.к. Авропа вә АБШ-да ән ири тикилиләр һесаб олунур. Г.-с.к.-нда идарәетмә системи ҹиһазларыны јохлајан лабораторија аваданлығы, пневматик аваданлыг, јерүстү електрик енержи мәнбәләри, 300 *т*-луг галдырычы кранлар вә с. вар. Бә'зи Г.-с.к.-нда дөрд дашыјычы ракети ејни заманда гурашдырмаг вә сынагдан кечирмәк мүмкүндүр. Г.-с.к. илә ишәсалма гурғусу арасындакы мәсафәни мүәјјән едәркән, ракетин ишәсалма мәрһәләсиндә, јахуд јердән галхан анда партлајаҹағы тәгдирдә, тәһлүкәсизлијин тә'мин едилмәси нәзәрә алыныр.

ГУРБАҒАЛАР — суда-гуруда јашајанлар дәстәси; һәмчинин, *гујругсуз амфибијалар*; дар мә'нада *әсл гурбағалар*.

ГУРБАҒАОТУ (Sparganium) — гурбағаоту фәсиләсиндән чохиллик су вә ја батаглыг биткиси ҹинси. Чичәкләри бирҹинсијјәтлидир. Авропа вә Шимал јарымкүрәсинин мүлајим вә субарк-

тик саһәләриндә, һәмчинин Австралија вә Јени Зеландијада 20, ССРИ-дә 10, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 4 нөвү мә'лумдур. Су гушлары, ондатра, батаглыг гундузу вә с. үчүн јемдир.

ГУРБАН—ән гәдим дини ајинләрдән бири; мүхтәлиф руһлара, аллаһлара, мүгәддәсләрә вә с. һәдијјә верилмәси. Бә'зи алимләр Г.-ын мејдана кәлмәсини өлүләри аҹ гојмамаг, дикәрләри исә руһларын рәғбәтини газанмаг, онлары рәһмә кәтирмәк адәти вә с. илә әлагәләндирирләр. Синифләрин мејдана кәлмәси илә Г. верилән гијмәтли әшјалар, торпаг саһәләри, биналар вә с. хүсуси дин хадимләринин сәрәнҹамына кечди. Онлар диндарлардан «руһлара вә аллаһлара» даһа гијмәтли Г.-лар вермәји тәләб едирдиләр. Г. һесабына топланан вәсаит орта әсрләрдә Авропада, о ҹүмләдән Русијада килсәнин игтисади гүдрәтинин әсасыны тәшкил едирди. Г. ајини бә'зи јерләрдә ән садә вә зәрәрсиз (мәс., бир сыра тајфаларда јемәкдән вә ичмәкдән әввәл шәраб нәзири вермәк ајини, Чиндә кағыздан дүзәлдилмиш символик Г.-ларын верилмәси), бә'зи јерләрдә исә олдугҹа гәддар формаларда (мәс., Гәдим Финикијада вә Карфакендә ушаг Г. вермәк, Һиндистанда вә Јапонијада интиһар, Кичик Асијада вә чар Русијасында өзүнү ахталамаг, Гәдим Фәләстиндә илк ушағы биналарын бүнөврәсинә гојмаг вә с.) иҹра едилирди. Гәдимдә бир сыра өлкәләрдә Г. ајини хүсуси гурбанкаһларда кечирилирди. Г. ајини галыгларына бу вә ја дикәр формада мүасир динләрдә дә тәсадүф едилир: руһлара һејван Г. верилмәси, раһиблик, дини тәрки-дүнјалыг, оруҹлуг вә с.

Г. ајини Азәрб.-да да гәдимдән олмушдур. Археоложи газынтылар заманы ашкар едилмиш бә'зи мадди мәдәнијјәт абидәләри бурада һәлә ерамыздан хејли әввәл Г. ајининин иҹра едилдијини көстәрир. *Страбон*, М. *Каланкатлы* гәдимдә Гафгаз Албанијасында инсан Г.-ы верилмәси адәтинин олдуғуну гејд етмишләр. Лакин әввәлҹә христианлығын, сонралар исә исламын јајылмасы илә әлагәдар бу адәт арадан чыхмышды (бах *Гурбан бајрамы*).

Әд.: Токарев С. А., Ранние формы религии и их развитие, М., 1964; Јенә онун, Религия в истории народов мира, М., 1964; бах һәмчинин *Гурбан бајрамы* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ГУРБАН БАЈРАМЫ — мүсәлманларын дини бајрамларындан бири. Зү-лһиҹҹә ајынын (мүсәлман гәмәри тәгвими илә 12-ҹи ај) 10-да, оруҹлугдан 70 күн сонра кечирилир. Г.б. мәншәҹә Гәрби Әрәбистанын малдар вә әкинчи гәбилә вә тајфаларынын гәдим ајинләри илә әлагәдардыр. Һәлә исламдан әввәл әрәбләр Мәккәјә зијарәтә кәлир, бол мәһсул көтүрмәк, мал-гаранын сајыны артырмаг вә с. үчүн аллаһларын јолунда *гурбан* кәсирдиләр. Сонралар бу адәт ислам дининин ајинләриндән биринә чеврилди. Мүсәлман руһанiләри Г.б.-нын мәншәјини белә бир әфсанә илә изаһ едирләр ки, куја Ибраһим пејғәмбәр оғлу Исмајылы аллаһ јолунда гурбан кәсмәк истәркән аллаһын она рәһми кәлмиш вә әвәзиндә ҹәннәтдән гојун көндәрмишдир. Гурана көрә Г.б.-нда һәр бир мүсәлман гурбан кәсмәлидир. Г.б. әслиндә диндарларын аллаһдан асылылығыны даһа да гүввәтләндирмәк васитәси иди. Руһанiләрин тә'лиминә көрә ахирәтдә *гыл көрпүдән* (Сират) кечәркән гурбан кәсилмиш һејванлар диндарлара көмәк едәҹәк, онлар һәмин һејванларын белиндә асанлыгла көрпүдән кечәрәк ҹәннәтә кедәҹәкләр. Г.б.-ндан бөјүк мәнфәәт көтүрән руһаниләр онун јајылмасына вә тәнтәнә илә кечирилмәсинә чалышырды. Азәрб.-да ингилабдан әввәл кениш гејд едилирди. Халг арасында Г.б.-на бә'зән «Исмајыл бајрамы», «Исмајыл гурбаны» да дејилирди. Социализм гуруҹулуғу илләриндә халгын шүурлулуғу вә мәдәни сәвијјәсинин јүксәлмәси нәтиҹәсиндә башга дини ајин вә мәрасимләр кими Г.б.-нын да мөвгеји ҹидди сурәтдә сарсылмышдыр. Һазырда Г.б.-ны јалныз диндарларын бир гисми кечирир.

Әд.: Маһмудов П., Атеизм вә дин, Б., 1963; Сәттаров М., Дини ајинләр вә халг адәтләри һаггында, Б., 1965; Климович Л. И., Курбан-байрам. Праздник жертвоприношения и паломничество мусульман в Мекку, М., 1933; Настольная книга атеиста, 4 изд., М., 1975.

ГУРБАНИ (?, Иран Азәрб.-ынын Дири к.—?)—Азәрб. ашығы. 16 әсрдә јашамышдыр. Еһтимала көрә бир мүддәт Шаһ Исмајыл Хәтаинин сарајында да олмушдур. Әдәби ирси там һалда мә'лум дејил. Иҹтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләриндә феодал өзбашыналығына гаршы чыхмыш, халгын арзу вә истәкләрини тәрәннүм етмиш, һагга, әдаләтә чағырмышдыр. Гошмаларынын әксәријјәти лирик көзәлләмәләрдән ибарәтдир. «Дал-дала», «Инди», «Јүз», «Бәнөвшәни», «Мәни», «Сәнә» рәдифли гошмалары Азәрб. ашыг ше'ринин көзәл нүмунәләриндәндир. Тәҹнис, мүхәммәс, устаднамә вә диваниләри дә вар. Г. Азәрб. халг дилинин зәнкин бәдии имканларындан мәһарәтлә истифадә етмиш, орижинал тәсвир васитәләри ишләтмишдир. Устад сәнәткар олан Г., бир сыра ашығын јарадыҹылығына күҹлү тә'сир көстәрмишдир. *«Гурбани»* дастаны ашығын һәјаты вә ше'рләри әсасында јарадылмышдыр.

Әсәрләри: «Ел шаирләри» китабында, ч. I, Б., 1927; «Ел шаирләри» китабында, һ. 1—2, Б., 1935; «Телли саз устадлары» китабында, Б., 1964; 55 ше'р, Б., 1972; Стихи, в кн.: Антология азербайджанской поэзии, т. 2, М., 1960.

Әд.: Араслы һ., XVII—XVIII әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Б., 1956; Вәлијев В., Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты, Б., 1970; Бабајев И., Әфәндијев П., Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты, Б., 1970.

«ГУРБАНИ»—Азәрб. мәһәббәт дастаны. *Гурбанинин* һәјаты вә ше'рләри әсасында, 16—17 әсрләрдә гошулмушдур. Дири, Кәнҹә вә Зәнҹан голлары, онларын һәр биринин исә мүхтәлиф вариантлары вар. Бунлардан ән мүкәммәли Кәнҹә голудур. Азад мәһәббәтдән бәһс едир. Дастанын гәһрәманы Гурбани Гара Вәзирин ҹәһдләрини боша чыхарараг, севкилиси Пәријә говушур.

Мәтн: Азәрбајҹан дастанлары, 5 ҹилддә,ҹ. 2, Б., 1966.

Әд.: Араслы һ., XVII—XVIII әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Б., 1956; Тәһмасиб М. һ., Азәрбајҹан халг дастанлары (орта әсрләр), Б., 1972.

ГУРБАНКАҺ—инсанларын дини тәсәввүрләри илә әлагәдар гурбан кәсилән мүгәддәс јер. Гурбанын торпагда дејил, илаһи гүввәләрин мәскун олдуглары көјә јахын јердә кәсилмәси мәгсәди илә Г.-лар, адәтән, һүндүрлүкдә јерләширди. Кечмишдә пир, оҹаг, мүгәддәс гәбирләр, килсә вә мәсҹид саһәләри вә с.-дән Г. кими истифадә олунурду. Асија вә Авропа әразисиндә јашамыш бир чох халгын гәдим абидәләриндә, о ҹүмләдән Азәрб.-да (Гобустанда) Г. нүмунәләри ашкар едилмишдир.

ГУРБАНКАҺ (лат. Ага)—көјүн Ҹәнуб јарымкүрәсиндә бүрҹ. Ән парлаг улдузу 3,0 визуал *улдуз өлчүлүдүр*. Азәрб.ССР-дә јајда гисмән көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

ГУРБАНОВ Абдулла Абдулла оғлу (д. 6.11.1914, Иран, Әрдәбил ш.)—совет педагогу, дилчи, азәрб.; педагожи е.д. (1957), проф. (1958), ССРИ Педагожи ЕА һәгиги үзвү (1967). Түр.ССР әмәкдар елм хадими (1961). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Г.-лар аиләси 1916 илдә Бакыја, 1918 илдә Ашгабада көчмүшдүр. 1938 илдә Ашгабад Педагожи Интуну битирән Г. 1950 иләдәк һәмин ин-тда әввәл мүәллим, сонра директор мүавини ишләмишдир. 1950 илдән Түркмәнистан Дөвләт Ун-тинин проректорудур. Түркмән дили вә онун тәдриси методикасына, педагокика тарихи вә нәзәријјәсинә даир әсәрләрин мүәллифидир. Октјабр ингилабы, Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Очерки по истории развития педагогической мысли в Туркменистане (О. Д. Кузминлә биркә), ч. 1—2, Ашхабад, 1972—73; Осуществление ленинской национальной политики в области народного образования в Советском Туркменистане (О. Д. Кузминлә биркә), Ашхабад, 1976.

ГУРБАНОВ Ағададаш Күлмәммәд оғлу (8.3.1911, Бакы—25.6.1965, Салјан; Бакыда дәфн олунмушдур) — Азәрб. совет актјору. Азәрб. ССР халг артисти (1954). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. Актјорлуг фәалијјәтинә Азәрб. Кәнҹ Тамашачылар Театры сәһнәсиндә башламыш, 1927—52 илләрдә бурада бир сыра образлар јаратмышдыр: Молла Ибраһимхәлил («Молла Ибраһимхәлил кимјакәр», М.Ф. Ахундов), Һаҹы Гәнбәр («Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк», Н. Б. Вәзиров), Карл («Гачаглар», Ф. Шиллер), Хлестаков («Мүфәттиш», Н. Гогол), Бәһрам («Фитнә», А. Шаиг; Низаминин «Једди көзәл» поемасынын мотивләри әсасында) вә с. 1952 илдән М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Дөвләт Драм

А. К. Гурбанов јәһуди («Марија Түдор», В. Һүго) ролунда.

Театрында чыхыш етмишдир. Ролламы: Һачы Гара («Һачы Гара», М. Ф. Ахундов), Мирзә Сәмәндәр («Алмас», Ҹ. Ҹаббарлы), Ибраһим хан вә Вагиф («Вагиф», С. Вурғун), Камилло («Гыш нағылы», В. Шекспир), Иванов («Көз һәкими», И. Сәфәрли), Шултс («Узаг саһилләрдә», Һ. Сејидбәјли вә И. Гасымовун ејниадлы әсәри үзрә), Шејх Мәрван вә Шејх Сән'ан («Шејх Сән'ан», Һ. Ҹавид), јәһуди («Марија Түдор», В. Һүго) вә б. Драматик сәпкили актјор олан Г. комик вә характерик ролларда да мүвәффәгијјәтлә чыхыш етмишдир. Онун актјор ојуну үчүн емосионаллыг, сәмимилик, романтик вүс'әт сәҹијјәви олмушдур. Кинoја да чәкилмишдир: «Сәбуһи» (1942), «Көлкәләр сүрүнүр» (1959), «Бир галанын сирри» (1960), «Короғлу» (1961), «Аршын мал алан» (1966) вә с. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГУРБАНОВ Әли Мирзәли оғлу (20.6.1898, Тифлис — 14.10.1962, Бакы)— Азәрб. совет актјору. Азәрб.ССР халг артисти (1940). Актјорлуг фәалијјәтинә 1914 илдә Тифлисдә театр һәвәскарлары труппасында башламышдыр. Тифлис Азәрб. театрында Һачы Һәсән вә Һачы Бахшәли («Өлүләр», Ҹ. Мәммәдгулузадә), Шаһмар бәј («Мүсибәти-Фәхрәддин», Н. Б. Вәзиров), Ҹавад («Дағылан тифаг», Ә. Б. Һагвердијев) вә б. ролларда чыхыш етмишдир. 1925 илдән Азәрб. Дөвләт Драм Театрынын актјору олмуш, 150-дән артыг мүхтәлиф характерли сәһнә образлары јаратмышдыр: Нијаз («Пәри ҹаду», Ә. Б, Һагвердијев), Пири баба («Ешг вә интигам», С. С. Ахундов), Видади, Әзизбәјов, Азәр баба («Вагиф», «Ханлар»-

Ә. М. Гурбанов Видади («Вагиф», С. Вурғун) ролунда.

«Фәрһад вә Ширин», С. Вурғун), Сәрдар («Шәргин сәһәри», Ә. Мәммәдханлы), Мәдәт («Баһар сулары», И. Әфәндијев), Бархудар («Намус», А. Ширванзадә), Куликин («Туфан», А. Островски), Брабансио, Глостер, Клавди («Отелло», «Крал Лир», «Һамлет», В. Шекспир), Ашыг Һиҹрани («Түркијәдә», Н. Һикмәт) вә б. О, Ҹ. Ҹаббарлынын тамашаја гојулмуш бүтүн әсәрләриндә чыхыш етмиш, Мирзә Ҹавад вә Дөвләт бәј («Ајдын»), Јанардаг вә Рәби («Од кәлини»), Мәммәдәли бәј («Севил»), Һачы Әһмәд («Алмас»), Аллаһверди вә Имамверди («1905-чи илдә»), Түрбәт вә Нијаз («Јашар»), Һачы Заман («Огтај Елоғлу») сурәтләринин ән јахшы ифачыларындан олмушдур. Г.-ун ојунуна дәрин реализм, камиллик, милли колорит хас иди. Филмләрә дә чәкилмишдир: «Һачы Гара» (1929), «Алмас» (1936), «Јени һоризонт» (1941), «Сәбуһи» (1942), «Гызмар күнәш алтында» (1958), «Маһны белә јаранды» (1959), «Бир галанын сирри» (1960) вә с. Ленин ордени вә «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Исмајылова А., Әли Гурбанов, Б., 1962.

ГУРБАНОВ Күлбала Рәһман оғлу (12.12.1896, Бакы—29.12.1973, Бакы)— совет ҹәрраһ-стоматолоғу. Азәрб.-да үмуми вә пластик ҹәрраһлығын банилӓриндән бири, тибб е.д. (1936), проф. (1938). Азәрб.ССР әмәкдар һәкими (1941) вә әмәкдар елм хадими (1942). 1938 илдән Сов.ИКП үзвү. Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунда ҹәрраһлыг-стоматолокија кафедрасына рәһбәрлик етмишдир (1954—72). Респ. Стоматологлар Ҹәмијјәтинин сәдри олмушдур (1963 илдән). Тәдгигаты, әсасән ҹәрраһлығын (үмуми вә пластик) актуал мәсәләләринә һәср олунмушдур. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: К травматологии и патологии лицевого скелета и его покрова, Б., 1936; Восстановительная хирургия лица и других органов, Б., 1944; Материалы к изучению восстановительной хирургии лица, Б., 1953; Кожная пластинка на поверхности человеческого тела, Б., 1967.

ГУРБАНОВ Шыхәли Гурбан оғлу (16.8.1925, Бакы—24.5.1967, Бакы)—Азәрб. совет јазычысы, әдәбијјатшүнас, филолокија е.д. (1964). Ү. Һаҹыбәјов ад. Респ. Дөвләт мүкафаты лауреаты (1967). 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. 1961—66 илләрдә Азәрб. ССР ЕА Низами ад. Әдәбијјат вә Дил Интунун әдәби әлагәләр шө'бәсинин мүдири ишләмишдир.

«Әҹәб ишә дүшдүк» (1962), «Өзүмүз биләрик» (1963), «Олмады елә, олду белә» (1964) комедијаларында бүрократлар, әлиәјриләр вә фырылдагчылар сатира атәшинә тутулур. «Милјончунун дилӓнчи оғлу» (1966) комедијасында буржуа әхлагы вә аилә мүнасибәтләри ифша олунур. «Сәнсиз» (1967) пјеси совет адамларынын коммунизм идеалларына сәдагәтиндән бәһс едир; әсәр ССРИ-нин бир сыра шәһәрләриндә, Разградда (Болгарыстан) тамашаја гојулмушдур. Лирик ше'р, поема вә һекајәләр дә јазмышдыр. Азәрб.-рус әдәби әлагәләринә даир тәдгигатларын мүәллифидир. АКП Бакы Комитәси Тәблиғат вә Тәшвигат шө'бәсинин мүдири (1954—55), Бакы ш. Ворошилов (индики 26 Бакы комиссары) ад. Рајон Партија Комитәсинин биринчи катиби (1955—57), АКП МК Тәблиғат вә Тәшвигат шө'бәсинин мүдири (1957—61), АКП МК катиби вә Бүро үзвү (1966 илдән) олмушдур. АКП-нин 22, 24 вә 27-чи гурултајларында МК үзву сечилмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (5 вә 7-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени (өлүмүндән сонра) вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Азәрб. Мусигили Комедија Театрына, Бакы күчәләриндән биринә Г.-ун ады верилмишдир.

Әсәрләри: Әсәрләри, ҹ. 1—3, Б., 1968—70; Сечилмиш әсәрләри, Б., 1974; Пјесләр, Б., 1977; Этапы развития азербайджанско-русских литературных связей в XIX веке, 2 изд., М., 1976.

ГУРБАНОВА Тамара Мәммәд гызы (13.6.1930, Шамхор р-нунун Битдили к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1953 илдән Сов.ИКП үзвү. Р. Әлијев ад. к-зда колхозчу, мангабашчысы вә бригадир (1944—72) олмуш, 1972 илдән Шамхор р-нундакы Р. Әлијев ад. к-зун 2 №-ли памбыгчылыг бригадасында мангабашчысыдыр. 1948 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур. Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ГУРБАНОВА Һәвајәт Һаҹы гызы (д. 13.2.1937, Гасым Исмајылов р-нунун Саров к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1966). 1964 илдән Сов.ИКП үзвү. 1955—66 илләрдә бригадир, агроном, 1969—72 илләрдә Нах.МССР к.т. назирлијиндә агроном, 1972—75 илләрдә Нах.МССР комплекс-зона тәҹрүбә ст.-нда кичик елми ишчи, 1975—76 илләрдә «Азәркәндтәсәррүфатытехника» Нахчыван респ. бирлијиндә бөјүк агроном ишләмишдир. 1976 илдән һәмин бирлик системиндә һесабатчы вәзифәсиндә чалышыр. 1965 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур. ССРИ Али Советинин (6—7-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур.

ГУРБАНОВА Һөкүмә Аббасәли гызы (д.11.6.1913, Бакы)—Азәрб. совет актрисасы. ССРИ халг артисти (1965). М. Ф. Ахундов ад. респ. мүкафаты лауреаты (1965). 1931 илдә Бакы Педагожи Техникумуну битирмиш, 1931—32 илләрдә Азәрб. Дөвләт Консерваторијасында фп. синфи үзрә охумушдур. Актјорлуг фәалијјәтинә 1933 илдә «Азәрбајҹанфилм» киностудијасында башламыш, Ҹ. Ҹаббарлынын тәшәббүсү илә «Алмас» (1936) филминдә Јахшы ролунда чәкилмишдир. Г. 1939 илдән Азәрб. Дөвләт Драм Театрында чыхыш едир. Тамара («Вагиф», С. Вурғун) онун театр сәһнәсиндә илк ролудур. Јарадыҹылығынын илк илләриндә Күлбаһар («Мүсибәти-Фәхрәддин», Н. Б. Вәзиров), Ширин («Фәрһад вә Ширин», С. Вурғун), Афаг («Низами», М. Һүсејн), Вәфа («Вәфа», Р. Рза), Инҹи («Хошбәхтләр», С. Рәһман) ролларыны ифа етмишдир. Онун јаратдығы Сона («1905-чи илдә», Ҹ. Ҹаббарлы), Хураман («Вагиф», С. Вурғун), Кермиона («Гыш нағылы», В. Шекспир), Хумар («Шејх Сән'ан», Һ. Ҹавид), Сүсән («Намус», А. Ширванзадә), Васантасена («Һинд көзәли», Ј. Оснос вә В. Винников) образларында лиризм, романтик вүс'әт күчлүдүр. Г. јарадыҹылығынын әсас мөвзусуну гәһрәман, мүбариз характерли, јүксәк бәшәри идеалларла ашыланмыш күчлү инсан образы тәшкил едир: Солмаз («Од кә-

Һ. А. Гурбанова: 1. Жермиона («Гыш нағылы», В. Шекспир) ролунда; 2. Бәнөвшә («Кәндчи гызы» М. Ибраһимов) ролунда; 3. Ханума («Ханума», А. Сагарели) ролунда.

лини», Ч. Чаббарлы), Һәјат («Һәјат», М. Ибраһимов), Һәчәр («Гачаг Нәби», С. Рүстәм), Мәрјәм («Фәрһад вә Ширин», С. Вурғун), Судабә («Сәјавуш», Һ. Чавид), Рејһан («Чаваншир», М. Һүсејн), Мәһмәнәбану («Мәһәббәт әфсанәси», Н. Һикмәт) вә б. Г. чәсарәтли вә фәдакар Жанна д'Аркын («Орлеан гызы», Ф. Шиллер), амансыз кралича вә гадынлыг һиссләринин әсири Марија Түдорун («Марија Түдор», В. Һүго), Шекспир драматуркијасында ән мүрәккәб гадын образларындан олан Клеопатранын («Антони вә Клеопатра») дахили аләмини усталыгла ача билмишдир. Г. мүасир пјесләрдә, комедијаларда да ејни мүвәффәгијјәтлә чыхыш едир: Бәнөвшә («Кәндчи гызы», М. Ибраһимов), Севинч («Сәнсиз», Ш. Гурбанов), Ханума («Ханума», А. Сагарели) вә б. Г. Азәрб. театры реалист ән'әнәләринин ән јахшы давамчыларындандыр. Күчлү вә мәлаһәтли сәсә, ајдын диксијаја малик Г.-нын ојуну бәдии чәһәтдән инандырычы олуб емосионаллығы, һиссләрин дәринлији, зәнкин ифадә васитәләри, пластикасы илә сәчијјәләнир. Г. «Бир аилә» (1943), «Ону бағышламаг олармы?» (1960), «Мән рәгс едәчәјәм» (1963), «Инсан мәскән салыр» (1968) вә с. филмләрә чәкилмишдир. Азәрб. ССР Али Советинин (7—9-чу чағырыш) депутатыдыр. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Әјјубов Т., Һөкумә Гурбанова, Б., 1953; Мәммәдов М., Театрлар, актјорлар, тамашалар, Б., 1966; Исмајылова А., Азәрбајчан гадынлары сәһнәдә, Б., 1977.

ГУРБАНЧЫ — Азәрб.ССР Шамахы р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 35 *км* ш.-дә, Гозлучајдан 7 *км*, Бакы—Шамахы шосе јолундан 5 *км* аралы, Баш Гафгаз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 752 (1977); тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ГҮРВИЧ Лев Гаврилович (27.3.1871, Полтава — 30.5.1926, Бакы) — совет кимјачысы (нефт кимјасы). Азәрб. Дөвләт Ун-ти вә Азәрб. Политехник Ин-тунун проф. (1920—23). 1920 илдән Бакыда «Азәрнефт» трести Мәркәзи кимја лабораторијасынын, 1924 илдән Москва Истилик Техникасы Ин-тунда нефт лабораторијасынын рәһбәри олмушдур. Русијада вә харичи өлкәләрдә нефт кимјасына даир топланмыш күлли мигдарда тәчрүбә материалыны системә салмыш вә үмумиләшдирмишдир. Г.-ин тәдгигаты нефт мәһсулларынын тәмизләнмәси просесләрини инкишаф етдирмәјә зәмин јаратмыш, нефт е'малы з-дларында емулсија әмәлә кәлмәси һадисәләрини ајдынлашдырмаға көмәк етмишдир.

Әсәри: Научные основы переработки нефти, 3 изд. М.—Л., 1940.

Әд.: «Азербайджанское нефтяное хозяйство», 1926, № 8—9 (некролог, список работ).

ГУРГУР—бах *Гумру*.

ГУРҒУ ДИНАМИКАСЫ, гурғуда рәгсләр нәзәријјәси—*иншаат механикасынын* бөлмәси; динамик јүкләрин тә'сиринә мә'руз галан гурғуларын һесабланма методлары, онларын рәгси һәрәкәтләри вә рәгсләринин азалдылмасы үсуллары һаггында елм. Гурғуја тә'сир едән динамик јүкүн мигдары, истигамәти вә ја тәтбиг нөгтәси заман әрзиндә дәјишилиб гурғунун рәгсинә сәбәб олур. Динамик јүкләр периодик дәјишән, импулсив, һәрәкәтедән, зәрбә тә'сирли, сејсмик вә с. гүввәләрдән ибарәтдир. Динамик јүкләрин тә'сириндән рәгс едән гурғуларда әмәлә кәләчәк јердәјишмәләрин амплитудунун, дахили гүввә вә кәркинликләрин өјрәнилмәси вә бу гијмәтләрин јолверилән һәдләрлә мүгајисәси—гурғуларын динамик һесабланмасынын әсасыны тәшкил едир. Јолверилән һәдд вә нормалар исә иншаат гурғу вә конструксијаларынын мөһкәмлик вә давамлылыг тәләбләринә чаваб верир. Г.д. тәдгиг үсулуна көрә експериментал Г.д. вә нәзәри Г.д. бөлмәләринә ајрылыр. Експериментал Г.д. гурғунун өзү вә ја модели үзәриндә апарылмыш сынаглара әсасән гурғуја тә'сир едән динамик јүкләри, материалын вә конструксијанын динамик характеристикаларыны (динамик еластиклик модулу, дахили сүртүнмә, харичи мүгавимәт вә с.), һесаблама схемләринин дүзкүн сечилмәсини вә гурғу рәгсләринин тәнзимләнмә гајдаларыны өјрәнир. Нәзәри Г.д. експериментал тәдгигатын нәтичәләринә әсасланараг, мәчбури рәгсләрин амплитудларыны (Г.д.-нын әсас проблеми) вә мәхсуси рәгсләрин тезлик вә формаларыны тә'јин етмәк үчүн аналитик вә әдәди һесаблама методлары ишләјиб һазырлајыр. Г.д.-нын әсас проблеминин һәлли гурғунун динамик јүкүнүн нөвүндән вә һесаблама схеминдән асылыдыр. Г.д әсасән 20 әсрин 20-чи илләриндә јаранмыш, лакин онун практики инкишафы узун мүддәт нәзәри базасындан хејли кери галмышдыр. 30-чу илләрдән Г.д. експериментал нәтичәләрә вә дәгиг нәзәријјәјә әсасланараг даһа сүр'әтлә инкишафа башламышдыр. Електрон машынларынын мүһәндис мәсәләләри һәллинә тәтбиги Г.д.-нын инкишафына јени тәкан верди. 60-чы илләрдән Г.д.-нын јени вә мүһүм саһәләри (гејри-хәтти еластики, пластики, еластики-пластики вә с.) сүр'әтлә инкишафа башламышдыр. Г.д.-нын инкишафында совет алимләринин (Ј. Г. Пановко, А. Р. Ронанитсын, Н. М. Борадачов, М. Ф. Барштејн вә б.) хүсуси ролу вардыр.

Әд.: Мурадханов Һ. А., Иншаат механикасы, Б., 1960; Киселева В. А., Строительная механика. Специальный курс, М., 1969; Рабинович И. М. и др., Расчет сооружений на импульсивные воздействия, М., 1970; Даркев А. В. и др., Строительная механика, М., 1976.

ГУРҒУ СТАТИКАСЫ—иншаат механикасынын бөлмәси; статик јүкүн тә'сири заманы гурғунун ишини өјрәнир.

ГУРҒУНУН ДАЈАНЫГЛЫҒЫ—гурғунун харичи гүввә тә'сириндән мүвазинәтини сахламаг, јә'ни өз таразлығынын позулмасына мүгавимәт көстәрмәк габилијјәти. Гурғунун узунмүддәтли истифадәјә јарарлылыг тәләбатларындан бири дә онун дајаныглы олмасыдыр. Г.д. онун истинад етдији сүхурларын дајаныглығы илә сых әлагәдардыр. Гурғуларын дајаныглыға һесабланма зәрурәти онлара үфүги гүввәләр (бәндләрә һидростатик тәзјиг, истинад диварларына грунтун тәзјиги, һүндүр биналара күләк вә зәлзәлә гүввәләринин тә'сири вә с.) тә'сир едәркән мејдана чыхыр. Дајаныглығын позулмасы әсасән гурғунун сүрүшмәси, ашмасы, «үзмәси» (һидрогурғуларда), истинад грунтларынын шишмәси, чөкмәси вә бүнөврә алтындан габармасы нәтичәсиндә гејри-бәрабәр чөкмәси илә әлагәдардыр. Гурғунун сүрүшмәјә вә ашмаја көрә јохланылмасы Г.д.-нын тә'мин олунмасы үчүн әсас шәртдир. Дајаныглы олмаг үчүн гурғуја тә'сир едән сахлајычы гүввәләрин (ашма нөгтәсинә нәзәрән моментләринин) чәминин сүрүшдүрүчү гүввәләрин (ашма нөгтәсинә нәзәрән моментләринин) чәминә нисбәти ваһиддән бөјүк олмалыдыр. Зәиф грунтларда (гум, килли гум, зәиф кил вә с.) тикилмиш гурғуларда сүрүшмә вә ашма бир нечә характерик кәсикдә баш верә биләр.

Әд.: Мурадханов Һ. А., Иншаат механикасы, Б., 1960; Снитко Н. К., Статическое и динамическое давление грунтов и расчет подпорных стенок, М., 1963; Цытович Н. А., Механика грунтов, 2 изд., М., 1973.

ГУРҒУНУН ҺЕСАБЛАНМАСЫ — гүввә, температур вә с.-нин тә'сириндән гурғуда јаранан дахили гүввәјә, деформасијаја, јердәјишмәјә әсасән онун елементләринин әлверишли өлчү вә формаларынын тә'јини (мөһкәмлик, сәртлик вә дајаныглыг шәртләри тә'мин едилмәклә). Гурғуну тәшкил едән брус (мил), лөвһә, өртүк вә массив (өлчүләри ејнитәртибли олан чи-

сим) деформасијаја уғрајан бәрк чисим механикасынын үсулларына әсасән гојулан тәләбата көрә һесабланылыр. Гурғу елементи үчүн гајә јүк дағыдычы гүввә ролуну ојнајыр. Она көрә һәмин елементин мөһкәмлијини тә'мин едән өлчүләри тапмагдан өтрү гајә јүк үчүн мүәјјән еһтијат әмсалы көтүрүлүр. Бу јүкә көрә һесаблама үсулу гајә (максимум) кәркинлијә көрә һесаблама үсулундан үстүндүр. Чүнки һәмин кәркинлик локал (јерли) характерли олдуғундан бүтүн гурғунун мөһкәмлијини характеризә етмир. Гурғу елементи пластик материалдан һазырланыбса вә јүк статикдирсә, бу һалда јүксәк кәркинлик консентрасијасы тәһлүкәли олмур вә Һук модели васитәсилә мөһкәмлик еһтијаты һаггында дүзкүн тәсәввүр јаранмыр.

Әд.: Качанов Л. М., Основы теории пластичности, М., 1972.

ГУРҒУШУН (лат. Plumbum), Pb— кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин IV групундадыр; ат. н. 82, ат. к. 207.2-дир. Г. мавијә чалан боз рәнкдә, чох пластик, јумшаг (бычагла кәсмәк, дырнагла чызмаг мүмкүн олан) ағыр металдыр. Тәбии Г. күтлә әдәдләри 202 (чох чүзи мигдарда), 204 (1,5%), 206 (23,6%), 207(22,6%) вә 208(52,3%) олан 5 сабит изотопун гарышығындан ибарәтдир. Ахырынчы үч изотоп, тәбии радиоактив уран вә ториумун парчаланмасынын сон мәһсулудур. Нүвә реаксијаларында Г.-ун чохлу мигдарда радиоактив изотопу әмәлә кәлир.

Г. ерамыздан 6—7 мин ил әввәл инсана мә'лумдур. Јер габығында күтләчә мигдары $1{,}6\cdot10^{-3}$%-дир; әсас минералы галенитдир. 327,4°С-дә әријир, 1725°С-дә гајнајыр, сыхлығы 11340 *кг/м*^{3}-дир. Ади шәраитдә һаванын вә кимјәви маддәләрдән бир чохунун, о чүмләдән дурулашдырылмыш сулфат вә хлорид туршуларынын тә'сиринә гаршы давамлыдыр, гыздырылмыш гаты сулфат вә хлорид туршулары исә Г.-а тә'сир едиб комплекс дуз әмәлә кәтирир. Нитрат вә асетат туршулары, еләчә дә бә'зи үзви туршулар (мәс., лимон туршусу) Г.-у һәлл едир, нәтичәдә икивалентли Г. дузлары алыныр. Әридилмиш Г. оксидләшдикдә PbO әмәлә кәлир (бах *Гурғушун оксидләри*). Гыздырдыгда күкүрд, теллур, селен вә һалокенләрлә бирләшир. Бирләшмәләриндә Г., әсасән, ики вә ја дөрдвалентлидир. Сәнаједә Г. полиметал филизләрдән, әсасән, сулфид филизләриндән алыныр. Филизи әввәлчә флотасија јолу илә зәнкинләшдириб сонра јандырыр (бу заман онун тәркибиндәки гурғушун сулфидләри оксид һалына кечир) вә алынан оксиди хүсуси собаларда метала чеврилинчәјә гәдәр коксла редуксија едирләр. Г. техникада чох ишләдилир. Г.-дан кимја апаратлары (дағыдычы тә'сир көстәрән газ вә мајеләрә гаршы давамлы олдуғу үчүн), кабел, аккумулјатор, радиоактив маддәләр үчүн контејнер, рентген кабинетләри үчүн бә'зи апаратлар, күллә, мүхтәлиф әринтиләр (бах *Гурғушун әринтиләри*), бүллур вә оптик шүшә нөвләри вә с. һазырланмасында, еләчә дә гамма-шүалардан мүһафизә мәгсәди илә истифадә олунур. Г.-ун үзви вә гејри-үзви бирләшмәләри зәһәрлидир, организмә дахил олдугда, әсасән, гарачијәр, сүмүк вә әзәләләрдә топланыб маддәләр мүбадиләсини, һабелә сүмүк илијинин ганјаратма функсијасыны позур. Г.-ла зәһәрләнмә һаллары, адәтән, хроник характер дашыјыр. Зәһәрләнмәнин гаршысыны алмаг үчүн истеһсалатда Г. тозу әмәлә кәлә билән просесләр механикләшдирилмәли, иш јерләри Г. тозундан тәмизләнмәли, апаратлар кип олмалы, ишчиләрә зүлали маддәләр, С витамини, калсиумлу хүсуси јемәкләр верилмәлидир.

Загафгазијада, о чүмләдән Азәрб.-да Г.-дан һазырланмыш гәдим әшјаларын нүмунәләри илк дәфә е.ә. 3-чү миниллијә аид абидәләрдән тапылмышдыр. 1958 илдә археолог О. Һәбибуллајев Күлтәпәдә (Нах.МССР) ојмағаохшар Г. әшја тапмыш, кимјәви анализләр онун сафлығы хејли јүксәк металдан олдуғуну көстәрмишдир.

Әд.: Некрасов Б. В., Үмуми кимја, Б., 1965; јенә онун, Основы общей химии, т. 1, М., 1973; Рагимова М. Н., Селимханов И. Р., О находках свинцовых предметов III—I тысячелетий до н. э. в Закавказье, «Вопросы истории естествознания и техники», в. I(34), 1971; Профессиональные болезни, 3 изд., М., 1973.

ГУРҒУШУН БЕЛИЛИ, гурғушун бојағы — ағ пигментләрдән бири. Кимјәви тәркиби әсаси гурғушун 2-карбонатдан $2PbCO_3\cdot Pb(OH)_2$ ибарәтдир. Туршу вә гәләвиләрдә һәлл олур. 150°С-јә јахын темп-рда парчаланмаға башлајыр. H_2S-ә гаршы чох һәссас вә зәһәрли олдуғундан јалныз кәмиләри рәнкләмәк вә шәкил бојалары һазырламаг үчүн ишләдилир.

ГУРҒУШУН ӘРИНТИЛӘРИ — әсас металы гурғушун олан әринтиләр. Г.ә.-нин бәрклији аз, әримә темп-ру ашағы, сыхлығы бөјүк, антифриксион хассәси вә коррозијаја гаршы давамлылығы јүксәкдир. Г.ә. аз лекирләнмиш вә јүксәк лекирләнмиш әринтиләрә ајрылыр. Гурғушунун Te (0,04—0,06%), Sn (1—2%), Sb (0,4—0,8%), Ca (0,03—0,07%) вә с. елементләрлә әринтиләриндән — кабел үзлүјү материалы, 2—7% Sn вә 8—23% Sb-ла әринтисиндән — мәтбәә әринтиси, Sn, Ag, Sn+Sb-ла әринтисиндән исә коррозијаја гаршы давамлы леһим кими истифадә едилир. Гурғушунун Sb+Sn, Sb+Sn+Cu, Ca+Na вә с. илә әринтиси машынгајырмада јатаг материалы кими ишләдилир. Тәркибиндә 6—9% Sb олан Г.ә.-ндән аккумулјатор шәбәкәси һазырланыр.

ГУРҒУШУН 2-АЗИД—бах *Азидләр*.

ГУРҒУШУН 2-АСЕТАТ, гурғушун шәкәри, $Pb(CH_3COO)_2\cdot 3H_2O$—икивалентли гурғушунун асетат туршусу илә әмәлә кәтирдији дуз; рәнксиз, ширин, чох зәһәрли кристал маддәдир; сыхлығы 2490 *кг/м*^{3}-дир, суда вә глисериндә јахшы һәлл олур. 75°С-јәдәк гыздырдыгда сыхлығы 3250 *кг/м*^{3} олан, 280°С-дә әријән, рәнксиз, сусуз маддәјә чеврилир; сәнаједә гурғушун 2-оксиди асетат туршусунда һәлл етмәклә алыныр.

Гурғушунун башга бирләшмәләринин алынмасында, бојагчылыгда, тибдә (гурғушун ислатмасы) вә с. ишләдилир.

ГУРҒУШУН 2-СУЛФИД, PbS—гурғушунун күкүрдлә бирләшмәси. Гарамтыл-боз рәнкли, зәһәрли, кристал маддәдир. Сыхлығы 7590 *кг/м*^{3}-дир. 1114°С-дә әријир, 1281°С-дә гајнајыр. Тәбиәтдә галенит минералы шәклиндә тапылыр. Суда, гәләвиләрдә, дурулашдырылмыш хлорид вә сулфат туршуларында демәк олар ки, һәлл олмур. Типик јарымкечиричидир. Јүксәк темп-рда гурғушун илә күкүрдүн гаршылыглы тә'сириндә вә ја икивалентли гурғушун дузларынын мәһлулундан гурғушуну һидрокен-сулфидлә чөкдүрмәклә алыныр. Боја миналары, фотомүгавимәтләр вә с. һазырланмасында ишләдилир. Кристалы јарымкечиричи лазер материалыдыр.

ГУРҒУШУН КРОНУ—*крон* нөвләриндән бири. Сары, нарынчы, гырмызы вә с. рәнкләрдә олур. Сары Г.к.,—гурғушун 2-хромат илә гурғушун 2-сулфатын изоморф гарышығындан, нарынчы вә гырмызы Г.к. исә гурғушун 2-оксихроматдан ибарәтдир. Мүхтәлиф бојаглар һазырланмасында, полиграфија сәнајесиндә, карандаш, мүшәмбә, пластик күтлә вә с. истеһсалында ишләдилир.

ГУРҒУШУН ОКСИДЛӘРИ— гурғушунун оксикенлә кимјәви бирләшмәләри. Техники әһәмијјәти оланлар PbO, PbO_2 вә Pb_3O_4-дүр. PbO-нун ики модификасијасы мә'лумдур: сыхлығы 9350 *кг/м*^{3} олан сары-гырмызы, тетрагонал α-PbO (техники ады массикотдур) вә сыхлығы 9630 *кг/м*^{3} олан сары, ромбик β-PbO (техники ады *глјотдур*). 587°С-дә бунларын бири дикәринә чеврилир. Һәр икиси суда аз һәлл олур. PbO, әридилмиш гурғушуну һавада оксидләшдирмәклә, гурғушунун нитрат вә карбонатларыны, јахуд һидроксидини термик парчаламагла, һабелә дикәр үсулларла алыныр. Pb_3O_4 (техники ады сүлүкәндир) гырмызы, PbO_2 исә гәһвәји рәнкдәдир. PbO гурғушунлу шүшә нөвләри вә боја миналары һазырланмасында, PbO_2 оксидләшдиричи маддә кими вә гурғушун аккумулјаторларында, Pb_3O_4 металлары коррозијадан горујан боја нөвләри истеһсалында ишләдилир.

ГУРҒУШУН ФИЛИЗЛӘРИ — игтисади чәһәтдән тәркибиндән гурғушун алынмасы мәгсәдәујғун һесаб едилән минерал агрегатлар. Ән чох јајылмыш гурғушун минераллары *галенит* (Pb—86,6%), *серуссит* (Pb—77,6%) вә *англезитдир* (Pb—68,3%). Адәтән, тәркибиндә 3—5% гурғушун олан филиз јатаглары истисмар едилир. Әсасән, полиметал филизләр комплексиндә раст кәлир. Јатаглары: ССРИ-дә Орта Асија, Алтај, Узаг Шәрг, Азәрб.ССР (Балакән р-ну вә Нах.МССР) вә с.-дә; харичдә АБШ, Канада, Австралија, Перу, Јапонија, АФР вә Испанијададыр.

ГУРҒУШУНЛАМА — метал мә'мулатлары нефт мәһсуллары, минерал вә үзви туршулар вә башга маддәләрин коррозија тә'сириндән, һәмчинин рентген шүаларынын тә'сириндән горумаг үчүн онларын сәтһинин гурғушун тәбәгәси илә өртүлмәси. Биметал истеһсалында да тәтбиг едилир. Г. һомокен үсулла (мә'мулаты әридилмиш метала далдырмагла), *металлама*, *плакирләмә* јолу илә вә галваник үсулла апарылыр. Мә'мулатлары атм. коррозијасындан горумаг үчүн онларын сәтһинә 0,1—0,2 *мм*, кимјәви апаратлары горумаг үчүн исә 1—2 *мм* галынлыгда гурғушун тәбәгәси чәкилир.

Әд.: Лайнер В. И., Защитные покрытия металлов, М., 1974; Ильин В. А. Цинкование, кадмирование, лужение и свинцевание, 4 изд., М., 1977.

ГУРҒУШУН-ҮЗВИ БИРЛӘШМӘЛӘР —молекулунда карбон—гурғушун ра-

битәси (C—Pb) олан бирләшмәләр. Г.-ү.б.-ин әсас типләри: R_4Pb, R_3PbX, R_2PbX_2, $RPbX_3$, R_2PbO, $RPb(=O)OH$ вә $R_3Pb—PbR_3$-дүр (бурада R—үзви радикал, X—туршу галығыдыр). R_4Pb вә $R_3Pb—PbR_3$ типли садә алкил төрәмәләри маје, ароматик төрәмәләри вә с. бәрк һалдадыр. Г.-ү.б., әсасән, гурғушун дузларына магнезиум-, литиум- вә ја чивә-үзви бирләшмәләрлә, ја да PbNa әринтисинә алкилһалокенидләрлә тә'сир етмәклә алыныр. Сәнаједә бу сонунчу үсул *тетраетилгурғушунун* алынмасында тәтбиг едилир. Г.-ү.б. гыздырылдыгда парчаланыб гурғушун металына вә сәрбәст радикала чеврилир.

ГУРҒУШУНЧИЧӘЈИ ФӘСИЛӘСИ (Plumbaginaceae)—икиләпәли битки фәсиләси. От, јарымкол вә ја коллардыр. Јарпаглары нөвбәли дүзүлүшлү, чичәкләри икичинсијјәтли, мејвәси биртохумлу ачылмајан тохумчадыр. Дүнјанын һәр јериндә 500-дәк нөвү әһатә едән 15 чинси јајылмышдыр. ССРИ-дә, әсасән Орта Асијада вә Гафгазда 11 чинсә мәнсуб 130-а гәдәр, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 4 чинсә аид 21 нөвү вар. Бә'зән Г.ф.-ни 1 чинси олан Aegialitidaceae вә 14 чинси олан Limoniaceae фәсиләләринә ајырырлар. Г.ф.-нин бә'зи нөвләри ашы вә бојаг биткиси, бир гисми исә декоратив биткидир.

ГУРД (фр. gourde)—Һаитинин 100 *сентимоја* бәрабәр пул ваһиди. 1880 илдә тәдавүлә бурахылмышдыр. Гызыл тәркиби 0,177734 *г* халис гызылдыр. 1 Г. АБШ-ын 0,2 долларына бәрабәрдир (1977).

ГУРД ХӘСТӘЛИКЛӘРИ—бах *Һелминтозлар.*

ГУРДГОВАН ДӘРМАНЛАР, антиһелминтләр — гурд хәстәликләринин (*Һелминтозлар*) мүаличәсиндә ишләдилән препаратлар. Г.д.-ын тә'сир механизми мүхтәлифдир.

Пиперазин, аскаридләрин әзәлә-синир системинә тә'сир едәрәк онлары нәчислә бәрабәр харичә говур; фенасал јасты гурдларын харичи өртүјүнү дағыдыр вә организмдән чыхарыр; хлоксил гарачијәр соручусуну мә'дәалты вәзидә вә гарачијәрдә мәһв едир. Дикәр Г.д. (дитразин, сүрмә препаратлары) һелминтләри (сап гурдлар, шистосомлар) ганда, лимфатик дамарларда, тохумаларда өлдүрүр. Г.д. кимјәви үсулла (дитразин, хлоксил вә с.) алыныр, јахуд битки мәншәли (еркәк гыжынын екстракты, јовшан вә с.) олур.

Әд.: Кротов А. И., Основы экспериментальной терапии гельминтозов, М., 1973; Машковский М. Д., Лекарственные средства, 8 изд., М., 1977.

ГУРДЛАР (Vermes)—онурғасыз һејван групу. Бәдән дивары дәри вә әзәләдән (дәри-әзәләккисәси) ибарәтдир. Бәдәнини јығмагла перисталтик һәрәкәт едир. Молјусклар вә буғумајаглылар кими Г. да илкағызлы һејванлардыр. Г. онурғасызларын тәкамүл сырасында кениш морфо-физиоложи диапазона маликдир. 46 минә јахын нөвү әһатә едән бир нечә типә ајрылыр: јасты Г. (Plathelminthes), илкбәдәнбошлуглу Г. (Nemathelminthes), немертинләр (Nemertini), ехиуридләр (Echiurida), сипункулидләр (Sipunculida), һәлгәви Г. (Annelida). Биринчи үч тип чох вахт ибтидаи Г. (Scolecida) групунда бирләшир, галан типләр исә адәтән, молјусклар вә буғумајаглыларла бирликдә али трохофорлу һејван групуну тәшкил едир.

ГУРЕВИЧ Михаил Иосифович (12.1 1893, индики Курск вил., Сучанск р-нунун Рубаншшина к.)—совет авиаконструктору, техника е.д. (1964), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1957), Ленин мүкафаты лауреаты (1962), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1947, 1948, 1949, 1953). Харков Технолокија Ин-тунун тәјјарәгајырма факүлтәсини битирмишдир (1925). 1938—57 илләрдә баш конструктор мүавини, 1957—64 илләрдә баш конструктор олмушдур. 1940 илдә Ар. И. *Микојанла* бирликдә јүксәксүр'әтли вә јүксәкдән учан МиГ-1 гырычы тәјјарәсини лајиһәләндирмиш вә гурашдырмышдыр. Учуш узаглығы вә силаһландырылма илә бағлы тәкмилләшдирмәдән сонра һәмин тәјјарә МиГ-3 маркасы ады илә Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә кениш тәтбиг едилмишдир. Мүһарибәдән сонра Г. сүр'әтли реактив гырычы тәјјарәләрин конструксија олунмасында иштирак етмишдир. 4 дәфә Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы, Гызыл Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ГУРЗУФ—УССР Крым вил.-ндә шәһәр типли гәс. Гара дәнизин ч. саһилиндә дәнизкәнары иглим курорту. Јалтадан 16 *км* шм.-ш.-дә, Ајыдағын јахынлығындадыр. Иглими мүлајим, рүтубәтлидир. Орта темп-р февралда 2°C, ијунда 23°C, иллик јағынты 565 *мм*-дир. Алушта ефир јағлары совхоз-заводунун шө'бәси, шәраб вә асфалт-бетон з-длары, үмумтәһсил мәктәбләри, мусиги мәктәби вә с. вар. Тәнәффүс үзвләринин гејри-вәрәм характерли хәстәликләри, синир, үрәк-дамар хәстәликләри вә с. мүаличә едилир. Санаторија, истираһәт евләри вар. Курорт ил боју ишләјир. Артек пионер дүшәркәси Г. јахынлығындадыр.

ГУРИЈА КНЈАЗЛЫҒЫ—феодал пәракәндәлији дөврүндә Гуријада (Гәрби Күрчүстанда) кнјазлыг. 14 әсрдә јаранмыш, 16 әсрдә сијаси мүстәгиллик газанмышдыр. Күрчү феодалларынын ара мүһарибәләри вә Түркијә илә ағыр мүбаризә кнјазлығы тәнәззүлә уғратды. 18 әсрдә Түркијә кнјазлығын бир һиссәсини ишғал етди. 1811 илдә Г.к., мухтаријјәтини сахламагла, Русијаја бирләшдирилди. 1828 илдә Г.к.-нын мухтаријјәти ләғв олунду.

Әд.: История Грузии, т. 1, Тбилиси, 1962.

ГУРИЈА ҮСЈАНЫ (1905)—Русијада 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә Гуријада (Гәрби Күрчүстанда) кәндли үсјаны. 1904 илин сону—1905 илин әввәлиндә ингилабчылар Гуријада ингилаби кәндли комитәләри вә силаһлы дәстәләр јаратмышды. Комитәләр һакимијјәти, мүлкәдар торпагларыны әлә кечирирди. Үсјанчылар мүлкәдар торпагларынын мүсадирә едилиб әвәзсиз олараг кәндлиләрә верилмәсини, демократик азадлыглар вә с. тәләб едирдиләр. Чар һакимијјәт органлары илә апарылан данышыглар нәтичәсиз галды. Мартда һөкумәт Гуријаја чәза дәстәси көндәрди. Лакин гошундакы ингилаби әһвали-руһијјәдән еһтијат едәрәк, чәза дәстәсини тезликлә кери апарды. РСДФП-нин Гурија Комитәси үсјана рәһбәрлик үчүн һәрби-ингилаби гәраркаһ јаратды. Үсјанчылар декабрда Озуркети ш.-ни тутуб халг һакимијјәти гурдулар. Силаһлы дәстәләр јахын д.ј. ст.-ларыны, көрпүләри мүһафизә едирди. 1906 ил јанварын 10-да Гуријаја көндәрилән чәза дәстәси үсјаны јатыртды. Гуријадакы ингилаби һадисәләрлә әлагәдар Бакыда һәмрә'јлик митингләри кечирилмишди.

Әд.: Церцвадзе М. В., Крестьянское революционное движение в Гурии в 1905 г., «Вопросы истории», 1955, № 12; Самедов В. Ю., Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане, ч. 2, Б., 1966, с. 127—128.

ГУРИЈАЛЫЛАР, гурули — Гәрби Күрчүстанда Гурија тарихи вил.-ндә (Күрч.ССР-ин Махарадзе, Чохатаури вә Ланчхути р-нлары) јашајан күрчүләр. Күрчү дилиндә данышырлар. Әвәлләр өзүнәмәхсус мәдәнијјәт вә мәишәт хүсусијјәтләри илә фәргләнирдиләр. Диндарлары христиандыр.

ГУРИЛӘР ДӨВЛӘТИ—Сури нәслиндән Гур султанларынын Һәрируд вә Килмәнд чајларынын јухары ахарларында тә'сис етдикләри [мәркәзи дағлыг Гур вил. олан (индики Әфганыстан әразисиндә)] мүстәгил дөвләт (1148—1206). Пајтахты Фирузкуһ вә Гәзнә ш.-ләри иди. Гијасәддин Мәһәммәдин [1163—1203] вә Шиһабәддинин (Мүизәддин вә ја Мәһәммәд Гури) [1203—06] султан олдуглары дөврдә Г.д. өзүнүн ән гүдрәтли сәвијјәсинә чатмышды. Бу султанлар тәгр. индики Әфганыстанын бүтүн әразисини, һабелә Һиндистанын Синд, Пәнчаб, Бенарес вә с. вил. вә шәһәрләрини ишғал етмишдиләр. Лакин Харәзмшаһларла мүбаризәдә Гуриләрин ордусу мәғлуб олмуш вә онларын дөвләти 1206 илдә сүгут етмишди.

Әд.: Синха Н. К., Банерджи А. Ч., История Индии, пер. с англ., М., 1954.

ГУРИЛЈОВ Александр Львович (3.9.1803, Москва—11.9.1858, Москва)—рус бәстәкары. Тәһкимли мусигичи аиләсиндә доғулмушдур. 1831 илдә тәһкимчиликдән азад едилмиш, бәстәкар, пианочу, педагог кими фәалијјәт көстәрмишдир. Әсасән, лирик мәишәт романслары вә маһны («Зынгыров», «Сарафан», «Ајрылыг», «Гарангуш») мүәллифи кими мәшһур олмушдур. Онун тәртиб етдији «47 рус халг маһнысы» мәчмуәси рус мусиги фолклоршүнаслығында әһәмијјәтли јер тутур. Г., һәмчинин фп. үчүн вариасијалар, рәгс миниатүрләри вә с. әсәрләр јазмышдыр.

ГУРЈЕВ—Газах.ССР-дә шәһәр. Гурјев вил.-нин мәркәзи. Урал чајынын Хәзәрә төкүлдүјү јердә чај порту. Д.ј. ст. Аеропорт. Әһ. 134,3 мин (1977). Совет һакимијјәти илләриндә Г. мүһүм нефт вә кимја сәнајеси мәркәзинә чеврилмишдир. Нефт е'малы, кимја, машынгајырма, кәми тә'мири з-длары, балыг консерви, тикинти материаллары вә әт комбинатлары, ИЕС, педагожи ин-т вә елми-тәдгигат ин-тлары, политехникум, балыг сәнајеси вә к.т. техникумлары, тибб вә мусиги мәктәбләри, өлкәшүнаслыг музеји, драм театры вә с. вар. Г.—Орск вә Узен—Г.—Кујбышев нефт кәмәрләри чәкилмишдир.

ГУРЈЕВ ВИЛАЈӘТИ—Газах.ССР-дә вилајәт. 1938 ил јанварын 15-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 117,5 мин $км^2$, әһ. 375 мин (1977, 1 јанвар). 8 р-ну, 1

шәһәри, 16 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Гурјев ш.-дир.

Тәбиәт. Әразиси Хәзәрјаны овалыгда вә Үстјурд платосундадыр. Сәтһинин чох һиссәси дүзәнликдир. Шм.-да вә Мангышлаг ј-а-нда кичик дағлар (һүнд. 556 м-дәк) вар. Мангышлаг јүксәклијиндән ч. вә ч.-ш.-дә диби океан сәвијјәсиндән алчаг олан гапалы чөкәкликләр (Карынжарык—70 *м*; Каракије —132 *м*, ССРИ-дә ән дәрин чөкәкликдир) јерләшир. Фајдалы газынтылары: нефт, даш көмүр, дәмир, манган, мис филизләри, дашдуз, калиум дузлары, тәбии боратлар, күкүрд, хөрәк дузу, фосфорит, меркел, кипс вә с. Иглими кәскин континенталдыр. Орта темп-р јанварда ч.-да —3,4, шм.-да —10,6°С, ијулда мүвафиг олараг 26 вә 24°С-дир. Иллик јағынты 100—200 *мм*. Чајлары (мүһүм чајы Уралдыр) Хәзәр дәнизи һөвзәсинә аиддир. Уил, Сакиз, Емба аз сулудур; үстүндә бәнд вә су анбарлары јарадылмышдыр. Чохлу көл вар. Шоран, шоракәт вә гонур сәһра-чөл торпаглары кениш саһә тутур. Әразинин хејли һиссәси гумлугдур. Биткиси јарымсәһра вә сәһра (јовшан, шоран, ағот вә с.) типлидир. Урал вә Емба чајларынын субасарында ағач-кол биткиләри битир. Һејванлары: чанавар, түлкү, сүнбүлгыран, довшан, габан; мүхтәлиф гушлар вә с.

Әһали. Әсасән, газахлардыр (62,5%, 1970). Руслар, татарлар, украјналылар, белоруслар, өзбәкләр, корејалылар да јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 3,1 нәфәрдир. Әһ.-нин 142,2 мини кәндләрдә јашајыр (1977).

Тәсәррүфат. Х.т.-нын әсас саһәләри нефтчыхарма, нефт е'малы, балыгчылыг, балыг сәнајеси вә көчәри-отлаг һејвандарлыгдыр. Сәнајеси, әсасән, Совет һакимијјәти илләриндә јарадылмышдыр. Вил.-ин енержи базасы јерли вә кәтирмә нефт мәһсулларына, һәмчинин Донетск вә Гарағанда көмүрүнә әсасланыр. Гурјевдә ИЕМ вар. Вил.-дә 1976 илдә 850 млн. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Нефт Емба р-нунда вә Урал-Волга чајларарасы саһәдә чыхарылыр. Гурјевдә нефт е'малы з-ду вар. Гурјев—Орск, Узен—Гурјев—Кујбышев нефт кәмәрләри (уз. 720 *км*) чәкилмишдир. Балыг сәнајеси үмуми јејинти сәнајеси мәһсулунун тәгр. 54%-ини верир. Балыг е'малы мүәссисәләри Гурјевдә (балыг консерви комбинаты) вә Чертомбајдадыр (балыг з-ду). 1976 илдә 17,8 млн. шәрти банка балыг консерви истеһсал едилмишдир. Дикәр сәнаје саһәләриндән машынгајырма вә метал е'малы, ағач е'малы, минерал дузлар (хүсусилә боратлар) вә тикинти материаллары истеһсалы да инкишаф етмишдир. Кимја сәнајесини Индер борат мә'дәни вә Гурјев кимја з-ду (1976 илдә 16,7 мин *т* полиетилен истеһсал едилмишдир), јүнкүл сәнајени бир тикиш ф-ки, јејинти сәнајесини чөрәкбиширмә бирлији, гәннады ф-ки, әт комбинаты тәмсил едир.

Вил.-дә 52 к-з вә с-з вар. К.т.-нын әсас саһәси һејвандарлыгдыр. Вил.-дә 105,6 мин гарамал (о чүмләдән 38,7 мин инәк), 1158,6 мин давар, 49,6 мин ат, 16,3 мин дәвә вә с. вар (1977, 1 јанвар). Үмуми әкин саһәси 73 мин *ha*-дыр (1977, 1 јанвар). Јем биткиләри, дәнли биткиләр, тәрәвәз вә картоф әкилир. Бағчылыг инкишаф етмишдир. Хәзәр дәнизиндә балыг вә дәниз һејванлары овланыр. 1976 илдә 21,5 мин *т* балыг (дәниз һејванлары илә бирликдә) овланмышдыр. Д.ј.-ларынын уз. 892 *км*-дир (1977). Кәмичиликдә Хәзәр дәнизиндән вә Урал чајындан (Уралск ш.-нәдәк) истифадә едилир. Бору кәмәрләринин уз. 1798 *км*-дир. Мүһүм порту Гурјевдир.

Мәдәни гуручулуг. Вил.-дә 141 үмумтәһсил (100,4 мин шакирд), 7 орта ихтисас тәһсили (5,5 мин шакирд), 16 техники пешә (4,7 мин шакирд) мәктәби, Гурјев ш.-ндә педагожи ин-т (2,5 мин тәләбә) фәалијјәт көстәрир (1976/77). 238 күтләви китабхана (2575 мин чап ваһиди), 233 клуб мүәссисәси, 254 киногурғу, Гурјев ш.-ндә вилајәтләрарасы газах драм театры вар (1975).

Газах дилиндә «Коммунистик енбек» (1933, «Коммунист әмәји»), рус дилиндә «Прикаспијскаја коммуна» (1920) вил. гәзетләри чыхыр. Радио (1938) вә телевизија (1965) верилишләри икипрограмлыдыр. Москва вә Алма-Атадан верилишләр ретрансљасија едилир.

Сәһијјә. 1977 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Г.в.-ндә 5,1 мин чарпајылыг 58 хәстәхана мүәссисәси, 862 һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 23,3 һәким) вар.

ГҮРЈЕВСК—РСФСР Кемерово вил.-ндә шәһәр. Д.ј. ст. Гара металлуркија, көмүр вә филизчыхарма сәнајеси инкишаф етмишдир. Металлуркија з-ду, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Мебел, тикинти материаллары истеһсал едилир.

ГУРКЛАР—Непалда јашајан бир груп халг (бах *Гуркһиләр*).

ГУРКҺИЛӘР—Непалын мәркәзи вә ч.-г. р-нларында јашајан халгларын шәрти ады. Г.-и 13 әсрдә Һиндистандан кәлмә тајфалара, һәмчинин 18 әсрдә Непалы табе етмиш Горкһа (Г. ады бурадан көтүрүлмүшдүр) кнјазлығынын јерли әһалисинин нәсилләринә аид едирләр. Кәлмәләрин дили «непали» (бах *Непал дили*) ады илә дөвләт дили олмушдур. Г. өзләрини непаллылар адландырырлар. 5 млн. нәфәрдән чохдурлар (1970). Әсасән, әкинчилик, малдарлыг, сәнәткарлыгла мәшғул олурлар. Диндарлары, әсасән, һиндуизмә е'тигад едир.

Әд.: Народы Южной Азии, М., 1963.

ГУРМАЛАР, гурманшеләр (өзләрини бинумба адландырырлар)—Тогонун шм.-ында, Гананын шм.-ш. һиссәсиндә вә Јухары Волтанын ш. р-нларында јашајан халг. Бир гисми Никер вә Бенин Халг Республикасынын сәрһәд р-нларында јашајыр. Гоһум конкомба (өзләрини кпункпамба адландырырлар), моба, тоботе вә каселе тајфалары илә бирликдә үмуми сајы тәгр. 750 мин нәфәрдир (1975). Гур дилләри групунда данышырлар. Әнәнәви дини е'тигадларыны сахламышлар; бир гисми мүсәлмандыр. Әсасән әкинчилик вә малдарлыгла мәшғулдурлар.

ГУРСАГ, ширдан—көвшәјән һејванларда мүрәккәб мә'дәнин 4-чү шө'бәси. Гат-гат вә оникибармаг бағырсагла бирләшир. Г.-ын ичәрисиндә олан 13—14 бүкүш онун дахили сәтһини бөјүдүр. Бурада һәзм Г. вәзиләринин ифраз етдији ширәнин тә'сири илә кедир.

ГУРСАГ МАЈАСЫ, химозин—көвшәјән көрпә һејван (бузов, гузу вә с.) гурсағынын селикли гишасында әмәлә кәлән фермент. Казеинокенин казеинә чеврилмәсини сүр'әтләндирәрәк сүдү лахталандырыр. Г.м.-ндан пендир һазырланмасында истифадә едилир.

ГҮРТЈЕВ Леонти Николајевич (1.7.1891, Шамахы—3.8.1943, Орјол)—совет һәрби хадими, кен.-м. (1943). Совет Иттифагы Гәһрәманы 27.8.1943, (өлүмүндән сонра). 1931 илдән Сов.ИКП үзвү. 1914 илдә Петербург Политехник Ин-туна дахил олмуш, лакин ингилаби һәрәкатда иштирак етдији үчүн һәбс едилмиш вә ин-тдан чыхарылмышдыр. 1915 илдән чар ордусунда, 1919 илдән исә Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә 308-чи Сибир атычы дивизијасынын командири олмуш, Сталинград (1942) вә Орјол (1943) уғрунда кедән дөјүшләрдә икидлик көстәрмишдир. Гырмызы Бајраг ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Орјолда Г.-ә абидә гојулмушдур.

Әд.: Ингор М., Генерал Л. Н. Гуртьев, Орёл, 1963.

«ГУРТУЛУШ»—әдәби, ичтимаи, елми, игтисади журнал. 1915 (4 нөмрәси) вә 1920 (2 нөмрәси) илләрдә Бакыда нәшр олунмушдур. Редактору вә нашири Сејид Һүсејн олмушдур. «Г.» кәнч әдәби гүввәләри өз әтрафына топламыш, онларын јарадычылығына истигамәт вермиш, әсәрләринин нәшринә көмәк етмишдир. А. Шаиг, Һ. Чавид, Ч. Чаббарлы вә б.-нын бә'зи әсәрләри «Г.»-да дәрч едилмишдир.

«ГУРТУЛУШ ЈОЛУ»—ајда ики дәфә нәшр олунан ичтимаи, игтисади вә әдәби журнал. Азәрб. кооперасија иттифагынын органы. Чәми 5 нөмрәси нәшр едилмишдир (Бакы, 1920). Илк нөмрәси («Гуртулуш» ады илә) мартын 18-дә, сон нөмрәси мајын 5-дә чыхмышдыр. «Г.ј.», әсасән, истеһлак чәмијјәтләринин фәалијјәтини ишыгландырмышдыр.

ГУРУ—Јер сәтһинин океан вә дәнизләрлә өртүлмәмиш һиссәси. Үмуми саһ. тәгр. 149 млн. *км*²-дир (Јер сәтһинин 29,2%-и); Шимал јарымкүрәсинин 39%-ини, Чәнуб јарымкүрәсинин исә 19%-ини тутур. Г.-нун ән ири бөлкүсү материкләрдир.

ГУРУ БУЗ—бах *Карбон 4-оксид*.

ГУРУ ГУРБАҒАЛАРЫ (Bufonidae)—*гујругсуз амфибијалар* фәсиләси. Бүтүн гитәләрдә јајылмышдыр. 1200-дән чох нөвү вар. Әсасән, гуруда јашајырлар. 7 јарымдәстәјә бөлүнүр; јумурта гојмагла вә ја дири доғмагла чохалырлар. Ән кениш јајылмыш әсл Г.г.-нын (Bufo) ССРИ-дә 4 нөвү вар: ади, јашыл, монгол вә гамышлыг Г.г. Бә'зи нүмајәндәләринин уз. 25 *см*-ә гәдәрдир. Ади Г.г. (B. bufo) шималда вә мүлајим иглимли зоналарын мешә, бағ вә чәмәнләриндә олур; дәниз сәвијјәсиндән 3000 *м* һүндүрлүкдәки дағларда раст кәлир. Һәшәрат, һөрүмчәк вә с. илә гидаланыр. Бәдәнинин уз. 20 *см*-ә гәдәр, рәнки боз-гәһвәји, јахуд зејтуни-јашылдыр. Јашыл Г.г. (B. viridis) башлыча олараг Крым, Гафгаз вә Орта Асијада раст кәлир;

бәдәнинин уз. 14 *см*-ә гәдәр, рәнки јашылдыр, үзәри гара халла өртүлмүшдүр. Азәрб.ССР-ин бә'зи р-нларында тәсадүф едилир. Монгол Г.г. (B. raddei) Шәрги Сибир вә Узаг Шәргдә јајылмышдыр. Гамышлыг Г.г.-на (B. calamita) ССРИ-нин гәрбиндә тәсадүф едилир. Г.г.-нын дәри вәзиләринин ифраз етдији маје зәһәрли олдуғундан хырда һејванлары өлдүрә билир. Бағ вә бостан зәрәрверичиләрини гырдығы үчүн фајдалыдыр.

ГУРУ ОТ—бичилдикдән сонра, нәмлији 15—17% вә даһа аз оланадәк гурудулмуш от; гарамал үчүн әсас габа јемләрдәндир. Г.о.-ун јемлик дәјәри онун ботаники тәркибиндән, сахланма шәраити вә мүддәтиндән асылыдыр. Пахлалы биткиләрдән вә онларын тахыллар фәсиләсинә аид олан биткиләрлә гарышығындан һазырланмыш Г.о. даһа кејфијјәтлидир. Белә отун 100 *кг*-ында 9,2 *кг* протеин, 1000—1500 *г* калсиум, 200—220 *г* фосфор, һәмчинин каротин, B_1, B_2 вә D витаминләри, тахыллар фәсиләсинә аид олан биткиләрдән һазырланмыш Г.о.-ун һәр 100 *кг*-ында исә 4,9 *кг* протеин, 600 *г* калсиум, 210 *г* фосфор олур. Г.о. гарамал, гојун вә атлара, әсасән, тәбии һалда, донуз вә гушлара исә от уну һалында верилир. Пахлалылар фәсиләсиндән чөлнохуду, јонча, хаша вә с., һәмчинин тахыллар фәсиләсиндән пишикгујруғу, чобантохмағы, дараготу вә с. Г.о. һазырламаг үчүн ән јахшы јем биткиләридир. ССРИ-дә гышлыг јем балансынын 40—45%-ини (јем ваһиди илә) Г.о. тәшкил едир. Азәрб. ССР-дә 1977 илдә планда нәзәрдә тутулмуш 657 243 *т*-а гаршы 673 253 *т* Г.о. тәдарүк едилмишдир.

ГУРУ ТЫСБАҒАЛАРЫ (Testudinidae) — тысбағалар јарымсинфинин бир фәсиләси. Чанағынын уз. 12 *см*-дән 1 *м*-дәк вә даһа бөјүк олур (фил тысбағасы—T. elephantopus). Ири фәрдләринин чәкиси 100 *кг*-а чатыр. 6 чинси, 37 нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 2 нөвү—Аралыг дәнизи, јахуд Гафгаз тысбағасы (T. graeca) вә чөлтысбағасы (T. horsfieldi), о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 1 нөвү (T. graeca) јајылмышдыр. Г.т. 50—100, бә'зән дә 150 ил јашајыр. Дишиси јајда үч дәфә (һәр дәфә 2—8) јумурта гојур. Әсасән, битки, бә'зән хырда һәшәрат вә илбизләрлә гидаланыр. Узун мүддәт ач вә сусуз гала билир, гыш јухусуна кедир. Мәдәни биткиләри вә сәһра ефемерләрини једији үчүн тәсәррүфата зәрәр вурур. Бә'зи өлкәләрдә әти вә јумуртасы једилир.

Әд.: Жизнь животных, т. 4, М., 1969.

ГУРУ ЧӘН, гуру думан—һаванын түстү, күл, тоз илә тутгунлашмасы. Г.ч. көрүнүшү 1—1,5 *км*-дәк, бөјүк интенсивликлә исә, һәтта јүзләрлә *м*-ә гәдәр азалдыр. Г.ч. адәтән, чөл вә сәһраларда олур. Дикәр р-нлара исә чөл вә сәһралардан һава күтләси васитәсилә кәтирилир. Күчлү Г.ч. чох вахт *ағ јел* илә мүшајиәт олунур. Бөјүк шәһәрләрдә Г.ч. һаванын түстү вә јерли мәншәли тозла чиркләнмәси илә әлагәдардыр (бах *Смог*). Азәрб.ССР-дә Г.ч. Күр-Араз овалығында вә Хәзәрин саһилбоју һиссәсиндә мүшаһидә олунур. Саһилбојунда (хүсусилә Абшерон ј-а, Абшерон архипелагы а-ры) Г.ч. әсасән, Орта Асија сәһраларындан кәлән тозлу һава илә әлагәдардыр.

ГУРУДУЧУ МАДДӘЛӘР—рүтубәти өзүнә чәкән маје вә ја бәрк маддәләр. Газы, мајени, бә'зән дә бәрк маддәләри гурутмаг үчүн ишләдилир. Гурутма просесиндә, адәтән, маддә илә физики-кимјәви (адсорбсија јолу илә, јахуд осмотик) вә механики сурәтдә (макро- вә микродамчылар шәклиндә) бирләшмиш олан су чыхарылыр, кимјәви бирләшмиш сују исә чыхармаг мүмкүн олмур. Г.м. 3 әсас група бөлүнүр: 1) гурудулан маддәдәки сују өзүнә чәкәнләр, мәс., алүмокел, *силикакел*, активләшдирилмиш алүминиум-оксид вә с.; 2) су бухарлары илә һидрат әмәлә кәтирәнләр, мәс., сулфат туршусу, сусуз калсиум-хлорид, бәрк натриум-һидроксид вә с.; 3) су илә јени бирләшмә әмәлә кәтирәнләр, мәс., фосфат анһидриди (су илә бирләшәрәк фосфат туршусу верир). Г.м. гурудулачаг маддә илә реаксијаја кирмәмәлидир; мәс., спирти калсиум-хлоридлә гурутмаг олмаз (комплекс дуз әмәлә кәләр).

ГУРУЗМА — Азәрб.ССР Сабирабад р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 19 *км* шм.-ш.-дә, Күр чајынын сол саһилиндә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 1554 (1977); тахылчылыг, памбыгчылыг, һејвандарлыг, барамачылыг вә бостанчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, рабитә шө'бәси вар.

ГУРУЛТАЈ (монголча хурултај; мүасир монгол дилиндә хуралдан, түрк дилиндә kurultay—мәчлис, јығынчаг, топланыш) — 1) ингилабдан әввәлки Монголустанда һаким феодал синфи нүмајәндәләринин јығынчағы. Г. Монголустан әразисиндә ибтидаи ичма гурулушунун парчаланмасы вә еркән феодал дөвләт бирләшмәләринин јаранмасы (8—11 әсрләр) дөвриндән мә'лумдур. 12—17 әсрләрдә мүһүм дөвләт мәсәләләринин һәлли, о чүмләдән Монголустанын бөјүк ханларынын сечилмәси үчүн вахташыры чағырылырды. 2) 1921 ил Монголустан халг ингилабындан сонра демократик јолла сечилән халг нүмајәндәләри мәчлиси. 3) Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Харәзм Халг Совет Республикасында вә Бухара Халг Совет Республикасында али дөвләт һакимијјәти органынын ады. Орта Асијада мүттәфиг совет сосиалист республикалары јарадылдыгдан сонра «Г.» термини һәмин мә'нада ишләдилмир.

ГУРУЛТАЈ—һәр һансы тәшкилатын вә ја әһали групларынын, һәр һансы саһә хадимләринин нүмајәндәләринин јығынчағы (бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын гурултајы, Азәрбајҹан Коммунист Партијасынын гурултајлары, Үмумиттифаг Ленин Коммунист Кәнҹләр Иттифагынын гурултајы, Советләр гурултајлары*); бир сыра тәшкилатда (мәс., *Азәриттифагда*) Г. али органдыр.

ГУРУЛТАЈЛАР САРАЈЫ—бах *Кремлин Гурултајлар сарајы.*

ГУРУЛУШ ФОРМУЛЛАРЫ—емпирик формуллардан фәргли олараг атомларын молекулда бирләшмә гајдасыны көстәрән, бунунла да изомерләри фәргләндирмәјә имкан верән *кимјәви формуллар*.

ГУРУТ—әсасән, Орта Асијада, Загафгазијада, о чүмләдән Азәрб.ССР-ин г. р-нларында кениш истифадә олунан сүд мәһсулу; Г. һазырламагдан өтрү гатыг вә ја ајраны торбада гатылашанадәк сүзүрләр. Сонра она дуз вурараг хәмир кими јоғуруб јумурлајыр вә гурудурлар. Г.-у узун мүддәт сахламаг олур. Истифадә заманы Г. исти су илә јујулуб тәмизләнәрәк мәһлул һалына салыныр. Бу мәһлула сарымсаг гатыб хинкал, әриштә вә с. хөрәкләрә әлавә едирләр. Г.-дан Нахчыванда вә с. јерләрдә Г. ашы, кәләҹош вә с. хөрәкләр биширилир. Г.-дан пендир кими дә истифадә олунур.

Әд.: Рәҹәбов Г. Ә., Азәрбајҹанда сүд мәһсуллары һазырланмасынын халг үсуллары, Азәрбајҹан етнографик мәҹмуәси, Б., 1977.

ГУРУТМА—материалдан сујун (нәмлијин) чыхарылмасы просеси. Материал тәбии јолла ачыг һавада вә ја сүн'и јолла хүсуси гурудучу апаратларда гурудулур. Сәнаједә Г. мүхтәлиф мәгсәдлә, мәс., материалын техноложи хассәләрини јахшылашдырмаг (көн, дәри вә с.), мөһкәмлијини артырмаг (тахта, кәрпич), хараб олмасынын гаршысыны алмаг (јејинти мәһсуллары), јанма темп-руну јүксәлтмәк (јаначаг), дашынма хәрҹләрини азалтмаг үчүн вә с. тәтбиг едилир. Гурудулачаг материалдан су бухарландырма, сублимасија, кимјәви чөкдүрмә, тәркиб һиссәләринә ајырма јолу илә вә ја механики үсулла чыхарылыр. Чохкомпонентли газлары тәркиб һиссәләринә ајырдыгда, мајеләшмә темп-рунадәк сојутмаздан әввәл, су бухарындан һөкмән тәмизләмәк лазымдыр. Бору кәмәри илә узаг мәсафәјә верилән јанар газлар да әввәлҹә гурудулмалыдыр.

ГУРУЧАЈ—Азәрб.ССР Губа вә Хачмаз р-нларында чај. Уз. 77 *км*, һөвзәсинин саһ. 220 *км*²-дир. Јан силсиләдән (2550 *м* һүнд.-дән) башланыр. Хәзәр дәнизинә төкүлүр. Јухары ахынында Сусај чајы адланыр. Јағыш, гисмән гар вә јералты суларла гидаланыр. Јајда сују хејли азалыр. Сувармада истифадә едилир.

ГУРУЧАЈ — Азәрб.ССР Һадрут вә Фүзули р-нларында чај. Аразын сол голу. Уз. 82 *км*, һөвзәсинин саһ. 512 *км*². Бөјүк Кирс д.-ндан башланыр. Аллы вә Ишхан чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Әсасән, јағыш сују илә гидаланыр. Сувармада истифадә олунур. Ијул—август ајларында Г.-ын сују чох азалыр, бә'зи илләрдә исә тамамилә гурујур.

ГУРУШ (түрк дилиндә—kurus)—Түркијәдә 1687 илдән кәсилән күмүш сиккә. Әввәлләр чәкиси 19,27 *г* олмагла пул ваһиди ролу ојнамышдыр. 1844 вә 1916 ил ганунларына әсасән хырда пулдур. Түркијә *лирәсинин* 1/100-нә бәрабәрдир. 40 *параја* бөлүнүр.

ГУРҸААНИ — Күрҹ.ССР-дә шәһәр. Гурҹаани р-нунун мәркәзи. Д.ј. говшағы. Кахетија дүзәнлијиндәдир (Алазан-Һәфтәран вадиси). Үзүмчүлүк р-нунун мәркәзи. Консерв комбинаты, спирт, шәраб, јағ-пендир, механики вә кәрпич з-длары, өлкәшүнаслыг музеји, халг театры вар. Палчыгла мүаличә курортудур (*Ахтала*).

ГУРШАГ—гәдимдә кишиләрин палтар үстүндән белләринә доладыглары парча. Уз. 4—5 *м*-ә, ени 40—50 *см*-ә чатырды. Әсасән, хара вә ипәк парчадан һазырланырды. Гызылы, сары, јашыл, нарынҹы рәнкли Г.-лар даһа чох јајылмышды. Варлылар гызылы-күмүшү сапларла тохунмуш парчадан Г. бағлајырдылар. Азәрб.-да (Тәб-

риә, Шамахы вә с.) Г. үчүн хүсуси парчалар тохујурдулар. Инкилис тачири, дипломаты вә сәјјаһы А. Ченкинсонун (16 әср) мә'луматына көрә, Азәрб.-дан Русијаја ихрач олунан маллар арасында Г. үчүн парчалар да варды.

ГУРШАГ ГИЈМӘТЛӘРИ, ССРИ-дә —мүәјјән әрази һүдудунда реализә олунан мәһсулларын гијмәт нөвү. Бах *Гијмәт*.

ГУРШАЈАН (мүстәви хәтләр вә ја фәзада сәтһләр аиләсинин гуршајаны)—һәр нөгтәсиндә аиләнин һеч олмазса бир хәттинә (сәтһинә) тохунан хәтт (сәтһ). Мүстәви әјриләр аиләсинин тәнлији $f(x, y, \alpha)=0$ оларса (α—параметрдир), Г.-ын тәнлији $f(x, y, \alpha)=0$, $f'_\alpha(x, y, \alpha)=0$ системиндән α-ны јох етмәклә алыныр. Һәр әјри өзүнүн тохунанлары аиләсинин Г.-ыдыр. Әјринин нормаллары аиләсинин Г.-ы онун еволјутудур (бах *Еволјут вә еволвент*). Г. анлајышынын һәндәсәдә, диференсиал тәнликләрдә вә нәзәри физикада бөјүк әһәмијјәти вар.

Әд.: Ильин В. А., Позняк Э. Г., Основы математического анализа, 3 изд., ч. 1, М., 1971.

ГУСАК (Husák) Густав (д. 10.1.1913, Дубравка, Братислава јахынлығында) — Чехословакија вә бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкаты хадими. ЧССР дөвләт вә сијаси хадими. Јохсул кәндли аиләсиндә доғулмушдур. Ј. А. Коменски ад. Братислава университетинин һүгуг факултәсини битирмишдир (1937). 1933 илдән Чехословакија Коммунист Партијасынын (ЧКП) үзвү. ЧКП гадаған олундугдан вә Чехословакија фашист Алманијасы тәрәфиндән парчаландыгдан (1938) сонра кизли партија ишинә кечмиш, Словакија Коммунист Партијасынын (СКП) Братислава тәшкилаты кизли рәһбәрлијинин үзвү олмушдур. Коммунист фәалијјәтинә көрә 1940—43 илләрдә һәбсханаја салынмышды. СКП-нин 5-чи кизли Мәркәзи Комитәсинин јарадылмасында (1943) иштирак етмиш, Словакија үсјанынын (1944) рәһбәрләриндән бири олмушдур. 1945—50 илләрдә ЧКП МК үзвү, 1945—51 илләрдә Чехословакија Республикасы Милли Мәчлисинин депутаты иди. 1951 илин февралында ганунсуз олараг чәзаландырылмыш вә 1960 илин мајынадәк һәбсдә олмушдур. 1963 илдә ЧКП МК-нын гәрары илә бәраәт алараг партија сыраларына бәрпа едилмишдир. 1968 иләдәк Словакија Елмләр Академијасы Дөвләт вә һүгуг Ин-тунун елми әмәкдашы олмушдур. 1968 илин апрел—августунда ЧССР һөкумәти сәдринин мүавини, 1968 илин августундан 1969 илин мајынадәк СКП МК-нын биринчи катиби ишләмишдир. 1968 илин августунда ЧКП МК вә ЧКП МК Рәјасәт һеј'әтинин, сонрадан ЧКП МК Рәјасәт һеј'әти Ичраијјә Комитәсинин үзвү сечилмишдир. 1969 илин апрелиндән 1971 илин мајынадәк ЧКП МК-нын биринчи катиби олмушдур. 1971 илин мајындан исә ЧКП МК-нын Баш катибидир. 1971 илдә һәмчинин, ЧССР Милли Чәбһәси МК-нын сәдридир. 1975 илин мајында ЧССР-ин президенти сечилмишдир. 2 дәфә (1969, 1973) ЧССР гәһрәманы адына лајиг көрүлмүш, бир чох ЧССР ордени вә харичи орденлә, о чүмләдән 2 дәфә Ленин ордени (1969, 1973) вә Октјабр ингилабы ордени (1978) илә тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Избр. статьи и речи, М., 1969; Избранные статьи и речи. Октябрь 1969—июль 1973, М., 1973.

ГУСАКОВСКИ Иосиф Ираклијевич (д.25.12.1904, индики Мокилјов вил.-нин Вородково к.) —орду кенералы (1968), ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1944, 1945). 1931 илдән Сов. ИКП үзвү. 1928 илдән Совет Ордусунда хидмәт едир. Сувари мәктәбини (1931), һәрби курслары (1932, 1934) вә Баш Гәраркаһ Академијасыны (1948) битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә танк бригадасы гәраркаһынын рәиси, танк бригадасы командири олмуш, Москва вә Курск вурушмаларында, Украјна вә Полшанын азад едилмәсиндә, Берлин уғрунда дөјүшләрдә иштирак етмиш, Висла-Одер әмәлијјатында хүсусилә фәргләнмишдир. Мүһарибәдән сонра дивизија командири олмуш, һәрби даирәләрдә хидмәт етмиш, 1959—63 илләрдә Прибалтика һәрби даирәси гошунларынын команданы, 1963—70 илләрдә ССРИ Мүдафиә Назирлији кадрлар идарәсинин рәиси олмушдур. 1970 илдән ССРИ Мүдафиә Назирлијиндә мә'сул ишдәдир. ССРИ Али Советинин (6—7-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 4 Гырмызы Бајраг ордени, 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени, 2 Гырмызы Улдуз ордени, харичи орденләр, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

ГУСАН — ермәни халг мүғәнниси, шаир. Г.-лар һаггында һәлә гәдим ермәни мүәллифләри (Агафанкел, Мовсес Хоренли, Јеғише вә б.) мә'лумат вермишләр. Г.-лар, әсасән, шәнликләрдә, тој вә јас мәрасимләриндә мусиги аләтинин мүшајиәти илә епик нәғмәләр, сәркәрданлыг маһнылары («һајрен», «гәриби») ифа едир, әсатири рәвајәтләр сөјләјирдиләр. Һәгиги мәһәббәти, халг гәһрәманларыны тәрәннүм, дини гајда вә мәрасимләрә истеһза етдикләри үчүн Г.-лар килсә тәрәфиндән тә'гиб олунурдулар. Ашыг поезијасы Г. јарадычылығына гүввәтли тә'сир көстәрмишдир. 16—17 әсрләрдән Г.-лар ашыг адланмышлар. Н. *Кучак*, Мкртыч, Гул Јегјаз, Артуни, *Сајат Нова* вә б. Г.-лар мәшһурдурлар. Бир сыра Г.-лар (Сәлмаслы Гул Һарутјун, Шамчы Мелкон, Араазлы Сәркис, Сајат Нова вә б.) Азәрб. дилиндә дә јазыб јаратмышлар.

Әд.: Јереванлы Ә., Ермәни-Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты әлагәләри, Јереван, 1958; Аббасов И., Озан (узан)—гусан истилаһы вә сәнәтинә даир, «Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр», китаб 3, Б., 1969; Сејидов М., Азәрбајчан-ермәни әдәби әлагәләри (орта әсрләр), Б., 1976; Рамазанов Ј., Азәрбајчан дилиндә јазыб-јарадан ермәни ашыглары, Б., 1977; Манукян М., Гусаны Армении, М., 1977.

ГУСАР — Азәрб.ССР-ин шм.-г.-индә чај. Гусар, Губа вә Хачмаз р-нлары әразисиндән ахыр. Уз. 113 *км*, һөвзәсинин саһ. 694 *км²*. Базардүзү д.-нын јамачындан (3780 *м* һүнд.-дән) башланыр. Хәзәр дәнизинә төкүлүр. Әсасән, гар сују илә гидаланыр. Јајда дашгынлар олур. Сувармада кениш истифадә едилдијиндән, јајда бә'зән сују Хәзәрә чатмыр. Сујунун бир һиссәси Самур—Абшерон каналына ахыдылыр.

ГУСАР—Азәрб.ССР-дә шәһәр (1935—38 илләрдә шәһәр типли гәс.). Гусар р-нунун мәркәзи. Худат д.ј. ст.-ндан (Бакы—Ростов д.ј.) 35 *км*, Бакыдан 179 *км* аралы, Гусар чајынын саһилиндә, Гусар маили дүзәнлијиндәдир. Консерв, сүд, асфалт з-длары, халча е'малатханасы, 5 үмумтәһсил вә 1 орта интернат мәктәби, 3 күтләви китабхана, мәдәнијјәт еви, халг театры, кинотеатр, бирләшмиш р-н хәстәханасы вар. Губа—Худат шосе јолу Г.-дан кечир.

Гусар шәһәринин мәркәзи һиссәсиндән көрүнүш.

ГУСАР (мачарча huszár)—сувари гошун нөвү. Г. ады илк дәфә 1458 илдә Мачарыстанда ишләдилмишдир. 16 әсрдә полјаклар хүсуси дворјан сүварисинә Г. ады вермишдиләр. 17 әсрин сону—18 әсрин әввәлләриндә Франса, Австрија вә Пруссијада Г. полклары јарадылмыш, онлардан дүшмән архасында әмәлијјатларда вә чинаһлара һүчумда, һабелә кәшфијјат апармаг вә дүшмәни тә'гиб етмәк мәгсәди илә истифадә едилмишдир. Русијада әлаһиддә Г. һиссәләринин јарадылмасына 17 әсрдән башланмыш вә 1783—84 илләрдә бүтүн Г. полклары низами гошун һиссәләринә чеврилмишди. Г. полклары 1917 иләдәк мөвчуд олмушдур.

ГУСАР ЈАСАГЛЫҒЫ — Азәрб.ССР-дә дөвләт јасаглығы. Бөјүк Гафгазын шм.-ш.-индә, Гусар р-ну әразисиндәдир. Саһ. 15 мин *ha*. 1964 илдә гырговул, боз кәклик, чүјүр, чөлдонузу вә с. һејванлары мүһафизә етмәк вә онларын сајыны артырмаг мәгсәдилә тәшкил олунмушдур.

ГУСАР МАИЛИ ДҮЗӘНЛИЈИ, Гусар дүзәнлији—Азәрб.ССР (Гусар вә Губа р-нлары) вә гисмән Дағ. МССР-дә дүзәнлик. Бөјүк Гафгазын шм.-ш.-индә, Гудјал вә Рубас чајлары (бә'зи әдәбијјатларда Гарачај вә Самур чајы) арасындадыр. Ш.-дән Самур-Дәвәчи овалығы илә әһатә олунур. Саһ. тәгр. 1800 *км²*, һүнд. г.-дә 1800—1900 *м*, ш.-дә 200 *м*-дир. Г.м.д.-нә Бөјүк Сувал, Кичик Сувал, Кәләкү, Күркәнд маили дүзләри дахилдир. Үст Абшерон вә Антропокенә

бузлагларын вә чај суларынын кәтирдији чөкүнтүләрдән (гум, чагылдашы, килличә) тәшкил олунмушдур. Бу чөкүнтүләрин галынлығы бир нечә јүз *м*-ә гәдәрдир. Сәтһи далғаварыдыр. Јарған, гобу вә эразидән кечән Күлкәри, Самур, Гусар вә с. чајларын дәрәси илә кәсилмишдир. Фајдалы газынтылары: кил, гум вә с. Иглими мүлајим истидир. Орта темп-р јанварда ашағы һиссәдә 1°С, јухары һиссәдә —4,5°С, ијулда мүвафиг олараг 23 вә 15°С-дир. Иллик јағынты 400—700 *мм*-дир. Әсасән, гәһвәји вә гәһвәји дағ-мешә торпаглары јајылмышдыр. Чәмән, мешә-чөл, мешә вә мешә-кол ландшафты вар. Тәрәвәзчилик, мејвәчилик, тахылчылыг вә һејвандарлыг инкишаф етмишдир.

ГУСАР РАЈОНУ (1938 иләдәк Һ и л р-ну)—Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. 1963—65 илләрдә ләғв едилмиш Хачмаз р-ну эразисинин бир һиссәси Г.р.-нун тәркибиндә олмушдур. Шм.-г.-дә Дағ. МССР-лә һәмсәрһәддир. Саһ. 1542 *км*². Әһ. 67,1 мин (1977, 1 јанвар). Р-нда 1 шәһәр, 83 кәнд вар (1977, 1 јанвар). Мәркәзи Гусар ш.-дир.

Тәбиәт. Г.р. Бөјүк Гафгазын шм.-ш-индәдир. Ч.-г.-и дағлыг (Баш Гафгаз силсиләсинин шм.-ш. јамачы, Јан силсилә), мәркәзи һиссәси маили дүзәнлик (Гусар маили дүзәнлији), шм.-ш. кәнары Самур-Дәвәчи овалығыдыр. Р-нун ч.-г. сәрһәди Баш Гафгаз силсиләсинин суајырычындан кечир. Салават ашырымы (2895 *м*) бурададыр. Эразинин һүнд. тәгр. 100 *м*-дән (овалыгда) 4466 *м*-дәкдир (Базардүзү д.). Эразидә Јан силсилә Гусар чајынын дәрәси илә кәсиләрәк, Шаһдағ (4243 *м*) вә Гызылгаја дағ массивләринә бөлүнмүшдүр. Јура, Табашир, Неокен вә Антропокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. Кил јатағы вар. Иглими дүзәнлик вә дағәтәји һиссәдә мүлајим исти, јүксәк дағлыгда сојуг вә рүтубәтлидир. Орта темп-р јанварда дүзәнликдә 1°С, јүксәк дағлыгда —14°С, ијулда мүвафиг олараг 24 вә 2°С-дир. Иллик јағынты 350—1500 *мм*. Респ.-да олан мүасир бузлаг саһәләри (Базардүзү, Туфан, Шаһдағ, Базарјурд), әсасән, Г.р.-ндадыр. Чајлары (Гусар вә Дағ. МССР-лә сәрһәддә Самур) Хәзәр дәнизинә ахыр; әсасән, гар вә бузлаг сулары илә гидаланыр. Чајлардан сувармада кениш истифадә олунур. Торпаглар әсасән, чимли дағ-чәмән, гонур дағ-мешә, типик вә карбонатлы дағ-мешә, гәһвәјидир. Дағлыг саһәнин әсас битки өртүјү алп вә субалп чәмәнләридир. Бунлардан јај отлағы кими истифадә олунур. Маили дүзәнликдә енлијарпаглы мешәләр (палыд, фыстыг, вәләс), чәмән вә коллуглар кениш саһә тутур. 18,2 мин *һа* мешә саһәси вар (1977). Һејванлары: Дағыстан дағкечиси, көпкәр, ајы, чанавар, вашаг, мешә пишији, дашлыг вә мешә дәләси вә с. Гушлардан улар, тетра гушу, кәјәрчин вә с. вар. Р-нда јасаглыг (*Гусар јасаглығы*) јарадылмышдыр.

Әһали. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 43,5 нәфәрдир (1977, 1 јанвар). Ири јашајыш мәнтәгәләри Гусар ш. вә Һил к.-дир.

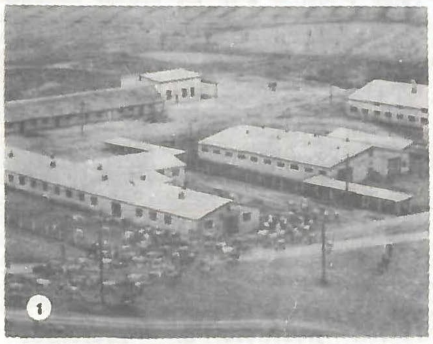
Тәсәррүфат. Г.р., әсасән, к.т. р-нудур. Игтисадијјатында мејвәчилик, һејвандарлыг, тахылчылыг, тәрәвәзчилик вә картофчулуг мүһүм јер тутур. Р-нда 25 с-з вар (1977). К.т.-на јарарлы торпаглар 86,2 мин *һа*-дыр (1977). Бунун 27,6 мин *һа*-ы шум јери, 15,8 мин *һа*-ы чохиллик биткиләр, 2,2 мин *һа*-ы динчә гојулмуш торпаглар, 7,3 мин *һа*-ы бичәнәкләр, 33,3 мин *һа*-ы отлаглардыр. 24,7 мин *һа* әкин саһәсинин 59%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр (әсасән, буғда, арпа, гарғыдалы), 8%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф, 33%-индә јем биткиләри әкилир (1977). Г.р. респ.-нын ән ири мејвәчилик р-нларындандыр. Мејвә истеһсалына (1976 илдә 16,3 мин *т*) көрә респ.-да Губа р-нундан сонра 2-чи р-ндур. С-зларда 15,4 мин *һа* мејвә бағы вар. Әсасән, тумлу мејвәләр (башлыча олараг алма) јетишдирилир. Үзүмлүкләрин саһәси артырылыр. Суварылан торпаглар 30,7 мин *һа*-дыр (1977). Р-нда су говшаглары (Самур, Гусар) тикилмиш, суварма каналы (Чағар—Чибир) чәкилмишдир. Самур—Абшерон каналы Г.р.-нун эразисиндән кечир. Һејвандарлыг (о чүмләдән гушчулуг) инкишаф етдирилир. С-зларда 15 мин гарамал (о чүмләдән 4,7 мин инәк вә чамыш), 50,3 мин давар вар (1977). Г.р.-нда консерв, сүд вә асфалт з-длары, халча е'малатханасы («Сумах»), респ. к.т. техникасы бирлијинин шө'бәси вар. Мешә тәсәррүфаты јарадылмышдыр. Нәгл. шосе јоллары иләдир. Губа—Худат шосе јолу р-нун эразисиндән кечир.

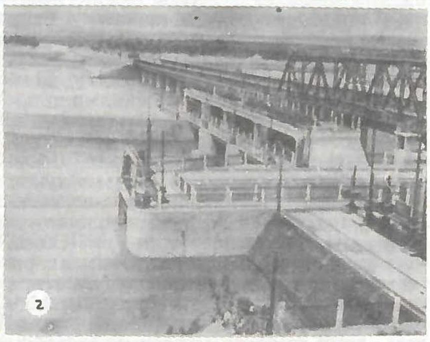
Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Р-нда 7 мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәсиндә 430 ушаг тәрбијә олунур. 78 үмумтәһсил мәктәбиндә (13 ибтидаи, 39 сәккизиллик, 26 орта) 22 575 шакирд охујур (1976/77). Өлкәшүнаслыг музеји, 71 китабхана, 13 мәдәнијјәт еви, 38 клуб, 32 киногурғу фәалијјәт көстәрир (1977).

Р.-нун ме'марлыг абидәләриндән Әниг к.-ндә гала диварларынын харабалыглары (13 әср), Һәзрә к.-ндә Шејх Чүнејд түрбәси вә мәсчиди (1544), Һил к.-ндә мәсчид (19 әср) мүһафизә олунмушдур.

АКП Гусар Рајон Комитәсинин вә Рајон Халг Депутатлары Совети Ичраијјә Комитәсинин органы «Гызыл Гусар» гәзети мүхтәлиф адларла («Сосиализм темпи» вә с.) 1932 илдән нәшр едилир. 1947 илдән индики ады илә һәфтәдә үч дәфә чыхыр. Јерли радио верилишләри редаксијасы 1964 илдән фәалијјәт көстәрир. Г.р.-нда телевизија верилишләринә бахырлар.

1977 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Г.р.-нда 545 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 81 чарпајы) 12 хәстәхана мүәссисәси, диспансер (дәри-зөһрәви), 30 фелдшер-мама мәнтәгәси, санитар-епидемиоложи ст., 66 һәким, 333 орта тибб ишчиси вар.

Гусар рајону. 1. Орчоникидзе адына совхозда һејвандарлыг фермасы. 2. Самур су говшағында баш гурғу. 3. Мејвә бағы. 4. Шејх Чүнејд түрбәси. 1544. Һәзрә кәнди.

ГУСАРЧАЈ—Азәрб.ССР Хачмаз р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Бакы—Москва д.ј.-нда ст. Р-н. мәркәзиндән 14 *км* шм.-г.-дә, Гусар чајынын сол саһилиндән 3 *км* аралы, Хачмаз—Худат шосе јолу кәнарында, Самур-Дәвәчи овалығындадыр. Әһ. 2643 (1977); бағчылыг вә тәрәвәзчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана, автомат телефон ст. вар. Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Әкинчилик Ин-тунун тәрәвәзчилик тәчрүбә ст. Г.-дадыр.

ГУСДУРУЧУ ДӘРМАНЛАР — гусмаја сәбәб олан препаратлар. Г.д.-ын бә'зиләри (мәс., *апоморфин*) гана кечдикдә бирбаша гусма мәркәзини ојадыр, дикәрләри исә (мәс., ипекакуана, термопсис, көјдаш, синк-сулфат вә с.) мә'дәнин селикли гишасыны гычыгландырараг рефлектор јолла гусмаја сәбәб олур. Г.д. кәскин зәһәрләнмәләрдә, хроник алкоголизмин мүаличәсиндә вә с.-дә истифадә едилир. Бу дәрманлардан үрәкбуланма узун сүрдүјүнә көрә аз ишләдилир. Г.д.-дан ән чох апоморфиндән истифадә олу-

нур. Г.д.-ын аз дозасы бәлғәмкәтирән дәрман кими дә ишләдилир.

ГУСЕВ (1946 иләдәк Гумбиннен) — РСФСР Калининград вил.-ндә шәһәр. Д.ј. ст. Електротехника сәнајесинин јени мәркәзидир (ишыг техникасы арматуру з-ду). Гарышыг јем, пендир, механики тә'мир з-длары, трикотаж ф-ки, к.т. техникуму, халг театры вар. 1945 илдә Гумбиннен алман фашист ишғалчыларындан азад едиләркән һәлак олмуш гвардија капитаны С. И. Гусевин шәрәфинә адландырылмыш вә бурада она абидә гојулмушдур.

ГУСЛИ — рус симли мусиги аләти. Г. һаггында илк мә'лумат 6 әсрә аиддир. Бир нечә нөвү мә'лумдур: ганадахшар (сонралар үчбучаг шәкилли) Г.-нин 5—14 сими, дәбилгәјәохшар Г.-нин 10—30 сими олур, һәр икиси диатоник сәсдүзүмү әсасында көкләнирди. 16 әсрин сону—17 әсрин әв-

вәлләриндә дүзбучаг формалы (столсту), 50—60 симли Г.-ләр јаранмышды; илк вахтлар диатоник, сонралар хроматик сәсдүзүмү олмушдур. Г. скоморохлар арасында кениш јајылмышды. Былиналар Г. илә мүшајиәт едилирди. 20 әсрдә прима, алто, бас, еләчә дә клавишли Г. нөвү јаранмышдыр. Симләр һәр ики әлин бармаглары илә сыхылмагла сәсләндирилир. Ајдын, күчлү сәси вар. Г. типли мусиги аләтләри башга халглар арасында да јајылмышдыр: кантеле (карелләрдә вә финләрдә), каннел (естонларда), кокле (латышларда), канклес (литвалыларда).

ГУСМА — мә'дәдәки гиданын гејри-ирадi олараг ағыздан гајтарылмасы; мүрәккәб рефлектор акт. Мә'дә чыхачағынын спазмындан мә'дә кирәчәји ачылыр, антиперисталтик јығылма нәтичәсиндә мә'дәдәки гида јемәк борусундан (гарнын өн вә тәнәффүс әзәләләринин тәканвары јығылмасындан) харич олур. Әсасән, узунсов бејиндә јерләшән Г. мәркәзинин гычыгланмасындан баш верир. Сәбәби: гычыгландырычы маддәләрин мә'дәнин селикли гишасына вә токсинләрин билаваситә Г. мәркәзинә тә'сири, рецепторларын гычыгландырылмасы (мәс., гарын бошлуғу органларынын, бејин вә онун гишаларынын хәстәликләриндә вә с.). Г. мүдафиә актыдыр; онун көмәји илә мә'дәдә олан зәрәрли маддәләр харич олур. Лакин тез-тез тәкрар олунан Г. организмин сусузлашмасы, туршу-гәләви мүвазинәтинин позулмасы вә с. илә нәтичәләнә биләр. Алкогол кефләнмәләриндә, кома һалында, хәстәнин наркоз вәзијјәтиндән кечид дөврүндә Г. горхулудур (гусунту јухары тәнәффүс јолларыны тутараг, асфиксијаја сәбәб ола биләр). Һејванларда Г. бир чох патоложи һалларын сәбәби ола биләр.

ГУСМАН Соломон Моисејевич (д. 9.5.1904, Јенакијево ш.)—совет терапевти, тибб е.д. (1952), проф. (1952), Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1964). Ә. Әлијев ад. Азәрб. Һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-тунун I терапија кафедрасынын мүдиридир (1940 илдән). Тәдгигаты, әсасән, кардиолокија, һематолокија вә витаминолокијаја һәср олунмушдур. Г. миокард инфарктынын атипик формаларынын тәснифатыны вермишдир.

Әсәрләри: Хроническая профессиональная интоксикация бензолом, Б., 1970; Сахарный диабет (М. А. Әләкбәровла биркә), Б., 1976; Ишемическая болезнь сердца, Б., 1976.

ГУСТАВ (Gustaf) — Исвечдә: Г. I Ваза (Vasa; 1496—29.9.1560, Стокһолм), Густав Ериксон—крал [1523—60], *Ваза* сулаләсинин баниси. 1520 илдә Данимарка ағалығына гаршы мүбаризәдә Исвечдә халг үсјанына башчылыг етмиш, өлкә азад едилдикдән сонра крал сечилмишди. Католик килсәсинин игтисади гүдрәтини сарсытмыш, *һанзанын* тәзјигинә сон гојмуш, крал һакимијјәтини мөһкәмләндирмишди. I Г.-ын мәркәзләшдирмә сијасәти, веркиләрин артырылмасы амансызлыгла јатырылан бир сыра халг үсјанына (1524—25, 1542—43 вә с.) сәбәб олмушдур.

Г. II Адолф (Adolf; 9.12.1594, Стокһолм—6.11.1632, Саксонија, Лүтсен)—крал [1611—32], көркәмли сәркәрдә вә һәрби ислаһатчы. Балтик дәнизиндә Исвеч һөкмранлығыны тә'мин етмәк мәгсәди илә Данимарка (1611—13), Русија (1609—17) вә Полша (1621—29) илә мүһарибәләр апармышдыр. Столбово сүлһүнә (1617) әсасән Исвеч Русијанын Ладога көлүндән Ивангорода гәдәр әразисини тутмуш, нәтичәдә Рус дөвләти бир мүддәт Балтик дәнизинә чыхмаг һүгугуну итирмишди. *Отузиллик мүһарибәдә* (*1618—48*) бир сыра гәләбә (ән бөјүк гәләбә 1631 илдә Брејтенфелд јахынлығында) газанмышдыр. Г. даими күчлү орду јаратмыш, силаһларын тәкмилләшдирилмәсинә (кичик калибрли мушкет, јүнкүл топлар вә с.) шәраит јаратмыш, гошун тәшкилиндә дәјишикликләр (полк артиллеријасынын тәтбиги, сүваринин күчләндирилмәси вә с.) етмишди. Лүтсен јахынлығындакы вурушмада өлдүрүлмүшдүр.

Әд.: Энгельс Ф., Избр. военные произведения, М., 1958; Вайнштейн О. Л., Россия и Тридцатилетняя война 1618—1648, [М.], 1947; Андерссон И., История Швеции, пер. с шведского, М., 1951; Строков А. А., История военного искусства, т. 1, М., 1955.

ГУС-ХРУСТАЛНЫ — РСФСР Владимир вил.-ндә шәһәр. Гус-Хрустални р-нунун мәркәзи. Гус чајы (Оканын голу) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 77,3 мин (1977). Гәдим шүшә сәнајеси мәркәзидир. Бүллур, шүшә, арматур, креолин, јығма дәмир-бетон з-длары, тохучулуг комбинаты, торф, кимја, тикинти, јејинти сәнајеси, 13 үмумтәһсил мәктәби, 2 техники-пешә тәһсили мәктәби, елми-тәдгигат шүшәчилик ин-тунун филиалы, шүшәчилик техникуму, Вјазники кәтан техникумунун филиалы вә с. вар. 18 әсрин орталарында салынмышдыр.

ГУТАБ — азәрб.-лар арасында јајылмыш јемәк. Һазырланма хүсусијјәтинә көрә әт Г.-ы, көјәрти Г.-ы, балгабаг Г.-ы вә с. нөвләри вар. Нөвүнә көрә һазырланмыш ич, јуха кими јајылмыш хәмирин ичәрисинә гојулур вә јарымдаирә шәклиндә бүкүләрәк сач, мис мәчмәји, јахуд тавада гызардылыр. Әт Г.-ы даһа кениш јајылмышдыр. Көјәрти Г.-ы, адәтән, гатыгла јејилир. Азәрб.-ын бә'зи р-нларында көјәрти Г-ына кәтә дә дејилир. Г. бир сыра халглар арасында да јајылмышдыр.

ГУТГАШЕН — Азәрб.ССР-дә шәһәр (1960—73 илләрдә шәһәр типли гәс.). Гутгашен р-нунун мәркәзи. Ләки д.ј. ст.-ндан (Бакы—Тбилиси д.ј.) 63 *км*, Бакыдан 331 *км* аралы, Дәмирапаран чајы саһилиндә, Баш Гафгаз силсиләсинин ч. әтәјиндәдир. Јерли истеһсалат комбинаты, 3 үмумтәһсил мәктәби, техники пешә мәктәби, 3 күтләви китабхана, мәдәнијјәт еви, халг театры, кинотеатр, мәркәзи р-н хәстәханасы, ме'марлыг абидәси (19 әсрә аид мәсчид, 8 сәтһли) вар. Турист базасы («Гафгаз») јарадылмышдыр. И. *Гутгашынлы* Г.-дә доғулмушдур. Түтүнферментләшдирмә з-ду тикилир (1977).

ГУТГАШЕН РАЈОНУ — Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. Шм.-дан Даг.МССР-лә һәмсәрһәддир. Саһ. 1548 $км^2$. Әһ. 64,2 мин (1977, 1 јанвар). Р-нда 1 шәһәр, 61 кәнд вар (1977, 1 јанвар). Мәркәзи Гутгашен ш.-дир.

Тәбиәт. Релјефи, әсасән дағлыгдыр. Әразинин шм. һиссәси Баш Гафгаз силсиләсинин ч. јамачына, мәркәзи һиссәси Алазан-Һәфтәран вадисинә, ч. һиссәси исә Ачынохур өн дағлығына дахилдир. Р-нун шм. сәрһәди Баш Гафгазын суајырычындан кечир. Ән јүксәк зирвәләри мүасир бузлаг саһәләри олан Базардүзү (4466 *м*), Базарјурд (4126 *м*) вә Туфандыр (4206 *м*). Әразинин шм. һиссәсиндә, әсасән, Јура, Табашир, мәркәзи вә ч. һиссәсиндә исә башлыча олараг Антропокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. Кил јатағы вә минерал булаглар (Бум, Гәмәрван вә с.) вар. Иглими ашағы һиссәдә гышы гураг кечән мулајим исти, јүксәк дағлыгда исә сојуг вә рүтубәтлидир. Орта темп-р јанварда 0-дан —14°С-јә, ијулда 24-дән 2°С-јә гәдәрдир. Иллик јағынты ашағы һиссәдә 500—600 *мм*, јүксәк дағлыгда 1600 *мм*-ә гәдәрдир. Чај шәбәкәси сыхдыр. Чајлары: Түрјан, Дәмирапаран вә онларын голларыдыр (Тиканлычај, Бум, Вәндам вә с.). Чајларда дашгын вә сел олур. Чимли дағ-чәмән, гонур дағ-мешә, гәһвәји дағ-мешә, аллүвиал чәмән-мешә, дағ түнд шабалыды вә с. торпаглар јајылмышдыр. Шм.-да алп вә субалп чәмәнликләри, дағ мешәләри (палыд, фыстыг, вәләс), мәркәзи һиссәдә коллу вә сејрәк мешәли чәмәнликләр, ч.-да исә јовшанлы вә јовшанлы-шоранотлу јарымсәһра биткиләри, ксерофит сејрәк мешәликләр кениш саһә тутур. Мешәләр 56,6 мин *һа*-дыр. Һејванлары: нәчиб марал, вашаг, мешәпишији, дәлә, сүләјсин, јенот, чанавар, түлкү, боз довшан, чөлдонузу вә с. Гушлардан улар, гырговул, кәклик, турач, көјәрчин вә с. вар. *Исмајыллы јасаглығынын* бир һиссәси Г. р.-ндадыр.

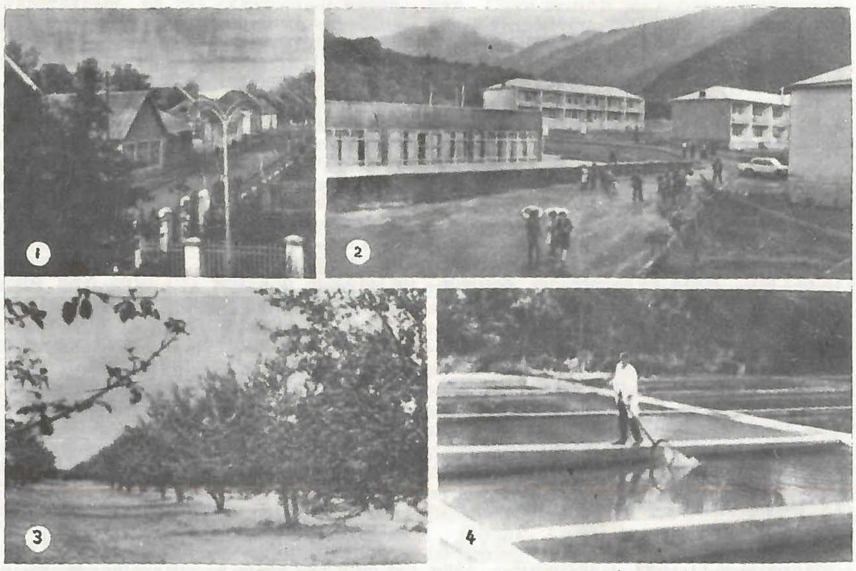
Әһали. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 41,5 нәфәрдир (1977). Ири јашајыш мәнтәгәләри Гутгашен ш., Вәндам вә Нич к.-ләридир.

Тәсәррүфат. Г.р. респ.-нын ири түтүнчүлүк вә гәрзәкли мејвәчилик р-нларындандыр. Игтисадијјатында тахылчылыг, һејвандарлыг вә барамачылыг да мүһүм јер тутур. 22 к-з, 2 с-з вар (1977). К.т.-на јарарлы торпаглар 84,6 мин *һа*-дыр (1977). Бунун 25,1 мин *һа*-ы шум јери, 5,6 мин *һа*-ы чохиллик биткиләр 4,7 мин *һа*-ы динчә гојулмуш торпаглар, 0,4 мин *һа*-ы бичәнәкләр, 48,7 мин *һа*-ы отлаглардыр. 25 мин *һа*

М. Б. Греков. «Тачанка». 1925. Третјаков галерејасы. Москва.

Греков М. Б. мәгаләсинә.

Гутгашен рајону. 1. Гутгашен шәһәринин күчәләриндән бири. 2. Гутгашен. Турист базасы. 3. «Октјабр» колхозунун алма бағы. 4. Чухур Гәбәлә кәнди. Балыгјетишдирмә заводу.

әкин саһ.-нин 56%-индә дәнли вә дәнлипахлалы биткиләр (буғда, арпа, гарғыдалы), 8%-индә техники биткиләр (түтүн), 1%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф, 35%-индә исә јем биткиләри әкилир (1977). 1976 илдә 5,1 мин *т* түтүн истеһсал едилмишдир. К-з вә с-зларда 4,7 мин *ha* мејвә бағы вар. Әсасән гоз, фындыг, шабалыд вә алма (Гызыләһмәди сорту) јетишдирилир. Суварылан торпаглар 19,5 мин *ha*-дыр (1976). Су анбары (Ноһургышлаг) тикилмишдир. Һејвандарлыг инкишаф етдирилир. Мал-гаранын ҹинсләри јахшылашдырылыр. Р-нда һејвандарлыг комплексләри (Вәндам, Һаҹаллы, Бајрамкохалы кәндләриндә), гушчулуг комплекси вә гарышыг јем з-ду (Бөјүк Әмили к.) тикилмишдир. К-з вә с-зларда 18,7 мин гарамал (о ҹүмләдән 4,9 мин инәк вә ҹамыш), 88,1 мин давар вар (1977).

Р-нда консерв з-ду (Ниҹ), истеһсалат комбинаты, респ. к.т. техникасы бирлијинин шө'бәси вар. Мешә тәсәррүфаты јарадылмышдыр. Балыгјетишдирмә з-ду (Чухур Гәбәлә) вар. Туризм инкишаф етдирилир. Түтүн ферментләшдирмә з-ду тикилир (1977). Нәгл.·шосе јоллары иләдир. Әсас шосе јоллары: Гутгашен—Ағдаш, Шәки—Исмајыллы.

Мәдәни гуруҹулуг вә сәһијјә. Р-нда 7 мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәси вар (365 ушаг). 57 үмумтәһсил мәктәбиндә (1 ибтидаи, 29 сәккизиллик, 27 орта) 20740, техники пешә тәһсили мәктәбиндә 300 шакирд охујур (1977). 7 иллик мусиги мәктәби, 52 китабхана, 9 мәдәнијјәт еви, 24 клуб, 26 киногурғу фәалијјәт көстәрир (1977).

Р.-нун ме'марлыг абидәләриндән Һәзрә к.-ндә Шејх Бәдрәддин түрбәси (1446), Шејх Мәһәммәд түрбәси (15 әср), Шејх Мәнсур түрбәси (16 әср), Гутгашен гәс.-ндә мәсҹид (19 әср), Чухур Гәбәлә к.-ндә гәдим Гәбәлә ш.-нин гала вә тикинти галыглары мүһафизә олунмушдур.

АКП Гутгашен Рајон Комитәсинин вә Рајон Халг Депутатлары Совети Иҹраијјә Комитәсинин органы «Галибијјәт» гәзети мүхтәлиф адларла («Болшевик мүбаризи», «Мүбариз») 1933 илдән нәшр едилир. 1966 илдән «Галибијјәт» ады илә һәфтәдә үч дәфә чыхыр. Јерли радио верилишләри редаксијасы 1966 илдән фәалијјәт көстәрир. Г.р.-нда телевизија верилишләринә бахырлар.

1977 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Г.р.-нда 235 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 39,1 чарпајы) 7 хәстәхана мүәссисәси, 25 фелдшер-мама мәнтәгәси, санитар-епидемиоложи ст., 45 һәким, 186 орта тибб ишчиси вар.

ГУТГАШЕН СУЛТАНЛЫҒЫ—18 әсрин орталарында јаранмыш кичик феодал һөкмдарлыгларындан бири. Шәки ханлығынын табелијиндә олан Гутгашен наһијәсиндә јерләширди. Надир шаһын өлүмүндән (1747) сонра мүстәгил султанлыг е'лан олунмушду. Лакин кичик бир әразидә јерләшән Г.с.-нын мүстәгиллији чох чәкмәди. Гутгашенин јени һакими Калбалы Султан бир мүддәт Шәки вә Әрәш феодалларынын чәкишмәләриндән истифадә едәрәк һакимијјәт башында гала билди. Лакин феодал ара мүһарибәләринин бириндә һәлак олду. Бундан сонра Г.с. маһал кими Шәки ханлығынын тәркибинә дахил олду; маһалы Шәки ханлары тәрәфиндән тә'јин олунан вә јерли Гутгашен султанларындан олан наибләр идарә едирди. Г.с.-нда әһали әсасән, малдарлыг вә к.т. илә мәшғул иди.

18 әсрин ахырында гутгашынлы Мәһәммәд Шәфи султан маликанәсинин бир һиссәсини шәкили Мәһәммәдһәсән хана [1784—96] сатды. Мәһәммәдһәсән хан бу торпаға шәхси кәнди олан Чајкәнддән кәндлиләр көчүрдү.

19 әсрин әввәлләриндә Шәкијә һаким тә'јин олунан хојлу Ҹәфәргулу хан [1806—14] Мәһәммәд Шәфи султанын галан торпагларыны да сатын алды. 19 әсрин орталарында Г.с. әһәмијјәтини итирәрәк Гәбәлә маһалынын тәркибинә дахил олду вә Шәки маһалынын әсас ипәкчилик мәркәзләриндән биринә чеврилди. Г.с.-нын ахырынҹы султаны јазычы И. *Гутгашынлынын* атасы наиб Нәсруллаһ Султан олмушдур.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 1, Б., 1961; Бакыханов А., Күлүстани-Ирәм, Б., 1951; Күлүстани-Ирәм (фарсҹа елми-тәнгиди мәтн), Б., 1970.

ГУТГАШЫНЛЫ Исмајыл бәј Нәсруллаһ Султан оғлу (1806, Гутгашен—1869, Шамахы)—Азәрб. јазычысы, иҹтимаи вә һәрби хадим. Петербургда һәрби мәктәбдә охумушдур. 30 илдән артыг рус ордусунда хидмәт едән Г. ген.-мајор рүтбәсинәдәк јүксәлмишдир. 1851 илдә исте'фаја чыхмыш, Шамахы губернија идарәсиндә ишләмишдир. Г. Б. Закир, М. Ф. Ахундов вә б. илә достлуг етмишдир. Русија кәнд тәсәррүфаты вә ҹоғрафија ҹәмијјәтләри Гафгаз шө'бәләринин үзвү олмушдур. 1835 илдә Варшавада франсыз дилиндә нәшр етдирдији «Рәшид бәј вә Сәадәт ханым» һекајәси мәһәббәт азадлығы мөвзусундадыр. Азәрб. халг дастанлары вә классик Шәрг поемаларынын тә'сири алтында јазылмыш әсәрдә задәкан мүһити илә јанашы, халг мәишәти, адәт-ән'әнәләри, доғма вәтән тәбиәтинин көзәлликләри дә тәсвир олунур. Бу һекајә Азәрб. реалист нәсринин илк нүмунәләриндәндир. 1852 илдә Мәккә сәфәри заманы јаздығы гејдләр илк дәфә 1967 илдә «Сәфәрнамә» ады илә чап едилмишдир. Әсәрдә Кәнҹә вә кечмиш Борчалы маһалынын, Әрәбистанын шәһәр вә кәндләринин тәбиәти, әһалиси, тәсәррүфаты һаггында мә'лумат верилир. Мүәллифин дәрин мүшаһидә габилијјәтини, тарихи, ҹоғрафи вә етнографик билијини экс етдирән «Сәфәрнамә» 19 әср Азәрб. әдәби дилинин нүмунәси кими дә мараглыдыр.

Әсәри: Әсәрләри, Б., 1967.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, 3 ҹилддә, ҹ. 2, Б., 1960; Гасымзадә Ф., XIX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Б., 1974; Әфәндијев Һ., Азәрбајҹан бәдии нәсринин тарихиндән, Б., 1963; Мирәһмәдов Ә., Гәрибә тале, «Азәрбајҹан», 1967, № 1; Таирзаде Н. А., Новые материалы о писателе и общественном деятеле Исмаил-Беке Куткашенском, Известия АН Азерб.ССР (серия истории, философии и права), 1968, № 3.

ГУ́ТЕНБЕРГ (Gutenberg) Иоһанн [д. 1394—99 арасында (јахуд 1406)—ө.3. 2.1468]—Авропа китаб чапы үсулуну јаратмыш алман ихтирачысы. Г.-ин үсулу (чап јығысы) ајры-ајры елементләрдән — литерләрдән дүзәлдилмиш формадан истәнилән мигдарда ејни мәтн сурәтләри чыхарылмасына имкан вермишдир. *Литер* Авропа техникасы тарихиндә илк стандарт деталдыр. Г. күтләви сурәтдә стандарт литерләр һазырлајан һәрфтөкән әл ҹиһазы јаратмышдыр. Г. сурәт алмаг үчүн биринҹи олараг пресдән истифадә етмиш, мәтбәә әринтиси—*һарты* вә мәтбәә бојасынын ресептләрини ишләјиб һазырламышдыр. 15 әсрин 50-ҹи илләриндә Мајнтсда јашамыш, бурада ихтирасы үзәриндә ишини баша чатдырмышды. Г.-ин саһиб олдуғу (И. Фустла бирликдә) мәтбәәдә бурахдығы 42 сәтирлик Библија еркән чап шедеври иди. Шрифтинин гурулушуна вә форматына көрә Библија орта әср әлјазмаларынын готик үслублу китабларына охшајырды. Рәнкли инисиаллары вә орнаментләри исә рәссамлар тәрәфиндән һазырланмышды.

Әд.: Люблинский В. С., Подвиг Гутенберга, в сб.: Книга. Исследования и материалы, сб. 16, М., 1968.

ГУ́ТИН Семјон Авелјевич (13.12.1897, Бакы — 1938) — Азәрб.-да Совет һа-

кимиjjәти вә социализм гуручулуғу уғрунда мүбариз. 1919 илдән Сов. ИКП үзвү. 1915 илдә Бакыда кимназијаны битирмиш, Харков ун-тинә дахил олмушдур. Г. фәһлә вә тәләбәләрин ингилаби чыхышларында иштирак етмишдир. 1919 илдә Гызыл Орду сыраларында Украјнада ағвардијачылара гаршы вурушмушдур. Һәмин илин сентјабрында партија ону Азәрб.-а кизли ишә көндәрмишди. АК(б)П Балаханы Рајон Комитәсинин катиби вә БК үзвү сечилмишдир. Г. 1920 ил февралын 11—12-дә кизли шәраитдә кечирилмиш АК(б)П 1-чи (тә'сис) гурултајынын иштиракчысы олмуш вә гурултајын катиби сечилмишдир. Г. 1922—1938 илләрдә Мә'дән Фәһләләри Иттифагы Азәрб. шө'бәсинин мәркәзи идарә һеј'әти тәшкилат шө'бәсинин мүдири, сонра исә һеј'әтин сәдри, Азәрб. Мәркәзи Статистика Идарәсинин сәдри ишләмиш, М. Губкин ад. Москва Нефт Академијасыны битирдикдән сонра «Грознефт»дә рәһбәр вәзифәдә чалышмыш вә Гурјев ш.-ндә «Ембанефт»-ин мүдири олмушдур. РК(б)П-нин 10-чу гурултајында иштирак етмишдир.

ГУТЫРЈА Виктор Степанович (д.11. 9.1910, индики Ростов вил.-нин Неклиновски р-нунун Синјавскоје к.)—совет кимјачысы (нефт кимјасы), ССРИ ЕА м. үзвү (1953), Азәрб.ССР ЕА акад. (1949), УССР ЕА акад. (1961), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942). 1940 илдән Сов. ИКП үзвү. 1932—59 илләрдә Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Нефт Е'малы Ин-тунда ишләмишдир. 1959 илдән УССР ЕА-да Иримолекуллу Бирләшмәләр Кимјасы Ин-тунун нефт кимјасы бөлмәсинин елми рәһбәридир. 1961 илдән УССР ЕА Рәјасәт һеј'әтинин үзвүдүр, 1963—74 илләрдә һәмин академијанын витсе-президенти олмушдур.

Азәрб.ССР-дә әсас тәдгигат ишләри етилендән сәнаје мигјасында спирт алынмасы технолокијасынын (Азәрб. ССР ЕА акад. М. А. Далинлә бирликдә) вә микросферик алүмосиликат катализаторундан истифадә етмәклә јени каталитик крекинг технолокијасынын ишләниб һазырланмасыдыр (Азәрб.ССР ЕА акад. В. С. Әлијев вә б. илә бирликдә). УССР-дә әсас фәалијјәти кимја вә биолокија елмләринин респ.-да инкишаф етдирилмәси мәсәләләри вә модификасија едилмиш синтетик сеолитләр үзәриндә карбоһидрокенләрин каталитик чеврилмәләринин тәдгиги (П. Н. Галич вә б. илә бирликдә) илә әлагәдардыр. Бу саһәдәки ишләринә көрә Г.-ја УССР ЕА-нын акад. Писаржевски ад. мүкафаты верилмишдир. Г. 2 дәфә Ленин ордени, 2 «Шәрәф нишаны» ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Крекинг и риформинг нефтепродуктов в присутствии алюмосиликатных катализаторов (В. Масумјан, Д. Бух вә С. Лисовскаја илә биркә), Б., 1944; Каталитическая очистка дистиллатов термического риформинга (М. Гончарова вә М. Кабанова илә биркә), Б., 1946.

ГУТЛУГ БӘЈ ФӘХРӘДДИН (?—1389) —Ағгојунлу тајфа иттифагынын башчысы (тәгр. 1363—89). Ағгојунлулар сүлаләсинин баниси *Гара Јулуг Османын* атасы. Бајандур тајфасындан иди. Ағгојунлу тајфа иттифагыны мөһкәмләндирмәјә чалышан Г.б.Ф. Трабзон императорлуғу илә достлуг әлагәси јаратмышды. Гарагојунлуларла апарылан арасыкәсилмәз мүбаризә вә һакимијјәт уғрунда оғуллары арасында кедән чәкишмәләр Г.б.Ф.-ин дөврүндә Ағгојунлу тајфа иттифагынын мөһкәмләнмәсинә имкан вермәди.

Әд.: Ибраһимов Ч., Азәрбајчанын XV әср тарихинә даир очеркләр, Б., 1958.

ГУТЛУГ ИНАНЧ (?—1196)—Елдәкәз шаһзадәси, *Мәһәммәд Чаһан Пәһләванын* оғлу. Атасынын бөлкүсүнә көрә Ирагдан Хорасанадәк Ираг Сәлчуг дөвләтинә дахил олан әразини идарә етмәли иди. Әмиси *Гызыл Арслана* гаршы һазырланмыш суи-гәсддә Г.И. да иштирак етмишди. Гызыл Арсланын өлүмүндән (1191) сонра Реј вә Исфаһан һакими олду. Г.И. һакимијјәт уғрунда гардашы Әбу Бәкрлә апардығы мүбаризәдә мүвәффәгијјәт газана билмәди. Анасы Инанч хатунун султан Тоғрул [1176—94] тәрәфиндән өлдүрүлмәси илә әлагәдар Харәзмшаһ Тәкәшлә [1172—1200] јахынлашды вә Реј јахынлығындакы вурушмада (1194) Тоғрулу өлдүрәрәк башыны Тәкәшә көндәрди. Харәзмшаһ Исфаһанын идарәсини Г.И.-а тапшырды. Лакин бир гәдәр сонра Тәкәш Исфаһан, Реј вә һәмәдан вил.-ләриндә мүстәгил дөвләт јаратмаг истәјән Г.И.-ы һијлә илә өлдүртдү.

Әд.: бах *Елдәкәзләр дөвләти* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ГУТОН—Азәрб.ССР (Загатала вә Балакән р-нлары) илә Дағ.МССР сәрһәдиндә дағ. Баш Гафгаз силсиләсинин јал һиссәсиндәдир. Һүнд. 3648 *м*. Ч. јамачлары Загатала горуғуна дахилдир. Самур вә Катех чајлары Г.-дан башланыр. Субалп вә алп чәмәнликләри вар. Зирвә һиссәси гајалыгдыр.

ГУТСКОВ (Gutzkow) Карл (17.3. 1811, Берлин—16.12.1878, Заксенһаузен, Франкфурт-Мајн јахынлығында)—алман јазычысы, ичтимаи хадим, «*Кәнч Алманија*» әдәби һәрәкатынын башчысы. Либерал буржуа нүмајәндәси олмушдур. 1838—42 илләрдә нәшр етдирдији «Телеграф фүр Дојчланд» журналында кәнч Ф. Енкелс дә иштирак етмишдир. «Мага-Гуру, бир аллаһын тарихчәси» (1833), «Шәкк еләјән Валли» (1835), чохчилдли «Руһ чәнкавәрләри» (1850—51) романларынын, «Вернер» (1842), «Пугачов» (1847) драмларынын мүәллифидир.

17 әср мүтәфәккири У. Акостаја һәср олунмуш «Уриел Акоста» (1847) фачиәси Азәрб. сәһнәсиндә тамашаја гојулмушдур.

Әсәри: Пьесы, М., 1960.

ГУТСУЛЛАР—*украјналыларын* етнографик групу. УССР-ин Ивано-Франковск вә Черновтсы вил.-ләринин дағлыг р-нларында, һәмчинин Закарпатје вил.-нин Рахов р-нунда јашајырлар. Украјна дилинин гутсул диалектиндә данышырлар. Совет һакимијјәти илләриндә Г.-ын тәсәррүфат, мәдәнијјәт вә мәишәтиндә бөјүк дәјишикликләр олмушдур. Малдарлыг, мешә тәсәррүфаты, һәмчинин әкинчиликлә мәшғулдурлар. Сәнәткарлыг да инкишаф етмишдир.

ГУТТАПЕ́РЧА (инк. guttapercha, малај дилиндә getah—гатран, китрә+pertja—һәмин гатранын алындығы ағач, һабелә Суматра а.-нын башга бир ады) —әсасән Чәнуб-Шәрги Асија, Јени Гвинеја вә ЧАР-да битән палаквиум, пајена, бассиа чинсләринә мәнсуб ағач нөвләринин сүд ширәсиндән (*латекс*) алынан мәһсул. Әсас компоненти (тәгр. 90%-и) гутта—тәбии каучуку әмәлә кәтирән вә емпирик формулу $(C_5H_8)_n$ олан иримолекуллу полиизопрендән ибарәтдир. Гуттанын орта молекул күтләси тәгр. 50 000-дир. Техники Г.-да мүхтәлиф гатранлар, зүлали маддәләр, су вә с. дә олур. О, отаг темп-рунда бәрк һалдадыр, рәнки ағ-сарымтыл-гәһвәјидир, сыхлығы 945—955 *кг/м³*-дир, 50—100°С-дәк гыздырдыгда јумшалыр, рүтубәти кечирмир, јахшы изолјатордур (диелектрик нүфузлуғу 2,6-дыр). Тәбии каучук кими Г. да күкүрдлә вулканлашдырылыр. Башлыча олараг суалты кабелләрин изолјасија едилмәсиндә, һабелә туршујадавамлы вә јапышдырычы материаллар һазырланмасында ишләдилир. Сәнаједә Г. әвәзинә синтетик полимерләр ишләдилмәјә башланмышдыр.

ГУТТАПЕРЧАЛЫ БИТКИЛӘР, гутталы биткиләр—хүсуси һүчејрә бошлугларында гурујуб гуттаперчаја чеврилән карбоһидрокен—гутта (судәохшар ширә) топланан биткиләр. Тропик зонада палаквиум (Palaguium), пајена (Payena), бассиа (Bassia) чинсиндән олан биткиләрин, Чәнуб-Шәрги Асијанын бир сыра өлкәсиндә, Папуа-Јени Гвинејада вә ЧАР-да исә Sapotaceae фәсиләсиндән олан биткиләрин сәнаје мигјасында гуттаперча алмаг үчүн даһа чох әһәмијјәти вар. ССРИ-дә гуттаперчанын әсас тәбии мәнбәји, бә'зи кәрмәшов (Euonymis) вә евкомија (Eucommia ulmoides) нөвләридир. Азәрб.ССР-дә дә евкомија әкилир. Г.б. дәрман биткиси кими истифадә олунур.

ГУТТАРИ (тәхәллүсү: Леа Хело) Тобиас Осипович (29.1.1907, индики Ленинград вил., Мүја к.—14.12.1953, Петрозаводск) — карел совет шаири. Фин дилиндә јазмышдыр. «Кәнчлик дүшүнчәләри» (1930), «Ше'рләр» (1936), «Баһар һаггында нәғмә» (1940), «Өлкәм» (1947) вә с. ше'р топлуларында Карелијанын әмәк адамлары, тәбиәти тәрәннүм едилир. Ушаглар үчүн дә («Китаб нечә јараныр», «Гызыл Орду сәдағәтли кешикчидир» вә с.) јазмышдыр. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Избр. стихотворения, М., 1959; Когда озеро цветет, Петрозаводск, 1964.

ГУТТА́СИЈА (лат. gutta—дамчы) — битки јарпагларындан сујун дамчы шәклиндә ифраз едилмәси. Көкләрин уддуғу су јарпагларын бухарландырдығы судан чох олдугда баш верир. Әсасән, кечә вә сәһәр тездән мүшаһидә олунур. Көк системи сүр'әтлә инкишаф едән тахыл биткиләринин чүчәртиләриндә Г. тез-тез баш верир. Г. биткинин һәјат фәалијјәти илә бағлы физиоложи просесдир. Мәс., әкәр буғда чүчәртиләри ичәрисиндә хлороформ бухары олан галпаг алтына гојулса, онда Г. дајанар. Г. заманы ифраз едилән сујун тәркибиндә бир чох минерал маддәләр олур. Еһтимал ки, биткидәки артыг дузлар, әсасән, калсиум Г. илә харич едилир.

ГУТТУЗО (Guttuso) Ренато (д.2.1. 1912, Сичилија, Бакерија) — италјан бојакары вә графики, ичтимаи хадим, сулһ уғрунда фәал мүбариз. Мүасир Италија инчәсәнәтиндә реалист-сосиал истигамәтин башчысы. «Халглар арасында сулһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафатлары Комитәсинин үзвү. «Халглар арасында сулһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1972; мүкафатын пулуну Вјетнама јардым фондуна вермишдир). 1940 илдән Италија Коммунист Партијасынын, 1956 илдән исә онун МК-сынын үзвү. «Италија—ССРИ» чәмијјәти Президент шурасынын үзвү (1963 илдән). Рома Рәссамлыг Академијасынын акад. (1960). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын фәхри үзвү (1962). Рома Рәссамлыг Академијасында охумушдур. 1939 илдә антифашист мәдәнијјәт хадимләри илә јахынлашмышдыр. 1943—45 илләрдә Мүгавимәт һәрәкатында иштирак етмишдир. 30—40-чы илләрдә антифашист мөвзуда бир сыра рәсмләр чәкмишдир; бу әсәрләрдә [«Күлләләнмә» (1939, Мүасир Инчәсәнәт Галерејасы, Рома), «Чармыха чәкилмә» (1941—42, мүәллифин шәхси коллексијасы), «Gott mit uns!» («Аллаһ бизимләдир!») рәсмләр силсиләси (гуаш, темпера, 1943—44; Үмумдүнја Сулһ Шурасынын Гызыл Сулһ медалы)] халгын гәһрәманлыг мүбаризәси вә изтираблары експрессив, бә'зән исә рәмзи формада верилмишдир. 40-чы илләрин сону—60-чы илләрдә јаратдығы әсәрләрдә капиталист Италијасынын фачиәси, кәскин зиддијјәтләри, ичтимаи проблемләри башлыча јер тутур. «Сичилијада кәндлиләрин бош мүлкәдар торпагларыны тутмасы» (1948—50, Алманија Рәссамлыг Академијасы, Берлин), «Ромада буки-вуки» (1952, Фаринелли коллексијасы, Рома), «Чимәрлик» (1955—56, Милли галереја, Парма), «Спакетти јејән адам» (1956, Фаринелли коллексијасы), «Дискуссија» (1959, Тејт галерејасы, Лондон), «Издиһам» (1960, Ермитаж, Ленинград), «Әлчәзаирдә гырғын» (1960—61, мүәллифин шәхси коллексијасы), «Чылпаг гадын» (1964), «Гәзет охујан киши» (1966), «Унита» гәзетини охујан киши» (1968), «Рәссамын гонаглары», «Јениликләр» (һәр икиси 1971) вә с. таблоларында буржуа дүнјасында халг күтләләринин ағыр вәзијјәти, һүгугсузлуғу, онларын ичтимаи дәјишикликләр уғрунда мүбаризәси, һәмчинин мүстәмләкәчилијин вә мүһарибәнин дәһшәтләри экс олунмушдур. Әсәрләриндә тез-тез рәнк тәзадларындан, драматик ифадә васитәләриндән истифадә едир. Г.-нун јарадычылығында мәнзәрә вә натүрморт да әһәмијјәтли јер тутур. Г. дәфәләрлә ССРИ-дә олмушдур; 1978 илдә Москвада графика әсәрләриндән ибарәт сәргиси нүмајиш етдирилмишдир. ССРИ халг рәссамы М. Абдуллајев Г.-нун портретини (1969) јаратмышдыр.

Р. Гуттузо. «„Интернасионал" охујан гыз». 1953. Амидеи коллексијасы. Рома.

Әд.: Барская А. Г., Русаков Ю. А., Ренато Гуттузо, Л.—М., [1965]; Горяинов В. В., Графика Ренато Гуттузо, М., 1972; Рисунки Ренато Гуттузо. Каталог выставки, М., 1977.

ГУТУЧУГ—ики вә ја чох мејвә јарпағындан әмәлә кәлән чохтохумлу гуру мејвә. Адәтән, бир (гәрәнфил), ики (батбат), үч (занбаг) вә чохјувалы (кәтан) олур. Јетишдикдә мүхтәлиф формада ачылыр (бағајарпағы вә бат-батда—гапагчыгла, лаләдә вә зынгыровотунда—дешикләрлә, новрузчичәји вә гәрәнфилдә — Г.-ун тәпәсиндәки дишчикләрлә, түтүндә вә асырғалда—аракәсмәләр боју әмәлә кәлән узунуна чатларла вә с.). Лакин ачылмајан Г. да олур. Г. өртүлүтохумлу биткиләрин бә'зи фәсиләләри үчүн дә характерик мејвә формасыдыр.

ГУЧКОВ Александр Иванович (26.10. 1862, Москва—1936, Парис)—рус капиталисти, *октјабристләр* партијасынын баниси вә лидери. *Декабр силаһлы үсјанларынын (1905)* дармадағын едилмәсини, һәрби-сәһра мәһкәмәләринин тәтбигини алгышламышдыр. 1910—11 илләрдә Дөвләт думасынын сәдри олмушдур. Феврал буржуа-демократик ингилабы (1917) заманы мүтләгијјәти хилас етмәјә чалышмышдыр. Ингилабын гәләбәсиндән сонра Г. Мүвәггәти һөкумәтин биринчи тәркибиндә һәрби вә дәниз назири иди. *Корниловчулуғун* тәшкилатчыларындан олан Г. Совет һакимијјәтинә гаршы мүбаризә апармыш, 1918 илдә Берлинә мүһачирәт етмишдир.

ГУЧАРАТ (Gujarat) — Һиндистанда штат. Катһијавар, Кач ј-а-ларыны вә онлара битишик әразиләри тутур. 1960 илдә Бомбеј штаты ләғв едилдикдән сонра тәшкил едилмишдир. Саһ. 196 мин *км²*. Әһ. 26,7 млн. (1971); гучаратлылардыр. Инз. м. Гандинагар ш.-дир. Сәтһинин чох һиссәси дүзәнликдир; гумлу-киллি аллүвиал-дәниз чөкүнтүләриндән ибарәтдир. Иглими субекваториалдыр. Орта темп-р јанварда 16—23°С, ијулда тәгр. 28°С, иллик јағынты әразинин чох һиссәсиндә 500—1000 *мм*, г.-индә 250—500 *мм*-дир. Чајлары: Тапти, Нарбада, Махи, Сабармати. Саванналар, тропик мешәләр, тиканлы коллуглар вә с. вар. Г. мүһүм памбыгчылыг вә сәнаје р-нудур. Чәлтик, гарғыдалы, буғда, пахлалы биткиләр вә с. бечәрилир. Гарамал, давар сахланылыр. Хөрәк дузу, манган филизи, әһәнкдашы, боксит, нефт (ССРИ-нин көмәји илә кәшф едилмишдир) чыхарылыр. Тохучулуг, хүсусилә памбыг парча сәнајеси инкишаф етмишдир. Машынгајырма, о чүмләдән електрик машынгајырмасы, кимја, семент, јејинти сәнајеси вә с. вар. Әсас портлары: Кандла, Окха, Беди, Бһавнагар вә с. Гәдимдә вә орта әсрләрдә Г.-да памбыг, бојаг, парча истеһсал едилирди. Онун лиман шәһәрләри тичарәт мәркәзләри сајылырды.

Г. әразисиндә бир сыра күчлү феодал дөвләтләри [Мајтраклар (6—7 әсрләр), Чаулуклар вә ја Соланки (9—12 әсрләр)] мөвчуд иди. 1297—1396 илләрдә Г. торпаглары *Деһли султанлығынын* һакимијјәти алтында олмушдур. Деһли чанишини Мүзәффәр хан Деһлидән ајрылмыш, 1406 илдә өзүнү Г.-ын шаһы (султаны) е'лан етмиш вә пајтахты Әһмәдабад ш. олан Г. дөвләтини јаратмышды. Бу дөвләт I Маһмуд Бегаранын һакимијјәти [1459—1511] дөврүндә хүсусилә күчләнди. Португалија илә мүбаризәдә мәғлубијјәт (16 әсрин әввәли) вә Гучарат лиманларынын блокадасы Г. тичарәтинә бөјүк зијан вурду. 1572 илдә Моғол империјасынын һакими Әкбәр Гучарат султанлығыны ишғал етди вә онү дөвләтинин әразисинә гатды. 18 әсрин орталарында Г. әразиси Гаекварлар сүлаләсиндән олан маратһ кнјазларынын һакимијјәти алтына кечди. 19 әсрин әввәлиндә Г. әразисинин чох һиссәси Инкилтәрә мүстәмләкәчиләри тәрәфиндән ишғал едилиб Бомбеј әјаләтинә гатылмышды. Һиндистан истиглалијјәт әлдә етдикдән сонра (1947), Г. әразиси 1960 илдә мәркәзи Әһмәдабад олан мүстәгил штата ајрылды.

ГУЧАРАТ ДИЛИ, Гучарати—*гучаратлыларын* дили. Јени Һинд дилләринин г. групуна дахилдир. Г.д.-ндә 32 млн. адам данышыр (1975). Шм., г. вә ч. диалектләри вар. Илк абидәси 12 әсрә аид едилир. Лүғәт тәркибиндә санскрит мәншәли сөзләр чохдур; әрәб, фарс вә инкилис дилләриндән алынма сөзләр дә вар. Әлифбасы деванагаријә јахындыр (бах *Һинд јазысы*).

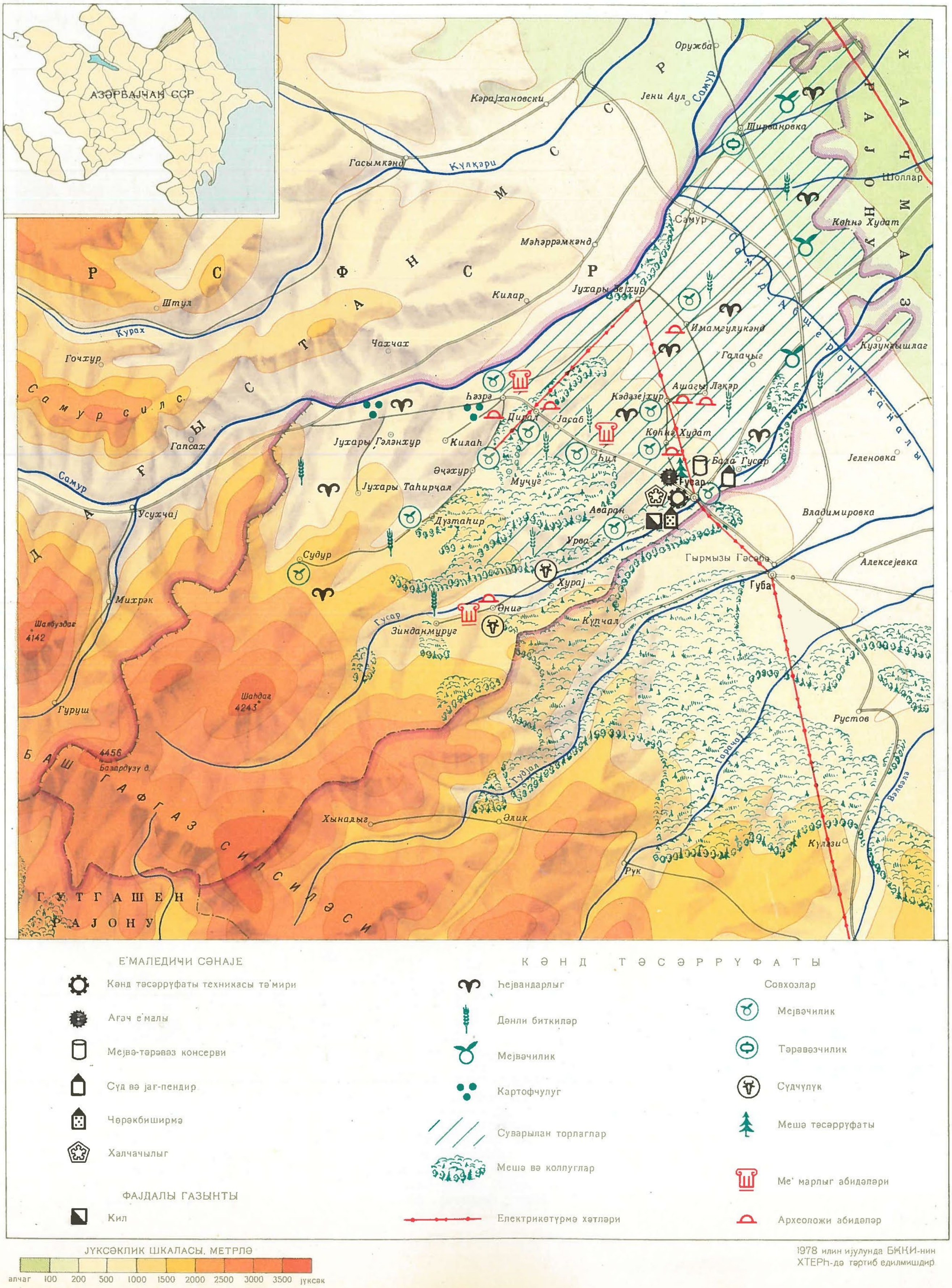
Әд.: Савельева Л. В., Язык гуджарати, М., 1965.

ГУЧАРАТ ӘДӘБИЈЈАТЫ—гучаратлыларын әдәбијјаты. 12—14 әсрләрдә, әсасән, халг бајрамлары илә бағлы жанрлар (мөвсүм вә мәрасим нәғмәләри), һабелә дини-дидактик поемалар јајылмышды. Винајчандранын «Неминатһ һаггында поема»сы (1140) Г.ә.-нин илк көркәмли абидәләриндәндир. 14—17 әсрләрдә Г.ә. *бһакти* һәрәкатынын тә'сири илә инкишаф едирди (Нарсинһ Меһта, Мир Баи, Бһалан). 17—18 әсрләрдә дини мејлләр зәифләди. Акһо, Премананд вә Шамалын әсәрләриндә мөвһумат, каста ајры-сечкилији, гадын һүгугсузлуғу тәнгид олунур. 19 әср Г.ә.-нда маарифчилик идејалары әсас јер тутду (Далпатрам, Нармад-шанкар, Г. Трипатһи), роман, һекајә вә с. јени жанрлар јаранды. 20 әсрдә реалист мејлләр күчләнди (Р. Десаи, К. Мүнши, З. Мегһани, Каналал вә б.). Һиндистан истиглалијјәт әлдә етдикдән сонра (1947) мүтәрәгги әдәбијјат, тәнгиди реализм даһа да инкишаф етмишдир (бах һәмчинин *Һиндистан*. Әдәбијјат).

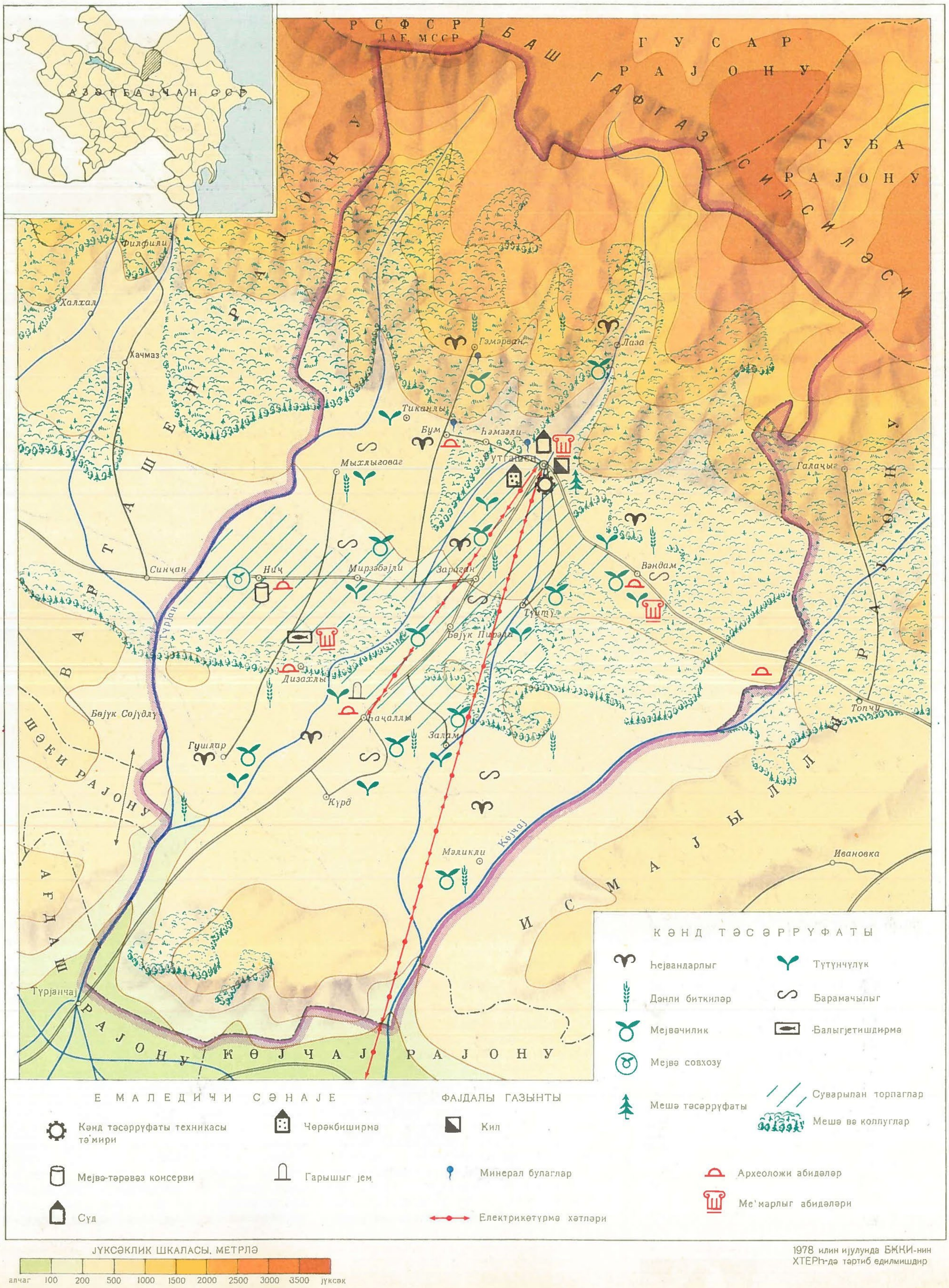
Әд.: История индийских литератур, пер. с англ., М., 1964; Основные произведения иностранной художественной литературы. Литература стран зарубежного Востока, М., 1975.

ГУЧАРАТЛЫЛАР—Һиндистанда (әсасән, Гучарат штатында) јашајан милләт. 32 млн. нәфәрдир (1975). *Гучарат дилиндә* данышырлар. Әкин-

ГУСАР РАЈОНУ

ГУТГАШЕН РАЈОНУ

1978 илин ијулунда БККИ-нин ХТЕРһ-дә тәртиб едилмишдир

чилик, һәмчинин сәнәткарлыгла мәшғул олурлар. Гуҹарат сәнаје пролетариаты Һиндистан фәһлә синфинин мүһүм тәркиб һиссәсини тәшкил едир; малијјә вә сәнаје буржуазијасы исә өлкәнин игтисадијјатында бөјүк рол ојнајыр. Диндарларын әксәријјәти һиндуизмә, һабелә *ҹајнизм* вә *парсизмә* е'тигад едир, аз һиссәси мүсәлман вә христиандыр.

Әд.: Народы Южной Азии, М., 1963.

ГУҸАРЛАР — Һиндистан вә Пакистанда, әсасән Һималај д-рынын г. әтәкләриндә јајылмыш, вахтилә бөјүк тајфа бирләшмәсинин пәракәндә групплары. Үмуми сајы тәгр. 1,2 млн. нәфәрдир (1975). Һинд дилләри групуна аид гәрби паһари диалектиндә данышырлар. Диндар Г.-ын, демәк олар ки, һамысы мүсәлмандыр. Г.-ын әҹдадларынын бир һиссәси гуҹаратлыларын етник әсасыны тәшкил етмиш, галанлары исә Раҹәстхан вә Орта Ганг дүзәнликләриндә мәскән салараг ејни адлы әкинчи силкинә чеврилмишләр.

Әд.: Народы Южной Азии, М., 1963.

ГУШ БАЗАРЫ—дәниз гушларынын колонија һалында јуваладығы јер. Адәтән, сәрт саһил гајалыгларында јерләшир; јувалар чох сых олур. Авропа, Асија, Шимали вә Ҹәнуби Америка, Ҹәнуби Африка, Јени Зеландијанын саһилләриндә вә Ҹәнуб јарымкүрәсинин океан а-рында јајылмышдыр. Г.б. бә'зән он *км*-ләрлә саһәни тутур. Бурада јүз минләрлә гуш мәскән салыр. ССРИ-дә ән ири гуш базарлары Баренс дәнизи а-рында вә Сакит океанын һиссәсиндә јерләшир; әсасән, кајралар, тәмизчиләр, јелбәсәрләр, гағајылар, гарабатдаглар вә с. јува салыр. Г.б.-на Азов дәнизи вә Гара дәнизин бә'зи а-рында да раст кәлмәк олур. Г.б.-ндан *гуано* (Чили вә Перуда), јумурта, пәргу, ләләк вә с. әлдә едилир. ССРИ-дә гуш базарлары мүһафизә олунур.

ГУШАРМУДУ—бах *Увәз.*

ГУШГАНА—Азәрб.ССР Шамахы ш.-нин шм.-г.-индә, Әнкәхаран к. јахынлығында 11—13 әсрләрә аид јашајыш јери. Саһ. 3—4 *һа*-дыр. Г.-да археоложи тәдгигат апарылмамышдыр. Тәсәррүфат ишләри заманы бир нечә бина галығы ашкар едилмишдир. Биналар әһәнк кирәҹдән истифадә едилмәклә дашдан тикилмишдир. Г.-дан ширсиз, ширли сахсы габ гырыглары вә түнк парчалары тапылмышдыр. Јашајыш јеринин әтрафында бир нечә орта әср абидәси вардыр.

Әд.: Ибраһимов Ф. Ә., Гушгана јашајыш јери һагтында илк мә'лумат, Азәрб.ССР ЕА Мә'рузәләри, 1963, ч. 19, № 9.

ГУШГАРА—Азәрб.ССР Ханлар р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 14 *км* шм.-г.-дә, Кәнҹә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 454 (1977); һејвандарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана вар.

ГУШДАРЫСЫ (Milium)—*тахыллар* фәсиләсиндән чохиллик вә ја бириллик битки ҹинси. Һүнд. 20—150 *см*-дир. Чичәк групу дағыныг сүпүркә вә ја сүнбүлҹүк формалы, јарпаглары хәтварыдыр. Аврасија вә Шимали Американын мүлајим гуршагларында 6—7, ССРИ-дә 4, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 3 нөвү јајылмышдыр. Дәниз вә сутутарларын кәнарында, гумлугларда, дашлы јамаҹларда, алаглы јерләрдә битир. Чохиллик нөвләриндән саллаг Г. (M. effusum), Шмидт Г. (M. schmidtianum) вә Загафгазија Г.-нын (M. transcaucasicum) дәни гушлар, бириллик јаз Г. (M. vernale) исә гарамал, ат, марал вә ҹүјүрләр үчүн јахшы јемдир. Тәркибиндә кумарин олдуғундан хоша кәлән ији вар.

ГУШӘНҸӘ — Азәрб.ССР Исмајыллы р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 10 *км* ҹ.-г.-дә, Дәвәбатан чајындан вә Исмајыллы—Гарамәрјәм шосе јолундан 6 *км* аралы, Бурновулдағ силсиләсинин јамаҹындадыр. Әһ. 1526 (1977); үзүмчүлүк, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдурлар. Шәраб з-ду, орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГУШӘППӘЈИ (Capsella) — хаҹчичәкләр фәсиләсиндән бир вә ја икииллик битки ҹинси. Көвдә јарпаглары отураг, көк боғазындакы јарпаглар исә саплаглы олуб, розет әмәлә кәтирир. Ағ, сарымтыл вә ја чәһрајы рәнкли хырда чичәкләри салхымда јерләшир. Мејвәси бујнузҹугдур. 5—7 нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 3, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 1 нөвү—ади Г. (C. bursa pastoris) битир. Ади Г.-нин тәркибиндә ефир јағы, ашы маддәси, аскорбин, алма вә лимон туршусу, холин, асетилхолин, тирамин вә с. маддәләр олур. Тохумларында 20%-дәк јағ вар. Тибдә Г.-нин ҹөвһәри вә дуру екстракты ушаглыг ганахмасына гаршы истифадә едилир.

ГУШЛАР (Aves) — онурғалы һејван синфи. Мәншәјинә вә бә'зи гурулуш хүсусијјәтләринә көрә сүрүнәнләрә јахын олуб, Sauropsida тамсинфиндә бирләшир. Әксәријјәти учмаға ујғунлашмыш (пингвин, дәвәгушулар вә бә'зи башга Г. сонрадан бу габилијјәти итирмишдир), икиајаглы, јумурта гојмагла чохалан һејванлардыр. Маддәләр мүбадиләси интенсив, бәдән темп-ру јүксәк (37,8—45,5°C) вә сабитдир.

Гурулуш вә функсија хүсусијјәтләри. Г.-ын дәриси назик вә икитәбәгәлидир; сүмүк тәрәмәси вә вәзиләри (әксәријјәтиндә бүздүм вәзи вар) јохдур. Өртүјү чалма, сүкан вә өртүҹү ләләкләрдән вә пәргудан ибарәтдир. Учан Г.-да ләләкләр бәдәни башдан-баша өртмәјиб дәринин мүәјјән саһәләриндә (птерилиләрдә) јерләшир вә арада ләләксиз һиссәләр (аптерилләр) галыр. Ләләкләрин рәнки ја пигментдән, ја микроскопик гурулушдан, ја да һәр икисиндән асылы олур. Мөвсүм, јаш вә ҹинси хүсусијјәтләрлә әлагәдар Г.-ын ләләкләри дәјишилир. Г.-ын скелети учмаға ујғунлашмышдыр. Ганадлар һавада бәдәнин бүтүн ағырлығыны сахлајыр. Скелетин јығҹам сүмүкләри пневматик (ичибош) вә сүмүк тохумаларында әһәнк дузлары олдуғу үчүн мөһкәм вә јүнкүлдүр. Мүасир Г.-ын кәллә сүмүкләри назик, чәнә сүмүкләри дишсиз олуб димдикдән ибарәтдир. Скелети баш, бојун, дөш, ома, гујруг вә әтрафлардан ибарәтдир. Бојну 11—25 фәгәрәдән тәшкил олунуб, мүтәһәррикдир. Дөш фәгәрәләринә габырғалар бирләшир (3 јахуд 9 ҹүт). Габырғаларын дикәр учлары дөш сүмүјүнә битишир. Учан Г.-ын дөш сүмүјүндә дөш тили олур. Г.-да ома мүрәккәб олуб, чанаг васитәсилә арха әтрафа истинад верир. Гујруг редуксијаја уғрамыш, уҹ фәгәрәләри гарышыб бүздүм сүмүјү әмәлә кәтирмишдир.

Г.-ын әксәријјәтиндә өн әтраф учмаға, арха әтраф исә јеримәк вә ја үзмәјә ујғунлашмышдыр. Бәдәнин ағырлыг мәркәзинә јахын јерләшән өн (бәдән чәкисинин 11—50%-ини тәшкил едир) вә арха әтраф әзәләләри јахшы инкишаф етмишдир.

Г.-да тәнәффүс системи мүрәккәбдир: бронхлар ағҹијәрдә гуртармајыб, орадан еластик һава кисәләринә (9—10 әдәд) кечир. Нәфәсвермә заманы кисәләрдәки һава јенидән ағҹијәрә кечир вә хариҹ олунур. Һава кисәләри газ мүбадиләсини интенсивләшдирир, темп-ру тәнзимләјир, бәдәнин хүсуси чәкисини дәјишмәјә имкан верир. Г.-ын үрәји дөрдкамералыдыр; артериал ган веноз гана гарышмыр. Синир системи, хүсусилә, бөјүк јарымкүрәләр, еләҹә дә кәрмә, ешитмә, мүвазинәт органы јахшы, гоху вә дадбилмә органлары зәиф инкишаф етмишдир. Г.-да кәз алмасы чох бөјүк вә аз һәрәкәтли (бајгушларда һәрәкәтсиз), кәрмә саһәси чох мәһдуддур (хүсусилә бајгушларда, белибағлыларда), лакин бојну мүтәһәррикдир. Ешитмә апараты чох тәкмил олан бајгушлар һәтта гаранлыгда ов едә билирләр. Гаранлыг мағараларда јувалајан Г. (гуахаро, саланган) ехолокасијанын көмәји илә истигамәт алырлар. Ифразат органы ири бөјрәкләрдир; сидик кисәси атрофијалашмыш, сидик каналы клоакаја ачылыр. Ҹинсијјәт органлары еркәкләрдә бир ҹүт тохумлугдан вә клоакаја ачылан тохумчыхарыҹы каналдан (газ, дәвәгушу вә бә'зи башга Г.-да копулјасија органы вар), дишиләрдә сол јумурталыгдан (бә'зиләриндә сағ јумурталыг да вар) вә клоакаја ачылан јумурта борусундан ибарәтдир.

Чохалмасы. Г. јумурта гојмагла чохалыр. Хариҹи вә дахили амилләрин тә'сири алтында ҹинсијјәт вәзиләринин фәалијјәтинин артмасы илә әлагәдар илдә бир, ики вә ја үч дәфә чохалма просеси баш верир. Бу заман диши гуш јуваја 1—20 (бә'зән даһа чох) јумурта гојур. Јумурта үзәриндә диши, јахуд еркәк (бә'зән һәр икиси нөвбә илә) күрт јатыр. Күртјатма мүддәти ајры-ајры Г. үчүн мүхтәлифдир. Јумуртадан ҹүҹә (тојугкимиләр, газкимиләр) вә ја әтҹәбала (сәрчәкимиләр, ағаҹдәләнләр, көјәрчинкимиләр вә с.) чыхыр. Јени нәсил 4—11 ајлығында (бә'зи Г. 2—6 иллијиндә, албатрослар 8 иллијиндә) ҹинси јеткинлијә чатыр. Гәфәсдә сахландыгда 15—20 ил, бә'зи ири Г. исә 50—70 ил јашајыр.

Псевдозухиләр адланан гәдим сүрүнәнләрдән әмәлә кәлән Г. узун тарихи бир дөврдә Арктикадан Антарктикајадәк дүнјанын һәр јериндә јајылмышдыр. Г.-ын тәгр. 8,6 мин, ССРИ-дә 750-дәк, о ҹүмләдән Азәрб. ССР-дә 350 нөвү мә'лумдур. Хариҹи мүһитин дәјишилмәси вә чиркләнмәси, еләҹә дә Г.-ын низамсыз овланмасы нәтиҹәсиндә 16 әсрдән бәри 170 нөвүн нәсли кәсилмиш, 300 нөв исә сон дәрәҹә азалмышдыр. Г.-ын тәбиәтдә вә х.т.-нда бөјүк әһәмијјәти олдуғу үчүн һазырда нәсли азалан Г.-ын овланмасы гадаған едилир вә ја мәһдудлашдырылыр; тәбии шәраитдә Г.-ын овланмасы үзәриндә нәзарәт гојулур. Г.-ы өјрәнән зоолокија бөлмәси *орнитолокија* адланыр.

Әд.: Жизнь животных, т. 5, М., 1970; Питерсон Р., Птицы, пер. с англ., М., 1973; Иванов А. И., Каталог птиц СССР, Л., 1976.

ГУШЛАР—Азәрб.ССР Гутгашен р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* ч.-г.-дә, Түрјан чајынын саһилиндә, Дашүз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 666 (1977); тахылчылыг, түтүнчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГУШЛАРЫН КӨЧМӘСИ—гуш популјасијасынын вә ја онун бир һиссәсинин кери гајытмаг шәртилә һәр ил јуваладығы әразидән гышладығы әразијә көчмәси; һејван миграсијасынын бир нөвү. Г.к. онларын мөвсүм дәјишкәнлијинә ујғунлашмасыдыр. Мүәјјән нөв гушун вәтәниндә шәраит дәјишдикчә онун јени әразијә кечмәси нәтичәсиндә көчәрилик хүсусијјәти әмәлә кәлмишдир; бу хүсусијјәт нәсилдән-нәслә кечмиш, һәмин гушун ирсијјәтиндә мөһкәмләнмишдир. Мүасир гушларда көчмә инстинкти анаданкәлмәдир. Бә'зи популјасијалар отураг, дикәрләри исә көчәри ола биләр. Дәнјејән гушлар һәшәратјејәнләрә нисбәтән јазда тез, һәшәраты һавада овлајан гушлар исә нисбәтән кеч, бир чох гушларын јашлылары чаванларындан, еркәкләри дишиләриндән тез кәлир. Онларын пајызда көчмәси исә әксинә олур.

Дәнјејән гушлар јуваладығы јерә јахын јем олан әразидә, су гушлары сујун донмадығы јерләрдә, һәшәратјејәнләр исә ән чох ч.-да гышлајыр. Ән узаға көчән гүтб стерналарыдыр (Арктикада јувалајыр, Антарктикада гышлајыр). Гарғалар вә зағчалар јуваладығы әразидән бир гәдәр ч.-да гышлајыр. Онларын јуваладығы ареалын шм. һиссәсини тутан популјасијалар гышламаг үчүн ч.-а көчүр; ч. популјасијалары исә отураг һәјат кечирир.

Гушлар көчмәјә һазырлашаркән биоложи фәалијјәт ритмини дәјишдирир, еһтијат пиј топлајыр, мүәјјән истигамәтдә һәрәкәт етмәјә чалышыр, дәстәләр јарадыр. Јазда күнүн узанмасы Г.к. үчүн хәбәрдарлыгдыр. Гушларын пајыз көчмәсинә һазырлығы исә иллик ритмә ујғун олуб ендокен механизмлә идарә едилир. Бә'зи гушлар көчмә заманы сәмти Күнәшә, улдузлара вә кеомагнит саһәсинә көрә тә'јин едирләр. Гушларын бир чох нөвү кечә вә күндүз, бә'зиләри исә јалныз күндүз көчүр. Гушларын дәстә илә көчмәси онларын сәмти билмәсини, дүшмәндән горунмасыны, тәчрүбәсиз чаван гушларын көчмә гајдаларыны өјрәнмәсини асанлашдырыр. Онлар һавада мүхтәлиф формалы (бирчәркәли, чохчәркәли, пазвары, далғавары вә с.) сыралар дүзәлдирләр.

Гушлар көчәркән суткада 30—50 *км*-дән 200—300 *км*-ә гәдәр сүр'әтлә учур (јахына көчәнләрин сүр'әти аздыр); 1—2 күн учдугдан сонра 5—10 сутка фасилә едирләр (учуш күнләриндә итирилән енержи фасилә күнләриндә бәрпа олунур). Буна көрә көчмә 1—2 ај давам едир.

Әд.: Михеев А. В., Перелёты птиц, М., 1971.

ГУШҮЗҮМҮ (Solanum) — бадымчанчичәклиләр фәсиләсиндән битки чинси. Чохиллик, бә'зән бириллик от, јарымкол вә ја кол, надир һалда ағачлардыр. Јарпаглары нөвбәли вә ја гаршылыглы дүзүлүр. Икичинсијјәтли, 5-үзвлү чичәкләри груп һалында вә ја тәк-тәк јерләшир. Мејвәси икијувалы, чохтохумлу киләмејвәдир. Тропик, субтропик вә мүлајим иглимли гуршагларда 1700-ә гәдәр, ССРИ-дә јабаны һалда 20, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 6 нөвүнә тәсадүф едилир. ССРИ-дә әсасән, Молд.ССР, Краснодар өлкәси, Крым вә Газах.ССР-дә јајылмышдыр. S. dulcamara вә S. nigrum нөвләринин тәркибиндә соланин алкалоиди олдуғу үчүн зәһәрлидир. S. laciniatum нөвүнүн тәркибиндәки соласонин вә соламаргин гликозидләри тибдә кениш тәтбиг олунан прогестерон вә кортизон һормонал препаратлары алмаг үчүн истифадә едилир. Бә'зи нөвләри декоратив битки кими бечәрилир.

ГУШХАНА—Азәрб.ССР-дә палчыг вулканы. Гарадағ р-ну (Бакы ш.) әразисиндәдир. Саһ. 41 мин $м^2$, һүнд. 47 *м*. Сон заманлар фәалијјәтсиздир. Вулкан ејни адлы нефт јатағы саһәсиндәдир.

ГУШХАНА—к.т. гушларынын јетишдирилдији вә сахландығы бина. Гушун нөвү, јашы, тәсәррүфат әһәмијјәти вә сахланмасына көрә Г.-лар мүхтәлифдир. Брудерһаузлардан (60—70 күнлүјә гәдәр көрпә гушларын сахландығы јер), батарејә сехләри вә иглимләшдиричиләрдән (60—70 күнлүкдән 150—180 күнлүјә гәдәр гушларын сахландығы јер), јеткин гушлар үчүн исә гәфәсли вә ачыг Г.-лардан истифадә едилир. Г.-лар, адәтән, әсаслы бирмәртәбәли биналардыр. Јумуртлајан гушлар үчүн су кәмәри, канализасија, гыздырычы, вентилјасија вә с. илә тәчһиз олунан 4—6 мәртәбәли експериментал Г.-лар тикилир.

ГУШЧУ—Азәрб.ССР Дашкәсән р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* шм.-да, Гушчу Көрпүсү д.ј. ст.-ндан 4 *км*, Гошгар чајынын (Күрүн голу) сол саһилиндән 3 *км* аралы, Кичик Гафгаз д-рынын јамачындадыр. Әһ. 1698 (1977); картофчулуг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, ушаг бағчасы, хәстәхана, рабитә шө'бәси, археоложи абидәләрдән Тунч вә илк Дәмир дөврүнә аид гәдим даш гуту вә курган гәбирләри вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ГУШЧУ—Азәрб.ССР Шамахы р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 26 *км* ч.-ш.-дә, Пирсаат чајындан 8 *км*, Бакы—Шамахы шосе јолундан 12 *км* аралы, Ләнкәбиз силсиләсинин јамачындадыр. Әһ. 1308 (1977); үзүмчүлүк, һејвандарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдур. Шәраб з-ду, орта вә ибтидаи мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, кәнддән 2—3 *км* ч.-г.-дә гәдим јашајыш јери (е.ә. 1-чи минилликлијин сону, ерамызын 1-чи минилликлији) вар. Ејниадлы палчыг вулканы кәндин јахынлығындадыр.

ГУШЧУЛУГ — гушларын јетишдирилмәси илә мәшғул олан һејвандарлыг саһәси. Әсасән, јумурталыг, әтлик мәгсәди илә, һәмчинин ләләк вә пәргу алмаг үчүн инкишаф етдирилир. Јумурта истеһсалы үчүн, әсасән, тојуг, әт истеһсалы үчүн әтлик тојуг чинсләри, өрдәк, һиндтојуғу, газ, надир һалларда фирәнктојуғу вә билдирчин бәсләнилир. Г. 3 мин ил әввәл Һиндистанда вәһши тојугларын әһлиләшдирилмәси илә әлагәдар мејдана кәлмиш, сонра Иран, Мисир вә с. өлкәләрә јајылмышдыр. Өрдәк вә газлар исә ерамыздан бир нечә әср әввәл Авропа вә Асијада әһлиләшдирилмишдир. Һиндтојуғу Америкада әһлиләшдирилмиш вә 16 әсрдә Авропаја кәтирилмишдир.

1917 илә гәдәр Русијада Г., әсасән, хырда кәндли тәсәррүфатларында инкишаф етдирилирди. ССРИ-дә 20-чи илләрдән башлајараг Г. к.т.-нын бир саһәси кими формалашмыш вә к-з Г. фермалары, инкубатор-гушчулуг ст.-лары, инкубаторијалар јарадылмышдыр. 1925 илдә илк Г. с-злары, 1930 илдә гәфәс батарејаларында чүчә бәсләнилән мәнтәгәләр, 1930—32 илләрдә Г. ф-кләри тәшкил едилмишдир. 1963 илдә Совет һөкумәти Г.-ун сәнаје әсасында инкишаф етдирилмәси барәсиндә гәрар гәбул етмиш, к.т. назирлији нәздиндә Г. сәнајеси идарәси јарадылмышдыр. Бу идарә 600-дән артыг Г. ф-кини, 200-ә јахын дамазлыг з-ду вә тәсәррүфатыны, 300-дән чох Г. с-зуну вә 800-ә гәдәр инкубатор-гушчулуг ст.-сыны бирләшдирмишдир. Һәмин мүәссисәләрин истеһсал етдији мәһсул Г. үзрә дөвләт тәдарүкүнүн 95%-дән чохуну тәшкил едир.

Азәрб.ССР-дә 7 гушчулуг ф-ки, 6 гушчулуг с-зу вар. 1977 илдә һәмин тәсәррүфатларда 129,2 млн. јумурта, 3 157,7 *т* гуш әти истеһсал едилмишдир. Даһа чох јумурта вә гуш әти әлдә етмәк мәгсәди илә әтлик вә јумурталыг тојугларын чарпазлашдырылмасындан алынан һибридләрдән истифадә олунмасы чох фајдалыдыр. Чох јумуртлајан тојуг һибриди јаратмаг үчүн ССРИ-дә, әсасән, јумурталыг (легһорн, рус ағ тојуғу) һәтти илә Нју-һемпшир, Москва чинсләри вә ја чинс груплары тојуглары, һибрид бројлер јаратмаг үчүн ән чох корнуел вә ағ плимутрок әтлик чинсләри чарпазлашдырылыр. Г.-да Шимали Гафгаз чинси, тунч вә ја ағ рәнкли енлидөш һиндтојуғу чинси, Пекин вә Украјна өрдәк чинси, ири боз газ вә Холмогор газ чинсләри чох јајылмышдыр.

Г.-ун инкишафы, әсасән, јем базасынын мөһкәмләндирилмәси илә әлагәдардыр. Тәсәррүфатларын әксәријјәтиндә тәркиби јүксәк мәһсулдарлығы тә'мин етмәк үчүн һесабланмыш гуру гарышыг јемләрдән истифадә едилир. Г. саһәсиндәки елми ишләрлә Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат вә Техноложи Гушчулуг Ин-ту, Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Гуш Е'малы Сәнајеси Ин-ту, Украјна Елми-Тәдгигат Гушчулуг Ин-ту, Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат к.т. Һејванларынын Јетишдирилмәси вә Кенетикасы Ин-ту, Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Гуш Хәстәликләри Ин-ту, зона елми-тәдгигат к.т. ин-тлары, тәчрүбә ст.-лары вә с. мүәссисәләр мәшғул олур. Әлагәләндирмә вә методик көстәришләрин һазырланмасы иши В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА тәрәфиндән һәјата кечирилир.

Г. саһәсиндә кадрлар к.т. ин-тлары вә техникумларында һазырланыр; әлдә едилмиш наилијјәтләр исә ајлыг «Гушчулуг» журналында (1951 илдән), дәрслик, сораг китаблары вә монографијаларда дәрч едилир.

Әд.: Сметнев С. И., Птицеводство, 5 изд., М., 1970; Промышленное птицеводство. Справочник, М., 1971; Кащенко Н. А., Птицеводство на промышленной основе, Донецк, 1975.

ГУШЧУЛУГ ФАБРИКИ — гушчулуг мәһсуллары истеһсал едән сәнајеләшдирилмиш мүәссисә. Әһалини пәһризлик јумурта вә гуш әти илә тә'мин етмәк үчүн, әсасән, бөјүк шәһәрләрин јахынлығында тикилир. ССРИ-дә илк Г.ф. (Братсев, Глебов вә Томлин ф-кләри) 1930—32 илләрдә Москва вил.-ндә јарадылмышдыр. Сонралар Түмен вил.-дә, Вилнүс ш.-индә вә мүттәфиг респ.-ларда бөјүк ш.-ләрин јахынлығында сәнајеләшдирилмиш Г.ф. ишә салынмышдыр. ССРИ-дә бүтүн Г.ф.-ләриндә һәр ил 20 млрд.-а јахын јумурта, 450 мин *т*-а јахын гуш әти истеһсал едилир.

АБШ, Б. Британија, Франса, Мачарыстан, Чехословакија, Полша, Болгарыстан вә с. өлкәләрдә дә гушчулуг мәһсуллары истеһсал едән сәнајеләшдирилмиш ири мүәссисәләр вардыр.

Азәрб.ССР-дә 7 Г.ф. вар. Онлардан икиси гуш әти (Бакы, Чәлилабад), беши јумурта истеһсал едир (Бакы, Кировабад, Нахчыван, Киләзи, Пушкин). Г.ф.-ндә, адәтән, анач гуш сехи, инкубасија, чүчәләрин бәсләнмәси, тојуг вә әтлик чолпалар, кәсмә, гуш е'малы, јумурталарын чешидләниб-габлашдырылмасы вә истеһсалат туллантыларынын е'малы сехләри олур. Г.ф.-ндә јалныз јумурта вермәк үчүн бәсләнилән гушлар гәфәсләрдә, әтлик гушлар исә кениш габаритли гушханаларда вә ја сыра илә дүзүлмүш гәфәсләрдә сахланылыр. Әтлик үчүн бәсләнилән бројлерләр 1,3—1,5 *кг*-лыг (56—65 күнлүк), һиндтојуглары 4—4,5 *кг*-лыг (4 ајлыг), өрдәк балалары 2—2,5 *кг*-лыг (2 ајлыг) олдугда кәсилир.

ГҮББӘ—бах *Күнбәз*.

ГҮВВӘ—мадди аләмин һиссәчијә көстәрдији тә'сири ифадә едән кәмијјәт. Мадди аләм дедикдә һиссәчији әһатә едән башга һиссәчикләр, чисимләр системи вә онларын јаратдығы чазибә, електростатик, магнит, електромагнит гаршылыглы тә'сир саһәләри баша дүшүлүр. Мадди аләм һиссәчијә ја бирбаша тохунмагла, ја да тохунмадан, јахын вә ја узаг мәсафәләрдән она тә'сир көстәрир. Үмуми һалда Г. заман, мәсафә, сүр'әт вә тә'чилин вектор-функсијасыдыр. Хүсуси һалларда исә мәс., електромагнит саһәсиндә анчаг замандан, чазибә саһәсиндә мәсафәдән асылыдыр. Г. мадди аләмин физики тәбиәтиндән асылы олмајыб, тәтбиг нөгтәси, истигамәти вә гијмәти илә тә'јин едилир. Гүввәни өз истигамәтиндә сүрүшдүрсәк (чисим мүтләг бәрк фәрз едилир) чисмин һәрәкәти дәјишмәз. Г. динамик вә статик үсулларла өлчүлүр. Биринчи үсулда Г. Нјутонун $F = mw$ икинчи ганунуна әсасән m вә w кәмијјәтләринин ваһидләринә көрә төрәмә ваһид кими һесабланыр. Статик үсулла өлчүлдүкдә исә мә'лум Г. илә таразлашдырылыр (бах *Динамометр*). Г. *нјутон*, *дина* вә *килограмгүввә* илә өлчүлүр. Г.-ләр *паралелограм гајдасы* илә топланылыр.

ГҮВВӘ МОМЕНТИ—гүввә илә онун тәтбиг нөгтәсинин радиус-векторунун векториал һасили (мәркәзә көрә Г.м.) вә ја бу һасилин координат охлары үзәриндәки projeксијалары (оха көрә Г.м.). Ујғун олараг

$$M = [r \times F] \quad \text{вә}$$

$$M_x = M\cos(M, \hat{x}),\quad M_y = M\cos(M, \hat{y}),$$

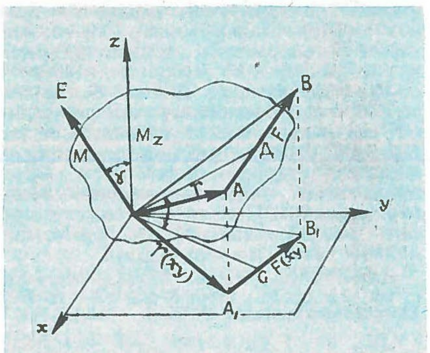
$$M_z = M\cos(M, \hat{z}) \qquad (1)$$

кими ифадә едилир. Мәркәзә көрә Г.м. r вә F векторларынын мүстәвисинә чисмин тәрпәнмәз O нөгтәсиндә перпендикулјар олуб, онлара көрә сағ винт һәрәкәти истигамәтиндә јөнәлир, модулу исә $M = rF\sin(r, \hat{F}) = Fd = 2S_{OAB}$ дүстуру илә һесабланыр ($d = OD$ гүввәнин голудур; $OD \perp F$). Оха көрә (мәс., Oz охуна) Г.м.

$$M_z = M\cos\gamma = 2S_{OAB}\cos\gamma = \pm 2S_{OA_1B_1} = \pm hF \qquad (2)$$

Мүсбәт вә ја мәнфи ишарә $\gamma = (M\hat{z})$ бучағынын ити вә ја күт олмасы илә тә'јин едилир. $h = OG$ парчасы F гүввәсинин (xy) мүстәвиси үзәриндәки проjeксија вектору моментинин голудур. $r_{(x,y)}$, M_z вә $F_{(xy)}$ проjeксија-векторлары илә (2) дүстуру (1)-ә охшар

$$\overline{M}_z = M\cos\gamma\cdot\kappa = \overline{r}_{(xy)} \times F_{(xy)} \qquad (3)$$

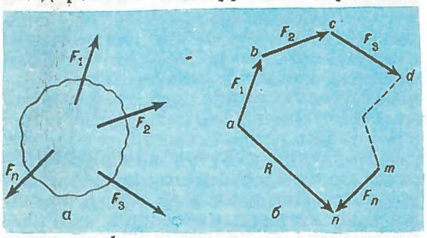
шәклиндә јазылыр. (1) вә (3) чисми ујғун олараг OE вә Oz охлары әтрафында фырлатмаг үчүн она ујғун бучаг тә'чилләри вермәклә характеризә едилир. Г.м. тәтбиг нөгтәсиндән асылы дејил, иш вә енержи ваһидләри илә өлчүлүр.

Әд.: Бухгольц Н. Н., Основной курс теоретической механики, ч. 1 (9 изд.), ч. 2 (6 изд.), М., 1972.

ГҮВВӘ ХӘТЛӘРИ—һәр һансы гүввә саһәсиндә (електрик, магнит, гравитасија) шәрти чәкилмиш хәтләр. Фәзанын һәр нөгтәсиндә бу хәтләрә чәкилмиш тохунанын истигамәти саһәнин интенсивлик вә ја индуксија вектору истигамәтиндә олур. Һәр нөгтәдән јалныз бир гүввә хәтти кечә биләр. Фәзанын верилмиш областында Г.х.-нин сыхлығы интенсивлијин һәмин областдакы гијмәти илә мүтәнасибдир. Г.х. һеч јердә кәсишмир. Електростатик саһәнин Г.х. гапалы олмур вә мүсбәт јүкләрдән башлајыб мәнфи јүкләрдә гуртарыр. Магнит саһәсинин Г.х. исә һәмишә гапалыдыр.

ГҮВВӘЛӘР ПАРАЛЕЛОГРАМЫ—бах *Паралелограм гајдасы*.

ГҮВВӘЛӘР ЧОХБУЧАГЛЫСЫ—верилмиш гүввәләр системинин баш векторуну (һәндәси чәмини) тә'јин етмәк үчүн гурулан сыныг хәтт. $F_1, F_2, \ldots, F_n$ гүввәләр системинин Г.ч.-ны гурмаг үчүн (шәк., *а*) ихтијари *а* нөгтәсиндән сечилмиш мигјасда F_1 гүввәсини ифадә едән *ав* векторуну, онун сонундан F_2-ни ифадә едән *вс* векторуну, нәһајәт ахырдан әввәлки векторун сон *т* нөгтәсиндән F_n гүввәсини ифадә едән *тп* векторуну ајрылыр (шәк., *б*). *авс... п* фигуру Г.ч., илк вә сон векторларын ујғун олараг башланғыч вә сон нөгтәләрини бирләшдирән *ап* векторуну исә верилмиш

системин һәндәси чәмидир. *п* нөгтәси *а* илә үст-үстә дүшдүкдә Г.ч. гапалыдыр. Г.ч. *паралелограм гајдасыны* да тәтбиг етмәклә алыныр.

ГҮВВӘЛИ БУҒДА—дәнинин тәркибиндә мөһкәм еластики өзүн (јапышганлы маддәнин) чох олмасы илә сечилән јумшаг буғда сортлары. Бу хүсусијјәтинә көрә Г.б. уну дикәр сортларын унуна гарышдырылдыгда онлардан биширилән чөрәјин кејфијјәти јахшылашыр. Белә чөрәјин тәркибиндә асан һәзм олунан өзлү зүлаллар вә нишаста әлверишли нисбәтдә олур.

Буғдада гүввә сөзү техноложи анлајышдыр. Г.б. АБШ, Канада, Аркентина, Австралија, Түркијә вә ССРИ-дә даһа чох јетишдирилир. Г.б. ССРИ-дә, әсасән, РСФСР, УССР, Шимали Гафгаз вә Азәрб.ССР-дә әкилир. Гылчыгсыз-1, Белотсерковскаја-198, Мироновскаја-808, Саратовскаја-29 вә с. Г.б. сортларындандыр. Азәрб.ССР-дә бүтүн буғда әкинләринин 25—30%-ини Г.б. (Гылчыгсыз-1 сорту) тәшкил едир.

ГҮВВӘЛИ ЈЕМЛӘР, концентратлар—тәркибиндә чохлу гида маддәләри олан јемләр. Г.ј.-ә дәнли биткиләр (тахыл вә пахлалы биткиләр), техники истеһсалатын бә'зи туллантылары, гарышыг јем концентраты вә еләчә дә һејван мәншәли јемләр аиддир. Тәркибинә көрә Г.ј. ики група бөлүнүр: карбоһидратлы вә зүлаллы јемләр. Карбоһидратлы јемләрә нишаста вә шәкәрлә зәнкин олан вәләмир, арпа, гарғыдалы вә с., дәјирман туллантылары (кәпәк, тахыл јармасы), шәкәр чуғундуру вә нишаста истеһсалынын гурудулмуш туллантылары аиддир. Белә јемин 1 *кг*-ында 0,7—1,3 јем ваһиди вә 70—80 *г* һәзмолунан зүлал олур. Зүлаллы јемләрә исә пахлалы биткиләрин дәнләри (нохуд, лобја, мәрчимәк, соја вә с.), јағ истеһсалынын туллантылары (жмых вә с.), әт комбинатларынын (әт, әт-сүмүк уну, ган уну) вә балыг истеһсалынын галыглары (балыг уну) аиддир. Белә јемләрин 1 *кг*-ында 0,7—1,7 јем ваһиди вә 180—350 *г* һәзмолунан зүлал олур.

ГҮВВӘТ—бир нечә ејни вуруғун һасили: $aa\ldots a = a^n$. Бурада a әдәди a^n гүввәтинин әсасы, n исә үстүдүр. Әсас хассәләри: $a^n \cdot a^\kappa = a^{n+\kappa}$; $a^n : a^\kappa = a^{n-\kappa}$; $(a^n)^\kappa = a^{n\kappa}$; $(ab)^n = a^n b^n$; $(a:b)^n = a^n : b^n$. Чох вахт үмумиләшмиш, јә'ни сыфыр, мәнфи, кәср вә иррасионал үстлү Г.-ләр нәзәрдән кечирилир: $a^0 = 1\ (a \neq 0)$; $a^{-n} = 1/a^n$; $a^{\frac{m}{n}} = \sqrt[n]{a^m}$.

ГҮВВӘТ СЫРАСЫ—һәдләри *гүввәт функсијасы* олан $a_0 + a_1x + a_2x^2 + \cdots + a_nx^n + \cdots$ шәклиндә сыра. $a_0, a_1, \ldots, a_n, \ldots$ әмсаллары x-дән асылы олмајан комплекс әдәдләрдир.

ГҮВВӘТ ФУНКСИЈАСЫ — $y = ax^n$ шәклиндә функсија (a вә n һәгиги әдәддир). x мүсбәтдирсә ихтијари n үчүн, мәнфидирсә мәхрәчи тәк олан расионал n үчүн тә'јин едилмишдир. n иррасионал вә ја мәхрәчи чүт олан расионал әдәддирсә, мәнфи x үчүн Г.ф.-нын һәгиги гијмәти јохдур. $x=0$ олдугда мүсбәт n үчүн сыфырдыр, мәнфи n үчүн тә'јин едилмәмишдир. $n \neq 0$ үчүн тә'јин олундуғу бүтүн нөгтәләрдә кәсилмәз вә диференсиаллананды. $x > 0$ үчүн n мүсбәтдирсә Г.ф. артан, n мәнфидирсә азаландыр.

ГҮВВӘТӘ ЈҮКСӘЛТМӘ — ејни әдәдин n дәфә өз-өзүнә вурулмасы: $a.a... a=a^n$ (бах *Гүввәт*).

ГҮДАМӘ (قدامة), Ә б ү - л - Ф ә р ә ҹ Г ү д а м ә и б н Ҹ ә ф ә р (?, Бәсрә—922—948 илләр арасы)—әрәб филологу, тарихчи, ҹоғрафијашүнас. Христиан аиләсиндә доғулмуш, сонралар хәлифә Мүгтәфинин [902—908] тә'киди илә ислам динини гәбул етмишдир. Малијјә идарәсинин рәиси, өмрүнүн сонуна јахын исә почт рәиси олмушдур. «Нәгд әш-шер» («Ше'рин тәнгиди»), «Нәгд ән-нәср» («Нәсрин тәнгиди») әсәрләриндә Аристотелин поезијаја даир мүддәаларындан истифадә етмишдир. Әсәрләриндә мәнтиги тәфәккүр мүһүм јер тутур. Г. поезијанын 4 әсас үнсүрүн (сөз, вәзн, гафијә вә идеја) вәһдәтиндән ибарәт олдуғуну көстәрмишдир. *Хәтиб Тәбризи* Г.-нин нәзәри принсипләрини јенидән ишләмиш вә әрәб әдәбијјаты илә әлагәләндирмишдир. Әсасән; мә'мурлар үчүн тә'лимат китабы олан вә диван сәнәдләри әсасында тәртиб едилмиш «Китаб әл-хәраҹ вә сән'әт әл-китабә» («Хәраҹ вә катиблик сәнәти һаггында китаб») әсәринин јалныз 2-ҹи ҹилди (4 һиссә) дөврүмүзәдәк чатмышдыр. Әсәрдә почт хидмәтинин тәшкили, Хилафәт тәркибиндә олан өлкәләрдән, о ҹүмләдән Азәрб.-дан алынан веркиләрин мигдары, Азәрб.-ын игтисади ҹоғрафијасы, мүһүм шәһәрләри, дағлары, чајлары һаггында да мә'лумат вардыр.

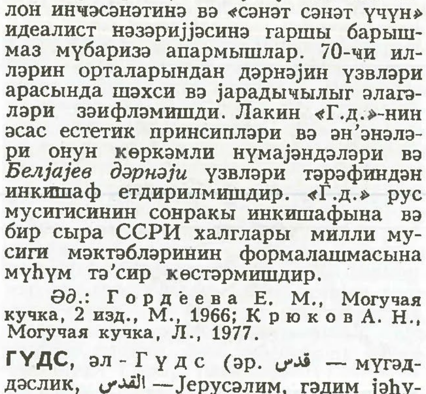
Әд.: В ә л и х а н л ы Н. М., IX—XII әср әрәб ҹоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајҹан һаггында, Б., 1974; К р а ч к о в с к и й И. Ю., «Реторика» Кудамы ибн Джа'фара, Избр. соч., т. 2, М.—Л., 1956; ј е н ә о н у н, Общие географические труды IX в. Региональная география в IX—X вв., Избр. соч., т. 4, М.—Л., 1957; Б у н и я т о в З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

«ГҮДРӘТЛИ ДӘСТӘ» («Могучаја кучка»)—19 әсрин 60-ҹы илләринин демократик идејаларыны өз јарадыҹылығында әкс етдирмиш көркәмли рус бәстәкарлары бирлији; «Балакирев дәрнәји», јахуд, «Јени рус мусиги мәктәби» ады илә дә мәшһурдур. М. А. Балакирев, А. П. Бородин, С. А. Күи, М. П. Мусоргски, Н. А. Римски-Корсаков вә б. «Г.д.»-нин үзвләри олмушлар. Дәрнәјин адыны онун идеја рәһбәри В. В. Стасов вермишдир. Дәрнәк 1857—62 илләрдә Петербургда В. Г. Белински, А. И. Кертсен, Н. Г. Чернышевски вә Н. А. Добролјубовун көрүшләринин тә'сири алтында формалашмышдыр. Демократик идејалара, реализм, хәлгилик принсипләринә әсасланан «Г.д.» бәстәкарлары рус халгынын тарихи, мәишәти, епос вә нағылларындан көтүрүлмүш мөвзулара мүраҹиәт едәрәк јүксәк вәтәнпәрвәр руһлу монументал әсәрләр јаратмышлар. Рус милли симфонизминин инкишафында «Г.д.»-нин бөјүк ролу олмушдур. «Г.д.» бәстәкарларынын јарадыҹылығында вокал мусиги жанрлары мүһүм јер тутмушдур. М. И. Глинка вә А. С. Даргомыжски ән'әнәләрини давам етдирән «Г.д.» бәстәкарлары халг маһныларына јарадыҹы мүнасибәт бәсләмиш, халг һәјатынын реал, долғун мәнзәрәләрини јаратмаг үчүн рус халг маһны үслубундан истифадә етмишләр. Дәрнәјин үзвләри ејни заманда мүхтәлиф милли сүжетләрә мүраҹиәт етмиш, һәмчинин Гафгаз, Орта вә Өн Асија, испан халг мелодија вә ритмләрини ишләмишләр. «Г.д.» бәстәкарлары дүнја мусиги сәнәтинин мүтәрәгги наилијјәтләринә, хүсусән Бетһовен, Шуман, Шопен, Берлиоз вә Листин јарадыҹылығына јүксәк гијмәт вермиш, мүртәҹе ҹәрәјанлара, һаким синфин космополит мејлләринә, мәзмунсуз әҹнәби салон инҹәсәнәтинә вә «сәнәт сәнәт үчүн» идеалист нәзәријјәсинә гаршы барышмаз мүбаризә апармышлар. 70-ҹи илләрин орталарындан дәрнәјин үзвләри арасында шәхси вә јарадыҹылыг әлагәләри зәифләмишди. Лакин «Г.д.»-нин әсас естетик принсипләри вә ән'әнәләри онун көркәмли нүмајәндәләри вә *Белјајев дәрнәји* үзвләри тәрәфиндән инкишаф етдирилмишдир. «Г.д.» рус мусигисинин сонракы инкишафына вә бир сыра ССРИ халглары милли мусиги мәктәбләринин формалашмасына мүһүм тә'сир көстәрмишдир.

Әд.: Г о р д е е в а Е. М., Могучая кучка, 2 изд., М., 1966; К р ю к о в А. Н., Могучая кучка, Л., 1977.

ГҮДС, әл - Г ү д с (әр. قدس — мүгәддәслик, القدس —Јерусәлим, гәдим јәһуди дилиндә И е р у ш а л а и м)—Фәләстиндә шәһәр. Өлү дәниздән г.-дә, јарымсәһра јајлададыр. Д.ј. ст. Автомобил јоллары говшағы. Әһ. 283,1 мин (1970). Сәнаје, тиҹарәт-нәгл. вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Јејинти, тохуҹулуг, дәри-ајаггабы, метал вә алмаз е'малы, әҹзачылыг, шүшә, полиграфија сәнајеси, радио апаратлары з-ду вар.

Мүсәлман, јәһуди вә христианларын «мүгәддәс шәһәри» һесаб олунур. Г. һаггында илк мә'лумат е.ә. 2-ҹи миниллијин орталарына аиддир. Кән'анилләрин галасы олмуш Г.-ү е.ә. тәгр. 1000 илдә *Давуд* ишғал етмиш, шәһәр Исраил-Јәһуди падшаһлығынын, е.ә. тәгр.

Гүббә әс-Сәһра мәсҹиди. 687–691.

935 илдә исә *Јәһуди падшаһлығынын* пајтахты олмушдур. Г.-ү Давудун оғлу *Сүлејман* кенишләндирмиш вә бурада *Јәһва* мә'бәди (Сүлејман мә'бәди) тикдирмишди. Е.ә. 586 илдә Бабил падшаһы II Навуходоносор шәһәри дағытмыш, е.ә. 6 әсрин сон рүбүндә *Бабил әсарәтиндән* гајыдан јәһудиләр Г.-ә кәлмишләр. Е.ә. 3 әсрдә Г. Птоломејләр вә *Селевкиләр* арасында мүбаризә мејданына чеврилмишди. Е.ә. 63 илдә шәһәр ромалылар тәрәфиндән ишғал олунмушду. *Јәһуди мүһарибәсиндә* (66—73) ромалылара гаршы мүгавимәт мәркәзи иди. Ерамызын 70 илиндә ромалылар Г.-ү ишғал едиб дағытмышдылар. 2 әсрдә Г.-дә Романын Елија Капитолина колонијасы јарадылмышды. 4 әсрдә Г. христианларын «мүгәддәс» шәһәринә чеврилмишди. Г. 638 илдә әрәбләр тәрәфиндән (*Өмәрин* вахтында) ишғал едилмиш вә Мәккәдән сонра мүсәлманларын икинҹи «мүгәддәс шәһәри» олмушду. 1099 илдә *сәлибчиләр* Г.-ү ишғал етмиш, 1187 илдә исә *Сәлаһәддин Әјјуби* шәһәри кери алмышды. 1517—1917 илләрдә Г. Османлы империјасына дахил иди. 1917 илин декабрында Инкилтәрә гошунлары Г.-ү тутмушду. 1920—47 илләрдә Инкилтәрәнин Фәләстин мандатлыг әразисинин инзибати мәркәзи иди. Фәләстинин бөлүшдүрүлмәси һаггында БМТ Баш Мәҹлисинин 1947 ил 29 нојабр тарихли гәрары илә Г. БМТ-нин идарәси алтында бејнәлхалг хүсуси режимли мүстәгил инзибати ваһид олду. Лакин 1948—49 илләр әрәб—Исраил мүһарибәсиндән сонра Исраил вә Трансиорданија (Иорданија) арасында барышыг сазишинә (1949, 3 апрел) көрә Г. ики һиссәјә бөлүндү: гәрб (бөјүк) Исраилә, шәрг исә Иорданијаја верилди. 1950 илин јанварында Исраил гејриганунн олараг Г.-үн г. һиссәсини дөвләтин пајтахты е'лан етди. ССРИ, Б. Британија, АБШ, Франса вә с. дөвләтләр Исраилин БМТ-нин гәрарына зидд олан бу һәрәкәти илә разылашмадылар. 1967 ил ијунун 5-дә Исраил гошунлары Гүдсүн ш. һиссәсини тутду вә ијунун 28-дә Исраил һөкумәти онун шәһәрин г. һиссәси илә бирләшдирилмәси һаггында гәрар гәбул етди. БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасы 1968 ил 21 мај, 1969 ил 3 ијул вә 1971 ил 25 сентјабр тарихли гәрарларында Исраили Г.-үн ш. һиссәсинин илһагына јөнәлдилән һәр ҹүр тәдбирләрдән әл чәкмәјә чағырмышдыр.

Г.-дә һәм христиан, һәм јәһуди, һәм дә мүсәлман абидәләри вар. Г.-үн ш. һиссәсиндә еллин вә Гәдим Рома дөврләринә аид абидәләрин вә еркән христиан тикилиләринин («Исанын гәбри» адланан ротонда, Зејтун д.-нда базиликалар вә с.) харабалыглары галмышдыр. Гүббә әс-Сәһра (687—691), әл-Әгса (8 әсрин әввәлләри) мәсҹидләри, мүгәддәс Анна, мүгәддәс Иаков килсәләри (11—12 әсрләр), ичгала (14 әср), бир нечә дарвазасы олан шәһәр диварлары (о ҹүмләдән Дәмәшг дарвазасы, 1537) Г.-үн мараглы ме'марлыг абидәләриндәндир.

Шәһәрин г. һиссәси 19 әсрин 2-ҹи јарысындан тикилмәјә башланмышдыр. Бурада чохлу иҹтимаи биналар — јени ун-т комплекси, тибб мәркәзи (1960, И. Нејфелд), отелләр, һөкумәт биналары вә с. инша едилмишдир. Музејләри: Исраил милли музеји, «Бесалел» милли музеји. Јәһуди ун-ти (1918) вә с. вар.

ГҮДСИ—А. А. *Бакыхановун* әдәби тәхәллүсү.

ГҮДСИ Мирзә Һәсиб (Әбдүлһәсиб) Әлигулу оғлу, Бадкубеји (?, Бакы—12.7.1908, Бакы) — Азәрб. шаири, мүәллим. Узун мүддәт Бакыда мүәллимлик етмишдир. Дөври мәтбуатда ше'р вә мәгаләләри чыхмышдыр. Гәзәл, гәсидә вә мәрсијәләри вар. «Диван» (1883), «Дивани-күлшәни-вәһдәт» (1887), «Диван» (1901) китаблары Тәбриздә нәшр олунмушдур.

ГҮДСИ ВӘНӘНДИ Мир Әбдүррәһим (?, индики Ордубад р-нунун Вәнәнд к.—?, орада)—19 әср Азәрб. шаири. Классик поезија вә ашыг ше'ри формаларында јазмышдыр. Ордубаддакы «Әнҹүмәни-шүәра» әдәби мәҹлисинин фәал үзвләриндән олмушдур. Ше'рләриндә Фүзули вә Нәбати јарадыҹылығынын тә'сири дујулур. Диванынын автограф нүсхәси (1863) Азәрб.ССР ЕА Респ. Әлјазмалар Фондунда сахланылыр.

Әд.: Гасымзадә Ф., XIX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Б., 1974.

ГҮЗЕҺЛИ ГИША—бах *Көз.*

ГҮЛБӘНДӘ—Азәрб.ССР Ағдаш р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 7 *км* ш.-дә, Бакы—Газах шосе јолу кәнарында, Түрјан чајынын сол саһилиндә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 398 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Тибб мәнтәгәси вар.

ГҮЛЛӘ, ме'марлыгда вә техникада—сәрбәст дајанан гурғу; дордан фәргли олараг Г.-нин мөһкәмлијини онун конструксијасы тә'мин едир. Илк Г.-ләр мүдафиә (көзәтчи Г.-си, гала бүрҹү) вә ишарәвермә (мајак, мәгсәди илә тикилмишдир. Сонралар дини (зәнк Г.-си, минарә) вә мүлки (ратуша Г.-си) характерли Г.-ләр, һәмчинин техники гурғулар (радио, телевизија Г.-ләри) јарадылмышдыр. Г.-ләр чох вахт ме'марлыг ансамблынын әсас һүнд. доминантына вә бир нөв шәһәрин емблеминә чеврилир. Пизадакы (Италија) «Әјилән гүллә» (1174—1372, һүнд. 56 *м*), Москва Кремлинин гүлләләри (15—17 әсрләр). Парисдәки *Ејфел гүлләси* (1889, һүнд. тәгр 300 *м*, мүһәндис А. Г. *Ејфел*), Москвадакы радио гүлләси (1921, һүнд. тәгр. 148 *м*, мүһәндис В. Г. *Шухов*) мәшһурдур. Мүасир Г.-ләр полад, ағач, дәмир-бетон, даш вә кәрпичдән тикилир. Останкинодакы (Москва) Үмумиттифаг телевизија мәркәзинин гүлләси (1967, һүнд. 533 *м*, ме'марлар Д. И. Бурдин, М. А. Шкуд, Л. Н. Шипакин, мүһәндисләр Н. В. Никитин, Б. А. Злобин, Ленин мүкафаты, 1970; сонралар гүлләнин һүнд. антенанын һесабына 3 *м* артмышдыр), Торонтодакы (Канада) телевизија гүлләси (1974, һүнд. тәгр. 550 *м*) дүнјанын ән һүндүр Г.-ләридир.

Г. лүләсинин конструксијасы, адәтән фәза *мил системиндән* ибарәтдир. Г., әсасән, метеороложи характерли тә'сирләрә (күләк, темп-р, бузбағлама) мә'руз галыр. Г.-ни һесабламаг үчүн үмуми иншаат механикасы ганунларындан истифадә олунур; конструксија мөһкәмлијә, дајаныглыға вә деформасијаја көрә статик һесабланыр, һәмчинин динамик јүкләрә гаршы һесабламалар апарылыр.

ГҮЛЛӘ, һәрбидә — 1) гәдимдә вә орта әсрләрдә мүдафиә тикилиси, гала диварларынын тәркиб һиссәси. Адәтән гала диварындан чөлә вә ја дахилә мејилли олуб, диаметри 20 *м*-ә чатыр, бә'зән дивардан 1,5—2 дәфә һүндүр тикилирди. Г. ағач, даш, кәрпич вә ја килдән инша едилир, мүхтәлиф формалы (чох вахт даирәви вә ја дөрдбучаглы шәкилдә) олурду. Г.-дән мүшаһидә апарылыр, гошунларын сығыначағы, мүдафиәнин дајаг мәнтәгәси кими истифадә олунурду. Артиллеријанын инкишафы илә әлагәдар олараг 16—17 әсрләрдән Г. бүрҹлә әвәз едилди; 2) танкда, зиреһли кәмидә вә гатарда топла тәчһиз едилмиш зиреһли платформа.

ГҮЛЛӘЛИ КРАН—бах *Галдырыҹы кран.*

ГҮРЕЈШИЛӘР, гүрејшләр (әр. قريش)—Әрәбистан ј-а-нын гәрбиндә, әсасән Мәккә ш.-ндә јашамыш әрәб тајфасы. 10 гола (нәслә)—үмәјјә, нөвфәл, зүһрә, мәһзум, әсәд, ҹумаһ, сәһм, һашим, тәјм, әдиј—ајрылан Г. транзит-карван тиҹарәти илә мәшғул олурду. Дәвәләрини кирајә верир, карванлара сарбанлыг едирдиләр. Гәдим ибадәт мәркәзи—Кә'бәнин Г.-ин әлиндә олмасы онлара башга әрәб тајфаларына нисбәтән мүәјјән имтијазлар верирди. *Мәһәммәд* Г.-ин һашим нәслиндән иди. *Хиләфәт* јарандыгдан сонра Г. бир нечә әср әрәб империјасында һаким мөвге тутмушдулар. *Әмәвиләр* вә *Аббасиләр* сүлаләси дә Г. тајфасындан иди. Ән јени дөврдә Һашимиләр сүлаләсинин һакимијјәтдә олан нүмајәндәләри (Ирагда 1958 иләдәк, һазырда исә Иорданијада) өзләрини Г.-ә аид едирләр.

Әд.: Массе А., Ислам, Б., 1964; Беляев Е. А., Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, 2 изд., М., 1966.

ГҮРРӘТ ҮЛ-ЕЈН (?, Гәзвин—1852, Теһран)—*бабилик* һәрәкаты хадими, шаирә. Азәрб. аиләсиндә доғулмушдур. Әсл ады Зәррингач олан Г. Ҹәнаб-и Таһирә ады илә дә танынмышды. Кичик јашларындан һәртәрәфли тәһсил алмыш, әрәб вә фарс дилләрини мүкәммәл өјрәнмишди. 1848 илдә бабилик һәрәкатына гошулмуш, чадраны атараг мүхтәлиф јерләрдә бабилик идејаларыны тәблиғ етмишдир. Әгидәсиндән дөнмәдији үчүн руһаниләр вә дөвләт органлары тәрәфиндән тә'гиб олунан Г. Мазандаранда һәбс едилмиш вә һәбсханада өлдүрүлмүшдүр. Азәрб., фарс вә әрәб дилләриндә ше'рләр јазмышдыр.

Әд.: Массе А., Ислам, Б., 1964.

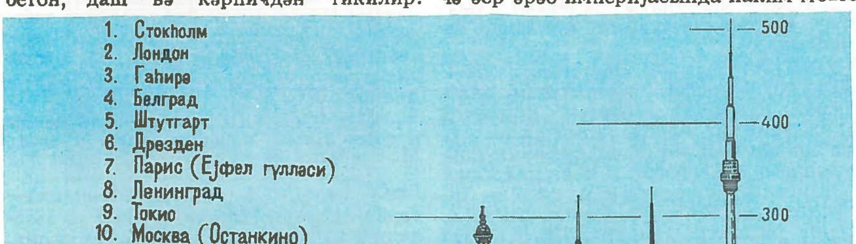
ГҮСЛ (әр. غسل—чиммә, јујунма, пак-олма)—мүсәлманларын дини мәрасими; ислам дининин тәләб етдији һалларда: ҹүнуб (шејтани олма), һејз (ајбашы), нифас (доғушдан сонракы дөвр) вә мејит јујуландан сонра, ҹүмә намазы вә бајрам намазындан, мүгәддәс јерләри зијарәтдән габаг вә с. һалларда јеринә јетирилир; ајры-ајры мәзһәбләрдә мүхтәлиф үсулларла ичра едилир.

ГҮТБ (?—?)—14 әср Гызыл Орда шаири. Низаминин «Хосров вә Ширин» поемасыны илк дәфә Ҹағатај түркҹәсинә тәрҹүмә етмишдир (1340). Тәрҹүмәнин 1383—84 илләрә аид 238 сәһифәлик јеканә әлјазмасы Парис Милли Китабханасында сахланылыр. Бу тәрҹүмә һаггында илк дәфә Ж. Дени «Түрк дили грамматикасы» (1921) әсәриндә мә'лумат вермишдир. А. *Зајончковски* һәмин әлјазмасынын фото сурәтини Варшавада нәшр етдирмишдир (1958—61).

Әд.: Бегдели Г., Шәрг әдәбијјатында «Хосров вә Ширин» мөвзусу, Б., 1970.

ГҮТБ ДАИРӘЛӘРИ (шимал вә ҹәнуб)—екватордан 66°33′ шм. вә ҹ.-дакы Јер паралелләри. Г.д. илә гүтбләр арасындакы саһә Јерин гүтб гуршаглары адланыр. Шимал јарымкүрәсиндә гыш күнәшдурушунда (21 вә ја 22 декабр) Г.д.-ндән шм.-да Күнәш һеч көрүнмүр (гүтб кечәси), јај күнәшдурушунда (21 вә ја 22 ијун) исә күнәш һеч батмыр (гүтб күндүзү). Күнәшин көрүнмәдији вә ја батмадығы күнләрин сајы гүтбләрә јахынлашдыгҹа артыр, гүтбләрдә кечә вә күндүз јарым илә чатыр. Ҹәнуб јарымкүрәсиндә дә аналожи һадисә мүшаһидә едилир. Г.д. сојуг иглим гуршагларынын сәрһәдләри һесаб олунур.

ГҮТБ ИГЛИМИ—«даими шахталы» иглим. Темп-р адәтән јајда да 0°С-дән ашағы, иллик јағынты 100—200 *мм* олур. Шимал Бузлу океаны вә онун адаларынын буз вә гарла өртүлү саһәләри, Гренландија, һәмчинин Антарктида үчүн сәҹијјәвидир. Орта темп-р гыш ајларында Гренландијада —50°С, Антарктидада —70°С, јај ајларында исә Шимал Бузлу океанында 0°С-јә јахын, Гренландијада —15°С, Шәрги Антарктидада —35°С-дир.

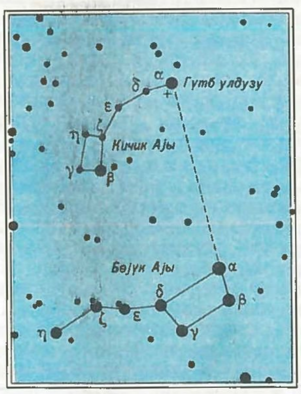
Дүнјанын ән һүндүр гүлләләри (1970-ҹи илләрин әввәли).

ГҮТБ ПАРЫЛТЫСЫ — атмосферин сејрәк јухары гатларынын ишыгланмасы (шүаланмасы). Јүксәкенержили елементар зәррәчикләр Јер атм.-инин јухары гатларында атом вә молекулларла тоггушараг онлары һәјәчанландырыр, атомлар даһа јүксәк енержи сәвијјәләринә кечир. Атомлар башланғыч нормал вәзијјәтә гајытдыгда характерик далға узунлуглу ишыг квантлары шүаланыр вә Г.п. баш верир. Бу, әсасән, Јерин магнит саһәсиндә сарсынты олдугда мүшаһидә едилир. Г.п. бир дәгигәдән бир нечә саатадәк давам едир. 19 әсрин сону вә 20 әсрин әввәлләриндә Норвеч алимләри К. Биркеланн вә К. Стөрмер сөјләмишләр ки, Г.п.-ны төрәдән елементар һиссәчикләр сели Күнәш мәншәлидир. Г.п.-нын мүшаһидәолунма тезлији вә интенсивлији Күнәшин фәаллығындан асылыдыр. Г.п. әксәр һалда кеомагнит гүввә хәтләри бојунча узаныр. Парылтынын шүа формасынын орта галынлығы 200 *м* олуб, парлаглыг артдыгча кичилир. Г.п.-ны илк дәфә А. *Ангстрем* спектрал тәдгиг етмишдир (1899). Онун спектриндә атомар оксикенин метастабил (гадаған олунмуш) хәтләри, һәмчинин нејтрал вә ионлашмыш азотун шүаланма золаглары үстүндүр. Енержиси 10—100 *кев* олан протонлар атм.-ә дахил олдугда Г.п.-нын спектриндә һидрокенин Балмер серијасынын хәтләри (бах *Атом спектрләри*) јараныр. Бу хәтләрин Доплер јердәјишмәси сүбут едир ки, Г.п. Јер атм.-инә јүксәкенержили һиссәчикләрин космосдан дахил олмасы илә әлагәдардыр. Г.п.-нын интенсивлији бејнәлхалг интенсивлик шкаласы илә вә ја дөрд балла өлчүлүр: бирбаллы Г.п.-нын Ағ Јолункуна бәрабәр парлаглығы биринчи бал гәбул едилир вә бу, 5577 Å далға узунлуглу далғанын 10^9 *квант/см²·сан* вә ја 1 *креле* интенсивликли шүаланмасына ујғундур. Дөрдүнчү бал исә долу Ај сәфһәсиндә Ајын парлаглығына бәрабәр көтүрүлүр (λ=5577 Å; шүаланма интенсивлији 10^{12} *квант/см²·сан*=1000 *креле*). Јерин кечә тәрәфиндә Г.п. магнитосферин плазма гатларындакы просесләрлә бағлыдыр. Магнит туфанлары заманы сфераның дахилиндә 3—5 Јер радиусуна бәрабәр мәсафәдә даирәви протон чәрәјаны јараныр. Бунун магнит саһәси магнитосферин гүввә хәтләрини деформасијаја уғрадыр вә Г.п. мүшаһидәолунма јерини екватора доғру дәјишир. Јерин күндүз тәрәфиндә *Күнәш күләјиндән* ибарәт плазма дағылан магнит гүввә хәтләринин төрәтдији гыфлардан атм.-ин үст гатларына дахил олур. Күнәш күләји магнитосфери дајаныгсыз һала кәтирир, онун таразлыг (енержиси кичик) һалына гајытмасы исә күчлү партлајыша, ($\sim 10^{22}$ *ерг* енержи ајрылмасына) вә бу да атм.-ин ишыгланмасына сәбәб олур.

Г.п.-нын өјрәнилмәси Күнәшин планетләрарасы космик фәзаја, һәмчинин јүксәкенержили һиссәчикләрин ионосферә тә'сиринин тәдгигинә имкан верир. Јерәтрафы вә планетләрарасы космик фәзаја Күнәшин тә'сиринин тәдгиги үчүн Совет—Франса експерименти апарылмышдыр (1975). Хүсуси ракетләр васитәсилә магнитосферә електрон сели дахил едилмиш вә сүн'и Г.п. јарадылмышдыр.

Әд.: Исаев С. И., Пудовкин М. И., Полярные сияния и процессы в магнитосфере Земли, Л., 1972; Омхольт А., Полярные сияния, пер. с англ., М., 1974.

ГҮТБ УЛДУЗУ, Кичик Ајынын α-сы—2-чи *улдуз өлчүлү* улдуз. Дүнјанын Шимал гүтбү јахынлығындадыр.

Бу, шм.-а доғру истигамәтин вә мәһәллин енлијинин (тәгр. Г.у. илә үфүг арасындакы мәсафәјә бәрабәрдир) тә'јини үчүн әлверишлидир. Г.у. үчлүк тәшкил едән улдуздур. Г.у.-ну шәкилдәки схем үзрә тапмаг олар (+ ишарәси дүнјанын Шимал гүтбүдүр).

ГҮТБ УРАЛЫ—Урал д-рынын Константинов Камен д. илә Хулга чајынын јухары ахыны арасындакы һиссәси. Уз. 380 *км*, ени 40—100 *км*-дир, һүнд. 1499 *м*-ә чатыр.

ГҮТБ ФАУНАСЫ — Јер күрәсинин гүтбә јахын әразиләриндә (саһәләриндә) јашајан һејванлар. «Арктика фаунасы», «Антарктика фаунасы» терминләри даһа чох ишләдилир. Бах һәмчинин *Антарктика биочоғрафи саһәси.*

ГҮЧРӘНВА́ЛА (Gujranwala)—Пакистанда шәһәр. Пәнчаб әјаләтиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 366 мин (1972). Памбыг парча, трикотаж, чәлтиктәмизләмә, јағ истеһсалы, метал е'малы сәнајеси вар. Електрик мә'мулаты истеһсал олунур. Кустар сәнәткарлыг инкишаф етмишдир.

ГҮШЕЈРИ́ (القشيرى) Әбүлгасим (986—30.12.1072)—суфи, мүтәкәллим, әдиб. Јахын вә Орта Шәргин көркәмли алимләриндән тәһсил алмышдыр. Г. әш'әрилик илә мө'тәдил суфизми бирләшдирмәјә тәшәббүс көстәрмишдир. «Әр-Рисаләт әл-гүшејријјә фи елм әт-тәсәввүф» («Тәсәввүф елминә даир Гүшејри рисаләси»; Гаһирә, 1966) Г.-нин мәшһур китабыдыр. Әсәрин биринчи һиссәсиндә сәксәндән чох суфи мүтәфәккир һаггында мә'лумат верән Г., 10 әсрдә јашамыш Јәздијар Урмәви, Әһмәд Бәрдәи, Әбүлһүсејн Зәнчани, Әбүлфәрәч Вәрсани вә башга азәрб. суфиләриндән мисаллар кәтирир. Әсәрин икинчи һиссәсиндә тәсәввүф јолчусунун өз фәрди варлығыны итириб, илаһидә али «мән»ини тапана, аллаһа говушана гәдәр кечирдији психоложи вәзијјәти ифадә едән мәгам, һал, фәна, бәга вә и. а. терминләр шәрһ едилир. Бурада шејх илә мүрид мүнасибәти ајдынлашдырылыр, суфи әхлагына даир мүлаһизәләр ирәли сүрүлүр. Г.-нин бу китабы суфизми өјрәнмәк үчүн гијмәтли мәнбәдир.

ГХОШ Ачој Кумар (20.2.1909, Канпур—13.1.1962, Деһли)—Һиндистан вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими. Тәләбәлик илләриндән милли азадлыг һәрәкатында иштирак етмишдир. 1928 илдә Һиндистан Социалист Республика Ассосиасијасына дахил олмушдур. 1931 илдә Канпур ш. һәмкарлар иттифагы рәһбәрләриндән бири, Бирләшмиш әјаләтләрин (индики Уттар-Прадеш штаты) фәһлә-кәндли партијасы тәшкилатынын катиби, сонралар Үмумһиндистан Фәһлә-Кәндли Партијасы Ичраијјә Комитәсинин үзвү вә партијанын органы «Кранти кари» («Ингилабчы») гәзетинин редактору олмушдур. Г. Һиндистан Коммунист Партијасынын (ҺКП) тәшкилатчыларындан бири, 1933 илдән МК үзвү, 1936 илдән ҺКП МК Сијаси Бүросунун (1958 илдән—Мәркәзи Ичраијјә Комитәси) үзвү, 1951 илдән ҺКП МК (1958 илдән—Милли Шура) баш катиби иди. Ингилаби фәалијјәтинә көрә Г. дәфәләрлә һәбс чәзасына мәһкум едилмишдир. Г. Һиндистанда коммунист һәрәкаты проблемләри үзрә бир сыра әсәрләрин мүәллифидир.

Әсәри: Статьи и речи, пер. с англ., М., 1962.

Әд.: Мубаризәјә һәср едилмиш һәјат, Б., 1967; Полонская Л. Р., Шаститко П. М., Аджой Гхош, «Вопросы истории», 1969, № 6.

ГҺАССУ́Л МӘДӘНИЈЈӘТИ — Иорданија вә Исраил әразиләриндә јајылмыш Енеолит дөврүнә аид мәдәнијјәт (е.ә. 5-чи минилијин сону—4-чү миниллик). Телејлат-Гһассул к.-нин (Иордан чајындан 5,5 *км* ш.-дә) ады илә адланыр; Г.м. үчүн даш бүнөврә үзәриндә чиј кәрпичдән һөрүлмүш тикилиләр, һәмчинин чахмагдашыдан аләтләр характерикдир. Газынтылар заманы даш аләтләр, гашовлар, балыгтутулағыдан ајпара формалы асмалар вә с. тапылмышдыр. Сахсы габлар нахышсыздыр. Г.м.-нин јухары тәбәгәсиндән тунч балталар тапылмышдыр. Гәбирләр даш сәрдаба типлидир. Бә'зән онларын үзәри тәпә шәклиндә дүзәлдилирди.

Әд.: Чайлд Г., Древнейший Восток в свете новых раскопок, пер. с англ., М., 1956.

ГҺОР, әл-Гор, (әр. الغور-дәринлик)—Гәрби Асијада, Исраил, Сурија вә Иорданија әразиләриндә тектоник чөкәклик. Уз. (шм.-дан ч.-а) тәгр. 300 *км*, ән енли јери тәгр. 25 *км*-дир. Иглими вә тәбии биткиси јарымсәһра типлидир. Иордан чајы системи, Һула, Тивериад көлләри вә сәтһи дәниз сәвијјәсиндән 392 *м* ашағы олан Өлү дәниз бу чөкәкликдәдир. Өлү дәнизин саһилләри вә Иордан чајынын ашағы ахыны Јер күрәсиндә гуру сәтһинин ән алчаг јеридир.

Ғ

Ғ—Азәрб. әлифбасынын бешинчи һәрфи; мүасир Азәрб. әдәби дилиндә дилархасы, чинкилтили самитин ишарәси. Азәрб. дилиндә «ғ» сәси анчаг сөзүн ортасында (гағајы, мағара) вә сонунда (ағ, бағ) ишләнир. Кечмә сөзләрин әввәлиндәки «ғ» исә «г» илә əвəз едилир (мәс., ғәзәл-гәзәл, ғалиб-галиб).

Д

Д—латын вә рус графикаларына әсасланан әлифбаларын бешинчи, о чүмләдән Азәрб. әлифбасынын алтынчы һәрфи; мүасир Азәрб. әдәби дилиндә бу һәрфлә ифадә олунан чинкилтили, күјлү, дилөну самитин ишарәси. Финикија әлифбасында «далет» (гапы) адланырды. Гәдим славјан (Кирил) әлифбасында јунан әлифбасындакы «делта» һәрфиндән көтүрүлмүшдү. Азәрб. дилиндә «д» самити сөзүн һәр јериндә ишләнир. Кар самитләрдән әввәл вә сөзүн сонунда кәлдикдә кар «т» самити кими тәләффүз едилир.

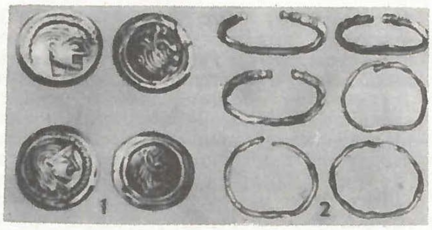
Јазы системләри	Ишарәси
Финикија	𐤃 𐤃 𐤃 𐤃 𐤃
Гәдим јунан	ᐅ D Δ
Латын	D D
Славјан (Кирил)	Д Д 𝒟 d
Рус, Азәрбајчан	Д Д 𝒟 g∂

«Д» һәрфинин мүхтәлиф јазы системләриндә тәкамүлү.

ДАБАГ (лат. Aphtae epizooticae)—чүтдырнаглы һејванларын кәскин инфексион хәстәлији. Төрәдичиси Ribocubica синфинин picornavirus чинсинә мәнсуб олан pi. aphtae вирусларыдыр. Һәзм јолунун (ағызда, дилдә вә с.) чохгатлы епителисиндә, һәмчинин дәринин түксүз јерләриндә характерик сулуглар әмәлә кәлир. Хәстәлијин инкубасија дөврү 3—7 күндүр. Хәстә һејванларын иштаһасы олмур, көвшәмир, ағызда селик ифразы чохалыр, һејванын темп-ру 40,5—41,5°С-јә гәдәр јүксәлир. Хәстә һејван аз јејир вә ја һеч јемир, нәбзи вә тәнәффүсү тезләшир. Хәстәлијин 2—3-чү күнү ағыз бошлуғу, додаг, чәнә, дил, бурун вә с. наһијәләрдә ичәриси маје илә долу сулуглар мүшаһидә олунур. Даһа сонра сулуглар јелинә, дырнағын арасына (һејван ахсајыр), бујнузун дибинә вә с. наһијәләрә дә јајылыр. Хәстәлик 8—10 күн (ағыр һалларда 25 күн) давам едир. Мүаличәси: хәстәлијин башланғыч мәрһәләсиндә реконвалестен вә ја һипериммун адланан јујучу зәрдаблардан истифадә етмәклә Д.-ын гаршысыны алмаг; пәһриз јеми тә'јин етмәк, вена дахилинә глүкоза, антибиотикләр вә с. маддәләр вурмаг. Профилактикасы: вахтында ваксин вурмаг, һејванларын кәнара апарылмасы вә кәтирилмәси үзәриндә санитар нәзарәти гојмаг, туллантылары зәрәрсизләшдирмәк, Д. мүшаһидә едилдикдә карантин гојмаг, сүдү гајнатмаг вә ја пастеризә етмәк. Д. инсана хәстә һејванлардан, һабелә вирус јолухмуш чиј сүд мәһсулларындан кечир. Хәстәлик инсандан инсана јолухмур. Инкубасија дөврү 2—3 күндүр. Әламәтләри: үмуми әзкинлик, башағрысы, темп-р бирдән-бирә јүксәлир (40°С), ағыз бошлуғу, дил вә бурунун селикли гишасы гызарыр, шишир, ағызда судурчуглар әмәлә кәлир, ағыз сују ифразы артыр. Ушагларда исһал вә гусма мүшаһидә олунур. Хәстәлик 15—20 күн чәкир, вахтында мүаличәјә башладыгда хәстә тамамилә сағалыр. Мүаличәси: хәстәлијин кәскин дөврүндә јатаг режими, пәһриз сахламаг, зәиф дезинфексијаедичи дәрманларла гаргара етмәк, антибиотикләр вә с. Новарсенол илә мүаличә јахшы нәтичә верир. Профилактикасы: хәстәлији төрәдән сәбәбләри арадан галдырмаг үчүн комплекс бајтарлыг вә санитарија тәдбирләри көрмәк.

ДАББАҒЛЫГ—дәри ашыламагла мәшғул олан пешә саһәси. Даббағлар һејванын дәрисини тәбии маддәләрлә ашыладыгдан сонра мүхтәлиф (әсасән гара, гырмызы, сары) рәнкләрлә бојајыр, чарыг көнү, мешин, сафјан (кечи дәриси) вә с. адланан дәриләр һазырлајырдылар. Азәрб.-да Бакы, Шамахы, Лаһыч, Кәнчә, Нахчыван вә с. јерләрдә кениш јајылмышды.

ДАБЛАГО́МИ — Күрч.ССР-ин Самтредиа р-нунда кәнд. Д.-дә Тунч дөврүнә, һәмчинин антик дөврә аид јашајыш мәскәнләринин (е.ә. 6—3 әсрләр) харабалығы ашкар едилмишдир (1929). Антик дөврә аид гәбирләрдә өлүләр бүкүлү вәзијјәтдә күпләрдә басдырылмышдыр. Чохлу тунч биләрзик, гызыл бојунбағы, күмүш үзүкмөһүрләр, дәмир силаһ, керамика, Колхида сиккәләри вә с. тапылмыш-

Даблагоми. *1*—Колхида сиккәләри; *2*—тунҹ голбаглар.

дыр. Е.ә. 3-ҹү миниллијә аид тәбәгәдән тапылмыш сахсы габлар *Кур-Араз мәдәнијјәти* габларына охшајыр. Әһали үзүмчүлүк, тохуҹулуг, метал е'малы вә с. илә мәшғул олмушдур.

Әд.: Куфтин Б. А., Материалы к археологии Колхиды, Тбилиси, 1950.

ДАВА́О (Davao)—Филиппиндә шәһәр. Давао әјаләтинин инз. м. Минданао а.-нда, Давао көрфәзи саһилиндә порт. Әһ. 463,7 мин (1973). Абака (техники мәгсәдләрлә ишләдилән лиф), рами (möhкәм вә еластик лиф) е'малы вә һәмчинин ағаҹ е'малы сәнајеси мәркәзидир. Фанер ф-ки, ағаҹдоғрама мүәссисәси вар. Абака, рами, копра, тахта-шалбан ихраҹ олунур.

ДАВА́Р — гојун-кечинин үмуми ады.

ДАВДА́Г, Дәвдәк (?—?)—7 әср албан (Гафгаз) шаири. Һәјат вә јарадыҹылығы һаггында мә'лумат аздыр. М. Каланкатлынын јаздығына көрә Д. философ, көзәл натиг вә устад шаир олмушдур. Узун мүддәт *Ҹаваншир*ин сарајында јашамышдыр. Ҹаваншир хәјанәт нәтиҹәсиндә өлдүрүлмәси мүнасибәти илә јаздығы гәсидәни М. Каланкатлы «Албан тарихи» әсәринин 2-ҹи китабына дахил етмишди. «Албан тарихи»нин әсли һәләлик тапылмамышдыр; елм аләминә бу әсәрин вә гәсидәнин 11—12 әсрләрдә гәдим ермәни дилинә тәрҹүмәси мә'лумдур. Тәгр. 140 мисралыг бу гәсидәдә мәдһијјә вә мәрсијә үнсүрләри бирләшмишдир. Гәсидә жанр е'тибары илә гәдим јунан, формаҹа исә Шәрг поезијасында кениш јајылмыш мүвәшшәһ (бах *Акростих*) шәклиндә јазылмышдыр.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, 3 ҹилддә, ҹ. 1, Б., 1960, сәһ. 37—39; Ворошил Г., Азәрбајҹан шаири Дәвдәк, «Улдуз», 1971, № 6.

ДАВИ́Д (David) Жак Луи (30.8.1748, Парис—29.12.1825, Брүссел)—франсыз бојакары. *Классисизмин* көркәмли нүмајәндәләриндән бири. Парисдә (1766—74) вә Ромада (1775—80) охумушдур. Илк әсәрләриндә («Минерва вә Марсын дәјүшү», 1771, Лувр, Парис) *рококо* үслубу вә *сентиментализмин* тә'сири дујулур. Буржуа ингилабындан әввәлки франсыз классисизми үчүн публисистлик, азадлыг идеалларыны антик сурәтләр васитәсилә ифадә етмәк мејли характерик иди. Бу сәпкидә јарадылмыш ән камил әсәрләр Д.-ә мәхсусдур. Тарихи-гәһрәманлыг мөвзусунда ишләдији «Һоратсиләрин анды», «Брут» (1784, 1789, Лувр) әсәрләри Франса буржуа ингилабы дөврүндә

Ж. Л. Давид. «Һоратсиләрин анды». 1784. Лувр. Парис.

халгы мүбаризәјә сәсләмишдир. Бу илләрдә чәкдији портретләрдә («Һәким А. Леруа», 1783, Фабр музеји, Монпелје) Д. мөһкәм ирадәли инсан образлары јаратмышдыр. Бөјүк Франса ингилабы илә әлагәдар Д. мүасир мөвзуда тарихи әсәрләр («Топ ојуну залында андичмә мәрасими», ескиз, 1791, Лувр; «Маратын өлүмү», 1793, Мүасир Инҹәсәнәт Музеји, Брүссел) јаратмышдыр. Д. фәал ингилаб хадими вә Конвентин үзвләриндән олмуш, Парисин ичтимаи-мәдәни һәјатында иштирак етмиш, Конвент үзвләринин портретләрини («Б. Барер трибунада», «М. Жерар аиләси илә» вә с.) чәкмишдир. «Сабина гадынлары» (1799, Лувр) әсәриндә ингилаби мөвгедән узаглашараг *академизмә* мејл етмишдир. Д. Франса империјасы дөврүндә Наполеонун сарај рәссамы олмуш, чохлу портрет вә таблолар ишләмишдир («Мадам Рекамје», 1800, Лувр; «Наполеон Сен-Бернары кечәркән», 1800, Версал вә Трианонлар милли музеји; «Таҹгојма мәрасими», 1805—07, Лувр). 1816 илдә, Бурбонларын бәрпасындан сонра, Брүсселә көчмүшдүр. А. Гро, Ф. Жерар, Ж. О. Д. Енгр вә б.-нын мүәллими олмушдур.

Әд.: Кузнецова И. А., Луи Давид, М., 1965; Кожина Е. Ф., Жак-Луи Давид в годы Директории и Консульства, в сб.: Античность. Средние века. Новое время, М., 1977.

ДАВИД IV Кеоркијевич, Гуруҹу Давид (тәгр. 1073—25.1.1125)—Багратионлар сүлаләсиндән күрҹү чары [1089—1125]. Күрҹүстаны ваһид дөвләтдә бирләшдирмишди. Сәлҹугиләр дөвләти парчаландыгдан сонра хәраҹ вермәмиш (1097) вә өлкәнин мүстәгиллијини бәрпа етмиш, Ермәнистан торпаглары һесабына дөвләтин әразисини кенишләндирмишди. 1118—20 илләрдә һәрби ислаһат кечирәрәк, әсас гүввәси гыпчаг сүвариләри олан орду јаратмышды. *Дидгори вурушмасындан (1121)* сонра азад олунмуш Тифлиси чарлығын пајтахты етмишди. Азәрб. Ширваншаһлар дөвләти илә мүттәфиглик вә һоһумлуг әлагәләри вар иди. Үмумијјәтлә, IV Д. мүсәлман дөвләтләри илә сых әлагә сахламышдыр. Шәһәрләр, јоллар, көрпүләр салынмасына, карвансаралар вә с. тикилмәсинә (буна көрә дә Гуруҹу дејилирди) бөјүк фикир верир, маарифин инкишафына көмәк едирди. Келати академијасынын әсасыны гојмушду.

Әд.: Лордкипанидзе М. Д., История Грузии XI—начала XIII вв., Тбилиси, 1974; Месхиа Ш. А., Дидгорская битва, Тбилиси, 1974.

ДАВИД АНА́ХТ, Мәғлубедилмәз (5 әсрин сону — 6 әсрин 1-ҹи јарысы)—ермәни неоплатонист философу, антик фәлсәфәдә Искәндәријјә мәктәбинин нүмајәндәси. Искәндәријјәдә вә Афинада тәһсил алмышдыр. «Фәлсәфәнин тә'рифләри», «Порфиринин «Мүгәддимә»синин тәһлили» вә б. әсәрләриндә платонизми Аристотел вә Пифагор тә'лиминин үнсүрләри илә әлагәләндирмишдир. Д. А. скептисизмә, релјативизмә гаршы чыхмыш, фәлсәфи идракын кәсәрлилији идејасыны мүдафиә етмишдир. Д.А.-а көрә, фәлсәфәнин мәгсәди шәрдән азад олмаг вә әхлаги камиллик јолуну көстәрмәкдир. Билик өзүнәмәгсәд олмајыб, инсанын әхлагча јүксәлмәсинә хидмәт етмәлидир. Онун мәнтиги мүһакимәләриндә диалектик идејалар вар. Д.А. орта әср ермәни фәлсәфәсинә расионализм принсипләри кәтирмишдир.

Әд.: Чалоян В. К., Философия Давида Непобедимого, Ереван, 1946; История философии в СССР, т. 1, М., 1968 (Именной указатель).

ДАВЫ́ДОВ Владимир Николајевич (әсл ады вә фамилијасы Иван Николајевич Горелов) (19.1.1849, Новомиргород — 23.6.1925, Москва) — рус актјору. Республиканын халг артисти (1922). 1880 илдән Александр театрынын (Петербург), 1924 илдән исә Малы театрын (Москва) актјору олмушдур. Заһири ифадә васитәләриндән мәһарәтлә истифадә едән Д. комедија, фаҹиә вә водевилләрдә ејни мүвәффәгијјәтлә чыхыш етмишдир. Роллары: Фамусов («Ағылдан бәла», А. Грибоједов), Подколјосин («Евләнмә», Н. Гогол), Балзаминов («Балзаминовун евләнмәси», А. Островски), Расплјујев («Кречинскинин тоју», А. Сухово-Кобылин), Иванов, Фирс («Иванов», «Албалы бағы», А. Чехов) вә б. 1883 илдән педагожи фәалијјәт көстәрмишдир. В. Комиссаржевскаја, Н. Ходотов, Л. Вивјен вә б. онун шакирди олмушлар.

ДАВЫ́ДОВ Денис Васијевич (27.7.1784, Москва—4.5.1839, индики Улјановск вил.-нин Радишшев р-нунун Верхнјаја Мазак.)—Вәтән мүһарибәси (1812) гәһрәманы, јазычы вә шаир, кен.-л. (1831). Русијанын Франса (1806—07),

Исвеч (1808—09) вә Түркијә илә (1809—12) апардығы мүһарибәләрдә иштирак етмиш, Вәтән мүһарибәсинин (1812) әввәлиндә Ахтырск гусар полкунда баталјон командири олмушду. 1812 илин августундан Наполеон ордусунун архасында партизан һәрәкатынын тәшкилатчысы вә рәһбәрләриндән иди. Декабристләрә јахын олмушдур. 1826—27 илләрдә Гафгазда гуллуг етмиш, онун сүвари дәстәси Нахчыван јахынлығында Иран ордусуна гаршы вурушмушду. 1831 илдә Полша үсјанынын јатырылмасында иштирак етмиш, 1832 илдә истеʼфаја чыхмышды. «Гусар лирикасы» адлы жанрын јарадычысыдыр. Чар вә сарај әʼјанлары тәнгид олунан шеʼрләри әлјазмасы шәклиндә јајылырды.

Әсәрләри: Военные записки, М., 1940; Сочинения, М., 1962.

Әд.: Задонский Н. А., Денис Давыдов. Историческая хроника, кн. 1—2, М., 1962; Попов М. Я., Денис Давыдов, М., 1971.

ДАВЛЕКА́НОВО — Башг.МССР-дә шәһәр. Давлеканово р-нунун мәркәзи. Дјома чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Дәјирман-комбинат, автомобил тәʼмири, кәрпич, јағ-пендир з-длары, ушаг ајаггабысы ф-ки, мусиги вә орта кәнд техники пешә мәктәбләри вар.

ДАВО́С (Davos)—Исвечрәнин ш.-индә, Граубјунден кантонунда шәһәр. Рети Алп д-рында (1560—1574 *м* һүнд.-дә), ијнәјарпаглы мешәләр вә алп чәмәнләри илә өртүлү јүксәк дағларла әһатә олунмуш кениш дәрәдәдир. Даими әһ. тәгр. 13 миндир. Дағ иглим курортудур. Орта темп-р јанварда —7°С, ијулда 12,1°С-дир. Иллик јағынты тәгр. 900 *мм*. Мүаличә васитәләри: иглим мүаличәси, һава вә күнәш ваннасы, һидротерапија, електротерапија вә с. Д.-да ағчијәр вәрәми, бронхит, бронхиал астма вә с. мүаличә олунур. Санаторија вә пансионатлар вар. Д. туризм мәркәзидир; гыш идманы нөвләри үзрә јарышлар кечирилир.

ДАВРАНЫШ—инсанын ичтимаи һәјат шәраитиндә формалашан һәрәкәт вә фәалијјәти, *рәфтары*. Д.-да инсанын шәхсијјәти, сәчијјәви хүсусијјәтләри, бахышы, зөвгү, шејләрә вә һадисәләрә мүнасибәти ашкара чыхыр. Д. формалары инсанын ичтимаи һәјаты просесиндә, онун тәрбијәси нәтичәсиндә јараныр. Лакин ичтимаи нормалара әсл мүнасибәти дахили инам вә дүнјакөрүшү ифадә етдијиндән Д.-ын сүнʼи вә ја тәбии олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн ону јалныз харичән, мөвчуд нормаларла мүгајисә етмәк јох, онун дахили мотивини ајдынлашдырмаг лазымдыр. Елмин мүасир сәвијјәсинә ујғун олараг Д. ичтимаи, психоложи, мәнтиги, мәʼнәви, естетик вә с. бахымдан өјрәнилир.

Әд.: Рубинштейн С. А., Принципы и пути развития психологии, М., 1959; Леонтьев А. Н., Проблемы развития психологии, М., 1972.

ДАВТЈА́Н Ваһагн Арменакович (д. 15.8.1922, Түркијә, Әрәбкир ш.) —ермәни совет шаири. Ерм.ССР әмәкдар мәдәнијјәт хадими (1970). «Илк мәһәббәт» (1947), «Дүнјанын сабаһы» (1950) шеʼр китабларында вәтәнпәрвәрлик дујғулары тәрәннүм олунур. «Үрәкдән кечән јол» (1952) поемасы Совет Иттифагы Гәһрәманы У. Аветисјана һәср олунмушдур. Јарадычылығында мәʼнәви-әхлаги проблемләр мүһүм јер тутур («Дағларда сүбһ», «Јај туфаны», «Шәраб нәғмәси» вә с. шеʼрләр). «Очаг түстүсү» (1969) тарихи поемалар, «Паралел јоллар» (1976) хатирә вә очерк китаблары вар. Бәʼзи шеʼрләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәри: Летний зной, М., 1968.

ДАВТЈА́Н Маркар Данијелович (21. 11.1910, индики Чулфа р-нунун Шуруд к.—21.10.1964, Бакы)—ермәни совет јазычысы. 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. Јазычылар Иттифагы ермәни бөлмәсинин јарадычыларындан вә рәһбәри олмушдур (1957 иләдәк). Совет адамларынын мәʼнәви кејфијјәтләринин бәдии ифадәси Д. јарадычылығынын әсас мөвзусудур. «Гајытма» (1946), «Сөјүд алтында» (1949), «Ишыглы јол» (1952), «Тәнәк» (1955) повест вә романларынын, бир сыра һекајә китабларынын мүәллифидир. «Әбәди вәсијјәт» (1965 илдә нәшр едилмишдир) романы орта әср ермәни шаири Һовнатан Нағашын һәјатындан бәһс едир. «Бизим шәһәрдә» (1950) романы Бакыја, «Сүсәмбәрин әтри» һекајәси Сәмәд Вурғуна һәср олунмушдур. М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев, Ч. Чаббарлы, М. Һүсејн, М. Ибраһимов вә б. Азәрб. јазычыларынын әсәрләрини ермәни дилинә тәрчүмә етмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (2—4-чү чағырыш) депутаты олмушдур.

Әсәрләри: Дан јери сөкүләркән. Повестләр, Б., 1962; Заря над городом, Б., 1964.

ДАВУ́ (Davout) Луи Никола (10.5. 1770, Анну, Бургундија—1.6.1823, Парис)—Франса маршалы (1804), Ауерштедт һерсогу (1808), Екмүл кнјазы (1809), 1819 илдән Франса пери. Бөјүк Франса ингилабы дөврүндә ингилабчы халгын тәрәфинә кечмишди (1789). 1800—01 илләрдә Наполеонун Италија ордусунда сүвари гошунунун командири олмуш, 1805—14 илләрдә корпус командири кими Наполеонун бүтүн мүһарибәләриндә фәал иштирак етмиш, *«Јүз күн»* дөврүндә (1815) Наполеон һөкумәтинин һәрби назири олмушдур. *Бурбонлар* һакимијјәт башына кечдикдән сонра бүтүн рүтбә вә титуллары алынмыш, 1817 илдә исә гајтарылмышды.

ДАВУД — Исраил-Јәһуди дөвләтинин (е.ә. 11 әсрин сону—е,ә. тәгр. 950) падшаһы. Падшаһ Саулун силаһдары вә сонра күрәкәни олмуш, лакин сәдагәти шүбһәјә алындығы үчүн Чәнуби Фәләстин сәһрасына гачмыш вә сонра филистимлиләрә хидмәт етмишди. Саул өлдүкдән сонра Јәһуди падшаһы еʼлан едилмишди. Исраил тајфаларынын әразиләрини Јәһуди падшаһлығына бирләшдирмиш, кәнʼаниләрдән Гүдс ш.-ни алмыш вә пајтахт етмиш, бир сыра гоншу әразиләри тутмушду. Д. мәркәзләшдирилмиш Исраил-Јәһуди дөвләтини јаратмыш, әһалини сијаһыја алмышды (е.ә. тәгр. 973 ил). Јәһуди фолклорунда Д. нәһәнк пәһләван Голиафа галиб кәлән чәсур кәнч кими тәсвир олунур. Исламда Д. Мәһәммәддән әввәлки пејғәмбәрләрдән һесаб олунур.

Әд.: Никольский Н. М., Царь Давид и псалмы, СПБ, 1908; Фрезер Д. Д., Фольклор в Ветхом завете, пер. с англ., М.—Л., 1931.

ДАВУДОВА Мәрзијә Јусиф гызы (8. 12.1901, Һәштәрхан—5.1.1962, Бакы)—

Азәрб. совет актрисасы. ССРИ халг артисти (1949). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948). 1942 илдән Сов. ИКП үзвү. Сәһнә фәалијјәтинә драм дәрнәјиндә башламыш, 1917 илдә Һәштәрханда Игбал мәктәби мүәллимләринин һазырладығы «Биринчи театр» адлы икипәрдәли тамашада Әфифә ролуну ојнамышдыр. 1918 илдә Һ. Әрәблински Һәштәрханда гастролда оларкән Д.-нын ојununу бәјәнмиш вә ону Бакыја дәʼвәт етмишди. 1920 илдә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Д. Бакыја көчмүш, Бирләшмиш Дөвләт Театрынын драм труппасына (һазырда М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Дөвләт Академик Драм Театры) дахил олмушду. Илк илләрдә театрын тәшкил етдији сәјјар тәшвигат бригадалары илә чыхыш етмишдир. Кениш јарадычылыг диапазонуна малик олан Д. мүхтәлиф характерли роллары ејни усталыгла ојнамышдыр. Д.-нын јарадычылығы Азәрб. совет драматуркијасы, хүсусилә Ч. Чаббарлынын әсәрләриндәки гадын сурәтләри илә сых бағлыдыр. О, Күлтәкин, Фирәнкиз, Севил, Турач («Ајдын», «Огтај Елоғлу», «Севил», «Дөнүш», Ч. Чаббарлы) ролларынын илк ифачысы олмушдур. Д.-нын јаратдығы Севил сурәти Азәрб. театр сәнәти тарихиндә мүһүм јер тутур. Бу ролу Бакы ермәни вә јәһуди театрларында, Азәрб. Рус Драм Театрында да ојнамышдыр. Һәјат («Һәјат», М. Ибраһимов), Љубов Јаровaja («Љубов Ја-

М. Ј. Давудова: 1. Севил («Севил», Ч. Чаббарлы) ролунда; 2. Дездемона («Отелло», В. Шекспир) ролунда; 3. Васса Железнова («Васса Железнова», М. Горки) ролунда.

роваја», К. Тренјов), Оксана («Ескадранын мәһви», А. Корнејчук), Клара («Горху», А. Афинокенов) ролларында совет гадынларынын характерини ачмышдыр. Гызјетәр («Ханлар», С. Вурғун), Күлзар («Шәргин сәһәри», Ә. Мәммәдханлы) халгын ичәрисиндән чыхмыш садә гадын, ана сурәтләридир. Д. јарадычылығында романтик тәмајүлләр Хумар, Сүдабә («Шејх Сән'ан», «Сәјавуш», Һ. Чавид), Хураман, Ширин («Вагиф», «Фәрһад вә Ширин», С. Вурғун) ролларынын ифасында өз әксини тапмышдыр. Д. Азәрб. сәһнәсиндә Шекспир фачиәләринин ән јахшы ифачыларындан олмушдур: Гонерилја («Крал Лир»), Кертруда («Һамлет»), Дездемона («Отелло»), леди Макбет («Макбет»). Д. рус классикләринин әсәрләриндә дә усталыгла чыхыш етмишдир: Кручинина, Кабаниха («Күнаһсыз мүгәссирләр», «Туфан», А. Островски), Настја, Васса Железнова («Һәјатын дибиндә», «Васса Железнова», М. Горки).

Дәрин реализм, лирик-романтик характерләрә мејл, сәнәткар һәссаслығы Д. јарадычылығы үчүн сәчијјәви олмушдур. Д. кино актрисасы кими дә танынмыш, «Һачы Гара», «Бир аилә», «Бакынын ишыглары», «Бир мәһәлләли ики оғлан», «Короғлу» вә с. филмләрә чәкилмишдир. Д. 1956—62 илләрдә Азәрб. Театр Чәмијјәтинә рәһбәрлик етмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (2—5 чағырыш) депутаты олмушдур. 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә «Шәрәф нишаны» ордени илә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир. Минкәчевир Дөвләт Драм Театры Д. адынадыр.

Әд.: Мәммәдов Ч., Мәрзијә Давудова, Б., 1949; Әјјубов Т., Мәрзијә Давудова, Б., 1961; Мәммәдов М., Театрлар, актјорлар, тамашалар, Б., 1966; Исмајылова А., Азәрбајчан гадынлары сәһнәдә, Б., 1977; Искендерова А. И., Марзия Давудова, Б., 1978.

ДАГГА—дән өлчән габ. Дәмирдән (тәнәкәдән) һазырланыр; тәкгулплу силиндрә бәнзәјир. Ағзынын кәнары вә диби харичдән енсиз дәмир көвә илә әһатәләнир. Ағзынын диаметри тәгр. 22 *см*, һүнд. исә 21 *см* олур. Д. 10 кирвәнкә арпа, 15 кирвәнкә буғда тутур.

ДАҒ БҮЛЛУРУ—*кварсын* тәмиз, шәффаф вә рәнксиз нөвү. Тәркиби—SiO_2. Тригонал сингонијада кристаллашыр. Шүшә парылтылыдыр. Пегматитләрдә вә һидротермал дамарларда монокристаллары вә друз шәклиндә топланмыш кристаллары раст кәлир. Бирчинсли шәффаф монокристаллары оптик чиһазлар вә пјезоелектрик мә'мулатлар һазырланмасында гијмәтли техники хаммалдыр. Д.б.-ндан, һәмчинин кварслы шүшә, зәркәрлик мә'мулаты һазырланмасында вә бәдии дашјонма сәнәтиндә истифадә олунур. Шәрги Газахыстанда 14 *т* ағырлығында Д.б. тапылмышдыр.

Јатаглары ССРИ-дә, әсасән, Урал, Алтај, Памир, УССР, харичдә—Бразилија, Мадагаскар вә Шри Ланка, Австралија, Чин вә с. јерләрдәдир. Азәрб. ССР-дә, (Бөјүк Гафгазда) тәзаһүрләри вар. Д.б.-нун јүксәк кејфијјәтли техники кристаллары сүн'и јолла да алыныр.

ДАҒ ГОШУНЛАРЫ—дағларда әмәлијјат апармаг үчүн хүсуси тә'лим кечмиш үмумгошун, артиллерија, мүһәндис вә с. һиссә вә бирләшмәләри. Д.г. јүнкүл силаһ, дағ кејими вә с. илә тәчһиз едилир вә әлаһиддә дағ-атычы (пијада) полклары, бригада вә дивизијаларындан ибарәт олур. Д.г.-на дағ артиллеријасы вә дикәр дөјүш васитәләри дахилдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет Д.г. Гафгаз вә Карпат д-рында јүксәк дөјүш мәһарәти көстәрмишләр.

ДАҒ ГУШЧУ — Азәрб.ССР Дәвәчи р-нунда кәнд. Д.Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 40 *км* ч.-да, Килкил чајынын сағ саһилиндән 6 *км* аралы, Баш Гафгаз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 643 (1977); һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ДАҒ ӘМӘЛӘКӘЛМӘ, орокенез—дағ вә дағ системләрини әмәлә кәтирән кеоложи просес. Јер габығында мантија әријәркән әмәлә кәлән јүнкүл маддәләрин галхмасы, ағыр маддәләрин исә чөкмәси нәтичәсиндә илкин шагули вә үфүги һәрәкәтләр јараныр. Илкин шагули һәрәкәтләр јер сәтһинин галхмасыны, дартылмасыны, енмәсини, денудасијаны вә аккумулјасијаны, илкин үфүги һәрәкәтләр исә бу саһәләрин сыхылмасыны — гырышыглы системләри (кеосинклиналлардакы гырышыглыг деформасијаларыны, тектоник парчаланмалары вә өртүкләри) әмәлә кәтирир. Јер габығында сыхылма зоналары илә—гырышыглы системләрлә бәрабәр ејни заманда дартылма зоналары—рифт әмәләкәлмә нәтичәсиндә јаранан орокеник гуршаглар да мөвчуддур. Гитәләрин јердәјишмәси нәзәријјәсинин тәрәфдарлары дағ әмәлә кәлән саһәләри—кеосинклиналлары гәдим океанларын галығы, онларын инкишафыны вә јерләриндә әмәлә кәлән гырышыглы системләри (орокенләри) исә океан һөвзәләринин инкишаф нәтичәсиндә гапанмасы, литосфер *плиталарынын* тоггушмасы вә ја плиталарын биринин дикәринин алтына кечмәси илә изаһ едирләр. Јер сәтһиндә Д.ә. просесләринин типик нишанәси вулканлар вә зәлзәләләрдир.

ДАҒ КӘСӘМӘН—Азәрб.ССР Газах р-нунда кәнд. Д.К. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 3 *км* ш.-дә, Бакы—Газах шосе јолу кәнарында, Ағстафа чајынын сағ саһилиндә, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 5245 (1977); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Шәраб мәнтәгәси, орта вә сәккизиллик мәктәб, кәндли кәнчләр мәктәби, 3 китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси, автомат телефон ст., рабитә шө'бәси вар. М. А. *Аллаһвердијев*, С. И. *Косајева* бу кәнддә доғулмушлар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ДАҒ КОЛАНЫ—Азәрб.ССР Шамахы р-нунун Гушчу советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 34 *км* ч.-да, Пирсаат чајындан 3 *км* аралы, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 90 (1977); үзүмчүлүк, һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Ибтидаи мәктәб вар.

Д.К.-дан 2—3 *км* ч.-г.-дә гәдим јашајыш јеринин харабалығы галыр. Бурада даш аләтләр, ғајыгвары дән дашлары, һејван сүмүкләри, тикинти материалы (чиј кәрпич, һөркү дашлары вә с.), һәмчинин бүтөв сахсы габлар (бунлар әл илә һазырланмыш түнд чәһрајы рәнкли, ағзы әјинтили, јумру көвдәли габлардан, долча, матра, гулплу, вә гулпсуз чамлардан ибарәтдир) вә с. ашкар олунмушдур. Тапынтылар ичәрисиндә әһәнкдашыдан кобуд јонулмуш инсан (киши) һејкәли (һүнд. 133 *см*) хүсуси јер тутур. Онун башы нисбәтән бөјүк, үзү һамардыр, саггаллы адам сифәтини хатырладыр. Д.К. јашајыш јериндән орта әсрләрә аид ширсиз вә ширли сахсы габ, мүхтәлиф күп, бошгаб, чыраг, газан вә с. гырыглары да тапылмышдыр. Даш һејкәлләр вә сахсы габларын бир гисми е.ә. 1-чи миниллијин сону вә ерамызын әввәлләринә аиддир. Тапынтылар јашајыш јеринин 11—12 әсрләрә гәдәр мөвчуд олдуғуну көстәрир.

Әд.: Халилов Д. А., Археологические находки близ села Дагколаны Шемахинского района, в сб.: Археологические исследования в Азербайджане, Б., 1965.

ДАҒ МЕШӘЛӘРИ—дағлыг зоналары өртән мешә саһәси. Сусахлајычы, торпаггорујучу вә сутәнзимләјичи әһәмијјәтә маликдир. Бу мешәләр дөвләт тәрәфиндән горунур. ССРИ-нин 910009 мин *ha* үмуми мешә саһәсинин 163716 мин *ha*-ны дағ вә чај мешәләри тәшкил едир. Азәрб.ССР-ин 1041,6 мин *ha* (1976) мешә саһәсинин 95%-и Бөјүк Гафгазын ч. вә шм.-ш., Кичик Гафгазын ш. вә шм.-ш. јамачлары вә Талыш д-рындадыр. Бу мешәләрин әсас ағач чинсләри, палыд, фыстыг, ағчагајын, вәләс, чөкә, гоз, шабалыд, дәмирағач, азат, тозағачы, гарачөһрә, титрәкјарпаг говаг вә с.-дир.

Дағ мешәләри 3 гуршагда—ашағы гуршаг (дәниз сәвијјәсиндән 550—900 *м* һүнд.-дә), орта гуршаг (900—2000 *м*), вә јухары гуршагда (2000—2200 *м*) јерләшир. Флорасынын зәнкинлији вә биоложи мәһсулдарлығынын јүксәклијинә көрә, адәтән, орта гуршаг мешәләри үстүнлүк тәшкил едир.

ДАҒ СИЛСИЛӘСИ—хәтти истигамәтдә узанан, әкс тәрәфләрә мејлли јамачлары олан ири мүсбәт релјеф формасы. Д.с.-нин һүнд., уз. вә формасы һәмин саһәдәки релјефин инкишаф тарихи вә сүхурларын литоложи тәркибиндән асылыдыр.

ДАҒ СИЧАНЛАРЫ (Cricetidae)—дағ сичанлары фәсиләсиндән кәмиричиләр јарымфәсиләси. Бәдәнинин уз. 5 *см*-дән 36 *см*-дәк, гујруғунун уз. 0,7 *см*-дән 33 *см*-дәк олур. Рәнки күлү вә ја гонурумтул-боздан түнд гәһвәји-охраја гәдәрдир; белиндә гара золаг вә бәдәнинин өн тәрәфиндә гара-ағ јерләр вар. 240-а јахын нөвү бирләшдирән 60-дан артыг чинси мә'лумдур. Шимали вә Чәнуби Америкада, Авропада, Африкада, Чәнуби, Мәркәзи вә Шәрги Асијада јајылмышдыр. ССРИ-дә 6 чинсә мәхсус 14, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 3 нөвү вар. Мешә-чөл, чөл, јарымсәһра вә сәһраларда, дағларын 2,5 мин *м* јүксәклијиндә тәк-тәк јашајыр. Битки вә һејван мәншәли јемлә гидаланыр. Бир чох нөвләри (мәс., ади Д.с. Gricetus cricetus) азугә (90 *кг*-дәк) топлајыр. Әксәр нөвләри гыш јухусуна вә ја дәрин гыш јухусуна кедир. Илдә 1—3 дәфә балалајыр; һәр дәфә 1—18 бала доғур. К.т.-на бөјүк зәрәр вурур; бир сыра инфексион хәстәликләрин төрәдичисидир. Бә'зи нөвләринин дәриси тәдарүкә верилир. Д. с.-ндан лабораторијада елми тәчрүбәләрдә истифадә олунур.

ДАҒ ХӘСТӘЛИЈИ—бах *Јүксәклик хәстәлији*.

ДАҒ ҸӘЈИР — Азәрб.ССР Шамхор р-нунда кәнд. Д. Ҹ. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 21 *км* ч.-г.-дә, Артәпә чајынын сағ саһилиндән 2 *км* аралы, Шамхор—Барсум шосе јолу кәнарында, Кичик Гафгаз д-рынын әтәјиндәдир. Әһ. 989 (1977); тахылчылыг, картофчулуг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ДАҒАРҸЫГ—кечмишдә әрзаг мәһсулуну сахламаг үчүн ишләдилән габ. Д.-ы һазырламаг үчүн бүтөв сојулмуш вә тәмизләниб гурудулмуш гојун дәрисинин гол јерләрини тикир, боғаз һиссәсини исә әрзаг төкмәк үчүн ачыг сахлајырдылар. Көч заманы гошгу вә миник һејванларына јүкләнирди. Һәлә е.ә. 3-ҹү минилликдән мејдана чыхан Д. орта әсрләрдә дә Азәрб.-да малдар әһали арасында кениш јајылмышды.

ДАҒДАҒАН, дашағаҹ (Celtis)—гарағаҹкимиләр фәсиләсиндән јарпағы төкүлән, бә'зән һәмишәјашыл ағаҹ вә ја кол ҹинси. Һүнд. 4—20 *м*-дир. Јарпаглары асимметрик вә кәнары дишлидир. Чичәкләри полигам, мејвәси чәјирдәкдир. Гәрб вә Шәрг јарымкүрәсинин тропик вә мүлајим иглимли р-нларында 50, ССРИ-дә Гафгаз, Орта Асија вә Крымда, о ҹүмләдән Азәрб. ССР-дә 3 нөвүнә — Гафгаз Д.-ы (C. caucasica), һамар Д. (C. glabrata) вә Турнефор Д.-ына (C. tournefortii) тәсадүф едилир. Әсасән, арид р-нларында јашыллашдырма вә мешә золаглары салмаг үчүн истифадә едилир. Мејвәси јејилир. Ҹаван јарпаглары һејванлар үчүн јемдир. Габығындан дәри ашыланмасында, мөһкәм вә давамлы одунҹағындан исә дүлкәрликдә истифадә олунур.

ДАҒ-ДӘРӘ КҮЛӘКЛӘРИ — күндүз дәрәләрдән дағлара (дәрә күләкләри), кеҹә исә әксинә—дағлардан дәрәләрә (дағ күләкләри) әсән күләкләр. Јерли һава дөвраны системиндә дағ јамаҹлары вә дәрәләр үзәриндә јаранан мүхтәлиф темп-р вә тәзјиг фәрги нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир. Д.-д.к.-нин сүр'әти атмосфер тәзјиги вә булудлугдан асылы олараг мүхтәлифдир; ајдын һавада бә'зән 10 *м/сан*-ја чатыр. Д.-д.к. булудлуг вә јағынтынын күнлүк кедишинә дә тә'сир көстәрир, күндүзләр булудларын әмәлә кәлмәсинә, кеҹәләр исә булудларын чәкилмәсинә шәраит јарадыр. Азәрб.ССР-дә Д.-д.к. бүтүн дағлыг р-нлар, хүсусилә Бөјүк вә Кичик Гафгаз үчүн характерикдир.

ДАҒЫЛАН СЫРА—бах *Сыра*.

ДАҒЫСТАН ДАҒ ГОЈУНУ—1934—50 илләрдә Дағ.МССР-дә јерли, габајунлу Гуниб гојун ҹинси илә Вүртемберг ҹинси гочларынын ҹүтләшдирилмәсиндән алынан зәрифјунлу гојун ҹинси. Гочларын чәкиси 80—85 (ән чох 130), гојунларынкы 50—55 (ән чох 95) *кг* олур. Гочлар 5,5 (бә'зән 10), гојунлар 3,3—3,5 (бә'зән 6,5) *кг* јун верир. Јуну ағдыр; лифинин уз. 8—8,5 *см*, тәмиз јун чыхымы 52—54%-дир. Һәр 100 доғар гојундан 130—135 бала алыныр. Гојунлар чох дөзүмлү олуб дағ р-нлары вә көчәри отлаг шәраитинә јахшы ујғунлашмышдыр. Дағ.МССР-дә јерли гојун ҹинсләрини јахшылашдырмагда истифадә олунур. Шимали Гафгаз вә Азәрб. ССР-ин дағ р-нларында сахланылыр.

ДАҒЫСТАН ДИЛЛӘРИ—*Гафгаз дилләринин* ән чохшахәли голу. Д.д.-ндә 1 млн. 317 мин адам данышыр (1970). Мәншәҹә гоһум олан Д.д. 4 група ајрылыр: авар-анди-сез дилләри (авар, анди, карата, ботлих, ахвах, тинди чамали, годобери, багулал, сез, дидо, хварши, гинух, бежити, јахуд капучи, гунзиб); даркин дилләри (даркин, кајтаг, кубачи); ләзки дилләри (ләзки, табасаран, агул, рутул, сахур, грыз, будуг, хыналыг, удин, арчи); лак дили. Д.д.-нин чоху Дағ.МССР-дә, бир гисми (авар, сахур, ләзки, рутул) Дағ. МССР вә Азәрб.ССР-дә, дикәр гисми (грыз, хыналыг, будуг) Азәрб.ССР-дә, удин дили исә Азәрб.ССР вә Күрҹ. ССР-дә јајылмышдыр. Јазыда әввәлләр әрәб, сонра исә латын (1928—38) әлифбаларындан истифадә едилмишдир. Авар, ләзки, даркин, лак вә табасаран дилләринин рус графикасы әсасында әлифбасы јарадылмышдыр (1938).

Әд.: Языки народов СССР, т. 4. Иберийско-кавказские языки, М., 1967; Хайдаков С. М., Сравнительно-сопоставительный словарь дагестанских языков, М., 1973.

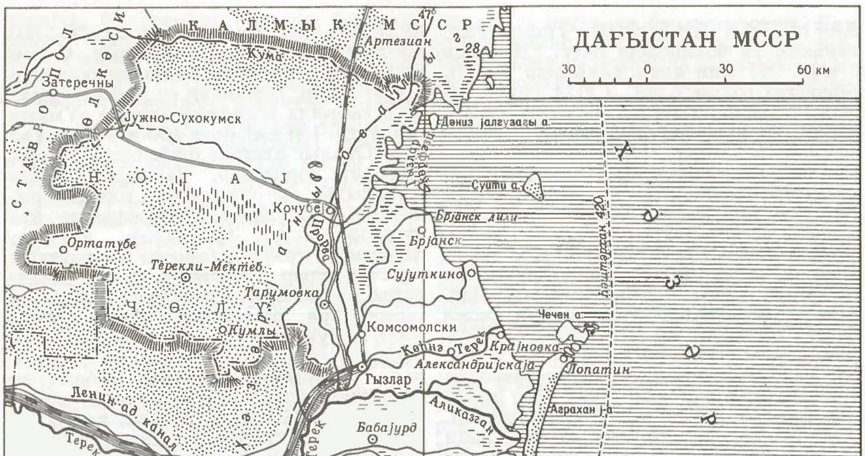
ДАҒЫСТАН МУХТАР СОВЕТ СОСИАЛИСТ РЕСПУБЛИКАСЫ, Дағыстан—РСФСР тәркибиндә мухтар республика. 1921 ил јанварын 20-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 50,3 мин *км*². Әһ. 1588,1 мин (1977, јанвар). 39 инз. р-ну, 10 шәһәри, 14 шәһәр типли гәс. вар. Пајтахты Маһачгала ш.-дир.

Дөвләт гурулушу. Дағ.МССР фәһлә, кәндли вә зијалыларын социалист үмумхалг дөвләти, мухтар совет социалист респ.-сыдыр. Гүввәдә олан Конститусијасы 1978 ил мајын 30-да гәбул едилмишдир. Дөвләт һакимијјәтинин али органы 5 ил мүддәтинә сечилән бирпалаталы Дағ.МССР Али Советидир (сессијаларарасы дөврдә онун Рәјасәт Һеј'әти). Али Совет респ. һөкумәтини (Назирләр Советини) тәшкил едир. Јерли дөвләт һакимијјәти органлары әһалинин 2,5 ил мүддәтинә сечдији р-н, шәһәр, шәһәрләрдә р-н, гәс. вә кәнд Халг Депутатлары Советләридир. Дағ. МССР Али Мәһкәмәсини Дағ.МССР Али Совети 5 ил мүддәтинә сечир. Дағ.МССР прокуророну ССРИ Баш прокурору 5 ил мүддәтинә тә'јин едир.

Тәбиәт. Д. Шимали Гафгазын ш.-индәдир. Ш.-дән Хәзәр дәнизи илә әһатә олунур. Сәтһи 4 һиссәјә бөлүнүр. Овалыг һиссә (әсасән, океан сәвијјәсиндән ашағыдыр), Хәзәрјаны овалығын ч.-г.-ини тутур (Терек-Кума, Терек-Сулак, Приморск овалыглары). Дағәтәји һиссә енли дәрәләр вә чөкәкликләрлә парчаланмыш шм.-г. вә ч.-ш. истигамәтли силсиләләрдән ибарәтдир. Дағлыг һиссә кениш јајлалар вә енсиз моноклинал јаллардан (Салатау, Кимрин вә с. силсиләләр) ибарәтдир. Һүнд 2500 *м*-ә гәдәрдир. Силсиләләр дәрин дәрәләр—канјонларла (ән дәрини Сулак чајынын канјону, 1800 *м*-ә гәдәр) парчаланмышдыр. Јүксәк дағлыг һиссә, әсасән, Суајырыҹы силсиләдән вә Јан силсиләдән ибарәтдир. Ән јүксәк нөгтәси 4466 *м*-дир (*Базардүзү* д.). Мүһүм фајдалы газынтылары: нефт, јанар газ, даш көмүр, күкүрд, меркел, кварслы гум, минерал сулар вә с. Иглими континенталдыр. Орта темп-р јанварда овалыг һиссәдә 1,4-дән—3°С-јә (дағларда—5-дән—11°С-јәдәк), ијулда 24°С-јә гәдәрдир. Орта иллик јағынты овалыг һиссәнин шм.-ш.-индә 200—300 *мм*, дағларда 600—800 *мм*-дир. Мүһүм чајлары: Терек, Сулак вә Самур. Чајлары һидроенержи әһәмијјәтлидир; һәмчинин су тәҹһизатында вә сувармада истифадә едилир. Үмуми саһ. тәгр. 150 *км*² олан 100-дән чох көл вар. Овалыг һиссәдә шабалыды, чәмән, шоракәт торпаглар, дағәтәји һиссәдә шабалыды вә дағ-мешә торпаглары, дағлыг һиссәләрин платоларында дағ гараторпаглары, дағларда дағ-чөл, дағ-чәмән, гонур дағ-мешә торпаглары јајылмышдыр. Овалыгда вә дағ јамаҹларынын ашағы һиссәсиндә сәһра вә јарымсәһра биткиләри битир. 500—1600 *м* јүксәклијә гәдәр олан һиссәси мешәләр (фыстыг, палыд, шам вә с.), даһа јухарылар тәдриҹән субалп вә алп чәмәнләринә кечән дағ-чөл, чәмәнчөлдүр. Ҹ. јамаҹларда дағ-ксерофил биткиләри үстүнлүк тәшкил едир. Һејванлардан Дағыстан туру, безоар кечиси, ҹүјүр, гонур ајы, нәҹиб марал вә с., гушлардан улар, кәклик, гартал вә с. вар. Хәзәрдә балыг тутулур.

Әһали. Д.-да 30-дәк халг вә етнографик груп јашајыр. Аварлар (24%), руслар (14,6%), даркинләр (14,5%), гумуглар (11,8%), ләзкиләр (11,4%), лаклар (5,0%), азәрб.-лар (3,8%), табасаранлылар (3,7%), ногајлар (1,5%), чеченләр (3,0%), рутуллулар (0,7%), агуллар (0,6%), татлар (0,5%), сахурлар (0,3%) вә с. (1970). Әһалиси ингилабдан әввәлкинә нисбәтән 2 дәфәдән чох артмышдыр (1977). Орта сыхлыг 1 *км*²-дә тәгр. 30 нәфәрдир (1977). Д-ын мәркәзи һиссәсиндә әһали даһа сыхдыр. Әһалинин 39%-и шәһәрләрдә јашајыр. Бөјүк шәһәрләри: Маһачгала—239 мин нәфәр, Дәрбәнд—66,3 мин, Хасавјурд—63,9 мин, Бујнакск, Каспијск вә с.

Тарихи очерк. Д. әразисиндә гәдим инсан һәлә Палеолит дөврүндә мәскән салмышдыр. Бурада ашағы, орта вә јухары Палеолит дөврләринә аид абидәләр ашкар едилмишдир. Мезолит дөврү абидәләри дағлыг р-нларда тапылмышдыр. Бу дөвр тәсәррүфатынын әсасыны овчулуг тәшкил едирди. Д.-ын Загафгазија вә Шимали Гафгаз абидәләринә охшар олан Мезолит дөврү материаллары һәмин дөврдә бүтүн Гафгаз әһалисинин инкишаф јолларынын охшарлығыны сүбут едир. Неолит дөврү абидәләри Д. тајфаларынын тоха әкинчилији вә малдарлыгла мәшғул олдугларыны көстәрир. Енеолит дөврү (е.ә. 5—3-ҹү миниллијин әввәли) әкинчи-малдар тәсәррүфатынын даһа да инкишафы илә характеризә олунур. Д.-ын бу дөвр материаллары оранын сакинләри илә Загафгазија вә Иранын тајфа вә тајфа груплары арасында әлагәләр олмасыны шәксиз сүбут едир. Еһтимал ки, Енеолит дөврүндә Д. тајфаларынын етник-мәдәни бирлији јаранмышды. Тунҹ дөврүндә әкинчилик вә малдарлыг инкишаф етмиш, тајфаларарасы мүбадилә даһа да кенишләнмишди. Еркән дәмир дөврүндә Д.-а хас олан тәсәррүфат укладларынын—отураг әкинчилик вә малдарлығын формалашмасы баша чатды. Ибтидаи иҹма гурулушунун интенсив дағылмасы мүшаһидә олунур, тајфа иттифаглары јаранырды. Еһтимал ки, һәлә е.ә. 1-ҹи миниллијин сонларындан Ҹәнуби Д. Гафгаз Албанијасынын тәркибинә дахил иди. Бу дөврдә Д.-да әкинчилик, малдарлыг вә сәнәткарлыг јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатыр, гон-

шу вә узаг өлкәләрлә әлагәләр күчләнир, илк шәһәрләр мејдана кәлирди. 3 әсрдә Ҹәнуби Дағыстаны *Сасанилләр*, 4 әсрдә Дәрбәнддән шм.-а доғру саһилбоју әразини *һунлар* тутмушду. 5 әсрдә Д.-да албан әлифбасы ишләнирди. 6—10 әсрләрдә ибтидаи ичма гурулушу дағылыр, феодал мүнасибәтләри јаранырды. 7 әсрдә Д.-ын дүзәнлик һиссәси *Хәзәр хаганлығынын* тәркибинә дахил едилди. 8 әсрин 1-чи јарысында Д. әрәбләр тәрәфиндән ишғал олунду. Д.-да ислам дини јајылмаға башлады. 11 әсрин орталарында әразинин чох һиссәсини сәлчуглар тутду. Тәгр. 12 әсрин сонларындан Д.-да бир сыра феодал дөвләтләри (Авар ханлығы, Тарки шамхаллығы вә с.) јаранды. 13 әсрин 20-чи илләриндә Д. монголларын, 14 әсрдә исә *Өзбәкин*, *Тохтамышын*, *Тејмурун* һүчумларына мә'руз галды. 16 әсрин орталарындан Д.-ла Рус дөвләти арасында игтисади әлагәләр јаранды. 17 әсрин 1-чи јарысында Тарки шамхаллығы вә Гајтаг усмилији, Авар, Газыгумуг ханлыглары Русијанын һимајәсинә кечди. 1722 илдә I Пјотр Д.-ын Хәзәрсаһили әразисини Русијаја бирләшдирди. Лакин Кәнчә трактатына (1735) әсасән Русија бураны Ирана күзәштә кетди. Д. халглары 1742 илдә өлкәјә сохулмуш Иран гошунуну мәғлуб етдиләр. Күлүстан сүлһ мүгавиләси (1813) илә Д. Русијаја бирләшдирилди, Иранын дағыдычы һүчумларына сон гојулду, игтисади вә мәдәни инкишаф үчүн шәраит јахшылашды. Лакин чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәти Д. халгларынын наразылығына сәбәб олду. 19 әсрин 20—50-чи илләриндә Д.-да *мүридизм* бајрағы алтында мүстәмләкәчилијә гаршы азадлыг һәрәкаты башланды [бах *Гафгаз мүһарибәси (1817—64)*]. Һәрәкат јатырылдыгдан сонра, 1860 илдә Дағыстан вил. јарадылды, мүстәмләкә режими тәтбиг олунду. 19 әсрин орталарындан, хүсусилә 90-чы илләрдә Владигафгаз д.ј.-нун чәкилмәсиндән сонра, Д.-да капиталист мүнасибәтләри инкишаф етмәјә башлады. 1865—68 илләрдә көләләр, феодал-асылы кәндлиләрин бир һиссәси азад олунду. 1913 илдә феодал мүкәлләфијјәтләри ләғв едилди. Лакин капиталист мүнасибәтләри үстүнлүк газанмады. Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын гәләбәсинәдәк Д. чар Русијасынын керидә галмыш учгарларындан иди. Мәркәзи Русија вә Загафгазијада кенишләнмиш ингилаби һәрәкатын тә'сири илә 1904—05 илләрдә Петровск-Порт (Маһачгала), Дәрбәнд вә Темирханшурада (Бујнакск) илк с.-д. групларын јаранды. 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә тә'тилләр, кәндли чыхышлары баш верди. 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра Темирханшурада Мүвәггәти һөкумәтин јерли органы—Хүсуси комиссарлыг јарадылды. Буржуа милләтчиләри вә мүсәлман руһанилләри Д.-ы Русијадан ајырмаг, мүстәгил дөвләт гурмаг истәјирдиләр. Бу мәгсәдлә онлар 1917 илин апрелиндә «Ҹәмијјәт-үл Исламијјә», сентјабрда исә Дағыстан Милли Комитәси јаратдылар. Д. болшевикләри зәһмәткешләр арасында тәшкилати вә сијаси иши кенишләндирир, буржуа милләтчиләрини, мүртәче мүсәлман руһанилләрини ифша едирдиләр. 1917 ил мартын 24-дә Петровск-Портда Фәһлә Депутатлары Совети јарадылды. Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра, 1917 ил нојабрын сонунда Петровск-Портда У. Д. *Бујнакскинин* башчылығы илә ҺИК јарадылды; 1917 ил декабрын 1 (14)-дә Петровск-Портда Совет һакимијјәти е'лан олунду. Лакин 1918 ил мартын 25-дә әксингилабчылар Петровск-Порта һүчум етдиләр. Гызыл гвардија дәстәләри Һәштәрхана вә Бакыја чәкилди. Д.-ын әксингилабчылардан азад олунмасы *Бакы коммунасынын* Шимали Гафгаз, Һәштәрхан вә Саритсынла рабитәни бәрпа етмәси үчүн мүһүм әһәмијјәтә малик иди. Буну нәзәрә алан Бакы Совети апрелин 17-дә Д. зәһмәткешләринин көмәјинә 3 мин нәфәрлик дәстә көндәрди. Дәстә јерли гызыл гвардијачыларла бирликдә апрелин 20-нә кечән кечә Петровск-Порту азад етди. Апрелин 25-дә Дәрбәнддә Совет һакимијјәти бәрпа олунду; Г. *Ағасијев* башда олмагла ҺИК јарадылды, Бакы фәһләси Һ. Тағызадә торпаг комиссары олду. Мајын 2-дә Темирханшура азад едилди, бурада вил. ҺИК јарадылды. Д. зәһмәткешләри дә Бакы пролетариатына јардым көстәрирдиләр. 1918 ил апрелин сону—мајын әввәлләриндә онлар Бакыја 100 мин пуддан чох ун, 75 вагон тахыл вә с. әрзаг мәһсуллары көндәрмишдиләр. 1918 илин јајында харичи һәрби мүдахиләчиләрин Гафгаза сохулмасы илә Д.-да Совет һакимијјәти мүвәггәти devрилди. Әксингилабчылар Дәрбәнд, Петровск-Порт вә Темирханшураны тутдулар. 1919 илин февралында Кумторгала к.-ндә кизли чағырылмыш 1-чи партија конфрансында У. Д. Бујнакскинин башчылығы илә РК(б)П-нин кизли Д. вил. комитәси сечилди, һәрби шура јарадылды. Лакин 1919 илин мајында әксингилаби һөкумәт вил. комитәсинин үзвләрини һәбс етди. Ијулда Деникинин ағгвардијачы ордусу Д.-а кирди. Лакин ингилаби һәрәкат јүксәлирди. Кизли Д. вил. комитәсинин вә Гафгаз Өлкә Комитәсинин рәһбәрлији илә үсјан башланды. Үсјанчылар Дәрбәнд вә Темирханшураны азад етдиләр. 1920 ил

мартын 30-да 11-чи Гызыл Ордунун һиссәләри үсјанчыларла бирликдә Петровск-Порту азад етди, бүтүн Д.-да Совет һакимијјәти бәрпа олунду. 1920 ил нојабрын 13-дә Д. халгларынын фөвгәл'адә гурултајында Д.-ын совет мухтаријјәти е'лан едилди. ҮРМИК-ин 1921 ил 20 јанвар тарихли декрети илә РСФСР тәркибиндә Дағ.МССР јарадылды. Д. Советләринин 1-чи гурултајында (1921, 1—7 декабр) Дағ.МССР-ин Конститусијасы гәбул едилди, МИК вә ХКС сечилди. 1921 илин јазында Д.-да Н. *Готсинскинин* антисовет гијамы јатырылды. В. И. Ленин «*Азәрбајчан, Күрчүстан, Ермәнистан, Дағыстан вә Дағлылар республикасындакы коммунист јолдашлара*» мәктубунда бу респ.-ларын тәсәррүфат, сијаси вә мәдәни гуручулуг програмыны верди. Совет һакимијјәти илләриндә Д. сәнаје-аграр респ.-сына чеврилди, мәдәни ингилаб һәјата кечирилди. Октјабр ингилабы ад. каналын чәкилишиндә (1921—22) газанылмыш мүвәффәгијјәтләрә көрә Дағ.МССР 1923 илдә РСФСР-ин Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилди. 1937 ил ијунун 12-дә Д.-ын 11-чи Фөвгәл'адә Советләр гурултајында Дағ.МССР-дә социализмин гәләбәсини әкс етдирән Конститусија гәбул олунду. Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45) илләриндә Д. зәһмәткешләри чәбһәдә вә архада мәрдлик, гәһрәманлыг көстәрдиләр. 50 нәфәр дағыстанлыја Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилди, 25 миндән чох дөјүшчү орден вә медалларла тәлтиф олунду. Мүһарибәдән сонракы илләрдә Д.-ын игтисадијјаты вә мәдәнијјәти даһа да инкишаф етди. Респ.-нын 45 иллији мүнасибәтилә Дағ.МССР 1965 ил нојабрын 9-да Ленин ордени илә тәлтиф олунду. 1970 илдә респ.-да баш вермиш тәбии фәлакәт—зәлзәлә әһалијә вә х. т.-на бөјүк зәрәр вурду. Сов. ИКП МК вә Совет һөкумәти зәлзәләнин нәтичәләрини арадан галдырмагда Д. зәһмәткешләринә бөјүк јардым көстәрди. 1978 илин мајында Дағ. МССР-ин јени Конститусијасы гәбул едилмишдир. Коммунизм гуручулуғундакы мүвәффәгијјәтләринә көрә вә респ. јарадылмасынын 50 иллији мүнасибәтилә Дағ.МССР 1971 илдә Октјабр Ингилабы, ССРИ-нин јарадылмасынын 50 иллији мүнасибәтилә 1972 илдә Халглар достлуғу ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Халг тәсәррүфаты. Совет һакимијјәти илләриндә Д.-да јүксәк инкишаф етмиш сәнаје вә механикләшдирилмиш к.т. јарадылмышдыр. Игтисадијјатынын инкишафында електроенеркетика, нефтчыхарма, машынгајырма вә метал е'малы, тикинти материаллары истеһсалы, шүшә, кимја вә јејинти сәнајесинин әһәмијјәти бөјүкдүр. Респ.-да Чирјурд, Керкебил, Чиркеј СЕС-ләри вар. Һасиледичи сәнаје үмуми сәнаје мәһсулунун тәгр. 7%-ини верир. Избербаш, Јужно-Сухокумск, Маһачгала р-нларында нефт, Јужно-Сухокумск, Дагестанские Огни вә Дзулагда газ чыхарылыр. Терек-Кума овалығынын шм.-ында јени нефт вә газ јатаглары кәшф едилмишдир. Машынгајырма вә метал е'малы мүәссисәләри (Маһачгала, Избербаш, Хасавјурд, Каспијск, Гызылјурд) металкәсән дәзкаһлар, кәми механизмләри, дизелләр, електротермик аваданлыглар, електротехники апаратлар, сепараторлар, насослар вә с., кимја сәнајеси мүәссисәләри лак, боја, шүшә лифи, фосфат дузлары истеһсал едир. Дагестанскије Огнидә шүшә з-ду, Маһачгала, Дәрбәнд, Гызылјурдда евтикмә комбинатлары, Маһачгалада дәмир-бетон конструксијалар з-ду вар. Јејинти сәнајесинин (мејвә-тәрәвәз консерви, балыг) әсас мүәссисәләри Бујнакск, Хасавјурд, Дәрбәнд, Гызлардадыр. Тохучулуг, трикотаж, тикиш, дәри-ајаггабы сәнајеси дә вар. 1976 илдә 2329 млн. *квт·саат* електрик енержиси, 9,2 мин електрик гајнаг аваданлығы, 197 мин *квт* електротермик аваданлыг, 8479 мин манатлыг јејинти сәнајеси үчүн технолокија аваданлығы, 21 856 насос, 8715 мин $м^2$ пәнчәрә шүшәси, 30,4 мин $м^3$ тахта-шалбан, 1938 *т* јун сап, 8928 мин $м^2$ памбыг парча, 417 мин $м^2$ халча вә халча мә'мулаты, 1413 мин чүт дәри ајаггабы, 23,8 мин *т* әт, 2091 *т* мал-гара јағы, 269,8 млн. шәрти банка консерв вә с. истеһсал едилмиш, 39,1 мин *т* балыг овланмышдыр. 1976 илдә Чиркеј СЕС-нин дөрдүнчү агрегаты ишә салынмышдыр.

Д.-ын к.т. чохсаһәлидир. Тахылчылыг, һејвандарлыг, мејвәчилик, үзүмчүлүк вә с. инкишаф етмишдир. Респ.-да 315 к-з, 222 с-з вар (1975). Үмуми әкин саһ. 425,4 мин *ha*-дыр (1976). Бунун 62%-индә дәнли биткиләр (буғда, гарғыдалы, арпа, чәлтик), 30%-индә јем биткиләри, 3%-индә техники биткиләр (күнәбахан), 5%-индә картоф вә тәрәвәз биткиләри әкилир. 1976 илдә 463,6 мин *т* тахыл (о чүмләдән 232,5 мин *т* буғда, 69,2 мин *т* чәлтик), 298,3 мин *т* үзүм, 83,5 мин *т* мејвә јығылмышдыр. Д.-да 730,3 мин гарамал (о чүмләдән 254 мин инәк), 3281,8 мин давар, 30,3 мин донуз вар (1977, јанвар).

Д.ј.-ларынын уз. 435 *км*-дир (1975). Мүһүм д.ј.-лары: Гудермес—Маһачгала—Бакы вә Червлјоннаја—Гызлар—Һәштәрхан. Автомобил јолларынын уз. 8490 *км*-дир; бунун 5320 *км*-и бәрк өртүклүдүр. Ири дәниз порту вә аеропорту Маһачгала ш.-дир. Маһачгала—Грозны, Избербаш—Маһачгала нефт, Маһачгала—Дәрбәнд газ кәмәрләри вар.

Сәһијјә. Ингилабдан әввәл Д.-да әһалинин чох һиссәси тибби јардымдан мәһрум иди. 1913 илдә 400 чарпајылыг хәстәхана олдуғу һалда 1976 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Дағ.МССР-дә 14385 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 98 чарпајы) хәстәхана мүәссисәси, 16 диспансер, 1017 фелдшер-мама мәнтәгәси, 108 аптек олмуш, 3615 һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 23,2 һәким), 9000 орта тибб ишчиси ишләмишдир. Орта өмүр 70,8 илдир. Дағ.МССР-дә Талки курорту, Маһачгала, Рычалсу, Гуниб, Бујнакск вә с. мүаличә јерләри вар.

Халг маарифи вә мәдәни-маариф мүәссисәләри. Октјабр ингилабынадәк 191 үмумтәһсил мәктәбиндә 13,2 мин ушаг тәһсил алырды. 1974/75 дәрс илиндә 1568 үмумтәһсил мәктәбиндә 465,4 мин, 29 орта ихтисас мәктәбиндә 25,6 мин шакирд, 5 али мәктәбдә (В. И. Ленин ад. Дағыстан Дөвләт Ун-ти, педагожи, тибб, политехник, к.т. ин-тлары) 22,1 мин тәләбә охујурду. 1975 илдә 318 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 39,8 мин ушаг тәрбијә олунурду. Респ.-да 939 китабхана (8 млн.-а јахын китаб), 1658 клуб мүәссисәси, 1058 киногурғу, 7 театр, филармонија, 8 музеј вар (1976).

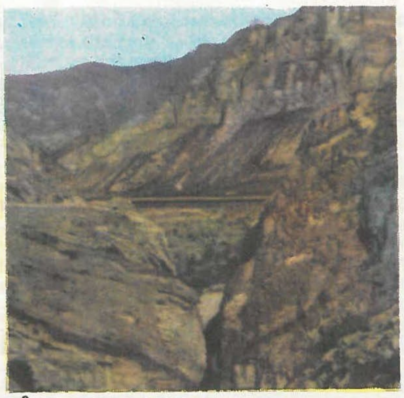
Елми идарәләр. Респ.-нын елми мәркәзи ССРИ ЕА Дағыстан филиалыдыр (1949); тәркибинә физика, тарих, дил вә әдәбијјат, кеолокија ин-тлары, биолокија вә игтисадијјат шө'бәләри дахилдир. Бундан әлавә Дағ. МССР-дә к.т., јејинти сәнајеси, бајтарлыг, мүәллимләри тәкмилләшдирмә елми-тәдгигат ин-тлары, елми ст.-лар вә лабораторијалар вар. В. И. Ленин ад. Дағыстан Дөвләт Ун-тиндә, политехник, тибб, педагожи вә к.т. ин-тларында да елми иш апарылыр. Д. үчүн елми кадрларын һазырланмасында Азәрб. ССР ЕА вә респ.-мызын али мәктәбләри фәал иштирак едир. Респ.-да ССРИ ЕА-нын м. үзвү, Азәрб.ССР ЕА акад. Х.И. Әмирханов, ССРИ Тибб ЕА-нын м. үзвү Р. П. Әскәрханов вә б. көркәмли алимләр фәалијјәт көстәрир.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Респ. гәзетләри Дағ.МССР халгларынын дилләриндә нәшр едилир: «Коммунист» (1928, ләзки), «Баараб бајрах» («Гырмызы бајраг», 1918, авар), «Ленин јолу» (1918, гумуг), «Ленинна бајрах» (1921, даркин), «Дагестанскаја правда» (1918), «Комсомолетс Дагестана» (1921, һәр икиси рус дилиндә). Ичтимаи-сијаси, әдәби-бәдии журналлар вә алманахлар да мүхтәлиф дилләрдәдир: «Достлуг» (1952, авар, даркин, лак, гумуг, ләзки), «Әдәби алманах» (1953, табасаран), «Совет вәтәни» (1960, тат), «Дағыстан гадыны» (1957, авар, даркин, гумуг, лак, ләзки, 1962 илдән табасаран) вә б. Дағ.МССР-дә 5 нәшријјат вар. Радио (ләзки, авар, даркин, гумуг, рус, табасаран, тат, ногај дилләриндә) вә телевизија (рус дилиндә) верилишләри икипрограмлыдыр. Москва верилишләри ретранслјасија едилир. Телевизија мәркәзи Маһачгалададыр.

Әдәбијјат. Д. әдәбијјаты авар, гумуг, даркин, лак, ләзки, табасаран, тат, ногај дилләриндә, һабелә рус дилиндә инкишаф едир. Шифаһи халг јарадычылығы епик вә лирик нәғмәләр, нағыллар вә әфсанәләр, аталар сөзү вә мәсәлләрлә зәнкиндир. Гәһрәманлыг дастанларында вә нәғмәләриндә монгол-татар («Парту Патимә») вә Иран ишғалчыларына («Надир шаһын дармадағын едилмәси һаггында»), јерли феодаллара («Хочбар һаггында нәғмә», «Ајгази һаггында нәғмә», «Балхарлы Давди») вә чаризмә гаршы (Шамил һаггында нәғмәләр) мүбаризә әксини тапмышдыр. Д. халгларынын јазысынын јаранмасы (5—6 әсрләр) Гафгаз Албанијасы илә бағлыдыр. Әрәбләрин Д.-а кәлмәси илә (7 әср) әрәбдилли мәдәнијјәт јајылды. 10—11 әсрләрдә жанрча рәнкарәнк әдәбијјат јаранды («Дәрбәнднамә», «Дәрбәндин вә Ширванын тарихи», «Әбу Мүслимин тарихи» вә с.). 13—14 әсрләрдә әрәб графикасы әсасында әлифба (әчәм) формалашды, Д. дилләриндә илк әсәрләр мејдана кәлди. Әдәбијјатда икидиллилик јаранды; еј ни мүәллиф ана дили илә бәрабәр, әрәб (бә'зиләри исә Азәрб., јахуд фарс) дилиндә дә әсәрләр јазырды. 19 әсрдә милли азадлыг һәрәкаты илә әлагәдар әдәбијјатда демократик идејалар күчләнди. 19 әсрин 2-чи јарысы вә 20 әсрин әввәлиндә милли әдәбијјатлар формалашды [Батлачлы Тачәддин, Кахаб-Росолу Маһмуд, Һ. *Садаса* (авар), Өмәр Батыраj, Сукур Гурбан (даркин), М. Әлибәјов, *Ирчи Газаг*, Н. Батырмурзајев (гумуг), Мүркәли Јусиф, Һ. Узунов, Түрчили Мәммәдијјә (лак), С. *Көчхүрлү*, *Јетим Емин*, Ашыг Рәчәб, Һә-

1

2

3

4

5

6

7

Дағыстан МССР. 1. Кубачијә кедән јол. 2. Гаракојсу чајынын дәрәси. 3. Чирјурд СЕС-и. 4. Маһачгала. Дәниз порту. 5. Маһачгала. Ленин адына мејданда В. И. Ленинин абидәси. 1960. Һејкәлтәраш З. И. Азгур, ме'мар Г. А. Захаров. 6. В. И. Ленин адына Дағыстан Дөвләт Университетинин әсас бинасы. 7. Маһачгалада Драм театрынын бинасы.

сән *Әлгәдари* (ләзки)]. Әдәбијјата маарифчилик, һабелә милли вә ичтимаи азадлыг идејалары нүфуз етди. Габагчыл рус мәдәнијјәти илә бағлы олуб, ингилаби руһлу әсәрләр јазан јазычылар јетишди (С. Г. Әбијев, Һ. Сәидов, З. Батырмурзајев, Р. Нуров вә б.). Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы Д. әдәбијјатынын инкишафында јени мәрһәлә ачды. Ингилаб вә халг, ингилаби дәјишикликләр, гадынларын азадлығы уғрунда мүбаризә, дағлыларын фәал гуручулуг фәалијјәтинә гошулмасы әдәбијјатын әсас мөвзулары олду. 20—30-чу илләрдә сосиалист реализми методу јаранды (*Сүлејман Сталски*, Һ. Садаса, А. *Гафуров*, Ә. *Капијев* вә б.). Јени жанрлар (поема, һекајә, повест, роман, драм) мејдана кәлди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә вә сонракы дөврдә әдәбијјата јени јарадычы гүввәләр кәлди, А. Һачыәһмәдов, Ә. Һачыјев, М. Хуршилов, З. Һачыјев, Ј. Хаппалајев, Т. *Хүрүклү*, Ш. Мурадов вә б.-нын јарадычылығы пүхтәләшди. 60—70-чи илләрдә поезијада мүһүм наилијјәтләр әлдә едилмишдир. Ленин мүкафаты лауреаты Р. *Һәмзәтовун* јарадычылығы кениш шөһрәт газанмышдыр. Ф. *Әлијева*, Р. Рәшидов, Н. Јусифов, А. Һүсејнајев вә б.-нын ше'р вә поемалары, Ә. *Әбу-Бакар*, К. Мәчидов, Х. Авшалумов, М. Мәһәммәдов, И. Кәримов вә б.-нын нәср әсәрләри, Ә. Гурбанов, Н. Әлијев, М. Әлијев, Һ. Рүстәмов вә б.-нын пјесләри рәғбәт газанмышдыр. Д. Јазычылар Иттифагы фәалијјәт көстәрир. Классик Азәрб. әдәбијјаты, хүсусилә ашыг поезијасы Д. халгларынын әдәбијјатына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Д. шаирләриндән бир чоху Азәрб. дилиндә дә ше'рләр јазмышдыр. «Дағыстан әдәбијјаты антолокијасы», Р. Һәмзәтовун «Сечилмиш әсәрләри», «Дурналар», «Мәним Дағыстаным» (ики һиссәдә), Б. Астемировун «Шимшәк», Ә. Әбу-Бакарын «Гар адамлары» китаблары, С. Сталски, Һ. Садаса, А. Гафуров, Ә. Капијев, Т. Хүрүклү, А. Салаватов, Ј. Хаппалајев, Ә. Сүлејманов, А. Мәммәдов, С. Абдуллајев, Р. Рәшидов, Ф. Әлијева вә б. Д. шаир вә јазычыларынын әсәрләри Азәрб. дилиндә, еләчә дә Низами, Хагани, Вагиф, Видади, М. Ә. Сабир, Н. Нәриманов, Ч. Чаббарлы, С. Вурғун, Һ. Меһди, С. Рүстәм, Р.

Рза, М. Сејидзадә вә б. Азәрб. шаир вә јазычыларынын әсәрләри Д. дилләриндә нәшр едилмишдир.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Халг ме'марлығы үчүн јасты дамлы, дүзбучаглы икимәртәбәли јашајыш евләри характерикдир. Тәсвири вә декоратив сәнәтдә зәркәрлик, керамика, даш һејкәлләр, халчачылыг саһәләри јајылмышдыр. Енеолит дөвриндән јашајыш мәскәнләри галыглары, нахышлы керамика, Тунҹ дөвриндән метал мә'мулатлар, е.ә. 2—1-ҹи миниллијә аид даш релјефләр, гајаүстү тәсвирләр мүһафизә олунмушдур. 5—6 әсрләрдә мүдафиә гурғулары, галалар тикилирди (бах *Дәрбәнд* мәгаләсинин ме'марлыг һиссәсинә). 7—8 әсрләрдә әрәб ме'марлығынын тә'сири күчлү олмушдур (Дәрбәнддәки Ҹүмә мәсҹиди, Ричадакы мәсҹид). 15 әсрәдәк христиан дини биналары да (Датунадакы килсә, 10—11 әсрләр) тикилирди. Орта әсрләрдә пилләвары, јахуд тунелли күчәләри, еләҹә дә мәркәзи мејданы вә мәсҹидләри олан јашајыш мәскәнләринин (ауллар) иншасы әсас јер тутурду. 14—15 әсрләрдә Дәрбәнддә јерли ме'марлыг мәктәби, Балхар, Готсатл, Кубачи вә Унтсукулда декоратив-тәтбиги сәнәт мәркәзләри јарадылды. 19 әср тикилиләринә рус ме'марлығынын тә'сири олду. Совет дөврүндә Дәрбәнд, Маһачгала, Бујнакск, Хасавјурд, Гызлар ш.-ләри кенишләндирилир, Каспијск, Избербаш, Гызылјурд кими јени ш.-ләр салыныр; Маһачгала вә дикәр ш.-ләрдә ичтимаи биналар вә јашајыш биналары, мәктәбләр тикилмишдир. Д. инҹәсәнәтиндә декоратив-тәтбиги сәнәт (халг сәнәткарларындан Г. Кишев, Р. Әлиханов, Г. Мәһәммәдов вә б.-нын јарадыҹылығы) башлыҹа јер тутур.

1931 илдә Дәрбәнддә халчачылыг мәктәби, 1959 илдә Маһачгалада бәдии-сәнаје мәктәби ачылмышдыр. 1939 илдә Дағ.МССР Рәссамлар Иттифагы тәшкил едилмишдир. Бојакарлардан Ј. Моллајев, М. Ҹамал, М. Јунусилау вә б. тематик композисијалар, мәнзәрәләр, портретләр јаратмышлар. Һејкәлтәрашлардан Х. Әскәр-Сарыҹа, А. Газәлијев, А. Јагудајев, графикләрдән Г. Конопатскаја, С. Салаватов сәмәрәли фәалијјәт көстәрирләр.

Мусиги. Д.-ын мүасир профессионал мусигиси зәнкин халг мусиги ән'әнәләринә әсасланыр. Д. халгларынын мусиги вә рәгсләриндә өзүнә мәхсус хүсусијјәтләрин олмасына бахмајараг бу халгларын мусигисиндә үмуми ҹәһәтләр дә вар (типик мәгамын, вәзн-ритм гурулушларынын, каденсија ифадәләринин охшарлығы вә с.). Мусиги аләтләринин мүшајиәти илә соло охума халг маһны ифачылығынын әсас формаларындандыр. Ингилаба гәдәр халг маһны ифачыларындан ашыг, далајчы вә б.-нын јарадыҹылығы кениш јајылмышды. Мусиги аләтләри: зурна, дүдүк, балабан, кшул (нәфәс аләтләри), ағаҹ кумуз, тамур, тар, саз, каманча, чағанә (симли аләтләр), гармон, дәф, гавал, диплипито (зәрб аләтләри) вә с. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Д.-да професионал мусиги сәнәти јаранды. Респ.-нын мусиги мәдәнијјәтинин инкишафында Г. Һәсәнов, Т. Мурадов, П. Проскурин, Х. Ханукајев, А. Абрамјантс, илк гадын-бәстәкар Ҹ. Далгатын хидмәти бөјүкдүр. «Хочбар» (1937, Г. Һәсәнов), «Ајгази» (1952, Н. Дакиров), «Дағлылар» (1970, Ш. Чалајев) опералары, «Гарасач» (1945, Г. Һәсәнов), «Дағлы гыз» (1968, М. Кажлајев) балетләри, С. Агабабов (кантата, симфоник сүита, вокал силсиләләр), А. Тсурмилов (маһнылар), С. Кәримовун (маһны, романслар) әсәрләри Д. мусигисинин наилијјәтидир. П. Нутсалова, Р. Һачыјева, И. Баталбәјова, Б. Ибраһимова, М. Һәсәнова, У. Абубакаров вә б. мәшһур мусиги хадимләридир. Д.-ын бир чох мусиги хадими,-о ҹүмләдән РСФСР халг артисти М. Кажлајев вә б. Азәрб. Дөвләт Консерваторијасында тәһсил алмышлар. Д.-да естрада-симфоник вә симфоник оркестр, халг чалғы аләтләри оркестри, Дағыстан Маһны вә Рәгс Ансамблы, «Ләзкинка» рәгс ансамблы, филармонија, мусиги мәктәбләри, 1954 илдән РСФСР Бәстәкарлар Иттифагынын Д. шө'бәси фәалијјәт көстәрир.

Театр. Д. театрынын мәншәји гумуг, авар, ләзки, даркин, лак вә б. халгларын ојун вә мәрасимләри, кәндирбаз, пәһләван, халг мәзһәкәчиләри-домбајларын сәнәти илә бағлыдыр. Илк һәвәскар театр дәрнәкләри ләзкиләрдә 1908 илдә, лакларда 1914 илдә, гумугларда 1916 илдә тәшкил едилмишдир; бу дәрнәкләрин јарадылмасында Д.-да гастролда олмуш Азәрб. театр хадимләри Һ. Әрәблински, Ҹ. Зејналов, М. А. Әлијев, С. Руһулла, М. Мурадов, Р. Дараблы, Һ. Һачыбабабәјов фәал иштирак етмишләр. Азәрб. актјорларынын јарадыҹылыг әлагәләри Д. драматуркијасынын, театр сәнәтинин сонракы инкишафына да мүһүм тә'сир көстәрмишдир. Ингилаба гәдәрки дөврдә театр дәрнәкләринин репертуарына Ә. Б. Һагвердијев, Н. Нәриманов, Н. Б. Вәзировун пјесләри, Ү. Һачыбәјовун опера вә мусигили комедијаларындан парчалар дахил иди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Д. халгларынын профессионал театры јаранды, 1925 илдә рус, 1939 илдә гумуг драм театры (һәр икиси Маһачгалада), 1935 илдә лак (Гумугда; һазырда Маһачгалададыр), ләзки (Ахтыда; һазырда Дәрбәнддәдир), 1943 илдә кукла театры, 1961 илдә даркин (Избербашда) театрлары тәшкил едилди. Гумуг театры билаваситә Азәрб.ССР халг артисти М. Сән'аниниң, Дәрбәнд Азәрб. театры (1932—45 илләрдә фәалијјәт көстәрмишдир) исә ССРИ халг артисти И. Дағыстанлынын иштиракы вә рәһбәрлији илә јарадылмышдыр. Д. театрларынын репертуарына рус, совет классикләринин, милли драматурглардан П. Салаватов, Һ. Садаса, Р. Нуров, М. Әлијев, А. Әҹәмәтов, А. Гурбанов, М. Чаринов вә б.-нын әсәрләри дахилдир. Б. Мурадова, Т. Һачыјев, А. Курумов, М. Гухмазов, Ҹүм-Ҹүм, С. Мурадова, М. Рәшидханова мәшһур театр хадимләриндәндир.

Әд.: Ленин В. И., Азәрбајҹан, Күрҹүстан, Ермәнистан, Дағыстан вә Дағлылар республикасындакы коммунист јолдашлара, Әсәрләри, ҹ. 32; В. И. Ленин и Дагестан, Махачкала, 1970; Дағыстан әдәбијјаты антолокијасы, Б., 1959; Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 3, һ. 1, Б., 1973; Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 1, Б., 1975; История Дагестана, т. 1—4, М., 1967—69; Бакланов Н. Б., Архитектурные памятники Дагестана, Л., 1935; Ханукаев Х. М., Плоткин М. И., Дагестанская народная музыка, Махачкала, 1948; Хан-Магомедов С. О., Народная архитектура Южного Дагестана, М., 1956; Борьба за установление и упрочение Советской власти в Дагестане в 1917—1921 гг. Сб. документов и материалов, М., 1958; Кассиев Э. Ю., Очерки лакской дореволюционной литературы, Махачкала, 1959; Мусабекова Г. Б., Очерки кумыкской дореволюционной литературы, Махачкала, 1959; Магомедов Б., Очерки аварской дореволюционной литературы, Махачкала, 1961; Абакарова Ф. О., Очерки даргинской дореволюционной литературы, Махачкала, 1963; Магомедов Ш. М., Октябрь на Тереке и Дагестане, Махачкала, 1965; Гаджиев И. Б., Совместная борьба трудящихся Азербайджана и Дагестана за власть Советов. 1918—1920, Махачкала, 1968; История советской многонациональной литературы, т. 1—6, М., 1970—74; Эминов Н. П, Из истории военной интервенции и гражданской войны в Дагестане, Махачкала, 1972; В братской семье советских народов, Махачкала, 1973; Морковин В. И., Дорогами и тропами Дагестана, М., 1974; Якубов М., Очерки истории дагестанской советской музыки, т. 1, Махачкала, 1974; Гаджиев А. Г., Древнее население Дагестана. По данным краниологии, М., 1975; Даниялов А. Д., Строительство социализма в Дагестане. 1921—1940 гг., М., 1975, Рустамов Г., Театральные россыпи, Махачкала, 1975; Шихсаидов А. Р., Дагестан в X—XIV вв., Махачкала, 1975; Алиханов Р. А., Иванов А. А., Искусство Кубачи. Альбом, Л., 1976.

ДАҒЫСТАН СОСИАЛИСТ ГРУПУ—1917 илин мајында Темирханшурада (индики Бујнакск) јарадылмышдыр. Тәшкилатчылары: М. Даһадајев, М. Хизројев, Д. Горхмазов, А. Зүлфүгаров, С. Габијев вә А. Тахо-Годи. Ичтимаи тәркиби вә сијаси көрүшләри мүхтәлиф олан бу груп, әсасән, шәһәр зијалыларындан ибарәт иди. Рәсми програм вә низамнамәсинин олмамасына бахмајараг, груп Дағыстанда ингилаби һәрәкатын инкишафында мүәјјән рол ојнамыш, зәһмәткеш дағлылар арасында ингилаби иш апармышдыр. Болшевикләр Дағыстанда сосиалист ингилабынын һазырланмасы вә кечирилмәси уғрунда мүбаризәдә групун ингилаби гүввәләриндән истифадә едирдиләр. РК(б)П-нин кизли Дағыстан вил. комитәси јарадылдыгдан сонра (1919, феврал) Д.с.г. рәсмән бурахылды вә фәалијјәтини дајандырды.

Әд.: Кашкаев Б. О. [и др., Борьба за победу и упрочение Советской власти в Дагестане, Махачкала, 1960.

ДАҒЫСТАН УНИВЕРСИТЕТИ, В. И. Ленин ад. Дағыстан Дөвләт Университети—Дағ. МССР-дә ән ири али мәктәб. Маһачгалададыр. 1957 илдә С. Сталски ад. Педагожи Ин-тун әсасында јарадылмышдыр. 10 факүлтәси (филолокија, харичи дилләр, ријазијјат, физика, тарих, һүгуг, биолокија, кимја, игтисадијјат, совет тиҹарәти), ахшам вә гијаби шө'бәләри, аспирантурасы, 43 кафедрасы, елми-тәдгигат әдәбијјат вә фолклор ин-ту (өлкәдә илк тәләбә елми-тәдгигат ин-ту), һесаблама лабораторијасы, ботаника бағы, планетариси, биолокија вә Дағыстан тарихи музејләри, китабханасы (800 миндән чох чап ваһиди) вар. Әјани шө'бәдә 4 миндән чох тәләбә тәһсил алыр (1976/77) «Елми әсәрләр» нәшр едир.

ДАҒЫСТАНЛЫ (тәхәллүсү; әсл фамилијасы Һачыјев) Исмајыл Јусиф оғлу (д. 6.1.1907, индики Гах рнунун Зәрнә к.)—Азәрб. совет актјору. ССРИ халг артисти (1974). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948). Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреа-

ты (1972). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Сәһнә фәалијјәтинә 1925 илдә В. И. Ленин ад.Нуха (Шәки) Мәркәзи фәһлә-кәндли клубу нәздиндәки драм чәмијјәтиндә башламышдыр. 1926—30 илләрдә Бакы Театр Техникумунда охумуш, 1927 илдән ејни заманда Азәрб. Дөвләт Драм Театрында тәчрүбәчи актјор кими күтләви сәһнәләрдә чыхыш етмишдир. Д. 1930 илдән фасиләләрлә Азәрб. Дөвләт Драм Театрында, 1936—37 илләрдә Ч. Чаббарлы ад. Јереван Дөвләт Азәрб. Драм Театрында чыхыш етмиш, 1932—33 илләрдә Дәрбәнддә тәшкил етдији Азәрб. театрынын реж. вә актјору олмушдур. 1938 илдән Азәрб. Дөвләт Драм Театрынын актјорудур. Горхмаз («Од кәлини», Ч. Чаббарлы), Кошкин («Љјубов Јароваја», К. Тренјов), Һоратсио («Һамлет», В. Шекспир), Карлос («Мадрид», М. Ибраһимов), хүсусилә Незнамов («Күнаһсыз мүгәссирләр», А. Островски) Д.-нын илк дөврдә јаратдығы маралы сәһнә образларындандыр. Чохчәһәтли актјор олан Д. мүхтәлиф характерли образлар галерејасы јаратмышдыр: Јашар, Огтај, Бәһрам («Јашар», «Огтај Елоғлу», «Солғун чичәкләр», Ч. Чаббарлы), Ханлар, Вагиф («Ханлар», «Вагиф», С. Вурғун), Отелло («Отелло», В. Шекспир), Чарлз Бретт («Дәрин көкләр», А. Д'Јуссо вә Ч. Гоу), Астров («Вања дајы», А. Чехов), Зыков («Зыковлар», М. Горки), С.

И. J. Дағыстанлы Незнамов («Күнаһсыз мүгәссирләр», А. Островски) ролунда.

М. Киров («Шәргин сәһәри», Ә. Мәммәдханлы), Бәһрам шаһ («Чаваншир», М. Һүсејн), Н. Нәриманов («Көзәрән очаглар», М. Ибраһимов), Бөјүк бәј («Маһны дағларда галды», И. Әфәндијев), президент («Мәкр вә мәһәббәт», Ф. Шиллер) вә б. С. М. Киров вә Н. Нәриманов ролларында Д. зәһмәткеш халгын сәадәти уғрунда вурушан мүбариз ингилабчыларын јадда галан образларыны јаратмышдыр. Д. Азәрб. сәһнәсиндә В. И. Ленин образынын илк јарадычысыдыр («Ленин», А. Каплер вә Т. Златогорова). «Заманын һөкмү» (Н. Погодинин трилокијасы әсасында), «Кремл саатлы» (Н. Погодин) тамашаларында да Ленин ролунда чыхыш етмиш, даһи рәһбәрин зәнкин дахили аләмини, јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрини, ингилаб ишинә сәдагәтини, инсанпәрвәрлијини реалистчәсинә чанландырмышдыр. Д.-нын бу тамашалардакы ојуну Азәрб. театры тарихиндә мүһүм һадисәдир.

И. J. Дағыстанлы С. М. Киров («Шәргин сәһәри», Ә. Мәммәдханлы) ролунда.

Һ. Әрәблински, А. М. Шәрифзадә ән'әнәләринин давамчыларындан олан Д.-нын актјор ојуну үчүн јүксәк темперамент, драматизм, емосионаллыг,

И. J. Дағыстанлы Бөјүк бәј («Маһны дағларда галды», И. Әфәндијев) ролунда.

гәһрәмани-романтик тәмајүл сәчијјәвидир. Азәрб. Инчәсәнәт Ин-тунда педагожи фәалијјәт көстәрир (1977 илдән сәһнә данышығы кафедрасынын мүдиридир). Д. һәм дә кино актјорудур. О, «Сәбуһи» (1942), «Суалты гајыг Т-9» (1943), «Гара дашлар» (1958), «Көлкәләр сүрүнүр» (1959) вә с. филмләрә чәкилмишдир. «Сәбуһи» филминдә М. Ф. Ахундовун образыны јаратмышдыр. 2 дәфә Ленин ордени, Халглар Достлуғу вә Гырмызы Әмәк Бајрағы орденләри илә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Чәфәр Чаббарлы вә театр, Б., 1960; Бөјүк сәнәткар (А. М. Шәрифзадә һаггында), Б., 1960; ССРИ халг артисти А. А. Хорава, Б., 1961; Мөһсүн Сән'ани, Б., 1965.

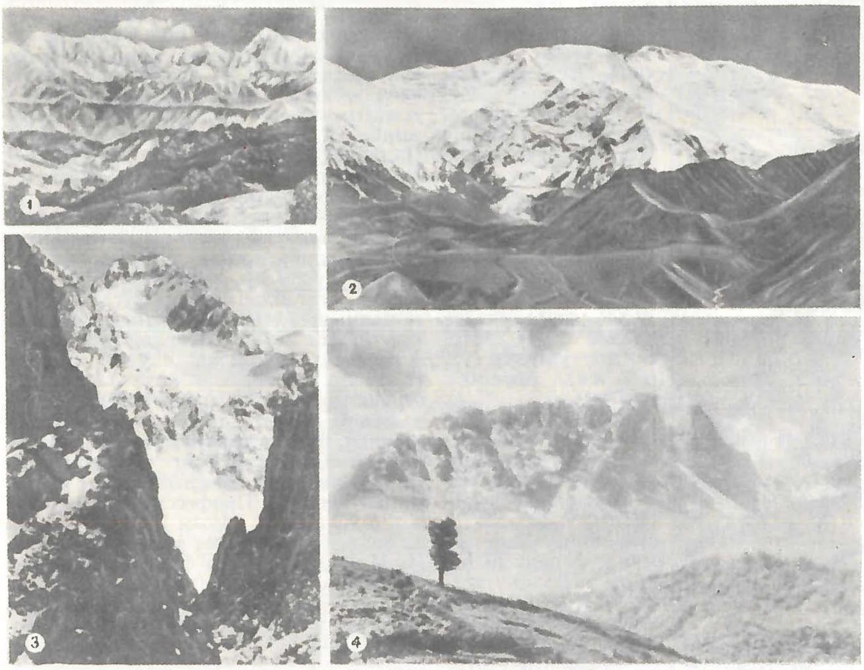
Әд.: Рәсулов Г., Мәрданов М., Исмајыл Дағыстанлы, Б., 1957; Әлијева Ә. Ә., В. И. Ленин образы Азәрбајчан сәһнәсиндә, «В. И. Ленин Азәрбајчан совет инчәсәнәтиндә» китабында, Б., 1970; Сафаров Дж., Исмаил Дагестанлы, «Литературный Азербайджан», 1974, № 5.

ДАҒЛАЛӘСИ (Tulipa)—занбагчичәклиләр фәсиләсиндән чохиллик от битки. Соғанағы јумуртавары, чичәкләри ири, чичәкјанлығы ағ (бә'зән гырмызы вә ја сары), мејвәси гутучугдур. Көвдәсинин һүнд. 6 *см*-дән 50 *см*-ә гәдәрдир. Көвдәнин гуртарачағында күнәшли һавада ачылан, ахшамлар вә тутгун һавада бүкүлән ал рәнкли бир (бә'зән бир нечә) чичәји олур. Чарпаз тозланыр. Мај—ијун ајларында чичәкләјир. Чичәкләмә мүддәти 30 күнә гәдәрдир. Илк дәфә 16 әсрдә Түркијәдә бечәрилмишдир. Русијада 1702 илдән мә'лумдур. Чәнуби Авропада, Кичик, Өн вә Шәрги Асијада 140, ССРИ-дә әсасән, Орта Асијада, Гафгазда, ССРИ-нин Авропа һиссәсинин чәнуб вә мәркәзи р-нларында, Сибирдә 83, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 7 нөвү јајылмышдыр. Гарабағ Д. (T. karabachensis), Ејхлер Д. (T. eichleri), Јулија Д. (T. Julia) вә с. нөвләр декоратив бағчылыгда истифадә едилир.

ДАҒЛАР—1) дағлыг өлкәләр, дағ системләри—јер сәтһиндә әтраф дүзәнликләрдән јүксәкдә олан, дахилиндә һүнд.-ләри хејли вә кәскин фәргләнән саһәләр. Д. јүзләрлә *км*-дән бир нечә мин *км*-дәк дүз хәтлә (Бөјүк Гафгаз, Пиренеј, Кордилјер), јахуд гөвс шәклиндә (Алп, Карпат) узаныр. Һүнд.-ләри дәниз сәвијјәсиндән бир нечә *км*-ә гәдәр олур. Мәс., Јер күрәсиндә ән јүксәк зирвә олан Чомолунгма д.-нын (Һималај д-ры) һүнд. 8848 *м*, ССРИ-дә исә Коммунизм пикинин (Елмләр Академијасы силсиләси) һүнд. 7495 *м*-ә чатыр. Д. она гоншу олан дүзәнликләрдән, адәтән, дағәтәји хәтт илә ајрылыр. Д. паралел, радиал, јелпиквары, ләләквары, чохсаһәли формада зәнчир вә јахуд силсилә тәшкил едир. Морфоложи чәһәтчә Д. үч типә бөлүнүр (алчаг Д., орта јүксәкликли Д., јүксәк Д.). Алчаг Д.-да (һүнд. 500 *м*-дән 1000 *м*-дәк) јүксәклик амплитудасы чох аздыр, јүксәклик гуршаглары, адәтән олмур (мәс., Газахыстан хырда тәпәлији). Орта јүксәкликли Д. јамачларынын јухары һиссәсинин аз мејлли олмасы, зирвә һиссәсинин профилинин дәјирмилији илә фәргләнир. Јүксәк Д. (Алп типли) муасир *гар сәрһәдиндән* јухарыда олур. Релјефи дәрин парчаланмасы, дик јамачлары вә бузлаг формалары комплексинин (сиркләр, пирамида шәкилли зирвәләр, шиш јаллар, тәкнәвары дәрәләр вә с.) олмасы илә характеризә едилир.

Мәншәјинә көрә Д. вулканик, ерозион вә тектоник олур. Вулканик Д. вулканларын аккумулјатив фәалијјәти нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Ерозион Д. јер сәтһинин үфүги вәзијјәтдә кеоложи гурулушу, кәскин вә дәрин парчаланмыш ерозион дәрәләри (мәс., Шимали Америкада Колорадо чајынын канјону) олан платојабәнзәр саһәләридир. Тектоник Д. исә јер сәтһинин дәниз сәвијјәсиндән бир нечә мин *м* јүксәјә галхмыш кениш әразиләридир. Јер габығынын деформасијасынын характериндән асылы олараг тектоник Д. гырышыг, гајма (јахуд фајлы) вә гырышыг-гајма Д.-а бөлүнүр. Гырышыг Д. кеосинклинал саһәләрдә топланмыш чохлу мигдар чөкүнтү гатынын гырышмаја мә'руз галмасындан јараныр. Ән чох чаван кеосинклинал саһәләр үчүн характерикдир. Гајма Д. јер габығынын пластиклијини итирмиш гырышыглыг зоналарында јараныр. Тәкрар текто-

Дағлар. 1. Мәркәзи Һималај. Чомолунгма массиви. Сағда Макалу дағы көрүнүр. 2. Памир. Заалај силсиләси. Ленин пикинин көрүнүшү. 3. Тјаншан. Заили Алатаусу. Ленин комсомолу пики. 4. Кичик Гафгаз. Кәпәз дағы.

ник һәрәкәтләр нәтичәсиндә бу саһәләр ајры-ајры гајмалара парчаланыр вә бунларын бә'зиләри һорст формасында јухары галхыб дағ силсиләләри вә массивләри, дикәри исә грабен формасында ашағы ениб дағарасы чөкәкликләр вә тектоник дәрәләр әмәлә кәтирир.

Д.-ын јашы кеоложи вә морфоложи чәһәтдән мүәјјәнләшдирилир. Д.-ын кеоложи јашы онун кеосинклинал саһәдә илк дәфә гырышыглыға мә'руз галдығы вахт көтүрүлүр. Белә ки, Каледон вә Һерсин гырышыглығы епохаларында баш верән гырышыглар нәтичәсиндә јаранмыш Д. кеоложи јаш чәһәтдән Алп јашлы Д.-дан гоча һесаб олунур. Морфоложи јаш, Д. јарандыгдан сонра һәмин әразидә релјефин кеоложи инкишаф тарихини ајдынлашдырыр. Д. релјефин г а л х а н инкишафында «чаванлыг» әламәтләри, јүксәклик амплитудасынын бөјүклүјү, јамачларынын диклији, күчлү денудасија просесләри вә с. илә сәчијјәләнир. Бу чүр Д., әсасән, чаван, јахуд Алп јашлы һесаб едилир. Узунсүрән е н ә н инкишафда исә Д. күчлү парчаланмаја мә'руз галыр, екзокен һәрәкәтләр нәтичәсиндә алчалыр вә морфоложи чәһәтдән гочалыр. Мүтләг вә нисби һүнд. аз, јамачлары аз мејлли, дәрәләри кениш олур. Гәдим Д. тәкрар тектоник һәрәкәтләрә мә'руз галдыгда релјефин чаванлашмасы баш верир вә морфоложи чәһәтдән чаван дағлар әмәлә кәлир (мәс., Газахыстанда Гаратау силсиләси).

2) Јер сәтһиндә тәчрид олунмуш зирвәләр вә силсиләләр формасында олан галхмалар да (дәниз сәвијјәсиндән һүнд. 200 *м*-дән чох олан) Д. адланыр.

Д.-ын өјрәнилмәсинин бөјүк тәчрүби әһәмијјәти вар. Гәдим Д. чох ашындығына көрә фајдалы газынты јатаглары сәтһә јахын вә истисмар үчүн әлверишли олур. Дағ чајлары бөјүк енержи еһтијатына маликдир.

Әд.: М а р к о в К. К., Основные проблемы геоморфологии, М., 1948; Щ у к и н И. С., Щ у к и н а О. Е., Жизнь гор. Опыт анализа горных стран как комплекса поясных ландшафтов, М., 1959; Р е з а н о в И. А., Образование гор, М., 1977.

ДАҒЛАРЧА (Dağlarca) Фазил Һүсну (д. 1914, Истамбул) — түрк шаири. «Һаваја чызылан дүнја» (1935), «Ушаг вә аллаһ» (1940), «Даш дөврү» (1945), «Ана торпаг» (1950), «Асу» (1955), «Азадлыг мејданы» (1960), «Әлчәзаир маһнысы» (1961), «Вјетнам мүһарибәмиз» (1966), «Һајды» (1968) вә с. ше'р китабларынын мүәллифидир. Јарадычылығында актуал ичтимаи-сијаси проблемләр, халгларын милли азадлыг мүбаризәси мөвзусу мүһүм јер тутур. Ше'рләри бир сыра дилә, о чүмләдән Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. ССРИ-дә, һабелә Азәрб.-да олмуш (1969), республикамыза ше'рләр һәср етмишдир («Кәнчәли Низаминин түрбәси», «Сабирин евиндә», «Көј чај», «Шамахылы олмаг», «Бакыда ојанмаг»).

Ә с ә р л ә р и: Ше'рләр, «Шәһәр, ахшам вә сән» китабында, Б., 1974; Стихи, М., 1975.

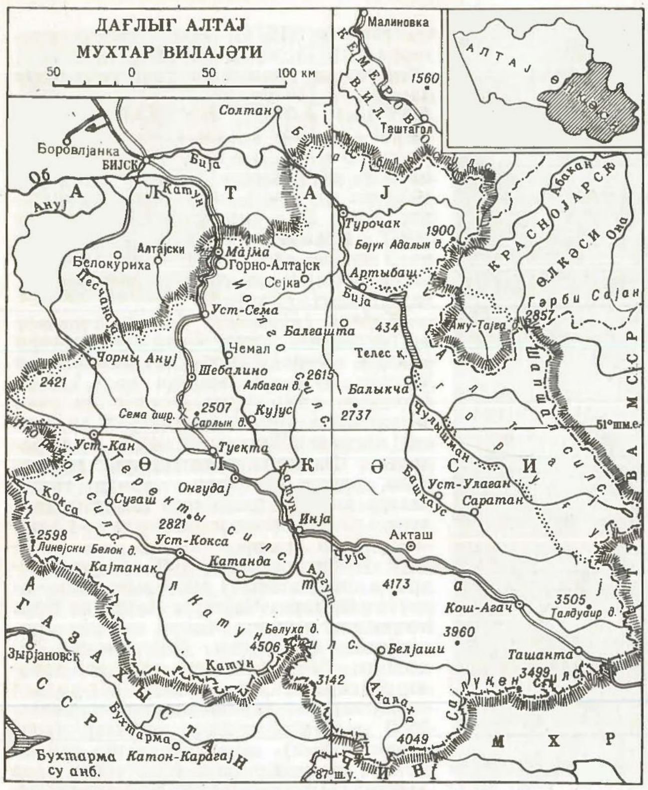
ДАҒЛЫ (Сејфәддин Әлиаға оғлу А б б а с о в у н тәхәллүсү; д. 21.8.1921, индики Абшерон р-нунун Хызы к.)— Азәрб. совет јазычысы, драматург. 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. «Мәш'әл» (1950) адлы илк һекајәләр китабында Иран Азәрб.-ындакы милли азадлыг һәрәкатындан бәһс едилир. «Һекајәләр» (1955), «Сабигләр» (1957), «Көјчәк оғлан» (1964), «Веркүлаға вә Абсәтәли» (1966), «Ипәк күл» (1971), «Алдада билмәзсән» (1977) сатирик һекајә вә повест китабларынын мүәллифидир. «Баһар оғлу» (1962) романы Ч. Чаббарлыја һәср олунмушдур. «Адысәнин, дады-мәним» (1962), «Мәнзилиниз мүбарәк» (1971), «Инсан белә дәјишәрмиш» (1975), «Көлкәләр пычылдашыр» (1976), «Бекарчылыг контору» (1977) вә с. комедијалары вар. *«Кирпи»* журналынын баш редактору олмушдур (1959—76).

ДАҒЛЫГ АЛТАЈ МУХТАР ВИЛАЈӘТИ (7.1.1948 иләдәк О ј р о т М у х т а р В и л а ј ә т и) — РСФСР Алтај өлкәси тәркибиндә мухтар вилајәт. 1922 ил ијунун 1-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 92,6 мин *км*². Әһ. 169 мин (1977, 1 јанвар). 8 р-ну, 1 шәһәри вә 3 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Горно-Алтајск ш.-дир (хәритә үчүн, бах *Алтај өлкәси*).

Тәбиәт. Әразиси Алтај д-рынын ч. һиссәсини тутур. Әсас силсиләләри (Катун, Курај, Теректы, Шимали вә Чәнуби Чуја, Чулышман вә с.) бир-бириндән дар дәрин дәрәләр вә енли чухурларла ајрылыр. Алтајын ән јүксәк нөгтәси (Белуха д., 4506 *м*) бурададыр. Фајдалы газынтылары: гызыл, чивә, надир металлар, мәрмәр, гонур көмүр вә с. Иглими сәрт континенталдыр. Орта темп-р јанварда —12-дән —31,8°С-јә гәдәр, ијулда 9—18°С-дир. Иллик јағынты 100 *мм*-дән (дағарасы чөкәкләрдә) 1000 *мм*-ә (шм.-г.-дә) гәдәрдир. Чајлары Катун вә Бија һөвзәсинә аиддир; бөјүк енержи әһәмијјәтинә маликдир. Бөјүк көлү Телесдир. Дағ јамачларында вә дәрәләрдә гара, галан әразидә дағ-подзол торпаглары јајылмышдыр. 2000—2500 *м* јүксәклијәдәк мешәләр (әразинин 25%-и), даһа јухарылар субалп вә алп чәмәнләридир. Ири чөкәкләрдә дағ-чөл вә јарымсәһра биткиләри битир. Һејванлардан дағкечиси, бәбир, ајы, чанавар, сығын, марал, дәлә вә с., гушлардан дурна, Сибир хорузу, тетра гушу, кәклик вә с. јашајыр. Телес көлү рајонунда горуг (Алтај горуғу) вар.

Әһали. Вил.-ин јерли әһалиси *алтајлылардыр* (27,7%, 1970); руслар (65,6%), газахлар (4,3%) вә б. халглар да јашајыр. Шәһәр әһалиси 28,1%-дир. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 1,8 нәфәрдир (1977).

Тарихи мә'лумат. Вил.-ин әразисиндә Палеолитә аид инсан мәскәнләри ашкар едилмишдир. Бу әразидән һунлар, түрк тајфалары, ујғурлар, Јенисеј гырғызлары, гаракитајлар, монголлар кечмишләр. 13 әсрин әввәлләриндән 18 әсрәдәк вил.-ин индики әразиси монгол империјасына, сонра исә мүхтәлиф феодал бирликләринә дахил иди. 1756 илдә алтајлылар Русија тәбәәлијини гәбул етдиләр. Әһали көчәри малдарлыгла, овчулугла мәшғул олурду. Феодал-патриархал мүнасибәтләри һөкм сүрүрдү. Халг бајларын, шаманларын, чар мә'мурларынын зүлмү алтында иди. 1918 илин јанвар-мартында Дағлыг Алтајда Совет һакимијјәти гурулду. Лакин ијунда јерли милләтчиләр вә ағгвардијачылар һакимијјәти әлә кечирдиләр. Гызыл Орду һиссәләринин вә партизанларын фәалијјәти нәтичәсиндә 1920 илин апрелиндә Совет һакимијјәти бәрпа едилди. ҮРМИК-ин гәрары илә 1922 ил ијунун 1-дә РСФСР тәркибиндә Ојрот МВ јарадылды. Лакин бу, тарихи вә етник чәһәтдән халгын адына ујғун кәлмәдијиндән, 1948 ил јанварын 7-дә Ојрот МВ Д.А. МВ адландырылды. Сосиалист дәјишикликләри нәтичәсиндә Д.А. МВ зәһмәткешләри, капиталист инкишаф мәрһәләсини кечирмәдән, феодал-патриархал мүнасибәтләриндән

социализмә кечдиләр. Сәнаје мүәссисәләри јарадылды, к-з вә с-зләр тәшкил олунду, мәдәни ингилаб һәјата кечирилди. Д.А. МВ 1967 ил августун 8-дә Ленин ордени, 1972 ил декабрын 29-да Халглар достлуғу ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Тәсәррүфат. Әсас тәсәррүфат саһәси һејвандарлыгдыр (давар, гарамал, ат, јак). Маралчылыг да инкишаф етдирилир. Вил.-дә 165 мин гарамал (о чүмләдән 68,9 мин инәк), 1135,7 мин давар, 50,6 мин ат, 15,5 мин марал, 7,4 мин халлы марал вар (1977, 1 јанвар). Ири чај дәрәләриндә вә чөкәкләрдә, хүсусилә экинчилик инкишаф етмишдир. Үмуми экин саһ. 140,5 мин *һа*-дыр (1976). Бунун 43,8 мин *һа*-ында дәнли биткиләр, 3,1 мин *һа*-ында картоф вә тәрәвәз-бостан биткиләри, 93,6 мин *һа*-ында јем биткиләри экилир. Овчулуг (әсасән, дәлә ову), хәзчилик (күмүшү гара түлкү), арычылыг тәсәррүфатын әһәмијјәтли саһәләриндәндир.

Тәсәррүфатда сәнајенин әһәмијјәти кетдикчә артыр. Сәнаје мәһсулунун тәгр. 70%-дән чохуну јејинти, јүнкүл сәнаје верир. Автомобил тә'мири, мәишәт електрик чиһазлары з-длары, тахта-шалбан тәдарүкү, тикинти материаллары истеһсалы мүәссисәләри, 11 јағ-пендир з-ду, 2 эт комбинаты, трикотаж, тикиш, мебел ф-кләри, електрик ст.-лары вә с. вар. Сәнаје мүәссисәләри, әсасән, Горно-Алтајск ш.-ндәдир. Вил.-ин нәгл. макистралы, әсасән, Бијадан МХР сәрһәдинәдәк узанан Чуја автомобил јолудур (уз. 621 *км*). Аеропорт вар.

Сәһијјә. 1977 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә вил.-дә 2470 чарпајылыг 34 хәстәхана мүәссисәси, 400 һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 26 һәким), Чемал дағ-иглим курорту вә 2 ушаг санаторијасы вар.

Мәдәнијјәт. 1976/77 дәрс илиндә вил.-дә 194 үмумтәһсил, 3 техники пешә, 5 орта ихтисас мәктәби, педагожи ин-т фәалијјәт көстәрирди. Вил.-дә 144 күтләви китабхана (тәгр. 1,5 млн. китаб), 263 клуб мүәссисәси, вил. өлкәшүнаслыг музеји, 249 киногурғу, филармонија, вил. драм театры, 10 халг театры, 3 пионерләр еви, 3 идман мәктәби, 14 ушаг мусиги мәктәби вә с., елми идарәләрдән тарих, Алтај дили вә әдәбијјаты елми-тәдгигат ин-ту вар. «Алтајдын чолмоны» (1922, «Алтај улдузу», Алтај дилиндә) вә «Звезда Алтая» (1922) вил. газетләри чыхыр. Вил. радиосу Алтај вә рус дилләриндәдир. Москва вә Барнаулдан верилишләр ретрансљасија едилир. 1960 илдән телевизија верилишләринә бахылыр.

Епос («Когумеј», «Алтај-Бучај», «Маадај-Гара» вә с.), нағыл, рәвајәт, маһны, аталар сөзү вә с. фолклор нүмунәләриндә халгын харичи ишғалчылара гаршы мүбаризәси, хошбәхтлик арзулары экс олунмушдур. 19—20 әсрләрдә Ч. Куранаков, М. Јутканаков, Ш. Шунеков, Н. Улагашев вә б. равиләр (нағылчы) мәшһур идиләр. 19 әсрдә маарифчи јазычы М. В. Чевалков фәалијјәт көстәрмишдир. Јазылы әдәбијјат Совет дөврүндә инкишаф етмишдир. М. В. Мундус-Едоков («Кәлин» пјеси), П. А. Чагат-Стројев («Мүдрик баһадыр» поемасы), П. В. Кучијак («Мүбаризә», «Ики гвардијачы» пјесләри), Ч. А. Чунижеков («Мундузак» повести), А. Сарујева («Мәним Алтајым» ше'р мәчмуәси), С. Суразаков, А. Адаров, Л. Кокышев, Е. Палкин, Б. Укачин вә б. јени һәјаты, вәтәни вә әмәк адамларыны тәрәннүм едән әсәрләр јазмышлар.

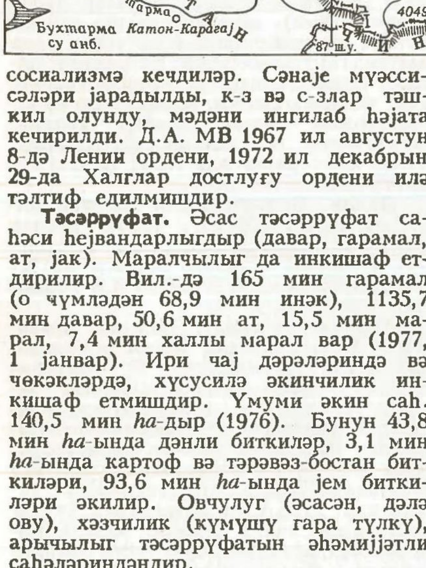
Д.А. МВ әразисиндә ашкар едилмиш эн гәдим абидәләр е.ә. 2-чи минилликә аиддир. Гәдим дөвр инчәсәнәти гајаүстү рәсмләр, даш һејкәлләр, Пазырык курганлары вә с. курганлардан тапылмыш *«һејвани услуб»*да декоратив-тәтбиги сәнәт әсәрләри (е.ә. 5—3 әсрләр) илә тәмсил олунур. Көчәри тајфалар әсрләр боју кечә вә ағачдан гурашдырылмыш алачыгларда јашамышлар. Совет дөврүндә кәндләрдә ағачдан мүасир типли евләр, Горно-Алтајскда Советләр еви, китабхана вә банк бииалары, меһманхана вә с. тикилмишдир. Професионал инчәсәнәтин јаранмасы рәссам Г. И. Гуркинин вә онун давамчылары Н. И. Чевалков, И. И. Ортонулов вә б.-нын јарадычылығы илә бағлыдыр.

Әд.: Под знаменем Октября (Горный Алтай за 50 лет Советской власти), Горно-Алтайск, 1967; Очерки по истории горноалтайской литературы, Горно-Алтайск, 1969; Очерки истории Горно-Алтайской автономной области, Горно-Алтайск, 1973.

ДАҒЛЫГ БӘДӘХША́Н МУХТАР ВИЛАЈӘТИ — Тач.ССР тәркибиндә мухтар вилајәт. 1925 ил јанварын 2-дә тәшкил едилмишдир. Ш.-дә Чинлә, ч.-г.-дә Әфганыстанла сәрһәдләнир. Саһ. 63,7 мин *км*². Әһ. 119 мин (1977, 1 јанвар). 6 р-ну, 1 шәһәри вар. Мәркәзи Хорог ш.-дир.

Тәбиәт. Вил.-ин әразиси Памир д-рында јерләшир. ССРИ-дә эн јүксәк зирвәләр (Коммунизм Пики, һүнд. 7495 *м*) вә эн бөјүк дағ бузлашма (Федченко бузлағы, уз. 71 *км*) саһәси бурададыр. Әразиси Гәрби Памир вә Шәрги Памирдән ибарәтдир. Гәрби Памир дәрин дәрәләрлә парчаланмыш дағ силсиләләридир (һүнд. 6000 *м* вә даһа чох), Шәрги Памир сәтһи аз парчаланмыш јүксәк јајладыр (3500—4500 *м*); һүндүр дағларла әһатәләнмишдир. Фајдалы газынтылары: дәмир филизи, әлван вә надир металлар, кварс, галај, мис, молибден, дағ бүллуру вә с. Гәрби Памирдә иглим мүләјим континенталдыр. Орта темп-р јанварда —7,8, ијулда 22,2°С, иллик јағынты тәгр. 240 *мм*-дир (Хорогда). Шәрги Памирдә орта темп-р јанварда —19,6, ијулда 13°С, иллик јағынты 60—70 *мм*-дир (Мүрғабда). Вил.-ин әсас чајлары Пәнч вә онун голлары (Бартанг, Ванч, Јазгулем, Гунт), Мүрғаб вә с.-дир. Чохлу көл (Гаракул, Шоркул вә с.) вар. Дағ-чөл, дағ-чәмән скелетли, јүксәк дағ боз торпаглары, такырлы-шоракәтли вә с. торпаглар јајылмышдыр. Гәрби Памирдә сәһра, дағ-чөл вә дағ-чәмән, Шәрги Памирдә јүксәк дағ сәһра биткиләри битир. Һејванлары: чанавар, түлкү, довшан, бәбир, дағкечиси, ири јыртычы гушлар вә с., һәмчинин г.-дә вашаг, охлу кирпи, чөлдонузу, ш.-дә архар вә с. Чај вә көлләрдә форел, маринка вә с. балыг нөвләри вар.

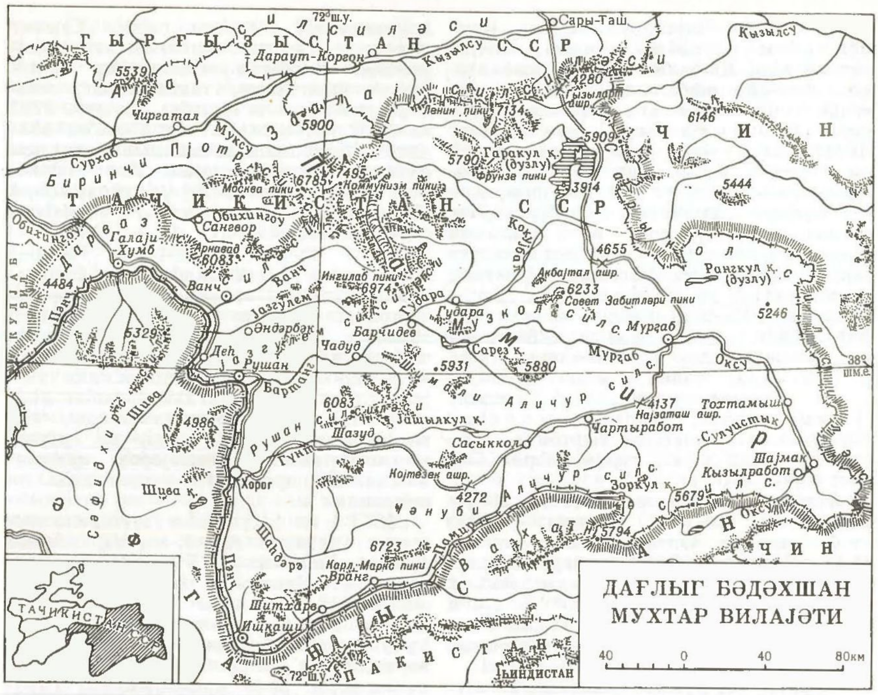
Әһали. Вил.-ин г.-ндә, әсасән, тачикләр, ш.-индә гырғызлар јашајыр. Јашајыш мәнтәгәләринин чох һиссәси вади-

Телес көлү.

Горно-Алтајск шәһәри.

ләрдә мәркәзләшмишдир. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 2 нәфәрдир (1977). Вил. әһ.-нин 90%-дән чоху г. һиссәдәдир.

Тарихи мә'лумат. Вил.-ин әразиси гәдим дөврдән мәскун иди. Бурада е.ә. 6—4 әсрләрдә әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғул олан *скифләр* (вә ја саклар), е.ә. 2 әсрдә исә тохарлар вә Орта Асијанын дикәр халглары јашамышдыр. Вил.-ин әразиси (јахуд бир һиссәси) мүхтәлиф дөврдә Ефталиләр дөвләтинин, *Түрк хаганлығынын* тәркибинә, Бухара, Коканд ханлыгларынын тә'сир даирәсинә дахил иди. Әһали һејвандарлыг, әкинчилик вә сәнәткарлыгла мәшғул олурду. Феодал-патриархал мүнасибәтләри һөкм сүрүрдү. 1885 илдә чар Русијасы Шәрги Памири тутду. Русија—Инкилтәрә мүгавиләсинә (1895) әсасән, Пәнч чајынын сол саһили Әфганыстана, сағ саһили исә Русијанын вассалы олан Бухара ханлығына верилди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы Дағлыг Бәдәхшан халгыны ичтимаи вә милли зүлмдән азад етди. 1920 илин ијунунда Памирдә Совет һакимијјәти галиб кәлди. 1923 илин ијулунда Дағлыг Бәдәхшан мүстәгил вил. һүгугу илә Түркүстан МССР-ә дахил едилди. ССРИ МИК-ин гәрары илә (1925 ил, 2 јанвар) Тач.ССР тәркибиндә Д.Б. МВ јарадылды. 1925 илин нојабрында 1-чи вил. Советләр гурултајында вил. ичраијјә комитәси сечилди. Сосиалист дәјишикликләри нәтичәсиндә Д.Б. МВ-нин зәһмәткешләри капитализм мәрһәләсини кечирмәдән, феодал-патриархал мүнасибәтләриндән сосиализмә гәдәм гојдулар. Сәнаје мүәссисәләри јарадылды, коллективләшмә, мәдәни ингилаб һәјата кечирилди.

Вил. 1967 илдә Ленин ордени, 1972 илдә Халглар достлуғу ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Тәсәррүфат. Игтисадијјатында к.т. әсасдыр. Вил.-ин г.-индә әкинчилик (әсасән, суварма әкинчилији) вә һејвандарлыг, ш.-индә һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Вил.-дә 17 к-з, 15 с-з вар (1977). Үмуми әкин саһ. 17 мин *һа*-дыр (1976). Бунун 6,8 мин *һа*-ында дәнли вә дәнли-пахлалы (буғда, арпа, нохуд) биткиләр, 8,9 мин *һа*-ында јем биткиләри, 0,8 мин *һа*-ында картоф вә тәрәвәз-бостан биткиләри, 0,5 мин *һа*-ында түтүн әкилир. Бағчылыг вә ипәкчилик инкишаф етдирилир. 341 мин давар, 64,2 мин гара мал (о чүмләдән тәгр. 22 мин инәк), 0,8 мин ат вар (1976). Совет һакимијјәти илләриндә мә'дән сәнајеси јарадылмышдыр. Вил.-дә дәмир-бетон конструксијалары, чөрәк, сүд, эт з-длары, тә'мир е'малатханалары, тикиш ф-ки, бир нечә СЕС (1976 илдә 29 млн. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир) вар. Әсас автомобил јоллары Шәрги Памир јолу (Хорог—Ош) вә Бөјүк Памир јолудур (Душәнбә—Хорог); Хорогдан ч.-а, Пәнч чајынын кечилмәз дәрәсинә Бөјүк Памир јолу илә бирләшән автомобил јолу салынмышдыр.

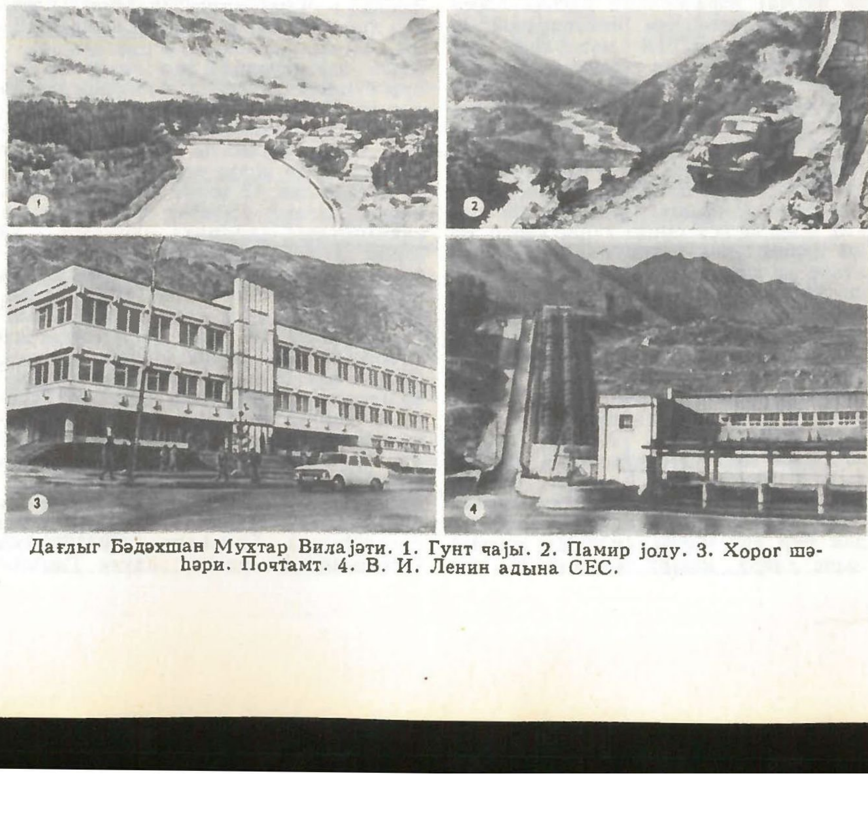
Сәһијјә. 1977 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә вил.-дә 1005 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 87,3 чарпајы) 22 хәстәхана мүәссисәси, 144 һәким, Гарм-Чашмда су мүаличәханасы вар.

Мәдәнијјәт. 1976/77 дәрс илиндә 264 үмумтәһсил мәктәбиндә 35 мин, техники пешә мәктәбләриндә 270, тибб мәктәбиндә 30 шакирд охујурду. 1976 илдә 9 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 972 ушаг тәрбијә олунурду. Вил.-дә 273 күтләви китабхана (1195 мин китаб), 165 клуб, вил. өлкәшүнаслыг музеји, мусигили комедија театры, 2 халг театры, 2 халг маһны вә рәгс ансамблы, 7 ушаг мусиги мәктәби, 80 киногурғу, 7 пионерләр еви фәалијјәт көстәрир (1977). Хорогда Тач.ССР ЕА-нын Памир биоложи ин-ту вә мүәллимләри тәкмилләшдирмә ин-ту вар.

Тачик дилиндә «Бадахшони Совети» («Совет Бәдәхшаны», 1931) вил. гәзети чыхыр (бир сәһифәси рус дилиндә). Јерли радио верилишләри бирпрограмлыдыр, һәмчинин Москвадан вә Душәнбәдән верилишләр ретранслјасија олунур.

Д.Б. МВ әразисиндә ерамызын илк әсрләриндә тикилмиш мөһтәшәм гала харабалыглары, һәмчинин мүхтәлиф дөврләрә аид гајаүстү тәсвирләр ашкар едилмиш, гәбирләрдән дәмир биләрзикләр, тунч мә'мулатлар, үзәриндә ат, антилоп, дағкечиси тәсвири олан хәнчәр дәстәкләри вә с. тапылмышдыр. Гәрби Памирдә тачикләр даш вә чиј кәрпич евләрдә, Шәрги Памирдә гырғызлар исә кечә алачыгларда јашамышлар. Совет дөврүндә Д.Б. МВ-ндә, әсасән, дашдан 1—2 мәртәбәли јашајыш евләри вә ичтимаи биналар тикилир. Памирдә јашајан тачикләрин декоратив-тәтбиги сәнәти ағач үзәриндә ојма вә мүхтәлиф тикмәләр, нахышлы кечә, парча кәмәрләр, рәнкли јун саплардан тохунма чорабларла, Шәрги Памирдә јашајан гырғызларынкы исә кечә вә парча мә'мулатлар, һәндәси орнаментли тикмәләрлә тәмсил олунур.

Әд.: История таджикского народа, т. 2, кн. 2; т. 3, кн. 1—2, М., 1964—65;

Дағлыг Бәдәхшан Мухтар Вилајәти. 1. Гунт чајы. 2. Памир јолу. 3. Хорог шәһәри. Почтамт. 4. В. И. Ленин адына СЕС.

Раджабов С. А., Бободжанов Н., Советский Бадахшан в братской семье народов СССР, Душанбе, 1975.

ДАҒЛЫГ ГАРАБАҒ МУХТАР ВИЛАЈӘТИ игтисади-чоғрафи рајону — Азәрб.ССР-дә игтисади-чоғрафи р-нлардан бири. Мә'лумат үчүн бах *Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәти*.

ДАҒЛЫГ ГАРАБАҒ МУХТАР ВИЛАЈӘТИ (ДГМВ)—Азәрб.ССР-дә мухтар вил. 1923 ил ијулун 7-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 4,4 мин $км^2$, әһ. 156 мин (1977, 1 јанвар). 5 р-ну (Әскәран, Мардакерт, Мартуни, Һадрут вә Шуша), 2 шәһәри, 5 шәһәр типли гәс., 1 фәһлә гәс., 220 кәнд вә гәс. вар (1977, 1 јанвар). Мәркәзи Степанакерт ш.-дир.

Тәбиәт. ДГМВ Кичик Гафгазын ч.-ш. һиссәсиндәдир. Релјефи, әсасән, дағлыгдыр. Вил.-ин шм. һиссәсини Муровдағ силсиләсинин (Кичик Гафгазын ән јүксәк зирвәси Камыш д.—3724 *м*) ч. јамачлары, мәркәзи, г. вә ч. һиссәсини Гарабағ силсиләсинин ш. јамачлары (Гызгала д.—2843 *м*, Гырхгыз д.—2827 *м*, Бөјүк Кирс д.—2725 *м*), шм.-ш. вә ш. һиссәсини дүзәнликләр (Гарабағ вә Мил дүзәләринин г. кәнары) тутур. Әразидә Муровдағ вә Гарабағ силсиләләри Гарабағ вә Мил дүзәләринә тәрәф алчалан бир нечә јан гола ајрылмышдыр. Силсиләләр вә онларын јан голларынын чајларла парчаланмасы нәтичәсиндә дәрин вә сылдырым јамачлы дәрәләр әмәлә кәлмишдир. Орта дағлыгда чај дәрәләринин кенишләндији саһәләрдә дағарасы чөкәкликләр (Атерк, Довшанлы, Степанакерт вә с.) вар. Кеоложи гурулушунда Кичик Гафгазын икинчи дәрәчәли тектоник елементләриндән Муровдағ, Гарабағ, Ағдам антиклинориумлары вә онлары бир-бириндән ајыран Торағајчај вә Мартуни синклинориумлары әсас јер тутур. Антиклинориумларын тағы Орта Јуранын вулканик сүхурлары, тағын узаг ганадлары вә онлары мүрәккәбләшдирән синклинал структурлар исә Үст Јуранын әһәнкдашы, Табаширин вулканокен вә чөкмә сүхурларындан тәшкил олунмушдур. Онлар да бә'зән интрузијаларла кәсилир. Дүзәнликләрдә вә чај дәрәләринин ашағы һиссәләриндә Антропокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. ДГМВ мүхтәлиф фајдалы газынтыларла зәнкиндир. Бурада полиметал филизләр, мәрмәр, кипс, әһәнкдашы вә с. фајдалы газынты јатаглары, һәмчинин 120-дән чох минерал булаг (Туршсу, Шырлан, Туғ, Кирс, Зәрданашен вә с.) вар. Дағәтәји вә орта дағлыг зонада, әсасән, гышы гураг кечән мүлајим исти, јүксәк дағлыг зонада исә гышы гураг кечән сојуг иглим вар. Орта темп-р јанварда дүзән вә дағәтәји јерләрдә 2-дән 0,5°С-јә, јүксәк дағлыгда —4-дән —13°С-јә гәдәр, ијулда мүвафиг олараг 25—26 вә 15—14°С-дир. Иллик јағынты дүзән вә дағәтәји јерләрдә 400—550 *мм*, јүксәк дағлыгда 800—900 *мм*-дән чохдур. Муровдағ силсиләсинин јүксәк зирвәләри бә'зән ил боју гарлы олур. Чајлары Күр (Тәртәр, Хачын, Гаргар вә с.) вә Араз (Көндәләнчај, Гуручај вә с.) һөвзәләринә аиддир; әсасән, јағыш вә јералты суларла гидаланыр. Сувармада кениш истифадә олундуғундан бир чох чајын сују јаз дашғынлары дөврү нәзәрә алынмазса, мәнсәбә чатмыр. Чајлардан енержи мәнбәји кими истифадә едилир. Кичик көлләр вар. Шабалыды, ачыг шабалыды, дағ түнд шабалыды, гәһвәји дағ-мешә, гонур дағ-мешә, гарамтыл дағ-чәмән вә с. торпаглар јајылмышдыр. ДГМВ-ндә 2 минә гәдәр битки нөвү мә'лумдур. Дүзән јерләрдә јовшан, јовшанлы-шоранотлу јарымсәһра, дағ әтәкләриндә дашдајан, шибјә, јовшанлы-дарағотлу чөл вә јарымчөл биткиләри, дағ јамачларында коллуглар, енлијарпаглы мешәләр (фыстыг, вәләс, палыд вә с.) кениш јер тутур. Әразинин 33%-и мешәләрлә өртүлүдүр. 2000—2300 *м*-дән јүксәкдә субалп вә алп чәмәнләридир. Һејванлары: гајакечиси, ајы, вашаг, мешә пишији, чүјүр, чанавар, түлкү, боз довшан, сүләјсин, синчаб, дашлыг дәләси, охлу кирпи вә с. Гушлардан гырговул, кәклик, көјәрчин вә с., сүрүнәнләрин бир чох нөвү вар.

Әһали. Ермәниләр (80,5%, 1970), азәрб.-лар (18,1%), руслар (0,9%) вә б. јашајыр. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 35,5 нәфәрдир (1977, 1 јанвар). Әһалинин 10%-и һүнд. 500 *м*-ә гәдәр, 86%-и 500—1500 *м*, 3%-и 1500—2000 *м*, 1%-исә 2000 *м*-дән чох олан јерләрдә мәскунлашмышдыр. Шәһәр әһ. 42%-дир. Шәһәрләри: Степанакерт вә Шуша.

Тарихи мә'лумат. Әлверишли чоғрафи шәраит һәлә Даш дөврүндән инсанларын Дағлыг Гарабағда мәскән салмасына сәбәб олмушдур. ССРИ әразисиндә ән гәдим ибтидаи инсан мәскәнләриндән бири ДГМВ-дә ашкар едилмишдир (бах *Азых мағарасы*). Вил.-ин әразиси археоложи абидәләрлә зәнкиндир. Енеолит, Тунч вә еркән Дәмир дөврүнә аид чохлу археоложи абидәләр (Хочалы гәбиристаны, *Арачадзор курганлары* вә с.) ашкар едилмишдир. Антик вә орта әср абидәләри, әсасән, Мартуни вә Мардакерт р-нлары әразисиндәдир (*Амарас* вә с.). Дағлыг Гарабағын мүасир әразиси ерамызын 1 әсриндән Гафгаз Албанијасынын *Арсах* тарихи вил.-нә дахил иди. Дағлыг Гарабағын әһалиси 1—2 әсрләрдә Рома ишғалчыларына, 3—4 әсрләрдә исә Сасани һөкмдарларына гаршы мүбаризә апармышдыр. 3—5 әсрләрдә Дағлыг Гарабағда феодал мүнасибәтләри јаранмыш, 4 әсрдән христианлыг јајылмаға башламышды. Дағлыг Гарабаға 6 әсрдә *һунлар*, 7 әсрин әввәлләриндә исә *хәзәрләр* һүчум етмишди. 8 әсрдә әрәбләрин ишғал етдији Дағлыг Гарабағ әразиси Әмәвиләр хилафәтинин тәркибинә гатылды. Бабәк һәрәкаты Дағлыг Гарабағ әразисини дә әһатә етмишди. 11 әсрин орталарындан 12 әсрин 2-чи јарысына гәдәр Дағлыг Гарабағ Сәлчугиләрин һакимијјәти алтында олмушду. 13 әсрин 30-чу илләриндә Дағлыг Гарабағы монголлар, 14 әсрин сонларында исә Тејмури гошунлары ишғал етди. Дағлыг Гарабағ 15 әсрин 1-чи јарысында Гарагојунлу, 2-чи јарысында исә Ағгојунлу дөвләтинин тәркибиндә иди. Сәфәвиләр дөврүндә Гарабағ бәјләрбәјилијинә дахил олан Дағлыг Гарабағын әразиси Сәфәви-Османлы мүһарибәләри заманы әлдән-әлә кечмишди. 17 әсрин әввәлләриндә азәрб. вә ермәни кәндлиләринин иштирак етдији *Мыхлы Баба һәрәкаты* Дағлыг Гарабағы да бүрүмүшдү. 18 әсрин орталарында Пәнаһәли хан Дағлыг Гарабағын да дахил олдуғу *Гарабағ ханлығынын* әсасыны гојду. Ханлыг дөврүндә Дағлыг Гарабағын игтисадијјатында нисбәтән ирәлиләјиш олду. Әһали ипәкчилик, тахылчылыг, малдарлыг вә с. илә мәшғул олурду. 1795 вә 1797 илләрдә Дағлыг Гарабағ әһалиси Иран истилачыларына инадлы мүгавимәт көстәрмишди. Аға Мәһәммәд шаһ Шушада өлдүрүлдүкдән сонра Иран гошунлары Дағлыг Гарабағы тәрк етдиләр.

Һәлә гәдимдән Дағлыг Гарабағ әразисиндә јерли албан тајфалары олан *гаргарлар* вә *утиләр* јашајырды. Сонралар ермәни вә *албан* (Гафгаз) *килсәси* арасында кедән ијерархија мүбаризәси заманы Хилафәтин зүлмү вә ермәни Григориан килсәсинин тәзјиги нәтичәсиндә Дағлыг Гарабағ әһалиси тәдричән григорианлашды, ермәни дилини гәбул етди вә ермәни мәдәнијјәтини мәнимсәјәрәк ермәниләшди. Бу просес 13 әсрдән даһа да күчләнди.

1813 ил Күлүстан мүгавиләсинә әсасән Шимали Азәрб.-ын тәркибиндә Дағлыг Гарабағ да Русијаја бирләшдирилди. Чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәтинә бахмајараг Русија илә бирләшмә Гарабағ халгларыны харичи һүчумлардан, дахили ара мүһарибәләриндән вә феодал чәкишмәләриндән хилас етди. 1840 илдән Дағлыг Гарабағын әразиси Каспи вил.-нин Шуша гәзасына, 1846 илдән исә Шамахы (1859 илдән Бакы) губ.-сына дахил олду. Јелизаветпол губ.-сынын јаранмасы илә (1868) мүасир ДГМВ-ин әразиси Шуша вә гисмән Зәнкәзур гәзаларынын тәркибинә дахил едилди. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә Дағлыг Гарабағ Үмумрусија базары системинә чәлб олунду. Шушада вә бир сыра кәндләрдә гадын вә ушаг әмәјинин истисмар олундуғу онларча хырда сәнаје (хүсусән барамаачма) мүәссисәләринин јарадылмасы капитализм дөврүндә вил.-ин игтисади инкишафы үчүн сәчијјәви иди. 20 әсрин әввәлиндә Азәрб.-ын бүтүн зәһмәткешләри илә бирликдә Дағлыг Гарабағын фәһлә вә кәндлиләри дә мүтләгијјәтә гаршы мүбаризәјә гошулмушду. РСДФП Бакы Комитәсинин рәһбәрлији алтында 1905 илдә Шушада болшевик групу јарадылды. 1905—07 илләрдә Биринчи рус ингилабы, һәмчинин 1912—14 илләрдә ингилабын јүксәлиши дөврүндә Дағлыг Гарабағ фәһлә вә кәндлиләрин чыхышлары олмушдур. 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра Дағлыг Гарабағда икиһакимијјәтлик јаранды. 1918 илдә харичи мүдахиләчиләрин көмәји илә мүсаватчылар вә дашнаклар һакимијјәти әлә алдылар. 1918 илин сентјабрында түрк гошунлары Шушаны тутду. 1920 илин мартында дашнакларын әмри илә кенерал Дро вә полковник Нжденин гошунлары Гарабаға һүчум етдиләр. Мүсаватчылар јетишмәкдә олан ингилаб фыртынасынын гаршысыны алмаға чәһд едәрәк, Гарабағда дашнак дәстәләринин гулдурлуг фәалијјәтини бәһанә едиб милләтчилик тәблиғатыны гызышдырдылар. Мартын 22-дән 23-нә кечән кечә Ханкәнди (индики Степанакерт) к.-ндә башланан милли гырғын тезликлә әтрафа јајылды. Бир чох јашајыш мәнтәгәси дағыдылды, Шушанын бир һиссәси тамамилә јандырылды. Нуру пашанын башчылығы илә түрк гошунлары јени-

дән Гарабаға сохулду. Игтисадијјат тамамилә дағылмаг дәрәчәсинә чатды, әһали диләнчи вәзијјәтинә дүшдү. Дағлыг Гарабағын әһалиси харичи мүдахиләчиләрә, мүсаватчылара вә дашнаклара гаршы амансыз мүбаризә апарырды. Фәһлә вә кәндлиләрин ингилаби мүбаризәсинә болшевикләрдән А. Камари, М. Мәммәдханов, С. Һамбарсумјан, А. Каракозов, И. Довлатов, Б. Вәлибәјов, Һ. Һачыјев вә б. башчылыг едирдиләр.

1920 ил мајын 12-дә XI Гызыл Орду Дағлыг Гарабағ зәһмәткешләринин көмәјинә кәлди. Зәһмәткешләрин көнүллү дөјүшчү дәстәләри тәшкил едилди. Көнүллү дәстәләринин вә XI Гызыл Ордунун зәрбәләри алтында Дро вә Нжденин дашнак ордулары кери чәкилмәјә мәчбур олду. 1920 илин мајында Гарабағда Совет һакимијјәти гурулду. Зәһмәткешләри ичтимаи вә милли зүлмдән хилас едән Совет һакимијјәти онларын игтисади вә мәдәни инкишафы үчүн һәртәрәфли јол ачды. Азәрб. МИК-ин декретинә (1923, 7 ијул) әсасән Азәрб.ССР тәркибиндә мәркәзи Ханкәнди (индики Степанакерт) олмагла ДГМВ јарадылды. ДГМВ-нин тәшкилиндә вә инкишаф етдирилмәсиндә С. М. Киров, Г. К. Орчоникидзе, Н. Н. Нәриманов, А. Ф. Мјасников, Ә. Һ. Гарајев, Л. И. Мирзојан С. М. Әфәндијев, А. М. Назаретјан Г. М. Мусабәјов вә б. көркәмли партија вә дөвләт хадимләри билавасит, иштирак етмишләр.

ДГМВ-нин јарадылмасы Азәрб. вә ермәни зәһмәткешләринин достлуғунун даһа да мөһкәмләнмәси вә Ленин милли сијасәтинин һәјата кечирилмәсиндә јени, мүһүм мәрһәлә иди. Коммунист Партијасы вә Совет дөвләтинин гајғысы нәтичәсиндә сәнајенин, к.т.-нын гыса мүддәтдә бәрпа вә инкишафында бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанылды. 1934 илдә ДГМВ-дә коллективләшмә вә голчомагларын бир синиф кими ләғв едилмәси әсасән баша чатды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә бүтүн совет халгы кими ДГМВ зәһмәткешләри дә Гызыл Орду сыраларында өлкәни алман фашист ишғалчыларындан мүдафиә етмиш вә арха чәбһәдә фәдакарчасына чалышмышлар. Мүһарибә иштиракчыларындан тәгр. 15 мин нәфәр ССРИ ордсн вә медаллары илә тәлтиф олунмуш, 20 нәфәр исә Совет Иттифагы Гәһрәманы (Нелсон Степанјан ики дәфә) адына лајиг көрүлмүшдүр. Мүһарибәдән сонракы илләрдә ДГМВ-дә х.т.-нын бир чох саһәси, о чүмләдән јүнкүл вә јејинти сәнајеси, халчачылыг вә с. хејли инкишаф етмиш, к.т.-нын үзүмчүлүк, тахылчылыг, памбыгчылыг вә с. саһәләриндә бөјүк ирәлиләјиш олмушдур. 1967 илдә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 50 иллији әрәфәсиндә ДГМВ коммунизм гуручулуғу саһәсиндә газанылмыш наилијјәтләрә көрә Ленин ордени, 1972 илдә исә Халглар достлуғу ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Халг тәсәррүфаты. ДГМВ-нин сәнајеси, әсасән, шәрабчылыг, ипәкчилик, електротехника, мә'дән, ағач е'малы, мебел, сүд е'малы саһәләри үзрә инкишаф етдирилмишдир. Чохсаһәли к.т.-нда үзүмчүлүк, һејвандарлыг, тахылчылыг, түтүнчүлүк, бағчылыг, һәмчинин барамачылыг вә арычылыг әсас јер тутур.

Совет һакимијјәтиндән әввәлки илләрдә Дағлыг Гарабағда ипәк истеһсалы әсас сәнаје саһәси иди. Биринчи дүнја вә Вәтәндаш мүһарибәләри дөврүндә вил.-ин дағыдылмыш тәсәррүфаты Совет һакимијјәти илләриндә бәрпа едилмиш вә көкүндән дәјишмишдир. Ипәк вә јејинти сәнајеси техниканын сон наилијјәтләри әсасында јенидән гурулмуш вә инкишаф етдирилмиш, јени сәнаје саһәләри, механикләшдирилмиш сосиалист к.т. јарадылмышдыр. Үмуми сәнаје мәһсулунун һәчми 1977 илдә 1940 илдәкинә нисбәтән 15,2 дәфә, 1923 илдәкинә нисбәтән исә 650 дәфә артмышдыр. Јалныз сон он илдә (1967—1977) ДГМВ-нин сәнаје мәһсулларынын артымы 332% тәшкил етмишдир.

С ә н а ј е. ДГМВ-нин сәнајеси, әсасән, к.т. хаммалы е'мал едир. Вил.-ин сәнаје мәһсулунун јарыдан чохуну јејинти сәнајеси (әсасән, шәрабчылыг) верир. Ири шәраб з-длары (Степанакерт, Әскәран, Гырмызы Базар) вә чохлу илкин шәраб е'малы мүәссисәләри (Степанакерт, Ленинаван, Мартуни, Метстағлар вә с.), һәмчинин вил.-ин р-нларында шө'бәләри олан ири сүд комбинаты (Степанакерт) вә с. јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар.

Вил.-ин јүнкүл сәнајеси үмуми мәһсул истеһсалында 2-чи јери тутур. Јүнкүл сәнајени, әсасән, Степанакертдәки *Гарабағ ипәк комбинаты*, ајаггабы ф-ки, халча е'малатханасы вә тикиш ф-ки тәмсил едир. Вил.-ин игтисадијјатында Степанакерт електротехника з-ду мүһүм јер тутур. Ағач е'малы, мебел вә тикинти материаллары истеһсалы сәнајенин инкишаф етмиш саһәләриндәндир. Әсас сәнаје мәркәзи Степанакерт ш.-дир (сәнаје мәһсулунун јарыдан чохуну верир). Мешә тәсәррүфатлары (Степанакерт, Мардакерт, Һадрут), мешә комбинаты (Мардакерт), мебел ф-ки (Степанакерт), тикинти материаллары комбинаты (Степанакерт), һәмчинин истеһсалат комбинатлары (Степанакерт, Мардакерт, Һадрут вә с.), Шәрг мусиги аләтләри ф-ки (Шуша) вә с. вар.

Тәртәрчај һидротехники комплексинин истифадәјә верилмәси (1976) вил.-дә вә гоншу р-нларда (Бәрдә, Мирбәшир вә с.) игтисадијјатын инкишафына даһа бөјүк имкан јаратмышдыр.

К ә н д т ә с ә р р ү ф а т ы. ДГМВ-ндә 48 к-з, 26 с-з вар (1978). К.т.-на јарарлы торпаглар 203,2 мин *ha*-дыр (1977). Бунун 75,4 мин *ha*-ы шум јери, 20,2 мин *ha*-ы чохиллик биткиләр, 1,8 мин *ha*-ы динчә гојулмуш торпаглар, 4,1 мин *ha*-ы бичәнәкләр, 101,7 мин *ha*-ы отлаглардыр. Суварылан торпагларын үмуми саһ. 22,8 мин *ha*-дыр.

Дәнли биткиләр вил.-ин бүтүн р-нларында, түтүн исә Мардакерт р-нунда әкилир. Шәраб истеһсалы илә әлагәдар үзүмчүлүк даһа да инкишаф етдирилир. Вил.-ин к-з, с-з вә б. дөвләт тәсәррүфатларында 16,2 мин *ha* (1940 илдә 2 мин *ha*) үзүмлүк, 1 мин *ha* мејвә бағы вар (1977). Әсасән, тумлу вә чәјирдәкли мејвәләр јетишдирилир. Сон илләрдә үзүмлүкләрин кенишләндирилмәси илә әлагәдар үмуми әкин саһәсинин нисбәтән азалмасына бахмајараг әсас к.т. мәһсулларынын истеһсалы артмышдыр. Вил.-дә һејвандарлыг чинсләрин јахшылашдырылмасы, мөһкәм јем базасынын јарадылмасы, јај вә гыш

Чәдвәл 1

Әсас сәнаје мәһсуллары истеһсалы

Мәһсул нөвләри	1940	1950	1960	1970	1977
Електрик лампалары, мин әдәд	—	—	—	477	685
Ипәк парча, мин $м^2$	120	163	2259	9773	15475
Хам ипәк, *т*	98	120	121	124	142
Пендир вә брынза, *т*	61	113	268	557	529
Шәраб, мин *дкл*	40	165	269	539	1062
Конјак, мин *дкл*	1	6	11,4	11,0	26,2
Тахта шалбан, мин $м^3$	1,3	2,0	11,7	18,0	18,2*
Әһәнк, *т*	1,2	1,3	7,1	7,2	4,9
Мебел, мин манат	26	173	876	1891	2718

* 1976 ил

Чәдвәл 2

Әкин саһәләри (мин *ha*)

	1940	1950	1960	1970	1977
Үмуми әкин саһәси	82,0	79,1	88,2	69,9	70,5
Дәнли биткиләр	70,6	67,8	60,3	42,1	40,9
о чүмләдән:					
буғда	41,9	39,7	39,4	26,1	25,8
арпа	. . .	17,3	18,1	14,2	13,9
Техники биткиләр	4,1	2,4	3,7	1,6	0,2
о чүмләдән:					
памбыг	3,0	1,3	3,4	1,5	—
түтүн	. . .	0,3	0,3	0,1	0,2
Картоф вә тәрәвәз-бостан биткиләри	2,3	2,2	1,8	1,6	1,1
о чүмләдән:					
картоф	1,5	1,4	1,0	0,8	0,4
тәрәвәз	0,5	0,6	0,6	0,6	0,5
Јем биткиләри	5,0	6,7	22,4	24,6	28,3

Чәдвәл 3

Мал-гаранын сајы (мин баш, 1 јанвар)

	1941	1951	1961	1971	1978
Гарамал	87,6	85,9	84,2	86,4	86,2
о чүмләдән:					
инәк вә чамыш	26,2	19,5	27,5	27,7	27,1
Давар	160,4	203,1	307	266,3	287,1
о чүмләдән:					
гојун	102,6	158,7	284,6	248,1	268,3
Донуз	26,0	31,7	48,0	60,4	83,1

Чәдвәл 4

Дөвләтә кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары сатышы (*т*)

	1940	1950	1960	1970	1977
Тахыл	7014	7668	8660	8776	10459
Түтүн	99	164	172	266	336
Картоф	1137	1229	612	335	748
Тәрәвәз	503	544	1050	1707	4803
Үзүм	1565	3646	8040	54022	100354
Мал-гара вә гуш әти (дири чәкидә)	1427	2480	4794	7157	9530
Сүд вә сүд мәһсуллары (сүд һесабы илә), мин *т*	2,6	5,1	10,3	16,2	24,2
Јумурта, мин әдәд	289	1857	4326	7767	11190
Јун	109	206	610	494	613
Барама	114	152	186	183	129

отлагларындан сәмәрәли истифадә әсасында инкишаф етдирилир. Дүзәнлик вә дағәтәји һиссәдә әтлик-сүдлүк, јүксәк дағлыг һиссәдә әтлик-јунлуг һејвандарлыг инкишаф етдирилмишдир. ДГМВ донузларын сајына көрә республикада габагчыл јерләрдән бирини тутур. Арычылыг перспективли саһәләрдән биридир. Вилајәтин к-з вә с-зларында 6837 ары аиләси вар (1978). Гәдим тәсәррүфат саһәләриндән олан барамачылыг инкишаф етдирилир.

Нәглијјат. Әсас нәгл. васитәси автомобилдир. Шосе јолларынын үмуми уз. тәгр. 500 *км*-дир. Вил.-ин әразисиндән Јевлах—Лачын—Нахчыван, һәмчинин Бәрдә—Кәлбәчәр, Ағдам—Фүзули вә с. шосе јоллары кечир. Аеропорт вар (Степанакерт). Ағдамдан Степанакертә д.ј. чәкилир (1977).

Сәһијјә. 1978 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә ДГМВ-дә 1715 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 199 чарпајы) 32 хәстәхана, 286 һәким, 1468 орта тибб ишчиси вар. Шуша курорту, Туршсу балнеоложи иглим мүаличә јери, санаторијалар, истираһәт евләри фәалијјәт көстәрир.

Мәдәнијјәт. 11 ибтидаи мәктәбдә 151, 85 сәккизиллик мәктәбдә 7838, 84 орта мәктәбдә 27865, 5 орта ихтисас мәктәбиндә 2100 шакирд, Степанакерт педагожи ин-тунда тәгр. 2 мин тәләбә охујур (1977/78). 2 елми-тәдгигат идарәси (о чүмләдән Азәрб.ССР ЕА-нын Кенетика вә Селексија Ин-тунун Гарабағ елми тәчрүбә базасы), Азәрб. Јазычылар Иттифагынын филиалы, М. Горки ад. Степанакерт Драм Театры, Дөвләт маһны вә рәгс ансамблы, 220 клуб мүәссисәси, 5 пионерләр еви, 3 ушаг идман мәктәби, 5 мусиги мәктәби, 188 күтләви китабхана, 3 музеј, 178 киногурғу вә с. фәалијјәт көстәрир.

ДГМВ-дә «Советакан Карабах»(«Совет Гарабағы», 1923, ермәни дилиндә) вил. гәзети вә 4 р-н гәзети чыхыр. Респ. радио верилишләри илә јанашы Азәрб. вә ермәни дилләриндә јерли радио верилишләри апарылыр. ДГМВ-дә Мәркәзи вә респ. телевизијасынын верилишләринә бахырлар.

ДГМВ әразисиндән тапылмыш гәдим мәдәнијјәт нүмунәләри (тунчдан силаһ вә бәзәк әшјалары, нахышлы керамика вә с.) е.ә. 3—2 әсрләрин орталарына аиддир. Ме'марлыг абидәләриндән халг јашајыш еви типләри, Аслан галасы (9 әср), Һатәм Мәлик галасы (?), Тәртәр чајы үстүндә көрпү (?), чохлу түрбә вә мә'бәдләр (о чүмләдән *Ганзасар мә'бәди*), һәмчинин һејван фигуру шәклиндә гәбирүстү дашлар дөврүмүзәдәк галмышдыр. Шушада гала диварлары, Пәнаһәли ханын сарајы (18 әср), Натәванын еви (19 әср), Әсәд бәјин еви (1833), Көвһәраға мәсчиди (1768—69) вә с. ме'марлыг нүмунәләри, еләчә дә 18—19 әсрләрә аид чохлу јашајыш еви мүһафизә олунмушдур. 18—19 әсрләрдә Шуша јашајыш евләринин интерјериндә орнаментал дивар рәсмләри кениш тәтбиг едилирди (Уста Гәнбәр Гарабағи вә б.-нын ишләри). Мәшһур бојакар, график, мусиги нәзәријјәчиси вә шаир Мир Мөһсүн *Нәвваб* Шушада јашајыб јаратмышдыр. Гәдим дөврләрдән халчачылыг (бах *Гарабағ халчачылыг мәктәби*), ипәкчилик, гызыл сапларла тикмә вә с. декоратив-тәтбиги сәнәт нөвләри кениш јајылмышдыр.

Совет дөврүндә шәһәрләрдә (Степанакерт, Шуша), еләчә дә кәндләрдә чохлу мәдәни-мәишәт вә јашајыш биналары тикилмишдир. ДГМВ-дә декоратив-тәтбиги сәнәтин ән'әнәви нөвләри инкишаф етдирилир (әтрафлы мә'лумат үчүн бах хүсуси чилд—*Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы*).

Јапышдырма шәкил, бах сәһ.240 241

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1—2, Б., 1961—64; ч. 3, һ. 1, Б., 1973; Мирзә Чамал Чаваншир Гарабағи, Гарабағ тарихи, Б., 1959; Әһмәд бәј Чаваншир, Гарабағ ханлығынын сијаси вәзијјәтинә даир (1747-чи илдән 1805-чи илә гәдәр), Б., 1961; Әлијев П., Гарабағ болшевикләри Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда мүбаризәдә, Б., 1963; Гардашлыг аиләсиндә, Б., 1973; Саламзадә Ә. Р. вә б., Азәрбајчан инчәсәнәти, Б., 1977; Петрушевский И. П., О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха, Б., 1930; Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказкой Албании, М.—Л., 1959; Буниятов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; Мкртчян Ш. М., Нагорно-Карабахская автономная область, Б., 1970; Гулиев Дж. Б., Из истории образования Нагорно-Карабахской автономной области, Изв. АН Азерб.ССР (серия истории, философии и права), 1973, № 3; Бретаницкий Л., Саламзаде А., Архитектура Советского Азербайджана, М., 1973; Авалов Э. В., Архитектура города Шуши, Б., 1977.

ДАҒЛЫЛАР—1) һәр һансы бир өлкәнин дағ р-нларында јашајан халгларын вә етник групларын үмуми ады; 2) рус әдәбијјатында Гафгаз д-рынын сакинләри Д. адландырылырды. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә «Д.» сөзү «Шимали Гафгаз халглары» мә'насында ишләдилирди. *Дағлылар Мухтар Совет Сосиалист Республикасынын* ады Д.-ла әлагәдар иди.

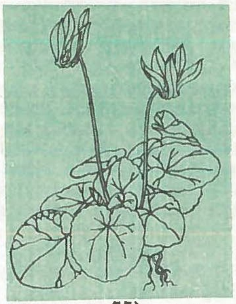
ДАҒЛЫЛАР МУХТАР СОВЕ́Т СОСИАЛИ́СТ РЕСПУБЛИКАСЫ (ДМССР)—1921—24 илләрдә кечмиш Терек вил. вә Кубан (Гарачај) вил.-нин бир һиссәсиндә јашајан халгларын РСФСР тәркибиндә Совет мухтаријјәти. Саһ. 73 мин $км^2$, әһ. тәгр. 786 мин нәфәр (чеченләр, ингушлар, осетинләр, кабардалар, балкарлар, гарачајлылар, руслар), пајтахты Владигафгаз ш. (индики Орчоникидзе) иди. ДМССР Терек вил. халгларынын гурултајында (1920 ил, 17 нојабр) е'лан едилмишди. ДМССР-ин 1-чи Советләр гурултајында (1921 ил, 16—22 апрел) ДМССР јарадылмасы һаггында ҮРМИК-ин 1921 ил 20 јанвар тарихли декрети е'лан олунду. Гурултај дөвләт һакимијјәт вә идарә органлары системини, ДМССР-ин инзибати-әрази гурулушуну мүәјјәнләшдирди, торпаг, әрзаг, халг маарифи, шәриәт мәсәләләри һаггында гәрарлар гәбул етди, респ. МИК-и сечди. ДМССР-ин тә'хирәсалынмаз вәзифәси торпаг мәсәләсини гајдаја салмаг, респ.-да јашајан халглар арасында достлуг мүнасибәтләри јаратмаг иди. Милли дөвләт гуручулуғу кедишиндә, јерли халгларын арзусу нәзәрә алынараг, Кабарда, Гарачај, Чечен, Балкар милли маһаллары ДМССР-дән ајрылыб (1921—22), РСФСР-ин мухтар вил.-ләри олду. ССРИ МИК-ин 1924 ил 7 ијул тарихли декрети илә ДМССР ләғв едилди, әразисиндә Шимали Осетија вә Ингуш мухтар вил.-ләри, Сунжен Милли Маһалы јарадылды. Владигафгаз билаваситә РСФСР МИК табелијиндә мүстәгил инзибати ваһид олду.

Әд.: Ленин В. И., Азәрбајчан, Күрчүстан, Ермәнистан, Дағыстан вә Дағлылар республикаларындакы коммунист јолдашлара, Әсәрләри, ч. 32; Мулукаев Р. С., К истории Горской Автономной Советской Социалистической Республики, в сб.: Известия Северо-Осетинского научно-исследовательского института, т. 29, Орджоникидзе, 1957.

ДАҒНАНӘСИ (Ziziphóra) — додагчичәклиләр фәсиләсиндән битки чинси. Чохиллик, бә'зән бириллик от битки-

сидир. Чичәкләри хырда олуб, башчыг чичәк групунда јерләшир. Аралыг дәнизи өлкәләриндән Мәркәзи Асијаја гәдәр 30-а јахын нөвү јајылмышдыр. ССРИ-дә 25, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 8 нөвүнә тәсадүф едилир. Әсасән, гуру, дашлы-чынгыллы јамачларда битир. Бүтүн нөвләринин тәркибиндә ефир јағы вар. Z. clinopodioides; вә Z. bungeana нөвләри даһа кениш јајылмышдыр. Бә'зи нөвләри балверән биткидир.

ДАҒНОВРУЗУ, мешәновру зу (Cyclamen)—новрузчичәји фәсиләсиндән чохиллик битки чинси. Көкүмсову јумрудур; дәјирми - бөјрәквары, узун саплаглы јарпаглары көк боғазындан чыхыр. Узун чичәк оху үзәриндә тәк-тәк дүзүлмүш чичәкләри ағ, чәһрајы, гырмызы олур.

20-дән артыг (бә'зи мә'луматлара көрә 55) нөвү мә'лумдур. Аралыг дәнизи өлкәләриндә вә Өн Асијада јајылмышдыр; ССРИ-дә Крымда вә Гафгазда 6—7, о ҹүмләдән Азәрб. ССР-дә 2 нөвү—јаз Д. (C. vernum) вә зәриф Д. (C. elegans) вар. Бу 2 нөв көзәл декоратив битки олуб дибчәкләрдә вә ачыг шәраитдә бечәрилир. Көк вә тохумла чохалдылыр. Икинчи ил чичәк ачыр. Бүтүн нөвләри зәһәрлидир. Тәркибиндә сапанин-сикламин вә сапанин-сикламин-ретин глүкозидләри вардыр; јарпагларында С витамини олур. Авропада тәбабәтдә чох гәдимдән мүхтәлиф хәстәликләрин мүаличәсиндә ишләдилир.

ДАҒТӘРХУНУ (Fanacetum) — мүрәккәбчичәклиләр фәсиләсиндән чохиллик битки чинси. Көвдәси ашағыдан ағач кими гурудур; ләләквары јарпаглары нөвбәли дүзүлән от биткисидир. Хырда чичәкләри сәбәт формалы чичәк групунда јерләшир. Тохуму бештилли, мејвәси тохумчадыр. Шимал јарымкүрәсинин тропик олмајан өлкәләриндә 50-дән артыг, ССРИ-дә 34, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 4 нөвүнә тәсадүф едилир. Јарпаг вә чичәкләриндә ефир јағы, флавоноидләр, ашы маддәси вә алкалоидләр вар. Тибдә бағырсаг гурдларына гаршы ишләдилир. Д.-ндан инсектисид кими истифадә олунан порошок алыныр. Д. гарамал үчүн зәһәрлидир. Бә'зән Д. чинсини бирәоту (пиретрум) вә хризантема чинси илә бирләшдирирләр.

ДАҒТУМАС — Азәрб.ССР Ҹәбрајыл р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 39 *км* г.-дә, Гарабағ силсиләсинин ч.-г. әтәјиндәдир. Әһ. 919 (1977); һејвандарлыг, тахылчылыг, барамачылыг вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Орта, сәккизиллик вә ибтидаи мәктәб, китабхана, хәстәхана вар.

ДАД ОРГАНЛАРЫ, дад соғанаглары—дад гычыгларыны гаврајан органлар. Дад анализаторларынын периферик һиссәси олуб, хүсуси һисси һүчејрәләрдән (дад ресепторларындан) тәшкил олунмушдур. Онурғасызларын чохунда дад вә гоху органлары һәлә бир-бириндән ајрылмадығындан бунлар үмуми кимјәви һиссијјат органлары адланыр. Д.о. һәшәратларын ағыз артымларында, ағыз бошлуғунда вә с. јерләшән хүсуси хитин түкҹүкләрдән (сенсилла) ибарәтдир. Ибтидаи онурғалыларда (мәс., балыгларда) Д.о. бүтүн бәдәндә, хүсусилә додаг, бығчыг, ағыз бошлуғу вә гәлсәмәдә јерләшә биләр. Суда-гуруда јашајанларда Д.о. јалныз ағыз, гисмән бурун бошлуғундадыр. Мәмәлиләрдә вә инсанда Д.о. башлыча олараг дил мәмәҹикләриндә, гисмән јумшаг дамаг вә удлағын арха диварында јерләшир.

ДАДАИЗМ (фр. dadaïsme; dada—мә'насыз аһәнкдарлыг)—Гәрби Авропа әдәбијјаты вә рәссамлығында модернист ҹәрәјан. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә Исвечрәдә јаранмыш, сонра Франса вә Алманијада кениш јајылмышды. Дадаистләр буржуа әдәбијјаты вә инҹәсәнәтинә гаршы чыхсалар да, *алокизми*, фикир вә форма пәракәндәлијини јарадыҹылыг просесинин әсасы сајыр, идејалылығы, образлылығы инкар едирдиләр. Т. Тсара, Р. Күлзенбек, Г. Арп вә б. Д.-ин көркәмли нүмајәндәләри олмушлар. 20-ҹи илләрин әввәлиндән дадаистләр башга декадент ҹәрәјанлара гошулмушлар. Дадаистләрин бә'зиләри (Ж. Гросс, Ч. Һартфилд вә б.) сонралар ингилаби пролетар инҹәсәнәти мөвгејинә кечмишләр.

Әд.: Каптерева Т., Дадаизм и сюрреализм, в кн.: Модернизм, М., 1969; Модернизм. Анализ и критика основных направлений, 2 изд., М., 1973.

ДАДАШЗАДӘ Мәммәд Ариф — бах *Мәммәд Ариф.*

ДАДАШОВ Бабаш Рүстәм оғлу (д. 14.9.1922, индики Салјан р-нунун Гарабағлы к.)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, милис подполковники. 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. 1942 илдә Москвада һәрби мәктәби битирдикдән сонра С. А. Ковпакын партизан бригадасында рабитәчи олмушдур. 1946 илдә ордудан тәрхис едилмишдир. 1946—57 илләрдә комсомол вә партија ишиндә чалышмышдыр. 1957—77 илләрдә Азәрб.ССР Дахили Ишләр Назирлији системиндә ишләмишдир. Һазырда Шаумјан Рајон Дахили Ишләр Ше'бәсинин Көнүллү Халг Дружинасы гәраркаһынын рәис мүавини ишләјир. 1955 илдә Чернигов ш.-нин фәхри вәтәндашы сечилмишдир. Д. Гырмызы Бајраг, 1-ҹи вә 2-ҹи дәрәҹәли Вәтән мүһарибәси, 2 Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир. С. Вурғун «Партизан Бабаш» (1942) ше'рини Д.-а һәср етмишдир.

ДАДАШОВ Балаәми Дадаш оғлу (1870, Маштаға—1918)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбариз. 1904 илдән Сов.ИКП үзвү. 13 јашындан Рамана нефт мә'дәнләриндә ишләмиш, 1899 илдән Бакы пролетариатынын ингилаби мүбаризәсинә гошулмушдур. 1904 илин пајызында «Һүммәт» тәшкилатынын јарадылмасында вә мәшһур декабр сијаси тә'тилиндә фәал иштирак етмишдир. 1905 илдә Балаханы р-нунда дөјүш дружиналарынын тәшкилиндә вә фәһләләрин силаһландырылмасында мүһүм иш көрмүшдүр. 1906 илдә Д. Нефт Сәнајеси Фәһләләри Иттифагынын рәһбәрләриндән бири иди. Д. Бакы фәһләләринин 1914 ил ијул тә'тилинин һазырланмасы вә кечирилмәсиндә фәал рол ојнамышды. Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә Бакы гәзасынын фәһлә вә кәндлиләри арасында тәшвигат иши апарылмасында, 1918 илдә мүсаватчыларын әксингилаби март гијамынын јатырылмасында вә Бакыја һүҹүм едән хариҹи мүдахиләчиләрә гаршы дөјүшләрдә јахындан иштирак етмишдир. Әксингилабчыларла мүбаризәдә гәһрәманҹасына һәлак олмушдур.

Әд.: Азәрбајҹан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбаризләр, Б., 1958.

ДАДАШОВ Дадаш Икрам оғлу (д. 1932, Сумгајыт јахынлығындакы Пирәкәшкүл к.)—техник-технолог, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1972). 1959 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1949 илдә Сумгајыт үзви хлор мәһсуллары з-дунда башламыш, апаратчы, ше'бә рәиси ишләмишдир. Һазырда һәмин з-дда баш устадыр. 2 - дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ДАДАШОВ Әли Әсәдулла оғлу, Дадышев Лјонја (25.10.1925—15.1.1943)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, «Кәнҹ гвардија» кизли комсомол тәшкилатынын үзвү. Д. совет һәрби әсирләринин гачырылмасында, алман әрзаг машынларынын әлә кечирилмәсиндә фәал иштирак етмишди. 1942 ил нојабрын 7-дә Д. јолдашлары илә бирликдә чохмәртәбәли биналарын үзәринә гырмызы бајраг санҹмыш, Алманијаја апарылаҹаг 2 миндән чох совет вәтәндашынын сијаһысы вә сәнәдләри сахланылан әмәк биржасы идарәсини јандырмышды. 1943 илдә фашистләр Д.-у башга кәнҹ гвардијачыларла бирликдә күлләләмишләр. 1-ҹи дәрәҹәли Вәтән мүһарбәси ордени вә медалла (өлүмүндән сонра) тәлтиф едилмишдир. Шаир Хәлил Рза «Краснодон гарталы» поемасыны, јазычы Јусиф Әзимзадә «Унутмајын» пјесини Д.-а һәср етмишләр. Азәрб.-да һәр ил Д.-ун хатирәсинә һәср олунмуш Үмумиттифаг бадминтон јарышлары кечирилир.

ДАДАШОВ Әһсән Әлаббас оғлу (16.8.1924, Бакы—30.5.1976, Бакы)—Азәрб. совет мусигичиси, тарзән. Азәрб.ССР әмәкдар артисти (1959). Тәләбә вә кәнҹләрин 4-ҹү Үмумдүнја фестивалы мүсабигәсинин лауреаты (1953, Бухарест). Д.-ун репертуарына Раст, Шур, Бајаты-Шираз вә с. муғамларла јанашы, Азәрб. бәстәкарларынын тар илә орк. үчүн консертләри, һәмчинин рус вә Гәрби Авропа бәстәкарларынын әсәрләри дахил иди. Д. тарын техники имканларындан баҹарыгла истифадә едән, мусигини дәриндән дујан ифачылардан

олмушдур. Бир чох харичи өлкәләрдә чыхыш етмишдир.

ДАДАШОВ Ибраһимпаша Һүсејн оғлу (д. 10.4.1926, Бакы)—совет идманчысы. ССРИ әмәкдар идман устасы (1957). ССРИ әмәкдар мәшгчиси (1965). Сәрбәст күләшмә үзрә ССРИ чемпиону (1949, 1951, 1952, 1956). ССРИ халглары 1-чи спартакиадасынын галиби (1956). Д. Һелсинкидә кечирилән 15-чи Олимпија ојунларынын, еләчә дә бир сыра бејнәлхалг идман јарышларынын иштиракчысы олмушдур. Д. сәрбәст күләшмә үзрә Азәрб. јығма командасынын баш мәшгчисидир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ДАДАШОВ Мәлик Јусиф оғлу (д. 27.6.1924 Бакы)—Азәрб. совет театр вә кино актјору. Азәрб.ССР халг артисти (1974). 1958 илдән Сов.ИКП үзвү. 1950 илдә Азәрб. Театр Ин-туну битирмишдир. Һәмин илдән М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Дөвләт Академик Драм Театрында (1960—65 илләрдә фасиләләрлә) чыхыш едир. Ариф («Аилә намусу», Һ. Мухтаров) ролу театрда илк ишидир. Комедија вә драм жанрында мүхтәлиф сәчијјәли характер образлар јаратмышдыр. Д. јарадычылы-

М. Ј. Дадашов Шејх Нәсруллаһ («Өлүләр», Ч. Мәммәдгулузадә) ролунда.

ғына образын тә'сирли вә инандырычы шәрһи, емосионаллыг хасдыр. Әсас ролларı: Шејх Нәсруллаһ («Өлүләр», Ч. Мәммәдгулузадә), Себастиан («Он икинчи кечә», В. Шекспир), Каренин («Чанлы мејит», Л. Толстој), Шуријә вә Шапур («Фәрһад вә Ширин», С. Вурғун), Забелин («Кремл сааты», Н. Погодин), Тәрлан («Сәнсиз», Ш. Гурбанов), Таһиров («Нағыл башланада», И. Гасымов) вә с. «Бир мәһәлләли ики оғлан» (1957), «26 Бакы комиссары» (1966), «Дәли Күр» (1969), «Улдузлар сөнмүр» (1970), «Ахырынчы ашырым» (1971), «Мезозој әһвалаты» (1975) вә с. филмләрдә чәкилмишдир. Педагожи фәалијјәт көстәрир.

ДАДАШОВ Мәһәррәм Әкбәр оғлу (1912, Салјан р-нунун Бешталы к.—17.9.1944)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (24.3.1945, өлүмүндән сонра), баш сержант. 1935 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Д. Бөјүк Вәтән мүһарибә-

синдә танкчы олмушдур. Шимали Гафгаздан Чехословакијајадәк дөјүш јолу кечмишдир. Д. Чехословакијанын азадлығы уғрунда кедән дөјүшләрдә икидлик көстәрмиш вә һәлак олмушдур. Д.-ун ад. Салјан ш.-ндә күчә, Күргарагашлы к.-ндә исә орта мәктәб вар.

Әд.: Азәрбајчанын гызыл улдузлары, Б., 1975; Ә л и з а д ә А., Совет Иттифагы гәһрәманы Мәһәррәм Дадашов, Б., 1975.

ДАДАШОВ Мухтар Баба оғлу (д. 11.9.1913, Бакы)—Азәрб. совет кино режиссору вә оператору. Азәрб.ССР халг артисти (1976). Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1960). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. 1931 илдән кинода фәалијјәт көстәрир. Д.-ун филмләри Азәрб. сәнәдли киносу тарихиндә әһәмијјәтли јер тутур. «Совет Азәрбајчаны» (1950, Ф. Киселјовла биркә; 1951 илдә Каннда кечирилән Бејнәлхалг кино фестивалында хүсуси мүкафата лајиг көрүлмүшдүр), «Аразын саһилләриндә» (1953), «Сәадәт јолу илә» (1956), «Ағ гызыл усталары» (1958), «Бизим Азәрбајчан» (1959), «Ана јурдум Азәрбајчан» (1960), «Әбәди гардашлыг» (1965), «Нәриман Нәриманов» (1967), «Совет Азәрбајчанынын 50 иллији» (1971), «Республикам һаггында һәгигәт» (1972) вә с. сәнәдли филмләрин реж.-оператору, «Ганун наминә» (1969, С. Рәһимовун «Меһман» повестинин мотивләри үзрә), «Бакыда күләкләр әсир» (1974) бәдии филмләринин гурулушчу реж.-дур. «Рәгс едән тысбаға» (1935), «Јени һоризонт» (1941, П. Новитски илә биркә), «Вәтән оғлу» (1941), «Суалты гајыг Т-9» (1943), «Аршын мал алан» (1945, Ә. Атакишијевлә биркә) бәдии филмләринин, «Аразын о тајында» (1947, С. Бәдәловла биркә) вә с. сәнәдли филмләрин оператору олмушдур. Әксәр филмләринин ссенари мүәллифидир. Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Р з а е в а М., Творческий путь кинорежиссера Мухтара Дадашева, «Искусство Азербайджана», т. 11, Б., 1965.

ДАДАШОВ Мүсејиб Мирзә оғлу (д. 22.3.1896, Балаханы)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбариз. 1917 илдән Сов. ИКП үзвү. 1912 илдән Балаханыдакы механики з-дда әмәк фәалијјәтинә башламыш вә ингилаби һәрәката гошулмушдур. Бакы пролетариатынын 1914 илин јајында кечирдији үмуми сијаси тә'тилдә иштирак етмишдир. Д. Бакы фәһләләринин 1917 илин үмуми сентјабр тә'тилинин иштиракчысы, Балаханыда Гызыл гвардија дәстәсинин үзвү олмушдур. 1918 илин мартында мүсаватчыларын Совет һакимијјәтинә гаршы галдырдыглары гијамын јатырылмасында, Бакы ХКС јарандыгдан сонра харичи мүдахиләчиләрә гаршы дөјүшләрдә вә *«Бакински рабочи»* гәзетинин ингилабдан әввәлки сон нөмрәсинин (1918 ил, № 126) чап едилиб јајылмасында иштирак етмишдир. Д. 1919 илин мај тә'тилинин иштиракчысы олмуш, сонралар исә Кәнчәдә, Кәдәбәјдә, Ләнкәранда, Шамахыда партија иши апармышдыр. АК(б)П 1-чи гурултајынын (1920) нүмајәндәси олмушдур. 1920—21 илләрдә РККИ Гафгаз Өлкә Комитәсинин мәс'ул тәшкилатчысы вә АК(б)П Шәки гәза комитәсиндә мәс'ул вәзифәләрдә чалышмышдыр. Д. 1921 илин әввәлләриндә Коминтернин 3-чү конгресинин вә Коммунист Кәнчләр Интернасионалынын 2-чи конгресинин нүмајәндәси олмуш, В. И. Ленини көрмүш вә онунла сөһбәт етмишдир. 1922—24 илләрдә АК(б)П Шәки, Шамахы, Ләнкәран гәза партија комитәләриндә, 1924—33 илләрдә Азәрб. Мә'дәнчиләри Һәмкарлар Иттифагында чалышмышдыр. Д. 1933—37 илләрдә АК(б)П Јардымлы, Кәдәбәј, Астара р-н комитәләринин биринчи катиби олмуш, сонралар исә тәсәррүфат вәзифәләриндә ишләмишдир. 1956 илдән респ., 1968 илдән иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр. 1966 илдән Респ. Ингилаби Шөһрәт Шурасынын сәдридир вә кәнчләрин ингилаби, әмәк ән'әнәләри руһунда тәрбијә олунмасында јахындан иштирак едир. Дәфәләрлә Загафгазија МИК вә АК(б)П БК-ја үзв сечилмишдир. АКП МК-нын вә Азәрб.ССР Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин үзвүдүр. Азәрб.ССР Али Советинин (6—9-чу чағырыш) депутатыдыр. Сов.ИКП-нин 23—25-чи, АКП-нин 26—29-чу гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. Ленин ордени, Октјабр Ингилабы, Халглар достлуғу вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Азәрбајчан елчиләри Иличин јанында, Б., 1970; Һ а ч ы ј е в Ә., Мүсејиб Дадашов, Б., 1971; Воспоминания коммунистов Закавказья о В. И. Ленине, Ереван, 1970.

ДАДАШОВ Садыг Әләкбәр оғлу (15. 4.1905, Бакы—24.12.1946, Москва; Бакыда дәфн едилмишдир) — Азәрб. совет ме'мары, ме'марлыг тарихчиси. Азәрб. совет ме'марлығынын баниләриндән бири. Профессор. ССРИ Ме'марлыг Академијасынын м.үзвү(1941). Азәрб.ССР ЕА акад. (1945). Азәрб.ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1940). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. М. Әзизбәјов ад. Бакы Политехник Институнун иншаат факүлтәсини битирмишдир (1929). Ме'марлыг вә нәзәри әсәрләрини М. *Һүсејновла* биркә јаратмышдыр. Д.-ун лајиһәси илә Бакыда вә респ.-нын дикәр шәһәрләриндә тикилмиш чохлу јашајыш, ичтимаи вә мәдәни-мәишәт бинаалары Азәрб. совет ме'марлығынын инкишафында бө-

јүк рол ојнамышдыр. 1929—33 илләрдә Д. 23 тикилинин лајиһәсини вермишдир. Бунлардан Бакыдакы фабрик-мәтбәх (Бајылда), Азәрб. Сәнаје Ин-тунун јени бинасы (индики М. Әзизбәјов ад. Нефт вә Кимја Ин-ту; һәр икиси 1932), Инҹәсәнәт ишчиләри еви, бир сыра јашајыш биналары комплекси, Газахдакы Педагожи Техникумун бинасы (һамысы 1933) диггәти ҹәлб едир. Д.-ун бу дөвр јарадыҹылығы үчүн тикинтидә јени ме'марлыг-иншаат үсулларынын тәтбиг едилмәси сәҹијјәвидир. Јүксәк идејалылыг, бәдии јеткинлик вә мүасирлик руһунда јаратдығы әсәрләрдә милли вә классик ме'марлыг ирсинә истинад етмишдир. Әсас ишләри: Азәрб. Политехник Ин-ту (1931—33), «Низами» кинотеатры, Азәрб. Дөвләт Консерваторијасы Азәрб.ССР Јејинти Сәнајеси Назирлијинин кечмиш бинасы (һамысы 1937—39), Азәрб.КП МК-нын бинасы (1938), Үмумиттифаг к.т. сәркисиндә Азәрб. ССР павилјону (Москва, 1939), Низами ад. Азәрб. Әдәбијјаты Музеји (1940) вә с. Д. 1931—46 илләрдә «Портовик», «Епрон», «Бузовнанефт», Алимләр еви, Һидрометеороложи хидмәт еви, Тибб ин-тунун јатагханасы вә с. јашајыш евләринин вә ичтимаи гурғуларын лајиһәсини вермишдир. Низаминин Кировабадда (1946) вә Бакыда (1949) гојулмуш абидәләринин лајиһә мүәллифидир. Д. Азәрб.ССР Халг Комиссарлары Совети јанында Ме'марлыг Ишләри Идарәсинин илк рәиси олмушдур (1944). Онун респ.-да ме'мар кадрлары вә елми ишчиләрин һазырланмасында да мүһүм хидмәти вар. Д. Азәрб. ме'марлыг ирсинин илк елми тәдгигатчысыдыр. О, Азәрб. ме'марлығы тарихинин өјрәнилмәсинин әсасыны гојмуш, бу мәгсәдлә 1934—40 вә 1944—46 илләрдә Азәрб.-ын бир сыра р-нларына елми сәфәрләр тәшкил етмишдир. Д. Азәрб. ме'марлыг абидәләринин бәрпасы ишинин елми әсасларыны јаратмыш вә илк әмәли нүмунәләрини һәјата кечирмишдир. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Низами дөврү Азәрбајҹан ме'марлығы абидәләринин үмуми иҹмалы, «Азәрбајҹан ме'марлығы. Низами дөврү» китабында, Б.—М., 1947; Бакынын ме'марлыг абидәләри, Б., 1955; Памятники азербайджанской архитектуры в Баку, М., 1938; Архитектурные памятники Баку, М., 1946; Памятники архитектуры Азербайджана (сб. материалов), Б.—М., 1946—50; Архитектура Азербайджана III—XVIII вв., М., 1948; Архитектура Советского Азербайджана, Б.—М., 1950; Ансамбль дворца ширваншахов в Баку, М., 1956.

Әд.: Касимзаде Э. А., Яралов Ю. С., Дадашев, Усейнов, М., 1951; Бретаницкий Л., Саламзаде А., Архитектура Советского Азербайджана, М., 1973.

ДАДАШОВ Солтан Баба оғлу (тәхәллүсү Заки; 27.5.1906, Бакы—7.9. 1969, Бакы)—Азәрб. совет режиссору. Азәрб.ССР халг артисти (1958). Азәрб. ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1940). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Сәһнә фәалијјәтинә 1924 илдә Азәрб. Дөвләт Драм Театрында актјор кими башламышдыр. Д. 1927 илдән Мәркәзи Театр Сәнәти Техникумунда (Москва) охумуш, тәһсил илләриндә Бөјүк театрда тәҹрүбә кечмишдир. Техникуму битирдикдән сонра (1931) Азәрб. Опера вә Балет Театрынын гурулушчу

реж. олмуш, бурада «Лејли вә Мәҹнун», «Әсли вә Кәрәм», «Короғлу» (Ү. Һаҹыбәјов), «Ашыг Гәриб» (З. Һаҹыбәјов), «Шаһ Исмајыл», «Нәркиз» (М. Магомајев), «Борис Годунов» (М. Мусоргски), «Демон» (А. Рубинштејн), «Травиата», «Риголетто» (Ч. Верди), «Фауст» (Ш. Гуно), «Ануш» (А. Тигранјан) вә с. әсәрләри тамашаја гојмушдур. Д. мүхтәлиф илләрдә Азәрб. Мусигили Комедија Театрында («Аршын мал алан», «О олмасын, бу олсун», Ү. Һаҹыбәјов; «Дурна», С. Рүстәмов), Азәрб. Кәнҹ Тамашачылар Театрында, еләҹә дә Маһачгала, Ашгабад театрларында тамашалар һазырламышдыр. Д. Азәрб. сиркинин јарадыҹыларындандыр. О, мүхтәлиф илләрдә Азәрб. Дөвләт Естрадасында реж. ишләмиш, еләҹә дә Азәрб. Дөвләт Филармонијасы Маһны вә Рәгс Ансамблы үчүн мусигили програмлар һазырламышдыр. 1934 илдән педагожи фәалијјәт көстәрмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Һүсејнаға Һаҹыбабабәјов, Б., 1958; М. Ф. Ахундов адына Ленин орденли Азәрбајҹан Опера вә Балет Театры, Б., 1958.

ДАДАШОВ Һәсән Әләкбәр оғлу (7. 8.1902, Бакы—14.7.1966, Бакы)—совет игтисадчысы, проф. (1959), Азәрб. ССР әмәкдар игтисадчысы (1964). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. Политехник Ин-туну (инди М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Нефт вә Кимја Ин-ту) вә АДУ-ну битирмишдир. 1925 илдән али мәктәбләрдә сијаси игтисаддан дәрс демиш, 1939—45 илләрдә ССРИ ЕА Азәрб. Филиалынын (1945 илин јанварындан Азәрб.ССР ЕА) игтисадијјат бөлмәсинә рәһбәрлик етмиш, 1945 илдән АДУ сијаси игтисад кафедрасынын мүдири, 1963 илдән исә ејни заманда игтисад факүлтәсинин деканы олмушдур. Д. ихтисаслы кадрлар һазырланмасында бөјүк иш көрмүшдүр. Марксын «Капитал» әсәринин (ч. 1—3), марксизм-ленинизм классикләринин дикәр әсәрләринин Азәрб. дилинә тәрҹүмәсинин елми редактору олмушдур. Д. Азәрб.-ын к.т.-нда капиталист мүнасибәтләринин инкишафына, Азәрб. кәндиндә социализм гуруҹулуғуна вә с. даир тәдгигат апармышдыр. «Игтисади тә'лимләр тарихи» (1 һ., Б., 1965) дәрс вәсаитинин мүәллифи, «Мүасир буржуа ревизионист игтисади ҹәрәјанларынын тәнгиди» (М., 1960) әсәринин шәрикли мүәллифидир; мүтәрәгги франсыз игтисадчысы Р. Барбенин «Гаралар Африкасында ичтимаи синифләр» китабыны рус дилинә тәрҹүмә етмиш вә она мүгәддимә јазмышдыр. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ДАДАШОВ Шыхәли Әләскәр оғлу (10.1.1913, Бакы)—ССРИ-нин фәхри нефтчиси, тәсәррүфат рәһбәри, ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1965), Түр.ССР-ин әмәкдар нефтчиси (1964). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. Сәнаје Ин-туну битирмишдир (1935). Әмәк фәалијјәтинә 1934 илдә Бакыда

«Әзизбәјовнефт» ин газыма конторунда башламышдыр. 1942 илдән Түр.ССР-ин нефт сәнајесиндә чалышыр. 1942—48 илләрдә «Түркмәннефт» тресті газыма конторунун баш мүһәндиси, 1948—60 илләрдә «Түркмәннефт» бирлијинин рәис мүавини, 1960—76 илләрдә рәиси олмушдур. 1976 илдән «Түркмәннефт» истеһсалат бирлијинин баш директорудур. 1961 илдән Түркмәнистан КП МК-нын үзвүдүр. Сов.ИКП 22, 24-ҹү гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. Түр.ССР Али Советинин (6—9-ҹу чағырыш) депутатыдыр. Д. 2 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә дикәр орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ДАДДА (Ҹәдда), Үлд Дадда, Моктар (д.25.12.1924, Бутилимит ш.)—Мавританија дөвләт вә сијаси хадими. Һүгугшүнасдыр. 1942—48 илләрдә Мавританијада Франса мүстәмләкә идарәсиндә тәрҹүмәчи олмушдур. 1956 илдә Сорбонна ун-тинин һүгуг факүлтәсини битирдикдән сонра Дакарда вәкил вәзифәсиндә чалышмышдыр. 1957—58 илләрдә Мавританија һөкумәт шурасынын сәдр мүавини, 1958—59 илләрдә сәдри олмушдур. 1959 илин ијун—1961 илин августунда баш назир вә дахили ишләр назири иди. 1961 ил августун 20-дән 1978 ил ијулун 10-дәк Мавританија Ислам Республикасынын президенти, 1958—61 илләрдә Мавританија Јенидәнгруплашма Партијасынын (МЈП), 1961 илин декабрындан өлкәдә јеканә вә һаким Мавританија Халг Партијасынын (1978 ил ијулун 10-да бурахылмышдыр) баш катиби олмушдур.

ДАДИАНИ Шалва Николајевич (21. 5.1874, Зестафони—15.3.1959, Тбилиси)—күрҹү совет јазычысы, театр хадими. Күрҹ.ССР халг артисти (1923). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. «Газмада» (1905), «Онлар зијафәтдә икән» (1907), «Дүнәнкиләр» (1916) вә с. пјесләриндә задәканларын түфејли һәјаты, халгын азадлыг арзулары, кәләҹәјә инамы тәсвир едилир. «Дүз үрәјинә» (1928) әсәри илк күрҹү совет комедијасыдыр. «Гығылҹымдан» (1937) пјесиндә Күрҹүстанда илк болшевик тәшкилатларынын јаранмасындан бәһс олунур. «Јури Боголјубски» (1926), «Гвиргвилианиләр аиләси» (1956) тарихи романлары вар. «Гығылҹымдан» пјесиндән бир шәкил Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур. ССРИ Али Советинин (1—2-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени вә 2 башга орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Пьесы, М.—Л., 1940; Семья Гвиргвилиани, Тбилиси, 1974.

Әд.: Цицишвили Г., Шалва Дадиани, Тбилиси, 1977.

ДАДЈЕ (Dadié) Бернар (д. 1916, Асини)—Фил Диши Саһили јазычысы, Гәрби Африка ичтимаи вә сијаси хадими. Франсызҹа јазыр. Илк ингилаби ше'рләрини һәбсханада јазмышдыр. «Клембје» (1958), «Зәнҹи Парисдә» (1959), «Нју-Јорклу саһибкар» (1964) романлары, «Күнләр өтүр» (1956), «Бүтүн гитәләрин адамлары» (1967)

вә с. ше'р китаблары вар. «Дәримин гаралығы», «Сәнсән саһиб» ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Клембье, М., 1964; Стихи, в кн.: Поэзия Африки, М., 1973.

ДА́ДЛИ (Dudley)—Б. Британијада шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 298,7 мин (1974). Даш көмүр сәнајесинин гәдим мәркәзләриндәндир. Металлуркија, машынгајырма, шүшә-керамика сәнајеси, јахынлығында каолин карханасы вар.

ДАДСЫЗ ДИАБЕ́Т (јун. diabētēs, diabaino—кечмәк), шәкәрсиз диабет—ганда вазопрессин һормонунун мигдарынын азалмасы илә әлагәдар олан, һәдсиз јанғы вә һәддиндән артыг сидик ифраз олунмасы илә характеризә едилән ендокрин хәстәлик. Д.д.-ли хәстә, күн әрзиндә 5 *л*-дән 50 *л*-дәк шәффаф, ијсиз сидик ифраз едир; сидијин хүс. ч. чох ашағы (1,005—1,001) олур; тәркибиндә патоложи компонентләр, о ҹүмләдән шәкәр (шәкәрли диабетдән фәргли) олмур. Организмин сусузлашмасы нәтиҹәсиндә хәстәнин дәрисиндә вә селикли гишасында гурулуг олур, кәскин арыглама, үмуми зәифлик, башкиҹәлләнмә, башағрысы, үрәкбуланма, бә'зән гусма мүшаһидә олунур. Д.д. һипоталамус (ара бејиндәки габаралты наһијә) вә ја һипофизин зәдәләнмәси (инфексија, шиш, травма вә с.) нәтиҹәсиндә баш верир. Хәстәлик бә'зән ирси олур. Мүалиҹәси: һормон препаратлары (адиурекрин, питуитрин); инфексион-илтиһаб мәншәли олдугда кимјәви препаратлар (дихлотиазид).

Әд.: Гукасян А. Г., Внутренние болезни, М., 1972.

ДАЗЫ (Hypericum), гојунгыран—дазы фәсиләсиндән битки ҹинси. Чохиллик, бә'зән бириллик от вә ја јарымколдур. Тамкәнарлы јарпаглары гаршы-гаршыја дүзүлүр. Чичәкләри сүпүркә вә ја галханвары групларда јерләшир. Мејвәси гутуҹугдур. Мүлајим вә субтропик иглимли эразиләрдә, башлыҹа олараг Аралыг дәнизи өлкәләриндә вә тропик гуршағын дағлыг һиссәсиндә 300, ССРИ-дә 50, о'ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 13—15 нөвү јајылмышдыр. Ән әһәмијјәтлиси H. perforatum нөвүдүр. Бу нөвүн тәркибиндә ашы маддәси, ефир јағы, каротин, аз мигдарда алкалоид олдуғу үчүн чичәкли зоғларындан һазырланмыш ҹөвһәри бүзүҹү дәрман кими тәнәффүс јоллары хәстәликләриндә вә илтиһаба гаршы ишләдилир. Новоиманин антибиотики бу нөвдән алынмышдыр. Јарпағындан араг чәкилир. Д.-нын бә'зи нөвләри гојун, ат вә с. к.т. һејванлары үчүн зәһәрләдир. Бир чох Д. нөвләри декоратив битки кими дә беҹәрилир.

ДАЗЛЫГ, алопесија— түкләрин кәскин сејрәкләшмәси вә ја төкүлмәси. Д. анадангәлмә, вахтындан әввәл, гоҹалыгла әлагәдар, симптоматик, очаглы вә с. олур. Анадангәлмә Д.-а аз тәсадүф едилир. Вахтындан әввәл Д. гәнҹ јашларында (20—25), ән чох кишиләрдә (гадынларда сачын јалныз сејрәкләшмәси) олур, прогрессив давам едир, дәри бир гәдәр назикләшир. Гоҹалыгла әлагәдар Д. инсан јаша долдугҹа (55—60) баш верән физиоложи һалдыр. Бу заман киҹкаһ вә алын наһијәсиндә түкләр тәдриҹән назикләшир, түк мәмәҹикләри атрофијаја уғрајараг төкүлүр. Организмин конститусионал хүсусијјәтләри, ирсијјәт, һәјат тәрзи вә с. илә әлагәдар олараг сач мүхтәлиф јашларда да төкүлә биләр. Симптоматик Д. кәскин инфексион вә синир хәстәликләри, ендокрин позғунлуглары, сифилис (икинҹи дөврүндә) вә с. нәтиҹәсиндә баш верир. Очаглы (даирәви) Д. түкләрин гәфләтән даирәви, јахуд овал шәкилдә кәскин төкүлмәси илә характеризә олунур. Түкләр ән чох башда, саггал, быг вә гаш наһијәсиндә төкүлүр. Бә'зән бүтүн түкләрин төкүлмәси гејд едилир (тотал Д.). Очаглы Д. трофик вә ендокрин позғунлуглардан, себореја Д.-ы исә әсасән, пиј вәзиләри функсијасынын позғунлуғундан баш верир. Себореја Д.-ы ҹинси јетишкәнлик дөврүндә төрәјир, узун мүддәт давам едир, түкләр кәскин сејрәкләшдикдә ашкар едилир; кәпәкләнмә вә мүхтәлиф дәрәҹәдә кәзә чарпан гашынма илә мүшајиәт олунур.

Мүалиҹәси: түкләрин төкүлмәси сәбәбини арадан галдырмаг, арсен бирләшмәләри, A, B_1, B_6, C витаминләри, фурокумарин препаратларындан пеуседанин, псорален, бероксан, аммифурин, меладинин вә с., һормонал дәрманлар, ултрабәнөвшәји шүалар, дарсонвализасија, масаж вә с.

Әд.: Залкинд Е. С., Болезни волос, Л., 1959.

ДАИДБӘЈОВА Елмира Адилкирејевна (д. 20.6.1912, Темирхан-Шура, Дағ. МССР-ин индики Бујнакск ш.)—совет литологу, кеолокија-минералокија е.д. (1961), проф. (1962). Азәрб. Дөвләт Нефт Сәнајеси Елми-Тәдгигат вә Лајиһә Ин-тунда лабораторија рәһбәридир (1949 илдән). Елми тәдгигатлары Азәрб.ССР нефтли-газлы саһәләринин чөкмә сүхурларынын литолокијасы вә петрографијасы саһәсиндәдир. Д. Азәрб.-ын нефтли-газлы саһәләринин чөкмә сүхурлары атласынын (1971) тәртибчиләриндән биридир.

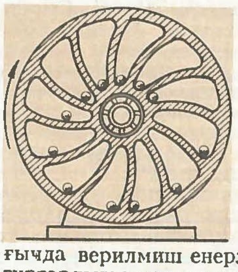

Әсәрләри: Петрография Майкопской свиты Азербайджана, Б., 1953; Осадочные породы Азербайджана, Б., 1955.

ДАИМИ ДОНУШЛУГ, чохиллик донушлуг — чохмә'налы гејри-мүәјјән термин; Јер габығынын үст һиссәсиндәки сүхурларын сыфыра вә мәнфи темп-радәк сојумасыны, узун мүддәт (бир нечә илдән бир нечә мин илләдәк) дону ачылмајан сүхур гатлары вә зоналарыны, сүхурларын донма вәзијјәтини вә онларын донма просесини вә с.-ни ифадә едир. «Д.д.» термини елмдә совет доншүнаслыг мәктәбинин баниси М. И. Сумкин тәрәфиндән тә'јин едилмиш вә илк дәфә (1927) ишләнмишдир. Алимләрин әксәријјәти «Д.д.» терминини *чохиллик донушлуг сүхурлары* терمининин синоними һесаб едир.

ДАИМИ КОМИССИЈАЛАР — бах *ССРИ Али Совети, Азәрбајҹан ССР Али Совети* мәгаләләринә.

ДАИМИ МҮҺӘРРИК, перпетуум мобиле (лат. perpetuum mobile, һәрфи мә'насы—даими һәрәкәт)—бир дәфә һәрәкәтә кәтирилдикдән сонра хариҹдән енержи алмадан фасиләсиз «ишләјән» хәјали машын. Инсанлар узун мүддәт Д.м. гурмаға чалышмыш вә онун мүхтәлиф конструксијаларыны тәклиф етмишләр. Механики Д.м.-ләрин әксәријјәтиндә мүһәррик илкин тә'сирдән алдығы һәрәкәти ағырлыг гүввәсинин һесабына давам етдирир. Физики Д.м. исә механики енержинин башга нөв енержиләрә (истилик, електрик вә с.) чеврилмәсинә әсасланыр.

Лакин һәр ики һалда башланғыҹда верилмиш енержи сәрф олунуб гуртардыгдан сонра мүһәррик дајанаҹагдыр. Әкс тәгдирдә һечдән енержи јаратмаг мүмкүн оларды ки, бу да *енержинин сахланмасы вә чеврилмәси ганунуна* зиддир. Механики вә физики Д.м.-ләр биринҹи нөв Д.м.-ләр адланыр. Икинҹи нөв Д.м. исә әтраф мүһитин истилијини механики ишә чевирмәклә ишләмәлидир. Формал олараг јухарыдакы гануна зидд олмаса да термодинамиканын икинҹи ганунуну өдәмәдијиндән (бах *Термодинамика*) бу ҹүр Д.м. дә ишләмәјәҹәкдир. Демәли, Д.м. гурмаг мүмкүн дејилдир.

ДАИМИ НҮМАЈӘНДӘЛИК — ССРИ Назирләр Совети јанында мүттәфиг респ.-ны тәмсил едән орган. ССР Иттифагынын һөкумәт органлары илә мүттәфиг респ.-лар арасында даими практики әлагәни һәјата кечирир. Москвададыр. Бүтүн мүттәфиг респ.-ларын, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-ин Д.н.-и вар. Д.н.-ә респ. Назирләр Советинин тә'јин етдији даими нүмајәндә башчылыг едир. Бә'зи мухтар респ.-ларын да мүвафиг мүттәфиг респ. Назирләр Советинин јанында Д.н.-и вар.

ДАИМИ ОРДУ—бах *Орду*.

ДАИРӘ—*Гобустанда*, Бөјүкдаш д.-нын шм.-ш.-индә илк Тунҹ дөврүнә аид јашајыш јери. Саһ. 2000 *м²*-дир. Әтрафы даирәви планда 2 ҹәркә ири дашлардан һөрүлмүш вә хырда дашла долдурулмуш һасарла (ени 1 *м*) әһатә олунмушдур. Бә'зи јердә һасары тәбии гаја әвәз етмишдир. Археоложи газынтылар заманы һасарын ичиндә јүнкүл типли јашајыш евләринин галыглары, очаг јерләри, е.ә. 3-ҹү миниллијә аид кил габлар, даш вә сүмүкдән әмәк аләтләри, силаһлар, кечи рәсмли дашлар вә с. материаллар тапылмышдыр.

Әд.: Мурадова Ф. М., Рустамов Д. Н., Археологические работы в Гобустане, в кн.: Археологические открытия 1969 года, М., 1970.

ДАИРӘ—мүстәвинин верилмиш нөгтәсиндән (O) мәсафәләри верилмиш мәсафәни (R) ашмајан бүтүн нөгтәләри чохлуғу. Һәмин нөгтәјә Д.-нин мәркәзи, мәсафәјә исә радиусу дејилир. Даирә (O, R) илә ишарә олунур вә «O ер даирәси» кими охунур. Мәркәздән R мәсафәдәки нөгтәләр чохлуғуна Д.-нин чеврәси дејилир. Д.-нин мәркәзи илә чеврәсинин ихтијари нөгтәсини бирләшдирән парчаны да радиус адландырмаг гәбул едилмишдир. Д.-нин саһәси $S=\pi R^2$ дүстуру илә һесабланыр (бах «*ПИ*»).

ДАИРӘВИ ЕВЛӘР—Јахын Шәрг өлкәләриндә, һабелә Загафгазија вә Орта Асијада Енеолит вә илк Тунҹ дөврләри үчүн сәҹијјәви јашајыш бинадары. Азәрб.-да *Күлтәпә, Шомутәпә, Төјрәтәпә* вә с. гәдим јашајыш јерләриндә ашкар едилмишдир. Даштан вә чиј

кәрпичдән тикилирди. Д.е.-ә битишик тикилән дөрдкүнҹ отағы чох вахт аракәсмә диварла ики һиссәјә бөләрәк

Даирәви ев: 1—даирәви ев; 2—даирәви евин планы.

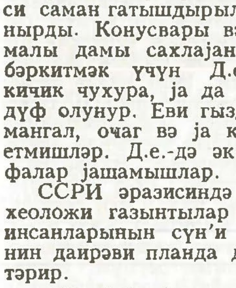
ондан амбар кими истифадә етмишләр; евләрин диварлары вә торпаг дөшәмәси саман гатышдырылмыш киллә суванырды. Конусвары вә ја күнбәз формалы дамы сахлајан мәркәзи дирәји бәркитмәк үчүн Д.е.-ин ортасында кичик чухура, ја да јасты даш гәсадүф олунур. Еви гыздырмаг үчүн кил мангал, очаг вә ја күрәдән истифадә етмишләр. Д.е.-дә әкинчи-малдар тајфалар јашамышлар.

ССРИ әразисиндә апарылмыш археложи газынтылар Палеолит дөврү инсанларынын сүн'и јашајыш евләринин даирәви планда да олдуғуну көстәрир.

Әд.: Абибуллаев О. А., Остатки жилищ во втором слое поселения Кюль-Тепе около Нахичевана, МИА, 1965, № 125; Насирли М. Н., Об азербайджанских постройках круглого плана, Азербайджанский этнографический сб., в. 2, Б., 1966.

ДАИРӘВИ МИШАРЛЫ ДӘЗКАҺ— ағач материаллары енинә вә узунуна мишарлајан дәзкаһ; кәсичи органы даирәви полад мишардыр. Бир, ики вә чох мишарлы олур. Д.м. д.-а материал автоматик вә ја әл илә верилир. Мишарларын дөврләр сајы *дәг*-дә 500—3000-дир.

ДАИРӘВИ ПРОСЕС (термодинамикада)—системин башланғыч һалдан чыхараг мүәјјән дәјишикликләрә уғрадыгдан сонра һәмин һала гајытмасы просеси. Мәс., систем A һалындан B һалына ABC јолу илә кедиб, B һалындан A һалына $BДA$ јолу илә гајытмыш олса, белә процес Д.п.-дир (мәс., *Карно тсикли*). Сујун бухарландырылмасы вә әмәлә кәлән бухарын тәкрар сојудулараг мајеләшдирилмәси дә Д.п.-ә мисал ола биләр. Тарazлы вә гејри-таразлы Д.п.-ләр вар: системин ардычыл кечдији һаллар таразлы һала јахындырса белә просесә таразлы Д.п., системин кечдији һаллардан һеч олмаса бири гејри-таразлыдырса белә просеса гејри-таразлы Д.п. дејилир. Д.п. дүз вә тәрс ола биләр. Д.п.-дә кенишләнмә иши сыхылма ишиндән бөјүкдүрсә Д.п. дүз, кичикдирсә тәрс Д.п. адланыр. Д.п. *бухар машынлары*, газ вә бухар турбинләри, *дахили јанма мүһәррикләри* вә сојудуҹу машынларын иш принсипинин әсасыны тәшкил едир.

ДАИРӘВИ ТОХУМА ДӘЗКАҺЫ— ики вә даһа чох мәкикин ејни заманда даирәви һәрәкәти илә *арғач* сапларыны *әриш* сапларынын арасындан кечирән тохума дәзкаһы. Һәр мәкик өзүндән әввәлки мәкикин кечирдији арғач сапларыны хүсуси гурғу васитәсилә сыхлашдырыр. Бу дәзкаһдакы мәкикләрин һәрәкәт хүсусијјәти онларын кәнара сычрамасынын гаршысыны алыр. Д.т.д.-ндан кисә, шланг истеһсалында истифадә едилир.

ДАИРӘВИ ФУНКСИЈА — бах *Тәрс тригонометрик функсија.*

ДАИРӘНИН КВАДРАТЛАНМАСЫ —даирә илә ејни бөјүклүкдә олан квадратын гурулмасы. Даирәнин радиусу R, ахтарылан квадратын тәрәфи x оларса, $x=R\sqrt{\pi}$ алынар. Бу гурманын һәлләринә пәркар вә хәткешлә чәһд етмишләр. Алман риjазиjјатчысы Ф. Линдеман *«ПИ»* әдәдини дәгиг мүәјјән етдикдән (1882) сонра, пәркар вә хәткешлә Д.к.-нын гејри-мүмкүнлүјү елми әсасландырылды. Бу мәсәләни гәдим јунан ријазијјатчылары Һиппократ (е.ә. 5 әсрин 2-чи јарысы) ајпара (бах *Һиппократ ајпарасы*) вә Диностраt (е.ә. 4 әср) квадратриса, Леонардо да Винчи исә јан сәтһинин саһәси отурачағынын саһәсинә бәрабәр олан дүз даирәви силиндр васитәсилә һәлл етмәјә чалышмышлар.

Әд.: Хәлилов З. И., Даирәнин квадратурасы, Б., 1954; Стройк Д. Я., Краткий очерк истории математики, пер. с нем., 2 изд., М., 1969.

ДАЈАГ (иншаатда)—тә'сир едән јүкләри бир груп елементдән (деталдан) гәбул едиб ҹәмләшдирилмиш шәкилдә дикәр елементләрә, јахуд әсаса өтүрән конструксија (гурғу, машын) һиссәси. Д.-ын конструксијасы јүкүн гијмәтиндән вә характериндән, јүксахлајан конструксијанын форма вә материалындан асылыдыр. Јашајыш вә сәнаје биналарында өртүк тири вә фермаларынын Д.-ы диварлар, сүтунлар вә с.-дир.

Әд.: Ситко Н. К., Строительная механика, 2 изд., М., 1972.

ДАЈАГДИВАР—бах *Контрфорс.*

ДАЈАКЛАР—Калимантан а.-нда (Индонезија) јашајан јерли әһалинин үмуми ады. Д.-а бир сыра тајфа вә халг дахилдир. Тәгр. 2,5 млн. нәфәрдир (1975). Малајја-Полинезија дилләри аиләсинин Индонезија дилләри групунда данышырлар. Тајфалар арасында дил вә мәдәнијјәтчә фәрг вар. 13 әсрәдәк Д. бүтүн адада јајылмышдылар. Әсасән, тоха әкинчилији, овчулуг, балыгчылыг вә с. илә мәшғулдурлар. Сәнәткарлыг вә тохуҹулуг да инкишаф етмишдир. Диндарларыән'әнәви е'тигадларыны сахламышлар; бир гисми мүсәлмандыр.

ДАЈАН ХАН (әсл ады Бату Мунке; Д.х. «үмуми хан» мә'насыны верән фәхри титул олдуғундан Бату Мунке даһа чох бу ад илә танынмышдыр) (тәгр. 1460—тәгр. 1543)—монгол ханы (тәгр. 1479 илдән). Бүтүн Монголустаны һакимијјәти алтында бирләшдирмиш, 1488 илдә өзүнү «бөјүк јуан хаганы» е'лан етмишди. Д.х.-ын 100 минлик ордусу, чохлу мал-гарасы вә вари даты олмушдур. Бир нечә дәфә Чинә һәрби јүрүш етмишди. Д.х.-ын арвады мәшһур Мандухај хатун Монголустанын бирләшдирилмәсиндә она көмәк етмишди. Д.х.-ын өлүмүндән сонра Монголустан торпаглары онун оғуллары арасында бөлүшдүрүлмүш вә Монголустан бир нечә ханлыға ајрылмышды.

Әд.: Владимирцов Б. Я., О прозвище «Dayan»—dayan (Даян-хан), «Доклады Российской АН», сер. В, 1924, июль-сентябрь, с. 119—21.

ДАЈАНЫГЛЫ ТАРАЗЛЫГ—бах *Таразлыг.*

ДАЈАНЫГЛЫГ, диференсиал тәнликһәллининдајаныглығы—диференсиал тәнлијин кејфијјәт нәзәријјәсинин анлајышы. *Һәрәкәтин дајаныглығына* даир мәсәләләрин тәдгиги илә әлагәдар јаранмышдыр. Техникада (мәс., радиотехникада) да мүһүм тәтбигләри вар.

ДАЈАНЫГЛЫГ (механикада)— бах *Һәрәкәтин дајаныглығы, Мувазинәтин дајаныглығы, Еластик системин дајаныглығы.*

ДАЈАНЫГЛЫГ (кибернетикада)—тәтбиги ријазијјатын вә техники кибернетиканын саһәси; автоматик идарәетмә системинин, кибернстик моделин вә алгоритмин Д. шәртләрини өјрәнир. Систем истәнилән вәзијјәтдән әввәлки вә ја она јахын мүвазинәт вәзијјәтини бәрпа едирсә, она дајаныглы систем дејилир. Ади диференсиал тәнликлә ифадә олунан системин Д. нәзәријјәсини А. М. *Љапунов* јаратмышдыр (1892). Хәттиләшдирилмиш системин Д.-ы она ујғун характеристик тәнлијин көкләринин ишарәси илә тә'јин едилир. Көкләрин һәгиги һиссәләри мәнфидирсә, систем асимптотик дајаныглы, бу һиссәләрин һеч олмаса бири мүсбәтдирсә систем дајаныгсыздыр; көкләрдән сыфыр, бир ҹүт хәјали вә ја сонсуз гијмәтли оланы варса систем Д. сәрһәдиндәдир. Көкләрин тапылмасы һесаблама бахымындан әлверишли дејил, һәмин тәнлијин көкләрини тапмадан бирбаша әмсалларына көрә хәтти динамик системин Д.-ы һаггында мүһакимә (Д. критериси) јүрүтмәк олар: Д. үчүн ҹәбри критериләр: характеристик тәнлијин әмсалларындан дүзәлдилмиш Е. Раус (инкилис механики) ҹәдвәлинин 1-чи сәтриндәки һәдләрин мүсбәтлији зәрури вә кафидир; диференсиал тәнлијин әмсалларындан (ән бөјүк тәртибли һәдд мүсбәтдирсә) дүзәлдилмиш квадрат матрисин А. Һурвитс (алман ријазијјатчысы) детерминантынын мүсбәтлији зәрури вә кафидир. Бу критериләрин дөрдтәртиблидән јухары системә тәтбиги мүрәккәб һесабламаја сәбәб олдуғундан әлверишли дејил.

Тезлик критериләри: ω тезлији $(0, \infty)$ интервалында дәјишдикдә $F\,(j\omega)$ функсијасынын радиус-вектору комплекс мүстәвидә саат әгрәбинин әксинә фырланараг сыфырдан кечмәмәклә ардычыл n квадрант кечмәси (А. В. Михајлов критериси; автоматик идарәетмә саһәсиндә рус алими) зәрури вә кафидир; статик гапалы системин Д.-ы үчүн онун ачыг һалдакы $W\,(j\omega)$ амплитуд-фаза тезлик характеристикасынын ω тезлији $(0, \infty)$ интервалында дәјишдикдә $(-1, 0j)$ нөгтәси әтрафында саат әгрәбинин әксинә $k\pi$ гәдәр фырланмасы зәрури вә кафидир (американ физики Һ. Најквист критериси). Бурада $\pi=180°$; k исә характеристик тәнлијин мүсбәт һәгиги көкләринин сајыдыр.

Гејри-хәтти *динамик системин* бир һалы дајаныглы, дикәр һалы исә дајаныгсыз ола биләр. Һәр һансы һалын Д.-ы системә тә'сир едән һәјә-

чанландырычы тә'сирин гијмәтиндән асылыдыр. Она көрә систем үчүн кичик, бөјүк вә ја үмумијјәтлә Д.-дан истифадә олунур. Һәјәчанландырычы тә'сирин ихтијари гијмәтиндә вә истәнилән гејри-хәттиликләрдә дајаныглы олан систем мүтләг дајаныглы систем адланыр. Системин мүәјјән областда вә ја бүтөвлүкдә асимптотик Д.-ына даир универсал үсулу А. М. Лјапунов вермишдир. Т е о р е м 1: гејри-хәтти системин һәјәчанланмыш һәрәкәт тәнлији үчүн мә'лум ишарәли елә $v(x)\geqslant 0$ функсијасы сечмәк мүмкүндүр ки, онун замана көрә төрәмәси өзү илә әксишарәли олсун. Онда систем дајаныглыдыр. Т е о р е м 2: биринчи теоремин шәртләри өдәнирсә, $v(x)$ вә $v'(x)$ функсијалары јалныз координат башланғычында сыфырдырса, систем асимптотик дајаныглыдыр. Т е о р е м 3: $v'(x)$-ин ишарәси мә'лумдурса, $v(x)$ координат башланғычынын јахын әтрафында $v'(x)$ илә ејни ишарәлидирсә систем дајаныгсыздыр. Гејри-хәтти системин мүтләг Д. критерисини румын ријазијјатчысы В. М. Попов вермишдир: амплитуд-фаза тезлик характеристикасы $W(j\omega)$ олан хәтти вә мүәјјән гејри-хәтти һиссәләрдән ибарәт системин Д.-ы үчүн $W^*(j\omega)$ мүстәвисиндә $\left(-\frac{1}{\kappa}, j0\right)$ нөгтәсиндән кечән елә дүз хәтти сечмәк кафидир ки, бүтүн $W^*(j\omega)=\mathrm{Re}\,W(j\omega)+j\omega W(j\omega)$ әјриси бу хәтдән солда јерләшсин (бу критери анҹаг кафи шәрти тә'мин едир). Јухарыда көстәрилән критериләрдән кәсилмәз тә'сирли вә дискрет, стасионар вә гејри-стасионар системләр үчүн истифадә едилир.

Алгоритмин Д.-ы һәллин кириш вериләнләриндән кәсилмәз асылы олмасыдыр. Моделин Д.-ы онун елә хассәсидир ки, һәјәчанландырычы тә'сирләр сигналы верилмиш һәддә олдуғда вә дәјишәнләр верилмиш интервалда дәјишдикдә моделин реал вә идеал (еталон) чыхыш сигналлары мә'лум кичик гијмәти ашмыр. Моделин Д.-ы Лјапунов үсуллары илә дә тәдгиг едилир.

Әд.: Воронов А. А., Основы теории автоматического управления, ч. 1, М.—Л., 1965; Бессекерский В. А., Попов Е. П., Теория автоматического регулирования, М., 1972.

ДАЈАНЫГЛЫГ КРИТЕРИСИ — бах *Дајаныглыг* (кибернетикада).

ДАЈАНЫГСЫЗ ТА́РАЗЛЫГ — бах *Таразлыг*.

ДА́ЈВЈЕ́Т («Бөјүк Вјет»)—1069—1802 илләрдә *Вјетнам* дөвләтинин ады.

ДАЈӘ—азјашлы ушаглары сахлајан хидмәтчи гадын. Ингилабдан әввәл, әсасән, варлы аиләләр Д. сахлајырды. Ағыр хәстәләрә хидмәт едәнләрә дә Д. дејирләр.

ДАЈЫ (түркҹә dayi, һәрфи мә'насы—дајы, мәҹази мә'насы—ҹәсур)—1) Османлы империјасында *јеничәри* ордуларында забит рүтбәси. 2) 1671 илдән 1830 иләдәк (Франса Әлҹәзаири ишғал едәнәдәк) Әлҹәзаирдә јеничәри забитләри шурасынын өмүрлүк сечдији Әлҹәзаир һакими. Сонунҹу Д. Һүсејн [1818—30] олмушдур. 3) 1590—1705 илләрдә Тунисдә түрк јеничәриләринин командирләринә вә бә'зән дә өлкәни идарә едәнләрә Д. дејилирди. 4) Гәдим түркләрдә гәһрәманлыглары илә ад газанмыш икидләрә «алп» дејилдији кими Д. да дејилирди. 5) Азәрб.-ларда гоһумлуг (ананын гардашы) билдирән термин.

ДА́ЈКА (инк. dike вә ја dyke—сәдд, даш дивар) — интрузив магматик сүхурларын јатым формаларындан бири. Паралел мүстәвиләрлә һүдудланыр. Д. магманын јер габығындакы шагули вә маили чатларда сојумасындан әмәлә кәлир. Јерләшдији әтраф сүхурлара нисбәтән бәрк олур вә онлар ашындыгда Д. дивар кими көрүнүр. Д.-нын галынлығы 1 *м*-дән 50 *м*-ә, уз. исә бир нечә јүз метрә чатыр. Д. бә'зән фајдалы газынтыларын (гызыл, полиметаллар вә с.) кәшфиндә ахтарыш әламәти һесаб едилир.

ДАЈМ (инк. dime) — АБШ-да хырда пул; долларын 1/10-инә, јахуд 10 *сентә* бәрабәрдир.

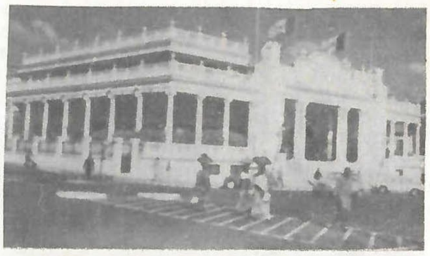
ДАЈРЕ́Н КОНФРАНСЫ (1921—22)— *Узаг Шәрг Республикасы* (УШР) вә Јапонија нүмајәндәләринин конфрансы. 1921 ил августун 26-дан 1922 ил апрелин 16-дәк (фасиләләрлә) Чинин Дајрен (инди Далјан) ш.-ндә кечирилмишдир. УШР Јапонија гошунларынын Шимали Сахалин, Приморје вә Николајевск-Амурдан чыхарылмасыны тәләб едирди. Јапонија исә УШР-ин суверенлијини позан вә әслиндә өзүнүн мүстәмләкәсинә чевирән шәртләр (Кореја сәрһәдиндә вә Владивосток саһилләриндәки бүтүн истеһкамларын дағыдылмасы, Сакит океан һәрби донанмасынын ләғв едилмәси вә кәләҹәкдә орада донанма сахланылмамасы, тиҹарәт, сәнәткарлыг вә балыгчылыгда Јапонија вәтәндашларына УШР вәтәндашлары илә бәрабәр һүгуг верилмәси, Сахалинин шималынын 80 иллијә Јапонијаја иҹарәјә верилмәси вә с.) ирәли сүрдү. УШР нүмајәндәләри бу шәртләри рәдд етдиләр. *Вашингтон конфрансындакы (1921—22)* мүвәффәгијјәтсизлик, *Волочајевка дөјүшүндә (1922)* ағгвардијачыларын мәғлубијјәти Јапонијаны данышыглары давам етдирмәјә мәҹбур етди. Лакин Јапонија јенидән әввәлки тәклифләрини ирәли сүрдү, рәдд ҹавабы алдыгда исә данышыглары дајандырды. 1922 илин октјабрында УШР халг азадлыг ордусу Приморјени азад етди.

Әд.: Документы внешней политики СССР, т. 4—5, М., 1960—61.

ДАЈЧА — доғулдуғу күндән тәсәррүфат јеткинлијинә чатанадәк ат баласынын ады (атларын әксәријјәти тәсәррүфат јеткинлијинә 3 јашарында чатыр). Д.-нын бәдән гурулушу јеткин атдан хејли фәргләнир; ајаглары узун, көвдәси гыса, ҹидову алчаг, кәлләнин үз һиссәси гыса олур; чәкиси ана чәкисинин 8—11%-ини тәшкил едир. 5—6 јашарадәк (әсасән 1 јашарадәк интенсив) бөјүјүр. Ҹинси јеткинлијә 1,5 јашында чатыр; 3 јашарында ҹүтләшдирмәдә истифадә олунур.

ДАЈЧА (лат. Equuleus)—екваториал бүрҹ. Азәрб.ССР-дә көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

ДАКА́Р (Dakar)—Сенегал Республикасынын пајтахты. Јашыл Бурун ј-а-нда, Авропадан Ҹәнуби Африка вә Ҹәнуби Америкаја кедән дәниз јоллары үстүндә мүһүм порт. Д.ј. ст. Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорт (Јоф). Иглими субекваториалдыр. Орта темп-р јанварда 22, ијулда 28°С-дир. Иллик јағынты 572 *мм*. Әһ. 798,7 мин (әтрафы илә, 1976).

Дакар. Истиглалијјәт мејданындан көрүнүш.

Әсасыны 1857 илдә франсызлар гојмушдур (истеһкам кими). 1895 илдә франсыз мүстәмләкәси Сенегалын тәркибинә дахил едилмиш (1895—1960 илләрдә онун мәркәзи), 1904—59 илләрдә Франса Гәрби Африкасынын инзибати мәркәзи олмушдур. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндә Д.-а инкилис-американ гошунлары чыхарылмыш (1942) вә шәһәр онларын Атлантик океанындакы дәниз әмәлијјатлары үчүн мүһүм базаја, һәмчинин «Дөјүшән Франса» һәрәкатынын дајаг мәнтәгәләриндән биринә чеврилмишди. 1960 илдән Сенегал Респ.-сынын пајтахтыдыр. Д. Бакы илә гардашлашмыш шәһәрләрдәндир (1968). Һәр ики шәһәр арасында әлагәләр (мәдәнијјәт, инҹәсәнәт, идман вә с. саһәләрдә) мөвҹуддур. 1978 илин мајында Д.-да Бакы илә Д.-ын гардашлашмасынын 10 иллијинә һәср олунмуш тәнтәнәли кечә кечирилмишдир.

Гәрби Африканын мүһүм сәнаје, нәгл. вә тиҹарәт-малијјә мәркәзләриндән бирдидир. Өлкәнин сәнаје мүәссисәләринин чоху Д. вә онун әтрафындадыр. Нефт е'малы, семент, јағ з-длары, кимја вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри, түтүн, кибрит, тохуҹулуг ф-кләри, 2 ИЕС вә с. вар.

Д.-да 1947 илдән интенсив иншаат ишләри апарылыр. Шәһәрин ш. һиссәсиндә порт вә сәнаје зонасы, ҹ. һиссәсиндә чохмәртәбәли биналар (Милли мәҹлис, банк, ун-т шәһәрҹији) тикилмиш, инзибати идарәләрин (Азадлыг мејданы) вә һөкумәт идарәләринин (Етуал мејданы) јерләшдији рајон салынмышдыр. Д.-ын г.-и Авропа үслубунда јашајыш биналарындан, шм.-г. Мәдинә р-ну исә бирмәртәбәли килмөһрә дахмалардан ибарәтдир.

Д.-да ун-т, политехник ин-т (Делафос лисеји), инҹәсәнәт мәктәби, Пастер елми-тәдгигат ин-ту, ун-т китабханасы, Д. музеји, тарих музеји, Гәрби Африкада ән бөјүк театр олан «Даниел Сорано театры» вар.

ДАКЕ́Н-ДАБА́Н, Риттер силсиләси—Чиндә (Синхај әјаләти), Наншанын г. һиссәсиндә дағ силсиләси. Улан-Дабан (шм.-ш.-дә) вә Туркен-Дабан (ҹ.-г.-дә) силсиләләри арасындадыр. Уз. тәгр. 200 *км*, һүнд. 5926 *м*-ә гәдәрдир. Кристаллик шистләрдән, гумдашыларындан вә филлитләрдән тәшкил олунмушдур. Зәиф парчаланмышдыр. Мәркәзи һиссәси бузлагларла өртүлүдүр. 3300—3500 *м*-дәк һүнд-дә гуру јүксәк дағ чөлләри, 3300—3800 *м* һүнд.-ләр арасында бә'зи јерләрдә субалп чәмәнләри, 3800 *м*-дән јухары чынгыллы-дашлы јүксәк дағ сәһралары вар. Д.-Д.-ы 1879 илдә Н. М. *Пржевалски* тәдгиг етмиш вә алман ҹоғрафијашүнасы К. Риттерин шәрәфинә адландырмышдыр.

ДА́КИЈА (лат. Dacia)—Рома императору Трајанын [98—117] 106 илдә *дакларын* әразисини ишғал етдикдән сонра јаратдығы Рома әјаләти. Рома үчүн

бөјүк һәрби-стратежи вә игтисади әһәмијјәти олмушдур. Пајтахты Сармизекетуза ш. иди. Мүасир Румынија әразисинин бир һиссәсини әһатә едирди. Зәнкин гызыл јатаглары Д.-нын ишғалынын әсас сәбәбләриндән иди. Д.-ны 274 илдә *готлар* тутмушдулар.

Әд.: Кругликова И. Т., Дакия в эпоху римской оккупации, М., 1955.

ДАКЛАР (лат. Daci)—Шимали Фракија тајфалары групу. Гәдим мүәллифләрә көрә (Страбон, Сезар, Бөјүк Плини вә б.) Дунај чајы вә Карпат д-ры арасындакы әразидә (әсасән, индики Трансилванијада) јашамышлар. Д. әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олмушлар. Сәнәткарлыг јүксәк инкишаф етмишди. Е.ә. 5—4 әсрләрдә јунан шәһәрләри илә тиҹарәт едирдиләр. Күмүш сиккәләр кәсирдиләр. *Десебал* дөврүндә Д.-ын тајфа иттифагы даһа да гүввәтләнди. Е.ә. 1—ерамызын 1 әсрләриндә ромалылар Д.-а гаршы бир нечә һәрби јүрүш етмишдиләр. *Домисиан* дөврүндә ромалылар мүвәффәгијјәт газана билмәмишдиләр. 101—102 вә 105—106 илләрдәки мүһарибәләр нәтиҹәсиндә исә Д. мәғлуб олмуш, әразиләри Романын *Дакија* әјаләтинә чеврилмишди.

20 әсрин 50-ҹи илләриндән румын археологлары Д.-ын јашадығы әразидә археоложи тәдгигатлар апарырлар.

Әд: Кругликова И. Т., Дакия в эпоху римской оккупации, М., 1955; Федоров Г. Б., Полевой Л. Л., Археология Румынии, М., 1973 (лит.); Daicoviciu H., Dacii, Bucureşti, 1965.

ДАКОТАЛАР — Шимали Америкада јашајан һинди тајфалары групу; 40 миндән чохдурлар (1975). Сиу дилләриндә данышырлар. 19 әсрин 2-ҹи јарысында мүстәмләкәчиләр Д.-ын торпагларыны ишғал етмиш, өзләрини исә зорла Шимали вә Ҹәнуби Дакота вә Небраска штатларындакы резервасијалара көчүрмүшдүләр. Күчлү ассимилјасија мә'руз галмыш мүасир Д.-ын тәсәррүфатында әкинчилик вә муздлу әмәк әсас јер тутур.

ДАКРИОАДЕНИ́Т (јун. dákryon—көз јашы+ãden—вәзи)—көз јашы вәзисинин илтиһабы. Чох аз тәсадүф олунур. Кәскин Д., адәтән, инфексион мәншәли олур. Бу заман көз јашы вәзиси, көзүн бирләшдириҹи гишасы вә көз гапаглары шишир, гызарыр, көздә ағры олур; хроник Д. исә үмуми хәстәликләрдән (вәрәм, сифилис вә с.) баш верир. Мүаличәси: Д.-ә сәбәб олан әсас хәстәликләри арадан галдырмаг, антибиотикләр, ултрајүксәк тезликли ҹәрәјанла мүаличә.

Әд.: Мусабәјли Ү., Көз хәстәликләри, Б., 1972.

ДАКРИОСИСТИ́Т (јун. dákryon—көз јашы+ký́stis—кисә)—көз јашы кисәсинин илтиһабы. Бурун-көз јашы каналынын вә көз јашы каналҹыгларынын даралмасы илә әлагәдардыр. Просес хроник һалда кечир. Бу заман көздән јаш ахыр, иринли ифразат вә јаш кисәсинин шишкинлији мүшаһидә олунур. Јаш кисәси наһијәсинә бармагла тәзјиг етдикдә селик вә ја ирин ифраз олунур. Илтиһаб просеси әтраф тохумалара кечәрсә јаш кисәсинин флегмонасы вә перидакриосистит баш верә биләр. Мүаличәси консерватив вә ҹәрраһи јолла апарылыр.

Әд: Мусабәјли Ү., Көз хәстәликләри, Б., 1972.

ДАКРО́Н—бах *Полиефир лифләри.*

ДАКТИ́ЛО... (јун. dáktylos —бармаг) —бармаға аидлик билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., дактилолокија).

ДАКТИЛОЛО́КИЈА (*дактило...* + *..локија*)—әл бармагларынын һәрәкәти илә сөзләри ифадә едән хүсуси нитг формасы. Сусмағы әһд едән адамлар арасында мејдана кәлмиш, сонралар карларла үнсијјәт васитәси кими истифадә едилмәјә башланмышдыр.

Д. системи бир, јахуд ики әлин бармагларынын вәзијјәти илә әлифбанын бүтүн һәрфләрини ифадә етмәк имканы јарадыр. Бир әлин бармаглары илә һәрфләри ифадә етмәк үсулу даһа әлверишлидир. Карлар үчүн тәшкил едилмиш хүсуси ушаг бағчаларында вә мәктәбләрдә шифаһи нитг тә'лиминдә Д.-дан истифадә едилир. Д. кор-карлалларын тәһсилиндә јеканә үнсијјәт васитәсидир.

Карлар үчүн Азәрбајҹан әл әлифбасы.

Азәрб.-да илк хүсуси карлар мәктәби 1936 илдә тәшкил олунмуш, рус дактило әлифбасы әсасында Азәрб. әлифбасы јарадылмышдыр (1938). Һазырда респ.-мызын карлар мәктәбләриндә дефектолог Е. Г. Меһдијеванын 1970 илдә чап етдирдији јени Азәрб. дактило әлифбасындан истифадә олунур.

ДАКТИЛОСКОПИ́ЈА (*дактило...*+ skopéō—бахырам)—шәхсин криминалистик ејниләшдирилмәси, ҹинајәтин гејдијјаты вә ҹинајәткарларын ахтарышы мәгсәди илә әл дәриси нахышларынын гурулушуну өјрәнән *криминалистика* елминин бөлмәси. Инсанын әл бармагларынын (дырнаг олан һиссәсинин) ичәри сәтһиндә папилјар хәтләр адланан релјеф хәтләр вар. Папилјар хәтләр бир-бириндән шырымларла ајрылыр вә дараг шәкилли дәри чыхынтылары олан ҹәркәләрдән ибарәтдир. Бу хәтләр мүхтәлиф хүсусијјәтли мүрәккәб (гөвсвары, даирәвары, илкәквары) дәри нахышлары әмәлә кәтирир: фәрдилик (ејни гурулушлу папилјар хәтләр јохдур); дәјишмәзлик (нахышларын заһири гурулушу инсанын ана бәтниндәки инкишаф дөврүндән башлајараг һәјатынын сонуна гәдәр, һәтта өлүмүндән сонра мејитин чүрүмәсинә гәдәр дәјишмир); бәрпаолунма (дәри сәтһи јүнкүл зәдәләндикдә нәгшләр мүәјјән вахтдан сонра илк вәзијјәтдә бәрпа олунур). Бунлар һадисә јериндә тапылан әл бармагларынын изләринә көрә шәхсин криминалистик ејниләшдирилмәсинә, дактилоскопик гејдијјат васитәси илә ҹинајәткарын әввәлләр мәһкум олундуғуну мүәјјән етмәјә, намә'лум мејитин ејниләшдирилмәсинә, хәбәрсиз иткин дүшмүш шәхсләрин ахтарылмасына, бир шәхсин бир нечә ҹинајәт төрәтмәси вә ја бир ҹинајәтин бир нечә шәхс тәрәфиндән төрәдилмәси фактыны мүәјјән етмәјә имкан верир. ССРИ-дә дактилоскопик гејдијјат хүсуси 10 бармаг дактилоскопик картларда апарылыр.

ДАЛ Владимир Иванович (22.11.1801, Луганск, индики Ворошиловград—4.10.1872, Москва)—рус јазычысы, лүғәтшүнас, етнограф. Һәким аиләсиндә доғулмушдур. Һәким, сонралар мә'мур олмушдур. Оренбург өлкәсинин флора вә фауна коллексијаларыны топладығына көрә тәбиијјат елмләри үзрә Петербург ЕА м. үзвү сечилмишдир (1838). А. С. Пушкинлә дост иди. Кәнҹ јашларындан дилчилик вә фолклор материалларыны топлајыб нәшр етдирмишдир («Рус нағыллары. Илк беш нағыл», 1832; «Оланлар вә јаланлар», 4 ч., 1833—39). «Рус дилинин шивәләри һаггында» (1852), «Рус халгынын аталар сөзләри» (1861—62) әсәрләринин мүәллифидир. 53 ил әрзиндә тәртиб етдији 200 000 сөздән ибарәт «Ҹанлы рус дилинин изаһлы лүғәти»нә (4 ч., 1863—66) көрә Петербург ЕА Ломоносов мүкафатына вә фәхри акад. адына лајиг көрүлмүшдүр (1863). Лүғәт бүкүнәдәк өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Казак Лугански тәхәллүсү илә һекајә, повест вә етнографик очеркләр јазмышдыр. В. Г. Белински Д.-ын әсәрләриндәки реалист вә демократик мејлләри гијмәтләндирмишдир.

Әсәрләри: Толковый словарь живого великорусского языка, под ред. И. А. Бодуэна де Куртенэ, т. 1—4, М., 1955; Пословицы русского народа, М., 1957; Повести. Рассказы. Очерки. Сказки, М.—Л., 1961.

Әд: Бессараб М., Владимир Даль, 2 изд., М., 1972.

ДАЛ МО́НТЕ (Dal Monte) Тоти (әсл ады вә фамилијасы Антонијетта Менекелли; д. 27.6.1899, Молјано, Венесија)—италјан мүғәнниси (колоратур сопрано). Јарадыҹылыға 1916 илдә башламыш, 1922 илдән «Ла Скала» театрында чыхыш етмишдир. 1943 илдә опера сәһнәсиндән узаглашараг Милан, Рома вә Венесијада вокал ифачылығындан дәрс демишдир. 20 әсрин көркәмли опера мүғәнниләриндән сајылан Д.М.-нин сәси надир тембри вә ахыҹылығы илә фәргләнмиш, јарадыҹылығы үчүн јүксәк вокал усталығы, артистизм сәчијјәви олмушдур. Партијалары: Ҹилда, Виолетта («Риголетто», «Травиата», Ҹ. Верди), Лучија («Лучија ди Ламмермур», Г. Донисетти), Розина («Севилја бәрбәри», Ҹ. Россини), Ҹио-Ҹио-сан, Мими («Ҹио-Ҹио-сан», «Боһема», Ҹ. Пуччини) вә с. Дүнјанын бир чох өлкәсиндә, еләҹә дә ССРИ-дә (1931, 1956, 1963) гастролда олмушдур.

ДАЛАГ—инсанда вә онурғалы һејванларда тәк паренхиматоз орган. Д. организмин мүһафизәсиндә (бурада бактеријалар мәһв олур вә зәһәрли маддәләр зәрәрсизләшдирилир), маддәләр

мүбадиләсиндә, ганјаранмада вә дикәр просесләрдә иштирак едир, һабелә ган үчүн «депо» вәзифәсини көрүр (артыг ганы өзүндә сахлајыр), ганитирмәдә вә с.-дә јығылараг ган дөвранында ганын чохалмасына сәбәб олур.

Дәјирмиағызлыларда вә бә'зи балыгларда бағырсағын вә мә'дәнин дивarында лимфоид тохума јығынтысы шәклиндә Д.-ын һомологу олур; галан онурғалыларда исә о, мүстәгил орган кими бағырсағын вә ја мә'дәнин арха мүсаригәсиндә јерләшир. Сүрүнәнләрин чохунда вә гушларда Д. рудимент һалындадыр. Онурғалыларда Д. форма вә өлчүсүнә көрә мүхтәлифдир.

Инсанда Д. гарын бошлуғунда, сол габырғаалты наһијәдә (9 вә 11-чи габырғанын бәрабәриндә), билаваситә диафрагманын алтында јерләшир. Уз. 12 *см*, ени 7—8 *см*, галынлығы 3—4 *см*, чәкиси тәгр. 150—200 *г*-дыр. Өлчүсү вә чәкиси фәрди олуб, организмин физиоложи вәзијјәтиндән асылыдыр. Д. харичдән сероз гиша, бунун алтында исә бирләшдиричи тохумадан әмәлә кәлмиш капсул илә өртүлмүшдүр. Капсулдан Д.-ын дахилинә чохлу атмалар (трабекуллар) кедир; бунларын арасында ағ вә гырмызы Д. пулпасы (өзәји) јерләшир. Пулпанын әсасыны ретикулјар (тор) тохума тәшкил едир; торун илкәкләри арасында лимфоситләр, еритроситләр вә с. ган елементләри олур. Д. иммунбиоложи функсија дашыјыр: античисим һазырлајыр, лимфоситләри јарадыр. Д. бә'зи хәстәликләр заманы хејли бөјүјүр. Һипоплазија, јахуд органын там јохлуғу организмдә чидди позғунлуг төрәтмир. Д.-ын шиш, абсес, травма, инфексион хәстәликләр (сепсис, вәрәм, малјарија, сифилис) вә ган хәстәликләри (лејкоз, лимфогранулематоз, еритремија вә с.) заманы зәдәләнмәси вә с. хәстәликләри мә'лумдур.

ДАЛАДЈЕ́ (Daladier) Едуард (18.6. 1884, Карпантра—11.10.1970, Парис)—Франса дөвләт вә сијаси хадими. 1927—31, 1935—38, 1957—58 илләрдә Радикаллар партијасынын (РП) сәдри. Үч дәфә (1933, јанвар—октјабр; 1934, јанвар—феврал; 1938, апрел—1940, март) Франсанын баш назири олмушдур. *Халг чәбһәсинә* (ХЧ) дахил иди, лакин 1938 илин октјабрында Д.-нин башчылығы илә РП рәһбәрлији ХЧ-ни парчалады, Д. һөкумәти ХЧ-нин бир сыра наилијјәтләрини ләғв етди. Фашист тәчавүзкарларыны «сакитләшдирмәк» сијасәти јериндән Д. рүсвајчы *Мүнхен сазиши (1938)* имзалады. Алман-фашист гошунларынын Полшаја басгынындан сонра Д. һөкумәти Алманијаја мүһарибә е'лан етди (1939, 3 сентјабр), лакин фәал һәрби әмәлијјатлар апарылмамасы 1940 илин јајында Франсанын мәғлубијјәти илә нәтичәләнди (бах *«Гәрибә мүһарибә»*). Д. 1947—54 илләрдә «Сол Республикачылар Бирлији»нә башчылыг етмишдир. Д. Франсанын Һинд-Чиндәки мүстәмләкәчилик мүһарибәсинә (1945—54), «Авропа Мүдафиә Бирлији»нин јарадылмасына, 5-чи Франса Республикасы конститусијасынын (1958) антидемократик маддәләринә гаршы чыхмышдыр. 1958 илдән сонра сијаси фәалијјәтдән узаглашмышды.

ДАЛА́Ј-ЛА́МА [монголча далај—(мүдриклик) дәнизи+*лама*] — Тибетдә лама килсәси баш каһининин рүтбәси. Д.-л. рүтбәси 15 әсрин әввәлиндә Тибетдә ламаизмин тәшәккүл просесинин баша чатмасы вә феодал-теократик һакимијјәт формасынын мејдана чыхмасы илә әлагәдардыр. Тибетин тәкчә дини дејил, һәм дә мүлки һакимләри сајылан Д.-л.-лар чох вахт феодал-теократик гүввәләрин нүмајәндәләри әлиндә итаәткар аләтә чеврилирдиләр. Тибет баш каһинләри Д.-л. рүтбәсини 16 әсрдән дашымышлар. Сонунчу (14-чү) Д.-л. Лозон-дантзен-чамсо-нгванг, Тибетдә ЧХР һакимијјәт органларына гаршы силаһлы үсјандан сонра 1959 илдә Һиндистана мүһачирәт етмишдир.

ДАЛАЈНО́Р, Х у л у н ч и—Чинин шм.-ш.-индә көл. Дахили Монголустан мухтар р-нундадыр. Саһ. тәгр. 1100 *км²*, дәринлији 6—9 *м*, саһилләри алчаг, һамардыр. Сују шириндир. Көлә Керулен вә Орчун-Гол чајлары төкүлүр. Балыг вәтәкәләри вар.

ДАЛАМАЗ (Lamium) — додагчичәкилләр фәсиләсиндән бириллик вә ја чохиллик битки чинси. Гаршы-гаршыја дүзүлән јарпагларынын формасына көрә кичиткәни хатырладыр; далајычы түкләри јохдур (ады да бурадандыр). Чичәкләри уч јарпагларын голтуғунда јерләшир. Мејвәси 4 фындыгчадан ибарәтдир. Авропа, Асија (тропик гуршагдан башга) вә Шимали Африкада 40-а гәдәр, ССРИ-дә 12, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 5 нөвү јајылмышдыр. А ғ Д. вә к ө в д ә н и г у ч а г л а ј а н Д. кениш јајылмыш алагдыр. Тәркибиндә ашы маддәси, сапонин, аскорбин туршусу, ефир јағы вә с. олдуғу үчүн халг тәбабәтиндә истифадә едилир. Балверән биткидир.

Д'АЛАМБЕ́Р (D'Alembert) Жан Лерон (16.11.1717, Парис — 29.10.1783, Парис)—франсыз ријазијјатчысы, маарифчи вә философ. Парис ЕА (1754), Петербург ЕА (1764) вә б. академијаларын үзвү. Ријази тәдгигатлары әсасән диференсиал тәнликләрә, *чәбрин әсас теореминә*, сыралар нәзәријјәси вә функсијалар нәзәријјәсинә аиддир. Д. симин енинә рәгсләрини ифадә едән икитәртибли хүсуси төрәмәли диференсиал тәнлијин һәллини ихтијари ики функсијанын чәми шәклиндә тапмыш вә бу функсијалардан бирини дикәри илә ифадә етмишдир. Еллиптик тәнлијә комплекс дәјишәнли функсијалары илк дәфә Д. тәтбиг етмиш, Л. Ејлер илә бирликдә аналитик функсијанын һәгиги вә хәјали һиссәләрини әлагәләндирән әсас тәнликләри вермишдир. Д. илк дәфә динамика мәсәләләрини статика мәсәләләринә кәтирәрәк (*Д'Аламбер принсипи*) ихтијари мадди системин һәрәкәтини ифадә едән диференсиал тәнлијин тәртиби үчүн үмуми гајда вермишдир. Астрономија саһәсиндә дә тәдгигатлары вар.

Инсан идракынын јаранмасы вә инкишафы тарихини јазмаға, башлыча олараг Ф. Бекону принсипләринә әсасән елмләрин тәснифатыны вермәјә тәшәббүс көстәрмишдир. О, Декартын фитри идејалар нәзәријјәсинә гаршы чыхса да ардычыл материалист олмамышдыр. Д. дини-феодал дүнјакөрүшүнүн әлејһинә мүбаризә апармыш, лакин аллаһы јарадан субстансија һесаб етмишдир. Д. тәфәккүрү материјанын хассәси кими гәбул етмәмиш, чанын материјадан гејри-асылылығы фикрини ирәли сүрмүшдүр. Д.-ә көрә, инсанда материјадан фәргли хүсуси субстансија—шүур мөвчуддур. Бу бахымдан Д. Дидронун, Ламетринин, Һолбахын, Һелветсинин материализми вә атеизми сәвијјәсинә јүксәлә билмәмиш, дуалист олмушдур. Д.-ин фәлсәфи әсәрләри ичәрисиндә «Енсиклопедија». үчүн јазылмыш кириш мәгаләси, «Елмләрин мәншәји вә инкишафы очерки» (1751) вә «Фәлсәфәнин үнсүрләри» (1759) ән мүһүмләридир. Дикәр франсыз маарифчиләриндән фәргли олараг Д. әхлагын ичтимаи мүһитлә шәртләндији идејасы илә разылашмырды. Дидро «Д'Аламберин јухусу» (1769), «Д'Аламбер илә Дидронун мүсаһибәси» (1769) вә дикәр әсәрләриндә Д.-ин сенсуализмини вә дини бахышларыны тәнгид етмишдир. Д.-ин мусиги нәзәријјәси вә естетикасына даир әсәрләри дә («Мусигидә сәрбәстлик һаггында» вә с.) вар.

Ә с ә р л ә р и: Извлечение из мемуара «О равновесии жидкостей» и «О фигуре Земли», в кн.: К л е р о А., Теория фигуры Земли, основанная на началах гидростатики, пер. с франц., М.—Л., 1947; Динамика, М.—Л., 1950.

Әд.: В и л е й т н е р Г., История математики от Декарта до середины XIX столетия, пер. с нем., 2 изд., М., 1966; История математики, т. 3—Математика XVIII столетия, М., 1972.

Д'АЛАМБЕ́Р ПРИНСИПИ —динамиканын әсас принсипләриндән бири; заманын һәр анында мадди нөгтәнин әталәт гүввәси (J) она тә'сир едән актив (F) вә рабитә (N) гүввәләри илә мүвазинәтдә олур; $F+N+J=0$. Бурада $J=-mW$ (m—нөгтәнин күтләси, W—онун мүтләг тә'чилидир). n сајда мадди нөгтәдән ибарәт механики систем үчүн Д.п. $F_i + N_i + J_i = 0$ $(i=\overline{1,n})$ шәклиндәдир. Д.п. васитәсилә динамиканын бир чох мәсәләси статика мәсәләсинә кәтирилир.

Д'АЛАМБЕ́Р—Е́ЈЛЕР ПАРАДОКСУ —һидродинамиканын фәрзијјәси; һәрәкәт едән чисмә мајенин көстәрдији мүгавимәт гүввәсинин сыфра бәрабәрлији һаггында мүһакимә: маједә дүзхәтли бәрабәрсүр'әтли ирәлиләмә һәрәкәти едән чисмә маје мүгавимәт көстәрмәмәлидир. Буну Ж. Д'Аламбер сөјләмиш, Л. Ејлер исә маһијјәтини изаһ етмишдир: маједә чисмин һәрәкәти заманы мүгавимәтин мејдана чыхмасына сәбәб онун реал вә идеал маједә ахарлығынын фәргләнмәсидир. Маје чәрәјан хәтләри чисим әтрафында симметрик пајландыгда, *Бернулли тәнлијинә* әсасән тәзјиг дә симметрик пајланар. Әслиндә чисим әтрафында маје чәрәјан хәтләринин симметрик пајланмасы—бурулғансыз ахын мүмкүн дејилдир. Чох назик лөвһәнин реал маједә *Рејнолдс әдәдинә* ујғун һәрәкәти үчүн Д.—Е.п.-нун доғрулуғуну гәбул етмәк олар.

Әд.: бах *Бурулғанлы һәрәкәт* мәгаләсинин әдәбијјатына.

Д'АЛАМБЕ́Р—ЛАГРА́НЖ ПРИНСИПИ—механиканын диференсиал вариасија принсипләриндән бири; механики системин һәгиги һәрәкәтини онун кинематик мүмкүн һәрәкәтләриндән һәр ан ајырд етмәк үчүн үсул. Бу үсулу Ж. Лагранж *Д'Аламбер принсипиндән* истифадә едәрәк *мүмкүн јердәјишмәләр принсипини* механики системин һәрәкәт һалы үчүн үмумиләшдирмәклә вермишдир: механики системин һәгиги һәрәкәти онун кинематик мүмкүн һәрәкәтләриндән онунла фәргләнир ки, һәр ан һәгиги һәрәкәт үчүн механики системин нөгтәләринә тә'сир едән актив вә әталәт гүввәләринин их-

тиҹари мүмкүн јердәјишмәләрдә көрдүјү ишләрин ҹәми сыфра бәрабәрдир;

$$\sum_{i=1}^{n} (F_i - m_i W_i)\,\delta r_i = 0,$$

бурада F_i—i-чи нөгтәјә тә'сир едән актив гүввәләрин әвәзләјичиси, m_i—онун күтләси, W_i—тә'чили, δr_i исә мүмкүн јердәјишмәсидир. Јухарыдакы тәнлик динамиканын әсас тәнлијидир вә үстүнлүкләриндән бири реаксија гүввәләринин она дахил олмамасыдыр. Динамиканын үмуми теоремләринин ифадәләрини, һолоном вә хәтти гејри-һолоном системләрин һәрәкәт тәнликләрини бу тәнликдән алмаг олур.

ДАЛАН-ДЗАДАГАД — МХР-да шәһәр. Ҹәнуби Гоби ајмакынын инз. м. Нәгл. говшағы. Әһ. 4,2 мин. Тикинти материаллары истеһсал олунур. Тикиш, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, јахынлығында даш көмүр јатаглары вар. Әһалинин бир гисми һејвандарлыг, бостанчылыг вә тарлачылыгла мәшғулдур.

ДАЛАСИ — Гамбијанын пул ваһиди. 1971 илдә тәдавүлә бурахылмышдыр. 1 Д. Инкилтәрәнин 0,25 *фунт стерлингинә* вә ја АБШ-ын 0,52 *долларына* бәрабәрдир (1976).

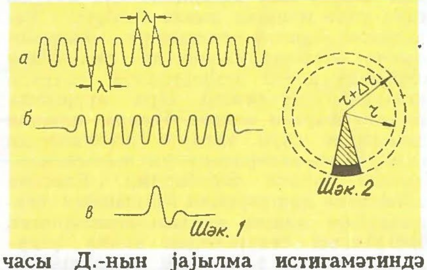
ДАЛВЕРЗИН МӘСКӘНИ — Фәргәнә вадисиндә Тунҹ дөврү әкинчи вә малдар тајфаларына мәхсус јашајыш мәскәни (е.ә. 2-ҹи миниллијин сону—1-ҹи миниллијин әввәлләри). Әндиҹан вил.-нин Далверзин к. јахынлығында ашкар едилмишдир (1952). Саһ. 25 *ha*-дыр. Чиј кәрпичдән тикилмиш евләр, мөһрәдән мүдафиә дивары, очаглар, тәсәррүфат гујуларынын галыглары вә с. ашкар едилмишдир. Гырмызы фонда гара нахышларла бәзәдилмиш шүјрәли кил габлар тапылмышдыр. Тунҹ аләтләрлә јанашы, даш вә сүмүк аләтләрдән дә кениш истифадә олунурду.

Әд.: Заднепровский Ю. А., Древнеземледельческая культура Ферганы, в сб.: Материалы и исследования по археологии СССР, в. 118, М.—Л., 1962.

ДАЛВЕРЗИН ЧӨЛҮ—Өзб. ССР вә Тач.ССР әразиләриндә, Фәргәнә дәрәсиндә дүзәнлик. Сырдәрја чајынын сағ саһилиндәдир. Ш.-дән Курами силсиләсинин голлары илә әһатәләнир. Сәтһи дүз, бә'зи јерләрдә тәпәлидир. Аллүвиал-чәмән вә боз торпаглар јајылмышдыр. Д.ч. јазда ефемер биткиләрлә өртүлү олур; дағлара јахын јерләрдә бунлары мүхтәлиф отлу чөл биткиләри әвәз едир. Д.ч.-нүн кениш саһәси Фәрһад су анбары васитәсилә суварылыр. Памбыг јетишдирилир. Бағчылыг, гојунчулуг инкишаф етмишдир.

ДАЛҒА — һәјәчанланманын јајылма просеси. Ән чох тәсадүф вә истифадә олунан нөвләри еластик Д., маје сәтһиндәки Д. вә електромагнит Д.-ларыдыр. Еластик Д. еластик ҹисимләрдә—газ, маје вә бәрк маддәләрдә јајылыр. Газ вә мајеләрдә еластик Д.-нын јајылмасы харичи механики гүввәнин тә'сири илә һиссәҹикләрин өз таразлыг вәзијјәтләри әтрафындакы һәрәкәтинин нәтиҹәсидир. Бу һәрәкәт заманы бахылан тәбәгәдә ардычыл сыхлашма вә сејрәкләшмә, јә'ни һәјәчанланма јараныр ки, бу да гоншу тәбәгәдә һиссәҹикләри һәрәкәтә кәтирир. Һәјәчанланма, адәтән, чох кичик олур.

Ән чох әјани мүшаһидә едиләни маје сәтһиндә јаранан Д.-дыр. Сакит суја кичик даш атдыгда, илк анда онун дүшдүјү јердә чөкүклүк, әтрафында исә габарыглыг јараныр. Сакит сәтһин һәјәчанланмасы олан бу чөкүклүк вә габарыглыг заман кечдикҹә ардычыл сурәтдә әтрафа јајылыр. Д.-нын јолуна гојулмуш кичик тахта пар-

Шәк. 1 Шәк. 2

часы Д.-нын јајылма истигамәтиндә һәрәкәт етмир, јалныз бир јердә галхыб енир. Бу, бүтүн Д. нөвләринә аид олан белә бир үмуми хассәни көстәрир ки, Д. јајыларкән маддә дејил, енержи дашыныр. Д.-нын јајылдығы мүһитин һиссәҹикләри јалныз өз таразлыг вәзијјәтләри әтрафында рәгс едир. Маје сәтһиндә һиссәҹикләрин рәгси Д.-нын јајылма истигамәтинә перпендикулјардыр; белә Д.-лара енинә Д.-лар дејилир. Маје вә газлардакы еластик Д.-лар исә узунуна Д.-лардыр (һиссәҹикләр Д.-нын јајылма истигамәтиндә рәгс едир). Бәрк ҹисимләрдә һәм енинә, һәм дә узунуна Д.-лар мүмкүндүр.

Електромагнит Д.-лары електрик вә магнит саһәсинин дәјишмәси нәтиҹәсиндә јараныр. Д.-нын јарандығы јердән чох узагларда ачыг фәзада електрик вә магнит саһәләринин интенсивлик векторлары бир-биринә перпендикулјар олуб, Д.-нын јајылма истигамәтинә перпендикулјар мүстәви үзәриндә јерләшир, јә'ни ачыг фәзадакы електромагнит Д.-лары енинә Д.-лардыр. Һәјәчанланма һармоник рәгс олса, һәмин рәгсләр сонсуз синусоидал Д. кими јајылыр (шәк. 1, *а*). Д.-нын бир дөвр мүддәтиндә (T) јајылдығы мәсафә Д. узунлуғу (λ) адланыр: $\lambda = cT$ (c—далғанын јајылма сүр'әти, $\frac{1}{T} = \nu$—рәгсин тезлијидир). Д.-нын тезлији рәгс јарадан мәнбәјин характеристикасы олуб, Д.-нын јајылдығы мүһитдән асылы дејилдир. Д.-нын сүр'әти онун нөвүндән вә мүһитин тәбиәтиндән асылыдыр. Мәс., нормал тәзјигдә вә отаг темп-рунда тезлији 20—20000 *hc* интервалында олан еластик Д.-нын һавада сүр'әти 333 *м/сан*, суда исә 450 *м/сан*-дир. Узунуна Д.-нын дәмирдә сүр'әти 5100 *м/сан*, гранитдә исә 6000 *м/сан*-дир. Бошлугда електромагнит Д.-ларынын сүр'әти $3\cdot10^8$ *м/сан*-дир. Енинә Д.-нын сүр'әти узунуна Д.-нынкындан һәмишә кичик олур.

Д. тәбиәтинин мүхтәлиф олмасына бахмајараг, онларын јајылмасынын бир чох үмуми ганунаујғунлуглары вар. Мәс., удулма олмајанда бирҹинсли мүһитдә еластик вә електромагнит Д.-ларын јајылмасы

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x^2}+\frac{\partial^2 u}{\partial y^2}+\frac{\partial^2 u}{\partial z^2}-\frac{1}{c^2}\frac{\partial^2 u}{\partial t^2}=0 \quad (1)$$

диференсиал тәнлији илә мүәјјән едилир. Адәтән һәјәчанланма рәгс мәнбәји васитәсилә јараныр. Әкәр нөгтәви мәнбә бирҹинсли мүһитдә јерләшибсә вә онун јаратдығы рәгсләр бүтүн истигамәтләрдә јајылырса (шәк. 2), (1) тәнлијинин һәлли бу шәкилдә олар:

$$u=\frac{A}{r}\sin\frac{2\pi}{T}\left(t-\frac{r}{c}\right) \quad (2).$$

Бурада $\psi=\frac{2\pi}{T}\left(t-\frac{r}{c}\right)$ Д.-нын фазасыдыр. Мәнбәдән узаглашдыгҹа белә Д.-нын амплитуду мәсафә илә тәрс мүтәнасиб олараг кичилир. (2) илә ифадә олунан Д.-да бахылан анда бәрабәр фазалы нөгтәләрин тәшкил етдији сәтһ, јә'ни Д. сәтһи ($r=\sqrt{x^2+y^2+z^2}=$const) сфера олдуғундан о, сферик Д. адланыр. Ејни фазалы нөгтәләрдән ибарәт сәтһә Д. ҹәбһәси дә дејилир.

2-чи шәкилдә конус вә радиуслары r вә $r+\Delta r$ олан ики консентрик сфера илә мәһдудланмыш тәбәгә көстәрилир. Тәбәгәнин Δr галынлығы мәнбәдән олан r мәсафәсинә көрә чох кичикдирсә, бу тәбәгә дахилиндә r-и сабит, сфера сәтһинин бахылан һиссәсини исә мүстәви гәбул етмәк олар. Бу һал үчүн (1) тәнлијинин һәлли:

$$u=A\sin\frac{2\pi}{T}\left(t-\frac{x}{c}\right)$$

олар. Бу, сонсуз һармоник Д.-ны (мүстәви Д. да дејилир) ифадә едир.

Белә монохроматик Д.-нын јајылма сүр'әти *с фаза сүр'әти* адланыр. Бу сүр'әтлә Д.-нын мүәјјән фазасы, мәс., габарыглығы вә ја чөкүклүјү јајылыр вә мүһитдә удулма олмајанда јајылма заманы онун формасы дәјишмир (синусоидал Д.). Тәҹрүбәдә чох вахт мәһдуд тәкрар олунан (шәк. 1, *б*) вә тәкрар олунмајан (шәк. 1, *в*) һәјәчанланманын јаратдығы Д.-ја тәсадүф едилир. Белә мәһдуд синусоидал вә тәк Д.-ны чохлу сајда мүхтәлиф тезликли монохроматик Д.-ларын ҹәми кими көстәрмәк олар. Бу ҹәм Д. пакети адланыр. Әкәр монохроматик Д.-ларын фаза сүр'әтләри ејнидирсә, онда Д. пакети дә бу сүр'әтлә јајылар. Дисперсија олдугда Д. пакетинин формасы дәјишир вә онун јајылмасыны фаза сүр'әти илә характеризә етмәк олмур. Бу һалда Д. пакетинин јајылмасы груп сүр'әти илә мүәјјән едилир. Дисперсија олмајанда вә сонсуз синусоидал Д. үчүн $c=r$ олур.

Әд.: Горелик Г. С., Колебания и волны, 2 изд., М., 1959; Скучик Е., Основы акустики, М., 1976; Крауфорд Ф., Волны, М., 1976.

ДАЛҒА ӘДӘДИ—2π узунлугда јерләшән далғаларын сајы $\left(k=\frac{2\pi}{\lambda}\right)$. Бә'зән Д.ә. кими ваһид узунлуға дүшән далғалары сајы (1/λ) көтүрүлүр (λ—далға узунлуғудур).

ДАЛҒА МЕХАНИКАСЫ—бах *Квант механикасы*.

ДАЛҒА СӘТҺИ—бах *Далға*.

ДАЛҒА ТӘНЛИЈИ—мүәјјән һәјәчанланманын (вә ја сигналын) фәзада (вә ја мүһитдә сонлу v сүр'әтилә јајылмасыны тәсвир едән хүсуси төрәмәли диференсиал тәнлик. Д.т. үмуми һалда

$$\left[\frac{\partial^2}{\partial x^2}+\frac{\partial^2}{\partial y^2}+\frac{\partial^2}{\partial z^2}-\left(\frac{1}{v}\right)^2\frac{\partial^2}{\partial t^2}\right]\times U(x,y,z,t)=-4\pi\rho(x,y,z,t)$$

шәклиндәдир. Бурада ρ—далға мәнбәјинин сыхлығыдыр. Тәнлији һәлл етмәк үчүн башланғыч вә сәрһәд шәртләри (Коши, Дирихле, Нејман шәртләри) верилмәлидир. Сыфыр башланғыч шәрт-

ләри үчүн тәнлијин һәлли

$$U(R_0, t_0)=\int \frac{\rho(r,t_0-R/v)}{R}\,dx\,dy\,dz$$

олур. Бурада t_0—далғанын мүшаһидә мүддәти, R_0—мүшаһидә нөгтәсинин радиус вектору, $\vec{R}=|\vec{R}_0-\vec{r}|$—мүшаһидә нөгтәси илә мәнбә арасындакы мәсафәдир ($r=\sqrt{x^2+y^2+z^2}$). Бу һәлл кечикән далғаны, $\rho=0$ олдугда исә тәнлијин һәлли сәрбәст далғаны тәсвир едир.

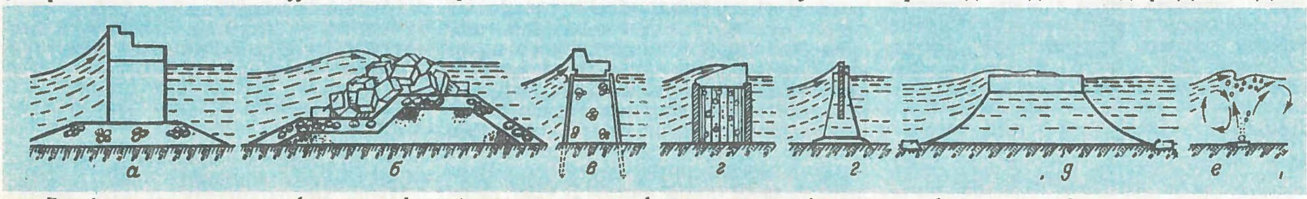
Әд.: Левич В. Г., Нәзәри физика курсу, ч. 1, Б., 1972; Морс Ф. и Фешбах Г., Методы теоретической физики, т. 1, М., 1958.

ДАЛҒА УЗУНЛУҒУ—бах *Далға.*

ДАЛҒА ЧӘБҺӘСИ—бах *Далға.*

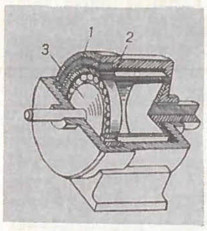
ДАЛҒАГЫРАН, брекватер—лиман акваторијасы, дәниз, көл, су һөвзәләри вә с.-нин саһилбоју һиссәсини далғалардан мүһафизә едән һидротехники гурғу. Д. далға енержисини сөндүрүр вә ја далғаны гајтарыр. Конструктив әламәтләринә вә характеринә көрә Д. ики чүр олур: саһилгорујан вә горујучу. Саһилгорујан Д. билаваситә саһилә јахын гојулур. Әсасән, даш вә ја бетондан дүзәлдилир. Она дәјән далғалары парчаламагла, саһили јујулуб дағылмагдан горујур. Горујучу Д. һәр тәрәфдән су илә әһатә олунур, профили шагули вә ја маили олур; бүтөв, ачыг, үзән, пневматик вә һидравлик нөвләри вар. Бах һәмчинин *Саһилбәркитмә гурғулары.*

Әд.: Горюнов Б. Ф. и Шихиев Ф. М., Морские порты и портовые сооружения, М., 1970.

Горујучу далғагыранлар (енинә профилдә); а—шагули профилли гравитасија дивары; б—маили профилли далғагыран; в—дирәкләр үстүндә гурулмуш шагули дивар; г—силиндрләрдән ибарәт шагули дивар; ғ—ачыг далғагыран; д—үзән далғагыран; е—пневматик далғагыран.

ДАЛҒАЛЫ ӨТҮРҮЧҮ — еластик елементдә дөври сурәтдә јарадылмыш деформасија далғалары васитәсилә фырланма һәрәкәтини өтүрән вә чевирән өтүрүчү нөвү. Д.ө.-нү 1959 илдә америка мүһәндиси У. Массер ихтира етмиш, 1960-чы илдә исә онун илк ишләјән модели Нју-Јоркда сәркидә нүмајиш етдирилмишдир. Дишли чарх, фриксион вә винтли Д.ө. нөвләри вар. Дишли Д.ө. әсасән дахили силиндрик сәтһиндә дүз дишләри олан сәрт дишли чархдан (шәк. 1),

Шәк. 1. Дишли далғалы өтүрүчү (редуктор): 1—сәрт дишли чарх; 2—еластик дишли чарх; 3—далға кенератору.

харичи силиндрик сәтһиндә дишләр јерләшән еластик елементдән (сәрт дишли чархын ичәрисинә јерләшдирилир) вә еластик елементи радиал истигамәтдә дөври олараг деформасија етдирән далға кенераторундан (далғајарадандан) ибарәтдир. Еластик чархын ичәрисиндә јерләшдирилән далға кенератору електрик мүһәррики васитәсилә һәрәкәтә кәтирилир. Бу вахт далға кенераторунун чыхынтылары еластик елементи радиал истигамәтдә дартыр. Еластик елемент еллиптик шәкил алараг сәрт дишли чархла мүәјјән гөвс үзрә илишмә әмәлә кәтирир. Бәләликлә, далға кенератору фырландыгча еластик елементин силиндрик сәтһиндә кәзән деформасија далғасы јараныр. Ади дишли чарх өтүрмәләриндән фәргли олараг бурада илишән дишләрин сајы чохдур. Далғаларын сајы далға кенераторунун чыхынтыларынын сајына бәрабәрдир. Еластик елементин дишләринин башланғыч чеврәси сәрт дишли чархын дишләринин башланғыч чеврәсиндән кичик олдуғудан еластик елементин дишләринин сајы (Z_e) сәрт дишли чархын дишләринин сајындан (Z_c) аздыр. Бу сәбәбдән далға кенератору там дөвр етдикдә, еластик елемент сәрт дишли чарха нисбәтән (Z_c-Z_e) сајда дишләрин әһатә етдији бучаг гәдәр дөнүр. Әкәр далға кенератору саат әгрәби истигамәтиндә фырланырса, еластик елемент саат әгрәбинин әкс истигамәтиндә $\frac{Z_c-Z_e}{Z_e}360$ дәрәчә дөнүр. Үмуми һалда әкәр сәрт дишли чарх фырланмаса Д.ө.-нүн өтүрмә әдәди:

$$i=-\frac{Z_e}{Z_c-Z_e}$$

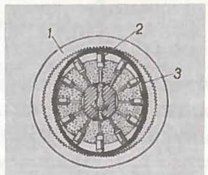
олар. Әкәр еластик елемент фырланмаса Д.ө.-нүн өтүрмә әдәди $i=\frac{Z_c}{Z_c-Z_e}$-јә бәрабәрдир. Һәр ики һалда өтүрмә әдәди сәрт дишли чархла еластик дишли чархын башланғыч диаметрләри фәргиндән асылы олдуғундан бу фәрги истәнилән гәдәр кичик көтүрмәклә чох бөјүк өтүрмә әдәди алмаг мүмкүндүр.

Дишли Д.ө.-нүн ф.и.ә. 80—92 %-ә чатыр. Далға кенератору еластик елементин харичиндә дә јерләшә биләр. Бу һалда сәрт чарх еластик чархын ичәрисиндә јерләшдирилир (шәк.2).

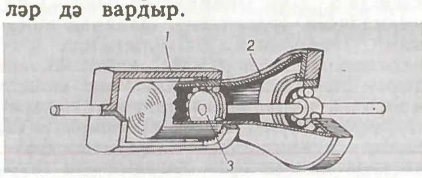
Шәк. 2. Кенератору харичдә јерләшән дишли далғалы өтүрүчү: 1—сәрт дишли чарх; 2—еластик дишли чарх; 3—далға кенератору.

Д.ө.-дә далғалар пневматик вә һидравлик үсулла јарадылдыгда еластик елемент маје вә ја һаванын тәзјиги илә она сыхылан плунжерләрин тә'сириндән деформасијаја уғрајыр (шәк. 3). Бу чүр Д.ө.-дә кенератор сүр'әтлә фырланмадығындан онларын әталәти аз олур. Шәк. 4-дә бирпилләли һерметик далға редуктору көстәрилмишдир. Һерметик далға редукторундан космик апаратларда, партлајыш тәһлүкәси олан гурғуларда вә зәһәрли

Шәк. 3. Һидравлик кенератору олан дишли далғалы өтүрүчү: 1—сәрт дишли чарх; 2—еластик дишли чарх; 3—далға кенератору.

мүһитләрдә истифадә етмәк чох әлверишлидир. Д.ө.-дә һиссәләрин һазырланмасы вә јығылмасы бөјүк дәгиглик тәләб етмир, чүнки еластик елементин деформасијасыны тәнзим етмәклә лазыми дәгиглик алыныр, өтүрмә даһа сәлис, тәканлара вә динамик јүкләрә гаршы даһа давамлыдыр. Дишли Д.ө.-дән башга фриксион вә винтли Д.ө.-ләр дә вардыр.

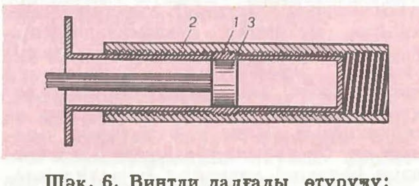
Шәк. 4. Һерметик дишли далғалы өтүрүчү: 1—сәрт дишли чарх; 2—еластик дишли чарх; 3—далға кенератору.

Фриксион Д.ө.-дә еластик вә сәрт елементләрин сәтһи һамар олуб бир-биринә тохунур. Өтүрмә әдәди $i=\frac{P_e}{P_c-P_e}$-дир, бурада P_e вә P_c—еластик вә сәрт елементләрин тохунан (контактда олан) сәтһләринин периметрләридир. Фриксион Д.ө.-дән *вариатор* кими истифадә едилир (шәк. 5).

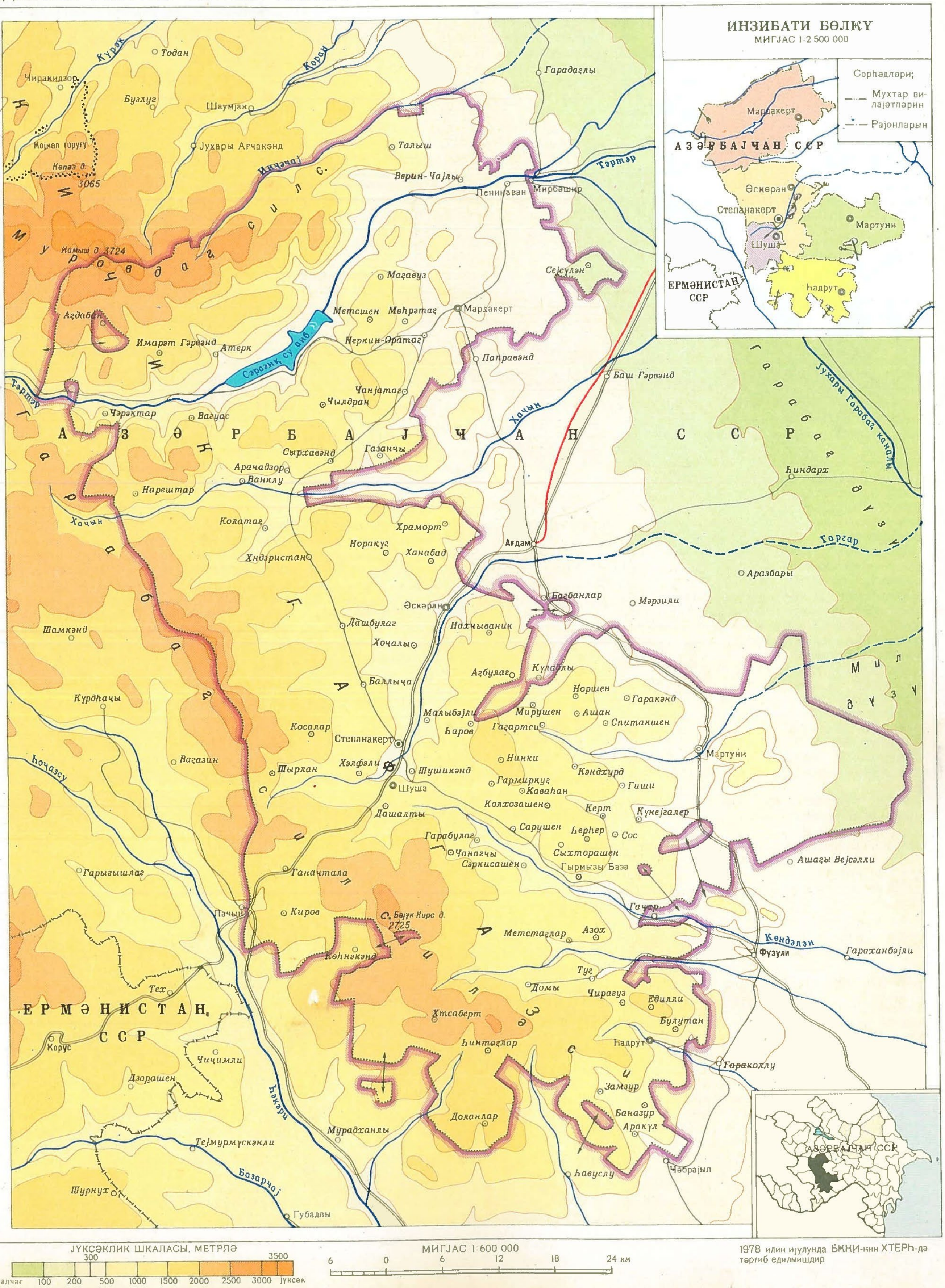
Шәк. 5. Фриксион далға вариатору: 1—сәрт елемент; 2—еластик елемент; 3—далға кенератору; 4—кенераторун әлавә дијирчәкләри.

Винтли Д.ө.-дә еластик елемент ичибош винтдән, сәрт елемент исә назикдиварлы гајкадан ибарәтдир (шәк. 6). Далға кенератору, ујғун ола-

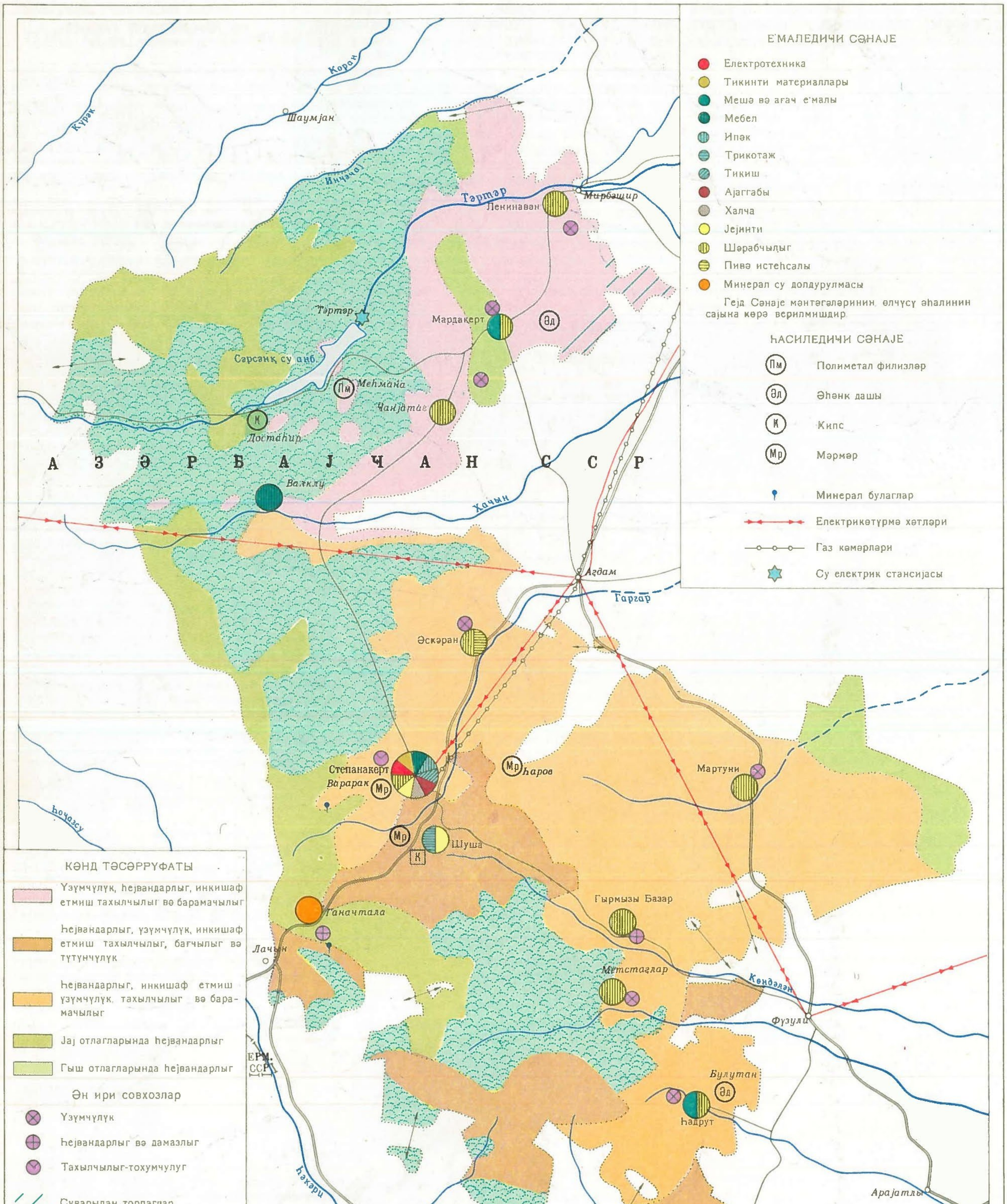
Шәк. 6. Винтли далғалы өтүрүчү: 1—еластик елемент (ичибош винт); 2—сәрт елемент (гајка); 3—далға кенератору.

ДАҒЛЫГ ГАРАБАҒ МУХТАР ВИЛАЈӘТИ, ФИЗИКИ ХӘРИТӘ

1978 илин ијулунда БЖКИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

ДАҒЛЫГ ГАРАБАҒ МВ, ИГТИСАДИ ХӘРИТӘ

1978 илин ијулунда БККИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

раг, еластик елементин дахилиндә вә харичиндә јерләшә биләр. Винт вә гајка јивләринин параметрләринин нисбәтиндән асылы олараг кенераторун фырланма һәрәкәти өтүрмәнин чыхыш органынын ирәлиләмә, јахуд винтли һәрәкәтинә чеврилир.

Һазырда 10 *вт*-дан 50 *квт*-а гәдәр күч өтүрә билән Д.ө.-ләр вардыр. Д.ө. јүкгалдыран машынларын, конвејерләрин вә мүхтәлиф дәзкаһларын интигалларында, авиасија вә космос техникасында, дәгиг чиһазларда, мәсафәдән вә автоматик идарәетмә системләринин ичра механизмләриндә, космик објектләри мүшаһидә едән системләрин јөнәлдилмиш радар антеналарында вә с. тәтбиг едилир.

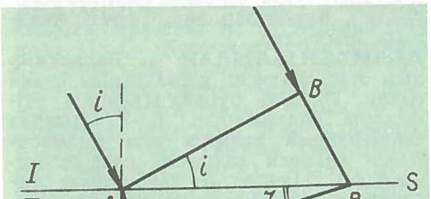
Д.ө.-нүн тәтбигини мәһдудлашдыран әсас чәһәт еластик елементин вә далға кенераторунун һазырланмасынын чәтинлији, еластик елементин дәјишән кәркинликли вәзијјәтдә олдуғуна көрә тез сынмасыдыр.

Әд.: Гинзбург Е. Г., Волновые зубчатые передачи, М., 1969; Дмитриев В. Н., Детали машин, Л., 1970; Решетов Д. Н., Детали машин, М., 1975.

ДАЛҒАНЫН ӘКСЕДИЛМӘСИ—ики мүһитин сәрһәдиндән далғанын дүшдүјү мүһитә јајылан-гајыдан далғанын јаранмасы һадисәси. Үмуми һалда сәрһәддә әкседилән далға илә бирликдә икинчи мүһитә кечән-сынан далға да јаранып.

Маје вә газларда сәс далғаларынын әкседилмәсинин сәбәби тохунан мүһитләрин сыхлығынын, сыхылма габилијјәтинин вә ја һәр икисинин мүхтәлифлијидир. Електромагнит далғаларынын әкседилмәсинин сәбәби исә мүһитләрин електрик кечиричилији, диелектрик вә магнит нүфузлуғу кими параметрләриндән һеч олмазса биринин мүхтәлиф олмасыдыр.

ДАЛҒАНЫН СЫНМАСЫ — далға бир мүһитдән башга мүһитә кечдикдә онун јајылма истигамәтинин дәјишмәси. Д.с.-нын сәбәби далғанын јајылма сүр'әтинин мүһитдән асылы олмасыдыр (I мүһитдә v_1, II мүһитдә v_2). AB мүстәви далғасы (далға чәбһәси) ики мүһитин S сәрһәдинә i бучағы алтында дүшдүкдә,

далға I мүһитдә $\Delta t = BB_1/v_1$ мүддәтиндә BB_1 мәсафәсини, һәмин мүддәт әрзиндә, јә'ни $\Delta t = AA_1/v_2$ мүддәтиндә II мүһитдә AA_1 мәсафәсини кедәр. Буна көрә $BB_1/AA_1 = v_1/v_2$ олур. Сол тәрәфин сурәт вә мәхрәчини AB_1-ә бөлдүкдә

$$\sin i/\sin r = v_1/v_2 = n \quad (1)$$

алыныр (бурада r—сынма бучағы, n—исә II мүһитин биринчијә нәзәрән сындырма әмсалыдыр). Демәли, далғанын i дүшмә бучағы синусунун r сынма бучағынын синусуна олан нисбәти онун I мүһитдәки v_1 сүр'әтинин II мүһитдәки v_2 сүр'әтинә олан нисбәтинә бәрабәрдир. Истәнилән далға үчүн алынмыш (1) дүстуруну ишыг (електромагнит) далғаларына тәтбиг етдикдә ишығын I вә II мүһитләрдәки фаза сүр'әтини онун вакуумдакы c сүр'әти илә әлагәләндирмәк олар: $v_1 = c/n_1$, $v_2 = c/n_2$. n_1 вә n_2 мүһитләрин вакуума нәзәрән (мүтләг) сындырма әмсалыдыр. Онда $\sin i/\sin r = n_2/n_1 = n$. Д.с. һадисәси оптик чиһазларда, еләчә дә радионавигасија, радиолокасија, радиопеленгасија вә с.-дә кениш истифадә едилир.

ДАЛҒАӨЛЧӘН—радиотезлик диапазонунда далға узунлуғуну, јахуд електромагнит рәгсләринин тезлијини өлчән чиһаз. Д. әслиндә тезлик өлчән чиһаздыр. Әксәр Д.-ләрин иш принсипи ја *резонанс* һадисәсинә (Д. систем харичи тә'сир тезлијинә көкләнмиш олдугда), ја өлчүлән далға тезлијинин калибрләнмиш кенератор тезлији илә билаваситә мүгајисәсинә, јахуд өлчүлән рәгсләрин дөврләр сајына әсасланыр. Бах, һәмчинин *Тезликөлчән*.

ДАЛҒЫНЛЫГ—1) ихтијари диггәтин зәифлији, давамсызлығы; диггәти мүәјјән бир објект үзәриндә узун мүддәт вә ја мүвәггәти мәркәзләшдирә билмәмәк. Даһа чох хәстәлик, јорғунлуг, пис әһвали-руһијјә илә әлагәдардыр; 2) диггәтин һәр һансы бир објект үзәриндә чох күчлү мәркәзләшмәси сајәсиндә кәнар гычыгландырычылары ону јајындыра билмәмәси—әтрафда олан чисимләри вә баш верән һадисәләри сезмәмәк.

ДАЛҒЫЧ ТЕХНИКАСЫ—су алтында далғыч ишләринин јеринә јетирилмәси үчүн истифадә олунан ләвазимат вә аваданлыг. Инсанын су алтында һәјат фәалијјәтини тә'мин едән далғыч ләвазиматы ашағыдакы нөвләрә ајрылыр: тәнәффүс үчүн газ гарышыглары илә тәчһиз үсулуна көрә мүстәгил вә гејри-мүстәгил; газ гарышыгларынын тәркибинә көрә һавалы, оксикенли, һелиум-оксикенли вә с. олур. Далғыч кејим ләвазиматынын далғычы харичи мүһитдән ајыран, газ вә су кечирмәјән өртүк һиссәси далғыч скафандры адланыр. Мүстәгил тәнәффүс апараты (*аквalанг*) олан далғыч ләвазиматы јүнкүл һесаб олунур, онунла ишләјән далғычлар исә аквалангчы адланыр. Далғыч аваданлығы далғычын сујун алтына ендирилмәси, су алтында ишләмәси вә сујун сәтһинә галдырылмасы үчүндүр; далғыч аваданлығына далғыч компрессорлары вә тәнәффүс газларынын (газ гарышыгларынын) һазырланмасы вә далғыча верилмәси үчүн гурғулар, ендирмә-галдырма гурғулары, сигналлашма, рабитә вә ишыгландырма васитәләри, һидролокаторлар, далғыч аләти вә с. дахилдир.

Әд.: Меренов И. В., Легководолазное дело, 3 изд., М., 1977.

ДАЛ-ЕЛВЕН, Далелвен (Dalälven)—Исвечдә (мәнбәји Норвечдә) чај. Скандинавија д-рында Лонгфјеллет массиви јахынлығындакы батаглыглардан вә көлләрдән башланан Естер-Д.-Е. вә Вестер-Д.-Е. чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Ботник көрфәзинә төкүлүр. Чајларын бирләшдији јердән уз. 240 *км*, Естер-Д.-Е.-дән 520 *км*-дир. Һөвзәсинин саһ. 29 мин *км*²-дир. Крүлбу ш.-ндән ашағы бир нечә көлдән ахыр. Јухары ахыны вә көлләрарасы саһәләр астаналы вә шәлаләлидир. Үстүндә СЕС вар. Мәнсәбиндән 10 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр.

ДАЛЖА, Далдзи—РСФСР Хабаровск өлкәсиндә ширин сулу көл. Саһ. 60,9 *км*²-дир. Шм.-ш.-дән ч.-г.-ә узаныр. Далган көлүндән ахан гол Д.-ны Амгун чајынын ашағы ахыны илә бирләшдирир. Д.-ја Калпакори, Чук вә с. чајлар төкүлүр. Саһилләри кәскин парчаланмышдыр; мешәләрлә өртүлү олан г. һиссәси дағлыгдыр. Ч.-ш.-и батаглашмышдыр. Кәмичилијә (кичик кәмиләр үчүн) јарарлыдыр. Балыгчылыг әһәмијјәти вар.

ДАЛИ (Dali) Салвадор (д. 11.5.1904, Каталонија, Фикерас)—испан вә АБШ бојакары. *Сүрреализмин* көркәмли нүмајәндәләриндән бири. 1921—26 илләрдә Мадриддә Сан-Фернандо Рәссамлыг Академијасында охумушдур. 1929 илдән Парисдә јашамыш, 1940 илдә АБШ-а көчмүшдүр. Һазырда Испанијада јашајыр. Д.-нин дәһшәтли кабуслар, әчаиб-гәраиб мәхлуглар тәсвир олунан әсәрләриндә («Јаддашын сабитлији», 1931, Мүасир Инчәсәнәт Музеји, Нју-Јорк; «Аловланан зүрафә», 1935, Күтләви бәдии коллексија, Базел) гејри-тәбии шәраитин вә әшјаларын мәнтигсиз сурәтдә гәсдән бир-бири илә әлагәләндирилмәси јалныз заһирән реал тә'сир бағышлајыр. Дини мөвзуда чәкдији әсәрләриндә классик сүжетләрә ифрат дәрәчәдә екссентрик (гејри-ади) фантастика кәтирмишдир («Мәхфи ахшам», 1955, Милли Инчәсәнәт Галерејасы, Вашингтон). Буржуазијанын сијаси, дини вә естетик мәнафејинә хидмәт едән Д.-нин әсәрләри идејача мүртәче характер дашыјыр.

ДАЛИЛА, Далида—*Тәврат* әфсанәсинә көрә гәдим јәһуди гәһрәманы Самсонун севкилиси. Самсонун харигүл'адә гүввәсинин онун сачларында олдуғундан хәбәр тутан Д. Самсону јухуја вериб сачларыны кәсдирмиш вә ону филистимлиләрә тәслим етмишди. Д. вә Самсон әфсанәси әсасында бир сыра сәнәт әсәри (А. Мантенја, О. Чентилескинин шәкилләри; К. Сен-Сансын «Самсон вә Далила» операсы) јарадылмышдыр.

ДАЛИН Марк Александрович (д. 25. 3.1906, Бакы)—совет кимјачысы, техноложи,

техника е.д. (1952), проф. (1953), Азәрб. ССР ЕА акад. (1959), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1952), Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1964), Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат *Олефинләр Институтунун* (Бакы) директору (1963 илдән). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Әсас елми ишләри нефт мәһсуллары әсасында мүхтәлиф үзви маддәләрин синтези просесләринә һәср олунмушдур. Онун рәһбәрлији вә иштиракы илә бир сыра техноложи просес (пирогаздан етилен вә пропиленин чыхарылмасы, етил спиртинин синтези, етилбензол, кумол алынмасы вә с.) ишләниб һазырланараг сәнаједә (Сумгајыт синтетик каучук з-ду, Орск вә Уфа синтетик спирт з-длары, Саратов вә Грозны кимја комбинатлары вә с.) тәтбиг олунмуш, сыхлығы јүк-

сәк олан полиетилен нөвү алынмыш, етилен-пропилен каучуку, пропилен оксиди, изопропил спирти вә с. алынмасы просесләри сәнаједә тәтбиг үчүн һазырланмышдыр. Јүксәк ихтисаслы кадрлар һазырланмасында хүсуси хидмәти вар. Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Алкилирование бензола олефинами, М., 1957; Нефтехимические синтезы, М., 1961; Нитрилакриловые кислоты, Б., 1968.

Әд.: Камбаров Ю. Г., Серебряков Б. Р., К семидесятилетию Марка Александровича Далина, «Нефтехимия», т. 16, 1976, №5; К 70-летию со дня рождения М. А. Далина, «Азербайджанский химический журнал», 1976, № 2.

ДАЛИНХЕ́—Чинин ш.-индә чај. Уз. 460 *км*-дән чох, һөвзәсинин саһ. тәгр. 30 мин *км²*-дир. Сунлиншан силсиләсинин ч.-ундан башланыр. Сары дәнизин Лјаодун көрфәзинә төкүлүр. Јај дашгынлары вахты ашағы ахыны кәмичилијә јарарлы олур. Д. вадисинин әһалиси сыхдыр. Чаојан вә Исјан ш.-ләри Д. саһилиндәдир.

ДАЛЈА́Н, Д а л н и, Д а ј р е н—Чинин шм.-ш.-индә, Лјаонин әјаләтиндә шәһәр. Лјаодун ј-а-нын ч.-унда, Далјанван көрфәзи (Сары дәниз) саһилиндә порт. Әһ. 1 млн. (1975). Балыг ову базасыдыр. Мүһүм тичарәт вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Машынгајырма, кәмигајырма, метал е'малы, кимја, тохучулуг, јејинти сәнајеси, политехник, тибб ин-тлары вә с. али мәктәбләр вар.

1898 ил конвенсијасына көрә Д. Русијанын Чиндән мүвәггәти ичарәјә көтүрдүјү әразидә, Тсиннива адлы балыгчы гәс.-нин (1860 илдән Д. адланырды) јериндә салынмыш вә Дални адландырылмышды. Русија — Јапонија мүһарибәси (1904—05) заманы, 1904 илин мајында Јапонија тәрәфиндән тутулмуш вә Икинчи дүнја мүһарибәси гуртаранадәк Дајрен ады илә онун һакимијјәти алтында галмышды. 1945 ил августун 22—23-дә Лјујшунла (Порт-Артур) бирқә Совет Ордусу тәрәфиндән азад едилмишди. Совет—Чин мүгавиләсинә әсасән (1945, 14 август) Чин һөкумәти Д.-ы сәрбәст порт кими таныды. Портун көрпүләри вә анбар биналары 30 ил мүддәтинә Совет Иттифагына ичарәјә верилди. ЧХР јарандыгдан сонра достлуг, иттифаг вә гаршылыглы јардым һаггында Совет—Чин мүгавиләси (1950, 14 феврал) илә ејни вахтда имзаланан Чин—Чанчун д.ј. һаггында сазишә көрә ичарә вахты Порт-Артурда вә Д.-да Совет тәрәфинин истифадәсиндә олмуш бүтүн әмлак 1950 илдә әвәзсиз олараг Чинә гајтарылды. Русија—Јапонија мүһарибәси (1904—05) заманы 1904 илин апрелиндә Азәрб. кенералы *Ә. Шыхлински* Д. уғрунда кедән дөјүшләрдә иштирак етмишдир.

ДАЛЈАНВА́Н—Сары дәниздә, Лјаодун ј-а-нын ш. саһилләриндә көрфәз. Уз. 11 *км*, ени кирәчәјиндә 11 *км*, дәринлији 20 *м*-ә гәдәрдир. Јарымкүнлүк габармалар (һүнд. 3 *м*-дәк) олур. Гышда назик буз гаты илә өртүлүр. Мүһүм порту Далјан (Дални) ш.-дир.

ДАЛЛАКЈА́Н Серануш Манкијевна (10.3.1910, индики Гутгашен р-нунун Нич к.—12.1.1974, орада) — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1938—69 илләрдә С. М. Киров ад. к-зда колхозчу, 1969—74 илләрдә фәрди пенсијачы олмушдур. 1949 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ДАЛЛАПИ́ККОЛА (Dallapiccola) Луичи (3.2.1904, индики ЈСФР-ин Пазин ш.—19.2.1975, Флоренсија)—италјан бәстәкары, пианочу, педагог. Проф. Флоренсија консерваторијасыны битирмиш, бурада (1934—67), һәмчинин АБШ (1951—57) вә Австријада (1963—64) педагожи фәалијјәт көстәрмишдир. ЈУНЕСКО нәздиндәки Бејнәлхалг Мусиги Шурасынын үзвү олмушдур. Д. јарадычылығы 1918 илдән башламыш, бир чох әсәрләриндә фашизмә вә насионал-социализмә е'тиразыны билдирмишдир. Д. додекафонија принсипи илә италјан маһныларына хас мелодиканы усталыгла әлагәләндирмишдир. Вокал ифачылығы илә өзүнә мәхсус инструментал ансамблын ујарлығына әсасланан јени камера мусигиси үслубу јаратмышдыр. «Кечә учушу» (1940, А. де Сент-Екзуперинин повести үзрә) вә «Мәһбус» (1948) бирпәрдәли опералары, «Марсиа» (1943) балети, «Мәһбусларын маһнылары» (1941) кантатасы, һәмчинин камера-вокал вә инструментал, еләчә дә хор әсәрләри Д.-ја кениш шөһрәт газандырмышдыр.

ДА́ЛЛАС (Dallas)—АБШ-ын ч.-унда, Техас штатында шәһәр. Тринити чајы саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 860 мин (1974). Мүһүм тичарәт вә малијјә мәркәзидир. Авиасија, к.т. машынгајырмасы, нефт е'малы, радиоелектроника, кимја, тикиш, јејинти сәнајеси вә с. вар. АБШ президенти Ч. Кеннеди Д.-да өлдүрүлмүшдүр (1963).

ДА́ЛЛЕС (Dulles) Аллен Уелш (7.4. 1893, Уотертаун, Нју-Јорк штаты—29.1. 1969, Вашингтон)—АБШ дөвләт хадими. 1916—26 илләрдә дипломатик хидмәтдә, сонрадан «Салливан енд Кромуелл» адлы ири һүгуг фирмасынын шәрики олмушдур. 1942—45 илләрдә АБШ-ын Авропада сијаси кәшфијјат системинә башчылыг етмишдир. 1947 илдән *Мәркәзи Кәшфијјат Идарәси* (МКИ) органларында ишләмиш, 1953—61 илләрдә МКИ-нин директору олмушдур. АБШ-ын ССРИ-јә, дикәр сосиалист өлкәләринә вә милли азадлыг һәрәкатларына гаршы јөнәлдилән кениш кәшфијјат вә часуслуг-тәхрибатчылыг фәалијјәтинин тәшкилатчыларындан иди. Гардашы Ч. Ф. Даллеслә бирликдә 50-чи илләрдә АБШ һөкумәтинин антисовет хәттинин формалашмасына муәјјән тә'сир көстәрмишдир.

ДА́ЛЛЕС (Dulles) Чон Фостер (25. 2.1888, Вашингтон—24.5.1959, Вашингтон)—АБШ дөвләт вә сијаси хадими, дипломат. Ихтисасына көрә һүгугшүнас олмушдур. Дипломатик фәалијјәтә 2-чи Һаага конфрансында АБШ нүмајәндә һеј'әтинин катиби олдуғу вахтдан (1907) башламышдыр. Парис сүлһ конфрансында (1919—20) АБШ нүмајәндә һеј'әтинин мәсләһәтчиси олмушдур. «Дауес планы»нын, Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра исә *«Маршалл планы»*нын һазырланмасында, *Шимали Атлантика мүгавиләси тәшкилатынын* јарадылмасында бөјүк чанфәшанлыг көстәрмишдир. 1953—59 илләрдә АБШ-ын дөвләт катиби олмушдур. АБШ-ын ири һәрби инһисарлары илә бағлы олан Д. ССРИ вә дикәр социалист өлкәләринә гаршы дүшмәнчилик хәтти јеридирди. Бејнәлхалг мәсәләләрин һәллиндә «мүһарибә һәддиндә дајанмаг», зор ишләтмәк сијасәтинин тәрәфдары вә идеологу иди.

ДАЛМА́СИЈА (Dalmacija; лат. Dalmatia)—Југославијада, Хорватија вә Черногорија сосиалист респ.-лары әразисиндә тарихи вил. Гәдимдә Д.-да Иллирија тајфаларындан далматлар (адлы да бураданыр), либурнлар вә б. мәскән салмышды. 1 әсрдә Романын әјаләти иди. 6 әсрдә Бизансын табелијинә кечди. 6—7 әсрләрдә Д.-да хорватлар вә сербләр мәскән салды (чәнубда). 9 әсрдә Д. шәһәрләри Хорват дөвләтинин тәркибинә дахил олду, 12 әсрин әввәлләриндә исә Мачарыстанын һакимијјәти алтына кечди. Д. 1420—1797 илләрдә (Дубровникдән башга) Венесијанын табелијиндә иди. 16 әсрдә Д.-нын дахили вилајәтләрини түркләр тутмушду. *Кампоформио сүлһүнә* (*1797*) әсасән, Д. Австријаја верилмишди. Австрија-Мачарыстанын сүгутундан (1918) сонра Д. әразиси (Италијанын тутдуғу Задар ш.-ндән вә бир нечә а.-дан башга) Сербләрин, Хорватларын вә Словенләрин Краллығы (1929 илдән Југославија) тәркибинә дахил олду. Фашист тәчавүзкарлар Југославијаны парчаладыгдан сонра (1941) Д. ојунчаг Хорват дөвләти тәркибинә дахил едилмишди. 1944 илин сонунда Југославија Халг Азадлыг Ордусу тәрәфиндән ишғалчылардан тәмизләнди. 1945 илдә исә Хорватијанын (чәнуб һиссәси Черногоријадән) тәркибинә дахил едилди. Д.-нын зәнкин мәдәнијјәти үчүн бах *Дубровник республикасы*, *Хорватија*, *Черногорија* мәгаләләринә.

Әд.: История Югославии, т. 1—2, М., 1963.

ДАЛМА́СИЈА АДАЛАРЫ — Адриатик дәнизиндә Балкан ј-а саһилләри јахынлығында адалар групу. Југославија әразисинин бир һиссәси. Үмуми саһ. тәгр. 2500 *км²* олан 1000-дән чох аданы әһатә едир. Ән бөјүк а-ры: Крк, Брач, Срес, Хвар, Паг, Вис, Корчула. Сәтһи дағлыгдыр (һүнд. 778 *м*-ә гәдәр). Әһәнкдашыларындан ибарәтдир. Карст кениш јајылмышдыр. Әһалиси әкинчилик, гојунчулуг вә балыгчылыгла мәшғулдур. Курортлар вар. Туризм инкишаф етмишдир.

ДАЛМАСИЈАЛЫЛАР — Далмасијанын әсас әһалиси; хорватларын етник групу. Гәдимдә бурада Иллирија тајфалары јашамышлар. 6—7 әсрләрдә славјанларын кәлмәси илә Далмасијанын әһалиси тәдричән славјанлашмышдыр. Мүасир Д. серб-хорват дилинин чакав ләһчәсиндә данышырлар. Диндарлары католикдир. Д.-ын әксәријјәти к.т.-нда ишләјир, балыгчылыгла мәшғул олурлар.

Әд.: Народы зарубежной Европы, т. 1, М., 1964.

ДАЛМА́ТОВО—РСФСР Курган вил.-ндә шәһәр. Далматово р-нунун мәркәзи. Исет чајы (Тоболун голу) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Јејинти сәнајеси аваданлығы з-ду, јағ, консерв (әт вә тәрәвәз) з-длары, халча ф-ки, мусиги вә кәнд техники пешә мәктәбләри, халг өлкәшүнаслыг музеји вар.

ДАЛТО́Н, Д о́ л т о н (Dalton) Чон (6.9.1766, Инкилтәрә, Иглсфилд—27. 7.1844, Манчестер)—инкилис физики вә кимјачысы, Лондон Крал Чәмијјәтинин үзвү (1822). Манчестер Әдәбијјат вә Фәлсәфә Чәмијјәтинин үзвү (1794

илдән), катиби (1800 илдән) вә сәдри (1817 илдән) олмушдур. Д. газ гарышыгларынын хассәләрини өјрәнәркән газларын парсиал тәзјигинә аид ганунy (1801) вә газын маједә һәллолма әмсалынын өз парсиал тәзјигиндән асылылығы ганунуну (1803) кәшф етмиш (бах *Далтон ганунлары*), мајенин бухарланма габилијјәтинин тәзјиг, темп-р вә с. амилләрдән асылылығыны өјрәнмишдир. Ж. *Кеј-Луссакдан* бир гәдәр әввәл (1802) вә Ж. Шарлдан асылы олмајараг мүәјјән етмишдир ки, сабит тәзјигдә темп-р ејни кәмијјәт гәдәр јүксәлдикдә бүтүн газларын истидән кенишләнмәси ејни олур. Д. кимја атомистикасынын баниләриндән биридир. 1794 илдә көзүн рәнксечмә гүсуруну илк дәфә тәсвир етмиш вә бу гүсур онун шәрәфинә далтонизм адландырылмышдыр (онун көзләриндә дә һәмин гүсур вар имиш).

Әд.: Д ж у а М., История химии, пер. с итальянского, М., 1966; Б ы к о в Г. В., История органической химии, М., 1976.

ДАЛТО́Н ГАНУНЛАРЫ—газ гарышыгларынын хассәләринин табе олдуғу физики ганунлар: 1) бир-бири илә кимјәви реаксијаја кирмәјән газларын гарышығынын үмуми тәзјиги, һәмин гарышығы әмәлә кәтирән газларын парсиал тәзјигләринин чәминә бәрабәрдир. Әсас газ ганунларындан бири олан бу ганун идеал газлара аиддир, лакин тәзјигин ашағы гијмәтләриндә реал газлара да тәгриби тәтбиг олуна биләр. 2) Газ гарышығыны әмәлә кәтирән компонентләрдән һәр биринин сабит темп-рда маједә һәллолма габилијјәти, һәмин компонентин маје үзәриндәки парсиал тәзјиги илә мүтәнасибдир. Икинчи ганун *Һенри ганунуна* мүһүм әлавәдир. Ч. *Далтон* бу ганунлары 1801 вә 1803 илләрдә кәшф етмишдир.

ДАЛТОНИДЛӘР — сабит тәркибли кимјәви бирләшмәләр. Бу термини 1914 илдә Н. С. Курнаков сабит тәркибли бирләшмәләри дәјишән тәркибли бирләшмәләрдән (бертоллидләрдән) фәргләндирмәк үчүн тәклиф етмишдир (Ч. *Далтонун* шәрәфинә белә адландырмышдыр). Ади кимјәви бирләшмәләрин (мәс., $NaCl$, H_2SO_4, Na_2SO_4 вә с.) бөјүк әксәријјәти Д.-ә аиддир; онларын тәркиби һәм тәркибин сабитлији ганунуна, һәм дә һәндәси нисбәтләр ганунуна табедир (бах һәмчинин *Физики-кимјәви анализ*).

ДАЛТОНИ́ЗМ—көзүн рәнксечмә гүсуру. Илк дәфә 1794 илдә инкилис алими Ч. Далтон тәсвир етмишдир. Онун өз көзләриндә бу гүсур вар иди. Д. анаданкәлмә вә газанылма олур. Көзүн торлу гишасында әсас рәнкләрин (гырмызы, јашыл вә бәнөвшәји) һәр бирини ајры-ајрылыгда сечән үч амил олдуғу күман едилир. Гырмызы рәнки сечмәјәнләрә протаноп, јашылы сечмәјәнләрә дејтераноп, бәнөвшәји рәнки сечмәјәнләрә исә тританоп дејилир. Әсасән, протанопија вә дејтеранопијаја тәсадүф едилир. Ән чох кишиләрдә (8%-ә гәдәр; гадынларда исә 0,5%) тәсадүф едилир. Анаданкәлмә рәнксечмә позғунлуғу мүаличә олунмур. Газанылма рәнксечмә позғунлуғу көрмә органынын вә мәркәзи синир системинин мүхтәлиф хәстәликләриндән (көз вә бејиндә шиш олдугда, *глаукома*, көрмә синирләринин атрофијасы вә с.) баш верир. Әсас хәстәлик мүаличә олундугдан сонра рәнксечмә бәрпа олунур. Рәнксечмә позғунлуғу хүсуси чәдвәл (полихроматик, пигментли) вә ја спектрал чиһазларын көмәји илә ашкар едилир. Нормал рәнксечмәнин сүрүчүлүкдә, јүнкүл сәнаје ишчиләри үчүн, рәссамлыгда вә с. бөјүк әһәмијјәти вар.

ДАМ—бина дахилини атмосфер тә'сирләриндән горујан үст *һүдудлајычы конструксија*. Адәтән, јүксахлајан конструксијадан (ферма, чаты, тир вә с.) вә дам өртүјүндән ибарәт олур. Чардаглы вә чардагсыз Д. конструксијалары вар. Чардаглы Д.-ын маили сәтһләринә е н и ш, ики енишин кәсишдији чөкәк јерләрә н о в, габарыг хәтләрә т и н, үст үфүги бирләшмә хәттинә исә д а м ј а л ы дејилир. Д. енишинин маиллији Д. өртүјү материалындан, иглим шәраитиндән, ме'марлыг вә истисмар тәләбләриндән асылы олараг мүәјјән едилир. Д.-да, адәтән јағынты сујунун ахыдылмасы үчүн навалча гыфлары гојулур. Чардаглы Д.-лар шифер, кирәмит, асбест-семент вәрәгләр вә с. илә өртүлүр. Азәрб.ССР-ин р-нларында ән чох ишләдилән дам өртүјү материалы кирәмит вә шифердир. Аз јағынтылы, мүлајим иглимли јерләрдә Д.-лар, әсасән, јасты олур. Абшерон ј-а-нда, хүсусилә Бакыда јасты Д.-лара *гыр* салыныр.

Әд.: Конструкции гражданских зданий, под ред. М. С. Туполева, М., 1973.

ДАМ ӨРТҮЈҮ МАТЕРИАЛЛАРЫ—бина вә гурғуларын дамыны өртмәк үчүн материаллар. Силикат, үзви вә метал Д.ө.м. вар. Д.ө.м. мөһкәм вә јүнкүл олмалы, сују кечирмәмәли, атм. тә'биринә, ода вә шахтаја давамлы олмалыдыр. С и л и к а т Д.ө.м.-на асбест-семент вәрәгләр вә тавалар, кирәмит, тәбии шифер вә с. дахилдир. Кирәмит бишрилмәк јолу илә килдән һазырланыр; дам кифајәт гәдәр енишли олдугда су кечирмир, учуз вә гәдим дам өртүјү материалыдыр. Асбест-семент Д.ө.м. 12—15% асбестлә 88—85% портландсементин гарышығындан јасты тавачыглар вә ја далғалы вәрәгләр шәклиндә һазырланыр; әсас нөгсаны көврәклијидир. Ү з в и Д.ө.м. ики група бөлүнүр: битумлу-гатран әсаслы вә пластик күтлә әсаслы. Картондан һазырланан рулон материалларына битум вә ја гатран һопдурулур. *Рубероид* вә *тол* дамын үст гатына, *пергамин* вә гумсуз тол исә дамын астар гатына ишләдилир. Рулон материалларыны бир-биринә вә дама хүсуси мастика илә јапышдырырлар. *Гыр* да үзви Д.ө.м.-дыр. Шүшә лифләр вә пластик күтләләр әсасында сон илләр истеһсал олунан јени Д.ө.м.-ндан шүшә пластикләри көстәрмәк олар; јахшы ишыгкечирмә габилијјәтинә малик олдуғундан сәнаје биналарынын дам өртүјүндә истифадә едилир. М е т а л Д.ө.м. синкләнмиш вә синкләнмәмиш олур. Синкләнмиш метал коррозијаја уғрамадығындан чох ишләдилир. Синкләнмәмиш металдан һазырланан дам өртүјүнү коррозијадан горумаг үчүн вахташыры рәнкләмәк лазымдыр; буна көрә дә белә Д.ө.м.-ндан аз истифадә едилир.

Әд.: В о р о б ь ё в В. А., К о м а р А. Г., Строительные материалы, М., 1971.

ДАМА—түнд вә ачыг рәнкли ханалара бөлүнмүш тахта үзәриндә ојун. Рус, инкилис, алман вә италјан Д.-сы (64 ханалы тахтада), бејнәлхалг Д. (100 ханалы тахтада) вә Канада Д.-сы (144 ханалы тахтада) мөвчуддур. Башланғыч вәзијјәтдә һәр ојунчунун 12 (64 ханалы тахтада), 20 (100 ханалы тахтада) вә ја 30 (144 ханалы тахтада) Д. дашы олур. Рәгибләрин дашлары рәнкинә көрә фәргләнир (адәтән ағ вә гара). Ојунчунун вәзифәси рәгиб дашыны мәһв етмәк вә ја кедишдән мәһрум етмәкдир.

100 ханалы Д. үзрә дүнја биринчиликләри 1894 илдән кечирилир. 1947 илдә Бејнәлхалг Д. Федерасијасы (ФИЖД) јарадылмышдыр. Совет гроссмејстерләри И. Куперман (1958—60, 1961—64, 1965—68, 1975—76), В. Шеголев (1960—61, 1964—65), А. Андрејко (1968—72) дүнја чемпионлары олмушлар. ССРИ-дә 100 ханалы Д. вә рус Д.-сы үзрә өлкә чемпионатлары кечирилир. Азәрб. дамачыларындан гроссмејстерләр В. Габриелјан (1966, 1969, 1973, 1977), Ј. Арустамов (1970), идман усталары Е. Мүрсәлов вә Б. Симонјан (һәр икиси 1975) рус Д-сы үзрә ССРИ чемпиону олмушлар.

Әд.: Г и л я р о в В., Стоклеточные шашки, М., 1955; К у п е р м а н И., На черных диагоналях, М., 1970; Г е р ц е н з о н Б., Для тех, кто в шашки... не играет, М., 1975.

ДАМАГ—онурғалыларда вә инсанда ағыз бошлуғунун јухары дивары. 2 һиссәдән ибарәтдир: әнкин Д. чыхынтысындан вә Д. сүмүјүнүн үфүги лөвһәләриндән тәшкил олунмуш сәрт Д. вә әзәләләрдән ибарәт јумшаг Д. Үзәри селикли гиша илә өртүлүдүр. Јумшаг Д. әснәји јухарыдан әһатә едир вә сәрбәст кәнарынын ортасында дилчәк адлы чыхынты вардыр. П а т о л о к и ј а с ы: анаданкәлмә инкишаф аномалијаларындан төрәјән Д. јарығы, әсасән, оператив јолла—уранопластик үсулла мүаличә олунур. Операсија мүмкүн олмадыгда протез (обтуратор) ишләдилир. Стоматит остеомиелит, периостит вә с. Д. хәстәликләринә дахилдир.

ДАМАЗЛЫГ—ингилабадәк Азәрб.-да јајылмыш гаршылыглы јардым формасы. Адәтән, һејваны, сағымы олмајан шәхсләрә гоһум-гоншу, һәмкәндлиләри тәрәфиндән көстәрилән тәмәннасыз көмәк иди. Бундан башга, кечмишдә әр евинә көчән гыза валидејнләри Д. олараг инәк, чамыш, јахуд бир нечә давар верирдиләр. Д. һејван, әсасән, доғар олмалы иди. Адәт-ән'әнәјә көрә Д. һејванын көкүнү кәсмәздиләр. Д. адәтинә Азәрб.-ын бә'зи кәндләриндә инди дә тәсадүф едилир.

Әд.: Ч ы р а г з а д ә В., «Дамазлыг» гаршылыглы јардым формасы һаггында, Азәрб.ССР ЕА Мә'рузәләри, 1968, № 8.

ДАМАЗЛЫГ ОЧАҒЫ, Д ө в л ә т Д а м а з л ы г О ч а ғ ы (ДДО)—мүәјјән чинс һејванын ән чох јајылдығы р-нлардакы к-з вә с-зларын дамазлыг вә әмтәә фермаларында дамазлыг иши апаран дөвләт тәшкилаты. 1960 иләдәк бир чох мөвчуд һејван чинсләринин тәкмилләшдирилмәсиндә вә јениләринин јарадылмасында мүһүм ролу олмушдур. Һејвандарлыг тәчрүбәсиндә сүн'и мајаламанын тәтбиги илә

әлагәдар бир чох Д. о.-нын әсасында дамазлыг иши вә сүн'и мајалама үзрә дөвләт стансијалары јарадылмышдыр.

ДАМАЗЛЫГ ТӘСӘРРҮФАТЫ—јүксәк мәһсулдар чинс сүрүләринә малик (нәсли дамазлыг үчүн бәсләнән) һејвандарлыг тәсәррүфаты. ССРИ-дә бир нечә категорија ихтисаслашмыш дөвләт вә к-з Д. т. (дамазлыг з-ду, дамазлыг с-зу вә дамазлыг к-з фермасы, дамазлыг очағы, дөвләт атчылыг з-ду вә с. типли) тәшкил едилмишдир. К.т. органлары дамазлыг ишләри үзрә тәдбирләр һәјата кечирдикдә (сәрки, чинсин сынанмасы, апробасијасы вә с.) Д.т.-на истинад едир. Азәрб.ССР-дә Исмајыллы, Көјчај, Нефтчала, Шәки, Ағстафа, Ағдаш, Јевлах, Кәдәбәј, Шамхор вә с. р-нларда Д.т. фәалијјәт көстәрир.

ДАМАЗЛЫГ ҺЕЈВАН—нәсил алмаг үчүн истифадә едилән сафчинсли вә ја јүксәкганлы мәһсулдар мәләз һејван. Өзүнүн јахшы кејфијјәтләрини нәслә верә билмәси илә фәргләнир. Ән јахшы Д. һ. дамазлыг тәсәррүфатында сахланылыр. Д. һ. чинси тәкмилләшдирир вә сүрүнүн кејфијјәтини јахшылашдырыр.

ДАМАЗЛЫГ ҺЕЈВАНДАРЛЫГ—бах *Дамазлыг тәсәррүфаты.*

ДАМАНЛАР (Hyracoidea) — биткијејән ибтидаи мәмәли һејван дәстәси. Бәдәнинин уз. 30—60 *см*, гујруғу 1—3 *см*, чәкиси 4,5 *кг*-дыр. Харичи көрүнүшүнә вә дишләринин гурулушуна көрә *кәмиричиләри* хатырладыр. Мәншәји е'тибарилә филә јахындыр. 9 нөвү бирләшдирән 3 чинси вар. Көвдәси кобуд, башы ири, бојну гыса вә јоғундур. Өн Асија, Орта вә Чәнуби Африкада јајылмышдыр. 1—6 бала доғур.

ДАМАР—филизләрин вә магматик сүхурларын јатым формасы. Јер габығында чатларын һидротермал мәһлуллардан ајрылан минерал маддәләрлә долмасы вә ја магманын чатларда кристаллашмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Д.-лар формасына көрә садә, мүрәккәб, пилләвары шахәли вә с. олур. Фајдалы газынты Д.-ынын уз. 1 *м*-дән 200 *км*-ә гәдәр ола биләр. Азәрб. ССР-дә Д. формалы молибден, кобалт, полиметал јатаглары вар.

ДАМАР—бах *Ган дамарлары.*

ДАМАР СҮХУРЛАР (петрографијада)—дәринлик массивләри илә әлагәдар дамар вә ја дајка формалы сүхурлар. Д.с., адәтән, порфирәбәнзәр гурулушлудур вә әсас күтләси там кристаллик, надир һалда шүшәјәбәнзәрдир. Минераложи тәркибинә көрә ашист (тәркибчә дәринлик сүхурларынын аналогу олуб, онлардан структур вә јатым формасына көрә фәргләнир) вә диашист (дәринлик сүхурларыны мүшајиәт едир, лакин тәркибчә онлардан кәскин фәргләнир) сүхур групларына бөлүнүр. Д.с. бә'зән ири вә ја нәһәнк дәнәли олур вә пегматит дамарлар адланыр. Д.с. Азәрб.ССР-ин Бөјүк Гафгаз вә Кичик Гафгаз саһәләриндә чохдур.

ДАМА́РА, Дамараленд (Damaraland)—Намибијада (Африка) јајла. Чох јердә һүнд. 1000—1500 *м*, макс. 2600 *м*-дир (Брандберг д.). Тропик, јарымсәһра иглими вар. Иллик јағынты 250 — 500 *мм*-дир. Ш.-индә саванна, г.-индә јарымсәһра биткиләри јајылмышдыр.

ДАМАРКЕНӘЛДӘН ДӘРМАНЛАР—ган дамарларыны кенәлдән фармаколожи маддәләр.

Миотроп тә'сирли препаратлар (кофеин, теофиллин, папаверин, но-шпа, салсолин, келлин вә с.) билаваситә дамар әзәләсинә тә'сир көстәрмәклә мүбадилә просесини дәјишдирир, тонусу ашағы салыр.

Нејротроп тә'сирли Д.д. симпатик синирләрдән кәлән импулслары зәифләдир, јахуд тамамилә дајандырыр. Бә'зи препаратлар (амилнитрит, нитроглисерин, нитранол, резерпин вә с.) исә гарышыг тә'сир механизминә маликдир (мәркәзи нејротроп вә периферик миотроп). Д.д., әсасән үрәк хәстәликләриндә (стенокардија, миокард инфаркты), һипертонијада, бејин ган дөвраны позғунлуғунда, һабелә чәрраһи әмәлијјат заманы ганахманы азалтмаг мәгсәди илә (артериал ган тәзјигини ашағы салмаг јолу илә) ишләдилир.

Әд.: Коваленко В. Н., Фармаколокија, Б., 1971; Машковский М. Д., Лекарственные средства, 8 изд., ч. 1, М., 1977.

ДАМАРЛАНМА—1) јарпаг ајасында дамарларын пајланма характери. Дихотомик (чәнкәлвары) паралел, гөвсвары, ләләквары-паралел, торвары, бармагвары вә с. типләри мә'лумдур; 2) һәшәрат ганадларында дамарларын јерләшмә типи. Дамарларын сајы вә јерләшмәси һәшәратын дәстә, фәсилә вә с. таксономик категоријаларыны характеризә едән мүһүм әламәтдир. Палеонтоложи тәдгигат заманы газынты һалында тапылан битки вә һәшәрат галыгларынын системләшдирилмәсиндә мүтәхәссисләр Д. хүсусијјәтләриндән кениш истифадә едир.

ДАМАРЛЫ ҒИША—бах *Көз.*

ДА́МБА (һолландча dam) — гурулушуна көрә торпаг *бәндә* охшајан һидротехники гурғу. Басгылы вә басгысыз Д.-лар олур. Басгылы Д.-дан чај вә дәниз саһилбоју овалыглары дашгындан горумаг, каналлара бәнд чәкмәк вә һидроговшагларын басгылы һидротехники гурғуларыны саһиллә әлагәләндирмәк үчүн истифадә олунур. Басгысыз Д. чај ахыныны тәнзимләмәк, кәмичилик шәраитини вә субурахычы һидротехники гурғуларын ишини јахшылашдырмаг мәгсәди илә тикилир. Бә'зән нәгл. васитәләринин кечмәси үчүн дајаз суларда салынан торпаг јоллара да Д. дејилир. Мәс., Абшерон ј-а илә Артјом а.-ны вә Гум а.-ны бирләшдирән Д.-лар. Д. адәтән, јерли материаллардан (торпаг, даш вә с.) тикилир.

ДАМҒА—ев һејванларынын вә ја һәр һансы әшјанын кимә мәхсус олдуғуну билдирән нишан, ишарә. Еһтимал ки, гәбилә гурулушу дөврүндә тотемизмлә әлагәдар олараг мејдана кәлмишдир. Малдар тајфалар сүрүләрин танынмасы үчүн хүсуси Д.-лардан истифадә етмишләр. Һејванлар хүсуси ишарәси олан гыздырылмыш метал парчасы илә Д.-ланыр. Д.-дан инди дә истифадә едилир. Гәдим Чин мәнбәләриндә (5 әср) ујғурларын һејванлара нишан гојмаг үчүн Д.-дан истифадә етдикләри гејд олунур. Маһмуд Кашғари оғуз бәјләринин хүсуси Д.-лары олдуғуну көстәрир. Д. сонралар хүсуси мүлкијјәт нишаны дејил, үмумтајфа нишаны олмушдур («Оғуз Билкә Тамғачы» вә с.). Әввәлләр ајры-ајры адамлара мәхсус хүсуси ишарәләр кими ишләдилән Д.-лар сонралар тајфа, сүлалә вә дөвләтин кербинә чеврилмиш, пулларын үзәринә һәкк едилмишдир. Азәрб.-ын г. р-нларында Д.-ја ен дејилир. Рус дилиндә ишләдилән «таможнја» термини дә Д. сөзүндәндир.

ДАМДАБАЧА—бир сыра халгларын дини тәсәввүрүнә көрә евдә (јахуд, дамда, бачада, зирзәмидә) јашајан «руһ». Д.-ја инам ибтидаи ичма дөврүндә аилә-гәбилә ситајишинин галығыдыр. Азәрб.-да Д. ады илә танынан бу руһа русларда «домовој», «дедко», «хозјаин», «доможил» вә с.; белорусларда «хатник», «господар»; украјналыларда «хатниј дидко»; полјакларда «хованетс»; чехләрдә «скржитек» вә с. дејилир. Д. јалныз евин һимајәчиси һесаб едилмирди; бә'зи һалларда күја бу руһа һөрмәт етмәјәнләри, адәтләри позанлары јухуда боғур, горхузур вә с. Славјан халгларында Д.-ја инамла әлагәдар бир сыра адәт мөвчуддур: Д.-нын једиздирилмәси, онун јени мәнзил шәнлијинә дә'вәт едилмәси вә с.

ДАМДИНСУРЕ́Н Белекијн (д. 10.10.1919, Мәркәзи ајмак, Чаргалант)—монгол бәстәкары. МХР халг артисти. МХР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1947, 1951). «Кәдәрли дағлар арасында» (1942, Б. Смирновла биркә) илк монгол операсынын, еләчә дә «Сәадәт јолу» (1951), «Үч Шарајгол ханы» (1961), «Мүбаризә» (1965), «Амарсана» (1971), «Унудулмаз гырх ики күн» (1974) опfinalараларынын, «Көл һаггында әфсанә» (1969) балетинин, МХР Дөвләт һимнинин (Л. Мурдоржла биркә) мүәллифидир. Д. Монголустан мусигили-драм театрынын (1942) вә бу театрын нәздиндә илк монгол симфоник орк.-нин (1945) јарадычыларындандыр.

ДАМДИНСУРЕ́Н Сендејн (д. 14.9.1908, индики Шәрг ајмакы)— монгол јазычысы, алим, МХР ЕА акад., МХР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1948, 1951). Монгол гадынларынын ингилабдан әввәлки ағыр һәјатындан бәһс едән «Гајтарылмыш гыз» (1929) повести монгол нәсриндә илк ириһәчмли әсәрдир. Јени инсан тәрбијәси, халглар достлуғу, сүлһ уғрунда мүбаризә Д. јарадычылығынын әсас мөвзуларыдыр [«Мәним ағсачлы анам» поемасы; «Гүтб улдузу», «Ленин музеји» вә с. ше'рләри; «Гәрибә тој» (1966) һекајә китабы вә с.]. «Кесериаданын тарихи көкләри» (1957), «Монгол дили һаггында» (1957), «Рамајана» Монголустанда» (1976) вә с. елми-тәдгигат әсәрләринин мүәллифидир. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәри: Избранное, М., 1958.

ДАМЈА́НОВ Кеорки Пырванов (23.9.1892, Михајловград маһалы, Лопушна к.—28.11.1958, Софија) — Болгарыстан фәһлә һәрәкаты хадими, БХР дөвләт хадими, БХР Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1957). Јохсул кәндли аиләсиндә доғулмуш, кимназија битирмиш, бир мүддәт мүәллим, сонра исә почт гуллугчусу ишләмишдир. 1912 илдә *теснјаклар* партијасына [1919 илдән Болгарыстан Коммунист Партијасы (БКП)] дахил олмушдур. Вратса маһалында Сентјабр антифашист үсјаны (1923) рәһбәрләриндән олмушдур. Ингилаби фәалијјәтинә көрә ики дәфә гијаби олараг өлүмә мәһкум едилмишди. 1925 илдә Југославијаја, сонра исә ССРИ-јә мүһачирәт етмиш, 1929 илдә М. В. Фрунзе ад. Һәрби Академијаны битирмиш, 1932—34 илләрдә исә орада дәрс демишдир.

К. Димитров вә В. Коларовла биркә БКП дахилиндә сол сектантчылыға гаршы мүбаризә апармышдыр. 1935 илдә БКП МК тәркибинә дахил олмуш, кизли сурәтдә Болгарыстана гајыдараг, өлкәдә ваһид антифашист халг чәбһәси јарадылмасы саһәсиндә бөјүк иш апармышдыр. 1937 илдә јенидән ССРИ-јә кәлмиш, БКП МК-нын харичдәки бүросунун үзвү, Коминтернин Ичраијјә Комитәсинин рәһбәр ишчиси олмушдур. Силаһлы халг үсјанынын гәләбәсиндән (1944, 9 сентјабр) сонра вәтәнә гајытмыш, БКП МК-нын һәрби шө'бәсинә рәһбәрлик етмишдир. 1945 илин мајында БКП МК Сијаси Бүросунун үзвү сечилмишдир. 1946 илин нојабрындан 1950 илин мајынадәк халг мүдафиә назири, 1950 илин мајындан исә БХР Халг Мәчлиси Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри иди. Ленин ордени, 2 дәфә Кеорки Димитров ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ДАММАМ, Даман (әр. الدمام) — Сәудијјә Әрәбистанында шәһәр. Шәрг әјаләтинин инз. м. Әһ. 50 мин (1972). Иран көрфәзи саһилиндә порт. Ихрачатын (тахыл, чај, гәһвә, шәкәр, тохумлуг вә с. сәнаје маллары) 70%-и Д.-дан дашыныр. Дәмир јолу Д.-ы Әр-Ријад ш. илә әлагәләндирир.

ДАМОДАР (Damodar) — Һиндистанын Биһар вә Гәрби Бенгалија штатларында чај. Уз. тәгр. 580 *км*-дир. Чһота-Нагпур платосундан башланыр. Һугли чајына (Гангын сағ голу) төкүлүр. Јај-пајыз дашгынлары олур. Ашағы ахыны кәмичилијә јарарлыдыр. СЕС, ИЕС, су анбарлары вә суварма каналлары вар.

«ДАМОКЛ ГЫЛЫНЧЫ» — заһири әмин-аманлыг заманы даим көзләнилән тәһлүкәни билдирән образлы ифадә. Гәдим јунан әфсанәсинә көрә Сиракуза тираны Бөјүк Диониси (е.ә. 5—4 әсрләрин сону) өз тахт-тачыны бир күнлүјә, ону ән хошбәхт инсан сајан әзизи Дамокла тәклиф етмишди. Өзүнү инсанларын хошбәхти һесаб етмиш Дамокл зијафәт заманы гәфләтән башы үзәриндән ат гылындан асылы сијирмә гылынчы көрмүш вә сәадәтин хәјали олдуғуну баша дүшмүшдү.

ДАМПИР (Dampier) Уилјам (?.6.1652, Ист-Кокер, Инкилтәрә—?.3.1715, Лондон)—инкилис дәниз сәјјаһы, пират. 3 дәфә дүнја сәјаһәтинә чыхмышдыр. Бир нечә ил Тортју а.-нда (Вест-Һиндդә) галмыш, Америка саһилләриндәки испан шәһәрләринин вә јашајыш јерләринин гарәтиндә иштирак етмишди. Австралијанын шм.-г.-индә адалар групуну (Дампир а-ры) вә бир чох кичик аданы кәшф етмишдир. Сакит океанын ч. р-нларыны тәсвир етмиш вә хәритәләрини чәкмишдир. Сакит океанын ч.-г.-индә вә Малајја архипелагында бир нечә ада вә көрфәз Д.-ин шәрәфинә адландырылмышдыр.

Әсәри: A new voyage round the world, v. 1—3, London, 1697—1709.

Әд.: Свет Я. М., История открытия и исследования Австралии и Океании, М., 1966.

ДАМПИР ТОРПАҒЫ (Dampier Land)—Австралијанын шм.-г.-индә Робак (г.-дә) вә Кинг (ш.-дә) көрфәзләри арасында ј-а. Саһ. 15 мин *км*²-дир. Гумлу торпаглар ксерофит акасија коллуглары вә сејрәк дәнли биткиләрлә, ш.-дәки аллүвиал торпаглар исә типик саванналарла өртүлүдүр. У. *Дампирин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

ДАМЧЫ—тараәлыг һалында фырланма сәтһи илә мәһдудлашмыш кичик һәчмли маје күтләси. Д. мајенин енсиз дешикдән кичик сүр'әтлә ахмасы вә ја чисмин кәнарындан ахыб төкүлмәси, сәпәләнмәси (бах *Аерозол*), ја да *емулсија* төрәтмәси һалларында әмәлә кәлир. Бухарын исланмајан бәрк сәтһләрдә вә газ мүһитин мајеләшмә мәркәзләриндә (ионларда, кичик тоз зәррәчикләриндә) мајеләшмәси заманы да Д. әмәлә кәлә биләр. Шеһдә, думанда вә булудда олан су дамчылары мәһз бу јолла әмәлә кәлир.

Д.-нын формасыны, сәтһи кәрилмә гүввәси (бу гүввә Д.-нын сәтһини кичилтмәјә чалышыр) вә харичи гүввәләр (биринчи нөвбәдә ағырлыг гүввәси) мүәјјәнләшдирир. Ағырлыг гүввәсинин мүәјјән ролу олмајан микроскопик Д.-лар, еләчә дә чәкисизлик шәраитиндә әмәлә кәлән һәр һансы бөјүклүкдәки Д. күрә шәклиндә олур (ејни-һәчмли чисимләр арасында күрәнин сәтһи ән кичик олдуғу үчүн). Јер шәраитиндә ири Д.-лар јалныз о заман күрәви олур ки, Д.-нын вә ону әһатә едән мүһитин сыхлыглары бәрабәр олсун. Јағыш дамчылары өзүнүн ағырлыг вә сәтһи кәрилмә гүввәләринин вә гаршыја чыхан һава ахыны тәзјигинин тә'сириндән «булка» шәклини алыр. Исланан сәтһләрдә Д. ахыб јајылыр, исланмајан сәтһләрдә исә јастылашмыш күрә шәклиндә галыр. Капиллјар борунун(пипетканын) учундан дүшән Д.-нын форма вә бөјүклүјү борунун диаметри, мајенин сәтһи кәрилмәси вә сыхлығындан асылыдыр. Бу асылылыг шагули силиндрик борудан (сталагмометрдән) гопан Д.-нын күтләсинә әсасән мајенин сәтһи кәрилмәсинин мүәјјән едилмәси үсулларынын әсасыны тәшкил едир.

ДАМЧЫ АНАЛИЗИ — микрокимјәви вәсфи вә јарыммигдари анализ үсулу. Д.а.-ндә тәдгиг едилән мәһлул вә реакент бир нечә дамчы мигдарында көтүрүлүр; реаксија сүзкәч кағызы үзәриндә, саат шүшәсиндә, дамчы ловһәсиндә, ја да микропутада апарылыр вә алынан характерик рәнкә әсасән мүвафиг ионлар тә'јин едилир. Д.а. ишин садәлији, реаксијанын чох һәссаслығы вә тез баша чатмасы илә (10—15 *дәг*) дикәр анализ үсулларындан фәргләнир.

ДАМЧЫЛЫ МАҒАРАСЫ — Азәрб. ССР-дә Авејдағ мағаралары групундан ән ири мағара (саһ. 360 *м*²). Газах р-нунун Даш Салаһлы к.-ндән Храм чајына гәдәр узанан Авејдағын ч.-ш.-индә, әһәнк гајалығын алтындадыр. Јарымдаирәви шәкилдәдир; габаг һиссәси дағылмышдыр, гаршы тәрәфдән һүнд. 4 *м*-дир. Тәбии чатлардан сүзүлән су дамчыларына көрә Д.м. адландырылыр. Археоложи газынтылар әсасында Д.м.-нда гарышыг тәбәгәдән нуклеуслар, итиучлу, гашов, бычагвары аләтләр, лөвһә шәкилли бычаглар, ох учлары, биз, кәсичи, микролитләр вә с. тапылмышдыр. Даш мә'мулаты 8 миндән артыг олуб, 550-дән чоху аләт, галанлары исә мүхтәлиф формалы гәлпәләрдир. Мағарадан очаг күлләри, көмүр гырынтылары, сүмүк јаныглары вә мүхтәлиф һејван сүмүкләри дә ашкар едилмишдир. Тапынтылар ичәрисиндә түнд гырмызы тәбии бојалара да тәсадүф едилмишдир. Даш мә'мулаты һазырланма техникасы, формасы вә мүгајисәсинә көрә, әсасән, Орта Палеолит, Јухары Палеолит, Мезолит вә Неолит дөврләринә аиддир. Дашлашмыш сүмүкләр (габан, ибтидаи өкүз, гојун, чејран, Гафгаз маралы, Дағыстан туру, балыг, тысбаға вә с.) бурада јашамыш гәдим вә јени Даш дөврү адамларынын коллектив овчулугла, јығычылыгла мәшғул олдуғуну көстәрир.

Әд.: Һүсејнов М. М., Азәрбајчан археолокијасы (даш дөврү), Б., 1975.

ДАН ЈЕРИ, шәфәг — атмосфердә ишыг һадисәси. Күнәш чыхандан әввәл вә батандан сонра көј гүббәси ишыглы олур. Бу, бир нечә дәгигә давам едир. Д.ј.-ндә сары, нарынчы вә гырмызы рәнкләр үстүн олур вә нөвбәләшир. Д.ј.-нин рәнки Јер сәтһиндә алагаранлыг јарадыр. Күнәш Јер атм.-ини ишыгландырдыгда (үфүгдән ашағы оларкән) Д.ј. јараныр. Д.ј.-нин рәнкинә көрә һаванын јағмурлу, јағмурсуз олачағы вә с. тә'јин едилир.

ДАН УЛДУЗУ — *Венера* планетинә халг арасында верилмиш ад. Дан сөкүләндә көјдә ән тез нәзәрә чарпыр (ады да бурадан көтүрүлмүшдүр).

«ДАН УЛДУЗУ»—ајлыг әдәби, елми вә ичтимаи, рәсмли журнал. 1926—30 илләрдә Тифлисдә нәшр олунмушдур. «Д.у.»-нда мәдәни ингилаба, јени әлифбаја, Јахын Шәрг халгларынын ичтимаи һәјатына даир материаллар, бәдии әсәрләр вә әдәби-тәнгиди јазылар дәрч олунурду. С. Ағамалыоғлу, Ф. Ағазадә, Е. Султанов, Р. Нәчәфов, Әзиз Шәриф, Әли Назим, Әмин Абид, рәссам О. И. Шмерлинг вә б. журналда фәал иштирак едирдиләр.

ДАНА—6 ајлыгдан 1 јашарадәк олан инәк баласы.

ДАНААЈАҒЫКИМИЛӘР (Araceae)—бирләпәлиләр синфиндән битки фәсиләси. Чохиллик, көкүмсовлу от, дырманан кол, хаһјд јарымкол, бә'зән ағачаохшар биткиләрдир. Мејвәси киләмејвә, јарпаглары дилимли вә иридир. 110-дәк чинси, 2000-дәк нөвү мә'лумдур. Әсасән, тропик өлкәләрдә јајылмышдыр. ССРИ-дә 7 чинси (14 нөвү), о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 чинси— данаајағы (Arum) вә кечәвәр (Acarus) мә'лумдур. Д.-ин әксәријјәтинин тәркибиндә зәһәрли алкалоид вә глүкозидләр вар. Кечәвәрин көкүндән ликөр истеһсалында ишләдилән «гара јағ» адлы ефирли маддә алыныр. Д.-ин бә'зи нөвләриндән (мәс., аир) тибдә вә әтријјатда истифадә едилир. Декоратив битки олан филодендрон, монстера вә с. Д.-ә аиддир.

ДАНАГЫРАН (Merendéra) — занбаккимиләр фәсиләсиндән соғанаглы битки чинси. Јарпаглары узунсов, лансетвары, ири чичәкләри ағ, чәһрајы, чәһрајымтыл-мавидир; мејвәси ачылан гутучугдур. Авропа, Асија вә Африкада 10, ССРИ-дә 8, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 5 нөвү јајылмышдыр (будаглы Д., радде Д., үчсүтунчуглу Д., ағаран Д. вә Ејхлер Д.-ы). Әсасән, сәһра вә јарымсәһра р-нларында раст кәлир. Үчсүтунчуглу Д. даһа кениш јајылмышдыр. Тәркибиндә зәһәрли алкалоид олдуғу үчүн һејванлар јемир. Еркән јазда чичәкләјир; декоратив биткидир.

ДАНАДИШИЛӘР (Gryllotalpidae)—дүзганадлылар дәстәсиндән һәшәратлар фәсиләси. Д.-ин 45-дәк нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 3, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 нөвү (G. gryllotalpa вә G. unispina) јајылмышдыр. Рүту-

бәтли торпагда јашајыр. Өн әтрафлары гүввәтлидир; торпағы газмаға ујғунлашмышдыр. Күндүзләр торпағын алтында галыр, ахшамлар үзә чыхыр. Биткиләрин јералты һиссәси, сохулчан вә һәшәратла гидаланыр. Суварылан торпагларда биткиләрин јералты һиссәсини зәдәләмәклә бағ вә бостанлара бөјүк зәрәр верир. Чохалма заманы дишиләр јуваја 60-дәк јумурта гојур. Инкишафы ч.-да бир илә гәдәр, шм.-да 2—2,5 ил давам едир.

ДАНА́ЈА (Danáe)—гәдим јунан мифолокијасында Аргос падшаһы Акрисинин гызы, *Персејин* анасы. Акрисијә габагчадан хәбәр верилмишди ки, ону, Д.-дан олачаг нәвәси өлдүрәчәкдир. Буна көрә дә Акриси Д.-ны мис гүлләјә салдырмышды. *Зевс* гызыл јағыша чевриләрәк гүлләјә кирмиш вә Д. ондан Персеји доғмушду. Персеј исә бабасыны өлдүрмүшдү. Интибаһ дөврүндә Д.-нын образы бир чох сәнәт әсәриндә (Тисиан, Рембрандт вә б.) әксини тапмышдыр.

ДАНАЈЫН ГЫЗЛАРЫ—гәдим јунан мифолокијасында Мисир һөкмдары Белин оғлу Данајын 50 гызы. Зорла онлара евләнән әрләрини (Данајын гардашы Јекиптин оғулларыны) аталарынын тәһрики илә никаһ кечәси өлдүрмүшләр (Һипермнестрадан башга). Аллаһларын һөкмү илә Д.г. өләндән сонра чәза олараг јералты аләмдә дибсиз чәлләјә даим су төкмәли идиләр. Бунунла әлагәдар сәмәрәсиз вә интәһасыз иш мә'насында мәчази ифадәләр јаранмышдыр.

ДА́НАЈЛАР (јун. Danaói)—Аргос ш.-индә јашамыш ән гәдим јунан тајфаларынын ады; Һомерин әсәрләриндә јунанларын адларындан бири. Әфсанәјә көрә, Тројаны мүһасирәјә алан Д. ичәрисиндә силаһлы дөјүшчүләр кизләдилмиш тахта аты шәһәр диварларынын өнүндә гојуб пусгуда дурмушдулар. Трөјалылар аты шәһәрә кәтирмишдиләр. Кечә дөјүшчүләр атын ичәрисиндән чыхараг дарвазалары ачдыгдан сонра Д. шәһәрә сохулуб Трөјаны дағытмышдылар. Өлүм кәтирмәк мә'насында ишләнилән «Данајларын һәдијјәси» ифадәси бунунла бағлыдыр.

ДАНА́КИЛЛӘР (өзләрини а ф а р адландырырлар)—Ефиопијанын шм.-ш. р-нларында вә Таҹур көрфәзи (Сомали) саһилләриндә јашајан халг. Дил вә мәдәнијјәтчә онлара јахын олан саһоларла бирликдә 500 мин нәфәрдән чохдур (1975). Кушит (к у ш и) дилләри аиләсинин афар дилиндә данышырлар. Көчәри вә јарымкөчәри һәјат кечирирләр. Әсасән, малдарлыг, балыгчылыг, гисмән әкинчиликлә мәшғулдурлар. Диндарлары мүсәлмандыр, ән'әнәви дини е'тигадларыны да сахламышлар.

ДАНА́НГ (Da Nang), Т у р а н—Вјетнамда шәһәр. Чәнуби Чин дәнизи саһилиндә порт. Әһ. 492,2 мин (1973). Јејинти, тохучулуг (памбыг парча, ипәк) сәнајеси мүәссисәләри вар. К.т. р-нунун тичарәт (дүјү, шәкәр гамышы, чај) мәркәзидир.

ДАНА́ЧЫ—Азәрб.ССР Загатала р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 25 *км* ч.-г.-дә, Гарасу чајынын (Ганых чајынын голу) саһилиндә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 4426 (1977); түтүнчүлүк, тахылчылыг, һејвандарлыг, бағчылыг, барамачылыг вә гушчулугла мәшғулдур. Чөрәк з-ду, сүд, түтүн вә барама гәбулу мәнтәгәләри, орта, сәккизиллик вә 2 ибтидаи мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, хәстәхана, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси вар.

ДА́НБАР (Dunbar) Пол Лоренс (27.6. 1872, Дејтон—10.2.1906, Вашинктон)—американ зәнчи јазычысы. Кечмиш көлә аиләсиндә доғулмушдур. Доғма халгына мәһәббәт «Бөјүкләр вә кичикләр» (1895), «Садә һәјатын лирикасы» (1896) китабларындакы ше'рләрин әсас мөвзусудур. «Аллаһларын әјләнчәси» (1902) романы, һекајәләри вар. Бә'зи әсәрләриндә ирги ајры-сечкилијә вә террора гаршы чыхмышдыр.

Әд.: Прогрессивная негритянская литература США, Л., 1957.

ДА́НГРАЈУМ — Тибет јајласында (Чин) 4434 *м* јүксәкликдә ахарсыз шор көл. Гандисышан силсиләсиндән шм.-дадыр. Саһ. 920 *км*²-дир. Көлә Тарго-Сангпо чајы төкүлүр.

ДАНГУШУЛАР — вағлар фәсиләсиндән ики (Botaurus вә Jxobrychus) чинсин үмуми ады. Бүтүн гитәләрдә јајылмышдыр. Botaurus чинсинин ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 1 (B. stellaris), Jxobrychus чинсинин исә ССРИ-дә 3, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 1 (J. minutus) нөвүнә тәсадүф едилир. Сутутарларын кәнарында, гамышлыгларда јашајыр, тәһлүкә һисс етдикдә биткиләрин арасында шагули вәзијјәтдә дајанараг кизләнир. Торпагда вә колларын үзәриндә дүзәлтдији јуваја 4—9 јумурта гојур; 28—30 күн күрт јатыр. Балыг, суда-гуруда јашајанлар вә онурғасызларла гидаланыр.

Әд.: Птицы Советского Союза, т. 2, М., 1951; Жизнь животных, т. 5, М., 1970; Охотоведение, М., 1975.

ДА́НДИ (Dundee) — Б. Британијанын шм.-ш.-индә, Шотландијада шәһәр. Шимал дәнизинин Фөрт-оф-Теј көрфәзиндә порт. Д.ј. говшағы. Әһ. 196,4 мин (1974). Чүт сәнајеси мәркәзидир. Машынгајырма, тохучулуг, полиграфија, електротехника, кимја, јејинти сәнајеси, ун-т коллечи вә с. вар.

ДА́НДОЛО (Dandolo) Енрико (тәгр. 1108, Венесија—14.6.1205, Константинопол)—Венесија *дожу* (1192 илдән). Д. сәлибчиләрин дәниз јолу илә дашынмасы барәдә 4-чү сәлиб сәфәринин рәһбәрләри илә мүгавилә бағламышды. Венесијаја топлашмыш сәлибчиләрин чыхылмаз вәзијјәтиндән истифадә едәрәк, онлары мәчбурән Далмасијаја јүрүшә көндәрди; нәтичәдә сәлибчиләр Задары (Венесијанын тичарәт рәгиби) тутдулар (1202). Д.-нун көмәји илә 4-чү сәлиб сәфәринин истигамәти дәјишди; Фәләстин вә ја Мисир әвәзинә Бизанс олду; онун иштиракы илә Константинопол гарәт едилди, Латын империјасынын әсасы гојулду. Бунунла, Венесија мүстәмләкәчи дөвләтинин јаранмасы, әсасән баша чатдырылды.

ДАНЕ́ЛИУС (Danelius) Һерһард (2.4. 1913, Берлин—18.5.1978, Гәрби Берлин) — алман коммунист вә фәһлә һәрәкаты хадими. 1929 илдә *Алманија Коммунист Партијасына* дахил олмушдур. Фашист диктатурасы дөврүндә (1933—45) антифашист мүбаризәдә фәал иштирак етмишдир. 1946—62 илләрдә *Алманија Ваһид Сосиалист Партијасынын* (АВСП) үзвү олмушдур. 1959—62 илләрдә АВСП Гәрби Берлин тәшкилатынын биринчи катиби иди. *Гәрби Берлин Ваһид Сосиалист Партијасы* (ГБВСП) јарадылдыгдан сонра (1962) онун Идарә һеј'әтинин биринчи катиби, 1966—69 илләрдә ГБВСП Идарә һеј'әтинин сәдри олмушдур. 1969—78 илләрдә ГБВСП-нин сәдри иди. Халглар достлуғу ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ДАНИ́ДИН, Д а н е д и н (Dunedin)—Јени Зеландијада, Чәнуб а.-нын ч.-ш.-индә шәһәр. Отаго әјаләтинин инз. м. Сакит океан саһилиндә порт. Д.ј. ст. Әһ. 113,3 мин (1974). Металлуркија, машынгајырма, јејинти, кимја, тохучулуг, тикиш вә ајаггабы сәнајеси, ун-т вар. Јун, әт, јағ, пендир, мејвә ихрач олунур.

ДАНИЕЛЈА́Н Һајкануш Бағдасаровна (15.12.1893, Тифлис — 19.4.1958, Јереван)— ермәни совет мүғәнниси (лирик-колоратур сопрано). ССРИ халг артисти (1939). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946). 1941 илдән Сов. ИКП үзвү. 1920 илдә Петроград консерваторијасыны битирмишдир. Тифлис (1922—32) вә Јереван (1933—48) опера вә балет театрларынын солисти олмушдур.

Партијалары: Ануш («Ануш», А. Тигранјан), Олимпија («II Аршак», Т. Чухачјан), Никар («Короғлу», Ү. Һачыбәјов), Антонида («Иван Сусанин», М. Глинка), Марфа («Чар кәлини», Н. Римски-Корсаков), Чилда («Риголетто», Ч. Верди) вә б. Камера-вокал әсәрләрин ифачысы кими дә танынмышдыр. Педагожи фәалијјәт көстәрмишдир (1949 илдән проф.). ССРИ Али Советинин (2-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ДАНИЕЛЈА́НТС Армаис Авакович (д. 17.2.1907, Бакы) — нефт машынгајырмасы саһәсиндә совет алими, техника е.д. (1965), проф. (1967), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950), Азәрб.ССР әмәкдар мүһәндиси (1960). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. 1942—72 илләрдә Азәрб. Елми-Тәдгигат Нефт Машынгајырма Ин-тунун директору олмуш, 1972 илдән һәмин ин-тда нефт-газ мә'дән аваданлығы конструксијаларынын тәдгиги вә инкишаф перспективләринин прогнозлашдырылмасы лабораторијасынын мүдиридир. Нефт вә газ гујуларынын газылмасы вә истисмары үчүн аваданлығын јарадылмасы, тәкмилләшдирилмәси вә инкишаф перспективләри саһәсиндә тәдгигат ишләри апарыр. Д. Октјабр Ингилабы ордени вә 2 башга орденлә тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Буровые машины и механизмы, М., 1956; Исследование нагрузок при ремонте наклонных скважин, Б., 1959; Основные направления проектирования оборудования для бурения глубоких скважин, М., 1967.

ДАНИЕЛСО́Н Николај Францевич (тәхәл.—Н.-он, Ник.-он, Николај-он)

(1844—3.7.1918)—рус игтисадчысы, либерал *халгчылығын* нәзәријјәчиләриндән бири. 60-чы илләрин ахырларындан әввәлчә мүһасиб, сонра исә Петербург гаршылыглы кредит чәмијјәтинин баш нәзарәтчиси олмушдур. К. Марксын «Капитал» әсәринин К. А. Лопатин тәрәфиндән русчаја тәрчүмә едилиб јарымчыг галмыш 1-чи чилдинин тәрчүмәсини тамамламыш (1872), 2-чи (1885) вә 3-чү (1896) чилдләрини исә тәрчүмә етмишдир. Д. рус ичмасынын имканларыны идеаллашдырыр, кустар сәнајени капиталист сәнајесинә гаршы гојур, Русијада дахили базарын олмамасы вә азалмасы һаггында сәһв нәзәријјә ирәли сүрүрдү. Д. көстәрирди ки, капитализмин инкишафы Русијанын вә рус халгынын мәвчудлуғуну позур. Ф. Енкелс вә В. И. Ленин Д.-ун игтисади фикирләрини тәнгид етмишләр.

ДАНИИЛ РОМАНОВИЧ, Галитски (1201—1264)—Галич-Волын књазы (1238 илдән). Мәркәзи һакимијјәти мөһкәмләндирмәк, шәһәрләри инкишаф етдирмәк үчүн тәдбирләр көрүрдү. Алман чәнкавәрләринә, Литва вә Полша феодалларына гаршы мүвәффәгијјәтлә мүбаризә апармышдыр. Гызыл Ордаја гаршы мүбаризә үчүн Полша вә Литва књазлары илә јахынлашмышды. 1254 илдә папа сарајындан крал титулу гәбул етмишди. Д.Р.-ин књазлыг илләри Галич-Волын игтисади, мәдәни вә сијаси чәһәтдән јүксәлиш дөврү иди.

ДАНИЈАЛ СУЛТАН, Данијал бәј (?—1870)—Илисунун сонунчу һакими [1831—44], Шамил һәрәкаты иштиракчысы. Гафгаз чанишини И. Ф. Паскевич тәрәфиндән султан тә'јин олунан Д.С. Илису султанлығыны мүстәгил идарә едирди. 1842 илдә чардан књаз титулу һаһиш едән Д.С.-а ген.-м. рүтбәси верилмишди. Кетдикчә имтијазлары мәһдудлашдырылан Д.С. Гафгаз чанишининин Шамилә гаршы һәрби сәфәрдә иштирак етмәк тәклифини рәдд едәрәк, 1844 илдә Шамилин тәрәфинә кечмишди. Оғлуну Шамилин гызы илә евләндирән Д.С. 15 илләдәк чар гошунларына гаршы вурушмушду. Шамил һәрәкаты мәғлуб едиләркән Д.С. Илисуда јашамамаг, лакин һәрби рүтбәси вә тәгаүдү сахланылмаг шәрти илә 1859 ил августун 7-дә чар һөкумәтинә тәслим олмушду. Бир мүддәт Шәкидә јашајан Д.С. зијарәт адı илә 1869 илдә Түркијәјә кетмишди.

ДАНИЛЕВСКИ Васили Јаковлевич (25.1.1852, Харков—25.2.1939, Харков) —совет физиологу, УССР ЕА акад. (1926). 1883—1909 вә 1917—21 илләрдә Харков ун-тинин, 1921—26 илләрдә Харков Тибб Ин-тунун проф. олмушдур. 1927 илдә Харковда Украјна Елми-Тәдгигат Ендокринолокија вә Органотерапија Ин-туну тәшкил етмиш вә өмрүнүн ахырына гәдәр орада ишләмишдир. Д. һејванларда вә инсанда һипнозун физиолокијасыны өјрәнмиш, баш бејин габығында дахили органларын фәалијјәтини тәнзим едән мәркәзләр олдуғуну көстәрмиш, спермол вә оваринин тәчрид едилмиш үрәјә, инсулинин исә симпатик синир системинә тә'сирини тәдгиг етмишдир.

Әсәрләри: О суммировании электрических раздражений мышц и двигательных (блуждающих) нервов, СПБ, 1879; Исследования над физиологическим действием электричества на расстоянии (ч. 1—2), Харьков, 1900—01.

ДАНИЛЈАНТС Јерем Иванович (1901, Әскәран р-нунун Аранзәмин к.—28.10.

1943) — Совет Иттифагы Гәһрәманы (өлүмүндән сонра, 15.1.1944), баш сержант. Мүхтәлиф тикинтиләрдә дашјонан фәһлә ишләмишдир. 1941 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Украјна уғрундакы дөјүшләрдә әскәри рәшадәт көстәрмиш, Днепр чајында кедән дөјүшләрдә исә хүсусилә фәргләнмишдир.

ДАНИЛОВ—РСФСР Јарославл вил.-ндә шәһәр. Данилов р-нунун мәркәзи. Д.ј. говшағы. Д.ј. нәгл. мүәссисәләри, ағач е'малы дәзкаһлары, јағ-пендир, кәрпич з-длары, тикиш ф-ки, истеһсалат вә мешә комбинатлары, техники пешә мәктәби, музеј вар.

ДАНИМАРКА (Danmark), Данимарка Краллығы (Kongeriget Danmark).

Үмуми мә'лумат. Гәрби Авропада дөвләт. Јутландија ј-а вә Данимарка архипелагы (бөјүк адалары: Зеландија, Фүн, Лолланн, Фалстер, Мен), һәмчинин Балтик дәнизиндәки Борнһолм а.-нда јерләшир. Ч.-дан АФР, г.-дән Шимал дәнизи илә сәрһәдләнир. Ш.-дә Балтик дәнизиндәки Скакеррак боғазы ону Норвечдән, Каттегат вә Ересунн боғазлары исә Исвечдән ајырыр. Саһ. 43 мин *км²*, әһ. 5097 мин (1978, 1 јанвар). Пајтахты Копенһакен ш.-дир. Инз. чәһәтдән 22 амта бөлүнүр. *Гренландија* а. (саһ. 2,2 млн. *км²*, әһ. тәгр. 50 мин) вә дахили мухтаријјәти олан *Фарер адалары* (саһ. 1,4 мин *км²*, әһ. тәгр. 40 мин) Д.-ја мәхсусдур.

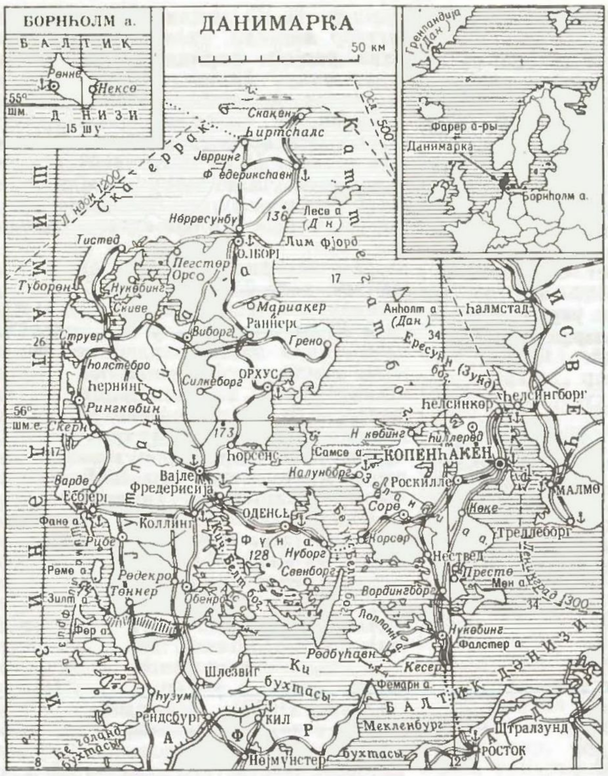
Дөвләт гурулушу. Д. конститусијалы монархијадыр. Гүввәдә олан конститусијасы 1953 ил ијунун 5-дә гәбул едилмишдир. Дөвләт башчысы краллдыр (краличадыр); о, һәмчинин һәрби гүввәләрин баш команданы вә рәсми дөвләт килсәсинин башчысыдыр. Ганунверичи һакимијјәт крала вә фолкетингә (бирпалаталы парламент) мәхсусдур. Сечки һүгугу 21 јашына чатмыш вә даими олараг Д.-да јашајан киши вә гадынлара верилир. Ичраедичи һакимијјәт крала мәхсусдур; о, һөкумәти (назирләр кабинети) тә'јин едир.

Тәбиәт. Д. Орта Авропа дүзәнлијинин шм. һиссәсиндәдир. Сәтһи дәрә-тәпәли дүзәнликдир; әсасән, бузлаг чөкүнтүләриндән, шм.-да дәниз чөкүнтүләриндән ибарәтдир. Саһилләри г. вә шм.-г.-дә дүнләрлә әһатә олунмушдур. Ч.-г. саһилиндә маршлар вә ваттлар вар. Ш. саһилләри аккумулјатив релјеф формалары илә парчаланмышдыр. Јутландијанын г.-и гумлу, зандр вә морен дүзәнликләридир. Өлкәнин шм. вә ш.-и морен тирәләри вә көлләрлә өртүлүдүр. Д.-нын ән һүндүр нөгтәси Идинг-Сков (173 *м*) Јутландијанын ш.-индәдир. Фајдалы газынтылары: каолин, табашир, гонур көмүр, торф. Мүлајим дәниз иглими вар. Орта темп-р февралда 0°С, ијулда 15—16°С-дир. Иллик јағынты ш.-дә 600 *мм*, г.-дә 750—800 *мм*. Тез-тез думан олур. Чај шәбәкәси сыхдыр. Мүһүм чајы Гуденодур. Чохлу көл вар. Торпаглары г.-дә подзол, ш.-дә гонурмешә типлидир. Әразинин тәгр. 10%-и ијнәјарпаглы вә енлијарпаглы мешәләр, 70%-дән чоху экин јери вә чәмәнләрдир. Мешәләрдә халлы марал, чүјүр, дәлә, довшан, мүхтәлиф гушлар вә кәмиричиләр вар. Мүһүм горуглары: Скаллинкен, Типперне вә с.

Әһали. Әсас әһали *данимаркалылардыр* (тәгр. 98%). Д.-да алманлар (тәгр. 40 мин), фарерлиләр (тәгр. 40 мин), гренландијалылар (ескимолар; тәгр. 50 мин), һәмчинин исвечлиләрин ајры-ајры груплары вә б. халглар јашајыр (1976). Дөвләт дили Данимарка дилидир. Диндар әһали лүтерандыр. Орта сыхлыг 1 *км²*-дә тәгр. 118,5 нәфәрдир (1978). Ишләјән әһалинин 29%-и сәнаје вә сәнәткарлыгда, 9%-и тикинтидә, 12%-и к.т., балыгчылыг вә мешә тәсәррүфатында, 13%-и тичарәтдә, галанлары башга саһәләрдә чалышыр (1970). Әһалинин 75%-и шәһәрләрдә јашајыр. Бөјүк шәһәрләри: Копенһакен—1,6 млн. нәфәр (әтрафы илә бирликдә; 1976), Олборг—155,4 мин, Оденсе—137,3 мин, Орхус—119,6 мин (1971). Д. үчүн кичик шәһәрләр вә хутор типли јашајыш мәнтәгәләри характерикдир.

Тарихи очерк. Д. әразиси сон Палеолит дөврүндән мәскунлашмыш, гәдимдән бурада әкинчилик вә малдарлыг јајылмаға башламышды. 5—6 әсрләрдә Д. әразисиндә данлар (өлкәнин ады да бурадандыр) мәскән салдылар. 10 әсрдә ваһид Д. краллығы јаранды. 960 илдә христианлыг рәсми дин е'лан едилди. I Бөјүк Кнудун дөврүндә [1018—35] Д., Инкилтәрә вә Норвеч Д. краллығынын һакимијјәти алтында бирләшди. 11—12 әсрләрдә—феодаллашма просесиндә кечмиш нәсли әсилзадәләри торпаг саһибләри әвәз етди. Кәндлиләрин бир гисми феодал торпаг саһибләриндән асылы вәзијјәтә дүшдү, бир гисми исә крал кәндлиләри е'лан олунду. I Валдемар [1157—82], VI Кнуд [1182—1202] вә II Валдемар [1202—41] заманында Д. краллығы хејли мөһкәмләнди. Д. Балтик дәнизинин славјанлар вә керманлар јашајан саһилләрини әлә кечирди, 1219 илдә Естонијаны ишғал етди (1346 илләдәк Д.-нын һөкмранлығы алтында олмушдур). Бу дөврдә ән бөјүк феодал олан килсә задәкан олигархијасы илә иттифагда крала гаршы мүхалифәтдә иди. Д.-да феодализмин инкишафы дахили чәкишмәләрлә мүшајиәт олунурду. 14 әсрин 20-чи илләриндә бу чәкишмәләр феодал олигархијасынын гәләбәси вә крал һакимијјәтинин мүвәггәти ләғви илә нәтичәләнди.

14 әсрин орталарында IV Валдемар Аттердагын дөврүндә [1340—75] крал һакимијјәти јенидән бәрпа олунараг

мөһкәмләнди. Крал һакимијјәтини Балтик дәнизинин гәрб һиссәсиндә игтисади ағалығы әлә алмаг јолу илә мөһкәмләндирмәк сә'јләри шимали алман шәһәрләринин тичарәт иттифагы *Һанза* илә тоггушмаја сәбәб олду. Данимарка-Һанза мүһарибәси (1367—70) Д.-нын мәғлубијјәти илә нәтичәләнди. Буна бахмајараг Д. Скандинавија дөвләтләри ичәрисиндә игтисади вә сијаси чәһәтдән нисбәтән гүввәтли өлкә оларағ галырды; 1380 илдә Д. илә Норвеч арасында унија бағланды (1814 илләдәк давам етмишдир). 1397 илдә бағланмыш *Калмар унијасына* көрә бүтүн Скандинавија өлкәләри әслиндә Д. кралларынын һөкмранлығы алтына дүшдү. 1460 илдә Д. кралы I Кристианын Шлезвиг һерсогу вә Һолштејн графы сечилмәси илә бу кнјазлыгларла Д. арасында шәхси унија јаранды.

16 әсрин әввәлләриндә феодал зүлмүнүн күчләнмәси нәтичәсиндә јаранмыш кәскин сосиал-сијаси зиддијјәтләр 16 әсрин 30-чу илләриндә халг һәрәкатына сәбәб олду. Алманијада олдуғу кими, Д.-да да бу һәрәкат Реформасија бајрағы алтында баш верирди. Задәканларын тахтда отуртдуглары III Кристиан [1534—59] кәндлиләрин вә шәһәрлиләрин үсјаныны јатырараг крал һакимијјәтинин игтисади вә сијаси мөвгеләрини мөһкәмләндирди. Д. Балтик вә Шимал дәнизләриндә һекемонлуғу әлә кечирди. 16 әсрин 2-чи јарысындан Исвеч Балтик дәнизиндә Д. нын әсас сијаси рәгибинә чеврилди. Исвечи унија тәркибиндә сахламаг (1448 илдә бағланмыш, 1523 илдә исә ләғв олунмушду) вә Балтик дәнизиндә һөкмранлыг үстүндә апарылан Данимарка—Исвеч мүһарибәләри (1643—45, 1657—58, 1658—60, 1676—79) Д.-нын мәғлубијјәти илә нәтичәләнди. Д. Сконени вә Шәрги Норвечи итирди. Исвеч Балтик дәнизиндә һекемонлуғу әлә алды. 16 әсрдә Д. Һолштејни итирди (1773 илдә II Јекатерина илә бағланмыш сазишә әсасән јенидән кери алды). Д.-нын *Отузиллик мүһарибәдә (1618—48)* иштиракы да мүвәффәгијјәтсизликлә нәтичәләнди.

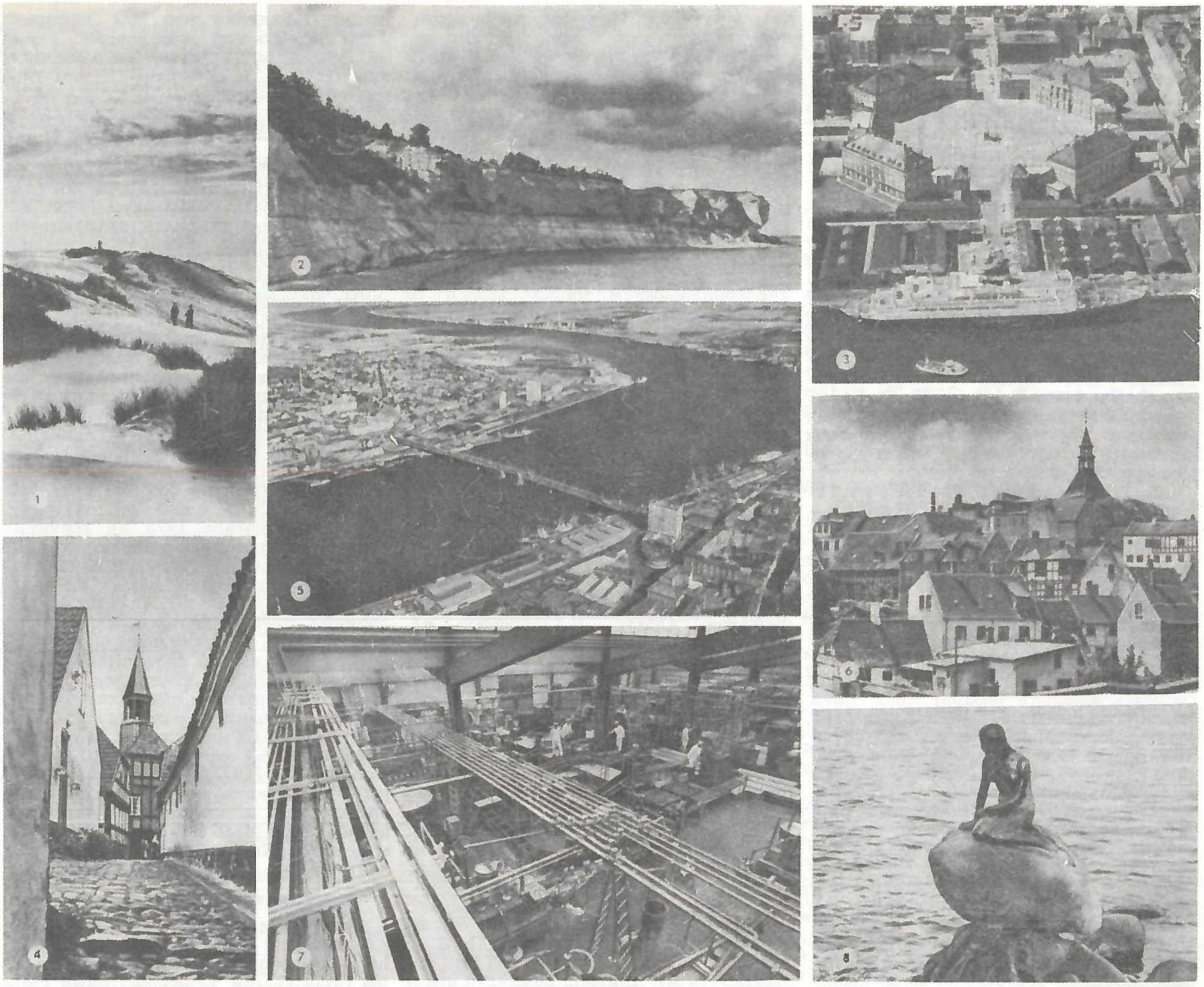
17 әсрдә Д.-да илк мануфактуралар јаранды. Шәһәрләрдә силки тәбәгәләшмә тәдричән артмаға башлады, буржуазијанын илк рүшејмләри мејдана кәлди. 1660 илдә Д. ирси монархија е'лан олунду. Дөвләтин мәркәзләшдирилмәси үчүн тәдбирләр көрүлдү. 18 әсрин 2-чи јарысы вә 19 әсрин әввәлиндә Д.-нын океанашыры вә транзит тичарәтиндә фәал иштиракы өлкәнин игтисади вә сијаси һәјатында тичарәт-сәнаје буржуазијасынын ролунун артмасына сәбәб олду. Тәһкимчилик һүгугу 1788 илдә гисмән, 1800 илдә исә тамамилә ләғв олунду. Капиталист мүнасибәтләринә кениш мејдан ачылды. 1840—41 илләрин ислаһатлары кәнддә феодализм галыгларынын ләғви јолунда мүһүм аддым олду. Илк сијаси партија вә тәшкилатлар јаранмаға башлады. 1848 илин мартындакы ингилаби јүксәлиш нәтичәсиндә Милли Либерал Партија һакимијјәтә кечди. Ијун конститусијасына (1849) көрә Д. мәһдуд һүгуглара малик вә икипалаталы парламенти (ригсдаг) олан монархија дөвләтинә чеврилди.

19 әсрин 50—60-чы илләриндә Д.-да феодализм галыглары ләғв олунду. К.т. саһәләринин әксәр һиссәси кәндлиләр тәрәфиндән сатын алынды; бу, к.т.-нын сәмәрәләшдирилмәсинә јол ачды. Ејни заманда харичи тичарәтин вә кәмичилијин ролу артды. Илк дәмир јолу салынды (1847), хүсуси банклар мејдана кәлди. Нојабр конститусијасы (1863) буржуазијанын игтисади гүдрәтинин артдығыны тәсбит етди. Данимарка—Пруссија мүһарибәси (1848—50) вә Австрија—Данимарка—Пруссија мүһарибәси (1864) нәтичәсиндә Д. Шлезвиги, Һолштејни вә Лауенбургу итирәрәк јекрәнк милли дөвләтә чеврилди.

19 әсрин 70-чи илләринин башланғычында Д.-да Биринчи Интернасионалын бөлмәләри—фәһлә с.-д. тәшкилатлары јаранды. 1871 илдә реформист с.-д. партијасы (ДСДП) тәшкил олунду, 70-чи илләрдә илк һәмкарлар иттифаглары, 1898 илдә исә Д. Һәмкарлар Иттифагларынын Мәркәзи Бирлији (ДҺИМБ) јарадылды. 1901 илдә крал IX Кристиан [1863 — 1906] парламент јолу илә һөкумәт тәшкил олунмасына ичазә верди. Мүлкәдарларын, голчомагларын вә шәһәр буржуазијасынын бә'зи тәбәгәләринин партијасы олан Венстре (1870 илдә јарадылмышдыр) һакимијјәтә кәлди. Парламентаризмә кечилмәси капиталист дәјишикликләри просесини баша чатдырды. 20 әсрин әввәлиндә Д. капитализми империализм мәрһәләсинә гәдәм гојду.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы Д.-да фәһлә һәрәкатына күчлү тә'сир көстәрди. 1918—20 илләрдә фәһләләр әксәр сәнаје мүәссисәләриндә 8 саатлыг иш күнүнә кечилмәсинә наил олдулар. Фәһлә һәрәкатынын јүксәлиши ДСДП-нин ингилабчы чинаһыны гүввәтләндирди. 1918 илин апрелиндә бу чинаһ Д. Сосиалист Фәһлә Партијасына (ДСФП) чеврилди, 1919 илин нојабрында исә онун әсасында Д. Сол Сосиалист Партијасы јарадылды [Коминтернә дахил олдугдан сонра *Данимарка Коммунист Партијасы* (ДКП) адланды]. Д. һаким даирәләри 1918 илдә Данимарка-Исландија унијасы (1918—44) чәрчивәсиндә Исландијаја мүстәгиллик вермәјә мәчбур олду. Үмуми рә'ј сорғусу нәтичәсиндә Шлезвигин шм. һиссәси (данимаркалылар јашајан әрази) 1920 илдә Д.-ја бирләшдирилди. 1924 илин ијунунда Д. илә ССРИ арасында дипломатик мүнасибәтләр јарадылды.

30-чу илләрдә Д. сәнајесинин инкишафы сүр'әтләнди, јени сәнаје саһәләри јаранды. 1940 ил апрелин 9-да фашист Алманијасы Д.-ны ишғал едәрәк ону өзүнүн әрзаг базасына чевирди. Фашист ишғалчыларынын ојунчағына чеврилән Д. һөкумәти 1941 ил ијунун 22-дә ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләри позду. Августда ДКП гадаған олунду, онун 400 үзвү һәбсә алынды. Һәмин илин декабрында Д. *«Антикоминтерн пактына»* гошулду. ССРИ силаһлы гүввәләринин 1942—43 илләрдәки гәләбәләри Д.-да Мүгавимәт Һәрәкатынын кенишләнмәсинә сәбәб олду. 1943 илин августунда бир сыра шәһәрләрдә антифашист тә'тилләр баш верди. Фашист ишғалчылары ојунчаг Д. һөкумәтини «девирдиләр». Өлкәдә һакимијјәт алман ишғалчыларынын әлинә кечди. 1943 илин сентјабрында коммунистләрин иштиракы илә Д. әразисиндә Азадлыг Шурасы јарадылды. Мүгавимәт Һәрәкатынын рәһбәр органы олан бу Шура пајызда кизли орду јаратмаға башлады; 1945 илин апрелиндә онун сыраларында артыг 43 мин дөјүшчү варды. 1945 ил мајын 5-дә Азадлыг ордусу Инкилтәрә силаһлы гүввәләри илә биркә Д.-дакы алман-фашист гошунларыны тәрксилаһ етди; мајын 9-да совет гошунлары Борнһолм а.-ны азад етдиләр. Мүһарибәдән сонра ДКП зәһмәткешләрин мадди вәзијјәтинин јахшылашдырылмасы, демократик һүгуглар, өлкәдә сијаси иглимин сағламлашдырылмасы уғрунда мүбаризәјә башчылыг етди. Сосиал-демократ В. Булемин һөкумәти (тәркибинә Мүгавимәт Һәрәкатынын, о чүмләдән коммунистләрин нүмајәндәләри дә дахил иди) дөвләт апаратыны ишғалчыларла әмәкдашлыг етмиш шәхсләрдән тәмизләмәк барәдә ганун верди, антиһитлер коалисијасы өлкәләринин гәрарларына тәрәфдар олдуғуну билдирди. ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр бәрпа олунду (1945, 10—16 мај). Һәмин ил Д. БМТ-нин тә'сис олунмасында иштирак етди. Фолкетингә (парламент) сечкиләр заманы (1945, 30 сентјабр) коммунистләр 18 мандат алдылар. ДКП-нин нүфузунун артмасындан горхуја дүшән ДСДП-нин сағ лидерлә-

Данимарка. 1. Јутландија јарымадасындан бир көрүнүш. 2. Стевнс-Клинт бурну. 3. Копенһакендә Амалијенборг сарај комплекси. 1749. Ме'марлар Н. Жарден вә Н. Ејтвед. 4. Скив шәһәриндә күчә. 5. Алборг шәһәри. 6. Свендборг шәһәри. 7. «Трифолиум» сүд комбинатынын сехләриндән бири. 8. Е. Ериксен. Копенһакендә «Балача су пәриси» абидәси. 1913.

ри фәһлә һөкумәти јаратмагдан имтина етдиләр. Һакимијјәт Венстре партијасынын әлинә кечди. АБШ вә Б. Британија һаким даирәләри Д.-нын мүһарибәдән сонракы чәтинликләриндән истифадә едәрәк онун игтисадијјатыны өзләриндән асылы вәзијјәтә салмаға наил олдулар. Д. 1949 ил апрелин 4-дә НАТО-ја дахил олду; 1950 илдә Д. илә АБШ арасында «һәрби јардым» барәдә сазиш имзаланды. «Гренландијанын мүдафиәси» барәдә АБШ — Данимарка мүгавиләси (1951, апрел) әслиндә Гренландијанын американ гошунлары тәрәфиндән ишғалыны ганунилә шдирди. 1953 ил ијунун 5-дә гүввәјә минмиш јени конститусијаја әсасән бирпалаталы парламент (фолкетинг) јарадылды, әмлак сензи ләғв олунду вә с. Өлкәнин НАТО-да иштиракы һәрби хәрҹләрин вә бунунла јанашы xариҹи борҹларын дурмадан артмасына сәбәб олурду. Х. Баунсгор һөкумәтинин (1968—71) игтисади чәтинликләрдән зәһмәткешләрин һесабына чыхмаг ҹәһдләри күтләви тә'тилләрә сәбәб олду. 1969 илин августунда бир сыра шәһәрләрдә өлкәнин НАТО-да иштиракына гаршы е'тираз нүмајишләри олду. 1971 илин октјабрында Ј. Крагын башчылығы илә јалныз ДСДП нүмајәндәләриндән ибарәт һөкумәт тәшкил едилди. Д.-нын «Үмуми базар»а ҹәлб олунмасы илә (1973, јанвар) өлкәнин игтисади вәзијјәти даһа да писләшди, инфлјасија сүр'әтләнди, тә'дијә балансынын кәсири артды. 1973 ил декабр сечкиләри нәтиҹәсиндә һакимијјәт башына кечән Венстре-Либерал Партијасынын зәһмәткешләрин мәнафеји әлејһинә јөнәлдилмиш һөкумәт програмы нәинки халг күтләләри, һәтта парламент үзвләринин әксәријјәти тәрәфиндән е'тиразла гаршыланды. 1975 илин јанвар сечкиләри нәтиҹәсиндә һакимијјәт јенидән А. Јоркенсен башда олмагла с.-д.-ларын әлинә кечди. Коммунистләр мөвгеләрини мөһкәмләдәрәк фолкетингдә 7 јер алдылар.

Сон илләр Д. илә ССРИ арасында әмәкдашлыг сәмәрәли шәкил алмышдыр. 1973 илин октјабрында Д.-нын баш назири А. Јоркенсен ССРИ-дә рәсми сәфәрдә олмуш, Совет рәһбәрләри илә данышыглар апармышдыр. Сәфәр заманы дәниз кәмичилијинә вә дәнизчилијин тәһлүкәсизлијинин тә'мин едилмәси саһәсиндә әмәкдашлыға даир сазишләр имзаланмышдыр. 1975 илин мајында Д. краличасы II Маргрете рәсми сәфәрлә ССРИ-дә олмуш, һәмин илин августунда Д. илә ССРИ арасында 10 ил мүддәтинә игтисади вә елми-техники әмәкдашлыға даир јени сазиш бағланмышдыр. Д. Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға даир мүшавирәнин (1975) Јекун актыны имзаламышдыр. Д. фолкетингинин 1974 илин мартында гәбул етдији xариҹи сијасәтә даир гәрарында көстәрилир ки, Д. НАТО вә «Үмуми базар»ын үзвлүјүндә галмагла јанашы Авропада вә бүтүн дүнјада сүлһүн тә'мин олунмасы, Шәрглә Гәрб арасында кәркинлијин зәифләдилмәси сә'јләриндә јахындан иштирак едәҹәкдир.

Сијаси партијалар вә һәмкарлар иттифаглары — Венстре-Либерал Партијасы—1870 илдә тә'сис олунмушдур, 110 мин үзвү вар (1976);

Мәркәз Демократлары — 1973 илин сону—1974 илин әввәлләриндә јарадылмышдыр; *Данимарка Коммунист Партијасы*; Мүһафизәкар Халг Партијасы — 1915 илдә тәшкил едилмишдир, 74 мин үзвү вар (1975); Сол социалистләр — 1967 илин декабрында Сосиалист Халг Партијасынын парчаланмасы нәтичәсиндә јарадылмышдыр. Тәрәгги партијасы —1970 илдә јарадылмышдыр. Радикал Венстре партијасы — 1905 илдә јарадылмышдыр, 20 мин үзвү вар (1976). Д. Сосиал-Демократ Партијасы—әсасы 1871 илдә гојулмушдур, 123 мин үзвү вар (1976), Сосиалист Интернасионалына дахилдир; Сосиалист Халг Партијасы, 1959 илдән фәалијјәтдәдир. Христиан Халг Партијасы—1970 илдә јарадылмышдыр, 12 мин үзвү вар. Бу партијаларын һамысы парламентдә (фолкетинг) тәмсил олунмушдур.

Д. Һәмкарлар Иттифаглары Мәркәзи Бирлији— 1898 илдә јарадылмышдыр. 44 саһә һәмкарлар иттифагыны бирләшдирир, *Бејнәлхалг Азад Һәмкарлар Иттифаглары Конфедерасијасына* дахилдир.

Игтисади-чоғрафи очерк. Д. капитализмин јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатмыш сәнаје-аграр өлкәсидир. Сәнаје, к.т. вә тичарәт-малијјә мүәссисәләринин 53%-индән чохуна 25 ири сәһмдар чәмијјәти нәзарәт едир. Банк әмәлијјатларынын 56%-ини 3 ири банк јеринә јетирир, сәнаје мүәссисәләринин 33%-ә гәдәри харичи инһисарларын (Америка, Исвеч, Гәрби Алманија вә с.) тә'сири алтындадыр. Сәнаје милли мәһсулун 40%-индән чохуну верир. Һасиледичи сәнајенин, әсасән, хаммал базасы јохдур. Енержијә олан тәләбаты идхал јаначаг өдәјир. Сон илләр Шимал дәнизиндә нефт јатаглары ашкар едилмишдир. Јутландијанын ш.-индә һасил едилән гонур көмүрдән јерли ИЕС-ләрдә истифадә едилир. Д.-нын г. саһилләри јахынлығында, дәниз дибиндән 180 мин *т* нефт һасил едилмишдир (1976). Енержинин чохуну ИЕС-ләр верир. Газын кәшф едилмиш еһтијаты 4,2 млрд. $м^3$ һесабланмышдыр. Гудено чајында СЕС вар. 1975 илдә 17,5 млрд. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир.

Сәнаје мәһсулунун 80%-индән чохуну габагчыл сәнаје саһәләри—машынгајырма вә метал е'малы (хүсусилә кәмигајырма, електротехника, радиоелектроника), јејинти, кимја, кағыз-селлүлоз, тохучулуг сәнајеси верир. 1975 илдә 55,7 мин *т* полад истеһсал едилмишдир. Мүһүм кәмигајырма мүәссисәләри Копенһакен, Оденсе, Накско, Һелсинкөрдәдир. Кәми мүһәррикләри, семент вә јејинти сәнајеси үчүн аваданлыг истеһсал едилир. Кимја сәнајеси фосфат (Копенһакен) вә азот (Грено) күбрәләри, синтетик гатран, пластик күтлә истеһсалы үзрә ихтисаслашдырылмышдыр. Әчзачылыг сәнајеси, тикинти материаллары (семент; 1974 илдә 2496 мин *т*), шүшә-керамика истеһсалы, јүнкүл вә јејинти сәнајеси (сүд вә әт консервләри, шәкәр, маргарин) мүәссисәләри вә с. вар. Бәдии сәнәткарлыг инкишаф етмишдир. Д.-нын к.т. јүксәк мәһсулдарлығы, әмтәәлилији илә фәргләнир вә өлкәнин игтисадијјатында мүһүм јер тутур. Ири фермалар үстүнлүк тәшкил едир. Хырда вә орта тәсәррүфатлар парчаланыр. 1960—1972 илләрдә хырда фермаларын сајы 31% азалмышдыр. К.т.-нын габагчыл саһәси, мәһсуллары ихрач едилән әтлик-сүдлүк һејвандарлыгдыр. Һејвандарлыг үмуми сатлыг к.т. мәһсулларынын тәгр. 90%-ини верир. Өлкәдә 3145 мин гарамал (о чүмләдән 1226 мин инәк), 7,93 млн. донуз вар (1975). 1975 илдә 4918 мин *т* сүд, 139 мин *т* јағ, 153 мин *т* пендир, 1129 мин *т* әт (о чүмләдән 777 мин *т* донуз әти) истеһсал едилмишдир. Гушчулуг инкишаф етдирилир. Хүсуси фермаларда хәзлик һејванлар (әсасән су самуру) јетишдирилир. 1975 илдә 1,7 млн. *т* балыг овланмышдыр.

3 млн. *ha* к.т.-на јарарлы торпағын 2,7 млн. *ha*-ы бечәрилир, 0,3 млн. *ha*-ы исә тәбии отлаглар вә чәмәнләрдир. Әсасән, буғда, човдар, арпа, јулаф, картоф әкилир.

1975 илдә 541 мин *т* буғда, 182 мин *т* човдар, 5194 мин *т* арпа, 379 мин *т* јулаф, 675 мин *т* картоф јығылмышдыр.

Игтисадијјатында дәниз донанмасынын ролу бөјүкдүр. Тичарәт донанмасынын тоннажы 4,7 мин брутто рек. *т*-дур (1975). Мүһүм портлары: Копенһакен, Орхус. Д.ј.-ларынын уз. 4245 мин *км*-дир (бәрәләрлә бирликдә). Автомобил јолларынын уз. 55,9 мин *км*-дир. Өлкәдә 1529 мин машын, о чүмләдән 1295 мин миник машыны вар (1975). Д.ј. бәрәләри Д.-ны Исвеч, АДР, АФР вә с. өлкәләрлә әлагәләндирир. Копенһакен јахынлығында бејнәлхалг аеропорт (Каструп; Авропада ән бөјүк аеропортлардан бири) вар. Машынгајырма вә к.т. мәһсуллары ихрач едилир. Јаначаг, машын вә аваданлыг, нәгл. васитәләри вә с. идхал олунур. Тичарәти, әсасән, Б. Британија, АФР, Исвеч иләдир. Пул ваһиди Данимарка кронасыдыр.

Силаһлы гүввәләр. Д.-нын силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән ибарәт олуб тәгр. 35 мин нәфәрдир (1976). Али баш командан кралдыр (кралича); билаваситә рәһбәрлији мүдафиә назири һәјата кечирир. Гуру гошунлары (22 мин нәфәр) бригадалардан, ҺҺГ (тәгр. 7,1 мин нәфәр) 120 дөјүш тәјјарәси вә 60 идарәолунан зенит ракети гурғусундан, ҺДГ (тәгр. 6 мин нәфәр) 70-дән чох мүхтәлиф типли кәмиләрдән ибарәтдир. Силаһлы гүввәләр муздла вә үмуми әскәри мүкәлләфијјәт һаггында ганун әсасында комплектләшдирилир. Д. силаһлы гүввәләри әслиндә НАТО-ја дахил олуб, Д.-Гәрби Алманија команданлығынын табелијиндәдир.

Сәһијјә. 1974 илдә Д.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 14,2, өлүм сајы 10,2, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 12,2 олмушдур. Орта өмүр кишиләрдә 70, гадынларда 76 илдир (1971—72). Д.-да гејри-инфексион патолокија (башлыча олараг үрәк-дамар системи хәстәликләри, јаман шишләр), бәдбәхт һадисәләрдән өлүм һаллары үстүнлүк тәшкил едир. Д.-да дәри-зөһрәви хәстәликләринә (сүзәнәк вә с.), ушаг инфексион хәстәликләринә, вирус һепатити вә с.-јә раст кәлмәк олур. 1973 илдә Д.-да 42,2 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 8,4 чарпајы) 300-ә јахын хәстәхана, тәгр. 10,8 мин һәким (әһалинин һәр 472 нәфәринә 1 һәким), 3,6 мин диш һәкими, 2 мин әчзачы, 30 минә јахын тибб бачысы вар. Һәким кадрларыны 7 али тибб мәктәби һазырлајыр.

Маариф. 7—14 јашлы ушагларын ичбари ибтидаи тәһсили һаггында илк ганун 1849 илдә гәбул едилмишдир. Д.-да мәктәб системинин әсасыны гојан 1903 ил гануну 50-чи илләрин ахырынадәк гүввәдә олмушдур. 1958 илдә јени мәктәб ислаһаты кечирилмишдир. Мәктәбләрә Маариф назирлији рәһбәрлик едир. Бундан әлавә һәр бәләдијјәдә хүсуси мәктәб идарәси фәалијјәт көстәрир. Тәһсил пулсуздур, лакин шакирдләрин тәгр. 10 фаизини әһатә едән хүсуси тәһсил мүәссисәләри дә вар. Мәктәбәгәдәр мүәссисәләр әмәк вә ичтимаи тә'минат назирлијинин сәрәнчамындадыр. Тәһсил мүддәти ибтидаи мәктәбләрдә (халг мәктәбләри) 7 ил, ашағы орта (реални) мәктәбдә 3 ил, јухары орта мәктәбдә (кимназија) һәмчинин 3 илдир. 1974/75 дәрс илиндә ибтидаи мәктәбләрдә 559 745, орта мәктәбләрдә 224 752 шакирд охујурду. Маариф һаггында 1975 ил ганунуна мүвафиг олараг, 1976 илин августундан 1—10 синифләр үчүн бүтүн өлкәдә ваһид тәһсил програмы һәјата кечирилмишдир. 12 иллик үмумтәһсил мәктәбләринин тә'сис едилмәси планлашдырылмышдыр. Техники пешә һазырлығы ашағы орта мәктәб базасында 1—3 ил мүддәтиндә һәјата кечирилир. 1973/74 дәрс илиндә техники пешә мәктәбләриндә 131 453 шакирд охујурду. Д.-да 5 ун-т (тәгр. 50,3 мин тәләбә), 3 техники али мәктәб (5,7 мин тәләбә), 10 ин-т вә 8 коллеч вар (1977). Бөјүк китабханалары: Милли китабхана (Крал китабханасы; 2 млн.-дан чох китаб), Бәләдијјә китабханасы (1880 мин китаб) вә с. Әсас музејләри: Милли музеј, Дөвләт рәссамлыг музеји, Крал дәниз музеји вә с.

Елм вә елми идарәләр

Тәбијјат вә техника елмләри. Д.-да елм 15 әсрин сонунда јаранды. Т. Браһе Ураниборг рәсәдханасынын әсасыны гојду (1576). 17 әсрдә Д.-нын елми мәркәзи Копенһакен ун-ти олду. О. Рөмер ишығын сүр'әтини өлчдү (1675). Д. Крал Елмләр Чәмијјәти (Елмләр Академијасы) јарадылды (1742). Һ. Ерстедин електрик, оптика вә акустика саһәсиндә ишләри мәшһур иди. О, чәрәјанын магнит тә'сирини (1820) кәшф етди. Онун тәшәббүсү илә Д.-да Али Техники Мәктәб ачылды (1829). 19 әсрин 2-чи јарысы—20 әсрин әввәлләриндә Метеоролокија Ин-ту, чоғрафија, кимја, електротехника, астрономија вә с. чәмијјәтләри јаранды. Елми тәдгигатлар үчүн Карлсбергин хүсуси фонду јаранды (1876). Онун васитәси илә Тәбијјат-Тарих Музеји (1877), Ширин Сулар Биолокијасы Ин-ту, Карлсберг кимја лабораторијасы ачылды. Бу дөврдә физик Л. Лорентс хүсусилә фәргләнирди. Ј. Томсен термокимјанын әсасыны гојду. И. Кјелдал үзви бирләшмәләрдә азотун тә'јин едилмәси үсулуну кәшф етди. Бу дөврүн алим-һәкимләриндән Б. Банг, С. Марсен, К. Фенкер, А. Һанновер мәшһур иди. В. Јохансен «тәмиз хәтләр» тә'лимини јаратды, «кен», «кенотип» вә «фенотип» анлајышларыны елмә дахил етди. 20 әсрдә Н. Борун (Нобел мүкафаты, 1922) фәалијјәти сајәсиндә Д. атом физикасынын тәдгигат мәр-

кәзләриндән бири олду. Онун тәшәббүсү илә Нәзәри Физика Ин-ту јарадылды (1920). Х. Бор тәхминән дөври олан функсијаларын нәзәријјәсини верди. А. Крог капиллјар ган дөвранынын физиолокијасы саһәсиндәки ишләринә (1920), К. Јенсен вә Ј. Фибикер хәрчәнк хәстәлијинин тәдгигинә (1926), Х. Дам исә К витамининин кәшфинә көрә (1943) Нобел мүкафатына лајиг көрулдүләр. 1945 илдән сонра Д.-да тәтбиги електроника, изотоплар, зүлаллар кимјасы вә с. елми-тәдгигат ин-тлары тәшкил олунду. 1957 илдә Нүвә Тәдгигатлары Мәркәзи јарадылды. 1975 илдә О. Бор вә Моттелсон нүвә физикасы саһәсиндәки тәдгигатларына көрә Нобел мүкафаты алдылар.

Ичтимаи елмләр

Фәлсәфә. Д. фәлсәфәсинин инкишафы үчүн етика вә психолокија проблемләринә мејл характерикдир. Орта әсрләрдә фәлсәфә Авропа схоластикасы илә сых бағлы олмушдур (А. Сунесен, 13 әср). 18 әсрдә Маарифчилик јајылмаға башламышдыр. Башлыча нүмајәндәләри Л. Һолберг, Е. С. Снедорф, Е. Крафт вә Ф. К. Ејлскоу олмушлар. 18 әсрин ахырларында Д.-ја кантчылыг (әсасән әхлаг фәлсәфәси кими) нүфуз етмишдир. 19 әсрин әввәлиндән Д. фәлсәфәси алман романтизминин тә'сиринә мә'руз галмышдыр. 30-чу илләрдә һекелчилијин јајылмасы илә (тәрәфдарлары Ј. Л. Һејберг, Р. Нилсен, Һ. Брјөкнер) романтизмә диггәт артмышды. Һекелин фәлсәфәсинә гаршы һәм «сағлам дүшүнчәли реалистләр» (П. М. Мјөллер), һәм материалистләр (һәким Ф. Дрејер), һәм дә иррасионалистләр (Ф. К. Сибер), хүсусилә *екзистенсиализмин* сәләфи С. Кјеркегор чыхмышлар. 19 әсрин 70-чи илләриндән башлајараг марксизм јајылмаға башлады. Л. Пио, К. Брикс, П. Ј. Гелефф билаваситә К. Маркс илә әлагә сахлајырдылар. 19 әсрин сонундан фәһлә һәрәкаты реформизм идеолокијасы, хүсусилә бернштејнчилијин тә'сири алтында иди. 70-чи илләрдән башлајараг 20 әсрин 20-чи илләринә кими классик позитивизм үстүн мөвге тутмуш, Г. Спенсерин тәкамүл нәзәријјәси, Дарвинин инкишаф консепсијасы кениш јајылмышды. 20 әсрин орталарында мәнтиги позитивизм вә аналитик фәлсәфә ән нүфузлу ҹәрәјанлар олмушдур (А. Томсен, Һ. Иверсен, Ј. Јөргенсен, физик Н. *Бор* вә б.). Психолокија проблемләри илә К. К. Кортсен, В. Кур, С. Несгор, Ф. Брандт (һәм дә фәлсәфә тарихчисидир), етика илә А. Һансен, К. Јөргенсен вә б. мәшғул олмушлар. Кјеркегорун фәлсәфи ирси кениш тәдгиг едилир.

Коммунист партијасынын јаранмасы илә (1919) марксизмин тәблиғиндә јени мәрһәлә башланмышдыр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән (1939—45), хүсусән 60-чы илләрдән сонра марксизм нәзәријјәси, тарихи материализм вә сосиолокија мәсәләләри тәдгиг олунур (И. Нјорлунд вә б.).

Д.-да фәлсәфә вә психолокија ҹәмијјәти (1965), Копенһакен ун-тиндә фәлсәфә факүлтәси вар.

Тарих елми. 12 әсрдә крала јахын адамлардан илк данимаркалы тарихчи-салнамәчиләр мејдана чыхды. 16—17 әсрләрин задәкан тарихчиләриндән биринчи олараг Х. Сванинг вә А. Сјөренсен-Ведел Д. тарихшүнаслығында сәнәдли тәдгигат ишинин, О. Ворм археографијанын, шаир вә драматург Л. Һолберг исә 18 әсрин 1-чи јарысында маарифчи-мүтләгијјәтчи тарихшүнаслығын әсасыны гојду. Скандинавија тарихинә даир мәнбәләрин топлајычылары, наширләри вә тәнгидчиләри Х. Грам вә онун шакирди Ј. Ланкебек, П. Ф. Сум, А. Калл, Р. Нјуеруп 18 әсрдә вә 19 әсрин 1-чи јарысында бу мәктәбин көркәмли нүмајәндәләри идиләр. Шаир вә тарихчи јепископ Н. Ф. С. Грундтвиг башлыча олараг алман мүтәфәккирләринә истинад едәрәк тарихин мүһафизәкар дини-фәлсәфи консепсијасыны ишләјиб һазырлады. Скандинавизм (Скандинавијанын гәдим мәдәни ирсинин мәдһи, Скандинавија халгларынын тарихи гоһумлуғуну нәзәрә чарпдырмаг) 19 әсрин орталарында Д. романтик тарихшүнаслығынын характерик ҹәһәти олмушдур. Капиталист мүнасибәтләринин бәргәрар олмасы илә тарихчиләр романтик, милли-либерал вә скандинавизм консепсијаларыны позитивизм вә буржуа демократизми мөвгеләриндән тәнгиди шәкилдә нәзәрдән кечирмәјә башладылар. 20 әсрин әввәлләриндә радикал-позитивист ҹәрәјан (19 әсрин 70-чи илләриндә јаранмышды) мүһүм мөвге тутду.

19 әсрин ахырында К. Маркс вә Ф. Енкелсин бә'зи әсәрләри Данимарка дилинә тәрҹүмә олунду. 20 әсрин 1-чи рүбүндә Д. буржуа тарих елминин формалашмасы сүр'әтләнди. 1920—45 илләрдә сијаси тарихә, һүгуга, кәнддә ичтимаи мүнасибәтләр тарихинә даир бир сыра мүһүм әсәрләр јаранды. Мүһарибәдән сонракы илләрдә буржуа тарихшүнаслығы харичи сијасәт, Д.-да Мүгавимәт Һәрәкаты, 17—18 әсрләрин игтисади тарихи мәсәләләринә дә диггәт јетирмәјә башлады. Муасир тарихчиләрдән И. Нөрлунд, А. Јөнсен, В. Фуглсангын әсәрләриндә Д. тарихи марксист мөвгеләрдән ишыгландырылыр.

Әсас тарихи тәдгигат мәркәзләри: Д. тарих ҹәмијјәти (1839); Вәтән тарихини өјрәнән Д. Крал ҹәмијјәти (1745); Шимал өлкәләринин гәдим тарихини өјрәнән Крал ҹәмијјәти (1825). Һәр үчү Копенһакендә јерләшир.

Игтисадијјат елми. Д.-да игтисади фикир 18 әсрин әввәлләриндә јаранмышдыр; онун формалашмасы Гәрби Авропада *меркантилизмин* јајылмасы илә бағлыдыр. 18 әсрин 2-чи јарысы—19 әсрин 1-чи јарысында *фритредерлик* идејалары өјрәнилмишдир. 19 әсрин ахырларында Д.-да кооператив һәрәкаты кенишләнди.

Мүасир Д. игтисади фикир мәктәби өлкәнин игтисади тарихинә формал статистик јанашма консепсијаларына әсасланыр. Дүнја игтисади бөһранындан (1929—33) сонра Д.-да *кејнсчилик* кениш јајылды. Д. сосиал-демократијасынын игтисади програмынын нәзәри әсасыны «тәнзимләнән капитализм», ики системин ујғунлашмасы (конверкенсијасы) вә с. мүасир буржуа нәзәријјәләри тәшкил едир.

Д. Коммунист Партијасынын јаранмасы (1919) илә Д.-да марксист игтисади фикрин әсасы гојулмушдур. Игтисадчы кадрлар Копенһакен вә Орхус ун-тләриндә, тиҹарәт ин-тлары нәздиндәки хүсуси мәктәбләрдә һазырланыр.

Дилчилик. Дилчилик тарихиндә Д. дилчиләри көркәмли јер тутурлар. Гәрби Авропада үмуми вә мүгајисәли-тарихи дилчилијин баниләриндән бири Р. К. *Раск*, һинд-Авропа дилләринин мүгајисәли грамматикасы, финугоршүнаслыг вә түрколокија мүтәхәссиси, Орхон-Јенисеј абидәләрини нәшр етдирән вә онларын гәдим түрк јазылы абидәләринә мәнсубијјәтини мүәјјәнләшдирән В. *Томсен*, «Вернер гануну»нун мүәллифи К. *Вернер*, инкилис дилчилијинә вә үмуми дилчилијә даир чохлу әсәрин мүәллифи Ј. О. *Јесперсен*, *глоссематиканын* баниләри Л. *Јелмслев*, Х. Улдалл, В. Брөндал, һәмчинин К. Педерсен, К. Сандфелд, П. Дидерихсен вә б. Д. дилчиләри мәшһурдур. Д. дилинин тәдгиги мүһүм јер тутур (О. Каркар, В. Далеруп, Ј. Брөндум-Нилсен, П. Скаутруп, Л. Виммер вә б.). Үмуми дилчилик проблемләринә марағын артмасы илә әлагәдар 1931 илдә Копенһакен дилчилик дәрнәји јарадылмышдыр.

Елми идарәләр. Елми-тәдгигат ишләри бир сыра али мәктәбләрдә (Копенһакен ун-ти, Политехник ин-т вә с.) апарылыр. Атом енержиси вә к.т. саһәләри үзрә дөвләт елми-тәдгигат ин-тлары вә лабораторијалары, Копенһакен вә Орхус ш.-ләриндә технoложи ин-тлар вар. 1937 илдә тәшкил едилмиш Техника Елмләри Академијасы 19 елми-тәдгигат ин-туну бирләшдирир. Үмумскандинав Нәзәри Нүвә Физикасы Ин-ту («Nordita», 1957) Д.-дадыр. Д. тәтбиги тәдгигатлар үзрә Скандинавија Шурасынын үзвүдүр, бејнәлхалг елми тәшкилатларла әмәкдашлыг едир.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Илк мүнтәзәм нәшр едилән гәзет—«Данске Меркуриус» 1666 илдә чыхмышдыр. 1976 илдә онларча гәзет вә журнал нәшр олунмушдур. Мүһүм мәтбуат органлары: «Актуелт» (1872, 1959 илләдәк «Сосиал-демократен»), «Берлингске тиденде» (1749), «Бөрсен» (1896), «Берлингске афтенавис» (1794), «Фјунс тиденде» (1872), «Политикен» (1884), «Ланд ог фолк» (1941, ДКП МК-нын органы) гәзетләри, «Тиден» (1939), «Фремтиден» (1945) журналлары вә с. Радио (1925), телевизија (1951) верилишләринә «Д. радиосу» Дөвләт идарәси нәзарәт едир. Ритсаус-бүро мә'лумат акентлији (1866) Копенһакендәдир.

Әдәбијјат. Халг поезијасы баллада, дини вә дүнјәви мәзмунлу нәғмәләр, исланд *сагалары* вә Скандинавија мифолокијасы илә бағлы гәһрәманлыг нәғмәләри илә зәнкиндир. Илк әдәби абидәләр 12 әсрдә латын дилиндә мејдана кәлмишдир. 13—14 әсрләрдә Д. дилиндә абидәләр (әсасән, тәрҹүмә әсәрләри) јаранды. 16 әср Д. әдәбијјаты *Реформасија* һәрәкаты илә бағлыдыр. К. Педерсен Библијаны тәрҹүмә етмәклә Д. әдәби дилинин әсасыны гојду. Дини поезија илә јанашы сатира вә мәктәб драмы да инкишаф етди. 16 әсрин 2-чи јарысы —17 әср Д. әдәбијјатына италјан вә һолланд Интибаһынын, франсыз классисизминин тә'сири олмушдур. 18 әсрдә Маарифчилик идејалары јајылды. Л. Һолберг комедијалары илә реалист Д. әдәбијјатынын әсасыны гојду. 19 әсрин әввәлләриндә романтизм һаким ҹәрәјан олду (А. Еленшлекер, Н. Ф. С. Грундтвиг, С. С. Бликер, К. Винкер). 20—30-чу илләрдә реализм инкишаф етди. Һ. К. *Андерсенин* нағыллары дүнја

шөһрәти газанды. С. Кјеркегорун јарадычылығы Скандинавија әдәбијјатынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрди. 70-чи илләрдә харичи, хүсусилә рус реалист әдәбијјатынын тә'сири күчләнди (Д. әдәбијјатында «Туркенев дөврү»). Реализмин мөһкәмләнмәсиндә К. *Брандесин* мүһүм ролу олду. 90-чы илләрдә вә 20 әсрин әввәлиндә реализм даһа да гүввәтләнди (Һ. Понтоппидан, Ј. В. Јенсен, Г. Ј. Вид, К. Микаелис, Ј. М. Скјолборг, Ј. Окјер вә б.).

Д. әдәбијјатында сосиалист реализминин баниси М. *Андерсен-Нексөнүн* јарадычылығы Д. әдәбијјатынын инкишафында јени мәрһәлә олду. Биринчи дүнја мүһарибәси илә әлагәдар әдәбијјатда тәнһалыг, горху вә үмидсизлик мотивләри јајылды (Е. Бөннелјукке, Һ. Һ. Седорф-Педерсен, Ф. Нјугор, П. Ланке, Ј. А. Шаде вә б.). 20-чи илләрин сону—30-чу илләрдә реалист ичтимаи-тәнгиди нәсрдә јүксәлиш јаранды (Һ. Р. Кирк, Е. Кристенсен, К. Беккер, Л. Фишер, М. *Клитгор* вә б.). 30-чу илләрдә, хүсусилә алман-фашист ишғалы дөврүндә јазычылар фашизм әлејһинә мүбаризәдә фәал иштирак етдиләр. Јазычыларын әксәријјәти *Мүгавимәт һәрәкатына* гошулду. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Андерсен-Нексө, Кирк, Шерфиг, Беккер, Һ. Вулф вә б.-нын әсәрләри илә мүтәрәгги әдәбијјат даһа да инкишаф етди. 50—70-чи илләрин драматуркијасы буржуа чәмијјәтинин ифшасы, форма ахтарышлары илә фәргләнир (Е. Брун-Олсен, Е. Кнудсен, К. Рифбјерк, Ј. Јенсен вә б.). Һ. К. Андерсенин нағыллары Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмуш вә дәфәләрлә нәшр едилмишдир.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Д. әразисиндәки ән гәдим мәдәнијјәт абидәләри е.ә. 8-чи миниллијә аиддир. «Викингләр дөврү»ндән Треллеборг галасынын галыглары (Зеландија а.) вә с. мүһафизә олунмушдур. 10—12 әсрләрдә ағач вә дашдан базилика типли килсәләр тикилирди. Роман үслублу килсәләрин дивар рәсмләриндә Бизанс инчәсәнәтинин тә'сири күчлү олса да, јерли орнаментләрдән дә истифадә едилирди. Готика дөврүндә (13 әсрин әввәли—16 әсрин 30-чу илләри) Роскилле вә Оденседә нәһәнк килсәләр, һәмчинин дүзбучаг планлы мөһкәм диварлы гәсрләр (Виборг р-нунда Спөтруп гәсри) јарадылды. Алманија, Һолландија вә Франсадан чохлу сәнәт әсәри идхал олунмагла јанашы, һәмин өлкәләрдән сәнәткарлар да кәлмәјә башлады. 16—18 әсрләрин ме'марлығы үчүн сарајлар, ичтимаи биналар вә јашајыш евләринин тикинтиси характерикдир; бунларын бәзәкләриндә Ренессанс (Копенһакендә биржа вә Росенборг сарајы), барокко вә рококо үслубларынын тә'сири өзүнү көстәрир. 18 әср Д. ме'марлығынын ән көзәл абидәси Копенһакендәки Амалијенборг сарај комплексидир (ме'марлар Н. Ејтвед, Н. Жарден). Копенһакендә Рәссамлыг Академијасынын тә'сис едилмәси (1754) өлкәдә классисизмин инкишафына тә'сир көстәрди. Ме'марлардан К. Ф. Һарсдорф, К. Ф. Һансен, М. Г. Биннесбөл, һејкәлтәраш Б. *Торвалдсен*, бојакар Н. А. Абилгор вә б. классисизмин көркәмли нүмајәндәләридир. 19 әсрин 1-чи јарысында бојакар К. В. Еккерсберг, онун давамчылары К. Көбке вә б.-нын јарадычылығы Д. тәсвири сәнәтиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә бир груп реалист рәссамын (П. С. Крөјер, В. Јоһансен вә б.) јарадычылығы илә әлагәдар Д. бојакарлығында јени јүксәлиш башланды. Д. импрессионизминин әсасыны гојан һејкәлтәраш вә бојакар Т. Е. Филипсенин јарадычылығы да бу груп илә бағлы олмушдур. 19 әсрин 2-чи јарысында Д. ме'марлығы үчүн әввәлки дөврләрин үслубларынын тәглиди вә еклектизм характерик иди. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә Д.-да милли романтизм јаранды вә мөһкәмләнди (ме'марлар М. Нүроп, П. В. Јенсен-Клинт вә К. Клинт). 30-чу илләрдә функсионализм кениш јајылды (Орхусда ун-т, 1932—46, ме'марлар К. О. Фискер вә б.). 20 әсрин әввәлләриндән Д.-да мүхтәлиф бәдии чәрәјанлар мөвчуддур. Реализмә мејл көстәрән рәссамлардан О. Руде, Х. Јенсен, П. Кристенсен вә б. абстраксионизмә, «поп-арт»а вә дикәр модернист чәрәјанлара гаршы чыхырлар. Һејкәлтәрашлардан К. Нилсен, Ј. К. Бјерг вә б. мәшһурдур. Д. тәсвири сәнәтиндә реалист, кәскин ичтимаи мәзмунлу графика әсәрләринин мүәллифи Һ. *Бидструпун* јарадычылығы хүсуси јер тутур. 70-чи илләрин 2-чи јарысындан тәсвири сәнәтдә 60-чы илләрин абстракт вә декоратив үслубларындан узаглашма мејлләри ајдын нәзәрә чарпыр.

Мусиги. 12 әсрәдәк Д. милли мусигиси халг јарадычылығы илә тәмсил олунмушдур. Халг мусигиси кәзәрки мусигичиләр—лекерләр, феодал сарајларында хидмәт едән скалдлар тәрәфиндән ифа едилирди. 12 әсрдә професионал мусигинин илк нүмунәләри (дини мусиги) јаранмыш, 15 әсрдән дүнјәви мусиги сәнәти инкишаф етмишдир. М. Педерсен, Һ. Нилсен илк професионал бәстәкарлардыр. 18 әсрин сонунадәк Д. мусигисинә мүхтәлиф мусиги мәктәбләринин тә'сири олмушдур. Ф. Кунтсенин «Һолкер Данске» операсы (1789), И. Шултсун «Халг руһунда» маһны мәчмуәси, «Мәһсул бајрамы» комик операсы (1790) милли мусиги үслубунда јаранмыш илк әсәрләрдир. Мүасир бәстәкарлыг мәктәбинин баниси К. Нилсен, һәмчинин А. Енна, П. Ланке-Мүллер, А. Һамерик 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә фәалијјәт көстәрмишләр. Мүасир Д. мусигиси мүхтәлиф тәмајүллү бәстәкарларын јарадычылығы илә тәмсил олунур. 70-чи илләрдә демократик, гисмән ингилаби мәзмунлу халг мусигиси инкишаф етмишдир. 20 әср бәстәкарларындан К. Рисакер, Ф. Вејс, В. Һолмбое, Н. В. Бентсон, ифачылардан В. Шөлер, К. Олсон, Б. Јонсон, А. Свенсен, Б. Бенгтсон, Д. Коппел, Б. Сөнберг вә б. мәшһурдур. Копенһакен, Оденсе, Орхусда консерваторија, симфоник орк., хор вә с. мусиги коллективләри вар. Өлкәдә мусигичиләр иттифагы (1911), бәстәкарлар иттифагы (1913) фәалијјәт көстәрир. 1974 илдә Д.-да кечиридмиш ССРИ күнләри илә әлагәдар Азәрб. инчәсәнәт усталары да чыхыш етмишләр.

Театр. Орта әсрләрдә Д.-да мәктәб театрларынын һазырладығы тамашалар, еләчә дә моралите вә мистеријалар кениш јајылмышды. 1722 илдә Копенһакендә илк милли театр—«Данимарка сәһнәси» (1770 илдән Данимарка Крал Театры) ачылды, 1748 илдә театр нәздиндә балет труппасы, 1754 илдә исә рәгс мәктәби јарадылды. Г. Лоннеман, М. У. Һортулан, Н. Клементин милли актјор сәнәтинин әсасыны гојдулар. 19 әсрдә милли романтик драмын јаранмасы илә әлагәдар Д. театрында јени дөвр башланды. 19 әсрин орталарындан Д. балетинин милли хүсусијјәтләри мүәјјәнләшди, хореографија мәктәби јаранды. 20 әср Д. театры мүхтәлиф дөврләрдә (әсрин әввәлләри вә 50-чи илләрдә) бөһран кечирмишдир. Д. театрынын јүксәлишиндә «Фәһлә театры», «Ичтимаи театр», «Бетти Нансен театры»нын мүһүм ролу олмушдур. Мүасир буржуа чәмијјәтини тәнгид едән пјесләр кениш шөһрәт газанмышдыр. Газанч театрлары арасында «Јени театр», «Гладсакс-театр», 60-чы илләрдә јарадылан кичик театрлардан ичтимаи-тәнгиди тәмајүллү «Фјол-театр» мәшһурдур. Актјорлардан М. Вит, Һ. Бентсон, Е. Роде, К. Петерсен, Л. Броберг, балет артистләриндән М. Ланнер, М. Вангсое, К. Симоне, Һ. Кронстам, балетмејстер Ф. Флиндт 20 әсрин танынмыш сәнәткарларындандыр.

Кино. 1897 илдә Д.-да бир нечә сәнәдли филм, 1903 илдә «Е'дам» (реж. Л. П Елфелт) бәдии филми чәкилмишдир. 1906 илдә Копенһакендә «Нордиск» киностудијасы јарадылмышдыр. 1917—20 илләрдә Д. филмләри дүнја кино базарындан алман вә Америка филмләри тәрәфиндән сыхышдырылыб арадан чыхарылмыш, көркәмли кино хадимләри АБШ вә Алманијаја мүһачирәт етмишдиләр. Бу илләрдә комедија актјорларындан Һ. Мадсен вә К. Шенстрөмүн (Пат вә Паташон) иштирак етдији филмләр (реж. Л. Лауритсен) бөјүк мүвәффәгијјәт газанмышды. Алман-фашист ишғалы илләриндә (1940—45) Д.-да примитив комедијалар истеһсал олунур, бәдии әсәрләрин екранлашдырылмасына әсас јер верилирди. «Гәзәб күнү» (1943, реж. К. Т. Дрејер) филми Д. киносунун бу дөврдә чәкилмиш ән јахшы нүмунәсидир. Д. фашист ишғалындан азад олундугдан сонра Мүгавимәт һәрәкатына, капиталист чәмијјәтиндә ушаг вә кәнчләрин вәзијјәтинә даир, еләчә дә буржуа либерализмини, ичтимаи эталәти тәнгид едән филмләр јарадылды: «Көрүнмәз орду» (1945, реж. Ј. Јакобсен), «Бәшәр өвлады Дитте» (1946, М. Андерсен-Нексөнүн әсәри үзрә) вә «Палле дүнјада тәкдир» (1954, һәр ики филмин реж. А. вә Б. Һеннинг-Јенсенләрдир), «Сөз» (1955, К. Мункун пјеси үзрә, реж. К. Т. Дрејер), «Сонунчу гыш» (1960, реж. Е. Тимрот), «Он доггуз гызылкүл» (реж. Е. Һ. Кристенсен), «Шаһзадә Пиви» (реж.-лар Ф. Мөллер вә А. Рефн), «Мәним дүнјам бурадан башланыр» (реж. К. Брод-Томсен), «Полис ишчиси» (реж. А. Рефн) 70-чи илләрин мүвәффәгијјәтли филмләриндәндир. Д.-нын сәнәдли вә гысаметражлы филмләри мәшһурдур.

Әд.: XIX әср харичи әдәбијјат тарихи, Б., 1964; Садуль Ж., Всеобщая история кино, пер. с франц., т. 2—3, М., 1958—61; Всеобщая история искусств, т. 2, кн. 1, М., 1960, с. 471—76; т. 4, М., 1963, с. 455—58; т. 5, М., 1964, с. 304—09; т. 6, кн. 1, М., 1965, с. 285—89; Кристенсен С. М., Датская литература 1918—1952, М., 1963; Всеобщая история архитектуры, т. 4, Л.—М., 1966, с. 576—86; т. 5, М., 1967, с. 612—25; т. 7, М., 1969, с. 462—67; Неустроев В. П., Датская литература, в кн.: История зарубежной литературы конца XIX — начала XX в., [М.], 1968; јенә онун, Датская

литература, в кн.: История зарубежной литературы после Октябрьской революции, ч. 1, [М.], 1969; Голощубов Ю. И., Скандинавия и проблемы послевоенной Европы, М., 1974; Кудрина Ю. В., Дания в годы второй мировой войны, М., 1975.

ДАНИМА́РКА БОҒАЗЫ — Гренландија вә Исландија а-ры арасында боғаз. Гренландија дәнизини Атлантик океаны илә бирләшдирир. Ени тәгр. 260 *км*, фарватердә ән дајаз јери 227 *м*-дир. Д.б.-ндан Гренландија саһилләри боју шм.-дан ч.-а сојуг Шәрги Гренландија ахыны, Исландија саһилләри боју исә ч.-дан шм.-а исти Ирминкер ахынынын голу кечир.

ДАНИМА́РКА БОҒАЗЛАРЫ, Балтик боғазлары — Скандинавија вә Јутландија ј-а-лары арасында боғазлар системи. Д.б. системинә Кичик Белт, Бөјүк Белт, Ересунн (Зунд), Каттегат вә Скакеррак боғазлары дахилдир. Д.б.-нын ән дар јери Кичик Белтдә 0,5 *км*, Бөјүк Белтдә 3,7 *км*, Ересуннда 10,5 *км*, Каттегатда 60 *км*, Скакерракда 110 *км*-дир. Д.б. Балтик дәнизи портларыны Дүнја океаны портлары илә бирләшдирән әсас дәниз јолудур.

ДАНИМА́РКА ДИЛИ — *данимаркалыларын* дили, Данимарканын рәсми дили. Керман дилләринин Скандинавија јарымгрупуна дахилдир. Д.д.-ндә тәгр. 5 млн. адам данышыр (1976). 3 әсас диалект групу (Јутландија, Шәрги Данимарка вә ада диалектләри) вар. Әдәби дил ада диалектләри групундан олан Зеланд диалектләри әсасында, 18 әсрдә формалашмышдыр. Грамматик гурулушча аналитик дилдир. Д.д. 3 инкишаф мәрһәләси кечмишдир: үмумскандинавија дили (3—9 әсрләр), гәдим (9—16 әсрләр) вә јени Д.Д. (16—20 әсрләр). 16—19 әсрләрдә Норвечдә дә рәсми вә әдәби дил олмушдур. Ән гәдим јазылы абидәләри 9 әсрә аиддир. Әлифбасы латын графикасы әсасында дүзәлдилмишдир.

Әд.: Новакович А. С., Практический курс датского языка, М., 1969.

ДАНИМА́РКА КОММУНИ́СТ ПАРТИЈАСЫ (ДКП, Danmarks Kommunistiske Parti)—1919 ил нојабрын 9-да, Сосиалист кәнчләрин сол гүввәләринин вә Данимарка Сосиалист Фәһлә Партијасынын Сол Сосиалист Партијасында бирләшмәси нәтичәсиндә јарадылмышдыр (1920 илин нојабрында Коминтернә дахил олду вә ДКП адланмаға башлады). 30-чу илләрдә ДКП-нин зәһмәткеш күтләләр арасында нүфузу артды, 1932 ил сечкиләри заманы ики нүмајәндәси парламентә сечилди. ДКП-нин 14-чү гурултајында (1936) Коминтернин 7-чи конгресинин (1935) гәрарлары әсасында Данимарка шәраитиндә ваһид чәбһә сијасәти принсипләри ишләниб һазырланды. 1941 илин ијунундан (алман-фашист ишғалы дөврүндә) кизли фәалијјәт көстәрән ДКП Мүгавимәт һәрәкатынын әсас тәшкилатчысы вә рәһбәри олду. ДКП-нин нүмајәндәләри мүһарибәдән сонра биринчи «Азадлыг һөкумәти»нин (1945, 5 мај—6 нојабр) тәркибинә дахил олдулар. Партија сүлһ уғрунда, өлкәнин милитаристләшдирилмәси вә НАТО-да иштиракына, Данимарка әразисиндә һәрби базаларын јерләшдирилмәсинә гаршы, зәһмәткешләрин үмдә мәнафеләри уғрунда мүбаризәјә башчылыг етмишдир. 17-чи гурултајда (1952) гәбул олунмуш «Данимарка халгынын јолу» адлы партија програмында өлкәдә фәһлә синфинин сијаси һакимијјәтә наил олмаг вә сосиалист чәмијјәти гурмаг ДКП-нин сон мәгсәди е'лан едилди. 50-чи илләрдә ДКП партија дахилиндә јаранмыш тәфтишчи груплашманы идеја вә тәшкилатча дармадағын едәрәк өз сыраларыны марксизм-ленинизм вә пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләри әсасында мөһкәмләндирмәк хәтти көтүрдү. ДКП-нин 25-чи гурултајында (1976, 23—25 сентјабр) инһисарларын һакимијјәтинин мәһдудлашдырылмасы, зәһмәткешләрин сосиал вә демократик һүгугларынын кенишләндирилмәси, Данимарканын НАТО-дан вә *Авропа Игтисади Бирлијиндән* чыхмасы уғрунда мүбаризәдә фәһлә синфинин бирлији мәсәләләри, һәмкарлар иттифагларында, дикәр күтләви тәшкилат вә һәрәкатларда партија ишини күчләндирмәк вәзифәси диггәт мәркәзиндә олмушдур.

ДКП нүмајәндә һеј'әтләри коммунист вә фәһлә партијаларынын Бејнәлхалг мүшавирәләриндә (Москва—1957, 1960, 1969), Авропа коммунист вә фәһлә партијаларынын конфрансында (Берлин, 1976) иштирак етмиш вә онларын сәнәдләрини бәјәнмишдир.

ДКП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур. Али органы гурултајдыр. Сәдри И. Јенсендир. Мәркәзи органы «Ланд ог фолк» гәзети, нәзәри органы «Тиден» журналыдыр.

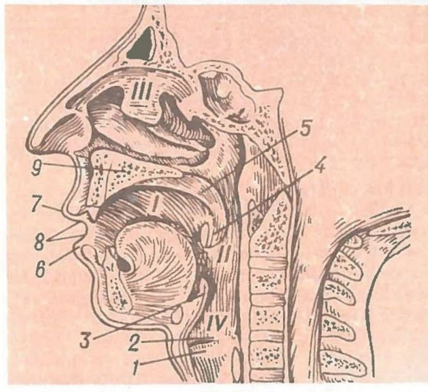
Әд.: Есперсен К., Боевые задачи датских коммунистов, «Правда», 1976, 24 сентября; Кристенсен И., Компартия Дании после съезда: уверенность и оптимизм, «Проблемы мира и социализма», 1977, № 4; XXV съезд Коммунистической партии Дании, пер. с датского, М., 1978.

ДАНИМА́РКА МӘРТӘБӘСИ—Табашир системинин үст мәртәбәси. 1846 илдә Исвечрә кеологу Е. Дезор тәрәфиндән Данимаркада ајрылмышдыр. Әһәнкдашыларындан, килли вә меркелли сүхурлардан ибарәтдир. Характер фаунасы: дәниз кирписи—Coraster sphaericus Seun., фораминиферләрдән—Globigerina trilocnlinoides Plumm. вә с. Табашир чөкүнтүләри үчүн характерик олан белемнитләр, аммонитләр вә глоботрунканлар Д.м.-ндә олмадығындан бә'зи тәдгигатчылар Д.м.-ни Палеокен системинә аид едирләр. Д.м. чөкүнтүләри Гәрби Авропада, Шимали Африкада, Крымда, Азәрб.ССР-дә (Кичик вә Бөјүк Гафгазда) вә с. јерләрдә вар.

ДАНИМАРКАЛЫЛАР — Данимарканын әсас әһалиси, милләт (5 млн. нәфәрдән чохдур; 1976). Д. һәмчинин АФР-дә (тәгр. 15 мин), Исвечдә (тәгр. 25 мин), АБШ-да (тәгр. 450 мин) јашајырлар. *Данимарка дилиндә* данышырлар. Гәдим Данимарка әразисинә керман тајфаларындан кимврләр, јутлар, англлар, сакслар, 5—6 әсрләрдә исә Чәнуби Исвечдән данлар көчмүшләр. 6—8 әсрләрдә бу тајфаларда ибтидаи ичма гурулушу дағылмаға башламыш, 10—11 әсрләрдә исә ваһид Данимарка халгы әмәлә кәлмишдир. 10 әсрин ахыры—11 әсрин әввәлләриндә Д. христианлығы гәбул етмишләр. 19 әсрдә милләт кими формалашмышлар. Д. к.т. (әсасән, һејвандарлыг), балыгчылыгла мәшғул олур, сәнаје (әсасән, јејинти вә машынгајырма) саһәсиндә ишләјирләр. Диндарлары лүтерандыр (бах *Данимарка*).

ДАНИМА́РКА-ПРУ́ССИЈА МҮҺАРИБӘСИ (1848—50)—Шлезвиг вә Һолштејн һерсоглугларыны (шәхси унија әсасында Данимаркаја дахил идиләр) әлә кечирмәк үстүндә Пруссијанын Данимаркаја гаршы мүһарибәси. Алманијада 1848 ил ингилаби һадисәләринин тә'сири илә Шлезвиг вә Һолштејндә үсјан баш верди; мартын 23-дә јарадылан мүвәггәти һөкумәт һерсоглугларын мүстәгиллијини билдирәрәк Данимаркаја мүһарибә е'лан етди. Алманијаны бирләшдирмәјә чан атан Пруссија Шлезвиг вә Һолштејндәки милли азадлыг һәрәкатындан истифадә етмәјә сә'ј көстәрир, һәмчинин Данимаркаја гаршы мүһарибәјә башламагла Алманијада ингилабын кенишләнмәсинин гаршысыны алмаг истәјирди. 1848 ил апрелин 6-да Пруссија вә Саксонија-Һанновер гошунлары Шлезвиг вә Һолштејнә дахил олду. Апрелин 23-дә Данимарка гошунлары Шлезвиг ш. јахынлығында ағыр мәғлубијјәтә уғрады. 1848 ил августун 26-да Инкилтәрә, Русија, Франса вә Исвечин тәзјиги илә Пруссија 7 ај мүддәтинә барышыг сазиши имзаламаға мәчбур олду; әјаләтләр Данимаркаја гајтарылды. 1849 илин јазында һәрби әмәлијјатлар јенидән башланды. Ијулун 10-да икинчи барышыг имзаланды. 1850 илин ијунунда Пруссија барышығы позду. Русијанын тәзјиги илә 1850 ил ијулун 2-дә Берлиндә имзаланмыш сүлһ мүгавиләсинә әсасән Данимарка мүһарибәдән әввәлки сәрһәдләри сахлады.

ДАНЫШЫГ ОРГАНЛАРЫ, тәләффүз апараты—бу вә ја дикәр данышыг сәсинин јаранмасында иштирак едән органлар. Д.о.-на ағчијәр, бронхлар, нәфәс борусу, гыртлаг, сәс телләри, удлаг (һулгум), ағыз бошлуғу, дил, дишләр, јуваглар, дамаглар, дилчәк, бурун бошлуғу, додаглар, алт чәнә дахилдир. Данышыг сәсләринин формалашмасы үчүн ағчијәрдән кәлән һава ахыны нәфәс борусундан кечәрәк сәс телләрини һәрәкәтә кәтирир, ағыз вә ја бурун бошлуғундан харич олур.

I. Ағыз бошлуғу. II. Удлаг. III. Бурун бошлуғу. IV. Гыртлаг. 1. Һәгиги сәс телләри; 2. Јаланчы сәс телләри; 3. Гыртлаг гапағы; 4. Дилчәк; 5. Јумшаг дамаг вә дамаг пәрдәси; 6. Алт додаг; 7. Үст додаг; 8. Дишләр; 9. Сәрт дамаг.

Ајры-ајры сәсләр исә бу вә ја дикәр органын иштиракы илә јараныр. Д.о. сәсләрин формалашма просесиндәки фәалијјәтинә көрә ики група бөлүнүр: фәал, гејри-фәал органлар. Сәс телләри, дилчәк, јумшаг дамаг, дил, алт чәнә, додаглар фәал; сәрт дамаг, дишләр, үст чәнә исә гејри-фәал органлардыр.

Әд.: Дәмирчизадә Ә., Мүасир Азәрбајчан дили (Фонетика, орфоепија, орфографија), Б., 1972; Зиндер Л. Р., Общая фонетика, Л., 1960.

ДАНЫШЫГ РИТМИ—данышыг просесиндә вурғулу вә вурғусуз, узун вә гыса һечаларын бир-бирини әвәз етмәси. Д.р. шифаһи нитгин аһәнкдар, сөјләнилән фикрин ајдын олмасына вә асан баша дүшүлмәсинә хидмәт едән фонетик амилләрдәндир. Ше'р дили, һәмчинин бә'зи нәср әсәрләринин дили ритмик олур.

ДАНЫШЫГ СҮР'ӘТИ — данышыг просесиндә бир санијәдә тәләффүз едилән һечаларын сајы илә өлчүлүр. Мүхтәлиф дилләр, ејни дилин диалектләри, һәмчинин бир дил вә ја диалект тарихи инкишаф мәрһәләләриндә мүхтәлиф Д. с. илә характеризә олунур. Кәркин вә учадан данышдыгда Д.с. азалыр. Д.с. данышанын фәрди кејфијјәт вә әһвали-руһијјәсиндән асылы олур. Д.с., һәм дә, ифадәнин бу вә ја дикәр парчасынын мә'на әһәмијјәтиндән асылы олараг дәјишир. Д.с. тәләффүз үслубунун әсас әламәтләриндәндир.

ДАНЫШЫГ ТАКТЫ—ики мүхтәлиф нитг ваһидини билдирмәк үчүн ишләдилән термин: 1) вурғулу һеча әтрафында бирләшән һеча групу; 2) нитгин бир, јахуд мә'на вә грамматик чәһәтдән бағлы бир нечә сөздән ибарәт олан вә пауза илә ајрылан парчасы (*синтагм*).

ДАНКЕ́ВИЧ Константин Фјодорович (д.24.12.1905, Одесса)—Украјна совет бәстәкары, дирижор вә педагог. ССРИ халг артисти (1954). 1946 илдән Сов. ИКП үзвү. 1956—67 илләрдә Украјна Бәстәкарлар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин сәдри олмушдур. «Фачиәли кечә» (1934), «Богдан Хмелнитски» (1950, 2-чи редаксијасы 1953), «Назар Стодолја» (1960) операларынын, «Лилеја» балетинин (1939), ораторија, симфонија вә симфоник поемаларын, камера-вокал вә инструментал, еләчә дә хор әсәрләринин мүәллифидир. Д.-ин мусигиси Украјна вә рус мусиги фолклору илә сых бағлыдыр. 1929 илдән педагожи фәалијјәт көстәрир (1948 илдән проф.). Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ДА́НКЕ (Dange) Шрипад Амрит (д.10.10.1899, Бомбеј әјаләти)—Һиндистан вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими. Һиндистан Коммунист Партијасынын (ҺКП) баниләриндән бири. Ингилаби фәалијјәтинә көрә Бомбеј ун-тиндән чыхарылмышдыр. Бомбеј һәмкарлар иттифагларынын лидери олмушдур. 1922—24 илләрдә Бомбејдә ајлыг марксист «Сосиалист» журналыны нәшр етмишдир. 1928 илдә тохучуларын «Гирни Камгар» адлы ингилаби һәмкарлар иттифагынын баш катиби олмушдур. Д. Үмумһиндистан Һәмкарлар Иттифаглары Конгресинин сәдридир. 1943 илдән ҺКП МК-нын (1958 илдән Милли Шура) үзвү, 1951 илдән МК Сијаси Бүросунун (1958 илдән Мәркәзи Ичраијјә Комитәси) үзвүдүр; 1958—62 илләрдә ҺКП Милли Шурасы Мәркәзи Катиблијинин үзвү иди. 1957—62 илләрдә вә 1967 илдән парламентин депутаты, Халг палатасында коммунист фраксијасынын башчысы олмушдур. 1962 илин апрелиндә ҺКП Милли Шурасынын сәдри сечилмишдир. Д. ингилаби фәалијјәтинә көрә дәфәләрлә һәбсә алынмышдыр (15 илдән чох һәбсханада олмушдур).

Д. Үмумдүнја Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасынын јарадылмасында фәал иштирак етмиш, 1949 илдән онун сәдр мүавинидир. Д. Һиндистанын гәдим тарихинә даир илк марксист әсәрин, Һиндистанда вә харичдә коммунист, фәһлә вә һәмкарлар иттифаглары һәрәкатынын тарихи вә мүасир мәсәләләринә һәср едилмиш мәгаләләрин мүәллифидир. 1976 илдә Бакыда олмушдур.

Д'АННУ́НСИО (Д'Annunzio) Габриеле (12.3.1863, Пескара—1.3.1938, Гордони-Кивјера)—италјан јазычысы, сијаси хадим. Декадентлијин нүмајәндәләриндәндир. Илк әсәрләриндә халг вәһши, дағыдычы күтлә кими тәсвир едилир («Хам торпаглар», 1882; «Сан Панталоне», 1886). Јарадычылығы үчүн иррасионализм, естетчилик вә һедонизм характерикдир. Әсәрләринин баш гәһрәманы Нитсше фәлсәфәсинин тәблиғ етдији фөвгәлбәшәр, «күчлү инсан»дыр [«Нәш'ә» (1889), «Алов» (1900) романлары, «Өлү шәһәр» (1898), «Чоконда» (1899) драмлары вә с.]. Италјан империализминин чарчысы олмуш («Шөһрәт», 1899; «Мәһәббәтдән күчлү», 1907), фашизмин ишғалчылыг сијасәтини мәдһ етмишдир («Африка, әлимдәсән», 1936).

ДА́НТЕ Аликјери (Dante Alighieri) (мај, 1269, Флоренсија—14.9.1321, Равенна)—италјан шаири. Гәдим задәкан нәслиндәндир. Болонја ун-тиндә тәһсил алмыш, һүгуг вә фәлсәфәни өјрәнмишди. Кәнч јашларындан Флоренсијанын ичтимаи һәјатында фәал иштирак етмиш, «ағ» *гвелфләр* партијасына гошулмушду. «Гара» гвелфләрин гәләбәсиндән сонра гијаби олараг јандырылмаға мәһкум едилмишди (1302). Дидәркин һәјат сүрмүш, 1315 илдә 2-чи дәфә өлүмә мәһкум олунмушду (һәмин һөкм 1966 илдә ләғв едилмишдир). Өмрүнүн сон 6 илини Равеннада јашамышдыр. Јарадычылығынын илк дөврүндә Беатриче адлы кәнч бир гадыны вәсф етмиш, онун вахтсыз өлүмүндән доған кәдәр вә һүзн долу ше'рләр јаратмышдыр («Јени һәјат» китабы, 1292). 1304—07 илләрдә Д. фәлсәфи-әхлаги әсәрләр јазмышдыр. «Зијафәт» әсәриндә инсан идракынын мүстәгиллији вә азадлығы мүдафиә олунур. «Монархија һаггында» (1312—13) сијаси рисаләсиндә ваһид үмумдүнја монархијасы идејасы инсанларын әмин-аманлығыны, ичтимаи әдаләти тә'мин едә биләчәк дөвләт гурулушу кими мүдафиә едилир. Д. јарадычылығынын зирвәси хәләфләри тәрәфиндән «Илаһи комедија» адландырылмыш «Комедија» (еһтимала көрә 1307—21) поемасыдыр. «Рө'ја» формасында јазылмыш әсәрдә дини тәсәввүрләрә көрә 3 һиссәдән [«Чәһәннәм», «Ә'раф» (Тәмизлик), «Чәннәт»] ибарәт ахирәт дүнјасына сәјаһәт тәсвир едилир. Мәчази, рәмзи ифадә тәрзи поеманын бүтүн чәһәтләриндә өзүнү көстәрир. Христианлығын әсас мүгәддәс еһкамы үгнум (аллаһ-ата, аллаһ-оғул, аллаһ-мүгәддәс руһ) илә әлагәдар 3 рәгәми вә онун мүхтәлиф һасилләри әсәрин гурулушуна, мәзмунуна күчлү тә'сир көстәрмишдир: поема 3 һиссәдән, һәр һиссә 33 нәғмәдән ибарәтдир. Әсәрдәки рәмзләрин 3 мә'насы (һәрфи, дини-әхлаги вә сијаси) вар. Мүгәддәс үчлүк тәсәввүрү, һәтта, Д. ше'ринин шәклинә дә нүфуз етмишдир: поема тертсин (*мүсәлләс*) формасында јазылмышдыр. Интибаһ әдәбијјатына, фәлсәфи көрүшүнә хас олан дүнјәви руһ, һәјата, инсан талејинә дәрин мараг Д. һуманизминин әсасыны тәшкил едир. Д. бүтүн италјан халгынын арзу вә истәкләринин илк чарчысыдыр. Дахили чәкишмәләр нәтичәсиндә зәифләмиш Италија вә Флоренсијанын тарихи талеји үчүн нараһат олан Д. папа вә кардиналлары «Чәһәннәм»дә, өз достларыны исә «Чәннәт»дә јерләшдирир. Д. хејирхаһлыг, мәһәббәт, әхлаг, вичдан вә с. һаггында килсәнин чүрүк тәсәввүрләрини рәдд едир, онлара бәшәри мә'на ашылајыр, шөһрәтпәрәстлији, тәкәббүрү, тамаһкарлығы феодал вә буржуаларын сәчијјәви чәһәтләри кими гамчылајыр. Килсәнин дүшмән олдуғу идракы, камалы вә елми Д. инсанын ән бөјүк, зәрури мәзијјәти кими тәрәннүм едир, бәшәријјәтин мүәллими сајдығы Һомерә, Сократа, Платона, Аристотелә, Веркилијә, Ибн Синаја, Ибн Рүшдә дәрин еһтирам бәсләјир. Әсәр дүнја дилләринин чохуна, о чүмләдән Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Д. италјан әдәби дилинин банисидир. Д.-нин јарадычылығы Авропа әдәбијјатынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Ф. Енкелс ону «орта әсрләрин сон шаири вә ејни заманда јени дөврүн илк шаири» (Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1978, сәһ. 109) адландырмышдыр. Д. јарадычылығы кениш тәдгиг олунмушдур. ССРИ ЕА-нын дүнја мәдәнијјәти тарихи үзрә елми шурасы јанында даими Данте комиссијасы јарадылмышдыр (1966).

Әсәрләри: Илаһи комедија, Б., 1973; Малые произведения, М., 1968; Божественная комедия, М., 1974.

Әд.: Харичи әдәбијјат. Орта әсрләр вә Ренессанс әдәбијјаты, Б., 1955; Голенищев-Кутузов И., Данте, М., 1967; јенә онун, Творчество Данте и мировая культура, М., 1971; Дантовские чтения, М., 1976.

ДАНТО́Н (Danton) Жорж Жак (28.10.1759, Арси-сүр-Об—5.4.1794, Парис) — *Бөјүк Франса ингилабы* хадими, һүгугшүнас. *Корделјерләр* клубунун демократик тәләбләрини мүдафиә етмәсинә вә бу клубда бөјүк нүфуза малик олмасына бахмајараг узун мүддәт монархијанын сахланмасыны зәрури сајмышдыр. Һөкумәтин чәза тәдбирләриндән гуртармаг үчүн 1791 илин ијулунда Инкилтәрәјә кетмиш, гајытдыгдан сонра (1791, сентјабр) *јакобинләрлә* јахынлашмыш, Парис Коммунасынын (1789—94) прокурор көмәкчиси сечилмишдир. Мүтләгијјәтин деврилмәсиндә (10.8.1792) фәал иштирак едән Д. јени һөкумәтдә әдлијјә назири олмуш, Австрија-Пруссија гошунларынын Парисә мудахиләси заманы (1792, август—сентјабр) ингилабы горумаг үчүн мисилсиз гәтијјәт көстәрмиш, сентјабрда Конвентә сечилмиш, 1793 илдә биринчи Ичтимаи Хиласетмә Комитәсинә дахил олмушдур. Д. харичи сијасәтдә «тәбии сәрһәдләр» идејасына тәрәфдар чыхмыш, дикәр дөвләтләрдә феодал гајдаларыны зорла ләғв етмәји нәзәрдә тутан «ингилаби мүһарибә» планларыны рәдд етмишдир. Дахили сијасәт мәсәлә-

ләриндә, хүсусилә *жирондистләрә* мүнасибәтиндә барышдырычылыг мөвгејинә көрә јакобинләр Д.-у вә онун тәрәфдарларыны 1793 илин ијулунда јарадылмыш јени Ичтимаи Хиласетмә Комитәсиндән кәнар етдиләр. Д. тәдричән ингилаби диктатуранын сијасәтиндән наразы олан «јени варлылар»ын лидеринә чеврилди. 1794 ил апрелин 2-дә Д. вә онун тәрәфдарлары ингилаби трибунала верилди; апрелин 5-дә е'дам олундулар.

Әд.: Фридлянд Ц., Дантон, 3 изд., М., 1965; Жорес Ж., Социалистическая история французской революции, пер. с франц., т. 1, кн. 1—2., М., 1977.

Д'АНТРКАСТО́ (d'Entrecasteaux) Жозеф Антуан де Бруни (de Bruni) (1739, Екс, Франса—20.7.1793, Сакит океан)—франсыз дәниз сәјјаһы. 1791—93 илләрдә Ж. *Лаперузу* ахтармаға көндәрилән експедисијаја рәһбәрлик етмишдир. Експедисија мүддәтиндә Австралијанын ч., ш. вә г. саһилләриндәки р-нларда, Сакит океанын ч.-г. һиссәсиндә тәдгигат апармыш, Д'Антркасто, Кермадек а-рыны, Тробриан архипелагыны кәшф етмиш, һидрограф Ш. Ботан-Бопре илә бирликдә Јени Гвинејанын ч. вә шм. саһилләриндә, Тасманија вә Јени Каледонија саһилләриндә планалма ишләри апармышдыр. Сәјаһәт заманы өлмүшдүр.

ДАОСИ́ЗМ (Чин дилиндә «дао»—јол)—дао һаггында тә'лим. Е. ә. 6—5 әсрләрдә Чиндә јаранмышдыр. Чин классик фәлсәфәсиндә дао башланғыч јол, һәрәкәт хәтти мә'наларында ишләнмишдир. Дао һаггында тәсәввүр кенишләндикчә о, һәм инсан һәјатынын јолу, јә'ни инсан davраnышларынын әхлаг гануну, әхлаг нормасы (дао-де), һәм дә тәфәккүрүн јолу, гануну кими изаһ едилир. Д.-ин башлыча принсипләри һәмин чәрәјанын баниси Лао-Тсзынын «Дао де тсзин» китабында шәрһ едилмишдир. Дао әбәди вә сонсуздур. Д.-ә көрә, дао шејләрин өзүнүн тәбии јолу олуб, аллаһы вә ја «сәма ирадәсини» рәдд едир. Бүтүн шејләрин маһијјәти олан дао өз атрибутлары (де) васитәсилә тәзаһүр едир. Д.-ә көрә бүтүн шејләр вә һадисәләр даими дәјишилмә просесиндә өз әкслијинә кечир. Д. инсаны анҹаг даоја табе олмаға, она әкс кетмәмәјә, онун тәләбләринә әмәл етмәјә чағырыр. Јалныз бу һалда инсан дүзкүн һәрәкәт етмиш олар вә мүвәффәгијјәт газана биләр. Бу нәгтеји-нәзәр фатализмә кәтириб чыхарыр. Материалист философлар Д.-ин «әбәди һеч бир шеј јохдур, һәр шеј даими дәјишмәдә вә һәрәкәтдәдир» идејасыны инкишаф етдирмиш, идеалистләр исә даону «сәма ирадәси» кими изаһ етмиш, ону «идеал башланғыч», «әсл гејри-варлыг», «илаһи јол» мә'насында ишләтмишләр. Д. һөкмранлыға вә зүлмә гаршы чыхыр, ибтидаи ичма һәјатына гајытмағы тәблиғ едирди. Чен-Чжу, Сун Тсзјан, Ин Вен, Чжуан-Тсзы (е.ә.4—3 әсрләр) Д.-ин нүмајәндәләри олмушлар. Чжуан-Тсзынын тәкчәни чохда, сүкунәти һәрәкәтдә мүтләгләшдирмәк, «даону» шејләрдән ајырмаг чәһди өзүнүн «гејри-һәрәкәт» нәзәријјәсини јаратмышды ки, бу да ерамызын әрәфәсиндә Д. дининин јаранмасы үчүн идеја мәнбәләриндән бири олмушду.

Әд.: Ян Хин-шун, Древнекитайский философ Лао-цзы и его учение, М.—Л., 1950; јенә онун, Из истории китайской философии, М., 1956; История философии, т. 1, М., 1957; Быков Ф. С., Зарождение политической и философской мысли в Китае, М., 1966.

ДАПЕНВА́Н—Чинин ч.-ш. саһилләри јахынлығында (Гуандун әјаләти) Чәнуби Чин дәнизинин көрфәзи. Уз. тәгр. 22 *км*, ени 10—18 *км*, дәринлији 12—22 *м*-дир. Г. саһилиндә күләктутмајан вә дәниз кәмиләринин дајанмасы үчүн әлверишли чохлу бухта вар. Саһилләри јүксәк вә сылдырымлыдыр. Чохлу кичик ада вар. Мүһүм шәһәри вә порту Сзјунлундур.

ДА́РА—Гәдим Иранда Әһәмәниләр сүлаләси һөкмдарлары: **Д. I** (гәдим фар. Дарајаваһуш, јун. Dareis)—*Гаумата* өлдүрүлдүкдән сонра падшаһлыг [е.ә. 522—486] етмиш, гүввәтли *сатраплыг* јаратмыш, е.ә. 522—521 илләрдә Бабилистан, Иран, Мидија, Елам, Парфија, Мисир вә с. өлкәләрдә баш верән үсјанлары јатырмыш, е.ә. тәгр. 518 илдә Һиндистанын шм.-г. һиссәсини ишғал етмишди. I Д.-нын ордусунда мидијалылар, *каспиләр* вә б. да вурушмушду. Онун дөврүндә бир сыра мүһүм ислаһат кечирилмиш, дөвләт 20 һәрби-инзибати әјаләтә (сатраплыглара) бөлүнмүшдү. Фарс әсилзадәләри идарәчилик. дә үстүн мөвге газанмыш, ваһид верки системи мүәјјәнләшмишди. Тичарәт јолларынын салынмасы, гызыл сиккә кәсилмәси о дөвр үчүн тичарәтин кениш мигјасда инкишафына шәраит јаратмышды. Мемфисдә бөјүк мә'бәдләр, Персеполда (Истәхр) падшаһ игамәткаһы вә с. тикилмиш, иншаат ишләри хејли кенишләндирилмишди. I Д.-нын һакимијјәт илләри Әһәмәниләр дөвләтинин ән гүдрәтли дөврү иди. *Бисутун китабәси* дә I Д. дөврүндә јазылмышдыр.

Д. II (гәдим фар. Ваһука, јун. Нот)—е.ә. 423—404 илләрдә һакимијјәтдә олмушдур. I Артаксерксин оғлу. II Д. заманында Әһәмәниләр дөвләти зәифләмәјә башлады (е.ә. 409 илдә Мидијада үсјан баш вермиш, Мисир истиглалијјәт әлдә етмиш вә сатраплар мәркәзи һакимијјәтә гаршы үсјан галдырмыш, ара мүһарибәләри башланмышды).

Д. III (јун. Кодоман)—е.ә. 336—330 илләрдә һакимијјәтдә олмушдур. Е.ә. 335 илин сонунда III Д. Мисири ишғал етмишдир. Е.ә. 333 илдә Исс јахынлығындакы вурушмада Македонијалы Искәндәр III Д.-ны мағлубијјәтә уғратмышды. Е.ә. 331 илдә Гавгамела вурушмасында дармадағын едилән III Д. Һағматана (Һәмәдан), орадан да Шәрги Ирана гачмыш, бурада сатрап Бесс ону өлдүрмүшдүр.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Струве В. В., Восстание в Маргиане при Дарии I, «Вестник древней истории», 1949, № 2; Дандамаев М. А., Иран при первых Ахеменидах, М., 1963.

ДАРАБЛЫ (тәхәллүсү; әсл фамилијасы Һүсејнов) Рза Нәҹәфәли оғлу (1883, Бакы—23.3.1942, Бакы)—Азәрб. совет актјору вә режиссору. Азәрб.ССР әмәкдар артисти (1933). Сәһнә фәалијјәтинә тәгр. 1914 илдән Бакыда башламыш, комик роллар ифачысы кими мәшһур олмушдур. 1925—28 илләрдә Мәркәзи Театр Сәнәти Техникумунда (Москва) охумушдур. 1929 илдән Азәрб. Драм Театрында актјор вә реж. ишләмишдир. Ролларı: Вәли вә Солтан бәј, һамбал («Аршын мал алан», «О олмасын, бу олсун», Ү. Һаҹыбәјов), вәзир («Ләнкәран ханынын вәзири», М. Ф. Ахундов), Надир шаһ («Надир шаһ», Н. Нәриманов), кнјаз («Кнјаз», Һ. Ҹавид), Мәшәди Оруҹ («Өлүләр», Ҹ. Мәммәдгулузадә) вә с. Д. «Күлән адам» (В. Һүго) вә «Кнјаз» (1929, 1930; А. Туғановла биркә), «Һаҹы Гара» (1935, М. Ф. Ахундов) вә с. пјесләри тамашаја гојмушдур. Бакы Түрк Ишчи Театрында да реж.-луг етмиш, кинофилмләрә чәкилмишдир («Кәндлиләр», «Сәбуһи» вә с.). Бакы Театр Техникумунда педагожи фәалијјәт көстәрмишдир.

ДАРА́Г—1) јун дарамаг үчүн аләт. Әсасән маили шәкилдә бәркидилмиш ики јан тахтадан вә бунларын арасына кејдирилмиш ики чәркә (тәгр. 30—40 әдәд) учу ити дәмир дишләрдән ибарәтдир. Јуну Д.-ын дишләринә кечириб дарајырдылар. Даранан јунун килкәси Д.-ын дишләри арасында галыр, беләликлә јун тәмизләнирди. Азәрб.-ын бә'зи кәндләриндә Д.-дан инди дә истифадә едилир. 2) Һәлә гәдим заманлардан мәишәтдә сач дарамаг мәгсәди илә сүмүк, тахта вә метал Д.-дан истифадә олунмушдур. Сонралар һәм дә бәзәк әшјасы кими ишләдилән Д.-лар мүхтәлиф нахышларла бәзәдилирди. *Солоха* курганындан (е.ә. 4 әср) тапылмыш скифләрә мәхсус гызыл Д. гијмәтли сәнәт нүмунәси кими Ермитажда сахланылыр. Д.-ын мүхтәлиф нөвләри (баш Д.-ы, саггал Д.-ы, бығ Д.-ы) олмушдур. Азәрб.-да да археоложи газынтылар заманы мүхтәлиф гәдим Д. нүмунәләри ашкар едилмишдир. Һазырда дүз, далғавары, пилләвары дишләри олан мүхтәлиф формалы Д.-лар, әсасән, пластик күтләдән, һәмчинин металдан истеһсал олунур.

Солоха курганындан тапылмыш гызыл дараг.

ДАРАГЛЫЛАР (Ctenophora)—бағырсагбошлуглулар типинә аид дәниз һејванлары синфи. 100-дән чох нөвү мә'лумдур. Бүтүн дәнизләрдә јајылмышдыр.

Бәдәни узунсовдур; икитәрәфли симметријаја маликдир. Бәдәнинин сәтһиндә узунуна јерләшмиш 8 сыра дараглы лөвһәчикләрдән (ады да бурадандыр) ибарәт һәрәкәт органынын олмасы илә башга бағырсагбошлуглулардан фәргләнир. Јыртычыдыр; ибтидаи һејван, балыг күрүсү вә көрпә балыгларла гидаланыр.

ДАРАҒЫЗ ГУРБАҒАЛАР (Microhyliidae)—*гујруғсуз амфибијалар* фәсиләси. Уз. 10,2 *см*-дәк олур; әксәријјәти чох кичикдир. Дишиләри еркәкләриндән иридир. Әксәријјәтинин ағзы дардыр (ады да бурадандыр). 50 чинсә (бунлардан 3-ү гысабашлылар јарымфәсиләсинә аиддир) мәнсуб 250-јә гәдәр нөвү вар. Чәнуб-Шәрги Асијада, Австралијанын шм.-ш.-индә, Чәнуби Африкада, Мадагаскар а.-нда, тропик Америкада јајылмышдыр. Әксәријјәти пәнчәләриндә олан күрәкшәкилли бөјүк вә ити дөјәнәкләрлә торпағы газыр вә јуваја кирир. Јерин үстүнә, әсасән, кечәләр вә јағыш јаған заман чыхыр; от вә колларын арасында јашајыр. Әксәријјәти чохалма дөврүнү суда кечирир. Һәшәратла гидаланыр.

ДАРАЈЫ—орта әсрләрдә бир сыра Јахын Шәрг өлкәсиндә истеһсал едилән ипәк парча; тафта типли дамалы парча нөвләринә дахил иди. Сары, гырмызы вә с. рәнкләрдә олурду. Д.-дан, әсасән, гадын палтарлары тикилир, фитә һазырланырды. Бә'зи Шәрг өлкәләриндә (Иран, Түркијә) Д. парчадан һәрби бајраг да һазырланырды. Азәрб.-да Д. истеһсалынын мүһүм мәркәзи Шамахы, Тәбриз вә Әрдәбил иди; Кәнчә вә Шәкидә дә инкишаф етмишди. Азәрб.-дан Русијаја ихрач едилирди.

ДАРАМА МАШЫНЫ—тохучулуг мүәссисәләриндә лифли материаллары дарајан машын. Д.м. долашмыш лифләри бир-бириндән ајырыр, зибилли гарышыглары, гыса лифләри кәнар едир вә лифләри бир гәдәр дүзәлдирир. Кард вә дараглы Д.м. вар. К а р д Д.м. е'мал едилән лифли материалын нөвүндән асылы олараг шлјапалы (памбыг вә гыса кимјәви лифләр үчүн) вә валлы (јун, узун кимјәви лифләр вә с. үчүн) олур. Кард Д.м.-нда лифләр сәтһи ијнәли лентләрлә өртүлмүш ишләк һиссәләрин арасындан кечмәклә дараныр. Д а р а г л ы Д.м.-нда әсас ишләк орган дарагдыр. Бу нөв машынлар лифли материаллардан (памбыг, јун вә с.) даһа назик, һамар вә мөһкәм иплик алмаг үчүн тәтбиг едилир. Дараглы Д.м. фасиләли (даһа кениш јајылмышдыр) вә фасиләсиз (әсасән кобуд јун үчүн) ишләјән олур. Һазырда тохучулуг сәнајесиндә дарама машынларыны тәкмилләшдирмәклә онларын мәһсулдарлығыны вә сәмәрәлилијини артырырлар.

Әд.: Т р у е в ц е в Н. И., Т р у е в ц е в Н. Н., Г е н з е р М. С., Технология и оборудование текстильного производства, М., 1975.

ДАРБАЗИ—гәдим халг ев типи; кечмишдә Күрчүстанын ч. вә ш.-индә, һәмчинин Осетија МВ әразисиндә јајылмышды. Д.-нин өртүјү дајаг сүтунлары үзәриндә јухарыја тәрәф кетдикчә даралан тахта вә тирләрдән гурулурду. Д.-нин пилләвары квадрат вә ја 8—12 күнчлү, бачалы дамы олурду. Мәнзилинин ортасында очаг јерләширди. Адәтән, јашајыш вә тәсәррүфат отаглары бир дам алтында олурду. Д.-јә бә'зи јерләрдә инди дә тәсадүф едилир. Азәрб. вә Ермәнистанын дағ р-нлары үчүн дә сәчијјәви иди (бах һәмчинин *Гарадам*, *Глхатун*).

ДАРБНИ́ (тәхәллүсү; әсл фамилијасы М н а с а к а н ј а н) Аршавир Михајлович (16.1.1910, Азәрб.ССР Ханлар р-ну, Човдар к.)—ермәни совет шаири, драматург. 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. «Бәнөвшәләр ачыланда» (1948), «Тәмсилләр» (1952), «Көрпү» (1958), «Балача һәким» (1962), «Күнәшдән парлаг ад» (1966), «Сүбһ нәғмәләри» (1977) вә с. китабларын, «Торпаг күлүр» (1930), «Гарталлар» (1937), «Иттиһамнамә» (1940), «Интигам» (1941) вә с. пјесләрин мүәллифидир. Азәрб.-а, һәмчинин Низами, Фүзули, Вагиф, С. Вурғун вә С. Рүстәмә һәср олунмуш ше'р вә поемалары вар. М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара», Ч. Чаббарлынын «Јашар», «1905-чи илдә», «Алмас», М. Ибраһимовун «Һәјат», И. Гасымовун «Инсан мәскән салыр» пјесләрини ермәни дилинә тәрчүмә етмишдир. «Бәнөвшәләр ачыланда» пјеси Кировабад вә Сумгајыт драм театрларында тамашаја гојулмушдур. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә, о чүмләдән Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. 3 орден, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

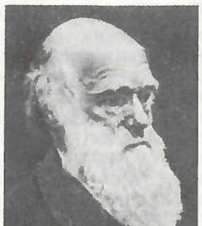
Ә с ә р л ә р и: Мән совет вәтәндашыјам, Б., 1950; Необыкновенная вежливость. Басни и стихи, Ереван, 1956; Котенок в кино, М., 1962.

ДАРБУ́ (Darboux) Жан Гастон (13.8.1842, Ним—23.2.1917, Парис)—франсыз ријазијјатчысы, Парис ЕА үзвү (1884), Петербург ЕА м. үзвү (1895). Әсәрләри диференсиал һәндәсәнин проблемләринә, диференсиал тәнлијин интегралланмасына, аналитик функсијалар нәзәријјәсинә вә б. саһәләрә аиддир. Д. механиканын кинематика, мүвазинәт, нөгтәләр системинин кичик рәгсләри вә с. мәсәләләрини тәдгиг етмишдир.

ДАРВА́З СИЛСИЛӘСИ — Памирин шм.-г.-индә дағ силсиләси. Тач.ССР әразисиндәдир. Ш. һиссәси Памирә дахилдир. Уз. тәгр. 200 *км*, һүнд. 6083 *м*-ә гәдәрдир. Гранит вә метаморфик шистләрдән ибарәтдир. Јамачлары, әсасән, чөл вә ағач-кол биткиләри, јухарылары субалп вә алп чәмәнликләридир. 4200—4500 *м*-дән јухарыда даими гар вә бузлаглар (үмуми саһ. тәгр. 750 $км^2$) вар.

ДАРВАЗА, а л а г а п ы — минијин вә нәгл. васитәләринин кечмәси үчүн дивар вә ја һасарларда ачылан енли вә һүндүр гапы, кечид. Д.-ларын ачылыб-бағланан тајлары тахтадан вә ја металдан дүзәлдилир. Д. тајларынын бириндә, бә'зән кичик гапы да ачылыр ки, бу да д ә р б ә ч ә вә ја б а л а г а п ы адланыр. Гәср, гала вә шәһәр Д.-ларынын хүсуси ады да олур. Мәс., Бакыда Ичәришәһәрин шм.-ындакы Д.-лар Шамахы дарвазалары, јахуд «Гоша алагапы» («Гоша гала гапысы») кими мәшһурдур. Д.-лар мүхтәлиф ме'марлыг формаларында вә үслубларында олур. Бакы, Кәнчә, Ордубад вә б. јерләрин јашајыш вә ичтимаи биналарында, јерли иншаат материалларындан истифадә едилмәклә јарашыглы вә көзәл Д.-лар јарадылмышдыр. Д. һөркүсүндә даш, кәрпич вә с.-дән истифадә едилир. Д.-ларын үстү гыфылбәндли тағла, кирәмидли кичик чардагла да өртүлүр. Үстү ачыг Д.-лара да раст кәлмәк олур. Мүасир Д.-ларын тип вә конструксијалары мүхтәлифдир: тајлары ики јана ачылан, јанлара сүрүшдүрүлән, јухарыја галдырылан вә ја гатламаларла јығылан ола биләр. Д.-нын дахилдән ени тәгр. 1,8 *м*-дән вә һүнд. 2,4 *м*-дән аз олмур.

ДА́РВИН (Darwin) Чарлз Роберт (12.2.1809, Шрусбери—19.4.1882, Даун,

Лондон јахынлығында)—инкилис тәбиәтшүнасы. Тәбии сечмә јолу илә һејван вә битки нөвләринин әмәлә кәлмәси һаггында тәкамүл тә'лиминин вә үзви аләмин *дарвинизм* адланан инкишаф нәзәријјәсинин баниси. Һәким аиләсиндә доғулмушдур. 1831 илдә Кембрич ун-тини битирмишдир. 1831—36 илләрдә «Бигл» кәмиси һеј'әтиндә дүнја сәјаһәтинә чыхмыш вә бу заман мүһүм елми мүшаһидәләр апармышды. Бунлар Д.-ин «Ахтарышлар күндәлији»ндә өз әксини тапмышдыр. Д. нөв әламәтләриндә чох кениш дәјишкәнлик олдуғуну ашкара чыхармыш вә беләнәтичәјә кәлмишдир ки, гуру вә ада һејванларынын мәншәји үмумидир вә һәтта чинсләр дә дәјишән јашајыш шәраитиндән асылы олараг мүхтәлиф истигамәтләрдә инкишаф етмишдир. Бир вахт ваһид тамлыг тәшкил едән мүхтәлиф материкләрдә (Австралија, Чәнуби Америка) јашајан һејванлардакы охшарлыг бу һејванларын бир-бирилә гоһумлуғуна ән инандырычы сүбутдур; бунларын арасындакы фәргләр мүхтәлиф мүһит шәраитиндән асылы олан дәјишиклији көстәрир. Д. бу нәтичәјә кәлди ки, битки вә һејван нөвләри сабит дејил, инди јашајан нөвләр әввәл јашајан нөвләрдән тәбии јолла әмәлә кәлмишләр. Дини мүһакимәләри рәдд едән Д. 1842 илдә нөвләрин мәншәји нәзәријјәсинин илк кичик очерки олан «Мәрчан рифләринин гурулушу вә пајланмасы», 1844 илдә «Вулкан адаларында кеоложи мүшаһидәләр», 1846 илдә исә «Чәнуби Америкада кеоложи мүшаһидәләр» әсәрини јазды. Д. көстәрирди ки, тәкамүл просесинин әсас сәбәби тәбии сечмә, јә'ни јашајыш мүһитинә даһа чох ујғунлашан фәрдләрин сағ галмасыдыр. Сонракы илләрдә Д. тәбии тәснифат принсипләрини әсасландырдығы «Бығајаглы хәрчәнкләр» (1846—54) монографијасы үзәриндә ишләмишдир. 1859 илдә онун «Тәбии сечмә јолу илә нөвләрин әмәлә кәлмәси вә ја јашамаг уғрунда мүбаризәдә әлверишли шәраитә ујғунлашан чинсләрин сахланылмасы» әсәри чап едилди. Бу әсәрин мәзмунуну јер үзүндәки чанлы варлыгларын әмәлә кәлмәси вә инкишафыны материалистчәсинә изаһ едән тәкамүл нәзәријјәсинин әсас гајдалары вә дәлилләри тәшкил едирди. Д. «... индики бүтүн үзви аләмин, нәбатат вә һејванатын вә демәли инсанын да, милјон илләр давам едән инкишаф просесинин мәһсулу олдуғуну сүбут едәрәк, тәбиәтә олан метафизик бахыша ән гүввәтли зәрбә вурмушдур» (Е н к е л с Ф., Сосиализмин утопијадан елмә доғру инкишафы, бах М а р к с К., Е н к е л с Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, сәһ. 128).

Тәбии сечмә ејни заманда нөв әмәлә кәлмәсинин һәрәкәтверичи гүввәсидир. Д. көстәрирди ки, тәбиәтдә бир нөвдән олан бу вә ја дикәр фәрдин сағ галмасы, ја мүхтәлиф фәрдләрдә мүхтәлиф ујғунлашма әламәтләринин јарадылмасы, јахуд да башланғыч әламәтләрин мүхтәлиф шәраитә ујғунлашан сон вариасијаларынын ашкара

чыхарылмасы илә тә'мин олунур. Аралыг әламәтләри олан фәрдләр даһа чох ујғунлашмыш сон вариасијаларла рәгабәтдә адәтән дөзмүрләр. Д. бу һадисәни әламәтләрин ајрылмасы вә аралыг формаларын өлүб кетмәси принсипи адландырмышдыр. Д.-ин «башланғыч нөвләр» адландырдығы нөвмүхтәлифликләри әввәлчә белә јараныр, сонра исә јени нөвләр әмәлә кәлир. Д. «... һејванат вә нәбатат аләминдә «һәндәси» прогрессијаны кәшф етмәклә, Малтусун нәзәријјәсини алт-үст етмиш»дир; «Дарвинин әсәриндә, мәсәлән, нөвләрин өлүб кетмәсиндән бәһс олунан јердә, Малтусун нәзәријјәсинин мүфәссәл... тәбии-тарихи тәкзиби дә вардыр» (М а р к с К., Изафи дәјәр нәзәријјәләри, «Капитал»ын IV чилди, 2 һиссә, Б., 1968, сәһ. 127).

Д.-ин «Тәбии сечмә јолу илә нөвләрин әмәлә кәлмәси...» әсәри (I нәшри бир күндә сатылмышды) бөјүк мараг доғурмушду. Руһани даирәләри Д.-нә гаршы һүчума кечмишдиләр; онлар нөвләрин сабитлији һаггындакы фикирләриндән дөнмәк истәмирдиләр. К. Маркс јазырды ки, Д.-ин бу әсәриндә нәинки «телеолокијаја» өлдүрүчү зәрбә ендирилмишдир, һәтта онун расионал маһијјәти дә емпирик сурәтдә ајдынлашдырылмышдыр.

Д.-ин 1868 илдә нәшр едилмиш «Ев һејванларынын вә мәдәни биткиләрин дәјишилмәси» әсәриндә сүн'и сечмәјә даир индијәдәк өз елми әһәмијјәтини итирмәјән зәнкин материал топланмышдыр. 1871 илдә о, тәкамүл нәзәријјәсинә даир «Инсанын мәншәји вә чинси сечмә» адлы үчүнчү бөјүк әсәрини нәшр етдирди; Д. көстәрирди ки, инсанын физики вә психи әламәтләри онун үчүн вә мүасир мејмунлар үчүн үмуми олан әчдадын мәншәјини сүбут едир. Д. инсанын мәншәји үчүн әсас амил олан тәбии сечмәни гәбул едәркән мүһитин бирбаша тә'сирини дә гејд едирди. Бу китаба әлавә олараг Д.-ин 1872 илдә бурахылмыш «Инсанда вә һејванда емосијаларын ифадә едилмәси» әсәриндә инсанын башга мәмәлиләрлә ган гоһумлуғу олдуғуну тәсдиг едән мә'луматлар вар. «Нөвләрин әмәлә кәлмәси...» әсәриндә Д. сечмәнин хүсуси формасы олан чинси сечмәјә кениш јер вермишдир.

Дүнјакөрүшүнә көрә Д. тәбии-елми материалист, кортәбии диалектик, гејри-ардычыл атеистдир. Онун әсәрләри елми биолокијанын јаранмасында, идеализмә гаршы, теолокија вә метафизикаја гаршы мүбаризәдә мүһүм рол ојнамыш вә тәбиәтшүнаслығын диалектик материализм истигамәтиндә инкишафына көмәк етмишдир.

Д. корректурадан тәрчүмә олунан әсәрләрини Русијадакы достларына вә һәмфикирләринә көндәрирди. Д. тә'лиминин сонракы инкишафы Русијада К. А. Тимирјазев, Г. Зејдлитс, И. М. Сеченов, И. И. Мечников вә хүсусилә ембриолог А. О. Ковалевски вә палеонтолог В. О. Ковалевскинин ады илә бағлыдыр. Д.-ин тәкамүл тә'лими һаггында этрафлы мә'лумат үчүн бах *Дарвинизм* мәгаләсинә.

Ә с ә р л ә р и: Автобиография, СПБ, 1896; Иллюстрированное собр. соч., под ред. К. А. Тимирязева, т. 1—8; М., 1907—09; Полн. собр. соч., под ред. М. А. Мензбира, т. 1—4, М.–Л., 1925—29; Сочинения, т. 1—9, М.–Л., 1935—59; Воспоминания о развитии моего ума и характера (Автобиография). Дневник работы и жизни. Полный пер. с рукописей Ч. Дарвина, вступительная ст. и комментарии С. Л. Соболя, М., 1957.

Әд.: Н е к р а с о в А. Д., Чарлз Дарвин, М., 1957; Г у р е в Г. А., Чарлз Дарвин и атеизм, Л., 1975; Р у ц к и й И. А., Теория Чарлза Дарвина в свете ленинской концепции развития, Воронеж, 1977.

ДА́РВИН (Darwin) Чорч Һовард (9.7.1845, Даун, Лондон јахынлығында—7.12.1912, Кембрич)—инкилис астроному вә ријазијјатчысы. Лондон Крал Чәмијјәтинин үзвү (1879), Петербург ЕА м. үзвү (1907). Ч. *Дарвинин* оғлу. Дәниз габармаларыны әввәлчәдән һесабламаг үчүн үсул вермиш, көј чисимләринин тәкамүлү просесләринә габарманын вә габарма сүртүнмәсинин тә'сирини өјрәнмишдир. Гоша улдузларын јаранмасына даир фәрзијјә сөјләмиш, буну Јер—Ај системинә тәтбиг етмишдир.

ДА́РВИН БАНКӘСИ НЕФТ ЈАТАҒЫ—Бакыдан 45—50 *км* шм.-ш.-дә, Артјом а.-ндан шм.-да ачыг дәниздәдир. Кеоложи гурулушунда Абшерон, Акчагыл мәртәбәләри, Мәһсулдар гат вә Понт мәртәбәси чөкүнтүләри иштирак едир. Тектоник чәһәтдән јатаг субмеридионал истигамәтли антиклинал гырышыгла әлагәдардыр. Онун г. ганады ш. ганадына нисбәтән аз мејллидир. Гырышығы, охуна паралел истигамәтдә, амплитуду 300 *м*-дәк олан үстәкәлмә характерли позулма кәсир; мәркәзи һиссәсиндә палчыг вулканы вар. Јатагда сәнаје әһәмијјәтли нефт вә газын олмасы 1950 илдә мүәјјән едилмишдир. Сәнаје әһәмијјәтли нефт-газ Мәһсулдар гатын Гырмаки вә Гырмакиалты дәстәләриндәдир. Јатағын перспективлији Гырмакиалты (хүсусилә гырышығын узаг шм.-ш. ганадында) вә даһа ашағыдакы лајларла әлагәдардыр.

ДАРВИНИ́ЗМ—Чарлз *Дарвинин* бахышларына әсасланан, Јер күрәсиндә үзви аләмин материалист тәкамүлү (тарихи инкишаф) нәзәријјәси. «Бигл» кәмисиндә 5 иллик (1831—36) дүнја сәјаһәтиндәки мүшаһидәләр, дөврүнүн биолокија вә селексија тәчрүбәси наилијјәтләринин үмумиләшдирилмәси тәкамүл нәзәријјәсинин јарадылмасы үчүн Ч. Дарвинә әсас верди. Ч. Дарвин тәкамүл нәзәријјәсини 1837 илдә ишләмәјә башламыш, лакин илк дәфә 1858 илдә Лондонда, Линнеј чәмијјәтинин ичласында, *тәбии сечмә* нәзәријјәсинин әсас мүддәаларына даир мә'рузә илә чыхыш етмишдир. Һәмин ичласда чыхыш едән А. Уоллесин бахышлары да Ч. Дарвинин бахышларына охшар иди. Лакин А. Уоллес е'тираф етди ки, Дарвин тәкамүл нәзәријјәсини ондан әввәл, дәрин вә долғун шәкилдә ишләмишдир. О, 1889 илдә чыхан китабыны да «Дарвинизм» адландырды. К. Маркс вә Ф. Енкелс, сонралар исә В. И. Ленин Д.-ин материалист, һәмчинин кортәбии диалектик мәзмунуну гејд етмиш вә она диалектик материализмин тәбии-елми әсасларындан бири кими бахмышлар. Ч. Дарвин ики әсас *дәјишкәнлик* типинин мөвчуд олдуғуну иддиа едирди: харичи мүһит амилләринин тә'сиринә чаваб олараг организмин ујғунлашма реаксијалары—мүәјјән дәјишкәнлик вә һәмчинин харичи мүһит амилләринин тә'сири илә мејдана кәлән, лакин ујғунлашма характери дашымајан гејри-мүәјјән дәјишкәнлик. Ч. Дарвин гејри-мүәјјән дәјишкәнлији тәкамүл үчүн башлыча материал мәнбәји сајырды. Мүасир биолокијанын мүәјјән етдији кими, тәкамүл үчүн материал јалныз мутасија вә чарпазлашма нәтичәсиндә мејдана чыхан мутасијалар комбинасијасына әсасланан гејри-мүәјјән дәјишкәнлик ола биләр. Организмләрлә әтраф мүһитин гаршылыглы мүнасибәти јашама уғрунда мүбаризәдә өз тәзаһүрүну тапыр. Ч. Дарвинә көрә бу һадисә бир нөвүн доғулан бүтүн фәрдләри үчүн лазым олан һәјат васитәләринин (гида, ишыг, сығыначаг, әрази вә с.) чатышмамасы нәтичәсиндә баш верир. Јашама уғрунда мүбаризәдә мүһит шәраитинә ујғунлаша билмәјән фәрдләрин нәсилвермә габилијјәти азалыр, јахуд онлар мәһв олур.

Ејни саһәдә јашајан организмләр биоложи хүсусијјәтләринә көрә бир-биринә нә гәдәр јахын олурса, онларын арасында кедән рәгабәт дә бир о гәдәр кәскинләшир, онларын бөјүк бир гисми мәһв олур; мүхтәлиф хассәләрә јијәләнән фәрдләр даһа чох сағ галыр. Нәтичәдә нәсилләрин сырасында әламәтләрин ајрылмасы—*дивергенсија* баш верир. Јашама уғрунда мүбаризәдә мәһв олан вә сағ галан (тәбии сечмәдән кечәрәк) ајры-ајры әламәтләр дејил, онларын дашыјычысы олан фәрдләрдир; буна көрә дә јалныз ејни әразидә јашајан вә даим бир-бирилә чүтләшән ејни нөвә аид фәрдләр групу—популјасија тәкамүл едә билир. Харичи мүһит факторларына ујғун олараг организмин гурулушунун тәдричән дәјишилмәси, јени нөвләрин әмәлә кәлмәси илә нәтичәләнир. Тәкамүлүн әсас һәрәкәтверичи гүввәси исә тәбии сечмәдир. Ч. Дарвинин хидмәти үзви тәкамүлүн һәрәкәтверичи гүввәләрини ашкар етмәсиндәдир.

Әд.: Современные проблемы эволюционной теории, Л., 1967; Ш м а л ь г а у з е н И. И., Проблемы дарвинизма, Л., 1969; М е д н и к о в Б., Дарвинизм в XX веке, М., 1975.

ДАРГОМЫ́ЖСКИ Александр Серкејевич (14.2.1813, индики Тула вил., Белјов р-нунун Троитскоје к.—17.1.1869, Петербург)—рус бәстәкары, рус мусигисиндә тәнгиди реализмин баниләриндән бири. 1837—41 илләрдә «Есмералда» операсыны (В. Һүгонун «Парис Нотрдам килсәси» романы үзрә; тамашасы 1847), сонралар исә лирик характерли бир сыра вокал әсәрләр јазмышдыр («Тој», «Мән сизи севирдим», «Кәдәрлијәм» романслары). «Су пәриси» операсы (1855, тамашасы 1856) Д. јарадычылығынын зирвәсидир. Операда образларын мусиги характеристикасы габарыг верилмиш, лирик вә драматик мәишәт сәһнәләри јарадылмышдыр. Д. 1866 илдән «Даш гонаг» операсы үзәриндә ишләмиш, лакин әсәри битирә билмәмишдир. Операнын мусигисиндә данышыг интонасијаларына јахынлыг, һармонија саһәсиндәки тапынтылар, рус мусигисинин кәләчәк инкишафына мүһүм тә'сир көстәрмишдир. Д.-нин вәсијјәтинә көрә «Даш гонағ»ы С. Куи вә Н. А. Римски-Корсаков тамамламышлар. Рус вокал му-

сигисиндә кәскин иҹтимаи мотивләрин јаранмасы Д.-нин јарадыҹылығы илә бағлыдыр («Гоҹа капрал», «Титулјар мүшавир», «Сохулҹан» маһнылары). Д. «Күпәкирән гары» (1862), «Украјна казачоку» (1864) вә с. симфоник әсәрләрин, «Вакхын тәнтәнәси» (1848, тамашасы 1867) опера-балетинин мүәллифидир. Д.-нин «Су пәриси» операсы Азәрб. Опера вә Балет Театрында тамашаја гојулмушдур.

Әд.: Пекелис М. С., Александр Сергеевич Даргомыжский и его окружение, т. 1—2, М., 1966—73.

ДАРҒА—бах *Даруға*.

ДАРҒАЛЫГ—бах *Даруғалыг*.

ДАРД ДИЛЛӘРИ — Әфганыстанын шм.-ш., Пакистан вә Һиндистанын шм. вил.-ләриндә јајылмыш дил групу. Һинд-Авропа дилләринә дахил олуб, Иран вә һинд дилләри арасында кечид мөвгејиндәдир. Д.д.-ндә 3 млн.-а јахын адам данышыр (1967). Ш., г. вә мәркәз јарымгруплары вар. Ән чох јајыланлары кһовари, куһистани, шина вә Кәшмир дилләридир. Д.д. фонетик вә лексик хүсусијјәтләринә көрә Шимали Һиндистан халгларынын дилләринә охшаса да, *санскритә* мәхсус бә'зи архаик формаларын мөвҹудлуғу илә онлардан фәргләнир. Јалныз Кәшмир дилинин деванагари (бах *Һинд јазысы*) әсасында әлифбасы вар.

Әд.: Эдельман Д. И., Дардские языки, М., 1965.

ДАРДАНЕ́Л (Dardanelles, түркҹә Çanakkale bogazi, гәдим јун. Hellēspontos, һәрфи мә'насы — Һелла́ дәнизи)— Авропа илә Кичик Асија ј-а арасында боғаз. Мәрмәрә дәнизини Екеј дәнизи илә бирләшдирир. Уз. 120,5 *км*, ени 1,3—18,5 *км*, дәринлији 53—106 *м*-дир. Дузлулуғу 25,5—29‰-дир. Д. гәдим чај вадисинин чөкмәси вә дәниз сулары илә долмасы нәтиҹәсиндә әмәлә кәлмишдир. Д.-ин бөјүк тиҹарәт вә стратежи әһәмијјәти вар. Портлары Асија саһилләриндә Чанаггала, Авропа саһилләриндә Келиболудур. Д.-ин бејнәлхалг һүгуг әһәмијјәти һаггында бах *Боғазлар мәсәләси*.

ДАРДАНЕ́Л ӘМӘЛИЈЈАТЫ (1915—16), Келиболу әмәлијјаты — Биринҹи дүнја мүһарибәсиндә Дарданел, Босфор вә Истамбулу әлә кечирмәк, Түркијәни мүһарибәдән чыхармаг вә Гара дәниздән Русија илә әлагәни бәрпа етмәк мәгсәди илә инкилис-франсыз һәрби дәниз донанмасы вә десант гошунларынын әмәлијјаты (1915, 19 феврал—1916, 9 јанвар). Инкилис-франсыз ескадрасынын илк һүҹумлары баш тутмады, бөјүк итки һесабына Келиболу ј.а.-на десант чыхарылса да, түрк гошунларынын инадлы мүгавимәти она әмәлијјат мејданыны кенишләндирмәјә имкан вермәди. Мүттәфигләрин апрел—ијунда вә августда һүҹум әмәлијјатлары да мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады. Д.ә.-нда мүттәфигләр 146,2 мин, түркләр исә 186 мин нәфәр итирдиләр. Зәиф һазырлыг, әмәлијјатлара бачарыгсыз рәһбәрлик, һәмчинин ваһид команданлығын, үмуми разылығын олмамасы вә мүттәфигләр арасындакы зиддијјәтләр нәтиҹәсиндә Д.ә. баш тутмады. Бу мүвәффәгијјәтсизлик Болгарыстанын Алманија тәрәфиндә мүһарибәјә гошулмасына (1915, 14 октјабр) сәбәб олду.

Әд.: Әлијев Һ. З., Түркијә Биринҹи дүнја мүһарибәсиндә, Б., 1965; Коленковский А. К., Дарданелльская операция, 2 изд., М., 1938; Первая мировая война 1914—1918, т. 1—2, М., 1975.

ДАРДӘРӘ—Азәрб.ССР Дашкәсән р-нунун Әһмәдли советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 14 *км* ҹ.-ш.-дә, Дәстәфур чајынын (Кәнҹә чајынын голу) сол саһилиндән 2 *км* аралы, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 341 (1977); һејвандарлыг, биткичилик вә картофчулугла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана вар. Сиклопик тикили олан «Чалаған галасы»нын (Дәмир дөвру) галыглары Д.-нин јахынлығындадыр.

ДАРДЛАР—Һиндистанын, Пакистанын шм., Әфганыстанын гоншу р-нларында јашајан халглар групунун (кәшмирлиләр, куһистанлылар, шиналар, кһолар) шәрти ады. *Дард дилләриндә* данышырлар. Јашадыглары әрази тарих әдәбијјатында чох вахт Дардистан адланыр.

ДАРИГА́НГА—МХР-нын ш.-индә Сухе-Батор ајмагында тәпәли дүзәнлик саһә. Сәтһинин чох һиссәси базалт лавасы илә өртүлүдүр. Чохлу сөнмүш вулкан конуслары (Шилијн-Богдо-Ула, 1778 *м*; Богдо-Ула, 1750 *м*; Дзотол-Хан-Ула, 1373 *м* вә с.), ҹ.-г.-дә гум массивләри вар. Д. үчүн гәдим гуру чај вадиләри характерикдир. Биткиси чөл типлидир.

ДАРИЈЕ́НКО Доминикија Тимофејевна (д.15.1.1919, индики Одесса вил., Ананјев р-нунун Долинскоје к.)—молдав совет актрисасы. ССРИ халг артисти (1974). 1937 илдә Одесса Театр Мәктәбини битирмиш, һәмин ил Тирасполдакы молдав театры труппасына (һазырда Кишинјовдакы А. С. Пушкин ад. Мусигили Драм Театры) гәбул едилмишдир. Ән јахшы роллары: Кручинина («Күнаһсыз мүгәссирләр», А. Островски), Мавра («Сәадәт ахтаран гыз», О. Кобылјанскаја), Татјана («Дүшмәнләр», М. Горки), Лјубов Јарова («Лјубов Јароваја», К. Тренјов), Елмира («Тартүф», Ж. Б. Молјер), Василутса («Каса маре», И. Друтсе), Танкабикә («Ај тутулан кеҹә», М. Кәрим). Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ДАРИ́О (Dario) Рубен (Феликс Рубен Гарсиа Сармјентонун тәхәллүсү; 18.1.1867, Метапа, индики Сјудад-Дарио—6.2.1916, Леон)—Никарагуа шаири. Илк әсәрләри романтизм ән'әнәләри руһундадыр («Мәктублар вә ше'рләр», «Илк нотлар», 1885). «Мәшһурлар» (1893), «Ҹаһилијјә нәсри» (1896) китаблары илә бүтүн испандилли өлкәләрдә устад шаир, испан-американ модернизминин башчысы кими танынмышдыр. Латын Америкасы халгларынын талеји, онларын мүстәгил инкишаф һүгугунун мүдафиәси «Һәјат вә үмид нәғмәләри» (1905), «Кәзәрки нәғмә» (1907) китабларынын әсас мөвзусудур. Д. испан-американ поезијасыны јени формаларла зәнкинләшдирмиш, лирик вә вәтәндаш шаир кими онун инкишафына күҹлү тә'сир көстәрмишдир.

Әсәрләри: Лирика, М., 1967; Стихи, в кн.: Поэзия Латинской Америки, М., 1975.

ДАРЫ (Panicum)—*тахыллар фәсиләсиндән* бириллик от ҹинси. Көк системи сачаглы, көвдәси силиндрик, ичибош, һүнд. 45—150 *см*, јарпаглары лансетвары, чичәк групу сүпүркәдир. Јумру, узунсов мејвәси ағ, сары, гырмызы вә с. рәнклидир. Нормал инкишаф етмиш сүпүркәдә 600—1200 дән олур. 1000 дәнин чәкиси 4—9 *г*-дыр. Д. торпаға тәләбкар, гураглығадавамлы, истисевән биткидир. Векетасија дөвру 50—120 күндүр. Асија, Америка вә Африканын тропик, субтропик вә мүлајим иглимли зоналарында 400-дән чох, ССРИ-дә 4, о ҹүмләдән Азәрб. ССР-дә 2 нөвү—ади Д. (P. miliaceum) вә Ҹәнуб Д.-сы (P. miliare) јајылмышдыр. Дән үчүн, әсасән, ади Д. беҹәрилир. Д.-дан јүксәк агротехника шәраитиндә шабалыды торпагларда да јүксәк мәһсул алыныр. Алчаг дағлыг зонасы үчүн Нуха-6, орта дағлыг вә Диабар зоналары үчүн Кәдәбәј-41 сортлары рајонлашдырылмышдыр. Д., әсасән, јармалыг биткидир. Дәнинин тәркибиндә тәхминән 11,3% зүлал, 81% нишаста, 1,7% шәкәр, 3,8% јағ вә 1,0% селлүлоз олур. Д. һәм дә гијмәтли јем биткисидир. 100 *кг* Д. 96 јем ваһидинә бәрабәрдир. Хәстәликләри: ән горхулусу сүрмәдир. Д. Сибирдә вә Шимали Гафгазда бә'зи илләрдә бактериоза да тутулур. Зәрәрвериҹиләри: дары кәпәнәји, дары милчәји, дары бөҹәји вә с.

ДАРЫДАҒ—минерал су; Азәрб.ССР-ин Ҹулфа р-нунда (Нах.МССР), Ҹулфа ш.-нин 8,5 *км*-лијиндә, дәниз сәвијјәсиндән 800—900 *м* һүнд.-дә, *Дарыдағ мәркмүш јатағы* јахынлығында чыхыр. Јүксәк минераллашмыш, карбон газлы, мәркмүшлүдүр. Д. су јатағында бир нечә кәшфијјат гујусу газылмышдыр. Д.-да үрәк әзәләсинин дистрофијасына, маддәләр мүбадиләсинин позғунлуғуна, ојнаг вә кинеколожи хәстәликләрә вә с. тутуланлар мүалиҹә олунурлар. Кимјәви тәркиби:

$$CO_2\ 0{,}7\cdot H\ 13\cdot O_2 0{,}862\cdot As0{,}20\cdot M_{21}\times \frac{C165\cdot HCO_3 30}{(Na+H)93\cdot Mg4}\,pH\ 6{,}9\ T41—42°C$$

Бундан әлавә һәмин суда метасиликат туршусу (орта һесабла 45 *мг/л*), бром (10 *мг/л*), јод (3 *мг/л*) вә бә'зи микроелементләр мүәјјән едилмишдир. Јатағын мүәјјән едилмиш күндәлик истисмар еһтијаты 4,5 млн. *л*-дир (1969).

Әд.: Гашгај М. Ә., Нахчыван МССР-ин термал вә минерал су јатаглары. Нахчыван Мухтар Совет Сосиалист Республикасы, Б., 1975, сәһ. 173—183; Аскеров А. Г., Минеральные источники Азербайджанской ССР, Б., 1954, с. 85—88.

ДАРЫДАҒ МӘРКМҮШ ЈАТАҒЫ— Дарыдағ-Кәсәндағ дағлыг золағында, Ҹулфа ш.-ндән 8—9 *км* шм.-ш.-дәдир. Кеоложи гурулушунда Кампан, Данимарка (әһәнкдашы, меркел), Палеосен (гумдашы, кил), Орта вә Үст Еосен (туфокен-чөкмә сүхурлар), Алт вә Орта Олигосен (вулканокен-чөкмә сүхурлар) јашлы сүхурлар иштирак едир. Бунлар шм.-г. истигамәтли Дарыдағ антиклиналыны әмәлә кәтирир. Филизләшмә јатағын шм. һиссәсиндә штокверк, мәркәзи һиссәсиндә јува, ҹ. һиссәсиндә исә пүруз типлидир. Јатағын әсас (шм.) һиссәси гырышығын ох һиссәсиндән кечән јарылма зонасына аиддир. Филиз күтләси реалгар, аурипигмент, мелниковит, антимонит вә питтисит минералларындан ибарәтдир. Јатаг һидротермал мәншәли олуб, турш магманын пүскүрүлмәси илә әлагәдардыр.

ДАРЈА́Л ДӘРӘСИ — Терек чајынын Јан силсиләни (Бөјүк Гафгаз) кәсдији јердә дәрә. Дәринлији 1000 *м*-ә гәдәрдир. *Һәрби Күрҹүстан јолу* Д.д.-ндән кечир. Гәдим ҹоғрафијашүнаслара Д.

д. «Гафгаз гапысы» («Алан гапысы») кими мә'лум олмушдур.

ДАРКЛЕ́ (Darclée) (тәхәллүсү; әсл фамилијасы Һарикли-Һартулари, Haricly Hartulari) Һариклеја (10.6.1860, Браила—10.1.1939, Бухарест) — румын мүғәнниси (лирик-драматик сопрано). Румын вокал мәктәбинин баниләриндәндир. Камил вокал техникасы вә кениш сәс диапазону (3 октавадан артыг) олан Д.-нин ифасы үчүн сәмимилик, јүксәк актјорлуг мәһарәти сәчијјәви иди. Партијалары: Маргарита («Фауст», Ш. Гуно), Дездемона, Аида («Отелло», «Аида», Ч. Верди), Кармен («Кармен», Ж. Бизе) вә б. Дүнјанын бир чох өлкәсиндә, о чүмләдән дәфәләрлә Русијада гастролда олмушдур. П. Масканјинин «Ирис» (1898), Ч. Пуччининин «Тоска» (1900) операларында баш ролларын илк дәфә Д. ифа етмишдир.

ДАРКИ́Н ДИЛИ—*даркинләрин* дили. Дағыстан дилләриндәндир. Д.д.-ндә 226 минә јахын адам данышыр (1970). Бир нечә диалектә ајрылыр. Д.д.-ндә 5 саит вә 38 самит вар. Грамматик гурулушча илтисаги дилдир. Чүмлә ергатив гурулушлудур. Лүғәт тәркибиндә әрәб, фарс, түрк вә рус дилләриндән алынма сөзләр чохдур. Јазыда 1928 илә дәк әрәб, 1928 илдән латын әлифбасындан истифадә олунмуш, 1938 илдә рус графикасы әсасында әлифба јарадылмышдыр.

Әд.: Языки народов СССР, т. 4. Иберийско-кавказские языки, М., 1967.

ДАРКИ́Н ӘДӘБИЈЈАТЫ — бах *Дағыстан МССР*. Әдәбијјат.

ДАРКИНЛӘР (өзләрини дарган адландырырлар) —Дағ. МССР-ин дағлыг вә дағәтәји р-нларында јашајан халг. Дил, мәдәнијјәт вә мәишәт е'тибары илә онлара јахын олан гајтаглар вә кубачиләрлә бирликдә (Д. илә гајнајыб-гарышмагдадырлар) Д. 231 мин нәфәрдирләр (1970). Дағыстанын башга халглары кими Д. дә өлкәнин јерли әһалисидир. Әсасән, әкинчилик, һејвандарлыг вә бағчылыгла мәшғулдурлар. Сәнәткарлыг инкишаф етмишдир. Кубачи зәркәрләри вә Сулавкәнд дулусчулары мәшһурдур. Диндарлары мүсәлмандыр.

Әд.: Алиев А. И., Никольская З. А., Даргинцы, в сб.: Народы Дагестана, М., 1955; Народы Кавказа, т. 1, М., 1960.

ДА́РЛИНГ (Darling), јухары ахынында Барун—Австралијанын ч.-ш.-индә чај. Муррej чајынын сағ голу. Уз. 2740 *км*, һөвзәсинин саһ. 710 мин *км*²-дир. Нју-Инглend силсиләсинин г. јамачларындан башланыр. Јағыш сују илә гидаланыр. Сујун сәвијјәси ил боју кәскин дәјишир, бә'зи јерләрдә сәвијјә тәрәддүдү 6—8 *м*-ә чатыр. Илин гураг вахтында ашағы ахынында гурујур. Сувармада истифадә олунур.

ДА́РЛИНГТОН (Darlington)—Б. Британијада шәһәр. Скерн чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 97,5 мин (1974). Д. кечмишдә јун вә трикотаж сәнајеси мәркәзи олмушдур. Нәгл. машынлары, көрпү конструксијалары истеһсал едилир. 1825 илдә Стоктон-Тисдән Д.-а илк Инкилтәрә д.ј. чәкилмишдир.

ДАРМӘРЗЕЈН—Азәрб.-ын ч.-да тарихи вил. Һ. Гәзвининин «Нүзһәт әлгүлуб» («Гәлбләрин әјләнчәси») әсәриндә ады чәкилир. Елханиләр дөврүндә Д.-дә 100-ә јахын кәнд олмушдур.

ДА́РМШТАДТ (Darmstadt) — АФР-ин Һессен әразисиндә шәһәр. Нәгл. говшағы. Әһ. 138,9 мин (1974). Метал е'малы, машынгајырма, електротехника, кимја-әчзачылыг сәнаjеси, шүшә, кағыз, дәри мә'мулаты, бәдии декоратив мә'мулат истеһсалы мүәссисәләри, нәшријјатлар, али техники мәктәб (1836) вә с. вар.

Д'АРСОНВА́Л (d'Arsonval) Жак Арсен (8.6.1851, Јухары Вјенна департаменти, Ла-Бори—31.12.1940, орада) —франсыз физиологу вә физик, Парис ЕА (1894) вә Милли Тибб Академијасынын үзвү (1888). Дәјишән чәрәјанын биоложи објектләрә тә'сирини өјрәнәрәк (1891) мүәјјән етмишдир ки, һејван организминдән кечирилән јүксәктезликли чәрәјан онда нәзәрә чарпачаг гычыгланмалар төрәтмәдән мүхтәлиф физиоложи еффектә сәбәб олур вә бу еффект, чәрәјанын характери илә онун тәтбиг едилмәси үсулундан асылыдыр. Д.-ын тәдгигаты әсасында електриклә мүаличә үсуллары ишләниб һазырланмышдыр (бах *Дарсонвализасија*). Д. өз тәдгигатында физиоложи тәчрүбәләри инчә физики анализлә әлагәләндирмиш, бу да биолоҝијанын јени саһәси олан биофизиканын инкишафына көмәк етмишдир. О, физиоложи тәдгигатларда мүхтәлиф чиһаз вә апаратлардан (мәс., калориметр, термоелектрик ијнә, мүтәһәррик чәрчивәли галванометр вә с.) истифадә едилмәсинин әсасыны гојмушдур.

ДАРСОНВАЛИЗА́СИЈА — јүксәктезликли вә јүксәккәркинликли, 100—200 *ма*-лик импулс чәрәјаны илә мүаличә үсулу. Ону тәклиф етмиш (1891) Ж. А. Д'Арсонвалын ады илә адландырылмышдыр. Јерли (мәһәлли) вә үмуми Д. олур. Јерли Д. заманы импулс кенераторундан алынан јүксәктезликли чәрәјан һавасы сорулмуш (вә ја ичәриси графитлә долдурулмуш) шүшә електродлара өтүрүлүр. Електродлар дәринин үзәри илә һәрәкәт етдирилир, ја да бәдән бошлуғуна (мәс., дүз бағырсаға) салыныр. Үмуми Д.-да хәстә «Д'Арсонвал камерасына» јерләшдирилир (отурмуш вә ја узанмыш вәзијјәтдә). Јерли Д.-да тә'сиредичи амил хәстәнин бәдәниндән кечән чәрәјан вә онун дәриси илә електрод арасында әмәлә кәлән електрик бошалмасы, үмуми Д.-да исә електромагнит индуксијасы әсасында хәстәнин сәтһ тохумаларындан кечән јүксәктезликли чәрәјандыр. Тохумаларда кедән физики-кимјәви просесләр Д. заманы дәјишир. Јерли Д. нәтичәсиндә мәркәзи синир системинин фәалијјәти, мүбадилә просесләри, ган дөвраны вә с. јахшылашыр. Үмуми Д. сакитләшдиричи тә'сир көстәрир, маддәләр мүбадиләсини артырыр, артериал тәзјиги ашағы салыр. Јерли Д. невралкија, башағрысы, миалкија, бабасил, биринчи вә икинчи дәрәчәли донвурма, веналарын варикоз кенәлмәси, үмуми Д. исә һипертонија (јалныз еркән дөврүндә), неврастенија, климактерија вә с.-дә тәтбиг едилир.

ДАРТГЫ—машын вә механизмләрдә һәрәкәти өтүрән, ајры-ајры һиссә, јахуд говшаглары әлагәләндирән детал. Адәтән узунсов, даирәви вә ја дүзбучаглы ен кәсикли олур, бә'зән исә фасонлу прокатдан (бучаглы, таврлы вә б. профилдә) дүзәлдилир.

ДАРТЫ—1) нәгл. машынынын һәрәкәтверичисинә өтүрүлән гүввә. Једәк нәгл. машынларында једәкдән (мәс., локомотивдән) гошгуја (мәс., вагона) өтүрүлән гүввәјә дә Д. дејилир.

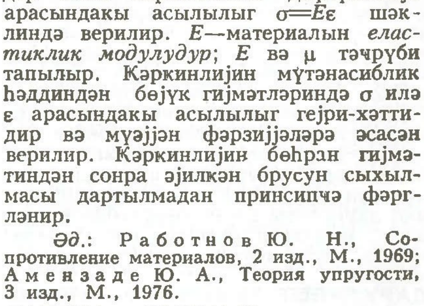
ДА́РТЫ ЕЛЕКТРИК МҮҺӘРРИКИ —електрик нәгл. васитәләрини (електровоз, троллејбус, трамвај, тепловоз вә с.-ни) һәрәкәтә кәтирән *електрик мүһәррики*. Д.е.м. кими, әсасән, сабит чәрәјан мүһәррикиндән истифадә едилир. Дәјишән чәрәјан дөврәләриндә исә Д.е.м. кими бирфазалы коллекторлу електрик мүһәррикләри, јахуд үчфазалы асинхрон електрик мүһәррикләри ишләдилир. Мүасир Д.е.м.-нин күчү бир нечә *квт*дан бир нечә *Мвт*-а гәдәрдир.

Әд.: Подвижной состав электрических железных дорог. Тяговые электромашины и трансформаторы, 3 изд., М., 1968; Электротехнический справочник, 4 изд., т. 1, М., 1971.

ДАРТЫЛМА-СЫХЫЛМА — учларына тәтбиг олунмуш вә әвәзләјичиси онун оху бојунча јөнәлмиш гүввәјә еквивалент олан статик гүввәләрин тә'сириндән брусун деформасијаја уғрамасы. Д.-с.-да ен кәсиктә јалныз мүнтәзәм пајланмыш нормал кәркинлик јараныр. Бунун тә'сириндән брус узунуна вә енинә деформасијаја уғрајыр. Брусун ен кәсијиндә кәркинлик $\sigma=\pm N/F$ (дартылмада «+», сыхылмада «—» ишарә илә), узунуна нисби деформасија $\varepsilon=\Delta l/l$, енинә нисби деформасија $\varepsilon'=\Delta b/b$ дүстурлары илә һесабланыр. N—ен кәсијә тә'сир едән гүввәләрин әвәзләјичиси, F—ен кәсијин саһәси, l—брусун узунлуғу, b—ен кәсијинин характерик өлчүсү, Δl—узунуна мүтләг деформасија (узанма вә ја гысалма), Δb исә енинә даралмадыр (кенишләнмә). Д.-с.-да ε' вә ε арасында $\varepsilon'=-\mu\varepsilon$ асылылығы вар (μ—Пуассон әмсалы адланыр вә материалдан асылы өлчүсүз кәмијјәтдир). Әксәр материаллар үчүн мүтәнасиблик һәддинә (материалдан асылыдыр) гәдәр олан кәркинликлә деформасија арасындакы асылылыг $\sigma=E\varepsilon$ шәклиндә верилир. E—материалын *еластиклик модулудур*; E вә μ тәчрүби тапылыр. Кәркинлијин мүтәнасиблик һәддиндән бөјүк гијмәтләриндә σ илә ε арасындакы асылылыг гејри-хәттидир вә мүәјјән фәрзијјәләрә әсасән верилир. Кәркинлијин бөһран гијмәтиндән сонра әјилкән брусун сыхылмасы дартылмадан принсипчә фәргләнир.

Әд.: Работнов Ю. Н., Сопротивление материалов, 2 изд., М., 1969; Амензаде Ю. А., Теория упругости, 3 изд., М., 1976.

ДАРТМА ДӘЗКАҺЫ — чохкәскили дартма аләти васитәсилә машын деталларынын дахили вә харичи сәтһләрини е'мал едән металкәсмә дәзкаһы. Д.д.

Дахили дартылма үчүн үфүги дартма дәзкаһы: *1*—чаты; *2*—деталы сыхан патрон; *3*—дарты; *4*—каретка; *5*—јөнәлдичиләр; *6*—идарәетмә пулту.

јүксәк кејфијјәтли дәгиг сәтһ алмаға имкан верир. Дартма аләтинин һәрәкәт истигамәтинә көрә шагули, үфүги вә диш е'мал едән дартма дәзкаһлары олур. Д.д. үмуми (мүхтәлиф һөвлү деталларын е'малы үчүн) вә хүсуси (бир өлчүлү деталларын е'малы үчүн) тә'инатлы олур. Д.д.-нын ән бөјүк д а р т ы г ү в в ә с и 1 *Мн* (100 *тг*), каретҝасынын һәрәкәт уз. 2000 *мм*-ә чатыр. Үмуми тә'јинатлы дәзкаһларын дартма сүр'әти 15—20 *м/дәг*, хүсуси тә'јинатлы дәзкаһларда 90 *м/дәг*-јә гәдәр, фасиләсиз ишләјән дәзкаһларда 1,5—15 *м/дәг*-дир. Д.д. шлис вә ишкил јувасы, квадрат вә с. фасонлу сәтһ е'малында ишләдилир.

Әд.: Металлорежущие станки, 2 изд., т. 1, М., 1965; П у ш В. Э., Конструирование металлорежущих станков, М., 1977.

ДАРУҒА, д а р у ғ а ч ы, д а р ғ а (монголча—даруху — сыхмаг, даралтмаг; мәчази мә'нада—мөһүрләјән) — орта әсрләрдә монгол истиласына мә'руз галмыш өлкәләрдә, о чүмләдән Азәрб.-да монгол ханынын верки топлајан вә әһалини сијаһыја алан нүмајәндәси; инзибати мә'мур. Д.-лар лазым кәлдикдә јерли әһалидән јардымчы һәрби һиссәләр тәшкил едир, асајиши горујур вә с. ишләрлә дә мәшғул олурдулар. Сонралар Гызыл Ордада *баскак*, бә'зи Шәрг өлкәләриндә исә шәһнә адланан Д.-лар, әсасән, һөкмдар тәрәфиндән тә'јин едилирди. Азәрб.-да 13 әсрдән мә'лумдур. Чәлаирилләр, Гарагојунлулар вә Ағгојунлулар дөврүндә һәр бир шәһәр вә гәсәбәнин хүсуси Д.-сы варды. Бөјүк шәһәрләрә әмирләр Д. тә'јин олунурду (мәс., Тәбриздә Ибраһим бәј, Исфаһанда Бајандур бәј вә с.). Сәфәвиләр дөврүндә Д.-лар малијјә ишләринә бахыр, асајиши горујур, чинајәткарлары чәзаландырыр вә чәримә едирдиләр. Феодал маликанәләрини идарә едәнләр дә Д. адланырды. Ханлыглар дөврүндә һәр маһалын хан тәрәфиндән тә'јин олунан Д.-сы вар иди. Кәндхуда вә јүзбашылар Д.-ја табе идиләр. Маһал Д.-сы чинајәт ишләринә бахыр, шәһәр Д.-сы исә асајиши горујур, мүбаһисәли мәсәләләри һәлл едирди. Д. вәзифәси ирси дејилди. Әһалидән Д.-нын хејринә *даруғалыг* веркиси топланылырды. Азәрб.-лар арасында ишләдилән «дарғалыг етмә», «билдирчинин дарғалығы дары совруланадәкдир» вә с. ифадәләр еһтимал ки, Д.-лара мәнфи мүнасибәтлә әлагәдар јаранмышдыр.

ДАРУҒАЛЫГ, д а р ғ а л ы г—16—19 әсрләрдә Азәрб.-да *даруғанын* хејринә әһалидән алынан верки. Гејри-ганунни веркиләрдән олан Д.-ын мигдары дәгиг дејилди. Адәтән *бәһрә* вә *малчәһат* веркисинин 1/5-ни тәшкил едирди. Д. арпа, буғда, чәлтик вә с. мәһсуллардан натурал шәкилдә топланырды. Бә'зән пулла да әвәз олунурду. Кәнди чох олан феодаллар Д.-ын мүәјјән һиссәсини өзләринә көтүрүрдүләр. Ипәк дәзкаһы оланлар һәр дәзкаһа 1 *м* ипәк парча Д. вермәли иди. Базара кәтирилән маллардан да Д. алынырды.

ДАРҮЛМҮӘЛЛИМАТ (әр. دارالمعلمات —мүәллимәләр еви)—гадын мүәллим кадрлары һазырламаг үчүн Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра (1920) Бакыда ачылмыш педагожи мәктәб. Илк бурахылышы 1924 илдә олмушдур. Тә'лим-тәрбијә ишләринин тәшкили, тәдрис планы вә програмы *Дарүлмүәллиминлә* ејни олмуш вә 1926 илдә онунла бирләшдирилмишдир.

ДАРҮЛМҮӘЛЛИМИН (әр. دارالمعلمين —мүәллимләр еви)—мүәллим кадрлары һазырламаг мәгсәдилә Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра (1920) Бакыда ачылмыш педагожи мәктәб. Мә'зунлары Азәрбајчанын шәһәр вә кәндләриндәки бир дәрәчәли (ибтидаи) мәктәбләрә мүәллим тә'јин олунурдулар. Д.-ә фәһлә вә зәһмәткеш кәндли аиләсиндән оланлар гәбул едилирдиләр. Бураја Орта Асија вә Дағыстандан да тәһсил алмаға кәлирдиләр. Тәләбәләрин тә'минаты дөвләт һесабына иди. Тәдрисин програмына вә тәшкилинә көрә көһнә мәктәбләрдән фәргләнирди. Ана дили, әдәбијјат, рус дили, педагокика, психолокија, физика, кимја, тәбијјат, чоғрафија, тарих, мәдәнијјәт, мусиги, бәдән тәрбијәси вә с. фәнләр кечилирди. Д.-ин илк бурахылышы 1923 илдә олмушдур. *Дарүлмүәллиматла* бирләшдикдән сонра (1926) Бакы Мүттәһид Педагожи Техникуму адланмышдыр. Һүсејн Чавид, Абдулла Шаиг, М. Магомајев вә б. бурада дәрс демишләр.

ДАРҮЛФҮНУН (әр. دارالفنون—фәнләр еви)—бах *Университет*.

ДАРҮССӘЛАМ (әр. دارالسلام— сүлһ еви)—Бирләшмиш Танзанија Республикасынын пајтахты. Һинд океаны саһилиндә өлкәнин әсас дәниз порту (јүк дөвријјәси 3694 мин *т*, 1974). Иглими субекваториалдыр. Орта темп-р јанварда тәгр. 28°С, августда 23°С-дир. Иллик јағынты тәгр. 1500 *мм*. Д.ј. ст. Автомобил јоллары говшағы. Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорт. Әһ. 517 мин (1975). Өлкәнин сијаси, игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Әт консерви, түтүн, ун, пивә вә с. мүәссисәләри вар. Лак, боја, мебел, метал тара истеһсал олунур. Балыг овланыр. Кичик кәмиләр гајрылыр. 1968 илдә Д.-дан Замбијаја нефт кәмәри чәкилмишдир.

Дарүссәлам шәһәриндән бир көрүнүш.

1862 илдә Мзизима адлы балыгчы кәндинин јериндә салынмышдыр. 1887 илдә Алманија Шәрги Африка компанијасы Д.-ы ишғал етмишди. 1891 илдән Алманија Шәрги Африкасынын инз. м. иди. 1916 илдә Д.-ы Инкилтәрә ордусу тутду. 1919—61 илләрдә Инкилтәрә мүстәмләкәси Тангаликанын мәркәзи олмушдур. 1961 илдән мүстәгил Танганика дөвләтинин пајтахты иди; 1964 илдән исә Танзанијанын пајтахтыдыр.

Д.-да ун-т, инзибати идарәләр үчүн кадрлар һазырлајан коллеч, техника вә тибб коллечләри, тичарәт мәктәби; мешә тәсәррүфаты, Шәрги Африка әдәбијјаты, суаһили дили вә с. саһәләр үзрә тәдгигат апаран елми идарәләр; «Литл тиетр» театры, Танзанија милли музеји, ботаника бағы вә с. вар.

ДАР ҮШ-ШӘФА (әр. دارالشفاء—мүаличәхана, шәфа еви)—орта әсрләрдә бә'зи Јахын Шәрг өлкәләриндә, о чүмләдән Азәрб.-да тибб мүәссисәси, хәстәхана. Мәнбәләрин мә'луматына көрә илк Д.-ны Ибн Сина тәшкил етмишдир. Газан хан дөврүндә [1295—1304] Азәрб.-ын мүһүм јашајыш мәнтәгәләриндә *Рәшидәддинин* тәшәббүсү илә Д.-лар ачылмышды. Азәрб.-ын тәкчә ч. вил.-ләриндә 67 Д. вар иди. Рәшидәддинә мәхсус Рәб-и Рәшиди шәһәрчијиндәки Д. мүһүм елми мәркәз иди. Бурада Чин, Һиндистан вә Суријадан дә'вәт едилмиш 50 һәким чалышырды. Һәр һәкимә 10 нәфәр тәләбә тәһким едилмишди. 1483 илдә Ағгојунлу һөкмдары Султан Јагубун [1478—90] Тәбриздә тикдирдији «Һәшт беһишт» («Сәккиз чәннәт») сарај комплексинә Д. да дахил иди. Мәнбәләрин мә'луматына көрә Јахын Шәргдә мәшһур олан бу Д.-да минә гәдәр хәстәни мүаличә етмәк үчүн шәраит варды.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; О н у л л а һ и С. М., Һ ә с ә н о в А. Г., Рәб'-е Рәшиди вә онун тарихи әһәмијјәти, АДУ-нун Елми Әсәрләри (Шәргшүнаслыг серијасы), 1971, № 1; Э ф е н д и е в И. К., История медицины в Азербайджане с древнейших времен до XIX века, Б., 1964.

ДАРХАН—МХР-да шәһәр. Трансмонгол д.ј. хәттиндә мүһүм мәнтәгә. Харагол вә Шарынгол чајлары арасындадыр. Әһ. 30 мин (1972). Шарынгол көмүр јатағынын истифадәси илә әлагәдар салынмыш јени сәнаје мәркәзидир. Семент, дәмир-бетон мә'мулаты з-длары, әт вә гарышыг јем комбинатлары, дәри мә'мулаты ф-ки, елеватор вар.

ДАРЧЫН—*дәфнәкимиләр* (Lauraceae) фәсиләсинин Cinnamomum чинсиндән бир нечә ағач вә колун ады. Јарпаглары галындыр; сарымтыл-јашыл рәнкли хырда чичәкләри супүркәчик әмәлә кәтирир. Асија, Африка вә Американын тропикләриндә бечәрилән С е ј л о н (индики Шри-Ланка) Д.-ы (С. zeylanicum) вә Чәнуби Чин, Вјетнам, Лаос, Индонезија вә Латын Америкасында бечәрилән Ч и н Д.-ы (С. cassia) даһа гијмәтлидир.

Көвдә вә будагларынын гурудулмуш габығыда Д. адланыр; хошакәлән әтирли ијә маликдир. Дады ширинтәһәр јандырычы олур. Д. әдвијјә кими Шәрг өлкәләриндә гәдим заманлардан мә'лумдур. Д.-ы илк дәфә дүнја базарына чыхаран финикијалылар, чинлиләр, сонралар исә әрәбләр олмушлар. Чиндә һәлә ерамыздан 2700 ил әввәл Д.-дан тибби мәгсәдләр үчүн истифадә етмишләр. Тәбабәтә аид гәдим вә орта әср китабларында Д.-ын мә'дә-бағырсаг вә тәнәффүс јоллары хәстәликләринә, үрәк ағрысына вә әсәб јорғунлуғуна гаршы шәфаверичи хүсусијјәтләри изаһ едилмишдир. Д.-дан әсасән јејинти (гәннады) сәнајесиндә, һәмчинин тәбабәтдә вә әтријјатда хош әтирли әдвијјә кими кениш истифадә олунур. Һазырда Д.-ы дүнја базарына чыхаран, әсасән, Чин вә Шри-Ланкадыр. Д. Азәрб.-да да чох ишләдилән әдвиј-

јатдыр; бә'зи јемәкләрә (гујмаг, фирни, һалва вә с.) сәпилир, бала гатылыб јејилир, дәмләниб ичилир вә с.

ДАРЧЫН ТУРШУСУ, β-фенилакрил туршусу, C_6H_5—CH═CH—COOH—дојмамыш алифатик-ароматик туршу; рәнксиз кристал маддәдир, бә'зи ефир јағларынын, гатранларын вә с. тәркибиндә, әсасән, ефир шәклиндә олур. Сәнаједә Д.т. натриум-асетатын иштиракы илә бензалдеһид вә асетат анһидридиндән (190°С-дә), бензилиденхлориди натриум-асетатла гыздырмагла (180—200°С-дә) вә с. үсулларла алыныр. Д.т. вә онун ефирләри әтирли маддәләр истеһсалында ишләдилир.

«ДАРЧЫНЫ»—Азәрб. халг рәгси. Рәгсин мелодијасы күмраһдыр вә јумористик характер дашыјыр. Мәгам әсасы раст, мусиги өлчүсү 6/8, темпи мүлајимдир. Ү. Һачыбәјов («О олмасын, бу олсун» оперетасы), А. Спендиаров («Алмаст» операсы) вә б. «Д.» рәгс мелодијасындан истифадә етмишләр.

ДАРЧА—Хәзәр дәнизинин ш. саһилиндә, Шимали Чәләкән көрфәзи илә Балхан шоранлығы арасында ј-а. Гумла өртүлүдүр.

ДАСИТ (лат. Dacia—*Дакија*)—магматик сүхур. Гранодиоритләрин вә кварслы диоритләрин еффузив аналогу. Хырда дәнәли, надир һалда витрофир гурулушлу әсас күтләдән вә плакиоклаз, кварс, надир һалда һорнбленд, биотит вә пироксенин фенокристалларындан ибарәтдир. Вулкан пүскүрмәләринин мәһсулудур; Камчатканын мүасир лаваларында да вар. Бу тип сүхурлар Азәрб.ССР-дә Кәлбәчәр, Лачын вә Ордубад р-нларында кениш јајылмышдыр.

ДАСКАЛОВ Стојан Тсеков (д. 22. 8.1909, Вратса маһалы, Лилјаче к.)—болгар јазычысы. Болгарыстан халг мәдәнијјәти хадими (1967). Димитров мүкафаты лауреаты (1950, 1969). 1944 илдән Болгарыстан Коммунист Партијасынын үзвү. «Јол» (китаб 1—3, 1945—54) роман-епопејасы болгар кәндлиләринин сијаси шүурунун инкишафындан, онларын фашизмә гаршы партизан һәрәкатында иштиракындан бәһс едир. «Липованскинин дәјирманы» (1951), «Стублен чөкәләри» (1960) романлары, «Торпагсыз нәсил» (1963), «Јағышлы республика» (1968) повестләри јени һәјат гуручулуғуна һәср олунмушдур. «Бизим Кеорки Димитров» (1972) һекајәләр китабы К. Димитровун һәјатындан бәһс едир. «Совет торпағында» китабында Азәрб. һаггында хатирәләри вар.

Әсәрләри: Онлар республика уғрунда һәлак олдулар, Б., 1951; Когда начинается любовь, М., 1966; Сентябрьские ночи. Рассказы, М., 1969.

ДАСТАКЕРТ, дасткард (пәһләвичә dastkart; һәрфи мә'нада dast—әл+kart—иш)—Парфија вә Сасани дөвләтләриндә, Ермәнистан вә Албанијада (Гафгаз), адәтән, гуллар тәрәфиндән бечәрилән, саһибкарлара вә ја һөкмдара мәхсус мүлк торпаглары. Пәһләви мәнбәләриндә Д. кәнддән фәргли олараг ајрыча гејд олунур. Орта фарс мәтнләриндән Д.-и, адәтән, «торпаг саһиблији», «мүлк» кими тәрҹүмә едирләр. Буну I Шапурун «Кәбеји Зәрдүшт»дәки китабәсинин контексти дә тәсдиг едир. Мовсес Каланкатлынын «Албан тарихи» вә еркән ермәни мәнбәләриндә ады чәкилән Д. термини Албанијада (еһтимал ки, Иранда, һабелә Ермәнистанда да) һөкмдар нәслинин, феодаллашмагда олан нәсли әсилзадәләрин, ири феодал задәканларынын, һәмчинин бағышланылан, вәсијјәт едилән вә сатын алынмыш ирси торпаг саһиблији формасыны билдирирди.

Әд.: Пигулевская Н. В., Города Ирана в раннем средневековье, М.—Л., 1956; Луконин В. Г., Иран в эпоху первых Сасанидов, Л., 1961; Периханян А. Г., Сасанидский судебник, Ереван, 1973; Мамедова Ф. Дж., «История Албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании, Б., 1977.

ДАСТАН—епик жанр. Јахын вә Орта Шәрг, Ҹәнуби-Шәрги Асија халгларынын шифаһи вә јазылы әдәбијјатларында кениш јајылмышдыр. Д.-ын јазыдан әввәлки дөврләрдә ајры-ајры гәбилә вә тајфаларла әлагәдар һадисәләри, әһвалатлары бу вә ја дикәр дәрәҹәдә екс етдирән ән гәдим нүмунәләри инсанларын әсатири варлыгларла (див, әждаһа, тәпәкөз вә с.), тотемләрлә мүбаризәсинә һәср олунмушдур. Азәрб. Д.-лары, әсасән, ашыг јарадыҹылығынын мәһсулудур. Азәрб. Д.-лары ше'рлә нәсрин нөвбәләшмәси принсипинә әсасланыр; һадисәләр, әһвалатлар нәсрлә, гәһрәманларын мүраҹиәтләри, һәјәҹан вә изтираблары исә нәзмлә (әсасән, *гошма* формасында) верилир. 10—15 әсрләрдә бә'зи романтик поемалара («Шаһнамә», «Лејли вә Мәҹнун», «Хосров вә Ширин» вә с.) да Д. дејилмишдир. Азәрб. Д.-ларынын илк шифаһи нүмунәси «Гара Мәлик» һесаб олунур. Сонралар бир сыра түркдилли халглар үчүн мүштәрәк олан *«Китаби-Дәдә Горгуд»*, *«Короғлу»*, *«Әсли вә Кәрәм»*, *«Таһир вә Зөһрә»*, *«Ашыг Гәриб»*, һабелә онларча башга Д. јаранмышдыр. Азәрб. дастанлары жанр е'тибары илә 3 әсас група ајрылыр: 1) гәһрәманлыг дастанлары («Китаби-Дәдә Горгуд», «Короғлу» вә с.). Гәһрәманлыг Д.-ларында халгын јаделли ишғалчылара вә јерли зүлмкарлара гаршы мүбаризәси тәрәннүм олунур; 2) мәһәббәт дастанлары («Таһир вә Зөһрә», «Әсли вә Кәрәм» вә с.); 3) аилә-әхлаг дастанлары («Алыхан вә Пәри», «Новруз» вә с.). Бундан башга, дини тәблиғ едән Д.-лар да вар. Совет дөврүндә бир сыра Д.-лар јаранмышдыр. Мүасир Д.-ларда («Камал», «Тарлачы гыз», «Солтан-Гәндаб» вә с.) совет адамларынын гәһрәманлығы, фәдакар әмәји тәсвир вә тәрәннүм олунур. Гәһрәманын идеализә едилмәси, мүбалиғә, гротеск, маҹәрачылыг Д.-ларын сәҹијјәви хүсусијјәтләридир. Азәрб. Д.-лары әсасән Совет һакимијјәти илләриндә топланыб нәшр едилмишдир.

Мәтнләр: Азәрбајҹан дастанлары, 5 ҹилддә, Б., 1965—72; Короғлу (тәртиб едәни М. Һ. Тәһмасиб), Б., 1975; Азәрбајҹан дастанлары, Б., 1977; Китаби-Дәдә Горгуд (тәртиб едәни Һ. Араслы), Б., 1978.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, 3 ҹилддә, ҹ. 1, Б., 1960; Бабајев И., Әфәндијев П., Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты, Б., 1970; Вәлијев В., Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты, Б., 1970; Тәһмасиб М. Һ., Азәрбајҹан халг дастанлары (орта әсрләр), Б., 1972; Жирмунский В. М., Тюркский героический эпос, Л., 1974; Короглы Х., Огузский героический эпос, М., 1976.

ДАТОЛИТ—силикатлар групуна аид минерал. Кимјәви тәркиби $CaB(SiO_4)\cdot(OH)$. Тәркибиндә 21.8% B_2O_3 вар. Моноклиник сингонијада кристаллашыр. Гыса призматик, лөвһәви кристаллар вә дәнәли, радиал шүави, лифли агрегатлар әмәлә кәтирир. Рәнксиз, ағ, ачыг-јашыл, ачыг-сары вә с. олур. Шүшә парылтылыдыр. Сәртлији 5—5,5, сыхлығы 2900—3000 *кг/м³*. Һидротермал филиз дамарларында, скарнларда тәсадүф едилир. Бор алмаг үчүн мүһүм филиздир.

ДАТТ (Dutt) Рачани Палм (19.6.1896, Кембриҹ—20.12.1974, Лондон) — Инкилтәрә вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими, тарихчи, игтисадчы вә публисист. Һиндли һаким аиләсиндә доғулмушдур. Оксфорд ун-тинин тәләбәси олмуш, марксизми тәблиғ етдијинә көрә 1917 илдә ун-тдән чыхарылмышдыр (ун-т курсуну екстерн имтаһан вермәклә баша вурмушдур). 1914—20 илләрдә Б. Британија Мүстәгил Фәһлә Партијасынын, 1920 илдән исә *Бөјүк Британија Коммунист Партијасынын* (ББКП) үзвү олмушдур. 1922—65 илләрдә ББКП МК вә МК Сијаси Бүросунун (1943 илдән Иҹраијјә Комитәси вә Иҹраијјә Комитәсинин Сијаси Комитәси) үзвү, 1943—61 илләрдә һәмчинин ББКП Иҹраијјә Комитәси сәдринин мүавини, 1961—65 илләрдә ББКП-нин президент мүавини иди. 1921—74 илләрдә «Лејбор мансли» журналынын, 1922—24 илләрдә «Уоркерс уикли», 1936—38 илләрдә «Дејли уоркер» гәзетләринин редактору олмушдур. Коминтернин 7-чи конгресиндә (1935) онун Иҹраијјә Комитәсинин үзвлүјүнә намизәд сечилмишди.

Инкилтәрә вә бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын нәзәријјә вә тәҹрүбәсинә, һәмчинин тарих вә игтисадијјата даир бир сыра әсәрин мүәллифидир. 1962 илдән Москва Дөвләт Унтинин фәхри тарих е. д. иди.

Әсәрләри: Новый английский реформизм [Л.], 1928; Фашизм и социалистическая революция, М., 1935; Индия сегодня, М., 1948; Кризис Британии и Британской империи, 2 изд., М., 1959; Судьбы «Содружества», «Международная жизнь», 1969, № 5.

ДАТУН—Чинин Шанси әјаләтиндә шәһәр. Мүһүм д.ј. говшағы. Әһ. 0,7 млн. (1974). Ири даш көмүр һасилаты мәркәзидир. Семент истеһсал едилир. Машынгајырма (к.т. вә нәгл. авадanлығы, ағыр машынгајырма, ҹиһазгајырма), јејинти сәнајеси вар.

ДАУБИХЕ — РСФСР Приморје өлкәсиндә чај. Уссури чајынын әмәлә кәтирән голлардан бири. Сихоте-Алин д-рынын ч. голларындан башланан Ерлдагоу вә Тудагоу чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Уз. 190 *км*, һөвзәсинин саһ. 7060 *км²*-дир. Тектоник чөкәкликдә јерләшмиш енли дәрә илә ахыр. Әсасән, јағыш сулары илә гидаланыр. Ағач ахыдылыр. Арсенјев ш. Д. саһилиндәдир.

ДАУГАВА — *Гәрби Двина* чајынын Лат.ССР әразисиндә ады.

ДАУГАВПИЛС — Лат.ССР-дә шәһәр. Даугава (Гәрби Двина) чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Мүһүм д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Әһ. 114 мин (1977). Әсасән кимја, метал е'малы, јүнкүл вә јејинти сәнајеси инкишаф етмишдир. Локомотив тә'мири, кимјәви лиф, електрик ҹиһазлары, автомобил тә'мири, пивә, консерв, кәтан з-длары, мебел, ајаггабы, әт вә сүд комбинатлары, тикинти материаллары истеһсалы, педагожи ин-т, Рига политехник

ин-тунун үмумтехника факүлтәси, д.ј. нәгл. вә механика техникумлары, тибб вә мусиги мәктәбләри, театр, бәдии вә өлкәшүнаслыг музеји вар.

ДА́УГМАЛЕ—Ригадан (Лат.ССР) 22 *км* ч.-ш.-дә, Даугава чајынын сол саһилиндә гәдим шәһәр харабалығы. 1933, 1935—37, 1966—70 илләрдә тәдгиг олунмушдур. Гәдим тапынтылар (тунч ораг, даш әмәк аләтләри) е.ә. 2-чи миниллијә аиддир. Ерамызын әввәлләриндә бурада мөһкәмләндирилмиш јашајыш мәскәни мејдана кәлмишди. 10—12 әсрләрдә Д. мүһүм тиҹарәт-сәнәткарлыг мәркәзи кими инкишаф етмишди. Газынтылар заманы күрә галыглары, металтөкмә гәлибләри, әрәб, Бизанс вә Гәрби Авропа сиккәләри, бәзәк шејләри вә с. тапылмышдыр. Археоложи материаллар Д.-дә сәнәткарлығын јүксәк инкишафыны вә шәһәрин гоншу өлкәләрлә тиҹарәт әлагәләрини көстәрир. Д. 12 әсрдә дағыдылмышдыр.

Әд.: Уртан В. А., Работы Даугмальской экспедиции, в сб.: Археологические открытия [1967—70 гг.], М., 1968—71.

ДАУГУВЕ́ТИС Борис Франтсевич (26. 3.1885, Литва ССР, индики Биржај р-нунун Даугувечај к.—13.7.1949, Вилнүс)—Литва совет режиссору, актјор вә драматург. ССРИ халг артисти (1948). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1947). 1923 илдән Каунас Драм Театрында актјор вә реж. (1940 илдән баш реж.), 1944—49 илләрдә исә Литва ССР Драм Театрында (Вилнүс) баш реж. ишләмишдир. «Отелло», «Макбет» (1924, 1939, В. Шекспир), «Албалы бағы» (1937, А. Чехов), «Кремл сааты» (1947, Н. Погодин), «Дүшмәнләр» (1947, М. Горки), «Мешә» (1948, А. Островски) вә с. әсәрләри тамашаја гојмушдур. Литва театрынын бир чох актјор вә реж.-ларынын јетишмәсиндә Д.-ин бөјүк ролу олмушдур. «Јени шырым» (1945), «Тапшырыг» (1946), «Жалдокасын маликанәси» (1948) вә с. пјесләрин мүәллифидир.

ДА́УЕС ПЛАНЫ—Алманија үчүн тәзминат планы; Америка банкири Ч. Дауесин башчылығы илә бејнәлхалг експертләр комитәси тәрәфиндән һазырланмыш вә Биринчи дүнја мүһарибәсиндә галиб кәлмиш өлкәләрин Лондон конфрансында тәсдиг едилмишдир (1924). Д.п. 1918—23 илләрдә Алманија пролетариатынын ингилаби мүбаризәси нәтиҹәсиндә зәифләмиш Алманија империализминин мөвгејини мөһкәмләтмәк үчүн Алманијаја 200 млн. доллар борҹ вермәји, Алманијанын һәрби-сәнаје потенсиалыны дирчәлтмәк мәгсәдилә Алманија инһисарларына јардым көстәрмәји вә ону Совет Иттифагына вә Авропада ингилаби һәрәката гаршы чевирмәји, Алманија игтисадијјатыны Америка инһисарларына табе етмәји нәзәрдә тутурду. Д.п. мүәллифләри үмид едирдиләр ки, тәзминаты өдәмәк үчүн Алманија јени сатыш базарларыны ССРИ-дә тапачаг вә ССРИ-јә Алманија сәнаје маллары ихраҹынын күчләнмәси социалист сәнајеләшдирмәсини позачаг, ССРИ-нин мүдафиә габилијјәтини зәифләдәҹәкдир. Д.п. Алманија зәһмәткешләри үчүн јерли буржуазијанын зүлмүнә харичи капитал әсарәтини әлавә етди. Верилән кредитин тәзминат өдәнишиндән гат-гат артыг олмасы Алманија империализминин дирчәлмәсинә вә јени тәчавүзкарлыг мүһарибәсинин һазырланмасына имкан јаратды. Игтисади вә һәрби мөвгејини мөһкәмләдән Алманија инһисарлары Д.п.-на гаршы фәал мүбаризәјә башладылар, чүнки бу план, онларын дүнја базарында рәгабәт габилијјәтини мүәјјән дәрәҹәдә азалдырды. Д.п.-ны јараданларын бу план васитәсилә ССРИ-ни игтисади ҹәһәтдән боғмаг үмидләри дә пуча чыхды. 1929 илдә Д.п. *Јунг планы* илә әвәз едилди.

ДА́УН ХӘСТӘЛИЈИ — анадангәлмә ағыл зәифлијинин бир формасы. Илк дәфә 1866 илдә инкилис һәкими Л. Даун тәсвир етмиш вә хәстәлијин монголизм адландырмышдыр. Хәстәлијин әсасыны хромосом сајынын аномалијасы тәшкил едир. Д.х.-нә тутуланларын һүҹејрәләриндә хромосомларын сајы 46 әвәзинә 47 олур. Кариотипин belә позғунлуғу (трисомија) ана организминдә ҹинси һүҹејрәләр әмәлә кәләркән хромосомларын 21-чи ҹүтүнүн ики хромосом әвәзинә үч хромосомдан ибарәт олмасындан баш верир; әмәлә кәлән јумурта һүҹејрәнин 24 хромосому олур. Белә хәстәләрин үзү кирдә, бурну көдәк, көз јарығы ҹәп, көз бучағында дәри бүкүшләри, ағзы јары ачыг, дили бөјүк, гарны көпмүш, дишләри сејрәк, әзәләләри, ојнаглары зәиф вә с. олур. Белә ушаглар физики инкишафдан галыр. Чох вахт анадангәлмә үрәк гүсуру, көрмә позғунлуғу мүшаһидә олунур. Мүаличәси аз еффектлидир. Һормонал препаратлар, глутамин туршусу тәтбиг едилир. Д.х.-нин мүаличәсиндә әмәк терапијасы мүһүм рол ојнајыр. Бу ҹүр ушаглар ихтисаслашдырылмыш мәктәбдә тәһсил алырлар.

ДА́УНС, Норт Даунс вә Саут Даунс (North Downs, South Downs)—Б. Британијанын ч.-ш.-индә бир-биринә паралел узанмыш, тәпәли куест тирәләри. Норт Д.-ун уз. тәгр. 120 *км*, һүнд. 294 *м*-ә гәдәр, Саут Д.-ун уз. тәгр. 100 *км*, һүнд. 271 *м*-ә гәдәрдир. Асимметрик гурулушлудур. Чәмәнликләр, бә'зи јерләрдә фыстыг мешәләри вар.

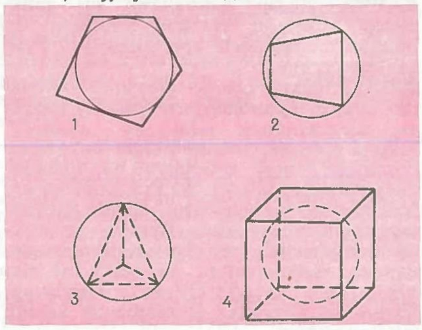
ДА́УР СИЛСИЛӘСИ—Мәркәзи Забајкалједә (РСФСР Чита вил.-ндә) дағ массиви. Уз. тәгр. 300 *км*. Шм.-ш. истигамәтдә узаныр. Һүнд. 1200—1300 *м*-ә гәдәрдир. Гранит вә кристаллик шистләрдән ибарәтдир. Јамачларында ијнәјарпаглы вә енлијарпаглы мешәләр вар.

ДАУТЕ́РМ—бах *Дифенил ефири.*

ДА́ФНИС—гәдим јунан мифолокијасында мисилсиз көзәл олан сичилијалы чобан, түтәјин мүшајиәти илә ифа етдији чобан маһныларынын јарадычысы. *Һермесин* оғлу Д.-и куја пәриләр бөјүтмүшдү. Бир рәвајәтә көрә, садиглик андыны поздуғу үчүн севкилиси тәрәфиндән кор едилмиш Д. гајадан дәнизә атылмыш (вә ја гајаја чеврилмиш), дикәр рәвајәтә көрә үмидсиз мәһәббәтдән өлмүшдүр. Д. һаггында әсатир әдәбијјатда (Феокрит, Веркили вә б.) вә мусигидә (М. Равел вә б.) әксини тапмышдыр.

ДАХА́У (Dachau)—фашист Алманијасында илк һәбс дүшәркәси. Мүнхенин 17 *км*-лијиндә Дахау ш. јахынлығында јарадылмышды (1933, март). Мөвҹуд олдуғу мүддәтдә Д.-ја 24 өлкәдән (о ҹүмләдән ССРИ-дән) 250 мин мәһбус салынмышды; бунлардан тәгр. 70 мини вәһшичәсинә ишкәнҹәјә мә'руз галмыш, јахуд өлдүрүлмүш, 140 мини дикәр һәбс дүшәркәләринә көчүрүлмүшдү. Азад едиләнәдәк бурада 30 мин мәһбус сағ галмышды. Бејнәлмиләл комитә башда олмагла Д.-да фәалијјәт көстәрән мәһбусларын кизли тәшкилаты американ гошунлары кәлмәздән бир күн әввәл—1945 ил апрелин 28-дә үсјан галдырараг фашистләрин сағ галмыш мәһбуслары мәһв етмәк планыны позду. 1960 илдә Д.-да һәлак оланларын шәрәфинә абидә учалдылмышдыр.

ДАХИЛӘ ВӘ ХАРИҸӘ ҸӘКИЛМИШ ФИГУРЛАР—һәндәси фигурлар; бүтүн тәрәфләри вә ја узантылары габарыг мүстәви әјријә тохунарса чохбучаглыја хариҹә ҹәкилмиш чохбучаглы, әјријә исә дахилә ҹәкилмиш

әјри дејилир (шәк. 1). Бүтүн тәпәләри гапалы мүстәви әјри үзәриндә олан чохбучаглы дахилә ҹәкилмиш чохбучаглы, әјри исә хариҹә ҹәкилмиш әјри адланыр (шәк. 2). Тәпәси мүстәви әјри үзәриндә, тәрәфләри исә һәмин әјринин ватәрләри олан буҹаға дахилә ҹәкилмиш (сејкәндијин гөвсүн јарысы илә өлчүлүр), тәрәфләри һәмин әјријә тохунан буҹаға исә хариҹә ҹәкилмиш буҹаг (тәрәфләри арасында галан гөвсләр фәргинин јарысы илә өлчүлүр) дејилир. Чох вахт мүстәви әјри әвәзинә чеврә, фәзада чохбучаглы әвәзинә чохүзлү, гапалы әјри әвәзинә исә габарыг сәтһ (чох вахт күрә сәтһи) көтүрүлүр. Шәкил 3-дә (4-дә) күрә дахилинә (хариҹинә) тетраедр (куб) ҹәкилмишдир.

ДАХИЛИ ДӘНИЗЛӘР—гурунун ичәрисиндә јерләшән, океанла, јахуд јахынлығындакы дәнизлә бир вә ја бир нечә боғаз васитәсилә әлагәси олан дәнизләр. Гурунун бөјүк тә'сири алтында олан Д.д.-ин бә'зиләри сәтһ сулары вә онлара ахан чајларын тә'сири илә әлагәдар аз дузлу (Балтик дәнизи, Гара дәниз, Азов дәнизи вә с.), бә'зиләри исә гуру иглим, интенсив бухарланма вә чај суларынын азлығы нәтиҹәсиндә чох дузлу (Гырмызы дәниз, Аралыг дәнизи вә с.) олур. Һидроложи хүсусијјәтләринә көрә Д.д. аралыг вә јарымгапалы дәнизләрә бөлүнүр.

ДАХИЛИ ДУЈҒУЛА́Р—бәдәнин дахили органларынын мүхтәлиф һал вә вәзијјәтини әкс етдирән дујғулар. Ашағыдакы нөвләри вар: әзәлә-һәрәкәт дујғулары, үзви дујғулар, мүвазинәт дујғулары, ағры дујғулары.

Әзәлә-һәрәкәт дујғулары бәдәнин әтраф органларынын һәрә-

кәт вә вәзијјәтини, бу органлара мәхсус әзәләләрин кәрилмә дәрәҹәсини әкс етдирир. Бу дујғулар васитәсилә фәалијјәт заманы ән инчә һәрәкәтләр дујулур вә тәнзим едилир. Әзәлә-һәрәкәт дујғуларынын ресепторлары әзәләләрин, вәтәрләрин ичәрисиндә, ојнагларын сәтһләриндә јерләшир. Һәмин дујғуларын анализаторларындан бир һиссәси зәдәләнирсә, инсан мүвазинәтини итирир. Әзәлә-һәрәкәт дујғулары ламисә, көрмә гаврајышларында да бөјүк рол ојнајыр. Кор-кар-лалларда әзәлә-һәрәкәт дујғулары дәри дујғулары илә бирликдә әтраф мүһити гаврамаг үчүн әсас васитәдир.

Ү з в и д у ј ғ у л а р бәдән дахилиндәки дәјишмәләри, дахили органларын вәзијјәтини әкс етдирир, аҹлыг, сусузлуг, тохлуг, үрәкбуланмасы, бәдәнин сағламлығы вә хәстәлик вәзијјәти, дахили ағрылар вә с. һаггында хәбәр верир. Дахили органларын нормал фәалијјәти заманы үзви дујғулар инсанын нормал әһвали-руһијјәсини јарадан ваһид бир дујғуда бирләшир.

М ү в а з и н ә т д у ј ғ у л а р ы бәдәнин вәзијјәтини вә мүвазинәтини билдирир. Бу дујғуларын ресепторлары дахили гулагда јерләшир. Ади шәраитдә бәдән мүвазинәтинин сахланмасында көрмә, һәрәкәт вә дәри дујғулары да иштирак етдијиндән мүвазинәт дујғусунун ролуну ајдын дәрк етмирик. Лакин хүсуси шәраитдә, мәсәлән, дәрин суда вә ја чәкисизлик шәраитиндә һәр тәрәфдән тәзјиг ејни олдуғундан, адам өз мүвазинәтини анҹаг бу дујғуларын көмәји илә мүәјјән едир. Мүвазинәт дујғуларынын ресепторлары зәдәләнмиш кар адамлар үчүн дәрин суда чиммәк тәһлүкәлидир.

А ғ р ы д у ј ғ у л а р ы ҹисмин бәдәнә зәрблә тохунмасы нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир. Чох сојуг вә чох исти ҹисим бәдәнин аз бир саһәсинә тохундугда да ағры дујғулары баш верир. Инсан дәрисинин һәр квадрат сантиметринә орта һесабла 100-ә гәдәр ағры ресептору дүшүр. Бу ресепторларын сых јерләшдији саһәләр, мәсәлән үз вә күрәкләрин дәриси ағрыја даһа чох һәссасдыр. Әлин ичи вә бармагларын учлары ҹисимләрлә чох тәмасда олдуғундан аз ағры верир. Ағрыја һәссаслыг ајры-ајры адамларда мүхтәлиф олур.

Әд.: Экспериментальная психология, т. 2, М., 1963; С к о р о х о д о в а О. И., Как я воспринимаю, представляю и понимаю окружающий мир, М., 1972.

ДАХИЛИ ЕНЕРЖИ—ҹисмин јалныз дахили һалындан асылы олан енержиси. Д.е. ҹисмин молекулларынын истилик һәрәкәти енержиси илә молекулдахили вә молекулларарасы гаршылыглы тә'сир енержиләринин ҹәмидир. Д.е. анлајышыны К. У. *Томсон* елмә дахил етмишдир (1851). Термодинамиканын биринҹи ганунуна көрә Д.е. системин һалынын биргијмәтли функсијасыдыр. Садә системләрин Д.е.-си V, P, T (V—һәҹм, P—тәзјиг, T—темп-рдур) параметрләриндән һәр һансы икиси илә тә'јин олунур. Идеал газын Д.е.-си јалныз темп-рдан, реал газын дахили енержиси исә онун хүсуси һәҹминдән асылыдыр. Мүтләг сыфра јахын темп-рларда конденсасија олунмуш системин Д.е.-си мүәјјән сабит гијмәтә јахынлашыр вә темп-рдан асылы олмур.

ДАХИЛИ ӘМӘК ИНТИЗАМЫ ГАЈДАЛАРЫ—ССРИ-дә мүәссисә, идарә вә тәшкилатларда дахили әмәк гајдаларыны низамлајан әсас норматив акт. Д.ә.и.г.-нын мәгсәди социалист әмәк интизамынын мөһкәмләндирилмәсинә, иш вахтындан сәмәрәли истифадә едилмәсинә, әмәк мәһсулдарлығынын вә ичтимаи истеһсалын еффектлијинин јүксәлдилмәсинә көмәк етмәкдир. Нүмунәви гајдалар ҮИҺИМШ илә разылашдырылмагла ССРИ Назирләр Советинин Дөвләт Әмәк вә Ичтимаи Мәсәләләр Комитәси тәрәфиндән 1972 ил сентјабрын 29-да тәсдиг едилмишдир. Онун әсасында идарә вә назирликләр мүвафиг мәркәзи (респ.) һәмкарлар иттифаглары илә разылашдырмагла саһә Д.ә.и.г. (х.т.-нын һәмин саһәсинин хүсусијјәтләри нәзәрә алынмагла) нәшр едирләр; мүәссисә, идарә, тәшкилат мүдирријјәти исә фабрик-завод јерли һәмкарлар иттифагы илә разылашдырмагла өзләринин иш шәраитинә ујғун Д.ә.и.г. мүәјјән едир. Бах һәмчинин *Әмәк интизамы*, *Интизам мәс'улијјәти*.

ДАХИЛИ МОНГОЛУСТАН — Чиндә мухтар рајон. Өлкәнин шм.-ында, Хуанхе чајы һөвзәсиндәдир. 1947 илдә тәшкил едилмишдир. Саһ. 450 мин *км*^{2} (1971 иләдәк 1177,5 мин *км*^{2}), әһ. 6,24 млн. (1972). Инз. м. Хух-Хото ш.-дир. Әразинин чох һиссәсини Гоби сәһрасы тутур. Г.-индә Иншан д-ры (һүнд. 2400 *м*-дәк), шм.-ш.-индә Бөјүк Хинган д-ры, ҹ.-г.-индә Ордос платосу јерләшир. Иглими кәскин континентал (мүлајим гуршагда), чох јердә гурагдыр (иллик јағынты 100—200 *мм*, бә'зи јерләрдә 50 *мм*-ә гәдәр). Биткиси сәһра вә јарымсәһра, бә'зи јерләрдә чөл типлидир. Дағларда гарышыг мешәләр вә мешә-чөл биткиләри битир. Әһалиси, әсасән, к.т. илә мәшғулдур. Дәнли биткиләр (буғда, дары, гаолјан), һәмчинин соја, шәкәр чуғундуру, памбыг, күнҹүт беҹәрилир. Гарамал, давар, донуз, дәвә, ат сахланыр. Шәкәр, дәри, тохуҹулуг, кимја, семент, ағаҹ е'малы, филизчыхарма (дәмир филизи), металлуркија вә машынгајырма сәнајеси вар. Сәнаје мүәссисәләри Баотоу (металлуркија комбинаты вә металлуркија аваданлыглары истеһсалы з-ду ССРИ-нин јардымы илә тикилмишдир), Хух-Хото, Ерлјан, Тсзинин ш.-ләриндәдир. Москва—Улан-Батор—Пекин д.ј. магистралы рајонун әразисиндән кечир.

Д.М. әразиси кечмишдә Ҹәнуби Монголустан кнјазлыгларынын иди. 1636 илдә бу кнјазлыглар Чиндә һөкмранлығы әлә кечирмиш манчурларын һакимијјәти алтына дүшдү. Чинин тәркибиндә һәмин әрази Д.М. адланмышды. 19 әсрин 2-ҹи јарысында вә 20 әсрин әввәлиндә Д.М.-да кәндлиләрин демократик азадлыг һәрәкаты баш верди. 1925 илин апрелиндә Д.М. Халг Ингилаб Партијасы јарадылды. Бу партија Чин Коммунист Партијасынын рәһбәрлији илә Д. М. халгынын ингилаби мүбаризәсинә башчылыг етди. 30—40-ҹы илләрдә Д.М. халгы 1931—45 илләрдә Д.М. әразисинин хејли һиссәсини ишғал едән вә ојунчаг монгол һөкумәтләри јарадан јапон империалистләринә гаршы мүбаризә апарды. 1945 илин августунда Совет Ордусу МХР ордулары вә јерли партизан дәстәләри илә бирликдә Д.М.-ы јапон ишғалчыларындан азад етди. 1947 ил мајын 1-дә Д.М. мухтар р-ну јарадылды. 1954 илдә онун тәркибинә кечмиш Сујјуан әјаләти, 1956 илдә исә Гансу әјаләтинин монгол р-нлары дахил едилди. 70-ҹи илләрин әввәлиндә Д.М.-нын саһәси хејли азалдылды.

ДАХИЛИ НИТГ—бах *Нитг*.

ДАХИЛИ ОРГАНЛАРЫН САЛЛАНМАСЫ—бах *Спланхноптоз*.

ДАХИЛИ СУЛАР (бејнәлхалг һүгугда)—дахили су јоллары (мүәјјән дөвләтин әразисиндәки чајлар, каналлар, көлләр, су анбарлары) вә һәр тәрәфдән јалныз бир дөвләтин гуру әразиси илә әһатә олунан дәнизләр (мәс., ССРИ-дә Арал дәнизи). Д.с.-а һәмчинин дәниз портлары, саһилләри ејни бир дөвләтә мәхсус харичи вә дахили рејд вә көрфәзләр аиддир. Кириш һиссәсиндә ени 24 милдән артыг олмајан вә саһилләри бир дөвләтә мәхсус көрфәзләр дә Д.с. һесаб едилир. Д.с.-ын режими тарихи көрфәзләр адланан көрфәзләрә (мәс., Бискај көрфәзинә) дә шамил едилир. Д.с. саһил боју дөвләтин *јурисдиксијасына* аиддир.

ДАХИЛИ СҮРТҮНМӘ—бах *Өзлүлүк*.

«ДАХИЛИ ТӘҺЛҮКӘСИЗЛИК КОМИССИЈАСЫ»—АБШ конгреси нүмајәндәләр палатасынын даими комиссијасы; рәсмән АБШ-да «позуҹу вә антиамерикан тәблигаты»н кенишләнмәси илә мүбаризә мәгсәди дашыјыр. 1934 илдә, «Антиамерикан фәалијјәти тәһгиг едән комиссија» ады илә јарадылмышдыр. 1938 илдә мүвәггәти комиссија статусу алмыш, Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра мүтәрәгги шәхсләрин вә тәшкилатларын тә'гиби кенишләндији бир вахтда даими комиссијалар сырасына кечирилмишдир (1946). 1969 илин февралындан «Д.т.к.» адланыр. Сон вахтлар социалист өлкәләриндә вәтәндаш һүгугларынын тапдаланмасы» барәдә уйдурма вә бөһтанчы бәјанатларла һај-күј гопаран АБШ империалист даирәләри бу комиссијадан өлкә дахилиндә мүтәрәгги гүввәләрә гаршы мүбаризә аләти кими истифадә едир.

ДАХИЛИ ТИҸАРӘТ—бах *Тиҹарәт*.

ДАХИЛИЈАНМА МҮҺӘРРИКИ — силиндринин дахилиндә јандырылан јанаҹағын кимјәви енержиси механики ишә чеврилән истилик мүһәррики. Д.м.-нин јарадылмасы идејасыны илк дәфә франсыз физики вә мүһәндиси Н. Карно вермишдир (1824). Газ јанаҹағы илә ишләјән илк Д.м.-ни 1860 илдә франсыз механики Е. Ленуар конструксија етмиш, 1876 илдә алман ихтираҹысы Н. Отто даһа мүкәммәл газ јанаҹағы илә ишләјән дөрдтактлы Д.м. јаратмышдыр. Бензинлә ишләјән карбураторлу мүһәррики Русијада илк дәфә О. С. Костович 1880-ҹи илләрдә јаратмышдыр. 1897 илдә алман мүһәндиси Р. *Дизел* сыхылма нәтиҹәсиндә алышан мүһәррик тәклиф етмишдир. Бу Д.м.-нин тәкмилләшмәси исә 1898—99 илләрдә онда нефтдән јанаҹаг кими истифадә етмәјә имкан вермишдир. Тәдриҹән Д.м. даһа гәнаәтли стасионар истилик мүһәррикинә чеврилмишдир. Д.м. маје вә газ јанаҹагла ишләјир. Бир тсиклдә, поршенин нечә дәфә јердәјишмәсиндән асылы оларағ, Д.м. д ө р д т а к т л ы в ә и к и т а к т л ы олур (бах һәмчинин *Дөрдтактлы дахилијанма мүһәррики* вә *Икитактлы дахилијанма мүһәррики*). Јанаҹаг гарышығынын һазырланма үсулуна көрә Д.м. ики нөвдүр: гарышығы силиндрдән кәнарда һазырланан (карбүраторлу

вә газ мүһәррикләри) вә гарышығы силиндрин дахилиндә һазырланан (*дизелләр*). Д.м.-нә ашағыдакы ҝовшаг вә системләр дахилдир:

Мүһәррикин дајаг һиссәси—бүтүн механизм вә системләр үчүн база олан тәрпәнмәз деталлар групу (блок-картер, силиндрләр башлығы, дирсәкли валын јатаг гапаглары, блок-картерин габаг вә арха гапаглары, јағдан вә бир сыра диҝәр хырда деталлар).

Һәрәкәт механизми — силиндрләрдә газ тәзјигини гәбул едән вә бу тәзјиги мүһәррикин дирсәкли валында буруҹу моментә чевирән һәрәкәтедичи деталлар групу (поршенләр, сүркүголулар, дирсәкли вал вә назимчарх).

Газпајлама механизми—јанаҹаг гарышығыны силиндрләрә бурахмаг вә ишләнмиш газлары харич етмәк үчүндүр.

Јағлама системи—сүртүнән сәтһләри јағлајан агрегат вә каналлар системи.

Сојутма системи—Д.м.-нин гызан һиссәләрини сојудан (маје вә ја һава илә) насосдан, радиатордан вә с. ибарәтдир.

Тәчһизедичи систем—иш режиминә вә мүһәррикин ҝүҹүнә мүвафиг јанаҹаг гарышығы һазырлајан систем.

Алышма системи— јанма камерасында јанаҹаг гарышығынын алышмасы үчүн гығылҹым әмәлә ҝәтирән систем.

Ишәсалма системи—електрик стартери, дишличарх өтүрмәси, ҹәрәјан мәнбәји (аккумулјатор) вә мәсафәдән идарәетмә елементләриндән ибарәтдир; функсијасы мүһәррики ишә салмаг үчүн валыны фырлатмагдыр.

Кириш вә чыхыш системи—бору кәмәрләри, һава сүзкәҹи (киришдә) вә чыхыш һиссәсиндә гојулмуш сәсбоғандан ибарәтдир.

Д.м.-нин ҝәнәәтли иши онун еффектив ф.и.ә. илә характеризә олунур. Ән мүкәммәл Д.м.-нин макс. ф.и.ә. 44%-ә чатыр. Д.м. илә тәчһиз олунан гурғулар јүнҝүл вә јығҹам, олур, ишә салынмасы вә дајандырылмасы аз вахт тәләб едир, асан идарә едилир. Буна ҝөрә дә Д.м.-ндән х.т.-нын бир чох саһәләриндә вә хүсусән нәгл. васитәләриндә (автомобилләрдә, к.т. вә јол иншаат машынларында, ҝәми вә тәјјарәләрдә) ҝениш истифадә олунур.

Әд.: Двигатели внутреннего сгорания, М., 1968; Венцель С. В., Смазка и долговечность двигателей внутреннего сгорания, Киев, 1977; Автомобильные двигатели, 2 изд., М., 1977.

ДАХМА—Азәрб.-да гәдим халг јашајыш еви. Биркөзлү, диварлары чиј кәрпич вә мөһрәпалчыгдан һөрүлән Д.-нын ме'марлыг тәртибаты садә иди. Д. евләрә ишыг диварда ачылмыш дәликдән, јахуд дамдакы баҹадан дүшүрдү. Гапысы тәктајлы, дамы балығбели формасында олурду. Бу ҹүр евләри кечмишдә әсасән, јохсул кәндлиләр тикирдиләр.

Әд.: Нәсирли М. Н., Азәрбајҹан ССР Шәки—Загатала зонасы әһалисинин јашајыш евләри, Б., 1975.

ДАҺАДАЈЕВ Мәһәммәдәли (Маһач) (1882, Дағыстан, Унтсукул к.—22.9. 1918, Верхне Ҹенгутај)—Дағыстанда Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбариз. 1900 илдән Петербург Јол Нәгл. Мүһәндисләри Ин-тунда охумуш, тәләбә һәрәкатында (1901—02) иштирак етмишдир. 1905 илдән Дағыстанда РСДФП Темирханшура тәшкилатынын рәһбәрләриндән бири иди. 1918 илин мајындан вил. ҺИК үзвү, сонра вил. һәрби комиссарлығынын комиссары олмушдур. У. *Бујнакски* илә бирликдә Дағыстан Гызыл Ордусу јаратмыш, Түркијә мүдахиләчиләринә вә ағгвардијачылара гаршы һәрби әмәлијјатлара рәһбәрлик етмишдир. 1-ҹи Дағыстан совет вил. иҹраијјә комитәсинә, Дағыстан Фөвгәл'адә Һәрби Шурасына үзв сечилмишди. Ағгвардијачылар тәрәфиндән ҝүлләләнмишдир. 1922 илдә Петровск-Порт ш. Д.-ин шәрәфинә Маһачгала адландырылмышдыр.

Әд.: Кашкаев Б. О., Хашаев Х. М., Махач Дахадаев, Махачкала, 1957.

ДАҺИ—бах *Дуһа*.

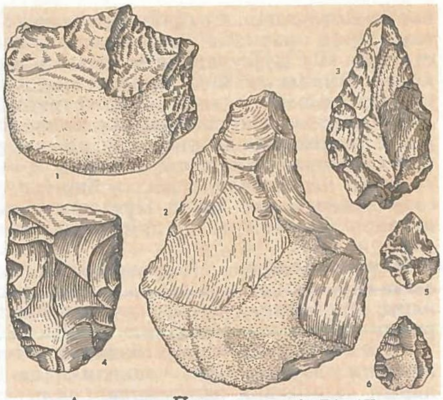
ДАҺОМЕЈА, Даһомеја Республикасы—*Бенин Халг Республикасынын* кечмиш (1975 ил нојабрын 30-дәк) ады.

ДАҺУРЛАР, даурлар — ЧХР-ын шм.-ында, Нонни чајынын сағ саһили бојунда, һәмчинин Синтсзјан вил.-ндә јашајан халг. Тәгр. 50 мин нәфәрдән чохдур (1975). Монгол дилиндә данышырлар. Амур чајы бојунда јашамыш Д. индики әразијә 17 әсрдә көчмүшләр. Әсасән, әкинчилик вә малдарлыгла мәшғулдурлар. Диндарлары шаманистдирләр.

ДАШ ГУТУ ГӘБИРЛӘРИ—дағ вә дағәтәји р-нлар үчүн характерик дәфн абидәләри. Тунҹ дөврүндә даһа ҝениш јајылмышды. Д.г.г. дүзбуҹаглы формада олур, һәр тәрәфинә вә үстүнә сал дашлар гојулурду. Тәк вә груп дәфнләр үчүн истифадә едилирди. Бә'зән үстүндә курганлар учалдылырды. ССРИ әразисиндә Д.г.г.-ндә дәфн адәти Гафгазын бүтүн р-нларында (Шимали Гафгазда 19 әсрәдәк), һәмчинин *таврлар* үчүн даһа сәҹијјәви олан Крымда мүшаһидә едилир. Тавларын Д.г.г.-ндә (е.ә. 1-ҹи миниллијин 2-ҹи јарысы) өлүләр бүкүлү вәзијјәтдә бир јердә дәфн олунмушдур; гәбирләрдән тунҹ бәзәк шејләри вә мунҹуглар тапылмышдыр. Азәрб.-ын чох јериндә (Дашкәсән, Кәдәбәј, Дағлыг Гарабағ вә с.) Д.г.г. е.ә. 2-ҹи миниллијин орталарындан ерамызын 6—7 әсрләринәдәк мөвҹуд олмушдур.

Әд.: Хәлилов Ҹ., Гәрби Азәрбајҹанын Тунҹ вә Дәмир дөврүнүн әввәлләринә аид археоложи абидәләри, Б., 1959; Бүнјадов Т., Азәрбајҹан археоложи очеркләри, Б., 1960; Крупнов Е. И., Древняя история Северного Кавказа, М., 1960; Лесков А. М., Раннетаврские могильники горного Крыма, в сб.: Скифо-сарматское время, Л., 1961.

ДАШ ДӨВРҮ—бәшәријјәтин инкишафында мәдәни-тарихи дөвр. Бу дөврдә аләт вә силаһлар әсасән дашдан һазырланырды; ағаҹ вә сүмүкдән дә истифадә олунурду. Д.д.-нүн сон мәрһәләсиндә килдән габлар дүзәлдилмәси дә јајылмышды. Ибтидаи иҹма гурулушунун мүһүм һиссәсини әһатә едән Д.д. инсанын һејванлар аләминдән ајрылмасындан башламыш (2 млн. илдән чох әввәл) метал е'малына (Гәдим Шәргдә тәгр. 8 мин ил, Авропада исә тәгр. 6—7 мин ил әввәл) гәдәр давам етмишдир. Даш аләтләрин һазырланмасы техникасына, форма вә тиположијасына

Ашағы Палеолит дөврү: 1—чоппер; 2—3—әл чапачағы; 4—колун; 5—гашов; 6—итиуҹлу.

ҝөрә Д.д. ики дөврә—гәдим Д.д.-нә (*Палеолит*) вә јени Д.д.-нә (*Неолит*) бөлүнүр. Палеолит вә Неолит арасындакы кечид дөврү *Мезолит* адланыр.

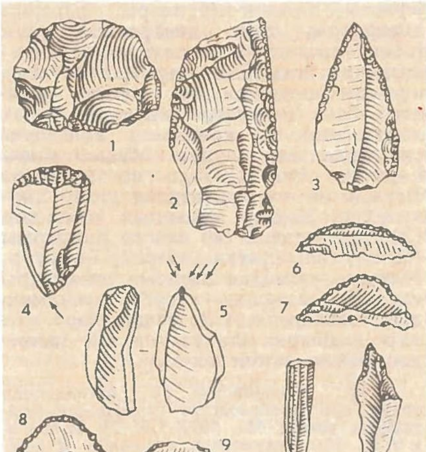
Битки вә һејванлар аләми индикиндән кәскин сурәтдә фәргләнән Палеолит дөврү адамлары овчулуг вә јығычылыгла мәшғул олмушлар. Истифадә едилән даш аләтләр, әсасән, парчалама, чапма, ҝәлпәләмә үсулу илә һазырланырды. Палеолит дөврүндә балыг ову мејдана чыхмаға башламыш, әкинчилик вә малдарлыг исә мә'лум олмамышдыр. Неолит дөврү адамлары ҹилаланмыш вә дешилмиш даш аләтләрдән, һәмчинин кил габлардан истифадә етмиш, овчулуг, јығычылыг, балыг ову илә бәрабәр примитив тоха әкинчилији вә ев һејванлары сахламагла да мәшғул олмушлар. Палеолит дөврү гәдим (ашағы вә ја еркән; 2 млн.-дан чох—35 мин ил әввәл) вә сон (јухары дөврләрә; 35—10 мин ил әввәл) ајрылыр. Гәдим Палеолит Шелләгәдәр, Шелл, Ашөл вә Мустје мәдәнијјәтләринә бөлүнүр. Археологларын чоху Мустје дөврүнү мүстәгил бир дөвр—орта Палеолит дөврү һесаб едир. Шелләгәдәрки гәдим даш аләтләр кобуд шәкилдә ҝәлпәләнмиш чајдашыларындан ибарәт иди. Һазырланма техникасына ҝөрә бу аләтләр икитиплидир; тәрәфинин бир үзү ҝәлпә гопарылмагла ағзы ити шәклә салынмыш аләтләр (чоппер) вә тәрәфинин һәр ики үзү ҝәлпәләмә јолу илә итиләшдирилмиш аләтләр (чоппинг). Шелл вә Ашөл дөврү үчүн характерик аләтләрдән кәнары азча дишәкләнмиш чахмагдашы ҝәлпәләриндән һазырланан әл чапачағы, кәсиҹи аләтләри вә с. ҝөстәрмәк олар.

Мустје мәдәнијјәти дөврүндә даш аләтләр тәкмилләшмиш вә јенiләри илә әвәз олунмушду. Чахмагдашы материалындан олан дисквары нуклеусдан үчбуҹаг формалы ҝәлпә гопарылыр, һәр ики ағзы дишәкләниб итиләшдирилирди. Мустје аләтләринә кичик әл чапачаглары, дишли-кәзли аләтләр, биз формалы аләтләр вә с. характерикдир. Бу дөврдә илк сүмүк аләтләрдән истифадә олунмуш, сүн'и јолла од әлдә едилмәси техникасы мәнимсәнилмишдир. Мустје дөврү адамлары бузлашма илә әлагәдар олараг тәбии мағараларда мәскән салмышлар. Одун сүн'и јолла алынмасы, дини тәсәввүрләрин јаранмасы, ҹинсләр арасында әмәк бөлкүсү, ибтидаи иҹманын вә нәсли гәбилә гурулушунун илк мәрһәләсинин јаранмасы Мустје дөврү илә бағ-

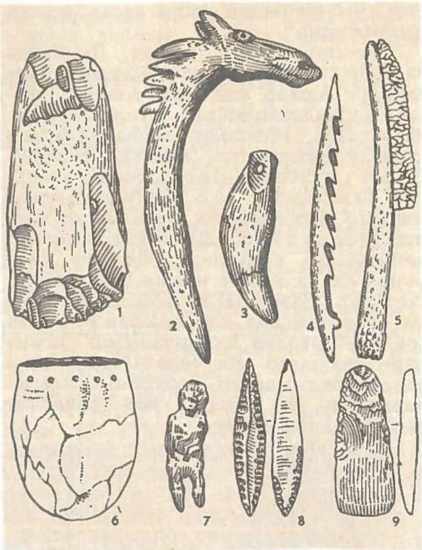
лыдыр. Бу дөвр адамлары неандертал типинә мәхсус иди.

Сон Палеолит дөврүндә призмашәкилли нуклеуслардан јени техники үсулларла гопарылмыш узунвары бычаг шәкилли чахмагдашы лөвһәләриндән гашов, тијә, биз, үчлуг вә с. кими даш аләтләр һазырланырды. Бу аләтләрин чоху сүмүк вә ја ағач дәстәкли (саплы) олурду. Даш аләтләрлә јанашы, сүмүкдән дүзәлдилмиш биз, бычаг, һарпун, гармаг, сүнкү, ијнә, күлүнк вә с. аләтләрдән дә истифадә олунурду. Отураг һәјат кечирән сон Палеолит дөврү адамы газмаларда вә ја јерүстү дахмаларда јашајырды. Мағаралардан да кениш истифадә олунурду. Сон Палеолит *матриархат* гәбилә гурулушунун инкишаф дөврү иди. Дүшәркәләрдән ашкар едилмиш мамонт диши, даш вә бә'зән дә килдән дүзәлдилмиш һејкәлләр, фигурлар (Долни-Вестонитсе, Костјонки, Монтестан, Павлов вә с.), сүмүк вә дашлар үзәриндәки нахышлар (Малта, Мезин дүшәркәси вә с.), диварлара чәкилмиш шәкилләр (Алтамира, Ла-Мут, Ласко, Кап мағарасы вә с.) сон Палеолит дөврүндә инчәсәнәтин јаранмасы вә инкишаф етмәсини көстәрир. Бу инчәсәнәт чанлылығы вә реаллығы илә диггәти чәлб едир. Матриархат дөврүндә гадына ситајишлә әлагәдар рәмзи мә'нада чохлу гадын-ана тәсвирләри јарадылмышдыр (Долни-Вестонитсе, Петршковитсе, Гагарино, Костјонки), мамонт, вәһши өкүз, ат, марал вә с. һејван шәкилләри овчулуг овсуну вә тотемлә әлагәдар чәкилмишдир. Сон Палеолит дөврүндә зәнкин гәбир аваданлығына малик мүхтәлиф дәфн адәтләри олмушдур. Сон Палеолит адамлары физики чәһәтдән мүасир инсан формасы (неоантроп, кроманјон, грималди адамы вә с.) алмышдыр. Сон Палеолит дөврү адамлары неандерталлара нисбәтән даһа кениш әразиләрә, Сибир, Америка, Австралијаја јајылмышды.

Мезолит дөврүнүн башланмасы бузлагларын әримәси, иглим шәраитинин, һејван вә битки аләминин тәхминән мүасир вәзијјәтә ујғун кәлдији бир вахта дүшүр. Авропада Мезолит

Мустје дөврү: 1 нуклеус; 2—гашов; 3—итиучлу. **Јухары Палеолит дөврү**: 4—үчлу гашов; 5—кәсичи. **Мезолит дөврү**: 6—9—сегмент типли аләтләр; 10—карандаш шәкилли нуклеус; 11—үчбучаг микролит аләт.

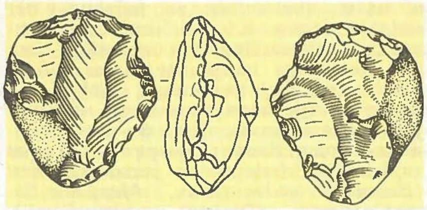
Неолит дөврү: 1—балта; 2—сығын башынын тәсвири; 3—көпәк дишиндән асма бәзәк; 4—һарпун; 5—јығма аләт; 6—кил габ; 7—килдән адам фигуру; 8—ох үчлуғу; 9—искәнә.

10—7 мин ил (Шм. р-нларында Мезолит 6—5 мин ил әввәл давам етмишдир), Јахын Шәргдә исә 12—9 мин ил әввәлә аиддир. *Азил мәдәнијјәти*, *Тарденуа мәдәнијјәти*, *Маглемозе*, Ертбјелле, Хоабин мәдәнијјәтләри вә с. Мезолит дөврүнә аиддир. Мезолит даш аләтләринә ағач вә ја сүмүк нәрчивәләрдә истифадә олунан микролит-миниатүр һәндәси чизкили (трапесија, сегмент, үчбучаг) даш аләтләр, һәмчинин гәлпәләнмиш кәсичиләр, балталар, кәрки, кичик күлүнкләр вә с. характерикдир. Бу дөврдә јај вә ох ишләдилмәјә башланмышды. Еһтимал ки, сон Палеолит вә Мезолит дөврүндә инсанлар тәрәфиндән ит әһлиләшдирилмишдир. Бу дөвр адамлары шм.-а доғру ирәлиләмиш, Прибалтика, Шотландија, Шимал Бузлу океаны саһилләринә, Америкаја јајылмыш, илк дәфә Австралијаја көчмүшләр.

Неолит дөврүнүн ән мүһүм чәһәти инсанларын тәбиәтдә олан һазыр мәһсуллары мәнимсәмәсиндән (овчулуг, балыгчылыг, јығычылыг) һәјат үчүн зәрури мәһсуллар истеһсалына кечилмәсидир. Неолит дөврүндә инсанлар биткиләр бечәрмәјә, малдарлыгла мәшғул олмаға башламышдылар. Кил габлар, даш балта, чәкич, кәрки, искәнә вә тохалар (бу аләтләрин истеһсалында пардахлама, дешмә вә с. әмәлијјатлар көрүлүрдү), чахмагдашыдан гајырылмыш хәнчәр, бычаг, ох вә низә үчлуглары, ораг, мүхтәлиф шәкилли микролитләр вә кәсичи аләтләр, сүмүкдән гајырылмыш гармаглар, һарпунлар вә с. Неолит дөврү мәдәнијјәти үчүн сәчијјәвидир. Неолит дөврүндә примитив тохучулуг јајылмаға башламышдыр. Матриархат гәбилә гурулушунун инкишафы вә ана нәслиндән ата нәслинә кечид дөврү Неолитә тәсадүф едир. Асија вә Авропа Неолит абидәләринин әксәријјәти е.ә. 6—3-чү минилликләрә аиддир. Әкинчилик вә һејвандарлығын даһа әввәл тәшәккүл тапдығы Јахын Шәргдә Неолит мәдәнијјәти чох сүр'әтлә инкишаф етди. Е.ә. 9—8-чи минилликләрдә Шимали Ирагда ибтидаи әкинчилик вә һејвандарлыг мејдана кәлди. Е.ә. 6—5-чи минилликләрдә Иран вә Ираг әразиләриндә Неолит дөврүнүн нахышлы сахсы габлары, гадын һејкәлчикләри, мөһрә евләрлә сәчијјәләнән әкинчилик мәдәнијјәти јајылмышды. Е.ә. 5—4-чү минилликләрдә Неолит дөврүнүн әкинчи тајфалары Мисирдә дә јашамагда иди (*Бадари мәдәнијјәти*, *Меримде-Бәни-Саламе*, *Фәјјум мәдәнијјәти*). Авропада Неолит мәдәнијјәти Аралыг дәнизи вә Јахын Шәрг мәдәнијјәтинин күчлү тә'сири алтында олмушдур. Мүһүм мәдәни биткиләр вә ев һејванларынын бә'зи нөвләри Авропаја бурадан апарылмышдыр. Мәркәзи Авропада әкинчи тајфаларын лентвари нахышларла бәзәдилмиш сахсы габларла сәчијјәләнән *Дунај мәдәнијјәтләри* јајылмышды. Шимали Скандинавијада бу дөврдә вә сонра, һәтта е.ә. 2-чи минилијә гәдәр овчу вә балыгчы Неолит гәбиләләри јашајырды.

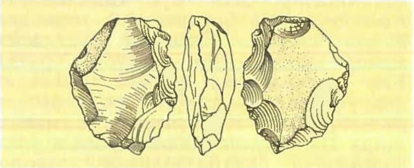
ССРИ әразисиндә Д.д. ССРИ-дә ән гәдим Д.д. абидәләри Ашөл дөврүнә аиддир. Бу абидәләр Гафгаз, Азов саһили, Днестр саһили, Орта Асија, Газахыстан, Сибир вә с. јерләрдә ашкар едилмишдир. Бурадан гәлпәләр, әл чапачаглары вә чопперләр тапылмышдыр. Гафгазда Кударо, Тсон вә Азых мағараларында Ашөл дөврүнә аид овчу дүшәркәләринин галыглары ашкар едилмишдир. Мустје дөврү мәскәнләри Шимала доғру јајылмышдыр. *Киикkоба* (Крым) вә *Дешикдаш* (Өзб. ССР) мағараларындан неандертал адамынын, *Староселје* (Крым) мағарасындан исә неоантроп гәбирләри ашкар едилмишдир. Дон чајы саһилиндәки *Костјонки* вә Боршево к.-ләриндән 20-дән чох сон Палеолит дүшәркәси ашкар едилмишдир. Чәнуби Уралда Кап мағарасында јухары Палеолит дөврүнә аид мамонт, ат вә кәркәдан рәсмләри вар. Күрчүстанда, Ермәнистанда Палеолитин инкишафынын мәрһәләләрини сәчијјәләндирән археоложи абидәләр мүәјјән олунмушдур. Сон Палеолитин мүһүм јашајыш јерләриндән бири Сәмәргәнд дүшәркәсидир. Сибирдә бу дөвр дүшәркәләри Јенисеј (*Афонтова гора*, *Бурет*), Лена, Алдан чајлары һөвзәләриндә, Забајкалједә, Алтајда, һәмчинин Камчаткада мә'лумдур. ССРИ-дә гәдим әкинчи тајфаларына вә овчулара мәхсус Неолит дөврүнүн чохлу абидәләри вардыр (*Триполје мәдәнијјәти*, Кирстрик, Одиши, *Анау*, *Чејтун*, Каргопол мәдәнијјәти, *Карелија мәдәнијјәти*, *Оленеостров гәбиристаны*, *Волосово мәдәнијјәти* вә с.). Неолит дөврү абидәләри Шимали Гафгазда, Азов саһилиндә, Украјнада, Молдавијада, Орта Асијада, Сибирдә вә с. јерләрдә мүәјјән олунмушдур. Ејнитипли сон Палеолит мәдәнијјәтләриндән фәргли олараг Неолит дөврү мәдәнијјәтләри сахсы мә'мулатынын формаларына, нахышларына, аләт вә әшјаларын бә'зи хүсусијјәтләринә көрә бир-бириндән сечилир.

Азәрб. ССР-дә дә Д.д.-нүн инкишаф мәрһәләсини (Ашөл, Мустје, јухары Палеолит, Мезолит, һәмчинин Неолит) сүбут едән археоложи абидәләр мүәјјән едилмишдир. Азәрб.-да Д.д.-нә аид 20-дән чох дүшәркә вә јашајыш јери вардыр. Дүшәркәләрин бир гисми мағараларда газынты заманы (Азых, Тағлар мағарасы, Шуша мағарасы

Шелләгәдәр чоппер.

Даш Салаһлы вә Дамчылы мағаралары, Гәдирдәрә, Чахмаглы, Мараллы, Гаjалы, Шишгузеј, Көчәскәр јерүстү дүшәркәләри вә с.), бә'зиләри исә јерин үстүндә (тәбии јолла үзә чыхарылмыш Авеjдағ әтәкләри, Јухары Салаһлы, Газахбәјли, Шорсу, Түлкүтәпә, Ашағы Көјчәли, Ағбашлар, Хочалы, Һишкәдәрә вә с.) тапылыб тәдгиг едилмишдир. Д.д.-нүн ахырына аид абидәләр вә дүшәркәләрдән Дамчылы мағарасыны, Шыхлы к. јахынлығындакы Јатаг ачыг јашајыш јерини, Гобустан дүшәркәләриндән Фируз, Ана заға, Овчулар зағасыны көстәрмәк олар. Мезолит-Неолит характерли тапынтыларын изләринә Хачбулаг (Дашкәсән), Кәнчәчај (Ханлар), Гәдим дуз мә'дәнләри (Нахчыван), Гуручај-Көндәләнчај вадиси (Фүзули ш.) вә с. јерләрдә тәсадүф едилмишдир. Абидәләрин чоғрафи јерләшмәсиндән мә'лум олур ки, Азәрб. әразиси Урмија көлүндән Чејранчөлә гәдәр гәдим инсанларын јашајыш мәскәни олмушдур. Д.д. адамлары мүхтәлиф вахтларда мағараларда, гајаалты сығыначагларда вә јерүстү дүшәркәләрдә јашамышлар.

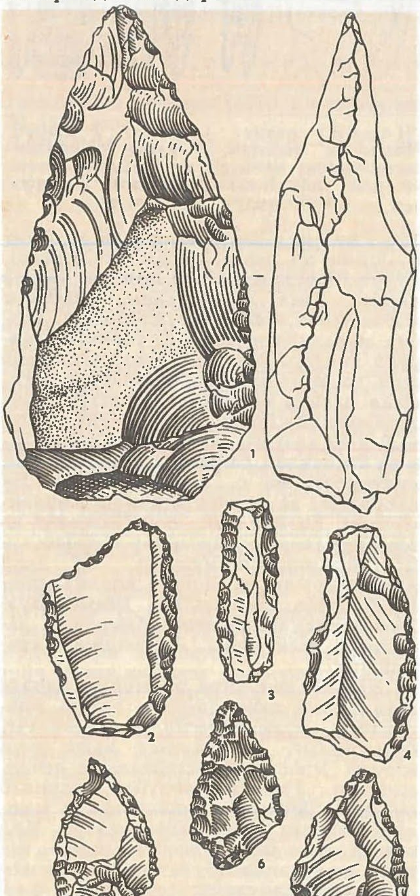

Шелл дөврү әл чапачағы.

Азәрб.-да Ашел дөврү Азых мағарасынын алт тәбәгәләриндән әлдә едилмиш археоложи материаллар илә характеризә едилә биләр. Археоложи тапынтылар Ашелүн гәдим вә орта дөврүнә аиддир. Азых мағарасындан неандерталагәдәрки адамын чәнә сүмүјү тапылмышдыр. Ашел дөврүндә Азәрб.-да јашамыш гәдим инсанлар оддан истифадә етмишләр. Азых мағарасынын үчүнчү тәбәгәси, Тағлар мағарасынын алт тәбәгәләри, Даш Салаһлы вә Дамчылы мағара дүшәркәләри, Көчәскәр, Гәдирдәрә, Мараллы, Чахмаглы вә с. ачыг јашајыш јерләри бүтөвлүклә Мустје дөврүнүн мәрһәләләрини характеризә едир.

Мустје мәдәнијјәтинә аид Даш Салаһлы, Тағлар, Көчәскәр, Гәдирдәрә вә с. абидәләрдән ашкар едилмиш аләтләр левалуа үсулу илә һазырланмыш үчбучаглы итиучлулардан, бир вә ики ағызлы мүхтәлиф гашовлардан, дисквары нуклеуслардан вә с. ибарәтдир. Бизшәкилли аләтләрә дә тәсадүф едилмишдир. Мустје дөврү адамлары да овчулуг вә јығычылыгла мәшғул олмушлар. Тағлар, Даш Салаһлы, Дамчылы мағараларында мағара ајысы, гонур ајы, Гафгаз маралы, чүјүр, дағ кечиси, ибтидаи ат, ибтидаи өкүз, чејран, габан, бәбир, чанавар, мүхтәлиф гуш сүмүкләринин галыглары ашкар едилмишдир.

Мезолит дөврү, әсасән, Дамчылы вә Гобустан абидәләри илә характеризә едилир. Ашкар едилмиш аләтләр әсасән карандашшәкилли нуклеуслардан ибарәтдир. Микролит лөвһәчикләрдән дүзәлдилмиш һәмин аләтләр тәсәррүфатын мүхтәлиф саһәләриндә (овчулуг, балыгчылыг вә с.) истифадә едилмишдир. Дамчылыдан тапылмыш чахмагдашы вә вулкан шүшәсиндән һазырланмыш ох учлуглары Мезолит дөврүндә ох вә каман ихтира едилдијини көстәрир. Дамчылы мағарасындан Неолит дөврүнә аид едилән енли вә узунсов лөвһәләрдән һазырланмыш бычаглар, гашовлар вә чилаланмыш даш аләт тапылмышдыр. Гобустан газынтыларындан да Неолитә аид абидәләр ашкар едилмишдир.

1—Ашел дөврү әл чапачағы; 2—4—Мустје дөврү гашовлары; 5—7—итиучлулар.

Азәрб.-да Мезолит вә Неолит дөврләриндә чәмијјәтин инкишафында бөјүк дәјишикликләр баш вермиш, инчәсәнәтдә хүсуси ирәлиләјиш олмушдур. Гобустанда Бөјүкдаш, Кичикдаш вә Чинкирдағ гаја тәсвирләрини буна мисал көстәрмәк олар. Мүхтәлиф бөјүклүкдә јүзләрлә гајанын үстүндә ов, мәишәт, дини сәһнәләр вә с. тәсвир едилмишдир.

Азәрб.-да Д.д. 50-чи иллэрдән башлајараг планлы шәкилдә тәдгиг едилир.

Әд.: Енкелс Ф., Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, Б., 1953; јенә онун, Мејмунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәјин ролу, јенә орада; Һүсејнов М. М., Азәрбајчан археолокијасы (Даш дөврү), Б., 1975; јенә онун, Узаг даш дөврү, Б., 1976; Бонч-Осмоловский Г. А., Палеолит Крыма, в. 1—3, М.—Л., 1940—54; Паничкина М. З., Палеолит Армении, Л., 1950; Чайлд Г., У истоков европейской цивилизации, пер. с англ., М., 1952; Борисковский П. И., Древнейшее прошлое человечества, М.–Л., 1957; Береговая Н. А., Палеолитические местонахождения СССР, М.–Л., 1960; Замятнин С. Н., Очерки по палеолиту, М.–Л., 1961; Массон В. М., Средняя Азия в эпоху камня и бронзы, М.–Л., 1966; Каменный век на территории СССР, М., 1970; Монгайт А. Л., Археология Западной Европы, М., 1973; Джафарзаде И. М., Гобустан (Наскальные изображения), Б., 1973; Григорьев Г. П., Палеолит Африки, в кн.: Палеолит мира, М., 1977; Формозов А. А., Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР, М., 1977.

ДАШ ЗИРӘ, Кичик Зирә, Вулф — Хәзәр дәнизиндә, Бакы архипелагында ада. Бакы бухтасыны дәниздән ајыран адалардан бири. Бөјүк Зирә вә Гум а-ры јахынлығындадыр. Саһ. тәгр. 1 *км*². Әтрафы дајазлыгдыр. Битки өртүјү чох сејрәкдир.

ДАШ ИШЛӘРИ — даш конструксијаларын тикинтиси заманы көрүлән ишләр. Д.и. әсас (материалы иш јеринә дашымагла дашын мәһлулла һөрүлмәси) вә көмәкчи (мүвәггәти тахтабәнд вә ағачалтыларын гурулмасы вә с.) просесләрдән ибарәтдир. Һөркүдә ишләдилән материалын нөвүндән асылы олараг мүасир иншаатда ашағыдакы әсас Д.и. көрүлүр: кәрпич һөркүсү; үз сәтһинә үзлүк кәрпич вә ја керамика чәкилмиш даш һөркүсү; әсасән каркаслы вә азмәртәбәли бина диварлары үчүн ишләнән ичибош керамика, бүтөв вә ичибош поса-бетон дашлардан дивар һөркүсү; мишар дашы (туф, балыгтулағылы әһәнкдашы вә с.) һөркүсү; ири бетон, дәмир-бетон вә ја кәрпич блоклардан дивар һөркүсү (ириблоклу конструксија). Бина вә дикәр тикилиләрин јералты һиссәси (бүнөврә, зирзәми диварлары, дајаг диварлары) үчүн тәбии кәлә-көтүр дашлардан—бут дашындан истифадә олунур. Мүасир күтләви иншаатда чох зәһмәт тәләб едән белә һөркүләр тәдричән јығма дәмир-бетон вә ириблоклу конструксијаларла әвәз олунур. Мишар дашы һөркүсү Азәрб.ССР-дә вә хүсусилә Бакыда ән чох ишләдилән дивар һөркүсүдүр. Мишар дашындан јарымдаш (20 *см*), бирдаш (40 *см*) вә дашјарым (60 *см*) галынлыгда диварлар һөрүлүр. Мишар дашындан һөрүлән диварлары «ағ лај» дашлары—хүсуси кәсилмиш даш тавалары илә дә үзләјирләр. «Ағ лај» дашлары илә үзләмә чох гәдимдән кениш тәтбиг олунур.

Әд.: Руководство по организации труда при производстве строительно-монтажных работ, М., 1972 (гл. 7); Ищенко И. И., Технология каменных и монтажных работ, М., 1976.

ДАШ КОНСТРУКСИЈАЛАР — дашларын иншаат мәһлулу илә мүәјјән гајдада һөрүлмәсиндән алынан конструксијалар. Мүхтәлиф нөв бина вә ја тикилиләрдә истифадә едилир (бүнөврә, дивар, сүтун, тағ, бача вә с.).

Д.к., əсасəн, кəрпич, бут дашы, бетон, силикат, мишарланмыш əһəнкдашы, туф вə балыггулағылы əһəнкдашыдан, һəмчинин тəбии дашлардан, мишарланмыш ири блоклардан вə кəрпич блоклардан дүзəлдилир. Д.к.-ын һөркүсүндə сементли, əһəнкли вə дикəр тəркибли мүрəккəб иншаат мəһлулларындан истифадə едилир. Д.к.-ын мүсбəт чəһəтлəри: узунөмүрлү олмасы, ода вə атм. тə'сиринə давамлылығы; əсас мəнфи чəһəтлəри: һəчм чəкисинин вə истиликкечирмə əмсалынын бөјүк олмасыдыр. Д.к.-ын дəјəри бинанын үмуми дəјəринин 15—30%-ни тəшкил едир. Мүасир иншаатда Д.к. (əсасəн, дивар вə бүнөврəдə) əн чох јајылмыш конструксија нөвүдүр. Д.к.-да һөркүнүн јүксахлама габилијјəтини полад арматурлар гојмагла (арматурлу даш конструксија), дəмир-бетонла арматурламагла (комплекс конструксија) вə чəрчивəјə алмагла (дəмир-бетон вə ја металдан) артырырлар.

Д.к.-ын мөһкəмлији вə һесабланма методлары һаггында елм илк дəфə ССРИ-дə, 1932—39 иллəрдə јарадылмышдыр. Баниси совет алими Л. И. *Онишшик* олмушдур.

ДАШ КӨМҮР—битки мəншəли јанар фајдалы газынты. Газынты көмүрлəрин бир нөвү. Гонур көмүрə нисбəтəн даһа сыхдыр вə тəркибиндə карбонун мигдары чохдур. Рəнки гара, гара-боз, сəтһи парлаг, тутгун, јарымтутгундур. Јер габығынын јүксəк темп-р вə тəзјигиндə али биткилəрин үзви галыгларынын парчаланма мəһсулларынын дəјишмəси (метаморфизлəшмəси) нəтичəсиндə əмəлə кəлир. Тəркибиндə 75—97% карбон, 0,5—4% күкүрд, 1,5%-ə гəдəр азот, 1,5—5,7% һидрокен, 1,5—15% оксикен вар. Тəркибинин 4,5—2%-ə гəдəрини учучу маддəлəр тəшкил едир. Физики-кимјəви хүсусијјəтлəринə көрə бир нечə типə бөлүнүр.

Д.к.-лəрин (аз вə лап чох метаморфизлəшмиш нөвлəриндəн башга) гијмəтли хүсусијјəти онларын јахшы бишмəси вə һавасыз шəраитдə гыздырыларкəн кокса чеврилмəсидир. Д.к. јанаркəн 7750—8750 *ккал/кг* истилик верир. Метаморфизлəшмə дəрəчəси артдыгча Д.к.-дə карбонун мигдары артыр вə ејни заманда оксикен, һидрокен вə учучу маддəлəрин мигдары азалыр, истилик вермəси вə с. хүсусијјəтлəри дəјишир. Д.к.-дəн металлуркијада кокс алмаг үчүн, јаначаг вə кимјəви хаммал кими вə һəмчинин ондан надир вə сəпинти елементлəри ајырмаг үчүн истифадə олунур. Јүксəк кокслашма хүсусијјəтинə малик аз күкүрдлү Д.к. јатаглары Јакутија вə с. јерлəрдəдир. Д.к.-үн ССРИ-дə əн бөјүк еһтијаты Тунгуска һөвзəсиндəдир. Истисмар едилəн əн бөјүк Д.к. һөвзəлəри ССРИ-дə Донетск, Кузнетск, Гараганда, Печора, харичдə—Чиндə Бөјүк Хуанхе һөвзəси, Полшада Јухары Силезија, АБШ-да Аппалач вə Пенсилванија, АФР-дə Рур, Б. Британијада Чəнуби Уелс, Франсада Валансјенн, Белчикада Брабантдыр. Д.к.-үн əмəлə кəлмəси Силур вə Девондан башлајараг бүтүн кеоложи системлəр үчүн характерикдир. Даш көмүр, Перм вə Јура системлəринин чөкүнтүлəриндə даһа кениш јајылмышдыр.

Əд.: Гапеев А. А., Твердые горючие ископаемые, М., 1949; Жемчужников Ю. А., Гинзбург А. И., Основы петрологии углей, М., 1960; Энергетическое топливо СССР. Справочник, М., 1968.

ДАШ КӨМҮР ГАТРАНЫ, кокс гатраны, даш көмүр зифти—даш көмүрүн кокслашдырылмасы мəһсулларындан бири; характерик фенол ијли, өзлү, гара маједир; сыхлығы 1120—1250 *кг/м*³-дир; чəки илə тəгр. 3% мигдарында алыныр. Д.к.г.-ндан 400-дəн артыг фəрди кимјəви бирлəшмə алмаг мүмкүн олмушдур. Онлардан бир чоху сəнаје мигјасында истеһсал едилир. Д.к.г. боруլу сəбасы вə ректификасија колону олан гурғуларда дистиллə едилир. Ондан 170°С-дəк темп-рда бензол вə онун һомологлары (0,2—0,8%), 170—210°С-дə фенол вə пиридин əсаслары (1,7—2%), 210—230°С-дə нафталин, тионафтен (8—10%), 230—270°С-дə метилнафталин, асенафтен (8—10%), 270—360°С-дə антрасен, фенантрен, карбазол вə с. (20—25%) фраксијалары, 360°С-дəн јухарыда исə пирен вə дикəр ароматик бирлəшмəлəр (50—65%) алыныр. Һəмин фраксијалар чыхарылдыгдан сонра јердə галан маје техники јағ кими ишлəдилир. Ондан кокс газларындакы бензолу удмаг, шпаллары вə дирəклəрин јерə басдырылан һиссəсини јағламаг, дуда алмаг вə с. мəгсəдлə истифадə едилир.

Əд.: Литвиненко М. С., Носалевич И. М., Химические продукты коксования для производства полимерных материалов, Харьков, 1962; Сысков К. И., Королев Ю. Г., Коксохимическое производство, М., 1969; Энциклопедия полимеров, т. 2, М., 1974.

ДАШ КӨМҮР СИСТЕМИ (ДӨВРҮ), Карбон (лат. carbo—көмүр) — Палеозој групунун бешинчи системи. Јер тарихинин Палеозој ерасынын бешинчи дөврүнə ујғундур. Д.к.д. 350 млн. ил бундан əввəл башламыш, 65—75 млн. ил давам етмишдир. Бу систем илк дəфə 1822 илдə инкилис кеологлары У. Конибир вə У. Филлипс тəрəфиндəн Б. Британијада ајрылмышдыр; Д.к.с. ССРИ-дə вə бə'зи харичи өлкəлəрдə (Чин, Јапонија вə с.) үч шө'бəјə (алт, орта, үст), Гəрби Авропада 2 шө'бəјə (алт, үст) бөлүнүр.

Кеоложи просеслəрин вə палеочоғрафи шəраитин хүсусијјəтинə көрə Д.к.д. бүтүн Јер күрəсиндə 2 мəрһəлə кечирмишдир. Биринчи Алт Карбону, икинчи Орта вə Үст Карбону əһатə едир. Һерсин гырышығлығынын əмəлə кəлмəси илə əлагəдар Орта Палеозој кеосинклиналларында Алт Карбондан сонра дəниз режимини континентал режим əвəз етмишдир. Асијанын шм.-ш.-индə, Шəрги Авропа вə Шимали Америкада платформаларда дəниз бə'зи гуру саһəлəрини өртмүшдү. Мүасир материклəрдə кениш саһəлəр дəнизлə өртүлмүшдү. Əн бөјүк трансгрессијалар дөврүн биринчи јарысында (Алт Карбонда) олмушдур. Алт Карбонда Авропанын (Скандинавија вə она битишик р-нлардан башга), Асијанын вə Шимали Американын чох һиссəси, Чəнуби Американын г. кəнары, Африканын шм.-г.-и, Австралијанын ш. һиссəси дəнизлə өртүлмүшдүр. Јеканə ири гуру массиви Гондвана олмушдур. Нисбəтəн кичик гуру массивлəри Скандинавијадан башлајараг Гренландија вə Шимали Америкаја гəдəр узанырды. Һəмчинин Сибирин мəркəзи һиссəси гуру иди. Орта Карбонда Гəрби Авропа, Гəрби Сибир дүзəнлији, Газахыстан, Орта Сибир вə б. р-нлар дəниздəн азад олмушдур. Дөврүн икинчи јарысында Һерсин орокенези зонасында (Тјаншан, Газахыстан, Урал, Авропанын шм.-г. һиссəси, Шəрги Асија, Шимали Америка) дағ силсилəлəри əмəлə кəлмишдир. Материклəрин иглими мүхтəлиф олмуш вə əсрдəн-əсрə дəјишмишдир. Тропик, субтропик вə мүлајим гуршагларын јүксəк рүтубəтлилији нəтичəсиндə бүтүн материклəрдə мешə вə батаглыг биткилəри кениш јајылмышдыр. Дəнизјаны дүзəнликлəрдə, əсасəн торфлугларда битки галыгларынын топланмасы нəтичəсиндə чохлу көмүр һөвзəлəри вə јатаглары əмəлə кəлмишдир. Д.к.д.-нүн һејванлар алəминдə Девона нисбəтəн бөјүк дəјишикликлəр баш вермишдир. Дəниз фаунасындан фораминиферлəр, хүсусилə фузулинидлəр, даһа там исə бриозојлар, брахиоподлар инкишаф етмишлəр. Молјусклар, хəрчəнккимилəр (хүсусилə остракодлар) чох олмушдур. Гуруда вə ја континентлəрин су һөвзəлəриндə буғумајаглылар, молјусклар, балыглар, суда-гуруда јашајанлар (стегосефаллар) вə надир сүрүнəнлəр, һəшəратлардан нəһəнк өлчүлү дүзганадлылар (чырчырама вə с.) даһа инкишаф етмишдир. Д.к.д.-нүн битки алəми псилофитлəрин јоха чыхмасы, нəһəнк каламитлəр вə гурдајаглыларын, ајыдөшəјикимилəрин (лепидодендрон вə сикиллəри) инкишафы илə характеризə олунур. Д.к.с.-нин чөкүнтүлəри бүтүн материклəрдə јајылмышдыр; платформаларда Шимал јарымкүрəсиндə дəниз чөкүнтүлəриндəн (əһəнкдашы, гумдашылы, килли, көмүрлү чөкүнтүлəр), Чəнуб јарымкүрəсиндə, əсасəн, континентал чөкүнтүлəрдəн (гырынты вə бузлаг чөкүнтүлəри) ибарəтдир. Кеосинклиналларда, һəмчинин лава өртүклəри, туфлар, туффитлəр, гырынтылы-силисиумлу чөкүнтүлəр, флиш инкишаф етмишдир. Д.к.с.-нин чөкүнтүлəриндə даш көмүр, гонур көмүр, нефт, тəбии газ, дəмир, манган, мис, гурғушун, синк, алүминиум филизлəри вə с. фајдалы газынты јатаглары вар. Пенсилванија, Рур, Јухары Силезија, ССРИ-дəки Донетск, Кузнетск, Гараганда, Печора вə с. ири даш көмүр һөвзəлəри Д.к.д.-ндə əмəлə кəлмишдир.

Азəрб.ССР-дə Д.к.с.-нин (Үст вə Алт Карбон) чөкүнтүлəри Нах.МССР-дə Арпачај һөвзəсиндəдир. Əсасəн, боз рəнкли əһəнкдашыларындан, гисмəн, килли шистлəрдəн, гумдашыларындан ибарəтдир. Характер фаунасы фораминиферлəр вə мəрчанлардыр.

ДАШ МАТЕРИАЛЛАР—иншаат ишлəриндə əн чох ишлəдилəн даш, јахуд дашвары материал вə мə'мулатлар. Тəбии вə сүн'и олур. Тəбии даш материаллар мүхтəлиф сүхурларын механики е'малы, сүн'и даш материаллар исə мүвафиг минерал хаммалын технежи е'малы нəтичəсиндə əлдə едилир. Тəбии Д.м.-дан иншаат ишлəриндə чох ишлəдилəнлəр: əһəнкдашы, мүхтəлиф нөв вулкан туфлары, мəрмəр, гранит, гум, чынгыл вə с. сүхурлардыр.

Тəбии Д.м. ашағыдакы нөвлəрə бөлүнүр: 1) мүəјјəн формасы олмајан бут дашы; 2) бут дашынын хырдаланмасындан алынан гырмадаш; 3) гум, чынгыл вə чајдашы; 4) механики е'мал јолу илə мүəјјəн формаја салынан дашлар. Азəрб. ССР тəбии Д.м.-ла зəнкиндир.

Азәрб.ССР-дә балыггулағылы әһәнкдашы, мәрмәр, вулкан туфлары, доломит, гранодиорит вә с. тәбии даш јатаглары вардыр. Бунлардан балыггулағылы әһәнкдашы хүсусилә мүһүм техники хассәләрә маликдир (нисбәтән јүнкүл, кифајәт гәдәр мөһкәм, истилији аз кечирән, асан е'мал олунан, шахтајадавамлы вә и.а.). Балыггулағылы әһәнкдашынын мишарланмасындан алынан 20×20×40 *см* өлчүлү дашлардан дивар һөркүсүндә кениш истифадә олунур. Сүн'и даш материаллар сүхурлардан биширмә, төкмә вә әритмә јолу илә, һабелә јапышдырычы маддәләр әсасында һазырланыр. Сүн'и дашлара истәнилән хассәләр вермәк мүмкүндүр. Сүн'и Д.м.-ына: кил кәрпичи вә керамика мә'мулатлары, мүхтәлиф нөв бетон дашлар, асбест-семент мә'мулатлары, силикат кәрпичи вә с. аиддир. Сүн'и Д.м.-ын кејфијјәтини јахшылашдырмаг (башлыча олараг һәчм чәкисини вә истиликкечирмәсини азалтмаг) мәгсәдилә истеһсал заманы хаммал күтләсинә хүсуси әлавәләр гарышдырыр вә ја дашлары гәлибләдикдә бошлуглу, јахуд дәликли едирләр.

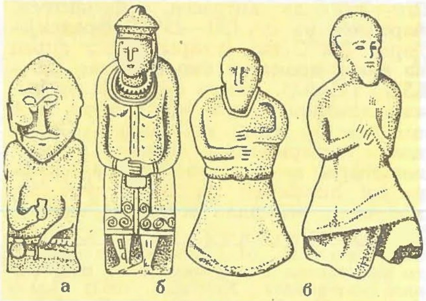
Әд.; Облицовочные камни, М., 1974; Комар А. Г., Строительные материалы, 3 изд., М., 1976.

ДАШ САЛАҺЛЫ—Азәрб.ССР Газах р-нунда кәнд. Д. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* шм.-г.-дә, Ҹоғас чајынын (Ағстафа чајынын голу) сол саһилиндән 3 *км* аралы, Авејдағын әтәјиндәдир. Әһ. 6174 (1977); үзүмчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Шәраб вә сүд з-длары, 2 орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, клуб, киногурғу, хәстәхана, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст., механикләшдирилмиш даш карханасы, мәишәт хидмәти објекти, електрик дәјирманы, ағачдоғрама сехи, јахынлығында зәнкин бентонит кил јатағы, *Даш Салаһлы мағарасы* вар. Газах д.ј.ст.-ндан Даш Салаһлыја гол ајрылыр.

ДАШ САЛАҺЛЫ МАҒАРАСЫ — Азәрб.ССР-дә *Авејдағ мағаралары* групундан ән ири мағара. Газах р-нунун Даш Салаһлы к.-ндән г.-дә, вулканик гајалыгдадыр. Һүнд. 3,5 *м*, уз. 17 *м*, ени исә бә'зән 10 *м*-ә чатыр. Саһ. 170 $м^2$-ә гәдәрдир. Археоложи газынтылар заманы Д.С.м.-нда 2 тәбәгә үзә чыхарылмышдыр; биринчи тәбәгәдән археоложи материал тапылмамышдыр. Икинчи тәбәгәдән Палеолитә аид материаллар әлдә едилмишдир. Мағаранын кирәчәјиндә диаметри 2 *м* олан бөјүк очаг јери ачылмышдыр. Очаг күлү ичәрисиндән вә әтрафындан даш мә'мулаты вә чохлу һејван сүмүјү тапылмышдыр; очағын ичәрисиндәки сүмүкләрин әксәријјәти парчаланыб јандырылмышдыр. Даш мә'мулаты, әсасән, чахмагдашы, базалт, әһәнкдашы вә обсидиандан (д ә в ә к ө з ү н д ә н) һазырланмышдыр; аләтләрин чоху итиучлулар вә гашовлардыр. Нуклеуслар, бычаг, биз вә кәзли аләтләр нисбәтән аздыр. Даш аләтләр һазырланма техникасы, формасы вә мүгајисәсинә көрә сон Мустје дөврүнә аид едилир. Д.С.м.-нын сакинләри ибтидаи өкүз, марал, дағ кечиси, ҹүјүр, Дағыстан туру, габан, чанавар, бәбир, довшан вә с. овламышлар. Д.С.м.-нын даш мә'мулаты Тағлар мағарасынын тапынтылары илә ејни дөврә (сон Мустје) аиддир.

Әд.: Һүсејнов М. М., Азәрбајҹан археолокијасы (Даш дөврү), Б., 1975.

ДАШ ҺЕЈКӘЛЛӘР—әһәнкдашы, гумдашы вә даһа бәрк сүхурлардан дүзәлдилмиш һејкәлләрә (һүнд. 1 *м*-дән—4 *м*-дәк) верилән ад. Монголустанда, Днестрдән Алтаја гәдәр чөлләрдәки тәпәликләрдә раст кәлмәк олур. Гара дәниз саһилләриндә Д.һ. е.ә. 5—4, ерамызын 13—14 әсрләринә аиддир. Сибирдә Тунҹ дөврүнә аид Д.һ. мә'лумдур. Д.һ. һаггында јазылы сәнәдләр гәдим түрк-орхон епиграфик мәтнинә (5—8 әсрләр) аиддир. Даһа сонралар һолланд сәјјаһы В. Рубрук (13 әсрин орталары) Гара дәниз саһилләриндә курганлара гыпчагларын әлиндә финҹан тутмуш Д.һ. гојдугларыны мүшаһидә етмишдир. Бә'зән отурмуш вәзијјәтдә дә олурлар. Д.һ.-дә түрк-монгол әламәтләри вар. Д.һ. Азәрб.-да е.ә. 1-ҹи минилијин 2-ҹи јарысы вә ерамызын 1-ҹи минилији үчүн характерикдир. Илк орта әсрләрдә дә тәсадүф едилмишдир. Азәрб.ССР-дә Бөјүк Хыныслы, Чыраглы к.-ләри (Шамахы р-ну) јахынлығында, Ковургалада (Ағдам р-ну) Д.һ. тапылмышдыр. Бә'зи һејкәлләрин белиндә кәмәр, бојнунда бојунбағы олур. Албанларын (Гафгаз) христианлығдан әввәлки әсас дини објектләриндән олмушдур. Д.һ. еһтимал ки, әчдада ситајишлә әлагәдар мејдана кәлмишдир.

а б в

Даш һејкәлләр: *а*—6—7 әсрләрә аид даш һејкәл (Алтај); *б*—11 әсрә аид даш һејкәл (Ҹәнуби Русија чөлләри); *в*—е.ә. 3—2-ҹи әсрләрә аид даш һејкәлләр (Азәрб.ССР, Шамахы р-ну).

Әд.: Хәлилов Ҹ. Ә., Хыныслы даш һејкәлләри, Азәрб.ССР ЕА Мә'рузәләри, ч. 16, 1960, № 11; Грязнов М., Шнейдер Е., Древние изваяния Минусинских степей, в кн.: Материалы по этнографии, т. 4, в. 2, Л., 1929; Ваидов Р. М., Геюшев Р. Б., Гулиев Н. М., Новые находки каменных баб в Азербайджане, Археологические открытия 1973 года, М., 1974.

ДАШАЛТЫ—Азәрб.ССР Шуша р-нунда (ДГМВ) кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 5 *км* ҹ.-да, Јевлах—Лачын—Нахчыван шосе јолундан 2 *км* аралы, Зарыслы (Дашалты) чајынын (Гаргар чајынын голу) сол саһилиндә, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 862 (1977); һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, ушаг бағчасы, киногурғу, хәстәхана, автомат телефон ст. вар. Ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы Н. К. *Степанјан* бурада доғулмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

Д.-да мүдафиә галасынын, 18 әсрдә Ибраһимхәлил ханын тикдирдији сығыначаг еви, төвлә, һамам галыглары вә тәбии мағаралар вардыр. Шуша («Ш а һ н ә з ә р») мағарасынын уз. 125 *м*, ени вә һүнд. 10 *м*-дир. Мағарадан ики кобуд даш чапачаг, чахмагдашы вә обсидиандан (д ә в ә к ө з ү) һазырланмыш 6 кичик бычаг, е.ә. 4—2-ҹи минилликләрә вә ерамызын 10—14 әсрләринә аид сахсы парчалары, һәмчинин орта әсрләрә аид мүсәлман гәбири ашкар едилмишдир.

ДАШАРМУД, к е ч ј е т и ш ә н а р м у д (Pyrus serotina)—армуд сорту. Һүнд. 7—15 *м*-дир. Јарпаглары јумуртавары-узунсовдур: учу сиври вә кәнары дишли олур. Чичәк групу чәтирварыдыр. Тохуму пазшәкилли, гәһвәји рәнклидир. Дәјирми вә ири мејвәси аз ширин олуб, ләти дашлашмыш һүҹејрәләрлә зәнкиндир. Рәнки бозумтул вә ја јашыл-сарымтылдыр. Јапонијада, Чиндә, Шимали Америкада, ССРИ-дә исә Орта Асијада вә Азәрб.ССР-ин Бөјүк Гафгаз һиссәсиндә вә Ләнкәран овалығында јајылмышдыр. Тохумла артырдыгда үчүнҹү илдә мәһсул верир. Ҹәнуб р-нлары үчүн һибрид армуд сорту алмаг мәгсәди илә ҹалагалты кими истифадә олунур.

ДАШБУЛАГ — Азәрб.ССР Әскәран р-нунда (ДГМВ) кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Степанакертдән 19 *км* шм.-да, Мардакерт — Степанакерт шосе јолу кәнарында, Бәдәрә чајынын (Гаргар чајынын голу) сол саһилиндә, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 737 (1977); һејвандарлыг, тахылчылыг, бағчылыг вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, хәстәхана, бајтарлыг мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ДАШБУЛАГ — Азәрб.ССР Шамхор р-нунун Дәлләр Ҹәјир советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 9 *км* шм.-да, Дәлләр д.ј. ст.-ндан 5 *км*, Күр чајынын сағ саһилиндән 4 *км* аралы, Кәнҹә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 1268 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси вар.

ДАШГЫН—чајларын су режиминдә һәр ил тәкрар олунан дөвр. Гарын вә бузларын әридији, јағышын ән чох јағдығы вахтда олур. Чајларын сујунун артмасы, сәвијјәсинин галхмасы, јатағын тамамилә су алтында галмасы, бә'зән дә саһилләри басмасы илә сәҹијјәләнир. Чајларын иллик су ахымынын 60—80%-ә гәдәри Д. дөврүнә дүшүр. Јазда вә јајда гарларын әримәси нәтиҹәсиндә јаранан Д.-лар дүзәнлик чајлары үчүн, јајда дағларда гар вә бузларын әримәсиндән баш верән Д.-лар Орта Асија, Гафгаз, Алп чајлары үчүн, јај муссон јағышлары һесабына әмәлә кәлән Д.-лар Ҹәнуб-Шәрги Асија чајлары үчүн характерикдир.

ДАШГУРА — кечмишдә јајлагларда тикилмиш мүвәггәти јашајыш еви. Адәтән, јарысы торпаг алтында олмагла сал гаја даш парчаларындан јапышдырычы мәһлул тәтбиг етмәдән һөрүлүрдү. Д. евләр мүхтәлиф өлчүдә, һүнд. 2 *м*, ени вә узунлуғу 3—5 *м*-

дәк олурду. Д.-нын дамы әсасән, мешә материалы илә өртүлүрдү. Дөшәмәси торпаг олурду. Евин ортасында, јахуд дивар дибиндә очаг јери дүзәлдилирди. Ичәрисинә ишыг дүшмәкдән вә түстү чыхмагдан өтрү таванында ачыг јер гојулурду.

Әд.: Нәсирли М. Н., Азәрбајҹан ССР Шәки—Загатала зонасы әһалисинин јашајыш евләри, Б., 1975.

ДАШДӘЛӘН (Saxifraga)—*дашдәләнкимиләр фәсиләсиндән* чохиллик, бә'зән бириллик от ҹинси. Шимал јарымкүрәсинин мүлајим вә сојуг гуршагларында 350, ССРИ-дә әсасән, Арктикада вә Гафгазын алп гуршағында 80, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 14 нөвү јајылмышдыр. Әксәр нөвләри гаја чатларында битир (ады да бурадандыр). Батаглыг Д.-и, бығҹыглы Д. вә с. даһа кениш јајылмышдыр.

ДАШДӘЛӘНКИМИЛӘР ФӘСИЛӘСИ (Saxifragaceae)—икиләпәлиләр синфиндән битки фәсиләси. Чохиллик, бә'зән бириллик от, кол вә кичик ағаҹлардыр. Јарпаглары, әсасән, нөвбәли, бә'зән гаршы-гаршыја дүзүлүр. Беш үзвлү чичәкләри икиҹинсијјәтли, мејвәси гутуҹугдур. Башлыҹа олараг Шимал јарымкүрәсинин сојуг вә мүлајим гуршағында јајылмыш 35 ҹинси (600 нөвү) мә'лумдур. Әсасән, дағларда битир. ССРИ-дә 5 ҹинсә аид 100-дән чох, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә исә 15 нөвүнә тәсадүф едилир. Гарағат, һортензија, дашдәлән, чубухлуҹа вә с. даһа кениш јајылмышдыр.

ДАШДУЗ—1) һалит—һаллоидләр синфинә аид минерал. Кимјәви тәркиби NaCl. Кубик сингонијада кристаллашыр. Тәбиәтдә, адәтән кристаллик дәнәли агрегатлар әмәлә кәтирир. Саф Д. рәнксиз вә шәффафдыр. Башга гарышыглар (кил, үзви маддә вә с.) нәтиҹәсиндә мүхтәлиф (гонур, боз, гырмызы, ҹәһрајы вә с.) чаларлы олур. Сәртлији 2, сыхлығы 2100—2200 *кг/м*³. Електрики зәиф кечирир. Јүксәк истиликкечирмә габилијјәти вар. Суда асан һәлл олур. Антисептик хүсусијјәтә маликдир (һопмуш организм тохумаларыны ҹүрүмәдән горујур); 2) Јалныз вә ја башлыҹа олараг һалитдән ибарәт чөкмә сүхур. Килли вә надир һалда нарын гумлу материалла гарышмыш олур. Әсас Д. күтләләри суда һәлл олмуш дикәр дузлар кими екзокен просесләр нәтиҹәсиндә лагун вә көлләрдә әмәлә кәлир. Чөкмә сүхурлар арасында галын лај вә шток шәклиндә олур. Х.т.-нда чох кениш тәтбиг едилир. Кимја сәнајесиндә, хлорлу, натриумлу бирләшмәләрин (сода, KCl, нашатыр вә с.) алынмасында, керамика, металлуркија, тохуҹулуг, нефт, көн-дәри, сабунбиширмә сәнајесиндә вә к.т.-нда, оптик ҹиһазларда, јејинти сәнајесиндә вә с.-дә истифадә олунур. ССРИ-дә Перм дуз штоклары илә әлагәдар олан мүасир дуз јатагларынын (Баскунчак вә Елтон көлләри) бөјүк сәнаје әһәмијјәти вар. Д.-ун бөјүк јатаглары ССРИ-дә Старобинск, Славјанск, Артјомовск, Соликамск, Азәрб.ССР (Нах.МССР), харичдә Полша, АДР, АФР, Исвечрә, Италија, АБШ, Б. Британија, Канада, Һиндистан вә с. јерләрдәдир.

ДАШДУЗ—Азәрб.ССР Нахчыван шәһәр советлијиндә (Нах.МССР) гәс. Нахчыван ш.-ндән 18 *км* шм.-г.-дә, дағ әтәјиндәдир. Даими әһалиси јохдур. В. Л. Ленин ад. Нахчыван дуз мә'дәни бурададыр. Мә'дәндән дузу дашымаг үчүн Башбашы д.ј. ст.-на 12 *км* уз.-нда асма ганат јолу чәкилмишдир. Чыхарылан дуз Күрҹ.ССР-ә, Ерм.ССР-ә вә с. јерләрә дә көндәрилир.

ДАШЫЈЫҸЫ РАКЕТ—Јерин сүн'и пејкләрини, планетләрарасы автомат стансијалары, космик кәмиләри, орбитал стансијалары, башга гурғу вә јүкләри космоса чыхаран чохпилләли (2—4) баллистик ракет. Д.р.-ләрин биринҹи пилләләриндә јанаҹаг компонентләри кими, бир гајда олараг, керосин вә маје оксикендән истифадә едилир [«Восток» (ССРИ), «Атлас-Аҹена» (АБШ)]. Д.р.-ләрин јухары пилләләринин маје јанаҹагла ишләјән ракет мүһәррикләри, адәтән, јүксәк дәрәҹәдә гајнајан јанаҹаг компонентләри илә ишләјир [«Космос» (ССРИ), «Атлас-Аҹена», «Титан-2» (АБШ)]. Д.р.-ләр һәмчинин маје һидрокен вә оксикенлә дә ишләјир [«Атлас-Сентавр», «Сатурн-5» (АБШ)]. Бүтүн Д.р.-ләр күтләсинин нисбәтән кичик вә јанаҹаг еһтијатынын бөјүк олмасы илә характеризә едилир (јанаҹаг күтләси старт күтләсинин 85—90%-идир). Бә'зи Д.р.-ләрин актив учуш мүддәти 17 *дәг*-дән чох олур.

ДАШЫМА, дашыма мүгавиләси — мүлки һүгуг мүгавиләсинин бир нөвү. ССРИ-дә ССР Иттифагы вә Мүттәфиг Республикаларын Мүлки Ганунверичилик Әсаслары (1961), мүттәфиг респ.-ларын мүлки ганунвериҹиликләри вә с. илә тәнзимләнир.

Д. мүгавиләси нәгл. нөвүнә көрә, дашынан објектә (субјектә) көрә, Д.-да иштирак едәнләрин сајына көрә, мүддәтинә көрә фәргләнир. Јүк Д.-сы мүгавиләсинә көрә нәгл. тәшкилаты (дашыјан) јүк көндәрәнин она е'тибар етдији јүкү тә'јинат јеринә чатдырмағы вә јүкү гәбул етмәјә сәлаһијјәти олан шәхсә (гәбул едәнә) вермәји, јүк көндәрән исә јүкү дашымаг үчүн мүәјјән едилмиш пулу өдәмәји өһдәсинә көтүрүр. Сәрнишин Д.-сы мүгавиләсинә көрә сәрнишин дашыјан тәшкилат сәрнишини тә'јинат јеринә чатдырмағы, һабелә багажы олдугда ону да тә'јинат јеринә чатдырмағы вә ону алмаға сәлаһијјәти олан шәхсә вермәји, сәрнишин исә өз нөвбәсиндә јол вә багажын дашынмасы үчүн мүәјјән едилмиш пулу өдәмәји өһдәсинә көтүрүр.

Јүк дашынмасы планы јеринә јетирилмәдикдә, дашынмаға гәбул олунмуш јүк пис сахланылдыгда, чатдырылма мүддәти позулдугда, дашынмаға гәбул олунмуш багаж итдикдә, хараб олдугда, јахуд зәдәләндикдә, сәрнишин мәнзил башына вахтында чатдырылмадыгда, сәһһәтинә зәрәр јетирилдикдә вә с. һалларда нәгл. тәшкилаты әмлак мәс'улијјәти (*дәббә пулу, ҹәримә*, јетирилән зәрәри өдәмәк) дашыјыр.

ДАШЫНМАЗ ӘМЛАК, һүгугда—торпаг саһәләри, онун үзәриндә јерләшән әсаслы биналар, тикилиләр вә бә'зи дикәр објектләр. Совет һүгугунда шејләр дашынар вә дашынмаз шејләрә бөлүнмүр, чүнки әсас Д.ә. олан торпаг дөвләтин мүстәсна мүлкијјәтидир вә торпаг саһәләри илә әлагәдар әгдләр гадағандыр. Торпаг, јералты сәрвәтләр, сулар, мешәләр, биналар, тикилиләр вә с. кими објектләр үчүн мүәјјән едилән хүсуси режим исә онларын игтисади әһәмијјәтиндән ирәли кәлир (бах ССРИ Конститусијасы, м. 11—12).

Мүасир буржуа дөвләтләринин ганунверичилијиндә Д.ә.-а мүһүм әһәмијјәт верилир. Бурада Д.ә. (хүсусилә торпаг) үзәриндә һүгуглар хүсуси мүлкијјәтә әсасланыр.

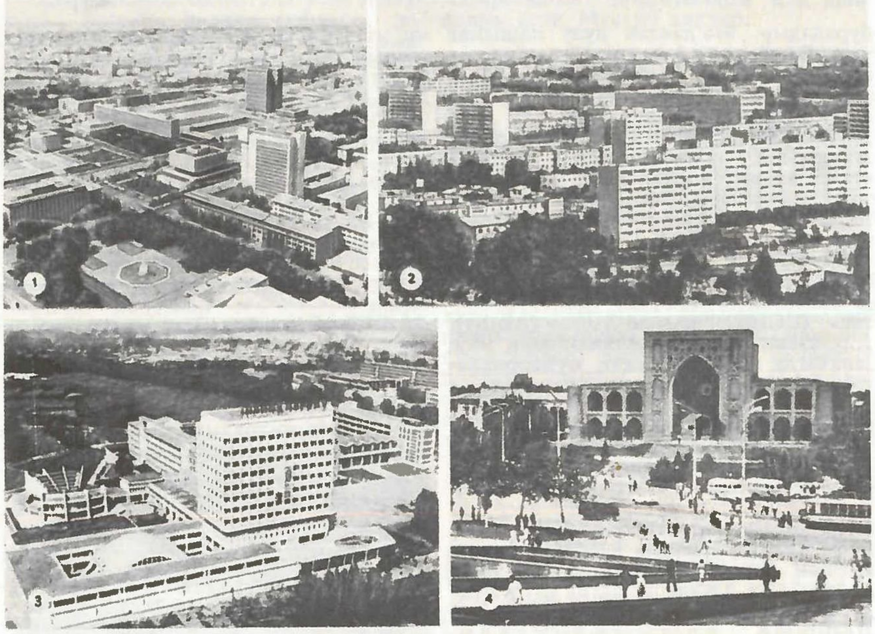
ДАШЈҮЗ—Азәрб.ССР Шәки р-нунун Гарадағлы советлијиндә гәс. Р-н мәркәзиндән 23 *км* г.-дә, Јевлах—Балакән шосе јолу кәнарында, Әјричајын (Ганых чајынын голу) сол саһилиндә, Дашүз (Дашјүз) силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1074 (1977); һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Ҹамышчылыг с-зу, орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, рабитә шө'бәси, тибб мәнтәгәси вар.

ДАШКӘЛӘМ (Brassica caulorapa) — кәләм ҹинсиндән икииллик тәрәвәз биткиси. Гәрби Авропа, Өн Асија, Һиндистан вә Америкада, ССРИ-нин Авропа һиссәсиндә вә Орта Асијада беҹәрилир. Шитил вә тохумла чохалыр. Әкиләндән 60—70 күн сонра мәһсул верир. Тәркибиндә чохлу С витамини вар. Јоғунлашмыш этли көвдәси (көвдәмејвә) биширилмиш вә чиј һалда јејилир. Бә'зи нөвләри јем биткисидир.

ДАШКӘНД — Өзб.ССР-ин пајтахты. Дашкәнд вил.-нин мәркәзи. ССРИ-нин ири сәнаје-нәгл. говшағы вә мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири. Респ.-нын шм.-ш. һиссәсиндә, Тјаншан ваһәсиндә, Чирчик чајынын дәрәсиндә, дәниз сәвијјәсиндән 440—480 *м* јүксәкликдәдир. Орта темп-р јанварда —1,1°С, ијулда 27,5°С-дир. Иллик јағынты тәгр. 360—390 *мм*-дир. Әһ. 1733 мин (1978, јанвар). Әһалисинин сајына көрә ССРИ-дә 4-чү (Москва, Ленинград вә Кијевдән сонра) шәһәрдир.

Д. ССРИ-нин ән гәдим шәһәрләриндәндир. Салындығы вахт дәгиг мүәјјән дејилдир. Д. әразисиндә Даш дөврүнә аид әшјалар тапылмышдыр. Шәһәр јашајыш јери кими 4—5 әсрләрдән мөвҹуддур. Тарихи мәнбәләрдә илк дәфә Чач (Шаш) ады илә раст кәлинир. Сонралар Бинкәнд, 11 әсрдән Таш-кәнд (даш шәһәр) адланмышдыр. Д. мүхтәлиф дөврләрдә *Түрк хаганлығынын, Хилафәтин*, Саманиләр, Гараханиләр, Гаракитајлар, Тејмуриләр дөвләтләринин, Бухара, Коканд ханлыгларынын тәркибиндә олмушдур. 1865 илдә Русија илә бирләшдирилмишдир. 20 әсрин әввәлиндә Д. Орта Асијанын әсас тиҹарәт, сәнәткарлыг мәркәзи, нәгл. говшағы иди. 1902 илдән ленинчи «Искра» јајылырды. 1904—05 илләрдә Д.-дә илк с.-д. дәрнәји јарадылды. 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә Д.-дә күтләви фәһлә чыхышлары, тә'тилләри олмушдур. 1906 илдә бурада Түркүстан с.-д. тәшкилатларынын 1-чи конфрансы кечирилмишдир. Совет һакимијјәти 1917 ил нојабрын 1(14)-дә гурулмушдур. 1918—24 илләрдә Д. Түркүстан МССР-ин пајтахты олмуш, 1930 илдән исә Өзб.ССР-ин пајтахтыдыр. Д.-дә дәфәләрлә Асија вә Африка өлкәләри

Дашкәнд. 1. В. И. Ленин адына мејдан. 2. Шәһәрдән көрүнүш. 3. В. И. Ленин адына Дашкәнд Дөвләт Университетинин бинасы. 4. Чарсу мејданы.

нүмајәндәләринин көрүшләри, симпозиумлары кечирилмишдир. *Дашкәнд бәјаннамәси (1966)* бурада имзаланмышдыр.

Д.-дә 200-дән чох сәнаје мүәссисәси вар. Респ. сәнаје мәһсулунун 1/3-ини Д. верир. Әсас сәнаје саһәси машынгајырма вә метал е'малыдыр. Респ.-да памбыгјыған машынларын, тракторларын, тохучулуг машынларынын, екскаваторларын, чијидсәпән машынларын, галдырычы кранларын һамысы Д.-дә истеһсал олунур. Бурада електротехника, кабел, памбыгтәмизләмә аваданлығы да истеһсал едилир. Д. һәмчинин ири јүнкүл сәнаје мәркәзидир. Респ.-да памбыг парчанын әсас һиссәси Д. тохучулуг комбинатында истеһсал олунур. Кәнаф ф-ки, кимја, тикинти материаллары, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вә с. вар. Енержи базасыны Орта Асија ваһид енержи системи илә бирләшдирилмиш Чирчик-Бозсу каскады вә Дашкәнд ДРЕС-и тәшкил едир. 1962 илдә Чаркак — Бухара — Дашкәнд газ кәмәри чәкилмишдир. 1977 илдә Д. метрополитени истифадәјә верилмишдир. Метрополитенин тикинтисиндә Бакы мүтәхәссисләри дә иштирак етмишләр.

Шәһәрин көһнә һиссәсиндәки Барак хан вә Кукәлдаш мәдрәсәләри (һәр икиси 16 әср), Шејхантаур вә Јунис хан (һәр икиси 15 әср, сонралар јенидән тикилмишдир), имам Кәффал Шаши (16 әср) мәгбәрәләри вә с. дөврүмүзәдәк һифз олунмушдур. 1865 илдән Д.-ин көһнә һиссәсиндән ш.-дә мүнтәзәм планлашдырма үзрә јени шәһәр салынмаға башланды. Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра Д. ваһид план үзрә тәдричән абад шәһәрә чеврилди, бурада чохлу бағ вә парклар салынды. 1966 ил зәлзәләсиндән сонра Д.-дә нәһәнк јенидәнгурма вә иншаат ишләри апарылмышдыр; шәһәрин јенидән гурулмасына бүтүн мүттәфиг респ.-лар, о чүмләдән Азәрб.ССР бөјүк јардым көстәрмишләр. Д.-дә јени мәркәз салынмыш, 2 *км*-лик меридионал еспланада (мејдан, ачыглыг) бојунча ансамбл системи јарадылмышдыр. Мәркәзин тикинтиләри ичәрисиндә Ленин мејданы ансамблы (1966—72, ме'марлар Б. С. Мезентсев вә б.), Һөкумәт еви (1931—32; 1951—55 илләрдә јенидән гурулмушдур), Өзб.ССР Назирләр Советинин бинасы (1965—67), 20 мәртәбәли инзибати бина (1974), В. И. Ленинин абидәси (гранит, тунч, 1974, һејкәлтәраш Н. В. Томски), Өзб. КП МК бинасы (1964) вә В. И. Ленин Мәркәзи Музеји Дашкәнд Филиалынын (1970) бинасы әсас јер тутур. Ә. Нәваи ад. Опера вә Балет Театры (1938—47), «Јубилеј» идман сарајы (1970), «Өзбәкистан» меһманханасы (1974), Мәтбуат еви (1975) Д.-ин мүасир биналарындандыр. Шәһәрдә јени микрорајонлар (Москва, Ленинград, Украјна, Гарагамыш, Јунисабад вә с.) јарадылыр, јашајыш массивләри (Чиләнзәр вә с.) салыныр. Д.-ин мәркәзинин ме'марлығына көрә бир груп ме'мар, мүһәндис вә рәссам 1975 илдә ССРИ Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр. Д.-дә 14 Түркүстан комиссарына абидә гојулмушдур (гранит, 1962, һејкәлтәраш Д. Б. Рјабичев вә б.).

1974/75 дәрс илиндә 339 үмумтәһсил мәктәбиндә 285 мин, 31 орта ихтисас тәһсили мәктәбиндә 43 мин, 32 техники пешә мәктәбиндә 16 миндән чох шакирд, 19 али мәктәбдә (*Дашкәнд университети*, тибб ин-ту, д.ј. нәглијјаты мүһәндисләри ин-ту вә с.) 130,7 мин тәләбә тәһсил алырды. 1975 илдә 541 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 101,1 мин ушаг тәрбијә олунурду, 26 мәктәбдәнкәнар ушаг мүәссисәси, о чүмләдән 2 пионерләр сарајы, 8 пионерләр еви, 11 идман мәктәби вә с. фәалијјәт көстәрирди.

Өзб.ССР ЕА вә онун ин-тлары, Орта Асија нефт сәнајеси елми-тәдгигат вә лајиһәләшдирмә ин-ту, Орта Асија к.т.-нын игтисадијјаты елми-тәдгигат ин-ту, Өзбәкистан КП МК јанында Партија Тарихи Ин-ту вә с. елми идарәләр, Өзб. ССР Дөвләт Китабханасы, 201 күтләви китабхана, В. И. Ленин Мәркәзи Музејинин Дашкәнд филиалы, тарих, инчәсәнәт, әдәбијјат, тәбиәт музејләри вә с. музејләр, Өзб.ССР ХТНС, опера вә балет, драм, оперетта, кәнч тамашачылар вә кукла театрлары, һәмчинин башга театр, сирк, консерт салонлары, «Өзбәкфилм» киностудијасы, консерваторија, 160 клуб мүәссисәси, 144 киногурғу фәалијјәт көстәрир. Д.-дә мүнтәзәм олараг Асија, Африка вә Латын Америкасы өлкәләринин Бејнәлхалг кинофестивалы кечирилир.

Д.-дә 7 нәшријјат («Өзбәкистан», «Фан», «Укитувчи» вә б.) фәалијјәт көстәрир. 13 респ. гәзети, һәмчинин өзбәк дилиндә «Тошкент окшоми» (1966), рус дилиндә «Вечерни Ташкент» (1966) шәһәр гәзетләри нәшр едилир. Өзб.ССР Дөвләт Радио вә Телевизија верилишләри Комитәси, Өзбәкистан Информасија Акентлији Д.-дадир (бах һәмчинин *Өзбәкистан* ССР, Мәтбуат, радио вә телевизија бөлмәси).

1913 илдә Д.-дә 276 чарпајылыг 12 хәстәхана, 44 һәким олдуғу һалда, 1975 илдә 22,8 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 14,3 чарпајы) 82 хәстәхана, 214 амбулатор-поликлиника мүәссисәси, 16 санитар һәким епидемиоложи ст. олмушдур. Д.-дә 11,3 мин һәким (әһалинин һәр 141 нәфәринә 1 һәким), 20,7 мин орта тибб ишчиси, 12 елми-тәдгигат тибб ин-ту, 16 санаторија, бир истираһәт еви, јахынлығында балнеоложи курорт вар (1975).

Әд.: Рашидов Г. Р., История социалистического Ташкента, т. 1—2, Ташкент, 1965—66; Адылов С., Максумов П., Турсунов Ф., Город, рожденный дважды, М., 1970; Древний Ташкент, Ташкент, 1973; Новое строительство в Ташкенте, М., 1976; Чиков Т. М., Место подвига—Ташкент, Ташкент, 1976.

ДАШКӘНД БӘЈАННАМӘСИ (1966) —Совет һөкумәтинин тәшәббүсү вә ССРИ Назирләр Советинин сәдри А. Н. Косыкинин иштиракы илә 1966 ил јанварын 10-да Дашкәнддә Пакистанла Һиндистан арасында имзаланмышдыр. 1965 илин август-сентјабрында Кәшмир р-нунда Һиндистан-Пакистан силаһлы мүнагишәси илә әлагәдар һәмин дөвләтләр арасында кәскинләшмиш мүнасибәтләри нормал һала салмаг үчүн јанварын 4—10-да Һиндистан баш назири Л. Б. Шастри илә Пакистан президенти М. Әјјуб хан арасында danышыглар апарылды. ССРИ-нин сулһ тәшәббүсү Д.б.-нин имзаланмасында мүһүм рол ојнады. Бәјаннамәдә тәрәфләр арасында силаһлы мүнагишә баш верәнәдәк мөвчуд олмуш нормал сулһ вә достлуг әлагәләринин бәрпасы һаггында Һиндистан вә Пакистан һөкумәтләри там разылыға кәлдиләр. Д.б.-нә ујғун олараг 1966 ил февралын 25-дә һәр ики тәрәфин гошунлары мүнагишәдән әввәлки (1965 ил августун 5-дәк) мөвгеләрә чәкилди. Д.б. Һиндистан вә Пакистан арасындакы мүнасибәтләрдә мүбаһисәли мәсәләләрин һәлли үчүн реал әсас јаратды.

Әд.: Компанцев И. М., Пакистан и Советский Союз, М., 1970; Ташкентская декларация, «Правда», 1966, 11 января.

ДАШКӘНД ВИЛАЈӘТИ — Өзб.ССР-дә вилајәт. 1938 ил јанварын 15-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 15,6 мин *км²*, әһ. 3425 мин (1977, 1 јанвар; Дашкәнд ш. илә бирликдә). 14 р-ну, 13 шәһәри, 19 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Дашкәнд ш.-дир.

Тәбиәт. Д.в. әразисинин чох һиссәси дағәтәји дүзәнликдир. Шм.-ш. вә ш. һиссәләрини Гәрби Тјаншан д-рынын силсиләләри (Чаткал—4045 *м*, Пскем—4299 *м* вә с.) тутур. Д.в. јүксәк сејсмик зонададыр. Фајдалы газынтылары: гонур көмүр, мис филизи, полиметаллар, тикинти материаллары вә с. Иглими континенталдыр. Орта темп-р јанварда —1,3-дән —1,8°С-јәдәк, ијулда 26,8°С-дир. Иллик јағынты 250—500 *мм*-дир. Мүһүм чајы Сырдәрја вә онун голларыдыр. Чајлардан суварма вә енержи мәгсәдилә истифадә олунур. Әсасән, боз, чимлигонур, чәмән-чөл торпаглары, чај террасларынын ашағы саһәләриндә вә грунт суларынын јер сәтһинә јахын јерләриндә чәмән вә батаглыг торпаглары, чај дәрәләриндә аллүвиал торпаглар јајылмышдыр. Дағларын јамачлары 1200—1400 *м*-дәк дағ чөлләри, јухары галхдыгча сејрәк коллуглар, 2000 *м*-дән јүксәкдә субалп вә алп чәмәнләри илә өртүлүдүр. Дүзәнликдә сүнбүлгыран, әрәбдовшаны, сүрүнәнләрдән чөл тысбағасы, кәртәнкәлә вә с., тугајларда чаггал, довшан, дағ јамачларында вә дағларда охлу кирпи, дағ гојуну, гушлардан кәклик вә с. вар.

Әһали. Әһ. өзбәкләр (39,9%), руслар (29,9%), газахлар (6,5%), татарлар (8,9%) вә б.-дыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 219,5 нәфәрдир (1977). Әһ. 2440 мини шәһәр вә гәсәбәләрдә, 985 мини кәндләрдә јашајыр (1977, 1 јанвар). Мүһүм шәһәрләри: Дашкәнд, Јенкијол, Чирчик, Ангрен, Алмалыг, Бекабад.

Тәсәррүфат. Д.в. инкишаф етмиш сәнаје вә к.т. рајонудур. 1974 илдә үмуми сәнаје мәһсулунун һәчми 1940 илдәкинә нисбәтән 28 дәфә артмышдыр. Респ. үмуми сәнаје мәһсулунун 40%-дән чохуну Д.в. верир. Д.в.-нин енеркетикасы газ, көмүр вә су енержиси мәнбәләринә әсасланыр. 1974 илдә 16,1 млрд. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Ири истилик електрик ст.-лары: Дашкәнд ДРЕС-и, Ангрен ДРЕС-и, Чирчик-Бозсу СЕС-ләр каскады вә с. фәалијјәт көстәрир. Көмүр (Ангрен јатағы) чыхарылыр (1974 илдә 4509 мин *т*). Чаркак (Бухара вил.) вә Мүбарәк (Гашгадәрја вил.) јатагларындан кәмәр васитәсилә газ кәтирилир.

Машынгајырма, кимја, әлван вә гара металлуркија, көмүр, тикинти материаллары, јүнкүл, јејинти вә с. сәнаје саһәләри вар. Машынгајырма сәнајеси өлкәнин бүтүн памбыг әкилән респ.-ларыны мүхтәлиф нөв к.т.машынлары илә тәчһиз едир. Машынгајырма сәнајеси мүәссисәләриндә, һәмчинин тохучулуг машынлары, јүнкүл сәнаје үчүн аваданлыг, галдырычы-нәгл. аваданлығы, екскаваторлар да истеһсал едилир; әсас мүәссисәләри Дашкәнд вә Чирчик, Јенкијол ш.-ләриндәдир. Вил.-дәки «Електрокимјасәнаје» истеһсалат бирлији (Чирчик), минерал күбрәләр истеһсал едир. Әлван металлуркија комбинатлары (Алмалыг), гара металлуркија з-ду (Бекабад), семент, шифер, кәрпич вә дәмир-бетон конструксијалары з-длары (Дашкәнд, Чирчик, Ангрен, Бекабад вә с.), евтикмә комбинаты (Дашкәнд, Ангрен), тохучулуг комбинаты, кәнаф ф-ки (Дашкәнд), тикиш, трикотаж, дәри-ајаггабы мүәссисәләри вә с. вар. Јејинти сәнајеси (хүсусилә сүд, шәраб,ун, гәннады, түтүн вә с.) инкишаф етмишдир.

К.т.-на јарарлы 800,5 мин *һа* торпаг саһәси вар (1974, нојабр). Әкин саһәси 373,4 мин *һа*-дыр. Бунун 277 мин *һа*-ы суварылыр. Әкин саһ.-нин 157,1 мин *һа*-ында техники биткиләр (памбыг, кәнаф), 110 мин *һа*-ында дәнли биткиләр (арпа, буғда вә чәлтик), 33,7 мин *һа*-ында картоф вә тәрәвәз-бостан биткиләри, 72,6 мин *һа*-ында јем биткиләри әкилир (1974). 1974 илдә 452 мин *т* памбыг јығылмышдыр. Бағчылыг, үзүмчүлүк, ипәкчилик инкишаф етмишдир. Вил.-дә 304,5 мин гарамал, 592,7 мин давар, 89,9 мин донуз вар. 1974 илдә 1515 *т* барама тәдарүк едилмишдир. Д.ј.-ларынын уз. 346 *км* (1974). Орта Асија илә ССРИ-нин Авропа һиссәсини бирләшдирән д.ј. (Москва—Дашкәнд—Красноводск) Д.в. әразисиндән кечир. Автомобил јолларынын уз. 3823 *км*-дир; 3339 *км*-и бәрк өртүклүдүр. Һава нәгл. инкишаф етмишдир. Д.в. ики дәфә (1959 вә 1970) Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Мәдәни гуручулуг. 1974/75 дәрс илиндә вил.-дә (Дашкәнд ш.-ни чыхмагла) 993 үмумтәһсил мәктәбиндә 433 мин, 30 техники пешә мәктәбиндә 11,4 миндән чох, 20 орта ихтисас тәһсили мәктәбиндә 18,1 миндән чох шакирд, 2 али мәктәбдә (Ангрен ш.-ндәки педагожи вә Орчоникидзе р-нундакы к.т. ин-тларында) 11 мин тәләбә тәһсил алырды. 669 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 75,1 миндән чох ушаг тәрбијә олунурду (1975). Вил.-дә бир нечә елми-тәдгигат ин-ту, 683 күтләви китабхана, Ангрен вә Чирчикдә өлкәшүнаслыг музејләри, 466 клуб мүәссисәси, 578 киногурғу, 97 мәктәбдәнкәнар ушаг мүәссисәси вар (1975).

Өзбәк дилиндә «Тошкент хакикати» (1954), рус дилиндә «Ташкентскаја правда» (1954) вил. гәзетләри чыхыр. Респ. радиосу (2 програм) вә телевизијасынын (3 програм) бүтүн верилишләрини (өзбәк, рус, тачик вә газах дилләриндә) гәбул едир.

Сәһијјә. 1975 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Д.в.-ндә 17,1 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 10,3 чарпајы) 153 хәстәхана мүәссисәси, 3,2 мин һәким, 12 санаторија, 16 истираһәт еви вә пансионат вар.

ДАШКӘНД КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ МАШЫНЛАРЫ ЗАВОДУ («Ташселмаш»)—ССРИ к.т. машынгајырма сәнајесинин ири мүәссисәси; памбығјыған машын бурахыр. Илк нөвбәси 1931 ил мајын 1-дә, бүтүнлүклә исә 1934 ил октјабрын 20-дә ишә салынмыш вә 1959 илдәдәк мүхтәлиф нөв машынгајырма мәһсулу истеһсал етмишдир. 1959 илдән памбығјыған машын истеһсалы үзрә ихтисаслашдырылмышдыр. 1968 илдән дөрдчәркәли (чәркәләрарасы—60 *см*) «Өзбәкистан» 14ХВ-2,4, 1972 илдән «Өзбәкистан» ХН-3,6 (чәркәләрарасы—90 *см*) памбығјыған машын истеһсал едир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1966).

ДАШКӘНД УНИВЕРСИТЕТИ, В. И. Ленин ад. Дашкәнд Дөвләт Университети—Орта Асија вә Газахыстанда илк совет али мәктәби. 1918 илдән халг ун-ти кими тә'сис едилмиш, 1920 илдән Түркүстан ун-ти, 1923 илдән Орта Асија Дөвләт ун-ти, 1960 илдән Д.у. адланмышдыр. 1954 илдә ун-тә В. И. Ленинин ады верилмишдир. Ријазијјат, тәтбиги ријазијјат вә механика, физика, кимја, биолокија-торпагшүнаслыг, кеолокија, чоғрафија, тарих, һүгуг, филолокија, Шәрг, журналистика, роман-керман филолокијасы, Асија, Африка вә Латын Америкасы өлкәләринин вәтәндашлары үчүн һазырлыг факүлтәләри, ахшам, гијаби вә һазырлыг шө'бәләри, 109 кафедрасы, һесаблама мәркәзи, 6 музеји, ботаника бағы, һербариси, елми китабханасы (2,5 млн. чап ваһиди) вар (1975). Ун-тдә 15 миндән чох тәләбә тәһсил алыр (1975/76). Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1970).

ДАШКӘСӘН — Азәрб.ССР Дашкәсән р-нунда шәһәр типли гәс. (1942 илдән). Д. гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 5 *км* шм.-ш.-дә, Дашкәсән—Кировабад шосе јолу кәнарында, Гошгар чајынын (Күрүн голу) саһилиндә, Мурovдағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Д.-дә дәмир филизи чыхарылыр. Орта вә ибтидаи мәктәб, клуб, 2 китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ДАШКӘСӘН — Азәрб.ССР-дә шәһәр (1948 илдән). Дашкәсән р-нунун мәркәзи. Кировабад д.ј. ст.-ндан 43 *км*, Бакыдан 406 *км* аралыдыр. Гошгар чајынын саһилиндә, дағлыг јердәдир. Мүһарибәдән сонракы илләрдә дәмир филизи јатагларынын истифадәјә верилмәси илә әлагәдар салынмышдыр. Д.-дә *Азәрбајчан филизсафлашдырма комбинаты*, мәрмәр з-ду, 5 үмумтәһсил мәктәби, 2 техники пешә мәктәби, мусиги мәктәби, 4 күтләви китабхана, мәдәнијјәт еви, кинотеатр, мәркәзи р-н хәстәханасы вә с. вар.

Әд.: Абдуррахманов Б., Дашкесан, Б., 1958.

ДАШКӘСӘН ДӘМИР ВӘ КОБАЛТ ЈАТАҒЫ—Кировабад ш.-ндән 33—41 *км* ч.-г.-дә, Кичик Гафгазын шм.-ш.-

Дашкәсән шәһәриндән бир көрүнүш.

индә, 1600—1800 *м* јүксәкликдәдир. Дәмир јатағы кими әсасән, 1867 илдән мә'лумдур. Јатағын еһтијаты илк дәфә 1933 илдә һесабланмышдыр. Јатаг 1954 илдән истисмар едилир.

Кеоморфоложи вә филизләшмә чәһәтдән Шимал-Шәрг, Шимал-Гәрб, Чәнуб-Гәрб, Чәнуб-Шәрг (о чүмләдән «Дәмир саһәси») вә с. саһәләрдән ибарәтдир. Шимал саһәләр истисмар едилир. Чыхарылан филиз *Азәрбајчан филизсафлашдырма комбинатына* верилир.

Јатағын кеоложи кәсилишиндә ашағыдан-јухары: а) кварслы порфир туфлары, туфлу алевритләр гаты (Үст Бајос); б) агломерат туфлар, порфиритләр вә туффитләр лај дәстәси (Бат); в) әһәнкдашы лај дәстәси (Оксфорд-Киммерич); г) туф вә туффитләр лај дәстәси (Киммерич); д) екструзив диабаз порфиритләри (Киммерич-Табашир) иштирак едир. Бу лај дәстәләрини габброид вә гранитоид интрузивләри кәсир. Бу интрузивләр үчүн һибридлилик ән характерик хүсусијјәтләрдән биридир. Јатағын кеоложи гурулушундакы сүхурлар шм.-г. истигамәтдә (310°) узанмыш вә ганадлары аз (10—12°) мејлли олан Дашкәсән синклиналыны тәшкил едир.

Шм.-г. вә гисмән дә енинә истигамәтли дизјунктив дислокасијаларын тә'сириндән јатаг тектономорф (пилләли) гурулушлудур. Дәмир филизи гаты Үст Киммерич јашлы вулканокен сүхурларын алт һиссәсиндә вә Үст Оксфорд—Алт Киммерич јашлы әһәнкдашы гатында линзавары формада вә лај шәклиндә јатыр. Кобалт филизләшмәси һәм скарн дәмир јатагларында линза, јува вә мөһтәви, һәм дә ајрыча филиз дамары шәклиндәдир. Дашкәсәндә 110-дан артыг минерал тә'јин едилмишдир. Бунлардан дашкәсәнит вә калсикопиапит (туссит) јени минераллардыр. Дашкәсән јатағында ејни типли контакт-метасоматик јатаглардан фәргли олараг карбонат сүхурлар әвәзинә алүмосиликат сүхурлар скарнлашмышдыр. Јатағын әмәлә кәлмәсиндә јер тәкинин ән дәрин һиссәләриндән галхмыш Ca, Fe, Co елементләр үчлүјүнүн бөјүк тә'сири олмушдур. Бу үч әсас елементләрлә јанашы, метасоматоза мә'руз галмыш илкин сүхурлар ичәрисиндәки Ca вә Mg да скарнлашма просесиндә иштирак етмишдир. Јатаг Загафгазија металлуркија сәнајеси үчүн хаммал базасыдыр. Рустави металлуркија з-ду бу јатаг әсасында ишләјир.

Әд.: Кашкай М. А., Петрология и металлогения Дашкесана, М., 1965; Геология СССР, т. 47, Азербайджанская ССР (полезные ископаемые), М., 1976.

ДАШКӘСӘН МАШЫН—ачыг үсулла истисмар олунан мә'дәнләрдә сүхур күтләсиндән әдәди дивар дашы мишарлајан машын. Механикләшдирилмиш карханаларда Д.м.-ла дивар дашлары, ири блоклар, үзлүк материаллары үчүн пәстаһ вә мүхтәлиф иншаат-ме'марлыг мә'мулаты истеһсал олунур. Д.м.-ын әсас һиссәси релс үзәриндә һәрәкәт едән чәрчивәдир. Кәсичи аләти фырладан вә машыны һәрәкәтә кәтирән интигаллар чәрчивәјә гурашдырылыр. Кәсән һиссә дишләри бәрк әринтидән олан үфүги вә шагули фырланан дискли мишар, һалгавары фрез, зәнчирли вә штангалы бардыр. Азәрб. ССР-дә әсасән Воровски ад. тәчрүби-механики төкмә з-дунун һазырладығы Д.м.-лардан истифадә едилир. Бунларын чатышмајан чәһәти кәсдији дашларын әллә јығылмасыдыр. С. Ә. Дадашов ад. Азәрб. Тикинти Материаллары вә Гурғулары Елми-Тәдгигат Ин-тунда кәсдији дашы јыған, чешидләјән вә дәстәләјән машын нөвү һазырланмышдыр (1977).

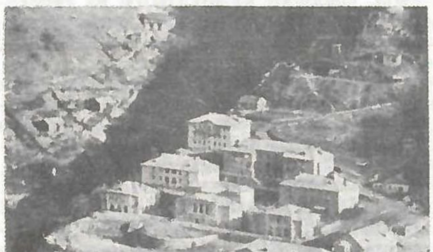
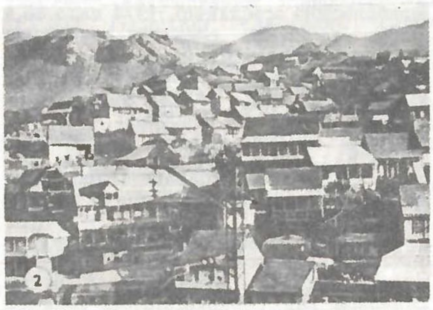
ДАШКӘСӘН РАЈОНУ (1956 илдәк Дәстәфур р-ну)—Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. 1963 илдә ләғв едиләрәк әразиси Ханлар р-нуна верилмиш, 1965 илдә исә јенидән мүстәгил р-н олмушдур. Ч.-г.-дә Ерм.ССР-лә һәмсәрһәддир. Саһ. 1019 *км²*. Әһ. 34,2 мин (1976, 1 јанвар). Р-нда 1 шәһәр, 2 шәһәр типли гәс., 2 фәһлә гәс., 44 кәнд вә гәс. вар (1977, 1 јанвар). Мәркәзи Дашкәсән ш.-дир.

Тәбиәт. Д.р. Кичик Гафгазын шм.-ш.-индәдир. Сәтһи шм.-а доғру алчалан дағлыгдыр (Муровдағ вә Шаһдағ силсиләләринин шм. јамачлары). Ән һүндүр зирвәләри: Һиналдағ (3367 *м*), Гошгар д. (3361 *м*) вә с. *Башкәнд-Дәстәфур чөкәклијинин* бир һиссәси Д.р. әразисиндәдир. Сәтһи канјонларла кәсилмишдир. Јура вә Табашир чөкүнтүләри јајылмышдыр. Фајдалы газынтылары: дәмир филизи, кобалт, алунит, мәрмәр вә с. Минерал булаглар вар. Иглими орта дағлыг зонада гышы гураг кечән мүлајим исти, јүксәк дағлыгда сојуг вә рүтубәтлидир. Јај нисбәтән сәрин кечир. Орта темп-р јанварда —2-дән—12°С-јә гәдәр, ијулда 18—6°С-дир. Иллик јағынты 500—900 *мм*. Чајлары (Гошгар, Шамхор, Кәнчә) Күр һөвзәсинә аиддир; гарышыг мәнбәләрдән гидаланыр. Чајлардан сәнаје мүәссисәләринин су тәчһизатында вә гисмән сувармада истифадә олунур. Гошгар чајында су анбары јарадылмышдыр. Әсасән, чимли дағ-чәмән вә гәһвәји дағ-мешә торпаглары јајылмышдыр. Битки өртүјү, әсасән, алп вә субалп чәмәнләриндән, енлијарпаглы дағ мешәләриндән (палыд, фыстыг, вәләс вә с.) коллу вә сејрәк мешәли чәмәнләрдән ибарәтдир. 22,1 мин *һа* мешә саһәси вар (1976). Һејванлары: гајакечиси, чүјүр, мешә дәләси вә с. Гушлардан кәклик, улар, тетра гушу, көјәрчин вә с. вар.

Әһали. Орта сыхлыг 1 *км²*-дә 33,7 нәфәрдир. Ири јашајыш мәнтәгәләри Дашкәсән ш., шәһәр типли Јухары Дашкәсән гәс., Гушчу, Хачбулаг, Зәјлик вә Бајан к.-ләридир.

Тәсәррүфат. Д.р. респ.-нын мүһүм мә'дән-филиз сәнајеси р-нларындандыр. Дәмир филизи (*Дашкәсән дәмир вә кобалт јатағы*), *алунит* (Зәјлик), мәрмәр вә с. чыхарылыр. Дашкәсән дәмир филизи әсасында Руставидә (Күрч.ССР) металлуркија з-ду, Зәјлик алунити әсасында исә ССРИ-дә алунитдән алүминиум-оксид истеһсал едән илк з-д (*Кировабад алүминиум заводу*) тикилмишдир. Р-нда *Азәрбајчан филизсафлашдырма комбинаты*, алунит мә'дәни, мәрмәр з-ду, респ. к.т. техникасы бирлијинин шө'бәси вә с. вар.

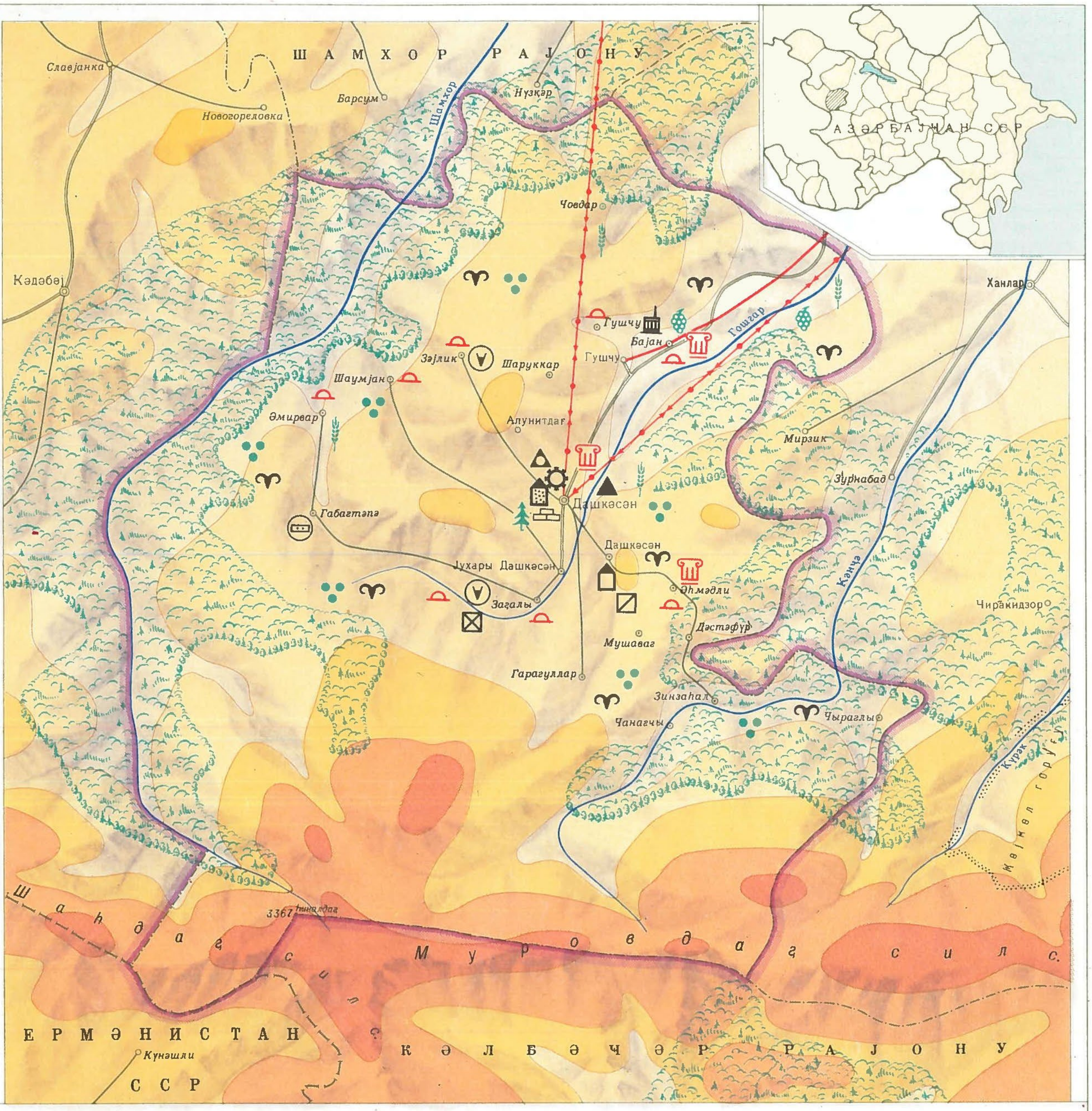
К.т.-нын әсас саһәси һејвандарлыг, тахылчылыг вә картофчулугдур. 2 к-з, 6 с-з вар (1977). Р-нда к.т.-на јарарлы торпаглар 47 мин *һа*-дыр (1976). Бунун 4,2 мин *һа*-ы шум јери, 0,3 мин *һа*-ы чохиллик биткиләр, 2,2 мин *һа*-ы динчә гојулмуш торпаглар, 8,5 мин *һа*-ы бичәнәкләр, 31,8 мин *һа*-ы отлаглардыр. 54,3 мин *һа* әкин саһәсинин 32%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр (әсасән, буғда), 33%-индә картоф вә гисмән тәрәвәз биткиләри, 35%-индә исә јем биткиләри әкилир (1976). 1976 илдә к-з вә с-зларда 7,3 мин *т* картоф

Дашкәсән рајону. 1. Ашағы Дашкәсән гәсәбәси. 2 Бајан кәнди. 3. Зәјлик алунит мә'дәниндә. 4. Канат јолу.

ДАШКӘСӘН РАЈОНУ

Е'МАЛЕДИЧИ СӘНАЈЕ

- Кәнд тәсәррүфаты техникасы вә мә'дән аваданлығы тә'мири
- Мәрмәр е'малы
- Шәрабчылыг
- Сүд
- Чөрәкбиширмә

ҺАСИЛЕДИЧИ СӘНАЈЕ

- Дәмир филизи
- Мәрмәр
- Әһәнк дашы
- Алунит

КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ

- Һејвандарлыг
- Картофчулуг
- Үзүмчүлүк
- Дәнли биткиләр

Совхозлар

- Һејвандарлыг-картофчулуг
- Арычылыг

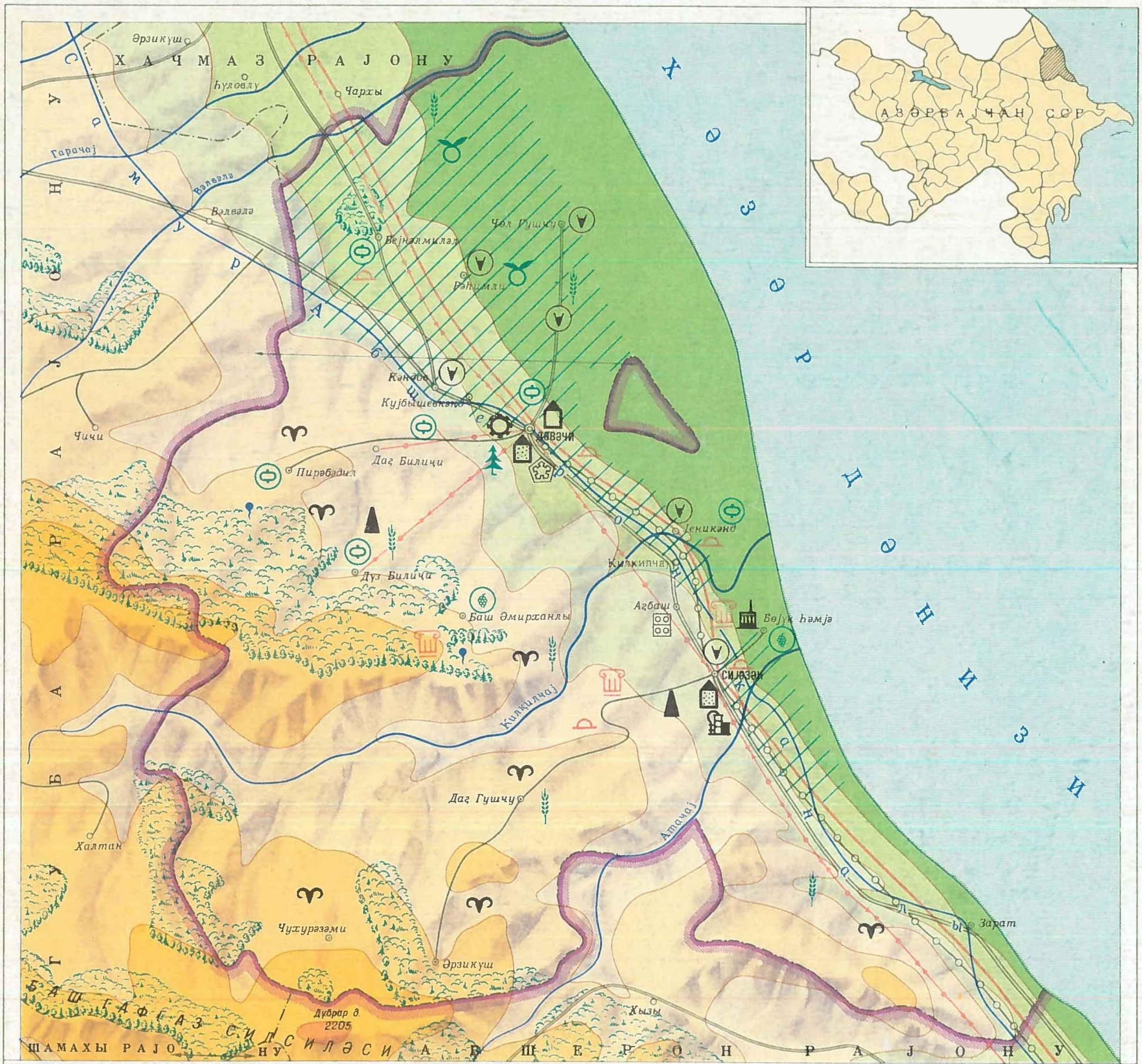
- Мешә тәсәррүфаты
- Мешә вә коллуглар
- Археоложи абидәләр
- Ме'марлыг абидәләри
- Електрикөтүрмә хәтләри

ЈҮКСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ

алчаг 1000 1500 2000 2500 3000 јүксәк

1978 илин ијулунда БККИ-нин ХТЕРИ-дә тәртиб едилмишдир

ДӘВӘЧИ РАЈОНУ

ЕʼМАЛЕДИЧИ СӘНАЈЕ

- Кәнд тәсәррүфаты техникасы вә нефт аваданлығы тәʼмири
- Газ
- Шәрабчылыг
- Сүд
- Чөрәкбиширмә
- Халчачылыг

ҺАСИЛЕДИЧИ СӘНАЈЕ

- нефт
- чынгыл-гум-материалы
- Минерал булаглар
- Електрикөтүрмә хәттләри
- Газ кәмәрләри

КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ

- Һејвандарлыг
- Мејвәчилик
- Дәнли биткиләр
- Мешә тәсәррүфаты
- Суварылан торпаглар
- Мешә вә коллуглар

Совхозлар

- Үзүмчүлүк
- Тәрәвәзчилик
- Һејвандарлыг
- Археоложи абидәләр
- Меʼмарлыг абидәләри

ЈҮКСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ

алчаг 0 100 200 500 1000 1500 2000 јүксәк

1978 илин ијулунда БККИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

истеһсал едилмишдир. Дағәтәји вә алчаг дағлыг саһәләрдә мејвә вә үзүм јетишдирилир. Суварылан торпаглар 0,2 мин *һа*-дыр (1976). Һејвандарлыг инкишаф етдирилир. К-з вә с-зларда 9,5 мин гарамал (о ҹүмләдән 2,9 мин инәк вә ҹамыш), 23,7 мин давар вар (1977). Арычылыгла мәшғул олунур.

Филиз јатагларынын истисмары илә әлагәдар Алабашлы ст.-дан (Бакы—Тбилиси д.ј.) Гушчу Көрпүсүнә електрик д.ј. чәкилиб истифадәјә верилмишдир (1950). Гушчу Көрпүсү д.ј. ст.-на филиз дашынмасында канат јолундан истифадә олунур. Нәгл.-нда шосе јоллары да (әсасән, Дашкәсән—Кировабад) мүһүм јер тутур.

Мәдәни гуруҹулуг вә сәһијјә. Р-ун 12 мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәсиндә 546 ушаг тәрбијә алыр. 47 үмумтәһсил мәктәбиндә (2 ибтидаи, 20 сәккизиллик, 25 орта) 9840 шакирд охумушдур (1974/75). Өлкәшүнаслыг музеји, 46 китабхана, 12 мәдәнијјәт еви, 14 клуб, 21 киногурғу вар (1975).

Д.р. нунун ме'марлыг абидәләриндән Бајан к.-ндәки Чичарвәнк мә'бәди (15 әср), 15 вә 19 әсрә аид 2 көрпү (һәр икиси Гошгар чајы үзәриндәдир), Әһмәдли к.-ндәки түрбә (?) мүһафизә олунмушдур.

Азәрб. КП Дашкәсән Рајон Комитәсинин вә Рајон Халг Депутатлары Совети Иҹраијјә Комитәсинин органы «Дашкәсән» гәзети 1933 илдән нәшр едилир. Јерли радио верилишләри редаксијасы 1958 илдән фәалијјәт көстәрир. Москва вә Бакыдан телевизија верилишләри ретрансл јасија олунур.

1977 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Д.р.-нда 335 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 98,5 чарпајы) 6 хәстәхана мүәссисәси, 25 фелдшер-мама мәнтәгәси, санитар-епидемиоложи ст., 45 һәким, 152 орта тибб ишчиси вар.

Әд.: Сәмәдов С., Азәрбајҹан Уралы, Б., 1966.

ДАШКӘСӘН ФИЛИЗСАФЛАШДЫРМА КОМБИНАТЫ—бах *Азәрбајҹан филизсафлашдырма комбинаты.*

ДАШКӘСӘНИТ (Дашкәсән ш.-нин адындан)—амфибол групуна аид минерал; хлорлу (мигдары 2,35—5,59%, бә'зән 7,24%) *һорнбленд.* Д. дашкәсәнит сүхуруну әмәлә кәтирир. Түндкөј рәнклидир. Сәртлији 6, сыхлығы 3590 *кг/м³*. Моноклиник сингонијада кристаллашыр. Хлорид туршусунда һәлл етдикдә тозабәнзәр силисиум оксиди чөкүр. Адәтән магнетит, һематит, кобалтин вә с. илә бирликдә раст кәлир. Дашкәсән дәмир вә кобалт јатағында контакт-метасоматик сүхурларда кениш јајылмышдыр.

ДАШКОВА Јекатерина Романовна (28.3.1743 вә ја 1744, Петербург—16.1.1810, Москва)—рус әдәбијјат хадими. Кнјаз Р. И. Воронтсовун гызыдыр. II Јекатеринанын һакимијјәт башына кәлмәси илә нәтиҹәләнән 28 ијун 1762 ил чеврилишиндә фәал иштирак етмишди. 1769—82-ҹи илләрдә харичдә јашамыш, А. Смит, Волтер, Дидро вә б. көркәмли сијаси хадимләр, јазычылар вә алимләрлә көрүшмүшдү. Д. 1783—94 илләрдә Петербург ЕА директору вә Русија Академијасынын президенти олмушдур. Онун тәшәббүсү илә Русија Академијасы рус дилинин изаһлы лүғәтини («Русија Академијасынын лүғәти», һ. 1—6, 1789—94) бурахмышдыр. 1796 илдә I Павел тәрәфиндән сијаси вә елми ишләрдән кәнар едилмишди. Мүхтәлиф жанрлы әдәби әсәрләрин мүәллифидир. Хатирәләри рус дилиндә илк дәфә 1859 илдә Лондонда, А. И. Һертсенин мүгәддимәси илә нәшр олунмушдур. Дидро Д.-нын «истибдада вә онун һәр ҹүр тәзаһүрүнә дәрин нифрәт бәсләдијини» гејд етмишдир.

Әд.: Краснобаев В. И., Глава двух академий, «Вопросы истории», 1971, № 12; Лозинская Л., Легенда о Дашковой, «Наука и жизнь», 1978, № 3; јенә онун, Гравюра пунктиром, јенә орада, № 4; јенә онун, Во главе двух академий, М., 1978.

ДАШКӨПРҮЗАДӘ (Taşköpri-zade) Исамәддин Әһмәд әфәнди (2.12.1495, Бурса—13.4. 1561, Истамбул) — түрк алими, мүдәррис, шаир. Енсиклопедик әсәрләрин мүәллифи. Әрәбҹә јазмышдыр. Истамбул, Үскүб, Әдирнә мәдрәсәләриндә дәрс демиш, Истамбул газысы олмушдур. Хәлвәти тәригәтинә мәнсуб иди. Әсәрләриндә бир чох елм саһәләриндән (астрономија, тибб вә с.), Османлы дөвләтинин көркәмли шәхсијјәтләриндән бәһс етмишдир. Д. «Сәадәт ачары» әсәриндә 316 фәнн һаггында енсиклопедик вә јығҹам мә'лумат вермишдир. Д.-нин әсәрләри әсасән орта әср Түркијә вә Шәрг тарихини өјрәнмәк үчүн мә'хәздир.

ДАШКИЛ — Азәрб.ССР-дә палчыг вулканы. Гарадағ р-ну (Бакы шәһәр советлији) әразисиндә, Әләт д.ј. ст. јахынлығындадыр. Фәалијјәтдә олан сопка, салз вә грифонлардан интенсив сурәтдә газ вә аз мигдарда нефтли палчыг чыхыр. 1902, 1908, 1912 вә 1926 илләрдә күҹлү пүскүрмүшдүр.

ДАШЛАШМЫШ ГАЛЫГЛАР, фоссил—кечмиш кеоложи дөврләрин чөкүнтү сүхурларында горуныб галмыш һејван вә битки галыглары. Дашлашма просеси заманы суда һәлл олмуш карбонатлар, сулфатлар, фосфатлар, сулфид бирләшмәләри чүрүмә нәтиҹәсиндә һејван галығында әмәлә кәлмиш бошлуглара долур, скелет вә ја онун һиссәләри тәдриҹән гејри-үзви маддәләрлә әвәз олунур. Нәтиҹәдә һејванын скелети, јахуд онун бир һиссәси кет-кедә дашлашыр вә Д.г. әмәлә кәлир.

ДАШЛЫ — Азәрб.ССР Лачын р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 55 *км* шм.-г.-дә, Шәлвә чајынын (Һәкәри чајынын голу) һәр ики саһилиндә, Чалбајыр силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 555 (1977); һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ДАШМА—*плов* нөвү. Д. һазырланаркән газанда гајнајан дүјүнү сују чәкиләндән бишһирләр. Азәрб.ССР ин ҹ. р-нларында (әсасән, Ләнкәран, Масаллы вә Астара) Д. хүсуси сахсы габларда—«чөлмәк»ләрдә биширилир. Бә'зи зоналарда (Гарабағ, Кәнҹә, Нахчыван, Ширван вә с.) Д.-ја «дәмјә» вә «ҹәкмә плов» да дејилир. Һазырланма хүсусијјәтинә көрә мүхтәлиф нөвү вар: әвәлик Д.-сы, бораны Д.-сы вә с.

ДАШМӘРДАН — Азәрб.ССР-дә палчыг вулканы. Гобустанда, Пирсәат чајынын сол саһилиндә, Умбакы нефт јатағы јахынлығындадыр. Һүнд. 513 *м*-дир. Сон дәфә күҹлү пүскүрмәси 1959 илдә олмушдур.

«ДАШНАКСУТЈУН» («Иттифаг»)— ермәни әксингилабчы буржуа-милләтчи партијасы. 1890 илдә Тифлисдә јарадылмышдыр. «Д.»-ун тәркибиндә буржуазија илә јанашы милләтчи зијалылар, шәһәр хырда буржуазијасы мүһүм јер тутурду. Мүхтәлиф милләтчи үнсүрләр, һәтта с.-д. тәблиғаты әһатәсиндән кәнарда галмыш фәһләләр (Бакы, Тифлис вә башга шәһәрләрдә) вә кәндлиләр дә «Д.»-на дахил идиләр. «Д.» Түркијә ермәниләринин азад едилмәси, Русија вә Түркијә ермәниләринин «ваһид, үмуми вәтәни» — «Бөјүк Ермәнистан» јарадылмасы кими авантүрист идеја ирәли сүрмүшдүр. «Д.» сә'јлә ермәни милләти дахилиндә синфи сүлһ тәблиғ едир, ермәни зәһмәткешләри арасында милләтчилик мејлини гызышдырмаға, ермәниләрдә башга милләтләрә дүшмәнчилик вә нифрәт һисси ојатмаға, ермәниләри гаты буржуа милләтчилији илә зәһәрләмәјә чалышырды; Гафгазда ермәни пролетариатынын вә с.-д. зијалыларынын дикәр милләтләрин фәһләләри вә с.-д.-лары илә бирликдә чаризмә вә буржуазијаја гаршы мүбаризәсинә манечилик төрәдирди. Шүбһәсиз ки, «Гафгаз ермәни буржуазијасы... «Дашнаксутјун» партијасында өзүнүн јетирмәсини, ән јахшы мүттәфигини, өз мәнафејинин ән јахшы ифадәчисини вә мүдафиәчисини көрүр вә буна көрә дә вар гүввәси илә, мадди вә мә'нәви ҹәһәтдән бу партијаны мүдафиә едирди» (Шаумян С. Г., Избр. произведения, т. 1, М., 1957, с. 214). Русијада, о ҹүмләдән Загафгазијада фәһлә һәрәкатынын јүксәлиши, 1905 илин јанварында башланмыш ингилаб «Д.»-ун «милли идеаллары» ифша етди, күтлә гаршысында онун синфи, буржуа маһијјәтини ачды, «вәтән хиласкарларынын» һэгиги үзүнү көстәрди. Күтләләрә тә'сирини сахламаға чалышараг, «Д.» 1905 илин сонунда өзүнү һәтта «сосиалист» партијасы е'лан етди. О, «милли» фәһлә һәмкарлар иттифаглары вә с. тәшкил етмиш, 2-ҹи Интернасионала дахил олмушду (1907). Лакин «Д.» сосиалист ҹилдинә кирәрәк, «сосиализмә вә Гафгазда фәһлә һәрәкатына гаршы ән гәти мүбаризә апарырды. 15 ил әрзиндә ингилаба гаршы мүбаризә апармаг үчүн о индијәдәк «ингилабчы» партија адланырды; ингилаба вә сосиализмә гаршы мүбаризә апармаг үчүн инди о «ингилабчы» вә «сосиалист» партијасы адланыр» (јенә орада, с. 219). «Д.»-ун «ингилабчы» вә «сосиалист» демагоглуғуна бахмајараг, онун сосиализмә ҹан атан Бакы фәһләләринин бир һиссәсиндән ибарәт олан сол ганады 1907 илдә «кәнҹ дашнаклар» групу јаратды. Сонрадан һәмин груп ермәни тәшкилаты һүгугунда сосиалист-ингилабчылар (есерләр) партијасынын Бакы тәшкилатына дахил олду.

«Д.» Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына гаршы чыхыш едирди. Совет һакимијјәти илә мүбаризә үчүн дашнаклар күрҹү меншевикләри, мүсаватчылар, есерләр вә дикәр антисовет партијаларла бирликдә *Загафгазија комиссарлығыны,* сонрадан *Загафгазија сејмини* јаратдылар. 1918 илин јајында «Д.» есер вә меншевикләрлә әксингилаби блокда чыхыш едәрәк, Бакыда Инкилтәрә империализминин акенти ролуну ојнады. О, Бакыда вә Гафгаз Гызыл Ордусу әскәрләри

арасында антисовет тәблиғат апарыр, шәһәрин ингилаби мүдафиәсиндә, әрзагла тәчһиз олунмасында позғунлуг салыр, Бакыја инкилис гошунларынын чағырылмасы һаггында сатгын тәклиф ирәли сүрүрдү. «Д.» Гәрб империалистләринин јардымы илә Ермәнистаны Совет Русијасындан ајырмаға чалышырды. 1918—20 илләрдә «Д.» ермәни буржуа респ.-сынын һаким партијасы иди. Дашнаклар ағалыг етдикләри дөврдә Ермәнистаны там ифласа уғратмыш, ону фәлакәт дәрәчәсинә чатдырмышдылар.

1920 ил нојабрын 29-да болшевикләрин рәһбәрлији илә Ермәнистан зәһмәткешләринин үсјаны нәтичәсиндә дашнак һөкумәти devрилди. Совет Ермәнистаны һүдудунда «Д.» партијасы ләғв едилди. Өлкәмиздән говулмуш «Д.» империализмин хидмәтинә кечди. Онун АБШ, Франса, Јунаныстан, Иран вә с. өлкәләрдә олан тәшкилатлары ССРИ-јә вә дүнја социализм бирлијинә гаршы идеоложи тәхрибатларда фәал иштирак едирләр.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 100); Азәрбајҹан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Азәрбајҹан тарихи, ч. 2—3 (һ. 1), Б., 1964—73; Шаумян С. Г., Избр. произведения, т. 1, М., 1957; Спандарян С. С., Статьи, письма и документы, М., 1958; Самедов В. Ю., Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане, ч. 2, Б., 1966; Гулиев Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970; Победа Советской власти в Закавказье, Тбилиси, 1971; Галоян Г. А., Октябрьская революция и возрождение народов Закавказья, М., 1977; Անանիկյան Բ. Գ., Դաշնակցական, Կուսակցության գաղափարական և քաղաքական վախճանը, Ե., 1974.

ДАШҮЗ СИЛСИЛӘСИ — Азәрб.ССР-дә дағ силсиләси. *Ачыноһур өн дағлығынын* шм.-г.-индә, Ганых (Алазан) вә Көјчај чајлары арасындадыр. Шм.-дан Алазан-Һәфтәран вадиси илә әһатә олунур. Ч.-да чөкәкликләр васитәсилә *Боздағ силсиләсиндән* ајрылыр. Уз. тәгр. 120 *км*, һүнд. 800 *м*-ә гәдәрдир. Әличан вә Түрјан чајлары илә кәсилмишдир. Чөл вә јарымсәһра ландшафты вар. Отлагдыр.

ДВАРИО́НАС Балис Доминико (19.6. 1904, Лијепаја—23.8.1972, Вилнус)— Литва совет бәстәкары, пианочу, дирижор, педагог. ССРИ халг артисти (1954). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949, 1952). 1924 илдә Лејпсиг консерваторијасыны битирмишдир. Д. Вилнүсдә симфоник оркестр тәшкил етмиш (1940), Литва филармонијасы симфоник оркестринин баш дирижору олмушдур (1940—41 вә 1958—61 илләрдә). «Елчилик» (1931, тамашасы 1933) балетинин, «Далја» (1956, тамашасы 1959) операсынын, симфонија вә инструментал концертләрин, кино мусигисинин, Литва халг маһнылары ишләмәләринин, Литва ССР Дөвләт һимнинин (1950, И. Швједасла биркә) мүәллифидир. Јарадычылығында Литва халг мусигисинә вә классик бәстәкарларын реалист ән'әнәләринә әсасланмышдыр. 1926 илдән педагожи фәаллијјәт көстәрмиш (1947 илдән проф.), 1928 илдән пианочу кими чыхыш етмишдир. Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ДВИН, Востан Двин — Ермәнистанда (Јеревандан 35 *км* ч.-да) 4—13 әсрләрә аид шәһәр; тичарәт вә сәнәткарлыг мәркәзи. 4 әсрин 30-чу илләриндән ермәни Аршаки һөкмдарларынын, 428 илдән Сасани мәрзбанларынын, 640 илдән исә әрәб әмирләринин игамәткаһы иди. Шәрг мәнбәләриндә Д. Дәбил кими гејд олунур. 1236 илдә монголлар дағытмышдыр. Д.-дә 1937 илдән мүнтәзәм археоложи газынтылар апарылмыш, чохлу сарај, килсә, карвансара, һамам харабалыглары, сәнәткарлар мәһәлләси, јашајыш биналары, е'малатхана галыглары вә с. ашкар едилмиш, зәнкин археоложи материал топланмышдыр.

Әд.: Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајҹан һаггында, Б., 1974; Ղաֆադարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, Ե., 1952.

ДВИНА́ КӨРФӘЗИ — Ағ дәнизин ч.-ш.-индә көрфәз. Уз. тәгр. 93 *км*, ени кирәчәјиндә тәгр. 130 *км*. Дәринлији шм.-г.-дә 120 *м*-ә гәдәр, ч.-ш.-дә 15—26 *м*-дир. Гышда донур. Јајда Ағ дәниздә ән јүксәк темп-р (11—12°C) Д.к.-ндә мүшаһидә едилир. Шимали Двина чајы Д.к.-нә төкүлүр. Әсас портлары: Архангелск вә Северодвинск.

ДВИНОЗА́ВР (Dvinosaurus primus)— *лабиринтодонтлар* дәстәсиндән судагуруда јашамыш газынты һалында тапылан һејван. В. П. Амалитски тәрәфиндән Кичик Шимали Двина чајында Үст Перм чөкүнтүләриндә кәшф едилмишдир. Бәдәнинин уз. тәгр. 1 *м* олан Д.-ын кәлләси енли, јасты, дәјирми-үчбучаг шәклиндә олмуш, көзләри јухарыја доғру бахмышдыр. Харичи гәлсәмәләри бүтүн өмрү боју галмышдыр. Еһтимала көрә Д., мүасир аксолотл кими суда јашамаға ујғунлашмыш чинсдир.

ДВО́РЖАК (Dvořák) Антонин (8.9. 1841, Прага јахынлығында, Нелагозевес к.—1.5. 1904, Прага)—чех бәстәкары. Чех классик мусигисинин баниләриндән бири. 1854—57 илләрдә Злонитсада бәстәкар А. Лимандан дәрс алмыш, 1857—58 илләрдә Прага орган мәктәбиндә охумушдур. Һәлә илк әсәрләриндә (симли квинтет, 1861, квартет, 1862) чех халг маһныларынын өзүнә мәхсус чизкиләри екс олунмушдур. Вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда јаздығы «Һимн» кантатасы (1872), еләчә дә «Славјан рәгсләри» (1872, 1-чи серија) Д.-а шөһрәт газандырмышды. «Инадкарлар» (1874), «Һијләкәр кәндли» (1877) лирик опералары, «Су пәриси» (тамашасы 1901) лирик нағыл-операсы, «Јакобинчи» (тамашасы 1889), «Дмитри» (1882), «Армида» (тамашасы 1904) вә с. опералары чех милли опера репертуарынын әсасыны тәшкил едир. Симфонијалары вә инструментал әсәрләри дүнја мусиги мәдәнијјәтинин көркәмли нүмунәләриндәндир. Д. 9 симфонијанын, 5 симфоник поема, 5 увертүра, «Славјан рәгсләри» (орк. вә фп. дуети үчүн), «Славјан рапсодијасы», орк. илә фп. (1876), скрипка (1880) вә виолончел (1895) үчүн концертләрин мүәллифидир. Д. «Јени Дүнјадан» адлы 9-чу симфонијасында (ифасы 1893, Нју-Јорк) славјан, чех маһны елементләри илә һинди, зәнчи мелодијалары вә ритмләрини маһарәтлә әлагәләндирмишдир. Ораторија, хор әсәрләри, фп. пјесләри, реквијем, месса вә маһнылар да јазмышдыр. Әсәрләриндә милли азадлыг мүбаризәси мөвзусу, тәбиәт лөвһәләри, халг мәишәти, халг нағыллары мотивләри өз ифадәсини тапмышдыр. Д. Карл ун-тинин (Прага) фәхри фәлсәфә доктору, Чехија Елм вә Инчәсәнәт Академијасынын үзвү (1890), Прага консерваторијасынын проф. (1891 илдән; 1901 илдән директору), Нју-Јорк консерваторијасынын директору (1892—95, фасиләләрлә) олмушдур. 1963 илдән Чехословакијада һәр ил Бејнәлхалг «Прага баһары» фестивалларында виолончелчаланлар А. Дворжак ад. мүсабигәси кечирилир. Д.-ын әсәрләри Азәрб. мусигичиләринин репертуарында әһәмијјәтли јер тутур.

Әд.: Бэлза И., Антонин Дворжак, М.—Л., 1949; Лушина Я., Дворжак, Л., 1961; Гулинская З., Антонин Дворжак, М., 1973.

ДВОРЈАНЛЫГ—бах *Задәканлыг*.

ДЕ... (лат. de...)—ајрылма, узаглашдырылма (мәс., дегазасија, демилитаризасија), тәнәззүл, азалма (мәс., деградасија) билдирән өнлүк.

ДЕАЕРА́ТОР (*де*...+јун. аēr—һава)—һәлл олмуш газлары судан ајыран, jә'ни деаерасија едән гурғу. Д. истилик електрик ст.-ларында бухар кенераторлары вә истилик шәбәкәләринә верилән сујун деаерасијасы үчүн гурулур. Деаерасија олунмајан суда һәлл олмуш коррозијаедичи актив газлар (оксикен вә сәрбәст карбон 4-оксид) аваданлығын метал сәтһини коррозијаја уғрадыр. Иш принсипинә көрә Д. термики, *десорбсијалы*, кимјәви вә с. олур.

ДЕ АМИ́ЧИС (De Amicis) Едмондо (31.10.1846, Онелја, Пјемонт—11.3.1908, Бордикера)—италјан јазычысы. Ушаглар үчүн күндәлик формасында јазылмыш мәшһур «Үрәк» (1886) повестиндә әмәк адамларына, вәтәнә мәһәббәт, достлуг, сәдагәт тәлгин едилир, сәтһи дә олса, ичтимаи бәрабәрсизлијә тохунулур. «Мүәллимин романы» (1890) повести, «Мәктәблә ев арасында» (1892) һекајә китабы тә'лим-тәрбијә проблемләринә һәср олунмушдур. В. В. Мајаковски «Гыз вә хулиган» ссенарисиндә Де А.-ин «Фәһләләрин мүәллимәси» повестиндән истифадә етмишдир.

Әсәрләри: Апеннинлән Анда гәдәр. Һекајәләр, Б., 1964; Сердце. Записки школьника, Л., 1958.

ДЕБА́Ј (Debye) Петер Јозеф Вилһелм (24.3.1884, Маастрихт — 2.11.1966, АБШ, Итака) — физик. Миллијјәтчә һолланддыр. ССРИ ЕА әчнәби үзвү (1924). Нобел мүкафаты лауреаты (1936). Сүрих (1911 вә 1920), Утрехт (1912), Лејпсиг (1927) ун-тләринин

проф. Берлиндәки Кајзер-Вилһелм Физика Ин-тунун директору (1935). 1912 илдә бәрк чисмин моделини вермиш, бу моделин көмәји илә *Дебај ганунуну* кәшф етмиш вә кристалларын истиликкечирмә нәзәријјәсини вермишдир. Дебај темп-ру анлајышыны елмә дахил етмишдир. Диелектрикләрин дипол нәзәријјәсини (молекуллар сәрт диполлар кими тәсәввүр едилир) ишләјиб һазырламышдыр. Кристал тозларында вә мајеләрдә рентген шүаларынын интерференсијасыны мүшаһидә етмәк үчүн үсул (бах *Дебај—Шеррер үсулу*) вермишдир. Бәрк чисим нәзәријјәсинә, атом нәзәријјәсинә, електролитләрин кечиричилијинә вә с. даир бир сыра ишләри вар. Дипол моменти ваһиди *дебај* онун адыны дашыјыр.

ДЕБАЈ — молекулларын дипол моменти ваһиди. *D*. илә ишарә олунур. 1 $D=1/3 \cdot 10^{-29}$ *к·м*. П. *Дебајын* шәрәфинә адландырылмышдыр.

ДЕБАЈ ГАНУНУ—мүтләг сыфыр јахынлығында бәрк чисмин истилик тутумунун темп-рдан асылылығыны тә'јин едән ганун. 1912 илдә нәзәри олараг П. *Дебај* тәрәфиндән мүәјјән едилмишдир. Ашағы темп-рларда бәрк чисмин истилик тутумунун *Дүлонг вә Пти ганунундан* кәнара чыхмасынын (истилик тутумунун темп-рдан асылылығынын) изаһы үчүн А. *Ејнштејн* бәрк чисмин, өз таразлыг вәзијјәтләри әтрафында ејни тезликлә рәгс едән атомлардан ибарәт бир систем олдуғуну фәрз етмишдир. Әслиндә исә бәрк чисми тәшкил едән атомлар бирбири илә сых әлагәдә олдуғундан бәрк чисим өзүнү бүтөв бир систем кими апармалыдыр. Демәли, истилик тутумунун темп-рдан асылылығыны дүзкүн тә'јин етмәк үчүн белә бир бүтөв системин малик олдуғу тезлик спектрини билмәк лазымдыр. Дебај бәрк чисми кәсилмәз мүһит кими гәбул едиб, онун тезлик спектринә әсасән истилик тутуму үчүн ашағыдакы ифадәни алмышдыр:

$$C = \frac{12\,\pi^2\,NV\kappa}{5}\left(\frac{T}{\theta}\right)^3,$$

бурада N—кристал гәфәсиндәки атомларын сајы; V—кристалын һәчми; κ—Болтсман сабитидир.

$$\theta = \frac{h\,\nu_{\max}}{\kappa},$$

($\nu_{\max}$—сонлу сајда зәррәчијә малик системдә мүмкүн олан тезликләрдән ән јүксәјидир). θ—Д е б а ј т е м п е р а т у р у (характеристик темп-р) адланыр. θ-дан јухары темп-рда бәрк чисмин истилик тутуму Дүлонг вә Пти ганунуна табедир, ашағы темп-рларда исә бу ганун өдәнилмир вә квант ефектләри өзүнү бүрузә верир.

ДЕБАЈ ТЕМПЕРАТУРУ — бах *Дебај гануну*.

ДЕБАЈ—ШЕРРЕР ҮСУЛУ—рентген шүаларынын дифраксијасы васитәсилә поликристал маддәләрин гурулушунун тәдгиги үсулу. П. *Дебај* вә алман физики П. Шеррер тәклиф етмишләр (1916).

Рентген шүалары поликристал маддә үзәринә дүшдүкдә ондан сәпиләрәк коаксиал (үмуми оху олан) дифраксија конуслары әмәлә кәтирир. Бу конусларын тәпә нөгтәләри тәдгиг олунан кристал маддәдә јерләшир, тәпә бучаглары исә Брегг—Вулф дүстурундан $n\lambda=2d\sin\theta$ тә'јин олунур (бурада n—мүсбәт там әдәд, λ—рентген шүасынын далға уз., d—кристал гәфәсдә атом мүстәвиләри арасындакы мәсафә, θ—дүшән шүа илә әкс олунма мүстәвиси арасындакы бучагдыр). Дифраксија конусларынын мәнзәрәси вә интенсивликләри фотоләвһәнин вә ја ионлашма камерасынын көмәјилә гејд олунур.

Дифраксија конусларынын тәпә бучагларынын (θ) мүстәвиләрарасы мәсафәләрин (d) вә интенсивликләрин өлчүлмәси бир чох һалларда кристалларын атом гурулушуну там тә'јин етмәјә имкан верир.

Минералларын вә кимјәви бирләшмәләрин ејниләшдирилмәсиндә Д.—Ш. ү.-ндан истифадә олунур.

Әд.: Липсон Г., Стипл Г., Интерпретация порошковых рентгенограмм, М., 1972.

ДЕБАЛТСЕВО — УССР Донетск вил.-ндә шәһәр. Мүһүм д.ј. говшағы. Металлуркија аваданлығы тә'мири з-ду, д.ј. нәгл. хидмәти мүәссисәләри, д.ј. нәгл. техникуму, јахынлығында ДРЕС вар.

ДЕ БАРИ (De Bary) Антон (26.1.1831, Франкфурт-Мајн — 19.1.1888, Страсбург) — алман ботаники. Фрејбург (1855 илдән), Һалле (1867 илдән) вә Страсбург (1872 илдән) ун-тләринин проф. олмушдур. Әсәрләри, әсасән, мүасир миколокијанын, фитопатолокијанын әсасларына һәср едилмишдир. О, көбәләкләрин гидаланмасынын һетеротроф характерини ајдынлашдырмыш, али битки хәстәликләринин төрәдичисини (паразит көбәләкләри) мүәјјәнләшдирмиш, бир чох көбәләк груплярында (фикомисетләрдә, кисәли көбәләкләрдә) чинси просеси өјрәнмиш вә кәшф етмиш, көбәләкләрин илк филокенетик системини тәклиф етмишдир. Али биткиләрин мүгајисәли анатомијасына аид бир сыра әсәрләри вар.

Ә с ә р и: Vergleichende Anatomie der Vegetationsorgane der Phanerogamen und Forme, Leipzig, 1877.

Әд.: К у р с а н о в Л. И., Антон де-Бари (1831—1888) и его значение в развитии микологии и фитопатологии, «Уч. зап. Московского ун-та», 1940, в. 36, с. 112—35.

ДЕБАРКАДЕР (фр. débarcadére—платформа, көрпү)—1) јүк вә сәрнишин кәмиләринин јан алмасы вә дајанмасы үчүн үзән көрпү, бә'зән кәми, понтон. Јүк Д.-и јүкләмә ишләри апармаг үчүн хүсуси механизмләрлә вә анбарларла тәчһиз едилир. Сәрнишин Д.-индә истираһәт отағы, јемәкхана вә с. олур; 2) Д.ј. платформасынын көһнә ады.

ДЕБЕД, Д е б е т, Д е б е д а ч а ј — Ерм.ССР вә Күрч.ССР-дә чај. Храм (Храми) чајынын (Күр һөвзәси) сағ голу. Уз. 176 *км*, һөвзәсинин саһ. 4080 *км²*. Сувармада истифадә едилир.

ДЕБЕТ (лат. debet—о борчлудур)—мүһасибат һесабларынын сол тәрәфинин ады. Бүтүн тәсәррүфат әмәлијјатлары бир һесабын Д.-инә вә дикәр һесабын *кредитинә* јазылыр. Актив һесабда Д. нәзәрдә тутулмуш мәбләғин артмасыны, пассив һесабда исә азалмасыны көстәрир. Әмтәә-мадди сәрвәтләринин һәрәкәтини учота алан а к т и в ә м л а к һ е с а б ы н д а Д. бу сәрвәтләрин илин әввәлинә олан вәзијјәтини вә һесабат илиндә дахил олмасыны көстәрир. А к т и в һ е с а б л а ш м а һ е с а б ы н д а дебиторун илин әввәлинә олан борчу вә онун сонрадан артмасы, п а с с и в һ е с а б л а ш м а һ е с а б ы н д а исә кредитора олан борчун өдәнилмәси көстәрилир.

ДЕБИЛЛИК (лат. debilis—зәиф) — психи инкишафын ләнкимәси, *олигофренијанын* нисбәтән јүнкүл дәрәчәси.

ДЕБИТ (фр. débit—сәрф)—ваһид заманда тәбии, јахуд сүн'и мәнбәләрдән (газыма гујусу, ади гују вә с.) алынан маје вә ја газ һәчми. Мајенин Д.-и *л/сан*, јахуд *м³/сан*, *м³/саат*, *м³/күнлә* һесабланыр. Д. узун мүддәт әрзиндә кәлән маје вә газ ахынынын мүнтәзәм олмасыны характеризә едир. Су гујуларынын мәһсулдарлығы хүсуси Д.-лә (сәвијјә 1 *м*-ә дүшәнәчән олан Д.) мүәјјәнләшдирилир. Гујунун Д.-и сулу лајын сукечиричилији вә галынлығындан, онун гидаланма шәраитиндән, башга сулу һоризонтларла гаршылыглы әлагәсиндән вә јајылма саһәсиндән, басгыдан, насосла су вуран заман сәвијјәнин ашағы дүшмәсиндән, һәмчинин сулу һоризонтун истисмарындан вә с. амилләрдән асылыдыр. Илк вахтлар әксәр һалларда бөјүк Д. алмаг мүмкүн олдуғу үчүн г ә р а р л а ш м ы ш вә г ә р а р л а ш м а м ы ш Д.-и бир-бириндән ајырмаг лазымдыр. Сујун Д.-и өлчү габлары, мүхтәлиф конструксијалы суөлчәнләр, өзүјазан дебитограф вә с. васитәсилә тә'јин едилир. Мајенин Д.-ини өлчмәк үчүн Вентури суөлчәнләриндән дә истифадә олунур. Бу чиһаз бору кәмәриндә ен кәсијинин дәјишмәси нәтичәсиндә јаранан тәзјиг дүшкүсүнә әсасланыр. Нефт гујуларынын Д.-инә нәзарәт етмәк үчүн истисмар заманы Д.-ин дәјишмәсини көстәрән әјриләр гурулур. Бу әјриләрлә нефт еһтијатынын сәнаје категоријасы тә'јин едилир. Әјриләр методу мүәјјән вахт әрзиндә нефт һасилатынын статистик һесабатына әсасланыр. Ријази һесабламалар васитәсилә Д.-ин замандан асылылыг әјрисинә әсасән гујулар групунун вә бүтөвлүклә лајын нефт еһтијатынын һесабланмасынын әсасыны тәшкил едән Д.-ин азалма әмсалы мүәјјән едилир. Һидрокеоложи тәдгигатларда гујунун Д.-и мүһүм көстәричиләрдән бири һесаб олунур. Су газлы оланда газајырычы гурулушлар дүзәлдилир вә г а з а м и л и тә'јин олунур.

ДЕБИТОР (лат. debitor—борчлу)—мүлки һүгугда мүгавилә өһдәлијиндә мүәјјән әмәлијјаты јеринә јетирмәли вә ја јеринә јетирмәкдән чәкинмәли олан тәрәф. Вәтәндашлар вә һүгуги шәхсләр Д. кими чыхыш едә биләр. Икитәрәфли мүгавилә өһдәлијиндә ејни шәхс һәм Д., һәм дә кредитор олур. Мәс., малкөндәрмә мүгавиләсинин шәртләринә көрә мал көндәрән әмтәәни вермәк өһдәлијинә көрә Д., әмтәә һаггынын өдәнилмәси өһдәлијинә көрә кредитордур.

ДЕБРЕТСЕН (Debrecen) — Мачарыстанда шәһәр. Һајду-Биһар медјесинин инз. м. Мүһүм д.ј. говшағы. Әһ. 177 мин (1974). Машынгајырма, метал е'малы, кимја-әчзачылыг, јүнкүл, тохучулуг, јејинти сәнајеси, мебел, дәри мүәссисәләри, ун-т, консерваторија, тибб вә педагожи ин-тлар, к.т. академијасы, театр, музеј, 18—19 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вә с. вар.

ДЕ БРОЈЛ ДАЛҒАЛАРЫ—микрозәррәчикләрин һалыны тәсвир едән һипотетик далғалар (еһтимал далғалары).

1924 илдә һипотез шәклиндә Л. де *Бројл* вермишдир.

19 әсрин сонунда мүәјјән олунмушдур ки, бә'зи һадисәләрдә (фотоефект, Комптон һадисәси) ишыг корпускулјар хассәләрә, дикәр һадисәләрдә (интерференсија, дифраксија) исә далға хассәләринә малик олур. Де Бројл фәрз етмишди ки, бу дуализм јалныз ишыға јох, зәррәчикләрә дә хас олан бир хүсусијјәтдир, јә'ни зәррәчикләрин һәрәкәти далға характери дә дашыја биләр. Бу һипотезә көрә енержиси E, импулсу p олан сәрбәст зәррәчијә далға узунлуғу λ, тезлији ω олан һипотетик мүстәви далға гаршы гојулур. Белә далғалара Де Б.д. дејилир. E, p, ω вә λ кәмијјәтләри $\lambda=\frac{h}{p}=\frac{h}{mv}$, $\omega=\frac{E}{h}$ мүнасибәтләри илә әлагәдардыр (бурада m — зәррәчијин күтләси, v—сүр'әти, $h=\frac{h}{2\pi}$, h—*Планк сабитидир*). Де Б.д. заман вә координатлардан асылы олан $\psi\ (x,\ t)$ далға функсијасы илә көстәрилир. ψ өзү физики мә'наја малик дејил, онун модулунун квадраты $|\psi(x,\ t)|^2$ зәррәчијин t анында x нөгтәсиндә олмасы еһтималынын сыхлығыны көстәрир. Електронларын кристаллардан дифраксијасы де Бројл һипотезинин сүбуту олду.

Әд.: Соколов А. А., Лоскутов Ю. М., Тернов И. М., Квантовая механика, М., 1965; Блохинцев Д. И., Основы квантовой механики, М., 1976.

ДЕБС (Debs) Јүчин (Јевкени) (5.11. 1855, Терре-Һот, Индиана штаты—20. 10.1926, Елмһерст, Иллинојс штаты)—АБШ фәһлә һәрәкаты хадими. 1893 илдә АБШ дәмирјолчулар иттифагына рәһбәрлик етмиш, 1894 илдә тә'тилдә иштиракына көрә һәбс олунмушду. 1897—98 илләрдә АБШ Сосиал-Демократ Партијасынын, 1900—01 илләрдә Сосиалист Партијасынын јарадылмасында иштирак етмишдир. Сосиалист Партијасынын сол ганадынын рәһбәрләриндән олмуш, синфи әмәкдашлыг сијасәтинә гаршы чыхмышдыр. Фәһләләр арасында ән популјар рәһбәр, «...Америка Бебели...» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 24, сәһ. 437) олан Д. Сосиалист Партијасындан президент вәзифәсинә намизәд ирәли сүрүлмүшдү (1900, 1904, 1908, 1912, 1920 илләрдә). Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә бејнәлмиләлчи мөвге тутмуш, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны алгышламыш, антисовет мүдахиләјә гаршы чыхмышды. Мүһарибә әлејһинә фәал мүбаризә апардығына көрә Д. 1918 илдә 10 ил һәбсә мәһкум едилмиш, 1921 илдә амнистијаја дүшәрәк азад олунмушду. Өмрүнүн сон илләриндә АБШ-да јени типли ингилаби фәһлә партијасы јаратмагда вә с. мәсәләләрдә мүтәрәддид олмуш, лакин сәһвләрини е'тираф етмишди.

Әд.: Очерки истории рабочего движения в США. 1865—1918, М., 1962; Быков В. М., Юджин Дебс—вождь американского пролетариата, М., 1971.

ДЕБУССИ́ (Debussy) Клод Ашил (22. 8.1862, Парис јахынлығында, Сен-Жермен-ан Ле—25.3.1918, Парис) — франсыз бәстәкары. Парис консерваторијасыны битирмишдир (1884). 1887 илдә Парисдә символист, импрессионист шаир вә рәссамларын дәрнәјинә гошулмушду. Д. мусигидә *импрессионизмин* јарадычысыдыр.

Әсәрләриндә поетиклик, тәбиәт һадисәләрини, о ҹүмләдән өтәри тәәссүратлары ән инҹә чаларларына кими әкс етдирмәк бачарығы күҹлүдүр. Д. мусигијә јени ифадә васитәләри кәтирмиш, орк. вә фп.-нун сәс палитрасыны зәнкинләшдирмишдир. Д.зәриф вә зәнкин нүанслары илә фәргләнән, ејни заманда гејри-мүәјјән, думанлы характер дашыјан импрессионист мелодика јаратмыш, натурал мәгамлардан, пентатоника, политоналлыг вә атоналлыг елементләриндән колористик планда истифадә етмишдир. Д.-нин јарадыҹылыг мејлләри бир чох өлкәләрин бәстәкарлары тәрәфиндән мәнимсәнилмиш вә инкишаф етдирилмишдир. Мүхтәлиф жанрларда әсәрләр јазан Д.-нин јарадыҹылығында програмлы инструментал мусиги әсас јер тутмушдур. «Пеллеас вә Мелизанда» (1902) операсы, «Ојунлар» (1912), «Арзу» (1912), «Ојунҹаг гутусу» (1913) балетләри, «Мүгәддәс Себастјанын шәһид олмасы» (1911) мистеријасы, сәс илә орк. үчүн «Бәјәнилән гыз» (1888) поемасы, симфоник орк. үчүн «Бир фавнын ахшамчағы јухусуна прелүд»үн (1892—94), «Ноктүрнләр» (1897—99) триптихи, «Дәниз» ескизләри (1903—05), фп. үчүн әсәрләрин, инструментал ансамблларын, 50-дән артыг маһнынын (романсларын) вә с. мүәллифидир. Москва вә Петербургда консертләр вермишдир (1913).

Әсәри: Статьи. Рецензии. Беседы, М.—Л., 1964.

Әд.: Кремлёв Ю., Клод Дебюсси, М., 1965; Энтелис Л., Силуэты композиторов 20 века, 2 изд., Л., 1975.

ДЕБЎТ (фр. début, һәрфи мә'нада—башланғыч)—1) һәр һансы саһәдә илк дәфә чыхыш етмәк (мәс., актјорун сәһнәдә илк чыхышы); 2) шаһмат вә дама ојунунда башланғыч мәрһәлә.

ДЕВАЛВА́СИЈА (сон лат. devalvatio, лат. de—ашағыја һәрәкәти билдирән сөз өнү+valeo—дәјәрим вар)—пул ваһиди дәјәринин рәсмән ашағы салынмасы. Капиталист (феодал) өлкәләриндә кечирилән пул ислаһатлары адәтән Д. илә мүшајиәт олунур; Д. пул ваһидинин гызыл тәркибинин ганунверичиликлә азалдылмасы, јахуд кағыз нишанларынын гызыла вә ја харичи валјутаја нисбәтән мәзәннәсинин ашағы салынмасы јолу илә һәјата кечирилир. Д. мүасир шәраитдә капиталист валјута системинин бөһранына сүбутдур (капитализмин үмуми бөһранынын тәзаһүрләриндән бири кими), пулун гијмәтдән дүшмәсинин вә ја өлкәнин тә'дијә балансынын хејли вә узун мүддәт давам едән кәсиринин нәтиҹәсидир. Д. ихрачаты тәшвиг едир, анҹаг дөвләтин харичи борҹуну артырыр, идхалат малларыны баһалашдырыр. Бунунла да Д. капитализмин игтисади вә сијаси зиддијјәтләрини күҹләндирир. Гијмәтләрин вә тарифләрин артмасы илә әлагәдар Д.-нын ағырлығы, әсасән, зәһмәткешләрин үзәринә дүшүр вә нәтиҹәдә һәјат сәвијјәси ашағы дүшүр, синфи мүбаризә кәскинләшир.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра капиталист валјута системинин бөһранынын күҹләнмәси нәтиҹәсиндә АБШ *доллары*, Инкилтәрә *фунт стерлинги*, Франса *франкы* вә дикәр өлкәләрин пул ваһиди дәфәләрлә Д. олмушдур.

ДЕ ВАЛЕ́РА (De Valera) Имон (14.10. 1882, Нју Јорк—29.8.1975, Дублин)—Ирландија сијаси вә дөвләт хадими. *Ирландија үсјанынын* (*1916*) рәһбәрләриндән бири олмуш, 1917 илдә «Шин фејн» партијасына (бах *Шинфејнерләр*) вә вәтәнпәрвәрләрин «Ирландија волонтјорлары» һәрби тәшкилатына башчылыг етмиш, милли истиглалијјәт газанмыш Ирландијанын президенти вә һөкумәт башчысы олмушдур (1919—22). Вәтәндаш мүһарибәси (1922—23) заманы республикачы гошунлара башчылыг етмишдир. 1927 илдә шинфејнерләрлә әлагәни кәсәрәк өзүнүн јаратдығы (1926) «Фианна фајл» партијасынын намизәди кими доминион парламентинә дахил олмушдур. 1932—48 илләрдә баш назир вә харичи ишләр назири олан Де В. милли игтисадијјатын мүстәгил инкишафына сә'ј көстәрмәклә јанашы, демократик азадлыглары да боғмушдур. Де В. һөкумәти Икинҹи дүнја мүһарибәси заманы Ирландијанын битәрәфлијини е'лан етмишди. Де В. 1951—54 вә 1957—59 илләрдә баш назир оларкән харичи капиталын өлкә игтисадијјатына фәал сурәтдә ҹәлб олунмасына сә'ј көстәрмиш, ејни заманда блоклара гошулмамаг сијасәти јеритмишдир. 1959—73 илләрдә Ирландија Респ.-сынын президенти иди.

ДЕВАНА́ГАРИ—Һиндистанда ән чох ишләнән шрифт (бах *Һинд јазысы*).

ДЕВАСТА́СИЈА (лат. devastatio — гырма, мәһветмә) — инсан, һејван вә биткиләрдә хәстәлик (инвазион вә инфексион) төрәдиҹиләрини бүтүн инкишаф фазаларында мәһв едән тәдбирләр комплекси. Д. тотал (төрәдиҹиләри там мәһв едән), јахуд натамам (паразитләри мүәјјән едилмиш саһәдә мәһв едән) олур. Бах һәмчинин *Деһелминтизасија*.

ДЕВДОРА́К БУЗЛАҒЫ — Гафгазда, Казбек д.-нын шм.-ш. јамаҹында бузлаг. Һәрби Күрҹүстан јолу јахынлығындадыр. Уз.7,2 *км*, ени тәгр. 300 *м*, саһ. 4,1 *км*^{2}-дир. 2257 *м* јүксәкликдә гуртарыр. Алпинистләрин чох кәлдији јердир.

ДЕ́ВЕНТЕР (Deventer)—Нидерландда Оверејсел әјаләтиндә шәһәр. Д.ј. говшағы. Ејсел чајы саһилиндә вә каналларда порт. Әһ. 64,9 мин (1975). Консерв банкалары истеһсал едән мүәссисә, јејинти вә полиграфија сәнајеси мүәссисәләри вар.

ДЕ́ВИ, Дејви (Davy) Һемфри (17. 12.1778, Пензанс—29.5.1829, Ҹеневрә)—

инкилис кимјачысы вә физики, Лондон Крал Ҹәмијјәтинин президенти (1820 илдән), Петербург ЕА әҹнәби фәхри үзвү (1826). Д. азот 1-оксидин шәнләндириҹи тә'сирини кәшф етмиш (1799) вә електрокимја нәзәријјәсини ирәли сүрмүшдүр. Бу нәзәријјә сонралар Ј. Бертселиус тәрәфиндән инкишаф етдирилмишдир (1860). Д. калиум-һидроксид вә натриум-һидроксиди електролиз етмәклә калиум вә натриум металларыны алмыш (1807), електроли-

тик јолла калсиум, стронсиум, бариум вә магнезиумун амалгамаларыны һазырламышдыр (1808). Көмүр шахталарында газ партлајышларынын гаршысыны алмаг үчүн метал торлу тәһлүкәсиз мә'дән лампасыны (Деви лампасы) ихтира етмиш (1815), нагилин мүгавимәтинин онун узунлуғу вә ен кәсијиндән, електриккечирмәнин исә темп-рдан асылы олдуғуну мүәјјән етмишдир (1821).

Әд.: Д ж у а М., История химии, пер. с итальянского, М., 1966.

ДЕВИА́СИЈА (лат. deviatio —мејлетмә, сапма)—1) к о м п а с д а — кәмиләрдә метал көвдә вә механизмләрин, һабелә електрик гурғуларынын јаратдығы магнит саһәсинин тә'сири алтында компас әгрәбинин Јерин магнит гүтбү (магнит компасында), јахуд чоғрафи гүтбү (*жирокомпасда*) истигамәтиндән мејл етмәси. Д.-ны ләғв етмәк үчүн гијмәтчә бәрабәр, ишарәчә экс олан магнитләрдән истифадә олунур. Галыг Д. чәдвәл илә мүәјјән едилир; 2) а р т и л л е р и ј а д а—мәрминин орта атәш трајекторијасындан көзләнилмәдән мејл етмәси. Мәрминин лүлә каналында, јахуд һавада һәрәкәтинин механики олараг позулмасы, һәмчинин мәрминин учушу заманы метеороложи шәраитин гәфләтән кәскин дәјишмәси Д.-ја сәбәб ола биләр.

ДЕ́ВИС, Д е ј в и с (Davis) Анчела Ивонн (д.26.1.1944, Алабама штаты, Бирминһем)—АБШ ичтимаи хадими. Америка Бирләшмиш Штатлары Коммунист Партијасынын (АБШ КП) үзвү. Брендис ун-тиндә (Массачусетс штаты, Уолтем ш.), һәмчинин Франса вә АФР ун-тләриндә тәһсил алмышдыр. 1968 илдә магистр дәрәчәси алмыш, Калифорнија ун-тиндә фәлсәфәдән дәрс демишдир. 60-чы илләрин орталарындан АБШ-ын Һинд-Чиндәки тәчавүзкар мүһарибәсинә гаршы һәрәкатда вә зәнчи әһалисинин вәтәндаш һүгуглары уғрунда мүбаризәсиндә фәал иштирак етмишдир. Коммунист Партијасына мәнсуб олдуғуна көрә 1969 илдә ун-тдән чыхарылмыш, 1970 илдә исә ујдурма иттиһамла «гәтлдә иштирак етмәкдә» тәгсирләндириләрәк һәбс едилмишди. Д.-ин мәһкәмә тәрәфиндән тә'гиб олунмасы АБШ-да вә дикәр өлкәләрдә (о чүмләдән ССРИ-дә) кениш е'тираз һәрәкатына сәбәб олду. 1972 илдә *андлы иҹласчыларын* гәрары илә мәһкәмә Д.-ә бәраәт газандырды. Д. 1972 илдән АБШ КП МК-нын үзвүдүр. ССРИ-дә олмушдур (1972).

Ә с ә р и: Автобиография, пер. с англ., М., 1978.

ДЕ́ВИС, Д е ј в и с (Davis) Бетт (әсл ады Рут Елизабет; д.5.4. 1908, Массачусетс штаты, Локуелл)—Америка кино актрисасы. 1928 илдән Бродвеј театрларында чыхыш етмишдир. 1930 илдән кинoја чәкилир. Әввәлләр өз мәгсәдинә чатмаг үчүн гәбул олунмуш сахта әхлаг нормалары вә ичтимаи рә'јлә һесаблашмајан ирадәли, чәсарәтли гадын образлары јаратмышдыр («Ијезавел», 1933, «Хуарес», 1939). «Түлкүләр» (1941), «Һамы Јевадан данышыр» (1950), «Сәһәр гонаглығы» (1956), «Беби Чејнә нә олмушдур» (1962), «Сакит ол, севимли Шарлотта» (1965) филмләриндә мүвәффәгијјәтлә чәкилмишдир. «Елми әсасларла карт ојуну» (1972) филми Д.-ин кинода сон ишләриндәндир.

ДЕ́ВИССОН, Д е ј в и с с о н (Davisson) Клинтон Чозеф (22.10.1881, Блумингтон — 1.2.1958, Шарлотсвилл)—американ физики. Виркинија ун-тинин проф. (1946). Нобел мүкафаты лауреаты (1937). Л. Чермер (АБШ) илә бирликдә електронларын дифраксијасыны кәшф етмиш (1927), сындырма әмсалынын електронларын сүр'әтиндән асылы олдуғуну көстәрмишдир. Истилик шүаланмасы, термоелектрон вә термоион емиссијасы, електрон оптикасы саһәсиндә дә тәдгигатлар апармышдыр.

ДЕ́ВИСХВРЕ́ЛИ—Күрч.ССР-дә (Чхеримела чајы дәрәсиндә, Харагоули д.ј. ст.-нын 3,5 *км*-лијиндә) Јухары Палеолит дөврүнә аид дүшәркә. К. К. Ниорадзе тәдгиг етмишдир (1926—31). Чахмагдашы вә обсидиандан (д ә в ә к ө з у) дүзәлдилмиш чохлу аләт тапылмышдыр. Тәсадүф олунан сегмент шәкилли микролитләрә көрә Д. Аралыг дәнизи Палеолитинә охшајыр. Сүмүк аләтләри (ијнә, сыхач), мүасир типли инсанын алт чәнәси, дөрдүнчү дөвр һејванларынын (габан, дағкечиси, өкүз, мағара ајысы вә с.) сүмүкләри дә тапылмышдыр.

Әд.: З а м я т н и н С. Н., Очерки по палеолиту, М.—Л., 1961.

ДЕВЈА́ТКОВ Николај Дмитријевич (11.4.1907, Вологда)—електроника саһәсиндә совет алими, ССРИ ЕА акад. (1968; м. үзвү 1953), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969), Ленин мүкафаты лауреаты (1965) вә ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949). 1931 илдә Ленинград Политехник Ин-туну битирмишдир. 1925 илдән А. Ф. Иоффе ад. Физика-Техника Ин-тунда, сонрадан бир сыра елми-тәдгигат ин-тларында ишләмишдир. 1954 илдән ССРИ ЕА Радиотехника вә Електроника Ин-тунун ифрат јүксәк тезлик електроника шө'бәсинин елми рәһбәридир. 1960 илдән Москва Физика-Техника Ин-тунда кафедра мүдиридир. Әсәрләри газ бошалмасынын өјрәнилмәсинә, рабитә хәтләринин ифрат кәркинликләрдән вә акустик зәрбәләрдән мүһафизәсинә һәср олунмушдур. Д. десиметрлик вә миллиметрлик диапазонлу ифрат јүксәк тезлик чиһазларынын ишләниб һазырланмасы илә мәшғул олур. 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р и: Развитие электронных приборов сверхвысоких частот, «Известия АН СССР», 1958, № 2.

ДЕВКО́ТА Лакшмипрасад (1908—1959)—Непал шаири. Непал әдәбијјатында «тәбиәт поезијасы»нын әсасыны гојмушдур («Ахшам», «Гызылкүл» вә с.). Ичтимаи мөвзулу ше'рләриндә («Диләнчи», «Күчә мүғәнниси» вә с.) зәһмәткешләрин ачыначаглы һәјатындан үрәкағрысы илә бәһс олунур. Непал әдәбијјатында илк поемаларын («Муна Мадан», 1938; «Шакунтала», 1945) мүәллифидир.

Әд.: А г а н и н а Л. А., Рассказ о непальском поэте (Жизнь и творчество Л. Девкоты), М., 1970.

ДЕ́ВОН (Devon), Ш и м а л и Д е в о н—Канада Арктика архипелагында ада. Канада әразисинин бир һиссәсидир. Саһ. 64,5 мин *км*². Мәркәзи һиссәси (һүнд. 250—600 *м*) әһәнкдашылы плато, шм.-г.-и орта јүксәкликли дағлар, ш. һиссәси бузларла өртүлмүш кристаллик массивдир (һүнд. 1800 *м*-ә гәдәр). Бә'зи јерләрдә Арктика тундра биткиләри вар. Әһали јашамыр.

ДЕ́ВОН СИСТЕМИ (ДӨВРҮ), Д е в о н (Б. Британијада Девоншир графлығынын адындан)—Палеозој групунун дөрдүнчү системи. Радиоложи методларла мүәјјән едилмишдир ки, Д. с.-ни тәшкил едән сүхурларын әмәлә кәлмәси тәгр. 410—350 млн. ил бундан әввәл башламыш, тәгр. 60 млн. ил давам етмишдир. Д.с. илк дәфә 1839 илдә инкилис кеологлары Р. Мурчисон вә А. Сечвик тәрәфиндән Б. Британија әразисиндә ајрылмышдыр. Үч шө'бәјә вә једди мәртәбәјә бөлүнүр.

Д.с. чөкүнтүләри Шәрги Авропа платформасында (Балтик вә Азов-Подол галханларындан башга), Сибир платформасынын г.-индә, Јенисеј чајы һөвзәсиндә, Шимали Америка платформасында, һәмчинин Каледон, Һерсин вә Алп гырышыглығы зоналарында вар.

Д.д.-ндә мөвчуд олмуш физики-чоғрафи шәраитдән асылы олараг, гырышыглыг зоналарда гырмызы рәнкли формасија, платформа саһәләриндә исә карбонат вә терриген формасијалар әмәлә кәлмишдир. Каледон галхымы вә гурумаларынын палеочоғрафи шәраитдә әмәлә кәтирдији бөјүк дәјишикликләрә ујғун олараг, үзви аләм дә дәјишмиш, гуруда һејван вә биткиләрин инкишафына шәраит јаранмышдыр. Д.д.-нүн битки аләми псилофитләрин кениш инкишафы (дөврүн ахырында көкү кәсилмишдир), ајыдөшәјикимиләрин, тохумлу ајыдөшәјикимиләрин, плаун (гурдајағы) вә гатыргујруғу фәсиләләринин мејдана кәлмәси, һејванат аләми исә брахиоподларын там инкишафы илә сәчијјәләнир. Д.с. чөкүнтүләринин тә'јининдә онурғалыларын, чәнәсиз вә әсл балыгларын чох бөјүк әһәмијјәти олмушдур. ССРИ-дә Д.д.-нә аид 120 балыг чинси гејд едилмишдир.

Азәрб.ССР-дә Д.с. чөкүнтүләри Нах.МССР әразисиндә јајылмыш вә дәгиг тәдгиг олунмушдур. Нах.МССР-дә Д.с.-нин јалныз орта вә үст шө'бәләринин чөкүнтүләри јер үзәринә чыхыр. Д.с. чөкүнтүләри әһәнкдашы, кварслы гумдашы, кварсит, аркиллит, килли шист, меркелли шист вә доломитдән ибарәтдир. Характер фаунасы: Calceola sandalina L., Hysterolites mediotextus A. et V., Chonetes bretzii Schur., Schizophoria striatula scholth., Productella subaculeata Murch., Plicatufera proelonga saw., Pl. onustus Hall. вә с. Нах.МССР-дә Д.с.-нин јер үзәринә чыхан һиссәсинин галынлығы 2000 *м*-дән чохдур.

Д.с.-нин чөкүнтүләри илә мүхтәлиф фајдалы газынтылар әлагәдардыр. Шәрги Авропа вә Шимали Америка платформаларындакы чөкәкликләрин Д. с. чөкүнтүләриндә зәнкин нефт вә газ, Шәрги Авропа платформасы, Урал-Монголустан кеосинклиналы вә с. јерләрдә дәмир филизи, Шәрги Авропа, Сибир, Шимали Америка вә Австралија платформаларынын чөкәкликләриндә дашдуз, Гренландијанын ч.-унда криолит, Вилјуј чајы һөвзәсиндә илкин алмаз јатаглары ашкар едилмишдир. Нах. МССР-дә бу чөкүнтүләрдә фосфор тәзаһүрләри вар.

ДЕГА́ (Degas) Илер Жермен Е д г а р (19.7.1834, Парис—27.9.1917, Парис)—франсыз бојакары, график вә һејкәлтәраш. 1855—56 илләрдә Парис Зәриф Сәнәтләр Мәктәбиндә охумушдур. 1854—59 илләрдә Италијада јашамыш, бурада 15—16 әсрләр италјан инчәсә-

нәтини (кватроченто) өјрәнмишдир. Јарадычылығына Ж. О. Д. *Енгрин* тә'сири олмушдур. Илк вахтлар тарихи мөвзуда табло вә портретләр(«Беллелиләр аиләси», тәгр. 1858—60, Импрессионизм музеји, Парис) чәкмишдир. 1870-чи илләрдә *импрессионизмә* гошулмушдур. Бу дөврдә Д. Парис һәјатындан сәһнәләр чәкмиш («Разылыг мејданы», тәгр. 1875, «Абсент», 1876, Импрессионизм музеји), јаратдығы әсәрләрдә әмәк адамларынын сәчијјәви хүсусијјәтләрини сәнәткарлыгла көстәрмишдир («Палтар үтүләјән гадынлар», 1884, Импрессионизм музеји). 80-чи илләрдә чәкдији чылпаг гадын тәсвирләриндә («Ваннадан чыхан гадын», 1883, кечмиш Руар коллексијасы) рәссамы гадын көзәллијиндән артыг образын динамикасы вә ифадәлилији марагландырмышдыр, сонракы әсәрләриндә ону моделин пластиклији даһа чох чәлб етмишдир («Чимән гадын», 1886, Лувр, Парис). Д.-нын чәкдији бир сыра балет сәһнәләри («Ул-

Е. Дега. «Мави рәггасәләр». А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји. Москва.

дуз», 1878, Импрессионизм музеји; «Рәгс имтаһаны», 1880, шәхси коллексија, Нју-Јорк; «Мави рәггасәләр», А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји, Москва) колоритинә вә рәнкләринин зәнкинлијинә көрә диггәти чәлб едир. Јарадычылығынын сон дөврүнә аид әсәрләриндә формал ахтарышлара—сүн'и ефектләрә, композисија декоративлијинә вә с. алудәчилик көстәрмишдир. 1880-чи илләрин сону—1910-чу илләрин әввәлләриндә Д. һејкәлтәрашлыгла мәшғул олмуш, бир сыра рәггасә, чимән гадын, ат вә с. фигурлары јаратмышдыр.

Әд.: Русаков Р., Дега, М., [1968]; Импрессионисты, их современники, их соратники, М., 1976.

ДЕГАЗА́СИЈА (*де*...+фр. gaz—газ)—1) әрази, силаһ, дөјүш техникасы, кејим, әрзаг вә с.-нин мүхтәлиф зәһәрләјичи маддәләрдән тәмизләнмәси; дүшмәнин кимјәви һүчумунун нәтичәләрини ләғв етмәк тәдбирләриндән бири. Зәһәрләнмиш әшјаларын Д.-сы үчүн мүхтәлиф кимјәви, механики васитәләрдән, хүсуси машын, чиһаз вә с.-дән истифадә едилир. Мәс., биналар зәһәрли газ вә бухарлардан вентилјасија илә тәмизләнир. 2) Сујун Д.-сы (сујун деаерасијасы)—онун тәркибиндәки һәлл олмуш газларын кәнар едилмәсидир. Бах *Деаератор*. 3) Поладын Д.-сы—маје поладда һәлл олуб, онун кејфијјәтини ашағы салан газларын чыхарылмасыдыр. Д. үчүн металлары гајнадыр, гарышдырыр, металы оксикенсизләшдирир (она оксикенлә бирләшмәк хассәсинә малик редуксијаедичиләр гатышдырыр), ону әримә вә төкмә просесләриндә дурулдурлар. 4) Шахтанын Д.-сы јералты мә'дән газмаларындан газын вә ја газһава гарышығынын јер сәтһинә чыхарылмасы. Бах *Мә'дән вентилјасијасы*.

ДЕГЛА́НА, Диглана—Гафгаз Албанијасында јашајыш мәнтәгәси. *Птолемејин* «Чоғрафи тә'лимнамә» әсәриндә ады чәкилир. Иберија илә Күр чајынын голларындан бири арасында јерләшдији көстәрилир. Јери мүәјјәнләшдирилмәмишдир.

Әд.: Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959.

ДЕ ГОЛЛ (de Gaulle) Шарл (1890—1970)—Франса дөвләт, һәрби вә сијаси хадими; бах *Голл* Шарл де.

ДЕГРАДА́СИЈА (лат. degradatio, һәрфи мә'насы—енмә, ашағы дүшмә)—кериләмә, тәдричән писләшмә, тәнәззүл, дүшкүнләшмә, кејфијјәтин ашағы дүшмәси.

ДЕГРАДА́СИЈА, биолокијада—битки вә һејванларын һәјат шәраитинин дәјишмәси илә (мәс., һәрәкәтли һәјат тәрзиндән отураг һәјата, мүстәгил гидаланмадан паразитизмә кечмәклә) әлагәдар әввәлки гурулуш вә функсијаларын кет-кедә садәләшмәси вә итмәси. Д. ики чүр олур: онтокенетик Д.-да фәрди һәјатын мүхтәлиф мәрһәләләриндә, филокенетик Д.-да исә нөвләрин тарихи тәкамүл просесиндә чанлыларын гурулуш вә функсијаларында баш верән садәләшмә вә итмә һаллары нәзәрдә тутулур.

ДЕГТЈАРЈО́В Васили Алексејевич (2.1.1880, Тула ш. —16.1.1949, Москва)—атычылыг силаһлары саһәсиндә совет конструктору, мүһәндис-артиллерија хидмәти кен.-м.-у, техника е.д. (1940), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1940), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1942, 1944 вә 1949 — өлүмүндән сонра). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү.

Д. ССРИ-дә атычылыг силаһларынын лајиһәләрини һазырлајан илк конструктор бүросуна башчылыг етмишдир. Онун конструксијасы илә әл пулемјоту (ДП), сонралар һәмин пулемјот әсасында јарадылан авиасија (ДА вә ДА-2) вә танк (ДТ) пулемјотлары, 12,7 *мм*-лик ирикалибрли пулемјот (ДК), тапанча-пулемјот (ППД), танкувран силаһ нүмунәләри вә с. һазырланмышдыр. ССРИ Али Советинин (1—2-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, 4 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Ковров ш.-ндә дәфн едилмишдир.

ДЕГТЈА́РСК (1954 илләдәк Дегтјарка гәс.)—РСФСР Свердловск вил.-ндә шәһәр. Ревда д.ј. ст.-ндан 18 *км* аралыдыр. Тикиш ф-ки вар. Күкүрд вә мис филизи чыхарылыр.

ДЕГУСТА́СИЈА (лат. degustatio — дадма)—органолептик үсулларла, јә'ни һисс органлары васитәсилә—бахмаг, дадмаг, ијләмәк јолу илә—шәраб, чај, түтүн, мејвә, консерв вә с.-нин кејфијјәтинин мүәјјән едилмәси. Шәрабчылыгда шәрабын кејфијјәтини, онун коммерсија вә истеһлак дәјәрини мүәјјән етдикдә, һәмчинин шәраб истеһсалы просесиндә Д.-нын хүсуси әһәмијјәти вар. Д.-нын нөгсанлы чәһәти онун мүәјјән дәрәчәдә субјектив олмасы, мүсбәт чәһәти исә һеч бир чиһаз вә гурғу тәләб етмәмәсидир. Шәрабларын кимјәви анализ јолу илә мүәјјән едилә билмәјән фәргләрини Д. ашкара чыхарыр. Д. әсасында өлкәмиздә шәраб, шәффафлыг, рәнк, букет, дад вә с. елементләр нәзәрә алынмагла, 10-баллы системлә гијмәтләндирилир. Чајын Д.-сында гуру чајын көрүнүшү, дәмләнмиш чајын рәнки, әтри, дады вә с., түтүнүн Д.-сында онун әтри, дады, бәрклији вә түстүсүндә јағлы маддәләрин мөвчудлуғу нәзәрә алыныр.

ДЕДА́Л—гәдим јунан мифолокијасында мәшһур ме'мар вә һејкәлтәраш. Рәвајәтә көрә, Афинадан говулмуш Д. Крит падшаһы Минос үчүн *лабиринт* тикмишди. Сонралар Тесејин лабиринтдән чыхмасына көмәк етдијинә көрә Минос тәрәфиндән тә'гиб олунан Д. өзүнә вә оғлу Икара мумла јапышдырылмыш ләләкләр ән ганад дүзәлтмиш вә онлар дәниз үзәриндән учмушдулар. Икар күнәшә чох јахынлашдығы үчүн мум әримиш вә о дәнизә дүшүб мәһв олмушду. Д. исә Кичик Асија саһилләринә енмиш, орадан да Сичилија а.-на кетмишди.

ДЕ́ДЕКИНД (Dedekind) Рихард Јулиус Вилһелм (6.10.1831, Брауншвејг —12.2.1916, Брауншвејг)—алман ријазијјатчысы, Берлин ЕА үзвү (1880). К. *Гаусс* вә Л. *Дирихленин* шакирди олмушдур. Мүасир әбрин бир чох консепсијасыны вә идеал анлајышыны вермишдир. «Кәсилмәзлик вә иррасионал әдәдләр» әсәриндә (1872) һәгиги әдәдләр нәзәријјәсини јаратмышдыр.

ДЕДЕРО́Н—АДР-дә истеһсал олунан *полиамид лифинин* сатыш ады.

ДЕДЈУ́ШКО Владимир Иосифович (14.2.1905, Минск—30.3.1973, Минск)—белорус совет актјору. ССРИ халг артисти (1971). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952). 1948 илдән Сов.ИКП үзвү. Сәһнә фәалијјәтинә 1923 илдән башламыш, 1937 илдән Ј. Купала ад. Белорусија Дөвләт Академик Драм Театрында чыхыш етмишди. Характерик вә комик ролларын ифачысы олан Д.-нун јарадычылығында сәмимилик вә јумор башлыча јер тутмушдур. Әсас роллары: Крушина («Константин Заслонов», А. Мовзон), Пытлеваны («Торағајлар охујур», К. Крапива), Местны, Вакуленко («Чәбһә», «Башынағачы мешәси», А. Корнејчук), Крынитски («Павлинка», Ј. Купала), Илларион («Мән, нәнәм, Илико вә Илларион», Н. Думбадзе) вә б. Кинода чәкилмишдир. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ДЕ́ДОВСК—РСФСР Москва вил.-ндә шәһәр. Д.ј. ст. Керамика мә'мулаты истеһсалы з-ду, корд, ајаггабы ф-кләри вар.

ДЕДУ́КСИЈА (лат. deductio—нәтиҹә чыхарма)—әгли нәтиҹә үсулларындан вә тәдгигат методларындан бири. Д. кениш мә'нада, мүһакимәдән сырф мәнтиги јолла (јә'ни мәнтиг ганунлары әсасында) јени фикир әлдә етмәкдир. Керчәклијин дәрк олунмасында Д.-нын бөјүк ролу вар. Д. просесиндә нәтиҹәләр мүһакимәләрдә кизли шәкилдә олур. Онлар мәнтиги анализ методлары васитәсилә ашкар едилир. Һәр бир Д.-да мәһз индуктив тәфәккүр материалындан истифадә олунур. Ф. Енкелс көстәрмишдир ки, *анализ вә синтез* кими Д. вә *индуксија* да бир-бириндән ајры көтүрүлә билмәз.

Ү м у м и р и ј а з и м ә'н а д а (ријази мәнтигдән кәнарда)—аксиомларындан, артыг исбат едилмиш тәклифләриндән вә әсасландығы башга ријази саһәләрдән истифадә етмәклә ријази нәзәријјәнин башга тәклифләриндән бә'зи тәклифләринин алынмасы («Стандарт» мәнтигин гајдаларына әмәл етмәклә). Мәс., хәтти фәзанын аксиоматикасы вә чохлуглар нәзәријјәсинин принсипләриндән истифадә етмәклә истәнилән хәтти фәзада базанын варлығынын исбаты.

Р и ј а з и м ә н т и г д ә (һәр бир гејд едилмиш F *формал системи* үчүн) —F системинин чыхарылыш гајдаларына әсасән бә'зи дүстурларынын дикәрләриндән алынмасы. Әлифбасына *импликасија* символу дахилдирсә «чыхарылабиләнлик» мүнасибәтини дар мә'нада елә «хүсуси чыхарылабиләнлик» мүнасибәти илә әвәз етмәк олар ки, F-дә Д. *метатеореми* вә теорем анлајышы доғру олсун.

Д.-нын хассәләри конкрет мәнтиги (мәнтиги-ријази) системләрин гурулма просесиндә вә үмуми нәзәријјәсиндә (и с б а т л а р н ә з ә р и ј ј ә с и н д ә) мејдана чыхмышдыр.

Әд.: Е н к е л с Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966; ј е н ә о н у н, Анти-Дүринг, Б., 1967; Т а р с к и й А., Введение в логику и методологию дедуктивных наук, пер. с англ., М., 1948; А с м у с В. Ф., Учение логики о доказательстве и опровержении, М., 1954; К л и н и С., Математическая логика, пер. с англ., М., 1973; М е н д е л ь с о н Э., Введение в математическую логику, пер. с англ., М., 1976.

ДЕЕМУЛГА́ТОР (*де... + емулсија*)—емулсијаны парчаламаг (тәбәгәләрә ајырмаг) үчүн ишләдилән маддә. Емулсијаја дахил едилдикдә Д. дисперс фаза һиссәҹикләринин сәтһиндә сорбсија олунараг онларын әтрафында Д. молекуллары илә дојмуш јени лај јарадыр. Дисперс фаза һиссәҹикләринин сәтһи кәрилмәси азалдығы үчүн онлар бир-биринә тоггушдугда асанлыгла бирләшир, беләликлә, емулсија парчаланыр. Д.-лардан, әсасән, нефт мә'дәнләриндә вә нефт е'малы з-дларында нефти деемулсасија едәрәк су вә дуздан тәмизләмәк үчүн истифадә олунур.

ДЕЕМУЛСА́СИЈА — *емулсија* әмәлә кәтирмәнин әкси олан просес, јә'ни бир биринә гарышмајан ики маједән биринин дикәриндә кичик дамҹылар шәклиндә бәрабәр јајылмасындан ибарәт дисперс системин дағылыб парчаланмасы. Д. просесиндә емулсија дамҹылары *Броун һәрәкәти*, чөкмә (седиментасија) вә ја гарышдырма заманы бир-бири илә бирләшиб ирiләшир. Нәтиҹәдә емулсијаны әмәлә кәтирән мајеләр тамамилә вә ја гисмән мүстәгил тәбәгәләрә ајрылыр. Д. үчүн емулсијаны сабитләшдиричи маддәләр (емулгаторлар) өз тә'сирини итирмәли, јә'ни дамҹыларын сәтһиндә әмәлә кәлмиш горујуҹу өртүкләр дағылмалыдыр ки, дамҹыларын бирләшмәсинә даһа манечилик төрәтмәсин. Сәнаједә вә лабораторијада Д. үчүн механики, термики вә кимјәви үсуллар (сентрифугалашдырма, мәсамәли материаллардан сүзмә, гарышдырма), гыздырма, дондурма, електрик саһәси илә тә'сиретмә, деемулгатор вә ја електролит гарышдырма вә с. тәтбиг едилир.

Д.-дан нефтин сусузлашдырылмасы вә дуздан тәмизләнмәсиндә, кимја технолокијасы просесләриндән бир чохунда вә сәнајенин бә'зи башга саһәләриндә кениш истифадә олунур.

Әд.: К л е й т о н В., Эмульсии, их теория и технические применения, пер. с англ., М., 1950; Л е в ч е н к о Д. Н. и др., Эмульсии нефти с водой и методы их разрушения, М., 1967.

ДЕЖНЈО́В Семјон Иванович (тәгр. 1605—1673, Москва)—рус сәјјаһы. 17 әсрин 40-чы илләриндә рус сәјјаһы М. Стадухин вә б. илә бирликдә Сибирин шм. кәнарына сәфәрләрдә иштирак етмиш, Ојмјаконда олмуш, Индикирка чајы илә Шимал Бузлу океанына, 1643 илин јајында исә дәниз јолу илә Колыма чајынын мәнсәбинә чатмышдыр. 1648 илдә Поповла (Федот Алексејев) бирликдә Колымадан Чукот ј-а-нын саһили бојунҹа үзәрәк Беринг дәнизинә кечмиш вә әслиндә биринҹи оларағ Беринг боғазыны кәшф етмишдир. Сонракы илләрдә Д. Анадыр чајынын вә Анјуј чајынын бир һиссәсинин черт јожуну чәкмиш, өз дәниз сәјаһәтини вә Анадыр өлкәсинин тәбиәтини тәсвир етмишдир. Асијанын шм.-ш. гуртарачағы вә Беринг дәнизинин г. саһилиндә бухта Д.-ун шәрәфинә адландырылмышдыр.

ДЕЖНЈО́В БУРНУ—Чукот ј-а-нда (66°05′ шм.е., 169°40′ г.у.) Асија материкинин шм.-ш. гуртарачағы. Јасты зирвәли дағ массивидир (һүнд. 741 *м*-ә гәдәрдир). 1648 илдә илк дәфә һәмин бурну Поповла (Федот Алексејев) бирликдә доланыб кечмиш рус дәниз сәјјаһы С. И. Дежнјовун шәрәфинә адландырылмышдыр (1879).

ДЕЗ... (фр. dés...)—нәјинсә мәһв едилмәсини, ләғвини, јахуд јохлуғуну (мәс., дезинфексија), тәһрифини (мәс., дезинформасија) билдирән сөзөнү.

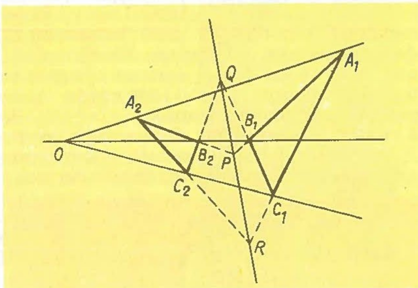
ДЕЗАКТИВА́СИЈА (*дез*...+ лат. activus—фәал)—палтар, силаһ, дөјүш техникасы, нәгл. васитәси, әрзаг вә с. үзәринә чөкмүш радиоактив маддәләрин кәнар едилмәси; дүшмәнин нүвә һүҹумунун нәтиҹәләрини ләғв етмәк тәдбирләриндән биридир. Д. гисмән вә там ола биләр. Зәһәрләнмиш силаһ вә ја дөјүш техникасындан дәрһал истифадә тәләб олунан дөјүш шәраитиндә г и с м ә н Д. әмәлијјаты апарылыр вә зәһәрлилик дәрәҹәси бир гәдәр азалдылыр. Дөјүш техникасы вә нәгл. васитәләрини хүсуси машын вә ҹиһазларын көмәји илә јујуҹу мәһлул, јахуд су илә, палтары мүхтәлиф механики үсулларла, әрзағы суда јумагла, јахуд зәһәрләнмиш үст һиссәсини кәнар етмәклә Д. едирләр. Зәһәрләнмиш һазыр јемәк вә чөрәк тәләф едилир. Су хүсуси сүзкәҹ гурғуларында Д. едилир. Т а м Д.-да хүсуси техники васитәләрдән истифадә нәтиҹәсиндә радиоактив маддәләрлә зәһәрләнмә тәһлүкәси хејли азалыр. Д.-нын там апарылмасына радиометр илә нәзарәт едилир.

Әд.: З и м о н А. Д., Дезактивация, М., 1975.

ДЕЗА́РГ (Désargues) Жерар [1593, Лион—1662, Лион; бә'зи мә'луматлара көрә (1591—1661)]—франсыз ријазијјатчысы. Тәрсими вә проjектив һәндәсәнин әсасыны гојмуш, *сонсуз узаглашмыш елементи* һәндәсәјә дахил етмишдир. Проjектив һәндәсәнин мүһүм теоремләриндән бири (*Дезарг теореми*) она мәхсусдур. Даш үзәриндә нахышвурмаја вә *Күнәш саатына* даир дә әсәрләри вар.

Әд.: В и л е й т н е р Г., История математики от Декарта до середины XIX столетия, 2 изд., пер. с нем., М., 1966; История математики, т. 3, М., 1972.

ДЕЗА́РГ ТЕОРЕМИ —проjектив һәндәсәнин теореми; франсыз ријазијјатчысы Ж. Дезарг ифадә етмишдир: ABC вә $A_1B_1C_1$ үчбучагларынын ујғун тәрәфләринин кәсишмә нөгтәләри Q, P, R бир дүз хәтт үзәриндәдирсә, бу үчбучагларын ујғун тәпәләрини бирләшдирән дүз хәтләр бир нөгтәдә кәсишир вә тәрсинә (Евклид мүстәвисинин *сонсуз узаглашмыш елементләрлә* тамамландығы фәрз едилир).

Д. Һилберт көстәрмишдир ки, Д.т. метрик аксиомларсыз мүстәви үзәриндә исбат едилә билмәз. Буна көрә мүстәви үзәриндә проjектив һәндәсәнин аксиоматик гурулмасында Д.т. шәрти аксиом кими көтүрүлүр.

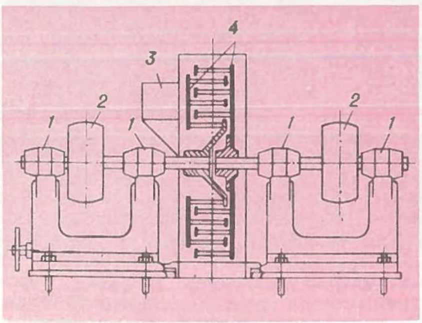
ДЕЗИНВА́ЗИЈА (*дез*... + лат. invasio—һүҹум, һәмлә)—инсан, һејван вә биткиләрдә инвазион хәстәлик төрәдиҹиләринин рүшејм елементләринин (һелминтләрин јумурта вә сүрфәләри, коксидиләрин оосисталары вә с.) харичи мүһитдә мәһв едилмәси. Д. механики (бинанын јығышдырылмасы, јујулуб тәмизләнмәси, әразинин шумланмасы), физики (од, су бухары, күнәш шүасы, ултрабәнөвшәји шүалар вә с.), кимјәви (ксилонафт, карбатион вә с.) вә биоложи үсулларла апарылыр. Д.-нын еффективлијини јохламаг үчүн објектин мүхтәлиф јерләриндән нүмунәләр көтүрүлүр; бунлардан мүвафиг үсулларла рүшејм елементләрини ајырырлар. Термостатда бечәрмәк, микроскопија, һәмчинин биоложи тәҹрүбә үсуллары илә булаpын һәјат габилијјәти тә'јин едилир.

ДЕЗИНСЕ́КСИЈА (*дез*...+лат. insectum—һәшәрат) — инфексион хәстәликләри јајан, јејинти вә к.т. мәһсулларына, һабелә јашајыш мәнзилләринә зијан вуран буғумајаглылара (һәшәрат, кәнә) гаршы ишләдилән мүбаризә үсулу вә васитәләр. Үч група ајрылыр: тибби, к.т. вә бајтарлыг Д.-сы. Д. үсуллары буғумајаглыларын артыб чохалмасына мане олмаға (профилактик

Д.) вə онлары тамамилə məhв етмəјə (мəhведичи) јөнəлдилир. Профилактика мəгсəди илə апарылан тибби Д.-ја бəдəни тез-тез јумаг, јумшаг мебеллəри шотка вə ја тозсоранла тəмизлəмəк, зибил габларыны тəмиз сахламаг вə с. аиддир. Мəhведичи Д. кимјəви, физики вə биоложи үсулларла апарылыр. Кимјəви үсулла Д. үчүн инсектисид олараг фосфор-үзви бирлəшмəлəр (о чүмлəдəн хлорофос), пиретрум, боракс вə с.-дəн истифадə едилир. Инсектисидлəр мəhлул, тоз вə аерозол hалында ишлəдилир. Инсектисидлəрдəн əлавə Д. үчүн репеллентлəрдəн (горхудучу маддəлəрдəн—диметилфталат, дибутилфталат вə с.-дəн) дə истифадə едилир. Физики үсулла Д., əсасəн, јүксəк темп-р васитəсилə апарылыр. Буғумајаглылара (о чүмлəдəн бит, бирə, тахтабити) 50°С вə ондан јухары темп-р, исти hава, исти бухар, исти су өлдүрүчү тə'сир көстəрир. Биоложи үсулла Д. заманы буғумајаглылар мүəјјəн микроб, вирус вə həшəратла мəhв едилир. Механики үсулда јолухмуш əшјалар (палтарлары, халчалары шотка илə, мебел вə мəнзили тозсоранла тəмизлəмəк, отағын hавасыны дəјишмəк, отағы нəм əски илə силмəк вə с.) зəрəрсизлəшдирилир. Механики үсул микроорганизмлəри мəhв етмир, лакин јолухманын гаршысыны алыр.

Əд.: h а ч ы ј е в Ə., К ə р и м о в Ч., Дезинсексија, Б., 1973.

ДЕЗИНТЕГРА́ТОР (*дез*... + лат. integer—бүтөв)—1) мөhкəм олмајан көврəк материаллары доғрајан (кобуд hалда хырдалајан) машын нөвү. Əсас говшағы бир-биринə экс истигамəтдə фырланан ики ротордур. Роторлар ејни охлу ајры-ајры валлар үзəриндə јерлəшдирилир. Ротор дисклəри үзəриндə консентрик чеврəлəр боју 2—4 чəркə силиндрик бармаглар олур. Д.-а төкүлəн материалын өлчүлəри, адəтəн 60—90 *мм*, хырдаланмыш мəh-

Дезинтеграторун схеми: *1, 4*—валлар; *2, 3*—бармаглы роторлар.

сулун өлчүлəри исə 0,5—0,1 *мм*-дир. Көмүр парчаларыны 50 *мм*-дəн 0,3 *мм*-дəк hиссəлəрə хырдалајан бөјүк өлчүлү (роторунун диаметри 1250 *мм*) Д.-ун мəhсулдарлығы 80—90 *т/саат*-дыр. Д.-ун əсас хүсусијјəти хырдаладығы материалы həм дə мүкəммəл гарышдырмасыдыр. Д.-дан фајдалы газынтылар, кимја сəнајеси мəhсуллары вə с.-нин хырдаланмасы үчүн истифадə едилир. 2) Газлары бəрк hиссəчиклəрдəн (тозлардан) тəмизлəмəк үчүн, əсасəн домна сехлəриндə истифадə едилəн апарат.

ДЕЗИНФЕ́КСИЈА (*дез*...+лат. inficere—јолухдурмаг) — хəстəлик төрəдəн микроорганизмлəри сағлам организмə јолухдуран инфексија мəнбəјини мəhв етмəк үчүн апарылан үсул вə васитəлəр. Д.-нын əсас мəгсəди инфексијаны јајан əсас објектлəри (су, јејинти мəhсуллары, мəишəтдə ишлəдилəн əшјалар вə с.) зəрəрсизлəшдирмəкдир. Д.-нын биоложи, физики вə механики үсуллары вар. Б и о л о ж и үсулда ахар сулар вə көлмəчəлəр Д. едилир. Ф и з и к и үсулда јүксəк темп-р (гуру вə рүтубəтли исти hава) нормал вə јүксəк тəзјигли су бухары, гајнар су, бə'зəн електрик чəрəјаны вə ултрабəнөвшəји шүалар кениш тəтбиг олунур. М е х а н и к и үсулда јолухмуш əшјалар (палтарлары, халчалары шотка илə, мебел вə мəнзили тозсоранла тəмизлəмəк, отағын hавасыны дəјишмəк, отағы нəм əски илə силмəк вə с.) зəрəрсизлəшдирилир. Механики үсул микроорганизмлəри мəhв етмир, лакин јолухманын гаршысыны алыр. Башга үсулларын тəтбиги мүмкүн олмадыгда к и м ј э в и үсулдан (бах *Дезинфексија маддəлəри*) истифадə едилир. Д. профилактик, чари вə сон олур. П р о ф и л а к т и к Д. хəстəликлəрин гаршысыны алмаг үчүн ичмəли вə ахар сулары, мағаза, hамам, вағзал биналарыны вə с. зəрəрсизлəшдирмəк мəгсəди илə санитар-епидемиоложи ст. шө'бəлəринин ишчилəри тəрəфиндəн мүнтəзəм апарылыр. Мүаличə мүəссисəлəриндə, хəстəнин мəнзилиндə апарылан Д. ч а р и Д., хəстəни хəстəханаја көндəрдикдəн вə ја хəстə өлдүкдəн сонра епидемик очагларда апарылан Д. с о н Д. адланыр.

ДЕЗИНФЕ́КСИЈА МАДДƏЛƏРИ — хəстəликтөрəдəн микроорганизмлəри вə мүхтəлиф инфексија төрəдичилəрини мəhв етмəк, инфексион хəстəлијə тутуланларын ев əшјаларыны (габ-гачаг, палтар, мебел вə с.), бинаны, нəгл. васитəлəрини вə с. зəрəрсизлəндирмəк үчүн ишлəдилəн кимјəви маддəлəр (сүлејмани, фенол, лизол, хлорамин, хлорлу əhəнк, формалин, спирт, hидрокен-пероксид, калиум-перманганат, риванол вə с.).

ДЕЗИНФЕ́КСИЈА СТАНСИЈАЛАРЫ —инфексион хəстəлијə тутулмушлары евакуасија едəн, əhалијə həр чүр *дезинфексија, дезинсексија* хидмəти көстəрəн тибб мүəссисəлəри. Əсас вəзифəси инфексија јајылмыш əразини, бинаны вə орадакы əшјаны, həмчинин инфексион хəстəлəри дашыјан нəгл. васитəлəрини зəрəрсизлəшдирмəк, мүаличəханаларда дезинфексија ишинин дүзкүн тəшкилинə нəзарəт етмəк вə с.-дир. Д.с. олмајан јерлəрдə онун ишини санитар-епидемиоложи ст.-нын дезинфексија шө'бəси көрүр. ССРИ-дə, о чүмлəдəн Азəрб.ССР-ин бүтүн р-нларында Д.с. фəалијјəт көстəрир.

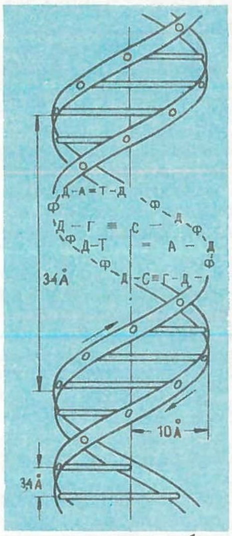
ДЕЗОДОРА́СИЈА (*дез*...+лат. odor—ij, гоху) — үзви туллантыларын чүрүмəсиндəн əмəлə кəлəн үфунəтли газлары зəрəрсизлəшдирмə. Д. тəбии вə сүн'и вентилјасија илə, канализасија системини дүзкүн гурмагла, пис гохулу газлары ағач көмүрү, торф вə с. васитəсилə зəрəрсизлəшдирмəклə, кимјəви тəркиблəрини оксидлəшдирмə вə ја парчалама јолу илə апарылыр. Бу мəгсəдлə ишлəдилəн кимјəви маддəлəрə (мəс., дəмир купоросу, хлорлу əhəнк, формалин, калиум-манганат вə с.) дезодоратор дејилир. Əн јахшы дезодоратор торфдур.

ДЕЗОКСИРИБО́ЗА— дезоксишəкəрлəрə мəнсуб карбоhидрат; дезоксирибонуклеин туршуларынын тəркибинə дахилдир.

ДЕЗОКСИРИБОНУКЛЕА́ЗА — дезоксирибонуклеин туршусунун hидролизиндə катализаторлуг едəн фермент. hидролазалар синфинə, фосфатазалар групуна аиддир. hејван, битки вə микроорганизмлəрин (бə'зи вируслардан башга) hүчејрəлəриндə олур.

ДЕЗОКСИРИБОНУКЛЕЙН ТУРШУСУ (ДНТ)—бүтүн чанлы hүчејрəлəрдə (башлыча олараг нүвəсиндə) олан *нуклеин туршусу*. Тəркибинə шəкəрлəрдəн дезоксирибоза, пурин əсасларындан исə аденин, гуанин, ситозин вə тимин дахилдир. həр hансы чанлы организмин гурулушу, инкишафы вə фəрди əламəтлəри hаггында кенетик информасијаны мүhафизə едиб сахламагда вə нəсилдəн-нəслə кечирмəкдə чох мүhүм биоложи рол ојнајыр. ДНТ препаратларыны hејван вə биткилəрин мүхтəлиф тохумаларындан, елəчə дə бактеријалардан вə тəркибиндə ДНТ олан вируслардан алмаг олар.

ДНТ фосфат туршусунун галығлары васитəсилə мүəјјəн ардычыллыгла бир-биринə бирлəшмиш чохлу д е з о к с и р и б о н у к л е о т и д

ДНТ молекулунун гоша спиралынын схеми (Ч. Уотсон вə Ф. Крик модели): А—аденин; Т—тимин; Г—гуанин; С—систозин; Д—дезоксирибоза; Ф—фосфат.

мономериндəн ибарəт биополимердир. Мүасир мүлаhизəлəрə көрə ДНТ молекулу спиралшəкилли гоша зəнчирдəн гурулмушдур. həмин зəнчирлəр бир-биринə комплементар əсаслар: аденинлə (А) тимин (Т) вə гуанинлə (Г) ситозин (С) hидрокен рабитəлəри вə hидрофоб гаршылыглы тə'сир гүввəлəри илə бирлəшмишдир. Комплементар əсаслар арасындакы спесифик hидрокен рабитəлəри ирси кејфијјəтин сахланмасы вə кəлəчəк нəслə өтүрүлмəсиндə принсипиал рол ојнајыр. həр hансы ДНТ зəнчириндə јүзлəрлə азот əсасы олур. Тəркибиндə чохлу мигдарда фосфат туршусу галығы олдуғу үчүн ДНТ гүввəтли чохəсаслы туршудур (полианиондур) вə о, тохумаларда мүхтəлиф дузлар шəклиндəдир. ДНТ мəhлулларыны гыздырдыгда, бирлəшмиш комплементар əсаслар арасындакы рабитə зəифлəјир, адəтəн 80—90°С-дə ики полинуклеотид зəнчири бир-бириндəн араланыр вə ДНТ биоложи активлијини итирир. Молекулунда пурин вə пиримидин əсасларынын олмасы ултрабəнөвшəји шүаларын күчлү удулмасына сəбəб олур.

ДНТ сəрбəст енержиси чох олан нуклеозидтрифосфатлардан ДНТ-полимераза ферментинин тə'сири илə биосинтез васитəсилə əмəлə кəлир. Əввəлчə полимерин кичик парчалары (hиссəлəри) синтез олунур, сонра онлар ДНТ-лигаза ферментинин тə'сири илə бирлəшиб, узун зəнчирлəр əмəлə кəтирир. Организмдəн кəнарда ДНТ-нин биосинтези үчүн дезоксирибонуклеозидтрифосфатын həр 4 типи, мүвафиг ферментлəр вə ДНТ-матриса иштирак етмəлидир. Бу реаксијаны илк дəфə

һәјата кечирән (1967) Америка алими А. Корнберг ферментатив синтез јолу илә организмдән кәнарда биоложи актив вирус ДНТ-си алмышдыр. 1968 илдә Х. Корана (АБШ) ДНТ структур кени—систрона ујғун кәлән полидезоксирибонуклеотид синтез етмишдир.

Ирсијјәт кенләри ДНТ молекулунун ајры-ајры һиссәләриндә нуклеотидләрин мүәјјән ардычыллыгда дүзүлүшүндән тәрәјир вә һәмин һиссәләрлә бирликдә бир фәрддән дикәринә кечир. Организмләрин ирси дәјишикликләри (мутасијалар) ДНТ-нин полинуклеотид зәнчиринин дәјишилмәси илә, јә'ни ондан азот әсасларынын чыхмасы вә ја онлара дахил олмасы илә әлагәдардыр. ДНТ молекулларынын гурулушунун ајдынлашдырылмасы вә онларын дәјишдирилмәси һејван, битки вә микроорганизмләрдә ирси дәјишикликләр јаратмаға, еләчә дә ирси гүсурлары арадан галдырмаға имкан верәчәкдир.

Әд.: Гочајев Н. М., Физика вә чанлы организм, «Физика вә ријазијјат тәдриси», 1962, 3-чү бурахылыш; Уотсон Дж., Молекулярная биология гена, пер. с англ., М., 1967; Химия и биохимия нуклеиновых кислот, под ред. И. Б. Збарского и С. С. Дебова, Л., 1968; Бернхард С., Структура и функция ферментов, пер. с англ., М., 1971.

ДЕЗУРБАНИЗМ (*дез*...+лат. urbanu—шәһәр) — шәһәрсалма илә әлагәдар 20 әсрдә јаранмыш чәрәјан. Д. бөјүк шәһәрләрин мүсбәт ичтимаи ролуну инкар едир, әһалинин шәһәр кәнарында јерләшдирилмәсини нәзәрдә тутур. Д. шәһәр илә кәнд арасында зиддијјәтләрин кәскинләшмәси вә капиталист шәһәрләриндәки бөһранла әлагәдар јаранмышды. 1920-чи илләрин сонунда бир сыра совет ме'марынын (М. Ј. Кинзбург, М. О. Барш вә б.) јарадычылығына Д. идејаларынын тә'сири олмушдур. Сосиолог М. Охитович өз нәзәри мәгаләләриндә шәһәркәнары автомобил јоллары бојунча бирадамлыг мәнзилләрдән ибарәт лентвары јашајыш мәскәнләри салынмасыны тәклиф едирди. Америка ме'мары Ф. Л. Рајтын «Гејб олан шәһәр» (1932) китабында вә «Бродејкр-сити» (1935) лајиһәсиндә Д. идејалары ардычыл вә долғун ифадәсини тапмышдыр. Һәмин лајиһәдә ичтимаи вә јашајыш биналарынын тәсәррүфат саһәләри арасында салынмасы тәклиф олунурду. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән (1939—45) сонра Д.-ин идејалары пејк-шәһәрләрин лајиһәләндирилмәсиндә гисмән әксини тапмышдыр.

ДЕИЗМ (фр. déisme; лат. deus—аллаһ) —«шәхси» аллаһа, ајинләрә вә һәр чүр динә инамы инкар едән, лакин аллаһы аләмин илк сәбәби вә јарадычысы һесаб едән тә'лим. Д.-ә көрә, аллаһ аләми јаратдыгдан сонра тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринин ганунаујғун кедишинә мүдахилә етмир. Беләликлә, Д., әсасында илаһи гүввә вә аллаһ илә инсанын даими үнсијјәти һаггында тәсәввүрләр дуран *теизмин*, аллаһ илә тәбиәти ејниләшдирән *пантеизмин* вә үмумијјәтлә, аллаһын мөвчудлуғуну инкар едән *атеизмин* әксинәдир. Д.-ин баниси инкилис философу лорд Черберидир (17 әср). Дин хадимләринин елм вә фәлсәфәни бүтүнлүклә динә табе етмәјә чәһд көстәрдикләри шәраитдә мүтәрәгги мүтәфәккирләр өз көрүшләрини бә'зән Д. пәрдәси алтында тәблиғ едирдиләр. Д. гејри-ардычыл материализм илә идеализм арасында тәрәддүд иди. «Деизм—һеч олмазса материалист үчүн—диндән јаха гуртармагдан өтрү әлверишли вә асан үсулдан башга бир шеј дејилдир» (Маркс К. вә Енкелс Ф., Дин һаггында, Б., 1958, сәһ. 50). 18 әсрдә маарифчи мүтәфәккирләр (Волтер, Руссо, Ч. Локк, Ч. Толанд, Радишшев вә б.) деист олмушлар. Д.-дән азадфикирлилик формасы кими идеалист философлар (Лејбнитс, Јум) вә дуалистләр дә истифадә етмишләр.

19 әсрдә елми вә атеист биликләрин кениш јајылмасы илә Д. мүтәрәгги әһәмијјәтини итирмишдир. Мүасир буржуа философлары Д.-дән динә бәраәт газандырмағ мәгсәдилә истифадә едирләр.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Дин һаггында, Б., 1958.

ДЕЈВИС, Девис (Davis) Чон (тәгр. 1550, Сандрич—29.12.1605, Малакка јахынлығында)—инкилис дәниз сәјјаһы. Атлантик океанындан Сакит океана Шимал-Гәрб кечидини тапмаг мәгсәди илә 3 дәфә дәниз сәјаһәтинә чыхмыш (1585—87), лакин һәмин јолу тапа билмәмишдир. Гренландијанын г. саһилини (73° шм.е.-нәдәк) вә Лабрадор ј-а-нын ш. саһилини өјрәнмишдир. Гренландијадан г.-дә олан вә сонрадан онун ады илә адландырылмыш боғазы, 1591—92 илләрдә исә Фолкленд а-рыны кәшф етмишдир.

ДЕЈВИС БОҒАЗЫ (Davis Strait)—Гренландија вә Баффин Торпағы а-ры арасында боғаз. Шимал Бузлу океанынын Баффин дәнизини Атлантик океаны илә бирләшдирир. Уз. 1000 *км*, ән дар јери 330 *км*. Дәринлији 446 *м*-ә гәдәрдир. Үзән бузлар вә ајсберглэр олур. Чон *Дејвисин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

ДЕЈВИС ДӘНИЗИ (Davis Sea)—Антарктида саһилләриндә Һинд океанынын һиссәси. 87° вә 98° ш.у.-лары арасындадыр. Дәринлији 1300 *м*-ә гәдәрдир. Дузлулуғу 33—33,5‰. Ил боју бузла өртүлү олур. Д.д. саһилиндә (Правда саһили) совет Антарктика експедисијасынын «Мирны» рәсәдханасы вә гәс. салынмышдыр (1956). Д.д.-ни 1912 илдә Д. Моусонун Австралија експедисијасы кәшф етмишдир. Д.д. експедисија кәмисинин («Аврора») капитаны Ч. К. Дејвисин шәрәфинә адландырылмышдыр.

ДЕЈИШМӘ—ашыг јарадычылығында *мушаирә* формасы, ики ашығын јарышы. Д.-дә ашыглар сәнәткарлыг бачарығыны, исте'дадыны, дүнјакөрүшүнү, билијини нүмајиш етдирирләр. Д.-нин дөрд мәрһәләси вар. Д. «әкәр ашыг исән бу мејдана кәл» дә'вәти илә башлајыр. 2-чи мәрһәләдә ашыглар гаршылашырлар; буна һәрбә-зорба дејилир. 3-чү мәрһәләдә ашыглар ше'р техникасыны нүмајиш етдирирләр; илк сөзү сөјләјән ашыг һансы рәдифдә, һансы һава үстүндә охуса, икинчи ашыг да о рәдифлә, о һава үстүндә охумалыдыр. 4-чү мәрһәләдә Д. кулминасија нөгтәсинә чатыр; буна гыфылбәнд дејилир. Д.-дә даһа чох бәдаһәтән ше'р сөјләмәји бачаран устад ашыглар галиб кәлир. Ашыг Әсәскә Ашыг Һүсејн Бозалганлы вә б.-нр, Д.-ләри мәшһурдур. Д.-дән халг дастанларында (Валеһлә Зәрнкарын, Шаһ Исмајылла Әрәбзәнкинин, Хәстә Гасымла Ләэки Әһмәдин Д.-ләри) вә јазылы әдәбијјатда да (Вагифлә Видадинин мүшаирәси вә с.) истифадә едилир.

Әд.: Һәкимов М., Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатындан хүсуси курс, Б., 1975.

«ДЕЈЛИ УОРЛД» («The Daily World»)—АБШ-да күндәлик марксист гәзет. «Уоркер» («The Worker») гәзетинин давамчысы. 1968 илин ијулундан Нју-Јоркда нәшр едилир. «Д.у.» АБШ-ын дахили вәзијјәтинә, бејнәлхалг һадисәләрә даир мә'луматлары, АБШ Коммунист Партијасынын рәсми сәнәдләрини, онун рәһбәрләринин вә тәрәггипәрвәр ичтимаи хадимләрин чыхышларыны дәрч едир. «Д.у.» АБШ зәһмәткешләринин мәнафејини мүдафиә едәрәк, өлкәнин дахилиндәки иртичачы гүввәләрә, Америка империализминин тәчавүзкар сијасәтинә гаршы чыхыш едир. Тиражы 37 мин нүсхәдир (1977).

ДЕЈМОС—Марс планетинин пејки; диаметри 6 *км*, Марсдан мәсафәси 23 500 *км*-дир. Американ астроному Е. Һолл кәшф етмишдир (1877).

ДЕЈНЕКА Александр Александрович (20.5.1899, Курск—12.6.1969. Москва)—совет бојакары вә графики. ССРИ халг рәссамы (1963). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1947; 1962—66 илләрдә витсе-президент). Ленин мүкафаты лауреаты (1964). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969). 1960 илдән Сов. ИКП үзвү.

Москвада Али Бәдии-Техники Е'малатханаларда охумуш (1920—25), В. А. Фаворски вә И. И. Нивинскинин шакирди олмушдур. Д. һәлә јарадычылығынын илк илләриндән әмәк, сәнаје техникасы, шәһәр һәјаты, идман вә с. мөвзулара мүрачиәт едәрәк јени инсанын, совет адамынын әһвали руһијјәсини ифадә етмәјә сә'ј көстәрмишдир («Донбасда», 1925, «Ана», 1932, «Кәләчәк тәјјарәчиләр», 1938; һәр үч әсәр Третјаков галерејасындадыр, Москва; «Тохучу гадынлар», 1927, «Дәнизин саһилиндә», 1956—57; һәр ики әсәр Рус музејиндәдир, Ленинград; «Донбас. Наһар фасиләси», 1935, Лат.ССР Рәссамлыг Музеји, Рига). Д.-нын ән јахшы таблолары Вәтәндаш мүһарибәси вә Бөјүк Вәтән мүһарибәси һадисәләринә һәср олунмушдур («Петроградын мүдафиәси», 1928, ССРИ Силаһлы Гүввәләри Мәркәзи Музеји, Москва; «Севастополун мүдафиәси», 1942, Рус музеји). Бу әсәрләрдә инкилаб вә Вәтән мүдафиәчиләринин мәтанәти, гәһрәманлығы екс олунур. Д.-нын јарадычылығында монументал бојакарлыг вә мозаика да мүһүм јер тутурду [Москва метрополитенинин «Мајаковски» (1938—39) вә «Новокузнетскаја» (1943) ст.-ларынын мозаикаплафонлары, Гурултајлар сарајынын фојесиндәки фриз (1960—61), «Хоккејчиләр» (1959—60), «Сағычы» (1962) мозаикалары вә с.]. Д-нын «Кәнчлик» (1961—62) әсәри Р. Мустафајев ад. Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Музејиндә сахланылыр. Педагожи фәалијјәт дә көстәрмишдир. 1970 илдә Курск Шә-

кил Галерејасына Д.-нын ады верилмишдир. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 368—369

Әд.: Маца И. Л., А. Дейнека, М., 1959; А. Дейнека [Альбом], М., 1973.

ДЕЈО́К, Дајаукку—Ашшур (Ассурија) мәнбәләринә көрә *Маннанын* Мадај вил.-нин һакими. Һеродотун мә'луматына көрә Мидија дөвләтинин вә һөкмдар сүлаләсинин баниси. 53 ил һөкмдарлыг етмишдир. Екбатана ш.-ни дә Д. салдырмышды. Ассуријаја гаршы чыхмыш Д.-у Мадај вил.-ни әлә кечирән Ашшур һөкмдары II Саргон [е.ә. 722—705] е.ә. 715 илдә аиләси илә бирликдә Суријанын Амат ш.-нә сүркүн етмишди. Еһтимала көрә Д. әввәлләр Маннадан асылы чанишин олмуш, сонралар II Саргона гаршы чыхараг Мидијада һакимијјәти әлә алмышды. Мидија һөкмдарлары сүлаләси Д.-ун нәслиндән идиләр.

Әд.: Дьяконов И. М., История Мидии, М.—Л., 1956; Алиев Играр, История Мидии, Б., 1960; Кашкай С. М., Из истории Маннейского царства, Б., 1977.

ДЕЈР ӘЗ-ЗАВР (әр. دیرالزور) — Суријада шәһәр. Дејр әз-Завр мүһафазасынын инз. м. Фәрат чајы саһилиндәдир. Автомобил јоллары говшағы. Әһ. 66,1 мин (1970). Тичарәт-нәгл. мәнтәгәси. Инкишаф етмиш памбыгчылыг р-нунун мәркәзидир.

ДЕЈР ӘЛ-БӘҺРИ (әр. دیرالبحری)—Мисирдә вади. Фива ш.-нин јахынлығындадыр. 1881 илдә бурада франсыз мисиршүнасы Г. Масперо тәрәфиндән Јени. чарлыг дөврү фир'онларынын бир нечә јералты сәрдабасы тапылмышдыр. Д.-дә 1893—98, 1903—08 (Е. Навил, Исвечрә), 1911—31 (фасиләләрлә; Метрополитен-музеј, АБШ), 1961—66

Дејр әл-Бәһри. Мәликә Һатшепсут мәбәдинин сүтун сырасы. Е.ә. 15 әсрин әввәли.

(К. Михалковски, Полша) илләрдә газынты ишләри апарылмышдыр. Фир'он I Ментуһотепин (е.ә. 21 әср) вә мәликә Һатшепсутун (е.ә. 15 әсрин әввәли, ме'мар Сенмут; һазырда бәрпа ишләри апарылыр) мә'бәдләри ашкар едилмишдир. Сонунчу мә'бәддән чохлу һејкәлтәрашлыг әсәрләри, мәликә Һатшепсутун һејкәл-портретләри, үзәриндә јүрүш тәсвирләри олан релјефләр тапылмышдыр. Д.-дә III Тутмосун мә'бәд ансамблы (е.ә. 15 әср), папируслар, диварлар вә дашлар үзәриндә јазылар ашкар едилмишдир.

Әд.: Матье М. Е., Искусство Древнего Египта, М.—Л., 1961.

ДЕЈТЕ́РИУМ (лат. Deuterium, јун. deuteros—икинчи сөзүндән), ағыр һидрокен, D, ^2H—*һидрокенин* күтлә әдәди 2 олан сабит изотопу. Тәбии һидрокендә гатышыг һалында (0,014—0,015%) олур. Д. атомунун нүвәси *дејтрон* адланыр. О, бир *протон* илә бир *нејтрондан* ибарәтдир. Д. атомунун күтләси ади һидрокен (^1H, *протиум*) атомунун күтләсиндән тәгр. ики дәфә чох олдуғу үчүн онларын хассәләри бир-бириндән хејли фәргләнир. Д. оксикенлә *ағыр су* D_2O вә һидрокен-пероксидә нисбәтән давамлы олан дејтериум-пероксид D_2O_2 әмәлә кәтирир.

Сәнаједә Д.-у су илә һидрокен-сулфид арасында кедән изотоп мүбадиләси, маје һидрокенин ректификасијасы вә сујун чохпилләли електролизи јолу илә алырлар (бах *Изотопајырма*). Елми-тәдгигат ишләриндә Д. изотоп индикатору кими ишләдилир. Ағыр су атом реакторларында нејтрон јавашыдычысы вәзифәсини көрүр. Д.-у 1932 илдә Америка алими Һ. Јури әмәкдашлары илә бирликдә кәшф етмишдир.

Әд.: Некрасов Б. В., Основы общей химии, т. 1—2, М., 1973; Реми Г., Курс неорганической химии, т. 2, М., 1974.

ДЕ́ЈТОН, (Dayton)—АБШ-ын Оһајо штатында шәһәр. Мајами чајы саһилиндәдир. Ири сәнаје мәркәзи вә нәгл. говшағы. Әһ. 233 мин (1974). Машынгајырма (авиасија, електроника аваданлығы, һесаблајычы машынлар вә с.), резин вә кағыз сәнајеси мүәссисәләри, ун-т вар. Д. АБШ-ын космонавтика саһәсиндә мүһүм тәдгигат мәркәзидир.

ДЕЈТРО́Н, дејтон — ағыр һидрокен атомунун (дејтериумун) нүвәси. ^2H, D вә ја *d* илә ишарә олунур. Д. мүрәккәб нүвәләрин ән садәси олуб, бир протон вә бир нејтрондан ибарәтдир $\left({}^2_1H \rightarrow {}_1p^1 + {}_0n^1\right)$. Д.-ун күтләси 2,014102 а.к.в., рабитә енержиси $E = 2,23$ *Мев*, спини $S = 1$, магнит моменти $\mu = 0,8574\ \mu_0$ вә електрик квадрупол моменти $Q = 2,74 \cdot 10^{-27}$ *см*²-дир (μ_0—*нүвә магнетонудур*). Д. нәзәријјәсинә көрә онун әсас һалы 96% $^3S_1$ вә 4% ${}^3_1D$ һалларынын гарышығындан ибарәтдир. Нүвә гүввәләринин спиндән асылылығы вә гисмән гејри-мәркәзи олдуғу Д. нәзәријјәсиндән алыныр. Д. һидрокенин дикәр ифрат ағыр изотопу тритон $\left({}^3_1H\right)$ илә бирликдә истилик нүвә реаксијасында јаначаг ролуну ојнајыр.

Әд.: Шпольский Э. В., Атомная физика, М., 1974.

ДЕ-ЈУ́РЕ (лат. de jure — һүгуги) — бејнәлхалг һүгугда дөвләти вә јахуд һөкумәти там рәсми таныма. Бах һәмчинин *Де-факто*, *Дөвләти таныма*.

ДЕКА... (јун. déka—он)—әсас өлчү ваһидинин 10 дәфә артырылдығыны билдирән өнлүк. *да* вә ја *da* илә ишарә олунур; мәс., 1 *дал* (декалитр)=10 *л*.

ДЕКА́БР (лат. december, decem—он) —*Григори тәгвиминдә* илин 12-чи ајы (31 күн). *Јули тәгвими* һәјата кечириләнәдәк 10-чу ај иди.

ДЕКА́БР СИЛАҺЛЫ ҮСЈАНЛАРЫ (1905)—*Русијада 1905—07 илләр ингилабынын* ән јүксәк инкишаф мәрһәләси. «Бу мүһарибә партијаларын вә ја групларын субјектив ирадәсилә дејил, 1905-чи илин јанварындан башлајараг һадисәләрин бүтүн кедишилә һазырланырды» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 16, сәһ. 405). Силаһлы үсјаны һазырламагда РСДФП 3-чү гурултајы гәрарларынын, В. И. Ленинин көстәришләринин бөјүк әһәмијјәти олду. Үсјана һазырлыг саһәсиндә әмәли иши РСДФП МК-нын Техники групу көрүрдү. Партија комитәләри јанында һәрби вә дөјүш тәшкилатлары (бах *Болшевикләрин һәрби вә дөјүш тәшкилатлары*) јарадылмышды. Үсјанын әсас гүввәси фәһләләрин дөјүш дружиналары, үсјанчы кәндли дәстәләри вә ингилаба гошулмуш әскәрләр олмалы, онун һазырланыб кечирилмәсиндә Советләр мүһүм рол ојнамалы иди. *Үмумрусија Октјабр сијаси тә'тили (1905)* фәһлә синфини биласитә силаһлы үсјана кәтириб чыхарды. Силаһлы мүбаризәдә Москва пролетариаты һәлледичи рол ојнады. Москва болшевикләринин декабрын 5-дә чағырылмыш конфрансы ајын 7-дә үмуми тә'тилә башламағы вә ону силаһлы үсјана чевирмәји гәрара алды. Декабрын 6-да Москва Совети дә белә гәрар чыхарды. Декабрын 7-дә 100 мин, декабрын 8-дә исә 150 мин нәфәр тә'тилә чыхмышды. Декабрын 9-да ахшам Москвада тә'тил силаһлы үсјана чеврилди. Һәр јердә баррикадалар јарадылмышды; бунлары тәгр. 2 мин силаһлы, 4 мин силаһсыз дружиначы мүдафиә едирди. Дружиначылар 9 күн жандарм вә гошунун һүчумларыны дәф етдиләр. Преснја үсјанын мәркәзинә чеврилди. Декабрын 8-дә Петербургда башлајан тә'тилдә 110 мин фәһлә иштирак едирди. Лакин тә'тилчиләрин гүввәси түкәнирди. Һөкумәт ингилабчылары күтләви һәбсә алыр, меншевикләрин рәһбәрлик етдији Петроград Совети көзләмә тактикасы јеридирди. Чар Петрограддан Москваја әлавә гошун көндәрмәк имканы газанды. Москва гарнизону тәрәддүд едирди вә команданлыг әскәрләри казармалардан чыхмаға гојмады. Бу, әслиндә ингилабын наилијјәти олса да, үсјанын мүвәффәгијјәти үчүн кифајәт дејилди. Москва Совети декабрын 18-дә силаһлы үсјаны, 19-да исә тә'тили дајандырмағы гәрара алды. Үсјанчылар хејли итки верди. Натамам мә'лумата көрә 1059 нәфәр, о чүмләдән 137 гадын өлдүрүлмүшдү.

Москва үсјаны дикәр шәһәрләр үчүн сигнал олду. Ростов-Донда фәһләләрин дөјүш дружиналары декабрын 13-дән 20-дәк чар гошунлары илә вурушду. Новороссијскдә Фәһлә Депутатлары Совети ики һәфтә һакимијјәти әлдә сахлады (бах *«Новороссијск республикасы»*). Күрчүстанда Гуријаны үсјан бүрүмүшдү [бах *Гурија үсјаны (1905)*]. Харковда үсјана (декабрын 12-дә башланмышды) РСДФП-нин болшевик комитәси рәһбәрлик едирди. Краснојарск вә Читада үсјана әскәрләр дә гошулдулар (бах *«Краснојарск республикасы»*, *«Чита республикасы»*). Прибалтика шәһәрләриндә (Рига вә с.), Нижни Новгородда, Пермдә дә үсјанлар олду. Декабрын 14-дә Бакыда башлајан үмуми сијаси тә'тил шәһәрин бүтүн р-нларыны бүрүдү. Лакин меншевик-цендриковчуларын оппортунист вә позучулуг сијасәти үзүндән бу мүбаризә силаһлы үсјана чеврилмәди. Чар һөкумәти үсјанлары тәгр. ај јарыма јатыртды. Үсјанларын мәғлубијјәтинин әсас сәбәби кәндлиләрин вә ордунун фәһләләрлә биркә үсјана галхмамасы иди. Москвада пролетариат ордуну өз тәрәфинә чәкә билмәди. Үсјана рәһбәрлик күтләләрин артан кортәбии һәрәк-

тындан кери галырды. Мүхтәлиф шәһәрләрдәки үсјанлар чаризмә гаршы ваһид Үмумрусија силаһлы үсјанына чеврилмәди. Үсјанчылар һүчума кечмир, мүдафиә олунурдулар. Онларын силаһлы мүбаризә тәчрүбәси јох иди, силаһ чатышмырды. Декабр ингилаби һадисәләриндән бөјүк силаһлы мүбаризә тәчрүбәси газанан зәһмәткеш күтләләр баша дүшдүләр ки, «ән бөјүк гурбанлар верилмәдән азадлыг әлдә едилмир, чаризмин силаһлы мүгавимәти силаһла гырылмалы вә әзилмәлидир» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 10, сәһ. 331).

Үсјан болшевикләр вә меншевикләр тәрәфиндән мүхтәлиф чүр гијмәтләндирилди. Меншевикләрин лидери К. В. Плеханов дејирди ки, силаһа әл атмаг лазым дејилди. В. И. Ленин исә көстәрирди: «Әксинә, силаһа даһа гәтијјәтлә, даһа чидди вә даһа әзмлә әл атмаг лазым иди, бир тәк динч тә'тилин кифајәт олмадығыны, гәти вә амансыз силаһлы мүбаризәнин зәрури олдуғуну күтләләрә анлатмаг лазым иди» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 13, сәһ. 416). Д. с. ү.-нын тәчрүбәсиндән нәтичә чыхаран болшевикләр үсјана сәнәт кими јанашмағы өјрәнир, фәһлә синфинә дә буну өјрәдирдиләр. В. И. Ленин Д.с.ү.-нын тәчрүбәсини гијмәтләндирәрәк јазырды: «Үмумдүнја тарихиндә биринчи дәфә олараг ингилаби мүбаризә елә бир јүксәк инкишаф дәрәчәсинә вә елә бир гүввәјә чатмышды ки, силаһлы үсјан күтләви тә'тиллә, бу спесифик пролетар силаһы илә бирләшмиш һалда мејдана чыхмышды. Ајдындыр ки, бу тәчрүбәнин б ү т ү н пролетар ингилаблары үчүн дүнја әһәмијјәти вардыр» (Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 345).

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ.1, сәһ. 100); Гулијев Ч. Б., Империализм дөврүнүн биринчи халг ингилабы, Б., 1975; Һәсәнов И., Русија пролетариатынын ингилаби рәшадәти, «Азәрбајчан коммунисти», 1975, № 12; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 2, М., 1966; История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 6, М., 1968; Яковлев Н. Н., Вооруженные восстания в декабре 1905 года, М., 1957; Самедов В. Ю., Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане, ч. 2, Б., 1966; Первая русская революция 1905—1907 гг., Л., 1976.

ДЕКАБРИСТЛӘР—1825 илин декабрында мүтләгијјәт вә тәһкимчилијә гаршы үсјан галдырмыш рус задәкан ингилабчылары (үсјан декабрда башландығына көрә иштиракчылары Д. адландырмышлар). Д. үсјаны Русијада ингилаби һәрәкатын илк дөврүнүн башланғычы олмушдур. Русијада феодал-тәһкимчилик гурулушунун сүгуту зәмининдә јетишмиш Д. һәрәкаты «вахты кечмиш феодал-мүтләгијјәтчи тә'сисатын сүр'әтлә дағылдылмасы» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 21, сәһ. 141) дөврүндәки мүбаризәнин үзви һиссәси иди. Русијада азадлығын илк чарчыларынын задәкан ингилабчылары олмасы рус буржуазијасынын зәифлијиндән ирәли кәлирди. *Вәтән мүһарибәси* (*1812*), 1813—14 илләрдә Авропадакы һәрби әмәлијјатлар кәләчәк Д. һәрәкатынын баниләри вә бир чох фәал үзвләри үчүн мүәјјән дәрәчәдә сијаси мәктәб олду. Онлар «Наполеон мүһарибәләри заманы Авропанын демократик идејалары илә таныш олмушдулар» (јенә орада, ч. 23, сәһ. 264). 1816 илдә забитләрдән А. Н. Муравјов, С. П. Трубецкој, И. Д. Јакушкин, Серкеј вә Матвеј Муравјов-Апостол гардашлары, Н. М. *Муравјов* Петербургда илк кизли сијаси чәмијјәт («Ничат иттифагы»; 1817 илдән «Вәтәнин һәгиги вә сәдагәтли оғуллары») тәшкил етдиләр. Сонралар иттифага П. И. *Пестел* вә б. (тәгр. 30 нәфәр) дахил олду. 1818 илин әввәлиндә Москвада јени кизли чәмијјәт («Фираванлыг иттифагы») јаранды. 1820 илдә иттифаг респ. гурулушуна тәрәфдар чыхды. Орду, чеврилишин әсас гүввәси сајылырды; чәмијјәтин үзвләри бу ишә рәһбәрлик етмәли идиләр. Д.-ин фикринчә, ингилаб халг үчүн, лакин халгын иштиракы олмадан едилмәли иди. Бу, онларын синфи мәһдудлуғундан, халг ингилабындан горхмасындан ирәли кәлирди. 1821 илдә «Фираванлыг иттифагы» бурахылды, ики јени чәмијјәт — *Декабристләрин чәнуб чәмијјәти* вә *Декабристләрин шимал чәмијјәти* јарадылды. Шимал чәмијјәти Мүәссисләр мәчлиси идејасыны мүдафиә едирди. Үмуми конститусија әсасларыны ишләјиб һазырламаг үчүн 1826 илдә чәмијјәтләрин гурултајыны чағырмаг нәзәрдә тутулурду. 1825 илин нојабрында чар I Александр гәфләтән өлдү. Хаинләр Д.-ин чыхыша һазырлашдыглары барәдә һөкумәтә хәбәр вермишдиләр. Тезликлә күтләви һәбсләр башлаја биләрди. Декабрын 13-дә П. Пестел һәбс олунду. Д. 1825 ил декабрын 14-дә, I Николајын андичмә күнү чыхыш етмәји гәрара алдылар. С. Трубецкој кәләчәк үсјанын «диктатору» сечилди. Декабрын 14-дә ингилаби гошунлар Д.-ин командалығы алтында Сенат мејданына топланмалы вә сенаторларын, Дөвләт шурасынын үзвләринин чара сәдагәт анды ичмәсинә мане олмалы идиләр. Сонра исә сенаторлар чар һөкумәтинин девирилдијини е'лан етмәли вә рус халгына манифест имзаламалы идиләр (манифестин гарамасы һәбс заманы Трубецкојдан тапылмышды вә үсјанын мәгсәдини ајдынлашдыран ән мүһүм сәнәдләрдәндир). Манифест чар һөкумәтини девирмәји, тәһкимчилијин ләғвини, бүтүн вәтәндашлара һүгуг бәрабәрлији, мәтбуат, дин азадлығы верилмәсини, Русијанын кәләчәк сијаси гурулушуну мүәјјән етмәк үчүн Мүәссисләр мәчлиси чағырылмасыны нәзәрдә тутурду. Декабрын 14-дә сәһәр саат 11-дә лејбгвардија Москва полку, сонра исә лејб-гвардија Гренадер полку вә гвардија дәниз екипажы Сенат мејданына кәлди. Мејдана 30 забитин рәһбәрлији илә тәгр. 3 мин әскәр топланмышды. Сенат мејданына үсјанчылардан гат-гат чох чамаат да јығылмышды.

Лакин артыг кеч иди, андичмә мәрасими сәһәр тездән гуртармышды. С. Трубецкој да хәјанәт едиб, мејдана кәлмәди. Д. мәгсәдләринә наил ола билмәдиләр. Үсјанчыларын фәалијјәтсизлијиндән истифадә едән I Николај өзүнә садиг гошунлары мејдана јығды. Әввәлчә үсјанчылар һөкумәт гошунларынын һәмләләрини дәф етдиләр. Лакин ахшама јахын I Николај топлардан атәш ачмағы әмр етди; үсјан дармадағын олунду. Рәсми мә'лумата көрә 80-дән артыг адам өлдүрүлмүшдү, әслиндә исә өләнләрин сајы чох иди. Кечәјәдәк үсјан артыг јатырылмышды.

Декабрын 25-дә Петербургда үсјанын мәғлубијјәт хәбәрини алан Чәнуб чәмијјәтинин үзвләри чыхыш етмәк гәрарына кәлдиләр. С. И. Муравјов-Апостол вә М. П. *Бестужев-Рјумин* Чернигов полкуну үсјана (1825 ил, 29 декабр—1826 ил, 3 јанвар) галдырдылар. Үсјанчылар Василков ш.-ни тутдулар, лакин дикәр полклар онлары мүдафиә етмәди. Бу үсјан да јатырылды. Д.-ин иши үзрә 579 нәфәр мәһкәмәјә верилди. Һәбс олунанлары I Николај шәхсән өзү диндирирди. Мәһкәмә просеси гапалы вә чох кизли шәраитдә апарылырды. Үсјанын 5 әсас башчысы—Пестел, С. Муравјов-Апостол, Бестужев-Рјумин, Рылејев вә Каховски әввәлчә шаггаланмаға мәһкум олунду. Лакин чар бу орта әср чәзасынын Авропада бурахачағы тә'сирдән чәкинәрәк, ону дар ағачындан асылмаг һөкмү илә әвәз етди. 1826 ил ијулун 13-дә һөкм јеринә јетирилди. Д.-дән 121 нәфәри Сибирә каторгаја вә сүркүнә көндәрилди. Тәгр. 1000 әскәр чисмани чәзаја мә'руз галды; бә'зиләри Сибирә сүркүн едилди. Тәгр. 2000 әскәр Гафгаза—дағлыларла мүһарибәјә көндәрилди. Чәтинлик вә мәһрумијјәтләрә бахмајараг, Д.-дән чохунун гадынлары әрләринин далынча көнүллү оларaг Сибирә кетдиләр.

Д. үсјаны Русијанын ингилаби һәрәкат тарихиндә мүһүм јер тутур. Бу, «Русијада чаризмә гаршы илк ингилаби һәрәкат» (јенә орада, сәһ. 261) иди. В. И. Ленин Русијада ингилаби һәрәкат тарихинин дөврләрә бөлүнмәсини Д.-дән башламыш вә декабристләрдән Кертсенә гәдәр олан биринчи дөврү задәкан ингилабчылар дөврү адландырмышдыр. Бу ингилабчылар халгдан чох узаг идиләр. Лакин онларын иши нәтичәсиз галмады, дөврүн габагчыл хадимләри олан бу адамлар халгын ојанмасына көмәк етдиләр.

1975 илдә Д. үсјанынын 150 иллији гејд олунмушдур.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 100); Чәфәров М., Азәрбајчан-рус әдәби әлагәләри тарихиндән, Б., 1964; Восстание декабристов. Материалы и документы, т. 1—14, М.–Л., 1925—76; История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 4, М., 1967; Нечкина М. В., Движение декабристов, т. 1—2, М., 1955; јенә онун, Декабристы, М., 1975; Садыхов М., Писатели-декабристы и Азербайджан, Б., 1967; јенә онун, Русские писатели об Азербайджане, Б., 1970; Окунь С. Б., Декабристы, М., 1972; Орлик О. В., Декабристы и европейское освободительное движение, М., 1975; Исторические записки, т. 96 (К 150-летию восстания декабристов), М., 1975; Декабристы и русская культура, Л., 1976.

ДЕКАБРИСТЛӘРИН ЧӘНУБ ЧӘМИЈЈӘТИ — декабристләрин кизли ингилаби тәшкилаты (1821—26). Тулчин ш.-ндә (индики УССР-ин Винница вил.-ндә) јарадылмышды. Рәһбәрләри: П. И. *Пестел*, А. П. Јушневски вә Н. М. *Муравјов* (Шимал чәмијјәтинин нүмајәндәси кими), фәал үзвләри С. И. вә М. И. Муравјов-Апостол гардашлары, М. П. *Бестужев-Рјумин*, С. Г. Волконски вә б. иди. Чәмијјәтин програмыны («Русскаја Правда») П. И. Пестел һазырламышды. Д.ч.ч. Шимал чәмијјәти илә әлагә сахлајырды. 1825 илин пајызында Д.ч.ч. илә Бирләшмиш славјанлар чәмијјәти (1823 илдә Украјнада јаранмышды) бирләшди.

Əд.: бах *Декабристләр* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ДЕКАБРИСТЛӘРИН ШИМАЛ ҸӘМИЈЈӘТИ — декабристләрин ән бөјүк кизли тәшкилаты (1821—25). Петербургда јарадылмышды. Баниләри: Н. М. *Муравјов*, Н. И. Тургенев, М. С. Лунин, С. П. Трубетској, Ј. П. Оболенски. Ҹәмијјәтин мө'тәдил ҹинаһына Н. М. Муравјов, демократик вә радикал истигамәтинә К. Ф. *Рылејев* башчылыг едирди. Д.ш.ч.-нин мүһүм идеоложи сәнәди Н. М. Муравјовун Русијада ингилаби дәјишикликләр програмыны нәзәрдә тутан «Конститусија»сы иди (лакин ҹәмијјәтин ваһид програмы кими гәбул олунмамышды). 1824 илин сонундан рәһбәр мөвге икинҹи истигамәтә мәхсус иди. Д.ш.ч. Ҹәнуб ҹәмијјәти илә әлагә сахлајырды.

Əд.: бах *Декабристләр* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ДЕКА́ДА (фр. décade — онкүнлүк)— 1) онкүнлүк. Бөјүк Франса ингилабы тәгвиминдә һәфтә Д. илә әвәз едилмишди; 2) он нәфәрдән ибарәт груп; 3) он күн давам едән һәр һансы бир ичтимаи һадисә, тәдбир (мәс., Азәрб. әдәбијјаты Д.-сы, Украјна инҹәсәнәти Д.-сы вә с.).

ДЕКАДЕНТЛИК (фр. décadent—тәнәззүл, дүшкүнлүк)—19 әсрин сону—20 әсрин әвәлләриндә әдәбијјат вә' инҹәсәнәтдә буржуа антиреалист ҹәрәјаны. *Символизм, кубизм, сүрреализм* вә абстраксионизм истигамәтләринә хас ҹәһәтдир. Д.-ин сәҹијјәви әламәтләри әдәбијјат вә инҹәсәнәти керчәкликдән тәҹрид етмәк, ифрат фәрдијјәтчилик вә пессимизми јајмаг, ичтимаи һәјата е'тинасызлыг, антиһуманист вә антидемократик мејлләр ашыламагдыр. Д. «халис сәнәт» («сәнәт сәнәт үчүн»дүр) идејасыны тәблиғ едир. Д. термини тәкҹә тәнәззүл кечирән буржуа сәнәтини дејил, һәмчинин шәхсијјәтин көрүшләриндәки, әһвали-руһијјәсиндәки дүшкүнлүјү, онун антисосиал давранышыны ифадә едир. Д.-ин нәзәри әсасы субјектив идеализмдир (һәјат фәлсәфәси, екзистенсиализм вә с.).

Д. илк дәфә франсыз символист шаирләринин (П. Верлен, А. Рембо, С. Малларме вә б.), сонралар исә П. Валери, П. Клодел, А. Жид вә б.-нын јарадыҹылығында тәзаһүр етмишдир. Д. мејлләри Д. Г. Россетти, Х. Хант, А. Суинберн, О. Уајлд (Б. Британија), Ҹ. Пасколи, Г. Д'Аннунсио (Италија), М. Метерлинк (Белчика), Г. Һофманстал, Р. М. Рилке (Австрија), М. Пруст (Франса) вә б.-нын әсәрләриндә дә әксини тапмышдыр.

Русијада Д. символист шаирләрин (Н. Мински, Д. Мережковски, З. Киппиус), һабелә В. Брјусов, К. Балмонт, Л. Н. Андрејев вә б.-нын јарадыҹылығында өзүнү көстәрмишдир. Д. мејлләри 1905—07 илләр ингилабынын мәғлубијјәтиндән сонра даһа кениш јајылмышды. Л. Н. Толстој, В. Г. Короленко, М. Горки, В. В. Стасов, В. В. Воровски, К. В. Плеханов вә б. Д.-јә гаршы фәал мүбаризә апармышлар. Совет әдәби-бәдии тәнгиди бу мүбаризәни давам етдирмишдир. Д.-ин бир чох мотивләри мүасир модернист ҹәрәјанларда (бах *Модернизм*) әксини тапмышдыр. Мүтәрәгги реалист әдәбијјат вә инҹәсәнәт, биринҹи нөвбәдә, сосиалист реализми инҹәсәнәти Д.-јә гаршы ардыҹыл мүбаризәдә инкишаф едир. Әдәбијјат вә инҹәсәнәтдә дүшкүнлүк әлејһинә чыхан марксист-ленинчи естетика идејалылыг, хәлгилик вә партијалылыг принсипләрини рәһбәр тутур.

Əд.: Ленин В. И., Әдәбијјат һаггында, Б., 1970; јенә онун, Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты, Әсәр. там күллијјаты, ҹ. 12; Плеханов Г. В., Искусство и общественная жизнь, в его кн.: Литература и эстетика, т. 1, М., 1958; Горький М., Поль Верлен и декаденты, Собр. соч., т. 23, М., 1953; Воровский В. В., Эстетика. Литература. Искусство, М., 1975.

ДЕКАЛКОМА́НИЈА (фр. décalcomanie— көчүрмә шәкилләр)—кағыз, тахта, метал, чини вә с. сәтһинә көчүрүлмәси нәзәрдә тутулан шәкилләрин (мәс., көчүрмә ушаг шәкилләри, малларын үзәринә вурулан нишан, јахуд үстүнә јапышдырылан јарлыгларын) полиграфик һазырланма үсулу. Д.-да тәсвир јапышган гаты илә өртүлмүш хүсуси кағыз үзәриндә чап едилир. Чап олунмуш шәкли көчүрмәк үчүн ону исладыр вә ја гыздырырлар, нәтиҹәдә јапышган гаты һәлл олур (әријир), шәкил пәрдәси исә ајрылыб кағыз вә ја дикәр материалын үзәриндә галыр.

ДЕКА́Н (лат. decanus—онбашы)—али мәктәбдә факүлтә рәһбәри. ССРИ-дә Д. али мәктәб (факүлтә) шурасында проф. вә ја тәҹрүбәли досентләр арасындан кизли сәсвермә илә 3 ил мүддәтинә сечилир. Д. факүлтә шурасынын сәдри олмагла, факүлтәдә тә'лим, тәрбијә вә елми ишләрин кејфијјәтинә ҹавабдеһдир.

ДЕКА́Н ЈАЈЛАСЫ, Декан—Һиндистан ј-а-нын дахили һиссәсиндә, Нарбада вә Кавери чајлары арасында јајла. Саһ. тәгр. 1 млн. *км*². Орта һүнд. 600—900 *м*-дир. Сәтһи далғавары дүзәнликдир. Гумдашы вә кварситләрдән ибарәт галыг дағлар, шм.-г.-дә галын (1500—1800 *м*) базалт өртүјү (трапп) вар. Базалт өртүјүнүн саһ. тәгр. 520 мин *км*²-дир. Фајдалы газынтылары: дәмир, манган, мис, волфрам филизләри, гызыл, даш көмүр вә с. Иглими субекваториал муссондур. Орта темп-р мајда 29—32°C, јанварда 21—24°C-дир. Иллик јағынты мәркәзи һиссәдә 500—700 *мм*, күләктутан јамаҹларда 2500—3000 *мм*-дир. Мүһүм чајлары: Нарбада, Годавари, Кавери вә с. Гырмызы латерит, гара тропик торпаглар (регурлар) јајылмышдыр. Саванналар вә муссон мешәләри илә өртүлүдүр. Суварма вә су тәҹһизатында истифадә едилән 150-дән чох су анбары вар. Памбыг, буғда, дары вә с. әкилир.

ДЕКАНДО́Л (de Candolle) Алфонс (27.10.1806, Парис—4.4.1893, Ҹеневрә) —Исвечрә ботаники. О. П. *Декандолун* оғлу. Ҹеневрә ун-тинин проф. (1841 илдән); атасынын башладығы «Битки аләминин тәбии системинә кириш» (8—17 ч., 1844—74) адлы әсәри тамамламышдыр. Битки ҹоғрафијасы вә мәдәни биткиләрин мәншәјинә даир тә'лимин баниләриндәндир. Д. Ботаника Номенклатурасы Бејнәлхалг мәҹәлләсинин ишләниб һазырланмасынын тәшәббүсчүсүдүр.

Әсәри: Местопроисхождение возделываемых растений, СПБ, 1885.

ДЕКАНДО́Л (de Candolle) Огүстен Пирам (4.2.1778, Ҹеневрә—9.9.1841, орада)—Исвечрә ботаники. Ж. Күвје вә Ж. Ламаркын шакирди. Парис (1802 илдән), Монпелје (1808 илдән), Ҹеневрә (1816 илдән) ун-тләринин проф. олмушдур. Битки тәснифатынын тәбии системини өјрәнмиш вә өртүлүтохумларын бүтүн мәшһур нөвләринә аид «Битки аләминин тәбии системинә кириш» (1—7 ч., 1824—39; ардыны оғлу А. *Декандол* давам етдирмишдир) адлы әсәри нәшр олунмушдур. Д. биткиләрин мүгајисәли морфолокијасынын әсасыны гојмуш, симметрија планы анлајышыны елмә дахил етмиш, органларын охшарлығыны онларын функсијаларына (аналокија) вә гурулушуна (һомолокија) көрә ајырмышдыр.

ДЕКАПИРЛӘМӘ (фр. décaper—металлары тәмизләмәк)—метал мә'мулат сәтһиндә әмәлә кәлән назик оксид пәрдәсинин кимјәви, јахуд електрокимјәви үсулларла тәмизләнмәси. Д. адәтән пассивләшдирмәдән, оксидләшдирмәдән, галваник өртүк чәкмәдән әввәл апарылыр. Д. үчүн сулфат, хлорид вә ја нитрат туршуларынын, һәмчинин натриум-сианид, јахуд калиум-сианидин зәиф мәһлулларындан истифадә едилир.

ДЕКА́РТ (Descartes) Рене (латынлашдырылмыш ады — Картези, Renatus Cartesius) [31.3.1596, Лае (Турен) — 11.2. 1650, Стокһолм] — франсыз философу вә ријазијјатчысы. Гәдим задәкан аиләсиндә анадан олмушдур. Анжуда Ла Флеш језуит мәктәбиндә тәһсил алмышдыр. Ордуда хидмәт етмиш, бир нечә иллик сәјаһәтдән сонра дөврүн габагҹыл капиталист өлкәси Нидерланда көчмүш (1629), бурада тәнһа шәраитдә 20 ил елмлә мәшғул олмушдур.

Д.-ын фәлсәфәси онун тәдгиг етдији физика вә ријазијјат мәсәләләри илә сых бағлы иди. Д. инсан ағлынын гүдрәтинә инанмыш, зәканын вәзифәсини инсанын тәбиәт үзәриндә һөкмранлығында, сәбәб вә һәрәкәтин дәркиндә, инсанын тәбиәтини тәкмилләшдирмәкдә көрмүшдүр. Д. фәлсәфәнин әсас мәсәләсинин һәллиндә дуалист олмушдур. Д.-ын фәлсәфәси ики һиссәдән: физика (тәбиәт һаггында тә'лим) вә метафизикадан (зәка васитәсилә варлыг вә идракын принсипләрини дәрк едән тә'лим) ибарәтдир. Д. идрак нәзәријјәсиндә расионализмин баниләриндәндир. О, билијин мәнбәји вә онун һәгигилијинин ме'јарыны хариҹи аләм дејил, инсан зәкасы һесаб етмишдир. Д.-а көрә, идракын башланғыҹ нөгтәси интеллектуал интуисијадыр (зәканын һәр ҹүр билијин башланғыҹ принсипләрини билаваситә, ајдын шәкилдә сезмәсидир). Д. дедуксијаны јеканә идрак методу сајмышдыр. Д.-ын фикринҹә, инсан һәр шејә шүбһә етмәли вә мө'тәбәр оланы рәһбәр тутмалыдыр. Д.-ын «мән дүшүнүрәм, демәк мөвҹудам» идејасы мө'тәбәр билијин әсасландырылмасында башланғыҹ принсипдир. Д.-а көрә, ики субстансија мөвҹуддур: мә'нәви вә мадди. Мә'нәви субстансијанын атрибуту тәфәккүр, мадди субстансијанынкы исә јер тутумлулуғу олан ҹисимләрдир. Инсан мадди вә мә'нәви субстансијаларын механики бирләшмәсидир.

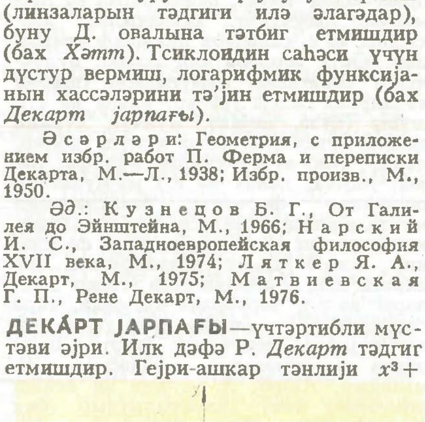
Д. гејри-үзви вә үзви аләм һадисәләри арасындакы кејфијјәт фәргини көрмәдијиндән, чанлы организмләрин фәалијјәтини машынларын механики һәрәкәтинә бәнзәдирди. Д.-а көрә, инсаны һејвандан фәргләндирән онун фитри идејалара малик олмасыдыр (бураја аллаһ, мә'нәви вә чисмани субстансијалар аиддир). Д. материјанын һәрәкәтини онун ән садә формасына—фәзада мадди чисимләрин јердәјишмәсинә мүнчәр етмишдир. О, һәрәкәтин дә үмуми сәбәбини аллаһла бағламышдыр. Беләликлә, зәканын мүстәгиллији, фитри идејалар һаггындакы тә'лимилә Д. идеалист философ кими чыхыш етмишдир. Д. мәнтигдә дедуксијанын ролуна үстүнлүк вермишдир. Јени дөвр материализминин формалашмасына Д.-ын тә'сири олмушдур. Башлыча әсәрләри: «Әглин идарәси үчүн гајдалар» (тәгр. 1628), «Ишыг һаггында трактат» (1633), «Метод һаггында мүһакимә» (1637), «Фәлсәфәнин башланғычы» (1644).

Дәјишән кәмијјәт вә функсија анлајышларыны елмә Д. дахил етмиш вә биринчијә ики формада јанашмышдыр: а) дәјишән узунлуғун вә сабит истигамәтин парчасы, б) бу парчаны ифадә едән вә әдәдләр чохлуғунда гијмәт алан кәсилмәз әдәди дәјишән кими. Д. һәгиги әдәди ихтијари парчанын ваһид парчаја нисбәти (тә'рифини И. Нјутон вермишдир), мәнфи әдәди исә истигамәтләнмиш ординат кими шәрһ етмишдир. Дәјишән кәмијјәтләр (x, y, z,...), әмсаллар (a, $в$, c,...) вә гүввәтләр (x^4, a^5,...) үчүн ишарәләр дахил етмишдир. Әдәдин мүсбәт вә мәнфи көкләринин тә'јини үчүн гајда вермишдир. Көстәрмишдир ки, 3 дәрәчәли тәнлик квадрат радикалларла һәлл едиләндир. Д. *координатлар* үсулуну јаратмышдыр (П. *Фермадан* хәбәрсиз). О, дијирчәкли механизмләрин һәрәкәти кими тәсвир едилән «һәндәси» (Г. Лејбнитс «чәбри» адландырмыш) әјриләри өјрәнмиш, мүстәви әјријә тохунанын вә нормалын гурулма үсулуну вермиш (линзаларын тәдгиги илә әлагәдар), буну Д. овалына тәтбиг етмишдир (бах *Хәтт*). Тсиклоидин саһәси үчүн дүстур вермиш, логарифмик функсијанын хассәләрини тә'јин етмишдир (бах *Декарт јарпағы*).

Әсәрләри: Геометрия, с приложением избр. работ П. Ферма и переписки Декарта, М.—Л., 1938; Избр. произв., М., 1950.

Әд.: Кузнецов Б. Г., От Галилея до Эйнштейна, М., 1966; Нарский И. С., Западноевропейская философия XVII века, М., 1974; Ляткер Я. А., Декарт, М., 1975; Матвиевская Г. П., Рене Декарт, М., 1976.

ДЕКА́РТ ЈАРПАҒЫ—үчтәртибли мүстәви әјри. Илк дәфә Р. *Декарт* тәдгиг етмишдир. Гејри-ашкар тәнлији x^3+

$+y^3-3axy=0$ шәклиндәдир. Биринчи вә үчүнчү координат бучагларынын тәнбөләнинә нәзәрән симметрикдир. (0;0) дүјүн нөгтәси, $x=0$ вә $y=0$ исә тохунанларыдыр.

ДЕКА́РТ КООРДИНА́Т СИСТЕМИ—мүстәви үзәриндә вә ја фәзада дүзхәтли координат системи (охлар үзрә мигјас ејнидир). Нөгтәнин координатларыны тә'јин етмәк үчүндүр. Р. Декарт «Һәндәсәләр» әсәриндә (1637) јалныз мүстәви координат системиндән (үмумијјәтлә, чәпбучаглы) истифадә етмишдир. Чох вахт Д.к.с. дүзбучаглы Д.к.с., үмуми Д.к.с. исә афин координат системи кими баша дүшүлүр.

ДЕКАТИРЛӘМӘ (фр. décatir, әсас мә'насы—парылтыны јох етмәк)—парчанын кејфијјәтини вә харичи көрүнүшүнү јахшылашдырмаг (сыхлашдырмаг, јумшалтмаг вә с.), истифадә заманы јығылмасынын гаршысыны алмаг үчүн бухар вә ја гајнар су илә е'малы. Д. просеси хүсуси апаратларда—декатирләрдә апарылыр. Гуру вә сулу Д. үсуллары вар. Декатир, ичәрисиндә ичибош силиндр фырланан һерметик бағланан газандыр. Силиндрин сәтһи дешиклидир. Парча минимал тарымлыгла силиндрә сарыныр, гатларын арасына бухар верилир (гуру Д.) вә ја үзәринә парча сарынмыш силиндр исти су (50—60°C) төкүлмүш тәкнәдә фырладылыр (сулу Д.).

ДЕКАТРО́Н (*дека...+...трон*), һесаблајычы газбошалма лампасы—онлуг сај системиндә електрик импулсларынын һесабланмасы, електрик дөврәләринин дәјишдирилмәси, тезлијин бөлүнмәси вә с. үчүн чохелектродлу *ион чиһазы*. Д.-ун иши идарәедичи импулслар васитәсилә көзәрмә бошалмасынын бир електроддан дикәринә истигамәтләнмиш сурәтдә көчүрүлмәсинә әсасланыр. Һесабламанын сүр'әти $1Mhc$-ә гәдәрдир. Д. автоматикада, рәгәм-өлчү техникасында, сәнаје електроникасында вә с. тәтбиг едилир.

ДЕ́КЕТ ЧЕФФРИ (Deket Jeffrey; ?—?)—16 әср инкилис тачири, сәјјаһ. 1568—72 илләрдә Шамахы, Әрәш, Әрдәбил, Гәзвин вә с. шәһәрләрдә олмуш, 2 ил јарым Тәбриздә јашамышдыр. Д. Ч. тичарәт мәсәләләри илә әлагәдар Сәфәви һөкмдары I Тәһмасиблә көрүшмүшдүр. Д. Ч. Азәрб. вә Ирана сәјаһәти әсасында «Иранда вәзијјәт һаггында гејдләр»ини јазмышдыр. Һәмин гејдләрдә Азәрб.-ын о заманкы сијаси вәзијјәти, халгын адәт вә ән'әнәләри, шәһәрләрдәки тичарәт вә с. барәдә дә мә'лумат вермишдир.

Әд.: Путешественники об Азербайджане, Б., 1961.

ДЕКЛАМА́СИЈА (лат. declamatio—көзәл данышмаға наил олма)—ше'р, јахуд нәср әсәрләрини бәдии сөјләмә мәһарәти. Гәдим Ромада Д. натиглик сәнәтинин әсас елементләриндән олмушдур. 17—18 әсрләр классисизм театрында тәмтәраглы, пафослу шәрти данышыг тәрзи кими актјор сәнәтинин әсасыны тәшкил етмишдир. 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлләриндән театрда романтик вә реалист мејлләрин инкишафы илә әлагәдар олараг Д. әһәмијјәтини итирмишдир. Сонралар «Д.» анлајышы *бәдии гираәтлә* әвәз олунмушдур.

ДЕКЛАРА́СИЈА (лат. declaratio—бәјанат, мә'лумат)—бах *Бәјаннамә*.

ДЕКОДЛАЈА́Н ГУРҒУ (*де...+код*)—верилән кода ујғун олараг јалныз мүвафиг чыхышда идарәедичи сигнал јарадан гурғу. Һесаблама техникасында икилик *дешифраторундан* кениш истифадә едилир. Белә Д.г.-нун әкәр n сајда кириши варса, онун 2^n сајда чыхышы олур вә һәр бир n мәртәбәли код киришә верилдикдә јалныз бу кода ујғун чыхышда «1», дикәрләриндә исә «0» сигналы алыныр. Д.г.-лар хәтти, пирамидал вә дүзбучаглы типли олур. Д.г.-лары бир-бириндән фәргләндирән чәһәтләр онларын чәлд ишләмәси вә елементләринин сајыдыр. Д.г.-лар һесаблама техникасында әмәлијјатларын кодуна көрә мүвафиг идарәедичи сигналларын јарадылмасында, верилмиш үнванын кодуна көрә операндын (үзәриндә әмәлијјат апарылан кәмијјәт) сечилмәсиндә вә с. тәтбиг едилир.

ДЕКОДЛАМА — кодланмыш мә'луматдан илкин мә'луматы алма просеси.

ДЕКОМПЕНСА́СИЈА (*де...*+лат. compēnsātio—мүвазинәтә кәтирмә)—орган, органлар системи вә ја организмин мүвазинәтинин позулмасы. Д.-нын әламәтләри органын функсијасындан асылыдыр. Мәс., үрәк-дамар системи Д.-сында төвшүмә, үрәкдөјүнмәси мүшаһидә олунур, додаг, бармаглар көјәрир, гарачијәр бөјүјүр. Мүәјјән вахтдан сонра организм јени шәраитә ујғунлашыр вә мүвазинәт бәрпа олунур.

ДЕКОРА́СИЈА (лат. decorare — бәзәмәк)—театрда бојакарлыг вә ја ме'марлыг чәһәтдән сәһнә тәртибаты. Д. һадисәләрин чәрәјан етдији мүһитин чанландырылмасына, тамашанын идеја мәзмунунун ачылмасына көмәк едир. Кинода да ејни мәгсәд дашыјыр.

ДЕКОРАТИВ БИТКИЛӘР (лат. decorare—бәзәмәк) — мүхтәлиф фәсиләләрин нүмајәндәләри дахил олан мәдәни вә јабаны биткиләрин бөјүк групу. Јашајыш мәнтәгәләринин јашыллашдырылмасында, парк вә бағларын салынмасында, мәнзил вә ичтимаи биналарын бәзәдилмәсиндә истифадә олунур. Чичәјинин, јарпағынын, мејвәсинин мүхтәлиф рәнки вә көзәл формасы илә фәргләнирләр. Д.б. биоложи хүсусијјәтләри, бечәрилмә гајдалары вә с. әламәтләринә көрә бир нечә група бөлүнүр: чохиллик, икииллик, бириллик, соғанаглы вә с. ағач, кол вә от биткиләри. Бу биткиләр енличәтирли (чинар, палыд, көјрүш), саллагчәтирли (саллагсөјүд, тозағачы вә с.), пирамида формалы (сәрв, говаг) вә сармашан (үзүм, јапон доггуздону, дашсармашығы) ола биләр. Јашыллашдырмада Д.б.-ин бу хүсусијјәтләри нәзәрә алыныр. Чохиллик Д.б. ики илдән чох јашајан от биткиләри олуб, әксәринин јерүстү һиссәси гышда мәһв олур, јазда көкүндән инкишаф едиб јенидән бөјүмәјә башлајыр. Белә биткиләр чичәкликләр салмаг, газонларын ичәрисиндә (група вә ја тәк-тәк) әкмәк, еләчә дә һашијә салмаг үчүн истифадә олунур. Икииллик Д.б. биринчи или јарпаг вә көвдә әмәлә кәтирир, икинчи или чичәк ачыб тохум верәрәк мәһв олур. Чохиллик күлхәтми, түрк гәрәнфили, үчрәнк бәнөвшә вә с. дә икииллик Д.б. кими бечәриләрәк чичәкликләр салмаг үчүн истифадә олунур. Бириллик вә ја јазлыг Д.б. бир векетасија дөврүндә инкишафыны битирир. Биринчи или чичәкләјиб ачыг шәраитдә гышламајан ики вә чохиллик чичәк биткиләри дә (бә'зи астралар, әтирли нохуд вә с.) бураја дахилдир. Соғанаглы Д.б.-ә—

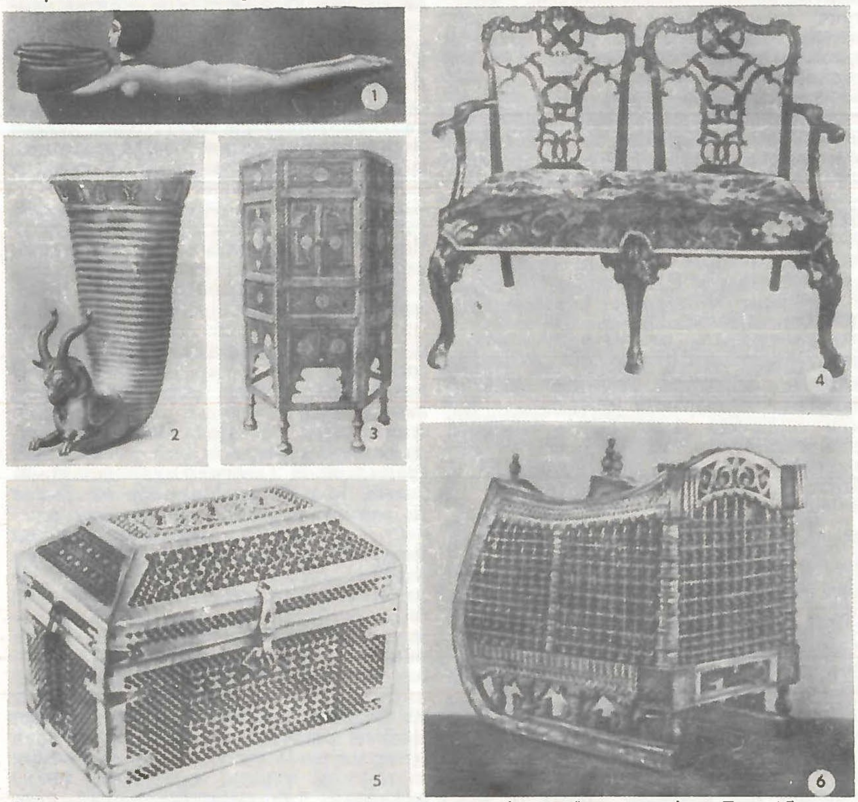
занбагчичәклиләр вә нәркизчичәклиләр фәсиләсиндән олан гызыллалә, нәркиз, сүнбүлчичәк вә с. дахилдир. Бунларын бир чоху күлчүлүкдә, јашыллашдырмада вә чичәкликләр салынмасында истифадә едилән гијмәтли биткиләрдир. Дәнли от биткиләринин дә бир гисми сүн'и чәмәнликләр (газон вә с.) јарадылмасында декоратив мәгсәдлә әкилир. Д.б. биоложи хүсусијјәтләриндән, торпаг вә иглим шәраитиндән асылы оларағ сечилиб тохумла, вежетатив үсулла вә с. илә әкилир.

ДЕКОРАТИВ СӘНӘТ—ән кениш јајылмыш пластик сәнәт саһәси. Ме'марлыг вә *дизајн* кими Д.с. дә инсанларын јаратдығы мадди мүһитин бәдии чәһәтдән формалашмасына хидмәт едир, она естетик вә идеја-бәдии кејфијјәтләр ашылајыр. Монументал-декоратив сәнәт (фасад вә интерјерләри бәзәјән ме'марлыг декорлары, дивар нахышлары, релјеф, витраж, мозаика, еләчә дә парк һејкәлтәрашлығы јарадылмасы), *декоратив-тәтбиги сәнәт* вә тәртибатчылыг сәнәти (бајрам шәнликләринин, музеј вә сәрки експозисијаларынын, витрин вә с. бәдии тәртибаты) саһәләринә бөлүнүр. Мејдан, күчә, парк композисијасынын, һәмчинин интерјер, костјум вә с. елементи кими јарадылан Д.с. әсәри ансамблын аһәнкдарлығында башлыча рол ојнајыр.

ДЕКОРАТИВ-ТӘТБИГИ СӘНӘТ—*декоратив сәнәт* нөвү. Әсасән, мәишәтдә ишләдилмәк үчүн бәдии мә'мулатлар һазырлајан јарадычылыг саһәләрини әһатә едир. Мүхтәлиф аваданлыг, мебел, парча, әмәк аләтләри, нәглијјат васитәләри, һәмчинин палтар вә һәр чүр бәзәк шејләри Д.-т.с. әсәри ола биләр. Д.-т.с. әсәрләри һазырландығы материала (метал, керамика, тохума маллар, ағач) вә ишләнмә техникасына (ојма, тикмә, басманахыш, төкмә, зәрбетмә вә с.) көрә мүхтәлиф саһәләрә ајрылыр. Д.-т.с. әсәрләринин нахыш, бәзәк вә рәсмләриндә мәхсус олдуғу халгын мә'нәви аләми, јашајыш тәрзи, бәдии-естетик көрүшләри, адәт вә ән'әнәләри экс олунур. Әшјаларын *архитектоникасы* чох вахт бәдии мә'мулатларын композисијасынын әсасыны тәшкил едир. Белә ки, материалын көзәллији, һиссәләр арасындакы мүтәнасиблик вә аһәнкдарлыг мә'мулатын бәдии-емосионал дәјәрини характеризә едән әсас васитәләрдәндир (мәс., һеч бир бәзәји олмајан шүшә мә'мулат вә с.). Мә'мулатын үзәринә вурулмуш бәзәкләр ону бәдии чәһәтдән даһа рөвнәгли көстәрдијиндән, мәишәт әшјалары чох вахт мәһз бәзәкләринә көрә Д.-т.с. әсәри һесаб едилир. Д.-т.с. әсәрләринин тәртибатында орнаментдән вә тәсвири сәнәтин (һејкәлтәрашлыг, бојакарлыг, бә'зән дә графика) елемент вә үсулларындан кениш истифадә олунур. Чәмијјәтин инкишафынын ән еркән чағларында мејдана кәлмиш Д.-т.с. әсрләр бoју халгларын мүһүм, бир чох халг вә тајфа үчүн исә әсас бәдии јарадычылыг саһәси олмушдур. Дүнја вә инсан һаггындакы тәсәввүрләри кениш әһатә едән Д.-т.с.-ин гәдим нүмунәләри образларын долғунлуғу, форма илә бәзәк арасындакы гаршылыглы әлагә, маддиләшмиш әмәјин естетик тәчәссүмү бахымындан камилдир. 19 әсрин 2-чи јарысындан Д.-т.с. әсәрләринин машынла күтләви истеһсалы нәтичәсиндә мә'мулатларын естетик кејфијјәти вә бәдии-емосионал дәјәри кетдикчә азалды, форма илә бәзәк арасында әлагә зәифләди. Бунунла јанашы бир сыра рәссамларын лајиһәләри әсасында е'малатхана (Б. Британијада У. Моррисин е'малатханалары, Алманијада «Дармштадт рәссамлар колонијасы») вә фабрик («Алман Веркбунду») шәраитиндә надир әсәрләр јарадылырды. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Д.-т.с. јени идеоложи вә естетик әсасларла инкишаф етдирилди. Фәһлә мәнзилләри, клуб, јемәкхана вә иш јеринин комплекс аваданлыгла сәмәрәли тәчһизаты, раһат иш палтары һазырланмасы вә с. мәсәләләр конструктивистләрин (ССРИ-дә) вә функсионалистләрин (Алманијада) јарадычылыг ахтарышлары вә *дизајнын* мејдана кәлмәси үчүн шәраит јаратды. Халг сәнәтинин дирчәлиши вә бәдии ирсә дәрин мараг (хүсусилә 1930-чу илләрдә) совет Д.-т.с. усталарынын кечмишин ән јахшы техноложи вә бәдии ән'әнәләрини мәнимсәмәсиндә бөјүк рол ојнады. Лакин Д.-т.с. әсәрләринә дәзкаһ инчәсәнәти нүмунәләри кими јанашмаг, онлара ифрат бәр-бәзәк вурмаг чәһди бу сәнәтин инкишафыны хејли ләнкитди. 1950-чи илләрин орталарындан совет тәтбиги сәнәт усталары јени бәдии ифадә формалары ахтарыр, материалын пластик вә декоратив хүсусијјәтләриндән кениш истифадә едәрәк, орижинал әсәрләр јарадырлар.

Азәрб.-да гәдим тарихә малик Д.-т.с.-ин дулусчулуг, ағач вә шүшә мә'мулатлар, даш, ағач вә кәч үзәриндә ојма, бәдии метал, бәдии парча вә тикмәләр, тохучулуг, халчачылыг, зәркәрлик вә с. саһәләри инкишаф етмишдир. Орта әсрләрә аид Азәрб. дулусчулуг сәнәтинин нүмунәләри (ширли вә ширсиз сахсы габлар, кашы вә с.), шүшә (кузә, пијалә, мунчуг, сүраһи вә с.), метал (гызыл вә күмүш габлар, дәмир, мис вә бүрүнчдән афтафа, ләјән, нимчә, долча вә с.) мә'мулатлар орижинал формасы, бәзәкләринин мүхтәлифлији, һәндәси, нәбати орнаментләринин көзәллији илә фәргләнир. Азәрб. Д.-т.с. усталарынын мәһарәти даш үзәриндә ојма (гәбир дашлары вә с.), зәркәрлик (шәбәкә, гара савад вә с. үсулларла дүзәлдилән зинәт шејләри), тохучулуг сәнәти, бәдии парча вә тикмәләрдә ифадәсини тапмышдыр. Азәрб. Д.-т.с.-нин ән кениш јајылмыш нөвү халчачылыгдыр (бах *Халча*). Совет Азәрб.-ында Д.-т.с.-ин ән јахшы милли ән'әнәләри инкишаф етдирилир, професионал рәссамларын ескизләри әсасында мүасир дөврүн бәдии-естетик тәләбләринә ујғун әсәрләр јарадылыр.

Д.-т.с.-ин ајры-ајры саһәләри, нөвләри вә техникасы һаггында бах *Бәдии лак*, *Бәдии ојма*, *Бәдии парча*, *Бәдии сәнаје*, *Ваза*, *Гобелен*, *Дулусчулуг*, *Зәркәрлик*, *Инкрустасија*, *Керамика*,

Декоратив-тәтбиги сәнәт. 1. Декоратив гашыг. Ағач, фил сүмүјү. Е.ә. 15 әср (Мисир). А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји, Москва. 2. Әһәмәниләр дөврүнә аид ритон. Күмүш. Британија музеји. Лондон. 3. Гуран сахланылан шкаф. 14 әсрин әввәли. Ислам Инчәсәнәти Музеји. Гаһирә. 4. Диван. Т. Чиппенде јлинин иши. 18 әсрин орталары (Инкилтәрә). 5. Ојма бәзәкли сандыг. Ағач. 18—19 әсрләр (Нахчыван). Р. Мустафајев ад. Азәрбајчан Дөвләт Инчәсәнәт Музеји. Бакы. 6. Ушаг киршәси. 19 әсрин 1-чи јарысы (Јарославл губернијасы). Дөвләт Тарих Музеји, Москва.

Мајолика, Тикмә, Халча, Шәбәкәбәндлик, Шпалер мәгаләләринә.

Әд.: Әфәнди Р., Азәрбајҹан декоратив-тәтбиги сәнәтләри (орта әсрләр), Б., 1976; Чекалов А. К., Основы понимания декоративно-прикладного искусства, М., 1962.

ДЕ КОСТЕ́Р (De Coster) Шарл (20.8.1827. Мүнхен—7.5.1879, Иксел)—Белчика јазычысы. Франсыз дилиндә јазмышдыр. Белчика әдәбијјатында реализмин тәшәккүлүндә мүһүм рол ојнамыш «Уленшпикел вә Ламме Гудзак әфсанәси, онларын Фландрија вә башга елләрдәки шүҹаәти, гочаглығы, мәзәли маҹәралары» (1857) әсәри мәшһурдур. Әсәрдә тарихи һадисәләр фолклорла үзви шәкилдә әлагәләндирилмиш, халг күтләләринин динҹ һәјаты, әмәксевәрлији, азадлыг уғрунда мүбаризәси, мүртәҹе гүввәләрин өзбашыналығы, католик килсәси тәрәфдарларынын ҹаһиллији тәсвир едилмишдир. «Брабант һекајәләри (1861) китабы, «Тој сәјаһәти» (1872) психоложи романы, «Стефанија» (1878) тарихи драмы вар.

Әсәри: Уленшпикел әфсанәси, Б., 1973.

Әд.: Мицкевич Б. П., Ш. Де Костер и становление реализма в бельгийской литературе, Минск, 1960.

ДЕКРЕ́Т (лат. decretum—фәрман, гәрар)—һүгуги актын ады. Гәдим Рома-да сенатын, сонралар исә императорун актлары. Бөјүк Франса ингилабындан сонра Франса респ.-нын ганунверичи органларынын актлары Д. адланырды. Һазырда Франсада вә Африканын бир сыра өлкәсиндә Д. дөвләт башчысынын актыдыр. Д., адәтән, ганун гүввәсинә маликдир вә чох заман ону әвәз едир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Русијада Д. формасында Советләр гурултајларынын, ҮРМИК-ин, РСФСР ХКС-нин ганунверичилик актлары (мәс., Сүлһ һаггында Д., Торпаг һаггында Д., 8 саатлыг иш күнү һаггында Д. вә с.) дәрҹ едилирди. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Азәрбајҹан Ингилаб Комитәси Д. формасында бир сыра актлар дәрҹ етмишдир: мәс., Торпаг һаггында Д. (1920, 5 мај), Банкларын миллиләшдирилмәси һаггында Д. (1920, 9 ијун) вә с.

ДЕКРЕ́Т ВАХТЫ—бах *Вахт.*

ДЕКРЕ́Т МӘ'ЗУНИЈЈӘТИ—бах *Һамиләлијә вә доғума көрә мә'зунијјәт.*

ДЕКРЕШЕ́НДО (итал. decrescendo, һәрфи мә'нада—азалдараг)—бах *Динамика*, мусигидә.

ДЕКСТРИ́Н (лат. dexter — сағ, чүнки Д. мәһлуллары полјаризә олунмуш ишыг шүасыны саға дөндәрир), $(C_6H_{10}O_5)_n$—*полисахаридләрин* ферментатив һидролизиндә алынан аралыг мәһсул. Һидролиз просесинин илк мәрһәләләриндә амилодекстрин, сонра еритродекстрин вә малтодекстрин алыныр. Д. редуксијаедичи хассәләри олан аморф маддәдир. Д.-дән мүхтәлиф сәнаје саһәләриндә (полиграфија, ајаггабы вә с.), әсасән, јапышдырыҹы маддә кими истифадә едилир.

ДЕКСТРО́ЗА—бах *Глукоза.*

ДЕКСТРОКАРДИ́ЈА (лат. dexter—сағ+јун. kardia—үрәк)—үрәјин сағ тәрәфдә јерләшмәси. Анаданкәлмә аномалијадыр. Белә һалда үрәк нормал гурулушун әксинә јерләшир. Д. ренткеноложи вә електрокардиографик мүајинә заманы тәсадүфән ашкар едилир. Бә'зән сағ ағҹијәрин бүзүшмәси, дөш гәфәсинин сол јарысында маје вә шиш олмасы нәтиҹәсиндә үрәк өз јерини саға доғру дәјишир; буна исә үрәјин декстропозисијасы дејилир.

ДЕКУРИОНЛАР, куриаллар (лат. decuriones, curiales)—Гәдим Ромада, Италија шәһәрләриндә вә әјаләтләрдә шәһәр шурасы (сенат; империја дөврүндә курија да адланырды) үзвләри. Д. вәзифәси фәхри вә өмүрлүк иди. Шәһәрләри идарә едир, ҹан веркисинин бөлүнмәси вә јығылмасы илә, шәһәр торпагларыны иҹарәјә вермәк вә с. ишләрлә мәшғул олурдулар.

ДЕЖЕ́ЈТЕР, Дежејте́р (Degeyter) Пјер (8.10.1848, Белчика, Кент—26.9.1932, Парис јахынлығында, Сен-Дени)—франсыз бәстәкары. Бејнәлхалг пролетар һимни *«Интернасионал»*ын мүәллифи. 1920 илдән Франса Коммунист Партијасынын үзвү. Фәһлә аиләсиндә доғулмушдур. Ушаглыгдан Лилл ш.-нин мүәссисәләриндә ишләмишдир. Хорда охумуш, мусиги нәзәријјәсини өјрәнмишдир. Ингилаби һәрәката гошулмушдур. Фәһлә партијасы Лилл шө'бәсинин тәшкил етдији Лилл «Фәһлә лирасы» ҹәмијјәтинин хормејстери олмушдур; 1888 илдә ҹәмијјәт үчүн Е. *Потјенин* «Интернасионал» ше'ринә мусиги бәстәләмишдир. Чап олунмуш нот јазысында Д.-ин тәкҹә фамилијасы көстәрилмишди. Бундан истифадә едән Д.-ин әлејһдарлары—сағ сосиалистләр онун гардашы Адолфу маһнынын мүәллифлијини өз адына чыхмаға мәҹбур етмишдиләр. Узун сүрән мәһкәмә просесиндән сонра 1922 илдә али апелљасија мәһкәмәси Пјер Д.-ин мүәллифлик һүгугуну тәсдиг етмишдир. «Фәһлә синфи, ирәли», «Коммунар», «Ораг вә чәкич», «Рус ингилабынын тәнтәнәси» вә с. маһныларын да мүәллифидир. 1928 илдә ССРИ-дә олмушдур.

Әд.: Штейнпресс Б. С., Его имя—Дегейтер, «Советская музыка», 1972, № 11.

ДЕКЕНЕРА́СИЈА (биол.) (лат. degenerare — чеврилмәк) — 1) морфолокијада һүҹејрәләрин, јахуд органын дағылмасы (чөмчәгујруг гурбағаја чевриләркән онун гујруғунун итмәси); 2) микробиолокијада әлверишсиз шәраитдә јетишдирилән бирһүҹејрәли биткиләрин һәјат фәалијјәтинин ашағы дүшмәси; 3) А. Н. Северцов тәрәфиндән үмуми вә хүсуси Д. тәкамүл нәзәријјәсинә дахил едилмишдир; 4) патолокијаја «Д.» терминини Р. Вирхов дахил етмишдир. О, һүҹејрәләрин, «јенидән јаранмасы» еһтималыны ирәли сүрмүшдүр. Мүасир тибб елми көстәрир ки, һүҹејрәләрдәки дәјишиклик маддәләр мүбадиләсинин јерли вә үмуми позғунлуғундан—*дистрофијадан* асылыдыр.

ДЕ́ЛАВЕР (Delaware)—АБШ-ын ш.-индә чај. Уз. 660 *км*, һөвзәсинин саһ. 31,1 мин *км*²-дир. Аппалач системиндә Кетскилл д-рындан башланыр. Делавер көрфәзинә төкүлүр. Трентон ш.-нәдәк (мәнсәбиндән 210 *км* мәсафәдә) кәмичилијә јарарлыдыр. Истон, Трентон, Филаделфија, Уилмингтон ш.-ләри Д. саһилиндәдир.

ДЕ́ЛАВЕР (Delaware)—АБШ-да штат. Атлантик океанынын Делавер көрфәзи саһилиндәдир. Саһ. 5,3 мин *км*², әһ. 548 мин (1970). Инз. м. Довер ш.-дир. Әразиси, әсасән, Атлантикјаны овалыгдадыр. Дәниз иглими вар. Орта темп-р јанварда 8°С, августда 26°С-дир. Иллик јағынты тәгр. 1200 *мм*.

Д. сәнаје-аграр штатыдыр. Кимја, кәмигајырма, автомобилгурашдырма, дәзкаһгајырма, резин, јејинти, тохуҹулуг, метал е'малы, һәрби сәнаје вар. Кејфијјәтли полад истеһсал едилир. Д. интенсив к.т. р-нудур. Гушчулуг, бостанчылыг, сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Мүһүм сәнаје мәркәзи вә порту Уилмингтон ш.-дир.

ДЕЛАВРА́НЧА (Delavrancea) Барбу (тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы—Барбу Штефенеску, Stefanescu) (5.4.1858, Бухарест—29.4.1918, Јассы)—румын јазычысы, драматург. Румын әдәбијјатында тәнгиди реализмин көркәмли нүмајәндәсидир. «Султенике» (1885), «Түфејлиләр» (1893) һекајә китабларында кәндлиләрин ағыр һәјаты тәсвир олунур, мешшанлыг, мә'мурларын өзбашыналығы тәнгид едилир. «Гүруб» (1909), «Боран» (1910), «Улдуз» (1911) драматик трилокијасында халгын гәһрәман кечмиши һаким синифләрин гәддарлығына гаршы гојулур.

Әсәрләри: Һекајәләр, Б., 1962; Избранное, М., 1956.

ДЕЛАКРУА́ (Delacroix) Фердинанд Виктор Ежен (26.4.1798, Парис јахынлығында, Сен-Морис—13.8.1863, Парис)—франсыз бојакары вә графики. Мүтәрәгги *романтизмин* көркәмли нүмајәндәси. Парисдә охумушдур (1816—22). Д. һәлә илк әсәрләриндән («Данте вә Веркили», 1822, Лувр, Парис) гәһрәмани, емосионал сәнәтә мејл көстәрмишдир. Д. јунан вәтәнпәрвәрләринин милли истиглалијјәт уғрунда апардығы мүбаризәјә һәср едилмиш кәркин драматизми, зәнкин колорити вә ифадәлилији илә фәргләнән таблолар («Хиос адасында гырғын», 1823—24, Лувр; «Јунаныстан Миссолунки харабалыглары үзәриндә», 1827, Зәриф Сәнәтләр Музеји, Бордо) чәкмишдир. 1830 илдә билаваситә ијул ингилабынын тә'сири илә чәкдији мәшһур «Азадлыг баррикадаларда» (Лувр) әсәриндә Д. халг ингилабынын мөһтәшәм образыны јаратмышдыр. Д.-нын јарадыҹылығында тарихи вә батал жанрлар да бөјүк јер тутмушдур («Тајбур вурушмасы», 1837, Версал вә Трианонлар Милли Музеји). 1832 илдә Әлҹәзаир вә Мәракешә сәјаһәтдән гајыдан Д. Шәрг сүжетләриндә бир сыра әсәрләр («Әлҹәзаир гадынлары», 1833—34, «Мәракешдә јәһуди тоју», 1839; һәр ики әсәр Луврдадыр; «Әрәб мәзһәкәчиләри», 1848, Зәриф Сәнәтләр Музеји, Тур; «Мәракешдә шир ову», 1854, «Аты јәһәрләјән мәракешли», 1855; һәр ики әсәр Ермитаждадыр, Ленинград) јаратмышдыр. Д. портретләр (автопортрет, 1929, Ф. Шопенин портрети,

Делакруа. «Әлчәзаир гадынлары». 1833—34. Лувр. Парис.

1838, Лувр), мәнзәрә вә натүрмортлар чәкмиш, декоратив рәсм вә графика (В. Шекспир, И. В. Көте вә б.-нын әсәрләринә иллүстрасијалар) саһәсиндә дә ишләмишдир.

Д.-нын јарадычылығы 19 әср дүнја бојакарлығы зирвәләриндән бирилир. Күндәлијиндә, мәгалә вә мәктубларында буржуа мәдәнијјәти тәнгид олунур, инчәсәнәт, еләчә дә кечмиш вә мүасир рәссамлар һагғында фикирләр сөјләнилир.

Әсәри: Дневник Делакруа, пер. с франц., т. 1—2, М., 1961.

Әд.: Гастев А. А., Делакруа, М., 1966.

ДЕ́ЛБРҮК (Delbrück) Макс (д.4.9. 1906, Берлин)—Америка физики, кенетик вә вирусологу. АБШ Милли ЕА үзвү. А. Һерши вә С. Лурија илә бирликдә бактериофагларын биолокијасы саһәсиндәки тәдгигатларына көрә Нобел мүкафаты лауреаты адына лајиг көрүлмүшдүр (1969). Миллијјәтчә алмандыр. 1930 илдә Алманијада фәлсәфә доктору алимлик дәрәчәси алмышдыр. 1937 илдә АБШ-а көчмүш вә Калифорнија Технолокија Ин-тунда (Пасадена) ишләмишдир. 1947 илдән һәмин ин-тун биолокија проф.-дур. Әсас тәдгигатлары атом физикасына, дахили сәбәбдән төрәмиш вә индуксија едилмиш мутасија просесинин анализинә, бактериофаглара, һисс органлары физиолокијасына, һәмчинин кимјәви маддәләрин квант гурулушу нәзәријјәсинә аиддир.

ДЕ́ЛВИГ Антон Антонович (17.8.1798, Москва—26.1.1831, Петербург) — рус шаири. Сарское Село литсејини битирмиш (1817), А. С. Пушкинин јахын досту вә мәсләкдашы олмушдур. «Шимал чичәкләри» (1825 илдән) алманахыны вә «Литературнаја газета» (1830—31; А. С. Пушкинлә биркә) гәзетини нәшр етдирмишдир. Идиллик ше'рләр, сонетләр, рус халг маһнылары руһунда нәғмәләр јазмышдыр. Јарадычылығында романтик әһвали-руһијјә, достлуг вә мәһәббәтин тәрәннүмү әсас јер тутур. А. А. Алјабјев, М. И. Глинка вә б. Д.-ин ше'рләринә мусиги бәстәләмишләр.

Әсәрләри: Полн. собр. стихотворений, Л., 1959; Стихотворения, М.—Л., 1963; Стихотворения, М., 1976.

ДЕЛЕА́НУ, Делјану Ливиу (тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы—Липа Самуилович Клигман) (21.2.1911, ассы—12.5.1967, Кишинјов)—молдав совет шаири. 1940 илләдк Бухарестдә јашамышдыр. «Сеһирли күзкүләр» (1927), «Јухусуз саатлар» (1937), «Ағ лил» (1940) ше'р китабларында ичтимаи әдаләтсизлијә гаршы е'тираз мотивләри әкс олунмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет вәтәнпәрвәрлији руһунда ше'рләр јазмышдыр. «Краснодон» (1950) поемасы кәнч гвардијачыларын гәһрәманлығындан, «Сеһирли топпуз» (1951) поемасы молдав вә рус халгларынын достлуғундан бәһс едир. «Ше'рләр» (1960), «Мүхтәлиф илләрин маһнылары» (1963) ше'р мәчмуәләри вар. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Бессмертная молодость. Поэма, Кишинёв, 1972; Исток. Стихи, Кишинёв, 1974.

ДЕЛЕ́СИЈА (лат. deletio — мәһветмә) —бах *Хромосом*.

ДЕЛИ́Б (Delibes) Клеман Филибер Лео (21.2.1836, Сарта департаменти, Сен-Жермен-дү-Вал—16.1.1891, Парис) —франсыз бәстәкары. Проф. (1881 илдән). Франса Ин-тунун үзвү (1884). Парис консерваторијасында охумушдур (А. *Аданын* бәстәкарлыг синфиндә). Әввәлләр органчы вә хормејстер олмушдур. Бәстәкарлыг фәалијјәтинә «Ики гурушлуг көмүр» (1855) оперетасы илә башламышдыр. «Коппелија» (1870) вә «Силвија» (1876; ССРИ-дә јени либретто әсасында «Фадетта» ады илә тамашаја гојулмушдур) балетләри мәшһурдур. Д. јени типли мусигили-хореографик тамашалар, образлы, мәзмунлу балет формалары јаратмаға сә'ј көстәрмишдир. Ән јахшы операсы «Лакме»дә (1883) франсыз лирик опера ән'әнәләрини давам етдирмишдир. Д., һәмчинин театр мусигиси, романс вә с. мүәллифидир. Д.-ин мусигиси үчүн мелодиклик, зәрифлик, һармонија ајдынлығы сәчијјәвидир. «Лакме» операсы вә «Коппелија» балети Азәрб. Опера вә Балет Театрында тамашаја гојулмушдур.

Әд.: Давидсон И., Балеты Делиба, «Советская музыка», 1961, № 2.

ДЕЛИ́КТ (лат. delictum— хата, һүгуг позғунлуғу)—1) бејнәлхалг Д.— гејри-һүгуги һәрәкәт (һәрәкәтсизлик), јахуд сәһв нәтичәсиндә бејнәлхалг һүгуг нормаларынын вә ја бејнәлхалг өһдәликләрин позулмасы. Бејнәлхалг сүлһә, тәһлүкәсизлијә вә халгларын азадлығына гәсд едән чинајәтләр бу бахымдан даһа характерикдир; 2) мүлки һүгугда Д. *һүгуг позғунлуғудур*.

ДЕЛИМИТА́СИЈА (лат. delimitatio— сәрһәдләрин мүәјјәнләшдирилмәси)— бах *Сәрһәдләрин делимитасијасы*.

ДЕЛИ́РИ (лат. delirium—сајыглама)— *шүур позғунлуғунун* бир нөвү; инфексион хәстәликләр, алкоголла зәһәрләнмә, бејнин илтиһабы вә с. нәтичәсиндә баш верир. Д. һалында хәстәнин заман, мәкан вә әтраф һадисәләрә бәләдлији позулур, онда мә'насыз, дүшүнчәсиз danышыглар вә с. мүшаһидә едилир.

ДЕЛ КАРРИ́Л (Del Carril) Уго (тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы Пјеро Бруно Уго Фонтана; д.30.11. 1912, Буенос-Ајрес)—Аркентина кино режиссору, актјор. 1937 илдән кинoја чәкилмишдир. 1948 илдән реж. ишләјир. «Ганлы шырымлар» (1949), «Буланлыг сулар ахыр» (1952, А. *Варелан*ын романы үзрә), «Ағ торпаглар» (1959), «Бу торпаг мәнимдир» (1960) мәшһур филмләридир. Д.К.-ин филмләриндә мүһүм ичтимаи проблемләрә тохунулур, халгын ағыр һәјаты вә әмәји реал тәсвир олунур.

ДЕЛЛҮ́К (Delluc) Луи (14.10.1890, Кадуен, Дордон—22.3.1924, Парис)— франсыз режиссору, ссенарист вә кино нәзәријјәчиси. Д.-үн нәзәри көрүшләри, реж.-луг тәчрүбәси 1914—18 илләрдә франсыз киносунда јаранмыш «Авангард» истигамәтинин естетик әсасларынын мүәјјәнләшмәсинә мүһүм тә'сир көстәрмишдир. Д. кино сәнәтинин бәдии принсипләри илә ајры-ајры кино саһибкарларынын газанч мәгсәди дашыјан нијјәтләри арасындакы зиддијјәтләри көстәрмиш, кинонун ифадә васитәләринин јарадычылыгла мәнимсәнилмәсини тәблиғ етмишди. Нәзәри көрүшләрини филмләриндә («Сүкут», 1920, «Һәјәчан», 1921, «Кимсәсиз гадын», 1923) әкс етдирмәјә сә'ј көстәрмишди. Дүнја киносунун ән јахшы нүмунәләрини тәблиғ етмәк мәгсәди илә кино клубу јаратмышды. 1949 илдә Франсада илин ән јахшы милли филми үчүн Д. ад. мүкафат тә'сис олунмушдур.

ДЕЛ МО́НАКО (Del Monaco) Марио (д.27.7.1915, Флоренсија) — италјан опера мүғәнниси (драматик тенор).

Мүасир опера сәнәтинин көркәмли нүмајәндәләриндән бири. Пезаро консерваторијасында охумушдур. Илк чыхышы «Пуччини» театрында (1941, Милан) олмушдур. Јүксәк вокал кејфијјәтләри, нүанс зәнкинлији, актјорлуг мәһарәти Д.М.-нун мүхтәлиф характерли партијалары ифа етмәсинә имкан верир. Ән јахшы партијалары: Отелло, Радамес, Ернани («Отелло», «Аида», «Ернани», Ч. Верди), Кавардосси («Тоска», Ч. Пуччини), Хозе («Кармен», Ж. Бизе), Канио («Мәзһәкәчиләр», Р. Леонкавалло) вә с. Мусигили филмләрдә чәкилмишдир. Харичи өлкәләрдә, ССРИ-дә (Бөјүк театр, 1959) гастролда олмушдур. Фәхри мүкафатлара лајиг көрүлмүшдүр.

Әд.: Катульская Я. Е., Дель Монако на сцене Большого театра, «Советская музыка», 1959, № 8; Волков Ю., Песни, опера, певцы Италии, М., 1967.

Дәрман биткиләри. 1. Көврәк мурдарча (Rhamnus cathartica L.). 2. Гафгаз ханымоту (Atropa belladonna L.). 3. Дәрман пишикоту (Valeriana officinalis L.). 4. Итбурну (Rosa canina L.). 5. Батбат (Hyoscyamus niger L.). 6. Хорузкүлү (Adonis vernalis L.). 7. Рәвәнд (Rheum palmatum L.). 8. Чајтиканы (Hippophae rhamnoides L.). 9. Күлхәтми (Althaea officinalis L.). 10. Ширин бијан (Glycyrrhiza glabra L.). 11. Дамоту (Leonurus cardiaca L.). 12. Хашхаш (Papaver somniferum L.).

ДЕЛМО́НТЕ-И-АПО́НТЕ (Delmonte y Aponte) Доминго (4.8.1804, Венесуела, Маракајбо—4.11.1853, Мадрид)—Куба тәнгидчиси, шаир, ичтимаи хадим. Кубада романтик поезијанын баниләриндәндир. Милли поезија јарадылмасына чағырмыш («Куба романслары» силсиләси, 1833), мүтәрәгги романтик шаирләр дәрнәјинә рәһбәрлик етмишдир. Вәтәнпәрвәрлијин тәрәннүмү, көләлијә вә мүстәмләкәчилијә гаршы мүбаризә јарадычылығынын әсас мөвзусу иди.

Әсәри: Стихи, в сб.: Кубинская поэзия, М., 1950.

ДЕ-ЛОНГ (De Long) Ҹорч Вашингтон (22.8.1844—30.10.1881)—Америка гүтб тәдгигатчысы. 1879 илдә «Жанетта» кәмисиндә Шимал гүтбүнә чатмаг вә Н. А. *Норденшелдин* експедисијасыны ахтармаг мәгсәди илә көндәрилмиш експедисијаја рәһбәрлик етмишдир. Кәми Ҹералд а. јахынлығында 21 ај бузлар арасында галмышдыр. Дрејф заманы Жаннетта вә Һенријетта а-ры кәшф олунмушдур. Кәми мәһв олдугдан сонра буз үзәриндә дрејф етмәјә мәҹбур олмуш екипаж Беннетта а.-ны кәшф етмишдир. Дрејфдән азад олдугдан сонра Д.-Л. експедисија иштиракчыларынын бир групу илә Ленанын мәнсәбинә чатмыш вә орада аҹындан һәлак олмушдур. Шәрги Сибир дәнизиндә адалар групу Д.-Л.-ун шәрәфинә адландырылмышдыр.

Әд.: Лаптев С., Трагедия в ледяной пустыне, Иркутск, 1937; Визе В. Ю., Моря Советской Арктики, 3 изд., М.—Л., 1948.

ДЕ-ЛОНГ АДАЛАРЫ—Шәрги Сибир дәнизиндә, Новосибирск а-ры архипелагында адалар (Жаннетта, Һенријетта, Беннетта, Вилкитски, Жохов) групу. Јак.МССР-ин тәркибиндәдир. Үмуми саһ. 228 *км*². Һүнд. 426 *м*-ә (Беннетта а.-нда) гәдәрдир. Базалт вә гумдашыдан ибарәтдир. Саһәсинин тәгр. јарысы бузлагларла өртүлүдүр. Гүтб тәдгигатчысы Ҹ. Де-Лонгун шәрәфинә адландырылмышдыр.

ДЕ́ЛОС ИТТИФАГЫ, Биринчи Афина дәниз иттифагы—Јунаныстан-Иран мүһарибәләри заманы е.ә. 478/477 илдә Афинанын башчылығы илә тәшкил олунмуш гәдим јунан шәһәр дөвләтләринин иттифагы. Әһәмәниләр дөвләтинә гаршы биркә мүбаризә зәрурәти нәтиҹәсиндә јаранмышды. Д.и.-на 200-ә гәдәр шәһәр дахил иди. Д.и. шурасынын иҹласлары Делос а.-нда (ады бурадандыр) кечирилирди. Афинанын игтисади вә һәрби саһәләрдә үстүнлүјү әлә кечирмәси сајәсиндә Д.и. тезликлә Афина дәниз дөвләтинә чеврилди. Афинанын *Пелопоннес мүһарибәсиндәки* мәғлубијјәтиндән сонра (е.ә. 404 илдә) Д.и. ләғв едилди.

Әд.: История Древней Греции, М., 1972.

ДЕ́ЛТА (јунан әлифбасынын баш һәрфи Δ—делтадан) — чајларын ашағы ахынларында чај голлары шәбәкәси илә парчаланмыш чај чөкүнтүләриндән ибарәт овалыг. Д. чај ахымы, дәниз далғалары, габарма-чәкилмә вә кәтирмә-говулма ахынларынын мүрәккәб гаршылыглы тә'сири нәтиҹәсиндә јараныр. Чај мәҹрасындакы гыса дил вә суалты дајазлыглар (сајлар) дашгын заманы кетдикҹә бөјүјүр вә мәҹраны голлара парчалајан адалара чеврилир. Чај кәтирмәләринин чохлуғу, су һөвзәси сәвијјәсинин дүшмәси (јахуд саһилин тектоник галхмасы), көрфәз вә ја лагунда мәнсәбин вәзијјәти вә чајын төкүлдүјү һөвзәнин дајазлығы Д.-нын бөјүмәси үчүн әлверишли шәраит јарадыр. Габарма-чәкилмә вә кәтирмә-говулманын гүввәтли олмасы вә су һөвзәси сәвијјәсинин тез галхмасы Д. әмәлә кәлмәсинә манечилик төрәдир. Д.-ларын бөјүмә сүр'әти илдә бир нечә метрдән бир нечә јүз метрәдәк олур.

Д.-лар әмәлә кәлмәләринә вә инкишаф мәрһәләләринә көрә бир нечә типә ајрылыр: димдикварı (Тибр), пәрли (Миссисипи), тәҹрид едилмиш (Камчатка), ирәли чәкилмиш (Никер), чохадалы (Волга). Ири чајларын Д.-лары бә'зән чох кениш саһә тутур (Амазон чајынын Д.-нын саһ. 100 мин *км*², Ленанынкы 28,5 мин *км*², Волганынкы 19 *мин км*²-дир вә с.). Күр чајы Хәзәр дәнизинә төкүлдүјү јердә саһ. 100 *км*² олан делта әмәлә кәтирмишдир. Торпагларынын мүнбит вә рүтубәтли олмасы бир чох Д.-ларда (мәс., Нил, Хуанхе вә Гангын Д.-лары) интенсив әкинчилик үчүн шәраит јарадыр.

ДЕ́ЛТА-ФУ́НКСИЈА, δ (x), Дирак функсијасы—үмумиләшмиш функсија; истәнилән кәсилмәз $f(x)$ функсијасы үчүн

$$\int_{-\infty}^{\infty} \delta(x)\, f(x)\, dx = f(0)$$

бәрабәрлији илә тә'јин олунур. $f(0)$-ын гијмәти

$$\lim_{\varepsilon \to 0} \frac{1}{2\varepsilon} \int_{-\varepsilon}^{\varepsilon} f(x)\, dx = \lim_{\varepsilon \to 0} \int_{-\infty}^{+\infty} \delta_{\varepsilon}(x)\, f(x)\, dx$$

лимитинә бәрабәрдир. Бурада $\varepsilon > 0$ вә $|x| \geqslant \varepsilon$ олдугда $\delta_{\varepsilon}(x) = 0$, $|x| < \varepsilon$ олдугда исә $\delta_{\varepsilon}(x) = 1 : 2\varepsilon$. Д.-ф.-ја бу мә'нада, ε сыфра јахынлашдыгда $\delta_{\varepsilon}(x)$ функсијасынын лимити кими бахмаг олар. $x \neq 0$ олдугда $\delta_{\varepsilon}(x) \to 0$ вә $x = 0$ олдугда $\delta_{\varepsilon}(x) \to \infty$ олдуғундан $\delta(0) = \infty$, $x \neq 0$ олдугда $\delta(x) = 0$ вә $\int_{-\infty}^{+\infty} \delta(x) dx = 1$ гәбул едилир.

ДЕ́ЛТА-ШУАЛАР — маддәдән бөјүк енержили јүклү зәррәчикләр кечдикдә атомларын ионлашмасы нәтиҹәсиндә јаранан електрон сели; δ-електронлар да адланыр. 1904 илдә Ҹ. Ҹ. *Томсон* кәшф етмишдир. δ-електронлар әсасән кичик сүр'әтлидир [1,8—3,25]·10^8 *см/сан*. Лакин онлар мүәјјән шәраитдә чох бөјүк енержијә малик олур вә өз нөвбәсиндә атомлары ионлашдыра билир.

ДЕЛУ́ВИУМ (лат. deluere —јумаг), делувиал чөкүнтүләр — ашынма мәһсулларынын дағ јамаҹларынын јухары һиссәләриндән јағыш, јахуд гар сулары васитәсилә вә һәмчинин ағырлыг гүввәси, грунтун ахыҹылығы вә с.-нин тә'сирилә апарылараг дағ јамаҹларынын ашағы һиссәләриндә вә әтәкләриндә чөкдүрүлмәсиндән әмәлә кәлән чөкүнтү. Континентал чөкүнтүләрин кенетик нөвү кими илк дәфә 1888 илдә акад. А. П. Павлов тәрәфиндән ајрылмышдыр. Ашынма гүввәси, сүхурларын литоложи тәркиби вә с.-дән асылы олараг Д. мүхтәлиф өлчүлү олур (кил вә гумдан ири валунадәк). Петрографик тәркиби алтда јатан көклү сүхурлардан фәргләнир; дағын јүксәк јамаҹлары вә зирвәсиндәки сүхурлара охшар олур. Гызыл, галај, волфрам вә с. сәпинти јатагларынын чоху Д.-ла әлагәдардыр. Д.-ун киллиҹәли нөвләриндән кәрпиҹ истеһсалында истифадә едилир.

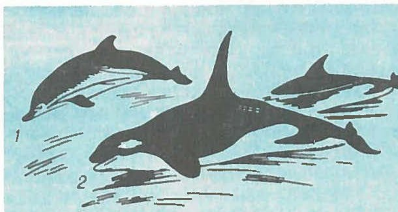
ДЕ́ЛФА (јун. Delphoi)—Фокиданын ч.-г.-индә гәдим јунан шәһәри; е.ә. 7—5 әсрләрдән јунанларын дини мәркәзи. Аполлонун мә'бәди Д.-да иди. *Амфиктионијанын* көмәјиндән истифадә едән Д. ири тиҹарәт мәркәзинә чеврилмишди. Е.ә. 5 әсрин сонундан Д.-нын ролу зәифләмәјә башлады. Е.ә. 1 әсрин 80-ҹи илләриндә Д.-ны Фракија вә б. тајфалар дағытмыш, 1 әсрдә исә мә'бәд бәрпа едилмишди (император I Феодоси тәгр. 390 илдә рәсмән бағлатдырмышды). 1892 илдән археоложи тәдгигатлар апарылыр. Һазырда кичик јашајыш мәнтәгәсидир. Д.-нын абидәләри дағлыг релјефлә һәмаһәнкдир. Д.-да Пифијалы Аполлон мә'бәди (е.ә. 6 әср; е.ә. 4 әсрдә ме'марлардан Ксенодор вә Агатон тәрәфиндән јенидән тикилмишдир), хәзинәләр (е.ә. 6 әср—4 әсрин әввәли), көһнә (е.ә. 7 әсрин сону) вә јени (е.ә. 6 әсрин сону) Афина Пронаја мә'бәдләринин бүнөврәләри, стадион (е.ә. 6 әср), кимнаси (тә'лим-тәрбијә мүәссисәси; е.ә. 6—5 әсрләр) вә с. галмышдыр.

Әд.: Соколов Г., Дельфы, М., 1972.

ДЕЛФИ́Н (лат. Delphinus)—көјүн Шимал јарымкүрәсиндә бүрҹ. Ән парлаг улдузу 4,0 визуал улдуз өлчүлүдүр. ССРИ-нин һәр јериндә көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

ДЕЛФИ́Н—*баттерфлјај* үсулу илә үзмәјин бир нөвү. Д. үсулу илә үзмәк үчүн үзүгојлу вәзијјәтдә һәр ики голун јухарыдан ашағы симметрик һәрәкәти илә сују јармаг вә јенидән голлары судан чыхарыб ирәли узатмаг, ҹүтләшдирилмиш јарыбүкүлү ајаглары симметрик олараг ашағы-јухары һәрәкәт етдирмәк лазымдыр.

ДЕЛФИНЛӘР (Delphininae)—балиналар дәстәсинин делфинкимиләр фәсиләсиндән мәмәли һејван јарымфәсиләси. Бәдәнинин уз. 1,2—3 *м*, бә'зән исә 10 *м*-ә чатыр. Д.-ин әксәријјәтиндә бел үзкәҹи вар. Д.-ин үзү «димдик» шәклиндә дартылмышдыр, дишләри чохдур (70-дән артыг). Д. јарымфәсиләсинә 20 ҹинс (48 нөв) дахилдир. ССРИ дәнизләриндә 12 ҹинси (15 нөвү) јашајыр.

Делфинләр: *1*—ади делфин, *2*—орка.

Гара дәниздә 3 нөвү (афалина, дәниздонузу, ағ делфин) вар. Океанларда кениш јајылмышдыр. Бә'зи нөвләри (мәс., орка) космополит һејванлардыр. Дири бала доғмагла чохалыр. Боғазлыг дөврү 10—12 ајдыр. Бир бала доғур вә ону 4—6 ај сүдлә бәсләјир.

Чинси јеткинлијә 3—5 јашында чатыр. Ириләри 50, кичикләри исә 30 ил јашајыр. Д. саатда 50 *км*-ә гәдәр сүр'әтлә үзүр. Сүрү илә јашајыр. Балыг, башыајаглы молјусклар, бә'зән исә хәрчәнкләрлә гидаланыр. Бионика үчүн Д.-ин ролу бөјүкдүр. Балыг сүрүләринин ахтарылмасында, балыгларын тора салынмасында вә рабитә саһәсиндә онлардан истифадә етмәк мәгсәди илә мүшаһидәләр апарылыр. Харичдә Д.-и һәрби мәгсәдлә дә өјрәдирләр. Јапонија вә Соломон а.-рында Д. (продел-финләр вә гысабаш Д.) овланыр. Әти вә пији јејилир. ССРИ-дә Д.-ин ову 1966-чы илдән гадаған едилмишдир. Д.-ин тәдгиги, тә'лими вә нүмајиши үчүн делфинариумлар тикилир.

Әд.: Яблоков А. В., Белькович В. М., Борисов В. И., Киты и дельфины, М., 1972.

ДЕЛФТ (Delft)—Һидерландда, Чәнуби Һолландија әјаләтиндә шәһәр. Рејнин голу Лек чајында порт. Әһ. 86,8 мин (1975). 16 әсрдән керамика истеһсалы мәркәзидир. Лак-боја истеһсал едилир. Метал е'малы, машынгајырма (кабел, метал конструксијалар, јејинти, кимја, нәгл. аваданлығы) сәнајеси мүәссисәләри, ме'марлыг абидәләри вар. Јахынлығында каолин чыхарылыр.

ДЕМАГО́Г (јун. dēmagōgos—халг рәһбәри; сијасәтбаз)—әввәлләр Гәдим Јунаныстан, хүсусилә Афинанын классик дөврүндә демократик истигамәтли сијаси хадимләрә (Фемистокл, Перикл вә б.) верилән ад. Демократијанын сијаси дүшмәнләринин фәалијјәти нәтичәсиндә бу термин тәдричән мәнфи мә'на кәсб етмиш вә о, јаланчы вә'дләр вермәк, халг мәчлисләринә јалтагланма вә с. васитәләрлә учуз шөһрәт газанмаға чан атан хадим анлајышына чеврилмишдир; «Д.» сөзү мүасир сијаси терминолокијада бу мә'нада ишләдилир (бах *Демагокија*).

ДЕМАГО́КИЈА (јун. dēmagōgia, dḗmos—халг+ágō—апарырам) — јаланчы вә'дләр, јалтаглыг вә фактлары гәсдән тәһриф етмәк јолу илә алдатма. Халг күтләләринин е'тимадыны газанмаг үчүн буржуа сијаси хадимләри вә онларын әлалтылары — оппортунистләр тәрәфиндән истифадә олунур. Сечки кампанијаларында, капиталист өлкәләринин мәтбуат, радио вә телевизијасында хүсуси илә кениш тәтбиг едилир.

ДЕМАРКА́СИЈА (фр. démarcation—һүдудлама), демаркасија хәтти (тибдә)—сағлам тохуманы *гангрен* әмәлә кәлән, јад чисим дүшән вә ја зәдәләнмиш сүмүкләри чүрүдүјү јердән ајыран һиссә. Хәстәлик заманы Д. хәттинин мүәјјән едилмәси клиник нөгтеји-нәзәрдән јахшы әламәт сајылыр вә чүрүмә просесинин гаршысыны алмаға имкан јарадыр.

ДЕМАРКА́СИЈА ХӘТТИ —1) (һәрбидә) сүлһ мүгавиләси вә ја һәр һансы бир сазишлә даими сәрһәд мүәјјән едиләнәдәк барышыг заманы вурушан дөвләтләрин гошунларыны ајыран хәтт (зона). 2) Мәғлуб олмуш дөвләтин әразисини ишғал зоналарына ајыран хәтт. 3) Гоншу өлкәләр арасында мүбаһисәли әразидә мүвәггәти мүәјјәнләшдирилән хәтт (зона). Д.х. дөјүшән тәрәфләр, ишғалчы вә ја мүнагишәдә олан дөвләтләр арасында хүсуси сазишлә мүәјјән олунур.

ДЕМА́РШ (фр. démarche, һәрфи мә'насы—чыхыш) — дипломатик практикада бир дөвләтин һөкумәти вә ја харичи ишләр идарәсинин дикәр дөвләтин һөкумәти гаршысында мүхтәлиф формада ифадә едилән акты (е'тираз, хаһиш вә с.).

ДЕМЕ́НСИЈА — (*де*... + лат. mens—ағыл)—бејнин органик хәстәликләриндән төрәнән *ағыл зәифлији*.

ДЕМЕ́НТЈЕВ Пјотр Васијевич (24.1. 1907, индики Тат.МССР-ин Убеј к.—14.5.1977, Москва) — совет дөвләт вә тәсәррүфат хадими, ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1941; 1977), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1953); кенерал-полковник-мүһәндис. 1938 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1922 илдә фәһләликдән башламышдыр. 1931 илдә Н. Ј. Жуковски ад. Һәрби-Һава Мүһәндисләри Академијасыны битирмишдир. 1931—41 илләрдә елми-тәдгигат ин-тларында мүһәндис-техники ишләрдә вә авиасија сәнајеси з-дларында (бөјүк мүһәндис, сех рәиси, баш мүһәндис, з-д директору) ишләмишдир. ССРИ халг авиасија сәнајеси комиссарынын 1-чи мүавини, ССРИ авиасија сәнајеси назиринин 1-чи мүавини (1941—53), ССРИ авиасија сәнајеси назири (1953—57), авиасија техникасы үзрә Дөвләт комитәсинин сәдри (1957—65), ССРИ авиасија сәнајеси назири (1965—77) олмушдур. Сов.ИКП 20—25-чи гурултајларына нүмајәндә сечилмишдир. Сов.ИКП 19-чу гурултајында Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд, 20—25-чи гурултајларында исә Сов.ИКП МК үзвү сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (4—9-чу чағырыш) депутаты олмушдур. 9 дәфә Ленин ордени, 6 дикәр орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ДЕМЕ́ТРА (Dēmētēr)—гәдим јунан мифолокијасында мәһсулдарлыг илаһәси, әкинчилијин һимајәчиси; Кронос вә Рејанын гызы, *Зевсин* бачысы. Д.-нын ибадәт јери Елевсин иди. Ромалыларда Д. *Серера* илә ејниләшдирилирди. Д. һаггында әсатирдә битки аләминин дөври мәһв олмасы вә чанланмасына аид ибтидаи тәсәввүрләр әксини тапмышдыр.

ДЕМЕ́ТРИ (Dēmētrios), Алопекили Деметри — гәдим јунан һејкәлтәрашы. Е.ә. 5 әсрин сону—4 әсрин 1-чи јарысында јашамыш, әсасән, портретләр јаратмышдыр. Јарадычылығында инсанын сәчијјәви хүсусијјәтләрини әкс етдирмәјә чалышмышдыр. Әсәрләри: јунан сәркәрдәләри Симонун вә Пеллихин, Афина каһинәси Лисимаханын антик әдәбијјатда адлары чәкилән портретләри, ушаг портретинин Гәдим Рома дөврүнә аид сурәти (мәрмәр, Ермитаж, Ленинград). Гәдим јунан философу Антисфенин портрети (мәрмәр, Ватикан) дә Д.-јә аид едилир (иллүстрасија үчүн бах ч. 2, сәһ. 380).

ДЕМИЛИТАРИЗА́СИЈА (*де*... + лат. militaris—һәрби) — бах *Әразинин демилитаризасијасы*.

ДЕ́МИЧЕВ Пјотр Нилович (д. 3.1. 1918, индики Калуга вил.-нин Киров ш.)—совет дөвләт вә партија хадими. 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Фәһлә аиләсиндә доғулмушдур. Машынгајырма техникумунда охумушдур. 1937—44 илләрдә Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. 1944 илдә Москва кимја-технолокија ин-туну битирмиш, Москванын Совет р-ну партија комитәсиндә шө'бә мүдири, катиб (1945—50), Сов.ИКП Москва Шәһәр Комитәсиндә вә Сов.ИКП МК-да ишләмишдир (1950—56). 1953 илдә Сов.ИКП МК јанында Али Партија Мәктәбини (гијаби) битирмишдир. Сов.ИКП Москва Комитәсинин катиби (1956—58), ССРИ Назирләр Советинин ишләр мүдири (1958—59), Сов.ИКП Москва Вил. Комитәсинин биринчи катиби (1959—60), Москва Шәһәр Комитәсинин биринчи катиби (1960—62) ишләмишдир. 1961 илдән Сов.ИКП МК катиби иди. 1974 илин нојабрындан ССРИ мәдәнијјәт назиридир. 1961 илдән Сов.ИКП МК үзвүдүр. 1959—61 илләрдә Сов. ИКП МК-нын РСФСР үзрә Бүросунун үзвү олмушдур. 1964—66 илләрдә Сов. ИКП МК Рәјасәт Һеј'әти үзвлүјүнә намизәд олмуш, 1966 илин апрелиндән Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәддир. ССРИ Али Советинин (5—9-чу чағырыш) депутатыдыр. 3 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы, Гырмызы Әмәк Бајрағы орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ДЕМОГРА́ФИЈА (јун. dḗmos—халг+ ...*графија*) — әһали һаггында елм. «Д.» терминини илк дәфә франсыз алими А. Гијар ишләтмишдир (1855). Д. ичтимаи елмдир; әһалинин структуру, јерләшмәси, јерини дәјишмәси вә динамикасында баш верән сосиал, игтисади, һәмчинин биоложи вә чоғрафи амил, сәбәб вә шәртләр әсасында һадисәләрин вә просесләрин ганунаујғунлугларыны тәдгиг едир. Бунларын әсасында Д. әһали нәзәријјәсини, әһали сијасәтини ишләјиб һазырлајыр, өлкә, шәһәр, вилајәт, режион вә бүтүнлүклә Јер күрәси әһалисинин дәјишмәси перспективини верир. Марксизм-ленинизм тә'лиминә әсасланан Д. демографик просесләрдә сосиал-игтисади амилләри һәлледичи әһәмијјәтә малик һесаб едир; биоложи вә чоғрафи амилләр исә асылы әһәмијјәтә маликдир. Буржуа Д.-сынын характерик хүсусијјәти демографик һадисәләри биоложиләшдирмәк, јә'ни һадисәләри биоложи амилләрлә әлагәләндирмәкдир. Д. бир чох мүхтәлиф ичтимаи елмләрлә (сосиолокија, сијаси игтисад, тарих, һүгуг, етнографија, сосиал кикијена, статистика вә с.) сых бағлыдыр. Д.-да әһали сајы прогнозуна, әмәк еһтијатлары прогнозуна, һәмчинин ајры-ајры континкентләрин (көрпәләр, мәктәб јашына чатмамыш ушаглар, пенсијајашлы оланлар вә б.) прогнозуна даһа чох фикир верилир. Д.-да әһали нәзәријјәси мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Әһали нәзәријјәсинин маһијјәти мүәјјән әһали ганунларында тәзаһүр олунур (бах *Әһали гануну*). Әһали нәзәријјәси мүәјјән демографик сијасәт јеридилмәси үчүн әсас јарадыр. Демографик сијасәт доғум, өлүм, кәбин, миграсија вә әһалинин јерләшдирилмәси саһәсиндәки әсас просесләри әһатә едир. ССРИ-дә доғум мәсәләләри доғуму тәшвиг едән бир сыра ганунверичилик актларында әкс олунмушдур (ССРИ МИК вә ХКС-нин 1936 ил 27 ијул тарихли Гәрары, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1944 ил 8 ијул

тарихли Фәрманы; Сов.ИКП 24-чү вә 25-чи гурултајларынын директивләри; ССРИ-нин јени Конститусијасы).

Асија, Африка вә Латын Американын бир сыра өлкәсиндә демографик сијасәт доғум сәвијјәсини ашағы салмаға јөнәлдилмишдир. Лакин демографик просесләрдә һәлледичи мәсәлә сосиал-игтисади амилләрдир (сәнаје инкишафы, мәдәнијјәт, *урбанизасија* сәвијјәси вә с.) вә демографик сијасәт доғум сәвијјәсинин тәшәккүлүндә мүһүм рол ојнаса да, әсас рол ојнаја билмәз. Бах һәмчинин *Әһали, Әһали статистикасы, Әһали миграсијасы.*

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; јенә онун, Изафи дәјәр нәзәријјәләри («Капитал»ын IV чилди), һ. 2, бөлмә 9, Б., 1968; Ленин В. И., Русијада капитализмин инкишафы, Әсәр. там күллијјаты, ч. 3, бөлмә 3, фәсил 1—10, бөлмә 7, фәсил 2; јенә онун, Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри», јенә орада, ч. 5; јенә онун, Фәһлә синфи вә јени малтусчулуг, Әсәрләри, ч. 19; Болдырев В. А., Экономический закон населения при социализме, М., 1968; Козлов В. И., Динамика численности народов, М., 1969; Проблемы демографии, М., 1971; Проблемы экономико-демографического развития СССР, М., 1974; Курс демографии, М., 1974; Урланис Б. Ц. Проблемы динамики населения СССР, М. 1974; Яницкий О. Н., Урбанизация и социальные противоречия капитализма. Критика американской буржуазной социологии, М., 1975; Законы и закономерности развития народонаселения. Сб. статей, М., 1976; Кваша А. Я., Популярная демография, М., 1977; Хорев Б. С. и Чапек В. Н., Проблемы изучения миграции населения, М., 1978.

ДЕМОГРАФИК СИЈАСӘТ—бах *Демографија.*

ДЕМОГРАФИК СТАТИСТИКА—бах *Әһали статистикасы.*

ДЕ-МОЈН (Des Moines)—АБШ-да шәһәр. Ајова штатынын инз. м. Де-Мојн чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 201 мин (1974). К.т. рајонунун мәркәзидир. К.т. машынгајырмасы, кимја, јејинти (әт консерви, ун вә с.) сәнајеси, ун-т (1881) вар.

ДЕМОКРА́ТИЈА (јун. dēmokrátia, һәрфи мә'насы—халг һакимијјәти; dḗmos—халг +krátos—һакимијјәт) — чәмијјәтин сијаси тәшкили формасы; халгын һакимијјәт мәнбәји кими танынмасына, дөвләт ишләринин һәллиндә иштирак етмәк һүгугу олмасына вә вәтәндашлара кениш һүгуг вә азадлыглар верилмәсинә әсасланыр. Бу бахымдан Д., һәр шејдән әввәл, дөвләт формасыдыр. «Д.» термини һәмчинин дикәр сијаси вә сосиал институтларын (мәс., партија Д.-сы, истеһсалат Д.-сы) тәшкили вә фәалијјәтини, һәмчинин мүвафиг ичтимаи һәрәкаты, сијаси хәтти, сијаси чәрәјаны характеризә етмәк үчүн дә ишләдилир. Д.-нын әсл елми анлајышыны марксизм-ленинизм вермишдир. Марксизм-ленинизм Д.-ны чәмијјәтин мадди шәраити вә синфи гурулушу илә гырылмаз әлагәдә өјрәнир. В. И. Ленин көстәрир ки, «һәр бир демократија, нәтичә е'тибарилә, ... мүәјјән чәмијјәтдәки истеһсал мүнасибәтләри илә мүәјјән олунур» (Әсәрләри, ч. 32, сәһ. 74). Д. тарихи һадисәдир, чәмијјәтин инкишафы вә ичтимаи-игтисади формасијаларын бир-бирини әвәз етмәси илә дәјишир. Синифли чәмијјәтдә Д. дөвләт формасы кими һаким синфин диктатурасынын тәзаһүрүдүр. Д. дикәр дөвләт формаларындан (деспотија, автократија вә с.) ашағыдакыларла фәргләнир: азлығын чохлуға табе олмасы принсипинин рәсми е'тирафы, вәтәндашларын һүгуг бәрабәрлији, кениш сијаси вә сосиал һүгуг вә азадлыгларын мөвчудлуғу, әсас дөвләт органларынын сечкили олмасы, дөвләт идарәләри системиндә сечкили нүмајәндәли һакимијјәт органларынын апарычы ролу, ганунун үстүнлүјү вә с. Синифли чәмијјәтдә синифләрдән харич Д. јохдур. Буржуа Д.-сы пролетариат, јарымпролетар вә гејри-пролетар зәһмәткеш синифләри вә әһали үзәриндә капиталистләрин диктатурасыдыр. О, рәсми е'лан едилән «халг һакимијјәти» вә һәгигәтдә истисмарчыларын һөкмранлығы арасындакы ашкар зиддијјәт илә характеризә едилир. Буржуа Д.-сынын функсијасы истисмарчы синфин һөкмранлығыны тә'мин етмәк вә бу һөкмранлығы пәрдәләмәк, буржуа синфини мөһкәмләтмәк, онун дахили зиддијјәтләрини һәлл етмәкдир. Лакин бу гүсурларына бахмајараг марксизм-ленинизм буржуа Д.-сы анлајышына там мәнфи мүнасибәт бәсләмир: һәтта формал е'лан едилән Д. белә бөјүк наилијјәтдир, чүнки авторитаризм вә дикәр гејри-демократик режимләрдән фәргли олараг Д. режиминдә сијаси азадлыглар, ичтимаи вә фәрди фәалијјәт даирәси кенишдир. Буржуа Д.-сы капиталист игтисади системинин ифадәси кими әмәлә кәлмәклә феодализм сијаси гурулушуна нисбәтән даһа бөјүк тәрәгги олмуш, сәнаје пролетариаты һәрәкатынын инкишафы вә мүтәшәккиллији үчүн даһа кениш имкан јаратмышдыр. Капитализм шәраитиндә пролетариат буржуазијанын јаратдығы мәһдуд демократик тә'сисатлардан истифадә етмәклә кифајәтләнмир, Д.-нын јени сосиал әсасларла кенишләнмәси вә јениләшмәси уғрунда мүбаризә апарыр вә бу мәгсәдлә дә өзүнүн сијаси партијаларыны, һәмкарлар иттифагларыны вә дикәр синфи тәшкилатларыны јарадыр. Империализмдә, хүсусилә инкишаф етмиш дөвләт-инһисарчы капитализм дөврүндә пролетариат инһисарчы буржуазијанын Д.-ны боғмаг, сарсытмаг, ону фашизм, јахуд дикәр мүртәче режим илә әвәз етмәк чәһдләринә гаршы өзүнүн демократик тәләбләрини, сосиализм уғрунда мүбаризә апаран демократик тәшкилат системини ирәли сүрүр.

Тарихән сијаси Д.-нын јүксәк типи сосиалист Д.-сыдыр. О, сосиалист дөвләтинин јеканә мүмкүн формасыдыр. Сосиалист Д.-сы буржуа Д.-сынын ингилаби инкары кими јараныр. Сосиалист Д.-сыны ондан әввәлки Д. типләриндән көклү сурәтдә фәргләндирән принсипиал чәһәт демократик тә'сисатларын, ганунларын вә с.-нин вә зәһмәткешләрин һакимијјәтинин форма вә мәзмунунун бир-биринә там ујғун кәлмәсидир. Сосиалист демократизми чәмијјәтин сосиалистчәсинә сијаси тәшкилинин универсал принсипидир. Сосиалист Д.-сы өз инкишафында бир нечә әсас мәрһәләдән кечмишдир: капитализмдән сосиализмә кечид дөврү шәраитиндә пролетар диктатурасы формасында олан пролетар Д.-сы; инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти јарадылмасы шәраитиндә үмумхалг Д.-сына чеврилән Д. (пролетар диктатурасы дөвләтинин үмумхалг дөвләтинә чеврилмәси илә бирликдә); инкишаф етмиш, јеткин сосиализм вә коммунизм гуручулуғу шәраитиндә үмумхалг дөвләти, үмумхалг сијаси һакимијјәт формасы олан үмумхалг Д.-сы. Сосиалист Д.-сы пролетариатын ингилаби партијасынын рәһбәрлији илә зәһмәткешләрин марксистчәсинә елми әсасландырылмыш сијаси јарадычылығынын нәтичәси кими инкишаф едир.

Пролетар диктатурасы дөвләти кими мејдана кәлән Совет дөвләти чәмијјәтимиздә баш вермиш дәрин сосиал-игтисади дәјишикликләр нәтичәсиндә үмумхалг дөвләтинә чеврилмишдир. ССРИ-дә инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти гурулмушдур. ССРИ Конститусијасында дејилир: «Бу чәмијјәт әсил демократија чәмијјәтидир, елә бир чәмијјәтдир ки, онун сијаси системи бүтүн ичтимаи ишләрин сәмәрәли идарә олунмасыны, дөвләт һәјатында зәһмәткешләрин кетдикчә даһа фәал иштиракыны, вәтәндашларын реал һүгугларынын вә азадлыгларынын онларын чәмијјәт гаршысында вәзифәләри вә мәс'улијјәти илә бирләшмәсини тә'мин едир» (Б., 1977, сәһ. 5). Сосиалист Д.-сынын сосиалист дөвләт тәшкили инкишафынын әсас истигамәти кими һәртәрәфли кенишләндирилмәси вә тәкмилләшдирилмәси Сов.ИКП Програмы илә мүәјјән едилмишдир. Сов.ИКП сосиалист Д.-сынын инкишаф етдирилмәсинә коммунизмә доғру мүвәффәгијјәтли ирәлиләјишимизин зәрури шәрти кими бахыр. «Бизим үчүн демократија садәчә не'мәт дејилдир, бүтүн фәалијјәтимизин олдугча зәрури бир шәртидир, коммунизм чәмијјәтинин мүһүм һәрәкәтверичи гүввәсидир» (Брежнев Л. И., Ленин јолу илә, ч. 1, Б., 1970, сәһ. 470). Тарихи перспективдә Д. сијаси һадисә кими дөвләт вә бүтүн сијаси үстгурум илә бирликдә коммунизмин ән јүксәк фазасы шәраитиндә арадан галхачагдыр. Сосиалист Д.-сынын әвәзинә ичтимаи коммунист өзүнүидарә тәшкилаты формасы олан гејри-сијаси Д. кәләчәкдир. Бах һәмчинин *Дөвләт*.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Коммунист Партијасынын Манифести, Б., 1976; Енкелс Ф., Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Б., 1971; Ленин В. И., Дөвләт вә ингилаб, Әсәрләри, ч. 25; јенә онун, Буржуа демократијасы вә пролетариат диктатурасы һаггында тезисләр вә мә'рузә, јенә орада, ч. 28; јенә онун, О социалистической демократии, М., 1977; Брежнев Л. И., Вопросы развития политической системы советского общества, М., 1977; Проблемы демократии в современном мире, М., 1967; Творческая активность народных масс и развитие социалистической демократии, М., 1972; Государство и демократия в период построения развитого социализма, М., 1974; Страшун Б. А., Социализм и демократия, М., 1976; Шевцов В. С., Совершенствование советской государственности и дальнейшее развитие социалистической демократии, М., 1977; Васикова М., Конституция СССР—важная веха в дальнейшем развитии советской демократии, Ташкент, 1978.

ДЕМОКРАТИК АЗАДЛЫГЛАР — шәхсин дөвләтдә вәзијјәтини мүәјјән едән сијаси вә һүгуг нормалары. ССРИ Конститусијасы, мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын конститусијалары совет вәтәндашларына нүмајәндәли дөвләт органларына сечмәк вә сечилмәк һүгугу верир; ганун халгын мәнафејинә ујғун олараг вә сосиализм гурулушуну мөһкәмләтмәк вә инкишаф етдирмәк мәгсәдилә ССРИ вәтәндашларына сөз, мәтбуат, јығынчаг, митинг вә нүмајишләр азадлығы үчүн тә'минат верир.

Д. а. дикәр шәхси азадлыгларла бирликдә (шәхсијјәт тохунулмазлығы, мәнзил тохунулмазлығы, вәтәндашларын шәхси һәјатынын горунмасы, јазышманын, телефон данышыгларынын вә телеграф рабитәсинин сирри) совет вәтәндашынын һүгугу статусунун ән мүһүм әсасларындан биридир. Бу сијаси азадлыгларын һәјата кечирилмәси зәһмәткешләрә вә онларын тәшкилатларына ичтимаи биналар, күчә вә мејданлар верилмәси илә, информасијанын кениш јајылмасы, мәтбуатдан, телевизијадан вә радиодан истифадә имканы илә тә'мин едилир. Совет Конститусијасы ичтимаи вә шәхси мәнафеләрин әлагәләндирилмәси принсипиндән чыхыш едир, иргиндән вә миллијјәтиндән асылы олмајараг бүтүн совет вәтәндашларынын һүгуг бәрабәрлијини мүәјјәнләшдирир. Белә ки, мәс., ССРИ-дә ирги вә ја милли истисналығын, дүшмәнчилијин вә ја е'тинасызлығын һәр һансы шәкилдә тәблиғи вә мүһарибә тәблиғаты ганунла гадаған едилир вә чәзаландырылыр (бах һәмчинин *ССРИ вәтәндашларынын әсас һүгуг вә вәзифәләри*).

Сосиалист өлкәләринин конститусијалары да өз вәтәндашлары үчүн кениш һүгуг вә азадлыглар нәзәрдә тутур вә онларын реаллашмасы үчүн тә'минатлар мүәјјән едир.

Муасир буржуа дөвләтләринин конститусијаларында, адәтән, бир сыра һүгуг вә азадлыглар е'лан едилир, лакин һәмин конститусија вә ганунлар Д.а.-ын реал тә'минатыны нәзәрдә тутмур, буна көрә дә онлар чох вахт кағыз үзәриндә галыр. Буржуа дөвләтләринин фәһлә синфи, коммунист вә фәһлә партијалары е'лан едилән Д.а.-ын һәјата кечирилмәси вә кенишләндирилмәси уғрунда даим мүбаризә апарырлар.

Инсан һүгуглары вә әсас азадлыглар БМТ Низамнамәсинин мәгсәд вә принсипләриндә, БМТ-нин Инсан Һүгуглары Барәсиндә Үмуми Бәјаннамәсиндә (бах *Инсан һүгуглары бәјаннамәси*), Авропада Тәһлүкәсизлик вә Әмәкдашлыг Мәсәләләринә даир Һелсинки Мүшавирәсинин (1975) Јекун актында вә с. сәнәдләрдә тәсбит едилмишдир. Һелсинки Мүшавирәсинин Јекун актында көстәрилир ки, инсан һүгугларына вә әсас азадлыглара, о чүмләдән фикир, виҹдан, дин вә әгидә азадлығына һөрмәт бүтүн дөвләтләр арасында достлуг мүнасибәтләринин вә әмәкдашлығын инкишафыны тә'мин етмәк үчүн зәрури олан сүлһүн, әдаләтин вә әмин-аманлығын мүһүм амилидир.

Әд.: Сүлһ, тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыг наминә (Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыг мәсәләләринә даир Һелсинкидә кечирилмиш мүшавирәнин јекунларына анд. 30 ијул—1 август, 1975), Б., 1975; ССРИ Конститусијасы (Әсас Гануну), Б., 1977; Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое государство, М., 1972, с. 391—435; Государственное право буржуазных стран и стран, освободившихся от колониальной зависимости, М., 1970, с. 94—119; О свободах подлинных и мнимых, М., 1977; Положение в области прав человека в США, пер. с англ., М., 1978.

«ДЕМОКРАТИК ИНГИЛАБДА СОСИАЛ-ДЕМОКРАТИЈАНЫН ИКИ ТАКТИКАСЫ»—В. И. Ленинин әсәри; болшевикләр партијасынын стратекија вә тактикасынын нәзәри ҹәһәтдән әсасландырылмасына вә Русијада 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә меншевикләрин оппортунист тактикасынын тәнгидинә һәср едилмишдир (Әсәр. там күллијјаты, ч.11, сәһ.1—142). Русијада буржуа-демократик ингилабынын инкишафы дөврүндә, 1905 илин ијун-ијул ајларында Ҹеневрәдә јазылмыш, илк дәфә һәмин илин ијулунда РСДФП МК-нын нәшријјатында (Ҹеневрәдә) чап олунмушдур. Һәмин илдә Русијада ики дәфә јенидән нәшр едилмиш, Петербург, Москва, Казан, Тифлис, Бакы, Перм вә с. шәһәрләрдә кизли јајылмышдыр. 1907 илин февралында Петербург мәтбуат ишләри комитәси китабы гадаған етмиш, декабрда Петербург мәһкәмә палатасы китабы мәһв етмәк һаггында гәрар чыхармышды. В. И. Ленин әсәрдә РСДФП-нин 3-ҹү гурултајынын ингилабда болшевикләрин стратекија вә тактикасына даир гәрарыны нәзәри ҹәһәтдән әсасландырмыш, меншевикләрин ејни вахтда чағырылмыш конфрансынын оппортунист гәрарларыны ифша етмишдир. В. И. Ленин Русијада буржуа-демократик ингилабынын характери вә хүсусијјәтләри, демократик ингилабда пролетариатын һекемонлуғу вә онун партијасынын рәһбәр ролу, фәһлә синфи илә кәндлиләрин иттифагы, буржуа-демократик ингилабынын бөјүјүб сосиалист ингилабына кечмәси, ингилабын һәрәкәтвеһичи гүввәси вә дикәр мүһүм мәсәләләрин нәзәри тәһлилини вермишдир. Русијада ингилабын характери вә һәрәкәтвеҹичи гүввәси һаггында меншевикләрин еһкамчылығыны алт-үст етмиш, синфи гүввәләр нисбәтинин дәрин елми марксист тәһлили әсасында бу нәтиҹәјә кәлмишдир ки, Русијада ингилабын һекемону јалныз фәһлә синфи ола биләр, кәндлиләр исә онун тәбии мүттәфигидир. В. И. Ленин китабда силаһлы үсјана һазырлығын зәрурилији мүддәасыны инкишаф етдирмиш, ону чаризми јыхмаг, пролетариат вә кәндлиләрин ингилаби-демократик диктатурасыны гурмаг үчүн мүһүм васитә һесаб етмишдир. В. И. Ленин сүбут етди ки, пролетариатын һекемон олдуғу галибијјәтли буржуа-демократик ингилабы һакимијјәти буржуазијаја вермәли дејил, пролетариатла кәндлиләрин ингилаби-демократик диктатурасынын гурулмасына кәтириб чыхармалыдыр. В. И. Ленин ингилабын фасиләсизлији һаггында К. Маркс вә Ф. Енкелсин идејаларыны инкишаф етдирәрәк, буржуа-демократик ингилабынын бөјүјүб сосиалист ингилабына кечмәси нәзәријјәсини ишләјиб һазырлады. В. И. Ленин буржуа-демократик ингилабы илә сосиалист чеврилишини ваһид ингилаби просес кими, бир зәнҹирин ики һалгасы кими нәзәрдә тутурду. «Пролетариат мүтләгијјәтин мүгавимәтини күҹ васитәси илә гырмаг вә буржуазијанын сәбатсызлығыны арадан галдырмаг үчүн кәндлиләр күтләсини өз тәрәфинә чәкиб демократик чеврилиши баша чатдырмалыдыр. Пролетариат буржуазијанын мүгавимәтини күҹ васитәси илә гырмаг, кәндлиләрин вә хырда буржуазијанын сәбатсызлығыны арадан галдырмаг үчүн әһалинин јарымпролетар үнсүрләри күтләсини өз тәрәфинә чәкиб сосиалист чеврилиши етмәлидир» (јенә орада, сәһ. 95—96). Бу идеја В. И. Ленинин сонралар ишләјиб һазырладығы сосиалист ингилабы вә сосиализмин әввәлҹә бир нечә вә ја һәтта ајрылыгда көтүрүлмүш бир капиталист өлкәсиндә гәләбәсинин мүмкүнлүјү һаггында елми кәшфинин әсасы олду. В. И. Ленин әсәрдә марксизмин ингилаб нәзәријјәсини инкишаф етдирәрәк болшевикләр партијасыны елми сурәтдә әсасландырылмыш стратекија вә тактика илә силаһландырды, демократија вә сосиализм уғрунда мүбаризәнин галибијјәтли јолуну көстәрди.

Русијада ингилаби һәрәкатын инкишафы, Феврал буржуа-демократик, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабларынын гәләбәси вә ССРИ-дә сосиализмин мүвәффәгијјәтлә гурулмасы ингилаб һаггында Ленин нәзәријјәсинин дүзкүнлүјүнү сүбут етди. Марксизм-ленинизмин идеја хәзинәсини зәнкинләшдирән, ингилаби мүбаризәдә тәкҹә Русија пролетариатынын дејил, һәм дә бејнәлхалг пролетариатын әлиндә гүдрәтли силаһ олан бу әсәрин идејалары демократија вә сосиализм уғрунда мүбаризәдә бүтүн дүнја халглары үчүн актуал әһәмијјәтә маликдир.

Әсәр ССРИ-дә 9946,2 мин тиражла 195 дәфә, о ҹүмләдән Азәрб. дилиндә 112 мин тиражла 9 дәфә нәшр олунмушдур (1977, јанвар).

Әд.: Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 11 (бах Мүгәддимә); История Коммунистической партии Советского Союза, т. 2, М., 1966; Мигалин В. Ф., О книге В. И. Ленина «Две тактики социал-демократии в демократической революции», М., 1971.

ДЕМОКРАТИК МӘРКӘЗИЈЈӘТ — марксист-ленинчи партијаларын, сосиалист дөвләтинин тәшкилат гурулушунун, фәалијјәт вә рәһбәрлијинин, сосиалист игтисадијјатыны идарә етмәјин башлыҹа принсипи.

Д.м.-ин маһијјәти демократизм илә (зәһмәткешләрин там һакимијјәти, онларын өзфәалијјәти вә тәшәббүскарлығы, рәһбәр органларын сечкили олмасы вә онларын күтләләр гаршысында һесабат вермәси) мәркәзијјәтин (ваһид рәһбәрлик, аалығын чохлуға табе олмасы, интизам, гаршыја гојулмуш мәгсәдләр уғрунда мүбаризәдә фәрди мәнафеләрин ичтимаи мәнафејә табе едилмәси) говушмасындадыр. Антагонист ҹәмијјәтдән фәргли олараг, сосиализм ҹәмијјәтиндә демократија вә мәркәзијјәт диалектик вәһдәтдәдир. «...сосиализм олмадан һәгиги демократија мүмкүн олмадығы кими, демократија даим инкишаф етдирилмәдән сосиализм дә мүмкүн дејилдир» (Сов. ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976, сәһ. 93). Мәркәзијјәтлә *партијадахили демократијанын* вәһдәти мәркәзләшдирилмиш рәһбәрликлә јерли тәшәббүсү үзви сурәтдә бирләшдирмәјә, ишдә коллекиаллығы инкишаф етдирмәјә, партија сыраларынын бирлијини мөһкәмләндирмәјә имкан верир. Сосиалист демократијасынын тәкмилләшдирилмәси ән әввәл ҹәмијјәтин бүтүн ишләринин идарә олунмасында зәһмәткешләрин даһа кениш иштиракыны дөнмәдән тә'мин етмәк, дөвләт гурулушунун демократик әсасларыны даһа да инкишаф етдирмәк, шәхсијјәтин һәртәрәфли јүксәлиши үчүн шәраит јаратмаг демәкдир. Ичтимаи интизамын мөһкәмләндирилмәси проблемләринә, бүтүн вәтәндашларын ҹәмијјәт гаршысында өз вәзифәләринә әмәл етмәләринә хүсуси диггәт јетирилир. Чүнки интизам вә мөһкәм ичтимаи гајда олмадан демократија һәјата кечирилә билмәз. Мәһз һәр бир вәтәндашын өз вәзифәләринә, халгын мәна-

фејинә мәс'улијјәтлә јанашмасы социалист демократизми принсипләринин, шәхсијјәтин һәгиги азадлығынын ән долғун тәчәссүмү үчүн јеканә е'тибарлы база јарадыр.

Д.м. идејасы илк дәфә К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш вә *Коммунистләр иттифагынын* Низамнамәсиндә өз ифадәсини тапмышдыр. В. И. Ленин пролетариатын синфи мубаризә тәчрүбәсини үмумиләшдирәрәк Д.м. принсипини инкишаф етдирмишдир. *«Нә етмәли?»*, *«Бир аддым ирәли, ики аддым кери»* вә с. әсәрләриндә В. И. Ленин јени типли пролетар партијасынын тәшкилат принсипләрини ишләјиб һазырлајаркән партија үзвләринин партија програмыны гәбул етмәсини, онун тәшкилатларындан бириндә иштиракыны мәчбури һесаб етмиш, бүтүн партија үзвләри үчүн ваһид дәмир интизамы, партија гәрарларынын һәјата кечирилмәсинә чидди әмәл етмәји, азлығын чохлуға, ашағы тәшкилатларын јухары тәшкилатлара табелијини, партија органларынын сечкили олмасы вә һесабат вермәсини, партија күтләләринин фәаллыг вә тәшәббүскарлығыны артырмағы зәрури һесаб етмишдир. Партија һәјатынын В. И. Ленин тәрәфиндән ишләниб һазырланмыш нормалары РСДФП-нин 2-чи гурултајында (1903) гәбул едилмиш партија Низамнамәсиндә тәсбит олунмуш, партијанын сонракы конфранс вә гурултајларында тәкмилләшдирилмишдир. РСДФП-нин 1-чи конфрансы (1905) Д.м.-и партијанын тәшкилат гурулушунун әсас принсипи һесаб етди. РСДФП-нин 4-чү (Бирләшдиричи) гурултајы (1906) илк дәфә партија Низамнамәсинә Д.м. һаггында мүддәа дахил етди. РК(б)П-нин 8-чи Үмумрусија конфрансында (1919) Д.м. партијанын тәшкилат гурулушунда рәһбәр принсип кими гәбул олунду.

Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра һаким партија олан Коммунист партијасы Д.м. принсипини дөвләт гуручулуғуна да тәтбиг етди. Тротскичиләр, һабелә «сол коммунистләр», «десистләр» вә б. антипартија груплашмалары партија демократијасыны инкишаф етдирмәк пәрдәси алтында Д.м.-ә гаршы чыхараг, партијада фраксијачылыг јаратмагла онун сыраларынын бирлијини позмаға чалышырдылар. РК(б)П-нин 10-чу гурултајы (1921) партијада һәр чүр фраксијачылығы гәти писләди вә В. И. Ленинин тәклифи илә «Партијанын бирлији һаггында» гәтнамә гәбул етди. Д.м.-ин кениш тә'рифи ҮИК(б)П-нин 17-чи гурултајында (1934) гәбул едилмиш Низамнамәдә верилди. Сов.ИКП-нин Низамнамәсинә көрә партијанын тәшкилат гурулушунун рәһбәр принсипи Д.м.-дир, јә'ни: а) ашағыдан јухарыја гәдәр бүтүн рәһбәр партија органлары сечкилидирләр; б) партија органлары өз партија тәшкилатларынын гаршысында вә јухары органлар гаршысында вахташыры һесабат верирләр; в) чидди партија интизамы вардыр вә азлыг чохлуға табедир; г) јухары органларын гәрарлары ашағы органлар үчүн сөзсүз мәчбуридир (Сов. ИКП Низамнамәси, Б., 1977, сәһ. 19).

Сов.ИКП-нин 20-чи гурултајы (1956) Д.м. принсипинә чидди әмәл олунмасынын зәрурилијини гејд етди. Д.м. принсипи тамамилә мүәјјәнләшмиш бир принсип олмасына бахмајараг, донуб галмыш схем дејилдир, әксинә, онун тәтбиги, фәалијјәт көстәрмәси партијанын конкрет иш шәраити илә сых бағлыдыр. Сов.ИКП МК-нын Октјабр (1964) пленумундан сонра Д.м.-ин инкишафы өз ифадәсини партијанын иш үслубунда, мәркәздә вә јерләрдә коллектив рәһбәрлијин мөһкәмләнмәсиндә, партија органларында пленумларын ролунун даһа да артмасында, кадрлара там е'тимад көстәрилмәсиндә вә партијадахили информасијанын јахшылашмасында тапмышдыр. Партија һәјатынын Ленин нормалары вә принсипләринин мөһкәмләндирилмәсиндә вә инкишаф етдирилмәсиндә Сов.ИКП 23—24-чү гурултајлары гәрарларынын мүһүм ролу олмушдур. Сов.ИКП 25-чи гурултајында гејд едилмишдир ки, бүтүн партија тәшкилатларынын аһәнкдар, фәал вә мәгсәдјөнлү ишләмәсинә анчаг партија һәјатынын Ленин принсипләрини, Д.м. принсипини дөнмәдән тәтбиг етмәклә наил олмаг мүмкүндүр. Совет дөвләтинин тәшкили вә фәалијјәти Д.м. принсипинә: ашағыдан јухарыјадәк бүтүн дөвләт һакимијјәти органларынын сечкили олмасы, онларын халга һесабат вермәси, јухары органларын гәрарларынын ашағы органлар үчүн мәчбури олмасы принсипинә ујғун сурәтдә гурулур. Халг депутаты өз иши вә Советин иши һаггында сечичиләр гаршысында, һабелә ону депутатлыға намизәд көстәрмиш коллективләр вә ичтимаи тәшкилатлар гаршысында һесабат верир, сечичиләрин е'тимадыны доғрултмајан депутатлары сечичиләр Ганунла мүәјјән едилмиш гајдада һәр вахт кери чағыра биләрләр (бах ССРИ Конститусијасы Б., 1977, маддә 3, 107). Бүтүн дөвләт һакимијјәт органлары вә дөвләт рәһбәрлији ваһид систем үзрә тәшкил олунур, ашағы органлар јухары органларын көстәриши әсасында ишләјир вә јухары органлар ашағы тәшкилатларын фәалијјәтинә нәзарәт едирләр. Чохмилләтли Совет дөвләтиндә Д.м. социалист федератив гурулушу илә говушур. В. И. Ленин гејд етмишдир ки, Д.м. мухтаријјәт вә федерасијаны әсла рәдд етмир, әксинә, нәзәрдә тутур (бах Әсәрләри, ч. 27, сәһ. 202). Д.м. принсипләринин мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмәсинин рәһни Коммунист партијасынын рәһбәр ролудур.

Д.м. принсипи башга марксист-ленинчи партијаларда да һәјата кечирилир. В. И. Ленин Коминтернә гәбул шәртләрини мүәјјәнләшдирәркән көстәрди ки, Коминтернә мәнсуб олан партијалар Д.м. принсипи илә гурулмалыдыр (бах јенә орада, ч. 31, сәһ. 205). Фәһлә синфинин партијасы јалныз бу шәртлә зәһмәткеш күтләләрин коллектив рәһбәри вә тәшкилатчысы ролуну мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирә биләр.

Мүасир тәфтишчиләр Д.м.-ә гаршы чыхыр, «демократијаны мәркәзијјәтдән ајырмағы» тәклиф едәрәк, фраксија вә груплашмалара мејдан ачмаг, мәркәзијјәти демократијаја табе етмәк истәјирләр. Демократијанын мәркәзијјәтлә ваһдәтинин позулмасы партија рәһбәрлијинин зәифләмәсинә, интизамсызлыға, беләликлә дә сијаси партијанын зәифләмәсинә сәбәб оларды. Коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг Москва мүшавирәсиндә (1960) гејд едилмишдир ки, марксист-ленинчи партијалар партија һәјатынын Ленин нормаларына Д.м. принсипи әсасында һөкмән риајәт етмәји өз фәалијјәтинин сарсылмаз гануну сајыр. Һазырда бејнәлхалг коммунист һәрәкатында рәһбәр мәркәз олмамасына бахмајараг, һәр бир марксист-ленинчи партија, мүстәгил олмагла јанашы, коллектив шәкилдә һазырланмыш гәрар вә сәнәдләри рәһбәр тутмалыдыр. 1969 ил бејнәлхалг Москва мүшавирәсиндә гејд олунмушдур ки, һәр бир коммунист вә фәһлә партијасынын милли вә бејнәлмиләл мәс'улијјәти ајрылмаздыр. Авропа коммунист вә фәһлә партијаларынын Берлин конфрансынын (1976, ијун) јекдилликлә гәбул етдији сәнәд марксизм-ленинизм принсипләринә әсасланыр, Авропанын вә бүтүн дүнјанын халглары үчүн чох бөјүк әһәмијјәти олан бир сыра актуал проблемләр барәсиндә гардаш партијаларын биркә рә'јини вә нәтичәләрини әкс етдирир. Коллектив сурәтдә һазырланмыш сәнәдләрә дөнмәдән әмәл олунмасы коммунист вә фәһлә һәрәкатынын бирлијини тә'мин едир, ону зәманәмизин апарычы сијаси гүввәси кими мөһкәмләндирир.

Х.т.-нын идарә олунмасында Д.м. социализм гурулушунун маһијјәтинә ујғун кәлән тәсәррүфат рәһбәрлијинин әсас принсипидир. Д.м. принсипи тәкрар истеһсалын бүтүн фазаларыны—мадди сәрвәтләрин истеһсалыны, бөлкүсүнү, мүбадиләсини вә истеһлакыны әһатә едир. Х.т.-нын идарә олунмасында Д.м.-ә даир әсас методоложи вә нәзәри идејаны В. И. Ленин ирәли сүрмүш вә хуласәсини вермишдир. «Инди бизим вәзифәмиз—тәсәррүфат саһәсиндә мәһз демократик мәркәзијјәти һәјата кечирмәкдән, дәмир јоллары, почта, телеграф вә башга нәглијјат васитәләри вә и.а. кими игтисади мүәссисәләрин ишләдилмәсиндә там бир саһманлыг вә ваһдәт јарадылмасыны тә'мин етмәкдән ибарәтдир, ејни заманда һәгигәтән демократик мә'нада баша дүшүлән мәркәзијјәт нәинки тәкчә јерли хүсусијјәтләри, һәмчинин јерли сә'ји, јерли тәшәббүсү, үмуми мәгсәдә чатмаг үчүн ән мүхтәлиф јоллары, үсул вә васитәләри һәртәрәфли вә манеәсиз олараг инкишаф етдирмәк үчүн тарихдә биринчи дәфә јарадылмыш имканы нәзәрдә тутур» (јенә орада, ч. 27, сәһ. 202). Ичтимаи социалист мүлкијјәти бүтүн х.т. миғјасында мүһүм игтисади идарәетмә функсијаларыны мәркәзләшдирмәји зәрури вә мүмкүн һесаб едир. Ејни заманда Д.м. ајры-ајры објектләрин (мүәссисә вә дикәр идарәләрин) тәсәррүфат мүстәгиллијини нәзәрдә тутур. Социализмә игтисади мәсәләләрин һәллиндә мәркәзләшдирмәнин демократикчәсинә һәјата кечирилмәси хасдыр. Бурада мәркәзләшмә чәмијјәтин тәсәррүфат һәјатынын мүһүм мәсәләләринин—илк нөвбәдә х.т. структурунун вә х.т. пропорсијаларынын формалашмасы, чәмијјәтин игтисади инкишафынын истигамәтинин вә сүр'этинин мүәјјән едилмәси, јерләрдә тәртиб олунан планларын әләгәләндирилмәси вә ујғунлашдырылмасы, техники тәрәгги, әсаслы вәсаит гојулушу, истеһсалын јерләшдирилмәси, әмәк һаггы, гијмәт, малијјә саһәсиндә ваһид дөвләт сијасәтинин, ваһид учот вә статистика системинин һәјата кечирилмәси вә с. мәсәләләрин һәллини әһатә едир. Бүтүн бунларла тәсәррүфата мәркәзләшдирилмиш рәһбәрлијин баш ролу тә'мин олунур. Д.м.-дән узаглашмаг, ичтимаи мәнафејин биринчилијини

(үстүнлүјүнү) унутмаг, јахуд инкар етмәк Д.м.-ин анархист-синдикалист тәһрифинә апарыб чыхарыр. В. И. Ленин көстәрмишдир: «Биз демократик мәркәзијјәт тәрәфдарыјыг. Демократик мәркәзијјәтин, бир тәрәфдән, бүрократик мәркәзијјәтдән, дикәр тәрәфдән исә анархизмдән нә гәдәр чох фәргләндијини дә ајдын баша дүшмәк лазымдыр» (јенә орада, сәһ. 201). Бүрократик мәркәзијјәт она көрә тәһлүкәлидир ки,о, күтләләрин јарадычы тәшәббүсүнү буховлајыр, тәсәррүфатын инкишафы үчүн еһтијатларын тамамилә үзә чыхарылмасына вә ондан сәмәрәли истифадәјә мане олур. Бүрократик мәркәзијјәтә гаршы мүбаризә сосиализм чәмијјәтинин идарә олунмасынын тәкмилләшдирилмәсинин башлыча проблемләриндән биридир. Д.м. «...һәм дөвләт һәјатынын, һәм ичтимаи һәјатын, һәм дә игтисади һәјатын ән мүхтәлиф формаларыны мүәјјән етмәкдә дөвләтин мүхтәлиф јерләри вә һәтта мүхтәлиф ичмаларынын там азадлығыны әсла рәдд етмир, әксинә, нәзәрдә тутур. Демократик мәркәзијјәтлә бүрократизми вә шаблонлашдырманы бир-биринә гарышдырмагдан даһа бөјүк бир сәһв ола билмәз» (јенә орада, сәһ. 202). Анархизм-синдикализм дә сосиализм гурулушуна хејли зәрәр вура биләр. О, мәркәзијјәт үчүн тәһлүкәлидир, мәркәзијјәтин үстүнлүкләриндән истифадә етмәјә, сәмәрәли планлашдырманы тәшкил етмәјә имкан вермир.

Мәркәзләшмәнин вә мүстәгиллијин, тәкбашчылығын вә коллекиаллығын конкрет нисбәти, ичтимаи, синфи, коллектив вә шәхси мәнафеләрин гаршылыглы әлагә формалары, мүхтәлиф идарә органлары арасында идарәетмә функсијаларынын бөлкүсү формалары вә с. — бүтүн бунлар бирдәфәлик вериләбилмәз вә тәсәррүфатын инкишафынын конкрет-тарихи шәраитиндән асылыдыр. Тәсәррүфат рәһбәрлијинин мәркәзләшдирилмиш гајдада һәлл етдији проблемләр даирәси дәјишә биләр—тәсәррүфатын објектив шәраитиндән вә тәсәррүфат мәсәләләриндән асылы олараг бөјүк вә кичик ола биләр. Ејни заманда сосиализм чәмијјәтинин инкишаф ганунауј ғунлуғу еләдир ки, х.т.-нын идарә олунмасы «механизми»нин дәјишмәсиндән асылы олмајараг Д.м. даим кенишләндирилмәли вә дәринләшдирилмәлидир. Инкишаф етмиш, јеткин сосиализм чәмијјәти шәраитиндә игтисади вә сосиал просесләрә ваһид дөвләт рәһбәрлијинин әһәмијјәти даһа да артыр. ССРИ Конститусијасында чәмијјәтин игтисади вә сосиал инкишафындакы бу јени мәрһәлә өз дәгиг ифадәсини тапмышдыр: «Игтисадијјата рәһбәрлик дөвләт игтисади вә сосиал инкишаф планлары әсасында, саһә вә әрази принсипләри нәзәрә алынмагла, мәркәзләшдирилмиш гајдада идарәетмәни мүәссисәләрин, бирликләрин вә башга тәшкилатларын тәсәррүфат мүстәгиллији вә тәшәббүскарлығы илә әлагәләндирмәк јолу илә һәјата кечирилир» (Б., 1977, Маддә 16). Сосиалистчәсинә идарәетмәнин демократик характери сосиализм гурулушунун үстүнлүјүдүр вә коммунизм гуручулуғу мәнафеји үчүн һәјата кечирилир.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Коммунист Партијасынын Манифести, Б., 1976; Маркс К. и Энгельс Ф., Об основных принципах партийного строительства, М., 1972; Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 107—108); Брежнев Л. И., Партија гуручулуғунун актуал проблемләри һаггында, Б., 1973; јенә онун, Инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти игтисадијјатынын идарә олунмасы мәсәләләри, Б., 1977; Әлијев Һ. Ә., Сов.ИКП-нин фәалијјәтиндә демократик мәркәзијјәт, Б., 1977; Сов.ИКП Програмы, Б., 1977; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; ССРИ Конститусијасы (Әсас Гануну), Б., 1977; Коммунист вә фәһлә партијалары нүмајәндәләри мүшавирәсинин сәнәдләри, Б., 1960; Коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәси, Б., 1970; Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тарихи, Б., 1972; Лавричев В. М., Демократический централизм—диалектический принцип организационного строения КПСС, М., 1971; Моисеенко Н. А. и Попов М. В., Демократический централизм—основной принцип управления социалистической экономикой, Л., 1975; Политика КПСС—марксизм-ленинизм в действии, М., 1976.

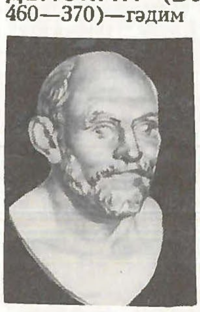
«ДЕМОКРАТИК МӘРКӘЗИЈЈӘТ» ГРУПУ, «десистләр» — 1919 илин әввәлиндә РК(б)П-дә јаранмыш оппортунист, антиленинчи груплардан бири; фраксија кими *«сол коммунистләр»ин* төр-төкүнтүләриндән формалашмышды. Башчылары В. В. Осински, Т. В. Сапронов, В. М. Смирнов иди. «Десистләр» *демократик мәркәзијјәт* принсипи пәрдәси алтында әслиндә пролетар демократијасы вә мәркәзијјәт әлејһинә мүбаризә апарыр, Вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә ордуда партизанчылығы тәблиғ едирдиләр. Онлар јерли органлары мәркәзи органлара гаршы гојур, ифрат коллекиаллығы мүдафиә едир, партијада бирлик вә мөһкәм интизам әлејһинә мүбаризә апарыр, партија дахилиндә фраксија вә груплашмалар азадлығы, әксингилаби партијалара сөз, мәтбуат вә јығынчаг азадлығы тәләб едирдиләр Әксингилаби хырда буржуа идеолокијасыны әкс етдирән «Д.м.» г. пролетариат диктатурасына, Коммунист партијасынын рәһбәр ролуна гаршы јөнәлдилмишди. В. И. Ленин «десистләр»ин платформасыны «ән пис меншевизм вә есерчилик», групу исә «һамыдан бәрк гышгыранлар» фраксијасы адландырмышды (бах Әсәрләри, ч. 32, сәһ. 38). 1926 илдә «десистләр» *троцкичи-зиновјевчи антипартија блокуна* гошулдулар. ҮИК(б)П-нин 15-чи гурултајы (1927) 23 нәфәрдән ибарәт «Д.м.» г.-ну ачыг-ашкар әксингилабчы кими партијадан чыхартды.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 107); История Коммунистической партии Советского Союза, т. 3, кн. 2; т. 4, кн. 1; М., 1968—70.

«ДЕМОКРАТИК СОСИАЛИЗМ» — мүасир тәфтишчиләрин Сосиалист Интернасионалынын Франкфурт конгресиндә (1951) «Демократик сосиализмин мәгсәд вә вәзифәләри» бәјаннамәсиндә е'лан едилмиш рәсми идеолокијасы. «Д.с.» анлајышы һәлә 19 әср ислаһатчы әдәбијјатында ишләдилмишдир. О заман «Д.с.» монархизмин мүгабилиндә буржуа-демократик дөвләтинә үстүнлүк верән «дөвләт сосиализми» нәзәријјәси чәрәјанларындан бири олмушдур. Д.с.»-нин нәзәри көкләри «етик сосиализм»и тәблиғ едән неокантчылыгдадыр. «Д.с.» тәрәфдарларынын [Б. Каутски (Австрија), Х. Һејтскелл, Ч. Коул, А. Кросленд, Г. Ласки, Г. Моррисон, Ч. Стрејчи, М. Филлипс (Б. Британија), Н Томас (АБШ), Ф. Штернберг (АФР) вә б. фикринчә, сосиализм тәбии ганунауј ғун инкишафын нәтичәси олмајыб, чәмијјәтин бүтүн тәбәгәләринә мүјәссәр олан әхлаги идеалдыр. Башга сөзлә, чәмијјәтин сосиалистчәсинә дәјишдирилмәси, әсасән әхлаг, инсанлары сосиализм руһунда тәрбијә етмәк проблемидир. «Д.с.» синфи мүбаризәни, сосиалист ингилабыны, пролетар диктатурасыны инкар едир. «Д.с.»-ә көрә, сосиализм јалныз «демократија», јә'ни капиталистләр дә дахил олмагла чәмијјәтин бүтүн сосиал тәбәгә вә групларынын аһәнкдар бирлији кими мөвчуддур. «Д.с.» тәрәфдарлары чәмијјәт һаггында марксист-ленинчи бахышлары тәфтиш едирләр. Онлар Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра, хүсусилә елми-техники ингилабын тә'сири нәтичәсиндә дөвләт-инһисарчы капитализмин инкишафында баш верән јени һадисәләри капитализмин «трансформасијасы» кими гәләмә верирләр. «Д.с.»-ин 50-чи илләрдә мүәјјәнләшмиш доктринасына көрә, «халис» сосиализм чәмијјәтинә истеһсал васитәләри үзәриндә ичтимаи мүлкијјәт, фәһлә синфинин рәһбәр ролу вә онун сијаси авангарды, марксист-ленинчи идеолокија хас дејил.

Сосиалист интернасионалы партијалары 70-чи илләрдә «сосиал демократијаја» наил олмаг вәзифәсини ирәли сүрмүшләр. «Д.с.» гејри-елми тә'лим олуб маһијјәтчә буржуа чәмијјәтинә бәраәт газандырмаг мәгсәди күдүр.

ДЕМОКРИТ (Dēmókritos) (е.ә. тәгр. 460—370)—гәдим јунан материалист философу, атомистиканын баниләриндән бири. Левкипин шакирди, «емпирик тәбиәтшүнас вә јунанлар ичәрисиндә илк енсиклопедик зәка» (К.Маркс) олан Д. дөврүнүн бүтүн елм саһәләри (етика,астрономија, физика, ријазијјат, тибб, мусиги нәзәријјәси вә с.) илә мәшғул олмушдур. Мисир, Бабилистан, Иран, Әрәбистан, Һиндистан вә Һәбәшистана (Ефиопијаја) сәјаһәт етмишдир.

Д.-ә көрә, бүтүн варлыг атомлардан вә бошлугдан ибарәтдир. Атомлар бөлүнмәздир, әбәдидир, бошлуг исә сонсуздур. Атомлары фәргләндирән онларын формасы, һәчми, дүзүлүш гајдасы вә вәзијјәтидир. Сәс, рәнк, дад вә с. кејфијјәтләр атомлара хас олмајыб шәрти мөвчуддурлар. Д.-ин фикринчә, мүхтәлиф сәмтләрдә даими һәрәкәтдә олан атомлар тоггушур, бирләширләр. Бунун нәтичәсиндә чисимләр, һәјат јаранмышдыр. Сәбәбијјәтлә зәрурәти ејниләшдирән Д. идракын мәнбәјини дујғуларда көрмүшдүр. Онун фикринчә, маһијјәт (атомлар вә бошлуглар) зәка илә дәрк едилир. Д. индуктив мәнтигин баниләриндән биридир. Д.-ә көрә, һәгигәт һисси гаврајыш вә мүшаһидә просесиндә әлдә едилмиш биликләрин зәка васитәсилә үмумиләшдирилмәси јолу илә дәрк едилир. Д. буну субјект илә предикат арасында әлагә адландырмышдыр. Д.-ин атомистик тә'лими нәзәри тәбиәтшүнаслығын сонракы инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр.

Етикада евдомонизмин нүмајәндәси олмуш Д.-ә көрә, зәка әхлаги давра-

нышын ме'јарыдыр. Д. хејир вә шәр проблеминә утилитаризм мөвгејиндән јанашмыш, фајдалы оланы хејир, зәрәрли оланы шәр адландырмышдыр.

Д. гулдарлыг демократијасынын идеологу олмуш, бәшәр тарихинин һәрәкәтверичи гүввәсини еһтијач, јә'ни инсанларын мадди тәләбаты илә әлагәләндирмишдир. Д.-ә көрә, сијасәт гулдарлыг демократијасы шәраитиндә азад вәтәндашларын үмуми мәнафејинә хидмәт етмәлидир. Гулдарларын мәнафејинә ујғун әмәк бөлкүсүнү Д. ичтимаи һәјатын вачиб шәрти һесаб едирди.

В. И. Ленин фәлсәфә тарихиндә материалист хәтти Демокрит хәтти адландырмышдыр.

Әд.: Маркс К., Различие между натурфилософией Демокрита и натурфилософией Эпикура, в кн.: Маркс К. и Энгельс Ф., Из ранних произведений, М., 1956; Маковельский А. О., Древнегреческие атомисты, Б., 1946; Лурье С. Я., Демокрит, Л., 1970; Асмус В. Ф., Античная философия, М., 1976; Джохадзе Д. В., Основные этапы развития античной философии, М., 1977.

ДЕ́МОС (јун. dêmos—халг) — кениш мә'нада Гәдим Јунаныстанын шәһәр-дөвләтләриндә вәтәндашлыг һүгугуна малик азад әһали. Д. илк әввәл халг, маһал мә'насында баша дүшүлүрдү. Һомерин әсәрләриндә вә архаик дөврләрдә Д. термини халг күтләләрини, *евпатридләрә* гаршы дуран садә халгы (әсасән кәнд әһалисини) ифадә едирди; е.ә. 6—5 әсрләрдә шәһәр әһалисинин дә бир һиссәси бура дахил иди. Е.ә. 5 әсрин сону—4 әсрдән әһалинин (әсасән шәһәр әһалисинин) јохсул һиссәси Д. адланырды.

ДЕМОСФЕ́Н (Dêmosthénês; е.ә. тәгр. 384, Афина—12.10.322, Калавријa)— гәдим јунан натиги вә сијаси хадими. Д.-ә аид едилән 61 нитг, 56 чыхыш, 6 мәктуб (тәгр. 20 чыхыш вә бир нечә мәктуб еһтимал ки, онун дејил) галмышдыр. Д. илк нитгиндә (е.ә. 351) II Филиппин (Македонијалы Искәндәрин атасы) Јунаныстаны табе етмәк сијасәтинә Афинанын пассив мүнасибәтини тәнгид етмишдир. Бу замандан Д. Афина вә дикәр јунан полисләринин рәһбәринә чеврилмиш вә јунан полисләринин Македонијаја гаршы иттифагынын јаранмасына наил олмушду. Ламија (Фессалијада шәһәр) мүһарибәсиндә (е.ә 323—322) јунанларын мәғлубијјәтиндән сонра әсир дүшмәмәк үчүн өзүнү зәһәрләмишдир. Онун јарадычылығы дүнја натиглик мәдәнијјәтинин инкишафында мүһүм мәрһәләдир.

Әсәри: Речи, пер. с греческого, М., 1954.

Әд.: Жебелев С. А., Демосфен, Петроград—М., 1922; История Древней Греции, М., 1972.

ДЕ́МПИНГ (инк. dumping, һәрфи мә'насы—туллама)—харичи базарларда әмтәәләрин дәјәр-дәјмәзинә, јә'ни истеһсал хәрчләриндән ашағы гијмәтлә сатылмасы. Д.-ин игтисади тәбиәти вә механизми В. И. Ленинин әсәрләриндә дәриндән тәһлил едилмишдир: «...картел өлкә дахилиндә өз мәһсулларыны јүксәк инһисар гијмәтләри илә сатыр, харичдә исә үчгат учуз сатыр ки, рәгибини әзсин, өз истеһсалыны сон дәрәчә кенишләндирсин вә и.а.» (Әсәрләри, ч. 22, сәһ. 307). Д.-ин фәргләндиричи хүсусијјәтләри: дахили јүксәк вә ашағы ихрачат гијмәтләри арасындакы кәскин фәрг; рәгибләри әзмәјин експансионист методлары; тәкбир әмәлијјатлардан фәргли олараг дәјәрдәјмәзинә гијмәтләрлә ихрачат системи. Д.-ин тәтбиг олундуғу өлкәдә дахили гијмәтләрин вә веркиләрин артмасы нәтичәсиндә зәһмәткешләрин һәјат сәвијјәси ашағы дүшүр. Д. објекти олан өлкәдә милли сәнајени инкишаф етдирмәк чәтинләшир, ишсизлик артыр. Капитализмин үмуми бөһранынын мүасир мәрһәләси үчүн валјута Д.-и Д.-ин характерик нөвләриндән олмушдур. Валјута Д.-и милли валјутанын харичи вә дахили алычылыг габилијјәти арасындакы ујғунсузлуг нәтичәсиндә јаранмышдыр (бах *Валјута мәзәннәси*).

ДЕ́МПО (Dempo)—Индонезијада, Суматра а.-нын ч.-г.-индә (Барисан силсиләсиндә) пүскүрән вулкан. Һүнд. 3159 *м*-дир. Ән күчлү пүскүрмәси 1908 илдә олмушдур.

ДЕ́МПФЕР (алм. Dämpfer—сәсбоған, сәсудан)—машын вә механизм һиссәләриндә иш заманы әмәлә кәлән зәрәрли механики рәгсләри сакитләшдирмәк (демпферләмәк) вә ја онларын гаршысыны алмаг үчүн гурулуш. Һидравлик вә пневматик Д.-дән автоматик тәнзимләјичиләрдә вә өлчү чиһазларында, индуктивлик сарғачы шәклиндә олан Д.-дән исә електрик машынларында истифадә олунур. Чохсимли мусиги аләтләриндә симләрин рәгсини дајандырмаг үчүн ишләдилән васитәләр (мәс., фортепианода үзәринә јумшаг кечә јапышдырылмыш кичик гәлибләр, арфада лөвһәчикләр) дә Д. адланыр.

ДЕМПФЕРЛӘМӘ—мүхтәлиф системләрдә рәгсләрин (адәтән зәрәрли) мәчбури сурәтдә дајандырылмасы, јахуд онларын амплитудунун јолверилән һәддә гәдәр ендирилмәси. Мәс., механикада әгрәбли өлчү чиһазларынын мүтәһәррик һиссәләринин титрәјишини сакитләшдирмәк үчүн демпферләрдән (һава, маје вә магнит-индуксија типли) истифадә олунур. Електрик дөврәләриндә Д. үчүн актив мүгавимәт ишләдилир. Автоматик тәнзимләмә системләриндә рәгсетмә просесини арадан галдырмаг мәгсәдилә *әкс-әлагә* тәтбиг едилир.

ДЕМУЛТИПЛИКА́ТОР (*де*...+лат. multiplicator — артыран, чохалдан) — *трансмиссијанын* өтүрмә әдәдләрини јүксәлтмәклә автомобилин дарты гүввәсини артырмаға имкан верән механизм. Әлавә өтүрмә гутусу олуб, әсас өтүрмә гутусунун ардынча автомобилин трансмиссијасына гошулур. Д. чәтин јол шәраитиндә чох јүк көтүрән автомобилләрин вә једәк машынларынын һәрәкәтини јахшылашдырмаг мәгсәдилә онларын гүввәөтүрмә механизмләриндә тәтбиг олуна биләр.

«ДЕН КРА́СНОГО ДАГЕСТА́НА»— бах *«Гырмызы Дағыстан Күнү»*.

ДЕНА́РИ (лат. denarius—10-дан ибарәт олан)—гәдим Рома күмүш сиккәси. Е.ә.269 илдә кәсилмәјә башламыш вә тәркиби 4,55 *г* халис күмүш олмушдур. Бир сыра өлкәләр (мәс., Ираг, Југославија) өзләринин Рома Д.-си мәншәли пул ваһидләринин адыны инди дә сахламышлар.

ДЕНАСИФИКА́СИЈА — демократик дәјишикликләр мәгсәди илә Алманијанын дөвләт, ичтимаи-сијаси вә игтисади һәјатыны фашист режими һөкмранлығы галыгларындан тәмизләмәк үчүн һәјата кечирилән тәдбирләр. *Потсдам конфрансынын (1945)* вә Алманијада Нәзарәт Шурасынын (1945, октјабр) гәрарларына әсасән Д.-нын һәјата кечирилмәси үчүн насионал-сосиалист (фашист) партијасынын, онун филиалларынын вә нәзарәти алтында олан тәшкилатларын, фашист ганунверичилијинин ләғви, һәрби чаниләрин, фәал насистләрин мәһкәмәјә верилмәси вә с. нәзәрдә тутулмушду.

Совет һәрби инзибати органларынын Алманијанын демократик гүввәләринә һәртәрәфли көмәји илә Совет ишғал зонасында Д. 1948 илдә баша чатды. Гәрб ишғал зоналарында исә АБШ, Инкилтәрә вә Франса империалистләри Гәрби Алманијанын империалист даирәләри илә бирликдә Д. һаггында гәрарларын јеринә јетирилмәсини поздулар. Гәрб ишғал зоналарынын өзүнүидарә органларында әсас вәзифәләри кечмиш насист мә'мурлар әлә кечирди. Бир чох насист чани азадлыгда галды. Насионал-сосиалист партијасынын гадаған едилмәсинә даир мүттәфигләр арасында бағланмыш ганун 1958 илдә АФР-дә рәсмән ләғв олунду. Бу, Гәрби Алманијада иртичачы милитарист гүввәләрин јенидән баш галдырмасына имкан јаратды.

ДЕНАТУРАЛИЗА́СИЈА (*де*...+ лат. naturalis—тәбии)—бу вә ја дикәр өлкәнин вәтәндашлығыны итирмә нөвләриндән бири. Бах *Натурализасија*.

ДЕНАТУРА́СИЈА, зүлалларын денатурасијасы (*de*...+лат. natura—тәбии хассәләр, маһијјәт)—мүхтәлиф харичи амилләрин (темп-р, туршулуг вә с.) тә'сири илә зүлалларын тәбии хассәләринин дәјишмәси. Бу просесин әкси ренатурасија адланыр. Д. зүлалларын һәллолма хассәсинин азалмасы, зүлалларын ферментатив вә б. биоложи, физики-кимјәви хассәләринин дәјишилмәси заманы баш верир. Д. бир чох физиоложи просесләрдә вә хам зүлалын сәнаједә е'малында бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

ДЕНАТУРА́СИЈА ЕДИЛМИШ СПИРТ —ичилмәмәси үчүн ичәрисинә пис ијли вә ја үрәкбуландыран маддәләр гарышдырылмыш спирт. Денатурасијаедичи маддәләр спиртдә јахшы һәлл олмалы вә онлары садә физики-кимјәви үсулларла (дистилләетмә, дондурма, сүзмә вә с.) ајырмаг мүмкүн олмамалыдыр. Бу мәгсәдлә ән чох пиридин әсасларындан истифадә едилир. Д.е. с.-и ади спиртдән фәргләндирмәк үчүн она боја маддәси гарышдырмагла көјүмтүл-бәнөвшәји рәнкә бојајырлар. Сахландығы габын һөкмән етикети олмалы вә онун үзәриндә «зәһәрдир» сөзләри јазылмалыдыр. Д.е.с. лак вә политура үчүн һәлледичи кими вә с. техники мәгсәдлә ишләдилир.

ДЕНА́У—Өзб.ССР Сурхандәрја вил.-ндә шәһәр. Денау р-нунун мәркәзи. Сурхандәрја вә Сангардак чајлары арасындадыр. Д.ј. ст. Памбыгтәмизләмә, јағ екстрактлары, шәраб, сүд, пивә, консерв, мотор тә'мири, кәрпич з-длары, Чәнуби Өзбәкистан мејвәчилик-үзүмчүлүк селексија ст. вар.

ДЕ́НВЕР (Denver)—АБШ-да шәһәр. Колорадо штатынын инз.м. Саут-Платт чајы саһилиндә, Гајалы дағларын әтәкләриндәдир. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 512 мин (1974). К.т. (һејвандарлыг, чуғундур әкини) вә мә'дән (гијмәтли вә надир металлар, уран) сәнајеси р-нунун мәркәзидир. Машынгајырма (мә'дән аваданлығы, радиоелектроника, чиһазгајырма вә с.), јејинти, резин вә кимја

сәнајеси инкишаф етмишдир. Һәрби сәнаје мүәссисәләри, ун-т (1864) вә с. вар.

ДЕ́НГА (түрк мәншәли сөз)—14—18 әсрләрдә рус күмүш сиккәси. Әввәлләр Д. Москвада, 15 әсрин әввәлиндә исә, демәк олар, бүтүн рус кнјазлыгларында кәсилмишдир. 17 вә 18 әсрин 1-чи рүбүндә күмүш Д. илә јанашы мис Д. да кәсилирди.

ДЕНДРА́РИ, дендролокија бағы (јун. déndron—ағач)—ачыг торпагларда бечәрилән ағач вә кол коллексијасы салынмыш саһә. Д. ботаника бағларында, јахуд ајрыча ола биләр. Д.-нин елми, тәдрис, мәдәни-маариф вә тәчрүбә-истеһсалат әһәмијјәти вар. Д.-дә дүнјанын мүхтәлиф өлкәләринин ағач флорасынын зәнкинлији вә мүхтәлифлији нүмајиш етдирилир, онларын интродуксијасы, иглимләшдирилмәси вә селексијасы саһәсиндә елми ишләр апарылыр. Д.-дә ејни заманда аз тапылан вә тәсәррүфат үчүн гијмәтли ағач вә колларын тинк вә тохум материаллары артырылыр. ССРИ-дә даһа зәнкин ағач чинсләри коллексијасы ССРИ ЕА-нын Баш Ботаника бағындакы Д.-дә топланмышдыр. Ленинград, Сочи, Сухуми, Батуми ш.-ләриндә вә Никита ботаника бағында да вар. Азәрб.ССР-дә Д. Бакыда, Мәрдәкандадыр.

ДЕНДРИ́Т (јун. déndron—ағач)—һәр һансы бир минерал, метал, әринти вә ја сүн'и бирләшмәнин кристаллик төрәмәләри. Адәтән кичик будаг, ајыдөшәји јарпағы формасында вә ја улдуз шәкилли олур. Сүр'әтли кристаллашма заманы өзлү мүһитдә, көврәк килли бирләшмәләрдә вә ја назик сухур чат-

Гызылын дендрити.

ларында әмәлә кәлир. Д. бир-биринә паралел вә ја икиләшмә вәзијјәтиндә битмиш кристаллардан ибарәтдир. Тәбиәтдә бир чох минераллар (пиролүзит, уранинит, дәмир, мис сулфидләри вә с.) вә металлар (мис, күмүш, гызыл вә с.) үчүн характерикдир.

ДЕНДРИ́Т—синир һүчејрәсинин шахәләнмиш чыхынтысы. Дикәр нејрон вә ресепторлардан гычығы гәбул едир. Һүчејрәдә мигдары бир вә ја бир нечә олур. Бунлар синир һүчејрәсинин ән һәссас нөгтәсини (гүтбүнү) әмәлә кәтирирләр. Али һејванларын мәркәзи синир системиндә Д. даһа чох шахәләнир.

ДЕ́НДРО... (јун. déndron—ағач)—«ағач» мә'насында ишләдилән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., *дендролокија*).

ДЕНДРОЛО́КИЈА—(*дендро*... +···*локија*)—ботаниканын бир бөлмәси. Ағач вә кол биткиләринин морфолокијасыны, систематикасыны, еколокијасыны вә чоғрафи јајылмасыны өјрәнир. Ағач биткиләринин селексијасы да Д. дәлилләри әсасында апарылыр. Д. саһәсиндә ағач вә колларын анчаг морфоложи систематикасына вә нөвләрин чоғрафи јајылмасына аид илк әсәр 18 әсрдә јазылмышдыр. 19 әсрин ахыры—20 әсрин әввәлләриндә Д.-нын инкишафында П. С. Паллас вә онун тәләбәси В. Ф. Зујевин, рус ботаник вә мешәчиләриндән И. И. Лепјохин, А. Ф. Мидденлорф, К. И. Максимович, Г. Ф. Морозов, В. Л. Комаров, И. П. Бородин, Ј. С. Медведјев вә б.-нын бөјүк хидмәтләри олмушдур. Совет дөврүндә Д. елми Е. Л. Волф, В. Н. Сукачов, Л. Ф. Правдин, Узаг Шәргдә А. Л. Строкин, Орта Асијада В. Д. Городетски, А. Л. Лыпан, Гафгазда Ј. С. Медведјев, А. А. Гроссһејм, В. З. Гулисашвили, Л. Б. Махатадзе, Ј. Л. Абашидзе, В. Х. Тутајуг, И. С. Сәфәров, Л. И. Прилипко вә б.-нын әсәрләри илә зәнкинләшмишдир. Бу дөврдә Гафгазын мүхтәлиф кеоботаники эразиләриндә 600 ағач вә кол биткиси тәсвир олунмушдур. Онлардан 400-ү Азәрб.ССР-дә јајылмышдыр. Азәрбајчан дендрологлары Азәрб. ССР ЕА Ботаника Ин-тунда, Мәрдәкан дендропаркында, Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Мешәчилик вә Мешәмелиорасија Ин-тунда (Бәрдә ш.) јени ағач вә кол чинсләринин алынмасы вә иглимә ујғунлашдырылмасы саһәсиндә тәдгигат апарырлар.

Әд.: Гроздов Б. В., Дендрология, 2 изд., М.–Л., 1960; Колесников А. И., Декоративная дендрология, М., 1974.

ДЕНЕ́Б (*Гунун а*-сы)—1-чи *улдуз өлчүлү* улдуз. Јердән мәсафәси 650 ишыг илидир. Диаметри Күнәшинкиндән 35 дәфә бөјүкдүр.

ДЕНИ́ (әсл фамилијасы Денисов) Виктор Николајевич (8.3.1893, Москва—3.8.1946, Москва)—совет графика рәссамы, совет сијаси плакат жанрынын банилəриндән бири, карикатурачы. РСФСР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1932). 1910-чу илләрдә «Будилник», «Сатирикон», «Солнтсе России» вә с. јумористик журналларда, 1921 илдән исә «Правда» гәзетиндә әмәкдашлыг етмишдир. Д.-нин плакат вә карикатуралары үчүн сијаси кәскинлик сәчијјәвидир. «Антанта» (1919), «Әксингилабын гәбри үстүндә», «Капитал», «Сулһ пәрдәси алтында» (һәр үчү 1920), «Москваја һај, Москвадан вај» (1941) плакатлары, «Правда» гәзети үчүн чәкдији «Авропада бир кабус долашмагдадыр» (1924), «Карл Каутскинин „марксизми“» (1925) рәсмләри Д.-нин мәшһур әсәрләриндәндир.

Әд.: Забродина Ю. М., В. Н. Дени, Л., 1970.

ДЕНИ́ (Denis) Жан (1879, Кијев — 1963, Франса, Вокез департаменти, Керардмер)—франсыз түркологу. Вашингтон ун-тинин проф. (1948—51). Түрк дилләринин мүгајисәли-тарихи тәдгиги илә мәшғул олмушдур. «Түрк дили грамматикасы. Османлы ләһчәси» (1921), «Түрк дилләри, монгол дилләри, тунгус дилләри» (1924), «Түрк грамматикасы гајдалары» (1955) вә с. әсәрләринин мүәллифидир.

Әсәрләри: Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli), Paris, 1921; Langues turques, langues mongoles et langues tongouses. Les langues du monde, Paris, 1924, ed. 2, 1952.

Әд.: Кононов А. Н., Жан Дени (1879—1963), «Народы Азии и Африки», 1964, № 1.

ДЕНИ́КИН Антон Иванович (16.12. 1872, Варшава јахынлығында—8.8.1947, Мичиган штаты, Анн-Арбор, АБШ)—Вәтәндаш мүһарибәсиндә (1918—20) Үмумрусија әксингилаби гүввәләринин башчыларындан бири, кен.-л. (1916). Баш Гәраркаһ Академијасыны (1899) битирмишдир. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә бригада, дивизија, корпус командири, чәбһә команданы вә с. иди. Л.К. Корниловла бирликдә һәбсдән гачараг (1917, 2 декабр) Дона кетмиш, ағгвардијачы «Көнүллү орду»нун јарадылмасында иштирак етмиш, Корнилов өлдүрүлдүкдән сонра ордунун команданы олмушду (1918). Антантанын васитәчилији илә 1918 илин пајызында «Русијанын чәнубундакы силаһлы гүввәләр»ин баш команданы тә'јин едилмишди. 1919 илдә ағгвардијачылары Москва јүрүшүнә рәһбәрлик едирди. 1920 илин мартында ордусу Шимали Гафгазда дармадағын едилдикдән сонра Д. Крыма гачмыш, команданлығы Вранкелә тәһвил вериб (1920, 4 апрел), харичә мүһачирәт етмишди. Сијаси көрүшләринә көрә кадетләрә јахынлашмыш, буржуа парламент республикасы јаратмаға чағырмышды. Вәтәндаш мүһарибәси һаггында хатирәләрин мүәллифидир.

ДЕНИТРИФИКА́СИЈА (*де*... + лат. nitr (ogenium) — азот+facio — едирәм) —торпагдакы нитратларын молекулјар азот әмәлә кәлинчәјә гәдәр редуксијасы просеси; тәбиәтдә бактеријаларын көмәји илә кедән бу кениш јајылмыш просес к.т.-на зәрәр верир. Д. торпагда азот бирләшмәләринин азалмасына вә мәһсулдарлығын ашағы дүшмәсинә сәбәб олур. Д. торпагда јалныз мүәјјән шәраитдә, о чүмләдән бактеријаларын фәалијјәтини тә'мин едәчәк гәдәр азотсуз үзви маддәләр (тамам чүрүмәмиш пејин вә с.) олдугда сүр'әтли кедә биләр. Јаш мүһитдә вә торпағын аерасијасы пис олдугда Д. чох сүр'әтлә кедир, торпағы јумшалтдыгда исә Д. дајаныр.

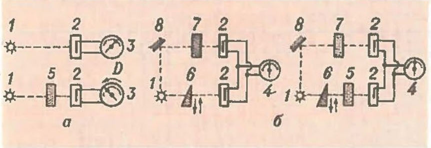
ДЕ́ННИС (Dennis) Јучин (10.8.1904, Виркинија штаты, Сиетл — 31.1.1961, Нју-Јорк) — АБШ вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими. Фәһлә аиләсиндә доғулмушдур. Кәнч јашларындан әмәк фәалијјәтинә башламыш, тә'тил һәрәкатында фәал иштирак етмишди. 1927 илдә Коммунист Партијасына дахил олмуш, онун Чәнуби Калифорнија, Пенсилванија тәшкилатларында мәс'ул вәзифәләрдә чалышмышды. 1938 илдә АБШ Коммунист Партијасы (АБШ КП) Милли Комитәсинин үзвү сечилмишди. 1946—59 илләрдә АБШ КП Милли Комитәсинин баш катиби иди. Д. 1950—55 илләрдә һәбсдә олмушдур (1951 илдә азад едилмиш, лакин аз сонра јалан иттиһам әсасында јенидән һәбсә алынмышды). 1959 илин декабрындан АБШ КП Милли Комитәсинин сәдри иди. Дикәр марксист-ленинчиләрлә биркә Д. партија сыраларынын бирлијини горујуб сахламаг үчүн бөјүк әмәк сәрф етмиш, тәфтишчилијә вә тәфригәчилијә гаршы гәти вә ардычыл мүбаризә апармышдыр.

ДЕНОМИНА́СИЈА (*де*...+лат. nominatio—адланма) — мүәјјән нисбәтлә көһнә пул нишанларынын јени пул ваһидләри илә әвәз едилмәси заманы пул нишанларынын номинал дәјәринин дәјишмәси. Ејни заманда һәмин нисбәтлә гијмәт, тариф, әмәк һаггы вә с. јенидән һесабланыр. Д., бир гајда олараг, *инфлјасијанын* нәтичәсидир вә мүәјјән дәрәчәдә пул тәдавүлүнүн гајдаја салын-

масына хидмәт едир (капиталист өлкәләриндә). Д. һесаблашмаларын садәләшдирилмәси илә дә әлагәдар ола биләр (сосиализм өлкәләриндә). Бах *Пул ислаһатлары.*

ДЕНОНСА́СИЈА (фр. dénoncer—билдирмәк; ләғв етмәк)—бејнәлхалг һүгугда бејнәлхалг мүгавилә иштиракчыларындан биринин мүгавиләни јеринә јетирмәкдән имтина етмәси вә бунунла ону гүввәдән салмасы (бах *Бејнәлхалг мүгавилә*). Д. етмәк һүгугу вә шәртләри, бир гајда олараг, мүгавиләнин өзүндә нәзәрдә тутулур.

ДЕНСИТОМЕ́ТРИЈА (лат. densitas—сыхлыг+...*метрија*)—*сенситометријанын* фототәбәгә үзәриндә из бурахмыш ишығын удулма вә сәпәләнмәсинин өлчүлмәсиндән бәһс едән бөлмәси. Ишы-

Денситометрин принсипиал схеми: *а*—бирбаша һесаблама үсулуна көрә; *б*—мүгајисә үсулуна көрә; *1*—ишыг мәнбәји; *2*—гәбуледичи; *3*—өлчү чиһазы; *4*—сыфыр индикатору; *5*—өлчүлән саһә; *6*—өлчән (дәјишән) зәифләдичи; *7*—сабит зәифләдичи; *8*—күзкү.

ғын фототәбәгәјә тә'сири ашкарлама әмәлијјатындан сонра гаралманын сыхлығы илә мүәјјән едилир. Д. үсуллары ишығаһәссас тәбәгәдә гаралманын оптик сыхлығына көрә сон фотографик еффекти мигдара көрә тә'јин етмәјә имкан верир. Гаралманын оптик сыхлығы денситометр вә микрофотометр васитәсилә өлчүлүр; ән јахшы моделләрдә өлчмә диапазону 5—6 сыхлыг ваһидинә чатыр.

Əд.: Гороховский Ю. Н., Баранова В. П., Свойства черно-белых фотографических пленок, М., 1970; Миз К., Джеймс Т., Теория фотографического процесса, пер. с англ., Л., 1973.

ДЕНТИ́Н (лат. dens—диш)—дишин әсас күтләсини тәшкил едән сүмүјәбәнзәр тохума; тәркибиндә гејри-үзви маддәләрин мигдары артыг олдуғуна көрә чох мөһкәмдир. Јашлы адамын дишини тәшкил едән Д.-дә 64%-дәк гејри-үзви, 28%-дәк үзви маддә, 8%-дәк су олур.

ДЕНУДА́СИЈА (лат. denudatio—чылпаглашма)—Јер сәтһиндә сүхурларын су, күләк, буз вә с. илә дағылмасы вә јүксәк саһәләрдән алчаг саһәләрә апарылмасы просесләринин мәчмују. Д.-ја ашынма, ерозија, абразија, коррозија, дефлјасија кими просесләр дахилдир. Јер сәтһи релјефинин дәјишмәсиндә вә јени релјеф формаларынын әмәлә кәлмәсиндә Д.-нын ролу бөјүкдүр. Д. сүхурлары парчалајыб дағыдараг релјефи алчалдыр, һамарлајыр, дағлыг саһәләри денудасион дүзәнликләрә (пенепленләрә) чевирир. Д. просесләринин интенсивлији Д.-нын баш вердији рајонун тектоник һәрәкәтләринин вә иглиминин хүсусијјәтләриндән, сүхурларын петрографик тәркибиндән, торпаг-битки өртүјүнүн хүсусијјәтләриндән вә с.-дән асылыдыр.

ДЕПАРТА́МЕНТ (фр. département)—1) Франсада әсас инзибати-әрази ваһиди. Д.-дә өзүнүидарә органы Баш Шура вә онун сечдији департамент комиссијасыдыр; мәркәзи һакимијјәт нүмајәндәси *префектдир*; 2) бир сыра дөвләтдә идарә вә назирликләрин ады (мәс., АБШ-да *Дөвләт департаменти*); 3) 18—20 әсрләрдә Русијада бир сыра али, мәркәзи вә јерли идарәләрин тәркибиндә шө'бә, бә'зән исә мүстәгил мәркәзи идарә иди.

ДЕПЕ́СТР (Dépestre) Рене (д.29.8. 1926)—Һаити шаири. Франсыз дилиндә јазыр. Һаитидә мүтәрәгги кәнчләрин башчыларындан олмушдур (1945—46). 1946 илдә Франсаја (Парис) мүһачирәт етмишдир. 60-чы илләрин әввәлиндән Кубада јашајыр. Вәтәнә вә азадлыға һәср олунмуш «Гығылчым» (1945), «Ганлы дәрә» (1946), «Ишылты» (1951), «Гара филиз» (1956), «Дәниз һејванынын күндәлији» (1964) вә с. ше'р, «Гадына ешг олсун» (1973) һекајә китаблары вар. «Христиан Гәрби үчүн гөвси-гүзеһ» (1967) драматик поемасында АБШ-да иргчилик ифша едилир.

Әсәрләри: Черная руда, М., 1961; Стихи, в сб.: Взорванное молчание. Современные поэты Гаити, М., 1968.

ДЕПИЛЈА́СИЈА (лат. depilare—түкү чыхармаг)—түкләрин мүаличә, јахуд косметик мәгсәдлә чыхарылмасы. Бунун үчүн ренткен епилјасијасындан, хүсуси маггашдан вә депилјатор адланан кимјәви маддәләрдән (бариум-сулфид, калсиум-сулфид, натриум-сулфид, стронсиум-сулфид вә с.), епилиндән, сәтһи електролиздән вә сәтһи диатермокоагулјасијадан истифадә олунур. Д. ән чох дәринин көбәләк хәстәликләриндә вә мәһдуд һипертрихозда (түклүлүкдә) тәтбиг едилир.

ДЕПО́ (фр. dépôt—анбар) — вагон вә локомотивләрин, д.ј. вә метрополитенләрдә моторлу вагон сексијаларынын, д.ј. кранлары вә јанғын машынларынын, һәмчинин дикәр нәгл. вә һәрәкәт васитәләринин истисмары вә тә'мирини тә'мин едән мүәссисә. Шәһәр нәгл.-на аид олдугда парк да адланыр (мәс., трамвај, автобус вә ја троллејбус парклы). Ики нөв Д. олур: һәрәкәт васитәләринин тип вә нөвүнә көрә—ихтисаслашмыш; мүхтәлиф нөв һәрәкәт васитәләринә (електровоз, тепловоз вә с.) ејни заманда хидмәт кестәрән—гарышыг. Әсас функсијасы—һәрәкәт васитәләринин һәрәкәт графикинә ујғун истисмарыны вә һәрәкәтин тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк үчүн тә'мир ишләри апармагдыр. Метрополитен Д.-сында һәрәкәт васитәләри сахланылыр, мүхтәлиф нөв тә'мирдән (ири, планлы тә'мирдән башга), јохламадан кечир вә с. Адәтән, метрополитенин һәр хәтти үчүн ајрыча Д. тикилир.

ДЕПОЗИ́Т (лат. depositum—кәнара гојулмуш)—1) дөвләт мүәссисәсинә гојулан вә мүәјјән шәраит јетишдикдә саһибинә вә јахуд онун көстәриши илә дикәр шәхсә гајтарылмалы олан мадди сәрвәт (адәтән пул вә *гијмәтли кағызлар*). ССРИ-дә Д. үзрә әмәлијјатлар мәһкәмә, нотариус, көмрүкхана, мүаличә идарәләри вә с. васитәси илә һәјата кечирилир. Бу мәгсәдлә ССРИ Дөвләт Банкы идарәси онлар үчүн Д. мәбләғләри үзрә хүсуси һесаб ачыр. Д.-ә гојулмуш пул мәбләғи иддиа мүддәти әрзиндә (әкәр бунлар дөвләт бүдчәсинә гојулубса, онда һәмин тәгвим илинин сонунадәк) сахланылыр, сонрадан дөвләт бүдчәси кәлири һесабына кечирилир. 2) Банк вә әманәт кассаларындакы *әманәтләр* дә Д. адланыр.

ДЕПОЗИ́Т БАНКЛАРЫ — бах *Банклар.*

ДЕПОЗИТА́Р КИТАБХАНА—аз истифадә едилән китабларын вә сәнәдләрин сахландығы китабхана. Сов.ИКП МК-нын «Зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәсиндә вә елми-техники тәрәггидә китабханаларын ролуну артырмаг һаггында» гәрарына (1974) әсасән јарадылмаға башламышдыр. Күтләви вә елми китабханаларда аз истифадә едилән (15—20 ил әввәл бурахылан), сон 4—5 ил әрзиндә бир дәфә дә тәләб олунмајан әсәрләр әдәбијјат кими сечилиб, Д.к.-ја верилир, лазым кәлдикдә о, китабханалараасы абонемент васитәсилә охучулара чатдырылыр. Д.к.-лар телетајп рабитәси, материалларын үзүнү көчүрән вә чохалдан апаратлар илә тәчһиз едилир. Иттифаг, респ., вил. әһәмијјәтли Д.к.-лар вар. ССРИ-дә иттифаг әһәмијјәтли 66 Д.к. фәалијјәт көстәрир (1978). Азәрб.ССР-дә Д.к. функсијасыны 5 китабхана (М. Ф. Ахундов ад. Респ. Дөвләт китабханасы, Азәрб.ССР ЕА-нын Әсаслы китабханасы, Респ. елми-техники китабханасы, Респ. тибб китабханасы вә Респ. к.т. китабханасы) јеринә јетирир.

Əд.: Күтләви китабханалар шәбәкәсинин мәркәзләшдирилмәси, Б., 1977.

ДЕПОЗИТА́РИ, бејнәлхалг һүгугда — конкрет мүгавиләнин мәтнини, онун *ратификасијасы* һаггындакы сәнәдләри вә с.-ни сахламаг барәдә үзәринә өһдәлик көтүрән дөвләт вә јахуд бејнәлхалг тәшкилат. Бир гајда олараг, Д. мүгавиләдә гејд олунур. Бах һәмчинин *Бејнәлхалг мүгавилә.*

ДЕПОЛИМЕРЛӘШМӘ (*де*...+*полимерләшмә*)—полимер молекулу вә ја макро-радикалдан мономер молекулларынын гопуб ајрылмасы. Мәс., *полистиролун* Д.-синдә стирол әмәлә кәлир. Д. полимерләшмәнин әкси олан просесдир. Лабораторијаларда бә'зи мономер нөвләри алмаг үчүн чох вахт Д.-дән истифадә олунур.

ДЕПОЛЈАРИЗА́СИЈА (биолокијада)—чанлы һүчејрә мембранынын дахили вә харичи тәрәфиндә сакитлик дөврүндә мөвчуд олан електрик потенсиалынын ашағы дүшмәси. Синир һүчејрәләриндә вә онларын чыхынтыларында, еләчә дә әзәлә лифләриндә Д. ојанма просесинин ән вачиб компонентидир.

ДЕПОНЕ́НТ (лат. deponens — кәнара гојан, сахлајан)—*депозитә* сәрвәт гојмуш физики вә ја һүгуги шәхс.

ДЕПРЕ́ (Deprez) Марсел (29.12.1843, Луара департаменти, Ајан-сүр-Милрон—14.10.1918, Венсенн) — франсыз физики вә електротехники, Парис ЕА үзвү (1886 илән). 1866 илдә Парисдә Али Мә'дән Мәктәбини битирмиш вә Франсанын али мәктәбләриндә дәрс демишдир. Д. силаһ лүләсиндә мәрминин учуш сүр'әтини тә'јин едән чиһаз јаратмыш (1870—71), јол динамометрик өлчмәләри апармаг үчүн бир сыра чиһазлар (1878) һазырламышдыр. 1882 илдә Мүнхен сәркисиндә сынаг үчүн Мисбах—Мүнхен (уз. 57 *км*, кәркинлији 1500—2000 *в*) илк електрик-өтүрмә хәттини гурмушдур. Д.-нин Франсада гурдуғу бир нечә електрик-өтүрмә хәтләриндән ән әһәмијјәтлиси Креј — Парис (уз. 56 *км*, кәркинлији 5000—6000 *в* вә ф.и.ә.~45%) сабит чәрәјан хәтти олмушдур.

ДЕПРЕССА́ТОР (лат. depressio—боғма, сусдурма)—нефт мәһсулларынын донма темп-руну ашағы салан *ашгар*. Д. ола-

А. А. Дејнека. «Севастополун мүдафиәси». 1942. Рус музеји. Ленинград.

Дејнека А. А. мәгаләсинә.

раг узун јан зәнчирли алкилнафталинләр (АзНИИ Д.-у, парафлоу), полиметакрилатлар, алүминиумстеарат, сантопур (фталилхлоридин диалкилфенолла конденсләшмәси мәһсулу), оксидләшдирилмиш петролатум вә с. ишләдилир. Д., әсасән, ашағы темп-рда ишләјән мүһәррикләр үчүн һазырланан сүрткү јағларына 0,05—1,0% мигдарында гатылыр. Сүрткү јағынын донма темп-рунун ашағы дүшмәси көтүрүлән јағын нөвүндән, еләчә дә Д.-ун тәбиәти вә мигдарындан асылыдыр. Өлкәмиздә ән чох АзНИИ Д.-у, полиметакрилат Д.-у вә АзНИИ-СИАТИМ-1 ашгары ишләдилир. АзНИИ Д.-уну 1947 илдә акад. Ә. М. *Гулијев* әмәкдашлары илә бирликдә нафталини 10—12,5%-ли хлорпарафинлә алкилләшдирмәклә алмышдыр. Ондан сүрткү јағына 0,5—1,0% мигдарында әлавә етдикдә јағын донма темп-ру 15—30°С ашағы дүшүр. АзНИИ Д.-у 1947 илдән Сумгајыт хлор-үзви бирләшмәләр з-дунда истеһсал олунур.

Әд.: Кулиев А. М., Химия и технология присадок к маслам и топливам, М., 1972.

ДЕПРЕ́ССИЈА (лат. depressio—боғма, сусдурма) — дүшкүнлүк, зәифләмә, дурғунлуг. Мәс., игтисадијјатда депрессија (бах *Капиталист сикли*), тибдә депрессија.

ДЕПРЕ́ССИЈА (тибдә) — депрессив синдром; мүхтәлиф психи хәстәликләрә хас олан һал. Д. ағыр һәјат тәрзи вә бир чох психи хәстәликләрдән, маниакал-депрессив психоз, шизофренија, неврозлар, һәмчинин бә'зи дәрманларын (мәс., аминазин) узун мүддәт гәбул едилмәси вә с.-дән баш верир. Хәстә гәмкин вә кәдәрли олур, узун мүддәт јатагда узаныр вә ја бир вәзијјәтдә отурур, һәрәкәтләриндә ачизлик вә зәифлик дујулур, иш габилијјәти азалыр вә ја тамамилә итир. Ағыр Д. һалында олан хәстәләр интиһар етмәк истәдикләриндән онлары күндәлик нәзарәт үчүн дәрһал хәстәханаја көндәрмәк лазымдыр. Мүаличәси: антидепрессив психотроп васитәләрдән, нозинан, мелипрамин, тазерам, нуредал, амитриптилин, триптизол, анафранил, психотерапија вә с.-дән истифадә едилир.

ДЕПРЕ́ССИЈА, 1) кеоморфолокијада—Јер сәтһинин һәр һансы чөкәк саһәси; дар мә'нада дәниз сәвијјәсиндән алчагда јерләшән чөкәклик вә ја чухур. Д. гуру (Турфан, Сарыгамыш, Афар, Каракије чөкәкликләри) вә ја су илә долмуш—криптодепрессија (Бајкал вә Ладога көлләри, Хәзәр дәнизи, Өлү дәниз вә с.) олур. 2) Тектоникада—Јер габығынын чөкмүш, гисмән вә тамамилә чөкмә сүхурларла долмуш саһәси (Орта Асијада Таҹикистан Д.-сы).

ДЕПУТА́Т (орта лат. deputatus—көндәрилмиш)—ССРИ Али Совети, мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын Али Советләри, һәмчинин јерли халг депутатлары Советләринә сечилән сәлаһијјәтли халг нүмајәндәси. ССРИ-дә 21 јашына чатмыш һәр бир вәтәндаш кизли сәсвермә јолу илә үмуми, бәрабәр вә бирбаша сечки әсасында ССРИ Али Советинә 5 ил мүддәтинә, мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын Али Советләринә 18 јашындан 5 ил мүддәтинә, јерли Советләрә исә 18 јашындан 2,5 ил мүддәтинә Д. сечилә биләр. Д. *ганунверичилик тәшәббүсү* һүгугуна, сорғу һүгугуна (бах *Депутат сорғусу*) вә тохунулмазлыг һүгугуна маликдир (јә'ни мүвафиг Советин, јахуд онун ичраијјә органынын разылығы олмадан мәһкәмә мәс'улијјәтинә чәлб олуна билмәз вә ја һәбс едилә билмәз). Д. ганун вә гәрарларын јеринә јетирилмәси, Советин гәбул етдији актларын, партија вә дөвләт сијасәтинин сечичиләрә изаһы саһәсиндә бөјүк тәшкилати иш апарыр. Д. вәтәндашлары шәхсән гәбул едир, сечичиләри илә мүнтәзәм көрүшүр, сечичиләр гаршысында, һабелә ону депутатлыға намизәд көстәрмиш коллектив вә ја ичтимаи тәшкилат гаршысында өз иши вә Советин иши һаггында һесабат верир. Сечичиләрин е'тимадыны доғрултмајан Д. ганунла мүәјјән едилмиш гајдада сечичиләрин әксәријјәтинин гәрары илә һәр вахт кери чағырыла биләр (бах ССРИ Конститусијасы, м. 103—107).

ДЕПУТА́Т СОРҒУСУ — депутатын дөвләт идарәчилији органына, јахуд вәзифәли шәхсә онларын фәалијјәтинә аид мәсәләләрә даир мүрачиәти. ССРИ Али Совети депутатынын ССРИ һөкумәтинә вә ја назирләринә сорғу илә мүрачиәт етмәк һүгугу вар; сонунчулар һәмин сорғуја мүәјјән едилмиш мүддәтдә ССРИ Али Совети палаталарынын бириндә шифаһи, јахуд јазылы чаваб вермәлидирләр. Мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын Али Советләриндә дә ејни гајда мөвчуддур. Јерли халг депутатлары Советләринин депутаты һәмин Советин ичраијјә комитәсинә, јахуд вәзифәли шәхсә өз депутат фәалијјәти илә бағлы һәр һансы мәсәләјә даир мүрачиәт едә биләр. Бу сорғуја Советин ән јахын сессијасында чаваб верилмәлидир.

Буржуа дөвләтләриндә Д.с.-ндан (интерпелјасијадан) мүхалифәт партијаларындан олан депутатлар истифадә едирләр. Һөкумәт вә назирләр чох вахт бу сорғулара маһијјәтчә чаваб вермирләр. Буна бахмајараг Д.с.-нун буржуа демократијасы шәраитиндә мүәјјән әһәмијјәти вар.

ДЕПУТАТЛАР ПАЛАТАСЫ — Италија, Венесуела, Мексика вә с. өлкәләрдә парламентин ашағы палатасынын, Лүксембургда бирпалаталы парламентин ады. Ашағы палата Д.п. ады илә илк дәфә Франсада тә'сис едилмишдир (1814).

ДЕРАТИЗА́СИЈА (*де*... + фр. rat—сичовул)—инсана, к.т. һејванларына, әкинә, әрзаг мәһсулларына зијан вуран, инфексион хәстәликләри (таун, тулјаремија вә с.) инсан вә һејванлар арасында јајан кәмиричиләрлә (сичан, сичовул, чөлсичаны, сүнбүлгыран, бурундук вә с.) мүбаризә тәдбирләри. Бу тәдбирләр профилактика јолу илә вә кәмиричиләри гырмагла һәјата кечирилир.

Профилактик Д.-ја јашајыш биналары, анбар, мағаза, гарамал дамлары, от тајалары вә с.-ни кәмиричиләрдән горумаг, јејинти туллантыларыны гапалы габлара јығыб вахтында дашымаг вә с. дахилдир. Гырычы Д. үсулундан бүтүн идарә вә тәшкилатларда илбоју истифадә едилмәси ваҹибдир. Кәмиричиләр кимјәви (крысид, зоокумарин, ратиндан вә с. зәһәр нөвләри ишләтмәклә), механики (тәлә гурмагла) вә биоложи үсулларла (јыртычы гуш, пишик, ит вә с. һејванларын көмәји илә) мәһв едилир.

Әд.: Чәфәров Ә., Дәнли биткиләрин зәрәрвеиричиләри вә онлара гаршы мүбаризә тәдбирләри, Б., 1977.

ДЕ́РБИ (Derby)—Б. Британијада шәһәр. Деруент чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 217,8 мин (1974). Автомобилгајырма вә тәјјарәгајырма мүәссисәләри, тохучулуг сәнајеси, трикотаж, дәри, чини мә'мулат истеһсалы, рәссамлыг галерејасы, 14—18 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вар.

ДЕРГА́ВС—Шимали Осетија МССР-дә, Олалдон чајы саһилиндә дағ кәнди; мүхтәлиф археоложи абидәләрлә (Тунч дөвриндән орта әсрләрәдәк) зәнкиндир. 7—11 әсрләрдә Д. әразисиндә ири алан јашајыш мәнтәгәси варды. Бу мәнтәгәјә аид даш гуту гәбирләрдән ибарәт бөјүк гәбиристан галмышдыр. Дашдан чохјаруслу, гүлләвары формада јерүстү сәрдабалардан ибарәт гәбирләр комплекси («өлүләр шәһәри», 14—19 әсрләр) вә онунла һәмдөвр һәрби гүлләләр даһа мараглыдыр.

ДЕРЕ́Н (Derain) Андре (10.6.1880, Шату—8.9.1954, Гарш, һәр икиси Версал јахынлығындадыр) — франсыз бојакары. 1905—06 илләрдә *фовизм* руһунда мәнзәрәләр јаратмышдыр («Лондон лиманы», 1906, Тејт галерејасы, Лондон). Тәгр. 1908 илдән П. *Сезаннын* вә еркән *кубизмин* тә'сири илә Д.-ин үслубу дәјишмиш, әсәрләринин композисијасында расионал дәгиглик, колоритиндә исә тутгун рәнкләр үстүнлүк тәшкил етмишдир («Фонтенбло мешәсиндә чығыр», тәгр. 1908, А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји, Москва). 1910-чу илләрдә Д.-ин јарадычылығы јекнәсәг мөвзулар, образларын тутгун вә донуг тәсвири илә сәчијјәләнир («Шәнбә күнү», 1911—14, А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји). 1920-чи илләрдән Д.-ин әсәрләриндә классик тәсвирләр башлыча јер тутмушдур.

ДЕРЖА́ВИН Александр Николајевич (5.12.1878, Казан—17.9.1963, Бакы)—

совет ихтиологу. Азәрб.ССР ЕА акад. (1955), Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1954). 1912 илдә Д. Бакыда ихтиолокија лабораторијасыны (индики Мәркәзи Елми-Тәдгигат Нәрә Балыглары Тәсәррүфаты Ин-тунун Азәрб. шө'бәси) тәшкил етмиш, 1926 илә гәдәр һәмин лаоораторијаја башчылыг етмишдир. Сакит океан Елми-Тәдгигат Балыг Тәсәррүфаты Ин-тунда директор, сонра директор мүавини (1927—30) вәзифәләриндә чалышмышдыр. Д. 1932 илдә јенидән Бакыја гајытмыш, ССРИ ЕА Азәрб. филиалы нәздиндә зоолокија бөлмәсинин әмәкдашы (1932—39) вә 1939 илдән өмрүнүн сонунадәк Азәрб. ССР ЕА-нын Зоолокија Ин-тунда су һејванлары шө'бәсинин рәһбәри олмушдур.

Әсәрләри: Мизиды Каспия, Б., 1939; Каталог пресноводных рыб Азербайджана, Б., 1949; Куринское рыбное хозяйство, [Б.], 1956.

ДЕРЖА́ВИН Гаврила Романович (14.7 1743, индики Тат.МССР, Лаишево р-нунун Кармачи к. вә ја Сокуры к.—20.7.1816, индики Новгород вил., Званка к.)—рус шаири. Задәкан аиләсиндә доғулмушдур. Олонетс вә Тамбовун губернатору, II Јекатеринанын хүсуси катиби, сенатор, әдлијјә назири олмуш-

дур. Әввәлләр М. В. Ломоносов ән'әнәләринин тә'сири илә мәдһијјәләр јазмыш, сонралар өзүнүн орижинал поетик үслубуну јаратмышдыр. Д. одаларында мүтләгијјәти мәдһ етмәклә («Књаз Мешшерскинин өлүмүнә ода», «Фелитсаја ода», «Аллаһ», «Шәлалә» вә с.) јанашы, ләјагәтсиз ә'јанлары, сарај һәјат тәрзини, ичтимаи гүсурлары да писләмишдир («Һөкмдарлара вә һакимләрә», «Ә'јан»). Өмрүнүн сон илләриндә мүһафизәкар мөвге тутмасына бахмајараг, В. А. Жуковскијә вә кәнч Пушкинә рәғбәт бәсләмишдир. М. Ф. Ахундов «Пушкинин өлүмүнә» поемасында рус поезијасынын классикләри сырасында Д.-ин дә адыны чәкмишдир. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур («Ана дуасы» ше'рини Аббас Сәһһәт тәрчүмә етмишдир).

Әсәрләри: Стихотворения, М., 1963; Стихотворения, в кн.: Русская поэзия XVIII века, М., 1972; Глагол времен. Стихотворения, М., 1978.

Әд.: Серман И. З., Державин, Л., 1967; Михайлов О., Державин, М., 1977.

ДЕРЖИНСКАЈА Ксенија Кеоркијевна (6.2.1889, Кијев—9.6.1951, Москва)—рус совет мүғәнниси (драматик сопрано). ССРИ халг артисти (1937). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943). Мүғәнни кими илк дәфә 1911 илдә чыхыш етмиш, 1915—48 илләрдә Бөјүк театрын солисти олмушдур. Д. рус вокал мәктәбинин көркәмли нүмајәндәләриндәндир. Партијалары: Јарославна («Књаз Игор», А. Бородин), Лиза, Настасја («Гаратохмаг гадын», «Фүсункар гадын», П. Чајковски), Февронија («Көрүнмәз Китеж шәһәри һаггында дастан», Н. Римски-Корсаков), Маргарита («Фауст», Ш. Гуно), Аида («Аида», Ч. Верди), Турандот («Турандот», Ч. Пуччини), Брункилда («Валкирија», Р. Вагнер) вә б. Камера-вокал әсәрләрин ифачысы кими дә мәшһур олмушдур. Педагожи фәалијјәт көстәрмишдир (1947 илдән проф.). Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ДЕРИВАСИЈА (лат. derivatio—сапма, мејлетмә, јөнәлтмә)—1) һидротехникада—чај, су анбары вә с.-дән алдығы сују СЕС говшағы, насос стансијасы вә с.-јә кәтирән вә ја орадан апаран гурғулар комплекси. Су сәвијјәси атм.-лә әлагәдар олдугда Д.—басгысыз (канал, басгысыз тунел, нов), әлагәдар олмадыгда исә басгылы (бору кәмәри, басгылы тунел) адланыр. Су кәтирилән вә апарылан јерләрдә сујун сәвијјәләр фәрги чох олдугда басгылы, аз олдугда (1—3 *м*) һәм басгылы, һәм дә басгысыз Д. гурулур. Мүасир ири Д. суапарычыларынын уз. онларла *км*, субурахма габилијјәти исә 2000 $м^3$/*сан*-дән чох олур; 2) һәрби техникада—јивли силаһлардан атәш ачаркән күллә вә ја мәрминин атәш мүстәвисиндән (лүлә каналынын охундан кечән мүстәвидән) кәнара мејл етмәси.

ДЕРМА (јун. dérma—дәри), кориум күтис, хүсуси дәри—мәмәли һејван вә инсан дәрисинин епидермис тәбәгәсинин алтында јерләшән бирләшдиричи тохума һиссәси. Ики гатдан ибарәтдир. Нисбәтән көврәк олан үст гат епидермиси вә онун төрәмәләрини (вәзи, түк, ләләк) гидаландырыр. Онун алтында јерләшән галын гат исә сых бирләшдиричи тохумадан ибарәт олуб, әсасән дајаг функсијасы дашыјыр.

ДЕРМАТИН, гранитол — үзәринә нитроселлүлоз тәбәгәси чәкилмиш парчадан һазырланан сүн'и дәри. Д.-дән мебел үзү, китаб чилди, галантереја мә'мулатлары вә с. үчүн истифадә едилир.

ДЕРМАТИТ (*дерма*)—илтиһаби дәри хәстәлији. Мүхтәлиф харичи мүһит амилләринин (механики, физики, јахуд кимјәви) дәријә билаваситә тә'сириндән баш верир. Клиник шәкли Д.-и төрәдән гычығын характериндән вә тә'сир мүддәтиндән, организмин фәрди хүсусијјәтләриндән вә с. асылыдыр. Әламәтләри: дәри гызарыр, өдем, гашынма, көјнәмә, судурчуглу сәпкиләр вә с. әмәлә кәлир.

Д.-ин бир нечә формасы вар: Механики амилләрин тә'сириндән төрәнән Д. тәзјиг, сүртүнмә вә с. нәтичәсиндә баш верир. Пешә Д.-и истеһсалатда ишләдилән бир сыра маддәләрлә (гәләви, туршу, бојаг, машын јағы вә с.) тәмасда олдугда әмәлә кәлир. Мүхтәлиф дәрманларын (антибиотикләр, сулфаниламид препаратлары, новокаин, чивә бирләшмәләри вә с.), шүаларын (күнәш, рентken, радиоактив вә с.), биткиләрин (алышан, асыргал, гајмагчичәклиләр фәсиләсиндән олан биткиләр вә с.) дәријә тә'сириндән дәрман Д.-и (медикаментоз), шүа Д.-и, битки Д.-и вә с. төрәнир. Мүаличәси: хәстәлији төрәдән сәбәби арадан галдырмаг, исламалар (Буров мәһлулу, 2%-ли резорсин мәһлулу), пасталар, мәлһәмләр вә с.

Әд.: Желтаков М. М., Дәри-зөһрәви хәстәликләр, Б., 1975; Машкиллејсон Л. Н., Частная дерматология, М., 1965.

ДЕРМАТО..., дермо (*дерма*)—дәријә, дәри өртүјүнә, дәри хәстәликләринә аид мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., *дерматолокија*).

ДЕРМАТОЗЛАР—бах *Дәри хәстәликләри.*

ДЕРМАТОЛ—антисептик бүзүшдүрүчү вә гурудучу дәрман. Галл туршусунун әсаси бисмут дузу. Јаныг, хора, екзема, дерматит, бабасил вә с.-дә истифадә едилир.

ДЕРМАТОЛОКИЈА (*дермато ... + ...локија*)—дәри вә дәри хәстәликләриндән бәһс едән елм. Д. дәринин, дәри артымларынын (түк, түк кисәчији, тәр, пиј вәзиләри, дырнаг) вә көрүнән селикли гишаларын анатомијасыны, физиолокијасыны, һабелә дәри хәстәликләринин етиолокијасыны, патокенезини, клиник шәклини, кедишини, мүаличә вә профилактикасыны өјрәнир. Дәри хәстәликләриндән бир чоху (кечәллик, ихтиоз, екзема, псориаз, чибан, чүзам вә с.) ерамыздан бир нечә ил әввәл Чиндә, Мисирдә вә бир сыра башга өлкәдә мә'лум иди. Дәри хәстәликләринин өјрәнилмәсиндә вә мүаличәсиндә әрәб алимләринин (10—12 әсрләр), һабелә Ибн-Синанын (10—11 әсрләр) бөјүк хидмәти олмушдур. Д. 19 әсрдә башга елмләрдән ајрылыб сәрбәст инкишафа башламышдыр. 20 әсрдә аллеркиолокија, иммунолокија, кимја, биолокија, микробиолокија, биокимја вә с. елмләрин наилијјәти Д.-нын инкишафына сәбәб олду. Мүасир Д. дәринин физиоложи гурулушуну, мүхтәлиф синир, ендокрин хәстәликләри заманы дәридә баш верән позғунлуглары, һабелә дәринин бир сыра вирус, шиш, көбәләк вә с. хәстәликләрини елми сурәтдә өјрәнир, онларын мүхтәлиф мүаличә үсулларыны ишләјиб һазырлајыр. Совет Д.-сынын инкишафында ССРИ ТЕА-нын акад. О. Н. Подвысотскајанын, А. М. Кричевскинин, Л. Н. Машкиллејсонун, М. М. Желтаковун, А. И. Картамышевин, ССРИ ТЕА-нын мүхбир үзвләри П. В. Кожевниковун, В. А. Рахмановун, С. Т. Павловун, Азәрб. алимләриндән Б. Ә. Ејвазовун, М. Һ. Һүсејновун, Р. Һ. Һачыјевин вә б. бөјүк хидмәти олмушдур.

Д. дәри хәстәликләринин бир сыра үмуми мәсәләләрини (морфоложи елементләри, патоложи просесләри, мүаличә вә профилактика үсулларыны), инфексион (пиодермија, дәри вәрәми), паразитар (дерматомикозлар, готурлуг вә с.) вә вируслу (*зијилләр*, учуг вә с.) дәри хәстәликләрини, етиолокијасы һәлә мүәјјәнләшмәмиш (псориаз, ихтиоз, сулуг вә с.), мәркәзи синир вә ендокрин системләринин, дахили вә ганјарадан органларын, һәмчинин маддәләр мүбадиләсинин позулмасы илә әлагәдар дерматозлары (екзема, нејродермит, кичишмә, ретикулоз вә с.), һабелә дәри шишләрини, дәринин пешә хәстәликләрини, харичи вә дахили гычыгландырычыларын (туршу, дуз, гәләви, јүксәк вә ашағы темп-р, рентген вә радиум шүалары вә с.) дәријә билаваситә тә'сири нәтичәсиндә баш верән хәстәликләри әһатә едир.

ССРИ-дә Д. мәсәләләри илә респ. елми-тәдгигат дәри-зөһрәви ин-тлары, тибб ин-тларынын дәри-зөһрәви кафедралары, о чүмләдән Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-ту вә Һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-тунун мүвафиг кафедралары мәшғул олур. Елми проблемләр практика илә сых әлагәдар ишләниб һазырланыр, нәтичәдә пиодермија, лејшманиоз, дәри вәрәми, проказа, готурлуг вә с. дәри хәстәликләри хејли азалмышдыр.

Әд.: Һүсејнзадә Г., Дәри хәстәликләри, Б., 1972; Павлов С. Т. и др., Кожные и венерические болезни, М., 1975.

ДЕРМАТОМИКОЗЛАР (*дермато...+* јун. mýkēs—көбәләк)—дәри хәстәлији. Д. дәридә вә онун төрәмәләриндә (түкдә, дырнагда) олур. Төрәдичиләри дерматомисет вә дерматофит көбәләкчикләридир. Д. 4 група бөлүнүр. Кератомикозлар—илтиһаб реаксијасы олмадан дәринин јалныз бујнуз гаты зәдәләнир (кәпәкләнән дәмров, еритразма вә с.). Епидермомикозлар—илтиһаб реаксијасы илә мүшајиәт олунмагла дәринин бујнуз гаты вә дырнаглар зәдәләнир (гасыг вә ајаг епидермофитијасы; кандидамикозлар вә с.). Трихомикозлар—дәри, дырнаглар вә түкләр ајдын көрүнәчәк дәрәчәдә зәдәләнир (трихофитија, микроспорија, кечәллик вә с.). Дәрин Д.—дәринин дәрин гатлары, еләчә дә мүхтәлиф тохума вә органлар зәдәләнир вә гранулјоматоз типли илтиһаб реаксијасы илә мүшајиәт олунур (актиномикоз, дәрин блас-

томикозлар вә с.); надир һалларда тәсадүф едилир. Д.-ын **м ү а л и ч ә с и н д ә** мүхтәлиф антипаразитар препаратлардан (гризеафулвин, леварин, декамин, нистатин, јод, Вилкинсон мәлһәми вә с.) истифадә олунур. **П р о ф и л а к т и к а с ы:** хәстәләри вахтында тәчрид етмәк, инфексија мәнбәләрини ашкара чыхармаг вә с.

Әд.: Ж е л т а к о в М. М., Дәри-зөһрәви хәстәликләр, Б., 1975; К а ш к и н П. Н., Дерматомикозы, Л., 1967.

ДЕРМОГРАФИ́ЗМ (*дермато...+...графија*)—механики гычығын тә'сириндән дәридә гырмызы (гырмызы Д.), јахуд ағ (ағ Д.) золагларын алынмасы илә характеризә олунан дамар реаксијасы. Д. бүтүн адамларда мүшаһидә олуна биләр. Спазма заманы ағ Д., гычыгланан наһијәдә капиллјарларын кенәлмәсиндән гырмызы Д. әмәлә кәлир. Дәријә зәиф вә күчлү тәзјиглә тә'сир етдикдә ағ золаг алынарса бу, симпатик иннервасија тонусунун, гырмызы золаг алынарса парасимпатик тонусун үстүнлүјүнү көстәрир. Бә'зи һалларда Д. алынмаја биләр (мәс., организм үзкүнләшдикдә). Мүәјјән наһијәдә Д. алынмамасы периферик синирләрин вә ја онурға бејнинин зәдәләнмәсини көстәрир. Невротикләрдә Д. ајдын көрүнүр. Ендокрин вә синир системинин бир сыра хәстәликләринин диагностикасында Д.-ин характерини ајдынлашдырмаг вачибдир.

ДЕСА́И (Desai) Морарчи Ранчхочи (д. 29.2.1896, Гучарат штаты, Бһадели)—Һиндистан сијаси вә дөвләт хадими. Д. 1930 илдә мүстәмләкәчиләрин ирги ајры-сечкилик сијасәтинә гаршы е'тираз әламәти олараг М. *Гандинин* башчылыг етдији мүлки итаәтсизлик һәрәкатына гошулмушдур. Милли азадлыг һәрәкатында иштиракына көрә дәфәләрлә тутулмуш вә һәбс едилмишдир. Һиндистан истиглалијјәт газандыгдан сонра Д. Бомбеј штатынын баш назири тә'јин олунмуш (1952), 1956 илдә Ч. *Неһрунун* башчылыг етдији Һиндистан мәркәзи һөкумәти тәркибинә дахил олмуш, узун мүддәт малијјә назири вә баш назир мүавини вәзифәләрини тутмушдур. Д. Һиндистан Милли Конгрес Партијасындан чыхдыгдан сонра мүхалифәтчи Конгрес Тәшкилаты партијасынын тәшкилатчыларындан вә рәһбәрләриндән олмушдур. 1971 ил сечкиләриндән сонра Д. һәмин партијанын парламент фраксијасына рәһбәрлик етмишдир. 1977 илин јанварында сечкигабағы Чаната Парти сијаси блокунун сәдри иди.

1977 ил мартын 24-дән Д. сечкиләрдә галиб кәлмиш вә мај ајында ваһид сијаси партија кими јенидән тәшкил едилмиш Чаната Парти блокунун парламент фраксијасына рәһбәрлик едир. Д. баш назир олдугдан сонра Һиндистанын кәләчәкдә дә блоклара гошулмамаг, милли азадлыг һәрәкатларына јардым көстәрмәк, империализмә, мүстәмләкәчилик вә ирги ајры-сечкилијә гаршы мүбаризә принсипләринә садиг галачағыны тәсдиг етмиш, ССРИ илә Һиндистан арасында достлуг әлагәләринин даһа да кенишләндирилмәси тәрәфдары олдуғуну билдирмишдир.

Д. 1977 илин октјабрында ССРИ-дә рәсми достлуг көрүшүндә оларкән Совет-Һиндистан биркә бәјаннамәсини имзаламышдыр. Бакыда олмушдур (1961).

ДЕ СА́НКТИС (De Sanctis) Франческо (28.3.1817, Морра-Ирпино, индики Морра-де-Санктис — 29.12.1883, Неапол)—италјан әдәбијјат тарихчиси, тәнгидчи, ичтимаи хадим. Милли азадлыг һәрәкатында иштирак етмишдир. «Тәнгиди очеркләр» (1866), «Италјан әдәбијјаты тарихи» (1870), «Италјан әдәбијјаты 19 әсрдә» (1897 илдә нәшр олунмушдур) вә с. әсәрләриндә материалист вә реалист фәлсәфи-естетик мејлләр, ингилаби-демократик идејалар екс олунмушдур. *Веризмин* нәзәри принсипләринин формалашмасына мүһүм тә'сир көстәрмишдир. Мүтәрәгги, хүсусилә марксист италјан әдәбијјатшүнаслығында Де С. ирсиндән кениш истифадә олунур.

Ә с ә р и: История итальянской литературы, пер. с итальянского, т. 1—2, М., 1963—64.

ДЕСА́НТ (фр. descente—чыхарылма-ендирмә)—дөјүш әмәлијјаты вәзифәсини јеринә јетирмәкдән өтрү дүшмән әразисинә чыхарылмаг үчүн нәзәрдә тутулмуш вә ја чыхарылмыш хүсуси гошун нөвү. Миғјас вә мәгсәдләринә көрә тактики, оператив, стратежи вә хүсуси мәгсәдли Д. нөвләри вар. Д. һава, дәниз, танклар васитәсилә вә гарышыг үсулларла чыхарылыр. Бах *Һава десанты, Десант кәмиләри*.

ДЕСА́НТ КӘМИЛӘРИ—дәниз десантларыны дашыјан вә саһилә чыхаран суүстү дөјүш кәмиләри синфи. Д.к.-ндән илк дәфә Русијанын Гара дәниз донанмасында 1-чи, дүнја мүһарибәси (1914—18) дөврүндә истифадә етмишләр. Бөјүк, орта вә кичик өлчүлү Д.к. вә катерләри олур. Д.к.-нин ашағыдакы нөвләри вар: универсал Д.к., пијада вә танк Д.к., десант нәгл. доклары, вертолјотдашыјан Д.к. вә вертолјот-десант нәгл. доклары, гошун вә јүк Д.к. (нәгл.), десант катерләри вә с. Мүасир Д.к.-нин сујаотурма дәринлији аз, десант тутуму бөјүкдүр; һәр чүр шәраитдә десант чыхарыр вә гәбул едир, фыртыналы һава шәраитиндә бөјүк мәсафә гәт едә билир. Д.к.-нин тактики-техники көстәричиләри онларын истифадә мәгсәдиндән асылыдыр. Мәс., американ орта танк Д.к.-нин (LSM) су басымы 1000 *т*-дәкдир; 10 танк вә 100 нәфәр дәниз пијадасы көтүрә билир. Д.к. өзүнүмүдафиә үчүн артиллерија силаһлары илә тәчһиз олунурлар. Десант әмәлијјатлары кедишиндә онлар дөјүш кәмиләри вә дәниз донанмасы авиасијасынын мүһафизәси илә һәрәкәт едирләр.

ДЕ СА́НТИС (De Santis) Чүзеппе (д. 11.2.1917, Фонди)—италјан кино режиссору, ссенарист. *Неореализмин* баниләриндәндир. 1940 илдән кинода фәалијјәт көстәрир. 1942—45 илләрдә кино тәнгидчиси кими мәшһурлашмышды. 1943—45 илләрдә Италија Мүгавимәт һәрәкаты сыраларында фашистләрә гаршы вурушмуш, Италија Коммунист Партијасына дахил олмушдур. Ән јахшы филмләри: «Фачиәли ов» (1947), «Ачы дүјү» (1949), «Зејтун ағачлары алтында динчлик јохдур» (1950), «Рома саат 11-дә» (1952), «Анна Дзаккеоја әрини гајтарын» (1953; совет прокатында «Пуч олмуш арзулар»), «Илә бәрабәр јол» (1958), «Онлар Шәргә кедирдиләр» (1962—64; совет кинематографчылары илә бирликдә), «Кәләчәји тә'мин олунмуш дәјәрли мүтәхәссис» (1972). Де С.-ин романтик руһлу филмләри халгын һәјатындан көтүрүлмүш реал, колоритли сәһнәләрлә зәнкиндир. Әксәр филмләри халгын талејинә, ичтимаи һагсызлыға гаршы мүбаризәјә һәср едилмишдир. Де С. Италијанын ичтимаи һәјатында фәал иштирак едир, мүтәрәгги кино сәнәти уғрунда мүбаризә апарыр.

Әд.: К а ц е в И., Джузеппе де Сантис, М., 1965.

«Онлар Шәргә кедирдиләр» филминдән кадр. Реж. Ч. Д е С а н т и с.

ДЕСЕБА́Л (Decebalus) (? — 106)—дакларын падшаһы (87 илдән). 89 илдә ромалылара гаршы мүвәффәгијјәтли мүһарибәдән сонра ромалылары иллик хәрач вермәјә мәчбур етмишди. Лакин 101—102 вә 105—106 илләрдә Рома императору Трајанла апардығы мүһарибәләр дакларын мәғлубијјәти илә гуртарды вә онларын торпаглары *Дакија* ады илә Рома әјаләтинә чеврилди. Д. бир мүддәт давам етдирдији мүбаризәнин фајдасыз олдуғуну көрүб өзүнү өлдүрмүшдүр.

ДЕСЕЛЕРО́МЕТР (*де...*+лат. celero—сүр'әтләндирирәм + ...*метр*) — ваһид заманда нәгл. машынлары сүр'әтинин азалмасыны өлчән эталәт чиһазы. Д.-дә маједән, јахуд рәггасдан ја да јајдан асылмыш јүкдән истифадә олунур. Рәггаслы Д.-ин әсас елементи шәффаф көвдә ичәрисиндә јерләшдирилмиш охдан асылан рәггасдыр. Чиһазы резин соручулар васитәсилә автомобилин шүшәсинә вә ја габаг панелинә елә јапышдырмаг лазымдыр ки, онун рәггасы шкаланын сыфыр чизкисинин гаршысында дурсун. Автомобили тормозлајанда рәггас эталәт гүввәсинин (тормоз гүввәсинә бәрабәр) тә'сири илә мејл едир вә бу мејли икинчи әграб гејдә алыр. Сүр'әтин азалмасы рәггасын мејлинә көрә мүәјјән едилир.

ДЕСЕНСИБИЛИЗА́СИЈА (*де...*+лат. sensibilis—һәссас)—һәр һансы јабанчы маддәнин (аллеркенин), башлыча олараг зүлалын организмә тәкрар јеридилмәсинә гаршы онун һәссаслығынын азалмасы вә ја тамам арадан галхмасы. Бәдәнә парентерал јолла (венаја, әзәләјә вә ја дәри алтына), һәтта чүзи мигдарда зүлал јеритдикдә онда һәмин зүлалын тәкрар јеридилмәсинә гаршы, адәтән, јүксәк һәссаслыг (сенсибилизасија) јараныр. Илләрлә давам едән белә һәссаслыг, мүаличә вә ја профилактика мәгсәди илә бәдәнә серум јеридилдији заман серум хәстәлијиндә һәтта шок һалы јаранмасына сәбәб ола биләр. Белә һаллар баш вермәсин дејә, серум бәдәнә бирдән-бирә дејил,

һиссә-һиссә (әввәлчә 0,25—1,0 *мл*, 2—4 саатдан сонра исә бүтүн галан һиссә) јеридилмәлидир. Бу үсулу А. М. Безредка тәклиф етмишдир (1907).

ДЕСЕНСИБИЛИЗА́СИЈА (фотографијада)—негатив фотоматериалларын хүсуси мәһлулда (десенсибилизаторда) ишығаһәссаслығынын сүн'и сурәтдә азалдылмасы; бунун үчүн шәкли чәкдикдән сонра ону ја десенсибилизатор мәһлулунда е'малдан кечирир, ја да ашкарлајычы мәһлула десенсибилизатор әлавә едирләр. Д. фотоматериалларын ашкарланмасыны гаранлыгда башлајыб нисбәтән күчлү ишыгда гуртармаға, бунунла да ашкарланма просесинин кедишинә визуал нәзарәт етмәјә имкан верир.

ДЕСЕ́РТ ШӘРАБЛАР—үзүм (јахуд башга мејвә) ширәсинин спиртә натамам гычгырдылмасы вә шәкәр әлавә едилмәсиндән алынан ички. Тәркибиндә һәчмчә 12—17% спирт, о чүмләдән азы 1,2% тәбии гычгырма спирти вә шәкәр олур (кәмширин Д.ш.-ында 5—12%, ширин Д.ш.-ында 14—20%, ликөр шәрабларында 21—35%). Ширин шәраблар вә ликөр кеч јығылан чох ширин үзүм нөвләриндән һазырланыр, ширинлији артырмаг мәгсәди илә онлара гатылашдырылмыш үзүм ширәси вә ја *бәкмәз* әлавә едилир.

Азәрб.ССР-дә Күрдәмир шәрабчыларынын һазырладығы түнд-гырмызы рәнкә чалан «Кагор» десерт шәрабы, Нахчыван шәраб трестинин истеһсал етдији гырмызы десерт шәрабы вә с.—јүксәк кејфијјәтли ичкиләрдир. «Шамахы» маркалы десерт шәрабы, «Гарачанаг», «Ағстафа» портвејн нөвләри дә кениш јајылмышдыр.

Әд.: Алхазов Н. К. вә б., Азәрбајчан кулинаријасы, Б., 1964; Виноделие, М., 1969; Охременко Н. С., Лучшие вина и коньяки СССР, М., 1970; Справочник технолога ликеро-водочного производства, под ред. В. Л. Яровенко, М., 1976.

ДЕСИ... (лат. decem—он)—метрик өлчү системиндә әсас ваһидин онда бир һиссәсини билдирән сөзләрдә өнлүк. *д* јахуд *d* илә ишарә едилир; мәс., 1 десиметр (*dm*)=0,1 *м*.

ДЕСИБЕ́Л (*деси*...+*бел*)—0,1 *бел*. *db* вә ја *дб* илә ишарә олунур. Д.-дән практикада *белә* нисбәтән даһа чох истифадә едилир.

ДЕ СИ́КА (De Sika) Витторио (7.7. 1901, Сора — 14.11.1974, Неапол)—италјан кино режиссору вә кино актјору, *неореализмин* баниләриндән бири. 30-чу илләрдән кинoja чәкилмиш, 1940 илдән реж.-луға башламышдыр. Ән јахшы филмләри: «Шу́ша» (1946),

В. Де Сика «Кенерал Делла Ровере» филминдә.

«Велосипед оғрулары» (1948), «Умберто Д.» (1951), «Миланда мө'чүзә» (1951), «Дам» (1956), «Чочара» (1960), «Дәһшәтли мәһкәмә» (1961), «Алтона мәһбуслары» (1962), «Ду́нән, бу күн, сабаһ» (1963), «Бум» (1963), «Италјансајағы никаһ» (1964), «Күнәбаханлар» (1970), «Финтси-Контини бағы» (1971) вә с. Дәрин ичтимаи мәзмуна малик, өз һуманизми илә фәргләнән Де С. јарадычылығы мүһарибә вә фашизм әлејһинә, буржуа чәмијјәтинин әдаләтсизлијинә гаршы јөнәлдилмишдир. Де С.-нын филмләри үчүн һәм психоложи дәринлик вә кәркин драматизм, һәм дә гротеск, сатира, јүнкүл комизм ејни дәрәчәдә сәчијјәви олмушдур. «Кенерал делла Ровере» (1959) филминдә јаратдығы Бертоне образы ән јахшы ролларындандыр. «Гыса мә'зунијјәт» вә «Сәфәр» филмләри Де С.-нын сон реж.-луг ишләридир. Јарадычылығына јүксәк сәнәткарлыг, инчә бәдии зөвг хас иди. Бир чох филми бејнәлхалг кино фестивалларында јүксәк мүкафата лајиг көрүлмүшдүр.

Әд.: Богемский Г., Витторио де Сика, М., 1963; јенә онун, Витторио де Сика: один или два?, «Искусство кино», 1975, № 11.

ДЕСИКА́СИЈА — биткиләрин јығымдан габаг гурудулмасы; биткинин јетишмәсини сүр'әтләндирир вә мәһсулун машынла јығылмасыны асанлашдырыр. Д. десикантлар адланан кимјәви маддәләрлә апарылыр. Ән чох памбыгчылыгда тәтбиг едилир. Д. гозалар 60—74% ачдыгда апарыларса, мәһсулдарлығы вә кејфијјәти ашағы салмыр. Д. ат пахласы, ачы пахла, шәкәр чуғундуру, чәлтик, бу́ғда вә с. әкинләриндә дә мәһсул јығымындан әввәл тәтбиг едилир.

«ДЕСИСТЛӘР» — бах *«Демократик мәркәзијјәт» групу.*

ДЕСЈАТИН (лат decima)—1) руһаниләрин вә мә'бәдләрин сахланмасы үчүн әһалидән мәһсулун (јахуд башга бир кәлирин) онда бир һиссәси һәчминдә алынан верки. Гәдимдә бир сыра сами халгларда мөвчуд олмуш, онлардан Гәрб өлкәләринин христиан килсәсинә кечмишдир. Русијада 10 әсрдән мөвчуд олан Д. 19 әсрдә ләғв едилмишдир. Мүсәлман өлкәләриндә Д.-ә *зәкат* вә үшр терминләри мувафиг кәлир. 2) Торпаг саһәләрини өлчмәк үчүн *метрик өлчү системиндән* әввәл истифадә едилән рус өлчү ваһиди. Д. әввәлләр тәрәфи верстин 1/10 һиссәсинә (50 *сажына*) бәрабәр олан квадратын саһәси гәбул едилирди. 1753 илдә дөвләт Д.-и 2400 *сажын*² (1,0925 *ha*) гәбул едилмишдир. Д.-ин б. нөвләри дә олмушдур. 1927 илдән истифадә олунмур.

ДЕСКВАМА́СИЈА (лат. desquamare—габығыны чыхармаг) (кеолокијада)—сүхурларын ашынма нөвләриндән бири. Јер сәтһи сүхурларынын кечә вә күндүз әрзиндә темп-рун кәскин дәјишмәси илә әлагәдар габыгвары сојулмасы. Д., адәтән физики ашынманын даһа интенсив олдуғу сәһра вә јүксәк дағлыг саһәләрдә мүшаһидә едилир.

ДЕСКРИПТИВ ДИЛЧИЛИК (сон лат. descriptivus—тәсвири)—20 әсрин 30—50-чи илләриндә американ дилчилијиндә һаким олмуш *структурализм* чәрәјанларындан бири. Д.д.-ин јаранмасы вә инкишафы Л. *Блумфилд* вә Е. *Сепирин* ады илә бағлыдыр. Д.д.-ин синхрон дилчилик тәдгиги проблемләри илә мәһдудлуғу дил материалы кими әсасландығы Шимали Америка һинди дилләринин спесифик хүсусијјәтләри илә әлагәдардыр. Дескриптивистләр дили шифаһи нитг үнсүрләринин мәчмусу һесаб едир, онлары башлыча тәдгиг објекти кими көтүрүр вә елми тәсвирини вермәјә чалышырдылар. Бу, дескриптивистләрин дилә бир систем кими јанашмаларына мане олурду. Д.д.-ин методоложи әсаслары кәскин тәнгид едилмишдир.

Әд.: Сепир Э., Язык. Введение в изучение речи, пер. с англ., М., 1934; Глисон Г., Введение в дескриптивную лингвистику, пер. с англ., М., 1959; Блумфилд Л., Язык, пер. с англ., М., 1968; Арутюнова Н. Д., Климов Г. А., Кубрякова Е. С., Американский структурализм, в кн.: Основные направления структурализма, М., 1964; Ревзин И. И., Современная структурная лингвистика, М., 1977.

ДЕСКРИ́ПТОР (сон лат. descriptor; лат. describo—тәсвир едирәм)—сәнәдин әсас мәзмунуну характеризә едән сөз вә ја сөз бирләшмәси; сәнәдин мәзмунунун әсасыны тәсвир етмәк үчүн информасија—ахтарыш дилинин лексика ваһиди. Д. информасија—ахтарыш системиндә сәнәд ахтарышы заманы информасија сорғуларыны гыса вә дүрүст ифадә етмәк үчүн дә ишләдилир.

ДЕСМА́НА (Desmána moschata)—һәшәратјејәнләр дәстәсинин десманакимиләр фәсиләсиндән мәмәли һејван. Уз. 20—22 *см*-дир. Бојну гыса, башы конусвары олур. Харичи гулағы јохдур, көзләри рудимент һалындадыр. Әтрафлары бешбармаглыдыр; бармагларынын арасында үзмә пәрдәси вар. Үзәри пулчугвары шәкилли дәри, надир һалда сәрт түкчүклә өртүлмүш, гујруғу јанлардан басыг вә узундур (18—20 *см*). Күрәји түнд-бозумтул-гонур, гарны күмүшү-ағ рәнкдә олур. Хәзи ипәк кими јумшаг вә давамлыдыр. Чох надир реликт нөв олуб, ССРИ әразиси үчүн ендемикдир. Су мүһитинә јахшы ујғунлашыб; суја ачылан јуваларда јашајыр. Тәбии ареалы Волга, Дон вә Урал чајлары һөвзәси илә мәһдудлашыр. Әсасән, һејван, һәмчинин битки мәншәли јемлә гидаланыр. Дишиси 1—5 бала доғур. Тәбии дүшмәнләри јохдур, лакин ареалына бурахылан ондатра вә Америка су самуру онларымәһв едир. Вахтилә гијмәтли сәнаје һејваны олан Д.-ларын һазырда мүһафизә едилмәси зәруридир.

ДЕСМИДИЛӘР (Desmidiales)—*конјугатлар* јарымшө'бәсиндән јашыл јосунлар сырасы. Бирһүчејрәли, бә'зән дә сапвары дүзүлмүш чохһүчејрәли олур. Тәгр. 25 чинси (2000 нөвү) мә'лумдур. Һүчејрәләри ики симметрик һиссәдән ибарәтдир; гејри-чинси чохалмасы һүчејрәләрин икијә бөлүнмәси, чинси чохалмасы *конјугасија* илә кедир. Чох јајылмыш нүмајәндәләри космариум (Cosmarium), клостериум (Closterium) вә стаураструмдур (Staurastrum). Ширин суларда, әсасән, торф батаглыгларында, бә'зи нүмајәндәләри исә торпагда јашајыр.

ДЕСМО́ЛИЗ (јун. desmós — рабитә, сарғы+lýsis—парчаланма, дағылма)—битки вә һејван һүчејрәләриндә десмолаза ферментләринин тә'сири илә үзви бирләшмәләрин (әсасән, карбоһидратларын) дәрин парчаланма просесләри. Д. организмдә кедән маддәләр мүбадиләсинин диссимилјасија фазасынын әсасыны тәшкил едир. *Гычгырма* вә тохума тәнәффүсү просесләриндә бөјүк ролу вар.

ДЕСМОТРОПИ́ЈА—бах *Таутомерлик.*

ДЕСМУРКИ́ЈА (јун. desmós—рабитә,

сарғы+érgon—иш)—чәрраһи сарғылар вә онларын ишләдилмә үсулу һаггында тә'лим.

ДЕСНА́—РСФСР-дә вә УССР-дә чај. Днепр чајынын сол голу. Уз. 1130 *км*, һөвзәсинин саһ. 88 900 *км²*-дир. Смоленск јүксәклијиндән башланыр. Декабрдан апреләдәк донмуш олур. Мүһүм голлары: Судост, Снов, Сејм, Болва, Навлја, Нерусса. Мәнсәбиндән Новгород-Северски ш.-нәдәк 535 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Әсас кәми дајаначаглары: Новгород-Северски, Макошино, Чернигов, Остјор, Жукин.

ДЕСНО́С (Desnos) Робер (4.7.1900, Парис—8.6.1945, Чехословакија, Терезин) —франсыз шаири. Әввәлләр *дадаизмә*, сонралар исә *сүрреализмә* мејл етмишдир. 1930 илдә сүрреалистләрдән узаглашмыш, халг күтләләринин севинч вә кәдәрини, күндәлик һәјат гајғыларыны әкс етдирән ше'рләр јазмыш, фашизмә гаршы мүбаризәни тәрәннүм етмишдир. «Чан-башла» (1930), «Әмлак» (1942), «Сајыглыг» (1943), «Өлкә» (1944) ше'р китабларынын мүәллифидир. *Мүгавимәт һәрәкатынын* иштиракчысыдыр. 1944 илдә кестапо тәрәфиндән һәбс едилмиш вә әсир дүшәркәсиндә һәлак олмушдур.

Әсәри: Стихи, М., 1970.

ДЕСО́РБСИЈА (*де*...+лат. sorbere—удмаг) — *адсорбентин* сәтһиндән *адсорбсија* олунмуш маддәнин гопарылмасы. Д. адсорбсијанын экси олан просесдир. Адсорбент тәбәгәсиндән исти су бухары, һава вә ја тә'сирсиз газ кечирмәклә, јахуд ону мүхтәлиф һәллединчиләрлә јумагла апарылыр. Сәнаједә адсорбентин уддуғу газы, бухары вә ја онда һәлл олмуш маддәни чыхармаг, һәмчинин адсорбенти рекенерасија етмәк мәгсәди илә кениш тәтбиг олунур. Д.-нын сүр'әти просесдә ишләдилән газ вә ја һәлледичи маје ахынынын тәбиәти, темп-ру вә сүр'әтиндән асылыдыр.

Әд.: Смидович Е. В., Технология переработки нефти и газа, ч. 2, М., 1968; Некрасов Б. В., Основы общей химии, т. 1, М., 1973.

ДЕСПИО́ (Despiau) Шарл (4.11.1874, Ланд департаменти, Мон-де-Марсан ш.—28.10.1946, Парис)—франсыз һејкәлтәрашы. Парисдә охумуш, 1907—14 илләрдә О. *Роденин* көмәкчиси ишләмишдир. 20 әсрин ән мәшһур һејкәл-портрет усталарындан олан Д.-нун јарадычылығында мүасирлик, һуманизм вә поетика күчлү олмушдур. «Ландлы гыз» (мәрмәр, 1907, Милли Мүасир Инчәсәнәт Музеји, Парис), Л. Ләврүн портрети (тунч, 1918, Зәриф Сәнәтләр Музеји, Әлчәзаир), «Полетта» (1939, Лопес коллексијасы, Әлчәзаир) вә с. әсәрләри психоложи ифадәлилији илә сәчијјәләнир. Д. «Мон-де-Марсанда һәлак олмушлара абидә»нин (1920—22) вә бир сыра чылпаг фигурларын («Асја», тунч, 1937, Милли Мүасир Инчәсәнәт Музеји, Парис) мүәллифидир. 1962 илдә Мон-де-Марсанда Деспио музеји ачылмышдыр.

Ш. Деспио. «Асја». Тунч.1937. Милли Мүасир Инчәсәнәт Музеји. Парис.

ДЕ́СПОТ (јун. despotes—һөкмдар)— 1) гејри-мәһдуд һакимијјәтә малик, өзбашыналығы рәһбәр тутан һөкмдар; 2) башгаларыны өзүнүн ирадәсинә табе олмаға мәчбур едән, һәрәкәтләриндә һеч кәслә һесаблашмајан мүстәбид адам (бах һәмчинин *Тиран*).

ДЕСПОТИ́ЗМ, истибдад—1) бир сыра Гәдим Шәрг дөвләтиндә гејри-мәһдуд монархија формасы; 2) табечилијиндә оланлара, үмумијјәтлә инсанлара гаршы мүстәбидлик вә өзбашыналыг.

ДЕСПОТИ́ЈА (јун. despotéia—гејри-мәһдуд һакимијјәт), истибдад һакимијјәти—дөвләт гурулушу вә һакимијјәт формасы; Д. һакимијјәти заманы мүтләг һөкмдар тәбәәләринә мүнасибәтдә өзүнү аға вә саһибкар кими апараraг гејри-мәһдуд һакимијјәтә малик олур. Гәдим Шәрг дөвләтләри (Мисир, Бабилистан, Һиндистан, Иран, Чин вә б.) классик Д. һакимијјәт формасында мөвчуд олмушдур. Бағдад хилафәти (8—9 әсрләрдә), Һиндистанда *Бөјүк Моғоллар* дөвләти (16—17 әсрләрдә), Османлы империјасы (14—16 әсрләрдә) вә с. феодал Д.-сы олмушлар.

Сијаси нәзәријјәләр тарихиндә «Д.» анлајышыны *Аристотел* хүсуси һакимијјәт формасы кими фәргләндирмишдир. Сонралар бу анлајыш мүтләгијјәт вә *автократија* һакимијјәти формасыны, гејри-мәһдуд монархијаны, елитар-тоталитар тә'сисатлары мүтәрәгги бахымдан тәнгид етмәк үчүн истифадә едилмишдир. К. Маркс јазырды ки, инсана нифрәт, инсани сифәтини итирмиш инсан деспотизмин јеканә принсипидир.

Азәрб. шаир вә мүтәфәккирләри өз әсәрләриндә дәфәләрлә Д. әлејһинә чыхыш етмишләр. М. Ф. Ахундов көстәрирди ки, халг «там азадлығы» јалныз «деспотун атасыны јандырмаг», динә архаланан Шәрг истибдадыны көкүндән мәһв етмәк јолу илә әлдә едә биләр.

ДЕССАЛИ́Н (Dessalines) Жан Жак (тәгр. 1760—17.10.1806)—Һаити а.-нда зәнчи вә мулатларын Франса әсарәтиндән гуртармаг уғрунда мүбаризәсинин рәһбәрләриндән бири. Мәншәчә зәнчидир. 1790 илədәк Дессалин фамилијалы бир нәфәрин гулу олмуш вә онун фамилијасыны гәбул етмишди. 1791 илдә зәнчи гулларын вә мулатларын плантасија саһибләринә гаршы үсјанында иштирак етмиш, тезликлә Ф. *Туссен-Лувертурун* јахын көмәкчиләриндән олмушду. Туссен-Лувертур франсызлар тәрәфиндән әсир алындыгдан (1802) сонра мүбаризәни давам етдирәрәк ишғалчылары ададан говмуш, 1804 илин сонунда I Јаков ады илә өзүнү Һаити императору е'лан етмишди. Д.-ин зәнчи вә мулатлара торпаг пајламасы ири торпаг саһибләринин наразылығына сәбәб олмушду. Суи-гәсд нәтичәсиндә өлдүрүлмүшдүр.

ДЕ́ССАУ (Dessau) Паул (д. 19.12. 1894, Һамбург)—алман бәстәкары вә дирижору (АДР). АДР Милли мүкафаты лауреаты (1953, 1956, 1965). 1948 илдән Алманија Ваһид Сосиалист Партијасынын үзвү. 1950 илдән Алман Инчәсәнәт Академијасынын үзвү (1959—69 илләрдә витсе-президенти). 20-чи илләрдә Көлн, Мајнс, Берлин театрларынын дирижору олмуш, фашистләр һакимијјәт башына кәлдикдән сонра (1933) Парисә мүһачирәт етмишдир. 1939 илдән АБШ-да јашамыш, 1946 илдә АБШ Коммунист Партијасына дахил олмушдур. Мусиги мәктәбләриндә дәрс демиш, Испанија Республикасы вә Франса Халг Чәбһәсинә күтләви маһнылар итһаф етмишдир [«Телманын дәстәси» маһнысы (1936) мәшһурдур]. Д. 1948 илдә вәтәнә гајытмышдыр. «Лукуллун мүһакимәси», «Пунтила» (1949, 1960; Б. Брехтин әсәрләринин сүжетләри үзрә), «Ланселот» (1969, J. Швартсын «Әждаһа» пјеси әсасында), «Ејнштејн» (1974) вә «Леонс вә Лена» (1977) операларынын, Б. Брехт пјесләринин тамашаларына («Кураж ана вә ушаглары», «Сезуанлы меһрибан адам») мусигинин, һәмчинин симфоник вә камера әсәрләринин, маһны, хор вә ораторијаларын мүәллифидир. Б. Брехтин «Гафгаз табашир даирәси» пјесинә јаздығы мусигидә Азәрб. рәгс мелодијаларындан да истифадә етмишдир.

Әд.: Гуревич Е., Пауль Дессау, «Музыкальная жизнь», 1977, № 19.

ДЕ́ССАУ (Dessau)—АДР-дә Һалле маһалында шәһәр. Д.ј. говшағы. Мулде чајынын Елбаја төкүлдүјү јерин јахынлығында порт. Әһ. 100,4 мин (1973). Машынгајырма, електротехника, кимја, ағач е'малы, јејинти сәнајеси, јахынлығында ИЕС вар.

ДЕ́ССЈЕ, Дессије — Ефиопијада шәһәр. Волло әјаләтинин инз. м. Нәгл. говшағы. Әһ. 49,8 мин (1972). Тичарәт мәркәзидир (дәнли вә јағлы биткиләр, дәри, мал-гара). Кустар үсулла әрзаг мәһсуллары истеһсал олунур.

ДЕСТРУКТИВ ҺИДРОКЕНЛӘШДИРМӘ (лат. destructio—дағытма, нормал структуру позма) — азһидрокенли алчаг чешидли јаначаг нөвләрини (даш көмүр, мазут, даш көмүр гатраны, шист) чохһидрокенли јаначаг вә ја әлверишли хаммал нөвләринә чевирмәк үчүн апарылан кимјәви просес. Д.һ. нәтичәсиндә хаммалын ирimолекуллу компонентләри парчаланараг, әксәр һалда мотор јаначағы кими ишләдилән кичикмолекуллу мәһсуллар верир. Д.һ. хаммалын характериндән асылы олараг 400—560°C темп-р вә 20—70 *Мн/м²* (200—700 *кГ/см²*) тәзјиг алтында, тәркибиндә дәмир, молибден, никел вә ја волфрам олан катализаторун иштиракы илә ики јахуд үч мәрһәләдә апарылыр.

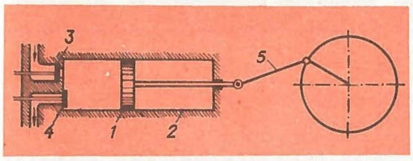
Хаммалын даһа кәскин парчаланмасыны тә'мин едән хүсуси катализаторларын көмәји илә һидрокрекинг адланан Д.һ. варианты сәнаједә кениш тәтбиг едилир. Јени Д.һ. үсулу, просеси 3—10 *Мн/м²* (30—100 *кГ/см²*) тәзјигдә апармаға вә һидрокен сәрфини хејли азалтмаға (хаммала көрә 1—3%) имкан верир. Тәркибиндә күкүрдүн

мигдары чох олан гатранлы ағыр нефтләрин е'малы илә әлагәдар Д.һ.-нин әһәмијјәти даһа да артмышдыр.

Әд.: Смидович Е. В., Технология переработки нефти и газа, ч. 2, М., 1968; Фролов В. В., Химия, М., 1975.

ДЕТА́Л—бах *Машын деталлары.*

ДЕТА́НДЕР (лат. detendere—зәифләтмәк)—газы кенишләндирмәклә сојудан машын. Поршенли вә турбинли Д.-ләр даһа чох јајылмышдыр. **Поршенли** Д. дөври ишләјән машындыр; онда кенишләнән сыхылмыш газын потенсиал енержиси поршени һәрәкәтә кәтириб ишә чеврилир. Поршенли Д. гурулушча үфүги вә шагули, бирсыралы вә чохсыралы олур. Әсасән, јүксәк (15—20 *Мн/м²*) вә орта тәзјигли (2—8 *Мн/м²*) сојутма тсикли олан гурғуларда тәтбиг едилир. **Турбодетандер** адландырылан турбинли Д. фасиләсиз ишләјән машындыр. Бурада газ ахыны, газын потенсиал енержисинин бир һиссәсини кинетик енержијә чевирән сабит јөнәлдичи каналлардан вә роторун фырланан күрәкли каналлары системиндән (бу систем ахынын енержисини механики ишә чевирир) кечиб сојујур. Турбодетандерләрдән әсасән алчаг тәзјигли (0,4—0,8 *Мн/м²*) сојутма тсиклли гурғуларда истифадә едилир.

Поршенли детандерин схеми: *1*—поршен; *2*—силиндр; *3*—кириш клапаны; *4*—чыхыш клапаны; *5*—чархголу-сүркүголу механизми.

Д. ифрат сојутма үсулу илә газ гарышыгларыны өз тәркиб һиссәләринә ајыран вә газлары мајеләшдирән гурғуларда, криокен рефрижераторларда, космик шәраити имитасија едән гурғуларда, бә'зи һалларда исә кондисионерләрдә ишләдилир.

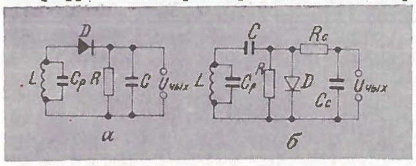
Әд.: Фастовский В. Г., Петровский В. Ю., Ровинский А. С., Криогенная техника, М., 1967; Справочник по физико-техническим основам криогеники, 2 изд., М., 1973.

ДЕТЕКТИ́В (инк. detective, лат. detectio—ачма, ифша етмә сөзүндән)— 1) ахтарыш полис идарәсинин акенти (хәфијјәси); 2) хәфијјәләрин мачәраларындан бәһс едән әдәби әсәр, јахуд кинофилм.

ДЕТЕКТИ́В ӘДӘБИЈЈАТ—бәдии әдәбијјат нөвү; фактларын мәнтиги тәһлили илә сирли чинајәтләрин ачылмасындан, хәфијјәләрин (детективләрин) мачәраларындан бәһс едән роман, повест вә һекајә. Д.ә.-да конфликт, әсасән, әдаләтин ганунсузлугла тоггушмасы үзәриндә гурулур. Американ јазычысы Е. По Д.ә.-нын баниси сајылыр («Морг күчәсиндә гәтл», 1841 вә с.). У. У. Коллинз, А. К. Дојл, К. К. Честертон, А. Кристи, Ж. Сименон вә б.-нын детектив әсәрләри мәшһурдур. Дәһшәтли чинајәт, гәтл вә сексуал позғунлугларын тәсвири мүасир буржуа Д.ә.-нын сәчијјәви хүсусијјәтидир. Совет Д.ә.-нын јарадычылары А. Н. Толстој («Мүһәндис Гаринин һиперболоиди») вә М. Шакинјандыр («Месс-Менд»). Әввәлләр часуслуг мөвзусу Д.ә.-да әсас јер тутурду. Мүһарибәдән сонракы дөврдә милис ишчиләринин вә кәшфијјатчыларын фәалијјәтиндән бәһс едән әсәрләр јазылмышдыр (Л. Р. Шејнин, А. Адамов, Ј. С. Семјонов, Р. Н. Ким, Л. С. Овалов, М. Д.Ројзман, Н. В. Томан, А. Н. Шпанов, А. вә Г. Вајнерләр, Ј. Кларов вә б.). Азәрб. јазычыларындан Һ. Сејидбәјли, Елчин вә б. бу жанрда әсәрләр јазмышлар. Мәишәт вә психолокијанын, ичтимаи әлагә вә конфликтләрин реалист тәсвири, һадисә вә характерләрин романтикләшдирилмәси, интеллектуаллыг Д.ә.-ын ән јахшы нүмунәләринин характерик мәзијјәтләридир.

Әд.: Томан Н., Что такое детективная литература, в сб.: О фантастике и приключениях. О литературе для детей, в. 5, Л., 1960; Детектив: и социальность, и художественность, «Литературная газета», 1972, 19 января.

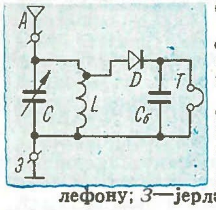
ДЕТЕ́КТОР (лат. detector — ачан, кәшф едән)—1) һәр һансы параметрә (амплитуд, тезлик, фаза) көрә модуллашдырылмыш сигналлары чевирмәк (детектирләмәк) үчүн јарымкечиричи, јахуд електровакуум диоду, һәмчинин транзистору олан електрик дөврәси. Радиоверичинин шүаландырдығы јүксәк тезликли рәгсләри модуллашдыран рәгсләрин радиогәбуледичидә бәрпасы **детектирләмә** адланыр. Јүксәк тезликли рәгсләрин дәјишилән (модуллашдырылан) параметриндән асылы оларaг амплитуд, тезлик, фаза вә б. детектирләмәләри олур; 2) алфа вә бета зәррәчикләри, рентken вә гамма шүаларыны, нејтронлары, протонлары вә с.-ни гејдә алан чиһаз (мәс., ионлашма камерасы, сајғач). Д.-ун көмәјилә шүаланманын тәркиби мүәјјән едилир, онун интенсивлијин, зәррәчикләрин енержи спектри өлчүлүр, атом нүвәләри илә чәлд зәррәчикләрин гаршылыглы тә'сир просесләри вә гејри-стабил зәррәчикләрин парчаланма просесләри өјрәнилир.

Јарымкечиричи диодлу амплитуд детекторунун схеми: *а*—ардычыл; *б*—паралел; *L*—индуктивлик сарғачы; $C_р$—рәгс (резонанс) контурунун конденсатору; $U_{чых}$—чыхыш кәркинлији; $R_с$—сүзкәч резистору; $C_с$—сүзкәч конденсатору; *Д*—јарымкечиричи диод.

Әд.: Чистяков Н. И., Хлытчиев С. М., Малочинский О. М., Радиосвязь и радиовещание, 2 изд., М., 1968; Мительман М. Г. и др., Детекторы для внутриреакторных измерений энерговыделения, М., 1977.

ДЕТЕКТОРЛУ РАДИОГӘБУЛЕДИЧИ—радиостансијалардан гәбул едилмиш сигналлары күчләндирмәдән, јалныз диод васитәсилә сәс сигналларына чевирән садә радиогәбуледичи. Д.р.-нин рәгс контурунда резонанс нәтичәсиндә радиостансијадан гәбул едилән рәгсләр ајрылыр; бу рәгсләр кристаллик детектор (јарымкечиричи диод) васитәсилә телефон гулаглығында ешидилән сәс тезликли електрик рәгсинә чеврилир. Д.р.-нин өз електрик енержиси мәнбәји олмадығындан, белә радиогәбуледичидә бүтүн просесләр гәбул едилән радио далғаларынын енержиси һесабына баш верир. Д.р. күчлү радио верилишләри стансијаларындан, әсасән, тә'лим мәгсәдли гәбул үчүн тәтбиг едилир.

Садә детекторлу радиогәбуледичинин схеми: *А*—антена; *С*—дәјишән тутумлу конденсатор; *L*—рәгс контурунун индуктивлик сарғачы; *Д*—кристаллик детектор; $C_б$—блоклајычы конденсатор; *Т*—баш телефону; *З*—јерлә бирләшдирмә.

ДЕТЕРМИНА́НТ (лат. determinantis—тә'јин едән)—*n* сәтри вә *n* сүтуну олан квадрат *матрисин* елементләриндән дүзәлдилмиш ријази ифадә. *n*-һәдли Д.-ын һәр топлананы һәр сәтир вә сүтундан бир үнсүр көтүрүлмәклә *n* үнсүрүн (Д.-ын тәртиби) һасилидир. *n* үнсүрдән ибарәт Д.

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & \ldots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \ldots & a_{2n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ a_{n_1} & a_{n_2} & \ldots & a_{nn} \end{vmatrix} \qquad (1)$$

гыса оларaг $|a_{i\kappa}|$, *Д* вә ја det $[a_{i\kappa}]$ шәк индә јазылыр. *i*-чи сәтри вә *к*-чы сүтуну поздугда алынан $(n-1)$ тәртибли Д.-а $a_{i\kappa}$ үнсүрүнүн $\Delta_{i\kappa}$ **минору** (лат. minor—кичик) дејилир. Мәс., (1)-дә a_{11}-ин минору

$$\Delta_{11} = \begin{vmatrix} a_{22} & \ldots & a_{2n} \\ a_{n_2} & \ldots & a_{nn} \end{vmatrix}$$

шәклиндәдир. *i*-чи сәтрин вә ја *к*-чы сүтунун јалныз бир үнсүрү сыфырдан фәргли дирсә, Д. һәмин үнсүрлә онун минору һасилинә бәрабәрдир. $A_{i\kappa} = (-1)^{i+\kappa}\Delta_{i\kappa}$ һасилинә Д.-ын чәбри тамамлајычысы дејилир. Д.-ын хассәләри:

1) сәтри сүтунла (јахуд әксинә) әвәз етдикдә; ики сәтрин (сүтунун) јерләрини чүт сајда дәјишдикдә; сәтрин (сүтунун) үнсүрләринә башга сәтрин (сүтунун) ујғун үнсүрләринин α әдәдинә һасилини әлавә етдикдә Д.-ын гијмәти дәјишмир;

2) ики сәтрин (сүтунун) јерләрини тәк сајда дәјишмәк Д.-ы (—1)-ә; сәтрин (сүтунун) бүтүн елементләрини α әдәдинә вурмаг исә Д.-ы α-ја вурмаға еквивалентдир;

3) сәтрин (сүтунун) һәр үнсүрү ики топлананын чәмидирсә, Д. ики Д.-ын чәминә бәрабәрдир. Онларын бириндә ујғун сәтрин (сүтунун) биринчи топлананлары, дикәриндә исә икинчи топлананлары олур, галан сәтирләр (сүтунлар) әввәлки кимидир;

4) сәтрин (сүтунун) бүтүн елементләри сыфырдырса вә ја ики сәтрин (сүтунун) ујғун елементләри мүтәнасибдирсә Д. сыфырдыр;

5) ортаг вуруғу Д. харичинә чыхармаг олар;

6) Д. ихтијари сәтрин (сүтунун) үнсүрләринин јалныз өз чәбри тамамлајычысына һасилинин чәминә бәрабәрдир; det $[a_{i\kappa}] = a_{i1}A_{i1} + a_{i2}A_{i2} + \cdots + a_{i}\ A_{in}$. 2 вә 3 тәртибли Д. үнсүрлә-

рә көрә беlә ачылыр:

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix} = a_{11}a_{22} - a_{12}a_{21};$$

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} = a_{11}a_{22}a_{33} + a_{21}a_{32}a_{13} + a_{12}a_{23}a_{31} - a_{13}a_{22}a_{31} - a_{23}a_{32}a_{11} - a_{12}a_{21}a_{33}.$$

Биринчи Д. $a_1\{x_1, y_1\}$ вә $a_2\{x_2, y_2\}$ векторлары үзәриндә гурулан паралелограмын саһәсинә, икинчиси исә $a_1\{x_1, y_1, z_1\}$, $a_2\{x_2, y_2, z_2\}$ вә $a_3\{x_3, y_3, z_2\}$ векторлары үзәриндә гурулан паралелепипедин һәчминә бәрабәрдир.

Јүксәктәртибли Д. тәртиби азалтмагла һесабланыр.

Д. нәзәријјәсинә әсасән бирдәрәчәли хәтти чәбри тәнлик системи даһа асан һәлл едилир. Мәс., $a_{11}x + a_{12}y = b_1$ вә $a_{21}x + a_{22}y = b_2$ системинин һәлли

$$x = \frac{\begin{vmatrix} b_1 & a_{12} \\ b_2 & a_{22} \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix}}, \quad y = \frac{\begin{vmatrix} a_{11} & b_1 \\ a_{21} & b_2 \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix}}$$

дүстурларындан тапылыр. Д. вә *хәтти тәнлик* нәзәријјәләри арасындакы әлагә Д. нәзәријјәсинин аналитик һәндәсәјә тәтбигинә имкан верир. (x_1, y_1, z_1), (x_2, y_2, z_2) вә (x_3, y_3, z_3) нөгтәләриндән кечән мүстәвинин тәнлији Д. васитәсилә

$$\begin{vmatrix} x & y & z & 1 \\ x_1 & y_1 & z_1 & 1 \\ x_2 & y_2 & z_2 & 1 \\ x_3 & y_3 & z_3 & 1 \end{vmatrix} = 0$$

шәклиндә јазылыр.

Д. нәзәријјәси 18 әсрин 2-чи, 19 әсрин 1-чи јарысында Исвечрә ријазијјатчысы Г. Крамер, инкилис ријазијјатчысы А. Кели, франсыз ријазијјатчылары А. Вандермонд, П. Лаплас, О. Коши, алман ријазијјатчылары К. Гаусс («Д.» термини она мәхсусдур) вә К. Јакобинин ишләри илә јарадылмышдыр (бах *Вронскиан*, *Јакобиан*).

Әд.: Окунјов Л. Ј., Али чәбр, Б., 1955; Мәммәдов Р., Али ријазијјат курсу, һ. 1, Б., 1978; Курош А. Г., Курс высшей алгебры, 9 изд., М., 1968; Ван дер Варден Б. Л., Алгебра, пер. с нем., М., 1976.

ДЕТЕРМИНА́СИЈА (лат. determinatio—тә'јин етмә) ембриолокијада — бүнөврәси гојулан орган вә тохумалар арасында морфоложи фәргләрин әмәлә кәлмәсинә гәдәринкишаф едән организмин һиссәләриндә өзүнәмәхсус кејфијјәтин мејдана чыхмасы. Бу мәрһәләдә кедән дәјишкәнлик рүшејмин мүхтәлиф һиссәләринин кәләчәк инкишаф јолуну мүәјјәнләшдирир. «Д.» термини илк дәфә 1900 илдә алман ембриологу К. Һајдер тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдүр. Сонралар Д. бир чох алимин диггәтини чәлб етмишдир. Бә'зи һејван нөвләринин рүшејми үзәриндә апарылан експериментләр көстәрмишдир ки, бластула мәрһәләсиндә (бах *Онтокенез*) бластомерләри бир-бириндән ајырдыгда һәр бластомердән там рүшејм әмәлә кәлир. Гаструла мәрһәләсинин сонунда, јахуд нејрула мәрһәләсиндә рүшејмин мүәјјән наһијәсиндән бир һиссә көтүрүб башга рүшејмә көчүрдүкдә ондан јалныз бир орган инкишаф едир. Бу јолла әтрафлар, көз, гулаг, үрәк вә с. кими органлар мүвәффәгијјәтлә бир рүшејмдән дикәринә көчүрүлмүшдүр. Д.-нын әсасыны һүчејрәдә бу вә ја башга кенин фәаллығы, мә'лумат рибонуклеин туршусу (м-РНТ) вә зүлалын синтези тәшкил едир.

ДЕТЕРМИНАТИВЛӘР, тә'јинедичиләр—1) бир сыра мүасир дилләрдә (бүтүн роман вә керман дилләри, јунан, мачар дилләри вә с.) *артикллӘрдән* вә бир сыра әвәзлик сифәтләриндән (ишарә, мәнсубијјәт вә с.) ибарәт сөз групу. Д. исимләрин мүтләг көстәричиси олуб мүәјјәнлик категоријасыны ифадә едирләр. 2) Һинд-Авропа дилләринин мүгајисәли грамматикасында көкә гајнајыб гарышан вә адәтән, дәгиг мә'налары ајдын олмајан сон шәкилчи типли үнсүрләри билдирән термин. 3) Јазы тарихиндә детерминативли сөзләрин дахил олдуғу мәфһум групунун график көстәричиләри. Мүхтәлиф јазы системләриндә (Мисир вә һетт һероглифләри, Шумер вә һетт михи јазысы вә с.) истифадә олунмушдур.

Әд.: Общее языкознание (формы существования, функции, история языка), М., 1970.

ДЕТЕРМИНИ́ЗМ (лат. determinare—тә'јин етмәк)—мадди вә мә'нәви аләм һадисәләринин објектив ганунаујғун гаршылыглы әлагәси вә *сәбәбијјәтлә* шәртләнмәси һаггында фәлсәфи тә'лим. Мүхтәлиф елм саһәләринә тәтбигинә көрә, Д. спесифик, адларда ишләдилир (физики Д., үзви Д., сосиал Д., техноложи Д.). Д. идејасы һәлә гәдим јунан атомистикасында јаранмышдыр. Механики материализм (Галилеј, Ф. Бекон, Нјутон, Спиноза, Һоббс, франсыз материалистләри) сәбәбијјәти гәбул едир, лакин ону механики һәрәкәтин динамик ганунлары әсасында мүтләгләшдирир, ганунаујғунлуг вә зәрурәтлә ејниләшдирмәклә тәсадүфүн објектив характерини инкар едир. Д.-ин шиширдилмәси фатализмә, онун ролунун азалдылмасы исә волјунтаризмә апарыр. Д.-ин дүзкүн елми изаһыны диалектик вә тарихи материализм вермишдир. Марксизмин сосиал Д. консепсијасы ичтимаи һәјатын ганунаујғунлуғу принсипиндән чыхыш едир. Ичтимаи фәалијјәтин објектив нәтичәләри олан чәмијјәт ганунлары тарихи инкишафы мүәјјән етсә дә, фәрди фәалијјәт мүхтәлифлијини әввәлчәдән мүәјјән етмир. Фәрди ирадә вә фәалијјәт мүхтәлифлији нәтичәдә ганунаујғун мејлләр әтрафында мәркәзләшир. Д. азадлығы инкар етмир, чүнки азадлыг дәрк едилмиш зәрурәтдир, бу исә дәрк едилмиш Д., бу вә ја дикәр davранышын шүурлу сечилмәсидир. Д.-ә гаршы *индетерминизм* дурур. Д.-ин диндә тәһриф олунмуш формасы телеоложијадыр. 20 әсрин 1-чи јарысында индетерминист тәсәввүрләрин чанланмасына сәбәб физикада кәшф едилән статистик ганунаујғунлугларын ролунун шиширдилмәси олмушдур. Һәмин тәсәввүрләрә көрә, статистик ганунлар куја сәбәбијјәти тәкзиб едир. Лакин *квант механикасынын* инкишафынын диалектик материалист тәһлили микроаләмдәки еһтимали просесләрдән Д.-ин инкары мәгсәдилә истифадә едилмәси чәһдләринин әсассызлығыны ачыб көстәрди.

ДЕТОНА́СИЈА (лат. detonare—курулдамаг)—партлајычы мадданин (вә ја гарышығын) енержи ајырмагла кедән кимјәви чеврилмә просеси. Д. маддәнин бир тәбәгәсиндән башга тәбәгәсинә сәсин сүр'әтиндән дә бөјүк сүр'әтлә кечиб, далға шәклиндә бүтүн маддәјә јајылыр. Д. аловун јајылмасынын хүсуси нөвүдүр. Д. заманы истилик ајрылмасы вә газ әмәлә кәлмәси нәтичәсиндә јүксәк тәзјиг јараныр. Газ гарышығынын Д.-сында тәзјиг 10—50 *ат*-ә, бәрк вә маје партлајычы маддәләрин Д.-сында исә јүз минләрлә *ат*-ә (мәс., тротилин Д.-сында 200 мин *ат*-ә) чатыр. Нормал јанмада истилик маддәјә *диффузија* јолу илә тәдричән јајылдығы һалда, Д. күчлү *зәрбә далғасы* илә мүшајиәт олунур. Бу далға јајылан заман маддәни сыхыр, гыздырыр вә кимјәви чеврилмәнин сүр'әтлә кетмәсинә сәбәб олур. Кимјәви реаксијада ајрылан енержи зәрбә далғасынын даим јүксәк тәзјигли олмасыны тә'мин едир. Демәли, Д. өз-өзүнә давам едән просесдир вә партлајыш төрәтмәнин ади үсулудур. Д. күчлү механики тә'сирлә (капсула зәрб вурмагла) вә ја истилик тә'сири илә (гығылчым бошалмасы илә, хүсуси гојулмуш Д. мәфтилини електрик чәрәјаны илә партлатмагла вә с.) јарадылыр. Газларын Д.-сы зәрәрли олдуғундан онунла мүбаризә апарылыр. Бәрк вә маје партлајычы маддәләрин Д.-сындан һәрбдә вә партлајыш ишләриндә истифадә олунур.

Мотор јаначағынын Д.-сы поршенли дахилијанма мүһәррикләриндә карбоһидрокенләрин илк оксидләшмә мәһсуллары олан үзви пероксидләрин јаначагда топлашмасы нәтичәсиндә баш верир вә моторун нормал ишини позур. Д. заманы јанманын јајылма сүр'әти 1500—2500 *м/сан* олур ки, бу да нормал јанма сүр'әтиндән (10—20 *м/сан*) тәгр. 100—150 дәфә артыгдыр. Мотор јаначағынын Д.-сы мүһәррикин күчүнүн азалмасына, силиндрдә темп-рун артмасына, јаначағын тамам јанмамасына (түстүлү јанма), гејри-ади таггылтылара вә с. сәбәб олур. Нәтичәдә мүһәррикин ајры-ајры һиссәләри (поршени, клапанлары, һалгалары) вахтындан әввәл сырадан чыхыр.

Бензин вә башга јаначагларын Д.-ја гаршы давамлылығы октан әдәди вә ја јаначағын чешиди илә характеризә олунур. Јаначағын Д.-сы онун кимјәви тәркибиндән асылыдыр. Белә ки, шахәләнмиш алифатик вә ароматик карбоһидрокенләр Д.-ја давамлы, нормал гурулушлу алифатик карбоһидрокенләр исә давамсыздыр. Мотор јаначағынын Д.-ја гаршы давамлылығыны артырмаг үчүн она *антидетонатор* (мәс., тетраетилгурғушун) гарышдырылыр.

Әд.: Гуревич И. Л., Общие свойства и первичные методы переработки нефти и газа, ч. 1, М., 1972.

ДЕТОНА́ТОР—мәрми, мина, авиасија бомбалары вә с.-нин партлајышыны, јә'ни детонасијасыны тә'мин едән васитә. Детонасијаја һәссас партлајычы маддәдән ибарәт олуб адәтән кичик кублар шәклиндә пресләнир. Д.-ун нөвләриндән бири олан тротил тыхачындан мүхтәлиф дөјүш сурсатында истифадә едилир (о ејни заманда әсас партладычыны һаванын нәмлијиндән горујур). Д.-ун күтләси вә өлчүсү дөјүш сурсатындакы партлајычы маддәнин мигдары, онун формасы, детонасијаја һәссаслығы, һәмчинин дөјүш сурсатынын нөвү илә мүәјјәнләшдирилир.

Әд.: Шагов Ю. В., Взрывчатые вещества и пороха, М., 1976.

ДЕТРО́ЈТ (Detroit, фр. détroi—боғаз сөзүндән)—АБШ-ын Мичиган штатында шәһәр. Һурон вә Ери көлләри арасында, Детројт чајынын сағ саһилиндәдир. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 1,4 млн. (1974). Д. өлкәнин мүһүм малијјә вә автомобил сәнајеси мәркәзи олмагла, дүнјада ән бөјүк автомобил тәдарүкчүсүдүр. АБШ-ын «Ченерал моторс», «Форд», «Крајслер» автомобил инһисарларынын идарәләри, ири з-длар вә с. Д.-да вә онун әтрафындадыр. Автомобил сәнајеси илә әлагәдар гара металлуркија, гара вә әлван металлар, пластик күтлә е'малы, шүшә, лак, боја истеһсалы, кимја вә с. сәнаје саһәләри дә инкишаф етмишдир. Д.-да 3 ун-т, Мичиган ун-тинин филиалы, инчәсәнәт ин-ту вә музејләр вар.

«ДЕ́ТСКАЈА ЛИТЕРАТУ́РА»—ССРИ-дә ушаглар вә јенијетмәләр үчүн китаб бурахан нәшријјат. ҮИК(б)П МК-нын гәрары илә 1933 илдә (1963 илә гәдәр Детгиз) јарадылмышдыр. «Д.л.»-нын тәшкили вә инкишафында М. Горки, Н. К. Крупскаја, А. В. Луначарски, А. А. Фадејев, С. Ј. Маршак вә б.-нын бөјүк хидмәти олмушдур. «Д.л.» ССРИ халглары вә дүнја әдәбијјаты классикләринин, совет јазычыларынын вә харичи өлкә мүтәрәгги јазычыларынын китабларыны нәшр едир. «Д.л.»-да Азәрб. јазычыларындан Ч. Мәммәдгулузадә, А. Сәһһәт, А. Шаиг, М. Ибраһимов, Һ. Зија, И. Тапдыг, Р. Һејдәр, С. Вәлијев вә б.-нын әсәрләри нәшр олунмушдур. «Д.л.»-нын нәздиндә ушаг әдәбијјаты вә мүтаиәси проблемләрини тәдгиг едән Ушаг китабы еви фәалијјәт көстәрир. Ленинградда шө'бәси вар. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1969).

«ДЕ́ТСКАЈА ЛИТЕРАТУ́РА» — ајлыг әдәби-тәнгиди вә библиографик журнал. ССРИ вә РСФСР Јазычылар Иттифагларынын, һәмчинин ССРИ вә РСФСР Назирләр Советләри Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәләринин органы. 1966 илдән Москвада нәшр едилир. Публисистика, тәнгид вә нәзәријјә, ушаг әдәбијјатынын тарихи, ССРИ халгларынын ушаг әдәбијјаты, «Валидејн университети» вә с. даими рубрика вә бөлмәләри вар. «Д.л.»-да Азәрб. јазычылары вә педагоглары да чыхыш едирләр. Тиражы 55 мин нүсхәдир (1977).

ДЕ ТҺАМ, Д е Т а м (De Tham; De—сәркәрдә; там ады Һ о а н г-Һ о а Т һ а м, Hoang Hoa Thám; тәгр. 1857—10.2.1913)—19 әсрин сону—20 әсрин әвәлләриндә Шимали Вјетнамда Франса мүстәмләкәчиләринә гаршы силаһлы мүбаризәнин рәһбәри. 1887 илдән милли азадлыг һәрәкатына гошулмушду. 1893—1913 илләрдә кәндли һәрәкатына башчылыг етмишди. 1897 илдә Франса мүстәмләкәчиләри Де Т.-ла сүлһ сазиши имзаламаға вә онун һакимијјәтини (Бакжанг әјаләтинин Јентһе р-нунда) танымаға мәчбур олдулар. Лакин 1909 илдә һәмин сазиши позараг Де Т.-ын дәстәләрини мәғлубијјәтә уғратдылар. Де Т.-ы франсыз империалистләринин әлалтылары өлдүрмүшләр. Де Т. Вјетнам халгынын милли гәһрәманларындандыр.

ДЕ-ФА́КТО (лат. de facto—әслиндә)—фактики олараг; бејнәлхалг һүгугда дөвләти вә јахуд һөкумәти танымa формаларындан бири; рәсми, лакин там олмајан таныма демәкдир. Адәтән, Де-ф. таныма мүвәггәти характер дашыјыр вә *де-јуре* танымадан әввәлки кечид мәрһәләсидир. Бах һәмчинин *Дөвләти таныма.*

ДЕФЕКА́СИЈА (лат. defaecatio, faex—чөкүнтү, хылт)—организмдәки гида галыгларынын дүз бағырсаг вә анус васитәсилә харич олунмасы.

ДЕФЕ́КТ (лат. defectus—гүсур, нөгсан), м е т а л л а р д а—метал вә әринтиләрин гурулушунун гејри-мүкәммәл олмасы. Д. онларын физики-механики хассәләрини (електрик кечиричилији, магнит нүфузлулуғу, мөһкәмлији, сыхлығы, пластиклији вә с.) писләшдирир. Металларда зәриф структурлу (мәс., дислокасија, вакансија вә с.) вә нисбәтән кобуд структурлу (кристал блокларын сәрһәдләриндә вә сәтһиндә әмәлә кәлән субмикроскопик чатдаглар) Д.-ләр олур. Даһа кобуд микро вә макроскопик Д.-ләр е'мал просесләринә дүзкүн әмәл едилмәдикдә әмәлә кәлир. Д. өлчүсүнә вә јеринә, тәбиәт вә мәншәјинә көрә мүхтәлиф олур. Д.-ләр металларын әридилмәси вә төкмә мә'мулатын алынмасында (кoғушлар, гејри-метал вә газ бошлуглары вә с.), металларын тәзјиглә е'малында (тәбәгәләнмә вә с.), термики е'малда (структур охшарсызлығы), механики е'малда (кәски изи) вә гајнаг заманы (әјилмә, гатланма вә с.) әмәлә кәлир. Бунлардан башга Д. мә'мулатын сахланмасы, нәгл олунмасы вә истисмары заманы да әмәлә кәлә биләр. Д.-ләр характеринә көрә јерли вә һәчми ола биләр. Техникада метал вә мә'мулатларын иш характеристикасыны позан, онларын нөвүнү ашағы салан, јахуд тамам зај едән гејри-нормал һаллар Д. һесаб олунур. Д. нөвбәти әмәлијјатда гисмән вә ја тамам арадан галдырыла биләр.

Әд.: Г е г у з и н Я. Е., Макроскопические дефекты в металлах, М., 1962; Л и в ш и ц Б. Г., Металлография, 2 изд., М., 1971; Технология металлов, М., 1974.

ДЕФЕКТОЛО́КИЈА (*дефект* + ...*локија*)—физики вә психи чатышмазлығы олан ушагларын тәрбијә вә тә'лиминә даир елми-педагожи биликләр саһәси. Мүхтәлиф тәркиб һиссәләри вар: корларын вә зәиф көрәнләрин тә'лими вә тәрбијәси илә мәшғул олан *тифлопедагокика*; кар-лалларын, карларын вә зәиф ешидәнләрин тәрбијәси вә тә'лими методларыны ишләјиб һазырлајан *сурдопедагокика*; нитг чатышмазлығы (пәлтәклик вә с.) олан ушагларын тә'лими илә әлагәдар мәсәләләри ишләјән *логопедија*; ағлыкәмләрин тәрбијә вә тә'лиминин нәзәријјә вә тәчрүбәси илә мәшғул олан *олигофренопедагокика*. Д. саһәләриндән сурдопедагокика вә тифлопедагокика 18 әсрдә (кар-лаллар үчүн илк ин-т 1770 илдә, корлар үчүн исә илк ин-т 1784 илдә Парисдә ачылмышдыр), олигофренопедагокика вә логопедија 19 әсрдә (илк көмәкчи синиф 1859 илдә Һалледә, илк көмәкчи мәктәб исә 1867 илдә Дрезденда ачылмышдыр) мејдана кәлмишдир.

Д. физиолокија, педагожи психолокија, ушаг психолокијасы, мәктәб кикијенасы илә әлагәдардыр; бундан әлавә, Д.-нын невролокија, ушаг невропатолокијасы, хүсуси психолокија, патолокија вә с. илә дә әлагәси вар.

Сов. Д.-сы аномал ушагларын инкишаф имканларынын сон дәрәчә маһдуд олмасы һаггында мүхтәлиф нәзәријјәләр ирәли сүрән идеалист консепсијаларла барышмаз мүбаризәдә формалашмышдыр.

ССРИ-дә аномал ушагларын тә'лим вә тәрбијәси дөвләт халг маарифи системинә дахил едилмишдир; онларын үмуми ичбари тәһсили хүсуси мәктәбләрдә һәјата кечирилир. Д. проблемләри вә Д. үзрә јүксәк ихтисаслы мүтәхәссисләрин һазырланмасы илә ССРИ ПЕА-нын Елми-Тәдгигат Дефектолокија Ин-тунда вә дикәр елми идарәләрдә, һәмчинин педагожи ин-тларын Д. факүлтәләриндә, Азәрб.ССР-дә Азәрб. Елми-Тәдгигат Педагожи Елмләр Ин-тунун дефектолокија вә психолокија шө'бәсиндә мәшғул олурлар. 1969 илдән «Дефектолокија» журналы нәшр едилир.

ДЕФЕКТОСКОПИ́ЈА (*дефект*+јун. skopeō—бахырам)—материал вә мә'мулатын бүтөвлүјүнү позмадан дефектләрини ашкара чыхармаг үчүн истифадә едилән комплекс нәзарәт үсуллары вә васитәләри. Мә'мулатын һазырланма технолокијасынын мүкәммәл олмамасы вә ја чәтин иш шәраитиндә истифадә олунмасы нәтичәсиндә онда мүхтәлиф дефектләр ортаја чыхыр ки, бу да материалын физики хассәләрини дәјишдирир. Мөвчуд Д. үсулларынын әсасыны мә'мулатын физики хассәләрини рентген шүалары, инфрагырмызы, ултрабәнөвшәји вә гамма-шүаларла, радио далғалары, ултрасәс рәгсләри, магнит вә електростатик саһәләрлә тә'сир көстәрмәк јолу илә өјрәнмәк тәшкил едир. Ән садә Д. үсулу ади көзлә вә ја оптик чиһазларын көмәји илә апарылан визуал үсулдур. Бу, метал мә'мулатда јалныз сәтһи гүсурлары, шүшә вә дикәр шәффаф мә'мулатларда исә дахили гүсурлары көрмәјә имкан верир. Көзлә көрүнә билән дефектин минимал өлчүсү 0,1—0,2 *мм*-дир, оптик системләр васитәсилә бир нечә *мкм* өлчүлү дефектләри ашкара чыхармаг мүмкүндүр. Кениш јајылмыш Д. үсуллары бунлардыр: *рентген дефектоскопијасы, гамма-дефектоскопија*, радио Д.-сы, инфрагырмызы Д., *магнит дефектоскопијасы, индуксија дефектоскопијасы*, термоелектрик Д., *ултрасәс дефектоскопијасы, капиллјар дефектоскопија* вә с. Онлардан бир нечәсинин иш принсипи ашағыда көстәрилир.

Р а д и о Д.-сы *см*-лик вә *мм*-лик диапазонларда радио далғаларынын нүфузетмә хассәләринә әсасланыр; башлыча олараг гејри-метал материалларын сәтһиндәки дефектләри ашкара чыхармаға имкан верир. Бу үсулла полад тәбәгә, чубуг вә мәфтилләрин дә дефектләри ашкара чыхарылыр, онларын галынлығы, диаметри, диелектрик өртүк тәбәгәсинин галынлығы вә с. өлчүлүр.

И н ф р а г ы р м ы з ы Д.-да көзлә көрүнмәјән гејри-шәффаф дефектләри ашкара чыхармаг үчүн инфрагырмызы шүалардан (истилик шүаларындан) истифадә олунур. Бу үсулла иш просесиндә гызан мә'мулата нәзарәт едирләр. Мә'мулатдакы дефектли саһәләр истилик ахынынын истигамәтини дәјишир. Материалын гурулушунун бирчинсли олмамасыны у л т р а б ә н ө в ш ә ј и Д. васитәсилә дә јохламаг олар.

Т е р м о е л е к т р и к Д. мүхтәлифчинсли ики материалын контакт јерини гыздыраркән гапалы дөврәдә әмәлә кәлән е.һ.г.-нин өлчүлмәсинә әсасланыр. Бу материаллардан бирини

еталон гәбул етсәк, исти вә сојуг контактларын верилмиш темп-рлар фәргиндә е.һ.г.-нин гијмәти вә ишарәси икинчи материалын кимјәви тәркибинә әсасән мүәјјән едилир. Бу метод, адәтән, јарымфабрикатын, јахуд конструксија елементинин һазырландығы материалларын маркасыны тә'јин етмәк үчүн тәтбиг едилир.

Трибоелектрик Д. мүхтәлифчинсли материаллары бир-биринә сүртдүкдә әмәлә кәлән е.һ.г.-нин өлчүлмәсинә әсасланыр. Еталон материалла јохланылан материал арасындакы потенсиаллар фәргини өлчмәклә бә'зи әринтиләрин маркаларыны мүәјјән етмәк олур.

Електростатик Д. мә'мулатын јерләшдирилдији електростатик саһәдән истифадәјә әсасланыр. Електрики кечирмәјән материалдан (чини, шүшә, пластик күтлә) вә ја үзәри белә материалла өртүлмүш металдан һазырланмыш мә'мулатын сәтһиндәки чатлары ашкар етмәк үчүн онун сәтһинә пулверизатор васитәсилә нарын табашир тозу чөкдүрүлүр. Бу заман табашир һиссәчикләри мүсбәт јүкләнир. Електростатик саһәнин бирчинсли олмамасы нәтичәсиндә табашир һиссәчикләри чатларын кәнарларына топланыр. Изолјасија материалларындан һазырланмыш мә'мулатлара нәзарәт етмәк үчүн дә бу үсул тәтбиг олунур.

Истеһсал вә истисмар просесләриндә Д.-нын тәтбиги хејли игтисади ефект верир. Бундан әлавә, конструксијаларын дағылмасынын гаршысыны алмаг, мөһкәмлијини артырмаг вә иш мүддәтини узатмаг чәһәтдән дә Д.-нын ролу бөјүкдүр.

Әд.: Трапезников А. К., Рентгенодефектоскопия, М., 1948; Жигадло А. В., Контроль деталей методом магнитного порошка, М., 1951; Гурвич А. К., Ультразвуковая дефектоскопия сварных соединений, Киев, 1963; Дорофеев А. Л., Электроиндуктивная (индукционная) дефектоскопия, М., 1967; Лившиц Б. Г., Металлография, 2 изд., М., 1971.

ДЕФИБРЕ́Р (*де...*+лат. fibra—лиф)—селлүлоз-кағыз истеһсалында ағач материалларынын фырланан абразив дашына сүртүлүб-јејилмәси јолу илә ағач күтләси һазырлајан машын. Ағач материалыны абразив дашына сыхан механизмин гурулушуна көрә Д.-ләр дөври вә фасиләсиз ишләјән олур. ССРИ-дә фасиләсиз ишләјән зәнчирли Д.-ләр даһа кениш јајылмышдыр. Мүасир Д.-ләрдә, әсасән, диаметри 1500—1800 *мм*, ени 1400 *мм* олан вә 20—25 *м/сан* сүр'әти илә фырланан сүн'и дашлардан (кварс, корунд вә ја карборунд) истифадә олунур. Дашларынын диаметри 1800 *мм*-ә гәдәр олан Д.-ин мәһсулдарлығы күндә 40 *т*-а гәдәр гуру күтләјә бәрабәрдир.

Әд.: Виленц С. Б., Производство древесной массы, М.—Л., 1957; Амалицкий В. В., Надежность деревообрабатывающего оборудования, М., 1974.

ДЕ ФИЛИ́ППО (De Filippo) Едуардо (тәхәллүсү; әсл фамилијасы Пассарелли, Passarelli) (д. 24.5.1900, Неапол)—италјан драматургу, режиссор вә актјор. 1931 илдә театр труппасы јаратмыш, маска комедијасы илә бағлы Неапол халг театрынын демократик ән'әнәләрини инкишаф етдирмишдир. Бир чох комедијасында вә онларын әсасында чәкдији филмләрдә баш роллары ојнамышдыр: «Милјончу

Е. Де Филиппо Паскуале Лојакано («Көлкәләр») ролунда.

Неапол» (тамашасы 1945; филм—«Неапол милјонерләр шәһәридир», 1950), «Көлкәләр» (1946; 1954 илдә екранлашдырмышдыр), «Ағ јалан» (1948) вә с. Де Ф. јарадычылығы *неореализмлә* бағлыдыр. «Бир нөмрәли горху» (1951), «Де Преторе Винченсо» (1957), «Санита мәһәлләсинин бәләдијјә рәиси» (1962), «Мүгавилә» (1967), «Монумент» (1970), «Имтаһанлар һеч вахт гуртармыр» (1974) вә с. пјесләрин мүәллифидир. Јохсул, садә италијалыларын һәјаты Де Ф. јарадычылығында әсас јер тутур. Бир чох әсәри совет театрлары сәһнәсиндә, о чүмләдән мәшһур «Филумена Мартурано» (1951 илдә мүәллиф тәрәфиндән екранлашдырылмыш, 1964 илдә исә *Де Сика* кениш шөһрәт газанмыш «Италјансајағы никаһ» филмини чәкмишдир), «Инсан вә чентлмен» вә с. пјесләри С. Вурғун ад. Азәрб. Дөвләт Рус Драм Театрында ојнанылмышдыр. Де Ф.-нун труппасы ССРИ-дә гастролда олмушдур (1962).

Әд.: Молодцова М., Эдуардо де Филиппо, Л.—М., 1965.

ДЕФИНИ́СИЈА (лат. definitio—тә'јин етмә, тә'јин)—һәр һансы анлајышын гыса *тә'рифи*.

ДЕФИ́С (лат. divisio—бөлүнмә)—табесизлик әлагәси илә дүзәлән мүрәккәб сөз вә тәкрарларын компонентләри арасында (мәс., Алма-Ата, сосиал-демократ, күлә-күлә), сөзү сәтирдән-сәтрә кечирдикдә, һабелә ихтисар (мәс., к-з, ун-т) вә изафәтдә (мәс., «Китаби-Дәдә Горгуд», «Тарихи-Надир») ишләдилән ишарә, гыса үфүги хәтт.

ДЕФИСИ́Т (лат. deficit—чатышмыр)—хәрчин кәлирдән чох олмасы, зәрәр. Д. пул еһтијатына (касса, малијјә Д.-и) вә һәм дә мадди сәрвәтләрә (хаммал, јаначаг вә с. әмтәәләрин чатышмазлығы) аид едилә биләр.

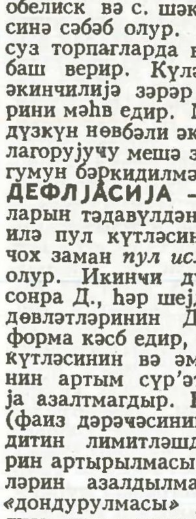
ДЕФЛЕГМА́ТОР (*де...*+јун. phlégma—рүтубәт)—дистиллә бухарларыны гисмән вә ја там мајеләшдирән апарат, адәтән, ректификасија колонунун һиссәләриндән бири. Дистиллә едилән мајенин нисбәтән јухары темп-рларда гајнајан компонентләри Д.-да гисмән мајеләшиб колона төкүлүр, бу да мүхтәлиф темп-рларда бухарланан компонентләр гарышығынын фраксијалара даһа јахшы ајрылмасына көмәк едир (бу просес дефлегмасија адланыр). Д.-ун гурулушу, адәтән, борулу сојудучунун гурулушу кимидир. Д. ректификасија колонунун јухарысында гојулур. Д.-ун јахшы ишләмәси үчүн әсас шәрт ашағыдан она дахил олан дистиллә бухарларынын Д.-да мүмкүн гәдәр кичик сүр'әтлә һәрәкәт етмәсидир.

ДЕФЛЕ́КТОР (лат. deflectere—кәнар етмәк, мејл етдирмәк)—1) мүхтәлиф отаглардан (һәмчинин д.ј. вагонларындан) чиркли һаваны сормаг үчүн соручу борунун (шахтанын) јухары учундакы гурулуш. Д.-ун иш принсипи һава ахынынын (күләјин) енержисиндән истифадәјә әсасланыр; 2) магнит компасларынын *девиасијасыны* арадан галдырмаг вә өлчмәк үчүн чиһаз; 3) сәс далғалары, маје вә газ ахынынын истигамәтини дәјишмәк үчүн тәртибат.

ДЕФЛЈА́СИЈА (лат deflatio—үфүрмә, совурма), совурма — күләјин тә'сири илә сүхурларын вә торпағын ашыныб дағылмасы вә ашынма мәһсулунун совурулуб башга јерә апарылмасы. Күләјин совурдуғу ашынма мәһсуллары растлашдығы сүхурлары јонур вә һамарлајыр. Д. сәһраларда һаким күләјин әсдији јерләрдә хүсусилә күчлүдүр (мәс., Гарагум сәһрасынын ч. һиссәсиндә). Д. вә физики ашынма просеси гәри бә гаја формаларынын (гала, сүтун, обелиск вә с. шәклиндә) әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Д., адәтән, структурсуз торпагларда вә биткисиз саһәләрдә баш верир. Күләк күчлү олдугда Д. әкинчилијә зәрәр вурур; к.т. биткиләрини мәһв едир. Мүбаризә тәдбирләри: дүзкүн нөвбәли әкинләрин тәтбиги, тарлагорујучу мешә золаглары салынмасы, гумун бәркидилмәси вә с.

ДЕФЛЈА́СИЈА — артыг кағыз пулларын тәдавүлдән чыхарылмасы јолу илә пул күтләсинин азалдылмасы. Д. чох заман *пул ислаһатларындан* әввәл олур. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Д., һәр шејдән әввәл, капиталист дөвләтләринин Д. сијасәти адланан форма кәсб едир, бунун да мәгсәди пул күтләсинин вә әмтәәләрин гијмәтләринин артым сүр'әтини дајандырмаг вә ја азалтмагдыр. Кредит рестриксијасы (фаиз дәрәчәсинин артырылмасы, кредитин лимитләшдирилмәси), веркиләрин артырылмасы, сосиал-мәдәни хәрчләрин азалдылмасы, әмәк һаггынын «дондурулмасы» јолу илә вә капиталист дөвләтләри тәрәфиндән көрүлән дикәр тәдбирләрлә һәјата кечирилир. Бу, игтисади инкишаф сүр'әтинин ашағы дүшмәсинә, зәһмәткешләрин вәзијјәтинин писләшмәсинә, синфи мүбаризәнин кәскинләшмәсинә сәбәб олур.

ДЕФО́ (Defoe) Даниел (тәгр. 1660, Криплкејт—26.4.1731, Мурфилдс)—инкилис јазычысы вә публисисти.

Диссентерләр (16—17 әсрләрдә һаким килсәјә гаршы чыханлар) коллечини битирмишдир. Әдәби фәалијјәтә 1697 илдә башламыш, журналистлик етмишдир. «Лајиһәләрә даир тәчрүбә» (1697) әсәриндә бир сыра игтисади вә ичтимаи ислаһатлар кечирилмәси идејасыны ирәли сүрмүш, вәтәндаш азадлыгларына даир брошүрләр јазмышдыр. «Әсл инкилис» (1701) сатирик ше'ри крал Вилһелм III Оранлыны «гејри-инкилис» кими көздән салмаға чалышан задәканлара гаршы јөнәлдилмишдир. «Диссентерләрә диван тутмағын кәсә јолу» (1702) памфлетиндә е'тигад азадлығыны мүдафиә етмишдир; памфлетә көрә Д. рүсвајчылыг сүтунуна вә һәбсә мәһкум олунмушду. Д.-нун бә'зи романлары реал һәјат һадисәләринә әсасланыр: «Сүваринин гејдләри» (1720), «Полковник Жакын тарихчәси» (1722) вә с. «Молл Флендерс» романында (1722) әдаләтсиз ичтимаи мүһитин инсанлары

әхлагсызлыг вә чинајәтә вадар етдији көстәрилир. Буржуа маарифчиләринин ичтимаи-игтисади вә әхлаги идејаларыны экс етдирән мәшһур «Робинзон Крузо» (1719) романында адамјашамајан адаја дүшән инсанын тәбиәт гүввәләринә гаршы мүбаризә әзми, ирадә мөһкәмлији, дөзүмлүлүјү, јарадычы әмәји тәрәннүм олунур. Роман бир чох дилә, о чүмләдән һәлә 1909 илдә А. Шаиг тәрәфиндән Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәрләри: Робинзон Крузонун һәјаты, Б., 1958; Избранное, М., 1971; Молль Флендерс, М., 1955; Счастливая Куртизанка и Роксана, М., 1975.

Әд.: Аникст А., Д. Дефо, М., 1957; Урнов Д. М., Робинзон и Гулливер, М., 1973.

ДЕФОЛИАНТЛАР (*де*...+ лат. folium—јарпаг)—битки јарпагларыны төкмәк үчүн ишләдилән кимјәви препаратлар (бах *Дефолиасија*). Бә'зи тәдгигатчылара көрә биткиләрдә әмәлә кәлән вә јарпаглары тәбии сурәтдә төкән етилен Д.-дан бири һесаб олунур. Етилен к.т.-нда кениш тәтбиг едилир. Бутифос вә мерфосун тәтбиги даһа јахшы нәтичәләр верир. Лакин Д.-ын зәрәрли чәһәти пис ијли вә онурғалылар үчүн чох зәһәрли олмасыдыр. Хлоратлар да дефолиант кими еффектлидир, лакин тә'сири тәдричлә олур. Адәтән, Д.-ы тәтбиг едәркән јарпагларын 70—95%-и төкүлүр, галанлары исә гурујур. Д. памбыг јығымындан габаг колларын јарпағыны төкмәкдә кениш истифадә едилир.

ДЕФОЛИАСИЈА, јарпагсызлашдырма—машынла мәһсул јығымыны асанлашдырмаг үчүн битки јарпагларынын јығымдан габаг төкдүрүлмәси. Д. *дефолиантлар* васитәсилә апарылыр. Бу заман биткидә јарпагларын тәбии гочалмасына охшар просесләр кедир. 1—3 гозасы ачылмыш памбыг колуна дефолиантлар чиләдикдә, јарпаглар төкүлүр вә ачылмамыш гозалар сүр'әтлә ачмаға башлајыр. Декоратив биткиләрин вә мејвә биткиләринин Д.-сы да јахшы нәтичә верир.

ДЕФОРМАСИЈА (лат. deformatio—тәһрифетмә) — чисмин һиссәчикләринин јердәјишмәси илә әлагәдар онларын нисби вәзијјәтләринин дәјишмәси. Д. атомлararасы мәсафәнин дәјишмәси вә атом блокларынын јенидән груплашмасынын нәтичәсидир. Чисмин Д.-сынын ән садә формалары дартылмасыхылма, сүрүшмә, бурулма вә әјилмәдир. Әксәр һалларда Д. бир нечә Д.-дан ибарәт олур. Бүтүн чисимләр Д. олунур вә тәтбиг едилмиш гүввәләрин тә'сири илә форма вә һәчмләрини дәјишир. Тә'сир кәсилдикдән сонра Д. јох оларса она еластик, экс һалда пластик вә ја галыг Д. дејилир. Д.-нын еластик вә пластик олмасы чисмин материалындан вә тәтбиг едилән гүввәнин гијмәтиндән асылыдыр. Кәсикдә ваһид саһәјә дүшән гүввә (кәркинлик) *еластиклик* сәрһәдини кечмирсә чисим еластик Д.-ја, кечирсә пластик Д.-ја уғрајыр. Чисимләри еластиклик вә пластиклијә көрә ајырма шәртидир. Гүввәнин тә'сири кәсилдикдән сонра азачыг да олса галыг Д. алыныр. Бу Д. кичикдирсә мәсәләнин характеринә көрә нәзәрә алынмыр (бах *Еластиклик нәзәријјәси*). Чисим еластик Д.-ја уғрајаркән Д. илә ону јарадан гүввә арасында биргијмәтли асылылыг вар (бах *Һук гануну*). Д. сүр'әтиндән, темп-рдан вә гүввәнин тә'сир мүддәтиндән асылы олараг пластик Д.-нын тәбиәти мүхтәлифдир. Д. әсасән *тензометрлә* өлчүлүр. Оптик, рентгенографик вә лакөртмә үсулларындан да истифадә едилир.

Әд.: Сивухин Д. В., Общий курс физики, ч. 1, М., 1974; Феодосьев В. И., Сопротивление материалов, М., 1975.

ДЕ ФРИЗ, Де Фрис (De Vries) Һүго (16.2.1848, Һарлем—21.5.1935, Лјунтерн) — Һолландија ботаники; 1878—1918 илләрдә Амстердам ун-тинин проф. вә ботаника бағынын директору олмушдур. Де Ф. биткиләрдә осмос тәзјигинин мүәјјән едилмәси методуну ишләјиб һазырламыш вә көстәрмишдир ки, бу тәзјиг, мүәјјән һәчмдәки маддәнин тәркибиндәки молекулларын сајындан асылыдыр (1877). Де Ф. Мендел ганунуну 2-чи дәфә кәшф едәнләрдән, тәкамүл вә дәјишкәнлик һаггындакы тә'лимин әсасыны гојанлардан (1900) биридир. Енотерин дәјишкәнлијини мүшаһидә едәрәк Де Ф. бу нәтичәјә кәлмишдир ки, бир нөв гәфләтән бир чох башга нөвә бөлүнә биләр. Де Ф. бу һадисәни мутасија адландырмышдыр.

ДЕҺГАН (фар. دهقان—әкинчи, кәндли; мүлкәдар)—Сасаниләр дөврүндән Иранда, һәмчинин Орта Асијада (20 әсрин 30-чу илләринәдәк) вә Азәрб.-да мөвчуд олмуш ичтимаи термин. «Д.» терминининин јаранмасы кәнд ичмаларынын ичтимаи тәбәгәләшмәси вә парчаланмасы илә бағлыдыр. Әввәлләр ичмадан ајрылан вә сонрадан феодала чеврилән ири торпаг саһибләри, һәмчинин хырда торпаг саһибләри, бә'зән дә кәндхудалар Д. адланырды. Сасаниләр дөврүндә кәнди идарә едән Д. вәзифәси ирси иди. 7—12 әсрләрдә мүлк саһиби олан нәсли әсилзадәләрә, һәм дә торпаглы кәндлиләрә Д. дејилирди. Әрәб мүәллифи Мәс'удинин (10 әср) јаздығына көрә, Д.-лар беш тәбәгәјә бөлүнүр вә һәр тәбәгәнин өзүнәмәхсус кејим формасы олурду. Д.-лар кәнддә дөвләт нүмајәндәлијини әвәз едир, верки топлајыр вә дөвләт гәрарларыны һәјата кечирирдиләр. Сонралар Д. «кәндхуда» термини илә әвәз олунмушдур. 11—13 әсрләрдә Иранда вә Орта Асијада јерли торпаг саһибләри түрк вә монгол игтадарлары илә әвәз олундуғундан «Д.» термини әввәлки мә'насыны кетдикчә итирди. 14 әсрдән бүтүн тәбәгәләрдән олан кәндлиләрә Д. дејилирди.

Әд.: Али-заде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Петрушевский И. П., Земледелие и аграрные отношения в Иране в XIII—XIV вв., М.—Л., 1960; Бартольд В. В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Соч., т. 1, М., 1963.

ДЕҺЕЛМИНТИЗАСИЈА (*де*... + јун. helmins—бағырсаг гурду)—инсан вә һејван организминдә, еләчә дә харичи мүһитдә (торпаг, су, јејинти мәһсуллары вә с.) паразит гурдлары (һелминтләри) мәһв етмәк үчүн көрүлән мүаличә-профилактика тәдбирләри комплекси. «Д.» терминини илк дәфә 1925 илдә акад. К. И. Скрјабин тәклиф етмишдир. Д. мүхтәлиф үсулларла апарылыр. Организмдән чыхан паразитләр, онларын фаголситләри, јумурта вә сүрфәләри зәрәрсизләшдирилир. Инсан вә һејванын Д.-сы заманы хүсуси фармаколожи препаратлардан (антиһелминтләр) истифадә едилир. Д. мүаличәви вә профилактик олур. Хәстәлик баш вердикдә мүаличәви Т. тәтбиг едилир. Профилактик Д планлы сүрәтдә апарылыр, һејвандарлыгда даһа кениш тәтбиг едилир.

Әд.: Кротов А. И., Основы экспериментальной терапии гельминтозов, М., 1973.

ДЕҺИДРАЗАЛАР — оксидләшән үзви маддәдән һидрокени алыб оксикенә, ја да һидрокен акцепторлары адланан хүсуси маддәләрә верән ферментләр групу. Д. *гликолиз*, *гычгырма* вә бә'зи оксидләшмә-редуксија просесләриндә иштирак едир.

ДЕҺИДРАТАСИЈА (*де*... + јун. hýdor—су)—үзви вә ја гејри-үзви бирләшмәләрдән, әсасән, катализатор иштиракы илә термик, ја да кимјәви үсулла су чыхарылмасы. Д. *һидратасијанын* экси олан просесдир. Үзви маддәләрин Д.-сында бирләшмәнин бир, јахуд ики молекулундан бир молекул су чыха биләр. Бунлардан биринчијә молекулдахили Д., икинчијә исә молекулларарасы Д. дејилир. Алүминиум-оксид (катализатор) долдурулмуш кварс борудан 300—400°С темп-рда етил спирти бурахдыгда етилен вә су алыныр. Бу молекулдахили Д.-дыр.

Етил спиртини гаты сулфат туршусу илә гарышдырыб 140°С-дәк гыздырдыгда исә, башлыча олараг, молекулларарасы Д. кедир вә нәтичәдә диетил ефири алыныр. Асетат туршусунун CH_3COOH молекулдахили Д.-сында кетен $CH_2{=}C{=}O$, молекулларарасы Д.-сында исә асетат анһидриди $(CH_3CO)_2O$ әмәлә кәлир.

Фосфор 5-оксидин тә'сири илә нитрат туршусундан азот 5-оксид әмәлә кәлмәси гејри-үзви бирләшмәләрин Д.-сына мисал ола биләр. Кристалһидратларын, мәс., соданын сусузлашдырылмасы да Д.-ја аиддир. Д.-дан кипс, алебастр, сусуз дуз вә с. гејри-үзви маддәләр, үзви кимја сәнајесиндә исә ефир, олефин вә с. истеһсалында кениш истифадә олунур. Поликонденсасија реаксијаларынын чоху Д. әсасында кедир.

Әд.: Лебедев Н. Н., Химия и технология основного органического и нефтехимического синтеза, М., 1971.

ДЕҺИДРОКЕНЛӘШДИРМӘ (*де*...+ *һидрокен*)—үзви бирләшмәләрин молекулларындан һидрокен ајырыб чыхарма просеси. Д. *һидрокенләшдирмәнин* экси олан просесдир. Һидрокенләшдирмәдә темп-р артдыгда вә тәзјиг азалдыгда кимјәви таразлыг Д. истигамәтинә јөнәлир. Д. ән чох дојмамыш үзви бирләшмәләр (олефинләр, дојмамыш алдеһид вә кетонлар) алынмасында тәтбиг едилир. Д.-дә катализатор кими мүхтәлиф метал (Pt, Pd, Ir, Ru, Ni, Co, Fe, Cu) вә метал оксидләриндән (Cr_2O_3, ZnO, TiO_2) истифадә олунур. Реаксија метал үзәриндә 300°С-јә јахын, оксид үзәриндә исә 450—650°С темп-рда јахшы кедир. Д. просесиндә алтыһәдли нафтенләр ароматик карбоһидрокенләрә чеврилир.

Д.-дән нефтин е'малында јүксәкоктанлы бензин истеһсалы үчүн кениш истифадә олунур. Д. үсулу илә етилбензолдан *стирол*, бутан вә бутиләндән *бутадиен*, изопентан вә изоамиләндән изопрен вә с. синтез едилир. Организмдә биоложи оксидләшмә просесиндә Д.-нин бөјүк әһәмијјәти вар. Бу просес биокатализатор олан оксидләшдиричи деһидраза ферментинин иштиракы илә кедир.

Әд.: Лебедев Н. Н., Химия и технология основного органического и

нефтехимического синтеза, М., 1971; Сайкс П., Механизмы реакций в органической химии, М., 1973; Степаненко Б. Н., Курс органической химии, ч. 1—2, М., 1976.

ДЕ́ҺЛИ — Һиндистанын шм.-г.-индә инз.-сијаси әрази. Мәркәзи һөкумәт тәрәфиндән идарә едилир. Ҹамна чајы һөвзәсинин орта ахынындадыр. Саһ. 1,5 мин *км*². Әһ. 5 млн.-дан чохдур (1974, Деһли ш. дә дахил олмагла); тәгр. 90%-и шәһәрдә јашајыр. Инз. м. Деһли ш.-дир. Фабрик-завод сәнајеси, әсасән, Деһли ш.-ндәдир. Кустар сәнәткарлыг, бағчылыг, бостанчылыг вә сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Дәнли вә пахлалы биткиләр, шәкәр гамышы, памбыг бечәрилир.

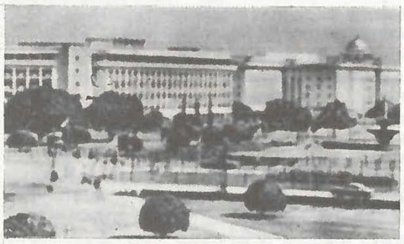
ДЕ́ҺЛИ — Һиндистанын пајтахты. Ҹамна чајынын (Гангын сағ голу) саһилиндә, 216 *м* јүксәкликдәдир. Иглими муссон типлидир. Орта темп-р ијулда 31°С, јанварда 14,2°С, иллик јағынты 660 *мм*-дир. Мүһүм дәмир вә шосе јоллары говшағы, һава јоллары мәркәзидир. Бејнәлхалг аеропорту Паламдыр. Саһ. 400 *км*². Әһ. тәгр. 4,9 млн. (1978).

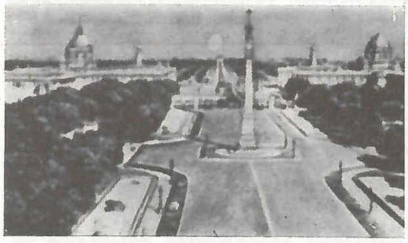
Д. федерал әразидир. Һиндистан парламенти тәрәфиндән (дахили ишләр назири васитәси илә) идарә олунур. Иҹраедиҹи һакимијјәт Баш комиссара мәхсусдур. Мәшвәрәтчи Шураја дахили ишләр назири башчылыг едир. Шураја Д. шәһәриндән олан парламент үзвләри, Д. ун-тинин витсе-канслери, Јени Д.-нин Бәләдијјә комитәсинин сәдри вә б. дахилдир. 1958 илдән Д.-дә бәләдијјә мәҹлиси јарадылмышдыр.

Һиндистанын ән гәдим шәһәрләриндәндир. Гәдимдә Индрапрастһа адланырды. Индики ады илә 736 илдә көһнә шәһәрин јахынлығында Дһиллика (Деһли) салындыгдан сонра адландырылмышды. Д. 1206 илдә *Деһли султанлығынын*, 1526 илдән исә *Бөјүк Моғоллар* империјасынын пајтахты олмушдур. 1803 илдә Д.-ни Инкилтәрә мүстәмләкәчиләри тутмушдулар. Д. Һиндистанда халг үсјанынын (1857—59) мәркәзләриндән иди. 1911 илдә Британија Һиндистанынын пајтахты Кәлкәтәдән Д.-јә (көһнә шәһәр) көчүрүлдү вә Јени Д. тикилмәјә башланды. Һиндистан истиглалијјәт газандыгдан сонра (1947) онун пајтахтынын өлкәнин тәсәррүфат вә мәдәни һәјатында ролу олдугҹа артмышдыр. Д. өлкәнин мүһүм игтисади, тиҹарәт-нәгл. мәркәзидир. Д.-дә 1947 илдән сонра бир чох сәнаје саһәси јарадылмышдыр. Памбыг парча, јун парча, трикотаж, тикиш, дәри-ајаггабы, кимја-әҹзачылыг, ағаҹ е'малы, шүшә-керамика, јејинти, метал е'малы вә машынгајырма сәнајеси, полиграфија, бәдии кустар истеһсал (фил сүмүјүндә нәггашлыг, нахыштөкмә вә с.), әл илә тохума мүәссисәләри вә с. вар. 1958 илдә Д.-дә күҹләндириҹиләр, радио һиссәләри, електрик моторлары, прес, автомобил еһтијат һиссәләри, дәзкаһ, газыма машынлары, кабел вә с. истеһсал едән 35 мүәссисәдән ибарәт сәнаје комплекси јарадылмышдыр.

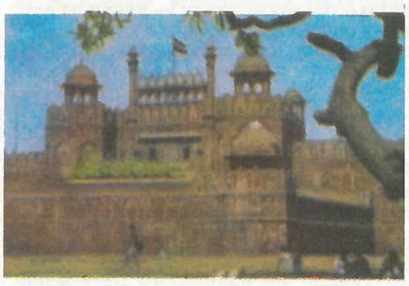
Шәһәрин көһнә һиссәсиндә (Шаһҹаһанабад) гәдим ме'марлыг вә сәнәт абидәләриндән дәмир сүтунлар (415), Гүввәт үл-Ислам мәсҹиди (1193—1200) вә с. дөврүмүзәдәк һифз олунмушдур. Д.-нин Ләл-Кила («Гырмызы форт»; 1639—48) гала-истеһкамындакы сарај комплексиндә Бөјүк Моғоллар дөврүнүн ағ мәрмәрдән тикилмиш сарајлары, Инҹи мәсҹид (тәгр. 1660), Ҹүмә мәсҹиди (1644—58), Һүмајун мәгбәрәси (16 әсрин 2-ҹи јарысы) вә с. вар. Шәһәрин јени һиссәсиндә (Јени Д.) чохлу мејдан вә бағлар салынмышдыр. Бураја 1912—30-ҹу илләрдә тикилмиш һөкумәт биналары ансамблы (Раштрапати Бһаван сарајы, катиблијин 2 бинасы, парламент, мә'мур евләри, назирликләр), «Һиндистанын гапысы» (1-ҹи вә 2-ҹи дүнја мүһарибәләриндә һәлак олмуш әскәрләрә абидә), стадион, Ҹантар Мантар рәсәдханасы (1725), Лакшми Нарајан мә'бәди (1938—39), М. Ганди хатирә музеји (1960-ҹы илләрин сону), «Асија-72» сәрки-комплекси (1972—73), Ҹ. Неһру хатирә китабханасы (1973) вә с. дахилдир. Јашајыш евләри массивләри (1950—60-ҹы илләр) башлыҹа олараг Јени Д.-нин ҹ. һиссәсиндә, сәфирликләр вә меһманханалар исә Дипломатик-Клајв (1959—70) р-нундадыр.

Д.-дә ун-т, технолокија ин-ту, Милли Бәдаје Академијасы, Мусиги, Рәгс вә Драм Академијасы, Елм вә Сәнаје Тәдгигатлары Шурасы, Үмумһиндистан Тибб Елмләри Ин-ту, Күтләви китабхана, Милли архив, Һиндистан Милли Музеји, Милли Мүасир Инҹәсәнәт Галерејасы, Бејнәлмиләл Кукла Музеји, М. Ганди, Ҹ. Неһру вә б.-нын хатирә музејләри, бир нечә театр вар.

Деһли. 1. Виҹат Чаук күчәсиндә инзибати бина. 2. Раҹпатх макистралы. 3. Бирла мә'бәди. 4. Ләл-Кила («Гырмызы форт») гала-истеһкамы, 1639—48.

ДЕ́ҺЛИ СУЛТАНЛЫҒЫ — 1206—1526 илләрдә Һиндистанда феодал дөвләти. Пајтахты Деһли ш. иди. *Гуриләр дөвләтинин* Шимали Һиндистаны ишғалы нәтиҹәсиндә јаранмышды. 1206 илдә Һиндистанда Гуриләрин сәркәрдәси вә ҹанишини Гүтбәддин Ајбәк өзүнү Шимали Һиндистанын султаны [1206—10] е'лан етди. 12—13 әсрләрдә Һиндистанын сијаси пәракәндәлији, сонра исә монголлар тәрәфиндән ишғал олунмаг тәһлүкәси Деһли султанларынын һакимијјәтинин мөһкәмләнмәсинә сәбәб олду. Һиндистан феодаллары илә кәркин мүбаризә, әһалинин истилачылара ҹидди мүгавимәт көстәрмәси, тез-тез баш верән феодал гијамлары нәтиҹәсиндә Д.с.-нын сәрһәдләри сабит галмырды. Әлаәддин Һилҹинин [1296—1316] һакимијјәти дөврүндә Д.с.-нын әразиси даһа да кенишләнмишди.

Д.с. Һиндистан тарихиндә илк феодал монархија дөвләти иди; бурада һаким синиф јаделли мүсәлман феодал ә'јанларындан ибарәт иди. Д.с.-нда бир сыра сүлалә јаранмышды: түрк мәншәли *Гуламлар* (13 әср), Һилҹиләр (13—14 әсрләр), *Туғлагиләр* (14—15 әсрләр), Сејидләр (15 әср) вә әфган мәншәли Лодиләр (15—16 әсрләр). Һинд феодалларынын нүмајәндәләри мүсәлман һакимләринә табе иди. 13—15 әсрләрдә Д.с.-нда шәхси феодал торпаг мүлкијјәтинин мүхтәлиф формалары инкишаф етмишди. Торпаг саһиблијинин вә ја шәрти феодал мүлкијјәтинин әсас формасы *игта* иди. Гисмән ән'ам вә *мүлк* дә јајылмышды. Деһли султанларынын истисмарына, гарәтчи хариҹи сијасәтинә, јерли феодалларын өзбашыналығына гаршы халг күтләләринин чыхышлары олурду. Бир чох чыхышлар дини тәригәт шәклиндә баш верирди. 14 әсрин орталарындан Д.с. зәифләди, Тејмурун Һиндистана һәрби сәфәриндән (1398—99) сонра исә бир сыра әразиләр ондан ајрылды. 15 әсрин әввәлиндә султанлығын әразиси Ганг вә Ҹамна чајлары арасындакы саһәни әһатә едирди. 1526 илдә һәмин әразини *Бөјүк Моғоллар* тутду.

Әд.: Синха Н. К., Банерджи А. Ч., История Индии, пер. с англ., М., 1954; Ашрафян К. З., Делийский Султанат. К истории экономического строя и общественных отношений (XIII—XIV вв.), М., 1960; История Индии в средние века, М., 1968; Антонова К. А., Бонгард-Левин Г. М., Котовский Г. Г., История Индии, М., 1973.

ДЕҺОТИ Әбдүсалам Пирмүһәммәдзадә (14.3.1911, Сәмәргәнд—30.1.1962, Дүшәнбә)—таҹик совет јазычысы. 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. «Ше'рләр вә һекајәләр» (1940) китабы илә танынмышдыр. «Ше'рләр мүнтәхәбаты» (1945) мәҹмуәси Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә һәср олунмушдур. Сосиализм гуруҹулуғуну («Ахар сулар», 1948), сүлһ уғрунда мүбаризәни («Сүлһ көјәрчини», 1951) тәрәннүм етмишдир. «Хосров вә Ширин» (М. Турсунзадә илә биркә, 1936), «Дағларда шәфәг» (1948), «Комде вә Модан» (1952), «Тә'рифхоҹајевин әһвалаты» (Б. Рәһимзадә илә биркә, 1957) драм вә комедијалары вар.

Әсәрләри: Ше'рләр, «Памир чичәкләри» китабында, Б., 1964; Бибисе

шәнбә күнүндә, «Гардаш сәси» китабында, Б., 1964; Идет проточная вода, Душанбе, 1957.

ДЕ ҺОХ (de Hooch) Питер (20.12.1629, Роттердам—тәгр. 1685, Амстердам)—Һолланд бојакары, «кичик һолланддылылар» ады илә мәшһур олан рәссамлар дәстәсинин көркәмли нүмајәндәләриндән бири. 1654 илдән Делфтдә, 1660-чы иллләрдән Амстердамда ишләмишдир. Јарадычылығына Ф. Һалс, Вермер ван Делфт вә К. Фабрисиусун тә'сири олмушдур. Әсасән, мәишәт сәһнәләри чәкмиш Де Һ. јеткин әсәрләринин колоритиндә гызылы рәнкләрдән даһа чох истифадә етмишдир. Сонракы јарадычылығында образларын заһирән тә'сирлилијинә чәһд көстәрмишдир. Әсәрләри: «Кичик һәјәт» (1658, Милли галереја, Лондон), «Ханым вә гуллугчу» (тәгр. 1660, Ермитаж, Ленинград), «Ана бешик башында» (тәгр. 1660, Берлин-Далем Шәкил Галерејасы вә с.).

ДЕҺХУДА (دهخدا) (Мирзә Әли Әкбәр хан Гәзвининин тәхәллүсү) (1879, Теһран—26.2.1956, Теһран)—Иран јазычысы, алим вә ичтимаи хадим. Иран ЕА үзвү. Теһран ун-тинин проф. 1906 илдән Теһранда М. Ч. Ширази вә М. Г. Тәбризи илә биркә 1905—11 илләр Иран ингилабына көмәји олмуш «Сури-Исрафил» сатирик гәзетини нәшр етмишдир. Д. Азәрб. дилини өјрәнмиш вә «Молла Нәсрәддин»и охумушдур. Ч. Мәммәдгулузадә, «Молла Нәсрәддин» журналы Д.-нын ичтимаи-сијаси көрүшләринин вә јарадычылыг үслубунун формалашмасына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Мүасир Иран әдәбијјатында сатиранын банисидир. М. Ә. Сабир поезијасындан өјрәнмишдир. «Аталар сөзү вә зәрби-мәсәлләр» (ч. 1—4, 1929—31), 50 чилдлик енсиклопедик «Луғәтнамә» вә с. әсәрләрин мүәллифидир. «Луғәтнамә»дә Азәрб.-ын чоғрафијасы, тарихи, көркәмли алим, мүтәфәккир, шаир, јазычы, инчәсәнәт вә мәдәнијјәт хадимләри һаггында да мәгаләләр вар.

Әд.: Фатеми М., Жизнь и творчество Али Акбара Деххода, Тбилиси, 1975.

ДЕЧИН (Decin)—Чехословакијада, Чехија Сосиалист Республикасында шәһәр. Шимали Чехија вил.-ндәдир. Лаба чајында порт. Д.ј. говшағы. Әһ. 47 мин (1974). Машынгајырма, кимја, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар.

ДЕШАН (Deschamps) Леже Мари (10. 1.1716, Ренн—19.4.1774, Монтреф-Белле)—франсыз материалист философу. Бенедиктчи раһиб. Әсас әсәри 1770 илдә јазылмыш вә јалныз 1864—65 илләрдә Пуатје ш. китабханасынын архивләриндә тапылмыш «Һәгигәт, јахуд Дүрүст систем»дир (Азәрб. алими Ч. Нағыјев 1929 илдә Франсада олдуғу заман һәмин әсәрин әлјазмасынын һиссәләрини көчүрмүш, гисмән фото сурәтләрини чыхармыш, бу материаллар әсасында әсәрин 1-чи чилдини илк дәфә 1930 илдә Бакыда рус дилиндә нәшр етдирмишдир). Д.-нын фәлсәфәсиндә бүтүн физики чисимләрин вәһдәтини билдирән «универсал бүтөвлүк» анлајышы мүһүм јер тутур. Д.-ын фикринчә, «бүтөвлүк» дүнјанын фөвгәлһисси маһијјәтидир. «Универсал бүтөвлүјү» анламаг зәкаја мәхсусдур, һиссләр исә бу «бүтөвлүјү» тәшкил едән һиссәләри, ајры-ајры физики варлыглары гаврајырлар. Д. инсан чәмијјәтини үч «вәзијјәт»ә (гурулуша) бөлүр: хүсуси мүлкијјәтин олмадығы тәбии вәзијјәт, хүсуси мүлкијјәтин әсас бәла олдуғу мүлки вәзијјәт вә сосиал бәрабәрлији, үмуми рифаһы һәјата кечирән идеал «әхлаги гурулуш». Д. аллаһ анлајышыны инсанларын јаратдығыны сөјләсә дә, атеизмин јалныз идеал чәмијјәтдә маарифчиләрә мүјәссәр ола биләчәји фикриндә иди.

ДЕШЕЛЕТ (Déchelette) Жозеф (8.1. 1862, Руан —4.10.1914, Ен)—франсыз археологу. Орта әср бојакарлығыны, сонра исә Галлија-Романын релјефли гырмызы лак керамикасыны өјрәнмишдир. Д. Мон-Бјөвре гәдим шәһәр харабалығынын газынтыларына рәһбәрлик етмишдир (1897—1901). Д.-ин «Ибтидаи, Келт вә Галлија-Рома археолокијасына даир тә'лим» (ч. 1—6, 1908—34) әсәри Гәрби Авропанын археоложи абидәләринин тәснифаты вә хронолокијасыны әкс етдирир. Әсәрләриндә Гафгаз, һәмчинин Азәрб. материалындан да истифадә етмишдир.

ДЕШИКГАЛА, Тешик-кала—Гарагалпаг МССР-ин Туртгул р-нунда 6—8 әсрләрә аид гәср харабалығы. С. П. Толстов тәдгиг етмишдир (1938—39). Гәсрин мәркәзиндә чохотаглы гүллә вардыр. Абидә мөһрә диварла әһатәләнмишдир. Гәсрин һәјәтиндә од мә'бәди, јашајыш бинасы вә тәсәррүфат тикилиләри олмушдур. Газынтылар заманы парча галығы, ағач вә мис мә'мулат, мунчуглар, сиккәләр вә с. тапылмышдыр. Д. сакинләри әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олмушлар. Материаллар *Африғиләр мәдәнијјәтинин* өјрәнилмәсиндә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Әд.: Толстов С. П., Древний Хорезм, М., 1948; Неразик Е. Е., Сельские поселения афригидского Хорезма, М., 1966.

ДЕШИКДАШ, Тешик-таш— Бајсунтау д.-нда (Өзб.ССР-ин Сурхандәрја вил.-ндә) Палеолит дөврүнә аид мағара. 1938—39 илләрдә А. П. Окладников тәдгиг етмишдир. Д.-да *Мустје мәдәнијјәтинә* аид дүшәркә вә неандертал адамынын (8—9 јашлы ушаг) скелетинин галыглары ашкар едилмишдир. Кәллә һәчминин бөјүклүјү илә (1490 $см^3$) сечилир. Д.-да галынлығы 1,5 *м*-ә чатан мәдәни тәбәгәдән дағ кечиси, вәһши ат, ајы, марал вә с., һәмчинин даш мә'мулат (дискшәкилли нуклеуслар, лөвһә, әрсин вә с.) тапылмышдыр.

Әд.: Тешик-Таш. Палеолитический человек. Сб. статей, М., 1949; Рогинский Я. Я., Внеевропейские палеоантропы, в сб.: Ископаемые гоминиды и происхождение человека, М., 1966.

ДЕШИФРАТОР — информасијанын шифрини ачмаг үчүн гурғу. Үмуми һалда *n* кириши вә *m* чыхышы олур (әдәд икилик *n* мәртәбә шәклиндә ифадә олундугда $m=2^n$). Киришә верилмиш информасија чеврилир (дешифрләнир), она ујғун чыхышда исә һәмин информасијанын әламәтини (мәзмунуну) көстәрән сигнал алыныр. Һәр кириш сигналына (сигналлар комбинасијасына) мүәјјән чыхыш сигналы (сигналлар комбинасијасы) ујғун кәлир. Бу ујғунлуг лајиһәләндирмә заманы Д.-ун гурулушу илә јарадылыр. Ишләдилмә мәгсәдинә әсасән Д.-ун гурулушу, кириш вә чыхышларын сајы, кириш вә чыхыш сигналларынын форма вә ардычыллығы әввәлчәдән тә'јин едилир. Д. телемеханика, һесаблама техникасында (*декодлајан гурғу*), радиотехника, өлчмә техникасында (*детектор*, демодулјатор), телефон вә телеграф рабитәси системләриндә тәтбиг олунур.

ДЕШИФРЛӘМӘ (фр. déchiffrer—ајдынлашдырмаг, ачмаг) —1) шәрти ишарәләрлә, шифрлә јазылмыш мәтнләрин, намә'лум гәдим јазы системләринин охунмасы (бах *Китабәләрин охунмасы*); 2) Јер сәтһинин учуш апаратларындан вә ја јерүстү васитәләрлә чәкилмиш фототәсвир әсасында өјрәнилмәси.

ДЕШИФРЛӘМӘ, аерошәкилләрин дешифрләнмәси—аерошәкил (Јер сәтһинин тәјјарә вә ја космик апаратдан чәкилмиш фототәсвири) әсасында Јер сәтһинин өјрәнилмәси үсулларындан бири (бах *Космик фотошәкилчәкмә*, *Аерофотошәкилчәкмә*). Д. Јер сәтһинин фотошәкилләри үзәриндә саһә елементләрини, онларын хүсусијјәтләрини мүәјјән едир. Д.-дән хәритә тәртиби (мәс., тәбии сәрвәтләрин көстәрилмәси) вә б. мәгсәдләр үчүн истифадә едилир. Д.-дә рәнкли аерофотошәкил, зәррәбин, параллактик хәткеш, стереоскоп вә с.-дән истифадә едилир. Д. чөл вә ев шәраитиндә апарыла биләр. Аерошәкилдәки әшјаны ајдынлашдырмаг үчүн онун тутгун вә ја ачыглығы, өлчүләри, формасы, көлкәсинин рәнки (рәнкли шәкилдә), јерләшмә вәзијјәти вә с. хүсусијјәтиндән истифадә едилир. Топографик Д.-дә аерофотошәкилдәки саһәнин тәфсилаты (битки өртүјү, һидрографија, јашајыш мәнтәгәләри, јоллар, сәрһәдләр вә с.) вә релјефи ајырд едилиб топографик хәритәдә көстәрилир. Хүсуси Д. исә кеоложи, һидрокеоложи, торпагшүнаслыг вә с. мәгсәдләр үчүн апарылыр. Кеоложи Д.-дә аерофотошәкилдә әкс олунмуш кеоложи објект, сүхур, фајдалы газынты вә б. кеоложи хүсусијјәтләр ајырд едилир. Пејкдән чәкилмиш фотошәкил үзәриндә даһа чох метеороложи Д. апарылыр.

Әд.: бах *Аерофотошәкилчәкмә* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ДЕШМӘ, бурғулама—бүтөв материалда бурғу илә дешикачма әмәлијјаты; бурғу өз оху боју фырланмагла ирәлиләмә һәрәкәти едир. Дәгиглик дәрәчәси јүксәк олмадығы үчүн Д.-дән чох заман сонракы ичјонма, рајберләмә, дартма просесләри үчүн һазырлыг әмәлијјаты кими истифадә олунур. Д. дахили јивләрин ачылмасы үчүн дә илк просесдир. Д. бурғу, торна, ичјонма, револвер вә с. дәзкаһларда, һабелә әл бурғу аләтләри илә јеринә јетирилир.

ДӘББӘ ПУЛУ, чәримә, пенја—мүлки һүгугда өһдәлијин ичрасыны тә'мин едән үсуллардан бири. Өһдәлик јеринә јетирилмәдикдә, јахуд лајигинчә ичра едилмәдикдә, һабелә ичра кечикдирилдикдә борчлунун кредитора ганунa (гануни Д.п.) вә ја мугавиләјә (мугавилә үзрә Д.п.) әсасән вермәли олдуғу пул мәбләғидир. Ичранын мүддәти, кејфијјәти, үсулу вә с. һаггында мугавилә шәртләри позулдугда өдәнилир; зәрәрин олуб-олмамасындан вә өлчүсүндән асылы олмајараг тәләб едилир. Д.п.-нун мәбләғи вә формасы өһдәлијин позулмасы характериндән асылыдыр. Д.п. мугавилә вә план интизамыны мөһкәмләтмә васитәсидир вә буна көрә

дә сосиалист тәшкилатларынын Д.п. тәләб етмәси ганунла онларын нәинки һүгугу, һәм дә дөвләт гаршысында вәзифәси һесаб едилир.

ДӘБӘЛИК—бәдән бошлугларында јерләшән һәр һансы органын (бағырсаг гыврымларынын, пијлијин, сидик кисәсинин вә с.), јахуд тохуманын онлары өртән сероз гиша илә бирликдә тамлығы позулмамыш дәринин алтына чыхмасы. Д. анаданкәлмә вә газанылма (операсијадан, травмадан сонра) олур. Органларын чыхдыглары наһијәјә көрә гасыг, әзәлә, гарын, көбәк, диафрагма, бејин вә с. Д. ајырд едилир. Инсанларда гарын Д.-инә даһа чох тәсадүф олунур. Сәбәби: бәдәнин бу вә ја дикәр наһијәсиндә тохумаларын зәиф олмасы, гарындахили тәзјиги артыран хроник хәстәликләр (хроник гастрит, бронхит вә с.), бә'зән исә операсијалардан сонра чапыгларын јериндә әмәлә кәлир. Ағры верир, һәрәкәтә вә ишләмәјә мане олур. Д.-ин чидди ағырлашмалары (илтиһаб, иринләмә, боғулма) вардыр. Д.-ин боғулма формасы һәјат үчүн тәһлүкәлидир. Бу заман тә'чили чәрраһи әмәлијјат лазымдыр. Мүаличәси анчаг чәрраһи үсулладыр. Д. кәмәри ја бандаж јалныз јашлы адамлара мәсләһәт көрүлүр. Узун мүддәт бандаж кәздирмәк (тохумаларын атрофијасына сәбәб олдуғундан) олмаз. Ушагларын бандаж кәздирмәләри гадағандыр. Профилактикасы: бәдән тәрбијәси илә мүнтәзәм мәшғул олмаг (велосипед сүрмәјин бөјүк әһәмијјәти вар), хроник өскүрәји, гәбизлији, пијләнмәни вә с. вахтында мүаличә етмәк, һамиләлик заманы бандаж кејмәк (һамиләлик бандажы), доғумдан сонра гарны масаж етмәк вә с.

Һејванларда Д. көбәкдә, хајалыгда, будда вә с.-дә тәсадүф олунур. Анаданкәлмә Д. көрпә һејванларда гарышыг бошлугларын анатомик дәликләринин һәддән артыг бөјүк олмасы нәтичәсиндә вә ја анаданкәлмә аномалијаларда тәсадүф олунур. Газанылма Д.-јә иринли просесләр, гочалыг атрофијасы, дөлә һәддән артыг тәзјиг вә с. сәбәб олур. Мүаличәси чәрраһи үсулладыр.

Әд.: Топчубашов М. А., Хүсуси чәрраһлыг, Б., 1961; Клиник чәрраһлыг, Б., 1974; Напалков П. Н., Смирнов А. В., Шрайбар М. И., Хирургические болезни, М., 1976.

ДӘБИЛГӘ—1) горујучу баш кејими. Тунч дөврүндән мә'лумдур. Ағач, һөрүлмүш чубуг, көн вә с.-дән һазырланырды. Ән гәдим метал Д.-ләр (мис вә гызыл) Месопотамијада (е.ә. 3-чү минилликдә) тапылмышдыр. Мүхтәлиф формалы тунч вә дәмир Д.-ләр Гәдим Јунаныстан вә Ромада һазырланмышды. Орта әсрләрдә Гәрби Авропада үзү вә пејсәри өртән Д.-ләр јајылмышды. Русијада Д.-дән 10—17 әсрләрдә истифадә едилирди. Д.-ләр рәсм, нахыш, ләләклә бәзәдилирди. Д. Азәрб.-да да гәдимдән мә'лумдур. Азәрб.ССР әразисиндән (Ағсу р-нунун Нүјдү к.) е.ә. 2—1 әсрләрә аид тунч Д. тапылмышдыр. Орта әсрләрдә Азәрб.-да һазырланмыш Д.-ләрдән бә'зиләри Силаһ Палатасында (Москва), Топгапы Сарајында (Истамбул) вә с. музејләрдә сахланылыр.

2) Ордуда, јанғынсөндүрән дәстәләрдә, бә'зи истеһсалат вә нәгл. (мотосиклет) саһәләриндә башы горумаг үчүн ишләдилән, јухарысы һамар, шиш ја дараг шәкилли, дәри, јахуд металдан дүзәлдилән баш кејими. Полад Д. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән (1914—18) башлајараг бүтүн ордуларда күллә, мәрми (мина, гумбара вә с.) гәлпәләри вә с.-дән горунмаг үчүн истифадә олунур.

Дәбилгә. 1. Ағсу р-нунун Нүјдү к.-ндән тапылмыш тунч дәбилгә (е.ә. 2—1 әсрләр); 2. Тәбриздә һазырланмыш дәбилгә (16 әср). Дөвләт Силаһ Палатасы. Москва.

Әд.: Османов Ф. Л., Бронзовый шлем, найденный в Ахсуинском районе Азербайджанской ССР, Доклады АН Азерб.ССР, т. 28, 1972, № 1.

«ДӘБИСТАН» (фар. دبستان — ибтидаи мәктәб) — педагожи журнал. 1906—08 илләрдә (ајда ики дәфә) Бакыда нәшр едилмишдир. Илк нөмрәси 1906 ил апрелин 16-да, сон нөмрәси 1908 ил мартын 10-да чыхмышдыр (чәми 27 нөмрә). Тә'лим-тәрбијә ишиндә аиләјә көмәк мәгсәди илә ајда бир дәфә «Валидејнә мәхсус вәрәгә» адлы әлавәси дә нәшр олунмушдур. «Д.»-да педагожи мәсәләләр, ушагларын тә'лим-тәрбијәсинә даир бәдии әсәрләр, көркәмли шәхсләрин һәјаты, елм вә техника јениликләри, чоғрафија, физика, һејванат аләми вә с. һаггында јазылар дәрч олунурду. Демократик истигамәтли журнал олан «Д.»-да Н. Нәриманов, Һ. Б. Зәрдаби, М. Ә.Сабир, М. Һади, А. Шаиг, С. М. Гәнизадә, Р. Әфәндијев вә б. фәал иштирак етмишләр. Маариф хадимләри Ә. Чәфәрзадә вә М. Әфәндизадә журналын редактору олмушлар. Мәтбәә хәрчләри илә әлагәдар мадди чәтинликләр, абунәчиләрин азлығы вә с. нәтичәсиндә нәшри дајандырылмышдыр.

Әд.: Мирәһмәдов Ә., «Дәбистан», АДУ-нун Елми әсәрләри, 1947, 2 бурахылыш; Мәммәдов Ә., Азәрбајчан ушаг әдәбијјаты, Б., 1977.

ДӘВАДАРИ (الدواداری), Әбу Бәкр Абдуллаһ ибн Ајбәк әд-Дәвадари (?—1331)—әрәб тарихчиси. Мәншәчә түркдүр. Ибн Дәвадари кими дә танывыр. «Кәнз әд-дүрәр вә чами әл-гүрәр» («Дүрләр хәзинәси в сечилмишләрин топлусу») чохчилдли әсәринин алтынчы вә доггузунчу һиссәләри дөврүмүзәдәк чатмышдыр. Алтынчы һиссәдә 1043 ил Тәбриз зәлзәләси нәтичәсиндә 50 мин нәфәрин һәлак олмасындан, доггузунчу һиссәдә исә Газан хан вә сонунчу Елхани һөкмдарлары дөврүндә Азәрб.-да баш вермиш һадисәләрдән дә бәһс олунур. Әсәрин доггузунчу һиссәси 1960 илдә, алтынчы һиссәси исә 1961 илдә Гаһирәдә нәшр едилмишдир.

Әд.: Буниятов З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

ДӘВВАНИ (دوّانی) Чәлал әд-дин Мәһәммәд бин Сә'д әд-дин Әсәд әс-Сиддиги (1426/27, Фарс әјаләтинин Дәвван гәс. —1502/3, јенә орада) — Иран алими, философ вә һүгугшүнас. Фәлсәфә, мәнтиг, илаһијјат, тарих, ријазијјат вә с. саһәләрә аид әрәб вә фарс дилләриндә бир чох әсәри вар. Гарагојунлу һөкмдары Чаһаншаһын Тәбриздәки Мүзәффәријјә мәдрәсәсиндә, сонралар исә Ағгојунлу Узун Һәсәнин Тәбриздәки Нәсријјә мәдрәсәсиндә дәрс демишдир. Ағгојунлулар дөврүндә бир мүддәт һәм дә Фарс әјаләтинин газысы олмушдур. Д.-нин «Әрз-и сипаһи Узун Һәсән» («Узун Һәсән ордусунун рәсм-кечиди») әсәри Ағгојунлу дөвләтинин гурулушу вә сарај тәшкилатына һәср едилмишдир. В. В. Минорски 1939 илдә әсәри инкилис дилиндә тәрчүмә вә изаһларла чап етдирмишдир. Д. Һафизин гәзәл вә рүбаиләринә шәрһләр јазмыш, ејни заманда шаир кими дә танынмышдыр. Д.-нин фәлсәфи дүнјакөрүшү идеалист расионализмә әсасланмышдыр. Ағылы вә эгли нәтичәни јеканә фәлсәфи принсип сајан Д. ән'әнәви көрүшләрә кор-коранә табе олмағын әлејһинә чыхмышдыр. Бунунла о, истәр-истәмәз дини еһкамчылығы да гәбул етмәмиш, дүнјанын дәрк едилмәсиндә һәјат тәчрүбәсинин ролуну јүксәк гијмәтләндирмишдир. О, инсанын «ики мүәллими»нин—«тәбиәт мүәллими» вә «дин мүәллими»нин олдуғуну сөјләмиш, «бу дүнјада», реал һәјатын дәрк едилмәсиндә биринчи мүәллимин ролуна үстүнлүк вермишдир. «Нур ул-һидајә» («Доғру јолун ишығы») әсәриндә Һиппократы, Платону, Аристотели вә б.-ны «мүсәлман алимләри» адландырмыш вә көстәрмишдир ки, онлар «өз ағыллары илә» ислам монотеизминә гәдәр јүксәлмишләр. Ичтимаи-сијаси мәсәләләрдә Д. Фәрабинин тәбии јаранмыш чәмијјәт тә'лимини инкишаф етдирмишдир.

Әсәри: عرض سپاه اوزون حسن، تهران ۱۹۵۱

Әд.: Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане, 2 изд., Ташкент, 1976.

ДӘВӘ—бах *Дәвәләр*.

ДӘВӘАЈАҒЫ (Limonium, әввәлләр statice) — гурғушунчичәји фәсиләсиндән чохиллик от вә ја јарымкол битки чинси. Јарпаглары иридир. Хырда чичәкләри сүпүркә чичәк групунда јерләшир; рәнки чәһрајы, түнд гырмызы вә ја сары олур. Дүнјанын һәр јериндә, әсасән Шәрги Аралыг дәнизи өлкәләриндән Мәркәзи Асијаја гәдәр 300-дәк нөвү, ССРИ-дә 35, Гафгазда 8, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 5 нөвү јајылмышдыр. Адәтән шоранлашмыш торпагларда вә дағларын гуру јамачларында, башлыча олараг Авропанын ч.-ш.-индә, Гафгазда вә Орта Асијада битир. Көкүндә таннидләр вар вә гәдимдән дәри ашыланмасында истифадә едилир. Д.-ндан дәри вә халча сәнајеси үчүн сары, јашыл, чәһрајы вә гара рәнк алыныр. Декоратив биткидир.

ДӘВӘГУШУКИМИЛӘР (Struthioniformes)—тилсиз гушлар дәстәси. Ганадлары там инкишаф етмәмиш уча билмәјән димдији јасты гушлардыр. Д.-ин ајаглары јахшы инкишаф етмишдир, башы вә бојну ләләксиздир. Мөвчуд гушлар арасында ән ирисидир; һүнд. 2,44 *м*, чәкиси 136 *кг*-а гәдәрдир. Еркәјинин рәнки гара (гујруг вә ганадлары ағ), дишиләрининки исә гонур олур. Д.-ин вәтәни Африкадыр. Африка дәвәгушунда 2 бармаг, нанду (Чәнуби Америка) вә емуда (Австралија) исә 3 бармаг олур.

Нандулар Ҹәнуби Америка чөлләриндәки коллугларда, емулар Австралија вә Тасманијанын коллугларында мәскән салмышлар. 1941 илә гәдәр Сибирдә вә Әрәбистанда тәсадүф едилмиш

Африка дәвәгушу.

ССРИ-нин (Украјнадан Забајкалјеје гәдәр) степлләриндә газынты һалында тапылмышдыр. Әсасән, сәһра вә степлләрдә, адәтән дәстә (сүрү) илә јашајыр (һәр дәстәдә 5—6, бә'зән 30—40 дәвәгушу олур). Полигамдыр. Бир нечә диши дәвәгушунун һәр бири торпаг јуваја 6—8 јумурта (12,5—15 *см*) гојур. 5—6 һәфтә күрт јатырлар. Саатда 120 *км* гача билир. Әсасән, зоғ, тохум, мејвә, һәмчинин хырда һејванларла гидаланыр. Д. әввәлләр фермаларда (ләләкләринә көрә) јетишдирилирди; ССРИ-дә јарымәһлиләшдирилмиш Д. Асканија-Нова горуғунда сахланылыр. Д.-ын ләләкләриндән бәзәк үчүн истифадә едилир.

ДӘВӘДАБАНЫ (Tussilago) — мүрәккәбчичәклиләр фәсиләсиндән чохиллик от чинси. Көвдәсинин һүнд. 5—25 *см* олуб, үзәри гырмызымтыл-гонурумтул пулҹуғабәнзәр сых јарпагларла өртүлмүшдүр. Јарпағынын үстү чылпаг вә јашыл, алты ағ олуб кечә кими түклүдүр. Көкүмсову сүрүнәндир. Еркән јазда чичәкләјир, сонра көк боғазында јарпаглар инкишаф едир. Чичәкләри гызылы-сарыдыр. А д и Д. (T. farfara) адлы бир нөвү вар. Азәрб. ССР-дә дә бу нөв битир. Д. Аврасијанын мүлајим гуршағында, Шимали Африка вә Шимали Америкада јајылмышдыр; тарлаларда алаг кими дә битир. Јарпагларында селикли маддәләр, туссилјакин гликозиди, инулин олур. Јарпағынын чөвһәри тәнәффүс јолларынын хәстәликләри заманы бәлғәмкәтиричи васитә кими ишләдилир. Балверән биткидир.

ДӘВӘДӘЛЛӘЈИЛӘР (Mantodea вә ја Mantoptera)—јыртыҹы һәшәрат дәстәси; тараканкимиләрә јахындыр. Ән сәҹијјәви әламәти габаг ајагларында ову тутмаг үчүн гүввәтли тиканларын олмасыдыр. Өн дөш чох узанмыш вә башы һәрәкәтлидир; бу да овун һәрәкәтини изләмәјә имкан верир. Бир чох нөвүндә ганадлар там инкишаф етмиш олур; бә'зи нөвләриндә исә ганад рудимент һалындадыр, јахуд һеч јохдур. Әксәр Д.-ин бәдәни әтраф мүһитин рәнкинә ујғун олур вә мөвсүм әрзиндә дәјишә билир (мәс., битки өртүјү гурудугда) Әсасән, тропик вә субтропик өлкәләрдә јашајыр. 2000-дән чох, ССРИ-нин ҹ.-унда 20, о ҹүмләдән Азәрб. ССР-дә 8 нөвү вар. Ән чох јајыланы уз. 4—7 *см* олан а д и д ә в ә д ә л л ә ј и д и р (Mantis religiosa). Мүхтәлиф һәшәратларла гидаланыр; бә'зи нөвләри, һәтта хырда онурғалылара (кәртәнкәлә, гуш) һүҹум едир. Арылары, минимчиләри вә с. гырдығы үчүн бә'зи нөвләри зәрәрлидир.

ДӘВӘКИМИЛӘР (Camelidae) — дөјәнәкајаглылар (Tylopoda) јарымдәстәсиндән чүтдырнаглы көвшәјән һејван фәсиләси. Мүхтәлиф нөвләринин сујсунунун һүнд. 70—210 *см* олур. Бујнузсуздур. Үст додағы һачалыдыр. Д.-ин әтрафлары икибармаглыдыр (3 вә 4-ҹү бармаглар), јастығабәнзәр галынлашмыш дөјәнәкли дабаны вардыр; галан бармагларын галығы јохдур, ајагдарағы вә әлдарағы сүмүкләри бирләшмишдир. Д., гырмызы ган һүҹејрәләри овал формасында олан јеҝанә мәмәли һејвандыр (гушлар вә сүрүнәнләрдә олдуғу кими). 2 ҹинси вар: *дәвәләр* вә *ламалар*. Вәһши һалда гуанако, викун вә икиһүркүҹлү вәһши дәвәјә тәсадүф едилир. Д. Асија, Африка, Авропа вә Ҹәнуби Америкада јетишдирилир.

ДӘВӘЛӘР (Camelus) — *дәвәкимиләр* фәсиләсиндән (Camelidae) чүтдырнаглы көвшәјән һејван ҹинси. Ики нөвү вар: бирһүркүҹлү Д., јахуд д р о м е д а р (C. dromedarius) вә икиһүркүҹлү Д., јахуд б а к т р и а н (C. bactrianus). Бирһүркүҹлү Д.-ин сујсунунун һүнд. 210 *см*-дәк, рәнки күрән-боздур; икиһүркүҹлү Д.-ин сујсунунун һүнд. бир гәдәр кичик, рәнки түнд-гонурдур; сәһра вә гуру-бозгыр (чөл) зоналарында јашајыр. Башга көвшәјән һејванлардан фәргли оларaг Д.-ин үст чәнәсиндә ики кәсиҹи диши вар. Д. башга һејванларын пис једији вә ја әсла јемәдији сәһра биткиләри илә гидаланыр вә шор су да

Бирһүркүҹлү вә икиһүркүҹлү дәвәләр.

ичир. Д.-ин дөшүндә, биләјиндә, дирсәјиндә вә дизиндә дөјәнәкләр вар. Буна көрә дә гызмар (70°С-јә гәдәр) гумун үзәриндә дә узана билир. Јеткин көк Д.-ин һүркүҹләриндә 100—150 *кг*-дәк пиј олур вә бунун үчүн дә о бир нечә күн аҹ вә сусуз гала билир. Ајагдырнаглары кичикдир; Д. енли вә јумшаг пәнҹәсинә истинад етдији үчүн гум үзәриндә асан кәзир. Јеткин Д.-ин чәкиси 500—800 *кг*-дыр. Д. 2—3 иллијиндә чүтләшмәјә бурахылыр. Боғазлыг дөврү 13—14 ај чәкир. Д. ики илдән бир доғур. Д. ән күҹлү јүк вә гошгу һејваныдыр. Д.-дән сүд, әт вә јун алыныр. Бирһүркүҹлүләр илдә 2000 *кг* (арвана ҹинси 4000 *кг*-дан артыг) сүд, 2—4 *кг* јун, икиһүркүҹлүләр 75 *кг* сүд, 5—13 *кг* јун верир. Сүдүнүн јағлылығы 4,5—5,4%, әт чыхымы 50%-дир. Сүдүндән гымыз, јағ вә пендир, јунундан (85%-и тифтикдир) исә јүксәк кејфијјәтли трикотаж, јун парча, јорған вә с. һазырланыр. Ән чох јајылмыш дәвә хәстәликләри: трипанозомоз, инфлуенса, ехинококкоз, дәвә тауну, готурлуг вә с.

Азәрб.-да Д.-ин әсас ҹинс вә популјасијалары белә адланыр: икиһүркүҹлү Д.-ин еркәји буғур, дишиси һача маја, 1-ҹи нәслин мәләзләри нәр, пәсәрән маја вә и.а.

Археоложи материаллар бирһүркүҹлү Д.-ин е.ә. 3-ҹү миниллијин әввәлләриндә Мисирдә мә'лум олдуғуну көстәрир. Гәдим јәһудиләр е.ә. 2-ҹи миниллијин әввәлләриндә бирһүркүҹлү Д.-дән кениш истифадә етмишләр. Икиһүркүҹлү Д.-ин илк дәфә Монголустан вә Чиндә әһлиләшдирилдији еһтимал едилир. Д.-дән миник вә јүк һејваны кими Загафгазијада е.ә. 2-ҹи миниллијин 2-ҹи јарысындан, Азәрб.-да исә е.ә. 1-ҹи миниллијин әввәлләриндән истифадә етмәјә башламышлар. Дәвә 400—500 *кг* јүклә күндә 90—100 *км*-ә гәдәр јол кедә билир. Буна көрә дә Д.-и «сәһра кәмиси» адландырырлар. Д.-и тәк-тәк һалларда гошгу гүввәси кими дә ишләтмишләр. Д.-дән нәглијјат саһәсиндә 20 әсрин 20—30-ҹу илләринәдәк истифадә олунмушдур.

Әд.: Б у н ј а д о в Т. Ә., Азәрбајҹанда малдарлығын инкишафы тарихиндән, Б., 1969; Б о г о л ю б с к и й С. Н., Происхождение верблюдов, Алма-Ата, 1929; Верблюдоводство, М., 1975.

ДӘВӘЛИДАҒ—Азәрб.ССР-дә палчыг вулканы. Ҹејранкечмәз депрессијасынын г. јамаҹында, Умбакы нефт јатағындан ш. вә ҹ.-ш.-дәдир. Морфоложи ҹәһәтдән шм.-г.-дән ҹ.-ш.-ә узанан ики јүксәкликдән ибарәтдир. Үзәриндә сон ики пүскүрмәни сәҹијјәләндирән ики палчыг дили мүшаһидә едилир.

ДӘВӘЛИЛӘР, д ә в ә л у—Иран Азәрб.-ында (әсасән Гарадағ маһалында) јашајан түркдилли тајфа, *гаҹарларын* бир голу. Малдарлыг вә әкинчиликлә мәшғул олурлар. Гаҹарлар сүлаләси [1796—1925] дөврүндә сијаси вә игтисади һәјатда мүһүм рол ојнамышлар.

ДӘВӘОТУ (Corispermum)—тәрәчичәкләр фәсиләсиндән бириллик битки ҹинси. Әсасән алчагбојлу, будаглы отлардыр; јарпаглары хәтвары, чичәкләри хырда вә көркәмсиздир; икиҹинсијјәтлидир. Мејвәси тохумҹадыр. Аврасијада битән 60-дәк нөвү вар; јалныз бир нечә нөвү Шимали Америкада мә'лумдур. ССРИ-дә 30-дәк нөвү гумлугларда, бә'зән Аврора һиссәсиндә, чај, көл вә дәнизләрин (башлыҹа оларaг ҹ.-да вә ҹ.-ш.-дә) саһилләриндә, Гафгазда, Сибирдә, Орта Асијада вә Узаг Шәргдә јајылмышдыр. Азәрб.ССР-дә Гафгаз Д. вә Шәрг Д. нөвләри битир. Бә'зи нөвләрини дәвәләр, гојунлар вә кечиләр јахшы јејир.

«ДӘ'ВӘТ-ГОЧ»—легал болшевик гәзети. «Һүммәт» с.-д. групу вә РСДФП Бакы тәшкилаты ермәни бөлмәсинин органы. Илк нөмрәси 1906 ил мајын 26-да Бакыда Азәрб. вә ермәни дилләриндә нәшр едилмишдир. Ҹәми 19 нөмрәси чыхмышдыр. Сонунҹу нөмрә 1906 ил августун 6-да бурахылмышдыр. «Д.-Г.»-ун һәр нөмрәси 4 сәһифәдә (2-си Азәрб., 2-си ермәни дилиндә) чыхмышдыр. М. Әзизбәјов, П. А. Ҹапаридзе, М. Г. Меликјан, С. М. Әфәндијев, В. Радус-Зенкович, П. Н. Мнатсаканјан («Пјер») вә б. гәзетин нәшриндә фәал иштирак етмишләр. «Д.-Г.» халглар достлуғу идејасыны тәблиғ етмиш, чаризмин вә буржуазијанын Загафгазијада төрәтдији милли гырғына гаршы мүбаризәдә фәал рол ојнамышдыр. «Д.-Г.» РСДФП Програмыны дәрҹ етмиш (Азәрб. дилиндә), «Халга консти-

тусија нә үчүн лазымдыр» китабчасыны (Азәрб. вә ермәни дилләриндә) бурахмышдыр. «Д.-Г.»-да С. М. Әфәндијев, С. Мусәви, М. Гәһрәманјан, Ф. Көчәрли вә б. мүәллифләрин јазылары илә јанашы, мүнтәзәм олараг фәһлә вә кәндлиләрин мәгаләләри, мәктублары вә с. дәрҹ олунурду. Газет «Азәрбајҹан вә ермәни ана вә бачыларымыза», «Редаксијадан», «Охуҹулара», «Бир тә'тил барәдә», «Доғру јол» кими мәгаләләрдә пролетар бејнәлмиләлчилијинин Ленин принсипләрини тәблиғ вә мүдафиә едирди. «Д.-Г.» 1906 илдә «зәрәрли истигамәтинә көрә» бағланмышдыр.

ДӘВӘТИКАНЫ, ј а ғ т и к а н (Alhagi) — пахлалылар фәсиләсиндән битки ҹинси. Чох шахәләнмиш тиканлы, хырда јарпаглы, јарымкол вә ја чохиллик отдур. Һүнд. 40—120 *см*-дир. Чичәкләри јарпаг голтуғундан чыхан тиканларын учунда јерләшир. Ләчәкләри гырмызы вә ја чәһрајыдыр. Аврасијанын вә Шимали Африканын сәһра вә јарымсәһраларында 7, ССРИ-дә Орта Асија, Һәштәрхан вил. вә Гафгазда 5, о ҹүмләдән Азәрб. ССР-дә 2 нөвү—а д и Д. (Apseudoalhagi) вә И р а н Д. (A. persarum) јајылмышдыр. Дәвә вә кечиләр үчүн јахшы јемдир; гураг р-нларда башлыҹа балверәнбиткидир. Гумун бәркидилмәси үчүн истифадә олунур.

ДӘВӘЧИ—Азәрб.ССР-ин Дәвәчи р-нунда чај. Уз. 45 *км*, һөвзәсинин саһ. 239 *км²*-дир. Јан силсиләдән (1530 *м* һүнд.-дән) башланан Пирәбәдил вә Заһлыг чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Ағзыбирчала көлүнә төкүлүр. Әсасән, јағыш сују илә гидаланыр. Самур-Дәвәчи овалығында сувармада кениш истифадә олундуғундан сују чох вахт мәнсәбинә чатмыр.

ДӘВӘЧИ (1944 иләдәк Д ә в ә ч и-б а з а р)—Азәрб. ССР-дә шәһәр (1944—61 илләрдә шәһәр типли гәс.). Дәвәчи р-нунун мәркәзи. Бакы—Москва д.ј.-нда ст. Бакыдан 120 *км* аралы, Бакы—Дәрбәнд шосе јолу кәнарында, Дәвәчи чајынын саһилиндә, дағ әтәјиндәдир.

Дәвәчи шәһәринин үмуми көрүнүшү.

Халча е'малатханасы, д.ј. нәгл. мүәссисәләри, респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н шө'бәси, 4 үмумтәһсил мәктәби, 4 күтләви китабхана, мәдәнијјәт еви, кинотеатр, мәркәзи р-н хәстәханасы вә с. вар.

ДӘВӘЧИ РАЈОНУ—Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. 1963 илдә ләғв едиләрәк әразиси Абшерон р-нуна верилмиш, 1965 илдә јенидән мүстәгил р-н олмушдур. Саһ. 1739 *км²*. Әһ. 59,9 мин (1978, 1 јанвар). Р-нда 2 шәһәр, 1 фәһлә гәс., 103 кәнд вә б. јашајыш мәнтәгәләри вар (1978, 1 јанвар). Мәркәзи Дәвәчи ш.-дир.

Тәбиәт. Д.р. Бөјүк Гафгазын шм.-ш.-индәдир. Ш.-дә Хәзәр дәнизи илә әһатә олунур. Сәтһи, әсасән, дағлыгдыр (Баш Гафгаз силсиләсинин голлары, Јан силсиләнин ч.-ш. гуртараҹағы). Хәзәрјаны овалыг һиссә (Самур-Дәвәчи овалығы) океан сәвијјәсиндән 28 *м*-дәк ашағыдыр, ч.-г.-дә һүнд. 2220 *м*-ә јахындыр (Дүбрар д.). Палчыг вулканлары вар. Дағлыг һиссәдә Табашир, Палеокен вә Неокен, овалыгда Антропокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. Фајдалы газынтылары: нефт, чынгыл, гум. Мүаличә әһәмијјәтли минерал су чыхыр (*Галаалты*). Иглими овалыг вә дағәтәји јерләрдә мүлајим исти, гураг субтропик, дағлыг јерләрдә мүлајим сојугдур. Орта темп-р јанварда овалыгда 1,5°С-дән дағлыг јерләрдә —4°С-јә, ијулда мувафиг олараг 25 вә 14°С-јә гәдәрдир. Јај гураг кечир. Иллик јағынты 300—650 *мм*. Чајлары (Килкилчај, Атачај вә с.) Хәзәр һөвзәсинә аиддир. Вәлвәлә чајы р-нун шм. сәрһәдиндән ахыр. Сувармада кениш истифадә олундуғундан бә'зи чајларын сују мәнсәбә чатмыр. Хәзәр дәнизи саһилиндә ширин сулу *Ағзыбирчала көлү* вар. Дағлыг саһәдә гәһвәји дағ-мешә, дағ шабалыды, шабалыды вә ачыг шабалыды, овалыгда шоракәтвары боз-гонур вә с. торпаглар, дәниз саһилиндә гумлуглар јајылмышдыр. Әсас битки өртүјү коллу вә сејрәк мешәли чәмәнликләрдән, јовшанлы вә јовшанлы-шоранотлу јарымсәһралардан ибарәтдир. Дағлыг саһәдә мешәләр (саһ. 15,3 мин *һа*, 1977) вар. Һејванлары: ајы, чанавар, түлкү, боз довшан, чөлсичаны вә с. Гушлардан гырговул, кәклик, кејәрчин, гарагарын бағрыгара, су гушлары вә с. вар.

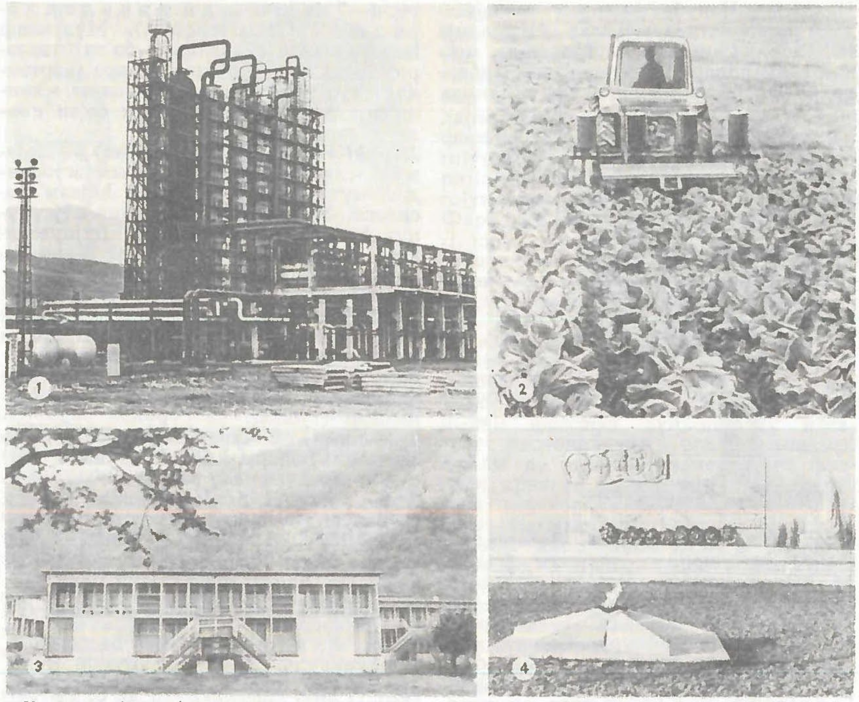
Әһали. Орта сыхлыг 1 *км²*-дә 34,4 нәфәрдир. Дүзәнлик вә дағәтәји саһәдә әһали сыхдыр. Ири јашајыш мәнтәгәләри Дәвәчи вә Сијәзән ш.-ләридир.

Тәсәррүфат. Сәнајесиндә нефтчыхарма («Сијәзәннефт» Нефт вә Газчыхарма Идарәси) мүһүм јер тутур. Р-нда газ е'малы мүәссисәси, халча е'малатханасы, респ. к.т. техникасы бирлијинин шө'бәси, илкин шәраб е'малы мүәссисәләри вә с. вар. Р-нда шәрабчылыг сәнајеси истеһсалат-аграр бирлијин вә мешә тәсәррүфаты јарадылмышдыр.

К.т.-нын әсас саһәси тәрәвәзчилик, мејвәчилик, үзүмчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгдыр. 15 с-з вар (1978). Р-нда к.т.-на јарарлы торпаглар 84,4 мин *һа*-дыр (1977). Бунун 20,9 мин *һа*-ы шум јери, 5,3 мин *һа*-ы чохиллик биткиләр, 5,6 мин *һа*-ы динчә гојулмуш торпаглар, 6,9 мин *һа*-ы бичәнәкләр, 45,7 мин *һа*-ы отлаглардыр. 19,6 мин *һа* экин саһәсинин 63%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр (әсасән, буғда, арпа), 11%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри (әсасән, тәрәвәз) вә гисмән картоф, 26%-индә исә јем биткиләри әкилир (1977). Р-нда тумлу вә чәјирдәкли мејвәләр јетишдирилир. Үзүмчүлүк (3,8 мин *һа*) инкишаф етдирилир. Самур—Абшерон каналы Д.р. әразисиндән кечир. Суварылан торпаглар 16,5 мин *һа*-дыр (1977). С-зларда 13,2 мин гарамал (о ҹүмләдән 4,1 мин инәк вә чамыш), 10,4 мин давар вар (1978). Донузчулуг вә гушчулугла мәшғул олунур.

Нәгл., әсасән, д.ј. (Бакы—Москва) вә шосе јоллары (әсасән, Бакы—Дәрбәнд) иләдир. Бору нәгл. инкишаф етдирилир. Сијәзәндән Сумгајыт вә Дәвәчи ш.-ләринә газ кәмәрләри чәкилмишдир. Шоллар (Хачмаз р-ну)—Бакы су кәмәри Д.р. әразисиндән кечир.

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Р-нда 11 мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәсиндә 664 ушаг тәрбијә алыр. 69 үмумтәһсил мәктәбиндә (17 ибтидаи, 29 сәккизиллик, 23 орта) 16 076 шакирд охујур (1977/78). Өлкәшүнаслыг музеји,

Дәвәчи рајону. 1. Сијәзән газ е'малы заводу. 2. Күјбышев адына совхозда кәләм бечәрилмәси. 3. Галаалты кәнди. Санаторија бинасы. 4. Дәвәчи шәһәри. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә.

Гәзәнфәр Мусабәјовун ев музеји, 55 китабхана, мәдәнијјәт еви, 41 клуб, 21 киногурғу вар (1975).

Д.р.-нун гәдим ме'марлыг абидәләриндән Сәдан к. јахынлығында Гара-Дундур истеһкамы (14 әср), Чархан к.-ндә *Чыраггала*, Сијәзәндә Хәлил түрбәси (18 әср) мүһафизә олунмушдур.

Азәрб. КП Дәвәчи Рајон Комитәсинин вә Рајон ХДС Ичраијјә Комитәсинин органы «Гуручу» гәзети (әввәлләр «Јүксәлиш» ады илә) 1932 илдән нәшр едилир. 1966 илдән индики ады илә һәфтәдә үч дәфә чыхыр. Јерли радиоверилишләри редаксијасы 1967 илдән фәалијјәт көстәрир. Д.р.-нда телевизија верилишләринә бахырлар.

1977 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Д.р.-нда 280 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 47,9 чарпајы) 5 хәстәхана мүәссисәси, 32 фелдшер-мама мәнтәгәси, санитар-епидемиоложи ст., 49 һәким, 224 орта тибб ишчиси, о чүмләдән 83 мама вар. Галаалты курорту Д.р. әразисиндәдир.

ДӘВӘЧИЛИК — һејвандарлыг саһәләриндән бири. Дәвә јетишдирмәк вә ондан истифадә етмәклә мәшғул олур. Д. сәһра јарымсәһра вә гуру чөл зоналарында инкишаф етмишдир. ССРИ-дә бирһүркүчлү (дромедар) вә икиһүркүчлү (бактриан) дәвә нөвләри јетишдирилир. Бирһүркүчлүләр исти иглимә (Түр.ССР, Тач. ССР, Өзб. ССР), икиһүркүчлүләр исә сәрт, шахталы гыша (Газах. ССР, Калмык МССР, Тува МССР, Һәштәрхан, Волгоград вә Чита вил.-ләри) ујғунлашмышдыр. ССРИ-дә икиһүркүчлүләрдән к а л м ы к, г а з а х вә м о н г о л чинсләри, бирһүркүчлүләрдән исә а р в а н а чинси јетишдирилир. Калмык бактрианлары ән ири вә гүввәтли дәвәләр сајылыр. Өлчүсүнә, күчүнә вә дөзүмлүјүнә көрә фәргләнән бирһүркүчлү вә икиһүркүчлү дәвәләрин һибридләри кениш јајылмышдыр. Еркәк һибридләр ахталаныр, дишиләр башланғыч формаларындан биринин еркәкләри илә чүтләшдирилир. ССРИ-дә дәвәләрин иш вә мәһсулдарлыг (әт, сүд, јун) кејфијјәтләрини јахшылашдырмаг саһәсиндә дамазлыг иши дәвә з-дларында апарылыр. Д.-ин вахтилә әсас нәглијјат васитәси кими инкишаф етдији р-нларда механикләшдирмә илә әлагәдар дәвәләрдән истифадә хејли азалмышдыр. ССРИ-дә 263,6 мин дәвә, о чүмләдән 99,3 мини фәрди тәсәррүфатда (1 јанвар, 1970) гејдә алынмышдыр. Д. Африка вә Асија өлкәләриндә инкишаф етмишдир.

ДӘГИГ ТӨКМӘ—јүксәк сәтһ тәмизлијинә вә өлчү дәгиглијинә наил олмаға имкан верән төкмә истеһсалы үсулу. Бу үсул адәтән кәсмә үсулу илә чәтин е'мал олунан јүксәклекирләнмиш, одадавамлы, чәтинәријән вә дикәр нөв хүсуси әринтиләрдән детал вә һиссәләр алмаг үчүн тәтбиг едилир. Белә деталлардан бөјүк сүр'әтлә вә јүксәк тәзјиг алтында ишләјән мүасир машынларда истифадә олунур. Кениш јајылмыш Д.т. үсулларындан әридилән моделләрә төкмәни, тәзјиг алтында төкмәни вә с. көстәрмәк олар. Д.т. үсуллары илә галынлығы 0,1 *мм*-дән чох вә ағырлығы 100 *кг*-а гәдәр олан төкмәләр һазырланыр. Д.т. алмаг үчүн *кокил* васитәсилә төкмә, вакуумда сорма илә төкмә вә с. үсуллар да кениш тәтбиг едилир.

Əд.: Г а с ы м з а д ә Н. Һ., Металлар вә башга конструксија материаллары технолокијасы, Б., 1975; Точное литье. Сб., под ред. Г. П. Борисова, Киев, 1970.

ДӘГИГӘ—1) заманын системдәнкәнар ваһиди; *дәг* илә ишарә олунур. 1 *дәг*=60 *сан*=1/60 *саат*=1/1440 күн; 2) б у ч а г ваһиди. 1 *дәг*=1/60 *дәрәчә*. Бу,...' илә ишарә едилир; м е т р и к Д. дүз бучағын $1/10^4$ һиссәсидир вә ...° илә көстәрилир.

ДӘГИГИ (دقیقی) Әбу Мәнсур Мәһәммәд ибн Әһмәд (?—тәгр. 977) —фарс вә тачик шаири. Доғма адәт вә ән'әнәләри тәблиғ етмәклә Хилафәт асылылығындан хилас олмаға чәһд көстәрән шуубијјә һәрәкатынын нүмајәндәсидир. Орта әср мүәллифләриндән Өвфинин «Лүбаб әл-әлбаб» вә Әсәди Тусинин «Луғати-фурс» әсәрләриндә Д.-нин һәјаты һаггында чүзи мә'лумат, гәсидә вә гәзәлләриндән нүмунәләр верилмишдир. 958 илдә Самани сәркәрдәси Әбу Мәнсурун шәрәфинә «Күштасбнамә» әсәрини јазмышдыр. Бу әсәр әдәбијјат тарихиндә «Шаһнамеји-Мәнсур» ады илә дә мә'лумдур. Јарымчыг галмыш 988 бејтлик бу әсәри Фирдовси Д.-нин мүәллифлијини көстәрмәклә өз «Шаһнамә»-синә дахил етмишдир. Д.-нин гәзәл вә гәсидәләри бәдии тәсвир васитәләри илә зәнкиндир. Ше'рләрини илк дәфә алман шәргшүнасы К. Ете топламыш вә тәрчүмә етмишдир.

Əсәри: Стихи, в кн.: Поэзия народов СССР IV—XVIII веков, М., 1972.

Əд.: Б е р т е л ь с Е. Э., История персидско-таджикской литературы, М., 1960.

ДӘГИГЛИК СИНИФЛӘРИ (м а ш ы н г а ј ы р м а д а) — мә'мулатын (деталын) һазырланмасында дәгиглик характеристикасы; стандартларда мүәјјән едилән *мусаидә* гијмәти илә тә'јин едилир вә сыра нөмрәси илә ишарә олунур. Мәс., диаметри 1-дән 500 *мм*-ә гәдәр олан мә'мулат үчүн үмумиттифаг стандартларынын мусаидәләр системиндә 10 дәгиглик синфи вар. Д.с. өлчүләринин мусаидәси артан гајдада нөмрәләнмишдир: 1; 2; 2а; 3; 3а; 4; 5; 7; 8; 9 (јәни номинал өлчүнүн мусаидәси 1-чи дәгиглик синфиндә аз, ондан сонракы Д.с.-ндә чохдур). 1-чи синифдән дә дәгиг синифләр мүәјјән едилмишдир. Бу Д.с.-нин мусаидәси азалан гајдада нөмрәләнир: 0,9, 0,8...,0,2 (јәни номинал өлчүнүн мусаидәси 0,9 дәгиглик синфиндә чох, ондан сонракы Д.с.-ндә аздыр); бунлар өлчү васитәләри вә хүсусилә дәгиг бирләшмәләрин деталлары үчүндүр. Бејнәлхалг стандартлашма тәшкилаты системиндә 18 әсас дәгиглик синфи мөвчуддур: 01; 0; 1; 2,...16 (онлара бә'зән квалитет дә дејилир).

ДӘГИГЛИК СИНФИ (ө л ч м ә т е х н и к а с ы н д а)—өлчмә васитәләринин, онларын дәгиглијинә тә'сир едән әсас вә әлавә хәталар үчүн дөвләт стандартлары илә мүәјјән олунмуш һәдләри көстәрән үмумиләшдирилмиш характеристикасы. Бу һәдләрдән асылы олараг өлчмә васитәләри мүхтәлиф Д.с. групларына дахил едилир. Мүәјјән Д.с.-ндән олан чиһазла апарылан өлчмә әмәлијјатынын вердији хәта һәмин Д.с. көстәричисиндән артыг олмајачагдыр. Өлчмә әмәлијјатынын дәгиглијинә олан тәләбата көрә дә мүвафиг Д.с.-ндән олан өлчмә васитәси сечилмәлидир. Өлчмә васитәләринин дәгиглијинә олан тәләбат вә Д.с.-нин ишарәләри мүвафиг стандартларла мүәјјән едилир.

ДӘДӘ БӘЈ (әсл ады А б д а л б ә ј; ?—тәгр. 1513 вә ја 1514, Әрдәбил)—Сәфәви сәркәрдәси, әмир үл-үмәра. Зүлгәдәр тајфасындан иди. Ағгојунлу һөкмдары Рүстәмин [1492—97] тә'гибиндән Киланда кизләнән кәләчәк Сәфәви һөкмдары Исмајылын једди ән јахын мәсләһәтчи вә көмәкчиләриндән бири олмушду. Д.б. гызылбашларын Ширвана һүчумунда (1500), Ширваншаһ Фәррух Јәсарын [1462—1500] мәғлуб едилмәсиндә, Бакы вә Күлүстан галаларынын мүһасирәсиндә, һәмчинин 1501 илдә Нахчыван јахынлығында Ағгојунлу Әлвәнд Мирзәнин мәғлубијјәтә уғрадылмасында фәргләнмишди. Д.б. 1501 илдә Исмајылын Тәбриздә шаһ е'лан едилмәсиндә мүәјјән рол ојнамыш, 1502—03 илләрдә исә Ағгојунлу султаны Мурада гаршы дөјүшләрдә икидлик көстәрмишди. Д.б. 1505—11 илләрдә Сәфәвиләр дөвләтиндә *горчибашы* олмушду. 1510 илдә Сәфәвиләр дөвләтинә бирләшдирилән Мәрв ш.-нин идарәси Д.б.-ә тапшырылмышды. 1512/13 илдә өзбәк ханы Үбејдулланын Һерата һүчуму заманы горхаглыг көстәрәрәк шәһәри дөјүшсүз тәрк етдији үчүн I Шаһ Исмајыл ону бүтүн рүтбә вә вәзифәләриндән мәһрум етмишди.

Əд.: Э ф е н д и е в О. А., Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века, Б., 1961; Ш а р а ф х а н и б н Ш а м с а д д и н Б и д л и с и, Шараф-наме, т. 2, М., 1976.

«ДӘДӘ ГОРГУД» — бах *«Китаби-Дәдә Горгуд»*.

ДӘДӘКҮНӘШ — Азәрб.ССР Шамахы р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* шм.-г.-дә, Шамахы—Дәмирчи шосе јолундан 6 *км*, Ағсу чајынын сол саһилиндән 3 *км* аралы, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 360 (1977); бағчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси, доғум еви вар.

Еркән орта әсрләрә аид мәгбәрәнин харабалығы Д.-дәдир. Јерли әһали Д.-и «Пири - Султан Дәдәкүнәш» дә адландырыр. Мәгбәрә ики отагдан ибарәтдир; вахтилә күнбәзи дә олмушдур. Мәгбәрәдән тапылмыш китабәјә көрә мәгбәрә Дәдәкүнәш (шаир Әфзәләддин Хаганинин әмисинин ләгәби) нәслиндән Шејх Дәдәгулунун оғлу Шејх Мәһәммәдә мәхсус олмушдур. Зәнкин тәбиәти вә мүаличә сулары илә мәшһур олан Д.-дә рәвајәтләрә көрә орта әсрләрдә мәшһур елм мәркәзләриндән бири јерләшмишди.

ДӘДӘЛИ—Азәрб.ССР Фүзули р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 3 *км* ч.-да, Фүзули—Чәбрајыл шосе јолу кәнарында, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 610 (1977); әкинчилик, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ДӘДӘЛИ—Азәрб. ССР Хачмаз р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 20 *км* шм.-да, Бакы—Москва д.ј.-ндан вә Бакы—Дәрбәнд шосе јолундан 5 *км* аралы, Гусар чајынын сол саһилиндә, Самур-Дәвәчи овалығындадыр. Әһ. 792 (1977); тәрәвәзчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар,

ДӘЗКАҺ (т е х н и к а д а) — мүхтәлиф материаллары е'мал едән машын; бә'зән бу вә ја башга истеһсалатда тәтбиг едилән тутучу (сахлајычы) гурулуш. Металкәсән, даш е'малы вә с. дәзкаһлары мөвчуддур; тохучулуг сәнајесиндә тохума дәзкаһлары тәтбиг едилир. Идарә олунмасына көрә Д.-лар дөрд група ајрылыр: ади, јарымавтомат, автомат вә програмла идарә олунан. Ади Д.-лар әл илә идарә едилир; јарымавтомат вә програмла идарә олунан Д.-ларда фәһлә анчаг просесин әввәлиндә вә ахырында иштирак едир; автомат Д.-лара исә фәһлә анчаг нәзарәт едир.

ДӘЗКАҺ ИНЧӘСӘНӘТИ — бојакарлыг, һејкәлтәрашлыг вә графика әсәрләрини билдирән термин. «Д.и.» термини үзәриндә Д.и. әсәри јарадылан «дәзкаһ» (мәс., бојакарлыгда молберт адланыр) сөзүндән әмәлә кәлмишдир. Интибаһ дөврүндә вә хүсусилә 19 әсрдә кениш јајылмышды.

ДӘЗКАҺБАШЫ — Азәрб.-да Сәфәвиләр дөврүндә сәнәткарлардан топланылан верки. Әсасән Тәбриз, Гарабағ, Ширван бәјләрбәјиликләриндә јајылмышды. Халы, халча, килим вә с. тохујан сәнәткарлардан дәзкаһларын сајына көрә илдә бир дәфә Д. алынырды. Феодалларын шәхси е'малатханаларында ишләјән сәнәткар тохучулар Д.-дан азад идиләр. Мәнбәләрдә Шаһ Аббас дөврүндә Ширванын бир сыра к.-ләриндә тохучулугла мәшғул олмајан әһалидән дә зорла Д. алындығы гејд олунур.

Әд.: М у с ә в и Т. М., Бакы тарихинә даир орта әср сәнәдләри, Б., 1967; П е т р у ш е в с к и й И. П., Очерки из истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1949.

ДӘЗКАҺГАЈЫРМА — машынгајырманын әсас саһәси; х.т.-нын бүтүн саһәләри үчүн метал вә ағач е'мал едән дәзкаһлар, автомат вә јарымавтомат хәтләр, машын, аваданлыг, металдан вә дикәр конструксијалы материаллардан мә'мулат һазырламаг үчүн комплекс автоматлашдырылмыш истеһсал васитәләри, дәмирчи-прес, төкмә вә ағач е'малы аваданлығы бурахылыр.

Дүнјада илк дәфә механики суппорту вә дәјишдирилә билән дишли чархлар дәсти олан дәзкаһ 1738 илдә Русијада јарадылмышдыр. Лакин бу ихтира сонралар кениш тәтбиг олунмамышдыр. 18 әсрин сонунда Б. Британијада машынлы истеһсалын инкишафы нәтичәсиндә 1790 илдә механики суппорту олан дәзкаһ һазырланды. Сонралар металкәсән дәзкаһларын әсас нөвләри Алманијада, Франсада вә дикәр өлкәләрдә јарадылды. Русијада метал е'малы дәзкаһларынын истеһсалы үзрә илк мүәссисә 1790 илдә Петербургда тәшкил олунмушдур. 1913 илдә Русијада 1,8 мин әдәд металкәсән дәзкаһ бурахылмышды. Совет һакимијјәти илләриндә Д., әслиндә, јенидән јарадылмышдыр. Мүһарибәдән әввәлки бешилликләрдә хејли Д. з-длары (Краматорскда, Кијевдә, Харковда, Москвада вә с.) тикилмишдир. 1941 илдә ССРИ-дә 37 ихтисаслашдырылмыш Д. з-ду варды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Д. мүдафиә әһәмијјәтли мәһсуллар истеһсалына кечирилди. Новосибирскдә вә с.-дә бөјүк Д. з-длары јарадылды. Мүһарибәдән сонра мөвчуд Д. з-длары јенидән гурулду, бөјүк мүәссисәләр јарадылды, јени металкәсән дәзкаһ нөвләри истеһсалына башланды. РСФСР-дә, Укр.ССР, Лит. ССР, Ерм.ССР вә б. мүттәфиг респ.-ларда биринчи дәрәчәли з-длары, чохлу конструктор бүролары, елми-тәдгигат тәшкилатлары олан Д. мәркәзләри јарадылмышдыр.

С С Р И-дә м е т а л к ә с ә н д ә з к а һ и с т е һ с а л ы, м и н ә д ә д л ә.

1913	1928	1940	1950	1960	1970	1977
1,8	2,0	58,4	70,6	155,9	202,2	236

ССРИ-дә машынгајырма вә метал е'малы үчүн комплекс автомат, автомат вә јарымавтомат хәтләр истеһсалы да хејли инкишаф етмишдир. Д.-нын сүр'әтли инкишафы нәтичәсиндә ССРИ-дә әһәмијјәтли техники-истеһсал потенсиалы (металкәсән дәзкаһлар паркы шәклиндә) јарадылмышдыр. ССРИ Д.-сы мүасир металкәсән дәзкаһлар истеһсалына көрә дүнјада илк јерләрдән бирини тутур.

Азәрб.ССР-дә Д.-нын јаранмасы Бакы дәзкаһгајырма з-дунун истифадәјә верилмәси (1975) илә бағлыдыр. Һәмин з-дда електрокимјәви маркалама дәзкаһы, сынмыш аләти чыхартмаг үчүн импулс дәзкаһы вә с. истеһсал олунур.

Д. д и к ә р с о с и а л и с т ө л к ә л ә р и н д ә дә мүвәффәгијјәтлә инкишаф едир. 1976 илдә АДР-дә 21 300, БХР-дә 14 400, Мач.ХР-да 13 300, ПХР-дә 32 300, РСР-дә 29 900, ЧССР-дә 29 700 әдәд металкәсән дәзкаһ истеһсал олунмушдур. Д. к а п и т а л и с т ө л к ә л ә р и н д ә н ән чох АБШ, АФР, Јапонија, Франса, Б. Британија вә Италијада инкишаф етмишдир. 1973 илдә АБШ-да 251,5, АФР-дә 155,9, Б. Британијада 56,1, Франсада 26,4 мин әдәд, 1976 илдә Јапонијада 119 мин әдәд металкәсән дәзкаһ истеһсал едилмишдир.

Әд: А й з е н ш т а д т Л. А., Ч и х а ч е в С. А., Очерки по истории станкостроения СССР, М., 1957; Р о з е н ф е л ь д Я. С., К л и м е н к о К. И., История машиностроения СССР (С первой половины XIX в. до наших дней), М., 1961; П р о к о п о в и ч А. Е., Технический прогресс в станкостроении СССР, М., 1967; Экономика станкоинструментальной промышленности, М., 1972; К о с т о у с о в А. И., Задачи развития производства автоматического оборудования, «Вестник машиностроения», 1973, № 11; П о л я к о в Д. И., Технический прогресс в станкостроении на основе специализации, М., 1976.

ДӘЈӘ—мүвәггәти јашајыш мәнзили. Чубуглары мүхтәлиф формада јерә басдырыр, јухары учларыны әјиб чарпазлашдырырлар. Сонра бир нечә јердән иплә бәрк бағланыр. Д.-нин үстүнү, әсасән, кечә илә өртүр, әтрафы бојунча ичәријә сел кечмәмәси үчүн гарым ачылыр, јанларына исә чәтән (гарғы, чубуг вә с.-дән һөрүлмүш) чәкирләр. Азәрб.-ын бә'зи р-нларында малдарлар инди дә Д.-дән истифадә едирләр. Бә'зи зоналарда мал-гара сахланан јерә дә Д. дејилир. Д. көчәри малдарлыгла әлагәдар тәгр. е.ә. 3-чү минилликдән истифадә едилмишдир.

ДӘЈӘГАРАБУЛАГ — Азәрб.ССР Кәдәбәј р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 9 *км* ч.-да, Шамхор чајынын сол саһилиндән 4 *км* аралы, Шаһдағ силсиләсинин (Кичик Гафгаз) әтәјиндәдир. Әһ. 1031 (1977); картофчулуг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә кәндли кәнчләр мәктәби, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ДӘЈӘР — әмтәә истеһсалчыларынын әмтәәдә тәчәссүм олунмуш вә маддиләшмиш ичтимаи әмәји. Д. шејин ичтимаи хүсусијјәтидир. Д. истеһсалда јараныр вә мүбадилә заманы тәзаһүр едир. Мүбадилә олунан әмтәәләр бирбириндән истеһлак Д.-инә көрә фәргләнирләр, лакин онларын бир үмуми хүсусијјәти—әмәк мәһсулу олмаг хүсусијјәти вар; онларын истеһсалына әмәк сәрф олунмушдур вә бу да онларын Д.-ини тәшкил едир. Бир әмтәәнин дикәр әмтәә илә мүбадилә олундуғу мүәјјән нисбәт мүбадилә Д.-и адланыр. Беләликлә, Д. заһирән мүбадиләдә, јә'ни мүбадилә Д.-индә үзә чыхыр, әмтәәнин истеһлак Д.-и (әшјанын фајдалылығы) мүбадилә Д.-ини тәмсил едир. Әмтәә Д.-инин һәчми онун истеһсалына сәрф олунан ичтимаи зәрури әмәјин мигдары илә мүәјјән едилир вә *иш вахты* илә өлчүлүр. Мүхтәлиф әмтәә истеһсалчысы ејни чүр әмтәә истеһсалына ејни мигдарда әмәк (вахт) сәрф етмәдијинә көрә, әмтәәләр мүхтәлиф фәрди Д.-ә маликдир. Лакин бир һалда ки, Д. ичтимаи әмәји тәчәссүм етдирир, онда ичтимаи (базар) Д.-ин һәчми дә фәрди әмәк сәрфи илә мүәјјән олуна билмәз. Ичтимаи Д. ичтимаи зәрури иш вахты илә, јә'ни әмтәәнин һазырланмасына сәрф олунмуш вахтла мүәјјән олунур. Хүсуси мүлкијјәт шәраитиндә әмтәә мүбадиләсиндәки нисбәт рәгабәт мүбаризәси просесиндә ичтимаи зәрури әмәк сәрфи (иш вахты) илә кортәбии тәнзимләнир. Д.-ин һәчминә әмәјин мүрәккәблији дәрәчәси дә тә'сир көстәрир. Д.-ин һәчми *садә әмәк* сәрфи илә өлчүлүр. Мүхтәлиф әмтәәләрин мүбадиләси просесиндә *мүрәккәб әмәјин* бүтүн нөвләринин садә әмәјә редуксијасы баш верир. Нәтичәдә мүрәккәб әмәк чохлу мигдарда садә әмәк кими ифадә олунур вә мүбадилә заманы мүрәккәб әмәјин һәр бир сааты хејли мигдарда садә әмәјә бәрабәр тутулур.

Әмәк Д. нәзәријјәсинин әсасыны У. *Петти*, А. *Смит* вә Д. *Рикардо* гојмушлар. Лакин бу нәзәријјәни елми чәһәтдән К. Маркс әсасландырмышдыр. Буржуа вулгар сијаси игтисады әмәк Д. нәзәријјәсини һәмишә тәкзиб етмәјә чалышмыш вә чалышмагдадыр. Буржуа игтисадијјат елминдә, мәс., мүбадилә Д.-ини истеһлак Д.-инин тәзаһүрү кими изаһ етмәк мејли кениш јајылмышдыр. Бу консепсијаја көрә әмтәәнин мүбадилә нисбәтини ичтимаи әмәк сәрфи дејил, гуја әмтәәнин истеһлак Д.-и мүәјјән едир (бах *Фајдалылыг һәдди нәзәријјәси*). Нисбәтән чох јајылмыш дикәр Д. нәзәријјәсинә көрә Д. истеһсалын үч амилинин (әмәк, капитал вә торпаг) фәалијјәтинин нәтичәсидир (бах *Мәһсулдарлыг нәзәријјәләри*). Әслиндә

исә әмтәә истеһсалына сәрф олунмуш ичтимаи зәрури әмәјин мигдары онун Д.-ини вә бир әмтәәнин дикәр әмтәә илә мүбадилә олундуғу нисбәти мүәјјән едир. «...әмәјин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр јүксәк олурса, мүәјјән мә'мулаты һазырламаг үчүн зәрури олан иш вахты бир о гәдәр аз олур, бу мә'мулатда кристаллашан әмәк күтләси бир о гәдәр аз олур, бу мә'мулатын дәјәри бир о гәдәр аз олур» (Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 51). Марксын ишләјиб һазырладығы әмәк Д. нәзәријјәси онун *изафи дәјәр* нәзәријјәси үчүн әсас олмушдур.

Капитализм шәраитиндә Д. әмтәә истеһсалы просесиндә сәрф олунмуш сабит капиталдан (*c*), јенидән јаранмыш Д.-ин бир һиссәси олан дәјишән капиталдан (*v*) (истеһсал просесиндә сәрф олунмуш иш гүввәси Д.-инә еквивалентдир), јенидән јаранмыш Д.-ин бир һиссәси олан изафи дәјәрдән (*m*) (капиталистләр тәрәфиндән әвәзсиз олараг мәнимсәнилир) ибарәтдир. Әмтәәнин ичтимаи Д.-и һәгиги ичтимаи *истеһсал хәрҹләринә* ујғун кәлир, лакин изафи Д.-ин һәчминә чәкилән капиталист истеһсал хәрҹләриндән фәргләнир. Инкишаф етмиш капитализм шәраитиндә изафи дәјәрин кортәбии јенидән бөлүшдүрүлмәси вә *мәнфәәтин* орта мәнфәәтә бәрабәрләшдирилмәси нәтиҹәсиндә әмтәә Д.-и *истеһсал гијмәтинә* чеврилир.

Сосиализмдә Д. сосиалист истеһсал мүнасибәтләрини ифадә едир; онун јаранмасы вә ондан истифадә истеһсал васитәләри үзәриндә ичтимаи мүлкијјәтин һөкмранлығы, ичтимаи истеһсалын планаујғун тәшкили шәраитиндә баш верир. Сосиализм ҹәмијјәтиндә истеһлак Д.-и билаваситә ичтимаи истеһлак Д.-инә чеврилир, јә'ни ҹәмијјәтин артан тәләбатынын планлы тә'мин олунмасы үчүн нәзәрдә тутулур. Д. истифадә олунан истеһсал васитәләринин Д.-ини (кечмиш, маддиләшмиш әмәк мәсрәфини), *зәрури мәһсул* Д.-ини вә *изафи мәһсул* Д.-ини (ҹанлы әмәк мәсрәфини) ифадә едир. Сосиалист игтисадијјаты шәраитиндә Д. вә *мәһсулун маја дәјәри* фәргләнир. Бунлар арасындакы фәрг мүәссисәнин халис кәлири, јахуд мәнфәәтидир. Д. планлы гијмәт васитәсилә ајры-ајры мүәссисәләр үчүн ичтимаи әмәјин мәһсулдарлығынын орта сәвијјәсини көстәрән оријентир кими чыхыш едир. Мәһсул ваһидинин ичтимаи Д.-инин ашағы салынмасы — ајры-ајры мүәссисәләрдә ичтимаи әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси нәтиҹәсиндә фәрди Д.-ин ашағы салынмасы јолу илә әлдә едилир. Сосиализм ҹәмијјәти мәһсул ваһиди Д.-инин азалдылмасында мараглыдыр, чүнки бу, истеһсалын инкишафы вә халгын һәјат сәвијјәсинин јүксәлдилмәси үчүн лазыми вәсаити тә'мин едир. Сосиализм ҹәмијјәтиндә Д.-ин јаранмасы—бүтүн ҹәмијјәт мигјасында планлы тәшкил олунан објектив просесдир; Д.-ин һәчминин дәјишмәси инсанларын шүурлу фәалијјәтинин нәтиҹәсидир; буну да сосиалист дөвләти планлашдырыр вә истигамәтләндирир. Д. тарихи категоријадыр, онун мөвҹудлуғу әмтәә-пул мүнасибәтләри илә бағлыдыр ки, бу да там коммунизм шәраитиндә арадан галдырылаҹагдыр.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, бөлмә 1—3; Б., 1969; Ленин В. И., Карл Маркс, Әсәрләри, ч. 21; Розенберг Д. И., Комментарии к 1-му тому «Капитала» К. Маркса, М., 1961; Закон стоимости и его роль при социализме, М., 1959; Товарно-денежные отношения в системе планомерно организованного социалистического производства, М., 1971; Правотоpов Г. Б., Стоимостные категории и способ производства, М., 1974; бах һәмчинин *Әмтәә* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ДӘЈӘР ГАНУНУ—әмтәә истеһсалынын објектив игтисади гануну; әмтәә мүбадиләсини онун истеһсалына сәрф олунмуш ичтимаи зәрури әмәјин мигдарына мүвафиг олараг, јә'ни әмтәәнин ичтимаи дәјәринә көрә тәнзимләјир. Истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәтә әсасланан әмтәә истеһсалы шәраитиндә Д.г. бүтүн ичтимаи истеһсалын кортәбии тәнзимләјиҹиси кими чыхыш едир. Капитализмдә Д.г. *истеһсал гијмәти* гануну шәклини алыр. «Әмтәәләрин мәҹму дәјәри мәҹму изафи дәјәри тәнзим етдијинә көрә, мәҹму изафи дәјәр исә,—галхыб-енмәләри идарә едән үмуми ганун олараг,—орта мәнфәәтин сәвијјәсини вә демәли, үмуми мәнфәәт нормасыны мүәјјән етдијинә көрә, ајдындыр ки, дәјәр гануну истеһсал гијмәтләрини тәнзим едир» (Маркс К., Капитал, ч. 3, Б., 1960, сәһ.188). Сосиализмдә Д.г. сосиализмин игтисади ганунлары системинә табедир вә ҹәмијјәт тәрәфиндән планаујғун истифадә олунур. Д.г. ичтимаи истеһсалын тәнзимләјиҹиси дејилдир. Онун фәалијјәти өзүнү һәр шејдән әввәл, әмәк сәрфи учотунун дәјәр формасында олмасы зәрурилијиндә көстәрир, чүнки сосиализмдә *әмтәә-пул мүнасибәтләри* сахланылыр. Әмтәә-пул мүнасибәтләри кими Д.г.-нун да ролу тарихән мәһдудлашмышдыр. Коммунизм ҹәмијјәтиндә ичтимаи әмәјин билаваситә иш вахтына көрә учота алынмасы нәтиҹәсиндә әмтәә-пул мүнасибәтләри јох олаҹаг вә Д.г. арадан галдырылаҹагдыр.

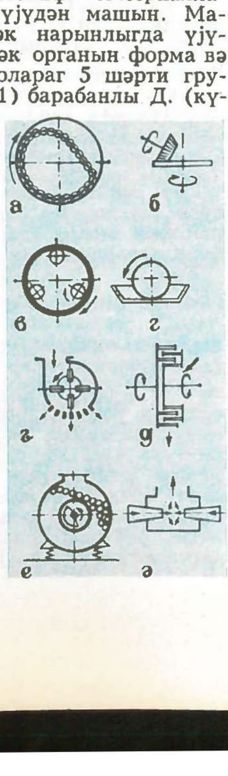
Әд.: бах *Дәјәр*, *Әмтәә* мәгаләләринин әдәбијјатына.

ДӘЈӘР ӨЛЧҮСҮ—бах *Пул.*

ДӘЈӘРИН ДОЛҒУН ФОРМАСЫ—бах *Дәјәр.*

ДӘЈӘРИН ҮМУМИ ФОРМАСЫ—бах *Дәјәр.*

ДӘЈИРМАН—мүхтәлиф материаллары хырдалајыб үјүдән машын. Материалы 5 *мм*-дәк нарынлыгда үјүдүр. Д.-лары ишләк органын форма вә нөвүндән асылы олараг 5 шәрти група ајырмаг олар: 1) барабанлы Д. (күрәли, милли вә с.); 2) дијирҹәкли, валлы, һалгалы, фриксион-күрәли Д.; гачағанлар; 3) чәкичли, бармаглы Д. (дезинтегратор); 4) вибрасија илә ишләјән Д.; 5) шырнаглы, аеродинамик, әзиҹи ҹисимләрсиз Д. Фајдалы газынтыларын сафлашдырылмасында, семент истеһсалы, кимја сәнајесиндә вә с. Д.-дан истифадә едилир.

Дәјирман схемләри: *а*—күрәли; *б*—дијирҹәкли; *в*—һалгалы; *г*—гачаған; *ғ*—чәкичли; *д*—бармаглы (дезинтегратор); *е*—вибрасијалы; *ә*—шырнаглы.

ДӘЈИРМАН, ун дәјирманы—ун истеһсалы үчүн мүәссисә. Дәнүјүтмә техникасы, ибтидаи инсанларын садә аләтләриндән мүасир гурғуларадәк бөјүк инкишаф јолу кечмишдир. Гәдим заманларда, башга өлкәләрдә олдуғу кими, Азәрб.-да да дәни хүсуси дән дашларында (бах *Дән дашы*), һәвәнкдә әзиб үјүдүрдүләр. Е.ә. 2-чи минилликдә *әл дәјирманы* мејдана чыхды. Садә дән дашларындан әл дәјирманына кечид, тәкҹә техники тәрәгги олмајыб, һәм дә әкинчилијин инкишафы илә бағлыдыр. Гулдарлыг гурулушу дөврүндә, хүсусилә феодализмдә әкинчилијин әсас тәсәррүфат саһәси кими инкишафы илә әлагәдар әл дәјирманы дәнүјүтмәдә икинҹи дәрәҹәли әһәмијјәт кәсб етмиш, су илә ишләјән вә ја башга гурулушлу Д.-лар јаранмышдыр (бах *Су дәјирманы*). Орта әсрләрдә су дәјирманы илә јени гурулушда олан *јел дәјирманы* ишләдилмишдир. Д.-ларын инкишафы вә тәкмилләшмәси әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси вә дәнин үјүдүлмәсинин јахшылашмасы илә нәтиҹәләнди. 19 әсрин әввәлләриндә бухар мүһәррики илә ишләјән Д.-лар мејдана чыхды. Мүасир Д.-да дәнин гәбулу мүхтәлиф механики вә пневматик гурғуларла јеринә јетирилир. Унүјүтмә просесинә дәнин үјүдүлмәјә һазырланмасы (гарышыглардан ајрылмасы, дәнин сулу вә ја гуру үсулла тәмизләнмәси, кондисијаланмасы, јә'ни унун кејфијјәтини јахшылашдырмаг үчүн дәнин су вә истиликлә е'малы вә с.), үјүдүлмәси вә унун кисәләрә долдурулуб, автоматик чәкилмәси әмәлијјатлары дахилдир. Истеһсал просесиндә 30-а гәдәр мүхтәлиф типли машын иштирак едир. Орта күҹлү Д.-ларда буғда елеватора верилмәсиндән унун алынмасынадәк (бүтүн техноложи просесләрдән кечмәклә) 5 *км*-ә гәдәр мәсафә гәт едир. Истеһсал просеси фасиләсиздир вә әмәлијјатлар механикләшдирилмишдир.

Әд.: Бүнјадов Т. Ә., Азәрбајҹанда әкинчилијин инкишафы тарихинә даир, Б., 1964; Технология мукомольного производства, под ред. Я. Н. Куприца, М., 1951.

ДӘЈИРМАНТӘПӘ—Азәрб.ССР Хачмаз р-нунун Машиоба вә Чухуроба к.-ләри арасында орта әсрләрә аид јашајыш јери. Бир-бириндән 30—40 *м* аралы ики тәпә үстүндәдир. Хырмантәпә дә дејилир. Д.-дә археоложи газынты ишләри апарылмамышдыр. Орта әсрләрә аид ширли вә ширсиз кил габ, көмүр гырыглары, јарғанларда вә чөкәкликләрдә күл вә һејван сүмүкләри тапылмышдыр. Д. I нисбәтән кичикдир. Д. II әтрафында мүдафиә мәгсәди илә газылмыш хәндәк изләри галмышдыр. Д. I јашајыш јери тәгр. 5—8 әсрләрә, Д. II јашајыш јери исә 9—14 әсрләрә аид едилир.

ДӘЈИРМИАҒЫЗЛЫЛАР (Cyclostomata)—ҹәнәсизләр тамсинфиндән суда јашајан онурғалыларын ибтидаи синфи. Бәдәни селик ифраз едән һүҹејрәләрлә зәнкин мөһкәм дәри илә

өртүлү олур. Харичи скелети олмур; хорда бүтүн өмрү боју галыр. Дахили скелети гығырдагдыр. Чүт үзкәчләри јохдур. Ағзы дәјирми (ады да бурадандыр) вә гыфшәкиллидир. Дишләри бујнуз маддәсиндән ибарәтдир. Д. бир-бириндән кәскин фәргләнән 2 јарымсинфә бөлүнүр: *иланбалыглары* вә м и к с и н л ә р. Миксинләрин 3 чинси (15 нөвү) океанларда вә ачыг дәнизләрдә јашајыр.

ДӘЈИРМИҮЗКӘЧЛИЛӘР, п и н а г о р к и м и л ә р (Cyclopteridae)—ханы балыглары дәстәсиндән дәниз балығы фәсиләси. Бәдәни гыса, өн тәрәфдән күрәшәкилли олуб, сүмүк зијилләрлә өртүлүдүр. Уз. 60 *см*-дәк, чәкиси 5,5 *кг*-дәк олур. Еркәкләри дишиләриндән хырдадыр. Гарын үзкәчләри сормача чеврилмишдир. Азһәрәкәтлидир. Чох вахт сормачларын көмәји илә дашлара јапышыб галыр. 9 (јахуд 10) чинси мә'лумдур; 2 чинси Атлантик океанынын шм. һиссәсиндә, 7 (јахуд 8) чинси исә Сакит океанын шм. һиссәсиндә јајылмышдыр. Хырда балыг вә хәрчәнкләрлә гидаланыр. Д. јазда күрү төкмәк үчүн саһилә үзүр. Јалныз пинагорлар вәтәкә әһәмијјәтлидир (әсасән, күрүсүндән вә гарачијәриндән истифадә едилир).

ДӘЈИШӘН КАПИТАЛ—бах *Капитал.*

ДӘЈИШӘН КӘМИЈЈӘТ—бах *Сабит вә дәјишән кәмијјәтләр.*

ДӘЈИШӘН УЛДУЗЛАР—парлаглығыны дәјишән улдузлар. Бизим галактикада тәгр. 40 000, кәнар галактикаларда исә 5000 дәјишән улдуз мүшаһидә едилмишдир (1975). Ики група ајрылыр: тутулан (фотометрик) Д.у. вә физики Д.у. Т у т у л а н Д.у.-ын парлаглығы үмуми ағырлыг мәркәзи әтрафында доланан ики улдуз (бах *Гоша улдузлар*) нөвбә илә бир-бирини өртдүјү үчүн дәјишир (шәк. 1) вә онларын бир-бирини өртмәси системин үмуми парлаглығынын дәјишмәсини мүшаһидә етмәјә имкан верир. Ф и з и к и Д.у.-ын дахилиндә физики шәраит позулдугда онун парлаглығы дәјишир. Дөјүнән вә партлајыш характерли физики Д.у. вар. Дөјүнән улдузлар узундөврлү дөјүнән улдуза (о Мира), узундөврлү (б Сер) вә гысадөврлү (RRL$_3$) сефеидләрә ајрылыр. Узундөврлү дөјүнән улдузун парлаглығы 10 улдуз өлчүсү гәдәр дәјишир, парлаглығынын дәјишмә дөврү 70—700 күндүр. Узундөврлү сефеидин парлаглығы 1—2 улдуз өлчүсү гәдәр дәјишир, дөврү исә 1—45 күндүр. Гысадөврлү сефеидин дөврү 0,05—1,3 күндүр. Парлаглығы 0,5—1,5 улдуз өлчүсү гәдәр дәјишир. Онлара улдуз топаларында даһа чох тәсадүф едилир. β Сефеј типли Д.у.-ын шүа сүр'әтинин дәјишмә дөврү бир нечә саат, парлаглығы 0,05—0,2 улдуз өлчүсү, спектрал синфи исә B2—B4 гәдәр дәјишир. Дөјүнән Д.у.-ын сајдығымыз нөвләри парлаглығыны вә спектрал синифләрини дәјишир. Улдузлар мүәјјән инкишаф мәрһәләси кечдикдән сонра дөјүнән улдузлара чеврилир. Сабит улдузун дахилиндә газ вә шүа тәзјиги јухары гатларын чазибә гүввәси илә таразлашыр. Дахили јаначаг түкәндикдә улдузда кедән кенишләнмә просеси дајаныр, чазибә гүввәси газ вә шүа тәзјигинә үстүн кәлир. Бу исә улдузун сыхылмасына сәбәб олур. Улдуз сыхылдыгда онун темп-ру јүксәлир. Бу һалда јенидән газ вә шүа тәзјиги чазибә гүввәсинә үстүн кәлир вә улдузун сәтһиндә дөјүнмә просеси јараныр. Сефеидин спектри илә дөврү, дәјишмә дөврү илә ишыглығы арасында асылылыг (улдузагәдәр мәсафәни тә'јин етмәјә имкан верир) ашкар едилмишдир. Улдузун дәјишмә дөврү бөјүк олдугча онун спектри даһа сојуг синфә мәхсусдур. Партлајыш характерли Д.у.-ын алышмасы күчлү енержи ихрачы вә улдуз сәтһиндән маддә атылмасы илә нәтичәләнир. Онлар јени улдуза, јенијәбәнзәр улдуза, ифрат јени улдуза, алышан улдуза ајрылыр. Д.у.-ын тәдгигиндә совет астрономларындан П. П. Паренаго, Б. В. Кукаркин, В. А. Крат, Д. Ј. Мартынов вә б.-нын бөјүк ролу олмушдур. Д.у.-ын тәдгиги улдузларда баш верән гејри-стасионар физики просесләри, Галактиканы вә улдузларын атмосферини өјрәнмәјә, гоша улдузларын тәкамүл нәзәријјәсини јаратмаға имкан верир.

Әд.: Методы исследования переменных звезд, М., 1971; Затменные переменные звезды, М., 1971; К а п л а н С. А., Физика звезд, 3 изд., М., 1977.

ДӘЈИШӘН ЧӘРӘЈАН — гијмәти вә истигамәти периодик дәјишән електрик чәрәјаны; бу електрик чәрәјанынын орта гијмәти T периодунда сыфра бәрабәрдир. Амплитуду I_m, бучаг тезлији $\omega=2\pi f$ вә башланғыч фазасы φ олан синусоидал типли садә Д.ч. $i=I_m\sin(\omega t+\varphi)$ шәклиндә ифадә олунур.

Даһа үмуми һалда периодик гејри-синусоидал Д.ч. Фурје сырасынын чәми кими верилә биләр:

$$i=\sum_{n=1}^{\infty} I_{m_n}\sin(n\omega t+\varphi);$$

бурада n индекси n-чи һармоникаја аид олан кәмијјәтләри көстәрир. Д.ч. I_m амплитудундан башга, бу чәрәјанын еффектив гијмәти $I=I_m/\sqrt{2}$, јахуд јарым период әрзиндәки орта гијмәти $I_{op}=2I_m/\pi$ илә характеризә олунур. Буна ујғун олараг Д.ч. дөврәсиндә кәркинлијин еффектив гијмәтини мүәјјән етмәк олар. Үмуми һалда Д.ч. дөврәси ардычыл бирләшдирилмиш актив мүгавимәт (R), тутум (C) вә индуктивликдән (L) тәшкил олуна биләр. Дөврәнин учларына $u=U_m\sin\omega t$ дәјишән кәркинлији верилирсә, онда Кирхһофун 2-чи гануну бу дөврә үчүн диференсиал тәнлијә кәтириб чыхарыр:

$$\frac{d^2i}{dt^2}+\frac{Rdi}{Ldt}+\frac{1}{LC}i=\frac{1}{L}\frac{du}{dt}.$$

Бу тәнлијин истәр дөврәнин мәхсуси рәгсләрини, истәрсә дә мәчбури рәгсләри ифадә едән һәлли вар. Мәчбури чәрәјанын ани гијмәти белә олур:

$$i=\frac{U_m}{z}\sin(\omega t-\varphi)=i_m\sin(\omega t-\varphi)$$

бурада φ—фазалар фәрги, z—дөврәнин там мүгавимәтидир (импеданс); $z=\sqrt{R^2+(\omega L-1/\omega C)^2}$. $\omega L-1/\omega C=0$ олдугда там мүгавимәт актив мүгавимәтә бәрабәрдир, бу заман чәрәјан амплитуду макс. олур. Ахырынчы шәртин јеринә јетирилмәси резонанс һадисәсинә (радиотехникада кениш тәтбиг едилир) кәтириб чыхарыр. $\operatorname{tg}\varphi=(\omega L-1/\omega C)/R$ шәртиндән чәрәјанын фазалар фәрги мүәјјән едилир вә дөврәнин тезлијиндән, L вә C параметрләриндән асылы олараг $-\pi/2$-дән $+\pi/2$-јәдәк дәјишир. Практикада чохфазалы Д.ч.-лар кениш тәтбиг едилир. Үчфазалы Д.ч.-ларын бир сыра техники үстүнлүкләри вар, бунлардан ән әһәмијјәтлиси асинхрон електрик машынларынын тәтбигидир (бах *Асинхрон машын*).

Д.ч.-ын актив күчү чәрәјан вә кәркинлијин (јахуд е.һ.г.-нин) еффектив гијмәтләри вә онларын арасындакы фазалар фәргинин косинусунун һасили ($P=UI\cos\varphi$) илә мүәјјән едилир. Практикада үмуми һалда Д.ч. вә кәркинлик (е.һ.г.) периодик олмаја да биләр. Мүасир апаратларда чәрәјан вә кәркинлик импулслары кениш тәтбиг едилир. Бу һалда һәтти дөврәләрин һесабланмасы үчүн дөврәнин диференсиал тәнликләринин интеграллanmасы һәм ади методларла, һәм дә Фурје интегралыны тәтбиг етмәклә апарылыр.

Әд.: К а з ы м з а д ә З. И., Електротехника, Б., 1965; К а с а т к и н А. С., Электротехника, 3 изд., М., 1974.

ДӘЈИШӘН ЧӘРӘЈАН МАШЫНЫ—дәјишән чәрәјан електрик енержисини һасил едән (кенератор), јахуд бу енержини механики енержијә чевирән (мүһәррик), ја да башга кәркинликли вә ја тезликли електрик енержисинә чевирән (чевиричи) електрик машыны. Д.ч.м. синхрон вә асинхрон олур (бах *Синхрон машын*, *Асинхрон машын*). Асинхрон Д.ч.м. коллекторлу вә коллекторсуз олмагла ики група ајрылыр. Баһа баша кәлмәси вә мүрәккәб олмасы илә әлагәдар коллекторлу машынлар даһа аз ишләдилир. Дәјишән чәрәјанын фазалар сајындан асылы олараг Д.ч.м. бир вә чохфазалы олур. Чох вахт үчфазалы Д.ч.м.-ндан истифадә едирләр. Синхрон електрик машынларындан әксәрән кенератор кими, асинхрон електрик машынларындан исә мүһәррик кими истифадә едилир.

Әд.: К а з ы м з а д ә З. И., Електротехника, Б., 1965; В о л ь д е к А. И., Электрические машины, Л., 1974.

ДӘЈИШӘНКҮТЛӘЛИ ЧИСИМ МЕХАНИКАСЫ — нәзәри механиканын бөлмәси; һәрәкәт заманы күтләси дәјишән чисимләрин һәрәкәтини өјрәнир. Әсасыны рус алимләри И. В. Мешшерски вә К. Е. Сиолковски гојмушлар. Күтләнин дәјишмәси һиссәчикләрин чисимдән ајрылмасы вә ја чисмә бирләшмәси илә әлагәдардыр. Учуш заманы һава-реактив мүһәррикли мүасир тәјјарәләрин күтләсинин артмасы мүһәррикә сорулан һава, азалмасы исә јаначаг мәһсулу һиссәчикләринин ајрылмасы илә бағлыдыр. Јер күтләсинин артымы исә метеоритләрин һесабынадыр. *Ајсбергин* күтләси темп-рла әлагәдар дәјишир. Дәјишәнкүтләли чисмин һәрәкәт тәнликләрини алмаг үчүн о *мадди нөгтә* кими гәбул едилир; гапалы механики системләрдә һәрәкәт мигдарынын сахланмасы вә тә'сирин асылы олмамасы ганунлары әсас көтүрүлүр. Бу һалда һәмин нөгтәјә күтләси замандан асылы олан ријази нөгтә кими бахылыр: $m=m(t)$. Күтлә фасиләсиз дәјиширсә, $m(t)$ функсијасы кәсилмәз вә диференсиалланан һесаб едилир. Дәјишмәнин әсас тәнлијини Мешшерски вермишдир (1904):

$$MdV/dt=F+V_1\,dM_1/dt+V_2\,dM_2/dt;$$

бурада M—нөгтәнин күтләси, F—она тә'сир едән харичи гүввәләрин әвәзләјичиси, V_1—чисимдән ајрылан һиссәчикләрин нисби сүр'әти, V_2—чисмә бирләшән һиссәчикләрин нисби сүр'әти, dM_1/dt бир санијәдәки күтлә азалмасы, dM_2/dt исә артмасыдыр. $V_1dM_1/dt=F_1$—реактив дарты гүввәси, $V_2dM_2/dt=F_2$ исә тормозлајычы гүввә адланыр. Космик учуш вә ракет техникасынын наилијјәтләри Д.ч.м.-нын инкишафы илә әлагәдардыр.

Әд.: Мещерский И. В., Работы по механике тел переменной массы, 2 изд., М., 1952; Космодемьянский А. А., Курс теоретической механики, ч. 2, М., 1966.

ДӘЈИШӘНСТРУКТУРЛУ ИДАРӘЕТМӘ СИСТЕМИ—бах *Идарәетмә системләри.*

ДӘЈИШКӘНЛИК (биолокијада) —мүхтәлиф гоһумлуг дәрәчәләриндән олан фәрд вә ја фәрдләр групунда (нөв, чинс, сорт вә с.) хассә вә әламәт мүхтәлифлијинин мејдана чыхмасы. Д. бүтүн чанлылара хас олдуғу үчүн тәбиәтдә әламәт вә хассәләринә көрә бирбиринин ејни олан организмләр јохдур. Д.-ин әсас сәбәби организмин һәјат шәраитиндә баш верән дәјишилмәләрдир. Д.-ин ирси вә гејри-ирси; фәрди вә күтләви, фасиләли вә ардычыл, асылы олмајан вә коррелјатив, истигамәтли вә истигамәтсиз (Дарвинә көрә мүәјјән вә гејри-мүәјјән), адаптив (мүһитә ујғунлашдыран) вә гејри-адаптив вә с. формаларына тәсадүф едилир. Биолокијада, хүсусилә тәкамүл проблемләринин һәллиндә ирси вә гејри-ирси, фәрди вә күтләви Д.-ләрин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Ирси Д., адәтән мүхтәлиф *мутасијаларын* баш вермәси вә чарпазлашма нәтичәсиндә мејдана чыхыр. Узун мүддәт (бир нечә нәсил) мөвчуд олан һәр бир нөвдә мүәјјән истигамәтә јөнәлмәмиш спонтан мутасијалар әмәлә кәлир. Белә мутасијалар нәтичәсиндә мејдана чыхан әламәтләр чарпазлашма заманы фәрдин мөвчуд әламәт вә хассәләри илә бирләшиб јени (тәсадүфи) комбинасијалар верир. Бу заман мутасијалар нәтичәсиндә мејдана чыхан Д.-ә мутасија Д.-и, чарпазлашма заманы кенләрин јени комбинасијаларынын мејдана кәлмәсилә баш верән Д.-ә исә комбинасија Д.-и дејилир. Ирси Д.-ләр јалныз конкрет әламәти дашыјан кен илә дејил, ејни заманда һәмин кенин, фәрдин кенотипини тәшкил едән башга кенләрлә гаршылыглы мүнасибәти вә харичи мүһит шәраитилә мүәјјән едилир. Гејри-ирси Д. дедикдә фәрдин вә ја фәрдләрин әламәт вә хассәләриндә харичи мүһитин тә'сирилә (гида, темп-р, ишыг, рүтубәт вә с.) баш верән дәјишикликләр нәзәрдә тутулур. *Модификасија* Д.-и адланан гејри-ирси Д. јалныз һәмин Д.-ин мејдана чыхмасына сәбәб олан харичи мүһит шәраити мөвчуд олдуғу һалда јени нәсилдә баш верә биләр. Мәс., бир чох һәшәратын рәнки алчаг темп-рда түнд, јүксәк темп-рда исә ачыг олур. Валидејнләрдә рәнкин белә дәјишилмәси јени нәслин рәнкинә тә'сир көстәрмир. Лакин гејри-ирси Д.-ин бир нечә нәсилдә мүһафизә олунуб тәдричән итән формасы да мә'лумдур. Узунмүддәтли модификасија адланан бу Д. ситоплазманын нисби стабил гурулушу илә изаһ олунур. Мөвсүм илә әлагәдар олараг мүһит шәраитинин дәјишилмәси гысаөмүрлү организмләрин мүхтәлиф нәсилләриндә Д.-ин мејдана чыхмасына сәбәб олур. Белә Д.-ә мөвсүми Д. дејилир. Сечмә нәтичәсиндә мөвсүми Д. јазлыг вә пајызлыг формаларын әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Бир нөвә аид олан организмләрин мүхтәлиф јерләрдә (мәс., батаглыг, гуру саһә, сәһра, мешә вә с.) јашамасы онларда еколожи Д.-ин мејдана чыхмасына вә ајры-ајры екотипләрин јаранмасына сәбәб олур. Бә'зән фәрдин бир әламәтинин дәјишилмәси онунла гаршылыглы мүнасибәтдә олан дикәр әламәтин бу вә ја башга дәрәчәдә дәјишилмәсинә сәбәб олур. Коррелјатив Д. адланан бу Д. заманы коррелјасија мүсбәт (фәрдин боју вә күтләси) вә ја мәнфи (һүчејрәнин бөлүнмә темпи вә өлчүсү) ола биләр.

Микроорганизмләрдә дә Д.-ин ирси вә гејри-ирси формалары ајырд едилир. Д. микроорганизмләрин өлчүсү, формасы, колонијаларынын форма вә рәнки, мүхтәлиф үзви маддәни мәнимсәмәк вә синтез етмәк габилијјәти вә с. әламәтләриндә баш верир. Микроорганизмләрдә ирси Д., адәтән спонтан вә ја физики-кимјәви мутакенләр васитәсилә төрәдилән (ултрабәнөвшәји шүалар, ионлашдырычы радиасија, етиленимин вә с. васитәсилә) мутасијалар нәтичәсиндә баш верир. Микроорганизмләрдә коррелјатив Д.-ә дә раст кәлмәк олур.

Ирси вә гејри-ирси Д. арасында сых әлагә вардыр. Гејри-ирси Д.-ин өзү харичи мүһит амилләринин тә'сиринә организмин ирси әламәт вә хассәләринин дәјишилмәсилә чаваб вермәк габилијјәтидир. Тәбиәтдә нөв әмәләкәлмә просесиндә Д.-ин бөјүк әһәмијјәти вар. Инсанлар даһа мәһсулдар битки сортлары вә һејван чинсләри јаратмаг мәгсәди илә Д.-дән истифадә едирләр.

Әд.: Вавилов Н. И., Закон гомологических рядов в наследственной изменчивости. Избр. произв., т. 1, Л., 1967; Лобашев М. Е., Генетика, 2 изд., Л., 1967; Майр Э., Зоологический вид и эволюция, пер. с англ., М., 1968; Биология, М., 1975; Бейссон Ж., Генетика, пер. с франц., М., 1976.

ДӘЈИШМӘ—мүлки һүгугда мүгавилә нөвү; бу заман тәрәфләр арасында бир әмлак дикәри илә дәјишдирилир. Д. мүгавиләси нәтичәсиндә һәр бир тәрәф дикәр тәрәфә вердији әмлака олан мүлкијјәт һүгугуну итирир, алдығы әмлак үзәриндә исә һәмин һүгугу әлдә едир. Д. мүгавиләсинин *алғы-сатгы* мүгавиләси илә охшарлығы, алғы-сатгыда тәтбиг олунан бир сыра гајдалары бура да шамил етмәјә имкан верир.

Әмтәә тәдавүлүнүн ибтидаи формасы кими мејдана кәлән Д.-ни, сонралар алғы-сатгы сыхышдырмыш вә Д. әһәмијјәтини, әсасән, итирмишдир. Совет һүгугуна көрә Д. мүгавиләси, адәтән, вәтәндашлар арасында бағланылыр. Д. кооп. вә с. ичтимаи тәшкилатлар тәрәфиндән дә бағланыла биләр. Дөвләт тәшкилатларынын иштиракы илә Д. мүгавиләси ССРИ вә ја мүттәфиг респ.-ларын ганунверичиликләриндә билаваситә нәзәрдә тутулан һалларда бағланыла биләр.

ДӘЈИШМӘ ЧӘРӘЈАНЫ — електрик индуксија селинин замана көрә дәјишмә сүр'әти. Д.ч.-нын сыхлығы

$$\vec{j}_{ч} = 1/4\pi \frac{\partial \vec{D}}{\partial t} = 1/4\pi \left(\frac{\partial \vec{E}}{\partial t} + \frac{\partial \vec{P}}{\partial t} \right)$$

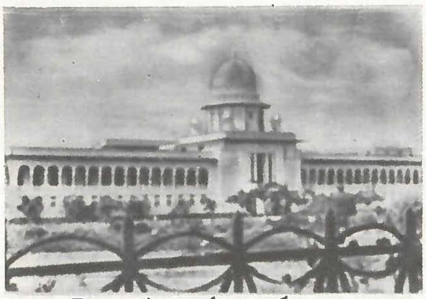
дүстуру илә тә'јин едилир. Бурада $\vec{D} = \vec{E} + 4\pi \vec{P}$—електрик саһәсинин индуксијасы, $\vec{E}$—интенсивлији, $\vec{P}$—исә мүһитин ваһид һәчминин електрик диполу моментидир. Д.ч. да кечиричилик чәрәјаны кими бурулғанлы магнит саһәсини јарадыр. Лакин кечиричилик чәрәјанындан фәргли олараг Д.ч. електрик јүкләринин дашынмасы һадисәси илә әлагәдар дејилдир. Д.ч. истәнилән мүһитдә, һәтта вакуумда да ($P=0$) мөвчуддур вә истилијин ајрылмасында иштирак етмир. Д.ч. анлајышыны Ч. *Максвелл* вермишдир.

ДӘЈИШМӘЗ ГИЈМӘТЛӘР — мәчму ичтимаи мәһсулун вә милли кәлирин физики һәчминин вә артым сүр'әтинин планлашдырылмасы вә учоту үчүн планлы сосиалист игтисадијјатында тәтбиг олунан даими гијмәтләр. Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра (1928 иләдәк) сәнаје мәһсулларынын гијмәти вә онун ингилабдан габагкы Русијанын мә'луматлары илә мүгајисәси үчүн 1912 илин Д.г.-индән, мә'дән сәнајесиндә 1911 илин, к.т.-нда 1912/13 илин Д.г.-ндән истифадә едилмишдир. 1928—50 илләрдә дөвләт сәнајесиндә 1926/27 илин Д.г.-и, 1932—50 илләрдә сәнәт кооперасијасы мәһсуллары үчүн исә 1932 илин Д.г.-и тәтбиг едилмишдир. 1950—55 илләрдә сәнаје мәһсуллары мүәссисәләрин 1952 ил јанварын 1-нә олан Д.г.-и (дөврijјә веркиси олмадан), 1956—66 илләрдә мүәссисәләрин 1955 ил ијулун 1-нә, 1967—75 илләрдә мүәссисәләрин 1967 ил ијулун 1-нә олан Д.г.-и илә гијмәтләндирилмишдир. 1976 илдән сәнаједә Д.г. кими мүәссисәләрин 1975 ил јанварын 1-нә олан топдансатыш гијмәтләри тәтбиг едилир. К.т.-нда 1928—50 илләрдә 1926/27 илин Д.г.-и, 1950—56 илләрдә 1951 илин гијмәтләри, 1956—58 илләрдә 1956 илин гијмәтләри, 1958—65 илләрдә 1958 илин, 1965—75 илләрдә 1965 илин Д.г.-индән истифадә олунмуш, 1976 илдән 1973 илин к.т. мәһсулларынын орта гијмәтләри тәтбиг олунур. Бах һәмчинин *Мүгајисәли гијмәтләр.*

ДӘЈМӘДАҒЫЛДЫ—Азәрб.ССР Бәрдә р-нунун Ширванлы советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән вә Бәрдә д.ј. ст.-ндан 8 *км* ч.-да, Јухары Гарабағ каналындан 6 *км* аралы, Бәрдә—Ағдам шосе јолу кәнарында, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 1113 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, киногурғу, клуб, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ДӘККӘ (Dácca)—Бангладеш Халг Республикасынын пајтахты. Бурһи-Ганг чајы саһилиндәдир. Мүһүм нәгл. говшағы. Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорт. Әһ. 1,5 млн.-дан чох (1976). Өлкәнин мүһүм сијаси, игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Памбыг парча, чут, јејинти сәнајеси, һәмчинин кимја, метал е'малы, машынгајырма мүәссисәләри, ун-т (1921) вә с. вар. Шүшә вә дәри мә'мулаты истеһсал олунур. Д. гәдимдән мүһүм тохучулуг вә кустар сәнәткарлыг мәркәзидир.

Бенгалијанын ән гәдим шәһәрләриндән бири; 1608—1717 илләрдә онун пајтахты олмушдур. 17—18 әсрин әввәлиндә дүнјада ән ири сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзләриндән олан Д.-

Дәккә. Али мәһкәмә бинасы.

дә һазырланан сәнәт нүмунәләри бир сыра өлкәдә, о чүмләдән Авропада мәшһур иди. Инкилис ишғалы (18 әср), сонра исә инкилис фабрик парчаларынын Һиндистана кәтирилмәси Д.-дә сәнәткарлыға вә тичарәтә зәрбә вурду. 20 әсрин әввәлиндә Д. милли азадлыг һәрәкаты мәркәзләриндән биринә чеврилди. 1906 илдә Д.-дә Мүсәлман чәмијјәти јаранды. Пакистан јарадылдыгдан сонра Д. 1947—71 илләрдә Шәрги Пакистанын (Шәрги Бенгалија) инзибати мәркәзи олмушдур. 1971 илин декабрындан Бангладеш Халг Республикасынын пајтахтыдыр.

Д.-нин көһнә һиссәсиндә Бөјүк базар (1644), Биби Пәри мәгбәрәси (1684), Сат (ишыглы) күнбәз мәсчиди (1680-чи илләр), «Улдузлу мәсчид» (18 әср) вә с. ме'марлыг абидәләри галмышдыр. Саһилбоју Бакленд Банд күчәсиндә банк, мәһкәмә бинасы, католик килсәси, Рамна р-нунда Катиблик бинасы, ун-т (1921), инчәсәнәт ин-ту (1954), мөһтәшәм Бејт үл-мүкәррәм мәсчиди (1950-чи илләр), мүасир үслубда Милли китабхана, стадион, һәмчинин виллалар вә комфортлу евләр тикилмишдир. 1964 илдән Д.-нин јени инзибати вә мәдәни мәркәзи јарадылыр (ме'мар Л. Кан).

ДӘЛӘДУЗЛУГ — алдатма, е'тибардан суи-истифадә етмә јолу илә өзкәнин әмлакына вә ја әмлака олан һүгугларына, һабелә дикәр не'мәтләрә јијәләнмәкдән ибарәт чинајәт. Совет һүгугунда Д.-а көрә чинајәт мәс'улијјәти мүәјјән едилмишдир (мәс., Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 147). Сосиалист әмлакы илә бағлы олан Д. даһа чидди чәзаландырылыр (мәс., Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләсинин 85-чи маддәсиндә Д. нәтичәсиндә дөвләт вә ја ичтимаи тәшкилатлара бөјүк зәрәр вурулдугда 5 илдән 15 илләдәк азадлыгдан мәһруметмә нәзәрдә тутулуб).

ДӘЛӘКИМИЛӘР (Mustelidae) — јыртычы мәмәлиләр фәсиләси. Д. хырда вә орта бөјүклүкдә олур. Хәзи сых, түклү вә ја һамар олуб, рәнки мүхтәлифдир. Гујруғу узун вә түклүдүр. Суда јашајан Д.-ин бармаглары арасында дәри бүкүшләр (пәрдә) вар. Хүсуси анал вәзиләри кәскин гохулу секрет ифраз едир. Д.-дән *кәлинчик*, сафсар, *дәләләр*, әсасән, мәмәлиләр вә гушларла гидаланан јыртычылардыр. Австралија вә Антарктидадан башга бүтүн материкләрдә јашајыр. 28 (јахуд 30) чинси бирләшдирән 5 јарымфәсиләси вар. ССРИ-дә 8 чинсә мәнсуб 18 нөвү мә'лумдур. Әсасән, јердә јашајан мешә һејванларыдыр; бә'зиләри ағача чәлд дырмашыр, дикәрләри исә торпағы јахшы газыр (мәс., порсуг), бир чох нөвләри суда јашајыр (дәниз самуру, чај самуру, ефидра). Балыг, молјуск вә биткиләрлә гидаланыр. Тәгр. бүтүн Д.-ин (хүсусилә самур вә ефидранын) хәзи гијмәтли олдуғу үчүн онларын ов әһәмијјәти бөјүкдүр.

ДӘЛӘЛӘР (Martes)—*дәләкимиләр* фәсиләсиндән јыртычы мәмәли һејван чинси. Бәдәнинин уз. 40—80 *см*, гујруғунун уз. 20—25 *см*-дир. Хәзи сых, јумшаг түклү олуб; гонур вә гәһвәји рәнкдәдир. 6 (јахуд 8) нөвү вар; Авропа, Асија вә Шимали Американда јајылмышдыр. ССРИ-дә 4, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 нөвү мә'лумдур: м е ш ә дәләси (M. martes), д а ш л ы г дәләси (M. foina). Адәтән, мешәләрдә јашајырлар; дашлыг дәләсинә мешәсиз јерләрдә, әсасән, дағларда вә чох вахт јашајыш мәнтәгәләриндә раст кәлмәк олур. Ағача јахшы дырмашыр. Боғазлыг дөврү 236—274 күндүр. Хырда кәмиричиләр, гушлар, мејвә вә киләмејвә илә гидаланыр. Овланыр. Д.-ин, хүсусилә самурун хәзи чох гијмәтлидир.

Мешә дәләси (Martes martes).

ДӘЛӘМӘ—сүд мәһсулу; әсасән гојун, бә'зән дә инәк сүдүндән һазырланыр. Тәзә сағылмыш сүдә исти-исти маја гатыб, үстү галын шејлә (күрк, јорған вә с.) басдырылыр. 1—2 саатдан сонра мајаланмыш сүд Д.-јә чеврилир. Д.-ни торбалара төкүб сыхыр вә үзлү пендир алырлар. Д. сујундан шор һазырланыр, бә'зән јағлы чөрәкләрин хәмири јоғурулур. Азәрб.-ын бә'зи зоналарында дәләмәотунун сујуну сүдә гатыб Д. һазырлајырлар. Азәрб.-да сүд мәһсулларынын, о чүмләдән Д.-нин алынмасы еһтимал ки, кил габларын мејдана кәлдији Неолит дөврүнә аиддир.

Әд.: Р ә ч ә б о в Г. Ә., Азәрбајчанда сүд мәһсуллары һазырланмасынын халг үсуллары, Азәрбајчан етнографик мәчмуәси, 3 бурахылыш, Б., 1977.

ДӘЛИБӘНК, т а т л а (Datura)—бадымчанчичәкләр фәсиләсиндән от, надир һалда кол вә ја ағач чинси. Јарпағы узун саплаглы, ири вә енлидир. Ири, 5 үзвлү чичәји боружабәнзәргыфшәкилли, зәнкварыдыр; мејвәси гутучугдур. Тропик вә субтропик р-нларда 10-дан чох нөвү мә'лумдур. ССРИ Авропа һиссәсинин ч.-унда, Гәрби Сибирдә, Орта Асијада, Гафгазда, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 1 нөвүнә—а д и Д.-ә (D. stramonium) тәсадүф едилир. Һүнд. 1,2 *м*-дәк олан бириллик биткидир. Алаг кими әкинләрин кәнарында, зибилликләрдә, чај саһилләриндә битир. Краснодар өлкәсиндә вә Украјананын ч.-унда дәрман биткиси кими бечәрилир. Тәркибиндә киостсиамин, атропин, скополамин вә с. зәһәрли алкалоидләр вар. Бронхиал астма гаршы ишләдилән. астматин вә астматолун һазырланмасында Д.-ин гурудулмуш јарпағындан истифадә едилир. Кал тохумларындан скополамин алкалоиди алмаг үчүн ССРИ-нин ч.-р-нларында з ә р ә р с и з Д. (D. innoxia) вә һ и н д Д.-и (D. metel) бечәрилир. Бә'зи нөвләри декоратив биткидир.

ДӘЛИГУШЧУ — Азәрб.ССР Зәрдаб р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 5 *км* шм.-ш.-дә, Зәрдаб—Учар шосе јолундан вә Күр чајындан 3 *км* аралы, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 807 (1977); памбыгчылыг, һејвандарлыг, тахылчылыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ДӘЛИДАҒ — Азәрб.ССР-ин Кәлбәчәр вә Лачын р-нлары сәрһәдиндә дағ. Мыхтөкән силсиләсинин ән јүксәк зирвәси. Һүнд. 3616 *м*. Алп вә субалп чәмәнликләри вар. Јамачларында гәдим бузлаг изләри галмышдыр.

ДӘЛИЛ—бах *Сүбут*.

ДӘЛИМӘММӘДЛИ—Азәрб.ССР Гасым Исмајылов р-нунда шәһәр типли гәс. (1958 илдән). Д. гәс. советлијинин мәркәзи. Бакы—Тбилиси д.ј.-нда ст. Р-н мәркәзиндән 26 *км* шм.-г.-дә, Бакы—Газах шосе јолу кәнарында, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Памбыгтәмизләмә вә сүд з-длары, тахыл гәбулу мәнтәгәси, орта, фәһлә кәнчләр вә техники пешә мәктәбләри, 2 китабхана, клуб, киногурғу, хәстәхана, 2 ушаг бағчасы, идман мејданчасы, рабитә шө'бәси вар.

ДӘЛИОТ (Spergula)—*гәрәнфилчичәкләр* фәсиләсиндән битки чинси. Әксәријјәти бириллик отлардыр. Хәтвары јарпаглары гаршы-гаршыја дүзүлүр. Хырда, 5 үзвлү ағ рәнкли чичәкләри сејрәк чичәк групунда јерләшир. Мејвәси чохтохумлу гутучугдур. Һәр ики јарымкүрәнин мүлајим иглим гуршагларында 4—6 нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә әсасән, гумсал јерләрдә бүтүн нөвләринә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 4 нөвүнә тәсадүф едилир. Ән чох јајыланы чөл Д.-удур. Бир битки 28 минә гәдәр тохум верир. Тохуму асан јајылыр. Бә'зи нөвләри кәтан вә с. мәдәни битки әкинләринин алағыдыр. Д.-у һејванлар јахшы јејир. Силос үчүн јарарлыдыр.

ДӘЛИЧӘТӘНӘ ФӘСИЛӘСИ (Datiscaceae)—икиләпәли битки фәсиләси. Мүнтәзәм чичәкләри хырда, бир вә ја икичинсијјәтли олуб, чичәк групунда јерләшир. Мејвәси гутучугдур. 3 чинси (Octomeles, Tetrameles вә Datisca), 4—5 нөвү мә'лумдур. Аралыг дәнизиндән Һималај дағларына гәдәр, ССРИ-дә—Орта Асија вә Загафгазијада јајылмышдыр. Азәрб.ССР-дә 1 нөвүнә (Д. cannabina — кәнаф дәличәтәнәси) тәсадүф едилир. Бу нөв Шәрг өлкәләриндә дәрман биткиси һесаб едилир. Ондан сары рәнк алыныр; чаван зоғлары јејилир.

ДӘЛИЧӘОТУ (Bromus) — *тахыллар* фәсиләсиндән бириллик битки чинси. Чичәк групу дағыныг вә ја сых сүпүркәдир. Јер күрәсиндә 25, ССРИ-дә 17, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 15 нөвү мә'лумдур. Бир чох нөвләри (чөл Д., јумшаг Д. вә с.) јем биткиси кими отлагларда истифадә едилир. Бәзәк биткиси олан титрәквары Д. мәдәни һалда бечәрилир. Човдарвары Д., килкәшли Д., дәјишән Д. арпа, буғда вә б. мәдәни биткиләрин алағыдыр. Чөл Д. тохумла чохалыр вә бир битки 200—300 дән верир.

Әд.: Ц в е л е в Н. Н., Злаки СССР, Л., 1976.

ДӘЛЈАНЫЗ, Д ә л ә ј ә н и з—Азәрб. ССР-дә палчыг вулканы. Әләт д.ј. ст. јахынлығындадыр. Фәалијјәтдә олан сопка, салз вә грифонлардан чохлу мигдарда газ, нефтли су вә палчыг чыхыр. Сопкаларын нисби һүнд. 15—20 *м*-э чатыр.

ДӘЛЛАЛ (әр. دلال)—тичарәтдә алычы илә сатычы арасында васитәчилик едән шәхс. Д. гијмәт барәдә тәрәфләри разы салыр, әвәзиндә исә тәрәфләрин бириндән вә ја һәр икисиндән васитәчилик һаггы алыр. Шәһәр тичарәтиндә мүәјјән рол ојнајырды. Орта әсрләрдә бир нөв пешәјә чеврилмиш Д.-лыг Азәрб.-да да кениш јајылмышды. Сабит сатыш гијмәти олмајан Шәрг өлкәләри базарларында инди дә Д.-ын хидмәтиндән истифадә олунур. Капиталист өлкәләриндә Д.-лар маклер кими фәалијјәт көстәрирләр.

ДӘЛЛӘР—Азәрб.ССР Шамхор р-нунда шәһәр типли гәс. Д. гәс. советлијинин мәркәзи. Бакы—Тбилиси д.ј.-нда ст. Р-н мәркәзиндән 4 *км* шм.-да, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Асфалт з-ду, тикинти материаллары комбинаты, орта вә сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ДӘЛЛӘР ЧӘЈИР—Азәрб. ССР Шамхор р-нунда кәнд. Д. Ч. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 5 *км* шм.-да, Бакы — Тбилиси шосе вә д.ј. кәнарында, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 3218 (1977); памбычылыг, һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ДӘЛЛӘР ЧЫРДАХАН (1954 иләдәк Һ а ч ы ә л ә к б ә р л и) — Азәрб.ССР Шамхор р-нунда кәнд. Д. Ч. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 10 *км* шм.-да, Дәлләр д.ј. ст.-ндан 5 *км*, Күр чајынын сағ саһилиндән 5 *км* аралы, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 1659 (1977); памбычылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, хәстәхана, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси вар.

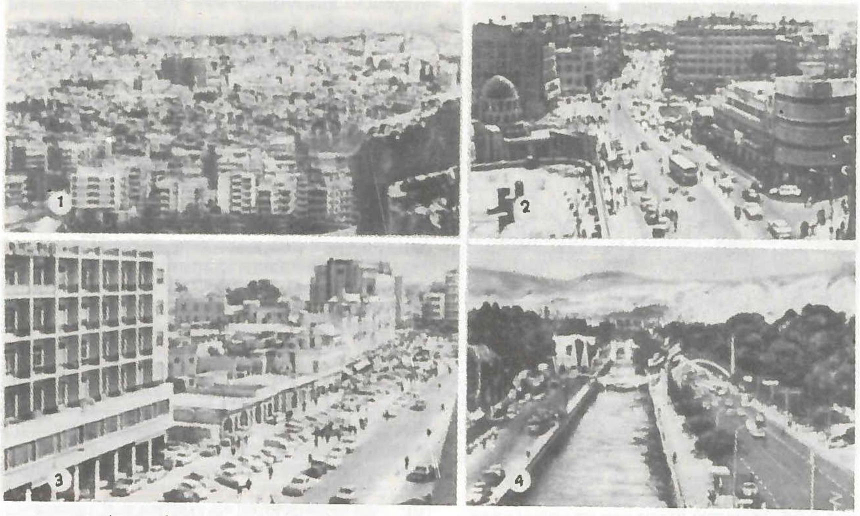
ДӘМ ГАЗЫ—*карбон 2-оксидин* башга ады.

ДӘМАВӘНД (دماوند) — Елбурс силсиләсиндә сөнмүш вулкан. Һүнд. 5604 *м* (Иранда ән јүксәк зирвә). Әсасән, андезит лаваларындан ибарәтдир. Јамачларында јанар газ вә палчыг чыхышлары, күкүрдлү булаглар, зирвәләриндә бузлаглар вар.

ДӘМӘНҺҮР (دمنهور) — МӘР-дә шәһәр. Буһејра мүһафазасынын инз. м. Нилин делтасындадыр. Мүһүм д.ј., автомобил вә су јоллары говшағы. Әһ. 161 мин (1974). Памбычылыг вә чәлтикчилик р-нунун мәркәзи. Тохучулуг, јағ мүәссисәләри вар. Халчачылыг инкишаф етмишдир.

ДӘМӘШГ (әр. دمشق), Ш а м — СӘР-ин пајтахты. Барада чајынын вадисиндә, Антиливанын әтәкләриндә, 690 *м* јүксәкликдәдир. Иглими субтропикдир. Орта темп-р јанварда 7—8°С, ијулда 26—27°С-дир. Иллик јағынты 227 *мм*. Мүһүм нәгл. говшағы. Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорт. Әһ. 967,6 мин (1977).

Д. һаггында илк мә'луматлар е.ә. 16 әсрә аиддир. Е.ә. 11 әсрин сону—10 әсрин әввәлиндән е.ә. 732 иләдәк *Дәмәшг падшаһлығынын* мәркәзи олмуш, сонра Ашшур падшаһлығынын, *Јени Бабил падшаһлығынын*, *Әһәмәниләр дөвләтинин*, Македонијалы Искәндәр дөвләтинин, *Селевкиләр* дөвләтинин, Рома империјасынын, 4 әсрин сонундан исә *Бизансын* тәркибинә дахил едилмишди. Д.-и 635 илдә әрәбләр тутмуш, 661—750 илләрдә *Әмәвиләр хилафәтинин* пајтахты олмушдур. Бу дөврдә Д. еркән мүсәлман мәдәнијјәтинин вә Шәрг христианларынын ән мүһүм мәркәзләриндән иди. *Аббасиләр хилафәти* јарандыгдан сонра пајтахтын әввәлчә Анбар ш.-нә, 762 илдә исә Бағдада көчүрүлмәси илә Д. ејниадлы әјаләтин әсас шәһәри олду. Д. 9 әсрдә *Тулуниләрин*, 10 әсрдә *Фатимиләрин*, 11 әсрдә *Сәлчугиләрин*, 12—13 әсрләрдә *Әјјубиләрин* һакимијјәти алтында олмушдур. 1260 илдә *Мәмлүкләр*, 1401 илдә Тејмур Д.-и ишғал етмишдир. Мәмлүкләр дөврүндә Д. карван тичарәти вә сәнәткарлыг (парча, сојуг силаһ, зәркәрлик мә'мулаты) мәркәзи, ислам дининин дајағы иди. 1516 илдән Биринчи дүнја мүһарибәсинин сонунадәк Д. Османлы империјасынын тәркибиндә олмушдур. 1920—43 илләрдә Франсанын мандаты алтында олан Сурија әразисинин инзибати мәркәзи иди. Д. 1925—27 илләр Сурија милли үсјанынын вә 30—40-чы илләр милли азадлыг һәрәкатынын мәркәзләриндән олмушдур. 1943 илдән мүстәгил Суријанын пајтахтыдыр. Д. өлкәнин әсас тичарәт-сәнаје, малијјә, нәгл. вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Јејинти сәнајеси хүсусилә инкишаф етмишдир. Тохучу-әјиричи ф-кләр, шүшә, семент, електрик кабелләри, сабун, телевизорјығма вә мотосиклјығма з-длары, електрик ст.-лары вә с. вар. Кустар истеһсал (гызыл, күмүш, мис, ағач, дәри вә ипәкдән мә'мулатлар һазырланыр) инкишаф етмишдир.

Дәмәшг. 1. Шәһәрин үмуми көрүнүшү. 2. Мәркәзи күчәләрдән бири. 3. Мәрчә күчәси. 4. Шәһәрдән бир көрүнүш.

Д.-дә Гәдим Рома дөврүнә аид тикили галыглары һифз едилмишдир. Әмәвиләр мәсчиди (705—15), Нурәддин госпиталы (1154 илдән сонра), ән-Нуријјә мәдрәсәси (1171), Сәлаһәддин мәгбәрәси (12 әср), Адилијјә (1222) вә Заһиријјә (1277) мәдрәсәләри, гала бүрчләри вә гапылары (12—15 әсрләр), Ә'зәм сарајы (1749), Сүлејманијјә (1554, ме'мар Синан) вә Дәрвишијјә (1574) мәсчидләри шәһәрин ән көзәл абидәләриндәндир. Д.-дә 19 әсрә аид өртүлү базарлар вә һамамлар да галмышдыр. Д. 20 әсрдә шм. вә г. истигамәтләриндә бөјүјүб кенишләнир: ун-т корпуслары, Орјан-Палас меһманханасы (1932), Мүдафиә назирлијинин бинасы, Дөвләт банкы, ун-т јатагханасы (һамысы 1968—69) вә с.

Шәһәрдә ун-т, к.т. ин-ту, политехник ин-т, Шәрг мусигиси ин-ту, али сәнаје мәктәби, Д. Академијасы, Әрәб Академијасы (Адилијјә мәдрәсәси); милли китабхана, ун-т китабханасы, милли музеј, Ә'зәм сарајы (халг инчәсәнәти музеји), һәрби музеј, әрәб милли драм театры, кукла театры, ики киностудија вә с. вар.

ДӘМӘШГ ПАДШАҺЛЫҒЫ—Суријада гәдим гулдарлыг дөвләти. Еһтимал ки, е.ә. 11—10 әсрин әввәлләриндә арамиләр јаратмышлар. Ассурија-Бабил, Мисир мәнбәләриндә вә Библијада Д.п. һаггында мә'лумат верилмишдир. Е.ә. 10 әсрин әввәлиндә Д.п. Исраил падшаһлығына табе иди, һәмин әсрин орталарында исә мүстәгиллик газанмышды. Падшаһ Табриммон вә I Бен Адад вахтында [е.ә. тәгр. 914—880] Сурија вә Фәләстин Д.п.-на табе иди. Падшаһ II БенАдадын (е.ә. тәгр. 880—844) башчылығы илә Ассурија әлејһинә иттифаг јарадылмышды. Д.п. сүгут едәнәдәк Исраил падшаһлығына гаршы мүһарибәләр апармышды. Е.ә. 8 әсрин әввәлиндән III Бен Адад дөврүндә Д.п. күчләнмишди. Е.ә. 732 илдә Д.п. сүгут етмиш вә Ассурија дөвләтинин әјаләтинә чеврилмишди.

Әд.: Гельцер М. Л., Надпись Бен-Адада I, царя Дамаска..., в сб.: Эпиграфика Востока, т. 12, 1958; Unger M. F., Jsrael and the Aramaeans of Damaskus, London, 1957.

ДӘМӘШГ ПОЛАДЫ—тијә дүзәлтмәк үчүн хүсуси үсулларла һазырланмыш јүксәк кејфијјәтли, чох бәрк, еластик, нахышлы төкмә полад. Тәркибиндә мүхтәлиф мигдарда карбон олан полад золаглардан дәмирчи гајнағы үсулу илә алынырды. Истеһсалынын кениш јајылдығы Дәмәшг ш.-нин ады илә адландырылмышдыр. Д.п.-ндан, әсасән, гылынч, хәнчәр, ов бычаглары һазырланырды. Гәдим Шәрг нүмунәсинә охшар Д.п.-нын алынмасынын елми әсасларыны П. П. *Аносов* вермишдир

вә белә полад Авропада илк дәфә Златоуст з-дунда һазырланмышдыр.

ДӘМИР (лат. Ferrum), Fe—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин VIII групундадыр, ат. н. 26, ат. к. 55,847-дир, парлаг, күмүшү-ағ металдыр. Дөрд сабит изотопу вар: ^{54}Fe (5,84%), ^{56}Fe(91,68%), ^{57}Fe(2,17%) вә ^{58}Fe(0,31%). Јер габығында мигдарына (күтләчә 4,65%) көрә металлар арасында икинчи јери тутур (биринчи јердә алүминиумдур). Минераллардан бир чохунун (300-ә гәдәр минералын) тәркибиндә вар. ССРИ-дә ири Д. јатаглары Керч, Урал, Кривој Рог, Курск магнит аномалијасы вә с.-дә, Азәрб.ССР-дә Дашкәсәндәдир (бах *Дәмир филизләри*). Филиздән Д. алынмасы үсулу е.ә. 2-чи минилликдә Асијанын гәрб һиссәсиндә кәшф едилмишдир. Сонралар Д.-дән Бабилистан, Мисир, Јунаныстан вә с. өлкәләрдә истифадә едилмәјә башланмыш вә чәмијјәтин инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр (бах *Дәмир дөвру*).

Мүасир техникада Д.-ин әһәмијјәти онун гијмәтли хассәләри илә әлагәдардыр: о һәм исти, һәм дә сојуг һалда асанлыгла дөјүлүр, тәбәгә шәклинә салынър, чәкиб дартмагла мәфтилә чевирмәјә, штамплама јолу илә мүхтәлиф деталлар һазырламаға имкан верир вә с. Д.-ин физики хассәләри онун тәмизлији вә е'мал үсулундан асылыдыр. Д.-дә адәтән, карбон, азот, оксикен, һидрокен, күкүрд, фосфор гатышығы олур. Бу гатышыгларын һәтта чүзи мигдарда олмасы белә, Д.-ин хассәләрини дәјишдирир. Тәркибиндә 0,01%-дән аз гатышыг олан Д. 1539°С-дә әријир, 3200°С-јә јахын темп-рда гајнајыр, сыхлығы 7874 *кг/м³*, Бринелләкөрә бәрклији 350—450 *Мн/м²* (35—45 *кгг/мм²*)-дир. Ән јүксәк валентлији 6-дыр, бирләшмәләриндә 2- вә ја 3-валентлидир.

Кимјәви чәһәтдән орта дәрәчәдә актив метал олан Д. асан оксидләшир. Оксикенлә үч оксид әмәлә кәтирир: дәмир 2-оксид FeO, дәмир 3-оксид Fe_2O_3 вә дәмир 2,3-оксид Fe_3O_4. Рүтубәтли һавада үзәри аз мүддәтдә пас ($Fe_2O_3 \cdot nH_2O$) тәбәгәси илә өртүлүр. Fe^{2+} дузларынын суда мәһлулларына һидрокен, јахуд азот мүһитиндә гәләви вә ја аммонјакла тә'сир етдикдә ағ чөкүнтүдән ибарәт дәмир 2-һидроксид $Fe(OH)_2$ әмәлә кәлир. Чөкүнтү һавада галдыгда рәнки әввәлчә јашыллашыр, сонра гаралыр вә чох кечмәдән, гырмызы-гонур $Fe(OH)_3$-ә чеврилир. Туршуларда һәлл олуб мүвафиг дузлар әмәлә кәтирир. Гаты нитрат вә сулфат туршуларында пассивләшир. Комплекс бирләшмәләр әмәлә кәтирмәк Д. үчүн характерикдир. Гыздырылдыгда азот, фосфор, күкүрд вә силисиумла асанлыгла реаксијаја кириб, мүвафиг олараг нитрид, фосфид, сулфид вә силисид әмәлә кәтирир. Һидрокенлә бирләшдикдә көврәк маддә олан һидридә чеврилир, о да гыздырылдыгда парчаланыр. Домна собаларында Д. филизиндән чугун алынър, сонра чугундан мүхтәлиф полад нөвләри һазырланыр (бах *Мартен собасы*, *Конвертер*). Техникада саф Д.-дән, демәк олар ки, һеч истифадә едилмәјиб, мүхтәлиф тәркибли әринтиләр шәклиндә ишләдилир (бах *Дәмир-карбон әринтиләри*). Истеһсал олунан метал мә'мулатын тәгр. 95%-и Д. әринтиләринин пајына дүшүр. Д.-дән јүксәк вә ашағы темп-рлара, вакуума, јүксәк тәзјигә, агрессив мүһитә, дәјишән бөјүк кәркинликләрә, нүвә шүаланмаларына вә с. гаршы давамлы материаллар һазырланыр.

Бүтүн һејван вә битки организмләриндә орта һесабла 0,02%-ә јахын Д. вар. Организмә Д. башлыча олараг оксикен мүбадиләси вә оксидләшмә просесләри үчүн лазымдыр. Д. чатышмазлығы биткинин јаваш бөјүмәсинә вә битки хлорозуна сәбәб олур. Торпагда Д. бирләшмәләринин артыг мигдарда олмасы да биткиләрин инкишафына зәрәрли тә'сир едир. Гәләви торпагларда Д., битки көкләринин торпагдан ала билмәдији бирләшмәләр әмәлә кәтирдијиндән биткиләр Д. чатышмазлығы үзүндән јахшы инкишаф етмир; турш торпагларда исә, суда һәлл ола билән артыг мигдарда Д. бирләшмәләри топландығындан бу, биткиләрин нормал инкишафына мане олур. Торпагда биткиләрә лазым олан Д. бирләшмәләри чатышмадыгда вә ја нормадан хејли чох олдугда битки хәстәликләри бөјүк бир саһәјә јајыла биләр.

Д. инсан вә һејван организминә гида васитәсилә дахил олур (гарачијәр, әт, јумурта, пахла, ноxуд, лобја, чөрәк, јарма, испанаг вә чуғундурда Д. даһа чохдур). Инсан өз гидасы илә күндә 60—110 *мг* Д. алыр, бу да онун күндәлик тәләбатындан хејли чохдур. Организмә дахил олан Д. назик бағырсагларын јухары ше'бәсиндә зүлалла бирләшәрәк гана сорулур вә мүхтәлиф орган вә тохумалара кедир; бурада ферритин һалында топланыр. Организмдә Д.-ин ән чох топландығы орган—гарачијәр вә далагдыр. Ферритинин һесабына мүхтәлиф дәмирли бирләшмәләр синтез олунур (мәс., илкидә—һемоглобин, әзәләләрдә — миоглобин, мүхтәлиф тохумаларда—ситохромлар, һабелә башга дәмирли ферментләр). Организмдән Д., әсасән, јоғун бағырсағын диварлары илә, чүзи мигдарда исә бөјрәкләр васитәсилә чыхарылыр. Инсан организминин Д.-ә олан тәләбаты јашдан асылы олараг дәјишир. Һәр 1 *кг* чәки үчүн ушаглара күндә 0,6, јашлылара 0,1 вә һамилә гадынлара 0,3 *мг* Д. лазымдыр.

Тибдә Д. чатышмазлығы илә әлагәдар хәстәликләрин мүаличәсиндә, һабелә организми мөһкәмләтмәк үчүн мүхтәлиф Д. препаратларындан, о чүмләдән Д.-лактат, Д.-глисерофосфат, дәмир 2-сулфат, ферамид, һемостимулин вә с.-дән истифадә едилир. Тибби-биоложи мүајинәләрдә вә ган хәстәликләринин (анемија, лејкоз, полиситемија вә с.) диагностикасында Д. изотоплары (^{52}Fe, ^{55}Fe вә ^{59}Fe) ишләдилир.

Әд.: Некрасов Б. В., Үмуми кимја, Б., 1965; Реми Г., Курс неорганической химии, пер. с нем., т. 2, М., 1966; Некрасов Б.В., Основы общей химии, т. 2, М., 1973; Фролов В. В., Химия, М., 1975; Мезенин Н. А., Занимательно о железе, 2 изд., М., 1977.

ДӘМИР БАКТЕРИЈАЛАРЫ — ики-валентли дәмир бирләшмәләрини үчвалентли бирләшмәләрә оксидләшдирән бактеријалар. Бу просес заманы ајрылан енержидән Д.б. карбон газындакы вә ја карбонатлардакы карбону мәнимсәмәк үчүн истифадә едир. Оксидләшмә ашағыдакы реаксија үзрә кедир:

$$4Fe(HCO_3)_2+6H_2O+O_2=4Fe(OH)_3+4H_2CO_3+4CO_2.$$

Реаксија заманы аз енержи ајрылдығы үчүн Д.б. чохлу мигдарда икивалентли дәмир бирләшмәләрини оксидләшдирир. Д.б.-на Leptothrix чинсинә аид олан бә'зи сапвары бактеријалар, назик (0,01 *мкм*) сап дәстәси кими спиралвары гурулушлу Gallionella, Thiobacillus ferrooxidans чөпләри (күкүрдү дә оксидләшдирир). вә с. дахилдир. Ширин вә шор су һөвзәләриндә јашајан Д.б. тәбиәтдә дәмир дөвранында бөјүк рол ојнајыр.

ДӘМИР ДАРВАЗА (румынча Porţile de Fier)—Југославија вә Румынија сәрһәдиндә, Дунај чајында дар дәрә. Оршова ш. јахынлығындадыр. Уз. 15 *км*-дир. Астаналар олдуғу үчүн кәмичилик чәтинләшир. Д.д.-да Југославија вә Румынија тәрәфиндән Совет Иттифагынын елми-техники јардымы илә кәмичилик системи јарадылмыш вә СЕС (күчү 2,1 млн. *квт*) тикилмишдир. 1977 илин декабрында Д.д.-да икинчи һидроенержи вә кәмичилик системи («Дәмир Дарваза-2») јарадылмышдыр.

ДӘМИР ДӨВРҮ—ибтидаи ичма гурулушунун сону вә еркән синифли чәмијјәт тарихиндә дөвр; дәмирин вә дәмир мә'мулатынын јајылмасы илә характеризә олунур. Башга дөврләрә нисбәтән Д.д. чох гысадыр (хроноложи сәрһәдләри е.ә. 9—7 әсрләр). «Д.д.» анлајышыны елми әдәбијјата тәгр. 19 әсрин орталарында данимаркалы археолог К. Ј. Томсен кәтирмишдир. Бәшәр

Азәрб.ССР әразисиндән тапылмыш илк Дәмир дөврүнә аид әшјалар: *1*—хәнчәр; 2—јүјән; 3—әса башлығы; 4, 5—ох учлары; 6—9—кил габлар.

тарихиндә дәмир истеһсалынын мүһүм ролу олмушдур. Дәмирин јајылмасы илә бәшәријјәтин хејли һиссәси ибтидаи ичма гурулушунун сон мәрһәләсинә кечди. Ф. Енкелсин тә'биринчә, дәмир «тарихдә ингилаби рол ојнамыш бүтүн хаммал нөвләриндән ахырынчысы вә ән мүһүмү» олмушдур (Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, Б., 1953, сәһ. 312).

Дәмир ән кениш јајылмыш металдыр. Онун тәтбиги бүтүн өлкәләрдә

ејни вахта дүшмүр. Саф дәмир күлчәсинә тәсадүф едилмәмәсинә вә е'малынын чәтинлијинә көрә дәмир чох кеч мәнимсәнилмишдир. Инсанлара илк дәфә метеорит дәмири мә'лум иди. Бә'зи дәмир әшјалар (әсасән бәзәк шејләри) е.ә. 3-чү миниллијин 1-чи јарысында Мисир, Месопотамија вә Кичик Асијада тапылмышдыр. Дәмирин күлчәдән алынмасы үсулу е.ә. 2-чи миниллликдә олмушдур. Сонралар дәмири чиј пүләмә үсулу илә алмышлар. Еһтимал ки, бу үсулу илк дәфә е.ә. 15 әсрдә һеттләрин һакимијјәти алтында олан, Ермәнистанда (Антитавр) јашајан тајфалар тәтбиг етмишләр; лакин узун заман дәмир кениш јајыла билмәмишди.

Е.ә. 11 әсрдән сонра Фәләстин, Сурија, Кичик Асија, Загафгазија вә Һиндистанда дәмирдән гисмән кениш истифадә олунду; дәмир Авропанын ч.-унда да мә'лум иди. Е.ә. 11—10 әсрләрдә дәмир әшјалар Алп д-рынын шм.-ында вә ССРИ-нин Авропа һиссәсинин ч.-унда јашајан тајфалар арасында јајылмышды; лакин дәмир аләтләрдән истифадә јалныз е.ә. 8—7 әсрләрдән үстүнлүк тәшкил едир. Е.ә. 8 әсрдә дәмир мә'мулаты Месопотамијада, Иранда вә бир аз сонра Орта Асијада кениш јајылды. Чиндә дәмир е.ә. 8 әсрдән мә'лум олса да, е.ә. 5 әсрдән јајылмаға башламышдыр. Һинд-Чиндә вә Индонезијада дәмирдән ерамызын әввәлләриндә истифадә едилмишдир. Африкада да дәмирдән истифадәнин тарихи гәдимдир. Е.ә. 6 әсрдә Нубија вә Суданда дәмир аләт вә силаһлар дүзәлдилирди. Африканын мәркәзи әјаләтләриндә е.ә. 2 әсрдәдәмир јајылмаға башлады. Америка, Австралија вә Сакит Океан а-рынын чохунда дәмир (метеоритдән башга) анчаг ерамызын 16—17 әсрләриндән, авропалыларын бураја кәлдији вахтдан мә'лумдур.

Јалныз е.ә. 9—7 әсрләрдә дәмирдән полад алынмасы үсулларынын ихтирасы илә јени тәркибдә е'мал кениш јајылмаға башлады. Јүксәк механики кејфијјәти, учуз баша кәлмәси, нисбәтән асан истеһсал едилмәси сајәсиндә дәмир вә полад даш, тунч аләтләри тәдричән сыхышдырыб арадан чыхартды. Авропада е.ә. 1-чи миниллијин 2-чи јарысындан дәмирдән аләт вә силаһ истеһсалында кениш истифадә олунур. Дәмир аләтләр мешә саһәләрини әкин үчүн јарарлы һала салмаг, суварма вә мелиорасија тикилиләрини кенишләндирмәк үчүн кениш имканлар ачыр. Сәнәткарлығын, хүсусән дәмирчилијин вә силаһ һазырланмасынын инкишафы сүр'әтләнир, ағач е'малы, евтикмә, нәгл. васитәләринин (гајыг, араба вә с.) јарадылмасы вә һәрби техника тәкмилләшир, тәдавүл васитәси кими метал сиккәләр јајылыр.

Дәмирдән истифадәнин кениш шәкил алмасы нәтичәсиндә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы ичтимаи гурулушда көклү дәјишикликләр јаратды. Әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси илә изафи мәһсул истеһсалы артды, инсанын инсан тәрәфиндән истисмары күчләнди, тајфа гурулушу сүр'әтлә дағылмаға башлады. Истеһсал васитәләринин гисмән һаким азлығын хүсуси мүлкијјәтинә чеврилмәси, ичтимаи тәбәгәләшмәнин дәринләшмәси, гулдарлығын мејдана кәлмәси вә тајфа задәканларынын әсас күтләдән ајрылмасы илк синифли чәмијјәтләрин типик хүсусијјәтләриндән иди. Д.д.-ндә Авропа вә Асија тајфалары ибтидаи ичма гурулушунун тәнәззүлү, синифли чәмијјәт вә дөвләтин мејдана чыхмасы әрәфәсиндә јашајырдылар. Чох һалларда, бу кечид дөврүнүн сијаси гурулушу һәрби демократија адланыр. Гәрби Авропада Д.д. ики дөврә—галштат (е.ә. 900—400 илләр) вә латен (е.ә. 400—ерамызын әввәлләри) дөврләринә бөлүнүр. Шимали Авропада дәмир Чәнуба нисбәтән 300 ил кеч јајылмышдыр.

С С Р И ә р а з и с и н д ә Д.д. ССРИ әразисиндә дәмир е.ә. 2-чи миниллијин ахырларындан Загафгазијада (Самтавро гәбиристаны) вә Авропа һиссәсинин ч.-унда мә'лумдур. ССРИ әразисиндә дәмир е'малы е.ә. 1-чи миниллликдә кениш јајылмышды. Загафгазијанын мәркәзи р-нларына јајылмыш *Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәти*, Гызылвәнк, Колхида, Урарту мәдәнијјәтләри—Тунч дөврүнүн ахыры вә еркән Д.д.-нүн характерик хүсусијјәтләрини өзүндә чәмләшдирмишдир. Шимали Гафгазда *Кобан мәдәнијјәти*, Гајакәнд-Хорочој вә Кубансаһили мәдәнијјәтләри еркән Д.д.-нә аиддир. Е.ә. 7 әсрдән ерамызын илк әсрләринә гәдәр Гара дәнизин шм. саһилләриндә ССРИ әразисиндә илк Д.д.-нүн инкишаф етмиш мәдәнијјәтинин јарадычысы олан скифләр јашајырдылар. Скиф дөврүнү сармат тајфаларынын мәдәнијјәти әвәз едир (е.ә. 2—ерамызын 4 әсринәдәк). Гара дәнизин шм. саһилләринин г. һиссәсиндә, Днеприн јухары вә орта ахарларында вә Днестр саһилләриндәки мәдәнијјәтләр, *Зарубинетск мәдәнијјәти*, *Чернјахов мәдәнијјәти*, Волганын јухарыларында вә Волга илә Ока чајлары арасында *Дјаково мәдәнијјәти* вә с. Д.д.-нә аиддир. Е.ә. 8—3 әсрләрдә Кама саһилләриндә *Ананјино мәдәнијјәти* јајылмышды. Бу мәдәнијјәт *Пјанобор мәдәнијјәти* (е.ә. 1-чи миниллијин ахыры—ерамызын 1-чи миниллијинин 1-чи јарысы) илә әвәз олунур. Ока чајынын орта ахарларынын ч.-унда вә Волганын г.-индә, һабелә Тсна вә Мокша чајлары һөвзәси үчүн характерик *Городетс мәдәнијјәти* фин-угор тајфаларына мәхсус иди. Днеприн јухары ахарларында Шәрги Балтик тајфаларына аид едилән јашајыш јерләри дә Д.д.-нә дахилдир.

Чәнуби Сибирдә, Алтајда мис вә галај јатагларынын зәнкинлији тунч мә'мулатынын кениш, дәмирин исә ләнк јајылмасына сәбәб олмушду. Дәмир мә'мулаты е.ә. 7 әсрдә мејдана чыхса да, е.ә. 1-чи миниллијин орталарында бурада кениш јајылырды (Јенисејдә *Тагар мәдәнијјәти*, Алтајда *Пазырык курганлары* вә с.). Орта Асија вә Газахыстанда е.ә. 8—7 әсрләрдәк дәмир әвәзинә тунчдан истифадә едилирди. Әкинчилијә јарарлы јерләрдә дәмир мә'мулатынын мејдана кәлмәси илк гулдарлыг дөвләтләринин [Бактрија (Бәлх), Согд, Харәзм] јарандығы дөврә тәсадүф едир. ССРИ-нин Авропа һиссәсинин шм.-ында, Сибирин тајга вә тундра зоналарында дәмир ерамызын илк әсрләриндән мә'лумдур.

А з ә р б а ј ч а н д а Д.д. Азәрб.-да дәмир е.ә. 2-чи миниллијин ахырлары—1-чи миниллијин әввәлләриндән мә'лумдур. Дәмирдән һазырланмыш аләт вә силаһларын үстүнлүјү дәмир мә'мулатынын кениш јајылмасына вә с. металларын тәдричән истеһсалдан чыхмасына сәбәб олду. Азәрб.-да археоложи газынтылар нәтичәсиндә Д.д.-нә аид чохлу абидә өјрәнилмишдир. Бу дөврдә јашајыш јерләри бир сыра р-нларда тәсәррүфатын хүсусијјәтиндән асылы олараг мүдафиә диварлары илә әһатә олунурду. Бу, әсасән, дағлыг зонада јашајан, јарымотураг һәјат кечирән малдар тајфалара аид иди. Сиклоп тикилиләрин чоху онларын јашајыш јерләринин галыгларыдыр. Дәмир тәтбиги сәнәт саһәләринин дә инкишафына тә'сир етмишдир. Азәрб.-да Д.д.-нә аид тәдгиг олунмуш гәбир абидәләри әһали ичәрисиндә синфи тәбәгәләшмәнин мејдана кәлдијини көстәрир. Азәрб.-да Д.д. мүлки бәрабәрсизлијин дәринләшмәси, ибтидаи ичма гурулушунун дағылмасы, тајфа иттифагларынын јаранмасы илә характеризә олунур.

Әд.: Е н к е л с Ф., Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, М а р к с К., Е н к е л с Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, Б., 1953; Х ә л и л о в Ч. Ә., Гәрби Азәрбајчанын Тунч дөврү вә Дәмир дөврүнүн әввәлләринә аид археоложи абидәләри, Б., 1959; П и о т р о в с к и й Б. Б., Археология Закавказья, Л., 1949; А р ц и х о в с к и й А. В., Основы археологии, 2 изд., М., 1955; К р у п н о в Я. И., Древняя история Северного Кавказа, М., 1960; А в д у с и н Д. А., Археология СССР, М., 1967; П о г р е б о в а М. Н., Иран и Закавказье в раннем железном веке (ответственный ред. Играр Алиев), М., 1977.

ДӘМИР ЈОЛУ—гатарларын һәрәкәти үчүн релсли јол. Мүасир Д.ј. сәрнишин вә јүк дашымаг үчүн комплекс нәгл. васитәсидир. Д.ј. тәтбиг саһәсинә көрә ики әсас група: үмуми истифадә вә сәнаје нәгл. Д.ј.-на бөлүнүр. Д.ј. релсләр арасындакы мәсафәјә көрә енли (ССРИ-дә 1520 *мм*, харичдә әсасән 1435 *мм*, бә'зи өлкәләрдә 1676 *мм*) вә дар (1000, 914 вә 891, 762 *мм* вә с.); дарты нөвүнә көрә електрик, дизел, турбин вә бухарла ишләјән олур. Дүнјада паровоз дартгысы илк дәфә 1825 илдә Инкилтәрәдә (Стоктон—Дарлингтон) тәтбиг едилмишдир. Русијада үмуми истифадә характерли илк Д.ј. 1837-илдә ишә салынмыш Петербург—Павловск—Сарскоје Село Д.ј.-дур. Азәрб.-да илк Д.ј.-нун чәкилишинә 1878 илдә башланылмыш, 1880 илдә Бакы—Сабунчу—Сураханы Д.ј. хәтти истифадәјә верилмишдир. 1883 илдә Бакы—Тифлис, 1900 илдә Бакыны Мәркәзи Русија илә бирләшдирән Д.ј.-нун чәкилиши баша чатдырылмышдыр. 1926 илдә Бакы—Сабунчу—Сураханы ССРИ-дә илк електрик Д.ј.-нун истифадәјә верилмәси илә ССРИ-дә Д.ј.-нун електрикләшдирилмәси планы (ГОЕЛРО-нун бир һиссәси) һәјата кечирилмәјә башлады.

ССРИ-дә истисмарда олан Д.ј. хәтләринин уз. 135,0 мин *км*-дән артыг (1976), Азәрб.ССР-дә исә 1852 *км*-дир (1976). Јер үзәриндәки електрик Д.ј. хәтләринин уз. 120 мин *км*-ә, о чүмләдән ССРИ-дә 35 мин *км*-ә гәдәрдир. ССРИ Авропа вә Асијанын 25 өлкәси илә 30-дан артыг бејнәлхалг сәрнишин хәтти илә бирләшдирилмишдир.

ССРИ-дә Д.ј.-нун әсас һәрәкәт васитәләри локомотив вә вагонлардыр. Локомотив кими *електровоз*, *тепловоз*, *газотурбовоз*, дизел-гатар, мотовоз вә паровоздан истифадә олунур.

Јүкдашыма габилијјәти чох олан Д.ј. хәтләриндә (д.ј. шәбәкәләринин үмуми узунлуғунун 30%-индән чохунда) електрик дартгысындан истифадә олунур. ССРИ Д.ј.-нун галан һиссәсинә, әсасән тепловоз дартгысы хидмәт едир. Мүасир локомотивләр ағырлығы 8—9 мин *т*-а гәдәр олан гатарлары апара билир. ССРИ-дә һәр ил тәгр. 400 електровоз, 1400 тепловоз истеһсал едилир (1975). Һәрәкәт интенсивлијинин вә сүр'әтин артмасы, һәмчинин һәрәкәтин тәһлүкәсизлијинин јүксәк дәрәчәдә тә'мин олунмасы тәләбаты Д.ј. автоматика, телемеханика вә рабитәсинин сүр'әтли инкишафына сәбәб олмушдур. ССРИ-дә Д.ј. хәтләринин 90%-ә гәдәри автоматик вә јарымавтоматик блоклама илә тәчһиз олунмушдур. Д.ј.-нда локомотив сигналлашмасы, диспетчер мәркәзләшдирилмәси, автошлагбаум тәтбиг олунур. Гатарларын һәрәкәтинин тәнзимләнмәсинин автоматлашдырылмасы вә ири ст.-ларын идарә едилмәсиндә електрон техникасындан, јүк сәнәдләринин гејдијјатында, билет-касса әмәлијјатында вә с.-дә һесаблајычы машынлардан истифадә едилир. Д.ј.-нун һесаблама мәркәзләри шәбәкәси кенишләндирилир. Јол хәтләринин сајына көрә Д.ј. бирхәтли, икихәтли (үмуми јол шәбәкәсинин тәгр. 30%-и) вә чоххәтли олур. Кәләчәкдә гатарларын сүр'әт вә чәкисини артырмаг үчүн чох јүккөтүрән вагонларын вә күчлү локомотивләрин истеһсалы нәзәрдә тутулур.

Әд.: Транспорт СССР, М., 1967; Железные дороги, М., 1968; Кантор И. И., Пауль В. П., Основы проектирования и постройки железных дорог, М., 1977.

ДӘМИР КУПОРОСУ ($FeSO_4 \cdot 7H_2O$)— дәмир 2-сулфат. К.т.-нда функсисид кими истифадә едилир. Суда јахшы һәлл олан (20°С-дә 100 *г* суда 26,6 *г*, 56°С-дә исә 54,4 *г*) ачыг-јашыл рәнкли кристал маддәдир. Техники Д.к.-нун тәркибиндә 47—53% $FeSO_4$ вар. 5—6%-ли мәһлулу пајызын ахыры вә ја јазын әввәлиндә (тумурчугларын динҹлик дөврүндә) мејвә ағачларына, киләмејвә колларына, мамыр вә шибјәләри мәһв етмәк мәгсәди илә чиләнир. Ағач коғушундакы зәдәләри (3—5%-ли мәһлулу) вә антракноз хәстәлији заманы тәнәк зәдәләрини (10%-ли мәһлулу) дезинфексија етмәк үчүн истифадә едилир. Мејвә бағларына 800—1500 *л/һа* һесабы илә чиләнир. Јун парчаларын гара рәнкә бојанмасында да истифадә олунур.

ДӘМИР ОКСИДЛӘРИ—бах *Дәмир*.

ДӘМИР ФИЛИЗИ СӘНАЈЕСИ—дәмир филизи чыхаран вә ону габагчадан е'мал едән (филизин доғранмасы, чешидләнмәси, сафлашдырылмасы, хырдаланмасы вә с.) мә'дән сәнајеси саһәси. *Гара металлуркијанын* хаммал базасыдыр. Дәмир филизи чыхарылмасы вә ондан дәмир алынмасы та гәдимдән мә'лумдур. Сәнаје саһәси кими 18 әсрин 1-чи јарысында, чугун вә полад әридилмәсинин артмасы илә әлагәдар сүр'әтлә инкишаф етмәјә башламышдыр. Чар Русијасында мә'дән сәнајесинин кери галмыш саһәси олмушдур. Әсас мәркәзи Кривој-Рог вә Урал иди. ССРИ-дә Д.ф.с. ән јени техника илә тәчһиз едилмиш күчлү сәнаје саһәсинә чеврилмишдир. ССРИ әмтәәлик дәмир филизинин баланс еһтијаты мигдарына вә истеһсал һәчминә көрә дүнјада 1-чи јери тутур. Бөјүк мигдарда дәмир филизи еһтијатынын олмасы ССРИ вә бир сыра дикәр сосиалист өлкәси гара металлуркијасынын әмтәәлик филизә артмагда олан тәләбатыны бүтүнлүклә өдәмәјә имкан верир. Өлкәдә кәшф едилмиш дәмир филизи еһтијатынын чоғрафи јерләшмәси көклү сурәтдә дәјишмишдир. ССРИ-нин шәрг р-нларында дәмир филизи еһтијаты хејли артмышдыр; бурада күчлү металлуркија базасы јарадылыр. ССРИ-нин Авропа һиссәсинин мүһүм филиз базасы Кривој-Рог дәмир филизи һөвзәсидир. Һөвзә јүксәк дәрәчәдә механикләшдирилмиш 5 филизсафлашдырма комбинатыны хаммалла тә'мин едир. Керч дәмир филизи һөвзәси «Азовстал»ын (Жданов ш.), Курск магнит аномалијасы өлкәнин мәркәзиндәки з-дларын (Новолипетск вә с.), Мурманск вил.-нин филиз јатаглары исә Череповетс з-дунун әсас хаммал базаларыдыр. Урал, Сибир вә Газахыстанын филиз јатаглары сүр'әтлә мәнимсәнилир.

ССРИ-дә әмтәәлик дәмир филизи чыхарылмасы (млн. *т*)

1913	1940	1950	1960	1970	1975	1977
9,2	29,9	39,7	105,9	195,9	233	240

Азәрб. ССР-дә Д.ф.с. мүһарибәдән сонра Дашкәсән дәмир филизи јатагларынын истифадәјә верилмәси илә әлагәдар јарадылмыш вә сүр'әтлә инкишаф етмишдир (бах *Дашкәсән дәмир вә кобалт јатағы, Азәрбајҹан филизсафлашдырма комбинаты*). Дашкәсән дәмир филизи јатаглары *Рустави металлуркија заводунун* вә *Азәрбајҹан бору-прокат заводунун* әсас хаммал базасыдыр. 1977 илдә Азәрб.ССР-дә дәмир филизи чыхарылмасы 1,3 млн. *т*-а чатдырылмышдыр.

Д.ф.с. дикәр сосиалист өлкәләриндә дә мүвәффәгијјәтлә инкишаф едир. ПХР, РСР, ЧССР-дә дәмир филизи јатаглары вар. ЧХР дәмир филизи илә зәнкиндир. Капиталист өлкәләриндә Д.ф.с. филиз еһтијаты, чыхарылмасы вә истеһлакы арасындакы ујғунсузлугла характеризә олунур. Капитализм дүнјасында дәмир филизи еһтијатынын 3/4-ү Бразилија, Канада, Һиндистан вә Австралијададыр. 1976 илдә Австралијада 93,4 млн. *т*. АБШ-да 79 млн. *т*, Франсада 45,2 млн. *т*, Бразилијада 49,4 млн. *т* (1975), Канадада 54,8 млн. *т*, Исвечдә 30,5 млн. *т*, Һиндистанда 41,5 млн. *т* дәмир филизи чыхарылмышдыр.

ДӘМИР ФИЛИЗЛӘРИ — тәркибиндән дәмирин алынмасы игтисади ҹәһәтдән мәгсәдәујғун һесаб едилән минерал агрегатлар. Мүһүм филиз минераллары *магнетит, һематит*, һидроһематит, *сидерит, кетит*, һидрокетит, *титан-магнетит* вә с.-дир. Д.ф. саф—мономинерал, чох вахт исә аз мигдар гејри-филиз минераллары илә гарышмыш олур. Сәнаје әһәмијјәтли филизләрдә дәмирин мигдары 16—70%-ә чатыр. Кимјәви тәркибиндән асылы олараг Д.ф.-дән тәбии һалда вә ја сафлашдырылдыгдан сонра чугун истеһсалында истифадә олунур. Көврәк, күкүрдлү (S>0,3%-дән) вә тәркибчә зәнкин филизләр, һәмчинин сафлашдырылмыш консентратлар агломерасија јолу илә ири парчалар һалына салыныр. Поладын кејфијјәтинин вә ја әримә шәраитинин писләшмәмәси үчүн Д.ф.-нин тәркибиндә S, P вә Cu-ун мигдары 0,1—0,3%-дән, As, Zn, Sn, Pb-үн мигдары исә 0,05—0,09%-дән чох олмамалыдыр. Д.ф.-нин тәркибиндә Mn, Cr, Ni, Ti, V, Co вә с. елементләрин варлығы бә'зи һаллар истисна олмагла (мәс., поладын кејфијјәтинин ашағы дүшмәсинә вә ја әритмә шәраитинин писләшмәсинә јол вермәмәк үчүн) фајдалыдыр. Бунлардан Ni, Mn, Cr поладын кејфијјәтини јахшылашдырыр, Ti, V, Co исә сафлашдырма заманы вә ја металлуркија просесләриндә јанашы мәһсул кими алына биләр.

Д.ф. јатаглары мәншәјинә көрә 3 група бөлүнүр: магматокен, екзокен вә метаморфокен. Магматокен јатаглар магматик (Уралда Куса, Качканар), контакт-метасоматик (Шимал-Гәрби Газахыстанда Сарбај, Соколовск, Уралда Магнитогорск вә Высокогорск, Азәрб.ССР-дә Дашкәсән, Иранда Сункун, АБШ да Ајрон-Спрингс вә с.), һидротермал јатаглара (Күрчүстанда Поладаури, Шәрги Сибирдә Коршуново, Рудногорск, Испанијада Билбао), екзокен јатаглар чөкмә (Украјнада Керч, Газахыстанда Ајат, АФР-дә Лан-Дил вә с.) вә ашынма габығы (Шимали Гафгазда Малка, Уралда Алапајевск) јатагларына ајрылыр. Метаморфокен јатаглар (ССРИ-дә Кривој-Рог, Курск магнит аномалијасы, Канадада Лабрадор ј-а, Бразилијада Минас-Жерајс штаты вә Һиндистанда Мајсур штаты вә с.) әввәлләр мөвчуд олмуш јатагларын (әсасән чөкмә) јүксәк тәзјиг вә темп-р шәраитиндә дәјишилмәси нәтиҹәсиндә јаранмышдыр.

Тәркибиндәки әсас минерала көрә Д.ф. бир нечә група бөлүнүр: магнетитли, һематитли, лимонитли, сидеритли, силикатлы, дәмирли кварситләр. Д.ф.-нин чохундан полад, чугун вә ферроәринти алынмасында истифадә едилир.

ДӘМИР ХЛОРИДЛӘРИ — ики вә үчвалентли дәмирин хлорлу бирләшмәләри: дәмир 2-хлорид $FeCl_2$ вә дәмир 3-хлорид $FeCl_3$; хлорид туршусунун дузларыдыр. $FeCl_2$ дәмири хлорид туршусунда һәлл етмәклә, $FeCl_3$ исә дәмири хлорла бирликдә гыздырдыгда вә ја $FeCl_2$ мәһлулуна хлор бурахдыгда алыныр. Һәр ики дуз кристалһидрат әмәлә кәтирир: $FeCl_2 \cdot 6H_2O$ мавитә-һәр-јашыл, $FeCl_3 \cdot 6H_2O$ исә һигроскопик сары кристаллардан ибарәтдир. $FeCl_3 \cdot 6H_2O$ суда јахшы (20°С-дә 100 *г* суда 91,9 *г* сусуз дуз) һәлл олур. О, сујун тәмизләнмәсиндә коагулјант, үзви синтездә катализатор, парча бојанмасында рәнкаб кими, һабелә башга мәгсәдләр үчүн ишләдилир.

ДӘМИР «ШЛЈАПА»—мис, гурғушун, синк вә с. металларын филиз јатагларынын үст һиссәсиндә филиз күтлә-

ләринин илкин минералларынын кимјәви ашынмасы вә оксидләшмәси нәтиҹәсиндә јаранан чөкүнтүләр. Д.«ш.», әсасән, дәмир оксидләри вә һидроксидләриндән (кетит, һидрокетит, һидроһематит вә с.) ибарәт олур. Д.«ш.»-нын әмәлә кәлмәси сәтһ суларынын оксидләшдиричи фәалијјәти илә әлагәдардыр. Д.«ш»-да гијмәтли компонентләрдән гызыл вә күмүш олур. Сулфид јатагларынын (хүсусилә мисли) ахтарышы үчүн әсас нишанәдир.

ДӘМИРАҒАҸ (Parrotia persica)—дәмирағаҹ фәсиләсиндән јарпағы төкүлән ағаҹ. Һүнд. 14—25 *м*, јарпаглары јумуртавары вә ја еллипсварыдыр. Ләчәксиз чичәкләри (2—5 әдәд) гыса зоғларын учунда јерләшир. Мејвәси икидиварлы гутучугдур. Јарпагламадан әввәл чичәк ачыр. 200 илә гәдәр јашајыр. Азәрб.ССР-ин енлијарпаглы реликт мешәләриндә (Талыш) вә Хәзәрин ҹ. саһилләриндә јајылмышдыр.

Одунчағы чох мөһкәм, ағыр вә давамлы, азачыг еластик (0,9 — 1,05 *г/см³*) олдуғу үчүн ондан бә'зи машын һиссәләри, бәдии мә'мулат вә декоратив фанер һазырланыр. Бә'зи өлкәләрдә битән мөһкәм одунчаглы Musa ferrea (Һиндистан), Jxora ferrea (Антил а-ры), Caesalpinia ferrea (Бразилија), Stadmannia sideroxylon (Маврики а.), Argania sideroxylon (Мәракеш) вә Sideroxylon чинсинин бир сыра нөвләри дә Д. адланыр.

Әд.: Сафаров И. С., Эколого-биологическая характеристика железного дерева, «Труды Института ботаники АН Азерб. ССР», 1952, т. 16; јенә онун, Важнейшие древесные третичные реликты Азербайджана, Б., 1962.

ДӘМИРАПАРАН — Азәрб.ССР Гутгашен р-нунда чај. Түрјан чајынын сол голу. Уз. 69 *км*, һөвзәсинин саһ. 596 *км²*-дир. Баш Гафгаз силсиләсинин ҹ. јамачындан (3850 *м* һүнд.-дән) башланыр. Әсасән јералты вә јағыш сулары илә гидаланыр. Тез-тез күчлү дашгын вә сел олур. Астаналыдыр. Шәлалә вар. Сувармада кениш истифадә едилир. Сујунун бир һиссәси Нөһурғышлаг су анбарына вә Көјчаја ахыдылыр.

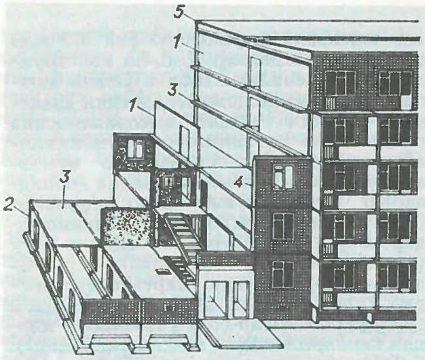
ДӘМИР-БЕТО́Н—конструксијада биркә истифадә олунан бетонла арматур поладынын монолит бирләшмәси. Хассәләринә көрә бир-бириндән хејли фәргләнән ики материалын Д.-б.-да бирләшмә идејасы—бетонун дартылмада мөһкәмлијинин сыхылмада мөһкәмлијинә нисбәтән аз (10—20 дәфә), поладын исә, әксинә, дартылмада мөһкәмлијинин хејли чох олмасына әсасланыр. Д.-б. конструксијада бетон сыхылмы гүввәләри, полад исә, әсасән, дартылы гүввәләри гәбул едир. Бу ики материалын биркә ишләдилмәси бөјүк еффект верир; бәркимә нәтиҹәсиндә бетон полад арматура мөһкәм јапышыр вә ону коррозијадан горујур (сементин һидратлашма просесиндә гәләви мүһит јарандығы үчүн). Д.-б.-ун јаранма тарихи бағбан Ж. Монјенин (Парис) ады илә бағлыдыр. О, илк патенти 1867 илдә мәфтил тор үзәринә семент мәһлулу јахмагла дүзәлтдији дибчәк үчүн алмышды. Әслиндә исә полад арматурлу бетон конструксијалар бундан әввәл дә гурашдырылмышдыр. Русија, Гәрби Авропа вә Американын иншаат техникасында Д.-б. јалныз 19 әсрин ахырларында мүәјјән рол ојнамаға башламышдыр. Дүнјада шөһрәт газанмыш совет Д.-б. нәзәријјәси мәктәбинин наилијјәтләри бир чох харичи өлкәдә мүвәффәгијјәтлә тәтбиг олунур. Бетон вә поладда хәтти кенишләнмә әмсалларынын (бетонда $7{,}5\cdot10^{-6}$ —$12\cdot10^{-6}$, арматур поладында $12\cdot10^{-6}$) нисбәтән јахын олмасы да онларын монолит бирләшмәсинә јардым едир; темп-р —40°C илә +60°C арасында дәјишилдикдә бетон вә арматурун әсас физики-механики характеристикаларынын практики олараг дәјишилмәмәси Д.-б.-дан бүтүн иглим зоналарында истифадә етмәјә имкан верир. Бетонла арматур арасындакы гаршылыглы тә'сир онларын арасында мөвҹуд олан илишмә (јапышма) гүввәсинә, јахуд арматурун бетон дахилиндә јердәјишмәсинә гаршы мүгавимәтинә әсасланыр. Илишмә гүввәси ашағыдакы амилләрдән: арматур үзәриндәки хүсуси чыхынты вә ја наһамарлыгларын бетонла механики илишмәсиндән, бетон гурујан заман һәҹминин кичилмәси нәтиҹәсиндә арматурун сыхылмасы сәбәбиндән әмәлә кәлән сүртүнмә гүввәләриндән вә арматурла бетон молекулларынын гаршылыглы тә'сир гүввәләриндән асылыдыр. Дөври профилли арматур, гајнагланмыш каркас, тор, гармаг вә анкерләр тәтбиг етмәклә арматурла бетон арасындакы илишмәни артырыр вә онларын биркә ишини јахшылашдырырлар. Арматуру коррозијадан вә јүксәк темп-р (мәс., јанғын заманы) тә'сириндән мүһафизә етмәк, һәмчинин онун бетонла кифајәт гәдәр мөһкәм јапышмасына наил олмаг үчүн Д.-б. конструксијаларда арматур үзәриндә 10—30 *мм* галынлығында горујучу бетон тәбәгәси олмалыдыр (агрессив мүһитдә мүһафизә тәбәгәси галынлашдырылыр). Гуругдугда бетонун һәҹмчә кичилмәси вә дартылма мүгавимәтинин аз (һәр 1 *м*-ә 0,15 *мм*) олмасы нәтиҹәсиндә, истифадә заманы конструксијанын кәрилмиш һиссәсиндә чатдаглар әмәлә кәлир. Нормал истифадә шәраитиндә ени 0,3 *мм*-дәк олан чатдаглар Д.-б.-да конструксијанын јүксахлама габилијјәтини ашағы салмыр вә ишләмә мүддәтини азалтмыр. Лакин чатдаг әмәләкәлмәсинә гаршы зәиф мүгавимәт бетонун имканларыны мәһдудлашдырыр, о ҹүмләдән јүксәк мөһкәмлијә малик поладларын истифадәсини чәтинләшдирир. Буна көрә дә габагҹадан кәркинләшдирмә үсулуна мүраҹиәт едилир. Бу үсулда арматуру габагҹадан дартмагла конструксијанын дартылмаја мә'руз галан зоналарында бетону сүн'и сурәтдә сыхырлар (бах *Габагҹадан кәркинләшдирилмиш конструксијалар*). Габагҹадан кәркинләшдирилмиш Д.-б.-ун кәләчәк инкишаф мәрһәләси өзүкәркинләшән Д.-б. конструксијалардыр (бах һәмчинин *Кенишләнән семент*). Кенишләнән сементлә һазырланан бетон бәркијән заман һәҹмини 5%-дәк артырыр (һалбуки ади бетонда, әксинә, һәҹм кичилир). Д.-б.-ун мәнфи ҹәһәти һәҹм күтләсинин бөјүк олмасыдыр. Бу да јүнкүл вә мәсамәли бетондан истифадә етмәклә арадан галдырылыр. Д.-б. тикинтиләр одадавамлы вә узунөмүрлү олур, атм.-ин дағыдыҹы тә'сирләринә гаршы хүсуси мүһафизә тәдбирләри тәләб етмир. Д.-б. бөјүк јүксахлама габилијјәтинә маликдир, статик вә динамик (о ҹүмләдән сејсмик) јүкләри јахшы гәбул едир. Д.-б.-дан мүхтәлиф формалы вә јарашыглы биналар тикмәк нисбәтән асандыр. Јығма Д.-б.-нун тәтбиги иншаатын сәнајеләшмә сәвијјәсини хејли јүксәлтмәклә (мәс., конструксијалар з-дларда габагҹадан һазырланыб иншаат мејданчаларында механизмләр васитәсилә гурашдырылыр) бина вә гурғуларын тикилишини сүр'әтләндирмәјә, әмәк вә вәсаит сәрфинә гәнаәт етмәјә имкан верир.

Әд.: Мурадханов Ә. Ә., Дәмир-бетон мә'мулатларын һазырланмасы вә гурашдырылмасы, Б., 1966; Јусифов И., Бетон вә дәмир-бетон мә'мулатлары технолокијасы, Б., 1977; Столяров Я. В., Введение в теорию железобетона, М.—Л., 1941; Берг О. Я., Физические основы прочности бетона и железобетона, М., 1961; Байков В. Н., Сигалов Э. Е., Железобетонные конструкции, М., 1976.

ДӘМИР-БЕТО́Н КОНСТРУ́КСИЈА ВӘ МӘ'МУЛАТЛАР—бина вә гурғуларын *дәмир-бетондан* һазырланмыш елемент вә ја бирләшмәләри. Белә конструксијаларын тәтбигинә 19 әсрин 60-ҹы илләриндән башланылмышдыр. Илк вахтлар тәк-тәк биналарда дәмир-бетондан тава, тир вә с. садә елементләр шәклиндә истифадә олунурду. Тәдриҹән јени конструксијалы формалар јаранды. Мүхтәлиф тикилиләрдә садә

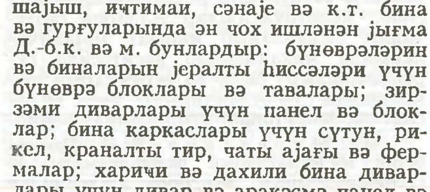

Сәнаје бинасынын тикинтисиндә фермаларын гурашдырылмасы.

Ирипанелли јашајыш бинасынын схеми: *1*—көндәлән диварын јүксахлајан панели; *2*—бүнөврә блоку; 3—мәртәбәарасы өртүк тавасы; *4*—харичи дивар панели; *5*—дам өртүјү тавасы.

елементләрлә јанашы, габырғалы вә тирсиз өртүкләр, назикдиварлы фәза конструксијалары (күнбәз, силиндрик өртүк вә с.), ириашырымлы тир вә фермалар тәтбиг олунмаға башланды. Д.-б. к. вә м. монолит (төкмә) һазырланыр, јахуд һазыр дәмир-бетон елементләрдән јығылыр. Јығылачаг елементләр әсасән з-дларда истеһсал олунур, тикинти мејданчаларында исә онлардан бина һиссәләри гурашдырылыр. Јығма дәмир-бетон конструксијаларын тәтбиги тикинти ишләрини илин бүтүн фәсилләриндә апармаға, тикинтини сәнајеләшдирмәјә вә биналарын инша мүддәтини гысалтмаға имкан верир. Јашајыш, ичтимаи, сәнаје вә к.т. бина вә гурғуларында ән чох ишләнән јығма Д.-б.к. вә м. бунлардыр: бүнөврәләрин вә биналарын јералты һиссәләри үчүн бүнөврә блоклары вә тавалары; зирзәми диварлары үчүн панел вә блоклар; бина каркаслары үчүн сүтун, рикел, краналты тир, чаты ајағы вә фермалар; харичи вә дахили бина диварлары үчүн дивар вә аракәсмә панел вә блоклары; биналарын мәртәбәарасы вә дам өртүјү үчүн панел, тава вә дөшәнәкләр; пилләкән гәфәсәләри үчүн маршлар вә мејданчалар; санитар-техники гурулушлар үчүн хүсуси панелләр, вентилјасија вә зибил кәмәри блоклары, санитар-техники кабинәләр. Монолит дәмир-бетон мә'мулат истеһсалынын технологи просеси бир сыра ардычыл әмәлијјатдан: бетон гарышығынын вә арматурун һазырланмасы; арматурлама; бетонлама вә сыхлашдырма, бетонун лазыми мөһкәмлији алмасы үчүн тәдбирләрин көрүлмәси вә нәһајәт, мә'мулатын үз сәтһинин гајдаја салынмасындан ибарәтдир. Монолит дәмир-бетондан әсасән һидротехники гурғуларда истифадә едилир. Техники мејданчаларда конструксијанын мүәјјән һиссәси јығма, мүәјјән һиссәси исә монолит һазырлана биләр. Бу һалда конструксија јығма-монолит адланыр. Д.-б.к. вә м.-ын әсас мәнфи чәһәти күтләсинин бөјүк олмасыдыр. Бошлуглу конструксијаларын тәтбиги вә јүнкүл бетонлардан истифадә едилмәси күтләни азалтмаға имкан верир. Д.-б. к. вә м. 1938 илә кими еластиклик нәзәријјәси әсасында һесабланырды. Тәдгигат нәтичәсиндә даһа мүтәрәгги үсула—дағыдычы гүввәләрә көрә мөһкәмлик үсулуна кечилмишдир. Сонрадан һәмин үсулун тәкмилләшмәси әсасында Д.-б.к. вә м. совет алимләри тәрәфиндән јарадылмыш даһа мүтәрәгги һәдди-һал үсулу илә һесабланмаға башланмышдыр.

Метрополитен тунелинин дәмир-бетон конструксијасы.

Дәмир-бетонун асанлыгла истәнилән формаја салынмасы вә дикәр техники имканлары 20 әсрин ме'марлығына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Дәмир-бетон конструксијаларын кениш тәтбиги сајәсиндә јени мигјаслар мејдана чыхмыш, архитектоникада вә тикилиләрин фәза јерләшмәсиндә бөјүк тәбәддүлат әмәлә кәлмишдир. Каркасы дүзхәтли олан конструксијалар биналара дәгиг һәндәси формалар, аһәнкдарлыг, структур ајдынлығы вермишдир. Үфүги өртүк таваларыны назик дајаглар үзәриндә гурмаг, јүксахламајан назик диварлары бүтөвлүклә шүшә илә әвәз етмәк мүмкүн олмушдур. Әјрихәтли конструксијалар исә өз мүрәккәб формалары вә даим дәјишилән ритмик елементләри илә зәнкин пластиклик вә фәза ифадәлилији әлдә етмәјә имкан вермишдир. Дәмир-бетон јалныз јашајыш вә мүлки бидалара дејил, мүһәндис вә сәнаје тикилиләринә дә (көрпү, естакада, бәнд вә с.) естетик көркәм верир. Д.-б.к. вә м.-дан истифадәнин јени мүтәрәгги үсуллары биналарын планлашдырылмасында, онларын һәчми фәза структурунда зәнкин вә рәнкарәнк вариантлар тапмаг үчүн әлверишли шәраит јарадыр.

Әд.: Јусифов И., Бетон вә дәмир-бетон мә'мулатлары технолоқијасы, Б., 1977; Строительные конструкции, М., 1976; Байков В. Н., Сигалов Э. Е., Железобетонные конструкции, М., 1976.

ДӘМИРӘЛ (Demirel) Сүлејман (д.1. 11.1924, Испарта)—Түркијә дөвләт вә сијаси хадими. Ихтисасча иншаатчы мүһәндисдир. 1964 илдән Әдаләт партијасынын баш сәдридир. 1965 илин феврал—октјабр ајларында баш назир мүавини, 1965 илин октјабрындан 1971 илин мартынадәк, 1975 ил мартын 31-дән 1977 ил декабрын 31-дәк баш назир олмушдур. 1967 илин сентјабрында Совет Иттифагына рәсми сәфәри заманы Азәрб.ССР-дә олмушдур.

ДӘМИРЈОЛ ВАҒЗАЛЫ—д.ј. дајаначагларында сәрнишинләрә хидмәт көстәрмәк, гатарларын һәрәкәтини идарә етмәк, ишчиләри јерләшдирмәк үчүн бина, јахуд тикилиләр комплекси. Илк Д.в. Инкилтәрәдә Стоктон-Дарлингтон д.ј. хәттиндә тикилмишдир (1822—25). Д.в.-нда почт, јүк вә багаж әмәлијјатлары да јеринә јетирилир. Д.в. бир гајда оларак д.ј. стансијасынын вә сәрнишин бинасы, вағзалјаны мејдан, перрондан ибарәт олан вағзал комплексинин бир һиссәсини тәшкил едир. Д.в.-нын иш һәчми онун гатарбурахма габилијјәти вә һәмчинин сәрнишин тутуму илә характеризә едилир. Сәрнишин тутумуна көрә кичик (200-ә гәдәр сәрнишин тутан), орта (200-дән 900-ә гәдәр сәрнишин тутан), бөјүк (900-дән 1500-ә гәдәр сәрнишин тутан) вә бөлкүдәнкәнар (1500-дән чох сәрнишин тутан) Д.

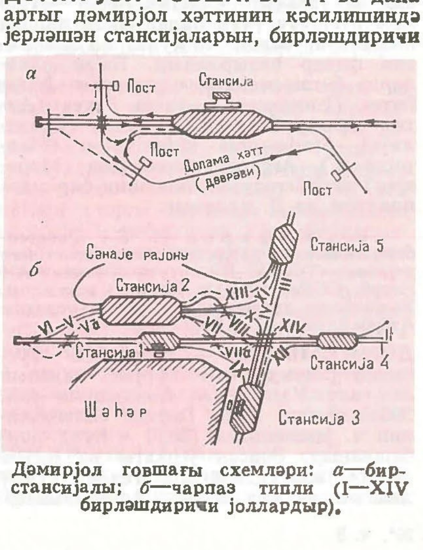

Бакы дәмирјол вағзалынын бинасы.

в.-на ајрылыр. Д.в.-нын әсас бинасы адәтән 3 зонадан ибарәтдир: әмәлијјат зонасы (вестибүлләр, касса залы, мә'лумат бүросу, багажын гәбулу вә тәһвили үчүн јер, почт-телеграф отаглары вә с.), көзләмә вә хидмәт зонасы (зал вә узунмүддәтли истираһәт үчүн отаглар, ана вә ушаг отағы, ресторан вә кафе заллары, тичарәт көшкләри вә с.), техники хидмәт вә көмәкчи отаглар зонасы. Бөјүк Д.в. билет чапедән машынларла, автомат-кассаларла, нәгл. васитәләринин кәлмәсини вә јола дүшмәсини хәбәр верән телевизија мә'лумат бүросу вә ишыг таблолары системи илә тәчһиз едилир. ССРИ-дәки кичик вә орта дәмирјол вағзалларынын чоху јени лајиһә илә тикилир, бөјүк вә бөлкүдәнкәнар Д.в. үчүн исә фәрди лајиһә тәртиб олунур. Бах һәмчинин *Вағзал*.

Фасиләсиз артан сәрнишин ахыныны гајдаја салмаг вә бир гатардан дикәринә минмәни асанлашдырмаг үчүн Д.в. башга нөв нәгл. (әсасән автовағзал) тикилиләри илә бирликдә комплекс һалда тикилир.

ДӘМИРЈОЛ ГОВШАҒЫ—үч вә даһа артыг дәмирјол хәттинин кәсилишиндә јерләшән стансијаларын, бирләшдиричи

Дәмирјол говшағы схемләри: *а*—бирстансијалы; *б*—чарпаз типли (I—XIV бирләшдиричи јоллардыр).

хәтләрин, техники гурғу вә гурулушларын бирлији. Д.г.-нын әсас функсијасына: транзит гатарларын бурахылмасы, јүкләрин вурулмасы вә бошалдылмасы, гатар вә вагонларын ст. говшагларына өтүрүлмәси, сәрнишинләрин гатардан гатара кечирилмәси вә с. дахилдир. Д.г.-нын әсас тикилиләри чешидләмә ст., јүк вә сәрнишин ст.-лары, ајры-ајры ст.-лар арасындакы бирләшдиричи јоллар, локомотив вә вагон депосу, техники хидмәт ст. вә с.-дир. Мүасир Д.г. әсас техноложи просесләри автоматлашдырмаға имкан верән д.ј. автоматика вә телемеханикасына, електрон һесаблајычы техникаја маликдир. Көрдүјү ишләрин характеринә вә истисмар шәраитинә көрә Д.г. үч чүр олур: транзит, јүкләмә-бошалтма вә далан типли. Бундан әлавә, ири сәнаје мүәссисәләри вә ја р-нларына хидмәт едән **с ә н а ј е** Д.г., дәниз вә ја бөјүк чај лиманлары р-нларында гурулан **л и м а н** Д.г. да олур. Д.г.-нда техноложи чәһәтдән бир-бири илә әлагәдар олан бир вә ја бир нечә ст. олур. Ири говшагларда, адәтән, 5—10 д.ј. хәтти кәсишир. ССРИ-дә 1970 илдә дәмирјол говшагларынын сајы 500-дән чох олмушдур. Ән ири дәмирјол говшагларындан Москва, Ростов, Кијев вә с. Д.г.-ны көстәрмәк олар. Д.г. нәгл. говшағынын ајрылмаз бир һиссәсидир.

Әд.: Т а ғ ы ј е в К. Б., Дәмирјол стансијалары, Б., 1962; Железнодорожные станции и узлы, М., 1976.

ДӘМИРЈОЛ НӘГЛИЈЈАТЫ — локомотив, јахуд моторлу вагон васитәсилә вагонларда релсли јолларла јүк вә сәрнишин дашыјан нәгл. нөвү. Д.н. илә јүк дашынмасы чај вә бору кәмәри нәгл. илә дашымаја нисбәтән тәгр. ики дәфә сүр'этлидир, автомобил вә авиасија нәгл. илә дашымадан исә кери галыр. Сәрнишин гатарларынын (експресләр нәзәрә алынмадан) сүр'әти мүасир автобусларын сүр'әтинә јахындыр. Мүасир Д.н. д.ј. шәбәкәсинин инкишафы просесинин вә онун ајры-ајры үнсүрләринин (јол, ст., вагон, дарты васитәси, сигнал системи, рабитә вә с.-нин) узун мүддәт тәкмилләшмәси просесинин нәтичәсидир.

Дүнјада бухарла ишләјән дартычысы олан илк үмуми истифадәли д.ј. Стоктон—Дарлингтон хәтти (уз. 21 *км*, Инкилтәрә) олмушдур; бу хәтт 1825 илдә Ч. Стефенсон тәрәфиндән чәкилмишдир. Русијада илк д.ј. 1837 илдә, Азәрб.-да 1880 илдә истифадәјә верилмишдир. 1913 илдә Русијанын истисмар олунан д.ј.-нун уз. 71,7 мин *км* иди. Совет һакимијјәти илләриндә өлкәнин д.ј. шәбәкәси ики дәфәдән чох артмышдыр. Өлкәнин, башлыча олараг, ингилабдан әввәл техники чәһәтдән зәиф тәчһиз олунмуш бир нечә бирјоллу хәтти олан шәрг р-нларында чохлу јени хәтләр чәкилмишдир (Волгабојундан Владивостока вә Орта Асијаја, Уралын д.ј. хәтләри). ССРИ-нин шәрг р-нларынын зәнкин тәбии еһтијатларыны мәнимсәмәк үчүн бир сыра јени хәтләр чәкилир (мәс., Бајкал—Амур магистралы вә с.). Көһнә д.ј. шәбәкәләри дә јенидән гурулмушдур; р-нлараасы д.ј. магистраллары икијоллу олмуш, електрикләшдирилмиш, автоматик блоклама илә тәчһиз едилмиш, бурахылыш габилијјәти хејли артмышдыр. Икиохлу вагонлар чохлу јүк көтүрән 4, 6, 8 охлу вагонларла (јүккөтүрмә габилијјәти 50—125 *т*) әвәз едилмишдир. ССРИ д.ј.-нун локомотив паркы күчлү електровоз вә тепловозларла тәчһиз едилмишдир. Д.ј. илә јүкләрин чатдырылмасы сүр'әти ингилабдан әввәлкинә нисбәтән тәгр. 4 дәфә, јүк гатарларынын чәкиси бир нечә дәфә артмышдыр. Сәрнишин гатарларынын һәрәкәт сүр'әти дә чохалмышдыр. Сәрнишин гатарлары, әсасән, бүтөвлүклә металдан һазырланмыш, раһат, һаваны тәмизләјән аваданлыгла тәчһиз едилмиш вагонлардан ибарәтдир. Дашымаларын, демәк олар ки, һамысы електровоз вә тепловоз васитәсилә олур. ССРИ електрикләшдирилмиш д.ј.-нун узунлуғуна вә бу јолдакы дашымаларын һәчминә көрә дүнјада биринчи јердәдир. Дүнја д.ј. шәбәкәсинин тәгр. 10%-и, дүнја д.ј. јүк дөвријјәсинин исә тәгр. јарысы ССРИ-нин пајына дүшүр. ССРИ д.ј. илә дашымаларын сыхлығына, вагонлардан вә локомотивләрдән истифадә олунмасына көрә дүнјада ән габагчыл өлкәләрдәндир. 1977 илдә ССРИ д.ј.-нун јүк дөвријјәси 3331,4 млрд. *т·км*, сәрнишин дөвријјәси 322,2 млрд. сәрнишин-километр олмуш, д.ј. илә 3723 млн. *т* јүк, 3566 млн. сәрнишин дашынмышдыр. ССРИ-нин Авропа вә Асијанын бир чох өлкәси илә бирбаша д.ј. әлагәси вар. Азәрб.ССР-дә дә Д.н. инкишаф етмишдир (бах *Азәрбајҹан дәмир јолу*, *Азәрбајҹан дәмир јолунун Абшерон шәһәрәтрафы саһәси*). 1976 илдә Азәрб.ССР-дә Д.н.-нын јүк дөвријјәси 32062 млн. *т·км*, сәрнишин дөвријјәси 2105 млн. сәрнишин-километр олмуш, Д.н. илә 78,8 млн. *т* јүк, 30 млн. сәрнишин дашынмышдыр.

Д и к ә р с о с и а л и с т ө л к ә л ә р и н д ә дә Д.н. (ССРИ-дә олдуғу кими) миллиләшдирилмиш вә үмумхалг (дөвләт) мүлкијјәтинә чеврилмишдир. Сосиалист өлкәләри арасында Д.н.-ны әлагәләндирмәк үчүн ГИЈШ-ин нәгл. комиссијалары илә јанашы Дәмирјол Әмәкдашлығы Тәшкилаты (1956), һәмчинин ГИЈШ системиндә 7 Авропа сосиалист өлкәсинин Јүк Вагонларынын Үмуми Паркы јарадылмышдыр (1964). 1975 илдә АДР-дә д.ј.-нун јүк дөвријјәси 146,7 млрд. *т·км*, БХР-дә 68,2, Мач. ХР-дә 34,2, ПХР-дә 362,4, РСР-дә 138,2, ЧССР-дә 90,5 млрд. *т·км* олмушдур.

К а п и т а л и с т ө л к ә л ә р и н д ә н АБШ, АФР, Б. Британија, Италија, Јапонија, Франса вә с.-дә Д.н. даһа чох инкишаф етмишдир. 1975 илдә АБШ-да д.ј.-нун уз. 331 мин *км*, һәр чүр нөвдән олан локомотивләрин сајы 30,1 мин, јүк вагону 1373 мин, сәрнишин вагону 7,4 мин олмушдур.

Әд.: М а р к с К., Капитал, ч. 2, Б., 1956, сәһ. 148—151; Л е н и н В. И., Русијада капитализмин инкишафы, Әсәр. там күллијјаты, ч. 3; Железнодорожный транспорт СССР в документах Коммунистической партии и Советского правительства. 1917—1957, М., 1957; Транспорт СССР, М., 1967; Транспортная система мира, М., 1971; Экономика железнодорожного транспорта, 2-е, изд. М., 1975; Мир социализма в цифрах и фактах, 1975, М., 1976 (раздел Промышленность и транспорт); СССР в цифрах в 1977 году, М., 1978 (раздел Транспорт и связь); Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 60-летию Великого Октября, Б., 1977 (раздел Транспорт и связь).

ДӘМИРЈОЛ СИГНАЛЛАШМАСЫ— маневр ишләринин, гатарларын һәрәкәтинин тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк мәгсәди илә әмр вә көстәришләрин верилмәси үчүн көрүнән вә ешидилән сигналлар системи. **К ө р ү н ә н с и г н а л л а р** даими (светофор, семафор, маневр лөвһәләри вә хәбәрдарлыг дискләри), сәјјар (лөвһә, бајраг, фәнәр вә фишәнк), әлдә кәздирилән вә гатарда гурашдырылан олур. Әсас сигнал рәнкләри гырмызы, сары вә јашылдыр. Гырмызы ишыг һәрәкәти гадаған етмәк, сары—сүр'әти азалтмаг, јашыл исә һәрәкәтә ичазә үчүндүр. Истифадә вахтына көрә көрүнән ишарәләр кечә-күндүз, күндүз вә кечә ишләдилән ишарәләрә ајрылыр. Ешидилән сәс сигналлары әл вә локомотив фитләри, ст. зәнкләри вә с. васитәсилә верилир.

Әд.: Г л а щ е н к о в Г. А., К у с т о в Г. М., Д и д е н к о А. А., Централизация стрелок и сигналов в маневровых районах станций, М., 1977.

ДӘМИРЈОЛ СТАНСИЈАСЫ—д.ј. нәглијјатында вагонларын ачылыб-гошулмасы, јүкләниб-бошалдылмасы, гатарларын тәртиби вә чешидләнмәси, гәбулу вә көндәрилмәси, һәмчинин сәрнишинләрә хидмәт көстәрилмәси ишләрини јеринә јетирән әсас хәтти истеһсалат ваһиди. Д.с. иш хүсусијјәтинә көрә аралыг, саһә, чешидләмә, јүк вә сәрнишин, ишин һәчминә вә мүрәккәблијинә көрә исә синифдәнкәнар вә I—V синиф ст.-на ајрылыр. Стансијанын д.ј. хәтләри ст.-ја мәхсус вә хүсуси тә'јинатлы ола биләр. Ики вә даһа артыг д.ј. хәттинин кәсишдији, јахуд бирләшдији әразидә јерләшән бир нечә Д.с. һәмин хәтләрә бирләшән голларла бирликдә д.ј. говшағыны тәшкил едир. Үч вә артыг д.ј. хәттинин кәсишдији јердә салынмыш ст. говшаг стансијасы адланыр.

Әд.: С а в ч е н к о И. Е., З е м б л и н о в С. В., С т р а к о в с к и й И. И., Железнодорожные станции и узлы, 2 изд., М., 1967.

ДӘМИРЈОЛЛАРЫ НИЗАМНАМӘСИ (С С Р И-дә)—үмуми истифадәдә олан д.ј. дашымалары илә бағлы мүнасибәтләри низамлајан гајдалар күллијјаты. Гүввәдә олан Низамнамә 1964 ил апрелин 6-да ССРИ Назирләр Совети тәрәфиндән тәсдиг едилмишдир. Низамнамә д.ј.-нун, һабелә д.ј. нәгл.-ндан истифадә едән мүәссисә, тәшкилат, идарә вә вәтәндашларын вәзифә вә һүгугларыны мүәјјән едир; д.ј. дашымаларынын планлашдырылмасыны, тәшкилини вә әсас шәртләрини, д.ј.-нун дикәр нәгл. нөвләри илә гаршылыглы әлагәсини тәнзимләјир. Бу Низамнамәјә әсасән мүәјјән олунмуш гајдада Јүкләрин Дашынмасы Гајдалары, Сәрнишинләрин вә Багажын Дашынмасы Гајдалары вә с. тәсдиг едилир.

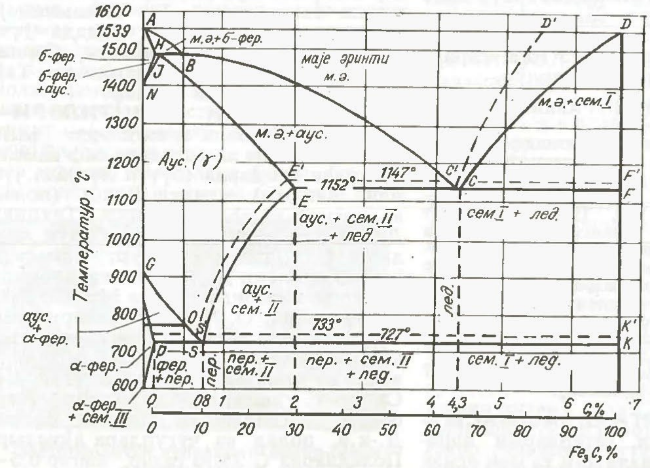
ДӘМИР-КАРБОН ӘРИНТИЛӘРИ— дәмирин карбонла әринтиләри. Тәдгигат мәгсәди илә аз мигдарда саф Д.-к.ә. вә күлли мигдарда (бүтүн дүнјада јүз млн. *т*-ларла) техники Д.-к.ә. (полад вә чугун) истеһсал олунур. Техники Д.-к.ә.-нин тәркибиндә карбонун мигдары 4,5%-дән чох олмур. Һәм саф, һәм дә техники Д.-к.ә.-нин тәркибиндә дәмир вә карбондан әлавә Mn, Si, P, S елементләри, O, N вә H газлары вар. Бундан башга техники Д.-к.ә.-нин тәркибинә лекирләјичи (Cr, Ni, Mo, W, V вә с.) вә модификасијаедичи (Mg, Cl, Ca вә с.) ашгарлар дахилдир. Карбонун мигдарындан асылы олараг Д.-к.ә. полад вә чугунлара ајрылыр. Поладларда C 2%-ә гәдәр, ашгар 0,5—

Фазанын ады	Фазанын тәбиәти	Структуру
α-феррит	Карбонун α-Fe-да бәрк мәһлулу	Һәчми мәркәзләшмиш куб гәфәсли
Аустенит	Карбонун γ-Fe-да бәрк мәһлулу	Үзү мәркәзләшмиш куб гәфәсли
δ-феррит	Карбонун δ-Fe-да бәрк мәһлулу	Һәчми мәркәзләшмиш куб гәфәсли
Графит	Карбонун полиморф модификасијасы	Һексагонал гәфәсли
Сементит	Дәмир-карбид Fe_3C	Ромбшәкилли гәфәсли

1,5%, чугунларда С 2%-дән чох, ашгар 5%-ә гәдәрдир. Әксәр һалларда полад вә чугунларын гурулуш вә хассәләрини Fe—C системи мүәјјән едир. Д.-к.ә.-нин елми өјрәнилмәсинә илк дәфә рус металлурглары П. П. Аносов (1831) вә Д. К. Чернов (1868) башламышлар. Бир сыра рус вә әчнәби алимләрин (Н. С. Курнаков, А. А. Бајков, Ф. Осмонд, У. Ч. Робертс-Остен вә с.) тәдгигатлары әсасында Д.-к.ә.-нин һазыркы һал диаграмы гурулмушдур (шәк. 1). Д.-к.ә.-нин фаза вәзијјәти диаграмлары мүхтәлиф тәркиб вә темп-рларда сабит вә дәјишән вәзијјәт илә изаһ олунур. Д.-к.ә. темп-рдан вә карбонун мигдарындан асылы олараг, физики-кимјәви хассәләринә көрә бир-бириндән фәргләнән *аустенит, феррит, сементит, перлит, ледебурит* вә *графитдән* ибарәт олур.

Диаграмда *ABCD* хәтләриндән (ликвидус хәтләриндән) јухарыда Д.-к.ә. маје һалында олуб, бир фазадан ибарәтдир. Маје әринтини сојутдугда мүвафиг компонентләрин кристаллары ликвидус хәтләри үзрә ајрылмаға башлајыр. Кристаллашма *AHJECF* хәтләри (солидус хәтләри) бојунча давам едиб баша чатыр. Сојутма давам етдикчә феррит вә аустенитин карбону һәллетмә габилијјәти азалыр, феррит аустенитә, аустенит исә феррит вә икинчи сементитә чеврилир. *ECF* хәтти *евтектика, PSK* хәтти исә евтектоид (маје фазалардан әмәлә кәлән метал әринтиләринин структур тәшкил едичиләриндән бири) хәтти адланыр. *PSK* хәттиндән ашағыда мүәјјән шәраитдә ледебурит аустенитә вә сементитә, аустенит исә икинчи сементит вә перлитә чеврилә биләр. Сементити дә ферритә вә графитә ајырмаг олар, бу заман дәмир-графит әринтиләри алыныр (диаграмда гырыг хәтләрлә көстәрилмишдир). Д.-к.ә.-нин гурулушу тәркиб, бәркимә шәраити вә бәрк һалда структур дәјишикликләринә көрә тә'јин едилир. Карбонун мигдары евтектоидгабағы поладда 0,8%-ә гәдәр, евтектоид поладларында 0,8%, евтектоиддән сонракы поладларда исә 0,8%-дән 2,14%-ә гәдәр олур. Евтектикагабағы, евтектика вә евтектикадансонракы чугунларын тәркибиндә исә мүвафиг олараг 2,14%÷÷4,3%; 4,3% вә 4,3÷6,67% карбон олур. Сојутма вә гыздырма шәраитиндән асылы олараг Д.-к.ә.-нин кристал гәфәсләри мүхтәлиф чеврилмәләрә мә'руз галыр ки, бу да мартенсит, троостит вә сорбитин јаранмасына сәбәб олур. Бу структурларын әмәлә кәлмәси илә Д.-к.ә.-нин хассәләри дә дәјишир.

Әд.: Гасымзадә Н. Һ., Металлар вә башга конструксија материаллары технолокијасы, Б., 1975; Смоляренко Д. А. Качество углеродистой стали, М., 1977.

Дәмир-карбон әринтиләринин һал диаграмы.

ДӘМИРОВА Чәмилә Дадаш гызы (д. 1.7.1927, индики Күрдәмир р-ну, Топалһәсәнли к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1952 илдән Сов.ИКП үзвү. Күрдәмир р-нундакы «Москва» к-зунда памбыгчылыг бригадиридир. 1949 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Бир сыра медалларла тәлтиф едилмишдир.

ДӘМИРЧИ—Азәрб.ССР Илич р-нунда (Нах.МССР) кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 11 *км* шм.-г.-дә, Нахчыван—Сәдәрәк шосе јолу кәнарында, Шәрур дүзүндәдир. Әһ. 2994 (1977); түтүнчүлүк, үзүмчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси вар.

ДӘМИРЧИ — Азәрб.ССР Шамахы р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 32 *км* шм.-да, Шамахы—Лаһыч јолу кәнарында, Пирсаат чајынын сағ саһилиндә, Баш Гафгаз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 466 (1977); тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, доғум еви; орта әсрләрә аид гәдим гәбиристан вар. Дәмирчи палчыг вулканы кәнддән 2,5 *км* ч.-ш.-дәдир.

ДӘМИРЧИЗАДӘ Әбдүләзәл Мәммәд оғлу (д.8.7.1909, Нуха, индики Шәки)—

совет дилчиси. Филолокија е.д.(1944), проф. (1945), Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1955). Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1973), Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1974). 1946 илдән Сов. ИКП үзвү. Азәрб. Дөвләт Педагожи Ин-тунун Азәрб. дилчилији кафедрасынын мүдиридир (1943 илдән). Азәрб.ССР ЕА Рәјасәт Һеј'әти јанында Терминолокија Комитәсинин сәдр мүавини олмушдур (1956—76). Азәрб. әдәби дили тарихинә, мүасир Азәрб. дилинин фонетикасына, үслубијјатына, етимолокијаја вә с. даир әсәрләрин, орта вә али мәктәб дәрсликләринин мүәллифидир. Елми кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. 25-чи Бејнәлхалг Шәргшүнаслыг конгресиндә (Москва, 1960) мә'рузә етмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Азәрбајҹан әдәби дили тарихи хүласәләри, Б., 1938; «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили, Б., 1958; Азәрбајҹан дилинин үслубијјаты, Б., 1962; Мүасир Азәрбајҹан дили (Фонетика, орфоепија, орфографија), Б., 1972.

Әд.: В. И. Ленин ад. Азәрбајҹан Дөвләт Педагожи Институтунун елми әсәрләри, серија 11, 1969, № 6; Ә. М. Дәмирчизадә. Библиографија, Б., 1970.

ДӘМИРЧИЛӘР — түркдилли тајфа. Тарихчи Шәһабәддин Нәсәви (13 әср) Д.-и Чинкиз ханын нәсли илә бағлајыр. 16 әсрдә Түркијәнин Гарс ш. әтрафында јашамышлар. М. М. Хәзанијә (19 әср) көрә, Д. Азәрб.-а (әсасән Гарабаға) Пәнаһәли хан дөврүндә кәлмишләр. Азәрб.ССР-ин Масаллы р-нундакы Кечмиш Дәмирчи, Илич, Шамахы р-нларындакы Дәмирчи, Мардакерт р-нундакы Дәмирли, Газах, Степанакерт, Губадлы, Мирбәшир р-нларындакы Дәмирчиләр, Кәлбәчәр р-нундакы Дәмирчидам кәндләринин ады еһтимал ки, Д.-лә әлагәдардыр.

ДӘМИРЧИЛӘР — Азәрб.ССР Газах р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 9 *км* г.-дә, Газах—Ашағы Әскипара шосе јолундан 2 *км* аралы, Ҹоғас чајынын сағ саһилиндә. Кичик Гафгаз д-рынын әтәјиндәдир. Әһ. 1111 (1977); һејвандарлыг, үзүмчүлүк вә түтүнчүлүклә мәшғулдур. Ор-

та мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, доғум еви, рабитә шө'бәси вар.

ДӘМИРЧИЛӘР—Азәрб.ССР Губадлы р-нунун Дондарлы советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 5 *км* ш.-да, Базарчајын сағ саһилиндә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 756 (1977); һејвандарлыг, түтүнчүлүк, барамачылыг вә әкинчиликлә мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, киногурғу, ме'марлыг абидәләриндән 2 түрбә (14 әср) вә мәсчид (19 әср) вар.

ДӘМИРЧИЛӘР — Азәрб.ССР Мирбәшир р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 13 *км* шм.-да, Инчәчајдан 4 *км* аралы, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 982 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, хәстәханa, рабитә шө'бәси вар.

ДӘМИРЧИЛИК—сәнәт саһәси; тәсәррүфатда вә мәишәтдә ишләдилән дәмир аләт вә әшјаларын һазырланмасы. Әсасән бөјүк кәнд вә шәһәрләрдә инкишаф етмишди. Д.-дә јастылајычы, кәсичи, тутучу, тәнәкәчи аләтләри, һәмчинин күрә вә көрүк ишләдилирди. Азәрб.-да бир сыра археоложи газынтылар заманы тапылмыш дәмир мә'мулаты Д.-ин бурада гәдимдән јајылдығыны вә инкишаф етдијини көстәрир. Азәрб. ССР-ин бә'зи р-н вә шәһәрләриндә инди дә дәмирчи е'малатханалары вар.

ДӘМИРЧИ-ШТАМПЛАМА ИСТЕҺСАЛАТЫ—дөјмә, штамплама, пресләмә јолу илә мүхтәлиф метал мә'мулатлар истеһсал едән машынгајырма саһәси. Д.-ш.и.-нын әсас мәгсәди материаллары истәнилән формаја салмагдыр. Д.-ш.и. үсулларынын үстүн чәһәти ондадыр ки, металларын кәсмә илә е'малындан фәргли олараг тәзјиглә е'малда мә'мулат өз формасыны күтләнин јенидән пајлашдырылмасы һесабына дәјишир. Бу, метала гәнаәт едир, материалын мөһкәмлијини артырыр. Вачиб машын деталлары тәзјиглә е'мал едилир. Тәјјарәнин 80—90%-ә гәдәр, автомобилин 85%-ә гәдәр (үмуми күтләдән) деталлары бу үсулла һазырланыр. Д.-ш.и. машынлары металкәсән дәзкаһлара нисбәтән мәһсулдардыр. Тәзјиглә е'мал вахты пластиклији артырмаг үчүн метал гыздырылыр. Д.-ш.и.-нын ашағыдакы нөвләри вар: дөјмә (әсасән, гыздырмагла), һәмчи вә тәбәгәли штамплама (исти вә сојуг һалда), пресләмә (әсасән, гыздырмагла).

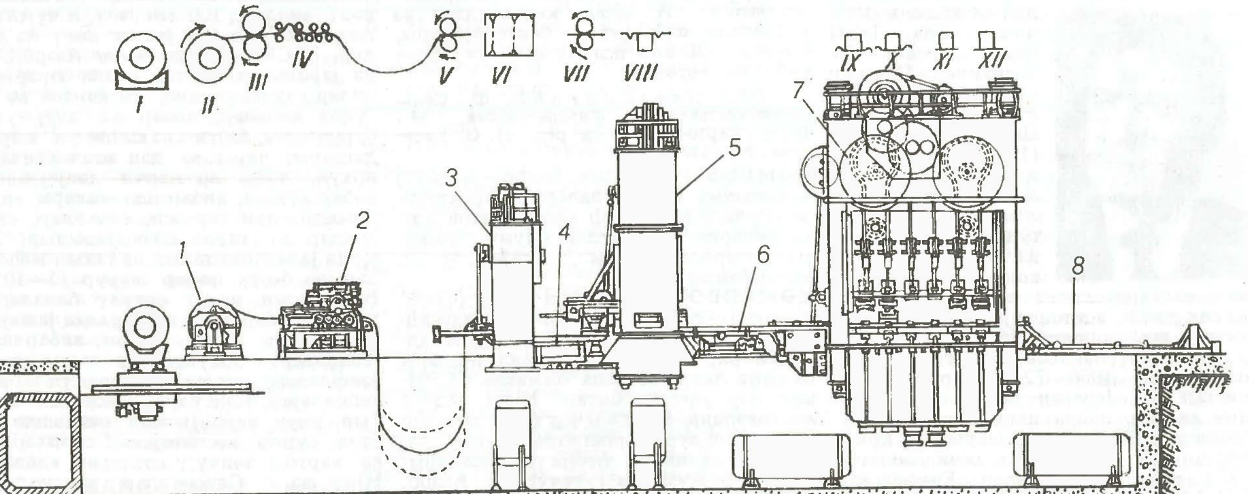
Д ө ј м ә үсулунда материалын кәнара ахмасынын гаршысы штамп васитәсилә алынмыр. Ш т а м п л а м а үсулунда металын ахмасы штампын формасы илә мәһдудлашдырылыр. Пәстаһын формасындан асылы олараг һәчми вә тәбәгәли штамплама нөвләринә ајрылыр. Бундан башга штамплама илкин материалы гыздырмагла (гызғын штамплама) вә сојуг һалда (сојуг штамплама) апарыла биләр. Штампланмыш деталларын е'мал пајы, дөјмәдәкинә нисбәтән 2—3 дәфә аздыр, ја'ни металдан истифадә фаизи јүксәкдир. П р е с л ә м ә үсулунда хүсуси контејнер ичәрисинә гојулмуш пәстаһ пуансонла (пресштемпел) басылыб матрисанын алыначаг мә'мулатын формасында олан дешијиндән чыхарылыр. Пресләнмиш мә'мулатларын өлчүләри чох дәгиг олур вә чох вахт онлары механики е'мал етмәк лазым кәлмир.

20 әсрин 50-чи илләриндә Д.-ш.и.-нда јени техноложи просесләрин (партлајышла штамплама, јүксәксүр'әтли штамплама, һидростатик пресләмә, електромагнит гәлибләмә вә с.) тәтбиги нәтичәсиндә чәтин деформасија олунан материаллар (одадавамлы полад, титан, молибден, волфрам вә с. әринтиләр) е'мал олунмаға башлады. П а р т л а ј ы ш л а е'мал үсулунда штампламада партлајычы маддәнин алышмасындан јаранан зәрбә далғасы пәстаһы деформасија нәтичәсиндә лазыми формаја салыр. Просес чох гыса мүддәтдә давам етдији үчүн штамплары нәинки учуз азкарбонлу поладдан, һәтта бетон, тахта вә пластик күтлә кими материаллардан да һазырламаг олар. Ј ү к с ә к с ү р' ә т л и штампламада чәтин деформасија олунан материаллары чәкичинин дүшмә сүр'әти 40—60 *м/сан* олан машынларда (ади чәкичли машынларда бу сүр'әт 8 *м/сан*-дән артыг олмур) е'мал едирләр. Е л е к т р о м а г н и т г ә л и б л ә м ә үсулунда пәстаһы күчлү конденсатор батарејаларынын бошалмасы заманы електромагнит саһәләринин гаршылыглы тә'сириндән јаранан гүввәләр васитәсилә деформасијаја уғрадырлар. Бу үсулла саатда 600-ә гәдәр мә'мулат алмаг олур. Е л е к т р о с т а т и к г ә л и б л ә м ә—мајеләрдә електрик бошалмасы нәтичәсиндә јаранан далға енержисиндән истифадә олунур. Һ и д р о с т а т и к п р е с л ә м ә (вә ја һидроекструзија) јүксәк тәзјиг алтында (10—3000 *Мн/м²*) маје илә апарылыр.

Д.-ш.и. мә'мулатлары автомобил вә авиасија сәнајесиндә, тракторгајырма, чиһазгајырма, јүнкүл сәнаје вә с.-дә ишләдилир.

Әд.: Ковка и объемная штамповка стали. Справочник, под ред. М. В. Сторожева, т. 1—2, М., 1967—68; С т о р о ж е в М. В., П о п о в Е. А., Теория обработки металлов давлением, М., 1971; О х р и м е н к о Я. М., Технология кузнечно-штамповочного производства, М., 1976.

ДӘМИРЧЈАН Дереник Карапетович (18.2.1877, Ахалкалаки — 6.12.1956, Јереван)—ермәни совет јазычысы. Ерм-ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1940), Ерм.ССР ЕА акад. (1953). Илк ше'р-

Мүһәррик картерләрини штамплајан автомат хәтт схеми: *I*—полад лент рулонунун илкин вәзијјәти; *II*—лентин ачылмасы; *III*—лентин тәмизләнмәси; *IV*—лентин дүзәлмәси; *V*—вериш; *VI*—пәстаһын кәсилиб чыхарылмасы; *VII*—пәстаһын јағланмасы; *VIII*—мә'мулатын узадылмасы; *IX*—радиусларын јенидән гәлибә алынмасы вә фланcларын дүзәлмәси; *X*—фланс гырагларынын контурбоју кәсилмәси; *XI*—габырғаларын гәлибә алынмасы; *XII*—дешикләрин ачылмасы; *1*—лентачан гурулуш; 2—тәбәгәдүзәлдән машын; 3—валларла вериши олан садә һәрәкәтли икичархголлу прес; *4*—пәстаһ топаларыны өтүрән вә галдыран механизм; *5*—узатма үчүн бирчархголлу икигат тә'сирли прес; *6*—мә'мулатлары өтүрмәк вә штампы чыхармаг үчүн механизм; *7*—грејфер өтүрүчүлү чохмөвгели прес; *8*—мә'мулатларын нәгл олунмасы вә штампларын чыхарылмасы үчүн механизм.

ләр китабы 1899 илдә нәшр едилмишдир. Јарадычылығына 1905—07 илләр ингилабы күчлү тә'сир көстәрмишдир; «Тејмурләнк» тарихи поемасында, «Каман вә түтәк», «Тәбәссүм», «Мә'дә», «Кешиш» һекајәләриндә вә «Гисас» драмында әмәкадамларынын арзу вә истәкләри тәрәннүм олунур. 20—30-ҹу илләрдә јаздығы «Истираһәт евиндә», «Сато», «Јолдашлар» вә с. әсәрләри ингилаби мүбаризәдән, совет халгынын әмәк рәшадәтиндән бәһс едир. «Икид Нәзәр» (1924), «Наполеон Коркотјан», «Ана вәтән» (1939) вә с. пјесләри ермәни совет драматургијасынын инкишафына тә'сир көстәрмишдир. «Вардананк» (1943—46) романында Загафгазија халгларынын 5 әсрдә харичи ишғалчылара гаршы әлбир мүбаризәси тәсвир олунур. «Рәшид» (1929), «Никар» повестләри Азәрб. һәјатындан бәһс едир. Јарадычылығында Азәрб. фолклор нүмунәләриндән истифадә етмиш, Азәрб. классикләри һаггында мүлаһизәләр сөјләмишдир. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Анадан олмасынын 100 иллији Үмумиттифаг миғјасында, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә гејд едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Никар, Б., 1936; Рәшид, Б., 1937; Һекајәләр, «Ермәни нәсри антолокијасы» китабында, Б., 1954; Вардананк, кн. 1—2, Ереван, 1974; Повести и рассказы, М., 1977.

Әд.: Ә л и ј е в а З., Дереник Дәмирчјанын әсәрләриндә Азәрбајҹан мөвзусу, «Азәрбајҹан», 1965, № 12; История армянской советской литературы, М., 1966; М у р а д я н Г. Б., Дереник Демирчян, Ереван, 1956.

ДӘМИРЧЈА́Н Карен Серопович (д. 17.4.1932, Јереван)—совет партија вә дөвләт хадими. 1955 илдән Сов. ИКП үзвү. Јереван Политехник Ин-туну (1954), Сов. ИКП МК јанында Али Партија Мәктәбини (1961) битирмишдир. 1954—58 илләрдә Ленинградда елми-тәдгигат ин-тунда груп рәһбәри вә бөјүк мүһәндис-конструктор, Јереван електротехника з-дунда баш уста вә сех рәиси, з-д партија тәшкилатынын катиби ишләмишдир. 1961 илдән һәмин з-дун баш мүһәндиси, сонра директору олмушдур. 1966—72 илләрдә Ермәнистан КП Јереван Шәһәр Комитәсинин катиби, сонра икинҹи катиби ишләмиш, 1972 илин нојабрында Ермәнистан КП МК катиби сечилмишдир. 1974 илин нојабрындан Ермәнистан КП МК-нын биринҹи катибидир. Партијанын 25-ҹи гурултајында Сов.ИКП МК үзвү сечилмишдир. Ерм.ССР Али Советинин (7—9-ҹу чағырыш) депутатыдыр. Октјабр Ингилабы, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы орденләри илә тәлтиф олунмушдур.

ДӘМКИЛ, к.т. б и т к и л ә р и н и н д ә м к и л и — микроскопик көбәләкләрин (бә'зән актиномисет вә бактеријаларын) төрәтдији тәһлүкәли битки хәстәлији. Д. заманы јарпаг, мејвә, чичәк, зоғ, көк јумрулары вә мејвәкөкләрин үст тәбәгәси зәдәләнир, кутикула вә дәричијин сојулмасы, ләкә вә зијилләрин әмәлә кәлмәси мүшаһидә едилир. Д.-ә ән чох алма, армуд, картоф, ситрус биткиләри, гисмән дә чуғундур, килас вә с. биткиләр тутулур.

А л м а в ә а р м у д Д.-и һәр јердә јајылмышдыр. Алма Д.-ини venturia inaequalis, армуд Д.-ини исә V. pirina көбәләкләри төрәдир. Бу заман јарпаг, чичәк вә мејвәнин үзәриндә јашылымтыл вә гырмызымтыл рәнкли мәхмәр кими ләкәләр әмәлә кәлир. Нәтиҹәдә һәмин органлар гурујуб төкүлүр вә ја гејри-бәрабәр инкишаф едир. М ү б а р и з ә т ә д б и р л ә р и: хәстәлијә давамлы сортлар әкмәк, зәдәләнмиш зоғ вә төкүлмүш јарпаглары јандырмаг, биткијә бир нечә дәфә функисид чиләмәк.

К а р т о ф Д.-инин төрәдичиләри Actinomyces scabies, A. tricolor, A. cretaceus вә с.-дир. Јүнкүл гумсал вә әһәнкли торпагларда даһа чох тәсадүф едилир. Хәстә көк јумруларынын үзәриндә улдузаохшар зәдәләр әмәлә кәлир. Мәһсул јығылан заман белә јумруларын зәдәләнмиш јериндә назик миселләрдән ибарәт өртүк јолухма мәнбәји олур. Картофда күмүшү, гара, габарлы вә с. Д.-ә дә тәсадүф едилир. М ү б а р и з ә т ә д б и р л ә р и: давамлы сортлар сечмәк, нөвбәли әкин гајдаларына әмәл етмәк, сағлам вә ја дәрманланмыш көк јумрулары әкмәк.

С и т р у с Д.-и лимон вә портағалда мүшаһидә едилир. Төрәдичиси гејри-мүкәммәл Sphaceloma fawcetti көбәләјидир. Хәстә јарпаг вә мејвә үзәриндә сарымтыл ләкәләр әмәлә кәлир, мејвә пис инкишаф едир, ејбәҹәр олур. М ү б а р и з ә т ә д б и р л ә р и: векетасија дөврүнә гәдәр биткинин зәдәләнмиш һиссәсини кәсиб јандырмаг, биткијә функисидләр чиләмәк.

Ч у ғ у н д у р Д.-нии Actinomyces scabies, A. albus көбәләкләри вә Bacterium scabiegenum бактеријалары, к и л а с Д.-ини исә Karaculinia Cerasi көбәләји төрәдир.

Әд.: П е р е с ы п к и н В. Ф., Сельскохозяйственная фитопатология, М., 1969; «Картофель», под ред. Н. С. Бацанова, М., 1970.

ДӘМРОВ (јун. lichen, leicho—јаламаг)—гашынма вә папулаларла характеризә олунан, мүхтәлиф хроник дәри хәстәликләрини әһатә едән үмуми термин; мәс., гырмызы јасты Д., пулҹуглу Д., кәпәјәбәнзәр Д. вә с.

ДӘМРОВОТУ, з и ј и л о т у (Chelidonium)—*хашхашкимиләр* фәсиләсиндән чохиллик от ҹинси. Б ө ј ү к Д. адланан бир нөвү вар. Шимал р-нлары вә Орта Асија истисна олмагла ССРИнин һәр јериндә битир. Һүнд. 0,5—1 *м*-ә гәдәрдир. Көвдәси чох будагланмыш вә буғумлудур. Јарпаглары јумшаг, ләләквары-дилимли, чичәји гызылы-сары, мејвәси бујнузвары гутуҹугдур. Азәрб. ССР-дә Д.-на чох тәсадүф олунур. Д.-нун тәркибиндә 14 нөв алкалоид мүәјјән едилмишдир; ән мүһүмү хелидонин, сангвинарин, протопин вә хелеритриндир. Тәркибиндә, һәмчинин гатран маддәләри, калсиум, магнезиум, алүминиум, каротин вә С витамини, липаза вә бә'зи ефирли јағлар да вар. Ҹөвһәри вә јашыл биткидән алынмыш ширәси халг тәбабәтиндә дәри вәрәминә, зијилә вә с. гаршы истифадә олунур. Өдғован дәрман биткисидир.

Әд.: Й о р д а н о в Д., Н и к о л о в П., Б о й ч и н о в а А., Фитотерапия, 3 изд., София, 1968.

ДӘН—тахыл биткиләринин мејвәси вә дәнли-пахлалы биткиләрин тохуму. Буғда, арпа, човдар, вәләмир, чәлтик, дары, гарғыдалы, нохуд, лобја, пахла, соја, гарабашаг вә с. Д. верән биткиләрдир. Д. гида мәһсулу олмагла бәрабәр, һәм дә нишаста, спирт, пивә, ун, јарма вә к.т. һејванлары үчүн гарышыг јем истеһсалы хаммалыдыр. Д.-ин е'малындан алынан мәһсуллар чоху чөрәк, макарон вә гәннады сәнајесиндә истифадә олунур. Тахыл биткиләринин дәни биртохумлу гуру мејвәдир; бә'зиләри чылпаг (буғда, човдар, гарғыдалы вә с.), дикәри исә өртүлү (арпа, вәләмир, чәлтик, дары, пәринҹ вә с.) олур. Д.-ин кениш јајылмыш нүмунәси буғдадыр. Буғда габығдан, ендоспермдән вә рүшејмдән ибарәтдир. Ендоспермдә чохлу нишаста вә зүлал вар. Пахлалы биткиләрин Д.-индә ендосперм олмур; тохум өртүјүн дахилиндәки ики һиссәјә бөлүнмүш әтли ләпәдән, рүшејм көвдәҹији, көкҹүјү вә тумурҹуғундан ибарәтдир. Дәнин формасы, ирилији вә кимјәви тәркиби биткинин нөвүндән, сортундан вә беҹәрилмә шәраитиндән асылы олараг мүхтәлифдир.

Бәрк буғда Д.-и даһа гијмәтли гида мәһсулудур. Онун дөвләт сатыш гијмәти дә башга Д.-ләрә, о ҹүмләдән јумшаг буғда Д.-инә нисбәтән јүксәкдир.

ДӘН ВӘ ДӘН МӘҺСУЛЛАРЫ ЗӘРӘРВЕРИЧИЛӘРИ, а н б а р з ә р ә р в е р и ч и л ә р и—дән вә дән мәһсулларыны дашынма вә сахланма дөврүндә мәһв едән һејванлар. Онлар гуру мејвә вә тәрәвәзи, дәрман, дәри, түтүн хаммалыны да зәдәләјир. Бунлара һөрүмчәккимиләр (бә'зи кәнәләр), һәшәратлар (бә'зи бөҹәк вә кәпәнәкләр), гушлар (сәрчәкимиләр вә бә'зи көјәрчинкимиләр), мәмәлиләр (сичанкимиләр) аиддир. 100-дән чох, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 40-а јахын нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә, һәмчинин Азәрб.ССР-дә јајылмыш ән тәһлүкәли зәрәрвериҹиләр узунсов кәнә, ун кәнәси вә ади түклү кәнәләр, анбар вә дүјү узунбурунлары, бөјүк вә кичик ун хырылдаглары, чөрәк вә дән ағаҹованлары, нохуд, лобја вә мәрҹи дәнејәнләри, анбар күвәси, анбар одлучалары, ев көјәрчини, дам сәрчәси, сичанлар, сичовуллар вә тарла сичанларыдыр. Һәр јердә јајылараг тахыл вә тахыл мәһсулларына бөјүк зәрәр вурур (5—10%). Бир гисми анҹаг өртүлү биналарда, дикәри анбарларда вә тарлада јашајыр, башга бир гисми әсасән анбарларда гышлајыр; тохумларын ҹүҹәрмәсини зәифләдир, дән вә дән мәһсулларыны зибилләјир, мәһсулун чәкисини азалдыр, унун кејфијјәтини писләшдирир, бәрк сүрмә хәстәлијинин спорларыны вә картоф чөпҹүјү кәздирән кәнәләри јајыр вә с. Сичовуллар вә сичанлар чохлу дән јејир, тахыл еһтијатыны зибилләндирир, тикинтиләри, аваданлығы вә тараны корлајыр вә с.

М ү б а р и з ә т ә д б и р л ә р и: анбарлары, е'мал мүәссисәләри вә саһәләрини, машын вә механизмләри, анбар инвентарыны һазырламаг, тәмизләмәк вә зәрәрсизләшдирмәк, тахылы вә тахыл мәһсулларыны санитарија-кикијена гајдаларына ујғун сахламаг, илин сoју

вахтында тахылы 10°С-дән вә даһа алчаг темп-радәк сојутмаг, биналары аерозол вә газла, дән вә дән мәһсулларыны исә газла дезинсексија етмәк, тохумлуг дәни тозвары препаратларла тозламаг. Полихлорпинен, тиофос, хлорофос, трихлорметафос-3 вә с.; аерозолла дезинфексијада «Гамма» дамалар вә с.; газла дезинсексијада—хлорпикрин, дихлоретан вә метил-бромид тәтбиг олунур. Гушлар вә кәмириҹиләрлә дә мүвафиг мүбаризә тәдбирләри апарылыр.

Әд.: Ҹәфәров Ә., Дәнли биткиләрин зәрәрвериҹиләри вә онлара гаршы мүбаризә тәдбирләри, Б., 1977.

ДӘН ДАШЫ—дән үјүтмәк үчүн әл илә ишләдилән аләт. Азәрб.-да Неолит дөврүндән мә'лумдур. Д.д. ики узунсов дашдан ибарәтдир. Алт даш нисбәтән узун, енли вә һамар олур. Үст дашын ишләк үзү бир гәдәр дәјирмидир. Үјүтмә заманы дән алт дашын үстүнә төкүләрәк үст дашла сүртүлүрдү. *Киркирәнин* (әл дәјирманы) мејдана чыхмасына бахмајараг Д.д. сонралар да мәишәтдә истифадә едилмишдир. Археоложи газынтылар заманы чохлу Д.д. нүмунәләри тапылмышдыр.

Әд.: бах *Дәјирман* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ДӘН КҮВӘСИ, анбар күвәси (Nemapogon granellus јахуд, Tinca granella)—әсл күвәләр фәсиләсиндән кәпәнәк. Ганадларынын уз. ачылмыш һалда 9—14 *мм*, өн ганадлары түнд ләкәли күмүшү-боз, арха ганадлары боз вә ја гонур, сачаглыдыр. Тыртылы сарымтыл-ағ, уз. 10 *мм*-дәкдир. Анбарларда вә јашајыш биналарында тәсадүф едилир. Буғда, арпа, вәләмир, соја, еләҹә дә габаг вә говун тохумларына зијан вурур. Илдә 1—2 нәсил верир.

ДӘН СОВКАСЫ—шәбпәрә фәсиләсиндән кәпәнәк. Ән зәрәрлиси ади Д.с. вә боз Д.с.-дыр. Ади Д.с.-нын (Hadena basilinea) ачылмыш һалда ганадларынын уз. 40—42 *мм* олуб, рәнки гонургәһвәјидир. Арха ганадларынын рәнки бир гәдәр ачыгдыр, өн ганадларында исә сарымтыл-гәһвәји рәнкли енинә далғавары золаглар вә ләкәләр вар. Боз Д.с.-нын (H. sordida) ачылмыш һалда ганадларынын уз. 38 *мм*-дир. Рәнки боз, золаглары вә ләкәләри боз-гонурдур. Д.с. Авропада вә гисмән дә Асијада (Сибир) јајылмышдыр. ССРИ-дә ади Д.с. буғда, човдар, бә'зән гарғыдалыја, боз Д.с. Шимали Газахыстан вә Сибирдә јазлыг буғдаја зәрәр верир. Д.с. илдә бир дәфә нәсил верир. Тыртылы торпагда гышлајыр, јазда торпағын үст гатында пуплашыр. Кәпәнәкләр јумуртасыны сүнбүлә гојур. Бир тыртыл бүтүн јашадығы мүддәтдә 1 *г* дән јејир.

Мүбаризә тәдбирләри: тахылы тез (еркән) вә иткисиз јығмаг, дөјмәк; әкин саһәләринә *инсектисидләр* сәпмәк.

ДӘНӘВӘРЛӘШДИРИЛМИШ ЈЕМ—пресләмә јолу илә гранула шәклинә (дәнәвәр һала) салынмыш јем (комбинә едилмиш јем, от уну). Гранулалар күрә, силиндр, кубшәкиллидир. Д.ј. унвары јемләрдән үстүн олур, тәркибиндә гида маддәләри вә витаминләр јахшы галыр; јапыхмыр, донмур, дашынмаг үчүн әлверишлидир. Һејван ону тез јејир вә јахшы һәзм едир. Јемләр гранулјаторла дәнәвәрләшдирилир. Бүтүн һејванлара верилир. Көрпә к.т. гушларына 1—7 күнлүкдә 1—2 *мм*, 7—30 күнлүкдә 2,2 *мм*, јеткин гуша вә балыға 5 *мм*, бузова 16 *мм*, инәјә 25 *мм* өлчүлү Д.ј. једиздирилир. Д.ј. тахыл силосунда вә анбарларда сахланыр. Д.ј.-ә зүлал, витамин, минерал маддәләр вә антибиотикләр әлавә едиләрәк зәнкинләшдирилир.

ДӘНӘВӘРЛӘШДИРИЛМИШ КҮБРӘ, дәнәвәр күбрә—1—4 *мм* (бә'зән ири) бөјүклүјүндә дән. Јумру, ләвһәчик вә силиндр шәклиндә олур. Дәнәвәрләшдирмә к.т. биткиләринин күбрәдән истифадәсини јүксәлдир. Тохум әкилмиш ҹәркәләрә сәпилән 1 *с* дәнәвәрләшдирилмиш суперфосфатын вердији мәһсулдарлыг порошок һалында тарлаја сәпилән 3—4 *с* суперфосфатын вердији мәһсулдарлығa бәрабәрдир.

ДӘНИЗ—океанын гуру саһәси, јахуд суалты релјеф јүксәкликләри илә гисмән ајрылан һиссәси. Океанын ачыг һиссәсиндән, әсасән, һидроложи, метеороложи вә иглим режими илә фәргләнир. Бу фәргләр Д.-ләрин океанларда кәнар мөвге тутмасы вә онун ачыг һиссәси илә аз әлагәдар олмасындан асылыдыр. Д.-ин океанла әлагәсинин мәһдудлуғу су мүбадиләсини зәифләтдијиндән, гурунун Д.-ә тә'сири даһа да артыр. Д. гуру илә нә гәдәр чох әһатәләнмиш оларса, онун режими дә океандан бир о гәдәр чох фәргләнир. Һәмчинин океанларын ачыг һиссәләри шәрти олараг Д. адланыр. Мәс., Атлантик океанындакы Саргас дәнизи, Сакит океанын г. һиссәсиндәки Филиппин дәнизи. Бә'зи көлләр (Хәзәр, Арал, Өлү) Д., бә'зи Д.-ләр (Һудзон, Мексика, Иран) исә көрфәз адланыр. Д.-ләрин сәҹијјәсинин мүхтәлифлији онларын тәснифатыны олдугҹа чәтинләшдирир. Д.-ин тәснифатыны мүрәккәб шәкилдә алман алимләри [Крүммел (1878) вә б.], даһа там шәкилдә совет океанографлары Ј. М. Шокалски (1917), Н. Н. Зубов, А. В. Еверлинг (1940), А. М. Муромтсев (1951) вермишләр.

Ҹоғрафи мөвгеји вә һидроложи режиминә көрә Д.-ләр 3 група бөлүнүр: *дахили дәнизләр* (аралыг вә јарымгапалы), кәнар Д.-ләр вә адаларарасы Д.-ләр. Бә'зи аралыг Д.-ләр материкдахили вә материкләрарасы Д.-ләрә ајрылыр.

Кеоложи ҹәһәтдән мүасир Д.-ләр ҹаван һесаб олунур. Бу Д.-ләр индикинә јахын үмуми шәклини Палеокендә, Неокендә алмыш, Антропокендә тамамилә формалашмышдыр. Ән дәрин Д.-ләр Јер габығынын кәскин јарылма саһәләриндә әмәлә кәлмишдир (мәс., Аралыг дәнизи). Адәтән *материк дајазлығы* зонасында јерләшән кичик Д.-ләр исә материкләрин кәнар һиссәләринин чөкмәси вә ја океан сәвијјәсинин галхмасы нәтиҹәсиндә јаранмышдыр. Д.-ин диби ири релјеф формаларынын азлығы, кичик релјеф формаларынын (тәпәлик, дајаз чөкәклик, банкә, сај) исә чохлуғу илә характеризә едилир. Д.-ләрин иглими гуру илә әһатәләнмә дәрәҹәсиндән асылы олараг континенталлығын артмасы вә ја азалмасы илә фәргләнир. Бу, хүсусилә һавада вә сәтһдә су темп-рунун мөвсүмә көрә дәјишмәсиндә ајдын нәзәрә чарпыр. Ҹоғрафи мөвгејиндән асылы олараг океанын гоншу ачыг һиссәсинә нисбәтән бә'зи Д.-ләрин сују һәм сәтһдә вә һәм дә дәринликдә исти (мәс., Гырмызы дәниз), бә'зи Д.-ләрдә исә әксинә, сојуг олур (мәс., Охот дәнизи). Д.-ләрдә Дүнја океанындакы дузлулуғун ән бөјүк вә ән кичик кәмијјәтләри мүшаһидә олунур. Балтик дәнизинин ачыг һиссәсиндә дузлулуг 6,0—8,0‰, Гырмызы дәниздә 41,5‰-дир. Д.-ләрдә темп-р вә дузлулуғун пајланмасына мүвафиг олараг сујун сыхлығы да Дүнја океанындакына ујғун кәлир (мәс., Балтик дәнизиндә 1,0100, Гырмызы дәниздә 1,0287, ачыг океанда исә 1,0210—1,02725-дир). Д.-ләрдә ачыг океандакына нисбәтән мөвсүм үзрә сәтһ сујунун сыхлығы даһа чох дәјишир. Ахынлар материк суларынын Д.-ә төкүлмәси, Јерин фырланма гүввәсинин тә'сири вә Д. үзәриндә атмосферин сиклоник дөвранынын һаким олмасы нәтиҹәсиндә јараныр. Ҹәнуб јарымкүрәсиндә ахынларын һәрәкәти саат әгрәби истигамәтиндә, Шимал јарымкүрәсиндә исә бунун әксинәдир. Мүлајим вә гүтб енликләриндәки Д.-ләрин сују донур. Әмәлә кәлән буз әсасән бириллик олур. Д.-ләрин үзви аләми океанын ачыг һиссәләриндән өзүнә мәхсус ендемик нөвләрин чохлуғу вә мүхтәлифлији илә фәргләнир. Бу да һәр бир һөвзәдә јашајыш шәраитинин вә кеоложи инкишаф тарихинин мүхтәлифлији илә әлагәдардыр.

Әд.: Шокальский Ю. М., Океанография, 2 изд., Л., 1959; Леонов А. К., Региональная океанография, ч. 1,

Јер күрәсинин ән мүһүм дәнизләри

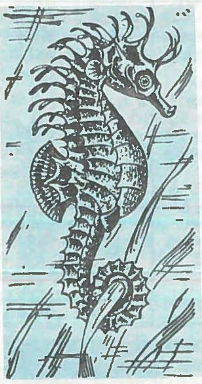
Дәнизләрин ады вә типи	Саһәси, мин $км^2$	Ән дәрин јери, м
Сакит океанын дәнизләри		
Мәрҹан (јарымгапалы)	4791	9140
Ҹәнуби Чин (јарымгапалы)	3447	5245
Беринг (јарымгапалы)	2304	4191
Охот (јарымгапалы)	1583	3372
Јапон (јарымгапалы)	978	3669
Шәрги Чин (јарымгапалы)	752	2717
Банда (адаларарасы)	695	7440
Јава (адаларарасы)	480	54
Сулавеси (адаларарасы)	435	5842
Сулу (адаларарасы)	348	5094
Атлантик океанынын дәнизләри		
Кариб (јарымгапалы)	2754	7680
Аралыг (аралыг)	2500	5121
Мексика көрфәзи (јарымгапалы)	1543	5203
Һудзон көрфәзи (аралыг)	819	301
Шимал (кәнар)	544	238
Гара (аралыг)	420,3	2211
Балтик (аралыг)	386	470
Азов (аралыг)	38	14
Һинд океанынын дәнизләри		
Әрәбистан (јарымгапалы)	3683	5203
Арафур (кәнар)	1037	3680
Тимор (кәнар)	615	3311
Гырмызы (аралыг)	450	2811
Шимал Бузлу океанынын дәнизләри		
Баренс (кәнар)	1405	600
Норвеч (кәнар)	1383	3921
Гренландија (кәнар)	1205	4846
Шәрги Сибир (кәнар)	936	155
Кара (кәнар)	880	620
Баффин (јарымгапалы)	689	2136
Лаптевләр (кәнар)	700	3385
Чукот (кәнар)	582	160
Бофорт (кәнар)	476	4683
Ағ (дахили)	90	330

Л., 1960; Море [Сб.], пер. с франц., М., 1960; Физика моря, Л., 1978; Физика океана, т. 1—2, М., 1978.

ДӘНИЗ АВИАСИЈАСЫ—Һәрби Дәниз Донанмасы (ҺДД) гүввәләринин әсас нөвләриндән бири. Д.а. дүшмән кәмиләринә, саһилдәки мүһүм објектләрә зәрбә ендирир, донанма базаларыны вә кәмиләри дүшмән авиасијасы басгынындан горујур, дәниздә кәшфијјат апарыр, суалты гајыглары тапыб мәһв едир, саһилдә әмәлијјат апаран гуру гошунларына јардым көстәрир. Д.а.-нын гырычы, бомбардманчы, мина-торпедалајычы, кәшфијјатчы вә с. нөвләри вар. Илк дәфә Биринчи дүнја мүһарибәсиндә истифадә олунмуш, Икинчи дүнја мүһарибәсиндә исә донанманын һәлледичи гүввәләриндән биринә чеврилмишдир. Мүһарибәдән сонра Д.а. Ил-28 вә Ту-14 торпедадашыјанлары илә, МиГ-15, МиГ-17 вә МиГ-19 гырычы тәјјарәләри, Ил-28р кәшфијјат тәјјарәләри, Бе-6 вә Бе-8 гајыгвуран тәјјарәләр илә силаһландырылмышдыр.

Әд.: Иванов П. Н., Крылья над морем. История создания, развития и боевой деятельности авиации ВМФ СССР, М., 1973.

ДӘНИЗ АЈҒЫРЛАРЫ (Hippocampus) —дәниз ијнәләри фәсиләсиндән балыг чинси. Бәдәни шаһмат фигуру—ата охшајыр. Уз. 4—20 *см*-дир. Мүлајим вә тропик дәнизләрдә 30-дәк нөвү мә'лумдур. Дәниз отлары, јосунлары вә мәрчан рифләри арасында јашајыр. Чох вахт гујруғу илә биткијә сарыlыб шагули вәзијјәтдә дајаныр. ССРИ дәнизләриндә 2 нөвүнә: Гара вә Азов дәнизләриндә јашајан Гара дәниз ајғырына (Hippocampus guttulatus microstephanus) вә Јапон дәнизи ајғырына (H. japonicus) тәсадүф едилир. Әсасән, хырда планктон вә хәрчәнкләрлә гидаланыр.

ДӘНИЗ АСЛАНЛАРЫ—су мәмәлиләринин пәрајаглылар дәстәсинин гулаглы суитиләр фәсиләсинә дахил олан 5 нөвүн үмуми ады. Мүхтәлиф нөвләрдән олан јеткин еркәк фәрдләрин уз. 2—3,6 *м*, чәкиси 200—1250 *кг*, һәмин фәрдин дишисинин уз. 1,8—2,8 *м*, чәкиси 90—400 *кг* олур. Бәдәнини өртән түкләр ачыг-боз вә гәһвәји рәнкдәдир. Јашлы еркәк фәрдин бојун, чијин вә дөш наһијәләриндәки түкләр нисбәтән узун олур; бунлар бирликдә јалы хатырладыр (ады да бурадандыр). Д.а.-нын 5 чинсә мәнсуб 5 нөвү вардыр. Сивуч вә Калифорнија Д.а. (Zalophus californianus) Шимал јарымкүрәсиндә Сакит океан саһилләриндә (Калифорнијадан Мексикаја гәдәр, Галапагос а-ры јахынлығында вә Јапон дәнизиндә), галан 3 нөв—Чәнуби Америка Д.а. (Otaria flavescens), Австралија Д.а. (Neofoca cinerea), Јени Зеландија Д.а. (Phocarctos hookeri) Чәнуб јарымкүрәсиндә јашајыр. ССРИ дәнизләриндә 1 нөвү (сивуч) вар. Д.а. сүрү илә јашајан полигам һејванлардыр. Јај-пајыз фәсилләриндә чохалмаг үчүн адалара чыхырлар. Балыглар вә башыајаглы молјускларла гидаланырлар. Дәрисиндән вә пијиндән истифадә олунур. Вәтәкә әһәмијјәти чох аздыр. Калифорнија Д.а. чох вахт сирк үчүн өјрәдилир.

ДӘНИЗ АХЫНЛАРЫ, океан ахынлары — дәниз вә океанларда мүхтәлиф гүввәләрин тә'сириндән су күтләләринин ирәлиләмә һәрәкәти. Д.а. океанларын сәтһиндән мүәјјән дәринлијә гәдәр су гатыны әһатә етмәклә кениш саһәдә јајылмышдыр. Д.а.-нын әмәлә кәлмәсинә дәнизләрин сәтһи илә һәрәкәт едән һаванын су илә сүртүнмә гүввәсинин тә'сири, суда әмәлә кәлән тәзјиг градијентләри, Ај вә Күнәшин габарма әмәләкәтирмә гүввәләри сәбәб олур. Ахынларын истигамәти Јерин фырланма гүввәсинин бөјүк тә'сири нәтичәсиндә Шимал јарымкүрәсиндә сағa, Чәнуб јарымкүрәсиндә сола мејл едир. Д.а. мәншәјинә, јерләшмәсинә, физики хассәсинә вә давамијјәтинә көрә бир-бириндән фәргләнир. *Күләк ахынлары* (јахуд дрејф ахынлары), океан вә дәнизләрдә сәтһ суларынын да әсас һәрәкәт нөвү олмагла градијент ахынларынын инкишафына сәбәб олур. Градијент ахынлары исә өз нөвбәсиндә сыхлыг вә конвексион ахынлара бөлүнүр. Д.а. Дүнја океанында су мүбадиләсинә, саһилләрин динамикасына, бузларын бир јердән башга јерә апарылмасына, Јер күрәсинин мүхтәлиф һиссәләринин иглиминә (хүсусилә *Голфстрим*, Куросио, Шимали Атлантика ахыны вә с.) бөјүк тә'сир көстәрир. Д.а. давамијјәт дәрәчәсинә көрә даими, дөври, мүвәггәти, дәјишкән; јерләшмәсинә көрә сәтһ, сәтһалты, аралыг, дәринлик вә диб; физики-кимјәви хүсусијјәтләринә көрә исти, сојуг, ширин вә с. олур. Дүнја океанынын режими вә дәниз нәгл. үчүн Д.а.-нын бөјүк әһәмијјәти вар. Дүнја океанында бир сыра өлкәләрин (ССРИ, АБШ, Јапонија вә с.) тәдгигатчылары ахынларла әлагәдар чохлу вә узунмүддәтли мүшаһидәләр апармышлар. Ахынларын билаваситә инструментал өлчүлмәси океанда әввәлләр мә'лум олмајан күчлү ахынларын (Сакит океанда Кромвел ахыны, Атлантик океанында Ломоносов ахыны, Голфстрим вә Куросио ахынлары алтында экс ахынлар вә с.) ашкар едилмәсинә имкан јаратмышдыр.

Әд.: Зубов Н. Н., Динамическая океанология, М., 1947; Евгенов Н. И., Морские течения, 2 изд., Л., 1957; Каменкович В. М., Основы динамики океана, Л., 1973; Физика океана, Л., 1978.

ДӘНИЗ БИТКИЛИЈИ (дәниз флорасы)—дәниз вә океанларда јашајан биткиләрин мәчмусу. Д.б.-нә чичәкли вә спорлу, али, еләчә дә ибтидаи битки нөвләри дахилдир; бир гисми суда асылы вәзијјәтдә (бах *Планктон*), дикәрләри сујун дибиндә субстрата јапышмыш һалда (бах *Бентос*) јашајыр.

Планктон һәјат тәрзи, әсасән, диатом јосунлар вә гамчылыларын нүмајәндәләри (перидинејләр) үчүн характерикдир. Көј-јашыл јосунлар, аз мигдарда јашыл јосунлар, гамчылылардан исә криптомонадалар, хризомонадалар вә с. планктон һәјат сүрүр. Бунлар су сәтһиндән 100 *м*, бә'зи јосун нөвләри исә 80—400 *м*-дәк дәринликдә олур. Планктонларын чоғрафи јајылмасы дәниз сујунун темп-р режиминдән асылыдыр. Сојуг вә мүлајим гуршаг дәнизләриндә, әсасән, диатом јосунлар, тропик дәнизләрдә перидинејләр јашајыр. Планктонлар дәниз сујунда кедән маддәләр дөвранында бөјүк рол ојнајыр. Хәзәр дәнизиндә планктон јосунларын хетотсерас, афанизоменон, ризосоленија, микросистис чинсләри јајылмышдыр.

Бентос биткиләр дәнизләрин саһилә јахын һиссәләриндә инкишаф едир. Бура чичәкли биткиләр, јосунлар вә бә'зи бактеријалар дахилдир. Дәниз сујунда чичәкли биткиләрдән сучичәји вә субојар фәсиләси нүмајәндәләри јашајыр. Дәниз фитобентосунда *гырмызы јосунлар*, *гонур јосунлар* вә *јашыл јосунлар* үстүнлүк тәшкил едир. Көј-јашыл јосунлар вә диатом јосунлар нисбәтән аз јајылмышдыр. Бентос биткиләрин чохиллик нөвләри 10—15 ил, бә'зи судиби јосунлар исә 2—5 ил өмүр сүрүр. Онларын инкишафында фәсли дөврилик мүшаһидә едилир.

Судиби биткиләр әсасән литорал (дәринлији 200 *м*-дәк) вә сублиторал (дәринлији 200—1000 *м*-дәк) зоналарда јајылыр. Ири јосунлардан ламинарија, фукуслар вә с. дашлыг, гајалыг саһилләрдә, чичәкли биткиләр вә јашыл јосунлар исә гумлу вә лилли грунтда инкишаф едир. Бунларын үфүги јајылмасы темп-р режими вә сујун дузлулуг дәрәчәсиндән асылыдыр. Сојуг вә мүлајим дәнизләрин литорал зонасында фукуслар, сублиторал зонасында ламинарија нөвләри јајылмышдыр. Бунлардан ашағыда исә гырмызы јосун нөвләри битир. Чәнуб јарымкүрәсинин литорал зонасында гырмызы јосунларын мүхтәлиф нүмајәндәләри, сублиторал зонасында исә ламинаријалар сырасынын макросистис, лессонија нөвләри јашајыр. Чәнуб јарымкүрәсинин дәнизләриндә бентос биткиләринин нөв тәркиби чох зәнкиндир. Бурада гырмызы, јашыл вә гонур јосунлар кениш јајылмышдыр. Судиби биткиләрин хаммал кими бөјүк әһәмијјәти вар. Ағ дәниздә 155, Баренс дәнизинин Мурманск саһилләриндә 170, Узаг Шәрг саһилләриндә 550 јосун вә 15 от нөвү мүәјјән едилмишдир. Һәмин дәнизләрин литорал зонасында фукуслар, мүхтәлиф гырмызы јосунлар, литоралын јухары һиссәсиндә ентероморфа, кладофора, сублиторал зонада исә *дәниз кәләми* бөјүк саһәләр тутур. Гара дәнизин Крым вә Гафгаз саһилләриндә 278 нөв бентос битки мә'лумдур. Бурада гонур вә гырмызы јосунлар, һәмчинин дәнизоту кениш јајылмышдыр. Азовун Д.б. дә Гара дәниз биткилијинә ујғундур. Хәзәр дәнизинин бентос биткилијиндә јашыл макрофитләрдән ентероморфа, кладофора, хара јосунлары вә гырмызы јосунлардан лауренсија, полисифонија, чичәклиләрдән дәниз оту, сучичәји, руппија, најас, заннихејла нөвләри кениш јајылмышдыр. Д.б. саһилбоју зонада јашајан онурғасыз һејван вә балыгларын јем базасыдыр. Бу биткиләрин галыглары һәм дә балыглар үчүн сығыначагдыр: чох вахт балыглар бурада күрүләјир. Дәнизотунун тохумлары илә суда үзән гушлар да гидаланыр.

Д.б.-нин сәнаје әһәмијјәти дә вар. ССРИ-дә 10 нөвә гәдәр јосун јығылыб е'мал олунур (анфелсија, келидиум, гратсилларија, филлофора вә с.-дән агар-агар, фукуслардан алкин вә асетон, ламинаријадан јод алыныр). Чиндә, Јапонијада вә Малајја архипе-

лагында бә'зи јосунлар (јапон ламинаријасы, порфира, улва, каулерпа, саргассо вә с.) јејилир. Дәниз јосунларында чохлу минерал маддәләр олдуғу үчүн к.т.-нда күбрә кими ишләдилир; рудименија, фукуслар вә ламинаријалар исә әлавә јем кими һејванлара верилир.

Әд.: Зенкевич Л. А., Моря СССР, их фауна и флора, 2 изд., М.—Л., 1956; Караева Н. И., Диатомовые водоросли бентоса Каспийского моря, Б., 1972.

ДӘНИЗ ВАҒЗАЛЫ — дәниз портларында сәрнишинләрә хидмәт көстәрмәк үчүн бина вә тикилиләр комплекси. Әсас әмәлијјатларын характеринә көрә сәрнишин вә јүк-сәрнишин Д.в.-лары, дәниз хәтләриндә јерләшмәләринә көрә исә сонунҹу (башланғыҹ), аралыг вә говшаг Д.в.-лары олур. Д.в. саһилбоју әразидә, о ҹүмләдән сүн'и әсаслар үзәриндәки мејданчаларда тикилир. Д.в.-ны лајиһәләндирәркән истифадә едилән кәмиләрин тә'јинаты вә типи, су сәтһинин далғаланмасы, сәрнишинләрин һәрәкәтинин, багажын вә јүкләрин

Бакы дәниз вағзалынын бинасы.

чатдырылмасынын сәмәрәли тәшкили шәртләри нәзәрә алыныр. Д.в.-нда сәрнишин, инзибати-хидмәт, багаж, көмәкчи, техники хидмәт отаглары олур. Дәниз вағзалларынын әксәријјәти сәрнишинләрин кәмиләрдән дүшүб башга нәгл. нөвләринә минмәси, һәмчинин јүкләрин бошалыб-јүкләнмәси үчүн мәнтәгәдир. Буна көрә дә ири јүк-сәрнишин Д.в.-ларына д.ј. вә автомобил јоллары чәкилир. Сәрнишинләрин бир нәгл.-дан дүшүб башгасына минмәсинин вә јүкләрин дашынмасынын раһатлығы үчүн бә'зи Д.в.-лары д.ј. вағзаллары илә комплекс һалда тикилир.

1971 илдә јени Бакы Д.в. истифадәјә верилмишдир.

ДӘНИЗ ВАННАСЫ—бах *Су муалиҹәси.*

ДӘНИЗ ГОВУҒҸУГЛАРЫ, систоидејалар (Cystoidea) — дәриситиканлылар типиндән нәсли кәсилмиш дәниз һејванлары синфи. 2 дәстәси, 40-а јахын ҹинси мә'лумдур. Кембридән Девон дөврүнә гәдәр дәнизин дибинә јапышмыш вә ја дөшәнмиш һалда јашамышлар. Бәдәни күрәвары (вә ја јумуртавары) касачыг вә көвдәдән, скелети хырдадешикли әһәнкли лөвһәҹикләрдән ибарәтдир. Јухарыда, мәркәздә ағыз дәлији, бир гәдәр јанда исә анус олмушдур.

ДӘНИЗ ГОЗАЛАРЫ (Balanomorpha) —*бығајаглы хәрчәнкләр* дәстәсиндән онурғасыз һејванларын тамфәсиләси. Бәдәни субстрата јапышмыш әһәнкли евчијин ичәрисиндә јерләшир (евчијин һүнд. 20 *см*-ә, ени исә 10 *см*-ә чатыр). Евчик бир нечә лөвһәдән ибарәтдир; гапағы әмәлә кәтирән 4 лөвһә һәрәкәтли олуб араланыр. Һәмин лөвһәләрин арасындан һејванын әтрафлары харичә чыхыр. Бу әтрафларла ритмик һәрәкәтләр едәрәк ичәрисиндә гида олан сују евчијин ичәрисинә говур. 250-јә јахын нөвү вар. ССРИ дәнизләриндә, адәтән, Balanus ҹинсинә мәнсуб нөвләри јашајыр. Д.г. дәнизин, әсасән, дајаз јерләриндә олур. Бә'зи нөвләри ширин су шәраитинә давамлыдыр. Кәмиләрдә вә һидротехники гурғуларда биоложи тәбәгәнин әмәлә кәлмәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Coronula ҹинсинә дахил олан нөвләр балинанын дәриси үзәриндә јашајыр. Хәзәр дәнизиндә ики нөвү (Balanus improvisus, B. eburneus) вар; Волга-Дон каналы ачыландан сонра Гара вә Азов дәнизләриндән бураја кечмишләр.

ДӘНИЗ ГӨНҸӘЛӘРИ—дәриситиканлылар типиндән нәсли кәсилмиш дәниз һејванлары синфи. Бластоидејалар да адланыр.

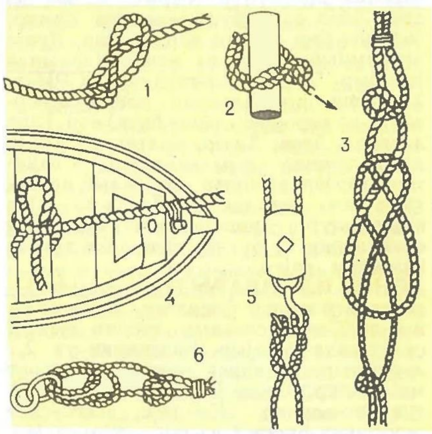
ДӘНИЗ ГУЛДУРЛУҒУ — бејнәлхалг һүгугда хүсуси саһибкар, јахуд дөвләт кәмиләри тәрәфиндән ачыг дәниздә тиҹарәт вә дикәр мүлки кәмиләрин ганунсуз олараг зәбт, гарәт едилмәси, јахуд батырылмасы. Мүһарибә заманы кәмиләрин, суалты гајыгларын вә һәрби тәјјарәләрин битәрәф өлкәләрин тиҹарәт кәмиләринә һүҹум етмәси дә Д.г.-на бәрабәр тутулур. Мүасир бејнәлхалг һүгугда јаранмыш адәт нормаларына әсасән гулдур кәмиләри вә онларын һеј'әтләри һеч бир дөвләт тәрәфиндән мүдафиә олунмамалыдыр. Гулдур кәмиси ачыг дәниздә тә'гиб олуна биләр, мүгавимәт көстәрдикдә исә һәр һансы бир дөвләтин һәрб кәмиси ону батыра биләр. Белә кәминин һеј'әти ҹинајәт гајдасында тә'гиб олунмалы вә ҹәзаландырылмалы, кәми исә ону зәбт етмиш дөвләтин ганунлары үзрә мүсадирә едилмәлидир. Бејнәлхалг һүгугун Д.г.-на аид адәт нормалары ачыг дәниз һаггында 1958 ил Ҹеневрә конвенсијасында мәҹәлләләшдирилмишдир.

ДӘНИЗ ГУЛДУРУ САҺИЛИ—Иран көрфәзинин ҹ.-ш. саһилинин ады. Әрәбистан ј-а-нын ш.-индәдир. Бирләшмиш Әрәб Әмирликләринин әразисидир. Уз. тәгр. 300 *км*. Саһилләри алчаг, гумлугдур; јахынлығында чохлу кичик ада вар. Портлары Шарҹә, Дибај. 19 әсрин орталарынадәк дәниз гулдурларынын сығынаҹағы олмушдур.

ДӘНИЗ ДАЛҒАЛАРЫ — дәниз вә океанларда һәр һансы бир сәбәбдән сујун далғаланмасы. Д.д. Ај вә Күнәшин габармаәмәләкәтирмә гүввәсинин, күләјин, атмосфер тәзјигинин дәјишмәсинин, зәлзәләләрин вә диб деформасијасынын тә'сири нәтиҹәсиндә јараныр. Д.д. күләк, габарма, барик вә сејсмик далғалара бөлүнүр. Д.д.-нын ән јүксәк нөгтәсини онун зирвәси, јахуд јалы, ән алчаг нөгтәсини әтәји, зирвә илә әтәк арасындакы шагули хәтт үзрә мәсафәсини һүндүрлүјү, ики далға зирвәси арасындакы мәсафәсини исә узунлуғу кими ајырырлар. Океанларда далғаларын макс. һүнд. 15 *м*-ә (дәниздә зәлзәлә дөврүндә 50 *м*-ә гәдәр), уз. 250 *м*-ә чатыр. Күләк далғаларынын өлчүлмәсиндә далғаөлчән рејкадан, мүхтәлиф системли далғаөлчән вә далғајазан ҹиһазлардан истифадә едилир. Узунмүддәтли Д.д. мареографларла өлчүлүр. Д.д.-нын өјрәнилмәсинин дәнизчиликдә, дәниздә һидротехники гурғуларын тикилмәсиндә, кәмигајырмада вә с.-дә бөјүк әһәмијјәти вар.

ДӘНИЗ ДИЛЛӘРИ (Soleidae)—камбалалар дәстәсиндән балыг фәсиләси. Бәдәни узунсов, јарпагшәкиллидир. Башынын өн тәрәфи кирдәдир; бурнунун үстүнә салланыр. Ағзы кичик, чәпинәдир. Тропик вә субтропик дәнизләрдә јајылмышдыр: бә'зиләри чаја кечир. 40-а јахын ҹинси мә'лумдур. ССРИ-дә 3 нөвү вар. Гара дәниздә уз. 60 *см*-дәк, чәкиси 4 *кг*-дәк олан ади Д.д. (Solea solea) јашајыр; онурғасызлар вә хырда балыгларла гидаланыр; јазда вә јајда 150 минә гәдәр күрү төкүр. Ҹәнуби Приморје дәнизләриндә дикәр 2 нөвүнә тәсадүф едилир. Д.д.-нин бә'зи ов әһәмијјәти вар. Ихтиологларын бә'зиси Д.д.-ни тамфәсилә һесаб едир вә бунлары 2 фәсиләјә: сағтәрәфлиләр (Soleidae) вә солтәрәфлиләрә (Cynoglossidae) ајырырлар.

ДӘНИЗ ДҮЈҮНҮ — дәнизчиликдә ики еластик тросун бир-биринә вә ја тросун һәр һансы бир әшјаја мүвәггәти бағланмасы үчүн илкәк, дүјүн. Д.д. өз-өзүнә ачылмыр, лазым кәлдикдә

Дәниз дүјүнләри: 1—сәккизвары дүјүн; 2—боғма дүјүн; 3—јасты дүјүн; 4—гајыг дүјүнү; 5—пишик пәнҹәси дүјүнү; 6—балыгчы сүнкүсү дүјүнү.

исә ону тез вә асанлыгла ачмаг олур. Истифадә јеринә көрә мүхтәлиф дүјүн нөвләри вар. Мәс., галынлығы ејни вә мүхтәлиф олан трослары бағламаг үчүн сүнкү дүјүнүндән, иш заманы ишчини тәһлүкәсизлик мәгсәди илә дор ағаҹына вә с. бағламаг үчүн көшк дүјүнүндән вә с. истифадә едилир.

ДӘНИЗ ЗАНБАГЛАРЫ (Crinoidea)—дәриситиканлылар типиндән онурғасызлар синфи. Д.з.-нын бәдәни касашәкилли олуб, енли тәрәфи јухарыја, енсиз учу исә ашағыја—субстрата доғру чеврилмишдир; јухары тәрәфин ортасында ағыз јерләшир. Әксәријјәти сујун дибиндә субстрата јапышан һејванлардыр. Бир гисминдә сујун дибинә јапышмаг үчүн көвдә (саплаг) олур, бә'зиләри көвдәсиз олуб, касачығын ашағы һиссәсиндә јерләшән «быҹчыгларла», башга бир гисми исә сәрбәст һәрәкәт едир. Касачыгдан беш шүа вә ја гол узаныр, чохунда бу шүалар шахәләнир. Көвдәли Д.з. (80-дәк нөвү вар) сујун 9700 *м* дәринлијиндә тапылмышдыр; көвдәсиз Д.з. (550-дәк нөвү вар) тропик дәнизләрдә олур. Газынты һалында тапылмыш Д.з.-нын 5000-дән чох нөвү Алт Ордовик, Arti-

culata јарымсинфинә мәнсуб олан мүасир Д.з. исә Триас дөврүндән мә'лумдур.

ДӘНИЗ ИГЛИМИ—океанын атмосферә тә'сири чох олан шәраитдә әмәлә кәлән иглим. Океанларын, һәмчинин дәниз һава күтләләринин тә'сири алтында галан материк р-нлары үзәриндә мүшаһидә олунур. Д.и.-нин гуруја тә'сири, әсасән, атмосферин үмуми дөвраны нәтиҹәсиндә јараныр. Материкләрин ичәриләринә доғру Д.и. тәдриҹән континентал иглимә кечир. Д.и. ил вә күн әрзиндә һава температурунун аз дәјишмәси илә характеризә олунур. Гуруја нисбәтән су күтләсинин кеч гызмасы вә сојумасы илә әлагәдар Шимал јарымкүрәсиндә океан үзәриндә чох вахт ән сојуг ај феврал, ән исти ај август олур. Ҹәнуб јарымкүрәсиндә исә бунун әксинәдир. Ејни енликдәки гуруја нисбәтән океан үзәриндә һаванын рүтубәтлији вә иллик јағынтынын мигдары адәтән чохдур.

ДӘНИЗ ИЈНӘЛӘРИ, ијнәбалыглар (Syngnathidae) — дәстәгәлсәмәлиләр дәстәсиндән балыг фәсиләси. Бәдәни узунсов (40 *см*-дәк) олуб сүмүк зиреһлә өртүлүдүр. Гарын, бә'зән дә дөш, анал вә гујруг үзкәҹләри олмур, белиндә бир үзкәҹи вар. Әсасән, Дүнја океанынын саһил вә ачыг суларында јашајыр. 50 чинси мөвҹуддур. ССРИ-дә 3 чинси—ијнәбалыглар, дәниз ајғырлары вә нерофис (дәниз бизи) вар. Гара дәниздә, Азов, Хәзәр, Балтик вә Јапон дәнизләриндә јајылмышдыр. Планктон, хәрчәнккимиләр вә балыг көрпәләри илә гидаланыр. Јазда вә јајда күрү төкүр. Дишиләр јумурталарыны еркәкләрин гујруг һиссәсиндәки хүсуси камераја гојур.

ДӘНИЗ ИЛАНЛАРЫ (Hydrophiidae)—зәһәрли иланлар фәсиләси. Һинд океаны вә Сакит океанын тропик гуршаг суларында јашајыр. Бәдәнинин уз. 2,7 *м*-ә чатыр. 16 чинсә мәнсуб, 50 нөвү мә'лумдур. Суда јашамаға јахшы ујғунлашмышлар. Кәвдәси, хүсусилә онун арха һиссәси вә гыса гујруғу јанлардан сыхылмыш олуб күрәји хатырладыр. Башы кичикдир; сәтһи галханшәкилли ләвһәчикләрлә өртүлүдүр. Бурун дәликләриндәки гапаглар сујун бурун бошлуғуна дахил олмасына мане олур. Ағыз бошлуғунун селикли гишасы сых ган дамарлары илә өртүлү олуб суда һәлл олмуш оксикени удмаг габилијјәтинә маликдир. Бу да онларын узун мүддәт суда галмасына имкан верир. Чәнәнин өн гуртараҹағында бир ҹүт зәһәр диши вар; дишләрдә зәһәрөтүрән каналлар јерләшир. Зәһәри хүсусилә балыглар үчүн тәһлүкәлидир. Әсасән балыгларла, бә'зи нөвләри балыг күрүсү илә гидаланыр. Дири бала доғурлар.

Әд.: Гасымов Ә. Һ., Океанларын һәјаты, Б., 1972.

ДӘНИЗ ИТҸИКЛӘРИ (Blennioidei)—ханыбалыглар дәстәсиндән балыг јарымдәстәси. Бәдәнинин уз. 10—50 *см*-ә гәдәрдир. Әксәријјәтинин гарын үзкәҹләри боғазынын алтында јерләшир: Шимал Д.и. (Stichaeoidae) вә тропик Д.и. (Blennioidae) јарымфәсиләләриндә бирләшән 20 фәсиләси вар.

ДӘНИЗ КАҺЫСЫ—улва чинсиндән јашыл дәниз јосуну; ән чох Јапонијада вә б. өлкәләрдә јејилир.

ДӘНИЗ КӘЛӘМИ—1) ламинарија чинсиндән јејинтидә истифадә едилән дәниз гонур јосунларынын сәнаједә ишләдилән ады. Лентшәкилли талломун ени 0,5 *м*-ә, уз. 3—5 *м*-ә (бә'зән 20 *м*-ә) чатыр; гыса көвдәсинин үзәриндә ризоидләр вар. Д.к. биоложи мәһсулдарлығы 5—10 *кг/м*² вә даһа чох олан ҹәнкәлликләр әмәлә кәтирир. Гурудулмуш Д.к.-нин тәркибиндә 5—20% зүлал, 1—3% јағ, 6—12% јејинти үчүн јарарлы карбоһидратлар, 0,1—0,6% јод вә микроелементләр олур. Ән гијмәтлиси Сакит океанын Асија саһилләриндә Охот дәнизиндән Кореја саһилләринә гәдәр битән Laminaria japonica нөвүдүр. ССРИ-дә Јапон дәнизиндә, Сахалинин вә Курил а-рынын ҹ. саһилләриндә јајылмышдыр. Тибдә шәкәрли ламинаријадан (порошок шәклиндә) истифадә едилир. Башлыҹа олараг хроник атоник гәбизликдә зәиф ишләтмә дәрманы кими истифадә олунур. Д.к.-ндән консерв һазырланыр; 2) чичәкли битки; бах һәмчинин *Катран*.

ДӘНИЗ КӘРТӘНКӘЛӘСИ (Amblyrhynchus cristatus) — игуаналар фәсиләсиндән сүрүнән һејван. Еркәкләринин уз. 140 *см*-ә чатыр. Дишиләри онлардан чох кичикдир. Башы дәјирми, гујруғу күрәкварыдыр; бармаглары гыса үзмә пәрдәси илә бирләшмишдир. Белинин вә гујруғунун үстүндә ити пулҹуглардан ибарәт дараг вар. Бәдәнинин јухары тәрәфи түнд-гонур, боз вә ја гәһвәји-гырмызы, ашағы тәрәфи исә сарымтыл-гонур рәнкдә олур; дишиләри ачыг рәнклидир. Д.к. Галапагос а-рында ендемик нөвдүр. Дәнизин ләпәдәјән гајалы саһилләриндә јашајыр. Чох вахт суда олур, асан вә сүр'әтлә үзүр. Јалныз дәниз јосунлары илә гидаланан јеканә мүасир кәртәнкәләдир. Јувасына 1—3 јумурта гојур. Д.к. полигамдыр: чохалма дөврүндә (јанвар ајында) саһилин әлверишли јериндә кичик групларла јашајыр; һәр групда 2—10 диши, ҹаван фәрдләр вә бир еркәк олур. Еркәк фәрд башга група дахил олан еркәк кәртәнкәләләри өз групуна бурахмыр.

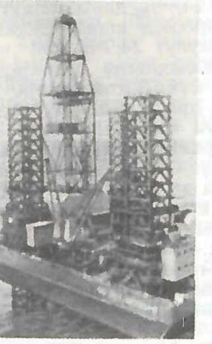
ДӘНИЗ КИРПИЛӘРИ (Echinoidea)—дәриситиканлылар типиндән онурғасыз һејван синфи. Бәдәнинин уз. 30 *см*-дир; үзәри бир сыра сүмүк ләвһәҹикләр, һәрәкәтли ијнәләр вә педиселлјариләрлә (скелет төрәмә) өртүлүдүр. Мүасир Д.к.-нин 800-дән чох нөвү мә'лумдур. ССРИ дәнизләриндә 40 нөвү ашкар едилмишдир. Д.к.-нин Regularia јарымсинфинә дахил олан нөвләринин ағыз бошлуғунда дашлардан јосунлары гашыјан чејнәјиҹи апарат (Аристотел фәнәри) вар. Irregularia јарымсинфинә мәнсуб Д.к.-ндә чејнәјиҹи апарат олмур (детритлә гидаландыглары үчүн). Дәнизин дибиндә амбулакрал ајагҹыглар вә ијнәләрин көмәји илә сүрүнәрәк һәрәкәт едир вә ја торпағын ичәрисиндә јашајыр. Ајрычинсијјәтлидир. Бә'зиләри дири бала доғур. Күрүсү јемәлидир. Газынты һалында Ордовик дөврүндән мә'лумдур.

Әд.: Гасымов Ә. Һ., Океанларын һәјаты, Б., 1972; Жизнь животных, т. 2, М., 1968.

ДӘНИЗ НЕФТ МӘ'ДӘНИ—су һөвзәләринин алтында јерләшән јатаглардан нефт вә газын сәмәрәли чыхарылмасы вә нәгл олунмасыны тә'мин едән гурғулар комплекси. Дәниз акваторијаларында нефт вә газ јатагларынын мәнимсәнилмәси кеоложи ахтарыш вә һидротехники ишләрин јеринә јетирилмәси, топографик планалма вә дәниз дибинин мүһәндис-кеоложи тәдгиги, әразинин кеофизики кәшфијјаты, нефт вә газ јатагларынын ашкар едилмәси үчүн дәрин ахтарыш вә кәшфијјат газымасы, истисмар гујуларынын газылмасы, нефт вә газын чыхарылмасы, јығылмасы, нәгл олунмасы үчүн суалты вә суүстү гурғуларын тикилмәси илә әлагәдардыр. ССРИ-дә дәниздән нефт чыхарылмасына Совет һакимијјәтинин илк илләриндән Хәзәр дәнизиндә башланылмышдыр. 1925 илдә Илич бухтасында тахта свајлар (дирәкләр) үзәриндә гурулмуш дәниз әсасларындан Авропада илк (61 нөмрәли) дәниз гујусу газылды. 30-ҹу илләрдә Хәзәрдә нефт јатагларынын мәнимсәнилмәси билаваситә саһилдән маили јөнәлдилмиш гујулар газылмасы вә ада типли дәниз әсасларынын гурулмасы јолу илә апарылырды. 1935 илдә Н. С. Тимофејев вә Б. А. Ракинскинин лајиһәси үзрә илк дајаглы метал әсас гурулду. 1949 илдә Л. А. Межлумов, С. А. Оруҹов вә Ј. А. Сәфәровун тәклифи илә нефт мә'дәнләринин ишини сүр'әтләндирән вә тикинти сәнаје методларынын һәјата кечирилмәсинә имкан верән ириблоклу әсас (МОС) јарадылды. Фәрди дәниз әсасларынын јарадылмасы 60—150 *м*-ә гәдәр дәниз дәринлијини мәнимсәмәјә имкан верди. Д.н.м.-нин инкишафында мүһүм мәрһәлә нефт-мә'-

Дәниз нефт мә'дәнинин үмуми көрүнүшү (Илич бухтасы).

«Октјабрын 60 иллији» ад. үзән газыма гурғусу.

дән естакадаларынын тикилмәси илә әлагәдардыр. Бундан өтрү 30 *м* дәринлик үчүн дәниздә дәмир-бетон вә метал естакадалар, јатағын комплекс мәнимсәнилмәсини тә'мин едән газыма, истисмар вә с. аваданлыглар јерләшән мејданчалар гурулур вә газыма ишләри апарылырды. Хәзәр дәнизиндә 1000-ә гәдәр полад естакада тикилмиш вә онларын үмуми уз. 360 *км*-дир (1976). Стасионар әсас мејданчасында аваданлығы гурашдырдыгдан вә ја сәјјар әсасы лазыми нөгтәјә кәтирдикдән сонра газыма дәнизин дибиндән башланыр. Дәниз дибиндән тәгр. 50 *м* дәринлијә газылмыш гујуја истигамәтверичи бору ендирилиб сементләнир. Истигамәтверичи бору гујуну дәниздән ајырыр вә газыма вахты сујун гаршысыны тутур. Сонракы газыма гуруда апарылан газыма кимидир. Газыма кәмиси вә ја јарымдалдырылмыш гурғуларда газыма дәнизин дибиндән башланыр. Сонра гујуја кондуктор ендирир, превентерләри сазлајырлар. Гујунун ағзы газыма гурғусуна суајырычы кәмәр васитәсилә бирләшдирилир. Суајырычы кәмәрин ичәриси илә гујуја балта ендирилиб газыма ишләрини давам етдирирләр. Дәниз дибиндә јерләшдирилмиш превентерләр һидравлик систем васитәсилә үзән гурғудан идарә олунур. Һазырда Нефт Дашлары, Палчыг сопкасы, Сангачал—Дуванны, Булла (Хәрә-Зирә), Жданов јатаглары вә с.-нин истисмары естакада үсулу илә апарылыр. Д.н.м. саһилдән узаг дејилсә, естакада ону саһил базасы илә бирләшдирир, әкәр узагдадырса мә'дәндән саһилә гәдәр суалты бору кәмәри чәкилир. Саһилдән чох узагда олан Д.н.м.-ндә нефтјығма мәнтәгәләри олур. Нефт бурада газдан, судан вә гумдан тәмизләниб чәнләрә долдурулур, сонра исә танкерләрлә саһилә дашыныр. МОС типли ириблоклу әсаслар 40 *м* дәринлик үчүн тәтбиг едилир. 60—80 *м* дәринлик үчүн үзән газыма платформаларындан истифадә едилир. Белә платформадан гују ја ајрыча, ја да кут (дәстә, груп) шәкилдә маили јөнәлдилмиш газылыр. 120 *м* дәринликдә нефт вә газ јатагларыны мәнимсәмәк үчүн мүхтәлиф конструксијалы стасионар адалар тикилир вә бурадан маили јөнәлдилмиш гујулар газылыр. 150 *м*-дән дәрин сулар үчүн газыма кәмиләриндән, јахуд ләвбәрли вә ја динамик сабитләшдиричили јарымдалдырылмыш платформалардан истифадә олунур.

1976 илдә ССРИ-дә илк дәфә олараг Хәзәрдә 10 гујунун газылмасы үчүн лајиһә едилән нәһәнк платформа (84 *м* дәринлијә) гојулмушдур. Бундан башга Хәзәрдә илк дәфә олараг гравитасија типли стасионар дәмир-бетон платформалар гурулмушдур (140 *м*-дән дәрин јерләр үчүн). Белә платформаларын хүсуси чәһәти суалты зонада 200 мин *м* тутумлу анбарын олмасы, һәм газыма вә истисмар платформалары, һәм дә нефт анбары вәзифәсини көрмәсидир (чох ағыр олдуғу үчүн өзүлсүз гојулур).

Дәниз нефт гурғулары лајиһәсинин һазырланмасы, конструксија едилмәси, естакада тикилмәси, дәниз шәраитиндә јатагларын мәнимсәнилмәси вә истифадәси, һәмчинин далғаларын гурғулара тә'сири мәсәләләри илә 1949 илдә јарадылмыш Азәрб. Дөвләт Дәниз Нефт Елми-Тәдгигат вә Лајиһә Ин-ту мәшғул олур. ССРИ-дә нефт вә газ үчүн әлверишли олан дәниз р-нларынын үмуми саһ. (200 *м*-ә гәдәр дәринлик үчүн) 2,5 млн. *км*²-ә чатыр.

Нисбәтән ири Д.н.м., харичдә Атлантик океанында (Мексика көрфәзи, Кариб дәнизи һөвзәси), Сакит океанын ш. һиссәсиндә (Кук көрфәзи вә Калифорнијанын саһилбоју һиссәси), Һинд океанында (Иран көрфәзи вә Сүвејш көрфәзи), Шимал дәнизиндә јерләшир. Белә нефт јатаглары ада типли сүн'и торпаг әсаслардан мәнимсәнилир. Метал адалар ири блоклардан тикилир. Бузлу акваторијаларда бузларын тә сириндән горунмаг үчүн онларча гујуағзы диаметри 10 *м* олан ири өртүкләрдә јерләшдирилир.

Әд.: «Азәрбајҹан Нефт Тәсәррүфаты», 1976, № 4, 6; Кулиев И. П., Морская нефть Азербайджана, М., 1961; Орудж е в С. А., Глубоководное крупноблочное основание морских буровых, М., 1962; Проблемы, связанные с расширением существующих возможностей бурения на нефть и газ и их добычи при больших глубинах воды и неблагоприятных морских условиях, М., 1971 (8 Мировой нефтяной конгресс); Мамедбейли М. Р., Затуловский М. Я., Обустройство морских нефтяных промыслов Каспия, в. 1, Б., 1976 (Труды НИПИ «Гипроморнефть»).

ДӘНИЗ НӘГЛИЈЈАТЫ — кәмиләрин јүк вә сәрнишин дашымасыны һәјата кечирән нәгл. нөвү. Д.н. бејнәлхалг вә дахили дашымаларда кениш тәтбиг олунур. Русијада Д.н. зәиф инкишаф етмишди. 1913 илдә Русијанын тиҹарәт донанмасыны тәгр. 1 млн. рекистр *т* тәшкил едирди, онун дүнја тоннажындакы хүс. ч. тәгр. 2% иди. Портларда јүкләмә-бошалтма ишләри әл илә көрүлүрдү.

Азәрб.-да 19 әсрин 2-ҹи јарысындан башлајараг нефт сәнајесинин сүр'әтли инкишафы нефти вә ондан алынан мәһсуллары истеһлак јерләринә чатдырмаг үчүн Д.н.-ны инкишаф етдирмәк зәруријјәтини јаратмыш вә Бакынын порт кими әһәмијјәти артмышды (бах *Бакы дәниз тиҹарәт порту*). 1861 илдә Русијанын бүтүн су магистралларында үзән сәрнишин, јүк вә једәк кәмиләринин 296-сы (72,5%-и) Хәзәрдә ишләјирди. Дүнјада илк нефт танкеринин «Зороастр»ын, («Зәрдүшт», 1877) јарадылмасы вә сонра бу типли дикәр танкерләрин иншасы, һәмчинин дүнјада илк «Вандал» теплоходунун (1903) Хәзәрдә үзмәси илә дәниз нефтдашыма нәгл.-ынын инкишафында јени мәрһәлә башланды. Бакы порту илә 40 өлкәнин мүхтәлиф кәмиләри әлагә сахлајырды. 1900 илдә Бакы порту гуру јүк, нефт мәһсуллары, сәрнишин дашыјан кәмиләрин кедиш-кәлишинә көрә дүнјада 1-ҹи јери тутурду. 1908 илдән Хәзәрдә тутуму 6 мин *т* олан дәниз танкерләри ишләмәјә башламышды.

ССРИ-дә Д.н. өлкәнин ваһид нәгл. системинин тәркиб һиссәсидир; дөвләт мүлкијјәтидир. Онун тәркибинә дөвләт тәсәррүфат һесаблы бирликләр— «Јужфлот», «Совзапфлот», «Далфлот», үмумиттифаг бирликләри — «Совсудоподјом», «Совфрахт», «Совинфлот»; тиҹарәт, иашә, мадди-техники тәҹһизат мүәссисәләри; али, орта вә техники пешә тәһсили мәктәбләри, елми-тәдгигат вә лајиһә-конструктор ин-тлары вә бүролары дахилдир. ССРИ-дә Д.н. хејли инкишаф етмишдир; бу, ССРИ-нин саһил р-нларында јүкләрин дәнизлә дашынмасынын игтисади ҹәһәтдән әлверишли олмасы илә әлагәдардыр. Д.н. ССРИ-нин хариҹи тиҹарәтинин инкишафында хүсусән мүһүм вә кетдикҹә артан рол ојнајыр. Д.н.-нын јүк дөвријјәсинин 90%-ндән чоху хариҹи рејсләр тәшкил едир. ССРИ хариҹи тиҹарәтинин јүк дөвријјәсинин јарыдан чоху Д.н.-нын пајына дүшүр. ССРИ Д.н.-нын кәмиләри 120-дән чох хариҹи өлкәнин 1000-дән артыг порту илә әлагә сахлајыр. Совет бајрағы алтында 1700-дән чох тиҹарәт кәмиси үзүр (1976). Дәниз дашымаларында күҹлү танкерләрдән истифадә олунур. Белә танкерләрлә бир гитәдән башга гитәјә 100—150 мин *т* нефт (мәс., 150 мин *т* нефт көтүрә билән «Крым» танкери), 100 мин *т* көмүр, филиз вә с. дашымаг олур. ССРИ һәмчинин дүнјада күҹлү бузгыран донанмаја маликдир (бах *Атом бузгыран кәмиси*, *Бузгыран кәми*). Сәрнишин дашынмасында раһат вә сүр'әтли теплоходлардан (мәс., «Иван Франко», «Михаил Лермонтов», «Азәрбајҹан» вә с.) истифадә олунур. ССРИ-дә Д.н. хариҹи өлкәләрин јүкләринин дашынмасында да иштирак едир. ССРИ социалист өлкәләри илә, хүсусән ГИЈШ өлкәләри илә Д.н. саһәсиндә әмәкдашлығы инкишаф етдирир. Бу әмәкдашлыг *комплекс програм* әсасында һәјата кечирилир. 1977 илдә ССРИ Д.н.-нын јүк дөвријјәси 769,4 млрд. *т·км*, сәрнишин дөвријјәси 2,7 млрд. сәрнишин-километр олмуш, Д.н. илә 220 млрд. *т* јүк, 51,8 млн. сәрнишин дашынмышдыр.

Совет һакимијјәти илләриндә Азәрб.-да Д.н.-нын инкишафында *Хәзәр Кәмичилији Идарәсинин* бөјүк ролу олмушдур. Портлар, демәк олар ки, јенидән гурулмуш, мөвҹуд кәми тә'мири з-длары кенишләндирилмиш, јениләри тикилмишдир (бах мәс., Вано Стуруа ад. *Бакы кәми тә'мири заводу*, Загафгазија Федерасијасы ад. *Бакы кәми тә'мири заводу*). 1940 илдә өлкәнин бүтүн донанмасынын тәгр. 1/4-и Хәзәр һөвзәсиндә олмушдур. 1962 илдә *Бакы—Красноводск бәрә јолунун* истифадәјә верилмәси дәниз дашымаларыны сүр'әтләндирмәјә имкан вермишдир. Хәзәр Кәмичилији Идарәсинин Бакы портуна мәхсус кәмиләр 20-дән чох өлкнин 120-дән артыг порту илә әлагә сахлајыр. 1977 илдә Хәзәр Кәмичилији Идарәсинин јүк дөвријјәси 11,9 млрд. *т·км*, сәрнишин дөвријјәси 101,3 млн. сәрнишинкилометр олмуш, 27,2 млн. *т* јүк, 627 мин сәрнишин дашымышдыр.

Д.н. дикәр социалист өлкәләриндә дә сүр'әтлә инки-

шаф едир. АДР, ЈСФР, ПХР даһа мүасир донанмаја маликдир. Капиталист өлкәләриндән АБШ, АФР, Белчика, Б. Британија, Исвеч, Испанија, Италија, Јапонија, Јунаныстан, Нидерланд, Норвеч, Франса күчлү Д.н.-ына маликдир. АБШ дәниз тичарәт донанмасы кәмиләринин (АБШ бајрағы илә үзән кәмиләрин) үмуми јүкгалдырма күчү 21 251 мин дедвејт *т*-дур (1976, ијун); фәалијјәт көстәрән тичарәт донанмасы 532 кәмидән ибарәтдир, бунун 265-индән харичи тичарәт дашымаларында истифадә олунур (1975). Б. Британијанын дәниз донанмасынын тоннажы (тутуму 500 *т* вә даһа чох олан кәмиләр) 49,5 млн. дедвејт *т*-дур (1976, нојабр). Јапонијанын дәниз донанмасынын тоннажы 39,5 млн. брутто рекистр *т*-дур (капитализм аләминдә Либеријадан сонра 2-чи јер, 1976, октјабр). Либеријада гејдетмә дәрәчәси вә веркиси чох ашағы олдуғундан харичи кәми саһибкарлары онун «әлверишли бајрағындан» истифадә едирләр, нәтичәдә дүнјанын бир чох өлкәсинә мәхсус кәмиләр Либерија бајрағы алтында үзүрләр. 1976 илин орталарында Либеријанын тичарәт донанмасынын тоннажы 73,5 млн. брутто рекистр *т* олмушдур.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 2 бөлмә 6, Б., 1956; Ленин В. И., Су нәглијјаты фәһләләринин 3 Үмум Русија гурултајында нитг, 15 март 1920-чи ил, Әсәрләри, ч. 30; Сов. ИКП Програмы, Б., 1977; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Надточий Г., География морских путей, М., 1972; СССР в цифрах в 1977 году, М., 1978 (раздел Транспорт и связь); Азербайджан в цифрах. 1977, Б., 1978 (раздел Транспорт и связь).

ДӘНИЗ ӨРДӘКЧИКЛӘРИ (Lepadomorpha)—*бығајаглы хәрчәнкләр* дәстәсиндән онурғасыз һејванларын там фәсиләси. Бәдәни әһәнкли лөвһәчикләрлә өртүлүдүр; әтли дабан саплағы васитәсилә субстрата јапышыр. Бәдәнинин уз. 5—6 *см*-дир. 320-дәк нөвү мә'лумдур. Lepas чинсиндән оланлар тәкчә дәнизин дибиндә дејил, һәм дә суда үзән әшјалара, һәмчинин кәмиләрин алт һиссәсинә јапышараг јашајыр. Әсасән, исти гуршаг дәнизләриндә јајылмышдыр. Scalpellum чинсинә мәнсуб нөвләри, әсасән, дәринликдә (дәнизин 7 *км*-дәк дәринлијиндә дә тапылмышдыр) јашајырлар.

ДӘНИЗ ПИЈАДАСЫ—дәниздә вә гуруда дөјүш әмәлијјаты апармаг үчүн нәзәрдә тутулмуш вә хүсуси һазырлыг кечмиш гошун нөвү. ҺДД-на дахилдир. Д.п. Инкилтәрәдә 1664, Русијада 1705, АБШ-да 1775 илдә мејдана кәлмиш, ССРИ-дә Вәтәндаш мүһарибәси (1918—20) илләриндә јарадылмышдыр. Мүасир дөврдә Д.п. даһа да тәкмилләшдирилмиш, јени техника вә силаһ нөвләри илә тәчһиз едилмишдир.

ДӘНИЗ САҺИЛИ, саһил зонасы—гуру илә дәниз арасында сәрһәд золағы; гуру вә дәнизин гаршылыглы тә'сири илә кедән просесләр нәтичәсиндә јаранан хүсуси релјеф формасы. Д.с.-нин формалашмасында әсас амил далғаларын фәалијјәтидир; һәмчинин ахынлар, габарма, говулма-кәтирилмә вә б. амилләр дә иштирак едир. Дәниз далғаларынын фәалијјәти илә әлагәдар абразион, аккумулјатив вә мүрәккәб (Прибалтика саһилләри) Д.с. типләри ајрылыр. Д.с.-нин морфолокијасы вә динамикасынын өјрәнилмәсинин порт тикинтисиндә, навигасијада, фајдалы газынты ахтарышында, су анбары тикинтисиндә бөјүк әһәмијјәти вар.

ДӘНИЗ СӘВИЈЈӘСИ—океан вә дәнизләрдә сәрбәст су сәтһинин шәрти гәбул едилмиш башланғыча нисбәтән шагули хәтт үзрә вәзијјәти. Д.с. ағырлыг гүввәсинин, һәмчинин габарма вә чәкилмә, атмосфер тәзјиги, күнәш радиасијасы, материк ахыны вә с. тә'сири нәтичәсиндә даим дәјишир. Д.с. орта чохиллик, орта иллик, орта ајлыг, орта күнлүк вә «ани» олур. Орта чохиллик Д.с. дәнизин сакит вахтындакы сәвијјәсинә ујғундур. Бу сәвијјә гуруда мүтләг јүксәклик вә дәниздә дәринликләр һесабланаркән башланғыч сәвијјә кими гәбул едилир. ССРИ-дә Јер сәтһиндәки мүтләг јүксәклик Балтик дәнизинин сәвијјәсинә (Кронштадт футштокуна) көрә һесабланыр.

ДӘНИЗ СУЈУ—Јер сәтһиндә океан вә дәнизләрдә топланмыш су. Дүнја океанында сујун үмуми һәчми 1370 млн. *км³*-дир. Д.с.-нда һәлл олунмуш һалда минерал дузлар, газлар (әсасән оксикен, азот, карбон газы, бә'зи р-нларда күкүрд) вә аз мигдарда (1—5 *мг/л*) үзви маддәләр вар. Д.с.-нда һәмчинин асылы һалда үзви вә минерал маддәләр дә олур. Д.с. тәркибиндә һәлл олмуш маддәләрин тәркиб һиссәсинин 99,9%-ини тәшкил едән мүһүм ионларын консентрасијалары арасындакы мигдар нисбәтинин сабитлији илә характеризә олунур (бах чәдвәл). Бә'зи дәнизләрин (мәс., Гара дәниз, Азов дәнизи вә Хәзәр дәнизи) сујунда бу нисбәт позулур. Д.с.-ну характеризә едән әсас амилләр онун дузлулуғу вә хлорлулуғудур.

Дузлулуг 1 *кг* Д.с.-нда һәлл олмуш бәрк чисимләрин грамларла чәкиси, хлорлулуг исә Д.с.-нда бүтүн һаллокенләрин чәминә еквивалент олан хлорун *г/кг*-ла вә ја промилле (‰) мигдарыдыр. Тәчрүбәдә дузлулуг һәмишә долајы јолла—билаваситә тә'јин едилән хлорлулуғуна, ја да нисби електриккечиричилијинә әсасән тапылыр. Биринчи һалда Кнудсен чәдвәлләриндән, икинчи һалда ЈУНЕСКО-нун Бејнәлхалг океанолоҗи чәдвәлләриндән (1966) истифадә едилир. Һәр ики һалда Бејнәлхалг стандарт кими хлорлулуғу дәгиг тә'јин едилмиш нормал су гәбул едилмишдир. Океан сујунда орта дузлулуг 35‰-ә јахындыр. Д.с.-нун сыхлығы темп-рдан (T), дузлулугдан (S) вә тәзјигдән асылыдыр. Океанолокијада, әсасән, шәрти сыхлыгдан (Q_t) истифадә едилир: $Q_t=(\rho-1)\cdot 10^3$; бурада ρ—верилмиш темп-р вә дузлулугда сујун сыхлығынын 4°C-дә дистиллә олунмуш сујун сыхлығына олан нисбәтидир. Дузлулуг 24,7‰-дән аз олдугда Д.с.-нда донма просеси ширин судакы кими олур. Дузлулуг 24,7‰-дән чох олдугда Д.с.-нун сыхлығы донмајадәк артыр, нәтичәдә күчлү конвексија јараныр вә донма просеси ширин судакындан даһа узун чәкир. Д.с.-нда сәсин сүр'әти ширин судакындан чох олур. Дузлулуг вә темп-рун артмасы илә әлагәдар даһа да чохалыр. Д.с.-нда ишығын сынма көстәричиси дузлулуг чохалдыгча вә темп-р ашағы дүшдүкчә зәиф артыр. Д.с.-нун рәнки интенсив көјдән сарымтыл-гәһвәјијәдәк дәјишир. Мәс., пассат зоналарында интенсив көј, дахили дәнизләрдә бозумтул-јашыл вә с. олур.

Әд.: Хорн Р., Морская химия, М., 1972; Физика океана, Л., 1978; Физика океана, т. 1—2, М., 1978.

ДӘНИЗ ТЫСБАҒАЛАРЫ (Chelonioidea)—тысбағалар дәстәси. Әсл тысбағалар адланан 1 фәсиләси (Cheloniidae) вар. Ири һејванлардыр; суда јашајыр. Јалныз чохалмаг үчүн саһилә чыхыр. Зиреһи јастыдыр. Башы чанағын дахилинә там чәкилә билмир. Әтрафлары күрәкварыдыр; өн әтрафлар арха әтрафлардан узундур. Гарын галханы бел галханындан ајрылыр. Тропик вә субтропик дәнизләрдә, бә'зән мүлајим гуршагда јашајыр. 4 чинси вә

Дәниз тысбағасы—бисса.

һәр биринин 1 нөвү вар. Атлантик вә Сакит океан јарымнөвләри мә'лумдур. Јашыл тысбаға (Chelonia mydas) ән ири олуб, зиреһинин уз. 1,4 *м*, чәкиси исә 400 *кг*-а чатыр. Јаланчы кареттанын (Caretta caretta) зиреһинин уз. 1 *м*, ридлејанын (Lepidochelys olivacea) даирәви зиреһинин уз. 80 *см*, биссанын зиреһинин уз. исә 85 *см*-дәк олур. Сүр'әтлә вә чәлд үзүр. Гида вә чохалмаг үчүн мүнасиб јер ахтармагдан өтрү узаг мәсафәни гәт едирләр. 200-ә гәдәр јумурта гојур. Д.т. дәстәсинә бә'зән дәрили тысбағалар фәсиләсини дә дахил едирләр. Д.т.-нын әти вә јумуртасы јејилир.

Әд.: Гасымов Ә. Һ. Дәнизләрин һәјаты, Б., 1966; Јенә онун, Океанларын һәјаты, Б., 1972.

ДӘНИЗ УЛДУЗЛАРЫ (Asteroidea)—дәриситиканлылар типинә дахил олан онурғасыз һејванлар синфи. Бәдәни бешшүалы, бә'зән чохшүалы (50-јә гәдәр) улдуз шәклиндә олур (ады да бурадандыр). Бәдәнинин өлчүләри 1 *см*-дән 1 *м*-ә гәдәрдир. 1500-дән, ССРИ дәнизләриндә исә 150-дән артыг нөвү мә'лумдур. Чохунун рәнки әлвандыр. Дәринин скелет лөвһәләри чыхынты,

Дузлулуг 35‰ олдугда дәниз сујундакы әсас ионларын консентрасијасы
(С. В. Бруіевичә көрә)

Ионлар вә молекуллар	Анионлар						Катионлар				
Консентрасија	Cl^-	SO_4^{2-}	HCO_3^-	Br^-	F^-	H_3BO_3	Na^+	Mg^{2+}	Ca^{2+}	K^+	Sr^{2+}
г/кг	19,3534	2,7007	0,1427	0,0659	0,0013	0,0265	10,7638	1,2970	0,4080	0,3875	0,0136
‰-еквивалент	45,09	4,64	0,19	0.07	0,01	—	38,66	8,81	1,68	0,82	0,03

ијнә, бә'зән педиселлјариләрлә әһатә олунмушдур. Дәнизләрин дибиндә чохлу амбулакрал ајагчыгларын көмәји илә һәрәкәт едир; сәрбәст һәјат тәрзи кечирир. Д.у.-нын әксәријјәти јыртычы олуб, молјусклар вә с. онурғасыз һејванларла гидаланыр. Бә'зи нөвләри мә'дәсини харичә тулламагла овуну тутур вә ону бәдәниндән кәнарда һәзм едир. Ајрычинсијјәтлидир. Инкишафы метаморфозладыр. Сәрбәст үзән сүрфәләри вар. Бә'зи нөвләри дири бала доғур. Д.у.-нда реkенерасија јахшы инкишаф етмишдир. Д.у.-нын бә'зиләри зәрәрверичидир; **Т а ч у л д у з у** нөвү рифләри әмәлә кәтирән мәрчанлары јејир. Газынты һалында Ордовик дөвründән мә'лумдур.

Әд.: **Г а с ы м о в Ә. Һ.**, Океанларын һәјаты, Б., 1972; Жизнь животных, т. 2, М., 1968.

ДӘНИЗ ФАУНАСЫ—океан вә дәнизләрдә јашајан һејванларын мәчмусу. 160 минә гәдәр нөвү мә'лумдур. Бунун тәгр. 10 мини ибтидаиләр (фораминиферләр, радиолјариләр, гамчылылар вә инфузорлар), 5 мини сүнкәрләр, 9 мини бағырсагбошлуглулар, 7 мини чохгыллы вә б. гурдлар, 4 мини чијинајаглылар вә бриозојлар, 80 мини молјусклар, 20 мини хәрчәнкләр, 6 мини дәриситиканлылар, 1 мини гишалылар, 16 мини балыглар, 150 нөвү мәмәлиләр вә сүрүнәнләрдир. Һазырда сәрбәст јашајан һејванларын 60 синфиндән јалныз 3 синфинин (илктрахејалылар, чохајаглылар, суда-гуруда јашајанлар) нүмајәндәләри дәниздә раст кәлмир. Һејванлар аләминин бүтүн типләри дәниз мүһитиндә инкишаф етмишләр. Д.ф.-нын бир һиссәси сонралар ширин сулара вә гуруја кечмишләр. Јенидән дәнизә гајытмыш онурғалы һејванларын бә'зиләри (пәрајаглылар, дәниз тысбағалары) гуруда чохалдыглары үчүн гуру илә әлагәни кәсмәмишләр. Пингвинләр, албатрослар вә с. гушларын һәјаты даим океанла бағлыдыр. Тропик дәнизләрин дајазлыгларында, хүсусән мәрчан рифләриндә Д.ф. чох мүхтәлифдир. Бурада чохлу молјуск, јенкәч, дәриситиканлы, балыг вә с. јашајыр. Дәнизин дәринлији артдыгча Д.ф.-нын нөв вә мигдар тәркиби азалыр.

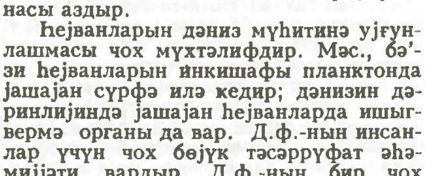
Дәнизин ән дәринлијиндә (9—10 *км*-дән чох) јалныз онларча онурғасыз һејван нөвү јашајыр. Д.ф.-нын макс. биокүтләси мүлајим вә сојуг гуршаг дәнизләринин саһил суларында раст кәлир. Јашама мүһитинә вә һәјат тәрзинә көрә Д.ф. мүхтәлиф еколожи груплара бөлүнүр: су гатында (пелакиалда) јашајан Д.ф. (планктон вә нектон) вә дәниз дибиндә—бентосда јашајан Д.ф.

Дәниз зоопланктонунун характер нүмајәндәләри бә'зи фораминиферләр, радиолјариләр, зәнкли инфузорлар (Tintinnidae), сифонофорлар, медузалар, дарағлылар, пәрајаглылар, евфаузидләр вә бир сыра башга хәрчәнкләр, ганадајаглы молјусклар, салплар, һәмчинин пелакиалда вә бентосда јашајан бир чох һејван сүрфәләри һесаб олунур. Нектон, әсасән балыглар, башыајаглы молјусклар вә аз мигдарда балинакимиләрдән ибарәтдир. Д.ф.-нын, хүсусилә тропик гуршагдакы нүмајәндәләри (дәниз өрдәкчикләри, әсасән үзән јосунлар арасында јашајан һејванлар) плејстонда (сујун сәтһиндә үзәнләр) јашајыр. Гүтб дәнизләриндә бузларын алтында јашајан организмләр (диатом јосунлар, јанүзәнләр, балыг көрпәләри вә с.) криопелакиал биосеноз дахил едилир. Бентос һејванларын әксәр һиссәсини фораминиферләр, сүнкәрләр, һидроидләр, дәниз ләләкләри, мүхтәлиф мәрчанлар, чохгыллы гурдлар, дәниз гозалары, јанүзәнләр, бәрабәрајаглы вә онајаглы хәрчәнкләр, гарынајаглы вә икигапаглы молјусклар, дәриситиканлылар, погонофорлар, ассидиләр вә балыглар тәшкил едир. Бентос Д.ф.-на литорал, сублиторал (200 *м*-дәк), батиал (2—3 мин *м*-дәк), абиссал (6—7 мин *м*-дәк) вә ултраабиссал (7—11 мин *м*-дәк) зоналарда јашајан организмләр аид едилир. Дәниз һејванларынын бир гисминдә шагули миграсија хүсусијјәти вардыр. Онлар дәнизин 1000 *м* дәринлијинә асанлыгла ениб-галха билирләр. Пелакиал һејванлар адәтән, сујун сәтһиндә (200 *м*-дәк), аралыг гатда (200 *м*-дән 750—1000 *м*-дәк) вә дәринлик зоналарында јашајыр. Дәниздә сүр'әтлә үзән ири һејванлар (балиналар, пәрајаглылар, бир чох балыглар, калмарлар) узаг мәсафәјә үзүр, сујун дәрин гатларына ениб-галха билир. Бә'зи балыглар һәјатынын чох һиссәсини дәниздә кечирир, јалныз чохалмаг үчүн чаја (анадром миграсија), бә'зиләри исә чохалма заманы чајдан дәнизә кечир (катадром миграсија). Дәниз һејванларынын әксәр һиссәси сујун чох ширинләшмәсинә давам кәтирә билмир. Она көрә дә, океан вә нормал шорлуғу 3,5% олан дәнизләрә нисбәтән аз дузлу дәнизләрин (Гара дәниз, Азов вә Балтик дәнизләри) фаунасы аздыр.

Һејванларын дәниз мүһитинә ујғунлашмасы чох мүхтәлифдир. Мәс., бә'зи һејванларын инкишафы планктонда јашајан сүрфә илә кедир; дәнизин дәринлијиндә јашајан һејванларда ишыгвермә органы да вар. Д.ф.-нын инсанлар үчүн чох бөјүк тәсәррүфат әһәмијјәти вардыр. Д.ф.-нын бир чох нөвләри мүһафизә олунур. Хүсусилә балиналарын, дәниз пишикләринин ову там низама салынмалыдыр. Атлантик сијәнәји вә с. гијмәтли балыглар азалдығы үчүн онларын овланмасыны мүәјјән вахтадәк дајандырмаг вә онларын јашадығы јерләр чиркләнмәкдән мүһафизә олунмалыдыр. 1975 илдә дүнјада 69 млн. 732 мин *т* дәниз һејваны овланмыш, онун 60,2 млн. *т*-у балыг, 3 млн. 819 мин *т*-у молјусклар вә 1 млн. 951 мин *т*-у хәрчәнккимиләрдир. Дәниз һејванларынын бә'зиләри кәмиләрин алт һиссәсиндә вә суалты гурғуларда биоложи тәбәгә әмәлә кәтирмәклә зәрәр верирләр.

Әд.: **Г а с ы м о в Ә. Һ.**, Дәнизләрин һәјаты, Б., 1966; **ј е н ә о н у н**, Океанларын һәјаты, Б., 1972; **Б о г о р о в В. Г.**, Жизнь моря, М., 1954; **З е н к е в и ч Л. А.**, Биология морей СССР, М., 1963; **А л е е в Ю. Г.**, Нектон, Киев, 1976; **Л о р и А.**, Живой океан, пер. с англ., Л., 1976; Морские млекопитающие, М., 1978.

ДӘНИЗ ХАНЫБАЛЫҒЫ — Sebastes чинсиндән вә буна јахын скорпенкимиләр фәсиләси чинсләринин үмуми ады.

Хырда нөвләринин уз. 20 *см*-дәк, ириләрининки 1 *м*-дәк олур. Sebastes чинсинин 90 нөвү вар; 4-ү Шимали Атлантикада, галаны исә Сакит океанын шм. һиссәсиндәки мүлајим гуршаг суларында јајылмышдыр. Д.х.-нын саһил сулары нда јашајан нөвләри, башлыча олараг, јосунлугларда јајылмышдыр; рәнки түнд, чох вахт золаглы вә ләкәлидир, көзләри кичикдир. Дәринликләрдә јашајан нөвләринин адәтән, рәнки ачыггырмызы вә көзү чох бөјүк олур. Диридоған вә сон дәрәчә мәһсулдардыр: ири нөвләр уз. 4—6 *мм* олан 2 млн.-дәк күрү төкүр. Әти чох дадлыдыр. Дашлыг ханыбалыглары фәсиләси дә (Serranidae) һәмчинин Д.х. адланыр.

ДӘНИЗ ХӘСТӘЛИЈИ—кәминин (тәјарә, бә'зән автомобил) јырғаланмасы нәтичәсиндә баш верән хәстәлик һалы. Вестибулјар апаратын вә гарын бошлуғу ресепторларынын гычыгланмасы нәтичәсиндә баш верир. Д.х.-нә илк дәфә кәми илә сәјаһәтә чыханларда даһа чох тәсадүф едилир. **Ә л а м ә т л ә р и:** башкичәлләнмә, үрәкбуланма, гусма, үмуми зәифлик, башағрысы вә с. Карлар вә ики јашына гәдәр ушаглар Д.х.-нә тутулмур. Д.х.-нин гаршысыны алмаг үчүн тәмиз һава, кәминин мәтбәх вә машын шө'бәсиндән узагда олмаг вә фикри бир шејлә јајындырмаг лазымдыр. Јола дүшмәздән әввәл *аерон* ичмәк мәсләһәтдир.

ДӘНИЗ ҺӨРҮМЧӘКЛӘРИ (Pantopoda вә ја Pycnogonida)—буғумајаглылар типинин бир синфи. Тәгр. 500 нөвү вар. Бәдәни 0,8 *мм*-дән 5 *см*-дәк олуб хортумдан, буғумлу көвдәдән вә гыса гујругдан ибарәтдир. 1-чи чүт әтраф (гысгачвары) гиданы тутмаг үчүндүр, 2-чи вә 3-чү чүтләр (бујнузлар) исә дујғу үзвләридир. Еркәкләрдә 3-чү чүт әтраф һәм дә нәсил вермәк үчүндүр; сонракы 4—6-чы чүтләр ајаглардыр (ачылмыш һалда 1,4 *мм*-дән 50 *см*-дәк). Ајагларында чинси вәзиләр вә бағырсағын шахәләри јерләшир. Синир системи зәнчир шәклиндәдир, бел һиссәдә 4 әдәд көздән ибарәт көз тәпәчији олур. Дәнизләрин дибиндә јашајан јыртычы һејванлардыр. Јеткин фәрдләр вә онларын сүрфәләри актинијанын, һидроидләрин, ассидиләрин, дәриситиканлыларын вә молјускларын јумшаг тохумалары илә гидаланыр.

ДӘНИЗ ҺҮГУГУ—кениш мә'нада—тичарәт вә һәрби дәнизчилијин, балыгчылығын вә дәниз овчулуғунун һәјата кечирилмәси, дәнизләрин биоложи вә минерал еһтијатларынын һасилаты, елми тәдгигатлар апарылмасы заманы әмәлә кәлән мүнасибәтләри тәнзимләјән һүгуг нормалары мәчмусу. Муасир дөврдә Д.һ.-нун 3 саһәси мөвчуддур: милли Д.һ., бејнәлхалг үмуми Д.һ. вә бејнәлхалг хүсуси Д.һ.

ССРИ Д.һ. тичарәт, һәрби вә елми дәнизчилик, балыгчылыг вә дәниз овчулуғу, дәнизин минерал вә с. еһтијатларынын һасилаты мәсәләләрини тәнзимләјир, мүхтәлиф дәниз акваторијаларынын, ССРИ суверенитетиндә олан дахили вә әрази суларынын, јанашы зоналарын, онларын дибинин вә континентал шелфин (материк дајазлығынын) режимини мүәјјән едир. Совет Д.һ.-нун принсипләри ССРИ Тичарәт Кәмичилији Мәчәлләсиндә, ССРИ Назирләр Советинин, Дәниз Донанмасы Назирлијинин, Балыг Тәсәррүфаты Назирлијинин норматив актларында, һәмчинин ССРИ-нин иштирак етдији бир чох бејнәлхалг сазишләрдә тәсбит едилмишдир. ССРИ-нин вә дикәр сосиалист өлкәләринин кәмичилик саһәсиндә әмәк-

дашлығы ГИЈШ чәрчивәсиндә хүсуси нормаларла тәнзимләнир.

Бејнәлхалг үмуми Д.һ. анлајышында дөвләтләр арасында Дүнја океанындан истифадә илә әлагәдар бејнәлхалг мүгавилә вә адәт нормаларынын чәми баша дүшүлүр.

Бејнәлхалг хүсуси Д.һ. бир өлкәнин дөвләт органлары, физики вә һүгуги шәхсләри илә дикәр өлкәнин дөвләт органлары, физики вә һүгуги шәхсләри арасындакы кәмичилик мәсәләләринә даир мүнасибәтләри тәнзимләјир.

ДӘНИЗ ЧӨКҮНТҮЛӘРИ—мүасир вә гәдим дәнизләрдә әмәлә кәлән чөкүнтүләр. Јер габығынын чөкмә сүхур өртүјүнүн үмуми һәчминин 75%-дән чоху Д.ч.-дир. Онларын әмәлә кәлмәси Археозојда, илк дәнизләрин мејдана кәлмәси илә әлагәдар, тәгр. 3,5—4 млрд. ил бундан әввәл башламыш вә бүтүн кеоложи тарих әрзиндә давам етмишдир. Д.ч.-нә әһәнкдашыларынын, доломитләрин, силисиумлу сүхурларын чоху, кил, аркиллит, алевролит, гумдашы вә конгломератларын хејли һиссәси, фајдалы газынтылардан бир чох дәмир вә манган филизләри, фосфоритләрин әксәријјәти, јанар шистләр вә с. дахилдир. Д.ч. фасијалары дәринликдән, дәниз диби релјефинин гурулушундан, диб ахынларындан, саһилләрин хүсусијјәтиндән, чөкүнтү әмәлә кәтирән организмләрин јашама шәраитиндән вә с. асылыдыр. Саһил бојундакы нисбәтән дајаз зоналарда ләпәләнмәнин тә'сири илә террикен гумлар, чагыл дашы, габыг әһәнкдашы, сакитлик саһәләриндә вә чај мәнсәбләри јахынлығында килләр вә алевритләр, суалты јүксәкликләрдә вә ачыг шелфләрдә габыг әһәнкдашы, гумлар топланыр. Мәншәјинә көрә Д.ч. үч бөјүк група бөлүнүр: гырынты (террикен), һемокен вә биокен. Г ы р ы н т ы Д.ч. материк сүхурларынын парчаланмасы вә дәнизләрдә чөкмәсиндән әмәлә кәлир (чагыл, чынгыл, гум, кил, һәмчинин вулканик материаллар, космик тоз вә с.). Һ е м о к е н Д.ч. дәниз һөвзәсиндә һидрокимјәви режимин дәјишмәсиндән чөкүр (оолит әһәнкдашылары, доломитләр, дузлар вә с.). Б и о к е н Д.ч. организм галыгларындан (әсасән бентослардан) вә онларын һәјат фәалијјәти мәһсулларындан әмәлә кәлир (әһәнкдашы, табашир, риф, диатомит вә с.). Д.ч. әмәлә кәлдији дәринлијә көрә литорал (бир нечә *м*-дән 30 *м*-дәк дәринликдә), нерит (30—200 *м* дәринликдә), батиал (200—3000 *м* дәринликдә), абиссал (әсасән 3000 *м*-дән чох дәринликдә) чөкүнтүләрә бөлүнүр.

Әд.: С т р а х о в Н. М., Основы исторической геологии, 3 изд., ч. 1—2, М.—Л., 1948; ј е н ә о н у н, Основы теории литогенеза, т. 1—3, М., 1962; Н а л и в к и н Д. В., Учение о фациях, т. 1—2, М.—Л., 1955—56; К р а ш е н и н н и к о в Г. Ф., Учение о фациях, М., 1971.

ДӘНИЗ ШЕЈТАНЫ (Lophius piscatorius)—дәниз шејтанлары фәсиләсиндән јыртычы балыг нөвү. Баренс дәнизиндән Гара дәнизәдәк Авропа саһилләриндә јашајыр. 50—200 *м* дәринликдә азһәрәкәтли һәјат кечирир. Уз. 1,5 *м*-дәк, чәкиси 20 *кг*-дәк олур. Башы бөјүк вә јастыдыр. Бәдәни чылпаг вә гујруға доғру назикләшмишдир. Дәниз дибиндәки балыглар вә ири онурғасызларла гидаланыр. Јазда 3 млн.-дәк күрү гөкүр. Күрүсү иридир (4 *мм*-дәк).

ДӘНИЗКӘНАРЫ — Азәрб.ССР Гарадағ р-нунда (Бакы шәһәр советлији) шәһәр типли гәс. (1952 илдән). Д. гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән (Лөкбатан) 22 *км* ч.-г.-дә, Бакы—Астара шосе јолу кәнарында, Хәзәр дәнизи саһилиндә, дүзәнликдәдир. Семент, дуда вә кипс мә'мулатлары з-длары, 2 орта мәктәб, фәһлә кәнчләр мәктәби, мәдәнијјәт сарајы, 2 ушаг бағчасы, хәстәхана, гумлу чимәрлик вар.

ДӘНИЗКӘНАРЫ АЛП ДАҒЛАРЫ (фр. Alpes-Maritimes, итал. Alpi Marittime)—Франса вә Италија әразиләриндә, Алп д-ры системиндә дағ силсиләси. Тәгр. 150 *км* мәсафәдә узаныр. Һүнд. 3297 *м*-ә гәдәрдир (Арчентера д.). Әһәнкдашы, кил, меркел вә шистдән ибарәтдир. Ијнәјарпаглы вә енлијарпаглы мешәләр, субалп вә алп чәмәнләри вар.

ДӘНИЗЛИ (Denizli)—Түркијәнин ч.-г.-индә шәһәр. Дәнизли илинин инз. м. Әһ. 73,3 мин (1974). Д.ј. ст., автомобил јоллары говшағы. Әтрафында манган филизи чыхарылыр. Тохучулуг сәнајеси вар. Д.-дән шм.-да гәдим Лаодикеја ш.-нин харабалығы галмышдыр.

«ДӘНИЗНЕФТЛАЈИҺӘ» Елми-Тәдгигат вә Лајиһә Институту—ССРИ Нефт Сәнајеси Назирлијинин дәниз нефт јатагларынын кәшфијјаты, ишләнилмәси вә дәниз нефт-мә'дән гурғуларынын һазырланмасы саһәсиндә баш ин-ту. 1949 илдә јарадылмышдыр. Бакыдадыр. Ин-тда 43 елми-тәдгигат, лајиһә-конструктор шө'бәси вә јардымчы бөлмә фәалијјәт көстәрир. Ин-тун әсас тәдгигат проблемләри: үзән газыма гурғулары конструксијаларынын јарадылмасы, дәниз нефт-мә'дән гурғулары тикиләчәк р-нларын өјрәнилмәси; нефт вә газын јығылма вә нәгледилмә системинин тәдгиги; дәниз нефт-мә'дән саһәләриндә әтраф мүһитин чиркләнмәкдән мүһафизәси, нефт-мә'дән гурғулары, аваданлығы вә бору кәмәрләринин истисмарында е'тибарлылығын вә давамлылығын тә'мин едилмәси вә с.

1975—77 илләрдә Хәзәр дәнизиндә надир конструксијалар—үзән гурғулар («Бакы», «Октјабрын 60 иллији»), дәнизин 84 *м* дәринлији үчүн стасионар платформа, Нефт дашларында ири нефтјығма мәнтәгәләри ин-тун лајиһәләри үзрә истифадәјә верилмишдир. Ин-тда 4 елмләр доктору, 55 елмләр намизәди чалышыр. Ин-тда мөвзулар үзрә мәчмуәләр нәшр едилир.

Әд.: Труды Государственного научно-исследовательского проектного института «Гипроморнефть», Б., 1970; Великий Октябрь и расцвет науки Советского Азербайджана, Б., 1977.

ДӘНИЗЧИЛИК АСТРОНОМИЈАСЫ—практики астрономијанын бөлмәси; кәмичилијин тәләбатыны тә'мин едир. Д.а. сәма чисминә көрә дәниздә кәминин вәзијјәтинин тә'јини үчүн үсуллар ишләјиб һазырлајыр вә истигамәт көстәрән чиһазларын дүзәлишини тә'јин едир. Д.а. кәмишүнаслыг елминә дахилдир. Кәминин јерләшдији нөгтәнин чоғрафи енлијинин (φ) вә узунлуғунун (λ) тә'јини дәниз үфүгүндән вә ја кәминин көјәртәсиндә јарадылан сүн'и үфүгдән чисмин һүндүрлүјүнүн өлчүлмәсинә әсасланыр. Бучагөлчән чиһазын сүн'и үфүглә бирликдә тәтбиги нәтичәсиндә кәминин вәзијјәтинин тә'јини имканлары артырылыр, чисмин һүндүрлүјүнүн өлчүлмәси дәгигләшдирилир. Һәгиги һүндүрлүјүнүн (h) өлчүлән һәр гијмәти васитәсилә кәминин вәзијјәтинин тә'јини үчүн тәнлик гурулур. Буна көрә һүндүрлүк азы ики дәфә өлчүлмәлидир. Бурада сфера үзәриндә үч *бөјүк даирәнин* кәсишмәсиндән алынан параллактик үчбучағын дүстурларындан истифадә олунур. Онун тәпә нөгтәләри дүнјанын гүтбүндә, *зенитдә* вә сечилмиш көј чисминдә јерләшир. Параллактик үчбучағын һәлли:

$$(\sin h = \sin\varphi\sin\delta + \cos\varphi\cos\delta\cos(t_{гр} + \lambda) \qquad (1)$$

кимидир (δ вә $t_{гр}$ мүвафиг олараг чисмин мејл бучағы вә Гринвичдән һесабланмыш саат бучағыдыр вә гијмәтләри мүшаһидә аны үчүн Д.а.-на даир иллик журналдан көтүрүлүр). Чоғрафи узунлуг Гринвич меридианындан шәргә һесабланыр. Чисмин мүшаһидә нөгтәсиндә јерли саат бучағы $t_j = t_{гр} + \lambda$ мүнасибәтиндән тапылыр. Чисим јухары кулминасијададырса, онун саат бучағы $t_j = 0$, онда (1)-ин һәлли $\varphi = \delta \pm (90° - H)$ олур (H—чисмин јухары кулминасијадакы меридиан һүндүрлүјүдүр). Мәнфи ишарәси чисмин зенитдән Шимал гүтбү истигамәтинә кулминасијасында көтүрүлүр. (1) тәнлијини t_j-јә көрә һәлл етдикдә $\cos t_j = \sin h \sec\varphi \sec\delta - \operatorname{tg}\varphi \operatorname{tg}\delta$ (2) алыныр. φ мә'лумдурса, (2)-јә әсасән λ-нын гијмәти $\lambda = t_j - t_{гр}$ кими тапылыр. φ вә λ-нын тә'јинолунма хәталары тәкрар өлчмәләрлә һесабланыр. Секстанта вә чисмә көрә кәминин һәр ан вәзијјәтинин тә'јининдә «һүндүрлүк хәттинин тә'јини» адланан үсул да Д.а.-нда кениш тәтбиг едилир.

Әд.: Б е л о б р о в А. П., Мореходная астрономия, Л., 1954; Курс кораблевождения, т. 1—6, Л., 1958—68.

ДӘНЈЕЈӘН БӨЧӘКЛӘР (Bruchidae)—бөчәк фәсиләси. Хырда бөчәкләр олуб, бәдәни габарыг, башы габаг дөшә тәрәф чәкилмишдир; ганадүстлүкләри гарынчығын арха учуну өртмүр. Ағ сүрфәләри јоғун, ајагсыз, С-шәкиллидир. 900-дәк, ССРИ-дә 120, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 50-дән чох нөвү вар. Әсасән, пахлалы, һәмчинин от, сармашыг, чәтирчичәклиләр фәсиләсиндән олан биткиләрин тохумларында јашајыр. Нохуд вә лобја дәнјејәни чох зәрәрлидир.

ДӘНЛИ БИТКИЛӘР—дән верән әсас биткиләр; инсанлары әрзагла, һејванлары јемлә, сәнајенин бә'зи саһәләрини хаммалла тә'мин едир. Д.б. тахыл биткиләри вә *дәнли-пахлалы биткиләр* групуна ајрылыр. Тахыл биткиләри групуна тахыллар фәсиләсиндән олан буғда, арпа, човдар, чәлтик, вәләмир, гарғыдалы, дары, гырхбуғум фәсиләсиндән гарабашаг вә с. дахилдир. Д.б.-ин дәниндә чохлу карбоһидрат (60—80%), зүлал (7—20%), фермент, витамин (B_1, B_2, B_6, PP, A провитамини) вар. Тахыл биткиләри бүтүн гитәләрдә јајылмышдыр. Буғда, чәлтик ән чох Асијада, гарғыдалы Шимали Америкада, човдар Авропада, вәләмир Шимали Америкада вә Авропада, арпа Авропада, Асијада, Шимали Америкада, дары Асија вә Африкада бечәрилир. Пахлалы Д.б.-ин дәни зүлалла зәнкин олур. Бу група аид олан сојада 27, јерфындығында исә 52%-дәк (гуру маддә һесабы илә) јағ олур.

Д.б.-дән јүксәк мәһсул алмаг мәгсәди илә Азәрб.ССР-ин торпаг вә иглим шәраитиндә јүксәк мәһсул верән бир сыра јени буғда (Арандәни, Шәрг, Севинҹ, Ҹәфәри, Болбуғда, Азәри, Арзу вә с.), чәлтик (ағ әнбәрбу, гырмызы әнбәрбу вә с.), арпа (Нахчывандәни, ағ арпа, паллидум-596, Ширвандәни вә с.) сортлары јарадылмышдыр. Д.б. респ.-да јазлыг вә пајызлыг битки кими кениш мигјасда дәмјә вә суварылан саһәләрдә бечәрилир.

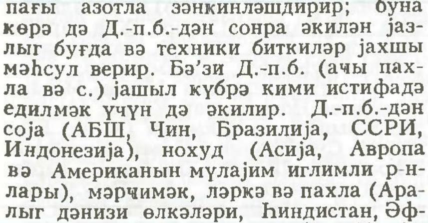
Әд.: Мустафајев И. Д., Азәрбајҹан бир чох буғда нөвләринин вәтәнидир, Б., 1964; Ҹәфәров Ә., Дәнли биткиләрин зәрәрвериҹиләри вә онлара гаршы мүбаризә тәдбирләри, Б., 1977; Пути повышения урожайности зерновых колосовых культур, М., 1966; Богуш Г. М., Шайкин В. Г., Сельское хозяйство СССР, М., 1977.

ДӘНЛИ-ПАХЛАЛЫ БИТКИЛӘР — *пахлалылар* фәсиләсинә аид биткиләр; зүлалла зәнкин дән әлдә етмәк үчүн бечәрилир. 17 ҹинсә дахил олан 60-дан чох нөвү мә'лумдур. Д.-п.б.-дән алынан дәнин тәркибиндә чохлу мигдарда зүлал (20—40%), А, С вә В комплекси витаминләри олдуғу үчүн бөјүк әрзаг вә јем әһәмијјәтинә маликдир. Д.-п.б.-ин көк системиндә инкишаф едән бактеријалар һавадан азоту мәнимсәјәрәк торпағы азотла зәнкинләшдирир; буна көрә дә Д.-п.б.-дән сонра әкилән јазлыг буғда вә техники биткиләр јахшы мәһсул верир. Бә'зи Д.-п.б. (ачы пахла вә с.) јашыл күбрә кими истифадә едилмәк үчүн дә әкилир. Д.-п.б.-дән соја (АБШ, Чин, Бразилија, ССРИ, Индонезија), нохуд (Асија, Авропа вә Американын мүлајим иглимли р-нлары), мәрҹимәк, ләркә вә пахла (Аралыг дәнизи өлкәләри, Һиндистан, Әфганыстан, Аркентина), лобја (Асија, Авропа, Америка) вә с. даһа кениш јајылмышдыр. Д.-п.б. ССРИ-нин бир чох р-нларында, о ҹүмләдән Азәрб. ССР-дә бечәрилир.

Әд.: Пылов А. П., Зерновые бобовые культуры, М., 1975.

ДӘНМЕЈВӘ — назик мејвә јанлығы илә әһатә олунмуш биртохумлу гуру мејвә. Д. тахыллар үчүн характерикдир. Д.-нин әксәријјәти онун јајылмасыны асанлашдыран гуру чичәк пулҹуглары илә әһатә олунмушдур. Агрономијада бечәрилән тахыл биткиләринин Д.-си, адәтән, тохум адланыр.

ДӘНТӘМИЗЛӘЈӘН МАШЫН — дәни тәмизләјән вә мүхтәлиф әламәтләринә: тохумун вә гарышығын аеродинамик хассәләринә (һава ахынында һәрәкәт хүсусијјәтләринә), дәнин өлчүсүнә, хүсуси чәкисинә, тохум сәтһинин кәлә-көтүрлүјүнә, формасына, бәркли-

ОС-4,5А маркалы дәнтәмизләјән машын: *1*—долдурулан транспортјор; *2*—вал; *3*—гәбуледиҹи камера; *4*—һава кәмәри; *5*—вентилјатор; *6*—сүркүголу; *7*—интигал валы; *8*—бошалдан транспортјор; *9*—тријер; *10*—хәлбирләмә станы; *11*—ексцентрик вал.

јинә, рәнкинә вә с. көрә чешидләјән к.т. машыны. Д.м. һаваөтүрән һиссә, хәлбир станлары вә дәни өлчүсүнә көрә чешидләјән тријерләрдән ибарәтдир. Дәнли вә пахлалы биткиләри, һәмчинин битки тохумларыны тәмизләмәк вә чешидләмәк үчүн ССРИ-дә мәһсулдарлығы 4,5—6 *т/саат* олан ОС-4,5А маркалы Д.м. тәтбиг едилир. Тәрәвәз биткиләри вә техники биткиләр мәһсулдарлығы 0,1-дән 0,9 *т/саата* гәдәр олан универсал СУ-0,1 Д.м.-ларда тәмизләнир.

Әд.: Сельскохозяйственные машины и орудия, 2 изд., М., 1971.

ДӘР — Азәрб.ССР Ордубад р-нунун (Нах.МССР) Аза советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 20 *км* г.-дә, Бакы—Јереван д.ј.-ндан 2 *км* аралы, Ордубад—Нахчыван шосе јолу кәнарында, Килан чајынын сағ саһилиндә, Зәнкәзур силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 183 (1977); бағчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Китабхана, ме'марлыг абидәләриндән 14 әсрә аид түрбә вар.

ДӘРАМӘД — вокал-инструментал муғамларын башланғыҹында чалынан мүгәддимә. Д. муғамын бир нечә әсас ше'бәсини, мелодик, ритмик вә мәгам хүсусијјәтләрини өзүндә әкс етдирир. Раст, Шур, Секаһ, Чаһаркаһ вә с. дәсткаһ формалы муғамлар Д. илә башланыр. Д., аид олдуғу муғамын адыны дашыјыр (Раст дәрамәди, Шур дәрамәди вә с.). Мүстәгил дә ифа олунур.

ДӘРБӘНД — Дағ.МССР-дә шәһәр. Д. р-нунун мәркәзи. Хәзәр дәнизи саһилиндә порт. Д.ј. ст. Әһ. 69 мин (1977).

Д.-дә дәзкаһ з-ду јунәјириҹи ф-к (РСФСР, Загафгазија вә Орта Асија халчачылыг мүәссисәләрини хаммалла тәҹһиз едир), тикиш вә халча ф-кләри, консерв, конјак, әт, евтикмә комбинатлары, шәраб, сүд, пивә, тикинти материаллары з-длары вар.

Д.-дә чохлу јени јашајыш бинасы, мәктәб, кинотеатр, клуб тикилмиш, парк вә бағлар салынмышдыр. Д.-дә техникумлар, тибб, педагожи, мусиги, халчачылыг мәктәбләри, китабханалар, ләзки драм театры, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар.

Д. Гафгаз Албанијасынын ән гәдим шәһәрләриндән бири олмушдур. Д. һаггында латын, јунан, әрәб, фарс, түрк, ермәни, күрҹү, рус вә с. мәнбәләрдә, һәмчинин орта әср Авропа мүәллифләринин әсәрләриндә мә'лумат верилмишдир. Әсас тарихи мәнбә исә *«Дәрбәнднамә»* әсәридир. Д.-ин салындығы тарих дәгиг мә'лум дејилдир. Лакин Д.-дә археоложи газынтылар нәтиҹәсиндә е.ә. 7—6 әсрләрә аид јашајыш мәскәни ашкар едилмишдир. Д. кечиди гәдимдән әлверишли стратежи објект иди. Скиф, сармат, һун, алан, хәзәр вә б. тајфалар Загафгазија вә Өн Асијаја һүҹумлары заманы һәмишә бу кечиддән истифадә етмишләр. Онларын һүҹумларынын гаршысыны алмаг мәгсәдилә јерли һакимләр, сонралар исә Иран вә әрәб ҹанишинләри тәрәфиндән кечид боју көзәтчи мәнтәгәләри вә мүдафиә истеһкамлары тикилмишди. Көчәриләрин бирләшмиш гүввәләринә гаршы Иранын, сонралар исә әрәбләрин Шәрги Загафгазијада әсас дајаг мәнтәгәсинә чеврилән Д.-дән мәнбәләрдә Баб, Баб әл-Һәдид, Баб әл-Әбваб (әрәб), Дәрбәнд (фарс), Дәмиргапы, Дәмиргапы Дәрбәнд (түрк), Баһ (ермәни), Тејмур Каһалга, Каһулга (монгол), «Хәзәр Дәрбәнди», «Ширван Дәрбәнди», «Бакы Дәрбәнди» вә с. адларла бәһс олунмушдур. «Китаб-и Дәдә Горгуд» дастанында да Д.-ин ады чәкилир. Алман сәјјаһы Адам Олеари (17 әср), түрк сәјјаһы *Евлија Чәләби* вә б.-лары Дәдә Горгудун гәбринин Д.-дә олдуғуну көстәрмишләр. «Дәрбәнднамә» әсәриндә дә бу һагда мә'лумат верилмишдир. Еркән орта әсрләрдә Д. Шимали Гафгазы вә Шәрги Авропа өлкәләрини Орта вә Јахын Шәрг өлкәләри илә бирләшдирән мүһүм тиҹарәт мәркәзи иди. Мүнасиб ҹоғрафи вә тәбии мөвгедә, һәмчинин мүһүм тиҹарәт јолу үзәриндә јерләшмәси Д.-ин игтисади инкишафына әлверишли шәраит јаратмышды. Һәлә е.ә. 1 әсрдә Д.-дәки үзүмлүкләр вә мејвә бағлары дәнизә гәдәр узанырды. Чола (Чора) вил.-нә дахил олан Д. ерамызын әввәлләриндән Гафгаз Албанијасынын ири јашајыш мәнтәгәләриндән биринә чеврилмишди. 5 әсрдә Д. игтисади вә сијаси ҹәһәтдән Гафгаз Албанијасынын мүһүм шәһәрләриндән бири, һәм дә Сасани ҹанишинләринин (мәрзбанларын) игамәткаһы иди. Сасаниләр дөврүндә һунларын, барсилләрин, хәзәрләрин вә б. тајфаларын һүҹумларынын гаршысыны алмаг үчүн Д.-ин мөһкәмләндирилмәсинә хүсуси диггәт верилирди. 457 илдә Гафгаз Албанијасынын һөкмдары II Ваченин башчылығы илә Сасаниләр әлејһинә үсјан баш верди. Үсјанчылар Д.-дәки Сасани гарнизонуну мәғлуб едиб шәһәри әлә кечирдиләр вә гоншу дағлы тајфалары илә иттифаг јаратдылар. Үсјан јатырылдыгдан сонра Шимали Гафгазда јаранмыш Түрк хаганлығы тәһлүкәси Сасаниләри Д. кечидини даһа да мөһкәмләтмәјә мәҹбур етди; јени истеһкамлар тикилди вә онларда гарнизонлар јерләшдирилди. Сасаниләр Иранын дахили әјаләтләриндән бураја үч мин ирандилли аилә көчүрдүләр. Әрәб тарихчиси Бәләзуринин (9 әср) мә'луматына көрә Сасани һөкмдары I Хосров [531—579] Д. кечидини горумаг үчүн 5 минлик һәрби һиссә ајырмышды. Лакин бүтүн бу тәдбирләр түркдилли тајфаларын ҹәнуба ахынынын гаршысыны ала билмәди. 626—627 илләрдә хәзәрләр Ҹәбә хаганын башчылығы илә Д.-и тутуб гала диварларыны дағытдылар. Д. узун мүддәт хәзәрләрин ҹ.-а һүҹум мәнтәгәсинә чеврилди. Әрәб ишғаллары дөврүндә хәзәрләрлә дөјүш мејданына чеврилән Д. дәфәләрлә әлдән-әлә кечди. Әрәбләр Д.-и тутдугдан (642/43) сонра шәһәри мүһүм стратежи мәнтәгә кими мөһкәмләндирмәјә чалышырдылар. 8 әсрин әввәлиндә Д. јенидән хәзәрләрин әлинә кечди. 714/15 илдә әрәб сәркәрдәси Һәбиб ибн Мәсләмәнин башчылығы илә Д. кери гајтарылды. Дағыдылмыш гала вә бүрҹләр бәрпа едилди; нефт вә с. мәһсуллар сахламаг үчүн анбарлар тикилди. Д.-дә 24 мин әрәб әскәри јерләшдирилди. Д. Бағдад, Димәшг (Дәмәшг), Бәсрә вә б. шәһәрләрлә игтисади вә мәдәни әлагә сахлајырды. Д.-дә пул кәсилирди. Аббасиләр хилафәти дөврүндә (750—1258) Д. Хәзәр хаганлығы, Рус кнјазлыглары, Бизанс, Авропа өлкәләри, Иран, Чин, Ираг, Сурија, Һиндистан, Орта Асија вә с. илә тиҹарәтдә әсас транзит мәнтәгәсинә чеврилди. Д. васитәсилә тохуҹулуг маллары (хүсусилә кәтан парча-

Гала диварларынын вә Нарынгаланын көрүнүшү.

лар), гызылбоја, зә'фәран вә с. ихрач едилирди. Д.-дә харичи өлкә тачирләринин факторијалары варды. 9 әсрдән Мүсафири вә Һашими әмирләри тәрәфиндән идарә олунан Д. 10 әсрдә Ширваншаһларын һакимијјәти алтына кечди. Әрәб тарихчиләринин мә'луматына көрә һәмин дөврдә ири шәһәрә чеврилмиш Д. әһалисинин сајына көрә Әрдәбил вә Тифлисдән бөјүк иди. Ширваншаһлардан асылы олан Д. әмирлији 11 әсрин 1-чи јарысында нисбәтән күчләнмишди. 1032 илдә Азәрб.-дан бөјүк ганимәтлә кери гајыдан рус дәстәси Д. кечидиндә шәһәр әмири тәрәфиндән мәғлуб едилди. 12 әсрин 2-чи јарысында гыпчаглар Д. тәрәфдән Ширвана һүчум етдиләр. Тарихчи Нәсәвинин (13 әср) мә'луматына көрә, Чәлал әд-дин Харәзмшаһын дөврүндә Д. әтрафына 50 мин гыпчаг аиләси көчмүшдү. 1239 илдә Д.-и монголлар ишғал етди. Азәрб.-а јијәләнмәк үстүндә Гызыл Орда вә *Елханиләр* арасында кедән мүһарибәләр заманы дөјүш мејданына чеврилән Д. әлдән-әлә кечди. Елханиләрин зәифләдији дөврдә Д. мүстәгил Ширваншаһлар дөвләтинин тәркибинә гатылды. Ширваншаһларын јени сүлаләсинин баниси I Ибраһим әслән Д.-ли олдуғундан сүлалә *Дәрбәндиләр* адланырды. Дәрбәндиләр дөврүндә Д. Ширванын мүһүм јашајыш мәнтәгәләриндән биринә вә әсас лиманына чеврилди. Тејмурун Гызыл Орда ханы Тохтамышла 1395—96 илләрдә апардығы мүһарибә Д.-ин игтисади һәјатына ағыр тә'сир көстәрди. Тејмурла I Ибраһим арасындакы разылыға көрә Ширваншаһлар дөвләти Д. кечидини Гызыл Ордадан горумалы иди. 15 әсрдә чиһад бәһанәси илә тез-тез Дағыстана һүчум едән Сәфәви шејхләри Д. кечидиндән истифадә едирдиләр. 1509 илдә I Шаһ Исмајыл [1501—24] Д.-и тутду. I Шаһ Исмајыл Ирагда јашајан бајатларын бир һиссәсини Д.-ә көчүрдү. Сәфәви—Османлы мүһарибәләри заманы түрк ордусу Д.-и тутду (1578). 1606 илдә Д.-дә Османлы һакими Һәсән пашаја (К и з и р п а ш а) гаршы үсјан баш верди. Һәсән паша мәғлуб олду. Чыраг Султан Устачлы Д.-ә һаким тә'јин едилди. Сәфәвиләр дөврүндә Д.-ин горунмасы әфшар вә устачлы тајфаларына тапшырылмышды. *Чәлалиләр һәрәкаты* Д.-ә јајылмышды. Тәбризли Аракелин (17 әср) јаздығына көрә, бу һәрәкат Дәмиргапыја гәдәр әразини әһатә етмишди. Д.-дәки галалардан биринин Короғлу галасы адланмасы да еһтимал ки, бунунла әлагәдардыр. 1722 ил августун 23-дә рус гошуну I Пјотрун башчылығы илә Д.-ә дахил олду. Русија—Иран (12.9.1723), Русија—Түркијә (12.6.1724) мүгавиләләринә әсасән Д. Русијаја бирләшдирилди. Иранла Русија арасындакы Рәшт (1732) вә Кәнчә (1735) мүгавиләләринә әсасән Д. јенидән Сәфәвиләрә гајтарылды. Надир шаһын дөврүндә Күр чајы саһилиндә јашајан сорсор (с у р с у р) тајфасы Д. јахынлығына көчүрүлдү. 18 әсрин орталарында мәркәзи Д. олмагла *Дәрбәнд ханлығы* јарадылды. 1759 илдә Губалы Фәтәли хан Дәрбәнд ханлығыны Губа ханлығына бирләшдирди. 1774 илдә *Әмир Һәмзәнин* башчылығы илә бир сыра Дағыстан вә Азәрб. феодалларынын бирләшмиш гүввәләри Д.-и мүһасирәјә алды. Д.-ин мүдафиәсинә башчылыг едән Фәтәли ханын арвады Тути бикә шәһәри дүшмәнә тәслим етмәди. 1775 илдә Русија гошунлары Шәрги Дағыстана јахынлашдыгда Губалы Фәтәли хан Д.-ин ачарларыны II Јекатеринаја көндәрди. Фәтәли хан мүстәгиллијини сахламаг шәрти илә Русијадан һимајә вә јардым истәјирди; бу, Русија һөкумәтинин сијасәтинә ујғун кәлмәдијиндән II Јекатерина Д.-ин ачарларыны кери гајтарды. 1796 илдә В. А. Зубовун башчылығы илә 30 минлик Русија гошуну Д.-и тутду. Күлүстан сүлһ мүгавиләсинә (24.10. 1813) әсасән Д. Русијаја бирләшдирилди. Бу дөврдә Д. мүһүм тичарәт мәнтәгәси иди. 1861 илдә Д. васитәси илә Русијаја 197 430 пуд гызылбоја ихрач олунмушду. 1897 илдә Д.-дә 13 856 адам јашајырды. 1900 илдә Порт-Петровск—Дәрбәнд — Биләчәри д.ј. чәкилди. 1912 илдә Д.-ин әһалиси 32 716 нәфәрә чатды. 1904 илдә Д.-дә с.-д. групу јарадылды. Биринчи рус ингилабы дөврүндә (1905—07) Д.-дә фәһләләрин ингилаби чыхышлары баш верди. 1905 илин декабрында Д. дәмирјолчуларынын тә'тили заманы тә'тил комитәси јарадылмышды. Тә'тилчиләр арасында мүтләгијјәти девирмәјә чағыран ингилаби вәрәгәләр јајылырды. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә өлкәнин һәр јериндә олдуғу кими, Д.-ин сәнаје мүәссисәләрини дә тә'тил һәрәкаты бүрүдү. 1917 илин февралында Фәһлә вә Әскәр Депутатлары Совети тәшкил олунду. 1917 илин декабрында Д.-дә Совет һакимијјәти гурулду. 1918 илин ијулундан Л. Ф. Бичераховун әксингилабчы дәстәләри тәрәфиндән тутулан Д.-и 1920 илин мартына гәдәр буржуа милләтчиләри идарә едирди. XI Гызыл Ордунун көмәји илә 1920 ил мартын 25-дә Д.-дә Совет һакимијјәти бәрпа олунду. 1921 илдә тәшкил едилмиш Даг.МССР-ин тәркибинә дахил олан Д. Совет һакимијјәти илләриндә өлкәмизин чичәкләнән шәһәрләриндән биринә чеврилмишдир.

Д. енсиз доланбач күчә вә даланлардан ибарәт јухары — көһнә һиссәјә, еләчә дә 19 әсрдән тикилмәјә башланмыш дүзбучаглы мәһәлләләри, кениш күчәләри олан ашағы һиссәјә ајрылыр. Д.-дә чохлу ме'марлыг абидәси галмышдыр. Бунлардан ән гәдими Дәрбәнд галасыдыр (5 әсрдә чиј кәрпичдән, 6 әсрдә исә дашдан тикилмиш, 17—19 әсрләрдә дәфәләрлә бәрпа едилмишдир); тәпә үзәриндә салынмыш ичгаладан (Нарынгала) вә дәнизә доғру узанан мөһтәшәм гоша даш диварлардан (уз. 3 *км*) ибарәтдир. Гала диварларында (ени 2,3—3,8 *м*, һүнд. 12—15 *м*) чохлу бүрч вә гапылар вар. Шимал диварында Гырхлар гапысы (6—13 әсрләр), чәнуб диварында Орта гапы (6—15 әсрләр) јерләшир. Д.-дә Чүмә мәсчиди (8—14 әсрләр), мәдрәсә (15—19 әсрләр), Минарәли мәсчид (14—19 әсрләр), Шаһ Аббас мәсчиди (Гырхлар мәсчиди, 17 әср), Султан Бајазид һамамы (17—18 әсрләр), Хан мәгбәрәси (18 әср), јералты су анбары (8—17 әсрләр) вә с. галмыш, ичгалада һамам (17 әср), Хан сарајынын галыглары (18 әср), гаровулхана (1828) мүһафизә олунмушдур.

Д. шәргшүнаслардан Мирзә Мәһәммәдәли вә Әбдүлсәттар Казым бәј гардашларынын, шаирләрдән Гумри, Шүаи вә Сүпеһринин, Совет Иттифагы Гәһрәманы Ш. Ф. *Әлијевин*, һәрби хадимләрдән кен.-л. Һ. Рәсулбәјов, кен.-м. М. Нәсиров вә б.-ларынын вәтәнидир.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1—2, Б., 1961—64; В ә л и х а н л ы Н. М., IX—XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајчан һаггында, Б., 1974; История Дагестана, т. 1—4, М., 1967—69; К о з у б с к и й Е. И., История города Дербента, Темир-Хан-Шура, 1906; А р т а м о н о в М. Н., Древний Дербент, «Советская археология», М., 1946, т. 8; ј е н ә о н у н, История хазар, Л., 1962; А л и-з а д е А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; А б д у л л а е в Г. Б., Из истории Северо-восточного Азербайджана в 60—80-х гг. XVIII в., Б., 1958; ј е н ә о н у н, Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Б., 1965; Х а н-М а г о м е д о в С. О., Дербент, М., 1958; Т р е в е р К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959; Р а х м а н и А., «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайждана, Б., 1960; Э ф е н д и е в О. А., Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века, Б., 1961; М и н о р с к и й В. Ф., История Ширвана и Дербента X—XI вв., М., 1963; У с е й н о в М., Б р е т а н и ц к и й Л., С а л а м з а д е А., История архитектуры Азербайджана, М., 1963; А ш у р б е й л и С. Б., Очерк истории средневекового Баку, Б., 1964; Б у н и я т о в З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; К у д р я в ц е в А. А., Город, неподвластный векам, Махачкала, 1976; Derbend—Nameh, of the History of Derbend, transl, from a selected Turkish version and published with the texts and with notes illustrative of the history, geography... by Mirza A. Kazem-Beg, Stpb, 1851;
عباسقلی آقا باکیخانوف. گلستان ارم. متن علمی انتقادی بسعی واهتمام: عبدالکریم علی‌زاده، محمدآقا سلطانوف، محمدآذرلی، اژدر علی اصغرزاده، فاضل بابایف، باکو

ДӘРБӘНД КЕЧИДИ—Гафгаз Албанијасында (Дәрбәнд ш. илә Хәзәр дәнизи арасында) Шм. Гафгаздан ч.-а кедән тарихи јол, кечид. 1 әсрдә Д.к.-нә бәнд (дивар) чәкилмишди. Мәнбәләрдә «Һун кечиди», «Хәзәр гапысы», «Каспи гапысы» вә с. кими дә ады чәкилир.

Әд.: Кудрявцев А. А., Дербентский проход, «Вопросы истории», 1976 № 8.

ДӘРБӘНД ХАНЛЫҒЫ—18 әсрин орталарында Азәрб.-да јаранмыш кичик феодал дөвләти. Гарагајтаг усмилији, Табасаранла, Газыгумух вә Губа ханлығы илә һәмсәрһәд иди. Д.х. әлверишли чоғрафи-стратежи мөвгедә вә тичарәт јоллары говшағында јерләширди. Әһали әкинчилик, бағчылыг, малдарлыгла мәшғул олурду. Ханлығын мәркәзи Дәрбәнд ш.-ндә тичарәт вә сәнәткарлыг инкишаф етмишди.

Д.х.-нын илк һөкмдары Мәһәммәд Һүсејн ханын һакимијјәти дөврүндә феодал истисмарынын күчләнмәси нәтичәсиндә әһали ачыначаглы һәјат сүрүрдү. Сарај хәрчләри, гала гарнизонунун сахланылмасы вә с. үчүн тәләб олунан вәсаитин бүтүн ағырлығы зәһмәткеш күтләләрин үзәринә дүшүрдү. Верки вә мүкәлләфијјәтләрин чохлуғу, һәрчмәрчлијин артмасы зәһмәткеш күтләнин, һәтта бир сыра феодалларын да наразылығына сәбәб олмушду. Ханлыг дахилиндәки бу вәзијјәтдән бачарыгла истифадә едән Губалы Фәтәли хан дәрбәндлиләрин хаһиши илә 1759 илдә Д.х.-на һүчум етди; шәһәр әһалисинин көмәји илә Дәрбәнди тутду. Д.х. Губа ханлығына бирләшдирилди. Фәтәли ханын наиби тәрәфиндән идарә олунан Дәрбәнд ш. бирләшмиш ханлығын икинчи мәркәзинә чеврилди. 1774 илдә Фәтәли хана дүшмән олан бир сыра Дағыстан вә Азәрб. ханларынын бирләшмиш гошунлары Дәрбәнд галасына һүчум етдиләр. Дүшмән чәбһәсинин ән фәал башчысы Чәнуби Дағыстан феодалы Әмир Һәмзә (Фәтәли ханын гајны) иди. Кавдушан дүзүндә баш вермиш вурушмада мәғлуб олан Фәтәли хан Салјана чәкилди. Дүшмәнин мүһасирә етдији Дәрбәндин мүдафиәсинә Фәтәли ханын арвады Тути бикә башчылыг едирди. Гардашы Әмир Һәмзәнин тәләбинә бахмајараг Тути бикә галаны она тәслим етмәди. 1775 илдә Фәтәли ханын хаһишинә көрә II Јекатерина кенерал де-Медемин башчылығы илә Азәрб.-а орду көндәрди. Рус гошунларынын көмәји сајәсиндә Фәтәли хан јенидән Д. х.-нда һакимијјәтини бәрпа етди. Дәрбәндин сијаси вә игтисади әһәмијјәти артды.

1796 илдә кенерал В. А. Зубовун башчылығы алтында чар ордусунун Азәрб.-а јүрүшү заманы гыса мүгавимәтдән сонра Дәрбәнд тәслим олду. Рус гошунларынын јүрүшү нәтичәсиндә Д.х. Губа ханлығындан ајрылды. В. А. Зубов Д.х.-нын идарәсини Фәтәли ханын гызы Пәричаһан бикәјә һәвалә етди. 1796 илин декабрында рус гошунлары Азәрб. әразисини тәрк етдикдән сонра Д.х. Губа ханлығы илә јенидән бирләшдирилди. Ханлығын башында Шејх Әли хан дурурду. 1802 ил декабрын 26-да Д.х.-нын нүмајәндәси Кеоркијевск ш.-ндә бир сыра Азәрб. вә Дағыстан феодал һакимләри илә мүгавилә бағлајараг Русија тәрәфиндә Ирана гаршы мүһарибәдә иштирак етмәји өһдәсинә көтүрдү. Д.х. Русија—Иран мүһарибәсинин (1804—13) кедишиндә—1806 илдә Русијаја бирләшдирилди.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1—2, Б., 1961—64; Левиатов В. Н., Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Б., 1948; Абдуллаев Г. Б., Из истории Северо-восточного Азербайджана в 60—80-х гг. XVIII в., Б., 1958; јенә онун, Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Б., 1965; Гаджиев В. Г., Роль России в истории Дагестана, М., 1965; Ибрагимбейли Х. М., Россия и Азербайджан в первой трети XIX века, М., 1969.

ДӘРБӘНДИ, Аға ибн Абид ибн Рамазан Фазил Дәрбәнди (тәгр. 1785, Дәрбәнд—1869)—Азәрб. алими, философ. Әрәб вә фарс дилләрини, илаһијјаты, фәлсәфәни, мәнтиги, әхлагы, дилчилији өјрәнмишдир. «Хәзинәләр» адлы үччилдлик әсәриндә кимјакәрләрдән бәһс едилир. «Чөвһәр үс-сәна'әт» («Сәнәтин чөвһәри») адлы әсәри исә астрономијаја һәср олунмушдур. Д.-нин Јахын вә Орта Шәргин орта әср мүтәфәккирләринин јарадычылығына аид әсәрләри вар. Бунларын бә'зиләри әрәб дилиндән фарс дилинә тәрчүмә едилмиш вә һәр ики дилдә чап олунмушдур. Д.-нин дүнјакөрүшү үчүн дини идеалист көрүшләр характер иди. О, әхбари вә үсули динифәлсәфи чәрәјанлары арасындакы идеја мүбаризәсиндә әхбариләрә рәғбәт бәсләмишдир.

Әсәрләри:

دربندی فاضل؟ جواهر الایقان وسرمایه ایمان، تبریز.

ه. ق. خزائن الاحکام تبریز ه. ق.

ДӘРБӘНДИ — Азәрб.-да јајылмыш сүфрә үзүмү сорту. Халг селексијасы јолу илә Дәрбәнддә јарадылмышдыр. Јарпағы орта ириликдә, дәјирми, бә'зән 3—5 дилимли олур. Салхымы 220—250 *г*, киләләри сых олуб, мум тәбәгәсилә өртүлүдүр. Ширәсиндә 20—21% шәкәр, 3—4 *г/л* туршу олур. Суварылан шәраитдә јахшы инкишаф едир. Октјабрын орталарында јетишир; һәр *һа*-дан 60—70 *с* мәһсул јығылыр.

ДӘРБӘНДИЛӘР—Ширваншаһлар сүлаләси [1382—1538]. Баниси I *Ибраһимдир*. Көркәмли нүмајәндәләри: I Ибраһим, I Хәлилуллаһ, Фәррух Јәсар. Һөкмдарлары: I Ибраһим [1382—1417], I Хәлилуллаһ [1417—62], Фәррух Јәсар [1462—1500], Бәһрам бәј [1500—01], Газы бәј [1501/02], Султан Маһмуд [1502], II Ибраһим Шејхшаһ [1502—24], II Хәлилуллаһ [1524—35], Шаһрух [1535—38]. Д.-ин һакимијјәти дөврүндә Ширванын мүстәгиллији уғрунда Гызыл Орда, Тејмуриләр, Гарагојунлулар, Ағгојунлулар вә Сәфәвиләрлә мүһарибәләр апарылмышдыр. Ширванда ипәкчилик, сәнәткарлыг, тичарәт инкишаф етмиш, Шамахыда вә Бакыда бөјүк гуручулуг ишләри көрүлмүшдү. Гоншу өлкәләрлә, о чүмләдән Бөјүк Москва кнјазлығы илә тичарәт әлагәләри вә дипломатик мүнасибәтләр јаранмышды. Сәфәви һөкмдары I Тәһмасиб дөврүндә Ширванын Сәфәвиләр дөвләтинә бирләшдирилмәси Д. сүлаләсинин һакимијјәтинә сон гојду.

Әд.: Петрушевски И. П., XV әсрдә Азәрбајчан дөвләтләри, Азәрб.ССР ЕА Тарих вә Фәлсәфә Институтунун әсәрләри, ч. 1, 1951; Ибраһимов Ч., Азәрбајчанын XV әср тарихинә даир очеркләр, Б., 1958; Ализаде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Эфендиев О. А., Некоторые сведения о последних ширваншахах Дербендской династии (1500—1538 гг.), в сб.: Ближний и Средний Восток, М., 1962.

«ДӘРБӘНДНАМӘ»—Дәрбәнд ш.-нин, һәмчинин Дағыстанын вә Шимал-Шәрги Азәрб.-ын 5—11 әсрләр тарихиндән бәһс едән әсәр. Мүәллифи мә'лум дејилдир. Азәрб., әрәб вә фарс дилләриндә мүхтәлиф вариантлары вардыр. 1064 илә гәдәрки һадисәләрдән бәһс едән Азәрб. дилиндәки гәдим вариантыны (17 әсрин сону) Мәһәммәд Аваби Агташи тәртиб етмишдир. «Д.»-дә тәсвир олунан бә'зи һадисәләр 12 әсрин әввәлләриндә әрәб дилиндә тәртиб едилмиш «Дәрбәнд тарихи» (ихтисар олунмуш варианты түрк тарихчиси Мүнәччимбашынын хүласәсиндә сахланылмышдыр) әсәриндә тәсвир олунан һадисәләрлә ујғун кәлир. 1722 илдә Дәрбәнд һакими Имамгулу бәј әсәрин бир нүсхәсини I Пјотра тәгдим етмишди. «Д.» латын, рус, франсыз вә с. дилләрә тәрчүмә олунмушдур. Әсәри илк дәфә 1851 илдә М. *Казым бәј* инкилис дилинә тәрчүмәси илә бирликдә Петербургда нәшр етдирмишдир. «Д.»-дә әрәб гошунларынын Дәрбәнди тутмасы, бурада силаһ, әрзаг вә нефт анбарлары тикдирмәләри, Бакы нефт вә дуз мә'дәнләринин Дәрбәнд әһалисинә вәгф верилмәси, хәзәрләрин Азәрб.-а һүчумлары вә с. һаггында гијмәтли мә'луматлар вардыр.

Әд.: «Дербенд-наме», под ред. М. Алиханова-Аварского, Тифлис, 1898; Бартольд В. В., К вопросу о происхождении Дербенд-наме, Соч., т. 8, М., 1973.

ДӘРВИШ (фар. درويش—сәркәрдан руһани; һәрфи мә'насы—јохсул, диләнчи) — мүсәлман мистики, суфи тәригәтләриндән (бах *Суфилик*) биринә мәнсуб олан адам. «Гардашлыг» (11 әсрдән мә'лумдур) чәмијјәт вә орденләриндә бирләширләр (бах *Дәрвиш орденләри*). Дәрвишлик тә'лиминин әсасыны мистик екстаз јолу илә инсанын аллаһла шәхси үнсијјәт тапмасы идејасы тәшкил едир. Д.-ләр Пакистан, Һиндистан, Индонезија, Иран, Африканын бир сыра өлкәсиндә мөвчуддур. Ингилабдан әввәл Азәрб.-да да Д.-ләр олмушдур.

ДӘРВИШ ӘЛИ (тәхәллүсү Чәнки; ?—?)—тачик мусигишүнасы, мүғәнни, чәнкчалан (16 әсрин 2-чи јарысы—17 әсрин әввәлләри). «Рисалеји мусиги» (2-чи варианты «Төһфәт үс-сүрур»—«Севинч төһфәси») адлы елми әсәрин мүәллифидир. Әсәрин 1—6-чы фәсилләри мусиги елминә, 7—12-чи фәсилләри исә мусигичиләрин һәјатына һәср едилмишдир. Д.Ә. өзүнүн әсас вә төрәмә мәгам системләрини шәрһ етмиш, ритм (үсул), инструментал (пешрав) вә вокал-инструментал (әмәл, сөвт, нәгш вә с.) әсәрләр, мусиги аләтләри (тәнбур, неј, чәнк вә с.) һаггында мә'лумат вермишдир.

Әд.: Семенов А. А., Среднеазиатский трактат по музыке Дервиша Али (XVII в.). Сокращенный персидский текст, Ташкент, 1946; Музыкальная эстетика Востока, М., 1967.

ДӘРВИШ МӘҺӘММӘД ХАН (?—1551)—Шәки һакими [1524—51]. Шәки һакими Һәсән бәјин оғлудур. Сәфәви һөкмдары I Тәһмасибин Ширвана һүчуму заманы Ширваншаһын көмәјинә кәләрәк Гызылбаш гошунларына гаршы вурушмушду. I Тәһмасиб Ширва-

ны Сәфәвиләр дөвләтинә бирләшдирдикдән сонра Шәкијә һүчүм етди (1551). Сәфәвиләрә Кахети чары Леван да көмәк едирди. Д.М.х. Кәләсән-Көрәсән галасында мөһкәмләнди; лакин чыхылмаз вәзијјәтә дүшәрәк 400 нәфәрлә галаны тәрк едәркән јолда тутулду вә башы кәсилди. Шәки әјаләти Сәфәвиләр дөвләтинә бирләшдирилди.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 1., Б., 1961; Мусәви Т. М., Орта әср Азәрбајҹан тарихинә даир фарсдилли сәнәдләр (XVI—XVIII әсрләр), Б., 1977.

ДӘРВИШ ОРДЕНЛӘРИ — дәрвишләрин иттифагы вә ја гардашлығы. Исламын јајылдығы өлкәләрдә 11 әсрдә јаранмышдыр. Өз низамнамәләри, руһанилик иерархијасы, ханәкаһлары олан Д.о. заһидләрә вә мүгәддәс һамиләрә ситајиш едирләр. Д.о.-нин идеоложи әсасы *суфиликдир*. Дәрвиш мүршидин, шејхин (пир, ишан, устад) мүриди олмалыдыр. Бә'зи Д.о.-нин гадын ханәкаһлары да олмушдур. Ән мәшһур Д.о. гәдирилик, нәгшибәндилик, јәсәвилик, мөвләвилик, бәкташилик, түҹанилик, сәнусиликдир. Д.о. арасында (һәмчинин Д.о. илә мүсәлман руһанилəри арасында) диндарлара тә'сир көстәрмәк үстүндә мүбаризә кедир. Иҹтимаи тәркибинә көрә, Д.о. јекҹинс дејилдир. Чүнки һәм сәфилләр, һәм дә һакимијјәт башында дуран варлылар дәрвиш ола биләрләр (мәс., Ливија кралы сәнусиләр орденинин башчысы иди). Д.о. ири мүлкијјәтә, о ҹүмләдән торпаг мүлкләринә малик олмушлар. Бә'зи шејхләр ири феодаллар олмуш вә сијасәтдә мүһүм рол ојнамышлар. Түркијәдә Д.о. илә феодал монархијасы гурулушу арасында чох сых әлагә олмушдур; хилафәтин вә султанлығын ләғвиндән вә республика гурулдугдан сонра 1925 илдә онлар бурахылмыш, ханәкаһлары вә ибадәт евләри бағланмышдыр. 1939 илә кими Әлҹәзаирдә Д.о.-нин сајы дөрд минә гәдәр олмушдур. Азәрб.-да бир сыра Д.о. (Сүһрәвердијјә, Сәфәвијјә, Нәгшбәндијјә вә с.) фәалијјәт көстәрмишдир. Бунлардан Сәфәвијјә ордени даһа мәшһур иди.

ССРИ-дә Д.о.-нин галыглары Чечен-Ингуш МССР-дә мүрид гардашлыглары формасында, һәмчинин диндарларын дағыныг иҹмалары шәклиндә бә'зи Орта Асија республикаларында вә Газахыстанда мөвҹуддур.

Әд.: Петрушевский И. П., Ислам в Иране в VII—XV веках, Л., 1966.

ДӘРВИШЛӘР — Азәрб.ССР Илич р-нунда (Нах.МССР) кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 5 *км* ҹ.-да, Бакы—Јереван д.ј. кәнарында, Арпачајын сағ саһилиндә, Шәрур дүзүндәдир. Әһ. 340 (1977); тахылчылыг, түтүнчүлүк, үзүмчүлүк вә тәрәвәзчиликлә мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

ДӘРӘВУРД—орта әсрләрдә Азәрб.-да јашајыш мәнтәгәси. Индики Иран Азәрб.-ы әразисиндә иди. Тарихчи Һәмдуллаһ Гәзвининин «Нүзһәт әл-гүлуб» («Гәлбләрин әјләнҹәси») әсәриндә ады чәкилир. *Елханиләр* дөврүндә еjни адлы вил.-ин мәркәзинә чеврилмишди. Д. вил. монголларын әсас гышлагларындан иди; әһалиси тахылчылыг, чәлтикчилик вә памбыгчылыгла мәшғул олурду.

Әд.: Әли-заде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956.

ДӘРӘЗАРАТ — Азәрб.ССР Дәвәчи р-нунун Зарат советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 23 *км* ҹ.-ш.-дә, Бакы—Дәрбәнд шосе јолундан 6 *км*, Атачајын сағ саһилиндән 3 *км* аралы, Јан силсиләнин (Бөјүк Гафгаз) ҹ.-г. јамаҹындадыр. Д.-да орта әсрләрә аид гәбиристан, хырман јерләри, тәсәррүфат гујулары вә с. ашкар едилмишдир. Кәшфијјат характерли археоложи газынтылар заманы (1957) гәбиристандан ширли вә ширсиз кил габ гырыглары, шүшә биләрзик парчалары, даш вә сүмүк мунҹуглар, сүмүк дүјмә, дәмир тогга, Елдәкәзләр дөврүнә аид мис сиккә вә с. тапылмышдыр. Тәсәррүфат гујулары даирәви, ағыздан дар, дибә кетдикҹә енли формададыр. Д.-дан мүхтәлиф вахтларда үзәриндә чохлу даирәви чәкәкликләри вә бир узунсов јасты чала олан ики бөјүк даш (еһтимал ки, бу дашларын үзәриндә мүәјјән ојунлар ојналылмышдыр), мис мангал вә с. дә тапылмышдыр. Археоложи материаллар Д.-ын 12—15 әсрләрдә јашајыш мәскәни олдуғуну көстәрир.

Әд.: Хәлилов Ҹ. Ә., Дәрәзаратда орта әср кәнди, Азәрбајҹан тарихинә даир материаллар (Азәрбајҹан Тарихи Музејинин Әсәрләри), ҹ. 3, 1960.

ДӘРӘКӘНД — Азәрб.ССР Шамахы р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 35 *км* ҹ.-ш.-дә, Бакы—Газах шосе јолундан 1,2 *км* аралы, Зәнкидәрә чајынын (Пирсаат чајынын голу) саһилиндә, Гобустандадыр. Әһ. 452 (1977); тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ДӘРӘЛӘЈӘЗ — бах *Шәрур-Дәрәләјәз*.

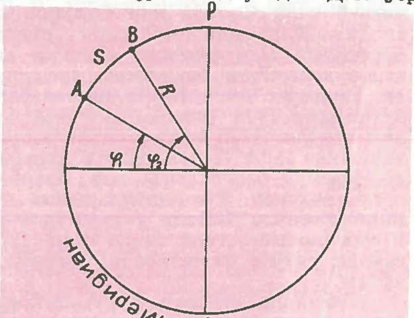
ДӘРӘЛӘЈӘЗ СИЛСИЛӘСИ, Ајотсдзор силсиләси, Вајк силсиләси — Азәрб.ССР (Нах.МССР) вә Ерм.ССР-дә дағ силсиләси, Арпачај илә Нахчыван чајы арасындадыр. Ш.-дә Зәнкәзур силсиләсинә говушур. Уз. 70 *км*, ән һүндүр зирвәси Күкү (Гоки) д.-дыр (3120 *м*). Г. һиссәси Палеозој вә Мезозојун чөкмә сүхурларындан (әһәнкдашылары, гумдашылары, кварситләр, шистләр вә с.), ш. һиссәси Палеокенин чөкмә-вулканокен сүхурларындан вә Неокен лаваларындан тәшкил олунмушдур. Силсилә чох јердә голлара ајрылмыш вә чај дәрәләри илә кәсилмишдир. Ҹәһри чајындан (Нахчыван чајынын сағ голу) г.-дәки һиссәси гөвс шәклиндә Араз чајына тәрәф алчалыр. Әсасән, дағ-чөл вә дағ-чәмән ландшафты инкишаф етмишдир. Јај отлаглары вар.

ДӘРӘЛӘР—хәтти истигамәтдә узанан вә *талвег* үзрә јекнәсәг, әксәрән гејрибәрабәр енән мәнфи релјеф формалары. Ахар суларын ерозија фәалијјәти нәтиҹәсиндә јараныр. Д.-ин илкин формасы мүвәггәти су ахарлары тәрәфиндән әмәлә кәлән шырым, *гобу* вә јарғанлардыр. Д. әсас вә она говушан јан Д.-ә бөлүнүр; јан Д.-ә исә өз нөвбәсиндә үчүнҹү, дөрдүнҹү вә с. дәрәҹәли Д. бирләшир. Д. јамаҹ вә диб һиссәләрә ајрылыр. Д.-ин көклү сүхурлардан тәшкил олунмуш јамаҹлары һүндүр вә ја алчаг, дик, јахуд азмејлли, профилдә пилләли (террасы), дүз, батыг, габарыг ола биләр. Јамаҹлар диклијинә вә формасына көрә ејни олдугда, белә Д. симметрик, мүхтәлиф олдугда исә асимметрик адланыр. Асимметрик Д.-ин Шимал јарымкүрәсиндә адәтән сағ, Ҹәнуб јарымкүрәсиндә исә сол јамаҹлары даһа дикдир. Д.-ин диби илк мәрһәләдә кәләкөтүр олур, кетдикҹә дүзәлир вә чај чөкүнтүләри (аллүвиум) илә өртүлүр. Д.-ин көндәлән профили инкишаф мәрһәләсиндән, мәһәллин кеоложи гурулушундан, екзокен амилләрдән вә с.-дән асылы олараг канјон, тәнки (дар дәрә), V вә U шәкилли, тәкнәвары вә с. формаларда ола биләр. Мәншәјинә көрә Д. тектоник вә ерозион типләрә ајрылыр. Тектоник-структур ҹәһәтдән антиклинал, синклинал, моноклинал вә с. Д. вар. Орта Асијадакы Алај, АБШ-дакы Калифорнија Д.-и тектоник Д.-дир. Тектоник гурулушла әлагәдар енинә (гырышығын охуна перпендикулјар), узунуна (гырышыгларын узанма истигамәтиндә) вә диагонал Д. ајрылыр. Узунуна Д. өз нөвбәсиндә синклинал, моноклинал вә антиклинал олур. Ерозион Д. ахар сулары јујуҹу фәалијјәти нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир. Дағ вә дүзәнлик Д.-и дә морфолокијасына көрә бир-бириндән фәргләнир. Дағ Д.-и дәрин, нисбәтән дар, јамаҹлары чохмејлли, дүзәнлик Д.-и исә кениш, дајаз, јамаҹлары азмејллидир. Д.-ин кеоморфоложи тәһлилинин һәмин әразинин мүасир инкишафынын өјрәнилмәсиндә, сәпинти фајдалы газынты јатагларынын ашкар едилмәсиндә, һидротехники гурғуларын, СЕС вә суварма каналларынын планлашдырылмасында бөјүк әһәмијјәти вар.

ДӘРӘҸӘ—мүстәви буҹағын өлчү ваһиди; дүз буҹағын 1/90 һиссәсидир вә илә ишарә едилир. 1°=60′=3600″ (бах *Дәгигә, Санијә*).

ДӘРӘҸӘ—мүхтәлиф темп-р шкалаларына ујғун темп-р ваһидләринин үмуми ады. Келвин шкаласында К., Селси шкаласында °С, Реомјур шкаласында °R, Фаренһејт шкаласында °F илә ишарә олунур (бах *Температур шкаласы*).

ДӘРӘҸӘ ӨЛЧМӘСИ—Јерин формасынын вә өлчүләринин тә'јини үчүн Јер сәтһиндә апарылан астрономик вә кеодезик өлчмә. Әввәлләр Јер күрә шәклиндә тәсәввүр едилдијиндән Д.ө. Јер

меридианынын (паралелинин) ики нөгтәси арасындакы гөвсүн буҹаг өлчүсүнү вә узунлуғуну мүәјјәнләшдирмәклә Јерин һәмин гөвсә ујғун радиусуну тә'јин етмәк иди. Гөвсүн буҹаг өлчүсү онун нөгтәләринин ҹоғрафи ен (узунлуг) даирәләринин фәргидир. Ен даирәләри астрономик мүшаһидәләрдән, гөвсүн узунлуғу исә кеодезик үсулларла тапылыр:

$$R = 180°S/(\varphi_2 - \varphi_1)°\pi.$$

Д.ө. илә Јерин радиусуну илк дәфә *Ератосфен* тә'јин етмишдир (6311 *км*). Посидони (е.ә. 100ил) Јер радиусуну 6059 *км*, 827 илдә әрәб алимләри исә меридианын бир дәрәҹәлик гөвсүнүн

узунлуғуну 112 *км* тә'јин етмишләр. Бу нәтиҹәләр дөврүнә көрә дәгиг һесаб едилсә дә, һәгиги гијмәтләрдән хејли фәргләнирди. Чүнки һәмин дөврдә хәтти өлчмәләри кифајәт гәдәр дәгиг апармаг мүмкүн дејилди. *Триангулјасијанын* кәшфи хәтти өлчмәләрин дәгигләшдирилмәсинә тәкан верди. Ж. *Пикар* бу үсулла Парис вә Амјен шәһәрләри арасында Д.ө. апарараг 49°30′ ен даирәсинә аид меридианын 1°-синин узунлуғуну (111 212 *м*) тә'јин етмишдир (1669—70). Һазырда бу нәтиҹә 111 221 *м*-дир. 17 әсрин сон илләриндә мүәјјән едилмишдир ки, Јер гүтбләрдә басыг олан фырланма еллипсоиди (сфероид) шәклиндәдир. Белә һалда Д.ө. екваторун бөјүк вә кичик јарымохларынын узунлугларыны, ја да екваторун радиусу илә Јер сфероидинин гүтб басыглығыны тә'јин етмәкдир (бах *Красовски еллипсоиди*). Бир дәрәҹәли меридиан гөвсүнүн уз. екватордан гүтбләрә доғру артыр. Буна көрә Јерин һәгиги форма вә өлчүләринин тә'јини үчүн меридианын мүхтәлиф ен даирәләриндә Д.ө. апарылмалыдыр. Бөјүк Франса ингилабы дөврүндә Ганунверичилик мәҹлисинин гәрарына көрә Дүнкеркдән Барселонајадәк о вахт үчүн чох әһәмијјәтли олан Д.ө. апарылмышдыр (1792—97). Бу иш Әлҹәзаирә гәдәр давам етдирилмиш вә 27° меридиан гөвсү өлчүлмүш, бунун васитәсилә метрин узунлуғу тә'јин едилмишдир.

Русијада илк Д.ө.-ни өлкәнин г. сәрһәдиндә К. И. Теннер вә Прибалтика губернијаларында В. Ј. Струве апармышлар (1816). Бу иш 1852 илдә баша чатдырылмыш, нәтиҹәдә Дунајын мәнсәби илә Шимал Бузлу океаны арасында 25°20′ меридиан гөвсү өлчүлмүшдүр. Д.ө.-нин тәдриҹән дәгигләшмәси Јерин өлчүләри вә формасы һаггында даһа дүзкүн тәсәввүрә имкан верди. Мәс., мүәјјән едилди ки, Јерин екватору да басыгдыр, јә'ни Јер икиохлу дејил, үчохлудур. ССРИ-дә Јерин үмуми форма вә өлчүләринин тә'јининдә совет алимләриндән Ф. Н. Красовски вә А. А. Изотовун бөјүк ролу олмушдур. Јерин форма вә өлчүләрини дәгигләшдирмәк үчүн Д.ө. илә јанашы, гравиметрија үсулларындан вә сүн'и пејкләрдән кениш истифадә едилир. Јерин формасы, өлчүләри, гравитасија саһәси һаггында мә'луматларын астрономија, кеодезија, картографија вә космик һесабламаларда мүһүм әһәмијјәти вар.

Әд.: Әлијев М. М., Кеодезија, Б., 1972; Струве В. Я., Дуга меридиана в 25°20″ между Дунаем и Ледовитым морем, т. 1—2, СПБ, 1861; Красовский Ф. Н., Руководство по высшей геодезии, ч. 2, М., 1942; Справочник геодезиста, под ред. В. Д. Большакова и Г. П. Левчука, т. 1—2, М., 1975.

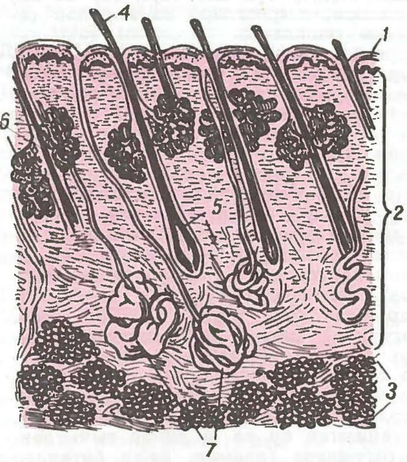
ДӘРӘҸӘЛӘМӘ —метеороложи әмәлијјат; өлчү ҹиһазы шкаласынын бөлкүләрини сечилмиш ваһидләрлә гијмәтләндирмә. Ҹисимләрин бә'зи хассәләри харичи тә'сир нәтиҹәсиндә биргијмәтли дәјишир. Белә параметрин дәјишмәси илә харичи тә'сир арасында мигјасын сечилмәсинә дә Д. демәк олар. Мәс., ҹисимләрин һәҹми темп-рдан асылы олараг дәјишир. Ҹивәнин бу хассәсиндән термометрләрдә истифадә едилир. Термометрин ҹивә сүтунунун бузлу судакы сәвијјәси илә нормал шәраитдә гајнајан судакы сәвијјәси арасындакы мәсафә 100 бәрабәр һиссәјә бөлүнсә, термометр Селси шкаласында дәрәҹәләнмиш олар.

ДӘРЗ—тахыл вә бә'зи башга биткиләрин (кәтан, чәтәнә вә с.) бичилмиш көвдәләриндән бағланан (сүнбүл илә бирликдә) дәстә.

Азәрб.-да ингилабдан әввәл Д. тахыл јығымында өлчү ваһиди иди. Әкинчиләр арасында бир нечә бафанын (сүнбүл топлусу) дәстә кими бағланмасы Д. адланырды. Д. көкдән чыхарылмыш вә ја бичилмиш, баш-баша бағланылан, гисмән јумшаг (јашавар) сүнбүлләр гомундан (дәстәсиндән) һазырланан бәндәмлә вә јахуд јаш чубугла бағланырды. Бичиләҹәк тахыл нөвүндән, бичилмә үсулундан, һабелә дашынмасы үчүн истифадә едилән нәгл. васитәләриндән (араба, улаг, ат вә с.) асылы олараг Д.-ин өлчүсү бөјүк вә кичик олурду. Бичинчинин һаггы, адәтән, Д. һесабы илә өдәнилирди. 10 Д.-ин бир јердә јығылмасына хара вә ја пәнҹә, 20 Д.-э исә күлхара дејилирди. Тахыл тајалары да Д.-ләрдән дүзәлдилирди.

ДӘРИ (dérma)—һејван вә инсан бәдәнинин харичи өртүјү. Д. организми харичи тә'сирләрдән горујур, маддәләр мүбадиләсиндә вә тәнәффүс просесләриндә иштирак едир, организмин темп-руну тәнзимләјир, мүхтәлиф гычыглары (тохунма, темп-р, ағры вә с.) гәбул едир вә с. Д. харичи (епител) вә дахили (бирләшдиричи тохума) гатларындан ибарәтдир. Онурғасызларда Д. харичи скелет функсијасы дашыјыр (сохулчанларын дәричији, буғумајаглыларын хитин өртүјү, јумшагбәдәнлиләрин габығы).

Бүтүн онурғасызларда епител биргатлыдыр, бирләшдиричи тохума чох зәиф инкишаф етмишдир; онурғалы һејванларда исә епител (епидермис), чохгатлыдыр, бирләшдиричи тохума гаты (дерма) јахшы инкишаф етмишдир. Дәјирмиағызлыларда вә балыгларда епидермис бујнузлашмыр, бә'-

Дәри гурулушунун схеми (кәсији): *1*—епидермис; *2*—дәринин бирләшдиричи тохума һиссәси; *3*—дәриалты пиј тохумасы; *4*—түк мили; *5*—түк көкү; *6*—пиј вәзиләри; *7*—тәр вәзиләри.

зи һүҹејрәләри дәрини сүрүшкәнләшдирән секрет ифраз едир. Балыгларын бир чохунда бирләшдиричи тохума гаты харичи скелетин габығы олан пулҹуглар әмәлә кәтирир. Суда-гуруда јашајанлардан башлајараг, онурғалыларда епидермис бујнузлашыр. Гушларда епидермисдән бујнуз төрәмәләри—ләләкләр әмәлә кәлир. **Инсанда вә мәмәлиләрин бир чохунда** епидермисдән пиј, тәр, сүд вәзиләри вә түкләр, бармагларын учунда епидермисин бујнузлашан гатындан исә дырнаглар әмәлә кәлир. Бирләшдиричи тохумадан төрәмиш дерма (хүсуси дәри) мәмәҹикли вә торлу гатдан ибарәтдир. Түкүн көкү, тәр вә пиј вәзиләри хүсуси дәридә јерләшир. Тәр вәзиләри васитәсилә сујун вә дузларын артығы организмдән кәнар едилир. Нормал һалда инсанын дәриси күн әрзиндә 600—900 *см*³, бә'зән 3—4 *л*-ә гәдәр тәр ифраз едир. Пиј вәзиләринин мәһсулу (пиј) епидермиси вә түкләри јағлајыр. Д.-дә олан пигмент һүҹејрәләри ултрабәнөвшәји шүаларын организмә кечмәсинә имкан вермир.

Әд.: Балакишијев К. Ә., Инсанын нормал анатомијасы, ч. 1, Б., 1971.

ДӘРИ (материал)—һејван дәрисиндән вә ја көнүндән һазырланыр. ССРИ-дә Д. истифадә јеринә көрә 4 група ајрылыр: ајаггабы Д.-си, сәрраҹлыг Д.-си, техники Д. вә кејим-галантерејада ишләдилән Д. Ајаггабынын алты вә үзү үчүн ишләдилән Д.-ләр **ајаггабы** Д.-синә дахилдир. Алтлыг Д. сыхылмаја вә әјилмәјә гаршы давамлы сәрт материалдыр, гарамал, дәвә, донуз, ат вә с.-нин дәрисини мүхтәлиф ашы маддәләри илә е'мал етмәклә алыныр. Ашылама үсулуна, е'мал характеринә, стандарт нөгтәдәки галынлығына (5—6 категоријада—1,75-дән 7 *мм*-дәк), чәкисинә (4 нөв), конфигурасијасына (бүтөв Д., јарым Д.) вә с. көрә нөвләрә ајрылыр. Үзлүк үчүн ишләдилән јумшаг материал истисмар вахты (һәмчинин ајаггабы һиссәләри һазырланаркән) бир нечә дәфә дартылмаја, әјилмәјә, тозун, палчығын, кимјәви маддәләрин тә'сиринә уғрадылыр. Белә Д. кифајәт гәдәр һава вә бухар кечирмә габилијјәтинә малик олмалы, сују кечирмәмәлидир. Ајаггабы үзлүјү үчүн хром Д. вә *јуфтдан* истифадә едилир. Д.-ни хромла вә ја хром-сиркониумла ашыламагла хром Д. һазырланыр. Лак Д. ади хром Д.-дән, әсасән, үзәринә чәкилмиш лак өртүјү (јағлы, полиуретан, нитроселлүлоз гарышыг вә с.) илә фәргләнир. Астарлыг ајаггабы Д.-си ашылама просесиндә зај олмуш јарымфабрикатлардан алыныр. **Сәрраҹлыг** мәгсәдилә ишләдилән Д.-дән (көндән) гајыш, гобур, чанта, планшет, ашырма һејбәләр вә гошгу ләвазиматы дүзәлдилир. Бу ҹүр Д.-ләр комбинә едилмиш ашылама үсуллары илә һазырланыр. Гошгу ләвазиматы деталларыны һазырламаг үчүн гырылмаја гаршы чох давамлы олан хам көндән истифадә едилир. **Техники** Д.-дән интигал гајышлары, машын деталлары вә башга техники мә'мулатлар дүзәлдилир. **Кејим-галантереја** мә'мулатлары үчүн ишләдилән Д. јумшаг вә пластик олмалыдыр. Белә Д. гојун, кечи, донуз, суити, нерпа вә с. һејванларын дәрисини ашыламагла алыныр. Бундан башга тимсаһ, кәртәнкәлә, илан, бә'зи балыг нөвләринин Д.-синдән дә мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн истифадә едилир.

Тәбии Д. илә бирликдә ајаггабы, палтар, баш кејими, хырдават шејләри, техники мә'мулат вә с. һазырланмасында полимер материаллардан ибарәт сүн'и Д.-дән дә истифадә олунур. Сүн'и Д. **монолит** (алтлыг резин, пластик Д.), **лифли** (јапышганлы картон вә с.), өртүк јарадан маддәләрлә (каучук, латекс, поливинилхлорид) өртүлмүш парча, јахуд гејри-

парча әсаслы—ј у м ш а г (дерматин вә ја гранитол) нөвләрә ајрылыр. ССРИ-дә вә харичи өлкәләрдә хассәләри тәбии јумшаг Д.-јә јахын олан с и н т е т и к Д. јарадылмышдыр.

Әд.: Химия и технология кожи и меха, 2 изд., М., 1970; В о л к о в В. А., П у р и м о в И. В. и Ф р и д л я н д А. А., Технология кожи, 2 изд., М., 1976.

ДӘРИ ВӘРӘМИ (tuberculosis cutis)—јолухучу дәри хәстәлији. Төрәдичиси вәрәм микобактеријаларыдыр. Микобактеријалар дәријә, әсасән, ендокен (дахили), бә'зән дә екзокен (харичи) јолла кечир. Д.в.-нин патокенезиндә мәркәзи синир системинин функсијасынын позулмасы, травма, әмәк вә мәишәт шәраитинин әлверишли олмамасы, ирси амилләр вә с. мүһүм рол ојнајыр. Организмин үмуми иммунобиоложи хүсусијјәтләринин вә мүгавимәтинин зәифләмәси дә Д.в.-нин баш вермәсинә сәбәб ола биләр. Д.в.-нә ән чох кәнчләр тутулур. Д.в.-нин гурдешәнәји, скрофулодерма (колликватив), зијилли, хоралы-милиар, папуло-некротик (дүјүнлү-некрозлу) вә с. формалары вар.

Г у р д е ш ә н ә ј и Д.в.-нин ән чох тәсадүф олунан формасыдыр. Әламәти: үзүн дәрисиндә (хүсусән бурун, јанаг, гулаг сејваны) јумшаг консистенсијалы, диаметри 0,2—0,4 *см* олан ачыг чәһрајы-сары габарчыглар әмәлә кәлир. Мүаличәси узун чәкир.

С к р о ф у л о д е р м а (колликватив) Д.в.-нин кениш јајылмыш формасыдыр. Адәтән, ушагларда вә кәнчләрдә тәсадүф едилир. Чәнәалты вә јанағын лимфа дүјүнләриндә олур. Дүјүнләр кет-кедә инфилтратлашыр, јумшалыр, әтраф тохуманын вә дәринин илтиһаблашма вә хоралашмасына сәбәб олур. Хоралар үзә, бојуна, дөшә вә бә'зән ојнаглара јајылыр. Хәстәлик илләрлә давам едир.

З и ј и л л и Д.в. вәрәм микобактеријаларынын харичдән дәријә кечмәси нәтичәсиндә баш верир. Әсасән, тәмасда олдугда, аз һалларда һематокен јолла јајылыр. Микроб дахил олан наһијәдә гырмызымтыл боз дүјүнчүкләр әмәлә кәлир. Чох вахт дахили органларында, хүсусән ағчијәриндә вәрәм оланларда баш верир. Бу хәстәлијә кишиләр даһа чох тутулур. Хәстәлик узун чәкир, мүаличә нәтичәсиндә зијилләр сорулур, јериндә чапыглар әмәлә кәлир.

Х о р а л ы - м и л и а р Д.в. дәридә, чох вахт исә селикли гишада (әсасән, ағыз, бурун, јанаг, харичи чинсијјәт органлары, сидик каналы вә анус әтрафында) олур. Әввәлчә 2—3 *мм* бөјүклүкдә дүјүнчүкләр әмәлә кәлир, онлар јараја чеврилир, бир мүддәтдән сонра бирләшиб бөјүјүр, ағры верир. Ән чох кишиләр хәстәләнир. Әсасән, дахили органларында (хүсусән ағчијәриндә) вәрәм оланлар тутулур. Антибактериал мүаличә нәтичәсиндә хоралар тамам сағалыр вә јерләри чапыглашыр.

П а п у л о - н е к р о т и к Д.в. һематокен-сәпәләнмиш вәрәм формасыдыр. Әсасән, гадынларда тәсадүф олунур. Дирсәк, диз, сағры (јанчаг), бә'зән јанаг, гулаг, дөш, күрәк вә с.-дә 2—5 *мм* бөјүклүкдә папулалар (дүјүнчүкләр) әмәлә кәлир. Папулаларын мәркәз һиссәси бә'зән некрозлашыр, бә'зән дә из гојмадан сорулур. Хәстәлик хроник характер дашыјыр. М ү а л и ч ә с и: фтивазид, тубазид, стрептомисин, парааминосалисил туршусу (ПАСТ), D_2 витамини, јүксәк калорили јемәк вә с. Скрофулодермада рентген мүаличәси, бә'зи һалларда чәрраһи әмәлијјат вә с. П р о ф и л а к т и к а с ы: Д.в. олан хәстәләр диспансер нәзарәтиндә галмалыдыр.

Әд.: Ж е л т а к о в М. М., Дәри-зөһрәви хәстәликләр, Б., 1975.

ДӘРИ ДИЛИ, к л а с с и к д ә р и—9 әсрин сонундан 16 әсрин әввәлинәдәк гәрби вә шәрги иранлыларын (фарс, тачик вә б.) әдәби дили. Лүғәти мә'насы сарај дили демәкдир. Саманиләр дөврүндә әрәб хилафәти әлејһинә мүбаризә һәрәкаты илә әлагәдар јаранмыш, Орта Асија, Иран, Әфганыстан вә Һиндистанын шм.-гәрбиндә јајылмышды. Фарс-тачик әдәбијјатынын классикләри Рудәки, Фирдовси, Һафиз, Өмәр Хәјјам вә б. јаздыглары дили Д.д. адландырмышлар. 15 әсрин 2-чи јарысындан Д.д. сијаси вә дикәр сәбәбләрдән диференсиасијаја уғрамышдыр. Һазырда Д.д.-нин 3 мүстәгил голу мөвчуддур: фарс әдәби дили (Иранда), тачик әдәби дили (Тачикистанда) вә әдәби Д. д. [Әфганыстанда; «Д.д.» термини Әфганыстанын 2 дөвләт вә әдәби дилиндән бири—кечмиш «Әфганыстан фарсчасы»нын (јахуд «фарси-Кабили») рәсми ады кими гәбул олунмушдур].

Әд.: Б е р т е л ь с Е. Э., Персидский-дари-таджикский, «Советская этнография», 1950, № 4; П е й с и к о в Л. С., Проблема языка дари в трудах современных иранских ученых, «Вопросы языкознания», 1960, № 2.

ДӘРИ МОЗАЛАНЛАРЫ—бах *Мозаланлар.*

ДӘРИ ХӘСТӘЛИКЛӘРИ, д е р м а т о з л а р—дәринин, дәри артымларынын (түк, түк кисәчији, тәр вә пиј вәзиләри, дырнаглар) вә көрүнән селикли гишаларын патоложи дәјишиклији илә характеризә олунан хәстәликләр. Инсанда Д.х. ләкә, ичәриси шәффаф маје, јахуд иринлә долу говугчуг, дүјүнчүк, сыјрынты, хора, көјнәмә вә с. илә мүшајиәт олунур. Илтиһаби Д.х. (*дерматит*) дәријә билаваситә кимјәви, механики, темп-р, шүа вә б. амилләрин тә'сириндән; дикәр Д.х. исә синир, ендокрин системи функсијаларынын позулмасындан, дахили органларын (гарачијәр, мә'дә-бағырсаг тракты вә с.) хәстәликләриндән, маддәләр мүбадиләси позғунлугларындан баш верир. Д.х.-ни (мәс., готурлуг), һәшәратлар, патокен көбәләкләр (бах *Дерматомикозлар*) төрәдә биләр. Д.х.-нин бөјүк групуну дәринин иринли хәстәликләри (бах *Пиодермија*) тәшкил едир. Бә'зи Д.х. организмин бу вә ја дикәр гычыгландырычылара (дәрман, бә'зи биткиләр вә с.) һәссаслығынын јүксәк олмасындан баш верир. Д.х.-нин өјрәнилмәси илә *дерматолокија* мәшғул олур.

Әд.: Ж е л т а к о в М. М., Дәри-зөһрәви хәстәликләр, Б., 1975.

ДӘРИ-АЈАГГАБЫ СӘНАЈЕСИ — һејван дәрисиндән јумшаг вә бәрк дәри, тәбии вә сүн'и дәридән ајаггабы истеһсал едән јүнкүл сәнаје саһәси. Бундан башга дәридән палтар, сәррачлыг вә галантереја мә'мулаты, тохучулуг вә дикәр машынлар үчүн детал һазырланыр. 19 әсрин 2-чи јарысындан инкишаф етмиш өлкәләрдә Д.-а. с.-нә сәнаје истеһсал методлары тәтбиг едилмәјә башланмышдыр. Чар Русијасында Д.-а.с. керидә галмыш саһә иди. Дәри примитив техника илә тәчһиз олунмуш кичик јарымкустар мүәссисәләрдә, ајаггабы исә, әсасән, артелләрдә, е'малатханаларда вә с. һазырланырды. 1913 илдә 68 мин чүт ајаггабы бурахылмышды. ССРИ-дә Д.-а.с. ири механикләшдирилмиш саһәјә чеврилмишдир. Көһнә мүәссисәләр јенидән гурулмуш вә кенишләндирилмиш, јени дәри з-длары вә ајаггабы ф-кләри тикилмишдир. Мүасир техника вә технолокијанын тәтбиги нәтичәсиндә Д.-а.с. сүр'әтлә инкишаф етмишдир. ССРИ-дә 1940 илдә 211 млн. чүт, 1950 илдә 203 млн. чүт, 1960 илдә 419,3 млн. чүт, 1970 илдә 675,7 млн. чүт, 1977 илдә 735 млн. чүт дәри ајаггабы бурахылмышдыр. ССРИ дәри ајаггабы истеһсалына көрә дүнјада 1-чи јери тутур.

Ингилабдан әввәл Азәрб.-да ајаггабы кичик е'малатханаларда анчаг әл әмәји илә һазырланырды. Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Д.-а.с. јаранмыш вә инкишаф етмишдир. 1930 илдә Бакыда сәнаје әһәмијјәтли илк ајаггабы ф-ки (индики 2 №-ли ф-к) тикилмишдир. 1933 илдә фәрди ајаггабы тикиши ф-ки истифадәјә верилмишдир. 1944 илдә јени ајаггабы ф-ки (индики 1 №-ли ф-к) ишә салынмышдыр. 1960 илдә Бакы көн-дәри з-ду, 1971 илдә Степанакертдә ајаггабы ф-ки ишә дүшмүшдүр. 1972 илдә *Бакы ајаггабы истеһсалат бирлији*, 1973 илдә исә *Бакы көн-дәри мүәссисәләри истеһсалат бирлији* јарадылмышдыр. 1977 илдә Азәрб.ССР-дә 15,8 млн. чүт (1940 илдә 2,1, 1960 илдә 7,2, 1970 илдә 10,7 млн. чүт) дәри ајаггабы истеһсал едилмишдир.

Д.-а.с. д и к ә р с о с и а л и с т ө л к ә л ә р и н д ә н ПХР-дә (135,1 млн. чүт дәри ајаггабы, 1976), ЧССР-дә (бүтүн нөвләрдән олан 117 млн. чүт), АДР-дә (бүтүн нөвләрдән олан 81 млн. чүт), РСР-дә (97,5 млн. чүт дәри вә резин ајаггабы), ЈСФР-дә (49,5 млн. чүт дәри ајаггабы), Мач.ХР-дә (44,6 млн. чүт дәри ајаггабы) даһа чох инкишаф етмишдир. К а п и т а л и с т ө л к ә л ә р и н д ә н АБШ, АФР, Б. Британија, Италија, Франса вә с. инкишаф етмиш Д.-а.с.-нә маликдир. 1976 илдә АБШ-да 369 млн. чүт дәри ајаггабы, АФР-да 62 млн. чүт ајаггабы (иш, идман вә ев ајаггабыларындан башга), Б. Британијада исә 154 млн. чүт (сатылан ајаггабы) истеһсал едилмишдир.

ДӘРИЛИ ТЫСБАҒАЛАР (Dermochelys coriacea)—*дәниз тысбағалары* дәстәсиндән сүрүнән һејван. Мүасир тысбағаларын ән ириси олуб уз. 2 *м*-ә гәдәр, чәкиси 600 *кг*-дәк олур. Әтрафлары күрәшәкиллидир. Д.т. бүтүн тропик дәнизләрдә јајылмышдыр. ССРИ-дә 2 дәфә—Приморје өлкәсинин саһилләриндә вә Беринг дәнизиндә тутулмушдур. Моллуск, хәрчәнккимиләр, балыг вә јосунларла гидаланыр. Дишиси торпаға 95—150-јә гәдәр јумурта гојур. Әти јејилир (лакин бә'зән зәһәрләнмә һаллары да олур). Д.т.-ын мигдары сүр'әтлә азалыр.

ДӘРИН ГАЗЫМА—бах *Чох дәрин газыма.*

ДӘРИН НЕФТ ВӘ ГАЗ ЈАТАГЛАРЫ ПРОБЛЕМЛӘРИ ИНСТИТУТУ, А з ә р б.С С Р Е А-нын Д ә р и н Н е ф т в ә Г а з Ј а т а г л а р ы П р о б л е м л ә р и И н с т и т у т у—

нефт вә газ јатагларынын ишләнилмәсиндә елми әсаслары инкишаф етдирән, нефт вә газ чыхарылмасы, гујуларын газылмасы мәсәләләри илә мәшғул олан елми-тәдгигат ин-ту. 1960 илдә тәшкил олунмушдур. Бакыдадыр. Ин-тда 17 лабораторија вә башга көмәкчи шө'бәләр фәалијјәт көстәрир. Ин-т нефт вә газ јатагларынын ишләнилмәсинин лајиһәләнмәси вә тәһлили методларыны јаратмаг, инкишаф етдирмәк вә тәкмилләшдирмәк, һәмчинин јатагларын еһтијатларыны мүәјјән етмәклә јанашы, респ.-да нефт вә газ чыхарылмасынын игтисади ријази моделинин јарадылмасы, конкрет нефт вә газ-конденсат јатагларынын технолоҗи схемләринин тәртиби саһәсиндә иш апарыр. Сон илләрдә јатагларын нефтвермә әмсалыны артырмаг мәсәләсинә хүсуси әһәмијјәт верилир. Ин-т респ.-мызын, Москванын вә өлкәмизин бир сыра елми-тәдгигат ин-тлары илә бирликдә јухарыда көстәрилән мәсәләләрә даир комплекс проблемләр үзәриндә чалышыр вә алынмыш нәтиҹәләрин истеһсалатда тәтбиги илә дә мәшғул олур. Ин-тда Азәрб.ССР ЕА-нын 2 мүхбир үзвү (М. Т. *Абасов*, Г. Н. *Ҹәлилов*), 5 елмләр доктору, 80 елмләр намизәди чалышыр (1978). Ин-тда аспирантура вар. Ин-тун «Әсәрләр» мәҹмуәси нәшр олунур.

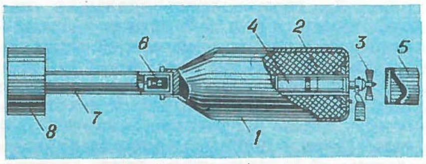
Әд.: Академии наук Азерб.ССР 30 лет, Б., 1975; Великий Октябрь и расцвет науки Советского Азербайджана, Б., 1977.

ДӘРИН ОФСЕТ—чап елементләри изсалмајан бошлуг елементләриндән дәриндә јерләшмиш офсет чапы формасы. Д.о. формалары алүминиум, јахуд синк лөвһәләр үзәриндә металын кимјәви үсулла ашынмасы јолу илә, һәмчинин биметал лөвһәләр үзәриндә һазырланыр. Бу лөвһәләрдә чап елементләри мис үзәриндә, аралыг бошлуг елементләри исә хром вә ја никел үзәриндә јарадылыр. Чап елементләри һәмин саһәләрдән үст сәтһин (хром вә ја никелин) кимјәви, јахуд електрокимјәви үсулла кәнар едилмәси, јахуд мис сәтһ үзәриндә сонрадан бошлуг саһәләринин һүндүрләшдирилмәси (никел вә ја хромла) јолу илә алыныр. Бошлуг елементләриндә металын галынлығындан асылы олараг дәринлик 0,0015—0,004 *мм*-дир. Чап елементләринин дәринләшдирилмәси чап просесиндә механики тә'сирләрә давамлылығы јүксәлдир вә формада, һәмчинин мүвафиг олараг, оттискдә рәнкли тәбәгәнин галынлығыны артырмаға имкан верир.

ДӘРИН ЧАП — чап үсулу; әл илә вә фотомеханики үсулла һазырланмыш чап формасы үзәриндәки чапедичи елементләри бошлуг елементләриндән дәриндә јерләшдирилир. Чап формасы үзәринә боја вурулдугда чапедиҹи елементләрдән әлавә, бошлуг елементләри дә бојаныр; бошлуг елементләринин үзәриндән боја тампон вә ја ракел (полад бычаг) илә силинир. Д.ч.-да чаплары тәсвири бојағын галынлыг тәбәгәсини дәјишмәклә алырлар. Мүхтәлиф тонлу тәсвирләрин алынмасы имканы Д.ч.-ы дикәр чап үсулларындан фәргләндирир. Д.ч. әсасән рәсмли журналларын вә иллүстрасијасы олан нәшрләрин чап едилмәсиндә тәтбиг едилир.

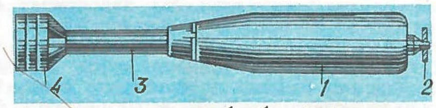
Әд.: Ефремов С. В., Стругач В. А., Дубинская В. А., Глубокая печать, М., 1961; Синяков Н. И., Технология изготовления фотомеханических печатных форм, М., 1966.

ДӘРИНЛИК БОМБАСЫ—суалты гајыглары, һәмчинин дикәр суалты објектләри (мәс., лөвбәрли вә судиби миналары) су алтында мәһв етмәк үчүн ҺДД силаһ нөвләриндән бири. Ади, јахуд нүвә јүклү ола биләр. Авиасија васитәләриндән вә кәмидән атылан Д.б. нөвләри вар. Учушун дајаныглы олмасы вә бомбанын су алтында сүр'әтлә енмәси үчүн реактив Д.б. ахарлы формада һазырланыр вә стабилизатору олур. Партлама механизминә көрә Д.б. 4 група бөлүнүр: 1) контактлы (бомба суалты објектә дәјәндә партлајыр); 2) контактсыз (бомба һәдәфин јахынлығындан кечәндә онун магнит,

Дәринлик бомбасы: *1*—бомбанын көвдәси; *2*—партлајыҹы маддә; *3*—детонатор үчүн јува; *4*—икинҹи детонатор; *5*—партладыҹынын горујуҹу гапағы; *6*—тулладыҹы; *7*—стабилизатор борусу; *8*—стабилизатор һалгасы.

акустик, һидродинамик вә дикәр саһәләринин тә'сири илә партлајыр); 3) һидростатик (бомба верилмиш дәринлијә чатдыгда партлајыр) вә 4) вахта көрә һесабланмыш (саат механизми илә,

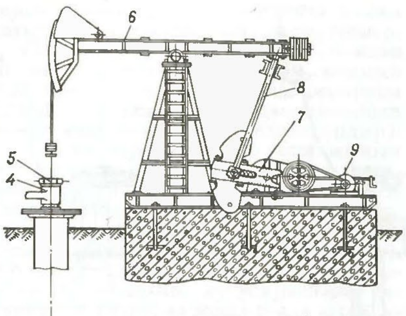

Реактив дәринлик бомбасы: *1*—көвдә; *2*—партладыҹынын фырланғыҹы; *3*—реактив мүһәррик; *4*—стабилизатор һалгасы.

јахуд суја батдыгдан сонра мүәјјән олунан вахтда партламаг үчүн пиротехники јавашыдыҹы илә тә'мин олунан).

ДӘРИНЛИК НАСОСУ ИЛӘ НЕФТЧЫХАРМА — нефти гују дибиндән Јер сәтһинә чыхармаг үчүн ән кениш јајылмыш үсул. Бу үсулла дәринлији 3500 *м*-ә гәдәр олан гујулардан нефт чыхарылыр. Дәринлик насосу ади биртә'сирли поршенли насосдур. Дәринлик насосу она һәрәкәт верән мүһәррикин јер сәтһиндә, јахуд гују дибиндә јерләшмәсиндән асылы олараг штанглы вә штангсыз олур.

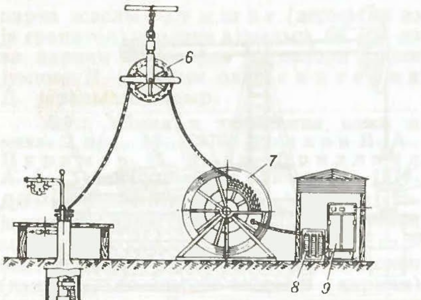
Штанглы насослар ики нөвдүр: 1) борулу НСН-1, НСН-2; 2) гондарма НСВ-1, НСВ-2. Јер сәтһиндәки електрик мүһәррикинин фырланма һәрәкәти нәтиҹәсиндә чархголу вә сүркүголу механизми манҹанаг дәзкаһынын балансир башлығына бирләшмиш штанглар васитәсилә плунжери силиндр ичәрисиндә ашағы вә јухары һәрәкәт етдирир (штанглар 13 877—68 ДҮИСТ үзрә өзүтабланан бејнит поладындан 16, 19, 22, 25 *мм* диаметрли, 8 *м*-ә јахын узунлугда һазырланыр). Плунжерин силиндр ичәрисиндә јухары һәрәкәтиндә (борулардакы маје сүтунунун тәзјиги нәтиҹәсиндә вуруҹу клапан бағлы олур) плунжерин алтында јаранмыш сејрәклик вә гујудакы динамик маје сүтунунун тәзјигиндән соруҹу клапан ачылыр, маје сүзкәҹдән вә клапандан кечәрәк силиндрә долур. Плунжерин ашағы һәрәкәтиндә соруҹу клапан бағланыр, вуруҹу клапан ачылыр вә маје боруларла Јер сәтһинә галхыр. Дә-

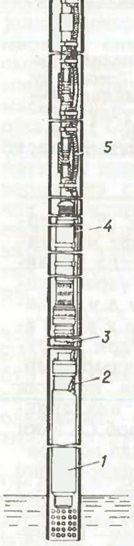

Штанглы дәринлик насослары олан гурғунун схеми: *1*—соруҹу клапан; *2*—вуруҹу клапан; *3*—насос штанглары; *4*—үчлүк; *5*—кипкәҹ; *6*—балансир; *7, 8*—чархголу-сүркүголу механизми; *9*—мүһәррик.

ринлик насослары Ф. Е. Дзержински ад. Бакы нефт машынгајырма з-дунда саһә стандарты 26-02-1424—76 үзрә истеһсал олунур. *Борулу насосла нефтчыхармада* насосун силиндри боруларла ендирилиб-галдырылыр. Насос плунжери исә штангла бурахылыр. Илк нөвләриндән (ФД-1 вә ФД-2) Азәрб.ССР-ин нефт мә'дәнләриндә 1924 илдән истифадә олунмуш, сонра тәкмилләшдирилмиш нормал сыралы НСН-1 вә НСН-2 насосларла әвәз едилмишдир. Бу насослар мүхтәлиф диаметрли һазырланыр: НСН-1 28, 32, 43, 55 *мм* (кедиш јолу 600—900 *мм*), НСН-2 исә 32, 43, 55, 68, 93 *мм* (кедиш јолу 1200—4500 *мм*). *Гондарма насослар* (НСВ-1, НСВ-2) республикамызын нефт мә'дәнләриндә даһа кениш јајылмышдыр. Бу насос, әввәлҹә боруларла истәнилән дәринлијә ендирилмиш гыфыл үзәринә штанглар васитәсилә отурдулур вә галдырылыр. Буна көрә дә јералты тә'мир ишләринә аз вахт сәрф едилир (насосу дәјишмәк үчүн тәкҹә штанглары галдырмаг кифајәтдир). Бу насослар 28, 32, 38, 43, 55 *мм* (кедиш јолу 1200—6000 *мм*) диаметрли бурахылыр. Респ.-нын әксәр нефт гујуларындан чыхарылан нефтин тәркибиндә гум фраксијалары вә газын мигдары чох олдуғундан дәринлик насосунун иш мүддәти азалыр. Буна көрә дә Азәрбајҹан Дөвләт Нефт Сәнајеси Елми-Тәдгигат вә Лајиһә Ин-ту тәрәфиндән хүсуси дәринлик насослары (НСН2Т, НСВ1В, НСН В, НСН5, НСВ1П, НСНА вә б.) лајиһәләндирилмишдир.

Штангсыз дәринлик насосларынын ашағыдакы нөвләри вар: мәркәздәнгачма електрик-далма насослары, һидравлик поршенли, турбинли вә винтли насослар. *Мәркәздәнгачма електрик-далма насосларындан* өлкәмизин нефт мә'дәнләриндә динамик сәвијјәси ашағы һасилатында гум вә газын мигдары аз, лакин мәһсулдарлыг әмсалы чох олан гујуларда истифадә олунур. Бу насосларын диаметри 92, 109, 114, 119 вә 124 *мм*, мәһсулдарлығы 20—700 $м^3$/*кун* вә далма дәринлији 1100 *м*-ә гәдәрдир. Мәркәздәнгачма електрик-далма насосунун јералты аваданлығы—мәркәздәнгачма насосу, електрик мүһәр-

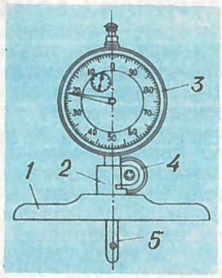
Мəркəздəнгачма електрикдалма насосунун гурашдырылма схеми: *1*—електрик мүhəррики; *2*—протектор; *3*—насосун тор сүзкəчи; *4*—мəркəздəнгачма далма насосу; *5*—хүсуси кабел; *6*—јөнəлдичи дијирчəк; *7*—кабел барабаны; *8*—автотрансформатор; *9*—автоматик идарəетмə стансијасы.

рики вə протектордан, јерүстү аваданлығы исə автоматик идарəетмə стансијасы, трансформатор, кабел барабаны вə јөнəлдичи дијирчəкдəн ибарəтдир. Насосун мүhəррикинə електрик енержиси зиреhли кабел васитəсилə верилир. Насос боруларла гујуја ендирилир. Зиреhли кабел насос боруларына хүсуси бəркидичи илə бағланыр. h и д р а в л и к п о р ш е н л и н а с о с л а р јералты вə јерүстү аваданлыгдан ибарəтдир. Јералты аваданлыға экс-клапан вə поршенли золотникли hидравлик мүhəррик, јерүстү аваданлыға исə дəринлик мүhəррикини ишə салмаг үчүн ишлəк маје вуран хүсуси насос, ишлəк маје чəни вə нəзарəтедичи өлчү чиhазлары дахилдир. hидравлик поршенли насос гујуја икичəркəли боруларла бурахылыр, мəркəздəн ишлəк маје вурулур вə həлгəви бошлугдан ишлəк маје илə бирликдə гујудан кəлəн маје јер сəтhинə галдырылыр. hазырда бу насосдан мə'дəнлəрдə истифадə едилмир. Турбинли вə винтли насослар исə сынагдан кечирилир.

Əд.: А б б а с о в Ч., М ə л и к-А с л а н о в Л., Нефт јатагларынын истисмары, Б., 1964; А л и в е р д и з а д е К. С., Приводы штангового глубинного насоса, М., 1973; Справочная книга по добыче нефти, М., 1974; М о л ч а н о в А. Г., Ч и ч е р о в Л. Г., Нефтепромысловые машины и механизмы, М., 1976.

ДƏРИНЛИК СҮХУРЛАРЫ, п л у т о н и к с ү х у р л а р—бөјүк дəринликлəрдə əмəлə кəлəн *магматик сүхурлар*.

ДƏРИНЛИКӨЛЧƏН (м а ш ы н г а ј ы р м а д а)—кирintилəрин дəринлијини, чыхынтыларын hүндүрлүјүнү вə с. өлчəн чиhаз. Гурулушуна көрə ашағыдакы нөвлəрə бөлүнүр: ш т а н к е н Д.-лəри (өлчмə хəтасы 0,05 вə 0,1 *мм*, өлчмə həдди 500 *мм*-ə гəдəр), м и к р о м е т р и к Д.-лəр (бөлкү гијмəти 0,01 *мм*, өлчмə həдди 150 *мм*-ə гəдəр); и н д и к а т о р л у Д.-лəр (бөлкү гијмəти 0,01 *мм*, өлчмə həдди 100 *мм*-ə гəдəр).

Индикаторлу дəринликөлчəн: *1*—отурачаг; *2*—тутгач; *3*—индикатор; *4*—индикатору бəркидəн винт; *5* — дəјишдирилə билəн өлчү мили.

ДƏРИСИТИКАНЛЫЛАР (Echinodermata) — онурғасыз дəниз hејванлары типи. Д. типи јарымхордалылар вə хордалылар типи илə бирликдə икинчиағызлы hејванлара аид едилир.

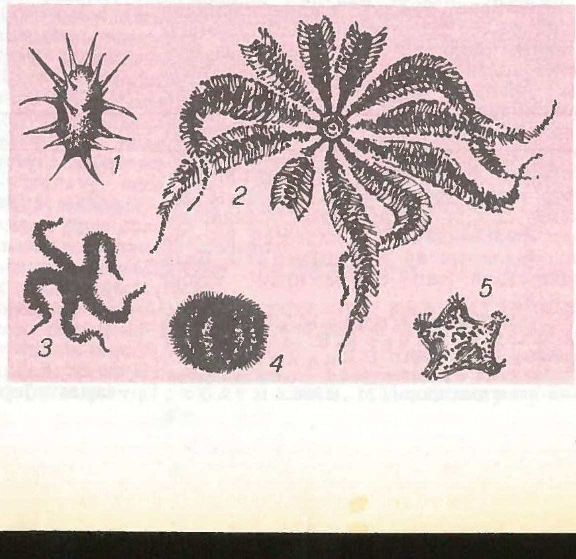
Д.-ын бəдəни бир нечə *мм*-дəн 5 *м*-дəк олуб (газынты hалында тапылан нөвлəрин уз. 20 *м*-ə чатыр), бешкүшəли улдуз (дəниз улдузлары, офиурлар), чичəк (дəниз занбағы), кисə (бир чох газынты Д.), диск, шар, үрəк (дəниз кирпилəри), хијар, гурд (hолотурилəр) формасында олур. Бəдəни, адəтəн, нөвбəлəнəн 10 hиссəдəн—5 радиус, јахуд ајаглы амбулакралдан вə 5 интеррадиус, јахуд ајагсыз интерамбулакралдан ибарəтдир. Сəрбəст həрəкəтли Д.-да ағыз, адəтəн, гарын (орал) тəрəфдə, анал дəлији исə бел (аборал) тəрəфдə јерлəшиб үст тəрəфə ачылыр.

Д.-ын мөhкəм бəдəни кирпиклə өртүлмүш епителдəн вə ичəрисиндə скелет вə əзəлəлəр олан бирлəшдиричи тохума гатындан ибарəтдир. Јумшаг дəри јалныз hолотурилəрдə олур. Бə'зилəринин бəдəниндə ишыгсачан вəзилəр вə онлара ачыг рəнк верəн пигментлəр вар. Скелетин тəркибинə həмчинин педиселлəр вə тиканлар да аиддир. Ијнəлəр həрəкəтлидир; горунмагда вə həрəкəтдə Д.-а көмəк едир.

Д.-ын амбулакрал системи селом адланан икинчи бəдəн бошлуғу рүшејминдəн инкишаф едир; həрəкəт, тəнəффүс, дујғу вə ифразат органыдыр. hисс органлары зəифдир. Тəкчинсијјəтлидир. Икинчи бəдəн бошлуғу инкишаф етмишдир. Онун дахили сəтhини кирпикли епител өртүр. Ох хəтти комплекси јалныз Д. үчүн характерик олуб ох хəтти үзвүндəн, чинсијјəт вəзилəринин башланғычы hесаб едилəн чинси гајтандан, ох хəттинин сағ вə сол синусундан, дашлы каналдан вə мадрепоритдəн ибарəтдир. Д.-ын əксəријјəти јыртычыдыр, бə'зи нөвлəри битки вə детрит илə гидаланыр.

Д.-ын hамысы чинси, бə'зи нөвлəри исə həмчинин гејри-чинси јолла да чохалыр. Јумуртанын мајаланмасы вə инкишафы суда кедир. Əсасəн, дəнизин дибиндə јашајырлар. ССРИ суларында аздыр. Балтик дəнизиндə 2, Гара дəниздə 3, Шимал дəнизлəриндə 83, Узаг Шəрг дəнизлəриндə (Јапон, Охот, Беринг) исə 200 нөвү мə'лумдур.

Гэдим Д. икисимметријалы олмушлар. Д. типи 2 јарымтипə бөлүнүр: субстрата јапышанлар вə сəрбəст јашајанлар. Д. Кембри дөврүндəн əввəл əмəлə кəлмишлəр. Кембри дөврүндə Carpoidea, Edrioosteroidea, Holothurioidea-нын галыглары раст кəлир. Д.-ын тəсəррүфат əhəмијјəти вар.

Дəриситиканлылар: *1*—Deima atlanticum; *2*—Brisinga endecacnemos; *3*—Ophiopholis aculeata; *4*—Strongylocentrotus droebacheinsis; *5*—Patiria pectinifera.

ДƏРИЧИК — биткинин јарпагларында вə бə'зи б. органларында илкин өртүк тохума (бах həмчинин *Епидермис*).

ДƏРЈАЗ, к ə р ə н т и — к.т. алəти. Тахыл вə от бичиминдə истифадə едилир. Д. ити дəмир тијəдəн вə ағач сапдан ибарəтдир. Уз. 60—90 *см*, ени 5—6 *см* олан тијə ағач сапа кејдирилир вə даирəви дəмирлə бəркидилир. Д.-ы ишлəтмəк үчүн сапынын орта hиссəсинə «əлчəк» ағач кејдирилир. Бичин заманы тахылын дағылмамасы үчүн Д.-ын тијəсинə əлавə дəмир дараг да кечирилир. К.т. машынларынын јаранмасы илə Д. əhəмијјəтини итирмишдир; hазырда машын ишлəдилмəси мүмкүн олмајан јерлəрдə (сылдырым јамачларда, мешə талаларында) истифадə олунур.

ДƏРЈАЈЕВ Хыдыр (д. 1905, индики Мары вил.-нин Əгригузер к.)—түркмəн совет јазычысы, Түр.ССР халг јазычысы (1967), Түр.ССР ЕА м. үзвү (1969). «Игбал» (китаб 1—4, 1960—71) романында Бөјүк Октјабр социалист ингилабы əрəфəсиндəки түркмəн кəнди епик планда тəсвир олунур. «Човғун» (1974) романы мүасирлəримизин həјатындан бəhс едир. «Арзу» (1965), «Игбал» (1961, ејниадлы романын мотивлəри əсасында), «Меhри» (1963), «Хочанепес» (1968) пјеслəринин мүəллифидир. Ленин ордени илə тəлтиф олунмушдур.

Ə с ə р л ə р и: Вьюга, М., 1974; Судьба, т. 1—2, М., 1975.

ДƏРКАhГУЛУ БƏЈ hејбəт бəј оғлу (?, Бакы—1738, Зəнчан)—Бакы султаны, А. А. *Бакыхановун* улу бабасы. Д.б. I Пјотрун Хəзəр саhиллəринə hərби сəфəри (1722—23) əрəфəсиндə јүзбашы иди. Бакы тутулдугдан (1723) сонра Д.б.-ə полковник рүтбəси верилмиш вə шəhəрə султан тə'јин едилмишди. 1735 илдə рус гошунлары Хəзəрбоју əјалəтлəри тəрк етдији вə Азəрб. јенидəн Иран hакимијјəти алтына кечдији дөврдə Д.б. Иран гошунлары тəркибиндə həрби јүрүшлəрдə иштирак етмишдир. Надир шаhын гардашы Ибраhим ханын

башчылығы илә Ҹар-Балакәнә көндәрилмиш (1738) ҹәза дәстәсинин әмәлијјатлары заманы дөјүшдә алдығы јарадан өлмүшдүр.

Әд.: Бакыханов А., Күлүстани-Ирәм, Б., 1951; Агаян Ц. П., А. Бакиханов, Б., 1948; Алиев Ф. М., Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII в., Б., 1975.

ДӘРМАН, Дәрмән—орта әсрләрдә Азәрб.-да јашајыш мәнтәгәси. Әрәб ҹоғрафијашүнас-сәјјаһы Ибн Хордадбеһин (820—912/13) «Китаб әл-мәсалик вә-л-мәмалик» («Јоллар вә мәмләкәтләр һаггында китаб») әсәриндә ады чәкилир. Бәрдә—Әрдәбил карван јолу үзәриндә олан Д.-дан әрәб мүәллифләри *Јунан* (Бәлазури, Истәхри, Јагут Һәмәви вә б.), Мујан (Ибн Һәвгәл), Бубан (Идриси) вә с. кими бәһс етмишләр. Бејләган вә Бәрдә арасында јерләшән Д. һәр ики шәһәрдән 7 *фәрсәх* (тәгр. 50 *км*) мәсафәдә иди. Јери мүәјјәнләшдирилмәмишдир.

Әд.: Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб ҹоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајҹан һаггында, Б., 1974.

ДӘРМАН — хәстәликләрин профилактика вә мүаличәсиндә ишләдилән маддәләр. Битки, һејван, микроб вә минерал мәншәли олур. Һазырда бир сыра Д.-лар синтез үсулу илә алыныр. 19 әсрә гәдәр битки, һејван вә минерал хаммалдан Д. кими истифадә олунурду. Кимја елминин сүр'әтли инкишафы нәтиҹәсиндә битки вә һејван хаммалындан әсас тә'сиредиҹи маддәләр ајрылды, һәмин маддәләрин кимјәви гурулушу өјрәнилди вә онлар синтез үсулу илә алынды. Һәр бир јени Д. һејванлар үзәриндә експериментал јолла әтрафлы өјрәнилдикдән сонра клиника шәраитиндә хәстәләрә тәтбиг едилир.

Д.-ын мүхтәлиф тәснифаты мөвҹуддур. Д.-ын орган вә системләрә етдији тә'сирә әсасән гәбул олунмуш тәснифат даһа әлверишлидир. Мәс., наркотик, нејролептик, спазмолитик, ағрысызлашдырыҹы, сидикговуҹу, өдговуҹу маддәләр, ишләтмә, үрәк-дамар дәрманлары, һормон, витамин препаратлары вә с. Инфексион хәстәликләрин спесифик мүаличәсиндә тәтбиг олунан маддәләр кимја-терапевтик препаратлар адланыр. Организмә мүхтәлиф јолларла (ағыздан, дүз бағырсагдан, һабелә дәриалтына, дәријә, әзәләјә, венаја вә с. ијнә вурмагла) јеридилән Д.-лар хүсуси формаларда (мәһлул, порошок, таблет, мәлһәм вә с.) һазырланыр.

Д. организмә тәкрар јеридилдикдә бә'зән организмдә топланыр вә тә'сири күчләнир (кумулјасија), бә'зән исә зәифләјир (тахифилаксија). Бир сыра Д.-ын тәкрар гәбул олунмасындан онлара вәрдиш едилир (*Наркоманија*). Бә'зән Д.-ын тә'сириндән организмин фәрди һәссаслығы артыр (идиосинкразија).

Ән мүһүм Д. ССРИ Дөвләт Фармакопејасына дахил олур, һәмин китабда онларын физики-кимјәви хассәләри, максимал дозалары вә ишләдилмә гајдалары көстәрилир.

Әд.: Коваленко В. Н., Фармаколокија, Б., 1971; Машковский М. Д., Лекарственные средства, 8 изд., ч. 1—2, М., 1977; Алимбаева П. К. вә б., Лекарства вокруг нас, Фрунзе, 1978.

ДӘРМАН БИТКИЛӘРИ — мүхтәлиф хәстәликләрин мүаличәси вә профилактикасында истифадә олунан кениш битки групу. Д.б. ерамыздан 3000 ил әввәл Гәдим Ассуријада, Мисирдә, Һиндистанда, Чиндә, Тибетдә, ерамызын әввәлләриндә исә Иранда, Јунаныстанда вә Ромада; орта әсрләрдә әрәб өлкәләриндә, Орта Асијада, Загафгазијада, Авропа өлкәләриндә, Русијада ишләнмишдир. Д.б.-нин мүаличәви хассәси онларын тәркибиндәки физиоложи тә'сиредиҹи фәал маддәләрин (алкалоидләр, гликозидләр, флавоноидләр, витаминләр, ашы маддәләри, кумаринләр, ефир јағлары вә бир сыра туршулар, микроелементләр, ферментләр) олмасы илә әлагәдардыр. Бу маддәләр битки мәншәли үзви бирләшмәләрин мүхтәлиф синифләринә аиддир; әксәр һалларда кәскин тә'сирә малик олса да (мәс., стрихинин, морфин, строфантин) мүәјјән дозада күчлү мүаличә васитәсидир. Д.б.-нин хүсуси групуну антибиотикләр (фитонсидләр) әмәлә кәтирән биткиләр тәшкил едир.

Гурудулмуш вә стандарта ујғунлашдырылмыш Д.б.-ндән аптек тәҹрүбәсиндә, *гален препаратларынын* истеһсалында вә кимја-әҹзачылыг сәнајесиндә (тәмиз кимјәви маддәләр алмаг үчүн) истифадә олунур. Д.б. тәдарүк едәркән биткинин нөвүнү, һансы һиссәләрини јығмағы, онларын тәркибиндә олан маддәләрин ән чох топланма вахтыны вә с. билмәк ваҹибдир.

ССРИ Дөвләт Фармакопејасында гәбул олунмуш дәрманларын тәгр. 40%-и битки мәншәлидир; үрәк-дамар системи хәстәликләри заманы ишләдилән дәрманларын 80—90%-и биткиләрдән алыныр. Бу дәрманларын әксәријјәти синтетик дәрманлара нисбәтән аз зәһәрли олуб, кәнар тә'сирә малик дејил. Лакин Д.б. илә мүаличә һәким нәзарәти алтында апарылмалыдыр.

ССРИ-дә тәхминән 220 нөв Д.б.-ндән 30 мин тондан чох хаммал алыныр (103 нөвүн хаммалы вә ја препараты ССРИ Дөвләт Фармакопејасынын 10-ҹу нәшринә дахил едилмишдир).

Д.б. нөвләринин 3/4 вә тоннажынын 1/2 һиссәси јабаны биткиләрин һесабына дүшүр. Галан һиссәси исә ССРИ Тибб Сәнајеси Назирлијинин 25-ә гәдәр с-зунда беҹәрилир (әзвај, нанә, сүрвә, женшен к-зларда да әкилир). Д.б.-ни беҹәрмәдән әввәл онларын биоложи вә еколожи хүсусијјәтләри, беҹәрмә гајдалары вә зонал р-нда агротехникасы тәртиб едилир. Бу иш тә'сиредиҹи маддәләрин мигдарынын өјрәнилмәси илә селексија-тохумчулугла, јени мәһсулдар вә кејфијјәтли формаларын тапылмасы илә биркә апарылыр. Д.б. беҹәриләркән ондан алынан кимјәви маддә вә препаратын тибдә әһәмијјәти, сәнаједә хаммала олан еһтијаҹы, малын маја дәјәри, тәдарүкүн һәҹми, тәбии еһтијаты, онун истеһсал күҹү, әлверишлилији вә с. әсас көтүрүлүр.

Азәрб. ССР-дә фармакопејаја дахил едилән 100-дәк нөвдән әлавә бир чох битки мә'лумдур. Респ. флорасында халг тәбабәтиндә ишләнән 800-ә гәдәр дәрман биткиси ашкара чыхарылмышдыр. Д.б. Азәрб.ССР-дә Баш Аптекләр Идарәси, Азәриттифаг, Азәрб.ССР Назирләр Советинин Дөвләт Мешә Тәсәррүфаты Комитәси тәрәфиндән тәдарүк едилир. Азәрб.ССР-дә ил әрзиндә тәдарүк едилән 20—25 нөв чохишләнән Д.б.-ндән (дазы, итбурну, бағајарпағы, дамоту, кичиткән, јемишан, бојмадәрән, гатыргујруғу, андыз, ҹөкә, мурдарча вә с.) 190 *т*-а јахын (о ҹүмләдән 118,5 *т* итбурну) хаммал алыныр. Респ.-мызда 52 нөв биткинин сәнаје әһәмиј-

Дәрман биткиләри: 1. Су бибәри. (Polygonum hydropiper L.); 2. Еркәк ајыдәшәји (Dryopteris filix-mas schott.); 3. Евкалипт, (Eucalyptus globulus Lab.); 4. Женшен (Panax ginzeng C. A. Meyer); 5. Аҹылыг, (Ephedra dictachya L); 6. Ади дәлибәнк (Datura stramonium L.); 7. Гатыргујруғу (Equisetum arvense L.); 8. Сүрүнән ајрыг [Agropyron repens (L.) P. B.].

јәти вардыр. Әзвај, нанә вә с. с-зларда бечәрилир. Респ.-да Д.б. илә елми-тәдгигат иши Азәрб.ССР ЕА Ботаника Ин-ту, Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун әчзачылыг факүлтәси вә али мәктәбләрин әлагәдар кафедралары, бә'зи клиникалар тәрәфиндән апарылыр.

Бә'зи Д.б. вә онларын препаратлары ССРИ-јә харичи өлкәләрдән кәтирилир (мәс., строфант, раувол-фија, һиндгозу, дарчын, михәк, кока вә с.). Бир чох Д.б. вә еләчә дә һазыр препаратлар ССРИ-дән харичә көндәрилир (о чүмләдән бир нечә мин тон бијан көкү). ССРИ-дә битән әсас Д.б.-нин әксәријјәти онларын фармаколожи тә'siринә әсасән груплашдырылмышдыр.

Мәркәзи синир системи хәстәликләринин мүаличәсиндә ишләдилән Д.б.-нә пишикоту, женшен, левзеј, дамоту, олеандра, һәмчинин аралија (A, B, C аралозидләри), топпузтикан, заманиха, пассифлора, секуринега, ункернија, маһмызчичәк нөвләри аиддир.

Үрәк-дамар системи хәстәликләринин мүаличәсиндә ишләдилән Д.б.-нә хорузкүлү, инчичичәји, јемишан, иситмәоту, дәниз кәләми, Гафгаз хәдичәкүлү, күјәмә, ачылыготу, гуруча, башлыготу, ускүкоту нөвләри аиддир. Бунларла јанашы аронија, кәндир, пахладән, чут, Гафгаз вә ниппон диоскорејасы, магнолија, һәмишәчаван јабаны јарымколлар, Сибир ағ шамы, Тавр јовшаны, Даурија тсимисифугасы, чај колу да ишләнир.

Спазмолитик вә ағрыкәсән Д.б.-нә әкин хымысы, ханымоту, батбат, ади кәкликоту, дишгуртлајан, тирјәк хашхашы, нанә, гырмызы истиот, дәлибәнк, шүјүд вә һәмчинин хачкүлү нөвләри, ади көк, скополија, кәпәнәкчичәк, киләзәһәр, бадјан аиддир.

Тәнәффүс органлары хәстәликләринин мүаличәсиндә ишләдилән Д.б.-нә күлхәтми, ледум, ипекакуана, сүдоту, дәвәдабаны (анис), ардыч, бијан, термопсис; бунлардан башга бағајарпағы нөвләри, новрузкүлү, разјана, евкалипт, сүрвәоту, андыз, кәкликоту нөвләри, шам тумурчуғу вә с. аиддир.

Мә'дә-бағырсаг хәстәликләринин мүаличәсиндә ишләдилән Д.б.-нә әзвај, нанә, шүјүд, күлхәтми, гарагыныг, мурдарча, гызылчәтир, күлүмбаһар, гамбаты, зәнчироту, зәдрәк, гызылағач, бағајарпағы, ачы јовшан, күнәбахан, пахлаколу, гаракилә, бунлардан башга кечәвәр, кәләм, кәнәкәрчәк, чајтиканы, зирә, гајтарма, сараған аиддир.

Гарачијәр, өд кисәси, бөјрәк вә сидик јоллары хәстәликләринин мүаличәсиндә ишләдилән Д.б.-нә дағтәрхуну, зиринч, солмазчичәк, кәндалаш, күлүмбаһар, гарғыдалы, ардыч, ајыгулағы, гатыргујруғу, итбурну, бојаготу, чәмән јончасы, әкин күләвәри аиддир.

Ганкәсән вә дахили ганахмаларын мүаличәсиндә ишләдилән Д.б.-нә зиринч, су бибәри, башынағачы, кичиткән, гушәппәји, човдар маһмызы, бојмадәрән; бунлардан башга довшандодағы, софора, топпузлу, памбығын көкгабығы, гырхбуғум, чајтиканы, сузанбағы вә с. аиддир.

Дәри хәстәликләринин мүаличәсиндә ишләдилән Д.б.-нә дишгуртлајан, дазы, ардыч нөвләри, дағчәтири, зијилоту, әзвај, соған, сарымсаг вә с. дахилдир.

Онколокија тәчрүбәсиндә ишләдилән Д.б. Бунлара гара тозағачы көбәләји, дағчәтири, күлүмбаһар, гыфоту, вахтсызчичәк вә с. аиддир.

Гурдгован Д.б.-нә ајыдөшәји (гыжы), дағтәрхуну, гурдгован тәрә, ади кәкликоту, балгабаг тохуму аиддир.

Бүзүчү, антисептик вә сојугдәјмәјә гаршы ишләдилән Д.б.-нә гајтарма, ади кәкликоту, андыз, палыд, дазы, хардал, күлүмбаһар, аптек бирәоту, сүрвә, евкалипт, сумаг, сараған, бадам вә с. аиддир. Бунларла јанашы дилимли гушүзүмү, бијан, колвары сөјүд (бәдмүшк), чөкә вә с. истифадә олунур.

Инсектисид вә акарисид Д.б. бирәоту (Далмасија чобанјастығы), Лобел асыргалы, өлдүркән, маһмызчичәк, түтүн нөвләридир.

Дикәр Д.б., мәс., хәшәмбул илтиһаба, сарепт хардалы—ревматизм вә сојугдәјмәјә гаршы ишләдилир. Д.б.-нидән хроники хәстәликләрдә узун мүддәт истифадә етмәк мүмкүндүр; мүаличәви тә'сирдән башга бунларын тәркибиндә олан гида маддәләринин организмә мүсбәт тә'сири дә вар. Буна көрә дә сон илләрдә Д.б.-нин өјрәнилмәсинә вә јени препаратлар алынмасына диггәт артырылыр. Бу онунла изаһ едилир ки, Д.б.-нин тәркибиндәки кимјәви маддәләрин әксәријјәтини синтез јолу илә алмаг мүмкүн дејил. Она көрә дә бә'зи биткиләри там шәкилдә, екстракт, һәлим, чөвһәр вә чај формасында гәбул едирләр.

Јапышдырма шәкил бах сәһ.368-369

Әд.: Дәмиров И., Азәрбајчанын шәфалы биткиләри, Б., 1970; Дәмиров И., Шүкүров Ч., Азәрбајчанын дәрман биткиләри, Б., 1976; Государственная фармакопея СССР, 10 изд., М., 1968; Справочник лекарственных препаратов, рекомендованных для применения в СССР, М., 1970; Алиев Р. К. вә б., Лекарственные растения Азербайджана, Б., 1972; Атлас ареалов и ресурсов лекарственных растений СССР, М., 1976; Гаммерман А. Ф., Дикорастущие лекарственные растения СССР, Л., 1976; Машковский М. Д., Лекарственные средства, 8 изд., ч. 1—2, М., 1977.

ДӘРМАН ХӘСТӘЛИЈИ, дәрман аллеркијасы — мүәјјән дәрманлара гаршы фәрди һәссаслығын артмасы, јахуд организмин онлары мәнимсәјә билмәмәси нәтичәсиндә төрәнән патолокија. Д.х. дәрман аллеркијасындан (Д.х.-нин 90%-ә гәдәрини тәшкил едир), токсики (дәрмандан зәһәрләнмә) вә тератокен (рүшејмин инкишафыны позан) олур. Дәрман аллеркијасы мүхтәлиф нөв дәрман (антибиотикләр, һормонлар, синтетик препаратлар) истеһсалынын, һабелә аллеркенләрин (мүхтәлиф гида маддәләри, тозлар вә с.) кәскин артмасы илә инкишаф едир. Дәрман хассәләринә малик олмајан аллеркенләрә (мәс., чијәләк, јумурта вә с. гида аллеркенләринә) гаршы јаранмыш аллеркик вәзијјәт дәрманлара олан гејри-спесифик јүксәк һәссаслыг әмәлә кәтирир. Аллеркијаја гаршы ирси-конститусионал мејл дә мүәјјән әһәмијјәт кәсб едә биләр. Әламәтләри: башкичәлләнмә, үрәкбуланма, үшүтмә-титрәтмә олур, бә'зән темп-р јүксәлир, дәри сәпир, гашыныр, селикли гишалар шишир, үрәк дөјүнмәси, өлүмлә нәтичәләнә билән анафилактик шок вә с. Дәрманын гәбул едилмәси дајандырылдыгда һәмин әламәтләр тез бир вахтда арадан галхыр. Д.х. заманы организмә јеридилән дәрманлар антикен тә'сирли олдуғундан бунлара гаршы античисимләр јаранмаға башлајыр, тохумаларда организмин һасил етдији һистамин адлы кимјәви маддә топланыр ки, бу да аллеркија вәзијјәтини даһа да күчләндирир. Дәрманларын токсик тә'сири дә мүхтәлиф формада тәзаһүр едир. Әксәр дәрманлар јүксәк дозада токсики олур. Ајры-ајры маддәләр тератокен тә'сирә маликдир, јә'ни рүшејмдә инкишаф гүсурлары төрәдирләр. Мүаличәси: хәстәјә чохлу мигдарда маје, витаминләр, глүкоза вермәк, дәри алтына 0,5—1 *мл* 0,1%-ли адреналин, венаја 10 *мл* 2—4%-ли еуфиллин, әзәләјә 5 *мл* 1%-ли димедрол мәһлулу јеритмәк, оксикен мүаличәси, сүн'и тәнәффүс вә с. Профилактикасы: хәстәнин дәрманлара, хүсусилә антибиотикләрә гаршы һәссаслығыны јохламаг вә сонра онлара лазыми дәрман тә'јин етмәк.

Әд.: Һүсејнов Д. Ј., Үмуми вә хүсуси ресептура фармаколокијанын әсаслары илә бирликдә, Б., 1976.

ДӘРС, мәктәбдә — тә'лим-тәрбијә иши тәшкилинин әсас формасы. *Фәрди тә'лимдән* фәргли олараг Д. сабит чәдвәл үзрә, мүәллимин рәһбәрлији илә кечилән 45 дәгигәлик коллектив мәшғәләдир (харичи өлкәләрдә Д. үчүн вахт ваһиди мүхтәлифдир). Д. шакирдләрин тә'лим вә тәрбијәсинин тәшкилиндә ән сәмәрәли форма кими бүтүн өлкәләрин ибтидаи вә орта мәктәбләриндә кениш јајылмышдыр. 1928—31 илләрдә совет мәктәбләриндә тә'лим ишләринә зәрәр вурмуш *бригада-лабораторија үсулунун* тәтбиги Д.-ин мөвгејини хејли зәифләтмишди. ҮИК(б)П МК-нын «Ибтидаи вә орта мәктәбләрдә тәдрис програмлары вә режим һаггында» 25 август 1932 ил гәрары Д.-и тә'лимин әсас тәшкилат формасы кими бәрпа етди. Орта үмумтәһсил мәктәбинин низамнамәси (1970) Д.-и мәктәбдә тәк тә'лимин јох, һәм дә тәрбијә иши тәшкилинин әсас формасы кими мүәјјәнләшдирмишдир. Д.-дә мүәллимин изаһаты илә јанашы, шакирдләр мүстәгил ишләрлә мәшғул олурлар: мәсәлә, мисал, чалышма, китаб үзәриндә ишләјир, мүшаһидә апарыр, әмәли ишләр көрүрләр. Бунлар биликләри мәнимсәмәкдә шакирдләрин фәаллығыны артырыр, онлара мүстәгил чалышмаг вәрдиши ашылајыр. Мүасир Д. јүксәк идеја вә елми сәвијјәдә кечирилмәлидир: шакирдләрин Д.-и даһа јахшы гаврамасы вә тәдрис материалы үзәриндә мүстәгил ишләмәси тә'мин едилмәли, онларын коллектив ишләри илә фәрди ишләри узлашдырылмалы, фәрди хүсусијјәтләри нәзәрә алынмалы, Д.-ин һәр дәгигәсиндән сәмәрәли истифадә едилмәли, мүхтәлиф тә'лим үсуллары ишләтмәклә онун јекнәсәг вә марагсыз кечмәсинә јол верилмәмәлидир. Сон вахтлар Д.-дә техники васитәләрин (кинофилм, епидиоскоп, магнитофон, телевизија, өјрәдичи вә јохлајычы машынлар вә с.) тәтбиги кенишләнир.

ДӘРС СААТЫ—мәктәбләрдә тәдрис үчүн мүәјјән едилмиш вахт ваһиди. ССРИ мәктәбләриндә Д.с. 45 *дәг* гәбул олунмушдур.

Харичи өлкәләрдә Д.с., әсасән 45—50 *дәг*-дир. Дөвләт мәктәбләри илә јанашы, шәхси мәктәбләрин дә фәалијјәт көстәрдији капиталист өлкәләриндә бүтүн тәдрис мүәссисәләрини әһатә едән ваһид систем олмадығындан, Д.с. нын мүддәти мүхтәлифдир.

ДӘРСЛИК — тә'лимин мәгсәдләринә ујғун олараг, мүәјјән тәдрис фәннинин елми әсасларыны шәрһ едән китаб. Д. мүәјјән педагожи тәләбләрә чаваб вермәлидир. ССРИ-дә Д. елмин мүасир сәвијјәсинә ујғун олмагла јанашы, шакирдләрдә коммунист әхлагы вә дүнјакөрүшүнүн формалашмасына көмәк көстәрмәли, нәзәри биликләрин тәчрүбә илә әлагәләндирилмәсини тә'мин етмәлидир. Д.-ин дили садә олмалы, шәкил вә схемләри мәнимсәмәни асанлашдырмалыдыр. Орта мәктәб Д.-ләриндән фәргли олараг, али мәктәбләр үчүн һәм үмуми елми фәнләр, һәм дә ајры-ајры ихтисас саһәләри үзрә һазырланан Д.-ләр елмин әсасларыны даһа кениш шәрһ едир. Д.-ләрин нәзәри әсасларынын вә методикасынын тәкмилләшдирилмәси илә јанашы, тә'лим вә тәдрис китабынын јени нөвү олан програмлашдырылмыш дәрслик дә мејдана чыхмышдыр. Д. мүвафиг назирликләрин тәсдигиндән сонра нәшр олунур. Өлкәмиздә Д.-ин һазырланмасы, нәшри вә јајылмасы бөјүк дөвләт әһәмијјәти кәсб едир. Азәрб.ССР-дә үмумтәһсил мәктәбләри үчүн бүтүн фәнләр үзрә Азәрб. дилиндә Д.-ләр бурахылыр. ССРИ Конститусијасында көстәрилдији кими, ССРИ вәтәндашларынын тәһсил һүгугу, һәм дә мәктәб дәрсликләринин пулсуз верилмәси илә тә'мин олунур (маддә 45). Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «Үмумтәһсил мәктәбләри шакирдләринин дәрсликләрдән пулсуз истифадә етмәсинә кечмәк һаггында» гәрарында (јанвар, 1978) көстәрилдији кими, бу тәдбир һамылыгла орта тәһсилә кечилмәси шәраитинин јахшылашмасына, тә'лим-тәрбијә просеси тәшкилинин даһа да тәкмилләшдирилмәсинә көмәк едәчәкдир.

Капиталист өлкәләриндә мәктәбләр үчүн ваһид тә'лим програмы олмадығындан, ејни фәнн үзрә бир-бири илә рәгабәт апаран бир нечә Д. нәшр едилир.

ДӘСПИНӘ ХАТУН, Деспина хатун [(әсл ады Катерина; башга мәнбәләрә көрә Феодора вә ја Теодора) ?—1478 илдән сонра, Харпут]— Узун Һәсәнин арвады, Трапезунд императору IV Иоаннын [1429—58] гызы. *Ағгојунлу дөвләтинин* Авропа өлкәләри илә тичарәт вә дипломатик әлагәләр сахламасы үчүн јеканә чыхыш јолу Гара дәниздә Трапезунд (Трабзон) лиманы иди. Узун Һәсән ата-бабалары кими Трапезунд императорлуғу илә гоһумлуг әлагәси јаратмаг мәгсәдилә Д.х.-ла евләнди. Османлы султанларынын һүчум тәһлүкәси гаршысында галан Трапезунд императорлуғу да бу никаһдан разы иди. Д.х. Ағгојунлу дөвләтинин христиан өлкәләри илә дипломатик мүнасибәтләринин кенишләндирилмәсиндә мүәјјән рол ојнамышды. Әринин өлүмүндән бир гәдәр әввәл ондан ајрылан Д.х. Харпут ш.-нә көчмүш вә өмрүнүн сонунадәк орада јашамышды. Д.х.-ун Узун Һәсәндән үч гызы вә бир оғлу олмушдур. Гызларындан бири—Марта (Аләмшаһ бәјим) Сәфәви Шејх. Һејдәрин арвады (I Шаһ Исмајылын анасы) иди. Оғлу Магсуд бәј исә Узун Һәсәнин вәфаты кечәси (1478, 5 јанвар) өкеј гардашлары тәрәфиндән өлдүрүлмүшдү.

Әд.: Петрушевски И. П., XV әсрдә Азәрбајчан дөвләтләри, Азәрб. ССР ЕА Тарих вә Фәлсәфә Институтунун Әсәрләри, ч. 1, 1951; Ибраһимов Ч., Азәрбајчанын XV әср тарихинә даир очеркләр, Б., 1958; Маһмудов Ј. М., Өјрәнилмәмиш сәһифәләр, Б., 1972; јенә онун, Сәјјаһлар Азәрбајчана кәлир, Б., 1977.

ДӘСТ ХАЛЫ—бах *Халы.*

ДӘСТӘ (Ordo)—һејван систематикасында бир нечә фәсиләни бирләшдирән таксономик категорија. Јахын Д.-ләр синиф әмәлә кәтирир (мүкәммәл систематикаларда Д. әввәлчә тамдәстә вә јарымсиниф, сонра исә синфи тәшкил едир). Битки систематикасында сыра Д.-јә мүвафиг тутулур.

ДӘСТӘ (һәрбидә)—1) дөјүш тапшырығыны вә ја хүсуси тапшырыглары јеринә јетирмәк үчүн нәзәрдә тутулмуш бөлмә вә һиссәләрин мүвәггәти вә ја даими бирләшмәси. Кәшфијјат, һүчум, мүһафизә, мүлки мүдафиә, партизан Д.-ләри вә с. олур. 2) Сәрһәд гошунларында әлаһиддә әскәри һиссә. 3) ҺҺГ-дә ескадрилја тәркибинә дахил олан тактики бөлмә.

ДӘСТӘ—Азәрб.ССР Ордубад р-нунда (Нах.МССР) кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 11 *км* г.-дә, Бакы—Јереван д.ј. вә Ордубад—Нахчыван шосе јолу кәнарында, Вәнәнд чајынын (Аразын голу) мәнсәбиндә, Зәнкәзур силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 2665 (1977); бағчылыг, үзүмчүлүк, тәрәвәзчилик вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, 2 китабхана, киногурғу, хәстәхана, ушаг бағчасы, автомат телефон ст., ме'марлыг абидәләриндән 19 әсрә аид мәсчид вар. Јахынлығында су анбары јарадылмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ДӘСТӘГӘЛСӘМӘЛИЛӘР, ијнәлиләр (Lophobranchii вә ја Syngnathiformes)—сүмүклү хырда балыг дәстәси. Гәлсәмәләри дараг вә ја дәстә шәклиндәдир. Бәдәни сүмүк лөвһәчикләриндән әмәлә кәлән зиреһлә өртүлү, гарын үзкәчләри керијә чох дартылмыш олур; ағзы борују бәнзәјир. Дәстәнин 6 фәсиләси мә'лумдур. Тропик вә субтропик дәнизләрдә јајылмышдыр; јалныз ајры-ајры нөвләри мүлајим гуршаг дәнизләринин чох вахт саһилә јахын јерләриндә биткиләр арасында јашајыр.

ДӘСТӘР—Азәрб.ССР Лерик р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 43 *км* ч.-ш.-дә, Ләмәр чајынын (Ләнкәран чајынын голу) сол саһилиндә, Пештәсәр силсиләсинин шм.-ш. јамачындадыр. Әһ. 229 (1977); һејвандарлыг, тахылчылыг вә түтүнчүлүклә мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, хәстәхана вар.

ДӘСТӘРХАН—Азәрб.-ын бир сыра јерләриндә сүфрә ады. Әсасән мәчлисләрдә ишләдилир. Кәнарларына басма нахышлар вурулур. Мүхтәлиф тикмәләрлә ишләнән Д.-лар да вар. Сәфәр заманы јемәк шејләри бүкүлән вә евдә чөрәјин сахланмасы үчүн истифадә едилән кичик сүфрәләрә дә Д. дејилир.

ДӘСТӘФУР—Азәрб.ССР-ин Дашкәсән р-нунда чај. Кәнчә чајынын сол голу. Уз. 28 *км*, һөвзәсинин саһ. 69 $км^2$-дир Гошгар д.-нын шм. јамачындан (2800 *м* һүнд.-дән) башланыр. Јағыш, гар вә јералты суларла гидаланыр. Сувармада истифадә едилир.

ДӘСТӘФУР — Азәрб.ССР Дашкәсән р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* ч.-ш.-дә, Дәстәфур чајынын (Кәнчә чајынын голу) сол саһилиндә, Муровдағ силсиләсинин әтәјиндә, Башкәнд-Дәстәфур чөкәклијиндәдир. Әһ. 820 (1977); һејвандарлыг, тәрәвәзчилик, бағчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, киногурғу, ушаг бағчасы, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ДӘСТӘФУР РАЈОНУ—*Дашкәсән рајонунун* кечмиш (1956 иләдәк) ады.

ДӘСТКАҺ (фар. دست—комплект + گاه—мәкан)—вокал-инструментал муғамын күлл һалында—јә'ни муғамын дәрамәдинин, бүтүн шө'бә вә кушәләринин, еләчә дә һәр шө'бәнин тәсниф, рәнк јахуд диринкиләринин ардычыл ифасы. Халг чалғы аләтләри ансамбллары бә'зән инструментал муғамлары Д. формасында ифа едир. Д. формасы бүтүн әсас муғамлара (Раст, Шур, Бајаты-Шираз, Секаһ, Чаһаркаһ вә с.) аиддир.

ДӘФ (әр. دف), гавал —зәрб мусиги аләти. Орта әср рәссамларынын миниатүрләриндә тәсвир едилмиш, Низами, Хагани, Нәсими, Фүзули вә б.-нын әсәрләриндә ады чәкилмишдир. Д. үзәринә дәри (әсасән, балыг дәриси) чәкилмиш даирәви сағанагдан (диаметри 340—450 *мм*, ени 40—60 *мм*) ибарәтдир. Хусуси сәс еффекти јаратмаг үчүн сағанағын ич тәрәфиндән метал һалгалар асылыр; үз тәрәфи, адәтән, сәдәфлә бәзәдилир. Д. бармаглары дәријә вурмагла чалыныр. Соло вә мүшајиәтчи чалғы аләти кими истифадә олунур. Азәрб.-да, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә, еләчә дә Өзбәкистан вә Тачикистанда (дојра), Күрчүстанда (дајра), Ермәнистанда (дапп, даф) кениш јајылмышдыр.

ДӘФИНӘ — кизләдилмиш, чох вахт торпаға басдырылмыш гијмәтли әшјалар. Ән гәдим Д.-ләр Неолит вә Енеолит дөврләринә аид олуб даш аләт вә силаһлардан ибарәтдир. Тунч дөврү Д.-сини метал аләтләр, силаһлар, бәзәк шејләри вә с. тәшкил едир. Сонракы дөврләрә аид Д.-ләр әсасән мүхтәлиф гијмәтли әшјалардан вә пуллардан ибарәтдир. Д.-ләр чох вахт үмуми фәлакәт вә бөјүк тарихи һадисәләр заманы басдырылырды. Азәрб.-да чохлу пул Д.-си тапылмышдыр (Бакы, Нахчыван, Бәрдә, Шамахы, Гутгашен, Кәдәбәј, Исмајыллы, Чајкәнд вә с.). Д.-ләр гијмәтли тарихи мәнбәдир. ССРИ-дә вә бә'зи харичи өлкәләрдә Д. дөвләт мүлкијјәтидир.

Һүгугда — торпагда басдырылмыш вә ја башга үсулла кизләдилмиш пул, јахуд гијмәтли әшјалар; бунларын мүлкијјәтчиси гејри-мүәјјәндир, јахуд гануна әсасән һәмин предметләрә олан һүгугуну итирмиш олур. ССРИ-дә гүввәдә олан ганунверичилијә көрә Д. дөвләт мүлкијјәти сајылыр. Д. дедикдә һәр һансы сәрвәт дејил, јалныз гәсдән, кечмиш мүлкијјәтчисинин ирадәси илә кизләдилмиш сәрвәт баша дүшүлүр. Бунунла да Д. әмлак *тапынтысындан* фәргләнир. Д. ашкар едән шәхс ону малијјә органларына тәһвил вермәлидир; һәмин шәхс сәрвәтин дәјәринин 25%-и мигдарын-

да мүкафат алмаг һүгугуна маликдир. Гијмәтли шејләрин газынтысы вә ја ахтарышы Д. тапанын хидмәти вәзифәсинә аид олан һалларда Д. үчүн мүкафат верилмир. Д.-нин мәнимсәнилмәси чинајәт һесаб едилир (Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 89).

ДӘФН—өлүләри басдырмагла әлагәдар олан, инсанларын өләнә вә өлүмә мүнасибәтини билдирән адәтләр. Археоложи тәдгигатларла мүәјјән едилмишдир ки, артыг орта Палеолитдә өлүләри чала вә мағараларда басдырырмышлар. Бу дини тәсәввүрләрин јаранмасы илә әлагәдар өлүләрә көстәрилән гајғыдан ирәли кәлирди. Сонралар ахирәт дүнјасына инам ибтидаи ичмә дөврүндә өләнә икили мүнасибәтин јаранмасына сәбәб олду. Бир тәрәфдән она гајғы көстәрмәк (кејиндирмәк, бәзәмәк, јемәк, силаһ, бә'зән исә гајыг вә с. гојулмасы), дикәр тәрәфдән ондан горхма (өлүнү зәрәрсизләшдирмәјә вә гајытмасына мане олмаға чалышырдылар) адәтләри јаранды. Һәлә Тунч дөврүндән өлүләри јандырмаг (кремасија) адәти дә мә'лум иди. Авропалылар өлүнү јандырдыгдан сонра күлүнү торпаға басдырырдылар. Орта Асијанын бә'зи халглары өлүнү кичик табутда мүәјјән едилмиш јердә гојурдулар. Һиндлиләр исә өлүнү јандырыб күлүнү суја атырлар. Бә'зи халглар (Океанија) өлүнү гајыға гојуб суја бурахырдылар. Австралијалылар, Шимали Америка һиндиләри вә Сибирин бә'зи халглары өлүнү ачыг һавада гојурдулар; *парслар* һүндүр гала үстүндә гојараг јыртычы гушларын өһдәсинә верирдиләр.

Ибтидаи ичмә гурулушунун дағылмасы илә әлагәдар гәбилә башчылары, каһинләр вә б. үчүн мүрәккәб Д. адәти јарадылды. Бәдәни сахламагла руһу да сахламағын мүмкүнлүјүнә инамын тә'сири илә өлүләри мумијаламаг (мисирлиләр, инкләр) вә с. адәтләр јаранды. Скифләр вә гәдим славјанлар өлүнүн шәрәфинә, онун гәбри үзәриндә сүн'и тәпәләр—курганлар јарадыр, руһуну рәһмә кәтирмәк үчүн гурбанлар кәсирди (гулларыны, арвадыны, атыны өлдүрүб онунла бирликдә басдырырдылар), еһсан верирдиләр. Мүасир дөврдә халгларда һәм мејитләрин торпаға басдырылмасы, һәм дә јандырылмасы илә әлагәдар Д.-ләр мөвчуддур.

Азәрб.ССР-дә апарылан археоложи газынтылардан мә'лум олур ки, Неолит дөврүндән ислам дини јајылана гәдәр өлүләри, әсасән торпаг, катакомба, даш гуту гәбирләрдә вә курганлар алтында Д. етмишләр. Бә'зән исә өлүләри јандырыб күлүнү басдырмаг, мејити гәбирләрә отурдулмуш вәзијјәтдә гојмаг, парчалајараг гәбирин мүхтәлиф јерләриндә басдырмаг, өлүнү үзү ашағы гојмаг адәтләринә дә тәсадүф едилмишдир. Өлүләри гәбирә гојулмуш аваданлыгларын үстүндә дә басдырырмышлар.

ДӘФН МАСКАЛАРЫ—дәфн едиләркән өлүләрин үзүнә кечирилмиш маска. Әчдадлара ситајиш вә ахирәтә инамла әлагәдардыр. Д.м. мүхтәлиф вахтларда бир чох халг арасында јајылмышды. Гәдим Мисир әразисиндән ағач, кил, кипс, гызыл вә с.-дән һазырланмыш Д.м. тапылмышдыр. *Микенада* (е.э. 16 әср), Иран әразисиндә, һәмчинин Самос а.-нда (е.э. 6 әср) гызыл Д.м. ашкар едилмишдир. Нејнәва, Карфакен, һәмчинин Мексика вә Перуда мүхтәлиф Д.м. тапылмышдыр. ССРИ әразисиндә Олвија вә ја Пантикапејдә гызыл Д.м. ашкар едилмишдир. Гәдим Италијада етрусклар, сонралар исә ромалылар арасында кениш јајылмышды. Өлүләрин Д.м. илә дәфни Сибир халгларында да мөвчуд иди (е.э. 1-чи миниллијин сону—ерамызын 7—8 әсрләри). Д.м.-нда чох вахт өлмүш шәхсин портрети әкс олунурду.

ДӘФНӘ, Л а в р (Laurus)—*дәфнәкимиләр* фәсиләсиндән һәмишәјашыл ағач вә ја кол чинси. Јарпаглары там кәнарлы олуб, нөвбәли дүзүлүр. Чичәкләри чәтирвары група јерләшир. Көјгара рәнкли мејвәси чәјирдәкдир. 2 нөвү вар: н ә ч и б Д. (L. nobilis) вә

Нәчиб дәфнә: *1*—чичәкли будағы; *2*—мејвәли будағы.

А з о р Д.-си (L. azorica). Нәчиб Д. Аралыг дәнизи өлкәләриндә, Загафгазијанын г. һиссәсиндә, хүсусилә Күрч. ССР-дә, Азәрб.ССР-дә исә Мәрдәкан, Ләнкәран вә Бәрдәдә бечәрилир. Јарпағы әдвијјат кими ишләдилир. Мејвәсиндән тибдә, бајтарлыгда вә сабунбиширмәдә истифадә олунан тәбии-ефирли јағ алыныр. Азор вә ја Канар Д.-си Канар вә Азор а.-рында, еләчә дә Мадејра а.-нда јабаны һалда битир. ССРИ-дә надир һалда бечәрилир.

ДӘФНӘКИМИЛӘР (Lauraceae)—икиләпәли битки фәсиләси. Ағач вә ја кол, аз нөвү паразит отдур. Һәмишәјашыл, садә, дәријә охшар јарпаглары нөвбәли дүзүлүр. Чичәји икичинсли (бә'зән бирчинсли), мүнтәзәм гурулушлу вә хырдадыр. Мејвәси биртохумлу, киләмејвәвары јахуд чәјирдәкдир. Јарпағында, габығында вә с.-дә ефир јағы вәзичикләри олур. 40—50 чинси, 2000-дән чох нөвү мә'лумдур. Тропикләрдә, субтропикләрдә, бә'зи нөвләри исә мүлајим иглимли јерләрдә битир. Д.-дән әдвијјат (дәфнә јарпағы, дарчын), јемәли мејвә (авокадо), камфора, ефир јағлары, дәрман маддәләри вә с. алыныр.

ДӘФНӘКИЛАС (Lauracerasus)—күлчичәклиләр фәсиләсиндән һәмишәјашыл ағач вә ја кол чинси. Јарпаглары узунсов, кәнары дишли, мишардишли вә ја тамдыр. Хырда ағ чичәкләри назик салхымда јерләшир. Бә'зи нөвләринин ширәли чәјирдәк мејвәси јејилир. Авропа вә Американын мүлајим гуршагларында јајылмыш 25-ә (башга мә'лумата әсасән 75) гәдәр нөвү мә'лумдур. Ән әһәмијјәтли нөвү олан д ә р м а н Д.-ы (L. officinalis) һүнд. 6—10 *м*-ә чатан ағачдыр. Бәзәк, дәрман вә мејвә биткисидир. Дүнјанын бир чох парк вә бағларында бечәрилир. ССРИ-дә Гафгазда, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә, Украјнанын ч.-унда вә Орта Асијада јајылмышдыр. Мејвәси јејилир вә гурудулур (тәркибиндә синил туршусу олдуғу үчүн тохуму зәһәрлидир), јарпагларындан Д. сују (ағрыкәсән дәрман) алыныр.

Дәфнәкилас: *1*—чичәкли будағы; *2*—чичәји; *3*—мејвәси.

ДӘХИЛ (Ахунд Молла Һүсејн М а р а ғ а ј и н и н тәхәллүсү; ?, Марağа—?, Марağа)—19 әср Азәрб. шаири. Али руһани тәһсили алмышдыр. *Мәрсијә* әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәсидир. Азәрб. вә фарс дилләриндә јазмышдыр. Д.-ин күллијјаты Тәбриздә вә Теһранда 1879, 1890, 1902, 1907 вә 1911 илләрдә нәшр олунмушдур.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, ч. 2, Б., 1960, сәһ. 60—64.

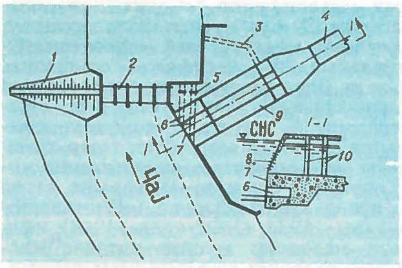
ДӘҺЈЕК (фар. دهیک—онда бир)—орта әсрләрдә бир сыра Јахын Шәрг өлкәсиндә, һәмчинин Азәрб.-да кәндлиләрдән алынан натурал верки. 13 әсрдән мә'лумдур. Д. бүтүн мәһсулун (тахыл, дүјү, мејвә вә с.) тәгр.1/10-ндән ибарәт иди. Ханлыглар дөврүндә феодалларын хејринә зәһмәткеш кәндлиләрдән зорла топланылан сајсыз мүкәлләфијјәтләрдән олан Д. термин кими анчаг Губа ханлығына хас олуб, башга ханлыгларда мүхтәлиф адларла (малчәһат, гәлләвә вә с.) ишләдилирди. 19 әсрин ахырларынадәк давам етмишдир.

Әд.: Л е в и а т о в В. Н., Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Б., 1948; П е т р у ш е в с к и й И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1949.

ДӘҺЛӘВИ Әмир Хосров—бах *Әмир Хосров Дәһләви*.

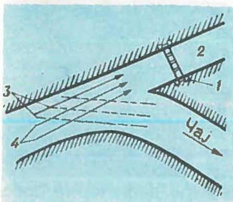
ДӘҺЛИЗ-ИЛБИЗ СИНИРИ (көһнәлмиш ады е ш и т м ә с и н и р и)—инсанда бејин (кәллә) синирләринин 8-чи чүтү. Ешитмә һиссијјатыны дахили гулагдан бејинә өтүрән илбиз синириндән вә мүвазинәт һиссијјатыны бејинә апаран дәһлиз синириндән ибарәтдир.

ДӘҺНӘ, б а ш г у р ғ у—һидроенеркетика, су тәчһизаты, ирригасија вә с. мәгсәдләр үчүн чај, көл, су анбары вә с.-дән сукөтүрән һидротехники гурғу. Ингилабадәк Азәрб.-да әкинләри суварма үчүн чај вә су анбарларынын дүзәнлијә чыхан һиссәсинин гаршысыны даш, кол-кос вә ағачла тутурдулар. Су Д.-јә ја өз ахыны илә, ја да механики үсулла верилир. Әкәр чајдан су бирбаша (бәнд тикилмәдән) көтүрүлүрсә, бу нөв Д.-јә —бәндсиз, әксинә олдуға исә бәндли Д. дејилир. Ашағыдакы әсас Д. нөвләри вар: с у е л е к т р и к с т а н с и ј а с ы Д.-си су говшағынын тәркибиндә олуб, чох вахт чајларда дүзәлдилир. Ики чүр олур: алчагбасгылы Д. вә дәринлик Д.-си. Алчагбасгылы Д. дағ чајларында гурулур вә сују бјефләрдән көтүрүр. Анбарда су сәвијјәсинин кәскин дәјишилдији һалларда дәринлик Д.-си тикилир. С у т ә ч һ и з а т ы с и с т е м и Д.-си чај, су анбары, көл, дәниз вә с.-дә дүзәлдилир. Бурада дурулдулан су насос стансијасы васитәси илә

Алчаг тәзјигли дәһнә: *1*—торпаг бәнд; *2*—суашыран бәнд; *3*—леһмәахыдан; *4*—деривасија суапараны; *5*—дибдәки галерејаларын сүркүсү; *6*—дибдәки јујучу галерејалар; *7*—дәһнәнин астанасы; *8*—зибилтутан тор; *9*—дурулдучу чән; *10*—сүркүнүн ојуглары; СНС—сујун нормал сәвијјәси.

истеһлакчылара верилир. И р р и г а с и ј а Д.-си бәндли вә бәндсиз олур. Кәлмә диб чөкүнтүләринин (лилин) суварма каналына дүшмәсини мәһдудлашдырмаг үчүн белә Д. чајын әјри

Бәндсиз дәһнә: *1*— тәнзимләјичи; 2—ирригасија каналы; *3*—диб шырнаглары; *4*—сәтһ шырнаглары.

һиссәсиндә габарыг саһилдә дүзәлдилир. Бу заман сујун нисбәтән дуру олан үст тәбәгәси Д.-јә, лилли алт тәбәгәси исә јенидән чајын мәчрасына истигамәтләнир.

ДӘҺНӘХӘЛИЛ — Азәрб.ССР Ағдаш р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 7 *км* шм.-ш.-дә, Ағдаш—Гутгашен шосе јолу кәнарында, Түрјан чајынын сағ саһилиндә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 842 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы вар.

ДӘҺРА́Н, З ә һ р а н (الظهران)—Сәудијјә Әрәбистанында шәһәр. Иран көрфәзиндән 8 *км* аралыдыр. Д.ј. ст. Шосе јоллары говшағы. Аеропорт. Әһ. тәгр. 15 мин. Нефтчыхарма мәркәзидир. АБШ-ын «Арамко» нефт компанијасынын идарәси Д.-дадыр. АБШ-ын һәрби вә һава донанмасы базасыдыр.

ДӘҺРӘ—к.т. аләти. Әсасән, полад тијәдән вә гыса ағач сапдан ибарәтдир. Мүхтәлиф тәсәррүфат ишләриндә истифадә олунур. Лакин тут јарпагларынын гырылмасында әсас аләт кими ишләдилдијинә көрә барамачылыгда даһа кениш јајылмышдыр. Азәрб.-ын бүтүн зоналарында јајылан Д. тијәсинин бөјүк-кичиклији вә с. хырда фәргләри нәзәрә алынмазса, ејни формада һазырланыр.

Әд.: Ч а в а д о в Г. Ч., Шимал-шәрги Азәрбајчанын бә'зи әкинчилик аләтләри, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1966, № 2.

ДӘҺРӘДУН — Һиндистанын Уттар-Прадеш штатында, Һималај д-рынын әтәкләриндә шәһәр. Д.ј.ст. Әһ 199,4 мин (1971). Чај плантасијалары вә чај истеһсалы р-нунун мәркәзидир. Полиграфија сәнајеси, елми-тәдгигат дөвләт мешәчилик вә тәдрис ин-ту вар. Курортдур.

ДӘҺРИЛИК—орта әсрләрдә Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә јајылмыш материалист фәлсәфи чәрәјан. Д.-ә көрә, чәрхи-фәләк дүнјанын вә мөвчуд олан бүтүн шејләрин (варлыгларын)—биткиләрин, һејванларын, инсанларын вә улдузларын јарадычысыдыр. Д. мадди аләмин әзәлилији вә гәдимлији идејасыны гәбул едир. Орта әсрләрин бир сыра әрәб вә фарс мәнбәләриндә Д.-ин һинд материалист мәктәби вә хүсусилә аләмин гәдимлијини е'тираф едән «Сәманијјә» фиргәсилә һәмфикир олдуғу көстәрилир. Бә'зи мәнбәләрдә Д.-лә натурализм ејниләшдирилир вә көстәрилир ки, дәһриләр вә натуралистләр һеч бир дини тәригәтә мәнсуб олмајыб, материјаны илк сәбәб вә башланғыч һесаб едирләр. Пәһләви дилиндә Зәрдүштилијә даир бир китабда Д. материалист чәрәјан олан *зәрванилијә* бәрабәр тутулур вә көстәрилир ки, аллаһын варлығыны инкар едән дәһриләр һеч бир дини мүкәлләфијјәт дашымыр, чәннәт вә чәһәннәми, үмумијјәтлә, материјадан башга һәр чүр ујдурманы инкар едирләр. Гәдим јунан материалист философу Демокритин Д.-ә күчлү тә'сири олмушдур.

ДӘҺХӘРРӘГАН, Д и һ х ә р р ә г а н, Х ә р р ә г а н—Азәрб.-да тарихи шәһәр. Тәбриз илә Марағa арасында, Урмија көлүнүн ш.-индә јерләшән Д. һаггында Ибн Хордадбеһ, Идриси, Истәхри, Ибн Һавгәл, Јагут Һәмәви, Һәмдуллаһ Гәзвини вә б. мә'лумат вермишләр. Јагут Һәмәви Д.-ын Кәсраниләр хәзинәсинин (бејт үл-мал) хәзинәдары Нәхирчанын шәрәфинә Диһнәхирчан (Нәхирчанын кәнди) адландырылдығыны көстәрир. Һәмдуллаһ Гәзвининин мә'луматына көрә, Д.-ын мејвәси, сују, тахыл, памбыг вә үзүмү болдур. Елханиләр дөврүндә сәккиз кәнддән ибарәт олан Д. вил. илдә 23 500 динар верки верирди. Сонралар әввәлки әһәмијјәтини итирән Д. кичик гәсәбәјә чеврилмишдир.

Әд.: В ә л и х а н л ы Н. М., IX—XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајчан һаггында, Б., 1974; А л и - з а д е А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956.

ДӘЧЛӘ (әр. دجلة, түркчә Decle) — Түркијә вә Ирагда чај. Аз мәсафәдә Суријанын шм.-ш. сәрһәди бојунча ахыр. Уз. 1850 *км*, һөвзәсинин саһ. тәгр. 375 мин *км*²-дир. Шәрги Тавр д-рынын јамачларындан башланыр. Орта вә ашағы ахары Месопотамија овалығындадыр. Ашағы ахынында Фәрат чајы илә бирләшир вә Иран көрфәзинә төкүлән Шәттүләрәб чајыны әмәлә кәтирир. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Иллик су сәрфи орта ахынында (Бағдад ш. јахынлығында) 1240 *м³/сан*-дир. Әсас голлары Бөјүк Заб, Кичик Заб вә Дијаладыр. Бағдад ш.-нәдәк, сәвијјәси јүксәк олдугда исә Мосул ш.-нәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. Сувармада кениш истифадә едилир. Д. вә онун бөјүк голларынын вадиләри мүһүм суварма әкинчилији рајонларыдыр. Дијарбәкир (Түркијә), Мосул, Бағдад (Ираг) вә с. шәһәрләр Д. саһилиндәдир.

ДӘЧЧАЛ (әр. دجال — јаланчы вә ја المسيح الدجال—ј а л а н ч ы М ә с и һ)—мүсәлман дини әфсанә вә рәвајәтләринә көрә куја гијамәт күнү (а х и р ә т) ешшәјә тәрсинә миниб зүһур едәчәк әфсанәви варлыг. Әфсанәјә көрә, Д. узаг бир дәниз саһилиндәки (башга рәвајәтә көрә ададакы) гаја зәнчирләнмишдир. Д. ирикөвдәли, гырмызысифәт, гыврымсачлы, тәккөзлү тәсвир едилир. Куја ки, инсанлары алдадачаг (јаланчы Мәсиһ адланмасы да бурадандыр), Мәккә вә Мәдинә истисна олмагла бүтүн јер үзүндә һөкмранлыг едәчәкдир. Д. аллаһын вә мө'минләрин дүшмәни кими фәалијјәт көстәрәчәкдир. Аллаһын көндәрәчәји Меһди (әвәлләр Меһди Иса пејғәмбәрлә ејниләшдирилирди; сонралар о ајрыча шәхс кими тәсәввүр едилди) тәрәфиндән низә илә өлдүрүләчәкдир. Христианлыгда Антихрист адланан Д. әфсанәси ислам дининә хачпәрәстләрдән, онлара исә јәһудиләрдән кечмишдир.

Орта әсрләрдә Д. әфсанәсиндән мүхтәлиф тәбәгәләрин нүмајәндәләри өз мәгсәдләри үчүн истифадә етмишләр. Мәс., һүруфиләр халг күтләләрини Тејмуриләрә гаршы мүбаризәјә чәлб етмәк мәгсәди илә гәддар Мираншаһы Д. адландырырдылар. Дин хадимләри исә чох вахт тәрәггипәрвәр адамлары мәһв етмәк, халг һәрәкатынын гаршысыны алмаг мәгсәдилә һәмин шәхсләри вә үсјан башчыларыны Д. кими гәләмә вермишләр.

Әд.: М а с с е А., Ислам, Б., 1964; П е т р у ш е в с к и й И. П., Ислам в Иране в VII—XV вв., Л., 1966.

ДӘШТИ—Бајаты-күрд муғамынын әсас шө'бәләриндән бири; һазырда кичик һәчмли муғам кими дә ифа олунур.

ДӘШТ-И ГЫПЧАГ (фар. دشت قبچاق—гыпчаг чөлү)—11—15 әсрләрдә Сырдәрјанын ашағы ахары вә Балхаш көлүндән башламыш Дунајын мәнсәбинәдәк узанан чөлләрин әрәб вә фарс мәнбәләриндә ады. «Д.Г.» тер召мининә илк дәфә Насир Хосровун (1004—72) «Сәфәрнамә» әсәриндә тәсадүф олунмушдур. Рус салнамәләриндә «половесләр» адландырылан гыпчаглар 1030 илдә Иртыш чајы саһилләриндән г.-ә доғру ирәлиләмиш вә индики Газахыстан әразисини вә Чәнуби Русија чөлләрини, сонралар исә бүтүн Д.Г.-ы әлә кечирмишдиләр. Гәдим рус салнамәләринә әсасән, гыпчагларын Чәнуби Русија чөлләринә ахыны 1054 илдә башланмыш вә онлар Волга илә Днепр арасында печенегләр јашајан әразидә мәскунлашмышдылар. Күрчү чары IV Давид сәлчуг түркләри илә мүбаризәдә гыпчаглардан истифадә етмиш вә *Дидгори вурушмасында* (*1121*) галиб кәлмишди. 13 әсрин 30-чу илләриндә монголлар Д.Г.-а саһиб олмушдулар (бах *Гызыл Орда*). Д.Г. Гәрби Гыпчаг вә Шәрги Гыпчаг әразиләринә бөлүнүрдү; араларындакы сәрһәд Урал д-ры вә Јаик чајы иди. Гәрби Гыпчаг әразиси рус салнамәләриндә «Половесскаја землја» ады илә танынырды. Д.Г. әразисиндә 15 әсрдә Гыпчаг ханлығы, *Газан ханлығы*, *Һәштәрхан ханлығы*, Ноғај ордасы вә Крым ханлығы јаранмышды. Д.Г. торпаглары илә Орта Асија, Гафгаз, Иран вә Узаг Шәрг арасында Волга јолу илә тичарәт әлагәләри вар иди. Крым илә Трабзон, Константинопол вә Москва кнјазлығы арасында тичарәт әлагәләри јаранмышды. Д.Г.-дан Волга јолу илә Харәзмә самур, түлкү, гундуз хәзи, бал, гоз ләпәси, хашхаш вә с. көндәрилир, гул алвери едилирди.

Д.Г.-дан Һиндистан вә Ирана чохлу ат көндәрилирди. Д.Г. 13 әсрин 2-чи јарысында вә **14** әсрдә Гәрби Авропа илә Чин арасындакы транзит карван тичарәтиндә дә мүһүм рол ојнајырды. Д.Г.-да Гызыл Орда ханы *Бәркәнин* вахтында [1255—66] Сарај ш. салынмышды. 16—18 әсрләрдә Орта Асија тарихшүнаслығында јалныз Шәрги Гыпчаг торпаглары (индики Газахыстан әразиси) Д.Г. адландырылмышды.

Әд.: Веселовский Н. И., Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве, СПБ, 1877; Аристов Н., О земле Половецкой, Киев, 1877; Кудряшов К. В., Половецкая степь, М., 1948; Плетнева С. А., Печенеги, торки и половцы в Южнорусских степях, в сб.: Материалы и исследования по археологии СССР, М., 1958, № 62; Рыбаков Б. А., «Слово о полку Игореве» и его современники, М., 1971.

ДӘШТ-И КӘВИР (фар. دشت — сәһра, чөл + کویر —шоранлыг)—Иранда, Иран јајласынын шм.-ш.-индә сәһра. Уз. тәгр. 500 *км*, ени 250 *км*-ә гәдәр, саһ. тәгр. 55 мин *км*^{2}-дир. Сәтһи, бир-бириндән енсиз тирәләрлә ајрылмыш вә ахары олмајан бир сыра чөкәкликдән (һүнд. 600—800 *м*) ибарәтдир. Чөкәкликләрин диби килли такырлар, шоранлыглар, гурујан дузлу батаглыглар, көлләр вә гум массивләридир. Әразинин чох һиссәси биткисиздир. Д.К.-ин шм. кәнарларында кениш ваһәләр вар.

ДӘШТ-И КИРДИМАН—Азәрб.-да тарихи јер, чөл, дүз. Иран тарихчиси Фәзлуллаһ Рәшид әд-динин (1247—1318) «Чами әт-тәварих» әсәриндә ады чәкилир. 1265/66 илдә Елхани һөкмдары Абага ханын [1265—82] әмри илә Гызыл Орда ханларынын һүчумларынын гаршысыны алмаг мәгсәдилә Күр чајындан шм.-да Далан Навур адлы јердән Д.К. дүзүнәдәк мүдафиә сәдди чәкилмиш вә дәрин арх газылмышды. Һәмин истеһкамын горунмасы үчүн монголлардан вә јерли мүсәлман әһалидән ибарәт хүсуси һәрби дәстә ајрылмышды. Д.К.-ын Кирдиман чајынын сувардығы әрази (чөл) олдуғу еһтимал едилир.

Әд.: Али-заде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Фазлуллах Рашид-ад-дин, Джами-ат-таварих, т. 3 (составление научно-критического текста А. А. Али-заде, пер. с персидского А. К. Арендса), Б., 1957.

ДЗАВАТТИНИ (Zavattini) Чезаре (д. 20.9.1902, Лудзара)—италјан јазычысы, ссенарист вә кино нәзәријјәчиси. Бејнәлхалг Сүлһ мүкафаты лауреаты (1955). 1928 илдән әдәби фәалијјәтә башламыш, повест вә һекајәләр јазмышдыр. 1935 илдән кинода ишләјир. Д.-нин сүжетләри вә ссенариләри үзрә чәкилмиш филмләр италјан киносунда *неореализмин* јаранмасы үчүн зәмин олмушдур. Реж. В. *Де Сика* илә биркә әмәкдашлығы италјан киносуна шөһрәт газандырмышдыр: «Шуша» (1946), «Велосипед оғрулары» (1948), «Умберто Д.» (1951), «Дам» (1956), «Чочара» (1960), «Бум» (1963), «Италјансајағы никаһ» (1964), «Күнәбаханлар» (1970, А. Гуерра вә М. Д. Мдивани илә биркә), «Гыса мә'зунијјәт» (1973) вә с. Нәзәри әсәрләриндә неореализмин идеја әсасларыны вермишдир. «Рома саат 11-дә», «Анна Дзаккеоја әрини гајтарын» (совет прокатында «Пуч олмуш арзулар»), «Ән көзәл» вә с. филмләрин јарадылмасында иштирак етмишдир.

ДЗАЈБАСУ (јапонча—малијјә дәстәси)—мүасир Јапонијанын инһисарлары вә малијјә олигархијасы. Икинчи дүнја мүһарибәсинин ахырынадәк Д. консерн формасында иди. Д. игтисадијјатын әсас саһәләринә нәзарәт етмәклә, Јапонијанын һәрбиләшдирилмәсинә сәбәб олмуш, тәчавүзүн гызышдырычысы кими чыхыш етмишдир. Мүһарибәдән сонра әввәлки консернләр мүасир Америка вә Гәрби Авропа инһисарлары принсипи үзрә јенидән тәшкил едилди. Д. малијјә-инһисар групу формасында олмагла өлкәнин ән ири банкларыны, сығорта, сәнаје вә тичарәт ширкәтләрини бирләшдирир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Д.-нун һаким мүртәче чәбһәнин апарычы гүввәси кими мөвгеји даһа да күчләнмишдир.

ДЗЕРЕН (Gazella guttiurosa)—бошбујнузлулар фәсиләсинин гизаллар чинсиндән һејван. Бәдәнинин уз. 105—150 *см*, сүјсүнүнүн һүнд. 54—84 *см*, чәкиси 20—39 *кг* олур. Дишиләри бујнузсуздур; еркәкләрин бујнузу исә галынлашмыш чохлу һәлгәләрдән ибарәтдир. Д. Мәркәзи Асијада, ССРИ-дә, әсасән, Алтајын ч.-ш.-индә јајылмышдыр. Дәстәләрлә (20—30 Д.), бә'зән дә сүрү һалында јашајыр. Илдә 1—2 бала доғур. Әсасән, итләк вә јовшанла гидаланыр. Д., әтинә, дәрисинә вә бујнузуна көрә овландығы үчүн сајы азалыр.

ДЗЕРЖИНОВКА — Азәрб. ССР Шамахы р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 6 *км* шм.-ш.-дә, Шамахы—Дәмирчи шосе јолундан 4 *км* вә Пирсаат чајындан 3 *км* аралы, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 974 (1977). Әсас тәсәррүфаты үзүмчүлүкдүр. Шәраб з-ду, орта мәктәб, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ДЗЕРЖИНСК (1929 иләдәк Растјапино)—РСФСР Горки вил.-ндә шәһәр. Д.ј.ст. Ока чајында кәми дајаначағы. Әһ. 248 мин (1977). ССРИ-дә кимја сәнајесинин мүһүм мәркәзләриндән бири. Минерал күбрәләр, һербисидләр, үзви синтез мәһсуллары истеһсал едилир. Тикинти материаллары, кимја сәнајеси аваданлығы з-длары, канат, мебел ф-кләри, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, Горки политехник интунун ахшам факүлтәси, кимја вә кимја-механика техникумлары, мусиги мәктәби, драм театры, өлкәшүнаслыг музеји вар. Ф. Е. Дзержинскинин шәрәфинә адландырылмышдыр.

ДЗЕРЖИНСК (1938 иләдәк Шербиновка)—УССР Донетск вил.-ндә шәһәр. Фенолнаја д.ј. ст.-ндан 7 *км* аралыдыр. Көмүр чыхарылыр. Кокс-кимја, фенол, туршуја давамлы мә'мулат з-длары, сафлашдырма ф-ки, мә'дән техникуму, тибб вә мусиги мәктәбләри вар. Ф. Е. Дзержинскинин шәрәфинә адландырылмышдыр.

ДЗЕРЖИНСКИ Иван Иванович (9.4.1909, Тамбов—18.1.1978, Ленинград)—совет бәстәкары. РСФСР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1957). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. Д. 10 операнын, о чүмләдән М. Шолоховун әсәрләри әсасында «Сакит Дон» (1935), «Ојанмыш торпаг» (1937), «Инсанын талеји» (1959), «Григори Мелехов» (1967) операларынын мүәллифидир. «Сакит Дон» операсында Д. рус мусиги фолклорундан, һәмчинин совет күтләви маһны интонасијаларындан истифадә етмишдир. «Сакит Дон» совет реалист операсынын инкишафында әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Д. мусигили комедија, симфоник вә вокал әсәрләрин, театр тамашасы вә кинофилмләрә мусигинин мүәллифидир. Онун романсларына, еләчә дә вокал силсиләләринә («Шимал маһнылары», 1934, «Јени кәнд», 1948) ифадәли мелодија, мусиги интонасијаларынын садәлији вә ајдынлығы хасдыр. Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Томпакова О. М., Очерк о жизни и творчестве И. И. Дзержинского. Л., 1964.

ДЗЕРЖИНСКИ Феликс Едмундович (11.9.1877, индики Минск вил., Столбтсы р-нунун Дзержиново к. — 20.7.1926, Москва)—совет дөвләт вә партија хадими, Полша вә Русијада ингилаби һәрәкатын фәал иштиракчысы. Хырда полјак задәканы аиләсиндә доғулмушдур. 1895 илдә Вилнода Литва с.-д. тәшкилатына дахил олмушдур. Ингилаби фәалијјәтинә көрә дәфәләрлә һәбс вә сүркүн едилмишдир. 1903 илин ијулунда Берлиндә Полша краллығы вә Литва Сосиал-демократијасынын (ПК вә ЛСД) 4-чү гурултајында тәшкилатын Баш идарә һеј'әтинә үзв сечилмишдир. 1905—07 илләр ингилабында фәал иштирак етмиш, Варшавада әзәмәтли 1 Мај нүмајишинин (1905) рәһбәри олмушдур. РСДФП-нин 4-чү (Бирләшдиричи) гурултајынын (1906) нүмајәндәси олмуш, бурада илк дәфә В. И. Ленинлә көрүшмүшдүр; ПК вә ЛСД нүмајәндәси кими РСДФП Мәркәзи органынын редаксија һеј'әтинә дахил олунмушдур. 1906 илдә Петербург вә Варшавада партија ишиндә чалышмыш, РСДФП-нин 2-чи (1-чи Үмумрусија) конфрансында иштирак етмишдир. РСДФП-нин 5-чи гурултајында (1907) партија МК-сына (һәбсдә олдуғуна көрә гијаби) сечилмишдир. 1910 илин јанварында партија Д.-ни Капри а.-на мүаличәјә көндәрмишди. Һәмин илин мартында Кракова гајытмыш, 1910—12 илләрдә Варшава, Ченстохов вә Домбровски р-нунун партија тәшкилатларында ишләмишдир. Харичдә јашајан РСДФП МК үзвләринин 1911 илдә В. И. Ленин тәрәфиндән Парисдә чағырылмыш мүшавирәсиндә иштирак етмишдир. Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра фәал партија ишинә гошулмуш, 1-чи Москва ш. партија конфрансында, РСДФ(б)П-нин 7-чи (Апрел) конфрансы вә 6-чы гурултајында иштирак етмиш, МК үзвү сечилмишдир. Октјабр силаһлы үсјанына һазырлыг заманы үсјана рәһбәрлик едән һәрби-ингилаби партија мәркәзинә, ҺИК тәркибинә сечилмишдир. Үсјанын тәшкилатчыларындан олан Д. Смолны илә үсјанчы дәстәләр арасында әлагәјә рәһбәрлик етмишдир. 2-чи Үмумрусија Советләр гурултајынын нүмајәндәси олмуш, ҮРМИК-ин тәркибинә

вә онун Рәјасәт Һеј'әтинә үзв сечилмишдир. 1917 ил декабрын 20-дә В. И. Ленинин тәклифи илә *Үмумрусија Фөвгәл'адә Комиссијасынын* (ҮРФК) сәдри тә'јин едилмишдир. Д.-нин рәһбәрлији илә ҮРФК дахили вә харичи әксингилаба гаршы амансыз мүбаризә апармыш, «Мүәссисләр мәчлисини мүдафиә иттифагы», «Вәтәни вә азадлығы мүдафиә иттифагы» кими әксингилаби тәшкилатлары ашкара чыхарыб ләғв етмиш, Совет Русијасындакы АБШ, Инкилтәрә вә Франса сәфирләринин тәһлүкәли гәсдләрини зәрәрсизләшдирмишдир. Д. чекистләри коммунист идејалылығы, партијаја вә халга сәдагәт руһунда тәрбијә едирди. О дејирди: «Јалныз сојуг мүһакимәли, чошғун гәлбли вә саф вичданлы адам чекист ола биләр. Чекист һамыдан тәмиз, һамыдан намуслу олмалыдыр». *Брест сүлһү (1918)* мәсәләсинә даир мүбаһисәдә *«сол коммунистләр»ин* сәһв мөвгејиндә дурмушдур. Вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә мәс'ул партија вә дөвләт тапшырыгларыны јеринә јетирмишдир. 1920 ил мајын 29-да, Полшанын Совет Русијасына һүчумундан сонра, Чәнуб-Гәрб чәбһәсинин арха чәбһә рәиси тә'јин едилмиш, 1920 илин јајында Полша Мүвәггәти Ингилаб Комитәсинә дахил олмушдур. 1921 илин јанварындан ҮРМИК јанында ушагларын һәјатыны јахшылашдыран комиссијанын сәдри иди. Комиссија милјонларла ушағын ачлыг вә хәстәликләрдән хилас олмасы үчүн бөјүк иш апармышдыр. ҮРФК сәдри вә халг дахили ишләр комиссары вәзифәләриндә сахланмагла, 1921 илин апрелиндә Д. халг јоллар комиссары тә'јин едилмишдир. ССРИ ХКС јанында Бирләшмиш Дөвләт Сијаси Идарәсинин сәдри вәзифәсиндә сахланмагла, 1924 илин февралында ССРИ АХТШнин сәдри тә'јин олунмушдур. АХТШнин сәдри ишләдији дөврдә Д. Азәрб. ССР х.т.-нын, хүсусилә памбыгчылығын вә нефт сәнајесинин инкишафына бөјүк диггәт јетирирди. Партијанын 7—14-чү гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, бу гурултајларын һамысында МК үзвү сечилмишдир. 1920 илин апрелиндән РК(б)П МК Тәшкилат Бүросу үзвлүјүнә, 1924 илин ијунундан һәм дә партија МК-сы Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд иди. ҮРМИК вә ССРИ МИК үзвү олмушдур. Гырмызы Бајраг ордени илә тәлтиф едилмишдир. Москвада Гызыл мејданда дәфн олунмушдур.

Д. партијанын ән көркәмли хадимләриндән бири, буржуазијанын гәними, пролетариатын сәдагәтли чәнкавәри иди. 1977 илдә Д.-нин анадан олмасынын 100 иллији гејд едилмишдир. Бакыда онун адыны дашыјан паркда абидәси гојулмушдур (гранит, 1977, һејкәлтәраш Ә. Саликов, ме'мар Р. Мәммәдов). Бакыда Д. ад. з-д, клуб вә с. вар.

Әсәрләри: Күндәлик вә мәктублар, Б., 1958; Избр. произв., 3 изд., т. 1—2, М., 1977; Дневник заключенного. Письма, Минск, 1977.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 2, сәһ. 213); В. И. Ленин и ВЧК. Сб. документов (1917—1922), М., 1975; Андропов Ю. В., Коммунистическая убежденность—великая сила строителей нового мира, М., 1977; Кун Ф., Феликс Едмундович Дзержински, Б., 1947; Королков Ј., Феликс—Хошбәхт демәкдир, Б., 1977; Красильников В. С., Халгын сәадәти уғрунда мүбаризәјә һәср едилмиш һәјат, «Азәрбајчан коммунисти», 1977, № 9; Тишков А., Дзержинский, М., 1976; Феликс Эдмундович Дзержинский. Биография, М., 1977; О Феликсе Эдмундовиче Дзержинском. Воспоминания, статьи, очерки современников, М., 1977; Феликс Эдмундович Дзержинский. Жизнь и деятельность в фотографиях и документах, 2 изд., М., 1977; Зархий С., Наркомпуть Ф. Дзержинский, М., 1977; Хромов С. С., Дзержинский на хозяйственном фронте, М., 1977; Јусифзадә З., Тарвердиев К., Ф. Э. Дзержинский, Б., 1977.

ДЗЕРЖО́НЈУВ (Dzierżoniów)— Полшада, Вротслав воједалығында шәһәр. Әһ. 35 мин (1974). Белјава ш. илә бирликдә агломерасија тәшкил едир. Тохучулуг, машынгајырма вә радиотехника сәнајеси мүәссисәләри вар. 13 әсрдә салынмышдыр.

ДЗЕ́ТА-ФУ́НКСИЈА — $s=\sigma+it$ комплекс дәјишәнинин аналитик функсијасы. $\sigma>1$ олдугда

$$\zeta(s)=\sum_{n=1}^{\infty} 1/n^s$$

дүстуру илә тә'јин едилир. Ријази анализә һәгиги аргумент үчүн Л. Ејлер дахил етмиш, Б. *Риман* исә комплекс аргумент үчүн өјрәнмишдир (чох вахт Риман Д.-ф.-сы адландырылыр). Ејлер натурал s үчүн $\zeta(2s)$-ин гијмәтләрини һесабламышдыр. Хүсуси һалда,

$$\zeta(2)=\pi^2/6,\ \zeta(4)=\pi^4/90.$$

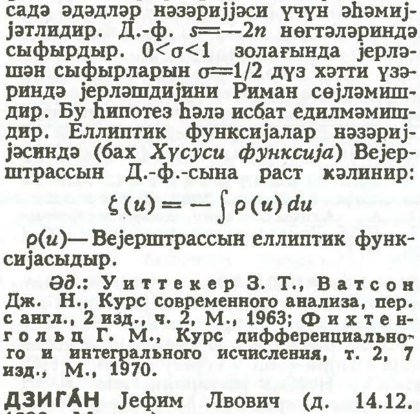
$\zeta(s)$-ин сыфырларынын пајланмасы садә әдәдләр нәзәријјәси үчүн әһәмијјәтлидир. Д.-ф. $s=-2n$ нөгтәләриндә сыфырдыр. $0<\sigma<1$ золағында јерләшән сыфырларын $\sigma=1/2$ дүз хәтти үзәриндә јерләшдијини Риман сөјләмишдир. Бу һипотез һәлә исбат едилмәмишдир. Еллиптик функсијалар нәзәријјәсиндә (бах *Хүсуси функсија*) Вејерштрассын Д.-ф.-сына раст кәлинир:

$$\zeta(u)=-\int\rho(u)\,du$$

$\rho(u)$— Вејерштрассын еллиптик функсијасыдыр.

Әд.: Уиттекер З. Т., Ватсон Дж. Н., Курс современного анализа, пер. с англ., 2 изд., ч. 2, М., 1963; Фихтенгольц Г. М., Курс дифференциального и интегрального исчисления, т. 2, 7 изд., М., 1970.

ДЗИГА́Н Јефим Лвович (д. 14.12. 1898, Москва)—совет кино режиссору. ССРИ халг артисти (1969). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Вәтәндаш мүһарибәсинин иштиракчысы. Јарадычылығында тарихи-ингилаби мөвзулар башлыча јер тутур. Д.-ын «Биз Кронштадтданыг» (1936) филми совет кино сәнәтинин көркәмли нүмунәләриндәндир. Дикәр филмләри: «Чамбул» (1952), «Пролог» (1956), «Дәмир ахын» (1967, А. Серафимовичин ејниадлы романы үзрә) вә с. Д. Бакы киностудијасынын истеһсал етдији «Фәтәли хан» (1947; 1959 илдә екрана бурахылмышдыр) филминин дә режиссорудур. 1937 илдән педагожи фәалијјәт көстәрир (1965 илдән проф.). Ленин ордени, Октјабр Ингилабы вә Гырмызы Әмәк Бајрағы орденләри илә, һәмчинин медалларла тәлтиф олунмушдур.

«Биз Кронштадтданыг» филминдән кадр. Реж. Ј. Дзиган.

ДЗИ́ММУ—Күнәш илаһәси Аматерасунун нәсилләри сајылан јапон императорларынын мифик әчдады. Д.-нун Күсү а.-ндан Һонсү а.-ндакы Јамато әјаләтинә јүрүшү (е.ә. 667—660) вә јапон дөвләтинин әсасыны гојмасы (е.ә. 660) һаггында рәвајәт, еһтимал ки, јапон тајфаларынын көчмәси вә тајфа иттифагынын јаранмасы просесини (мүасир елмдә ерамызын әввәлләринә аид едилир) әкс етдирир. 1873 илдән 1948 илләдәк февралын 11-и (әсатирә көрә е.ә. 660 илдә, Д.-нун тахта чыхдығы күн) һәр ил империјанын јарадылмасы бајрамы (кигенсетсу) кими гејд олунурду. 1966 илин декабрындан Јапонија һөкумәтинин гәрары илә кигенсетсу күнү милли бајрам кими бәрпа едилмишдир.

ДЗЈОМО́Н—Јапонија тарихиндә Неолит дөврүнә (е.ә. 8—1-чи минилијин орталары) ујғун кәлән дөвр. Д. үчүн релјеф вә ја мүрәккәб хәтти нахышларла спирал шәкилли әјрихәтли формада бәзәдилмиш керамика (јапонча «дзјомон»), һәмчинин газма типли јашајыш јерләри, садә гују гәбирләр, даш (балталар, бычаглар) вә сүмүк (балыг тутмаг үчүн гармаглар, һарпунлар) аләтләр, гадын һејкәлчикләри характерикдир. Тәсәррүфаты овчулуг, балыг тутмаг, јығычылыгдан ибарәт олмушдур. Асија гитәсиндәки гоншу мәдәнијјәтләрлә билаваситә әлагәси мүшаһидә олунмур. Д. мәдәнијјәти адамлары антроположи тип хүсусијјәтләринә көрә ајнлара јахындыр. Д.-ун 100-дән артыг јерли вә хронолoжи бөлкүләри 5 әсас мәрһәләдә групләшыр: ибтидаи (радиокарбон анализинә көрә—е.ә. 8—5-чи миниллик), еркән (е.ә. 4-чү миниллик), орта (е.ә. 3-чү миниллик), сон (е.ә. 2-чи миниллик), ахырынчы (е.ә. 1-чи минилијин 1-чи јарысы), Јапонијанын шм.-ында ахырынчы Д. ерамызын әввәлләринәдәк давам етмишдир.

Әд.: Воробьев М. В., Древняя Япония. Историко-археологический очерк, М., 1958; Эйдус Х.Т., История Японии с древнейших времен до наших дней, М., 1968.

ДЗЈУ-ДО (јапонча дзју—јумшаглыг+до—јол)—милли јапон күләши. 1882 илдә чиу-читсу күләши әсасында јарадылмышдыр. Д.-д.-да идманчы мүхтәлиф фәндләрлә (бадалаг, туллама вә с.) рәгиби јерә јыхыб 30 сан. әрзиндә ону архасы халчаја сыхылмыш вәзијјәтдә сахламалы, јахуд ағрыдычы вә боғучу фәндләрлә рәгиби тәслим олмаға мәчбур етмәлидир. Күләшчиләр кимонода, ајагјалын јарышырлар. Д.-д. 19 әсрин ахырларындан Авропа, Асија вә Америка өлкәләриндә јајылмышдыр. 2 илдән бир дүнја, һәр ил гитә чемпионатлары кечирилир. 1964 илдән Олимпија ојунлары програмына дахилдир.

ССРИ-дә кениш јајылмыш *самбо* күләшиндә Д.-д.-нун, демәк олар, бүтүн фәндләри тәтбиг едилир. Јапонларла јанашы ССРИ күләшчиләри дүнјанын ән күчлү дзјудочулары һесаб едилирләр

ДИ... (јун. di...)—икигатлыг, чүтлүк билдирән мүрәккәб сөзләрдә өнлүк (мәс., дилокија, дифтонг, дихотомија).

ДИАБА́З (јун. diabas—парчаланан)—палеотип магматик сүхур. Рәнки түнд боз вә ја јашылымтыл гара. Диабаз (офит) гурулушлудур. Низамсыз јерләшмиш лабрадор кристалларындан вә онларын араларындакы бошлуглара долмуш аукит дәнәләриндән тәшкил олунмушдур. Галынлығы бир нечә *см*-дән 200 *м*-ә вә даһа чох олан *дајка*, *силл* әмәлә кәтирир. Јол тикинти дашы кими вә даш төкмәләр үчүн истифадә едилир. Д. Уралда, Карелија МССР-дә, Азәрб. ССР-дә (Кичик Гафгаз) вар.

ДИАБЕ́Т (јун. diabetes)—чохлу мигдарда сидик ифразы илә мүшајиәт олунан хәстәлик. Д.-ин клиник формалары: *шәкәрли диабет* вә *дадсыз диабет*.

ДИА́ГНОЗ (јун. diágnosis—мүәјјәнетмә)—хәстәни һәртәрәфли мүајинә етдикдән сонра һәкимин чыхардығы гыса нәтичә. Хәстәни мүаличә етмәк вә хәстәлијин гаршысыны алмагда дүзкүн Д.-ун бөјүк әһәмијјәти вар (бах *Диагностика*).

ДИАГНО́СТИКА (јун. diágnostikós—мүәјјән едән)—тибб елминин бир саһәси; хәстәјә диагноз гојмаг үчүн мүајинә үсулларындан бәһс едир. Мүајинә үсуллары мүхтәлифдир: һәким мүајинә едәркән әввәлчә хәстәнин өзүндән вә ја јахын адамларындан хәстәлик һаггында мә'лумат (анамнез) топлајыр: онун нәдән шикајәтләндијини, нә вахтдан хәстә олдуғуну, һарада, нә кими мүаличә алдығыны ајдынлашдырыр, әввәлләр нә кими хәстәликләр кечирдијини, иш вә јашајыш шәраитини, ички ичиб-ичмәдијини, папирос чәкиб-чәкмәдијини өјрәнир. Бундан сонра, хәстәнин мүвафиг органларыны әлләмә (палпасија) илә јохлајыб тыггылдадыр (*перкуссија*), дахили органлара гулаг асыр (*аускултасија*) вә с. Хәстәлији мүәјјән етмәк үчүн мүхтәлиф васитәләрдән (мәс., ренткен мүајинәси, електрокардиографија вә с.), һәмчинин лабораторија мүајинә үсулларындан (мәс., ганын, сидијин, нәчисин, бәлғәмин вә с. мүајинәси) истифадә едилир. Инфексион вә аллеркик хәстәликләрин Д.-сында бактериоложи вә сероложи мүајинә үсулунун да бөјүк әһәмијјәти вар. Д. заманы башга органларын нечә ишләмәси дә ајдынлашдырылмалыдыр.

Әд.: Абдуллајев М. М., Микајылзадә Н. Ч., Лаборатор анализләринин клиник шәрһи, Б., 1972; Абасов И. и Саакян А., Диагностика и терапия хронических заболеваний тонкой кишки, Б., 1977.

ДИАГОНА́Л (лат. diagonalis—бучагдан-бучаға кедән) — чохбучаглынын (чохүзлүнүн) гоншу (бир үзү үзәриндә) олмајан ики тәпә нөгтәсини бирләшдирән дүз хәтт парчасы.

ДИАДЕ́МА (јун. diadema)—баш сарғысы, тач, чәләнк. 1) Гәдим јунан каһинләри Д.-дан баш сарғысы кими истифадә етмишләр; 2) баш кејими олан Д. (парчадан һазырланан алын сарғысы, јахуд бәзәкли метал һалга) гәдим дөврләрдән вә орта әсрләрдә һакимијјәт рәмзи олмушдур; 3) кичик ачыг тач формалы Д. гадын баш бәзәји кими дә ишләдилмишдир. Археоложи газынтылар заманы сарматлара мәхсус Ногајчин курганындан (Крым) антик дөврә аид гызыл Д. (900 *гр* ағырлығында) да тапылмышдыр. Мүхтәлиф зәркәрлик үсулбунда зәриф бәзәдилмиш кичик тачы хатырладан Д. типли баш бәзәјиндән кечмишдә Азәрб.-да да истифадә етмишләр (бах һәмчинин *Башлыг*).

Әд.: Щепинский А., Диадема царицы Амаги, «Вокруг света», 1977, № 11.

ДИАДОХЛАР (јун. diádochos—хәләф, варис) — *Македонијалы Искәндәрин* сәркәрдәләри (Птолемеј Лаг, Селевк I Никатор, Тәккөзлү I Антигон, Антипатр, Лисимах, Пердикка, I Деметри Полиоркет вә б.). Искәндәрин өлүмүндән (е.ә. 323) сонра Д.-ын али һакимијјәт уғрунда мүбаризәси империјанын дағылмасына вә ајры-ајры Д.-ын башчылыг етдији бир сыра еллин дөвләтләринин јаранмасына сәбәб олду.

ДИАЗОБИРЛӘШМӘЛӘР — тәркибиндә бир карбон атому илә бирләшмиш ики азот атомундан ибарәт атомлар групу (диазо групу) олан үзви маддәләр. Алифатик Д. гыздырылдыгда, һабелә онлара ултрабәнөвшәји шүа вә катализатор (мис вә онун дузлары) илә тә'сир етдикдә парчаланараг, електронејтрал икивалентли карбон атому олан давамсыз бирләшмәләр—карбенләр әмәлә кәтирир; мәс., диазометан термик вә ја фотокимјәви тә'сирлә парчаландыгда $CH_2N_2 \to :CH_2 + N_2$ алыныр. Ароматик Д. биррадикаллы ароматик аминләрә нитрит туршусу илә тә'сир етмәклә алыныр. Онлар асанлыгла реаксијаја кирән маддәләрдир, ароматик амин, фенол вә с.-нин тә'сириндән *азобирләшмәләр* әмәлә кәтирир. Д.-дән анчаг бә'зиләринин суда мәһлулу давамлыдыр. Д. мүхтәлиф үзви синтезләрдә, хүсусилә дә мүхтәлиф боја нөвләри вә дәрман маддәләри истеһсалында ишләдилир, ишығаһәссас ароматик Д.-дән чертјожларын чохалдылмасы ишиндә истифадә олунур.

Әд.: Мәвсүмзадә М. М., Үзви кимја, һ. II, Б., 1966; Дьяконов И. А., Алифатические диазосоединения, Л., 1958; Энциклопедия полимеров, т. 1, М., 1972.

ДИАЗОЛАШДЫРМА — бирли аминләрә нитрит туршусу (вә ја онун төрәмәләри) илә тә'сир етмәклә диазобирләшмәләр алынмасы реаксијасы; реаксија гејри-үзви туршуларын (HCl, H_2SO_4, HNO_3) иштиракы илә 0—5°C темп-рда апарылыр. Мүхтәлиф ароматик бирләшмәләр алынмасында, һабелә боја маддәләринин, хүсусилә азобојаларын синтезиндә Д. реаксијасындан кениш истифадә едилир.

ДИАКИНЕ́З—бах *Мејоз*.

ДИАКРИТИК ИШАРӘЛӘР (јун. diakritikos — фәргләндирмәјә хидмәт едән)—һәрфләрин мә'насыны дәјишдирмәк вә ја дәгигләшдирмәк мәгсәди илә ишләдилән сәтиралты, сәтирүстү вә сәтирдахили ишарәләр. Азәрб. әлифбасында Ғ, Ҝ, Ч, Ө һәрфләри Д.и. васитәси илә дүзәлдилмишдир. Әрәб әлифбасындакы нөгтәләр дә Д.и. һесаб олунур. Бә'зи алимләр *һәрәкәләри* дә Д.и.-ә аид едирләр. Лакин бүтүн сәтиралты вә сәтирүстү ишарәләр Д.и. адланмыр (фонетик *транскрипсијада* истифадә едилән ишарәләр вә с.).

Әд.: Гурбанов А., Дилчилијин системи, Б., 1976; Истрин В. А., Развитие письма, М., 1961; Гиляревский Р. С., Гривнин В. С., Определитель языков мира по письменностям, 3 изд., М., 1964; Тайны древних письмен (Сб. статей), М., 1976.

ДИАКЕНЕ́З (јун. diá—бурада ишин баша чатдырылмасыны билдирән сөз өнү + genesis — јаранма, мәншә)—дағ әмәлә кәтирән гүввәләрин вә јерин дахили истилијинин иштиракы олмадан, чөкүнтүләрин сүхурлара чеврилмәсинә шәраит јарадан кимјәви, физики, физики-кимјәви, биокимјәви вә кеоложи просесләр. Д. анлајышыны елмә 1888 илдә алман кеологу В. Күмбел дахил етмишдир. О, Д.-и чөкүнтүнүн илк көркәминдән метаморфик сүхура чеврилмәсинәдәк олан бүтүн дәјишикликләрин мәчмују һесаб етмишдир. Сонралар алман кеологу Ј. Валтер, рус кеологу А. Ј. Ферсман вә б. көстәрмишләр ки, Д. чөкүнтүнүн јалныз чөкмә сүхура чеврилмәсидир. Чөкмә сүхурун сонракы дәјишикликләри катакенез вә метакенез мәрһәләләринә дахилдир. Д.-дә чөкүнтүнүн тәркиб һиссәси илә әтраф мүһит бир-биринә тә'сир едир вә онлар арасында физики-кимјәви таразлыг позулур. Д.-ә чөкүнтүләрин сыхлашмасы, сусузлашмасы, сементләшмәси, гисмән кристаллашмасы вә с. аиддир.

ДИАЛЕ́КТ (јун. dialektos—данышыг, шивә, ләһчә)—үмумхалг дилинин мәһәлли голу, халгын, милләтин бу вә ја башга әразидә јашајан мүәјјән һиссәсинин дили. Дилин Д.-ләрә бөлүнмәси халгын тарихи илә әлагәдардыр. Д.-ләр әдәби дилдән вә бир-бириндән өзүнәмәхсус фонетик, лексик вә грамматик хүсусијјәтләри илә сечилир; бир Д.-дәки сөз дикәр Д.-дә ја ишләнмир, ја да башга шәкилдә тәләффүз едилир; бә'зән ејни сөз ајры-ајры Д.-ләрдә мүхтәлиф мә'на билдирир. Белә фәргләнмә сөзүн фонетик гурулушунда вә грамматик формаларда да мүшаһидә олунур. Азәрб. дилинин диалект вә шивәләри тарихи-чоғрафи принсип әсасында 4 група (ш., г., шм. вә ч.) бөлүнүр. Әрази Д.-ләриндән башга сосиал Д.-ләр дә вар (бах *Арго*, *Жаргон*). Сосиализм шәраитиндә Д. фәргләри тәдричән арадан галхыр.

Әд.: бах *Диалектолокија* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ДИАЛЕКТИЗМЛӘР—әдәби дилдә ишләнән диалект үнсүрләри. Фонетик, морфоложи, синтактик, лексик, фразеоложи вә семантик Д. вар. Бәдии әдәбијјатда Д.-дән, әсасән, јерли колорит јаратмаг, сурәтин дилини фәрдиләшдирмәк үчүн истифадә едилир. Д.-ә әдәби дил нормаларына там јијәләнмәмиш шәхсләрин нитгиндә дә тәсадүф олуна биләр.

ДИАЛЕКТИК МАТЕРИАЛИ́ЗМ — шүурла материјанын нисбәтини, тәбиәт, чәмијјәт вә тәфәккүрүн ән үмуми инкишаф ганунларыны өјрәнән елм. Д.м. материализмлә диалектиканын үзви вәһдәти олуб мүтәрәгги бәшәријјәтин дүнјакөрүшү, објектив аләмин дәрк едилмәси вә дәјишдирилмәси методудур. Д.м. *марксизм-ленинизм* тә'лиминин үмуми нәзәри әсасыдыр. Д.м. фәлсәфәнин әсас мәсәләсини материалистчәсинә һәлл едир. Мадди аләмин инкишафынын сәбәбини онун өзүндә ахтармағы, инкишафы өзинкишаф, һәрәкәти исә өзһәрәкәт кими шәрһ етмәји тәләб едир.

Д.м. 19 әсрин 40-чы илләриндә К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән јарадылмышдыр. Онлар о дөврә гәдәрки тәбиәтшүнаслыг вә чәмијјәтшүнаслыг елмләринин әлдә етдији наилијјәтләри

јенидән ишләјиб, нөгсан вә чатышмајан чәһәтләринин әсаслы елми тәнгидини вермиш, мүсбәт үнсүрләриндән јарадычылыгла истифадә етмишләр. В. И. Ленин јазмышдыр: «Маркс фәлсәфәни алман классик фәлсәфәсинин, хүсусән Һекел системинин наилијјәтләрилә зәнкинләшдирмишдир ки, бу систем дә Фејербах материализминә кәтириб чыхармышды. Бу наилијјәтләрин башлычасы диалектикадыр... Тәбиәтшүнаслығын ән јени кәшфләри—радиум, електронлар, үнсүрләрин чеврилмәси... Марксын диалектик материализмини чох көзәл тәсдиг етди» (Әсәрләри, ч. 19, сәһ. 4—5). Д.м.-ин мејдана кәлмәсиндә 19 әсрин 40-чы илләриндәки ичтимаи-игтисади инкишаф мүһүм рол ојнамышдыр. Бу дөврдә пролетариат ингилабчы синиф кими формалашыр, онун мүбаризәси ачыг сијаси характер алырды (Лион үсјанлары, чартизм һәрәкаты, Силезија үсјаны). Бу мүбаризәдә пролетариатын мәгсәд вә вәзифәләрини ајдынлашдыран чәмијјәт һаггында елми нәзәријјәјә, идеолокијаја, дүнјакөрүшүнә тәләбат јаранмышдыр. Һәмин илләрдә тәбиәтшүнаслыг вә чәмијјәтшүнаслыг саһәсиндәки кәшфләр вә габагчыл идејалар (һүчејрәнин кәшфи—Шлејден вә Шванн; енержинин сахланмасы вә чеврилмәси ганунунун кәшфи—Чоул, Колдинг, Мајер; Ч. Дарвинин үзви аләмин инкишафы нәзәријјәси; бәрпа дөврү франсыз тарихчиләринин синифләр вә синфи мүбаризә һаггындакы фикирләри вә с.) Д.м.-ин тәбииелми әсасыны һазырламышдыр. Марксизмин үч нәзәри мәнбәји вар: 1) инкилис классик сијаси игтисады (А. Смит вә Д. Рикардо); 19 әсрин утопик социализми (Сен-Симон, Ш. Фурје, Р. Оуен); алман классик фәлсәфәси (Һекел вә Фејербах). К. Маркс вә Ф. Енкелс Д.м.-ин принсипләрини ишләјиб һазырлајаркән һәмин мәнбәләрдән јарадычылыгла истифадә етмишләр. Һекел вә Фејербахын фәлсәфи системләри Д.м.-ин билаваситә илкин фәлсәфи шәрти олмушдур. К. Маркс вә Ф. Енкелс Һекелин диалектикасына, хүсусилә *зиддијјәт* һаггындакы тә'лиминә јарадычылыгла јанашмыш, ону чәмијјәт һадисәләринә тәтбиг етмишләр. К. Маркс вә Ф. Енкелс Һекелин диалектик ганунларын мүтләг идејадан јаранмасы фикринин әлејһинә чыхмыш, онлары мадди аләмин өзүндә ахтармышлар. «...Тарихдә дә һадисәләрин заһири тәсадүфилији үзәриндә һөкм сүрән ејни диалектик һәрәкәт ганунлары—инсан тәфәккүрүнүн инкишаф тарихиндән дә ајдын хәтлә кечиб кәләрәк, дүшүнән инсанларын шүуруна тәдричән чатан ганунлар тәбиәтдә сајсыз-һесабсыз дәјишикликләрин һәрчмәрчлији арасындан өзүнә јол ачыр» (Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967, сәһ. 7). Д.м. Фејербах материализминин расионал рүшејмләрини әхз етмиш, онун метафизиклијини, механисизмини, сејрчилијини (практиканын дәјишдиричи ролуну көрмәмәсини) вә ичтимаи инкишафын изаһындакы идеализмини көстәрмишдир.

Д.м.-ин мејдана кәлмәси фәлсәфәдә ингилаби чеврилиш олмушдур. Бу ингилаби чеврилишин маһијјәти материализмлә диалектиканын үзви сурәтдә бирләшдирилмәси нәтичәсиндә Д.м. елминин јарадылмасындан, тарихин материалистчәсинә анлајышынын кәшфиндән, практиканын идракда вә фәлсәфәдәки ролунун материалистчәсинә баша дүшүлмәсиндән, фәлсәфәни кениш күтләләрин (пролетариатын) дүнјакөрүшүнә чевирмәкдән ибарәт олмушдур. Марксизмә гәдәрки мүтәфәккирләр чәмијјәт һәјатынын изаһында идеалист мөвгедә дурмуш, бу вә ја дикәр формада идеал башланғычы илкин һесаб етмишләр. К. Маркс вә Ф. Енкелсә көрә, инсанларын мә'нәви фәалијјәтинин әсасында онларын әмәли фәалијјәти дурур. Инсан өз тәфәккүрүнүн һәгигилијини, варлығыны вә күчүнү, бу дүнјалығыны јалныз практикада сүбут етмишдир. Онларын фикринчә, чәмијјәтин ичтимаи варлығы ичтимаи шүуру мүәјјән едир. Марксизм ичтимаи варлығы јалныз инсана гаршы дуран објект шәклиндә јох, һәмчинин субјектив, конкрет тарихи инсан фәалијјәти кими ирәли сүрмүш, субјект фәаллығы проблемини практика категоријасы зәмининдә һәлл етмиш, практика анлајышыны ингилаби практика сәвијјәсинә галдырмышдыр. Бу, өз ифадәсини К. Марксын Фејербах һаггындакы 11-чи тезисиндә тапмышдыр (философлар дүнјаны анчаг мүхтәлиф шәкилдә изаһ етмишләр, мәтләб исә ону дәјишдирмәкдән ибарәтдир). Д.м. пролетариатын, бүтүн ингилаби күтләләрин дүнјакөрүшүдүр. К. Маркса көрә пролетариат фәлсәфәдә өз мә'нәви силаһыны тапыр.

К. Маркс вә Ф. Енкелсдән сонра В. И. Ленин Д.м.-и јарадычы сурәтдә инкишаф етдирмиш, ону јени тарихи-игтисади шәраитдән ирәли кәлән мүддәаларла зәнкинләшдирмишдир. Ленинизм империализм вә пролетар ингилаблары дөврүнүн марксизми олмушдур. В. И. Ленин көстәрирди ки, 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә ингилаби һәрәкатын мәркәзи Русијаја кечир. О, Русијада империализмә хас олан бүтүн зиддијјәтләрин чулғашмасы нәтичәсиндә бурада социалист ингилабынын баш вермәси имканларынын реаллаша биләчәји идејасыны әсасландырмышдыр. Рус пролетариатыны ингилаба һазырламаг үчүн марксизми дүшмәнләрдән горумаг вә даһа да инкишаф етдирмәк зәрурәти мејдана чыхмышды. Русијада јајылмагда олан *махизмин* (емпириокритисизмин) идеја мәнбәләрини ачыб көстәрмәк, онун фәлсәфи маһијјәтини әсаслы тәнгид етмәк, синифсизлик, партијасызлыг, објективлик иддиасынын әслиндә буржуа партијалылығы олдуғуну сүбут етмәк вәзифәси ирәли сүрүлмүшдү. В. И. Ленин тәбиәтшүнаслыгда баш вермиш ингилабла әлагәдар јаранмыш физики, физиоложи идеализми әсаслы сурәтдә ифша етмиш, тәбиәтшүнаслығын наилијјәтләрини Д.м. әсасында үмумиләшдирмиш, онун инкишаф перспективләрини мүәјјәнләшдирмишдир. О, 90-чы илләр халгчылары арасында вә сосиолокијада јајылмагда олан субјектив методун синфи маһијјәтини вә мәзмунуну ачмыш, ону кәскин тәнгид етмишдир. В. И. Ленин Д.м.-дә материјанын структуру, нөвләри һаггындакы тәбии-елми тәсәввүрләри үмумиләшдирәрәк, марксизмин материја һаггындакы фәлсәфи тә'лимини инкишаф етдирмиш, материјаја елми тә'риф вермишдир: «Материја инсана өз дујғусу илә верилән, дујғуларымыздан асылы олмајараг мөвчуд олан вә дујғуларымызла сурәти алынан... экс олунан објектив реаллығы көстәрмәк үчүн фәлсәфи бир категоријадыр» (Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968, сәһ. 131). В. И. Ленин марксизмин идрак нәзәријјәсини инкишаф етдирәрәк бурада үч гносеоложи принсипи ирәли сүрмүшдүр: а) дәрк едилмиш објектлә һәлә дәрк едилмәмиш објект арасында һеч бир принсипиал фәрг јохдур; б) идрак нәзәријјәси дә диалектик принсипләрә (әһатәлилик, тарихилик, конкретлик, үмумилик вә с.) әсасланмалыдыр; в) практика идракын әсасы вә һәгигәтин ме'јарыдыр.

В. И. Ленин тәбиәтшүнаслығын ән јени кәшфләрини тәһриф едән идеализмин көкләрини елмләрин ријазиләшмәсиндә вә тәбиәтшүнаслыгда релјативизмин мүтләгләшдирилмәсиндә ахтарырды. О, бөһрандан чыхыш јолуну исә метафизик материализмин Д.м. илә әвәз едилмәсиндә көрүрдү. В. И. Ленин електрон вә атомун тимсалында дүнјанын онтоложи вә гносеоложи түкәнмәзлији идејасыны ирәли сүрәрәк көстәрмишдир ки, сонсуз аләмин дәрк едилмәси дә сонсуз просес олуб чанлы сејрдән абстракт тәфәккүрә, орадан да практикаја кечир. Идракын нәтичәси исә һәгигәтдир.

В. И. Ленин махизм, емпириомонизм, неокантчылыг, позитивизм вә с. әлејһинә мүбаризәдә Д.м.-ин әсас ганун, категорија вә принсипләрини даһа дәриндән ишләмиш, конкретләшдирмиш вә зәнкинләшдирмишдир. В. И. Лениндән сонра Д.м. коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәләринин, Сов.ИКП гурултајлары вә пленумларынын материалларында јарадычылыгла инкишаф етдирилмишдир.

Д.м. скептисизмә, агностисизмә гаршы чыхараг харичи аләмин шүурла дәркини башлыча сајыр, практикаја үстүнлүк верир. Сенсуализмин вә расионализмин биртәрәфлијинә гаршы чыхыш едән Д.м. идракы һисси вә расионал моментләрин вәһдәти кими гәбул едир, онлары ејниләшдирмәјин вә гаршы гојмағын гејри-мүмкүнлүјүнү көстәрир. Д.м.-ин идрак нәзәријјәсиндә башланғыч принсип тәфәккүрүн варлыға мүнасибәти мәсәләсинин материалистчәсинә һәллини вә идрак просесинин әсасында ичтимаи практиканын дурмасыны гәбул етмәкдир.

Д.м. идракын һәјата кечирилмәсинин үмуми диалектик принсипләрини, конкрет үсул вә методларыны (анализ, синтез, индуксија, дедуксија, абстраксија, идеаллашдырма, мүшаһидә, експеримент, фәрзијјә, аналокија, тарихи вә мәнтиги, абстрактдан конкретә јүксәлмә вә с.) ишләјиб һазырламышдыр. Д.м.-ә көрә, објектив аләм ганунлары илә тәфәккүр ганунларынын вәһдәти диалектика, мәнтиг вә идрак нәзәријјәсинин вәһдәти әсасында дурур. В. И. Ленин көстәрир ки, диалектика идрак нәзәријјәси вә мәнтигдир, бу ахырынчы исә тәфәккүрүн харичи формалары һаггында чанлы, бүтүн мадди, тәбиәт вә мә'нәви шејләрин инкишаф ганунлары һаггында тә'лимдир, аләмин вә онун дәркинин конкрет мәзмунунун инкишафы һаггында елмдир, тарихи идракын нәтичәси, јекуну, хүласәсидир.

Д.м. тәбиәт, чәмијјәт вә тәфәккүрүн ән үмуми инкишаф ганунларыны, *кәмијјәт дәјишмәләринин кејфијјәт дәјишмәләринә кечмәси гануну, әксликләрин вәһдәти вә мүбаризәси га-*

нуну вә *инкары инкар ганунуну* өјрәнир. Диалектик инкишаф просесиндә бу ганунлар вәһдәт һалында чыхыш едирләр, она көрә дә бунлары бир-бириндән ајры нә өјрәнмәк, нә дә тәтбиг етмәк олар. Үмуми шәкилдә бу әлагә вә гаршылыглы нүфузетмәни белә ифадә етмәк олар: һәр һансы бир шејин мејдана кәлмәси ондакы дахили зиддијјәтләрин гәрарлашмасы вә фәалијјәтә башламасы, онун кәмијјәт илә кејфијјәтинин вәһдәти вә өзүндән әввәлкинин инкары демәкдир; һәмин шејин мәһви онда олан дахили зиддијјәтләрин һәлли, онун кәмијјәт-кејфијјәт вәһдәтинин (өлчүсүнүн) позулмасы вә инкары (јахуд өзинкар) демәкдир. Демәли, диалектика бүтөв, үмуми вә ваһид систем олдуғу үчүн ону систем шәклиндә өјрәниб тәтбиг етмәк лазымдыр.

Кәмијјәт дәјишмәләринин кејфијјәт дәјишмәләринә кечмәси гануну инкишафын ән үмуми механизмини ачыб көстәрир; экслikләрин вәһдәти вә мүбаризәси гануну инкишафын сәбәбини, мәнбәјини, онун өзинкишаф олмасыны ашкар едир. Инкары инкар гануну исә инкишафын истигамәтини, мүһитини өјрәнир. Д.м. өјрәдир ки, тәкчә ганунлар васитәсилә инкишафын үмуми диалектик мәнзәрәсини вермәк мүмкүн дејил. Она көрә дә Д.м. диалектиканын ганунларыны онун категоријалары ил вәһдәтдә өјрәнир. Категоријалар васитәсилә аләмин инкишафынын ајры-ајры ән үмуми тәрәфләри, әлагә вә мүнасибәтләри ифадә олунур. Д.м. категоријалары предмет (субстансионал категоријалар), хассә (атрибутив категоријалар) вә әлагә категоријаларына (релјатив категоријалар) ајырыр. Биринчи група — материја, тәбиәт, каинат, чәмијјәт, објект, предмет, чисим вә с.; икинчи група—мәкан, заман, һәрәкәт, јертутарлыг, симметрија, дәјишмә, инкишаф вә с. аиддир; үчүнчү група—тәк, хүсуси, үмуми, сәбәб вә нәтичә, зәрурәт вә тәсадүф, маһијјәт вә тәзаһүр, мәзмун вә форма, имкан вә керчәклик, кәмијјәт вә кејфијјәт вә с. аиддир. В. И. Ленин категоријаларын системләшдирилмәсинин, субординасијасынын зәрурилијини көстәрәрәк, бу принсипләри мүһүм сајыр: 1) категоријаларын системи онларын тарихи ардычыллығына (тарихи вә мәнтигинин вәһдәти); 2) категоријаларын системи онларын ифадә етдији објектив керчәклијин системинә вә; 3) категоријаларын системи садәдән мүрәккәбә доғру јүксәлән принсипә ујғун олмалыдыр. Категоријалар бир-бириндән төрәмәдә өјрәнилмәли вә тәтбиг едилмәлидирләр. Д.м.-ә көрә категоријалар, идракын инкишаф мәһсулларыдыр, онун нәтичәси, јекуну вә хүласәсидир.

Д.м. елми биликләрин инкишафынын методоложи әсасыдыр. Конкрет елмләрин әлагәси гаршылыглы характердә олуб, икиистигамәтлидир. Елмләрин әлдә етдији һәр бир әһәмијјәтли јени наилијјәтилә Д.м.-ин ганун, категорија вә принсипләри зәнкинләшир, онларын «сүбут» даирәси кенишләнир. Ф. Енкелс көстәрмишдир ки, тәбиәтшүнаслыгда атылан һәр бир мүһүм аддымла, әһәмијјәтли кәшфлә материализм өз формасыны дәјишир. Конкрет елмләр саһәсиндәки наилијјәтләр Д.м.-ин тәбии елми әсасыны тәшкил әдир. Өз нөвбәсиндә тәбиәтшүнаслыг да фәлсәфәсиз кечинә билмәз, онларын һәр биринин нәзәри проблемләри Д.м. чәрчивәсиндә һәлл едилир. Д.м. конкрет елмләрин нәзәри-методоложи әсасыдыр. Елмләрин инкишафында олан дөнүш, сычрајыш, чеврилиш анларында Д.м.-ин методоложи функсијасы даһа да артыр. Елми биликләрин инкишафы вә јени елм саһәләринин јаранмасы елә јени елми биликләрин јаранмасына сәбәб олур ки, бунлары мөвчуд методларла өјрәнмәк вә изаһ етмәк мүмкүн олмур, бу методлар ја гисмән, јахуд да бүтөвлүкдә көһнәлир. Мәһз бу заман бир сыра методларын тәкмилләшмәси, дикәрләринин исә јениләри илә әвәз едилмәси бахымындан ролу артыр. Мүасир елми-техники ингилаб шәраитиндә елмләрдә бир-бирини тамамлајан дифференсиасија вә интеграсија просеси баш верир. Бунлардан биринчиси спесифик методларын јаранмасыны зәрури едирсә, икинчиси үмумелми методлары јарадыр вә үмумфәлсәфи методун методоложи ролуну даһа да артырыр. Д.м. елмләрин инкишафынын дүнјакөрүшү әсасыдыр. Һәр һансы елм елми фәлсәфәјә әсасланмазса, өз наилијјәтләринин нәзәри һәллиндә, дүнјакөрүшү мәсәләләринин шәрһиндә дүзкүн јолдан јајыныр вә һөкмән идеализмә јуварланыр. Д.м.-ин дүнјакөрүшү функсијасы мүасир буржуа фәлсәфи чәрәјанлары—неопозитивизм, екзистенсиализм, неотомизм, прагматизм вә с.-ә гаршы барышмаз мүбаризәдә даһа да артыр. Ики систем, ики дүнјакөрүшү—буржуа вә марксист дүнјакөрүшүнүн мүбаризәсиндә Д.м. партија вә дөвләтимизин, совет халгынын идеја силаһыдыр. Сов.ИКП 24-чү вә 25-чи гурултајларынын материалларында Д.м. дүнјакөрүшү функсијасынын ролуна бөјүк әһәмијјәт верилир.

Дүнја сосиализм системинин инкишафы илә әлагәдар бејнәлхалг коммунист вә фәһлә партијаларынын гурултај вә конфрансларынын сәнәдләриндә, бу партијаларын рәһбәрләринин әсәрләриндә Д.м. проблемләри һәр бир өлкәнин конкрет шәраити нәзәрә алынмагла јарадычылыгла инкишаф етдирилир.

Әд.: Маркс К. и Энгельс Ф., Немецкая идеология, Соч., т. 3; Маркс К., Тезисы о Фейербахе, јенә орада, т. 20; Енкелс Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966; Ленин В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968; јенә онун, Марксизмин үч мәнбәји вә үч тәркиб һиссәси, Әсәрләри, ч. 19; јенә онун, Фәлсәфә дәфтәрләри, јенә орада, ч. 38; Руткевич М. Н., Диалектический материализм, М., 1973; Диалектический материализм и естественнонаучная картина мира, Киев, 1976; Основы марксистско-ленинской философии, М., 1978.

ДИАЛЕКТИК МЕТОД—бах *Диалектик материализм*, *Диалектика*.

ДИАЛЕКТИК МӘНТИГ — диалектик тәфәккүрүн һәгигәти дәрк етмәк формалары вә методлары һаггында тә'лим; тәфәккүрүн инкишафынын ән үмуми ганунларыны, һәгиги билик әлдә етмәјин јолларыны вә васитәләрини өјрәнир. Д.м.-ин предметини субјектив диалектиканын инкишаф ганунлары тәшкил етсә дә, о, материалист диалектикадан кәнарда мөвчуд ола билмәз, чүнки тәфәккүрүн һәгигәтә доғру һәрәкәт етмәси үчүн, јә'ни биликләримизин мәзмунунун објектә ујғун кәлмәси һаггында елм олмасы үчүн о, објектив аләмин инкишафынын ән үмуми ганунларынын әһәмијјәтини ашкар етмәлидир.

Д.м.-ин үнсүрләри һәлә антик фәлсәфәдә, хүсусилә *Һераклитин*, *Платонун*, *Аристотелин* вә б. тә'лимләриндә јаранмышдыр. Тарихи шәраитдән асылы олараг узун мүддәт *формал мәнтиг* тәфәккүрүн ганун вә формалары һаггында јеканә тә'лим олмушдур. Лакин 17 әсрдән башлајараг формал мәнтиг сүр'әтлә инкишаф едән тәбиәтшүнаслығын вә фәлсәфәнин тәләбләрини кифајәт гәдәр өдәмәмиш, тәфәккүр вә идракын јени үмуми принсип вә методларына еһтијач дујулмушдур (Ф. *Бекон*, *Декарт*, *Лејбнис* вә б.). Д.м. јүксәк инкишафыны алман классик фәлсәфәсиндә тапмышдыр. Кант үмуми (формал) мәнтиглә трансендентал мәнтиги фәргләндирмиш, үстүнлүјү икинчијә вермишдир. Онун фикринчә, трансендентал мәнтиг биликләрин инкишафыны өјрәнир. Д.м.-ин ишләниб һазырланмасында Һекелин хүсуси хидмәти олмушдур. О, Д.м.-и һәм тәфәккүр, һәм дә тәбиәт вә чәмијјәт һаггында фәлсәфи тә'лим кими шәрһ етмишдир.

Марксист-ленинчи фәлсәфәдә Д.м. диалектика вә идрак нәзәријјәси, диалектик материализм илә мүтабигдир. Башга сөзлә, Д.м. «...тәфәккүрүн харичи формалары һаггында тә'лим дејил, «бүтүн мадди, тәбии вә руһи шејләрин» инкишаф ганунлары һаггында, јә'ни дүнјанын бүтүн конкрет мәзмунунун инкишафынын вә онун дәрк едилмәсинин ганунлары һаггында тә'лимдир, јә'ни дүнјанын дәрк едилмәси **т а р и х и н и н** јекуну, мәчмусу, нәтичәсидир» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 38, сәһ. 85).

Д.м.-ин вәзифәси диалектик тәфәккүрүн чохәсрлик инкишаф тарихинә әсасланараг елми идракын форма вә методларыны, елми нәзәријјә гурмағын үсулларыны вә инкишафынын ганунаујғунлугларыны, билијин өз објектинә ујғун кәлмәсини ашкар етмәк јолларыны тәдгиг етмәкдир. Д.м.-ин В. И. Ленин тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш тәләбләри бунлардыр: 1) чисмин «бүтүн чәһәтләрини, бүтүн әлагәләрини вә «васитәлилијини» әһатә етмәк, өјрәнмәк», 2) «чисми өз инкишафы..., «өз һәрәкәти», дәјишмәси һалында» көтүрмәк, 3) «бүтүн бәшәр тәчрүбәси... чисмин бүтөв «тә'рифинә» дахил олмалыдыр», 4) Д.м. өјрәдир ки, «мүчәррәд һәгигәт јохдур, һәгигәт һәмишә конкретдир» (бах јенә орада, ч. 32, сәһ. 89—90).

Д.м. формал мәнтигдән фәргли олараг тәфәккүр формаларыны анчаг онларын гурулушу чәһәтиндән тәдгиг етмир, онларда ифадә олунан конкрет мәзмундан диггәти јајындырмыр, онлара донуг вә бир-бириндән тәчрид олунмуш шәкилдә бахмыр, әксинә, онлары гаршылыглы әлагәдә, һәрәкәтдә вә инкишафда көтүрүр. Д.м. јени билијә кечмәјин принсипләрини ачыб көстәрир, онларын јаранмасыны вә инкишафыны тәдгиг едир. Д.м. елми билијин өјрәнилмәсиндә формал мәнтигин јерини вә ролуну мүәјјән едир. Формал мәнтиг һәр бир хүсуси идрак методу кими мәһдуддур. Д.м. исә бүтүн елмләр үчүн универсал идрак методудур, о бүтүн хүсуси идрак методларына нүфуз едир (бах һәмчинин *Диалектика*,

Диалектик материализм). Д.м. софистикадан да көкүндән фәргләнир. Софистика тәфәккүр формаларынын фасиләсиз јаранмасы вә дәјишилмәсиндә исрар едир, анлајышларын чевиклијини вә дәјишкәнлијини субјективчәсинә гәләмә верир. Д.м. исә онларын јаранмасыны вә инкишафыны објективчәсинә, билијин објектив һәгигәтә доғру һәрәкәт етмәси кими анлајыр.

Әд.: Оруджев З. М., К. Маркс и диалектическая логика, Б., 1964; Ильенков Э., Диалектическая логика, М., 1974; Шинкарук В. И., Единство диалектики, логики и теории познания, Киев, 1977; бах һәмчинин *Диалектика* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ДИАЛЕ́КТИКА [јун. dialektike (téchne)—мүсаһибә, мүбаһисә етмәк бачарығы]—тәбиәт, чәмијјәт вә тәфәккүрүн инкишафынынән үмуми ганунаујғунлуглары һаггында тә'лим. Д. просесин дахили мәнбәјини зиддијјәтләрин мүбаризәсиндә көрүр.

Д.-нын илк нүмунәләрини Гәдим Шәрг вә гәдим јунан фәлсәфәси вермиш, керчәклијә даими һәрәкәт вә дәјишмә һалы кими бахмышдыр. Буну *Һераклит* белә ифадә етмишдир: һәр шеј мөвчуддур вә ејни заманда мөвчуд дејилдир, һәр шеј ахыр, дәјишир. «Диалектиканы ичад едән» (Аристотел) Елејалы Зенона көрә, һәрәкәт анлајышы сонлулугла сонсузлуғун, фасиләликлә фасиләсизлијин зиддијјәтини еһтива едир. Софистләр вә Сократ Д.-ны бир-биринә зидд рә'јләри гаршылашдырмаг јолу илә һәгигәти ашкар етмәк васитәсинә, елми мүбаһисәләр аләтинә чевирмишләр. *Платон* идеалист Д.-нын классик нүмунәләрини вермишдир. Аристотел мөвчуд олан һәр шејә вә һадисәјә өзүинкар просесиндә бахмағы тәләб едирди.

Орта әсрләрдә Д. илаһијјатчыларын әлиндә дини мәсәләләр әтрафында схоластик мүбаһисәләрдә аләт олмушдур. Әрәб-мүсәлман Шәргиндә буна мүназәрә дејилирди. Интибаһ дөврүндә Кузалы Николај, Ч. *Бруно* сонлу илә сонсузун вәһдәти, ән аз илә «ән чохун бирлији», «әксликләрин мүтабиглији» вә с. һаггында диалектик идејалар ирәли сүрмүшләр. Јени дөврдә метафизиканын һөкмранлығына бахмајараг Р. *Декартын* космогоник тә'лими, Б. *Спинозанын* зәрурәт вә азадлыг һаггында консепсијасы, Г. *Лејбнисин* «монадалокијасы» (бах *Монада*) диалектик идејаларла зәнкиндир. Ж. Ж. *Руссо* вә Д. *Дидро* Д.-нын јүксәк нүмунәләрини вермишләр. Д.-нын классик формасыны 18 әсрин сону—19 әсрин 1-чи јарысында јашамыш алман философлары јаратмыш, ону универсал идеалист идрак методуна чевирмишләр. Д.-нын инкишафында И. *Кантын* «антиномијалар» һаггында тә'лими мүһүм мәрһәләдир. Канта көрә, әгил дүнјаны бүтөв бир там кими дәрк едәркән чыхылмаз зиддијјәтә дүшүр, чүнки бир-биринә әкс иддиалары ејни гүввә илә сүбут етмәјә чалышыр: 1) дүнјанын заманча әввәли вә мәканча һүдуду вардыр; дүнјанын заманча әввәли вә мәканча һүдуду јохдур; 2) дүнјада һәр шеј тәркибчә мүрәккәбдир; дүнјада тәркибчә мүрәккәб һеч бир шеј јохдур, һәр шеј садәдир; 3) һадисәләри изаһ етмәк үчүн ирадә азадлығы олмалыдыр; һеч бир ирадә азадлығы јохдур; 4) дүнјада зәрури вүчуд вардыр; һеч бир мүтләг зәрури вүчуд јохдур. Кант һәмин тә'лим васитәсилә инсан идракынын шејләрин маһијјәтини дәрк етмәјә гадир олмадығыны көстәрмәк истәмишдир.

Д. тарихиндә К. В. Ф. *Һекел* мүһүм јер тутур. Һекелә көрә, һәрәкәт вә инкишаф дахилин зиддијјәтли олдуғу үчүн баш верир. Һекел Д.-нын әсас ганун вә категоријаларыны әтрафлы ишләмишдир. О, инкишафы тәфәккүрүн өз-өзүнә инкишафы кими шәрһ етдијиндән, инсан идракы вә фәалијјәтинин мадди әсасынын дүзкүн изаһыны верә билмәдијиндән онун Д.-сы идеалист характер дашыјыр. Рус ингилабчы демократлары В. Г. Белински, А. И. Кертсен, Н. Г. Чернышевски Һекелин Д.-сыны материалистчәсинә ишләмәјә чәһд көстәрмиш, «ингилабын чәбри» (Кертсен) кими баша дүшмүш, ону Русијадакы азадлыг һәрәкаты илә үзви сурәтдә әлагәләндирмишләр. Һекелдән сонракы буржуа философлары кечмишин диалектик наилијјәтләриндән имтина етмиш, Һекелин Д.-сыны «софистика», «мәнтиги сәһв» адландырмышлар.

К. Маркс вә Ф. Енкелс кечмишин диалектик ирсини елми сурәтдә ишләјәрәк Д.-нын ән јүксәк формасыны—материалист Д.-ны јаратдылар. Һекелдә тәфәккүр вә онун һәрәкәти керчәклијин јарадычысы кими чыхыш едирсә, К. Марксын Д.-сы тәбиәт вә чәмијјәтдәки реал һәрәкәти әкс етдирир. Марксист Д.-ја көрә, шејләрин објектив Д.-сы анлајышларын субјектив Д.-сыны мүәјјән едир. Буна көрә марксист Д. һәм харичи аләмин, һәм дә инсан тәфәккүрүнүн үмуми инкишаф ганунларыны өјрәнән һәгиги елмдир.

Материалист Д. ганун вә категоријалар системидир. Ф. Енкелс Д.-ны сәчијјәләндирәрәк јазмышдыр: «Башлыча ганунлар: кәмијјәтин вә кејфијјәтин чеврилмәси — гүтби әксликләрин бир-биринә нүфуз етмәси вә ифрата чатдырылдыгда онларын бир-биринә чеврилмәси,—зиддијјәт јолу илә инкишаф, јахуд инкары инкар,—инкишафын спирал формасы» (Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966, сәһ. 1). Д.-нын ганун вә категоријалары тәбиәт, чәмијјәт вә тәфәккүрүн һәрәкәт вә инкишафынын үмуми мәнзәрәсини јарадыр. Материалист Д. ејни заманда марксизмин идрак нәзәријјәси вә мәнтигидир. Онун ганунлары һәм варлығын, һәм дә идракын ганунларыдыр. Бу бахымдан, марксист Д. тәкчә «онтоложи» дејил, һәмчинин гносеоложи тә'лимдир. В. И. Ленин материалист Д.-ны марксизмин чаны, руһу адландырыр. В. И. Ленинин фикринчә, «...диалектика, шејләрин маһијјәтинин өзүндәки зиддијјәти өјрәнмәкдир...» (Әсәрләри, ч. 38, сәһ. 265). О, материалист Д.-нын еклектикадан вә софистикадан көкүндән фәргли олдуғуну көстәрир: «Анлајышларын һәртәрәфли, универсал еластиклији, әксликләрин ејнијјәтинә чатан бир еластиклик, — будур әсил мәтләб. Субјектив сурәтдә тәтбиг едилән бу еластиклик—еклектика вә софистикаја. Објектив сурәтдә тәтбиг едилән, јә'ни мадди просесин һәртәрәфлилијини вә онун вәһдәтини әкс етдирән еластиклик—диалектикадыр, дүнјанын әбәди инкишафынын дүзкүн әкс олунмасыдыр» (јенә орада, сәһ. 105).

Материалист Д. ингилаби вә елми методдур. О бүтүн ичтимаи һәјат формаларынын тарихән кечичи олдуғуну көстәрир вә тәсдиг едир ки, даим һәрәкәтдә олан материјадан башга һеч шеј әбәди дејилдир. Мүасир буржуа философларынын вә тәфтишчиләринин материалист Д.-ны «тәкзиб» етмәләри вә сахталашдырмалары да бунунла изаһ едилир.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967; јенә онун, Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966; Ленин В. И., Фәлсәфә дәфтәрләри, Әсәрләри, ч. 38; Багиров З. Н., В. И. Ленин и диалектическое понимание отрицания, Б., 1969; История марксистской диалектики. Ленинский этап, М., 1973; Гегель Г. В. Ф., Энциклопедия философских наук, т. 1—3, М., 1974—77; Копнин П. В., Диалектика как логика, М., 1961; Кедров Б. М., Единство диалектики, логики и теории познания, М., 1963; Черняк В. С., Диалектика в научном познании, М., 1977; Козловский В. Е., Марксистская диалектика и ее современные противники, М., 1978.

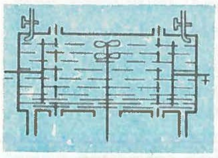
ДИАЛЕКТОЛО́КИЈА (*диалект+...локија*) — дилчилијин диалект вә шивәләри өјрәнән саһәси. Д. мүстәгил елм саһәси кими, әсасән, 19 әсрин әввәлләриндә јаранмышдыр. Һәмин әсрин сон рүбүндә исә ајры-ајры диалектләрә аид фактик материал топланмасы илә әлагәдар олараг диалектоложи атласларын тәртибинә башланмышдыр. Д. етнографија илә сых әлагәдә инкишаф етмишдир. Д. хүсуси вә үмуми олур. Хүсуси Д. конкрет бир дилин диалектләринин, үмуми Д. исә диалектләрин өјрәнилмәсинин үмуми нәзәри мәсәләләринин тәдгиги илә мәшғул олур. Диалектләрин өјрәнилмәси бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Диалектләрдә дилин гәдим дөврләринә аид хүсусијјәтләр мүһафизә олундуғундан онлар дилин вә халгын тарихини өјрәнмәк үчүн гијмәтли материал верир.

Азәрб. дили диалект вә шивәләринин кениш вә елми әсасларла өјрәнилмәсинә анчаг Совет һакимијјәти илләриндә башланмышдыр. 1924 илдә *Азәрбајчаны Тәдгиг вә Тәтәббө Чәмијјәтинин* тәшәббүсү илә Азәрб. дили диалект вә шивәләринин лүғәтинә даир зәнкин материал топланмыш, 1930 илдә «Азәрбајчан түрк халг шивәләри» лүғәтинин 1-чи чилдинин биринчи һиссәси («А» һәрфи), 1931 илдә исә икинчи һиссәси («Б» һәрфи) чап олунмушдур. 30-чу иллләрдән сонра диалектләрин монографик тәдгигинә диггәт даһа да артды. Лакин Азәрб. диалектләринин һәртәрәфли өјрәнилмәси, әсасән, 1945 илдән сонра кенишләнди. Азәрб. дили диалектләринин тәдгиги һазырда 3 истигамәтдә апарылыр: 1) монографик тәдгигат; 2) диалект вә шивәләр лүғәтинин һазырланмасы; 3) *дилчилик чоғрафијасы*. Диалект вә шивәләрин чоху өјрәнилмиш, онлар һаггында монографијалар нәшр олунмушдур. Бирчилдлик диалектолокија лүғәти чапдан чыхмышдыр (1964). Азәрб. диалектләринин 3 чилддән ибарәт диалектолокија лүғәти чапа һазырдыр. 1958 илдән Азәрб. дили диалект вә шивәләринин дилчилик чоғрафијасы үсулу илә өјрәнилмәсинә башланмыш вә 1975 илдә Азәрб. дилинин диалектоложи атласынын тәртиби баша чатмышдыр. Азәрб. алимләри түрк дилләринин үмуми диалектоложи атласынын тәртибиндә дә јахындан иштирак едирләр. Бакы түрк дилләри Д.-сынын мәркәзләрин-

дәндир. Бурада тез-тез үмумиттифаг диалектоложи мүшавирәләр кечирилир. «Вопросы диалектологии тјуркских јазыков» адлы үмумиттифаг елми мәчмуәсинин 1—4-чү нөмрәләри Бакыда нәшр олунмушдур.

Әд.: Ширәлијев М. Ш., Азәрбајчан диалектоложијасынын әсаслары, Б., 1968; Ашмарин Ч. И., Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи, Б., 1926; Русская диалектология (под ред. Р. И. Аванесова и В. Г. Орловой), М., 1965; Жирмунский В. М., Избр. труды. Общее и германское языкознание, Л., 1976.

ДИА́ЛИЗ (јун. diálysis—парчаланма, ајрылма)—коллоид системдәки вә ја иримолекуллу бирләшмәләрин мәһлулларындакы кичикмолекуллу гатышыглары хүсуси мембран васитәсилә ајырма просеси. Д. апарылан чиһаза *д и а л и з а т о р* дејилир. Онун әсас һиссәси олан мембран кичик молекул вә ионлары өзүндән кечирир, лакин коллоид һиссәчикләри вә макромолекуллары кечирмир. Мембран һејван говуғу, коллодиум, селлофан, пергамент кағызы, синтетик материал вә с.-дән һазырланыр. Д. диффузија просесинә әсасланыр, буна көрә дә просес чох јаваш кедир. Мембранын сәтһини бөјүтмәк, һәлледичи мајени (дисперсија мүһитини) тез-тез дәјишмәк, тәмизләнәчәк гарышығын темп-руну јүксәлтмәк вә с. јолларла Д.-и сүр'әтләндирмәк олар.

Електродиализатор.

Електрик чәрәјаны саһәсиндә апарылан Д., јә'ни *е л е к т р о д и а л и з*, Д. едиләчәк системин електролитләрдән тәмизләнмәсини бир нечә дәфә сүр'әтләндирир. Ән садә електродиализатор (шәкил) бир-бириндән мембран васитәсилә ајрылмыш үч камерадан ибарәтдир. Тәмизләнәчәк гарышыг орта камераја төкүлүр, јан камераларда исә һәллединчијә батырылмыш електродлар олур. Чиһазын сабит електрик чәрәјаны саһәсиндә ионлар мүвафиг електродлара тәрәф јөнәләрәк орта камеранын мембранларындан јан камералара кечир. Ионит мембранлардан истифадә етдикдә електродиализ даһа еффектли олур. Ионит мембранлы чохкамералы електродиализаторлар һидрометаллуркијада вә атом сәнајесиндә (тулланты сулары тәмизләмәк, дуз мәһлулларынын гатылығыны артырмаг, хассәчә јахын елементләри бир-бириндән ајырмаг вә с. үчүн), һабелә дәниз сујунун дуздан тәмизләнмәсиндә ишләдилир.

Д. вә електродиализдән мүхтәлиф технолоҗи просесләрдә, физики, кимјәви, биолоҗи тәдгигат ишләриндә, тибдә истифадә олунур. *В и в и д и ф ф у з и ј а* адланан Д. үсулундан Америка алими Д. Абел чанлы организмдә ганын тәркиб һиссәләрини өјрәнмәк үчүн истифадә етмишдир (1913). Һемодиализ мәгсәди илә ишләдилән сүн'и бөјрәјин конструксијасы Абел апараты принсипинә әсасланмышдыр.

Әд.: Воюцкий С. С., Курс коллоидной химии, М., 1964; Некрасов Б. В., Основы общей химии, т. 1, М., 1973.

ДИА́ЛОГ (јун. diálogos—данышыг, сөһбәт), *м ү к а л и м ә*—ики вә ја бирнечә шәхсин мүсаһибәси. Д.-дан әдәбијјат, театр вә кино сәнәтиндә кениш истифадә олунур. Драм әсәрләриндә сүжетин инкишафы, сурәтләрин характеринин ачылмасы билавасит Д.-ла бағлыдыр. Д. јығчам вә лаконик олур. Азәрб. әдәбијјатында Һ. Чавид, Ч. Чаббарлы, С. Вурғун вә б. Д.-ун көзәл нүмунәләрини јаратмышлар. Д. формасындан мүстәгил әдәби жанр кими дә истифадә едилир (Платонун фәлсәфи, Лукианын сатирик диалоглары, Д. Дидронун «Рамонун гардашы оғлу» әсәри, М. Ә. Сабирин «Ики һәпәнд» ше'ри вә с.).

ДИАМАГНЕТИ́ЗМ (јун. diá—бурада гүввә хәтләринин ајрылмасыны билдирән сөз өнү+*магнетизм*)—маддәнин магнит хассәләриндән бири. Маддәнин магнит хассәси харичи магнит саһәсиндә өзүнү апарма характеринә көрә тә'јин едилир. Харичи магнит саһәсинә кәтирилмиш маддә саһәнин күчлү һиссәсиндән зәиф итәләнирсә диамагнит маддә, хассә исә Д. адланыр. Маддәләрин магнитләнмәси кәмијјәтчә магнит гавраjычылығы илә тә'јин едилир. Диамагнит маддәләр үчүн $(|\varkappa| \ll 1,\ \varkappa<0)$ магнит гавраjычылығы мәнфидир. Ән күчлү диамагнит графитдир $(\varkappa \sim 200-300)\cdot 10^{-6}$. Д.-ин физики механизми квант механикасына әсасланыр, кеjфијјәтчә исә белә изаһ едилир: атомун планетар моделинә көрә атом нүвәдән вә онун әтрафында гапалы орбитләр бојунча фырланан електронлардан ибарәтдир. Харичи магнит саһәси сыфырдырса атом да магнит моментинә малик дејил (мәс., тә'сирсиз газларын атомлары вә с.). Мә'лумдур ки, магнит саһәси сабит гијмәти мүәјјән заман кечдикдән сонра алыр, демәли, атом мүәјјән заман мүддәтиндә дәјишән магнит саһәсинин тә'сиринә мә'руз галыр. Бу саһә нүвә әтрафына фырланан електронларын јаратдығы гапалы чәрәјан трајекторијасыны кәсдијиндән, һәмин трајекторијада әлавә индуксија чәрәјаны јараныр. Лентс ганунуна көрә бу әлавә зәиф чәрәјанын атомда јаратдығы магнит моментинин истигамәти ону јарадан харичи магнит саһәсинин әксинә јөнәлмәлидир. Буна көрә белә маддәләр саһәнин күчлү һиссәсиндән итәләнир. Електромагнит индуксија һадисәси бүтүн мүһитләрә аид олдуғундан, онун нәтичәсиндә јаранан зәиф Д. дә универсал хассә олуб, бүтүн маддәләрә аид олмалыдыр. Лакин бә'зи маддәләр харичи магнит саһәси олмадыгда белә мәхсуси магнит моментинә малик олдуғундан вә мәхсуси момент зәиф Д.-и екранлашдырдығындан маддәдә Д. ашкара чыха билмир. Маддәдә атом вә ја ионлардан башга сәрбәст електронлар да оларса, онларын һесабына әлавә Д. јарана биләр. Бунун механизми әсас Д.-дән кәскин фәргләнир вә квант механикасына әсасланыр. Сәрбәст електронларын Д.-инә Ландау Д.-и (бисмутда вә графитдә хүсусилә бөјүкдүр) дејилир. Ландау Д.-инин өјрәнилмәси јарымкечиричиләрдә еффектив күтләни билавасит тапмаға имкан верир.

Әд.: Вонсовский С. В., Магнетизм, М., 1971; Фейнман Р., Лейтон Р. и Сэндс М., Фейнмановские лекции по физике, т. 5, пер. с англ., 2 изд., М., 1977.

ДИАМА́НТ [фр. Diamant, јун. adamas (adamantos)—алмаз, брилјант; сөзүндән]—өлчүсү 4 *пункта* (1,5 *мм*) бәрабәр мәтбәә шрифти. Чәдвәл јығысы үчүн тәтбиг едилир.

ДИА́МЕТР (јун. diámetros—енинә кәсән)—*областын* вә ја чисмин ән узаг ики нөгтәси арасындакы мәсафә. *Ч е в р ә н и н* Д.-и онун мәркәзиндән кечән вәтәрдир. *И к и т ә р т и б л и ә ј р и н и н* Д.-и бир-биринә паралел вәтәрләрин орталарынын һәндәси јеридир. Еллипс вә һиперболанын Д.-и онларын мәркәзиндән кечән, параболанынкы исә онун охларына паралел дүз хәтләрдир.

ДИАММОФО́С—мүрәккәб күбрәләрдән бири. Фосфат туршусуну аммонјакла дојдурмагла алыныр:

$$2NH_3+H_3PO_4=(NH_4)_2HPO_4.$$

Д.-да азот илә фосфор арасындакы нисбәт тәгр. 1:2,5-ә бәрабәрдир; азот вә фосфорун үмуми мигдары исә 70%-дән артыгдыр. Мүрәккәб күбрәләрин ән күчлүсү олан Д.-ун 1 *с*-и тәгр. 3 *с* суперфосфаты вә 0,7 *с* аммониум шорасыны әвәз едир. Д. биткиләрин мәнимсәдији фосфор бирләшмәләри илә зәиф, јахуд орта дәрәчәдә вә азотла јахшы тә'мин олунмуш торпагларда әсас күбрә кими чох гијмәтлидир.

ДИА́НА (лат. Diana)—Гәдим Рома мифолокијасында ај илаһәси. Е.ә. 5 әсрдән гәдим јунан илаһәси *Артемида* илә ејниләшдирилирди.

ДИАПАЗО́Н [јун. diá pasṓn (chordṓn)—һамысынын үзәриндән (симләрин)]—1) муғәнни сәсинин, јахуд мусиги аләтинин сәс тутуму. Д. ән бәм вә зил сәсләр арасындакы интервалла мүәјјән едилир; 2) *м ә ч а з и м ә ' н а д а*—һәчм, өлчү, һүдуд (билијин, мараг даирәсинин вә с.).

ДИАПА́УЗА (јун. diápausis—фасилә, дајанма) — һејванларын инкишафында сакитлик (динчлик) дөврү; маддәләр мүбадиләсинин кәскин азалмасы вә форма әмәлә кәтирән просесләрин дајанмасы илә характеризә олунур. Д. заманы организмин харичи мүһитин әлверишсиз шәраитинин тә'сиринә давамлығы артыр. Мәс., һәшәратлар инсектисидләрә гаршы давамлы олур. Д. организмләрин шахтајадавамлығыны вә гышламасыны тә'мин едир. Гуру иглим шәраитиндә *е с т и в а с и ј а* адланан јај Д.-сы мүшаһидә едилир. Мәс., чәһрајы гурдда (тыртыл) вә памбыг совкасында. *Е м б р и о н а л* Д., *с ү р ф ә* Д.-сы, *п у п* Д.-сы, *и м а г о* Д.-сы олур.

ДИАПИ́Р ГЫРЫШЫГ (јун. diapéiro—дәлирәм) — антиклинал гурулушлу вә ја күнбәз формалы гырышыг. Белә гырышыгда ганад һиссәдән таг һиссәјә тәрәф лајларын галынлығы азалыр вә бә'зән јоха чыхыр, јатым бучағы исә артыр. Д.г.-ын нүвә һиссәси, адәтән, пластик сүхурлардан (кил, даш-дуз, кипс) ибарәт олур. Нүвәсиндәки сүхурлар јер үзәринә чыхдыгда, белә гырышыг нүвә илә дәлинмиш Д.г., чыхмадыгда исә кизли Д.г. (криптодиапир) адланыр. Д.г.-ын нүвәси адәтән, тектоник брекчија илә әһатә олунур. Бөјүк гырышыглыг зоналарынын батым һиссәләриндә (Таман вә Абшерон ј-а-лары) вә һәмчинин дуз күнбәзинин јајылдығы (Емба вил.) зоналарда чохдур. Абшерон ј-а вә Хәзәрјаны овалығда нефт вә газ јатаглары Д.г.-ла әлагәдардыр.

ДИАПОЗИТИ́В (јун. diá — бурада «шәффаф»+лат. positivus — шәкил) — шәффаф әсас (шүшә, плјонка) үзәриндә рәнкли вә ја рәнксиз позитив ф о т о г р а ф и ј а тәсвири; бахмаг үчүн ишығa тутулур вә ја екрана пројексијаланыр. Д. һазырламаг үчүн дөнәр вә ја хүсуси Д. фотоплјонка, јахуд фотолөвһәдән истифадә олунур. Үмуми мөвзуја аид бир сыра Д.-ә *диафилм* дејилир. Д.-дән тәдрис үчүн, нүмајиш вә с. мәгсәдләрдә истифадә олунур.

ДИАРЕ́ЈА—бах *Ишал*.

ДИ́АС (Diaz) Порфирио (15.9.1830, Оахака—2.7.1915, Парис) —Мексика сијаси вә дөвләт хадими, кенерал. Буржуа ингилабы вә вәтәндаш мүһарибәси илләриндә (1854—60) либераллар тәрәфиндә мүһафизәкарлара гаршы мүбаризә апармыш, Франсанын Мексикаја мүдахиләси заманы (1861—67) вәтәнпәрвәрләр ордусунун ири силаһлы дәстәләринә башчылыг етмиш, 1877—80 илләрдә президент олмушдур. 1884 илдә јенидән президентлијә кечән Д. өлкәдә клерикал-мүлкәдар диктатура режими јаратды. Мексиканын Б. Британија вә АБШ-дан игтисади асылылығы артды. 1910 ил ингилабы Д. режиминә сон гојду; Д. 1911 илин мајында өлкәдән гачды.

ДИ́АС (Diaz) Хосе (3.5.1895, Севилја—20.3.1942, Тбилиси)—Испанија вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими. Кәнчлик илләриндән фәһлә һәрәкатында иштирак етмиш, Севилја һәмкарлар иттифагынын рәһбәрләриндән олмуш, дәфәләрлә һәбс едилмишдир. 1926 илдә Испанија Коммунист Партијасына (ИКП) дахил олмуш, 1932 илдән ИКП-нин баш катиби сечилмишди. Д.-ын рәһбәрлији алтында ИКП күтләви фәһлә партијасына чеврилмиш, Испанијанын бүтүн сол партијаларыны антифашист Халг Ҹәбһәсиндә (1936 ил сечкиләриндә гәләбә газанмышды) бирләшдирмәјин тәшәббүсчүсү кими чыхыш етмиш, Мадриддән парламентә депутат сечилмишди. Коминтернин 7-чи конгресиндә (1935) Коминтернин Ичраијјә Комитәсинин үзвү сечилмишди. 1936—39 илләрдә Д.-ын башчылығы илә ИКП испан халгынын фашист гијамчыларына вә италјан-алман мүдахиләчиләринә гаршы милли ингилаби мүбаризәсинә рәһбәрлик етмишдир. 1939 илин февралындан Совет Иттифагында јашајыр вә мүаличә олунурду. Ағыр хәстәлијинә бахмајараг, ИКП-нин фашизм әлејһинә мүбаризәсинә рәһбәрлик етмишдир.

Әд.: Б л а г о е в а С., Хосе Диас, М., 1938; М е щ е р я к о в М. Т., Вся жизнь—борьба, 2 изд., М., 1976.

ДИ́АС ДЕ МЕНДО́СА (Diaz de Mendoza) Фернандо (7.7.1862, Мурсија—20.10.1930, Вичо)—испан актјору вә театр хадими. 1895 илдән «Театро Еспанјол»ун сәһнәсиндә чыхыш етмишдир. 1896 илдә мәшһур актриса М. Керреро илә бирликдә «Керреро-Мендоса» театр труппасыны, 1929 илдә Буенос-Ајресдә «Театро Сервантес» труппасыны (һазырда Милли комедија театры) тәшкил етмишди. Репертуарында классик вә мүасир милли драматуркија нүмунәләри әсас јер тутурду. 20 әсрин бир чох испан вә Аркентина актјорларынын јетишмәсиндә Д. де М.-нын бөјүк ролу олмушдур.

ДИАСПО́Р (јун. diasporá—сәпәләнмә)—һидроксидләр синфинә аид минерал. Тәркиби—AlOOH (85%-и Al_2O_3, 15% H_2O). Тәркибиндә гарышыг һалда дәмир, хром, манган оксидләри вә с. олур. Ромбик сингонијада кристаллашыр. Ләвһәви, бә'зән сүтунвары кристаллар әмәлә кәтирир. Рәнки ағ, сарымтыл-ағ, чәһрајымтыл-ағ, јашылымтыл-боз олур. Сәртлији 6—7, сыхлығы тәркибиндәки гатышыглардан асылы олараг 3300-дән 3500 *кг*/*м*³-ә гәдәрдир. Екзокен вә метаморфик, надир һалларда һидротермал-метасоматик мәншәлидир. Боксит әмәлә кәтирән минераллардандыр. Урал, Өзб. ССР, Азәрб.ССР (Зәјлик, Чирагидзор вә Тоғаналы), харичдә АБШ вә Јунаныстанда јатаглары вар.

ДИА́СПОРА (*диаспор*)—халгын (етник бирлијин) хејли һиссәсинин јашадығы өлкәдән харичдә олмасы. Д. зорла көчүртмә, кеносид тәһлүкәси, игтисади вә ҹоғрафи амилләрин тә'сири нәтичәсиндә јаранмышдыр. «Д.» термини илк дәфә јәһудиләрин е.ә. 6 әсрин әввәлиндә Бабилистан падшаһы II *Навуходоносор* вә сонра исә ерамызын 1—2 әсрләриндә ромалылар тәрәфиндән говулуб Фәләстиндән кәнарда јашамалары илә әлагәдар ишләнирди. Сонралар «Д.» термини бә'зи етник (мәс., ерманиләр, ирландијалылар, чинлиләр) вә дини (мәс., илкин христианлар) бирликләрә аид едилирди.

ДИАСТА́ЗА (Diástasis—бөлүнмә, ајрылма)—бах *Амилазалар*.

ДИАСТЕ́МА (јун. diástema—мәсафә, ара)—мәмәли һејванларын дишләри арасындакы мәсафәнин ади мәсафәдән артыг олмасы. Диш һиссәләринин адәтән редуксијаја уғрамасындан баш верир. Отјејән һејванларын чохунун көпәк диши, кичик азы дишләри, бә'зән кәсичи дишләри редуксијаја уғрајыр. Д. кәмиричиләр, атлар, кенгурулар вә с. һејванларда үст вә алт чәнәдә, кәвшәјән һејванларда исә јалныз алт чәнәдә олур. Јыртычы һејванларда Д. дишләр редуксијаја уғрамадан јараныр.

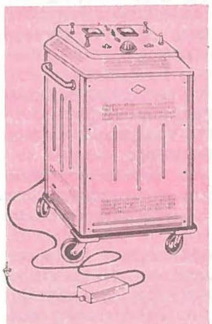
ДИА́СТОЛА (јун. diastole — кенишләнмә, дартылма) — үрәјин гулагчыг вә ја мә'дәчикләринин зәифләмәси. Инсанларда (сакит һалда үрәк вурғуларынын сајы 1 *дәг*-дә 75) гулагчыг Д.-сы 0,7 *сан*, мә'дәчик Д.-сы исә 0,5 *сан*-дәк давам едир.

ДИАСТРОФИ́ЗМ (јун. diastrophо—чевирмә, гырылма)—характериндән асылы олмајараг јер габығынын гурулушунда мүһүм дәјишикликләр әмәлә кәтирән тектоник просесләр. «Д.» термини елмә 19 әсрин ахырларында Америка кеологу Г. Ҹилберт тәрәфиндән дахил едилмиш вә харичдә кениш јајылмышдыр.

ДИАТЕ́З (јун. diáthesis—мејл, мејллик)—организмдә мүбадилә просесинин анаданкәлмә аномалијасы. Д. заманы функсионал таразлашма вә организмин мүбадилә просеси позулур, харичи мүһитә гаршы организмин реактивлији вә адаптасијасы дәјишир. Нәтичәдә организмдә һәр һансы бир физиоложи гычыгланмаја гаршы патоложи реаксија вә хәстәлик төрәнир. Д.-ин инкишаф механизми векетатив синир системи вә дахили секретор вәзиләрин фәалијјәти илә сых әлагәдардыр. Харичи мүһит шәраити писләшдикдә (гидаланманын вә режимин позулмасы, хәстәләнмә), мәркәзи јахуд векетатив синир системләринин функсионал позғунлуғунда синир-тәнзимләмә механизми органларын функсијасыны вә маддәләр мүбадиләсини дүзкүн тә'мин едә билмир. Нәтичәдә организмин харичи мүһитә гаршы ујғунлашмасы зәифләјир, онун реактивлији дәјишир, мүәјјән хәстәликләрә гаршы мејллији, бә'зи аллеркенләрә (гида, бактерија, дәрман вә с.) гаршы һәссаслығы артыр. Д. ән чох ушагларда ашкар олунур. Д.-ин екссудатив-катарал, лимфатик, синир-артритик, һеморракик вә с. формалары вар. Екссудатив-катарал Д. 2—3 јашлы ушагларда даһа чох тәсадүф едилир; 3—5 јашындан сонра зәифләјир (бә'зән сүдәмәр вә бөјүкјашлы ушагларда да тәзаһүр едир). Сүдәмәр ушагларда һәзм вә гидаланма просеси позулур, белә ушаглар әсәби олур вә с. М ү а л и ч ә с и н и ихтисаслашдырылмыш ше'бәләрдә апармаг; Д.-и олан ушаглара шоколад, јумурта, балыг, чијәләк, ситрус мејвәләри вә с. вермәмәк; десенсибилизасија вә витаминләрлә мүаличә етмәк. П р о ф и л а к т и к а с ы: Д. төрәдән гидалар әвәзинә башга гида вермәк, организми мөһкәмләндирмәк вә с.

Әд.: Н а м а з о в а А., Ушаг хәстәликләри, Б., 1972.

ДИАТЕРМИ́ЈА (јун. diá—ичиндән+ +thermé—истилик), е н д о т е р м и ј а —хүсуси апаратла алынан јүксәктезликли дәјишән чәрәјанла бәдәнин мүхтәлиф тохумаларына вә хәстә органлара истилик вермәк. Електрик мүаличә үсулларындан биридир. Бу үсулу 1905 илдә чех һәкими Р. Тсејнек тәтбиг етмишдир. Д. әзәлә, ојнаг, синир

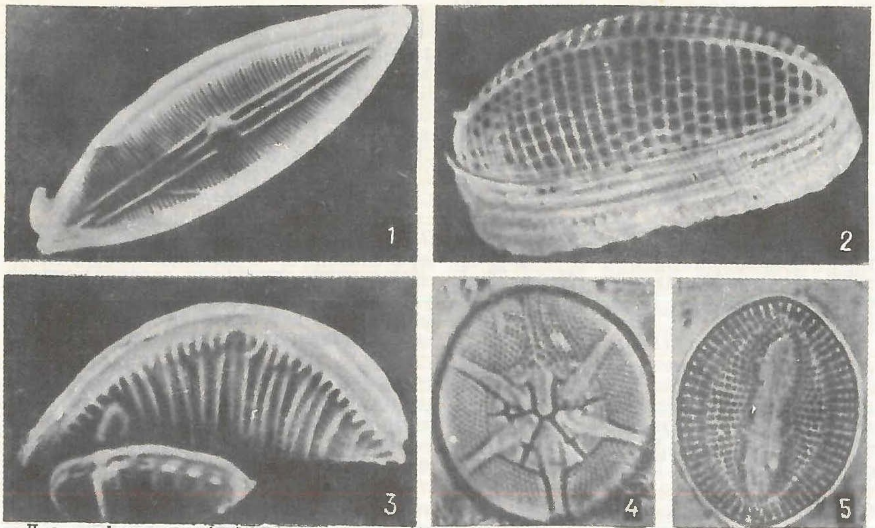

«УДЛ-350» апараты.

ағрыларында, гадын чинсијјәт органларынын хроник илтиһабында, хроник гастрит вә холесиститләрдә, илтиһаб просесләриндән сонра әмәлә кәлмиш битишмәләрдә тә'јин едилир. Кәскин иринли просесләрдә, вәрәм, јаман шиш вә с.-дә Д.-дан истифадә етмәк олмаз.

ДИАТЕРМОКОАГУЛЈА́СИЈА (*диатермија*+лат. coagulatio—лахталанма), е л е к т р о к о а г у л ј а с и ј а — хүсуси електрон лампалы кенераторлардан алынан јүксәктезликли дәјишән чәрәјан васитәсилә тохумалары јандырмагла апарылан мүаличә үсулу. Д.-дан бә'зи јенитөрәмәләрин, ерозијанын, илтиһаби просесләрин вә с. мүаличәсиндә, һабелә чәрраһи әмәлијјатда ганы дајандырмаг үчүн истифадә олунур. Д. едиләчәк саһәдән асылы олараг мүхтәлиф формалы (ијнә, лөвһә, илмәк вә с.) актив електродлар ишләдилир.

ДИАТО́М ЈОСУНЛАР, д и а т о м и л ә р (јун. diátome — б ө л ү н м ә), с и л и с и у м л у ј о с у н л а р (Bacillariophyta)—бирһүчејрәли тәк вә ја колонија илә јашајан јосун шө'бәси. 20 минә јахын нөвү мә'лумдур. Д.ј.-ын һүчејрәсиндә бир-биринин үзәрин-

Диатом јосунлар: *1*—Mastogloia braunii; *2*—Achnanthes brevipes var. parvula; *3*—Rhopalodia musculus var. succincta; *4*—Assetomphalus robustus; *5*—Cocconeis maxima.

дә јерләшмиш ики сәрт силисиумлу зиреһ (һүчејрә дивары) олур. Јухары дивар е п и т е к, ашағы дивар исә һ и п о т е к адланыр. Һүчејрә илә харичи мүһит арасында зиреһин үзәриндәки мәсамәләр васитәсилә маддәләр мүбадиләси кедир. Бир чох Д.ј.-да һәмин диварларын үзәриндә јарыг вар. Бу јарыгдан ифраз олунан селик Д.ј.-ын субстрат үзәриндә сүрүшүб һәрәкәт етмәсинә имкан верир. Д.ј.-ын һүчејрәсиндә, адәтән бир вә ја бир нечә нүвәчији олан бир нүвә, һәмчинин хлорофил α, бир нечә сары-гонур рәнкли хроматофор, β-каротин, ксантофил вә с. олур. Д.ј. бөлүнмәклә чохалыр. Бә'зән чохалма заманы ауксоспор, јахуд зооспорлар әмәлә кәлир. Диварларынын гурулушуна көрә Д.ј. үч синфә бөлүнүр: Centrophyceae, Mediatophyceae, Pennatophyceae.

1-чи синфә аид оланларын дивары, адәтән радиал гурулушлу, 3-чү синфә аид оланларын дивары исә икитәрәфли-симметријалы олур. Mediatophyceal синфи исә 1 вә 3-чү синифләр арасында кечид тәшкил едән нөвләри бирләшдирир. Д.ј. дәниз сулары вә ширин суларда јајылыб, һејванларын гидасыны тәшкил едир. Бә'зән Д.ј. сәнаје әһәмијјәти олан д и а т о м и т вә ја т р е п е л чөкүнтүләр әмәлә кәтирир.

Әд.: К а р а е в а Н. И., Диатомовые водоросли бентоса Каспийского моря, Б., 1972; Диатомовые водоросли, ископаемые и современные, т. 1, Л., 1974; Жизнь растений, т. 3, М., 1977.

ДИАТО́МЕ ДӘСТӘСИ—стратиграфик јашына көрә Гараган, Конк һоризонтларына, Сармат, Меотис мәртәбәләринә мүвафиг лај дәстәси. Илк дәфә 1914 илдә Д. В. Голубјатников тәрәфиндән Абшерон ј-а-нда ајрылмыш вә И. М. Губкин тәрәфиндән 4 һиссәјә бөлүнмүшдүр. Әсасән, шист, кил, меркелдән ибарәтдир. Шимали Сахалиндә, Шимали Гафгазда вә с. јерләрдә дә вар. Характер фаунасы дәниз јосуну, балыг, микрофауна галыгларыдыр.

ДИАТО́МЕ ЛИЛИ—мүасир океан, дәниз вә көлләрин дибиндәки чөкүнтүләр. Әсасән диатоме зиреһиндән ибарәтдир. Тәркибиндә јүксәк мигдарда (70%-дәк) аморф силисиум оксиди олур. Тәркибинә опалдан әлавә, башга минерал һиссәчикләри дә (килли, гырынтылы, карбонатлы) дахилдир. Нәм һалда јумшагдыр. Мәсамәли, су илә зәнкин (һәчминин 80—90%-инәдәк) нарындәнәли чөкүнтүдүр. Гуру һалда рәнки ачыг-боздур (ағадәк). Д.л. Ҹәнуб јарымкүрәсинин мүлајим гуршагларындакы су һөвзәләриндә, Сакит океанын шм. һиссәсиндә даһа кениш јајылмышдыр. Д.л., һәмчинин бә'зи көрфәзләрдә (мәс., Калифорнија) вә көлләрдә дә (Бајкал) раст кәлир.

ДИАТОМИ́Т (сон лат. Diatomeae—диатом јосунлар), д а ғ у н у—көврәк вә ја аз сементләшмиш, мәсамәли, силисиумлу чөкмә сүхур. Тәркибиндә 70—80% (тәмиз нөвләриндә 96%) силисиум 4-оксид олур. Рәнки ачыг-боз вә ја сары. Әсасән, диатоме јосунларынын зиреһиндән, гисмән кварс, чөл шпаты, бә'зән глауконит дәнәләриндән вә с. ибарәтдир. Дәниз вә көлләрдә чөкмүш диатоме лилләриндән әмәлә кәлир. Јүксәк мәсамәлијә вә абсорбсија хассәсинә маликдир. Сәси вә истилији пис кечирир. Нефт, кимја, јејинти сәнајесиндә, кағыз, антибиотикләр, мүхтәлиф пластик материаллар, бојаг истеһсалында адсорбент вә сүзкәч кими, тикинтидә сәс вә истилик изолјасиедичи, зијанверичиләри тәләф едән инсектисид вә с. кими истифадә едилир. Узаг Шәргдә, Уралын ш. јамачларында вә с. јерләрдә јатаглары мә'лумдур.

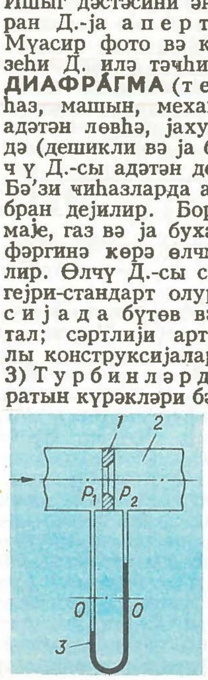
ДИАТО́НИКА (јун. diatonikós, һәрфи мә'насы—узадылмыш, бир тондан о биринә кечән)—мәгамын әсас пәрдәләринин ардычыллығындан әмәлә кәлән мусиги сәсләри системи. Д.-ја тон вә јарымтонларын нөвбәләшмәсинә әсасланан 7 пәрдәли мәгамлар (натурал мажор вә натурал минор, һәмчинин дорик, фрикик, миксолидик вә с. мәгамлар), еләчә дә *пентатоника* аиддир. Һармоник, мелодик мажор вә минор гаммалары да шәрти олараг Д.-ја дахил едилир. Д.-да хроматик јарымтон, јә'ни ејни пәрдәнин зилләшмәси, јахуд бәмләшмәси тәсадүф олунмур (мәс., ми-ми-дијез вә ја ми-ми-бемол). Диатоник мәгамын сәсләриндән ибарәт һәр һансы интервал, јахуд аккорд диатоник һесаб олунур. Д. Аврона халг вә професcионал мусигиси мәгам гурулушунун әсасыны тәшкил едир.

ДИАФИ́ЛМ (јун. diá—бурада башдан ахырадәк кечид билдирән сөз өнү + *филм*)—позитив тәсвирләрдән ибарәт гысаметражлы филм (бах *Диапозитив*). Д., адәтән, дөнәр (реверсив) рәнксиз вә ја рәнкли киноплјонка, һәмчинин негатив вә позитив е'мал просесләриндән ајрылыгда кечирилән киноплјонка үзәриндә алыныр. Д.-ин башга нөвү микрофилмдир (бах *Микрофилмләмә*). Д.-ә филмоскоп васитәсилә (фәрди истифадәдә) јахуд диапројекторла екрана пројексијалајыб бахырлар. Д.-ин сәсли олмасы үчүн ону диктор мәтни вә ја мусиги јазылмыш фонограм мүшајиәти илә нүмајиш етдирирләр. Д.-дән тәдрис, мүһазирә вә тәблиғат ишләриндә көмәкчи вәсаит кими истифадә едилир. ССРИ-дә Д. 1930 илдән, Азәрб. ССР-дә исә 1975 илдән истеһсал олунур.

ДИАФРА́ГМА (јун. diáphragma—аракәсмә)—инсанда вә мәмәли һејванларда дөш бошлуғуну гарын бошлуғундан ајыран әзәләли-вәтәрли аракәсмә. Д.-нын әзәләли һиссәси архада бел фәгәрәләриндән, јан тәрәфләрдә габырғалардан вә өндә дөш сүмүјүндән башлајыб ортада вәтәр һиссәјә кечир. Д.-нын үзәриндәки дәликләрдән гида борусу, синирләр, аорта, ашағы бош вена вә дикәр дамарлар кечир. Д. тәнәффүсдә иштирак едир, дөш вә гарын бошлугларында тәзјиги бәрабәрләшдирир, ганын ашағы бош венадан үрәјә ахмасына имкан јарадыр вә с. Бә'зи бошлуглары мәһдудлашдыран әзәлә вә ја әзәлә групларына да Д. дејилир (мәс., ағыз Д.-сы, чанаг Д.-сы).

ДИАФРА́ГМА (о п т и к а д а) — оптик системләрдә (телескоп, микроскоп вә с.) ишыг дәстәләринин ен кәсијини мәһдудлашдыран гејри-шәффаф аракәсмә. Линза, призма, күзкү вә с. сағанағы Д. ролуну ојнајыр. Д.-нын өлчүләри вә вәзијјәти хәјалын ишыглығыны вә кејфијјәтини, оптик системин ајырдетмә габилијјәтини мүәјјән едир. Ишыг дәстәсини ән чох мәһдудлашдыран Д.-ја а п е р т у р Д.-сы дејилир. Мүасир фото вә кино објективләр гурғусы Д. илә тәчһиз олунур.

ДИАФРА́ГМА (т е х н и к а д а) — чиһаз, машын, механизм вә гурғуларда адәтән лөвһә, јахуд аракәсмә шәклиндә (дешикли вә ја бүтөв) һиссә; 1) ө л ч ү Д.-сы адәтән дешији олан дискдир. Бә'зи чиһазларда аналожи детала мембран дејилир. Бору кәмәриндән ахан маје, газ вә ја бухар сәрфини тәзјигләр фәргинә көрә өлчмәк үчүн тәтбиг едилир. Өлчү Д.-сы стандарт (нормал) вә гејри-стандарт олур. 2) К о н с т р у к с и ј а д а бүтөв вә ја шәбәкәвары детал; сәртлији артырыр. Назикдиварлы конструксијаларда тәтбиг олунур. 3) Т у р б и н л ә р д ә Д.—јөнәлдичи апаратын күрәкләри бәркидилән һалгавары

Диафрагманын гурашдырылма схеми: *1*—диафрагма; *2*—бору кәмәри; *3*—дифманометр; P_1, P_2—диафрагманын өн вә арха тәзјигләри.

аракәсмә. Ишләдилдији јерин темпрундан асылы олараг, чугун вә ја поладдан һазырланыр. 4) Һ и д р о т е х н и к и г у р ғ у л а р д а Д.—торпаг бәндләрин көвдәси дахилиндә бетон, дәмир-бетон, метал, бә'зән дә ағачдан шагули дивар шәклиндә дүзәлдилән гурғудур. Һидротехники сүркүнүн мүтәһәррик һиссәсинин сәртлијини тә'мин едир.

ДИАХРОНИ́ЈА (јун. diá—ичәрисиндән+chrónos—вахт)— 1) һәр бир дил үнсүрүнүн тарихи инкишафыны өјрәнән дилчилик методларынын мәчмусу. 2) Үмуми дилчилијин *синхронијаја* гаршы гојулан мүвафиг бәһси.

ДИ́АШ, Д и а ш д и Н о в а и ш [Dias (Diaz) de Novaes] Бартоломеу (тәгр. 1450—29.5.1500) — португалијалы дәниз сәјјаһы. 1487 илдә Һиндистана дәниз јолу ахтаран експедисијаја башчылыг етмишдир. Експедисија заманы Африканын ч.-г. саһилләрини тәдгиг етмишдир. Африканы ч.-дан өтүб кечмиш илк авропалыдыр. Кери гајыдаркән Үмид бурнуну кәшф етмишдир (1488). 1500 илдә П. А. *Кабралын* експедисијасында иштирак етмиш вә јолда, Үмид бурну јахынлығында һәлак олмушдур.

ДИБ (Dib) Мәһәммәд (д.21.7.1920, Тлемсен)—Әлчәзаир јазычысы. Франсызча јазыр. «Әлчәзаир» трилокијасында («Бөјүк ев», 1952; «Јанғын», 1954; «Тохучулуг пешәси», 1957) халгын милли ојанышы, «Африка јајы» (1959) романында јениликлә көһнәлијин мүбаризәси тәсвир олунур. «Тилсим» (1966) новелла китабы, «Кралын рәгси» (1968), «Аллаһ барбарлар өлкәсиндә» (1970) романлары вә с. әсәрләри вар. «Мәсләкдашым» һекајәси Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: В кафе. Рассказы, М., 1958; Рассказы, в кн.: Цветы ноября. Современный алжирский рассказ, М., 1972.

Әд.: Р а д ж а б о в а И. С., Мухаммед Диб. Трилогия «Алжир», Душанбе, 1966.

ДИБАЗО́Л—дамаркенәлдән вә спазмы арадан галдыран дәрман. Синтез јолу илә алыныр. Порошок, таблет вә мәһлул (дәриалтына, вена дахилинә јеритмәк үчүн) һалында һазырланыр. Һипертонија хәстәлијиндә, ган дамарларынын, бағырсагларын спазмында, бә'зи синир хәстәликләриндә вә с. ишләдилир.

ДИБА́Ј (әр. دبی)—Дибај кнјазлығынын (Бирләшмиш Әрәб Әмирликләри дөвләтинин тәркибиндә) әсас шәһәри. Иран көрфәзи саһилиндә мүһүм порт вә тичарәт мәркәзи. Шосе јоллары говшағы. Әһ. 207,3 мин (1976). Јахынлығында нефт чыхарылыр.

ДИБАЧӘ (әр. دیباچه, фар. دیباج—чичәкли, бәзәкли ипәк, гумаш парча сөзүндән)—1) китабын зәр-нахышла бәзәнмиш илк сәһифәләри. 2) Јахын Шәрг классикләринин өз әсәрләринә нәср вә нәзм илә јаздыглары мүгәддимә. Д.-дә әввәлчә аллаһ вә Мәһәммәд тә'риф едилир, сонра дөврүн һөкмдары мәдһ олунур, ахырда исә мүәллифин әсәри јазмагда мәгсәди вә китабын һансы фәсилләрдән ибарәт олдуғу көстәрилирди. Д.-ләр чох заман гафијәли нәсрлә јазылырды. Фүзулинин азәрб.-ча вә фарсча диванларына, «Лејли вә Мәчнун», «Шикајәтнамә» әсәрләринә јаздығы мүгәддимәләр Д.-нин нүмунәләриндәндир.

ДИБДӘРИНЛӘШДИРӘН КӘМИ — кәми ишләјә билән јолда, көрпү әтрафында, лиман вә лиманданкәнар акваторијаларда, һәмчинин һидротехники ишләрдә сујун лазыми дәринлијини артырмаг, јахуд сахламаг мәгсәди илә грунту чыхаран вә кәнар едән кәми. Д. к.-ләрдә мүхтәлиф машынлардан истифадә олунур. Дибдәринләшдирән машынлар грунтгазыма үсулуна көрә ј е р г а з а н (бир вә ики чаловлу) вә т о р п а г с о р а н машынлара, грунту нәглетмә үсулуна көрә өзүдашыјан вә грунту су илә гарышыг һорра һалында бору кәмәри илә вуран нөвләрә ајрылыр. Мүәјјән саһәдә иш апаран Д.к. көмәкчи васитәләрлә (једәк кәмиләри, өлчү катери, үзән грунт кәмәри вә с.) бирликдә д и б д ә р и н л ә ш д и р ә н к а р в а н адланыр.

Әд.: К р а к о в с к и й И. И., Суда технического флота, Л., 1968; В л а с о в А. А., Техническая эксплуатация дноуглубительного флота, 2 изд., М., 1976.

ДИБДӘРИНЛӘШДИРМӘ ИШЛӘРИ—грунтун газылыб чыхарылмасы јолу илә су һөвзәләринин дәринләшдирилмәси вә чај мәчраларынын генишләндирилмәси. Д.и. әсаслы вә истисмар үчүн олур. Ә с а с л ы Д.и. һидротехники гурғуларын тикилмәси заманы вә су јолларында кәмиләрин һәрәкәт шәраитини јахшылашдырмаг үчүн көрүлүр. И с т и с м а р мәгсәдли Д.и. илдә бир дәфә һидротехники гурғуларын вә кәми јолларынын нормал ишини позан кәлмә сүхурлары кәнар етмәк мәгсәди илә апарылыр. Лиманларда јүклү кәмиләрин саһилә јан алмасыны асанлашдырмаг үчүн Д.и. көрүлүр. Д.и. апармаг үчүн әсасән *дибдәринләшдирән кәмидән* истифадә едирләр.

ДИБУТИЛФТАЛА́Т, о р т о-ф т а л т у р ш у с у н у н д и б у т и л е ф и р и, $C_6H_4(COOC_4H_9)_2$ — зәиф мејвә ијли, рәнксиз маје, 10 *мм ч·сут.* тәзјигиндә 206°C-дә гајнајыр, суда 20°C-дә 0,1% һәлл олур. Туршу катализаторунун иштиракы илә *н*-бутил спирти вә фтал анһидридиндән алыныр. Поливинилхлорид, полистирол вә бир чох башга пластик күтлә вә синтетик каучук истеһсалында пластификатор кими ишләдилир.

ДИВ, д е в (Авеста дилиндә daeva, санскритчә deva—илаһи мәхлуг)—бир сыра Шәрг халгларынын, о чүмләдән азәрб.-ларын фолклорунда гаранлыгла, бәдхаһлыгла бағлы мәнфи әсатири сурәт; хәбис руһ, зүлмәт һакими. Бә'зән ишыгла, хејирхаһлыгла әлагәдар мүсбәт сурәт кими дә тәсадүф едилир. «Д.» адынын илкин мифоложи формасы түрк вә ари пантеонунда көј, ишыг, хејирхаһлыг танрысы һесаб олунур. Зәрдүшт ону һинд пантеонундан алыб, гаранлыгла бағлы шәр гүввә е'лан етмишди. Бу сәбәбдән Д. зәрдүштилијин јајылдығы әразиләрдә јашајан халгларын әдәбијјатында, о чүмләдән Азәрб. фолклорунда мәнфи сурәтә чеврилмишдир. Азәрб. нағылларында Д. 3,7 һәтта 40 башлы ејбәчәр, нәһәнк, гүввәтли, һәмчинин горхаг вә садәлөвһ бир варлыг кими тәсвир едилир. Әфсанәләрдә ағ див кими дә мәшһурдур.

Әд.; В ә з и р Ј., Азәрбајчан нағылларынын әһвали-руһијјәси, «Маариф вә мәдәнијјәт», 1926, №9; Т ә һ м а с и б М., Азәрбајчан халг әдәбијјатында див сурәти, «Вәтән уғрунда», 1946, № 1; Азәрбајчан дастанлары, Б., 1977; Мифологии древнего мира, пер. с англ., М., 1977.

ДИВ СУЛТАН (әсл ады Ә л и б ә ј; ?—5.6.1527)—Сәфәви сәркәрдәси, әмир әл-үмәра. Румлу тајфасындан иди. 16 әсрин әввәлләриндә Сәфәвиләрин Шејбаниләрә гаршы апардыглары бүтүн дөјүшләрдә I Шаһ Исмајылын әмири кими иштирак етмиш вә фәргләнмишди. Бу дөјүшләр заманы әлә кечирилмиш Бәлх вә әтраф әразиләрин идарәси она тапшырылмышды. 1521 илдә I Шаһ Исмајылын көстәриши илә Шәрги Күрчүстана һүчум едән Д. С. Картли вә Кахети әразиләрини Сәфәвиләр дөвләтинә бирләшдирмишди. 1524 илдә әмир әл-үмәра сечилән Д. С. I Шаһ Исмајылын вәсијјәти илә һәлә чох кәнч олан вәлиәһд I Тәһмасибин вәкили тә'јин едилди (7 ил мүддәтинә). Бу тә'јинат башга нүфузлу тајфа башчыларынын наразылығына сәбәб олду. 1525—27 илләрдә һакимијјәт уғрунда мүбаризәдә устачлы тајфасынын башчысы Көпәк Султан (әсл ады Мустафа бәјдир) өлдүрүлдү; тәкәли тајфасы илә мүбаризә исә Д.С.-ын өлүмү илә нәтичәләнди.

Әд.: П е т р у ш е в с к и й И. П., Азербайджан в XVI—XVII вв., Сб. статей по истории Азербайджана, в. 1, Б., 1949; Э ф е н д и е в О. А., Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века, Б., 1961; Ш а р а ф - х а н и б н Ш а м с а д д и н Б и д л и с и, Шараф-наме, т. 2, М., 1976.

ДИВАН (фар. دیوان)—ислам мәдәнијјәтиндә мүхтәлиф мә'налы сөз: 1) *әрәб истилаларынын* илк дөврүндә хәлифә *Өмәрдән* [634—644] башлајараг дөвләт кәлиринин гејдә алындығы, сијаһыларын сахланылдығы јер. 2) *Әмәвиләр* вә *Аббасиләр* дөврүндә веркиләр вә малијјә ишләри илә мәшғул олан дөвләт идарәси; «Д.» термини дикәр һөкумәт идарәләринә дә тәтбиг едилирди. 3) Османлы империјасында бөјүк *вәзирдән, мүфтидән* вә б. *вәкилләрдән* ибарәт дөвләт шурасы. 4) Дунај кнјазлыглары Молдова вә Валахијада дөвләт шурасы, али мәсләһәтчи вә ичрачы орган. Румынија јарананадәк (1859) Бухарестдә, Крајовада вә Јассыда али мәһкәмә органлары да Д. адланырды. 5) Бә'зи мүасир мүсәлман өлкәләриндә инзибати вә мәһкәмә ишләри үзрә һөкумәт идарәси.

Д. идарә системи еркән орта әсрләрдән Азәрб.-да да мөвчуд олмушдур. Сәлчугиләр, Елдәкәзләр, Елханиләр, Чәлаириләр, Ширваншаһлар, Гарагојунлулар, Ағгојунлулар, Сәфәвиләр дөврүндә дөвләтин вә тәсәррүфатын бу вә ја дикәр саһәсинин идарәсини өзүндә чәмләшдирән мүхтәлиф Д.-лар мөвчуд иди. Азәрб. алими Мәһәммәд ибн Һиндушаһ Нахчыванинин «Дәстур әл-катиб фи тә'јин әл-мәратиб» («Дәрәчәләрин тә'јин едилмәсиндә катибләр үчүн тә'лимнамә») әсәриндә 20-јә јахын Д. ады чәкилир. Үмуми идарә ишләри вәзирин (с а һ и б д и в а н ы) башчылыг етдији «Али Д.» тәрәфиндән апарылырды. «Истифа Д.-ы» малијјә ишләринә бахырды. «Инчу Д.-ы» вә ја «Д.-и сәлтәнәт» һөкмдара вә онун аилә үзвләринә мәхсус *инчу* торпаг саһәләринин вә сараја аид ишләрин, «Вәгф Д.-ы» *вәгф* торпагларынын идарәси, «Имарәт Д.-ы» тикинти ишләринин апарылмасы илә мәшғул олурду. «Халисә Д.-ы» торпаглары ичарәјә верир вә верки топлајырды. «Д.-и инша» фәрманлары, мүхтәлиф сәнәдләри, мүһүм мәктублары јазыр, онларын үзүнү көчүрүб мүһафизә едирди. Һәр бир вил.-ин өз Д.-ы вар

иди. Рэиси вэзир тэрэфиндэн тэ'јин едилэн вил. Д.-лары мэркэзи Д.-а табе олурду. Ханлыглар дөврүндэ дахили вэ харичи сијасэт мэсэлэлэри илэ мэшғул олан Д.-лара диванбэји башчылыг едирди.

Әд.: Али-заде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Петрушевский И. П., Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков, М.—Л., 1960; محمد بن هندوشاه نخجوانی، دستور الكاتب فی تعیین المراتب، جلد دوم، مسكو

ДИВАН (фар. دیوان)—Јахын вэ Орта Шэрг, habелэ Азэрб. классик эдэбијјатында hэр hансы бир шаирин лирик ше'р мэчмуэси. Д.-да топланан ше'рлэр гафијэ вэ ја рэдифлэринин сон hэрфинэ көрэ эрэб элифбасы илэ дүзүлүрдү. Буна көрэ дэ Д. јаратмаг истэјэн шаирлэр эрэб элифбасынын бүтүн hэрфлэри илэ битэн ше'рлэр јазмалы идилэр. Д. тэртиб гајдаларына көрэ, эсасэн, ашағыдакылардан ибарэт олурду: дибачэ; гэсидэлэр; гэзэллэр, тэрчибэнд вэ тэркиббэндлэр; мүрэббе, мүхэммэс вэ мүсэддэслэр; сагинамэлэр; гитэлэр; рүбаилэр; дүбејт вэ фэрдлэр; маддеји-тарихлэр вэ с. Классик Азэрб. эдэбијјатында Гэтран Тэбризи, Хагани, Нэсими, Хэтаи, Фүзули, Саиб Тэбризи, С. Ә. Ширвани вэ б.-нын Д.-лары мэшhурдур.

ДИВАНБӘЈОҒЛУ [Абдулла бэј Вэли оғлу Сүбhанвердихановун тэхэллүсү; 1.1.1883, Газах гэзасынын Һүсејнбэјли (индики Газах р-нунун Әзизбэјли) к.—6.1.1936, Бакы]—Азэрб. јазычысы, маариф хадими. Гори Мүэллимлэр Семинаријасыны битирмиш (1903), бир мүддэт Ачарыстанда, 1904 илдэн исэ Бакыда мүэллимлик етмиш, «Нэшри маариф» вэ «Ничат» хејријјэ чэмијјэтлэриндэ јахындан фэалијјэт көстэрмишдир. «Әбдүл вэ шаhзадэ» (1902), «Чан јанғысы» (1903), «Илан», «Фэhлэ» (1906), «Әрдој дэрэси» (1909), «Чэнк» (1910), «Дан улдузу» (1911) ки-ми романтик повест вэ hекајэлэриндэ Д. буржуа эхлагыны, феодал-патриархал адэт-эн'энэлэри, истисмарчы синифлэрин зүлм вэ hагсызлығыны ифша етмишдир. Совет hакимијјэти иллэриндэ АДУ-нун тарих факүлтэсинин Шэрг шө'бэсини битирмиш (1928), халг маарифи саhэсиндэ чалышмыш, Азэрб. Дөвлэт Архивинин мүдири (1923—29) олмушдур. 1930 илдэн өмрүнүн сонунадэк Азэрб. Дөвлэт Елми-Тэдгигат Ин-ту тарих вэ етнографија шө'бэсинин мүдири ишлэмиш, Азэрб. тарихинин өјрэнилмэсиндэ, фолклор вэ етнографија материалларынын топланмасында јахындан иштирак етмишдир.

Әсэрлэри: Әбдүл вэ шаhзадэ, Б., 1966; Чан јанғысы, Б., 1972.

Әд.: Мир Чэлал, Һүсејнов Ф. Ч., XX эср Азэрбајчан эдэбијјаты, Б., 1974.

ДИВАНИ (دیوانی), мүлк-и диван—орта эсрлэрдэ Јахын Шэргин бир сыра өлкэсиндэ, hабелэ Азэрб.-да торпаг мүлкијјэти формасы. Дөвлэтин ихтијарында олан торпаглар Д. адланырды. Д. торпагларындан топланан кэлир хэзинэјэ дахил олур, гошун, дөвлэт апаратынын вэ с. сахланылмасына хэрчлэнирди. Д. торпагларыны сатмаг вэ бағышламаг олурду. 12—16 эсрлэрдэ Азэрб.-да Д. торпаг мүлкијјэти үстүн јер тутурду. *Игта* торпаг мүлкијјэти чох вахт Д. торпаглары hесабына кенишлэнирди.

Әд.: Беhзади И. Г., XI—XII эсрлэрдэ Азэрбајчанда торпаг үзэриндэ хүсуси мүлкијјэт вэ верки нөвлэри, Азэрб. ССР ЕА Хэбэрлэри (ичтимаи елмлэр серијасы), 1959, № 4; Али-заде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956.

ДИВАНИ—ашыг ше'ри формасы. Һеча вэзнинин эн ағыр шэкиллэриндэндир; hэр мисрасы 15—16 hечалыдыр. Гафијэ системи—ааба; ввва; ггга вэ с. Әсасэн, 3—5 бэнддэн (hэр бэнддэ 4, бэ'зэн исэ 5 мисра олур) ибарэтдир. Зэнчирлэмэ, чығалы, гыфылбэнд вэ с. нөвлэри вар. Д.-дэ, адэтэн, чағырыш, дөјүш, мүбаризэ эhвали-руhијјэси ифадэ едилир. Ашыг Алы, Ашыг Әлэскэр вэ б.-нын Д.-лэри мэшhурдур.

Әд.: Һэкимов М., Азэрбајчан шифаhи халг эдэбијјатындан хүсуси курс, Б., 1975.

«ДИВАНИ» — гэhрэмани характерли ашыг hавасы. Етимолокијасы ејниадлы ашыг ше'ри формасы илэ бағлыдыр. Бөјүк инструментал киришлэ башланыр.

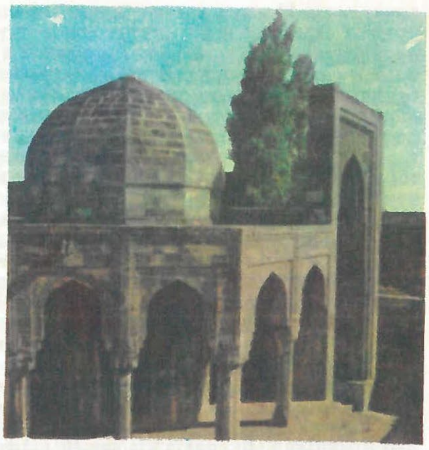

Мэгам эсасы шурдур. Сазын мүхтэлиф көклэриндэ вэ пэрдэлэриндэ ифа олунур. Чалындығы пэрдэлэрэ көрэ «Баш дивани», «Орта дивани», «Ајаг дивани» адланыр. Сазын эсас көклэриндэн бири «Ајаг дивани көкү»дүр.

ДИВАНИ—эрэб элифбасы илэ јазылан хэтт нөвү. Әсас хүсусијјэти јазыда hэрфлэрин эјри хэтлэрлэ бирлэшмэсидир. Орта эсрлэрдэ кениш јајылмышды. Османлы империјасы дөврүндэ Түркијэдэ пул вэсигэлэри, hөкм, эмр вэ фэрманлар бу хэтлэ јазылырды. Д.-нин чэли Д. вэ гырма (кичик) Д. формалары олмушдур.

«ДИВАНИ-hИКМӘТ» (фар. دیوان حکمت—hикмэт мэчлиси)—Мирзэ Шэфи *Вазеhин* Кэнчэдэ, сонралар исэ Тифлисдэ јаратдығы эдэби мэчлис. М. Ф. Ахундов, А. А. Бакыханов, Х. Абовјан, Азэрб. шаирлэриндэн Мирзэ Меhди Начи, Шејх Ибраhим Гүдси (Насеh), Аға Исмајыл Зэбиh, Мирзэ Јусиф Видади Тифлис кимназијасынын фарс дили мүэллими И. И. Григорјев, алман шаири вэ тэрчүмэчиси Ф. Боденштедт вэ б. мэчлисин иштиракчылары олмушлар. «Д.-h.» тэркибинин бејнэлмилэл олмасы вэ мүасирлији илэ башга эдэби мэчлислэрдэн фэрглэнмишдир.

Әд.: бах *Вазеh* М. Ш. мэгалэсинин эдэбијјатына.

ДИВАНХАНА—Бакыда (Ичэришэhэрдэ) Ширваншаhлар сарајы комплексинэ дахил олан 15 эсрэ аид ме'марлыг абидэси. Орта эср Азэрб. ме'марлығынын көркэмли нүмунэлэриндэндир. Д.-нын Ширваншаhларын гэбул салону олдуғу күман едилир. Сэккизкушэли күнбэзлэ өртүлү мэркэзи көшкдэн вэ дөрдбучаглы hэјэти эhатэ едэн тағлы ејванлардан ибарэтдир. Композисија мүкэммэллији, ме'марлыг бөлкүлэринин тэнасүблүјү, сэккизбучаглы салону дөврэлэјэн сүтунлу тағлар вэ hэјэт дивары боју ејванлар тикинтијэ оричинал көркэм верир. Д. јерли эhэнкдашыдан тикилмиш, зэриф сүтунлары, сүтун башлыглары дашдан јонулмушдур. Даш үзэриндэки ојма бэзэклэр, хүсусэн кириш баштағынын јухары hиссэсиндэки нэбати орнаментлэр инчэлији вэ сэнэткарлыгла ишлэнмэсинэ көрэ диггэти чэлб едир. Д.-нын композисијасынын, план гурулушунун вэ hэчмлэринин киринтили-чыхынтылы олмасы вэ hиссэлэринин мүхтэлиф ме'марлыг бөлкүлэринэ ајрылмасы тикинтинин мөhтэшэмлијини артырыр.

Әд.: Дадашов С., Һүсејнов М., Бакынын ме'марлыг абидэлэри, Б., 1955; Бретаницкий Л., Баку. Архитектурно-художественные памятники, 2 изд., Л.—М., 1970.

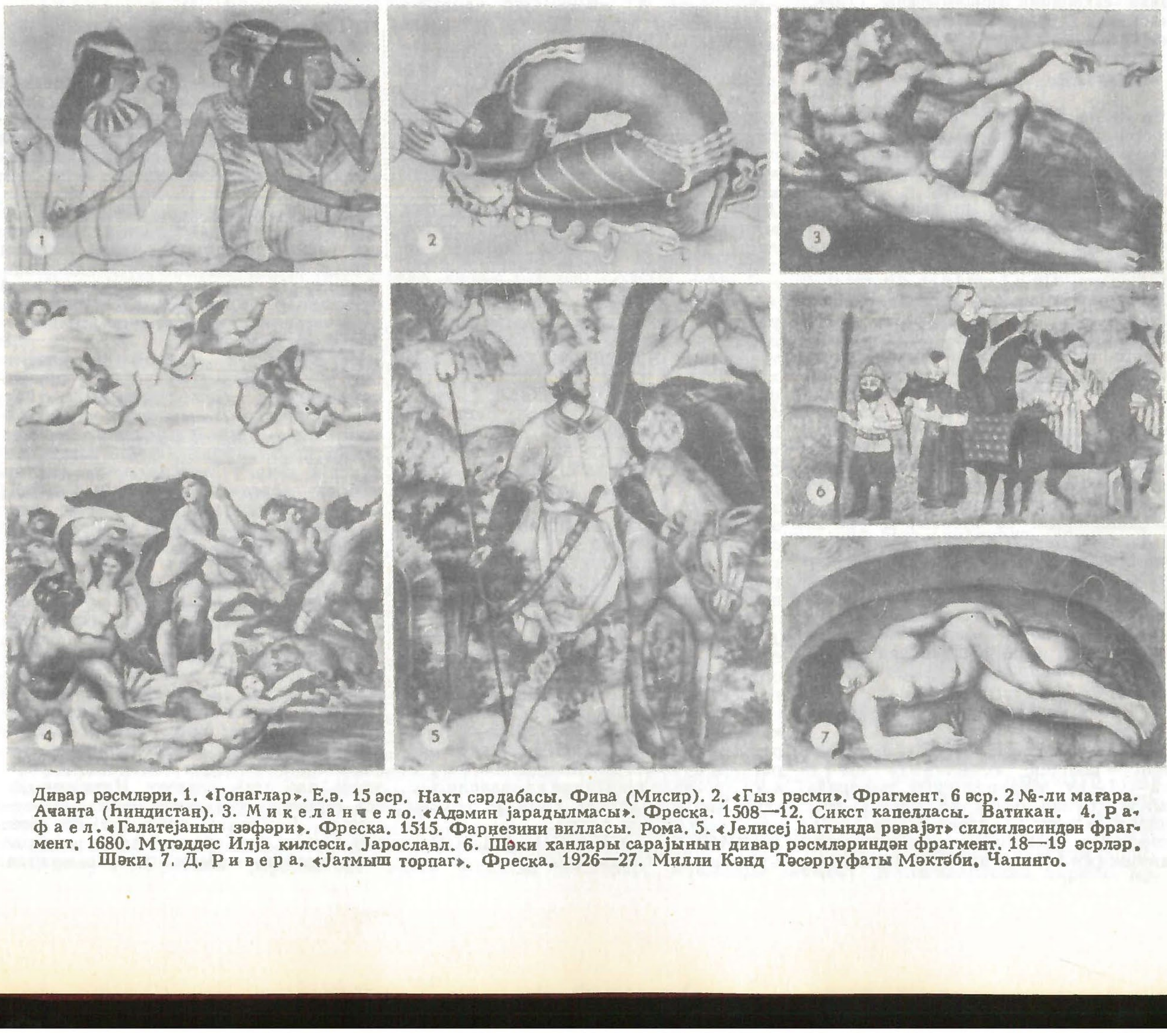
ДИВАР—бинанын эсас *hүдудлајычы конструксијасы*; ејни заманда *јүксахлајан конструксија* да ола билэр. Бинада јерлэшмэсинэ көрэ—дахили вэ харичи, јүксахлама хассэсинэ көрэ јүксахлајан, јалныз өз ағырлығына таб кэтирэн вэ јүксахламајан нөвлэри вар. Јүксахлајан вэ јалныз өз ағырлығына давам кэтирэн Д.-лар адэтэн тэзјиги билаваситэ бүнөврэјэ өтүрүр, јүксахламајан Д. исэ бинанын башга конструксијаларына (мэс. сүтун, мэртэбэарасы өртүк) бэркидилир. Һазырланма үсулуна көрэ Д.-лар ашағыдакы групплара ајрылыр: јығма (ирипанелли конструксијалар вэ ја ириблоклу конструксијалар), монолит (адэтэн бетондан төкүлэн) вэ эл илэ hөрүлэн (мэс., даш вэ ја кэрпичдэн).

ДИВАР ГӘЗЕТИ, ССРИ-дэ дивар гэзети—шакирд, тэлэбэ вэ эмэк коллективлэринин, hэрби hиссэлэрин элјазма, јахуд макинада чап олунмуш, дивардан вэ ја хүсуси стенддэн асылан гэзети. Д.г. коллективин эсас фэалијјэтини—истеhсалат тапшырыглары вэ сосиалист өhдэликлэринин јеринэ јетирилмэси, эмэк интизамынын мөhкэмлэндирилмэси, шакирдлэрин коммунист тэрбијэси вэ нүмунэви тэhсили, эскэрлэрин hэрби вэ сијаси hазырлығынын даhа да јахшылашдырылмасы вэ с. мэсэлэлэри ишыгландырыр. Д.г.-нин дөврилији ајда 1 — 4 нөмрэдир. Д.г.-нин бурахылышыны коллективин үмуми јығынчағында сечилмиш редаксија hеј'эти hэјата кечирир. Д.г. өз фэалијјэтиндэ тэмсил етдији коллективин фэал мүхбирлэринэ архаланыр. Д.г. Совет hакимијјэтинин илк иллэриндэ күтлэви *фэhлэ-кэндли мүхбирлэри hэрэкаты* илэ бир вахтда јаранмышдыр. Партијамызын бир сыра гэрар вэ гэтнамэлэриндэ [«Мэтбуат hаггында» (1924), «Дивар гэзетлэри

һаггында» (1924), «Совет мәтбуатынын фәһлә вә кәндли мүхбирләринин күтләви һәрәкатына рәһбәрлији јахшылашдырмаг һаггында» (1958) вә с.] Д.г. идеолокија вә тәшкилати ишин мүһүм саһәси кими гијмәтләндирилир. Бүтүн өлкәдә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә Д.г.-нин шәбәкәси чох кенишдир. Азәрб. ССР Журналистләр Иттифагы Д.г.-ләринә һәр ил респ. бахышы кечирир. ССРИ-нин нүмунәси әсасында Д.г. башга сосиалист өлкәләриндә дә кениш јајылмышдыр.

ДИВАР РӘСМЛӘРИ — билаваситә суванмыш дивар вә таванда чәкилән, јахуд кәтан, кағыз вә с. үзәриндә ишләндикдән сонра сәтһә јапышдырылан орнаментал вә сүжетли тәсвирләр. Фреска, јапышганлы бојакарлыг, темпера, мумлу бојакарлыг, јағлы бојакарлыг вә с. илә ишләнир. *Монументал сәнәт* саһәсидир (бә'зән, шәрти олараг *мозаика* да Д.р.-нә аид едилир). Илк нүмунәләри сон Палеолит дөврүнә аид мағара тәсвирләри вә гајаүстү рәсмләрдир. Д.р. Гәдим Мисир, Чин, Урарту, Екеј, Гәдим Јунаныстан, Гәдим Рома инчәсәнәтиндә кениш јајылмышды. 7—8 әсрләрдә Орта Асија биналарында (*Варахшада* мә'бәд вә сарај) фигурлу тәсвирләрдән, орта әсрләр мүсәлман Шәргиндә (Орта Асија, Иран вә с.) сарај вә ичтимаи биналарда сүжетли (Сәмәргәнддә Тејмурун сарајы вә с.) вә орнаментал композисијалардан кениш истифадә едилирди. Чин (*Дунхуан*) вә Һиндистанын (*Аҹанта*) мағара тикилиләриндә орта әсрләрә аид зәнкин Д.р. галмышдыр. Бу дөврдә Д.р. Бизанс, Күрҹүстан, Балкан өлкәләри вә Гәдим Рус дөвләтиндә бојакарлығын мүһүм саһәси олмушдур. Д.р.-нин јени јүксәлиш мәрһәләси Италијада Интибаһ дөврүнә тәсадүф едир. Италјан рәссамлары Чотто, Мазаччо, Леонардо да Винчи, Рафаел, Микеланчело вә б. бу саһәдә монументал әсәрләр јаратмышлар. *Барокко* дөврүндә Д.р., әсасән, декоратив характер кәсб етмишдир. 17—18 әсрләрдә гобелен, күзкү, дивар кағызы даһа чох тәтбиг едилир, Д.р.-ндән исә јалныз таван бәзәкләриндә (бах *Плафон*) истифадә олунурду. Јарадычылыгларында тематик Д.р.-нә мејл едән 19 әср сәнәткарлары бә'зән еркән италјан Интибаһы ирсинә дә мүрачиәт едирдиләр. «Модерн» үслубуна вә милли романтик чәрәјанлара јахын рәссамлар да Д.р. саһәсиндә ишләмишләр (Франсада П. Пүви де Шаванн, М. Дени, Норвечдә Е. Мунк, Исвечрәдә Ф. Ходлер, Русијада В. М. Васнетсов, М. А. Врубел вә б.). Капиталист өлкәләринин мүасир инчәсәнәтиндә Д.р. чох вахт *абстракт сәнәтә* вә *сүрреализмә* јахын формал үслублашдырмаја мә'руз галыр (Франсада М. Шагал, Б. Британијада С. Спенсер, Мексикада Р. Тамајо). Бунунла јанашы, мүтәрәгги-демократик идејалары экс етдирмәк үчүн Д.р.-нин имканларындан кениш истифадә олунур (Мексикада Д. Ривера, Х. К. Ороско, Д. А. Сикејрос, Исвечрәдә Х. Ерни, АБШ-да А. Рефрежје вә б -нын әсәрләри). ССРИ-дә тикинти ишләринин кенишлији, мөһтәшәм биналарын вә мемориал ансамблларын јарадылмасы Д.р.-нин инкишафына имкан јарадыр. 1920—40 илләрдә Л. А. Бруни, А. А. Дејнека, Ч. Әһмәров, П. Д. Корин, Ј. Ј. Лансере, В. А. Фаворски, 1950—60-чы илләрдә А. В. Васнетсов, Н. Ј. Игнатов, Б. П. Милјуков, Б. А. Талберг вә б. Д. р. саһәсиндә дә фәалијјәт көстәрмишләр. Д.р. АДР (В. Вомака), Маҹарыстан (Е. Домановски) вә б. сосиалист өлкәләриндә дә кениш тәтбиг едилир.

Азәрб.-да ән гәдим Д.р. Мезолит дөврүнә аиддир (бах *Гобустан гаја тәсвирләри*). Орта әсрләрдә Азәрб.-да орнаментал сүжетли Д.р. инкишаф етмишди. 18—19 әсрләрдә Шәки ханларынын сарајы вә Шәкихановлар евинин бәдии тәртибатында (фреска), Шушада бир сыра евләрин интерјериндә Д.р.-ндән истифадә едилмишдир. Азәрб. рәссамларындан Мирзә Гәдим Ирәвани, Мир Мөһсүн Нәввабб, Уста Гәнбәр Гарабағи вә б. Д.р. саһәсиндә кениш фәалијјәт көстәрмиш, бир сыра орнаментал вә сүжетли композисијалар јаратмышлар. Азәрб. совет рәссамлары ичтимаи биналарын дахили бәзәјиндә Д.р.-ндән кениш истифадә едирләр.

Дивар рәсмләри. 1. «Гонаглар». Е.ә. 15 әср. Нахт сәрдабәсы. Фива (Мисир). 2. «Гыз рәсми». Фрагмент. 6 әср. 2 №-ли мағара. Аҹанта (Һиндистан). 3. Микеланчело. «Адәмин јарадылмасы». Фреска. 1508—12. Сикст капелласы. Ватикан. 4. Рафаел. «Галатејанын зәфәри». Фреска. 1515. Фарнезини вилласы. Рома. 5. «Јелисеј һаггында рәвајәт» силсиләсиндән фрагмент. 1680. Мүгәддәс Илја килсәси. Јарославл. 6. Шәки ханлары сарајынын дивар рәсмләриндән фрагмент. 18—19 әсрләр. Шәки. 7. Д. Ривера. «Јатмыш торпаг». Фреска. 1926—27. Милли Кәнд Тәсәррүфаты Мәктәби. Чапинго.

Әд.: Шмид Т., Техника античной фрески и энкаустики, пер. с нем., М., 1934; Данилова И. Е., Итальянская монументальная живопись, М., 1970; Лебедева В., Советское монументальное искусство шестидесятых годов, М., 1973.

ДИВЕРКЕНСИЈА (сон лат. divergentia—ајрылма, аралanма), биолокијада—тәкамүл просеси кедишиндә организмдә әламәтләрин ајрылмасы; Д. организмләр групунун мүхтәлиф јашајыш шәраитинә ујғунлашмасындан ирәли кәлир. Бурада һәмин груплар арасында чоғрафи, еколожи вә ја физиолоижи изолјасија баш вермәсинин, еләчә дә аралыг формаларын мәһв олмасынын бөјүк әһәмијјәти вар. Д.-нын әсас һәрәкәтверичи гүввәси тәбии вә ја сүн'и сечмәдир. «Д.» анлајышы Ч. Дарвин тәрәфиндән мәдәни битки сортларында әмәлә кәлмиш чохшәкиллилији вә тәбиәтдә биолоժи нөвләри изаһ етмәк үчүн тәклиф олунмушдур. О, Д. принсипиндән тәбиәтдә нөв әмәлә кәлмәсини ајдынлашдырмагда истифадә етмишдир. Әкәр нөв кениш бир ареалы тутарса вә мүхтәлиф еколожи шәраитә ујғунлашарса илк охшар популјасијалар арасындакы һәр һансы фәргин ашкара чыхмасында өзүнү көстәрән Д. мејдана кәлир. Д. јолу илә јени нөвүн әмәлә кәлмәси үзви аләмин тәкамүлү һаггында Ч. Дарвин тә'лиминин әсас мүддәаларындан бирдир.

ДИВЕРКЕНСИЈА (ријазијјатда)—(x,y,z) нөгтәсиндә $a(x,y,z)$ векториал саһәсинин ајрылмасыны (дағылмасыны) характеризә едән скалјар кәмијјәт. a векторунун Д.-сы div a илә көстәрилир.

$$\operatorname{div} a = \partial a_x/\partial x + \partial a_y/\partial y + \partial a_z/\partial z$$

(a_x, a_y, a_z топлананлары a векторунун координат охларына проjексијаларыдыр). Мәс., a вектору сыхылмајан мајенин сүр'әтидирсә, div a бахылан (x,y,z) нөгтәсиндә мәнбәјин (div $a>0$), јахуд ахынын (div $a<0$) интенсивлијини, ја да һәмин нөгтәдә мәнбә вә ахынын олмадығыны (div $a=0$) көстәрир. Д.-нын хассәләри: div $(a+b)$ = div a + div b; div(φa)=φ div a+$a$grad φ; div rot$a$=0; div grad $\varphi = \Delta\varphi$. (Δ—Лаплас операторудур).

ДИВЕРТИКУЛ (лат. diverticulum—кәнара чыхма, позма)—бош орган диварларынын кисәвары габармасы. Анаданкәлмә вә газанылма олур. Анаданкәлмә Д. органын инкишаф гүсурлары илә әлагәдардыр. Газанылма Д. мүхтәлиф сәбәбләрдән (мәс., орган диварынын патолоκијасы, онда чапыгларын әмәлә кәлмәси вә с.) төрәјир. Гида борусу вә сидик кисәсинин Д.-уна чох, мә'дә вә оникибармаг бағырсағын Д.-уна исә аз тәсадүф олунур. Гида борусунун Д.-унда гида чәтинликлә мә'дәјә кечир, гусма вә с. баш верир; сидик кисәсинин Д.-унда сидик ифразы чәтинләшир; бағырсаг Д.-унда бә'зән бағырсаг кечмәзлији вә с. ола билир. Мүаличәси хәстәлијин кедишиндән асылыдыр; бә'зи һалларда тә'чили чәрраһи әмәлијјат.

Әд.: Гукасян А. Г., Внутренние болезни, М., 1972.

ДИВЕРТИСМЕНТ (фр. divertissement — шәнлик, әјләнчә)—1) театрда—17—18 әсрләрдә драм тамашаларында (бә'зән опера вә балетдә) рәгс, маһны, комик сәһнәчикләрдән ибарәт әлавә вә ја тамамлајычы һиссә; адәтән, тамашанын сүжети илә бағлы олмурду. 19 әсрин 2-чи јарысындан Д. естрада театрларында мүстәгил концерт програмларына чеврилмишдир. 2) Мусигидә—*соната* вә *сүита* әламәтләрини өзүндә бирләшдирән әјләнчә характерли әсәр; мүхтәлиф һеј'әтли ансамбллар үчүн нәзәрдә тутулурду. 20 әсрдә «Д.» термини балет нөмрәләриндән ибарәт сүита мә'насында ишләдилир.

ДИВӘЛОНА ГӘБИРИСТАНЫ — илк Дәмир дөврүнә аид (е.ә. 9—7 әсрләр) гәбиристан; Азәрб.ССР Ләнкәран ш.-ндән 1,5 *км* шм.-г.-дәдир. Саһ. 6 *һа*-а јахындыр. Сәрдаба, даш гуту вә торпаг гәбирләрдән ибарәтдир. Бә'зи гәбирләрин үстүндә курганлар вар. Д.г.-ндан әсасән, түнч силаһ нүмунәләри (јәһәрвары башлығы олан узун гылынчлар, саплаглы гылынч тијәләри, хәнҹәр, «Загафгазија типли» ох учлуглары), ат әсләһәсинә аид тапынтылар (јүјән, гајтарған, галханвары ири дүјмәләр), мүхтәлиф формалы түнч биләрзикләр, түнч асма, мунҹуглар вә с. тапылмышдыр. Тапынтылар Д.г.-нын *Талыш-Муған мәдәнијјәтинә* аид олдуғуну көстәрир.

Әд.: Маһмудов Ф. Р., Кәсәмәнли Һ. П., Ләнкәран јахынлығындакы гәдим гәбиристан һаггында, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг сериjасы), 1974, № 4.

ДИВИДЕНД (лат. dividendus— бөлүнмәли олан шеј)— һәр ил сәһмдарлар арасында *сәһмдарлар ҹәмијјәти* мәнфәәтинин бөлүшдүрүлән һиссәси. Ади сәһмә көрә Д. сәһмдарлар ҹәмијјәти мәнфәәтинин һәмин илдәки мигдарындан асылы олараг верилир. Имтијазлы сәһмә көрә Д.-ин һәҹми сабит фаиз шәклиндә әввәлҹәдән гәти мүәјјән едилир. Сәһм капиталынын артмасы илә Д.-ин үмуми мәбләғи дә артыр; бунун да чох һиссәси сәһмдарлар тәрәфиндән мәнимсәнилир. Д.-ин артмасы түфејли *рантје* тәбәгәсинин кәлиринин артмасыны көстәрән көстәричиләрдән биридир.

ДИВИЗИЈА (лат. divisio—бөлкү, бөлмә)—мүхтәлиф дөвләтләрин гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-ндә тактики бирләшмә. Пијада, механикләшдирилмиш, сүвари, артиллерија, зенит, танк (зиреһли танк), авиасија, һава десанты, аеромобил, ҺҺМ вә с. Д.-лары мөвҹуддур. Русијада вә Франсада Д.-ларын тәшкилинә 18 әсрин әввәлләриндә башланмыш, 19 әсрдә исә әксәр дөвләтләрин ордуларында Д. тәшкилат формасы бәргәрар олмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси кедишиндә ССРИ-дә Д.-лар јени һәрби техника вә силаһлар һесабына хејли тәкмилләшдирилди. Мүһарибәдән сонракы дөврдә ССРИ-дә атычы Д.-лары моторлашдырылмыш атычы Д.-лары адланмаға башлады, сүвари Д.-лары исә ләғв олунду. Мүхтәлиф дөвләтләрин силаһлы гүввәләриндә мүасир Д.-лар тәшкилати ҹәһәтдән полклардан, бригада вә јахуд бригада групларындан ибарәтдир.

ДИВИЗИОН (фр. division—бөлүнмә, бөлмә)—1) мүхтәлиф дөвләтләрин ордуларынын ракет гошунлары вә артиллеријасында әсас атәш бөлмәси вә тактики бөлмә: һиссә (бирләшмә) тәркибиндә вә ја ајрыҹа олур. 2—4 батарејадан вә идарә органларындан ибарәтдир; 2) дәниз донанмасында 3-чү вә 4-чү дәрәҹәли ејнитипли кәмиләрин тактики һиссәси (адәтән, кәмиләр бирләшмәси тәркибиндә олур).

ДИВИНИЛ, CH_2=CH—CH=CH_2— *Бутадиенин* башга ады.

ДИ ВИТТОРИО (Di Vittorio) Ҹузеппе (11.8.1892, Черинјола—3.11.1957, Лекко)—Италија вә бејнәлхалг һәмкарлар иттифаглары һәрәкаты хадими. Әмәк фәалијјәтинә муздурлугдан башламышдыр. 1908—23 илләрдә Сосиалист Партијасынын үзвү иди. 1924 илдә Италија Коммунист Партијасына (ИКП) дахил олмушдур. Италијада фашист диктатурасы гурулдугдан сонра (1926) Франсаја кетмиш, Италија мүһаҹирләринин антифашист мүбаризәсинин рәһбәрләриндән олмуш, 1931 илдән Италијада Үмумәмәк Конфедерасијасынын кизли мәркәзинә башчылыг етмишдир. 1930 илдән ИКП МК-нын вә Рәһбәрлијинин үзвү олмушдур. 1936—37 илләрдә 11-чи Бејнәлмиләл бригаданын сијаси комиссары кими Испанијада антифашист мүһарибәдә иштирак етмишдир. 1940 илин февралында Франсада һәбс едилмиш, 1941 илин ијулунда исә Италијанын фашист һакимијјәти органларына верилмишди. Италијада фашист диктатурасынын сүгутундан сонра азад едилмишдир (1943, август). 1943—45 илләрдә Мүгавимәт һәрәкатында фәал иштирак етмишдир. Үмумиталија Әмәк Конфедерасијасынын баниләриндән бири, 1947 илдән исә онун баш катиби олмушдур. 1945 илдән Үмумдүнја Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасы (ҮҺИФ) Иҹраијјә Комитәсинин үзвү, 1945—49 илләрдә ҮҺИФ сәдринин мүавини, 1949—57 илләрдә исә сәдри иди.

ДИВНОГОРСК—РСФСР Краснојарск өлкәсиндә шәһәр. Јенисеј чајы саһилиндә, Краснојарск ш.-ндән 33 *км* јухарыдадыр. Краснојарск СЕС-инин тикилмәси илә әлагәдар салынмышдыр (1957). Алчаг кәркинликли ҹиһазлар, дәмир-бетон мә'мулаты, ағаҹ е'малы вә тикинти метал конструксијалары з-длары, һидроенеркетика, мешә тәсәрруфаты техникумлары, тибб, мусиги вә с. мәктәбләри вар.

ДИГАЛЕН-НЕО (Digalen-neo) — пасхлы үскүкоту јарпагларындан алынан дәрман препараты. Сарымтыл маједир. Флакон (15 *мл*) вә ампулаларда (1 *мл*) бурахылыр. Үрәк фәалијјәтинин хроник чатышмазлығында ишләдилир.

ДИГГ—бах *Вәрәм*.

ДИГГӘТ—психи фәалијјәтин мүәјјән бир објектә јөнәлмәси, онун үзәриндә ҹәмләшмәси. Фәалијјәтимизин һәр бир саһәсиндә Д. мүстәсна әһәмијјәтә маликдир. Д.-ин физиоложи әсасыны синир просесләринин гаршылыглы индуксија гануну тәшкил едир. Бејнин мүәјјән саһәсиндә ојанманын ҹәмләшмәси нәтиҹәсиндә оптимал ојанма оҹағы јараныр вә Д. јалныз мүәјјән објект үзәринә јөнәлир. Бу ҹүр ојанма оҹағы даими олараг бир саһәдә галмыр, Д.-ин објекти дәјишир. Шәраитдән асылы олараг ојанманын бејнин башга саһәсиндә мәркәзләшмәси ја гејри-ихтијари, ја да ихтијари ола билир. Гејри-ихтијари Д. һәр һансы бир харичи објектин—гүввәтли гычыгландырычыларын, шәраитин кәскин шәкилдә дәјишмәсинин, јенилијин, бизи марагландыран вә күҹлү һисс јарадан објектләрин тә'сири илә әмәлә кәлир. Бу исә физиоложи ҹәһәтдән бәләдләшмә рефлекси илә изаһ олунур. Ихтијари Д. исә гаршыја гојдуғумуз мәгсәдлә бағлыдыр. Бу заман диггәт тә'сир едән һәр һансы бир објектә дејил, гаршыдакы мәгсәдә мүвафиг олараг мүәјјән

објектә јөнәлдилир. Ихтијари Д. фәалијјәтин мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмәсини тә'мин едән мүһүм шәртдир. Д.-ин давамлылығы онун тәләб олунан објект үзәриндә узун мүддәт галмасындан ибарәтдир. Д.-ин һәчми ејни анда гаврадығымыз објектләрин мигдары илә өлчүлүр. Д.-ин пајланмасы фәалијјәтин ичрасы заманы онун бир нечә објект үзәринә јөнәлмәсинә дејилир. Д.-ин кечирилмәси психи фәалијјәтимизин ихтијари олараг бир објектдән дикәринә јөнәлдилмәсидир. Д.-ин јајынмасы, тәрәддүдү кими хүсусијјәтләри дә вар. Диггәтин акси далғынлыгдыр. Д. ушагларда чох еркән инкишаф етмәјә башлајыр. Көрпә ушагларын Д.-ини парлаг әшјалар, һәрәкәт едән шејләр даһа чох чәлб едир. Илк дөврләрдә Д. гејри-ихтијари характер дашыјыр. Үч јашдан башлајараг ихтијари Д. мејдана кәлир. Кичикјашлы мәктәблиләрдә гејри-ихтијари Д. һәлә үстүнлүк тәшкил едир. Ушагларда дәрин емосионал тә'сир јарадан чисим вә һадисәләр гејри-ихтијари олараг онларын Д.-ини биринчи нөвбәдә чәлб едир. Она көрә дә бә'зән ушагларын Д.-и әсас мәгсәддән узаглашыб, мараглы чисимләрә доғру јөнәлир. Д.-ин давамлылығы вә һәчми әввәлләр аз олдуғу һалда, тәдричән, тә'лим вә тәрбијә просесиндә инкишаф едир.

Әд.: Ә л и з а д ә Ә., Ушагларда диггәтин тәрбијә едилмәси, Б., 1962; М ә һ ә р р ә м о в М., Психолокија, Б., 1968; Г о н о б о л и н Ф. Н., Внимание и его воспитание, М., 1972; Е р е с ь Е. П., Организация внимания в учебно-воспитательном процессе, Минск, 1974.

ДИГЕСТЛӘР (лат. digesta; digerere—низама салмаг)—Бизанс һүгуг мәчәлләләшдирмәсинин әсас һиссәси; сонралар Мүлки Һүгуг Күллијјаты (Corpus juris civilis) ады илә танынмышдыр. 533 илдә император Јустинианын һакимијјәти дөврүндә дәрч едилмишдир. Д. Рома «классик» һүгугшүнасларынын әсәрләриндән парчаларын системли топлусундан ибарәтдир. 50 китаба бөлүнүр. Әмлак, аилә, вәрәсәлик вә өһдәлик һүгугу мүнасибәтләрини тәнзимләјән хүсуси һүгуг Д.-ин әсас мәзмунуну тәшкил едир. Чинајәт вә просессуал һүгугдан «горхулу китаблар» адланан һиссәдә бәһс едилир. Д. 18—19 әсрләрдә *Рома һүгугунун* ресепсијасынын әсас мәнбәји олмуш, буржуа һүгуг нәзәријјәси вә мүлки һүгугун инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Бах һәмчинин *Јустиниан мәчәлләләшдирмәси.*

ДИДА́КТ—*дидактика* саһәсиндә чалышан мүтәхәссис.

ДИДАКТИК ӘДӘБИЈЈАТ — бәдии формалы ибрәтамиз әдәбијјат. Д.ә.-да елми мүддәалар, әхлаг нормалары, педагожи-нәсиһәтамиз мәзмун үстүнлүк тәшкил едир. Әсасән, мәнзум шәкилдә јараныр. Шәрг, о чүмләдән Азәрб. јазычыларынын «нәсиһәтнамә» (јахуд «пәнднамә»), «өјүд» жанрларында јаратдыглары әсәрләр Д.ә.-а дахилдир. Низаминин «Сирләр хәзинәси», Сә'динин «Күлүстан» вә «Бустан», Ф. Әттарын, Хәтаинин «Нәсиһәтнамә» әсәрләриндә, Г. Закир, А. Бакыханов, С. Ә. Ширвани вә б. классикләрин јарадычылығында, һабелә ашыг ше'риндә дидактика мүһүм јер тутур. Н. Буалонун «Поезија сәнәти», И. В. Көтенин «Биткиләрин метаморфозасы», М. В. Ломоносовун «Шүшәнин фајдасы һаггында мәктуб» әсәрләри Д.ә. нүмунәләриндәндир. 19 әсрдән «Д.ә.» анлајышы мәнфи мә'нада ишләнилир.

ДИДАКТИ́К ПРИНСИПЛӘР — бах *Тә'лим принсипләри.*

ДИДА́КТИКА (јун. didaktikós—ибрәтамиз)—педагокиканын тәһсил вә тә'лим нәзәријјәсинә аид мүһүм саһәси. Д. тәһсилин мәзмунуну, тә'лим просесинин маһијјәти вә ганунаујғунлугларыны, ән сәмәрәли үсул вә тәшкилат формаларыны тәдгиг едир. Д.-нын әсасыны 17 әсрдә чех педагогу Ј. А. *Коменски* гојмушдур. О, «Бөјүк дидактика» әсәриндә тә'лимин әјанилик, шүурлулуг, биликләрин мөһкәмләндирилмәси, систематиклик вә ардычыллыг, јашаујғунлуг кими мүһүм принсипләрини әсасландырмыш, дәрс просесини тә'лимин тәшкилат формасы кими ирәли сүрүб, онун нәзәријјәсини вермишдир.

19 әсрин көркәмли педагоглары вә методистләри—И. Һ. *Песталотси*, А. *Дистервег*, И. *Һербарт* Д.-нын бир сыра мүһүм нәзәри мәсәләләрини ишләмишләр. Д.-ны елми әсасларла гурмагда К. Д. *Ушинскинин* бөјүк хидмәти олмушдур. О, тә'лим просесиндә диггәт, һафизә, тәфәккүр, мараг, ирадә вә с. психоложи просесләри тәдгиг етмиш, тә'лимдә шакирдләрин тәфәккүрүнү вә мүстәгиллијини инкишаф етдирмәк тәләбини ирәли сүрмүшдүр. 19 әсрдә Азәрб.-да да бир сыра педагоглар—Р. *Әфәндијев*, М. Т. *Сидги*, С. М. *Гәнизадә*, Ф. *Көчәрли*, һәмчинин Н. Нәриманов, Ү. Һачыбәјов, Ч. Мәммәдгулузадә вә б. да тә'лим, ана дилинин тәдриси һаггында гијмәтли фикирләр сөјләмишләр. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә тә'лим мәсәләләриндә империализм дөврүнүн буржуа педагожи идејаларыны ифадә едән нәзәријјәләр јаранды. Бу нәзәријјәләр тә'лим просесиндә шакирдин зеһни фәалијјәтинин ролуну азалдараг, онларын әл ишини, тәкрар һәрәкәтләр васитәсилә вәрдишләр јарадылмасыны әсас сајыр, систематик билик алмаг зәрурәтини инкар едирләр (Август Лај, Е. Торндајк, Ч. Дјуи вә б.).

Совет Д.-сы классик педагожи ирси зәнкинләшдирмиш вә даһа да инкишаф етдирмишдир. ССРИ-дә Д. коммунист тәрбијәсинин мәгсәдини вә марксизм-ленинизмин идрак нәзәријјәсини рәһбәр тутараг өз мүддәаларында али синир системинин фәалијјәтинә вә психолокијанын ганунаујғунлугларына әсасланыр. «Чанлы сејрдән абстракт тәфәккүрә в ә б у н д а н п р а к т и к а ј а» ифадәсиндә јығчам шәкилдә әкс олунмуш Ленин идрак нәзәријјәси (Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 38, сәһ. 171) тә'лим просесинин маһијјәтини ајдынлашдырмагда, шакирдләрин билик сәвијјәсинин инкишафыны мүәјјән етмәкдә мүһүм рол ојнајыр. Тә'лим просеси шакирдин чохлу елми факт вә һадисәләр һаггында тәсәввүр әлдә етмәсини, бу тәсәввүрләрин үмумиләшдирилмәси әсасында мүчәррәд билbackgroundикләри (гајдалар, ганунлар, ганунаујғунлуглар, тә'рифләр вә с.) баша дүшүб дәрк етмәсини, јаддда сахламасыны вә тә'лим ишиндә, һәјатда бу биликләри тәтбиг едиб јохламасыны нәзәрдә тутур. Вәһдәт тәшкил едән, гаршылыглы әлагә вә мүнасибәтләрә әсасланан бу тә'лим просесиндә шакирдләр мүәллимин рәһбәрлији илә зеһни фәаллыг көстәрир, мүшаһидә вә тәчрүбәләрлә мәшғул олурлар. Бу тә'лимдә шакирдләр тәкрар чалышма вә әмәли ишләр васитәсилә биликләрини мөһкәмләндирир, кенишләндирир, дәринләшдирир, јени бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнирләр; бу заман онларын јарадычы гүввәләри дә инкишаф едир, дүнјакөрүшү, әхлагы формалашыр. Беләликлә, тә'лим тәрбијәедичи характер дашыјыр. Совет Д.-сында бу тәрбијә коммунист руһунда олуб, кәләчәјин гуручуларынын јетишмәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Совет Д.-сы совет мәктәбинин тәчрүбәсинә вә тә'лим просесинин ганунаујғунлугларына әсасланараг, тә'лимин принсипләрини, метод вә тәшкилат формаларыны ишләјиб мүәјјәнләшдирмишдир (бах һәмчинин *Тә'лим принсипләри*).

Әд.: А х у н д о в С., Тә'лим просесиндә шакирдләрә фәрди јанашма, Б., 1975; З е ј н а л о в С., Тә'лим просесиндә рәһбәрлик вә нәзарәт, Б., 1975; Основы дидактики, М., 1967; З а н к о в Л. В., Дидактика и жизнь, М., 1968; Проблемы социалистической педагогики, М., 1973.

ДИДГО́РИ ВУРУШМАСЫ (1121)—августун 15-дә Тифлис јахынлығындакы Дидгори адлы јердә IV *Давидин* ордусу илә Ираг сәлчуг султаны Маһмудун ордусу арасында олмушдур. IV Давидин 60 минлик ордусу (күрчүләр—40 мин, гыпчаглар—15 мин, осетинләр—5 мин вә Гәрби Авропа сәлибчиләри дәстәси) сајча чох олан сәлчуглара галиб кәлди. Күрчүстанын сәлчугларын һакимијјәти алтында олан һиссәси, о чүмләдән Тифлис азад едилди.

Әд.: М е с х и а Ш. А., Дидгорская битва, Тбилиси, 1974.

ДИДӘ (Мирзә Нәсрулла Г у р б а н б ә ј о в у н тәхәллүсү; ?, Шамахы—1870, Шамахы)—Азәрб. шаири. Тәбриздә руһани тәһсили алмышдыр. Әрәб, фарс, рус вә ермәни дилләрини өјрәнмиш, узун мүддәт мирзәлик етмишдир. Һәјатынын сон илләриндә Шамахыда мәктәб ачмышдыр. Ичтимаи мәзмунлу ше'рләри, вәсфијјә, гәсидә вә мәнзум һекајәләри вар («Баһаријјә», «Пул», «Вәсијјәт», «Тәлајә дәјәр», «Нә е'тибар», «Пишвачиләрдән нүмунәләр» вә с.). Ше'рләри бәдии сәнәткарлығы илә сечилир.

Ә с ә р и: Мирзә Нәсрулла Дидә, Б., 1928.

ДИДОДЕКА́ЕДР (*ди*...+јун. dódeka—он ики+hédra—үз, тәрәф), и ј и р м и д ө р д ү з л ү—кубик сингонијаја аид, үзләри мүхтәлифтәрәфли дөрдбучаглы олан *бәсит форма*. Пентагондодекаедрин (бах *додекаедр*) һәр үзү ики үзлә әвәз едилдикдә алыныр. Д.-ин симметрија елементләри: инверсија мәркәзи, үч симметрија мүстәвиси, гаршылыглы перпендикулјар олан икинчи дәрәчәли үч ох, үчүнчү дәрәчәли дөрд ох. Д. пирит кристаллары үчүн характерикдир.

ДИДРО́ (Diderot) Дени (5.10.1713, Лангр — 31.7.1784, Парис) — франсыз јазычысы, маарифчи философу. Сәнәткар аиләсиндә доғулмушдур. «Елм инчәсәнәт вә пешәләрә аид Енсиклопедија, јахуд Изаһлы лүғәт»ин тәшкилатчысы вә редактору олмушдур (бах *Енсиклопедистләр*). Бир нечә ил јерли језуит коллечиндә тәһсил алдыгдан сонра Парисә көчмүш, бурада Д'Аркур коллечини битирмишдир. Феодал үсули-идарәсинә гаршы му-

халифәтчи мөвге тутан Д., буржуазијанын рәһбәрлији алтында дворјанлар вә крал һакимијјәти әлејһинә чеврилмиш халг һәрәкатына гошулмушдур. 1732 илдә инчәсәнәт магистри адыны алмышдыр. Илк фәлсәфи әсәрләри («Фәлсәфи фикирләр», 1746, Франса парламентинин гәрары илә јандырылмышдыр, «Хијабанлар, јахуд скептикин кәзинтиси», 1747, 1830 илдә нәшр едилмишдир) деизм руһунда јазылмышдыр. Д. фәлсәфәдә деизм вә етик идеализмдән материализмә вә атеизмә гәдәр јол кечмишдир. Тәбиәт һадисәләрини механики материализм мөвгејиндән изаһ едән Д. материја илә һәрәкәтин әлагәсинә, тәбиәтдә баш верән просесләрә даир диалектик фикирләр ирәли сүрмүшдүр. Әсәрләриндә («Д'Аламберин Дидро илә сөһбәти», «Д'Аламберин јухусу», «Материја вә һәрәкәтин фәлсәфи принсипләри», «Һелветсинин «Инсан һаггында» китабынын систематик тәкзиби» вә с.) агностисизми тәнгид едән Д. објектив керчәклији дәрк етмәјин мүмкүнлүјү идејасыны мүдафиә етмишдир. Ч. *Локкун* биринчи вә икинчи кејфијјәтләр һаггында фикирләри илә разылашмыш, икинчи кејфијјәтләрин дә објектив характерини көстәрмишдир. Д.-нун фикринчә, материја әсасән үч үсулла—мүшаһидә, тәфәккүр вә тәчрүбә илә дәрк едилир. Д.-ја көрә, тәчрүби биликләр инсанын гүдрәтини артырмалы вә тәкмилләшдирмәлидир. О, тәфәккүр вә идракын инкишафында техника вә сәнајенин ролуну гејд етмишдир. Д.-нун фикринчә, мәнтиг һәгигәтә наил олмаг үчүн фикирләри дүзкүн әлагәләндирмәји өјрәдән елмдир. Д. инсанын формалашмасында тәрбијәнин вә ичтимаи мүһитин ролуну јүксәк гијмәтләндирирди. Д. етикада *утилитаризм* тәрәфдары олмушдур. Д.-нун франсыз естетик фикри тарихиндә («Көзәллик һаггында трактат», «Актјор һаггында парадокс» вә с.) мүһүм хидмәти олмушдур. Д. епигончу классисизм принсипләринә әсасланан 18 әср дворјан-аристократ сәнәтини амансыз тәнгид етмишдир. Д.-ја көрә, инчәсәнәт керчәкликдә мүһүм оланы әкс етдирмәли, инсанлара онларын һәјатыны дәјишдирмәкдә јол көстәрмәлидир. Јарадычылығынын јеткин дөврүндә Д. ингилаби романтизм принсипинә әсасланмышдыр. Д. чәмијјәт проблемләрини идеалистчәсинә изаһ етмишдир. О, сијаси бахышларында ингилабчы франсыз буржуазијасынын мәнафејини мүдафиә етмиш, феодал деспотизминә гаршы мүбаризә апармыш, маарифчи монарх тәрәфдары олмушдур. Марксизм-ленинизм классикләри Д.-нун фәлсәфи көрүшләрини јүксәк гијмәтләндирмишләр. В. И. Ленин гејд едирди ки, «Дидро әсас фәлсәфи чәрәјанлары ајдын шәкилдә бир-биринә гаршы гојмушдур» (Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968, сәһ. 32).

Д.-нун бәдии јарадычылығы жанр е'тибары илә рәнкарәнкдир. Бирпәрдәли «О, јахшы адамдыр, јохса пис?» (1781) пјесиндә хејир вә шәрин диалектикасы әксини тапмышдыр. 18 әср реализминин көркәмли нүмунәләриндән олан «Раһибә» (1760) романы антиклерикал әсәрдир. Романда монастыр ејбәчәрләшдирилмиш сивилизасијанын символу кими тәчәссүм етдирилир. «Фаталист Жак» (1773) романында франсыз халгынын һәјатсеварлији, јумору вә мүдриклији әкс олунмушдур. Жакын фикринчә инсан шәраитә, талејә табедир. Лакин Жакын фатализми ону әсла пассивләшдирмир; о, талејә гул олмагдан даһа чох тәбиәтә, һәјатын сәрбәст ахынына инаныр. Жакын фәлсәфәсиндәки бу чәһәт Д.-ја чох јахындыр. «Рамонун гардашы оғлу» (1762—79) әсәриндә дағылмагда олан феодал дүнјасынын зиддијјәтләри көстәрилир, аристократијанын мә'нәви дүшкүнлүјү ифша олунур.

18 әсрин башга франсыз материалист философлары кими Д. да маарифә јүксәк гијмәт вермиш, инсанын формалашмасында тәрбијәнин ролуну гејд етмишдир. Д.-нун халг маарифи һаггында фикирләри II Јекатеринанын хаһиши илә 1775 илдә тәртиб етдији «Русија һөкумәти үчүн елмләрин ачыг тәдрис едилдији университет вә ја мәктәбин планы»нда, һәмчинин Петербургда олдуғу заман (1773) јаздығы бир сыра мәгаләләрдә («Гыз мәктәбләри һаггында», «Хүсуси тәрбијә һаггында», «Күтләви мәктәбләр һаггында» вә с.) шәрһ едилмишдир. Д. халг маарифи системи, тә'лим үсуллары вә дикәр педагожи проблемләр үзәриндә ишләмишдир. О, дөвләт халг маарифи системинин лајиһәсини һазырламыш, үмуми пулсуз ибтидаи тәһсили, дөвләтин јохсул ушагларына мадди јардым көстәрмәсини (ибтидаи мәктәбләрдә пулсуз дәрслик вә јемәк, орта вә али мәктәбләрдә тәгаүд верилмәси) зәрури һесаб етмишдир. Д. һәјатын ирәли сүрдүјү тәләбләрә чаваб вермәјән мaариф системинә гаршы чыхмышдыр. Физика-ријазијјат вә тәбијјат елмләрини өн плана чәкән Д. орта мәктәбин тәһсил планыны елмләр арасында гаршылыглы әлагәни нәзәрә алараг гурмағы төвсијә етмиш, һәр тәһсил илиндә әсас бир фәннә хүсуси јер вермишдир (мәс., 1-чи синифдә ријазијјат, 2-чидә механика, 3-чүдә астрономија вә и. а.). Д. кејфијјәтли дәрсликләр тәртиб олунмасы вә бу ишә көркәмли алимләрин чәлб едилмәсинин вачиблијини көстәрмиш, шакирдләрин билик сәвијјәсини артырмаг үчүн орта мәктәбләрдә илдә 4 дәфә имтаһанлар кечирилмәсини, даһа јахшы мүәллимләрин мүсабигә јолу илә сечилмәсини мәсләһәт көрмүшдүр. Д.-нун «План»ы јалныз 19 әсрдә чап едилмишдир.

Д. рус мәдәнијјәтинин јүксәләчәјини вә онун дүнја мәдәнијјәтинә тә'сиринин артачағыны сөјләмишдир.

Әсәрләри: Драматик поезија һаггында, «Вәтән уғрунда», 1945, № 5–8; Рамонун гардашы оғлу, Б., 1962; Собр. соч., т. 1—10, М.—Л., 1935—47; Монахиня. Племянник Рамо. Жак-фаталист и его хозяин, М., 1973.

Әд.: Нарекин П. С., Западноевропейская философия XVIII века, М., 1973; Длугач Т. Б., Дени Дидро, М., 1975; История в Энциклопедии Дидро и Д'Аламбера, Л., 1978.

ДИЕ́ДР (*ди*... + јун. hédra—үз, тәрәф), икиүзлү—ики кәсишән үздән ибарәт ачыг *бәсит форма*. Д.-ә кристалларда јалныз башга бәсит формаларла бирликдә тәсадүф едилир. Икилик симметрија оху олан диедрә сфероид, симметрија мүстәвиси олан диедрә исә дома дејилир. Д. анчаг ромбик вә моноклиник сингонијаларын кристалларында раст кәлир. Кристалда тутдуғу вәзијјәтдән асылы олараг, Д.-ин үст вә алт (ромбик сингонијада), сағ вә сол нөвләри (моноклиник сингонијада) вар.

ДИЕЛЕ́КТРИК (*ди... + електрик*) — електрик чәрәјаныны пис кечирән маддәләр. Бу ады елмә М. Фарадеј кәтирмишдир. Кечиричини, мәс., металы електрик саһәсинә дахил етдикдә онда олан сәрбәст електрик јүкләри саһәнин тә'сири илә металын сәтһинә сүрүшәрәк дахили саһә јарадыр. Бу саһә илә харичи саһәнин истигамәтләри әкс, интенсивликләринин гијмәтләри исә бәрабәр олдуғундан онлар бир-бирини компенсасија едир. Електрик саһәсиндәки металын дахилиндә (чәрәјан кечмәдикдә) саһә сыфыр олур.

Д. маддәләрдә јүкләрин јерләјишмәси бир атом, ион вә ја молекул дахилиндә олур; белә ки, харичи саһәнин тә'сири илә бу һиссәчикләрдә јүкләр сүрүшәрәк електрик диполлары јарадыр, нәтичәдә Д. мүәјјән дипол моментинә малик олур. Бу һадисәјә Д.-ләрин полјарлашмасы дејилир. Полјарлашма нәтичәсиндә дахилдә әкс саһә јараныр; лакин металлардан фәргли олараг бу саһә һәмишә полјарлашма јарадан харичи саһәдән кичик олур. Демәли, Д. маддәнин әсас хүсусијјәти онун дахилиндә макроскопик саһәнин интенсивлијинин сыфырдан фәргли олмасыдыр. Д.-ләрә биринчи нөвбәдә електрик кечиричилији чох кичик олан, електротехника вә радиотехникада кениш истифадә едилән изолјасија материаллары аиддир. Бундан башга електрик кечиричилији кифајәт гәдәр бөјүк олан јарымкечиричи маддәләр дә јүксәк тезликли електрик саһәләриндә Д. хассәси кәсб едир. Саһәнин тезлији $10^8—10^{20}$ *hc*-дән бөјүк олдугда һәтта металлар да өзләрини Д. кими апарыр. Д.-ин полјарлашмасы харичи саһәнин тә'сири илә онда кедән әсас просес олуб, бир нечә нөвдән ибарәтдир. Бунлардан ән үмумиси вә бүтүн Д.-ләрдә тәсадүф едиләни електрон полјарлашмасыдыр. Бурада, атом вә ја ионда електронларын нүвәјә нисбәтән сүрүшмәси нәтичәсиндә електрик моменти јараныр. Тәмиз електрон полјарлашмасы олан маддәләрдә, јә'ни тәркибиндә сабит дипол моментли молекул олмајан газларда (азот, оксикен, һидрокен вә с.) вә мајеләрдә (һексан, бензол, толуол) Д. нүфузлуғу (бах *Диелектрик нүфузлуғу*) көрүнән ишығын сындырма әмсалынын квадратына бәрабәрдир $\left(n^2_{опт}\right)$. Әкәр Д. ион гурулушуна маликдирсә (мәс., NaCl кристалында олдуғу кими), онда електрон полјарлашмасына мүсбәт вә мәнфи ионларын бир-биринә нисбәтән сүрүшмәсиндән јаранан ион сүрүшмә полјарлашмасы да әлавә олунур. Ион кристалларынын радиотезликләрдәки Д. нүфузлуғу $n^2_{опт}$-дан бөјүкдүр; мүхтәлиф маддәләр үчүн $4 \div 15$ интервалында дәјишир. Ион сүрүшмә полјарлашмасынын бәрпаолунма вахты $10^{-12} \div 10^{-13}$ *сан* олдуғундан, инфрагырмызы тезликләрә гәдәр бу полјарлашма тезликдән асылы олмур. Молекуллары полјар маддәләрдә (су,

спиртләр, нитробензол, дипол кристаллар, полјар полимерләр вә с.) електрон полјарлашмасына истиликјөнәлмә полјарлашмасы да әлавә олунур. Белә маддәләрдә молекуллар сабит дипол моментинә маликдир. Лакин саһә олмајанда молекулларын низамсыз истилик һәрәкәти нәтиҹәсиндә ваһид һәҹмдә дипол моменти сыфыр олур. Д.-и саһәјә дахил едәндә молекулјар диполларын саһә истигамәтиндә јөнәлмә еһтималы башга истигамәтләрә нисбәтән артыр. Буна көрә дә, һәр анда моменти саһә истигамәтиндә јөнәлән молекулларын сајы дикәр молекулларын сајындан чох олдуғундан јөнәлмә полјарлашмасы баш верир. Бә'зи кристалларда тәсадүф едилән ион истилик полјарлашмасы да буна мисалдыр

Јөнәлмә полјарлашмасы јаранан маддәләрдә Д. нүфузлуғу (ε_0) $n^2_{опт}$-дан чох бөјүк олур. Мәс., полјар мајеләрдә $\varepsilon_0 \sim 80$, полјар кристалларда исә ~300-ә гәдәр ола билир. Елә маддәләр дә вар ки, онлара хариҹи саһә тә'сир етмәјәндә дә полјарлашма олур. Белә полјарлашма спонтан (өз-өзүнә) полјарлашма, Д.-ләр исә *сегнетоелектрикләр* адланыр. Д.-ләрдән техникада кениш истифадә олунур.

Әд.: Сканави Г. И., Физика диэлектриков (область слабых полей), М.—Л., 1949; Хиппель А. Р., Диэлектрики и их применения, М., 1959; Фрелих Г., Теория диэлектриков, М., 1960; Калашников С. Г., Электричество, 4 изд., М., 1977.

ДИЕЛЕ́КТРИК АНТЕ́НА—радиодалғаөтүрән, јахуд *коаксиал кабелин* мили илә тә'сирләндирилән диелектрик чубугдан ибарәт бүтөв вә ја борушәкилли *антена*. Полистирол вә полиетиләндән һазырланыр. Д.а. чубуғунда хүсуси структурлу далға (сәтһ далғасы) јараныб ох боју јајылыр вә бунун нәтиҹәсиндә чубуг сәтһиндә гачан далға ганунуна көрә фазалары дәјишән електрик вә магнит саһәләринин танкенсиал топлананлары әмәлә кәлир. Д.а. әслиндә елементар електрик вә магнит вибраторларындан ибарәт *гачан далға антенасыдыр*. Д.а., әсасән, учуш апаратларынын радио гурғуларында тәтбиг олунур.

ДИЕЛЕ́КТРИК ГЫЗМА — електрик изолјасија материалларынын (диелектрикләрин) дәјишән електрик саһәсиндә гызмасы. Бах *Диелектрик итки.*

ДИЕЛЕ́КТРИК ИТКИ—*диелектрикдә* дәјишән електрик саһәси енержисинин истилијә чеврилән һиссәси. Д.и.-нин гијмәти tg δ илә мүәјјән едилир. δ—диелектрикә тәтбиг олунан кәркинликлә диелектрикдән кечән ҹәрәјан арасындакы фаза фәргини 90°-јә тамамлајан буҹагдыр (итки буҹағы адланыр). Д.и. ики һиссәдән ибарәтдир: електрик кечириҹилији (σ) һесабына јаранан итки (бу итки үчүн $tg\,\delta_\sigma$, тезлик артдыгҹа азалыр); истиликјөнәлмә вә ион полјарлашмаларынын јаранма вахтынын сонлу олмасы нәтиҹәсиндә алынан итки. Мәс., полјар мајеләрдә, бә'зи бәрк диелектрикләрдә вә полимерләрдә јүксәк тезликләрдә истилик, јөнәлмә полјарлашмасы саһәсинин дәјишмәсинә нисбәтән кери галдығындан итки јараныр. Иткинин бу һиссәси үчүн tg δ мүәјјән тезлик вә темп-рда максимумдан кечир (бах *Диелектрик релаксасијасы*). Д.и. диелектрикин гызмасына сәбәб олур.

ДИЕЛЕ́КТРИК НҮФУЗЛУҒУ, диелектрик сабити—*диелектрикин* полјарлашма габилијјәтини характеризә едән макроскопик параметр. Д.н.-нун ε_0 әдәди гијмәти, еjни јүкүн верилән мүһитдә јаратдығы орта макроскопик саһәнин интенсивлијинин вакуумдакына нисбәтән нечә дәфә кичик олдуғуну көстәрир. Д.н. (диелектрик әмсалы) маддәнин тәркибиндән вә гурулушундан асылыдыр. Бу асылылығы мүәјјән етмәк үчүн диелектрики әмәлә кәтирән һиссәҹикләрә тә'сир едиб, онлары полјарлашдыран дахили саһәнин интенсивлијини (E_g) билмәк лазымдыр. E_g үмуми һалда орта макроскопик саһәнин интенсивлијиндән чох фәргләнир. Диелектрик полјарлашманын мә'лум нәзәријјәләри E_g-нин һесабланма дәгиглијинә көрә фәргләнир. Дахили тә'сир едән саһәни Лорентс саһәсинә $\left(E+\frac{4\pi\rho}{3}\right)$ бәрабәр көтүрдүкдә алынан садә Клаузиус—Моссотти дүстуру полјар олмајан мајеләр вә бә'зи кубик кристаллар үчүн дүзкүн нәтиҹә верир.

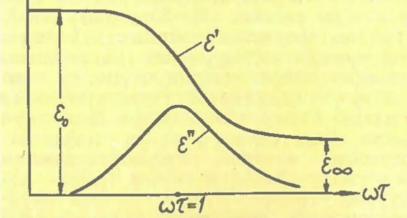
E_g-нин хүсуси моделә әсасән һесабланмасында да полјар мајеләр үчүн Онзакер дүстуру алыныр. Онун васитәсилә дә мәһлулларын полјарлашмасыны дәгиг һесабламаг олур. Полјар мајеләрин полјарлашмасына аид даһа дәгиг Кирквуд нәзәријјәси вә башга нәзәријјәләрә әсасән ε_0-нун тә'јини диелектрикин гурулушуну габагҹадан билмәји тәләб едир.

Әд.: бах *Диелектрик* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ДИЕЛЕ́КТРИК РЕЛАКСАСИЈАСЫ—електрик саһәсинин тә'сири кәсилдикдә *диелектрикдә* ваһид һәҹмин електрик моментинин (полјарлашмасынын) азалмасы просеси. Полјарлашманын азалма вә бәрпа олунма сүр'әтләри сонлу олуб, релаксасија мүддәти адланан параметрлә характеризә едилир. Релаксасија мүддәти τ хариҹи саһәнин тә'сири кәсилдикдә ваһид һәҹмин дипол моментинин $e=2{,}718$ дәфә азалмасы үчүн лазым олан вахтдыр.

τ хариҹи саһәнин дәјишмәсинин дөвр мүддәти T-дән чох кичикдирсә, полјарлашманын бәрпа олунма вә азалма сүр'әтинин сонлу олмасы өзүнү көстәрмир. Нәтиҹәдә диелектрикин полјарлашмасы таразлыг гијмәтинә, диелектрик нүфузлуғу (әмсалы) исә өз статик гијмәтинә (ε_0) бәрабәр олур.

Релаксасија мүддәти T-јә јахын олдугда полјарлашма илә ону јарадан дәјишән електрик саһәсинин интенсивлији арасында фаза фәрги јараныр. Саһәнин дәјишмә сүр'әти бөјүк олдуғундан полјарлашма онун дәјишмәсиндән кери галыр, гијмәти исә таразлыг һалындакындан кичик олур; диелектрик итки јараныр. Бу һалда диелектрик комплекс диелектрик нүфузлуғу $\varepsilon^* = \varepsilon' - i\varepsilon''$→ илә характеризә едилир. ε'—диелектрик нүфузлуғу, ε''—удма әмсалы олуб, удулан енержини мүәјјән едир.

Електрон вә ион сүрүшмә полјарлашмалары үчүн τ ујғун олараг 10^{-14}—10^{-15} вә 10^{-12}—10^{-13} *сан* тәртибиндә олдуғундан бу полјарлашма нөвләринин релаксасијасынын тә'сирини көрүнән вә инфрагырмызы шүалар диапазонунда мүшаһидә етмәк олар. Истилик јөнәлмә полјарлашмасынын $(\tau > 10^{-12}$ *сан*) релаксасијасы исә радио далғалары диапазонунда мүшаһидә едилир. Мәс., полјар мајеләрдә истилик јөнәлмә полјарлашмасы релаксасијасынын тә'сири сантиметрлик, десиметрлик вә һәтта метрлик далғаларда өзүнү көстәрир; јә'ни бу далғаларда тезлик артдыгҹа диелектрик нүфузлуғу мүәјјән гијмәтә гәдәр азалыр (дисперсија) вә далға удулур (абсорбсија). Бу нөв полјарлашманын релаксасијасы даһа әтрафлы өјрәнилмишдир (полјар молекулларын истилик јөнәлмә полјарлашмасына чох вахт релаксасија полјарлашмасы дејилир). Шәкилдә полјар молекулун истилик јөнәлмә полјарлашмасы һесабына олан дисперсија областында диелектрик нүфузлуғу ε вә удма әмсалы ε'' кәмијјәтләринин саһә тезлији ω-дан асылылығы верилмишдир. Кичик тезликләрдә $(\omega\tau \ll 1$ оланда) саһәнин дәјишмәсинин јарымдөврү әрзиндә истилик јөнәлмә полјарлашмасы тамам бәрпа олунур $(\varepsilon' = \varepsilon_0$ олур), бөјүк тезликләрдә $(\omega\tau \gg 1)$ исә истилик јөнәлмә полјарлашмасы арадан чыхыр, диелектрик нүфузлуғу сүрүшмә полјарлашмасы илә мүәјјән едилир $(\varepsilon' = \varepsilon_\infty)$. $\omega\tau = 1$ оланда удма әјриси максимумдан кечир. Бу нөв полјарлашмада τ темп-рдан кәскин асылы олдуғундан дисперсија вә абсорбсија әјриләрини сабит тезликдә темп-ру дәјишмәклә дә гурмаг олур. Релаксасија мүддәти $e^{U/\kappa T}$ илә мүтәнасибдир. Бурада κT—истилик һәрәкәти енержиси, U—релаксасија просесинин фәаллашма енержисидир. τ вә U релаксасијада иштирак едән һиссәҹијин (молекулун) молекулјар чәкисиндән, формасындан вә ону әһатә едән һиссәҹикләрин көстәрдији тә'сирдән асылы параметрләрдир.

Азәрб.ССР ЕА Физика Ин-тунда маддә молекулларынын мүмкүн олан истилик һәрәкәт формаларыны, онларын арасындакы гаршылыглы тә'сирин бу просесләрә тә'сири и вә молекулјар гурулушларын јашама мүддәтини тәдгиг етмәк үчүн полјар маједә вә мәһлулларда Д.р.-нын өјрәнилмәсинә кениш јер верилир. Д.р.-ны характеризә едән τ вә U параметрләрини тә'јин етмәк үчүн Физика Ин-тунда нәзәри вә тәҹрүби ҹәһәтдән јени үсуллар ишләниб һазырланмыш, спиртләрин, бензолун һалокенли бирләшмәләринин, туршуларын вә онларын икигат, үчгат мәһлулларынын кениш темп-р вә тезлик интервалында маје, ифрат сојумуш маје вә бәрк һалында таразлыг вә динамик диелектрик хассәләри өјрәнилмишдир. Бу, маддәнин мүхтәлиф агрегат һалында молекулјар һәрәкәт формалары хүсусијјәтләринин ајдынлашдырылмасында бөјүк инкишафа сәбәб олмушдур.

Әд.: Фрелих Г., Теория диэлектриков, М., 1960; Ахадов Я. Я., Диэлектрические свойства чистых жидкостей, М., 1972; јенә онун, Диэлектрические свойства бинарных растворов, М., 1977.

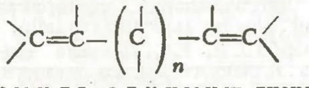
ДИЕЛЕ́КТРИК САБИТИ—бах *Диелектрик нүфузлуғу*.

ДИЕЛЕКТРИКЛӘРИН ДЕШИЛМӘСИ — *диелектрикин* дахил олдуғу електрик саһәсинин интенсивлији мүәјјән бөһран гијмәтиндән бөјүк олдугда онун диелектрик хассәләринин итмәси. Д.д. заманы онун електрик кечиричилији кәскин артыр вә диелектрик нагилә чеврилир. Дешилмәнин баш вердији електрик саһәсинин интенсивлијинин бөһран гијмәтинә дешилмә интенсивлији дејилир. Ади шәраитдә һаванын дешилмә интенсивлији $3 \cdot 10^4$ *в/см*, техники мајеләринки 10^5 *в/см*, саф мајеләринки 10^6 *в/см*, кварсынкы $6 \cdot 10^6$ *в/см*, миканынкы исә 10 *в/см*-дир. Бәрк диелектрикләрдә дешилмә просесиндә елә дәјишикликләр јараныр ки, саһәнин тә'сири кәсилдикдә онларын диелектрик хассәләри чох вахт бәрпа олмур. Бәрк диелектрикләрдә, әсасән, електрик вә истилик дешилмәләри олур. Електрик дешилмәси, адәтән, зәрбә илә ионлашма нәтичәсиндә јараныр. Саһәнин интенсивлији артдыгча чәрәјан шиддәти вә диелектрикдә ајрылан истилик мигдары да артыр, интенсивлијин мүәјјән гијмәтиндә таразлыг позулур, ајрылан истилик мигдары әтрафа верилән истиликдән чох олур. Бу заман диелектрикин темп-ру вә кечиричилији сүр'әтлә артыр, истилик дешилмәси баш верир. Маје вә газ Д.д. заманы онларда кечиричи канал јараныр.

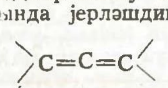
Әд.: бах *Диелектрик* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ДИЕЛЕКТРИКЛӘРИН ПОЛЈАРЛАШМАСЫ—бах *Диелектрик*.

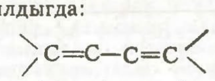
ДИЕ́Н КАРБОҺИДРОКЕНЛӘРИ, диенләр, диолефинләр, C_nH_{2n-2}—молекулунда ики әдәд икигат рабитә олан дојмамыш карбоһидрокенләр. Икигат рабитәләринин јерләшмәсиндән асылы олараг Д.к. үч типә ајрылыр: 1) изолјасија олунмуш диенләр—икигат рабитәли карбон атомлары бир-бириндән аралы јерләшдикдә:

2) кумулә олунмуш диенләр—икигат рабитәләр гоншу карбон атомлары арасында јерләшдикдә:

3) гошулмуш вә ја конјугә олунмуш диенләр — икигат рабитәли карбон атомлары бир-бириндән тәк рабитә илә ајрылдыгда:

Гошулмуш Д.к. (мәс., *бутадиен*, *изопрен*) асанлыгла полимерләшдијиндән синтетик каучук истеһсалында ишләдилир.

«ДИЕ́НАС ЛА́ПА» («Dienas Lapa»—«Күндәлик вәрәгә»)—латыш гәзети. 1886—1905 илләрдә чыхмышдыр. 1886—88 илләрдә ислаһатчы хырда буржуа идејалары тәблиғ едән «Д.л.» 1893 илдән марксист вә сосиал-демократик идејалары һәјата кечирмәјә башламыш, сонралар «Јени ахын» чәрәјанынын мәркәзи органына чеврилмишди. Гәзет сосиал-демократ вә фәһлә һәрәкаты мәсәләләрини мүнтәзәм сурәтдә ишыгландырырды. «Д.л.»-нын редакторлары (П. Стучка, 1888—91, 1895—97, J. *Рајнис*, 1891—95) сензуранын диггәтини јајындырараг, мүәллифи көстәрмәдән К. Марксын, Ф. Енкелсин, А. Бебелин әсәрләриндән мүхтәлиф һиссәләр дәрч едә билмишдиләр. «Д.л.» рус классикләриндән тәрчүмәләр дә верирди. 1897 илдә «Јени ахын» чәрәјаны дағыдылдыгдан сонра «Д.л.»-нын фәалијјәти дајандырылды. Сонралар буржуа истигамәти алан «Д.л.» јалныз 1905 илдә (редактор J. Јансон-Браун) гыса мүддәт әрзиндә јенидән мүтәрәгги идејаларын тәблиғатчысына чеврилди.

ДИЖО́Н (Dijon)—Франсада шәһәр. Кот—д'Ор (Бургундија) департаментинин инз. м. Бургундија каналында порт, д.ј. говшағы. Әһ. 150,4 мин (1971). Бургундијанын гәдим вә игтисади мәркәзидир. Машынгајырма, кимја, ајаггабы, јејинти, ағач е'малы сәнајеси вар. Бургундија шәрабы истеһсалынын мәркәзи кими танынмышдыр. Ун-т (1722 илдән), 13—14 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вар.

ДИЗ...—бах *Дис...*

ДИЗ ОЈНАҒЫ—буду балдырла бирләшдирән ән бөјүк ојнаг. Д.о. буд сүмүјү кондилусларынын (ојнаг башы) диз гапағы вә гамыш сүмүјү кондилуслары (ојнаг чухуру) илә бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Д.о.-нын дахилиндә ики ајпара гығырдаг, хачабәнзәр бағ, пиј бүкүшү вар. Д.о.-нда балдыры бүкмәк, ачмаг вә бүкүлмүш вәзијјәтдә бир аз һәрләндирмәк мүмкүндүр.

ДИЗАГ МӘЛИКЛИЈИ—орта әсрләрдә Гарабағын дағлыг һиссәсиндә јаранмыш кичик феодал һакимлији. Әсасән ермәниләр јашајан Д.м.-ни јерли һакимләр идарә едирдиләр. Д.м. әразиси Сәфәвиләр дөврүндә Гарабағ бәјләрбәјилијинә дахил иди. 18 әсрин орталарындан Гарабағ ханлығынын вассаллығына чеврилди. Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын Гарабаға јүрүшү заманы она инадлы мүгавимәт көстәрмиш Гарабағ дәстәләри тәркибиндә Д.м. әһалисинин нүмајәндәләри дә вар иди. Д.м. 1813 илдә Гарабағ ханлығынын тәркибиндә Русијаја бирләшдирилди.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Мирзә Чамал Чаваншир Гарабағи, Гарабағ тарихи, Б., 1959; Левиатов В. Н., Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Б., 1948.

ДИЗА́ЈН (инк. design—лајиһәләшдирмәк, чәкмәк; план, лајиһә, рәсм, композисија) — әшјаларын лајиһәләндирилмәсиндә инсанын әмәк, мәишәт вә истираһәт шәраитинин әлверишлилијини нәзәрә алмагла онларын естетик чәһәтдән һармониклијини тә'мин едән фәалијјәт саһәси. Д. 20 әсрин әввәлләриндә формалашмышдыр. Д. мүасир чәмијјәтин мүрәккәб фәалијјәтинә мүвафиг олараг мадди мүһитин мәгсәдәујғун гурулмасы үчүн нүмунәләр ишләјиб һазырлајыр. Бә'зән Д.-ы онун тәкчә бир саһәси—сәнаје мә'мулатларынын естетик хүсусијјәтләринин лајиһәләндирилмәси кими баша дүшүрләр. Лакин Д. даһа кениш ичтимаи-техники проблемләри (истеһсалат фәалијјәтини, истеһлакы, адамларын мадди мүһитдә јашајышыны вә с.) әһатә едир. ССРИ-дә дизајнерлик фәалијјәти хүсуси бәдии-конструксија бүроларындан ибарәт тәшкилат системләриндә һәјата кечирилир. Үмумиттифаг Техники Естетика Елми-Тәдгигат Ин-ту вә онун филиаллары, еләчә дә ССРИ Рәссамлар Иттифағы јанындакы експериментал студија Д. үзрә елми-тәдгигат вә тәчрүбә-конструксија мәркәзләридир. Онларда перспектив моделләр ишләниб һазырланыр, сәнаје мә'мулатларынын кејфијјәти үчүн ме'јар мүәјјәнләшдирилир, Д. нәзәријјәси вә тарихи өјрәнилир. «Д.» сөзү һәмчинин лајиһәләндирмә фәалијјәтинин јекуну, нәтичәси кими дә баша дүшүлүр. Мәс., «әшјанын Д.-ы», јахуд «автомобилин Д.-ы» бу предметләрин сон көрүнүшү, тәртибаты демәкдир. Бә'зән бу сөз јалныз мүасир практика илә әлагәләндирилмәјиб, һәм дә чәмијјәтин мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләриндә инсан тәрәфиндән јарадылан мадди аләмин морфоложи гурулушу мә'насыны дашыјыр. Мәс., «ибтидаи Д.», «18 әсрин Д.-ы» кими ифадәләр бу бахымдан баша дүшүлмәлидир. ССРИ-дә Д.-а даир мәсәләләр «Декоративное искусство СССР» журналында вә «Техническаја естетика» бүллетениндә ишыгландырылыр. Бах *Бәдии конструксијалама* вә *Техники естетика*.

Әд.: Кантор К. М., Красота и польза, М., 1967; Цыганкова З. Г., У истоков дизайна. Машины и стили, М., 1977.

ДИЗАРТРИ́ЈА (*диз*...+јун. arthroo—ајдын тәләффүз едирәм)—сөзләрин ајдын тәләффүзүнүн позулмасы. Нитги тәнзим едән синир мәркәзләринин, апарычы јолларын вә ја периферик синирләрин зәдәләнмәси; әзәлә груплары, сәс телләри иннервасијасынын позулмасы, һәмчинин довшандодаглыг, дишсизлик вә с. нәтичәсиндә баш верир. Позғунлуг ифрат дәрәчәјә чатдыгда тәләффүз чох чәтинләшир, ифадә олунан сөзләр баша дүшүлмүр. Д.-ја хас олан нитг гүсурлары *логопедија* мәшғәләләринин көмәји илә арадан галдырылыр. Мүаличәси: Д.-ја сәбәб олан хәстәлик мүаличә едилмәлидир.

ДИЗАХЛЫ, Дызахлы — Азәрб. ССР Гутгашен р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 28 *км* ч.-г.-дә, Ағдаш—Гутгашен шосе јолундан 8 *км* аралы, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 1576 (1977); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, мәишәт хидмәти објектләри, 9—14 әсрләрә аид Пирәшәриф археоложи абидәси вар.

ДИЗЕЛ (Diesel) Рудолф (18.3.1858, Парис—29.9.1913)—алман мүһәндиси; сыхылма нәтичәсиндә јаначағы алышан дахилијанма мүһәррикинин јарадычысы (бах *Дизел*). Мүнхендә Али Политехник Мәктәби битирмишдир (1878). Аугсбургда гурашдырдығы (1897) мүһәррик һаванын габагчадан сыхылмасы вә сыхылма тактынын со-

нунда силиндрә верилән јаначағын өз-өзүнә алышмасы принсипинә әсасланырды. Бу мүһәррикин ф.и.ә. нисбәтән јүксәк олса да, бир сыра конструктив дефектләрлә јанашы, баһа баша кәлән керосинлә ишләјирди. 1898—99 илләрдә тәкмилләшдирилмиш мүһәррик учуз јаначагла—нефтлә ишләмәјә, сәнаје вә нәгл.-да кениш тәтбиг олунмаға башлады (бах *Автомобил мүһәррики, Кәми мүһәррики, Трактор мүһәррики, Дизел електрик стансијасы*).

Әд.: Гумилевский Л. И., Рудольф Дизель (Биографический очерк), М.—Л., 1938.

ДИЗЕЛ—јаначағы сыхылмыш һаванын јүксәк темп-ру нәтиҹәсиндә алышан *дахилијанма мүһәррики*. 1897 илдә илк белә мүһәррик јарадан алман мүһәндиси Р. *Дизелин* ады илә адландырылмышдыр. Д. бензиндән хејли учуз олан *дизел јаначағы* илә ишләјир. Д. тсикли илә ишләјән газ мүһәррикләри дә мөвҹуддур. Д. игтисади ҹәһәтдән ән әлверишли истилик мүһәррикләриндән биридир. Д.-дә хүсуси јаначаг сәрфи 190—270 *г/(квт·саат)*-дыр [140—200 *г/(а.г.·саат)*], карбүраторлу мүһәррикдә исә 240—300 *г/(квт·саат)*-дыр. Д. валынын фырланма тезлији, адәтән, 100—3000 *дөвр/дәг*-дир. Бә'зи һалларда 4000—4500 *дөвр/дәг*-јә чатыр. Д.-дә детонасија әмәлә кәлмәдији үчүн силиндрләрин диаметри практики олараг мәһдудлашдырылмыр (мәс., кәми Д.-индә 1 *м*-ә чатыр); бир агрегатын күчү 30 000 *квт*-дан артыгдыр, ваһид күчә дүшән хүсуси күтлә 3÷80 *кг/квт*-дыр (2—60 *кг/а.г.*). Д.-ин ишләмә мүддәти 5-дән 80 мин саата гәдәрдир. Јанма камерасынын конструксијасына көрә: бүтөв камералы, бурулғанлы камералы, өн камералы вә «камерасы поршендә олан» Д.-ләр вар. Д. ән чох нәгл. васитәләриндә (трактор, автомобил, локомотив, кәми, танк вә ракет гурғуларында) тәтбиг едилир. ССРИ-дә д.ј. локомотивләринин 50%-ә гәдәри тепловоз, јә'ни Д.-лә ишләјән локомотивдир. АБШ-да локомотивләрин әксәријјәти тепловоздур. Д.-дән електрик өтүрмә хәтләриндән узагда јерләшән р-нларда сәјјар вә стасионар енеркетика гурғусу кими дә кениш истифадә олунур. Бах *Дизел електрик стансијасы*.

Әд.: Дизели. Справочник, под ред. В. А. Ваншейдта, М.—Л., 1964; Устройство и работа поршневых и комбинированных двигателей, 2 изд., М., 1970; Розенблит Г. Б., Теплопередача в дизелях, М., 1977.

ДИЗЕЛ ЕЛЕКТРИК СТАНСИЈАСЫ (ДЕС)—дизел мүһәррикләри илә һәрәкәтә кәтирилән бир вә ја бир нечә кенераторла тәҹһиз едилмиш енеркетика гурғусу. Дизел мүһәррикинин ф.и.ә.-нын бөјүк олмасы, учуз вә јанғын горхусу аз олан (чәтин бухарланан) маје јаначагла ишләмәси онун стасионар гурғуларда, хүсусән електрик ст.-ларында кениш тәтбигинә имкан верир. ДЕС стасионар вә сәјјар олур. Стасионар ДЕС-дә күчү 110, 220, 330, 440 вә 735 *квт* олан дөрдтактлы (надир һалларда икитактлы) дизелләр гојулур. Бөјүк ДЕС-ләрин күчү 2200 *квт*-а гәдәр вә даһа артыг ола биләр. ДЕС-ин үстүнлүјү игтисади ҹәһәтдән әлверишли вә давамлы олмасы, асан вә тез ишә салынмасыдыр. Чатышмазлығы әсаслы тә'мирә гәдәр агрегатын ишләмә мүддәтинин аз олмасыдыр. ДЕС су еһтијаты аз олан вә електрикөтүрмә хәтләриндән узагда јерләшән рајонларда тикилир. Електрик кенераторларынын тәләб етдији мүнтәзәм фырланма һәрәкәтини әлдә етмәк үчүн електрик ст.-ларында гојулан дизелләр, 4; 8 вә даһа чох силиндрли олур. Електрик ст.-нда гојулан дизелләр тәзјиги 15—30 *бар* олан сыхылмыш һава илә ишә салыныр. Бу сыхылмыш һава

Автоматлашдырылмыш стасионар дизел електрик агрегаты.

полад балонларда сахланылыр (стасионар дизелләр белә балонларла тәҹһиз едилир). Стасионар дизелләр әсасән синхрон кенераторларла комплектләшдирилир. Нәгл.-да (дизел-електровозларда, дизел-електроходларда вә б.) ДЕС енеркетика гурғусунун әсасы кими тәтбиг едилир. Күчү 10 *квт*-а гәдәр олан, автоматлашдырылмыш ДЕС бирохлу једәк автомобилиндә, күчү 20 *квт* вә даһа чох олан ДЕС икиохлу једәк автомобилиндә гурашдырылыр. Сәјјар ДЕС (енержи гатары) ССРИ-дә илк дәфә 1934 илдә дүзәлдилмишдир. Енержи гатарларында ДЕС аваданлығы д.ј. платформаларында вә ја вагонларда гурашдырылыр. Енержи гатарларынын күчү 1; 2,5; 3; 4,5 вә 10 *Мвт* олур.

Әд.: Алексеев А. П., Чекменов Е. Е., Передвижные дизельные электростанции, М., 1966; Кузнецов А. В., Ачкасов К. А., Устройство, эксплуатация и ремонт дизельных станций, М., 1969; Уваров С. Н., Передвижные электрические станции большой мощности, Л., 1977.

ДИЗЕЛ ЈАНАЧАҒЫ—*дизелдә* ишләдилән маје нефт јаначағы. Ики груп Д.ј. истеһсал олунур: 1) бөјүк сүр'әтли дизелләр үчүн өзлүлүјү аз олан дистиллат јаначаглары, 2) јаваш сүр'әтли дизелләр үчүн өзлүлүјү јүксәк олан галыг јаначаглары. Дистиллат јаначаглары нефтин бирбаша дистилләсиндән алынан керосин-газојл фраксијаларындан, гисмән дә (20%-дәк) каталитик крекинг газојлундан, галыг јаначаглары исә нефтин керосин-газојл фраксијалары илә мазутун гарышығындан һазырланыр. Мүһәррикин силиндриндә Д.ј.-нын өз-өзүнә аловланма габилијјәтини характеризә едән көстәричи *сетан әдәдидир*. Дистиллат Д.ј.-ларынын сетан әдәди 40—55-ә бәрабәрдир. Д.ј.-лары үчүн донма темп-ру да мүһүм көстәричидир. Автотракторларда ишләдилән Д.ј.-лары тәтбиг хүсусијјәтләринә (әсасән, донма темп-рларына) көрә Арктика, гыш, јај вә хүсуси Д.ј. нөвләринә ајрылыр.

Әд.: Черножуков Н. И., Технология переработки нефти и газа, ч. 2, М., 1968; Рыбаков К. В. и Коваленко В. П., Фильтрация авиационных масел и специальных жидкостей, М., 1977.

ДИЗЕНТЕРИЈА (*диз*...+јун. énterạ—бағырсаг), ганлы исһал—әсасән, јоғун бағырсағын зәдәләнмәси илә мүшајиәт олунан, ресидив верән, кәскин, јахуд хроник јолухучу хәстәлик. Төрәдиҹисиндән асылы олараг Д. бактериал вә амјөблү (бах *Амјөбиаз*) олур. Бактериал Д.-ны дизентерија бактеријалары групундан олан мүхтәлиф бактеријалар (ән чох Флекснер вә Зонне) төрәдир. Төрәдиҹиси Д.-лы хәстәләрин вә басилкәздирәнләрин ифразаты илә харичи мүһитә дүшүр. Д. бактеријалары суда, торпагда, сүддә, мүхтәлиф гида маддәләриндә вә с. узун мүддәт јашаја билир. Хәстәлији әсасән милчәкләр јајыр. Д.-ја ән чох 2 јашынадәк ушаглар тутулурлар. Д. микроблары организмә ағыздан су, гида маддәләри, чиркли әл вә с. илә кечир. Бактеријаларын бир һиссәси мә'дәдә мәһв олур, дикәр һиссәси исә бағырсаға кечиб, орада илтиһаб вә некроз төрәдир. Д. микробларынын парчаланмасындан вә ја онларын һәјат фәалијјәти нәтиҹәсиндә әмәлә кәлән токсинләр (зәһәрли мәһсуллар) јоғун бағырсағын селикли гишасындан гана сорулараг организмин үмуми зәһәрләнмәсинә (интоксикасија) сәбәб олур. Јоғун бағырсағын зәдәләнмәси нәтиҹәсиндә ганлы вә селикли исһал баш верир.

Хәстәлијин инкубасија (кизли) дөврү тәгр. 2—8 (бә'зән 1—5) күндүр, бә'зи һалларда даһа гыса (12—24 саат) олур. Хәстәлик темп-рун јүксәлмәсилә бирликдә үшүтмә, гарын наһијәсиндә ағрыларла башлајыр, нәҹис ифразынын сајы артыр, бә'зи хәстәләрдә тәкрар гусма мүшаһидә олунур. Бир нечә саатдан сонра нәҹисдә селик, ган лифләри көрүнүр, нәҹисин мигдары кеткедә азалараг, јалныз селик вә гандан ибарәт олур. Хәстәлијин 2-ҹи күнү нәҹис ифразы күн әрзиндә 10—15 дәфәјә (бә'зән даһа чох) чатыр, тенезм (јаланчы күчәнмә) мүшаһидә едилир. Хәстәнин дили боз рәнкли әрплә өртүлүр. Д.-ја хас олан бүтүн әламәтләр 2—3 күн мүддәтиндә ашкара чыхыр (темп-р 38—39,5°С олур, хәстәнин иштаһасы вә јухусу позулур). Дүзкүн мүаличә апардыгда 4-ҹү күндән башлајараг хәстәнин вәзијјәти јахшылашыр. Мүаличәјә кеч башладыгда, кејфијјәтсиз гидаландыгда, хәстәдә гурд хәстәлији, мә'дә хорасы, өд кисәсинин илтиһабы вә с. олдугда хәстәлик хроник формаја кечә биләр. Хроник формада бир гајда олараг интоксикасија олмур, чох заман гарын наһијәсиндә тутма шәклиндә ағрылар вә тенезм олур. Ифразаты (күндә 3—5 дәфә) селикли, ганлы вә иринли олур. Хроник Д. 2—3 һәфтә давам едир. Хәстәлик 3—4 ајдан сонра тәкрар (ресидив) олуна биләр. Диагноз гојмаг үчүн хәстәнин јоғун бағырсағынын селикли гишасы ректоскопија илә мүајинә едилир, нәҹиси бактериоложи мүајинәдән кечирилир. Мүаличәси әсасән, хәстәхана шәраитиндә апарылыр. Антибиотикләр вә кимјәви дәрман препаратларындан истифадә етмәк. Организмин реактивлијини артырмаг мәгсәди илә ваксин мүаличәси, аз мигдарда ганкөчүрмә вә В витамини комплекси тәтбиг етмәк. Профилактикасы: хәстәләри мүмкүн гәдәр тез тәҹрид етмәк вә јашадығы мәнзилдә дезинфексија апармаг, хәстәлијин мәнбәјини вә јолухма јолларыны ашкара чыхармаг мәгсәди илә епидемиоложи мүајинә апармаг; шәхси кики-

јена гајдаларына риајәт етмәк вә с. Јемәкхана, мағаза вә јејинти анбарларына санитарија нәзарәтини күчләндирмәјин, милчәкләри гырмағын, су мәнбәләринә санитарија нәзарәти гојмағын вә сујун зәрәрсизләшдирилмәсинин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Һејванларда Д., әсасән, донуз вә гузуларда тәсадүф едилир. Әсас әламәти үзүчү исһалдыр.

Донузларда Д. төрәдичиси 1921 илдә американ алими Л. Дојлун тәсвир етдији Vibrio suis микробудур. Әсасән, 6 ајлыға гәдәр көрпә донузлар хәстәләнир. Инфексија мәнбәји хәстә донузлар вә бактеријакәздирәнләрдир. Хәстәлијин кизли дөврү 10—15 күндүр. Әсас клиник әламәтләри исһал вә арыгламадыр. Профилактикасы: донузларын сахланмасында бајтарлыг-санитарија тәләбләринә риајәт етмәк, кејфијјәтли јем вермәк, һејван сахланан јерләри дезинфексија етмәк. Антибиотикләрлә мүаличә етмәк.

Гузуларда анаероб Д. төрәдичиси B. типли спорәмәләкәтирән Clostridium perfringens чөпләридир. Илк дәфә ССРИ-дә М. Д. Полыковски тәрәфиндән 1936 илдә тәсвир едилмишдир. Хәстәлијә әсасән күтләви гузулама дөврүндә, хүсусилә 1—5 күнлүк зәрифјунлу гузулар јолухур. Төрәдичиси узун мүддәт торпагда јашајыр, хәстәлик әмәлә кәлдији јердә тәкрар олуна биләр. Инфексија мәнбәји хәстәлик төрәдичиләрини фекалла бирликдә ифраз едән хәстә һејванлардыр. Гузуларда Д.-ја сәбәб һејванларын пис шәраитдә сахланмасы вә јемләнмәсидир. Хәстәлијин кизли дөврү бир нечә саат олур. Хәстәләнмиш гузулар исһалдан тез тәләф олурлар. Мүаличәси: спесифик серум, антибиотикләр. Профилактикасы: һејван сахланаң јерләрдә зоокикијена гајдаларына риајәт етмәк.

Әд.: Һәсәнов В., Әфәндијев С., Дизентерија вә онун профилактикасы, Б., 1970; Асельдерова А. И., Дизентерия, диагностика и меры ее профилактики, Махачкала, 1977.

ДИЗЕНТЕРИ́ЈА АМЈӨБУ (Entamoeba histolytica)—амјөбләр дәстәсиндән ибтидаи организм; амјөб дизентеријасынын төрәдичиси (бах *Амјөбиаз*). Илк дәфә 1875 илдә рус алими Ф. А. Лјош тәрәфиндән тәсвир едилмишдир. Инсанын бағырсагларында чохалыр (бу һалда инсан сағламдыр, лакин Д.а. кәздирир). Д.а.-нүн бу формасына кичик форма (forma minuta) дејилир. Өлчүсү 20 *мкм*-ә гәдәрдир. Бә'зән кичик форма јоғун бағырсаг диварына кечир вә бурада чохалыб јаралар (амјөб дизентеријасы) әмәлә кәтирир. Бу форма тохума формасы адланыр. Өлчүсү 20—25 *мкм* олур. Кичик формадан фәргли олараг бунун ситоплазмасында һеч бир төрәмә олмур. Јоғун бағырсагда јара әмәлә кәлмәси нәтичәсиндә селик, ирин вә ган ифраз олунур. Бу заман јаралардан бағырсаг мәнфәзинә дүшән Д.а.-нүн кичик формалары, һәмчинин тохума формалары 30 *мкм*-дәк вә даһа артыг бөјүјәрәк еритроситләрлә гидаланмаг габилијјәти газаныр. Д.а.-нүн бу формасы бөјүк векетатив форма, јахуд еритрофаг адланыр. Харичи мүһитә дүшән бу форма тез мәһв олур. Д.а.-нүн векетатив формасы харичи мүһитдә 15—20 *дәг* әрзиндә мәһв олур. Систалар суда, рүтубәтли торпагда бир ајадәк вә даһа артыг гала билир. Д.а. инсандан башга сичовул, мејмун, ит вә пишикләрдә дә паразитлик едир. Лакин бунларда аз тәсадүф олунур; бу һејванлар инфексија мәнбәји һесаб едилмир.

ДИЗӘ — Азәрб.ССР Илич р-нунун (Нах.МССР) Чәлилкәнд советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 10 *км* шм.-ш.-дә, Нахчыван—Чермук (Ерм.ССР) шосе јолу кәнарында, Арпачајын сол саһилиндә, Шәрур дүзүндәдир. Әһ. 1271 (1977); түтүнчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ДИЗЈУ́НКСИЈА (лат. disjunctio—ајырма, мугајисә етмә)—*мәнтиг әмәлләриндән* бири; мәнтиги нәтичәләрдә «вә ја» бағлајычысына ујғундур. V илә ишарә олунур.

ДИЗМАР—Азәрб.-да тарихи вил. Тәбриздән шм.-да иди. Д. вил.-ндә 50-јә гәдәр кәнд варды. Әһали тахылчылыг, памбыгчылыг, мејвәчиликлә мәшғул олурду. *Елханиләр* дөврүндә Д.-дан 40 800 динар верки топланылырды. 1588 илдә Османлы гошунлары Д.-ы зәбт етмишди. 17 әсрин әввәлләриндә Османлы јүрүшләри заманы I Шаһ Аббас Нахчыван әһалисинин бир һиссәсини Д.-а көчүрмүшдү. Индики Гарадағ (Иран Азәрб.) әразисиндә јерләшән Д. вил. сонралар ики маһала (Шәрги Дизмар вә Гәрби Дизмар) бөлүнмүшдүр.

Әд.: Мусәви Т. М., Орта әср Азәрбајчан тарихинә даир фарсдилли сәнәдләр (XVI—XVIII әсрләр), Б., 1977; Ализаде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Рахмани А., «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана, Б., 1960.

ДИЗРАЕ́ЛИ (Disraeli) Бенчамин, лорд Биконсфилд (Beaconsfield) (21.12.1804, Лондон—19.4.1881, Лондон)—инкилис сијаси хадими, јазычы. «Конингсби, јахуд Кәнч нәсл» (1844), «Сибилла, јахуд Ики милләт» (1845), «Танкред, јахуд Јени сәлиб сәфәри» (1847), «Ендимион» (1880) вә с. романларында аристократија зәһмәткешләрин «мүдафиәчиси» кими идеализә едилир. 40-чы илләрин башланғычында ториләр партијасынын «Кәнч Инкилтәрә» групуна башчылыг едән Д. фабрик системини, викләрин вә сәнаје магнатларынын егоизмини тәнгид етмәклә бәрабәр крал, килсә вә аристократијанын һакимијјәтини күчләндирмәјә чағырырды. К. Маркс вә Ф. Енкелс «Кәнч Инкилтәрәнин» идејаларыны «феодал сосиализми» (Маркс К. вә Енкелс Ф., Коммунист Партијасынын манифести, Б., 1976, сәһ. 94—95) кими характеризә етмишләр. Д. 1848 илдә ториләр партијасынын лидери сечилмиш, онун мүһафизәкарлар партијасына чеврилмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр. 1852, 1858—59 вә 1866—68 илләрдә малијјә назири, 1874—80 илләрдә баш назир олмуш, фәал мүстәмләкәчилик сијасәти јеритмишдир. Әфганыстана гаршы мүстәмләкәчилик мүһарибәсиндә (1878—80), инкилис-зулу мүһарибәсиндәки (1879) чидди мәғлубијјәтләр, бурларын үсјаны (1880) Д. һөкумәтини нүфуздан салды. 1880 ил сечкиләриндә мәғлубијјәтдән сонра Д. исте'фа верди.

ДИЗУРИ́ЈА (*диз*...+јун. uron—сидик)—сидик ифразынын позулмасы. Әсасән, сидик јолларынын һематома, шиш, даш вә с. илә тутулмасындан, һабелә синир системинин хәстәликләри заманы функсионал позғунлуглардан баш верир. Бә'зән сидијин тез-тез, ағрылы ифраз олунмасы Д.-ја аид едилир.

ДИЗУНКТИВ ДИСЛОКА́СИЈА—бах *Дислокасија*.

ДИЗФУ́Л (دزفول) — Иранын ч.-г.-индә, Хузистан әјаләтиндә шәһәр. Диз чајы (Шәттүләрәб һөвзәси) саһилиндәдир. Әһ. тәгр. 110 мин (1976). Чәлтиктәмизләмә вә памбыгтәмизләмә з-длары, консерв мүәссисәләри, кустар сәнәткарлыг е'малатханалары (дәри, халча вә с.) вар. Дәри, јун тичарәти едир.

ДИЈА́ЛА, Диала (әр. دیالی)—Иран вә Ирагда чај. Дәчлә чајынын сол голу. Уз. тәгр. 231 *км* (Сирван вә Елвәнд чајларынын говушдуғу јерәдәк). Һөвзәсинин саһ. 30 мин *км²*-дән чохдур. Иран јајласынын г.-индән башланыр, Дәчлә чајына төкүлүр. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Гышда Баакуба ш.-нәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. Сувармада истифадә едилир.

ДИЈАЛЛЫ — Азәрб.ССР Исмајыллы р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 10 *км* ш.-дә, Әјричајын (Көјчајын голу) саһилиндән 4 *км* аралы, Исмајыллы—Шамахы шосе јолу кәнарында, Нијалдағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1245 (1977); һејвандарлыг, тахылчылыг вә мејвәчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар. Јај ајларында јахын р-нларын пионерләри бурада динчәлир. Д.-да һејвандарлыг комплекси тикилир (1978).

ДИЈАРБӘКИ́Р (Diyarbakir) — Түркијәнин ч.-ш.-индә шәһәр. Дијарбәкир илинин инз. м. Дәчлә чајынын саһилиндәдир. Д.ј., һава вә автомобил јоллары говшағы. Әһ. 180,3 мин (1973). Тичарәт мәркәзи. Нефт е'малы з-ду, јејинти, тохучулуг вә автомобилгурашдырма сәнајеси мүәссисәләри, кустар сәнаје вар. Д.-дән шм.-г.-дә мис вә хромит филизләри чыхарылыр.

Д.е.ә. 900—825 илләрдә Амид ады илә *арамиләрин* мәркәзи олмушдур («Дәдә Горгуд»да «Һамид», *Ағгојунлулар* дөврүнә аид мәнбәләрдә исә «Гара Һамид» адланыр). Көчәри әрәб Бәкр ибн Ваил тајфасы бурада мәскән салдығы үчүн 8 әсрдә *Аббасиләр* Дијарбәкр адыны вермишдиләр. 1937 илдән Д. адланыр. Е.ә. 775—736 илләрдә урартулулар, е.ә. 736—654 илләрдә исә *ассуријалылар* шәһәри тутмушдулар. 359 илдә *Сасаниләр* Д.-и алмыш, сонра шәһәр иранлыларла ромалылар арасында мүһарибә мејданына чеврилмишди. Хәлифә Өмәрин вахтында Д. Бизансдан алыныб Хилафәтә табе едилмишди (639). 1042 илдә *Сәлчугиләрин*, 1401 илдән Ағгојунлуларын һакимијјәти алтында олмуш, 1515 илдән исә Османлы империјасына дахил едилмишди.

ДИЈАРОВА Һүснијјә Ағајар гызы (д. 20.12.1919, Бакы)—совет чәрраһ-ендокринологу, тибб е.д. (1972), проф. (1976). Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун үмуми чәрраһлыг кафедрасынын проф. Тәдгигаты, әсасән, ендокринолокијаја һәср олунмушдур.

ДИЈЕ́ГО-СУА́РЕС, Антсирана (Diego-Suarez, Antsirana) — Мадагаскар Демократик Республикасында шәһәр. Дијего-Суарес әјаләтинин инз. м. Һинд океанында порт. Әһ. 46,9 мин (1970). Кәми тә'мири мүәссисәләри вар. К.т. мәһсуллары е'мал олунур

ДИЈЕ́З—бах *Алтерасија*.

ДИЈЕ́ТА—бах *Пәһриз*.

ДИЈЕТЕ́ТИКА — бах *Дијетолокија*.

ДИЈЕТОЛО́КИЈА (јун. diaita—һәјат тәрзи + ...*локија*), дијететика—мүхтәлиф хәстәликләрдә гидаланма принсипләрини өјрәнән вә онлары тәдгиг едән елм (сағлам адамларын гидаланмасы илә *гидаланма кикијенасы* мәшғул олур). Мүасир Д. хәстә инсанын организминдә хәстәлијин характер вә кедишинә мүвафиг олараг маддәләр мүбадиләсинин вәзијјәтини, динамикасыны, органларында баш вермиш функсионал позулмаларын, морфоложи дәјишилмәләрин дәринлијини вә әввәлки вәзијјәтә гајытма дәрәчәсини өјрәнир. Д.-нын нәзәри әсасы дијетотерапија, практик һиссәси исә дијетокулинаријадыр (мүаличә кулинаријасы).

Инсан чәмијјәтинин бүтүн инкишаф дөврләриндә хәстәләрин гидаланмасына бөјүк диггәт верилирди. Һиппократ һесаб едирди ки, мүаличә хәстәлијин мүхтәлиф мәрһәләләриндә гиданы кејфијјәт вә кәмијјәтчә дүзкүн сечмәкдән ибарәт олмалыдыр. Д.-нын инкишафы башда И. И. Сеченов вә И. П. Павлов олмагла, һәм физиолокијасы һаггында ән мүһүм ганунларын кәшфи илә әлагәдардыр. И. П. Павловун вә ардычылларынын нормал вә патоложи шәраитдә һәзм вәзиләринин функсијасынын өјрәнилмәсинә һәср етдији тәдгигат Д. проблемләринин елми чәһәтдән ишләниб һазырланмасынын әсасыны тәшкил едир. Д.-нын инкишаф мәркәзи ССРИ Тибб ЕА Гидаланма Ин-ту нәздиндәки мүаличә гидаланмасы клиникасыдыр. Һәмин клиникада узун илләр фәалијјәт көстәрмиш алимләр (С. М. Рысс, М. М. Губергритс, Л. А. Черкес, Д. Б. Маршалкович, Н. И. Лепорски, Н. К. Мүллер вә б.) совет Д.-сынын әсас проблемләринин ишләнмәсиндә бөјүк хидмәт көстәрмишләр. Азәрб.ССР-дә дијететика мәсәләләри илә Һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-тунун вә Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун мүвафиг кафедралары мәшғул олур.

Мүасир Д.-нын мүһүм проблемләри: мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн нәзәрдә тутулмуш дијетаны ишләјиб һазырладыгда гидаланманын тарazлығыны вә һәртәрәфли тамдәјәрлилијини тә'мин етмәк; гидаланманын таразлыг ганунларыны хәстәлијин характериндән вә хүсусијјәтиндән асылы олан тәләбләр илә сәмәрәли ујғунлашдырмаг; хәстәләрин мүаличәсиндә спесифик терапија үсулларыны тәтбиг етдикдә онларын гидаланма принсипләрини ишләјиб һазырламаг; хәстәнин һәрәкәтинә ујғун олан гидаланма режимини ишләјиб һазырладыгда, һипокинезијанын (аз һәрәкәт етмәк) зәрәрли нәтичәләринин гаршысыны алан бир васитә кими дүзкүн гидаланманын мүсбәт тә'сирини нәзәрә алмаг вә с.

Әд.: Петровский К. С., Гигиена питания, М., 1975; Справочник по детской диететике, под ред. И. М. Воронцова и Н. В. Мазурина, Л., 1977.

ДИЈЕТОТЕРАПИ́ЈА (јун. diaita—һәјат тәрзи+*терапија*)—мүаличә үсулу. Мүхтәлиф хәстәликләрин хүсуси пәһризлә мүаличә едилмәси. Бах һәмчинин *Пәһриз мүаличәси*.

ДИЈИРЛӘНМӘ ЈАТАҒЫ—бах *Јатаг*.

ДИЈИРЧӘКЛИ ЈАТАГ—бах *Јатаг*.

ДИЈИРЧӘКЛИ КОТАН—гәдим шум аләти. Әсасән, Азәрб.-ын г. зонасында јајылмышды. Бә'зи әдәбијјатда сәһв олараг «дирчәк котан» адландырылмышдыр. Д.к. ики тәкәрдән, онлары бирләшдирән охдан, гыр, бинә, каваһын, гылынч, һабелә аләтин гошулмасы үчүн гајыш вә бојундуруглардан ибарәт иди. Д.к. гара котандан әсасән, торпаг лајыны бир тәрәфә чевирә билмәси илә фәргләнмишдир. Торпагдан асылы олараг Д.к.-а 3—4, бә'зән һәтта 7—8 бојун гошгу һејваны гошулурду. Азәрб.-да Д.к.-дан 20 әсрин 30—40-чы илләринәдәк истифадә едилмишдир.

Әд.: Зәрдаби Һ. М., Сечилмиш әсәрләри, Б., 1960; Джавадов Г. Д., Земледельческая техника Нахичеванской этнографической зоны Азербайджана в XIX—начале XX веков, Изв. АН Азерб. ССР (серия истории, философии и права), 1976, № 4.

«ДИ́КАЈА ДИВИ́ЗИЈА» («Вәһши дивизија») — Биринчи дүнја мүһарибәси (1914—18) дөврүндә Гафгаз дағлы-мүсәлман көнүллүләриндән јарадылмыш сүвари дивизија. Гәрб чәбһәсинин 3-чү сүвари корпусунун тәркибиндә иди. «Д.д.»-нын рәиси Д. П. Багратион олмушдур. Дивизијада 3 бригададан ибарәт 6 полк—Дағыстан, кабарда, татар (азәрб.), чечен, ингуш вә чәркәз полклары бирләширди. Сонралар дивизијаја Осетин бригадасы вә 8-чи Дон артиллерија дивизиону дахил олмушду. «Д.-д.» забитләри јерли буржуазијанын вә феодалларын нүмајәндәләриндән, ејни заманда руслардан (әсасән гвардијачы забитләрдән) ибарәт иди. Әксингилаби гијам (1917, август) галдырмыш кенерал Л. Г. Корнилов ингилаби Петрограда гаршы «Д.д.»-дан зәрбә гүввәси кими истифадә етмәк истәјирди. 1917 ил августун 30-да (сентјабрын 12-дә) «Д.д.» Выритса ст.-на кәтирилди. С. М. Кировун тәшәббүсү илә Петрограды мүдафиә едән ингилаби һиссәләрин әскәрләринин мүсәлман нүмајәндәләри дивизијаја кетмиш вә онлара корниловчулуғун маһијјәтини баша салмышдылар. «Д.д.» Петрограда һүчум етмәмиш вә чәбһәјә гајытмышды. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра дағылды. «Д.д.» Гафгаза гајытмыш, азәрб.-лардан ибарәт «Татар сүвари полку» адланан һиссәси исә Бакыја кәлмишди. Бакыда полк әксингилаби забитләр тәрәфиндән јенидән тәшкил едилди. «Д.д.» һиссәләри Бакыда Совет һакимијјәтинә гаршы 1918 илин мартында мүсаватчыларын галдырдыглары гијамын әсас иштиракчылары олмушду. Совет гошунлары тәрәфиндән мәғлуб едилән «Д.д.» һиссәләри Һачыгабул ст.-на, сонра исә Күрдәмирә кери чәкилмишдиләр. Мүсават һөкумәти һәрби гүввәләрини «Д.д.» әсасында јаратмаға чәһд көстәрмишди.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 3, һ. 1, Б., 1973; 26 Бакы комиссары, Б., 1958; Азәрбајчанда сосиалист ингилабынын гәләбәси уғрунда болшевикләрин мүбаризәси (сәнәдләр вә материаллар, 1917—1918-чи илләр), Б., 1960; Ибраһимов З. И., В. И. Ленин вә Азәрбајчанда сосиалист ингилабынын гәләбәси, Б., 1970; Гулиев Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970.

ДИ́КИ Алексеј Денисович (24.2.1889, Јекатеринослав, индики Днепропетровск—1.10.1955, Москва)—совет режиссору вә актјору. ССРИ халг артисти (1949). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты [1946, 1947, 1949 (ики дәфә), 1950]. Актјорлуға (1910 илдән) вә режиссорлуға (1923 илдән) Москва Бәдаје Театрында башламышдыр. М. Горки ад. Ленинград Бөјүк Драма Театрында, Вахтангов ад. театр, Малы театр, А. С. Пушкин ад. Москва Драм Театры вә б. театрларда фәалијјәт көстәрмиш, 40-а гәдәр тамаша («Мтсенск гәзасынын леди Макбети», Н. Лесковун әсәри үзрә; «Тарелкинин өлүмү», А. Сухово-Кобылин; «Рус адамлары», К. Симонов; «Мешшанлар», М. Горки; «Көлкәләр», М. Салтыков-Шедрин; «Москва характери», А. Софронов вә с.) һазырламышдыр. Бир сыра тамашаларда долғун сәһнә образлары јаратмышдыр: Платов («Бирә», Н. Лесковун әсәри үзрә; һәмчинин реж.), кенерал Горлов («Чәбһә», А. Корнејчук) вә б. «Кутузов» (1944) вә «Адмирал Нахимов» (1947) филмләриндә баш ролларa чәкилмишдир. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

А. Д. Дики Горлов («Чәбһә», А. Корнејчук) ролунда.

Әсәри: Избранное, М., 1976.

ДИКЈАРПАГ (Agriophyllum)—тәрәчичәкләр фәсиләсиндән бириллик от чинси. Һүнд. 10 *см*-дән 100 *см*-дәк олур. Икичинсијјәтли чичәкләри јарпаг голтуғунда отурмуш тиканчыгларла әһатә олунур. Еркәкчикләри 2—3 әдәд, дишичији 2 ағызчыглы олур. Мејвәси јанлардан басыг дәјирми, үзәри 1—3 гармагчыглыдыр. Тиканлы јарпаглары тамкәнарлы, учу сивридир. Өн, Орта вә Мәркәзи Асијада вә Чиндә 6, ССРИ-дә 5, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 нөвү јајылмышдыр. Јабаны һалда јарымбәркимиш вә һәрәкәт едән гумлу чөлләрдә битир. Гумлуг Д. (A. squarrosum) даһа кениш јајылмышдыр. Гумлары бәркитмәк мәгсәди илә әкилир. Гарамал вә дәвә үчүн јемдир.

ДИККЕНС (Dickens) Чарлз (7.2.1812, Лендпорт, Портсмут јахынлығында—9.6.1870, Кејдсһилл) — инкилис јазычысы. Хырда мә'мур аиләсиндә доғулмушдур. Инкилис әдәбијјатында реалист сосиал романын көркәмли јарадычыларындандыр. «Бозун очеркләри» (1836) адлы илк китабында реалист сатираја мејл вардыр. «Пиквик клубунун гејдләри» (1837) адлы илк романында буржуа әхлаг нормалары күлүш һәдәфинә чеврилир. Синфи зиддијјәтләрин күчләнмәси вә *чартизм* һәрәкатынын кенишләнмәси јарадычылығына тә'сир көстәрмишдир. «Оливер Твистин мачәралары» (1838), «Николас Никлбинин һәјаты вә мачәралары»

(1839) романларында «зәһмәт евләринин» ағыр мәишәти, јохсулларын охудуглары мәктәбләрин ачыначаглы вәзијјәти, вар-дөвләтлә јохсуллуг арасындакы тәзад тәсвир едилир. «Домби вә оғлу» (1848) романында инсани сифәтләрини итирмиш гәддар буржуа нүмајәндәсинин үмумиләшдирилмиш сурәти јарадылмышдыр. «Девид Копперфилд» (1850), «Сојуг ев» (1853), «Балача Доррит» (1857) романларында буржуа чәмијјәтинин ичтимаи зиддијјәтләри даһа реалистчәсинә көстәрилмишдир. «Америка гејдләри» (1842), «Мартин Чезлвит» (1844) әсәрләриндә Америка һәјат тәрзи, инкилис буржуа чәмијјәти кәскин тәнгид олунур. Бунунла белә, Д. чартистләрин сијаси програмыны гәбул етмир, һаким синифләри әхлаги чәһәтдән тәрбијә етмәклә ичтимаи әдаләтә наил олмағы мүмкүн сајырды. Д. истисмар олунанларын тәрәфиндә дурса да, ингилаби мүбаризәнин зәруриликини дәрк етмирди. Дүнјакөрүшүндәки бу зиддијјәт «Ағыр заманлар» (1854), «Ики шәһәр һаггында повест» (1859), «Бөјүк үмидләр» (1861), «Бизим үмуми достумуз» (1865), «Едвин Друдун сирри» (1870, битмәмишдир) вә с. әсәрләриндә әкс олунмушдур. Д. кәркин драматик сүжет, инчә психоложи тәһлил, кениш ичтимаи типикләшдирмә, јумор вә сатира устасыдыр. К. Маркс Д.-и «парлаг инкилис романчылары плејадасы»-на дахил етмишдир Н. Г. Чернышевски ону «јохсулларын мүдафиәчиси, варлыларын дүшмәни...јалан вә ријакарлығын гәними» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 1, сәһ. 358; рус дилиндә) адландырмышдыр. В. Г. Белински, Л. Н. Толстој, М. Горки вә б. Д.-ин јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмишләр.

Ә с ә р л ә р и: Пип («Бөјүк үмидләр» романындан парча), Б., 1955; Оливер Твистин маҹәралары, Б., 1977; Собр. соч., т. 1—30, М., 1957—63.

Әд.: М а р к с К. и Э н г е л ь с Ф., Об искусстве, [3 изд.], т. 1, М., 1976, с. 483; Ј е л и з а р о в а М. Ј. вә б., XIX әср харичи әдәбијјат тарихи, Б., 1964; С и л ь м а н Т., Диккенс. Очерки творчества, Л., 1970.

ДИКС (Dix) Отто (2.12.1891, Унтермһауз, Түринкија — 25.7.1969, АФР, Баден, Зинкен) — алман бојакары вә график. Фәһлә аиләсиндә доғулмушдур. Дрезден (1919—22) вә Дүсселдорф (1922—25) Рәссамлыг Академијаларында охумушдур. Проф. (1927—33). Фашизмин һөкмранлығы дөврүндә она дәрс демәк, әсәрләрини нүмајиш етдирмәк гадаған олунмуш, бир чох әсәри музејләрдән көтүрүлмүш вә гисмән мәһв едилмишдир. Јарадычылығында милитаризмә, буржуазијаја, фашизмә вә капитализмин ејбәчәрликләринә нифрәт, мәзлумлара, фәһлә синфинә рәғбәт һиссләри башлыча јер тутмушдур. Әсәрләри: «Сәнкәр» (1920—23), «Мүһарибә» офорт силсиләси (1924), «Мүһарибә» триптихи (1929—32, Дрезден Шәкил Галерејасы), фашизм әлејһинә аллегоријалар—«Једди күнаһ» (1933), «Өлүмүн тәнтәнәси» (1934), «Будур, инсан» (1949) вә с. Д. портрет устасы кими дә мәшһур иди. АДР-дә Алман Инчәсәнәт Академијасына м. үзв (1956) вә Алманија Рәссамлар Иттифагына фәхри үзв (1966) сечилмишди.

ДИ́КСИЈА (лат. dictio—тәләффүз)— сөзләрин тәләффүз тәрзи. Сәлис вә ајдын Д. нитг мәдәнијјәтинин әсас елементләриндәндир. Д. актјор, мүғәнни, диктор, натиг вә лектор үчүн чох вачибдир. Д. хүсуси мәшғәләләр васитәси илә тәкмилләшдирилир.

ДИ́КСОН — Краснојарск өлкәсинин Тајмыр (Долгано-Нен) Милли Маһалында шәһәр типли гәс. Диксон р-нунун мәркәзи. Јенисеј көрфәзи саһилиндә вә Диксон адасындадыр. Шимал дәниз јолунун мүһүм портларындан вә дәниз донанмасы бункер, базаларындан бири. Аеропорт. Радиометеоролокија мәркәзи, кеофизика рәсәдханасы, балыг з-ду, өлкәшүнаслыг музеји вар. Д.-да рус дәнизчиси вә гүтб сәјаһәтчиси Н. А. Бекичевә (1874—1927) вә 1942 илин августунда порта вә Диксон а.-на һүчум едән алманларын «Адмирал Шејер» ағыр крејсери илә дөјүшдә («Сибирјаков» бузгыран кәмисиндә) һәлак олмуш дәнизчиләрә абидәләр гојулмушдур.

ДИ́КСОН АДАСЫ—Кара дәнизиндә, Јенисеј көрфәзинин шм.-ш. һиссәсиндә ада. Материкдән (Краснојарск өлкәси) 1,5 *км* аралыдыр. Саһ. тәгр. 25 *км²*, һүнд. 50 *м*-ә гәдәрдир. Әсасән, диабазлардан тәшкил олунмушдур. Д.а.-ны рус поморлары, еһтимал ки, 17 әсрдә кәшф етмишләр. 1875 илдә Исвеч гүтб тәдгигатчысы А. Норденшелдин експедисијасы «Прөвен» («Proven») кәмисиндә адаја кәлмиш, ш. саһилиндәки бухтаны, експедисијаны пулла тә'мин етмиш Исвеч тачиринин ады илә Диксон лиманы адландырмышдыр. 1878 илдә Норденшелд һәмин ады бүтүн адаја аид етмишдир. Адада 1915—16 илләрдә илк Арктика радиостансијаларындан бири тикилмиш, 1916 илдән исә һидрометеороложи ст. ишләјир. Бу ст.-лар әсасында 30-чу илләрдә Шимал дәниз јолунда илк Арктика радиометеоролокија мәркәзи вә кеофизика рәсәдханасы јарадылмышдыр.

ДИКТА́Т (алм. Diktat, лат. dicto—әмр, сәрәнчам верирәм) — бејнәлхалг һүгугда бир дөвләтин дикәр дөвләтә зорла гәбул етдирдији гејри-бәрабәр мүгавилә.

ДИКТА́ТОР (лат. dictator, dicto—әмр едирәм, сәрәнчам верирәм)—1) гәдим Италијанын бир сыра латын шәһәриндә һәр ил сечилән гејри-мәһдуд һакимијјәтә малик һөкмдар, һәмчинин *Латын иттифагынын* башчысы. 2) Гәдим Рома Республика дөврүндә (е.ә. 5 әср—е.ә. 1 әсрин 2-чи јарысы) фөвгәл'адә вәзифәли шәхс (магистрат). Сон дәрәчә тәһлүкәли һалларда (дахилдә гарышыглыг, һәрби тәһлүкә вә с.) сенатын гәрары илә 6 ај мүддәтинә тә'јин едилирди; гејри-мәһдуд һакимијјәтә малик иди. Илк вахтлар јалныз патрисиләрдән, е.ә. 356 илдән исә һәм дә плебејләрдән тә'јин олунурду. Гејри-мәһдуд мүддәтә Д. тә'јин олунан Сулла Корнелли вә Ј. Сезар заманында Д. вәзифәси монарх характери алмышды. Е.ә. 44 илдә М. *Антони* тәрәфиндән ләғв едилмишдир. 3) Дөвләти тәкбашына идарә едән вә гејри-мәһдуд һакимијјәтә малик шәхс.

ДИКТАТУ́РА (лат. dictatura—гејри-мәһдуд һакимијјәт)—дөвләтдә һакимијјәти һәјата кечирмә системини характеризә едән анлајыш. Ики әсас мә'нада ишләдилир: 1) игтисади чәһәтдән һаким синфин сијаси һакимијјәтини тә'мин едән дөвләт һакимијјәтинин маһијјәти; 2) һакимијјәти һәјата кечирмә үсулу (диктатор режими, диктатор методлары вә с.). Д.-нын бу ики мә'насы бир-бирилә сых бағлыдыр. Бир синфин Д.-сы (биринчи мә'нада) һәр бир синифли чәмијјәт үчүн зәруридир (бах Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 25, сәһ. 437). Д. һәр һансы мүәјјән бир дөвләт формасы илә бағлы ола билмәз; о, һәм *монархијада*, һәм дә *республикада* әсас игтисади мөвге тутан синфин сијаси һөкмранлығына архаланан һакимијјәтин тәшкили формасынын маһијјәтини әкс етдирир; бу синфин ирадәсинин монарх вә ја парламент, президент, јахуд һөкумәт васитәсилә ифадәси конкрет тарихи шәраитдән асылыдыр. В. И. Ленин јазмышдыр: «Буржуа дөвләтләринин формалары сон дәрәчә мүхтәлифдир, лакин онларын маһијјәти бирдир: бу дөвләтләрин һамысы һәр һалда, нәтичә е'тибарилә һөкмән б у р ж у а з и ј а д и к т а т у р а с ы д ы р» (јенә орада, сәһ. 438). Диктатор сијаси режими заманы (Д.-нын икинчи мә'насы) һакимијјәт бир шәхсин—д и к т а т о р у н, јахуд бир нечә шәхсин әлиндә мәркәзләшир, сијасәтдә зоракылыг вә террор өн плана кечир. Белә һалларда Д. диктатор һакимијјәтинин гејри-мәһдудлуғу вә нәзарәтсизлији, конститусијанын е'лан етдији демократик һүгуг вә азадлыгларын тапдаланмасы, нүмајәндәли органларын һүгугларынын мәһдудлашдырылмасы вә с. илә характеризә олунур. Һакимијјәт билаваситә зоракылыға архаланыр. Д.-ны тәмсил едәнләр, бир гајда оларағ, ири сосиал груплардыр (синифләр, тәбәгәләр). Лакин Д. конкрет оларағ бир, јахуд бир груп шәхсдә тәчәссүм едилир (һәрби рәһбәрләрин Д.-сы вә Гәдим Ромадакы *триумвиратлар*, мүтләг монархлар, мүасир авторитар режимләр, хунталар вә с.). Диктатор режиминин гурулмасы тарихән синфи мүбаризәнин кәскинләшмәси дөврләри илә әлагәдардыр (мәс., насист Алманијасында фашист Д.-сы, Чилидә Пиночетин Д.-сы). Д. һакимијјәти һәјата кечирмә үсулу кими демократик режимин *алтернативидир*. Пролетар Д.-сы һаггында марксист-ленинчи нәзәријјәнин әлејһинә чыхан буржуа идеологлары, реформистләр вә тәфтишчиләр «Д.» анлајышынын елми мә'насыны тәһриф едирләр.Онлар инһисарчы буржуазијанын Д.-сы олан мүасир буржуа дөвләтинин синфи характерини кизләтмәјә чәһд көстәрәрәк, јалныз шәхси һакимијјәт режимини Д. адландырыр вә беләликлә, Д.-нын дөвләт һакимијјәтинин тәшкили формасы мә'насыны инкар едирләр. Бах һәмчинин *Дөвләт*, *Пролетар диктатурасы*.

ДИКТИОКАУЛЈО́З (Dictyocaulosis)—отјејән һејванларын һелминт хәстәлији. Төрәдичиси: Dictyocaulidae фәсиләсиндән олан нематодлардыр. Д. һәр јердә јајылмышдыр. Дағәтәји зонада даһа чох олур. Әсасән, чаван һејванлар тутулур. Д. заманы һејван инкишафдан галыр, мәһсулдарлығы азалыр. Һејванлар инвазион сүрфәләри су вә ја отла ударкән Д.-а тутулур. Сүрфәләр бағырсагдан мүсаригә лимфа дүјүнләринә, сонра лимфа јоллары илә миграсија едәрәк ганла ағчијәр капиллјарларына кечиб орада илтиһаб очаглары әмәлә кәтирир. Сонралар бу очаглар бирләшиб илтиһаб просесини күчләндирир вә бронхопневмонија инкишаф едир. Хәстәлијин илк күнләриндә һејванын иштаһасы азалыр, исһала дүшүр, арығлајыр, 2—3 һәфтәдән сонра өскүрмәјә башлајыр. Онда анемија баш верир. Интенсив јолухмаларда һејванлар тәләф олур. М у а л и ч ә-

си: һејванлара дитразин, локсуран вә ја сиазид, тетрамизол вермәк. Јодун суда мәһлулу илә деһелминтизасија апармаг. Гарамал вә давары алүминиум-јодид аерозолу илә инһалјасија васитәсилә деһелминтизасија етмәк. Профилактикасы: чаван һејванлары (бузовлар) ајрыча бордаг-кәзинти отлагларында бәсләмәк, отлаг јерләрини 5—6 күндән бир дәјишмәк, чаван вә јолухмуш һејванлары дөври олараг мүајинәдән кечирмәк, хәстә сүрүдә һәр һејваны деһелминтизасија етмәк, чаван һејванлары гоча һејванлардан ајры сахламаг, һејванлары гуру отлагларда отармаг.

Әд.: Панасюк Д. И., Шильников В. И., Диктиокаулёзы и пути их ликвидации, М., 1966; Гаджиев Я. Г., Диктиокаулёз овец и пути его ликвидации в Азербайджане, Труды АЗНИВИ, т. 22, 1967; јенә онун, Диктиокаулёз овец. Диктиокаулёз крупного рогатого скота и буйволов, в кн.: Зональное распространение гельминтов и главнейших гельминтозов сельскохозяйственных животных в Азербайджане и предложения по усилению борьбы с ними, Б., 1975.

ДИКТОФО́Н (лат. dictare—диктә етмәк+јун. pnone—сәс)—нитги лентә јазмаг вә јенидән сәсләндирмәк үчүн хүсуси *магнитофон*; бундан мәгсәд сонрадан нитг мәтнини әл илә кағыза јазмагдыр. Д.-да, әсасән, магнит јазысындан истифадә едилир. Д.-нун әсас говшаглары: јазы дашыјычысынын (магнит ленти, мәфтил, манжет, диск вә с.) јерини дәјишдирән механизм, магнит башлыглары, јазма вә јенидән сәсләндирмә күчләндиричиси вә електрик мәнбәји блокудур. Д.-нун тезлик бурахылыш золағы (300—4500 *һс*) магнитофонда олдуғундан енсиздир. Бу сәбәбдән дашыјычы аз сүр'әтлә (мәс., магнит ленти үчүн 4,76 вә 2,38 *см/сан*) һәрәкәт етдирилир. Әлдә кәздирилән (електрик батарејасы вә ја аккумулјатордан гидаланан) вә стационар Д.-лар олур. Д.-дан әсас е'тибарилә сөһбәт вә мүһазирәләрин, ичлас вә мүшавирәләрдәки чыхышларын, телефон сөһбәтләри вә диспетчер данышыгларынын јазылмасы үчүн истифадә олунур.

Әд.: Курбатов Н. В., Яновский Е. Б., Справочник по магнитофонам, 3 изд., М., 1970.

ДИКУМАРИ́Н — *антикоагулјантлар* групундан дәрман препараты; тә'сир механизми долајы јолладыр. Чүрүмүш баллыјончанын тәркибиндә олур. Һејванлар једикдә ганахма баш верир. Тибби мәгсәд үчүн синтез јолу илә алыныр. Д. ганынын лахталанма габилијјәти јүксәк олан хәстәләрин мүаличәсиндә ишләдилир.

ДИКУ́ШИН Владимир Иванович (д. 8. 8.1902, Самара, индики Кујбышев)—машыншүнаслыг саһәсиндә совет алими, ССРИ ЕА акад. (1953; м. үзвү 1943). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1951). 1928 илдә Н. Е. Бауман ад. Москва Али Техники Мәктәби битирмишдир. 1933 илдән Експериментал Елми-Тәдгигат Металкәсән Дәзкаһлар Ин-тунда ишләјир. Д.-ин рәһбәрлији илә дәзкаһларын агрегатлашма системи ишләниб һазырланмышдыр. Д. ССРИ-дә илк автоматлашдырылмыш поршен з-ду (1950 илдә ишә салынмышдыр) лајиһәсинин баш мүһәндиси олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәри: Машиностроение. Энциклопедический справочник, т. 9, М., 1949 (гл. 12.).

Әд.: Дикушин Владимир Иванович, «Вестник АН СССР», 1954, № 4.

ДИКАҺ, Алыч Дикаһ—Азәрб. ССР Губа р-нунун Амсар советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 14 *км* ч.-да, Губа—Гонагкәнд шосе јолундан 12 *км* аралы, Гарачајын саһилиндә, Јан силсиләнин (Бөјүк Гафгаз) шм.-ш. әтәјиндәдир. Әһ. 472 (1977). Әсас тәсәррүфаты бағчылыгдыр. Ибтидаи мәктәб, китабхана; јахынлығында Тунч вә Дәмир дөврләринә аид Ибраһимхәлилтәпә, орта әсрләрә аид Шиштәпә, Салмантәпә јашајыш јерләри вар.

ДИКАҺ— Азәрб.ССР Губа р-нунун Хучбала советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 4 *км* шм.-да, Гуручајла Гудјал чајынын арасында, дүзәнликдәдир. Әһ. 1511 (1977). Әсас тәсәррүфаты бағчылыгдыр. Орта мәктәб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, идман мејданчасы, рабитә шө'бәси вар.

ДИКАҺ—Азәрб.ССР Ләнкәран р-нунун Кәркәлан советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән вә Ләнкәран д.ј. ст.-ндан 1 *км* г.-дә, Бакы—Астара шосе јолу кәнарында, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 1152 (1977); тәрәвәзчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, киногурғу вар.

ДИКАҺ—Азәрб.ССР Абшерон р-нунда шәһәр типли гәс. (1936 илдән). Д. гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән (Хырдалан) 18 *км* шм.-ш.-дә, Абшерон ј-а-ндадыр. Орта мәктәб, фәһлә кәнчләр мәктәби, китабхана, мәдәнијјәт еви, кинотеатр, ушаг бағчасы, көрпә еви, тибб мәнтәгәси; ме'марлыг абидәләриндән овдан, 17—19 әсрләрә аид 2 мәсчид, археоложи абидәләрдән орта әсрләрә аид гәбиристан вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ДИКЕНЕТИ́К СОРУЧУЛАР — бах *Соручу гурдлар*.

ДИККЕРЛӘР (инк. diggers, һәрфи мә'насы — газыјанлар) — *Инкилтәрә буржуа ингилабы* (*17 әср*) дөврүндә ингилабчы демократијанын ифрат сол чинаһынын нүмајәндәләри. Феодал вә капиталист истисмарына мә'руз галан, вар-јохдан чыхмыш јохсул кәнд вә шәһәр әһалисинин, хүсусилә торпагсыз вә азторпаглы кәндлиләрин мәнафејини мүдафиә едирдиләр. «Д.» термини илк дәфә 1607 ил кәндли үсјаны заманы јаранмыш, идеоложи вә сосиал-сијаси чәрәјан кими ингилабын буржуа-демократик мәрһәләсиндә (1647—49) формалашмышды.

Д. истисмар олмајан, коллектив мүлкијјәт вә биркә әмәк идеалы олан «азад республика» шүарыны ирәли сүрүрдүләр. Лакин Инкилтәрә кәндлиләринин тәбәгәләшмәсинин дәринләшмәси шәраитиндә Д.-ин тәләбләри кәнддә күтләви һәрәкат үчүн әсас мәгсәдә чеврилмәди. Д. һәрәкаты мәгсәдинә наил олмады вә јатырылды (1650).

Әд.: Барг М. А., Народные низы в Английской революции XVII в., М., 1967; Сапрыкин Ю. М., Социально-политические взгляды английского крестьянства в XIV—XVII вв., М., 1972.

ДИЛ—онурғалыларда вә инсанда ағыз бошлуғунда јерләшән әзәләли орган (јалныз балыгларда селикли бүкүш шәклиндәдир). Д. ган дамарлары, синирләр, лимфоид төрәмәләр вә вәзиләрлә зәнкин олуб, үзәри селикли гиша илә өртүлүдүр. Әммәк, јаламаг, тутмаг, чејнәмәк, удмаг, дад билмәк, темпру мүәјјән етмәк вә с. функсијаларда иштирак едир. Инсанда Д. чејнәмә, дад вә нитг органыдыр. Күтләсини енинә золаглы әзәләләр тәшкил едир ки, бунларын васитәсилә Д. чәнәјә, дилалты сүмүјә вә кичкаһ сүмүјүнүн бизәбәнзәр чыхынтысына бағланыр. Формасы вә һәчми чох дәјишкәндир. Өн учу Д.-ин зирвәсини ортасы чисмини вә арха һиссәси көкүнү тәшкил едир. Д.-ин јухары сәтһи дилархасы адланыр; бурада селикли гиша үзәриндә, хүсуси һүндүрлүкләр (мәмәчикләр) вардыр. Д. мәмәчикләриндә дад вә үмуми һиссијјаты синир системинә апаран синирләрин учлары јерләшир. Мәмәчикләр арасына селикли вәзиләрин ахачаглары ачылыр.

ДИЛ—инсанлар арасында ән мүһүм үнсијјәт васитәси. Д. спесифик ичтимаи һадисәдир. О, чәмијјәтин мејдана кәлмәси илә јараныб, онунла үзви әлагәдә инкишаф едир, тәкмилләшир, сәлисләшир вә бүтүн тарихи мәрһәләләрдә һәмин чәмијјәтин үзвләринә ејни дәрәчәдә хидмәт көстәрир. Мүхтәлиф халглар ајры-ајры дилләрдә данышырлар. Лакин дилләр, онлары башга үнсијјәт васитәләриндән (мусиги аләтләри, ишыг, бајраг, һабелә мүасир техника васитәсилә узаг мәсафәләрә верилән хәбәр, сигнал вә с.) фәргләндирән үмуми чәһәтләрә маликдир. Д. билаваситә тәфәккүрлә бағлы олуб, онунла диалектик вәһдәтдә инкишаф едир. Фикрин реаллығы дилдә өзүнү көстәрир. «Шүур кими дил дә гәдимдир», «...әмәли, һәгиги шүурдур» (Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1978, сәһ. 23).

Чәмијјәтин бүтүн үзвләри үчүн ваһид вә үмуми олан Д.-ин сәс вә лүғәт тәркиби, грамматик гурулушу вар. Сәс ваһидләри (фонемләр) ајрылыгда һеч бир мә'на ифадә етмир, јалныз конкрет мә'наја малик олан сөзләри бирбириндән фәргләндирир (мәс., әл-ал, ат-әт, күл-кул вә с.). Д.-ин башлыча лексик ваһиди *сөздүр*. Бир чох Д.-ләрдә сөзләрин әксәријјәти ајрылыгда мә'на ифадә едән *морфемләрә* бөлүнә биләр (классик Чин дили типли аморф Д.-ләр истисна едилмәклә). Јалныз морфемләри грамматик мә'на ифадә едән Д.-ләрин *морфолокијасы* олур.

Һәр бир Д.-ин өзүнә мәхсус лүғәт тәркиби вар. Чәмијјәтин сијаси, игтисади, елми, техники, мәдәни инкишафы илә әлагәдар Д.-ин лүғәт тәркиби дә дәјишир, јени сөзләрлә зәнкинләшир

Д.-ин грамматик гурулушу (бах *Грамматика*) онун лүғәт тәркибинә нисбәтән даһа сабитдир. Грамматика Д.-ин өзәјидир. Чәмијјәтин инкишафы илә әлагәдар олараг, Д.-ин грамматик гурулушу да мүәјјән дәјишикликләрә уғрајыр, тәкмилләшир, форма вә гајдаларыны дүрүстләшдирәрәк, чәмијјәтин инкишаф сәвијјәсинә ујғунлашдырыр.

Ajры-ajры чоғрафи вил.-лəр арасында сиjаси, игтисади вə мəдəни əлагəлəрин зəиф олмасы, кəсилмəси бир Д.-ин диалектлəринин хүсусилəшмəсинə, тəдричəн мүстəгил Д. кими формалашмасына сəбəб ола билəр. Белə просеслəр бир Д.-ин диалектлəриндəн интишар едəн дил аилə вə групларыны jарадыр (мəс., түрк, Иран, роман, славjан Д.-лəри). Бə'зəн мүхтəлиф системли Д.-лəрдə данышан бир нечə халг узун мүддəт еjни əразидə jашадыгда онларын Д.-лəри бир-биринə гаршылыглы тə'сир едир вə нəтичəдə Д. иттифаглары jараныр [Балкан дил иттифагы (jунан, болгар, румын вə албан Д.-лəри)].

Бəшəриjjəтин инкишафында хүсуси рол оjнамыш *jазынын* меjдана кəлмəси Д.-ин үмумүнсиjjəт васитəси функсиjасыны хеjли кенишлəндирмишдир. Jазы Д.-лəрин грамматик гурулушуну тəкмиллəшдирмиш, луғəт тəркибинин зəнкинлəшмəси үчүн əлверишли шəраит jаратмышдыр.

Елм, техника, əдəбиjjат вə инчəсəнəтин инкишафы Д.-ин ишлəнмə даирəсини даhа да кенишлəндирмишдир. Инди ади Д.-дəн фəрглəнəн онларча шəрти Д. [мəнтиги вə jа риjази, əдəби, мусиги, техники (автоматика вə телемеханика) вə с.] мөвчуддур. Кино, театр, мəтбуат, радио, телевизиjа, телефон вə телеграф мүасир Д.-лəри үмумүнсиjjəт васитəсинə чевирмишдир.

Əд.: Маркс К. вə Енкелс Ф., Сечилмиш əсəрлəри, 3 чилддə, ч. 1, Б., 1978; Енкелс Ф., Аилəнин, хүсуси мүлкиjjəтин вə дөвлəтин мəншəjи, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш əсəрлəри, 2 чилддə, ч. 2, Б., 1953; jенə онун, Меjмунун инсана чеврилмəсиндə əмəjин ролу, jенə орада; Ленин В. И., Миллəтлəрин өз мүгəддəратыны тə'jин етмəси hүгугу hаггында, Əсəрлəри, ч. 20; Мəммəдов Н., Ахундов А., Дилчилиjə кириш, Б., 1966; Гурбанов А., Инсан вə дил, Б., 1973; jенə онун, Үмуми дилчилик, Б., 1977; Мүасир Азəрбаjчан дили, 3 чилддə, ч. 1, Б., 1978; Сепир Э., Язык, пер. с англ., М.—Л., 1934; Вандриес Ж., Язык, М.—Л., 1937; Блумфилд Л., Язык, М., 1968; Будагов Р. А., Человек и его язык, М., 1974; Головин Б. Н., Введение в общее языкознание, М., 1977.

ДИЛ—дəниз, көл вə чаjларын саhил зонасында чынгыл, гум, чагыл вə с.-дəн ибарəт алчаг вə hамар сəтhли узунсов гуру золағы. Бир учу саhилə бирлəшмиш олур. Саhилбоjунда далғалар вə далға ахынлары илə көчүрүлмүш кəлмə торпагларын топланмасындан əмəлə кəлир. Азəрб.ССР-дə Күр дили, Килəзи дили, Шаh дили вə с. Д.-лəр вар.

ДИЛ АИЛƏСИ—еjни мəншəли гоhум диллəрин мəчмусу (*hинд-Авропа диллəри, сами-hами диллəри, фин-угор диллəри, Алтаj диллəри, Гафгаз диллəри* вə с.). Мөвчуд дил аилəлəринин hеч биринə дахил олмаjан диллəр дə (jапон, етруск, баск диллəри вə с.) вар. Еhтимал ки, белə диллəрин «гоhумлары» jа чох гəдимлəрдə мəhв олмуш, jа да дилчиликдə həлəлик муjjəнлəшдирилмəмишдир. Америкада ашкар едилмиш бир сыра Д.а. гоhум диллəрин даhа бөjүк бирлиjини jарадыр. Бə'зи алимлəр Урал-Алтаj, Австралиjа-Асиjа диллəри кими кениш дил аилəлəринин бирлиjи фикрини мүдафиə етсəлəр дə, бу, елмдə гəбул олунмамышдыр (бах həмчинин *Диллəрин тəснифи, Диллəрин гоhумлуғу*).

Əд.: Мəммəдов Н., Ахундов А., Дилчилиjə кириш, Б., 1966; Бернштейн С. Б., Очерк сравнительной грамматики славянских языков [т. 1—2], М., 1961—74; Языки народов СССР, т. 1—5, М.—Л., 1966—68; Исаев М. И., О языках народов СССР, М., 1978.

ДИЛ СИСТЕМИ—1) мүəjjəн дил сəвиjjəсинин (фонетик, морфоложи, синтактик вə с.) вəhдəт вə гаршылыглы əлагəдə олан ваhидлəр мəчмусу; ваhидлəр синфи, онларын jаранма вə дəjишмə гаjдалары. Бу мə'нада həр hансы бир дилин фоноложи, морфоложи, синтактик, лексик, семантик системлəриндəн, даhа мəhдуд мə'нада исə hал, тəсриф, заман, чинс вə с. jарымсистемлəриндəн бəhс етмəк олар. Дилин бир систем кими гəбул олунмасы, əсасəн, Ф. де *Сөссүрлə* башланмышдыр. 2) Мүəjjəн дил сəвиjjəсинин гаршылашдырма мəчмусу. Д.с.-ндəки фоноложи фактлар (бах *Фонем, Фонолоkиjа*) дифференсиал əламəтлəр дилиндə тəсвир олунур. Морфоложи, синтактик, лексик-семантик фактларын тəсвири үчүн даhа мүрəккəб метадиллəр лазымдыр. Фактларын тəшкил системи jүксəлдикчə онларын бир-бириндəн асылылығы да артыр. Jахшы тəшкил олунмуш системлəрдə бир фактын əhəмиjjəтли дəрəчəдə дəjишдирилмəси (луғəт ваhидинə вə jа гаjдаjа фəрг гоjмадан) бир чох башга фактын дəjишдирилмəсинə, jахуд həтта фактлар мəчмусунун бүтүнлүклə jенидəн тəшкил едилмəсинə сəбəб олур.

Əд.: Общее языкознание. Внутренняя структура языка, М., 1972; Соссюр Ф. де, Труды по языкознанию, М., 1977; Ревзин И. И., Современная структурная лингвистика, М., 1977.

«ДИЛ hАГГЫНДА JЕНИ НƏЗƏРИJJƏ» («Jафəс нəзəриjjəси»)—1920—30-чу иллəрдə акад. Н. J. *Маррын* дилчилиjин үмуми мəсəлəлəринə даир ирəли сүрдүjү нəзəриjjə. Бу нəзəриjjəjə көрə дил базис үзəриндə үстгурумдур; үмумхалг дили jохдур, jалныз синфи диллəр мөвчуддур; бүтүн диллəр дөрд үнсүр (сал, бер, jон, рош) əсасында jараныр; диллəрин инкишаф сəвиjjəси мүəjjəн мəрhəлəлəрə бөлүнүр вə дилин бир мəрhəлəдəн дикəринə кечмəси гəфил сычраjыш əсасында баш верир; бүтүн дил дəjишмəлəри чарпазлашма илə бағлыдыр; ики дилин чарпазлашмасындан онлара бəнзəмəjəн jени кеjфиjjəтли үчүнчү бир дил jараныр вə буна көрə дə диллəрин мəншəчə тəснифинин əhəмиjjəти jохдур вə с. 1950 илдə «Д.h.j.н.» тəрəфдарлары вə əлеjhдарларынын иштиракы илə «Правда» гəзетиндə мүзакирəлəр кечирилди. И. В. Сталин бу нəзəриjjəjə гаршы jөнəлдилмиш бир нечə мəгалə илə чыхыш етди («Марксизм вə дилчилик мəсəлəлəри» китабы, 1950). Мəгалəлəрдə дүзкүн мүлаhизəлəрлə jанашы, дилчилик бахымындан jанлыш мүддəалар да ирəли сүрүлүрдү; буна бахмаjараг, онлар «əн'əнəви», хүсусилə мүгаjисəли-тарихи дилчилик проблемлəринин ишлəниб hазырланмасына имкан jаратды. həмин мүзакирəлəрдəн сонра «Д.h.j.н.»-нин дил вə тəфəккүр, диллəрин типолокиjасы, сосиал дилчилик кими проблемлəринин тəдгигиндə бир мүддəт дурғунлуг jаранды. Бу проблемлəр 50-чи иллəрин сонундан совет дилчилиjиндə мүвəффəгиjjəтлə өjрəнилир.

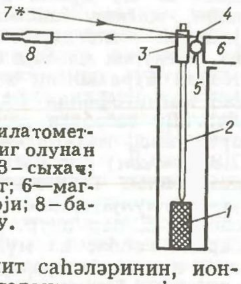
Əд.: Гурбанов А., Үмуми дилчилик, Б., 1977; Марр Н. Я., Избр. работы, т. 1—5, М.—Л., 1933—37; Тронский И. М., Сравнительно-исторические исследования, в кн.: Теоретические проблемы советского языкознания, М., 1968.

ДИЛАҒАРДА — Азəрб.ССР Фүзули р-нунда кəнд. Д. советлиjинин мəркəзи. Р-н мəркəзиндəн 13 *км* шм.-да, Фүзули—Мартуни шосе jолундан 2 *км*, Көндəлəнчаjын (Аразын голу) сол саhилиндəн 6 *км* аралы, Гарабағ силсилəсинин əтəjиндəдир. Əh. 741 (1977); үзүмчүлүк, тахылчылыг вə hеjвандарлыгла мəшғулдур. Електрик дəjирманы, орта мəктəб, клуб, китабхана, тибб мəнтəгəси, рабитə шө'бəси вар.

ДИЛАЛТЫ ВƏЗИЛƏР—ағыз суjу ифраз едəн вəзилəр. Харичи секресиjа вəзилəриндəндир; селик вə сероз гарышыглы ширə ифраз едир. Паjчыглы гурулушлу олуб, ағыз бошлуғунун дибиндə селикли гиша алтында jерлəшир. Ахачағы jа мүстəгил, jа да чəнəалты вəзинин ахачағы илə бирликдə дилин алтында (дилалты əтчик наhиjəсиндə) ағыз бошлуғуна ачылыр.

ДИЛАЛТЫ СИНИР—кəллə (беjин) синирлəринин 12-чи чүтү, нүвəси узунсов беjиндə jерлəшир. həрəки синирдир. Д.с. дилалты каналдан кечиб кəллə бошлуғундан чыхыр вə дилə дахил олараг онун əзəлəлəрини иннервасиjа едир.

ДИЛАТОМЕТР (лат. dilatare—кенишлəндирмəк + ...*метр*)—чисимлəрин өлчүлəринин температурун, тəзjигин,

Оптик-механики дилатометрин схеми: 1—тəдгиг олунан нүмунə; 2—шток; 3—сыхач; 4—күзкү; 5—валчыг; 6—магнит; 7—ишыг мəнбəjи; 8—бахыш борусу.

електрик вə магнит саhəлəринин, ионлашдырычы шүаларын вə с. тə'сириндəн дəjишмəсини өлчəн чиhаз. Тутумлу, оптик-механики, индуктивли, интерференсиjалы, радиорезонанслы вə б. Д. нөвлəри вар. Д.-лəрин həссаслығы 10^{-5}—10^{-9} *см*-дир.

ДИЛБАЗИ Əминə Паша гызы (д. 26.12.1919, Газах)—Азəрб. совет рəггасəси, балетмеjстер вə педагог. Азəрб. ССР халг артисти (1959). 1955 илдəн Сов.ИКП үзвү. Рəггасəлик фəалиjjəтинə 1935 илдəн башламышдыр. 1936—69 иллəрдə М. Магомаjев ад. Азəрб. Дөвлəт Филармониjасы Маhны вə Рəгс Ансамблынын солисти, 1939 илдəн (фасилəлəрлə) рəгс групунун рəhбəри олмушдур.

Д.-нин оjнадығы «Иннабы», «Тəрəкəмə», «Вағзалы-Мирзəjи», «Турачы», «Наз елəмə» рəгслəри хүсусилə мəшhурдур. Д.-нин репертуарында рус, Украjна, өзбəк, əрəб рəгслəри дə олмушдур. Азəрб. Дөвлəт Филармониjасы Маhны вə Рəгс Ансамблында, Шимали Осетиjанын «Алан» рəгс ансамблы вə Чечен-Ингуш Дөвлə

Ә. П. Дилбази «Вағзалы-Мирзәји» рәгсини ифа едәркән.

Милли Ансамблында бир чох рәгсләрин, «Лејли вә Мәчнун» операсы, «Аршын мал алан» вә «О олмасын, бу олсун» (Ү. Һачыбәјов) мусигили комедијалары вә с. әсәрләрдә рәгсләрин гурулушуну вермишдир. Д. «Чинар» (1959 илдән), Азәрб. Дөвләт Филармонијасы «Севинч» (1967—68) гызлар ансамблы вә с.-нин јарадычысыдыр. 1949 илдән Бакы Хореографија Мәктәбиндә педагожи фәалијјәт көстәрир. Бир сыра харичи өлкәләрдә чыхыш етмишдир. Тәләбә вә кәнчләрин 6-чы Үмумдүнја фестивалында (1957, Москва) гызыл медала лајиг көрүлмүшдүр. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ДИЛБАЗИ Мирварид Паша гызы (д. 19.8.1912, индики Газах р-нунун Мусакөј к.)—Азәрб. совет шаири. Азәрб. ССР әмәкдар мәдәнијјәт ишчиси (1967). В. И. Ленин ад. АПИ-нин дил вә әдәбијјат факүлтәсини битирмиш (1932), бир мүддәт Бакы вә Губада мүәллимлик етмишдир. «Гадынларын һүррријјәти» адлы илк ше'ри 1927, «Бизим сәсимиз» адлы илк китабы исә 1934 илдә чап олунмушдур. «Илк баһар» (1937) китабы сосиализм гуручулуғуна һәср едилмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јаздығы әсәрләрдә [«Вәтән ешги» (1942), «Хатирәләр» (1945) китаблары, «Берлин јаныр» вә с. ше'рләри] совет адамларынын рәшадәт вә фәдакарлығы, фашист ишғалчыларына нифрәти, гәләбәјә инамы экс олунмушдур. «Сәнәткарын хәјалы» (1948), «Сечилмиш ше'рләр» (1957), «Хатирәләр олан јердә» (1964), «Һәјат лөвһәләри» (1967), «Бәнөвшәләр үшүјәндә» (1970), «Ана ганады» (1972), «Јасәмән фәсли» (1976) вә с. китабларында мүасирләримизин јарадычы әмәји, мә'нәви зәнкинлији, вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилији, Азәрб. вә Русија тәбиәтинин көзәлликләри тәрәннүм едилир. «Мәһсәти» (1945), Әлчәзаир халгынын милли азадлыг мүбаризәсинә һәср олунмуш «Әлчәзаирли гыз» (1961), азәрб. һәким гыз А. Рүстәмбәјованын Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндәки шүчаәтиндән бәһс едән «Партизан Алијә» (1972) поемаларынын мүәллифидир. Д.-нин Азәрб. ушаг ше'ринин инкишафында да хидмәти вар [«Нағыллар» (1940), «Ше'рләр» (1951), «Кичик достларыма» (1956), «Күлбаһар» (1957), «Јаз кәлир (Баһар нәғмәләри)» (1968), «Лаләнин ағачлары» (1970) китаблары]. Низами, Хагани, Ә. Нәваи, А. С. Пушкин, Т. Г. Шевченко, Н. Тихонов, С. Маршак, С. Михалков, Жалә вә б. шаирләрин әсәрләрини, Еврипидин «Ипполит» фачиәсини тәрчүмә етмишдир. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә вә бә'зи харичи дилләрә тәрчүмә олунмушдур. Совет Сүлһү Мүдафиә Комитәсинин үзвүдүр (1949 илдән). 2 «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, 2 чилддә, Б., 1967—68; Дағ чичәји, Б., 1977; Лирика, М., 1958; Жаворонок, М., 1971; Партизанка Алья, Б., 1977.

Әд.: Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи, 2 чилддә, Б., 1967; Әһмәдова Ә., Бу елләрә вурулмушам, Б., 1978.

ДИЛГАНАДАН, гатыготу, әткәтирән (Galium) — бојаготукимиләр фәсиләсиндән битки чинси. Чохиллик вә ја бириллик от, бә'зән кичик јарымколдур. Јарпаглары гаршылыглы вәзијјәтдә дәстә илә дүзүлүр. Хырда ағ вә сары чичәкләри симоз чичәк групунда (бә'зән тәк-тәк) јерләшир. Мејвәси гурудур (бә'зән ширәлидир). 400-ә јахын нөвү мә'лумдур. Һәр јердә, әсасән, Шимал јарымкүрәсиндә јајылмышдыр; ССРИ-дә 100-ә јахын, Азәрб.ССР-дә 41 нөвү вар. Чәмәнләрдә, мешәләрдә, коллугларда, һасар вә јолларын кәнарында, су һөвзәләринин саһилләриндә, бә'зән дә алаг кими битир. Мешәчөл вә чөл зонасында әсл Д. (G. verum) нөвү јајылмышдыр. Чичәкләриндән јун бојамаг үчүн јашыл вә сары, көкләриндән гырмызы рәнк алыныр. Әсл Д. вә јумшаг Д. нөвләри балверән биткидир.

ДИЛГӘМ (Јәһја бәјин тәхәллүсү; ?, индики Шамхор р-нунун Дәлләр Чырдахан к.—?)—Азәрб. ашығы. 18 әсрин икинчи—19 әсрин биринчи јарысында јашадығы еһтимал едилир. Устад ашыг олмушдур. Әсасән, көзәлләмәләри илә мәшһурдур. Өлүмүндән сонра гошулмуш «Дилгәм вә Досту ханым» дастанында онун ше'рләриндән истифадә олунмушдур. Ше'рләриндә накам, уғурсуз мәһәббәтлә јанашы, замәнәдән шикајәт мотивләри дә эксини тапмышдыр. Јарадычылығында Вагиф ше'ринин тә'сири дујулур. *«Дилгәми»* ашыг һавасы онун ады илә бағлыдыр.

Әсәри: Ше'рләр, Б., 1975.

«ДИЛГӘМИ»—1) Ашыг һавасы. *Дилгәмин* ады илә бағлыдыр. Сазда «Д.» көкүндә ифа олунур. Мәгам әсасы секаһдыр. Мелодијасы кәдәр, гүссә ифадә едир. «Д.»-нин мәтни *гошма* формасында олур. 2) Сазын әсас көкләриндән бири.

ДИЛӘНЧИ ОРДЕНЛӘР — католик раһиб орденләри; үзвләри јохсул вә тәмәннасыз һәјат сүрәчәкләри барәдә анд ичмәли идиләр. Әсасән, 13 әсрдә килсә әлејһинә бид'әтчи тә'лимләрин кениш јајылдығы шәраитдә јарадылмышды. Папалыг Д.о.-индән диндар халг күтләләрини бид'әтчи һәрәкатлардан узаглашдырмаг, өзүнүн тә'сири вә сијаси нүфузуну мөһкәмләндирмәк үчүн васитә кими истифадә етмәјә чалышырды. Д.о.-индән ән мәшһурлары франсискчиләр (1207—09 илләрдә јарадылмышды), *доминикчиләр* (1216), кармелитләр (1245 вә ја 1247) вә августчулардыр (1256). Д.о.-ин низамнамәләринә көрә Д.о.-ин үзвләринин шәхси мүлкијјәти вә јашајыш јери олмамалы иди вә онлар сәдәгә һесабына доланмалы идиләр. Лакин «диләнчилик» принсипи Д.о.-ин мөвчуд олдуғу илкин мәрһәләләрдән мүнтәзәм позулмаға башлады; артыг 13 әсрдә Д.о. дикәр раһиб орденләриндән аз фәргләнирди. 1970 илләрин әввәлиндә Д.о.-ин үзвләринин үмуми сајы тәгр. 70 мин нәфәр иди.

ДИЛИ (Dili)—Тиморун инз. м. Тимор а.-нын шм.-ында порт. Әһ. 20 мин (1970). Әтријјат вә дулусчулуг мә'мулаты, сабун истеһсалы вә гәһвә е'мал едән мүәссисәләр вар. Памбыг, гәһвә, каучук, јун, дәри вә с. ихрач олунур.

ДИЛИБОЗ, Дилбази аты, Газах аты—јүнкүл гошгу вә јүк аты чинси. Азәрб.-ын јерли атларындан бири. Д. тәгр. 18 әсрин сону, 19 әсрин әввәлләриндә јерли атларын Шәрг атлары илә чарпазлашдырылмасы әсасында Газах гәзасында јарадылмышдыр (үчүнчү ады бурадандыр). Д. илхы шәраитинә дөзүмлү вә мөһкәм атдыр. Башы орта бөјүклүкдә, бојну дүздүр. Сүјсүнү алчагдыр (һүнд. 137,3 *см*). Бели енлидир. Ајаглары нисбәтән һүндүрдүр. Рәнки боз вә кәһәрдир. Јериши, әсасән, аддым вә дөрдајагдыр; јорға јеришлиләри дә олур. Чинсин јахшылашдырылмасында Гарабағ атындан истифадә олунмушдур. Д.-ун боз рәнкли јахшы миник типи вахтилә Дилбазиләрин илхысында јајылдығындан белә адланыр. Д. атлары һазырда «өзүндә» јетишдирилир вә мүхтәлиф миник аты чинсләри илә (әсасән, Терек вә әрәб атлары) чарпазлашдырылыр. Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә Азәрб. атчылығы вә о чүмләдән Д. аты чинси һәм кејфијјәт вә һәм дә кәмијјәт чәһәтдән бөјүк тәләфата уғрамышды. 1944 илдә Ағстафа Д. аты јетишдирән дөвләт дамазлыг очағы јарадылмыш вә чинслә дөллүк иши апарылмаға башланмышдыр.

Әд.: Сәттарзадә Р. К., Азәрбајчан атчылығы, Б., 1960; Животный мир Азербайджана, Б., 1951.

ДИЛИГАНЛЫЛАР, дәрејлиләр—Азәрб. тајфаларындан бири. Әсасән, Иран Азәрб.-ынын Халхал әразисиндә јашајырлар. Малдарлыг вә тохучулугла (шал, чечим, халча, кечә, јун чораб вә с.) мәшғулдурлар (бах *Шаһсевәнләр*).

ДИЛИМ ВАХТЫ—һәр *саат дилиминин* (гуршағынын) орта меридианында тә'јин едилмиш јерли орта Күнәш вахты (T_n). Дилим дахилиндә T_m јерли вахты Д.в. илә $T_n = T_m + n - \lambda$, Д.в. исә T_0 үмумдүнја вахты илә $T_n = T_0 + n$ кими ифадә едилир. Бурада n—дилимин нөмрәси, λ исә чоғрафи енликдир. Д.в.-ны Канада мүһәндиси С. Флеминг тәклиф етмишдир. Д.в. 1883 илдә илк дәфә АБШ-да (ССРИ-дә исә 1919 илдә) тәтбиг едилмишдир.

Әд.: Куликов К. А., Курс сферической астрономии, 2 изд., М., 1969; Пипуныров В. Н., Чернягин Б. М., Развитие хронометрии в России, М., 1977.

ДИЛИН ЛҮҒӘТ ТӘРКИБИ—һәр һансы дилдә ишләнән бүтүн сөзләр. Д.л.т. чәмијјәтин сосиал-сијаси, игтисади инкишафы, елм вә техниканын, мәдәнијјәтин јүксәлиши илә әлагәдар дәјишир вә зәнкинләшир. Д.л.т. мәншәчә бир сыра сөз тәбәгәсинә ајрылыр. Д.л.т.-нә һәр дилин өз сөзләри илә

јанашы, башга дилләрдән алынма сөзләр дә дахилдир. Рус дилинин лүғәт тәркибиндә үмумславјан вә халис рус сөзләри илә јанашы, скандинав, фин, түрк, јунан, латын, роман вә керман дилләриндән кечмә сөзләр дә вар. Азәрб. дилинин лүғәт тәркиби, әсасән, өзүнәмәхсус вә түрк дилләри илә ортаг сөзләрдән ибарәтдир. Лакин онун мүһүм гисмини фарс, әрәб, рус, Гәрби Авропа дилләринә мәхсус сөзләр тәшкил едир. Д.л.т.-ндәки бүтүн сөзләр бир сыра лексик-грамматик категоријалара—*нитг һиссәләринә* ајрылыр. Бундан башга, һәр һансы дилдә форма вә мәзмунча мүхтәлиф олан *синоним*, *омоним* вә *антоним* сөз группары мүшаһидә едилир. Үмумхалг дилинин лүғәт тәркибинин өзүлүнү *әсас лүғәт фонду* тәшкил едир. Д.л.т.-нә пешәкарлыға, саја данышығына, жаргона вә с. аид сөзләр дә дахилдир ки, бунлардан әдәби дилдә анҹаг типләрин нитгиндә үслуб чаларлары јаратмаг үчүн истифадә олунур. Д.л.т. лексик, морфоложи вә синтактик јолла зәнкинләшир.

Әд.: Оруҹов Ә., Азәрбајҹан дили филоложи изаһлы лүғәтинин нәзәри әсаслары, Б., 1965; Ҹәфәров С., Мүасир Азәрбајҹан дили. Лексика, Б., 1970; Уфимцева А. А., Слово в лексико-семантической системе языка, М., 1968.

ДИЛИҸА́Н—Ерм.ССР-дә шәһәр. Дағ-иглим вә балнеоложи курорт. Ағстев (Ағстафа) чајы дәрәсиндә, дәниз сәвијјәсиндән 1255—1510 *м* јүксәкликдәдир. Гышы јумшаг, јајы исти кечир. Орта темп-р јанварда —2°С, ијулда 19°С-дир. Иллик јағынты тәгр. 540 *мм*. Ағҹијәр вә сүмүк вәрәми, мә'дә-бағырсаг јолу хәстәликләринә тутуланлар мүаличә едилир. Курорт ил боју ишләјир. Јүнкүл вә јејинти сәнајеси, радио ҹиһазгајырма, ағаҹ е'малы мүәссисәләри, минерал су долдуран вә сүд з-длары, мебел ф-ки, Јереван трикотаж истеһсалат бирлијинин филиалы, бәстәкарларын Үмумиттифаг јарадыҹылыг еви, истираһәт евләри, санаторијалар, Елми-Тәдгигат Биткиләрин Мүһафизәси Ин-ту, радиотехника техникуму, тибб, техники пешә мәктәбләри, 3 музеј, халг театры; Д. јахынлығында карбон газлы, натриум-һидрокарбонатлы булаглар вар.

ДИЛИҸАН, Дилиҹанс (фр. diligence)—сәрнишин вә јүк дашымаг мәгсәдилә истифадә олунан ат гошулмуш дөрдтәкәрли үстүөртүлү нәгл. васитәси. Почтун дашынмасында даһа кениш истифадә олунан Д. илк дәфә 16 әсрдә Инкилтәрәдә јаранмышды. 19 әсрдә бир чох өлкәјә, о ҹүмләдән Русијаја јајылмышды. 10 нәфәрәдәк сәрнишин дашыјан Д. Русија әразисиндә ән чох Москва—Петербург арасында ишләдилмишдир. Загафгазијаја јајылмасы 19 әсрин 80-ҹи илләринә тәсадүф едир. Азәрб.-да Д. әсасән, Бакы—Губа, Бакы—Шамахы, Бакы—Салјан вә с. истигамәтләрдә сәрнишин вә јүк дашымагда истифадә олунурду. Д.ј. нәгл.-нын инкишафы илә әһәмијјәтини итирмишдир.

ДИЛКЕШ — *Шаһназ* муғамында әсас шө'бәләрдән бири. Раст вә Шур дәсткаһларында да ифа олунур.

ДИЛЛӘРИН ГОҺУМЛУҒУ—бир нечә дилин грамматик вә фонетик гурулушу, лүғәт тәркиби арасында һәмин дилләрин мәншә үмумилији илә мүәјјәнләшән әлагә (мәс., *роман дилләри*, *славјан дилләри*, *түрк дилләри* вә с.). Д.г. *мүгајисәли-тарихи дилчилик* тәрәфиндән мүәјјән едилмишдир. Д.г. јахын вә узаг олур. Азәрб. дили түрк дилләринин оғуз групуна дахил олан дилләрлә (түрк, түркмән, гагауз) јахын, һәмин дил аиләсинин башга групларына дахил олан дилләрлә исә (хакас, шор вә с.) узаг гоһумдур. Гоһум дилләр ваһид *улу дилдән* төрәјир.

Әд.: Мәммәдов Н., Ахундов А., Дилчилијә кириш, Б., 1966; Иванов В. В., Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства. М., 1954; Языки народов СССР, т. 1—5, М.—Л., 1966—68.

ДИЛЛӘРИН МӘНШӘҸӘ ТӘСНИФИ—бах *Дилләрин тәснифи*.

ДИЛЛӘРИН МОРФОЛОЖИ ТӘСНИФИ—бах *Дилләрин тәснифи*.

ДИЛЛӘРИН ТӘСНИФИ—дүнја дилләринин мүәјјән әламәтләрә көрә бөлкүсү. Мүасир дилчиликдә дилләрин мәншәҹә (кенеаложи) вә тиположи (морфоложи) тәснифи гәбул олунмушдур.

1) Дилләрин кенетик—гоһумлуг әламәтинә, јә'ни мәншә үмумилијинә көрә тәснифи. Мүәјјән дилләрдәки морфемләрин әксәријјәти, еләҹә дә грамматик көк вә шәкилчиләрин мүһүм һиссәси арасында мәншә үмумилији ашкар едилдикдә онлар гоһум дилләр һесаб олунур. Көк вә шәкилчиләрин мәншә үмумилији исә онларда мүнтәзәм диларасы фонетик ујарлыгларын олмасы илә сүбута јетир. 20 әсрин 60-ҹы илләриндә Һинд-Авропа, Урал (фин-угор вә самоди голлары илә бирлә), түрк, монгол, тунгус-манҹур, дравид, картвел, сами-һами дилләринин гәдим гоһумлуғуну сүбут етмәјә ҹәһд көстәрилмиш, 600-дән чох көк вә шәкилчидә мүнтәзәм фонетик ујарлыг әсасында һәмин дилләрин мүгајисәли фонетикасы јарадылмышдыр. Гоһум дилләр дил аиләләринә, дил аиләләри групплара, групплар исә јарымгрупплара ајрылыр: мәс., Һинд-Авропа дилләри аиләси славјан, Иран, һинд, керман, келт вә с. дил групларына бөлүнүр. Славјан дилләри исә шәрги, ҹәнуби вә гәрби славјан јарымгрупларындан, јахуд голларындан ибарәтдир. Түрк дилләри аиләси оғуз, булгар, гыпчаг, карлуг групларындан ибарәтдир. Оғуз групу оғуз-сәлҹуг, оғуз-түркмән, оғуз-булгар јарымгрупларына ајрылыр; Азәрб. дили түрк дилләринин оғуз групунун оғуз-сәлҹуг јарымгрупуна дахилдир.

2) Дилләрин тиположи тәснифи—кенетик вә ја әрази јахынлығындан асылы олмајараг, јалныз дил гурулушунун хүсусијјәтләринә, сөзүн грамматик формаларынын јаранма үсулларына әсасланан тәсниф. Дилләрин тиположи тәснифи бүтүн дүнја дилләринин материалларыны әһатә едәрәк, онларын охшар вә фәргли ҹәһәтләрини мүәјјәнләшдирмәјә вә бу әсасда тиположи ҹәһәтдән охшар дилләрин һәр биринин, јахуд мүәјјән групунун мүмкүн типләрини вә спесификасыны үзә чыхармаға сә'ј көстәрир. Дилләрин мүасир тиположи тәснифи јалныз морфоложи көстәричиләрә дејил, еләҹә дә *фонолокија*, *синтаксис* вә *семантикаја* әсасланыр. Дилләрин тиположи тәснифи, әсасән, ашағыдакы групплардан ибарәтдир: 1. Шәкилчисиз (көксөзлү) дилләр (бах *Аморф дилләр*). 2. *Илтисаги дилләр*. 3. *Флектив дилләр*. 4. *Инкорпорлашан дилләр*.

Әд.: Мәммәдов Н., Ахундов А., Дилчилијә кириш, Б., 1966; Гурбанов А., Үмуми дилчилик, Б.. 1977; Кузнецов П. С., Морфологическая классификация языков, М., 1954; Иванов В. В., Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства, М., 1954; Успенский Б. А., Структурная типология языков, М., 1965; Иллич-Свитыч В. М., Опыт сравнения ностратических языков, М., 1971; Типы лингвистических структур, в кн.: Общее языкознание, 3 изд., М., 1972; Виноградов В. А., Методы типологии, в кн.: Общее языкознание. Методы лингвистических исследований, М., 1973; Соссюр Ф. де, Труды по языкознанию, М., 1977.

ДИЛЛӘРИН ТИПОЛОЖИ ТӘСНИФИ—бах *Дилләрин тәснифи*.

ДИЛОКИЈА (*ди... + ...локија*)—бир мүәллифин мөвзусу, сүжети вә әсас образлары үмуми олан ики мүстәгил әсәринин бирләшдирилмәси (мәс., М. Һүсејнин «Абшерон» вә «Гара дашлар», И. Илф вә Ј. Петровун «Он ики стул» вә «Гызыл дана» романлары вә с.).

ДИЛРҮБА—*Раст* вә *Дүкаһ* муғамларында Шикәстеји-фарс илә Әраг арасында, *Бајаты-Шираз* муғамында исә Үззалдан сонра ифа олунан кичик һиссә.

ДИЛС—АЛДЕР РЕАКСИЈАСЫ, диен синтези—конјугә формалы диен карбоһидрокенләринин (диенләрин) өзүнә дојмамыш үзви маддә (диенофил) бирләшдирмәси реаксијасы. Реаксија нәтиҹәсиндә икинҹи вә үчүнҹү карбон атомлары арасында икигат рабитә олан алтыһәдли гапалы бирләшмә алыныр. Диенофил маддә олараг карбонил групплу бирләшмәләр (мәс., һексафлүорасетон), нитрозобирләшмәләр (мәс., нитрозобензол), азобирләшмәләр (мәс., һексафлүоразометан) вә с. көтүрүлә биләр. Алман алимләри О. Дилс вә К. Алдерин 1928 илдә кәшф етдији бу реаксијадан синтетик үзви кимјада, о ҹүмләдән стероидләрин синтезиндә кениш истифадә олунур. О, *диен карбоһидрокенләринин* полимерләшмәсиндә кедән бир сыра просесләри изаһ етмәјә имкан вермишдир.

ДИЛСУЗ Мәһәммәдәмин (?, Тәбриз—1834, Тәбриз)—19 әср Азәрб. шаири. Азәрб. вә фарс дилләриндә јазмышдыр. Тәгр. 6500 мисралыг диванында гәзәл, гәсидә, рүбаи, мүхәммәс, тәрҹибәнд вә тәркиббәндләри, мәдһијјә, мәрсијә, һәҹв, шикајәтнамә вә мәктублары топланмышдыр. Диваны дәфәләрлә (1868, 1878, 1902, 1904, 1918 илләрдә) Тәбриздә нәшр олунмушдур.

ДИЛ-УДЛАГ СИНИРИ—кәллә (бејин) синирләринин 9-ҹу ҹүтү; гарышыг синирдир. Тәркибиндә әснәк наһијәси, удлаг, тәбил бошлуғу вә с.-нин селикли гишасына мәхсус һисси лифләр, дилин арха һиссәсинә аид дад лифләри, гулагалты вәзијә мәхсус парасимпатик (секретор) лифләр, дил-удлаг әзәләсинә аид һәрәки лифләри вар. Д.-у.с. узунсов бејиндән башлајыр, видаҹи дәликдән кечиб кәллә бошлуғундан чыхыр вә дил көкүнә чатыр.

ДИЛЧИЛИК, дилшүнаслыг, лингвистика—*дил* һаггында елм. Башлыҹа вәзифәси дилин даими инкишаф ганунларыны ҹәмијјәтин, һәмин дили јарадан вә о дилдә данышан халгын тарихи илә әлагәли өјрәнмәкдир. Мүасир Д.-ин фонолокија (бура фонетика да дахилдир), морфолокија, синтаксис, синтагматика, сөз јарадыҹылығы, лексиколокија (бура семасиолокија, фразеолокија вә етимолокија да аиддир), үслубијјат вә с. саһәләри мөвҹу

дур. Бунларын һәр биринин дилин сәс тәркиби, грамматикасы вә лексикасыны өјрәнән чохлу саһә вә шө'бәләри вар.

Д. бир елм кими 19 әсрдә формалашса да, онун тарихи чох гәдимдир. Һәлә е.ә. 3-чү минилликдә аккадлылар Шумер дилинин лүғәтини тәртиб етмиш вә сөз һаггында бә'зи фикирләр сөјләмишләр. Гәдим Јунаныстанда Д. елм вә фәлсәфәнин инкишафы илә бағлы иди. Лакин гәдим дөврдә конкрет дилләрә аид әсәрләр дә јазылмышды (һинд дилчиләриндән Јаска вә *Панининин* гәдим веда вә санскрит дили грамматикалары, јунан дилчиләри Аристарх, онун тәләбәси Фракијалы Дионисинин вә Аполлони Дисколун гәдим јунан дили, Рома дилчиси Марк Теренси *Варронун* латын дили грамматикалары вә с.). Еркән орта әсрләрдә Д. әрәб хилафәтиндә дә инкишаф етмишди. *Маһмуд Кашгаринин* «Дивани-лүғәт ит-түрк» (1072—74) әсәри хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Маһмуд Кашгари илк дәфә түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасыны јазмышды.

Авропада Д. Интибаһ дөвриндән е'тибарән инкишаф етмәјә башлады. Јени чоғрафи кәшфләр вә мүстәмләкә ишғалы нәтичәсиндә әввәлләр авропалылара мә'лум олмајан чохлу дил ашкар едилди. Антик мүәллифләрин әсәрләри васитәси илә јәһуди, әрәб вә Сурија дилләриндәки әдәбијјатла танышлыг, италјан, франсыз вә с. Авропа дилләринин өјрәнилмәси алимләрдә Д.-ә бөјүк мараг ојатды. 15—17 әсрләрдә испан, алман, франсыз, инкилис, мачар, чех, полјак, баск, славјан вә с. дилләрин грамматикалары јазылды. Италјан филологу Ј. Ј. Скалигер «Авропалыларын дилләри һаггында мулаһизәләр» (1599) әсәриндә Авропа дилләрини мүгајисәли планда өјрәнәрәк, гоһумлуг әлагәләринә көрә онлары 11 група (славјан, герман, роман, јунан вә с.) бөлмүшдү. 18 әсрдә расионал (мәнтиги) грамматикалар јаранды. Бу грамматикаларын мәгсәди бүтүн дилләр үчүн сабит грамматик категоријалар јаратмаг иди. Илк үмуми расионал грамматика Парисдә чап олунмушдур (1660). Русијада Д. 15—16 әсрләрдән инкишафа башламышдыр. Д.-ин инкишафында М. В. Ломоносовун бөјүк ролу олмушдур.

19 әсрин 1-чи јарысында дилләрин мүгајисәли-тарихи үсулла өјрәнилмәсиндәки мүвәффәгијјәтләр Д.-ин мүстәгил бир елм кими формалашмасына јардым етди. Ф. *Бопп*, Ј. Гримм (бах *Гримм гардашлары*), В. *Һумболдт*, Р. *Раск*, А. *Востоков* вә б.-нын әсәрләри илә гоһум дилләрин (хүсусилә һинд-Авропа) мүгајисәли-тарихи методла (бах *Мүгајисәли-тарихи дилчилик*) өјрәнилмәсинин әсасы гојулду. 19 әсрин 50—70-чи илләриндә Д.-дә психолингвистика, натурализм, кәнч грамматикләр вә с. чәрәјанлар формалашды. Русијада әсасы Ф. Ф. *Фортунатов* тәрәфиндән гојулан Москва вә И. А. *Бодуен де Куртененин* тә'сис етдији Казан дилчилик мәктәбләри јаранды. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә Исвечрә дилчиси Ф. де *Соссүрүн* ады илә бағлы олан «сосиоложи дилчилик» мәктәби мејдана кәлди (А. *Меје*, *Ж. Вандријес* вә б.).

20 әсрдә Д. даһа да инкишаф етди, *структурализм* чәрәјаны јаранды. 1926 илдә Прага функсионал Д. (В. Матезиус, Б. Тринка, Н. С. Трубецкој, Р. Ј. Јакобсон вә б.), 30-чу илләрин әввәлләриндә исә Копенһагендә *глоссематика* (Л. *Јелмслев*, В. Брөндал, Х. Улдал) мәктәбләри тә'сис олунду. Структурализмин башлыча голу Америка *дескриптив дилчилик* чәрәјаныдыр.

Совет Д.-инин фәлсәфи вә методоложи әсасы марксизм-ленинизмдир. 20—30-чу илләрдән башлајараг ССРИ-нин бә'зи халгларынын дилләри үчүн јени әлифбалар тәртиб едилмиш, бу дилләрин фонетикасы, грамматикасы вә лүғәт тәркиби өјрәнилмиш, түрк, монгол, Гафгаз дилләри тиположи планда тәдгиг олунмушдур. Л. В. *Шерба*, И. И. *Мешшанинов*, С. И. Бернштејн, Н. Ф. Јаковлев, Ј. Д. *Поливанов*, Л. И. Жирков, В. М. *Жирмунски*, В. В. *Виноградов*, А. Н. *Кононов* вә б.-нын әсәрләринин совет Д.-инин инкишафында хүсуси әһәмијјәти олмушдур. 30-чу илләрдән е'тибарән Н. Ј. *Маррын «Дил һаггында јени нәзәријјә»си* совет Д.-инин инкишафыны ләнкитди. 1950 илдә «Правда» гәзетиндә кечирилән мүзакирә совет Д.-индә дурғунлуғун арадан галдырылмасында мүәјјән рол ојнады. 50-чи илләрин сонларындан мүгајисәли-тарихи Д.-јә, рус вә дикәр ССРИ халглары дилләринә даир тәдгигатлар кениш елми вүс'әт алмыш, ријази вә тәтбиги Д. кими јени саһәләр инкишаф етмишдир.

Тәмәли М. Ф. Ахундов, М. Ш. Вазеһ, М. Казым бәј, М. Шаһтахтлы, Н. Нәриманов, Ү. Һачыбәјов вә б. тәрәфиндән гојулмуш Азәрб. Д. елми совет дөврүндә јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатмышдыр (әтрафлы мә'лумат үчүн бах хүсуси чилд—*Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы*). ССРИ ЕА Дилчилик вә Рус дили ин-тлары, мүттәфиг респ. елмләр академијаларынын мүвафиг ин-тлары (о чүмләдән Азәрб. ССР ЕА *Дилчилик Институту*) Д. мәркәзләридир.

Әд.: Будагов Р. А., Дилчилијә даир очеркләр, Б., 1956; Мәммәдов Н., Ахундов А., Дилчилијә кириш, Б., 1966; Гурбанов А., Ленин вә дилчилик, Б., 1969; јенә онун, Үмуми дилчилик, Б., 1977; јенә онун, Дилчилијин методлары, Б., 1978; Мәммәдов Н., Азәрбајчан дилчилијинин нәзәри әсаслары, Б., 1971; Томсен В., История языковедения до конца XIX в., пер. с датского, М., 1938; Реформатский А. А., Введение в языковедение, 4 изд., М., 1967; Блумфилд Л., Язык, М., 1968; Лоя Я. В., История лингвистических учений, М., 1968; Бенвенист Э., Общая лингвистика, М., 1974; Степанов Ю. С., Основы общего языкознания, М., 1975; Амирова Т. А., Ольховников Б. А., Рождественский Ю. В., Очерки по истории лингвистики, М., 1975; Березин Ф. М., История лингвистических учений, М., 1975; Головин Б. Н., Введение в общее языкознание, М., 1977; Соссюр Ф. де, Труды по языкознанию, М., 1977; Исаев М. И., О языках народов СССР, М., 1978.

ДИЛЧИЛИК ИНСТИТУТУ, Азәрб. ССР ЕА Нәсими ад. Дилчилик Ин-ту—респ.-да ән мүһүм дилчилик мәркәзи. 1945 илдә ССРИ ЕА Азәрб. Филиалы Дил вә Әдәбијјат Ин-ту (1936 илдә тә'сис едилмишди) әсасында јарадылмыш, 1951 илдә Низами ад. Әдәбијјат Ин-ту илә бирләшдириләрәк, Низами ад. Әдәбијјат вә Дил Ин-ту адландырылмышдыр. 1969 илдән мүстәгилдир. 1973 илдә ин-та Нәсиминин ады верилмишдир. 7 шө'бәси (мүасир Азәрб. дили, Азәрб. дилинин тарихи, Азәрб. диалектолокијасы, рус дили, нитг мәдәнијјәти, лүғәт, түрк дилләринин мүгајисәли тәдгиги), аспирантурасы вар. Бурада мүасир Азәрб. әдәби дили, Азәрб. әдәби дилинин тарихи вә онун тарихи грамматикасы, Азәрб. дилинин диалектоложи лүғәти вә атласы, түрк дилләринин диалектоложи атласы, Азәрб. дилинин нитг мәдәнијјәти, Азәрб. дилинин изаһлы лүғәти вә икидилли лүғәти, түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы вә с. актуал проблемләр тәдгиг олунур. Ин-т «Азәрб. дилинин грамматикасы»ны (һ. 1—2, 1959—60), акад. М. Ш. Ширәлијевин «Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары» (1968, Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты, 1972) монографијасыны, һабелә мүасир Азәрб. дили, дил тарихи, диалектолокија вә түркoлокија мәсәләләринә даир бир сыра фундаментал әсәрләр нәшр етдирмишдир. Азәрб.ССР ЕА акад. М. Ш. Ширәлијев, м. үзвү Ә. Ә. Оручов бурада ишләјирләр. Ин-тун әмәкдашларындан 10 нәфәри филолокија е.д., 30 нәфәри исә филолокија елмләри намизәдидир (1978, ијул). Ин-т түркoлокијанын актуал проблемләринә даир үмумиттифаг мүшавирәләрин тәшкилиндә вә кечирилмәсиндә јахындан иштирак едир, ССРИ вә харичи өлкә түркoлокија мәркәзләри илә кениш елми әлагә сахлајыр. Ин-тда докторлуг диссертасијасы мүдафиәси үзрә ихтисаслашдырылмыш елми шура јарадылмышдыр (1976).

ДИЛЧИЛИК ИНСТИТУТУ, ССРИ ЕА Дилчилик Ин-ту—үмуми дилчилик проблемләрини, ССРИ вә харичи өлкә халглары дилләрини өјрәнән баш елми-тәдгигат ин-ту. 10 бөлмәси [үмуми дилчилик, сосиал дилчилик, тәтбиги (һесаблама) дилчилик, герман дилләри, роман дилләри, Иран дилләри, Гафгаз дилләри, түрк вә монгол дилләри, фин-угор дилләри, Африка дилләри], 4 групу (дилчилијин фәлсәфи проблемләри, психолингвистика вә үнсијјәт нәзәријјәси, ономастика, комплекс ишләр), Ленинград шө'бәси (2 нәзәри бөлмә, Алтај дилләри бөлмәси, Палеоасија вә самоди дилләри бөлмәси, һабелә ССРИ ЕА Рус дили Ин-тунун инзибати чәһәтдән Д.и.-на табе олан лүғәт шө'бәси) вар. Ин-тда әдәби дилләрин инкишафы, мүгајисәли-тарихи вә ареал тәдгигатлар, семантика вә семиолокија, лексиколокија вә лексикографија үзрә әлагәләндирмә проблем комиссијалары, 2 проблем групу (дүнја дилләри, интерлингвистика), докторлуг диссертасијасы мүдафиәси үзрә 3 ихтисаслашдырылмыш елми шура, Ленинград шө'бәсинин елми шурасы фәалијјәт көстәрир. Аспирантурасы вар. Ин-тда «Рус дилинин грамматикасы» (ч. 1—2, 1953—54), «Мүасир рус әдәби дили лүғәти» (ч. 1—17, 1950—65), «ССРИ халглары дилләри» (ч. 1—5, 1966—68) вә с. фундаментал әсәрләр һазырланыб нәшр едилмишдир. *«Вопросы јазыкознанија»* журналы нәшр олунур. Ин-т милли елми кадрлар һазырланмасында јахындан иштирак едир.

ДИЛЧИЛИК ПАЛЕОНТОЛОКИЈАСЫ—һәр һансы бир дилдә данышанларын јазыјагәдәрки дөвр тарихинә, мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтинә даир мә'лумат алмаг үчүн дил көстәричиләриндән истифадә едән дилчилик вә көмәкчи тарих фәнни. «Д.п.» термини илк дәфә Исвечрә дилчиси А. Пикте тәрәфиндән ишләдилмишдир. 19 әсрин орталарында јаранмышдыр. Д.п. тарих

археолокија, фолклор, етнографија, антрополокија елмләри илә сых әлагәдә инкишаф етмишдир. Гәдим халгларын бир-бири илә әлагә вә мүнасибәтләринин өјрәнилмәсиндә Д.п.-нын ролу бөјүкдүр.

Әд.: Иллич-Свитыч В. М., Древнейшие индоевропейско-семитские языковые контакты, в кн.: Проблемы индоевропейского языкознания, М., 1964; Герценберг Л. Г., Морфологическая структура слова в древних индоиранских языках, Л., 1972.

ДИЛЧИЛИК ҸОҒРАФИЈАСЫ, диалектографија—бу вә ја дикәр дилин диалектләрини бир-бириндән фәргләндирән әламәтләрин (фонетик, грамматик, лексик) әрази бахымындан јајылмасыны өјрәнән диалектолокија бәһси. Милли диалектоложи атласларын јарадылмасы илә әлагәдар олараг, 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндән инкишаф етмишдир. Азәрб.-да Д.ч. 50-ҹи илләрдән инкишафа башламыш, Азәрб. дилинин диалектоложи атласы тәртиб олунмушдур (1975).

Әд.: Лингогеография, диалектология и история языка (сб. ст.), Кишинев, 1973.

ДИЛШҮНАСЛЫГ—бах *Дилчилик.*

ДИМДИКБАШЛЫЛАР (Rhynchocephalia)—сүрүнәнләр јарымсинфи. Мүһафизә олунуб галан јеканә бир нүмајәндәси һаттерија вә ја туатарадыр.

ДИМЕДРО́Л — антиһистамин групундан (тохума вә һүчејрәнин тәркибиндәки биоложи актив маддә олан һистаминин тә'сиринә гаршы ишләдилән маддәләр групу) дәрман маддәси. Д. һәмчинин јухукәтиричи тә'сирә маликдир. Аллеркик хәстәликләрдә вә мәркәзи синир системи хәстәликләриндә ишләдилир. Таблет, порошок вә мәһлул һалында (дәри алтына, вена дахилинә вурмаг үчүн) һазырланыр.

ДИМЕСТРО́Л — һормон препараты. Синтетик үсулла алыныр. Узун мүддәтли тә'сирә маликдир. Јумурталыгларын функсионал чатышмазлығында ишләдилир. Д.-ун јағда 0,6%-ли мәһлулу 2 *мл* ампулаларда бурахылыр.

ДИМЕТИЛАНИЛИ́Н $C_6H_5N(CH_3)_2$—үчлү алифатик-ароматик амин. Һавада гонурлашан рәнксиз маједир, 192,5—193,5°С-дә гајнајыр, 20°С-дә сыхлығы 955,7 *кг/м³*-дир. Үзви һәлледичиләрин чохунда һәлл олур, суда демәк олар ки, һәлл олмур (12°С-дә 1—1,4%). Анилинлә метил спиртини сулфат туршусунун иштиракы илә тәзјиг алтында гыздырмагла алыныр. Малахит јашылы, метилен абысы вә с. бојаларын синтезиндә, партлајычы маддәләр истеһсалында вә с. ишләдилир.

ДИМЕТИЛГЛИОКСИ́М, диасетилдиоксим, $C_4H_8O_2N_2$ — рәнксиз кристал үзви маддә; 238—240°С-дә әријир, спиртдә, ефирдә вә гәләви мәһлулларында һәлл олур: никел дузлары илә суда һәлл олмајан гырмызы кристал чөкүнтү—комплекс дуз $(C_4H_7O_2N)_2Ni$ әмәлә кәтирир. Буна көрә дә никелин вәсфи вә мигдари тә'јининдә ишләдилир. Д. *һидроксиламинин* диасетилә $CH_3COCOCH_3$ тә'сириндән вә с. үсулларла алыныр. Рус алими Л.А. Чугајев ону никел үчүн селектив реакент тәклиф етмишдир (1905).

ДИМЕТИЛКЕТО́Н — *асетонун* башга ады.

ДИМЕТРОДО́Н (Dimetrodon) — пеликозаврлар дәстәсиндән сүрүнән газынты јыртычы һејван ҹинси. Уз. 2,7 *м*-дәк олур. Уҹу узун, ити чыхынтылы бәдән фәгәрәләри белин сәтһи үзәриндә галхараг «бел јелкәни» адланыр вә еһтимал ки, фәгәрәләр арасындакы пәрдәләри кәрмәјә хидмәт етмәклә өзүнү дүшмәнләрдән горујурмуш. 10-а гәдәр нөвү вар. Д.-ун галыглары Шимали Американын Перм чөкүнтүләриндән мә'лумдур.

ДИМӘШГИ (الدمشقى), Шәмс әд-дин Әбу Абдуллаһ Мәһәммәд ибн Әбу Талиб әд-Димәшги әс-Суфи (1256—1327)—әрәб космографы, ҹоғрафијашүнас. 9 фәсилдән ибарәт «Нүхбәт әд-дәһр фи әҹа'иб әл-бәрр вә-л-бәһр» («Гуру вә дәнизин әҹаибликләри һаггында зәманәнин чыхарышы») әсәриндә мүхтәлиф өлкәләр, шәһәрләр, халглар, дәнизләр, көлләр, чајлар вә с. һаггында мә'лумат верилир. Әсәрдә Азәрб.-ын ҹоғрафи мөвгеји, шәһәрләри (Әрдәбил, Марағa, Мәрәнд, Урмија, Муған, Бәрдә, Бејләган, Дәрбәнд, Шабран, Кәнҹә, Нахчыван вә с.), Хәзәр дәнизи, онун адалары, Урмија көлү, Күр вә Араз чајлары һаггында да мә'лумат вар.

Әд.: Крачковский И. Ю., Избр. соч., т. 4, М.—Л., 1957; Буниятов З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

ДИМИ́НИ (Dimeni) — Фессалијада (Јунаныстан) Волос ш. јахынлығында сон Неолитә аид јашајыш јери. 1901, 1903 илләрдә јунан археологлары В. Стаис вә Һ. Сунтас Јунаныстанда Неолит дөврүнә аид надир абидә олан *акрополу* тәдгиг етмишләр. Д.-дә өзүлү дашдан олан мегарон типли јашајыш биналарынын галыглары ашкар едилмишдир. Һүнд. 16 *м* олан тәпәдә 6—7 овал даш диварларын өзүлү галмышдыр. Д.-дә фону сары, гырмызы, гәһвәји олан, үзәринә түнд вә ја ағ хәтләрлә рәсм чәкилмиш, јахуд кәсмә нахышлы кил габлар, даш, кил фигурлар вә с. тапылмышдыр.

Әд.: Титов В. С., Неолит Греции, периодизация и хронология, М., 1969.

ДИМИНУЕ́НДО (итал. diminuendo, һәрфи мә'насы—азалдараг)—бах *Динамика*, мусигидә.

ДИМИТРИА́ДИ Одиссеј Ахиллесович (д. 7.7. 1908, Батуми)— күрҹү совет дирижору. ССРИ халг артисти (1958). Тбилиси (1930, бәстәкарлыг үзрә) вә Ленинград (1936, дирижорлуг үзрә) консерваторијаларыны битирмишдир. 1937 илдән З. Палиашвили ад. Күрҹүстан Опера вә Балет Театрынын дирижору, 1952 илдән (фасиләләрлә) баш дирижорудур Д. 1947—52 илләрдә һәмчинин Күрҹ.ССР Симфоник Оркестринин баш дирижору олмуш, 1965—75 илләрдә Бөјүк театрда (Москва) дирижорлуг етмишдир. Репертуарына «Абесалом вә Етери» (З. Палиашвили), «Јевкени Онекин» (П. Чајковски), «Шимал кәлини» (Д. Торадзе), «Семјон Котко» (С. Прокофјев), «Миндија» (О. Тактакишвили) опералары, «Дағларын гәлби» (А. Баланчивадзе), «Отелло» (А. Мачаварианн) балетләри вә с. әсәрләр дахилдир. Педагожи фәалијјәт көстәрир (1968 илдән проф.). Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

ДИМИ́ТРОВ Кеорки Михајлович (18.6.1882, Перник маһалы, Ковачевтси

к.—2.7.1949, Москва јахынлығы, Барвиха)—Болгарыстан вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими. Сәнәткар аиләсиндә доғулмуш, 12 јашындан мәтбәәдә јығычы көмәкчиси ишләмишдир. 1902 илдә Болгарыстан Фәһлә С.-Д. Партијасына (БФС ДП) дахил олараг онун ингилабчы-марксист ҹинаһына гошулмуш (1903 илдә бу ҹинаһ әсасында мүстәгил *теснјаклар* партијасы јарадылды), 1909 илдә теснјаклар партијасынын МК үзвү сечилмишдир. Д. болгар пролетариатынын күтләви чыхышларынын тәшкилиндә, Балкан өлкәләри с.-д.-ларынын 1-ҹи (1909) вә 2-ҹи (1915) конфрансларында иштирак етмиш, *Балкан мүһарибәләри (1912—13)* вә Биринчи дүнја мүһарибәси (1914—18) дөврләриндә парламент депутаты (1912—23) кими болгар буржуазијасынын шовинист вә ишғалчылыг сијасәтини ифша етмиш, Болгарыстанын империалист мүһарибәсиндә иштиракына гаршы чыхмышдыр. Мүһарибә әлејһинә гызғын фәалијјәтинә көрә дәфәләрлә тә'гибләрә мә'руз галмышдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Совет республикасынын мүдафиәси уғрунда мүбаризә апармышдыр. Коминтернин 3-ҹү конгресиндә (1921) иштирак етмиш вә бурада В. И. Ленинлә көрүшмүшдүр. Һәмин ил ***Гырмызы Һәмкарлар Иттифаглары Интернасионалы*** (ГҺИИ) Мәркәзи Шурасынын үзвү сечилмишдир. В. П. *Коларовла* биркә 1923 ил сентјабр антифашист үсјанынын [бах *Сентјабр үсјанлары (1923—44)*] башчыларындан олмуш, үсјанын мәғлубијјәтиндән сонра харичә мүһаҹирәт етмиш, теснјаклар партијасынын харичдәки бүросунун үзвү сечилмиш, Коминтернин Иҹраијјә Комитәсиндә, ГҺИИ Мәркәзи Шурасында ишләмиш, Балкан Коммунист Федерасијасынын катиби олмушдур. 1933 илдә сахта иттиһам әсасында рејхстагын јандырылмасында тәгсирләндириләрәк Берлиндә һәбс едилмишди. *Лејпсиг мүһакимәсиндә (1933)* Д. һитлерчи фитнәкарларын коммунистләрә гаршы сахта иттиһамларыны боша чыхарды; фашист мәһкәмәси Д.-а вә онунла биркә тәгсирләндирилән дикәр коммунистләрә бәраәт газандырмаға мәҹбур олду. Совет Иттифагы Д.-у совет вәтәндашлығына гәбул етди. Д. Коминтернин Иҹраијјә Комитәсинин баш катиби (1935—43) олмушдур. Д. 1-ҹи чағырыш ССРИ Али Советинин депутаты иди. 1944 ил сентјабр антифашист үсјанынын һазырланмасында мүһүм рол ојнајан Д. Болгарыстан Вәтән ҹәбһәсинин рәһбәри олмушдур (Д.-ун тәшәббүсү илә 1942 илдә јарадылмышды). Фашизмә гаршы мүбаризәдә көркәмли хидмәтләринә көрә ССРИ Али Советинин Рәјасәт Һеј'әти 1945 илдә Д.-у Ленин ордени илә тәлтиф етмишдир. Д. 1945 ил нојабрын 6-да вәтәнә гајытмышдыр. Болгарыстан Коммунист Партијасы (БКП) Баш катиби (1948 илин декабрындан) вә Назирләр Советинин сәдри (1946 илин нојабрындан) оларкән Болгарыстанда халг демократијасы гуруҹу-

луғу ишинә рәһбәрлик етмишдир. Болгарыстан Халг Республикасынын е'лан олунмасы (1946, 15 сентјабр), халг демократик конститусијасынын гәбул едилмәси (1947, 4 декабр), өлкәдә сосиалист дәјишикликләри кечирилмәси Д.-ун ады илә бағлыдыр. Д. болгар-совет достлуғунун аловлу чарчысы олмуш, бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында тәфтишчилијә, сол доктриначылыға гаршы, антиимпериалист чәбһәнин мөһкәмләндирилмәси, коммунист вә фәһлә партијаларынын марксизм-ленинизм принсипләринә әсасланан бирлик фәалијјәти уғрунда мүбаризә апармышдыр. Д. дүнја ингилаби һәрәкаты тарихинә синфи дөјүшләрин көркәмли рәһбәри, һәртәрәфли билијә малик марксист, Ленин мәктәбинин нәзәријјәчиси, социализм гуручулуғу ишинин тәчрүбәли тәшкилатчысы кими дахил олмушдур.

Д.-ун чәназәси Софијада мавзолејдәдир. БХР-дә Кеорки Димитров ордени вә Димитров мүкафатлары тә'сис едилмишдир. Димитровград ш., Болгарыстан Коммунист Көнчләр Иттифагы Д.-ун адыны дашыјыр. Софијада Д.-ун ев музеји јарадылмышдыр.

Әсәрләри: Избр. произведения, т. 1—2, М., 1957; Избр. статьи и речи, М., 1972.

Әд.: Благоева С., Георгий Димитров. Краткий биографический очерк, София, 1948; Кореньков А., Георгий Димитров, М., 1962; Сохань П., Пламенный революционер. Жизнь и революционная деятельность Г. Димитрова, Киев, 1962; Георгий Димитров—выдающийся революционер-ленинец, М., 1974; Веселин Хаджиниколов, Георгий Димитров и советская общественность (1934—1945), София, 1975.

ДИМИТРО́В Михаил Дафинкичев (12.10.1881, Видин даирәси, Чупрене к. —6.10.1966, София)—болгар тарихчиси, психологу вә философу, БХР ЕА-нын һәгиги үзвү (1946), БХР халг елм хадими (1963). 1944 илдән БКП үзвү. София ун-тинин проф. (1946—50). 1945 илдән БХР Елми Ишчиләр Иттифагынын сәдри, 1947—57 илләрдә БХР ЕА-нын витсе-президенти олмушдур. Експериментал психолокија, фрејдизмин вә мүртәче буржуа идеолокијасынын тәнгиди, болгар Интибаһы тарихи саһәсиндә ишләмиш, Х. Ботевин вә Л. Каравеловун һәјат вә јарадычылығыны тәдгиг етмишдир. Димитров мүкафаты лауреатыдыр (1951).

ДИМИТРО́В Станке (Стефан) (тәхәллүсү Марек) (5.2.1889, Дупнитса ш., индики Станке-Димитров ш.—26.8. 1944, Брјанск)—Болгарыстан фәһлә һәрәкаты хадими. 1904 илдә «Синфи шүур» адлы маарифчи фәһлә чәмијјәтинә (сонрадан бу чәмијјәт *теснјаклар*ын бир групуна чеврилди) дахил олмуш, 1919 илдә София ун-тинин һүгуг факүлтәсини битирмишдир. 1914—15 илләрдә ағач е'малы фәһләләри һәмкарлар иттифагынын рәһбәрләриндән иди; *Владаја үсјанында* (*1918*) иштирак етмишдир. 1919—23 илләрдә теснјаклары Дупнитса ш.-ндәки маһал комитәсинин үзвү, 1922 илдән катиби, һәмин дөврдә һәмчинин теснјаклардан милли мәчлисин депутаты олмушдур. Сентјабр антифашист үсјанынын (1923) һазырланмасында фәал иштирак етмишдир. Дәфәләрлә һәбс вә өлүм чәзасына мәһкум олунмушдур. 1925 илдә ССРИ-јә мүһачирәт етмиш, ҮИК(б)П-јә дахил олмуш, Коммунист ун-тиндә, Бејнәлхалг Ленин мәктәбиндә дәрс демишдир. 1935—37 илләрдә Болгарыстанда кизли фәалијјәт көстәрмиш, теснјаклар партијасы МК-нын катиби олмушдур (1936—37). Икинчи дүнја мүһарибәси илләриндә монархист-фашист режиминә гаршы болгар халгынын силаһлы мүбаризәсинин тәшкилатчыларындан иди. Тәјјарә гәзасы нәтичәсиндә һәлак олмушдур. Ленин ордени илә (өлүмүндән сонра) тәлтиф едилмишдир (1945).

ДИМИТРОВГРАД — Болгарыстанда шәһәр. Маритса чајы саһилиндәдир. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 50 мин (1975). Гәрби Маритса гонур көмүр һөвзәси әразисиндәдир. Енеркетика вә ағыр сәнајенин мүһүм мәркәзидир. Кимја комбинаты, семент, шифер з-длары, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, ири ИЕС-ләр, музеј, планетари вә с. вар. К. М. *Димитровун* шәрәфинә адландырылмышдыр.

ДИМИТРОВГРАД (1972 илədək Мелекесс)—РСФСР-ин Улјановск вил.-ндә шәһәр. Мелекесс чајынын Бөјүк Черемшана төкүлдүјү јердә кәми дајаначағы. Д.ј. ст. Әһ. 99 мин (1977). Кимја машынгајырмасы вә автомобил агрегатлары з-длары, кәтан вә техники маһуд комбинаты, трикотаж ф-ки, јејинти сәнајеси, АЕС, Улјановск политехник ин-тунун филиалы, техникумлар, драм театры вә с. вар. К. М. *Димитровун* шәрәфинә адландырылмышдыр.

ДИ́МО Николај Александрович (д.30. 11.1873, Оркејев ш.—15.3.1959, Кишинјов)—совет торпагшүнасы. В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА-нын акад. (1948). 1949 илдән Сов.ИКП үзвү. Әсас әсәрләри торпагларын чоғрафијасына, ССРИ Авропа һиссәсинин мәркәзи р-нларында, Орта Асија, Загафгазија вә Молдавијада торпағын шорлашмасына, биолокија, физика вә мелиорасијасына һәср едилмишдир. Д. Орта Асија вә Кишинјов ун-тләринин јарадычыларындан биридир. Молд.ССР Али Советинин (2—4-чү чағырыш) депутаты вә Рәјасәт һеј'әтинин үзвү олмушдур. Ленин ордени, үч башга орден, һәмчинин ССРИ медаллары вә В. В. Докучајев ад. гызыл медалла тәлтиф олунмушдур.

ДИ́МОВ Димитр (25.6.1909, Ловеч—1.4.1966, Бухарест, Софијада дәфн едилмишдир)—болгар јазычысы. Димитров мүкафаты лауреаты (1953). Болгарыстанын әмәкдар мәдәнијјәт хадими (1963). 1946 илдән Болгарыстан Коммунист Партијасынын үзвү. «Мәһкум үрәкләр» (1945) романы Испанија респ.-чыларына, «Түтүн» (1951) романы болгар фәһләләринин ингилаби мүбаризәсинә һәср олунмушдур. «Мүгәссир» (1961), «Арко Ирисдә истираһәт» (1963) вә с. драм әсәрләри вар.

Әсәрләри: Осужденные души, М., 1963; Табак, ч. 1—2, М., 1975.

Әд.: Марков Д., Димитр Димов, в его кн.: Болгарская литература наших дней, М., 1969.

ДИМОРФИ́ЗМ (*ди*...+јун. morphe—форма, көрүнүш) (минералокијада)—ејни маддәнин кристаллик гурулушча бир-бириндән фәргләнән ики нөвдә раст кәлмәси. Мәс., карбон диморфдур. О, һәм кубик (алмаз), һәм дә һексагонал сингонијада (графит) кристаллаша билир. Бах *Полиморфизм*.

ДИМОРФИ́ЗМ—бир нөвә мәнсуб ејни әразидә јашајан организмләрин морфоложи-физиоложи әламәтләринә көрә фәргләнән ики формада олмасы. Д. *полиморфизмин* хүсуси вә ән ади формасыдыр. Һејванларда ән чох чинси Д. раст кәлир (мәс., диши вә еркәк марал-бөчәк, тојуг, хоруз вә с.). Нәслин нөвбәләшмәси илә чохалан һејванларда да Д. тәсадүф едилир (мәс., һидроид полипләри вә һидромедузалар). Организмин инкишаф фазаларына көрә дәјишилмәси дә Д.-ин хүсуси формасыдыр. Д.-ин бир нөвү дә организмин јашадығы мүһитдә темп-рун дәјишилмәси илә әлагәдар мөвсүми Д.-дир (мәс., бир чох кәпәнәјин јаз вә пајыз нәсли бир-бириндән фәргли олур). Д.-ин мутасија нәтичәсиндә мејдана чыхмасы һаллары да мә'лумдур. Белә Д. нөвүн диверкенсијасынын башланғычы һесаб едилә биләр. Биткиләрдә Д.-ин ајры-ајры битки органларында вә ја биткинин бүтүн гурулушунда мејдана чыхан ики формасы ајырд едилир (мәс., еркәк вә диши чичәкли кәнаф биткиси бүтүнлүклә фәргләнир). Биткиләрдә еколожи груп Д.-инә дә тәсадүф едилир (мәс., охјарпаг биткиси сујун 1,5 *м*-дән дәрин јерләриндә битдикдә јарпаглары лентшәкилли, сујун лап кәнарында битдикдә исә охшәкилли олур). Фәрди инкишаф дөврүндә көркәмини дәјишән организмләрә (тыртыл вә кәпәнәк, гыжынын гаметофит вә спорофити вә с.) «Д.» термини шамил едилмир.

Битки вә һејванларда диморфизм нүмунәләри: *1*—хоруз, *2*—тојуг; *3*—марал-бөчәк,дишиси; *4*—еркәји; *5*—һидрополип, полип мәрһәләси; *6*—медуза мәрһәләси; *7*—кәнаф, еркәк чичәклә; *8*—диши чичәклә; *9*—охјарпаг, суалты формасы; *10*—су-үстү формасы.

ДИН—бир вә ја бир нечә аллаһын, «мүгәддәсләрин»—јә'ни фөвгәлтәбиилијин бу вә ја дикәр нөвүнүн реаллығына инамы әсас көтүрән дүнјакөрүшү, давраныш вә спесифик фәалијјәт. «...Һәр бир дин, инсанларын күндәлик һәјатында онлара һөкмранлыг едән харичи гүввәләрин инсанларын бејниндәки фантастик ин'икасындан, јер үзәриндәки гүввәләрин сәма гүввәләри шәкли алдығы ин'икасдан башга бир шеј дејилдир» (Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967, сәһ. 320). Д. тарихи һадисәдир. Д., еһтимала көрә, Јухары Палеолит дөврүндә (Даш дөврү), 40—50 мин ил әввәл мејдана кәлмишдир. Онун тәкамүлү, формалашмасы чәмијјәтин инкишафы илә мүәјјән едилир. Етноложи тәдгигатлара әсасән (Е. Тејлор, Ч. Фрејзер, К. Прјојс) Д. истеһсалын, мә'нәви мәдәнијјәтин ашағы инкишаф сәвијјәси дөврүндә јаранмышдыр. Д.-ин ибтидаи дөврдә мејдана кәлмәсини палеонтолокија, археолокија, етнографија, психолокија, дилчилик вә с. елмләр дә сүбут етмишдир. «Дин, ән ибтидаи заманларда инсанларын өз тәбиәти һаггында... ән надан, чаһил вә ибтидаи тәсәввүрләриндән мејдана кәлмишдир» (Маркс К. вә Енкелс Ф., Дин һаггында, Б., 1965, сәһ. 216).

Д.-ин әсас мәзмununу аллаһ идејасы тәшкил едир. Д., һәмчинин дини тәсәввүрләрлә бағлы әһвали-руһијјә, һисс вә тәәссүратлары да өзүндә бирләшдирир. Дини е'тигад, әһвали-руһијјә вә фәалијјәтин (сонракы дөврләрдә дини тәшкилатларын) мәчмусу дини комплекси тәшкил едир. Фөвгәлтәбиилијә инам әфсанәләр, моизәләр, дини әмр вә гадағанлар формасында ифадә олунур. Инсанларын фөвгәлтәбии гүввәләрә емосионал-һисси (горху, һејрәт, тәәччүб, мәһәббәт вә с.) мүнасибәтләри Д.-ин дикәр әламәтидир. Дини е'тигадлар комплексинә дини ситајишләр вә јахуд ајинләр дахилдир.

Д. фәлсәфи идеализмлә сых бағлыдыр. Һәлә Ф. Енкелс идеализмин «руһ тәбиәтдән әввәл мөвчуд олмушдур» идејасыны дини тә'лимә бәрабәр тутмушду. В. И. Ленин фәлсәфи идеализм илә Д.-ин ејни гносеоложи көкләрә малик олдуғуну көстәрмишдир. «Динчилијин (=фәлсәфи идеализмин) исә, әлбәттә, гносеоложи көкләри вардыр, о, зәминсиз дејилдир, о, данышыгсыз, барвермәз чичәкдир, лакин чанлы, мәһсулдар, һәгиги, гүввәтли, гүдрәтли, објектив, мүтләг, инсан идракынын чанлы ағачында көјәрән барвермәз чичәкдир» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 36, сәһ. 361).

Лакин фәлсәфи идеализм Д.-ә мүтабиг дејилдир. Д. һәр шејдән әввәл зәкаја дејил, е'тигада әсасланыр. Марксист тә'лим Д.-ин маһијјәти, мејдана кәлмәси, јашамасы вә арадан чыхмасынын, онун сосиал-синфи, гносеоложи көкләринин дүзкүн елми шәрһини вермишдир. Д.-ин сосиал көкү ичтимаи һәјатын објектив шәраитиндә, инсанларла тәбиәт арасындакы, инсанларын өз араларындакы вә чәмијјәтдәки ичтимаи мүнасибәтләриндәдир. Д. дикәр ичтимаи шүур формаларындан фәргли олараг инсанларын һәјат шәраитинин мәһдудлуғундан асылы олмушдур. Бәшәријјәтин илкин инкишаф дөврләриндә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы, тәбиәтә әмәли шәкилдә тә'сир етмәк васитәләри зәиф, бәсит вә мәһдуд иди. Бу, инсаны тәбиәтдән асылы етмиш, онда фөвгәлтәбии гүввәләрә инам доғурмушдур. «Тәбиәтлә мүбаризәдә вәһшинин ачизлији аллаһлара, шејтанлара, мө'чүзәләрә вә с. инам доғурдуғу кими, истисмарчыларла мүбаризәдә истисмар едилән синифләрин ачизлији дә лабүдән ахирәтдә даһа јахшы һәјат олачағына инам ојадыр» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 12, сәһ. 151). В. И. Ленин капитализм чәмијјәтиндә Д.-ин сосиал-тарихи вә синфи көкләрини характеризә едәрәк јазмышдыр: «Мүасир капитализм өлкәләриндә динин көкләри башлыча олараг ичтимаи көкләрдир. Һазырда динин ән дәрин көкү... капитализмин кортәбии гүввәләри гаршысында зәһмәткеш күтләләрин заһирән там ачизлијиндән ибарәтдир» (Ленин В. И., Дин һаггында, Б., 1965, сәһ. 20). Д.-ин психоложи көкләринин әсасында инсан емосијалары дурур. Һәлә Марксагәдәрки атеистләр горху һиссини Д.-ин мејдана кәлмәсинин сәбәби һесаб едирдиләр. Һәр һансы бир фәрдин кечирдији мүвәггәти горху һисси ону һәлә Д.-ә кәтириб чыхармыр. Јалныз мүнтәзәм давам едән мәнфи емосијалар—тәкрарланан узунмүддәтли горху һисси, гәм вә кәдәр, тәнһалыг, бәдбинлик вә с. дини тәсәввүрләр үчүн әлверишли психоложи шәраит јарадыр.

Објектив һәјат шәраитинин инсанлар үзәриндә һөкмранлығыны, адамларын тәбиәт гүввәләри гаршысындакы мискинлијини иллүзија шәклиндә тамамламаг—Д.-ин сосиал функсијасыдыр. В. И. Ленин К. Марксын «дин халг үчүн тирјәкдир» кәламыны «дин мәсәләсиндә марксизмин бүтүн дүнјакөрүшүнүн өзүл дашы» һесаб етмишдир. «Дин—өз инсанлыг сурәтләрини, инсана аз-чох лајиг олан һәјат тәләбләрини капитал көләләринә унутдуран бир нөв мә'нәви арагдыр» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 12, сәһ. 152). Буна көрә дә истисмарчы синифләр, Д.-и дүнјакөрүшү, онун низамлајычы вә хидмәтедичи функсијаларыны зүлм вә истисмара бәраәт газандырмаға јөнәлтмишләр.

Д.-ин структурунун үч әсас тәркиб һиссәси ашағыдакылардыр: дини шүур, дини ајинләр вә дини тәшкилатлар. Бу үнсүрләрин мәзмуну, мүнасибәти, гаршылыглы тә'сири Д.-ин мүхтәлиф конкрет-тарихи формаларыны мүәјјәнләшдирир. Дини шүур бир-бирилә гаршылыглы әлагәдә олан вә ејни заманда нисби мүстәгиллијә малик ајры-ајры ики пилләни: дини психолокија вә дини идеолокијаны әһатә едир. Д.-и психолокија кениш диндар күтләсинин тәсәввүрләри, һиссләри, адәтләри вә ән'әнәләринин мәчмусу олуб, мүәјјән дини идејалар системи илә бағлыдыр. Дини идеолокија исә пешәкар илаһијјатчыларын дини тәшкилатлар тәрәфиндән аз-чох низама салынан вә тәблиғ едилән идејалар системидир. Дини идеолокијанын өзәјини *теолокија* тәшкил едир. Һәр икисинин әсасында фөвгәлтәбии гүввәләрә инам дурур.

Ибтидаи Д.-ин ән гәдим формаларындан бири *тотемизм*, о бириси *сеһрдир*. Дини көрүшләрин формалашмасында *фетишизм* дә хүсуси рол ојнамышдыр. Ибтидаи динләрдән бири дә *анимизмдир*. Тәчәссүмләшдирмәнин инкишаф етмиш формасы *мифолокијаны* мејдана кәтирмишдир. Гәбилә гурулушунун сон дөврләриндә патриархын—тајфа башчысынын, һәмчинин өлмүш башчыларын руһуна, әчдада ситајиш јаранды. Ичтимаи инкишафын бу мәрһәләсиндә бир сыра халглар арасында *шаманизм* дә јајылмышды. Бу дөврдә галиб кәлмиш гәбиләнин аллаһына ситајиш едилирди. Чәмијјәтин синифләрә бөлүнмәси вә дөвләтин мејдана кәлмәси илә (Гәдим Мисирдә, Бабилистанда, Ассуријада, Јунаныстанда, Ромада, Иранда вә с.) *политеизм* (чохаллаһлылыг) јаранды. Бә'зи халглар ичәрисиндә ајинләрин әсаслы шәкилдә мәркәзләшмәси вә каһинләр (ибтидаи-ичма гурулушу дөврүндәки сеһрбаз, чадукәр, овсунчу, фалчы вә шаманын хәләфи) тәбәгәсинин формалашмасы нәтичәсиндә политеизм *монотеизм* илә әвәз олунду. Марксист диншүнаслыг Д.-и тарихи һадисә кими өјрәнир, онун ашағыдакы тәснифатыны мүәјјән едир: 1) гәбилә-тајфа Д.-ләри. 2) Милли Д.-ләр (*конфусичилик, синтоизм, һиндуизм, иудаизм*). 3) Дүнја Д.-ләри. Биринчиләрә синифсиз чәмијјәтдәки Д.-ләр вә бүтләр, икинчиләрә һәм гәдим, һәм дә мүасир Д.-ләр дахилдир. Бә'зи халгларда етник үмумилијә әсасланан, тә'сир даирәсинә көрә вә әразичә мәһдуд олан милли Д.-ләр (јәһудиләрдә иудаизм, һиндлиләрдә һиндуизм, јапонларда синтоизм, чинлиләрдә конфусичилик) јајылмышдыр. Дүнја Д.-ләри бир нечә, јахуд чох халг арасында јајылмышдыр. Бунлар *христианлыг, ислам* вә *буддизмдән* ибарәтдир. Дүнја Д.-ләри јени дини мүнасибәтләр (килсә, мәсчид, руһаниләр вә руһани олмајанлар) јарадыр; теолокија инкишаф етмәјә башлајыр. Дүнја Д.-ләри, әсасән миссионерлик васитәсилә тәблиғ едилир. Д.-ләрин һәр бири мәзһәб вә тәригәтләрә бөлүнүр (бах *Тәригәтчилик*).

Чәмијјәтдә һәр бөјүк тарихи чеврилиш инсанларын дини тәсәввүрләриндә дә дәјишиклик јаратмышдыр. Орта әсрләрдә дини идеолокија там һөкмран иди. Ф Енкелс јазмышдыр: «Орта әсрләрдә бүтүн башга идеолокија формалары: фәлсәфә, сијасәт вә һүгугшүнаслыг геолокија илә бирләшдирилиб онун бөлмәләринә чеврилмишди.» (К. Маркс вә Ф. Енкелс, Дин һаггында, Б., 1965, сәһ. 218). Орта әсрләрдә христианлығын *католисизм* истигамәти апарычы рол ојнамыш, капитализмин инкишафы дөврүндә *протестантизм* үстүн мөвге тутмушдур. Ла-кин 19 әсрин 2-чи јарысындан католисизм буржуа чәмијјәтинә ујғунлашмаға башламышдыр. Интибаһ дөврүндә *секулјаризасија*—Д.-ин тәдричән нүфуздан дүшмәси илә ичтимаи вә мә'нәви һәјатын Д.-ин тә'сириндән азад олмасы просеси кенишләнмишдир. Бу просес мүасир ичтимаи дәјишикликләр вә елми-техники тәрәгги шәраитиндә даһа кениш мигјас алыр. Д.-ин һаким идеолокија олдуғу өлкәләрин сајы кетдикчә азалыр. Килсәнин дөвләтдән, мәктәбин килсәдән ајрылмасы нәтичәсиндә Д.-ин чәмијјәтин мә'нәви һәјатына тә'сири хејли зәифләмишдир. Д.-ин нүфузу вә диндарларын сајы азалыр. Елми-техники ингилаб Д.-ә јени зәрбә вурмуш, инсанын өз гүввәсинә инамыны артырмышдыр. Мүасир Д. ән'әнәви е'тигад формалары илә онларын јениләшдирилмиш вариантлары арасындакы конфликтлә характеризә олунур. Елмлә Д. арасындакы конфликти арадан галдырмаг, Д.-и архаик, мифоложи үнсүрләрдән тәмизләмәк мејли кенишләнир. Дөвләт-инһисарчы капитализм шәраитиндә сосиал зиддијјәтләрин кәскинләшмәси, истисмарын күчләндирилмәси вә шәхсијјәтин мә'нәви јох-

суллашмасы Д.-и гидаландыран амилләрдир. Дин хадимләри капитализмдә елми-техники ингилабын мәнфи сосиал нәтичәләринин мәс'улијјәтини елмин, зәканын үзәринә атыр, бөһранларын сәбәбини аллаһыны итирмиш инсанларда көрүрләр. Онлар сијасәти Д.-лә әвәз етмәји тәклиф едирләр. Капитализм өз мөвгеләрини әлдән вердикчә онда мөвчуд гурулуша Д. васитәсилә бәраәт газандырмаг мејли даһа да артыр. Империализм *елми атеизм* дүнјакөрүшүнә, коммунист идеолокијасына гаршы бүтүн буржуа тәблиғаты васитәләриндән истифадә едир. Коммунизм Д.-ә гаршы реал һуманизми гојур. Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын гәләбәси илә Д.-ин ичтимаи шүур кими тә'сири тәдричән азалмаға башламышдыр.

ССРИ-дә Д.-ин игтисади-социал әсаслары ләғв едилмиш, совет адамларынын фираван һәјата вә хошбәхт кәләчәјә инамы тә'мин едилмиш, елми-техники тәрәггинин сүр'әтли инкишафы, космосун фәтһи вә с. нәтичәсиндә халгын мәдәни-мә'нәви сәвијјәси јүксәлмишдир. Өлкәмиздә вә б. социалист өлкәләриндә Д. бә'зи инсанларын шүурунда анҹаг кечмишин галығы кими мөвчуддур. Социализмдә һәмин галыглар дурдугча диндарлара азад сурәтдә дини ајинләр ичра етмәк имканы верилир. Килсә дөвләтдән ајрылмыш, дөвләт вәтәндашларын Д.-ә вә дини е'тигадлара мүнасибәти ишинә гарышмыр. Вичдан азадлығынын маһијјәти дә бундадыр. Елми атеист тәрбијәнин ролуну, форма вә методларыны мүәјјәнләшдирмәкдә, кәсәрлилијини вә сәмәрәлилијини артырмагда партија вә һөкумәтимиз В. И. Ленинин атеист ирсиндән јарадычылыгла истифадә едир.

Әкәр антагонист чәмијјәтләрдә азадфикирлилик вә атеизм кениш күтләләрә мүјәссәр олмамышса, социализм чәмијјәтиндә Д.-ә гаршы күтләви атеизм дурмушдур. Марксист атеизм инсанларын шүуруну дәјишмәклә чәмијјәтин дә дәјишдирилмәсинин мүмкүнлүјү һаггында идеалист мүддәалары рәдд едир. В. И. Ленин Д.-ә мүнасибәт мәсәләсиндә күзәштә кетмәк лүзумуну хатырлатмагла јанашы «...динә гаршы сијаси мүһарибә авантүрасына...» әл атмағын әлејһинә чыхмыш, «... динлә мүбаризәни социализм уғрунда мүбаризәјә т а б е е т м ә ј и...» (Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 15, сәһ. 414, 422) ирәли сүрмүшдүр.

ССРИ Конститусијасында дејилир: «ССРИ вәтәндашларынын вичдан азадлығы, јә'ни һәр һансы динә е'тигад етмәк вә ја һеч бир динә е'тигад етмәмәк, дини ајинләри ичра етмәк вә ја атеизм тәблиғаты апармаг һүгугу тә'мин олунур. Дини е'тигадла әлагәдар олараг әдавәт вә нифрәт ојатмаг гадаған олунур» (маддә 52). Коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасы, социалист ичтимаи мүнасибәтләринин тәкмилләшдирилмәси, зәһмәткеш күтләнин мәдәнијјәтинин артмасы Д.-дән азад чәмијјәтин јаранмасы үчүн бөјүк имканлар ачыр.

Әд.: М а р к с К. вә Е н к е л с Ф., Дин һаггында, Б., 1965; ј е н ә о н л а р ы н, Об атеизме, религии и церкви (Сб.), М., 1971; Л е н и н В. И., Дин һаггында, Б., 1965; ј е н ә о н у н, Об атеизме, религии и церкви (Сб.), М., 1969; К р ы в е л е в И. А., Ленин о религии, М., 1960; Г а р а д ж а В. И., Актуальность ленинских принципов критики религии в современной идеологической борьбе, в кн.: Теоретическое наследие В. И. Ленина и современная философская наука, М., 1974; К а н т И., Религия в пределах только разума, пер. с нем., СПБ, 1908; Г е г е л ь Г. В. Ф., Философия религии, т. 1—2, М., 1975—77; Л е в и-Б р ю л ь Л., Первобытное мышление, пер. с франц., М., 1930; Т е й л о р Э., Первобытная культура, пер. с англ., М., 1939; Л е в а д а Ю. А., Социальная природа религии, М., 1965; В е л и к о в и ч Л. Н., Религия и политика в современном капиталистическом обществе, М., 1970; С у х о в А. Б., Религия как общественный феномен, М., 1972; У г р и н о в и ч Д. М., Введение в теоретическое религиоведение, М., 1973; Наука о неорганической природе и религия, М., 1973; Н и к о л ь с к и й Н. М., Избр. произведения по истории религии, М., 1974; Б у г и н о в а М. С., Как возникла религия, М., 1977; Современная буржуазная философия и религия, М., 1977; Гуманизм, атеизм, религия, София—М., 1978.

ДИНА (јун. dýnamis—гүввә, күч)—СГС *ваһидләр системиндә* гүввә ваһиди; Д. 1 *г* күтләјә тә'сир едәрәк ону 1 *см/сан²* тә'чиллә һәрәкәт етдирән гүввәјә дејилир. *Дин* вә ја dyn илә ишарә олунур. 1 Д.$=10^{-5}$ *н*$=1{,}0197\cdot10^{-6}$ *кГ*.

ДИНАМИЗМ (ф ә л с ә ф ә д ә)—шејләрин маһијјәтини гејри-мадди «гүввәләрдән» ибарәт, материјаны исә шејләрин һәрәкәтинин тәзаһүрү олан һәмин «гүввәләрдән» төрәмә һесаб едән идеалист фәлсәфи тә'лимләр. Д. мејлләри бир чох натурфәлсәфи системләрдә вар. Лејбнисин дүнјакөрүшүнү Д.-ин хүсуси формасы кими шәрһ етмәк олар. Д. идејалары Шеллингин натурфәлсәфәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Д. консепсијасы Шопенһауерин, Нитсшенин бахышларында әксини тапмышдыр. Сонралар Д.-ин ајры-ајры чәһәтләринә Бергсонун вә Фрејдин фәлсәфәсиндә тәсадүф едилмишдир. 19 әсрин сонунда вә 20 әсрин әввәлләриндә Д.-ин формаларындан бири енержетизм олмушдур.

ДИНАМИК ПРОГРАМЛАШДЫРМА—ријази програмлашдырманын бөлмәси; оптимал идарәетмәнин чохпилләли мәсәләләринин оптимал һәллини өјрәнир. Оптимал һәлл мүәјјән шәртләр өдәнилмәклә мәгсәд функсијасына (просесин гәбул едилмиш мә'нада характеристикасы) екстремум верән һәлдир. Чохдәјишәнли функсијанын мүәјјән шәртләр дахилиндә екстремумунун тапылмасы классик үсулларла мүмкүн олмадығындан, һәмин мәсәлә бир чох садә мәсәләләрә кәтирилир. Оптималлыг шәрти өдәнилмәклә бунларын ардычыл тапылан һәлли әввәлки мәсәләнин һәллидир. Д.п.-нын үсуллары *әмәлијјатларын тәдгигиндә* истифадә олунан үсулларын тәркиб һиссәсидир вә оптимал планлашдырма, техники мәсәләләрин (чохпилләли ракетин пилләләринин оптимал өлчүләринин сечилмәси, истеһсалын оптимал инкишафы вә јерләшдирилмәси вә с.) оптимал һәллинин тапылмасына тәтбиг едилир. Хаммалын оптимал пајланмасы мәсәләси үчүн Д.п.-нын әсас идејасы белә тәсвир едилир: системин дискрет $t_к$ анында вәзијјәти (*С* хаммалынын $t_к$ анында истифадә олунан һиссәси) $x_к$ $(к=\overline{1, N})$ мәгсәд функсијасы (үмуми кәлир)

$$F(x_1, \dots, x_N)=q_1(x_1)+\dots+q_N(x_N)$$

тә'јин областы

$$\left.\begin{array}{l} x_1+\dots+x_N=c \\ x_i \geqslant 0 \end{array}\right\}$$

һәр бир $g_i(x)$ функсијасы исә $x \geqslant 0$ үчүн кәсилмәздирсә, F функсијасынын максимуму јалныз *c* вә *N*-дән асылы олдуғундан

$$f_N(c)=\max_{x_i} F(x_1+\dots+x_N),$$

$$c \geqslant 0 \text{ вә } i=1,\overline{N}.$$

Бу мәсәләнин һәлли ашағыдакы рекуррент мүнасибәтләрә кәтирилир: $N=2,3,\dots,$ үчүн

$$f_N(c)=\max_{0\leqslant x\leqslant c}[g_N(x)+f_{N=1}(c-x)],$$

$N=1$ үчүн

$$f_i(c)=g_1(c).$$

Бу функсионал тәнликләр оптималлыг принсипинә әсасән алыныр (бах *Оптималлашдырма үсуллары*). Д.п. мүрәккәб мәсәләни садәләшдирмәсинә бахмајараг, һесабламаны кифајәт гәдәр артырдығындан онун тәгриби үсулларындан истифадә едилир.

Әд.: Б е л л м а н Р., Динамическое программирование, пер. с англ., М., 1960; Б е л л м а н Р., Д р е й ф у с С., Прикладные задачи динамического программирования, пер. с англ., М., 1965; З у б о в В. И., Лекции по теории управления, М., 1975.

ДИНАМИК СӘВИЈЈӘ—нефт истисмар кәмәринин дахилиндәки маје сәвијјәси; гујудибы тәзјиги һесабламаг үчүн өлчүлүр. Д.с. лај тәзјигиндән вә чыхарылан мајенин мигдарындан асылыдыр. Д.с. дајаз гујуларда Јаковлев апараты илә өлчүлүр. Апаратын барабанына сарынмыш мәфтилин учуна желонка бағланыр вә истисмар гујусунун һалгавары фәзасына ендирилир. Д.с.-ни барабанын охуна бағланмыш сајғач көстәрир. Дәрин гујуларда исә Д.с. *ехолот* чиһазы илә өлчүлүр. Гујуја хүсуси *реперләр* (2-дән аз олмајараг) бәркидилмиш насос-компрессор борулары ендирилир. Һалгавары фәзаја көндәрилән сәс далғалары маје сәвијјәсиндән вә реперләрдән әкс олунараг гују ағзына гајыдыр. Сәс далғаларынын сәвијјәјә чатма вә гајытма мүддәти хүсуси лентә јазылыр. Реперләрин гојулдуғу дәринлији вә далғанын онлара чатма мүддәтини биләрәк Д.с.-ни һесабламаг олар.

ДИНАМИК СИСТЕМ (к л а с с и к м ә' н а д а)—сәрбәстлик дәрәчәләринин сајы мәһдуд олан вә классик динамиканын ганунларына ујғун һәрәкәт едән сонлу сајда мадди нөгтәләр, јахуд бәрк чисимләр системи. Д.с.-ин вәзијјәти һәр ан үчүн координатларын дәјишмә ганунуну ифадә едән тәнликләр системи илә тә'јин едилир (мүәјјән анда системин һалыны характеризә едән координат вә сүр'әтләрин гијмәтләри мә'лумдурса). Д.с.-ин ријази модели Коши формасында јазылмыш биртәртибли диференсиал тәнлик системидир. Д.с. кенишләнмиш вә механики системләрлә мәһдудлашыр. Д.с. дедикдә бир-биринә гаршылыглы тә'сир көстәрә билән вә мүәјјән мәгсәд үчүн әлагәләндирилмиш, јахуд тәсадүфән алынмыш физики елементләрин бирләшмәси баша дүшүлүр (мәс., енержи мәнбәләри, чевиричиләр, електрик хәтләри вә ишләдичиләриндән ибарәт енеркетик систем, мүәјјән гурғулары идарә едән вә мүхтәлиф функсионал вәзифәни јеринә јетирән елементләрдән ибарәт автоматик идарәетмә системи). Белә системин објектләри арасында рабитә механики, електромеханики, електромагнит, кимјәви вә с. васитәләрлә јарадылыр. Системин

Д.с. олмасы үчүн онун тәркибиндәки физики објектләрин вәзијјәти, јахуд һалы замандан асылы дәјишән олмалыдыр. Бу, системин дахилиндә кедән просесләр, јахуд онун елементләринә кәнардан көстәрилән тә'сирләрлә (тәканларла) едилир. Д.с.-ин ихтијари елементинә едилән тә'сир онун бүтүн елементләринә өтүрүлүр вә нәтичәдә динамик просесләр баш верир. Бунлар координатларын замана көрә дәјишмәсиндә өзүнү көстәрир.

Д.с.-ин гурулушу вә динамик параметрләри сабит, јахуд дәјишән ола биләр. Онун гурулушу вә параметрләри заманын мә'лум тәсадүфи функсијалары кими, јахуд системин динамик режимдә алдығы вәзијјәтдән асылы олараг дәјишә биләр. Елементләр вә онлар арасындакы рабитәләрин маһијјәтинә көрә Д.с. сонлу, јахуд сонсуз сајда сәрбәстлик дәрәчәси олан, хәтти, јахуд гејри-хәтти, фасиләсиз, јахуд дискрет, детерминә олунмуш, јахуд тәсадүфи системләрә ајрылыр. Хүсусијјәтләриндән асылы олараг Д.с.-ин ријази модели классик Д.с.-инкиндән ријази тәсвиринә мүвафиг диференсиал тәнлијә көрә фәргләнә биләр. Инсан тәрәфиндән јарадылан Д.с. мәгсәдли олдуғундан бир чох техники тәләби өдәмәлидир. Белә системин тәдгигиндә она көстәрилән харичи тә'сирләр нәтичәсиндә баш верән динамик просесләрин һәмин тәләбләри өдәмәси јохланмалыдыр. Бу тәдгигдә системин дајаныглығынын өјрәнилмәси бөјүк мараг кәсб едир. Д.с. она тә'сир едән харичи тәканларын мәнфи тә'сиринин тез кәсилмәсини, тә'сир едән сигналын системдән аз тәһрифлә кечмәсини, верилән сигналын лазымы тәрздә чеврилмәсини вә с. тә'мин етмәлидир. Д.с.-ин тәдгигиндә *һесаблама техникасындан* кениш истифадә едилир.

Әд.: Немыцкий В. В. и Степанов В. В., Качественная теория дифференциальных уравнений, 2 изд., М.—Л., 1949; Техническая кибернетика (теория автоматического регулирования), под ред. В. В. Солодовникова, М., 1967; Теория автоматического управления, под ред. А. А. Воронова, ч. 1—2, М., 1977.

ДИНАМИК ТАРАЗЛЫГ — чисмин (системин) микроскопик дәјишикликләр давам етсә дә, макроскопик дәјишикликләрә уғрамајан һалы. Мәс., гапалы габдакы маје өзүнүн дојмуш бухары илә Д.т.-дадыр. Д.т. һалында системин макроскопик хассәсини характеризә едән физики кәмијјәтләр харичи тә'сир олмадыгда заман кечдикчә дәјишилмир.

ДИНА́МИКА (јун. dynamikós—күчлү, dýnamis—гүввә, күч) — механиканын бөлмәси; чисмин она тәтбиг едилән гүввәләрин тә'сири алтындакы һәрәкәтини өјрәнир. Өјрәндији објектин нөвүнә көрә мадди нөгтәнин вә бу нөгтәләр системинин Д.-сы, бәрк чисим Д.-сы, дәјишәнкүтләли чисмин Д.-сы; *сәлт мүһит механикасы* бөлмәләринә ајрылыр. Өлчүләри атомдан бөјүк, сүр'әтләри ишыг сүр'әтиндән кичик олан чисимләрин һәрәкәтини классик Д. өјрәнир вә *Нјутонун механика ганунларына* әсасланыр. Д.-нын бүтүн тәнлик вә теоремләри бу ганунлардан нәтичә кими алыныр. Мадди системин һәрәкәти онун эталәтиндән вә она тә'сир едән гүввәләрдән асылыдыр. Мадди нөгтәнин эталәти өз күтләсиндән, чисмин *фырланма һәрәкәтиндә* исә күтләнин чисимдә пајланмасындан асылы олуб, фырланма охуна нәзәрән *эталәт моменти* илә характеризә олунур. *Ирәлиләмә һәрәкәтиндә* чисмин эталәти ону тәшкил едән һиссәләрин күтләләринин чәми илә тә'јин едилир. Мүрәккәб һәрәкәтдә чисмин эталәти онун күтләсиндән, күтлә (эталәт) мәркәзинин вәзијјәтиндән вә бу мәркәздән кечән оха нәзәрән эталәт моментиндән асылыдыр. Системә тә'сир едән гүввәләр бу системлә она дахил олан (дахили гүввәләрлә) вә олмајан (харичи гүввәләр) чисимләр арасындакы гаршылыглы тә'сирлә тә'јин едилир. Д.-да ики нөв мәсәләјә бахылыр: а) һәмин һәрәкәтләри билдикдә һәрәкәт ганунунун; б) чисмин һәрәкәт гануну мә'лум олдугда исә бу һәрәкәти доғуран гүввәләрин тапылмасы. Биринчиси Д.-нын әсас мәсәләсидир. Д. мәсәләләри һәрәкәт едән системин эталәти вә онун фәзадакы вәзијјәтини (вә ја онун һиссәләринин сүр'әтини) тә'јин едән кәмијјәтләрлә она тә'сир едән гүввәләр арасындакы асылылығы ифадә едән диференсиал тәнликләрә кәтирилир. Мадди нөгтә үчүн белә тәнлик Д.-нын әсас ганунуну ифадә едир: $mw=F$, бурада m—нөгтәнин күтләси, w онун тә'чили, F исә *әвәзләјичи гүввәдир*. Систем үчүн һәрәкәтин диференсиал тәнликләри Д.-нын әсас ганунларындан алыныр. Мәс., хүсуси һалда тәрпәнмәз OZ оху әтрафында фырланан бәрк чисмин һәрәкәт тәнлији $J_z\varepsilon=M_z$ (J_z—эталәт моменти, ε—бучаг тә'чили, M_z—тә'сир едән гүввәләрин OZ охуна нәзәрән моментидир) һәрәкәт ганунуну мүвафиг диференсиал тәнликләрдән тапмаг үчүн башланғыч шәртләр (бунлар васитәсилә интеграллама сабитләри тә'јин олунур) дә, јә'ни башланғыч ан үчүн онун вәзијјәти вә бучаг сүр'әти верилмәлидир. Д. мәсәләләрини һәлл етдикдә онун әсас теоремләриндән (*һәрәкәт мигдарынын, һәрәкәт мигдары моментинин* вә *кинетик енержинин* дәјишмәси теоремләриндән) дә истифадә олунур. Системин диференсиал тәнликләри *механиканын вариасија принсипиндән, Д'Аламбер принсипиндән* вә *Д'Аламбер—Лагранж принсипиндән* дә алыныр.

Д.-да *кироскоп*, механики *рәгс, һәрәкәтин дајаныглығы, зәрбә* нәзәријјәләри, *дәјишәнкүтләли чисим механикасы* вә б. мәсәләләр дә өјрәнилир. Конкрет објектләрә Д. үсулларынын тәтбиги нәтичәсиндә *көј механикасы*, харичи *баллистика*, тәјјарә динамикасы, *ракет динамикасы* вә с. фәнләр јаранмышдыр.

Әд.: Даламбер Ж., Динамика, пер. с франц., М.—Л., 1950; Бухгольц Н. Н., Основной курс теоретической механики, ч. 1 (9 изд.), ч. 2 (6 изд.), М., 1972.

ДИНА́МИКА, мусигидә—сәсләнмәнин гүввәси. Д. сәсләнмә гүввәсинин мүхтәлиф дәрәчәдә олмасына, тәдричән, јахуд бирдән-бирә дәјишмәсинә, ајры-ајры сәсләрин хүсуси ифасына әсасланыр. Форте (forte, f)—учадан, бәркдән; пиано (piano, p)—јаваш, зәиф сәслә; мессо форте (mezzo forte, mf)—орта учалыгда; мессо пиано (mezzo piano, mp)—орта зәиф сәслә; фортиссимо (fortissimo, ff)—мүмкүн гәдәр бәркдән; пианиссимо (pianissimo, pp)—чох јаваш сәслә вә с. Крешендо (crescendo, график тәсвири <) сәсләнмәнин кетдикчә гүввәтләнмәси, диминуендо, јахуд декрешендо (diminuendo, decrescendo, график тәсвири >) сәсләнмәнин кетдикчә зәифләмәси демәкдир. Ритмик вурғунун мүхтәлиф нөвләри дә Д.-ја аиддир.

ДИНАМИКА СЫРАЛАРЫ—сосиал-игтисади һадисәләрин вахта көрә дәјишмәсини (инкишафыны) характеризә едән статистика сыралары. Мәс., Азәрб.ССР-дә 1920—77 илләрдә електрик енержиси истеһсалы һаггында мә'лумат Д.с.-ны көстәрир.

Азәрб. ССР-дә електрик енержиси истеһсалы, млрд. *квт·саат*

1920	1940	1960	1970	1977
0,1	1,8	6,6	12,0	15,8

Вахта көрә ардычыл јерләшдирилмиш статистик мә'луматлар Д.с.-нын сәвијјәләри адланыр. Д.с.-нын сәвијјәләри һадисәнин бөјүклүјүнү вахтын бә'зи мүддәтләринә (интеграл Д.с.), јахуд мүәјјән тарихә көрә (момент Д.с.) характеризә едә биләр. Д.с.-нын тәһлили үчүн статистик көстәричиләр мүәјјән едилир: мүтләг артым, инкишаф вә артым сүр'әти, сыраларын орта сәвијјәси, мүтләг орта артым, орта инкишаф вә артым сүр'әти. Сонракы вә әввәлки сәвијјәләр арасында олан фәрг мүтләг артым, онлар арасындакы нисбәт исә инкишаф сүр'әти адланыр. Артым сүр'әти инкишаф сүр'әти илә 1 (әмсалда), јахуд 100% арасындакы фәрги тәшкил едир. Сыранын орта сәвијјәси интервал сыралар үчүн орта һесаб кими, момент сыралары үчүн исә ашағыдакы формула илә мүәјјән едилир:

$$\bar{y}=\frac{\frac{1}{2}c_1+c_2+\cdots+\frac{1}{2}c_n}{n-1}$$

бурада $\bar{y}$—орта сәвијјә, c_1—башланғыч сәвијјә, c_n —сон сәвијјә, n—сәвијјәләрин сајыдыр. Мүтләг орта артым бүтүн дөвр әрзиндә мүтләг артымы вахт ваһиди сајына бөлмәклә алынан гисмәт кими мүәјјән едилир. Орта артым сүр'әти вахтын ајры-ајры мүддәтләри әрзиндә орта һәндәси инкишаф сүр'әти кими һесабланыр.

Д.с.-нын һәртәрәфли тәһлили онда экс олунан һадисәнин ганунаујғун инкишафыны ашкар етмәјә имкан јарадыр.

ДИНАМИКИ КЕОЛО́КИЈА—кеолокија елминин бир бөлмәси. Јер габығы сәтһинин релјефини вә Јер тәкинин структуруну дәјишдирән просесләри өјрәнир. Бу просесләр дахили (лајларда гырышыг әмәләкәлмә, дислокасија, јер габығынын кеоложи структурунун дәјишмәси, вулкан пүскүрмәләри, зәлзәлә һадисәләри) вә харичи (сүхурларын парчаланмасы, парчаланма мәһсулларынын апарылмасы, чөкмә сүхурларын әмәлә кәлмәси вә с.) олур. Харичи просесләр күнәш енержиси, ағырлыг гүввәси, су, күләк, бузлаглар вә организмләрин фәалијјәти, дахили просесләр исә Јер тәкиндә кедән радиоактив дәјишмәләр, физики-кимјәви реаксијалар, гравитасија гүввәси, Јерин фырланма һәрәкәти вә с. нәтичәсиндә баш верир.

ДИНАМИКИ МЕТЕОРОЛОКИЈА, нәзәри метеоролокија— метеоролокијанын бөлмәси. Тропосфердә вә стратосферин ашағы гатларында атмосфер просесләринин һидромеханика, термодинамика мүддәаларынын тәтбиги јолу илә нәзәри чәһәтдән өјрәнмәклә мәшғул олур. Д.м.-нын әсас вәзифәси атмосферин үмуми дөвраныны, һава күтләләринин, атмосфер далға вә бурулғанларынын һәрәкәтини өјрәнмәк, һаванын прогнозуну вермәкдир.

Д.м. дүстурларынын вә турбулентлик нәзәријјәсинин тәтбиги, гуру үзәриндә атмосфердә кедән истилик вә рүтубәт мүбадиләсинин, һәмчинин океанла атмосферин гаршылыглы әлагәсинин өјрәнилмәси атмосферин үмуми дөвранынын ријази моделини јаратмаға имкан верир. ССРИ-дә вә бир чох харичи өлкәдә (АБШ, Б. Британија вә с.) верилән гысамүддәтли (3 күнә гәдәр) вә узунмүддәтли (5—10 күнлүк, ајлыг вә фәсиллик) прогнозлар атмосферин үмуми дөвранынын моделләри илә әлагәләндирилир. Д.м. тәдгигатларында јүксәктезликли електронһесаблама машынлары тәтбиг олунур. Азәрб.ССР-дә Д.м.-нын тәдгигат үсулларындан һаванын гысамүддәтли вә узунмүддәтли прогнозу методикасынын ишләнмәсиндә, һәмчинин Хәзәр дәнизи илә атмосферин гаршылыглы әлагәсинин вә бир сыра атмосфер һадисәләринин физики әсасларынын өјрәнилмәсиндә истифадә едилир.

ДИНАМИТ (јун. dýnamis—гүввә, күч) —әсасән *нитроглисериндән* ибарәт партлајычы маддә. Бәркимә темп-руну ашағы салмаг үчүн она, адәтән, нитрогликол вә ја диетиленгликолдинитрат гарышдырылыр. Зәрбәјә вә сүртүнмәјә һәссасдыр. Тәркибчә ики нөв олур: гарышыг Д.-ләр вә желатиндинамитләр.

Гарышыг Д.-ләр нитроефир вә мәсамәли удучу маддәләрдән һазырланыр. Гурдинамит адланан јүксәкфаизли гарышыг Д. күтләчә 25% кизелгур вә 75% нитроглисериндән ибарәтдир. ССРИ-дә азфаизли гарышыг Д.-ләрдән детонит кениш тәтбиг едилир.

Желатиндинамитләр јарымшәффаф, пластик, чох сых маддәләрдир. Тәркибиндә 7—10% коллоксилин олан желатинләшдирилмиш нитроглисеринә курулдајычы һәлмәшик дејилир. О, ән күчлү партлајычы маддәләрдән биридир. Д., диаметри 2—3 *см* вә уз. 10 *см*-ә јахын олан кағыз килизләрә долдурулур. Д. башлыча олараг мә'дән сәнајесиндә вә јералты бәрк сүхурларын партладылмасында ишләдилир. Баһа баша кәлдијинә вә ишдә нисбәтән тәһлүкәли олдуғуна көрә чох јердә Д. әвәзинә аммонит, динамон вә с. партлајычы маддәләрдән истифадә олунур.

ДИНАМО... (јун dýnamis—гүввә, күч) —күчә, енержијә аидлик билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., динамометр).

«ДИНАМО»—ССРИ-дә илк Үмумиттифаг идман чәмијјәти. 1923 илдә Москвада Ф. Е. Дзержинскинин (чәмијјәтин фәхри сәдри) тәшәббүсү илә јарадылмышдыр. 1928 илдән артыг бүтүн респ. вә вил.-ләрдә «Д.»-нун тәшкилатлары фәалијјәт кестәрирди. Өлкәдә јајылмыш бүтүн идман нөвләринин инкишафында «Д.»-нун мүһүм ролу олмушдур. Совет идманынын инкишафында ССРИ, Авропа, дүнја вә Олимпија ојунлары чемпиону олмуш динамочулардан Н. Озолин (јүнкүл атлетика), К. Алјошина (үзкүчүлүк), Б. Новиков (теннис), М. Бутусов, С. Илјин (футбол), А. Бухаров, Н. Шатов (ағыр атлетика), П. Шугајев, В. Одноплетков (атычылыг идманы), Б. Астафјев (кимнастика), К. Градополов, В. Михајлов (бокс), П. Ипполитов (конки), А. Хомич, Л. Јашин, Ә. Мәммәдов (футбол), Н. Думбадзе, И. Пресс (јүнкүл атлетика), А. Метревели (теннис), М. Воронин, Л. Туришчева (кимнастика), Л. Пахомова, А. Горшков (фигурлу конкисүрмә), И. Коткас, М. Ломидзе, С. Андијев (күләшмә), В. Давыдов (хоккеј), З. Рүстәмова (ох атмаг) вә б.-нын бөјүк хидмәти олмушдур.

1977 илдә «Д.»-да идманын 42 нөвү јајылмышды; чәмијјәтин 6 миндән чох идман гурғусу (о чүмләдән һәр бири 1500 нәфәрдән чох тамашачы тутан 56 стадион, 1470 волејбол, 317 баскетбол, 162 футбол мејданчасы, 182 теннис корту, 46 үзкүчүлүк һовузу, 497 идман салону вә с.) вардыр. Ушаглар вә јенијетмәләр үчүн «Кәнч динамочу» коллективләри фәалијјәт көстәрир. 1978 илләдәк «Д.»-да 13 850 идман устасы, 905 бејнәлхалг дәрәчәли идман устасы, 579 әмәкдар идман устасы, 169 әмәкдар мәшгчи һазырланмышдыр. «Д.» идманчылары 5355 дәфә ССРИ, 536 дәфә Авропа, 474 дәфә дүнја, 126 дәфә Олимпија ојунлары чемпионлары олмуш, 690 ССРИ, 109 Авропа, 210 дүнја рекорду мүәјјән етмишләр.

«Д.» чәмијјәтинин Азәрб. шурасында 1978 илләдәк 8 әмәкдар идман устасы, респ.-нын 5 әмәкдар бәдән тәрбијәси вә идман хадими, ССРИ-нин 7 әмәкдар мәшгчиси, респ.-нын 25 әмәкдар мәшгчиси, 9 бејнәлхалг дәрәчәли идман устасы һазырланмышдыр; Азәрб. динамочуларындан 10 нәфәри дүнја чемпиону вә дүнја кубоку уғрунда јарышларын галиби (сәрбәст күләшмә үзрә А. Ибраһимов, Р. Һачыјев, классик күләшмә үзрә А. Терјан, А. Сајадов вә б.), 9 нәфәри Авропа чемпиону (сәрбәст күләшмә үзрә Р. Һачыјев, столүстү теннис үзрә В. Попова вә б.), 6 нәфәри Олимпија ојунлары иштиракчысы (јүнкүл атлет А. Корнелјук, күләшчи И. Дадашов вә б.) олмушдур; З. Әләскәрова ССРИ-нин јығма командасынын тәркибиндә 4×100 *м* мәсафәјә естафет гачышында, С. Ненашев чәкич тулламагда дүнја рекорду газанмыш, М. Дадашов тәләбәләрин Үмумдүнја ојунларында сәрбәст күләшмә үзрә 3 дәфә чемпион адына лајиг көрүлмүшдүр. Ә. Әлијев 1976 илдә кәнчләр арасында классик күләшмә үзрә ССРИ вә Авропа чемпиону адыны газанмышдыр. «Д.» чәмијјәти Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур (1937).

Әд.: Мы из «Динамо» (Сб. статей и очерков), М., 1968; 50 лет «Динамо» (Сб.), М., 1973; Багиров Н. вә б., Динамовцы Азербайджана, Б., 1976.

ДИНАМОГРАМ (*динамо...*+јун. grámma—һәрф, јазы, чизки), нефтчыхармада—нефт гујуларынын дәринлик насосу илә истисмарында насос штангларынын јердәјишмәсиндән асылы олараг, онларын асгы нөгтәсиндә јүкүн дәјишилмә графики. Д. кәздирилән *динамометрлә* вә ја телединамометрик систем васитәсилә диспетчер мәнтәгәсиндән гејдә алыныр (мәс., Бакынын нефт мә'дәнләриндә). Нормал иш шәраитиндә Д. формача паралелограма охшајыр. Д.-ын формасынын дәјишилмәси, дәринлик насосу гурғусунда дефект олдуғуну (газын насоса долмасыны, вурма вә ја сорма клапаны киплијинин позулмасыны вә с.) көстәрир.

ДИНАМОГРАФ—бах *Динамометр*.

ДИНАМОМАШЫН — *сабит чәрәјан машынынын* көһнәлмиш ады.

ДИНАМОМЕТАМОРФИЗМ (*динамо...*+јун. metamórphosis—чевирмә)—јүксәк тәзјигин (әсасән, тектоник гырышыглығын тә'сирилә гырылма зоналарында) вә ја интенсив гырышыглығын тә'сирилә сүхурларын дәјишмәси. Д. милонитләрин әмәлә кәлмәси илә сүхурларын механики парчаланмасына, һәмчинин шистлилијин јаранмасы илә сүхурун илкин тәркиб һиссәләринин јенидән кристаллашмасына сәбәб олур.

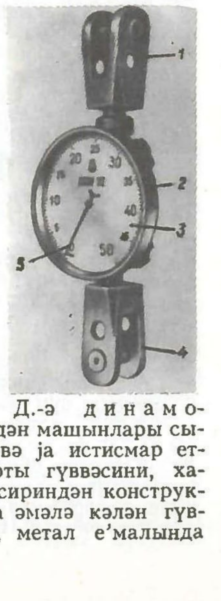
ДИНАМОМЕТР (*динамо...*+*...метр*) —дарты гүввәсини вә фырланма моментини өлчмәк үчүн чиһаз. Иш принсипинә көрә механики, һидравлик вә електромеханики нөвләри вар. Әсас һиссәләри: а) өлчүлән гүввәнин тә'сири алтында деформасијаја уғрајан еластик детал (јај, мембран, рессор вә с.); б) өтүрүчү (механики Д.-дә линк,

Һидравлик дарты динамографы: *1*—дарты говшағы; *2*—јағ борусу; *3*—манометрик бору; *4*—јазан гурулуш.

дишли чарх вә с., һидравлик Д.-дә бору кәмәри, силиндр вә с., електромеханики Д.-дә еластик деталын тә'сирини електрик сигналына чевирән веричи, күчләндиричи вә ја өтүрүчү зәнчирләрдән ибарәтдир); в) көстәричи, јахуд гејдедичи гурулуш (әграбли көстәричи, өзүјазан елемент). Д. бир нечә *н*-дан 1 *Мн*-а гәдәр гүввәләри өлчүр.

Јајлы дартылма динамометри (ишләчән): *1*, *4*—јүк јојмаг үчүн тутучулар; *2*—еластик елементли көвдә; *3*—шкалалы сиферблат; *5*—ох.

Јазан гурулушлу Д.-ә динамограф дејилир. Д.-дән машынлары сынагдан кечирдикдә вә ја истисмар етдикдә онларын дарты гүввәсини, харичи гүввәләрин тә'сириндән конструксија вә машынларда әмәлә кәлән гүввәләри тә'јин етмәк, метал е'малында

кәсичи гүввәләри вә ја онларын моментләрини (аләт Д.-и), тибдә әзәлә гүввәсини өлчмәк, һәмчинин гүввә вә моментләри өлчән хүсуси (нүмунәви Д.) Д.-ләри јохламаг үчүн истифадә олунур.

ДИНАМОМЕТРЛӘМӘ — бах *Тедединамометрләмә*.

ДИНАР (әр. دينار)—1) әрәб Д.-ы—кечмишдә мүсәлман Шәргиндә ән чох јајылмыш гызыл сиккә; илк дәфә 7 әсрдә, тәркибиндә тәгр. 2,4 *г* гызыл олмагла кәсилмишди. 2) Иорданијанын 1000 филсә бәрабәр пул ваһиди (гызыл тәркиби 2,48828 *г* халис гызылдыр). 3) Ирагын 1000 филсә бәрабәр пул ваһиди (гызыл тәркиби 2,48828 *г* халис гызылдыр); 2,29 маната бәрабәрдир (1978, апрел). 4) Иранда риалын 1/100-инә бәрабәр хырда пул. 5) Југославијанын 100 параја бәрабәр пул ваһиди (гызыл тәркиби 0,0481478 *г* халис гызылдыр); 100 Д. 3,74 маната бәрабәрдир (1978, апрел). 6) Тунисин 1000 миллимаја бәрабәр пул ваһиди (гызыл тәркиби 1,69271 *г* халис гызылдыр); 1,63 маната бәрабәрдир (1978, апрел); 7) Күвејтин пул ваһиди (гызыл тәркиби, 2,48828 *г* халис гызылдыр); 2,48 маната бәрабәрдир (1978, апрел).

ДИНАР ЈАЈЛАСЫ (Dinarsko gorje)—Балкан ј-а-нын шм.-г.-индә јајла. Југославија вә гисмән Албанија әразиләриндә, Алп д-ры илә Дрин чајы арасындадыр. Уз. 650 *км*, ени 60 *км*-дән 230 *км*-ә гәдәрдир. Орта һүнд. 1000—1600 *м*. Ән јүксәк зирвәси 2522 *м* (Дурмитор д.). Г.-и әһәнкдашыдан, ш.-и гумдашы вә шистдән ибарәтдир. Фајдалы газынтылары: боксит, гонур көмүр, дәмир филизи, манган, стибиум, галај вә с. Иглими Аралыг дәнизи субтропик иглими типиндән мүлајим континентал типә кечид тәшкил едир. Орта темп-р јанварда —2-дән —4°С јә гәдәр (дағларда —18°С), саһилбоју р-нларда 2—8°С, ијунда 15—20°С-дир. Иллик јағынты 900—1000 *мм*-дән (ш.-дә) 2000—3000 *мм*-ә (г.-дә) гәдәрдир. Ш -дә палыд, фыстыг вә шам мешәләри вар. Әһали г. һиссәдә, әсасән, һејвандарлыг, ш. һиссәдә әкинчиликлә мәшғул олур.

ДИНАС, о д а д а в а м л ы д и н а с м ә' м у л а т л а р [Уелс (Б. Британија) јахынлығындакы Динас (Graig-y-Dinas) гајасынын адындан]—тәркибиндә азы 93% силисиум 4-оксид олан одадавамлы материал. Д. алмаг үчүн тәркибиндә силисиум 4-оксид олан сүхурлара, әсасән кварситә, 2—2,5% әһәнк мәһлулу әлавә едиб, гәлибләрә төкүр вә пресләрдә сыхараг мүәјјән формаја салдыгдан сонра гурудуб 1400—1460°С-дә «бишириләр». Д.-ын одадавамлылығы 1680—1730°С-дир. Она 200 *кн/м*² (2 *кгг/см*²) јүклә тә'сир етдикдә 1630—1670°С-дә деформасија етмәјә башлајыр. Д. полад, шүшә вә с. материаллары әридән сәнаје собаларынын тикилмәсиндә ишләдилир. Сыхлығы 1,1—1,3 *г/см*³ олан јүнкүл чәкили Д.-лар да һазырланыр.

ДИНГААН (?—1843)—1828—40 илләрдә зулу тајфалары иттифагынын али башчысы (никоси). 19 әсрин 30-чу илләриндә бур вә инкилис мүстәмләкәчиләринә гаршы зулуларын силаһлы мүбаризәсинә башчылыг етмишдир. Зулу ордусу бурлары бир нечә дәфә мәғлубијјәтә уғратмыш, лакин 1838 илин декабрында инкилисләр вә бурлар тәрәфиндән Инкоме чајы вадисиндә дармадағын едилмишди. Д. 1840 илдә гардашы Мпанда (бур мүстәмләкәчиләринин тәрәфдары) тәрәфиндән деврилмиш, Свазилендә гачмыш вә орада өлдүрүлмүшдү.

Әд.: П о т е х и н И. И., Формирование национальной общности южноафриканских банту, М., 1955.

ДИНГО (Canis lupus dingo, јахуд Canis familiaris dingo)—вәһшиләшмиш ев ити. Австралијаја аврopaлыларын кәлишинә гәдәр кәтирилмәси еһтимал едилир. Уз. 90—110 *см* олур. Бәдәни долу, ајаглары гыса вә гүввәтли, гулаглары дикдир; гујруғу түклүдүр. Рәнки, әсасән, күрәни-сары вә ја күрәндир; лакин боз, гара, аг вә халлы оланы да вар. 6—8 күчүк доғур. Кечәләр вә алагаранлыгда кичик сүрүләрлә ова чыхыр. Һејвандарлыға бөјүк зәрәр вердијинә көрә хејли мәһв едилмишдир. Асан әһлиләшдирилир.

ДИНДИДАҒ АШЫРЫМЫ—Баш Гафгаз силсиләсиндә, Азәрб.ССР-ин (Загатала р-ну) Даг.МССР-лә сәрһәдиндә ашырым. Диндидағын ч.-ш.-индәдир. Һүнд. 2318 *м*.

ДИНДИРМӘ—чинајәт вә мүлки просесләрдә истинтаг вә ја мәһкәмә һәрәкәти; мүәјјән ишин мүһүм чәһәтләри һаггында шифаһи мә'луматларын, ифадәләрин алынмасындан вә гејд едилмәсиндән ибарәтдир. Совет ганунверичилијинә көрә Д. јалныз ганунла мүәјјән едилмиш шәхсләр (мүстәнтиг, прокурор, мәһкәмә вә с.) тәрәфиндән апарыла биләр. Диндирилән шәхсләр мәһкәмә ичрааты апарылан дили билмәдикдә Д. тәрчүмәчинин көмәји илә апарылыр. 14 јашына чатмамыш ушагларын диндирилмәси (14—16 јашлыларын диндирилмәси исә диндирәнин мүлаһизәсинә көрә) мүәллимләрин, валидејнләрин вә ја дикәр *гануни нүмајәндәләрин* иштиракы илә апарылыр. Д. заманы зоракылыг, һәдә-горху вә с. ганунсуз һәрәкәт тәтбиг етмәклә ифадә вермәјә мәчбур етмә әдаләт мүһакимәси әлејһинә чинајәт һесаб едилир (Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 177).

Мүасир буржуа дөвләтләринин ганунверичилијиндә демократик Д. принсипләринин е'лан едилмәсинә бахмајараг, тәчрүбәдә чох заман полис идарәси мәчбуријјәт вә зоракылыг (дөјмәк, ишкәнчә вермәк вә с.) үсулларындан кениш истифадә едир.

ДИНӘВӘРИ (الدينوري), Ә б у Һ ә н и ф ә Ә һ м ә д ә д-Д и н ә в ә р и (?, Динәвәр—тәгр. 895)—әрәбдилли тарихчи, тәбиәтшүнас, филолог. Мәншәчә фарсдыр. Классик әрәб нәсринин нүмунәләриндән олан «әл-Әхбар әт-тивал» («Узун хәбәрләр») адлы үмуми тарих әсәриндә Сасаниләр дөврүндә Азәрб.-ын игтисади гурулушу, әһалидән алынан веркиләр, әрәбләрин Азәрб.-а һүчуму, онун торпагларынын Хилафәт тәркибинә гатылмасы һаггында да мә'лумат вермишдир. Д.-нин Бабәк һәрәкатынын сон мәрһәләси һаггындакы мә'луматлары хүсусилә гијмәтлидир. Тәбиәтшүнаслыға («Китаб ән-нәбат») вә филолокија-ја («Хизанәт әл-әдәб») аид әсәрләри олмушдур.

Әд.: Б у н и я т о в З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

ДИНКАЛАР (өзләрини ч е н г адландырырлар)—Суданын ч. һиссәсиндә јашајан халг. 2,1 млн. нәфәрдир (1975). *Нил дилләри* аиләсинин шм.-г. групуна аид динка дилиндә данышырлар. Әсасән малдарлыгла, һәмчинин әкинчиликлә мәшғулдурлар. Плантасијаларда, сәнаје мүәссисәләриндә ишләјәнләри дә вар. Диндарларын әксәријјәти ән'әнәви дини е'тигадларыны сахламышлар; бир гисми христиандыр.

ДИНК—гәдим к.т. аләти. Чәлтик дөјмәк (дүјү алмаг) үчүн истифадә олунурду. Чәлтикчиликлә мәшғул олан Чәнуб-Шәрги Асија өлкәләриндә (Һиндистан, Пакистан, Чин, Јапонија вә с.), Иран, Әфганыстан вә Орта Асијада гәдимдән кениш јајылмышды. Д. Азәрб.-да еһтимал ки, ерамызын илк әсрләриндән мә'лумдур. Азәрб.-да ајаг Д.-и вә су Д.-и ишләдилирди. Палыд, гоз вә с. мөһкәм ағачлардан һазырланан ајаг Д.-и һача, гол, ох, чала, дөјәч (бә'зән бүтөвлүкдә дашдан, чох һалларда исә дәмир ағызлыг кејдирилмиш ағачдан олурду) адланан һиссәләрдән ибарәт иди. Чәлтикчилијин инкишаф етдији зоналарда (Ләнкәран—Астара, Шәки—Загатала, Губа—Хачмаз вә с.) су Д.-ләриндән истифадә олунурду. Су Д.-ләринин истеһсал күчү чох иди. Адәтән, чај кәнарларында гурулан су Д.-ләриндә јан-јана шагули вәзијјәтдә дүзәлдилмиш бир нечә гол—дөјәч ишләјирди. 19 әсрин сонунда Азәрб.-да 600-дән чох су Д.-и олмушдур. 20 әсрин 40-чы илләринәдәк Д.-дән истифадә едилирди.

Әд.: Г у л и ј е в Ш. А., Азәрбајчанда чәлтикчилик (тарихи-етнографик тәдгигат), Б., 1977; Г р и с т Д., Рис, пер. с англ., М., 1959; Рис, под ред. П. С. Ерыгина и Н. Б. Натальина, М., 1968.

ДИНКӘ—гадын баш кејими. Ингилабдан әввәл Азәрб.-ын ч. вә г. зоналарында, һәмчинин Ширванда кениш јајылмышды. Адәтән шал илә гурулурду. Бөјүк баш шалыны елә гурурлар ки, онун шиш учу дик галхыб сол гулаг тәрәфә әјилир. Буна көрә халг арасында «әјри динкә» ифадәси дә ишләдилир. Д. баша гызыл, күмүш вә тунч гармагла бәркидилирди. Мәнбәләрә вә етнографик материаллара көрә Д. *чалмадан* әввәл мејдана кәлмиш вә чох еркән дә мәишәтдән чыхмышдыр. Д. башга халглар арасында да јајылмышды.

Әд.: М у с т а ф а ј е в А. Н., Ширванын мадди мәдәнијјәти, Б., 1977.

ДИН ЛИН (Т с з ј а н Б и н-ч ж и н и н әдәби тәхәллүсү) (д. 1907, Хунан әјаләти)—Чин гадын јазычысы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952). 1932 илдән Чин Коммунист Партијасынын үзвү. Илк әсәрләриндә феодал-патриархал Чининдә гадынын вәзијјәти [«Зүлмәтдә» (1928), «Гадын» (1930) һекајә китаблары], зәһмәткешләрин ингилаби мүбаризәси, [«Су» (1933) һекајә китабы, «Веј Ху» (1930), «Ана» (1933) романлары] тәсвир едилир. «Дашгын» (1931) повести, «Санган чајы үзәриндә күнәш» (1948) романы Чин кәндлиләринин һәјатына һәср олунмушдур. 1957 илдә «сағ» буржуа тәмајүлүндә тәгсирләндириләрәк, өлкәнин уүгар р-нларына сүркүн едилмишди. Һәјатынын сон дөврү һаггында мә'лумат јохдур.

Ә с ә р л ә р и; Санган чајы үзәриндә күнәш, Б., 1953; Һекајәләр, Б., 1956; Избранное, М., 1954.

ДИНО (Dino) Абидин (д. 1913, Истанбул)—түрк графика рәссамы. Истанбулда Зәриф Сәнәтләр Академијасы

ны битирмишдир. Н. *Беркин* башчылыг етдији «Д групу» (1933 илә гәдәр «Мүстәгил Рәссамлар Иттифагы») адлы јарадычылыг иттифагына дахил олмушду. Д. милли форма ахтарышларында түрк халг јарадычылығына мүрачиәт етмиш, Истамбул балыгчыларынын, порт фәһләләри вә дәнизчиләрин һәјатындан бәһс едән әсәрләр јаратмышдыр. Сонралар Д. јарадычылығында Анадолу һәјаты мөвзусу әсас јер тутмушдур. 1940—50-ҹи илләрдә чәкдији әсәрләриндә формализмин тә'сири дујулур. Түркијәдә, һәмчинин Гәрби Авропа өлкәләринин бир чох шәһәриндә фәрди сәркиләри олмушдур. Д. 1951 илдән Парисдә јашајыр. Назим Һикмәтин әсәрләри күллијјатына (ч. 1—8, София, 1962—73) иллүстрасијалар чәкмишдир.

ДИНОЗАВРЛАР (Dinosauria)—*архозаврлар* јарымсинфиндән Мезозој сүрүнәнләринә аид ән бөјүк газынты һејван групу. 2 дәстәјә бөлүнүр: кәләзчанаглы вә гушчанаглы. Д.-ын әҹдады текодонтлар олмушдур. Илк әввәл бүтүн Д. гуруда јашамыш, Триасын сонунда исә бунлардан прозауроподлар ајрылмышдыр; Д. јумурта илә чохалмышлар (габыглары тез-тез тапылыр). Д.-ын галыглары олан чохлу скелет вә кәлләјә бүтүн материкләрдә раст кәлмәк олур; ССРИ-дә башлыҹа олараг, Газахыстан, һәмчинин Таҹикистан вә Гырғызыстан (Фәрганә р-ну) әразиләриндә тәсадүф едилир. Дүнјада Д.-ын ән бөјүк јығымлары МХР-да (Гобидә) тапылмышдыр. Онурғалыларын тәкамүлүнү дәрк етмәкдә Д.-ын өјрәнилмәси әһәмијјәтлидир. Д.-ын кениш јајылмасы вә нөвләринин сүр'әтлә дәјишилмәси Мезозојун континентал чөкүнтүләринин кеоложи јашынын мүәјјәнләшдирилмәсиндә рәһбәр формадыр. Мезозој эрзиндә Д.-ын јени груплары әмәлә кәлмишди. Лакин Мезозојун ахырында мәһв олмушлар.

Әд.: Дружиц В. В., Курс палеонтологии, М., 1974.

ДИНОКЕ́ТСИЈА (Dinogetia) — Бисерикутса а.-нда, Галатс ш.-ндән (Румынија) 8 *км* ч.-ш.-дә гәдим јашајыш мәскәни. 19 әсрин орталарындан (1947 илдән хүсусилә кениш) тәдгиг едилир. 3 әсрдә бурада ромалыларын Ашағы Дунајда дајаг мәнтәгәси—дашдан 14 гүлләли гала тикилмишди. 4—6 әсрләрдә дәфәләрлә дағыдылмыш вә бәрпа олунмуш, 6 әсрин сонундан 9 әсрәдәк бош галмышды. 9—12 әсрләрдә Д. әразисиндә јашајыш мәскәни олмушдур (200-дән артыг јашајыш еви, е'малатхана вә тәсәррүфат тикилиләри тәдгиг едилмиш, јерли, гәдим рус вә Бизанс әшјалары тапылмышдыр). 12 әсрин сонунда еһтимал ки, көчәриләрин јүрүшләри нәтиҹәсиндә Д. сүгут етмишдир.

Әд.: Федоров Г. Б., Полевой Л. Л., Археология Румынии, М., 1973 (лит.); Dinogetia I, Bucuresti, 1967.

ДИНО́РНИС (Dinornis)—моа дәстәсиндән нәсли кәсилмиш гуш ҹинси. Д.-ин галыглары Јени Зеландијанын Плиосен вә Дөрдүнҹү дөвр чөкүнтүләриндән мә'лумдур. 5 нөвү олмушдур. Мадагаскар *епиорниси* илә бирликдә ән ири (уз 3 *м*-дәк) јыртыҹы гушлар һесаб едилмишдир. Јумуртасынын ағырлығы 8 *кг*-дәк олмушдур. 18 әсрдә Д. дә епиорнис кими инсанлар тәрәфиндән гырылмышдыр.

ДИНОСЕРАТЛАР (Dinocerata)—битkijејән газынты мәмәли һејван дәстәси. Галыглары Асија вә Шимали Американын Палеосен вә Еосен чөкүнтүләриндән мә'лумдур. Д.-ын гәдим нүмајәндәләри ајыдан кичик, бир гәдәр сонра әмәлә кәләнләр исә фил бојда олмушлар. Еркән Америка Д.-ынын кәлләсиндә бујнузабәнзәр 3 ҹүт чыхынты вармыш; еркән Асија Д.-ынын бә'зиләринин кәлләсиндә вә бурнунун үстүндә исә бөјүк шишкинлик олмушдур. Бејни чох кичик олубмуш. Д.-ын U-ја охшар азы дишләри бүтүн биткијејән дырнаглыларын дишләриндән фәргли олараг гиданы үјүтмәјә ујғунлашмышдыр. Диш гурулушунун гејри-мүкәммәллији вә бејнин зәиф инкишафы Д.-ын нәслинин кәсилмәсинин әсас сәбәбләриндән иди. Гәдим Д. пәнҹә үстдә, даһа еркәнләри исә бармаг үстдә кәзмишләр (мәс., уинтатери). Д. суватларын јахынлығында јашамышдыр; јумшаг биткиләрлә гидаланырмыш.

ДИНТСУ́Н—Фенхе чајы саһилиндә, Шанси әјаләтинин (Чин) Д. кәнди јахынлығында ашкар едилмиш (1953) Палеолит дөврүнә аид бир нечә (ҹәми 14) дүшәркә. Газынтылар заманы Д.-дан 2 минә јахын даш аләт, о ҹүмләдән ири, гара чајдашындан дүзәлдилмиш гәлпә вә нуклеуслар, үчбуҹаг шәкилли галын итиуҹлулар, ловһәшәкилли бычаглар, даирәви даш чәкичләр (гәлпәләмәк үчүн) тапылмышдыр. Д.-дан гәдим инсанын 3 диши дә ашкар едилмишдир.

Әд.: Ларичев В. Е., К вопросу о локальных культурах нижнего палеолита в Восточной и Центральной Азии, в сб.: Археология и этнография Дальнего Востока, Новосибирск, 1964.

ДИНҸ ӘҺАЛИ, мүлки әһали—*мүһарибә ганунлары вә адәтләринә* аид олан бејнәлхалг һүгуга көрә һәрби әмәлијјатларда, јахуд мүгавимәт һәрәкатында билаваситә иштирак етмәјән шәхсләр. Дәниз мүһарибәси шәраитиндә һәм мүһарибә едән, һәм дә битәрәф өлкәләрин тиҹарәт вә сәрнишин кәмиләринин һеј'әти вә сәрнишинләри Д.ә.-јә бәрабәр тутулур. Д.ә.-нин һүгуги режими гуруда мүһарибә апарылмасы ганунлары вә гајдалары һаггында 1907 ил 4-ҹү Һаага Конвенсијасы вә мүһарибә заманы мүлки әһалинин мүдафиәси һаггында 1949 ил Ҹеневрә Конвенсијасы илә мүәјјән едилмишдир. Д.ә.-јә һәрби әмәлијјатлар заманы иммунитет верилир. Д.ә. илә һеч бир ајры-сечкилијә јол вермәдән инсанпәрвәрҹәсинә рәфтар едилмәлидир. Адамлары киров сахламаг, коллектив шәкилдә ҹәзаландырмаг, һәдәләмәк вә с., мәһкәмә гәрары олмадан мәһкум етмәк вә ҹәза тәтбиг етмәк гадағандыр. Д.ә.-си олан шәһәрләр вә јашајыш мәнтәгәләри һава бомбардманы, топ атәши вә с. објекти олмамалыдыр.

Бејнәлхалг һүгуг Д.ә. илә рәфтаретмә гајдаларынын позулмасына көрә мәс'улијјәт нәзәрдә тутур. Биринҹи вә Икинҹи дүнја мүһарибәләри заманы империалист дөвләтләри (хүсусилә, фашист Алманијасы) Д.ә.-нин мүдафиәси һаггында гајдалары дәфәләрлә позмушлар.

ДИНҸ ЈАНАШЫ ЈАШАМАГ—иҹтимаи гурулушу мүхтәлиф олан дөвләтләр арасында мүнасибәтләр типи; дөвләтләрарасы мүбаһисәли мәсәләләрин һәллиндә мүһарибәдән имтина едилмәсини, һәмин мәсәләләрин данышыглар јолу илә низама салынмасыны, һүгуг бәрабәрлијини, гаршылыглы анлашма вә е'тимады, бир-биринин мәнафејинин нәзәрә алынмасыны, дахили ишләрә гарышмамағы, һәр бир халгын истәдији сосиал-игтисади вә сијаси гурулушу сәрбәст сечмәк һүгугунун танынмасыны, бүтүн өлкәләрин суверенлијинә вә әрази бүтөвлүјүнә ҹидди һөрмәт етмәји, там бәрабәрлик вә гаршылыглы фајда әсасында игтисади вә мәдәни әмәкдашлығын инкишафыны нәзәрдә тутур.

Илк сосиалист дөвләтинин јаранмасы ики сосиал-игтисади системин јанашы јашамасыны факта чеврди. Империалистләрин кәнҹ Совет дөвләтинә гаршы мүдахилә вә һәдә-горху кампанијаларына коммунистләр В. И. Ленинин *Сүлһ һаггында декрети* илә ҹаваб вердиләр. В. И. Ленин јазмышдыр: «...Сүлһү горујуб сахламаг вә бүтүн гүввәләри тәсәррүфатын бәрпасына сәрф етмәк үчүн имкан әлдә етмәк бизим үчүн һәр шејдән гијмәтлидир...» (Әсәрләри, ч. 32, сәһ. 113). Д.ј.ј. консепсијасынын ишләниб һазырланмасы ленинизмин сијаси нәзәријјәсинин бөјүк гәләбәси иди. Совет Русијасы дөјүш мејданында дүнјада илк сосиалист дөвләтинин јашамаг һүгугуну мүдафиә етмәклә јанашы, өлкәнин мүһарибәдән сонракы перспективини дикәр һөкумәтләрлә Д.ј.ј.-да көрүрдү; Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын наилијјәтләрини горумаг, сосиализм ҹәмијјәти гурмаг Русија фәһлә синфинин башлыҹа бејнәлмиләл вәзифәси иди. В. И. Ленин сосиалист республикасынын империалист дөвләтләрлә «динҹ гоншулуғуну» инкар едән вә онлара гаршы «гырмызы мүдахиләјә» чағыран сол екстремист үнсүрләрә (Л. Тротски, Н. Бухарин вә б.) ҹаваб верәрәк көстәрирди ки, дүнја буржуазијасынын вә галиб кәлмиш пролетариатын синфи мәнафеләринин барышмазлығы сосиалист вә капиталист өлкәләри арасында динҹ мүнасибәтләр јарадылмасы үчүн кечилмәз сәдд ола билмәз. Бу ҹүр мүнасибәтләрин јарадылмасы уғрунда мүбаризә сосиалист дөвләтинин хариҹи сијасәтинин ән мүһүм вәзифәләриндән олду. Хариҹи вә дахили әксингилабын дармадағын едилмәси, өлкәдә вә онун сәрһәдләриндә вәзијјәтин сабитләшмәси В. И. Ленин сөзләринин доғрулуғуну сүбут етди.

Д.ј.ј. принсипинин дөвләтләрарасы мүнасибәтләр системинә чеврилмәси Совет дөвләтинин һәлә кифајәт гәдәр мөһкәмләнмәдији вә там империалист әһатәсиндә олдуғу дөврдә хүсусилә

һәјати әһәмијјәтә малик иди. Империалистләр илк социалист дөвләтини зор күчүнә боғмаг үчүн јени чәһдләр көстәрә билердиләр. Совет һөкумәтинин узагкөрән мүдрик ленинчи харичи сијасәти нәтичәсиндә кәнч социалист дөвләти тәгр. 20 ил динч гуручулуг шәраитиндә јашамаг имканы әлдә етди. Совет Иттифагынын фашизмин дармадағын едилмәсиндә һәлледичи ролу, дүнја социалист системинин јаранмасы, мүстәмләкә империјаларынын сүгуту, күтләви демократик һәрәкатларын үмуми јүксәлиши бејнәлхалг аләмдә әсаслы дәјишикликләрә сәбәб олду. Гүввәләр нисбәти социализмин хејринә дәјишмәјә башлады. Сүлһ гүввәләри мүһарибә тәрәфдарлары вә тәчавүзкар гүввәләрин фәалијјәт мејданыны мәһдудлашдырмаг имканы әлдә етдиләр. ССРИ ракет-нүвә силаһына јијәләндикдән сонра империализмин дүнја истилик-нүвә мүһарибәси јолу илә өз сијаси мәгсәдләринә наил олмаг нијјәтләри боша чыхды. Бүтүн бунлар Д.ј.ј. сијасәтинин чәрчивәсини вә мәзмунуну кенишләндирмәк үчүн әлверишли шәраит јаратмышдыр. Бир-биринә зидд ики системин Д.ј.ј.-сына даир Ленин принсипи социалист өлкәләри харичи сијасәтинин вә халглар арасында е'тибарлы сүлһ вә достлуғун әсасыны тәшкил едир. ССРИ-нин вә гардаш социалист өлкәләринин јени дүнја мүһарибәси тәһлүкәсинин гаршысыны алмаға, бејнәлхалг кәркинлијин зәифләдилмәсинә, Авропада вә бүтүн дүнјада мөһкәм тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға әсасланан дөвләтләрарасы мүнасибәтләр системи јаратмаг јолундакы әмәли сә'јләри буна парлаг сүбутдур. ССРИ вә ПХР-ин АФР илә мүгавиләләри (1970), Гәрби Берлинә даир дөрдтәрәфли сазиш (1971), АДР-лә АФР арасында мүнасибәтләрин әсасларына даир мүгавилә (1972), ЧССР-лә АФР арасында мүнасибәтләрин нормал һала салынмасына даир мүгавилә (1973), Совет Иттифагы вә дикәр социалист өлкәләринин тәшәббүсү илә 1973 илин октјабрындан Вјанада кечирилән Мәркәзи Авропада силаһлы гүввәләри вә силаһлары гаршылыглы сурәтдә азалтмаға даир данышыглар, Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға даир мүшавирә (Һелсинки, 1975) кәркинлијин зәифләдилмәси вә сүлһ јолунда дөнүш јарадылмасы үчүн әлверишли шәраит јаратмышдыр. 60-чы илләрин сону—70-чи илләрин әввәлләриндә Совет—Америка мүнасибәтләриндә дә мүәјјән ирәлиләјиш баш вермишдир; һәр ики тәрәф һәрби гаршыдурма сијасәтиндән чәкинмәк вә нүвә мүһарибәси тәһлүкәсини арадан галдырмаг барәдә гаршылыглы тәәһһүд көтүрмүшдүр. Сон вахтлар Гәрбин империалист даирәләринин бәднам «сојуг мүһарибә» сијасәтини дирчәлтмәк чәһдләринә бахмајараг Совет дөвләти ленинчи харичи сијасәт хәттинә садиг галараг Д.ј.ј. принсипинин дөвләтләрарасы мүнасибәтләр принсипинә чеврилмәси јолундакы сә'јләрини давам етдирир.

Ифрат солчулар Д.ј.ј. принсипинин маһијјәтини тәһриф едәрәк сүбут етмәјә чалышырлар ки, социалист өлкәләри Д.ј.ј. сијасәти јеритмәклә ингилаби һәрәкатлары фәал мүдафиә едә билмирләр. Д.ј.ј. сијасәтинин гуја исә пролетар вә социалист бејнәлмиләлчилијинә зиддир, күтләви антиимпериалист һәрәкатларын јүксәлишинә манечилик төрәдир. Лакин тарихи тәчрүбә бу кими фикирләрин һәгигәтә зидд олдуғуну көстәрди. Социалист өлкәләри Д.ј.ј. сијасәти јеритмәклә ингисадијјатын сүр'әтли инкишафы, социалист ичтимаи мүнасибәтләринин һәртәрәфли тәрәгги үчүн әлверишли имкан әлдә едирләр. Д.ј.ј. принсипи империализмә гаршы синфи мүбаризәнин үмумдүнја мигјасында кенишләнмәсинә көмәк едир, зүлм вә истисмарын бүтүн формаларына гаршы ингилаби мүбаризәнин үмуми мәнафејинә чаваб верир. Совет дөвләтинин харичи сијасәтинин мүһүм тәркиб һиссәләриндән бирини тәшкил едән Д.ј.ј. принсипи Сов.ИКП 24-чү гурултајында гәбул олунмуш Сүлһ програмында кениш сурәтдә әксини тапмыш, 25-чи гурултај тәрәфиндән исә даһа да инкишаф етдирилмишдир. Дөвләтләр арасында гаршылыглы мүнасибәтләрин Үмумавропа мүшавирәсинин Јекун актында (бах *Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға даир мүшавирә*) е'лан олунан принсипләри биринчи олараг ССРИ-нин јени Конститусијасында (1977, 7 октјабр) гануннверичилик јолу илә әксини тапмышдыр; Конститусијада көстәрилир ки, «ССРИ-нин харичи сијасәти... ичтимаи гурулушлары мүхтәлиф олан дөвләтләрин динч јанашы јашамасы принсипини ардычыл сурәтдә һәјата кечирмәк мәгсәди дашыјыр» (Совет Социалист Республикалары Иттифагынын Конститусијасы. Әсас ганун, Б., 1977, сәһ. 15).

Әд.: Сүлһ, демократија вә социализм уғрунда мүбаризәнин програм сәнәдләри, Б., 1961; Коммунист вә Фәһлә партијаларынын Бејнәлхалг мүшавирәси. Сәнәдләр вә материаллар, Б., 1970; Сов.ИКП XXIV гурултајынын материаллары, Б., 1971; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Сов.ИКП Програмы, Б., 1977; Брежнев Л. И., О внешней политике КПСС и Советского государства, М., 1973; Оручов Р., Динч јанашы јашамағын Ленин сијасәти, Б., 1976; Егоров В. Н., Мирное сосуществование и революционный процесс, М., 1971; Стратегия империализма и борьба СССР за мир и разоружение, М., 1974; Чубарьян А. О., Мирное сосуществование: теория и практика, М., 1976; От Хельсинки до Белграда. Советский Союз и осуществление Заключительного акта общеевропейского совещания. Документы и материалы, М., 1977.

ДИНЧ ЈАНАШЫ ЈАШАМАҒЫН БЕШ ПРИНСИПИ, панча шила (һинди дилиндә—беш принсип)—1) дөвләтләрин әрази бүтөвлүјүнә вә суверенитетинә гаршылыглы һөрмәт; 2) һүчум етмәмәк; 3) бир-биринин дахили ишләринә гарышмамаг; 4) һүгуг бәрабәрлији вә гаршылыглы фајда; 5) динч јанашы јашамаг. Илк дәфә Һиндистанла ЧХР арасында тичарәт вә Чинин Тибет р-нунун Һиндистанла әлагәси һаггында сазишин преамбуласында ифадә едилмишдир (1954). Бу принсипләр *Бандунг конфрансынын (1955)* гәрарларында вә дикәр бејнәлхалг сәнәдләрдә әксини тапмышдыр. Сонралар ЧХР рәһбәрлији бу принсипләрдән узаглашмышдыр. Совет һөкумәти бу принсипләрә тәрәфдар чыхмышдыр (ССРИ Али Советинин 1955 ил 9 феврал Бәјаннамәси вә с.).

ДИНЧӘ ГОЈУЛМУШ ТОРПАГ—узун мүддәт (8—15 ил) бечәрилмәјән шумланмыш әкин јери. Биринчи 2—3 ил Д. г. т. саһәсиндә бириллик отлар, 5—7 ил көкүмсовлу биткиләр битир, сонра исә саһәнин битки өртүјү тәбии чәмән вә ја чөл өртүјүнә ујғунлашыр. Динчәгојулма дөврүндә торпагда үзви маддәләрин мигдары артыр, структуру јахшылашыр, алагла мүбаризә асанлашыр. Торпағын динчә гојулмасы кәләчәкдә һәмин саһәдән јүксәк мәһсул көтүрүлмәсинә имкан верир.

ДИОД [*ди...*+(*електр*)*од*]—електрик чәрәјаныны биртәрәфли кечирән ики-електродлу електровакуум вә ја јарымкечиричи чиһаз. Електровакуум Д.-ларынын дүз вә ја долајы гыздырылан катод (електрон мәнбәји) вә анод (електрон гәбуледичиси) електродлары олур. Електровакуум Д.-унун анодунда кәркинлик мүсбәт олдугда Д.-ун електродлары арасындан електрон чәрәјаны кечир, ичәрисинә алчаг тәзјигдә тә'сирсиз газ, һидрокен вә ја чивә бухары долдурулмуш Д.-да исә електрон вә ион чәрәјанлары әмәлә кәлир (бах *Газотрон*). Анодда кәркинлик мәнфи олдугда исә бу Д.-ларда чәрәјан олмур. Јарымкечиричи Д.-да биртәрәфли кечиричилик, јарымкечиричидә вә ја метал-јарымкечиричинин контактында електрон-дешик кечидинин јарадылмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир (бах *Јарымкечиричи диод*). Д.-дан әсасән дәјишән чәрәјанын дүзләндирилмәси, детектирләмә, тезлијин чеврилмәси вә артырылмасы, електрик дөврәләринин дәјишдирилмәси мәгсәди илә радиотехника, електроника, енеркетика вә техниканын дикәр саһәләриндә истифадә олунур.

ДИОКЛЕТИАН Гај Аврели Валери (Gaius Aurelius Valerius Diocletianus тәгр. 243, Диоклеја—313 илә 316 илләр арасы, Далмасија, Салона (индики Сплит)—Рома императору [284—305]. Атасы азад едилмиш гул иди. Д.-ын һакимијјәти заманындан *доминат* дөврү башланды. Д. империјанын тәсәррүфат, сијаси вә һәрби гүдрәтини мөһкәмләтмәк үчүн ислаһатлар кечирмишди. О, халг күтләләринин үсјанларыны вә әјаләтләрдә сепарат һәрәкатлары јатырмышды. Ирана гаршы јүрүшләр нәтичәсиндә Ермәнистан вә Иберијада мөвгејини мөһкәмләндирмиш, Месопотамијанын бир һиссәсини тутмушду. 303—304 илләрдә христианлары амансызчасына тә'гиб етмишдир. 286 илдә Максимианы өзүнә ортаг һаким тә'јин етмиш, 305 илдә онунла биркә һакимијјәтдән көнүллү әл чәкмишди.

ДИОКСАН, диетилендиоксид — гапалы садә ефир. Рәнксиз ахычы маједир; 11,8°С-дә донур, 101,3°С-дә гајнајыр, сыхлығы 1033,7 *кг/м³*-дир; су илә *азеотроп гарышыг* әмәлә кәтирир. Сәнаједә етиленгликол, хлорекс вә ја етиленоксиддән алыныр. Јахшы һәлледичи олдуғу үчүн асетилселлүлоз, минерал јағ, битки јағлары, боја вә с. истеһсалында ишләдилир. Организмә зәһәрләјичи тә'сир көстәрир. Һавада јол верилән консентрасијасы 0,01 *мг/л*-дир.

ДИОЛЕФИНЛӘР—*Диен карбоһидрокенләринин* башга ады.

ДИОМИД АДАЛАРЫ, Гвоздев адалары—Беринг боғазында ики ада вә гајалыглар. Г.-дакы Ратманов а. (саһ. тәгр. 10 *км²*, һүнд. 518 *м*-дәк) ССРИ-јә, ш.-дакы нисбәтән кичик Крузенштерн а. вә Феруеј гајасы АБШ-а мәхсусдур. Бу адалардан бирини илк дәфә 1728 илдә В. Берингин експедисијасы кәшф етмишдир. Д.а. И. Фјодоров вә М. С. Гвоздев тәрәфиндән 1732 илдә хәритәјә салынмышдыр.

ДИО́Н КА́ССИ (лат. Dio Cassius Coccejanus), Касси Дион Коккејан (тәгр. 155—164 илләр арасы, Никеја—229 илдән сонра, орада)—гәдим јунан тарихчиси. Император Коммод дөврүндә Ромада сенатор олмуш вә јүксәк дөвләт вәзифәләриндә ишләмишдир. «Рома тарихи» әсәриндә ән гәдим дөврләрдән 229 илә гәдәр Рома тарихи тәсвир олунур. Әсәрдә Гафгаз Албанијасынын антик дөвр тарихи, ромалыларын Гафгаза јүрүшләри, Рома сәркәрдәси Помпејлә албан (Гафгаз) һөкмдары *Оројсун* гошунлары арасында дөјүш, албан һөкмдары *Зобер* вә с. һаггында да мә'лумат вардыр. Д.К. тарихи һадисәләри монархија тәрәфдары кими шәрһ етмишдир.

Әсәри: Римская история, в кн.: Поздняя греческая проза, М., 1961.

Әд.: Левиатов В. Н., Азербайджан с V века до н. э. по III век н. э., Изв. АН Азерб.ССР, 1950, № 1; Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959.

ДИО́НА—Сатурн планетинин пејки; Сатурнун мәркәзиндән мәсафәси 377 700 *км*, диаметри исә 850 *км*-дир. Франсыз астроному Ч. Д. Кассини кәшф етмишдир (1864).

ДИОНИ́Н—дәрман препараты; *Етилморфин һидрохлоридин* башга ады.

ДИОНИ́С (јун. Dionysos)—гәдим јунан мифолокијасында битки аллаһы, үзүмчүлүк вә шәрабчылығын һамиси, Зевсин вә Фива падшаһы Кадмын гызы Семеланын оғлу. Д.-ә ситајиш Делфада (Аполлона ситајишлә бирликдә) вә Афинада (бах *Дионис бајрамлары*) кениш јајылмышды. Гәдим Ромада Вакх илә ејниләшдирилирди.

ДИОНИ́С БАЈРАМЛАРЫ (Tá Dionysia)—Гәдим Јунаныстанда *Дионисин* шәрәфинә кечирилән бајрамлар. Е.ә. 6—4 әсрләрдә Афинада даһа чох мәшһур олан ашағыдакы Д.б. варды: 1) Бөјүк, јахуд шәһәр Д.б. (мартын сону—апрелин әввәли) хүсуси тәнтәнә илә гејд олунур вә шәнликләр бир нечә күн давам едирди. 2) Ленејләр (јанварын сону—февралын әввәли) заманы комедијалар (442 илдән) вә фачиәләр (433 илдән) тамашаја гојулурду. 3) Антестериләр (февралын сону—мартын әввәли) јени мәһсулд н шәраб алынмасы мәрасиминә һәср едилирди. 4) Кичик, јахуд кәнд Д.б. (декабрын сону—јанварын әввәли) Күнәш илинин башланмасы илә әлагәдар иди, шән ојунларла мүшајиәт олунурду.

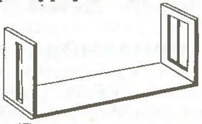
ДИОНИ́СИ I (јун. Dionýsios), Бөјүк Диониси (е.ә. тәгр. 432 — 367) — *Сиракуза* тираны [е.ә. тәгр. 406—367]. Карфакенлә мүһарибә заманы (е.ә. 408—405) муздлу дәстәнин башчысы олмуш, һакимијјәти әлә кечирмишди. Кениш ишғалчылыг сијасәти јеридир, Јунаныстанын мүртәче үнсүрләринин көмәјинә архаланырды. I Д. заманында Сиракуза бөјүк мәдәнијјәт мәркәзинә чеврилмишди. Бир сыра фачиәләрин, ше'р вә маһныларын мүәллифидир.

Әд.: Фролов Э. Д., Выступление и приход к власти Дионисия Старшего, «Вестник древней истории», 1971, № 3.

ДИОНИ́СИ II (јун. Dionýsios), Кичик Диониси (?—?)—Сиракуза тираны [е.ә. 367—357 вә 346—344]. I *Дионисинин* оғлу. Күчлү орду јаратмышды. Амнистија вермәк, 3 ил мүддәтинә веркиләри ләғв етмәк вә с. тәдбирләрлә јохсуллары өз тәрәфинә чәкмишди. Е.ә. тәгр. 357 илдә Чәнуби Италијада јунанлара вә лукан тајфаларына гаршы вурушдуғу заман гоһуму Дион Сиракузада һакимијјәти әлә кечирди. Е.ә. 346 илдә јенидән һакимијјәтә кечән II Д. е.ә. 344 илдә шәһәри Коринф сәркәрдәси Тимолеона тәслим етмәјә мәчбур олду. Коринфә говулан II Д. каһинлик етмиш вә өмрүнү диләнчи вәзијјәтиндә баша вурмушдур.

ДИОПСИ́Д (*ди*...+јун. ópsis—нөв)—силикатлар синфинә аид сүхур әмәләкәтирән минерал. Кимјәви тәркиби $CaMg(Si_2O_6)$. Моноклиник пироксендир. Mg-ун бир һиссәси Fe-ла әвәз олуна билир. Рәнки боз, бозумтул-јашыл, түнд-јашыл олур. Сәртлији 5,5—6, сыхлығы 3270—3400 *кг/м*³. Магматик вә метаморфик сүхурларда раст кәлир. Надирән ири шәффаф јашыл кристаллар (бајкалит) әмәлә кәтирир. Азәрб.-да әсаси вә ултраәсаси сүхурлар үчүн сәчијјәвидир.

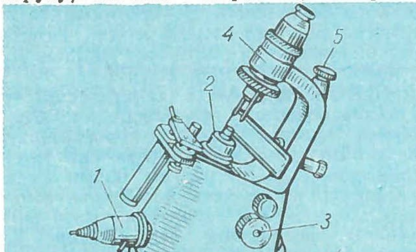
ДИО́ПТР (јун. diá — арасындан + optémo—көрүрәм) — әшјаја доғру истигамәти гејд етмәк үчүн гурғу. Садә кеодезик аләтләрдә дурбини әвәз едир вә алидаданын учларына бәркидилмиш ики метал лөвһәдән (көз вә әшја Д.-лары) ибарәтдир.

Тушлама заманы көз Д.-ындан бахылыр вә әшја Д.-ынын сапы чисмә јөнәлдилир. Д.-ы ријазијјатчы *Һерон* тәсвир етмишди.

ДИОПТРИ́ЈА—линзаларын вә оха нәзәрән симметрик олан башга оптик системләрин оптик гүввә ваһиди. *D* илә ишарә олунур. Баш фокус мәсафәси 1 *м* олан линзанын вә ја сферик күзкүнүн оптик гүввәси Д.-дыр. Д. линзанын баш фокус мәсафәсинин (метрлә) тәрс гијмәтинә бәрабәрдир. Д.-нын гаршысындакы рәгәмин ишарәси мүсбәтдирсә, линза топлајычы, мәнфидирсә, сәпәләјичи олур. Д. ејнәкләрин оптик системиндә даһа чох ишләдилир. Мәнфи Д.-лы ејнәкләр јахынкөрән, мүсбәт Д.-лы ејнәкләр исә узагкөрәнләр үчүндүр.

ДИОПТРИ́МЕТР (*диоптрија* + ...*метр*)—оптик шүшәнин оптик гүввәсини (диоптријаларла) өлчән, һәмчинин астигматик ејнәк шүшәсинин баш меридианларынын вәзијјәтини тә'јин етмәк үчүн чиһаз. Коллиматор, бахыш борусу, һесабат микроскопу өлчүлән линзанын вәзијјәтини мүәјјән едән вә диаметри өлчән механизмләрдән ибарәтдир. Д. оптик шүшәләрин гүввәсини ±0,12 дәгигликлә мүәјјән етмәјә имкан верир.

ДО-1 диоптриметри: *1*—ишыг мәнбәји; *2*—коллиматор; *3*—кремаљер; *4*—бахыш борусу; *5*—һесабламa микроскопу.

ДИОРА́МА, диарама (јун. di'á—ичиндән, ортасындан+hórama — мәнзәрә, көрүнүш)—1) ишығы кечирән, хүсуси ишыгландырылан материал үзәриндә јарадылан тәсвири сәнәт нөвү; 2) муасир мә'нада бојакарлыг нөвү; бурада лентвары шәкил јарымдаирәви чәрчивәјә дахилдән шагули формада бәркидилир вә гаршысындакы әшјалара (бутафорија, јахуд реал чисимләр, гурғулар вә с.) ујғунлашдырылыр. Д. сүн'и шәкилдә ишыгландырылыр. Бөјүк Д.-лар хүсуси тикилмиш биналарда гојулур. Д.-да натуранын (башлыча олараг батал сәһнәләри) тәсвири *панорамадакы* кими иллүзија тә'сири бағышлајыр. Илк Д. франсыз ихтирачысы вә рәссамы Л. Ж. Дакер тәрәфиндән 1822 илдә Парисдә јарадылмышдыр. 19 әсрдә кениш јајылмышды. Совет Д.-ларындан «7 мај 1944 илдә Сапун-гораја һүчум» (1959, Сапун-гора, Севастопол јахынлығында), «Гыш сарајынын алынмасы» (1978, Бөјүк Октјабр Сосиалист Ингилабы Музеји, Ленинград) вә с. мәшһурдур.

ДИО́РИТ (фр. diorite, јун. diorizo—ајырырам сөзүндән)—орта туршулуглу (SiO_2—55—65%) интрузив магматик сүхур. Минераложи тәркиби, әсасән, андезиндән (60—70%) вә амфиболдан (35—30%) ибарәтдир. Тәркибиндә рәнкли минераллардан һорнбленд, надир һалда пироксен вә биотит, икинчи дәрәчәли минераллардан кварс вә аз мигдарда калиум-натриум чөл шпатлары, аксессор минераллардан исә апатит, сфен, зиркон, магнетит олур. Рәнки боз, јашылы-боздур. Тикинти материалы, бә'зи нөвләри үзлүк материал кими истифадә едилир.

ДИОСЕ́З (лат. dioecesis, јун. dióikēsis — идарәетмә сөзүндән) — Гәдим Ромада шәһәр маһалы вә ја әјаләтин бир һиссәси. *Диоклетианын* дөврүндә тәркибинә бир нечә (16-ја гәдәр) әјаләтин дахил олдуғу ири инзибати ваһид; чәмиси 12 Д. (сонралар 15) јарадылмышды. Орта әсрләрдән Гәрби Авропада католик вә бир сыра протестант килсәсиндә инзибати әрази ваһиди.

ДИОФА́НТ (Dióphantos, тәгр. 3 әср)—гәдим јунан ријазијјатчысы, искәндәријјәли. «Һесаб» трактатынын 13 китабындан 6-сы бизә кәлиб чатмышдыр. Әсәрдә гејри-мүәјјән тәнлијә (дәрәчәси дөрдәдәк) кәтирилән мәсәләләри һәлл едир (бах *Диофант тәнлији*). Мәчһулу, онун дәрәчәсини, бәрабәрлији вә чыхманы ишарә етмәк үчүн һәмин сөзләрин ихтисарла јазылышындан истифадә етмишдир. Д.-ын әсәрләри П. *Ферма*, Л. Ејлер, К. Гаусс вә б.-нын тәдгигатлары үчүн иснад мәнбәји олмушдур (бах *Диофант јахынлашмалары*).

ДИОФА́НТ ЈАХЫНЛАШМАЛАРЫ (Диофантын ад.)—әдәдләр нәзәријјәсинин саһәси; һәгиги әдәдләрин расионал әдәдләрлә јахынлашмасыны өјрәнир. Д.ј. *кәсилмәз кәср*, *Дирихле принсипи* вә б. үсуллара әсасланыр. А. А. *Марков*, П. Л. *Чебышев* кәсилмәз кәсрдән истифадә едәрәк әдәдләрин расионал кәсрләрлә јахынлашдырылмасы вә онун үмумиләшмәсинә даир мүһүм нәтичәләр алмышлар. Һ. *Минковски* Д.ј.-на тәтбиг олунан бир чох теорем исбат етмишдир. Алман ријазијјатчысы Л. Кронекерин хәтти тәнликләр системинин там әдәдләрлә тәгриби һәллинә даир теореми беләдир: $\alpha_1, \ldots, \alpha_n$ вә $\beta_1, \ldots, \beta_n$ һәгиги әдәдләрдирсә вә $a_1, \ldots, a_n$ там әдәдләри анчаг $a_1 =$

$=\cdots=a_n=0$ шәртини өдәдикдә $a_1\alpha_1+ +\cdots+a_n\alpha_n=0$ оларса, ихтијари $\varepsilon>0$ үчүн елә $x_1,\ldots, x_n$ там әдәдләри вә t әдәди тапылар ки, $|t\alpha_k-\beta_k-x_k|<\varepsilon$. Дирихле принсипинә әсасланан үсуллара әсасән чохөлчүлү Д.ј. нәзәријјәсини А. Ј. *Хинчин* вә б. јаратдылар. И. М. *Виноградов* јаратдығы тригонометрик чәмләр үсулу илә гејри-хәтти Д.ј.-на вә әдәдләрин аналитик нәзәријјәсинә даир мүһүм нәтичәләр алмышдыр.

Әд.: Хинчин А. Я., Цепные дроби, 3 изд., М., 1961; Виноградов И. М., Метод тригонометрических сумм в теории чисел, М., 1971.

ДИОФА́НТ ТӘНЛИЈИ — мәчһулларын сајы тәнликләрин сајындан чох олан тамәмсаллы чәбри тәнликләр, ја да белә тәнликләр системи. Чәбри тәнлијин там әдәдләрлә һәлли илә *Диофант* мәшғул олдуғундан онун шәрәфинә адландырылмышдыр. Д.т.-ндә там вә ја расионал һәлләр (мүасир ријазијјатда чәбри әдәдләрлә дә) ахтарылыр. Ән садә Д.т. $ax+by=1$ шәклиндәдир (a вә b гаршылыглы садә әдәдләрдир). Бу тәнлијин сонсуз сајда һәлли вар: x_0 вә y_0 һәлдирсә, $x=x_0+bn$ вә $y= y_0-an$ дә һәлдир (n—ихтијари там әдәддир). Мәс., $2x+3y=1$ тәнлијинин бүтүн там һәлләри $x=2+3n$ вә $y= -1-2n$ дүстурларындан тапылыр (бурада, $x_0=2$, $y_0=-1$); $x^2+y^2=z^2$ тәнлијинин мүсбәт там һәлләри дүзбучаглы үчбучагда x, y катетләринин вә z һипотенузунун узунлуғудур. Гаршылыглы садә *Пифагор әдәдләринин* бүтүн үчлүкләри $x=m^2-n^2$, $y=2mn$ вә $z=m^2+n^2$ кими тапылыр (m, n тамдыр вә $m>n>0$). Хүсуси нөв Д.т.-нин расионал һәлләрини Диофант тәдгиг етмишдир. Бир дәрәчәли Д.т.-нин үмуми нәзәријјәси 17 әсрдә јарадылмышдыр. П. Ферма, Л. Ејлер, Ж. Лагранж, К. Гаусс вә б.-нын әсәрләриндә $ax^2+ +bxy+cy^2+dx+ey+f=0$ шәклиндә Д.т., јә'ни икимәчһуллу ики дәрәчәли бирчинс үмуми тәнлик тәдгиг едилмишдир (a, b, c, d, e, f там әдәдләрдир). Лагранж икимәчһуллу ики дәрәчәли бирчинс олмајан үмуми Д.т.-ни тәдгиг етмишдир. Дәрәчәси 2-дән јүксәк икимәчһуллу Д.т.-нә даир мүһүм нәтичәләр 20 әсрдә алынмышдыр. Норвеч ријазијјатчысы А. Туе көстәрмишдир ки, $a_0x^n+a_1x^{n-1}y+\cdots+a_ny^n=b$. Д.т.-нин там һәлләри сонлу сајдадыр (бурада $n\geqslant 3$ вә $a_0t^n+a_1t^{n-1}+\cdots+a_n$ чохһәдлиси расионал әдәдләр мејданында кәтирилмәјәндир). Д.т.-нин ән мәшһур мәсәләси *Ферманын бөјүк теоремидир*.

Әд.: Гельфонд А. О., Решение уравнений в целых числах, 2 изд., М., 1956.

ДИПЕПТИДЛӘР — пептид рабитәси (—CO—NH—) илә бирләшмиш ики аминтуршудан ибарәт оптик актив үзви маддәләр; характерик формалы кристаллар әмәлә кәтирир. Зүлалларын һидролизи просесиндә алыныр. Д.-ин изоелектрик нөгтәси, рәнкли реаксијалары вә бә'зи башга хассәләри, тәркибләриндәки аминтуршулардан асылыдыр. Тәбии Д. (мәс., карнозин вә анзерин) һејван тохумаларында тапылмышдыр. Д.-ин молекулу туршу, гәләви вә ја дипептидаза ферментләринин тә'сири илә һидролиз олундугда ики молекул аминтуршуја ајрылыр.

ДИПИЛО́Н ГӘБИРИСТАНЫ—Афинанын шм.-г.-индә, Дипилонда (Dipylon һәрфи мә'насы—икигат дарвазалар) е.ә. 2-чи миниллијин ахыры—1-чи миниллијин әввәлләринә аид гәдим гәбиристан. 1873 илдән газынтылар апарылыр. Даһа гәдим археоложи тапынтылар Енеолит дөврүнә аиддир. Е.ә. 9—7 әсрләрә аид гәбирләр мәдәнитарихи чәһәтдән даһа зәнкин вә марагльдыр; гәбирләр дүзбучаглы гујулардан ибарәт олуб, диварлары дашларла әһатәләнирди. Мејитләрин бир һиссәси күпләрдә басдырылмыш, бә'зән дә јандырылмышдыр. Д.г. үчүн һәндәси үслубда нахышланмыш ири бојалы габлар характерикдир. Гәбирләрин үстүнә абидә кими гојулмуш белә габларын јухары һиссәси дәфн мәрасимләри, һәрби вә мүлки мәишәт сәһнәләрини екс етдирән тәсвирләрлә бәзәдилмишди. Е.ә. 6 әсрдән бу габлары гәбир үстүнә гојулмуш һејкәлләр, барелјеф тәсвирли даш лөвһәләр вә с. әвәз етмишдир.

Әд.: Древняя Греция, под ред. В. В. Струве и Д. П. Каллистова, М., 1956; История Древней Греции, 2 изд., М., 1972.

ДИПИРАМИ́ДА—отурачаглары ортаг олан ики дүзкүн пирамидадан ибарәт *бәсит форма*. Д.-лар орта категорија вә ромбик сингонијада раст кәлир. Д.-нын һүнд.-нә перпендикулјар кәсијин нөвүндән асылы олараг о һексагонал, диһексагонал, тетрагонал, тригонал, дитригонал вә ја ромбик олур.

ДИПЛОДО́К (Diplodocus) — кәләзчанаглы динозаврлар дәстәсинин заурподлар јарымдәстәсиндән нәсли кәсилмиш сүрүнән һејван. Уз. 25 *м*-дәк олмушдур. Бојну вә гујруғу чох узун, башы нисбәтән кичик имиш. Д.-ун бир нечә нөвү мә'лумдур. Биткијејән нөвләри дә олмушдур. Галыглары АБШ-да Јура дөврү чөкүнтүләриндә тапылмышдыр.

ДИПЛО́ИД (јун. diplóos—икигат + éidos—һал)—бәдән һүчејрәләри икигат хромосом јығымына малик олан организмләр. Һүчејрәнин $2n$ илә ишарә едилән Д. хромосом јығымы, һаплоид (n) јығымда олан хромосомларын һомоложи чүтләр әмәлә кәтирмәси илә јараныр. Мәс., инсан һүчејрәсиндә 46 хромосом олур ($n=23$; $2n=46$). Чинси һүчејрәләрин (гаметләрин) әмәлә кәлмәсини тә'мин едән мејоз бөлүнмә заманы һүчејрәнин Д. хромосом сајы гаметдә һаплоид јығыма кечир. Гаметләр бирләшдикдә (зиготада) јенидән Д. хромосом сајы бәрпа олунур.

ДИПЛОКОККЛАР (Diplococcus) — Lactobacteriaceae фәсиләсиндән бактерија чинси. Әсасән, күрәшәкилли олур. Бөлүнмә нәтичәсиндә бир мүстәви үзәриндә чүтләр вә бә'зән гыса зәнчирләр әмәлә кәтирир. Граммүсбәтдир. Д.-а 80-дәк серотипи олан бир нөв—D. pneumoniae аид едилир. Д. ағчијәрдә крупоз илтиһаб төрәдир. Бә'зиләри граммәнфидир.

ДИПЛО́М (фр. diplóme, јун. diploma—икигат бүкүлмүш сәнәд сөзүндән) — 1) али мәктәби вә ја орта ихтисас тәһсили мәктәбини битирмәк һаггында, һәмчинин елми дәрәчә вә ја ад верилмәси һаггында рәсми сәнәд; 2) идарәнин, тәшкилатын вә ја шәхсин мүәјјән фәалијјәти һәјата кечирмәк (мәс., тичарәти идарә етмәк) һүгугуну тәсдиг едән сәнәд; 3) мүхтәлиф мүсабигәләрдә, јарышларда, сәркиләрдә вә и. а. наилијјәтә көрә мүкафат.

ДИПЛО́М ИШИ—университет, һәмчинин бә'зи институт вә орта ихтисас тәһсили мәктәбләриндә сон курс тәләбәләринин елми-тәдгигат характерли јекун иши. Инчәсәнәт ин-тунун мә'зунлары тәрәфиндән јарадылмыш рол (актјорлар), тамаша (режиссорлар) вә ја сәнәдли кино материалы (кинооператорлар), бојакарлыг, графика, декоратив тәтбиги сәнәт әсәрләри, һејкәл, декорасија (рәссам вә һејкәлтәрашлар) Д.и. һесаб едилир. Д.и. али мәктәбләрин дөвләт имтаһан комиссијаларынын вә орта ихтисас тәһсили мүәссисәләринин дөвләт тәснифат комиссијаларынын ичласларында мүдафиә олунур (бах һәмчинин *Диплом лајиһәси*).

ДИПЛО́М ЛАЈИҺӘСИ—али вә орта техники ихтисас мәктәбләриндә тәләбәләрин мүстәгил комплекс бурахылыш иши. Д.л. нәзәри вә ја тәчрүби тәдгигатдан, һесабламалардан, чертјожлардан вә лајиһәнин техники-игтисади мәгсәдәујғунлуғуну изаһ етмәкдән ибарәтдир. Д.л. әсасында дөвләт имтаһан комиссијасы тәләбәјә ихтисасына мүвафиг ад (мүһәндис, ме'мар вә с.) верир. Ајрыајры ихтисас (әсасән, технолокија) саһәсиндә Д.л. *диплом иши* илә әвәз едилир.

ДИПЛОМА́НТ—1) тәһсилин нәзәри курсуну вә истеһсалат тәчрүбәсини баша чатдырыб, диплом лајиһәси вә ја диплом иши үзәриндә чалышан али мәктәб тәләбәси, јахуд орта ихтисас тәһсили мәктәби шакирди. 2) Елм вә инчәсәнәт саһәләри үзрә мүхтәлиф мигјаслы мүсабигәләрин, ајры-ајры сәркиләрин дипломуна лајиг көрүләнләр.

ДИПЛОМА́Т (фр. diplomate; јун. diploma—икигат бүкүлмүш сәнәд сөзүндән) — дипломатик фәалијјәтдә олан шәхс. Харичи ишләр идарәләринин (назирликләрин) вә дөвләтин харичдәки нүмајәндәликләринин *дипломатик рүтбәли* ишчиләри вә б. Д. һесаб едилир.

ДИПЛОМА́ТИЈА (фр. diplomatie)—дөвләтин харичи сијасәтинин мәгсәд вә вәзифәләрини һәјата кечирмәк, һәмчинин харичдә дөвләтин мәнафејини горумаг мәгсәди илә дөвләт башчысынын, һөкумәтин вә харичи әлагәләр үзрә хүсуси органларын рәсми фәалијјәти. Һаким синфин (сосиалист өлкәләриндә бүтүн зәһмәткешләрин) мәнафејини күдүр. Бә'зән Д.-ја «харичи әлагәләр һаггында елм» вә ја «данышыглар апармаг мәһарәти» тә'рифи верилир. Харичи әлагәләр саһәсиндә дөвләт фәалијјәтинин ифадәси кими «Д.» сөзү Гәрби Авропада 18 әсрин ахырында әмәлә кәлмишдир. Дипломатик фәалијјәтин әсас формалары ашағыдакылардыр: дипломатик конгрес, конфранс, мүшавирә; бәјанат, мәктуб, нота, меморандум вә с. васитәләрлә дипломатик јазышма; бејнәлхалг мүгавилә вә сазишләрин һазырланмасы вә бағланмасы; дөвләтин харичдәки сәфирликләр вә миссијалар васитәсилә һәјата кечирдији даими нүмајәндәлији; дөвләт нүмајәндәләринин бејнәлхалг тәшкилатларын фәалијјәтиндә иштиракы; һөкумәтин мүхтәлиф бејнәлхалг мәсәләләрә даир мөвгејинин мәтбуатда ишыгландырылмасы. Д.-нын тәшкили вә методлары һәмин Д.-нын һәјата кечирдији харичи сијасәтин мәгсәдләри илә шәртләндирилир. Дипломатик фәалијјәтин характери дөвләтин сијаси гурулушу вә сосиал тәбиәти илә сых бағлыдыр. Буржуа Д.-сы истисмарчы дөвләтин Д.-сыдыр

вә ҹапиталист олигархијасынын нүфузлу групларына хидмәт едир. Буржуа Д.-сы өз характеринә көрә халга зидд олдуғундан кизли Д.-дыр. Империализмин мөвгеләрини сахламаг уғрунда мүбаризәдә буржуа Д.-сы мүхтәлиф үсуллардан истифадә едир. Сосиалист өлкәләринә гаршы идеоложи диверсија, антисоветизм тәблиғаты мүасир буржуа Д.-сында мүһүм јер тутур. Сосиалист дөвләтләринин Д.-сы империалист һөкумәтләринин тәҹавүзкар нијјәтләрини вә онлары пәрдәләјән дипломатик маневрләри даим ифша едир.

ССРИ-дә Д. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы јени, сосиалист Д.-сынын башланғычыны гојмушдур. Совет һакимијјәтинин илк декрети вә дипломатик сәнәди сүлһ һаггында Декретдир [1917 ил, 26 октјабр (8 нојабр)]. Декретдә көстәрилирди ки, Совет һөкумәти өзкә торпагларынын илһаг вә ишғал едилмәсинә гаршы, дүнјанын һәр һансы бир јериндә кичик вә ја зәиф халгын зорла бөјүк вә ја күчлү бир дөвләтлә бирләшдирилмәсинә гаршы гәтијјәтлә чыхыш едир. Совет Д.-сы принсипләринин ишләниб һазырланмасында вә совет дипломатик хидмәтинин тәшкилиндә В. И. Ленинин бөјүк ролу олмушдур. Совет Шәргиндә, кечмиш чар Русијасынын бүтүн учгарларында јашајан халгларын инкишаф јоллары мәсәләси В. И. Ленинин вә Коммунист партијасынын ингилаби-әмәли вә елми-нәзәри фәалијјәтиндә мүһүм јер тутурду: «Бу, дүнја әһәмијјәти, мүбалиғәсиз дүнја әһәмијјәти олан бир мәсәләдир» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 45, сәһ. 279). Кәнҹ Совет дөвләти өзүнүн Шәрг сијасәтиндә Шәрг халгларынын мүстәгил игтисади вә сијаси инкишафына чалышыр вә бу ишдә онлары һәр васитә илә мүдафиә едирди. Шәрг халгларынын В. И. Ленинин тәшәббүсү илә Бакыда чағырылмыш биринчи гурултајы (1920, сентјабр) милли вә ичтимаи азадлыг гүввәләринин, кәнҹ совет сосиалист дөвләтинин мөһкәмләндирилмәсиндә вә сых бирләшдирилмәсиндә мүһүм рол ојнады.

Дүнјанын ики ичтимаи системә — сосиализм вә капитализм системинә ајрылмасы шәраитиндә совет Д.-сы мүхтәлиф ичтимаи гурулушлу дөвләтләрин динҹ јанашы јашамасынын Ленин сијасәтини һәјата кечирмәјә башлады. Совет Д.-сы Брест сүлһүнүн бағланмасына (1918) вә империалист мүһарибәсиндән чыхмаға наил олду. *Кенуја конфрансынын (1922)* нәтиҹәләри вә 1922 илдә Алманија илә Рапалло мүгавиләсинин бағланмасы Совет Д.-сынын мүвәффәгијјәтләридир. 20—30-ҹу илләрдә Совет Д.-сынын сә'ји сајәсиндә бир чох капиталист дөвләти Совет дөвләтини таныды. Икинҹи дүнја мүһарибәси илләриндә Совет Д.-сы антиһитлер коалисијасынын јарадылмасына тәшәббүс көстәрмиш вә буна наил олмушдур. Совет Д.-сынын мүһарибәдән сонракы сүлһүн әсасларынын мүәјјән едилмәсиндә бөјүк хидмәти олмуш вә бу, БМТ Низамнамәсиндә, мүһарибәдән сонракы сүлһ мүгавиләләриндә вә динҹ јолла низамлама системиндә өз ифадәсини тапмышдыр. Дикәр сосиалист дөвләтләринин мејдана кәлмәси илә совет Д.-сы бејнәлхалг сосиалист мүнасибәтләринин вә һүгугунун јаранмасына вә мөһкәмләнмәсинә әһәмијјәтли тә'сир көстәрмишдир. Совет Д.-сынын космик фәзада, сәмада вә су алтында нүвә силаһы сынагларынын гадаған олунмасы һаггында, нүвә силаһынын јајылмамасы һаггында вә с. мүгавиләләр бағланмасында, бејнәлхалг кәркинлијин зәифләдилмәсиндә вә капиталист дөвләтләри илә динҹ јанашы јашамаг мүнасибәтләринин инкишафында бөјүк хидмәтләри олмушдур. Совет Д.-сы милли азадлыг һәрәкатына, Асија, Африка вә Латын Америкасынын кәнҹ дөвләтләринә көмәк көстәрир. Бунлар ССРИ-нин тәшәббүсү илә БМТ Баш Мәҹлисинин гәбул етдији бир чох гәрарларда өз ифадәсини тапмышдыр (бах *Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилаты*). Совет Д.-сынын нәзәри әсасы бејнәлхалг вәзијјәтин, ичтимаи инкишаф ганунларынын, синфи мүбаризә ганунларынын марксист-ленинчи анлајышы, дахили вә хариҹи гүввәләр нисбәтинин (һәр бир өлкәнин милли вә тарихи инкишаф хүсусијјәтләри нәзәрә алынмагла) марксистҹәсинә тәһлилидир. Совет дөвләтинин Д.-сы үчүн ашағыдакылар характерикдир: принсипиаллыг, мәгсәдјөнлүлүк вә ејни заманда чевиклик вә маневрлик; мүбаһисәли мәсәләләри суверенитетә һөрмәт, дахили ишләрә гарышмамаг, әрази бүтөвлүјүнә һөрмәт әсасында динҹ васитәләрлә, данышыглар јолу илә һәлл етмәјә чалышмаг; үзәринә көтүрдүјү өһдәликләрә садиглик; милләтләрин һүгуг бәрабәрлији вә өз мүгәддәратыны тә'јинетмә принсипинә һөрмәт; дикәр сосиал-игтисади системли дөвләтләрлә сүлһ вә динҹ јанашы јашамаг принсипләрини һәјата кечирмәк; милли азадлыг һәрәкаты нәтиҹәсиндә јаранан дөвләтләрә јардым вә онларын мәнафеләрини мүдафиә етмәк; империализмә вә мүстәмләкәчилијин бүтүн тәзаһүрләринә гаршы мүбаризә вә с. Совет Д.-сынын методлары мүхтәлифдир вә онун маһијјәтиндән ирәли кәлир.

Совет Д.-сынын мүвәффәгијјәтләри Сов.ИКП-нин рәһбәрлији илә мүәјјән едилир. Сов.ИКП совет Д.-сынын елми ҹәһәтдән әсасландырылмыш истигамәтини, мәзмун вә методларыны ишләјиб һазырлајыр. Сов.ИКП Програмында көстәрилир ки, Сов.ИКП-нин хариҹи сијасәт саһәсиндәки башлыҹа мәгсәди «ССРИ-дә коммунизм ҹәмијјәти гурулмасы үчүн вә дүнја сосиализм системинин инкишафы үчүн динҹ шәраит тә'мин етмәкдән вә бүтүн сүлһсевәр халгларла бирликдә бәшәријјәти дүнја гырғынындан хилас етмәкдән ибарәтдир» (Б., 1977, сәһ. 50).

Сов.ИКП-нин 24 вә 25-ҹи гурултајлары (1971, 1976) Совет Д.-сыны даһа да инкишаф етдирмиш вә дәринләшдирмишдир. ССРИ-нин 1977 ил Конститусијасында илк дәфә олараг ССРИ-нин хариҹи сијасәтинә һәср олунмуш хүсуси фәсил (4) ајрылмыш, ССРИ-нин хариҹи сијасәти гәти шәкилдә мүәјјән едилмишдир. Конститусијада көстәрилир: «ССРИ Ленин сүлһ сијасәтини дөнмәдән һәјата кечирир, халгларын тәһлүкәсизлијинин мөһкәмләнмәси вә кениш бејнәлхалг әмәкдашлыг уғрунда чыхыш едир» (Б., 1977, м. 28).

Әд.: История дипломатии, 2 изд., т. 1—5, М., 1959—74; Выгодский С. Ю., У истоков советской дипломатии, М., 1965; Петров В., Белов В., Каренин А., Ленинская внешняя политика СССР: развитие и перспективы, М., 1974; Зак Л. А., Западная дипломатия и внешнеполитические стереотипы, М., 1976; Дипломатия развивающихся стран, М., 1976; Ленинские традиции внешней политики Советского Союза, под ред. акад. А. Л. Нарочницкого, М., 1977; Ковалев А. Г., Азбука дипломатии, 3 изд., М., 1977; Зорин В. А., Основы дипломатической службы, 2 изд., М., 1977.

ДИПЛОМАТИК ИММУНИТЕ́Т — хариҹи дөвләтләрин дипломатик нүмајәндәликләринә вә онларын әмәкдашларына верилән һүгуг вә күзәштләрин ҹәми. Д.и. мәсәләләрини низамлајан бејнәлхалг һүгуг нормалары дипломатик әлагәләр һаггында 1961 ил Вјана Конвенсијасында мәҹәлләләшдирилмишдир (ССРИ онун иштиракчысыдыр). ССРИ-дә Д.и. мәсәләләри ССРИ әразисиндә хариҹи дөвләтләрин дипломатик вә консул нүмајәндәликләри һаггында Әсаснамә (1966) илә низамланыр. Д.и.-ә дахилдир: дипломатик нүмајәндәлијә верилән күзәштләр вә иммунитетләр, һәмчинин дипломатик нүмајәндәлијин башчысына вә һеј'әтинә верилән шәхси күзәштләр вә иммунитетләр. Нүмајәндәлијә верилән Д.и.-ә биналарын вә архивләрин тохунулмазлығы, өз һөкумәти илә әлагә сахламаг азадлығы, тәмсил олунан дөвләтин бајрағыны вә кербини дипломатик нүмајәндәлијин бинасындан асмаг һүгугу, верки вә рүсумлардан азад едилмәк, көмрүк күзәштләри дахилдир. Мәскән салынан дөвләт нүмајәндәлијин бинасыны һәр ҹүр һүҹумдан, она зијан вурулмасындан горумаг үчүн, һәмчинин нүмајәндәлијин раһатлығынын һәр һансы бир гајдада позулмасынын гаршысыны алмаг үчүн лазыми тәдбирләр көрмәјә борҹлудур.

Шәхси күзәштләрә вә иммунитетләрә дипломатларын шәхси вә јашајыш јерләринин тохунулмазлығы, јурисдиксијадан иммунитет, көмрүк күзәштләри, верки вә мүкәлләфијјәтләрдән азад едилмәк дахилдир. Дипломатик ишчи һәбс едилә вә сахланыла билмәз. Мәскән салынан дөвләтин һакимијјәт органлары дипломатын шәхсијјәтинә, азадлығына вә ләјагәтинә гаршы олан һәр ҹүр гәсдин гаршысыны алмаг үчүн лазыми тәдбирләр көрмәлидир.

ДИПЛОМАТИК КО́РПУС — өлкәдә фәалијјәт көстәрән *дипломатик нүмајәндәлијин* дипломатик һеј'әти үзвләринин ҹәми. Сөзүн мәһдуд мә'насында өлкәдәки хариҹи сәфирликләрин вә *миссијаларын* башчылары, сөзүн кениш мә'насында **дипломатик карточкасы** олан бүтүн шәхсләр (о ҹүмләдән *атташе*, бә'зән һәтта сәфирин һәкимләри вә шәхси катибләри). Д.к.-ун, адәтән, ағсаггалы (дуајени, јахуд деканы) олур. Мүасир дөвләтләрин әксәријјәтинин, о ҹүмләдән ССРИ-нин практикасында Д.к.-а ағсаггаллыг етмәк е'тимаднамәләр тәгдим едилән вахтдан башланыр. Д.к. сијаси бирлик (тәшкилат) дејилдир; әсасән, мәрасим функсијаларыны һәјата кечирир.

ДИПЛОМАТИК КУРЈЕ́Р — дипломатик почту мүшајиәт едән шәхс. Д.к. вәзифәсини иҹра едәркән мәскән салынан дөвләтин мүдафиәсиндән, һәмчинин тохунулмазлыг һүгугундан истифадә едир (ону сахламаг, јахуд һәбс етмәк олмаз). Д.к.-ә онун статусуну тәсдиг едән **курјер вәрәгәси** вә паспорт верилир. Дөвләтләрин чоху Д.к.-и дипломат һесаб едир вә ону веркиләрдән, көмрүк рүсумларындан вә с.-дән азад едир.

ДИПЛОМАТИК НҮМАЈӘНДӘЛИК— бир дөвләтин башга дөвләтлә харичи әлагәләрини һәјата кечирән орган. Д.н.-ә сәфир (сәфирлик), елчи, јахуд ишләр вәкили (миссија) башчылыг едир. Д.н.-ин тәркибинә игтисади, сијаси шө'бәләр, мәтбуат, мәдәнијјәт мәсәләләринә бахан вә консул шө'бәләри (групплары), һәмчинин һәрби сәфарәтхана дахилдир. ССРИ-нин Д.н.-инә *тичарәт нүмајәндәлији* дә дахилдир. Д.н.-ин әсас функсијасы мәскән салынан дөвләтдә мүвәккил дөвләти тәмсил етмәк, өз дөвләтинин вә онун вәтәндашларынын мәнафејини мүдафиә етмәк, мәскән салынан дөвләтин һөкумәти илә дипломатик әлагә сахламаг, һәмин дөвләтдә баш верән һадисәләр һаггында бүтүн гануни васитәләрлә мә'лумат топламаг вә онлары өз һөкумәтинә билдирмәк вә с.-дир.

ДИПЛОМАТИК РҮТБӘ — дипломатик ишчиләрә верилән хүсуси адлар. Д.р.-нин верилмәси системи вә гајдасы һәр дөвләтин өз ганунверичилији илә низамланыр. Әксәр дөвләтләрин дипломатик практикасында ашағыдакы Д.р.-ләр мә'лумдур: сәфир, елчи, мүшавир, биринчи катиб, икинчи катиб, үчүнчү катиб вә *атташе*. Бу рүтбәләрин дәрәчәләри дә ола биләр (мәс., 1-чи вә 2-чи дәрәчәли мүшавирләр вә с.). РСФСР ХКС-нин 1918 ил 4 ијун тарихли Декрети илә көһнә Д.р.-ләр ләғв олунмуш вә сәлаһијјәтли нүмајәндә рүтбәси илә әвәз едилмишдир. ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1941 ил 9 мај тарихли Фәрманы илә ССРИ-нин харичдәки дипломатик нүмајәндәләри үчүн фөвгәл'адә вә сәлаһијјәтли сәфир, фөвгәл'адә вә сәлаһијјәтли елчи, ишләр вәкили рүтбәләри, 1943 ил 28 мај тарихли Фәрманы илә исә ССРИ Харичи Ишләр Назирлијинин, ССРИ-нин харичдәки сәфирликләри вә миссијаларынын дипломатик ишчиләри үчүн 1-чи вә 2-чи дәрәчәли мүшавирләр, 2 дәрәчәдән олан биринчи катибләр, 2 дәрәчәдән олан икинчи катибләр, үчүнчү катиб вә атташе рүтбәләри мүәјјән едилмишдир.

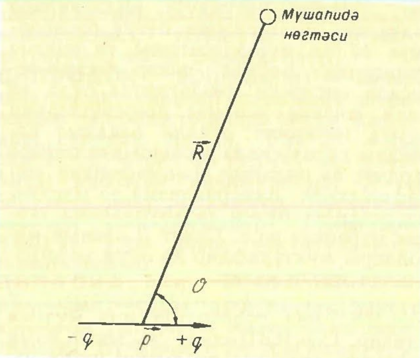
ДИПЛОМА́ТИКА (*диплом* сөзүндән)— *актларын* форма вә мәзмунуну өјрәнән көмәкчи (вә ја хүсуси) тарихи фәнн. Илк әввәл Д. сәнәдләрин әсиллији һаггында елм кими баша дүшүлүрдү. 14—15 әсрләрдә јаранан елми Д. 19 әсрдәк практик Д. (актларын әсиллијинин јохланмасы) илә гарышырды. Актларын әсиллијинин елми гијмәт ме'јарларыны Д.-нын (тарихи фәнн кими) баниси олан Ж. Мабилјон 17 әсрдә ишләјиб һазырламышдыр. Өлкәләрин чохунда мүасир Д.-нын тәдгигат објекти, еркән орта әсрләрин актларына үстүнлүк верилмәклә, гәдим дөврләрдән башламыш 18 әсрин сонуна гәдәр олан сәнәдли мәнбәләрдир. Орта әсрләр Авропа актларындан башга һәмчинин Гәдим Шәрг, антик дөвр, Бизанс вә орта әсрләр Шәрг актлары да өјрәнилир. Буржуа Д.-сы, әсасән, актларын харичи әламәтләринин тәсвирини вермәклә мәшғул олур. Д.-ја үмуми мәнбәшүнаслығын бир һиссәси кими јанашан марксист мәнбәшүнаслығы актларын һәм форма, һәм дә мәзмунунун тәдгигини Д.-нын вәзифәси һесаб едир.

Совет Д.-сында актларын тәһлили тарихи тәдгигатлара хидмәт едир. Үмуми һүгуг актларынын мәншәји мәсәләси јени шәкилдә гојулур, онларын јаранмасынын конкрет сијаси сәбәбләри ајдынлашдырылыр.

ДИПЛОПИ́ЈА [јун. diplóos—икили+ +ops (opós)—көз]—көзү һәрәкәтә кәтирән әзәләләрин ифличи нәтичәсиндә бир чисми ики көрмә. Д. паралитик чәпкөзлүкдә, көзјувасынын мүхтәлиф хәстәликләриндә дә әмәлә кәлә биләр. Мүаличәси: әсас сәбәби арадан галдырмаг.

ДИПЛОФА́ЗА (јун. diplóos—икигат+ +phásis—тәзаһүр)—1) организмин *диплоид* хромосом јығымы илә характеризә едилән инкишаф фазасы. Али организмләрдә Д. зигота әмәлә кәлдији вахтдан гаметокенез (чинси һүчејрәләрин әмәлә кәлмәси) заманы баш верән мејоз бөлүнмәјә гәдәрки дөврү әһатә едир. Мејоз бөлүнмә нәтичәсиндә һаплофаза үчүн характерик олан һаплоид хромосом јығымына малик гаметләр алыныр. Бә'зи организмләрдә (мамырлар, јосунлар) Д. јалныз зиготада олур, сонра зигота бөлүнүб һаплофазаја кечир; 2) диплотена—мејозун биринчи бөлүнмәсиндә профаза мәрһәләләриндән бири.

ДИПО́Л (*ди...* + јун. pólos—гүтб)— електрик Д.-у—өлчүсү тә'сири һесабландығы мәсафәјә нәзәрән чох кичик олан, гијмәтчә бәрабәр, ишарәчә әкс ики нөгтәви јүкдән ибарәт систем. Д.-ун әсас характеристикасы Д. моменти ($\vec{P}$)—мәнфи јүкдән мүсбәт јүкә доғру јөнәлән вектор олуб (шәк. 1), гијмәтчә q јүкү илә јүкләр арасындакы мәсафәнин (l) һасилинә бәрабәрдир: $\vec{P}=q\vec{l}$. Д. моменти Д.-ун ихтијари мәсафәдә јаратдығы електрик саһәсини вә һәмчинин харичи електрик саһәсинин електрик Д.-уна тә'сирини тә'јин етмәјә имкан верир. Д.-ун електрик саһәси интенсивлијинин (E) Д. оху истигамәтиндә вә оха перпендикулјар истигамәтдәки топлананлары (Бејнәлхалг ваһидләр системиндә)

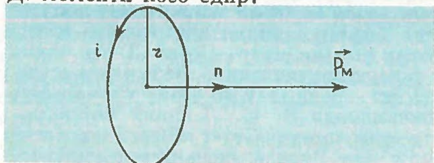
$$E_z = \frac{\vec{P}}{4\pi E_0 R^3}(3\cos^2\theta - 1);$$

$$E_\perp = \frac{3\vec{P}}{4\pi E_0 R^3}\cos\theta \cdot \sin\theta$$

дүстурлары илә ифадә едилир [θ— Д. моменти ($\vec{P}$) вектору илә R радиус-вектору арасындакы бучагдыр]. Д.-ун електрик саһәсинин там интенсивлији $\left(E=\sqrt{E_z^2+E_\perp^2}\right)$ Д.-дан олан мәсафә артдыгча $\frac{1}{R^3}$ илә мүтәнасиб азалыр.

Харичи бирчинсли електрик саһәсиндә Д.-а чүт гүввә тә'сир едир вә Д. моментини саһә истигамәтиндә јөнәлтмәјә чалышыр. Бу чүт гүввәнин моменти $\vec{M}=\vec{P}E\sin\alpha$-дыр ($\alpha$ саһәнин E интенсивлији илә $\vec{P}$ вектору арасындакы бучагдыр).

Гејри-бирчинсли електрик саһәсиндә Д.-а чүт гүввәдән башга, ону саһәнин даһа күчлү јеринә тәрәф јөнәлтмәјә чалышан гүввә тә'сир едир. Електрик Д.-у анлајышы, мүхтәлиф-адлы јүклү зәррәчикләрдән тәшкил олунмуш нејтрал системләрин өз өлчүләриндән бөјүк мәсафәләрдә јаратдығы електрик саһәсинин өјрәнилмәсинә имкан јарадыр. Маддәнин молекулларына Д. кими бахмаг мүмкүндүр. Харичи електрик саһәси олмадыгда Д. моментинә малик олан молекуллар полјар, олмајанлар исә гејри-полјар молекуллар адланыр. Електрик саһәсинин тә'сири илә гејри-полјар молекулларда мүсбәт вә мәнфи јүк мәркәзләри бир-биринә нәзәрән сүрүшүр вә молекул Д. моменти кәсб едир.

Магнит Д.-у—өлчүләри мүшаһидә нөгтәсинә гәдәр олан мәсафәјә нисбәтән чох кичик гапалы чәрәјанлар. Гапалы елементар чәрәјанлар магнит саһәси јарадыр вә чәрәјанын магнит тә'сири онун магнит моменти илә тә'јин олунур. i чәрәјаны кечән ихтијари гапалы контурун магнит моменти $\vec{P}_м=iS\vec{n}$ дүстуру илә ифадә олунур (бурада S—контурла әһатә олунмуш сәтһин саһәси, $\vec{n}$—сәтһин мүсбәт нормалыдыр) (шәк. 2). Атомда гапалы орбитләр бојунча һәрәкәт едән електронлар елементар чәрәјан јарадыр. Атомларын өлчүләри кичик олдуғундан бу гапалы чәрәјанлара магнит Д.-у кими бахмаг олар.

Магнит Д.-у електрик Д.-унун магнит аналогудур. Магнит Д.-унун јаратдығы саһәнин интенсивлији магнит моменти илә дүз мүтәнасиб олуб, тә'сиринин һесабландығы мәсафәдән асылылығы $\frac{1}{R^3}$-гануну илә ифадә олунур.

Бирчинсли магнит саһәсиндә магнит Д.-уна тә'сир едән гүввә моменти магнит моменти илә дүз мүтәнасибдир вә контуру елә дөндәрмәјә чалышыр ки, магнит моменти харичи саһә истигамәтиндә олсун. Гејри-бирчинсли магнит саһәсиндә исә белә чәрәјанлы контура саһәнин даһа күчлү јеринә доғру јөнәлмиш әлавә гүввә тә'сир едир.

Әд.: Тамм И. Е., Основы теории электричества, 7 изд., М., 1957; Фейнман Р., Лейтон Р., Сэндс М., Фейнмановские лекции по физике, 2 изд., т. 5, М., 1977; Калашников С. Г., Электричество, 4 изд., М., 1977.

ДИПОНЕГО́РО (Diponegoro) (11.11. 1785, Јава а.—8.1.1855, Сулавеси а., Макасар)—Һолландија мүстәмләкәчиләринә гаршы *Јава үсјанынын* (*1825—30*) рәһбәри; Индонезијанын милли гәһрәманы. Мәншәчә Чокјакарта султанларындандыр. Д. Һолландија мүстәмләкәчиләринин вә султанын амансыз истисмарына гаршы халгла бирликдә фәал мүбаризә апармышды. Д.-нун исламы мүдафиә шүары алтында

апардығы мүбаризәдән мәгсәд Индонезија дөвләтинин мүстәгиллијинә наил олмаг иди. Һолландлар тәрәфиндән хаинчәсинә әсир алынараг (1830) Сулавеси (Тселебес) а.-на сүркүн едилмишди. Сүркүндә Јава мүһарибәсинин тарихини јазмышды.

Әд.: Мовчанюк П. М., Яванская народная война. 1825—1830 гг., М., 1969.

ДИПСОМА́НИЈА (јун. dipsa—һәрислик+mania—ағылсызлыг)—ички дүшкүнлүјү. Бах *Алкогол психозлары.*

ДИ́ПТИХ (јун. diptychos—икигат, икигат бүкүлмүш)—1) Гәдим Јунаныстанда вә Ромада үстү мумла өртүлән вә јазы үчүн истифадә едилән ики лөвһә; 2) һәр бир тајы үзәриндә бојакарлыг әсәри вә ја релјефли тәсвир олан икитајлы, ачылыб-өртүлән тахта лөвһә; 3) бир мә'на вә идеја илә бағлы гоша табло.

ДИРА́К (Dirac) Пол Адријен Морис (д. 8.8.1902, Бристол)—инкилис физики, квант механикасынын баниләриндән бири. Лондон Крал Чәмијјәтинин үзвү (1930), ССРИ ЕА әчнәби үзвү (1931), Нобел мүкафаты лауреаты (1933). 1932 илдән Кембрич ун-тинин проф. Е. Ферми илә ејни вахтда квант статистикасы ганунларынын тә'рифини вермишдир (бах *Ферми—Дирак статистикасы*). 1928 илдә електрон һәрәкәтинин релјативист нәзәријјәсини инкишаф етдирмиш, аз сонра һәмин нәзәријјә әсасында позитронун мөвчуд олдуғу сөјләнилмишдир (1932). Бу нәзәријјә спини електронун квантмеханики характеристикасына дахил етмәјә, електронун магнит моментини изаһ етмәјә, спектрләрин инчә гурулушунун дүстуруну чыхармаға имкан јаратмышдыр. Д.-ын бир сыра ишләри саһәнин квант нәзәријјәсинин мүхтәлиф мәсәләләринә аиддир. Нәзәри физикада кениш истифадә олунан икинчи квантлама үсулуну (1927) илк дәфә Д. тәтбиг етмишдир.

Әсәрләри: Принципы квантовой механики, М., 1960; Лекции по квантовой теории поля, М., 1971; Спиноры в гильбертовом пространстве, М., 1977.

ДИРА́К ФУНКСИЈАСЫ—бах *Делта-функсија.*

ДИ́РБОРН (Dearborn)—АБШ-ын Мичиган штатында шәһәр. Детројтун ч.-г. шәһәрәтрафы һиссәси. Әһ. 100 мин (1974). АБШ-ын ән ири автомобил сәнајеси мәркәзләриндән биридир. «Форд» автомобил ширкәтинин з-длары, идарә вә лабораторијалары Д.-дадыр. Автомобил тарихи музеји вар.

ДИРЕКСИО́Н БУЧАГ (фр. direction — истигамәт) — ихтијари истигамәти мә'лум истигамәтә (хүсуси һалда координат охларына) нәзәрән тә'јин едән бучаглардан бири. Ики нөв Д.б. вар: еллипсоид үзәриндә Д.б., топографик хәритә вә ја пројексија мүстәвиси үзәриндә Д.б. Саат әгрәбинин һәрәкәти истигамәтиндә өлчүлүр вә гијмәти 0—360°-јәдәк дәјишир. Д.б.-дан кеодезија, артиллерија, навигасија вә б. саһәдә истифадә олунур.

ДИРЕ́КТОР КОММУТАТОРУ, диспетчер коммутатору—директорун (диспетчерин) мүәссисә дахили телефон рабитәси үчүн пајлашдырычы гурғу; бу гурғу васитәсилә директор (диспетчер) ајры-ајры абонентләрлә (шө'бә, сех вә с.), бир груп абонентлә, јахуд ејни вахтда бүтүн абонентләрлә, һәмчинин һәр абонент директорла билаваситә рабитә сахлаја билир. Ири мүәссисәләрдә Д.к.-нун 20, 40, јахуд 60 абонент хәтти, күчләндиричи гурғусу, радиоговшағына кедән вә катибә илә данышмаг үчүн бирбаша чыхышы олур; Д.к.-нда данышыг һәм микрофонла, һәм дә микротелефон васитәсилә апарылыр. Чох вахт Д.к.-нда ишыг сигналы олур. Бә'зән Д.к.-на данышыглары вә мүшавирәләри јазмаг үчүн магнитофон да гошула биләр. Кичик мүәссисәләрдә бу мәгсәдлә *консентраторлардан* истифадә едилир.

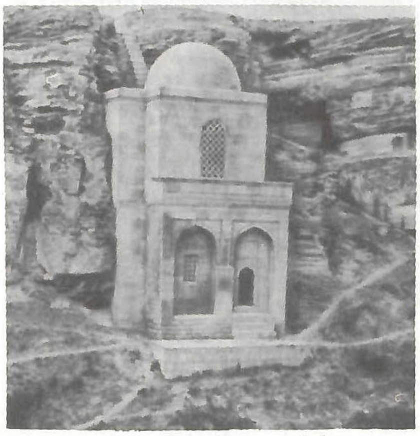
ДИРЕКТО́РИЈА (фр. Directoire, орта лат. directorium—идарәетмә, рәһбәрлик сөзүндән) (даһа дәгиги—Ичраедичи Директорија, Directoire exécutif) — Франса Республикасынын 1795 ил нојабрын 4-дән 1799 ил нојабрын 10-дәк фәалијјәт көстәрмиш һөкумәти. Д. Бешјүзләр Шурасы вә Ағсаггаллар Шурасынын сечдији 5 үзвдән (директордан) ибарәт иди. Д.-нын дахили сијасәти ири буржуазијанын мәнафејини күдмәјә вә ингилаби һәрәката гаршы јөнәлдилмиш, харичи сијасәти ишғалчы характер дашымышдыр. Франса гошунларынын 1799 илдәки мүвәффәгијјәтсизликләри Д.-нын мөвгеләрини сон дәрәчә зәифләтди. Наполеон Бонапартын етдији дөвләт чеврилиши Д.-ја сон гојду вә һәрби-буржуа диктатурасы режиминин гурулмасына кәтириб чыхартды.

«ДИРЕКТО́РИЈА», «Бешләр Шурасы»—Русијада буржуа *Мүвәггәти һөкумәтинин* 5 назириндән ибарәт коллекија. Мүвәггәти һөкумәтин 1917 ил 1(14) сентјабр тарихли гәрары илә тә'сис едилмиш, сәдри А. Ф. Керенски олмушдур. Јарадылмасынын сәбәби Л. Г. *Корниловун* гијамы вә 2-чи коалисијалы һөкумәтин сүгуту илә әлагәдар әмәлә кәлмиш һөкумәт бөһранындан чыхмаг иди. «Д.»-нын үзәринә «кабинет тәшкил олунанадәк дөвләт ишләрини идарә етмәк» вәзифәси гојулмушду. «Д.» бонапартист сијасәтин вә Керенскинин шәхси һакимијјәтинин мөһкәмләндирилмәси васитәси иди. Сентјабрын 25-дә (октјабрын 8-дә) 3-чү коалисијалы һөкумәтин јаранмасы илә «Д.» ләғв едилмишдир.

ДИРЕКТРИ́С (сон лат. directrix—јөнәлдичи)—конус кәсикләри (*еллипсин, һиперболанын* вә *параболанын*) үзәриндә јерләшән дүз хәтт. Әјринин ихтијари нөгтәси илә фокус арасындакы мәсафәнин һәмин нөгтәнин Д.-дән мәсафәсинә нисбәти екссентриситетә бәрабәрдир.

ДИРӘК ҮСТҮ ТИКИЛИЛӘР — чај, көл вә дәниз саһилләриндә, батаглыгларда ағач диракләр үзәриндә тикилмиш гәдим јашајыш бинадары вә ја мәскәнләр. Неолит дөврүндән мә'лумдур. Илк дәфә Исвечрәдә, сонралар исә Шимали Италија, Алманија, Дунајбоју вә с. јерләрдә ашкар едилмишдир. Дунајбоју, Шимали Италија вә Балкан ј-а-нда Д.т. антик дөврдә дә мөвчуд олмушдур. ССРИ әразисиндә Архангелск вил.-нин Лача көлү саһилиндә Модлон, Орта Зауралједа Шикир вә Горбуново торфлугларында Неолит, Тунч вә даһа сонракы дөврләрә аид Д.т.-и ашкар едилмишдир.

ДИРИБАБА ТҮРБӘСИ—Азәрб.ССР Шамахы р-нунун Мәрәзә гәс. јахынлығында орта әср Ширван-Абшерон ме'марлығына аид түрбә. Абидә халг арасында «Дирибаба пири» адланыр. Д.т. 1402 илдә гајада ојулмуш мағарада әһәнкдашыдан тикилмишдир. Түрбәнин ч.-а бахан бир фасады вардыр; о бири тәрәфләри исә гајанын ичиндәдир. Ики мәртәбәлидир. Биринчи мәртәбә сәккизкушәли күнбәзли кичик дәһлиздән вә онун јанындакы чатма тағтаванлы отагдан, икинчи мәртәбә исә үзәри нахышларла

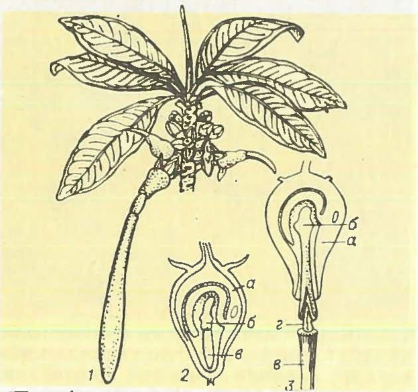
бәзәнмиш *тромп* дајаглы күнбәзи олан квадрат формалы бөјүк салондан ибарәтдир. Салона биринчи мәртәбәнин дәһлизиндән енсиз даш пилләкән галхыр. Салон гајанын дахилиндәки балача бир мағара илә бирләшир. Еһтимала көрә мағарада Д.т.-нин ме'марі басдырылмышдыр. Тромплардан биринин үстүндә галан китабәдә түрбәнин ме'марынын атасынын ады јазылмышдыр («...ибн устад Һачы»—«Устад Һачынын оғлу...»). Китабәнин бир һиссәси овулуб төкүлдүјүндән ме'марын ады охунмур. Д.т.-нин јазылары Тәбриздәки Көј мәсчид јазыларына јахындыр. Түрбәнин бә'зи һиссәләри стилизә едилмиш нәбати орнаментләрлә бәзәдилмишдир. Д.т.-ндә дини ајинләр ичра едилирди. Түрбәнин мәртәбәләри арасындакы һиссәдә Ширваншаһ I Ибраһимә мәхсус китабә олмушдур. Д.т. орижинал ме'марлыг формасы, мүтәнасиблији, декоратив бәзәк елементләринин зәрифлији, әтрафдакы тәбии мәнзәрә илә әлагәләндирилмәси вә с. кејфијјәтләринә көрә орта әср Азәрб. ме'марлығынын ән мараглы абидәләриндәндир. Сәјјаһ вә алимләрдән Адам Олеари, Корнелиус де Бруин (17 әср), Б. Дорн (19 әср) вә б. Д.т. һаггында мә'лумат вермишләр. Совет һакимијјәти илләриндә бәрпа едилмишдир.

Әд.: Саламзаде А. В., Гробница «Дири Баба» в селении Маразы, Изв. АН Азерб. ССР, 1949, № 7; Неййматова М. Х., О некоторых эпиграфических памятниках Ширвана (XIV—XVI вв.), Эпиграфика Востока, в. 15, 1960; Бретаницкий Л. С., Зодчество Азербайджана XII—XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока, М., 1966;

ДИРИДОҒАН БАЛЫГЛАР—күрүтөкән балыглардан фәргли олараг дири бала доғурлар. Д.б. ән чох акулакимиләрдир (мәс., көпәк балыгларынын әксәријјәти). Гамбузија, скатлар вә с. белә балыглардандыр. Бүтүн Д.б.-да мајаланма дахилдә кедир. Рүшејми ана бәтни илә бирләшиб онун һесабына гидаланан әсл Д.б. вә јумур-

тасы ана бәтниндә олуб, онунла бирләшмәјән, јумурта сарысы һесабына инкишаф едән (әксәр Д.б.) Д.б. мә'лумдур. Балыгларда көрпәләрин инкишафы јумурталыгларда, јахуд шәклини дәјишмиш јумурта боруларында кедир; инкишаф 2—3 һәфтәдән (чәкидишлиләрдә) бир нечә ајадәк (акулаларда) давам едир. Аквариумларда Poecilidae фәсиләсиндән олан гуппи, гылынчлылар вә с. Д.б. јетишдирилир.

ДИРИДОҒАН БИТКИЛӘР (Plantae viviparae) — торпагүстү һиссәләриндә чох да бөјүк олмајан хырда биткиләр әмәлә кәлән, торпаға дүшдүкдә бөјүк бир нәсил верә билән биткиләр. Мангр мешәләриндәки бир чох ағач-

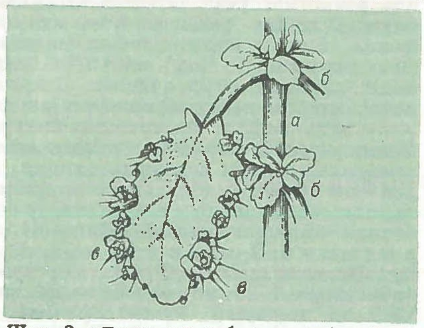
Шәк. 1. Мангр мешәләриндә битән ризофора (Rhuzophora mucronata): *1*—чичәкли, мејвәли вә чүчәртили будағы; *2*—чүчәртинин инкишаф етмәјә башладығы мејвәнин узунуна кәсији; *3*—чүчәртинин ана биткидән ајрылмасы: *а*—мејвәјанлығы; *б*—ләпә; *в*—нәсилверән ләпәалты орган; *г*—чүчәртинин тумурчуғу.

ларын мејвәләри үзәриндә ири чүчәртиләр инкишаф едир. Бу хүсусијјәт дәнли биткиләрдә ана битки илә физиоложи әлагәсини итирмиш вә јетишмиш дәндән көкләрин әмәлә кәлмәси

Шәк. 2. Диридоған Алп гыртычы: *1*—биткинин үмуми көрүнүшү; 2—чичәк групундан сүпүркәчик; 3—сүнбүлчүкдә чичәк әвәзинә чүчәрмиш соғанчыг.

һадисәсинә бәнзәјир. Башга Д.б.-дә (дашдәлән, довшанкәләми) чичәкләрин әвәзиндә јарпагланмыш зоғлар вә ја соғанаглар (бә'зи гыртычлар), јахуд көк јумрулары (гарабашаг) әмәлә кәлир. Гүтб, јүксәк дағлыг, гуру чөл вә сәһра р-нларында јајылмыш бу биткиләрин вежетасија дөврү гыса олдуғу үчүн тохумлар јетишмәјә дә биләр. Чохалма габилијјәтинә көрә бу биткиләр һавада әмәлә кәлән көк јумрулары вә соғанагларла артан биткиләрә (сүсән,

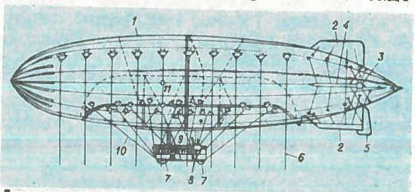

Шәк. 3. «Бала»ларла бирликдә бриофиллум јарпағы; *а*—әсас зоғ; *б*—јан зоғ; *в*—«балә» чүчәртиләр.

дишоту, гајаоту вә с.) бәнзәјирләр. Бриофиллумда (каланхоја) вә бә'зи тропик гыжыларда меристема һүчејрәләри јарпаглара топландығындан онларын кәнарларында јашыл биткичикләр («балалар») инкишаф едир; бунлар торпаға дүшән кими вә јахуд да торпаға дүшмәјә имкан олмадыгда ана биткинин үзәриндә көк атырлар.

ДИРИДОҒМА—бах *Вивипарија*.

ДИРИЖА́БЛ (фр. dirigeable—идарәолунан), и д а р ә о л у н а н а е р о с т а т—һәрәкәтверичи винти олан, һавадан јүнкүл, идарәолунан учуш апараты. Әсас һиссәләри ичәрисинә газ (адә-

Јумшаг системли (көвдәли) дирижаблын схеми: *1*—көвдә-өртүк; *2*—үст вә алт стабилизаторлар; *3*—һүндүрлүк сүканы; *4*—јан стабилизатор; *5*—истигамәт сүканы; *6*—дирижаблы јерә бағламаг вә јерини дәјишдирмәк үчүн кәндирләр; *7*—пневматик амортизаторлар; *8*—винтли мотор гурғусу; *9*—гондола; *10*—јүкү гондоланын гармағына асмаг үчүн кәндирләр; *11*—дирижаблын һәрәкәти заманы көвдәсинин харичи формасыны сабит сахламаг үчүн һава илә долдурулмуш баллонет.

тән, һидрожен вә ја һелиум) долдурулмуш узунсов көвдәдән (ахарлы форма вермәк үчүн бурун һиссәси јумру, гујруг һиссәси сиври олур); гујруг һиссәдән (һәрәкәтсиз стабилизаторлар, *килләр*, һәмчинин, мүтәһәррик, үфүги һүндүрлүк сүканы, шагули идарәетмә сүканы) вә *гондоладан* ибарәтдир. Д. бөјүк јүккөтүрмә габилијјәтинә маликдир вә узаға учур. Д.-ын сүр'әти 135 *км/саатдан* артыг олмур вә учушу метеороложи шәраитдән асылыдыр. Чәтин кечилән р-нларын тәчһизи, надир ири габаритли јүкләрин дашынмасы вә аерофотошәкилчәкмә ишләриндә, балыг сүрүләринин ахтарышында, мешә јанғынларындан мүһафизә тәдбирләриндә истифадә олунур. Мүһарибәдә кәмиләрин мүһафизә мәгсәдилә мүшајиәт едилмәсиндә, суалты гајыгларын вә мина манеәләринин ахтарышында вә с.-дә тәтбиг едилә биләр. Бах һәмчинин *Учуш апаратлары*.

ДИРИЖОРЛУГ (фр. diriger—идарә етмәк)—мусиги ифачылығы сәнәти; мусиги әсәринин мәшги вә консерт заманы мусиги коллективинә (оркестр, хор, опера вә балет труппасы, ансамбл вә с.) рәһбәрлик етмәк. Д. сәнәти хүсуси әл һәрәкәтләри системинә әсасланыр. Д. просесиндә дирижорун үзүнүн ифадәси, бахышы, мимикасы да мүһүм шәртдир. Дирижор ансамблын һәмаһәнк сәсләнмәсини, ифанын техники камиллијини тә'мин едир, әсәрин идеја мәзмунуну, үслубуну вә өз бәдии нијјәтини идарә етдији коллективә чатдырмаға чалышыр. Д. сәнәтинин мәншәји гәдимдир. Һәлә Гәдим Мисир вә Ассурија барелјефләриндә дирижор тәсвирләринә раст кәлинир. Халг хор сәнәти инкишафынын еркән мәрһәләләриндә Д. солистләрдән бири тәрәфиндән ичра олунурду. О, мотивин мәгам вә көкүнү мүәјјән едир, темп вә динамик ишарәләрини көстәрирди. Гәдим Мисирдә вә Јунаныстанда, еләчә дә орта әсрләрдә хор (килсә хору) хејрономија (шәрти әл, бармаг һәрәкәтләри) әсасында идарә едилирди. 17—18 әсрләрдә Авропа мусигисиндә *кенерал-бас* системинин јаранмасы илә әлагәдар орган вә ја клавесиндә кенерал-бас партијасыны ифа едән мусигичи ејни заманда ансамбла да рәһбәрлик едирди. 18 әсрдән ансамблда биринчи скрипкачынын (консертмејстер) ролу артды. 18 әсрин 2-чи јарысындан Д. едән скрипкачы-консертмејстер тәдричән ансамблын јеканә рәһбәри олду. Мүасир Д. сәнәти 19 әсрин 2-чи рүбүндән формалашмаға башлады. И. Мозел, К. М. Вебер, Л. Шпор, еләчә дә Г. Спонтини илк дәфә дирижор чубуғундан истифадә етдиләр. Л. Бетһовен вә Һ. Берлиозла јанашы, Р. Вагнер мүасир Д.-ун әсасыны гојдулар. Дирижорлар Р. Вагнердән нүмунә көтүрәрәк үзләрини оркестрә тутмаға башладылар. Р. Вагнердән сонракы дирижорлардан Һ. Рихтер, Г. Малер, А. Никиш, Ф. Вејнгартнер, О. Клемперер, Р. Штраус мәшһур олмушлар. Б. Валтер, В. Фуртвенглер, А. Тосканини, Ш. Мүнш, Һ. Вуд, Л. Стоковски, Л. Бернстајн, Һ. Карајан, Ј. Орманди, Ч. Енеску 20 әсрин көркәмли дирижорларыдыр. 19 әсрин 2-чи јарысында Русијада Д. сәнәтинин көркәмли нүмајәндәләриндән М. Балакирев, А. вә Н. Рубинштејнләрин, Е. Направникин фәалијјәти бөјүк әһәмијјәт кәсб етмишдир. В. Сафонов, С. Рахманинов, С. Кусевитски, еләчә дә рус совет мусигичиләриндән В. Сук, Н. Голованов, А. Пазовски, А. Гаук, С. Самосуд вә б. мәшһур дирижорлар олмушлар. Ифачылыг вә педагожи фәалијјәтинә көрә бир сыра совет дирижорлары—Ј. Мравински, А. Мелик-Пашајев, Ј. Фајер, К. Иванов, Н. Аносов, Нијази, Н. Рахлин, Л. Кинзбург, О. Димитриади, К. Рождественски, Ј. Светланов, К. Кондрашин вә б. кениш шөһрәт газанмышлар.

Азәрб.-да мүасир Д. сәнәтинин тарихи милли операнын јаранмасы илә әлагәдардыр (1908 илдә «Лејли вә Мәчнун»ун илк тамашасына Ә. Б. Һагвердијев дирижорлуг етмишдир). Көркәмли бәстәкарлардан Ү. Һачыбәјов, З. Һачыбәјов, М. Магомајев ејни заманда дирижор олмушлар. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Д. сәнәтинин инкишафы үчүн әсл зәмин јаранды. Совет Д. мәктәбинин јетишдирмәләриндән Ә. Һәсәнов, Ә. Бәдәлбәјли,

Ч. Һачыбәјов, С. Рүстәмов 30-чу илләрдә фәалијјәтә башладылар. Мүасир Азәрб. Д. сәнәтинин инкишафы вә кениш шөһрәт газанмасында Нијазинин хидмәти бөјүкдүр. Һазырда дирижорлардан К. Абдуллајев, Н. Рзајев, Р. Абдуллајев, К. Әливердибәјов вә б. фәалијјәт көстәрир.

Әд.: Вагнер Р., О дирижировании, пер. с нем., СПБ, 1900; Берлиоз Г., Дирижер оркестра, пер. с франц., 3 изд., М., 1912; Мусин И., Техника дирижирования, Л., 1967; Кондрашин К., О дирижерском искусстве, Л.—М., 1970; Керимов С., Художник удивительного таланта, Б., 1972; Дирижерское исполнительство. Сб. статей, М., 1975.

ДИРИЈАРМА—чанлы һејван үзәриндә чәрраһи әмәлијјат. Бах һәмчинин *Вивисексија*.

«ДИРИЛИК»—әдәби, ичтимаи, сијаси, игтисади һәфтәлик шәкилли журнал. 1914—16 илләрдә Бакыда чыхмышдыр. «Д.»-ин 1914 илдә—7, 1915 илдә—17, 1916 илдә исә—11 нөмрәси бурахылмышдыр. Пантүркизм вә панисламизм идејасыны тәблиғ етмишдир. Ислам мәдәнијјәти абидәләринин бојалы таблолары (рәссамы Ә. *Әзимзадә*) журнала әлавә кими нәшр олунмушдур. Редактору Әлаббас Мүзниб Мүтәллибзадә иди.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, 2 ч., Б., 1960, сәһ. 413, 417.

ДИРИНКИ—муғам шө бәләри арасында ифа олунан инструментал мелодија. Ојнаглығына вә чәлд темпинә көрә рәнкләрдән фәргләнир; Д. ојун һаваларына јахындыр.

ДИРИХЛЕ́ (Dirichlet) Петер Густав Лежјен (13.2.1805, Дүрен—5.5.1859, Һеттинкен) — алман ријазијјатчысы. Берлин (1831—55) вә Һеттинкен (1855—59) ун-тләринин проф. Әсәрләри әсасән әдәдләр нәзәријјәси вә ријази анализә аиддир. Д. сыраларын шәрти јығылмасына илк тә'рифи вермиш вә араштырмышдыр. Илк һәдди вә фәрги гаршылыглы садә әдәдләр олан там һәдли әдәди силсиләдә сонсуз бөјүк садә әдәдин варлығыны, һиссә-һиссә монотон вә кәсилмә нөгтәләри сонлу сајда олан функсијанын Фурје сырасына ајрылмасынын мүмкүнлүјүнү исбат етмишдир. Механика вә ријази физикаја даир дә мүһүм әсәрләри вар (бах *Дирихле интегралы*).

ДИРИХЛЕ́ ИНТЕГРАЛЫ—бир нечә тип интегралын ады:

$$1)\ \int_0^\infty \frac{\sin\alpha x}{x}\cos\beta x\,dx\,(\alpha>0,\ \beta>0);$$

α вә β параметрләринин кәсилән функсијасыдыр. Гијмәти $\beta<\alpha$ олдугда $\pi/2$, $\beta=\alpha$ олдугда $\pi/4$ вә $\beta>\alpha$ олдугда сыфырдыр.

$$2)\ \frac{1}{\pi}\int_{-\pi}^{\pi} f(x+t)D_n(t)\,dt;$$

бурада $D_n(t)=\sin\left(n+\frac{1}{2}\right)\ t/2\sin\frac{t}{2}$ Дирихле нүвәси адланыр. $f(x)$ функсијасы үчүн Д.и. Фурје сырасынын

$$a_0/2+\sum_{\kappa=1}^{n}(a_\kappa\cos\kappa x+b_\kappa\sin\kappa x)$$

n-чи хүсуси чәминә бәрабәрдир.

$$3)\ \iiint\left\{\left(\frac{\partial u}{\partial x}\right)^2+\left(\frac{\partial u}{\partial y}\right)+\left(\frac{\partial u}{\partial t}\right)^2\right\}dxd_ydz$$

Д.и.-нын һармоник функсијалар нәзәријјәсиндә мүһүм ролу вар. П. Г. Л. *Дирихленин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

Әд.: Фихтенгольц Г. М., Курс дифференциального и интегрального исчисления, 7 изд., т. 1—3, М., 1970.

ДИРИХЛЕ́ МӘСӘЛӘСИ (П. Г. Л. *Дирихленин* ад.)—*D* областы дахилиндә *Лаплас тәнлијини* өдәјән, сәрһәдиндә исә $u(y_1y_2,\dots,y_n)=f(y_1,y_2,\dots,y_n)$ гијмәтини (Дирихле шәрти) алан чохдәјишәнли $u(x_1,x_2,\dots,x_n)$ функсијасынын тапылмасы. Бурада $(y_1,y_2,\dots,y_n)$ сәрһәдин ихтијари нөгтәси, $f(y_1,y_2,\dots,y_n)$ исә верилмиш функсијадыр. *D* гапалы сәтһ дахилиндә (харичиндә) олуб, сонлудурса (сонсуздурса), Д.м. дахили (харичи) Д.м. адланыр. Д.м. бирчинс чисимдә темп-рун (гәрарлашмыш һал үчүн), електростатикада исә јүкләрин пајланмасы мәсәләләринә вә с. тәтбиг олунур.

Әд.: Тихонов А. Н., Самарский А. А., Ријази физика тәнликләри, Б., 1962; Михайлов В. П., Дифференциальные уравнения в частных производных, М., 1976.

ДИРИХЛЕ́ ПРИНСИПИ (П. Г. Л. *Дирихленин* ад.)—1) јешикләр принсипи—*m* елементин һәр бирини *n* синифдән (m>n) биринә көчүрдүкдә һеч олмаса бир синфә икидән аз елемент дүшмәдијини тәсдиг едән тәклиф. Иррасионал әдәдләрин расионал әдәдләрлә јахынлашдырылмасында, әдәдләрин транссендентлијиндә, ријази физикада вә с. тәтбиг олунур; 2) *һармоник функсијалар* нәзәријјәсиндә Д. п. беләдир: G областынын сәрһәдиндә верилмиш гијмәтләри алан функсијалардан

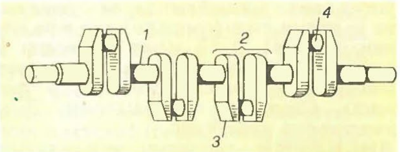
$$J=\iiint\left[\left(\frac{\partial u}{\partial x}\right)^2+\left(\frac{\partial u}{\partial y}\right)^2+\left(\frac{\partial u}{\partial z}\right)^2\right]dx\,dy\,dz$$

интегралына ән кичик гијмәт верән функсија һәмин областда һармоникдир. Бу тәклифин физики мә'насы: *u* бирчинс сыхылмајан маједә гәрарлашмыш ахын сүр'әтинин потенсиалыдырса, *J* сабит вуруг дәгиглији илә мајенин кинетик енержисидир.

ДИРИХЛЕ́ СЫРАСЫ (П. Г. Л. *Дирихленин* ад.) — $a_1/1^s+a_2/2^s+\dots+a_n/n^s+\dots$ шәклиндә функсионал сыра ($a_1,\dots,a_n,\dots$—әмсаллар, $S=\sigma+it$ исә комплекс дәјишәндир). $\sigma>1$ олдугда Д.с. *дзета-функсија* адланыр. Д.с. әдәдләрин аналитик нәзәријјәси, садә әдәдләрин пајланмасы һаггында мәсәлә вә б. саһәләрдә тәтбиг олунур.

ДИРСӘК ОЈНАҒЫ—базуну мил вә дирсәк сүмүкләри илә (саидлә) бирләшдирән мүрәккәб ојнаг. Д.о.-нда үч бирләшмә вар: базу-мил, базу-дирсәк вә јухары (проксимал) мил-дирсәк ојнаглары. Д.о.-нда саид бүкүлүр, ачылыр, һабелә мил (онунла бирликдә әл) бојлама ох әтрафында ичәри вә бајыра һәрләнир.

ДИРСӘКЛИ ВАЛ—бир вә ја бир нечә дирсәкдән вә бир нечә ејниохлу әсас бојундан ибарәт олан вә јатаглара сөјкәнән вал. Чархголу механизминин фырланан һиссәсидир. Дүзхәтли һәрәкәти фырланма һәрәкәтинә вә әксинә чевирмәк үчүн ишләдилир. Сүркүголу бојну охлары Д.в.-ын фырланма охуна

Дирсәкли вал: *1*—әсас бојун; *2*—дирсәк; *3*—јанаг; *4*—сүркүголу бојну.

нәзәрән аралы јерләшдирилир (шәк.). Поршенли машынларда дирсәкләрин сајы силиндрләрин сајына бәрабәр олур. Д.в. чугундан, карбонлу вә лекирләнмиш поладдан дөјмә, төкмә вә ја штамплама јолу илә һазырланыр. Д.в.-дан поршенли мүһәррикләрдә, компрессор, насос, дәмирчи-пресләмә машынларында вә с.-дә истифадә едилир. *Чархголуну* садә Д.в. һесаб етмәк олар.

ДИРҺӘМ (әр. درهم—пул)—1) 2,97 *г* халис күмүшә бәрабәр гәдим әрәб күмүш пулу. 695 илдән кәсилмишдир. Д. әрәбләрин башга өлкәләрлә тичарәтиндә ишләнмишдир. 2) Иргада 50 филсә, јахуд *динарын* 1/20-инә бәрабәр хырда пул. 3) Мәракешин пул ваһиди. 100 Д. 16,43 маната бәрабәрдир (1978, август). 4) Мисир вә Суданда гијмәтли металларын чәки өлчүсү (3,12 *г*-а бәрабәрдир).

ДИРЧӘК КОТАН—гәдим к.т. аләти. Әсасән дәрин шум үчүн ишләдилирди. Азәрб.-ын г. зонасында кениш јајылмышды (бах *Дијирчәкли котан*).

ДИС..., саитләрдән әввәл—диз... (јун. dys..., лат. dis...)—чәтинлик, позулма, дағылма, бөлүнмә, итки билдирән сөзөнү (мәс., диссосиасија, дисһармонија, дизартрија, дизентерија).

ДИСАХАРИДЛӘР, биозалар, $C_{12}H_{22}O_{11}$—молекуллары ики *моносахарид* галығындан ибарәт олан карбоһидратлар. Д. јахшы кристаллашан, ширин, оптик актив маддәләрдир; суда вә 45—48°-ли спиртдә асан, 96°-ли спиртдә пис һәлл олур. Туршуларла тә'сир етдикдә, еләчә дә ферментләрин (карбоһидразаларын) тә'сириндән һидролиз олунуб, моносахаридләр әмәлә кәтирир. Д. битки вә һејван тохумаларынын тәркиб һиссәсидир. Ән чох јајылмыш Д. бунлардыр: гамыш вә чуғундур шәкәри (сахароза), сүд шәкәри (лактоза), сәмәни шәкәри (малтоза). Д. гурулушча гликозидләрә охшајыр. Адәтән, Д. тәбии мәһсуллардан алыныр. Д.-дән бир чоху кимјәви вә биокимјәви үсулларла синтез едилир. Сахароза, лактоза вә малтоза гијмәтли гида маддәләридир. Сахароза истеһсалы илә шәкәр сәнајеси мәшғул олур.

Әд.: Химия углеводов, М., 1967; Гликопротеины, пер. с англ. [т. 1—2], М., 1969.

ДИСИНОДОНТЛАР (Dicynodontia)—Авропа, Ҹәнуби Африка, Ҹәнуби Асија вә Ҹәнуби Американын Үст Перм вә Алт Триас чөкүнтүләриндән газынты һалында тапылмыш сүрүнәнләр. Јахшы инкишаф етмиш бојун дағы, бөјүк кичкаһ чухурлары, әксәријјәтиндә ири үст көпәк дишләри (еркәкләрдә), бир чохунда исә һәмчинин азы дишләри олмушдур. Еһтимала көрә, чәнәсинин учларында гәрни маддәдән ибарәт димдик олмушдур. Д., әсасән биткиләрлә гидаланмышлар.

ДИСКА́НТ (сон лат. discantus, лат. dis—позулма, дағылма+cantus—охумаг)—1) зил ушаг (оғлан) сәси; 2) хор

јахуд вокал ансамблында зил ушаг сәси вә ја гадын сәси (сопрано) илә ифа олунан партија: 3) 12 әсрдә Франсада јаранмыш икисәсли, сонралар чохсәсли (*полифонија*) мусигинин хүсуси формасы. Сәсләрин экс һәрәкәти Д.-ын характерик чәһәтидир.

ДИСКЛӘМӘ—торпағын үст гатыны дискли аләтлә (дырмыг, үздән шумлајан котан вә с.) јумшалтмаг. Д. шумдан габаг (чох чимләшмиш торпагларда) вә сонра (аз чимләшмиш торпагларда) апарылыр. Д.-дән торпағын сәпин үчүн һазырланмасы дөврүндә кениш истифадә олунур. Дондурма шумундан әввәл апарылан Д. нәтичәсиндә јеничә әмәлә кәлмиш алаглар, онларын үстүндә вә торпағын үст гатында гышлајан зәрәрвеличиләр мәһв олур, торпағын нәмлији мүһафизә едилир.

ДИ́СКО (Disco)—Шимал Бузлу океанынын Баффин көрфәзиндә ада. Гренландијанын г. саһилләри јахынлығындадыр. Данимаркаја мәхсусдур. Саһ. 8,6 мин *км*²-дир. Сәтһи, әсасән, дағлыгдыр (һүнд. 1919 *м*-дәк). Аданын 1/5 һиссәси бузлагларла өртүлүдүр. Гонур көмүр, дәмир филизи јатаглары вар. Мүһүм порту Годһавндыр.

ДИСКОМИСЕ́ТЛӘР (Discomycetes)—*кисәли көбәләкләр* групу; бир нечә сыраны (4 миндән чох нөвү) бирләшдирир. Мејвә чисми, адәтән нәлбәкишәкилли олуб, үзәриндә спорлар әмәлә кәлир. Чоху сапрофит, бә'зиләри паразитдир. Антарктидадан башга, бүтүн гитәләрдә јајылмышдыр. Торпаг, пејин вә өлү одунчаг үзәриндә инкишаф едир. Паразит нөвләри тохумлу вә чәјирдәкли биткиләрә, һәмчинин тәрәвәз биткиләринә зәрәр вурур. Јејилән нөвләри дә вар (домбалан, гузукөбәләји вә с.).

ДИСКО́НТ (инк. discount, итал. sconto, фр. escompte, лат. computare—сајмаг, һесабламаг)—1) векселләрин учоту; 2) капиталист өлкәләри банкларынын векселләрин учоту заманы алдыглары фаиз.

ДИСКРЕСИОН ҺАКИМИЈЈӘТ (лат. discretio—галибин ихтијары)—дөвләт, һөкумәт башчысына, јахуд дикәр али вәзифәли шәхсә мүәјјән шәраитдә (мәс., фөвгәл'адә вәзијјәтдә) өз истәдији кими һәрәкәт етмәјә ганунла верилән һүгуг. Дөвләт, јахуд инзибати органлара, ајры-ајры мә'мурлара вә һакимләрә Д.һ. верилмәси буржуа дөвләтләриндә кениш тәтбиг олунур; бу, буржуа ганунчулуғунун бөһраныны характеризә едир.

ДИСКРЕ́ТЛИК (лат. discretus—фасиләли)—фасиләлик; фасиләсизлијә, јахуд кәсилмәзлијә гаршы гојулур. Мәс., һәр һансы кәмијјәтин замана көрә дискрет дәјишмәси—мүәјјән фасиләләрлә (сычрајышларла) баш верән дәјишмәдир.

Физикада вә кимјада Д. материја гурулушунун дәнәвәрлијини, онун атомистиклијини билдирир (бах *Атомистика*, *Фасиләлик вә фасиләсизлик*). Там әдәдләр системи һәгиги әдәдләр системинә гаршы гојулдугда дискретдир (бах *Кәсилмәз функсија*).

ДИСКРИМИНА́НТ (лат. discriminans—фәргләндирән, ајыран)—чәбри тәнлијин әмсалларындан дүзәлдилән ифадә. Мәс., квадрат үчһәдлинин Д.-ы $D=-b^2-4ac$, $x^3+px+q=0$ тәнлијинин Д.-ы исә $D=-4p^3-27q^2$ олар. Тәнлијин көкләриндән бир-биринә бәрабәр оланлары варса, Д. сыфырдыр. Д. мүсбәтдирсә (мәнфидирсә) тәнлијин көкләри һәгигидир (хәјалидир).

ДИСКРИМИНА́СИЈА (лат. discriminatio — фәргләндирмә, ајырма)—бах *Ајры-сечкилик*.

ДИСКРИМИНА́ТОР (лат. discrimino—ајырырам, фәргләндирирәм)—киришдәки електрик сигналынын нәзарәт олунан параметринин дәјишмәсини чыхышда кәркинлик полјарлығынын дәјишмәсинә чевирән гурғу. Д.-да кириш сигналы параметринин (амплитудун, мүддәтин, полјарлығын, тезлијин, фазанын) гијмәти башга (дајаг) сигнал мәнбәјинин мүвафиг параметринин сечилмиш (номинал) гијмәти илә мүгајисә едилир. Мүгајисә нәтичәсиндә Д.-ун чыхышында кәркинлик фәрги (ујғунсузлуғу) јараныр. Онун амплитуду вә полјарлығы кириш сигналынын верилмиш параметринин номинал гијмәтдән мејл етмәсинин дәрәчә вә ишарәси илә мүәјјән едилир. Мүгајисә олунан сигнал параметрләринә көрә амплитуд, заман, фаза, тезлик Д.-лары мөвчуддур. Д. автоматика вә телемеханика гурғуларынын автоматик тәнзимләмә системләриндә, радиогәбуледичиләрин тезлик вә фаза детекторларында, нүвә физикасы, өлчү техникасы чиһазларында вә с. тәтбиг едилир.

ДИ́СКЕН (Dietzgen) Иосиф (9.12.1828, Бланкенберг—15.4.1888, Чикаго)— көнчү фәһлә, «...Алманијанын көркәмли сосиал-демократ философ мүәллифләриндән бири...» (В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 19, сәһ. 65). Материалист диалектика идејасына мүстәгил кәлиб чыхмышдыр. Д. 1848—49 илләр ингилабынын иштиракчысы олмуш, онун мәғлубијјәтиндән сонра Америкаја мүһачирәт етмиш, Русијада јашамыш (1864—68), Петербургда көн заводунда ишләмишдир. 1869 илдә Алманијаја гајытмыш, К. Маркс илә шәхсән таныш олмуш, с.-д. партијасынын ишиндә иштирак етмишдир. Д. 1884 илдә јенидән АБШ-а кетмиш, орада Америка Сосиалист Фәһлә Партијасынын органы «Сосиалист» гәзетини редактә етмишдир. Д.-ин бахышлары әсасән, Л. Фејербахын, 1867 илдән сонра исә К. Маркс вә Ф. Енкелсин тә'сири илә формалашмышдыр.

Д.-ин фәлсәфи консепсијасына көрә, инсан шүуру материјанын идеал мәһсулудур. Д.-ин фикринчә, идрак нисби һәгигәтдән мүтләг һәгигәтәдәк һәрәкәт просесидир. Д. практиканы һәгигәтин ме'јары һесаб етмишдир. Диалектик мәнтиглә формал мәнтиг арасында фәрги көстәрмиш, диалектик мәнтигин вәзифәсини һәрәкәт вә инкишафын әсасында дуран зиддијјәтләри өјрәнмәкдә көрмүшдүр. Д. диалектиканы идрак нәзәријјәси кими ачыб көстәрә билмәмишдир. Д. билијин нисбилији дәрәчәсини шиширдирди ки, бу да ону агностисизмә кәтириб чыхарырды (мәс., Д. мүтләг һәгигәт һаггында биликләри анаданкәлмә һесаб едирди). Д.-ин сәһв мүддәаларындан махистләр диалектик материализмә гаршы истифадә етмишләр. Бунунла белә, Д. «чохлу көзәл вә фәһләнин мүстәгил дүшүнчәси мәһсулу олмаг е'тибарилә һејрәтәлајиг фикирләр...» сөјләмишдир (Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш мәктублар, 1955, сәһ. 225). В. И. Ленин јазмышдыр: «...диалектик материализми өзүнә мәхсус тәрздә кәшф едән бу фәһлә философда... әзәмәтли... чәһәт чохдур!» (Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968, сәһ. 262). Д.-ин башлыча әсәрләри: Инсанын бејин ишинин маһијјәти (1869); Фәлсәфәнин наилијјәтләри (аквизит); Мәнтиг һаггында мәктублар (1887).

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш мәктублар, Б., 1955; Ленин В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968; История философии в СССР, т. 4, М., 1971.

ДИСЛОКА́СИЈА (сон лат. dislocatio—јердәјишмә) кеолокијада—сүхурларын илк јатым формаларынын позулмасы. Јер габығынын тектоник һәрәкәтләри, магманын фәалијјәти (тектоник Д.), екзокен просесләр (бузлагларын һәрәкәти, сүрүшмәләр, карст, чај ерозијасы вә с.), метаморфизм нәтичәсиндә јараныр. Мәншәјинә көрә Д. танкенсиал вә радиал олур. Танкенсиал Д. (мүхтәлиф гырышыглар, үстәкәлмә вә с.) Јерин танкенсиал (јә'ни Јер сәтһинә тохунан истигамәтдә баш верән) гүввәләринин тә'сириндән, радиал Д. (мүхтәлиф фај—гырылыб дүшмә, экс-фај—гырылыб галхма, бә'зи флексуралар) исә шагули ағырлыг гүввәси нәтичәсиндә јараныр. Морфоложи хүсусијјәтләринә көрә Д.-лар пликатив вә дизүнктив олур. Пликатив Д. лајлар гырылмадан баш верир (мәс., мүхтәлиф антиклинал вә синклинал гырышыглар), дизүнктив Д.-да исә лајлар гырылыр (мәс., фај, экс-фај вә с.).

ДИСЛОКА́СИЈА (һәрбидә)—динч шәраитдә гуру гошунларынын һиссә, бирләшмә вә һәрби идарәләринин өлкәнин мүәјјән әразисиндә (јашајыш мәнтәгәләри, хүсуси һәрби шәһәрчик вә дүшәркәләрдә) јерләшдирилмәси; ҺҺГ һиссә вә бирләшмәләринин тәјјарә мејданларында, ҺДД кәмиләринин лиманларда вә һәрби-дәниз базаларында дајанмасы.

ДИСМЕНОРЕ́ЈА (*дис*...+јун. men—aj+rhéo—ахырам)—ајбашынын позулмасы; гарнын ашағы һиссәсиндә, бел наһијәсиндә ағры, чох вахт башағрысы, јуху позғунлуғу, әзкинлик, үрәкбуланма, гусма вә с. илә характеризә олунур. Д., эксәрән гызларда вә әрсиз кәнч гадынларда баш верир. Илкин Д. сағлам гадынларда, әсасән јенијетмә гызларда, доғмајан кәнч гадынларда олур, доғушдан сонра кечиб кедир. Икинчили Д. исә чинсијјәт органларынын илтиһабы, ушаглығын әјилмәси, һабелә инфантилизм, шиш вә с. нәтичәсиндә баш верир. Д. јумурталыгларын инкишафынын вә ја функсијасынын позулмасы һалларында, анемија, вәрәм, психи позғунлуглар вә с. заманы да баш верә биләр. Һормонал дисһармонија илә әлагәдар олан зарлы Д. бу хәстәлијин хүсуси формасыдыр. Мүаличәси: Д.-ны төрәдән сәбәбдән вә онун формасындан асылыдыр. Үмуми мөһкәмләндиричи мүаличә, ағрыкәсән вә сакитләшдирән дәрманлар, физиотерапија, һормонотерапија вә с.

ДИ́СНЕЈ, Дисни (Disney) Уолт (5.12.1901, Чикаго—15.12.1966, Бөрбанк)—Америка кино режиссору, продүсер. 1919—22 илләрдә рәссам ишләмиш, сонралар кинода фәалијјәт көстәрмишдир. Әсас персонажлары Алиса (1923—26) вә Освалд (1926—28) олан гысаметражлы филмләр, сичан баласы Микки вә өрдәк баласы Доналд Дак һаггында (1928) сәсли мултипликасија филмләри чәкмишдир. «Ағчагыз вә

«Дирижор Микки» филминдән кадр. Реж. У. Диснеj.

jедди чыртдан» (1938), «Пинокмио» (1939), «Бемби» (1942), «Алиса мө'чүзәләр диjарында» (1951), «Jатмыш көзәл» (1958) тамметражлы мултипликасиjа филмләри Д.-ин мәшһур әсәрләриндәндир. Инчә jумор, зәнкин фантазиjа вә с. Д. филмләринин башлыча мәзиjjәтләриндәндир. Икинчи дүнjа мүһарибәси (1939—45) илләриндә «Америка һәjат тәрзи»ни тәблиғ едән бир нечә филм чәкмишдир. 1950 илдән сәнәдли вә бәдии филмләр (о чүмләдән телевизиjа үчүн) продүсери олмушдур. 1955 илдә Анаһаjм ш.-ндә (Калифорниjа) «Диснеjленд» паркы ачылмышдыр; бурада техники аттраксионлар васитәсилә Д. филмләринин образлары чанландырылыр.

ДИСПАНСЕ́Р (фр. dispensaire; dispenser—паjламаг; хилас етмәк)—мүаличә-профилактика идарәси; хәстәлиjин илк мәрһәләсиндә ону ашкара чыхармаг, мүаличәjә еһтиjачы оланлары геjдә алмаг, онлара хүсуси мүаличә jардымы көстәрмәк, хәстәләри тамам сағаланадәк тибби нәзарәт алтында сахламаг, онларын әмәк-мәишәт шәраитини өjрәнмәк, санитар-епидемиоложи ст.-ларла бирликдә хәстәләрин вә онлары әһатә едәнләрин (аилә үзвләринин, һәмчинин онларла jашаjан вә ишләjәнләрин) сағламлығына мәнфи тә'сир көстәрән амилләри арадан галдырмаг вә с. илә мәшғул олур. Өлкәмиздә Д. кениш инкишаф етмишдир. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә дәри-зөһрәви, онколожи, ур әлеjһинә, психоневроложи вә вәрәм Д.-ләри вар. Бә'зи Д.-ләрдә стасионар да олур.

ДИСПАНСЕРИЗА́СИJА — ССРИ-дә вә дикәр сосиалист өлкәләриндә әһалиjә мүәjjән мүаличә вә профилактика тәдбирләри системи. Хәстәләри вә тибби нәзарәтә еһтиjачы оланлары геjдә алмаг, ашкара чыхарыб мүаличәсинә башламаг, мүаличәjә еһтиjачы оланларын сәһһәтинә мүнтәзәм тибби нәзарәт етмәк, истеһсалат вә мәишәтдә адамларын чансағлығына зәрәр jетирән амилләри арадан галдырмаг, хәстәликләрин гаршысыны алмаг вә с. мәгсәдини күдүр. Һамилә гадынлар, ушаглар, сәнәт вә пешә мәктәбләринин шакирдләри, сәнаjе мүәссисәләриндә ишләjән jениjетмәләр, елми ишчиләр, идманчылар, әлилләр, к.т. габагчыллары вә б. диспансер нәзарәти алтында сахланылыр. Вәрәм вә зөһрәви хәстәликләрә тутуланлар, онколожи, руһи хәстәләр вә б. да Д. едилир. Д.-нын тәшкилат мәсәләләри, метод вә формалары илк дәфә совет диспансериндә ишләниб һазырланмыш вә тәтбиг едилмишдир. Сосиалист өлкәләриндә совет сәһиjjәсинин тәчрүбәсиндән кениш истифадә олунур. ССРИ Конститусиjасында совет вәтәндашларынын сағламлығынын горунмасы һүгугу тәсбит едилмәси илә әлагәдар олараг өлкәмиздә Д. шәбәкәси даһа да кенишләндирилир.

ДИСПЕПСИ́JА (*дис*...+jун. pépsis—һәзм)—мүхтәлиф мәншәли һәзм позғунлуглары. Гычгырманын (гычгырма Д.-сы) вә физиоложи просесләрин кәскин jүксәлмәси илә тәзаһүр едир. Гычгырма Д.-сында назик бағырсагда карбоһидратларын һәзм просеси позулур; күн әрзиндә 2—4 дәфә ачыг сары, һоррашәкилли, туршу реаксиjалы вә көпүклү нәчис ифраз олунур. Чүрүнтү Д.-сында jоғун вә гисмән назик бағырсагда чүрүмә просеси шиддәтләнир; бу заман хәстәнин нәчиси түнд рәнкдә, һәддән артыг үфунәтли, гәләви реаксиjалы олур. Мүаличәси: пәһриз, C, PP, B_1 вә B_2 витаминләри, илтиһаба гаршы дәрманлар вә с. Ушаг Д.-сы—сүдәмәр ушагларда кәскин һәзм позғунлуғу. Ән чох зәиф ушаглар хәстәләнир. Әсасән, садә вә токсик формаларда олур. Садә ушаг Д.-сы алиментар (ушағы ифрат jедиздирмәк, сүн'и гидаланмаjа тез башламаг, гиданын тәркиби ушағын jаш вә фәрди хүсусиjjәтләринә уjғун олмадыгда вә с.) вә инфексион сәбәбләрдән баш верир. Садә Д.-да ушағын үмуми һалы аз позулур, өjүмә вә исһал олур (күн әрзиндә 10 дәфәjә гәдәр), интоксикасиjа әламәтләри нәзәрә чарпмыр. Хәстәлик узун чәкдикдә ағырлашмалар (отит, пиелит, ағчиjәр илтиһабы) ола биләр. Мүаличәси: хәстәлиjи төрәдән сәбәбләри арадан галдырмаг, мә'дә-бағырсаг системини тәмизләмәк, гиданын мигдарыны 40—50%-ә гәдәр мәһдудлашдырмаг, 8—12 саат әрзиндә чаj-су пәһризи сахламаг, витаминләр вермәк. Токсик ушаг Д.-сы хәстәлиjин ән ағыр формасы олуб, маддәләр мүбадиләсинин вә бир чох орган вә системләрин функсиjасынын позулмасы илә характеризә олунур. Гидаланма режиминин позулмасы вә бактериал инвазиjа нәтичәсиндә баш верир. Мүаличә олунмамыш садә Д. чох вахт ағырлашыб токсик формаjа кечир. Сүн'и вә гарышыг гидаланан ушагларда садә Д. токсик формаjа даһа тез кечир. Токсик Д.-да гусма вә исһалын саjы чохалыр (күн әрзиндә 15 дәфә). Бунун нәтичәсиндә ушаг гыса мүддәт әрзиндә һәдсиз дәрәчәдә арыглаjыр. Дәриси солғунлашыб боз-буланыг рәнк алыр, темп-ру jүксәлир (бә'зән 39°С). Хәстәнин мәркәзи синир, векетатив вә үрәк-дамар системи зәдәләнир, ган дөвраны, тәнәффүсү, гарачиjәр вә бөjрәjинин функсиjасы позулур. Ағырлашмалар да (стоматит, отит, мастоидит, ағчиjәр илтиһабы вә с.) верир. Мүаличәси: токсик Д.-да су-чаj пәһризи (10—15 саат), дүзкүн гидаланма режими; антибиотикләр вә с.

Әд.: Намазова А., Ушаг хәстәликләри, Б., 1972.

ДИСПЕРС СИСТЕМЛӘР (лат. dispersio—jаjылма, сәпәләнмә) —аjырычы сәтһләри хеjли бөjүк олан ики вә jа бир нечә фазадан (чисимдән) ибарәт микроһетерокен системләр. Д.с.-дә фазалардан һеч олмазса бири (дисперс фаза) ону әһатә едән дикәр фазада (дисперсиjа мүһитиндә) чох кичик һиссәчикләр (кичик кристал, сап, лөвһәчик, дамчы, габарчыг вә с.) шәклиндә jаjылмыш олур. Мәс., желатинин суда коллоид мәһлулунда желатин һиссәчикләри дисперс фаза, су исә дисперсиjа мүһитидир. Д.с., дисперс фаза һиссәчикләринин өлчүсүнә (башга сөзлә дисперслиjинә) көрә ири дисперс вә нарын дисперс системә (коллоид системә) аjрылыр. Ири Д.с.-дә һиссәчикләрин өлчүсү 10^{-4} *см*-дән бөjүк, коллоид системләрдә исә 10^{-4}—10^{-5} *см*-дән 10^{-7}*см*-ә гәдәр олур.

Дисперсиjа мүһитинин агрегат һалына көрә Д.с. 3 група бөлүнүр: 1) газ Д.с.—аерозоллар (думан, түстү) вә мүхтәлиф тоз нөвләри; 2) маjе Д.с. (*зол*, *суспензиjа*, *емулсиjа*, *көпүк*); 3) бәрк Д.с.—дахилиндә нарын бәрк һиссәчикләр, маjе дамчылары, jахуд газ габарчыглары олан шүшәjәбәнзәр вә jа кристал чисимләр. Мүхтәлиф тоз нөвләри, суспензиjалар, лиофоб емулсиjалар (бах *Лиофоб коллоидләр*, *лиофил коллоидләр*) ири Д.с.-дир. Фазаларын сыхлыглары арасында фәрг олдугда ири Д.с.-ин һиссәчикләри ағырлыг гүввәсинин тә'сири илә дибә чөкүр вә jа үзә галхыр. Зол—чох нарын типик коллоид системдир. Онун дисперс фазасынын һиссәчикләри (*миселла*) маjенин Броун һәрәкәтиндә иштирак едир, буна көрә дә дибә чөкмүр. Назик маjе тәбәгәләри илә бир-бириндән араланмыш газ габарчыгларындан ибарәт маjе вә бәрк көпүкләр хүсуси груп әмәлә кәтирир ки, она да структурлашмыш систем деjилир. Фаза молекулларынын гаршылыглы тә'сир гүввәләринин интенсивлиjинә көрә Д.с.-и лиофоб вә лиофил системләрә аjырырлар. Лиофоб системдә мүхтәлиф фазаларын молекулларынын гаршылыглы тә'сири лиофил системләрдәкиндән хеjли зәифдир, фазалараpасы сәтһи кәрилмә гүввәси исә чох бөjүкдүр, буна көрә лиофоб системдә дисперс фазанын һиссәчикләри өз-өзүнә ириләшмәjә чалышыр, jә'ни *коагулjасиjа* едир. Лиофоб системләрин давамлылығы үчүн зәрури шәрт—фазалараpасы сәрһәддә адсорбсиjа нәтичәсиндә горуjучу тәбәгә әмәлә кәтирән маддәләр олмасыдыр. Стабилизатор адланан бу маддәләрин әмәлә кәтирдиjи горуjучу тәбәгә дисперс фаза һиссәчикләринин бир-биринә jахынлашмасына манечилик төрәдир. Д.с. структурлашмыш (бирләшмиш дисперсли) вә структурсуз (сәрбәст дисперсли) ола биләр. Структурлашмыш Д.с. дисперс фазанын бир-биринә бирләшмиш һиссәчикләриндән ибарәт торабәнзәр каркасла долу олур. Буна көрә һәмин системләр бәрк чисимләрә хас олан бә'зи механики хассәләр көстәрир (бах *Кел*). Д.с.-ин характерик хүсусиjjәти фазалараpасы сәтһин кенишлиjи саjәсиндә онларда чох бөjүк сәрбәст сәтһ енержиси олмасыдыр. Буна көрә дә Д.с. (лиофил системләр истисна олмагла) термодинамик чәһәтдән давамсыздыр. Онлар бөjүк адсорбсиjа габилиjjәтләри илә бәрабәр, кимjәви, бә'зән дә биоложи активликләринин jүксәк олмасы илә фәргләнир. Д.с.-ин өjрәнилмәси илә, әсасән, коллоид кимjа мәшғул олур.

Д.с.-ин мүхтәлиф нөвләринә тәбиәт, техника вә мәишәтдә чох тәсадүф едилир. Мәсамәли чисимләр (сорбентләр, мәс., актив көмүр, силикакел), думан

булуд, гар, јағыш, торпаг, сүхур, битки вә һејван тохумалары, тикинти материаллары, бојаглар, јујучу маддәләр, гида мәһсуллары, лифли мә'мулат Д.с.-ын мүхтәлиф нөвләридир. Нефт вә газ гујулары газыланда сүхурларын парчаланмасында, фајдалы газынтыларын зәнкинләшдирилмәсиндә (флотасија), нефтин сусузлашдырылмасында (*деемулсасија*), чиркли шејләрин јујучу маддәләрлә јујулмасында вә бир чох башга техноложи просесләрдә Д.с.-ин характерик хүсусијјәтләриндән истифадә олунур.

Әд.: Мискәрли А. Г., Нефт газмасында ишләдилән полидисперс кил системләринин коллоид кимјасы, Б., 1960; Воюцкий С. С., Курс коллоидной химии, М., 1975; Глинка Н. Л., Общая химия, 20 изд., М., 1978.

ДИСПЕ́РСИЈА, ријази статистикада вә еһтимал нәзәријјәсиндә—тәсадүфи кәмијјәтин мүмкүн гијмәтләринин онун ријази көзләмәси әтрафында сәпәләнмә характеристикасы. ξ тәсадүфи кәмијјәтинин дисперсијасы $D(\xi)$ вә ја $\sigma^2\xi$ илә ишарә едилир. ξ дискретдирсә, онун Д.-сы $D\xi=\sum_i(x_i-M\xi)^2P\{\xi=x_i\}$, кәсилмәздирсә $D\xi=\int(x-M\xi)^2f(x)\,dx$ дүстуру илә һесабланыр (x_i-ләр ξ-нин мүмкүн гијмәтләри, $f(x)$ онун сыхлыг функсијасы, $M\xi$ исә ријази көзләмәдир). Тәсадүфи кәмијјәтин S^2 емпирик Д.-сы онун $x_1,\dots,x_n$ тәчрүби гијмәтләринин $\bar{x}=(x_1+\dots+x_n):n$ әдәди ортасындан олан мејлләри квадратын әдәди ортасыдыр:

$$S^2=\left[(x_1-\bar{x})^2+\dots+(x_n-\bar{x})^2\right]:n.$$

Д.-нын хассәләри: 1) истәнилән c сабити үчүн

$$D(c\xi)=c^2D\xi,\quad D(\xi\pm c)=D\xi;$$

2) чүт-чүт асылы олмајан $\xi_1,\dots,\xi_n$ тәсадүфи кәмијјәтлар чәминин Д.-сы онларын Д.-лары чәминә бәрабәрдир; 3) Д.-сы сыфра бәрабәр олан тәсадүфи кәмијјәт ваһид еһтималла өзүнүн ријази көзләмәсинә бәрабәрдир вә тәрсинә;

4) $M(\xi-x)^2$ функсијасынын ән кичик гијмәти ξ кәмијјәтинин Д.-сына бәрабәрдир;

5) мүмкүн гијмәтләри $(a,\ b)$ интервалында јерләшән кәмијјәт үчүн $D\xi=0{,}25\ (в,\ a)^2$.

Әд.: Шаһбазов Ә. Ә., Еһтимал нәзәријјәси вә ријази статистика, Б., 1973.

ДИСПЕ́РСИЈА (далғаларын дисперсијасы) — n сындырма әмсалынын дүшән далғаларын тезлијиндән (вә ја λ далға узунлуғундан) асылылығы вә ја далғаларын фаза сүр әтинин тезликдән асылылығы. Мадди мүһитә дахил олан ишыг далғалары һәмин мүһитин һиссәчикләрини мәчбури рәгсә кәтирир. Мәчбури рәгсин тезлији дүшән ишығын тезлијинә (ν) бәрабәр олур. Мәчбури һармоник рәгс едән електронлар-оссилјаторлар—икинчи далғалар (јени далғалар) шүаландырыр. Дүшән ишыг далғасы илә икинчи далғалар гаршылыглы коһерент олдуғундан көрүшдүкдә интерференсија едир. Алынан јекун далғанын сынма әмсалы, дүшән далғанын тезлији (ν) илә електронун мәхсуси тезлији (ν_0) арасындакы мүнасибәтдән асылыдыр.

$$n=1+2\pi N\frac{e^2}{m}\frac{\nu_0^2-\nu^2}{\left(\nu_0^2-\nu^2\right)+\gamma^2\nu^2}$$

(бурада N—ваһид һәчмдәки һиссәчикләрин сајы, e вә m —електронун јүкү вә күтләси γ—сөнмә әмсалыдыр). Д. нәтичәсиндә ишыг спектрләрә ајрылыр (сынма, дифраксија, јахуд интерференсија заманы). Спектрин верилмиш һиссәсиндә шәффаф олан маддәләр үчүн ишығын тезлији артдыгча сындырма әмсалы да бөјүјүр. Белә Д. нормал Д. адланыр. Маддә дүшән ишығы күчлү удурса, онда спектрин бу һиссәсиндә ишығын Д.-сы да күчләнир. Удма областына дүшән ишыг тезлијинин артмасы илә сындырма әмсалынын азалмасы мүшаһидә олунур. Белә Д. аномал Д. адланыр. Бу анлајышлар Д.-нын електрон нәзәријјәсиндән бир нәтичә олараг алыныр. Д. сәсдә дә мүшаһидә олунур. Сәсин Д.-сы һармоник сәс далғасынын фаза сүр'әтинин тезликдән асылылығыдыр. Сәсин Д.-сы мүһитин физики хассәләриндән вә сәс далғасынын јајылдығы мүһитин сәрһәдләри олмасындан асылыдыр. Сәс далғасы мүһитдә јајыларкән онун енержисинин мүәјјән һиссәси мүһит һиссәчикләринин һәјәчанланмасына сәрф олунур. Бу сәбәбдән биринчи нөв Д. заманы һәмишә сәсин удулмасы мүшаһидә олунур. Икинчи нөв Д. удулма илә әлагәдар дејилдир. Сәсин Д.-сынын тәбиәти газларда даһа јахшы өјрәнилмишдир. Газларда сәсин Д.-сы нормал шәраитдә, јүксәк тезликләрдә (10^5 *һс* тәртибиндә) мүшаһидә олунур. Мајеләрдә сәсин Д.-сы јалныз бә'зи һалларда (бир нечә милјон һерс тәртибли тезликләрдә) баш верир.

Әд.: Ландсберг Г. С., Оптика, 5 изд., М., 1976.

ДИСПЕ́РСИЈА АНАЛИЗИ—бир вә ја бир нечә амилин мүәјјән кәмијјәтә тә'сирини өјрәнмәк үчүн статистик үсул. Инкилис статистики Р. Фишер тәклиф етмишдир (1925). Д.а. бир вә чохамилли олур. Бирамилли Д.а. белә изаһ едилир: m сајда сәвијјәси олан A амилинин X кәмијјәтинә тә'сирини өјрәнмәкдән өтрү һәр сәвијјә үчүн X кәмијјәти үзәриндә n дәфә тәчрүбә апарылыр вә алынан mn сајда x_{ij} гијмәтләриндән истифадә едилир (i—сәвијјәнин, j исә тәчрүбәнин нөмрәсидир). Мәс., мүәјјән физики a кәмијјәтини m сајда чиһазын һәр бири илә n дәфә өлчдүкдә алынан нәтичәләри $x_{ij}=a+c_j+\Delta_{ij}$ шәклиндә көстәрмәк олар (i—чиһазын, j исә өлчмәнин нөмрәсидир). c—i-чи чиһазын систематик хәтасы, Δ_{ij} исә тәсадүфи хәтадыр. Бурада амил систематик хәтадыр вә m сајда сәвијјәси вар. A амилинин X кәмијјәтинә тә'сири $F=S_1^2/S_2^2$ нисбәти васитәсилә өјрәнилир. Бурада

$$S_1^2=\frac{1}{m-1}\sum_{i=1}^{m}(x_{i*}-x_{**})^2,$$

$$S_2^2=\frac{1}{m(m-1)}\sum_{i=1}^{m}\sum_{j=1}^{n}(x_{ij}-x_{**}),$$

$$S_{**}=\frac{1}{mn}\sum_{i=1}^{m}\sum_{j=1}^{n}x_{ij},\quad x_{i*}=\frac{1}{n}\sum_{j=1}^{n}x_{ij}.$$

S_1^2 чәми A амилинин, S_2^2 чәми исә нәзәрә алына билмәјән тәсадүфи амилләрин тә'сирини ифадә едир. A амили X кәмијјәтинә әһәмијјәтли тә'сир етмәдикдә F нисбәти ваһидә чох јахындыр. F ваһиддән чидди фәрглидирсә, A амили X-ә әһәмијјәтли тә'сир көстәрир. F-ин ваһидә бәрабәр олмасы статистик һипотези јохлама үсулу илә јохланылыр. Д.а. игтисадијјат, биолокија вә техникаја кениш тәтбиг олунур.

Әд.: Шаһбазов Ә. Ә., Еһтимал нәзәријјәси вә ријази статистика, Б., 1973; Шеффе Г., Дисперсионный анализ, пер. с англ., М., 1963.

ДИ́СПЕ́РСИЈА МҮҺИТИ—дисперс фазанын (кичик бәрк һиссәчикләрә, дамчылара вә ја газ габарчыгларына ајрылмыш маддәнин) јајылдығы мүһит (фаза). Д.м. бәрк, маје вә ја газ һалында ола биләр. О, дисперс фаза илә бирликдә *дисперс системләр* әмәлә кәтирир. Бах һәмчинин *Коллоид системләр.*

ДИСПЕРСЛӘШДИРМӘ, дисперсләшмә—бәрк чисим вә ја мајеләрин онлары әһатә едән мүһитдә нарын һиссәчикләр шәклиндә јајылыб дисперс систем (тоз, суспензија, емулсија) әмәлә кәтирмәси. Мајеләрин газларда (һавада) дисперсләшмәсинә тозланма, мајеләрдә дисперсләшмәсинә емулсијаланма дејилир. Сәнаједә бәрк чисимләри Д. үчүн мүхтәлиф конструксијалы дәјирман (күрәчикли, вибрасијалы вә с.) вә вибраторлардан, мајеләри Д. үчүн турбулент гарышдырычылардан, мүхтәлиф һомокенизаторлардан вә с. истифадә олунур. Лабораторија вә аптекләрдә бу мәгсәдлә һәвәнк ишләдилир. Механики Д.-дә өлчүсү 1—10 *мкм* олан дисперс һиссәчикләр алыныр. Нарын дисперс һиссәчикләр алмаг үчүн дисперсләшдириләчәк бәрк маддә вә ја маддәнин сәтһ енержисини азалдан сәтһи актив маддәләрдән — диспергатор вә емулгатордан истифадә етмәк лазым кәлир. Онлар хырда һиссәчикләрин бир-бири илә бирләшиб топа (кома) вә дамчы әмәлә кәтирмәсинә мане олур. Д. семент, пигмент, ун, јем консентратлары вә с. һазырланмасында, к.т.-нын зијанверичиләринә гаршы зәһәрли маддәләр васитәсилә мүбаризә апарылмасында, бәрк вә маје јаначагларын јандырылмасында вә бир чох башга техноложи просесләрдә тәтбиг едилир.

ДИСПЕРСЛИК—*дисперс системләрдә* һиссәчикләрин бөјүклүјүнүн характеристикасы. Д. дисперс фаза һиссәчикләринин орта диаметри илә тәрс мүтәнасиб олуб, онларын үмуми сәтһләринин һәчм (бә'зән дә күтлә) ваһидинә нисбәти илә мүәјјән едилир. Д. дисперсија анализи үсуллары илә һесабланыр. Пигмент, минерал күбрә, дәрман препаратлары, пестисид вә с. истеһсалында, еләчә дә онларын тәтбигиндә техноложи көстәричи кими Д.-ин бөјүк ролу вар.

ДИСПЕ́ТЧЕР МӘНТӘГӘСИ—истеһсалын вәзијјәти, нәгл.-ын һәрәкәти, енержи тәчһизи, тикинти ишләринин кедиши вә с. һаггында мә'луматын топландығы диспетчер идарәетмә системинин мәркәзи. Д.м.-нә оператор салону, көмәкчи аваданлыг вә апаратлар олан отаг, нәзарәт-тә'мир е'малатханасы вә көмәкчи отаглар дахилдир. Оператор салонунда диспетчерин иш јери, диспетчер пулту вә диспетчер лөвһәси елә јерләшдирилир ки, диспетчер бүтүн нәзарәт чиһазларыны, сигналлашма елементләрини, екранлары, инфор

масијаны экс етдирән вә сәнаје телевизијасы гурғуларыны јахшы көрә билсин. Д.м.-нин өлчүләри вә аваданлыгла тәчһизи нәзарәт едилән просесләрин вә идарә олунан објектләрин характериндән асылыдыр. Мәс., сәнаје мүәссисәсинин Д.м. үчүн истеһсалатын вәзијјәтини билаваситә диспетчерин көзү өнүндә олан диаграм, планограм, шәбәкә графикләри вә с. көмәји илә экс етдирмәк даһа чох характерикдир. Истеһсалатын јүксәк дәрәчәдә автоматлашдырылдығы вә һесаблајан електрон машынларынын (ҺЕМ) көмәји илә идарәетмә ишләринин апарылдығы мүасир мүәссисәләрдә Д.м. мүәссисәнин һесаблајан информасија мәркәзинин билаваситә јахынлығында јерләшдирилир; чох вахт Д.м. һесаблајан информасија мәркәзи илә бирликдә автоматлашдырылмыш идарәетмә системиндә ваһид говшаг тәшкил едир.

ДИСПЕ́ТЧЕР МӘРКӘЗЛӘШМӘСИ — *телемеханика* васитәләриндән истифадә етмәклә д.ј. блок-саһәләриндә гатарларын һәрәкәтини бир мәнтәгәдән идарә едән систем. Д.м.—мәнтәгәарасы автоблоклама илә саһә стансијаларындакы јолдәјишән гурғулар вә сигналларын електрик мәркәзләшмәсинин бирләшмәсиндән ибарәтдир. Саһә ст.-ларында гатарларын гәбулу вә јола дүшмәси илә әлагәдар олан бүтүн әмәлијјатлары апаратлар вә ишыг таблосу васитәсилә диспетчер ичра едир. Гатарларын бир мәнтәгәдән о бирисинә кетмәси исә, кечид светофорларынын сигналларына ујғун автоматик тәнзим едилир. Д.м. әсасән, бирхәтли јолларда тәтбиг едилир; бу исә јолларын гатарбурахма габилијјәтини 20—30% артырмаға вә ишчиләрин сајыны азалтмаға (һәр 100 *км*-дә 50—60 нәфәр) имкан верир.

Әд.: Пенкин Н. Ф., Диспетчерская централизация, М., 1963.

ДИСПЕТЧЕРЛӘШДИРМӘ — јүксәк техники-игтисади көстәричиләр әлдә етмәк, иш графикләри вә истеһсалат програмыны јеринә јетирмәк үчүн мүәссисәнин ајры-ајры һиссәләри арасында, јахуд бир нечә мүәссисә арасында биркә ишин тә'мин олунмасы мәгсәди илә истеһсал просесләринин идарә олунмасынын координасијасы вә онлара оператив нәзарәтин мәркәзләшдирилмәси. Д. мүәссисәнин бүтүн саһәләринин ишлә мүнтәзәм тә'мин олунмасына, әсас истеһсал просесләринин фасиләсиз, аһәнкдар јеринә јетирилмәсинә вә игтисади чәһәтдән әлверишли олмасына јөнәлдилир. Д. мүәссисәнин ишиндә јени пропорсија вә ритм јаратмаг мәгсәди илә истеһсал просесләрини низама салыр, материал вә енержи еһтијатларынын пајланмасына нәзарәт етмәклә технolожи просесләрин идарә олунмасыны тә'мин едир.

Диспетчер хидмәтинин ән садә формасы 18—19 әсрләрдә кустар вә јарымкустар истеһсалдан фабрик-завод истеһсалына кечидлә әлагәдар, сәнаје ингилабы дөврүндә јаранмышдыр. Онун илк функсијасы ишчи гүввәсини, хаммал вә материаллары пајлашдырмаг вә һазыр мәһсулу гејдә алмаг олмушдур. Ирисеријалы вә күтләви ахын истеһсалынын инкишафы, әлагәдар мүәссисәләр арасында истеһсал мүнасибәтләринин әмәлә кәлмәси, һәмчинин ири сәнаје вә енеркетика системләринин јаранмасы вә нәгл.-ын сүр'әтлә тәкмилләшмәси илә әлагәдар олараг ади диспетчер хидмәти өз јерини мүкәммәл идарәетмә методларына вә ән јени рабитә, автоматика, сәнаје телевизијасы, телемеханика вә һесаблама техникасы васитәләри илә тәчһиз едилмиш нәзарәтә әсасланан мүасир Д.-јә верди. Д.-нин структуру идарә олунан објектин мигјас вә характериндән асылыдыр. Ири објектләрдә (мәс., енеркетика системләриндә) бир нечә јерли вә онларын фәалијјәтини координасија едән бир мәркәзи диспетчер мәнтәгәси олур.

Енеркетикада Д. електрик стансијалары, јардымчы стансијалар, електрикөтүрмә хәтләри вә ири истеһлак гурғуларынын ајрылыгда оператив идарә олунмасы демәкдир. Диспетчер хидмәти енержи системинин е'тибарлы вә фасиләсиз ишини, електрик енержисинин графикә ујғун пајланмасыны, енержи системи параметрләринин лазымы һәддә сахланмасыны вә с.-ни тә'мин етмәлидир. Бөјүк енержи системләринин диспетчер мәнтәгәси, бир гајда оларағ, идарәедичи електрон машынлары илә тәчһиз олунур.

Кедиши ријази шәкилдә ифадә едилә билән фасиләсиз истеһсал просесинә малик сәнаје мүәссисәләриндә информасија үзәриндә әмәлијјат апармаг үчүн мәнтиг гурғуларындан вә идарәедичи һесаблама машынларындан истифадә едилир. Дискрет, јә'ни фасиләли просесли мүәссисәләрдә бүтөв истеһсал тсиклинин автоматлашдырылмасы мәгсәди илә просесин ријази шәкилдә ифадә олунмасы чох мүрәккәб мәсәләдир. Бу һалда Д.-дән бүтүн истеһсал саһәләри фәалијјәтинин әлагәләндирилмәси үчүн истифадә едилир. Бир нечә мүстәгил мүәссисәнин, елми-тәдгигат вә лајиһә тәшкилатлары илә бирликдә һазырладығы мүрәккәб мәһсулун (мәс., ири агрегат вә ја сәнаје комплексинин) истеһсалында Д.-нин јени формасы олан — заводлараpасы Д. тәтбиг олунур. Белә диспетчер хидмәтиндә ади сәнәдләр вә техника илә јанашы, шәбәкәли планлашдырма вә идарәетмә үсулундан да истифадә едилир.

Автомобил, һава, су, дәмир јолу нәглијјатында диспетчер хидмәтинин гурулушу вә тәшкили сәнаје мүәссисәләринин Д.-синдән кәскин фәргләнир; бурада, һәр шејдән әввәл, бүтүн нәгл. нөвләри үчүн сәрнишин вә јүк дашынмасынын е'тибарлылығы вә мүнтәзәмлији тә'мин едилмәлидир.

Д.-нин әсас вәзифәләри д.ј. нәгл. васитәләринин вәзијјәтинә, онларын техники һазырлығына, јүкләмә-бошалтма ишләри графикинә вә һәрәкәт чәдвәлинә риајәт едилмәсинә фасиләсиз нәзарәт етмәк, сәрнишинләри билетлә вә лазымы мә'луматларла тә'мин етмәкдир.

Иншаатда Д. мүасир рабитә васитәләри, автоматик учот вә нәзарәтин көмәји илә јеринә јетирилир. Иншаат диспетчер хидмәтинә ашағыдакылар: оператив тикинти планларынын јеринә јетирилмәсинә вә тикинтинин фәһлә, материал, конструксија, иншаат машынлары вә нәгл. илә вахтында тә'мин едилмәсинә нәзарәт етмәк, тикинти саһәләринин ишини узлашдырмаг, фәһлә вә машынларын бош дајанмасыны, һәмчинин дикәр насазлыглары арадан галдырмаг вә с. дахилдир.

Кәнд тәсәррүфатында Д. к-з вә с-з диспетчер хидмәтиндән ибарәт олуб, тәсәррүфатын бүтүн саһәләринин оператив планлашдырылмасы, мә'луматларын јығылмасы вә ишләнилмәси, материал-техники тәчһизата аид конкрет мәсәләләрин һәлли, тарла дүшәркәләри, ферма, манга вә шө'бәләрдә иш режиминә мане олан сәбәбләрин арадан галдырылмасы кими тәдбирләри (бүтөв рајонлар вә ја вилајәтләри үзрә) әһатә едә биләр.

Азәрб.ССР-дә Д. «Азәрнефт» Бирлијинин бүтүн нефт вә газчыхарма мүәссисәләриндә, Владимир Илич ад. јени Бакы нефтајырма з-дунда, Сумгајыт синтетик каучук з-дунда вә дикәр саһәләрдә кениш тәтбиг олунур. «Азәрнефт» Бирлијиндә фәалијјәт көстәрән Д. мәнтәгәләриндә Бакынын М. И. Калинин ад. телеапаратлар вә автоматика чиһазлары з-дунда һазырланан техники васитәләрдән истифадә олунур.

Әд.: Бабенко А. С., Диспетчерская служба в сельском хозяйстве, М., 1967; Технология и организация строительного производства, под ред. И. Г. Галкина, М., 1969; Вальденберг Ю. С., Белостоцкий А. А., Абизов Р. М., Вычислительная техника на промышленном транспорте, М., 1970; Комплексная автоматизированная система управления железнодорожным транспортом (АСУЖТ), под общ. ред. А. П. Петрова, М., 1977; Рюгер З., Эксплуатация городского пассажирского транспорта, пер. с нем., М., 1977; Попкович Г. С., Автоматизация и диспетчеризация систем водоснабжения и канализации, 3 изд., М., 1978; Белоус Б. П., Средства связи диспетчерского и технологического управления энергосистем, М., 1978.

ДИСПНО́Е (*дис*....+јун. pnoe—тәнәффүс)—тәнәффүс ритминин, дәринлијинин вә тезлијинин позулмасы.

ДИСПОЗИ́СИЈА — (лат. dispositio—јерләшдирмә, дүзүлүш)—1) ҺДД-да кәмиләрин рејддә, базада, һәмчинин ачыг дәнизлә ләвбәрдә дајанмасы үчүн дүзүлүш планы. Донанманын ајры-ајры бирләшмәләринин вә ја онун бүтөвлүкдә дәнизә чыхмасынын даһа әлверишли олмасы нәзәрдә тутулараг тәртиб едилир. 2) 18—19 әсрләрдә гуру гошунларында командирин табелијиндә олан һиссәләрә (бирләшмәләрә) јазылы әмр шәклиндә вердији дөјүш тапшырығы. 20 әсрин әввәлиндән рус ордусунда «Д.» термини әвәзинә «дөјүш әмри» термини гәбул едилмишдир.

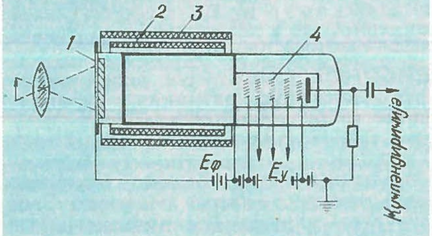
ДИСПОЗИ́СИЈА (һүгугда) — һүгуг нормасынын тәркиб һиссәләриндән бири. Бах *Һүгуг нормасы.*

ДИСПРО́ЗИУМ (лат. Dysprosium), Dy—кимјәви елемент, *лантаноидләрдән* бири. Елементләрин дөври системинин III групундадыр, ат. н. 66, ат. к. 162,50-дир. Күтлә әдәди 156,158, 160, 161, 162, 163, 164 олан давамлы 7 изотопу мә'лумдур. Сүн'и радиоактив изотоплары да алынмышдыр. 1886 илдә франсыз кимјачысы П. Лекок де Буабодран кәшф етмишдир. Тәркибиндә *иттриум* олан минералларда, һабелә *монасит* вә ловчоррит минералларында, бә'зи дикәр лантаноидләрлә бирликдә олур. Д. күмүшү-ағ металдыр; сыхлығы 8530 *кг/м*^{3}-дир. 1407°С-дә әријир. Бирләшмәләриндә үчвалентлидир. Оксиди (Dy_2O_3) рәнксиздир, дузлары лимон рәнкиндәдир; оксалат вә флүорид дузлары мүстәсна олмагла

галанлары суда јахшы һәлл олур. Д. чох ашағы темп-рларда магнит хассәләри олан хүсуси әринтиләр һазырламаг үчүн ишләдилир. Ондан фосфору активләшдирмәк, шүшәни рәнксизләшдирмәк, Dy^{3+} ионларындан лазер шүасы алмаг үчүн истифадә олуна биләр.

ДИСПУТ (лат. disputare—ајырд етмәк, мүбаһисә етмәк) —1) аудиторијада кедән шифаһи елми мүбаһисә. Е.ә. 5—4 әсрләрдә Гәдим Јунаныстанда Д. фәлсәфи мөвзуда, христианлыг јарандыгдан сонра исә илаһијјат мөвзуларында олурду. Орта әсрләрдә Д. схоластик характер дашыјырды. Китаб чапынын јаранмасы илә әлагәдар Д.-ун мәтбуат сәһифәләриндә мүбаһисә формасы кениш јајылды. Мүбаһисәли мәсәләләр дискуссија јолу илә коллектив сурәтдә һәлл едилир. 2) Елми дәрәчә алмаг үчүн ачыг диссертасија мүдафиәси. 3) Мәктәбдә јухары синиф шакирдләри илә синифдәнкәнар апарылан әсас иш формаларындан бири. Мүхтәлиф әхлаги проблемләрә, бәдии әсәрләрин мүзакирәсинә һәср олунмуш Д.-лар шакирдләрин идеја-естетик тәрбијәсиндә, мәнтиги тәфәккүрүнүн инкишафында мүһүм рол ојнајыр. 4) Ичтимаи, сијаси әһәмијјәт дашыјан һәр һансы бир мәсәләнин мүәјјән тәшкилат вә ја мүәссисәдә кечирилән мүзакирә формаларындан бири.

ДИССЕКТОР (лат. disseco—бөлүрәм) — електрик јүкү топланмајан *веричи телевизија борусу*. Д., әсасән телевизијанын көмәкчи автомат системләриндә тәтбиг олунур (мәс., ишыг мәнбәјинин

Диссектор: *1*—фотокатод; *2*, *3*—мејлетдиричи вә фокуслајычы сарғачлар; *4*—електрон чохалдычысы; $E_ф$ вә $E_ч$ фокуслајычы сарғача вә електрон чохалдычысынын електродларына верилән сабит кәркинлијин мувафиг олараг мәнбәләри.

вәзијјәтини тә'јин етмәк үчүн). Ишыгланмада Д.-ун фотокатод сәтһиндән електронлар бурахылыр. Фотокатодун үзәриндә бу чүр јарадылмыш електрон тәсвири електрик саһәси илә (бу тәсвири фокуслајан бирчинсли магнит саһәсиндә) електрон чохалдычысына (ЕЧ) көчүрүлүр. Сонра електрик сигналлары ЕЧ коллекторундан автомат системә дахил олур. Д.-ун һәссаслығы аздыр.

ДИССЕМИНАСИЈА (лат. disseminare—јајмаг)—илк инфексија очағындан шиш һүчејрәләрин вә ја микробларын ган вә лимфа илә организмә јајылмасы (мәс., вәрәмин Д.-сы, јаман шишин Д.-сы вә с.).

ДИССЕНТЕРЛӘР (инк. dissenters, лат. dissentire—разы олмамаг сөзүндән)—Инкилтәрәдә (16—17 әсрләрдә) рәсми мәзһәбдән узаглашан шәхсләрин ән чох јајылмыш адларындан бири.

ДИССЕРТАНТ (лат. dissertans—тәһлил едән, тәдгиг едән)—елми дәрәчә алмаг үчүн диссертасија (елми иш) мүдафиә едән шәхс.

ДИССЕРТАСИЈА (лат. dissertatio—мүһакимә, тәдгиг)—елми дәрәчә (ССРИ-дә елмләр намизәди вә е.д.) алмаг мәгсәди илә мүдафиә үчүн һазырланмыш елми иш. Д.-нын мөвзусу елмин мүасир инкишаф сәвијјәсинә, коммунизм гуручулуғунун тәчрүбәсинә, марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин гаршыја гојдуғу тәләбләрә чаваб вермәли, елми-тәдгигат идарәләри вә али мәктәбләрин планлары илә әлагәләндирилмәлидир. Д. елми-тәдгигат ин-тлары вә али мәктәбләрин ихтисас елми шураларында мүдафиә олунур.

ССРИ-дә Д. мүдафиәсинә 1932 илдән башланмышдыр. 1938 иләдәк елми дәрәчәни ССРИ ЕА, мүттәфиг респ. вә саһә академијаларынын ихтисас комиссијалары верирди. 1937 илдә Д. мүдафиәсини тәсдиг етмәк һүгугу *Али Аттестасија Комиссијасына* (ААК) верилмишдир. Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «Елми вә елми педагожи кадрларын аттестасијасыны даһа да тәкмилләшдирмәк тәдбирләри һаггында» гәрарындан (1974) сонра Д. мүдафиәсинә тәләбкарлыг хејли артмышдыр. Намизәдлик Д.-сынын мүдафиәсинә али тәһсили олан, намизәдлик минимумларыны мүвәффәгијјәтлә верән шәхсләр бурахылыр. Акад., м. үзвү, е.д.-нун рәһбәрлији алтында јазылан намизәдлик Д.-сы мүһүм елми проблемә һәср олунмалы, елми вә тәчрүби мәсәләләри нәзәри шәкилдә үмумиләшдирмәлидир. Докторлуг Д.-сы (мүдафиәјә елмләр намизәди бурахылыр) ирәли сүрүлән јүксәк сәвијјәли проблемләрин шәрһи илә елмә мүһүм јенилик кәтирән мүстәгил тәдгигат иши олмалыдыр. Д.-нын әсас мүддәалары монографија, китабча вә ја елми нәшрләрдә мәгалә шәклиндә там вә ја гисмән чап олундугдан вә мүтәхәссисләр тәрәфиндән мүсбәт гијмәтләндирилдикдән сонра Д. мүдафиәјә бурахылыр (Елми шуралара мүдафиә һүгугу ААК тәрәфиндән верилир). Д.-нын гыса мәзмуну мүдафиәдән әввәл автореферат шәклиндә бурахылмалыдыр. Д. мүдафиә олундугдан сонра елми шуранын гәрары ААК тәрәфиндән тәсдиг (вә ја рәдд) едилир.

Әд.: Положение о порядке присуждения ученых степеней и присвоения ученых званий, Бюллетень ВАК, [М.], 1976, № 2.

ДИССИДЕНТЛӘР (лат. dissidens—разылашмајан)—орта әсрләрдә Гәрби Авропа дөвләтләриндә католисизмдән «үз дөндәрәнләр»; килсә онлары бид'әтчи һесаб едирди. *Реформасија* дөврүндән —өлкәдәки һаким мәзһәби (католик, јахуд протестант мәзһәбини) гәбул етмәјән диндар христианлар. Д.-ин мүлки һүгуглары барәдә мәсәлә 16—17 әсрләрдә Инкилтәрәдә (*диссентерләр*) вә Франсада (*һукенотлар*), 17—18 әсрләрдә Полшада хүсусилә кәскин олмушдур.

ДИССИМИЛЈАСИЈА (лат. dissimilatio—бәнзәмәмә), б и о л о к и ј а д а—маддәләр мүбадиләсиндә *ассимилјасија* просесинин әкси; зүлаллар, нуклеин туршулары, јағлар вә карбоһидратларын (о чүмләдән гида илә гәбул едилән) чеврилмәси илә кедән, үзви бирләшмәләрин бәсит маддәләрә парчаланмасы. Д.-ја дахил олан тәнәффүс, гычгырма вә гликолиз просесләри маддәләр мүбадиләсиндә әсас јер тутур. Бу просесләр нәтичәсиндә мүрәккәб бирләшмә молекулунда топланмыш енержи сәрбәстләшир; һәмин енержинин бир гисми аденозинфосфат туршулары (әсасән АТФ) васитәсилә нәгл олунур. Бүтүн организмләрдә Д.-нын сон мәһсулу су, карбон газы вә аммонјакдыр. Һејван организминдә һәмин мәһсуллар әмәлә кәлдикчә харич едилир, битки организминдә исә гисмән CO_2, NH_3 исә бүтүнлүклә ассимилјасија просесинин башланғыч материалы кими үзви маддәләрин биосинтезиндә истифадә едилир. Д. илә ассимилјасијанын гырылмаз әлагәси организм тохумаларынын даим јениләшмәсини тә'мин едир. Ассимилјасијанын Д.-дан үстүн кетмәси организмин бөјүмә вә инкишафыны, јени һүчејрә вә тохумаларын әмәлә кәлмәсини, онун күтләчә артмасыны тә'мин едир. Бә'зи патоложи һалларда вә ачлыға мә'руз галдыгда ассимилјасија нисбәтән Д.-нын үстүн кетмәси организмин күтләчә азалмасына сәбәб олур.

ДИССИМИЛЈАСИЈА, д и л ч и л и к д ә—фонетик һадисә; сөздәки ики ејни вә ја бәнзәр сәсдән биринин дикәринә тә'сир едәрәк ону башга сәсә чевирмәси. Јахын (сүнбүл-сүмбүл) вә узаг (гәрар-гәрал) сәсләр Д.-ја уғраја биләр. Сонра кәлән сәсин дәјишилмәсинә ирәли Д. (зәрәр-зәрәл), өндә кәлән сәсин дәјишилмәсинә исә кери Д. (зәнбил-зәмбил) дејилир. Д., әсасән, данышыг дилиндә олур. Ирәли Д.-ја уғрајан бә'зи сөзләр Азәрб. әдәби дилиндә дә кечмишдир (гарармаг—гаралмаг, сарармаг—саралмаг, һаммал—һамбал).

Әд.: А х у н д о в А., Мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин фонетикасы, Б., 1963; Д ә м и р ч и з а д ә Ә., Мүасир Азәрбајчан дили (Фонетика, орфоепија, орфографија), Б., 1972; Мүасир Азәрбајчан дили, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1978.

ДИССИПАТИВ СИСТЕМ (лат. dissipare—сәпәләмәк, дағытмаг)—һәрәкәт заманы там механики енержиси (кинетик вә потенсиал енержиләринин чәми) башга енержијә (мәс., истилијә) чеврикләрәк, кет-кедә азалан динамик систем. Араларында сүртүнмә гүввәси олан һәрәкәт едән бәрк чисимләри, омик мүгавимәти олан рәгс контуруну Д.с.-ә мисал көстәрмәк олар. Биринчи һалда механики енержи сүртүнмә истилијинә, икинчи һалда исә електрик енержиси Чоул истилијинә чеврилир. Реал системләрин һамысы, демәк олар ки, Д.с.-ләрдир.

ДИССОГОНИЈА (јун. dissós — икигат+....*гонија*)—әввәлчә сүрфә мәрһәләсиндә, сонра исә јеткин һалда чинсијјәтли чохалма габилијјәти. Бә'зи дарагылылар үчүн характерикдир.

ДИССОНАНС (фр. dissonance, лат. dissonans—аһәнксиз сәсүндән)—бир-биринә говушмајан тонларын сәсләнмәси (аһәнксизликлә ејниләшдирмәмәли, бах *Какофонија*). Д. анлајышы *консонанс* анлајышынын әксидир. Бөјүк вә кичик секунда вә септималар, артырылмыш вә әксилдилмиш интерваллар, һәмчинин тәркибинә бу интерваллардан һеч олмазса бири дахил олан бүтүн аккордлар Д.-а аиддир. Басда олан кварта интервалы да шәрти олараг Д.-а аид едилир. Ријази-акустик бахымдан консонанс вә Д. арасында јалныз кәмијјәт фәрги вар; онларын арасындакы сәрһәд шәртидир. Мусиги психолоки јасы бахымындан Д. консонанса нис бәтән даһа кәркин вә гејри-сабитдир Мажор вә минор системиндә консо нанс вә Д. арасындакы кејфијјәт фәрги зиддијјәтә, тәзада чеврилaverәк-

бөјүк естетик әһәмијјәт кәсб едир. Д. вә консонанс аһәнкләринин гавранылмасындакы фәрг мусиги тәчрүбәсиндә һәмишә нәзәрә алынмышдыр. 17 әсрә гәдәр Д.-ын ишләнмәсиндә онун дүзкүн һазырланмасы вә консонанса кечмәси башлыча шәрт иди. 17—19 әсрләрдә Д.-ын һәлли вачиб шәрт һесаб олунурду; 19 әсрин сонундан, хүсусилә 20 әсрдә Д. чох вахт мүстәгил—һазырлыгсыз вә һәллсиз ишләнир.

ДИССОСИА́СИЈА (лат. dissociatio—ајрылма, араланма)—молекулларын бир нечә даһа садә һиссәчијә—молекула, атома, радикала вә ја иона парчаланмасы просеси. Үч нөвү вар: *термик диссосиасија, електролитик диссосиасија* вә фотокимјәви Д. (бах *Фотокимја*). Парчаланмыш молекулларын сајынын просесдә иштирак едән молекулларын үмуми сајына нисбәтинә Д. дәрәчәси дејилир. Д. сабити һаггында бах *Кимјәви таразлыг*.

ДИСТА́НСИЈА (лат. distantia—мәсафә)—1) һәрбидә—ардычыл дүзүлмүш һәрби сыра, рәсм-кечид, јахуд дөјүш низамларында һәрби гуллугчулар, бөлмә, машын, силаһ вә с. арасында, һәмчинин учушда олан тәјјарәләр арасында мәсафә. 2) Дәмир јолунда—мүвафиг јол идарәләринә табе олан јол тәсәррүфат ваһиди. Д.ј. нәгл.-нда јол, сигналлашма вә рабитә, бина, гурғу вә с. Д.-лар вар.

ДИ́СТЕРВЕГ (Diesterweg) Адолф (29.10.1790, Вестфалија, Зикен—7.7. 1866, Берлин)—алман педагогу. Тә'лим вә тәрбијәдә силкилик, милли мәһдудлуг вә догматизмә, килсәнин мәктәб үзәриндәки һимајәсинә гаршы чыхмышдыр. И. *Песталотсинин* мүтәрәгги педагожи идејаларыны јајмыш вә инкишаф етдирмишдир. Тәбиәтә мүвафиглик (тә'лим вә тәрбијәнин ушағын тәбии инкишафына ујғунлуғу), мәдәнијјәтә мүвафиглик (тә'лим вә тәрбијәнин ушағын јашадығы дөврүн мәдәни сәвијјәсинә ујғунлуғу) вә өзфәалијјәти (ушағын фәаллығы) тәрбијәнин әсас принсипләри кими ирәли сүрмүшдүр. *Дидактика* проблемләрини тәдгиг етмишдир. «Алман мүәллимләринин тәһсили үчүн тә'лимат» (1835), «Педагожи идејалар вә имканлар» (1857) вә с. әсәрләрин, 20-дән артыг дәрслијин, јүзләрлә мәгаләнин мүәллифидир. «Тә'лим вә тәрбијә үчүн Рејн вәрәгәси» (1827—66), «Педагожи салнамә» (1851—66) журналларыны нәшр етмишдир. АДР-дә Д. адына медал тә'сис олунмушдур.

Әд.: Сејидов Ә., Педагогика тарихи, Б., 1968; Соколова М. А., Борьба А. Дистервега за единую школу и за освобождение школы от надзора церкви, «Советская педагогика», 1960, № 10.

ДИСТИЛЛӘ (лат. distillatio—дамчы-дамчы төкүлмә)—маје гарышыгларыны бухарландырма јолу илә тәркибчә мүхтәлиф фраксијалара ајырма. Д. просеси гарышығы әмәлә кәтирмиш компонентләрин гајнама темп-рларынын мүхтәлифлијинә әсасланыр. Маје гарышығындакы компонентләрин физики хассәләриндән асылы олараг ашағыдакы Д. үсулларынын бириндән истифадә едилир:

Садә Д. Гарышыг гајнадылараг бир гисми бухарландырылыр, әмәлә кәлән бухарлар һәмин мүһитдән чыхарылыб мајеләшдирилир.

Фраксијалы Д. Маје гарышығыны даһа мәһдуд интервалда гајнајан фраксијалара ајырмаг үчүндүр. Бу мәгсәдлә ири ректификасија колонларындан истифадә едилир.

Су бухары вә ја тә'сирсиз газ ахынында апарылан Д. Гарышығын гыздырылачағы темп-ру ашағы салмаг лазым кәлдикдә (хүсусән истијәдавамлы олмајан компонентләрин Д.-синдә), еләчә дә гарышығын асан учучу компонентләрини даһа јүксәк темп-рда бухарланан компонентләрдән ајырмаг үчүн ишләдилир. Ајрылан бухарлар гурғуда сојујуб мајеләшмәсин дејә, ректификасија апаратына ифрат гыздырылмыш су бухары вурулур. Су бухарынын учучу компонентләрлә әмәлә кәтирдији гарышыг апаратдан чыхарылыб мајеләшдирилир.

Молекулјар Д. маје гарышығыны онун гајнама темп-рундан ашағыда 133—13,3 *мн/м²* (0,001—0,0001 *мм ч. сүт.*) даирәсиндә јүксәк вакуум алтында сәрбәст бухарландырмаға әсасланыр. Молекулјар Д. иримолекуллу вә истијәдавамлы олмајан үзви маддәләри, о чүмләдән туршу ефирләрини (мәс.,себасин, стеарин, олеин туршуларынын вә бә'зи башга туршуларын ефирләрини) компонентләринә ајырмаг вә тәмизләмәк, балыг јағындан вә мүхтәлиф битки јағларындан витамин чыхармаг вә с. мәгсәдләр үчүн, һабелә бә'зи дәрман препаратлары вә вакуум јағлары истеһсалында ишләдилир.

Металлуркијада Д. анлајышы филизләрдән вә ја филиз консентратларындан редуксија олунан металы бухар һалына кечириб, һәмин бухарлары мајеләшдирмәклә әлван метал (синк, магнезиум, гурғушун вә с.) алынмасындан ибарәт кимјәви вә физики пирометаллуркија просесләрини әһатә едир.

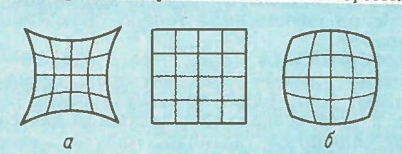
Әд.: Багатуров С. А., Теория и расчет перегонки и ректификации, М., 1961; Касаткин А. Г., Основные процессы и аппараты химической технологии, 9 изд., М., 1973.

ДИСТИЛЛӘ АПАРАТЫ—мүхтәлиф мајеләрин гарышыгларыны садә дистиллә јолу илә, тәркибчә бир-бириндән фәргләнән фраксијалара ајыран апарат. Д.а.-нда маје гарышығы ајрыча кубда гајнадылыр вә гајнама просесиндә әмәлә кәлән бухарлар конденсаторда мајеләшдирилиб сојудулур. Д.а. јејинти сәнајесиндә (ефир јағлары вә спирт истеһсалында), нефт е'малында, мешә материаллары кимјасында вә бә'зи башга саһәләрдә ишләдилир. Бирчинсли маје гарышыгларыны өз компонентләринә даһа дүрүст ајырмаг үчүн ректификасија колонундан истифадә едилир. Бах һәмчинин *Нефтин дистилләси*.

Әд.: Һүсејнов Ч. Ә., Нефт технолокијасы, һ. 3, Б., 1960; Касаткин А. Г., Основные процессы и аппараты химической технологии, 9 изд., М., 1973.

ДИСТИЛЛӘ ЕДИЛМИШ СУ—дистиллә васитәсилә минерал дуз, үзви маддә, аммонјак, карбон газы вә с. гатышыглардан тәмизләнмиш су; ијсиз, шәффаф вә нејтрал реаксијалыдыр. Д.е.с. кимја вә физика лабораторијаларында һәлледичи кими вә тибдә ишләдилир. Онун 1 *л*-ини бухарландырдыгда гуру галығын мигдары 0,1 *мг*-дан чох олмамалыдыр. Дәри алтына јеридилән вә көзә дамыздырылан дәрман һазырладыгда Д.е.с. стерилизә едилир вә ја бир даһа гајнадылыр. Д.е.с. гапалы галај габларда вә ја кимјәви чәһәтдән давамлы шүшә балонларда сахланылыр.

ДИСТО́РСИЈА (лат. distorsio—әјилмә; тәһриф)—оптик системләрдә хәјалын тәһриф нөвләриндән бири; објектлә онун хәјалы арасында һәндәси охшарлығын позулмасы. Хәјалын бүтүн һиссәләриндә бөјүтмәнин ејни олмамасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Квадрат торун тәһриф олунмуш јастыгшәкилли (шәк. а), јахуд мүсбәт вә чәлләкшәкилли, јахуд мәнфи (шәк. б) хәјалларыны буна мисал көстәрмәк

а б

олар. Оптик системин Д.-сыны мигдарча характеризә едән кәмијјәтә нисби Д. дејилир: $v = \frac{\beta}{\beta_0} - 1$ (бурада β_0—Д.-сыз идеал системин хәтти бөјүтмәси, β—алынан һәгиги бөјүтмәдир). Д. фаизлә ифадә олунур. v јахшы фотообјективләрдә 0,5%, аерошәкилчәкмәдә 0,01%. олур.

Әд.: Фриш С. Е. вә Тиморева А. В., Үмуми физика курсу, ч. 3, Б., 1960; Гочајев Н. М., Әлијев М. С., Оптика, Б., 1974.

ДИСТРИБУ́СИЈА (лат. distributus—пајланмыш, бөлүнмүш)—структур дилчилик (бах *Структурализм*), хүсусән *дескриптив дилчилик* термини. Д. мәфһуму һәр һансы дил үнсүрүнүн она бәнзәр башга дил үнсүрләри илә аз вә ја чох дәрәчәдә бирләшмә имканларынын олмасы фактыны әкс етдирир. Д.-нын ашағыдакы нөвләри вар: 1) ики үнсүрә һеч вахт ејни әһатәдә (контекстдә) тәсадүф едилмир; 2) ики үнсүрә бир әһатәдә тәсадүф едилир; 3) бир үнсүр тәсадүф олунан чохлу әһатә, башга бир үнсүр тәсадүф олунан чохлу әһатәни еһтива едир; 4) ики үнсүр вә ја ики үнсүр синфи чохлу әһатәдә кәсишир.

Әд.: Мәммәдов Н., Ахундов А., Дилчилијә кириш, Б., 1966; Глисон Г., Введение в дескриптивную лингвистику, пер. с англ., М., 1959; Засорина Л. Н., Введение в структурную лингвистику, М., 1974.

ДИСТРИБУТИВЛИК, пајланма гануну — вурманын топламаја көрә $a(b+c)=ab+ac$ ејнилији илә ифадә олунан хассәси. *Гүввәтә јүксәлтмә* вурмаја көрә дистрибутивдир, јә'ни $(ab)^n=a^nb^n$. Лакин топламаја көрә дистрибутив дејилдир. Чүнки $(a+b)^n \neq a^n+b^n$. Үмуми һалда $F(x)$ операторунун һәр һансы $x*y$ әмәлинә нәзәрән диструбутивлији $F(x*y)=F(x)*F(y)$ кимидир. Чохлуглар нәзәријјәсиндә Д. коммутатив (бах *Коммутативлик*) вә гејри-коммутатив әмәлләр үчүн өјрәнилир.

ДИСТРИ́КТ (сон лат. districtus—даирә)—бир сыра буржуа дөвләтиндә (мәс., АБШ-да, Б. Британијада) мәһкәмә, јахуд сечки даирәсинин ән кичик ваһидинин ады.

ДИСТРОФИ́ЈА (*дис...*+јун. trophē—гидаланма)—орган вә тохумаларда маддәләр мүбадиләсинин позулмасындан

баш верән хәстәлик һалы. Сәбәби: организмә кифајәт гәдәр гида маддәләринин дахил олмамасы вә онларын јахшы мәнимсәнилмәмәсидир. Зүлал, јағ, карбоһидрат, еләчә дә дуз, су мүбадиләсинин позулмасы илә әлагәдар Д.-лар вар. Тохума Д.-сы организмә мүхтәлиф амилләрин (исти, соjуг, зәһәр, ган дөвранынын позулмасы вә с.) тә'сири нәтичәсиндә баш верир. Ајры-ајры органларын дистрофик дәјишиклији мүстәгил хәстәлик дејил, үмуми хәстәлијин нәтичәсидир. Мәс., үрәк әзәләсинин Д.-сы (миокардиодистрофија) бир сыра инфексион хәстәлик, ганазлығы, зәһәрли маддәләрин тә'сири нәтичәсиндә төрәјир. Бах *Амилоидоз.*

ДИСФА́КИЈА (*дис...*+јун. phagéin—јемәк, удмаг)—удма актынын позулмасы. Дил, удлаг вә һәзм јолунда јахуд онлары әһатә едән тохума вә лимфа дүјүнләриндә илтиһаб олдугда, механики манеәләр (удлагда шиш, јахуд чапыг олдугда) вә функсионал позғунлуглардан невроз, епилепсија, гудузлуг вә с. хәстәликләрдә баш верир. Мүаличәси: Д.-ны төрәдән сәбәби ашкар етмәк, нејроплекиг вә кејләшдиричи маддәләр вә с.

ДИСҺАРМО́НИЈА (*дис... + һармонија*)—һармонијанын олмамасы, јахуд позулмасы, аһәнксизлик, низамсызлыг.

ДИ́ТРИХ (Dietrich; әсл ады вә фамилијасы Марија Магдалена фон Лош; Losch) Марлен (д. 27.12.1904, Берлин)—Америка актрисасы. Миллијјәтчә алмандыр. Театрда вә кинода јарадычылыға 1922 илдә башламышдыр. «Мави мәләк» (1930, Т. Маннын романы үзрә) филминдәки ролу кинода илк бөјүк ишидир. 1930 илдән АБШ-а кетмиш, Һолливудда бир сыра екзотик филмләрдә чәкилмишдир: «Мәракеш» (1930), «Шанхај експреси» (1932), «Иблис гадындыр» (1935) вә с. Икинчи дүнја мүһарибәси илләриндә (1939—45) антифашист тәблиғатын фәал иштиракчыларындан олмушдур. 50—60-чы илләрдә «Иттиһам шаһиди» (1957), «Нүрнберг мүһакимәси» (1962) вә с. филмләрдә мүрәккәб характерли, парлаг образлар јаратмышдыр. Естрада мүғәнниси кими дә мәшһурдур.

ДИТС (Diez) Фридрих Кристиан (15.3.1794, Кисен—29.5.1876, Бонн)—алман филологу, роман дилләринин мүгајисәли өјрәнилмәсинин баниси. Бонн ун-тинин проф. (1823 илдән). «Роман дилләринин грамматикасы» (3 чилддә, 1836—44), «Роман дилләринин етимоложи луғәти» (1853) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Гәдим провансал әдәбијјаты вә трубадур поезијасы һаггында да әсәрләри вар. Д. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын илк тәдгигатчыларындандыр. Дастанын «Тәпәкөз» бојуну алман дилинә тәрчүмәси илә бирликдә нәшр етдирмиш (1815), һаггында мараглы фикирләр сөјләмишдир. «Тәпәкөз»ү Һомерин «Одиссеја»сы илә мүгајисә едән Д. бу бојун даһа гәдим олмасы фикрини ирәли сүрмүшдүр.

ДИТҺАПНИ́, Дитһапри, Читһапни, Читһапри— Хванхе-Пукто (КХДР) әјаләтиндә гәдим јашајыш мәскәнинин галыглары. 1957 илдә ашкар едилмишдир. Әсас тәбәгәләри Неолит дөврүнә аиддир. Ашкар едилмиш квадрат формалы газма вә јарымгазмаларда әрзаг сахланылмасы үчүн гују вә ири габлар, даш балталар, ох вә низә учлуглары, дән дашлары вә с. тапылмышдыр. Керамикасы даирәви отурачаглы, дарагшәкилли орнаментлидир. Дары галыглары, даш каваһын вәораглар Д. тајфаларынын әкинчиликлә мәшғул олдуғуну көстәрир. Тунч дөврү тәбәгәләриндән һамар дәстәкли габлар, даш хәнчәрләр, улдузшәкилли топпузлар вә с. тапылмышдыр.

Әд.: Воробьев М. В., Древняя Корея, М., 1961.

ДИУРЕ́З (лат. diuresis—сидик ифразетмә)—сидијин әмәлә кәлмәси вә организмдән ифраз едилмәси просеси. Сағлам адам (14 јашдан јухары) күндә 1000—1600 *мл* сидик ифраз едир. Д. организмә дахил олан мајенин мигдарындан, гиданын кејфијјәтиндән, физики ишдән, һаванын темп-ру вә рүтубәтлијиндән асылыдыр. Бә'зи хәстәликләрдә Д. дәјишир. Күндәлик сидијин мигдары чох азалырса—олигурија, һәддиндән артыг чохалырса—полиурија, һеч ифраз едилмәзсә—анурија, тез-тез ифраз едиләрсә—поллакиурија адланыр.

ДИУРЕТИ́Н — дәрман препараты; *темисалын* башга ады.

«ДИФАИ» (әр. دفاعی — мүдафиә) — Азәрб.-да буржуа-мүлкәдар зијалыларынын, тачирләрин вә гисмән дә бәјләрин әксингилаби милләтчи партијасы. 1906 илдә тәшкил едилмиш, 1912 илин ахырларынадәк фәалијјәт көстәрмәси еһтимал олунур. Мәркәзи Комитәси Бакыда иди. Әсас фәалијјәт р-нлары Јелизаветпол губ. (Чаваншир, Шуша, Јелизаветпол, Гарјакин вә с. гәзаларда) олмушдур. Рәһбәрләри Ә. Ағајев, К. Меһмандаров, Ә. Рәфибәјов вә б. иди. «Д.»-нин програмында бә'зи буржуа, аграр вә мәһкәмә ислаһатлары верилмәси һаггында тәләбләр олмасына бахмајараг, онун мәгсәди мүсәлманлары дашнакларын һәмләләриндән горумаг пәрдәси алтында милләтчилик идејаларыны јајмаг иди. Фәрди террордан да истифадә едирди. Азәрб. вә рус дилләриндә интибаһнамә вә вәрәгәләр дә бурахырды.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Самедов В. Ю., Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане, ч. 2, Б., 1966.

ДИФЕНИ́Л, фенилбензол, $C_6H_5—C_6H_5$—типик ароматик карбоһидрокен. Рәнксиз кристал маддәдир, 71°С-дә әријир, 254—255°С-дә гајнајыр, үзви һәллedичиләрдә јахшы һәлл олур, суда һәлл олмур. Сәнаједә бензолу 750—800°С-дә деһидрокенләшдирмә јолу илә алыныр. Бә'зи боја маддәләринин истеһсалында јарыммәһсул кими әмәлә кәлир. Онун дифенил ефири илә гарышығы (73,5%) «даутерм» адланыр. Сәнаједә бу маддәдән јүксәк темп-рлу истиликдашыјычы кими истифадә едилир.

ДИФЕНИ́Л ЕФИРИ, дифенилоксид, $C_6H_5—O—C_6H_5$—этиршаһ ији верән рәнксиз кристал маддәдир, 26—27°С-дә әријир, 259°С-дә гајнајыр, суда һәлл олмур, үзви һәлледичиләрдә исә һәлл олур. Сәнаједә хлорбензолла калиумфенолјаты нарын мислә бирликдә 210°С-дәк гыздырмагла алыныр. Әтријјат һазырламаг үчүн ишләдилир.

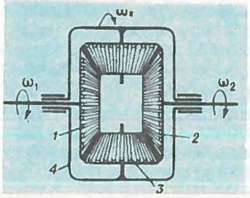
Дифениллә (26,5% мигдарында) гарышығындан јүксәк темп-рлу истиликдашыјычы маддә кими «даутерм» ады илә истифадә едилир.

ДИФЕНИЛАМИ́Н $(C_6H_5)_2NH$—ароматик амин; рәнксиз, ишыгда галдыгда исә рәнки тәдричән гаралан, зәиф характерик ијли кристал маддәдир. 54°С-дә әријир, 302°С-дә гајнајыр. Үзви һәллeдичиләрин чохунда һәлл олур, суда һәлл олмур. Сәнаједә анилинхлоридин гарышығыны 200—230°С-дә гыздырмагла алыныр. Д. боја маддәләри истеһсалында, мүхтәлиф үзви маддәләрин синтезиндә, пироксилин барыты һазырладыгда (сабитләшдиричи маддә кими), бә'зи оксидләшдиричиләрин, мәс., нитрат вә нитрит туршуларынын колориметрик үсулла тә'јининдә ишләдилир.

ДИФЕНИ́Н, дилантин—гычолмаја гаршы ишләдилән дәрман. Үрәк ритми позғунлуглары ндa вә епилепсијанын мүаличәсиндә таблет һалында гәбул едилир.

ДИФЕРЕНСИА́Л (лат. differentia—фәрг, фәргләнмә)—функсија артымынын хәтти баш һиссәси (бах *Диференсиал һесабы*).

ДИФЕРЕНСИА́Л МЕХАНИ́ЗМ—һәрәкәт топлананларынын чәминә вә ја фәргинә бәрабәр јекун һәрәкәти алмаға имкан верән механизм. Бир сәрбәстлик дәрәчәси олан Д.м. кичик дәгиг јердәјишмәләрин (мәс., чиһазларда), јахуд бөјүк гүввәләрин (мәс., металкәсән дәзкаһын винтли механизмләриндә, диференсиал линкләрдә вә с.) алынмасында тәтбиг едилир. Ики сәрбәстлик дәрәчәси олан, һәрәкәти конусшәкилли дишли чархларла өтүрән Д.м. (адәтән

Конусшәкилли диференсиал: *1*, *2*—мәркәзи чархлар; *3*—сателлит; *4*—апарычы; ω_1, ω_2 вә ω_a—мәркәзи чархларын вә апарычынын бучаг сүр'әтләри.

диференсиал адланыр) даһа кениш јајылмышдыр. Д.м. автомобилин арха һиссәсиндә гурулур вә фырланма моментини тәкәрләрә өтүрәрәк дөнкәләрдә онларын мүхтәлиф сүр'әтлә фырланмасына имкан јарадыр; беләликлә, апаран тәкәрләрин гәт етдикләри мәсафә мүхтәлиф олур. Д.м.-лан автомобил, трактор вә башга нәгл. машынларында, һәмчинин механики интигалларда истифадә олунур.

ДИФЕРЕНСИА́Л ПСИХОЛО́КИЈА—психолокија елминин шәхсијјәтләр арасында фәрди фәргләри өјрәнән саһәси. «Д.п.» терминини илк дәфә алман психологу В. Штерн ишләтмишдир (1900). Д.п. 19 әсрин ахыры—20 әсрин әввәлләриндә експериментал, кенетик вә ријази методларын психолокијада тәтбиги сајәсиндә инкишаф етмишдир. Инкилис психологу Ф. Һалтон фәрди хүсусијјәтләри өјрәнмәк үчүн мүхтәлиф методларла јанашы, јени чиһазлар һазырлајыб истифадә етмиш, А. Бине (Франса), А. Ф. Лазурски (Русија), Ч. Кеттел (АБШ), Б. М. Теплов (ССРИ) вә б. бу саһәдә мараглы тәдгигатлар апармышлар. Инсанлар арасында психоложи фәргләрин сәбәбләри, инсанын фәрди хүсусијјәтләринин формалашмасында биоложи вә ичтимаимәдәни амилләрин мүгајисәси проблеми Д.п. тарихиндә һәмишә мүбаһисәјә сәбәб олмушдур. Д.п.-да фәрди фәргләри өјрәнмәк үчүн *тестләрдән* истифадә едилир, шәхсијјәтин интеллек-

туал инкишаф сәвијјәси, мараг вә мејлләри, јаш вә ҹинс фәргләри, јарадычылыг вә тәшкилатчылыг габилијјәти саһәсиндә фәргләр вә с. мүәјјәнләшдирилир. Д.п.-нын әлдә етдији нәтиҹәләр практик мәсәләләрин һәллиндә (мүәјјән истеһсал вә сәнәт саһәләринә даһа габил адамлар сечмәкдә) фајдалыдыр.

Әд.: Теплов Б. М., Проблемы индивидуальных различий, М., 1961; Ярошевский М. Г., История психологии, М., 1976.

ДИФЕРЕНСИА́Л РЕ́НТА—бах *Торпаг рентасы.*

ДИФЕРЕНСИА́Л ТӘ'ЛИМ — орта үмумтәһсил мәктәбләринин јухары синифләриндә дәрс планлары вә програмларынын истеһсалат һазырлығы истигамәтинә мүвафиг олараг мүәјјәнләшдирилмәси. Мәктәбләрин Д.т. системинә ујғун комплектләшдирилмәси шакирдләрин мејл вә марағы нәзәрә алынмагла һәјата кечирилир. Д.т.-ли мәктәбләрдә шакирдләр истеһсалат һазырлығы вә сечдикләри ихтисас үчүн нәзәри әһәмијјәти олан фәнләри даһа кениш өјрәнмәклә јанашы, үмуми тәдрис планы үзрә там орта тәһсил алырлар.

Әд.: Батышев С. Я., Трудовая подготовка школьников в условиях научно-технической революции, М., 1974.

ДИФЕРЕНСИА́Л ТӘНЛИКЛӘР—мәҹһул функсија, онун төрәмәләри вә сәрбәст дәјишәнләр дахил олан тәнликләр. Физика, техника, механика вә ријазијјатын бир сыра мәсәләси Д.т.-ә кәтирилир. Инкишафы Д. Бернулли, Ж. Д'А ламбер, хүсусән Л. Ејлерин ады илә бағлыдыр. Ики нөвдүр: ади Д.т. вә хүсуси төрәмәли Д.т. Мәҹһул функсија бир (бирдән чох) сәрбәст дәјишәндән асылыдырса, Д.т.-ә ади (хүсуси төрәмәли) Д.т. дејилир. Ән јүксәк тәртибли төрәмәнин тәртиби тәнлијин тәртиби, ону ејнилијә чевирән функсија исә һәлли адланыр. Биртәртибли ади Д.т.

$$F(x, y, y')=0 \qquad (1)$$

шәклиндәдир (F—үчдәјишәнли мә'лум функсијадыр). (1) тәнлијини y'-ә нәзәрән һәлл етдикдә (мүмкүндүрсә)

$$y' = f(x, y) \qquad (2)$$

алынар. Бурада $f(x,y)$—һәр һансы G областында тә'јин олунмушдур. $y=y(x)$ функсијасы (2)-нин һәллидирсә, $y=y(x)$ әјрисинин истәнилән (x_0,y_0) нөгтәсиндә она чәкилән тохунанын буҹаг әмсалы: $\kappa=\mathrm{tg}\alpha=y'(x_0)=f(x_0, y_0)$. Буна көрә (2) тәнлији G-нин һәр (x_0, y_0) нөгтәсинә $\mathrm{tg}\,\alpha=\kappa$ мүнасибәтиндән тапылан α буҹағыны гаршы гојур. Башга сөзлә, (2) һәмин областда истигамәтләр мејданыны тә'јин едир. Буҹаг әмсалынын Ox охуна нәзәрән мә'насы јохдурса, (2) илә јанашы

$$\frac{dx}{dy}=\frac{1}{f(x, y)} \qquad (3)$$

тәнлијинә дә бахылмалыдыр. (2)-ни һәлл етмәк һәндәси олараг G-дә елә әјриләр чәкмәкдир ки, онларын һәр нөгтәсиндәки тохунаны мејданын һәмин нөгтәдәки истигамәти илә ејни олсун. Бу әјриләрә (2)-нин интеграл әјриләри, онларын $\Phi(x,y,C)=0$ тәнлијинә (1)-ин үмуми интегралы, C-нин мүәјјән гијмәтинә ујғун интеграла исә хүсуси интегралы дејилир (C—ихтијари сабитдир). (2)-нин $y=y(x)$ һәллинин графики онун интеграл әјрисидир. (2)-нин һәлләри бир параметрдән асылы $y=y(x, C)$ аиләсини тәшкил едир. C-нин һәр гијмәтинә ујғун һәллә хүсуси һәлл дејилир. Һәлләр аиләсиндән бир һәлли сечмәк үчүн әлавә шәрт верилмәлидир. (2) тәнлијинин $y(x_0)=y_0$ шәртини өдәјән, јә'ни (x_0,y_0) нөгтәсиндән кечән һәллинин тапылмасы *Коши мәсәләси* адланыр. (2) тәнлијиндә y вә $f(x,y)$ функсијасына n-өлчүлү векторлар кими бахсаг n сајда биртәртибли Д.т. системини ифадә едәр. $f(x,y)$ гапалы G областында кәсилмәздирсә, онун һәр нөгтәсиндән (2)-нин һеч олмаса бир интеграл әјриси кечир, јә'ни ихтијари $(x_0,y_0) \in G$ үчүн (2) тәнлијинин $y(x_0)=y_0$ башланғыҹ шәртини өдәјән һеч олмаса бир һәлли вар. G-нин ихтијари P дахили нөгтәси үчүн һеч олмаса кафи гәдәр кичик елә Ω әтрафы варса ки, онун истәнилән нөгтәсиндән анҹаг бир интеграл әјриси кечсин, бундан әлавә $f(x,y)$ вә $1/f(x,y)$ функсијаларындан һеч олмаса бири кәсилмәз олсун, онда P нөгтәсинә (2) вә ја (3) тәнлијинин ади нөгтәси дејилир. Ω әтрафында $f(x,y)$ функсијасы x-ә нәзәрән кәсилмәз олуб, y-ә нәзәрән Липшитс шәртини өдәјирсә вә ја $1/f(x,y)$ функсијасы y-ә нәзәрән кәсилмәз олуб, x-ә нәзәрән Липшитс шәртини өдәјирсә P ади нөгтәдир. Әјринин бүтүн нөгтәләри *мәхсуси нөгтәдирсә,* она мәхсуси әјри дејилир. Белә әјри (2), јахуд (3)-үн һәллидирсә, она мәхсуси интеграл әјриси дејилир. Мәс., $y=0$ дүз хәтти $y'=y^{2/3}$ Д.т.-и үчүн мәхсуси интеграл әјрисидир. Чүнки онун һәр нөгтәсиндән һәмин тәнлијин $27y=(x-x_0)^3$ вә $y=0$ кими ики һәлли кечир.
n—тәртибли ади Д.т. үмуми һалда

$$F(x, y, y', \ldots, y^{(n)})=0 \qquad (4)$$

шәклиндәдир. Белә Д.т. үчүн Коши мәсәләсинин һәлли бу тәнликләрин елә һәллинин тапылмасыдыр ки, о һәлл

$$y(x_0)=y_0, \quad y'(x_0)=y_1, \ldots,$$
$$y^{(n-1)}_{(x_0)} = y_{n-1}$$

шәртләрини өдәсин ($x_0, y_0, \ldots, y_{n-1}$ верилмиш һәгиги әдәдләрдир). Јүксәктәртибли Д.т. үчүн *сәрһәд мәсәләси* дә гојулур. Бу һалда елә һәлли тапмаг тәләб олунур ки, бахылан парчанын учларында бу һәлл вә онун $n-1$ тәртибәдәк төрәмәләри верилмиш шәртләри өдәсин. (4) тәнлији $y, y', \ldots, y^{(n-1)}$ дәјишәнләринин чохлуғуна нәзәрән хәттидирсә, она хәтти тәнлик дејилир. n-тәртибли хәтти Д.т.-ин үмуми һәлли $C_1, C_2, \ldots, C_n$ ихтијари сабитләриндән асылыдыр: $y = C_1y_1+C_2y_2+\ldots+C_ny_n$. Јүксәктәртибли сабитәмсаллы Д.т.-ин үмуми һәллинин тапылмасы *ҹәбри тәнлијин* һәллинә кәтирилир. Белә Д.т.-ә бир нечә мәҹһул функсија вә онларын төрәмәләри дахилдирсә, бу функсијаларын сајы гәдәр тәнлији олан систем көтүрүлүр. n-тәртибли ади Д.т. биртәртибли n-тәнликдән ибарәт Д.т. системинә кәтирилир. Хүсуси төрәмәли Д.т. үмуми һалда

$$F\left(x_1, x_2, \ldots, x_n;\ u;\ \frac{\partial u}{\partial x_1}, \ldots \frac{\partial u}{\partial x_\kappa}, \ldots\right)=0$$

шәклиндәдир (F функсијасы $x_1, x_2, \ldots, x_\kappa$ сәрбәст дәјишәнләриндән, мәҹһул u функсијасы вә онун хүсуси төрәмәләриндән асылыдыр). Буну һәлл етмәк ону ејнилијә чевирән $u(x_1, x_2, \ldots, x_n)$ функсијасынын тапылмасыдыр. n-тәртибли хүсуси төрәмәли Д.т.-ин һәлли ихтијари функсијалардан асылы ола биләр. Мәс., x вә y дәјишәнләринин u функсијасы үчүн $\frac{\partial^2 u}{\partial x\,\partial y}=0$ тәнлијинин үмуми һәлли $u(x, y)=\varphi(x)+\psi(y)$ шәклиндәдир (φ вә ψ ихтијари функсијалардыр). Хүсуси төрәмәли Д.т.-ин һәлләриндән бирини тапмаг үчүн, әлавә шәртләр, мәс., мәҹһул функсија вә онун төрәмәләринин, јахуд бунларын комбинасијаларынын верилмиш шәрти өдәмәси лазымдыр. Мәс., учлары $x=0$ вә $x=l$ нөгтәләринә бәркидилмиш симин рәгсини өјрәнмәк үчүн

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2}=a^2\frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$

тәнлијинин $u(o,t)=0$ вә $u(l,t)=0$ сәрһәд шәртләрини өдәјән һәлли ахтарылыр. Бу шәртләр мәсәләнин һәллинин биргијмәтли тә'јини үчүн кифајәт дејил. Бунлардан башга Коши шәртләри адланан вә башланғыҹ анда u функсијасынын вә $\frac{\partial u}{\partial t}$ төрәмәсинин гијмәтләрини ифадә едән $u(x, 0)=f(x)$ вә $\frac{\partial u(x, 0)}{\partial t}=\varphi(x)$ шәртләри дә верилмәлидир. Симин учлары һәрәкәт едирсә јухарыдакы шәртләр әвәзинә

$$u(0, t)=f_1(t), \quad u(l, t)=f_2(t)$$

көтүрүлүр. Јүксәктәртибли хүсуси төрәмәли Д.т. үчүн сәрһәд мәсәләсинин гојулушунда вә һәллиндә тәнлијин нөвүнүн мүһүм ролу вар.

$$A\frac{\partial^2 u}{\partial x^2}+2B\frac{\partial^2 u}{\partial x\,\partial y}+C\frac{\partial^2 u}{\partial y^2}+$$
$$+a\frac{\partial u}{\partial x}+b\frac{\partial u}{\partial y}+cu=f$$

тәнлији әмсаллардан асылы олараг еллиптик ($B^2-AC<0$), параболик ($B^2-AC=0$) вә һиперболик ($B^2-AC>0$) тәнликләрә ајрылыр. Бурада—$A, B, C, a, в, c, f$ функсијалары анҹаг x вә y-дән асылыдыр (бах *Далға тәнлији, Лаплас тәнлији, Пуассон тәнлији, Истиликкечирмә тәнлији* вә *Ријази физика тәнликләри*).

Әд.: Мәммәдов Р., Али ријазијјат курсу, ч. 1, Б., 1978; Тихонов А. Н., Самарски А. А., Ријази физика тәнликләри, Б., 1962; Степанов В. В., Курс дифференциальных уравнений, 8 изд., М., 1959; Михайлов В. П., Дифференциальные уравнения в частных производных, М., 1976.

ДИФЕРЕНСИА́Л ҺЕСАБЫ — ријазијјатын саһәси; төрәмә вә диференсиалын хассәләрини, һесабланма үсулларыны вә функсијаларын тәдгигинә онларын тәтбигини өјрәнир. Д.һ.-на Ф. Енкелс белә тә'риф вермишдир: «Јалныз диференсиал һесабы, тәбиәтшүнаслыға, бир тәк һаллары дејил, һәм дә п р о с е с л ә р и, һәрәкәти дә ријази шәкилдә тәсвир етмәк имканы верир» (Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966, с. 241). Һәндәсә вә механиканын бир сыра мәсәләсинин һәлли төрәмә илә әлагәдардыр. Һәр һансы областда тә'јин олунмуш $f(x)$ функсијасынын гејд едилмиш x нөгтәсиндәки төрәмәси Δx ихтијари гајда илә сыфра јахынлашдыгда $\Delta y/\Delta x$ нисбәтинин лимитинә дејилир ($\Delta x=x_1-x$ аргумент артымы, $\Delta y=f(x_1)-f(x)$ исә функсијанын артымыдыр). $y=f(x)$ функсија

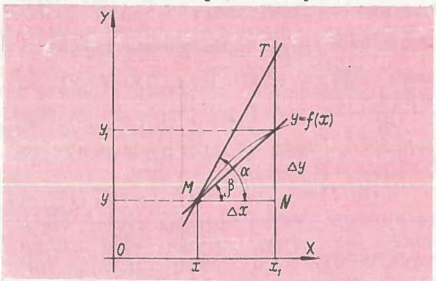
сынын x нөгтәсиндәки төрәмәси $f'(x)$ вә ја y', dy/dx, df/dx, $Df(x)$ кими ишарә едилир.

$$f'(x)=\lim_{\Delta x\to 0}\frac{\Delta y}{\Delta x}=$$

$$=\lim_{\Delta x\to 0}\frac{f(x+\Delta x)-f(x)}{\Delta x}=$$

$$=\lim_{x\to x_1}\frac{f(x_1)-f(x)}{x_1-x}$$

төрәмәсинин тапылмасына **д и ф е р е н с и а л л а м а**, x нөгтәсиндә (областын һәр нөгтәсиндә) сонлу төрәмәси олан функсијаја исә һәмин нөгтәдә (областда) диференсиалланан функсија дејилир. Нөгтәнин ани сүр'әти төрәмә васитәсилә белә ифадә едилир: $S=f(t)$ гануну илә дүзхәтли һәрәкәт едән нөгтәнин t андакы ани сүр'әти әдәди гијмәтчә һәмин андакы $f'(t)$ төрәмәсинә бәрабәрдир. $y=f(x)$ әјрисинә M нөгтәсиндә чәкилән тохунанын бучаг әмсалы

$$\lim_{\Delta x\to 0}\frac{\Delta y}{\Delta x}=\lim_{\Delta x\to 0}\operatorname{tg}\beta=\operatorname{tg}\alpha=\kappa,$$

јә'ни ихтијари нөгтәдә функсијанын төрәмәси һәмин нөгтәдә онун графикинә чәкилмиш тохунанын бучаг әмсалына бәрабәрдир. Әјилмә нөгтәләри, максимум вә минимумлар төрәмә васитәсилә тәдгиг олунур. $y=f(x)$ функсијасынын x нөгтәсиндә сонлу төрәмәси варса һәмин нөгтәдә кәсилмәздир. Әкси һәмишә доғру дејил. Мәс., $y=|x|=\sqrt{x^2}$ функсијасы һәр јердә кәсилмәздир, лакин координат башланғычында диференсиалланмыр. Чүнки x мәнфи дејилсә $y=x$ вә

$$\lim_{\Delta x\to 0}\frac{\Delta y}{\Delta x}=\lim_{x_1\to 0}\frac{y_1-0}{x_1-0}=\lim_{x_1\to 0}\frac{x_1}{x_1}=1,$$

x мүсбәт дејилсә

$$\lim_{\Delta x\to 0}\frac{\Delta y}{\Delta x}=\lim_{x_1\to 0}\frac{y_1-0}{x_1-0}=\lim_{x_1\to 0}\frac{-x_1}{x_1}=-1.$$

Беләликлә, Δx сыфра јахынлашдыгда $\Delta y/\Delta x$ мүәјјән лимитә јахынлашмыр. Әсас төрәмә дүстурлары:

$$[cf(x)]'=cf'(x)$$

(C—ихтијари сабитдир)

$$\left[\frac{f_1(x)}{f_2(x)}\right]'=\frac{f_1'(x)f_2(x)-f_1(x)f_2'(x)}{f_2^2(x)};$$

$$[f_1(x)\pm f_2(x)]'=f_1'(x)\pm f_2'(x);$$

$$[f_1(x)f_2(x)]'=f_1'(x)f_2(x)+$$
$$+f_1(x)f_2'(x);$$

$$(c)'=0;$$

$y=f(u)$ вә $u=\varphi(x)$ оларса,

$$\frac{dy}{dx}=\frac{dy}{du}\cdot\frac{du}{dx}=f'(u)\varphi'(x);$$

$(x^n)'=nx^{n-1}$ (n—ихтијари сабит әдәддир)

$$(a^x)'=a^x\ln|a|;\quad (e^x)'=e^x;$$

$$(\log_a x)'=\frac{1}{x\ln|a|}\text{ вә }(\ln x)'=1/x;$$

$$(\sin x)'=\cos x;\ (\cos x)'=-\sin x;$$

$$(\operatorname{tg}x)'=1/\cos^2x;$$

$$(\operatorname{ctg}x)'=-1/\sin^2x;$$

$$(\arcsin x)'=1/\sqrt{1-x^2};$$

$$(\arccos x)'=-1/\sqrt{1-x^2};$$

$$(\operatorname{arctg}x)'=1/(1+x^2);$$

$$(\operatorname{arcctg}x)'=-1/(1+x^2).$$

$f(x)$ функсијасынын төрәмәси $f'(x)$ дә x-ин функсијасыдыр. Онун да төрәмәси ола биләр. $f'(x)$-ин төрәмәсинә $f(x)$-ин 2-чи төрәмәси дејилир вә y'', $y''(x)$, d^2y/dx^2, $d^2f(x)/dx^2$ (n—тәртибли төрәмәләр $y^{(n)}$, $f^{(n)}(x)$, d^ny/dx^n, $D^nf(x)$, d^nf/dx^n) кими ишарә олунур. $y=y(x)$ функсијасынын x нөгтәсиндәки Δy артымы

$$\Delta y=A(x)\Delta x+\alpha\Delta x \qquad (1)$$

шәклиндә көстәрилирсә, $A(x)\Delta x$ һәмин функсијанын x нөгтәсиндәки диференсиалы адланыр (dy вә ја $df(x)$ илә ишарә олунур). $A(x)$ кәмијјәти Δx-дән асылы дејил вә Δx сыфра јахынлашдыгда $\alpha\to 0$. Диференсиалын һәндәси мә'насы әјријә чәкилән тохунанын ординат артымыдыр (NT). Диференсиал x-ин һәр гијмәтиндә Δx-ин хәтти функсијасы, x дәјишдикдә исә x вә Δx дәјишәнләринин функсијасыдыр. (I) дүстурунда Δx-ин гијмәтини ихтијари көтүрмәк олар. Δx сыфра јахынлашдыгда $A\neq 0$ оларса (I)-ин 2-чи һәдди Δy-ә нәзәрән јүксәк тәртибдән сонсуз кичиләндир. Бә'зән диференсиала функсија артымынын хәтти баш һиссәси дејилир. Төрәмә илә диференсиал арасында гаршылыглы әлагә беләдир: $f(x)$-ин сонлу $f'(x)$ төрәмәси варса, $\Delta y=f'(x)\Delta x+\alpha\Delta x$ доғрудур. Сонлу төрәмәси олан функсијанын диференсиалы төрәмә илә аргумент артымынын һасилинә бәрабәрдир: $dy=f'(x)\Delta x$. Көстәрмәк олар ки, диференсиалланан функсијанын төрәмәси сонлудур. $f(x)=x$ үчүн $f'(x)=1$ олдуғундан $dx=\Delta x$. Диференсиалланан функсија үчүн $dy=f'(x)dx$ доғрудур. dy-ә $f(x)$-ин биринчи, онун диференсиалына исә 2-чи диференсиалы дејилир (бу һалда dx-ә сабит кими бахылыр).

$$d^2y=d(dy)=[f'(x)dx]'dx=f''(x)dx^2.$$

Даһа јүксәк тәртиб диференсиаллара тә'риф аналожи верилир. Диференсиал васитәсилә функсијанын гијмәти тәгриби һесабланылыр.

$z=f(x,y)$ функсијанын x-ә көрә **х ү с у с и** тәрәмәси y-ә сабит кими бахмагла z-ин x-ә көрә төрәмәсинә дејилир вә

$$z'_x,\ f'_x,\ \partial z/\partial x,\ \partial f/\partial x$$

кими ишарә олунур. Онда,

$$z'_x=\lim_{\Delta x\to 0}\frac{f(x+\Delta x,y)-f(x,y)}{\Delta x}$$

z-ин y-ә көрә хүсуси төрәмәсинә тә'риф аналожи верилир вә

$$y=\lim_{\Delta y\to 0}\frac{f(x,y+\Delta y)-f(x,y)}{\Delta y}$$

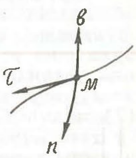
z функсијасыны ики дәфә ардычыл x вә ја y-ә көрә диференсиалладыгда икинчи тәртиб хүсуси төрәмәләр алынып вә

$$z''_{xx}=\partial^2_z/\partial x^2,\quad z''_{yy}=\partial^2_z/\partial y^2.$$

Тарихи мә'лумат. Д.һ.-нын јаранмасы үчүн Р. Декарт, П. Ферма вә 17 әсрин дикәр ријазијјатчылары әјри тохунанларынын тә'јини, дәјишән кәмијјәтләрин ән бөјүк вә ән кичик гијмәтләринин тапылмасына даир илкин чәһдләр етмишләр. Лакин төрәмә вә диференсиал васитәсилә хүсуси мәсәләләрин һәллинин мүмкүнлүјү фикринә илк дәфә И. Нјутон вә Г. Лејбнитс кәлмиш, диференсиаллама вә интегралламанын гаршылыглы тәрс әмәлләр олдуғуну көстәрәрәк Д.һ. вә интеграл һесабынын инкишаф тәмәлини гојмушлар. Д.һ.-нын даһа сонракы инкишафы Б. Тејлор, Ж. Лагранж, Ј. вә И. Бернулли гардашлары, О. Коши, К. Гаусс, Л. Ејлер вә б.-нын тәдгигатлары илә бағлыдыр.

Әд.: М ә м м ә д о в Р., Али ријазијјат курсу, ч. 1, Б., 1978; К о ш и О. Л., Краткое изложение уроков о дифференциальном и интегральном исчислении, пер. с франц., СПБ., 1831; Н ь ю т о н И., Математические работы, пер. с латинского, М.—Л., 1937; Э й л е р Л., Введение в анализ бесконечных, пер. с латинского, 2 изд., т. 1, М., 1961; С м и р н о в В. И., Курс высшей математики, 22 изд., т. 1, М., 1967; Ф и х т е н г о л ь ц Г. М., Курс дифференциального и интегрального исчисления, 7 изд., т. 1—3, М., 1970; К а р т а н Л., Дифференциальное исчисление. Дифференциальные формы, пер. с франц., М., 1971.

ДИФЕРЕНСИА́Л ҺӘНДӘСӘ — һәндәсәнин бөлмәси; һәндәси образлары (әјриләр, сәтһләр, онларын бир вә ја бир нечә параметрли аиләләри) ријази анализ үсуллары илә өјрәнир. Әсас анлајышлары: *әјрилик*, буруглуг, *тохунан*, гөвс узунлуғу, сәтһин биринчи вә икинчи әсас квадратик формалары вә с. Д.һ. *елементар һәндәсә* вә *аналитик һәндәсәдән* фәргли олараг һәндәси образлары онларын ихтијари нөгтәсинин сонсуз кичик әтрафында өјрәнир. Әјринин тәнлији $r=r(t)$ вә ја $x=x(t)$, $y=y(t)$, $z=z(t)$ шәклиндә верилир. Ихтијари t параметри әвәзинә S гөвс узунлуғу гәбул едилә биләр. S әјринин тәбии параметри адланыр. Ихтијари нөгтәдә $\frac{dr}{ds}=\left\{\frac{dx}{ds},\frac{dy}{ds},\frac{dz}{ds}\right\}$ әјријә тохунан вектордур. Буруглуг бинормалын (һәмчинин она перпендикулјар олан чохтохунан мүстәвинин) нөгтәдән-нөгтәјә дәјишмә сүр'әтини көстәрир. Мүстәви әјринин буруглуғу сыфырдыр, онун чохтохунан мүстәвиси исә јерләшдији мүстәвидир. Әјринин M нөгтәсиндә τ ваһид тохунан, n—ваһид баш нормал вә b—ваһид бинормал векторлары Френе-Серре дүстурларыны өдәјир:

$$d\tau/ds=\kappa n;\quad dn/ds=-\kappa\tau+\varkappa b:$$

$$db/ds=-\varkappa n$$

әјринин M нөгтәсиндә τ илә n векторлары чохтохунан мүстәвини, n илә b векторлары нормал мүстәвини, b илә τ векторлары дүзләндиричи мүстәвини тә'јин едир. Кафи гәдәр һамар әјринин әјрилик вә буруглуғу гөвс узунлуғунун функсијасы кими (әјринин тәбии тәнликләри адланыр) верилир.

$$\kappa=\kappa(s);\quad \varkappa=\varkappa(s).$$

Сәтһ $r=r(u,v)$ векториал тәнлији вә ја $x=x(u,v)$, $y=y(u,v)$, $z=z(u,v)$

параметрик тәнликләри илә верилир. Бунлар гејд олунмуш vu үчүн сәтһ үзәриндә јерләшән бир хәтти ифадә едир. Буна u—координат хәтти дејилир. Ејни гајда илә v—координат хәтти тә'јин едилир. $r_u = \partial r/\partial u$, $r_v = \partial r/\partial v$ векторлары коллинеар дејил, ујғун олараг u вә v координат хәтләринин тохунан векторларыдыр. Бу һалда u вә v координат хәтләри сәтһ үзәриндә шәбәкә әмәлә кәтирир. Сәтһин һәр нөгтәси u вә v-нин мүәјјән гијмәти илә тә'јин едилир. Бунлара сәтһ нөгтәсинин дахили координатлары дејилир. Мәс., $x = a\cos u\cos v$; $y = a\cos u\sin v$; $z = a\sin u$ сферик сәтһинин u вә v координат хәтләри меридианлар вә паралеллләрдир. $[r_u, r_v]$ векториал һасили ихтијари нөгтәдә сәтһин нормал векторудур. $ds^2 = Edu^2 + 2Fdudv + Gdv^2$ бәрабәрлијинин сағ тәрәфи сәтһин биринчи, $2l = zdu^2 + 2Mdudv + Ndv^2$ бәрабәрлијинин сағ тәрәфи исә икинчи әсас квадратик формасы адланыр, бурада $E = (r_u, r_u)$, $F = (r_u, r_v)$, $G = (r_v, r_v)$, $L = (r_{uu}, n)$, $M = (r_{uv}, n)$, $N = (r_{vv}, n)$; n—сәтһин ваһид нормал вектору, $r_{uu} = \frac{\partial^2 r}{\partial u^2}$, $r_{uv} = \frac{\partial^2 r}{\partial n \partial v}$, $r_{vv} = \frac{\partial^2 r}{\partial v^2}$, l исә сонсуз јахын нөгтә илә M нөгтәсиндәки тохунан мүстәви арасындакы мәсафәдир. Әјри вә сәтһ аиләләри *групшајан* васитәсилә өјрәнилир.

Бир чох һәндәси анлајышлар (тохунан, саһә, һәчм вә с.) ујғун ријази анализ анлајышларындан (төрәмә, интеграл вә с.) чох әввәл јаранса да Д.һ. ријази анализлә сых әлагәдә формалашмыш вә инкишаф етмиш, *Лобачевски һәндәсәси* исә онун инкишафына јени тәкан вермишдир. Д.һ.-нин инкишафында К. *Гаусс*, Л. *Ејлер* вә б.-нын бөјүк ролу олмушдур.

Әд.: Бушкенс С. С., Дифференциал һәндәсә, Б., 1951; Рашевский П. К., Курс дифференциальной геометрии, 3 изд., М., 1950; Погорелов А. В., Дифференциальная геометрия, 5 изд., М., 1969.

ДИФЕРЕНСИАЛЛАМА — бах *Диференсиал һесабы.*

ДИФЕРЕНСИАСИЈА (фр. différentiation, лат. differentia—фәрг сөзүндән) —тамын мүхтәлиф һиссә, форма, тәбәгә вә дәрәчәләрә ајрылмасы.

ДИФЕРЕНСИАСИЈА (биолокијада)— 1) филокенетик Д.—тәкамүл просесиндә ваһид организм групунун һәмин организмләрин тәкамүлү үчүн характерик истигамәтләрдән биринә ујғун олан ики вә ја бир нечә истигамәтдә парчаланмасы. Филокенетик Д. нөвәмәләкәлмә просеси үчүн даһа зәрурдир. Филокенетик Д. заманы популјасија, нөв, чинс, фәсилә, дәстә, синиф вә с. иерархик системләр мејдана чыха биләр. Тәкамүл просесиндә Д. адаптив (јашајыш шәраитинә ујғун) характер дашыјыр (бах һәмчинин *Филокенез*); 2) онтокенетик Д.—фәрди инкишафын кедишиндә ихтисаслашмаја јөнәлмиш дәјишилмәләр нәтичәсиндә бирбиринин ејни олан һүчејрә вә тохумалар арасында фәрги мејдана чыхмасы. Онтокенетик Д. әсасән, рүшејмин инкишафы просесиндә, ихтисаслашмамыш ејни ембрион һүчејрәләриндән форма вә функсијасына көрә фәргләнән орган вә һүчејрәләрин әмәлә кәлмәсини тә'мин едир (бах һәмчинин *Онтокенез*); 3) чинси Д.—инкишаф просесиндә *чинсијјәтин* формалашмасы илә әлагәдар баш верән дәјишилмәләр нәтичәсиндә һүчејрә, тохума, орган вә организмләр арасында фәргин мејдана чыхмасы.

ДИФЕРЕНСИАСИЈА сосиал диференсиасија, сосиал бүтөвүн, јахуд онун һиссәсинин гаршылыглы әлагәдә олан үнсүрләринә ајрылмасы. Д. һәм ајрылма просесини, һәм дә онун нәтичәләрини әһатә едир. Д. нәзәријјәсини 19 әсрин сонунда инкилис философу Һ. Спенсер ирәли сүрмүшдүр. О, бу термини биолокијадан әхз етмиш, Д.-ны материјанын садәдән мүрәккәбә тәкамүлүнүн үмуми гануну адландырмыш, онун чәмијјәтдә әмәк бөлкүсү шәклиндә тәзаһүр етдијини сөјләмишдир.

Д. тәбиәт, чәмијјәт вә идракын ән мүһүм ганунауј ғунлугларындандыр. Ичтимаи һәјатда Д. тарихән, синифләрин мејдана кәлмәси вә инкишафы дөврүндә баш верир. Әкинчи вә малдар әмәјинин, сәнәткарлығын вә әкинчилијин, истеһсал саһәләринин, аиләнин вә дөвләтин мејдана кәлмәси чәмијјәтдә Д. просесинин ән мүһүм мәрһәләләридир. Мүасир елмләр арасыкәсилмәз Д. просесинә мә'руз галырлар. В. И. Ленин буржуа сосиолокијасында чәмијјәтин антагонист синифләрә бөлүнмәси кими мүһүм чәһәти нәзәрә алмајан Д.-нын тәфсири мәсәләсини тәнгид етмишдир. Марксизм чәмијјәтдә Д. просесләрини конкрет өјрәнмәји тәләб едир. Капитализмдә Д. сосиал гејри-бәрабәрлијин артмасы илә бағлыдыр, социализмдә исә бу просес чәмијјәтин јекчинслијә доғру һәрәкәти, синфи фәргләрин арадан галдырылмасы шәраитиндә баш верир.

ДИФЕРЕНСИАСИЈА, дилләрин диференсиасијасы—гоһум дилләрин инкишафыны сәчијјәләндирән әсас просесләрдән бири. Дилләрин *интеграсијасынын* әксидир. Ичтимаи амилләрлә бағлы олан бу просес гоһум дилләрин үмуми чәһәтләринин тәдричән арадан чыхмасына, спесифик әламәтләринин јаранмасына вә беләликлә дә, һәмин дилләрин бир-бириндән фәргләнмәсинә кәтириб чыхарыр (мәс., славјан дилләри, түрк дилләри вә с.). Д. дил гурулушунун бүтүн саһәләрини (фонетик, лексик вә грамматик) әһатә едир.

ДИФЕРЕНСИАСИЈА, магманын диференсиасијасы—магмадан мүхтәлиф кимјәви тәркибли сүхурлары вә ја мүхтәлиф мигдар нисбәтиндә олан ејни минераллардан ибарәт сүхурлары јарадан физики-кимјәви просесләрин мәчмусу.

ДИФЕРЕНТ (лат. differens — фәрг) кәмидә — кәминин узунуна мүстәвидә мејли. Д. кәминин суја отурмасы илә характеризә олунур, онун бурун вә арха тәрәфләринин чөкмәси арасындакы фәрглә өлчүлүр. Д. кәминин истигамәтини тез дәјишмә габилијјәтинә, авар винтинин иш шәраитинә, бузлу суларда кедә билмәсинә вә с. тә'сир едир. Д. адәтән су балласты илә, суалты гајыгларда исә үфүги сүканла тәнзим едилир.

ДИФИЛЛОБОТРИОЗ—инсан вә бә'зи һејванларын организминдә паразитлик едән лентвары гурдларын (Diphyllobothrium) төрәтдији бағырсаггурду хәстәлији.

Инсанда Д.-у уз. 10—12 *м* олан енли лентгурдлар төрәдир. Д. чиј вә гахач едилмиш балығдан кениш истифадә едилән јерләрдә тәсадүф едилир. Хәстәлијин клиник кедиши гурдун механики, токсико-аллеркик тә'сири вә витамин мүбадиләсинин позулмасы әламәтләрилә характеризә олунур ки, бу да бә'зи һалларда пернисиоз анемија илә нәтичәләнир. Организмдә B_{12}, С витаминләри гытлығы төрәнир. Хәстәлик үрәк дөјүнмәси, иштаһасызлыг, гарын ағрысы, исһал, башағрысы, башкичәлләнмә, јухусузлугла өзүнү көстәрир. Мүаличәси: анемијаја гаршы B_{12} витамини, камполон, антианемин, гурд салмаг үчүн исә еркәк гыжынын екстракты, филиксан, феносал, дихлосал вә с. Профилактикасы: су һөвзәләрини нәчислә чиркләндирмәмәк, пис бишмиш вә пис гызардылмыш балыг јемәмәк вә с.

Һејванда Д. хәздәрили һејванларда, ев һејванларында, вәһши этјејәнләрдә. мүшаһидә едилир; ССРИ-дә Прибалтикада, Ленинград, Архангелск вә Түмен вил.-ләриндә, Карелија вә Јакутија МССР-дә, Чукот ј-а-нда, Сахалиндә вә бә'зи башга р-нларда гејдә алынмышдыр. Енли лентгурдлар ит, түлкү вә шимал түлкүсүндә 1 ајдан 1,5 илә гәдәр паразитлик едир. Паразитләр бағырсаг диварыны зәдәләјәрәк мә'дә-бағырсаг јолунун ишини позур. Хәздәрили һејван балаларында чох вахт Д. заманы синир системинин мүхтәлиф позғунлуглары (јухулулуг, өзүндәнкетмә вә с.) баш верир. Мүаличәси; ареколин, еркәк гыжынын екстракты, габаг тохуму вә с. Профилактикасы: бишириламә вә вакуум гурудулма илә һејванлара једирдиләчәк балыгы дузламаг вә сојудучуларда дондурмагла Д.-а јолухманын гаршысыны алмаг.

Әд.: Паразитология человека, под ред. Г. С. Первомайского и В. Я. Подоляна, Л., 1974.

ДИФИОДОНТИЗМ (*ди*...+јун. phýo —төрәдирәм + odus—диш)—әксәр мәмәли һејванларда вә инсанда дишләрин бирдәфәлик дәјишмәси.

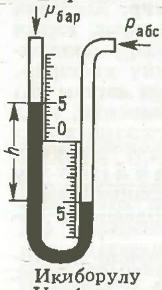
ДИФИРАМБ (јун. dithýrambos)—антик лирика жанры. Еһтимал ки, *Дионисин*, јахуд Вакхын (сонралар исә башга аллаһ вә гәһрәманларын) шәрәфинә һимн, хор нәғмәси кими Гәдим Јунаныстанда јаранмышдыр. Еһтирасли вә чылғын рәғслә мүшајиәт едилирди. Д.-да солистлә хор арасындакы *диалог* үнсүрләри јунан драмынын јаранмасында мүәјјән рол ојнамышдыр. Әдәби жанр кими е.ә. 7 әсрдә формалашмыш (шаир вә мусигичи Арион), е.ә. 6—5 әсрләрдә јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатмышдыр (Кеослу Симонид, Пиндар, Бакхилид). Јени Авропа әдәбијјатында гәдим Д.-лара нәзирәләр (Ф. Шиллер, В. Мүллер, И. Һердер вә б.) јазылмышдыр. Шәрг әдәбијјатында *мәдһијјә* жанры Д.-а јахындыр.

Мәчази мә'нада—мүбалиғәли тә'риф.

ДИФМАНОМЕТР, диференсиал манометр—тәзјигләр фәргини (душкүсүнү) өлчән чиһаз. Тәзјигләр душкүсү үсулу илә маје сәвијјәсини, маје, бухар вә ја газ сәрфини өлчмәк үчүн Д.-дән истифадә олунур. Иш принсипинә көрә мајели вә механики нөвләри вар.

Мајели Д. 4 нөвә бөлүнүр: борулу, үзкәчли, һалгавары вә зынгыровшәкилли. Борулу Д. ики вә ја бирборулу олур. Бирборулу Д. чанаг вә борудан ибарәтдир. Икиборулунун иш принсипи маје төкүлмүш бирләшмиш габлардан истифадәјә әсасланыр. Габлардакы

мaje сүтуну өлчүлән тәзјигә экс тә'сир көстәрән һидростатик тәзјиг јарадыр. Үзкәчли Д. дә принсипчә борулу Д.-э охшардыр. Лакин бурада маје сәвијјәсинин дәјишилмәси чиһазын әгрәбинә үзкәч васитәсилә верилир. Һалгавары Д.-дә һәссас елемент ичибош һалгадыр. Онун аракәсмәләрлә бөлүнмүш бошлуғуна су, јағ вә ја чивә долдурулур.

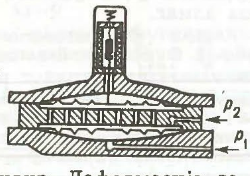
Икиборулу U-шәкилли дифманометр.

Һалгавары дифманометрин схеми.

Тәзјигләр фәрги нәтичәсиндә алынан гүввә аракәсмәјә тә'сир көстәрир, јаранан момент һалганы саат әгрәби истигамәтиндә фырладыр. Зынгыровшәкилли Д. мајејә далдырылмыш зынгыроваохшар чиһаздыр. Дахилиндәки јүксәк тәзјиглә, харичиндәки алчаг тәзјигин фәрги сајәсиндә һәрәкәтә кәлир. Өлчүлән тәзјигә экс олан гүввә зынгыровун ағырлашмасы (һидростатик таразлыг) вә ја онун асылдығы јајын деформасијасы нәтичәсиндә јарадылыр.

Механики Д. мембранлы вә силфонлу олур. Еластик метал мембранлы Д.-дә мембран өлчүлән тәзјигин тә'-

Еластик мембранлы дифманометр.

сири алтында әјилир. Деформасија заманы силиндрик спирал јај экс-гүввә јарадыр. Гејри-метал мембранлы Д.-дә јалныз силиндрик јај олур, Д. дартылмаја ишләјир, әјилмә моменти вә сыхычы гүввәләри гәбул едә билмир. Силфонлу Д.-ин һәссас елементи гырчынлы метал гуту—силфондур. Ики камераја бөлүнүр. Јүксәк тәзјигләр силфонун үстүндәки, алчаг тәзјигләр исә алтындакы бошлугда јаранып. Тәзјигләр фәрги нәтичәсиндә силфон өлчүлән тәзјигә мүтәнасиб олараг әјилир.

Әд.: Автоматизация, приборы контроля и регулирования производственных процессов в нефтяной и нефтехимической промышленности. Справочник, кн. 2, М., 1964; Хансуваров К. И., Точные приборы для измерения абсолютного давления, М., 1971.

ДИФОСКЕ́Н, $OC\langle^{OCCl_3}_{Cl}$ —чүрүмүш от ији верән, һавада түстүләнән, чох боғучу вә гычыгландырычы, рәнксиз зәһәрли маје. Һавада өлдүрүчү дозасы 0,25 *мг/л*-дир. —57°C-дә донур, 128°C-дә гајнајыр. Үзви һәллединчиләрдә чох јахшы, суда пис һәлл олур. Сыхлығы 1644 *кг/м*³-дир. Аммонјак вә аминләрлә фәал сурәтдә реаксијаја кириб карбамид вә ја онун төрәмәләрини әмәлә кәтирир. Бу реаксијадан Д.-ин дегазасијасында истифадә етмәк олар. Д. метилхлорформиаты ишығда хлорлашдырмагла алыныр.

ДИФРА́КСИЈА (лат. diffractus—сындырылмыш)—далға јајылдыгда онун һәндәси оптика ганунларындан кәнара чыхмасы. Далғанын Д.-сыны илк дәфә Т. *Јунг* (1800), сонра О. *Френел* (1815) изаһ етмишләр. Һүјкенс принсипи Д. һадисәсини там изаһ едә билмәдији үчүн Френел Д.-ја уғрамыш шүаларын интерференсија етдикләрини көстәрмиш вә беләликлә, јени *Һүјкенс—Френел принсипини* јаратмышдыр. Һүјкенс—Френел принсипи әсасында Д.-ны нәзәрдән кечирдикдә мәсәлә мүрәккәб ријази әмәлијјат тәләб едир. Бә'зи һалларда Д. кејфијјәтчә Френелин зона үсулу илә изаһ олунур. Мәс., нөгтәви мәнбә гаршысына даирәви дешији олан гејри-шәффаф екран гојдугда, мәнбәдән олан нөгтәләрдәки интенсивлији дешикдә мүәјјән үсул илә гурулмуш Френел зоналарынын сајы илә изаһ етмәк олар. Зоналарын сајы чүт олдугда Д. мәнзәрәсинин мәркәзиндә гаранлыг, тәк олдугда исә ишыглы ләкә алыныр.

Ренткен шүалары, атомлар, молекуллар, һәмчинин електрон, нејтрон вә с. зәррәчикләр дә Д. һадисәсинә уғрајыр. Мәс., ренткен шүаларынын Д.-сы маддә үзәринә дүшән ренткен шүалары електронлар тәрәфиндән сәпәләндикдә икинчи далғаларын интерференсијасынын нәтичәсидир. Ренткен шүаларынын Д.-сы тәчрүби олараг илк дәфә кристалда М. *Лауе* (1912) тәрәфиндән мүшаһидә олунмуш вә нәзәри чәһәтдән тәһлил едилмишдир. У. Л. *Брегг* вә рус алими К. Вулф (1913) бу һадисәнин нәзәри изаһыны вермишләр.

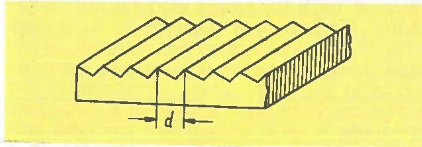
Әд.: Ландсберг Г. С., Оптика, 5 изд., М., 1976.

ДИФРА́КСИЈА ГӘФӘСИ — *дифраксија* төрәдә билән чохлу дешик (јарыг) вә манеәләр топлусу. Дешик (јарыг) вә манеәләр бәрабәр мәсафәләрдә пајланарса мүнтәзәм гәфәс, низамсыз пајландыгда исә гејри-мүнтәзәм гәфәс адланыр.

Шәффаф вә гејри-шәффаф һиссәчикләрин фәзада пајланмасына көрә фәза вә мүстәви дифраксија гәфәсләри мөвчуддур. Үзәриндә бәрабәр мәсафәләрдә паралел чизкиләр чәкилмиш шүшә лөвһә мүнтәзәм мүстәви Д.г., үзәри тоз зәррәчикләри илә низамсыз өртүлмүш мүстәви шүшә исә гејри-мүнтәзәм мүстәви Д.г.-дир. Буз кристалларынын вә ја думан дамчыларынын һавада пајланмасы гејри-мүнтәзәм фәза гәфәсинә мисалдыр. Бир-бириндән бәрабәр мәсафәдә јерләшмиш атом вә ја молекулларын јаратдығы кристал гәфәс мүнтәзәм фәза гәфәсидир. Гејри-мүнтәзәм Д.г.-нин оптикада практик әһәмијјәти јохдур. Мүнтәзәм дифраксија гәфәсләри спектрал чиһазларын дисперсија етдирән елементләридир. Д.г.-ндәки чизкиләр арасындакы мәсафә гәфәсин сабити (вә ја периоду) адланыр.

Дифраксија гәфәсләри гајтарычы вә шәффаф олур. Гајтарычы Д.г.-ндә, адәтән, метал сәтһ үзәринә чизкиләр чәкилир вә мүшаһидә гајыдан ишыгла апарылыр. Шәффаф Д.г.-ндә чизкиләр шәффаф сәтһ үзәринә чәкилир вә мүшаһидә кечән ишыгла апарылыр. Чизкиләр алмаз кәскиси олан хүсуси машынла чәкилир. Чизкиләрин формасы кәскинин профилиндән асылыдыр. Амплитуд вә фаза Д.г. дә олур.

Ишыг далғасы Д.г. үзәринә дүшдүкдә гәфәс сәтһинин һәр елементи Һүјкенс—Френел принсипинә әсасән икинчи сферик далға мәнбәјинә чеврилир. Фәзанын истәнилән нөгтәсиндә јекун ишыг рәгси, гәфәсин бүтүн һиссәләриндән һәмин нөгтәјә кәлән икинчи далғаларын топланмасы јолу илә (амплитуд вә фазалары нәзәрә алынараг) мүәјјән едилир. Дүшмә мүстәвиси гәфәс мүстәвисинә перпендикулјар,

дүшән шүалар исә паралел дәстә оларса сонсузлугда вә ја линзанын фокал мүстәвисиндә мүшаһидә апарыларкән фәзанын верилмиш нөгтәсиндә рәгсләрин фазасы периодик дәјишир (гәфәсин гурулушу периодик олдуғуна көрә). Ики гоншу чизкинин ујғун елементләриндән кәлән шүалар арасындакы јоллар фәрги $\Delta = d(\sin\psi + \sin\varphi)$ исә сабитдир (бурада ψ дүшмә бучағы, φ исә гајытма бучағыдыр). Баш максимумларын вәзијјәти

$$\Delta = d(\sin\psi + \sin\varphi) = m\lambda \quad (1)$$

шәрти илә мүәјјән олунур (бурада $m=0$; ±1; $\pm2,\ldots$ кими там әдәдләр олуб, спектрин тәртиби адланыр). Һесаблamalара көрә һәр икинчи максимумун интенсивлији баш максимум интенсивлијинин 1/23-дән бөјүк дејил. Д.г.-нин әсас спектроскопик характеристикалары —бучаг дисперсијасы, дисперсија областы вә ајырдетмә гүввәси (1) тәнлији илә тә'јин олунур. Бу тәнлији диференсиалламагла бучаг дисперсијасы үчүн $\frac{d\varphi}{d\lambda} = \frac{m}{d\cos\varphi}$, јахуд $\frac{d\varphi}{d\lambda} = \frac{1}{\lambda}\cdot\frac{\sin\psi + \sin\varphi}{\cos\varphi}$ адланыр. Беләликлә, верилмиш далға узунлуғу үчүн бучаг дисперсијасы гәфәс параметриндән дејил, јалныз φ вә ψ-дән асылыдыр.

Д.г.-нин ајырдетмә гүввәси $R = m\lambda = N\frac{d}{\lambda}(\sin\psi + \sin\varphi)$ дүстуру илә ифадә олунур (бурада m—максимумларын тәртиби, N—интерференсија едән шүаларын сајыдыр).

Әд.: Ландсберг Г. С., Оптика, 5 изд., М., 1976.

ДИФТЕРИ́ЈА (јун. diphthérion — назик дәри, пәрдә), инаг—хәстәлик төрәдичисинин дүшдүјү јердә пәрдә шәклиндә әрпин әмәлә кәлмәси, һабелә организмин ағыр, үмуми зәһәрләнмәси (интоксикасијасы) илә характеризә олунан кәскин инфексион хәстәлик. Д. төрәдичисини 1883 илдә алман бактериологу Е. Клебс ашкар етмиш, тәмиз културасыны исә алман бактериологу Ф. Лөфлер алмышдыр. Хәстәлијин јајылма мәнбәји Д.-лы хәстәләр, јахуд бактерија кәздиранләрдир. Сағлам адама һавадамчы јолу илә кечир. Хәстә данышдыгда, өскүрдүкдә, асгырдыгда Д. чөпләрини түпүрчәк дамчылары илә әтрафа јајыр. Д. чөпләри әснәк, бурун вә јухары тәнәффүс јолларынын селикли гишасына, бә'зән конјунктиваја, зәдәләнмиш дәријә вә с. дүшдүкдә хәстәлик баш верир. Хәстәлик мүхтәлиф әшјалар васитәсилә дә (хәстәнин палтарындан, китаб, ојунчаг вә с.) кечә биләр. Д. чөпләри дүшдүјү јердә токсин ифраз едир; токсин гана кечәрәк организмин үмуми интоксикасијасына сәбәб олур. Нәти-

чәдә чох вахт үрәк-дамар вә синир системи, бөјрәкләр вә бөјрәкүстү вәзиләр зәдәләнир. Хәстәлијин инкубасија дөврү 2—10 күндүр.

Д.-нын әснәк, бурун, гыртлаг, тәнәффүс јоллары, көз, гулаг, харичи чинсијјәт органлары (гызларда), дәри вә с. формалары вар. Әснәк Д.-сына даһа чох тәсадүф едилир. Мәһәлли (локал), јајылмыш вә токсик формаларда олур. Локал формасында әрп анчаг бадамчыглар үзәриндә әмәлә кәлир, үмуми интоксикасија әламәтләри зәиф олур. Хәстәлик үмуми әзкинлик, зәифлик, иштаһанын позулмасы, темп-рун јүксәлмәси илә башлајыр. Әснәк Д.-сынын јајылмыш формасында әрп әснәји, јумшаг дамағы, дилчәји вә удлағы өртүр. Бу формада үмуми интоксикасија әламәтләри даһа кәскин нәзәрә чарпыр. Үмуми зәифлик артыр, там иштаһасызлыг олур, рекионал лимфа вәзиләри бөјүјүр, ағрылар әмәлә кәлир. Д.-нын токсик формасында әрп јајылмыш, интоксикасија әламәтләри исә даһа кәскин олур. Адәтән хәстәлик чох кәскин башлајыр. Хәстәнин темп-ру 38—40°С-јә галхыр, тәкрар гусма һаллары олур, удма заманы ағрылар баш верир, үмуми әзкинлик, зәифлик артыр, бадамчыглар шишкинләшир, үзәри галын бозумтул-ағ әрплә өртүлүр. Бојнун дәриалты тохумаларында өдем әмәлә кәлир. Хәстәлијин ән ағыр формалары һипертоксик вә һеморракик Д.-дыр. Һипертоксик Д. кәскин башлајыр; јүксәк темп-р, тәкрар гусма, чәнколма, сајыглама олур. Һеморракик Д.-да көстәрилән әламәтләрдән әлавә бурун, әснәк, диш әти, мә'дә-бағырсаг јолу селикли гишаларында гансызмалар да олур. Һипертоксик вә һеморракик Д. чох вахт өлүмлә нәтичәләнир. Тәнәффүс јолларынын Д.-сы (гыртлаг Д.-сы, јахуд һәгиги инаг) ән чох 1—3 јаша гәдәр ушагларда олур. Бу заман гыртлағын вә трахејанын селикли гишасы шишкинләшир, әрплә өртүлүр, тәнәффүс позулур, кобуд һүрүчү өскүрәк, бә'зи һалларда сәсин тамам итмәси баш верир. Бурун Д.-сына кичик јашлы ушагларда тәсадүф едилир; чох вахт интоксикасија мүшаһидә олунмур. Бурун Д.-сында бурунла тәнәффүс акты чәтинләшир, бурундан иринли-ганлы-селикли ифразат ахыр. Көз, гулаг, харичи чинсијјәт органлары, һәзм јолу вә дәри Д.-сына аз тәсадүф едилир.

Д.-нын тәһлүкәли хүсусијјәтләриндән бири онун ағырлашма (миокардит, полиневрит, нефроз) вермәсидир. Ағырлашма, әсасән, Д.-нын токсик формасында, хүсусилә зәрдаб мүаличәсинә кеч башландыгда олур.

Мүаличәси: Д.-ја гаршы спесифик антитоксик зәрдаб (хәстәлијин мүаличәсиндә башлыча јер тутур), витаминләр, ган вә плазма көчүрмәк, венаја глүкоза мәһлулу вурмаг, бә'зән антибиотикләр вә с.

Профилактикасы: Д. илә мүбаризәдә актив иммунизасија әсас рол ојнајыр. ССРИ-дә бүтүн ушаглара Д. әлејһинә мәчбури пејвәнд едилир (5—6 ајлыгдан башлајараг 3 дәфә илкин ваксинасија, сонра 11 јаша гәдәр 3 ревакцинасија). Актив иммунизасија апарылдығына көрә ССРИ-дә Д. илә хәстәләнмә һаллары кәскин сурәтдә (орта һесабла 80%) азалмышдыр. Хәстәләри мүмкүн гәдәр тез ашкар едиб, хәстәханаја көндәрмәк, хәстәнин мәнзилини дезинфексија етмәк, хәстә илә тәмасда оланлары бактериоложи мүајинәдән кечирмәк вә 7 күн әрзиндә һәким нәзарәти алтында сахламаг. Хәстә илә тәмасда олан ушаглар бу мүддәт әрзиндә ушаг мүәссисәләринә (ушаг бағчасы, көрпәләр еви, мәктәб вә с.) бурахылмыр.

Әд.: Титова А. И., Флексер С. Я., Дифтерия, М., 1967; Носов С. Д., Детские инфекционные болезни, М., 1973; Руководство по инфекционным болезням, под ред. В. И. Покровского и К. М. Лобана, М., 1977.

ДИФТЕРОИДЛӘР— дифтерија чөпләринә бәнзәјән бактеријалар. Д.-ә һавада, торпагда, тозда, суда, сүддә тәсадүф олунур. Д.-дән бә'зиси һејванларда, бә'зиләри исә картофда, помидорда, дәнли вә пахлалы биткиләрдә хәстәлик төрәдә билир.

ДИФТО́НГ (јун. diphthongos—гоша саит)—ики саитин бирләшмәсиндән јараныб бир һеча ифадә едән сәс. Үнсүрләри ејни һүгуглу Д.-а әсл, бири давамлы, дикәри өтәри тәләффүз олунан Д.-а исә јаланчы Д. дејилир. Давамлы үнсүрү әввәл кәлән Д. зәиф (алчалан), сонра кәлән исә күчлү (јүксәлән) Д. адланыр. Азәрб. дилиндә Д.-ун олуб-олмамасы мүбаһисәлидир. Шифаһи нитгдә 2 јаланчы Д. ишләндији гејд едилир (Довға // доуға; нөвбә // нөүбә).

ДИФФАМА́СИЈА (лат. diffamare—ләкәләмәк, писләмәк) — бә'зи буржуа дөвләтләринин чинајәт һүгугунда инсаны ләкәләјән мә'луматларын јајылмасы. *Бөһтандан* фәргли олараг Д. заманы инсаны ләкәләјән мә'луматлар бөһтан характериндә олмаја да биләр.

ДИФФУЗ ДУМАНЛЫГ—бах *Галактика думанлыглары.*

ДИФФУ́ЗИЈА (лат. diffusio—јајылма, ахма)—бир-биринә тохунан маддәләрин атом вә ја молекулларынын истилик һәрәкәти нәтичәсиндә гаршылыглы нүфуз етмәси һадисәси. Маддәнин системдә гејри-мүнтәзәм пајланмасы Д. үчүн әлверишли шәраитдир. Маддә Д. едән һиссәчикләрин сыхлығы чох олан јердән сыхлығы аз олан јерә доғру ахыр, нәтичәдә Д. едән һиссәчикләр бүтүн системдә бәрабәр пајлана билир.

Д. һадисәси маје вә бәрк чисимләрдә дә мүшаһидә олунур. Бәрк чисимләрдә Д. ән кичик, газларда исә ән бөјүк сүр'әтә малик олур. Д. темп-рдан чох асылыдыр. Ејни бир фазада темп-р јүксәк олдугда Д. да бөјүк олур. Әксәр һалларда темп-рун 100°С дәјишмәси бәрк фазада Д. сүр'әтинин бир вә ја бир нечә тәртиб дәјишмәсинә сәбәб олур. Бу дәјишмә маје вә газ фазаларында нисбәтән аз олур. Д. едән атомлар чисми тәшкил едән елементин изотопудурса, бу һадисәјә өзүнә диффузија, әкс һалда исә һетеродиффузија дејилир.

Д. едән һиссәчикләр јүклү олдугда харичи електрик саһәси онларын Д.-сыны күчләндирир вә ја зәифләдир. Бу һадисәјә електродиффузија дејилир. Д. һадисәсиндән техниканын мүхтәлиф саһәләриндә истифадә олунур.

ДИФФУ́ЗИЈА АПАРАТЫ—материалдан һәлл олан маддәләри екстраксија үсулу илә ајыран апарат. Д.а. јејинти сәнајесиндә, башлыча олараг шәкәр сәнајесиндә тәтбиг едилир. Дөври вә фасиләсиз ишләјән нөвләри вар. ССРИ-дә, әсасән, фасиләсиз ишләјән Д.а.-ндан истифадә едилир. Бу апаратларда чуғундур јонгарындан вә ја хырдаланмыш шәкәр гамышындан шәкәрин су илә екстраксијасы апарылыр. Фасиләсиз Д.а.-нда чуғундур јонгары ашағыдан јухары, су исә фасиләсиз олараг јухарыдан ашағы һәрәкәт едир. Фасиләсиз ишләјән Д.а. там автоматлашдырылмышдыр, әмәк сәрфини (5—8 дәфә) вә шәкәр иткисини азалтмаға имкан верир. Д.а. күндә 1500—3000 *т* чуғундур е'мал едир. Д.а. диффузор да адланыр.

ДИФФУ́ЗИЈА ГАЈНАҒЫ—бирләшдириләчәк деталларын гајнаг јерләринин әридилмәдән гыздырылараг бир-биринә сыхылмасы јолу илә вакуумда апарылан гајнаг үсулу. Деталларын гајнаг јериндә бир метал о бирисинә диффузија едир. Бунун үчүн деталлар диггәтлә тәмизләниб үст-үстә гојулур вә гапалы гајнаг камерасына јерләшдирилир. Камерада 0,01—0,001 *н/м²* (10^{-5} *мм ч. сут.*-дәк) сејрәклик јарадылыр. Деталлар кичик сабит гүввә илә сыхылыр пластиклији артырмаг вә диффузијаны сүр'әтләндирмәк үчүн онлар 600—800°С-јә гәдәр гыздырылыр. Гајнаг просеси гуртарандан бир нечә дәгигә сонра деталлар сојудулур вә камерадан чыхарылыр. Д.г. илә дахили кәркинлији олмајан јүксәк кејфијјәтли гајнаг тикиши алмаг олур. Бу үсулла ејни мөһкәмлик вә көврәклијә малик вә ја мүхтәлиф чинсли материаллары гајнаг етмәк олар. Д.г. әсасән, електроника сәнајеси, машынгајырма, штамп истеһсалы вә с.-дә тәтбиг едилир.

Әд.: Гасымзадә Н., Металлар вә башга конструксија материаллары технолокијасы, Б., 1975; Словарь-справочник по сварке, Киев, 1974.

ДИФФУЗИОНИ́ЗМ (*диффузија* сөзүндән)—буржуа етнографија вә археолокија елминдә бир сыра охшар мәктәбләри бирләшдирән чәрәјан. Д. мәдәнијјәтләрин инкишафыны онларын мүстәгил тәкамүлүндә дејил, әсасән вә һәтта тамамилә халгларын мәдәни наилијјәтләринин мәнимсәнилмәси вә онларын миграсијасында көрүр. Д. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә позитивист еволјусионизмә чаваб олараг мејдана кәлмишдир. Д. мәдәнијјәтләрин инкишафында там һәмаһәнклик һаггында бәситләшдирилмиш идејаја гаршы бу мәдәнијјәтләр арасында мүтләг фәргин олмасы (мәдәни охшарлыг јалныз башга мәдәнијјәтләрдән игтибас вә ја миграсијадан асылы олдугда позула биләр) идејасыны ирәли сүрүр. Ардычыл Д. үчүн заманча инкишафы мәканча јердәјишмә илә әвәз етмәк (алман алимләри Л. Фробениус, Ф. Гребнер) вә тарихи просесин вәһдәтини инкар етмәк характерикдир. Д.-дән ирггчилик нәзәријјәләринин јарадылмасы үчүн истифадә олунмасына чәһдләр едилмишдир (Австрија алими О. Минкин, алман алими Г. Коссинна). Марксист етнографија, археолокија вә сосиолокија мәдәни тә'сир вә миграсијаны мәдәни-тарихи просесин мүһүм амили кими гијмәтләндирсә дә, онун һәлледичи амил ролуну гәбул етмир.

ДИФФУ́ЗОР — 1) аероһидродинамикада — каналда (боруларда) маје вә ја газ ахынынын ләнкидији (кенишләндији) вә тәзјигин артдығы һиссә. Сәс сүр'әтиндән кичик сүр'әтләрдә ахын бојунча Д.-ун ен кәсијинин саһәси артыр, бөјүк сүр'әтләрдә исә азалыр. Д.-дан газ вә мајеләрин һәрәкәт етдији гурғуларда (су, һава, нефт вә газ кәмәрләриндә, аеродинамик боруларда) истифадә олунур. 2) Електроакустикада—реп-

родукторун сәс далғаларыны әтраф һавада күчләндирмәк үчүн конус шәкилли кағыз мембран. 3) Фототехникада — контраст олмајан фотографик тәсвирләр алмаг үчүн тәртибат. 4) Јејинти сәнајесиндә—бах *Диффузија апараты*. 5) Алүминиум оксиди истеһсалында апарат.

ДИХЛОРЕТА́Н, етиленхлорид, $ClCH_2CH_2Cl$—хлороформ ијли, рәнксиз, зәһәрли маједир; —35,9°С-дә донур, 83,5°С-дә гајнајыр, сыхлығы 1260 *кг/м*³-дир, суда пис һәлл олур (25°С-дә 0,81%). Јанғын ҹәһәтдән аз тәһлүкәлидир. Етиленлә хлорун гаршылыглы тә'сириндән алыныр. Д. гәләвиләрлә *винилхлорид*, аммонјакла етилендиамин әмәлә кәтирир. Сәнаједә һәлледиҹи кими, антидетонасија гарышыглары һазырланмасында, полисулфид каучуку истеһсалында вә с. ишләдилир.

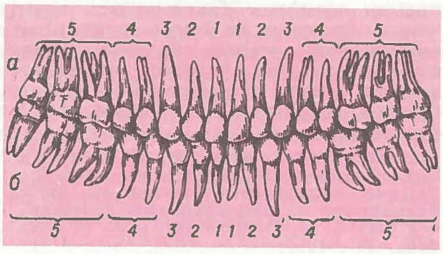
ДИХОГА́МИЈА (јун. dicha—ики һиссәјә, ајры + gámos—никаһ)— чичәкдә еркәкҹијин вә дишиҹијин мүхтәлиф вахтда јетишмәси. Д.-ны илк дәфә рус тәбиәтшүнасы А. Т. Болотов (1780) мүәјјән етмишдир. Әкәр чичәкдә әввәлҹә тозҹуг јетиширсә (мүрәккәбчичәклиләр, чәтирчичәклиләр вә с.) протандрија, дишичик јетиширсә (хаччичәклиләр, күлчичәклиләр вә с.) протокинија адланыр. Бирҹинсли чичәкләрдә дә Д. мүшаһидә едилир. Әкәр дишичик еркәкҹик гурудугдан сонра (вә ја әксинә) јетиширсә мүкәммәл Д., бир ҹинсијјәт органы дикәри фәалијјәтдән дүшмәмиш јетиширсә гејри-мүкәммәл Д. адланыр. Д. һадисәси чарпаз тозланма үчүн әһәмијјәтлидир.

ДИХОТОМИ́ЈА (јун. dicha—ики һиссәјә+tome—јарылма)—биткиләрин будагланма типи. Бу заман әсас көвдә 2 јени, адәтән ејни дәрәҹәдә инкишаф етмиш будаға ајрылыр. Д. бә'зи онурғасыз һејванларда да мүшаһидә едилир (бағырсагбошлуглуларын дихотомик бөлүнмәси).

ДИХРОИ́ЗМ (*ди*...+јун. chroma—рәнк)—анизотроп ҹисимләрә мәс., кристаллара ағ ишыгда бахдыгда онларын (бахылма истигамәтиндән асылы олараг) мүхтәлиф рәнкләри ашкара чыхарма хассәси. Д. ады да бурадан көтүрүлмүшдүр. Автомобил, кәми вә тәјјарәләрдә көлкә јарадан лөвһәләрин һазырланмасында истифадә олунан полјароидләрин иш принсипи Д. һадисәсинә әсасланыр.

ДИШ (dens)—онурғалы һејванларда вә инсанда ағыз бошлуғунда јерләшән чејнәмә органы. Гида маддәләрини тутмаг, парчаламаг вә чејнәмәк үчүндүр. Инсанда сөзләрин тәләффүзүндә Д.-ләрин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Д. тач, бојун вә көк һиссәдән ибарәтдир. Д.-ин әсас күтләсини дентин (сәрт маддә) тәшкил едир, бунун да үзәри тач наһијәдә мина илә, бојун вә көк наһијәдә исә сементлә өртүлмүшдүр. Д.-ин дахилиндә бошлуг (көк каналы) вар, бунун ичәриси Д. пулпасы (өзәји) адланан јумшаг маддә илә долудур. Пулпа бирләшдириҹи тохумадан ибарәт олуб, синир вә дамарларла зәнкиндир.

Ән садә конусшәкилли Д.-ләр балыгларда (бә'зи балыгларда һеч олмур), амфибијаларда вә сүрүнәнләрдә олур. Онларын Д.-ләри јалныз тутмаг вә сахламаг вәзифәси көрдүјүнә көрә һамысы ејни формададыр (изодонт систем). Мәмәлиләрдә исә ајры-ајры Д.-ләр мүхтәлиф вәзифәләр (о ҹүмләдән чејнәмә вәзифәси) көрдүјүндән

Даими дишләр.

формалары да мүхтәлифдир (һетеродонт систем).

Инсанда Д.-ләр форма вә функсијасына көрә кәсиҹи, көпәк, кичик азы вә бөјүк азы Д.-ләрә бөлүнүр. 1, 2, 3 көклү олур. Бөјүк азы Д.-ләри үст чәнәдә 3, алт чәнәдә исә 2 көклүдүр. Инсанда ики дәфә дишчыхарма олур (бах *Дишчыхарма*). Д.-ләрин үмуми сајы 32-дир. Һәр чәнәнин бир тәрәфиндә 2 кәсиҹи, 1 көпәк, 2 кичик азы вә 3 бөјүк азы Д.-и олур. Ахырынҹы бөјүк азы Д.-и 17 јашдан сонра чыхдығы үчүн ағыл диши адланыр.

ДИШ ДАШЫ—диш әтинә гыҹыгландырыҹы тә'сир көстәрән вә дишләрин дибинә топланан сәрт чөкүнтү. Тәркиби калсиум-фосфат вә гисмән калсиум-карбонатдан, һабелә мүхтәлиф үзви маддәләрдән ибарәтдир. Диш бојнунда олур, диш протезләринә гуллуг етмәдикдә онун үзәринә дә топланыр. Д.д. галынлашдыгда диш әти кичишир, ганајыр, илтиһаба (кинкивит) сәбәб олур. Бә'зән диш лахлајыр, ағыздан пис иј кәлир. Д.д.-ны һәким кәнар едир. Профилактикасы: дишләри һәр күн јумаг, диш һәкиминә вахташыры мүраҹиәт етмәк.

ДИШ Е'МАЛЫ ДӘЗКАҺЫ—дишли чархларын дишләринин е'малы үчүн *металкәсмә дәзкаһы*. Чархын нөвүндән, е'мал үсулундан вә истифадә олунан аләтдән асылы олараг дишфрезләмә, дишискәнәләмә, дишјонма, дишшевингләмә, дишпардаглама, дишбүлөвләмә, дишсүртмә, дишдијирләтмә, дишдәјирмиләмә дәзкаһлары вардыр. Д.е.д.-нда дишләрин кобуд е'малы, тәмиз е'малы, дишли чархларын ујушмасы, дишләрин дәјирмиләнмәси кими әмәлијјатлар јеринә јетирилир.

Дишфрезләмә дәзкаһында харичи илишмәли силиндрик дүздишли, чәпдишли, конусшәкилли чархлар е'мал едилир. Дишискәнәләмә дәзкаһлары дахили вә харичи илишмәли дүз вә чәпдишли силиндрик дишли чархларда, дишли чарх блокларында, дишли тамасаларда, хырхыра чархында вә с. диш ачмаг үчүндүр. Адәтән дијирләтмә, надир һалларда исә сурәтчыхарма үсулундан истифадә едилир. Сәнаједә кәсиҹи аләти (искәнә) ирәли-кери һәрәкәт едән шагули дишискәнәләмә дәзкаһлары кениш јајылмышдыр. Дишјонма дәзкаһларында дүздишли конусшәкилли дишли чархлар дијирләтмә үсулу илә бир вә ја ики кәски илә е'мал олунур. Дишшевингләмә дәзкаһларында силиндрик вә сонсуз винт чархларынын дишләри е'мал едилир. Дишшевингләмә дәзкаһынын иши аләтин вә е'мал едилән дишли чархын гаршы-гаршыја һәрәкәти заманы илишмәдә олан дишләрин гаршылыглы сүрүшмәсинә әсасланыр. Дишпардаглама дәзкаһында дишләрин ишләк сәтһләри фасонлу пардаг дөврәси васитәсилә дијирләтмә вә профилин сурәтини чыхартмагла е'мал едилир. Дишбүлөвләмә дәзкаһларында модулу 1,25—6 *мм* олан дүз вә чәпдишли чархларын дишләрини, һәмчинин һашијәләнмиш вә ҹәлләкшәкилли дишләри олан чархларын профил сәтһләриндәки кәлә-көтүрлүјү азалтмаг үчүн е'мал едирләр. Дишсүртмә дәзкаһларында дишли чархларын термики е'малдан сонра дишләринин сүртүлмәси әмәлијјаты апарылыр. Дишдијирләтмә дәзкаһларында табланмамыш дишли чархлар јағ мүһитиндә (абразив овунтусуз) е'мал едилир. Дишдәјирмиләмә дәзкаһында диаметри 320 *мм*-ә гәдәр олан дахили вә харичи илишмәли дишли чархларын дүз вә чәп дишләри дәјирмиләнир, дишләрдәки һашијәләр вә тилишкәләр тәмизләнир.

ДИШ ӘТИ—дишин бојнуну әһатә едән јумшаг тохума; ағыз бошлуғу селикли гишасынын төрәмәси. Д.ә. ган дамарлары илә зәнкин олдуғундан чәһрајы рәнкдәдир. Бирләшдириҹи тохумадан ибарәтдир.

ДИШ ПРОТЕЗИ—гисмән вә ја тамам хараб олмуш, јахуд чыхарылмыш дишләри, ја да дишлә бирликдә чәнәнин һәр һансы һиссәсини бәрпа етмәк үчүн ишләдилән протез. Хараб олмуш вә чыхарылмыш дишләри вахтында протезләмәк диш сырасы вә дишләрин деформасијасынын гаршысыны алыр, чејнәмә функсијасыны, нитг ајдынлығыны бәрпа едир, дишләрин төкүлмәси сәбәби илә үздә әмәлә кәлмиш косметик гүсурлары арадан галдырыр. Пародонтоз нәтиҹәсиндә лахламыш дишләр дә протезлә мүалиҹә олунур. Гапаг, бүтөв (төкмә) диш, штифтли диш, чыхарылмајан көрпүвары, каркаслы, комбинә едилмиш ја да чыхарылан лөвһәҹикли протезләр гызыл, пасланмајан полад, чини, каучук, пластик күтлә вә с.-дән һазырланыр. Чыхарылан лөвһәҹикли протезләр кикијеник ҹәһәтдән даһа әлверишлидир, чүнки истәнилән вахт онлары чыхарыб тәмизләмәк мүмкүндүр.

ДИШ ХӘСТӘЛИКЛӘРИ — дишин сәрт вә јумшаг тохумаларынын хәстәлији. Харичи тә'сирләр (механики зәдә, кимјәви маддәләр, физики факторлар) вә бә'зи хәстәликләр (мә'дә-бағырсаг хәстәликләри, маддәләр мүбадиләсинин позулмасы вә с.) Д.х.-нә сәбәб ола биләр. Ән чох јајылмыш Д.х.—дишин каријеси, пулпит, диш көкүнүн әтраф гишасынын хәстәликләри (периодонтит) вә с. Чүрүјән диши вахтында мүалиҹә етмәдикдә онда ојуг дәринләшир вә инфексијанын диш өзәјинә (пулпаја) кечмәсинә сәбәб олур (пулпит), бу да адәтән, диш көкүнүн гишасы, чәнә сүмүк үстлүјүнүн илтиһабы (периостит), чәнә сүмүјүнүн иринләмәси (остеомиелит) кими ағырлашмаларла, һәтта ганын зәһәрләнмәси (сепсис) илә нәтиҹәләнир. Диш әти вә диш јуваларынын патоложи просесләри дә Д.х.-нә дахилдир. ССРИ-дә профилактик тәдбирләр, әсасән, каријесин гаршысынын алынмасына јөнәлдилмишдир.

Әд.: Величко Л. С. и Мышковская М. Я., Стоматологические заболевания и их предупреждение, Минск, 1975.

ДИШАЧАН АЛӘТ — дишли чарх, сонсуз винт чархлары вә дикәр дишли деталларын һазырланаҹағы пәстаһларын үзәриндә лазыми форма, өлчү

вә сајда диш ачмаг, һәмчинин дишләри е'мал етмәк үчүн аләт. Дишли чарх һазырлајан аләтләр ашағыдакы нөвләрә ајрылыр: а) дәзкаһын типинә көрә—дишискәнәләмә, дишфрезләмә, дишјонма, дишпардаглама, диштамамлама аләтләри; б) дишин профилинин һазырланмасына көрә—сурәтчыхарма вә дијирләтмә үсулу илә е'мал едән аләтләр; в) ишин характеринә көрә—кобудјонма вә тамамлама әмәлијјатыны јеринә јетирән аләтләр. Д.а. аләт поладындан, бәрк әринтиләрдән, бә'зән дә абразив материаллардан һазырланыр.

ДИШӘ—бах *Гыртыч.*

ДИШИЧИК (Pistillum)—өртүлүтохумлу биткиләрдә чичәјин мүһүм органларындан бири. Д. чичәк јатағынын ортасында олуб үч һиссәјә бөлүнүр: јумурталыг (бир, јахуд бир нечә јумуртачыглы), ондан ајрылан сүтунчуг (адәтән, бир вә ја бир нечә) вә тозланма вахты тозчуғу тутан ағызчыг. Мүхтәлиф битки нөвләриндә Д.-ин форма вә гурулушу мүхтәлифдир. Бә'зи биткиләрдә сүтунчуг инкишаф етмир вә ағызчыг билаваситә јумурталығын үстүндә отурур. Д.-и әмәлә кәтирән мејвә јарпагчығынын мигдарына вә онларын битишмәси характеринә көрә јумурталыг бирјувалы, икијувалы вә чохјувалы олур. Мајаландығдан сонра јумуртачығдан тохум, јумурталығдан исә мејвә инкишаф едир. Јумурталығы өртүлү олан Д.-ин әмәлә кәлмәси биткиләрин тәкамүлүндә мүһүм мәрһәләдир. Бу, өртүлүтохумлу биткиләрин дүнјада сүр'әтлә артмасына вә онларын әввәлләр даһа чох јајылмыш али спорлу вә чылпагтохумлу биткиләри сыхышдырыб азалтмасына сәбәб олмушдур.

ДИШКИРӘСИ—Азәрб.-да ханлыглар дөврүндә (18 әсрин 2-чи јарысы—19 әсрин әввәлләри) верки. Ҝејри-рәсми веркиләрдән иди. Ханын әскәрләри, наиб вә нөкәрләри сәфәрә чыханда јерли әһали онлары евиндә гонаг сахламалы, кедәндә исә онлара кәндлинин чөрәјини јејәркән «әмәк» сәрф етдијинә көрә Д. вермәли иди. Мигдары мүәјјән дејилди.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 1, Б., 1961; Колониальная политика российского царизма в Азербайджане, ч. 2, М.—Л., 1936; Левиатов В. Н., Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Б., 1948.

ДИШЛӘМ—чәнәләр дүзкүн (мәркәзи окклүзија вәзијјәтиндә) јумулдугда үст вә алт диш чәркәләри арасындакы гаршылыглы әлагә. Д. физиоложи вә патоложи олур. Физиоложи Д.-дә үст вә алт чәнә дишләри арасында сых әлагә јараныр, тәмас нөгтәләри максимал олдуғундан чејнәмә функсијасы там нормал олур. Патоложи Д.-дә (прогнатија, прокенија, ачыг, дәрин вә чәп Д.) диш сыралары арасындакы нормал әлагә позулур, дишләр арасындакы тәмас нөгтәләри азалыр, нәтиҹәдә чејнәмә функсијасы, тәнәффүс, сөзләрин дүзкүн тәләффүзү позулур вә косметик чатышмазлыглар әмәлә кәлир. Патоложи Д.-ә бә'зән ирси, анадангәлмә инкишаф аномалијалары, јахуд ушағын илк јашларында кечирдији ағыр хәстәликләр, јухары тәнәффүс јолларынын патоложијасы, зәрәрли вәрдишләр, дишләрин каријеси вә вахтындан габаг чәкилмәси, чәнә зәдәләри вә с. сәбәб ола билир. Бу ҝүсурлар хүсуси ортодонтик мүалиҹә үсулу илә арадан галдырылыр.

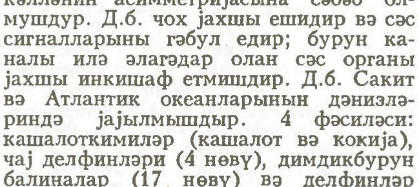
Әд.: Мусәви В. М., Ушагларда диш-чәнә аномалијаларынын ортодонтик мүалиҹәси, Б., 1969; Курляндский В. Ю., Руководство к практическим занятиям по ортопедической стоматологии, 3 изд., М., 1973.

ДИШЛӘРИН ПЛОМБЛАНМАСЫ—дишин сәрт тохумасында әмәлә кәлмиш ојуғун пломб материалы (семент, метал, пластик күтлә вә с.) илә долдурулмасы. Пломбламада мәгсәд чүрүмәнин гаршысыны алмаг, дишин анатомик формасыны бәрпа етмәк вә она өз функсијасыны јеринә јетирмәсинә имкан јаратмагдыр. Пломблама материалы мөһкәм, дишин рәнкинә ујғун, организм үчүн тәһлүкәсиз олмалыдыр. Пломбламадан габаг диш мүалиҹә олунмалы, ојуг мүвафиг гајдада јонулуб һазырланмалыдыр. Пломблар мүвәггәти (мүалиҹә һәлә давам етдириләҹәксә) вә даими (мүалиҹә баша чатдыгда) олур.

ДИШЛИ БАЛИНАЛАР (Odontoceti)—балиналар дәстәсиндән суда јашајан мәмәлиләр јарымдәстәси. Уз. 1,2 *м*-дән 20 *м*-ә гәдәрдир. Дишсиз балиналардан фәргли олараг 1-дән 240-дәк диши олур. Башынын тәпә һиссәсиндә бир бурун дәлији вар. Алт чәнә гыса олуб өн тәрәфдән битишмишдир. Д.б. ориентасијаны *ехолокасија* илә тә'јин едир. Һава кисәләри системи олан ехолокасија апаратынын јаранмасы кәлләнин асимметријасына сәбәб олмушдур. Д.б. чох јахшы ешидир вә сәс сигналларыны гәбул едир; бурун каналы илә әлагәдар олан сәс органы јахшы инкишаф етмишдир. Д.б. Сакит вә Атлантик океанларынын дәнизләриндә јајылмышдыр. 4 фәсиләси: кашалоткимиләр (кашалот вә кокија), чај делфинләри (4 нөву), димдикбурун балиналар (17 нөву) вә делфинләр (50 нөву) вар. ССРИ суларында 20 ҹинсә аид 23 нөву јашајыр. Ҹинси јеткинлијә 2—6 јашында чатыр. Балыглар, башыајаглы молјускләр вә хәрчәнккимиләрлә гидаланыр. Инсан үчүн фајдалы оланлары кашалот, афалина, әсл делфинләр, дәниз донузу, ағ делфин, орка вә с.-дир. Пијиндән (техники мәгсәдлә), һәмчинин спермасетиндән вә әтиндән истифадә олунур. Бир чох нөвләри кәскин сурәтдә азалмышдыр; бә'зи Д.б. мүһафизә едилир.

Әд.: Млекопитающие Советского Союза, М., 1976.

ДИШЛИ БИРЛӘШМӘ, шлисли бирләшмә—фырланан деталларын бирләшдирилмә үсулларындан бири; бирләшмә вал үзәриндәки дишләр (чыхынтылар) вә деталын топундакы мүвафиг формалы чөкәкләр (шлисләр) васитәсилә јеринә јетирилир. Дишләрин профилиндән асылы олараг: дүзјанлы, еволвент вә үчбуҹаг дишли Д.б. нөвләри вардыр. Иш шәраитинә көрә Д.б.

Дишли бирләшмәнин әсас нөвләри: *а*—дүзјанлы; *б*—еволвент; *в*—хырда үчбуҹаг дишли.

охбоју истигамәтдә һәрәкәтли вә һәрәкәтсиз (охбоју јердәјишмәси мәһдудлашдырылан) олур. Бирләшдирилән деталларын консентриклијини тә'мин етмәк үчүн Д.б.-нин харичи диаметр, дахили диаметр вә ја дишләрин јан тәрәфләри үзрә мәркәзләшдирилмәси тәтбиг едилир.

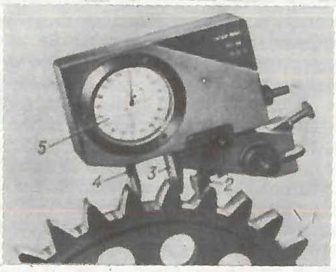
ДИШЛИ ГУШЛАР (Odontornithes, јахуд Odontognathae)—Шимали Америка вә Авропанын Тәбашир дөврү чөкүнтүләриндән тапылмыш, чәнәләриндә дишләри олан нәсли кәсилмиш гушлар јарымдәстәси. Бә'зи алимләр Д.г.-ы мүасир вә ја «јени» гушлар (Neornithes) јарымсинфинә дахил едирләр Д.г.-ын ән јахшы өјрәнилмиш нүмајәндәләриндән һесперорнис вә ихтиорниси көстәрмәк олар.

ДИШЛИ ЧАРХ—дишли өтүрмә механизминин әсас деталы; үзәриндә дишләр ачылмыш силиндрик вә ја конусвары диск шәклиндә олур. Өтүрүҹү механизминдә бир Д.ч.-ын дишләри о бири Д.ч.-ын дишләринә илишмәклә ишләјир. Дишләр чархын пәстаһы үзәриндә, әсасән, фрез дәзкаһында фрезлә вә ја искәнә дәзкаһында искәнә илә дүзәлдилир. Силиндрик Д. ч. дахили вә харичи дишли ола биләр. Дишләр формасына көрә: дүз, чәп, винтвары, гоша, јахуд әјрихәтли олур. Ән чох ишләнән еволвент профилли Д.ч.-дыр. Д.ч. конструксијасы онун тә'јинат, өлчү вә һазырланма үсулларындан асылыдыр. Д.ч.-ларын һазырланмасында полад, чуғун, әлван металларын әринтиләри вә пластик күтләдән истифадә олунур.

ДИШЛИ ЧАРХ ӨТҮРҮЧҮСҮ—бир-биринә илишән дишли чархлар васитәсилә, адәтән, бучаг сүр'әти вә буручу моменти дәјишмәклә, фырланма һәрәкәтини өтүрән механизм. Охлары паралел јерләшән валлар арасында һәрәкәти өтүрмәк үчүн—силиндрик (дүздишли, чәпдишли, гошадишли) дишли чархлардан, охлары кәсишән валлар арасында һәрәкәти өтүрмәк үчүн конус дишли чархлардан, охлары чарпазлашан валлар арасында һәрәкәти өтүрмәк үчүн исә винтвары дишли чархлардан истифадә едилир. Дишли чархлар бир-бири илә харичи сәтһиндә ачылмыш дишләрлә илишир, бә'зән чархлардан биринин дишләри дахили сәтһдә ачылыр. Бу, дахили илишмәли Д.ч.ө. адланыр. Д. ч.ө. илә бөјүк күчләр өтүрмәк мүмкүндүр. Нисбәтән әлверишли вә кениш јајылмыш механики өтүрмә нөву олан Д.ч.ө.-нүн мүсбәт хүсусијјәтләри: өлчүләринин јығҹам, ф.и.ә.-нын јүксәк олмасы, ишдә е'тибарлылығы вә с.-дир. Мәнфи ҹәһәтләри: ишләјәркән сәс салмасы вә һазырланаркән јүксәк дәгиглик тәләб етмәсидир. Дишли чархлар, әсасән, термики, јахуд кимјәви-термики е'малдан кечмиш, лекирләнмиш поладдан һазырланыр. Үзәринә аз јүк дүшән вә сәссиз ишләмәси тәләб олунан хүсуси һалларда дишли чархлардан бирини пластик күтләдән дүзәлдирләр. Д.ч.ө.-ндән садә бирпилләли өтүрмә вә бир нечә пилләли өтүрмә шәклиндә истифадә едилир. Д.ч.ө. ән чох редукторларда бучаг сүр'әтини азалтмаг вә буручу моменти артырмаг үчүн ишләдилир. Планетар өтүрүҹүләрин тәтбиги Д.ч.ө.-нүн имканларыны артырмагла бәрабәр, күтләсини 1,5—5 дәфә азалтмаға имкан верир. Јүксәк кинематик дәгиглијә вә сәртлијә малик олуб бөјүк јүкләри өтүрән *далғалы өтүрүҹүнүн* габарити хүсусилә кичик олур.

Әд.: Решетов Д. Н., Машын деталлары, Б., 1965; Заблонский К. И., Зубчатые передачи, Киев, 1977.

ДИШӨЛЧӘН ЧИҺАЗЛАР—дишли өтүрүчүләри өлчмәк үчүн васитәләр. Бә'зән диш е'малы дәзкаһларынын дишачан аләтләрини өлчән вә диш е'маледән дәзкаһлар үзәриндә гурулан васитәләр дә Д.ч.-а аид едилир. Д.ч. васитәсилә силиндрик чархлар (дахили вә харичи илишмәси олан дүздишли вә чәпдишли), конусшәкилли чархлар, сонсуз винт фрезләри өлчүлүр. Д.ч. чархларын мүәјјән истисмар хассәләрини, јә'ни кинематик дәгиглијини, сәлис ишләмәсини, контактын тамлығыны вә јан арабошлуғуну мүәјјән едир. Универсал Д.ч. илә чар-

Илишмә модулу $m=1{,}5$—10 *мм* олан силиндрик дишли чархларын илишмә аддымыны јохлајан аддымөлчән: *1*—өлчүлән чарх; *2, 3, 4*—өлчү учлуглары; *5*—икитәрәфли һесаблама гурулушу.

хын бир нечә параметрини јохламаг олар. Д.ч. әсасән, үч чүр олур: дәзкаһвары, тахылан (шәк.) вә тохунан (јандан өлчән). Биринчи һалда јохланылан чарх чиһазын үзәриндә, икинчидә чиһаз јохланылан чархын үзәриндә, үчүнчүдә исә чиһаз вә чарх бир дәзкаһын, јахуд нәзарәт тавасынын үзәриндә гурулур вә лазыми параметр өлчүлүр.

Дишли чархлар һәндәси формача чох мүрәккәб вә е'мал үсулларына көрә мүхтәлиф олдуғу үчүн Д.ч.-ын нөвләри дә чохдур.

ДИШСИЗ БАЛИНАЛАР, б ы ғ л ы б а л и н а л а р (Mystacoceti)—балиналар дәстәсиндән мәмәлиләр јарымдәстәси. Үст чәнәсиндә диш әвәзинә «балина бығы» адланан узун бујнуз лөвһәләр вар (икинчи ады да бурадандыр). Бығларын кәнары узун гылчыглара ајрылыб Д.б.-ын гидасы олан су организмләрини сүзән нарын, әләјәбәнзәр сүзкәч әмәлә кәтирир. Бурнунда тәк-тәк јерләшән вибрисләр (дујғу органы) вар. Башынын тәпә һиссәсиндә 2 бурун дәлији олур. Д.б.-ын ән ирисинин уз. 33 *м*, чәкиси 160 *т*-дур. 10 нөвү мә'лумдур: Гренландија балинасы, Чәнуб балинасы, чыртдан балина, боз балина, гозбел балина, көј балина, финвал, сејвал, кичик золаглы балина, Брајд балинасы. Бүтүн океанларда кениш јајылмышдыр. Чохлу пиј вердијинә көрә Д.б.-ын ов әһәмијјәти бөјүкдүр. Пији, әти вә бығы истифадә олунур; Д.б. хүсуси кәмиләрлә овланыр. Дүнјада Д.б. овланан јерләр Антарктика сулары вә Сакит океанын шм. һиссәләридир. 1967 илдән Антарктикада көј балина бејнәлхалг мигјасда мүһафизә едилир. Мүһафизә нәтичәсиндә Беринг дәнизиндә боз балинанын сајы бир гәдәр бәрпа олунмушдур.

ДИШЧЫХАРМА—диш тачынын чәнә сәтһиндән тәдричән ағыз бошлуғуна чыхмасы. Д. просеси тачын бүтүнлүклә (дишин бојун һиссәсинә гәдәр) харичә чыхмасы илә битир. Инсан, адәтән, 2 дәфә диш чыхарыр. Әввәлчә 6 ајлыгдан 2 јаш јарыма гәдәр сүд дишләри чыхыр (һәр тәрәфдә 2 кәсичи диш, көпәк диши вә 2 бөјүк азы диш олмагла 20 диш). Д. заманы ушаглар бәрк чисимләри дишләмәк истәјир вә ағызларындан түпүрчәк ахыр. Д. физиоложи һалдыр, лакин бә'зән (хүсусән невропат ушагларда) ағрыја, нараһатлыға, јухусузлуға, јүнкүл *диспепсијаја* вә с. сәбәб олур. Тәдричән төкүлән сүд дишләрини даими дишләр әвәз едир. Даими дишләр (һәр тәрәфдә 2 кәсичи диш, 1 көпәк диши, 2 кичик азы диш вә 3 бөјүк азы диш олмагла 32 диш) 6 јашындан 24 јашына гәдәр (бә'зән даһа кеч) чыхыр.

ДЫМШИТС Вениамин Ёмmануилович (д. 28.9.1910, Феодосија)—совет дөвләт вә партија хадими. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1950). 1937 илдән Сов.ИКП үзвү. 1945 илдә Н. Е. Бауман ад. Москва Али Техники Мәктәбини битирмишдир. 1931—50 илләрдә металлуркија з-дларынын (Кузнетск—иш ичрачысы, истеһсалат

мүдири; «Азовстал», Кривој Рог, Магнитогорск, Запорожје—тикинти рәиси, трест мүдири) тикинтисиндә ишләмишдир. Гурғушун сәнајеси мүәссисәләри тикинтиси баш идарәсинин рәиси вә ССРИ ағыр сәнаје мүәссисәләри тикинтиси назиринин мүавини (1950—53), ССРИ металлуркија вә кимја сәнајеси мүәссисәләри тикинтиси назиринин мүавини (1954—57), Һиндистанда Бһилаи металлуркија з-ду тикинтисинин баш мүһәндиси (1957—59), 1959 илдән ССРИ Дөвләт План Комитәси (ДПК) әсаслы тикинти шө'бәсинин рәиси—ССРИ назири, ССРИ ДПК сәдринин биринчи мүавини, 1962 илдән ССРИ Назирләр Совети сәдринин мүавини, ејни заманда ССРИ ДПК-нын сәдри, сонра ССРИ ХТШ сәдри, ССРИ Назирләр Совети Дөвләт Мадди-Техники Тәчһизат Комитәсинин сәдри олмушдур. 1976 илдән ССРИ Назирләр Совети сәдринин мүавинидир. Сов.ИКП 22—25-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. 1961 илдән Сов.ИКП МК үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (6—9-чу чағырыш) депутатыдыр. 6 дәфә Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ДЫРЕ́-ДА́УА, Д и р е д а в а—Ефиопијанын ш.-индә шәһәр. Дәмир вә шосе јоллары Д.-ны Әддис-Әбәбә вә Чибути порту илә бирләшдирир. Әһ. 66,6 мин (1972). Јејинти, семент, тохучулуг сәнајеси, д.ј. е'малатханалары вар. Тичарәт мәркәзидир (гәһвә, мал-гара).

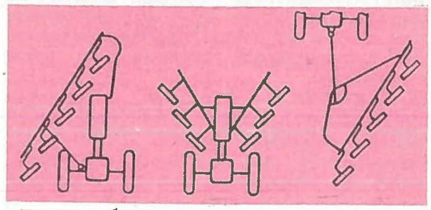
ДЫРМАНАН БИТКИЛӘР — хүсуси органлары васитәсилә һәр һансы дајаға дырманан биткиләр. Д.б. әлавә көкләр (дашсармашығы, гара истиот), бығчыглар (тәнәк, бир чох пахлалы биткиләр), гармагвары түкчүкләр, тиканлар (дилганадан, бөјүрткән) вә с. васитәсилә битки вә ја дикәр дајаға дырмана билир. Д.б. лианалара аиддир.

ДЫРМАНАН ГУРБАҒАЛАР (Dendrobatinae)—гысабаш гурбағалар фәсиләсинин суда-гуруда јашајанлар јарымфәсиләси. Уз. 2—4 *см*-дир. Бармагларынын учунда үчбучагшәкилли чүт дәри галханчыг вар; әксәр нөвләринин әтрафларында үзмә пәрдәси јохдур. 3 чинси вар. Чәнуби Американын шм. һиссәсиндә вә Мәркәзи Американа јајылмышдыр. Башлыча олараг мешәләрдә, адәтән су һөвзәләринин саһилләриндә јашајыр. Дәри вәзиләринин зәһәрли ифразатындан һиндиләр ох учлугларына сүртмәк үчүн истифадә едирләр.

ДЫРМЫГ —әмәк аләти. Д. ләкләрдә торпағын һамарланмасында, бағ-бостанларын от, алаг вә кәсәкдән тәмизләнмәсиндә, бичилмиш от вә тахылын јығылмасында (дырмыгланмасында) ишләдилир. Д. ағач сапдан, дишағачы вә дишләрдән ибарәтдир. Диш тахтасынын дүз, јахуд овал формасына көрә мүхтәлиф гурулушлу Д.-лар вар. Д. Азәрб.-ын бә'зи зоналарында чәнк, чылғы, дирнәвуч, дарингуч, дараг, рәндә вә с. адларла да мә'лумдур (Нах. МССР-дә Д. дишли мала нөвүдүр). 19 әсрин 2-чи јарысындан Азәрб.-да дәмир Д.-дан да истифадә едилир.

Әд.: Ч а в а д о в Г. Ч., Шимал-Шәрги Азәрбајчанын бә'зи әкинчилик аләтләри, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (тарих фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1966, № 2; ј е н ә о н у н, Орудия боронования в Азербайджане (XIX—начало XX века), «Советская этнография», 1977, № 4.

ДЫРМЫГ (т р а к т о р д а)—тәзә бичилмиш, јахуд гурудулмуш оту чәркәләр (тирәләр) шәклиндә јыған, атмосфер јағынтыларындан нәмләшдикдә гарышдыран вә чевирән к.т. машыны.

Тәкәрли-бармаглы дырмыгларын трактора гошулма схемләри.

Тахыл јығыландан сонра күләши вә сүнбүлләри дырмыгламаг үчүн дә тәтбиг едилир. Д. һәр чүр трактора бирләшдирилә биләр. Д.-ын мәһсулдарлығы ишләк һиссәсинин ениндән (14 *м*-ә гәдәр олур) асылыдыр.

ДЫРНАГ ХӘСТӘЛИКЛӘРИ — бах *Некробактериоз*.

ДЫРНАГЛЫЛАР (Ungulata)—мәмәли һејванларын тамдәстәси. 5 дәстәни бирләшдирир (тәкдырнаглылар, чүтдырнаглылар, филләр, сиренләр вә даманлар). 1—5 бармаглы әтрафларында дырнағын олмасы характерикдир. Антарктидадан башга, бүтүн материкләрдә јајылмышдыр (Австралија вә Јени Зеландијаја кәтирилмишдир). Әксәријјәти биткиләрлә гидаланан, бир гисми исә һәр чүр гида јејән һејванлардыр. Гәдим дырнаглылардан әмәлә кәлмишләр. Әксәријјәти ов һејванларыдыр. Гијмәтли ев вә тәсәррүфат һејванлары олан ат, бујнузлу һејванлар, донуз, дәвә вә марал да Д.-а аиддир.

ДЫРНАГПУЛУ, Д ы р н а г л ы г—Азәрб.-да ханлыглар дөврүндә (18 әсрин 2-чи јарысы—19 әсрин әввәлләри) отлаг саһибләринин һејванларын отарылмасына көрә малдарлардан алдыглары верки. Әсасән пулла өдәнилирди, Отлаг әразисинә вә ја һејванларын сајына көрә алынырды. Шәки ханлығында даһа кениш јајылмышды.

Әд.: Колониальная политика российского царизма в Азербайджане, ч. 2, М.—Л., 1936; Левиатов В. Н., Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Б., 1948.

ДЫРНЫС—Азәрб.ССР Ордубад р-нунда (Нах.МССР) кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 26 *км* шм.-да, Вәнәнд чајынын (Аразын голу) саһилиндә, Зәнкәзур силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1242 (1977); бағчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, тибб мәнтәгәси, автомат телефон ст., 19 әсрә аид мәсчид вар.

ДЫХСУ БУЗЛАҒЫ—Бөјүк Гафгазда ән бөјүк дәрә бузлағы. Јан силсиләнин шм. јамачында, Шхара, Ајлама, Фытнаркин зирвәләри р-нундадыр. Уз. 13 *км*, саһ. 40,7 *км*²-дир. Дыхсу чајы башланғычыны Д.б.-ндан алыр.

ДЫХТАУ—Бөјүк Гафгазын мәркәзи һиссәсиндә, Кабарда-Балкар МССР әразисиндә ән јүксәк зирвәләрдән бири. Јан силсиләдә, Черек-Хулам чајынын (Терек һөвзәси) мәнбәјиндәдир. Һүнд. 5203 *м*. Кристаллик сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Алпинизм инкишаф етмишдир.

ДЈАКОВО МӘДӘНИЈЈӘТИ—Волганын јухары ахары вә Ока чајы һөвзәләриндә јашамыш гәдим фин-угор тајфаларынын мәдәнијјәти (е.ә. 1-чи минилликин 2-чи јарысы—ерамызын 1-чи минилликинин 1-чи јарысы). 1864 илдән Москва әтрафында Дјаково к. јахынлығындакы јашајыш дүшәркәсиндә тәдгиг олунмушдур. Әтрафы тирә вә хәндәкләрлә мөһкәмләндирилмиш чох да бөјүк олмајан дүшәркәләр чај саһилләриндә, стратежи бахымдан әһәмијјәтли јерләрдә салынмышды. Јашајыш мәскәнләри дөрдкүнч (бә'зән даирәви) јарымгазма вә јерүстү тикилиләрдир. Д.м. тајфалары малдарлыг, тоха әкинчилији, овчулуг вә балыг тутмагла мәшғул олмушдур. Д.м. дүшәркәләриндән дәмир ораг, балта, ох учлуглары, тунч бәзәк шејләри, чохлу сүмүк аләт вә бәзәкләр, үзү тор вә ја парча нахышлы конус формалы кил габлар вә с. тапылмышдыр. Д.м. дүшәркәси бөјүк бир патриархал аиләнин мәскәни олмушдур. Д.м.-нә аид гәбир абидәләри тапылмамышдыр (еһтимал ки, мејитјандырма адәти мөвчуд имиш).

Әд.: Дьяковская культура, М., 1974.

ДЈАКОНОВ Игор Михајлович (д. 12.1. 1915, Петроград)—совет шәргшүнасы, тарих е.д. (1960). 1938 илдә Ленинград Дөвләт Ун-тини битирмишдир. 1937—59 илләрдә Дөвләт Ермитажында чалышмыш, 1954 илдән исә ССРИ ЕА Шәргшүнаслыг Ин-тунун Ленинград шө'бәсиндә ишләјир. Бејнәлхалг «Корпус инскриптионум Ираникарум» комитәсинин (1954) үзвү, Британија Крал Асија Чәмијјәтинин (1962) фәхри үзвү, тарихчи-игтисадчыларын бејнәлхалг чәмијјәти Ичраијјә Комитәсинин (1965—68) вә Америка Шәрг Чәмијјәтинин (1972) үзвүдүр. Д. Азәрб.-ын ән гәдим вә гәдим дөврүнүн бир сыра мәсәләләринә дә тохунулмуш фундаментал «Мидија тарихи» әсәринин мүәллифидир. Әсәрләри Өн Асија өлкәләринин гәдим дөврүнүн ичтимаи-игтисади тарихинә вә филолоkијасына (самиһами, Шумер, һүрри, Урарту, Елам дилләри) һәср едилмишдир.

Әсәрләри: Развитие земельных отношений в Ассирии, Л., 1949; История Мидии, М., 1956; Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер, М., 1959; Эпос о Гильгамеше, пер. с аккадского, М.—Л., 1961; Урартские письма и документы, М.—Л., 1963; Семито-хамитские языки, М., 1965; Языки древней Передней Азии, М., 1967; Предыстория армянского народа, Ереван, 1968; Арийцы на Ближнем Востоке: конец мифа, «Вестник древней истории», М., 1970, № 4.

ДЈАКОНОВ Николај Михајлович (д. 10.4.1911, Уст-Вым, инди Коми МССР-дәдир)—Коми совет драматургу, реж. Коми МССР халг артисти (1945), РСФСР әмәкдар артисти (1951). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. «Гәһрәман» (1945), јени Коми кәндиндән бәһс едән «Чеһизли тој» (1949), «Курочкинин квартети» (1962) пјесләри вар. 2 орден, һабелә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәри: Свадьба с приданым, М., 1950.

ДЈАКИЛЕВ Серкеј Павлович (31.3. 1872, Новгород губ.—19.8. 1929, Венесија)—рус театр хадими, антрепренјор, *«Мир искусства»*нын тәшкилатчыларындан бири вә ејниадлы журналын редактору (А. Н. *Бенуа* илә бирликдә; 1899—1904) олмушдур. Д. харичдә рус тәсвири сәнәтини тәблиғ едән бәдии сәркиләр, Н. А. Римски-Корсаков, С. В. Рахманинов, А. К. Глазунов, Ф. И. Шалјапин, мәшһур балет усталарындан М. М. Фокин, А. П. Павлова, В. Ф. Нижински, Ј. В. Келтсер вә б.-нын чыхышларыны тәшкил етмишдир. Д. 1911 илдә Рус балети труппасыны (1913—29 илләрдә фәалијјәт көстәрмишдир) јаратмышдыр. Сонралар труппа модернизмин тә'сири илә рус балети ән'әнәләриндән узаглашмыш, бәдии әһәмијјәтини итирмишди.

ДЈАТКОВО—РСФСР Брјанск вил.-ндә шәһәр. Дјатково р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Бүллур з-ду, ағач е'малы, јағ з-длары, мебел, мешә вә автомобил нәгл. комбинатлары вар.

ДЈОМИН Лев Степанович (д. 11.1. 1926, Москва)—ССРИ тәјјарәчи-космонавты, Совет Иттифагы Гәһрәманы (2.9. 1974), мүһәндис-полковник, 1956 илдән Сов.ИКП үзвү. Техника елмләри намизәди (1963). Һәрби Авиасија Рабитә Мәктәбини битирмиш, 1949 илдән Н. Ј. Жуковски ад. Һәрби Һава Мүһәндисләри Академијасынын дипломичиси, сонра исә *адјункту* олмушдур. ҺҺГ елми-тәдгигат тәшкилатларындан бириндә бөјүк елми ишчи вәзифәсиндә чалышмышдыр. 1963 илдән космонавтлар дәстәсиндәдир. 1974 ил августун 26-да «Сојуз-15» космик кәмисиндә (К. В. *Сарафановла* бирликдә) борт мүһәндиси кими учмушдур. Учушда олдуғу 2 күн әрзиндә мүхтәлиф учуш режимләриндә «Салјут-3» ст. илә јахынлашма вә маневретмә просесләринин дәгигләшдирилмәси үзрә габагчадан планлашдырылмыш елми-техники експериментләри јеринә јетирмишдир.

ДЈОР (Györ)—Мачарыстанда шәһәр. Дјор-Шопрон медјесинин инз. м. Раба чајынын мәнсәбиндә порт. Мүһүм д.ј. говшағы. Әһ. 113 мин (1974). Тохучулуг, метал е'малы, јејинти сәнајеси, педагожи ин-т, театр, 12—15 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вә с. вар. Боја, лак, сүн'и дәри, мебел, тикинти материаллары истеһсал олунур.

ДЈОР-ШОПРОН (Györ-Sopron)—Мачарыстанын шм.-г.-индә медје. Австрија вә Чехословакија илә сәрһәддәдир. Саһ. 4 мин *км*². Әһ. 407 мин (1970). Инз. м. Дјор ш.-дир. Д.-Ш. инкишаф етмиш аграр-сәнаје вә чохсаһәли к.т. р-нудур. Буғда, арпа, јем биткиләри, шәкәр чуғундуру, кәтан вә с. әкилир. Бостанчылыг вә һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Машынгајырма, тохучулуг, јејинти сәнајеси вар. Алүминиум оксиди истеһсал олунур.

ДЈӨН-ТЕРЕК—Тува МССР Тандински р-нунда, Кочетово гәс.-ндән 2 *км* шм.-г.-дә Елекест чајынын сағ саһилиндә шәһәр јери. Шәһәри монгол ишғалындан сонра, 13 әсрин 1-чи јарысында Чучи хан салдырмышды. Газынтылар заманы (1956—57) кирәмид вә гамыш өртүклү каркас евләрин вә кәрпичдән тикилмиш биналарын галыглары ашкар едилмишдир. Әһали дәмир филизи вә даш көмүр чыхарылмасы, дәмир вә чугун әридилмәси, силаһ, габ-гачаг, парча һазырланмасы вә с. илә, бир гисми исә сувармаја әсасланан хыш әкинчилији илә мәшғул иди.

ДЈУК (Duke) Чарлз Мос (д. 3.10. 1935, Шимали Каролина штаты, Шарлотт ш.) — АБШ астронавты, ҺҺГ подполковники, АБШ Һәрби Дәниз Академијасыны (1957), аеронавтика вә астронавтика ихтисасы үзрә Масачусетс Технолоkија Ин-туну битирмишдир (1964). Аерокосмик тәдгигатлар үчүн пилотлар һазырлајан мәктәби (1965) битирдикдән сонра һәмин мәктәбдә идарәетмә системләри саһәсиндә конструктор ишләмишдир. 1966 илдән АБШ Аеронавтика вә Космик Фәзанын Тәдгиги үзрә Милли Идарәсинин астронавтлар групундадыр. 1972 ил апрелин 16—27-дә (Ч. *Јанг* вә Т. *Маттингли* илә бирликдә) «Аполлон-16» космик кәмисиндә Ај кабинәсинин пилоту кими Аја учмушдур. Д. 1972 ил апрелин 21-дә Јангла бирликдә Ај кабинәсиндә Ајын Декарт кратери р-нуна енмиш вә 71 *саат* 2 *дәг* Ајда олмушдур. Бу мүддәтдә 3 дәфә Ај сәтһинә чыхмышдыр (чәми 20 *саат* 14 *дәг*). Ајда һәрәкәт заманы Д. вә Јанг луноходдан истифадә етмишләр. Онлар Ајын вулканик фәалијјәти изләринин ахтарышлары илә дә мәшғул олмушлар.

ДЛУСКИ (әсл фамилијасы Длуски-Ланкер; Dluski-Langer) Остап (31.10.1892, индики УССР, Бучач ш.—12.2.1964, Варшава)—Полша сијаси вә ичтимаи хадими. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1960). 16 јашындан Полша фәһлә һәрәкатында иштирак етмишдир. 1918 илдән Полша Коммунист Партијасынын үзвү. Ингилаби фәалијјәтинә көрә һәбсдә олмуш (1921 вә 1926), 1927 илдә Алманијаја мүһачирәт етмиш, 1934 илдә кизли олараг Полшаја гајытмышдыр. Комин-

тернин 6-чы (1928) вә 7-чи (1935) конгресләриндә иштирак етмишдир. Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә Франсада Мүгавимәт һәрәкатынын иштиракчысы иди. 1945 илдә вәтәнә гајытмыш, Полша Фәһлә Партијасы МК, сонра исә Полша Бирләшмиш Фәһлә Партијасы МК үзвү сечилмишдир. «Голос лјуду» гәзетинин баш редактору (1945—48) ишләмишдир. Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын үзвү (1950 илдән) олмушдур.

ДМАНИСИ (1947 иләдәк Б а ш к е ч и д)—Күрч. ССР-дә шәһәр типли гәс., Дманиси р-нунун мәркәзи. Казрети д.ј. ст.-ндан 30 *км* ч.-г.-дә, Машавера чајынын саһилиндәдир. Јағ-пендир з-ду, 2 орта мәктәб, 2 китабхана, клуб, мәдәнијјәт еви, кинотеатр, хәстәхана, поликлиника, доғум еви, ушаг бағчасы вар.

Д. јахынлығында, Машавера вә Пинезаури чајларынын бирләшдији јердә гала-шәһәр харабалығы вар (саһ. 25 *һа*). Д. орта әср Күрчүстанынын мүһүм стратежи, тичарәт вә сәнәткарлыг мәнтәгәси иди. Д. 9 әсрдә әрәбләр, 11 әсрдә исә сәлчуглар тәрәфиндән зәбт олунмушду. 1123 илдә Гуручу Давид Д.-ни азад етмишдир. 14 әсрдә Тејмур тәрәфиндән дағыдылан Д. сонралар тәнәззүлә уғрамышдыр (16 әсрдә кәндә чеврилмиш, 18 әсрдә исә тәрк едилмишдир). Шәһәр тәбии гајалар вә дашдан тикилмиш гала диварлары илә әһатә олунмушду. 19 әсрин орталарындан тәдгиг едилмиш, 1936—37 илләрдә илк археоложи газынтылар апарылмышдыр (1960 илдән мүнтәзәм өјрәнилир). Газынтылар заманы гала дарвазаларынын, даш дөшәнмиш күчәләрин, јералты јолун, һамамларын, е'малатханаларын, анбарларын, дүканларын, килсә, мәсчид вә мәдрәсәнин вә с. галыглары, мүсәлман вә христиан гәбиристаны ашкар едилмиш, садә вә ширли сахсылар, әмәк аләтләри, силаһлар, шүшә габлар вә биләрзикләр, сиккәләр вә с. тапылмышдыр.

Әд.: М у с х е л и ш в и л и Л. В., Раскопки в Дманиси, в сб.: Советская археология, в. 6, М.—Л., 1940; Д ж а п а р и д з е В. В., Раскопки городища Дманиси, Археологические открытия 1971, 1972, 1974 гг., М., 1972, 1973, 1975.

ДМИ́ТРИ ИВА́НОВИЧ ДОНСКО́Ј (12.10.1350, Москва—19.5.1389, Москва) — Владимир вә Москва бөјүк кнјазы (1359 илдән); Иван Калитанын нәвәси. Дөвләтин вә ордунун идарә едилмәсини мәркәзләшдирмәк, јахшылашдырмаг үчүн тәдбирләр һәјата кечирмишдир. Татар истилачыларына гаршы халг мүбаризәсинә Москва кнјазларындан илк дәфә Д.И.Д. рәһбәрлик етмишдир. Вожа чајы саһилиндәки дөјүшдә (1378) татар истилачыларына галиб кәлмиш, *Куликово вурушмасында (1380)* Гызыл Ордаја күчлү зәрбә вурмушдур. Һәмин вурушмада көстәрдији сәркәрдәлик бачарығына көрә «Донској» ләгәби алмышдыр. Онун һакимијјәти дөврүндә рус кнјазлыглары арасында Москванын рәһбәр мөвгеји мөһкәмләнмишди.

Д.И.Д. илк дәфә Гызыл Ордадан разылыг алмадан бөјүк кнјазлыг титулуну оғлу Василијә вермишди.

Әд.: С а х а р о в А. М., Образование и развитие Российского государства в XIV—XVII вв., М., 1969; Б о р о д и н С., Дмитрий Донской, М., 1974.

ДМИ́ТРИ ЛА́ПТЕВ БОҒАЗЫ—Асија материкинин шм. саһили илә Бөјүк Лјахов а. арасында боғаз. Лаптевләр дәнизини Шәрги Сибир дәнизи илә бирләшдирир. Ени 50—63 *км*, дәринлији 10—14 *м*-дир. Илин чох вахты бузла өртүлү олур. Рус Арктика тәдгигатчысы Д. Ј. *Лаптевин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

ДМИ́ТРИЈЕВ Николај Константинович (28.8.1898, Москва—22. 12. 1954, Москва)—совет түркологу, дилчи. ССРИ ЕА м. үзвү (1943), ССРИ Педагожи ЕА һәгиги үзвү (1945). Ленинград (1925—41) вә Москва (1929 илдән) ун-тләринин проф. Башг.МССР (1947), Түр.ССР (1950), Чув.МССР (1953) әмәкдар елм хадими. Совет түркolокија мәктәбинин банисидир. «Түрк дилинин гурулушу» (1939), «Гагауз етүдләри» (1939), «Гумуг дилинин грамматикасы» (1940), «Башгырд дилинин грамматикасы» (1948) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Түрк вә славјан дилләринин әлагәси проблемини тәдгиг етмишдир («Серб вә түрк дилләринин гаршылыглы тә'сиринә даир етүдләр», һ. 1 — 4, 1928—1929 вә с.). Азәрб. дилинин тәдгиги илә дә мәшғул олмушдур. Респ.-мызда дилчилијин инкишафында, милли елми кадрларын һазырланмасында мүһүм хидмәти вар.

Ә с ә р л ә р и: Некоторые вопросы азербайджанского языкознания, Труды АГУ (серия филологических наук), 1948, в. 3; Строй тюркских языков [Избр. труды], М., 1962; Турецкий язык, М., 1963.

Әд.: Ш и р ә л и ј е в М. Ш., Николај Константинович Дмитријев, «Азәрб. ССР ЕА Әдәбијјат вә Дил Институтунун Әсәрләри (Дилчилик серијасы)», 1957, ч. 8; ј е н ә о н у н, Дмитриев и азербайджанское языкознание, в кн.: Структура и история тюркских языков, М., 1971; А р а к и н В. Д., Николай Константинович Дмитриев, М., 1972.

ДМИ́ТРИЈЕВА Јелизавета (Јелизавета Лукинична К у ш е л е в а н ы н ингилаби тәхәллүсү) (мај, 1851, Псков губ.—1909 илдән сонра)—рус ингилабчысы, Парис Коммунасынын (1871) фәал иштиракчысы. Дворјан нәслиндәндир. 1868 илдә харичә кетмиш, 1870 илдә Биринчи Интернасионалын Рус бөлмәсинин фәал иштиракчысы олмушдур. 1870 илин декабрында Лондона (К. Марксын јанына) бөлмәнин һесабатыны апармышды. Парис Коммунасы дөврүндә Марксын Парис мүхбири вә Мәркәзи гадын комитәси јаратмағын тәшәббүсчүләриндән бири иди. Коммунарларын гадын баталјонуна башчылыг едән Д. Парисдә баррикада дөјүшләриндә билаваситә иштирак етмишдир. Коммунанын сүгутундан аз сонра Русијаја гајытмыш, ичтимаи фәалијјәтдән узаглашмышдыр.

Әд.: К н и ж н и к - В е т р о в И. С., Русские деятельницы Первого Интернационала и Парижской Коммуны, М.—Л., 1964; Ч е р е д н и ч е н к о П. Б., Дочь России (документальная повесть), М., 1965; История Парижской Коммуны 1871 года, М., 1971.

ДМИ́ТРОВ—РСФСР Москва вил.-ндә шәһәр. Москва ад. каналда кәми дајаначағы. Д.ј. ст. Машынгајырма (екскаватор, фрејзер дәзкаһлары, механики-сынаг з-длары), әлчәк вә офсет мөһүрү һазырлајан ф-кләр, тикинти материаллары сәнајеси, балыг сәнајеси вә иншаат техникумлары, тибб мәктәби, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар.

ДНЕПР (Украјна дилиндә Дніпро, гәдим јун. Borysthénēs — Борисфен) — ССРИ-нин Авропа һиссәсиндә чај. Уз.-на (2200 *км*) вә һөвзәсинин саһ.-нә (504 мин *км*²) көрә Волга вә Дунајдан сонра Авропада 3-чү чајдыр. Валдај јүксәклијиндән башланыр. Гара дәнизин Днепр лиманына төкүлүр. Ј у х а р ы а х ы н ы н д а (Кијев ш.-нәдәк, уз. 1320 *км*) саһилләри дүзән, мешәли, бә'зән батаглыгдыр. Дорогобуж ш.-ндән ашағы тәпәли саһәдән кечир; Орша ш. јахынлығында Кобелјак астаналарыны әмәлә кәтирир. Мокилјов—Кијев саһәсиндә Д.-ин дәрәси кенишләнир, субасарынын ени 14 *км*-ә чатыр. Јухары ахынында голлары: Друт, Березина, Припјат, Сож вә Десна. О р т а а х ы н ы н д а (Запорожје ш.-нәдәк, уз. 555 *км*) дәрәси кенишдир (6—18 *км*); сағ саһили јүксәк, сылдырымлы, сол саһили јастыдыр. Орта ахынында бир нечә су анбары јарадылмышдыр. Бу һиссәдә голлары: Сула, Псјол, Ворскла, Самара вә Рос. А ш а ғ ы а х ы н ы (Запорожједән мәнсәбинәдәк, уз. 325 *км*) Гара дәнизјаны овалыгдан кечир. Бурада Каховка СЕС-и бәндинин тикилмәси илә әлагәдар су анбары јарадылмышдыр. Ашағы ахынында голлары: Конка, Базавлук вә Ингулес.

Д.-ин мәнсәбиндә орта иллик ахым 53 *км*³, орта су сәрфи 1670 *м*³/*сан*-дир. Гарышыг мәнбәдән гидаланыр. Декабрдан март-апреләдәк донмуш олур. Днепр вә онун голлары БССР вә УССР-ин әсас су јолларыдыр. Әсасән, мешә материалы, тахыл, дуз, даш көмүр, нефт мәһсуллары, тикинти материаллары вә с. дашыныр. Мәнсәбиндән Дорогобуж ш.-нәдәк 1990 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Балтик дәнизи һөвзәсинин чајлары Д.-и сүн'и су системләри (Гәрби Двина чајы ону Березина су системи, Неман чајы Днепр—Неман су системи, Буг чајы исә Днепр—Буг су системи) илә бирләшдирир. Үстүндә Кијев, Ленин ад. Днепр СЕС, Каховка, Кременчуг, Днепродзержинск, Канев СЕС-ләри вар. Днепр—Кривој Рог каналы вә һәмчинин Шимали Крым суварма каналы Д.-дән башланыр. Днепр—Донбас каналы чәкилир (1977). Мокилјов, Рогачов, Жлобин, Кијев, Канев, Черкассы, Кременчуг, Днепродзержинск, Днепропетровск, Запорожје, Никопол, Херсон шәһәрләри вә портлары Д. саһилиндәдир.

ДНЕПР ЛИМАНЫ—Гара дәнизин шм.-г. һиссәсиндә көрфәз. Уз. 55 *км*, ени 7,4—16,7 *км*, дәринлији тәгр. 5 *м*-дир. Ени 4,3 *км* олан боғаз ону Гара дәнизлә бирләшдирир. Сују шордур. Гышда донур. Д.л.-на Днепр вә Чәнуби Буг чајлары төкүлүр.

ДНЕПРБО́ЈУ ЈҮКСӘКЛИК—УССР-дә, Днепр вә Чәнуби Буг чајларынын орта ахынлары арасында јүксәклик. Һүнд. 150—200 *м* (макс. һүнд. 323 *м*). Бүнөврәси кристаллик сүхурлардан ибарәтдир. Сәтһи дәрин чај дәрәләри вә јарғанларла парчаланмышдыр. Шм. һиссәси мешә-чөл, ч. һиссәси исә чөл зонасына дахилдир. Әразисинин чох һиссәси шумланыр. Тахылчылыг, интенсив һејвандарлыг, бағчылыг инкишаф етмишдир. Дәмир (Кривој-Рог дәмир филизи һөвзәси) вә манган филизи јатаглары вар.

ДНЕПРБО́ЈУ ОВАЛЫГ, Д н е п р о в а л ы ғ ы—УССР-дә, Днеприн сол саһили бојунда овалыг. Орта Русија вә Днепрбоју јүксәкликләри илә әһатәләнир. Һүнд. 50—160 *м* (макс. 200 *м*), ени 120 *км*-ә гәдәрдир. Флүвиоглјасиал

вә аллүвиал-көл чөкүнтүләриндән, килчә, лөсс вә лөссәбәнзәр килчәләрдән ибарәтдир. Сәтһи һамар вә аз парчаланмышдыр. Мешә, чөл вә гисмән чөл зонасындадыр. Әразисинин чох һиссәси шумланыр.

ДНЕПР-ДВИНА́ МӘДӘНИЈЈӘТИ — Смоленск вил. (Днепрбоју), Белорусија (Гәрби Двинабоју) вә Сабеж көлләри р-ну әразисиндә јајылмыш еркән Дәмир дөврү мәдәнијјәти. Е.ә. 7—6 әсрләр—ерамызын 3 әсрләринә аид олан Д.-Д.м. үчүн бир нечә мүдафиә сәдли ири јашајыш мәскәнләри характерикдир. Биналар ағач конструксијалыдыр (әввәлләр чохкамералы узун евләр, даһа сонралар исә ортасында очаг јери олан дөрдкүнчлү кичик евләр). Илк вахтлар сүмүк вә тунчдан, сонралар һәм дә дәмирдән дүзәлдилмиш әмәк аләтләри вә силаһдан истифадә едилмишдир. Әсә формалы топпуз вә конус өртүјү олан гармаглы сырғалар характерик бәзәк әшјаларыдыр. Сахсы габлар һамар сәтһли вә зәиф профилләнмишдир. Әһали мешә малдарлығы, гисмән дә әкинчиликлә (еркән дөврләрдә овчулуғун ролу бөјүк иди) мәшғул олмуш, гоншу Балтик вә фин-угор тајфалары илә әлагә сахламышдыр.

Әд.: Третьяков П. Н., Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге, М.—Л., 1966; Седов В. В., Культура днепро-двинского междуречья в конце 1 тысячелетия до н. э., «Советская археология», 1969, № 2.

ДНЕПР-ДОНЕ́ТС МӘДӘНИЈЈӘТИ — Укр.ССР вә БССР-дә Неолит дөврүнә аид (е.ә. 5-чи миниллијин 2-чи јарысы—3-чү миниллик) археоложи мәдәнијјәт. Д.-Д.м. абидәләри (150-дән артыг) јашајыш мәскәнләри вә кургансыз гәбиристанлардан ибарәтдир. Д.-Д.м. үчүн чахмагдашы вә даш (балта, бычаг, гашов вә с.), сүмүк (һарпун вә с.) әмәк аләтләри, дарагвары вә дәјмә нахышларла бәзәдилмиш јасты отурачаглы сахсы габлар сәчијјәвидир. Өлүләр гујуларда архасы үстә узадылмыш һалда, коллектив дәфн едилмишдир. Гырмызы рәнк тозу илә өртүлмүш мејитләрин јанына дашдан, сүмүкдән, балыгулағыдан, бә'зән исә металлдан (мис, гызыл) әмәк аләтләри вә бәзәк әшјалар гојулмушдур. Бир нечә инкишаф дөврү кечирмиш Д.-Д.м.-нин сон мәрһәләләри Енеолит дөврүнә аиддир. Д.-Д.м. тајфалары овчулуг вә балыгчылыгла мәшғул олмушлар.

Әд.: Телегін Д. Я., Дніпро-донецька культура, Київ, 1968.

ДНЕПРОДЗЕРЖИ́НСК (1936 иләдәк Каменскоје) — УССР Днепропетровск вил.-ндә шәһәр. Днепр чајында порт. Д.ј. ст. Әһ. 251 мин (1977). Д. УССР-ин мүһүм сәнаје мәркәзләриндәндир. Металлуркија, машынгајырма, кокс-кимја, јејинти вә јерли сәнаје мүәссисәләри, тикинти материаллары истеһсалы (јығма дәмир-бетон, семент з-длары вә с.), сәнаје ин-ту, 10 орта ихтисас вә 7 техники пешә мәктәби вә с. вар. Л. И. *Брежневин* вәтәнидир. Бурада Л. И. Брежневин тунч бүстү гојулмушдур (1976). Шәһәр 1750 илдән мә'лумдур.

ДНЕПРОПЕТРО́ВСК (1926 иләдәк Јекатеринослав) — УССР-дә шәһәр. Днепропетровск вил.-нин мәркәзи. Днепр чајында порт. Д.ј. говшағы, аеропорт. Әһ. 995 мин (1977, 1 јанвар).

Д. УССР-ин металлуркија, машынгајырма вә кимја сәнајеси мәркәзләриндән биридир. Д.-да 2 металлуркија, 2 бору-прокат, һәмчинин металлуркија аваданлығы, метал конструксијалар, д.ј. нәгл. аваданлығы, ағыр пресләр, вагон тә'мири, електровозгајырма, дәзкаһгајырма, комбајн, кокс-кимја, пластик күтлә, шин, радио з-длары, тикинти материаллары, јејинти, јүнкүл (дәри-ајаггабы, трикотаж, тикиш вә с.) сәнаје мүәссисәләри, кағыз сәнајеси үчүн ағыр машынлар вә мебел истеһсал едән бирликләр вар.

Д. мүнтәзәм план (1790, ме'мар И. Ј. Старов) әсасында кенишләндирилмишдир. Шәһәрдә классисизм үслубунда (Г. А. Потјомкинин сарајы, 1787—89, килсә, 1930—35), 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә исә еклектик үслубда (Шәһәр думасы, кәлир евләри) биналар тикилмишдир. Д. совет дөврүндә јенидән гурулмуш (Ленин комсомолу ад. мејдан, К. Маркс проспекти), бурада јени јашајыш р-нлары салынмыш, ири ичтимаи биналар инша едилмишдир. Д.-дә В. И. Ленинә (тунч, гранит, 1957), гәһрәман тәләбәләрә (1968) абидә гојулмуш, Әбәди Шөһрәт монументи (1967) учалдылмышдыр. Д.-да 8 али мәктәб (о чүмләдән ун-т, дағ-мә'дән, тибб ин-тлары вә с.), 24 орта ихтисас тәһсили мәктәби, 3 музеј, 5 театр (о чүмләдән 1974 илдә ачылмыш опера вә балет театры) вар (1977).

ДНЕПРОПЕТРО́ВСК ВИЛАЈӘТИ — Укр.ССР-дә вил. 1932 ил февралын 27-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 31,9 мин $км^2$, әһ. 3604 мин (1977, 1 јанвар). 20 р-ну, 20 шәһәри, 55 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Днепропетровск ш.-дир.

Тәбиәт. Сәтһи тәпәли дүзәнликдир. Г.-и Днепрбоју јүксәклик (һүнд. 209 *м*-дәк), ч.-ш.-и Азовјаны јүксәклик (һүнд. 211 *м*-дәк), мәркәзи һиссәси Днепрбоју овалығдыр. Фајдалы газынтылары: дәмир вә манган филизләри, никел, титан, боксит, даш көмүр, гонур көмүр, тәбии газ, тикинти материаллары вә с. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда —5°С-дән (ч.-г.) —6,5°С-јәдәк (шм.-ш.), ијулда мүвафиг олараг 23,5 вә 22°С-дир. Иллик јағынты 450 *мм*-дән (шм.) 400 *мм*-ә (ч.) гәдәрдир. Мүһүм чајы Днепр вә онун голларыдыр (Орјол, Самара, Базавлук, Мокраја Сура, Ингулетс вә с.). Гара вә түнд шабалыды, дәрәләрдә подзоллашмыш вә чәмән гараторпаглар јајылмышдыр. Әразинин 2,6%-и мешәликдир (әсасән, палыд, ағчаговаг, ағчагајын, гарағач, акасија). Һејванлары чүјүр, чанавар, түлкү, довшан, мүхтәлиф гушлар вә с.

Әһали. Әсасән, украјналылар (74,5%, 1970), гисмән руслар (20,9%) вә б.-дыр. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 113 нәфәрдир (1977). Әһ.-нин 2900 мини шәһәрләрдә вә шәһәр типли гәс.-ләрдә, 704 мини кәндләрдә јашајыр. Мүһүм шәһәрләри: Днепропетровск, Кривој Рог, Днепродзержинск, Никопол вә с.

Тәсәррүфат. Д.в. УССР-дә сәнајеси инкишаф етмиш вил.-ләрдәндир. 1975 илдә үмуми сәнаје мәһсулунун һәчми 1940 илдәкинә нисбәтән 11,7 дәфә артмышдыр. Вил.-дә күчлү електрик енержиси базасы (Приднепровск ДРЕС-и, Кривој Рог ДРЕС-и, Днепродзержинск СЕС-и вә с.) јарадылмышдыр. Д.в.-нин игтисадијјатында һасиледичи сәнаје (Кривој Рог дәмир филизи һөвзәси, Никопол манган һөвзәси, Гәрби Донетск даш көмүр һөвзәси) вә гара металлуркија сәнајеси даһа чох инкишаф етмишдир. 1976 илдә 110 млн. *т* дәмир филизи, 6,7 млн. *т* манган филизи, 8,2 млн. *т* көмүр һасил едилмиш, 20,2 млн. *т* полад, 19,9 млн. *т* чугун, 18 млн. *т* прокат, 4,2 млн. *т* полад бору истеһсал едилмишдир. Вил.-дә, һәмчинин машынгајырма, кокс-кимја, кимја, јејинти сәнајеси вә тикинти материаллары истеһсалы да инкишаф етмишдир. Металлуркија (Кривој Рог, Днепропетровск, Никопол), металлуркија аваданлығы, метал конструксијалар, гысгачлар, комбајнлар, кағыз машынлары, мә'дән-шахта аваданлығы, дәзкаһгајырма (Днепропетровск), тикинти машынлары (Никопол), вагонгајырма (Днепродзержинск), кокс-кимја з-длары (Днепродзержинск, Днепропетровск, Кривој Рог), кимја комбинаты, шин з-ду (Днепропетровск), тикинти материаллары (Днепропетровск, Днепродзержинск, Кривој Рог, Никопол, Павлоград), јејинти (Днепропетровск, Днепродзержинск вә с.), јүнкүл сәнаје мүәссисәләри (Днепропетровск, Кривој Рог, Никопол вә с.), кағыз ф-ки (Днепропетровск; УССР-дә ән бөјүк) вар. К.т.-на јарарлы саһәләр 2546,3 мин *һа*-дыр. Бунун 2172,8 мин *һа*-ы шум јеридир (1976). Вил.-дә 321 к-з, 104 с-з вар (1976). Үмуми әкин саһ.-нин 1009 мин *һа*-ында дәнли биткиләр (буғда, гарғыдалы, арпа), 235 мин *һа*-ында техники биткиләр (күнәбахан, шәкәр чуғундуру), 54 мин *һа*-ында картоф, 36,8 мин *һа*-ында тәрәвәз әкилир (1975). 1976 илдә 3176,1 мин *т* тахыл, 893,5 мин *т* шәкәр чуғундуру, 319,6 мин *т* күнәбахан, 408,8 мин *т* картоф, 608,9 мин *т* тәрәвәз јығылмышдыр. Вил.-дә 1314,2 мин гарамал (о чүмләдән 509,5 мин инәк), 1190,3 мин донуз 506,7 мин давар вар (1976). Гушчулуг, арычылыг вә балыгчылыг инкишаф етдирилир.

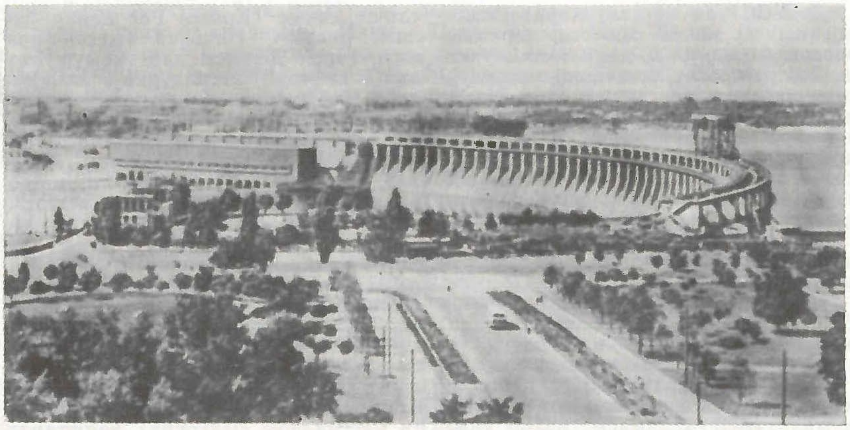
Д.ј.-ларынын уз. 1565 *км*-дир. Автомобил јолларынын уз. 8,2 мин *км*-дир; 6,2 мин *км*-и бәрк өртүклүдүр (1976). Д.в. ики дәфә (1958 вә 1970) Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Мәдәни гуручулуг. Вил.-ин 1410 үмумтәһсил мәктәбиндә 585,7 мин, 68 орта ихтисас мәктәбиндә 85,4 мин шакирд, 11 али мәктәбдә 73,1 мин тәләбә охујурду (1975/76). 1483 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 175,2 мин ушаг тәрбијә олунурду (1976). 1126 күтләви китабхана, 1025 клуб мүәссисәси, 5 музеј, 7 театр, филармонија, 1131 киногурғу фәалијјәт көстәрирди (1977).

Украјна дилиндә «Зорја» (1917, «Улдуз»), «Прапор јуности» (1921, «Кәнчлик бајрағы»), рус дилиндә «Днепровскаја правда» (1938), «Днепр вечерни» (1972) вил. гәзетләри чыхыр. Вил. радиосу вә телевизијасынын верилишләри (һәр икиси 2 програмлы) Украјна вә рус дилләриндәдир. Москва вә Кијевдән верилишләр ретранслјасија олунур. Телевизија мәркәзи Днепропетровскдадыр.

Сәһијјә. 1978 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Д.в.-ндә 43 150 чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 11,9 чарпајы) 208 хәстәхана мүәссисәси, 10 519 һәким вар.

ДНЕПРОСЕ́С, В. И. Ленин ад.— Запорожје ш. јахынлығында, Днепр

В. И. Ленин ад. Днепросес.

чајы үзәриндә су-електрик ст. *ГОЕЛРО* планына әсасән тикилмишдир. Мүәјјән олунмуш күчү 650 мин *квт*-дыр. Орта иллик енержи истеһсалы 3,64 млрд. *квт-саатдыр*. Тикинтисинә 1927 илдә башланмыш, 1932 илин мајында илк агрегаты ишә салынмыш, октјабрын 10-да тәнтәнәли ачылышы олмушдур. 1939 илдә лајиһә күчүнә (560 мин *квт*) чатдырылмышдыр. Су говшағына СЕС-ин бинасы (сағ саһилдәдир; машын залында 9 агрегат гурашдырылмышдыр), сипәр дивар (уз. 216 *м*), суашыран әјрихәтли бәнд, бүтөв бәнд, сол саһилдәки кәмичилик гурғусуна исә аванпорт (јухары бјефдә), үчкамералы шлүз вә ашағы кириш каналы дахилдир. СЕС автоматлашдырылмыш, телеидарәетмә, телеөлчмә вә телесигнал аваданлығы илә тәчһиз едилмишдир. СЕС Днепр су анбарыны әмәлә кәтирмишдир. Д. јүксәк әмәк чошғунлуғу илә тикилмиш, совет һидроенеркетикләри үчүн мәктәб олмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә дағыдылмыш, 1944 илдә бәрпасына башланмыш вә 1950 илдә (күчү 16% артырылмагла) истифадәјә верилмишдир. Д. ССРИ-нин Ваһид енеркетика системинин Авропа һиссәсинә дахилдир. 1969 илдә Днепросес-II-нин тикинтисинә башланмыш (күчү 828млн. *квт*), 1978 илдә истифадәјә верилмишдир. Днепросес-III-үн тикинтисинә һазырлыг көрүлүр (1978). Д. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ДНЕСТР (гәдим јун. Ту́ras—Тирас)—Молд.ССР вә УССР әразиләриндә чај. Уз. 1352 *км*, һөвзәсинин саһ. 72 100 *км*²-дир. Карпат д-рынын шм. јамачларындан (тәгр. 900 *м* јүксәкликдән) башланыр. Гара дәнизин Днестр көрфәзинә төкүлүр. Мүһүм голлары: Стрыј, Реут (сағдан), Стрыпа, Серет, Збруч вә с. (солдан). Галич ш.-нәдәк дар дәрин дәрә илә сүр'әтлә (ахым сүр'әти 2—2,5 *м/сан*) ахыр. Тираспол ш.-ндән ашағы—Гара дәнизјаны овалыгда дәрәси кенишләнир (8—16 *км*-дәк). Мәнсәбиндә кичик астаналар вар. Орта иллик ахым 8,7 *км*³-дир. Орта иллик су сәрфи Бендеры ш. јахынлығында тәгр. 310 *м*³*/сан*, макс. тәгр. 2500 *м*³*/сан*, минимум 14,7 *м*³*/сан*-дир. Јағыш вә гар сулары илә гидаланыр. Гыш сәрт кечдикдә декабр-јанвар ајларында донур. Сороки ш.-ндән Дубоссары ш.-нәдәк, Дубоссары ш.-ндән мәнсәбинәдәк мүнтәзәм кәмичилијә јарарлыдыр. Бөјүк енержи еһтијатына маликдир. Устүндә Дубоссары СЕС-и вә су анбары вар. Мүһүм кәми дајаначаглары: Мокилјов-Подолски, Сороки, Бендеры, Тираспол.

ДНО—РСФСР Псков вил.-ндә шәһәр. Дно р-нунун мәркәзи. Д.ј. говшағы. Дәмирјол нәгл. мүәссисәләри, кәтан з-ду вар.

ДО—мусиги сәсләриндән бири; әсас диатоник сәсдүзүмүнүн (до мажор) 1-чи пилләси (бах *Пиллә*, *Солмизасија*). Гәдим латын терминолокијасында ут (ut) адланмыш, 17 әсрдә до (do) илә әвәз олунмушдур; латын әлифбасынын С һәрфи илә ишарә едилир.

ДО—Вјетнамда гәдим Палеолит дөврүнә аид илк дүшәркә (1960). Тханхоа ш. јахынлығындакы До дағынын әтәјиндәдир. 1960—68 илләрдә тәдгиг едилмишдир. 1500-дән чох *клектон* типли гәлпә, тәгр. 10 кобуд кәсичи аләт («чоппер»), 40-а гәдәр нуклеус вә бир нечә Шел типли әл чапачағы тапылмышдыр. Аләтләр јерли базалтдан һазырланмышдыр. Д. тапынтылары Һиндистан, Гафгаз, Гәрби Авропа вә с. јерләрдә ашкар едилмиш Шел дөврү материалларына јахындыр.

Әд.: Борисковский П. И., Первобытное прошлое Вьетнама, М.—Л., 1966.

ДО́БИ (Dobi) Иштван (31.12.1898, Комаром комитаты, Сјөн к.—24.11.1968, Будапешт) — Мачарыстан сијаси вә дөвләт хадими. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1961), Мач.ХР-нын Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1967). Кәнч јашларындан ингилаби вә кәндли чыхышларында иштирак етмишдир. Мачарыстан Совет Республикасы (1919) дөврүндә мачар Гызыл Ордусу сыраларында вурушмушдур. 1922 илдән Үмуммачарыстан к.т. фәһләләри иттифагынын үзвү иди. 1934 илдән Хырда Кәнд Тәсәррүфатчылары Партијасына (ХКТП) гошулмуш, 1937 илдән онун сол чинаһына башчылыг етмиш, Кәндли Иттифагынын (1942 илдә јарадылмышды) тәшкилат катиби (1942—47) олмушдур. Икинчи дүнја мүһарибәси заманы Мүгавимәт Һәрәкатында иштирак етмишдир. ХКТП-нин сәдри (1947 илдән), Назирләр Шурасынын сәдри (1948—52), Мач.ХР Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри (1952—67), Үмуммачарыстан Вәтән Халг Чәбһәси Шурасынын сәдр мүавини (1957—68) вә с. вәзифәләриндә чалышмышдыр. 1959 илдән Мачарыстан Сосиалист Фәһлә Партијасынын (МСФП) вә МСФП МК үзвү иди.

Әсәри: Исповедь и история. Воспоминания, пер. с венгерского, М., 1967. *Әд.*: История венгерского революционного рабочего движения, т. 3, М., 1974.

ДОБРА—Сан-Томе вә Принсипинин пул ваһиди. 1977 илин ахырларында тәдавүлә бурахылмышдыр.

ДОБРЈА́НКА—РСФСР Перм вил.-ндә шәһәр. Добрјанка р-нунун мәркәзи. Кама су анбарында кәми дајаначағы. Д.ј. ст. Әсас сәнаје саһәләри мешә, ағач е'малы вә нефт-газчыхармадыр. «Добрјансклес» мешә сәнајеси бирлијинин мүәссисәләри, евтикмә комбинаты, механики тә'мир з-ду, 2 мешә тәсәррүфаты, техники пешә мәктәби, халг өлкәшүнаслыг музеји, драм вә кукла театрлары вар.

ДОБРОВО́ЛСКИ Виктор Николајевич (д. 23.1.1906, Одесса)—Украјна совет актјору. ССРИ халг артисти (1960). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). 1922 илдән сәһнә фәалијјәтинә башламыш, Одесса, Харков драм театрларында, 1939 илдән И. Франко ад. Кијев Драм Театрында чыхыш етмишдир. 1964 илдән Лесја Украинка ад. Кијев Драм Театрында фәалијјәт көстәрир. Роллары: Гурман («Оғурланмыш сәадәт», И. Франко), Платон Кречет, Огнјов, Богдан («Платон Кречет», «Чәбһә», «Богдан Хмелнитски», А. Корнејчук), Јегор («Јегор Булычов вә башгалары», М. Горки), Бенедикт («Һеч нәдән һајкүј», В. Шекспир), Берсенев («Тармар», Б. Лавренјов) вә с. 1926 илдән кинода чәкилир. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ДОБРОВО́ЛСКИ Кеорки Тимофејевич (1.6.1928, Одесса—30.6.1971)—ССРИ тәјјарәчи-космонавты, подполковник, Совет Иттифагы Гәһрәманы (30.6.1971, өлүмүндән сонра). 1954 илдән Сов.ИКП үзвү. 1946 илдә Одесса ҺҺГ ихтисас мәктәбини, 1950 илдә Чугујев Һәрби Авиасија Тәјјарәчиләри Мәктәбини битирмиш вә гырычы-тәјјарәчи кими хидмәтдә олмушдур. Учуш ишиндән ајрылмадан 1961 илдә Ј. А. Гагарин ад. Гырмызыбајраглы Һәрби Һава Академијасыны битирмишдир. 1963 илдән космонавтлар дәстәсинә гәбул едилмишдир. 1971 ил ијунун 6-да Јер пејки орбитинә чыхарылмыш «Сојуз-11» космик кәмисиндә командир кими учмушдур (В. Н. *Волков* вә В. И. *Патсајевлә* бирликдә). Ијунун 7-дә «Сојуз-11» космик кәмиси 1971 ил апрелин 19-дан јерәтрафы орбитдә олан «Салјут» елми ст. илә бирләшмишдир. «Салјут» орбитал ст. вә «Сојуз-11» космик кәмисиндән ибарәт космик комплексин биркә учушу 23 күн давам етмишдир. Учуш програмы баша чат-

дыгдан сонра Д. вә «Сојуз-11» космик кәми һеј'әтинин дикәр үзвләри 1971 ил ијунун 30-да Јерә гајыдаркән һәлак олмушлар. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Москвада Гызыл Мејданда Кремл дивары јанында дәфн олунмушдур.

ДОБРОЛЈУ́БОВ Николај Александрович (5.2.1836, Нижни-Новгород, индики Горки ш.—29. 11.1861, Петербург) —рус тәнгидчиси, публисист, ингилабчы демократ. Кешиш аиләсиндә доғулмушдур. Руһани семинаријасында охумуш (1848—53), Петербург Баш Педагожи Ин-туну битирмишдир (1857).

Мүтләгијјәтә гаршы барышмаз дүшмән мүнасибәти һәлә тәләбәлик илләриндә јаздығы «Ә'лаһәзрәт Н. И. Гречин 50 иллик јубилејинә» (1854), «I Николајын өлүмүнә ода» (1855) ше'рләриндә экс олунмушду. 1856 илдә Н. Г. Чернышевски вә Н. А. Некрасовла таныш олмуш, 1857 илдән онларын «Современник» журналында ишләмишдир. Һәмин илдән мәтбуатда чыхыш етмәјә башламышдыр.

1860 илин мајында достларынын тә'киди илә јеничә тутулмуш олдуғу вәрәм хәстәлијини мүаличә етдирмәк үчүн харичә кетмиш, Алманијада, Исвечрәдә, Франсада, јарым илдәк Италијада јашамышдыр. Ч. *Гарибалдинин* башчылыг етдији милли азадлыг һәрәкатынын шаһиди олан Д. бурада јаздығы мәгаләләрдә Италија ингилабынын тәчрүбәсинә әсасланараг буржуа либерализминин халга зидд характерини ифша етмиш, респ.-чылары алгышламышдыр. 1861 илин ијулунда вәтәнә гајытмышдыр. Шиддәтләнән хәстәлик, кәркин иш вә сијаси иртичанын күчләнмәси илә әлагәдар ингилаби үмидләринин пуча чыхмасы Д.-ун вахтсыз өлүмүнә сәбәб олмушдур.

В. Г. Белински вә Н. Г. Чернышевскинин естетик принсипләрини инкишаф етдирмиш, реализм вә хәлгилик уғрунда фәал мүбаризә апармышдыр. Бәдии әсәрләрин естетик тәһлилини онлары доғуран ичтимаи һәјат һәгигәтләринин тәдгиги илә бағламаг мәһарәти Д. тәнгидинин әсас хүсусијјәтидир. 1859—60-чы илләрдә јаздығы «Обломовчулуг нәдир?» (И. А. Гончаровун «Обломов» романы һаггында), «Зүлмәт сәлтәнәти» вә «Зүлмәт сәлтәнәтиндә ишыг шүасы» (А. Н. Островскинин пјесләри һаггында), «Әсл күн нә вахт кәләчәк?» (И. С. Туркеневин «Әрәфә» романы һаггында) мәгаләләриндә Д. деспотизми, тәһкимчилик гурулушуну лә'нәтләмиш, эталәти, фәалијјәтсизлији писләмиш, рус һәјатында вә әдәбијјатында јени мүбариз гәһрәманын јаранмасынын лабүдлүјүнү көстәрмишдир.

Д. тәбиәт вә инсанын кенетик үмумилији принсипинә, инсан организминдә психи вә физиоложи просесләрин вәһдәти һаггындакы материалист идејаја тәрәфдар чыхмыш, идрак нәзәријјәсиндә фитри идејалар вә објектив кәрчәклијин дәркинин гејри-мүмкүнлүјү һаггында идеалист консепсијалары тәнгид етмишдир. Д.-а көрә, фикир предметсиз, објектсиз мөвчуд дејил. һәрәкәт материјаја кәнардан верилмир, о, материјанын ајрылмаз хассәсидир. Тәбиәтдәки сонсуз сајда мадди просесләр ваһид мадди субстансијанын просесләри олуб мадди чисимләрин бир-биринә гаршылыглы тә'сирини вә онларын инкишафыны тә'мин едир. Инкишафын мәнбәјини зиддијјәтләрдә көрән Д. көстәрирди ки, «әбәди вә дәјишмәз һәјат принсипләри» јохдур, тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләри кечичидир.

Д. дини вә фәлсәфи идеализми ифша етмишдир. Лакин тарихи материализм мәсәләләрини дәрин билмәдијиндән Д. динин көкләрини инсан шүурунда ахтармышдыр. Дөврүнүн тәбиәтшүнаслығынын наилијјәтләринә әсасланараг Д. «руһ» илә бәдәни бирбиринә гаршы гојан христианлыг еһкамыны рәдд етмишдир.

К. Маркс (М а р к с К. вә Е н к е л с Ф., Әсәрләри, нәшр 2, ч. 33, сәһ. 266; рус дилиндә), Ф. Енкелс (јенә орада, ч. 36, сәһ. 147), В. И. Ленин (Әсәр. там күллијјаты, ч. 5, сәһ. 413) Д.-ун әдәби-тәнгиди вә елми-фәлсәфи ирсини јүксәк гијмәтләндирмишләр.

Ә с ә р л ә р и: Сечилмиш әсәрләри, Б., 1952; Сечилмиш педагожи әсәрләри, Б., 1963; Собр. соч., т. 1—9, М.—Л., 1961—64; Стихотворения, М.—Л., 1969; Избранное, М., 1975.

Әд.: М ә м м ә д Ч ә ф ә р, XIX әср рус әдәбијјаты, һ. 2, Б., 1974; История русской критики, т. 2, М.—Л., 1958; Ж д а н о в В. В., Добролюбов, 3 изд., М., 1961; Н о в и к о в М. И., Диалектика русских революционных демократов и ее место в истории домарксистской диалектики, М., 1973; К р у ж к о в В. С., Н. А. Добролюбов. Жизнь. Деятельность. Мировоззрение, М., 1976.

ДОБРОПО́ЛЈЕ—УССР Донетск вил.-ндә шәһәр (1953 илдән). Бык чајы (Днепр һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Көмүр чыхарылыр. Ири көмүрсафлашдырма ф-кләри, панел блок з-ду вар.

ДОБРУ́ЧА (румынча Dobrogea, болгарча Добруджа)—Авропада тарихи вилајәт. Дунај чајынын ашағы ахыны илә Гара дәниз арасындадыр. Шм. һиссәси Румынија Сосиалист Республикасынын (Тулча вә Константса гәзалары), ч. һиссәси Болгарыстан Халг Республикасынын (Толбухин вә Силистрен маһаллары) тәркибиндәдир.

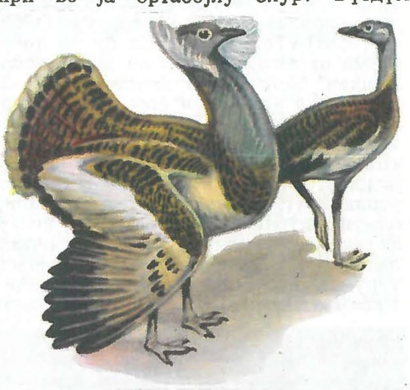
Гәдимдә Д. әразисиндә Фракија тајфалары мәскән салмышдылар. Е.ә. 5 әсрдә скифләр, ерамызын 1 әсриндә ромалылар тутмуш, 3 әсрдән готларын, һунларын вә б. тајфаларын һүчумуна мә'руз галмышды. 6 әсрин әввәлиндән славјанлар Д. әразисинә кәлмишләр, Д. Биринчи вә Икинчи Болгар чарлыгларынын тәркибиндә олмушдур (7—10 әсрләр вә 12 әсрин сонундан). 11—12 әсрләрдә Бизанса табе иди. 14 әсрдә Д. әразисиндә мүстәгил феодал дөвләти (баниси Балик) јарадылды. Д. ады Баликин вариси Доброти́анын адындан көтүрүлмүшдүр. 15 әсрин 20-чи илләриндә Османлы империјасына гатылмыш, Русија—Түркијә мүһарибәсиндән (1877—78) сонра ч. һиссәси Болгарыстана, шм.-ы Румынијаја верилмишди. *Бухарест сулһ мугавиләсинә (1913)* көрә Чәнуби Д. Румынијаја верилмиш (1916—18 илләр истисна едилмәклә 1940 иләдәк), 1940 ил 7 сентјабр мүгавиләсинә ујғун олараг Болгарыстана гајтарылмышдыр. Д.-да Болгарыстан-Румынија сәрһәди һәмин дөвләтләр арасындакы сулһ мүгавиләләри илә (1947) тәсдиг едилди.

ДО́БРУШ—БССР Гомел вил.-ндә шәһәр (1935 илдән). Добруш р-нунун мәркәзи. Ипут чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Селлүлоз-кағыз комбинаты, чини, јағ, гуру сүд истеһсалы з-длары вар.

ДОБУЖИ́НСКИ Мстислав Валерианович (14.8.1875, Новгород—20.11.1957, Нју-Јорк)—рус рәссамы. Петербург (1885—87) вә Мүнхен (1899—1901) рәссамлыг мәктәбләриндә охумушдур. *«Мир искусства»* бирлијинин үзвү олмушдур. 1905 илдә «Жупел» сатирик журналында әмәкдашлыг етмиш, бурада мүтләгијјәти ифша едән бир сыра рәсмләри («Октјабр идиллијасы») дәрч едилмишдир. Ингилабдан әввәлки дөврдә, әсасән, дәзкаһ вә китаб графикасы саһәсиндә ишләмишдир. Һ. К. Андерсенин «Донузотаран» (1922 ил нәшри), Ф. М. Достојевскинин «Бәјаз кечәләр» (1923 ил нәшри), Ј. К. Олешанын «Үч конбул» (1928 ил нәшри) вә с. әсәрләрә чәкдији иллүстрасијалар Д.-нин совет дөврүндә јаратдығы ән јахшы ишләриндәндир. 1922 илдән Петроград Рәссамлыг Академијасынын проф. олмушдур. 1925—39 илләрдә Литвада, 1939 илдән исә Инкилтәрә вә АБШ-да јашамыш, бир сыра театр тамашаларына ескизләр чәкмишдир.

ДОВҒА—азәрб.-лар арасында кениш јајылмыш хөрәк. Ајранда, бә'зән әт суjу гатылмыш гатыгда биширилир. Ајраны гајнајынчаја гәдәр гарышдырыр, она азачыг дүјү вә биширилмиш нохуд, доғранмыш көјәрти (кешниш, шүјүд, испанағ, кәрәвиз, кәвәр вә с.), бә'зән хырда күфтә төкүрләр. Азәрб.ССР-ин бә'зи р-нларында һазырланан «гатыг ашы» Д.-нын нөвләриндән биридир. Д. Јахын Шәрг, Гафгаз халглары арасында вә б. јерләрдә дә јајылмышдыр.

ДОВДАГЛАР (Otididae) — довдагкимиләр дәстәсиндән гушлар фәсиләси. Бојну вә ајаглары узун, димдији гыса, ири вә ја ортабојлу олур. Бүдүм

Довдаг (Otis tarda), еркәји вә дишиси.

вәзиси олмадығы үчүн ләләкләрини јағлаја билмир вә јағышлы һавада исланыр; сонра сојуглар дүшдүкдә, түк өртүјү о гәдәр донур ки, уча билмир вә тамамилә көмәксиз галыр. Ән ири еркәјинин чәкиси 7,5—14 *кг*, дишисининки исә 3,8 *кг* олур. 11 чинсә мәнсуб 24 нөву вар. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 3 нөву: а д и Д. (Otis tarda), б ә з к ә к (Tetrax tetrax) вә г ә ш ә н к Д. (Chlamydotis undulata) мә'лумдур. Д. јахшы гачыр, лакин ағыр учур. Отураг гушлардыр; Африка, Авропа, Асијада вә Австралијада (1 нөву) јајылмышдыр. Торпағын дәринлијиндә ду-

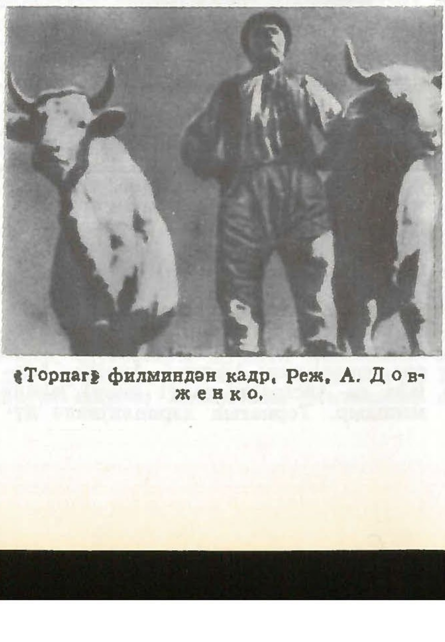
зәлтдији јуваја 2 јумурта гојур. Биткиләрин јашыл һиссәси, тохум, һәмчинин һәшәратла гидаланыр. Хам вә динҹә гојулмуш торпагларын шумланмасы вә чох овланмасы нәтиҹәсиндә бәзәкәк вә ади Д.-ын сајы азалмышдыр. Ов гушларыдыр. Әти чох дадлыдыр.

ДОВЕР ПОРОШОКУ—дәрман препараты. Инкилис һәкими Т. Довер тәклиф етмишдир. Ачыг-гонур рәнкдәдир. Тәркиби тирјәк, ипекакуана көкү вә сүд шәкәриндән ибарәтдир. Бәлғәмкәтиричи, өскүрәккәсичи дәрман кими таблет- вә порошок һалында ишләдилир. Тәркибиндә тирјәк олдуғундан ушаглара вермәк мәсләһәт көрүлмүр.

ДОВЖЕНКО Александр Петрович (11. 9.1894, индики Черниқов вил.-нин Соснитсы к.—25.11. 1956, Москва)—Украјна совет кино режиссору, јазычы вә кинодраматург. РСФСР халг артисти (1950). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1949). Ленин мүкафаты лауреаты (1959; өлүмүндән сонра). 1912 илдә Глухов мүәллимләр

ин-туну битирмишдир. 1926 илдә өз ссенариси әсасында «Ислаһатчы Васја» адлы илк филмини (биркә иш) чәкмишдир. «Дипломатик курјерин чантасы» (1927) маҹәра филминдә совет дипломатларынын гәһрәманлығы тәсвир олунмушдур. Вәтәндаш мүһарибәсиндән, Украјна халгынын тарихи кечмиши, ингилаби јолундан, Украјна кәндлиләринин коллективләшмә уғрунда мүбаризәсиндән бәһс едән «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929), «Торпаг» (1930) филмләри совет кино сәнәтинин инкишафында мүһүм мәрһәлә тәшкил едир. Кинематографија тарихи бүросунун тәнгидчиләри арасында кечирилән бејнәлхалг сорғуда (1958, Брүссел) «Торпаг» филми бүтүн дөврләрин вә халгларын 12 ән јахшы филминдән бири һесаб олунмушдур. Д. 1932 илдә илк сәсли совет кино әсәрләриндән олан «Иван», 1935 илдә исә «Аероград» филмини чәкмишдир. «Шорс» (1939) филми Д.-нун наилијјәтидир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә (1941—45) Д. һәрби мүхбир олмуш, публисистик мәгаләләр, һекајә вә очеркләр јазмышдыр. Д.-нун «Азадлыг» (1940), «Бизим Совет Украјнасы уғрунда вурушма» (1943), «Сағсаһил Украјнасында гәләбә» (1945) сәнәдли

«Торпаг» филминдән кадр. Реж. А. Довженко.

филмләри поетик кинопублисистиканын көркәмли нүмунәләриндәндир. Мүһарибәдән сонраки илләрдә «Чичәкләр гојнунда» пјесини вә ссенарисини јазмыш, онун әсасында «Мичурин» (1949) рәнкли бәдии филмини јаратмышдыр. Д.-нун филмләри үчүн јүксәк романтика вә кәскин сатира, лирика, сијаси публисистика, һадисәләрин епик шәрһи, гәһрәмани-поетик колорит сәҹијјәвидир. Д.-нун ссенарилери үзрә реж. J. Солнтсева «Дәниз һагтында поема» (1958), «Аловлу илләрин повести» (1961), «Мәфтун олмуш Десна» (1965) филмләрини чәкмишдир. Д., филмләринин ссенарисини әсасән өзү јазмышдыр. 1949—51 вә 1955 илдән Үмумиттифаг Дөвләт Кинематографија Ин-тунда педагожи фәалијјәт көстәрмишдир. Д.-нун јарадыҹылығы, естетик көрүшләри совет вә дүнја кино сәнәтинин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Бир чох филми бејнәлхалг кино фестиваллары мүкафата лајиг көрүлмүшдүр. Кијев бәдии филмләр киностудијасына Д.-нун ады верилмишдир. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Хаин, Б., 1942; Собр. соч., т. 1—4, М., 1966—69.

Әд.: Эйзенштейн С., Рождение мастера, «Искусство кино», 1949, № 1—2; Юренев Р. Н., Александр Довженко, М., 1959; Марьямов А., Довженко, М., 1968; Шимон А., Страницы биографии украинского кино, Киев, 1974.

ДОВЛАТОВ Исај Иванович (феврал 1887, Шуша ш.—1938)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти вә социализм гуруҹулуғу уғрунда фәал мүбариз. 1906 илдән Сов.ИКП үзвү. 1905 илин октјабрында шакирдләрин тә'тилини тәшкил етдији үчүн Шуша реални мәктәбиндән хариҹ едилмишдир. Д. 1906 илдә Бакыја кәлмиш, Бибиһејбәт нефт мә'дәнләриндә ишләмиш, фәһләләрин ингилаби чыхышларында фәал иштирак етмишдир. Бакы пролетариаты үмуми сијаси тә'тилинин (1914, мај) тәшкилатчыларындан бири кими һәбс олунмуш вә Сибирә сүркүн едилмишдир. 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра Д. Бакыја гајытмыш, ХКС-нин (1918) әрзаг тәшкилатларына башчылыг етмишдир. Д. Бакыда Совет һакимијјәтинин мүвәггәти сүгутундан сонра кизли фәалијјәтә кечмишдир. 1919 илдә РК(б)П БК-нын, онун Бүросунун вә Гафгаз Өлкә Комитәсинин тәркибинә сечилмишдир. Д. 1919 илин јајында Бакыдан Совет Русијасына нефт вә нефт мәһсуллары дашымаг үчүн јарадылмыш «Хүсуси дәниз експедисијасы»нын рәһбәрләриндән бири иди. 1920 илин февралында кизли шәраитдә чағырылмыш АКП 1-чи гурултајынын нүмајәндәси олмуш вә МК-ја үзв сечилмишдир. Азәрб.-да вә Ерм.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндә вә мөһкәмләнмәсиндә иштирак етмишдир. Д. Азәрб. истеһлак ҹәмијјәтинин сәдри, Ерм.ССР халг дахили ишләр комиссары (1920—23), Азәрб. Халг ФКМ комиссарынын мүавини (1923—28), Азәрб.ССР МИК сәдринин мүавини, Азәрб.ССР ХКС баш арбитри (1929—37) вә с. вәзифәләрдә чалышмышдыр. Д. дәфләрлә партија вә совет гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, АК(б)П МК вә МНК, Загафгазија МНК, Азәрб. вә Загафгазија МИК-ләринин үзвү сечилмишдир. ҮИК(б)П 15-чи гурултајынын нүмајәндәси олмушдур.

Әд.: Даниьянц Р. Н., Исай Довлатов, Б., 1976.

ДОВРУШЛУ — Азәрб.ССР Пушкин р-нунун Аманкәнд советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 8 *км* ҹ.-да, Бакы—Астара шосе јолундан 4 *км* аралы, Әзизбәјов ад. каналын саһилиндә, дүзәнликдәдир. Әһ. 674 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана вә тибб мәнтәгәси, Дәмир дөврүнә аид археоложи абидә-курган (Сејидаллытәпә) вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ДОВШАН (лат. Lepus)—улдузлу көјүн Ҹәнуб јарымкүрәсиндә бүрҹ. Ән парлаг улдузу 2,8 визуал *улдуз өлчүлүдүр*. Азәрб.ССР-дә пајызын ахырында вә гышда көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

ДОВШАНАЛМАСЫ (Cotoneaster Medic)—күлчичәклиләр фәсиләсиндән биткичинси. Һүнд. 3 *м*-дәк олан колдур. Јарпаглары тамкәнарлы олуб, чичәкләри хырда, ағ вә ја чәһрајыдыр. 10—15 *мм* диаметрли 2—5 тохумлу гырмызы вә ја гара мејвәләри алмачыгдыр. Авропа, Асија вә Шимали Африканын мүлајим гуршагларында 100-дән чох, ССРИ-дә 35-ә јахын нөвү вар. Азәрб. ССР-дә 7 нөвү тәбии һалда битир. Гарамејвәли Д., тамкәнарјарпаг Д., салхымчичәк Д. даһа кениш јајылмышдыр. Азәрб.ССР ЕА-нын Ботаника Бағында Д.-нын 40-дан чох нөв вә формасы вар. Әксәријјәти гураглыға, истијә вә шахтаја давамлыдыр. Декоратив кол олдуғу үчүн Абшеронун јашыллашдырылмасында 10-дан чох нөв вә формасындан истифадә олунур.

ДОВШАНДОДАГЛЫГ — инсанда үст додағын анаданкәлмә гүсуру (јухары додағын бир вә ја 2 тәрәфдән шагули истигамәтдә јарылмасы). Д.-да јухары додағын јан һиссәләри онун орта һиссәси илә там битишмир. Д. көрпәләрдә гидаланманын вә тәнәффүс актынын позулмасына сәбәб олур. М үаличәси ҹәрраһи үсулладыр.

ДОВШАНКӘЛӘМИ (Sedum)—довшанкәләми фәсиләсиндән битки чинси. Әтли, нөвбәли дүзүлән јарпаглары бүтөв вә отурагдыр. Чичәкләри икичинсијјәтли олуб, галханабәнзәр чичәк групунда јерләшир. Мејвәси чохтохумлу јарпагдыр. Шимал јарымкүрәсинин мүлајим гуршағында (әсасән, Аврасијада) 500-дәк нөвү јајылмышдыр. ССРИ-дә 55, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 22 нөвү мә'лумдур. Д.-нин гырмызы Д. (S. telephium, јахуд S. purpureum) вә бир чох башга нөвләри декоратив битки кими бағларда, бә'зиләри исә оранжерејаларда вә отаг шәраитиндә јетишдирилир.

ДОВШАНКӘЛӘМИ ФӘСИЛӘСИ (Crassulaceae)— икиләпәлиләр синфиндән от, јарымкол вә кол биткиләри фәсиләси. Садә, гаршылыглы дүзүлмүш јарпаглары әтли, көвдәси ширәли олур.

Чичәкләри икигат јанлыглы, чох вахт икичинсијјәтли, адәтән 4, 5 үзвлүдүр. Мејвәси 5—10 мејвә јарпагчығынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Ҹәнуби Африка, Мексика вә Аралыг дәнизи өлкәләринин гуру, дашлыг јерләриндә 1400 нөвү (35 чинси) мә'лумдур. ССРИ-дә 120-јә јахын, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 30 нөвү јајылмышдыр. Әксәријјәти суккулентдир (гуру вә ја сусуз саһәләрдә битир). Бә'зи нөвләри бәзәк биткиси кими бечәрилир.

ДОВШАНЛАР (Leporidae) — довшанкимиләр дәстәсиндән мәмәли һејван фәсиләси. 8 чинси: Д. (1 чинс), ҹодтүклү Д. (3 чинс), ададовшанлары (4 чинс) 50 нөвү бирләшдирир. Мадагаскар а-сы, Ҹәнуби Американын ч. әразиләри вә Антарктидадан башга дүнјанын һәр јериндә јајылмышдыр. ССРИ-дә 5, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 нөвү—боз довшан (L. europaeus) вә Хәзәр дәнизинин бә'зи а-рында вәһшиләшмиш ададовшаны (Oryctolagus cuniculus) раст кәлир. Илдә 4 дәфәјә гәдәр (һәр дәфә 2—8, бә'зән 15) балалаја билир. Тәк һәјат сүрүр; балалары доғулан кими көрүр вә түклү олурлар; ададовшанынын балалары исә кор вә түксүз доғулур, јуваларда колонијаларла јашајыр. От биткиләри, ағач габығы, будаг вә тумурҹугларла гидаланыр. Д.-ын бир гисми сәнаје әһәмијјәтлидир: бә'зиләри исә отлаглара, мејвә бағларына вә мешәләрә зәрәр вурур. Ајры-ајры нөвләри инфексион хәстәликләрин дашыјычыларыны јајыр.

ДОВШАНЛЫ КУРГАНЛАРЫ — бах *Арачадзор курганлары.*

ДОВШАНТОПАЛЫ—тахыллар фәсиләсиндән чохиллик от биткиси. Топал чинсинә аиддир.

ДОВШАНҸЫГ ХӘСТӘЛИЈИ — бах *Тетанус.*

«ДОГГУЗ ДЕКАБР» ҺӘРӘКАТЫ—Чиндә тәләбәләрин күтләви вәтәнпәрвәрлик чыхышлары (1935, декабр—1936, јанвар). Чин Коммунист Партијасынын (ЧКП) кизли тәшкилатларынын чағырышы илә 1935 ил декабрын 9-да бир нечә мин Пекин тәләбәси Јапонија тәҹавүзүнүн дәф едилмәси, өлкәдә вәтәндаш мүһарибәсинә сон гојулмасы вә халга демократик азадлыглар верилмәси шүарлары илә нүмајишә чыхды. Полисин ганлы тоггушмалар төрәтмәсинә е'тираз әламәти олараг декабрын 2-ҹи јарысы вә 1936 ил јанварын әввәлиндә Тјантсзин, Нанкин, Шанхај, Ханкоу вә Гуанчжоуда тәләбә нүмајишләри олду. Полис Ханкоу вә Гуанчжоуда нүмајишләри күлләбаран етди. Бир сыра шәһәрләрдә тәләбәләрин милли гуртулуш иттифаглары јарадылды. Тәләбә чыхышлары вәтәндаш мүһарибәсинә сон гојмаг вә Јапонија әлејһинә ваһид милли ҹәбһә јарадылмасы уғрунда күтләви халг һәрәкатына күчлү тәкан верди.

ДОГГУЗ ЈАНВАР (1905), «Ганлы базар күнү»—јанварын 9 (22)-да чара әризә апаран Петербург фәһләләринин (140 мин нәфәрдән чох) динҹ нүмајишинин чар һөкумәти тәрәфиндән күлләбаран едилдији күн. Нүмајиши кешиш *Гапонун* јаратдығы тәшкилат һазырламышды. Әризә фәһлә јығынҹагларында мүзакирә олунаркән болшевикләр фәһләләрә изаһ едирдиләр ки, пролетариат азадлыға јалныз силаһлы мүбаризә јолу илә наил ола биләр. Лакин чара инам һәлә гүввәтли олдуғундан нүмајиши дајандырмаг мүмкүн олмады. Буна көрә дә болшевикләр нүмајишдә иштирак етмәји гәрара алдылар. Һөкумәт Петербурга әлавә гошун чағырмыш, нүмајиши һәрби гүввә илә дағытмағы гәрара алмышды. «Чар силаһлы дүшмәнин һүҹумуну көзләјирмиш кими, тамамилә ҹидди мүһарибә ојуну» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 9, сәһ. 229) ојнајырды. Јанварын 8-дә М. Горки башда олмагла бир груп зијалы һазырланан ганлы диванын гаршысыны алмаг үчүн дахили ишләр назиринин јанына кетди. Назир онлары гәбул етмәди. Јанварын 9-да, базар күнү минләрлә фәһлә әлләриндә иконалар, чарын шәкилләри Сарај мејданына доғру һәрәкәт етди. Чарын әмиси, Петербург кен.-губернатору бөјүк кнјаз Владимирин әмри илә фәһләләрә атәш ачылды. 4600 нәфәр өлдүрүлдү вә јараланды. «Бу, әли јалын вә динҹ халг күтләләринин ән алчаг вә рәһмсиз гәтли иди» (јенә орада, сәһ. 228). Бу хәбәр бүтүн Русијаја јајылды. Чохмилләтли Русија пролетариаты «Рәдд олсун мүтләгијјәт!» шүары илә чыхышлара башлады. Јанвар ајында 66 шәһәрдә 444 мин фәһлә сијаси тә'тил едирди. Күлләбаран хәбәри Бакыја чатан күн (јанварын 9-у) шәһәр театрында митинг кечирилди. Бакы Комитәси тә'чили мүшавирәсинин гәрары илә јанварын 12-дә «Бүтүн фәһләләрә!» адлы вәрәгә бурахылды.

Д.ј. күнү фәһләләрин чара олан авамҹасына инамына сон гојду, «... пролетариатын ингилаби тәрбијәси бир күндә ади, сөнүк вә фәрәһсиз һәјатын ајлар вә илләри әрзиндә ирәлиләјә билмәјәҹәји гәдәр ирәлиләди» (јенә орада, сәһ. 215). В. И. Ленин Русијада 1905—07 илләр ингилабынын илк күнү олан Д.ј. һадисәсинин әһәмијјәтини халг күтләләринин илк дәфә ојаныб сијаси шүур әлдә етмәсиндә вә ингилаби мүбаризәјә башламасында көрмүшдүр (бах Әсәрләри, ч.23, сәһ. 256).

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат ҹилди, һ. 1, сәһ. 118); Гулијев Ҹ. Б., Империализм дөврүнүн биринҹи халг ингилабы, Б., 1975; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 2, М., 1966, с. 23—34; Революция 1905—1907 годов в России, М., 1975; Центральная большевистская печать об Азербайджане (1905—1907 гг.), Б., 1976.

ДОГГУЗДОН (Lonicera) — *доггуздонкимиләр* фәсиләсиндән битки чинси. Јарпаглары садә, гыса саплаглы, гаршы-гаршыја дүзүлүр. Чичәкләри ағ, сары, чәһрајы, јахуд гырмызы, икичинсијјәтлидир. Мејвәси ширәли киләмејвәдир. Шимал јарымкүрәсиндә 200-дән чох нөвүнә тәсадүф едилир. ССРИ-дә 51, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 5 нөвү мә'лумдур. Ади Д. (L. xylosteum), татар Д.-у (L. tatarica), көј Д. (L. coerulea), јемәли Д. (L. edulis) вә Гафгаз Д.-у (L. caucasica) нөвләри даһа кениш јајылмышдыр. Д.-нун әксәријјәти балверән биткиләрдир.

ДОГГУЗДОНКИМИЛӘР (Caprifoliaceae)—икиләпәли битки фәсиләси. Чоху кол вә ја ағаҹ, бә'зи нөвләри отдур. Јарпаглары гаршы-гаршыја дүзүлүр. Икичинсијјәтли чичәкләри симоз чичәк групунда јерләшир. Мејвәси киләмејвә, јахуд чәјирдәјәбәнзәр (бә'зән дә гутуҹуг) олур. Шимал јарымкүрәсинин мүлајим иглим гуршағында 400-дән чох нөвү (15—16 чинси) јајылмышдыр. ССРИ-дә 75 нөвүнә (7 чинсинә), о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 11 нөвүнә (4 чинсинә) тәсадүф едилир. Ән кениш јајылан нөвләри доггуздон, кәндалаш, башынағачы вә с.-дир. Д.-ин бир чоху гијмәтли декоратив биткидир. Бә'зи нөвләриндән тибдә истифадә олунур.

ДОГГУЗИЛЛИК МӘКТӘБ—бах *Орта мәктәб.*

ДОГГУЗУНҸУ БЕШИЛЛИК ПЛАН—бах *Халг тәсәррүфаты инкишафынын бешиллик планлары,* хүсуси ҹилд—*Азәрбајҹан Совет Сосиалист Республикасы.*

ДО́ГКЕР (инк. dogger), кеолокија да—Јура системинин орта шө'бәси. 1856—58 илләрдә алман алими Оппел тәрәфиндән ајрылмышдыр. Үч мәртәбәјә бөлүнүр: Аален, Бајос, Бат. ССРИ-дә Д. әвәзинә (1962 илдә Лүксембургда кечирилән коллеквиумда Аален, Бајос, Бат мәртәбәләринин Орта Јура шө'бәсинә мүвафиг олдуғу мүәјјәнләшдикдән сонра) Орта Јура ишләдилир.

ДО́ГКЕР-БАНК, Догкер банкәси (Dogger Bank)—Шимал дәнизинин мәркәзи һиссәсиндә дајазлыг (сај). Ҹ.-г.-дән шм.-ш.-ә тәгр. 260 *км* узаныр. Ени 33 *км*-ә гәдәр, ән дајаз јери 13 *м*-дир. Мүһүм балыгчылыг (хүсусилә треска) р-нудур.

ДОГОНЛАР, догомлар — Мали Респ.-сында јашајан халг. Тәгр. 350 мин нәфәрдир (1975). Дилләри гур дилләри (мәркәзи банту) групуна аиддир. Әсасән әкинчиликлә (бә'зи р-нларда сүн'и сувармадан истифадә едилир), гисмән дә малдарлыгла (әсасән, гарамал) мәшғул олурлар. Әһалинин тәгр. 50%-и мүсәлмандыр; галанлары гәдим ән'әнәви е'тигадларыны сахламышдыр.

Әд.: Ольдерогге Д. А., Западный Судан в XV—XIX вв., М.—Л., 1960.

ДОҒРАМАҸ — азәрб.-лар арасында кениш јајылмыш јемәк. Әсасән ајрандан, һәмчинин гатыгдан һазырланыр. Бунун үчүн доғранмыш хијары, көј соғаны, шүјүдү, нанәни, һәмчинин чөрәји су гатылмыш гатығын ичәрисинә төкүб гарышдырырлар; дуз, истиот әлавә едиб, сәрин јердә гојурлар. Адәтән, јај ајларында сәринләшдириҹи јемәк кими истифадә олунур. Азәрб. ССР-ин бә'зи р-нларында «овдуғ», «одуғ», «авдығ» да адланыр. Д. бир сыра халглар арасында да јајылмышдыр.

«ДОҒРУ ЈОЛ»—һәфтәдә ики дәфә, дөрд сәһифәдә Бакыда нәшр олунмуш (ҹәми 5 нөмрә) гәзет. Илк нөмрәси 1919 ил декабрын 9-да, 5-ҹи нөмрәси 1920 ил јанварын 4-дә чыхмышдыр. Сағ һүммәтчиләрин (меншевикләр) идејаларыны тәблиғ етмишдир. Мәгаләләр кизли имзаларла дәрҹ олунурду. Редактору Ибраһим *Әбилов* иди.

«ДОҒРУ СӨЗ»—һәфтәлик әдәби, сијаси, ичтимаи гәзет. Ҹәми 40 нөмрәси (Бакыда) чыхмышдыр. Илк нөмрәси 1916 ил мартын 5-дә, 40-ҹы нөмрәси 1917 ил јанварын 21-дә нәшр олунмушдур. Гәзет маариф вә мәдәнијјәт мәсәләләрини тәблиғ етмәји гаршысына мәгсәд гојмушду. Мүтәрәгги зијалылардан Т. Шаһбази, Б. Талыблы, А. Шаиг, М. Һади вә б.-нын иштиракы илә нәшр олунурду. Редактору вә нашири Јусифәли Әлијев иди.

ДОҒУМ (Partus)— һамиләлијин баша чатмасы вә дөл, ҹифт, дөл гишаларынын ана организминдән ајрылараг, тәбии доғум јолларындан кечмәси илә мүшајиәт олунан мүрәккәб физиоложи просес. Инсанларда нормал (вахтында) Д. һамиләлијин 40-ҹы һәфтәсинин сонунда олур. Д. һамиләлијин

28—39 һәфтәлијиндә баш верәрсә (јашамаг габилијјәти олан дөл) вахтындан габаг Д., һамиләлијин 42-чи һәфтәсиндә вә сонра баш верәрсә, кечикмиш Д. адланыр. Д.-ун баш вермәсиндә гадын организминин бир чох системләри—мәркәзи вә периферик синир системи, ендокрин вәзиләр, һормонлар вә дөл-чифт системиндә әмәлә кәлән биоложи актив маддәләр, ушаглығын синир-әзәлә апараты иштирак едир. Һамиләлијин сонунда гадында бир сыра әламәтләр мүшаһидә едилир: ушаглыг дибинин ашағы енмәси, көбәјин габармасы, ушаглыг бојну каналындан селикли-ганлы тыхачын харичә итәләнмәси, бел вә гарнын ашағы һиссәсиндә ағры вә с. Д. просесиндә ушаглыг бојнунун ачылмасы дөврү (1-чи дөвр), дөлүн говулмасы дөврү (2-чи дөвр) вә сонун доғулмасы дөврү (чифт, көбәк чијәси вә дөл гишаларынын доғулмасы, 3-чү дөвр) ајырд едилир. Ушаглыг бојнунун ачылмасы дөврү Д.-ун ән узун сүрән дөврүдүр. Бу дөврдә ушаглыг әзәләләринин јығылмасы нәтичәсиндә ушаглығын бојну дөлүн башы кечә биләчәк дәрәчәдә ачылыб кенишләнир. Ачылма дөврүндә әсас һәрәкәтверичи гүввә мүнтәзәм доғум санчыларыдыр. Санчылар, ачылма дөврүнүн әввәлиндә һәр 15—20 *дәг*-дән бир, ачылма дөврүнүн гуртармасына јахын исә 2—3 *дәг*-дән бир тәкрар олунур. Санчылар гејри-иради баш верир. Анчаг күчвермә исә мә'лум олдуғу кими доған гадынын өзүндән асылыдыр, гадын ону сахлаја вә ја күчләндирә биләр. Бу дөврдә ушаглыг бојну тәдричлә һамарлашыр, доғум каналы кенишләнир вә ораја дөл кисәси дахилиндә маје дахил олур. Ушаглыг бојнунун харичи дәлијинин тамамилә ачылмасындан сонра дөл говуғу јыртылыр. Бә'зән дөлүн говуғу еркән јыртылыр, бу да Д.-ун кедишини бир гәдәр чәтинләшдирир (гуру доғум), јалныз ушаглығын јығылма фәалијјәтинин јахшы олмасында Д. нормал давам едә биләр. Бә'зән дөл говуғу јыртылмыр вә дөл «көјнәкдә» доғулур. Белә һалда јени доғулмуш ушағын дөлјаны маје илә боғулмамасы үчүн говуғу тез јыртырлар. Дөлүн говулмасы дөврүндә санчыларла бирликдә күчвермә дә олур. Дөл доғум каналындан кечәркән бир сыра фырланма һәрәкәтләри едир. Һәр бир күчвермә илә мүшајиәт олунан санчылар заманы дөлүн башы чинсијјәт јарығындан өзүнүн даһа бөјүк сегменти илә көрүнүр. Сонра дөлүн башы чинсијјәт јарығыны кечәрәк доғулур. Башын ардынча асанлыгла көвдә, голлар вә ајаглар кәлир. Дөл башынын чинсијјәт јарығындан кечмәсиндә аралығын тохумалары дартылыр, бу заман онун чырылмасы баш верә биләр. Д.-у гәбул едән һәким вә ја мама, башын ирәлиләмә һәрәкәтләрини (аралығы горумагла) идарә едир вә бунунла да дөлүн башынын чинсијјәт јарығындан ити сүр'әтлә кечмәсинин гаршысыны алыр. Дөл доғулдугдан сонра сонун (чифт, көбәк чијәси, дөл кисәси тәбәгәләри) доғулмасы дөврү башланыр. Бу дөвр дөлүн доғулмасындан сонра сонун ушаглыгдан харич олмасына гәдәр олан дөврдүр. Дөл доғулдугдан сонра ушаглығын һәчми кичилир. Ушаглыг әзәләләринин јығылмасы сајәсиндә чифт ушаглыг диварындан ајрылыр. Бу 150—300 *мл* ганитирмә (физиоложи) илә мүшајиәт олунур. Даһа күчлү давам едән ганахма олдугда һәким көмәји вачибдир. Сонун харич олмасы илә Д. гуртарыр вә Д.-дан сонракы дөвр башланыр ки, бу вахтдан гадын заһы гадын адланыр. Илк дәфә доған гадынларда Д.-ун мүддәти орта һесабла бир суткаја јахын (15—20 саат), тәкрар доғанларда 10—12 саат; ачылма дөврү мүвафиг олараг 13—18 вә 6—9 саат чәкир. Говулма дөврү илк дәфә доған гадынларда 1—2 саат, тәкрар доғанларда 5—10 *дәг*-дән 1 саата гәдәр, сонун доғулмасы дөврү илк дәфә вә еләчә дә тәкрар доғанларда 15 *дәг*-дән 2 саата гәдәр (орта һесабла 30 *дәг*) давам едир.

Доғумун патолокијасы: бә'зән доғумун нормал кедиши бир чох сәбәбләрдән: чанағын дар олмасы, ушаглыг бојнунун шишләри, ушаглыг јолунун даралмасы, гадын чинсијјәт органларынын чатышмазлыглары вә јени төрәмәләри (ушаглыг фибромиомасы, јумурталыг систи вә с.), говучу Д. гүввәләринин аномалијасы (Д. санчыларынын зәиф олмасы, спастик санчылар вә с.), дөлүн ушаглыгда көндәлән вә чәп јерләшмәси, дөлүн башынын аномалијасы (бејин һидропсу, дөл шишләри, битишик әкизләр вә с.), дөлјаны сујун еркән вә ја вахтындан габаг ахмасы вә с.-дән позула биләр. ССРИ-дә һамилә вә доған гадынлара јардым ана вә ушаг мүһафизәси системиндә әсаслы јерләрдән бирини тутур.

Ев һејванларында Д.-ун кедиши ананын физиоложи вәзијјәтиндән, јемләнмәсиндән, сахланмасындан, һәмчинин нөв хүсусијјәтләриндән асылыдыр. Һејванлар әксәрән, кечә, јахуд сәһәр еркән доғур. Д.-а 1—5 күн галмыш чанаг бағлары бошалыр, харичи чинсијјәт органлары шишир, јапышганлы селик ахыр, сүд вәзиләриндә ағыз сүдү әмәлә кәлир. Д. просеси 3 дөврә бөлүнүр: һазырлыг, баланын чыхмасы вә чифтин кәнар едилмәси. Һазырлыг дөврүндә балалыг әзәләләринин јығылмасы нәтичәсиндә балалығын бојну ачылыр вә баланын (дөлүн) вәзијјәти дәјишир. Баланын чыхмасы дөврү балалыг әзәләләринин фәал јығылмасы илә характеризә олунур. Бу дөвр мадјанларда вә даварларда 5—30 *дәг*, инәкләрдә 4 саата гәдәр, донузларда 2—20 саат, итләрдә 10 *дәг*-дән 12 саата гәдәр чәкир. Боғаз һејван бир нечә бала доғачагса, ики баланын доғулмасы арасында 15 *дәг*-дән 15 саата гәдәр вахт кечир. Чифтин кәнар едилмәси дөврү мадјанларда 30 *дәг*, инәкләрдә 5—6 саат, гојунларда 2 саат чәкир. Донузларда чифт балаларын һамысы доғулдугдан сонра, ит вә пишикләрдә исә балаларла бирликдә кәнар едилир. Д.-а бир нечә күн галмыш һејвандарлыг фермаларында боғаз һејваны Д. шө'бәсинә кечирирләр. Јени доғулмуш бала тәмиз вә гуру дөшәнәк үзәринә гојулур, тәнәффүс јоллары селикдән тәмизләнир; доғулмуш баланы анаја јалатдырмаг фајдалыдыр. Көбәкдә дамарларын пулсасијасы дајандыгдан сонра ону ипәк сапла бағлајыб 1—1,5 *см*, ашағыдан кәсирләр. Күдүл (көбәјин кәсилмиш јери) дезинфексијаедичи дәрманларла тәмизләнир.

Баланын балалыгда дүзкүн јерләшмәмәси, һәддиндән артыг бөјүк, ејбәчәр, әкиз олмасы вә чанағын дарлығы Д.-ун нормал кедишини поза биләр. Белә һалларда бајтар ишчиләри һејвана мамалыг јардымы көстәрмәлидир. Баланы Д. јолундан чыхармаг мүмкүн олмадыгда хүсуси чәрраһлыг әмәлијјаты апарылыр.

Әд.: Рзајев Ч., Сәидов М., Бајтарлыг мамалығы кинеколокијасы вә кәнд тәсәррүфаты һејванларынын сүн'и мајаландырылмасы, Б., 1975; Петченко А. И., Акушерство, Киев, 1965; Василенко В. Х., Сердце и беременность, в кн.: Проблемы кардиологии, М., 1967; Студенцов А. П., Ветеринарное акушерство и гинекология, (4 изд.), М., 1970; Родовая деятельность и ее регуляция. Сб. трудов, под ред. Л. С. Персианинова, М., 1972.

ДОҒУМ ЕВИ—ССРИ-дә һамиләлик, доғум вә заһылыг дөврләриндә, кинеколожи хәстәликләрдә, еләчә дә јени доғулмуш ушаглара доғулан вахтдан евә јазылана гәдәр ихтисаслы, мүаличә-профилактика јардымы көстәрән мүәссисә. Д.е.-ндә хәстә гадынларын (һамилә вә заһы) вә јени доғуланларын сағламлардан тамамилә ајры сахланмасы нәзәрдә тутулмушдур. Д.е. тәркибиндә гадын мәсләһәтханасы вә әсас шө'бәләри (гәбул-сечмә мәнтәгәси, физиоложи мамалыг, кинеколожи, патоложи һамиләлик, инфексион хәстәлији олан һамилә гадынлар үчүн 2-чи мамалыг, јени доғулмушлар үчүн 1-чи вә 2-чи мамалыг шө'бәләриндә палаталар) олан стасионар вар. Ана вә ушаг өлүмүнү азалтмаг мәгсәдилә үрәк ган-дамар патолокијасы, диабетдә, ана вә дөлдә резус әламәтинә көрә ујғунсузлуг вә вахтындан габаг доғум тәһлүкәси оланлар үчүн ихтисаслашдырылмыш доғум евләри јарадылмышдыр. К-зларда доғуму нормал кечән гадынлар үчүн колхоз Д.е. фәалијјәт көстәрир. Азәрб. ССР-дә 200-дән артыг Д.е. вә колхоз Д.е. вар (1978). ССРИ-нин јени Конститусијасында совет вәтәндашларынын сағламлығынын горунмасы һүгугу тәсбит едилмәси илә әлагәдар ССРИ-дә Д.е. даһа да кенишләндирилир.

ДОҒУМ ПАРЕЗИ (Paresis puerperalis)—инәкләрдә (аз һалларда исә чамыш, кечи, гојун вә донузларда) доғумдан сонра әмәлә кәлән кәскин вә ағыр формалы синир хәстәлији. Доғумдан 10—70 саат кечдикдән сонра баш верир. Атипик вә типик (ағыр вә јүнкүл) формалары олур. Һејван јемдән галыр, көвшәмир, хүсусилә бујнузунун диби вә гулаглары сојуг олур, ајагларыны гарнынын алтына бүкүр, дүзәлә билмир вә с. Јарыифлич һала дүшүр, көз гапағы рефлексләри позулур, көзүндән јаш ахыр, дили ифлич олдуғундан салланыр. Мә'дә-бағырсаг перисталтикасы дајаныр, тимпанија баш верир. Тәнәффүс јавашыјыр. Сүдү кәсилир вә ја азалыр. Вахтында јардым көстәрилмәдикдә 12—24 саатдан сонра һејван тәләф олур. Бу хәстәлијин сәбәби һәлә гәти ајдынлашдырылмамышдыр. Мүаличәси: хүсуси апаратларла вә ја ири шприсләрлә јелинә һава вурмаг. Профилактикасы: боғазлыг дөврүндә мүнтәзәм кәзмә; богаз инәкләри дүзкүн јемләмәк вә с. Д.п. доғумдан сонракы парез дә адланыр.

Әд.: Рзајев Ч., Сәидов М., Бајтарлыг мамалығы кинеколокијасы вә кәнд тәсәррүфаты һејванларынын сүн'и мајаландырылмасы, Б., 1975.

ДОҒУМ ТРАВМАЛАРЫ — доғум просесиндә дөлүн тохума вә органларынын зәдәләнмәси. Әсасән, доғумун говучу гүввәләри (санчы вә күчвермә) арасындакы ујғунсузлугдан, дөлүн тохума еластиклијиндән, һабелә онун

реактивлијинин вә адаптасијасынын зәифләмәсиндән төрәјир. Сәбәбләри: һамиләлик токсикозлары, ананын үрәк-дамар хәстәликләри, һамиләлик заманы гадынын инфексион хәстәликләр кечирмәси, маддәләр мүбадиләсинин позулмасы вә с. Д.т., әсасән, дөлүн бәтндахили асфиксијасындан баш верир. Ән чох тәсадүф едилән: кәллədахили гансызмалар, көрпүчүк вә базу сүмүјүнүн сынмасы, үз синиринин парези, чијин кәләфинин ифличи вә с. Кәллəдахили травмалар јүнкүл, орта, ағыр дәрәчәдә олур. Ағыр травма илә доғулмуш ушаг илк саатларда (бә'зән күн әрзиндә) өлүр. Кәллəдахили зәдәләнмәнин кәскин дөврүндә јени доғулмуш ушагда бә'зи әламәтләр: мәркәзи синир системинин ојанмасы, нараһатлыг, гышгырыг, чәнкәлмә, јухусузлуг, әммә вә удма рефлексләринин сөнмәси вә с. мүшаһидә олунур. Мүаличәси: јени доғулмуш ушағы максимум раһатламаг (зонд васитәсилә анадан сағылмыш сүдлә гидаландырмаг), башына буз долдурулмуш говуг гојмаг, оксикен мүаличәси, витаминләр, глүкоза, үрәк вә ган-дамар дәрманлары, мәркәзи синир системинин ојанмасынын гаршысыны алан препаратлар вә с. Профилактикасы: һамилә гадынын хәстәлијини вахтында ашкар едиб, мүаличәсинә башламаг, еләчә дә дөлүн вәзијјәтини нәзәрә алараг доғум актыны дүзкүн идарә етмәк.

Әд.: Практическое акушерство, под ред. Я. П. Сольской, Киев, 1977; Слепых А. С., Родовой травматизм матери и плода, Л., 1978.

ДОДАГДӘЈМӘЗ—ашыг ше'ри шәкли, тәчнисин әсас нөвләриндән бири. Әсасән, гошма формасында олур. Д.-ин башлыча хүсусијјәти ше'рдә гоша додаг самитләри (м, б, п), бә'зән исә диш вә додаг самитләри (з, в, ф) олан сөзләрин ишләдилмәмәсидир. Белә ше'рләрин гошулмасы чәтин олдуғундан бу формаја аз мүрачиәт едилир. Д.-дә сүн'и кәлмәләрдән, тәһриф олунмуш ифадәләрдән истифадә едилмәмәлидир. Д. јүксәк сәнәткарлыг нүмунәси һесаб едилир. Ашыг Әләскәрин «А јаға-јаға», «Чата-чат», «Ај ејләр гыжгыж», «Нә јахшы-јахшы» вә с. ше'рләри Д.-ин ән көзәл нүмунәләриндәндир.

ДОДАГЛАР—1) чәнәағызлы онурғалыларын әксәријјәтиндә ағыз дәлијини әһатә едән һәрәкәтсиз дәри бүкүшләри. Үст вә алт додаг олур. Тысбағаларда, гушларда вә клоакалы јеткин мәмәлиләрдә чәнәдә гәрни димдијин олмасы илә әлагәдар Д. јохдур. Балыгларда Д.-ын үзәриндә адәтән дад вә һисс органлары чох олур вә ову тутмаға көмәк едир. Суда-гуруда јашајанларын әксәријјәтиндә Д. тәнәффүс заманы ағыз бошлуғуну гапамаг үчүндүр. Сүрүнәнләрдә (иланларда вә кәртәнкәләләрдә) Д. ајдын көрүнүр вә үст тәрәфдән гәрни додаг галханчыглары илә өртүлмүшдүр. Мәмәлиләрдә Д. һәрәкәтлидир, балаларын әммәјә, јеткин фәрдләрин исә јеми фәал сурәтдә тутмаға ујғунлашмасы илә әлагәдар олараг хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Д. енинә золаглы әзәләләрдән тәшкил олунмушдур. Филин, донузун, тапирин үст додағы чох дартылмыш вә хортумун, ја да бурунун алт тәрәфини әмәлә кәтирир. Дәјирмиағызлыларда үст додаг сормач вәзифәсини көрүр. Бир сыра онурғасызларда ағыз апаратынын бә'зи һиссәләринә дә додаг дејилир. Инсанларда әзәлә вә селикли гишалардан тәшкил олунмуш һәрәкәтли бүкүшләр өн тәрәфдән ағыз бошлуғу илә һүдудланмышдыр. Кирдә вә мимики әзәләләрдән тәшкил олунмушдур. Алт вә үст додаг бирләшәрәк ағыз јарығыны, јан тәрәфләрдә ағыз бучағыны әмәлә кәтирир. Д.-ы үчлү синир иннервасија едир. Антрополокијада Д.-ы үст додағын галынлығына, истигамәтинә вә контуруна көрә ајырд едирләр. Галынлығына көрә Д. назик, орта, галын, шишкин олур. Үст додаг габаға чыхмыш (прохејлија), шагули профилли (ортохејлија), бә'зән дә кери чәкилмиш (опистохејлија) олур. Екваториал (зәнчи-Австралија) иргә даһа галын (шишкин) Д. вә прохејлија, Авропа иргинә исә ортохејлија мәнсубдур. Даһа назик Д. Авропанын шм.-ында вә Асијада јашајан бә'зи халгларда тәсадүф едилир. Үст додағын контуру әјри, дүз вә габарыг ола биләр. Габарыг додаг хүсусилә Мәркәзи Африка пигмејләри вә семанглар (Малакка ј-а-сы) үчүн характерикдир. 2) Диши мәмәлиләрдә вә гадынларда чинсијјәт органы; бөјүк вә кичик чинсијјәт Д.-ы ајырд едилир.

Әд.: Рогинский Я. Я., Левин М. Г., Антропология, 2 изд., М., 1963.

ДОДАГЧИЧӘКЛИЛӘР (Labiatae, јахуд Lamiaceae)—икиләпәли битки фәсиләси. Чоху от, јарымкол, кол вә кичик ағачлардыр. Јарпаглары садә олуб, гаршы-гаршыја дүзүлүр. Икичинсијјәтли мүрәккәб чичәкләри салхым вә ја сүпүркәјәбәнзәр чичәк групунда јерләшир. 200-ә јахын чинси (3500 нөвү) дүнјанын һәр јериндә, әсасән, Аралыг дәнизјаны әразиләрдә, һәмчинин Өн вә Орта Асијада кениш јајылмышдыр. ССРИ-дә 1000 нөвү (69 чинси), о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 203 нөвү мә'лумдур. Д.-ин бир чох нөвү ефир јағы илә зәнкиндир. Бә'зи нөвләриндән әтријјатда (лаванда, розмарин) вә тибдә (кәкликоту, гарагынығ, нанә вә с.) истифадә олунур. Техники јағ алмаг үчүн перилла, лјаллемансија нөвләри бечәрилир.

ДОДАШВИЛИ Соломон Иванович (29.5.1805, Магаро к., индики Душети р-ну—1.9.1836, Вјатка)—күрчү маарифчиси, јазычы, ичтимаи хадим. Петербург ун-тини битирмишдир (1827). Декабристләрлә јахынлыг етмишдир. 1828—32 илләрдә «Тпилисис ускебани» («Тифлис хәбәрләри») гәзетинин редактору олмушдур. Күрчү задәканларынын рус мүтләгијјәтинә гаршы суи-гәсдиндә (1832) иштиракына көрә Вјаткаја сүркүн едилмишдир. «Риторика» (1828), «Күрчү әдәбијјатынын гыса хүласәси» (1832) әсәрләри вар. Д. әдәбијјат вә инчәсәнәтин башлыча вәзифәсини һәјатын доғру ин'икасында, чәмијјәтин әхлаги вә естетик тәрбијә едилмәсиндә көрүрдү.

Әд.: Нуцубидзе Ш., История грузинской философии, Тбилиси, 1958.

ДОДЕ (Daudet) Алфонс (13.5.1840, Ним—15.12.1897, Парис)—франсыз јазычысы. Јарадычылыға ше'рлә башламышдыр («Севкилиләр» китабы, 1858). Прованс әјаләтинин тәбиәтиндән вә адамларындан бәһс едән «Дәјирмандан мәктублар» (1869) адлы очерк вә һекајәләр китабы илә мәшһурлашмышдыр. Әсәрләриндә («Наиб», 1877; «Краллар сүркүндә», 1879; «Нума Руместан», 1881; «Јеванкелистика», 1883; «Сафо», 1884 вә с.) һаким синифләрин мә'нәви дүшкүнлүјү, дини фанатизм ифша олунур. «Тарасконлу Тартаренин гејри-ади мачәралары» (1872), «Тартарен Алп дағларында» (1885), «Тараскон лиманы» (1890) трилокијасы мешшанлыг әлејһинә күчлү сатирадыр.

Әсәрләри: Ахырынчы дәрс, Б., 1942; Балача Маду, Б., 1958; Тарасконлу Тартаренин гејри-ади мачәралары, Б., 1962; Собр. соч., т. 1—7, М., 1965; Необычайные приключения Тартарена из Тараскона. Бессмертный, М., 1974.

ДОДЕКАЕДР (јун. dodeka — он ики + hédra—үз, тәрәф)—1) дүзкүн чохүзлүнүн беш нөвүндән бири. 12 бешбучаглы үзү, 30 тили, 20 тәпәси вар. Һәр тәпәдә 3 тил кәсишир. Һәчми $v=a^3(15+7\sqrt{5})/4$ (a—тилин узунлуғудур). 2) Кубик синғонијаја аид *бәсит форма*. Үзләринин формасына көрә ики нөвдүр: ромбик Д. вә пентагон Д. (үзләри дүзкүн бешбучаглы). *Алмандин* ромбик Д., *пирит* исә пентагон Д. формасында кристаллашыр.

ДОДЕКАФОНИЈА (јун. dodeka—он ики + phone—сәс)—сәсләрин мәгам әлагәләринин инкарына әсасланан мусиги бәстәләмәк методу (бах *Атонал мусиги*). Д. үслубунда јазылмыш әсәрин мелодик дилинин әсасыны мүхтәлиф јүксәкликдә јерләшән 12 сәсин мүәјјән ардычыллығы—серијалар тәшкил едир. Серијаја, тәкрар олунмамаг шәрти илә хроматик сәс сырасынын бүтүн тонлары дахилдир. Серија мусиги әсәринин интонасија әсасыны тәшкил едән интерваллар комплексиндән ибарәтдир. Д. методу 1920 илләрдә Австрија бәстәкары А. *Шөнберг* тәрәфиндән ишләнмиш вә тәтбиг олунмушдур. Мәгам-тоналлыг системиндән имтина етмәјән бә'зи бәстәкарлар әсәрләринин мүәјјән епизодларында Д. үслубундан истифадә едирләр.

Әд.: Тильман И., О додекафонном методе композиции, «Советская музыка», 1968, №11; Денисов Э. В., Додекафония и проблемы современной композиторской техники, в сб.: Музыка и современность, в. 6, М., 1969; Когоутек Ц., Техника композиции в музыке XX века, пер. с чешского, М., 1976.

ДОДОНА (Dodone)—*Епирдә* гәдим јунан шәһәри, Додона оракулунун јерләшдији дини мәркәзләрдән бири. Газынтылар заманы Д.-да 18 мин јерлик театр, акропол галыглары, Зевсин мә'бәди вә зијарәтчиләр үчүн отаглар тапылмышдыр.

ДОЖ (итал. doge, лат. dux—рәһбәр, башчы сөзүндән)—7 әсрин сону—18 әсрләрдә Венесија вә 14—18 әсрләрдә Кенуја респ.-ларында сечки үзрә һакимијјәти идарә едән шәхс. Кенујада 1339 илдән өмүрлүк сечилирди; 1528 илдән Д. вәзифәсинин ичра мүддәти 2 илә ендирилди.

ДОЖА ДЈӨРД ҮСЈАНЫ (1514) (Dózsa György parasztfelkelése)—мачар кәндлиләринин антифеодал үсјаны. Үсјан феодал иртичасы вә тәһкимчилик зүлмүнүн күчләнмәси нәтичә-

синдә баш вермишди. Рома папасы X Левин түркләрә гаршы сәлиб сәфәри һаггында *булласы* кәндлиләрин мүтәшәккиллијинә вә бирлијинә сәбәб олду. Хырда дворјан Дјөрд Дожа сәлибчиләрин башчысы тә'јин едилди. Сәлибчиләрин гошуну тәдричән ингилаби ордуја чеврилди. Кәндли мүһарибәсинин башланачағындан еһтијат едән крал II Уласло Дожаја башга дәстәләри көзләмәдән түркләрә гаршы вурушмағы әмр етди. Лакин Дожа кәндли дәстәләрини феодалларын ордусуна гаршы јеритди. Ијулун 15-дәки вурушмада Дожанын әсас гүввәләри (тәгр. 33 мин) мәғлубијјәтә уғрады. Дожа әсир алынды вә е'дам олунду (20 ијул). 1514 илин пајызынадәк үсјан тамамилә јатырылды, тәгр. 50 мин үсјан иштиракчысы гырылды. Дөвләт мәчлиси кәндлиләрин торпаға һәмишәлик тәһким едилмәси һаггында гәрар чыхарды.

ДО́ЗА (јун. dósis—порсија)—организмә јеридилән дәрман маддәләринин мүәјјән едилмиш мигдары. Д. дәрманын тә'сир күчүнә, истифадә гајдасына (дахилә, дәриалтына, вена дахилинә), хәстәнин јашына, фәрди хүсусијјәтинә, һәмчинин хәстәлијин кедишинә көрә тә'јин едилир. Бирдәфәлик, биркүнлүк, кичик, орта вә јүксәк мүаличәви, там, гусдуручу, зәрбә, зәһәрләјичи, өлдүрүчү Д.-лар вар.

ДОЗА́НГҮРДУЛАР—бах *Астачалар*.

ДОЗА́ТОР—маје вә сәпәләнән материаллары верилмиш күтлә вә ја һәчмдә автоматик өлчүб пајлашдыран, дозалајан гурғу. Иншаат материаллары истеһсалында, сәнајенин металлуркија, кимја, јејинти, әчзачылыг вә дикәр саһәләриндә, д.ј., дәниз вә чај нәгл.-нда, лабораторијаларда вә тичарәтдә Д.-дан кениш истифадә олунур. Дозаланан материал ч ә к и Д.-унда күтлә ваһидләри илә (*кг*), һ ә ч м Д.-унда исә һәчм ваһидләри илә ($м^3$) өлчүлүр. Д.-ун мәһсулдарлығы күтләнин (һәчмин) заман ваһидинә (*кг/саат*, јахуд $м^3$*/саат*) нисбәти илә өлчүлүр. Истәр чәки вә истәрсә дә һәчм Д.-лары д ө в р и (дискрет) вә ф а с и л ә с и з ишләјән, әл илә вә ја автоматик идарәедилән олур. Д.-ун типи материалын хассәләринә вә техноложи просесинин характеринә көрә сечилир. Технолоҗи просесин тәләбләриндән асылы олараг бир материалы порсијаларла вә фасиләсиз дозалајан—б и р к о м п о н е н т л и Д., бир нечә сәпәләнән, јахуд маје материалы порсијаларла вә фасиләсиз дозалајан ч о х к о м п о н е н т л и Д. нөвләри вар. Д. хаммалдан гәнаәтлә истифадә етмәјә, материал иткисини азалтмаға, ахынлы истеһсалы кенишләндирмәјә, чох вахт апаран просесләри ихтисара салмаға, һәмчинин әмәк шәраитини јахшылашдырмаға имкан верир.

ДОЗИМЕ́ТРИЈА (*доза+...метрија*)—техники физиканын бөлмәси; ионлашдырычы шүаланма дозасынын, радиоактив мәнбәләрин активлијинин вә радиоактив чиркләнмәсинин тә'јининдән бәһс едир. Д. ионлашдырычы шүаланманын чанлы организмә тә'сирини өјрәнир вә организми шүаланмадан мүһафизә мәсәләләри илә дә мәшғул олур. Д.-нын шүаланма дозасынын тә'јининә һәср олунан бөлмәсинә ренткенометрија, радиоактив маддәләрин активлијинин өлчүлмәсинә һәср олунан бөлмәсинә исә радиометрија дејилир. Д.-нын елми әсасыны ионлашдырычы шүаланманын маддә илә гаршылыглы тә'сир ганунлары тәшкил едир. Бу шүаланмалар рентген вә гамма-шүаланмалардан, α вә β зәррәчикләрдән, нејтронлардан, мезонлардан вә с.-дән ибарәтдир. Зәррәчикләр дәстәси мүһитдән кечәркән, јолундакы атом вә молекуллары һәјәчанландырыр, ионлашдырыр вә ја електромагнит шүаланмаја сәбәб олур. Ионлашдырычы шүаланманын истәнилән мүһитә тә'сирини мүәјјән етмәк үчүн доза анлајышындан истифадә олунур. Доза мүһитдә удулан шүаланма енержисинин мигдары илә тә'јин едилир. Шүаланманын нөвүндән, мәнбәјин активлик дәрәчәсиндән, радиоактив маддәләрин мигдарындан вә өлчмә шәраитиндән асылы олараг Д.-нын тәчрүби үсуллары мүхтәлифдир (Һејкер—Мүллер сајғачы, ионлашма камерасы, фотографик, кимјәви, калориметрик вә с. үсуллар тәтбиг олунур). Д.-нын тәчрүби вә һесаблама үсуллары елмин вә техниканын мүхтәлиф саһәләриндә (кеолокија, металлуркија, кимја технолокијасы, нүвә енеркетикасы, биолокија, тәбабәт, машынгајырма вә с.) кениш тәтбиг олунур.

Әд.: Г о л у б е в Б. П., Дозиметрия и защита от ионизирующих излучений, М., 1971.

ДОЈЛ (Doyle) Артур Конан (22.5.1859, Единбург—7.7.1930, Кроуборо)—инкилис јазычысы. *Детектив әдәбијјатын* көркәмли нүмајәндәләриндәндир. «Шерлок Һолмсун мачәралары» (1892), «Баскервилләрин ити» (1902), «Дәһшәт вадиси» (1914—15) вә с. әсәрләриндә Д. ичтимаи-сијаси мәсәләләрә тохунмаса да, капитализм дүнјасынын чинајәтләрини ачыб көстәрир. Д. тарихи романларын («Бригадир Жерарын шүчаәтләри», 1896; «Бөјүк Бур мүһарибәси», 1909 вә с.), бир сыра елми-фантастик әсәрин («Итирилмиш дүнја», 1912; «Маракот учуруму», 1929 вә с.) мүәллифидир.

Ә с ә р л ә р и: Баскервилләрин ити, Б., 1958; Собр. соч., т. 1—8, М., 1966—67; Затерянный мир, Киев, 1975.

ДОЈМАМЫШ КАРБОҺИДРОКЕНЛӘР—тәркибиндә бир вә ја бир нечә икигат, јахуд үчгат карбон-карбон рабитәси ($>C=C<$ вә $-C\equiv C-$) олан карбоһидрокенләр. Д.к.-ә дахилдир: 1) үмуми формулу C_nH_{2n} олан бир икигат рабитәли етилен (етен) сырасы карбоһидрокенләри —о л е ф и н л ә р вә ја а л к е н л ә р (мәс., *етилен* $CH_2=CH_2$, пропилен $CH_3CH=CH_2$), 2) үмуми формулу C_nH_{2n-2} олан ики икигат рабитәли Д.к.—д и е н к а р б о һ и д р о к е н л ә р и вә ја д и о л е ф и н л ә р (мәс., аллен $CH_2=C=CH_2$, *бутадиен* $CH_2=CH-CH=CH_2$), 3) үмуми формулу јенә дә C_nH_{2n-2} олан бир үчгат рабитәли асетилен ($CH\equiv CH$) сырасы карбоһидрокенләри, 4) тсиклоалкенләр (икигат рабитәли *нафтенләр*, мәс., тсиклоһексен вә с.). Тәркибиндә һәм икигат, һәм дә үчгат рабитәси олан C_nH_{2n-4} формуллу енинләр, полиенинләр вә с. дә мә'лумдур.

Кичикмолекуллу Д.к.—нормал шәраитдә газ, тәркибиндә 5-дән 15-ә гәдәр карбон атому оланлар—маје, даһа чох карбон атому оланлар исә бәрк һалдадыр. Д. к.-ин чоху рәнксиздир; онлардан газ вә маје һалында оланлар характерик ијли маддәләрдир. Д.к. суда демәк олар ки, һәлл олмур, үзви һәллedичиләрдә исә һәлл олур.

Д.к. кимјәви чәһәтдән актив бирләшмәләрдир, онлар икигат вә ја үчгат рабитәләрин (π-рабитәсинин) гырылмасы һесабына өзүнә мүхтәлиф маддәләр (су, һалокен, оксикен, һидрокен-һалокенид вә с.) бирләшдирир; бу заман үчгат рабитә икигат рабитәјә, икигат рабитә исә биргат рабитәјә чеврилир, мәс., бүтүн Д.к. катализатор (платин, никел, мис) иштиракы илә һидрокенлә бирләшәрәк мувафиг дојмуш карбоһидрокенләрә чеврилир. Етилен карбоһидрокенләри туршу катализаторларынын иштиракы илә өзүнә су бирләшдирәрәк спиртләр, асетилен карбоһидрокенләри исә алдеһид вә ја кетонлар әмәлә кәтирир. Олефинләр озонла бирләшдикдә озонидләр, калиум-перманганат мәһлулу илә оксидләшдикдә исә икиатомлу спиртләр алыныр. Д.к. асанлыгла полимерләшир.

Д.к. дојмуш карбоһидрокенләрин крекинги вә пиролизи јолу илә, онларын каталитик деһидрокенләшдирилмәси илә, дојмуш карбоһидрокенләрин һалокенли төрәмәләриндән һидрокен-һалокенид ајырмагла вә с. үсулларла алыныр; асетилен, әсасән, калсиум-карбидә сујун тә'сири илә вә метаны пиролиз етмәклә алыныр.

Д.к.-дән үзви синтез сәнајесиндә, мүхтәлиф һәллedичи, мотор јаначағы, сүн'и лиф, синтетик каучук, пластик күтлә, дәрман препаратлары вә с. истеһсалында кениш истифадә едилир.

Әд.: М ө в с у м з а д ә М., Үзви кимја, һ. 1, Б., 1965; Н е к р а с о в Б. В., Основы общей химии, т. 1, М., 1973; Г л и н к а Н. Л., Общая химия, 20 изд., М., 1978.

ДОЈМАМЫШ МӘҺЛУЛ—һәлл олмуш маддәнин һәмин темп-р вә тәзјигдә һәлә дә бир гәдәр һәлл ола биләчәји мәһлул (бах *Дојмуш мәһлул*).

ДОЈМУШ КАРБОҺИДРОКЕНЛӘР, а л к а н л а р, п а р а ф и н л ә р—үмуми формулу C_nH_{2n+2} олан карбоһидрокенләрин һомоложи сырасы. Үзви бирләшмәләрин бу әсас һомоложи сырасы метан CH_4 илә башлајыр вә һәр сонракы бирләшмә әввәлкиндән тәркибчә, һомоложи фәрг олан CH_2 илә фәргләнир. Сыранын биринчи 4 нүмајәндәсинин ады: метан CH_4, етан C_2H_6, пропан C_3H_8 вә бутандыр C_4H_{10}. Сонракыларын ады, јун. сај адларынын ахырына «ан» шәкилчиси артырмагла дүзәлдилир, мәс., пентан C_5H_{12}, һексан C_6H_{14}, һептан C_7H_{16} вә с. Д.к.-ин молекулларында карбон атомлары бир-бири илә јалныз биргат сигма рабитәси илә бирләшәрәк нормал гурулушлу (шахәсиз) вә ја бутандан башлајараг изогурулушлу (шахәли) бирләшмәләр әмәлә кәтирир. Д.к.-ин илк нүмајәндәләри газ, пентандан (C_5H_{12}) һептадекана ($C_{17}H_{36}$) гәдәр маје, галанлары исә бәрк маддәләрдир. Метан, етан, пропан, һабелә јүксәк молекул күтләли бәрк парафинләр ијсиздир, тәркибиндә 5-дән 8-ә гәдәр карбон атому олан Д.к. исә характерик бензин ији верир. Д.к. суда демәк олар ки, һәлл олмур, үзви һәллedичиләрин бир чохунда исә јахшы һәлл олур. Ади шәраитдә Д.к. кимјәви чәһәтдән аз актив маддәләрдир; онларын парафин адландырылмасынын сәбәби дә

будур (лат. parum—аз, affinitas—охшар демәкдир). Д.к.-ин бир вә ја бир нечә һидрокен атомуну башга атом, ја да атомлар групу илә әвәз етдикдә мүхтәлиф үзви бирләшмәләр (мәс., һалокенли төрәмәләр, нитропарафинләр, спиртләр, үзви туршулар вә с.) алыныр.

Д.к.-ин тәбии мәнбәләри нефт, тәбии газлар, озокерит вә с.-дир. Сәнаједә Д.к., әсасән, нефт, даш көмүр вә јанар шистләрин е'малы јолу илә, дәм газы вә һидрокендән Фишер—Тропш үсулу илә синтез етмәклә, һабелә башга үсулларла алыныр.

Мотор вә ракет јаначагларынын хејли һиссәси Д.к.-дән ибарәтдир. Сәнаједә Д.к. пластик күтлә, синтетик каучук, синтетик лиф, јујучу маддә вә с. истеһсалында хаммал кими, бир сыра һалларда исә һәлледичи кими ишләдилир. Молекул күтләси чох да бөјүк олмајан Д.к.-дән зүлалларын микробиоложи синтези просесиндә бир гида субстраты кими истифадә едилир.

Әд.: бах *Дојмамыш карбоһидрокенләр* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ДОЈМУШ МӘҺЛУЛ—мөвҹуд шәраитдә (темп-р вә тәзјигдә) һәлл олмуш маддә илә сабит кимјәви таразлыгда олан мәһлул. Белә мәһлулда шәраит дәјишмәдикҹә һәмин маддәнин бир һиссәси һәлл олмамыш һалда (илк көтүрүлдүјү кристал һалында) галыр. Д.м.-ун гатылығына, јә'ни онда һәлл олмуш маддәнин мигдарына һәмин маддәнин һ ә л л о л м а ә м с а л ы дејилир. Мә'лум һәллединичидә јахшы һәлл олан маддәнин һәллолма әмсалы хејли бөјүк, пис һәлл оланынкы исә чох кичик ола биләр. Һәлл олмуш маддәнин мигдары ејни шәраитдә көтүрүлән Д.м.-дакындан аз олан мәһлуллар д о ј м а м ы ш м ә һ л у л адланыр. Д.м.-да маддәнин кристаллары галмамышса, сојудугда кристаллашма кетмәјә биләр вә белә мәһлула и ф р а т д о ј м у ш м ә һ л у л дејилир. Онда Д.м.-дакындан бир гәдәр артыг һәлл олмуш маддә олур. Белә мәһлула һәлл олмуш маддәнин кичик бир кристалы салындыгда мәһлулдан кристаллар ајрылыр.

ДО́ЈНА—румын вә молдав лирик халг һавасы. Вокал вә инструментал нөвләри вар. Мелодијалары импровизасија характерли олуб зәнкин мәгамлары, сәрбәст ритми илә фәргләнир. Д., адәтән 2 һиссәли (биринчи һиссә — кәдәрли маһны, икинчи һиссә—чәлд, шән рәгс мелодијасы) олур. Д. еркән феодализм дөврүндә јаранмыш, әввәлләр чобанларын маһнысы олмушдур. Мүасир молдав вә румын Д.-сында јени һәјат гуручулуғу тәрәннүм олунур. Бир чох бәстәкарлар Д. мотивләриндән истифадә етмишләр. Молд. ССР-ин «Дојна» капелласы вә РСР-ин Б. Леутару ад. Дөвләт Халг Оркестри Д. ифа едән мәшһур коллективләрдәндир.

ДО́ЈЧЕ БАНК (Deutsche Bank)—АФР-ин ән бөјүк банкы. АФР-дәки *Дрезден банкы* вә Коммерсија банкы илә АФР банкларынын «бөјүк үчлүјүнә» дахилдир. 1870 илдә Берлиндә јарадылмышдыр. Алман империализминин вә фашист тәҹавүзүнүн малијјәләшдирилмәсиндә фәал иштирак етмишдир. Мүһарибәдән сонра бәрпа олунмушдур. Банк «Сименс», «Маннесман» вә б. консернләрин дахил олдуғу малијјә групунун өзәјини тәшкил едир. АБШ, Франса малијјә груплары илә сых әлагә сахлајыр. Баш контору Франкфурт-Мајндадыр. Өлкәдә 1130 шө'бәси, һәмчинин харичдә (о ҹүмләдән Москвада) 3 шө'бәси вә 16 нүмајәндәлији вар. 70-ҹи илләрин әввәлинә сәһмдар капиталы 640 млн. марка, 1976 илдә баланс мәбләғи 67,4, төрәмә банклары илә биркә 105,2 млрд. марка олмушдур.

ДОК (һолландҹа dok, инк. dock)— 1) кәмини судан чыхармаг, суалты һиссәсини көздән кечирмәк вә тә'мир етмәк, јахуд кәми гурашдырмаг үчүн тикили, јер. Д.-ун гуру, долдурма вә үзән нөвләри олур. Г у р у Д. акваторија тәрәфдән бағланан камера шәклиндә олур. Белә Д.-а габагҹа су долдурулур, кәми ичәри дахил олдугдан сонра бағланыр, су камерадан чыхарылыр вә кәми дајаглар үзәринә отурдулур. Д о л д у р м а Д.-ун су сәвијјәсиндән һүндүрдә јерләшән камерасында кәминин дахил олмасы үчүн канал вә дајаглы саһә олур. Белә Д.-ларда да, су чыхарылдыгдан сонра, кәми дајаглар үзәриндә отурур. Ү з ә н Д. дүзбуҹагшәкилли јасты понтондан ибарәтдир; Д.-да кәминин дахил олмасы вә онун дајаглар үзәринә отурдулмасы үчүн механизм, лазымы тәртибат вә аваданлыг олур. 2) Габарма-ҹәкилмә нәтиҹәсиндә сәвијјә фәрги бөјүк олан саһилләрдә јүкләмә-бошалтма заманы кәмиләрин дајанмасы үчүн сүн'и һовуз. 3) Нәгл. тәјјарәләринә техники хидмәт көстәрмәк вә онлары тә'мир етмәк үчүн тикилиләр комплекси; с т а с и о н а р (*ангарда* јерләшдирилмиш) вә с ә ј ј а р (тәјјарә дајанаҹағында истифадә едилән) нөвләри вар.

Әд.: В а х а р л о в с к и й Г. В., К у ч е р я в е н к о П. Ф., Б у з и к В. Ф., Современные доковые сооружения для крупных и средних судов, Л., 1968; Б у д и н А. Я., Эксплуатация и долговечность портовых гидротехнических сооружений, 2 изд., М., 1977.

ДОКУЧА́ЈЕВ Васили Васиљевич — (1.3.1846 Смоленск вил., индики Сычов р-нунун Милјуково к.—8.11.1903, Петербург)—рус тәбиәтшүнасы, мүасир кенетик торпагшүнаслыг елминин вә зона агрономијасынын баниси. Петербург ун тинин физика-ријазијјат факултәсини битирмишдир (1871). 1872 илдән ун-тдә кеолокија кабинетинин мүһафизи олмуш, һәмин илдән Петербург Тәбиәтшүнаслар Ҹәмијјәтинин, 1873 илдә исә Минералокија Ҹәмијјәтинин һәгиги үзвү сечилмишдир. 1871—77 илләрдә Волганын јухары һөвзәсини, Днеприн вә Гәрби Двинанын јухары ахарындакы чај вадиләринин гурулушуну вә орадакы чөкүнтүләри өјрәнмишдир. Д. илк дәфә торпаг бонитирәсинин тәбии-тарихи методуну тәклиф етмишдир. Д. торпагларын кенетик принсипә әсасланан илк елми тәснифатыны вермишдир (1886). 1889—90 илләрдә Парисдә Үмумдүнја сәркиләриндә рус торпагларынын коллексијасы, Д.-ин сәркинин гызыл медалына лајиг көрүлән нәшр олунмуш әсәрләри вә Гафгазын торпаг хәритәси илк дәфә нүмајиш етдирилди. Русијанын Авропа һиссәсинин торпагларынын зоналар үзрә бөлүнмәсини тәсвир етмиш, Русијанын бир сыра р-нларынын торпаг хәритәләрини һазырламышдыр. Русијанын тәбии вә игтисади шәраитинин мүхтәлифлијини нәзәрә аларағ Д. агрономија вә мешә-мелиорасија тәдбирләри комплексинин ишләнмәсини тә'кид етмишдир. О, дүнјаны једди ҹоғрафи зонаја (бореал, шимал мешә, мешә-чөл, чөл, гуру чөл, аерал, субтропик зона) бөлмүш, торпагларын тәкамүлү тә'лимини јаратмышдыр. Д.-ин идејалары мешәчилик, мелиорасија, һидрокеолокија, динамики кеолокија вә с. елмләрин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. 1946 илин март ајында Д.-ин анадан олмасынын 100 иллији илә әлагәдар ССРИ ЕА Д. ад. гызыл медал вә мүкафат тә'сис етмишдир. Бунлар торпагшүнаслыг саһәсиндә көркәмли елми тәдгигатлара көрә верилир. В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА Торпагшүнаслыг Ин-ту вә с. Д.-ин адыны дашыјыр.

Ә с ә р л ә р и: Способы образования речных долин Европейской России, СПБ, 1878; Русский чернозем. Отчет Вольному экономическому обществу, СПБ, 1883; Место и роль современного почвоведения в науке и жизни, СПБ, 1899; К учению о зонах природы. Горизонтальные и вертикальные почвенные зоны, СПБ, 1899; Избр. соч., т. 1—3, М., 1948—49; Соч., т. 1—9, М., 1949—61.

ДОКУЧА́ЈЕВСК — УССР Донетск вил.-ндә шәһәр. Јеленовка д.ј. ст.-ндан 14 *км* аралыдыр. Флүс-доломит комбинаты, дәмир-бетон мә'мулаты з-ду, доғрајычы-сафлашдырычы ф-к, мә'дән, тичарәт техникумлары вә с. вар.

ДО́КЕЛ Александр Станиславович (27.1.1852, индики Лит.ССР, Паневежис —19.11.1922, Петроград)—рус һистологу. Казан ун-тини битирмишдир (1879). Томск (1888 илдән), Петербург (1895 илдән) ун-тләринин проф. олмушдур. Әсас тәдгигаты синир системинин вә дујғу органларынын һистолокијасына аиддир. Д., һејванларын тәхминән бүтүн тохума вә органларында синир учлары апаратыны кәшф етмиш вә этрафлы тәсвирини вермишдир. 1915 илдә «Русски архив анатомии, кистолокии и ембриолокии» (1931 илдән «Архив анатомии, кистолокии и ембриолокии» адланыр) журналынын әсасыны гојмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Строение обонятельного органа у ганоид, костистых рыб и амфибий, Казань, 1886; Кровь как основа жизни человека и животных, Петроград, 1922.

ДО́КЕЛ Валентин Александрович (10. 3.1882, Казан—1.6.1955, Ленинград)—совет зоолоqу. ССРИ ЕА м. үзвү (1939). Ленин мүкафаты лауреаты (1957, өлүмүндән сонра). А. С. *Докелин* оғлу. 1913 илдән Петербург (Ленинград) ун-тинин проф., 1944 илдән ССРИ ЕА Зоолокија Ин-тунда протистолокија лабораторијасынын мүдири олмушдур. Әсас тәдгигаты протозоолокија, ембриолокија, онурғасыз һејванларын мүгајисәли анатомијасы вә паразитолокијаја һәср едилмишдир. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Общая паразитология, 3 изд., Л., 1962; Зоология беспозвоночных, 6 изд., М., 1975.

ДОЛ—кечмишдә кәһриз вә су гујулары газыларкән торпағы чыхармаг үчүн истифадә едилән габ (кисә). Д. васитәсилә гујулардан су вә нефт дә чыхарылырды. Гарамал дәрисиндән

һазырланырды. Д.-ун алты бүтөв олуб јанлардан назик көн золағы (ш ә р и д ә) илә бир-биринә бәнд едилирди. Ағзынын дөврәсинә сөјүд вә ја нар чубуғундан һөрүлмүш бурғу кечирилир, шәридә илә сарынырды. Чәнбәрә адланан бу һиссәјә Д.-у јухары дартмаг үчүн гармаг кечирилмиш гыса сичим бағланырды. Ингилабдан әввәл Д. Азәрб.-ын Абшерон, Нахчыван, Гарабағ вә Кәнчә зоналарында кениш јајылмышды.

ДОЛАЈЫ ВЕРКИЛӘР — күтләви истеһлак әмтәәләринин сатыш гијмәтинә дахил олан вә әмтәәләри алдыгда истеһлакчылар тәрәфиндән долајы өдәнилән веркиләр. Гәдим Јунаныстанда вә Гәдим Ромада мөвчуд олмушдур. Капитализмдә даһа чох јајылмышдыр; буржуа дөвләти бүдчәси кәлиринин әсас мәнбәләриндән биридир. Әсас ағырлығы зәһмәткешләрин үзәринә дүшүр. Сосиалист өлкәләриндә Д.в.-дән *акsиз* формасында капитализмдән сосиализмә кечид дөврүндә мүвәггәти истифадә олунмушдур (бах *Веркиләр*).

ДОЛАЈЫ СУБУТ—бах *Субут*.

ДОЛАМА, д а к т и л и т (јун. daktylos—бармаг)—бармағын кәскин иринли илтиһабы. С ә б ә б и: инфексија дүшмүш микротравмалардыр (сыјрынты, ијнәбатма, дырнаг гарангушу вә с.). Дәридә (дәринин вә дырнағын алтында) вә дәриндә (вәтәрдә, сүмүкдә, ојнагда) олур. П а р о н и х и ј а (дырнагәтрафы наһијәнин илтиһабы) Д.-нын хүсуси формасыдыр. Бүтүн бармаг тохумаларынын зәдәләнмәсинә п а н д а к т и л и т дејилир. Ә л а м ә т л ә р и: бармаг шишир, гызарыр, иринләјир, шиддәтли ағры верир, хәстәнин јухусу позулур. М ү а л и ч ә с и: Д. үздә оланда консерватив тәдбирләр (компрес, исти ванна, физиотерапевтик проседуралар вә с.), дәриндә оланда тә'чили операсија. П р о ф и л а к т и к а с ы: шәхси кикијена гајдаларыны көзләмәк.

Әд.: С м и р н о в А. В., Ш р а й б а р М. И., Хирургические болезни, М., 1976.

ДОЛАМАЧАРХ, ч ы ғ р ы г, г у ј у ч а р х ы—мүһәрриклә, јахуд әл илә фырладылан барабандан (валдан) вә барабана сарыныб сәрбәст учундан јүк асылмыш канатдан (зәнчирдән, кәндирдән) ибарәт садә јүкгалдырма гурғусу. Д.-ын дәстәјинин (*Б*) голу (*R*) барабанын (*A*) радиусундан (*r*) нечә

дәфә бөјүк олурса, дәстәји фырлатмаға сәрф олунан гүввә (*P*) дә галдырылан јүкүн ағырлығындан (*Q*) о гәдәр дәфә кичик олур $\left(P = Q\frac{r}{R}\right)$. Пилләли барабаны олан диференсиал Д.-ларда даһа аз гүввә сәрф едилир.

Д.-дан һәлә гәдим заманлардан јүк галдыран гурғу кими истифадә етмишләр. Әл илә фырладылан илк Д. е.ә. 3-чү минилликә аиддир. Сонралар ат вә ја су илә һәрәкәт етдирилән пилләли чархлары олан Д. ишләтмишләр. Ағыр јүкләрин галдырылмасында Д.-лардан груп шәклиндә истифадә едилмишдир. Азәрб. да, әсасән, гујулардан су чыхармаг мәгсәди илә гәдим заманлардан Д. ишләдилмишдир. Д.-дан кечмишдә нефт гујуларынын газылмасында гујуағзы аваданлыг кими дә истифадә олунурду. Нефт гујусуну газан фәһлә (канкан) дә Д.-ла галдырылыб ендирилирди.

ДОЛАНЛАР — Азәрб.ССР Һадрут р-нунда (ДГМВ) кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 66 *км* ч.-г.-дә, Чахмагчајын сағ саһилиндән 9 *км* аралы, Гарабағ силсиләсинин јамачындадыр. Әһ. 376 (1977); һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

Д. к.-нин Ағдүзү јајласында е.ә. 9—4 әсрләрә аид гәдим гәбиристан (саһ. 5,5 *ha*-а јахын) вар. Торпаг ишләри заманы ашкар едилмиш мүхтәлиф дөврләрә аид гәбирләрдән тунч бәзәк шејләри (чохлу бојунбағы, биләрзик, шәбәкәли дөш бәзәји, мунчуг, баш бәзәкләри, зәнк шәкилли асмалар вә с.), бычаглар; тунч чам, дәмирдән низә учлары вә с. тапылмышдыр. Ме'марлыг абидәләриндән мә'бәд (12—14 әсрләр) вар.

Әд.: М и н к е в и ч - М у с т а ф а е в а Н. В., Об археологических находках из селения Доланлар, в сб.: Материальная культура Азербайджана, в. 1, Б., 1949.

ДОЛАШАЛАР (Corvus)—гарғалар фәсиләсинин сәрчәкимиләр дәстәсиндән

Ади долаша.

гуш. Бир-биринә јахын олан ики нөвү вар: а д и д о л а ш а (C. monedula) вә Д а у р и ј а д о л а ш а с ы (C. daurica). Бәдәнинин уз. 22—23 *см*, чәкиси 150—200 *г*-дыр; түкү јумшагдыр. Рәнки метал парылтылы гара, дөшү бозумтул-гара, ағ вә ја гара олур; бојнунда јарымһәлгәви ағ золаг вар. Ади Д. Авропа, Асија вә Шимал-Гәрби Африкада, ССРИ-дә Шәргдән Орта Сибирә гәдәр вә Азәрб.ССР-дә дүзәнликләрдә јајылмышдыр. Моногамдырлар. Көчәри, бә'зиләри отураг гушлардыр. Коғушларда, евләрин дамында колонијаларла јашајыр. Илдә бир дәфә (апрел-мај) 3—6 јумурта гојур. 16 күн күрт јатыр. Д. битки вә һәшәратларла гидаланыр.

ДОЛГАНЛАР (өзләрини д о л г а н, т ы а — к и һ и, с а х а адландырырлар)—РСФСР-ин Краснојарск өлкәсинин Тајмыр (Долган Нен) Милли Маһалында јашајан халг. Мәншәчә тунгусдурлар. Сајлары 4,9 мин нәфәрдир (1970). *Јакут дилинин* долган диалектиндә данышырлар. 19—20 әсрин әввәлиндә халг кими формалашмышлар. Әввәлләр көчәри һәјат сүрән Д. сонралар отураг һәјата кечмиш, коллектив тәсәррүфатда бирләшмишләр (маралчылыг, овчулуг, балыгчылыг, һәмчинин һејвандарлыг вә бостанчылыгла мәшғулдурлар). Диндарлары православ иди; анимистләри дә варды.

ДОЛГОПЛО́СК Борис Александрович (д. 25.11.1905, индики Витебск вил., Лукомл к.)—совет кимјачысы, ССРИ ЕА акад. (1964; м. үзвү 1958), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1963), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1949), 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. Иримолекуллу бирләшмәләр кимјасы саһәсиндә чалышыр. Әсас тәдгигаты полимерләшмә просесләринин өјрәнилмәсинә, јени каучук нөвләринин синтезинә вә онларын гурулушу илә хассәләри арасындакы әлагәнин мүәјјән едилмәсинә аиддир. Д. кечид типли металларын π-аллил комплексләринин тә'сири илә диенләрин полимерләшмәсинин стерео-спесифик катализини кәшф етмиш вә бу саһәдә кениш тәдгигат апармышдыр. Д. 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмиш, ССРИ ЕА Рәјасәт Һеј'әтинин С. В. Лебедев ад. мүкафатыны алмышдыр (1947, 1963).

Ә с ә р л ә р и: Полимеризация диенов под влиянием π-аллильных комплексов, М., 1969 (*б. илә бирҝә*); Окислительно-восстановительные системы как источники свободных радикалов, М., 1972 (Тинјагова Ј. И. илә бирҝә).

ДОЛГУШИНЧИЛӘР — Петербургда, сонра исә Москвада вә онун әтрафында фәалијјәт көстәрмиш ингилабчылар дәрнәји (1872—73); баниси А. В. Долгушин иди. Д. кизли мәтбәә тәшкил едиб, интибаһнамә вә вәрәгәләр бурахмышдылар. Д.-ин програмы бәрабәрчилик характери дашыјыр вә мөвчуд ичтимаи гурулушу кәскин тәнгид едир, торпағын «әдаләтлә» бөлүшдүрүлмәсини, торпаг веркисинин, даими ордунун вә паспорт системинин ләғвини, «јахшы мәктәбләр» ачылмасыны ирәли сүрүрдү. Д.-ин башлыча тәләби задәкан вә мә'мурларын һакимијјәтини мәһв едиб, халгын сечдији һөкумәт јаратмаг иди. Онларын ирәли сүрдүјү әсаслы сосиал-игтисади дәјишикликләр програмы кәндлиләрин мәнафејини экс етдирирди вә Д. һәр чүр зүлмү, диләнчилији ләғв етмәјин јолуну бу програмда көрүрдүләр. 1873 илдә дәрнәк иштиракчылары һәбс едилди, фәал үзвләри каторгаја көндәрилди. Д. «халг ичәрисинә кетмәк» һәрәкатынын мүждәчиләриндән идиләр.

ДОЛИ́ВО-ДОБРОВО́ЛСКИ Михаил Осипович (2.1.1862, Петербург—15.11. 1919, Алманија, Һејделберг) — рус електротехники, үчфазалы чәрәјан техникасынын јарадычысы. 1878 илдә Рига Политехник Ин-туна дахил олмуш, тәләбәләрин сијаси чыхышларында иштиракына көрә ин-тдан харич едилмишди. 1884 илдә Дармштадт Али Техники Мәктәбини битирәндән сонра Алманијада Т. *Едисонун* електротехника ширкәтинин заводларында

конструктор ишләмишдир. 1888 илдә Д. магнит саһәси фырланан илк үчфазалы дәјишән ҹәрәјан ҝенератору јаратмыш, ротору төкмә дәмирдән олан үчфазалы дәјишән ҹәрәјан асинхрон мүһәррикини тәклиф етмишдир. Үчфазалы дәјишән ҹәрәјан дөврәләринин бүтүн елементләрини: үчфазалы ҹәрәјан трансформаторларыны (1890), ишәсалма реостатларыны, өлчү ҹиһазларыны (мәс., фазометр, 1894), ҝенератор вә мүһәррикләрин дөврәјә улдуз вә үчбуҹаг шәклиндә гошулма схемләрини вә с. ишләјиб һазырламышдыр. 1891 илдә Франкфурт-Мајнда кечирилән Үмумдүнја електротехника сәркисиндә Д. електрик енержисини тәгр. 170 *км* мәсафәјә өтүрән илк үчфазалы системи нүмајиш етдирмишдир. Д. тәрпәнмәз индуктивлик сарғаҹынын тәтбигинә әсасланан *ҝәркинликбөлән* кәшф етмиш (1893), електрик ачарларында електрик гөвсүнүн сөндүрүлмә методуну биринҹи олараг тәклиф етмишдир (1910—14). Електрик күҹүнүн узаг мәсафәләрә (јүз вә мин *км*) дәјишән ҹәрәјанла өтүрүлмәсинин, хәтдә јаранаҹаг бөјүк иткиләр һесабына, сәмәрәсиз олаҹағы мүддәасыны ирәли сүрмүшдүр (1919).

Әсәри: Избр. труды (О трехфазном токе), М.—Л., 1948.

Әд.: Веселовский О. Н., М.О. Доливо-Добровольский, М.—Л., 1958.

ДОЛИДЗЕ Семјон Виссарионович (д. 6.2.1903, Махарадзе)—совет кино режиссору, кинодраматург. ССРИ халг артисти (1965). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. 1957—76 илләрдә Ҝүрҹүстан Кинематографчылар Иттифагынын сәдри олмушдур. Филмләриндә, әсасән, Совет һакимијјәти илләриндә ҝүрҹү халгынын һәјатында баш верән дәјишикликләрдән, кәндлиләрин ингилабдан әввәлки ағыр һәјатындан бәһс едилир. Кинокомедијалар да чәкмишдир. Ән јахшы филмләри: «Ахырынҹы сәлибчиләр» (1934), «Дарико» (1937), «Чургајын галханы» (1941, Д. Рондели илә биркә), «Чырчырама» (1954), «Етеринин маһнысы» (1957), «Фатимә» (1959), «Сонунҹу вә биринҹи ҝүн» (1960), «Палиастоми» (1963), «Кечмишлә ҝөрүш» (1967), «Шәһәр еркән ојаныр» (1968), «Семирамиданын бағлары» (1970), «Субһ чағы гачыш» (1975) вә с. Бир чох филми үчүн өзү ссенари јазмышдыр. 3 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ДОЛИНЈУК Јевҝенија Алексејевна (д. 25.4.1914, Тернопол вил., индики Боршшов р-ну, Белјовтсы к.)—колхоз һәрәкаты хадими; ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1951, 1958). 1953 илдән Сов.ИКП үзвү. 1946 илдән Тернопол вил. Боршшов р-нунда Сов.ИКП 22-ҹи гурултајы ад. к-зун мангабашчысыдыр. 1951 вә 1957 илләрдә јүксәк әмәк ҝөстәриҹиләринә наил олмушдур. Сов.ИКП 21—24-ҹү гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, Сов.ИКП 22-ҹи гурултајында Мәркәзи Комитә үзвлүјүнә намизәд сечилмишдир. «Јүксәк гарғыдалы мәһсулу уғрунда јүрүшә» (1961), «Гарғыдалы јетишдирән усталарын ҹәркәләри артыр» (1962); «Биз хошбәхтләр нәслијик» (1964) китабларынын мүәллифидир. ССРИ Али Советинин (6-ҹы чағырыш) вә УССР Али Советинин (4, 5 вә 7-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, ССРИ медаллары, ҮИКТС вә ХТНС-нин 12 медалы илә тәлтиф олунмушдур.

ДОЛИНСК—РСФСР Сахалин вил.-ндә шәһәр. Долинск р-нунун мәркәзи. Сахалин а.-нын ҹ.-ундадыр. Д.ј. ст. Селлүлоз-кағыз з-ду, бир нечә тикинти вә тә'мир мүәссисәси, Сахалин мешә тәҹрүбә ст., ушаг санаторијасы вә с. вар.

ДОЛИНСК МӘСКӘНИ — Кабарда-Балкар МССР-дә Налчик ш. јахынлығында илк Тунҹ дөврүнә (е.ә. 3-ҹү вә 2-ҹи миниллијин ајрыҹында) аид јашајыш јеринин галыглары. 1923—33 илләрдәки газынтылар заманы чубуглардан һөрүлмүш сувагды диварлар, ичәрисиндә тәсәррүфат гујулары вә оҹаглар олан дүзбуҹаглы јашајыш евләринин галыглары ашкар едилмишдир. Чахмагдашы вә обсидиандан (дәвәкөзү) ох уҹлуглары, әрсинләр, кәскиләр, даш тохалар вә с. әмәк аләтләри, силаһлар, «мирвари» нахышлы мүхтәлиф һәҹмли сахсы габлар тапылмышдыр. Д.м. әһалиси малдарлыг, тоха әкинчилији вә овчулугла мәшғул олмушлар. Сахсы габлар формасы вә тәсәррүфат мәгсәдләринә ҝөрә *Күр-Араз мәдәнијјәти* габларына јахындыр.

Әд.: Крупнов Е. И., Древняя история и культура Кабарды, М., 1957; История Кабардино-Балкарской АССР с древнейших времен до наших дней, т. 1, М., 1967.

ДОЛИХОКЕФАЛИЈА (јун. dolichós—узун + kephalē —баш)—узунбашлылыг. Башын ҝөстәриҹиси, јә'ни ән бөјүк енинин ән бөјүк узунлуғуна олан нисбәти (фаизлә). 76-дан ашағы олур. Бах *Баш ҝөстәриҹиси*.

ДОЛКИХ Владимир Иванович (д. 5.12. 1924, индики Краснојарск өлкәсинин Илански ш.)—совет партија вә дөвләт хадими, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1965). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. Техника елмләри намизәди. Фәһлә аиләсиндә доғулмушдур. 1949 илдә Иркутск мә'дән-металлуркија ин-туну битирмишдир. 1941—43 илләрдә Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. 1949—58 илләрдә Краснојарскда з-дда нөвбә вә сех рәиси, баш мүһәндис, 1958—69 илләрдә Норилск мә'дән-металлуркија комбинатында баш мүһәндис, директор ишләмишдир. 1969 илин апрелиндән Сов.ИКП Краснојарск Өлкә Комитәсинин биринҹи катиби олмуш, 1972 илдән Сов.ИКП МК катиби, 1976 илдән һәм дә Сов.ИКП МК-да шө'бә мүдиридир. Партијанын 24—25-ҹи гурултајларында Сов.ИКП МК үзвү сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (7—9-ҹу чағырыш) депутатыдыр. 5 дәфә Ленин ордени, 1-ҹи дәрәҹәли Вәтән мүһарибәси ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ДОЛЛАР (инҝ. dollar, алм. Taler—талер сөзүндән)—1) АБШ-ын пул ваһиди; 100 сентә бәрабәрдир. 1786 илдә тәдавүлә бурахылмышдыр (күмүш Д.). 1792 илдән гызыл вә күмүш Д., 1873 илдән исә гызыл Д. пул ваһиди кими мүәјјән едилмишди. Биринҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра капитализм аләминин әсас валјутасы ролуну ојнамаға башламышды. 1929—33 илләрдәки дүнја игтисади бөһраны Д.-ын мөвгејини кәскин сарсытды, девалвасијасы нәтиҹәсиндә гызыл тәркиби 1,50463 *г*-дан 0,888671 *г*-а ендирилди (1934); гызыл Д. сиккәләри банкнотларла әвәз едилди. Икинҹи дүнја мүһарибәси илләриндә инфлјасија илә әлагәдар Д.-ын алыҹылыг габилијјәти ики дәфәдән чох азалды. Д. Д. зонасынын баш валјутасыдыр (бах *Валјута зоналары*). 50-ҹи илләрин әввәлиндән башлајараг АБШ өдәмә (тә'дијә) балансынын хроники кәсирлији, гызыл еһтијатынын азалмасы, һәмчинин хроники инфлјасијанын ҝүҹләнмәси илә әлагәдар Д. әсас валјута кими мөвгејини итирмишдир. 1971 вә 1973 илләрдә Д. девалвасија едилмиш, гызыл тәркиби 0,736736 *г*-а ендирилмиш, гызыла дәјишдирилмәси ләғв олунмушдур. 1966—76 илләрдә тәгр. јарыбајары гијмәтдән дүшмүшдүр. 1977 илдә Авропа валјута биржаларында Д.-ын мәзәннәси мүһарибәдән сонракы ән ашағы сәвијјәјә енмишдир. Д.-ын гијмәтдән дүшмәси 1978 илдә дә давам едир. ССРИ Дөвләт Банкынын мәзәннәсинә ҝөрә 100 Д. 68,30 маната бәрабәрдир (1978, август). 2) Канада, Австралија, Јени Зеландија, Либерија, Ҹәнуби Родезија, Брунеј, Сингапур, Барбадос, Гајана, Тринидад вә Тобаго, Јамајка, Гәрби Самоа, Сјанган, Фиҹи, һәмчинин Баһам а-ры, Бермуд а-ры, Белиз вә с.-нин пул ваһиди. Канаданын 100 Д.-ы 60,77 маната, Австралијанын 100 Д.-ы 79,35 маната, Јени Зеландијанын 100 Д.-ы 70,96 маната, Сингапурун 100 Д.-ы 29,94 маната бәрабәрдир (1978, август). 3) 1907—49 илләрдә Чиндә күмүш сиккә.

ДОЛЛАР ЗОНАСЫ—бах *Валјута зоналары*.

ДОЛЛЕЖАЛ Николај Антонович (д. 27.10.1899, Омелник к., индики Запорожје вил.-нин Орехов р-нунда)—енержетика саһәсиндә совет алими, ССРИ ЕА акад. (1962; м. үзв 1953), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949, 1952, 1953, 1970), Ленин мүкафаты лауреаты (1957). 1923 илдә Москва Али Техники Мәктәбини битирмишдир. 1932—34 илләрдә Ленинградда Азот Машынгајырмасы Ин-тунун техники директору, 1935—38 илләрдә Кијевдә «Болшевик» з-дунун баш мүһәндиси, 1942—53 илләрдә исә Москвада Кимја Машынгајырмасы Елми-Тәдгигат Ин-тунун директору олмушдур. 1953 илдән Елми-Тәдгигат Ин-тунун директорудур. Д. поршенли компрессорун өзүишләјән клапанлар нәзәријјәсини ишләјиб һазырламышдыр. Д. дүнјада илк атом електрик стансијасы реакторунун баш конструкторудур. 4 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ДОЛЛО (Dollo) Луи (7.12.1857, Лилл —19.4.1931, Брүссел)—Белчика палеонтологу. Брүссел Ун-тинин проф. вә тәбиәт-тарихи музејинин мүһафизи олмушдур. Әсасән, газынты һалында тапылан онурғасызлары өјрәнмиш вә «Етоложи палеонтоложија» монографијасында (1909) онларын мүәјјән һәјат шәраитинә ујғунлашмасы һадисәсинин

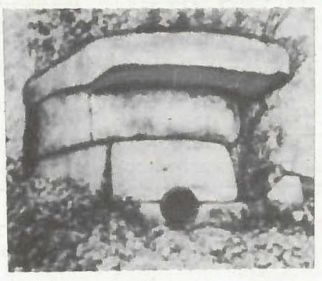
тәһлилини вермишдир. Тәкамүлүн дөнмәзлији һаггында «Долло гануну»ну (1893) ирәли сүрмүшдүр.

ДОЛМА—азәрб. лар арасында кениш јајылмыш хөрәк. Һазырланма хүсусијјәтинә көрә мүхтәлиф нөвү вар: јарпаг Д.-сы, кәләм Д.-сы, бадымҹан Д.-сы, помидор Д.-сы вә с. Ичәрисинә дүјү, әдвијјат вә с. гатылмыш дөјүлмүш гојун әтини тәзә, јахуд дузлу тәнәк јарпағына (буна јарпаг Д.-сы дејилир) вә ја кәләм јарпағына (кәләм Д.-сы) бүкүб биширирләр. Јарпаг Д.-сы гәдимдән мә'лумдур. Бә'зи нөвләри (јарпаг Д.-сы, бадымҹан Д.-сы) адәтән, гатыгла јејилир. Јарпаг Д.-сы бир сыра Јахын Шәрг, Гафгаз, кәләм Д.-сы исә Авропа халглары арасында даһа кениш јајылмышдыр.

ДОЛМАТО́ВСКИ Јевкени Аронович (д. 5.5.1915, Москва)—рус совет шаири. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. «Лирика» (1934), «Күндүз» (1935), «Днепр һаггында поема» (1942), «Гәләбәјә инам» (1944), «Сабаһкы күн һаггында сөз» (1949), «Күндәликдән» (1957), «Африка үрәјә бәнзәјир» (1961), «Илләр вә нәғмәләр» (1963), «Ағ либаслы гыз» (1968), «Нәғмә вә шe'р» (1975) вә с. шe'р китабларынын мүәллифидир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусунда јазылмыш «Иткин дүшмүшдүр» [«Бир тале» (1942—46) трилокијасынын 1-чи һиссәси] поемасы Д.-нин ән јахшы әсәрләриндәндир. «Көнүллүләр» (1956) мәнзум романы илк метро иншаатчыларына һәср олунмушдур. «Мешәләрин нәғмәси» (1949), «Вәтән динләјир» (1950), «Сәдагәт» (1970) вә с. популјар маһныларын мәтнинин мүәллифидир. Азәрб.-а һәср олунмуш шe'рләри («Азәрбајҹан», «Ајрылыг», «Достлар» вә с.) вар. Классик вә мүасир Азәрб. шаирләринин әсәрләриндән тәрҹүмә етмишдир. Бир сыра шe'ри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур. Октјабр ингилабы ордени, 5 башга орден, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри; Избр. произведения т. 1—2, М., 1971; Всадники, песни, дороги. Стихи, песни, М., 1973; Было. Записки поэта, 2 изд., М., 1975.

ДОЛМЕ́Н (бретон дилиндә tol—стол+men—даш)—Тунҹ, гисмән дә Дәмир дөврүнә аид гәбирүстү абидә. Шагули вәзијјәтдә јан-јана гојулмуш он тонларла ағырлығында бир нечә даш лөвһәнин үстүнүн һамин формалы дашла

Шимали Гафгазда Келенҹик јахынлығындакы долмен.

өртүлмәси илә дүзәлмишдир. Д.-ләрин чохунда өн тәрәфдәки дашын ортасы даирәви вә ја овал формада дешилмишдир. Өлүләр адәтән отурдулмуш һалда, даш вә тунҹ аләтләр, бәзәк әшјалары илә биркә басдырылмышдыр. Д.-ләр, Авропа, Асија вә Шимали Африканын дәнизкәнары әразиләриндә, ССРИ-дә Гафгазын Гара дәниз саһилләриндә вә Крымда јајылмышдыр. Авропа вә Шимали Африкада Д.-ләр Тунҹ дөврүнә, Һиндистан вә Јапонијада Дәмир дөврүнә аид едилир; Гафгазда, еркән вә орта Тунҹ дөврүндә (е.ә. 3—2-чи минилликләр) вә гисмән е.ә. 1-чи минилликдә Д.-ләрдән истифадә олунмушдур.

Әд.: Марковин В. И., Дольмены Западного Кавказа, М., 1978.

ДОЛМЕНВАРЫ СӘРДАБА—Азәрб. ССР Талыш д-ларынын дағлыг һиссәсиндә сон Тунҹ вә илк Дәмир дөврү гәбиристанлары үчүн характерик гәбир тикилиләри. Д.с. ири тава формалы гаја парчаларындан дүзәлдилмиш дөрдкүнҹ камера вә гәбрин үстүнү өртән сал дашлардан ибарәтдир. Бә'зән ики «отаглы» олур вә ја кромлехлә әһатәләнирди. Жак де Морганын 1890 илдә тәдгиг етдији бә'зи гәбирләрдә өлүләр коллектив дәфн едилмишдир. Бу тип гәбирләрә *Хоҹалы-Кәдәбәј мәдәнијјәтинә* аид абидәләрдә дә (Хоҹалы, Гарабулаг, Кәдәбәј вә с.) тәсадүф олунмушдур. Зәнкин аваданлыға малик Д.с.-ларын гәбилә башчылары вә ја нүфузлу шәхсләрә аид олдуғу күман едилир.

ДОЛОМИ́Т [франсыз кеологу Д. Доломјөнүн (D. Dolomieu; 1750—1801) шәрәфинә адландырылмышдыр] — 1) карбонатлар групуна аид сүхур әмәлә кәтирән минерал. Кимјәви тәркиби $CaMg(CO_3)_2$. Тригонал сингонијада кристаллашыр. Ромбик кристаллар, ири, хырда вә кизли кристаллик агрегатлар әмәлә кәтирир. Саф Д. рәнксиз вә ја шәффаф ағ олур. Сарымтыл, бозумтул-ағ, јашылымтыл, гырмызымтыл-гонур вә с. рәнкли Д.-ләр дә мә'лумдур. Шүшә парылтылыдыр. Сәртлији 3,5—4, сыхлығы 2800—2900 *кг/м*³. Калситдән фәргли олараг хлорид туршусунда јалныз гыздырдыгда һәлл олур. 2) доломит минералы (90% вә даһа чох) вә калситдән ибарәт чөкмә сүхур. Сүхурда 50—90% Д. минералы олдугда әһәнкли Д., бундан аз олдугда исә доломитләшмиш әһәнкдашы адланыр. Д.-ләрин чоху екзокен мәншәлидир. Онлар дәниз, лагун вә дәнизләрлә әлагәси олмајан шорлашмыш көлләрдә сујун јүксәк дузлулуғу шәраитиндә әһәнкли лилин диакенетик дәјишмәсиндән әмәлә кәлир. Ендокен Д.-ләр һидротермал вә һидротермал-метасоматик просесләр нәтиҹәсиндә јараныр, дамарлар, гејри-дүзкүн формалы күтләләр, штокверкләр әмәлә кәтирир. Әсасән, одадавамлы материал, флүс, бут дашы, үзлүк даш, надир һалларда магнезиум филизи кими (харичдә, хүсусилә АБШ-да) истифадә олунур. ССРИ-дә Урал, УССР, Азәрб.ССР (Нах.МССР-дә— Неһрәм, Гобустанда— Бојанаты, Абшеронда—Бинәгәди јатаглары) вә б. јерләрдә мә'лумдур.

ДОЛОМИ́Т АЛП ДАҒЛАРЫ (Alpi Dolomiti) — Италијанын шм.-ш.-индә, Шәрги Алп д-рында дағ массиви. Уз. 120 *км*, һүнд. 3342 *м*-ә гәдәрдир (Мармолада д.). Әсасән, әһәнкдашы, доломит вә меркелдән ибарәтдир. Јамаҹларынын әшағы һиссәсиндә шам вә енлијарпаглы мешәләр, јухарыда дағ чәмәнләри, 2700 *м*-дән јүксәкдә гар вә бузлаглар вар. Туризм р-нудур. Курортлар (Кортина д'Ампетсо вә с.) вар.

ДОЛУ—сферик дәнәчикләрдән, јахуд хырда буз парчаларындан ибарәт атмосфер јағынтысы. Өлчүсү 5 *мм*-дән 55 *мм*-ә гәдәр, бә'зән даһа чох (130 *мм*, күтләси тәгр. 1 *кг*) олур. Адәтән, илин исти дөврүндә, күчлү туфан заманы јағыр. Азәрб.ССР-дә ән чох Бөјүк вә Кичик Гафгазын дағәтәји вә орта дағлыг зонасында мүшаһидә олунур. К.т.-на бөјүк зијан вурур. ССРИ-дә булудларын долулуг дәрәҹәсини вә Д. тәһлүкәсини мүәјјән етмәк үчүн радиолокасија методлары ишләнилмиш, Д. илә мүбаризә апармаг үчүн оператив хидмәтләр тәшкил едилмишдир (Д.-нун инкишафынын гаршысыны алмаг үчүн артиллерија вә ракетләрдән истифадә едилир). Азәрб.ССР-дә дә (Нах. МССР, ДГМВ, Шамахы, Ханлар вә с. р-нларда) Д.-ја гаршы мүбаризәдә бу хидмәтләрдән истифадә едилир.

ДОЛУХА́НОВА Зара (Заруи) Ағасијевна (д. 15.3.1918, Москва)—совет мүғәнниси (мессо-сопрано). Ерм.ССР (1952) вә РСФСР (1956) халг артисти. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). Ленин мүкафаты лауреаты (1966). 1939 илдән А. Спендиаров ад. Ерменистан Дөвләт Опера вә Балет Театрында чыхыш етмишдир. 1944 илдән Үмумиттифаг Радио вә Телевизијасынын, 1959 илдән исә Москва Филармонијасынын солистидир. Јүксәк вокал техникасына малик Д.-нын сәси кениш диапазонлудур. Онун јарадыҹылығына инҹә мусиги зөвгү, ифа етдији әсәрин үслубуну дәриндән дујмаг вә с. хасдыр. Репертуарында рус, совет вә харичи өлкә бәстәкарларынын камера-вокал әсәрләри бөјүк јер тутур. Дүнјанын бир чох өлкәсиндә гастролда олмушдур.

Әд.: Тимохин В., Зара Долуханова, М., 1977.

ДОЛЧА—су габы; әсасән, мисдән һазырланыр, адәтән тәкгулплу олур.

Бурунҹ долча. Нахчыван. 1190. Мүәллифи Осман ибн Салман Нахчывани. Лувр. Парис.

Шәрг өлкәләриндә кениш јајылмышдыр. Габын сәтһи зәриф һәндәси вә нәбати нахышларла бәзәдилир. Азәрб.-да Кәнҹә, Нахчыван, Шамахы, Лаһыҹ, Тәбриз усталарынын һазырладыглары нәфис Д.-лар харичдә дә шөһрәт газанмышдыр. Нахчыван бүрүнҹ Д.-сы (1190, Лувр, Парис) орижинал формасы вә бәзәкләри илә диггәти ҹәлб едир.

ДОЛЧА (лат. Aquarius)—зодиак бүрҹү. Ән парлаг улдузу 2,9 визуал *улдуз өлчүлүдүр*. Азәрб.ССР-дә көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

ДО́ЛЧИ (Dolci) Данило (д. 28.6.1924, Тријест)—италјан јазычысы, ичтимаи хадим. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1957). *Мүгавимәт һәрәкатынын* иштиракчысы. 1953 илдән Сичилијада јохсулларын рифа-

һыны јахшылашдырмаг мәгсәди илә мәдәни-маариф вә тәшвигатчылыг фәалијјәти көстәрмиш, халг ун-ти тәшкил етмишдир. Сәнәдли репортаж характерли «Гулдурлар Партиникода» (1955), «Палермода тәһгигат» (1956), «Исрафчылыг» (1960), «Мусаһибәләр» (1962) адлы китабларында, «Ај сарысы» (1970) поемасында Сичилијанын сосиал зиддијјәтләри — чинајәткарлыг, ишсизлик, кәндлиләрин јохсуллуғу тәсвир олунур. Д. һәрби блоклара гаршы, нүвә силаһынын гадаған олунмасы вә сүлһ уғрунда мүбаризә апарыр. Дәфәләрлә һәбс едилмишдир.

Әсәрләри: Под небом Сицилии, «Иностранная литература», 1962, № 9; Беспроигрышная игра, јенә орада, 1967, № 6.

Әд.: Потапова З. М., Неореализм в итальянской литературе, М., 1961; јенә онун, Массовая культура по-итальянски и прогрессивная культура действия, в кн.: Массовая литература и кризис буржуазной культуры Запада, М., 1974.

ДОЛЧИНО ҮСЈАНЫ (1304—07)—Шимал-Гәрби Италијада Долчинонун (Dolcino) башчылығы илә кәндли-плебеј үсјаны. Үсјан Верчеллидә башланмышды. Долчинонун тә'лиминә көрә һәр чүр һакимијјәти зорла девирмәк, папа, кардинал, кешиш вә раһибләри гырмагла јер үзәриндә сосиал әдаләтә вә бәрабәрлијә наил олмаг мүмкүндүр. Папа V. Климент кәндлиләрә гаршы сәлиб јүрүшү е'лан етди (1305). Үсјанчылар дағлара доғру сыхышдырылды. 1307 илин мартында үсјанчылар мәғлуб олдулар; Долчино әсир алыныб е'дам едилди. Д.у. 14 әсрдә Гәрби Авропада илк ән бөјүк үсјанлардан иди.

ДОМБАЈ ТАЛАСЫ—Бөјүк Гафгазда, Суајырычы силсиләнин шм. јамачында чөкәклик. Дәниз сәвијјәсиндән 1620 *м* јүксәкликдә, Теберда горуғу әразисиндәдир. Јүксәклији 4046 *м*-ә (Домбај-Улкен) гәдәр олан дағларла әһатәләнир. Орта темп-р јанварда —6,8°С, ијулда 14,2°С-дир. Иллик јағынты 1000—1500 *мм*-дир. Јамачлары 2300 *м* јүксәклијәдәк сых мешәләрдир (әсасән, ағ шам). Теберда чајы (Кубан һөвзәси) Д.т.-ндан башланыр. Гәрби Гафгазда туризм вә алпинизм р-нудур. Шәһәр типли Домбај гәс. Д.т.-ндадыр.

ДОМБАЛАН КӨБӘЛӘЈИ (Truffel)—әтли мејвә чисми олан кисәли јумру көбәләкләр. *Сапрофитләр* кими мешәләрдә битир вә ја көкләри илә *микориза* әмәлә кәтирир. Бә'зи Д.к. јемәлидир. Ән гијмәтлиси Чәнуби Франсада вә Шимали Италијада битән Tuber brumale нөвүдүр. Чәнуби Авропанын мешәләриндә вә ССРИ-нин гәрбиндә Choiromyces meandriformis, Азәрб.ССР-дә, әсасән, Абшерон, Әли Бајрамлы вә Нахчыванда, һәмчинин Гарабағ зонасында Terfezia leonis нөвү јајылмышдыр.

ДОМБАЛАНКӨК (Leontice) — зиринчкимиләр фәсиләсиндән чохиллик от чинси. Јарпаглары ики-үч бөлүмлү овал вә ја хәтвары, чичәк групу садә салхым формасындадыр. Каса јарпаглары вә ләчәкләри 6 әдәд олур. Абшерон шараитиндә март-апрел ајында чичәкләјир. Мејвәләри биртохумлу гутучугдур. Көк јумрулары вә тохумлары илә чохалыр. Чәнуби Авропада, Гәрби, Мәркәзи вә Шимали Асијада, еләчә дә Америкада 10, ССРИ-дә 8, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә бир нөвү јајылмышдыр. Әсасән, Нахчыван МССР-ин алчаг дағлыг гуршағында, гуру, килли вә дашлы јамачларда битән хырда Д.-ун (L. minor) һүнд. 12—18 *см*-дир. Декоратив бағчылыгда истифадә едилир.

ДОМБРА́, домбыра—газах симли мусиги аләти. Армудабәнзәр ағач көвдәси (уз. тәгр. 1200—1300 *мм*), ики сими вар. Сәси инчә вә зәифдир. Сағ әлин бармаглары илә сәсләндирилир. 1934 илдә тәкмилләшдирилмиш, пикколо, прима, тенор, бас вә с. нөвләри јарадылмышдыр. Д. Өзбәкистанда думбыра, думбрак, Башгырдыстанда думбыра ады илә јајылмышдыр.

ДОМБРО́ВА ГУРНИ́ЧА (Dąbrowa Górnicza)—Полшанын ч.-г.-индә, Катовитсе воједвалығында шәһәр. Д.ј. говшағы. Јухары Силезија даш көмүр һөвзәсинин сәнаје мәркәзләриндәндир. Әһ. 79,8 мин (1975). Металлуркија, дәзкаһгајырма, мәфтил, шүшә з-длары вар. Даш көмүр чыхарылыр.

ДОМБРО́ВСКАЈА (Dąbrowska) Марија (6.10.1889, Руссово, Калиш гәзасы—19.5.1965, Варшава)—полјак јазычысы. ПХР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1955). «Ушаглыг тәбәссүмү» (1923), «Һәјат нишанәси» (1938) вә с. һекајә китабларында, «Кечәләр вә күндүзләр» (1932—34) тетралокијасында зәһмәткешләрин һәјат вә мүбаризәси, вәтән мәһәббәти, милли бәрабәрлик тәрәннүм олунур. «Дан улдузу» (1955) һекајә вә повестләр китабы һитлерчиләрә гаршы мүбаризәдән, Полшада јени һәјат гуручулуғундан бәһс едир.

Әсәрләри: Избранное, М., 1974; Ночи и дни, т. 1—2, М., 1964.

ДОМБРО́ВСКИ (Dąbrowski) Јарослав (13.11.1836, Житомир—23.5.1871, Парис)—полјак ингилабчысы, Парис Коммунасынын (1871) һәрби хадимләриндән бири. 1855 илдән рус ордусунда хидмәт етмиш, Петербургда Баш Гәраркаһ Академијасында охумуш (1859—61), Полша үсјанынын (1863—64) һазырланмасында бөјүк рол ојнамыш,

Полшаја хидмәтә көндәрилдикдән сонра бурадакы ингилабчы рус забитләри комитәсинин рәһбәрләриндән олмуш, полјак вә рус ингилабчыларынын биркә фәалијјәтинә әсасланан үсјанын планыны ишләјиб һазырламышды. 1862 илдә һәбс едилмәсинә бахмајараг үсјанчылара көмәк көстәрмиш, үсјан үчүн јени стратежи фәалијјәт планы тәртиб етмишди. 15 ил каторга чәзасына мәһкум едилән Д. 1864 илин декабрында Москвада һәбсханадан гачмыш вә рус ингилабчыларынын көмәји илә Франсаја кетмишдир. Мүһачирәтдәки полјак демократларынын рәһбәрләриндән олмушдур. Парис Коммунасында әввәлчә чәбһәнин мәс'ул саһәләринин командири, сонра исә бүтүн силаһлы гүввәләрин баш команданы иди. Д.-нин бөјүк исте'дады вә шәхси икидлији ону Коммунанын ән көркәмли рәһбәрләриндән етмишди. Версалчыларла баррикада дөјүшүндә һәлак олмушдур.

Әд.: Дьяков В. А., Ярослав Домбровский, М., 1969; јенә онун, Ярослав Домбровский: путь на баррикады Коммуны, «Новая и новейшая история», 1977, № 5—6.

ДОМЕСТИКА́СИЈА (лат. domesticus—әһлиләшдирилмиш) — һејванлары әһлиләшдирмәнин бүтүн нөвләри; Д. әһлиләшдирилән һејванларда јени әламәтләрин јаранмасы вә инкишафы илә мүшајиәт олунур.

ДОМИНА́НТ [лат. dominans (dominantis)—һаким]—башлыча идеја, бир шејин әсас әламәти, мүһүм тәркиб һиссәси.

ДОМИНА́НТ, меʼмарлыгда—*ансамбл* композисијасында әсас елемент. Адәтән, ансамблда ән һүндүр бина (Москва Дөвләт Ун-тинин Ленинские горыдакы әсас корпусу), јахуд биналардан биринин шагули һиссәси (Ленинградда *Адмираллыг* бинасынын гүлләси) Д. һесаб едилир. Азәрб.ССР ЕА-нын әсас бинасы академија шәһәрчијинин Д.-ыдыр.

ДОМИНА́НТ, мусигидә—*мажор* вә *минор* мәгамларында һармоник функсија. Һәмин мәгамларын 5-чи пәрдәси Д. аккордларынын әсасыны тәшкил едир вә Д. пәрдәси адланыр; онларын 7 вә 3-чү пәрдәләриндән гурулан аккордлар да Д. функсијасына аиддир. Д. аккордларынын тоникаја мејли һәмин аккордларын тәркибиндә апарычы тонун олмасы илә әлагәдардыр.

ДОМИНАНТЛЫГ—чүт (аллел) ирсијјәт кечиричиләриндән биринин (кенләр) дикәри үзәриндә үстүнлүјүнү тә'мин едән гаршылыглы мүнасибәт формасы. Биринчи Д. тәшкил едән аллел бөјүк А илә, икинчи—ресессив аллел исә кичик *а* илә ишарә едилир. «Д.» анлајышыны кенетикаја Г. Мендел дахил етмиш, ону там Д.-а вә натамам Д.-а ајырмышдыр. Там Д.-да јалныз доминант аллелин еффекти, натамам Д.-да исә бу вә ја башга дәрәчәдә һәм доминант, һәм дә ресессив аллелин еффекти мејдана чыхыр. *Фенотипдә* һәр һансы әламәтин мејдана чыхмасы *кенотипдән*, јә'ни бир чох кенин фәалијјәтиндән асылыдыр. Мүһит шәраитиндән вә кенләрин тәркибиндән асылы оларат популјасијаларда аллел доминант, ресессив вә ја аралыг формада ола биләр. Инкилис алими Р. Фишерин фикринчә, әкәр сечмә просесиндә аллелин илкин еффекти әлверишсиздирсә, о, кизли һала кечир, әлверишлидирсә Д. тәшкил едир. Инкилис биологлары Ч. Б. С. Һолдејн вә С. Рајта көрә сечмә заманы јалныз оптимал физиоложи еффект верән аллеләр сечилиб доминант һалында мөһкәмләнир. Тибдә вә к.т.-нда Д.-ын бөјүк әһәмијјәти вар. Там доминант һалында олан фәрд јалныз һомозигот вәзијјәтдә мејдана чыхан зәрәрли аллели ресессив һалда сахлаја биләр. Тибби-кенетик мәсләһәтләр заманы, һејвандарлыг тәчрүбәсиндә нәсил үзрә төрәдичиләрин мүәјјән едилмәсиндә вә б. һалларда бу гәбилдән олан анализ методлары тәтбиг едилир. Бах һәмчинин *Мендел ганунлары.*

Әд.: Ахундов М. А., Кенетика, Б., 1966; Мюнтцинг А., Генетика, Общая и прикладная, пер. с англ., 2 изд., М., 1967; Серебровский А. С., Генетический анализ, М., 1970; Дубинин Н. П., Общая генетика, 2 изд., М., 1976.

ДОМИНА́Т (лат. dominatus, dominus—аға)—3 әсрин сонларында Ромада, *Диоклетианын* дөврүндә јарадылан сијаси системин тарих әдәбијјатында бә'зән ишләдилән шәрти ады. Принсипатдан (бә'зи респ. мүәссисәләринин сахландығы сијаси систем) фәргли

олараг гејри-мәһдуд монархија формасы иди.

ДОМИНИКА БИРЛИЈИ (Unity Dominica) — Кариб дәнизиндә, Антил а-рынын ш. һиссәсиндә ејниадлы адада дөвләт (1978). 1763 илдән Б. Британијанын мүстәмләкәси иди. Саһ. 790 *км*². Әһ. 75 мин (1975); әсасән, зәнчиләрдир. Инз. м. Розо ш.-дир. Релјефи дағлыгдыр. Ән һүндүр нөгтәси 1586 *м*-дир (Дјаблотен вулканы). Иглими рүтубәтли, тропик пассатдыр. Орта ајлыг темп-р 25—27°С-дир. Иллик јағынты 2000 *мм*. Рүтубәтли тропик мешәләр вар. Игтисадијјатынын әсасы к.т.-дыр. Ситрус биткиләри, банан вә с. јетишдирилир. *Пемза* чыхарылыр. К.т. хаммалынын е'малы, тохучулуг вә ајаггабы мүәссисәләривар. Тәсәррүфатына Инкилтәрә вә Канада капиталы нәзарәт едир. Банан, лимон ширәси, һиндгозу ләпәси, ром вә с. ихрач едир. Ихрачатынын тәгр. 90%-и (дәјәринә көрә) Инкилтәрә иләдир.

ДОМИНИКАН КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (ДКП)—1944 илдә Доминикан Ингилаби-Демократик Партијасы ады илә јарадылмышдыр. 1946 илдән 1965 илин августунадәк Доминикан Халг Сосиалист Партијасы адланырды. 1947 илдә ганунданкәнар е'лан едиләрәк амансыз тә'гибләрә мә'руз галан партијанын бир чох хадими, һәмчинин ДКП-нин баниләриндән олан **Ф.** Валдес һәлак олду. ДКП-нин гурултај характери дашыјан 1955 ил конфрансы партијанын низамнамәсини гәбул етди; партијанын програмыны ишләјиб һазырламаға даир гәрар гәбул олунду. ДКП-нин рәһбәр органы МК катиблији сечилди. 1959 илин ијунунда коммунистләр Р. Л. Трухилјо диктатурасына гаршы силаһлы чыхышларда иштирак етмиш, Трухилјо өлдүрүлдүкдән (1961, мај) сонра исә иртичанын диктатура режимини бәрпа етмәк чәһдләринә гаршы фәал мүбаризә апармышлар. 1962 илин сентјабрында ДКП «Сијаси вәзијјәт, ингилабын јоллары вә партијанын вәзифәләри» адлы програм сәнәди гәбул етди. Х. Бошун президентлији дөврүндә (1963, феврал—сентјабр) јарымлегал вәзијјәтдә олан партија өлкәнин мүстәгил инкишафы уғрунда фәал мүбаризә апармышдыр. 1963 илин октјабрында јенидән ганунданкәнар е'лан едилмишдир. Коммунистләр харичи һәрби мүдахилә заманы (1965—66) јерли иртичаја вә АБШ гошунларына гаршы силаһлы мүбаризәдә иштирак етмишләр. ДКП нүмајәндә һеј'әтләри коммунист вә фәһлә партијаларынын 1957 вә 1960 ил Москва мүшавирәләриндә иштирак етмиш вә һәмин мүшавирәләрин сәнәдләрини бәјәнмишдир; коммунист вә фәһлә партијаларынын 1969 ил Москва мүшавирәсиндә иштирак етмишдир. ДКП Латын Америкасы вә Кариб һөвзәси өлкәләри коммунист партијаларынын Һавана мүшавирәсиндә (1975) иштирак етмиш вә гәбул олунан сәнәдләри бәјәнмишдир. ДКП-нин 3-чү милли конфрансында (1976, декабр) өлкәнин мүасир игтисади вә сијаси вәзијјәти һәртәрәфли тәһлил олунмуш, иртича гүввәләринә гаршы мүбаризәнин күчләндији јени шәраитдә партија фәалијјәтинин әсас истигамәтләри мүәјјәнләшдирилмишдир. 1977 илин нојабрында ДКП-нин ачыг фәалијјәтинә ичазә верилмишдир.

ДКП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур. Баш катиби Нарсисо Иса Конде, мәтбуат органы «Популар» гәзетидир.

ДОМИНИКАН РЕСПУБЛИКАСЫ (Republica Dominicana).

Үмуми мә'лумат. Вест-Һинддә, Һаити а. нын ш. һиссәсиндә дөвләт. Саһ. 48,7 мин *км*², әһ. тәгр. 4,6 млн. (1976). Пајтахты Санто-Доминго ш.-дир. 26 әјаләтдән вә 1 милли маһалдан ибарәтдир.

Дөвләт гурулушу. Д.Р. буржуа респ.-сыдыр. 1966 ил Конститусијасы гүввәдәдир. Дөвләт вә һөкумәт башчысы президентдир. Ганунверичи һакимијјәт Милли Конгресә (2 палатадан—сенат вә депутатлар палатасындан ибарәг парламент) мәхсусдур. Ичраедичи һакимијјәти президентин тә'јин етдији һөкумәт һәјата кечирир.

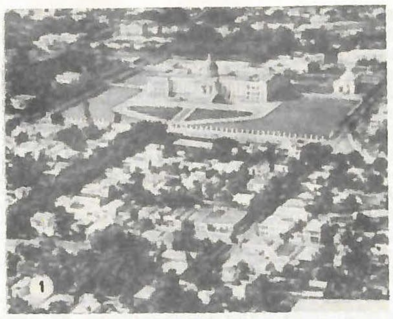
Тәбиәт. Д.Р.-нын әразисини Анд д-ры системинин силсиләләри кәсир. Дағлар әразинин 1/2-индән чохуну тутур. Һүнд. 3175 *м*-ә гәдәрдир (Дуарте д.). Силсиләләр арасында вә саһил бојунда мәһсулдар дүзәнликләр вар. Фајдалы газынтылары: боксит, никел, мис филизи, гызыл, дәмир филизи, нефт, кобалт, титан, дуз, кипс вә с. Иглими тропик пассатдыр. Орта ајлыг темп-р овалыгларда 25—27°С-дир. Иллик јағынты 1000—2000 *мм*. Тез-тез тропик туфанлар олур. Дағ јамачларынын чох һиссәси һәмишәјашыл тропик мешәләрлә, нисбәтән гураг р-нлар енлијарпаглы мешәләр, саванна вә коллуғларла өртүлүдүр.

Әһали. Д.Р.-нда әсасән испан-зәнчи мәншәли мулатлар (тәгр. 75%), ағлар (тәгр. 15%), зәнчиләр (тәгр. 10%) јашајыр (1975). Рәсми дили испан дилидир. Ишләјәнләрин 55%-и к.т.-нда чалышыр (1974). Әһалинин тәгр. 2/3 һиссәси азторпаглы вә ағыр шәртләрлә ири торпаг саһибләриндән торпаг ичарәјә көтүрән кәндлиләрдән, муздурлардан вә әсасән, АБШ инһисарларына мәхсус плантасијаларда истисмар едилән к.т. фәһләләриндән ибарәтдир. Сәнаје фәһләләринин тәгр. 75%-и шәкәр з-дларында ишләјир. Иллик орта артым 1970—74 илләрдә 2,9% олмушдур. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 96 нәфәрдир (1975). Әһалинин 42,1%-и шәһәрләрдә јашајыр. Һаким дин католисизмдир. Бөјүк шәһәрләри: Санто-Доминго (әтрафы илә бирликдә—тәгр. 900 мин, 1974), Сантјаго—155,2 мин (1970).

Тарихи очерк. 15 әсрин сонунадәк Һаити а. мүхтәлиф һинди тајфалары тәрәфиндән мәскунлашмышды. 1492 илдә Х. Колумб аданы кәшф едәрәк ону Еспанјола адландырды. Һиндиләрин бөјүк бир гисми мәһв едилди. 16 әсрин әввәлиндә испанлар Санто-Доминго аудиенсијасы ады илә бурада өзләринин колонијасыны јаратдылар. 1697 илдә аданын г. һиссәси (индики Һаити әразиси) Франсаја верилди вә Сан-Доминго адландырылды, ш. һиссәси исә (индики Д.Р.-нын әразиси) Испанија һөкмранлығында галды. 1795 илдә бүтүн ада Франсанын әлинә кечди. Халг үсјаны нәтичәсиндә 1804 илдә ишғалчылар ададан говулду. Ж. Ж. *Дессалин* аданын мүстәгиллијини е'лан етди, онун көһнә һинди ады (Һаити) бәрпа олунду. Испанија 1808 илдә јенидән Санто-Домингону әлә кечирди. *Испанијанын Америкадакы мүстәмләкәләринин истиглалијјәти уғрунда мүһарибә (1810—26)* кедишиндә 1821 илдә Санто-Доминго Испанија ағалығындан хилас олду. Лакин 1822 илдә Санто-Доминго јенидән мүстәгиллијини итирәрәк аданын г.-индә јарадылмыш Һаити респ.-сынын тәркибинә дахил едилди. Јалныз 1844 ил үсјаны нәтичәсиндә Санто-Доминго мүстәгиллик газанды вә Д.Р. адланмаға башлады. Д.Р.-нын игтисади вә сијаси зәифлијиндән истифадә едән Испанија 1861 илдә јенидән ону әлә кечирди, лакин истиглалијјәт уғрунда инадлы мүбаризә нәтичәсиндә 1865 илдә испан зүлмүнә һәмишәлик сон гојулду.

АБШ 20 әсрин әввәлиндә Д.Р.-нын малијјә әмәлијјатлары үзәриндә нәзарәти әлә алды. АБШ-ын Д.Р.-нын дахили ишләринә мүдахиләси күчләнди. Өлкәдә АБШ-ын сијасәтинә гаршы үмумхалг гәзәби артды. 1916 илин апрелиндә үсјан галхды. Үсјан АБШ гошунлары тәрәфиндән јатырылды, Д.Р.-нда һәрби ишғал режими јаранды. Ишғал режиминә гаршы мүбаризәнин кениш мигјас алмасы 1924 илин ијулунда АБШ-ы гошунларыны јери чағырмаға мәчбур етди. 20-чи илләрин сонунда өлкәдә илк коммунист групплары јаранды. 1928 илдә һәмкарлар иттифаглары Д.Р. Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасында бирләшди. АБШ империализми илә сых бағлы ифрат сағ иртичанын мәнафејини ифадә едән Р. Л. Трухилјонун һакимијјәтә кечмәси илә (1930) өлкәдә ганлы сијаси террор режими јаранды. Игтисадијјатын харичи инһисарлардан асылылығы күчләнди. Фашист Алманијасы илә мүһарибә кедишиндә ССРИ Силаһлы Гүввәләринин мүвәффәгијјәтләри Д.Р.-нда да демократик һәрәкатын кенишләнмәсинә сәбәб олду. 1944 илдә Доминикан Ингилаби-Демократик Партијасы јаранды (бах *Доминикан Коммунист Партијасы*; ДКП), тә'тил һәрәкаты кенишләнди. 1947 илин ијунунда бүтүн демократик партија вә тәшкилатлар гадаған олунду; ағыр чәза тәдбирләри күчләнди. Лакин тә'гибләр вә чәза тәдбирләри халгын мүбаризә әзмини гырмады; Трухилјо режиминә гаршы чыхышлар даһа да кенишләнди. 1961 илин мајында Трухилјо өлдүрүлдү. *Куба ингилабынын (1959)* гәләбәси Д. Р.-нда милли

азадлыг һәрәкатынын јүксәлиши үчүн мүһүм амил олду. Демократик гүввәләрин тәләби илә кечирилән сечкиләр нәтичәсиндә (1962, декабр) Доминикан Ингилаб Партијасынын (ДИП) лидери Х. Бош гәләбә газанды. Һакимијјәтә кечдикдән (1963, феврал) сонра Х. Бош һөкумәти бир сыра демократик ганунлар гәбул етди. Сол сијаси партија вә һәмкарлар иттифагларынын фәалијјәтинә ичазә верилди. Һөкумәтин милли игтисадијјаты вә өлкәнин сијаси мүстәгиллијини мөһкәмләндирмәк тәдбирләри јерли иртичаны вә Шимали Америка инһисарларыны горхуја салды. 1963 ил сентјабрын 25-дә мүртәче һәрбчиләр Пентагонун вә Мәркәзи Кәшфијјат Идарәсинин көмәји илә дөвләт чеврилиши етди. Һакимијјәт хунта-триумвиратын әлинә кечди. Өлкәдә фөвгәл’адә вәзијјәт е’лан олунду, амансыз террор режими јарадылды, демократик партијалар ганундан кәнар е’лан олунду. Режимдән үмуми наразылыг шәраитиндә коммунистләр «Бошун һакимијјәтә гајтарылмасы вә 1963 ил конститусијасынын бәрпасы» шүарыны ирәли сүрдүләр. 1965 ил апрелин сонунда өлкәдә ингилаби шәраит јаранды. Конститусија тәрәфдары полковник Ф. Кааманјо триумвирата гаршы үсјана галхан һәрби һиссәләрә башчылыг етди. 1965 ил апрелин 28-дә АБШ Д. Р.-на гаршы ачыг силаһлы мүдахиләјә башлады. Доминикан халгынын мүбаризәси милли мүгавимәт характери алды. 1965 ил мајын 4-дә Кааманјо мүвәггәти президент сечилди. Вәтәнпәрвәрләрин гошунлары мүдахиләчиләрә вә дахили иртичаја гаршы гәһрәманлыгла мүбаризә апарырдылар. Лакин мүдахиләчиләрин адаја јени гошун һиссәләри чыхармасы гүввәләр нисбәтини дәјишди, конститусијачылар мүдафиәјә кечмәјә мәчбур олдулар. АБШ һијләјә әл атды; Америка Дөвләтләри Тәшкилатынын (АДТ) гәрары илә АБШ гошунлары «сүлһ гүввәләри» ады илә Д.Р.-нда сахланылды. Августда конститусијачыларын, һәрби хунтанын вә АДТ васитәчи комиссијасынын нүмајәндәләри барышыг акты имзаладылар. АБШ малијјә инһисарлары илә сых бағлы олан Е. Г. Годој мүвәггәти президент олду. Бундан сонра мүдахиләчиләрин көмәји илә иртича вәтәнпәрвәрләрә гаршы террор кампанијасына башлады. Кааманјо, конститусијачыларын дикәр көркәмли хадимләри дипломатик ишә көндәрилмәк бәһанәси илә әслиндә өлкәдән сүркүн едилдиләр. Ишғал режими шәраитиндә кечән сечкиләр нәтичәсиндә (1966, 1 ијун) Х. Балакер президент олду; сол партија вә тәшкилатларын, биринчи нөвбәдә Коммунист Партијасынын тә’гиби күчләнди. Јени конститусијаја көрә (1966, нојабр) 1963 ил конститусијасынын бир сыра мүддәалары ләғв едилди. 1972 илдә полис вә ордунун тәләбәләрлә бир сыра силаһлы тоггушмалары баш верди. Кааманјо башда олмагла өлкәдә партизан групунун фәалијјәт көстәрдијини бәһанә едәрәк һөкумәт 1973 илин февралында фөвгәл’адә вәзијјәт е’лан етди. Кааманјо вә онун силаһдашлары өлдүрүлдү. 1974 ил мај сечкиләри әрәфәсиндә әксәр мүхалифәтчи партијалар ону бојкот етмәји гәрара алдылар. Сечичиләрин 60%-индән чоху сечкиләрдә иштирак етмәди. Балакер үчүнчү дәфә президент сечилди.

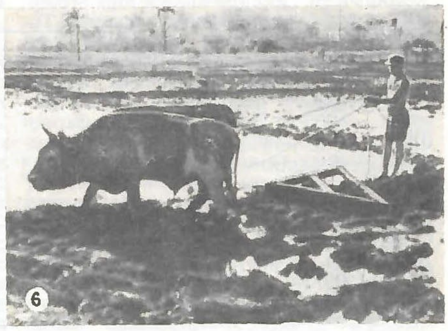

Доминикан Республикасы. 1. Санто-Доминго шәһәринин мәркәзи. 2. Санто-Доминго порту. 3. «Ана гәлби» һејкәли. Санто-Доминго университетинин һәјәти. 4. Шәкәр гамышы јығымы. 5. Сан-Франсиско-де-Макарис шәһәри рајонунда какао пахласынын гурудулмасы. 6. Әкин саһәсинин шумланмасы.

Дахили вә харичи сијасәтин әксәр мәсәләләриндә империализмин мөвгејиндә дурмасына бахмајараг 70-чи илләрин орталарындан Х. Балакер һөкумәти Кариб һөвзәси вә Латын Америкасы өлкәләринин игтисади интеграсијасы, Куба барәсиндә сијаси вә игтисади мәһдудијјәтләрин көтүрүлмәси уғрунда чыхыш едирди. 1977 илин нојабрында өлкәдә сијаси шәраитин низама салынмасы јолунда ирәлијә доғру мүәјјән аддым атылмыш, ДКП-нин ачыг фәалијјәтинә ичазә верилмәси барәдә ганун гәбул едилмишдир.

1978 ил мај сечкиләри нәтичәсиндә һакимијјәтә кечән сосиал-демократ тәмајүллү Д. Ингилаб Партијасынын лидери А. Гусман (рәсмән президентлијә августда башламышдыр) дөвләт апаратында коррупсијаја гаршы мүбаризә апарачағыны, игтисади вәзијјәтин јахшылашдырылмасына јөнәлдилмиш тәдбирләр һазырлајачағыны е’лан етмишдир.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары. Ислаһат партијасы; 1964 илдә јарадылмышдыр.

Доминикан Ингилаб Партијасы—1939 илдә јарадылмышдыр. Доминикан Азадлыг Партијасы (1973). Демократик Интеграсија Һәрәкаты (1970)—ифрат иртичачы сағ партија. *Доминикан Коммунист Партијасы* (1944).

Өлкәдә бир нечә һәмкарлар иттифаглары бирлији, һәмчинин бир сыра мүстәгил һәмкарлар иттифаглары фәалијјәт көстәрир.

Игтисади-чоғрафи очерк. Д.Р. игтисади чәһәтдән зәиф инкишаф етмиш аграр өлкәдир. Игтисадијјатында харичи капитал (хүсусилә АБШ) һаким мөвге тутур. К.т. үмуми дахили мәһсулун 24%-ини, ихрачат дәјәринин 70%-ини верир. К.т.-нда ири латифундија вә плантасијаларла јанашы чох кичик кәндли тәсәррүфатларынын да олмасы характерикдир. Бүтүн тәсәррүфатларын тәгр. 40%-и ичарәјә верилир. Тәсәррүфатларын тәгр. 1/2-инин торпаг пајы 1 *ha*-дан аздыр. Торпаг саһәсинин 1/4-и әһалинин 1%-ини тәшкил едән хүсусијјәтчиләрин әлиндәдир. Аграр ислаһат кечирилсә дә, 1962—69 илләрдә еһтијачы оланларын јалныз 2%-инә торпаг верилди. 1969 илдән 1973 илин орталарынадәк јалныз 80 мин *ha* торпаг

саһәси 21 мин кәндли аиләси арасында бөлүшдүрүлмүшдүр. Әразинин 55,6%-и к.т. торпаглары вә мешәләрдир. К.т. торпагларынын 50%-дән чоху (1,4 млн. *ha*) отлаглардыр. Әсас ихрачат биткиси шәкәр гамышы, какао, гәһвә, түтүн вә банандыр. Дахили тәләбат үчүн чәлтик, гарғыдалы, маниок, батат вә с. јетишдирилир. 1974 илдә 47,4 мин *т* гәһвә, 31,5 мин *т* какао, 203 мин *т* чәлтик, 50 мин *т* јерфындығы, 47 мин *т* гарғыдалы јығылмышдыр. Отлаг һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Өлкәдә 1,97 млн. гарамал, 515 мин донуз, 185 мин давар вар (1973). Әсас сәнаје мүәссисәләринә АБШ капиталы нәзарәт едир. Нефт е'малы з-ду, семент з-ду, јејинти (хүсусилә шәкәр), тохучулуг, кимја, тахта-шалбан вә түтүн сәнајеси мүәссисәләри вар. 1975 илдә 1,26 млн. *т* шәкәр истеһсал едилмишдир. Шәкәр сәнајесинин тәгр. 60%-инә дөвләт нәзарәт едир. Боксит (1974 илдә 1,4 млн. *т*-дан чох), никел (Бонао јатағында никел филизинин кәшфијјат еһтијаты 65,5 млн. *т*-дур), гызыл, дәмир филизи вә с. һасил едилир. 1973 илдә 852,9 млн. *квт-саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Сәнаје мүәссисәләри, әсасән, Санто-Доминго, Сан-Кристобал, Сантјаго, Бараона, Ла-Романа ш.-ләриндәдир. Д.ј.-ларынын уз. 1770 *км*, шосе јолларынын уз. 8846 *км*-дир (тәгр. 50%-и асфалтлашдырылмышдыр). Тичарәт донанмасынын тоннажы 16,1 мин брутто рег. *т*-дур (1972). Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорту Пунта-Кауседодур. Портлары: Санто-Доминго, Пуерто-Плата. Шәкәр, ферроникел, гәһвә, какао, боксит ихрач едилир. Машын вә аваданлыг, нәгл. ләвазиматы, нефт вә нефт мәһсуллары, әрзаг, тикинти материаллары идхал олунур. Тичарәти, әсасән, АБШ, Јапонија, Испанија вә Авропа Игтисади Бирлијинә дахил олан өлкәләрләдир. Туризм инкишаф етмишдир. 1975 илдә өлкәдә 232,9 мин турист олмушдур (туризмдән 79,6 млн. доллар кәлир көтүрүлмүшдүр). Пул ваһиди песодур.

Силаһлы гүввәләр. Д.Р.-нын силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән ибарәт олуб тәгр. 18 мин нәфәрдир (1976). Бундан башга жандармеријасы да вар (тәгр. 10 мин нәфәр). Али баш командан президентдир. Гуру гошунлары (11 мин нәфәр) 3 пијада бригадасы, башга һиссә вә бирләшмәләрдән, ҺҺГ (тәгр. 3,5 мин нәфәр) 32 дөјүш тәјјарәсиндән, ҺДГ (тәгр. 3,5 мин нәфәр) 20-дән чох мүхтәлиф кәмидән ибарәтдир. Хидмәт мүддәти бир илдир.

Сәһијјә. 1973 илдә Д.Р.-нда әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 46,8, өлүм сајы 6, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 38,6 олмушдур. Орта өмүр 58 илдир. Өлкәдә бактериал дизентерија, чүзам, амјөбиаз, анкилостомидоз, сифилис вә с. хәстәликләр јајылмышдыр. Д. Р.-нда 12,6 мин чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 28,5 чарпајы) 339 хәстәхана мүәссисәси, о чүмләдән 9,7 мин чарпајылыг 138 дөвләт хәстәханасы, 2374 һәким (әһалинин һәр 1870 нәфәринә 1 һәким), 516 диш һәкими, 1065 әчзачы, 320 орта тибб ишчиси вар (1973).

Маариф. 1951 илдә 7—14 јашлы ушагларын ичбари тәһсили һаггында ганун гәбул едилмишдир. Буна бахмајараг 70-чи илләрин әввәлләриндә мәктәбјашлы ушагларын јалныз 60%-и ибтидаи тәһсиллә әһатә олунмушду. Јашлы әһалинин (15 јашдан јухары) 30%-и савадсыздыр (1974). Ибтидаи мәктәбләрдә (6 иллик; кәндләрдә 3 иллик) 833,4 мин, орта мәктәбләрдә (6 иллик) 142,5 мин шакирд охујур (1972/73). Тәһсил мүддәти техники пешә мәктәбләриндә 3—5 ил, педагожи мәктәбләрдә 2—3 илдир. Али тәһсил верән ун-тләрдә (70-чи илләрин әввәлләриндә 46 ун-т) 38 мин тәләбә тәһсил алмышдыр (1975). 1538 илдә руһани семинаријасы әсасында јарадылмыш Санто-Доминго ун-ти Латын Америкасында ән гәдимдир.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. 1976 илдә нәшр олунан 20 дөври мәтбуат органынын 8-и күндәлик гәзет олмушдур. Мүһүм гәзетләри: «Листин диарио» (1889). «Информасјон» (1915), «Карибе» (1948), «Насионал» (1966), «Популар» (1946, Доминикан КП-нин органы) вә б. 90 радио, 3 телевизија стансијасы вар (1976). Телерабитәнин Баш Идарәси вә «Телевисјон Доминикана» Санто-Домингодадыр.

Әдәбијјат. Д.Р.-нын әдәбијјаты, әсасән, испан дилиндә инкишаф едир. Д.Р. әдәбијјатынын баниси сајылан Ф. М. дел Монте (1819—98) вәтәнпәрвәрлик руһунда ше'рләр јазмышдыр. 19 әсрин 2-чи јарысында һинди мөвзусу әдәбијјатда әсас јер тутурду (А. вә Х. Ангуло Гуриди гардашлары). Д.Р. әдәбијјатында һинди халгына дәрин рәғбәтлә јазылмыш илк романын мүәллифи М. де Х. Галвандыр. Диктаторларын истибдады, Д. Р.-нын АБШ гошунлары тәрәфиндән ишғалы (1916—24) әдәбијјатда е'тираз мотивләрини күчләндирди (Т. М. Сестеро, О. Рид вә б.). Трухилјо диктатурасы дөврүндә А. Ф. Рекена, Р. Марреро Аристи вә б. јазычылар мүһачирәт етдиләр. Онларын мүһачирәтдә јаздығы әсәрләрдә халгын истибдада гаршы гәзәби эксини тапмышдыр. Насир вә ичтимаи хадим Х. Бош, Е. Инчаустеги Кабрал, Педро Мир, М. дел Кабрал вә б. мүасир јазычы вә шаирләрин јарадычылығында ичтимаи е'тираз мотивләри күчлүдүр.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Д.Р. әразисиндә 16 әсрә кими һинди мәдәнијјәти (нахышлы керамик габлар, тахта габ-гачаг, дашдан вә ағачдан дүзәлдилән бүтләр) инкишаф етмишди. Испан истиласындан сонра, 16 әсрин 1-чи јарысында өлкәнин пајтахты Санто-Домингода испан готикасы вә еркән Интибаһ дөврү үслубларында дашдан килсә, Торре дел Оменахе galaсы, Дијего Колумбун (Х. Колумбун оғлу) гәср сарајы тикилмишди. Узун сүрән дурғунлугдан сонра 20 әсрдә ме'марлыг дирчәлмәјә башлады; тарихи мөвзуда әсәрләр, портрет вә мәнзәрәләр јаранды (Л. Десанглес, А. Грулјон, А. Р. Урданета), реалист (С. Вос-и-Хил, А. Бонилја, Х. О. Морел) вә модернист (Д. Суро, Х. М. Колсон) бојакарлыг инкишаф етди. Д. Р-нда кинофилмләр дә чәкилир.

Әд.: Горохов Ю. П., Доминиканская республика и американский империализм, М., 1970; Мамонтов С. П., Испаноязычная литература стран Латинской Америки в XX веке, М., 1972; Латинская Америка. Справочник, М., 1976.

ДОМИНИКАНЛЫЛАР — Доминикан Республикасынын әһалиси. 4,7 млн. нәфәрдир (1975). Д.-ын тәгр. 75%-и мулатлардан (Испанијадан көчүб кәлмәләрлә 16—18 әсрләрдә плантасијаларда ишләмәк үчүн Африкадан кәтирилмиш зәнчиләрин нәсилләри), 10%-и исә зәнчиләрдән ибарәтдир (әсасән, өлкәнин ч. вә ч.-ш.-индә јашајырлар). Ағлар әһалинин 15%-ини тәшкил едир. Д.-ын әксәријјәти испан дилиндә данышыр. Диндарлары католикдир.

Әд.: Народы Америки, т. 2, М., 1959; Нации Латинской Америки (формирование, развитие), М., 1964.

ДОМИНИКЧИЛӘР (сон лат. dominicani вә ја fratres praedicatores—ваиз гардашлар)—католик раһибләр ордени: «Диләнчи орденләр»индән бири. Д. орденини 1215 илдә испан раһиби Доминик бид'әтчиләрә гаршы мүбаризә мәгсәди илә јаратмышды; 1232 илдән инквизисија Д. орденинин табелијинә кечмишди. Д. антикатолик вә антифеодал чыхышлары јатырмагда папалыға көмәк едирди. Д. сырасындан орта әсрләрдә католисизмин көркәмли нүмајәндәләри (Бөјүк Алберт, Аквиналы Фома вә б.) чыхмышдыр. 13 әсрдән Д. миссионерлик фәалијјәтини кенишләндирмишдиләр. 16 әсрдән (језуитләр орденинин јаранмасы илә) Д. әввәлки әһәмијјәтини итирди. 9 миндән артыг раһиб вә тәгр. 6 мин раһибәни бирләшдирир (1971). Ватиканын идеоложи вә сијаси аләтидир.

ДОМИНИО́Н (инк. dominion, лат. dominium — мүлк, һакимијјәт) —1947 иләдәк Британија Милләтләр Бирлијинин үзвү олан дөвләти билдирмәк үчүн ишләдилән термин. 1947 илдә «Д.» термини «Бирлик үзвү» термини илә әвәз едилмишдир. Бах *Милләтләр Бирлији*.

ДОМИСИА́Н Тит Флави (Titus Flavius Domitianus; 51, Рома—96, Рома)—Рома императору [81—96], Флавиләр сүлаләсинин сон нүмајәндәси. Атасы *Веспасианын* һакимијјәт уғрундакы мүбаризәсиндә фәал иштирак етмишдир. Әјаләт шәһәрләрини мүдафиә едир, онларын әһалисинә Рома вәтәндашлығы һүгугу верирди. Бүрократик апараты вә һакимијјәтини сенатын һүгуглары һесабына мөһкәмләтмәси сенатын наразылығына сәбәб олмушду. Д.-ы азад едилмиш гуллар өлдүрмүшләр. Д.-ын дөврүндә ромалылар Азәрб. әразисинә кәлмишдиләр. Гобустанда тапылмыш (1948) китабәдә Д. вә XII илдырымсүр'әтли лекионун ады чәкилир (бах *Гобустан гаја тәсвирләри*).

ДО́МЫ—Азәрб.ССР Һадрут р-нунда (ДГМВ) кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 50 *км* шм.-г.-дә, Домы (Аллы чајынын голу) чајынын сол саһилиндә, Гарабағ силсиләсинин јамачындадыр. Әһ. 1020 (1977); һејвандарлыг, бағчылыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, јахынлығында минерал булаг вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ДОМЈЕ́ (Daumier) Оноре Викторјен (26.2.1808, Марсел—11.2.1879, Парис јахынлығында, Валмондуа) — франсыз графики, бојакар вә һејкәлтәраш. 1814 илдән Парисдә јашамыш, бурада бојакарлыг вә рәсмдән дәрс алмыш, литографија сәнәтини өјрәнмишдир. Д.-нин сијаси карикатура устасы кими формалашмасында 1830 ил ингилабынын бөјүк тә'сири олмушдур. Литографијаларында Луи Филиппин («Гаргантүа», 1831, «Ганунверичи гарынлар», 1834, «Трансонен күчәси», 1834), III Напо-

леон вә онун тәрәфдарларынын («Кечмиш назирләрин сон мәшвәрәти», 1848, «Ратапуал», 1850) сијасәтини ифша етмишдир. Графика серијаларында («Карикатурана», 1836—38, «Парис типләри», 1839—40, «Әдлијјә адамлары», 1845—48, «Мәрһәмәтли буржујлар», 1846—49) буржуа чәмијјәтинин ејбәчәрликләрини, һакимләрин, мә'мурларын вә дөвләт адамларынын икиүзлүлүјүнү, һәрислијини, әхлаг дүшкүнлүјүнү тәнгид атәшинә тутмушдур. Д.-нин 40—

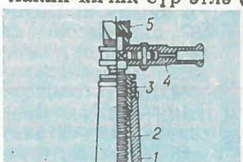

О. Д о м ј е. «Трансионен күчәси». Литографија. 1834.

60-чы илләр бојакарлыг әсәрләриндә «Үсјан», тәгр. 1848, «Аилә баррикадада», 1848—49, Милли галереја, Прага; «Палтарјујан гадын», тәгр. 1859—60, Лувр, Парис; «3-чү дәрәчәли вагон», тәгр. 1862—63, Метрополитен-музеј, Нју-Јорк) садә адамларын һәјаты, онларын ингилаби мүбаризәси, күндәлик ағыр әмәји тәсвир едилмишдир. Инчәсәнәтин ролу вә чәмијјәтдәки мөвгеји, сәнәткар јарадычылығынын психолокијасы вә гавранылмасы Д.-ни һәмишә дүшүндүрән мәсәләләрдән олмушдур («Мелодрама», тәгр. 1856—60, Јени пинакотека, Мүнхен; «Кәнч рәссама мәсләһәт», 1860-чы илләр, Милли инчәсәнәт галерејасы, Вашингтон). Д. әдәби, дини, мифоложи сүжетләр әсасында чохлу әсәр јаратмышдыр («Дон Кихот», тәгр. 1868, Јени пинакотека). Новатор рәссам, зәһмәткешләрин мәнафејинин мүдафиәчиси олан Д.-нин ирси (тәгр. 4000 литографија, гравүра үчүн 900-дән чох рәсм, 700-дән артыг шәкил вә акварел, 60-дан чох һејкәлтәрашлыг иши) дүнја инчәсәнәтиндә тәнгиди реализмин зирвәләриндән биридир.

Әд.: Г е р м а н М. Ю., Домье, М., 1962; Ф л е к е л ь М. И., Великие мастера рисунка—Рембрандт, Гойя, Домье, М., 1974.

ДОМКРА́Т (һолландча dommekracht)—аз һүндүрлүјә (0,15—1,5 *м*) јүк галдырмаг үчүн механизм. Д. јығчам вә нисбәтән јүнкүл олуб, јүкү сәлис сурәтдә, лакин кичик сүр'әтлә (0,01—0,25 *м/дәг*)

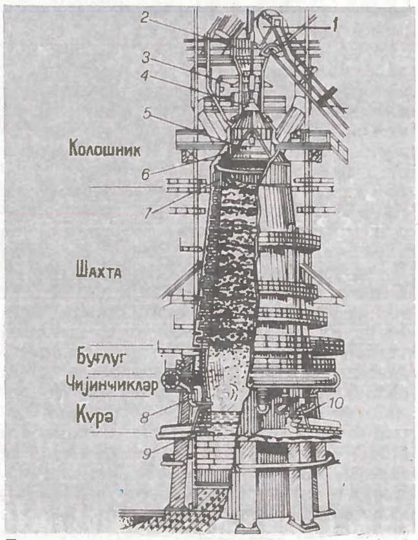

Хизәк үзәриндә гурулмуш винтли домкрат: *1*—көвдә; *2*—јүксахлајан винт; *3*—јөнәлдичи тамаса; *4*—дәстәк; *5*—јүк јери; *6*—хизәкләр; *7*—үфүги винт.

лазыми һүндүрлүјә галдырыб, галдырылмыш вәзијјәтдә сахлаја билир. Ән чох ишләдилән нөвләри дишли-тамасалы, винтли вә һидравлик Д.-лардыр. Д. әл илә вә ја мүһәррикә ишләјир. Иншаат-гурашдырма вә тә'мир ишләриндә тәтбиг едилир. Бир нечә јүз тона гәдәр јүк галдырыр.

ДО́МНА ГАЗЫ, к о л о ш н и к г а з ы—домна собасындан чыхан вә әсасән карбонун натамам јанмасы мәһсулундан ибарәт олан газ. Даш көмүр коксу илә чугуну әритдикдә алынан Д. г.-нын кимјәви тәркиби 12—20% карбон газы, 20—30% карбон 2-оксид, 0,5%-ә гәдәр метан, 1—4% һидрокен, 55—58% азотдан ибарәтдир. Дәмир филизи тозларындан тәмизләнмиш Д.г.-нын истиликтөрәтмә габилијјәти 3,6—4,6 *Мч/м³* (850—1100 *ккал/м³*) олдуғундан металлуркија з-дларында јаначаг кими ишләдилир. Домнаја үфүрүлән һаваја оксикен әлавә етдикдә газдакы азотун мигдары азалыб, дикәр газларын мигдары чохалдығындан Д.г.-нын истиликтөрәтмә габилијјәти хејли артыр.

ДО́МНА ИСТЕҺСАЛАТЫ — домна собасында дәмир филизиндән чугун истеһсал едән мүәссисә. Чугун е.э. 6—4 әсрләрдә мә'лум олмушдур. Д.и. дәмир вә онун филизләриндән ағач көмүрү илә күрәли вә ја шахта собаларында билаваситә бәрпа етмәклә бәрк һалда дәмиралма просесинин инкишафы нәтичәсиндә јаранмышдыр. Авропада биринчи домна собасы 14 әсрин орталарында, Русијада исә 1630 илдә

Домна собасы: *1*—галдырычы; *2*—гәбуледичи гыф, *3*—шихтә пајлашдырычысы; *4*—кичик конус; *5*—бөјүк конус; *6*—бөјүк конусун гыфы; *7*—горујучу сегментләр; *8*—һава фурмасы; *9*—чугунахыдан; *10*—посаахыдан.

Тула вә Кашира јахынлығында гурулмушдур. ССРИ-дә чугун истеһсалы саһәсиндә М. А. Павлов, И. А. Соколов, М. К. Курако вә И. П. Бардинин рәһбәрлији илә апарылмыш елми ишләр мүһүм рол ојнамышдыр.

И л к и н м а т е р и а л л а р — Д. и.-нда собаја долдурулан шихтәнин тәркибинә дәмир филизи, манган филизи, агломерат, јаначаг вә флүсләр дахилдир. Филизләрин тәркибиндә дәмир бирләшмәләриндән башга Al_2O_3, SiO_2, CaO, MgO вә аз мигдарда күкүрдлү, фосфорлу, арсенли вә с. бирләшмәләр вардыр. Флүс кими әһәнкдашы вә доломитдән истифадә олунур. Д.и. үчүн әсас јаначаг нөвү даш көмүр коксудур.

Д о м н а с о б а с ы—Д.и.-нын әсас аваданлығы олан домна собасы дахилдән әсасән шамот кәрпичи илә һөрүлүр. Соба көвдәсинин харичи һиссәси мүхтәлиф галынлыгда полад тәбәгәләрдән һазырланыр вә јүксәк темп-р тә'сириндән горунмаг үчүн фасиләсиз су илә сојудулур. Собанын күрә һиссәсиндә гыздырылмыш һаваны үфүрмәк үчүн күрәнин диаметри бојунча јерләшән фурма дешикләри (12-дән 15-ә гәдәр) вар. Фурмалардан ашағыда посаахыдан дешик, дөшәмә сәвијјәсиндә—соба дибиндә исә чугунахыдан дешик вардыр. Чугунахыдан дешик сәвијјәсиндән колошникин јухарысына гәдәр олан мәсафә домна собасынын ф а ј д а л ы һ ү н д ү р л ү ј ү адланыр. Домна собасынын мүһүм характеристикасы онун ф а ј д а л ы һ ә ч м и д и р. ССРИ-дә һәчми 5000 *м³* олан күчлү домна собалары ишләјир (1975). Бу собаларын мәһсулдарлығы 11000 *т/күн*-дән артыгдыр. Домна собасы ишинин әсас техники-игтисади көстәричиси фајдалы һәчмдән истифадә әмсалыдыр (ф.һ.и.э.). Соба јахшы ишләдикчә, онун ф.һ.и.э. да аз олур. ССРИ-дә бир чох собаларын ф.һ.и.э. 0,5-дән кичикдир. Јени домна собаларында мәркәзләшдирилмиш нәзарәт вә идарәетмә системләри тәтбиг едилир.

Домна просеси—лајларла собаја долдурулан јаначаг, филиз вә флүс мүхтәлиф темп-р зоналарында јанар газларын тә'сири нәтичәсиндә физики-кимјәви чеврилмәләрә уғрајараг чугун вә посаја чеврилир. Нисбәтән ағыр чугун дамчылары күрәнин дибинә, јүнкүл поса исә онун үзәринә јығылыр. Чугун чугунахыдан новдан, поса исә посаахыдан дешикдән кәнар едилир. Мүхтәлиф зоналардакы темп-рдан асылы олараг собанын дахилиндә ашағыдан (јүксәк темп-р зонасындан) јухарыја доғру газлар, онун әксинә исә шихтә материаллары һәрәкәт едир. Бу заман филизин гурумасы, посанын әмәлә кәлмәси вә әримәси, дәмирин бәрпасы вә онун карбонлашмасы (чугунун әмәлә кәлмәси) вә с. кими просесләр кедир.

Јаначаг лајы ашағы ендикчә гызараг көзәрмиш һалда күрәјә дахил олур вә 500—850°С-јә гәдәр гызмыш һаванын оксикени илә јанмаға башлајыр:

$$C+O_2=CO_2,$$

әмәлә кәлән карбон газы јухары галхдыгча көзәрмиш кокс лајынын тә'сирилә карбон 2-оксидә чеврилир:

$$CO_2+C=2CO.$$

Алынан карбон 2-оксид 100—900°С-дә гызмыш дәмир оксидләрини ашағыдакы реаксијалар үзрә редуксија едир:

$$3Fe_2O_3+CO=2Fe_3O_4+CO_2,$$
$$Fe_3O_4+CO=3FeO+CO_2,$$
$$FeO+CO=Fe+CO_2.$$

950—1000°С интервалында дәмир 2-оксид сәрбәст карбонла редуксија олунур:

$$FeO+C=Fe+CO,$$

сәрбәст карбон, карбон 2-оксидин 400—600°С темп-рда парчаланмасындан алынып:

$$2CO=CO_2+C \text{ (гурум)}.$$

Бу парчаланма просеси филизлә бир јердә кетдијиндән, карбон гурум шәклиндә филиз парчаларынын сәтһинә гонур вә онун мәсамәләрини долдурур. Ејни заманда дәмирин карбонлашмасы

просеси кедир:

$$3Fe+2CO=Fe_3C+CO_2.$$

Саф дәмир Fe_3C, Si, Mn, P вә S һәлл едәрәк чугун әмәлә кәтирир. Карбон 2-оксид филиздәки манган оксидләрини дә редуксија едир. Манганын там редуксијасы 1000—1100°C темп-рда гурумун һесабына баш верир:

$$MnO+C=Mn+CO,$$

1150°C темп-рдан јухарыда исә силисиум редуксија олунур:

$$SiO_2+2C=Si+2CO,$$

сәрбәст Mn вә Si маје чугуна кечир.

Флүс кими собаја верилән әһәнкдашы 800—900°C темп-рда парчаланыр, алынан CaO (еләчә дә MgO) тоз шәклиндә исти зонаја чөкүб, јүксәк темп-рда кәрәксиз сүхур вә күлү әридәрәк посаја чевирир. Бунунла јанашы CaO чугунун тәркибиндә олан P вә S чыхармаға имкан верир.

Домна просесинин әсас мәһсуллары чугун, поса вә домна газыдыр. Домна чугунлары тәтбиг саһәләринә көрә төкмә, тәкрар е'мал вә хүсуси чугунлара, јаначағын нөвүнә көрә исә кокс вә ағач көмүрү чугунларына ајрылыр. Төкмә (боз) чугунлардан төкмә үсулу илә машын һиссәләри һазырланыр, тәкрар е'мал чугунларындан исә әсас е'тибарилә полад истеһсалында хаммал кими истифадә олунур. Тәркибиндә силисиум, манган, хром вә с. гатышыглары чох олан хүсуси чугунлар (ферроәринтиләр) полад истеһсалында редуксијаедичи материал кими ишләнир. Домна посасындан башлыча олараг иншаат материалы кими, домна газындан исә мүәјјән тәмизләмә әмәлијјатындан сонра јаначаг кими истифадә олунур.

Әд.: Гасымзадә Н. Металлар вә башга конструксија материаллары технолокијасы, Б., 1975; Готлиб А. Д., Доменный процесс, 2 изд., М., 1966.

ДО́МНА СОБАСЫ—бах *Домна истеһсалаты*.

ДОМОДЕ́ДОВО — РСФСР Москва вил.-ндә шәһәр. Домодедово р-нунун мәркәзи. Аеропорт. Д.ј. ст. Машынгајырма, тикинти материаллары вә метал конструксијалар истеһсалы, јунәјирмә вә тикиш ф-кләри вар.

ДОН (гәдим јун. Tanais)—ССРИ-нин Авропа һиссәсиндә чај. РСФСР Тула, Липецк, Воронеж, Волгоград вә Ростов вил.-ләри әразисиндәдир. Уз. 1870 *км*, һөвзәсинин саһ. 422 мин *км²*. Орта Русија јүксәклијинин ш. јамачларындан башланыр. Азов дәнизинин Таганрог көрфәзинә төкүлүр. Делтасынын саһ. 340 *км²*-дир. Јухары ахынында (Тихаја Соснанын төкүлдүјү јерәдәк) дәрәси дардыр (ени 0,5—1 *км*, бир гәдәр ашағыда 2—3 *км*); сағ саһили һүндүрдүр (90 *м*-дәк), дәрәләрлә парчаланмышдыр; мәчрасы бу һиссәдә әјринтилидир. Мүһүм голлары: Непрјадва, Красиваја Меча, Быстраја Сосна, Воронеж. Орта ахынында (Калач-Дон ш.-нәдәк) дәрәси нисбәтән кенишләнир (6 *км*-дәк). Бурада Д. чајына Тихаја Сосна, Чорнаја Калитва, Хопјор, Медведитса, Иловлја чајлары төкүлүр. Д.-ун орта ахыны 1952 илдә јарадылмыш Симлјанск су анбарында гуртарыр. Бу су анбарынын јарадылмасы илә әлагәдар чәкилмиш Ленин ад. Волга-Дон кәмичилик каналы Волга чајы васитәсилә Д.-у Балтик дәнизи, Ағ дәниз вә Хәзәр дәнизи илә әлагәләндирир. Ашағы ахынында Д.-ун дәрәси кенишдир (20—30 *км*-дәк). Бу һиссәдә Д.-а Северски Донетс, Сал вә Гәрби Маныч чајлары төкүлүр. Д. әсасән, гар сују илә гидаланыр. Д. јухары ахынында нојабрын әввәлләриндән апреләдәк, ашағы ахынында исә декабрын әввәлләриндән мартын ахырынадәк донмуш олур. Мәнсәбиндә орта су сәрфи 935 *м³/сан*-дир (Симлјанск СЕС-нин тикилмәси илә әлагәдар 160 *м³/сан*-дәк азалмышдыр). Д. илдә 14 млн. *т*-дәк торпаг вә тәгр. 6,2 млн. *т* һәлл олмуш минерал маддә кәтирир. Јатағынын мејллији аз олдуғундан сакит ахыр, буна көрә дә она «Сакит Дон» да дејилир. Мәнсәбиндән Кеоркиу-Деж ш.-нәдәк (1355 *км*) кәмичилијә јарарлыдыр. Мүһүм портлары: Лебедјан, Задонск, Кеоркиу-Деж, Павловск, Калач-Дон, Серафимович, Ростов-Дон, Азов, Волгодонск.

Д.-ун јүк дөвријјәсиндә көмүр, тикинти материаллары, тахыл, метал, филиз, семент, сәнаје вә әрзаг маллары, минерал күбрәләр, нефт мәһсуллары вә с. әсас јер тутур. Суф, чапаг, чәки, ағбалыг, Дон сијәнәји, нәрә, узунбурун вә с. балыг нөвләри вар.

Е.ә. 1-чи миниллликдә Д. мүһүм тичарәт јолу иди. Е.ә. 4 вә ја 3 әсрләрдә Д. чајынын мәнсәбиндә, индики Азовун јериндә јунан колонијасы (*Танаис*) јаранмышды. Ерамызын әввәлиндә Д.-ун ашағы ахарында һун вә болгарларын кечиб кетдији јол мөвчуд иди; сонралар бурада *антларын* мәскәнләри мејдана кәлмишди. 7—9 әсрләрдә ашағы вә орта Д. хәзәрләрин һакимијјәти алтында иди. 11 әсрдән ашағы Д.-да көчәри гыпчаглар мәскән салмыш, 13 әсрдән исә бу әрази Гызыл Орданын һакимијјәти алтына дүшмүшдү. 14—16 әсрләрдә Д. Русијаны Крымдакы Кенуја колонијалары илә әлагәләндирән тичарәт јолу иди. 15 әсрдә Д.-да *газаклар* мәскән салдылар; 16 әсрдә Д. казак гошуну јаранды. 17 әсрдә Д. *Степан Разинин* рәһбәрлији илә кәндли мүһарибәсинин әсас истинадкаһы иди. 18 әсрин әввәлиндә исә Д.-да *Булавин үсјаны* (*1707—09*) баш верди. Капитализмин инкишафы нәтичәсиндә Д.-да сәнаје р-ну—Донбас јаранды; Донбас ингилаби һәрәкат мәркәзләриндән биринә чеврилди. Вәтәндаш мүһарибәси (1918—20) дөврүндә Д.-да ағ казаклара гаршы инадлы мүбаризә кетмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45) илләриндә *Сталинград вурушмасы* (*1942—43*) вә совет гошунларынын сонракы һүчумлары заманы Д.-да шиддәтли дөјүшләр олмушдур.

ДОН—киши вә гадын үст кејими. Азәрб.-да кениш јајылмышды. Бакы вә онун әтраф кәндләриндә архалыг типли киши үст кејиминә дә Д. дејилирди. Гадын Д.-у узун әтәкли вә көдәк олурду. Әсасән 3 һиссәдән—бәдән, әтәк (бели бүзмәли, јахуд бүзмәсиз олурду) вә голлардан ибарәт иди Бир сыра р-нда (хүсусилә Азәрб.-ын г. зонасында) Д. сөзү гадын кејим типини билдирир. «Д.» термини Орта Асија халглары арасында да ишләнилир. Түркмәнләр бичим е'тибарилә јахын олан киши вә гадын хәләтинә Д. дејирләр.

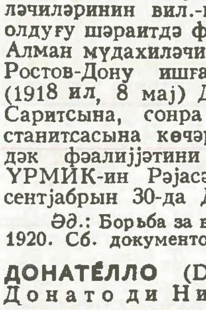
ДОН (исп. don, лат. dominus—чәнаб сөзүндән) — чәнаб, Испанијада вә испандилли өлкәләрдә кишијә еһтирамлы мүрачиәт формасы; адын әввәлиндә дејилирди. Италијада руһани вә дворјанларын фәхри титулу иди. Донја (исп.) вә донна (итал. вә португал дилләриндә)—гадына мүрачиәтдир.

ДОН АТЫ—Дон чајы һөвзәсиндә јетишдирилән гијмәтли миник-гошгу аты чинси. Д.а. мөһкәм конститусијаја вә долғун бәдән гурулушуна маликдир. Рәнки гызылы-күрән, кәһәри вә боз олур. Д.а.-нын орта өлчүләри: ајғырларда сујсүнүнүн һүнд. 159,2, бәдәнинин чәпинә уз. 160, дөш гучуму 185, әл дарағынын чеврәси 21, мадјанларда мүвафиг олараг 156,4, 159,9, 186,7, 19,7 *см*-дир. Ајғырларын орта дири чәкиси 570 *кг*, мадјанларынкы исә 550 *кг*-дыр. Д.а. јерли Ҹәнуби Русија степ (бозгыр) атлары илә Иран, Гарабағ, түркмән атларынын чүтләшдирилмәсиндән алынмышдыр. Д.а.-нын јахшылашдырылмасында рус миник атлары вә тәмизганлы инкилис атларындан истифадә едилмишдир. Д.а. дөзүмлү вә узунөмүрлү олуб, гуру иглим шәраитиндә илхыда сахланмаға ујғунлашмышдыр. Илин чох вахты отлагда сахланыр. Д.а., әсасән, Ростов вил.-ндә вә Ставропол өлкәсиндә јетишдирилир; Шимали Гафгаз, Гырғ.ССР, Газах. ССР вә с.-дә степ илхы атчылығынын јахшылашдырылмасында истифадә едилир.

ДОН СОВЕ́Т РЕСПУ́БЛИКАСЫ — Дон вил.-нин әразиси А. М. Калединин әксингилаби гошунларындан азад олундугдан сонра, 1918 ил мартын 23-дә вил. ҺИК-нин декрети илә е'лан едилмишди. Дон вил.-нә совет мухтаријјәти верилмәсиндән мәгсәд Алманија гошунларынын һүчумуна вә голчомаг гијамларын тәһлүкәсинә гаршы әмәкчи казакларын гүввәләрини бирләшдирмәк иди. Дон респ.-сы фәһлә вә казак депутатлары Советләринин 1-чи гурултајы (1918, апрел; Ростов-Дон) өзүнү Д.с.р.-да али һакимијјәт органы е'лан етди, МИК вә ХКС сечди. Г. К. Орчоникидзенин рәһбәрлији илә Фөвгәл'адә мүдафиә гәраркаһы јарадылды. ХКС-нин фәһлә нәзарәти, мүәссисәләрин миллиләшдирилмәси һаггындакы декретләри һәјата кечирилмәјә башлады. Дон Совет һөкумәти әксингилаби гијамларын күчләндији вә алман мүдахиләчиләринин вил.-ин әразисинә дахил олдуғу шәраитдә фәалијјәт көстәрирди. Алман мүдахиләчиләри вә ағ казаклар Ростов-Дону ишғал етдикдән сонра (1918 ил, 8 мај) Дон Совет һөкумәти Саритсына, сонра Великокнјажескаја станитсасына көчәрәк, ијунун сонунадәк фәалијјәтини давам етдирди. ҮРМИК-ин Рәјасәт һеј'әти 1918 ил сентјабрын 30-да Д.с.р.-ны ләғв етди.

Әд.: Борьба за власть на Дону. 1917—1920. Сб. документов, Ростов н/Д., 1957.

ДОНАТЕ́ЛЛО (Donatello; әсл ады Донато ди Никколо́ ди Бетто Барди, Donato di Niccolò di Betto Bardi) (тәгр. 1386, Флоренсија—13.12.1466, Флоренсија)—италјан һејкәлтәрашы. Италијада Интибаһ дөврү һејкәлтәрашлығынын баниләриндән бири. Флоренсија мәктәбинин нүмајәндәсидир. Әсасән, Флоренсијада, һәмчинин Сијена (1423—34 вә 1457—61), Рома (1430—33) вә Падујада (1444—53) ишләмишдир. Һуманизм

идејалары вә демократик руһла ашыланмыш Д. јарадычылығы үчүн ҹәсарәтли новаторлуг вә гәһрәмани образлар характерик олмушдур [Флоренсијадакы Орсанмикеле килсәси үчүн мүгәддәс Марк (мәрмәр, 1411—13) вә мүгәддәс Кеорки (мәрмәр, тәгр. 1416, Милли музеј, Флоренсија) һејкәлләри]. Сијена баптистериси үчүн һазырладығы «Иродун кеф мәҹлиси» релјефиндә (1423—27) Ф. *Брунеллескинин*

Донателло. «Давид». Тунҹ. 1430-ҹу илләр. Милли музеј. Флоренсија.

идејаларыны инкишаф етдирмишдир. Антик абидәләри өјрәнмәјинин сәмәрәси «Давид» һејкәлиндә (30-ҹу илләр; Интибаһ дөврү һејкәлтәрашлығында илк чылпаг инсан тәсвири), Флоренсија килсәсинин хор охунан трибунасындакы фигурларда (1433—39, Килсә музеји, Флоренсија), Флоренсијадакы «Мүждә» релјефиндә (тәгр. 1428—33) өзүнү көстәрир. Падујадакы Сант-Антонио килсәси үчүн јаратдығы мүрәккәб меһраб композисијасы (1446—50) Д.-нун ән көркәмли әсәрләриндәндир; композисијанын релјефләриндә Интибаһ дөврүндә илк дәфә олараг реал һәјат мүһити илә бәрабәр бөјүк инсан күтләси тәсвир олунмушдур. Д.-нун Падујадакы кондотјер Гаттамелатанын атлы һејкәли (тунҹ, мәрмәр, әһәнкдашы, 1447—53) Интибаһ дөврүнүн дүнјәви мөвзуда илк абидәсидир.

Әд.: Либман М. Я., Донателло, М., 1962.

ДОНГ—ВСР-ин пул ваһиди. 1946 илдән тәдавүлдәдир. 1 Д. 10 хаоја, 100 Д. 30,60 маната бәрабәрдир (1978, август).

ДОНГАРЛЫГ (јун. gibbus—әјри, донгар) — мүхтәлиф хәстәликләр (әсасән, вәрәм спондилити) нәтиҹәсиндә онурғанын деформасијасы. Д. онурғада вә бүтүн организмдә патокенези илә бир-бириндән фәргләнән патоложи просесләр нәтиҹәсиндә төрәјир. Д. анадангәлмә вә газанылма (вәрәм, рахит вә с.) олур. Әламәтләри: онурға архаја вә јана әјилир, чијинләр, күрәк, дөш вәзиләри асимметрик олур. Хәстәлик артдыгҹа, онурға јана әјилир, дөш гәфәсинин архаја габарыглы деформасијасыны (габырға Д.-ы) төрәдир. Д. онурғанын һансы наһијәсиндә инкишаф етмәсиндән асылы олараг бојун-көкс, көкс, бел вә гарышыг формалара бөлүнүр. Мүалиҹәси консерватив вә ҹәрраһи үсулладыр. Профилактикасы: ушагларын дүзкүн инкишафыны вә бөјүмәсини тә'мин етмәк, Д.-ы төрәдән хәстәликләри (рахит, вәрәм спондилити) вахтында вә дүзкүн мүалиҹә етмәк, көрпәләри еркән отуртмамаг, бел әзәләләрини масаж етмәк, кимнастика вә с.

Әд.: Юмашев Г. С., Травматология и ортопедия, М., 1977.

ДОНГШОН МӘДӘНИЈЈӘТИ — ВСР әразисиндә (Тһанһоа әјаләти, Донгшон к.) јајылмыш Тунҹ дөврүнә (е.ә. 6—1 әсрләр) аид мәдәнијјәт. Д.м. үчүн јүксәк усталыгла һазырланмыш тунҹ әшјалар (аләтләр, силаһлар, габлар, төкмә һејкәлчикләр вә с.) сәҹијјәвидир. Һәмчинин даш аләтләр, дулус күрәсиндә һазырланмыш керамика, кил ев моделләри, аз мигдарда дәмир мә'мулаты тапылмышдыр. Суварма әкинчилији барәдә Д.м. әһалисинин мә'луматы вар иди. Д.м. тапынтылары гәдим вјетнамлыларын мәдәнијјәти һаггында тәсәввүр јарадыр. Д.м.-нин мүасир вјетнамлыларын әҹдадлары сајылан лак-вјет тајфаларына аид олдуғу вә бу тајфаларын ибтидаи иҹма гурулушундан илк синифли ҹәмијјәтә кечид мәрһәләсиндә јашадығы еһтимал едилир.

Әд.: Народы Юго-Восточной Азии, М., 1966.

ДОНДАР ГУШЧУ—Азәрб.ССР Товуз р-нунда кәнд. Д.Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 8 *км* ш.-да, Товуз—Шамхор д.ј. кәнарында, Кәнҹә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 1921 (1977); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Шәраб з-ду, орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, көрпә еви, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

ДОНДАРЛЫ — Азәрб.ССР Губадлы р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 6 *км* ш.-да, Базарчајын сағ саһилиндә, Бәркүшад силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1050 (1977); һејвандарлыг, түтүнчүлүк, әкинчилик вә барамачылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, ме'марлыг абидәләриндән мәсҹид (19 әср) вә Һачыбәдәл көрпүсү (?) вар.

ДОНДЫ-КАР — Удмурт МССР-ин Глазов р-нунда 10—12 әсрләрә аид шәһәр харабалығы. 1926—27 илләрдә А. П. Смирнов газынты апармышдыр. Јашајыш биналары, төвләләр, әрзаг анбарлары, гујулар ашкар едилмиш, мүхтәлиф аләт вә силаһ (ох, ораг, чәкич, низә, 10 әсрә аид самани дирһәмләри), сүмүк мә'мулат тапылмышдыр. Тапынтылар малдарлыг вә хәзли һејван овунун инкишаф етдијини көстәрир.

ДОНДУРМА — сәринләшдириҹи десерт гида мәһсулу. Тәркибиндә гида үчүн зәрури зүлал, јағ, карбоһидрат, минерал дуз вә витаминләр олур. Д. үчүн әсас хаммал сүд мәһсуллары (сүд, гајмаг, јағ вә с.), шәкәр, шоколад, фындыг, бадам, сукат (шәкәрләнмиш мејвә), јумурта вә тамлы маддәләрдир. Инсанлар лап гәдим заманлардан исти һаваларда мејвә ширәсини гар вә ја бузла гарышдырыб сәринләшдириҹи гида нөвү һазырламышлар. Рәвајәтә көрә Македонијалы Искәндәр (е.ә. 4 әср) үчүн көләләри бу мәгсәдлә уҹа дағлардан вә дәрин мағаралардан гар вә ја буз тапыб кәтирәрмишләр. Белә сәринләшдириҹи ички Рома императору Неронун (1 әср) да сүфрәсини бәзәјәрмиш. Мүасир Д.-ја даһа јахын олан Д. ресептини 13 әсрдә Марко Поло Чиндән кәтирмиш вә тәгр. дөрд әср мүддәтиндә бу ресепт Италија кулинарлары тәрәфиндән кизли сахланмышдыр. Д. һазырламаг технолокијасы јалныз сонралар башга өлкәләрә кечмәјә башламышдыр. Лакин дағлардан гар кәтирмәјин чәтинлији вә хүсуси сојудуҹу васитәләрин олмамасы сәбәбиндән Д. узун мүддәт кениш јајылмамыш, јалныз 19 әсрин ахырында, илк сојудуҹу машын вә хүсуси технолоҹи аваданлыг јарадыландан сонра онун сәнаје истеһсалына башланылмышдыр. Русијада «Д. һазырлајан машын» үчүн илк патенти 1845 илдә Иван Излер алмышдыр. Һазырда Д. һазырламаг үчүн ресепт үзрә көтүрүлмүш маддәләрдән хаммал гарышығы һазырлајыб пастеризә едилир, сонра ону һомокенләјир (бах *Һомокенләмә*), сојутдугдан сонра дондурур вә фризерләрдә чалырлар. Алынан «јумшаг» Д.-нын тәркибиндәки 60%-ә гәдәр су хырда буз кристалларына чеврилир вә темп-ру —4, —5°С-јә чатдырылыр. «Јумшаг» Д. чәкилиб-бүкүлүр вә јенә дә дондурулмаға гојулур (—10-дан —20°С-јә гәдәр). Д. дадлы вә јүксәк калорилидир, јахшы һәзм олунур.

Әд.: Оленов Ю. А., Зубова Н. Д., Производство мороженого, М., 1977.

ДОНДУРМА ШУМУ — бах *Пајыз шуму*.

ДОНЕЛАЈТИС Кристионас (1.1.1714, Лаздинсләјај, индики Радвилишкис р-ну — 18.2.1780, Толмингнемен, индики Калининград вил., Чистые Пруды)— Литва шаири, Литва бәдии әдәбијјатынын баниси. 18 әср Авропа әдәбијјатында реалист ҹәрәјанын нүмајәндәләриндәндир. Кәндли аиләсиндә доғулмушдур. Кенигсберг ун-тиндә охумуш (1736—40), бир мүддәт мүәллимлик етмиш, 1743 илдән өмрүнүн сонунадәк мәһәллә кешиши олмушдур. Д.-ин әдәби ирсиндән јалныз 6 тәмсил (1824 илдә нәшр едилмишдир) вә «Илин фәсилләри» (1818 илдә нәшр едилмишдир) поемасы мә'лумдур. «Илин фәсилләри» поемасында Д. 18 әсрин орталарындакы Литва кәндинин епик ләвһәләрини јаратмыш, тәһкимчи кәндлиләрин әмәк вә мәишәтини, халг адәт-ән'әнәләрини, кәнд тәбиәтини реалистҹәсинә тәсвир етмишдир. Д.-ин дүнјакөрүшү зиддијјәтли олмушдур. О, бир тәрәфдән зүлмә вә истисмара, ҹисмани ҹәзаја гаршы чыхыр, дикәр тәрәфдән исә тәһкимчи кәндлини итаәтә чағырырды; кәндлинин ҹәмијјәтин сүтуну сајыр, лакин бир кешиш кими, иҹтимаи бәрабәрсизлији әзәли һесаб едир, онун синфи, иҹтимаи-сијаси сәбәбләрини аҹа билмирди. Поема 19—20 әсрләр Литва поезијасына күҹлү тә'сир көстәрмишдир. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир.

Әсәрләри: Избранное, М., 1951; Времена года, М., 1964.

Әд.: Хәлилов П., ССРИ халгларыәдәбијјаты, һ. 2, Б., 1977; Гинейтис Л., Кристионас Донелайтис и его поэма «Времена года», Вильнюс, 1956.

ДОНЕТСК (1924 иләдәк Јузовка, 1924—61 илләрдә Сталино)—УССР-дә шәһәр. Донетск вил.-нин мәркәзи. Калмиус чајы саһилиндәдир. Әһ. 1 млн. (1978). Д.ј. говшағы. Аеропорт. Д. ССРИ-нин көмүр, гара металлуркија, машынгајырма, кимја сәнајеси мәркәзләриндәндир. Металлуркија з-ду, галдырычы шахта машынлары вә с. мә'дән сәнајеси аваданлығы, кокс-кимја, машынгајырма (роторлу екскаваторлар), кимја, сојудуҹу з-длары, камвол-әјириҹи ф-к, памбыг парча комбинаты, сүд, маргарин з-длары, әт

комбинаты, гәннады вә макарон ф-кләри, ун-т, политехник, тибб, мусиги, педагожи, тичарәт ин-тлары, бир сыра елми-тәдгигат ин-тлары, техникумлар, 2 музеј, 3 театр, филармонија, сирк вә с. вар. Д.-дә УССР ЕА елми мәркәзи ишләјир. 1869 илдә салынмышдыр.

ДОНЕ́ТСК (1955 иләдәк Гундоровка)—РСФСР Ростов вил.-ндә шәһәр. Северски Донетс чајында кәми дајаначағы. Изварино д.ј. ст.-ндан 8 *км* аралыдыр. Екскаватор з-ду, көмүрсафлашдырма, памбыгәјирмә, трикотаж ф-кләри, ахшам машынгајырма техникумлары вар. Көмүр чыхарылыр.

ДОНЕ́ТСК ВИЛАЈӘТИ (1961 иләдәк Сталино вилајәти)—УССР-дә вилајәт. 1932 ил ијулун 17-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 26,5 мин *км*², әһ. 5176 мин (1977, 1 јанвар). 18 р-ну, 48 шәһәри, 134 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Донетск ш.-дир.

Тәбиәт. Сәтһи далғалы дүзәнликдир (һүнд. 200 *м*-ә гәдәр). Шм.-ш. һиссәси Донетск тәпәлији, ч.-у Азовјаны јүксәкликдир. Фајдалы газынтылары: даш көмүр, дашдуз, әһәнкдашы, доломит, меркел, одадавамлы кил, чивә вә с. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда —7, 8°С-дән (шм.-ш.-дә) —5,4°С-јәдәк (ч.-да), ијулда мүвафиг олараг 20,8 вә 22,8°С-дир. Иллик јағынты 450—500 *мм*. Јазда ағ јел әсир. Әсас чајлары: Северски Донетс (голлары: Казјонны Торетс, Бахмут, Луган), Самара, Волчја вә с. Бир сыра су анбары тикилмиш вә Северски Донетс—Дон һөвзәси каналы чәкилмишдир. Әразинин чох һиссәсини аз вә ја орта һумуслу гараторпаглар тутур. Д.в. әсасән, чөл зонасындадыр. Бә'зи јерләрдә гобу мешәләринә, Северски Донетс боју шам мешәләринә тәсадүф едилир. Һејванлары: кәмиричиләр, һәмчинин довшан, түлкү, гушлардан чөл вә дүзән торағајы, довдаг вә с.

Әһали. Әсасән, украјналылар (53,1%) вә руслардыр (40,6%). Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 195,3 нәфәрдир. Әһ.-нин 4616 мини шәһәрләрдә, 560 мини кәндләрдә јашајыр. Әсас шәһәрләри: Донетск, Жданов, Макејевка, Горловка, Краматорск, Славјанск.

Тәсәррүфат. Д.в. ири сәнаје-истеһсал комплекси олуб, үмумиттифаг көмүр һасилиндә (хүсусилә коксләшмыш), гара металлар, һәмчинин көмүр вә металлуркија аваданлығы истеһсалында әһәмијјәтли јер тутур. Мүһүм сәнаје саһәләри: көмүр, гара металлуркија, ағыр машынгајырма, кимја. Јејинти вә јүнкүл сәнаје дә инкишаф етмишдир.

1976 илдә 106,3 млн. *т* көмүр чыхарылмыш, 19,7 млн. *т* чугун, 21,6 млн. *т* полад, 18,2 млн. *т* гара метал прокаты, тәгр. 2 млн. *т* полад бору истеһсал едилмишдир. Гара металлуркија мүәссисәләри Макејевка, Донетск, Жданов вә б. ш.-ләрдә, әлван металлуркија мүәссисәләри исә Никитовка (чивә комбинаты), Константиновка вә Артјомовскдадыр. Ири кокс-кимја з-длары (Горловка, Жданов, Макејевка вә с.), кимја (Горловка) вә сода комбинатлары (Славјанск), кимја з-длары (Донетск, Константиновка), машынгајырма з-длары (Донетск, Горловка, Краматорск, Жданов вә с.), тикинти материаллары, о чүмләдән семент (Амвросијевка, Јенакијево, Краматорск, Макејевка), техники шүшә (Константиновка, Артјомовск), јејинти вә јүнкүл сәнаје мүәссисәләри вар. Күчлү ДРЕС-ләри: Старобешево, Славјанск, Мироновски вә с. Д.в.-нин к.т. интенсив вә чохсаһәлидир. Әтлик-сүдлүк һејвандарлыг вә әкинчилик (буғда, арпа, гарғыдалы, күнәбахан, тәрәвәз, картоф) инкишаф етмишдир. Д.в.-ндә 289 к-з, 144 с-з вар. К.т.-на јарарлы торпаг саһ. 2048 мин *һа*-дыр (1976, нојабр). Бунун 1547 мин *һа*-ы әкилир. 162 мин *һа* саһә суварылыр (1976, нојабр). 1976 илдә 2094 мин *т* тахыл, 259 мин *т* күнәбахан, 703 мин *т* тәрәвәз, 388 мин *т* картоф јығылмышдыр. Вил.-дә 1091 мин гарамал (о чүмләдән 406 мин инәк), 890 мин донуз, 281 мин давар вар (1977, 1 јанвар). Гушчулуғ, Азовјаны саһәдә балыгчылыг инкишаф етмишдир. Д.ј.-ларынын уз. 1618 *км* (1977), автомобил јолларынын уз. 8 мин *км*-дир (1970). Мүһүм аеропортлары Донетск вә Жданов ш.-ләриндәдир. Дәниз порту Ждановдур (Азов дәнизиндә). Д.в. ики дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир (1958 вә 1970).

Мәдәни гуручулуг. Вил.-дә 1595 үмумтәһсил, 139 техники пешә, 85 орта ихтисас тәһсили мәктәби, 9 али мәктәб (о чүмләдән ун-т) вар. 1328 күтләви китабхана, 1096 клуб мүәссисәси, 6 музеј, 5 театр, 1349 киногурғу вә с. фәалијјәт көстәрир (1976).

Украјна дилиндә «Радјанска Донеччина» (1945), рус дилиндә «Сосиалистически Донбасс» (1917), «Комсомолетс Донбасса» (1920) вил. гәзетләри чыхыр.

Сәһијјә. 1977 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Д.в.-ндә 68 мин чарпајылыг 299 хәстәхана мүәссисәси, 18 мин һәким вар.

ДОНЕ́ТСК КӨМҮР ҺӨВЗӘСИ (Донбас)—ССРИ-нин Авропа һиссәсиндә мүһүм көмүр һөвзәси. Әсас һиссәси УССР-ин Ворошиловоград, Донетск вил.-ләриндә вә РСФСР-ин Ростов вил.-ндәдир. Д.к.һ.-нин әсас һиссәси (Көһнә Д., саһ. 23 мин *км*²) Совет һакимијјәти илләриндә Днепропетровск, Харков вә б. вилајәтләрдә көмүрүн кәшф едилмәси илә әлагәдар хејли кенишләндирилмишдир. Бөјүк Донбасын саһ. 60 мин *км*²-дән артыгдыр. Һөвзәнин үмуми кеоложи еһтијаты 128 млрд. *т* һесабланмышдыр (1968). Д.-ын сәтһи далғалы дүзәнликдир. Ән јүксәк нөгтәси (367 *м*) *Донетск тәпәлији* әразисиндәдир. Әсас чајлары: Северски Донетс, Дон, Калмиус, Самара.

Көмүр һасилинә 18 әсрин ахырларында, ардычыл исә 1861 ил ислаһатындан сонра Русијада капитализмин инкишафы (д.ј.-ларынын, шәкәр сәнајесинин вә с.-нин көмүрә олан тәләбатынын артмасы) илә әлагәдар башланмышдыр. Д.к.һ.-нин башга сәнаје саһәләри кими көмүр сәнајеси дә харичи капиталын әлиндә олмушдур. Вәтәндаш мүһарибәси илләриндә (1918—20) Д.к.һ.-нин көмүр сәнајеси бөјүк дағынтылара мә'руз галмышды. 1929—40 илләрдә 100-дән артыг јени шахта, шахта аваданлығы з-длары, көмүрсафлашдырма ф-кләри вә с. мүәссисәләр тикилиб истифадәјә верилмишдир. 1941—43 илләрдә сәнаје, хүсусилә көмүр сәнајеси алман фашист ишғалчылары тәрәфиндән дағылмышды. Мүһарибәдән сонракы илләрдә дағыдылмыш саһәләр бәрпа олунмуш вә јени техника әсасында инкишаф етдирилмишдир. Һөвзәнин көмүрү әсасән, Алт вә Орта Даш көмүр шө'бәләринин чөкүнтүләри илә әлагәдардыр. Бурада 315-дән артыг көмүрлү лај вар. Ишләнән лајларын галынлығы 0,6—1 *м*-дир. Һумуслу көмүр даһа чохдур. Шахталарын чоху, о чүмләдән дәринләри (1000—1200 *м*) һөвзәнин мәркәзи һиссәсиндәдир. Д.к.һ.-ндә гара металлуркија, машынгајырма, семент, кимја з-длары вә комбинатлары, чивә комбинаты, күчлү ИЕС-ләр вә с. мүәссисәләр вар. Һөвзә көмүрдән башга газ (ән бөјүјү Шебелинка), чивә (Никитовка), даш дуз (Артјомовск вә Славјанск р-ну), флүс әһәнкдашылары вә доломитләри (әсасән, Волноваха вә Старобешево р-нлары) вә с. илә дә зәнкиндир. Һасил едилән көмүрүн чох һиссәси УССР-дә вә Шимали Гафгаз игтисади р-нунда ишләнир, галаны башга р-нлара, хүсусилә ССРИ-нин Авропа һиссәсинә көндәрилир, һәмчинин ихрачат үчүн тәдарүк едилир. Д.к.һ. ССРИ-нин мүһүм сәнаје мәркәзләриндән биридир. Һөвзәдә олан мүхтәлиф фајдалы газынтылар вә кәтирилмә дәмир филизи әсасында ағыр сәнаје комплекси јарадылмыш, тикинти, нәгл. вә с. саһәләр инкишаф етдирилмишдир. Д.к.һ.-дә металлуркија, машынгајырма, семент, кимја з-ду вә комбинатлары, ИЕС-ләр, филиз комбинаты вә с. мүәссисәләр вар. Јүнкүл вә јејинти сәнајесинин комплекс инкишафы илә јанашы, тикинти вә мәдәни гуручулуға хүсуси фикир верилир.

Әд.: Бакулев Г. Д., Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна, М., 1955; Матвеев А. К., Геология угольных бассейнов месторождени СССР, М., 1960; Крецький Л. М., Паламарчук М. М., Географія промисловості Українськоі РСР, Киів, 1967 Гидрогеология СССР, т. 6—Донбасс, М., 1971.

ДОНЕ́ТСК ТӘПӘЛИЈИ—Шәрги Авропа дүзәнлијинин ч.-унда, УССР вә РСФСР сәрһәдиндә јүксәклик. Уз. тәгр. 370 *км*, ени 50 *км*-дән 120 *км*-ә гәдәрдир. Ән јүксәк зирвәси 367 *м*-дир. Зәнкин даш көмүр јатагларынын әлагәдар олдуғу гумдашы, әһәнкдашы вә шистләрдән ибарәтдир. Сәтһи чај дәрәләри илә кәскин парчаланмышдыр. Полиметал филизләр, тикинти материаллары, кимјәви хаммал јатаглары вар. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда —6°С-дән —8°С-јә гәдәр, ијулда 21—22°С-дир. Иллик јағынты 400—500 *мм*. Әсасән, гара вә подзоллашмыш торпаглар јајылмышдыр. Әкин јерләри, бағ вә бостан саһәләри, мәркәзи һиссәдә мешәликләр (чөкә, көјрүш вә ағчагајын) вар. Д.т. әразисиндә өлкәнин Донетск көмүр һөвзәси әсасында инкишаф етмиш ири сәнаје р-ну јерләшир.

ДОНЕ́ТСК-КРИВО́Ј РОГ СОВЕ́Т РЕСПУБЛИКАСЫ — Донетск-Кривој Рог һөвзәси Фәһлә Депутатлары Советинин 4-чү гурултајында (1918, 12 феврал; Харков) е'лан едилмишдир. РСФСР тәркибинә дахил олуб, Донетск-Кривој Рог һөвзәсинин, Харков вә Јекатеринослав губ.-ларынын әразисини бирләшдирирди. 1918 ил февралын 14-дә респ. ХКС тәшкил олунду (сәдри Ф. А. *Артјом*). Д.-К.Р.с.р. һөкумәти Украјнаја һүчум едән алман ишғалчыларына гаршы мүдафиәни тәшкил етди. Ејни заманда Украјна тәркибинә дахил олмајан Д.-К.Р.с.р. әразисинә сохулдуглары үчүн алман

команданлығына е'тираз нотасы көндәрди. Лакин 1918 илин мајында алман гошунлары Д.-К.Р.с.р.-нын әразисини ишғал етди вә респ. фәалијјәтини дајандырды.

Әд.: Супруненко Н. И., Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920), М., 1966.

ДОН ЖУА́Н, Дон Хуан (исп. Don Juan)—бир сыра әдәбијјат вә инчәсәнәт әсәрләринин әхлаги вә дини нормалары позан, һәјатын мә'насыны чисмани һәздә көрән гәһрәманы. Орта әср әфсанәләринә әсасланан илк Д.Ж. сурәтини испан драматургу Тирсо де Молина «Севилја дәчәли, јахуд Даш гонаг» (1630) пјесиндә јаратмышдыр. Ичтимаи тип сәвијјәсинә галдырылан бу образ тәзликлә бир чох јазычы, мусигичи вә рәссамын диггәтини чәлб етмишдир [Ж. Б. Молјерин «Дон Жуан» (1665) комедијасы; В. А. Мотсартын «Дон Жуан» (1787) операсы; Ч. Бајронун «Дон Жуан» (1819—23) поемасы; А. С. Пушкинин «Даш гонаг» (1830) фачиәси вә с.].

Әд.: Нусинов И. М., История образа Дон Жуана, в его кн.: История литературного героя, М., 1958.

ДОН ЖУА́Н (Дон Хуан) **ПЕРСИДСКИ**—бах *Оруч бәј Бајат*.

ДОНИСЕ́ТТИ (Donizetti) Гаетано (29.11.1797, Бергамо—8.4.1848, Бергамо)—италјан бәстәкары. Италјан романтик операсынын көркәмли нүмајәндәләриндән бири, *бел канто* устасы. «Енрико Бургундија графыдыр» (1818) илк операсыдыр. 65-дән чох опера јазмышдыр. «Анна Болејн» (1830), «Мәһәббәт шәрбәти» (1832), «Лукретсија Борчиа» (1833), «Лүчија ди Ламмермур» (1835), «Дон Паскуале» (1843) мәшһур операларыдыр. Д.-нин бәстәкарлыг үслубу үчүн јүнкүл мелодика, виртуозлуг вә театраллыг сәчијјәвидир. Д. һәмчинин кантаталарын, мессаларын, хор, оркестр вә камера әсәрләринин дә мүәллифидир. Педагожи фәалијјәт көстәрмишдир (1839 илдән проф.). Д.-нин «Мәһәббәт шәрбәти» операсы Азәрб. Опера вә Балет Театрынын репертуарындадыр.

ДО́НИЧ Александру (1806, Бессарабија, Безин к.—1866, Јассы)—молдав вә румын јазычысы. Д. молдав милли тәмсилинин јарадычысыдыр («Фабуле» мәчмуәси, китаб 1—2, 1840—42). Тәмсилләриндә сосиал әдаләтсизлијә гаршы чыхмыш, дворјан тәшәххүсүнү, ичтимаи ејбәчәрликләри сатира атәшинә тутмушдур. А. С. Пушкинин «Гарачылар» поемасыны, Д. Кантемирин «Сатиралар»ыны (К. *Негрутси* илә биркә) молдав дилинә тәрчүмә етмишдир.

ДО́НКАСТЕР (Doncaster)—Б. Британијада шәһәр. Дон чајы саһилиндәдир. Әһ. 283,5 мин (1974). Машынгајырма (о чүмләдән нәгл., електротехника, мә'дән аваданлығы) сәнајеси вар. Сүн'и лифдән парча истеһсал едилир. Јахынлығында көмүр чыхарылыр.

ДОН КИХО́Т (Don Quijote)—М. де *Сервантесин* «Ламанчлы Дон Кихот» романынын гәһрәманы. Д.К. инсана мәһәббәт наминә даим чәнкавәрлик рәшадәти көстәрмәк арзусу илә јашајыр. Лакин һәјат онун хәјалларыны һәр дәфә кобуд сурәтдә пуча чыхарыр. Бу хәјалларла керчәклик арасындакы ујғунсузлуг бир сыра пародија вә гротеск вәзијјәтләри јарадыр. Д.К. сурәти әдаләтин гәләбәсинә, әсл инсани мүнасибәтләрин јараначағына инамыны итирмиш һуманистин тимсалыдыр. Д.К. ады нәчиб, аличәнаб, һәсур, лакин һәјатдан узаг инсан символуна чеврилмишдир.

Әд.: Тургенев И. С., Гамлет и Дон Кихот, Собр. соч., т. 11, М., 1956; Снеткова Н., Дон Кихот Сервантеса, М.—Л., 1965.

ДОНМА—ашағы темп-рун тә'сириндән организмин тохумаларынын зәдәләнмәси. Ән чох ашағы әтрафларда, аз һалларда исә јухары әтрафларда, бурунда, гулаг сејванында вә с. олур. Д. бә'зән —3—5°С шахтада, һәтта мүсбәт темп-рда адәтән организмин мүгавимәт габилијјәтинин зәифләмәсиндән (јараланма нәтичәсиндә ганитирмә, ачлыг вә с.) баш верир. Күләкли һава вә һаванын јүксәк рүтубәтли олмасы да Д.-ја шәраит јарадыр. Д. заманы тохумаларда маддәләр мүбадиләси позулур. Д. 4 дәрәчәли олур. 1-чи дәрәчәли Д.-да бәдәнин мүәјјән һиссәсиндәки гызарты солғунлашыр, һәссаслыг итир вә с. 2-чи дәрәчәли Д.-да ган дөвраны позулур, дәри кәскин солғунлашыр вә с. 3-чү дәрәчәли Д.-да ган дөвраны кәскин позулур. Илк күнләр дон вурмуш наһијәдә һәссаслыг итир вә күчлү ағрылар олур. 4-чү дәрәчәли Д.-да бүтүн јумшаг тохумалар вә сүмүкләр некрозлашыр. Мүаличәси: Д.-нын дәрәчәсинә көрә апармаг. Профилактикасы: һәрәкәтә мане олмајан исти палтар, раһат ајаггабы кејмәк, мүнтәзәм олараг исти хөрәк јемәк, үзүн дәрисинә, гулаға вә додаглара јағ сүртмәк.

ДО́НОР (лат. donare—бағышламаг)—мүаличә мәгсәди илә хәстәләрә (ресипиентә) көчүрмәк, һабелә бә'зи дәрман препаратлары (гызылча әлејһинә зәрдаб, гамма-глобулин вә с.) һазырламаг үчүн өз ганыны көнүллү сурәтдә верән адам. Дәрисини вә органыны (мәс., бөјрәјини) башгасына верән адам да Д. сајылыр. Сағлам адам үчүн донорлуг зәрәрли дејил. ССРИ-дә бир нечә ил мүнтәзәм олараг өз ганыны верән шәхсләрә хүсуси адлар вә «ССРИ-нин фәхри донору» нишаны верилир.

ДОНСКО́Ј Марк Семјонович (д. 6.3 1901, Одесса)—совет кино режиссору, кинодраматург. ССРИ халг артисти (1966). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1971). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1946, 1948, 1968). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. А. М. Горкинин ушаглыг вә кәнчлик илләриндән бәһс едән «Горкинин ушаглығы» (1938), «Өзкә гапыларында» (1939), «Мәним университетләрим» (1940) кино трилокијасы Д.-ун 30-чу илләрдә јаратдығы ән јахшы әсәрләрдәндир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә «Полад нечә бәркиди» (1942), «Көј гуршағы» (1944) вә «Јенилмәз инсанлар» (1945) филмләрини чәкмишдир. «Кәнд мүәллими» (1947) филминдә фәдакар јарадычы әмәк тәраннүм олунур. М. Горкинин әсәрләри әсасында «Ана» (1956) вә «Фома Гордејев» (1959), «Әр-арвад Орловлар» (1978) филмләрини јаратмышдыр. Д. 60-чы илләрдә Ленин мөвзусуна мүрачиәт етмишдир: «Ана үрәји» (1966), «Ана сәдагәти» (1967), «Надежда» (1973). Бир чох филмләрин ссенарисини өзү јазмышдыр. 2 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Марк Донской, Сб., М., 1973.

«Көј гуршағы» филминдән кадр. Реж. М. Донској.

ДОНСКО́Ј—РСФСР Тула вил.-ндә шәһәр. Дон чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. (Бобрик—Донској). Даш көмүр чыхарылыр (Москваәтрафы көмүр һөвзәси). Механики, механики-тә'мир, дәмир-бетон мә'мулаты, кәрпич з-длары, дәри-галантереја, ајаггабы, чораб ф-кләри, 3 орта ихтисас мәктәби, музеј вә с. вар.

ДОНУЗ ПОТАСЫ—бах *Чошга*.

ДОНУЗЛАР (Suidae) — чүтдырнаглылар дәстәсиндән көвшәмәјән мәмәли һејван фәсиләси. Башы узунсовдур, бурнунун учу јастыдыр, сејрәк гылы вә галын дәриси вар. Сүрү илә јашајан полигам һејвандыр. Адәтән, мешәләрдә, бә'зән дә саһилә јахын чәнкәлликләрдә јашајыр. Ов һејваныдыр. Бә'зи јерләрдә әкинләрә зәрәр вурур. Бүтүн материкләрдә (Австралија вә Антарктидадан башга) раст кәлир. 2 јарымфәсиләси (бә'зән мүстәгил фәсилә һесаб едилир) мә'лумдур: пекарлар вә Д.; Д.-ын 5 мүасир чинси вар: әсл Д. (Sus)—бу чинсин Авропа, Асија, Шимали Африка вә ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 1 нөвүнә (габана) тәсадүф едилир; чај Д.-ы (Potamochoerus) Африка вә Мадагаскарда раст кәлир; мешә Д.-ы (Hylo choerus)—тропик Америкада јајылмышдыр; бабируса (бабирусса адланан 1 нөвү вар) исә Сулавеси вә Буру а.-ларында јашајыр; саггаллы Д. тропик Африкада олур.

Әсл Д. чинсиндән олан әһли донуз габанын мүхтәлиф јарымнөвләриндән төрәмишдир. 2 група ајрылыр (Авропа мәншәли вә Асија мәншәли чинсләр). Мүасир з-д чинсләри бу ики групдан әмәлә кәлмишдир. Д. Неолит дөврүндә әһлиләшдирилмишдир; узунмүддәтли дамазлыг иши нәтичәсиндә донузун харичи көрүнүшү, чохалмасы, мәһсулдарлығы чох дәјишмишдир. Д. дүзкүн јемләндикдә вә сахландыгда һәр дәфә 10—12 вә даһа чох чошга доғур. 9—10 ајлыгдан чүтләшмәјә бурахылыр вә илк дәфә 13—15 ајлыгда чошгалајыр. Тәзә доғулан чошгаларын орта чәкиси 1,2—1,3 (1,6 *кг*-дәк) олур. Мәһсулдарлыг истигамәтләринә көрә Д.-ын әтлик, беконлуг вә әтлик-пијлик типләри вар. Бүтүн өлкәләрдә јетишдирилир.

ДОНУЗЧУЛУГ — һејвандарлыг саһәси; әт, пиј, дәри вә б. мәһсуллар ал

маг мәгсәди илә инкишаф етдирилир. Д.-ун х.т.-нда бөјүк әһәмијјәти вар. Һејвандарлығын үмуми мәһсулунун 20%-дән чоху вә бүтүн к.т. мәһсулларынын 10%-и Д.-ун пајына дүшүр. Донузларын јүксәк мәһсулдарлығы, гыса ембрионал дөврү, тез бөјүмәси бир диши донуздан илдә 2,5 *т* донуз (дири чәки) алмаға имкан верир. Әтлик үчүн бәсләнән көрпә һејванын дири чәкиси 6—7 ајлығында 90—100 *кг*-дәк олур. Дири чәкиси 100 *кг* олан кәсилмиш донуз чәмдәјиндә орта һесабла 52%-дәк әт вә 38%-дәк дәриалты пиј олур. Донуз әти вә пији јүксәк гидалы јејинти мәһсулудур; әтинин һәзм олунмасы 90—95%, пијининки исә 98%-дир. Донуз әти јахшы консервләшдирилир; дузладыгда вә һисдә гурудулдугда узун мүддәт сахламаг олур. Донузун буду, дөш әти гахач едилир, ондан колбаса вә б. мәһсуллар һазырланыр. Донузун дәрисиндән ајаггабы истеһсалында вә с.-дә истифадә олунур; түкүндән шотка, фырча, ганындан колбаса, албумин, ган уну; сүмүјүндән сүмүк уну һазырланыр. ССРИ-нин әт балансынын 40%-дән чоху (1975), Азәрб.ССР-дә исә тәдарүк едилән әтин 8,6%-ини (1976) донуз әти тәшкил етмишдир. Инсанлар донуз јетишдирмәјә ибтидаи ичмә дөврүндә башламышлар. Капитализм дөврүндә шәһәрләрин инкишафы, әтә вә һејвандарлығын башга мәһсулларына тәләбатын кәскин артмасы илә әлагәдар Д. хејли инкишаф етмишдир. Русијада Д. хырда кәндли тәсәрруфатында, әсасән, өз тәләбатыны өдәјәчәк натурал характер дашыјырды. 19 әсрин ахырларында Украјнада, Мәркәзи гараторпаг р-нларда, Шимали Гафгазда, Прибалтикада сәнајенин интенсив инкишафы илә әлагәдар әмтәәлик Д. јаранды. ССРИ-дә Үчгар Шимал, Узаг Шәрг р-нлары, Сибирин тајга р-нлары, Гафгазын дағ р-нлары вә Орта Асијадан башга, демәк олар ки, һәр јердә донузларын јетишдирилмәси вә көкәлдилмәси илә мәшғул олурлар. К-зларын 80%-ә гәдәри вә с-зларын 50%-дән чоху инкишаф етмиш Д.-а маликдир. Ән бөјүк к-з донуз фермасы вә ихтисаслашдырылмыш Д. с-злары, Мәркәзи гараторпаг, Волгабоју, Шимали Гафгаз вә Гәрби Сибир игтисади р-нларында, РСФСР, УССР, Молд. ССР, Лит.ССР, Лат.ССР вә Ест.ССР-дә, Азәрб.ССР-дә исә ДГМВ-ндә тәшкил олунмушдур. К-з вә с-зларда јүксәкмәһсулдар 22 донуз чинси јетишдирилир. ССРИ-дә Д. зоотехнија, бајтарлыг, зообајтарлыг али вә орта ихтисас мәктәбләриндә тәдрис едилир. Д.-ла Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Донузчулуг Ин-ту, Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат к.т. Һејванларыны Јетишдирмә вә Кенетика Ин-ту, Полтава Елми-Тәдгигат Донузчулуг Ин-ту, зона вә респ. елми-тәдгигат ин-тлары, тәчрүбә ст.-лары, тәдрис ин-тларынын проблем лабораторијалары мәшғул олур. Д. саһәсиндәки елми-тәдгигат ишләрини В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА әлагәләндирир. Д.-а аид материаллар «Свиноводство» вә «Животноводство» журналларында дәрч олунур.

ДО́НЧЕНКО Олес Василјевич (19.8. 1902, Болшије Сорочинтсы, инди Полтава вил.-ндәдир—12.4.1954, Лубны ш.) —Украјна совет јазычысы. «Ики баһар» (1931), «Улдузлу гала» (1933), «Јералты сәрвәтләрин кәшфијјатчылары» (1934) вә с. роман вә повестләри социалист сәнајеләшмәси мөвзусундадыр. 30-чу илләрин әввәлиндә Бакыја кәлмиш, Бибиһејбәт нефт мә'дәнләриндә олмуш, Илич бухтасынын салынмасындан бәһс едән «Дәниз кери чәкилир» (1934) романыны јазмышдыр. «Вәтән» (1937), «Дәниз үзәриндә мәктәб» (1937), «Лукија» (1939), «Гызыл медал» (1953) вә с. роман вә повестләри ушаглара һәср олунмушдур.

Әсәрләри: Дәјирмана сәјаһәт, Б., 1954; Көј бинт, Б., 1955; Лукия, М., 1963.

ДОНШҮНАСЛЫГ — бах *Кеокриолокија.*

ДО́ПИНГ (инк. doping; dope—наркотик васитәләрдән истифадә етмәк)— фармаколожи маддә; организмә јеридиләркән онун физики вә сиңир фәалијјәтини мүвәггәти, тә'чили олараг стимуллашдырыр. Д. гәдимдән мә'лумдур; Африка, Һиндистан, Гәдим Јунаныстан, Рома вә с.-дә мә'бәд хидмәтчиләри, шаманлар, әскәрләр Д. ишләдирдиләр. 19 әсрин сонундан бир чох өлкәдә чыдыр заманы атларын чәлдлијини артырмаг үчүн Д.-дән истифадә едилир. 20 әсрдә бир сыра капиталист өлкәсиндә Д.-дән идманда истифадә едилмәси јарышларда гејрибәрабәр шәраитин јаранмасы илә јанашы, инсанын нормал физики вә психи фәалијјәтинин позулмасына, идманчыларын зәһәрләнмәсинә вә бә'зән өлүм һалларына сәбәб олмушдур. Бејнәлхалг Олимпија Комитәси 1967 ил декабрын 20-дә Д.-дән истифадәнин гадаған едилмәси вә бејнәлхалг јарышларда антидопинг нәзарәтинин тәшкили һаггында гәрар гәбул етмишдир. Бу гәрары позанлар јарышда иштирак етмәкдән мәһрум едилирләр.

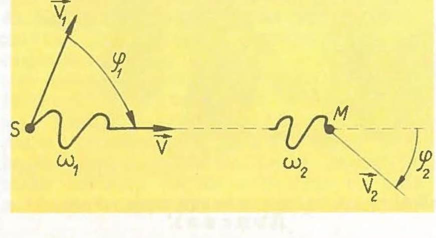
ДО́ПЛЕР (Doppler) Кристиан (29.11. 1803, Залсбург—17.3.1853, Венесија)— Австрија физики вә астроному, Вјана ЕА үзвү (1848). Әсәрләри ишығын аберрасијасына, микроскопун вә оптик узаглыгөлчәнин нәзәријјәләринә вә с. аиддир. 1842 илдә *Доплер һадисәсини* мүшаһидә етмишдир.

ДО́ПЛЕР ҺАДИСӘСИ (Доплер еффекти)—далға мәнбәјинин вә мүшаһидәчинин һәрәкәти нәтичәсиндә мүшаһидәчинин гәбул етдији далға тезлијинин дәјишмәси. Д.һ.-ни 1842 илдә К. *Доплер* мүшаһидә етмишдир. Механики далға мәнбәји (S) вә мүшаһидәчи (M) далғанын јајылма истигамәти илә φ_1 вә φ_2 бучаглары әмәлә кәтирәрәк, сүкунәтдәки мүһитә нәзәрән v_1 вә v_2 сүр'әтләри илә һәрәкәт едәрсә, далғанын мүшаһидә едилән тезлији

$$\omega_2 = \omega(1 - \cos\varphi_2 \cdot v_2/v)/(1 - \cos\varphi_1 \cdot v_1/v) \quad (1)$$

олар. Бурада ω—бурахылан далғанын тезлији, v—далғанын мүһитдә јајылма сүр'әтидир. Мәнбә вә мүшаһидәчи гаршы-гаршыја һәрәкәт етдикдә ($\varphi_1=0$, $\varphi_2=\pi$) тезлик ән чох дәјишир:

$$\omega_{2\text{макс.}} = \omega_1(1 + v_2/v)/(1 - v_1/v).$$

Ишыг вә ја електромагнит далғалары үчүн Д.һ., Ејнштејнин хүсуси нисбилик нәзәријјәсиндән бир нәтичә кими чыхыр вә мәнбә илә мүшаһидәчинин нисби сүр'әтиндән асылыдыр. Мәнбәјин мүшаһидәчијә нәзәрән нисби сүр'әтини $v_м$, далғанын јајылма истигамәти илә $v_м$ сүр'әти арасындакы бучағы (мүшаһидәчинин јерләшдији системә нәзәрән) φ илә ишарә етсәк вакуумда јајылан електромагнит далғаларынын мүшаһидә олунан ω_2 тезлијинин мәнбәјин ω_1 тезлијиндән асылылығы

$$\left(\omega_2 = \omega_1\sqrt{1 - v_м/c^2}/(1 - \cos\varphi \cdot v/c)\right) \quad (2)$$

олар; бурада c—ишығын вакуумда јајылма сүр'әтидир. Електромагнит далғалары үчүн һәм узунуна ($\varphi=0$), һәм дә енинә $\left(\varphi = \frac{\pi}{2}\right)$ Д.һ. мөвчуддур. Мәнбә мүһитдә һәрәкәт етдикдә Д.һ. даһа мүрәккәб олур. Д.һ. радиолокасијада, һидролокасијада, Јерин сүн'и пејкләринин мүшаһидәсиндә вә с.-дә мүһүм рол ојнајыр.

Әд.: Левич В. Г., Нәзәри физика курсу, ч. 1, Б., 1972; Ландсберг Г. С., Оптика, 5 изд., М., 1976.

ДОР—1) кәминин үст көјәртәсиндә вә узунуна симметрија мүстәвисиндә учалан металдан вә ја ағачдан дүзәлдилмиш шагули конструксија. Д.-а кәми јүкгалдырычысы вә антеналар бәркидилир, јухары һиссәсиндә мүшаһидә мејданчасы вә кәми ишыглары олур. Һәрби кәмиләрдә мәсафәөлчән, прожектор, радиолокасија вә с. постлар Д.-ун башында гурулур. Јелкәнли кәмиләрдә јелкәнләри Д.-а бәркидирләр. 2) Шагули дирәкдән (тахтадан, металдан, дәмир-бетондан) вә ону сахлајан полад канатлардан ибарәт гурғу. Д.-дан ән чох радио, радиореле вә телевизија антеналарынын, башга рабитә гурғуларынын дајаглары кими истифадә едилир. Д.-ун дирәкләри вә канатларын анкерләри үчүн бүнөврәләр монолит бетондан, дәмир-бетондан вә ја јығма дәмир-бетондан ола билир. Д. адәтән галдырычы кранын көмәјилә гурашдырылыр. Һүнд. 120 *м*-ә гәдәр олан јүнкүл Д.-лар бүтүнлүклә јердә јығылараг кранларын көмәји илә галдырылыб јеринә гојулур.

ДОР-АНТЕ́НА—изолә едичи дајаға шагули гојулмуш вә көвдәсиндән веричи антена кими истифадә олунан метал дор. Д.-а.-нын һүнд. шүаланан далғанын узунлуғунун 1/2-индән 3/8-ү гәдәр олур, бә'зән исә 350 *м*-ә чатыр (һектометрлик вә километрлик далғаларда).

ДОРДО́Н (Dordogne) — Франсанын ч.-г.-индә чај. Һаронна чајынын сағ голу. Уз. 472 *км*, һөвзәсинин саһ. 23,4 мин *км*²-дир. Мон-Дор массивиндән башланыр. Һаронна чајы илә үмуми мәнсәб (Жиронда естуарисі) әмәлә кәтирир. Әсас голлары: Везер, Ил. Үстүндә дөрд бөјүк вә бир нечә кичик СЕС вар. Либурн ш.-нәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. Бержерак, Либурн шәһәрләри Д. саһилиндәдир.

ДО́РДРЕХТ (Dordrecht) — Нидерланддын Чәнуби Һолландија әјаләтиндә шәһәр. Дахили су јоллары говшағы. Рејн чајы делтасында порт. Әһ. 101,2 мин (1975). Кәмигајырма, електротехника, машынгајырма, кимја, авиасија, метал е'малы сәнајеси вар.

ДОРЕ (Doré) Густав (6.1.1832, Страсбург — 23.1.1883, Парис) — франсыз

графики. Бәдии, динамик вә ифадәли, гротескли иллүстрасијалары илә танынмышдыр. Рабленин «Гаргантүа вә Пантагруел» (1854) әсәринә, Балзакын һекајәләринә (1855—56) јумористик рәсмләр, Дантенин «Илаһи комедија» (1861), Сервантесин «Дон Кихот» (1862—63) әсәрләринә вә Библијаја (1864—66) иллүстрасијалар чәкмишдир. Д.-нин Лондон јохсулларынын һәјатындан чәкдији сәһнәләрә (1860—70-чи илләр) ичтимаи кәскинлик хасдыр. 1860-чы илләрин әввәлләриндә бојакарлыг әсәрләри вә офортлар јаратмыш, сонралар һејкәлтәрашлыгла мәшғул олмушдур. Азәрб. дилиндә чыхмыш бир сыра китабларда («Дон Кихот», 1934, «1001 кечә», 1940; вә с.) Д.-нин иллүстрасијаларындан истифадә едилмишдир.

Әд.: Варшавский Л., Гюстав Доре, М., 1966.

ДОРИК ОРДЕР — бах *Ме'марлыг ордерләри.*

ДОРИЛӘР, дорјанлар (Doriéis) —гәдим јунан тајфаларындан бири. Әввәлләр Шимали вә Мәркәзи Јунаныстанда мәскунлашмышдылар. Тәгр. е.ә. 12 әсрин әввәлләриндә Јунаныстанын ч.-г. р-нларына көчмүш вә Ахаја Јунаныстанынын зәифләмиш мәркәзләри Микенаја, Тиринфә вә Пилоса сарсыдычы зәрбәләр ендирмишдиләр. Д. һәмчинин, Родос, Крит, Феру, Мелос, Кос, Калимнос а-рына вә Кари саһилләринә јијәләнмишдиләр. Д. е.ә. 8—6 әсрләрдә гулдарлыг дөвләти јаратмышдылар.

ДОРН Борис (Бернгард) Андрејевич (11.5.1805, Шөнефелд, Алманија—31.5.1881, Петербург) — рус шәргшүнасы, Петербург ЕА акад. (1842). Алманијада тәһсил алмыш, Харков (1829—35) вә Петербург (1881 иләдәк) ун-тләринин проф., *Асија музејинин* директору (1842 илдән) олмушдур. Иран вә сами филолокијасына, әфганларын, Гафгаз вә Хәзәрсаһили халгларын тарих вә етнографијасына даир әсәрләрин мүәллифидир. Петербург үмуми китабханасында Шәрг дилләриндәки, о чүмләдән әрәб дилиндәки әлјазмаларынын каталогуну нәшр етдирмишдир. Әрәб астролјабијасынын (үстүрлаб) өјрәнилмәси саһәсиндә тәдгигат апармышдыр. 1860—61 илләрдә Гафгазда олмуш, Азәрб. вә Иранын Хәзәрсаһили вил.-ләрини кәзмишдир. «Ширваншаһларын тарихинин өјрәнилмәсинә тәшәббүс», «Һакимләрин вә ханларын һөкмранлығы дөврүндә (1532—1820) Ширванын тарихи (башлыча олараг фарс мәнбәләри әсасында)» әсәрләри рус шәргшүнаслығында Ширван тарихинә аид илк тәдгигат ишләридир. «Каспи. Гәдим русларын Тәбәристана јүрүшләри һаггында» әсәриндә Д. Азәрб.-ын тарихи, чоғрафијасы вә етнографијасы барәдә кениш мә'лумат верир. А. А. Бакыхановун «Күлүстани-Ирәм», М. Казым бәјин «Түрк-татар дили грамматикасы» әсәрләрини јүксәк гијмәтләндирмишдир. М. Ф. Ахундовла мәктублашмыш, онун јени әлифба лајиһәсини бәјәнмишдир. Д. Азәрб.-ын тарихи абидәләрини (Ағбил түрбәләри, Дирибаба түрбәси вә с.) дә тәдгиг етмишдир.

Әсәрләри: Грамматика турецко-татарского языка, составленная Мирзою Александром Казем-Беком, «ЖМНП», 1841, т. 32; Материалы к познанию иранских наречий, ч. 1—2, СПБ, 1860—66 (совм. с Мирзой Мухаммедом Шафи); Каспий. О походах древних русских в Табаристан..., СПБ, 1875.

Әд.: Крачковский И. Ю., Петербургская арабистика во второй половине XIX—начале XX вв., Избр. соч., т. 5, М.—Л., 1958.

ДОРОДНИТСЫН Анатоли Алексејевич (д. 2.12.1910, Тула губ.-нын Башино к.)—совет ријазијјатчысы, кеофизик вә механик. ССРИ ЕА акад. (1953), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1970). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1947, 1951). Әсәрләри динамик метеоролокија, аеродинамика вә тәтбиги ријазијјата аиддир. Гејри-хәтти диференсиал тәнликләрин бә'зи синифләринин һәллинин асимптотик тәбиәтини өјрәнмиш, мүрәккәб формалы ганадларын бурулған нәзәријјәсини инкишаф етдирмиш, охасимметрик сәсдәнсүр'әтли газ ахынларыны һесабламa үсулларыны вермишдир. Хүсуси төрәмәли диференсиал тәнлијин интеграл мүнасибәтләри вә *Навје-Стокс тәнликләри* үчүн әдәди үсуллар ишләмишдир. Сыхылмыш газларда сәрһәд тәбәгә нәзәријјәсини јаратмышдыр. 3 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

ДОРСЕТ (Dorset)—гәдим ескимо археоложи мәдәнијјәти (е.ә. 1-чи миниллијин әввәлләри—ерамызын 2-чи миниллијинин әввәлләри); 1925 илдә Дорсет бурнунда ашкар едилмишдир. Шм.-ш. Канада, Канаданын Арктика архипелагы вә Гренландијанын г., һабелә шм.-ш. һиссәсиндә јајылмышдыр. Д. үчүн һарпун учлуглары, балыг овлајан јабалар, ијнәләр, чызма һәндәси орнамент характерикдир. Д. тајфалары суити, морж, дәниз маралы вә с. овлајырдылар. Д. мәдәнијјәтинин беш инкишаф мәрһәләси мүәјјән едилмишдир. Ахырынчы мәрһәләдә Туле ескимо мәдәнијјәтинин вә гоншу һинди тајфалары мәдәнијјәтинин әламәтләри мејдана чыхыр. Д. вә Туле мәдәнијјәтләри шм.-ш. Канадада вә Гренландијада ејни вахтда (ерамызын 800—1200 илләри) мөвчуд олмуш, сонрадан Д.-и Туле әвәз етмишдир.

Әд.: Bandi H. G., Urgeschichte der Eskimo, Stuttgart, 1965.

ДОРТМУНД (Dortmund; сон лат. Trotmannia)—АФР-ин Шимали Рејн-Вестфалија әразисиндә шәһәр. Емшер чајы вә Дортмунд-Емс каналы саһилиндә порт. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 637 мин (1975). АФР-ин мүһүм сәнаје мәркәзләриндән бири. Гара металлуркија, көмүр, машынгајырма, електротехника, кимја, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, педагожи академија, ун-т, елми-тәдгигат даш көмүр сәнајеси ин-ту, али мүһәндисләр мәктәби, мә'дән мәктәби, ири банклар вә сәнаје фирмалары, театр вә с. вар.

ДОСЕНТ (лат. docens—өјрәдән)—али мәктәб мүәллимләринә верилән елми ад. ССРИ-дә Д. ады али мәктәбләрин елми шураларынын тәгдиматы әсасында, Д. вәзифәсини тутмаг үчүн мүсабигәдән кечмиш вә бир илдән аз олмајараг мүвәффәгијјәтлә ишләмиш, ејни заманда үмуми елми-педагожи иш стажы 5 илдән (о чүмләдән али мәктәбләрдә 3 ил) аз олмајан елмләр доктору вә елмләр намизәдләринә Али Аттестасија Комиссијасы тәрәфиндән верилир. Бөјүк педагожи тәчрүбәјә малик мүтәхәссисләрә елми дәрәчәси олмадан да Д. ады верилә биләр.

ДОСЈЕ (фр. dossier)—һәр һансы конкрет ишә, јахуд мәсәләјә аидијјәти олан сәнәдләрин вә материалларын чәми, һабелә бу материалларын топландығы говлуг.

ДОСТ МӘҺӘММӘД (1790, башга мә'лумата көрә 23.12.1793 — 9.6.1863, Һерат) — әфган әмири (1834 илдән). *Дурранiләр дөвләтинин* тәнәззүлүндән сонра (1818) Кабил вә Гәзнә әмирликләрини идарә етмишдир (1826/27 илдән). 1834 илдә өзүнү әмир е'лан етмиш, јени, Барәкзәиләр сүлаләсинин әсасыны гојмушду. Д.М.-ин Русијанын көмәји илә ваһид дөвләт јаратмаг сијасәтинә гаршы чыхан Б. Британија Әфганыстана мүһарибә е'лан етмишди (1838; бах *Инкилтәрә-Әфганыстан мүһарибәләри*). 1840 илдә Д.М. әсир алынараг Һиндистана сүркүн олунмушду. 1842 ил мүһарибәсиндә мәғлубијјәтә уғрајан инкилисләр Д. М.-и азад етмәјә мәчбур олмушдулар. Әфганыстана гајытдыгдан сонра Д. М. јенидән әмирлик етмиш, 1855—63 илләрдә Гәндәһары, Шәрги Сејстаны, Амударја чајынын сол саһилиндәки торпаглары вә Һераты һакимијјәти алтында бирләшдирмишди.

Әд.: Бабаходжаев М. А., Борьба Афганистана за независимость, М., 1960; Массон В. М., Ромодин В. А., История Афганистана, т. 2, М., 1965.

ДОСТЛУГ— инсанлар арасында гаршылыглы сәмимијјәтә, мә'нәви јахынлыға, үмуми мәнафејә әсасланан мүнасибәтләр. Д. сосиал институт, јахуд сосиал нормалар системи (сосиоложи аспект), әхлаги һисс (психоложи аспект), гаршылыглы мүнасибәтләрин спесифик нөвү (сосиал-психоложи аспект) кими баша дүшүлүр. Ибтидаи ичма дөврүндә символик гоһумлугла бағлы олан мәрасимләшдирилмиш гаршылыглы мүнасибәтләр Д. һесаб едилир, *ән'әнә* илә тәсбит олунурду. Шәхсијјәтлә чәмијјәт арасындакы мүнасибәтләрин мүрәккәбләшмәси илә инсанларын емосионал вә психоложи јахынлығына тәләбат да артды. Фәлсәфә тарихиндә Д. етик планда ишләнмишдир. Бә'зи философлар (М. Монтен) Д.-да емосионал чәһәти әсас көтүрмүш, дикәрләри (К. Һелветси) онун мәнафе бирлијинә әсасландығыны көстәрмишдир. Алман романтикләри әсл Д.-у буржуа егоизминә гаршы гојур, утопик сосиалистләр исә бүтүн инсанлар арасында Д.-у тәблиғ едирдиләр. Д. мәканча јахынлыгдан, ејни коллективә мәнсубијјәтдән, биркә фәалијјәтдән, мәгсәд вә мәнафе бирлијиндән, гаршылыглы һөрмәтдән јараныр. Ушаг Д.-у биркә фәалијјәтә әсасланан емосионал сәмимијјәтлә характеризә олунур. Кәнчләрин мәнлик шүуру инкишаф етдикчә онларда интим Д.-а, башгасынын «мән'инә», киминләсә дүшүнчәләрини бөлүшдүрмәјә тәләбат јараныр. Јашлы адамларын Д.-у јени үнсијјәт формалары (мәһәббәт, аилә вә валидејнлик һисси) кәсб едир. Д. ичтимаи, истеһсал мүнасибәтләрилә

әлагәләндирилир. Д. һәмишә мүһүм сосиал-әхлаги сәрвәт олмушдур. О кениш мә'нада тәкҹә инсанлар арасындакы әлагәләри дејил, һәмчинин сосиал мүнасибәтләри дә (*халглар достлуғу*, дөвләтләр арасында Д. сазиши) әһатә едир. Синфи антагонист ҹәмијјәтдә мәнафеләр арасындакы зиддијјәт инсанлары бир-биринә гаршы гојур. Коммунист әхлагы Д.-у инсанлар арасында ән мүһүм әхлаги һисс вә мүнасибәтләр һесаб едир. Сосиализм шәраитиндә шәхси Д. мүнасибәтләри иҹтимаи мүнасибәтләрә ујғун кәлир, үмуми бахыш вә идеаллара әсасланыр. Д.-ун әхлаги гијмәтләндирилмәси онун иҹтимаи истигамәти, һәјата кечирдији әхлаги сәрвәтләрлә мүәјјән едилир. Һәгиги вә јүксәк идеја Д.-унун классик нүмунәси К. Маркс илә Ф. Енкелсин, А. С. Кертсенлә М. П. Огарјовун, М. П. Вагифлә М. В. Видадинин Д.-удур.

ДОСТОЈЕВСКИ Фјодор Михајлович (11.11.1821, Москва—9.2.1881, Петербург)—рус јазычысы. Һәким аиләсиндә анадан олмушдур. 1843 илдә Петербургда һәрби мүһәндислик мәктәбини битириб, мүһәндислик департаментиндә чертјожчу ишләмиш, лакин бир ил сонра истe'фаја чыхмышдыр. «Јохсул инсанлар» (1846) адлы илк романы илә Гогол натурал әдәби мәктәбинин давамчысы кими танынмышдыр.

В. Г. Белинскинин јүксәк гијмәтләндирдији бу әсәрдә јохсулларын иҹтимаи фаҹиәси көстәрилир. 40-ҹы илләрдә Д. «Охшар» (1846), «Бәјаз кечәләр» (1848), «Неточка Незванова» (1849) вә с. әсәрләрини јазмышдыр. Һәмин әсәрләрдә Д. гуртулуш јолуну иҹтимаи чеврилишдә дејил, инсанларын мә'нәви тәкамүлүндә ахтарырды. Бу, Д.-нин ингилабчы демократлара јахынлашмасына мане олан әсас сәбәб иди. Д. 1847 илдән утопик сосиалист М. В. Петрашевскинин, 1848 илдән исә Н. А. Спешнев вә С. Ф. Дуровун кизли ингилаби дәрнәкләриндә иштирак етмишдир. *Петрашевскичиләрин* јығынҹагларында Белинскинин гадаған олунмуш «Гогола мәктуб»уну охумушдур. Дәрнәјин башга үзвләри илә бирликдә һәбсә алынан Д., 1849 илдә өлүм ҹәзасына мәһкум олунмушду. Лакин өлүм ҹәзасы сонрадан сырави әскәрлијә кечирилмәклә 4 иллик каторга илә әвәз едилмишди. Каторгада Д.-нин ушаглыгдан дүчар олдуғу епилепсија хәстәлији күҹләнмишди. Јалныз 1859 илдә Д.-јә Петербурга гајытмаға иҹазә верилмишди. Јенидән јазычылыг фәалијјәтинә башлајан Д. «Дајынын јухусу» (1859), «Степанчиково кәнди вә онун сакинләри» (1859) повестләрини, «Алчалдылмыш вә тәһгир едилмиш инсанлар» (1861) романыны јазмышдыр. Каторга һәјатындан бәһс едән «Өлү евдән мәктублар» (1861—62) әсәри тәһкимчилик гурулушу әлејһинә кәскин иттиһамнамә иди. Д. Русијанын иҹтимаи һәјатында фәал иштирак едирди. Гардашы М. М. Достојевски илә бирликдә нәшр етдирдији «Времја» (1861 — 63), «Епоха» (1864 — 65) журналларында өзүнүн почвенничество («зәминәчилик») нәзәријјәсини јајмаға чалышырды. Тәһкимчилик гурулушуна, дворјанлығын дүшкүнлүјүнә гаршы чыхмасына бахмајараг, Д. һесаб едирди ки, Русијанын хүсуси тарихи инкишаф јолу ону Гәрби Авропада антиһуманист капитализм гурулушунун јаранмасына кәтириб чыхаран ингилаби сарсынтылардан хилас едә биләр. Д. дворјан зијалыларынын јенидән доғма зәминәјә гајытмасына, халгла мә'нәви бирлијинә үмид бәсләјирди.

Дүнјакөрүшүндәки дәрин зиддијјәтләрә бахмајараг Д. мүтәрәгги вә һуманист бир јазычы кими 60—70-ҹи илләрдә ән мәшһур «Ҹинајәт вә ҹәза» (1866), «Идиот» (1868), «Шејтанлар» (1871—72), «Јенијетмә» (1875) вә «Карамазов гардашлары» (1879—80) романларыны јаратды. Бу әсәрләрдә Д.-нин фәлсәфи, иҹтимаи вә әхлаги ахтарышлары, Русијада вә Гәрби Авропада иҹтимаи мүнасибәтләрин дәрин тәбәддүлата уғрадығы дөврүн зиддијјәтләри әксини тапмышдыр. Д. реализминин әсасында инсанын изтираблары, тапдаланмыш вә тәһгир едилмиш шәхсијјәтин фаҹиәси дурур. Белә шәхсијјәтләрдән бири «Ҹинајәт вә ҹәза» романынын гәһрәманы Расколниковдур. Д. көстәрирди ки, шәхсијјәтин боғулмасы онун мә'нәвијјатыны сарсыдыр, шүурунда икилик әмәлә кәтирир; онда өз һечлијини дујмагла јанашы, е'тираз руһу да баш галдырыр. Јазычы буржуа фәрдијјәтчилијинин, «наполеонизм» идејаларынын јајылмасыны габагҹадан көрмүшдүр. Расколников ејни вахтда һәм Наполеон, һәм дә Иса олмаг истәјир, һуманист нијјәтләрини шәр јолла һәјата кечирмәјә ҹәһд көстәрир. Онун фаҹиәсинин әсас сәбәби дә будур. Шәхсијјәт азадлығына тәрәфдар чыхмагла бәрабәр Д. һесаб едирди ки, гејри-мәһдуд ирадә азадлығы антиһуманист һәрәкәтләрә кәтириб чыхара биләр. Ҹинајәти фәрдијјәтчи «өзүнүтәсдиг»ин ән типик тәзаһүрү сајан Д. өз гәһрәманынын тутдуғу јолу инкар едир вә чыхыш јолуну инсанын керчәкликлә барышмасында көрүрдү. Расколниковдан фәргли олараг, «Идиот» романынын гәһрәманы кнјаз Мышкин зиддијјәтләрдән азад, идеал инсандыр. Мүһитин әбләһ һесаб едиб мәсхәрәјә гојдуғу Мышкин бүтүн ишкәнҹәләрә, истеһзалара, мәһрумијјәтләрә дөзүр. Д. мә'нәви сафлығын әбләһлик сајылдығы, көзәллијин алыныб-сатылдығы, пулун мүгәддәс һесаб едилдији бу мүһити инкар едир. «Карамазов гардашлары» романында Д.-нин дүнјакөрүшүндәки зиддијјәтләр, феодал әхлагыны ифша етмәси илә јанашы, диндарлығы, «килсә һөкмранлығы»ны мүдафиә етмәси дә габарыг әксини тапмышдыр. Д.-јә көрә инсан һәјатла јох, өз-өзү илә мүбаризә етмәли, өзүнү камиллијә чатдырмалыдыр ки, өзү үчүн дејил, башгалары үчүн јашамағын ән садә вә јеканә һәгигәт олдуғуну дәрк едә билсин.

Сон әсәрләриндә Д. дөврүнүн ингилаби һәрәкатына анархист-фәрдијјәтчи гијамчылыг кими бахырды («Шејтанлар»). Елм вә идрака әсасланан ҹәмијјәт гурмағын гејри-мүмкүнлүјү гәнаәтиндә олмасына бахмајараг, Д. «коммунизм вә сосиализмин тәләбләринин реал вә һәгиги» олдуғуну да е'тираф едирди. Јарадыҹылығындакы зиддијјәтләр Д.-нин бир-биринә әкс мөвгеләрдән гијмәтләндирилмәсинә сәбәб олмушдур. Мүртәҹе буржуа тәдгигатчылары онун јарадыҹылығындакы, дүнјакөрүшүндәки зиддијјәтләри даһа да шиширдир вә өз анархист буржуа фәрдијјәтчилији идејалары үчүн истинадкаһа чевирмәјә ҹәһд едирләр. Совет әдәбијјатшүнаслығында Д. даһи сәнәткар кими јүксәк гијмәтләндирилмәклә јанашы, јарадыҹылығынын мүртәҹе ҹәһәтләри дә көстәрилмишдир (А. В. Луначарски, Л. П. Гроссман, М. М. Бахтин, В. В. Виноградов, В. Б. Шкловски, В. Ј. Кирпотин, Г. М. Фридлендер вә б.). Д.-нин јарадыҹылығы тәнгиди реализмин имканларыны сон дәрәҹә кенишләндирмиш, рус вә дүнја әдәбијјатынын һабелә фәлсәфи вә естетик фикринин инкишафына күҹлү тә'сир көстәрмишдир. Әсәрләри дүнја халгларынын дилләринә тәрҹүмә олунмушдур. Москвада һејкәли гојулмушдур.

Әсәрләри: Алчалдылмыш вә тәһгир едилмиш инсанлар, Б., 1956; Ҹинајәт вә ҹәза, Б., 1960; Сечилмиш әсәрләри, Б., 1971; Неточка Незванова, Б., 1977; Собр. соч., в 10 т., М., 1956—58; Полное собр. соч., в 30 т., т. 1—17, М., 1972—76.

Әд.: Гроссман Л., Достојевски Б., 1972; Мәммәд Ҹәфәр, XIX әср рус әдәбијјаты, һ. 3, Б., 1975; Достоевский в русской критике. Сб. статей, М., 1956; Шкловский В., За и против. Заметки о Достоевском, М., 1957; Фридлендер Г. М., Реализм Достоевского, М.—Л., 1964; Кирпотин В. Я., Разочарование и крушение Родиона Раскольникова, М., 1970; јенә онун, Достоевский и Белинский, М., 1976; Бахтин М. М., Проблемы поэтики Достоевского, М., 1972; Гус М., Идеи и образы Достоевского, М., 1972; Бурсов Б. И., Личность Достоевского, Л., 1974.

ДОТАСИЈА (лат. dotare—тәҹһиз, тә'мин етмәк)—планлы иткиләри өдәмәк вә ашағы бүдҹәләри балансладырмаг үчүн бүдҹәдән ајрылмыш тәхсисат. Капитализмдә Д. капиталист мүәссисәләринин ишини јахшылашдырмаг, һәрби сәнајејә малијјә јардымы көстәрмәк, аз мәнфәәтли саһәләрә капитал гојмаг формасы кими кениш тәтбиг едилир. Елми тәдгигатларын апарылмасы үчүн Д. ајрылыр. Буржуа дөвләти Д.-дан, һәмчинин јерли «өзүнүидарә» бүдҹәләрини тәнзимләјән васитә кими истифадә едир, бу да онларын мәркәздән асылылығыны күҹләндирир. Империализм шәраитиндә Д. малијјә олигархијасынын әлавә варланмасы васитәсидир.

Сосиализмдә Д. әсас мәһсулларыны планлы маја дәјәриндән ашағы гијмәтлә реализә едән дөвләт мүәссисәләринин вә тәсәррүфат тәшкилатларынын планлы иткиләрини өдәмәк үчүн дөвләт бүдҹәсиндән ајрылыр. Гејри-истеһсал саһәсинин ајры-ајры тәшкилатлары да (мәс., театрлар) Д. алырлар. Јухары бүдҹәләрдән ашағы бүдҹәләрә дә онларын кәлир вә хәрҹләри арасындакы ујғунлуғу тә'мин етмәк үчүн Д. ајрылыр. 1965 илдән кечирилән тәсәррүфат ислаһаты саһәләрин вә мүәссисәләрин планлы иткиләрини ләғв стмәк үчүн зәмин јаратмышдыр. Тәсәррүфат ислаһатынын кедишиндә јерли бүдҹәләрин, хүсусән кәнд вә гәс. бүдҹәләринин кәлир базасынын мөһкәмләндирилмәси үзрә кечирилән тәдбирләр Д.-нын тәтбиг саһәсини әһәмијјәтли дәрәҹәдә азалдыр.

ДОФИН (фр. dauphin)—12 әсрдән Вјеннуа вә Оверн графлыгларынын (Франса), сонралар исә Дофиненин (Франса-

нын ч.-ш.-и) феодал саһибкарларынын рүтбәси. 14 әсрин орталарындан крал вәлиәһдләринин рүтбәси иди; 1830 илдән ләғв едилмишдир.

ДОФИНЕ́ (Dauphiné) — Франсанын ч.-ш.-индә тарихи вилајәт. Әразиси, әсасән, Алп д-рында вә Рона чајы дәрәсиндәдир. Д.-јә Изер, Дром вә Јухары Алп департаментләри дахилдир. Саһ. 20,4 мин *км*², әһ. 1268,4 мин (1972). Електрокимја вә електрометаллуркија инкишаф етмишдир. Машынгајырма, тохуҹулуг вә јејинти сәнајеси вар (Гренобл, Воланс, Роман). Тахылчылыг, үзүмчүлүк, бағчылыг, бостанчылыг, дағлыг јерләрдә һејвандарлыгла мәшғул олурлар. Туризм инкишаф етмишдир.

Д. әразиси 11 әсрдә Бургундија краллығынын парчаланмасы нәтиҹәсиндә јаранмышдыр. Әсасыны Вјеннуа графлығы тәшкил едирди. Сонралар бир сыра феодал маликанәләри дә бу әразијә бирләшдирилмишди. Вјеннуа графлары *дофин* титулу гәбул етдикдән сонра онларын әразиләри Д. адланды (13 әср). Бу ад орта әсрләрдә Д.-нин кербиндәки делфин (фр. dauphin) тәсвири илә әлагәдардыр. 17 әсрин әввәлинәдәк Д. имтијазларыны сахламышды. 16 әсрин 2-ҹи јарысында *Франсада дини мүһарибәләрин (1559—94)* мејданы олмушдур. Һукенотларын тә'гиб олунмасы нәтиҹәсиндә әһалинин тәгр. $^{1}/_{4}$ һиссәси мүһаҹирәт етди (17 әсрин сону—18 әсрин әввәли). 17—18 әсрләрдә Д. әзәмәтли халг һәрәкатларынын мәркәзи иди. Франса әразисинин департаментләрә бөлүнмәси (1790) илә Д. әјаләт кими әһәмијјәтини итирди.

ДО́ҺА (الدوحه), Б и д а—Гатарын пајтахты. Иран көрфәзи саһилиндә порт. Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорт. Әһ. 145 мин (1975). Мүһүм тиҹарәт мәркәзидир. Метал е'малы сәнајеси, 2 ИЕС, јахынлығында семент з-ду вар. Д. р-нунда балыг овланыр. Мирвари чыхарылыр. Мирвари, балыг вә хурма ихраҹ олунур.

ДО́ШАБ—бах *Бәкмәз*.

«ДОШКО́ЛНОЈЕ ВОСПИТА́НИЈЕ»—ајлыг методики журнал. РСФСР Маариф Назирлијинин органы. 1928 илдән Москвада нәшр олунур. «Д.в.» мәктәбәгәдәр тәрбијәнин нәзәри вә тәҹрүби мәсәләләрини, ушаг психолокијасы вә педагокикасынын мүасир проблемләрини, аилә илә ушаг бағчаларынын әлагәсини, мәктәбәгәдәр мүәссисәләрин габагҹыл иш тәҹрүбәсини вә с. ишыгландырыр. «Тәнгид вә библиографија» шө'бәсиндә методики, педагожи вә ушаг әдәбијјатына аид ресензијалар, китабларын аннотасијалы сијаһысы верилир. «Д.в.»-дә ушаглар үчүн ше'рләр, нотлар, кукла театры үчүн пјесләр, шәкилләр вә с. дәрҹ олунур. Тиражы 727 200 нүсхәдир (1978). «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир (1978).

ДӨВЛӘТ — синифли ҹәмијјәтдә әсас сијаси һакимијјәт аләти. Д. ҹәмијјәтин антагонист синифләрә парчаландығы дөврдә мејдана кәлмишдир. Ибтидаи иҹма ҹәмијјәтиндә синифләр олмадығы үчүн Д. дә олмамышдыр. «...гәбилә гурулушу, һеч бир дахили антагонизми олмајан ҹәмијјәтдән јаранмышды вә јалныз белә бир ҹәмијјәтә ујғун иди. Онун иҹтимаи рә'јдән башга һеч бир мәҹбуријјәт үсулу јох иди» (М а р к с К., Е н к е л с Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, Б., 1953, сәһ. 318). Синифләрин јаранмасы вә истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин бәргәрар олмасы илә инсанлар арасында иҹтимаи-игтисади әлагәләрин характери дәјишмиш, сијаси мүнасибәтләр тәшәккүл тапмышдыр. Иҹтимаи сәрвәти мәнимсәјән истисмарчы синифләр бүтүн ҹәмијјәтдә сијаси ағалығы һәјата кечирмәк вә истисмар системини тәсбит етмәк үчүн мүәјјән формада, бир там шәклиндә тәшкил олунмалы идиләр. Д. игтисади ҹәһәтдән үстүн синфин сијаси һөкмранлығы кими мејдана кәлир. Д.-ин әсас әламәтләри: 1) Д. механизминин мәҹмусуну тәшкил едән хүсуси органлар вә идарәләр системинин мөвҹудлуғу (бураја ҹәбр, ҹисмани гүввә апараты: орду, полис вә с. дахилдир), В. И. Ленинин тә'бириҹә, «Дөвләт һәмишә ҹәмијјәт иҹәрисиндән мејдана кәлән вә ...башлыҹа олараг идарә етмәклә мәшғул олан бир груп адамлардан ибарәт мүәјјән бир апарат олмушдур» (Әсәрләри, ч. 29, сәһ. 486); 2) һүгуг, јә'ни Д. тәрәфиндән мүәјјән, јахуд тәсдиг едилән мәҹбури давраныш гајдаларынын олмасы; 3) мүәјјән әразијә малик олмаг. Әрази тәшкилаты олмагла Д. милләтләрин формалашмасы просесинә фәал тә'сир көстәрмишдир.

Д. јаранаркән онун функсијалары да формалашыр. Истисмарчы Д.-ин ики функсијасы—дахили функсијасы (зәһмәткешләрин әсарәтдә сахланылмасыны, игтисади, сијаси вә мә'нәви ҹәһәтдән әзилмәсини тә'мин етмәк) вә хариҹи функсијасы (өз әразисини вә мәнафејини кәнар һүҹумлардан, сыхышдырмалардан мүдафиә етмәк, ја да бу әразини вә мәнафеји башга халгларын һесабына кенишләндирмәк) вар.

Д. ҹәмијјәтин базиси үзәриндә јүксәлән сијаси үстгурумдур. Тарихән базисин дәјишмәсиндән асылы олараг Д. һакимијјәти бир синфин әлиндән башга синфин әлинә кечмишдир. Д. базисә мүнасибәтиндә мүһүм, лакин нисби мүстәгиллијә маликдир, јә'ни Д. иҹтимаи мүнасибәтләрин инкишафына һәм тәкан верә биләр, һәм дә ону ләнкидә биләр. Инкишаф етмиш Д.-дә мүхтәлиф партијалар, иттифаглар, дини тә'сисатлар да фәалијјәт көстәрир. Бунларын мәҹмусу ҹәмијјәтин сијаси гурулушуну тәшкил едир. Д.-ин синифли ҹәмијјәтдә дикәр сијаси институтлардан үстүнлүјү ондадыр ки, али һакимијјәт она мәхсусдур. Д. һакимијјәтинин үстүнлүјү конкрет олараг универсаллыгда (онун һөкмү һәмин өлкәнин бүтүн әһалиси вә иҹтимаи тәшкилатларына аид олур), мүстәсна сәлаһијјәтә малик олмагда (дөвләт һакимијјәти дикәр иҹтимаи һакимијјәтин истәнилән тәшәббүсүнү ләғв едә биләр), һәмчинин дикәр иҹтимаи һакимијјәтә мүјәссәр олмајан тә'сир васитәләринә малик олмагда (мәс., тәкбашына ганунвериҹилик, әдлијјә) тәзаһүр едир. Истеһсал васитәләринә малик олан синифләр Д. васитәсилә һаким синифләрә чеврилир вә бунунла да өзләринин игтисади вә иҹтимаи һөкмранлыгларыны, ҹәмијјәтдә рәһбәр ролуну тәсбит едирләр. Башга сөзлә, истисмарчы Д. «... бир синфин башга синиф үзәриндә ағалығыны сахламаг машыныдыр» (јенә орада, сәһ. 487).

Буржуа елми Д.-ин маһијјәти мәсәләсиндә гәнаәтбәхш фикир сөјләјә билмәмишдир. В. И. Ленин гејд едирди ки, «... буржуа елми ... нүмајәндәләри тәрәфиндән дөвләт мәсәләси гәдәр билә-билә вә ја билмәјәрәкдән долашдырылмыш бир мәсәлә чәтин тапылар» (јенә орада, сәһ. 480). Үзви дөвләт нәзәријјәсинин тәрәфдарлары Д.-ә ҹанлы организм кими јанашыр, она биоложи ганунлары шамил едирләр. Бунунла онлар әввәлән, халг күтләсинин истисмарыны, дикәр тәрәфдән исә, Д.-ин експансионист сә'јләрини тәбии һал кими гијмәтләндирирләр. Һүгуги мәктәб адланан тә'лимә көрә Д. һүгуги һадисәдир («Милләтин һүгуги тәҹәссүмү»). Мүасир буржуа сијаси елминдә Д. һаггында кениш јајылмыш психоложи консепсијаја көрә, Д. инсан психикасындакы һакимијјәт вә табечилик ҹәһдләринин—«импулсларынын» мәһсулудур.

Д. һаггында әсл елми тә'лими К. Маркс, Ф. Енкелс вә В. И. Ленин јаратмышдыр. Онлар Д.-ин сосиал маһијјәтини, онун дахили, көклү, кејфијјәт ҹәһәтләрини ашкар етмиш, мәгсәд вә функсијаларыны, синифли ҹәмијјәтдә ролуну, мүхтәлиф сијаси режимләрдә Д.-ин хүсусијјәтләрини көстәрмишләр. Д. һаггында марксист тә'лим сосиалист ингилабы нәзәријјәсинин вә ҹәмијјәти коммунистҹәсинә дәјишмәк јолларынын ишләниб һазырланмасында мүһүм рол ојнамышдыр.

Һәр бир синфи иҹтимаи-игтисади формасијаја Д.-ин мүәјјән тарихи типи ујғун кәлир. Д.-ин дөрд тарихи типи олмушдур: гулдарлыг Д.-и, феодал Д.-и, буржуа Д.-и вә сосиалист Д.-и.

Гулдарлыг Д.-инин јаранмасы е.ә. 4—3-ҹү миниллик ләрә тәсадүф едир. Илк гулдарлыг Д.-и Гәдим Мисир, Гәдим Чин, Месопотамија әразисиндә мејдана кәлмишдир. Гәдим Шәрг гулдарлыг Д.-индә ибтидаи иҹма гурулушунун галыглары вар иди. Мәһсулдар гүввәләрин инкишаф хүсусијјәтләри (мәс.- ирригасија гурғуларынын тикилмәси вә мүһафизәси) һәмин өлкәләрдә Д.-ин игтисади ролуну хејли артырырды. Бурада әсас идарә формасы деспотик монархија иди. Гулдарлыг Д. системи ән јүксәк инкишафа Гәдим Јунаныстан вә Гәдим Романын антик Д.-индә чатмышдыр. Гәдим гулдарлыг Д.-индә идарәчилик формалары монархија (Рома империјасы), аристократик республика (Спарта) вә јахуд демократик республика (Афина) олмушдур.

Феодал Д.-и Авропада 5—11 әсрләрдә мејдана кәлмишдир. О, феодал синфинин диктатурасы кими чыхыш етмишдир. Әсас идарәетмә формасы монархијанын мүхтәлиф вариантлары иди. Феодал пәракәндәлији дөврүндә еркән феодал монархијасы олмуш-зәиф мәркәзи һакимијјәтин мөвҹумлуғу шәраитиндә Д. дахилиндә чохлу мүстәгил вә јарыммүстәгил Д.-ләр (кнјазлыглар, сенјорлуглар вә с.) ;аранмышды. Д. һакимијјәтинин мәркәзләшмәси просесиндә силки-нүмајәндәли монархија тәшәккүл тапды. Бу просесдә варлы шәһәрлиләр силки-нүмајәндәли органлар (Русијада земство јығынҹаглары, Франсада Баш штатлар, Инкилтәрәдә парламент вә с.) јаратдылар. Тарихән феодал Д.-нин сон формасы мүтләг *мснархија* олмушдур. Феодализм дөврүндә өзүнәмәхсус Д.-ләр—республика формасы илә идарә олунан шәһәр—Д.-ләр (Новгород, Псков, Венесија, Кенуја, Флоренсија вә б.) мөвҹуд иди. Шәһәр—Д.-дә һакимијјәт әһалинин варлы тәбәгәләринә (шәһәр аристократијасы, патрисиләр) мәхсус иди. Онлар шәһәр шурасына (Сенат) јүксәк рүтбәли шәхсләри

сечирдиләр. Шәһәр-Д.-ләр адәтән мүһүм тичарәт јолларында јаранырды. Бу типли шәһәрләрдә сәнәткарлыг вә тичарәт инкишаф етмиш, капиталист мүнасибәтләри даһа тез тәшәккүл тапмышды. Феодал Д.-индә килсә бөјүк рол ојнајырды.

Азәрб.-да да феодал Д.-ләри олмушдур. Бурада идарәчилик формасы мүтләг монархија иди.

Буржуа Д.-и капиталистләр синфинин диктатурасыдыр; о истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси капиталист мүлкијјәтинә әсасланан истеһсал мүнасибәтләри зәмининдә јаранып вә бу мүнасибәтләрә хидмәт едир. Буржуа Д.-и буржуа ингилаблары нәтичәсиндә јаранмышдыр. «Буржуа дөвләтләринин формалары сон дәрәчә мүхтәлифдир, лакин онларын маһијјәти бирдир: бу дөвләтләрин һамысы һәр һалда, нәтичә е'тибарилә һөкмән буржуазија диктатурасыдыр» (јенә орада, ч. 25, сәһ. 438).

Инһисарчы капитализмдән әввәлки дөврдә буржуа Д.-инә ашағыдакы чәһәтләр хас олмушдур: 1) сенз характери, јә'ни әмлак вә ја дикәр сензләр васитәсилә кениш әһали тәбәгәләрини Д. һакимијјәти органларынын тәшкили ишиндән узаглашдырмаг. 2) Д. әсас сә'јләрини башлыча олараг өлкә дахилиндә вә онун харичиндә һаким синифләрин мәнафејини горумаг үзәриндә чәмләшдирир. Бу дөврүн Д.-и капиталист системини мүһафизә едир, лакин онун фәалијјәтинә гарышмырды. 3) Д. механизминдә дворјан-мүлкәдарларын мөвгеји хејли давам едирди. Буржуа ингилабы, адәтән көһнә Д. системини сындырмыр вә бу Д. тәдричән капитализмин тәләбләринә ујғунлашыр. Империализм дөврүндә Д. билаваситә инһисарларла говушур вә онлардан асылы олур. «Әсас мадди васитәләри тамамилә зәбт етмиш олан инһисарчы капитал сијаси һакимијјәтә кимсәни шәрик етмир. О өз диктатурасыны—азлығын чохлуг үзәриндә диктатурасыны, капиталист инһисарларынын чәмијјәт үзәриндә диктатурасыны гурмушдур» (Сов.ИКП Програмы, Б., 1977, сәһ. 29).

Фәһлә синфинин вә әһалинин дикәр зәһмәткеш тәбәгәләринин шүур вә мүтәшәккиллијинин артмасы, коммунизм идејаларынын кениш јајылмасы бир тәрәфдән синфи мүбаризәнин артмасына, инһисара гаршы демократик һәрәкатын кенишләнмәсинә, дикәр тәрәфдән исә капиталын сијаси һөкмранлығынын сосиал базасынын мәһдудлашмасына кәтириб чыхарыр. Белә бир шәраитдә Д. апаратында һәрбисәнаје капиталист групу даһа артыг тәмсил олунур. Милитаризмин күчләнмәси илә империалист Д.-ләри милитарист Д.-ә, һәрби-полис Д.-инә чевриլирләр.

Елми-техники ингилабын тә'сири нәтичәсиндә инһисарларын али Д. апараты илә говушмасы просеси ән јүксәк нөгтәјә чатыр.

Д.-ин идарә олунмасында мүһүм шәртләрдән бири сијаси режимдир. Сијаси режим һаким синфин өз диктатурасыны һәјата кечирмәк үчүн тәтбиг етдији метод вә үсулларын мәчмусу олуб, демократија илә иртичанын нисбәтини ифадә едир. Синфи мүбаризәнин кәскинләшмәси илә буржуа Д.-и өз сијаси режиминдә дәјишиклик едир. Инһисарчы капиталын буржуа демократијасындан иртичаја дөнүш етмәси буржуа Д.-инә, онун идарәолунма формаларына мүһүм тә'сир көстәрир (фашист Алманијасы белә классик Д. нүмунәси иди).

Експансијаја чәһд көстәрмәк империалист Д.-инин харичи функсијасы үчүн характерикдир. Инһисарчы Д.-ин бу тәбиәти 20 әсрдә бәшәријјәти ики дәфә дағыдычы дүнја мүһарибәсинә сөвг етмишдир. Империалист Д.-ләри сосиалист өлкәләринә гаршы һәр чүр, о чүмләдән идеоложи тәхрибат апарыр, истиглалијјәт јолуна гәдәм гојмуш Асија, Африка вә Латын Америкасы Д.-ләрини истисмар етмәк үчүн јени-јени мүстәмләкәчилик формалары ахтарырлар. Империалист Д.-инин игтисади фәалијјәтинин кенишләнмәсини буржуа идеологлары онун көкүндән дәјишмәси вә «үмуми рифаһ дөвләтинә» чеврилмәси, мүасир капитализмин сијаси структурунун мүрәккәбләшмәсини (сијаси партијаларын, һәмкарлар вә дикәр тәшкилатларын ролунун артмасы) «һакимијјәтин диффузија етмәси» кими гәләмә верирләр. Әслиндә империалист Д.-и кәләчәји олмајан капиталист мүнасибәтләрини сахламаға чәһд көстәрир. Мүстәмләкәчилијин девриլдији дөврдә Асија, Африка вә Латын Америкасы өлкәләриндә бир чох Д. истиглалијјәт газанмышдыр. Мүстәмләкә вә јарыммүстәмләкә өлкәләри истиглалијјәт уғрунда мүбаризә апарырлар. Истиглалијјәт әлдә етмиш кәнч Д.-ләрин хејли һиссәси игтисади вә ичтимаи хүсусијјәтләринә көрә (игтисадијјатын чохукладлылығы вә б.) әсас Д. типләриндән һеч биринә аид едилә билмәз. Бу Д.-ләрдән бә'зиләри гејри-капиталист инкишаф јолуна гәдәм гојмуш вә кәләчәкдә сосиализм гурмаға мејл көстәрән Д.-ләрдир.

Сосиалист ингилабы нәтичәсиндә јени Д. типи—сосиалист Д.-и јаранмышдыр. Сосиалист типли Д.-ин илк нүмунәси *Парис Коммунасы* (1871 ил) иди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси нәтичәсиндә 1917 илдә Совет Д.-и—дүнјада зәһмәткешләрин илк Д.-и јаранды. 1924 илдә Монголустан Халг Республикасы сосиалист инкишафы јолуна гәдәм гојду. *Икинчи дүнја мүһарибәсиндә* Алманија вә Италија фашизминин, һәмчинин Јапонија милитаризминин дармадағын едилмәси Авропа вә Асијанын бир сыра өлкәсиндә халг демократијасынын гәләбәсинә, халг демократијасы Д.-нин јаранмасына кәтириб чыхарды. Бу, дүнја сосиализм системинин јаранмасы демәк иди. 1959 илдә һәмин системә Кубанын дахил олмасы илә Америка гитәсиндә илк сосиалист Д.-и гурулду.

Сосиалист Д.-и јени дөвләт һакимијјәти формаларынын мејдана кәлмәсинә тәкан верди. Сосиалист Д.-инин илк формасы В. И. Ленин тәрәфиндән кәшф олунан Советләрдир. О, даһијанә узагкөрәнликлә Советләри Совет һакимијјәтинин илк нүмунәси, пролетариат диктатурасынын Д. формасы һесаб едирди. *Демократик мәркәзијјәт* принсипи әсасында гурулан сечкили Советләр системи конкрет тарихи шәраитдә бүтүн зәһмәткешләри бирләшдирмиш, фәһлә синфи вә онун партијасына күтләләрә рәһбәрлик етмәк үчүн ән јахшы имканлар вермишдир. Халг демократијасы өлкәләриндә пролетар диктатурасы Д.-инин јаранмасы һәмин өлкәләрин тарихи хүсусијјәтләриндән асылыдыр. Сосиалист Д.-нин формача мүхтәлифлији В. И. Ленинин мүддәасыны тәсдиг едир: «Бүтүн милләтләр кәлиб сосиализмә чыхачаглар, бу лабүддүр, лакин һамы тамамилә ејни шәкилдә кәлмәјәчәкдир, һәр милләт демократијанын бу вә ја башга формасында, пролетариат диктатурасынын бу вә ја башга нөвүндә, ичтимаи һәјатын мүхтәлиф саһәләринин сосиалистчәсинә дәјишдирилмәсинин бу вә ја башга сүр'әтиндә бир спесификлик јарадачагдыр» (јенә онун, ч. 23, сәһ. 66).

Чәмијјәтин сосиалистчәсинә дәјишдирилмәси пролетариат диктатурасы Д.-индән мүхтәлиф мәсәләләри һәјата кечирәркән һәр бир өлкәнин игтисадијјат вә мәдәнијјәтинин инкишаф сәвијјәсини, сосиал структуруну, милли ән'әнә вә хүсусијјәтләрини нәзәрә алмағы тәләб едир. Лакин капитализмдән сосиализмә кечид дөврүндә бу вә ја дикәр өлкәнин спесифик шәраитиндән асылы олмајараг һәр бир пролетариат диктатурасы Д.-и гаршысына һәмин дөврүн характер вә маһијјәтиндән ирәли кәлән вәзифәләр чыхыр: деврилмиш истисмарчы синифләрин мүгавимәтинин гырылмасы, истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин ләғви, сосиализмин игтисади тәмәлинин гурулмасы (сосиалист сәнајеләшдирилмәси, к.т.-нын сосиалистчәсинә дәјишдирилмәси, сосиалист тәсәррүфат системини јаратмаг вә с.), сосиалист мәдәнијјәтинин формалашмасы, јени инсан тәрбијәси, өлкәнин мүдафиәсинин тә'мин едилмәси. Сосиалист Д.-и бир сыра харичи вә дахили функсијалары һәјата кечирир: тәсәррүфатын тәшкили, мәдәни тәрбијә, әмәк өлчүсү вә истеһлак өлчүсү үзәриндә нәзарәт, сосиалист һүгуг ганунларыны вә сосиалист мүлкијјәтини горумаг, өлкәни харичи һүчумлардан мүдафиә вә ичтимаи системләри мүхтәлиф олан дөвләтләрин динч јанашы јашамасы уғрунда мүбаризә. Сосиалист Д.-инин функсијалары чәмијјәтин сосиал-игтисади структурунун инкишафы просесиндә кенишләнир вә дәјишир. Белә ки, ССРИ-дә истисмарчы синифләрин ләғви илә Д.-ин һәмин синифләрин мүгавимәтини гырмаг функсијасы өз әһәмијјәтини итирмишдир. Сосиалист Д.-и сосиализм вә коммунизм гурмағын башлыча амили кими чыхыш едир, әһалинин бөјүк әксәријјәтинин сијаси тәшкилаты олур, онун сосиал базасы даим кенишләнир. Сосиализмин там вә гәти гәләбәсиндән сонра пролетариат диктатурасы өз тарихи вәзифәсини јеринә јетирир, бунунла да зәрурилијини итирир. Пролетар Д.-и исә үмумхалг Д.-инә, Коммунист партијасынын башчылығы алтында бүтүн халгын сијаси тәшкилатына чеврилир. Јеткин сосиализм чәмијјәтинин тәдричән коммунизм чәмијјәтинә кечдији дөврдә «...дөвләтимиз бүтүн халгын мәнафејини вә ирадәсини ифадә едән үмумхалг дөвләтидир» (Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976, сәһ. 88).

ССРИ-нин Конститусијасында дејилир: «Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы фәһләләрин, кәндлиләрин вә зијалыларын, өлкәнин бүтүн милләт вә халгларынын зәһмәткешләринин ирадәсини вә мәнафејини ифадә едән сосиалист үмумхалг дөвләтидир» (ССРИ Конститусијасы, маддә 1).

Сов.ИКП 25-чи гурултајынын гәрарларында Совет чәмијјәти гаршысында дуран дахили вә харичи вәзифәләрин

јеринә јетирилмәсиндә Совет Д.-инин ролу гејд едилмишдир. Сосиалист Д.-инин тәсәррүфат-мәдәни тәрбијә функсијалары даһа да кенишләнмишдир.

Коммунизм гуручулуғу шәраитиндә ССРИ-дә бүтүн сијаси систем даим тәкмилләшдирилмәкдәдир. Пролетар демократијасы үмумхалг демократијасына чеврилир. Бу, Сов.ИКП Програмында сосиалист Д.-инин инкишафында башлыча истигамәт кими гејд едилир. Сосиалист Д.-и фәалијјәтинин башлыча принсипләриндән бири Д. органларынын ишинә зәһмәткешләрин кениш сурәтдә чәлб едилмәсидир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс пролетариат Д.-инин тарихи перспективини ачыб көстәрмиш, коммунизмдә Д.-ә еһтијач олмајачағыны гејд етмишләр. Онлар һәмчинин јазырдылар ки, пролетариат Д.-инин тәдричән өлүб кетмәси һеч дә һәр чүр ичтимаи һакимијјәтин өлүб кетмәси дејилдир. Д.-ин өлүб кетмәсинин игтисади илкин шәртини «Һәр кәсдән габилијјәтинә көрә, һәр кәсә тәләбатына көрә» принсипинин һәјата кечәчәји бир чәмијјәтдә көрүрдүләр. В. И. Ленин пролетариат диктатурасы Д.-инин истисмарчы Д.-ләрдән көклү фәргини көстәрәрәк пролетариат Д.-ини «јарымдөвләт» адландырырды. Д.-ин тәдричән өлүб кетмәсини В. И. Ленин сосиалист Д.-инин бә'зи функсијаларынын өлүб кетмәси илә әлагәләндирирди (мәс., мәғлуб едилмиш синифләрин мүгавимәтини гырмаг функсијасы). Лакин В. И. Ленин јазырды: «Дөвләтин тамамилә өлүб кетмәси үчүн там коммунизм лазымдыр» (Әсәрләри, ч. 25, сәһ. 498).

Сосиалист үмумхалг Д.-и коммунизмдә бир нөв чәмијјәтин дөвләтсиз тәшкилатына кечид пилләсидир. Бу заман ичтимаи коммунист өзүнүидарәсинә, игтисади, сосиал вә мәдәни просесләри гејри-дөвләт формасы илә идарә етмәјә кечиләчәкдир.

Әд.: Маркс К. Капитал, ч. 3, Б., 1960; јенә онун, Луи Бонапартын он сәккиз брүмери; Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978; јенә онун, Гражданская война во Франции, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 17; Маркс К. и Энгельс Ф., Немецкая идеология, јенә орада, т. 3; Енкелс Ф., Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Б., 1971; Ленин В. И., Коммунанын дәрсләри, Әсәрләри, ч. 13, сәһ. 493—496; јенә онун, Пролетар ингилабы вә хаин Каутски, ч. 28, сәһ. 96—105; јенә онун, Дөвләт һаггында, ч. 29, сәһ. 478—498; јенә онун, Коммунизмдә «соллуг» ушаг хәстәлији, ч. 31; Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы, Б., 1977; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Брежнев Л. И., Ленинин иши јашајыр вә галиб кәлир, Б., 1970; јенә онун, Сосиализмин бөјүк гәләбәләринин әлли или, Б., 1967; јенә онун, Сов.ИКП-нин вә Совет дөвләтинин харичи сијасәти һаггында, Б., 1973; Бурлацкий Ф. М., Ленин, государство, политика, М., 1970; Керимов Д. А., Чехарин Е. М., Социалистическая демократия и современная идеологическая борьба, М., 1970; Ленинское учение о диктатуре пролетариата, М., 1970; Григорян Л. А., 60 лет Советской государственности, М., 1977; Ковачев Д. А., Механизм правотворчества социалистического государства, М., 1977; Государство, демократия и трудовой коллектив в развитом социалистическом обществе, М., 1977; Шевцов В. С., Общественно-политическое устройство СССР, М., 1978; Государственное управление в условиях научно-технической революции, М., 1978.

ДӨВЛӘТ АПАРАТЫ—дөвләт һакимијјәтини вә дөвләт функсијаларыны һәјата кечирән органлар системи. Кениш мә'нада Д.а.-на силаһлы гүввәләр, кәшфијјат, чәза вә дикәр мәчбуријјәт органлары кими мүһүм һакимијјәт васитәләри дә дахилдир. Мәһдуд мә'нада Д.а. чох вахт дөвләтин идарә олунмасында күндәлик иши јеринә јетирән ичраедичи (инзибати) һакимијјәт органларынын чәми кими баша дүшүлүр. Д.а.-нын фәалијјәтиндә, онун структуру, функсијалары вә методларында дөвләтин синфи маһијјәти, тарихи, ролу даһа конкрет шәкилдә тәзаһүр олунур. Истисмарчы дөвләтин типик функсијалары истисмарчы синифләрин имтијазларыны вә мәнафеләрини мүдафиә етмәк, веркиләр јығмаг, силаһлы гүввәләри тәшкил етмәк, зәһмәткешләрин ингилаби чыхышларына гаршы зоракылыг тәтбиг етмәкдир. Империалист дөвләтләринин Д.а. үчүн ән ири капиталист инһисарларынын апараты илә бирләшмәк вә бүтүн дөвләт механизмини бу инһисарларын мәнафејинә табе етмәк сәчијјәвидир.

Сосиалист Д.а. буржуа дөвләт апаратынын ингилаби јолла дағыдылмасы нәтичәсиндә јаранып вә принсипчә јени тарихи типли Д.а.-дыр, истәр синфи тәркибинә вә истәрсә дә сосиал функсијаларына көрә әсл халг апаратыдыр. Онун фәалијјәтиндә гуручулуг, тәшкилати-јарадычылыг мәсәләләри (сосиалист игтисадијјатынын јарадылмасы, елм вә мәдәнијјәтин һәртәрәфли инкишафы, зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәси вә с.) әсас јер тутур. Дөвләтин мүдафиәсини, дахили вә харичи тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк вәзифәси сосиалист Д.а.-нын үзәринә дүшүр. Совет Д.а. коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасына, коммунист ичтимаи мүнасибәтләринин инкишафына билаваситә рәһбәрлик едир, күтләләрин тәчрүбәсинә архаланараг х.т.-нын инкишафыны планлашдырыр, игтисадијјаты, тәдрис вә елми идарәләри вә с. идарә едир. Совет Д.а.-нын фәал игтисади ролуна мүвафиг олараг, Д. а. системиндә х.т.-ны идарәетмә органлары, план вә статистика органлары, тәсәррүфат назирликләри вә идарәләри, тәсәррүфат бирликләри вә фирмалар вә с. үстүн јер тутур. Совет Д.а.-нын әсасыны халг нүмајәндәлији органлары—*Халг Депутатлары Советләри* тәшкил едир. Д.а.-нын фәалијјәтинин ганунилији үзәриндә нәзарәти прокурорлуг вә *халг нәзарәти* органлары һәјата кечирир. «Совет дөвләти, онун бүтүн органлары сосиалист ганунчулуғу әсасында фәалијјәт көстәрирләр, һүгуг гајдаларынын, чәмијјәтин мәнафејинин, вәтәндашларын һүгуг вә азадлыгларынын мүһафизәсини тә'мин едирләр» (ССРИ Конститусијасы, м. 4). Сов.ИКП вә ССРИ һөкүмәти Д.а.-нын тәкмилләшдирилмәсинә даим гајғы көстәрир. Сов.ИКП Програмында Д.а.-нын тәкмилләшдирилмәсинин әсас истигамәтләри мүәјјән олунмушдур: респ. вә јерли идарә органларынын һүгугларыны кенишләндирмәк, тәшкилатларын вә мүәссисәләрин мүстәгиллијини, тәшәббүскарлығыны артырмаг, сечкилилик принсипини, нүмајәндәли органлар вә сечичиләр гаршысында һесабат вермәк принсипини дөвләт апаратынын бүтүн рәһбәр ишчиләринә аид етмәк, Д.а.-нын ишиндә коллекиаллығы кенишләндирмәк, Д.а. ишчиләринин тапшырылан иш үчүн мәс'улијјәтини артырмаг, сосиалист ганунчулуғуну вә дөвләт интизамыны мөһкәмләндирмәк.

Әд.: Ленин В. И., Дөвләт вә ингилаб, Әсәрләри, ч. 25; јенә онун, Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри, јенә орада, ч. 27; јенә онун, Совет идарәләрини идарә етмәк һаггында гајдаларын илк гејди, јенә орада, ч. 28; јенә онун, Ваһид тәсәррүфат планы һаггында, јенә орада, ч. 32; јенә онун, Фәһлә-кәндли мүфәттишлијини биз неҹә јенидән гурмалыјыг, јенә орада, ч. 33; Сов.ИКП Програмы, Б., 1977; Научные основы государственного управления в СССР, М., 1968; Аппарат управления социалистического государства, в 2 ч., М., 1977.

ДӨВЛӘТ АРБИТРАЖЫ, ССРИ-дә—мүхтәлиф назирликләрин вә ја мәркәзи идарәләрин мүәссисәләри вә тәшкилатлары арасындакы тәсәррүфат мүбаһисәләрини һәлл едән орган. Д.а.-лары органларынын тәшкили вә фәалијјәт гајдасы ССРИ-дә Дөвләт арбитражы һаггында Ганунла мүәјјән едилир (ССРИ Конститусијасы, м. 163). Д.а. системинә ССРИ Назирләр Совети јанында Д.а., мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын Назирләр Советләри јанында Д.а.-лары, өлкә, вил. вә шәһәр (Москва вә Ленинград) Халг Депутатлары Советләри Ичраијјә Комитәләринин јанында Д.а.-лары дахилдир. Д.а.-лары арасында әсас јери ССРИ Назирләр Совети јанында Дөвләт Арбитражы тутур; онун сәлаһијјәтинә ән мүһүм вә ири тәсәррүфат мүбаһисәләрини һәлл етмәк, һәмчинин дөвләт вә идарә арбитражларынын ишини үмумиләшдирмәк вә өјрәнмәк, тәсәррүфат мүнасибәтләрини тәнзимләјән ганунверичилијин тәтбиги үзрә онлара тә'лимат вермәк аиддир. ССРИ Назирләр Совети нәздиндәки Д.а. һаггында Әсаснамә ССРИ Назирләр Советинин 1974 ил 17 јанвар тарихли гәрары илә тәсдиг едилмишдир. Мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын Назирләр Советләри вә јерли Халг Депутатлары Совети Ичраијјә Комитәләри јанында Д.а. һаггында Әсаснамәни мүвафиг респ.-ларын Назирләр Совети тәсдиг едир. Азәрб.ССР Д.а. һаггында Әсаснамә Азәрб.ССР Назирләр Советинин 1974 ил 24 мај тарихли гәрары илә тәсдиг едилмишдир. Бах һәмчинин *Арбитраж*.

ДӨВЛӘТ БАЈРАҒЫ—дөвләтин рәсми фәргләндиричи нишаны. Тәсвири ганунла (бир гајда олараг конститусија илә) мүәјјән едилир. Дөвләт суверенитетинин рәмзидир. Үзәриндә кerб, јахуд дикәр емблем тәсвири олан бир, јахуд чохрәнкли гумашдан ибарәтдир. ССРИ Конститусијасына (м. 170) көрә ССРИ-нин Д.б. јухары бучағында, бајрағын ағачы јанында гызыл ораг вә чәкич чәкилмиш вә бунларын јухарысында гызылһашијәли бешкушәли гырмызы улдуз тәсвир едилмиш гырмызы дөрдбучаг гумашдан ибарәтдир. Бајрағын ениниң узунлуғуна нисбәти 1 : 2-дир. Мүттәфиг респ.-ларын Д.б.-ларынын тәсвири һәмин респ.-ларын конститусијаларында верилир. Азәрб. ССР Конститусијасына (м. 181) көрә Азәрб.ССР-ин Д.б. ики рәнкли үфүги золағы олан дүзбучаглы парчадан ибарәтдир: гырмызы рәнкли јухары золаг бајрағын ениниң 3/4-нү вә көј рәнкли

ашағы золаг 1/4-ини тәшкил едир; гырмызы золағын јухары сол күнчүндә, бајрағын ағачы јанында зәрли ораг вә чәкич, бунларын үстүндә гызыл һашијә ичәрисиндә бешкушәли гырмызы улдуз тәсвири вардыр. Бајрағын енинин узунлуғуна нисбәти 1 :·2-дир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ.

ДӨВЛӘТ БАНКЫ—бах *ССРИ Дөвләт банкы.*

ДӨВЛӘТ БАШЧЫСЫ—дөвләтдә али ичраедичи һакимијјәт функсијасыны һәјата кечирән шәхс. Монархија дөвләтләриндә Д.б. ирси монарх (шаһ, император, крал, кнјаз, һерсог вә с.), буржуа респ.-ларында исә сечкили президентдир. Бә'зи өлкәләрдә Д.б. ејни заманда һөкумәт башчысыдыр. Д.б.-нын сәлаһијјәти вә фәалијјәт мүддәти (сечкили Д.б. үчүн) конститусија илә мүәјјән едилир. Сосиалист өлкәләринин әксәријјәтиндә тәкбашына Д.б. јохдур; онун функсијасыны коллекиал орган (Рәјасәт Һеј'әти, Дөвләт Шурасы вә с.) һәјата кечирир. Тәкбашына Д.б. олан сосиалист өлкәләриндә (ВСР, ЧССР, РСР, ЈСФР) Д.б. али нүмајәндәли орган гаршысында мәс'улдур вә онунла бирке, јахуд онун тапшырығы илә Д.б. функсијасыны һәјата кечирир.

ДӨВЛӘТ БИБЛИОГРАФИЈАСЫ—библиографијанын әсас нөвләриндән бири, өлкәдә нәшр едилән чап мәһсулларынын там гејдијјатыны апаран, онлар һаггында мә'лумат верән саһә. Мәтбуатын гејдијјаты, бир гајда олараг, нәшријјатлардан вә полиграфик мүәссисәләрдән алынмыш мәчбури нүсхәјә әсасән апарылыр. Д.б. өлкәдә нәшр олунан әдәбијјат һаггында универсал вә там мә'лумат верир, библиографијанын башга нөвләринин инкишафына хидмәт едир, мәтбуатын рәсми статистикасы үчүн материал верир. Сосиалист өлкәләриндә Д.б. планлы характер дашыјыр, дөвләт тәрәфиндән малијјәләшдирилир вә тәшкил едилир. Д.б.-нын мәркәзи—ССРИ-дә *Үмумиттифаг Китаб Палатасы*, мүттәфиг республикаларда — республиканын китаб палатасы, мухтар республикаларда исә дөвләт китабханалары (Татарыстан МССР, Башгырдыстан МССР вә Чувашија МССР-дә китаб палаталары) һесаб олунур. Онлар чапдан чыхмыш әсәрләрин нөвләринә ујғун олараг библиографик бүллетенләр («летописләр»), китаб илликләри нәшр етмәклә чохсаһәли библиографик нәшрләр системи јарадыр ки, бу да өз нөвбәсиндә үмумдөвләт елми информасија системинә дахилдир. Азәрб.ССР-дә Д.б. илә Азәрбајчан Дөвләт Китаб Палатасы мәшғул олур: 1926 илдән китаб, 1938 илдән гәзет вә журнал летописләри, 1960 илдән һәр үч летопис бирләшдириләрәк ајда бир дәфә «Азәрбајчан мәтбуат салнамәси» нәшр едилир.

Капиталист өлкәләриндә вә јени инкишаф едән өлкәләрдә библиографик мәркәз милли китабханалар һесаб олунур. Мүасир китабханашүнаслыгда «Д.б.» илә јанашы «милли библиографија» термини дә ишләдилир. Милли библиографија бир өлкәдә мүхтәлиф дилләрдә нәшр олунан бүтүн әдәбијјатла дејил, мүхтәлиф өлкәләрдә бир (милли) дилдә чапдан чыхмыш материалларла мәшғул олур. Әрази (дөвләт) үзрә апарылмасы даһа мәгсәдәујғун олан библиографик гејдијјат кениш јајылмышдыр.

Әд.: Ә л и ј е в З. Һ., Азәрбајчан мәтбуат летописи вә чап карточкаларындан истифадә олунмасы, Б., 1962; Азәрбајчан республика китаб палатасы, Б., 1965; Государственная библиография СССР. Справочник, 2 изд., М., 1967.

ДӨВЛӘТ БОРЧУ—өдәнилмәмиш вә фаизи верилмәмиш истигразлар үзрә дөвләт борчунун үмуми мәбләғи. Дахили вә харичи Д.б.-на ајрылыр. Д.б. өдәнмә мүддәтинә көрә әсаслы Д.б.-на (өдәнмә мүддәти чатмамыш борч) вә чари Д.б.-на (өдәнмә мүддәти индики вә кәләчәк бүдчә илиндә чатыр) ајрылыр. Капитализмдә Д.б.-нун әмәлә кәлмәси вә артмасы истеһсал үсулунун өзүндән ирәли кәлир. В. И. Ленин көстәрмишдир: «Чәмијјәтдән јүксәкдә дуран хүсуси ичтимаи һакимијјәтин хәрчләри үчүн веркиләр вә дөвләт борчлары лазымдыр» (Ә с ә р л ә р и, ч. 25, сәһ. 414). Дүнја капиталист дөвләтләринин бөјүк мигдарда борчу вар. Мәс., 1977 ил октјабрын ахырына АБШ-ын Д.б. тәгр. 780 млрд. доллар олмушдур. Бир сыра капиталист өлкәсиндә Д.б. милли кәлирә нисбәтән даһа сүр'әтлә артыр вә беләликлә, Д.б. мәбләгинин милли кәлирин мәбләғинә олан нисбәти чохалыр. АБШ-да 1914 илдә Д.б. милли кәлирин 3,3%-ини тәшкил етдији һалда, 1975 илдә бу, тәгр. 48% олмушдур. Д.б.-нун артмасынын билаваситә сәбәби бүдчәнин кәсирли олмасыдыр; бу, 1976/77 малијјә илиндә АБШ-да 61,3 млрд. доллар олмушдур. Бүдчә кәсиринин әсас сәбәби исә һәрби хәрчләрин артырылмасыдыр; 1977/78 малијјә илиндә бу хәрчләр 116,7 млрд. доллара чатдырылмышдыр.

Сосиалист өлкәләриндә Д.б. сосиалист кениш тәкрар истеһсалы вә халгын рифаһынын јүксәлдилмәси үчүн әһалинин пул еһтијатларынын чәлб едилмәси методларындан бири кими истиграздан истифадә олунмасы зәруријјәтләриндән ирәли кәлир (бах *Дөвләт истигразлары*). 1957 ил апрелин 1-нә, ССРИ-нин Д.б. тәгр. 26 млрд. манат иди (1961 илин пул мигјасы илә), 1958 илдән башлајараг әһали арасында јајылан истиграз бурахылышы дајандырылды. Сов.ИКП-нин 24-чү гурултајы өлкәнин игтисади потенсиалынын артдығыны нәзәрә алараг, әһалидә галмыш истигразларын вахтындан әввәл (нәзәрдә тутулмуш мүддәтдән 6 ил тез) өдәнилмәси барәдә гәрар гәбул етмишдир (1974 илдән өдәнилмәсинә башланмышдыр). Бүтүн истиграз вәрәгәләри 1990 иләдәк өдәниләчәкдир.

Әд.: бах *Дөвләт кредити* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ДӨВЛӘТ БҮДЧӘСИ—дөвләтин көзләнилән кәлир вә хәрчинин һәр ил тәртиб олунан сметасы (сијаһысы). Һәр бир өлкәнин Д.б.-нин маһијјәти чәмијјәтин игтисади гурулушу, дөвләтин маһијјәти вә функсијасы илә мүәјјән едилир (бах һәмчинин *Бүдчә системи*).

К а п и т а л и с т ө л к ә л ә р и н д ә Д.б. зәһмәткешләрин әлавә истисмар олунмасы мүнасибәтләрини ифадә едир. Д.б.-нин инкишафы капиталист истеһсалынын кортәбии ганунаујғунлугларына табедир вә буна көрә дә дөвләтин нәзәрдә тутдуғу кәлир вә хәрчләрин тәхмини сијаһысы кими чыхыш едир. Буржуа дөвләтинин функсијаларына ујғун олараг, капиталист Д.б. вәсаитинин чох һиссәси гејри-мәһсулдар мәгсәдләрә (игтисадијјатын һәрбиләшдирилмәсинә, истисмарчы апаратын сахланмасына) сәрф олунур вә буна көрә дә *милли кәлирин* истеһлакынын түфејли характерини әкс етдирир. Капиталист тәсәррүфатынын инкишафы тсикли характердә олдуғундан Д.б. сон дәрәчә гејри-сабитлији илә фәргләнир. Бу, бүдчәнин тез-тез кәсирли олмасында (хәрчин кәлирдән чох олмасы илә) тәзаһүр едир вә үмуми бөһран дөврүндә хроники һал алыр. Дөвләт-инһисарчы капиталын инкишафы вә дөвләтин игтисадијјата мүдахиләсинин күчләнмәси илә Д.б.-нин ролу вә һәчми дә артыр. Милли кәлирин Д.б. васитәсилә топланан вә јенидән бөлүнән һиссәси чохалыр. Belә ки, 20 әсрин әввәлләриндә инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә (АБШ, Б. Британија, АФР, Франса) милли кәлирин 9—18%-и, 1960—70-чи илләрдә исә 45—60%-и Д.б.-ндә топланмышды. Капиталист дөвләтләриндә Д.б. кәлиринин әсас мәнбәји *веркиләрдир*—бүдчә кәлиринин 85—95%-ини тәшкил едир.

Д.б. хәрчләринин әсас һиссәси гејри-истеһсал хәрчләринә — игтисадијјатын һәрбиләшдирилмәсинә, дөвләт борчлары үзрә фаизләрин верилмәсинә (әслиндә долајы һәрби хәрчләрдир, чүнки дөвләт борчларындан башлыча олараг һәрби мәгсәдләрлә истифадә олунур), дөвләт апаратынын сахланмасына сәрф олунур. Инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә бирбаша вә долајы һәрби хәрчләр Д.б.-нин бүтүн хәрчләринин 50%-ә гәдәрини тәшкил едир. 1966—78 илләрдә, тәкчә АБШ-да бирбаша һәрби хәрчләр 56,8 млрд. доллардан 116,7 млрд. долларадәк артмышдыр. Д.б. хәрчләринин мүһүм мәнбәјини игтисадијјатын дөвләт-инһисарчы тәнзими илә әлагәдар хәрчләр тәшкил едир (дөвләт мүәссисәләринин тикилмәси, миллиләшдирилмиш мүәссисәләрин кечмиш саһибләринә компенсасија верилмәси, инһисарлара малијјә јардымы вә с. илә әлагәдар хәрчләр). Бир сыра өлкәдә әсас капитал гојулушу саһәләринин 1/3-индән 1/2-инә гәдәри Д.б. васитәсилә бирбаша вә долајы малијјәләшдирилир. Д.б.-ндән *инфраструктурун* инкишафына чәкилән хәрчләр дә артыр. Лакин инфраструктура чәкилән хәрчләрин чох һиссәси јерли бүдчәләрдән малијјәләшдирилир. *Елми-техники ингилаб* шәраитиндә елми тәдгигатлара чәкилән хәрчләр артыр. Ихрачатын кенишләндирилмәсинә вә харичи дөвләтләрә кредит верилмәсинә чохлу мигдарда вәсаит ајрылыр. Сосиал-мәдәни еһтијачлара чәкилән хәрч нисбәтән аздыр. Лакин синфи мүбаризә вә зәһмәткешләрин артан тәләбләри буржуа дөвләтләрини бу хәрчләри артырмаға мәчбур едир. И н к и ш а ф е д ә н ө л к ә л ә р д ә Д.б.-нин чох һиссәсиндән милли игтисадијјатын инкишафында, дөвләт бөлмәсинин кенишләндирилмәсиндә, мүстәмләкә нәтичәләринин ләғвиндә истифадә олунур.

С о с и а л и с т ө л к ә л ә р и н д ә Д.б. үмумдөвләт пул вәсаити фондунун јаранмасынын вә ондан истифадәнин әсас малијјә планыдыр. Д.б.-ндә милли кәлирин сәнаје, к.т., нәгл., тичарәт вә х.т.-нын дикәр саһәләринин планаујғун инкишафына, зәһмәткешләрин мадди вә мәдәни һәјат сәвијјәсинин јүксәлмәсинә, өлкәнин мүдафиәсинә, дөвләт идарә органларынын сахланмасына јөнәлдилмиш һиссәси топланыр. ССРИ-дә кениш тәкрар истеһ-

ССРИ вә Азәрб. ССР дөвләт бүдҹәси

	ССРИ				Азәрб. ССР			
	1940		1976		1940		1976	
	млрд. манат	јекуна көрә фаизлә	млрд. манат	јекуна көрә фаизлә	млн. манат	јекуна көрә фаизлә	млн. манат	јекуна көрә фаизлә
Бүтүн кәлир,	18,0	100	232,2	100	112,3	100	977,3	100
о ҹүмләдән:								
Дөврijјә веркиси	10,6	59,0	70,7	30,4	41,5	36,6	808,5	40,8
Дөвләт мүәссисә вә тәшкилатларынын мәнфәәтдән өдәмәләри.	2,2	12,2	70,6	31,8	25,0	22,4	529,4	21,7
Әһалидән тутулан дөвләт веркиләри	0,9	5,0	19,6	8,4	11,2	9,9	124,6	6,2
Дөвләт сосиал сығорта вәсаити	0,9	5,0	12,2	5,2	3,2	2,8	164,0	8,3
Кәлирин үмуми мәбләғиндә дөвләт вә кооп. мүәссисә вә тәшкилатларындан дахил олмушдур	16,0	88,8	211,3	90,9	—	—	—	—
Бүтүн хәрҹ.	17,4	100	226,7	100	103,1	100	1863,5	100
о ҹүмләдән:								
Халг тәсәррүфатына чәкилән хәрҹ	5,8	33,3	118,5	52,3	21,5	20,8	780,3	41,7
Сосиал-мәдәни тәдбирләрә вә елмә чәкилән хәрҹ	4,1	23,5	80,7	35,6	66,2	64,2	970,1	52,5
Мүдафиәјә чәкилән хәрҹ	5,7	32,7	17,4	8,2	—	—	—	—
Идарәетмәјә чәкилән хәрҹ	0,7	4,0	2,1	0,09	9,6	9,3	26,8	1,4

сала чәкилән хәрҹин тәгр. 50%-и (әсаслы вәсаит гојулушу, дөврijјә вәсаитинин артырылмасы, еһтијатларын јарадылмасы) вә иҹтимаи-мәдәни тәдбирләрә чәкилән хәрҹин 80%-и Д.б. васитәсилә тә'мин олунур; өлкәнин милли кәлиринин 50%-индән чоху, о ҹүмләдән сосиалист тәсәррүфаты јығымынын 80%-дән чоху вә әһали кәлиринин бир һиссәси Д.б. васитәсилә бөлүшдүрүлүр (бах *Бүдҹә планлашдырмасы*). ССРИ Д.б. кәлиринин 90%-индән чохуну сосиалист мүәссисәләриндән дахил олан кәлирләр тәшкил едир (мәнфәәтдән өдәмәләр, *дөврijјә веркиси* вә с.). Әһалидән дахил олан өдәмәләр, о ҹүмләдән веркиләр үмуми бүдҹә кәлиринин 9%-индән азыны тәшкил едир. Идарәетмә хәрҹләри (1%-ә јахын) дөвләт һакимијјәти вә идарә органларынын малијјәләшдирилмәсинә јөнәлдилир. Бунлар истеһсалын тәшкилинә вә әһалијә мәдәни хидмәт көстәрилмәсинә чәкилән хәрҹләрлә сых бағлыдыр. ССРИ Д.б. хәрҹләринин тәгр. 90%-и х.т.-нын вә сосиал-мәдәни тәдбирләрин (маарифин, сәһијјәнин, пенсија тә'минатынын артырылмасынын вә с.) малијјәләшдирилмәсинә сәрф едилир.

Мүхтәлиф иҹтимаи гурулушлу дөвләтләрлә динҹ јанашы јашамаг принсипини һәјата кечирмәклә јанашы, ССРИ өз мүдафиә гүдрәтинин мөһкәмләнмәси үчүн лазыми тәдбирләр дә көрүр. Мүдафиә хәрҹләри Д.б. хәрҹләринин аз бир һиссәсини (8%-ини) тәшкил едир. Бунлар ССРИ Силаһлы Гүввәләринин сахланмасына вә онун лазыми техники васитәләрлә тәҹһизинә сәрф олунур.

Дикәр сосиалист өлкәләриндә Д.б.-нин маһијјәти вә функсијасы ССРИ Д.б.-нә ујғундур. Д.б. кәлиринин әсас мәнбәји сосиалист тәсәррүфатындан дахил олан кәлирдир (үмуми кәлирин 80—94%-и), хәрҹиндә исә әсас јери х.т.-нын инкишафына (үмуми хәрҹин 45—50%-и) вә сосиал-мәдәни тәдбирләрә (үмуми хәрҹин 25—40%-и) сәрф едилән хәрҹ тутур.

Әд.: Ленин В. И., Дөвләт бүдҹәси һаггында, Әсәр. там күллијјаты, ҹ. 6; јенә онун, О социалистических финансах (Сб.), М., 1971; Бутаков Д., Бочкова В., Шевель И., Финансы стран народной демократии, М., 1959; Финансы капиталистических государств, М., 1964; Финансы развивающихся государств, М., 1965; Болдырев Б. Т., Бюджет современного капиталистического государства, М., 1968; Государственный бюджет СССР, М., 1968; Ширкевич Н. А., Роль бюджета в развитии экономики и культуры союзных республик, под ред. В. В. Лаврова, М., 1972; Ким И. Л., Проблемы совершенствования планирования государственного бюджета, Алма-Ата, 1975.

«ДӨВЛӘТ ВӘ ИНГИЛАБ», Дөвләт һаггында марксизм тә'лими вә ингилабда пролетариатын вәзифәләри—В. И. Ленинин дөвләт, сосиалист ингилабы, пролетариат диктатурасы, сосиализм вә коммунизм һаггында мүһүм әсәрләриндән бири. Марксизмин оппортунист тәһрифинә гаршы јазылмышдыр. «Д. вә и.» әсәри 1917 илин август-сентјабр ајларында кизли шәраитдә (Разлив ст. вә Һелсингфорс) јазылмыш вә 1918 илин мај ајында Петроградда нәшр олунмушдур. Сосиалист ингилабы әрәфәсиндә марксизмин дөвләт тә'лиминин әсасландырылмасы, онун дөврүн тәләбләринә ујғун инкишаф етдирилмәси, ингилабын дөвләтә мүнасибәти, пролетар дөвләтинин маһијјәти вә тәшкили проблемләринин тәһлили күнүн ән ваҹиб мәсәләси олдуғу үчүн «Д. вә и.» китабы һәм нәзәри, һәм дә әмәли-сијаси әһәмијјәтә малик иди. Һәмин дөврдә марксизмин дөвләт һаггында тә'лиминин бир тәрәфдән буржуа, хүсусилә дә хырда буржуа, дикәр тәрәфдән исә «каутскичәсинә оппортунист тәһрифи дә хејли кенишләнмишди. В. И. Ленин јазмышдыр: «...марксизм ешидилмәмиш бир мигјасда тәһриф едилиркән, бизим вәзифәмиз ән әввәл Марксын дөвләт һаггындакы һәгиги нәзәријјәсини бәрпа етмәкдир» (Әсәрләри, ҹ. 25, сәһ. 408). Дөвләтин тарихи ролу вә әһәмијјәти мәсәләсинә даир марксист тә'лими шәрһ едиркән В. И. Ленин дөвләтин синифли ҹәмијјәт вә ингилабла әлагәси; дөвләтин мәншәји, маһијјәти вә әламәтләри; пролетар ингилабынын буржуа дөвләтинә мүнасибәти; пролетариат диктатурасынын тарихи зәрурилији мәсәләләрини ишыгландырмышдыр. К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләринә истинад едәрәк В. И. Ленин дөвләтин синфи маһијјәтини, онун јаранмасынын илкин шәртләрини, синфи антагонист ҹәмијјәтдә истисмарчы синифләрин әлиндә диктатура аләти ролуну ачыб көстәрмишдир: «Дөвләт, синфи зиддијјәтләрин барышмазлығы мәһсулу вә тәзаһүрүдүр»; «...дөвләт—синфи һөкмранлыг органыдыр, бир синфин башга синфә зүлм етмәк органыдыр» (јенә орада, сәһ. 409). В. И. Ленин сүбут едирди ки, мүасир буржуа дөвләтләри формаҹа мүхтәлиф олсалар да, онларын маһијјәти бирдир (буржуа диктатурасы). О, «дөвләтин мәһв едилмәси» вә «дөвләтин өлүб кетмәси» анлајышларыны фәргләндирмәји төвсијә едирди. Буржуа дөвләти мәһв едилир, өлүб кетмә сосиалист дөвләтинә аиддир. Бу мүддәа буржуа дөвләтини мәһв етмәк дејил, ону тәкмилләшдирмәклә сосиалист дөвләти јаратмаг һаггында оппортунист тә'лими ифша етди. Әсәрдә В. И. Ленин марксизм баниләринин 1848—49 илләр буржуа ингилабларынын вә Париж Коммунасынын (1871) тәҹрүбәсини өјрәнмәк просесиндә буржуа ҹәмијјәтинин дөвләт апаратына, пролетар дөвләтинин јаранмасына вә онун функсијаларына бахышларынын инкишафыны көстәрмишдир. «Д. вә и.» әсәриндә В. И. Ленин марксизмин дөвләт һаггында тә'лимини инкишаф етдирәрәк көстәрир ки, әкәр бүтүн кечмиш ингилаблар дөвләт машыныны тәкмилләшдирмишләрсә, сосиалист ингилабынын кедишиндә ону гырмаг, сындырмаг лазымдыр; пролетариат өз сијаси һакимијјәтини—пролетариат диктатурасыны, јени вә ән јүксәк типли дөвләт јаратмалыдыр. «Дөвләт һакимијјәти... пролетариата һәм истисмарчыларын мүгавимәтини гырмаг үчүн, һәм дә сосиалист тәсәррүфатыны «саһманламаг» ишиндә кениш әһали күтләсинә, кәндлиләрә, хырда буржуазијаја, јарымпролетарлара рәһбәрлик етмәк үчүн лазымдыр» (јенә орада, сәһ. 428). Бурадан да В. И. Ленин марксизми анҹаг синифләр мүбаризәси нәзәријјәси илә мәһдудлашдырмаға ҹәһд едән оппортунизмә гаршы чыхмыш, капитализмдән сосиализмә тарихи кечид дөврүндә пролетар диктатурасынын зәрурилијини әсасландырмышдыр. «Марксист анҹаг о адамдыр ки, синифләр мүбаризәсини гәбул етмәји пролетар диктатурасыны гәбул етмәк дәрәҹәсинә чатдырсын» (јенә орада, сәһ. 436—37).

В. И. Ленин «Д. вә и.» әсәриндә буржуа дөвләтинин синфи маһијјәтини тәһлил етмиш, пролетариат диктатурасынын гурулмасы, пролетар дөвләтинин јаранмасы вә мөһкәмләнмәси јоллары вә васитәләрини, онун мәгсәд вә вәзифәләрини ачыб көстәрмиш, сосиализм гуруҹулуғунда Коммунист Партијасынын рәһбәр вә истигамәтве-

ричи ролуну әсасландырмыш, дөвләтиң өлүб кетмәсинин илкин шәртләрини шәрһ етмишдир. О, тәдричән капитализм чәмијјәтинин сосиализмә ингилабсыз кечмәсинин мүмкүнлүјү һаггында хырда буржуа тәсәввүрләрини алтүст етди. В. Й. Ленин сосиалист типли дөвләтин јарадылмасыны кениш зәһмәткеш күтләләринин фәһлә синфинин рәһбәрлији алтында дөвләти идарә ишиндә иштиракыны тә'мин едән пролетар демократијасынын наилијјәтләри илә әлагәләндирирди. О көстәрирди ки, «...һәмин дөврүн дөвләти дә мүтләг (пролетарлар вә ...јохсуллар үчүн) ј е н и г а ј д а д а демократик дөвләт вә (буржуазијаја гаршы) ј е н и г а ј д а д а диктаторлуг дөвләти олмалыдыр» (јенә орада, сәһ. 437).

Бу әсәрдә В. И. Ленин Советләрин синфи маһијјәтини ашкар етмишдир. О көстәрирди ки, сосиалист ингилабынын кедишиндә Советләр дөвләт һакимијјәти органларына чеврилирләр. Онун фикринчә, пролетар республикасы *демократик мәркәзијјәт* принсипи әсасында гурулмалыдыр. «Д. вә и.» әсәриндә В. И. Ленин пролетар дөвләтинин әсл демократик тәбиәтини ачыб көстәрир, она сосиализм гурмағын зәрури шәрти кими бахырды. Бу әсәрдә В. И. Ленин К. Марксын буржуа парламентаризминин тәнгиди илә шәрик олдуғуну билдирир, һәмин нөгтеји-нәзәри империалист дөвләтләри парламентләринин практик фәалијјәтиндән доған јени фактларын тәһлили әсасында даһа да кенишләндирир. Бунунла јанашы о, һәмин вәзијјәтдән чыхыш јолуну онларын нүмајәндәли тәшкилатларыны мәһв етмәкдә дејил, әксинә, онлары «наггалхана» мәчлисиндән иш көрән мәчлисләрә чевирмәкдә көрүрдү. «Д. вә и.»-да В. И. Ленин дөвләтин «өлүб кетмәсинин» игтисади әсасларынын тәһлили илә јанашы коммунизм ичтимаи-игтисади формасијасы һаггында марксизм тә'лимини инкишаф етдириб зәнкинләшдирир, коммунизмин ики фазасынын (сәфһәсинин) үмуми тәһлилини верир. Онун фикринчә, бу ики фаза арасындакы фәргләр мәһсулдар гүввәләрин сәвијјәси, игтисади, сијаси вә мәдәни јеткинлијиндә тәзаһүр едир. В. И. Ленин галиб кәлмиш сосиализм шәраитиндә дөвләтин ролу вә јерини, коммунизм чәмијјәтинин биринчи фазасындан ән јүксәк фазасына кечиди даһијанә мүәјјән етмишдир. «Сосиалистләр, коммунизмин «јүксәк» сәфһәси кәлиб чатынчајадәк, әмәјин мигдары вә истеһлакын мигдары үзәриндә чәмијјәт тәрәфиндән в ә д ө в л ә т т ә р ә ф и н д ә н ә н ч и д д и нәзарәт гојулмасыны тәләб едирләр» (јенә орада, сәһ. 500). В. И. Ленин дөвләтин өлүб кетмәси просесини коммунизмин јүксәк фазасынын гурулмасы, әгли әмәклә физики әмәк, шәһәрлә кәнд арасындакы фәргләрин арадан көтүрүлмәси, милләтләрин бир-биринә јахынлашмасы илә бағламышдыр. В. И. Ленин сосиализм чәмијјәтинин сијаси тәшкилиндә дөвләтин јери вә әһәмијјәтиндән бәһс едәркән сосиализм шәраитиндә сосиалист демократијасынын кетдикчә кенишләнмәсини, зәрурилијини гејд етмишдир. В. И. Ленинин «Д. вә и.» әсәри болшевикләр партијасынын, рус пролетариатынын, бејнәлхалг коммунист вә фәһлә партијаларынын нәзәри чәһәтдән вә идејача силаһланмасында бөјүк рол ојнамышдыр. «Д. вә и.» вә дикәр әсәрләриндә В. И. Ленинин инкишаф етдирдији әсас мүддәалар сосиализм вә коммунизм чәмијјәтини гурмаг вә мөһкәмләндирмәк саһәсиндә коммунист партијаларынын практик фәалијјәтинин әсасыны тәшкил етмишдир. Һәмин мүддәалардан гардаш коммунист вә фәһлә партијалары демократија вә сосиализм уғрунда мүбаризәдә истифадә едирләр. «Д. вә и.» әсәри ССРИ-дә 11704,2 мин тиражла 271 дәфә (1977, јанвар), Азәрб. дилиндә исә 74 000 тиражла 8 дәфә (1978, јанвар) нәшр олунмушдур.

ДӨВЛӘТ ДЕПАРТАМЕНТИ (Department of State)—АБШ-да 1789 илдән Харичи Ишләр Назирлији функсијасыны һәјата кечирән әсас харичи сијасәт идарәси; *дөвләт катиби* башчылыг едир. Һүгуги чәһәтдән мәшвәрәтчи орган һесаб олунур. Әслиндә президентин вә конгресин һазырладығы харичи сијаси хәтти һәјата кечирир. Дахили ишләрә даир бир сыра функсијаны да (мәс., ганунлар дәрч етмәк) јеринә јетирир.

ДӨВЛӘТ ДИЛИ—буржуа дөвләтләриндә әһалинин милли тәркибиндән асылы олмајараг идарәләрдә каркүзарлыг ишләринин, мүһакимә ичраатынын, мәктәбләрдә дәрсләрин апарылмасы вә с. үчүн мәчбури ишләдилән дил. Һаким синиф, адәтән, өз милли дилини мәчбури дил кими мүәјјәнләшдирмәклә, азлыг тәшкил едән халгларын һүгугларыны мәһдудлашдырыр (мәс., Иран Азәрбајчанында Азәрбајчан дилинин сыхышдырылмасы). В. И. Ленин һаким милләтин дилинин мәчбури олараг јајылмасына марксистләрин мәнфи мүнасибәтини көстәрмишдир: «Демократик дөвләт мүхтәлиф дилләрин т а м а з а д л ы ғ ы н ы һөкмән гәбул етмәли вә дилләрдән биринин һ ә р ч ү р имтијазларыны рәдд етмәлидир» (Әсәрләри, ч. 20, сәһ. 225). Чохмилләтли дөвләтләрдә Д.д., адәтән, конститусијада мүәјјәнләшдирилир. Сосиалист өлкәләриндә там дил бәрабәрлији тә'мин едилир, азлыг тәшкил едән милләтләрә ана дилиндән истифадә имканы верилир. ССРИ-дә ССРИ Конститусијасына мүвафиг олараг ССРИ ганунлары, ССРИ Али Советинин гәрарлары вә дикәр актлары мүттәфиг респ.-ларын дилләриндә, мүттәфиг респ.-ларын ганунлары онларын әһалисинин әксәријјәтинин дилләриндә чап едилир вә с. Дөвләт идарәләриндә каркүзарлыг ишләри дә әһалинин әксәријјәтинин дилиндә апарылыр. ССРИ-дә мүһакимә ичрааты мүттәфиг вә ја мухтар респ.-нын, мухтар вилајәтләрин, мухтар маһалын дилиндә вә ја һәмин јердә јашајан әһалинин әксәријјәтинин дилиндә апарылыр. ССРИ вәтәндашларына мәктәбләрдә ана дилиндә охумаг имканы тә'мин едилир. Азәрб.ССР Конститусијасына (м. 73) ујғун олараг Азәрб.ССР-ин Д.д. Азәрбајчан дилидир. Респ.-нын әразисиндә јашајыб азлыг тәшкил едән милләтләрә өз ана дилини азад инкишаф етдирмәк вә ишләтмәк һүгугу тә'мин едилир.

ДӨВЛӘТ ДУМАСЫ—1906—17 илләрдә Русијада мәһдуд һүгуглара малик нүмајәндәли ганунверичилик мүәссисәси; 1905—07 илләр ингилабынын кедишиндә чар һөкумәти тәрәфиндән *Он једди октјабр манифести (1905)* әсасында јарадылмышды. Мәгсәд, мүтләгијјәтлә буржуазијанын иттифагыны мөһкәмләтмәк, бүтүн сијаси һакимијјәти чаризмин әлиндә сахламагла Русијаны буржуа монархијасына чевирмәк иди. 1905 ил декабрын 11-дә б и р и н ч и Д.д.-на сечкиләр һаггында ганун верилди. Сечкиләр 4 зүмрә (торпаг саһибләри, шәһәрлиләр, кәндлиләр, фәһләләр) үзрә кечирилмәли иди. Сечкиләр гејри-бәрабәр вә гејри-мүстәгим иди. Д.д.-нын ганунверичилик тәшәббүсүнү мәһдудлашдырмаға чалышан чаризм, 1906 ил 20 феврал Әсаснамәси илә *Дөвләт шурасыны* думанын икинчи, һәм дә јүксәк палатасы е'лан етди. 1906 ил апрелин 27-дә 1-чи Д.д. ачылды. Чаризмин бүтүн чәһдләринә бахмајараг, онун тәркиби көзләнилдијиндән даһа сол иди. 1-чи Думанын ачылышында иштирак едән 448 депутатдан 153-ү кадет, 107-си трудовик, 105-и битәрәф, 63-ү мухтаријјәтчи, 16-сы октјабрист иди. Ијунун 12-дә думада јарадылмыш 18 нәфәрдән ибарәт с.-д. фраксијасына јалныз меншевикләр дахил иди вә бу сәбәбдән фраксија бүтүнлүклә РСДФП-ни тәмсил едә билмәзди. Думаја Бакы ш.-ндән Ә. Топчубашов (өзүнү кадетләрә аид едирди), Бакы губ.-ндан М. Әлијев, Ә. Мурадханов (кадетләрә јахынлығыны билдирсәләр дә, һеч бир партијаја мәнсуб дејилдиләр), Јелизаветпол губ.-ндан И. Зијадханов (өзүнү кадетләрә аид едирди), јазычы Ә. *Һагвердијев*, Х. Багатуров (кадет) депутат сечилмишди. Ијунун 2-чи јарысында думада Ә. Топчубашовун башчылығы илә мүсәлман фраксијасы јарадылмышды. Д.д.-нын фәалијјәтиндә аграр мәсәлә башлыча јер тутурду. Кадетләр, «әдаләтли гијмәтлә» сатын алмагла, мүлкәдар торпагларынын бир һиссәсинин «ичбари сурәтдә мүсадирәси» һаггында лајиһә вердиләр. Бу, чаризмдән өтрү, кәндлиләрин һесабына мүлкәдарларла сәрфәли сөвдәләшмә демәк иди. Трудовикләрин лајиһәси мүлкәдар торпаг саһиблијини там ләғв етмәк шәрти илә бүтүн торпаглары милиләшдирмәји, «үмумхалг торпаг фондуна» кечәчәк бу торпаглары «әмәк нормасына» көрә бөлүшдүрүб кәндлиләрә вермәји нәзәрдә тутурду. С.-д. фраксијасы да бу лајиһәјә сәс вермишди. Хырда буржуа мәһдудлуғуна бахмајараг, бу лајиһә о заман «...нә исә реал вә м ү т ә р ә г г и бир шеј...» ифадә едирди (Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 13, сәһ. 237).

Өлкәдә синфи мүбаризәнин кәскинләшдији шәраитдә чар һөкумәти Д.д.-ны сахламағы тәһлүкәли сајды. 1906 ил ијулун 9-да чар Д.д.-нын бурахылмасы һаггында манифест верди. В. И. Ленин 1-чи Д.д.-нын фәалијјәти вә бурахылмасынын халга тә'сири һаггында јазмышды: «Халг т ә ч р ү б ә д ә јәгин едир ки, әкәр халг нүмајәндәлији там ихтијарлы дејилдирсә, әкәр бу нүмајәндәлији көһнә һакимијјәт чағырмышдырса, әкәр бу нүмајәндәликлә јанашы олараг көһнә һакимијјәт дә һәлә саламатдырса, онда белә бир халг нүмајәндәлији с ы ф ы р д ы р» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 13, сәһ. 350).

1907 ил февралын 20-дә ишә башлајан и к и н ч и Д.д. тәркибчә 1-чидән даһа сол иди. Думаја сечилмиш 518 депутатдан 104-ү трудовик, 98-и кадет, 76-сы мухтаријјәтчи, 65-и с.-д., 54-ү сағлар вә октјабристләр, 50-си битәрәф, 37-си есер вә с. иди. Думаја Бакы ш.-ндән И. Тағыјев (сағ кадет), Бакы губ.-ндан З. Зејналов (һүммәт-

чиләрә јахын иди), М. Маһмудов (сол кадет), Јелизаветпол губ.-ндан Х. Хасмәммәдов, Ф. Хојски (кадетләрә јахын идиләр), С. Х. Аветисјан (дашнак) сечилмишди. Аграр мәсәлә 2-чи Д.д.-нда да әсас мәсәлә олараг галырды. Һәм кадетләр, һәм дә трудовикләр јенидән әввәлки аграр лајиһәләрини ирәли сүрдүләр. Һөкумәтин аграр програмыны думадан кечирә билмәјән чаризм фитнәкарлыға әл атды. 1907 ил ијунун 3-нә кечән кечә, дөвләт чеврилиши һазырламаг барәдә јалан иттиһамла, с.-д. фраксијасы һәбс олунду; Дума бурахылды вә јени сечки гануну е'лан едилди [бах *Үч ијун дөвләт чеврилиши (1907)*].

1907 ил нојабрын 1-дән 1912 ил ијунун 9-дәк фәалијјәт көстәрән ү ч ү н ч ү Д.д.-на сечкиләр 3 ијун гануну әсасында кечирилмишди. Јени сечки гануну елә тәртиб олунмушду ки, бүтүн сечкичи јерләринин әксәријјәтини мүлкәдарлар вә ири буржуазија алмышды. Гафгаза, Полшаја верилән депутат јерләри азалдылмыш, Орта Асија, Јакутија вә бә'зи башга милли р-нларын әһалиси Д.д.-на нүмајәндә сечмәк һүгугундан мәһрум едилмишди. 3-чү Д.д.-нын ачылышында иштирак едән депутатлардан 154-ү октјабрист вә онлара гошуланлар, 97-си мө'тәдил сағ вә милләтчи, 54-ү кадет, 50-си ифрат сағ, 28-и тәрәггичи, 19-у с.-д. вә с. иди. 3 ијун ганунуна әсасән Бакы ш.-нә депутат јери верилмәди. Бакы, Јелизаветпол вә Ирәван губ.-ларына 6 депутат јери әвәзинә 2 јер, Загафгазијанын рус әһалисинә ајрыча депутат јери верилди; депутатлар—Х. Хасмәммәдов (о дөврдә тәрәггичиләрә јахын иди), И. Ј. Сагателјан (дашнак), Ф. Ф. Тимошкин (ифрат сағ). Тәк фраксија чохлуғу олмадығындан думада сәсвермәнин нәтичәләрини «мәркәз» ролу ојнајан октјабристләрин мөвгеји һәлл едирди. Онлар сағларла бирликдә сәс вердикдә сағ-октјабрист, тәрәггичиләр вә кадетләрлә бирликдә сәс вердикдә октјабрист-кадет чохлуғу јаранырды. Бу, чаризмин дума *бонапартизми* сијасәтини әкс етдирирди. Лакин чаризмин минимум сијаси вә инзибати дәјишикликләр јолу илә буржуа монархијасына кечмәк планы баш тутмады. «Мүтләгијјәт белә бир дума тәшкил етмәклә өз мәһвини тә'хирә салмышдыр, лакин бунун нәтичәсиндә о мөһкәмләнмәк дејил, д а ғ ы л ы р» (Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 15, сәһ. 398). 3-чү Д.д.-нын кечирдији јеканә мүһүм ислаһат чаризмин бүтүн кәнд ичмасына дејил, голчомаглара архаланмасыны нәзәрдә тутан 1906 ил 9 нојабр фәрманы иди.

«Әслиндә I вә II Думалар мүтләгијјәти ингилабла горхутмаг истәјән либерал-буржуа зијалыларын әлиндә картондан гајрылмыш гылынч иди. III Дума мүтләгијјәтин вә әксингилабын әлиндә картондан гајрылмыш гылынч дејилдир, әсл гылынчдыр» (јенә орада, сәһ. 341).

Д ө р д ү н ч ү Д.д.-на сечкиләр 1912 илин сентјабр-октјабр ајларында кечирилмишдир. Болшевикләрин В. И. Ленин тәрәфиндән һазырланмыш сечки програмы, јахын мәгсәд кими, чаризмин деврилмәсини вә демократик респ. гурулмасыны ирәли сүрүрдү (бах *Дөрдүнчү Дөвләт думасынын болшевик фраксијасы*). Думаја сечилән 442 депутатдан 120-си милләтчиләр вә мө'тәдил сағлар, 98-и октјабристләр, 65-и сағлар, 59-у кадетләр, 48-и тәрәггичиләр, 14-ү с.-д.-лар, 10-у трудовикләр вә с. иди. Бакы, Јелизаветпол вә Ирәван губ.-ларындан 2 депутат—М. Чәфәров (кадет) вә М. И. Папачанов (сағ кадет), Загафгазијанын рус әһалисиндән М. И. Скобелев (меншевик) сечилмишди. Беләликлә, 4-чү Д.д.-нда да чаризм ики чохлуғу (сағ-октјабрист вә октјабрист-кадет) сахлаја билмишди. 4-чү Д.д. өз сессијаларында чохлу кичик ганун лајиһәләри мүзакирә етсә дә, бунун бир нәтичәси олмурду. Биринчи дүнја мүһарибәси башлајанда 4-чү Д.д. һәрби бүдчәјә сәс верди. С.-д. фраксијасы исә бунун әлејһинә чыхды. Феврал буржуа-демократик ингилабынын кедишиндә—1917 ил февралын 27 (мартын 12-си)-дә әксингилаби Дөвләт думасынын Мүвәггәти комитәси јарадылды. Мүвәггәти комитә илә Петроград Совети есер-меншевик Ичраијјә комитәси арасындакы данышыглар нәтичәсиндә мартын 2 (15)-дә буржуа-мүлкәдар *Мүвәггәти һөкумәти* тәшкил олунду. Д.д. ачыг-ашкар Советләрә гаршы чыхыр, онун үзвләри әксингилаби гәсдләр һазырланмасында фәал иштирак едирди. 1917 ил октјабрын 6 (19)-да ингилабчы күтләләрин тәзјиги алтында Мүвәггәти һөкумәт Д.д.-ны бурахды. 1917 ил декабрын 18(31)-дә ХКС-нин декрети илә Д.д.-нын вә Мүвәггәти комитәнин дәфтәрханалары ләғв олунду.

Әд.: Л е н и н В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 121—123, 125—126, 562—563); Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 2, М., 1966; ССРИ тарихи, ч. 2, Б., 1963; История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 6, М., 1968; Ч е р м е н с к и й Е. Д., Царизм и третьеиюньская дума, «Вопросы истории», 1973, № 1; ј е н ә о н у н, IV Государственная дума и свержение царизма в России, М., 1976.

ДӨВЛӘТ ДУМАСЫНЫН БОЈКОТ ЕДИЛМӘСИ—дума сечкиләриндә иштиракдан имтина олунмасы, болшевикләрин *Булыкин думасыны* вә 1-чи Дөвләт думасыны (1906) фәал сијаси бојкота чағыран тактики шүары. Чаризмин ингилабы боғмаг планыны позмалы олан бу шүар Русијадакы ингилаби јүксәлишдән доғмушду. «Белә шәраитдә бојкот, електриклә долмуш мүһитин тәбии ә л а в ә с и иди. Бу шүар о заман һеч бир шеј «үјдурмурду», о анчаг, даим ирәлијә кедән, билаваситә һүчума кедән јүксәлиши дүрүст вә дүзкүн ифадә едирди» (Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 13, сәһ. 12). Фәал бојкот шүарыны Русијанын бүтүн с.-д. тәшкилатлары мүдафиә етди. РСДФП-нин Бакы Комитәси вәрәгәләр бурахыр, фәһлә јығынчаглары чағырыр, Дума сечкиләринин сахтакарлығыны ифша едирди. Һәмин дөврдә В. И. Ленинин «Конститусија алвери» мәгаләси Бакыда вәрәгә шәклиндә 1500 тиражла тәкрар нәшр олунмушду. Фәал бојкот өзүнү доғрултду, ингилабын сүпүрүб атдығы Булыкин думасына сечкиләр кечирилмәди. Күтләләрдә ингилаби шүурун формалашмасына бөјүк тә'сир едән бу «бојкот халг күтләләринә Дума һаггындакы пролетар гијмәтини чанлы вә конкрет шәкилдә көстәрәрәк билдирди ки, Дума ингилабын вачиб мәсәләләрини һәлл етмәкдә ачиз галан бир органдыр» (Л е н и н В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 14, сәһ. 74).

Болшевикләр 1-чи Дөвләт думасына сечкиләрдә дә бојкот тактикасы јеритдиләр. Лакин ингилаби һәрәкатын зәифләдији шәраитдә сечкиләри позмаг мүмкүн олмады. В. И. Ленин јазырды ки, белә шәраитдә Д.д. б.е. «...асанлыгла дүзәлдилә билән хырда бир сәһв олса да, јенә сәһв иди» (Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 20). Одур ки, болшевикләр јени шәраити нәзәрә алыб, партија шүарларынын тәблиғи үчүн трибуна мәгсәдилә 2-чи, 3-чү вә 4-чү Думаја сечкиләрдә иштирак етдиләр. В. И. Ленин бу тактиканын дүзкүнлүјү һаггында сонралар јазырды ки, болшевикләр гејри-легал мүбаризә формалары илә легал мүбаризә формаларыны бирләшдирмәк зәрурәтини ән гызғын мүбаризәдә мүдафиә едиб сахламасајдылар, ән мүртәче парламентдә, башга органларда һөкмән иштирак етмәсәјдиләр, пролетариатын ингилабчы партијасыны нәинки мөһкәмләндирә, инкишаф етдирә, гүввәтләндирә биләрдиләр, һәтта партијанын мөһкәм өзәјини дә сахлаја билмәздиләр (бах, јенә орада, сәһ. 20—21).

Әд.: Л е н и н В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 121—126); Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; С т е п а н о в М. В., Разработка В. И. Лениным думской тактики большевиков в годы первой русской революции, Ученые записки АГУ им. С. М. Кирова (Серия истории и философии), 1973, № 6.

ДӨВЛӘТ ӘРАЗИСИ—јер күрәсинин мүәјјән дөвләтин суверенитетиндә олан һиссәси. Д.ә.-нин тәркибинә гуру әрази (*дөвләт сәрһәдләринин* һүдудунда јерләшән бүтүн гуру әрази), сулар (*дахили сулар* вә *әрази сулары*), гуру әрази вә су үзәриндәки һава саһәси дахилдир. Гуру вә су әразисинин алтындакы јералты сәрвәтләр дә һәмин өлкәјә мәхсусдур. Мүасир бејнәлхалг һүгуг өзкә әразини зорла ишғал етмәји, дөвләт сәрһәдләрини позмағы, һәр һансы дөвләтин әразисиндән һәмин дөвләтин разылығы олмадан истифадәни гадаған едир. Дөвләтин әрази бүтөвлүјү вә тохунулмазлығы принсипи мүасир бејнәлхалг һүгугда тәсбит олунмуш вә буна әсасән Д.ә.-нин дәјишмәси јалныз дәгиг мүәјјән олунмуш һалларда мүмкүндүр. Бејнәлхалг һүгуг һәмчинин Д.ә.-нин дөвләтләр арасында динч меһрибан гоншулуг әлагәләринин инкишафы наминә көнүллү олараг дәјишдирилмәсини, башга дөвләтә верилмәсини (күзәшт едилмәсини) нәзәрдә тутур.

Дөвләтләр арасындакы бүтүн әрази мүбаһисәләри динч васитәләрлә һәлл едилмәлидир. Лакин бә'зи дөвләтләр ишғалчылыг сијасәти јеритмәклә Д.ә.-нин тохунулмазлығы принсипини позурлар (мәс., Исраилин Јахын Шәргдәки сијасәти). Бу һаллар БМТ Баш Мәчлисиндә дәфәләрлә писләнилмишдир (бах *Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилаты*).

ДӨВЛӘТ ИДАРӘЧИЛИЈИ—*дөвләтин* фәалијјәт формаларындан бири; дөвләт һакимијјәтинин мүвафиг идарәчилик органлары васитәсилә реаллашдырылмасыны тә'мин едир; сосиал идарәетмәнин мүһүм һиссәсидир. Д.и.-ндә дөвләтин дахили вә харичи функсијаларыны һәјата кечирән, һаким си-

нифләрин игтисади, сијаси вә сосиал мәнафеләрини тә'мин едән бүтүн дөвләт органлары бу вә ја дикәр дәрәчәдә иштирак едирләр. Бу органлар системи, онларын арасында идарәчилик сәлаһијјәтинин (вәзифә вә һүгугларын) бөлүшдүрүлмәси, ијерархијанын вә табечилијин мүәјјән едилмәси конститусија, ıанун вә дикәр һүгуги актларла мүәјјән олунур. Күндәлик фәалијјәтдә бу органлар өз сәлаһијјәтләри дахилиндә ганунларын реаллашдырылмасыны (ичраедичи фәалијјәт) тә'мин едир, һәмчинин ичтимаи асајишин, дөвләт интизамынын горунмасы үчүн зәрури олан һөкмлү һәрәкәтләр (сәрәнчамверичи фәалијјәт) едирләр. Сосиалист дөвләтләриндә кениш мә'нада Д.и. органлары системинә нүмајәндәли дөвләт һакимијјәти органлары (мәс., ССРИ-дә Халг Депутатлары Советләри) башчылыг едир. Нүмајәндәли органлар ичраедичи-сәрәнчамверичи дөвләт һакимијјәти органларыны јарадыр. Мүхтәлиф саһәдә Д.и. үзрә күндәлик иши ичраедичи-сәрәнчамверичи органлар һәјата кечирир. Д.и. органларыны, һәмчинин әрази принсипинә көрә ашағыдакы шәкилдә тәсниф етмәк олар: мәркәзи вә јерли органлар, федератив дөвләт үчүн исә федерасија вә респ. органлары. ССРИ-дә инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти шәраитиндә Д.и.-нин тәкмилләшдирилмәсинин мүһүм истигамәтләриндән бири әһалинин Д.и.-ндә иштиракынын кенишләнмәсидир.

Мүасир буржуа дөвләтләриндә Д.и.-нин әсас тәмајүлү *ичраедичи һакимијјәтин* сәлаһијјәтинин кенишләндирилмәсидир. Ири дөвләт апаратынын олмасы вә онун даим кенишләнмәси характерик һалдыр. Дөвләт-инһисарчы капитализм шәраитиндә дөвләт апаратынын кичик групуна (мәс., һөкумәтә), јахуд бир-ики али вәзифәли шәхсә (дөвләт башчысына, президентә) фөвгәл'адә (дискресион) сәлаһијјәт верилмәси чәһди нәзәрә чарпыр (бах *Дискресион һакимијјәт*).

Әд.: Научные основы государственного управления в СССР, М., 1968; Л у н е в А. Е., Теоретические проблемы государственного управления, М., 1974; Государственное управление в условиях научно-технической революции, М., 1978.

ДӨВЛӘТ ИММУНИТЕТИ, д ө в л ә т и н х а р и ч и ј у р и с д и к с и ј а д а н и м м у н и т е т и — бејнәлхалг һүгугда үмуми танынмыш һал; дөвләт суверенитети принсипиндән вә дөвләтләрин суверен бәрабәрлијинин танынмасындан ирәли кәлир. Д.и. бир дөвләтин башга дөвләтин мәһкәмә аидијјәтиндән азад олмасы демәкдир. Белә ки, харичи дөвләт өзү гәти разылыг вермәдән башга дөвләтин мәһкәмәсиндә чавабдеһ ола билмәз. Иддиачы кими чыхыш етдикдә харичи дөвләтә өзүнүн разылығы олмадан мүгабил иддиа верилә билмәз. Иддианын тә'мин едилмәси үчүн харичи дөвләтин әмлакы үзәринә һәбс гојула билмәз вә һәмин әмлака мәһкәмә гәрарларынын ичрасы үзрә мәчбури тәдбирләр јөнәлдилә билмәз. Харичи дөвләтин мүлкијјәти барәсиндә мүлкијјәтчи дөвләтин ләјагәтинә сығышмајан һәр һансы һәрәкәтә јол верилмир. Белә мүлкијјәт тохунулмазлыға маликдир.

Совет дөвләтинә мәнсуб иммунитетдән онун харичдәки органлары —ССРИ-нин тичарәт нүмајәндәликләри истифадә едир. ССРИ-нин мүлкијјәти олан дәниз кәмиләри барәсиндә *ССРИ Тичарәт Кәмичилији Мәчәлләсинин* (м. 21—22) хүсуси әсаслары гүввәдәдир. ССРИ-дә харичи дөвләтләр иммунитетдән ССРИ вә Мүттәфиг Республикаларын Мүлки Мүһакимә Ичраатынын Әсасларына (м. 61) әсасән истифадә едирләр.

ДӨВЛӘТ ИМТАҺАНЛАРЫ—бах *Имтаһан.*

ДӨВЛӘТ ИНТИЗАМЫ — ССРИ-дә Совет дөвләтинин дөвләт органлары, мүәссисә вә идарәләри үзәринә гојдуғу дөвләт өһдәликләринин ичрасында фәалијјәт гајдасына бүтүн тәшкилатларын вә вәтәндашларын дәгиг риајәт етмәси. Сосиализм чәмијјәтиндә Д.и. кениш зәһмәткеш күтләләринин јүксәк шүуруна, зәһмәткешләрин мүтләг чохлуғунун мәнафејинин дөвләт органларынын тәләб вә көстәришләриндә објектив сурәтдә әкс етдирилмәсинә әсасланыр. Д.и. ганунчулуға. план тапшырыгларына, мүгавилә өһдәликләринә чидди риајәт олунмасыны тәләб едир; о, үмумдөвләт мәсәләләринә идарә вә ја јерли бахымдан јанашмагла, шәхси мәнафеји дөвләт мәнафејиндән үстүн тутмагла бир араја сығышмыр. Д.и. идарәетмәнин демократик тәшкили принсипләринә әсасланыр, ичтимаи интизамын, әмәк интизамынын мөһкәмләндирилмәси, коммунист әхлагы вә әдәб гајдалары тәләбләри илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр. Д.и.-нын тәркиб һиссәләри бунлардыр: план, малијјә, мүгавилә, хидмәти вә с. нөв интизам. Тәсәррүфат фәалијјәти саһәсиндә Д.и.-нын әсас елементи м ү г а в и л ә и н т и з а м ы д ы р; о, сосиалист тәшкилатларынын мүгавилә өһдәликләрини дәгиг вә вахтында ичра етмәси, һабелә планлы актлар әсасында вахтлы-вахтында мүгавиләләр бағламаг вәзифәсидир. Д.и.-нын мүһүм елементи м а л и ј ј ә и н т и з а м ы д ы р. Онун тәләбләри Совет дөвләтинин малијјә фәалијјәтинин спесификлији илә мүәјјән едилиф. Бу тәләбләр совет малијјә системинин бүтүн һиссәләринә шамил едилир. Малијјә интизамына бүдчә интизамы вә кредит интизамы дахилдир. Д.и. дөвләт апаратынын мүтәшәккил ишләмәсинә јөнәлдилир. О һәр ишчидән өһдәсинә дүшән хидмәти функсијалары дәриндән анламасыны, тапшырылан иш үчүн мәс'улијјәт, тәшәббүскарлыг вә ишкүзарлыг тәләб едир. ССРИ Конститусијасында (м.3) гејд олунур ки, Совет дөвләтинин тәшкили вә фәалијјәти *демократик мәркәзијјәт* принсипинә ујғун сурәтдә гурулур. Демократик мәркәзијјәт ваһид рәһбәрлији јерләрдә көстәрилән тәшәббүскарлыгла вә јарадычылыг фәаллығы илә, һәр бир дөвләт органынын вә вәзифәли шәхсин тапшырылан иш үчүн мәс'улијјәтини бирләшдирир. Дөвләт тәшкилатлары вә ичтимаи тәшкилатлар, вәзифәли шәхсләр ССРИ Конститусијасына вә совет ганунларына риајәт етмәјә борчлудурлар. Сов.ИКП Д.и.-на риајәт олунмасына хүсуси әһәмијјәт верир. Сов.ИКП Програмында, Сов.ИКП гурултајларынын вә Сов.ИКП МК пленумларынын гәрарларында гејд едилир ки, Д.и. коммунизм чәмијјәтинин мүвәффәгијјәтлә гурулмасында ваҹиб шәртләрдән биридир вә Д.и.-нын позулмасына кәтириб чыхаран интизамсызлығын һәр чүр тәзаһүрүнә гаршы гәти мүбаризә апарылмалыдыр. Сов.ИКП Низамнамәси партија үзвләринин һамысындан партија интизамына вә Д.и.-на чидди риајәт етмәји тәләб едир. Д.и. тәләбләринә риајәт олунмасы партија вә дөвләт органларынын, ичтимаи тәшкилатларын тәшкилати вә тәрбијәви иши илә тә'мин едилир. Д.и.-на риајәт олунмасында дөвләт органларынын, ичтимаи тәшкилатларын, идарә вә мүәссисәләрин рәһбәрләри үзәринә хүсуси мәс'улијјәт гојулур. Совет ганунверичилијиндә Д.и. тәләбләринин позулмасына көрә мадди, бә'зи һалларда исә чинајәт мәс'улијјәти нәзәрдә тутулур. Д.и.-нын тәләбләринә риајәт олунмасы үзәриндә нәзарәтә, бу ишә ичтимаи тәшкилатларын вә ичтимаијјәтин чәлб едилмәсинә хүсуси фикир верилир. Дөвләт апаратынын фәалијјәтиндә Д.и.-нын тә'мин едилмәси үзәриндә нәзарәт *халг нәзарәти* органларына һәвалә едилмишдир.

ДӨВЛӘТ ИНҺИСАРЛАРЫ — бах *Капиталист инһисарлары.*

ДӨВЛӘТ ИСТИГРАЗЛАРЫ — дөвләтин (вә ја онун јерли органларынын) борчлу вә кредитор кими чыхыш етдији кредит мүнасибәтләри нөву. Адәтән, Д.и. пул формасында бурахылыр. Д.и. гысамүддәтли (чари), өдәнилмә мүддәти 1 иләдәк олан, ортамүддәтли (1 илдән 5 иләдәк) вә узунмүддәтли (5 илдән чох), кәлирлилијинә көрә исә ф а и з л и вә у д у ш л у олур. Јајылма јеринә көрә дахили Д.и.-на вә харичи пул базарларында реализә олунан харичи Д.и.-на бөлүнүр. К а п и т а л и з м д ә Д.и. дөвләт кредити фәалијјәтинин әсас формасыдыр. Буржуа дөвләти нисбәтән гыса мүддәтдә, истигразын көмәјилә бөјүк мәбләғ пул вәсаити топлајыр. Империализм, хүсусән капитализмин үмуми бөһраны дөврүндә Д.и.-ндан хроники дефиситли дөвләт бүдчәси хәрчләринин малијјәләшдирилмәси үчүн истифадә олунур. Капиталист өлкәләриндә Д.и.-нын әсас ағырлығы зәһмәткешләрин үзәринә дүшүр; чүнки онларын өдәнилмәси мәнбәји әһалидән тутулан вәсаитдир.

С о с и а л и с т ө л к ә л ә р и н д ә Д.и. әһалинин мүвәггәти сәрбәст пул еһтијатыны тәсәррүфат вә мәдәни гуручулуг ишләри үчүн сәфәрбәр етмәк мәгсәди күдүр. Вәсаитин сәмәрәли тә'јинаты, күтләви характери, халгын мәнафеји үчүн истифадә олунмасы— сосиалист дөвләтләри Д.и.-нын характерик хүсусијјәтләридир. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Д.и. ики формада—пул вә натурал формасында олмушдур. Илк совет натурал Д.и. 1922 ил мајын 20-дә, илк совет пул истигразы исә 1932 ил октјабрын 31-дә бурахылмышдыр. 1924—1957 илләрдә Совет дөвләти игтисади-сијаси вә һәрби вәзифәләри һәјата кечирмәк мәгсәдилә Д.и. бурахмышдыр. 1958 илдән әһали арасында јајылан Д.и. бурахылышы дајандырылмышдыр. Сов.ИКП-нин 24-чү гурултајы дөвләт борчларынын өдәнилмәси мүддәтини 6 ил гысалтмаг мәгсәдилә 1974 илдән башлајараг бу истигразларын вахтындан әввәл өдәнилмәси вә буну 1990 илдә баша чатдырмаг барәдә гәрар гәбул етмишдир. Гәрара мүвафиг олараг бу мәгсәдлә 1974 вә 1975 илләрдә һәр ил үчүн 1 млрд. манат, 1976—80 илләрдә һәр ил үчүн 1 млрд. 200 млн. манат ајрылмышдыр. 1938 илдән ССРИ-дә сәрбәст тәдавүл олунан истиграз бурахылыр. Бу истиграз вәрәгәләри әманәт касса-

лары тәрәфиндән сәрбәст сатылыр вә алыныр. 1966 илдә 20 ил үчүн бурахылмыш дөвләт 3%-ли дахили удуш истигразлары белә истигразлардандыр. Бу истигразлар саһибинә удуш формасында кәлир кәтирир.

Әд.: бах *Дөвләт кредити* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ДӨВЛӘТ ИТТИҺАМЧЫСЫ — мәһкәмәдә чинајәт ишинә бахыларкән дөвләтин адындан *иттиһамы* мүдафиә едән шәхс. ССРИ-дә прокурорлар, онларын муавинләри вә көмәкчиләри Д.и. кими чыхыш едирләр. Дөвләт иттиһамынын мүдафиә едилмәси ганунларын дүрүст ичра едилмәси үзәриндә прокурор нәзарәтинин һәјата кечирилмәси формаларындан биридир. Д.и. мәһкәмә ичласынын кедиши заманы сүбутларын тәһлилиндә иштирак едир, мәһкәмә ајдынлашдырмасы заманы әмәлә кәлән мәсәләләр барәдә рә'ј верир, мәһкәмә мүбаһисәләриндә иштирак едир. Д.и.-нын чыхышында чинајәтин баш вермәсинә имкан јаратмыш сәбәбләрин вә шәраитин тәһлили вә онларын арадан галдырылмасы үзрә тәклифләр мүһүм јер тутур.

ДӨВЛӘТ КАПИТАЛИЗМИ — өлкәнин игтисади инкишафынын сүр'әтләндирилмәсинә јөнәлдилмиш дөвләт тәдбирләри комплекси. Д.к.-нин маһијјәти дөвләтин синфи тәбиәти, бу вә ја башга өлкәнин конкрет тарихи шәраити вә игтисадијјатынын спесификлији илә мүәјјән олунур. Инһисарчы капитализмә гәдәрки дөврдә Д.к. капиталист кениш тәкрар истеһсалы просесини сүр'әтләндирмәк мәгсәдилә дөвләтин игтисади һәјата мүдахиләсидир. Капитализмин еркән мәрһәләсиндә әмәлә кәлән буржуазија дөвләтдән хүсуси капиталист јығымы просесини сүр'әтләндирмәк үчүн истифадә етмишдир. Бу саһәдә дөвләт тәдбирләри үч истигамәтдә һәјата кечирилмишдир. Биринчиси—дөвләт, килсә вә ичма торпагларынын хүсуси мүлкијјәтә чеврилмәсидир. Дөвләт торпагларынын пајланмасы капитализмин даһа сонракы мәрһәләләриндә дә хүсуси капитала дөвләт тәрәфиндән мадди јардым көстәрилмәсинин чох јајылмыш формасы олмушдур (Б. Британија, АБШ, Русија вә с. өлкәләрдә). Икинчиси—диләнчиләр һаггында мүртәче ганунларын верилмәси вә бунларын әсасында јохсулларын һәбсхана типли иш евләринә салынмасы јолу илә капиталист мүәссисәләринин ишчи гүввәси илә тә'мин олунмасыдыр (мәс., Б. Британијада). Үчүнчүсү—мүстәмләкә ишғалынын һәјата кечирилмәсидир; бунун да башлыча хејрини хүсуси капитал көрүрдү. Авропа вә Американын дикәр өлкәләриндә капитализмин инкишаф етдикчә дөвләтин игтисадијјата мүдахиләсинин јухарыдакы формалары илә јанашы јени формалары да тәләб олунурду. Бу формалар капиталист инкишафыны сүр'әтләндирмәјә вә милли буржуазијаны күчлү дөвләтләрин рәгабәтиндән мүдафиә етмәјә јөнәлдилмишди. Азад рәгабәт дөврүндә Д.к.-нин әсас мәзмунуну ишчи гүввәсинин истисмары вә изафи дәјәр көтүрүлмәси үчүн шәраитин тә'мин олунмасы, дөвләт торпагларынын хүсуси мүлкијјәтә верилмәси, мүстәмләкәләр әлә кечирилмәси вә гарәт едилмәси, дөвләт сәнајесинин вә дөвләт инһисарларынын јарадылмасы, капиталистләрә дөвләт јардымы көстәрилмәси вә учуз кредит верилмәси, протексионизм, игтисади бөһранлар заманы ичтимаи ишләр вә с. тәшкил едир. В. И. Ленин јазмышдыр: «...азад тичарәт вә үмумијјәтлә капитализм үнсүрләринин мөвчуд олдуғу һәр јердә—бу вә ја башга шәкилдә, бу вә ја башга дәрәчәдә дөвләт капитализми вардыр» (Әсәрләри, ч. 32, сәһ. 370). Бунунла белә, азад рәгабәт дөврүндә өлкәнин игтисади һәјатына дөвләтин мүдахиләси минимума енир вә тәсадүфи характер дашыјыр. Истеһсал васитәләри үзәриндә дөвләт мүлкијјәтинин артмасы, һәмчинин буржуа дөвләтинин фәһлә ганунверичилији вә сосиал сығорта саһәсиндәки тәдбирләри бә'зи буржуа игтисадчыларынын вә реформистләрин капитализмин динч јолла сосиализмә кечмәси фикрини ирәли сүрмәсинә сәбәб олмушдур (бах «*Дөвләт сосиализми*»). Ф. Енкелс белә фикирләрин әсассыз олдуғуну кәскин тәнгид етмишдир (бах Маркс К. и Енгельс Ф., Соч., т. 35, с. 140). Бунунла јанашы, Ф. Енкелс дөвләт капиталист мүлкијјәтинин икили характердә олдуғуну да көстәрмишдир. Капитализмдә дөвләт мүлкијјәти мәһсуллар гүввәләрлә истеһсал мүнасибәтләри арасындакы зиддијјәти һәлл етмир, лакин о, буну һәлл едә биләчәк формал вәсаитә маликдир (јенә орада, т. 19, с. 223). Бу, истеһсалы капиталистләрсиз дә идарә етмәјин мүмкүнлүјүнү сүбут едир вә һакимијјәт фәһлә синфинин әлинә кечдикдә һәмин истеһсал автоматик олараг сосиалист мүлкијјәтинә чеврилир. Д.к. *дөвләт-инһисарчы капитализмдән* кејфијјәтчә фәргләнир. Әкәр Д.к. капитализмин еркән мәрһәләләриндә мејдана чыхмышса вә әсасыны хүсуси капиталист јығымынын азлығы тәшкил едирсә, дөвләт-инһисарчы капитализм капитализмин инкишафынын ән јүксәк мәрһәләсинин нәтичәсидир вә әсасыны истеһсалын тәмәркүзләшмәси, инһисарларын һөкмранлығы тәшкил едир. Әкәр биринчи һалда дөвләтин игтисадијјата мүдахиләси тәсадүфи характер дашыјырса вә бурада мәгсәд капитализмин инкишафына тәкан вермәкдирсә, икинчи һалда бу, даими вә мүнтәзәм һал алыр вә вахты өтмүш капитализмин, онун үмуми бөһраны, дүнја сосиализм системинин мөвчуд олмасы вә империализмин мүстәмләкә системинин дағылмасы шәраитиндә нәјин баһасына олурса-олсун горујуб сахламаг мәгсәди дашыјыр. Инкишаф едән өлкәләрдә Д.к. игтисади саһәдә дөвләт мүәссисә вә идарәләринин, һәмчинин хүсуси милли вә харичи саһибкарлығын, ишчи гүввәсинин тәкрар истеһсалынын, мүһүм үмумдөвләт објектләринин малијјәләшдирилмәси вә кредитлә тә'мин едилмәсинин тәнзимләнмәсинә јөнәлдилән игтисади тәдбирләр системинин јарадылмасыдыр.

Капитализмдән сосиализмә кечид дөврүндә Д.к. пролетариат диктатурасы тәрәфиндән јол верилән вә тәнзимләнән ичтимаи-игтисади укладдыр. Харичи капитала *консессија* верилмәси, дөвләт мүәссисәләринин ичарәјә көтүрүлмәси, гарышыг чәмијјәтләр, комисјон әсасларла хүсуси тичарәт вә с. формаларда мөвчуддур. Капитализмдән сосиализмә кечид дөврүндә Д.к.-нин маһијјәтини В. И. Ленин нәзәри чәһәтдән әсасландырмышдыр. В. И. Ленин јазмышдыр: «...дөвләт капитализми—бизим мәһдуд едә биләчәјимиз, һәддини тә'јин едә биләчәјимиз капитализмдир, бу дөвләт капитализми дөвләтлә бағлыдыр, дөвләт исә—фәһләләрдир, фәһләләрин габагчыл һиссәсидир, авангарддыр, бизик» (Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 281).

ССРИ-дә Д.к.-нин хүсусијјәти ондан ибарәт иди ки, дөвләт капиталист мүәссисәси үмумхалг мүлкијјәтиндә галырды, капиталистләр ичарәдар кими ишләјирди, онлара анчаг мүәссисәни идарә етмәк һүгугу верилирди. Өлкәнин игтисадијјатында Д.к.-нин мөвгеји хејли зәиф иди, 1923—24 илләрдә х.т.-нын үмуми мәһсулунда Д.к.-нин хүс. ч. јалныз 0,1% иди. Д.к. ири сосиалист сәнајесинин сүр'әтли инкишафы илә әлагәдар мәһдудлашдырылды вә арадан галдырылды.

Д.к.-ндән кечид дөврүндә бир сыра сосиалист өлкәсиндә (АДР, КХДР, ВДР) сосиализм гуручулуғунун мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмәсиндә бир васитә кими истифадә олунмушдур.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 312, 736, 746—47, 749, 754—55; ч. 2, Б., 1956, сәһ. 234—35; ч. 3, Б., 1960, сәһ. 139—41; Ленин В., И., Халгчылығын игтисади мәзмуну, Әсәр. там күллијјаты, ч. 1, сәһ. 386; Экономическая теория Маркса—Ленина и современный капитализм, М., 1967, с. 67—73; Степанов Л. В., Проблема экономической независимости. О путях развития национальной экономики освободившихся стран, М., 1965; Левин А. Я., Социально-экономические уклады в СССР в период перехода от капитализма к социализму (Государственный капитализм и частный капитализм), М., 1967; Юферева Е. В., Ленинское учение о госкапитализме в переходный период к социализму, М., 1969; Государственная собственность и антимонополистическая борьба в странах развитого капитализма, М., 1973; Брагина Е. А., Развивающиеся страны, государственная политика и промышленность, М., 1977.

ДӨВЛӘТ КАТИБИ — Авропа вә Американын бә'зи дөвләтләриндә али дөвләт мә'мурларынын дашыдыглары вәзифәнин ады. Мәс., АБШ-да Д.к. *дөвләт департаментинин* башчысыдыр; президент тәрәфиндән тә'јин едилир вә онун јахын әмәкдашларындан биридир. Б. Британијада бә'зи идарәләрин (дахили ишләр, мүдафиә вә с. идарәләрин) башчылары Д.к. адланыр. Белчикада Д.к. әслиндә назир муавинидир. Португалијада Д.к. баш назирин көмәкчиси вә ајры-ајры идарәләрин башчысыдыр.

ДӨВЛӘТ КЕЈФИЈЈӘТ НИШАНЫ, ССРИ-дә—1967 илдән јүксәк кејфијјәтли халг истеһлакы малларынын вә истеһсал-техники тә'јинатлы мәһсулларын үзәринә вурулан нишан. Билаваситә әмтәәнин, јахуд онун габынын, таранын, һәмчинин әмтәә сәнәдинин, јарлыг вә етикетин (әмтәә нишанындан асылы олмајараг) үзәринә вурулур. Д.к.н.-ндан истифадә һүгугу мүәссисәләрә (бу мүәссисәләрин бурахдығы сәнаје мәһсулунун кејфијјәтинин дөвләт аттестасијасынын нәтичәси әсасында) назирликләр (идарәләр) тәрәфиндән истеһсал-техники тә'јинатлы мәһсуллар үчүн 3 ил, халг истеһлакы маллары үчүн исә 2 ил мүддәтинәдәк верилир. Азәрб.ССР-дә 342 адда мә'мулат Д.к.н.-на лајиг көрүлмүшдүр (1977). 1977 илдә Д.к.н. илә мәһсул бурахылышында ән јахшы көстәричиләрә көрә *Бакы мәишәт кондисионерләри заводу*

ҮИҺИМШ-ин вә ССРИ Дөвләт Стандартлар Комитәсинин дипломуну алмышдыр.

ДӨВЛӘТ КӘНДЛИЛӘРИ — тәһкимчилик Русијасында хүсуси тәбәгә; I Пјотрун фәрманларына әсасән тәһким олунмамыш кәндлиләрин галыгларындан јаранмышды. Хәзинәјә (дөвләтә) мәхсус торпагларда јашајыр вә она феодал рентасы верирдиләр. Д.к. дөвләт органлары тәрәфиндән идарә олунур вә шәхсән азад сајылырдылар. 19 әсрин 1-чи јарысында дөвләт кәндиндә азторпаглылыг артыр, феодал истисмары күчләнирди. Бу исә Д.к.-нин вәзијјәтини писләшдирир, кәндли һәјәчанлары башлајырды. Хәзинәнин кәлиринин азалмасына вә синфи мүбаризәнин даһа да кәскинләшмәсинә јол вермәмәк үчүн 1837—41 илләрдә Д.к.-нин идарә олунмасы һаггында ислаһат кечирилди. Дөвләт кәндиндә даһа бөјүк һәјәчанлар башланды (бах *«Вәба гијамлары»*, *«Картоф гијамлары»* вә с.). 1866 илдә *кәндли ислаһаты (1861)* дөвләт кәндинә тәтбиг олунду. Бунун нәтичәсиндә Д.к. мүлкәдар кәндлиләринә нисбәтән даһа чох пај торпағы алдылар; һәм дә пај торпағы әвәзиндә мүлкәдар кәндлиләриндән аз өдәнч верирдиләр. 1883 илдән е'тибарән Д.к.-нин пај торпағыны өдәнч илә алмасы мәчбури иди. Азәрб.-да 1870 илдә кечирилән кәндли ислаһаты (бах *Аграр ислаһатлар*) Д.к.-нә аид едилмәди.

Загафгазија Русијаја бирләшдирилдикдән сонра диван (хәзинә) торпагларында јашајан кәндлиләр тәһкимчи чар һөкумәтинин ихтијарына кечди. Чаризмә силаһлы мүгавимәт көстәрән вә ја сијаси чәһәтдән е'тибарсыз һесаб олунан јерли феодалларын торпагларында јашајан кәндлиләр дә хәзинәјә верилди. Азәрб.-да хәзинә торпаглары вә буна ујғун олараг Д.к. чох иди. Русијанын мәркәзи губ.-ларында Д.к. 45,2% (1858), Азәрб.-да 72% (1886) тәшкил едирди. Бакы губ.-да Д.к.-нин сајы Јелизаветпол губ.-ндан даһа чох иди. Чаризмә дүшмән мүнасибәт бәсләјән феодалларын торпагларынын күтләви мүсадирәси нәтичәсиндә Д.к.-нин хүсуси чәкиси даһа да артырды. 1826—28 илләрдәки Русија—Иран мүһарибәсиндән сонра јерли феодалларын чаризмә мүнасибәтиндә әсаслы дөнүш олду. Јерли торпаг саһибләринин бөјүк әксәријјәти көһнә гајдаларын бәрпасына олан үмидләринин әбәслијини баша дүшәрәк, өзләринин чаризмә сәдагәтли олачагларыны билдирдиләр. Ичтимаи базасыны мөһкәмләтмәјә чалышан чаризм дә јерли феодаллары өз тәрәфинә чәкмәјә чалышырды. 1830 ил 13 ијул рескрипти дә бу мәгсәдлә верилмишди. Рескрипт хәзинәнин хејринә мүсадирә олунмуш әксәр торпагларын (чарын гәти сәрәнчам вердији торпаглардан башга) саһибләринә гајтарылдығыны е'лан етди. 1830 ил рескрипти саһибкар кәндлиләринин сајыны бир гәдәр артырдыса да, хәзинә торпаг саһиблијинин, Д.к.-нин хүсуси чәкиси јенә хејли үстүн иди. Саһибкар кәндлиләринә нисбәтән торпагла даһа јахшы тә'мин олунмаларына бахмајараг, Д.к. дә, бә'зән кәскин торпаг гытлығына чатан азторпаглылыгдан әзијјәт чәкирдиләр. Ағыр истисмар вә дөзүлмәз мүстәмләкә зүлмү Азәрб. кәндиндә кәскин синфи мүбаризәјә сәбәб олурду [бах *Талыш үсјаны (1381)*, *Губа үсјаны (1837)*]. Д.к. һәлә ханлыглар дөврүндән галан чохлу вә ағыр мүкәлләфијјәтләр өдәјирдиләр. Дөвләт кәндиндә натурал верки үстүн јер тутурду. Бунунла белә, хејли мигдарда пул веркиси дә алынырды. Натурал веркиләрин ағырлығы Д.к.-нин наразылығына сәбәб олурду. Веркинин мәһсулла алынмасы чар һөкумәти үчүн дә әлверишли дејилди, чүнки мәһсулун хејли һиссәси хараб олурду. Бүтүн бунлар чар һөкумәтини 40—50-чи илләрдә Загафгазијада верки ислаһаты кечирмәјә вадар етди. 1852 илдә Шимали Азәрб. әразисинин чох һиссәсинин дахил олдуғу Шамахы губ.-нда верки ислаһаты кечирилди. Ислаһат 1872—73 илләрдә Губа гәзасына да аид едилди. Веркиләр Д.к.-ндән торпаг төјчүсү шәклиндә пулла алынырды. Сонралар төјчү һәјәтбашы верки дејилән веркијә дахил едилди ки, бу да үмуми верки вә адамбашы веркидән ибарәт иди. Д.к. ислаһатдан әввәлки кими јенә дә чар мүтләгијјәти тәрәфиндән ағыр истисмара мә'руз галырдылар. Чох кечмәдән јени верки системинин чидди нөгсанлары ашкар олду вә чар һөкумәтини 1900 ил ијунун 12-дә Загафгазијада јенидән верки ислаһаты кечирмәјә мәчбур етди [бах *Верки ислаһатлары (1852, 1900)*]. Д.к. јенә дә пај торпагларындан көтүрүлән кәлирин 12%-и гәдәр верки верирдиләр. Бундан әлавә Д.к. земство рүсумлары, ичтимаи рүсумлар, һәрби верки вә чохлу натурал мүкәлләфијјәт дә өдәјирдиләр. Бунларын өдәнилмәси заманы јол верилән һәдсиз өзбашыналыглар мүкәлләфијјәтләрин ағырлығыны даһа да артырырды. 1900 ил мајын 1-дә верилмиш «Загафгазија өлкәсиндә дөвләт кәндлиләринин торпаг гурулушу һаггында»кы ганун дөвләт кәндиндә веркиләрин характериндә әсаслы дөнүш јаратмады. Лакин бу дөврдә Азәрб. кәндиндә капиталист мүнасибәтләринин инкишафы илә бу веркиләр тәдричән дөвләт веркисинә чеврилирди. 1903 ил 21 апрел Әсаснамәси 1900 ил 1 мај ганунунун ајры-ајры мүддәаларыны инкишаф етдирди вә конкретләшдирди.

19 әсрин 2-чи јарысы—20 әсрин әввәлиндә Д.к.-нин торпагла тә'мин олунмасы писләшмәкдә давам едирди. Кәнд әһалиси артдыгча Д.к.-нин пај торпагларынын саһәси азалырды. Пај торпагларынын бәјләр тәрәфиндән күтләви сурәтдә тутулмасы да Д.к.-нин вәзијјәтини ағырлашдырырды. Јерли феодалларын мәнафејини мүдафиә едән чар һакимијјәт органлары бәјләрин зәбт етдији хәзинә торпагларынын чохуну онларын мүлкијјәти кими гануниләшдирмишди. Һакимијјәт органларынын е'тираф етдији кими, 80-чи илләрдә Д.к.-нин 60%-ә гәдәри азторпаглылыгдан әзијјәт чәкирди. Чаризмин көчүрмә сијасәти дә Д.к.-нин вәзијјәтини писләшдирирди. «Көчүрмә торпаг фонду, јерлиләрин торпаг һүгугуну биабырчасына позмаг јолу илә әмәлә кәтирилир вә Русијаданораја әһали, ...милләтчилик принсипи: «учгарлары руслашдырмаг» принсипи хатиринә көчүрүлүр» (Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 18, сәһ. 87). Ағыр истисмар вә дөзүлмәз мүстәмләкә зүлмү дөвләт кәндиндә кәскин синфи мүбаризәјә сәбәб олурду ки, бу да мүхтәлиф формаларда, о чүмләдән күтләви силаһлы чыхышлар шәклиндә тәзаһүр едирди. 1905—07 илләр ингилабы заманы Азәрб.-да күтләви кәндли һәрәкаты кенишләнди. Һәрәкатын вүс'әтиндән горхуја дүшән чар һөкумәти ону јатырмаг үчүн Азәрб.-а Гафгаз сүвари дивизијасындан ибарәт хүсуси чәза дәстәси көндәрмишди. Дәстәнин фәалијјәт көстәрдији әразидәки бүтүн гошун һиссәләри дә она табе едилмишди. Азәрб.-да кәндли чыхышларынын өзүнәмәхсус формаларындан бири дә *гачаг һәрәкаты* иди. Русијанын башга јерләриндә олдуғу кими, Азәрб.-да да кәндлиләрин чыхышы кортәбии, гејри-мүтәшәккил, ајдын сијаси мәгсәддән узаг иди. Јалныз ән ингилабчы синиф олан пролетариатын мејдана чыхмасы илә кәндлиләр ичтимаи азадлыг уғрунда мүбаризәдә өзләринин е'тибарлы мүттәфигини вә рәһбәрини тапды. Бу сијаси иттифаг 1905—07 илләр ингилабы заманы јаранмаға башламыш вә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы әрәфәсиндә гүдрәтли ингилаби гүввәјә чеврилмишди.

Әд.: Л е н и н В. И., Көчүрмә мәсәләси, Әсәрләри, ч. 18; Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; И с м а ј ы л о в М. Ә., XIX әсрин сону—XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда торпаг мүлкијјәти вә торпагдан истифадә формалары һаггында, «Азәрб.ССРЕА Тарих Ин-тунун Әсәрләри», 1958, ч. 13; ј е н ә о н у н, Государственные крестьяне Азербайджана в конце XIX в., јенә орада, 1957, ч. 11; Д р у ж и н и н Н. М., Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва, т. 1—2. М.—Л., 1946—58; Г а с а н о в И. М., О производственных отношениях в государственной деревне Азербайджана в конце XIX века, «Доклады АН Азерб.ССР», 1956, № 8; ј е н ә о н у н, Захват беками надельных земель государственных крестьян Азербайджана в конце XIX века, «Изв. АН Азерб.ССР (Серия общественных наук)», 1961, № 9; ј е н ә о н у н, О повинностях государственных крестьян Азербайджана в начале XX века, «Труды Ин-та истории АН Азерб.ССР», т. 16, 1963; ј е н ә о н у н, Из истории земельной политики царизма в Азербайджане в начале XX века. К вопросу о реализации закона 1 мая 1900 года, «Историко-филологический журнал АН Армянской ССР», 1963; № 9; ј е н ә о н у н, О реакционной сущности царского аграрного закона от 1 мая 1900 года, «Изв.АН Азерб.ССР (Серия общественных наук)», 1967, № 1.

ДӨВЛӘТ КОМИТӘЛӘРИ, С С Р И-дә—үмумдөвләт характерли функсијалары һәјата кечирән хүсуси сәлаһијјәтли саһәләрарасы мәркәзи дөвләт идарәчилији органлары. Д.к. назирлик вә идарәләрин фәалијјәтини әлагәләндирир, онлара нәзарәт едир, саһәләрарасы дөвләт идарәчилији мәсәләләринин елми сәвијјәдә ишләниб һазырланмасыны тә'мин едир, х.т.-нын дөвләт мигјасында планлашдырылмасында иштирак едир. Д.к.-нин өз сәлаһијјәтләри даирәсиндә гәбул етдикләри норматив актларын ичрасы бүтүн назирлик, идарә вә мүәссисәләр үчүн мәчбуридир. ССРИ Д.к.-ни ССРИ Али Совети тәшкил едир. Д.к. үмумиттифаг (Дөвләт Елм вә Техника Комитәси, Дөвләт Ихтиралар вә Кәшфләр Комитәси, Дөвләт Стандартлар Комитәси, Дөвләт Харичи Игтисади Әлагәләр Комитәси, Дөвләт Һидрометеорологија вә Тәбии Мүһитә Нәзарәт Комитәси, Дөвләт Мадди Еһтијатлар Комитәси) вә иттифаг-респ. (Дөвләт План Комитәси, Дөвләт Тикинти Ишләри Комитәси, Дөвләт Әмәк вә Сосиал Мәсәләләр Комитәси, Дөвләт Гијмәт Комитәси, Дөвләт Техники Пешә Тәһсили Комитәси, Дөвләт Телевизија вә Радио Верилишләри Комитәси, Дөвләт Кинематографија Комитәси, Дөвләт Мешә

Тәсәррүфаты Комитәси, Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәси вә с.) әһәмијјәтли олур.

ДӨВЛӘТ КРЕДИТИ—дөвләтин борч алан, јахуд кредитор кими (дөвләтләрарасы борчларда) чыхыш етдији кредит мүнасибәтләринин чәми. Д.к.-нин мәзмуну вә формасы чәмијјәтин сосиал-игтисади гурулушунун характери илә мүәјјән едилир. Гулдарлыг чәмијјәтиндә вә феодализмдә Д.к. чох заман мәчбури характер дашыјан борч формасында олмушдур. Әлдә едилән вәсаит, әсасән, һәрби вә фөвгәл'адә хәрчләрин өдәнилмәси үчүн истифадә едилирди. Капиталист Д.к. системи 16—18 әсрләрдә Нидерландда вә Инкилтәрәдә, сонралар исә дикәр дөвләтләрдә јаранмышдыр. Д.к. *илкин капитал јығымынын* әсас васитәләриндән бири олмушдур. Капитализмдә Д.к. борч, хәзинәнин гысамүддәтли өһдәлији формасында олур; дөвләт әһалинин әманәт кассаларындакы әманәтләриндән дә истифадә едир. Д.к., һәмчинин пул еһтијатыны чәлб етмәк васитәсидир. Чәлб олунмуш вәсаит, әсасән, гејри-мәһсулдар мәгсәдләрә—игтисадијјатын һәрбиләшдирилмәсинә, инзибати-полис апаратынын сахланылмасына, инһисарлара малијјә јардымы көстәрилмәсинә хәрчләнир. Д.к. артдыгча дөвләт борчу да артыр. Онун өдәнилмәси вә *дөвләт истигразлары* үзрә фаизин верилмәси үчүн бирбаша вә долајы веркиләрдән истифадә едилир; бунун да ағырлығы зәһмәткешләрин үзәринә дүшүр. Империализмдә Д.к. буржуа дөвләтинин малијјә системинин тәркиб һиссәсидир; Д.к.-ндән хроники кәсирли *дөвләт бүдчәсинин* хәрчләрини малијјәләшдирмәк үчүн истифадә едилир. Бу, капитализмин түфејлилијинин тәзаһүрләриндән бирилир. Капитализмин үмуми бөһраны дөврүндә харичи борчлар тез-тез артыр. Империалист кредитор-дөвләтләр харичи борчлардан борчу олан өлкәләрдә өз игтисади вә сијаси һөкмранлығыны мөһкәмләтмәк, *капитал ихрачыны* стимуллашдырмаг үчүн истифадә едирләр. Инкишаф едән өлкәләрдә Д.к.-нин көмәји илә өлкә сәнајесинин, к.т.-нын, нәгл.-ын инкишаф етдирилмәси, сосиал-мәдәни еһтијачлар үчүн вәсаит сәфәрбәр едилир.

Социализмдә Д.к. дөвләт тәрәфиндән үмумдөвләт еһтијачлары үчүн мүәссисәләрин мүвәггәти-сәрбәст пул вәсаитинин вә әһалинин әманәтләринин сәфәрбәр едилмәси методларындан биридир. Сосиалист Д.к.-ни капиталист Д.к.-ндән фәргләндирән әсас чәһәт онун мәһсулдар вә ичтимаи-фајдалы характерли олмасыдыр. Д.к.-нин көмәји илә чәлб олунмуш вәсаитдән сосиалист истеһсалынын кенишләндирилмәси үчүн истифадә олунур. ССРИ-дә мүһарибәдән әввәлки бешилликләрдә, һәмчинин Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә вә мүһарибәдән сонракы илләрдә Д.к.-ндән тәсәррүфат вә мәдәни гуручулуг ишләри үчүн мүһүм әлавә вәсаит мәнбәји кими истифадә олунмушдур. Сосиалист тәсәррүфаты јығымы дөвләтин пул вәсаитинә олан бүтүн еһтијачларыны, демәк олар ки, тә'мин етдији шәраитдә Совет дөвләти истиграз бурахылмасыны дајандырды (1957 илдән) вә Д.к. еһтијаты кими әһалинин әманәт кассаларындакы һәр ил артан әманәтләриндән, һабелә дөвләт 3%-ли дахили удуш истигразларындан (1966 илдә 20 ил мүддәтинә бурахылыб) истифадә етмәјә башлады.

Сосиалист дөвләтләринин бир-биринә, һәмчинин инкишаф едән өлкәләрә вердикләри харичи борчлар, бејнәлхалг игтисади әмәкдашлыг формаларындан биридир. Харичи борчлардан милли игтисадијјатын инкишаф етдирилмәси, мөһкәмләндирилмәси, милли мүтәхәссис кадрларын һазырланмасы үчүн истифадә олунур.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969, фәсил 24, § 6; ч. 3, Б., 1960, фәсил 29; Ленин В. И., Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир, Әсәрләри, ч. 22; Сов.ИКП Програмы, Б., 1977, һ. 1, бөлмә IV («Дүнја капитализминин бөһраны»); ССРИ-дә малијјә вә кредит. Дәрс вәсаити, Б., 1973; Брегель Э., Налоги, займы и инфляция на службе империализма, М., 1966; Энтов Р. М., Государственный кредит США в период империализма, М., 1967; Лаврушин О. И., Кредит в социалистическом обществе, М., 1974; Денежное обращение и кредит капиталистических стран, под ред. Л. И. Красавиной, М., 1977.

ДӨВЛӘТ КҮТЛӘВИ КИТАБХАНАСЫ, М. Ј. Салтыков-Шедрин ад.—ССРИ-дә ән гәдим, универсал күтләви китабхана. Дүнјанын ән бөјүк (ССРИ-дә В. И. Ленин ад. ССРИ Дөвләт Китабханасындан сонра икинчи) китабханаларындандыр. Ленинграддадыр. Әсасы 1795 илдә гојулмуш, күтләви китабхана кими 1814 илдә ачылмышдыр. 1811 илдән мәтбуатын пулсуз мәчбури нүсхәсини алмыш, 19 әср рус китабы вә дөври мәтбуатынын дүнјада јеканә там комплектини топламышдыр. 1893—95 илләрдә В. И. Ленин бу китабхананын даими охучусу олмушдур. Китабхананын фондунда 21 млн.-а јахын чап ваһиди вар (1977). Надир китаблар фондунда К. Маркс, Ф. Енкелс вә В. И. Ленинин әсәрләринин илк нәшрләри, Волтерин шәхси китабханасы, 300 миндән артыг гәдим әлјазмасы, о чүмләдән Шәрг вә Азәрбајчан классикләринин надир әлјазма нүсхәләри вә с. сахланылыр. 28 оху залы вар. Д.к.к. китабханашүнаслыг саһәсиндә елми-тәдгигат ишләри апарыр. «Әсәрләр», библиографик көстәричиләр, методик мәчмуәләр вә с. бурахыр, харичи өлкә китабханалары илә китаб мүбадиләси едир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1939).

ДӨВЛӘТ КЕРБИ—дөвләтин емблеми; мөһүрләрдә, сиккәләрдә, пул ваһидләриндә, бланкларда, һөкумәт идарәләринин фасадында вә с.-дә тәсвир едилир. Д.к. конституСија вә хүсуси ганунларла мүәјјән едилир. ССРИ Конститусијасына (м. 169) көрә ССРИ-нин Д.к. күнәш шүалары илә әһатә олунан вә сүнбүлләрлә һашијәләнән Јер күрәси фонунда орагла чәкич тәсвириндән ибарәт олуб, үзәриндә мүттәфиг респ.-ларын дилләриндә «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» сөзләри јазылмышдыр. Кербин јухары һиссәсиндә бешкушәли улдуз вардыр. Һәр мүттәфиг респ.-нын Д.к. вар. Мүттәфиг респ.-ларын кербләри онларын конституСијаларында тәсвир едилир. Азәрб. ССР Конститусијасына (м. 180) көрә Азәрб.ССР-ин Д.к., доған күнәш фонунда чәкилмиш, памбыг вә сүнбүл чәләнки илә һашијәләнмиш ораг вә чәкич, нефт буруғу тәсвириндән ибарәтдир вә үзәриндә Азәрб. вә рус дилләриндә «Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы», «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» сөзләри јазылмышдыр. Кербин јухарысында бешкушәли улдуз вардыр. Мухтар респ.-ларын керби дахил олдуғу мүттәфиг респ.-нын кербидир, әлавә олараг кербдә мухтар респ.-нын, мүвафиг мүттәфиг респ.-нын вә рус дилләриндә МССР-ин ады вә мухтар респ.-нын дилиндә «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» јазысы вар. ССРИ, мүттәфиг респ.-лар вә дүнја өлкәләринин кербләри үчүн бах мүвафиг мәгаләләрә. Азәрб.ССР-ин Д.к. үчүн бах хүсуси чилд—*Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы*.

ДӨВЛӘТ КӘЛИРИ—бах *Дөвләт бүдчәси*.

ДӨВЛӘТ КӨМРҮЈҮ—бах *Көмрүкләр*.

ДӨВЛӘТ МӘЧЛИСИ — Мач.ХР-да али дөвләт һакимијјәти органы. 18 јашына чатмыш вәтәндашлар тәрәфиндән кизли сәсвермә јолу илә үмуми, бәрабәр вә бирбаша сечки әсасында 5 ил мүддәтинә сечилир (бах *Мачарыстан*, Дөвләт гурулушу бөлмәсинә).

ДӨВЛӘТ МҮДАФИӘ КОМИТӘСИ (ДМК), ССРИ-дә—Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә (1941—45) бүтүн һакимијјәти әлиндә чәмләшдирән фөвгәл'адә али дөвләт органы. ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әти, ҮИК(б)П МК вә ХКС-нин гәрары илә (1941 ил, 30 ијун) јарадылмышды. Онун тәркибинә И. В. Сталин (сәдр), В. М. Молотов (сәдр мүавини), К. Ј. Ворошилов, К. М. Маленков дахил идиләр; сонра бу һеј'әтә Н. А. Булганин, Н. А. Вознесенски, Л. М. Каганович, А. И. Микојан да дахил едилдиләр. ДМК бүтүн дөвләт идарәләри вә мүәссисәләринин фәалијјәтинә рәһбәрлик едир, онларын сә'јләрини өлкәнин мадди, мә'нәви вә һәрби имканларындан дүшмән үзәриндә гәләбә чалмаг уғрунда һәртәрәфли истифадәјә јөнәлдир, өлкәнин игтисадијјатынын мүһарибәнин еһтијачларына ујғун шәкилдә гурулмасы, инсан еһтијатларынын чәбһә вә х.т. үчүн сәфәрбәрлијә алынмасы мәсәләләрини һәлл едирди. Бүтүн совет, партија, дөвләт, һәрби, тәсәррүфат вә һәмкарлар иттифагы органлары ДМК-нын гәрар вә сәрәнчамларыны гејдсиз-шәртсиз јеринә јетирмәли идиләр. Чәбһә хәтти јахынлығында јерләшән 60-дан чох шәһәрдә (Ленинград, Севастопол, Тула, Ростов, Сталинград, Курск вә с.) мүлки вә һәрби һакимијјәти өз әлиндә бирләшдирән јерли фөвгәл'адә органлар—шәһәр мүдафиә органлары јарадылмышды. Оператив-стратежи рәһбәрлик үзрә ДМК-нын али ичраедичи органы *Али Баш Командanлығын Гәраркаһы* иди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси гуртардыгдан сонра ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин гәрары (1945 ил, 4 сентјабр) илә ДМК ләғв едилди.

ДӨВЛӘТ МҮКАФАТЛАРЫ, ССРИ-дә—вәтәндашлары мүкафатландырма формаларындан бири. ССРИ Д.м. Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин 1966 ил 9 сентјабр, 1969 ил 26 март вә 1969 ил 11 август тарихли гәрарлары илә тә'сис едилмишдир. Тәкрар мүкафат әввәлки мүкафат алындығы тарихдән 5 ил сонра верилир. Д.м. һәр ил Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын илдөнүмү әрәфәсиндә елм, техника, әдәбијјат, инчәсәнәт вә ме'марлыг саһәсиндә верилир. 1970 илдән ушаглар үчүн әдәбијјат вә инчәсәнәт

әсәрләринә көрә ССРИ Д.м., али, орта ихтисас вә орта таһсил мәктәбләри үчүн дәрсликләрә көрә ССРИ Д.м., 1975 илдән исә Үмумиттифаг социализм јарышынын габагчыллары үчүн ССРИ Д.м. тә'сис едилмишдир. ССРИ Д.м.-нын һәр биринин мәбләғи беш мин манатдыр. ССРИ Д.м. илә тәлтифетмә һаггында гәрары ССРИ Назирләр Совети нәздиндә Ленин вә ССРИ Дөвләт Мүкафатлары Комитәләри гәбул едир; гәрар, Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Совети тәсдиг етдикдән сонра гүввәјә минир, мәркәзи, респ. вә вил. мәтбуатында дәрҹ едилир. ССРИ Д.м. алан шәхсә «ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты» ады, диплом вә фәхри нишан верилир. 1-чи, 2-чи вә 3-чү дәрәҹәли Сталин мүкафатлары (1940—52 илләрдә верилирди), дипломлары вә нишанлары мүвафиг дәрәҹәли ССРИ Д.м., дипломлары вә фәхри нишанлары илә әвәз едилмишдир.

Мүттәфиг респ.-ларда да респ. Д.м. тә'сис едилмишдир. Азәрб.ССР Назирләр Советинин 1970 ил сентјабрын 10-да тәсдиг етдији Азәрб.ССР-ин Дөвләт Мүкафатлары һаггында Әсаснамәдә ашағыдакы Д.м. нәзәрдә тутулмушдур: елм вә техника саһәсиндә 4 Д.м.; әдәбијјат, инҹәсәнәт вә ме'марлыг саһәсиндә 3 Д.м. (о ҹүмләдән ушаглар үчүн әдәбијјат вә инҹәсәнәт әсәрләринә көрә 1 Д.м.). 1975 илдән көркәмли әмәк наилијјәтләринә көрә истеһсалат габагчыллары үчүн Д.м. тә'сис едилмишдир. Мүкафат ики илдән бир верилир. Д.м.-нын һәр биринин мәбләғи ики мин беш јүз манатдыр. 60-чы илләрин икинҹи јарысында М. Ф. Ахундов ад. (бах *Ахундов мүкафаты*), Ү. Һаҹыбәјов ад. Республика мүкафатлары мөвҹуд олмушдур.

ДӨВЛӘТ МҮЛКИЈЈӘТИ —бах *Мүлкијјәт.*

ДӨВЛӘТ МҮФӘТТИШЛИКЛӘРИ, ССРИ-дә хүсуси сәлаһијјәтли инзибати нәзарәт органлары; адәтән, дөвләт идарәчилијинин мәркәзи саһә органлары (назирликләр) системиндә јарадылыр вә мүвафиг назирләр советинин тәсдиг етдији хүсуси әсаснамәјә ујғун фәалијјәт көстәрир. Үмумдөвләт әһәмијјәтли хүсуси гајдалара риајәт олунмасына нәзарәт едир. Д.м.-нин нәзарәт сәлаһијјәти бүтүн идарә, мүәссисә вә тәшкилатлара, бә'зи һалларда исә вәтәндашлара да аид едилир. ССРИ-дә ашағыдакы Д.м. фәалијјәт көстәрир: Дөвләт Автомобил Мүфәттишлији, Дөвләт Тәбиәти Мүһафизә Мүфәттишлији, Дөвләт Санитарија Мүфәттишлији, Дөвләт Јанғын Нәзарәти Мүфәттишлији, Дөвләт Мешә Мүһафизәси Мүфәттишлији, Дөвләт Овчулуг Тәсәррүфаты вә Горуглар Мүфәттишлији, Дөвләт Балыглары Мүһафизә Мүфәттишлији вә с.

ДӨВЛӘТ НӘЗАРӘТИ—дөвләт һакимијјәтини һәјата кечирмә формаларындан бири. ССРИ-дә бүтүн органлар мүхтәлиф тәшкилати формада Д.н.-ни һәјата кечирир. Кениш мә'нада Д.н. ССРИ Али Совети, онун Рәјасәт Һеј'әти вә даими комиссијаларынын, мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын Али Советләри, онларын Рәјасәт Һеј'әтләри вә даими комиссијаларынын, јерли Советләрин, ССРИ, мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын назирләр советләринин нәзарәт фәалијјәти, һәмчинин назирликләрин вә дикәр дөвләт органларынын һәјата кечирдији нәзарәт демәкдир. Бунунла белә, ССРИ-дә дөвләт адындан вә онун мәнафејинә нәзарәти һәјата кечирән дөвләт органлары вар. Белә органлар системи, адәтән, Д.н. адландырылыр. Д.н. органларынын тәшкилинин вә фәалијјәтинин әсасыны В. И. Ленин тәрәфиндән верилмиш вә социалист дөвләт гуруҹулуғу тәҹрүбәси илә зәнкинләшмиш нәзәри мүддәалар тәшкил едир. Нәзарәт социалист дөвләт гуруҹулуғунун бүтүн мәрһәләләриндә зәрури вә вачибдир. В. И. Ленин мүәссисәләрдә вә идарәләрдә ишин вәзијјәтини дәриндән өјрәнмәјә, мүсбәт тәҹрүбәни кениш јајмаға вә чатышмазлыгларын көкүнү кәсмәк мәгсәдилә үзә чыхармаға имкан верән нәзарәтә бөјүк әһәмијјәт вермишдир. Белә нәзарәт бачарыглы, социализм ишинә садиг ишчиләри тапмаға вә ејни заманда бүрократизми ашкара чыхармаға, исрафчылығы арадан галдырмаға вә дөвләт механизмини тәкмилләшдирмәјә имкан верир. В. И. Ленин көстәрмишдир: «...адамлары јохламагла вә фе'лән көрүлән иши јохламагла бүрократизм вә сүрүндүрмәчилик батаглығына гаршы мүбаризә; артыг чиновникләри амансызлыгла говмаг, штатлары азалтмаг, идарәетмә ишини ҹидди өјрәнмәјән коммунистләри ишдән көтүрмәк —...һәрәкәт хәтти бундан ибарәт олмалыдыр» (Әсәрләри, ҹ. 35, сәһ. 531).

Д.н. мәркәзи һакимијјәтин вердији гәрарларын иҹрасыны мүнтәзәм јохламаға, *дөвләт интизамыны* вә *ганунчулуғу* мөһкәмләтмәјә, мәркәзи дөвләт органлары гәрарларынын әсаслы вә реал олмасыны өјрәнмәјә, белә гәрарларын ишләниб һазырланмасы вә гәбулу тәҹрүбәсини тәкмилләшдирмәјә имкан верир.

ССРИ-дә 1965 илədәк Д.н. функсијаларыны һәјата кечирән мүхтәлиф органлар фәалијјәт көстәрмишдир. Сов.ИКП МК-нын декабр (1965) пленумунун гәрары илә Д.н. органы кими *халг нәзарәти* тәшкил едилмишдир.

ДӨВЛӘТ ПЛАН КОМИТӘСИ (ДПК) —1) ССРИ Дөвләт План Комитәси— ССРИ халг тәсәррүфаты инкишафынын үмумдөвләт планлашдырмасыны вә х.т. планларынын јеринә јетирилмәсинә нәзарәти һәјата кечирән иттифаг-респ. органы. ССРИ ДПК РСФСР ХКС-нин 1921 ил 22 феврал тарихли декрети илә јарадылмышдыр. Коммунист Партијасынын вә Совет һөкумәтинин рәһбәрлији илә ССРИ ДПК ССРИ-дә социализм вә коммунизм гурмаг планларынын ишләниб һазырланмасында вә һәјата кечирилмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр. ССРИ ДПК-нә Сов.ИКП-нин көркәмли хадимләри—Г. М. Кржижановски (1921—23, 1925—30), А. Д. Сурупа (1923—25), В. В. Куйбышев (1930—34), В. И. Межлаук (1934—37), Н. А. Вознесенски (1938—49), А. Н. Косыкин (1959—60) рәһбәрлик етмишләр.

ССРИ ДПК-нин фәалијјәти социалист планлашдырмасына даир Ленин идејалары әсасында гурулмушдур. ССРИ ДПК-нин әсас вәзифәси Сов. ИКП Програмына, Сов.ИКП гурултајларынын директивләринә, Сов.ИКП МК-нын көстәришләринә вә ССРИ Назирләр Советинин гәрарларына мүвафиг олараг коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасы, халгын һәјатсәвијјәсинин дурмадан јүксәлдилмәси вә өлкәнин мүдафиә габилијјәтинин мөһкәмләндирилмәси мәгсәдилә х.т.-нын дөвләт бешиллик вә даһа узун мүддәтли перспектив планларыны, һәмчинин ССРИ х.т. инкишафынын иллик планларыны ишләјиб һазырламагдыр. ССРИ ДПК планлар һазырлајаркән онларын оптимал олмасына вә социализмин игтисади ганунларына, елм вә техниканын инкишафынын мүасир наилијјәтләринә вә перспективләринә, коммунизм гуруҹулуғунун игтисади вә социал проблемләринин елми тәдгиги нәтиҹәләринә, иҹтимаи тәләбатын һәртәрәфли өјрәнилмәсинә әсас ланмаға чалышыр. ССРИ ДПК планлашдырма саһәсиндәки фәалијјәтини мүттәфиг респ.-ларын назирликләринә, идарәләринә, Дөвләт План Комитәләринә вә елми тәшкилатларына әсасланмагла һәјата кечирир. ССРИ ДПК ССРИ х.т.-нын инкишафы планларынын ГИЈШ үзвү олан дикәр социалист өлкәләринин х.т. планлары илә әлагәләндирилмәси үзрә тәклифләр, дикәр өлкәләрлә харичи тиҹарәтин вә игтисади әмәкдашлығын инкишафы планларынын лајиһәләрини дә ишләјиб һазырлајыр.

ССРИ ДПК Комитәнин сәдриндән, сәдрин мүавинләриндән вә ССРИ ДПК-нин үзвләриндән ибарәт тәркибдә тәшкил едилир. ССРИ ДПК-нин вә мүттәфиг респ.-ларын Дөвләт План Комитәләринин фәалијјәтинә оператив рәһбәрлик етмәк үчүн ССРИ Назирләр Совети Коллекија тәсдиг едир. Коллекијанын тәркибинә ССРИ ДПК-нин сәдри (Коллекијанын сәдри), сәдрин мүавинләри, һәмчинин ДПК-нин үзвү олан дикәр рәһбәр ишчиләр дахилдир. ССРИ ДПК-нин тәркибиндә Дөвләт Експерт Комиссијасы, Баш Һесаблама Мәркәзи вар; ССРИ ДПК нәздиндә Идарәләрарасы Комиссија (1965), Елми-Тәдгигат Игтисадијјат Ин-ту, Мәһсулдар Гүввәләри Өјрәнән Шура, Комплекс Нәгл. Проблемләри Ин-ту, Елми-Тәдгигат Планлашдырма вә Нормативләр Ин-ту јарадылмышдыр. «Плановое хозяйство» (1923 илдән чыхыр) журналыны нәшр едир.

2) Азәрб.ССР Дөвләт План Комитәси—респ. халг тәсәррүфаты инкишафынын дөвләт планлашдырмасыны, һәмчинин х.т. планларынын јеринә јетирилмәсинә нәзарәти һәјата кечирән иттифаг-респ. органы. Азәрб.ССР Назирләр Советинә вә ССРИ Дөвләт План Комитәсинә табедир. 1921 ил октјабрын 19-да респ. ХКС нәздиндәки Али Игтисади Шура тәркибиндә Үмумплан Комиссијасы ады илә јарадылмышдыр. Илк сәдри Мирзә Давуд *Һүсејнов* олмушдур.

Азәрб.ССР ДПК респ. х.т. инкишафынын планлашдырылмасыны билаваситә Үмумиттифаг планларына ујғунлашдырмагла һәјата кечирир вә әлагәләндирир. Үмумдөвләт әһәмијјәтли тәдбирләрин ишләниб һазырланмасында Комитәнин Елми-Тәдгигат Игтисадијјат Ин-ту, Азәрб.ССР ЕА вә дикәр елми мәркәзләр билаваситә иштирак едир.

Узунмүддәтли перспектив планлар ишләниб һазырландыгда вә с. һалларда Азәрб.ССР ДПК бу ишә алимләри, игтисадчылары, ајры-ајры саһәләрин мүтәхәссисләрини, тәҹрүбә ишчиләри ҹәлб едир. Азәрб.ССР ДПК сәдр (о, һәм чинин Азәрб.ССР Назирләр Совети сәдринин мүавинләриндән биридир), сәдрин мүавинләри вә Коллекија үзвләриндән ибарәт тәркибдә тәшкил олу-

нур. Өз сәлаһијјәти дахилиндә респ. ДПК системинин тәшкилатлары вә идарәләри үчүн ичрасы мәчбури олан гәрарлар верир.

ДӨВЛӘТ ПУЛ НӘЗӘРИЈЈӘСИ—бах *Пул.*

ДӨВЛӘТ СӘРҺӘДЛӘРИ—дөвләт әразисинин һүдудларыны мүәјјән едән хәтләр. Гуру вә су Д.с. мувафиг дөвләтләр арасында сазишлә мүәјјән едилир. Д.с.-нин мүәјјән едилмәсинин ики мәрһәләси вар: сәрһәдләрин истигамәт вә вәзијјәтинин сазишлә мүәјјән едилмәси (делимитасија) вә сәрһәдләрин јерләрдә бәргәрар олунмасы (демаркасија). Саһилбоју дөвләтин *әрази суларыны ачыг дәниздән* ајыран дәниз сәрһәдләри, бир гајда олараг, һәмин дөвләтин ганунверичилији илә әрази суларынын үмуми гәбул олунмуш ени һүдудларында (3—12 мил) мүәјјән едилир. Гуру вә дәниз сәрһәдләринин үзәриндән кечән шагули сәтһ дөвләтин һава фәзасы вә јер тәкинин сәрһәдидир (бах *Һава әразиси*). Сәрһәд нишанлары илә мүәјјән едилмиш Д.с. тохунулмаздыр.

ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1960 ил августун 5-дә тәсдиг етдији ССРИ-нин Дөвләт Сәрһәдини Горумаг һаггында Әсаснамәјә көрә ССРИ-нин Д.с. сәрһәд ишарәләрилә (сәрһәд дирәкләри, пирамидалар, тәпәләр, бујлар, гапајычы ишарәләр вә с.) көстәрилир.

ДӨВЛӘТ СИРРИ—дөвләт тәрәфиндән хүсуси мүһафизә едилән мүһүм дөвләт әһәмијјәтли һәрби, игтисади вә харичи сијасәт характерли мә'лумат. Д.с.-нин јајылмасында тәгсири оланлар Дөвләти Чинајәтләрә көрә Чинајәт Мәс'улијјәти һаггында Гануна (1958) ујгун олараг чинајәт мәс'улијјәтинә чәлб олунурлар. Д.с.-ни јајма (вәтәнә хәјанәт вә часуслуг әламәтләри олмадыгда) 2 илдән 5 иләдәк (ағыр нәтичәләрә сәбәб оларса 5—8 ил), мәзмуну Д.с. олан сәнәдләри итирмә исә 1 илдән 3 иләдәк (ағыр нәтичәләр верәрсә 3—8 ил) мүддәтә азадлыгдан мәһруметмә илә чәзаландырылыр (Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 68, 69).

Д.с.-нин бир һиссәси һ ә р б и с и р д и р. Һәрби гуллугчу тәрәфиндән Д.с.-ни тәшкил едән һәрби характерли мә'луматларын јајылмасы 2 илдән 5 иләдәк, мәзмуну һәрби сирр олан сәнәдләри итирмә 1 илдән 3 иләдәк (ағыр нәтичәләрә сәбәб олдугда 5—10 ил) мүддәтә азадлыгдан мәһруметмә илә чәзаландырылыр (Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 254).

«ДӨВЛӘТ СОСИАЛИЗМИ»—сосиализмин маһијјәтини вә мәнбәјини дөвләтин игтисадијјата вә ичтимаи мүнасибәтләрә мүдахиләсиндә көрән буржуа реформист вә оппортунист консепсијасы. Ф. Енкелсин характеристикасына көрә «Д.с.» анлајышынын һеч бир һәгиги, сосиалист мә'насы јохдур (бах Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., 2 изд., т. 35, с. 140); о, дөвләтин азад рәгабәти мәһдудлашдыран һәр бир чәһдини «сосиализм» адландыран буржуа сахтакарлығынын нәтичәси кими вә дикәр тәрәфдән һөкумәтдән вә һаким синифдән сосиализми «тәтбиг етмәји» көзләјән утопик сосиалистләрин хырда буржуа иллүзијасынын мәһсулу кими јаранмышдыр. Сосиал фикир тарихиндә «Д.с.» консепсијаларыны Л. Блан (Франса), К. Родбертус-Јагетсов, Ф. Лассал (Алманија) ирәли сүрмүшләр. Онларын фикринчә, сосиализми пролетариат дејил, буржуа дөвләти јарадыр. Истеһсал васитәләринин һәр чүр дөвләтләшдирилмәсини, буржуа дөвләтинин игтисади ролунун артмасыны капитализмин инкары, онун «сосиалист трансформасијасы» һесаб едән бу көрүшләр сонралар Пруссија буржуа-јункер дөвләтинин мүдафиәчиләри тәрәфиндән *катедер-сосиализмдә* системләшдирилмишдир. 19 әсрин ахырларында, Алманијада сосиалистләрә гаршы хүсуси ганун гүввәдә олдуғу дөврдә, «Д.с.» Пруссија һөкумәтинин һәјата кечирмәјә јол вердији «сосиализмин» јеканә формасы иди. К. Маркс вә Ф. Енкелс «Д.с.» идејаларынын буржуа тәфтишчи маһијјәтини ачмыш, Алманија сосиал-демократијасынын һәмин идејалары марксизмлә әлагәләндирмәк чәһдләрини пролетар сосиализминин ушаг хәстәликләриндән бири кими характеризә етмишләр (јенә орада, т. 39, с. 184). В. И. Ленин «Д.с.» консепсијаларынын империализм дөврүндә инһисарчы вә дөвләт-инһисарчы капитализмин мәддаһлыг васитәси кими јени ролуну көстәрмишдир (бах Әсәрләри, ч. 25, сәһ. 470). «Д.с.» анлајышындан «Демократик сосиализм» нәзәријјәчиләри мүасир капиталист истеһсалынын дөвләт-инһисарчы тәнзимини «сосиалист» фразеолокијасы илә бәзәмәк үчүн истифадә едирләр.

Әд.: Маркс К., Гота програмынын тәнгиди, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, Б., 1953; Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967; јенә онун, Социализм г-на Бисмарка, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 19; Ленин В. И., Дөвләт вә ингилаб, Әсәрләри, ч. 25; Плеханов Г. В., Экономическая теория Карла Родбертуса-Ягецова, Соч., т. 1, М.—Петроград, 1923.

ДӨВЛӘТ СОСИАЛИСТ МҮЛКИЈЈӘТИ—бах *Сосиалист мүлкијјәти.*

ДӨВЛӘТ СУВЕРЕНИТЕТИ—бах *Суверенитет.*

ДӨВЛӘТ ТӘҺЛҮКӘСИЗЛИЈИ, дөвләт тәһлүкәсизлијинин мүһафизәси—мөвчуд дөвләт вә ичтимаи гурулушу, дөвләтин әрази тохунулмазлығыны вә мүстәгиллијини дүшмән дөвләтләрин кәшфијјатынын вә б. хүсуси хидмәт идарәләринин тәхрибатчылыг фәалијјәтиндән, һәмчинин өлкә дахилиндә мөвчуд гурулушун дүшмәнләриндән мүһафизә тәдбирләринин чәми.

Сосиалист дөвләтинин Д.т. органлары зәһмәткешләрин сосиалист наилијјәтләрини горумаг үчүн сосиалист дөвләти васитәсидир. Сосиалист дөвләтинин Д.т.-нин мүһафизәси сијаси, игтисади, һәрби вә һүгуги характерли тәдбирләрин чәминдән ибарәт олмагла, сосиалист дөвләт вә ичтимаи гурулушуну сарсытмаға вә зәифләтмәјә, мувафиг өлкәнин әрази тохунулмазлығыны позмаға чәһд көстәрән антисосиалист гүввәләрин, империалист кәшфијјатынын фәалијјәтинин үзә чыхарылмасына, гаршысынын алынмасына јөнәлдилмишдир.

Совет дөвләтинин Д.т.-нин мүһафизәси үзрә илк органлар һәрби ингилаб комитәләри олмушдур. РСФСР ХКС-нин 1917 ил 7(20) декабр тарихли гәрары илә саботаж вә әксингилабла мүбаризә үзрә Үмумрусија Фөвгәл'адә Комиссијасы (ҮФК) јарадылды (сәдри Ф. Е. Дзержински). 1922 ил февралын 6-да ҮФК ләғв едилди вә РСФСР Халг Дахили Ишләр Комиссарлығы нәздиндә Дөвләт Сијаси Идарәси јарадылды. ССРИ-нин тәшкилиндән сонра (1922) ССРИ МИК-ин Рәјасәт Һеј'әтинин 1923 ил 2 нојабр тарихли гәрары илә ССРИ ХКС нәздиндә Бирләшмиш Дөвләт Сијаси Идарәси (БДСИ) јарадылды вә мүттәфиг респ.-ларын Дөвләт Сијаси Идарәләри (ДСИ) она табе олду. ССРИ МИК-ин 1934 ил 10 ијун тарихли гәрары илә иттифаг-респ. Халг Дахили Ишләр Комиссарлығы (ХДИК) јарадылды, БДСИ онун тәркибинә Баш Дөвләт Тәһлүкәсизлији Идарәси (БДТИ) ады илә дахил едилди. ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1941 ил 3 феврал тарихли Фәрманы илә ССРИ ХДИК ики мүстәгил органа—ССРИ ХДИК вә ССРИ Халг Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комиссарлығына (ХДТК) ајрылды.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин башланмасы илә дөвләт вә ичтимаи органларын өлкәнин мүдафиәсинә даир сә'јләрини мәркәзләшдирмәк мәгсәди илә 1941 ил ијунун 20-дә ССРИ ХДТК вә ХДИК ваһид халг комиссарлығында (ССРИ ХДИК-нда) бирләшдирилди. 1943 ил апрелин 14-дә јенидән мүстәгил ССРИ ХДТК (1946 илдән Дөвләт Тәһлүкәсизлији Назирлији) јарадылды. 1954 ил мартын 13-дә ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Фәрманы илә ССРИ Назирләр Совети јанында Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәси (ДТК) тәшкил олунду. ССРИ-нин Д.т. мүһафизәсинин әсас функсијалары она һәвалә олунду. ДТК Д.т. органлары системинә башчылыг едир; бураја мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын назирләр совети нәздиндә Д.т. комитәләри, һәмин комитәләрин өлкә, вил. вә ири шәһәрләрдәки идарәләри, һәмчинин сәрһәд гошунлары дахилдир. Дөвләт өлкәнин тәһлүкәсизлијини вә мүдафиә гүдрәтини мүдафиә едир, ССРИ Силаһлы Гүввәләрини лазым олан һәр шејлә тәчһиз едир (бах ССРИ Конститусијасы, м. 32). Сов.ИКП МК-нын Сов.ИКП 25-чи гурултајына һесабат мә'рузәсиндә дејилир: «Дөвләт тәһлүкәсизлији органлары совет чәмијјәтини империалист дөвләтләри кәшфијјатларынын, чүрбәчүр харичи антисовет мәркәзләрин вә башга дүшмән үнсүрләрин позучулуг һәрәкәтләриндән е'тибарлы сурәтдә горујурлар. Онларын фәалијјәти бејнәлхалг шәраитдән вә совет чәмијјәтинин инкишафындан ирәли кәлән тәләбләрә мувафиг сурәтдә гурулур... партијанын рәһбәрлији вә даими нәзарәти алтында кечән бүтүн ишләрини халгын вә дөвләтин мәнафејини әсас тутмагла, кениш зәһмәткеш күтләләринин көмәји илә, конститусија нормаларына, сосиалист ганунчулуғуна чидди әмәл етмәклә апарырлар» (Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976, сәһ. 90).

Харичи сосиалист өлкәләриндә дә Д.т. органларынын фәалијјәти ССРИ-дәки кими принсипләрә әсасланыр. Буржуа дөвләтләриндә дөвләтин харичи вә дахили тәһлүкәсизлији анлајышыны сон дәрәчә кенишләндирмәк чәһди буржуа дөвләтләриндә Д.т.-нин бүтүн системи үчүн характерикдир. Мәс., АБШ-ын вә бир сыра дикәр империалист дөвләтләринин һаким даирәләри сосиалист өлкәләри вә милли-азадлыг һәрәкатына гаршы тәхрибатчылыг фәалијјәтини дөвләт сијасәти дәрәчәсинә галдырмагла өзләринин «милли тәһлүкәсизликләри» үчүн бүтүн дүнјада тәһлүкә көрүрләр. Да-

хили тәһлүкәсизлик анлајышы да кенишләндирилир: нәинки ингилаби һәрәкат, һәтта сулһ, буржуа-демократик һүгуг вә азадлыглары уғрунда мүбаризә, зәһмәткешләрин тә'тилләри вә с. дахили тәһлүкәсизлик үчүн горхулу һесаб едилир. Буржуа дөвләтләриндә Д.т.-нин мүһафизәси мүхтәлиф органлар, илк нөвбәдә хүсуси органлар— харичи *кәшфијјат*, дахили кәшфијјат вә *экс-кәшфијјат* тәрәфиндән һәјата кечирилир.

ДӨВЛӘТ ТИЧАРӘТИ—бах *Тичарәт.*

ДӨВЛӘТ ФОРМАСЫ—дар мә'нада *идарәчилик формасы*; кениш мә'нада дөвләт гурулушу формасы (*унитар дөвләт, федерасија,* дөвләт вә онун һиссәләри арасында, мәркәзи вә јерли идарәчилик органлары арасында гаршылыглы мүнасибәтләрин характери вә с.) вә сијаси режим (јә'ни дөвләт һакимијјәтинин һәјата кечирилмәсинин метод вә үсулларынын чәми).

ДӨВЛӘТ ХӘРҸЛӘРИ—бах *Дөвләт бүдчәси.*

ДӨВЛӘТ ҺАКИМИЈЈӘТИ—бах *Һакимијјәт, Дөвләт.*

ДӨВЛӘТ ҺҮГУГУ—өлкәнин ичтимаи вә дөвләт гурулушунун әсасларыны тәсбит едән һүгуг нормаларынын мәчмусу. Д.һ.-ну бә'зән конститусија һүгугу да адландырырлар. Совет Д.һ.-нун әсас мәнбәји *ССРИ Конститусијасыдыр.* Совет Д.һ. өз нормалары илә (илк нөвбәдә ССРИ Конститусијасынын нормалары илә) совет дөвләтинин сијаси вә игтисади системини, халгын там һакимлијини, Сов.ИКП-нин чәмијјәтдә вә дөвләтдә рәһбәр ролуну мөһкәмләндирир, ичтимаи вә дөвләт гурулушу формаларыны мүәјјәнләшдирир вә совет вәтәндашларынын әсас һүгугларыны, азадлыгларыны вә вәзифәләрини, бу һүгуг вә азадлыгларын мадди вә һүгуги тә'минатыны мөһкәмләндирир, дөвләт органлары системини, онларын јарадылмасы гајдасыны вә сәлаһијјәтини мүәјјәнләшдирир.

Д.һ.-на конститусија нормаларындан башга, халгын суверенитетини, милләтләрин суверенлијини вә дөвләт суверенитетини тә'мин едән дикәр һүгуги нормалар да дахилдир. Конститусија нормалары али һүгуги гүввәјә, дикәр нормалар исә формасындан (ганун, фәрман вә с.) асылы олараг мүхтәлиф гүввәјә маликдирләр. Совет Д.һ.-нун субјектләри ашағыдакылардыр: совет халгы; ајры-ајры милләтләр вә халглар; бүтүнлүклә дөвләт; милли-дөвләт тәшкили (мүттәфиг вә мухтар респ.-лар, мухтар вилајәтләр вә мухтар маһаллар); дөвләт органлары (илк нөвбәдә дөвләт һакимијјәтинин нүмајәндәли органлары); нүмајәндәли органларын депутатлары; вәтәндашлар, ичтимаи тәшкилатлар. Совет Д.һ. совет дөвләтинин инкишафынын әсас мәрһәләләринә ујғун олараг инкишаф едир. Белә ки, биринчи мәрһәләдә Д.һ. капитализмдән социализмә кечид дөврүнүн вә пролетар диктатурасы дөвләтинин әсас вәзифәләрини—истисмарчы синифләрин ләғвини вә социализм гуручулуғунун тә'мин едилмәсини екс етдирирди. ССРИ-дә социализмин гәләбәси нәтичәсиндә совет чәмијјәтиндә вә игтисадијјатында баш верән дәјишикликләр совет Д.һ.-нун сонракы инкишафына сәбәб олду; бу да социалист тәсәррүфат системинин вә истеһсал васитәләри үзәриндә социалист мүлкијјәтинин там һөкмранлығыны тәсбит едән 1936 ил ССРИ Конститусијасында екс етдирилди. Сонракы дөврдә совет чәмијјәтиндә вә дөвләтиндә дәјишиклик баш верди. ССРИ-нин бејнәлхалг вәзијјәти дәјишди. ССРИ-дә социализм там вә гәти гәләбә чалды, өлкә кениш коммунизм гуручулуғу дөврүнә гәдәм гојду, пролетар диктатурасы дөвләти үмумхалг дөвләтинә—бүтүн халгын мәнафејини вә ирадәсини ифадә едән органа чеврилди. ССРИ-нин јени, инкишаф етмиш социализм чәмијјәти Конститусијасы гәбул едилди (1977). Конститусијада чәмијјәтин сијаси вә игтисади системи, онун социал структуру вә мә'нәви инкишафы, харичи сијасәти, социалист демократијасынын наилијјәтләри, вәтәндашларын әсас һүгуглары вә азадлыглары, Совет Иттифагынын милли дөвләт гурулушу, дөвләт органларынын системи вә с. көстәрилмишдир.

Әд.: Кәримов И., Совет дөвләт органлары, Б., 1968; Советское государственное право, М., 1975; Барабашев Г. В. и Кутафин О. С., Основы знаний о Советском государстве и праве, М., 1977.

ДӨВЛӘТ ШУРАСЫ—1) чар Русијасында али мәшвәрәтчи идарә; 1810 илин јанварында јарадылмышды. Ганунлар Д.ш.-нда бахылдыгдан сонра чара тәсдигә верилмәли иди. Лакин, чох вахт буна әмәл едилмирди. Шуранын ганунверичилик тәшәббүсү јох иди. Сәдр вә үзвләри чар тә'јин едирди, назирләр вәзифәләринә көрә Шураја дахил олурдулар. Д.ш.-нын ролу һәмишә ејни олмамышдыр. Чар һөкумәтинин 1906 ил 20 феврал тарихли Әсаснамәси илә Д.ш. *Дөвләт думасындан* јүксәкдә дуран, онун һүгугларыны мәһдудлашдыран икинчи палатаја чеврилди, әсас дөвләт ганунларыны дәјишмәк мәсәләси истисна олмагла, Шураја ганунверичилик тәшәббүсү верилди. Д.ш. думанын һәр һансы ганун лајиһәсини тәсдиг етмәјә биләрди. Чаризмдән тамамилә асылы олан Д.ш. әслиндә феодал иртичасы органы ролуну ојнајырды. Феврал буржуа-демократик ингилабы (1917) нәтичәсиндә Д.ш. ләғв олунду. 2) Бир сыра харичи өлкәдә (Франса, Белчика, Нидерланд, Лүксембург вә с.) али инзибати әдлијјә органы вә ја конститусија нәзарәти органы, јахуд дөвләт башчысы јанында мәсләһәтчи орган олан мәркәзи дөвләт идарәләриндән бири. 3) Исвеч, Норвеч, Финландија, ЧХР-дә һөкумәтин рәсми ады. 4) ПХР, АДР, РСР, БХР вә Кубада нүмајәндәли һакимијјәт органынын (сејм, халг палатасы, бөјүк милли мәчлис, халг мәчлиси, милли мәчлис) сечдији али коллекиал дөвләт һакимијјәти органы.

ДӨВЛӘТИ ТАНЫМА, бејнәлхалг һүгугда—бејнәлхалг һүгуг мүнасибәтләринин субјекти кими јени дөвләтләрин бејнәлхалг аләмә чыхмасы просесини тәнзимләјән нормаларын мәчмусу. Әсас таныма нөвләри јени дөвләтләри вә «гејри-конститусија јолу» адланан јолла (ингилаб, вәтәндаш мүһарибәси, јахуд дөвләт чеврилиши нәтичәсиндә) һакимијјәт башына кәлән јени һөкумәтләри танымадыр. Милли азадлыг һәрәкаты органларыны, мүвәггәти һөкумәтләри, һабелә мүһарибә апаран тәрәфләри таныма да бура аиддир. Јени дөвләтин мөвчуд дөвләтләр тәрәфиндән танынмасы сонунчуларын јени дөвләт тәшкилини мүстәгил вә суверен дөвләт, бејнәлхалг мүнасибәтләрин тамһүгуглу иштиракчысы һесаб етмәләрини бирбаша, јахуд дикәр јолла билдирмәләриндән ибарәтдир. Танымани әсас формалары *де-јуре* таныма вә *де-факто* танымадыр.

Бејнәлхалг һүгугда даһа кениш мә'нада таныма дөвләтин һәр һансы конкрет факты тәсдиг едән формал актыдыр (јахуд һәрәкәтидир).

ДӨВЛӘТИ ЧИНАЈӘТЛӘР — совет чинајәт һүгугуна көрә совет дөвләтинин ән мүһүм мәнафејинә гәсд едән вә буна көрә дә хүсусилә бөјүк ичтимаи тәһлүкә тәшкил едән ән ағыр чинајәтләр. Д.ч.-ә көрә мәс'улијјәт 1958 ил 25 декабр тарихли үмумиттифаг Гануну илә мүәјјән едилмишдир. Д.ч. ики група бөлүнүр: хүсуси тәһлүкәли Д.ч. вә дикәр Д.ч. Совет ичтимаи вә дөвләт гурулушунун деврилмәсинә, сарсыдылмасына вә ја зәифләдилмәсинә јөнәлдилән һәрәкәт, јахуд һәрәкәтсизлик (*Вәтәнә хәјанәт, часуслуг, террор акты, тәхрибат, зијанчылыг,* антисовет тәшвигаты вә тәблиғаты, *мүһарибә тәблиғаты,* һабелә бу чүр чинајәтләр төрәтмәјә јөнәлдилән тәшкилати фәалијјәт вә антисовет тәшкилатында иштирак етмә) хүсуси тәһлүкәли Д.ч. һесаб едилир. Дикәр Д.ч. сырасына милли вә ирги һүгуг бәрабәрлији, ССРИ-нин мүдафиә гүдрәти, дөвләт сәрһәдләринин тохунулмазлығы, харичи сијасәт инһисары, пул вә кредит системи, д.ј., су вә һава нәгл.-нын нормал фәалијјәти, ичтимаи тәһлүкәсизлик кими дөвләтин сијаси, игтисади, тәсәррүфат мәнафеләринә гәсд едән бөјүк бир груп әмәл аиддир (*дөвләт сиррини* јајма вә мәзмуну дөвләт сирри олан сәнәдләри итирмә, ганунсуз олараг харичә кетмә, јахуд ССРИ-јә кәлмә, бејнәлхалг учуш гајдаларыны позма, нәгл.-да тәһлүкәсизлији позма, *контрабанда,* сахта пул вә гијмәтли кағызлар һазырлама вә сатма, валјута әмәлијјатлары һаггында гајдалары позма вә валјута сәрвәтләри илә мөһтәкирлик, *бандитизм,* күтләви иғтишаш вә с.). Бу чинајәтләрин әксәријјәти гәсдән едилир, лакин бурада антисовет мүлаһизәләр рәһбәр тутулмур. Гәсдән едилән хүсуси тәһлүкәли Д.ч.-дән фәргли олараг дикәр Д.ч. һәм гәсдән вә һәм дә еһтијатсызлыгдан, бә'зиләри исә јалныз еһтијатсызлыгдан (мәс., мәзмуну дөвләт сирри олан сәнәдләри итирмә) едилә биләр. Д.ч.-ә көрә мәс'улијјәт 16 јашындан, гатарын гәзаја уғрамасына сәбәб ола биләчәк һәрәкәтләрә көрә мәс'улијјәт исә 14 јашындан баш верир. Чинајәтин характери вә јетирилән зәрәрин ағырлығы нәзәрә алынмагла Д.ч.-ә көрә мүхтәлиф нөв вә мүддәтә чәза мүәјјән едилмишдир (бах Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 57—82-1).

ДӨВЛӘТИН ӘСАС ГАНУНУ—бах *Конститусија.*

ДӨВЛӘТИН МӘРКӘЗЛӘШДИРИЛМИШ ХАЛИС КӘЛИРИ—бах *Чәмијјәтин халис кәлири.*

ДӨВЛӘТ-ИНҺИСАРЧЫ КАПИТАЛИЗМ—инһисарчы капитализмин ән јени инкишаф пилләси; капитализм гурулушуну сахламаг вә мөһкәмләтмәк, инһисарлары варландырмаг, фәһлә вә милли азадлыг һәрәкатыны јатырмаг, тәчавүзкарлыг мүһарибәләри төрәтмәк мәгсәдилә капиталы јүксәк дәрәчәдә тәмәркүзләшмиш вә мәркәзләшмиш хү-

суси вә дөвләт инһисарларынын бирлијини јаратмаг, инһисарларын вә дөвләтин нәһәнк гүввәләрини бир механизмдә бирләшдирмәк Д.-и.к. үчүн характерикдир. Д.-и.к.-ин јаранмасы вә инкишафы сәбәбләринин дәрин тәһлилини В. И. Ленин вермишдир. «Дөвләт-инһисарчы капитализм» термини дә она мәхсусдур. Д.-и.к. игтисадијјат, сијасәт вә бејнәлхалг мүнасибәтләр даирәсини әһатә едән мүрәккәб вә чохтәрәфли һадисәдир. В. И. Ленин гејд етмишдир ки, Д.-и.к.-ин характерик хүсусијјәти инһисарларын дөвләтлә бирләшмәсидир. Бу, һәр шејдән әввәл, инһисарларла дөвләт һакимијјәти арасында шәхси унијада үзә чыхыр: инһисарларда гуллугда оланлар вә инһисарчылар өзләри мүһүм һөкумәт вәзифәләрини тутур, дөвләт хадимләринә исә бөјүк ширкәтләрдә идарә һеј'әтинин үзвү вә директор јерләри верилир. Истеһсалын тәмәркүзләшмәсинин вә инһисарларын күчүнүн артмасынын тә'сири алтында инһисарлар игтисади саһәдә мүһүм дөвләт сифаришләри алыр, дөвләт кредити вә онун мадди јардымындан истифадә едирләр. Буржуа дөвләти истеһсал вә мүбадилә просесиндә инһисарларла биркә иштирак едир. Д.-и.к.-ин инкишафында мүһүм аддым Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә атылмышдыр. Мәркәзләшдирилмиш һәрби игтисадијјат јаратмаг зәрурәти дөвләтин мүһарибә апаран өлкәләрин игтисади һәјатына бирбаша мүдахилә етмәсинә кәтириб чыхартды. 1929—33 илләр дүнја бөһраны Д.-и.к.-ин сонракы инкишафына сәбәб олду. Шәхси банкларын, сәнаје консернләринин ифласа уғрамасынын гаршысыны алмаг үчүн дөвләт кредитиндән, дөвләтин малијјә вә игтисади еһтијатларындан истифадә зәрурәти јаранды. Икинчи дүнја мүһарибәси Д.-и.к. формаларыны инкишаф етдирди вә чохалтды. Дөвләт апаратынын буржуазијанын инһисарчы груплары илә говушмасы даһа да күчләнди. Игтисадијјатын дөвләт тәрәфиндән тәнзимләнмәсинин нисбәтән шахәләнмиш системи јаранды. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра *дүнја социализм системинин* артмагда олан наилијјәтләри вә нүфузу, капитализмин инкишафынын үмуми гејри-сабитлијинин артмасы, сосиал-игтисади сарсынтынын горхусу инһисарчы буржуазијанын дөвләт-инһисарчы тәсәррүфат формаларына вә тәсәррүфат сијасәтинә кечмәк сә'јләринин артмасына кәтириб чыхартды. Д.-и.к. капиталист өлкәләринин дахили игтисадијјатында тәзаһүр олунур. Һәр бир капиталист өлкәсиндә тарихи шәраитдән вә конкрет вәзијјәтдән асылы олараг Д.-и.к.-ин бу вә ја дикәр формасы инкишаф едир. Д.-и.к. формалары: 1. Милли кәлирин хејли һиссәсинин дөвләт тәрәфиндән мәнимсәнилмәси вә јенидән бөлүшдүрүлмәси. 70-чи илләрин 1-чи јарысында дөвләт бүдчәсиндә милли кәлирин пајы 30—35%-ә (20 әсрин әввәлиндә 5—10%) чатмышдыр. Бунун әсас сәбәби һәрби хәрчләрин вә дөвләтин игтисадијјата мүдахиләси илә әлагәдар хәрчләрин артмасыдыр [дөвләт мүәссисәләринин тикилмәси, хүсуси (шәхси) мүәссисәләрин милиләшдирилмәсинә верилән компенсасијалар, игтисадијјатын тәнзимләнмәси вә с.]. Милли кәлир дөвләт бүдчәси васитәсилә инһисарчы буржуазијанын хејринә (гијмәт, субсидија, фаиз јолу илә көмәк көстәрмәклә) јенидән бөлүшдүрүлүр. 2. Дөвләт-инһисарчы мүлкијјәт вә дөвләтин саһибкарлыг фәалијјәти. Буржуа дөвләти истеһсал просесиндә билавасите иштирак едәрәк саһибкар ролунда чыхыш едир. Дөвләт-инһисарчы мүлкијјәт һәрби сәнајејә, јени, јахуд капитал тутумлу саһәләрә аид дөвләт мүәссисәләринин тикилмәси, дөвләт әһәмијјәтли, јахуд аз рентабелли мүәссисәләрин сәнаје вә нәгл. саһәләринин бүтүнлүклә милиләшдирилмәси, инһисарчы мүәссисәләрин сәһмләринин бир һиссәсинин дөвләт тәрәфиндән әлдә едилмәси јолу илә јараныр. Белә ки, Инкилтәрәдә сәһмдар капиталынын 20%-дән, Италијада 28%-дән, Франсада 33%-дән, АФР-дә 18%-дән чоху дөвләтә мәхсусдур. Дөвләт әмтәә тәдавүлү просесиндә һәм алычы, һәм дә сатычы кими билавасите иштирак едир. Һөкумәт инһисарлардан әмтәә, к.т. мәһсуллары «артығыны» вә с. сатын алыр. Дөвләт мүәссисәләри көмүр, електрик енержиси тәдарүк едир, д.ј. дашымалары илә мәшғул олур, јығылан јејинти мәһсулларыны, к.т. вә минерал хаммал еһтијатларыны сатыр. 3. Капиталист игтисадијјатынын һәрбиләшдирилмәси. Дөвләт, һәрби сәнајени инкишаф етдирмәклә инһисарлары јени капитал гојулушу саһәләри илә тә'мин едир, инһисарчы ширкәтләри малијјәләшдирир, инһисарлашдырылмыш саһәләрин һәрби мәһсуллары гијмәтләрини јүксәк сәвијјәдә сахлајыр. Империалист дөвләтләри тәсәррүфаты һәрбиләшдирмәк јолу илә игтисади јүксәлиши тә'мин етмәјә, игтисади бөһранларын гаршысыны алмаға, тәчавүзкар вә иртича гүввәләринин мөвгеләрини, һәм өлкә дахилиндә, һәм дә кәнарда мөһкәмләтмәјә чалышырлар. Игтисадијјатын һәрбиләшдирилмәси инһисарларын дөвләтлә бирләшмәсини күчләндирир, чүнки бир сыра саһә башлыча олараг дөвләт үчүн мәһсул истеһсал етмәјә башлајыр. Мәс., АБШ-да кәмигајырма сәнајесинин 60%-и, авиасија сәнајесинин 90%-и, атом сәнајесинин 100%-и һөкумәт сифаришләрини јеринә јетирир (1975). 4. Дөвләт тәнзими вә програмлашдырмасы игтисадијјатын сабитләшдирилмәсинә, капиталист кениш тәкрар истеһсалы сүр'әтинин јүксәлдилмәсинә вә инһисарларын даһа јүксәк мәнфәәтлә тә'мин едилмәсинә јөнәлдилмишдир. Дөвләт тәнзими васитәләри бунлардыр: дөвләт капитал гојулушу вә дөвләтин сатыналма саһәсиндәки һөкумәт сијасәти, пул-кредит сијасәти, фаиз дәрәчәсинә тә'сир етмәк, гијмәтин вә әмәк һаггынын тәнзимләнмәси, мәркәзи банкларын фәалијјәтинә нәзарәт.

Д.-и.к. дүнја капиталист игтисадијјаты саһәсиндә дә тәзаһүр олунур. 1. Дөвләт вә инһисарларын харичи игтисади експансијасы. Инһисарлар өз харичи игтисади експансијаларыны малијјәләшдирмәк вә мүдафиә етмәк үчүн буржуа дөвләтиндән кениш истифадә едирләр. Бу мәгсәдләрә көмрүк сијасәти, харичә әмтәә ихрач едән инһисарлар үчүн верки күзәштләри, ихрачат мүкафатлары вә с. хидмәт едир. Дөвләт хүсуси инһисарчы капитал ихрачына көмәк едир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра дөвләтин капитал ихрачы артмышдыр. 2. Империалист интеграсијасы. Д.-и.к. шәраитиндә һәр бир өлкәнин инһисарлары бејнәлхалг аләмдә башлыча олараг дөвләт апараты васитәсилә фәалијјәт көстәрирләр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра капиталист өлкәләринин һөкумәтләри арасында рәсми разылашмалара әсасән дөвләтләрарасы инһисарчы тәшкилатлар јарадылмыш вә картел сазишләри бағланмышдыр. Бунлар ајры-ајры саһәләри әһатә едир (мәс., *Авропа Көмүр вә Полад Бирлији*), јахуд даһа үмуми характер дашыјыр (мәс., *Авропа Игтисади Бирлији*). Базарлар проблеминин һәллини асанлашдырмаг мәгсәдилә «бирлик» шүары алтында јарадылан бејнәлхалг дөвләт-инһисарчы тәшкилатлар әслиндә кәскин мүбаһисәләр вә мүнагишәләр очағына чеврилир. Белә мүбаһисә вә мүнагишәләр һәм тәшкилат дахилиндә, һәм дә дөвләтләр арасында баш верир.

Д.-и.к. социализмин башланғычыдыр. «Дөвләт-инһисарчы капитализм социализм үчүн там мадди һазырлыгдыр, онун башланғычыдыр, тарих пилләканынын елә бир пилләсидир ки, онунла (пилләилә) социализм адланан пилләарасында һеч бир ара пилләси јохдур» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 25, сәһ. 380). Д.-и.к.-дә әмәјин вә истеһсалын ичтимаиләшмәси капитализмдә мүмкүн олан ән јүксәк пилләјә чатыр. Бу, капитализм чәмијјәтинин дахилиндә социализмин објектив илкин шәртләринин јеткинләшмәсинә сүбутдур. Инһисарчы капиталла муздлу әмәк, инһисарчы капиталла милләтләрин бүтүн әсас тәбәгәләри арасындакы зиддијјәтләрин кәскинләшмәси социализмин субјектив илкин шәртләринин јаранмасына көмәк едир. Д.-и.к. капитализмдән социализмә ингилаби кечид үчүн там шәраит јарадыр. Ингилаби пролетариат сијаси һакимијјәти өз әлинә алмагла дөвләт-инһисарчы мүлкијјәти социалист мүлкијјәтинә чевириб, социализмә кечә биләр.

Әд.: Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967; сәһ. 281—83; Ленин В. И., Јахынлашан фәлакәт вә онунла нечә мүбаризә етмәли, Әсәрләри, ч. 25, сәһ. 378—79; јенә онун, Дөвләт вә ингилаб, јенә орада, сәһ. 434—35; јенә онун, РСДФ(б)П Једдинчи (Апрел) Үмумрусија конфрансы, 24—29 апрел (7—12 мај) 1917-чи ил, јенә орада, ч 24, сәһ. 236—38, 308—09, 313—14; Сов.ИКП Програмы, Б., 1977, һ. 1, бөлмә IV; Брежнев Л. И., Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахили вә харичи сијасәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәләри, Сов.ИКП XXV гурултајында мә'рузә вә јекун сөзү, 24 феврал вә 1 март 1976-чы ил, Б., 1976, бөлмә, 1, § 3—5; Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын 60-чы илдөнүмү һаггында Сов.ИКП МК-нын 1977-чи ил 31 јанвар тарихли гәрары, Б., 1977; Программные документы борьбы за мир, демократию и социализм, М., 1961; Далин С. А., Военно-государственный монополистический капитализм в США, М., 1961; Черпаков В. А., Государственно-монополистический капитализм, М., 1964; Политическая экономия современного монополистического капитализма, т. 1—2, Б., 1970—75; Государственно-монополистический капитализм, общие черты и особенности, ред. М. С. Драчилев и др., М., 1975; Углубление общего кризиса капитализма, М., 1976; Богданов А. С., Центры соперничества, М., 1978.

ДӨВЛӘТЈАРЛЫ—Азәрб.ССР Фүзули р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 4 *км* шм.-да, Фүзули—Мартуни шосе јолу кәнарында, Көндәләнчајын (Аразын голу) сол саһилиндә, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндә, дүзәнликдәдир. Әһ. 922 (1977); тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, јахынлығында даш карханасы вар.

ДӨВЛӘТ-КОЛХОЗ БИРЛИКЛӘРИ—ССРИ-дә сәнаје вә мәдәни мәишәт гурғуларынын тикинтиси, к.т. мәһсулларынын е'малы вә с. үчүн к-зларын, дөвләт мүәссисәләри вә тәсәррүфат тәшкилатларынын шәрикли иштиракы әсасында јарадылан мүәссисә вә тәшкилатлар. Д.-к.б. социалист истеһсалынын дөвләт вә колхоз-кооп. бөлмәләри арасында әмәлә кәлән социалист истеһсал мүнасибәтләрини ифадә едир. Бунлар ваһид социалист тәкрар истеһсал просесиндә к-з вәсаитинин дөвләт вәсаити илә бирләшдирилмәсилә характеризә олунур. Бу, к-з мүлкијјәтинин ичтимаиләшдирилмә сәвијјәсинин јүксәлдилмәсинә, онун тәдричән үмумхалг мүлкијјәтинә јахынлашмасына вә к.т. әмәјинин сәнаје әмәјинин мүхтәлиф нөвләриндән биринә чеврилмәсинә имкан јарадыр. Сов.ИКП Програмында белә истеһсал әлагәләринин сонракы инкишафына ваһид үмумхалг коммунист мүлкијјәтинин јарадылмасы јолларындан бири ким бахылыр. Сов.ИКП-нин 24-чү вә 25-чи гурултајларында (1971, 1976) техникадан, әсаслы вәсаит гојулушундан вә әмәк еһтијатларындан еффектли истифадә олунмасында Д.-к.б.-нин бөјүк әһәмијјәти гејд едилмишдир. Д.-к.б. һүгуги шәхс һүгугуна маликдир, өз фәалијјәтини тәсәррүфат һесабы әсасында һәјата кечирир. Д.-к.б. к-з вә дөвләт мүәссисәләри арасында бағланан мүгавилә әсасында јарадылыр. Д.-к.б.-нин ән чох јајылмыш формасы колхоз-совхоз бирлијидир. Бах һәмчинин *Аграр-сәнаје бирлији*.

Әд.: Сов.ИКП Програмы, Б., 1977; Сов.ИКП XXIV гурултајынын материаллары, Б., 1971; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976.

ДӨВЛӘТШАҺ СӘМӘРГӘНДИ (دولت شاه سمرقندی)(Дөвләтшаһ ибн Әла әд-Дөвләт Бәхтишаһ Гази Сәмәргәнди (тәгр. 1431—тәгр. 1495)—фарс вә тачик тәзкирәчиси, јазычы. Д.С.-нин мәшһур «Тәзкирәт үш-шүәра» (1481—87) әсәри фарс дилли әдәбијјата даир гијмәтли мәнбәдир. Бурада 350-јә јахын шаирин тәрҹүмеји-һалы вә әсәрләриндән нүмунәләр, һәмин шаирләрин јашадығы дөвр һаггында тарихи мә'лумат верилмишдир. Әсәрдә Азәрб. шаирләри Низами вә Хаганинин һәјат вә јарадычылығы һаггында да мә'лумат вар. «Тәзкирәт үш-шүәра»дакы мә'луматларын бир чоху дәгиг олмајыб, рәвајәт характери дашыјыр. Д.С. әсәрә Ә. Нәваи, Ә. Ҹами вә султан Һүсејн Бајкараја һәср олунмуш мәдһијјәләрини дә дахил етмишдир. «Тәзкирәт үш-шүәра»нын илк дәфә Е. Браун инкилисҹә вә фарсҹа мүгәддимә илә Лејдендә чап етдирмишдир (1901). Әсәрин бир нечә әлјазма нүсхәси Азәрб. ССР ЕА Респ. Әлјазмалар Фондунда сахланыр.

Әд.: Абдуллаев И. и Хикматуллаев Х., Самаркандские ученые, Ташкент, 1969.

ДӨВЛӘТШИНА Һәдијә Лүтфуловна (март, 1905, Хасаново к., инди Кујбышев вил.-ндә—5.12.1954, Бирск)—башгырд совет јазычысы, илк башгырд јазычы гадын. Башгырд гадынларынын совет һакимијјәти илләриндә кечдији инкишаф јолу Д. јарадычылығынын әсас мөвзусудур [«Ајбикә» повести, 1930; «Һекајәләр» мәҹмуәси, (1935)]. «Иргыз» (1957 илдә нәшр едилмишдир) романы башгырд халгынын ингилаби мүбаризәсинә һәср олунмушдур.

Ә с ә р и: Иргиз, Уфа, 1977.

ДӨВР (к е о л о к и ј а д а)—бир кеоложи системин чөкүнтүләринин әмәлә кәлмәси үчүн лазым олан вахт (заман). Д. еранын бир һиссәси олуб епохалара бөлүнүр. Бах *Кеоложи јашһесабламa*. Һәр бир Д. иглим шәраити, биткиси, һејванлар аләми вә с. илә характеризә олунур.

ДӨВРИ КӘСР—мүәјјән јердән сонра бир груп ејни рәгәми сонсуз тәкрарланан сонсуз онлуг кәср. Мәс., 2, 43 416 416... гыса шәкилдә 2,43 (416) јазылыр. Тәкрарланан рәгәмләр групу (кәсрин дөврү адланыр) мө'тәризәјә алынараг «2 там јүздә 43 дөврдә 416» кими охунур. Дөвр дәрһал веркүлдән сонра башлајырса Д.к. саф Д.к., веркүллә дөвр арасында рәгәм варса гарышыг Д.к. адланыр. Мәс., 3, (06) саф Д.к., 0,21 (43) гарышыг Д.к.-дир. Д.к. чохлуғу расионал әдәдләр чохлуғуну әмәлә кәтирир. Һәр бир расионал әдәд мүәјјән Д.к.-и вә әксинә ифадә едир.

p/q садә кәсрини Д.к.-ә чевирмәк үчүн онун сурәтини мәхрәҹинә бөлмәк кифајәтдир. q әдәдинин садә вуруглары арасында 2 вә 5 јохса, p/q саф Д.к., һеч олмаса бири вә башга вуруглар да варса гарышыг Д.к. алыныр. Мәс., 5/63 кәсри саф Д.к.-ә ($63=3\cdot3\cdot7$ олдуғу үчүн), 7/12 исә гарышыг Д.к.-ә ($12=2\cdot2\cdot3$ олдуғу үчүн) чеврилир. q әдәди $2^m \cdot 5n$ (m вә n мәнфи олмајан там әдәдләрдир) шәклиндәдирсә p/q сонлу онлуг кәсрә чеврилир. Там әдәд вә сонлу онлуг кәср дөврү сыфыр олан Д.к. һесаб едилир. Саф (гарышыг) Д.к.-и садә кәсрә чевирмәк үчүн сурәтдә дөврү (икинчи дөврә гәдәрки әдәдлә биринчи дөврә гәдәрки әдәдин фәргини), мәхрәҹдә дөврдәки рәгәмләрин сајы гәдәр 9 (дөврдәки рәгәмләрин сајы гәдәр 9, бунун да сағына дөврәгәдәрки рәгәмләрин сајы гәдәр сыфыр) јазылыр вә мүмкүнсә ихтисар едилир. Мисаллар:

$$0,(273)=\frac{243}{999}=\frac{9}{37};\quad 0,3(45)=\frac{345-3}{990}=\frac{342}{990}=\frac{29}{55}.$$

ДӨВРИ МӘТБУАТ—мүәјјән вахт ардыҹыллығы илә чап едилән нәшрләр; күтләви информасија вә тәблиғатын әсас васитәләриндән бири. Д.м.-а гәзет, журнал, дөври мәҹмуәләр, бүллетенләр вә с. дахилдир. Д.м.-ын әсас хүсусијјәтләри онун мүәјјән едилмиш вахтда мүнтәзәм чыхмасы, бүтүн нөмрәләрин ејни ад дашымасы, иллик нөмрә вә ҹилдләрин сыра илә артмасы, редакторун вә ја редаксија һеј'әтинин рәһбәрлији илә бурахылмасыдыр; әлавә хүсусијјәтләри: журналлар үчүн—дөврилији (һәфтәлик, ики һәфтәдән бир, ајлыг, рүблүк), һәр илдә јени нөмрәләрлә чыхмасы, чап вәрәгәләринин гатланараг тикилмәси; гәзетләр үчүн—дөврилији (күндәлик, һәфтәдә үч дәфә, һәфтәлик), иллик нөмрә ардыҹыллығы, ириформатлы кағыздан истифадә, тикилмәдән чап олунмасы вә с. Д.м.-ын илк нүмунәләри мүхтәлиф вахтларда, мүхтәлиф өлкәләрдә мејдана кәлмиш јениликләри екс етдирән әлјазма вәрәгәләри олмушдур. Чап гәзетләринин јаранмасы, әсасән, 17-чи әсрә (Алманија, Австрија, Һолландија, Белчика, Данимарка) тәсадүф едир. Русијада илк гәзет 1702 илдә чыхан I Пјотрун «*Ведомости*»дир. Дүнјада илк журнал Франсада (1665), 17-чи әсрин 2-чи јарысындан Инкилтәрә, Италија вә Алманијада нәшр олунмуш, Русијада исә 1728 илдә бурахылмышдыр. Азәрб. дилиндә нәшр едилән илк гәзетләр «*Тифлис әхбары*» (1832) вә «*Гафгазын бу тәрәфинин хәбәри*»дир (1845). Азәрб.-да милли мәтбуатын јаранма тарихи Һ. Зәрдабинин Бакыда (1875, 22 ијул) чап етдирдији «*Әкинчи*» гәзети илә башлајыр. Азәрб. дилиндә илк журнал Ҹ. Мәммәдгулузадәнин Тифлисдә чыхардығы сатирик «*Молла Нәсрәддин*» [6(19) апрел,1906] мәҹмуәсидир. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсинәдәк 400 аддан чох, ингилабдан сонра 1000-дән артыг Д.м. органы бурахылмышдыр (бах хүсуси ҹилд, *Азәрбајҹан Совет Сосиалист Республикасы*, мәтбуат бөлмәсинә). Д.м.-ын инкишафы мүхтәлиф истигамәтли олмушдур: ҹоғрафи ҹәһәтдән јајылмасы (әввәлҹә гитәдә, өлкәдә, өлкә дахилиндә ири шәһәрләрдә, сонра әјаләтләрдә), сајынын артмасы; тиражынын чохалмасы; полиграфик вә техники ҹәһәтдән тәкмилләшмәси (сүр'әтлә чап едән машынларын тәтбиги); ичтимаи һәјата тә'сиринин артмасы; мәтбуат акентликләринин, гәзет-журнал ширкәтләринин јарадылмасы вә с. буна мисал ола биләр. Д.м.-ын бејнәлхалг мигјасда инкишафыны көстәрән рәгәмләр бунлардыр: 1615 илдә—2 адда; 1640 илдә—14; 18 әсрин әввәлиндә—тәгр. 100, ахырында—210 адда, 1908 илдә—75 000-дән чох; 1963 илдә—80 000-дән чох адда олмушдур. ЈУНЕСКО-нун мә'луматына көрә 1968—69 илләрдә дүнјада 150 000-дәк адда Д.м. бурахылмышдыр. Мүасир Д.м. һаггында мә'луматлар ЈУНЕСКО-нун иллик бүллетенләриндә чап олунур (1963 илдән). Мүхтәлиф өлкәләрин Д.м.-ы һаггында мә'луматлар һәмин өлкәнин милли мәтбуат илликләриндә дәрҹ олунур (ССРИ-дә 1932 илдән «Печат СССР в 19... году» мәҹмуәси бурахылыр). 1976 илин мә'луматына көрә, ССРИ-дә иллик тиражы 38 457 593 мин нүсхә олан 7844 гәзет (о ҹүмләдән ССРИ халгларынын 56, хариҹи өлкә халгларынын 10 дилиндә), иллик тиражы 3 107 085 мин нүсхә 4860 журнал (о ҹүмләдән ССРИ халгларынын 44, хариҹи өлкә халгларынын 20 дилиндә) нәшр едилмишдир (бах һәмчинин *Гәзет*, *Журнал* вә *Мәтбуат* мәгаләләринә).

Әд.: Ахундов Н., Азәрбајҹанда дөври мәтбуат (1832—1920), Б., 1965; Журналистика мәсәләләри, һ. 1—2, Б., 1966—72; Болшевистская периодическая печать Азербайджана (1904—апрель 1920 гг.), Б., 1964; Гребнев А. В., Газета, М., 1971; Колмаков П. К., Мировая статистика периодики, в сб.: Книга. Исследования и материалы, сб. 24, М., 1972; Проблемы истории, теории и практики журналистики, Воронеж, 1977.

ДӨВРИ ФУНКСИЈА (п е р и о д и к ф у н к с и ј а)—аргументә сыфырдан фәргли мүәјјән әдәди (функсијанын дөврү адланыр) әлавә етдикдә гијмәти

дәјишмәјән функсија Мәс., sin x вә cos x функсијалары 2π, $\{x\}$ функсијасы (x-ин кәср һиссәси) 1, e^x исә $2\pi i$ периодлудур (x комплекс дәјишәндирсә). Ејнидөврлү функсијалары топладыгда, вурдугда вә бөлдүкдә дөвр дәјишмир. Дөврләри ортагөлчүлү (ортагөлчүсүз) олан функсијаларын чәми дөвридир (дөври дејил). Д.ф.-нын ријази физикада, хүсусилә рәгсләр нәзәријјәсиндә бөјүк ролу вар.

ДӨВРИЈЈӘ ВЕРКИСИ—кәлирин дөвләт бүдчәсиндә сәфәрбәр едилмәси формасы. Капитализмдә Д.в. долајы верки гојулмасынын әсас формасыдыр вә әмтәәнин гијмәтинә әлавә кими чыхыш едир. ССРИ-дә вә дикәр сосиалист өлкәләриндә Д.в. сосиалист мүәссисәләринин (бирликләринин) пул јығымынын (халис кәлиринин) бир һиссәсидир. Сосиалист кениш тәкрар истеһсалы вә дикәр үмумдөвләт еһтијачларынын тә'мин едилмәси үчүн дөвләт Д.в. васитәсилә хејли пул еһтијатыны сәфәрбәр едир. Д.в. игтисади мәзмунуна көрә верки дејил, чүнки әмтәәнин гијмәтинә әлавә кими чыхыш етмир, фәһлә вә гуллугчуларын әмәк һаггындан вә зәһмәткешләрин дикәр кәлирләриндән пул тутулмасы дејил. Д.в.-нә верки өдәнилмәсинин јалныз харичи әламәтләри (өдәмәнин мәчбурилији, тәсбит едилмиш өлчүсү, мүәјјән олунмуш мүддәтдә өдәнилмәси) хасдыр. Д.в. 1930 ил верки ислаһаты илә мүәјјән едилмишдир. Д.в.-ни тәсәррүфат һесаблы дөвләт вә кооп. (к-злардан башга) мүәссисәләри, тәшкилатлары, һәмчинин ичтимаи тәшкилатларын мүәссисәләри өдәјирләр. Бир чох халг истеһлакы малларындан (чөрәк, чөрәкбулка мә'мулаты, кәрә јағы, әт вә әт мә'мулаты, колбаса мә'мулаты, пендир, сүд вә сүд мәһсуллары, тәрәвәз, мејвә, дәрман вә с.) Д.в. верилмир. Д.в.-нин тутулмасы ашағыдакы гајдададыр: тичарәт күзәштләри чыхылдыгдан сонра мүәссисәләрин пәракәндә сатыш вә топдансатыш гијмәтләри арасындакы фәрг шәклиндә; мөһкәм верки дәрәчәси үзрә (манатла) мәһсул һәчми ваһидиндән (мәс., 1 *т* нефт мәһсулундан); дөвријјәјә көрә фаизлә (мүәссисәнин топдансатыш гијмәти мүәјјән едилмәмиш бүтүн мәһсуллары үзрә). Д.в. дөвләт бүдчәсинин сабит, бир бәрабәрдә дахил олан өдәмәләрлә тә'мин едилмәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

ДӨВРИЈЈӘ ВӘСАИТИ — тәсәррүфат һесаблы сосиалист мүәссисәләринин (тәшкилатларынын) хаммал, материал, јаначаг, тара, аләт, истеһсал вә мәишәт инвентарларынын истеһсал еһтијатларыны јаратмаг үчүн истифадә олунан пул вәсаити; битирилмәмиш истеһсал мәһсуллары; һазыр мәһсул еһтијатлары, һәмчинин һесаба дахил едилән вәсаит вә мүәссисәләрин, тәшкилатларын банк вә кассалардакы һесаблашма һесабында олан пул вәсаити галығы. Бунларын бир һиссәси истеһсал просесиндә, дикәри исә тәдавүл даирәсиндә фәалијјәт көстәрир. Д.в. нормалашдырылмыш Д.в.-нә (битирилмәмиш истеһсал, һазыр мәһсул вә с. дахил олмагла әмтәә-материал сәрвәтләри еһтијатындан ибарәтдир) вә нормалашдырылмамыш Д.в.-нә (алычылара көндәрилән маллар һесаба дахил едилән вәсаит вә пул вәсаити) ајрылыр. Д.в. јаранма мәнбәјинә көрә мүәссисәнин өз вәсаитинә (вә она бәрабәрләшдирилмиш вәсаитә) вә борч вәсаитинә (мүвәггәти тәләбаты өдәмәк үчүн Дөвләт банкындан алынан кредит вә кредит вәсаити) ајрылыр. Мүәссисәнин өз Д.в истеһсал еһтијатларынын, битирилмәмиш истеһсал мәһсулларынын, һазыр мәһсул еһтијатларынын јарадылмасы мәгсәдилә бир ил үчүн мүәјјән олунур. Бу вәсаитләр *низамнамә фондунда* әкс етдирилир. Д.в. *тәсәррүфат һесабы* әсасында тәсәррүфат фәалијјәти тәшкилинин мүһүм амилидир. Д.в. дөвријјәсинин сүр'әтләндирилмәси, јахуд ләнкидилмәси тәсәррүфат фәалијјәтинин јекунуна бирбаша тә'сир едир. Д.в.-ндән истифадәнин јахшылашдырылмасы, онун дөвријјәсинин сүр'әтләндирилмәси ичтимаи истеһсалын сәмәрәсинин јүксәлдилмәсинин мүһүм амилидир.

ДӨВРИЈЈӘ КАПИТАЛЫ—бах *Капитал.*

ДӨВРИЈЈӘ ФОНДЛАРЫ — сосиалист мүәссисә вә бирликләринин истеһсал фондларынын бир һиссәси; һәр бир истеһсал сиклиндә бүтүнлүклә истеһлак олунур вә өз дәјәрини тамамилә әмәк мәһсулунун үзәринә кечирир. Д.ф. истеһсал просесиндә өз натурал формасыны дәјишир, дәјәри бир истеһсал сикли әрзиндә бүтүнлүклә мәһсулларын *истеһсал хәрчләринә* дахил олур. Д.ф. әмәк предметләриндән—истеһсал еһтијатларындан (хаммал, әсас вә көмәкчи материаллар, јаначаг, сатын алынмыш јарымфабрикат вә с.) вә јарымчыг мәһсуллардан (мүәссисәнин өзүнүн һазырладығы јарымфабрикатлар вә кәләчәк илин хәрчләри, јә'ни бурахылачаг мәһсуллара чәкилән мәсрәфләр) ибарәтдир. Д.ф.-на, һәмчинин гијмәти 50 манатдан чох олмајан, јахуд хидмәт мүддәти бир илдән аз олан (дәјәриндән асылы олмајараг) азгијмәтли вә тез хараб олан предмет вә аләтләр аиддир. Сосиалист мүәссисәләринин фәалијјәти тәкрар истеһсалын бүтүн мәрһәләләриндә мүәјјән истеһсал еһтијатларынын олмасы илә әлагәдардыр. Бунлар бүтүн истеһсал просесләринин фасиләсизлијини вә аһәнкдарлығыны тә'мин едир вә бир нөв ичтимаи истеһсалын бүтүн мәрһәләләриндә еһтијат гүввә кими хидмәт көстәрир. Ејни заманда истеһсал еһтијатларынын артыглығы фондларын дөвријјәсини ләнкидир, истеһсалын еффектлијини ашағы салыр, тәчһизатда кәркинлик јарадыр вә с. Буна көрә дә х.т.-нын Д.ф.-нын һәчми өлкәнин игтисади потенсиалыны характеризә едән мүһүм көстәричидир; онларын дөвријјә сүр'әти тәсәррүфатын сәмәрәлилик, фајдалылыг көстәричисидир. Ичтимаи истеһсалын артмасы Д.ф.-на олан тәләбаты артырыр. Ејни заманда Д.ф.-на олан тәләбат мәһсул бурахылышына нисбәтән аз артыр. Бах һәмчинин *Дөвријјә вәсаити.*

ДӨВРИЈЈӘ ЧӘДВӘЛИ — мүһасибат учоту һесабында јекун мә'луматларынын үмумиләшдирилмәси вә онлара нәзарәт етмәк үчүн тәтбиг олунан учот чәдвәли. Д.ч. синтетик учот вә аналитик учот һесабы үзрә тәртиб едилир; онларын јекуну бир-биринә ујғун кәлмәлидир. Синтетик учот һесабы үзрә Д.ч.-ндә һесабат дөврүндә һесабын дебити вә кредити үзрә дөвријјәјә даир вә һесабат дөврүнүн әввәлинә вә ахырына олан галыға (салдо) даир көстәричиләр олур. Даһа әтрафлы мә'луматлар вә онларын гаршылыглы әлагәси *шаһмат дөвријјә чәдвәлиндә* көстәрилир.

ДӨЗҮМ КӨРФӘЗИ—Сахалин а.-нын ч.-ш. саһилиндә Охот дәнизинин көрфәзи. 65 *км* мәсафәдә гурунун ичәрисинә кирир. Дәринлији 50 *м*-ә гәдәр, ени тәгр. 130 *км*-дир. Поронај чајы Д.к.-нә төкүлүр. Поропајск порту көрфәзин саһилиндәдир.

ДӨЈӘНӘК—дәринин үст (бујнуз) гатынын дәјирми, јахуд овал шәклиндә галынлашмасы. Ән чох ајаг бармагларында, бә'зән ајағын алтында, овучун ичиндә узун мүддәт тәзјиг вә сүртүнмә нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Муаличәси: исти ванна, Д. пластыр вә мајесиндән истифадә етмәк, бә'зән чәрраһи әмәлијјат.

ДӨЈМӘ—металларын тәзјиглә е'малы үсулларындан бири; Д.-дә пәстаһа аләт васитәсилә лазыми форма вә өлчүләр верилир. Д. метал е'малында гәдим вахтлардан тәтбиг олунур. Һәлә Тунч дөврүндә инсанлар мисдән аләт һазырламаг үчүн Д.-дән истифадә едирдиләр. Скифләр вә сарматлар һәлә е.ә. 8—7 әсрләрдә Д.-ни тәтбиг етмишләр. Русијада орта әсрләрдә Д. васитәсилә сојуг силаһ, ораг, дәрјаз вә мүхтәлиф бәзәк әшјалары һазырламышлар.

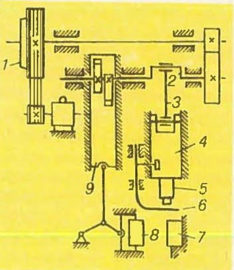
Д. нәзәријјәсинин әсасыны Русијада П. П. *Аносов* (1831) вә Д. К. *Чернов* (1868) гојмуш, совет алимләри Н. С. Курнаков, С. И. Губкин вә б. исә инкишаф етдирмишләр. Д.-дә металын пластиклијини артырмаг вә деформасија мүгавимәтини азалтмаг мәгсәди илә пәстаһлар әввәл собаларда Д. темпруна гәдәр (полад үчүн 700—1300°С, мис үчүн 600—900°С) гыздырылыр, сонра исә металдөјән аләтләр васитәсилә истәнилән формаја салыныр. Мүасир дәмирчи истеһсалатында штампларда апарылан Д. (бах *Дәмирчи-штамплама истеһсалаты*) вә штампсыз апарылан сәрбәст Д. нөвләри вардыр. Сәрбәст Д. үсулу илә чәкиси 100 *т* вә даһа чох олан пәстаһлар һазырлајырлар. Сәрбәст Д. әл вә ја машынла апарылыр. Машынла Д. заманы адәтән, дүшән һиссәсинин чәкиси 1—5000 *кг*-а гәдәр олан чәкичләр вә күчү 200—20 000 *тг* олан һидравлик пресләр тәтбиг олунур. Әсас Д. әмәлијјатлары: отуртма, узатма, кенәлтмә, чапма, әјмә, дәлмәдир. Күтләви вә ирисеријалы истеһсалатда штампларда апарылан Д.-дән, фәрди вә кичиксеријалы истеһсалатда исә сәрбәст Д.-дән истифадә етмәк әлверишлидир.

Әд.: Оборудование и технология кузнечно-штамповочного производства, под ред. проф. Н. Т. Деордиева, Воронеж, 1975.

ДӨЈМӘ ВӘРДӘНӘЛӘРИ, дөјмә валлары — чох киринтиси-чыхынтысы олмајан, ен кәсикләри узунлуғу боју аз фәргләнән деталлар алмаг үчүн чубугшәкилли металлары јајмагла онлара лазыми форма верән дөјмә машыны. Д.в.-нин иши јајма дәзкаһынын ишинә охшардыр. Д.в. васитәсилә гајка ачары, винтачан, дырмыг дишләри, турбин күрәкләри вә с. деталлар е'мал едилир. Д.в.-ндә деталлар *вәрдәнәләмә* јолу илә алыныр. Бунун үчүн чубугшәкилли пәстаһ киринтили сәтһи олан секторлар (штамплар) арасында јерләшдирилиб мүвафиг формаја салыныр. Секторлар бир-биринин әксинә фырланан валлара бәркидилир. Валлар арасындакы мәсафә е'мал олунан дета-

лын галынлығындан вә металын деформасија дәрәчәсиндән асылы олараг тәнзим едилир. Д.в.-ндә пәстаһларын кәсилмәси, әјилмәси вә дүзәлдилмәси әмәлијјатларыны да апармаг олар.

ДӨЈМӘ МАШЫНЛАРЫ — металларын тәзјиглә е'малы (дөјмә, штамплама) үчүн машынлар групу. Д.м. үфүги, шагули вә ротасион-дөјмә машынлары вә *дөјмә вәрдәнәләри* кими нөвләрә ајрылыр. Ү ф ү г и Д.м. чубугдан, ајрылан матрисалы штампларда гызмар үсулла, штампланма јолу илә мә'мулатлар алмаг үчүндүр. Бу машынларда отуртма, һәмчинин доғрама, басма, әјмә, дәлмә әмәлијјатлары апарылыр. Ш а г у л и Д.м.-нда е'мал просесиндә бир нечә дәфә гыздырмагла хырда дөјмә мә'мулатлары вә нисбәтән ири мә'мулатлар алыныр. Белә машынларда дөјмәнин әсас әмәлијјатлары (дартма,

Үфүги дөјмә машынынын схеми: *1* — интигал; *2* — чархголу валы; *3*—сүркүголу; *4*—баш сүрүнкәч; *5*—пуансон; *6*—дајаг; *7*—тәрпәнмәз матриса; *8*—мүтәһәррик матриса; *9*—јан сүрүнкәч.

сыхма, үстдијирләмә вә с.) ардычыл јеринә јетирилир. Р о т а с и о н Д.м. чубуг вә борулары узатмаг вә сыхмаг үчүндүр. Бу нөв Д.м.-нда алынан мә'мулатлар адәтән фырланма чисимләри формасында олур. Үфүги Д.м. даһа кениш јајылмышдыр. Бу машынлар, башга дәмирчи пресләмә машынларына нисбәтән даһа мәһсулдар вә универсалдыр, јүксәк дәгиглик вә сәтһ тәмизлијинә малик мүрәккәб конфигурасијалы мә'мулатлар алмаға имкан верир.

ДӨЈҮМ—битки сүнбүлләриндән тохумун (мејвәнин), сүпүркәләрин, сәбәтчикләрин, пахлаларын, башчыгларын, ғычаларын ајрылмасы. Дәнли вә башга к.т. биткиләринин јығылмасында әсас әмәлијјатлардан бири. Д. тахылдөјән машынларла вә комбајнларла һәм тарлада вә һәм дә хырманда апарылыр; адәтән тохумлар да (дән) бу вахт тәмизләнир вә чешидләнир. Д.-үн кејфијјәти—дөјүлмүш тахылын кејфијјәти, һәмчинин күләшдә вә пүфәдә галан сыныг вә бүтөв дәнләрин мигдары илә мүәјјән едилир.

ДӨЈҮНМӘ—тезликләри (ω_1 вә ω_2) бир-биринә јахын олан ики *һармоник рәгсин* топланмасындан алынан әвәзләјичи рәгс *амплитудунун* дөври дәјишмәси. Белә рәгсләрин фазалар фәрги һәмишә дәјишир. Мүәјјән анда бу рәгсләр ејни фазалы, сонра әксфазалы вә јенә дә ејни фазалы олур. Буна ујғун олараг әвәзләјичи рәгсин амплитуду каһ максимум (топланан рәгсләрин амплитудларынын чәминә бәрабәр), каһ да минимум (бу амплитудларын фәргинә бәрабәр) олур. Топланан рәгсләрин амплитудлары бәрабәр вә A олдугда

$$A\sin\omega_1 t+A\sin\omega_2 t=$$
$$=2A\cos\frac{(\omega_1-\omega_2)t}{2}\cdot\sin\frac{(\omega_1+\omega_2)t}{2}$$

онда әвәзләјичи рәгсә тезлији $\frac{\omega_1+\omega_2}{2}$ олан синусоидал рәгс кими бахмаг олар ки, онун да амплитуду $2A\cos\Omega t$ гануну илә $2A$ илә сыфыр арасында $\Omega=\frac{\omega_1-\omega_2}{2}$ тезлији илә дәјишир. ω_1 вә ω_2 бир-биринә нә гәдәр јахын олса, Ω бир о гәдәр кичик олар. Илк дәфә сәс далғаларынын топланмасында мүшаһидә едилән Д. һадисәси бүтүн далғалара аиддир. Бу һадисәдән истифадә едәрәк *камертон* васитәсилә мусиги аләтләрини көкләјирләр. Һетеродин үсулунда тезлијин еталон тезликлә мүгајисә едиләрәк тә'јин олунмасы да Д. һадисәсинә әсасланыр.

ДӨЈҮШ—вурушан тәрәфләрин бөлмә, һиссә вә бирләшмәләринин мүтәшәккил силаһлы тоггушмасы. Д. јердә, һавада вә дәниздә апарыла биләр. Д. нәзәријјәси вә практикасы тактикаја аиддир. Д.-дән мәгсәд дүшмәнин груплашмаларыны мәһв етмәк вә мүһүм р-нлары (мөвгеләри) әлә кечирмәкдир. Одлу силаһ кәшф олунанадәк Д. әлбәјаха характер дашыјыр, мәһдуд әразидә апарылырды. 14 әсрдән е'тибарән одлу силаһ Д.-үн мүһүм үнсүрүнә чеврилди. 19 әсрин орталарында јивли силаһларын јајылмасы, бир гәдәр сонра артиллеријанын, пулемјотун, даһа сонра исә тәјјарә, танк, автомат, радио, телефон вә с. техниканын јаранмасы Д. саһәсинин кенишләнмәсинә, онун форма вә үсулларынын дәјишилмәсинә вә тәкмилләшмәсинә сәбәб олду. 20 әсрин 30-чу илләриндән совет һәрб сәнәти дәрин Д. нәзәријјәсини һазырлады. Бу нәзәријјә пијада, танк, артиллерија, авиасијанын вә бә'зән дә ҺДГ-нин биркә зәрбәси илә бүтүн *дөјүш низамы* боју дүшмәни мәғлубијјәтә уғратмағы нәзәрдә тутур. Дәрин Д. нәзәријјәси Икинчи дүнја мүһарибәсиндә даһа да инкишаф етдирилди. Мүасир дөврдә нүвә силаһы, ракет вә б. силаһларын тәтбиги илә әлагәдар Д.-үн характери дәјишмишдир. Д.-үн мүвәффәгијјәтлә апарылмасында гүввә вә васитәләрин чәмләшдирилмәси вә сых гаршылыглы әлагәси, көзләнилмәдән тәтбиги, дүшмәнин дөјүш низамы боју ејни заманда мәһви, әмәлијјатларын фасиләсиз апарылмасы, нүвә силаһы вә васитәләриндән мүдафиә вә с. мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

ДӨЈҮШ ГРУПУ—дөјүш тапшырығыны јеринә јетирмәк үчүн гүввә вә васитәләрин даими вә ја мүвәггәти бирләшмәси. Илк дәфә алман вә франсыз ордуларында јарадылмышдыр (1917). Пулемјот вә атычы бөлмәләри вә ја дәстәләриндән (10—20 нәфәр, 1 әл пулемјоту) ибарәт олурду. 30-чу илләрдә әсас капиталист өлкәләри ордуларында ләғв едилмишди. 1942 илдән алман-фашист ордуларында тәркибинин 30—40%-ини итирмиш дивизијалар Д.г. адланырды. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет партизанлары дүшмән архасында Д.г.-лары тәшкил етмишдиләр.

ДӨЈҮШ ДРУЖИНАЛАРЫ—1905—07 илләр рус ингилабы дөврүндә мүхтәлиф сијаси истигамәтли ингилаби партијаларын фәһләләрдән, тәләбәләрдән вә шәһәр әһалисинин демократик тәбәгәләриндән јаратдығы силаһлы дәстәләр. В. И. Ленин Д.д.-ны силаһлы үсјан һазырламаг үчүн зәрури олан ингилаби ордунун өзәји һесаб едирди. Илк Д.д.-ны 1905 ил 9 јанвар һадисәләриндән сонра Петербургда болшевикләр јаратмышды. Сонралар Москва, Рига, Ростов-Дон, Нижни Новгород, Јекатеринослав, Тифлис вә с. шәһәрләрдә дә Д.д. тәшкил олунду. Д.д.-нын тәшкили 1905 илин октјабр-декабр ајларында хүсусилә кенишләнмишди. *Декабр силаһлы үсјанлары* (*1905*) заманы Д.д. үсјанчы фәһләләрин әсас гүввәси иди. Меншевикләр Д.д.-нын фәалијјәтини митинг вә нүмајишләрин мүһафизәси илә мәһдудлашдырыр, есерләр исә дружиналары террорчулуг мәгсәди илә јарадырдылар.

Азәрб.-да 1905—07 илләрдә Бакы вә Јелизаветполда Д.д. фәалијјәт көстәрирди. Онларын тәшкилиндә вә силаһландырылмасында А. А. Бекзадјан, М. Әзизбәјов, С. Јагубов, М. Мәммәдјаров, В. С. Тронов, П. А. Чапаридзе вә б. фәал иштирак етмишләр. 1906 илин јајында РСДФП Бакы тәшкилатынын үмумшәһәр дөјүш дружинасы јарадылды. Бураја Балаханы, Гара вә Ағ шәһәр, Бибиһејбәт, Шәһәр, Дәмирјол вә Дәниз р-нларынын, Биләчәринин партија дружиналары дахил иди. М. Әзизбәјовун башчылығы илә јарадылмыш мүсәлман дөјүш дружинасы да («Бајраги-нүсрәт») үмумшәһәр дружинасына дахил иди. Бакы дөјүш дружинасынын мәгсәди фәһләләрә һәрби биликләри вә силаһ ишләтмәји өјрәтмәк, күчә вурушмалары заманы фәһләләрә рәһбәрлик едә биләчәк тәчрүбәли дружиначылар һазырламаг, *гара-күруһчулара* гаршы мүбаризә апармаг, партија тәшкилатынын күндәлик фәалијјәтинә көмәк етмәк иди. Р-н дружиналарына партија тәшкилатларынын зәманәт вердији е'тибарлы, инанылмыш фәһләләр гәбул олунурду. Дружиналара азәрб., рус, ермәни, күрчү вә б. милләтләрдән олан фәһләләр дахил иди. Дружиналары силаһландырмаг үчүн Бакыда әл бомбалары һазырлајан хүсуси кизли ф-к јарадылмышды. Ф-кдә бомбалар РСДФП МК нәздиндәки һәрби техники групун тә'лимат вә чертјожлары әсасында һазырланырды. Болшевик фәһләләр Гара шәһәр вә Балаханы з-дларында да кизли сурәтдә бомба вә гумбаралар һазырлајырдылар. Дружиначыларын мүһафизәси алтында митинг вә топланышлар, партија конфрансларынын јығынчаглары да кечирилирди; онлар полис акентләрини вә хаинләри өлдүрүр, силаһ вә дөјүш сурсаты әлә кечирир, шәхси мәтбәәләрә һүчүм едәрәк, Бакы с.-д. тәшкилатынын вәрәгәләринин јығылмасы вә нәшринә шәраит јарадырдылар.

РСДФП 5-чи гурултајынын (1907) гәрары илә Д.д. бурахылды. 1917 илдә Гызыл гвардија јарадылмасында Д.д.-нын тәчрүбәсиндән истифадә едилмишдир. Азәрб. болшевикләри дә бу тәчрүбәдән истифадә едәрәк, Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда мүбаризәдә фәһлә вә кәндлиләрин ән габагчыл нүмајәндәләриндән һәрби дәстәләр тәшкил едирдиләр. Бунларын јарадылмасына 1919 илин пајызында башланмыш, АК(б)П-нин 1-чи гурултајындан (1920, феврал) сонра бу иш хүсусилә кенишләнмишди. Азәрб. гәзаларында да һәрби дәстәләр јарадылырды. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндә һәрби дәстәләрин мүһүм ролу олмушдур.

Әд.: Л е н и н В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 125); Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Г у л и е в Дж. Б., Борьба коммунистической партии за осуществление

ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970; Сенчакова Л. Т., Боевая рать революции. Очерк о боевых организациях РСДРП и рабочих дружинах 1905—1907 гг., М., 1975.

ДӨЈҮШ ӘМРИ—командирин дөјүш шәраитиндә гәбул етдији гәрарын һәјата кечирилмәси үчүн табелијиндә олан гошунлара вердији әмр. Д.ә.-ндә дүшмән группашмасына вә фәалијјәтинә гијмәт; һиссәнин (бөлмәнин) әмәлијјат золағында вәзифәчә јүксәк рәисин табелијиндә олан васаитин вәзифәләри вә ондан истифадә гајдасы; гоншу һиссәләрин вәзифәләри вә араларындакы сәрһәд хәтләри; табеликдә оланлара дөјүш тапшырығы вә һазырлыг вахты; идарә мәнтәгәләринин јерләшмә јери вә с. көстәрилир.

ДӨЈҮШ МАШЫНЫ—дөјүшдә ишләдилән, мүһәррикле һәрәкәтә кәтирилән, тамамилә вә ја гисмән зиреһләнмиш тыртыллы (тәкәрли) машын. Д.м.-на танк, пијада гошунларынын дөјүш машыны, *зиреһли автомобил*, *зиреһли транспортјор*, *зиреһли гатар* вә с. аиддир. Сон илләр бир чох ордуларда дөјүш кәшфијјат машыны, һәмчинин хүсуси навигасија вә кәшфијјат аваданлығы олан зиреһли кәшфијјат-көзәтчи машынлары кениш јајылмышдыр. Артиллерија Д.м.-на минаатанлар, чохлүләли реактив гурғулар вә с., һава һүчумундан мүдафиә Д.м.-на *зенит-ракет комплекси*, *зенит артиллеријасы*, *зенит пулемјоту* дахилдир. Ракет гошунларынын Д.м. ишәсалма гурғулары (тәкәрли вә ја тыртыллы шасси үзәриндә гурашдырылмыш) вә «јер—јер» синифли дашыјычы ракетләрдән ибарәтдир.

Әд.: Танки и танковые войска, под ред. А. Х. Бабаджаняна, М., 1970; Вооруженные силы капиталистических государств, М., 1971.

ДӨЈҮШ НИЗАМЫ —дөјүшүн апарылмасы үчүн бөлмә, һиссә вә бирләшмәләрин (гүввәтләндирмә васитәләри илә бирқә) јерләшдирилмәси (дүзүлүшү). Д.н.-нын форма вә үнсүрләри чохәсрлик тарихә маликдир. Синифли чәмијјәтин јаранмасы илә нәсли ә'јанларын дружиналары тәшкил едилмиш, даһа мүкәммәл силаһ нөвләри (низә, гылынч, ох вә с.) мејдана чыхмышды. Бу силаһлардан даһа јахшы истифадә етмәк чәһди дөјүшчүләрин сыра вә чәркәләрлә дүзүлүшүнү шәртләндирди; бу, Д.н.-нын илк формасы иди. Гәдим Шәргин гулдар дөвләтләринин гошунлары чәркә шәклиндә вурушурдулар. Гәдим Јунаныстанда (е.ә. 6 әср) Д.н.-нын әсасыны фаланга (низә, гылынч вә галханла силаһланмыш, сых бирләшмиш ағыр пијадаларын монолит дүзүлүшү) тәшкил едирди. Фаланга ваһид тактики дүзүм ролуну ојнајырды. Гәдим Ромада манипула формасына (60—120 нәфәрдән ибарәт бөлмә) кечид фаланга илә мүгајисәдә ирәлијә доғру мүһүм аддым олду. 3 хәтт манипула лекиону тәшкил едирди. Канн (е.ә. 216) вә Фарсал (е.ә. 48) јахынлығындакы вурушмаларда, *Буз дөјүшүндә* (*1242*) вә *Куликово вурушмасында* (*1380*) Д.н.-нын јени формалары тәтбиг едилди. Гәрби Авропа вә Русијада одлу силаһын јарадылмасы (14 әср) Д.н. формаларынын инкишафына мүһүм тә'сир көстәрди; јени силаһ күтләви шәкилдә тәтбиг олундугда даһа чох еффект вердијинә көрә гошунлар дөјүш үчүн бир нечә чәркәдән ибарәт хәтлә дүзүлүрдү; бу, даһа чох дүшмән әскәринә атәш ачмаг имканы верирди. Беләликлә, 16—17 әср мүһарибәләриндә хәтти Д.н. јаранды. 18 әсрин сонунда баш верән ингилаби мүһарибәләр Д.н. формаларынын инкишафында мүһүм мәрһәлә олду. Шимали Америкада истиглалијјәт уғрунда мүһарибәдә (1775—83) дағыныг сыра кениш тәтбиг олунду, чүнки күтләви ингилаби гошун үчүн јүксәк вәрдиш тәләб едән хәтти Д.н. јарарлы дејилди. Одлу силаһларын сонракы инкишафы илә әлагәдар (19 әсрин 2-чи јарысы) чәркәләрин јерини атычыларын зәнчирвары дүзүлүшү әвәз етди.

Биринчи дүнја мүһарибәсинин әввәлиндә дөјүшән ордуларын Д.н. дөјүшән һиссә вә еһтијатлардан ибарәт иди. Рота вә баталјонлар, дөјүшчүләр арасында мәсафә 1—2 аддым олмагла, сых атычы золағы формасында дүзүлүрдү. Мүһарибәдә атәш васитәләринин инкишафы вә онун мөвге характери (1915 илдән) Д.н.-нын дәјишмәсинә сәбәб олду. Дивизијалары 1-чи хәтдә 2 полк (дөјүш саһәләри) вә 2-чи хәтдә 1—2 полк олмагла (еһтијатлар) дүзмәјә башладылар. Дәрин ешелонлашдырылмыш вә мөһкәмләндирилмиш мүдафиәни јараркән 1-чи хәтдәки полклар бир нечә ешелон атычы золағы («далғалар») әмәлә кәтирирди. Мүһарибәнин сонунда груп Д.н. (мәс., артиллерија групу) кениш тәтбиг олунду. Вәтәндаш мүһарибәси вә һәрби мүдахилә (1918—20) дөврүндә Гызыл Орду гошунларынын Д.н. һүчум вә мүдафиәдә дөјүш саһәләри вә еһтијатдан ибарәт иди. Биринчи вә Икинчи дүнја мүһарибәләри арасындакы дөврдә бүтүн дөвләтләрин ордуларында Д.н. формаларынын дәјишмәси гошунларын јени дөјүш техникасы илә (артиллерија, танк, автомат силаһ вә с. мүбаризә васитәләри) тәчһизи вә инкишафы әсасында кедирди. Совет Ордусунда 1932 илдә дәрин һүчум нәзәријјәси һазырланмышды. Икинчи дүнја мүһарибәсиндә Д.н. даһа дәрин вә маневрли шәкил алды. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә (1941—45) Совет Ордусу гошунларынын Д.н. даһа да инкишаф етди. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра ордуларын сәрәнчамына јени һәрби васитәләрин (нүвә силаһы, ракет комплексләри вә с.) дахил олмасы Д.н.-ны даһа да инкишаф етдирди. Д.н.-нын инкишаф перспективләри гырғын васитәләринин тәкмилләшдирилмәси вә јениләринин јарадылмасы, һиссә вә бирләшмәләрин бу васитәләрлә тәчһиз едилмәси илә мүәјјән олунур.

Әд.: Строков А. А., История военного искусства, т. 1—3, М., 1955—67; Тактика, М., 1966; Сидоренко А. А., Наступление, М., 1970; Гречко А. А., Вооруженные Силы Советского государства, М., 1975.

ДӨЈҮШ РАКЕТИ—гырғын васитәләрини һәдәфә чатдырмаг үчүн учан ракет. Конструксијасына көрә *баллистик ракет* вә *ганадлы ракет*, идарәолунан ракет вә идарәолунмајан ракет нөвләри вар. Тә'јинатына көрә ашағыдакы групплара бөлүнүр: танк әлејһинә, тактики, оператив-тактики, стратежи (гитәләрарасы). Бах һәмчинин *Ракет силаһы*.

ДӨЈҮШ СУРСАТЫ — билавасите чанлы гүввәләри вә техниканы мәһв етмәк, гурғулары дағытмаг вә хүсуси тапшырыглары (әразини ишыгландырмаг, түстүјә бүрүмәк, тәшвигат әдәбијјаты јајмаг вә с.) јеринә јетирмәк үчүн силаһланма васитәләринин әсас тәркиб һиссәләриндән бири. Д.с.-на артиллерија мәрмиләри, ракет вә торпедаларын партладычы башлыглары, атычы силаһларын патронлары, гумбара, авиасија бомбалары, мүһәндис вә дәниз миналары, фугаслар, түстү шашкалары аиддир. Д.с. артиллерија, авиасија, дәниз, атычылыг вә мүһәндис тәдбирләриндә ишләнир. Партлајычы маддәнин характеринә көрә: ади вә нүвә Д.с. олур. Мәһведичи вә дағыдычы Д.с.—әсас, әразини ишыгландыран, радиоманеәләр јарадан вә с. Д.с.—хүсуси, тә'лим кечмәк, сынаг кечирмәк вә с. үчүн олан Д.с. исә јардымчы Д.с. адланыр. Бир сыра капиталист өлкәси ордуларында кимјәви (гәлпәләнән-кимјәви) вә биоложи (бактериоложи) Д.с. да вар. Артиллерија Д.с. артиллерија топлары вә гурғуларындан атылан мүхтәлиф нөв: гәлпәләнән, зиреһдешән, бетондешән, јандырычы, кимјәви вә с. мәрми вә миналардан ибарәтдир. Авиасија Д.с.-на тәјјарәдән атылан мүхтәлиф гурулушлу авиасија бомбалары, авиасија топ вә пулемјот патронлары, бирдәфәлик бомба касетләри, идарәолунан вә идарәолунмајан авиасија ракетләринин партладычы башлыглары, авиасија миналары вә с. аиддир. Дәниз Д.с.—һәрби дәниз гүввәләри вә саһил артиллеријасы тәрәфиндән дүшмән кәмиләринә вә суалты гајыгларына гаршы ишләдилән мина, торпеда, *дәринлик бомбасы* вә с.-дән ибарәтдир. Мүасир Һәрби Дәниз Донанмасынын әсасыны ади вә нүвә башлыглы, бир нечә мин *км* мәсафәдә јерләшән һәдәфләри вура билән ракет силаһы тәшкил едир. Атычы Д.с. дүшмәнин чанлы гүввәләрини вә дөјүш техникасыны билавасите мәһв етмәк үчүн мүхтәлиф нөв атычы силаһлардан (пистолет, автомат, түфәнк) атылан күлләләрдән ибарәтдир. Мүһәндис Д.с.—тәркибиндә партлајычы маддәләр олан пиротехники мүһәндис сурсатыдыр (мина, мәрми вә с.). Нүвә Д.с. ән мүһүм објектләри мәһв етмәк үчүндүр; ракет, авиасија бомбалары, топ мәрмиләри, торпеда, дәринлик бомбалары, мүһәндис гошунлары мәрмиләриндән (нүвәјүклү партлајычы һиссәси олан) ибарәтдир. Кимјәви Д.с. (харичи өлкәләрдә) мүхтәлиф токсиклијә малик вә мүхтәлиф тә'сир мүддәтли зәһәрләјичи маддәләрлә тәчһиз олунур: дүшмәнин чанлы гүввәсини мәһв етмәк, силаһларыны, һәрби аваданлығыны, әрзаг, су вә јерли әразини зәһәрләмәк үчүндүр. Биоложи Д.с. (харичдә) биоложи (бактериал) васитәләрлә тәчһиз олунуб адамлара, һејванлара вә биткиләрә зәрәр јетирир. Д.с.-нын партлајычы тәркиби ашағыдакы үсулларла тә'сир көстәрир: партлајышла, механики сурәтдә ачылмагла, һава ахынынын вә ја тә'сирсиз газларын тәзјигиндән аерозол һалына кәтирилмәклә.

Сүлһ шәраитиндә Д.с.-нын лазыми еһтијаты јарадылыр вә бунун бир һиссәси һәрби дөјүш һазырлығы үчүн сәрф едилир.

ДӨЈҮШ ҺАЗЫРЛЫҒЫ—һәрби хидмәтчиләрин ајры-ајры категоријаларынын, бөлмә, һиссә, бирләшмә вә гәраркаһларын дөјүш әмәлијјаты апармаг үчүн (арха чәбһә органларынын арха чәбһәнин тәчһизаты үчүн) өјрәдилмәси. Д.һ. бүтүн өлкәләрин силаһлы гүввәләриндә һәм динч, һәм дә

мүһарибә дөврүндә кечирилир. Совет Силаһлы Гүввәләриндә Д.һ. һәрби хидмәтчиләрин сијаси тәрбијәси илә дә сых бағлыдыр. Д.һ. формалары ашағыдакылардыр: тактики мәшғәләләр, мүхтәлиф тактики тә'лимләр, јерли шәраитдә вә топографик хәритәләр үзрә кечирилән һәрби ојунлар, гәраркаһ мәшғәләләри, ојунлар вә тә'лимләр, гошун маневрләри вә с.

ДӨЈҮШӘ ҺАЗЫРЛЫГ, силаһлы гүввәләрин (гошунларын) дөјүшә һазырлығы—һәр бир силаһлы гүввә (гошун) нөвүнүн дөјүш тапшырығыны јеринә јетирмәјә һазырлыг дәрәҹәсини көстәрән вәзијјәт. Ордуларын күтләви гырғын силаһы илә тәчһиз олунмасы вә бу силаһын гәфил вә бир истигамәтдә тәтбиги имканы Д.һ. гаршысында јүксәк тәләбләр гојур. Силаһлы гүввәләр һәр бир вахт фәал дөјүш әмәлијјатларына башламаға һазыр олмалыдыр. Бу мәгсәдлә мүасир ордуларда гошунларын даим (күндәлик) Д.һ. вәзијјәтиндә сахланмасы нәзәрдә тутулур. Даими Д.һ. гошунларын шәхси һеј'әтлә, силаһ, техника, мадди вәсаит еһтијатлары илә комплектләшдирилмәси, һәмчинин шәхси һеј'әтин јүксәк тә'лими илә тә'мин едилир.

ДӨЈҮШӘН ОРДУ ВӘ ДОНАНМА—мүһарибәнин әввәлиндән сонунадәк һәрби әмәлијјат апармаг үчүн дөвләтин истифадә етдији силаһлы гүввәләр (Д.о. вә д. үчүн еһтијат һазырламагдан вә ону тәчһиз етмәкдән өтрү нәзәрдә тутулан архадакы силаһлы гүввәләр бура дахил дејил). Д.о. вә д.-нын шәхси һеј'әти азугә, сурсат вә пулла хүсуси норма үзрә тә'мин олунур, нөвбәти әскәри ад верилдикдә вә пенсија мүәјјән едилдикдә үстүнлүјә маликдир.

«ДӨЈҮШӘН ФРАНСА» («La France Combattante») — Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә алман-фашист ишғалчылары вә онларла әмәкдашлыг едән вишичи коллаборасионистләрә (бах *«Виши»*) гаршы Франсанын милли истиглалијјәти уғрунда һәрәкат. Рәһбәри Де *Голл* иди. 1940 илин ијунундан 1942 илин ијулунадәк «Азад Франса» адланырды. «Д.Ф.»-нын силаһлы гүввәләри *антиһитлер коалисијасы* гошунларынын бир сыра әмәлијјатларында иштирак етмишдир. 1942 илин нојабрында «Д.Ф.»-нын рәһбәр органы Франса Милли Комитәси (ФМК; 1941 илин сентјабрында Лондонда јарадылмышды) Һитлер Алманијасына гаршы биркә мүбаризә мәгсәдилә Совет Иттифагына бир груп франсыз тәјјарәчиси көндәрмишди (бах *Нормандија-Неман*). Өлкә дахилиндә Мүгавимәт Һәрәкаты тәрәфиндән мүдафиә олунмасы, Франса Коммунист Партијасы (ФКП) илә «Д.Ф.»-нын әмәкдашлығы һәрәкатын мүвәффәгијјәт газанмасында мүһүм рол ојнады. Инкилтәрә—Америка мүттәфиг гошунлары Әлҹәзаирә дахил олдугдан (сентјабр, 1942) сонра ФМК Лондондан бураја көчүрүлмүш, 1943 илин сентјабрындан Франса Милли Азадлыг Комитәси (ФМАК) адланмышды. 1943 ил августун 23-дә ССРИ, АБШ вә Б. Британија ФМАК-ы рәсмән таныдылар. 1944 илин ијунунда ФМАК Франса Республикасынын мүвәггәти һөкумәтинә чеврилди.

Әд.: Смирнов В. П., Движение Сопротивления во Франции в годы второй мировой войны, М., 1974: Histoire du Parti Communiste Francaus, Paris, 1964.

ДӨЈҮШКӘН ЧҮЛЛҮТ (Philomachus pugnax)—*чүллүтләр* јарымдәстәсинин човдарчыкимиләр фәсиләсиндән гуш. Бәдәнинин уз. 26 *см*, еркәкләринин чәкиси 170 *г* (дишиләри 100 *г*) олур. Јазда еркәкләрин бојнунда мүхтәлиф рәнкли ләләкләрдән «јахалыг» әмәлә кәлир. Авропа вә Асијанын ч.-унда, ССРИ-нин тундра вә мешә-тундра, бә'зи јерләрдә ч.-а гәдәр мешә-чөл зоналарында јајылмышдыр. Рүтубәтли чәмәнликдә вә батаглыгда јашајыр; јердә дүзәлтдији јуваја 4 јумурта гојур, 21 күн күрт јатыр. Хырда онурғасызлар, һәшәратлар, бә'зән тохумла гидаланыр. Әти чох дадлыдыр.

ДӨЛ (fetus)—2-чи ајын ахырындан доғулана гәдәр ана бәтниндә инкишафда олан мәмәли һејван вә ја инсан организми. Д.-үн инкишафы үчүн гида маддәләри вә оксикен ананын ганындан чифт васитәсилә Д.-ә кечир. Д. һәрәкәтә чох тез башлајыр. Лакин ана организм бүну 4,5—5-чи ајда һисс едир. Д.-үн үрәји һәлә рүшејм дөврүндән ишләјир, үрәк дөјүнмәси исә 5-чи гәмәри ајын (1 гәмәри ај 28 күнә бәрабәрдир) сонунда ешидилир. Д.-үн уз. 5-чи гәмәри ајын сонуна гәдәр һәмин ајын сајы квадратына бәрабәр (1; 4; 9; 16; 25 *см*) олур, 6-чы ајын сонундан 10-чу ајын сонуна кими ајларын сајы 5-ә вурулур (30; 35; 40; 45; 50 *см*). 10-чу ајын сонунда јеткин Д.-үн орта һесабла уз. 50 *см*-ә, чәкиси исә 3300 *г*-а чатыр.

ДӨЛ КАМПАНИЈАСЫ—гојунчулугда күтләви доғум дөврү. ССРИ-дә ики мөвсүмдә (гыш вә јаз Д.к.), Азәрб.ССР-дә исә иглим шәраитинин мүхтәлифлији илә әлагәдар үч дөврдә: нојабр—декабр (фараш дөл), јанвар—феврал (гыш дөлү) вә март—апрел (јаз дөлү) ајларында кечирилир. Гузуларын бәсләнмәси вә сахланмасы ишиндә доғум мүддәтләрини дүзкүн тә'јин етмәк лазымдыр. Д.к.-на 1,5—2 ај галмыш тәсәррүфатларда һазырлыг ишләри көрүлүр. Ағыл вә күзләр тә'мир вә дезинфексија едилир. Д.к.-на башланан күндән кампанијанын ахырына гәдәр һәр күн сүрү отлаға сүрүләркән боғаз гојунлар нәзәрдән кечирилир; чох ағырлашанлары сүрүдән ајырыр, ајрыча група көчүрүр, ја доғум бөлмәсиндә сахланылыр, ја да јахын отлагда отарылыр. Гузуларын нормал инкишафы үчүн онлары јашындан, сағламлығындан вә инкишафындан асылы олараг мүхтәлиф групларa ајырырлар. Биринчи күнләр гузулар һәр 2—3 саатдан бир, јә'ни күндә 5 дәфә, 2 һәфтәдән сонра 4 дәфә, 20 күндән сонра 2—3 дәфә, 1 ајлыгдан сонра исә бир дәфә әмиздирилир. Гузулары аналарындан үмумијјәтлә, 4 ајлығында ајырырлар. Бу дөврдән дә диши вә еркәк гузу сүрүләри тәшкил едилир. Д.к.-нын гојунчулугда дүзкүн тәшкили вә мүтәшәккил кечирилмәси јүксәк мәһсулдар сағлам һејванлар јетишдирилмәси ишиндә вачиб тәдбирләрдән биридир.

ДӨЛЛҮК ҺЕЈВАН—бала алмаг үчүн истифадә едилән еркәк һејван (буға, ајғыр, еркәк донуз, гоч вә с.). Диши һејванларын сүн'и мајаланмасында бир Д.һ. илдә јүзләрлә вә минләрлә баш нәсил верир. Дамазлыг үчүн мәншәјинә көрә гијмәтләндирилән јүксәк мәһсулдар, дүзкүн екстерјерли, сағлам вә хәстәликләрә давамлы валидејнләрдән истифадә едилир. Дамазлыг үчүн истифадә просесиндә онлар нәсил кејфијјәтинә көрә гијмәтләндирилир. Мәһсулдарлыг вә дамазлыг кејфијјәтләринә көрә валидејнләриндән үстүн олан Д.һ. јахшылашдырычы чинс һесаб олунур. Јүксәк кејфијјәтләрини нәслә давамлы сурәтдә верән Д.һ. хүсусилә гијмәтлидир. ССРИ-дә ән јахшы Д.һ.-лар дамазлыг иши вә сүн'и мајалама ст.-ларында сахланылыр. Өлкәләр арасында Д.һ. спермасы мүбадиләси тәҹрүбәдән кечирилир.

ДӨЛСҮЗЛҮК (к.т. һејванларында)—јеткин организмин нәсилвермә габилијјәтинин олмамасы. Д. анаданкәлмә вә сонрадан газанылма ола биләр. Диши һејванларда анаданкәлмә Д. нисбәтән аз олур вә чинсијјәт органларынын инкишаф етмәмәси (инфантилизм) вә ја бунларын инкишафында олан мүхтәлиф тәмајүлләрлә әлагәдар баш верир. Һејвандарлыг тәҹрүбәсиндә сонрадан газанылан Д.-ә даһа чох тәсадүф едилир. Белә Д. мүвәггәти вә ја даими ола биләр. Д.-үн ән мүһүм сәбәби јемләнмәнин гејри-кафи вә кејфијјәтсиз олмасыдыр (алиментар Д.). Бу исә чинсијјәт просесләрини тәнзим едән дахили секресија вәзиләринин фәалијјәтини позур. Д.-үн башга бир әсас сәбәби һејванларын тәбии вә хүсусилә сүн'и мајаланмасынын тәшкилиндә вә кечирилмәсиндә сәһвләрә јол верилмәсидир. Чох вахт һејванлар кинеколожи хәстәликләрә, трихомоноз, вибриоз, бруселлјоз вә с. тутулдугда да Д. мүшаһидә едилир. Д. к.т.-на чох бөјүк игтисади зәрәр верир. Профилактикасы: һејванлар гида маддәләри илә балансләшмыш јемләрлә јемләндирилмәли, зоокикијена тәләбләринә ујғун сахланмалы, тәбии вә сүн'и мајаланма гајдаларына диггәтлә әмәл олунмалыдыр. Төрәдичиләрин тохум кејфијјәти ардычыл сурәтдә јохланмалыдыр. Д.-јү арадан галдырмаг үчүн сынагчы буға вә гочлардан кениш мигјасда истифадә едилир.

ДӨНИТС (Dönitz) Карл (д. 16.9.1891, Грүнау, Берлин јахынлығында)—фашист Алманијасынын һәрби хадими, гросс-адмирал (1943). 1936—43 илләрдә суалты донанманын команданы, 1943 илдән һәрби-дәниз донанмасынын баш команданы иди. Һитлерин вәсијјәтинә көрә рејхсканслер вә али баш командан олмуш (1945,мајын 1-дән), «империја һөкумәти»нә башчылыг етмишдир. 1946 илдә Нүрнберг Бејнәлхалг һәрби трибуналынын һөкмү илә һәрби чани кими 10 ил мүддәтинә һәбсә мәһкум едилмиш, 1956 илдә азад олунмушдур. АФР-дә фашистпәрәст фәалијјәтини давам етдирирди.

ДӨНМӘЗЛИК—физики-кимјәви просесләрин хассәси; мүәјјән просес нәтиҹәсиндә алынан сон һалдан, әтраф мүһитдә дәјишиклик баш вермәдән, башланғыч һала кечидин гејри-мүмкүнлүјү (јә'ни просес јалныз бир истигамәтдә кедә биләр).

ДӨНҮК ГЫРЫГЛЫ — Азәрб.ССР Товуз р-нунда кәнд. Д.Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 14 *км* ч.-ш.-дә, Товуз—Шамхор шосе јолу кәнарында, Кәнҹә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 2427 (1977); үзүмчүлүк вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

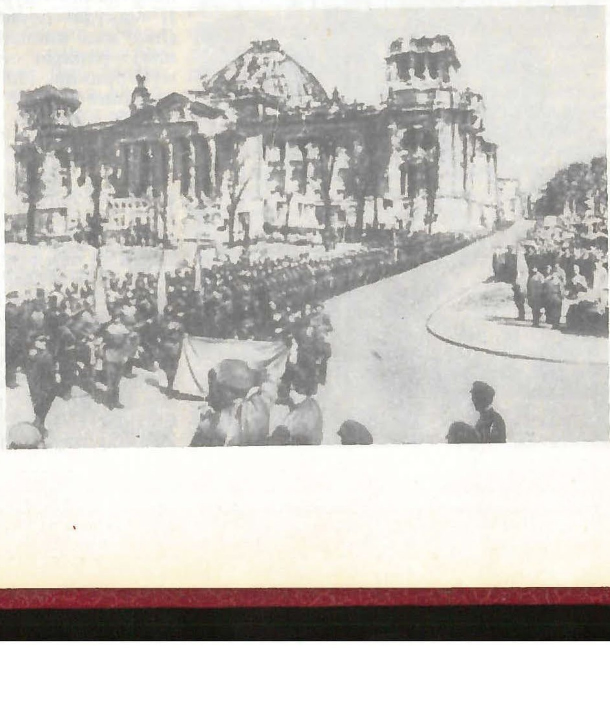
«ДӨРД АИЛӘ» (Чиндә)—1927 илдән 1949 иләдәк Чини идарә етмиш иртиҹачы *гоминдан* групу. Чан Кај-ши, Сүн Тсзы-вен, Кун Сјан-си, Чен Го-

фу вә Чен-Ли-фу гардашлары аиләләринин нүмајәндәләриндән ибарәт иди. Јарыммүстәмләкә Чин шәраитиндә јетишмиш өзүнәмәхсус дөвләт-инһисарчы бүрократик капиталы тәмсил едирдиләр. Дөвләт һакимијјәтини әлә кечирән вә өлкәнин игтисадијјатында әсас мөвгеләри инһисара алан «Д.а.» Чин халгыны ағыр истисмара мә'руз гојду. Чиндә 22 иллик һөкмранлыглары дөврүндә онлар үмуми мигдары 20 милјард АБШ долларындан чох олан капитал топладылар. АБШ инһисарлары онлардан асылы олан «Д.а.»-дән Чини даһа чох әсарәт алтына алмаг үчүн истифадә едирдиләр. Чиндә халг ингилабынын гәләбәсиндән сонра (1949) «Д.а.»-нин капиталы мүсадирә едилди.

ДӨРД ЈҮЗ ИКИНЧИ АЗӘРБАЈЧАН ДИВИЗИЈАСЫ—1941 илин августунда Азәрб.ССР-дә тәшкил едилмиш милли дивизија. Мүхтәлиф вахтларда команданлары Т. А. Әлјарбәјов, Һ. М. Зејналов вә б. олмушдур. АК(б)П МК 1941—42 илләрдә дивизијада ишләмәк үчүн 1000 нәфәрдән чох коммунист көндәрмишди. 1941 илин октјабрындан 1942 илин апрелинәдәк дивизија Совет Ордусу тәркибиндә Иран Азәрб.-нда вә Нах.МССР әразисиндә јерләшмишди. Дивизијанын тәркибиндә үч атычы полк (833, 839, 840), топчу полку (960), әлаһиддә танк әлејһинә гырычы дивизион (184), әлаһиддә зенит батарејасы, әлаһиддә тә'лим-атычы, рабитә, истеһкам, тибб-санитар баталјонлары, кәшфијјат, кимјәви мүдафиә роталары варды. 1942 илин октјабрында Гафгаз уғрунда кедән дөјүшләрдә дивизија 44-чү ордунун тәркибинә дахил олмуш вә Терек чајынын сағ саһилиндә мүдафиә мөвгеји тутмушду. 1942 ил нојабр-декабр ајларында дивизија башга һиссәләрлә бирликдә Совет Ордусунун Моздок р-ндакы һүчум әмәлијјатларында иштирак етмишди. Кәркин дөјүшләрдән сонра дивизија 10 јашајыш мәнтәгәсини—Острашиково, Старо-Бухарово, Ширкутовскоје, Хахлатски, Најденовски, Смирновка вә с. дүшмәндән тәмизләмиш, фашистләрин 100-дән чох танкыны, зиреһли машыныны, јүзләрлә әскәр вә забитини мәһв етмишди. Ағыр дөјүшләрдә чидди тәләфата уғрајан дивизијанын шәхси һеј'әтинин бир һиссәси орду команданлығынын әмри илә 416-чы дивизијаја верилди. Дивизија мүһарибә дөврүндә Совет Ордусу үчүн еһтијат гүввәләр һазырлајан һәрби һиссәјә чеврилди.

Әд.: бах Дөрд јүз он алтынчы Азәрбајчан дивизијасы мәгаләсинин әдәбијјатына.

ДӨРД ЈҮЗ ОН АЛТЫНЧЫ АЗӘРБАЈЧАН ДИВИЗИЈАСЫ (Дөрд јүз он алтынчы Гырмызы бајраглы вә икинчи дәрәчәли Суворов орденли Таганрог атычы дивизијасы)—1942 илин март—сентјабр ајларында Азәрб.ССР-дә јарадылмыш милли дивизија. Мүхтәлиф вахтларда команданлары С. П. Старожилов, В. Т. Маслов, Т. А. Әлјарбәјов, М. Т. Каракозов, Д. М. Сызранов олмушдур. Һ. М. Зејналов, М. Арутјунов, П. М. Рјабов, Р. Ә. Мәчидов вә б. дивизијанын гәраркаһ рәиси вә сијаси рәһбәрләри иди. Дивизијанын тәркибиндә ики атычы полк, топчу полку, миномјот вә танк вуран гырычы дивизиону, топчу вә гәраркаһ батарејасы, тибб-санитар баталјону варды. АК(б)П МК башга әскәри һиссәләр кими бу дивизијаја да јахындан көмәк етмишди. Дивизијада 1942 илин јајында 800-дән чох коммунист, 1000-дән чох комсомолчу вар иди. Дивизијада азәрб.-ларла јанашы руслар, ермәниләр, күрдләр вә б. дүшмәнлә вурушмушду. Дивизијада Азәрб. дилиндә «Гызыл әскәр» гәзети нәшр олунурду. 1942 илин мајында дивизијанын дөјүшчүләри тәнтәнәли шәраитдә һәрби анд ичдиләр. Һәмин илин ијунунда дивизија 44-чү ордунун тәркибинә дахил олду; Дағыстан МССР-дә јерләшди. Сентјабрын ахырында дивизијанын һиссәләри чәбһә хәттинә јахын Батырки, Липатов, Постны р-нларында јерләшдирилди. 1942 ил нојабрын 30-да дивизија чәбһә хәттинә кәтирилди вә Шимали Гафгазда Моздок р-нунда мүдафиә мөвгеји тутду. Совет Ордусунун Шимали Гафгазда үмуми экс-һүчумунда иштирак едән дивизија декабрын 1-дә Старо-Леднев, декабрын 2-дә Ново-Леднев вә Капустино јашајыш мәнтәгәләрини дүшмәндән азад етди. Дүшмәнә чидди тәләфат верән дивизија илк сынаг дөјүшләриндән мәһарәтлә чыхды. Дивизија 1943 илин јанвар-феврал ајларында Моздок, Графскоје Линилин, Ставропол, Армавир, Азов дәнизи саһилләри уғрунда кедән дөјүшләрдә вә бу јерләрин дүшмәндән тәмизләнмәсиндә иштирак етмишди. 1943 илин јајында вә пајызында дивизијаја 6000 нәфәр һәрби тә'лим кечмиш азәрб. дөјүшчү көндәрилди. 1943 илин феврал—август ајларында дивизија башга совет әскәри һиссәләри илә бирликдә Самбек мүдафиә хәтти р-нунда мөвге тутду. 1943 ил августун 30-да Таганрог ш.-нин азад едилмәси уғрундакы дөјүшләрдә көстәрдији јүксәк әскәри хидмәтә көрә дивизијаја «Таганрог» дивизијасы фәхри ады верилди. Сонракы дөјүшләрдә дивизија Калмиус хәттинин јарылмасында иштирак етди. 1943 илин октјабрында Мелитополун дүшмәндән тәмизләнмәсиндә фәргләнән дивизија Гырмызы Бајраг орденинә лајиг көрүлдү. 1944 илдә дивизија 5-чи зәрбә ордусунун тәркибиндә Совет Ордусунун бүтүн чәбһә боју һүчумунда фәргләнди. 1944 илдә дивизија Днеприн кечилмәсиндә, Николајев, Одесса, Кишинјов ш.-ләринин азад едилмәсиндә иштирак етди. Одесса уғрунда дөјүшләрдәки мүвәффәгијјәтли һәрби әмәлијјата көрә дивизија 2-чи дәрәчәли Суворов ордени илә тәлтиф едилди. 1945 ил февралын ахырларында дивизија башга совет һиссәләри илә бирликдә дүшмәнин инадлы мүгавимәтини гырараг Одер саһилинә чыхды. Одерин кечилмәсиндәки вурушмаларда көстәрдикләри јүксәк әскәри рәшадәт үчүн дивизијанын 6 дөјүшчүсүнә Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилди. 1945 илин јазында Висла вә Одер чајлары арасында кедән дөјүшләрдәки хидмәтләринә көрә дивизијанын 1368-чи атычы полку Гырмызы Бајраг, 1095-чи полку 3-чү дәрәчәли Суворов, 444-чү әлаһиддә гарышыг топчу дивизиону 3-чү дәрәчәли Богдан Хмелнитски, 348-чи әлаһиддә санитар баталјону Гырмызы Улдуз орденләри илә тәлтиф едилди. Совет Иттифагы Маршалы К. К. Жуков дивизијаны Берлинә илк јол ачан һиссәләрдән бири адландырмышдыр. 1945 илин феврал-март ајларында дивизија Берлинин гапысы сајылан Күстрин ш.-нин алынмасында јахындан иштирак етди. 1945 ил мартын 12-дә Москвада Күстрин галибләринин шәрәфинә, о чүмләдән дивизијанын шәрәфинә 224 топдан 24 јајлым атәши ачылды. Берлин әмәлијјатында фәал иштирак едән дивизија 1945 ил апрелин 20-дә Клоссердорфу тутуб Рејхстаг истигамәтиндә һүчуму давам етдирди. Дивизијанын баталјонларындан бири Кајзер сарајыны фашистләрдән тәмизләди вә онун үзәринә гырмызы бајраг санчды. 1945 ил мајын 2-дә дивизијанын бөлмәләри Берлинин Бранденбург дарвазасына гәләбә бајрағы санчдылар. 1942 ил октјабрын 30-дан 1945 ил мајын 2-дәк Гафгаздан Берлинә кими 2500 *км* мүзәффәр дөјүш јолу кечмиш дивизија дүшмәнин 23 минә јахын әскәр вә забитини мәһв етмиш, 5474 нәфәр әсир тутмуш, чохлу дөјүш техникасыны тәләфата уғратмыш вә гәнимәт әлә кечирмишди. Дивизијанын 8 дөјүшчүсүнә Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилмиш, 11 нәфәр Ленин ордени, 388 нәфәр Гырмызы Бајраг, 3 нәфәр 2-чи дәрәчәли Кутузов, 47 нәфәр Александр Невски, 2300 нәфәр 1-чи вә 2-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси, 5205 нәфәр Гырмызы Улдуз, 34 нәфәр 1-чи, 2-чи вә 3-чү дәрәчәли Шөһрәт ордени илә тәлтиф едилмишди (чәми 14 369 әскәр вә командир ССРИ-нин мүхтәлиф орден вә медаллары илә тәлтиф едилмишдир). Командир вә дөјүшчүләрдән бир чоху харичи өлкәләрин орден вә медалларына лајиг көрүлмүшдүр.

416-чы дивизија һиссәләринин Берлиндә Рејхстагын гаршысында рәсми кечиди. 1945.

Әд.: Әлијев Һ. Ә., Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет халгынын гәләбәсинин отуз иллији, «Коммунист» гәзети, 1975, 8 мај; Мәдәтов Г. Ә., Азәрбајҹан Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә, Б., 1965; Зејналов Р., Бородетски Л. С., Гафгаз дағларынын әтәкләриндән Берлинәдәк, Б., 1965; Јенә онларын, 416-я Таганрогская, Б., 1969; Боков Ф. Ј., Азәрбајҹан өвладларынын өлмәз икидлији, Б., 1975; История Азербайджана, т. 3, ч. 2, Б., 1963; Азербайджанская ССР в период Великой Отечественной войны (1941—1945) гг., Сб. документов и материалов, т. 1—2, Б., 1976—77.

«ДӨРД МАЈ» ҺӘРӘКАТЫ—Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири илә 1919 илин мај—ијунунда Чиндә күтләви антиимпериалист һәрәкаты. Шандунда Јапонијанын тутмуш олдуғу кечмиш алман консессијаларыны Чинә гајтармамаг һаггында Парис сүлһ конфрансынын (1919) гәрары чыхышларын башланмасы үчүн тәкан олду. Бу гәрара вә Пекин һөкумәтинин халга зидд сијасәтинә е'тираз олараг мајын 4-дә тәләбәләр Пекиндә нүмајишә чыхдылар. Ијунда фәһләләр вә буржуазија да мүбаризәјә гошулду. Мүбаризәнин кенишләнмәсиндән горхуја дүшән Пекин һөкумәти Јапонија илә әлагәләринә көрә өзләрини даһа чох ифша етмиш 3 нәфәр хадими истефаја чыхарды вә Версал сүлһ мүгавиләсини (1919) имзаламады. «Д.м.» һ. Чиндә фәһлә вә милли азадлыг һәрәкатынын инкишафына күчлү тәкан верди, өлкәдә марксизм идејаларынын јајылмасына көмәк етди.

Әд.: Движение «4 мая» 1919 года в Китае, М., 1971.

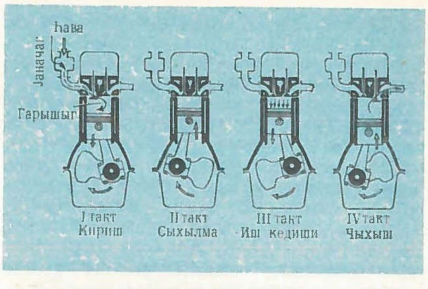
«ДӨРД ФӘСИЛ»—*Тәбриз халчачылыг мәктәбинә* мәнсуб классик халча композисијасы. Белә композисијалы халчаларын ара саһәсиндә мүхтәлиф мәишәт сәһнәләринин тәсвири илә илин дөрд фәсли экс етдирилир. Бу тәсвирләр бә'зән мәшһур Шәрг шаирләринин әсәрләриндән алынмыш мисраларла мүшајиәт олунур.

ДӨРДКӨЗЛҮЛӘР (Anableps) — чәкикимиләр дәстәсинин Anablepidae фәсиләсиндән диридоған балыг ҹинси. Уз. 15—20 *см*-дир (надир һалда 30 *см*-дәк олур). Сујун сәтһиндә үзүр. Д.-ин көзләринин гәрни тәбәгәси епители аракәсмә илә 2 һиссәјә бөлүнүр. Көзүн јухары һиссәси сујун үстүнү, ашағы һиссәси исә ејни вахтда сујун алтыны көрмәјә имкан верир. Д.-ин Мәркәзи Америкада вә Ҹәнуби Американын шм. һиссәсиндә јашајан 2 нөвү мә'лумдур. Д.-дә мајаланма дахилдә кедир. Д. хырда онурғасызларла (әсасән, һавада учан һәшәратларла) гидаланыр.

«ДӨРДЛӘР ПАКТЫ» (1933), «Разылыг вә әмәкдашлыг пакты»—1933 ил ијулун 15-дә Ромада Б. Британија, Франса, Италија вә Алманија арасында имзаланмыш пакт. Мәгсәд, араларындакы ихтилафлары низама салмаг вә үмуми антисовет ҹәбһә јаратмаг иди. «Д.п.» *Локарно сазишләринин* (*1925*) шәртләрини тәсдиг етди, Алманијаја силаһланма саһәсиндә «һүгуг бәрабәрлији» верди вә иштиракчы дөвләтләрә мүбаһисәли бејнәлхалг мәсәләләрдә разылашдырылмыш сијасәт јеритмәји бир вәзифә олараг тапшырды. Пакт иштиракчылар арасындакы кәскин зиддијјәтләр үзүндән тәсдиг едилмәди.

ДӨРДТАКТЛЫ ДАХИЛИЈАНМА МҮҺӘРРИКИ—поршенин дөрд кедиши, јахуд дирсәкли валын ики дөврү нәтиҹәсиндә бир там иш тсикли әмәлә кәтирән *дахилијанма мүһәррики*. Јанар гарышығын һазырланма үсулуна көрә Д.д.м. ики нөв олур: гарышығы (маје јанаҹаг вә һавадан ибарәт) кәнарда (*карбүраторда*) һазырлајан Д.д.м. вә гарышығы (газ вә һавадан ибарәт) гарышдырыҹынын өзүндә һазырлајан *дизел*. Д.д.м.-нин јанма камерасында кириш вә чыхыш клапанлары олур. Бу клапанларын ачылма аны, ачыг вә ҝапалы галма мүддәтләри вә бағланма аны поршенин јердәјишмәсиндән асылы олараг тәнзим едилир. Поршенин клапанлара ән јахын вәзијјәтинә, шәрти олараг, јухары кәнар вәзијјәт (ј.к.в.), ән узаг олан вәзијјәтинә исә ашағы кәнар вәзијјәт (а.к.в.) дејилир. Кәнар вәзијјәтләрдә поршенин сүр'әти сыфыр олур. I тактда поршен ј.к.в.-дән а.к.в.-ә һәрәкәт етдији мүддәтдә кириш клапаны ачыг олур, карбүраторлу вә газ мүһәррикләриндә силиндрә јанар гарышыг, дизелләрдә исә һава дахил олур (совурма такты). II тактда поршен а.к.в.-дән ј.к.в.-ә (һәр ики клапан бағлы галмаг шәрти илә) һәрәкәт етдикдә карбүраторлу мүһәррикин силиндриндә олан јанар гарышыг 0,8—2 $Мн/м^2$ (8—20 $кгг/см^2$) тәзјигә гәдәр, дизелин силиндриндә олан һава исә 3,5—4 $Мн/м^2$ (35—40 $кгг/см^2$) тәзјигә гәдәр сыхылыр (сыхылма такты). Сыхылманын сонунда карбүраторлу мүһәррикин силиндриндәки гарышығын темп-ру 200—400°C, дизел мүһәррикинин силиндриндәки һаванын темп-ру исә 600—700°C олур. Бу заман гарышыг електрик гығылҹымы илә алышдырылыр (карбүраторлу мүһәррикләрдә), ја да силиндрә јанаҹаг пүскүрдүлүр (дизелләрдә). Алышма нәтиҹәсиндә карбүраторлу мүһәррикин силиндриндә јанан газларын тәзјиги јанманын ахырында 3—6 $Мн/м^2$ (30—60 $кгг/см^2$, темп-ру 1600—2200°C) олур; дизел мүһәррикләриндә исә јанма сабит тәзјигдә кедир, газларын темп-ру јанманын ахырында 2000—2500°C-јә чатыр вә поршен а.к.в.-ә кәлир (кенишләнмә такты). Беләликлә, III иш такты әмәлә кәлир. III тактын сонунда чыхыш клапаны ачылыр (силиндрдә тәзјиг атм. тәзјигинә гәдәр азалыр), сонра поршен, чыхыш клапаны ачыг галмаг шәрти илә, ј.к.в.-ә доғру һәрәкәт едәрәк силиндрдә галан газлары харичи атм.-ә итәләјир—чыхыш такты (IV такт) әмәлә кәлир. IV такт сона чатдыгда чыхыш клапаны бағланыр, кириш клапаны ачылыр вә иш просеси јухарыдакы ардыҹыллыгла тәкрар олунур.

Дөрдтактлы карбүратор мүһәррикинин иш сикли.

Әд.: Автомобильные двигатели, под ред. М. С. Ховаха, 2 изд., М., 1977.

ДӨРДҮНҸҮ БАРАК — Азәрб.ССР Ағҹабәди р-нунун Кујбышев советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 37 *км* ҹ.-да, Ағҹабәди—Имишли шосе јолундан вә Јухары Гарабағ каналындан 12 *км* аралы, Мил дүзүндәдир. Әһ. 1147 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг, барамачылыг вә гушчулугла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ДӨРДҮНҸҮ БЕШИЛЛИК ПЛАН—бах *Халг тәсәррүфаты инкишафынын бешиллик планлары*; хүсуси ҹилд—*Азәрбајҹан Совет Сосиалист Республикасы*.

ДӨРДҮНҸҮ ДӨВЛӘТ ДУМАСЫНЫН БОЛШЕВИК ФРАКСИЈАСЫ, Русија сосиал-демократ фәһлә фраксијасы—1912 илин сентјабр-октјабрында фәһлә зүмрәсиндән 4-ҹү Дөвләт думасына сечилмиш болшевик депутатлар групу. Мүстәгил фраксија кими 1913 ил октјабрын 27-дә ајрылмышдыр. Тәркиби: А. Ј. *Бадајев*, Г. И. *Петровски*, М. К. Муранов, Н. Р. Шагов, Ф. Н. Самојлов вә Р. В. Малиновски (сонралар чар хәфијјәсинин акенти кими ифша олунмушдур). Меншевикләрин Думада 7 нүмајәндәси вар иди. Ингилабын әсас мәсәләләриндә болшевик вә меншевик депутатлар арасында кәскин мүбаризә кедирди. Формал чохлугдан истифадә едән меншевикләр тәсвијәчи шүарлар ирәли сүрмәјә чалышырдылар. *Краков мүшавирәсиндә* (1913, феврал) меншевикләрин бу һәрәкәти партија програмыны ачыгдан-ачыға позмаг кими писләнди. *Поронин мүшавирәси* (1913, август) көстәрди ки, тәсадүфи чохлугдан истифадә едән меншевикләрин мәһдуд фраксијачылығы болшевик депутатларын ади һүгугларыны позур, фраксијанын бирлији үчүн тәһлүкә јарадыр; бирләшмиш фраксијанын варлығы јалныз там һүгуг бәрабәрлији шәраитиндә мүм-

күндүр. МК-нын гәрарына әсасланан болшевик депутатлар 1913 ил октјабрын 16-да В. И. Ленинин јаздығы мүрачиәтнамә илә чыхыш едиб, фраксијанын һәр ики һиссәсинин һүгугча бәрабәрлијини тәләб етдиләр. Октјабрын 25-дә меншевикләрдән рәдд ҹавабы алан болшевикләр В. И. Ленинин тәклифи илә «Русија сосиал-демократ фәһлә фраксијасы» адлы мүстәгил фраксија јаратдылар. «Правда» илә јанашы, әсас легал партија мәркәзинә чеврилән болшевик фраксијасы күтләләрлә кениш әлагә сахлајыр, Дума трибунасындан чаризмин халга зидд сијасәтини ифша едирди. Болшевик фраксијасы легал фәалијјәтлә јанашы, мүһүм кизли иш дә апарыр, јерли партија тәшкилатлары арасында әлагә јарадырды. Һөкумәт болшевик тәшкилатлары вә онларын легал мәркәзләрини дағытдығындан, Биринҹи дүнја мүһарибәси дөврүндә фраксијанын фәалијјәти хүсусилә бөјүк әһәмијјәтә малик иди. 1914 ил нојабрын 4-дә фраксија үзвләри һәбс олунду. 1915 илин февралында мәһкәмә 5 болшевик депутаты чаризми девирмәк истәјән тәшкилата мәнсуб олмагда тәгсирләндириб, Сибирә—Турухан өлкәсинә сүркүнә мәһкум етди. Онлар 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра сүркүндән гајытдылар.

Бакы болшевикләри меншевик фраксијасынын тәсвијәчилијини ифша едирдиләр. 1913 илдә онларын сосиал-демократијанын бирлијини зәрури сајан, лакин бу бирлијин тәсвијәчиләрлә мүмкүн олмамасыны ирәли сүрән гәтнамәси В. И. Ленинин тапшырығы илә «Правда»да (1913, ил №52) чап олунмушду. 1913 илин августунда полисин тә'тил етмиш Бакы фәһләләринә диван тутмасы илә әлагәдар с.-д. фраксијасы Гафгаз ҹанишининә мүгәссирләри мәс'улијјәтә алмағы тәләб едән телеграм көндәрмишди Гафгаз болшевикләри 1913 илин октјабрында болшевик фраксијасына көндәрдикләри мәктубда онларын меншевик фраксијасына гаршы мүбаризәсини алгышлајырдылар

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат ҹилди, һ. 1, сәһ. 123); ССРИ тарихи, ҹ. 2, Б., 1963; Бадаев А., Большевики в Государственной думе. Воспоминания, 8 изд., М., 1954.

«ДӨРДҮНҸҮ ИНТЕРНАСИОНАЛ»—1938 илдә Паричдә тә'сис едилмиш бејнәлхалг тротскичи бирлијин өзүнә вердији ад. «Д.И.» 1953 илдә «Бејнәлхалг катиблик» вә «Бејнәлхалг комитә»јә парчаланды. Сонрадан «Бејнәлхалг комитә» әсасында 1962 илдә «Латын Америкасы бүросу», 1963 илдә «Азлыг» групу (сонралар «Дөрдүнҹү Интернасионалын марксист-ингилабчы тәмајүлү» адыны көтүрдү) јарадылды. Бир-бири илә әдавәт апаран, өзләрини «Д.И.» адландыран тротскичи мәркәзләр ајры-ајрылыгда конгресләр чағырыр, журнал вә дикәр тәблиғат материаллары нәшр едирләр. Бу груплашмалар тәфригәчи антикоммунист ҹәрәјанлары мүдафиә едир, зәһмәткешләрин үмумдемократик тәләбләр уғрунда мүбаризәсинә вә биркә антиимпериалист фәалијјәтинә гаршы чыхырлар.

Марксист-ленинчи мөвгедә дуран коммунист партијалары тротскичиләрин сијасәтинин тәхрибатчы вә әксингилаби маһијјәтини дөнмәдән вә ардычыл шәкилдә ифша едирләр.

Әд.: Басманов М. И., Антиреволюционная сущность современного троцкизма, М., 1971.

ДӨРДҮНҸҮ ЈЕНИ ЧИН ОРДУСУ—бах *Чин Халг Азадлыг Ордусу*.

ДӨРДҮНҸҮ РЕСПУБЛИКА—Франсада әслиндә 1944 илдән (өлкә алман-фашист ишғалчыларындан азад едилдикдән сонра) 1958 илэдәк мөвҹуд олмуш буржуа республикасы. Франса тарихиндә гәбул олунмуш дөрдүнҹү конститусијаја көрә белә адланыр. Д. р.-нын конститусијасы (1946) гүввәјә минәнәдәк өлкәдә «мүвәггәти режим» (1944—46) мөвҹуд иди. 1958 илдән *Бешинҹи республика* бәргәрар олду.

ДӨРДҮНҸҮ СИСТЕМ (ДӨВР)—бах *Антропокен системи (дөврү)*.

ДӨРДХЛОРЛУ КАРБОН — *Карбон тетрахлоридин* көһнәлмиш ады.

ДӨШ АНКИНАСЫ—бах *Стенокардија*.

ДӨШ БОШЛУҒУ—бах *Дөш гәфәси*.

ДӨШ ГӘФӘСИ—сүрүнәнләрдә, гушларда, мәмәлиләрдә вә инсанда ҹијин гуршағына мөһкәм дајаг верән, тәнәффүс заманы габырғаарасы әзәләләрин һәрәкәт етдирдији дөш габырғалары, дөш фәгәрәләри вә дөш сүмүјүнүн бирликдә ады. Мәмәлиләрдә дөш-гарын аракәсмәсинин вә дөш бошлуғунун јаранмасы нәтиҹәсиндә Д.г.-нин тәнәффүс функсијасы күҹләнир. Бәдәни јерә тохунан бир чох сүрүнәнләрин Д.г. јухарыдан ашағыја јастылашмышдыр. Пәнҹәләри үстүндә кәзән мәмәлиләрин Д.г. јанлардан јастылашмышдыр. Бел-гарын диаметри јан диаметриндән артыгдыр. Бу форма «илкин» формадыр. Инсанабәнзәр мејмунларда вә хүсусилә инсанда «илкин» форма дәјишиб «икинҹили» формаја кечир, бу форманын јан диаметри бел-гарын диаметриндән артыг олур. Арха ајаглары үзәриндә гачан һејванлар, учан вә суда үзән һејванлар үчүн бел-гарын вә јан диаметрләри бәрабәр олан чәлләквары Д.г. характерикдир.

Инсанда Д.г. өндән архаја доғру басылмыш кәсик конуса бәнзәјир. Д.г. мүһафизә, истинад (әтрафлар үчүн) вә тәнәффүс вәзифәсини дашыјыр. Өн (дөш сүмүјү), арха (дөш фәгәрәләри) вә јан (12 ҹүт габырға) диварлары, јухары вә ашағы дәлији вар. Ашағы дәлији кенишдир, ону гапајан диафрагма Д.г.-ни гарын бошлуғундан ајырыр. Јухары дәликдән нәфәс борусу, ган дамарлары, гида борусу вә с. кечир. Ҹинсиндән, јашындан, бәдән гурулушундан асылы олараг Д.г. мүхтәлиф гурулуша маликдир. Мәс., кишиләрдә конусвары, гадынларда силиндрикдир. Гоҹаларын Д.г. басылмыш, јахуд чәлләквары, рахит хәстәлији олан ушагларын Д.г. исә тиләбәнзәр олур. Ағҹијәрләр, үрәк, бөјүк ган дамарлары, синир көтүкләри вә с. органлар Д.г.-ндә јерләшир.

ДӨШ ГӘФӘСИ БОШЛУҒУ—бах *Дөш гәфәси*.

ДӨШ ИНАҒЫ—бах *Стенокардија*.

ДӨШ НИШАНЛАРЫ—ССРИ-дә фәһлә вә гуллугчулары хүсуси әмәк хидмәтләринә көрә һәвәсләндирмә формаларындан бири. Сосиализм јарышында фәргләнән фәһлә вә гуллугчулары, һәмчинин ајры-ајры истеһсал саһәләриндә мүнтәзәм олараг план тапшырыгларыны јеринә јетирән вә ја артыгламасы илә јеринә јетирән габагчыллары мүкафатландырмаг үчүн тә'сис едилмишдир («Дәниз донанмасынын фәхри ишчисинә», «Фәхри гүтбчүјә», «ССРИ кинематографија ә'лачысы» вә с.). Мүттәфиг респ.-ларда (о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә) бир сыра Д.н. тә'сис олунмушдур. Ишдә фәргләнән ишчиләр Д.н. илә мүкафатландырылмаја јерли һәмкарлар, тәсәррүфат вә партија тәшкилатлары тәрәфиндән тәгдим олунур. Д.н. фәһлә вә гуллугчуларын јығынҹагларында верилир. «Сосиализм јарышы ә'лачысы» Д.н. илә мүкафатландырылан шәхсләр мүәссисәнин хүсуси учотуна алыныр вә ишдә ирәли чәкилән заман, һәмчинин мәнзил вә мәдәни-мәишәт хидмәти мәсәләләриндә онлара үстүнлүк верилир. Бах һәмчинин *Фәргләнмә дөш нишанлары.*

ДӨШӘМӘ — бина конструксијасынын отагларда олан аваданлығдан, адамларын һәрәкәтиндән вә с.-дән дүшән јүкләри гәбул едән елементи. Д. адәтән, әсас гатдан (бинанын мәртәбәарасы өртүјү вә ја грунтдан) вә үст гатдан (тәмиз Д.-дән) ибарәт олур. Д. конструксијасына, һәмчинин сәс вә истилик изолјасијасы, һидроизолјасија гаты вә б. гатлар да дахил ола биләр. Д.-нин материалы бинанын (отағын) нөвүндән вә тә'јинатындан асылы олараг сечилир, мәс., јашајыш вә иҹтимаи биналарда, әсасән, тахта, паркет, линолеум вә ховлу өртүкләрдән, санитар ҹовшагларында—керамик тавалар, вестибүлләрдә—тәбии вә сүн'и даш тавалар, сәнаје биналарында—тахта, асфалт, бетон вә с.-дән истифадә едилир.

Әд.: Тищенко И. И., Максимова О. М., Устройство полов. Справочник, М., 1972; Белоусов Е. Д., Линде Е. М., Быков А. С., Полы жилых и общественных зданий, М., 1974.

ДӨШӘМӘСИЛӘН—паркет, линолеум, пластикат вә кафел дөшәмәләри тәмизләјән вә парылдадан машын. Әл илә ишләдилән Д., механики Д. вә електрик Д.-и кими нөвләри олур. Ән кениш јајылмыш електрик Д.-и метал көвдә, ичәрисиндә гурашдырылмыш итисүр'әтли коллекторлу електрик мүһәррики (15 000 *дөвр/дәг*), өртүк, фырчатутанлар, көвдә илә бирләшдирилмиш дәстәк-штанг, һәмчинин фырча вә шајбалар дәстиндән ибарәтдир; фырчаларын фырланма сүр'әти 600—900 *дөвр/дәг*-дир. Д.-ин күтләси 4—11 *кг*, мәһсулдарлығы 80—120 *м²/саат*, күҹү 180—450 *вт*-дыр. Бә'зән Д. тозсоран, дөшәмә вә халчалары јуја билән хүсуси гурулушла да тәчһиз олунур.

ДӨШӘНӘК—кәнд тәсәррүфаты һејванлары үчүн күләш, торф, тахта кәпәји вә с. материаллардан (ағаҹ овунтусу, гамыш, гуру от, јарпаг, бә'зән гум) һазырланан јумшаг, гуру, тәмиз вә раһат јер. Д. һејванлары әзилмәдән, зәдәләнмәдән, јатаг јарасындан вә б. зәдәләнмәләрдән, јолухуҹу хәстәликләрдән вә сојугдәјмәдән горумаг үчүн әвәзедилмәз олмалыдыр. Ән јахшы Д. пајызлыг тахыл күләши вә торфдур. Күндәлик дәјишдирилән Д., дөври дәјишдирилән Д. вә даими Д. (ону илдә 1—2 дәфә, гушханада 1—3 дәфә дәјиширләр) олур.

ДРА, Уед-Дра—Африканын шм.-г.-индә, Мәракешдә чај. Уз. 1150 *км*-дир. Јүксәк Атлас д-рынын ҹ. јамаҹларындан башланыр. Сувармада кениш истифадә олундуғундан даими ахары олан һиссәси тәгр. 200 *км*-дир. Јалныз дағларда гар әридикдә Атлантик океанына чатыр.

ДРА́ВА (Drava, алм. Drau)—Авропада чај. Дунајын сағ голу. Уз. 720 *км*, һөвзәсинин саһ. тәгр. 40 мин *км²*. Италијада Карни Алп д-рындан башланыр. Австрија вә Југославија әразиси илә ахыр. Әсас голлары: Гурк, Мура, Гајл, Карашитса. Австрија вә Југославијада ири СЕС каскады вар. Австријанын Филлах ш.-нәдәк 650 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Филлах (Австрија), Марибор, Птуј, Вараждин, Осијек (Југославија) ш.-ләри Д. саһилиндәдир.

ДРАВИ́Д ДИЛЛӘРИ—*дравидләрин* дилләри. Әсасән, Һиндистанда, хүсусилә онун ч. һиссәсиндә јајылмышдыр. Д.д.-ндә 157 млн. адам данышыр (1975). Ч. (тамил, малајалам, кота, тода, каннада вә ја каннара, кодагу), ч.-г. (тулу), ч.-ш. (телегу), мәркәз (колами, најки, парчи, гадаба), гондван (гонди, конда, куи, куви, пенго, манда), шм.-ш. (курух, малто) вә шм.-г. (браһуи) груплары вар. Тамил, малајалам, каннада вә телегу дилләринин әлифбасы *браһми* әсасында тәртиб едилмишдир. Башга Д.д.-нин јазысы јохдур. Морфоложи гурулушча илтисаги дилләрдир. Д.д.-нин синтаксисиндә ејни гурулуша малик башга дилләрин (түрк, монгол вә с.) синтаксиси илә тиположи бахымдан үмуми чәһәтләр чохдур.

Әд.: Андронов М. С., Дравидийские языки, М., 1965; јенә онун, Основные направления современной дравидологии, в кн.: Языки Индии, Пакистана, Непала и Цейлона, М., 1968.

ДРАВИДЛӘР—әсасән, Чәнуби Һиндистанда јашајан халглар групу. Үмуми сајлары тәгр. 157 млн. нәфәрдир (1975). *Дравид дилләриндә* данышырлар. Д.-ә телугулар вә ја андһралар (53 млн.), тамилләр (47 млн.), малајалиләр (25 млн.), каннаралар (25 млн.), тулулар (1,3 млн.), һәмчинин бир сыра кичик халглар (тодалар, коталар, курумбалар, бадагалар вә б.) дахилдир. Бә'зи дравид халглары [ораонлар (1,4 млн.), гондлар (2,6 млн.)] Мәркәзи Һиндистанда јашајырлар. Пакистан вә Әфганыстанын гоншу р-нларында јашајан браһуиләр дә дравид дилиндә данышырлар. Еһтимал ки, Д. Һиндистанын гәдим әһалисинин тәркибинә дахил идиләр. Алимләрин әксәријјәтинин фикринчә, е.э. 3—2-чи миниликләрдә *Һарапа мәдәнијјәтини* Д.-ин әчдадлары јаратмышлар. Е.ә. 1-чи миниллиkдә Д.-ин Чәнуби Һиндистанда дөвләтләри варды. 17—18 әсрләрдә инкилис мүстәмләкәчиләри Д.-ин јашадыглары р-нлары тутмушдулар. Милли азадлыг мүбаризәсиндә иштирак едән Д. дә етник әразиләринин мүстәгил штатлара ајрылмасыны тәләб едирдиләр. Бу штатларын сәрһәдләри 1956 илдә гәти мүәјјәнләшдирилди: тамилләр, әсасән Тамилнад (Мәдрәс), телугулар Андһра-Прадеш, каннаралар Мајсур, малајалиләр Керала штатларында јашајырлар.

Әд.: Народы Южной Азии, М., 1963.

ДРАГ (инк. drag) — суалты фајдалы газынты јатагларынын ишләнилмәсиндә истифадә олунан үзән мә'дән машыны; суалты јатағы истисмар едир, фајдалы газынтыны сафлашдырыр вә бош сүхуру ајырыб кәнара атыр. Конструксијасына көрә ики чүр олур: 1) кичик чајларда сәпинти јатагларыны истисмар едән континентал Д. (шәк.); 2) океан, дәниз вә бөјүк көлләрдә сәпинти вә чөкүнтү јатагларыны истисмар едән дәниз Д.-ы. Ишләтдији енержинин нөвүнә көрә електрик, дизел-електрик, дизел, бухар Д.-ларына ајрылыр. Мүасир Д. комплекс механикләшдирилмиш чохчаловлу мә'дәнсафлашдырма агрегатыдыр (50 *м* дәринлијәдәк јерләшән јатаглары истисмар едир, чаловунун тутуму 600 *л*-ә гәдәрдир). Д.-дан гызыл, платин, алмаз, ағыр минерал, чынгыл вә с. јатагларын истисмарында истифадә олунур.

Әд.: Свиридов А. П., Драги и драгирование, М., 1952; Лешков В. Г., Современная техника и технология дражных работ, М., 1971.

ДРА́ГЛАЈН (инк. dragline) —чалову голуна канатларла бағланан *екскаватор*. Д. дурдуғу јердән ашағы сәвијјәдә олан саһәнин торпағыны көтүрә билир. Чох вахт белә екскаваторун ишләк аваданлығыны Д. адландырырлар.

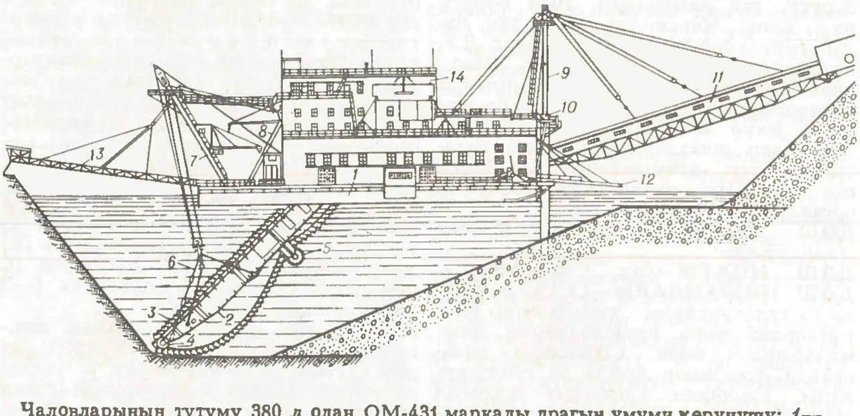
ДРА́ГО ДОКТРИНАСЫ (1902) — Аркентинанын харичи ишләр назири Л. М. Драгонун (L. M. Drago) *Венесуела бөһраны (1902—03)* илә әлагәдар АБШ дөвләт департаментинә көндәрдији нотада (29 декабр) экс олунмуш сијаси принсип. Дөвләт истигразлары нәтичәсиндә топланмыш борчларын кери алынмасында силаһлы мүдахиләдән бир васитә кими истифадә олунмасыны бејнәлхалг мүнасибәтләр практикасындан кәнар етмәји нәзәрдә тутурду. Д.д. формал оларағ Авропа дөвләтләринә, һәмчинин дәфәләрлә Кариб һөвзәси өлкәләринә гаршы силаһлы мүдахилә тәшкил едән АБШ-а гаршы јөнәлдилмишди. Латын Америкасы өлкәләри Д.д.-ны гызғын мүдафиә етдиләр. Лакин АБШ өзүнүн вә бүтөвлүкдә бејнәлхалг империализмин хејринә оларағ Д.д.-на бир сыра мүһүм дәјишикликләр етмәјә наил олду; бунлара әсасән, борчлу дөвләт мүнсифин гәрарына итаәт етмәјәчәји тәгдирдә силаһлы мүдахиләјә јол верилирди.

ДРАГО́ЈЧЕВА Сола (д. 22.8.1898, Бјала-Слатина ш.)—Болгарыстан дөвләт вә сијаси хадими, БХР Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1963), БХР гәһрәманы (1968). «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1972). 1919 илдән Болгарыстан Коммунист Партијасынын (БКП) үзвү. 1921 илдә Али Педагожи Ин-ту битирмишдир. 1923 ил сентјабр антифашист үсјанында иштирак етмишдир. Ингилаби фәалијјәтинә көрә 1925 илдә өлүмә мәһкум олунмуш, дүнја демократик ичтимаијјәтинин тәзјиги илә 1926 илин јанварында бу чәза өмүрлүк каторга илә әвәз едилмишди. 1932 илдә амнистијаја дүшәрәк ССРИ-јә кәлмиш, 1933—36 илләрдә Москвада Бејнәлхалг Ленин мәктәбиндә охумуш, Коминтернин Ичраијјә Комитәсинин Бејнәлхалг гадын катиблијиндә ишләмишдир. Сонра јенидән партија ишиндә чалышмаг үчүн вәтәнә гајытмышдыр. 1937 илдә БКП МК үзвү, 1940 илдә исә БКП МК Сијаси Бүросунун үзвү сечилмишдир. 1941 илдә һәбс едиләрәк фашист һәбс дүшәркәсинә салынмыш, лакин аз сонра орадан гачмышдыр. 1942 илдә гијаби өлүмә мәһкум олунмушдур. 1944 ил сентјабр антифашист үсјанында иштирак етмишдир. 1944—48 илләрдә Болгарыстан Вәтән Чәбһәси Милли Комитәсинин (ВЧМК) баш катиби, Болгарыстан гадынлар комитәсинин сәдри, Бејнәлхалг Демократ Гадынлар Федерасијасы Шурасынын үзвү иди. 1947—57 илләрдә рабитә вә јоллар назири олмушдур. 1949—51 илләрдә Милли сүлһү мүдафиә комитәсинин сәдри иди. Халг мәчлисинин бүтүн чағырышларда депутаты олмушдур. 1957 илдән Үмумхалг Болгар-Совет достлуғу комитәсинин сәдри (инди фәхри), 1963 илдән ВЧМК сәдринин мүавини, 1966 илдән БКП МК Сијаси Бүросунун үзвүдүр. Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени вә Халглар достлуғу ордени илә, 2 дәфә Димитров ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: По велению долга, кн. 1, М., 1974; кн. 2, София, 1975.

ДРАГУ́Н (фр. dragon, лат. draco—әждаһа сөзүндән; илк вахтлар Д.-ларын бајрагларында әждаһа тәсвир олунурду)—һәм сувари, һәм дә пијада

Чаловларынын тутуму 380 *л* олан ОМ-431 маркалы драгын үмуми көрүнүшү: *1*—понтон; *2*—чалов чәрчивәси; *3*—чалов зәнчири; *4*—чаловун ашағы барабаны; *5*—дајаг ролу ојнајан барабан; *6*—чалов чәрчивәсинин асгысы; *7*—габаг дор; *8*—әсас ферма; *9*—арха дор; *10*—свајлар; *11*—стакер; *12*—арха һиссәдәки тирләр; *13*—саһил көрпүсү; *14*—үст тикилиш.

гошун кими вурушмаг үчүн нәзәрдә тутулан сувари гошун нөвү. Франсада мејдана кәлмишдир (16 әср). 18—20 әсрләрдә әксәр Авропа ордуларында әсасән ағыр (бә'зән орта) сувари нөвүнә дахил олуб, бүтүн сувари гошунунун тәгр. 1/3 һиссәсини тәшкил едирди. Русијада илк Д. полку 1631 илдә јарадылмышдыр. 1918 илин әввәлиндә ләғв едилмишдир.

ДРАГУ́НСКИ Давид Абрамович (д. 15. 2.1910, индики Брјанск вил., Новозыбков р-нунун Свјатск к.)—танк гошунлары ген.-полк.-и (1970), ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1944, 1945). 1931 илдән Сов.ИКП үзвү. 1933 илдән Совет Ордусунда хидмәт едир. Зиреһли танк мәктәбини (1936), М. Ф. Фрунзе ад. һәрби Академијаны (1941) вә Баш Гәраркаһын һәрби Академијасыны (1949) битирмишдир. Хасан көлү јахынлығында кедән вурушмаларда иштирак етмишдир, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә танк баталјону командири, бригада гәраркаһы рәиси, сонра исә бригада командири олмуш, Москва, Курск, Харков, Кијев әтрафындакы дөјүшләрдә, Днеприн кечилмәсиндә, Полша, Алманија, Чехословакијанын азад едилмәсиндә иштирак етмишдир. Мүһарибәдән сонра дивизија, орду командири олмуш, 1969 илдән Али забит курсларынын («Выстрел») рәисидир. 1971 илдән Сов.ИКП МТК-нын, 1976 илдән МК-нын үзвүдүр. Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 4 Гырмызы Бајраг ордени, 2-чи дәрәҹәли Суворов ордени, 2 Гырмызы Улдуз ордени, харичи орденләр, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Дорогами подвигов, М., 1968; Годы в броне, 2 изд., М., 1975.

ДРАДИЗ (Дәрадиз) **ГАЛАСЫ**— Азәрб.-да орта әср галасы. Марағa әјаләтиндә иди. Нәсәви, Һәмдуллаһ Гәзвини вә б. Д.г. һаггында мә'лумат вермишләр. 1225 илдә Харәзмшаһ Ҹәлал әд-динин вәзири Шәрәф әл-мүлк Гызыл Арслан Хамушун (Елдәкәз һөкмдары *Өзбәкин* оғлу) арвады Сулафә хатунун мүлкү олан Д.г.-ны зәбт етмишди.

Әд.: Шихаб ад-дин Мухаммед ан-Насави, Жизнеописание султана Джалал ад-дина Манкбурны, пер. с арабского, предисловие, комментарии, примечания и указатели З. М. Буниятова, Б., 1973.

ДРА́ЈЗЕР (Dreiser) Теодор (27.8.1871, Индиана штаты, Терре-Хот — 28.12. 1945, Һолливуд)—америкaн јазычысы, ичтимаи хадим. Американ әдәбијјатында реализмин ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири. Әдәби фәалијјәтә 1892 илдә журналист кими башламышдыр. Илк очерк вә һекајәләри 1897 илдә чап олунмушдур. «Керри бачы» (1900), «Ҹенни Һерһардт» (1911) романларында садә инсанларын мә'нәвијјатыны позан Америка һәјат тәрзи тәнгид едилир. «Арзулар трилокијасы» епопејасына дахил олан «Малијјәчи» (1912), «Титан» (1914) вә «Дөзүмлү адам» (1947 илдә нәшр олунмушдур) романларында Америка инһисарчы капитализми ифша олунур. «Даһи» (1915) романында буржуа ҹәмијјәтиндә сәнәткарын мә'нәви фаҹиәси көстәрилмишдир. Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын гәләбәси вә АБШ-да фәһлә һәрәкатынын јүксәлиши Д.-ин јарадычылығына күчлү тә'сир көстәрди, о, американ әдәбијјатында реализмин зирвәси олан «Америка фаҹиәси» (1925) романыны јазды. Д. 1927 илдә ССРИ-јә кәлмиш, өлкәмиздә социализм гуруҹулуғундан бәһс едән «Драјзер Русијаја бахыр» (1928) китабыны јазмышдыр. Һәмин вахтдан Д. фәһлә синфинин мүбаризәсинә гошулмуш, «Ернита» (1929) повестиндә американ әдәбијјатында илк коммунист сурәтини јаратмышдыр. Д. фашизм әлејһинә мүбаризәдә иштирак етмиш, Совет Иттифагынын мүвәффәгијјәтләрини алгышламышдыр. 1945 илдә АБШ Коммунист Партијасына дахил олмушдур. Д.-ин јарадычылығы американ әдәбијјатында социалист реализминин инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир.

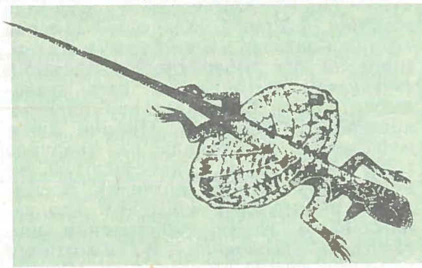

Әсәрләри: Америка фаҹиәси, ч. 1—2, Б., 1951—52; Керри бачы, Б., 1956; Ҹенни Һерһардт, Б., 1957; Даһи, Б., 1958; Гасырға, Б., 1972; Собр. соч., т. 1—12, М., 1955.

Әд.: Засурский Я. Н., Теодор Драйзер. Жизнь и творчество, М., 1977.

ДРАКОНИДЛӘР — *радианты* Әждаһа бүрҹүндә олан метеор сели. 1933 вә 1946 илләрдә күчлү метеор јағышы төрәтмишдир.

ДРАКОНЛАР (јун. Draco) — агамалар фәсиләсиндән кәртәнкәлә ҹинси. Уз. 30 *см*-ә гәдәрдир; бәдәни дар, јастылашмыш гујруғу узун вә назикдир. Д.-ын ағачда јашајан формаларынын бәдәнинин јанларында олан дәри бүкүшләр узунсов јаланчы габырғаларын көмәји илә һәрәкәт етдирилир вә «парашүт» әмәлә кәтирир. Д. 20 *м*-дән чох мәсафәјә уча билир. Буна көрә дә еркәкләринин боғазында диллалты сүмүјүн чыхынтылары васитәсилә шиширилиб һәрәкәт етдирилә билән дәри бүкүшләри—боғаз кисәси инкишаф етмишдир. Рәнки парлаг вә әлвандыр. 14 нөвү мә'лумдур. Әсасән Малајја архипелағында, һәмчинин Ҹәнуби Асијада (Һиндистан) јајылмышдыр; һәшәрат вә онларын сүрфәләри илә гидаланыр. Ән чох јајылмыш нөвү учан Д.-дыр (D. volans).

Учан дракон.

ДРА́КОНТ, Дракон (Drákon)—гәдим Афина ганунверәни; е.ә. 621 илдә *архонт* олдуғу заман ганунлар күллијјаты тәртиб етмишдир. Бах *Драконт ганунлары*.

ДРА́КОНТ ГАНУНЛАРЫ — Афина һүгугунун *Драконт* тәрәфиндән е.ә. 621 илдә мәҹәлләләшдирилмәси. Адәтләр сечилдикдән вә јенидән бахылдыгдан сонра Д.г.-на гејд едилирди. Д.г.-нда ҹинајәт ганунлары да вар иди; бу ганунлар сон дәрәҹә сәртлији илә фәргләнирди: јалныз оғурлуг, одлама (јандырма) вә гәсдән адамөлдүрмә дејил, һәтта хырда хата төрәтмәк дә өлүмлә ҹәзаландырылырды. Бурадан да «дракон («әждаһа») тәдбирләри», «дракон ганунлары» ифадәләри әмәлә кәлмишдир.

ДРАКУ́НКУЛЈО́З (лат. dracunculus—кичик әждаһа, илан)—кирдә гурдларын (һелминтләр) төрәтдији хәстәлик, *ришта* хәстәлијинин башга ады.

ДРАМ (јун. dráma—һәрәкәт)—*епос* вә *лирика* илә јанашы, 3 әсас *әдәби нөвдән* бири. Мүкалимә формасында јазылан вә сәһнәдә ојнанылмасы нәзәрдә тутулан әсәрләрә (фаҹиә, комедија, драм, мелодрам, водевил, фарс) Д. дејилир. Бә'зән јалныз охунмаг үчүн јазылан «оху драмлары» да олур. Д. инсаны ән фәал мә'нәви кәркинлик, мүбаризә вә һәрәкәт мәгамында—драматик мүнагишәдә көстәрир. Д. мүнагишә илә башлајыр, онун һәлли илә дә битир. Мүнагишәнин һәлл тәрзинин комик, трагик вә ја драматик сәҹијјәсинә көрә Д. үч әсас жанра (*фаҹиә, комедија* вә драм) бөлүнүр. Фәрдијјәтин ҹәмијјәт, објектив вә субјектив манеәләрлә үз-үзә кәләркән өз ичтимаи вә шәхси азадлыг тәләбләрини драматик мүнагишә сәвијјәсиндә мүстәгил мүдафиә едә билмәси тарихи-ичтимаи вә әдәби инкишафын јалныз мүәјјән мәрһәләсиндә мүмкүндүр. Буна көрә дә, Д. әдәби нөв кими тарихән епос вә лирикадан сонра јаранмышдыр. Д.-ын мәншәјини драматик фолклор—халг ајин, ојун вә мәрасимләри тәшкил едир (гәдим јунанларда Дионис бајрамлары, Азәрб.-да «Новруз», «Кәвсәч», «Сајачы» кими мөвсүм бајрамлары, «Килимарасы», «Кос-коса», «Коса-кәлин» ојунлары, «Марал ојуну», «Тәнбәл гардаш» мәзһәкәләри, шәбеһ тамашалары вә с.). Классик Д. Гәдим Јунаныстанда јаранмыш, јунан демократијасы дөврүндә (е.ә. 6—5 әсрләр) ән јүксәк сәвијјәјә чатмышдыр (*Есхил, Софокл, Еврипид*). 16 әсрдә Авропада Интибаһ драматуркијасынын зирвәси олан К. *Марло*, В. *Шекспир*, Б. *Ҹонсон, Лопе де Вега*, П. *Калдерон, Тирсо де Молинанын* Д.-лары јаранды. Д.-ын инкишаф тарихиндә јени мәрһәләни классисизм (Ж. Б. *Мољер*, П. *Корнел*, Ж. *Расин*) тәшкил едир. *«Фыртына вә тәзјиг»* әдәби һәрәкаты И. В. *Һөте*, Г. *Лессинг* вә И. Ф. *Шиллерин* Д.-лары илә әламәтдардыр. В. *Һуго*, П. *Мериме* вә Ҹ. *Бајронун* әсәрләри романтик Д.-ын нүмунәсидир. Д.-ын инкишаф тарихиндә даһа сонракы дөврү Һ. *Ибсенин* јарадычылығы вә рус ингилаби азадлыг һәрәкаты илә бағлы әсәрләр тәмсил едир (А. С. Пушкин, Н. В. Гогол, А. Н. Островски, Л. Н. Толстој, А. П. Чехов, А. М. Горки).

Шәргдә классик Д. Авропаја нисбәтән даһа кеч инкишаф етмәјә башламышдыр (4—5 әсрләр). Гәдим Шәрг Д.-ынын парлаг нүмунәләрини һинд драматургларындан Бһаса, *Шудрака* вә *Калидаса* јаратмышлар. Шәргдә Д.-ын чичәкләнмә дөврү 19 әср—20 әсрин әввәлләринә тәсадүф едир. Јахын вә Орта Шәргдә классик јазылы Д.-ын

баниси М. Ф. Ахундовдур. Даhа сонра Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Н. Нәриманов, Ү. Һачыбәјов, Ҹ. Мәммәдгулузадә, С. С. Ахундов реалист Азәрб. драматуркијасыны инкишаф етдирдиләр. 20 әсрин әввәлиндә Һ. Ҹавид фаҹиәләри илә Азәрб.-да романтик Д.-ын әсасыны гојду.

Совет Д.-ынын тарихи «Дүшмәнләр» пјеси илә сосиалист реализми драматуркијасынын әсасыны гојмуш А. М. Горкинин ады илә бағлыдыр. Онун инкишафында К. *Тренјов*, Вс. *Вишневски*, Н. *Погодин*, В. *Мајаковски*, М. *Булгаков* вә б.-нын мүһүм хидмәти вар. Совет дөврүндә Азәрб.-да да Д.-ын јени инкишаф мәрһәләси башланды, сосиалист реализми драматуркијасы јаранды. Онун баниси Ҹ. Ҹаббарлыдыр. Мүасир Азәрб. драматуркијасыны С. Вурғун, М. Ибраһимов, С. Рәһман, И. Әфәндијев вә б.-нын әсәрләри тәмсил едир.

Әдәби нөв кими чох гәдим олан Д. конкрет жанр мә'насында 18 әсрдән ишләнир (Д. *Дидро*). Д. жанрында халис трагик (һәм дә халис комик) мүнагишә принсипи дәјишә билир, һәјат бүтүн мүрәккәблији, әлванлығы илә, һәртәрәфли тәсвир олунур. 19 әсрин тәнгиди реализминдә Д. даһа кениш вүс'әт алмышды. Мүасир совет (А. *Афиногенов*, Л. *Леонов*, А. *Корнејчук*, А. *Арбузов*, В. С. Розов, А. Вампилов вә б.), о ҹүмләдән Азәрб. драматуркијасында (М. Ибраһимов, И. Әфәндијев вә б.) иҹтимаи-психоложи Д. мүһүм јер тутур.

Әд.: Һагвердијев Ә., Азәрбајҹанда театр, Сечилмиш әсәрләри, 2 ҹилддә, ҹ. 2, Б., 1957; Рәфили М., Әдәбијјат нәзәријјәсинә кириш, Б., 1958; Султанлы Ә., Азәрбајҹан драматуркијасынын инкишафы тарихиндән, Б., 1964; Гарајев Ј., Фаҹиә вә гәһрәман, Б., 1965; јенә онун, Сәһнәмиз вә мүасирләримиз, Б., 1972; Мәммәд Ариф, Драматуркијамыза бир нәзәр, Сечилмиш әсәрләри, 3 ҹилддә, ҹ. 1, Б., 1967; Ҹәфәров Ҹ., Азәрбајҹан театры, Б., 1974; Аристотел, Поетика, Б., 1974; Гегель Г. В. Ф., Драматическая поэзия, Соч., т. 14, М., 1958; Белинский В. Г., О драме и театре, М.—Л., 1948; Брехт Б., О театре, пер. с нем., М., 1960; Волькенштейн В., Драматургия, М., 1969; Сахновский-Панаев В. А., Драма, Л., 1969; Карягин А. А., Драма как эстетическая проблема, М., 1971.

ДРА́МА (Dráma)—Јунаныстанын шм.-ш.-индә шәһәр. Драма номунун инз. м. Әһ. 38,2 мин (1971). К.т. р-нунун (түтүн вә дүјү) тиҹарәт мәркәзидир. Тохуҹулуг, түтүн, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар.

ДРАМАТУРКИ́ЈА (јун. dramaturgia)— 1) һәр һансы бир јазычынын, халгын вә ја дөврүн драм әсәрләринин мәҹмусу. 2) Тамаша вә ја филмин сүжет-образ консепсијасы. Театр Д.-сы әдәби драма әсасланыр. Кино Д.-сынын характерик формасы ссенаридир. 3) Драм әсәрләринин гурулуш принсипләрини өјрәнән инҹәсәнәт нәзәријјәси. Бах һәмчинин *Драм*.

ДРА́ММЕН (Drammen) — Норвечдә шәһәр. Бускеруд фүлкесинин инз. м. Драмс-Фјорд саһилиндә порт. Д.ј. говшағы. Әһ. 50,7 мин (1975). Мүһүм селлүлоз-кағыз сәнајеси мәркәзидир. Машынгајырма з-ду, кәми тәрсанәси, јахынлығында гранит карханалары вар. Селлүлоз вә кағыз ихраҹ олунур.

«ДРАНГ НАХ О́СТЕН» (алм. Drang nach Osten—шәргә һүҹум)—алман феодалларынын, сонралар исә буржуа-мүлкәдар вә империалист Алманијасынын Мәркәзи, Шәрги вә Ҹәнуб-Шәрги Авропа өлкәләри барәсиндә ишғалчылыг сијасәтини характеризә едән ифадә. 9 әсрдән Икинҹи дүнја мүһарибәсинин сонунадәк давам едән бу ишғалчылыг сијасәтинин каһ кәскин шәкилдә күҹләнән, каһ да мүвәггәти тәнәззүлә уғрајан дөврләри, мүхтәлиф формалары (бирбаша мүстәмләкә ишғаллары, зорла мүстәмләкәјә чевирмәк вә алманлашдырмаг, игтисади експансија, милли мәдәнијјәтләрин тә'гиб олунмасы, алманларын башга халглардан мәдәни вә ирги ҹәһәтдән үстүнлүјү идејаларынын тәблиғи вә с.) олмушдур. Феодализм дөврүндә алман гәсбкарларынын Шәрг барәсиндә експансионист сијасәтини 4 әсас мәрһәләјә ајырмаг олар: Бөјүк Моравијаја вә Хорватијаја јүрүш (9 әср); «Мүгәддәс Рома империјасы»нын полаб-Прибалтика славјанларына, Чехија вә Полшаја басгыны (10—11 әсрләр); полаб-Прибалтика славјанларынын, пруссларын итаәт алтына алынмасы, Шәрги Прибалтикаја гаршы експансија, Словен торпагларынын зәбт едилмәси (12—15 әсрләр); чохмилләтли Һабсбурглар монархијасынын јаранмасы (16—18 әсрләр); славјан халгларынын гәсбкарлара гаршы гәһрәман мүбаризәси [*Буз дөјүшү* (*1242*), *Грүнвалд вурушмасы* (*1410*), Полшанын Тевтон ордени илә Отузиллик мүһарибәси, *Ливонија мүһарибәси* (*1558—83*) кедишиндә Ливонија орденинин Русија тәрәфиндән дармадағын едилмәси вә с.] сајәсиндә алман феодаллары бу әсас дөврләр арасында бә'зән мүвәггәти кери чәкилмишләр. Бөјүк Франса ингилабы һадисәләри, әввәлҹә ингилаби Франсанын, сонрадан исә Наполеон Франсасынын мүһарибәләри илә әлагәдар 18 әсрин сону—19 әсрин әвәлләриндә «Д.н.О.» сијасәтинә мүвәггәти ара верилмишди.

19 әсрдә Пруссија буржуазијасы вә јункерләри «Д.н.О.» феодал сијасәти ән'әнәләрини дирчәлдәрәк ондан Алманијанын «јухарыдан» силаһ күҹүнә бирләшдирилмәсиндә истифадә етдиләр. 19 әсрин 2-чи јарысы—20 әсрдә «Д.н.О.» әввәлҹә алман буржуа-јункер, сонрадан исә империалист дөвләтинин тәҹавүзкар нијјәтләринә һагг газандыран сијаси, һәмчинин тарихи-һүгуги консепсијаја чеврилди. Икинҹи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә вә дөврүндә (1939—45) «Д.н.О.» консепсијасы ән ифрат шовинизм вә иргчилик формалары, ишғалчылыг идејалары илә тамамланараг алман фашизминин ишғалчылыг идеолокијасы вә сијасәтинин ән мүһүм тәркиб һиссәси олду. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндә фашист Алманијасынын дармадағын едилмәси «Д.н.О.» сијасәти вә консепсијасына ағыр зәрбә вурду. Алманија Ваһид Сосиалист Партијасынын ардычыл бејнәлмиләлчи сә'јләри вә совет ишғал органларынын алман зәһмәткешләринә јахындан көмәји сајәсиндә мүһарибәдән дәрһал сонра Шәрги Алманијада бу ҹүр мејлләрә сон гојулду, дөвләт апараты «Д.н.О.» идејасы тәблиғатчыларынын һәр ҹүр төр-төкүнтүләриндән тәмизләнди. АДР-ын тәшкили (1949), онунла ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри арасында гардашлыг мүнасибәтләринин јаранмасы «Д.н.О.» идејасынын јенидән дирчәлмәси гаршысында ҹидди манеәјә чеврилди. АФР тәшкил олунандан сонра (1949) Гәрби Алманијанын гисасчы вә милитарист даирәләри «Д.н.О.» шүарыны јенидән тәблиғ етмәјә башладылар. Лакин гүввәләр нисбәтинин кетдикҹә сосиализмин хејринә дәјишмәси, ССРИ вә дикәр гоншу сосиалист өлкәләринин гитәдә сабит тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыг системи јаратмаг сә'јләри сон вахтлар АФР һаким даирәләрини гоншу сосиалист өлкәләри илә мүнасибәтләрини нәзәрдән кечирмәјә мәҹбур етмишдир. АФР мүһарибәдән сонра Авропада јаранмыш мөвҹуд сәрһәдләри танымыш, *Мунхен сазишинин* (*1938*) һүгуги ҹәһәтдән әсассыз олмасы факты илә разы олдуғуну билдирмиш, *Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға даир мүшавирәнин* (*1975*) Јекун актыны имзаламышдыр. Бә'зи гисасчы даирәләр АФР һөкумәтинин мөвгеји илә разылашмајараг «Д.н.О.» шүарыны дирчәлтмәк үчүн ҹәһдләр көстәрмәкдә давам едирләр.

Әд.: «Дранг нах Остен» и историческое развитие стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы, М., 1967; Исследование по славяно-германским отношениям, М., 1971.

ДРАП (фр. drap—маһуд) — апарат үсулу илә әјрилмиш ипликдән тохунан ағыр, галын јун парча. Адәтән, икиүзлү олдуғу үчүн исти сахлајыр. Д.-ын үз тәрәфи тәрс үзүнә нисбәтән даһа кејфијјәтли јундан тохунур. Д. ховлу вә ховсуз, биррәнкли вә чохрәнкли, һәмчинин, үзү һамар, астары нахышлы ола биләр. Д.-дан, әсасән гыш палтосу тикилир.

ДРА́ХМА (јун. drachmé)—1) Гәдим Јунаныстанын күтлә вә пул ваһиди; күмүш сиккә кими е.ә. 6 әсрдән кәсилмәјә башланмышдыр (күтләси әввәлләр 4,25 *г*, сонралар исә 4,32 *г* олмушдур). 2) Јунаныстанын мүасир пул ваһиди; 100 Д. 1,88 маната бәрабәрдир (1978, август). 3) Кечмишдә аптекләрдә истифадә олунан күтлә ваһиди. Рус аптек Д.-сы 3,732 *г*, инкилис өлчү системиндә исә аптек Д.-сы 3,888 *г* иди. 4) АБШ-да мајенин тутум өлчүсү (1 Д.-=3,6966 *мл*). Инди ишләнилмир. 5) Тиҹарәт Д.-сы инкилис өлчү системиндә күтлә өлчүсү олуб 1,772 *грамдыр*.

ДРЕВЛЈАНЛАР — шәрги славјанларын тајфа бирләшмәси. 6—10 әсрләрдә Полесје вә Сағсаһил Украјнасы әразисиндә, Тетерев, Уж, Уборт, Ствига чајлары бојунҹа јашамышлар. Д.-а аид чохлу әкинчи мәскәнләринин галыглары, курганлар, гәбиристанлар, мөһкәмләндирилмиш јашајыш мәнтәгәләри, кнјаз игамәткаһы вә с. археоложи абидәләр вар. Д.-ын әсас шәһәри Искоростен (индики Коростен) иди. К.т., һәмчинин сәнәткарлыгла мәшғул олмушлар. 883 илдә Кијев кнјазы Олег Д.-ын үзәринә верки гојмушду. Кијев гошунлары илә бирликдә Бизанса һәрби јүрүшдә (907) иштирак етмишләр. Д. 945 илдә Кијев кнјазы Игору өлдүрмүш вә верки вермәкдән бојун гачырмышдылар. Игорун арвады Олга древлјан ә'јанларыны гырмыш, шәһәрләрини јандырмыш, торпагларыны исә Кијевә гатмышды.

Әд.: Третьяков П. Н., Восточнославянские племена, 2 изд., М., 1953; јенә онун, У истоков древнерусской народности, Л., 1970 (МИА СССР, № 179); Русанова И. П., Территория древлян по археологическим данным, «Советская археология», 1960, № 1.

ДРЕГОВИЧЛӘР (еһтимал ки, дрјагва, дрега—батаглыг) —шәрги славјанларын тајфа бирләшмәси. Припјат вә Гәрби Двина чајлары арасында јашамышлар. Д.-ә аид чохлу археоложи абидә (әкинчи мәскәнләри, мејитләри јандырылмыш курганлар, кичик јашајыш јерләри вә с. галыглар) вар. Салнамәјә көрә, Д.-ин өз кнјазлығы (мәркәзи Туров ш.) олмушдур. 10 әсрдә Д.-ин торпағы Гәдим Рус дөвләти тәркибиндә иди. Д.-ин шм.-г. әразиси исә Полотск кнјазлығына дахил олду.

Әд.: Алексеев Л. В., Полоцкая земля (Очерки истории Северной Белоруссии IX—XIII вв), М., 1967.

ДРЕД СКОТТУН ИШИ—американ көлә-зәнчиси Дред Скоттун (Dred Scott) мәһкәмә иши. 4 ил (1834—38) өз ағасы илә гулдарлығын мөвчуд олмадығы Иллинојс вә Висконсин штатлары әразисиндә јашамыш Дред Скоттун азадлыг әлдә етмәк үчүн 1848 илдә мәһкәмәјә мүрачиәт етмәси илә әлагәдар башланмышды. Мәһкәмә просеси тәгр. 8 ил чәкди. 1857 илдә АБШ Али мәһкәмәсинин гәрарына көрә Скотт көлә е'лан олунду. Бу гәрар, көләнин һәтта гулдарлығын мөвчуд олмадығы штатларда белә өз ағасынын шәхси мүлкијјәти олдуғуна, гулдарларын көләлији бүтүн өлкәдә јајмаг чәһдләринә сүбут иди. Д.С.и. АБШ-да чохлу е'тиразлара сәбәб олду вә *аболисионизмин* јајылмасына көмәк етди.

«ДРЕДНОУТ» (инк. «Dreadnought»—горхубилмәз, чәсарәтли) —инкилис хәтти һәрб кәмиси; бу типдән олан илк кәмидир. Русија—Јапонија мүһарибәсиндә дәниз дөјүшләринин тәчрүбәсинә әсасән 1905—06 илдә инша едилмишди. Су басымы 17 900 *т*, сүр'әти 21 дәниз мили (39 *км/саат*) иди. «Д.» он 305 *мм*-лик вә он дөрд 76 *мм*-лик топларла вә с. силаһланмышды. Русијада хәтти кәмиләрин даһа мүкәммәл типи («Севастопол») һазырланмышды.

ДРЕЗДЕН (Dresden)—АДР-ин ч.-ш.-индә маһал. Елба чајынын јухары ахынындадыр. Саһ. 6,7 мин *км*^{2}. Әһ. 1,871 мин (1971). Инз. м. Дрезден ш.-дир. Д.-ин ч.-уну Филизли дағлар (Д. әразисиндә һүнд. 895 *м*-ә гәдәр), галан јерләрини ајры-ајры јүксәклик (586 *м*-ә гәдәр) вә чөкәкликләр тутур. Орта темп-р јанварда 0-дан —2°С-јәдәк, ијулда 12—17°С-дир. Иллик јағынты 600—1000 *мм*. Әсас чајы Елбадыр. Әразинин тәгр. 26%-и мешәликдир. Д. игтисади чәһәтдән инкишаф етмиш сәнаје р-нудур. Металлуркија (Риза, Грөдитс, Дөлен), машынгајырма (Дрезден, Баутсен, Көрлитс, Ситтау вә с.), електротехника вә електроника (Радеберг), тохучулуг (Ситтау, Көрлитс, Гросенһајн, Пирна вә с.), оптика (Дрезден), чини (Мејсен) вә с. сәнаје саһәләри вар. Гонур вә даш көмүр, мис, галај, волфрам чыхарылыр. Буғда, шәкәр чуғундуру әкилир. Сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Сых д.ј. вә шосе јоллары вар.

ДРЕЗДЕН (Dresden)—АДР-дә шәһәр. Дрезден маһалынын инз. м. Елба чајы саһилиндә порт. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Аеропорт. Әһ. 506,1 мин (1974). АДР-ин игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзләриндәндир. Јүксәк ихтисаслашдырылмыш машынгајырма саһәләри, хүсусилә електротехника, електроника сәнајеси, чиһазгајырма, оптика истеһсалы инкишаф етмишдир. Јункүл, гәдим чини вә шүшә мә'мулаты, мебел, јејинти сәнајеси, Тибб Академијасы, техники ун-т, али нәглијјат, мусиги вә тәсвири сәнәт мәктәбләри, педагожи ин-т, бөјүк китабхана, *Дрезден шәкил галерејасы*, тарих, халг инчәсәнәт музејләри, 18 әсрә аид ме'марлыг абидәләри вә с. вар. Д. нүвә тәдгигаты мәркәзидир.

Илк әввәл серб-лужитса славјанларынын балыгчы гәсәбәси олмушдур. Шәһәр кими ады 1216 илдә чәкилир. 1485 илдән Саксонија һерсоглары Веттинләрдән олан Албертләрин игамәткаһы, 1806 илдән исә Саксонија краллығынын пајтахты иди. Алманијада 1848—49 илләр ингилабы дөврүндә Д.-да империја конститусијасынын мүдафиәси уғрунда бөјүк үсјан баш вермишди [бах *Дрезден үсјаны (1849)*]. Д. 1871 илдә Саксонија илә биркә Алманија империјасы тәркибинә дахил олду. 1923 илин сентјабрында Д.-дә баш вермиш «пролетар јүзчүләр»ин нүмајиши Саксонијада ингилаби һәрәкатын јүксәлиши үчүн башланғыч олду. Икинчи дүнја мүһарибәсинин сонунда Д. Совет Ордусу тәрәфиндән азад едилдикдән сонра (1945,8 мај) Алманијанын шәрг зонасына, АДР јарадылдыгдан (1949, 7 октјабр) сонра исә респ.-нын тәркибинә дахил едилди.

Д. Алманијанын ән көзәл шәһәрләриндәндир. Парклар вә Елба үзәриндәки көрпүләр шәһәрин симасыны мүәјјән едир. Д. сол саһил (Алтштадт—Көһнә шәһәр) вә сағ саһилдән (Нөјштадт—Јени шәһәр) ибарәтдир. Алтштадтда курфүрстләр (сонралар краллар) гәсри (15—19 әсрләр), Јапон сарајы (1715—41), барокко үслубунда Свинкер сарај ансамблы (1711—22, ме'мар М. Д. Пөппелман), Һофкирхе килсәси (1738—56, ме'мар Г. Кјавери), *Дрезден шәкил галерејасы* вә с. вар. Нөјштадт, әсасән, 19—20 әсрләрдә тикилмишдир; радиал-даирәви планлыдыр. 1945 илдә Инкилтәрә вә Америка тәјјарәләри тәрәфиндән дағыдылмыш Д. һазырда тамамилә бәрпа едилмишдир. Д.-дә интенсив мәнзил вә мәдәни-мәишәт тикинтиси ишләри апарылыр. Шәһәрдә Алтмаркт мејданы (1953—56), бир сыра күчә (Ернст-Телманштрассе) салынмыш, Мәтбуат еви (1960—68), Мәдәнијјәт сарајы (1970) вә с. инша едилмишдир.

ДРЕЗДЕН БАНКЫ (Dresdner Bank)—АФР-ин коммерсија банкы. 1872 илдә Дрездендә јарадылмышдыр. АФР-дәки *Дојче Банк* вә Коммерсија банкы илә АФР банкларынын «бөјүк үчлүјү»нә дахилдир. Фашист дөвләтинә кредит бурахмыш, фашистләрин ишғал етдији өлкәләрин гарәт олунмасында иштирак етмишдир. Мүһарибәдән сонра бәрпа олунмуш вә әввәлки адыны сахламышдыр. Гәрби Алманија малијјә капиталы илә («Флик», «Сименс» вә б.) шәхси унија васитәсилә әлагәдәдир. Баш контору Франкфурт-Мајндадыр. Өлкәдә 876 шө'бәси, һәмчинин харичдә (о чүмләдән Москвада) 6 шө'бәси, 27 нүмајәндәлији вар. 70-чи илләрин әввәлинә сәһмдар капиталы 400 млн. марка, 1976 илдә баланс мәбләғи 53,9, törәмә банклары илә биркә 85 млрд. марка олмушдур.

ДРЕЗДЕН ҮСЈАНЫ (1849)—*Алманијада 1848—49 илләр ингилабынын* сон мәрһәләсиндә 1849 ил мајын 3—9-да Дрездендә баш вермиш силаһлы үсјан. Үсјанчылар Саксонија кралы Фридрих Августун танымаг истәмәдији империја конститусијасыны (1849 илин мартында Франкфурт Милли мәчлиси тәрәфиндән гәбул едилмишди) мүдафиәјә галхараг шәһәрин көһнә һиссәсиндә баррикадалар гурдулар. Үсјанын әсас гүввәсини фәһләләр тәшкил едирди; хырда буржуа бәләдијјә гвардијасы да онлара гошулду. Үсјана хырда буржуа нүмајәндәләринин әсас рол ојнадығы Ичтимаи Тәһлүкәсизлик Комитәси башчылыг едирди. С. Чирнер, С. Борн, М. А. Бакунин башда олмагла баррикада дөјүшчүләри бир нечә күн Саксонија вә Пруссија гошунларынын үстүн гүввәләринә мәрдликлә мүгавимәт көстәрди. Фрејбергин мә'дән фәһләләри, Хемнитс вә Лејпсигин фәһләләри, һәмчинин кәндлиләрин аз бир гисми үсјанчылара көмәк едирди. Үсјан мәғлуб олдугдан сонра онун иштиракчыларына амансыз диван тутулду.

ДРЕЗДЕН ШӘКИЛ ГАЛЕРЕЈАСЫ—дүнјанын ән бөјүк шәкил галерејаларындан бири. Бојакарлыг әсәрләри сахланылыр. 1560 илдә сарај коллексијасы кими јарадылмышдыр. 1722 илдән кенишләндирилмиш, 19 әсрин орталарында күтләви музеј кими ачылмышдыр. 1945 илдә Дрезден Инкилтәрә-Америка авиасијасы тәрәфиндән бомбардман едиләркән бина дағылмыш, 197 шәкил тәләф олмушдур. Алман фашистләринин кизләтдикләри шәкилләр совет дөјүшчүләри тәрәфиндән ахтарылыб тапылмыш вә ССРИ-јә кәтириләрәк бәрпа олунмушдур. Д.ш.г.-нын 1240 инчәсәнәт әсәри 1955 илдә АДР-ә гајтарылмышдыр; һәмин шәкилләр 1956 илдән јенидән Д.ш.г.-нын бәрпа олунмуш бинасында нүмајиш етдирилир. Кечмиш Сәнәткарлар Галерејасында Ј. ван Ејк, Рафаел, Чорчоне, Тисиан, А. Дүрер, Һ. Һолбејн (Кичик), Л. Кранах, П. П. Рубенс, Рембрандт, Ј. Вермер, Ј. Рејсдал, Д. Веласкес, Х. Рибера, Н. Пуссен, А. Ватто вә б.-нын мәшһур әсәрләри сахланылыр. Јени Сәнәткарлар Галерејасында 19—20 әсрләр Авропа рәссамлыг мәктәбләри (хүсусилә алман мәктәби), АДР вә дикәр социалист өлкәләринин инчәсәнәти, һәмчинин буржуа дөвләтләринин мүасир мүтәрәгги инчәсәнәти кениш тәмсил олунур.

ДРЕЗИН [алм. Draisine— ихтирачы К. Ф. Дрезин (K. F. Drais; 1785—1851) адындан көтүрүлмүшдүр], автодрезин, мотодрезин—јахын мәсафәләрә адам вә јүк дашымаг үчүн релс үзәриндә һәрәкәт едән нәгл. машыны. Илк Д. әл илә идарә олунмушдур. Мүасир Д. автомобил вә ја мотосиклет мүһәррики илә ишләјир.

ДРЕЈЕР (Dreyer) Карл Теодор (3.2. 1889, Копенһакен—20.3.1968, Копенһакен)—Данимарка кино режиссору, ссенарист. Реж.-луг фәалијјәтинә 1918 илдән башламышдыр. «Кешишин дул гадыны» (1920, Исвеч), «Михаел» (1924, Алманија), «Арвадына һөрмәт ет» (1925) филмләриндә буржуа һәјат тәрзи вә әхлаг гајдалары тәнгид олунур, өз мә'нави азадлығы уғрунда мүбаризә апаран инсанын тәнһалығы көстәрилир. Бу мөвзу «Жанна д'Аркын изтираблары»нда (1927, Франса) даһа парлаг әксини тапмышдыр; филм кинематографија тарихи бүросунун тәнгидчиләри арасында кечирилән бејнәлхалг сорғуда (1958, Брүссел) бүтүн дөврләрин вә халгларын 12 ән јахшы филминдән бири һесаб едилмишдир.

«Гәзәб күнү» (1943), «Сөз» (1955), «Кертруда» (1965) филмләриндә Д. јарадычылығынын әсас мөвзусу кетдикчә дини-мистик мә'на кәсб етмәјә башламышдыр. Бир чох филми бејнәлхалг кино фестивалларында мүкафата лајиг көрүлмүшдүр.

ДРЕЈК (Drake) Френсис (тәгр. 1540, Тејвисток, Девоншир графлығы—28.1. 1596, Порто-Бело јахынлығында, Панама)—инкилис дәниз сәјјаһы, витсе-адмирал (1588). Дәфәләрлә Вест-Һинддәки Испанија торпагларына гулдур басгынларында иштирак етмишдир. 1577 илдә Американын Сакит океан саһилләриндәки Испанија торпагларыны гарәт етмәк мәгсәди илә Плимутдан чыхараг Макеллан боғазыны кечмиш, 48° шм.е.-нәдәк Шимали Американын г. саһилләрини тәдгиг етмиш вә 1580-илдә чохлу гәнимәтлә Плимута гајыдараг *Макелландан* сонра икинчи дүнја сәјаһәтини баша чатдырмышдыр. Д. 1588 илдә «*Мәғлубедилмәз армада*»-ны дармадағын едән Инкилтәрә донанмасына әслиндә башчылыг етмишдир. Гулдурлуг мәгсәдилә тәшкил едилмиш нөвбәти експедисија заманы вәфат етмишдир. Атлантик океаны илә Сакит океаны бирләшдирән боғаз (Одлу Торпаг а. илә Чәнуби Шетленд а-ры арасында) Д.-ин адыны дашыјыр.

ДРЕЈК БОҒАЗЫ (Drake Strait)—Одлу Торпаг а. (Чәнуби Америка) илә Чәнуби Шетленд а-ры арасында боғаз. Атлантик океаны илә Сакит океаны бирләшдирир. Јер күрәсиндә ән енли (900—950 *км*) боғаздыр. Дәринлији 5840 *м*-ә гәдәрдир. Тез-тез гасырғалы күләкләр әсир. Ч. һиссәси гышда донур. 1578 илдә һәмин боғаздан кечмиш инкилис дәниз сәјјаһы Ф. Дрејкин шәрәфинә адландырылмышдыр.

ДРЕЈСЕНЛӘР (Dreissenidae) — икитајлы молјускларын синфинин фәсиләси. Јеткин фәрдләр хүсуси вәзиләрин ифраз етдији биссус васитәсилә суалты әшјалара вә кәмиләрин алтына јапышыр. Сүрфәләри сәрбәст үзүр. Башлыча олараг ширин суларда, бә'зи нөвләри исә Хәзәр, Арал вә Азов дәнизләриндә, һәмчинин Гара дәнизин сују ширинләшмиш һиссәләриндә тәсадүф едилир. Хәзәр дәнизиндә Д.-ин 6 нөвү вар. Онлардан rostriformis Азәрб.ССР-ин саһил суларында јашајыр. Ширин суларда ән чох polymorpha нөвү раст кәлир. Бу нөв чајларда асанлыгла чохалыб, јени су һөвзәләринә (су анбарларына) јајылыр, һидротехники гурғуларда инкишаф едәрәк онларын нормал ишини позур. Сују хлорламаг, гурғулары рәнкләмәк вә катод мүһафизәси тәтбиг етмәклә Д.-ә гаршы мүбаризә апарылыр. Бу мәгсәдлә ултрасәсләрин тәтбиги үчүн дә тәдбирләр һазырланыр.

ДРЕЈФ (һолландча drijven—үзмәк), д ә н и з ч и л и к д ә — һәрәкәт едән кәминин күләк вә далғаларын тә'сири алтында верилмиш истигамәтдән кәнара чыхмасы. Д. д р е ј ф б у ч а ғ ы (кәминин узунуна оху илә онун јердәјишмә истигамәти арасындакы бучаг) илә характеризә олунур. Д. кәминин гәт едәчәји мәсафә һесабланаркән нәзәрә алыныр. Мүһәррик, јелкәнләр, үзән лөвбәр вә с. васитәсилә күләк вә далғаларын тә'сирини нејтраллашдырмагла кәмини бир јердә сахладыгда «кәми дрејфә отуруб» дејирләр. Мүһәррик ишләмәдикдә күләк вә ја ахынын тә'сири илә кәминин һәрәкәт етмәси дә (мәс., лөвбәр торпаға илишмәјиб сүрүндүкдә) Д. адланыр.

ДРЕЈФ АХЫНЛАРЫ — бах *Күләк ахынлары.*

ДРЕЈФУС ИШИ—1894 илдә Франса мүртәҹе һәрбчиләринин фитнәкарлығы нәтиҹәсиндә Франса Баш гәраркаһы забити, јәһуди А. Дрејфусу (A. Dreyfus, 1859—1935) Алманијанын хејринә ҹасуслугда иттиһам едән әдаләтсиз мәһкәмә иши. Д.и. 19 әсрин 90-ҹы илләриндә Франсада һәрбчиләрин монархист-аристократ тәбәгәләринин клерикалларла блоку вә буржуа демократлары арасында кәскин сијаси мүбаризә објектинә чеврилди. Һәрби мәһкәмә һеч бир сүбут олмадан Дрејфуса өмүрлүк каторга ҹәзасы кәсди. Иртиҹа Д. и.-ндән антисемитизми вә шовинизми гызышдырмаг, респ. режиминә вә демократик азадлыглара һүҹум мәгсәдилә истифадә едирди. Габагҹыл фәһләләр, бир чох социалистләр, мүтәрәгги зијалылар респ.-ны мүдафиә етмәк вә Дрејфуса бәраәт газандырмаг уғрунда фәал мүбаризә апарырдылар. Сол гүввәләрин, башлыҹа олараг, фәһлә синфинин респ.-нын мүдафиәсинә галхмасы иртиҹа гүввәләрини кери чәкилмәјә мәҹбур етди. 1899 ил сентјабрын 19-да һөкумәтин тәгдиматы илә Дрејфус президент тәрәфиндән әфв едилди. 1906 илдә исә она там бәраәт верилди.

ДРЕЛ (алм. Drell)—метал, ағаҹ вә с. материалларда дешик ачмаг үчүн әл илә ишләдилән машын. Д. електриклә ишләјән вә пневматик олур.

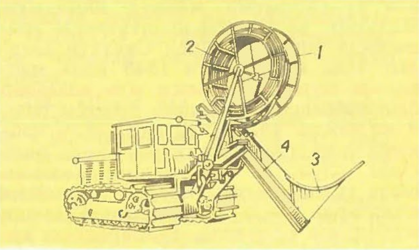
ДРЕН (инк. drain—гурутмаг)—торпағын грунт суларыны топлајыб чыхармаг вә аерасијасыны јахшылашдырмаг үчүн сүн'и јарадылмыш јералты су јолу. Д.-ләр истифадәсинә көрә гурудучу, коллектор; конструксијасына вә материалына көрә исә борулу (кил, пластик күтлә, вә с.), бошлуглу (јарыглы, јумшаг), долдурулмуш (чынгыл вә с. илә) олур. Бах һәмчинин *Кәнд тәсәррүфаты торпагларынын дренажы.*

ДРЕНАЖ, д р е н а ж л а м а — (фр. drainage, инк. drain—гурутмаг)—јараифразатыны, ирини, бәдән бошлугларындан мајени резин, пластик күтлә, јахуд шүшә борулара харич етмәк. Золаг шәклиндә кәсилмиш тәнзиф вә резинләр дә Д. адланыр.

ДРЕНАЖ, г у р ғ у л а р ы н д р е н а ж ы — бина вә тикилиләри грунт суларынын тә'сириндән горумаг үчүн сулары топлајан вә кәнара ахыдан мүһәндис системи (кәһриз, гују, јералты лағымлар вә с.). Д. тикилиләрә су кечмәсинин, әсасларын сүзүлән суларла јујулуб дағылмасынын гаршысыны алыр, әсасларын мөһкәмләндирилмәсинә, сүзүлмә тәзјигинин азалдылмасына көмәк едир. Тикинти әразисиндә јералты суларын үмуми сәвијјәсинин ашағы салынмасы (адәтән јер сәтһиндән 3—3,5 *м* дәриндә олмалыдыр) лазыми еффект вермәдикдә, јахуд игтисади ҹәһәтдән өзүнү доғрултмадыгда, јерли Д. системләри, јә'ни лај Д.-ы, диварјаны Д. вә даирәви Д. тәтбиг олунур. Конструксијасына көрә Д. үфүги, шагули вә гарышыг олур. Ү ф ү г и Д. бору вә ја лағымшәкилли дрен вә кәһризләрдән ибарәт олур. Ш а г у л и Д.—јығыҹы коллектор васитәсилә бирләшдирилән гујулар системиндән, г а р ы ш ы г Д. үфүги Д.-ла өзүбошалан гујуларын бирләшмәсиндән ибарәтдир. Һ и д р о т е х н и к и г у р ғ у л а р д а (бәнд, шлүз) Д., адәтән гурғуларын ашағы һиссәсиндә гурулур. Д. торпаг бәндләрдә мүхтәлиф гурулушларда (мәс., дренаж призмасы, дренаж дөшәји вә с.) дүзәлдилир. Гаја әсаслы бетон бәндләрдә исә шагули дренләр системиндән ибарәт олур. Әсасы гаја олмајан бетон бәндләрдә экссүзкәчли Д.-дан истифадә едилир.

Әд.: А б р а м о в С. К., Подземные дренажи в промышленном и городском строительстве, М., 1967; Кольцевые дренажи в промышленном и городском строительстве, под ред. С. К. Абрамова, М., 1971.

ДРЕНАЖ МАШЫНЛАРЫ — суварылан торпагларда дренаж гурулмасы үчүн истифадә олунан машынлар. Д.м. дренләри грунта дүзмәк үсулуна көрә мүхтәлифдир. Х ә н д ә к л и үсулда ишләк органы чаловлу зәнҹир шәклиндә олан екскаваторлар тәтбиг едилир.

Пластик күтләдән һазырланмыш борулары дүзән машын: *1*—барабан; *2*—бору; *3*—истигамәтләндириҹи бычаг; *4*—бычаг.

Екскаватор хәндәји газыр, сүзәкҹ вә дренаж боруларыны дүзүр, сонра хәндәк әл илә, јахуд булдозер васитәсилә долдурулур. Д а р х ә н д ә к л и үсул заманы борулар ени 25 *см*-ә гәдәр олан дар хәндәјә дүзүлүр. Бу иши ишләк органы зәнҹир, шнек, күрәк, ротор, әрсин олан чохчаловлу екскаватор көрүр. Х ә н д ә к с и з үсулда пластик күтләдән олан борулар дар хәндәјин дибинә дүзүлүр. Хәндәк бычағы олан Д.м. илә газылыр.

ДРИАДЛАР (јун. dryádes, drýs—палыд, ағаҹ)—гәдим јунан мифолокијасында ағаҹларын һимајәчиләри (нимфалары—илаһәләри). Е'тигада көрә Д. ағаҹларла бирҝә јашајыр вә мәһв олур, ағаҹлара гуллуг едән инсанлара јардым вә һимајәдарлыг едирдиләр.

ДРИН (Drini)—Албанијада ән бөјүк чај. Ағ Дрин вә Гара Дрин чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Уз. 148 *км*, һөвзәсинин саһ. 12,6 мин *км*²-дир. Ашағы ахынында ики гола ајрылыр. Чәнуб голу Адриатик дәнизинин Дрин көрфәзинә, әсас Шимал голу Шкодер көлүндән ахан Буна чајына төкүлүр. Сувармада истифадә олунур. Ашағы ахыны кәмичилијә јарарлыдыр. Кукес вә Лежа ш.-ләри Д. саһилиндәдир.

ДРИОПИТЕКЛӘР (Dryopithecinae; јун. drýs—ағаҹ+pithekos — мејмун)—газынты һалында тапылан инсанабәнзәр мејмун јарымфәсиләси. Д.-ин галығы (алт чәнәси, дишләри, әтраф сүмүкләри) Гәрби Авропа, Африка вә Һиндистанда Миосен вә Плиосен чөкүнтүләриндән мә'лумдур. Д.-ин өлчүсү шимпанзедән горилладәк гәдәр мүхтәлиф олмушдур. Бә'зи алимләрин фикринҹә, Д. арасында мүасир инсанабәнзәр мејмунларын вә инсанын әҹдадлары олмушдур.

ДРМБОН — Азәрб.ССР Мардакерт р-нунда (ДГМВ) кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* г.-дә, Тәртәр чајынын саг саһилиндән 2 *км*

аралы, Јевлах—Истису шосе јолу кәнарында, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 463 (1977); тахылчылыг, түтүнчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, киногурғу, рабитә шө'бәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ДРОГО́БЫЧ—УССР Львов вил.-ндә шәһәр. Тысменитса чајы саһилиндә, Карпат д-рынын әтәкләриндәдир. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Әһ. 67,4 мин (1977). Нефт е'малы, машынгајырма, ағач е'малы, јүнкүл вә јејинти сәнајеси инкишаф етмишдир. Нефт е'малы, автомобил, газыма балтасы, тәчрүбә-механики, сынаг, кимја з-длары, мебел комбинаты, Львов политехник ин-тунун филиалы, педагожи ин-т, нефт вә механики техникумлар, мусиги мәктәби, мусигили драм театры, тарихи-өлкәшүнаслыг музеји, 17 әср ме'марлыг абидәләри вә с. вар. Совет дөврүндә Д. р-нундакы нефт мә'дәнләринин бәрпасында вә јенидән ишләнилмәсиндә Бакы нефтчиләринин бөјүк көмәји олмушдур. *Трускаветс* курорту Д. јахынлығындадыр.

ДРОЗДО́В Александр Александрович (11.6.1892, Омск—15.8.1968, Бакы)—опера мүғәнниси (лирик-драматик тенор). Азәрб.ССР халг артисти (1940). 1918 илдә Саратов опера студијасыны битирмиш (Н. И. Сперанскинин синфини), һәмин илдән сәһнә фәалијјәтинә башламышдыр. 1928—35 илләрдә ССРИ-нин мүхтәлиф опера театрларында (Тбилиси, Ленинград, Одесса) чыхыш етмиш, 1935—59 илләрдә Азәрб. Опера вә Балет Театрынын солисти олмушдур. Партијалары: Керман («Гаратохмаг гадын», П. Чајковски), Ричард, Радамес, Отелло («Бал-маскарад», «Аида», «Отелло», Ч. Верди), Раул («Һуکенотлар», Ч. Мејербер), Самсон («Самсон вә Далила», К. Сен-Санс), Хозе («Кармен», Ж. Бизе), Короғлу («Короғлу», Ү. Һачыбәјов). 1947 илдән Азәрб. Дөвләт Консерваторијасында педагожи фәалијјәт көстәрмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

ДРОЗОФИ́Л, мејвә милчәкләри (Drosophilidae) — икиганадлылар дәстәсиндән хырда һәшәрат фәсиләси. Уз. 3,5 *мм*-дәк, бәдәни шишкин, көзләри, адәтән, гырмызы олур. Һәр јердә јајылмышдыр. ССРИ-дә 60-дәк нөвү вар. Хүсусилә мејвә вә тәрәвәз анбарларында чох раст кәлмәк олур; сүрфәләри, әсасән гычгырмыш, чох вахт јарыммаје битки галыгларында инкишаф едир. Лабораторија шәраитиндә асан чохалыр, инкишафы сүр'әтлидир. Бир сыра нөвләриндә, башлыча олараг ади мејвә милчәјиндә (D. melanogaster) нәсил әламәтләринин парчаланмасы ајдын көрүнүр. Бунунла әлағәдар олараг кенетика үзрә апарылан тәдгигатлар үчүн әсас објектләрдән биридир. Тәбии шәраитдә маја көбәләкләринин јајылмасында мүһүм ролу вар.

ДРО́ЈЗЕН (Droysen) Иоһанн Густав (6.7.1808, Трептов, һазырда Полшанын Тшебјатув ш.—19.6.1884, Берлин)—алман тарихчиси. Кил (1840 илдән), Јена (1851 илдән) вә Берлин (1859 илдән) ун-тләринин проф. Мө'тәдил либерал сијаси хадим кими *Алманијада 1848—49 илләр ингилабында* фәал иштирак етмишдир. Пруссија тарихинә вә еллинизм дөврүнә («еллинизм» терминини елмә мәһз о кәтирмишдир) даир бир сыра әсәрин мүәллифидир. Д. Македонија монархијасыны јунанларын милли бирлијинин ән али формасы сајыр, Македонијалы Искәндәри сон дәрәчә идеализә едирди. «Еллинизм тарихи» әсәри илә Д. тарих елминдә илк олараг еллинизм дөврүнүн конкрет тәһлилини вермишдир. Д. «еллинизм»и Шәрг халглары арасында «јунан дөвләт гурулушу вә мәдәнијјәтинин јајылмасы» просеси кими баша дүшүр, онун сосиал-игтисади маһијјәтинә е'тинасыз јанашырды.

ДРОМЕДА́Р, дромадер [фр. dromadaire, јун. dromas (kamelos)—тезгачан дәвә сөзүндән] — бирһүркүчлү дәвә; *дәвәләр* чинсиндән мәмәли һејван.

ДРО́ССЕЛ (алм. Drossel)—1) бухар, газ вә маје селинин тәзјигини азалтмаг мәгсәди илә ахын каналынын ен кәсик саһәсини кичилтмәк үчүн тәтбиг едилән јерли мүгавимәт (бору кәмәриндә гојулан клапан, вентил, кран, шибер, өлчү диафрагмасы вә с.). 2) Дроссел клапаны—кечид ен кәсији саһәсинин кәскин азалмасы нәтичәсиндә ондан ахан бухар, газ вә мајенин тәзјигини азалдан клапан. Бухар турбинләринин күчүнүн тәнзим едилмәсиндә, бухарын јүксәктәзјигли кәмәрдән алчагтәзјигли кәмәрә верилмәсиндә, сојудучу машынларда сыхылмыш бухары (газы) кенишләндирмәк вә с. үчүн тәтбиг едилир.

ДРОССЕЛЛӘНМӘ — бухар, газ вә маје сели каналын даралмыш һиссәсиндән (дросселдән) кечдикдә онун тәзјигинин дүшмәси (азалмасы) еффекти. Д. просесиндә ишләк чисмин *ентал-пијасы* сабит галыр, темп-ру исә дәјишир. Идеал газ дроссελләндикдә онун темп-ру сабит галыр, һәгиги газ дросселләндикдә исә онун темп-ру һәм арта, һәм дә азала биләр (бах *Чоул-Томсон еффекти*). Д.-дән әсасән газларын мајејә чеврилмәсиндә, маје вә газ сәрфинин өлчүлмәсиндә вә тәнзимләнмәсиндә, бухар турбини күчүнүн тәнзим едилмәсиндә вә с.-дә истифадә едилир.

«ДРУ́ЖБА»—әдәби-бәдии вә ичтимаи-сијаси журнал. ҮИЛККИ вә Димитров ККИ МК-ларынын органы. Москвада вә Софијада рус вә болгар дилләриндә нәшр едилир (илдә 6 нөмрә). 1977 илин декабрында чыхмыш илк нөмрәси Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри Л. И. Брежневин вә БКП МК-нын биринчи катиби, БХР Дөвләт Шурасынын сәдри Т. Живковун охучулара тәбрикләри илә ачылыр. Журнал ССРИ вә БХР јазычы вә шаирләринин әсәрләриндән нүмунәләр, публисистик материаллар, инчәсәнәт вә мәдәнијјәт усталарынын наилијјәтләрини, кәнчләрин һәјатыны ишыгландыран јазылар дәрч едир. Тиражы 50 мин нүсхәдир (1978).

«ДРУ́ЖБА НАРО́ДОВ»—ајлыг әдәби-бәдии вә ичтимаи-сијаси журнал. ССРИ Јазычылар Иттифагынын органы. М. Горкинин тәшәббүсү илә јарадылмышдыр. 1939 илдән Москвада (1955 илә гәдәр алманах шәклиндә) нәшр едилир. «Д.н.»-да ССРИ халглары әдәбијјатынын нүмунәләри, о чүмләдән Азәрб. јазычыларынын әсәрләри чап едилир. Журналда милли әдәбијјатларын инкишафы проблеминә, әдәби әлагә вә бәдии тәрчүмә мәсәләләринә һәср олунмуш мәгаләләр дә верилир. 1958 илдә «Д.н.»-а әлавә олараг, «Совет романынын 50 или», «Дружба народов»ун китабханасы» серијалары илә китаблар нәшр олунур. Тиражы 211 мин нүсхәдир (1978).

«ДРУ́ЖБА» НЕФТ КӘМӘРИ—трансавропа магистрал нефт кәмәри. Беш социалист өлкәсинин (ССРИ, ПХР, АДР, ЧССР, Мач.ХР) биркә сә'ји илә чәкилмишдир (1960—64). Үмуми уз. 5500 *км*, о чүмләдән ССРИ әразисиндә 4720 *км*-дир. Диаметри 1020 *мм*-дир. Кәмәр Алметјевск ш.-ндән (Тат. МССР) башлајыр; бир голу Шведтдә (АДР), о бири голу Братиславада (ЧССР) гуртарыр. «Д.» н.к. шәбәкәси Волгабојундан чыхарылан нефтин ССРИ-нин гәрб р-нларына вә кәмәрин тикинтисиндә иштирак едән өлкәләрә фасиләсиз дашынмасы проблемини һәлл етмишдир. «Д.»н.к. күчүнә вә үмуми уз.-на көрә дүнјада ири магистраллардандыр. Кәмәр ән јени аваданлыгла, автоматика вә телемеханика системи илә тәчһиз едилмиш, насос агрегатларынын програмла идарә олунмасы һәјата кечирилмишдир. 1974 илдә кәмәрин 2-чи нөвбәси («Дружба-2») истифадәјә верилмишдир.

ДРУЖИ́НА—тајфа башчысы, сонралар исә кнјаз вә крал әтрафында бирләшән дөјүшчү дәстәси; Д. һәрби тәшкилат формасы кими гәбилә гурулушунун дағылдығы вә феодал мүнасибәтләринин јарандығы дөвр үчүн даһа чох характерикдир. Гәдим керман мәнбәләринә көрә е.ә. 1 әсрдә мүвәггәти, ерамызын 1 әсриндән даими олмушдур. Башчы вә Д. бир-бири илә гаршылыглы тәәһһүдләрлә бағлы иди: Д. башчыны горумалы—башчы исә Д.-ны сахламалы иди. Д. тајфа башчысынын јүксәлмәсинә вә крал һакимијјәтинин јаранмасына көмәк етди. Керман тајфалары арасында Д.-нын ролу онларын Гәрби Рома империјасы әразисинә басгынлары заманы (4—6 әсрләр) хүсусилә артды. Дружиначылар, ишғаллар вә крал бәхшишләри нәтичәсиндә торпаг саһәләри әлә кечирдиләр вә формалашмагда олан феодаллар синфинин тәркибинә дахил олдулар. Феодал мүнасибәтләринин инкишафы илә Д. тәшкилаты јерини вассал мүнасибәтләринә вә мүвафиг һәрби тәшкилатлара верди. Д. мүнасибәтләри дикәр халглар үчүн дә характерикдир.

Әд.: бах *Керманлар* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ДРУЖИ́НА—1) Гәдим Рус дөвләтиндә кнјазын башчылыг етдији силаһлы дәстә. Мүһарибәләрдә, халг үсјанларынын јатырылмасында, кнјазын мәһкәмә-инзибати һакимијјәтинин һәјата кечирилмәсиндә иштирак едирди. 2) 1905—07 вә 1917 илләр ингилаблары заманы болшевикләр партијасы вә дикәр партијалар фәһләләрдән, тәләбәләрдән, шәһәр әһалисинин демократик тәбәгәләриндән Д.-лар јаратмышдылар (бах *Дәјүш дружиналары, Болшевикләрин һәрби вә дәјүш тәшкилатлары*).

ДРУЖИ́НИН Николај Михајлович (д. 13.1.1886, Курск)—совет тарихчиси, ССРИ ЕА акад. (1953), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1947). Москва унтинин һүгуг (1911) вә тарих-филолокија

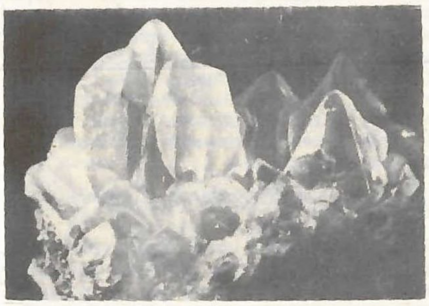

(1918) факүлтәләрини битирмишдир. Ингилаби фәалијјәтинә көрә 1905 илдә ун-тдән чыхарылмыш, Саратова сүркүн олунмушду. Музејшүнаслыгла мәшғул олмуш, педагожи фәалијјәт көстәрмишдир. Д. 1938 илдән ССРИ ЕА Тарих ин-тунда ишләјир. Әсас тәдгигатлары 19 әсрдә Русијанын ичтимаи-игтисади тарихинә, ичтимаи фикир вә ингилаби һәрәкат проблемләринә һәср едилмишдир. Д. 300-дән чох әсәрин мүәллифидир. Ән мүһүм әсәрләри «Декабрист Никита Муравјов» (1933), «Дөвләт кәндлиләри вә П. Д. Киселјовун ислаһаты» (ч. 1, 1946; ч. 2, 1958), «Русијада капитализмин кенезиси» (1955) вә с. Д. «Москва тарихи»нин (3—4 чилдләр), чохчилдли «ССРИ тарихи»нин (4—5 чилдләр) мүәллифләриндәндир. К.т. вә кәндлиләрин тарихинә даир комиссијанын ишинә, «Русијада кәндли һәрәкаты» адлы чохчилдли сәнәдләр серијасынын нәшринә вә с. рәһбәрлик етмишдир. 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Воспоминания и мысли историка (автобиография), М., 1967; Я ц у н с к и й В. К., Творческий путь Николая Михайловича Дружинина, в кн.: Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России, М., 1961; С т е ц к е в и ч М., Академик Н. М. Дружинин. Обзор трудов. «Историографический сборник», в. 1(4), Саратов 1973; Н и ф о н т о в А. С., 90-летие акад. Н. М. Дружинина, «Вопросы истории», 1976, № 1.

ДРУЖКО́ВКА—УССР Донетск вил.-ндә шәһәр. Д.ј.ст. Әһ. 61 мин (1977). Машынгајырма, метал мә'мулаты, газ апаратлары, чини з-длары, орта ихтисас мәктәбләри вә с. вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур.

ДРУЗ (алм. Druse—фырча)—һәр һансы сәтһ үзәриндә ејни вахтда бој атмыш кристаллар групу. Минерал мәһлулларын сүхурлардакы бошлуглара

долмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Д.-ларда һәр кристалын бир учу сәтһә битишмиш, бошлуға јөнәлмиш дикәр учу исә сәрбәстдир. Кварс, калсит, аметист, флүорит вә с. минераллар үчүн характерикдир.

ДРУЗЛАР, б и т к и л ә р д ә д р у з л а р (чех дилиндә druza)—һәјат фәалијјәти просесиндә бә'зи биткиләрин көвдәсиндә (чәкәдә), јарпаг саплағында (бегонијада) вә с. һүчејрәләриндә әмәлә кәлән калсиум-оксалат кристаллары.

ДРУЗЛАР, д у р у з л а р — *исмаилилијин* шахәләриндән бири олан мүсәлман дини тәригәтинә мәнсуб әрәбләр. Ливан вә Сурijада, аз бир һиссәси исә Исраилдә јашајыр. Тәгр. 400 мин нәфәрдән чохдурлар (1975). Друз тәригәти 11 әсрин әввәлләриндә Мисир вә Чәнуби Ливан исмаилиләри арасында тәблиғат апаран батини ваизи Дәразинин (тәригәтин ады да бурадандыр) фәалијјәти нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир. Д. Фатими хәлифәси Һакимдә [996—1021] аллаһын тәчәссүм олундуғуна вә руһларын өлмәзлијинә инанырлар. Орта әсрләрдән башламыш сон дөврләрәдәк Д. нәсли аристократијаја вә һаким әмир сүлаләринә малик олмушлар. Друз әмирләринин Ливанда ән гүдрәтли дөвру II Фәхр әд-дин Мәан [1590—1633] вә II Бәшир Шиһабын [1788/89—1840] һакимијјәт илләринә тәсадүф едир. Әһалинин әсас мәшғулијјәти әкинчилик иди. Д. 20 әсрин әввәлләринәдәк демәк олар ки, сәнәткарлыг вә тичарәтлә мәшғул олмамышлар. 18 әсрин әввәлләриндә Д.-ын бир һиссәси Сурijаја (Чәбәл Друз) көчмүшдүр.

Марони кәндлиләр вә онларын феодал ағалары олан друз задәканлары арасындакы синфи зиддијјәтләр нәтичәсиндә 19 әсрин 40—60-чы илләриндә Ливанда Д. вә христиан марониләр арасында силаһлы тоггушмалар баш верди. 19 әсрин 2-чи јарысы—20 әсрдә Османлы империјасы һаким даирәләринин друз «сәрбәстлијинә», «имтијазына» (һәрби мүкәлләфијјәтин олмамасы, силаһ кәздирмәк һүгугу, друз задәканларынын сырави Д. үзәриндәки гејри-мәһдуд һакимијјәти вә с.) сон гојмаг чәһдләри тез-тез түркләр әлеjһинә чыхышлара (1869, 1888, 1894—97, 1904, 1910) сәбәб олду. Франсанын мандатлығы дөврүндә (1920—43) Сурија вә Ливан Д.-ы антиимпериалист мүбаризәдә иштирак етдиләр. 1925—27 илләр Үмумсурија милли үсјанынын мәркәзи Чәбәл Друз иди. Үзвләринин әксәријјәти Д.-дан ибарәт олан Ливан Тәрәггипәрвәр Сосиалист Партијасы (1949 илдә тә'сис олунмушдур) 1958 илин јајында антиимпериалист үсјанында фәал иштирак етмишдир. Ливанда 70-чи илләрдә баш верән һадисәләр заманы Д. милли вәтәнпәрвәр гүввәләрин тәрәфиндә чыхыш едир, өлкәнин бирлији вә Фәләстин гачгынлары проблеминин әдаләтлә һәлл олунмасы уғрунда мүбаризә апарырлар.

Әд.: Б е л ј а ј е в Ј. А., Мүсәлман тәригәтләри (тарихи очеркләр), Б., 1958; С е р е г и н Н. И., П е т р о в С. Н., Ливан, М., 1969.

ДРУИДЛӘР—Галлија, Британија вә Ирландијада гәдим келт каһинләри. Д. тајфа ә'јанлары илә бирликдә келт чәмијјәтинин һаким тәбәгәси сајылырды. Д. гурбанвермә мәрасимини идарә едир, мәһкәмә функцијаларыны јеринә јетирир, сијаси ишләрдә бөјүк рол ојнајырдылар. Рома ишғалларындан сонра (е.ә. 1 әср—ерамызын 1 әсри) әввәлки имтијазларыны итирән Д. сәркәрдан каһинләрә чеврилдиләр.

ДРУМЛИНЛӘР (инк. drumlin)—узунсов тәпәлик шәклиндә гәдим бузлаг аккумулјасијасы формалары. Һүнд. 5 *м*-дән 45 *м*-дәк, уз. бир нечә јүз метрдән 2,5 *км* вә даһа чох, ени 150—400 *м*-дир. Нүвәси көклү сүхурлардан вә ја флүвиоглјасиал гумлардан, сәтһи исә морен чөкүнтүләриндән ибарәтдир. Гәдим бузлагларын јајылдығы саһәләрдә, хүсусилә дүзәнлик вә дағәтәји р-нларда групларла раст кәлир.

ДРУ́ТСЕ Ион Пантелејевич (д.13. 9.1928, индики Молд.ССР, Дондјүшан р-ну, Хородиште к.)—молдав совет јазычысы. «Бизим кәнддә» (1953), «Инсан һәсрәти» (1959) һекајә китаблары, «Кәдәр јарпаглары» (1957), «Пајызын сон ајы» (1964) повестләри, «Хејирхаһлығымызын јүкү» (1968) романы, «Каса маре» (1960), «Дојна» (1971), «Кәнчлијимизин гушлары» (1972), «Ән мүгәддәс» (1976), «Торпаг вә күнәш наминә» пјесләринин мүәллифидир. «Һәр шеј өз јеринә гајыдыр» (1978) пјеси Л. Н. Толстојун һәјатындан бәһс едир. Әсәрләриндә мүһүм ичтимаи-әхлаги проблемләрә тохунулур, әмәк адамларынын мә'нәви көзәллији тәсвир олунур. Бә'зи һекајәләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир. Халглар достлуғу ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Листья грусти, М., 1965; Поле души человеческой, М., 1977.

ДРУМО́ (Drumaux) Марк (10.5.1922, Ено әјаләти, Ат—15.11.1972, Брүссел)—Белчика фәһлә вә коммунист һәрәкаты хадими. Дәмирјолчу фәһлә аиләсиндә доғулмушдур. 1941 илдә Мүгавимәт һәрәкаты хадимләри илә әлагәјә кирмиш, 1942 илдә исә кизли шәраитдә Белчика Коммунист Партијасына (БКП) дахил олараг партијанын тапшырығы илә кәнчләр арасында иш апармыш, партизан дәстәләринин тәшкилиндә иштирак етмиш, кизли мәтбуаты јајмышдыр. Мүһарибәдән сонра партија ишинә кечмиш, бир сыра рәһбәр партија вәзифәләриндә олмушдур. 1968 илин сентјабрындан БКП-нин сәдри иди. 1961 илдән парламент депутаты, 1965—68 илләрдә коммунистләрин парламент фракцијасынын сәдри олмушдур.

ДРУО́Н (Druon) Морис (д. 23.4.1918, Парис)—франсыз јазычысы. Гонкур мүкафаты лауреаты. Франса Академијасынын үзвү (1967). «Мегареј» (1942), «12 нојабр гатары» (1943), «Партизан нәғмәси» (1943, Ж. Кеселлә биркә) драмлары, «Сонунчу бригада» (1946) повести фашизмлә мүбаризәјә һәср олунмушдур. «Бу дүнјанын күчлүләри» (1948—51) трилокијасында ики дүнја мүһарибәси арасындакы дөврүн сијаси һадисәләри тәсвир едилир. «Лә'нәтә кәлмиш краллар» (ч. 1—7, 1955—77) тарихи роман силсиләсинин вә с. әсәрләрин мүәллифидир.

Ә с ә р л ә р и: Сильные мира сего, М., 1965; Негоже лилиям прясть. Французская волчица, М., 1966 («Проклятые короли»); Тисту—мальчик с зелеными пальцами, М., 1973.

ДУАЈЕ́Н (фр. doyen—ағсаггал)—*дипломатик корпусун* ағсаггалы (мәскән салынан өлкәдә дипломатик нүмајәндәләр арасында рүтбәчә јүксәк вә вахт е'тибарилә даһа чох фәалијјәт көстәрмиш олмалыдыр). Д. тәбрикетмә, башсағлығы вә б. мәрасимләрдә дипломатик корпусун адындан чыхыш едир вә с.

ДУАЛ ИДАРӘЕТМӘ (лат. dualis—икили)—икили характер дашыјан автоматик идарәетмә. Објектә көстәрилән идарәедичи тә'сирләр һәм идарәолунан објектин характеристикаларынын өјрәнилмәсини, јахуд дәгигләшдирилмәсини, һәм дә онун тәләб олунан вәзијјәтә кәтирилмәсини, јахуд лазыми тәрздә һәрәкәтини тә'мин едир. Објектин статик вә динамик характеристи-

калары, онларын иш шәраити һаггында әлдә кифајәт гәдәр мә'лумат олмадыгда, јахуд иш просесиндә онун характеристикалары мүхтәлиф амилләрин тә'сири илә ганунаујғун, јахуд ихтијари дәјишдикдә Д.и. тәтбиг едилир. Објектин характеристикалары мә'лумдурса, иш режимини тә'јин едән координатлар өлчүлә билирсә вә она тә'сир едән тәканлары өлчмәк мүмкүндүрсә, идарәетмә системинин гурулушу нисбәтән садәдир вә јүксәк кејфијјәтлә идарәетмә мүмкүндүр. Характеристикалар дәгиг мә'лум дејилсә вә иш заманы дәјиширсә, објектин идарә олунмасында јүксәк нәтичә алынмыр. Чүнки објектин идарәедичи сүканына көстәрилән тә'сир онун оптимал идарәолунмасыны тә'мин едән тә'сирдән фәргләнир. Белә һалларда идарәетмәни јахшылашдырмаг үчүн објектин ишини характеризә едән мә'лумат топланылыр, апарылан мүшаһидәләрлә бирликдә тәһлил едилир вә нәтичәдә характеристикалара даир илк мә'лумат дәгигләшдирилир. Бу синфә мәнсуб идарәетмә системләри пассив мүшаһидәләрә әсасланыр вә өз-өзүнә оптималлашыр; бунлар характеристикалары тез-тез дәјишән објектләрин оптимал идарә олунмасыны тә'мин етмир. Буна көрә објектә актив тә'сирләр көстәрилир вә нәтичәдә характеристикалар тез тә'јин едилир. Бу, објектин идарәетмә сүканларына автоматик идарәедән гурғунун ән әлверишли тә'сири үчүн имкан јарадыр. Беләликлә, објектин оптимал идарә олунмасы тә'мин едилир.

Әд.: Фельдбаум А. А., Основы теории оптимальных автоматических систем, 2 изд., М., 1966; Цыпкин Я. З., Адаптация и обучение в автоматических системах, М., 1968; Квакернаак Х., Сиван Р., Линейные оптимальные системы управления, пер. с англ., М., 1977.

ДУА́ЛА (Douala, Duala) — Камерун Республикасында шәһәр. Д.ј. ст. вә порт. Мүһүм тәјјарә мејданы. Әһ. 250 мин (1970, әтрафы илә). Тахта-шалбан, гәһвә, какао, палма гозу вә јағы, памбыг, алүминиум ихрач едилир. Кәми тәрсанәси, ағач е'малы, јејинти, тохучулуг, ајаггабы сәнајеси мүәссисәләри, велосипедјығма вә шүшә з-длары вар. К.т. аваданлығы истеһсал олунур.

ДУАЛИ́ЗМ (лат. duo—ики)—фәлсәфи тә'лим. Д.-ә көрә, материја вә шүур, мадди вә мә'нәви субстансија, мүстәгил, бир-бириндән ајры мөвчуд олан башланғычлардыр вә онлар вәһдәт һалында бирләшә билмәзләр. Д. әслиндә материализм илә идеализми бирләшдирмәк чәһдидир. Д. даһа чох *Декартын* вә *Кантын* фәлсәфәси үчүн сәчијјәвидир. Д. психофизики паралелизм нәзәријјәсинин фәлсәфи әсасыдыр. Д. фәлсәфәдә *монизмә* гаршы дурур. Марксист фәлсәфә Д.-ин әсассызлығыны көстәрәрәк маддилији психик һадисәләрин илкин әсасы һесаб едир.

ДУА́Н ТСИ-ЖУЈ (1864—1936)—Чин һәрби вә сијаси хадими. 1912 илдән Јуан Ши-кајын башчылыг етдији һөкумәтдә һәрби назир, 1916—18 илләрдә исә баш назир олмушдур. 1917 ил августун 14-дә Чинин Антанта тәрәфиндә Биринчи дүнја мүһарибәсинә гошулдуғуну е'лан етмиш, 1918 илдә Јапонија илә Совет Русијасына гаршы бир сыра һәрби сазиш, о чүмләдән Чин гошунларынын Сибирә көндәрилмәсинә даир сазиш бағламышды. Чиндә Јапонијанын тә'сиринин артмасыны истәмәјән Гәрб өлкәләринин тәзјиги илә истефаја чыхмыш (1918), 1920 илдә Пекиндән говулмушдур. 1924—26 илләрдә јенидән һакимијјәтә кәлмиш, президент вә Чин һөкумәтинин баш назири олмушдур. Өлкәдә күчләнән ингилаби һәрәкат шәраитиндә вә һакимијјәт уғрунда мүбаризәдә мүвәффәгијјәтсизликләри нәтичәсиндә 1926 илин јајында сијаси фәалијјәтдән узаглашмышдыр.

ДУБИ́НИН Михаил Михајлович (д. 1.1.1901, Москва)—совет кимјачысы (физики кимја), ССРИ ЕА акад. (1943), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942, 1950). 1921 илдән башлајараг, һәлл олмуш маддәләрин мәсамәли адсорбентләрлә *адсорбсија* мәсәләләрини өјрәнир. Адсорбентләрин мәсамә гурулушуну тәдгиг етмиш, мәсамәләрин нөвләринә аид тәсәввүрләри (микромәсамәләр, кечид мәсамәләри вә макромәсамәләр) инкишаф етдирмиш вә онларын параметрләринин мүәјјән едилмәси үсулларыны ишләјиб һазырламышдыр. Д. газ вә бухарларын микромәсамәли адсорбентләрлә адсорбсијасы нәзәријјәсини ирәли сүрмүш, мүхтәлиф темп-р вә тәзјигләрдә адсорбсија тараэлыгларынын һесабланмасы методларыны, һабелә тәләб олунан параметрли мәсамә гурулушлу адсорбент һазырланмасы үсулларыны тәклиф етмишдир. 2 дәфә Ленин ордени, 6 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Михаил Михайлович Дубинин, М.—Л., 1950.

ДУБИ́НИН Николај Петрович (д. 4.1.1907, Кронштадт)—совет кенетики. ССРИ ЕА акад. (1966; м. үзв, 1946). Ленин мүкафаты лауреаты (1966). 1969 илдән Сов.ИКП үзвү. 1932 илдән ССРИ ЕА бир сыра елми-тәдгигат мүәссисәләриндә ишләмиш, 1966 илдән ССРИ ЕА Үмуми Кенетика Ин-тунун директорудур. Әсас әсәрләри үмуми вә тәкамүл кенетикасы проблемләринә, кенетиканын к.т. илә әлагәсинә һәср едилмишдир. Д. кенин бөлүнмәсини вә комплементасија һадисәсини кәшф етмишдир. Хромосомларын функсијасы вә гурулушунда тамлыг идејасыны тәдгиг етмиш, мутасија просесиндә мәрһәләлик проблемини өјрәнмишдир. Бир сыра харичи ЕА вә Б. Британија Кенетикләри Чәмијјәтинин үзвүдүр.

Әсәрләри: Проблемы радиационной генетики, М., 1961; Молекулярная генетика и действие излучений на наследственность, М., 1963; Эволюция популяций и радиация, М., 1966; Генетика популяций и селекция, М., 1967 (Ј. Л. Глемботски илә биркә); Горизонты генетики М., 1970; Репаративные механизмы клеток и вирусы, М., 1975 (Ј. Д. Засухина илә биркә).

«ДУБИ́НШИНА» (русча дубина—дәјәнәк)—1762—64 илләрдә Далматово к.-ндәки (индики Курган вил.-нин Шадринск ш. јахынлығында) монастыр кәндлиләринин һәјәчанлары. Ағыр натурал веркиләрә, амансыз истисмара гаршы чеврилмишди. Үсјанчылар силаһланараг (әсасән, дәјәнәклә) монастыры мүһасирә етмишдиләр. Гоншулугдакы 3 монастырын кәндлиләри дә онлара гошулмушду. Үсјанчылара гаршы сүвари полку көндәрилди. 1764 илин мајында үсјан јатырылды; 198 нәфәрә чамаат гаршысында шаллаг чәзасы верилди. «Д.»-нын бә'зи фәал иштиракчылары сонралар Ј. И. Пугачов үсјанына гошулмушдулар.

ДУБЛЕ́Т (спектрал)—бах *Мултиплет*.

ДУ́БЛИН [Dublin, гәдим ирландча—Dubhlin, һәрфи мә'насы—кичик гаракөрфәз, ирландча Бале-Аха-Клиах (Baile Atha Cliath)]—Ирландијанын пајтахты. Өлкәнин сијаси, игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзи. Ирландија а.-нын ш.-индә, Ирландија дәнизинин Дублин көрфәзи саһилиндә порт. Лиффи чајынын мәнсәбиндәдир. Мүлајим дәниз иглими вар. Орта темп-р ијулда 15—17°С, јанварда 5°С-дир. Иллик јағынты 842 *мм*. Д.ј. говшағыдыр. Аеропорт. Әһ. 568 мин (1975). Шәһәр идарәчилијини сечкили Шура вә Мүдир һәјата кечирир. Мүдир кениш сәлаһијјәтә маликдир. Шуранын сәлаһијјәти исә јерли веркиләр вә рүсумлар мәсәләләри илә мәһдудлашыр. Мер, әсасән, мәрасим функсијаларыны һәјата кечирир.

Шәһәрин мәркәзиндә, Лиффи чајы үстүндә О'Коннел көрпүсү.

Ирландија мәнбәләриндә Д. һаггында илк мә'лумат 291 илә аиддир. 9 әсрдә индики Д.-ин әразисини тутан норманлар Ирландија кралы Боролме Брианла дөјүшдә (1014) мәғлуб олдугдан сонра тәдричән ассимилјасија олунмаға башладылар. 1170 илдә Д. р-ну инкилис-норман феодалларынын әлинә кечди, 12 әсрин сонунда исә ишғалчыларын Ирландијада тутдуглары мүстәмләкә әразисинин мәркәзинә чеврилди. Д. 17 әсрдән Ирландија азадлыг һәрәкатынын мәркәзләриндән олмушдур. Д. *Ирландија үсјанынын* (*1916*) башлыча мәркәзи иди. Инкилтәрә-Ирландија мүгавиләсинә (1921) әсасән 1922 ил јанварын 6-да инкилис гарнизону Д.-дән чыхарылды. Д. Азад Ирландија Дөвләтинин (1949 илдән Ирландија Республикасы) пајтахты олду.

Сәнајеси к.т. мәһсулларынын е'малы илә әлагәдардыр. Јејинти (пивә, виски, әт консерви, түтүн вә с.), јүнкүл (тохучулуг, һәмчинин јун, кәтан, ипәк парча, тикиш, трикотаж, дәри ајаггабы) вә с. саһәләр үстүнлүк тәшкил едир. Кимја, машынгајырма, тикинти материаллары сәнајеси инкишаф етмишдир.

Д.-дә 13 әсрә аид гәср (һазырда Әдлијјә сарајы), Крајст-чөрч готик килсәси (1038; 1172—1225 илләрдә јенидән тикилмишдир) вә с. мүһафизә олунмушдур. Классисизм үслубунда јарадылмыш ансамбл вә биналар (Чарлимонт-һаус, 1763—70, ратуша, 1769, Ирландија банкы, 1729; 1785—90 илләрдә јенидән тикилмишдир) илә шәһәрин әтрафындакы фәһлә мәнзилләри эиддијјәт тәшкил едир. 1913 илдә Д.-ин јенидән гурулмасынын баш планы тәртиб едилмишдир (ме'мар Л. П. Аберкромби). Д.-дә аеровағзал (1937—41), автовағзал (1951—53), бир сыра јашајыш вә сәнаје комплексләри

тикилмәсинә бахмајараг иншаат ишләри әһалинин тәләбатындан чох кери галыр. Д.-дән шм.-да Баллимин шәһәр-пејки јарадылыр. Д.-дә 2 ун-т, Крал Мусиги Академијасы, Ирландија Крал Академијасы, Ирландија Әдәбијјат Академијасы, бир чох елми-тәдгигат ин-ту вар.

ДУБЛИН ҮСЈАНЫ (1916)—*Ирландија үсјанынын* (*1916*) әдәбијјатда тәсадүф олунан ады.

ДУБЛЈАЖ (фр. doublage—нәјинсә сурәтини јаратма; үз чәкмә)—кинофилм фонограмынын башга дилдә јенидән јарадылмасы. Екранда актјорун додагларынын һәрәкәти илә јени мәтнин тәләффүзүнүн синхронлуғу Д.-ын башлыча шәртләриндәндир. Совет Иттифагында һәр ил 500-дән артыг совет вә харичи өлкә бәдии филмләри ССРИ халглары дилләринә Д. олунур. «Азәрбајчанфилм» студијасында дублјаж сехи вар. Азәрб.-да илк дәфә «Чапајев» бәдии филми Д. едилмишдир (1937).

ДУБЛОН (фр. doublon; double—икигат)—Испанијанын гәдим гызыл сиккәси (тәркиби тәгр. 7,5 *г* халис гызыл). 1868 иләдәк тәдавүлдә олмушдур. Д., һәмчинин Исвечрәнин гәдим гызыл сиккәси иди. Италијада Д. 15—16 әсрләрдә Рома папасы тәрәфиндән кәсилмишдир.

ДУБНА—РСФСР Москва вил.-ндә шәһәр. Дубна чајынын Волгаја төкүлдүјү јерин јахынлығындадыр. Д.ј. ст. Әһ. 51 мин (1977). 1956 илдә Бирләшмиш Нүвә Тәдгигатлары Ин-тунун тәшкили илә әлагәдар салынмышдыр. Москва радиотехника, електроника вә автоматика ин-тунун филиалы вар.

ДУБНО—УССР Ровно вил. ндә шәһәр. Дубно р нунун мәркәзи. Иква чајы саһилиндәдир. Дубно д.ј. ст.-нын 5 *км*-лијиндәдир. Механики төкмә, техники резин мә'мулаты, тәрәвәзгурутма-консерв, јағ, шәкәр з-длары, трикотаж, бәдии галантереја ф-кләри, шәраб, әт комбинатлары, педагожи, мәдәни-маариф, тибб мәктәбләри вар.

ДУБОВКА—РСФСР Волгоград вил.-ндә шәһәр. Дубовка р-нунун мәркәзи. Волгоград су анбарынын сағ саһилиндә кәми дајаначағы. Метал мә'мулатлары, хардал јағы, ағач е'малы, мејвә консерви, балыг з-длары, халча ф-ки, педагожи мәктәб, зообајтарлыг техникуму вә с. вар.

ДУБОССАРЫ—Молд.ССР-дә шәһәр. Дубоссары р-нунун мәркәзи. Днестр чајы саһилиндәдир. Әсасән, јүнкүл вә јејинти сәнајеси инкишаф етмишдир. Механики, түтүн ферментләшдирмә, шәраб з-длары, тикиш ф-ки, СЕС, тарих-өлкәшүнаслыг музеји, мусиги мәктәби вә с. вар. «Молдавија гушчулуг сәнајеси» елми истеһсалат бирлији (тәркибиндә 8 гуш ф-ки, 23 инкубатор-гушчулуг ст. вә респ.-да јеканә сусамуру фермасы вар) Д. әразисиндәдир.

ДУБРОВИН Николај Фјодорович (8.12.1837, индики Псков вил. Великије Луки р-нунун Корытово к.—25. 6.1904, Петербург)—рус һәрби тарихчиси, Петербург ЕА акад. (1890), артиллерија кенералы. Тарихшүнаслыгда һаким милләтчилик чәрәјанынын нүмајәндәси иди. Чохлу мәгалә вә монографијанын, о чүмләдән «Русларын Гафгазда мүһарибәләринин вә һөкмранлығынын тарихи» (ч. 1—6, 1871—88) әсәринин мүәллифидир. Әсәрдә Азәрб.-ын һәрби-сијаси тарихи һаггында чохлу фактик материал вар. Чаризмин харичи сијасәтини вә чар Русијасынын Гафгазда апардығы мүһарибәләри идеализә етмишдир.

Әд.: Гулијев Ә. Н., Һәсәнов И. М., Стригунов И. В., XIX әсрдә вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда тарих елминин инкишафы, Б., 1960; Гасанов И. М., Гулиев А. Н., Историография Азербайджана, в кн.: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 2, М., 1960.

ДУБРОВИНСКИ Иосиф Фјодорович (партија тәхәллүсү Иннокенти, Леонид вә с. 26.8.1877, индики Орјол вил.-нин Покровско-Липовтсы к.—1.6.1913, Турухан өлкәси)—пешәкар ингилабчы. 1893 илдән ингилаби фәалијјәтә башламыш, Москва «Фәһлә Иттифагы»нын рәһбәрләриндән бири, ленинчи «Искра»нын акенти олмушдур. Партијанын 2-чи гурултајындан (1903) сонра болшевикләрә гошулмуш, РСДФП МК-ја дахил едилмишдир. 1904 илин јајында РСДФП МК-дакы барышдырычылар 3-чү гурултајын чағырылмасына гаршы јөнәлдилмиш «ијул бәјаннамәси»ни гәбул етдикдә, Загафгазија болшевикләри бунун әлејһинә чыхдылар. Д. Бакы Комитәсини МК илә «барышдырмаг» үчүн Бакыја кәлмиш, лакин БК она гулаг асмамышды. Д. Одесса, Кијев, Петербург, Москва вә с. шәһәрләрдә партија иши апармыш, Москвада Декабр силаһлы үсјанынын (1905) рәһбәрләриндән олмушдур. Партијанын 5-чи (Лондон) гурултајында (1907) РСДФП МК үзвү, Болшевик мәркәзинин үзвү сечилмиш, «Пролетари» гәзети редаксијасынын үзвү (1908) олмушдур. Дәфәләрлә һәбс вә сүркүн едилмишдир. Ағыр хәстә олдуғундан сүркүндә өзүнү өлдүрмүшдүр. В. И. Ленин Д.-нин барышдырычы сәһвләрини гејд етмәклә јанашы, ону болшевикләр партијасынын ән көркәмли вә ән садиг тәшкилатчыларындан бири кими јүксәк гијмәтләндирмишдир.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 2, сәһ. 214); Прокофьев В., Дубровинский, М., 1969; Санина И. И., Иосиф Фёдорович Дубровинский, «Вопросы истории КПСС», 1977, № 8.

ДУБРОВНИК (Dubrovnik; латын мәнбәләриндә Рагуза, Ragusa, Ragusium)—Југославијада, Хорватија Сосиалист Республикасында шәһәр. Адриатик дәнизи саһилиндә порт. Д.ј. вә автомобил јоллары Д.-и өлкәнин дахили р-нлары илә әлагәләндирир. Әһ. 32 мин (1974). Јејинти сәнајеси, Југославија академијасынын тарих инту, дәнизчилик музеји вар. Туризм инкишаф етмишдир. Зејтун јағы, шәраб ихрач едилир. Дәниз курортудур.

7 әсрдә салынмышдыр. Орта әсрләрдә *Дубровник республикасынын* мәркәзи иди. 1808 илдә Иллирија әјаләтинин тәркибинә дахил олмуш, 1815 илдә *Һабсбургларын* һакимијјәти алтына кечмишди. 1918 илдән Сербләрин, Хорватларын вә Словенләрин Краллығы (1929 илдән Југославија) тәркибинә дахил олду. 1941 илин апрелиндә Д.-и фашист Италијасы ишғал етмишди. 1944 илин ахырында Југославија Халг Азадлыг Ордусу тәрәфиндән азад олунмушдур.

Д.-ин көһнә һиссәси дөрдкүнч вә даирәви бүрчләри олан 2 сыра мөһкәм даш диварларла дөврәләнмишдир. Бурада даш дөшәнмиш дар күчәләр, һејкәлләрлә бәзәдилмиш фонтанлы кичик мејданлар салынмыш, Ренессанс үслубунда сарајлар, монастырлар, барокко үслубунда килсәләр тикилмишдир. Көһнә шәһәрин харичиндә 15—16 әсрләрә аид сарај вә виллалар, 19—20 әср тикилиләри вар. 1950 илдән Д.-дә һәр ил Југославијанын вә харичи өлкәләрин театр вә мусиги коллективләринин иштиракы илә фестиваллар кечирилир. Тамашалар көһнә шәһәрин сарај вә килсәләри гаршысында, атриум, террас вә с. јерләрдә көстәрилир.

ДУБРОВНИК РЕСПУБЛИКАСЫ (Dubrovacka republika)—Адриатик дәнизи саһилиндә шәһәр-республика. Орта әсрләрдә мүһүм рол ојнамышдыр. *Дубровник* ш.-ни, ондан шм.-г.-дәки саһил р-нларынын бир һиссәсини, бир сыра а-ры (Млет, Ластово вә с.) әһатә едирди. Мәркәзи Дубровник ш. иди. 1205 илədәк Венесијанын вассалы, 1205—1358 илдә исә онун һакимијјәти алтында иди. Д.р.-нда инчәсәнәт, сәнәткарлыг вә тичарәт инкишаф етмишди. Д.р. аристократик респ. иди. Д.р.-нын әсас әһалиси пучанлар (халг)—хырда тачирләр, сәнәткарлар, дәнизчиләр иди. 15—16 әсрләр (Д.р. 1358—1526 илләрдә Мачарыстанын вассалы иди) Д.р.-нын јүксәк игтисади инкишаф дөврүдүр. 15—17 әсрләрдә Балкан ј-а-нда мүһүм мәдәни вә елми мәркәз олуб, «славјан Афинасы» адланырды. 17 әсрин 2-чи јарысындан (1526—1806 илләрдә Түркијәнин вассалы иди) игтисади вә мәдәни әһәмијјәтини итирмәјә башлады. 1806 илдә Франса Д.р.-ны ишғал етди; Д.р. 1808 илдә ләғв олунду, әразиси исә Иллирија әјаләтләринин тәркибинә дахил едилди. Д. р.-нда Интибаһ дөврүндә латын вә италјан дилләриндә әдәбијјат јаранмышды. М. Марулич, Ш. Менчетич, Ч. Држич вә б. хорват дилиндә, славјан халг маһнылары руһунда ше'рләр јазмышлар. 16 әсрдә А. Чубранович, Н. Ветранович-Чавчич, П. Кекторович вә б. мәшһур иди. Әсрин орталарына јахын хорват дили әдәби дил олду. Сатира илә јанашы, драматуркија да инкишаф етди (М. Држич). 17 әсрдә чәнуби славјан халгларынын јаделли ишғалчылара гаршы мүбаризәси әдәбијјатын әсас мөвзусу олду (И. Гундулич, Ч. Палмотич вә б.). 18 әсрдә Д.р.-нын тәнәззүлү илә әлагәдар әдәбијјат да зәифләди. 19 әсрин әввәлиндән Д.р. әдәбијјаты хорват әдәбијјатына гарышды. 15—16 әсрләр Д.р. ме'марлыг вә тәсвири сәнәтинин чичәкләнмә дөврүдүр. Бу дөврдә Дубровникдә шәһәр истеһкамлары, ичтимаи вә јашајыш биналары тикилмиш, ме'марлыгда Венесија готикасы вә Ренессанс мотивләриндән истифадә едилмишдир. 15—16 әсрләрдә јерли ме'марлардан Далмасијалы Јурај, П. Миличевич, П. Андрич мәшһур иди. 15 әсрин орталарындан дәзкаһ бојакарлығы инкишафа башламышдыр (М. Јунчич вә Л. Добричевичин иконалары). 17—18 әсрләрдә јерли сәнәткарларын мүһачирәтә кетмәси вә Италијадан өлкәјә јени рәссамларын ахыб кәлмәси илә Д.р. инчәсәнәти өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини тәдричән итирди. 14 әсрин орталарындан Д.р.-нын ичтимаи һәјатында театр тамашалары мүһүм јер тутмаға башлады. 15 әсрдә јерли мүәллифләр латын вә италјан театр ојунларыны, мистерија вә миракллары (орта әср дини драмы) тәбдил етмишләр. 16 әсрдә хорват дилиндә дүнјәви драмлар јарадылды. Сонралар Дубровникин ис-

тиглалијјәт мүбаризәсиндән бәһс едән «Дубровка» (1628, И. Гундулич) пјеси популјарлашды. Дубровник театрынын фәалијјәти Југославија театр мәдәнијјәтинин, реалист драматуркија ән'әнәләринин формалашмасына тә'сир көстәрмишдир. 15—16 әсрләрдә Д.р.-нда елм инкишаф етмишди. Дубровник алимләри—ријазијјатчы Кеталдич, һәким Галеоти, тарихчи Бандури вә б. республикадан харичдә дә шөһрәт газанмышдылар; Галеоти, философ Дубровникли Кеорки Италија ун-тләриндә дәрс дејирдиләр. 18 әсрдә ријазијјатчы, астроном вә физик Р. Бошкович мәшһур иди.

ДУВАГ—кәлин кедән гызларын башларына салынан өртүк. Кечмишдә әсасән, гырмызы рәнкли парчадан олурду; һазырда түл, јахуд кружева Д. ишләдилир. Бәкарәт рәмзи кими истифадә едилән Д. чичәклә, һәмчинин даш-гашла да бәзәдилир.

ДУВАННЫ—шәһәр типли Гобустан гәс.-нин 1972 иләдәк ады.

ДУВАННЫ АДАСЫ—бах *Зәнбил*.

ДУВАННЫ ГАЗ-КОНДЕНСАТ ЈАТАҒЫ—Ҹәнуб-Шәрги Гобустанда, Гобустан гәс. јахынлығындадыр. Кеоложи гурулушунда Мәһсулдар гат, Акчагыл вә Абшерон мәртәбәләринин килли-гумлу вә әһәнкдашылы сүхурлары иштирак едир. Тектоник чәһәтдән јатаг асимметрик гурулушлу гырышыгла әлагәдардыр. Гырышығын ч.-г. ганады аз мејлли (22—25°), шм.-ш. ганады исә нисбәтән дикдир (45—47°). Гырышыг бир сыра позғунлугла мүрәккәбләшмишдир. Јатаг саһәсиндә Мәһсулдар гатын V вә VII һоризонтларынын газлы олдуғу мүәјјән едилмишдир. Саһәнин перспективлији күман ки, Мәһсулдар гатын алт һиссәси вә Олигосен-Миосен чөкүнтүләри илә әлагәдардыр.

ДУ ВЕН-СЈУ (Авропа әдәбијјатында Сүлејман ады илә мә'лумдур); 1827, Јуннан әјаләти, Баошан гәзасы—26.12.1872)—Јуннанда (Чин) мүсәлманларын үсјанларындан биринин—1855—73 илләр үсјанынын рәһбәри. Хуеј (Пантеј) халгынын нүмајәндәси иди. 1856 илдә үсјанчылар тәрәфиндән баш командан вә Пиннан-Го («Ҹәнубу рам едән дөвләт») башчысы сечилмишди. 1872 илдә һөкумәт гошунлары Дали (Пиннан-Гонун пајтахты) ш.-ни мүһасирәјә алдыгда динч әһалини гырғындан гуртармаг үчүн өзү дүшмән тәрәркаһына кәлмиш вә е'дам едилмишди.

ДУВР (Dover)—Б. Британијада шәһәр. Па-де-Кале көрфәзи саһилиндә порт. Әһ. 102,1 мин (1974). Д.ј. бәрәси Д.-у Дүнкерк (Франса) илә әлагәләндирир. Кәми аваданлығы истеһсал едилир. Кәми тә'мири з-ду вар. Курортдур.

ДУГЛАС (Douglass) Фредерик [әсл ады вә фамилијасы: Фредерик Огастес Уошинктон Бејли (Bailey)] (феврал, 1817, Такахо—20.2.1895, Анакостија-Хајтс)—Америка аболисионисти, ингилабчы демократ, зәнҹи азадлыг һәрәкаты рәһбәри, ичтимаи хадим, јазычы. Көлә аиләсиндә доғулмушдур. 1838 илдә Шимала гачмышдыр. Көләлијә гаршы һәрәкатда фәал иштирак етмиш, аболисионистләрин күтләви сијаси партијасынын јарадылмасына сә'ј көстәрмишдир. О, АБШ-да Вәтәндаш мүһарибәсинин (1861—65) ингилаби характерини ајдын дәрк етмиш вә көләләрин дәрһал азад олунмасы шүарыны ирәли сүрмүшдүр. Д. илк зәнҹи полкларынын тәшкилиндә иштирак етмишдир. АБШ-ын ичтимаи-сијаси һәјатынын демократикләшдирилмәси уғрунда фәал мүбаризә апармыш, гадынларын һүгугларыны мүдафиә етмишдир. «Америка көләси Фредерик Дугласын һәјаты һаггында повест» адлы автобиографик әсәри вар.

Әд.: Грэхем Ш., Фредерик Дуглас, пер. с англ., М., 1959; Иванов Р. Ф., Фредерик Дуглас—руководитель революционного крыла аболиционистского движения, в сб.: К столетию гражданской войны в США, М., 1961.

ДУДА, гурум—карбоһидрокенләрин натамам јанмасы вә ја термик парчаланмасындан алынан дисперс карбон мәһсулу. Күрәви гара һиссәчикләрдән ибарәтдир. Д. һиссәчикләринин орта өлчүләри 100—3500 Å-дир. Тәркибиндә карбондан әлавә һидрокен (0,2—0,5%), оксикен (бојаг һазырламаг үчүн ишләдилән хүсуси Д. нөвләриндә 10%-ә гәдәр), чузи мигдарда күкүрд вә минерал гатышыглар олур. Д. һиссәчикләринин сыхлығы тәгр. 2000 *кг/м³*-дир (Д.-нын сыхлығы кипләшдирмә дәрәчәсиндән асылыдыр). Д. гәләви, туршу вә с. кимјәви реакентләрин тә'сиринә гаршы чох давамлыдыр, јағларда вә мүхтәлиф үзви һәлледичиләрдә һәлл олмур. Д. тәбии газ, асетилен, кокс газы, газојл, даш көмүр пеки вә с.-дән алыныр. Истеһсал едилән Д.-нын үмуми мигдарынын 90%-дән чоху резин вә шин сәнајеләриндә ишләдилир. Д.-дан мүхтәлиф техники мә'мулат (мәс., кабел, транспортјор лентләри, линолеум, мүшәмбә, граммафон валы, чәкмә мазы), пластик күтлә вә с. истеһсалында, лак-боја сәнајесиндә (гара пигмент кими), електротехникада вә с.-дә истифадә едилир. Металлуркијада Мартен собаларынын мәһсулдарлығыны артырмаг вә јүксәккејфијјәтли полад алмаг үчүн тәтбиг едилмәјә башланмышдыр.

Әд.: Зуев В. П., Михайлов В. В., Производство сажи, 3 изд., М., 1970; Теснер П. А., Образование углерода из углеводородов газовой фазы, М., 1972; Суханов В. П., Переработка нефти, М., 1974.

ДУДАРОВА Вероника (Мәләксима) Борисовна (Асланбекована) (д. 5.12.1916, Бакы)—совет дирижору. Миллијјәтҹә осетиндир. ССРИ халг артисти (1977). 1950 илдән Сов. ИКП үзвү. Азәрб. Дөвләт Консерваторијасы нәздиндәки мусиги мәктәбиндә охумуш, Москва консерваторијасыны битирмишдир (1947, Л. Кинзбург вә Н. Аносовун дирижорлуг синфини). 1947 илдән Москва Дөвләт Симфоник Оркестринин дирижору олмушдур; 1960 илдән һәмин оркестрин баш дирижору вә бәдии рәһбәридир. Д.-нын репертуарында рус, Гәрби Авропа классикләринин, еләҹә дә мүасир бәстәкарларын әсәрләри башлыҹа јер тутур; совет бәстәкарларынын (С. Прокофјев, Д. Шостакович, Т. Хренников, Г. Гарајев, А. Мәликов, М. Мирзәјев вә б.) јени әсәрләринин тәблиғиндә Д.-нын бөјүк ролу вар. Д.-нын ифачылығы үчүн јүксәк темперамент, артистизм, ифадәли жестләр, емосионаллыг сәҹијјәвидир. ССРИ-нин бир чох шәһәриндә (о ҹүмләдән дәфәләрлә Бакыда), еләҹә дә бир чох харичи өлкәдә гастролда олмушдур. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ДУДИН Михаил Александрович (д. 20.11.1916, индики Иваново вил.-нин Клевново к.)—рус совет шаири. Социалист Әмәји Гәһрәманы (1976). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. Әсәрләри 1934 илдән чап олунур. Ҹәбһә гәзетләриндә ишләмиш, шаир кими јарадыҹылығы ҹәбһә сыраларында формалашмышдыр: «Гумгума» (1943), «Гвардијанын јолу» (1944) вә с. китаблары. «Мәни коммунист сајын» (1950), «Көрпүләр», «Авропа ше'рләри» (1958), «Мәһәббәт галачағ» (1962), «Тәләб олунанадәк» (1963), «Узаг јолун мәһнысы» (1966), «Заман. Ше'рләр. 1964—1967» (1969), «Пеһрәлик» (1975), «Лирика» (1976) вә с. китабларындакы ше'р вә поемаларда совет адамларынын әмәји, мә'нәви көзәллији, сүлһ уғрунда мүбаризә тәрәннүм олунур. Д.-ин поезијасы публисистлији вә никбинлији илә сечилир. Нәср әсәрләри вә тәрҹүмәләри дә вар. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур. 4 орден, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Избр. произв., т. 1—2, М.—Л., 1966; Собр. соч., т. 1—3, М., 1976—78.

Әд.: Лавров В., Михаил Дудин. Очерк поэзии, Л., 1976.

ДУДИНКА—РСФСР Краснојарск өлкәсиндә шәһәр. Тајмыр Милли Маһалынын мәркәзи. Јенисеј чајынын ашағы ахынында дәниз кәмиләри јан ала билән порт. Аеропорт. Д.ј. хәтти Д.-ны Норилск ш. илә әлагәләндирир. Д.-ја Норилск мә'дән комбинаты үчүн јүк кәтирилир, Д.-дан исә әлван металлар, көмүр, филиз көндәрилир. Балыг з-ду, зообајтарлыг техникуму, өлкәшүнаслыг музеји, мусиги вә инчәсәнәт мәктәбләри вар. 1969 илдә чәкилмиш Мессојаха—Норилск газ кәмәри (уз. 264 *км*) Д.-дан кечир.

ДУДИНСКАЈА Наталја Михајловна (д. 21.8.1912, Харков)—совет балеринасы. ССРИ халг артисти (1957). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1947, 1949, 1951). 1923—31 илләрдә Ленинград Хореографија Мәктәбиндә охумушдур (А. Ј. Вагановасынын шакирди). 1931—62 илләрдә С. М. Киров ад. Ленинград Опера вә Балет Театрынын солисти олмушдур. Әсас партијалары: Одетта-Одилија, Аврора («Соналар көлү», «Јатмыш көзәл», П. Чајковски), Золушка («Золушка», С. Прокофјев), Рајмонда («Рајмонда», А. Глазунов), Жизел («Жизел», А. Адан), Сари («Илдырымлы јолларла», Г. Гарајев). Классик рәгсләрин виртуоз ифачысы олан Д.-нын јаратдығы образлар үчүн психоложи дәринлик вә емосионал ифадәлилик сәҹијјәвидир. 1951 илдән педагожи фәалијјәт көстәрир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ДУЕРО, португал дилиндә Дору (Duero, Douro)—Пиренеј ј-а-нда чај. Испанија вә Португалија әразиләриндәдир. Уз. 925 *км* (бә'зи мәнбәләрә көрә 938 *км*), һөвзәсинин саһ. тәгр. 95 мин *км²*-дир. Иберија д-рындан (Испанијада) башланыр. Атлантик океанына төкүлүр. Мүһүм голлары Писуерга, Адаха, Есла, Тормес, Та-

мига. Сувармада истифадә едилир. Мәнсәбиндән 200 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Су анбарлары, СЕС вар. Сорија, Аранда-де-Дуеро, Самора (Испанија), Пезу-да Регуа, Порту (Португалија) ш.-ләри Д. саһилиндәдир.

ДУЕ́Т (итал. duetto, итал. вә лат. duo—ики сөзүндән)—1) ики ифачыдан ибарәт ансамбл; 2) белә ансамбл үчүн јазылмыш мусиги (әсасән вокал) пјеси; 3) опера, оратори̇ја, кантата вә опереттада вокал ансамбл нөвү. Операнын мусиги драматуркијасында мүһүм рол ојнајыр; опереттада ансамблын әсас нөвү кими чох вахт хореографик елементләрлә бирләшир.

ДУЗ ГИЈАМЫ—бах *Москва үсјаны (1648)*.

ДУЗ КҮНБӘЗИ—күнбәзвары вә ја брахиантиклинал гырышыг. Нүвәси дашдуз вә ја башга дузлардан ибарәтдир. Дашдуз нүвәсинин денудасија нәтичәсиндә Јер сәтһинә чыхыб-чыхмамасындан асылы олараг Д.к. гапалы вә ачыг олур. Д.к. платформа чөкәкликләриндә вә дағ гуршагларынын өн вә дағарасы чөкәкләриндәки кристаллик ғабығын дәрин батма саһәләриндә кениш јајылмышдыр. ССРИ-дә Хәзәрјаны, Днепр-Донетск, Тачикистан вә с. чөкәкликләрдә мә'лумдур.

ДУЗ СӘНАЈЕСИ—хөрәк дузу чыхарылмасы вә е'малы илә мәшғул олан јејинти сәнајеси саһәси (бах *Дашдуз, Натриум-хлорид*). Дәниздә вә көлдә дуз чыхарылмасына е.ә. Гәдим Мисирдә, Јунаныстанда вә Ромада башланмышдыр. Русијада дузчулуг 12 әсрин әвәлләриндән мә'лумдур. Ингилабдан әввәл әл әмәјинин үстүнлүк тәшкил етдији кичик дузханалар вә дуз мә'дәнләри Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра јүксәк дәрәчәдә механикләшдирилмиш ири мүәссисәләрә чеврилмишдир. ССРИ-дә Д.с. истеһсалын јүксәк дәрәчәдә тәмәркүзләшмәси илә фәргләнир, дашдузун 75%-и Баскунчак көлүндә вә Донбасын дуз шахталарында чыхарылыр. Д.с. Сол-Илетскдә, Солотвинада (УССР-ин Закарпатје вил.), Усолје-Сибирскоједә, Соликамскда вә Газахыстанда инкишаф етмишдир. Загафгазија, Орта Асија вә Гәрби Сибирдә Д.с. мүәссисәләри вар. Азәрб. ССР өлкәнин зәнкин дуз еһтијаты р-нларындандыр (бах *Нахчыван дуз мә'дәни*). 1977 илдә ССРИ-дә 14,3 млн. *т* (1940 илдә 4,4 млн. *т*), Азәрб.ССР-дә (1976 илдә) 84,2 мин *т* (1940 илдә 78,1 мин *т*) дуз истеһсал едилмишдир. ССРИ илдә 346 мин *т* дуз ихрач едир (әсасән, ЧССР-ә, Мач.ХР-ә, һәмчинин ЈСФР-ә, МХР-ә, Данимаркаја, Финландијаја вә с.). Д.с. ПХР, РСР, АДР, КХДР-дә инкишаф етмишдир. БХР, ВСР, ЧХР, Куба, ЧССР, ЈСФР-дә дә дуз чыхарылыр. Капиталист өлкәләриндән ән чох АБШ, АФР, Б. Британија, Франса, Канада, Италија, һәмчинин Һиндистан вә Мексикада инкишаф етмишдир.

ДУЗ ТЕКТОНИКАСЫ—Јер габығынын чөкмә тәбәгәләринин гырышыглыг деформасијасы нөвү. Дуз јатагларынын јајылдығы саһәләрдә дуз күтләсинин ону өртән сүхурларын тәзјигиндән вә тектоник гүввәләр тә'сириндән һәрәкәтә кәлмәси нәтичәсиндә јараныр.

Д.т.-нда мүхтәлиф структур дәјишикликләр баш верир. Д.т.-нда нүвәиндә дуз күтләси олан күнбәзвары гырышыглар әмәлә кәлир. Д.т. нәтичәсиндә адәтән, диапир гурулушлу структурлар јараныр. *Дуз күнбәзләрини* өртән вә әһатә едән чөкүнтүләрдә, адәтән, зәнкин нефт вә газ јатаглары олур. Д.т: тәзаһүрләринә мүхтәлиф јашлы чөкүнтүләрдә тәсадүф едилир.

ДУЗДАҒ—Азәрб.ССР-дә (Нах.МССР) дағ. Нахчыван ш.-ндән 10—12 *км* аралыдыр. Һүнд. 1173 *м*. Јарымсәһра ландшафты вар. *Дуздағ дуз јатағы* бурададыр.

ДУЗДАҒ ДУЗ ЈАТАҒЫ—Нахчыван ш.-ндән (Нах.МССР) 12 *км* аралы, Дуздағын ч. јамачындадыр. Кеоложи кәсиминдә мүхтәлиф рәнкли кил, гумдашы, әһәнкдашы, меркел, вулкан күлү (Үст Миосен), чагыл, конгломерат (Антропокен) иштирак едир. Үмуми галынлығы 8,2 *м*-дир. Дузу кејфијјәтлидир. Јашылачалар ачыг-боз рәнкли, нарын дәнәлидир. Кимјәви тәркибиндә орта һесабла 94,35% NaCl, 0,04% $CaCl_2$, 0,06% $MgCl_2$ вә с. олур.

ДУЗДАҒ ТИРӘСИ — Азәрб.ССР-дә дағ тирәси. Күр-Араз овалығынын шм.-г. кәнарында, Күрәк чајынын сағ саһилиндәдир. Уз. 12 *км*, һүнд. 270 *м*-ә гәдәрдир. Үст Плиосен вә Антропокенин кил, гум вә чагылдашыларындан тәшкил олунмушдур. Јарарсыз торпаглар (бедленд) кениш јер тутур. Килли карстлар вар.

ДУ́ЗЕ (Duse) Елеонора (3.10.1858, Вичевано—21.4.1924, АБШ, Питсбург)—италјан актрисасы.

4 јашындан сәјјар труппаларын тамашаларында чыхыш етмишдир. 19 әсрин ахырларында Италијанын ән популјар актрисасы олмушдур. Д. буржуа чәмијјәтиндә гадынын изтираблы талејини сәһнәдә әкс етдирмәјә чалышмышдыр. Јаратдығы образлар нәчиблији, зәрифлији вә һәјатилији илә диггәти чәлб етмишдир. Ән јахшы ролларры: Клеопатра («Антони вә Клеопатра», В. Шекспир), Тереза («Тереза Ракен», Е. Золја), Нора («Кукла еви», Һ. Ибсен), Маргарита Готје («Камелијалы гадын», А. Дүма-оғул), Мирандолина («Меһманхана саһибәси», К. Голдони) вә б. Дүнјанын бир чох өлкәсиндә, о чүмләдән 1891—92 вә 1908 илләрдә Русијада гастролда олмушдур.

ДУЗЛАГ ЧОҒАНЫ (Salicornia)—тәрәчичәкләр фәсиләсиндән һалофил биткиләр чинси. Бириллик вә ја чохиллик отлар, јахуд коллардыр. Јарпаглары пулчугшәкиллидир. Һүнд. 5—40 *см*-дир. Сүнбүлвары чичәк групунда үч-үч јерләшән чичәкләри әтли ох үзәриндә топланмышдыр. Әсасән, мүлајим, субтропик вә тропик гуршагда 35-дәк нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 3, Азәрб.ССР-дә 1 нөвү—А в р о п а Д.ч. (S. europaea) вар. Балтик дәнизи саһилләриндә, ССРИ Авропа һиссәсинин орта вә ч. гуршағында, Гафгазда, Сибирин ч.-унда, Орта Асијада вә Узаг Шәргдә, Азәрб.ССР-дә исә Хәзәрбоју, Күр-Араз вә Ләнкәран овалыгларында јајылмышдыр. Рүтубәтли шоранлыгларда, шоран чәмән батаглыгларда, дәниз саһилләриндә битир. Бә'зән кичик коллуглар әмәлә кәтирир. Пајызда вә гышда дәвә вә гојунлар үчүн јемдир. Тәрәвәз кими истифадә едилир. Дуза гојулур. Инсектисиддир. Күлүндә поташ вардыр.

ДУЗЛАР — таркибиндә метал атому (јахуд атомлар групу) вә туршу галығы олан, ади шәраитдә кристал, кимјәви бирләшмәләр синфи. Ион гурулушу Д. үчүн типик хүсусијјәтдир. Д.-ын суда мәһлуллары електролитик диссосиасија нәтичәсиндә мүсбәт јүклү катион вә мәнфи јүклү анионлара ајрылыр. Д.-ын нормал (вә ја нејтрал), турш, әсаси, икигат, гатышыг вә комплекс нөвләри вар. Н о р м а л Д. туршу молекулундакы һидрокен атомларынын метал атому вә ја атомлар групу илә тамам әвәз олунмасы нәтичәсиндә алыныр, мәс., NaCl, $(NH_4)_2SO_4$. Т у р ш Д.-ын молекулунда метал атому илә јанашы һидрокен атому да олур, мәс., $NaHSO_4$, $Ca(HCO_2)_2$ вә с.; бу чүр Д. ики вә чохәсаслы туршулардан әмәлә кәлир. Ә с а с и Д.-ын тәркибиндә метал вә туршу галығындан башга һидроксил ионлары да олур, мәс., Mg(OH)Cl. И к и г а т Д.-ын молекулунда мүхтәлиф металларын катионлары, мәс., $KAl(SO_4)_2 \cdot 12H_2O$, г а т ы ш ы г Д.-ын молекулунда исә мүхтәлиф туршу ионлары, мәс., CaCl(OCl) олур вә с. К о м п л е к с Д. һаггында *Комплекс бирләшмәләр* мәгаләсинә бах. Үзви туршуларын Д.-ы әлавә груп тәшкил едир; онларын хассәләри минерал Д.-ын хассәләриндән чох фәргләнир. Д.-ын характерик хүсусијјәти полјар һәллединчиләрдә, хүсусән суда һәлл олмасыдыр. Д.-ын мәһлуллары електрики кечирир. Гүввәтли туршу илә гүввәтли гәләвидән алынмыш Д. истисна олмагла, һәр һансы дуз суда һәлл оларкән *һидролиз* олунур. Д. нејтраллашма реаксијасында, туршуларын металларла вә ја метал оксидләри илә гаршылыглы тә'сириндә, ики дузун дәјишмә реаксијасында вә с. алыныр. Тәбиәтдә бөјүк дуз јығынлары, әсасән, дәниз вә океанларда, көл вә көрфәзләрдә (мәс., Гарабоғазгол, Елтон, Баскунчаг), һабелә дузлу көлләрин гурумасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Д.-дан металлуркијада, кимја сәнајесиндә, көн-дәри вә јејинти сәнајеләриндә, тибдә, к.т.-нда вә с. кениш истифадә олунур. Д.-ын чох бөјүк физиоложи әһәмијјәти вар, онлар битки вә һејван организмләринин мүһүм тәркиб һиссәләридир.

Әд.: Н е к р а с о в Б. В., Үмуми кимја, Б., 1965; ј е н ә о н у н, Основы общей химии, т. 1—2, 3 изд., М., 1973; К е м п б е л Дж., Современная общая химия, пер. с англ., т. 3, М., 1975.

ДУЗӨЛЧӘН—суда вә су бухарында дузун консентрасијасыны тә'јин едән чиһаз; мәһлул вә ја бухарын дузлулуғундан асылы оларат електрик кечиричилијинин дәјишилмәсинә әсасланыр. Газанхана гурғуларында вә јејинти сәнајесиндә суја нәзарәт етмәк үчүн ишләдилир. Кәмиләрдә Д. дәниз сујунун дузлулуғуну өлчмәк үчүндүр.

ДУЈҒУ—әшја вә һадисәләрин хассәләрини һисс органлары васитәсилә бејиндә әкс етдирән психи просес. Харичи аләмин бејиндә әкс олунмасы Д. илә башлајыр. Харичдән организмә тә'сир едән әшја вә һадисәләрин мүхтәлиф хассәләри мүвафиг һисс органлары—ресепторлар тәрәфиндән гычыг кими гәбул едилир вә ојанма адланан синир просесинә чеврилир. Ојанма мүвафиг мәркәзәгачан-һисси синир васитәсилә бејин габығынын һәмин ресептору тәм-

сил едән наһијәсинә кедир. Бејин габығында нејронларын ојанмасы нәтичәсиндә ресептора тә'сир едән хассәнин ин'икасы—дујғу јараныр. Д. синир системинин бу вә ја дикәр гычыглајычыја реаксијасы кими мејдана чыхыр, маһијјәтчә рефлектор сәчијјәси дашыјыр. Д.-нун физиоложи әсасыны анализаторларын фәалијјәти тәшкил едир. Һәр бир анализатор әксетмә просесиндә әшјанын мүвафиг хассәсини бир нөв ондан ајырыр, јә'ни әшјаны тәһлил едир. Көрмә анализатору ишыг вә рәнкләри, ешитмә—сәсләри вә и.а. экс етдирир. Буна ујғун олараг Д.-ларын 3 група мәнсуб нөвләри мөвчуддур: 1) екстеросептив—көрмә-ешитмә, дад, иј вә дәри (тохунма, тәзјиг, истилик, сојуглуг, ағры, еһтизаз) дујғулары; 2) интеросептив—үзви (ачлыг, сусузлуг, үрәк буланмасы, ағры вә с.) дујғулар; 3) проприосептив—кинестетик (әзәлә-һәрәкәт, мүвазинәт) дујғулар. Лакин Д. әмәлә кәлмәси үчүн һәр һансы гычыг кифајәт дејил. Һәр бир анализатор өз «дујма габилијјәтинә» — мүәјјән һәссаслыға маликдир. Һәјат тәрзи илә әлагәдар олараг мүхтәлиф һејванларда ајры-ајры анализаторларын һәссаслығы мүхтәлифдир. Бирисиндә ијбилмә, дикәриндә көрмә, ешитмә вә с. Д.-лар даһа чох инкишаф етмишдир ки, бу да һәссаслығын мүхтәлифлијинә сәбәб олур. Синир системинин хассәсинә ујғун олараг һәссаслыг фәрди хүсусијјәт дашыјыр. Һәссаслыг өлчүсү ән чүзи Д. әмәлә кәтирән минимум гычыг гәбул едилмишдир ки, буна да Д.-нун мүтләг һәдди дејилир. Һәссаслыгла һәдд арасында тәрс мүтәнасиб асылылыг вар. Бир фәрдин мүәјјән анализаторуна хас олан һәссаслыг нисби сәчијјә дашыјыр, дәјишкәндир. Әкәр анализатор мүәјјән мүддәт күчлү гычыг тә'сиринә мә'руз галырса, онун һәссаслығы азалыр, зәиф гычыг тә'сири алтында исә артыр. Һисс органларынын гычыг тә'сиринә ујғунлашмасы нәтичәсиндә һәссаслығын дәјишилмәсинә адаптасија дејилир. Адаптасија һадисәси көстәрир ки, Д.-нун мүтләг һәдди һәссаслыг һаггында дәгиг мә'лумат вермир. Аз-чох күчлү вә фасиләсиз дујғу просеси баш верән андан артыг мүтләг һәдд мөвчуд һәссаслыға мүвафиг кәлмир. Бу һалда Д.-нун нисби вә ја фәргләндирмә һәддиндән истифадә олунур. Д.-лар һаггында материалист анлајыш идеализмлә мүбаризәдә тәшәккүл тапмышдыр. В. И. Ленинин ин'икас нәзәријјәси дујғулара материалист бахышын ән јүксәк зирвәсини тәшкил едир. Субјектив идеализмин, агностисизмин (Беркли, Јум, Мах, Авенариус вә б.) символлар, һероглифләр нәзәријјәсинин (Һелмһолс, Плеханов вә б.) әксинә олараг В. И. Ленин көстәрир ки, «Материја һисс үзвләримизә тә'сир едәрәк дујғу доғурур» (Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968, сәһ. 50). Д. објектив аләмин субјектив сурәтидир, бизим харичи аләм һаггында биликләримизин мәнбәјидир. Бүтүн башга идрак просесләри—гаврајыш, һафизә, тәсәввүр, тәхәјјүл, тәфәккүр, нитг Д.-суз баш верә билмәз, чүнки Д. организм үчүн зәрури олан информасијалары сечиб әкс етдирир. Бах һәмчинин *Дахили дујғулар*.

Әд.: Ананьев Б. Г., Теория ощущений, Л., 1961; Леонтьев А. Н., Проблемы развития психики, М., 1972.

ДУЈСБУРГ (Duisburg)—АФР-ин Шимали Рејн-Вестфалија әразисиндә шәһәр. Рејн чајы вә Рејн-Һерне каналында порт. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 599,8 мин (1975). Рурун мүһүм сәнаје мәркәзләриндән бири. Д. р-нунда даш көмүр чыхарылыр. Гара вә әлван металлуркија з-длары, кәми тәрсанәләри, ағыр машынгајырма, нефт е'малы, кимја, унүјүтмә сәнајеси вар. 13 әсрдән мә'лумдур.

ДУКАТ (итал. ducato, duca—һерсог)—гәдим күмүш, сонралар гызыл сиккә. Илк дәфә 1140 илдә Италијада бурахылмышдыр. 1252 илдән Флоренсијада, 1284 илдән Венесијада кәсилмишдир. Гәрби Авропа өлкәләриндә јүксәк әјарлы (проб) сиккә кими (3,4—3,5 *г* гызыл) јајылмышды. Русијада Д. (тәркиби 3,6 *г* халис гызыл), 1701—1885 илләрдә кәсилмишдир. Азәрб.-да Нидерланд Д.-лары *бачаглы* ады илә ишләдилмишдир.

ДУКЛЈА АШЫРЫМЫ, Дукел ашырымы (полјакча Dukla; Dukielska przelecz, чех дилиндә Dukelský prusmyk)—Карпат д-рында (Шәрги Бескид) ашырым. Полша илә Чехословакија сәрһәдиндәдир. Һүнд. 502 *м*-дир. Кросно илә Прешов ш.-ләри арасындакы шосе јолу Д.а.-ндан кечир. Јахынлығында ејниадлы јашајыш мәнтәгәси вар. 1944 ил октјабрын 6-да Совет гошунлары Чехословакијанын азад едилмәсинә бурадан башламышдыр.

ДУЛУС КҮРӘСИ—кил мә'мулатыны бишмәк үчүн дүзәлдилмиш хүсуси очаг. Е.э. 3—2-чи миниилликдә Гәдим Шәрг өлкәләриндә (Бејнәннәһрејн, Мисир) мејдана кәлмишдир. Орта Асијада, Гара дәниз саһилләриндә, Гәдим Ромада вә с. јерләрдә дә ғејдә алынмышдыр. Д.к. бир, ики вә үчјарусу олмушдур; ачыг вә гапалы типли иди. Азәрб.-да, әсасән, Минкәчевир, Өрәнгала, Гәбәлә, Губа вә Кәнчәдә (индики Кировабад) ашкар едилмишдир. Ән гәдим Д.к. Минкәчевирдә Тунч дөврүнүн ахырлары, Дәмир дөврүнүн әвәлләринә аид очаг типли ачыг күрәләрдир. Е.ә. 3—2 әсрләрдә очаг вә бишмә камералары олан дүзбучаглы, икијарусу Д.к. мејдана чыхыр. Саһ. 15 — 18 $м^2$-дәк олан мүрәккәб гурулушлу Д.к. 7—8 әсрләрәдәк давам етмишдир. Орта әср күрәләри, әсасән, даирәви вә нисбәтән кичик олмушдур.

Әд.: Гайдукевич В. Ф., Античные керамические обжигательные печи по раскопкам в Керчи и Фанагории в 1929—1931 гг., М.—Л., 1934; Ионе Г. И., О гончарных обжигательных печах из Мингечаура, Материальная культура Азербайджана, т. 2, Б., 1951; Рабинович М. Г., О древней Москве, М., 1964; Агамалиева С. М., Мустафаев А. Н., Об одном типе гончарно-обжигательных печей Азербайджана, ДАН Азерб. ССР, т. 34, 1978, № 4.

ДУЛУС ЧАРХЫ—кил габ вә с. керамика мә'мулаты нүмунәләринин формаја салынмасы үчүн ишләдилән дәзкаһ. Д.ч.-нын мејдана чыхмасы кил мә'мулатынын форма чәһәтдән тәкмилләшмәси вә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси илә нәтичәләнди. Д.ч.-нын ики нөвү олмушдур: әл чархы, ајаг чархы. Әввәлләр кил габлары алчаг ох васитәсилә отурачаг үзәриндә әл илә фырлатмагла дүзәлдирдиләр. Сонралар мејдана чыхан тәкмилләшдирилмиш Д.ч. (ајаг чархы) истеһсал просесини сүр'әтләндирди. Фырланма сүр'әтинин артмасы вә устанын һәр ики әлинин иш үчүн сәрбәст галмасына имкан верән Д.ч. дулусчулуғу күтләви сәнәт саһәсинә чевирмишдир. Д.ч. мүхтәлиф дөврләрдә дүнјанын бир сыра өлкәсинә јајылмышды. Е.э. 4—3-чү миниилликдә Бејнәннәһрејн, Мисир, Һиндистанда, е.э. 2-чи миниилликдә Јунаныстан, Иран, Орта Асија, Загафгазија, Чиндә, е.э. 1-чи миниилликдә Италија, Испанија, Франса, Гара дәнизин шм. саһилләриндә, ерамызын тәгр. 1 әсриндә Британијада, 9—10 әсрләрдә Гәдим Рус дөвләтиндә, Алманија вә Волгабојунда, 12 әсрдә Скандинавија өлкәләриндә Д.ч.-дан истифадә олунмушдур. Авропалыларын Америкаја көчмәсинә гәдәр Д.ч. бурада мә'лум дејилди.

Азәрб.-да да Д.ч.-нын һәр ики нөвү олмушдур. Әл чархында һазырланмыш (јапма вә ојма үсулла) кил габ нүмунәләринә Азәрб.-ын Тунч дөврү абидәләриндә тәсадүф олунур. Мүасир дулусчулугда өтүрүчү електрик механизми васитәсилә һәрәкәт етдирилән Д.ч.-ндан кениш истифадә олунур (бах һәмчинин *Дулусчулуг*).

Әд.: бах *Дулусчулуг* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ДУЛУСЧУЛУГ — кил мә'мулатынын һазырланмасы вә биширилмәси илә мәшғул олан сәнәт саһәси. Еркән Неолит дөврүндә јаранмышды. Бәшәријјәт тарихиндә ән бөјүк ихтиралардан бири олан Д. Морган—Енкелс тәснифатына көрә вәһшиликдән барбарлыға кечид дөврүнү ифадә едир. *Дулус чархынын* вә *дулус күрәсинин* ихтирасы Д. мә'мулатларынын һазырланмасы просесинин сүр'әтләндирилмәсинә вә тәкмилләшдирилмәсинә сәбәб олду. Д. сәнәт саһәси кими формалашды; тикинти материаллары вә јүксәк кејфијјәтли ширли мәишәт габлары истеһсалы башланды. Полинезија, Мәркәзи вә Орта Асијанын бә'зи көчәри тајфалары, һәмчинин австралијалылар, бушменләр, Чәнуб-Шәрги Асијанын вә Чәнуб-Гәрби Американын бә'зи овчу тајфалары истисна олмагла, 15—17 әсрләрдә отураг халгларын әксәријјәти Д. сәнәтини мәнимсәмишдиләр. Д. мә'мулатынын чешидләри вә формалары халгларын өзүнәмәхсус мәишәт вә мәдәнијјәт хүсусијјәтләрини ифадә едир. Дулус габларынын бәзәдилмәси, шүјрәләнмәси, ширләнмәси вә с. халг сәнәтинин мүһүм саһәләриндәндир.

Д. Азәрб.-да да Тунч дөврүндән башлајараг јајылмышды. Археоложи материаллар көстәрир ки, Азәрб.-да дулус габлары дулус чархында һазырланмыш вә хүсуси күрәләрдә биширилмишдир. Азәрб.-да 20-дән чох чешиддә ширли вә ширсиз дулус габ (неһрә, күп, бадја, бардаг, кузә, чыраг, каса, финчан вә с.) һазырланырды. Д. бир нечә саһәјә (кирәмитчилик, кәрпичбиширмә, сахсычылыг вә с.) бөлүнүрдү. Дулусчулар фәрди е'малатханаларда ишләјирдиләр. Азәрб.-ын бир чох р-ну (Губа, Хачмаз, Варташен, Гутгашен вә с.) Д. саһәсиндә ихтисаслашмышды. Азәрб. ССР-ин бә'зи шәһәр вә р-нларында инди дә дулусчу е'малатханалары вар.

Әд.: Әһмәдов Г. М., Азәрбајчанын ширсиз сахсы мә'мулаты, Б., 1959; Бүнјадов Т. Ә., Азәрбајчан археолокијасы очеркләри, Б., 1960; Әлијев В., Азәрбајчанда тунч дөврүнүн бојалы габлар мәдәнијјәти, Б., 1977; Арциховский А. В., Основы археологии, 2 изд., М., 1955; Авдусин Д. А., Археология СССР, М., 1967.

ДУ́МА—чар Русијасында мүхтәлиф (нүмајәндәли, сечкили, ганунверичи, мәшвәрәтчи, инзибати) идарәләрин ады. Бах *Дөвләт думасы, Шәһәр думасы.*

ДУ́МА—Украјна әдәби-мусигили фолклор жанры; епик-лирик нәғмә. 15—17 әсрләрдә казаклар арасында јаранмыш, *былина* ән'әнәләри әсасында инкишаф етмишдир. Мәтни вә мусигиси сәрбәст вәзнли олуб, импровизасија едилир. Адәтән, кәзәрки кор кобзарлар тәрәфиндән бандур вә ја кобзанын мүшајиәти илә ифа олунур. Д.-ларда Украјна халгынын јаделли гәсбкарлара гаршы мүбаризәси әксини тапмышдыр. Мүасир Д.-ларда совет халгынын гәһрәманлығы тәрәннүм едилир.

«ДУ́МА» — һәфтәлик сијаси, ичтимаи, әдәби гәзет (Петербург, 1907, Азәрб. вә татар дилләриндә). Дөвләт Думасынын һәјатыны ишыгландырырды. Илк нөмрәси апрелин 2-дә, 6-чы нөмрәси мајын 30-да чыхмышдыр. Дөвләт Думасы говулдугдан сонра бағланмышдыр. Нашири вә редакторлары З. Зејналов, К. Һәсәнов иди.

ДУМА́Н—кичик су дамчыларынын вә буз кристалларынын атмосферин јер сәтһинә јахын гатында (бә'зән бир нечә јүз *м* һүндүрлүјә гәдәр) топланмасы. Д.-лы һавада көрүнүш мәсафәси 1 *км* вә даһа аз олур (көрүнүш 1 *км*-дән артыг олдугда беләә тутгунлашма *чән* адланыр). Д. јер сәтһинә јахын һава гатынын сојумасы, јахуд исти сујун сојуг һаваја бухарланмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Су бухарларындан ибарәт олан Д.-лар, әсасән, һавада темп-р —20°С-дән јухары, буз кристалларындан јаранан Д.-лар исә, адәтән —20°С-дән ашағы олдугда мүшаһидә едилир. Көрүнүш мәсафәси Д.-ы әмәлә кәтирән һиссәчикләрин өлчүсүндән вә онларын сулулуғундан асылыдыр. Д.-ын дамчыларынын орта бөјүклүјү 0,02 *мм*-ә гәдәр олур. Д. јухары галхдыгда булуд әмәлә кәтирир. Физики кенезисинә көрә Д.-лар сојума вә бухарланма Д.-ларына ајрылыр. Сојума Д.-ы һаванын шеһ нөгтәсиндән ашағы темп-рда сојумасы, бухарланма Д.-ы исә сојуг һаваја исти сәтһдән әлавә су бухарларынын дахил олмасы нәтичәсиндә јараныр. Синоптик шәраитлә әлагәдар күтләдахили вә чәбһә Д.-лары олур. Ән чох к ү т л ә д а х и л и Д.-лара тәсадүф едилир. Бунун да чох һиссәси сојума Д.-ларыдыр. Сојума Д.-лары радиасија Д.-ларына (гуру үзәриндә јер сәтһинин радиасија сојумасы нәтичәсиндә темп-рун ашағы дүшмәси илә әлагәдар јараныр) вә адвектив Д.-лара (исти рүтубәтли һаванын нисбәтән сојуг гуру вә су сәтһи үзәриндә һәрәкәти нәтичәсиндә әмәлә кәлир) бөлүнүр. Чәбһә Д.-ларынын әмәлә кәлмәси атмосфер чәбһәләри илә әлагәдардыр вә онларла бирликдә һәрәкәт едир. Һавада тоз, түстү вә башга асылы чисимләр чох олдугда Д. даһа сүр'әтлә вә чох әмәлә кәлир. Сәнаје мүәссисәләри чох олан бөјүк шәһәрләрдә даһа тез-тез Д. олмасы бунунла изаһ едилир. Д. бүтүн нәгл. нөвләринин нормал ишләмәсинә мане олур. Буна көрә дә Д. прогнозлары бөјүк х.т. әһәмијјәтинә маликдир. Сүн'и јарадылан Д.-лардан елми тәдгигатларда, кимја сәнајесиндә, истилик техникасында вә с.-дә истифадә олунур. Думаны сејрәлтмәк үчүн (хүсусилә тәјјарә мејданлары үзәриндә) мүхтәлиф тә'сир үсулларындан истифадә едилир.

Әд.: З в е р е в А. С., Туманы и их предсказание, Л., 1954; Х р г и а н А. Х., Физика атмосферы, М., 1969.

ДУМБА́ДЗЕ Нодар Владимирович (д. 14.7.1928, Тбилиси)—күрчү совет јазычысы. 1964 илдән Сов.ИКП үзвү. Күрчүстан Јазычылар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин катибидир. «Мән, нәнәм, Илико вә Илларион» (1960) повести, «Мән күнәши көрүрәм» (1960), «Күнәшли кечә» (1967), «Дарыхма, ана» (1971), «Ағ бајраглар» (1974) романларында вә с. әсәрләриндә совет адамларынын мә'нәви көзәллик, һуманизм вә вәтәнпәрвәрлијиндән бәһс едилир, чәмијјәтимизә јабанчы һаллар тәнгид олунур. Бә'зи әсәрләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмуш, еіниадлы романы әсасында јаздығы «Дарыхма, ана» пјеси Азәрб. сәһнәсиндә тамашаја гојулмушдур. Октјабр ингилабы ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Мән, нәнәм, Илико вә Илларион, Б., 1975; Ағ бајраглар, «Азәрбајҹан», 1978, № 1—3; Избр. произв., т. 1—3, М., 1975.

ДУ́МБАРТОН-ОКС КОНФРАНСЫ (1944)—сүлһ вә тәһлүкәсизлији горумаг мәгсәдилә бејнәлхалг тәшкилат јарадылмасына даир конфранс. Вашингтондакы Думбартон-Окс маликанәсиндә олмушдур. Конфранс үмуми тәһлүкәсизлик мәсәләсинә даир ССРИ, АБШ, Б. Британија вә Чин нүмајәндәләринин 1943 ил Москва мүшавирәсиндә имзаладығлары Бәјаннамәјә әсасән чағырылмышды. Данышыглар 2 мәрһәләдә—августун 21-дән сентјабрын 28-дәк (ССРИ, АБШ вә Б. Британија нүмајәндәләри арасында) вә сентјабрын 29-дан октјабрын 7-дәк (АБШ, Б. Британија вә Чин нүмајәндәләри арасында) апарылырды. Бејнәлхалг тәһлүкәсизлик тәшкилатларынын јарадылмасына даир конфрансда һазырланмыш тәклифләр сонрадан БМТ Низамнамәсинин әсасыны тәшкил етди.

ДУМБУЛ—бах *Нағара.*

ДУМЈА́Т, (دمياط), Д а м ј е т т а—МӘР-дә шәһәр. Думјат мүһафазасынын инз. м. Нил чајы делтасында дәниз вә чај порту. Әһ. 98 мин (1970). Тичарәт-нәгл. мәркәзидир. Ири чәлтиктәмизләмә сәнајеси вар. Ипәк вә памбыг парча истеһсал олунур.

ДУНА́Ј (лат. Danovius, гәдим јун. Istros—Истр; алм. Donau; мачар дилиндә Duna; чех дилиндә Dunáj; румын дилиндә Dunarea, болгарча, сербчә Дунав) — уз.-на көрә Авропада икинчи (Волгадан сонра) чај. Уз. 2850 *км*, һөвзәсинин саһ. 817 мин *км²*-дир. Шварсвалд силсиләсинин ш. јамачларындан (АФР әразиси) башланыр. Гара дәнизә төкүлдүјү јердә бөјүк делта (саһ. 3500 *км²*) әмәлә кәтирир. АФР, Австрија, Мачарыстан, Чехословакија, Југославија, Болгарыстан, Румынија тамамилә вә ја гисмән, ССРИ әразисинин бир һиссәси, Исвечрә, Италија вә Полшанын чүзи саһәси Д. һөвзәсиндәдир.

Д. үч һиссәјә бөлүнүр. Ј у х а р ы Д. (Вјана ш.-нәдәк) дар вә дәрин дәрә илә ахыр. Ени Улм ш.-нәдәк 20—100 *м*, Улм вә Вјана ш.-ләри арасында 100—350 *м*-дир. Ахым сүр'әти 1—2,8 *м/сан.* О р т а Д. (Вјанадан Дәмир Дарвазајадәк) әсасән, дүзәнликлә (Вјана чөкәји вә Орта Дунај овалығы) ахыр. Бу зонада дәрәсинин ени 5—20 *км*, бә'зи јерләрдә (тирә вә силсиләләри кәсәркән) 0,6—1,5 *км*-дир. Ахым сүр'әти 0,3—1 *м/сан*, астаналарда 2,2—4,7 *м /сан.* А ш а ғ ы Д. (Дәмир Дарвазадан мәнсәбинәдәк) Ашағы Дунај овалығы илә ахыр. Ени бә'зи јерләрдә 1—2 *км*-ә чатыр. Орта дәринлик 5—7 *м*-дир. Ахым сүр'әти 0,5—1 *м/сан.* Бурада чајын јатағы кенишләнир. Мәнсәбиндән 80 *км* мәсафәдә Д.-ын делтасы башланыр. Орта иллик су сәрфи јухары ахынында 420 *м³/сан*, орта ахынында (Вјана јахынлығында) 1900 *м³/сан*, мәнсәбдә 6430 *м³/сан*-дир. Д. илдә Гара дәнизә тәгр. 120 млн. *т* чөкүнтү вә һәлл олмуш минерал маддәләр кәтирир. Гыш сәрт кечдикдә Д. (хүсусилә ашағы ахыны) 1,5 ајадәк донур. Д.-ын 300-ә гәдәр голу вар. Бунлардан 34-ү кәмичилијә јарарлыдыр. Ән бөјүк голлары сағда Инн, Драва, Сава, Морава, солда Морава, Тиса, Олт, Сирет вә Прутдур. Д.-ын кәмичилијә јарарлы јолларынын уз. (голлары илә бирликдә) тәгр. 5000 *км*-дир. Д.-да балыг (ағбалыг, нәрә балығы, дурнабалығы, суф, Гара дәниздәнкечмә сијәнәк) чохдур.

Д.-ын игтисади, нәгл. вә һидроенержи әһәмијјәти бөјүкдүр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән әввәл Д.-да Рејндән 10 дәфә аз јүк дашынырды. СЕС јох иди. 1948 илдә Белград конфрансы Д.-ын режими һаггында јени конвенсија гәбул етди. ССРИ Дунајбоју дөвләтләрә чај тәсәррүфатыны, порт вә донанмасыны јенидән гурмагда бөјүк көмәклик көстәрди. Бу өлкәләрдә кәмичилик сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлады. Дунајбоју сосиалист өлкәләри Д.-ын су мәнбәләринин (нәзәри потенсиалы 73 млрд. *квт·саат*) комплекс истифадәси үчүн лајиһә һазырлады. Д.-да үмуми күчү 5,7 млн. *квт* олан 11 су говшағы јарадылмасы нәзәрдә тутулмушдур. Бунлардан ән бөјүјү (күчү 2,1 мин *квт*) Совет Иттифагынын техники көмәји илә Румынија вә Југославија илә бирликдә Дәмир Дарваза р-нунда тикилмишдир. Д.-ын јүк дөвријјәсиндә биринчи јери филиз вә гејрифилиз хаммалы тутур. Д.-ла һәмчинин семент, бәрк минерал јаначаг, нефт, нефт мәһсуллары, металлар, күбрә, тахта-шалбан дашыныр. Д.-ын кәмичилијә јарарлы һиссәсиндә 100-дән чох порт вә кәми дајаначағы вар. Д.-дан вә онун голларындан сувармада, һәмчинин Болгарыстан, Румынија, Мачарыстан вә Југославијада шәһәр вә сәнаје мәркәзләринин су тәчһизатында кениш истифадә едилир. Д.-дан орта һесабла илдә 550—650 мин *с* балыг тутулур. Лудвиг кәмичилик каналы Д. һөвзәсини Рејн чајы системи илә әлагәләндирир. Вјана, Будапешт, Белград, Рекенсбург, Галатс, Бреила, Братислава, Нови-Сад, Русе, Измаил, Килија вә Вилково ш.-ләри Д. саһилиндәдир. ССРИ-нин харичи сәрһәдинин 160 *км*-и Д.-ладыр.

ЧССР, Мач.ХР вә ССРИ мүтәхәссисләринин лајиһәсинә әсасән Д.-да һидроенеркетика вә һидротехника гурғулары каскадынын тикилмәси нәзәрдә тутулур (1978). Бу да кәләчәкдә Гара дәниз илә Шимал дәнизи арасында Д.—Мајн—Рејн су јолунун (уз. 3500 *км*) јарадылмасы үчүн әсас олачагдыр.

Д. бејнәлхалг чајдыр вә ондан истифадә гајдалары хүсуси бејнәлхалг сазишләрлә мүәјјән едилир. Д. проблеминин тәнзимләнмәси үч мәрһәлә кечмишдир: икитәрәфли мүгавиләләр дөврү (1774—1856), гејри-Дунај дөвләтләринин иштиракы илә олан чохтәрәфли сазишләр дөврү (1856—1945) вә Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра

Д.-ын демократик статуту. 1774 илдә Русија илә Түркијә арасында бағланмыш *Күчүк Гајнарҹа сүлһүнүн* (трактатынын) Дунај режиминин мүәјјән едилмәсиндә мүһүм әһәмијјәти олду. Русија Д.-ын ашағы ахынында кәмичилик һүгугу алды. Чохтәрәфли мүгавиләләр гајдасында низамлама мәрһәләси Крым мүһарибәси (1853—56) илә башланды. Парис сүлһ мүгавиләси (1856) әсасында Авропа Дунај Комиссијасы јарадылды; тәркибинә Австрија, Русија вә бир сыра гејри-Дунај дөвләти (Франса, Б. Британија, Пруссија, Сардинија, Түркијә) дахил олду. 1920 илин августунда Д. статутунун һазырланмасы үзрә Парисдә чағырылан хүсуси конфрансда, әсасән, гејри-Дунај дөвләтләри тәмсил едилди (Совет Русијасы бу конфранса бурахылмады). 1921 ил ијулун 23-дә Д.-да кәмичилик режими һаггында конвенсија вә ики комиссијанын јарадылмасы һаггында гәрар гәбул едилди. Дәниз Д.-ы адланан һиссә (мәнсәбдән Улм ш.-дәк) үчүн Авропа Дунај Комиссијасы, Улм вә Бреила арасындакы һиссә вә бејнәлхалг чај јоллары е'лан едилән шәбәкә үчүн Бејнәлхалг Дунај Комиссијасы јарадылды. Совет Русијасы һәр ики Комиссијада иштиракдан кәнар едилди. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра Д.-да јени демократик кәмичилик статуту Белград конфрансында (1948) ишләниб һазырланмышдыр; конфрансда Д. саһили дөвләтләр, һабелә АБШ, Б. Британија вә Франсанын нүмајәндәләри вә мәшвәрәтчи сәслә Австрија иштирак едирди. Конфрансда Д.-да кәмичилик режими һаггында јени Конвенсија һазырланды (1949 ил мајын 11-дән гүввәдәдир). Буна ујғун олараг Д. саһили дөвләтләрин нүмајәндәләри тәркибиндә ваһид Д. комиссијасы јарадылмышдыр. Д.-да кәмичилик режими һаггында 1948 ил Конвенсијасы Д. саһили дөвләтләрин суверен һүгугларыны тә'мин едир вә ејни заманда Д.-дан јүк дашымалары үчүн истифадә едән дикәр өлкәләрин мәнафејини нәзәрә алыр.

Әд.: Максаковский В. Л., Большой Дунай, М., 1963; Соколов А. А., Гидрография СССР, Л., 1964; Власова Т. В., Физическая география материков, М., 1976; Сергеева Н. и Насековский Р., Дунай — река дружбы, Одесса, 1977.

ДУНАЈ МӘДӘНИЈЈӘТЛӘРИ—Дунајын орта вә јухары ахарындан шм.-да е.ә. 5—3-ҹү миниллиқләрдә јајылмыш Неолит вә Енеолитә аид археоложи мәдәнијјәтләр комплекси; термини инкилис археологу Г. Ҹајлд тәклиф етмишдир. Д.м. тајфалары әсасән, әкинчиликлә мәшғул олмушлар. Д.м.-нин биринҹи дөврүнә хәтти лентвары керамика мәдәнијјәти аид едилир. Икинҹи дөврдә дөјмә лентвары керамика мәдәнијјәти јаранмышды. Бу дөврдә малдарлыг вә овчулуг инкишаф етмиш, мөһкәмләндирилмиш јашајыш мәскәнләри салынмышды. Үчүнҹү дөврдә мис аләт вә силаһлардан кениш истифадә олунмушду. Дөрдүнҹү дөврдә исә мис вә гызыл е'малы кенишләнир, тајфаларарасы мүбадилә күҹләнирди. Бу дөврә аид чохлу тунҹ силаһ вә бәзәк әшјалары дәфинәләри тапылмышдыр. Сон археоложи әдәбијјатларда термин кими әсасән, Д.м.-нин биринҹи вә гисмән икинҹи дөврләринә аид едилир.

Әд.: Чайлд Г., У истоков европейской цивилизации, пер. с англ., М., 1952.

ДУНАЈЕВСКИ Исаак Осипович (30.1.1900, Лохвитса, индики Полтава

вил.-ндәдир — 25.7. 1955, Москва)— совет бәстәкары. РСФСР халг артисти (1950). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1951). 1919 илдә Харков консерваторијасыны битирмишдир. Д. совет опереттасынын јарадычыларындандыр: «Нишанлылар» (1927), «Бычаглар» (1928), «Гызыл вади» (1938), «Хошбәхтлијә јол» (1941), «Азад күләк» (1947), «Тәлхәк оғлу» (1950), «Ағ акасија» (1955) вә с. Д.-нин совет мусигили комедија филмләринин јаранмасында да хидмәти бөјүкдүр: «Шән ушаглар» (1934), «Үч јолдаш» (1935), «Гапычы» (1936), «Сирк» (1936), «Капитан Грантын ушаглары» (1936), «Сәадәт ахтаранлар» (1936), «Варлы кәлин» (1937), «Волга-Волга» (1938), «Ишыглы јол» (1940), «Баһар» (1947), «Кубан казаклары» (1950) вә с. Бир чох маһнысы үмумхалг шөһрәти газанмыш («Вәтән һаггында маһны», «Шән ушаглар маршы», «Каховка һаггында маһны» вә с.) вә совет маһны сәнәтинин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Д. бир чох драм әсәринә мусиги, маһны-валслар, 4 балет, естрада әсәрләри вә с. јазмышдыр. Д.-нин ән'әнәләри бир чох совет бәстәкарынын јарадычылығында давам етдирилир. Д.-нин мусигиси зәнкин мелодијалы, емосионал вә никбиндир. 1963 илдә «Дунајевскинин мелодијалары» (реж. И. Пырјев) адлы филм чәкилмишдир

Әд.: Данилевич Л., И. О. Дунаевский, М.—Л., 1947; Чернов А., Исаак Осипович Дунаевский, М., 1961; Хентова С., И. О. Дунаевский, в сб.: О музыке и музыкантах наших дней, Л., 1976.

ДУНАЈЕТС (Dunajec)— Полшанын ҹ.-унда чај. Висланын сағ голу. Уз. 243 *км*, һөвзәсинин саһ. 7,4 мин *км*^{2}-дир. Татра д-рынын шм. јамаҹларындан башланыр. Јазда дашыр. Ири СЕС-ләр (Рожнув вә Чхув) вар. Мәнсәбиндән 32 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Закопане, Новы-Тарг вә Новы-Сонч ш.-ләри Д. саһилиндәдир.

ДУНАУЈВАРОШ (Dunaujvaros) — Маҹарыстанда, Фејер медјесиндә шәһәр. Дунајын сағ саһилиндә порт. Д.ј. ст. Әһ. 50,4 мин (1974). Тохуҹулуг, тикиш, селлүлоз ф-кләри, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Дунај металлуркија комбинатынын јарадылмасы илә әлагәдар салынмышдыр.

ДУНБЕЈ, Шимал-Шәрги Чин (тарихи ады Манҹурија)—Чинин шм.-ш.-индә инзибати рајон. Ҹ.-дан Сары дәнизлә һүдудланыр. Саһ. 801,6 мин *км*^{2}. Әһ. тәгр. 69 млн. (1972). Хејлунтсзјан, Кирин вә Лјаонин әјаләтләриндән ибарәтдир. Әсас шәһәри Шенјандыр.

Әразисинин чох һиссәси аллүвиал дүзәнликдир (һүнд. 50—200 *м*). Г.-дә Бөјүк Хинган, шм.-ш.-дә Кичик Хинган (һүнд. 1150 *м*-дәк) силсиләләри, ҹ.-ш.-дә Манҹурија-Кореја д-ры (һүнд. 2744 *м*-дәк) илә әһатәләнир. Иглими мүлајим, континентал муссондур. Иллик јағынты шм.-да 400—700 *мм*-дән ҹ.-ш.-дә 1000 *мм*-ә гәдәрдир. Ән бөјүк чајлары: Сунгари (әразисинин 60%-и онун һөвзәсиндәдир), Лјаохе, ССРИ илә Чин сәрһәдиндә Амур, Уссури вә с. Д. Чинин әсас мешә р-нудур; әразисинин 23%-и мешәләрлә өртүлүдүр. Мә'дән (даш көмүр, нефт вә с.), металлуркија, машынгајырма (тәјјарә, автомобил, локомотив вә с.), кимја, ағаҹ е'малы, селлүлоз-кағыз, тохуҹулуг вә с. сәнаје саһәләри инкишаф етмишдир. Гарғыдалы, дары, буғда, чәлтик, тәрәвәз вә с. әкилир. Техники биткиләр (чуғундур, соја), һәмчинин хам ипәк истеһсалына көрә өлкәдә габагҹыл јер тутур. Д. мејвә (әсасән алма) тәдарүкчүсүдүр. Әһали һејвандарлыг вә балыгчылыгла мәшғул олур. Әсас нәгл. говшаглары: Шенјан, Чанчун, Харбин вә с. Чај нәгл.-ндан истифадә олунур. Ән ири дәниз порту Лјујдадыр.

ДУНГАН ДИЛИ—*дунганларын* дили. Бу дилдә ССРИ-дә 37 минә јахын (1970) адам данышыр. Чин—Тибет дилләринә дахилдир. Чин дилинин шм. диалектинә әсасланыр. Орта Асија дунганларынын әдәби дили Гансу шивәси әсасында, 1926—28 илләрдә латын, 1952 илдән исә рус графикасы әсасында әлифба јарадылдыгдан сонра формалашмышдыр. Лүғәт тәркибиндә әрәб, фарс, рус вә түрк дилләриндән алынма сөзләр чохдур.

Әд.: Имазов М. Х., Орфография дунганского языка, Фрунзе, 1977.

ДУНГАН ҮСЈАНЫ (1862—77)—Чин-манчур феодалларынын вә Тсин сүлаләсинин милли зүлмүнә гаршы дунганларын үсјаны. 1862 илин мајында Шенси әјаләтинин Вејнан гәзасында башланмышды. 1866—70 илләрдә үсјанын әсас мәркәзи Гансу әјаләти, 1871—77 илләрдә исә Синтсзјан әјаләти иди. Әввәлләр дунган зәһмәткешләри илә јанашы, мүлкәдарлар, таҹирләр, мүсәлман руһанилəри дә үсјанда иштирак едирди. 60-ҹы илләрин сонунда үсјанчылар арасында парчаланма баш верди; үсјанын истисмарчылардан ибарәт һиссәси һәрәкатдан узаглашды. Зәһмәткеш тәбәгәләрин нүмајәндәси Бијанху үсјанын рәһбәри олду. Чин кенераллары үсјаны амансызлыгла јатырдылар. Бијанху башда олмагла үсјанчы дунганларын галыглары Русија һөкумәтинин разылығы илә Орта Асијада мәскән салдылар.

ДУНГАНЛАР (Чиндә)—*хуејләрин* бөјүк бир групу. Чинин Нинсја-Хуеј вә Синтсзјан-Ујғур мухтар р-нларында, һабелә Гансу әјаләтиндә јашајырлар. Дунган дилиндә данышырлар. Әсасән, к.т., гисмән, тиҹарәт, сәнәткарлыг вә с. илә мәшғулдурлар. Диндарлары мүсәлмандыр.

ДУНГАНЛАР (Орта Асијада)— Гырғ.ССР (Пржевалск вә Ош јахынлығында) вә Газах.ССР-дә (Ҹамбул ш.-ндән ш.-дә) јашајан халг. 39 мин нәфәрдир (1970). Дил вә мадди мәдәнијјәт ҹәһәтдән Чиндә јашајан *дунганлара* јахындырлар. Д. доғма дилләриндән башга гырғыз, газах, јахуд рус дилиндә дә данышырлар. Орта Асија Д.-ы Дунган үсјанынын (1862—67) мәғлубијјәтиндән сонра Чинин Шенси, Гансу вә Синтсзјан әјаләтләриндән гачанларын нәсилләридир. Әсасән, әкинчиликлә мәшғулдурлар; дүјү, тәрәвәз вә с. беҹәрирләр; бир гисми сәнаједә ишләјир. Диндарлары мүсәлмандыр.

Әд.: Народы Средней Азии и Казахстана, т. 2, М., 1963; Очерки истории советских дунган, Фрунзе, 1967.

ДУ́НДИЧ Тома (өзүнү Иван да адландырмышдыр, әдәбијјатда Олеко кими мә'лумдур; 13.4.1896; дикәр мә'лумата көрә 12.8.1897, Грабовас, Далмасија —8.7.1920, Ровно јахынлығында)—Русијада вәтәндаш мүһарибәси гәһрәманы. Миллијјәтчә хорватдыр. 1914 илдә Австрија-Мачарыстан ордусуна чағырылмыш, 1916 илдә рус ордусуна әсир дүшмүш, әввәлчә Русијадакы серб көнүллү корпусуна, 1917 илдә исә Гызыл Гвардијаја дахил олмушдур. 1918 илдә Бахмут р-нунда (индики Артјомовск) партизан дәстәсинин башчысы олмуш, Саритсынын мүдафиәсиндә иштирак етмишдир. 1919 илдән Әлаһиддә Дон-Гафгаз дивизијасында гуллуг етмиш, полк командиринин мүавини, сүвари дивизион командири олмушдур. «Гырмызы Дундич»ин мисилсиз икидлији она будјоннычылар арасында кениш шөһрәт газандырмышды. Д. дәфәләрлә јараланмыш, дөјүшдә һәлак олмушдур. Гырмызы Бајраг ордени илә тәлтиф едилмишдир. Д.-ин шәрәфинә абидә учалдылмыш (Ровнода), һаггында бәдии филм чәкилмишдир.

Әд.: Дунаевский А. М., Олеко Дундич, М., 1960; Зеленин В. В., Сумарокова М. М., Легенды и действительность, в кн.: Прометей, т. 5, М., 1968.

ДУНИКО́ВСКИ (Dunikowski) Ксавери (24.11.1875, Краков—26.1.1964, Варшава)— полјак һејкәлтәрашы вә бојакары. ПХР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949). Краков Зәриф Сәнәтләр Мәктәбини битирмишдир (1897). Д.-нин илк әсәрләриндә *импрессионизмин*, бә'зән дә *«модерн»* үслубунун тә'сири дујулур. 1910-чу илләрдә јарадычылығында *кубизм* вә *експрессионизм* үсулларындан истифадә етмишдир (Болеслав Храбрынын абидәси, ағач, кипс, 1916—17). Монументал абидәләриндә (Силезија үсјанчыларына абидә, даш, 1949—52; «Азадлыг» монументи, гранит, 1949—55) ме'марлыгла һејкәлтәрашлыг синтез тәшкил едир. Бојакарлыг әсәрләриндә («Освенсим» силсиләси, 1948—61) драматик експрессија күчлүдүр. 1960-чы илләрдә Варшавада Д. музеји јарадылмышдыр.

ДУ́НИН-МАРТСИНКЕ́ВИЧ Викенти Иванович (1807, Бобрујск гәзасы—17.12.1884) — белорус јазычысы, драматург. «Гапон» (1855), «Купала» (1856) сентиментал-дидактик поемаларында намуслу, тәмиз мә'нәвијјатлы кәндли образлары јаратмагла јанашы, феодал-тәһкимчи мүнасибәтләрини дә тәблиғ етмишдир. 1863—64 илләр үсјанындан сонра шлјахтаја мүнасибәти дәјишмишдир; «Пинск шлјахтасы» (1866), «Елчилик» (1870) комедијаларында мә'мур вә голчомагларын сатирик образы јарадылмышдыр.

ДУНИ́Т [Јени Зеландијада Дун (Dun) д.-нын адындан] — там кристаллик ултраәсаси сүхур. Тәркиби 85—100% оливиндән ибарәтдир. Тәркибиндә гатышыг шәклиндә хромит вә магнетит минераллары да олур. Рәнки гара, түнд-јашыл вә ачыг-јашылдыр. Әсасән, серпентинләшмиш олур. Д. силл, паралел линзалар, надир һалларда ири интрузив күтләләр әмәлә кәтирир. Д.-лә платин, никел, кобалт, хром, талк вә с. фајдалы газынты јатаглары әлагәдардыр. Одадавамлы материаллар истеһсалында истифадә едилир.

ДУНКА́Н, Да́нкан (Duncan) Ајседора (27.5.1878, Сан-Франсиско—14.9.1927, Нитса)—Америка рәггасәси. Сәрбәст пластик рәгси классик балет мәктәбинә гаршы гојан илк рәггасәләрдән бири. Классик рәгс мәктәбини инкар едән Д. рәгс сәнәтинин һамы үчүн анлашыглы олмасы принсипләрини ирәли сүрмүш, ушагларын үмуми бәдии тәрбијәси идејасынын тәрәфдары олмушдур. Јарадычылыг ахтарышларында гәдим јунан пластик сәнәт нүмунәләринә истинад етмиш, рәгслә мусигинин үзви бағлылығына чалышмышдыр. Д. сүн'и жест вә позалардан чәкинмиш, јаратдығы рәгсләрдә тәбии ифадәли һәрәкәтләрә әсасланмышдыр. О, балет костјуму әвәзинә туника кејмиш, јалын ајагла рәгс етмишдир. Д.-нын рәгси пантомимаја јахын олмушдур. Ингилаби мөвзуларда рәгсләр јаратмышдыр. 1921—24 илләрдә ССРИ-дә јашамыш, 1921 илдә Москвада студија тәшкил етмишдир (студија 1949 иләдәк фәалијјәт көстәрмишдир).

Әсәри: Моя жизнь [Автобиография], пер. с англ., М., 1930.

Әд.: Шнейдер И., Встречи с Есениным. Воспоминания, М., 1965.

ДУНС СКОТ (Duns Scotus, тәгр. 1266, Макстон — 8.11.1308, Көлн)—шотланд схоластик философу, номинализмин баниләриндән бири. Оксфорд вә Парис ун-тиндә (1302 — 07) дәрс демишдир. Д.С.-а көрә, варлыг фәлсәфәнин, аллаһ исә илаһијјатын предметидир. Д.С. идраки фәалијјәтә үстүнлүк вермиш, инсаны вә дәрк едилән предмети билијин мәнбәји һесаб етмишдир. Онун фикринчә, реал мөвчуд олан јалныз һисси гавранылан шејләрдир. Бүтүн шејләр, һәтта чанлылар вә мәләкләр форма вә материјадан ибарәтдир. Халис форма јалныз мүтләг азад олан аллаһдыр. Материјаја дүшүнмәк габилијјәтини дә о вермишдир. Д.С. мәнтиги анлајышлардан бәһс едән елм адландырмышдыр. *Ибн Синанын* универсалиләр (үмуми анлајышлар) һаггында консепсијасына тәрәфдар чыхан Д.С. гејд едирди ки, үмуми анлајышлар шејләрдән әввәл илаһи зәкада, шејләрин өзүндә вә шејләрдән сонра тәфәккүрдә мөвчуддур. Д.С.-ун фикринчә, инсан фәалијјәти үзәриндә ағыл дејил, ирадә һакимдир. Аквиналы Фоманын ирадә азадлығыны аллаһла бағламаг фикринә гаршы чыхмыш, шәртсиз ирадә азадлығыны тәблиғ етмишдир.

ДУНТИНХУ́—Чинин ч.-ш.-индә, Хунан әјаләтиндә көл. Јантсзы чајы һөвзәсиндәдир. Дашгын заманы (мај—сентјабр) ахымыны тәнзимләјән 5 голла Јантсзы чајы илә бирләшдирилмишдир. Јајда сәвијјәси 15 *м*-дәк галхыр вә саһ. 4—5 мин *км*²-дән 10—12 *км*²-ә чатыр. Гышда дајазлашыр вә чохлу ада әмәлә кәлир. Д.-ја кәмичилијә јарарлы Јуансзјан, Сјанзјан, Сзышуј чајлары төкүлүр. Балыг овланыр. Кәмичилијә јарарлыдыр.

ДУНХУА́Н—Чиндә Гансу әјаләтинин ән учгар г.-индә шәһәр. Әһ. 33 мин (1950). Ерамызын 1-чи миниллијиндә Д. *Бөјүк ипәк јолу* үзәриндә мүһүм мәнтәгәләрдән олмуш, Чини Чәнуби вә Гәрби Асија илә, Гәрби Асијаны исә Авропа илә бирләшдирмишди.

Д.-ын 14 *км*-лијиндә Чин инчәсәнәтинин көркәмли абидәси, Сјанфодун будда мағара-монастыры («Мин Будда мағарасы», 353—366) вар. Д.-да 4—14 әсрләрә аид һејкәл вә дивар рәсмләри олан 480-ә јахын мағара галмышдыр. 6—11 әсрләрә аид дивар рәсмләри (мәнзәрә, халг һәјатындан сәһнәләр вә с.) образларын һәјатилији, композисијаларын динамиклији илә фәргләнир. 1899 илдә мағараларын бириндә Чин, Һиндистан, Орта вә Өн Асија дилләриндә 20 миндән артыг әлјазмасы вә 150-дәк Будда иконографија әсәрләри тапылмышдыр.

ДУ́ПЛЕКС-АВТОТИ́ПИЈА (лат. duplex—икигат)—полиграфијада биррәнкли фототәсвирләрдән икирәнкли репродуксијаларын алынмасы. Истифадә едилән рәнкләрдән бири әлван (гәһвәји, мави, јашыл вә с.), о бири исә контур үчүн (гара, јахуд боз) олур. Д.-а. ади биррәнкли тәсвирләрин ифадәлилијини артырыр. Бах *Автотипија.*

ДУ́ПЛЕ́КС-ПРОСЕС, металлуркијада — ики ајры-ајры агрегатда ардычыл апарылан техноложи просес. Әмәлијјатлар һәр агрегатын техники-игтисади үстүнлүкләриндән сәмәрәли истифадәјә әсасланмагла пајлашдырылыр. Д.-п. конвертер—електрик собасы, конвертер—мартен собасы, вагранка—електрик собасы вә с. агрегатларда апарыла биләр. Д.-п.-ин тәтбиги сон мәһсулун кејфијјәтини јахшылашдырмаға вә әсас агрегатын мәһсулдарлығыны јүксәлтмәјә имкан верир. Полад вә бә'зән чугун истеһсалында мәһдуд мигјасда тәтбиг едилир.

ДУ́ПЛЕКС-РАБИТӘ—ики абунәчи арасында мә'лумат мүбадиләсинин (верилиш вә гәбулун) ејни вахтда вә һәр ики истигамәтдә апарылдығы икитәрәфли рабитә. Бах һәмчинин *Симплекс-рабитә*.

ДУРА́НГО (Durango)—Мексикада шәһәр. Дуранго штатынын инз. м. Гәрби Сјерра-Мадре д-рынын әтәкләриндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 182,6 (1974). Мә'дән сәнајесинин гәдим мәркәзи. Гара металлуркија, тохучулуг, јејинти сәнајеси вар.

«ДУРАХАНЫ»—ашыг һавасы. Сазда «Шаһ пәрдә» көкүндә ифа олунур. Мелодијасы күмраһ характерлидир. Мәгам әсасы секаһ, мусиги өлчүсү 6/8, темпи мүлајим чәлддир. «Д.»-нын мәтни *гошма* формасында олур. «Д.» һәмчинин инструментал һава кими зурначылар вә балабанчылар дәстәси тәрәфиндән дә ифа едилир.

ДУ́РБАН, Порт-Натал (Durban, Port Natal)—Чәнуби Африка Республикасында, Натал әјаләтиндә шәһәр. Һинд океанында мүһүм порт. Әһ. 843,3 мин (1970). Мүһүм сәнаје мәркәзидир. Кимја, метал е'малы, нефтајырма, јејинти, тохучулуг, шүшә, кағыз, кәмигајырма сәнајеси, д.ј. е'малатханалары, бункер ст., Натал ун-тинин факүлтәләри вар. Балина ову базасыдыр. Манган филизи, хромит, көмүр, шәкәр, јун көндәрилир, нефт кәтирилир. 1824 илдә салынмышдыр.

ДУРБӘК (?—?)—өзбәк шаири (14 әсрин сону—15 әсрин әввәли). Әдәби ирсиндән јалныз гәдим өзбәк дилиндә јазылмыш ашиганә-романтик «Јусиф вә Зүлејха» поемасы мә'лумдур. Дини мөвзуда јазылмасына бахмајараг, поемада бәшәри дујғулар тәрәннүм олун-

муш, гәһрәманларын дахили аләми тәсвир едилмиш, чанлы мәишәт лөвһәләри јарадылмышдыр.

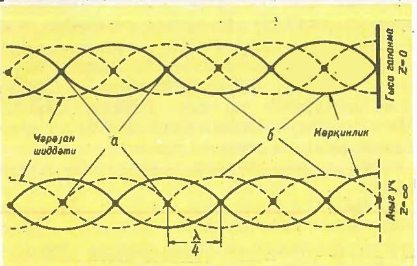
Әсәри: Из поэмы «Юсуф и Зулейха», в кн.: Поэзия народов СССР IV—XVIII веков, М., 1972.

ДУРБИН—*биноклун* Азәрб. дилиндә кениш јајылмыш ады.

ДУРҒУ ИШАРӘЛӘРИ—чүмлә вә ја ифадәнин мүхтәлиф үнсүрләрини мәнтиги, синтактик вә интонасија чәһәтдән ајырмаг, нәзәрә чарпдырмаг үчүн ишләдилән график ишарәләр. Д.и. јазылы нитг нормаларынын сабитләшмәсиндә мүһүм васитәләрдәндир. Шифаһи нитгдә истифадә едилән пауза, интонасија, вурғу вә с. јазылы нитгдә Д.и. илә ифадә олунур. Д.и. јазылы нитгин сөз сырасы вә морфоложи васитәләрлә ифадә олуна билмәјән синтактик—мә'на хүсусијјәтләрини экс етдирир. Суал вә нида ишарәләри, нөгтә, ики нөгтә, веркүл, үч нөгтә, тире, нөгтәли веркүл мүасир дүнја дилләриндә истифадә олунан әсас Д.и.-ндәндир. Дефис, дырнаг, мө'тәризә, курсив исә икинчи дәрәчәли дурғу ишарәләридир. Д.и.-нин инкишафы јазынын инкишафы илә бағлыдыр. Азәрб. јазысында Д.и. ишләдилмәси идејасыны илк дәфә М. Ф. Ахундов ирәли сүрмүш, ишарәләр тәклиф етмишдир. Д.и. илк дәфә *«Әкинчи»* гәзетиндә вә *«Вәтән дили»* (А. О. Чернјајевски) дәрслијиндә ишләнмишдир.

Әд.: Будагова З. И., Азәрбајчан дилиндә дурғу ишарәләри, Б., 1977.

ДУРҒУН ДАЛҒАЛАР — бир-биринин әксинә јајылан (дүшән вә әксолунан) далғаларын интерференсијасындан алынан далғалар. Далғалар экс фаза илә көрүшән јердә әвәзләјичи рәгсин амплитуду сыфыр олур, дүјүн нөгтәләри (*а*) алыныр. Фазалар ејни оланда исә амплитудлар топлан ыб габарыглыг јарадыр (*б*). Д.д. мәһдуд системләрдә

Сону гыса гапанмыш вә ачыг гоша нагилли дашыјычы хәтдә чәрәјан вә кәркинлијин дурғун далға мәнзәрәләри (z– әксетдирән учун мүгавимәтидир).

алыныр. Мәс., борудакы газ, ја узун чубуг кими механики системләрдә еластик далғалар, јахуд гошанагилли вә коаксиал дашыјычы хәтләрдә, далғаапарандa вә с. електромагнит далғалары јајыларкән Д.д. јараныр. Бағлы учдан әксолмада кәркинлик далғасынын фазасы π гәдәр дәјишир, чәрәјан далғасынын фазасы исә дәјишмир. Ачыг учда исә әксинә олур. Буна көрә кәркинлик вә чәрәјан далғаларынын дүјүн нөгтәләри (габарыглыгы) бир-бириндән $\lambda/4$ гәдәр мәсафәдә олур (λ—далға уз.-дур). Д.д. системдә енержинин дашынмасында иштирак етмир. Әкәр системдә удулма варса, јахуд әксолунма там дејилсә, онда дүјүн нөгтәсиндә амплитуд сыфыр олмур вә Д.д. илә јанашы гачан далға да јараныр.

ДУРҒУН ӘҺАЛИ АРТЫГЛЫҒЫ—нисби әһали артыглығы формаларындан бири. Д.ә.а.-на, әсасән, өз евиндә капиталистләр үчүн ишләјән фәһләләр дахилдир. Онлар јалныз мүәјјән мөвсүмдә там ишләјирләр, галан вахтлар исә ишсиз галырлар. Д.ә.а.-нын ашағы тәбәгәси пауперләри (истеһсалатдан говулмуш вә ораја гајытмаг имканындан һәмишәлик мәһрум олмуш јохсуллар) әмәлә кәтирир (бах *Пауперизм*). Бах һәмчинин *Сәнаје еһтијат әмәк ордусу*, *Ишсизлик*.

ДУРДЫ ГЫЛЫЧ (1886, индики Түр. ССР, Тахта р-ну—14.12.1950, Ташауз р-нунун Хочаһүмбәт аулу)—түркмән совет халг шаири. Ушаглыгдан көзләри тутулмушду. Кәнч јашларындан *бахшы* кими танынмыш, ше'рләриндә бај вә руһаниләри ифша етмишдир («Бајлар», «Тумарлы», «Јохсуллар» вә с.). Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәдә, Вәтәндаш мүһарибәсиндә сөзү-сазы илә фәал иштирак етмиш, чағырыш руһлу ше'рләр гошмушдур. Совет дөврү әсәрләриндә («Ленин», «Халглар достлуғу», «Москва», «Ганун», «Халгым» вә с.) Коммунист партијасы, Ленин идејалары, халглар достлуғу, совет вәтәнпәрвәрлији, әмәк гәһрәманлығы тәрәннүм олунур.

Әсәри: Наши пути, Ашхабад, 1944.

ДУРДЫЈЕВ Ата (д.1.1.1910, Түр. ССР, индики Ашгабад р-нунун Кеши к.)—түркмән совет актјору. ССРИ халг артисти (1971). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). 1935 илдән Сов.ИКП үзвү. Сәһнә фәалијјәтинә 1929 илдән Молланепес ад. Түркмәнистан Драм Театрында башламышдыр. Характерик вә комик ролларын ифачысы кими танылыр. Роллары: Әбу Сәрдар («Кејмиркөр», Б. Аманов вә Г. Бурунов), Пир («Кәминә», Б. Аманов), Мурадов («Чобан оғлу», Г. Сејтлијев вә Һ. Мухтаров), Салиһов, Ата («Шән гонаг», «Алланын аиләси», Һ. Мухтаров), Шмага («Күнаһсыз мүгәссирләр», А. Островски), Шпекин («Мүфәттиш», Н. Гогол) вә б. Кинoја чәкилмишдир.

ДУРЈАН Петрос (1.6.1852, Истамбул—2.2.1872, Истамбул)—ермәни шаири, драматург. Ше'рләриндә доғма халга мәһәббәт мөвзусу әсас јер тутур. «Гара торпаглар» (1868), «Аршакиләр сулаләсинин сүгуту» (1870), «Ермәнистанын пајтахты Анинин фәтһи» (1871) вә с. тарихи фачиәләриндә милли азадлыг мүбаризәси тәрәннүм олунур. Ше'рләри рус, франсыз, инкилис, алман, италјан дилләринә вә с. дилләрә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәри: Ше'рләр, «Ермәни ше'ри антолокијасы» китабында, Б., 1954.

Әд.: Ганаланян О. Т., Очерки армянской литературы XIX—XX вв., Ереван, 1957.

ДУРНА (лат. Grus)—көјүн Чәнуб јарымкүрәсиндә бүрч. Ән парлаг улдузу 2,1 визуал *улдуз өлчүлүдүр*. ССРИ-нин чәнуб р-нларында көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

ДУРНАБАЛЫГЛАРЫ (Esocidae)—*дурнабалығыкимиләр* дәстәсиндән бир фәсилә. Уз. 1,5 *м*-дәк, чәкиси 35 *кг*-дәк олур. Авропа, Асија вә Шимали Американын ширин вә шор суларында јашајан 5, ССРИ-дә 2 (ади дурнабалығы вә Амур дурнабалығы), о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 1 нөвү (ади дурнабалығы —Esox lucius) вар. Ов әһәмијјәтлидир.

ДУРНАБАЛЫҒЫКИМИЛӘР (Esociformes)—сүмүклү балыглар дәстәси. Уз. 1,5 *м*-дәк олур. 3 фәсиләси вар. Шимал јарымкүрәсинин ширин су һөвзәләриндә кениш јајылмышдыр. Бә'зиләри (*дурнабалыглары* вә с.) ов әһәмијјәтлидир.

ДУРНАЛАР (Gruidae)—дурнакимиләр дәстәсиндән гуш фәсиләси. Бојну вә ајаглары узун ири гушлардыр. Һүнд. 90 *см*-дән 155 *см*-дәк олур. Балдырынын ашағы һиссәси түксүздүр. Гујруғу гыса, диши вә еркәкләринин рәнки бир-бириндән сечилмир. Д. әсасән, чөл, бөјүк батаглыг вә тундраларда ја-

Боз дурна (Grus grus).

шајыр. 15 нөвү бирләшдирән 5 чинси вар. ССРИ-дә 5, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 1 нөвү (боз дурна) мә'лумдур. Ән кениш јајыланы э с л Д.-дыр (Grus). Авропа, Асија, Шимали Америка, Австралија вә Јени Гвинеjада јашајыр. Д. тохум, киләмејвә, зоғ, битки көкүмсовлары, һәмчинин һәшәрат, молјуск вә хырда кәмиричиләрлә гидаланыр. Јердә дүзәлтдији јуваја 2, бә'зән дә 3 јумурта гојур. Хам торпагларын шумланмасы вә батаглыгларын гурудулмасы нәтичәсиндә Д.-ын бә'зи нөвләринин нәсли кәсилмәк үзрәдир.

ДУРОВДАҒ — Азәрб.ССР-дә палчыг вулканы. Чәнуб-Шәрги Ширван дүзүндә, Салјан ш.-ндән ч.-ш.-дәдир. Фәалијјәтдә олан сопка вә грифонлардан буланыг нефтли су вә газ чыхыр.

ДУРОВЛАР — рус сирк артистләри аиләси, клоун вә һејван тә'лимчиләри. Анатоли Леонидович (8.12. 1864, Москва—21.1.1916, Мариупол)— 1879 илдән акробат, еквилибрист, жонглјор кими, 1882 илдән исә һејван тә'лимчиси кими чыхыш етмишдир. Сијаси сатирадан истифадә едән илк сирк артистидир. Владимир Леонидович (7.7.1863, Москва—3.8.1934, Москва)—РСФСР әмәкдар артисти (1927). А. Л. Дуровун гардашы. 1879 илдән чыхыш етмиш, Русијада илк дәфә олараг һејванларын инстинкт вә тәбии рефлексләринә әсасланан тә'лим системи јаратмышдыр. Анатоли Анатолјевич (8.12.1887, Воронеж — 19.11. 1928, Ижевск)—А. Л. Дуровун оғлу. 1914 илдән чыхыш етмиш, һејван вә гуш груплары илә ишләмишдир. Владимир Григорјевич (16.4.1909, Воронеж—14.3.1972, Москва)— ССРИ халг артисти (1967). А. Л. Дуровун нәвәси. А. А. вә В. Л. Д.-ын ән'әнәләрини давам етдирмиш, чыхышларында сатирик клоунададан кениш истифадә етмишдир. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Јури Владимирович (12.1.1910, Петербург— 22.2.1971, Брүссел)—ССРИ халг артисти (1971). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. В. Л. Дуровун нәвәси. Клоун вә һеј-

ван тә'лимчиси олмуш, В. Л. Дуров мәктәби принсипләрини инкишаф етдирмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир. Т е р е з а В а с и л ј е в н а (д.5.9.1926, Воронеж)—РСФСР әмәкдар артисти (1969). А. Л. Дуровун нәвәси. 1947 илдән гарышыг һејван груплары илә чыхыш един.

Әд.: Д м и т р и е в Ю. А., Братья Дуровы, М., 1945; Д у р о в а-С а д о в с к а я А. В., По вечерам на Старой Божедомке, М., 1977.

ДУ́РРЕС (Durresi)—Албанијада шәһәр. Дуррес маһалынын инз. м. Адриатик дәнизинин Дуррес көрфәзи саһилиндәдир. Өлкәнин мүһүм порту. Шосе јоллары говшағы. Әһ. тәгр. 60 мин (1975). Балыг ову вә балыг сәнајеси базасыдыр. Кәмигајырма, метал е'малы, түтүн, дәри, јејинти, резин сәнајеси вар. Туризм мәркәзи вә курортдур.

Д.-и е.ә. тәгр. 627 илдә Е п и д а м н а д ы илә керкијалылар вә коринфлиләр салмыш, е.ә. 229 илдә исә ромалылар әлә кечирәрәк Д и р р а х и адландырмышдылар. Рома гошунларынын Балканларда базасы иди. Е.ә. 48 илдә Д. јанында Помпеј Сезарын гошунларыны мәғлубијјәтә уғратмышды. Д. 314 илдә зәлзәләдән дағылмыш, лакин сонрадан бәрпа едиләрәк, Рома әјаләти олан Јени Епирин башлыча мәркәзинә чеврилмишди. Тәгр. 989 илдә болгар чары Самуил тәрәфиндән ишғал олунмуш, Биринчи Болгар чарлығынын [681—1018] сүгутундан сонра Бизансын тәркибинә дахил едилмишди. 1272—1336 илләрдә Неапол краллығы, 1336—92 илләрдә Сербија, 1392 илдә Венесија тәркибинә дахил иди. 1501 илдә түркләр тәрәфиндән ишғал олунмушду. 1912—20 илләрдә Албанијанын пајтахты, даһа сонра исә префектура мәркәзи иди. 1915 илдә Италија, 1916—18 илләрдә исә Австрија-Мачарыстан гошунлары ишғал етмишди. 1939 илдә Д.-и фашист Италијасы тутмушду. 1944 илдә Албанија Милли Азадлыг Ордусу тәрәфиндән азад едилмишдир.

ДУРСУНХОЧАЛЫЛАР — Азәрб. тајфаларындан бири. Әсасән Иран Азәрб.-ынын Әрдәбил әјаләтиндә јашајырлар. Малдарлыгла, гисмән дә әкинчиликлә мәшғулдурлар (бах *Шаһсевәнләр*).

ДУР-ШӘРРУКИН—е.ә. 713—707 илләрдә Ассурија (А ш ш у р) падшаһы II Саргонун [е.ә. 722—705] салдырдығы шәһәр; ассуријалылар еһтимал ки, е.ә. 7 әсрин әввәлиндә тәрк етмишләр. Индики Хорсабад јашајыш мәнтәгәсинин (Ираг) јериндә олмушдур. 19 әсрин 40-чы илләриндә вә 20 әсрин 30-чу илләриндә апарылан газынтылар нәтичәсиндә мүәјјәнләшдирилмишдир ки, шәһәр квадрат формалы олмуш вә 8 мөһкәмләндирилмиш гапысы олан диварларла әһатә едилмишдир. Д.-Ш.-ин бир тәрәфиндә дүзәлдилмиш һүндүр мејданчада падшаһ вә ә'јанларын сарајлары, мә'бәдләр, пилләли мә'бәд бүрчү (зиккурат) олан ичгала јерләширди. Падшаһ сарајынын кириш јолларында ганадлы өкүз һејкәлләри, епик гәһрәманлар—Килгамеш вә Енкидунун релјеф тәсвирләри гојулмушдур. Сарајын диварларында II Саргонун һәрби јүрүшләриндән сәһнәләри екс етдирән бојалы релјеф тәсвирләри вар.

Әд.: Ф л и т т н е р Н. Д., Культура и искусство Двуречья и соседних стран, М.—Л., 1958.

ДУСАННИ (?—?)—Мидијада Сапарда әјаләти јерли әһалисинин башчысы. Е.е. 676—670 илләр арасында Каштарити вә Мамитиаршу илә бирликдә Ассурија (А ш ш у р) әлејһинә галхмыш үсјана башчылыг етмишди. Үсјан нәтичәсиндә мүстәгил Мидија дөвләти јаранмышды.

Әд.: Д ь я к о н о в И. М., История Мидии, М.—Л., 1956; А л и е в И г р а р, История Мидии, Б., 1960.

ДУССЕ́-АЛИ́Н — РСФСР Хабаровск өлкәсиндә дағ силсиләси. Буреја д-рынын шм. давамыдыр. Амгун, Селемча вә Бурeја чајларынын суајырычысыдыр. Уз. 150 *км*, һүнд. 2325 *м*-ә гәдәрдир. Метаморфик сүхурлардан вә гранитдән тәшкил олунмушдур. Јамачлары 1500 *м*-дәк ијнәјарпаглы мешәләр (күкнар, гара шам), даһа јухарылар дағлыг тундрадыр.

ДУСТ МӘҺӘММӘД (دوست محمد) ибн Сүлејман (?—?)—15 әсрин сону—16 әсрин орталарында јашамыш Иран хәттаты, рәссам вә сәнәт тарихчиси. Узун мүддәт Сәфәви шаһзадәси Бәһрам Мирзәнин сарај китабханасына башчылыг етмиш, 1540—50-чи илләрдә I Тәһмасибин сарајында (Тәбриз, Гәзвин) ишләмишдир. Нәстә'лиг, сүлс, нәсх, рүг'ә вә с. хәтләрлә јазмагда мәшһур олмушдур. Д.М.-ин бәдии хәтт нөвләри илә үзүнү көчүрдүјү әлјазмалары (М. J. Салтыков-Шедрин ад. китабхана, Ленинград), сәнәткарлыгла чәкдији портрет вә миниатүрләр (Топгапы музеји, Истамбул), «Шаһнамә» әсәринин 1537 ил әлјазмасына вердији иллүстрасијалар (шәхси коллексија, Парис) мүһафизә олунмушдур. Д.М.-ин хәттат вә рәссамлар һаггында јаздығы «Һалат-и һүнәрвәран» («Һүнәр саһибләринин һәјаты», 1544) рисаләсиндә 14—16 әср Шәрг, о чүмләдән Азәрб. сәнәткарларынын һәјат вә јарадычылығы һаггында зәнкин мә'лумат вар. Рисалә 1936 илдә Мәһәммәд Абдуллаһ Чығатаји тәрәфиндән Лаһорда нәшр едилмишдир.

Әд.: Ф ә р з ә л и ј е в Ш., Һәсән бәј Румлу хәтт вә хәттатлар һаггында, АДУ-нун Елми әсәрләри (Шәргшүнаслыг серијасы), 1971, № 2; Мастера искусства об искусстве, т. 1, М., 1965.

ДУСТЛАР (инк. dust—тоз)—тәркибинә тә'сирсиз маддәләр әлавә едилән *пестисидләр* гарышығындан ибарәт тозшәкилли препаратлар (ДДТ, һексахлоран, пиретрум вә с.). Д.-дан к.т.-нда мүхтәлиф зәрәрвеичиләр, битки хәстәликләри вә алаға гаршы мүбаризәдә истифадә едилир. ДДТ истиганлылара тә'сир едән орта дәрәчәдә зәһәрли маддәдир. Инсан вә һејван организминдә хроник зәһәрләнмәјә сәбәб олур; ДДТ чох давамлы маддә олуб һәмчинин әтраф мүһитдә јығылыб гала билир вә тәһлүкә төрәдир. Бунунла әлагәдар 1970 илдә ССРИ-дә ДДТ-дән к.т. биткиләринин дәрманланмасыны гадаған едән гәрар гәбул олунмушдур. ДДТ препаратлары ССРИ Сәһијјә Назирлијинин ичазәси илә мүстәсна һалларда тәтбиг едилә биләр.

ДУ́ТОВ ГИЈАМЫ—Оренбург казак гошунунун атаманы вә гошун һөкумәтинин башчысы полковник А. И. Дутовун Чәнуби Уралда галдырдығы гијам (1917, нојабр—1918, апрел). Гијамчылара башгырд, татар, газах буржуа милләтчиләри көмәк един, харичи империалистләр јардым көстәрирди. Чәнуби Урал шәһәрләринин тутулмасы нәтичәсиндә Совет респ.-нын мәркәзи р-нлары, Сибир вә Орта Асија илә д.ј. рабитәси кәсилмишди. ХКС Д.г.-на гаршы әмәлијјатлара рәһбәрлији Оренбург губ. вә Дашкәнд д.ј.-нун фөвгәл'адә комиссары П.А. Кобозевә тапшырды; әлавә силаһлы көмәк көндәрилди. Дутовчулара гаршы А. Т. *Чанкилдинин* башчылыг етдији башгырд, татар вә газах дәстәләри дә вурушурду. Болшевикләрин тәблиғаты нәтичәсиндә јохсул казаклар Совет һакимијјәтинә гаршы вурушмагдан бојун гачырдылар. 1918 ил јанварын 16 (29)-да Сырт вә Каргала ст.-лары јахынлығында гијамчылара ағыр зәрбә вурулду. Јанварын 18 (31)-дә Оренбург азад едилди. Дутов Верхнеуралска гачды. 1918 илин март-апрелиндә гијамчылар дармадағын едилди. *Чехословак корпусунун гијамы (1918)* заманы, ијулун 3-дә Дутов јенидән Оренбургу тутду. 1918 илин нојабрында онун гошуну А. В. Колчакын ордусуна дахил олду. Колчакын ордусу дармадағын едилдикдән сонра дутовчуларын галыглары Семиречјејә, орадан да Чинә гачдылар.

Әд.: Л е н и н В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 126); История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 7, М., 1967; Л и с о в с к и й Н., Разгром дутовщины (1917—1919), М., 1964; С е м е н ц о в а Н. Ф., Борьба с дутовщиной, М., 1968.

ДУ ФУ (712, Хунан әјаләти, Гуи гәзасы—770)—Чин шаири. Гарәтчи мүһарибәләр әлејһинә чыхмыш («Дөјүш арабалары һаггында нәғмә», «Бөјүк сәдд уғрунда јүрүшә», 750-чи илләр), феодал чәмијјәтинин зиддијјәтләрини, халг күтләләринин јохсуллуғуну, мүсибәтләрини тәсвир етмиш («Үч һөкмдар», «Үч ајрылыг» силсиләләри), һаким тәбәгәләрин мә'нәви позғунлуғуну ачыб көстәрмишдир («Көзәл гыз һаггында нәғмә», «Чаван оғлан һаггында нәғмә»). «Пајтахтдан Фынсјана кедәркән үрәјимдән кечәнләр» (755) поемасында инсанларын бәрабәрлији арзусу ифадә едилмишдир. Әдәби ирсиндә тәбиәт лирикасы мүһүм јер тутур («Баһар сулары», «Сүбһдән дурурам» вә с.). Јарадычылығы Чин поезијасынын инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрмишдир.

Ә с ә р и: Стихотворения, М.—Л., 1962.

Әд.: С е р е б р я к о в Е. А., Ду Фу. Критико-биографический очерк, М., 1958.

ДУ́ХОВ Николај Леонидович (26.10.1904, Веприк, индики Полтава вил., Гадјач р-нунда—1.5.1964, Москва)—механика саһәсиндә совет алими, ағыр танк конструктору, ССРИ ЕА м. үзвү (1953), мүһәндис-техники хидмәт ген.-л.-ы (1954), үч дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1945, 1949, 1954), Ленин мүкафаты лауреаты (1960), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1945, 1949, 1951, 1953, 1954). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. 1932 илдә Ленинград Политехник Ин-туну битириб, Ленинградын Киров з-дунда конструктор ишләмишдир. КВ маркалы ағыр совет танкынын јарадылмасында фәал иштирак етмишдир. Онун рәһбәрлији илә КВ-1С, КВ-85, ИС-1, ИС-2, ИС-3 маркалы ағыр танклар јарадылмышдыр. 1948 илдә елми-тәдгигат ин-тларындан биринә елми рәһбәр мүавини вә баш конструктор тә'јин олунмушдур. 1954 илдән исә мүдафиә сәнајесинин конструктор бүросуна башчылыг етмишдир. 4 дәфә Ленин ордени, 2-чи дәрәчәли Суворов, Гырмызы

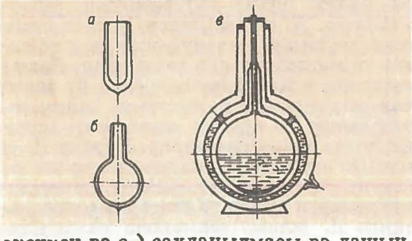
Әмәк Бајрағы, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Вишняков В., Самые мощные танки, «Знаменосец», 1975, № 5.

ДУЧЕНТО—бах *Проторенессанс.*

ДҮАР (Dewar) Чејмс (20.9.1842, Кинкардин-он-Форт, Шотландија — 27.3. 1923, Лондон)—инкилис физики вә кимјачысы, Лондон Крал Чәмијјәтинин үзвү (1877), Инкилтәрә Кимја Чәмијјәтинин президенти (1897). Карбонил бирләшмәләрини, озону тәдгиг етмиш, бензолун вә пиридинин структур формулларыны вермишдир. Әсас ишләри истилик һадисәләринә аиддир. Алчаг темп-рларда истилик тутумунун өлчмә үсулларыны ишләјиб һазырламышдыр (1872). *Дүар габыны* ихтира етмиш, илк дәфә маје һидрокени алмышдыр (1898). Металларын електрик кечиричилијинин темп-рдан асылылығыны өјрәнмиш, радонун радиоактив парчаланмасы заманы һелиумун јаранмасыны тәчрүбәдә исбат етмишдир (П. Күри илә бирликдә, 1904).

ДҮАР ГАБЫ—икигат диварлы габ. Һәмин диварлараасы фәза вакуум (1,33 *мн/м²*) олдуғундан Д.г.-нын ичәрисиндәки маддә илә харичи мүһит арасында истилик мүбадиләси хејли азалыр. Д.г. маjеләшмиш газларын (азот,

оксикен вә с.) сахланылмасы вә дашынмасында истифадә олунур. Ону ихтира едән инкилис алими Ч. Дүарын шәрәфинә белә адландырылмышдыр (1898). Мәишәтдә кениш истифадә олунан термослар Д.г.-на мисалдыр.

ДҮБЕЈТ (фар. دوبیت — гоша бејт)— классик Шәрг ше'ри шәкли. Формача *рүбаијә* јахын олса да, вәзн вә мәзмунча ондан фәргләнир; рүбаи јалныз һәзәҹ бәһриндә јазылдығы һалда, Д. *әруз вәзнинин* бүтүн бәһрләриндә јазыла биләр. Әсасән, сентиментал мәзмунлу олуб, ән чох *мәрсијә* бәндләри арасында ишләнир. Азәрб. шаирләриндән С. Ә. Ширвани, Дәхил, Гумри вә Рачинин Д.-ләри мәшһурдур.

«ДҮБЕЈТ» — ашыг һавасы. Етимолокијасы *дүбејт* ше'р формасы илә әлагәдардыр. Мелодијасы гәмкин характерли олуб секаһ мәгамына әсасланыр. Поетик мәтни кәрајлыдыр. «Д.» халг арасында «Сары бүлбүл», «Дағлар» ады илә дә јајылмышдыр.

ДҮ БЕЛЛЕ (Du Bellay) Жоашен (1522, Лире, Анжу—1.1.1560, Парис)— франсыз шаири. «Плејада» әдәби мәктәбинин үзвү. «Плејада»нын манифести олан «Франсыз дилинин горунмасы вә мәдһи» (1549) трактатында бөјүк милли сәнәт јарадылмасы програмыны ирәли сүрмүш, халг дилинин зәнкинлијиндән истифадә етмәјә чағырмышдыр. «Зејтун ағачы» (1549—50), «Рома асари-әтигәси», «Тәәссүф», «Кәнд ојунлары» (һәр үчү 1558) китаблары вар.

Әсәри: Стихи, М., 1969 (Ронсарла бирхә).

Әд.: Виппер Ю. Б., Поэзия плеяды, М., 1976.

ДҮБӘНДИ (фар. دربندی)—ашыланмыш көн вә тумачдан тикилән јүнкүл киши ајаггабысы. Адәтән бир рәнкли вә нахышсыз олурду. Алтына назик көн салынырды. Ики енсиз дәри бағла—бәндлә бағланырды (ады да бурадан кәтүрүлмүшдүр). 20 әсрин әввәлләриндә Азәрб.-да шәһәр әһалиси арасында кениш јајылмышды. Һазырда дәбдән дүшмүшдүр.

ДҮБРАР, Коланы—Баш Гафгаз силсиләсиндә дағ. Абшерон р-ну әразисинин шм.-г.-индәдир. Һүнд. 2205 *м*. Неском килләри вә Үст Табаширин әһәнкдашы, меркел вә конгломератларындан тәшкил олунмушдур. Дағ-чәмән ландшафты вар. Баш Гафгаз силсиләси Д.-дан ш.-дә голлара ајрылыр. *Атачај* Д.-дан башланыр.

ДҮБУА, Дү Бојс (Dubois, Du Bois) Уилјам Едуард Бөркһардт (23.2.1868, Грејт - Баррингтон, АБШ-ын Массачусетс штаты — 27.8. 1963; Аккра, Гана)— американ тарихчиси, сосиолог, јазычы, АБШ мүасир зәнчи әдәбијјатынын баниләриндән бири. Бејнәлхалг сүлһ мүкафаты лауреаты (1953), «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1959). АБШ Коммунист Партијасынын үзвү (1961 илдән). Д.-нын әсәрләриндә зәнчи халгларынын дүнја мәдәнијјәти тарихиндә ролу вә империализмин мүстәмләкә сијасәтинин, көләлијин вә ирги ајры-сечкилијин ағыр нәтичәләри кестәрилир. «Гара алов» трилокијасында американ зәнчиләринин өз һүгуглары уғрунда мүбаризәси бәдии әксини тапмышдыр. Д. Бејнәлхалг Панафрика конгресләринин (1919, 1921, 1923, 1927, 1945) тәшәббүсчүсү вә иштиракчысы, 1951 илдән Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын үзвү иди.

Әсәрләри: Джон Браун, М., 1960; Африка, М., 1961; Воспоминания, М., 1962; Цветные миры, М., 1964.

Әд.: Иванов Р. Ф., Дюбуа, М., 1968.

ДҮВИВЈЕ (Duvivier) Жүлјен (8.10. 1896, Лилл—31.10.1967, Парис)—франсыз кино режиссору. Кинода фәалијјәтә 1919 илдән башламышдыр. Д.-нин филмләри үчүн јүксәк профессионал сәнәткарлыг, драматизм, поетик әһвали-руһијјә, психоложи дүрүстлүк характерикдир. Ән јахшы филмләри: «Марија Шапделен» (1934), «Пепе Ле Моко» (1936), «Анна Каренина» (1948, Л. Толстојун әсәри үзрә; Б. Британијада чәкмишдир), «Мари-Октјабр» (1959), «Шејтан вә он дини һәдис» (1962) вә с. 1939—44 илләрдә АБШ-да ишләмишдир («Бөјүк валс», «Манһеттен нағыллары» вә с.).

ДҮГОН (Dugong dugon)—суда јашајан мәмәли һејван. Сиренләр дәстәсиндән олан Dugong чинсинин јеканә нүмајәндәсидир. Уз. 2,5—3,2 *м*, дишиләринин чәкиси тәгр. 140 *кг*, еркәкләринки 170 *кг* олур. Башы кичик, азһәрәкәтлидир. Дәриси кобуд, туттун гурғушун вә ја гәһвәји рәнкдә олуб, сејрәк түкләрлә өртүлүдүр. Һинд океанында, Шәрги Африканын, һәмчинин Чәнуби Асијанын, Малајја а-рынын, Јени Гвинеја вә Австралијанын саһилбоју суларында дәстә илә (3—6 баш) вә ја чүт-чүт јашајыр. Бир бала доғур. Су биткиләри илә гидаланыр.

ДҮДӘНКӘ—Азәрб.ССР Илич р-нунун (Нах.МССР) Чәлилкәнд советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 4 *км* шм.-да, Нахчыван—Јереван шосе јолу кәнарында, Шәрур дүзүндәдир. Әһ. 2476 (1977); тахылчылыг, түтүнчүлүк, үзүмчүлүк (гисмән) вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

ДҮЗ БАҒЫРСАГ—бах *Бағырсаг.*

ДҮЗ БИЛИЧИ—Азәрб.ССР Дәвәчи р-нунда кәнд. Д.Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* г.-дә, Дәвәчи—Губа шосе јолундан 18 *км* аралы, Дәвәчи чајынын саһилиндә, Јан силсиләнин (Бөјүк Гафгаз) әтәјиндә, дүзәнликдәдир. Әһ. 231 (1977). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, рабитә ше'бәси вар.

ДҮЗ БУЧАГ—бах *Бучаг.*

ДҮЗ ГЫРЫГЛЫ—Азәрб.ССР Товуз р-нунда кәнд. Д.Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* ш.-дә, Товуз—Шамхор шосе вә д.ј.-ндан 2 *км* аралы, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 3698 (1977); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Шәраб з-ду, орта вә сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана, көрпә евләри, рабитә ше'бәси, автомат телефон ст. вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ДҮЗ ДОҒУШ—*көј координатларынын* екваториал системдәки координатларындан бири.

ДҮЗ КОД—бах *Код.*

ДҮЗ МҮТӘНАСИБ КӘМИЈЈӘТЛӘР— бах *Мүтәнасиблик.*

ДҮЗ ХӘТТ—һәндәсәнин әсас анлајышларындан бири. Д.х.-ин хассәләри вә онун үзәриндә нөгтәләрин јерләшмәси аксиоматик өјрәнилир. Мүстәвинин ики нөгтәсиндән анчаг бир Д.х. кечирмәк олар. Һәмин нөгтәләри бирләшдирән хәтләрин ән гысасы Д.х. парчасыдыр. Буна көрә ики нөгтә арасындакы мәсафә Д.х.-лә өлчүлүр. Д.х.-и һәр ики тәрәфә сонсуз узатмаг олар.

ДҮЗ ЧЫРДАХАН — Азәрб.ССР Товуз р-нунда кәнд. Д.Ч. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 4 *км* шм.-да, Товуз—Газах шосе јолу кәнарында, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 1580 (1977); үзүмчүлүк, һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, көрпә еви, рабитә ше'бәси вар.

ДҮЗАХЫНЛЫ ГАЗАН — барабансыз *бухар газаны.* Д.г.-да су борулар-да фасиләсиз һәрәкәт едәрәк (тәзјиг алтында) тәдричән бухар һалына кечир. Сујун мәчбури дөвраны 25—50 *мм* диаметрли полад борулары истәнилән вәзијјәтдә јерләшдирмәјә, газан гурғусунун өлчүләринин кичик олмасына, метал сәрфинин азалмасына имкан верир. Д.г.-ын мәнфи чәһәти јүксәк дәрәчәдә тәмиз су тәләб етмәсидир. Д.г.-ын мәһсулдарлығы саатда 200—800 *т* олур. Д.г.-дан р-н електрик стансијаларында кениш истифадә едилир. Д.г.-дан бөһран тәзјигиндән (22 *Мн/м²*-дән) јухары тәзјигләрдә истифадә етмәк даһа әлверишлидир.

Әд.: бах *Газан агрегаты* мәгаләсинин әдәбијјатына.

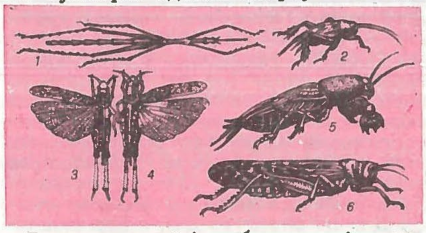
ДҮЗБУЧАГЛЫ—бучаглары бир-биринә бәрабәр олан паралелограм.

ДҮЗБУЧАГЛЫ КООРДИНАТЛАР (к е о д е з и ј а д а) — кеодезик проjексија мүстәвисиндә нөгтәнин вәзијјәтини тә'јин едән әдәдләр чүтү. Топографик хәритәнин тәртибиндә, онун практикада истифадәсиндә вә б. саһәләрдә кеодезик өлчмәләрин нәтичәләрини тәгриби ишләдикдә тәтбиг олунур.

ДҮЗБУЧАГЛЫ КООРДИНАТЛАР—бах *Координатлар*.

ДҮЗБУЧАГЛЫЛАР ДҮСТУРУ—интегралын тәгриби һесабланмасы дүстурларындан бири. $[a, b]$ парчасында кәсилмәјән $f(x)$ функсијасынын $\int_a^b f(x)\,dx$ интегралыны тәгриби һесабламаг үчүн $[a, b]$ парчасы $x_0, x_1, \ldots, x_n$ нөгтәләри илә n бәрабәр һиссәјә бөлүнүр. Әјрихәтли фигурун $\int_a^b f(x)dx$ саһәси отурачаглары $h=(b-a):n$ олан дүзбучаглыларын саһәләри чәми $f(x_0)h+f(x_1)h+\ldots+f(x_n)h$ илә әвәз едилир. Бу, верилән интегралын тәгриби гијмәтидир. $[a, b]$ парчасында $f(x)$ функсијасынын икинчи тәртиб төрәмәси варса, үсулун хәтасы $R(f)=(b-a)^3f''(\eta):24n^2$ (бурада $a \leqslant \eta \leqslant b$) дүстуру илә һесабланыр.

ДҮЗГАНАДЛЫЛАР (Orthoptera вә ја Saltatoria)—һәшәратлар синфинин бир дәстәси. Бәдәни узунсов, јанлардан басыгдыр. Ағыз органы кәмиричидир. Әксәријјәтиндә 2 чүт ганад олур. Бә'зи Д.-ын ганады гысалмыш вә ја јохдур. Арха ајаглары адәтән сычрајычы олур.

Дүзганадлылар: *1*—чубугвары чәјирткә; *2*—чөл сисәји; 3—афат чәјирткә; *4*—Италија чәјирткәси; *5*—ади данадиши; *6*—сәһра чәјиртләси.

Гарынчыгы 10 буғумлудур. Д. 2 јарымдәстәјә ајрылыр: антеналары бәдәнинин јарысындан бөјүк вә адәтән узун јумуртагојаны олан у з у н б ы ғ ч ы г л ы л а р (Dolichocera вә ја Ensifera), бығчыглары вә гыса јумуртагојаны олан г ы с а б ы ғ ч ы г л ы л а р (Brachycera вә ја Caelifera). 20 минә јахын нөвү вар. ССРИ-дә 700-дән артыг, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 181 нөвү мә'лумдур. Д.-ын әксәријјәти биткијејән, дикәрләри јыртычы вә һәр шеј јејәндир. Јумурталарыны тәк-тәк вә ја групларла торпаға, бә'зән дә биткиләрин көвдәсинә вә јарпагларын үзәринә гојур. ССРИ-дә јашајан Д. илдә адәтән 1 дәфә нәсил верир. Газынты һалында тапылан Д. Даш көмүр дөврүндән мә'лумдур. Бә'зиләри к.т. биткиләринин тәһлүкәли зәрәрверичиләридир; күтләви чохалдығы илләрдә әкинләрә, бичәнәкләрә вә отлаглара, бә'зән дә ағач вә коллара бөјүк зәрәр вурур. Ән чох тәһлүкәли оланлар чәјиркәкимиләрдир. Ч.-да ән чох зәрәр верән шалалар вә сисәкләрдир. Зәрәрли Д.-лара гаршы кимјәви, агротехники вә с. үсулларла мүбаризә апарылыр.

Әд.: Б е й - Б и е н к о Г. Я., Общая энтомология, М., 1966; Сельскохозяйственная энтомология, М., 1976.

ДҮЗГЫШЛАГ—Азәрб.ССР Газах р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 10 *км* шм.-да, Ағстафа чајындан 3 *км* аралы, Газах—Пирили шосе јолу кәнарында, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 652 (1977); һејвандарлыг вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ДҮЗӘНЛИК—Јер сәтһинин, дәниз вә океан дибләринин мүһүм релјеф елементләриндән бири. Кичик һүндүрлүк фәрги вә аз мејллији илә характеризә олунур. Дәниз сәвијјәсиндән ашағы (мәс., Хәзәрјаны) вә ја ондан анчаг 200 *м*-ә гәдәр һүнд.-дә јерләшән Д.-ләр овалыг, 200—500 *м* һүнд.-дә јерләшән Д.-ләр јүксәклик, 500 *м*-дән артыг һүнд.-дә јерләшән Д.-ләр исә јајла вә ја плато адланыр. Д.-ләрин сәтһи үфүги, маили, батыг вә габарыг ола биләр. Сәтһинин формасындан (вә ја морфолокијасындан) асылы оларaг Д.-ләр мүхтәлиф олур: һамар, пилләли, терраслы, далғалы, уваллы, тәпәли вә с. Д.-ләр мәншәјинә көрә ики чүрдүр: денудасион вә аккумулјатив Д.-ләр.

Д.-ләр Јер сәтһинин чох һиссәсини тутур. Гуруда онларын әразисиндә ири чај һөвзәләри, бөјүк көлләр јерләшир. Гурунун ән бөјүк Д.-ләри: Бөјүк вә Мәркәзи Д.-ләр (Шимали Америкада), Амазон вә Гвиана овалыглары (Чәнуби Америкада), Шәрги Авропа Д.-ји (Авропада), Ғәрби Сибир, Һинд-Ганг вә с. Д.-ләр (Асијада), Судан вә Бөјүк Сәһра Д.-ләри (Африкада), Мәркәзи овалыг (Австралијада). Күр-Араз овалығы Азәрб.ССР-дә ән бөјүк Д.-дир.

ДҮЗЈОНМА—аләт (дүзјонма кәскиси, бычаг вә с.) вә ја материалын нисби ирәли-кери һәрәкәти заманы материалын сәтһиндән јонгар јонуб чыхармагла апарылан әмәлијјат. Метал е'малында Д. әмәлијјаты дүзјонма дәзкаһларында; ағач е'малында исә ағач е'малы аләтләри вә дәзкаһлары илә јеринә јетирилир.

ДҮЗЈОНМА ДӘЗКАҺЫ 1) м е т а л е ' м а л ы н д а—јонма үсулу илә мүстәви (пилләли вә фасонлу) сәтһләри е'мал едән металкәсмә дәзкаһы. Ениндә Д.д. (шепинг), узунуна Д.д., һәмчинин *искәнә дәзкаһы* нөвләри вар. Д.д.-нда дүз хәтт бојунча ирәли-кери һәрәкәт ә с а с һ ә р ә к ә т д и р. Енинә Д.д.-нда супорта бәркидилмиш кәски, узунуна Д.д.-нда исә үзәринә мә'мулат гојулмуш стол ирәли-кери һәрәкәт едир; ирәли һәрәкәт иш кедиши, әксинә һәрәкәт исә бош кедиш адланыр. Бош кедиш Д.д.-нын әсас нөгсаныдыр. Һәр бир бош кедишин сонунда енинә Д.д.-нда стол, узунуна Д.д.-нда исә кәски в е р и ш һ ә р ә к ә т и едир. Енинә Д.д.-нда хырда вә орта өлчүлү мә'мулатлар, узунуна Д.д.-нда исә нисбәтән ири мә'мулатлар е'мал едилир. Ири вә ағыр пәстаһлары е'мал етмәк үчүн портал дәзкаһы ишләдилир. Универсаллығы, конструксијанын садәлији вә учуз олмасы сајәсиндә фәрди вә кичиксеријалы истеһсалатда тәтбиг едилир. Ирисеријалы вә күтләви истеһсалатда исә нисбәтән мәһсулдар олан фрез дәзкаһы, дартма дәзкаһы вә *пардаглама дәзкаһы* ишләдилир. 2) А ғ а ч е ' м а л ы н д а—фырланан бычаглар васитәсилә сәтһи һамарламаг (әсасән, мишар изләрини арадан галдырмаг үчүн), дәгиг өлчү (енинә вә узунуна), фасонлу профил алмаг үчүн ишләдилән ағач е'малы дәзкаһы; *рејсмус дәзкаһы*, *рәндә дәзкаһы* вә с. Д.д.-дыр.

Әд.: Детали и механизмы металлорежущих станков, т. 1—2, под ред. Д. Н. Решетова, М., 1972; Резание конструкционных материалов, режущие инструменты и станки, под ред. П. Г. Петрухи, М., 1974.

ДҮЗЈУРД—Азәрб.ССР Кәдәбәј р-нунун Дәјәгарабулаг советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 3 *км* ч.-г.-дә, Кәдәбәј чајынын (Шамхор чајынын голу) сол саһилиндә, Башкәнд-Дәстәфур чөкәклијиндәдир (Кичик Гафгаз). Әһ. 1100 (1978); картофчулуг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, кәндли кәнчләр мәктәби, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ДҮЗКҮН КӘСР— сурәти мәхрәчиндән кичик олан кәср. Мәс., 4/7, 5/8, a/b $(|a|<|b|)$.

ДҮЗКҮН ОЛМАЈАН КӘСР—сурәти мәхрәчиндән бөјүк вә ја она бәрабәр олан кәср. Мәс., 9/4, 5/5, a/b $(|a|\geqslant|b|)$.

ДҮЗКҮНЛҮК — әхлаги кејфијјәт. Д. инсанларын чәмијјәт, башгалары вә өз һәјат шәраити һаггында дүзкүн тәсәввүрә малик олмаг зәрурәтиндән јаранмышдыр. Д. шәхсијјәтдән јалныз һәгигәти сөјләмәји, мөвчуд вәзијјәти објектив гијмәтләндирмәји тәләб едир. Лакин антагонист синифли чәмијјәтдә бу тәләб чох заман позулур, чүнки о, һаким синифләрин вә ајры-ајры шәхсләрин мәнафеји илә зиддијјәтә кирир. Бурада Д.-јә мүәјјән чәрчивәдә риајәт едилир вә о, ганунилә шдирилмиш јаланы тамамламаг мәгсәди күдүр. Капитализм чәмијјәтиндә Д. јалныз зәһмәткеш халга мәхсусдур. Коммунист әхлагына көрә һәгиги шүурлулуг инсанлар үчүн һәр чүр һәгигәти билмәкдә, ичтимаи-тарихи зиддијјәтләри вә һәјат конфликтләрини дәриндән баша дүшмәкдә, чәтинликләри реал гијмәтләндирмәк вә нөгсанлары тәнгид етмәкдә башлыча шәртдир. Коммунист партијасы өз сијасәтини халгын е'тимады, нөгсанлары ачыгча е'тираф етмәк үзәриндә гурур, күтләләрлә апарылан ишдә јаланы дөзүлмәз һесаб едир.

ДҮЗЛӘНДИРИЧИ—бах *Чәрәјан дүзләндиричиси*.

ДҮЗТАҺИР—Азәрб.ССР Гусар р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 38 *км* г.-дә, Уғур чајынын (Самур чајынын голу) сол саһилиндә, Јан силсиләнин (Бөјүк Гафгаз) шм.-ш. әтәјиндәдир. Әһ. 1512 (1977); бағчылыг, һејвандарлыг вә тәрәвәзчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, хәстәхана, рабитә шө'бәси, идман мејданчасы вар.

ДҮЗҮНӘ ҮСУЛЛАР—бах *Оптималлашдырма үсуллары*.

ДЈУИ (Dewey) Чон (20.10.1859, АБШ, Вермонт штаты, Бармингтон—1.6.1952, Нју-Јорк)—Америка идеалист философу, *прагматизмин* нүмајәндәси. Д. прагматизмин «инструментализм» вариантыны ишләјиб һазырламышдыр. Д. материалист идрак нәзәријјәсинин әлеjһинә чыхмыш, буржуа либерализми вә фәрдијјәтчилијини мүдафиә етмишдир. О, синифләрин әмәкдашлығыны вә педагожи ислаһатлар јолу илә чәмијјәтин јахшылашдырылмасыны

синфи мүбаризәјә вә сосиалист ингилабына гаршы гојмушдур. Етик релјативизм мөвгејиндә дуран Д. тәрбијә просесиндә шәхсијјәтин интеллектуал вә емосионал кејфијјәтләринин инкишафына үстүнлүк вермиш, чәмијјәтин инсан габилијјәтинин инкишафына тә'сирини нәзәрә алмамышдыр. «Мүстәгил сијаси һәрәкат лигасы» нын башчысы олан Д. антисовет тәблиғатда фәал иштирак етмишдир. Онун көрүшләри АБШ фәлсәфәси, сосиолокијасы, естетикасы вә педагокикасына бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

ДҮЈӘ—1 јашарлыгдан доғана гәдәр инәк баласынын ады.

ДҮЈӘРЛИ—Азәрб.ССР Шамхор р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 20 *км* шм.-г.-дә, Бакы—Тбилиси шосе вә д.ј. кәнарында, Зәјәм чајынын (Күрүн голу) сағ саһилиндә, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 4832 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Чөрәк з-ду, орта мәктәб, 2 китабхана, киногурғу, клуб, мәдәнијјәт еви, ушаг бағчасы, доғум еви, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст., електрик дәјирманы вар.

ДҮЈЛҮН — Азәрб.ССР-ин Ордубад р-нунда (Нах.МССР) чај. Аразын сол голу. Уз. 30 *км*, һөвзәсинин саһ. 124 *км*²-дир. Зәнкәзур силсиләсиндән (2400 *м* һүнд.-дән) башланыр. Гар, јағыш вә јералты суларла гидаланыр. Д.-дә күчлү сел һадисәләри олур. Ашағы ахынында сувармада истифадә едилир.

ДҮЈМ (һолландча duim—баш бармаг)—инкилис өлчү системини гәбул едән өлкәләрдә узунлуг өлчүсү. 1 Д.=1/12 *фут*. Бејнәлхалг сазишә көрә 1 Д.= =0,254 *м*. Русијада метрик өлчү системиндән әввәл узунлуг ваһиди кими истифадә олунурду (1 Д.=1/12 *фут*=1/2 *аршын*).

ДҮЈҮ—бах *Чәлтик*.

«ДҮЈҮ ГИЈАМЛАРЫ»—Јапонија тарихиндә ән бөјүк кортәбии халг үсјанлары (1918, август—сентјабр). Дахили капиталист истисмарынын кәскинләшмәси нәтичәсиндә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири алтында баш вермишди. Һакимијјәт органларынын мүлкәдар вә мөһтәкирләрин хејринә јапон зәһмәткешләринин әсас әрзаг мәһсулу олан дүјүнүн гијмәтини артырмалары, әрзаг бөһраны, инфлјасија вә баһалыг чыхышларын башланмасына билаваситә сәбәб олду. «Д.г.» илк дәфә Тојама префектурасынын шм.-ында башланды. Һәрәкат тезликлә 33 префектураны бүрүдү. «Д.г.» иштиракчылары (әсасән шәһәр јохсуллары) дүјүнү учуз гијмәтә сатмагдан имтина едән тачирләрин анбар вә евләрини, полис мәнтәгәләрини, ири фабрик саһибләринин евләрини јандырыр вә дағыдырдылар. 37 ири, 104 орта вә кичик шәһәрдә, 97 кәнд вә балыгчы гәсәбәсиндә, 29 мә'дән вә шахтада чыхышлар олду. Үсјанчылара амансыз диван тутулду; 8185 нәфәр һәбс едилди, онлардан 7708-и мәһкәмәјә верилди; бунунла јанашы һөкумәт дүјүнүн учузлашдырылмасы үчүн тәдбирләр көрмәјә мәчбур олду. «Д.г.» кортәбии характер дашымасына бахмајараг јапон халгынын ингилаби мүбаризәсиндә мүһүм рол ојнады вә Јапонијада пролетариатын синфи шүурунун артмасына көмәк етди.

Әд.: Катаяма Сэн, К 15-летию рисовых бунтов 1918 г. в Японии, в его кн.: Статьи и мемуары, М., 1959; Георгиев Ю. В., «Рисовые бунты» и пробуждение японского пролетариата, «Вопросы истории КПСС», М., 1968, № 8; јенә онун, Новые материалы о «рисовых бунтах», «Народы Азии и Африки», 1970, № 5.

ДҮКЕР (лат. ducere—кечирмәк, чәкмәк)—сүн'и гурғулардан вә чајын дибиндән ашағы сәвијјәдә, дәрәнин дибиндән вә ја јамачындан кечирилән борушәкилли басгылы суөтүрүчү. Д. ејни сәвијјәли су ахынларынын, јахуд су ахыны илә јол гурғуларынын кәсишдији јерләрдә гурулур. Д. өртүлү вә ачыг типли тикилир. Д. бир, јахуд бир нечә көзлү, даирәви вә ја дүзбучаг ен кәсикли олур. Дәмир-бетон, тахта вә поладдан һазырланыр.

ДҮКЛО (Duclos) Жак (2.10.1896, Јухары Пиренеј департаменти, Луе—25. 4.1975, Парис)—Франса вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими. 12 јашындан әмәк фәалијјәтинә башламышдыр. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә иштирак етмиш, 1917 илдә алманлар тәрәфиндән әсир алынмышды. 1918 илдә әсирликдән азад едилдикдән сонра Д. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы идејаларынын тә'сири илә кечмиш чәбһәчиләрин Республика Ассосиасијасына (АРАК) дахил олмушду. АРАК Коммунист Интернасионалына дахил олмаг мәсәләсиндә габагчыл мөвге тутурду. 1932 илдән АРАК-ын сәдр муавини, 1945 илдән исә сәдри иди. Франса Коммунист Партијасы (ФКП) јарадылан (1920, декабр) кими онун сыраларына дахил олмушду. 1926 илдән ФКП МК үзвү, 1931—64 илләрдә МК катиби, 1931 илдән ФКП МК Сијаси Бүросунун үзвү иди. 1935 илдә Коминтернин Ичраијјә Комитәсинин үзвү сечилмишди. 1926—32 илләрдә парламент депутаты иди; 1936 илдә јенидән депутат сечилмиш, депутатлар палатасынын сәдр муавини (1936—39) олмушду. Франсада *Халг Чәбһәсинин* тәшкилиндә фәал иштирак етмишди. Франсанын алман-фашист ишғалы дөврүндә (1940—44) Мүгавимәт һәрәкатынын тәшкилатчы вә рәһбәрләриндән олмушдур. 1945—46 илләрдә Франса Мүәссисләр мәчлиси сәдринин муавини, коммунист депутатлар групунун сәдри, 1946—58 илләрдә депутат вә ФКП-нин Милли Мәчлисдәки групунун сәдри, 1946—48 илләрдә һәмчинин Милли Мәчлисин сәдр муавини, 1959 илдән ФКП-нин сенатдакы групунун сәдри иди. Бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты тарихинә даир бир сыра әсәрин мүәллифидир. D. Совет Иттифагынын бөјүк досту иди.

Әсәрләри: Единство действий рабочего класса и Народный фронт, М., 1956; Избр. произведения, т. 1—2, М., 1959; На штурм неба. Парижская Коммуна—предвестница нового мира, М., 1962; Октябрь 17 года и Франция, М., 1967; Октябрь в жизни революционера, «Коммунист», 1977, № 17.

ДҮКАҺ (фар. دوگاه-сәһәр-ахшам) — муғам. Мајеји Д., Кушеји Бајаты-гачар, Руһүл-әрваһ, Мавәраннәһр, Һүсејни, Шикәстеји-фарс, Дилруба, Әраг, Зәнки-шүтүр, Рак әсас шө'бәләридир. Д. Растын вариантларындандыр. Ми бемол раст тоналлығында ифа олунур.

ДҮКӘР, дүкәрләр—оғуз тајфаларындан бири. Орта әср мүәллифләриндән Маһмуд Кашгари, Рәшидәддин, Әбу-л-Гази вә б. Д.-ләр һаггында мә'лумат вермишләр. 11—12 әсрләрдә сәлчуг-оғузларын тәркибиндә Орта Асијадан Иран, Азәрб. вә Түркијә әразиләринә көчмүшләр. Һазырда Түркијә вә Түр.ССР-дә «Дүкәр» етнонимләри мөвчуддур. 19 әсрин орталарында Кәнчә гәзасында малдарлыгла мәшғул олмуш елләрдән (елат) бири дүјәрли адланырды. Шамхор р-нундакы Дүјәрли к.-нин ады да Д.-ләрлә әлагәдардыр.

Әд.: Әлијев Ә., Азых вә Дүјәрли топонимләри һаггында, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы), 1973, № 3; Мухаммедова З. Б., Огузско-туркменские этнонимы, «Советская тюркология», 1971, №1; Гусейнзаде А., Параллели огузских этнонимов в современной топонимии Азербайджанской ССР, јенә орада, 1977, № 4; Faruk Sumer, Oguzlar (Turkmenler). Tarihleri, Boy teskilati, Destanlari, Ankara, 1967.

ДҮЛКӘРЛИК ИШЛӘРИ—ағач мә'мулатларын һазырланмасы вә онларын гурашдырылмасындан ибарәт иншаат ишләри. Тикинтидә көрүлән Д.и. ағач бүнөврәләрин, дивар, аракәсмә, дөшәмә вә пилләкәнләрин гурулмасындан, бетонланачаг јерләрдә гәлибләрин, һабелә мүһәндис гурғуларында (көрпү, бәнд, естакада вә с.) ағач конструксијаларын һазырланмасындан вә с.-дән ибарәтдир. *Харратлыг ишләриндән* фәргли олараг, Д.и.-ндә јүксәк дәрәчәдә дәгиг е'мал тәләб едилмир. Мүасир тикинтиләрдә ағачын е'малы, әсас конструксија вә мә'мулатларын тәдарүкү ағач е'малы з-дларында механики үсулла, кичик һәчмли ишләр исә електрик вә ја әл аләтләри илә (мишар, балта, рәндә вә с. васитәсилә) јеринә јетирилир. Дүлкәрлик мә'мулатлары әсасән сујадавамлы јапышганла, чиви илә вә јарыб кечирмә (чалаг) үсулу илә бирләшдирилир.

Әд.: Курдюков Е. Г., Столярные и плотничные работы, Минск, 1976.

ДҮЛОНГ, Дулон (Dulong) Пјер Луи (12.2.1785, Руан—19.7.1838, Парис)—франсыз физики вә ријазијјатчысы, Парис ЕА үзвү (1823). Һипофосфит туршусуну алмыш (1816), туршуларын һидрокен нәзәријјәсини ирәли сүрмүшдүр (1815; Һ. *Деви* илә ејни вахтда). А. Пти илә бирликдә бәрк чисимләрин истилик тутуму ганунуну вермиш (*Дүлонг вә Пти гануну*), чисимләрин сојума сүр'әтинин үмуми дүстуруну чыхармыш вә катетометри ихтира етмишдир. Д. *Араго* илә бирликдә дојмуш су бухарынын мүхтәлиф темп-рларда (224°С-јә гәдәр) тәзјигини өлчмүшдүр.

ДҮЛОНГ ВӘ ПТИ ГАНУНУ—бүтүн садә бәрк чисимләрин атом истилик тутумунун (сабит һәчмдә) темп-рдан асылы олмајыб, тәгр. 6 *кал/мол·дәр* олдуғуну көстәрән емпирик гајда. 1819 илдә франсыз алимләри П. Дүлонг вә А. Пти тәрәфиндән мүәјјән олунмушдур. Д. вә П.г.-ну, сәрбәстлик дәрәчәләринә көрә енержинин бәрабәр пајланмасы ганунундан алмаг олар. Отаг темп-рунда Д. вә П.г. әксәр елементләр вә садә бирләшмәләр үчүн тәгриби доғрудур. Ашағы темп-рларда исә өдәнилмир. Д. вә П.г.-на әсасән елементләрин атом күтләси тә'јин едилир.

ДҮМА (Dumas) Александр (Дүмаата) (24.7.1802, Виллер-Копе, Ен департаменти—5.1.1870, Пјүш, Ашағы Сена департаменти)—франсыз јазычысы. Д.-нын әдәби ирси зәнкиндир (300-ә јахын әсәр). Јарадычылыға 1825 илдә драматург кими башламышдыр. «III Һенрих вә онун сарајы» (1829), «Антони» (1831), «Нел гүлләси» (1832),

«Кин» (1836) пјесләри романтик театр тарихиндә мүһүм јер тутур. Д.-ны мәшһурлашдыран «Үч мушкетјор» (1844), «Ијирми илдән сонра» (1845), «Виконт де Бражелон» (1848—50), «Кралича Марго» (1845),«Ханым Монсоро» (1846), «Гырх беш» (1847—48) тарихи-мачәра романлары олмушдур. Һәмин әсәрләрдә тарихи һадисәләрә сәрбәст јанашылмыш, онлар бир чох һалларда шәхси мүнагишәләрлә изаһ едилмишдир. «Граф Монте-Кристо» (1845—46) мачәра романынын мөвзусуну јашадығы дөврдән көтүрмүшдүр. Романлары марагла вә динамик сүжет хәттинә маликдир. Онларын никбин, чәсур вә зирәк гәһрәманлары һәр чүр манеәләри дәф етмәјә гадирдирләр. Бунлар Д.-нын јарадычылығына дүнја шөһрәти газандырмышдыр. Д. 1858 илдә Русијада, Гафгазда, о чүмләдән Тифлисдә вә Бакыда олмуш, бу мүнасибәтлә «Парисдән Һәштәрхана» вә «Гафгаз» китабларыны нәшр етдирмишдир. Еһтимала көрә, Тифлисдә М. Ф. Ахундовла көрүшмүшдүр. Бакыда Х. Натәванла көрүшмүш вә шаирә өз әл ишләриндән Д.-ја һәдијјә вермишдир. «Гафгаз» китабында Бакынын тарихи вә мәдәни абидәләриндән, Бакы нефтиндән кениш бәһс олунур. «Үч мушкетјор» романы Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмиш, «Ганлы гала» пјеси Азәрб. сәһнәсиндә тамашаја гојулмушдур (1924).

Әсәрләри: Үч мушкетјор, Б., 1977; Избр. соч., т. 1—8, Л., 1928—29; Виконт де Бражелон, или Десять лет спустя, т. 1—3, М., 1957; Пьесы, Л.—М., 1965; Королева Марго, М., 1975; Двадцать лет спустя, М., 1976; Собр. соч., в 12 т., т. 1—4, М., 1976—78.

Әд.: Моруа А., Три Дюма, пер. с франц., Кишинёв, 1976; Реизов Б. Г., Французский роман XIX века, 2 изд., М., 1977.

ДУМА́ (Dumas) Александр (Дума-оғул) (28.7.1824, Парис—27.11.1895, Сена вә Уаза департаменти, Марлиле-Руа)—франсыз јазычысы. Франса Академијасынын үзвү (1874). А. Думанын оғлудур. «Кәнчлик күнаһлары» адлы илк шеʼр китабы 1845 илдә нәшр олунмушдур. «Камелијалы гадын» (ч. 1—2, 1848), «Доктор Серван» (ч. 1—2, 1849), «Үч күчлү киши» (ч. 1—4, 1850) вә с. романларын мүәллифидир. «Камелијалы гадын» (ејниадлы романы үзрә, 1852; һәмин пјес әсасында Вердинин бәстәләдији «Травиата» операсы мәшһурдур), «Алагаранлыг» (1855), «Бич оғул» (1858), «Клодун арвады» (1873), «Әчнәби гадын» (1876) вә с. пјесләриндә реал һәјати лөвһәләрә бахмајараг, буржуа аилә вә ичтимаи мүнасибәтләринин тохунулмазлығыны горујуб сахламаға чәһд көстәрән мешшан әхлагы тәблиғ едилир.

Әсәри: Дама с камелиями, Тбилиси, 1959.

Әд.: История французской литературы, т. 2, М., 1956; Моруа А., Три Дюма, пер. с франц., Кишинёв, 1976.

ДУМА́ (Dumas) Жан Батист Андре (14.7.1800, Алес—11.4.1884, Канн)—франсыз кимјачысы, Парис ЕА (1832), Лондон Крал Ҹәмијјәти (1840) вә Берлин ЕА (1880) үзвү, Петербург ЕА әчнәби м. үзвү (1845). Бухарларын сыхлығынын һесабланмасы үсулуну кәшф етмиш (1826) вә бу үсулла бәʼзи елементләрин атом чәкисини һесабламыб тапмышдыр; лакин өз һесабламаларында атому молекулдан ајырд етмәдијиндән сәһвә јол вермишдир. Д. үзви бирләшмәләрдә һидрокенин хлорла әвәз олунмасы гајдаларыны көстәрмиш (1834), онларда азотун мигдарынын тәʼјини үсулуну тәклиф етмиш (1830), үзви кимјада биринчи һомоложи сыранын (формиат туршусу сырасынын) варлығыны мүәјјәнләшдирмиш (1843), франсыз кимјачысы Е. М. Пелиго илә бирликдә јағларын мүрәккәб ефирләрдән ибарәт олдуғуну ајдынлашдырмышдыр (1839).

Әд.: Джуа М., История химии, пер. с итальянского., М., 1966.

ДУМБӘК—Азәрб. зәрб алəти. Гәдәһвары көвдәси әсасән килдән һазырланыр; метал вә ағачдан да олур. Үзүнә назик һејван дәриси вә ја говуғу чәкилир. Д., әсасән, голтуг алтында тутулур, һәр ики әлин бармаглары илә чалыныр. Ајдын, тәмиз вә бир гәдәр кәскин сәси вар. Мүхтәлиф һејʼәтли халг чалғы аләтләри ансамблларында истифадә олунур.

ДУМБУЛИ, Дүнбули (دنبلی) Әбд үр-Рәззаг (1762/63, Хој—1828, Тәбриз) —Иран тарихчиси. Тәбриз бәјләрбәјиси Нәҹәфгулу хан Думбулинин оғлу. Мәншәҹә күрддүр. *Аббас Мирзәнин* јанында хидмәт етмишдир. Фәтәли шаһын [1797—1834] көстәриши илә фарс дилиндә јаздығы «Мәасир-и султанијјә» («Султан абидәләри») әсәриндә 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлләриндә Иранда, һәмчинин Азәрб.-да баш вермиш һадисәләр тәсвир олунмушдур. Әсәрдә *Гаҹарларын* һакимијјәт уғрунда мүбаризәси, Аға Мәһәммәд шаһ Гаҹарын һәјаты, Фәтәли шаһын һакимијјәт дөврү, Аббас Мирзәнин һәрби ислаһатлары, Гарабағ, Кәнҹә, Шәки, Губа, Бакы, Талыш ханлыглары вә с. һаггында мәʼлумат верилмишдир. 1826 илдә Тәбриздә нәшр олунмуш әсәр Гаҹарлара рәғбәт һисси илә јазылмышдыр. Д.-нин күрд тајфасы дүнбулиләрин тарихинә аид дә әсәри вар. «Мәфтун» тәхәллүсү илә шеʼрләр јазмышдыр.

Әд.: Һүсејнзадә Ә., XIX әсрин икинҹи јарысында Азәрбајҹан тарихшүнаслығы, Б., 1967.

ДУМО́Н-ДУРВИ́Л (Dumont d'Urville) Жүл Себастјен Сезар (23.5.1790, Конде—8.5.1842, Версал) — франсыз дәниз сәјјаһы, океанограф. 1826—28 илләрдә дүнја сәјаһәтинә чыхмышдыр. Сәјаһәт заманы Сакит океанда бир нечә адалар групуну тәдгиг етмиш, Јени Зеландија вә Јени Гвинеја саһилләринин бир һиссәсинин хәритәсини чәкмиш, Ж. Лаперузун мәһв олмуш експедисијасынын изләрини тапмышдыр. 1837—40 илләрдә Антарктикаја сәјаһәт етмиш, Луи Филипп Торпағыны, Адели Торпағыны, Жуанвил а.-ны кәшф етмишдир. Антарктикада Д.-Д.-ин шәрәфинә адландырылмыш дәниз вар.

ДҮНЈА БАЗАРЫ — тиҹарәт-игтисади мүнасибәтләрлә бир-бири илә бағлы олан ајры-ајры өлкәләрин милли базарларынын мәҹмусу. Илк дәфә капиталист истеһсал үсулу әсасында дүнја капиталист базары кими формалашмышдыр (бах *Базар*). Мүасир дөврдә дүнјанын ики сосиал-игтисади системинин бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн бүтүн әсас истигамәтләрини әһатә едир. Д.б. инкишафынын мигјасы ичтимаи истеһсалын бејнәлмиләлләшдирилмәси просесинин инкишаф дәрәҹәсини әкс етдирир. Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын гәләбәси, *дүнја социализм системинин* вә Д.б.-нын бир һиссәси кими *дүнја социализм базарынын* јаранмасы Д.б.-нда инһисарчы капиталын әввәлки һөкмранлығынын вә диктатынын мәһдудлашдырылмасына сәбәб олмуш, дүнја игтисадијјаты чәрчивәсиндә (бах *Дүнја тәсәррүфаты*) бејнәлхалг тиҹарәт әлагәләринин јени истигамәтләринин һәм социалист өлкәләри базарларында, һәм дә сосиал-игтисади системләри мүхтәлиф олан өлкәләр арасында јаранмасына вә мөһкәмләнмәсинә имкан јаранмышдыр. Социалист өлкәләри, дүнјанын бүтүн тәрәггипәрвәр гүввәләри Д.б.-нда сабит, әсл бәрабәрһүгуглу мүнасибәтләр јарадылмасы уғрунда мүбаризә апарыр вә бу базарда харичи тиҹарәт саһәсиндә, һәм дә бүтүн дүнја өлкәләринин сәнаје, техники вә елми әмәкдашлығы саһәсиндә һәртәрәфли гаршылыглы фајдалы мүнасибәтләрин инкишафына наил олурлар. Д.б.-нын мүасир инкишаф фазасынын хүсусијјәти дөвләтләрарасы сазишләр әсасында ичтимаи системләри мүхтәлиф олан өлкәләр арасында комплекс вә узунмүддәтли әмәкдашлыға кечилмәсидир. Бу чүр сазишләр ССРИ вә дикәр социалист дөвләтләринин бир чох инкишаф едән өлкәләрлә, һәм дә бир сыра инкишаф етмиш капиталист дөвләтләри илә бағланмышдыр. Д.б.-нын мүтәрәгги инкишафынын кәләҹәк перспективләри Д.б.-нда мүхтәлиф ичтимаи-сијаси гурулушлу өлкәләрин динҹ јанашы јашамасынын мөһкәмләндирилмәсини, бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн үстүнлүкләриндән бүтүн өлкәләрин истифадәси имканларынын јахшылашдырылмасыны тәʼмин едән шәраитин јарадылмасы илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр.

Әд.: бах *Базар*, *Дүнја капиталист тәсәррүфаты системи*, *Дүнја социализм базары* мәгаләләринин әдәбијјатына.

ДҮНЈА ГИЈМӘТЛӘРИ—*дүнја базарында* истеһсалын јаранан бејнәлмиләл (дүнја) гијмәтинин пул ифадәси. Истеһсалын бејнәлмиләл гијмәти дүнја тиҹарәтиндә үстүнлүк тәшкил едән әмтәәләрин истеһсалы шәртләри илә мүәјјән олунур. Мүасир капитализм шәраитиндә Д.г. илә бөјүк мигјасда коммерсија ихрачат, јахуд идхалат әмәлијјатлары апарылыр. Д.г.-нин формалашмасы просесиндә (бу просес дахили базара нисбәтән даһа кәскин рәгабәт мүбаризәси шәраитиндә баш верир) дахили гијмәтләр көмрүк рүсумларындан, веркиләрдән, мүхтәлиф субсидијалардан вә с. «тәмизләнир». Инкишаф едән өлкәләр бир нечә мәһсул истеһсалы үзрә бир тәрәфли ихтисаслашдығына көрә онларын дахили гијмәтләри Д.г.-ндән ашағы олур; бу да инһисарларын бу фәргин хејли һиссәсини мәнимсәмәсинә имкан верир.

Әслиндә һазыр мә'мулатын Д.г. бу мә'мулатын әсас истеһсалчысы олан фирманын гојдуғу ихрачат гијмәтидир. Бир әмтәә үзрә хаммалын Д.г. ихрач, јахуд идхал едән әсас өлкәнин гојдуғу гијмәтдир; дикәр әмтәә үзрә биржа, ауксион вә бејнәлхалг тичарәтин дикәр ири мәркәзләринин гојдуғу гијмәтдир.

Дүнја сосиализм базары гијмәтләри Д.г.-ндән ајрылыгда формалаша билмәз. Сосиалист өлкәләри илә капиталист өлкәләри арасында тичарәт Д.г. илә апарылыр. Бундан башга, бу гијмәтләр сосиалист өлкәләри арасында апарылан тичарәтдә гијмәтләрин формалашмасы заманы база кими гәбул едилир.

ДҮНЈА ДИЛЛӘРИ — дүнја халгларынын, гәбилә, тајфа вә етник групларынын дилләри. Тәгр. 3 минәдәк дил мә'лумдур. Бунлардан 1200-ә јахыны Асијада, 1100-ә јахыны Африкада, 600-ә јахыны Америкада, 120-си Авропада, 130-а јахыны исә ССРИ-дә јајылмышдыр. Лакин дүнја әһалисинин јарысындан чоху Чин, инкилис, һинд, урду, рус, алман, јапон, Индонезија, бенгал, әрәб, португал, италјан, франсыз, испан дилләриндә данышыр.

Д.д. мүәјјән әламәтләринә көрә мәншәчә (кенеаложи) вә морфоложи (тиположи) чәһәтдән тәсниф едилир (бах *Дилләрин тәснифи*). Дилләрин морфоложи тәснифиндә дилин формал әламәтләри, морфоложи хүсусијјәтләри, дилләрин мәншәчә тәснифиндә исә онларын гоһумлуг дәрәчәси әсас көтүрүлүр. Мәншәчә тәснифә көрә Д.д. һинд-Авропа, Урал, сами-һами, Алтај, Гафгаз вә с. дил аиләләринә бөлүнүр. Дил аиләләри дил групларына, онлар да өз нөвбәсиндә јарымгруплара ајрылыр; мәс., һинд-Авропа дилләри һинд, Иран, роман, керман, славјан, Балтик вә с., Алтај дилләринә дахил олан түрк дилләри булгар, оғуз, гыпчаг, гарлуг, ујғур вә гырғыз-гыпчаг, Гафгаз дилләри картвел, абхаз-адыг вә Нах-Дағыстан групларындан ибарәтдир. Мүхтәлиф дил аиләләринә мәнсуб олан бир сыра дил мүәјјән тарихи сәбәбләрә көрә тәдричән үнсијјәт васитәси ролуну итирәрәк *өлү дилләр* сырасына кечмишдир (санскрит, латын, Аккад, арами, Финикија, Урарту, етруск вә с.). Орхон, булгар, Хәзәр, печенег, гыпчаг, вә чағатај өлү дилләри түрк дилләринә аиддир. Бејнәлхалг дилләр (рус, инкилис, франсыз, Чин вә с.) дә вар. БМТ-нин, Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын вә башга бејнәлхалг тәшкилатларын материаллары, әсасән, бу дилләрдә нәшр олунур. Рус дили бир халга мәнсуб олмагла јанашы, ССРИ-дә јашајан халгларын да милләтләрарасы үнсијјәт васитәсидир.

Бу вә ја дикәр дил аиләләриндән кәнарда галан, башга дилләрлә кенетик гоһумлуғу һәлә дәгиг мүәјјәнләшдирилмәјән дилләр дә вар (албан, баск, ермәни, јапон, јунан, Кореја дилләри, Африка, Америка вә Австралијадакы бир сыра дилләр вә с.). Авропа мүстәмләкәчиләринин дилләри Мәркәзи, Шимали вә Чәнуби Американын јерли әһалисинин һинди дилләрини ја тамамилә сыхышдырыб арадан чыхармыш, ја да онларын истифадә даирәсини мәһдудлашдырмышдыр.

Әд.: Мәммәдов Н., Ахундов А., Дилчилијә кириш, Б., 1966; Гурбанов А., Үмуми дилчилик, Б., 1977; Иванов В. В., Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства, М., 1954; Языки народов СССР, т. 1—5, М.—Л., 1966—68; Реформатский А. А., Введение в языковедение, М., 1967; Баскаков Н. А., Введение в изучение тюркских языков, М., 1969; Головин П. Б., Введение в языкознание, М., 1977.

ДҮНЈА ӘДӘБИЈЈАТЫ ИНСТИТУТУ, ССРИ ЕА Горки ад. Дүнја Әдәбијјаты Ин-ту—елми-тәдгигат әдәбијјатшүнаслыг ин-ту. А. М. Горкинин тәшәббүсү илә јарадылмышдыр (1932). Москвададыр. Комплекс нәзәри проблемләр, харичи әдәбијјат, классик рус әдәбијјаты, совет әдәбијјаты шө'бәләри, һабелә гаршылыг проблемләри өјрәнән бөлмә вә групларыГорки музеји вә архиви, совет вә харичи өлкә јазычыларынын әлјазмалары фонду вар. Ин-тда бир сыра харичи өлкәләрин әдәбијјат тарихи, ССРИ халглары әдәбијјаты тарихи очеркләри (о чүмләдән «Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи очерки», 1963; Азәрб.ССР ЕА Низами ад. Әдәбијјат вә Дил Ин-ту илә биркә), «Чохмилләтли совет әдәбијјаты тарихи» (ч. 1—6, 1970—74), «Рус совет әдәбијјаты тарихи» (ч. 1—4, 1967—71) һазырланыб чап олунмушдур. ССРИ халгларынын епик әдәби абидәләринин елми-тәнгиди мәтнләрини, классик рус вә совет јазычыларынын әсәрләри күллијјатыны, әдәбијјат нәзәријјәсинә даир әсәрләр, көркәмли јазычыларын һәјат вә јарадычылығы һаггында монографијалар нәшр едир. Ин-т дүнја әдәбијјатынын, сосиалист реализми нәзәријјәсинин актуал проблемләринә даир Үмумиттифаг јарадычылыг мүзакирәләри кечирир, гардаш совет респ.-ларына јүксәк ихтисаслы әдәбијјатшүнас кадрлары һазырламагда јахындан јардым көстәрир. «Литературноје наследство» мәчмуәси вә «*Вопросы литературы*» журналы чыхыр.

ДҮНЈА КАПИТАЛИСТ ТӘСӘРРҮФАТЫ—бах *Дүнја капиталист тәсәррүфаты системи.*

ДҮНЈА КАПИТАЛИСТ ТӘСӘРРҮФАТЫ СИСТЕМИ—гејри-сосиалист дүнјасы өлкәләринин бејнәлхалг гаршылыглы игтисади әлагәләринин вә мүнасибәтләринин мәчмусу. Инкишаф етмиш капиталист дөвләтләрини вә һәм дә игтисади чәһәтдән кери галмыш өлкәләри әһатә едир. Д.к.т.с.-нин әсасыны истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин һөкмранлығы, буржуа бөлкү вә мүбадилә мүнасибәтләри тәшкил едир. Д.к.т.с.-ндә мүәјјәнедичи рол капиталист истеһсал үсулу әсасында әмәлә кәлән истеһсал мүнасибәтләринә мәхсусдур. Д.к.т.с.-нин тәшәккүл тапмасы просеси ики әсас истигамәтдә инкишаф етмишдир: капитализмин дәринннә инкишафы хәтти илә, јә'ни ајры-ајры өлкәләрдә капиталист истеһсалынын инкишафы јолу илә вә капитализмин енинә инкишафы, башлыча олараг, бир овуч капиталист өлкәсинин јени өлкәләрдә вә әразиләрдә мүстәмләкә вә јарыммүстәмләкә һөкмранлығыны јајмаг јолу илә. Д.к.т.с.-нин формалашмасы просеси 16 әсрдә башламыш вә 20 әсрин әввәлләриндә тамамилә баша чатмышдыр. Сәнаје капиталынын банк капиталы илә говушмасы вә дүнја игтисадијјаты вә сијасәтиндә малијјә капиталынын там һөкмранлығынын јаранмасы империализмдә Д.к.т.с.-ни ики әсас груп өлкәләрин (сәнајечә инкишаф етмиш капиталист дөвләтләринин вә аграр-хammал, мүстәмләкә вә асылы өлкәләрин бөјүк күтләсинин) антагонист мәчмусуна чевирди. Капитализмәгәдәрки истеһсал формаларынын империалист истисмар форма вә методлары илә ујғунлашмасы Д.к.т.с. зиддијјәтләрини күчләндирди вә системин бөһранына апарыб чыхартды; бу бөһран *капитализмин үмуми бөһранынын* ајрылмаз тәркиб һиссәсидир. Д.к.т.с. бөһранынын башланмасы (биринчи мәрһәләси) дүнја игтисадијјатында империализмин һөкмранлыг саһәсинин әһәмијјәтли дәрәчәдә кичилмәси вә мүстәмләкә дајағынын нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә зәифләмәси илә характеризә олунур. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси империализмин мүһүм игтисади әсасынын—дүнјанын әразичә бөлүшдүрүлмәси вә јенидән бөлүшдүрүлмәси уғрунда империалистләрарасы мүбаризә саһәсинин кәскин сурәтдә кичилмәси, бу имканларла әлагәдар үмумдүнја мигјасында империалист експансијасынын универсал васитәси кими капитал ихрачындан истифадәнин азалмасы демәкдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири илә мүстәмләкә системинин бөһраны башланды. Икинчи дүнја мүһарибәси Д.к.т.с. бөһранынын икинчи мәрһәләсинин башланғычыны гојду. Мүһарибәдән сонра Авропа вә Асијанын бир сыра јени өлкәси сосиализм јолуна чыхды, дүнја сосиалист тәсәррүфаты системи формалашмаға башлады; бир сыра мүстәмләкә милли мүстәгиллик газанды, онларын игтисади инкишаф сүр'әти јүксәлди. Д.к.т.с. бөһранынын үчүнчү мәрһәләси тәгр. 50-чи илләрин 2-чи јарысындан башланыр. Бу, дүнја сосиалист игтисадијјатынын сүр'әтли јүксәлиши, капитализмин гејри-бәрабәр инкишафынын даһа да күчләнмәси вә ири мүстәмләкә империјаларынын дағылмасы просесинин баша чатмасы илә әлагәдардыр. Азад олмуш өлкәләрин әсл мүстәгиллик уғрунда мүбаризәсинин кенишләнмәси, дүнја сосиализминин артан күчү вә «үчүнчү дүнја»да милли-азадлыг һәрәкатыны һәр васитә илә мүдафиә етмәси империализмин мүстәмләкә системинин әслиндә дағылмасына сәбәб олмушдур. Сосиалист өлкәләри вә инкишаф едән өлкәләр арасында игтисади вә техники әмәкдашлығын сүр'әтли инкишафы илә әлагәдар олараг бејнәлхалг игтисади мүнасибәтләрдә империализмин инһисарчы мөвгејинин сарсылмасы просесини экс етдирән мејлләр кетдикчә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Империализмин мүстәмләкә системинин дағылмасы шәраитиндә дә ики әсас груп өлкәләрин игтисади инкишаф сәвијјәсиндәки бөјүк ујғунсузлуг Д.к.т.с. структурунун мүһүм хүсусијјәти олараг галыр. Д.к.т.с.-нин үмуми мәһсул истеһсалынын јалныз тәгр. 1/6-и (1976 илдә 15,5%-и) «үчүнчү дүнја» өлкәләринин пајына дүшүр (гејри-сосиалист өлкәләри әһалисинин 2/3-индән чоху исә бурада чәмләшмишдир). Дүнја капитализм игтисадијјатында әһәмијјәтли дәјишиклик мадди истеһсалын һәлледичи саһәсиндә—сәнаједә баш верир.

Мүасир елми-техники ингилабын кедишиндә ири сәнајенин ролу хүсусилә артыр вә әсасән, Д.к.т.с.-нин инһисарлашдырылмыш даһа ири бөлмәләрини әһатә едир. «Үчүнчү дүнја» игтисадијјатында да бејнәлхалг әмәк бөлкүсү

структуруна тә'сир көстәрмәјә башлајан просесләр нәзәрә чарпыр. Бунлар илк нөвбәдә Д.к.т.с.-нин аграр-хаммал өлкәләриндә сәнајенин инкишаф сүр'әтинин һисс олуначаг јүксәлиши илә әлагәдардыр. Мүстәмләкә системинин дағылмасынын бејнәлхалг капиталист әмәк бөлкүсүнә тә'сири мејлләри мәһз сәнаје истеһсалы саһәсиндә, әсасән, өзүнү көстәрмәјә башламышдыр. Мадди истеһсалын дикәр мүһүм саһәсиндә—к.т.-нда да характерик дәјишикликләр баш верир. Лакин бу дәјишикликләрин мигјасы сәнаједәкиндән хејли аздыр вә бу да капиталист истеһсал үсулунун үмуми вә дәрин зиддијјәтләриндән бирини — сәнаје илә әкинчилик арасындакы зиддијјәти әкс етдирир. Сәнајенин вә к.т.-нын әсас саһәләринин инкишафынын ујғунсузлуғу һәм бүтөвлүкдә вә һәм дә ајрыча груп өлкәләр чәрчивәсиндә бејнәлхалг әмтәә дөвријјәсинин мүхтәлиф истигамәтләринин ујғунсузлуғунун даһа да күчләнмәсинә сәбәб олмушдур. Империалист дөвләтләри, инһисарлары вә онларын бирликләри арасында рәгабәт, сатыш базарлары вә капиталын тәтбиги саһәләри уғрунда мүбаризә давам едир. Ејни заманда империалист интеграсијасына олан мејлләр күчләнир; белә интеграсија дөвләтләрарасы игтисади сәдләрин арадан көтүрүлмәсини сүр'әтләндирир, истеһсалын ичтимаиләшмәси дәрәчәсини артырыр. Лакин бунунла белә, милләтләрин тәсәррүфат чәһәтдән јахынлашмасынын објектив мүтәрәгги просеси әввәлки кими сон дәрәчә ејбәчәр формада инкишаф едир. Өз араларында рәгабәт апаран тичарәт-игтисади блоклар јарадылыр; бунлар малијјә олигархијалары иттифаглары олмагла зәһмәткешләрин мөвгеләринә биркә һәмлә етмәк, инкишаф едән өлкәләри тәсәррүфат чәһәтдән табе вә истисмар етмәк мәгсәди күдүр. Валјута-малијјә системинин бөһраны да Д.к.т.с.-нин һәллолунмаз антагонизминин даһа да дәринләшмәсини әкс етдирмәклә дүнја капиталист игтисадијјатынын мүасир бөһранынын ајрылмаз хүсусијјәтләриндән биринә чеврилмишдир (бах *Валјута бөһраны*). *Дөвләт-инһисарчы капитализм* дүнја капиталист тәсәррүфатыны мөһкәмләндирмәк үчүн бүтүн васитәләрдән истифадә едир: дөвләтин игтисади һәјатынын башлыча саһәләрини әһатә едән функсијалары кенишләнир, дүнја капиталист игтисадијјатынын програмлашдырылмасынын вә тәнзимләнмәсинин ролу артыр. Мүасир тарихи дөврдә бәшәријјәтин кәләчәк сосиал-игтисади тәрәггиси вә мәһсулдар гүввәләрин сүр'әтлә артмасы мәсәләләри бир өлкәнин дикәр өлкәни истисмар етмәсинә әсасланан дүнја системинин ләғв олунмасыны вә әсл бәрабәрһүгуглу бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн, инсан чәмијјәтинин һәјати мәнафејинә чаваб верә биләчәк дүнја тәсәррүфаты мүнасибәтләри системинин јарадылмасыны тә'кидлә тәләб едир (бах *Дүнја тәсәррүфаты*).

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1—3; Ленин В. И., Игтисади романтизмин характеристикасына даир, Әсәр. там күллијјаты, ч. 2; јенә онун, Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир, Әсәрләри, ч. 22; Сов.ИКП XXIV гурултајынын материаллары, Б., 1971; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Манукян А. А., Проблемы послевоенного развития экономики капиталистических стран, М., 1966; Рымалов В. В., Распад колониальной системы и мировое капиталистическое хозяйство, М., 1966; Мотылев В. В., Мировое капиталистическое хозяйство: тенденции развития и противоречия, М., 1973; Герчикова И. Н., Организация и техника внешнеторговых операций на капиталистическом рынке, М., 1975; Кодаченко А. С., Внешнеэкономическая политика империализма и развивающиеся страны, М., 1977; Политическая экономия. Капиталистический способ производства, 4 изд., М., 1978.

ДҮНЈА МҮҺАРИБӘЛӘРИ — бах *Мүһарибә, Биринчи дүнја мүһарибәси (1914—18), Икинчи дүнја мүһарибәси (1939—45)* мәгаләләринә.

ДҮНЈА ОКЕАНЫ—бах *Океан*.

ДҮНЈА ПУЛУ—бах *Пул*.

ДҮНЈА СОСИАЛИЗМ БАЗАРЫ—сосиалист өлкәләри арасында планаујғун әмтәә-пул мүнасибәтләри системи; дүнја сосиализм тәсәррүфаты системи әсасында инкишаф едир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра сосиалист өлкәләри арасында гаршылыглы әмтәә дөвријјәси вә хидмәтләрин кенишләнмәси, игтисади вә елми-техники әмәкдашлығын инкишафы нәтичәсиндә јаранмышдыр. Д.с.б.-нын инкишафынын објектив әсасы *бејнәлхалг сосиалист әмәк бөлкүсүнүн, сосиалист игтисади интеграсијасынын* кенишләндирилмәси вә дәринләшдирилмәсидир. Д.с.б.-нын инкишафында харичи тичарәт инһисары мүһүм рол ојнајыр. Әмтәә дөвријјәсинин планлы характери, һәчминин дурмадан артмасы вә структурунун тәкмилләшмәси, базарын бөјүклүјүнүн вә сабитлијинин артмасы, гијмәтләрин нисби сабитлији Д.с.б.-нын әсас хүсусијјәтләридир. Мүһарибәдән сонракы илк илләрдә Д.с.б.-нда тичарәт гаршылыглы әмтәә көндәрилмәси вә хидмәтләр һаггында икитәрәфли (бир гајда олараг, бириллик) сазишләр әсасында апарылырды; сосиалист өлкәләри перспектив планлашдырмаја кечдикдән сонра, хүсусән 1949 илдә ГИЈШ јарандыгдан сонра узунмүддәтли һөкумәтләрарасы тичарәт сазишләри вә 1964 илдән *Бејнәлхалг Игтисади Әмәкдашлыг Банкынын* һәјата кечирдији көчүрмә манатла чохтәрәфли һесаблашмалар системи әсасында апарылыр. ГИЈШ үзвү олан өлкәләрин базары Д.с.б.-нын мәһәлли һиссәси кими инкишаф едир. ГИЈШ өлкәләринин гаршылыглы тичарәти бу өлкәләрин харичи тичарәтинин тәгр. 60%-ини тәшкил едир. ГИЈШ өлкәләринин гаршылыглы тичарәт дөвријјәси 1955 илдә 8,6 млрд. манатдан 1970 илдә 33,5 млрд. маната, 1976 илдә исә 79 млрд. манатадәк артмышдыр. Бах һәмчинин *Гаршылыглы Игтисади Јардым Шурасы, Дүнја сосиализм системи*.

Әд.: Сов.ИКП XXIV гурултајынын материаллары, Б., 1971; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Внешняя торговля европейских социалистических стран, М., 1967; Золотарев В. И., Мировой социалистический рынок, М., 1969; Экономическая эффективность сотрудничества СССР с социалистическими странами, М., 1975; Комплексные программы развития в странах СЭВ, М., 1977.

ДҮНЈА СОСИАЛИЗМ СИСТЕМИ—сосиализм вә коммунизм јолу илә кедән, мәнафе вә мәгсәд үмумилији, бејнәлхалг сосиалист һәмрә'јлији телләри илә бирләшән азад суверен дөвләтләрин сосиал, игтисади вә сијаси бирлији. Д.с.с. өлкәләринин ејни типли игтисади әсасы вә дөвләт гурулушу, ваһид идеолокијасы, үмуми мәнафеји, ваһид мәгсәди вар. Сосиалист өлкәләри суверен дөвләт олараг галмагла Д.с.с. чәрчивәсиндә даһа сых бирләширләр. Д.с.с. синфи чәһәтдән зидд олан дүнја капитализм системинә гаршы дурур (бах *Капитализм, Дүнја капиталист тәсәррүфаты системи*). Д.с.с.-нин мадди әсасы сосиалист истеһсал мүнасибәтләринә әсасланан дүнја сосиалист тәсәррүфаты системидир. Бу систем бејнәлхалг сосиалист әмәк бөлкүсү вә *дүнја сосиализм базары* илә бағлы олан суверен сосиалист дөвләтләрин тәсәррүфатларынын гаршылыглы әлагәсинин вә тәдричән бир-биринә јахынлашмасынын мәчмусудур. Д.с.с.-нин јаранмасы *капитализмин үмуми бөһраны* дөврүндә дүнјанын игтисади вә сијаси гүввәләринин инкишафынын, дүнја капитализм системинин дағылмасынын вә коммунизмин ваһид ичтимаи-игтисади формасија кими тәшәккүл тапмасынын ганунаујғун нәтичәсидир. Д.с.с.-нин әмәлә кәлмәси вә инкишафы бејнәлхалг фәһлә вә коммунист ингилаби һәрәкатынын, фәһлә синфинин өз сосиал азадлығы уғрунда мүбаризәсинин објектив нәтичәсидир. Д.с.с. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы ишинин билаваситә давамыдыр. ССРИ-нин сосиализм гуручулуғундакы наилијјәтләри, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә фашист Алманијасы вә милитарист Јапонијасы үзәриндә гәләбәси, Совет Ордусу тәрәфиндән Авропа вә Асија халгларынын фашист ишғалчылары вә јапон милитаристләриндән азад едилмәси јени өлкә вә халгларын сосиализм јолуна кечмәсини сүр'әтләндирди. Бир сыра Мәркәзи вә Шәрги Авропа өлкәси (Алманија, Болгарыстан, Мачарыстан, Југославија, Полша, Румынија, Чехословакија) халгларынын азадлыг мүбаризәсинин күчләнмәси, һәмчинин Кореја вә Вјетнам халгларынын мүбаризәси нәтичәсиндә халг-демократик вә сосиалист ингилаблары галиб кәлди. Бу замандан е'тибарән сосиализм бир өлкә һүдудундан кәнара чыхды вә онун дүнја игтисади вә сијаси системинә чеврилмәсинин үмумдүнја тарихи просеси башланды. 1949 илдә АДР сосиализм јолуна чыхды, Чиндә ингилаб галиб кәлди, 50-чи илләрин сону—60-чы илләрин әввәлиндә Д.с.с.-нә Гәрб јарымкүрәсинин илк сосиалист өлкәси—Куба дахил олду. Д.с.с. өлкәләри јени чәмијјәт јаратмаг просесинә игтисади вә сијаси инкишафын мүхтәлиф сәвијјәсиндән башлады. Сосиалист ингилабларынын гәләбәси нәтичәсиндә Авропа вә Асијанын бир сыра өлкәсиндә бејнәлхалг мүнасибәтләрин тәдричән јени, сосиалист типи формалашмаға башлады. Бу мүнасибәтләр сосиалист бејнәлмиләлчилији принсипинә әсасланыр (бах *Бејнәлмиләлчилик*). Д.с.с.-нин ирәлиләјиши империализмлә кәскин мүбаризә шәраитиндә баш верир.

Сосиалист дөвләтләринин бүтүн әмәкдашлыг формаларынын әсасы партијаларарасы әмәкдашлыгдыр. Марксист-ленинчи партијаларын фәал рәһбәрлији олмадан сосиализм гуручулуғу үмумијјәтлә, мүмкүн дејилдир. Коммунист вә фәһлә партијалары објектив ганунаујғунлугларын дәрк едилмәси вә коллектив тәчрүбәләрин үмумиләшдирилмәси әсасында Д.с.с. дахилиндә партијаларарасы вә дөвләтләрарасы мүнасибәтләрин прин-

сип вә формаларыны биркә һазырламышлар. Бејнәлхалг аләмдә биркә һәрәкәт етмәк, социализм гуручулуғу вә онун мүдафиәси ишиндә сә'јләри әлагәләндирмәк, партија, тәсәррүфат вә дөвләт ишләри тәчрүбәсинин мүбадиләси, мәдәни мүбадилә, гаршылыглы гардашлыг көмәјинин кенишләндирилмәси һәр бир социалист өлкәсинин башлыча мәнафејинә чаваб верир. Марксизм-ленинизм вә пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләриндән, социализм гуручулуғунун үмуми ганунаујғунлугларындан узаглашмаг игтисади базисин вә сијаси үстгурумун фәалијјәтинин чидди деформасијасына апарыб чыхарыр. Маочуларын шовинист антисовет хәтти Д.с.с. бирлији ишинә зәрәр вурур (бах *Маоизм*). Бүтүн чәтинликләрә бахмајараг Д.с.с.-нин инкишафынын әсас вә мүәјјәнедичи инкишаф хәтти социалист дөвләтләринин бирлијинин вә һәмрә'јлијинин мөһкәмләндирилмәси олмуш вә олачагдыр. Социализм бирлијинин инкишафы просеси елә тәшәккүл тапмышдыр ки, *Гаршылыглы Игтисади Јардым Шурасыңа* вә *Варшава мүгавиләси* тәшкилатына дахил олан өлкәләр игтисади вә сијаси чәһәтдән даһа сых бирләшмишләр. Д.с.с. инкишаф етдикчә социалист бејнәлмиләлчилији мөһкәмләнир; бунун күчү исә, хүсусән кәркин бејнәлхалг вәзијјәт јарандығы заман даһа ајдын көрүнүр. Бејнәлхалг социалист гаршылыглы јардымы Корејада вә Вјетнамда империалист тәчавүзүнүн дәф едилмәсинә, социалист Кубасында ингилаби наилијјәтләрин горунуб сахланылмасына, Мачарыстанда вә Чехословакијада социалист наилијјәтләринин империалистләрдән әсаслы мүдафиә олунмасына көмәк етмишдир. Гардаш өлкәләрин халглары социалист бејнәлмиләлчилији әсасында өз мә'нәви-сијаси вә игтисади бирлијини дурмадан мөһкәмләндирирләр.

Д.с.с.-ндә социализмин игтисади ганунлары фәалијјәт көстәрир. Биркә планлы фәалијјәт *социалист игтисади интеграсијасынын* һәјата кечирилмәсинин башлыча методудур. Мүасир дүнја социалист тәсәррүфатынын үзви тәркиб һиссәси әмтәә-пул мүнасибәтләри системи илә биркә дүнја социализм базарыдыр. Д.с.с.-нин инкишафы кедишиндә социалист өлкәләринин игтисади, сијаси вә мәдәни инкишаф сәвијјәләриндәки мүһүм фәргләр арадан галдырылыр. Д.с.с. сүлһү вә бејнәлхалг тәһлүкәсизлији ардычыллыгла мүдафиә едән, империалист мүһарибә вә ишғалчылыг сијасәти јолуну кәсән башлыча гүввәдир. Империалист дөвләтләринин һаким даирәләри социалист өлкәләринин сүлһсевәр вә гәти сијасәт јеритмәси илә, онларын мүдафиә гүдрәти илә һесаблашмаға мәчбурдурлар.

Д.с.с. инкишафынын мүасир мәрһәләсинин мүһүм хүсусијјәти социализм бирлији өлкәләринин үмуми сүлһүн вә бејнәлхалг тәһлүкәсизлијин мөһкәмләндирилмәсинә, социализмин инкишафы үчүн әлверишли бејнәлхалг шәраитин тә'мин олунмасына јөнәлдилмиш харичи сијасәт хәттини ардычыл һәјата кечирмәкдир. Д.с.с.-нин капитализмлә игтисади јарышдакы наилијјәтләри нәтичәсиндә гүввәләрин јени нисбәти мүәјјән олунмушдур; бу, бәшәријјәт гаршысында узунмүддәтли мөһкәм сүлһүн реал перспективләрини ачыр. 1950—77 илләрдә инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә сәнаје мәһсулу 3,6 дәфә, социалист өлкәләриндә исә 12 дәфә артмышдыр. Һәмин илләрдә социалист өлкәләринин дүнја сәнаје мәһсулундакы пајы 13 дәфәдән чох артмышдыр. 70-чи илләрин орталарында бүтүн Јер күрәси әразисинин 26%-ини тәшкил едән вә әһалисинин тәгр. 32%-инин јашадығы Д.с.с. дүнја сәнаје мәһсулунун 40%-индән чохуну истеһсал едир. Д.с.с.-нә гапалылыг вә *автаркија* јаддыр. Д.с.с.-нин тәшәббүсү илә ики дүнја системинин динч јанашы јашамасы әсасында *бејнәлхалг игтисади әмәкдашлығын* мүхтәлиф формалары дурмадан инкишаф едир. Социализм бирлији гејри-социалист өлкәләри илә мүнасибәтдә олмагла һәмин өлкәләрдә бүтүн әсл демократик вә ингилаби гүввәләрин фәаллашмасына көмәк едир. Кетдикчә даһа чох дөвләт вә халг империализмә, онун јени мүстәмләкәчилик вә тәчавүзкарлыг чәһдләринә гаршы мүбаризә јолуна чыхыр вә социализм истигамәти јолуну сечир. Беләликлә, ики дүнја системинин јанашы јашамасы вә мүбаризәси кедишиндә социализмин капитализм үзәриндәки үстүнлүјү артыр. Бу, капиталист өлкәләриндә пролетариатын синфи мүбаризәси үчүн әлверишли шәраит јарадыр, онларын социализмә кечмәсини асанлашдырыр, мүстәмләкә зүлмүндән азад олмуш халгларын мүстәгил инкишафы үчүн имканлар јарадыр. Социалист дөвләтләри социализм бирлији чәрчивәсиндә мәһсулдар гүввәләрин бејнәлмиләлләшдирилмәсинин објектив просеси әсасында бирбиринә сых сурәтдә јахынлашырлар. Бу ики просес—бир чох өлкәнин социализм гуручулуғуна кечмәси вә социалист бејнәлмиләлчилији үмумдүнја мигјасында социализмин там гәләбәси үчүн зәмин јарадыр.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Коммунист Партијасынын Манифести, Б., 1976; Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И., О пролетарском интернационализме, 2 изд., М., 1968; Ленин В. И., О закономерностях возникновения и развития социализма и коммунизма (Сб.), М., 1960; јенә онун, О международном значении опыта КПСС (Сб.), М., 1963; Брежнев Л. И., Ленин јолу илә, ч. 1—6, Б., 1970—1978; Коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәси, Москва, 5—17 ијун, 1969 ил, Б., 1970; Сов.ИКП Програмы, Б., 1977; Сов. ИКП XXIV гурултајынын материаллары, Б., 1971; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Программные документы борьбы за демократию и социализм, М., 1961; Бромлей Н. Я., Жуков Е. М. и Лисицына Л. Н., Мировая социалистическая система, М., 1973; Зуев В. И., Мировая система социализма. Экономические и политические аспекты единства, М., 1975; Комплексные программы развития в странах СЭВ, М., 1977.

ДҮНЈА СОСИАЛИСТ ТӘСӘРРҮФАТЫ — бах *Дүнја социализм системи*.

ДҮНЈА ТӘСӘРРҮФАТЫ — бејнәлхалг ичтимаи әмәк бөлкүсү системи вә ајры-ајры милли тәсәррүфатларын бирбирилә игтисади әлагәси. Бејнәлхалг тичарәт-игтисади, малијјә вә елми-техники әлагәләрин бүтүн тәрәф вә истигамәтләрини бирләшдирир. Д.т. инкишафынын әсас хүсусијјәтләри вә мејлләри ичтимаи истеһсалын фәалијјәтинин објектив ганунаујғунлуглары илә мүәјјән олунур. Д.т. тарихән капиталист истеһсал үсулу әсасында формалашмышдыр (бах *Дүнја капиталист тәсәррүфаты системи*). Д.т.-нын узун мүддәт әрзиндә тәшәккүл тапмасы кедишиндә капитализмә милли мәсәләдәки ики әсас мејл хас олмушдур. Биринчиси о, ајры-ајры өлкәләр чәрчивәсиндә милли һәјатын вә халг һәрәкатынын ојанмасына, онларын милли тәсәррүфат јаратмасы уғрундакы мүбаризәсинә имкан јаратмышдыр. Икинчиси исә бејнәлхалг мүнасибәтләрин мөһкәмләнмәсинә, милли сәдләрин дағылмасына, капиталын бејнәлмиләл бирлијинин, бүтөвлүкдә игтисади һәјатын, сијасәтин, елмин вә с. јаранмасына сәбәб олмушдур. Һәркаһ биринчи мејл капитализмин инкишафынын әвәлләриндә үстүнлүк тәшкил едирсә, икинчиси јеткин капитализми характеризә едир. Империализм мәрһәләсиндә икинчи мејлин күчләнмәси капитал тәрәфиндән бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн үмумдүнја системинин јаранмасы просесини баша чатдырмышдыр. Бу, ичтимаи истеһсалын јүксәлиши вә бејнәлмиләлләшмәси үчүн јени имканлар јарадылмасына сәбәб олмуш вә ејни заманда капиталист истеһсал үсулунун бүтүн антагонист зиддијјәтләрини күчләндирмишдир. Биринчи дүнја мүһарибәси бу зиддијјәтләрин ифадәси олмагла, дүнја капитализминин игтисади вә сијаси әсасыны сарсытмыш, Бөјүк Октјабр социалист ингилабы исә онун дағылмасынын башланғычыны гојмушдур. Социализмин галиб кәлдији илк өлкә социалист истеһсал үсулуна әсасланан бејнәлхалг тәсәррүфат әлагәләринин бүнөврәсини гојмушдур. Икинчи дүнја мүһарибәси нәтичәсиндә капиталист истеһсал үсулунун һөкмранлыг даирәси јенидән хејли даралды. Социалист ингилаблары нәтичәсиндә бу системдән бир сыра јени өлкәләр ајрылды. Үмумдүнја игтисади әлагәләр чәрчивәсиндә социалист Д.т. системи јаранды (бах *Дүнја социализм системи*). Мүасир шәраитдә үмумдүнја игтисади мүнасибәтләри ики экс системли өлкәләри әһатә едир. Үмумдүнја тәсәррүфатынын формалашмасы кедишиндә онларын әсас инкишаф мејлләри дүнјанын ики социал-игтисади системинин гаршылыглы тә'сири вә мүбаризәсинин диалектик просеси илә мүәјјән олунур. Бу тәсәррүфатда социалист өлкәләринин өз араларында вә һәм дә капиталист өлкәләри вә инкишаф едән өлкәләрлә бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн јүксәлиши вә тәкмилләшмәси мүһүм рол ојнајыр. Мүасир Д.т.-нын инкишафында структур дәјишиклијинин мүһүм истигамәти дүнја социалист тәсәррүфатынын хүс. ч.-нин вә ролунун артмасы нәтичәсиндә инкишаф етмиш капиталист өлкәләринин пајынын нисбәтән сүр'әтлә ашағы дүшмәсидир. Јени ичтимаи гурулушун јарандығы заман үмумдүнја истеһсалында социализмин пајы 3%-дән аз, 1937 илдә 10%-дән аз, 1950 илдә тәгр. 20%, 1977 илдә исә 40%-дән чох олмушдур.

Ики системин динч јанашы јашамасы вә игтисади әмәкдашлығы социализмлә капитализмин синфи вә идеоложи зиддијјәтләрини арадан галдырмыр, лакин социал гурулушлары мүхтәлиф олан дөвләтләрин бејнәлхалг игтисади әмәкдашлығынын инкишафына да мане олмур. Совет дөвләтинин јеритдији сүлһ сијасәти ССРИ-нин вә дикәр социалист өлкәләринин капиталист сис-

темли өлкәләрлә кениш вә мөһкәм узунмүддәтли игтисади әлагәләрин һәртәрәфли инкишаф етдирилмәси зәруријјәтиндән ирәли кәлир; бу да мөһкәм вә узунмүддәтли сүлһ үчүн мүһүм шәртдир.

Әд.: бах *Дүнја социализм системи, Дүнја капиталист тәсәррүфаты системи* мәгаләләринин әдәбијјатына.

ДҮНЈАКӨРҮШҮ— ајрыча инсанын, ичтимаи групун, синфин, јахуд чәмијјәтин фәалијјәт истигамәтини вә керчәклијә мүнасибәтини мүәјјән едән бүтөв бахышлар системи. Д.-нүн мәншәји чәмијјәтин мадди һәјат шәраитиндә, варлыгдадыр. Д. нәинки шәхсијјәтин, һәмчинин мүәјјән ичтимаи групун, синфин вә онун партијасынын јеткинлијинин мүһүм көстәричисидир. Д.-нүн формалашмасында елми, фәлсәфи, сијаси, һүгуги, әхлаги, естетик көрүшләрин ролу бөјүкдүр. Фәлсәфи бахышлар вә әгидәләр Д. системинин тәмәлини тәшкил едир. Чүнки елм вә практиканын мә'лум биликләрини керчәклијин објектив вә тарихән мүәјјән мәнзәрәси шәклиндә нәзәри чәһәтдән үмумиләшдирән мәһз фәлсәфәдир. Д.-нүн башлыча мәсәләси фәлсәфәнин әсас мәсәләсидир. Бунун һәллиндән асылы олараг материалист вә идеалист, ја'ни елми вә ја гејри-елми Д. јаранмышдыр. Елми Д. өз дөврүнүн елми наилијјәтләринә әсасланыр, елми идрак методундан истифадә етмәклә һәр чүр елмә зидд, мистик вә дини тәсәввүрләрә гаршы чыхыр. Д.-нүн елмилији тарихи характер дашыјыр. Мәс., 18 әср франсыз материалистләринин Д. елми олмушдур. Антагонист чәмијјәтдә ваһид Д.-нүн мөвчудлуғу мүмкүн дејил, чүнки һәр бир синфин өз Д. вар. Бејнәлхалг мигјасда синфи мүбаризә илә әлагәдар инкишаф етмиш социализм чәмијјәтиндә дә Д.-нүн синфи тәбиәти галмагдадыр. Лакин бурада фәһлә синфинин Д. бүтүн чәмијјәтин Д.-нә чеврилир. Бу Д.-нүн елми вә идеја-сијаси әсасыны марксизм-ленинизм тәшкил едир. В. И. Ленин јазырды: «...анчаг бир чидди пролетар дүнјакөрүшү вар, о да м а р к с и з м д и р» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 10, сәһ. 301). Фикир тәрзи илә практик фәалијјәтин вәһдәти Д.-нүн характер чәһәтидир. Д. системиндә елми биликләрлә јанашы әгидәнин дә мөвчудлуғу чох мүһүмдүр. Әгидә һәм билијә, һәм дә керчәклијә әхлаги вә емосионал-психоложи мүнасибәтдир. Мәһз биликләрә әсасланан әгидә шәхсијјәтин, ичтимаи групун, синифләрин фәаллығынын мәнбәјидир. Буна көрә дә социализм чәмијјәтиндә марксист-ленинчи Д. принсипләринин әгидәјә чеврилмәси шәхсијјәтин коммунист тәрбијәсиндә мүһүм амилдир. Заманын габагчыл Д. өз дөврүнүн мүтәфәккирләри вә ингилабчыларынын ичтимаи вичданыны истигамәтләндирмиш, онлары фәалијјәтә руһландырмышдыр. Марксизм-ленинизм баниләри дүнјанын ингилаби сурәтдә дәјишдирилмәси, социализм вә коммунизм гурулмасы ишинә дәрин инам бәсләмиш, габагчыл елми Д.-нә мүкәммәл јијәләнмишләр. Марксист-ленинчи Д.-нүн гүдрәти вә һәјати күчү онун синфи вә партијалы характер дашымасында, тәбиәт вә чәмијјәтин инкишаф ганунларыны дүзкүн әкс етдирмәсиндә, зәһмәткеш халгын һәјати мәнафеләрини һәртәрәфли ифадә едә билмәсиндәдир. Пессимизм, ниһилизм вә синизми тәблиғ едән муасир буржуа Д.-нүн әксинә олараг коммунист Д. инсанда һәјата, кәләчәјә, гуруб јаратмаға, әглин гүдрәтинә дәрин инам ојадыр, ону тәрәгги вә һуманизм, социализм вә коммунизм гурмаг уғрунда мүбаризәјә руһландырыр. Социализмдә зәһмәткешләрин коммунист Д. руһунда тәрбијәси партија вә дөвләт әһәмијјәтли мәсәләдир. Сов.ИКП Програмы совет адамларында марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә әсасланан елми-материалист Д.-нүн формалашмасына бөјүк әһәмијјәт верир, буну партијанын идеја-сијаси фәалијјәтинин әсасы һесаб едир.

Әд.: Сов.ИКП Програмы, Б., 1977; А ш м а н и с М. Г., Мировоззрение и условия его формирования, Рига, 1977.

ДҮНЈАМАЛЫЈЕВ Әһмәд Исмајыл оғлу (д.1.5.1926, индики Зәнкилан р-ну, Малакешин к.)— нефтчи, Социалист Әмәји Гәһрәманы (1971). 1968 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1944 илдә башламышдыр. Һазырда Гарадағ Дәниз Газма Ишләри Идарәсинин буруг устасыдыр. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ДҮНЈАМАЛЛАР — Азәрб.ССР Жданов р-нунда кәнд. Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 27 *км* ш.-дә, Жданов— Имишли шосе јолундан 7 *км* аралы, Мил дүзүндәдир. Әһ. 4 349 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана, автомат телефон ст., рабитә шө'бәси вар.

ДҮНЈАНЫН ГҮТБЛӘРИ (Ш и м а л в ә Ҹ ә н у б)—дүнја охунун көј сферасы илә кәсишдији нөгтәләр. Д.г. сферанын күнлүк һәрәкәтиндә иштирак етмир, пресессија нәтичәсиндә мәркәзи еклиптиканын гүтбүндә јерләшән вә радиусу тәгр. 23,5° олан чеврә бојунча јерини тәдричән дәјишир, там дөврүнү исә 26 мин илә битирир. Шимал гүтбү 1975 илдә Бөјүк Ајынын α улдузундан 51′ бучаг мәсафәсиндә олмушдур. 5 500 илдән сонра исә Сефејин α улдузуна јахынлашачаг.

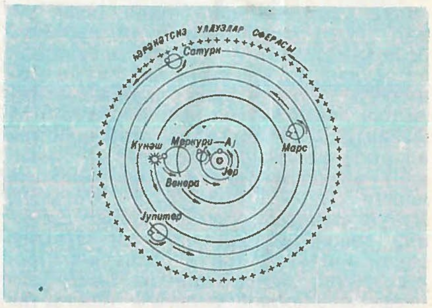
ДҮНЈАНЫН ӘРАЗИЧӘ БӨЛҮШДҮРҮЛМӘСИ ВӘ ЈЕНИДӘН БӨЛҮШДҮРҮЛМӘСИ — бах *Империализм*.

ДҮНЈАНЫН ИГТИСАДИ ЧӘҺӘТДӘН БӨЛҮШДҮРҮЛМӘСИ — бах *Империализм*.

ДҮНЈАНЫН ИКИ СИСТЕМИНИН ИГТИСАДИ ЈАРЫШЫ—бах *Ики системин игтисади јарышы*.

ДҮНЈАНЫН ЈЕДДИ МӨ'ЧҮЗӘСИ— антик дөврдә шөһрәт газанмыш гәдим ме'марлыг вә һејкәлтәрашлыг әсәрләри. Д.ј.м.-ндән јалныз Мисир еһрамлары (бах *Еһрам*) бүтөв галмышдыр. Дикәрләри ајры-ајры фрагментләринә көрә (Ефесдә Артемида мә'бәди, е.ә. тәгр. 550, е.ә. 356 илдә јандырылмышдыр; Һаликарнасда мавзолеј, е.ә. 4 әсрин орталары), јахуд антик мүәллифләрин јазыларындан [Бабилдә Семирамида бағлары (е.ә. 7 әср), Олимпијада Зевсин (гызыл, фил сүмүјү, е.ә. тәгр. 430, һејкәлтәраш Фиди), Родосда Һелиосун (Родос нәһәнки дә адланыр; тунч, е.ә. тәгр. 292—280, һејкәлтәраш Харес) һејкәлләри, Искәндәријјәдә мајак (е.ә. тәгр. 280, ме'мар Книдли Сострат)] мә'лумдур.

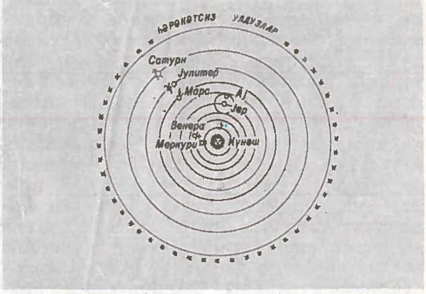
ДҮНЈАНЫН КЕОСЕНТРИК СИСТЕМИ—дүнјанын гурулушу һаггында сәһв тә'лим. Бу тә'лимә көрә Јер дүнјанын мәркәзиндә тәрпәнмәз дурур, бүтүн көј чисимләри исә онун әтрафына

доланыр. Бу системи Птолемеј «Алмакест» әсәриндә мүнтәзәм шәрһ етмишдир. Тә'лим 16 әсрәдәк һөкм сүрмүш, динин мүгавимәтинә бахмајараг *дүнјанын һелиосентрик системи* тә'лими илә әвәз олунмушдур.

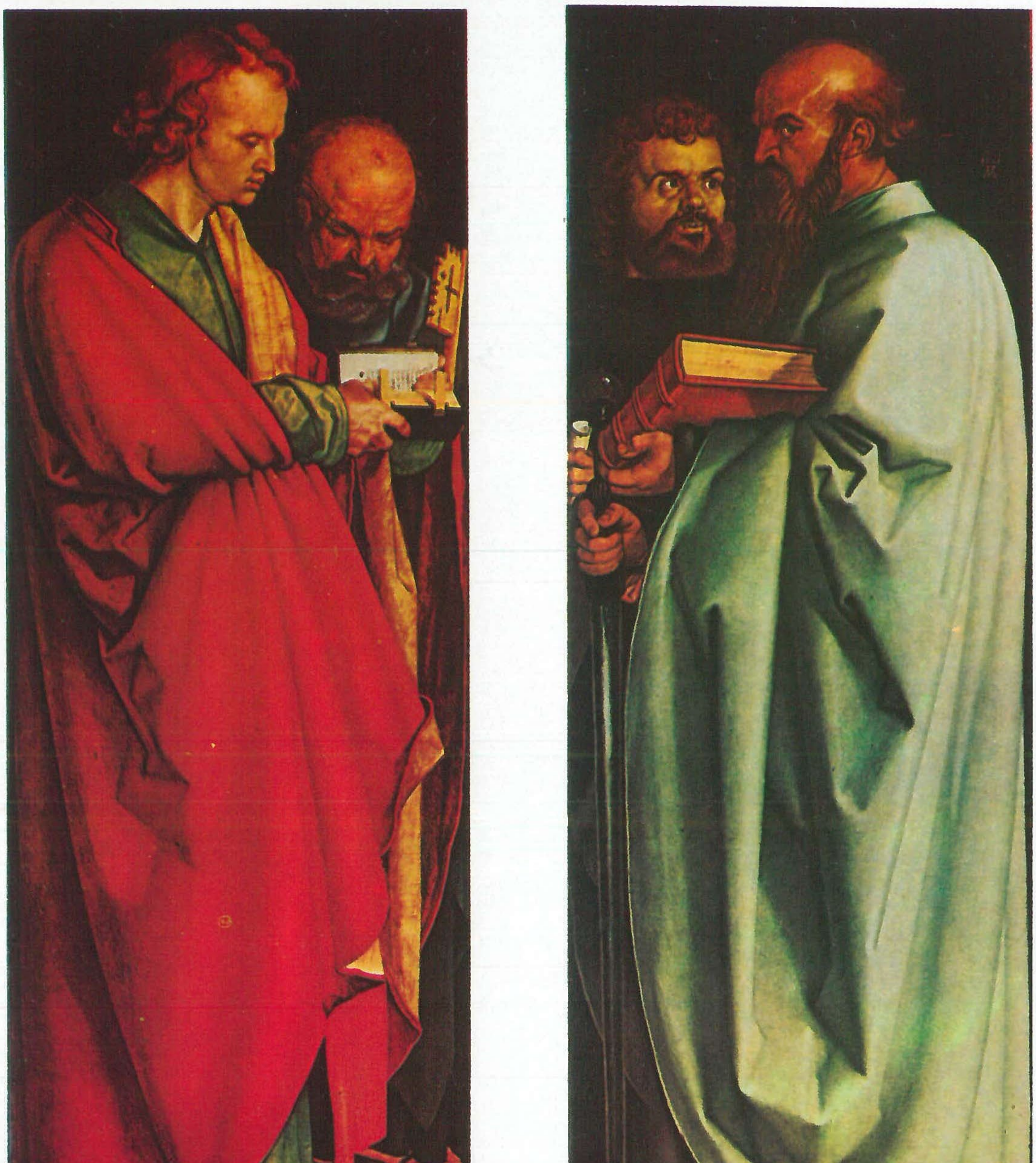
ДҮНЈАНЫН ОХУ—әтрафында көј гүббәсинин заһири фырланмасы тәсәввүр едилән дүз хәтт. Јерин фырланма охуна паралелдир.

ДҮНЈАНЫН ҺЕЛИОСЕНТРИК СИСТЕМИ—Јер вә башга планетләрин Күнәш әтрафына доланмасы, һәм дә өз оху әтрафында фырланмасы һаггында тә'лим. Тәбиәтшүнаслығын инкишафында ингилаби әһәмијјәти вар. О, *дүнјанын кеосентрик системини* ләғв етмишдир. Баниси полјак алими Н. Коперникдир. О, «Көј сфераларынын фырланмасы» (1543) әсәриндә Јерин һәрәкәтини ријази әсасландырды вә көстәрди ки, Јер вә 5 планет Күнәш әтрафына ејни заманда доланыр. О, планетләрин јерләшмә ардычыллығыны тә'јин етмиш, Күнәшдән нисби мәсафәләрини һесабламыш, планетләрин даи-

рәви заһири һәрәкәтини бу тә'лимә көрә изаһ етмишдир. Тә'лими Ҹ. Бруно, Г. Галилеј вә б. инкишаф етдирмишләр.

ДҮНКЕРК (Dunkerque) — Франсада, Нор департаментиндә шәһәр вә порт. Шимал дәнизи саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 83 мин (1975). Балыгөвлама мәркәзидир. Металлуркија, кәмигајырма, нефтајырма, тохучулуг, јејинти (әсасән балыг консерви) сәнајеси вар. Икинчи дүнја мүһарибәси (1939—45) дөврүндә алман-фашист гошунлары илә вурушмада мәғлубијјәтә уғрамыш вә дәнизә сыхышдырылмыш инкилис експедисија гошунлары 1940 ил мајын 27-дән ијунун 4-дәк Инкилтәрәјә (Ла-Манш боғазы васитәси илә) Д.р.-нундан көчүрүлмүшдү.

А. Дүрер. «Дөрд апостол». 1526. Көһнә пинакотека. Мүнхен.

Дүрер А. мәгаләсинә.

Ел Греко. «Граф Оргасын дәфни». 1586–88. Санто-Томе килсәси. Толедо.

Ел Греко мәгаләсинә.

ДҮНЛӘР (алм. Dünen—гум тәпәләри) —күләк аккумулјасијасынын әмәлә кәтирдији релјеф формалары. Адәтән, зонал-иглим шәраитиндән асылы олмајараг бүтүн гум јығымлары, ССРИ-дә исә јалныз сәһрадан кәнар (дәниз, көл саһилләриндә, чај террасларында, зандр дүзәнликләрдә вә с.) гум релјеф формалары «Д.» адландырылыр. Д.-ин күләктутмајан јамачы дик (30—40°), күләктутан јамачы исә мејллидир (8°—20°). Һүнд. 5—30 *м*, бә'зән 100 *м* вә даһа артыг олур. Балтик дәнизиндәки Курши дилиндә (Лат.ССР) 58 *м*, Бискај көрфәзи саһилиндәки Ланда овалығында (Франса) 97 *м* һүнд.-ндә Д. вар. Д. Азәрб.ССР-дә Абшерон ј-а-нын саһил бојунда да раст кәлир. Д. күләјин истигамәтилә илдә 10 *м*-ә гәдәр һәрәкәт едә билир. Јердәјишмәси илә тәсәррүфата бөјүк зәрәр вуран биткисиз Д. ағач әкмәклә (хүсусилә шам ағачы) бәркидилир.

ДҮРАЛҮМИН, дүралүминиум, дүрал (алм. Düren—әринтинин илк дәфә сәнаје үсулу илә истеһсал олундуғу шәһәрин ады+*алүминиум*)—алүминиумун мис (2,2—5,2%), магнезиум (0,2—2,7%) вә манганла (0,2—1,0%) әринтиси. Д. 500°С-јә јахын темп-рда гыздырылдыгдан сонра суда табландырылыр; тәбии вә ја сүн'и көһнәлмәјә уғрамагла мөһкәмләндирилир. Д.-дән авиасија вә нәгл. машынгајырмасында конструксија материалы кими кениш истифадә едилир. Д.-ин коррозијаја гаршы давамлылығы јүксәк олмадығына көрә ондан һазарланан вәрәгләрә тәмиз алүминиумдан үз чәкирләр (бах *Плакирләмә*).

ДҮРЕР (Dürer) Албрехт (21.5.1471, Нүрнберг—6.4.1528, Нүрнберг) — алман бојакары, гравүрачы вә инчәсәнәт нәзәријјәчиси. Алман Интибаһынын көркәмли нүмајәндәси. Зәркәр оғлудур. Натураны өјрәнмәк мәгсәдилә јухары Рејн вил.-ләрини кәзмиш (1490—94), Италијада (1494—95; 1505—07) вә Нидерландда (1520—21) олмушдур.

Д. бојакарлыг әсәрләриндә алман инчәсәнәти үчүн јени олан образлар структуруна мүрачиәт етмишдир («Дрезден меһрабы», тәгр, 1496, Дрезден Шәкил Галерејасы; «Паумгартнерләр меһрабы», 1502—04, Көһнә пинакотека, Мүнхен). «Каһинләрин тә'зими» 1504, Уффитси галерејасы, Флоренсија), «Мәрјәм көрпәси илә» (1512, Бәдии-тарихи музеј, Вјана) вә с. таблоларында италјан инчәсәнәтинин тә'сири күчлүдүр. Д. тәгр. 900 рәсм әсәри чәкмишдир. О, гравүра саһәсиндә дә мәһсулдар ишләмиш, дүнја графикасынын шаһ әсәрләрини јаратмышдыр. «Апокалипсис» адлы ағач үзәриндә гравүра серијасында (1498) «дүнјанын сону» барәдә еркән христиан кәламларыны антифеодал вә антикатолик идејалар руһунда шәрһ етмишдир. Дәрин фәлсәфи-һуманист мәзмунлу «Сүвари, өлүм вә иблис» (1513), «Мүгәддәс Иероним» (1514), «Малхулја» (1514) гравүралары јарадычылығынын зирвәсидир. Халг мәишәтиндән сәһнәләр, кәндли образлары да гравүраларында мүһүм јер тутур («Үч кәндли», тәгр. 1497, «Рәгс едән кәндлиләр», 1514). Д. дүнја инчәсәнәтиндә мәшһур портрет усталарындандыр. Портретләриндә образын характериндәки фәрди хүсусијјәтләри усталыгла ачыб көстәрмишдир. Дөврүнүн инчәсәнәтинә Д. јарадычылығынын гүввәтли тә'сири олмуш, Ф. Енкелс ону Интибаһ дөврүнүн титанлары сырасына дахил етмишдир. Инчәсәнәтин нәзәри мәсәләләри барәдә бир сыра елми әсәри вар.

Јапышдырма шәкил бах сәһ. 560—561.

Әд.: Львов С., Альбрехт Дюрер, М., 1977.

ДҮРИНГ (Dühring) Јевкени (12.1.1833, Берлин—21.9.1921, Новавес)—алман философу, игтисадчы. Мә'мур аиләсиндә доғулмушдур. Берлин ун-тинин приват-досенти олмушдур (1863—77). Елми социализмин әлејһинә чыхмыш, тарихи идеалистчәсинә изаһ етмишдир. Д. алман с.-д. партијасынын нәзәри чәһәтдән кифајәт гәдәр һазырлыглы олмајан үзвләринә мүәјјән дәрәчәдә тә'сир көстәрдијиндән Ф. Енкелс «Анти-Дүринг» китабында онун фәлсәфи, сијаси вә сосиоложи бахышларыны, еклектизмини тәнгид етмишдир. Д. тәбиәтә материалист бахышы кантчылыгла ујғунлашдырмаға чалышмышдыр. Д. заманы мәкандан вә материјадан ајырыр, онун һәрәкәтин сајәсиндә јарандығыны сөјләјир. Д. дин әлејһинә чыхса да, онун ичтимаи-игтисади көкләрини баша дүшә билмәмишдир. Етикада Д. әхлаги принсипләрин әбәдилији, дәјишмәзлији фикрини ирәли сүрмүшдүр. Сонралар Д. антисемитизми вә иргчилији тәблиғ етмишдир. Д. сијаси игтисад вә сосиалокијада хырда буржуа идеолокијасынын ифадәчиси олмушдур. Әсәрләри: «Тәбии диалектика» (1865), «Фәлсәфә курсу» (1875), «Милли вә ичтимаи игтисад курсу» (1876), «Милли игтисадын вә сосиализмин тәнгиди тарихи» (1875).

Әд.: Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967.

ДҮРКҺЕЈМ (Durkheim) Емил (15.4.1858, Епинал—13.11.1917, Парис)—франсыз идеалист философу, позитивист. О. Контун давамчысы. Д. сосиолокијанын вәзифәсини сосиал фактларын тәдгигиндә, чәмијјәти мә'нәви реаллыг кими өјрәнмәкдә көрүрдү. Д.-ә көрә, ичтимаи инкишафын әсасында үч амил—әһали сыхлығы, рабитә јолларынын инкишафы, коллектив шүур дурур. Һәр бир чәмијјәт һәмрә'јликлә характеризә олунур. Ибтидаи чәмијјәтдә ган гоһумлуғуна әсасланан «механики» һәмрә'јлик олмушдур. Мүасир чәмијјәтдә исә әмәк бөлкүсүнә, јә'ни һәјат не'мәтләри әлдә етмәк наминә синфи әмәкдашлығa әсасланан «үзви» һәмрә'јлик мөвчуддур. Д.-ә көрә, инсан чәмијјәти давам етдикчә дин дә мөвчуд олачагдыр. Онун фикринчә, чәмијјәт өзүнү диндә илаһиләшдирир. Д. тарихи материалистчәсинә анлајыш тә'лимини «игтисади детерминизм» кими изаһ етмишдир. Д. чәмијјәтин буржуа ислаһатлары васитәсилә дәјишдирилмәсинин тәрәфдары олмушдур. Әсәрләри: «Ичтимаи әмәк бөлкүсү һаггында» (1893), «Сосиолокијанын методу» (1895), «Интиһар» (1897), «Дини һәјатын елементар формалары» (1912).

Әд.: Осипова Е. В., Социология Эмиля Дюркгейма, М., 1977.

ДҮРРАНИЛӘР—әфган тајфаларынын бөјүк групу (бах *Әфғанлар*). 1747 иләдәк *абдалиләр* адланырдылар. 2 млн. нәфәрдән чохдурлар (1975). Әфғаныстанын ч.-г.-индә, һәмчинин өлкәнин мүһүм шәһәрләриндә вә гисмән дә Пакистанда јашајырлар. *Пушту дилинин* г. диалектиндә данышырлар. Әсасән, әкинчилик вә малдарлыгла мәшғулдурлар (бир гисми көчәридир); башга саһәләрдә дә ишләјирләр. 18 әсрин орталарында мүстәгил Әфғаныстан дөвләтинин јарадылмасында Д.-ин бөјүк хидмәти олмушдур. Әфғаныстанын идарә апаратында вә ордуда Д. мүһүм рол ојнамышлар. Диндарлары мүсәлмандыр.

ДҮРРАНИЛӘР ДӨВЛӘТИ—Әфғаныстанда феодал дөвләти [1747—1818]. Иран вә Моғол феодалларына гаршы мүбаризәнин зәрурилији әфган торпагларынын ваһид дөвләтдә бирләшдирилмәси үчүн әсас амил олду. Јени јаранмыш дөвләтдә һакимијјәт абдалиләр тајфасындан олан ханларын әлинә кечди. Тајфа башчысы Әһмәд шаһ һәм дә дөвләт башчысы иди [1747—73]. Башга әфган тајфалары да онун һакимијјәтини танıдылар. Ваһид Иран дөвләтинин дағылмасы, *Бөјүк Моғоллар* империјасынын тәнәззүлү, Орта Асијада дахили феодал чәкишмәләри әфган дөвләтинин гүввәтләнмәси вә мөһкәмләнмәси үчүн әлверишли шәраит јаратды. Әһмәд шаһын мүвәффәгијјәтли сәфәрләриндән (1761 иләдәк) сонра Д.д. бөјүк империјаја чеврилди. Д.д.-нин јаранмасы игтисадијјатын јүксәлмәсинә, мәдәнијјәтин чичәкләнмәсинә вә шәһәрләрин инкишафына сәбәб олду. Надир шаһын дағытдығы Гәндәһар ш. јенидән гурулду. Тејмур шаһын дөврүндә [1773—93] Кабил Д.д.-нин пај тахты олду. Ири феодал торпаг саһиблијинин гүввәтләнмәси вә әфган ханларынын дөвләт вә һөкмдар торпагларыны әлә кечирмәләри 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлиндә Д.д.-нин зәифләмәсинә сәбәб олду. Феодал өзбашыналығына гаршы Шаһ Заманын [1793—1801] бүтүн тәдбирләри мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады. Д.д. 1818 илдә там сүгут етди вә онун јериндә бир сыра әфган феодал ханлығы (Һерат, Кабил, Гәндәһар вә с.) јаранды. Әфган феодалларынын зүлмүнә гаршы халг үсјанлары (1768, 1779, 1789 вә с.) вә бу мүбаризәнин кедишиндә сигһ вә өзбәк халгларынын бир сыра мүстәгил дөвләт јаратмалары Д.д.-нин сүгутунда мүһүм рол ојнады.

Әд.: Ганковский Ю. В., Империя Дуррани, М., 1958; Массон В. М., Ромодин В. А., История Афганистана, т. 2, М., 1965.

ДҮРРЕНМАТТ (Dürrenmatt) Фридрих (д.5.1.1921, Конолфинкен) — Исвечрә јазычысы. Алман дилиндә јазыр. «Јашлы ханымын кәлиши» (1956), «Физикләр» (1962), «Јенидән хачпәрәст оланлар» (1967) пјесләри, «Јунан јунанлы гыз ахтарыр» (1955), «Гәза» (1956) повестләри, «Һаким вә онун чәллады» (1950—51), «Вә'д» (1958) романларында буржуа чәмијјәти тәнгид олунур, инсанларын шәхси мә'нәви мәс'улијјәти мәсәләсинә тохунулур. Јарадычылығында гротеск вә пародијадан кениш истифадә едир. Бә'зи һекајәләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмуш, «Шүбһә» повести әсасында Азәрб. телевизијасы тамаша һазырламышдыр (1974).

Әсәри: Комедии, М., 1969.

Әд.: Павлова Н. С., Ф. Дюрренматт, М., 1967.

ДҮСЕ́Н—алчагбојлу алма ағачы нөвмүхтәлифлији; чалагалты кими истифадә олунур.

ДҮ́ССЕЛДОРФ (Düsseldorf) — АФР-дә шәһәр. Шимали Рејн-Вестфалија әразисинин инз. м. Рејн чајы саһилиндә порт. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 675,4 мин (1975). Гара металлуркија вә мә'дән сәнајеси үчүн аваданлыг истеһсал едилир. Електротехника, кимја, шүшә, ағач е'малы, тохучулуг, тикиш, јејинти сәнајеси, поладәритмә, бору прокат, полад конструксијалар, үмуми вә нәгл. машынгајырмасы з-длары; 3 академија, ун-т, гара металлуркија ин-ту, 3 музеј, консерваторија, опера театры, кукла театры, 13—18 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вар. Алман шаири Һ. Һејненин вәтәнидир.

ДҮСТУР (р и ј а з и ј ј а т д а)—ријази ишарәләрин һәр һансы ријази тәклифи ифадә едән комбинасијасы. Мәс., $(a+b)^2=a^2+2ab+b^2$ Д.-у ики әдәдин чәминин квадраты һагтында тәклифи ифадә едир.

ДҮТА́Р (фар. دو — ики+ تار сим)—сазаохшар икисимли мусиги аләти. Д.-ын мүхтәлиф нөвләри бир чох Шәрг өлкәсиндә, ССРИ-дә өзбәк, түркмән вә тачикләр арасында јајылмышдыр. Үмуми уз. 1300 *мм*-ә чатыр. Голуна 13—20 дамар пәрдә бағланыр. Симләри ипәк, јахуд бағырсагдан олур (кварта, бә'зән квинталарла көкләнир). Сағ әлин бармаглары илә сәсләндирилир. Сәси зәиф вә инчәдир. Д. совет дөврүндә Өзбәкистанда тәкмилләшдирилмиш, халг чалғы аләтләри оркестриндә истифадә олунмаг үчүн прима, алто, бас вә контрабас нөвләри јарадылмышдыр.

ДҮФА́И (Dufay) Кијом (тәгр. 1400, Камбре — 27.11.1474, Камбре) — франсыз-фламанд бәстәкары, *Нидерланд мәктәбинин* јарадычыларындан бири. 1428—37 илләрдә Ромада папа капеллаларында вә Италијанын дикәр шәһәрләриндә мүғәнни олмушдур. 1445 илдән Камбре килсәсинин каноники ишләмиш, килсәнин мусиги фәалијјәтинә рәһбәрлик етмишдир. Дини (3 вә 4 сәсли месса, мотет), еләчә дә дүнјәви (3 вә 4 сәсли франсыз шансонлары, италјан маһнылары, баллада, рондо) мусиги жанрлары устасы кими танынмышдыр. Д. сәнәти чохсәсли халг мусигиси вә һуманист Интибаһ мәдәнијјәти илә бағлыдыр. Д. јарадычылығы Авропа полифоник мусигисинин кәләчәк инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. О, нот јазысы ислаһатчысы кими дә танынмышдыр. Д.-нин әсәрләри күллијјаты Ромада нәшр едилмишдир (6 чилддә, 1951—66).

ДҮФИ́ (Dufy) Раул (3.6. 1877, Гавр— 23.3.1953, Форкалкје, Прованс)—франсыз бојакары, график вә театр рәссамы. 1900—01 илләрдә Парис Зәриф Сәнәтләр Мәктәбиндә охумушдур. Јарадычылығына импрессионизмин тә'сири олмушдур. 1905—08 илләрдә *фовизмә* гошулмушду. 20 әср Гәрби Авропа инчәсәнәти үчүн характерик олан субјективлик Д.-нин әсәрләриндә өз әксини тапмышдыр. Чыдыр, гајыг јарышлары, консертләр вә с. тәсвир олунан рәсм вә акварелләриндә һәјатын фәрәһли чәһәтләрини көстәрмәјә чалышмышдыр. Д. китаб иллүстрасијасы вә керамика саһәсиндә дә ишләмиш, һәмчинин декоратив паннолар јаратмыш, парча вә гобелен үчүн рәсмләр чәкмишдир.

Р. Д ү ф и. «Нитса. Мәләкләр бухтасы». 1927. Дотремон коллексијасы. Бруссел.

Әд.: К о с т е н е в и ч А., Рауль Дюфи, Л., 1977.

ДҮФҮ́Р ЕФФЕКТИ, Д ү ф о р е ф ф е к т и — термодиффузијанын әкси олан һадисә. Кимјәви реаксијаја кирмәјән ејни темп-рлу ики мүхтәлиф газын вә ја мајенин бир-биринә диффузијасы нәтичәсиндә системдә темп-рлар фәргинин јаранмасы. Газларда бу фәрг бир нечә дәрәчәјә гәдәр, мајеләрдә исә 10^{-3}°C олур. Илк дәфә Исвеч физики Л. Дүфур (L. Dufour) мүшаһидә етмишдир (1873).

ДҮФҮРНИ́ ДЕ ВИЛЈЕ́ (Defourny de Villiers) Луи Пјер (1739—1796)—*Бөјүк Франса ингилабы* хадими, публисист. 1789 илин апрелиндә нәшр етдирдији «Дөрдүнчү тәбәгәнин тапшырыглары» брошүрасында зәһмәткеш тәбәгәләр адындан чыхыш етмишди. Д. де В. әсәрләриндә варлылар вә јохсуллар, саһибкарлар вә фәһләләр арасындакы зиддијјәти көстәрмиш вә тәләб етмишди ки, чәмијјәт зәифләри күчлүләрдән, јохсуллары варлылардан горумалы, онлары еһтијачдан гуртармалыдыр. Д. де В. јохсуллара јардым көстәрмәк үчүн мүхтәлиф тәдбирләр ирәли сүрмүшдү. 1793 илдә Д. де В. торпаг үзәриндә ичтимаи мүлкијјәт принсипини әрзаг мәсәләсинин һәлли васитәси вә сосиал бәрабәрлик шәрти кими әсасландырмышды. Јакобинләр клубу вә Кордељерләр клубунун фәал үзвү иди. Д. де В. 1792 ил 10 август үсјанындан сонра Директоријанын үзвү, сонра исә Парис департаментинин президенти олмушду. 1793 ил 31 мај—2 ијун үсјанынын тәшкилиндә иштирак етмишди. 1794 илин апрелиндә *Дантонун* тәрәфдарларына рәғбәт бәсләмәкдә иттиһам олунараг һәбс едилмишди. 9 термидор чеврилишиндән сонра азад олунмуш, сонра јенидән һәбсә алынмышды. Өлүмүндән әввәл амнистијаја дүшмүшдү.

Әд.: И о а н н и с я н А. Р., Коммунистические идеи в годы Великой французской революции, М., 1964.

ДҮҺА̀—инсанда јарадычы гүввәләрин ән јүксәк тәзаһүрү. Д. кејфијјәтчә јени әсәрләрин јарадылмасы, әввәлләр мә'лум олмајан јени јарадычылыг јолларынын кәшфи үчүн әсас амилдир. Бә'зән даһиләр елм, јахуд инчәсәнәтин бир нечә саһәсиндә јүксәк исте'дада малик олурлар. Психолокијада Д. шәхсијјәтин фәрди хүсусијјәтләри (онун психикасы, габилијјәти вә с.), һәмчинин јарадычылыға тә'сир едән мүхтәлиф амилләр нәзәрә алынмагла өјрәнилир. Д.-нын һәр һансы үмуми психоложи вә ја психопатоложи хүсусијјәтләрини сечиб ајырмаг чәһдләри истәнилән нәтичәни вермәмишдир: даһи адамларда исте'дад, характер, мәдәнијјәт, мараг, вәрдиш вә с. бахымдан мүһүм фәрди фәргләр ашкар едилмир. Даһинин јарадычылыг просесинин өзү дә психоложи бахымдан дикәр исте'дадлы адамларын јарадычылыг просесиндән принсипчә фәргләнмир. Д. анлајышы, бу сөзүн мүасир мә'насында, 18 әсрдә формалашмышдыр. 19—20 әсрләрдә Д.-нын вә јарадычылығын мүхтәлиф аспектләринин психоложи, ичтимаи-психоложи, һәмчинин ичтимаи тәдгиги кениш инкишаф етмишдир.

Әд.: П е к е л и с В. Д., Твои возможности, человек!, М., 1975.

ДҮШБӘРӘ—азәрб.-лар арасында кениш јајылмыш сулу хөрәк. Д.-ни һазырлајаркән хәмири назик јајыб кичик дөрдкүнч формада кәсир, үстүнә соған, әдвијјат гатылмыш дөјүлмүш гојун әти гојуб бүкүрләр; сонра гајнајан суја салырлар; бишәндән сонра доғранмыш кешниш, јахуд гуру нанә дә төкүрләр. Д.-ни адәтән сарымсаглы сиркә вә ја абгора гатыб јејирләр. Д. Азәрб.ССР-ин шм.-ш. р-нлары, хүсусилә Абшерон үчүн характерикдир. Бир сыра р-нларда «кирс», «күрзә» адланан даһа ири Д. һазырлајырлар.

ДҮШЕ́С (фр. duchesse—һерсокинја)—десерт армуд сортлары групу.Ләти зәриф, сулу вә шириндир. Д' Ангулем сорту даһа мәшһурдур. Вәтәни Франсадыр. ССРИ-дә Крым, Гафгаз, Азәрб. ССР-дә јајылмышдыр. Гыша аз давамлы вә орта мәһсулдардыр (һәр ағачдан 60—200 *кг* мејвә јығылыр). Мејвәсинин ағырлығы 180—200 *г* (бә'зән 1 *кг*) олур. Августда јетишир, нојабрадәк јахшы галыр. Гыш деканка сорту (вәтәни Белчикадыр) ССРИ-дә Крым, Шимали Гафгаз, Өзб.ССР вә Азәрб.ССР-дә дә јетишдирилир. Торпаг вә иглимә тәләбкардыр. 7—8 илиндә бар вермәјә башлајыр. Һәр ағачындан 80—150 *кг* мәһсул јығылыр. Мејвәси ири (800 *г*-дәк) олур. Октјабрда јетишир, нөвбәти илин мајынадәк сахланыла билир.

ДҮШӘНБӘ (1929—1961 илләрдә С т а л и н а б а д) — Тач.ССР-ин пајтахты. Һиссар дәрәсиндә, 750—930 *м* јүксәкликдә, Дүшәнбә чајынын саһилиндәдир. Орта темп-р јанварда 1°С, ијулда 28°С-дир. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Аеропорт. Әһ. 460 мин (1977).

Д. гышлағы 17 әсрдән мә'лум иди. 1922 илдә гышлағы басмачылар дағытмышдылар. 1923 илдә Совет һакимијјәти гурулмушдур. 1924 илдән Тач.МССР-ин, 1929 илдән исә Тач.ССР-ин пајтахтыдыр (1925 илдән шәһәрдир).

Совет һакимијјәти илләриндә Д. респ.-нын ән бөјүк сәнаје вә мәдәнијјәт мәркәзинә чеврилмишдир. Бу илләрдә електроенеркетика, тикинти материаллары, машынгајырма, метал е'малы, јүнкүл, јејинти сәнајеси јарадылмышдыр. Респ. сәнаје мәһсулунун тәгр. јарысы Д.-дә истеһсал олунур. Д.-дә тохучулуг, ипәк, әт консерви, семент комбинатлары, «Дүшәнбәселмаш», «Тачиктекстилмаш», кабел, автомобил тә'мири, тичарәт машынгајырмасы, мәишәт сојудучулары з-длары вә с. вар. Бир чох мүәссисәләр (хүсусилә јејинти вә јүнкүл сәнаје мүәссисәләри) јерли хаммал әсасында ишләјир. ИЕС, СЕС вар. Електрик енержисини, әсасән, Дүшәнбә—Вахш енержи системиндән алыр.

Килмөһрә дахмалардан ибарәт гышлаг олан Д. Совет һакимијјәти илләриндә кениш күчә вә хијабанлара, парк вә

Дүшәнбә. 1. Ленин адына мејдан. Һөкумәт еви. 2. Ленин проспекти. 3. «Тачикистан» меһманханасы.

сүн'и көлләрә малик көзәл бағ-шәһәрә чеврилмишдир. Баш макистралы Ленин проспектидир. Шәһәрин әсас мејдан вә биналары бурада јерләшир. С. Ајни ад. Опера вә Балет Театрынын бинасы (1939—46), Һөкумәт еви (1948—49), Тач. КП`МК-нын бинасы (1950), «Раһат» чајханасы (1958—59), д.ј. вағзалы (1963), «Дүшәнбә» меһманханасы (1964), Лаһути ад. шәһәр китабханасы (1973), Достлуг еви (1974), «Тачикистан» меһманханасы (1975) вә с. биналар Д.-нин мүһүм тикилиләриндәндир. Д.-дә В. В. Кујбышевә (1937), В. И. Ленинә (1960), Тачикистанда Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризләрә (1966) вә б.-на абидә гојулмуш, Гәләбә монументи (1970) учалдылмышдыр. Рудәкинин (тунч, гранит, 1964, һејкәлтәраш Ф. Әбдүрраһманов), С. Ајнинин (тунч, гранит, 1978, һејкәлтәраш Ө. Елдаров) Д.-дәки монументал абидәләрини Азәрб. сәнәткарлары јаратмышлар.

Д.-дә Тач.ССР ЕА, ун-т, политехник, педагожи, тибб, к.т., инчәсәнәт вә бәдән тәрбијәси ин-тлары, Фирдөвси ад. Дөвләт китабханасы, 4 театр, сирк, музејләр (әдәбијјат, инчәсәнәт вә с.), планетари, «Дониш», «Ирфон» вә б. нәшријјатлар, респ. телеграф акентлији (Тачик. ТА), телевизија мәркәзи вар. 1978 илдә Д.-дә 7 гәзет вә 13 журнал чыхыр.

Д.-дә 6,2 мин чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 346,9 чарпајы) 15 хәстәхана мүәссисәси, 3 мин һәким, бир сыра курорт јерләри вар (1977, јанвар).

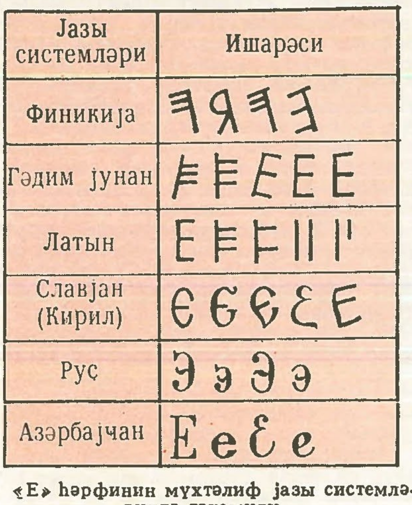
Әд.: Н а р з и б е к о в М., Душанбе—столица Таджикистана, Душанбе, 1966; М а м а д н а з а р о в Х., Настоящее и будущее Душанбе, Душанбе, 1972.

ДҮШӘРКӘ—1) Палеолит, Неолит вә Тунч дөврләринә аид јашајыш мәскәни. «Д.» истилаһы 19 әсрдә мејдана кәлмиш вә мөвсүми овчулуг, балыг тутулмасы заманы ибтидаи инсанларын мүвәггәти јашајыш мәскәнләрини, сығыначаглары билдирмәк үчүн ишләдилмишдир. Сонралар бу истилаһ һәмчинин отураг овчу-балыгчы тајфаларын јашајыш мәскәнләринә дә аид едилди; һәмин мәскәнләрдән газынтылар заманы очаг, бина галыглары вә с. тапылмышдыр. Азәрб. әразисиндә—Кичик Гафгазын шм.-ында вә Күр чајынын орта ахары бојунда 20-јә гәдәр ири Д. (Гајалы, Чахмаглы, Гәдирдәрә, Көчәскәр вә с.) ашкар едилмишдир. Д.-ләрдә ов вә ја мөвсүми јығым јери, илкин һазырлыг мәнтәгәси вә јашајыш јери олмушдур. 2) Гошунларын јашајыш мәнтәгәләриндән кәнарда, јеринә јетириләчәк тапшырыға мүвафиг гурулан дајаначаг јери. Һәрби Д. е.ә. мә'лумдур. Гысамүддәтли (сәфәрдә салынан) вә узунмүддәтли (мөһкәмләндирилмиш дөјүш мөвгеји кими истифадә едилән) Д.-ләр олмушдур. Д. гуручулуғу гәдим Ромада хүсусилә инкишаф етмишди. 19 әсрин 2-чи јарысында артиллерија вә с. дағыдычы васитәләринин јаранмасы илә Д. мөһкәмләндирилмиш гошун дајаначағы кими әһәмијјәтини итирди. Һазырда ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә вә б. дөвләтләрин ордуларында тә'лим Д.-ләри вар.

Әд.: Һ ү с е ј н о в М. М., Азәрбајчан археолокијасы (Даш дөврү), Б., 1975.

Е

Е—Азәрб. әлифбасынын једдинчи һәрфи; мүасир Азәрб. әдәби дилиндә дилортасы (инчә), додагланмајан, јарымачыг саитин ишарәси. Гәдим сами дилләриндә бу һәрфин хүсуси ишарәси олмадығындан, онун ады да елмә мә'лум дејилдир. Јунан әлифбасында «епсилон» адланмыш вә «Е» шәклиндә јазылмышдыр. Гәдим славјан (Кирилл) әлифбасында «Є» шәклиндә олмушдур. Рус әлифбасында мүасир шәкли («Э») 18 әсрин әввәлиндән ишләдилир. Азәрб. дилиндә «е» саити сөзүн әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләнир, лакин шәкилчи тәркибиндә олмур.

«Е» һәрфинин мүхтәлиф јазы системләриндә тәкамүлү.

ЕА́М (Hellenikón Apeleutherotikón Métopon — Ј у н а н ы с т а н М и л л и А з а д л ы г Ҹ ә б һ ә с и сөзләринин ихтисары)—Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә јунан халгынын вәтәнпәрвәр тәшкилаты; 1941 ил сентјабрын 27-дә Јунаныстан Коммунист Партијасынын тәшәббүсү илә јарадылмышды. Мәгсәди өлкәни харичи ишғалчылардан тәмизләмәк, онун там мүстәгиллијини тә'мин етмәк иди. Јунаныстанда Мүгавимәт һәрәкатынын тәшкилатчысы олан ЕАМ 1941 илин декабрында Халг Азадлыг Ордусу (ЕЛАС) јаратды. 1943 илдән Јунаныстанын азад олунмуш р-нларында ЕАМ-ын көмәји илә демократик-халг һакимијјәтинин әсасы гојулду. 1945 илдә ЕАМ сол партијаларын сијаси блокуна чеврилди. 1947 ил декабрын 27-дә антидемократик ганун әсасында фәалијјәти гадаған едилди.

Е́ББИНГҺАУЗ (Ebbinghaus) Һерман (24.1.1850, Бармен—26.2.1909, Һалле)—алман психологу; експериментал психолокијанын көркәмли нүмајәндәләриндән бири. Психолокијаја тәбијјат елми кими бахан Е. ону фәлсәфәдән ајырмағы вачиб сајырды. Е. психи һадисәләри психофизики параллелизм мөвгејиндән шәрһ етмишдир. Али психи функсијаларын, хүсусән јаддашын експериментал тәдгигинин әсасыны гојмуш, әгли инкишаф дәрәчәсини мүәјјәнләшдирмәк үчүн *тест* ишләјиб һазырламышдыр. «Јаддаш һаггында» (1885), «Психолокијанын әсаслары» (2 чилддә, 1897—1902) вә «Психолокија очерки» (1908) әсәрләри вар.

Әд.: Я р о ш е в с к и й М. П., История психологии, М., 1976.

ЕБЕ́НА ФӘСИЛӘСИ (Ebenaceae)—икиләпәлиләр синфиндән битки фәсиләси. Әксәријјәти икиевли ағач вә ја колдур. Чичәји, әсасән, бирчинсли, 3—7 үзвлү, мејвәси бир вә ја чохтохумлу олур. Тамкәнарлы јарпаглары нөвбә илә дүзүлүр. 5-дәк чинси, 325 нөвү мә'лумдур. Тропик вә субтропикләрдә битир. Diospyros чинси даһа кениш јајылмышдыр. ССРИ-дә Гафгазда, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 1 нөвү (Гафгаз хурмасы) мешәләрдә битир вә мәдәни һалда бечәрилир.

ЕБЕ́Р (Hébert) Жак Рене (15.11.1757, Алансон — 24.3.1794, Парис) — *Бөјүк Франса ингилабы* хадими. *Корделјерләр* клубунун фәал хадими, сол јакобинчиләрин лидерләриндән бири. 1792 илин декабрындан Парис Коммунасынын прокурор мүавини олмуш, П. Г. *Шометтин* шәһәрин ашағы тәбәгәләринин хејринә һәјата кечирдији тәдбирләри мүдафиә етмишди. Жирондистләрин сәрәнчамы илә 1793 илин мартында һәбс олунмуш, лакин Коммунанын гәти тәләби илә азад едилмишди. *Јакобин диктатурасы* дөврүндә гаты террор тәрәфдары иди; бә'зи сосиал-игтисади тәләбләрини мүдафиә етсә дә *«Гудузлар»*ын әзилмәсинин тәшәббүсчүсү олмушдур. Конвентин мө'тәдилләрдән тәмизләнмәсинә наил олан Е. *еберчиләрлә* биркә 1794 илин мартында Ичтимаи Гуртулуш Комитәсинә гаршы тәшвигат апармаға башлады, лакин Парис Коммунасы (1789—94) вә онун бөлмәләри тәрәфиндән мүдафиә олунмады. Мартын 14-дә Е. дикәр еберчиләрлә биркә һәбс едилди; мартын 24-дә исә ингилаби трибуналын һөкмү илә е'дам олунду.

Е́БЕРТ (Ebert) Фридрих (4.2.1871, Һејделберг—28.2.1925, Берлин)—Алманија сијаси хадими, Алманија Сосиал-Демократ Партијасынын (АСДП) лидерләриндән бири. 1889 илдә АСДП-јә дахил олмуш, 1905 илдә онун идарә һеј'әтинә сечилмишди. 1912 илдән рејхстагын депутаты, 1913 илдән АСДП идарә һеј'әтинин сәдрләриндән бири иди. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә сосиал-шовинист мөвге тутмушду. Нојабр ингилабы (1918) дөврүндә һөкумәтә—Халг Мүвәккилләри Шурасына дахил олараг онун сәдрләриндән бири кими ингилабы јатырмаг үчүн али һәрби команданлыг нүмајәндәләри илә кизли сазиш бағламышды. Президентлији дөврүндә (1919—25) Е. пролетариатын ингилаби чыхышларыны јатырмыш, *Баварија Совет Республикасыны* дармадағын етмиш, Түринкија вә Саксонијада фәһлә һөкумәтләрини говмушду. Совет Русијасына дүшмән мүнасибәтинә бахмајараг онунла дипломатик мүнасибәтләр јаратмышды.

ЕБЕРЧИЛӘР—*Бөјүк Франса ингилабы* дөврүндә сол јакобинчиләр сырасында сијаси групlaшма. Рәһбәрләриндән бири—Ж. *Еберин* ады илә адландырылмыш вә әсасән 1793—94 илләрин гышында формалашмышды. Е. әсас е'тибарилә зәһмәт адамларынын сосиал наразылығыны әкс етдирир, ингилаби террорун гүввәтләндирилмәсини, ири торпаг саһибләринин вә варлы кәндлиләрин мөһтәкирлијинә гаршы амансыз мүбаризә апарылмасыны тәләб едирдиләр. Ж. Ж. *Дантонун* әтрафында груплашмыш сағ јакобинчиләрә гаршы мүбаризә Е.-ин фәалијјәтиндә хүсуси јер тутурду. Һөкумәти мө'тәдилләрдән тәмизләмәк мәгсәди күдән Е. 1794 илин мартында ингилаб дүшмәнләринә гаршы террор тәдбирләринин күчләндирилмәсини тәләб едәрәк Ичтимаи Гуртулуш Комитәсинә гаршы үсјан галдырачагларыны билдирдиләр, лакин Парис коммунасы (1789—94) вә ингилабчы бөлмәләр тәрәфиндән мүдафиә олунмадылар. Мартын 14-дә Е. һәбсә алындылар, мартын 24-дә исә ингилаби трибуналын һөкмү илә е'дам едилдиләр.

ЕБЛА́, И б л а—Шимали Суријада (Һәләбдән 70 *км* ч.-да, индики Тәл-Мәрдиһ р-нунда) гәдимдә шәһәр-дөвләт. Е.ә. 3-чү минилликин 2-чи јарысы Е.-нын јүксәлиш дөврү олмушдур. Е. е.ә. 24 әсрдә Гәдим Саргон (аккадлы), 23 әсрдә исә Нарамсин [2238—2202] тәрәфиндән ишғал едилмишди. III Ур сүлаләсинин һөкмранлығы дөврүндә (е.ә. 21 әср) мүһүм рол ојнамышдыр. Еһтимал ки, 3—2-чи минилликләрин ајрычында амориләр тәрәфиндән да-

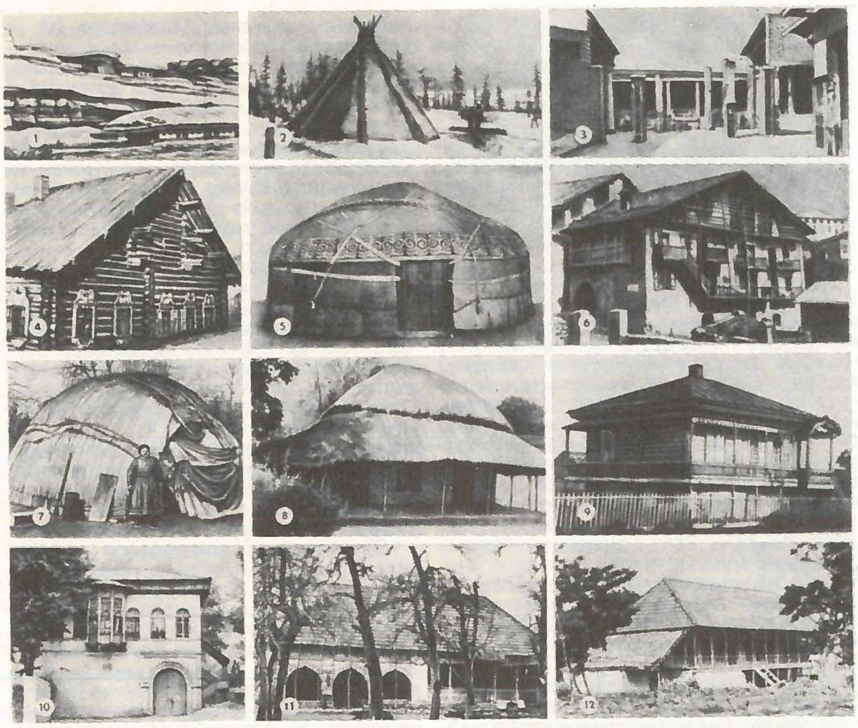
ғыдылмышдыр. Е.ә. 2-чи миниллијин әввәлләриндә зәиф бир дөвләт кими Јамһадын (Һәләб) табелијиндә иди. Е.ә. 2-чи миниллијин орталарында исә кичик кәнд олмушдур. Археоложи газынтылар апарылыр.

ЕБОНИ́Т (јун. ébenos—гара ағач), б ә р к р е з и н—тәбии вә ја синтетик каучукун бөјүк мигдарда күкүрдлә вулканлашдырылмасындан алынан мәһсул. Тәркибиндә 32%-ә гәдәр күкүрд олур. Ади (јумшаг) резиндән фәргли олараг нормал темп-рларда Е.-дә јүксәк еластик хассәләр олмур. Дартылмада јүксәк мөһкәмлијә (520—670 *кгг/см²*) маликдир. Електрик изолјасија хассәләри илә фәргләнир. Механики е'мал үчүн јарарлы бәрк материалдыр. Суја вә кимјәви тә'сирә давамлыдыр. Електротехника вә радиотехникада, һәмчинин кимја сәнајесиндә ишләнир. Әсасән туршуја вә гәләвијә давамлы електротехники мә'мулатларын (мәс., аккумулјатор бакларынын) һазырланмасында тәтбиг олунур.

ЕБРО (Ebro)—Испанијанын шм.-ш.-индә чај. Уз. 928 *км*, һөвзәсинин саһ. 86,8 мин *км²*. Кантабрија д-рындан башланыр. Арагон дүзәнлији илә ахыр. Ашағы ахынында Каталонија д-рыны кәсәрәк Аралыг дәнизинә төкүлүр. Сарагоса ш.-нәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. Сувармада кениш истифадә олунур. СЕС вар. Логронјо, Тортоса, Сарагоса ш.-ләри Е. саһилиндәдир.

ЕБУЛИОСКОПИ́ЈА (лат. ebullire—гајнајыб чәкилмәк + ...*скопија*)—мәһлулун гајнамаға башладығы темп-рун саф һәллединичинин гајнама темп-руна нәзәрән нә гәдәр јүксәлдијини мүәјјән етмәк үчүн ишләдилән үсул. Е.-дан һәлл олмуш мадданин мол. к.-нин вә зәиф електролитләрин диссосиасија дәрәчәсинин тә'јин едилмәсиндә истифадә олунур. *Раул ганунуна* көрә $\Delta t = Ec$-дир; бурада Δt—темп-р градијенти, c—мәһлулун молјал гатылығы, E—һәллединичинин хассәләриндән асылы олан сабит кәмијјәтдир. Бу гануна јалныз гејри-електролитләрин дурулашдырылмыш мәһлуллары табедир.

ЕВ—инсанын јашајыш вә күзәранынын ән мүһүм мадди васитәләриндән бири. Шүурлу јарадычылығын илк мәһсулларындан олан Е. узун инкишаф јолу кечмишдир. Е. типләри мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәси, ичтимаи мүнасибәтләрин вә игтисадијјатын характери, аилә һәјатынын формалары, мәдәни-мәишәт ән'әнәләри, тәбии-чоғрафи шәраитин мүхтәлифлији, һәмчинин чәмијјәтин ичтимаи гурулушу илә бағлыдыр. Гәдим Даш дөврүнүн ибтидаи инсанлары тәбии мағара, гајаалты вә с.-дән Е. кими истифадә етмиш, илк вә садә Е. типләри (кома, дәјә) тикмәјә башламышлар. Ағач габығы, чубуг, торпаг, даш, бә'зән исә нәһәнк һејван сүмүкләри тикинти материалы кими ишләдилирди. Неолит дөврүндә овчулуг вә јығычылыгла мәшғул олан гәбиләләр арасында сүн'и јашајыш сығыначағы вә пәтәквары садә дәјәләр кениш јајылмышды. Бу тип Е. нүмунәләри 20 әсрин әввәлләриндә австралијалылар, Одлу Торпаг а-рынын јерли әһалиси, бушменләр, Африка пигмејләри вә б.-нын мәишәтиндә һәлә дә галмышды. Сибирдә маралчылыгла мәшғул олан халглар, һәмчинин Шимали Американын мешә золағында јашајан һиндиләр үчүн *чума* типли дәјәләр характерик иди. Отураг һәјата

Ев. 1. Мағара типли јашајыш евләри (Шимали Америка); 2. Сибирин маралчылыгла мәшғул олан халгларына мәхсус чума; 3. Помпеидә атриум—перистил типли ев (I әср); 4. Рус кәндли еви (изба, 18 әсрин әввәли); 5. Газах јурту; 6. Алп вә Пиренеј дағлары р-нлары үчүн характерик ев; 7. Шимали Америка һинди тајфаларына—алгонкинләрә мәхсус вигвам; 8. Икијаруслу дамы олан гәдим бенгал еви; 9. Дон казакларына мәхсус «даирәви ев» (19 әср); 10. Шуша шәһәриндә јашајыш еви (19 әср); 11. Загатала р-ну Ашағы Тала кәндиндә јашајыш еви (19 әср); 12. Масаллы р-ну Гызылағач кәндиндә јашајыш еви (19 әср).

кечилмәси илә Е. типләри даһа да инкишаф етди. Јер күрәсинин тропик, субтропик, мүлајим гуршагларында јашајан әкинчи, һәмчинин Сибир, Узаг Шәрг вә Шимали Американын балыгчы тајфалары арасында Неолит дөврүндән бамбук вә ја ағач сүтунлар үстүндә гурулмуш дүзбучаглы, ики, јахуд дөрдмејлли дамы олан Е.-ләр мејдана кәлди. Неолит дөврүндән гураглыг, мешәсиз, һабелә дағәтәји вә дағлыг р-нларда даш, мөһрәпалчыг, чиј кәрпич, саман вә с. материаллардан мүхтәлиф типли Е.-ләр тикилмәјә башланды. Белә Е.-ләрә инди дә Орта, Мәркәзи вә Өн Асијада, Гафгазда, Авропанын ч.-ш.-индә, Шимали Африкада, Шимали Американын ч.-г.-индә вә с. јерләрдә тәсадүф едилир. Сәһра вә јарымсәһра зоналарда, Асија вә Африканын көчәри малдар тајфалары ичәрисиндә үстү дәри вә парча илә өртүлән мүвәггәти чадыр вә алачыглар (*јурт*), бә'зи гәдим көчәриләрин (мәс., скифләр) мәишәтиндә тәкәрли алачыглар (кибитка), Авропа вә Асијанын ијнәјарпаглы мешәләрлә зәнкин саһәләриндә ағачдан гурашдырма тикилиләр, Узаг Шимал халглары арасында каркаслары балинанын габырға вә чәнәсиндән дүзәлдилмиш Е.-ләр, ескимоларда исә гар дахмалары—*иглу* јајылмышды. Әввәлләр Е.-ләр бирқөзлү олурду. Бу чүр Е.-ләрә сон вахтларадәк (әсасән көчәриләрдә) тәсадүф едилирди. Неолит дөврүндә отураг тајфалар тәдричән чохкөзлү Е.-ләр тикмәјә башладылар. Ибтидаи ичма гурулушунун сон мәрһәләләриндә гәбилә ичмаларынын, јахуд бөјүк аиләләрин коллектив Е.-ләри кетдикчә кичик аиләләрә мәхсус ајры-ајры евләрлә әвәз олунду. Гәбилә гурулушунун дағылмасы вә синифләрин мејдана кәлмәси Е. типләринин инкишафында мүһүм рол ојнады. Гәбилә башчылары вә гәбилә аристократијасына мәхсус Е.-ләр һәчм вә кејфијјәтинә көрә сечилмәјә башлады.

Г у л д а р л ы г д ө в р ү н д ә Гәдим Шәргдә јохсулларын вә гулларын садә Е.-ләри илә јанашы јарашыглы биналар, задәканларын шәһәр вә кәнд маликанәләри вә с. мејдана кәлди. Шәһәрләрин јаранмасы вә инкишафы јени—шәһәр Е. типләринин мејдана чыхмасына сәбәб олду. Бу дөврдә Мисирдә, Өн Асијанын бир сыра өлкәсиндә, Аралыг дәнизи р-нунда, Һинд вә Хуанхе чајлары һөвзәләриндә бир вә ја икимәртәбәли Е.-ләр кениш јајылды. Крит-Микена мәдәнијјәти (е.ә. 3—2-чи минилл싱ләр) дөврүнүн ән гәдим Е. формаларындан *мегарон* типини, классисизм дөврүнә аид јунан шәһәр Е.-ләринә нүмунә олараг археоложи газынтылар заманы ашкар едилмиш *Олинф* (е.ә. 5—4 әсрләр) јашајыш биналарыны көстәрмәк олар. Еллинизм дөврүндә *перистил*, Гәдим Ромада атриум типли бирмәртәбәли Е.-ләр кениш јајылмышды. Бу дөврдә Е.-ләр даш вә чиј кәрпичдән тикилирди; сонралар бишмиш кәрпич вә бетондан да истифадә олунмаға башланды. Күтләви шәһәр Е.-ләри чохмәртәбәли биналардан ибарәт олур, бунларын алт мәртәбәсиндә дүкан вә сәнәткарлыг е'малатханалары јерләширди.

Ф е о д а л и з м д ө в р ү н д ә јени Е. типи—*гәср* мејдана кәлди. Мүх-

тәлиф типли гәсрләр Авропа, Шимали Африка, Өн Асија, Гафгаз, Һиндистан вә Тибетдә кениш јајылмышды. Бә'зән мә'бәд вә тәсәррүфат тикилиләри дә гәсрләрин ичәрисиндә јерләширди. Орта әсрләр Русијасында феодал (кнјаз вә бојарларын) евләри әввәлләр ағачдан, сонралар исә гисмән, јахуд тамамилә дашдан тикилирди. Бу дөврдә кәндли Е.-ләри гурулуш е'тибарилә чох садә иди. 14—17 әсрләрдә Прибалтикада, Волга вә Кама бојунда јашајан Шәрг славјанлары (руслар, украјналылар, белоруслар) вә гоншу халглар ичәрисиндә мүхтәлиф типли *кәртмә евләр* тикилирди. 18 әсрдән сонра Е.-ләрин иншаатында јонгар өртүклү дамлар (орта гуршагда) вә кирәмит (ч.-да) јајылды. 19 әсрин орталарынадәк јајылмыш бачасыз кил собалар тәдричән бачалы рус собалары илә əвәз едилди. Әввәлләр јашајыш вә тәсәррүфат мәнзилләри бир дам алтында бирләширди. Сонралар үч һиссәдән ибарәт планлы Е.-ләр кениш јајылды. Бу тип Е.-ләр русларда изба, украјналылар вә белорусларда хата адланыр. Кәртмә Е.-ләрин мүхтәлиф типләри орта әсрләрдә Шимали, Мәркәзи вә гисмән Чәнуб-Шәрги Авропада да јајылмышды. Алп вә Пиренеј д-ры әразисиндә гәдимдән јашајыш вә тәсәррүфат мәнзилләри бир дам алтында олан икимәртәбәли кәртмә, јахуд даш вә ағач Е.-ләр, Алманија вә Нидерландын шм.-ында, Данимарканын ч.-унда, Лотарингијада «һалленһауз» типли һүндүр дамы олан ири дүзбучаглы јашајыш евләри (бу чүр Е.-ләр икичәркәли дирәкләр үстүндә гурулурду) јајылмышды. Бу тип Е.-ләрдә јашајыш вә тәсәррүфат мәнзилләри бир дам алтында бирләширди. Инкилтәрәнин кечмиш кәнд вә шәһәр Е.-ләри «һалленһауз» типинә јахындыр. Франса вә Белчиканын бир чох јерләриндә, Шотландијада, Уелс вә Ирландијада, гисмән дә Алманијанын орта вә ч. р-нларында даш, јахуд каркасдан тикилмиш бир вә ја икимәртәбәли кәнд Е.-ләри јајылмаға башланды. Орта әсрләрдә Пиренеј, Апеннин вә Балкан ј-а-рында, Франса вә Исвечрәнин ч.-унда, һәмчинин Дунај һөвзәсиндә Чәнуби Авропа Е. формаларынын мүхтәлиф нөвләри јајылмышды. Јунаныстан, Испанија вә Италијанын ч.-у үчүн Чәнуби Авропа Е. типинин дахили һәјәти олан варианты сәчијјәви иди.

Шимали Африка, Өн, Орта вә гисмән дә Чәнуби Асијанын отураг кәнд- вә шәһәр әһалиси арасында Авропа Е.-ләринә охшар биналар (мөһрәпалчыгдан, һәмчинин чиј кәрпичдән, јахуд дашдан инша едилирди) јајылмышды. Бу чүр Е.-ләрин дамы јасты, бә'зән икимејлли олур, чөл дивары бүтөв һөрүлүр, пәнчәрә вә гапылары һәјәтә ачылырды. Бә'зи һалларда һәјәтдә һовуз тикилирди; бир, ики, бә'зән чохмәртәбәли тикилән белә Е.-ләр үчүн *ејван* да характерик иди.

Гафгаз халгларынын мүхтәлиф Е. типләри мөвчуддур. Дағыстан вә Осетијада мөһрәпалчыг вә дашдан тикилмиш ејванлы дахмалар, бачасы олан ири чохмәртәбәли ев-галалар (Дағыстан, Сванети, Хевсурети), тахтадан тикилмиш ајнабәндли Е.-ләр (Гәрби Күрчүстан, Абхазија), *гарадам* (Азәрбајчан), *дарбази* (Күрчүстан), *глхатун* (Ермәнистан) Е. типләри кениш јајылмышды. Гафгаз халгларынын әксәријјәтиндә хүсуси гонаг отаглары, һәмчинин јај вә гыш јашајыш мәнзилләри дә вар иди.

Һиндистан халгларынын орта әсрләрдән башлајараг 20 әсрдә дә тәсадүф едилән кәнд Е. типләри мүхтәлифлији илә фәргләнир, мәс., гәрб вә мәркәздәки гураглыг р-нларда чиј кәрпичдән, мөһрәпалчыгдан һөрүлмүш, үстү јасты вә ја аз мејлли Е.-ләр, ш.-дә, һәмчинин ч.-да бамбук, бә'зән ағач каркаслы, диварлары мөһрәпалчыг, јахуд һәсирдән олан һүндүр дамлы, (бә'зән икијаруслу) биркөзлү Е.-ләр кениш јајылмышды. Бенгалларын кәнд Е. типләри үчүн дәһлиз илә әһатә олунмуш бирկөзлү комалар характерик иди. Һинд-Чин, Индонезија вә Филиппиндә гәдимдән һәсир диварлы, һүндүр дамлы дирәкүстү тикилиләр јајылмышды. Бунунла јанашы бә'зи халгларда (вјетнамлылар, јавалылар вә б.) торпаг дөшәмәли јерүстү евләрә дә раст кәлинир.

Орта әср Русија шәһәрләриндә кәндли Е.-ләри илә јанашы бојар вә варлы тачирләрә мәхсус тахта вә дашдан тикилмиш јашајыш биналары варды.

Феодализмин сонлары вә капиталист мүнасибәтләринин јаранмасы дөврү шәһәрләрин инкишафы илә характеризә олунур. Бу дөврдә задәканлар шәһәрдә вә шәһәрәтрафы мүлкләриндә ме'марлыг бахымындан көзәл биналар тикдирирдиләр. Интибаһ дөврү Италија шәһәрләриндәки сарајлар (палассо), 17—18 әср франсыз задәканларына мәхсус Е.-ләр ме'марлыг нүмунәләриндәндир. 18 әсрин 2-чи јарысы—19 әсрин әввәлләриндә рус дворјанлары да шәһәрләрдә вә шәхси маликанәләриндә дәбдәбәли јашајыш вә тәсәррүфат биналары тикдирирдиләр. Шәһәр дворјан вә тачирләринин мүлкләри, әсасән, бир вә ја икимәртәбәли олурду. Ади шәһәрлиләр, сәнәткар вә хырда алверчиләрин евләри исә, әсасән, јашајыш шәраити пис олан ағач вә ја даш биналардан (чох вахт кирајәјә вермәк үчүн бир нечә мәнзилли) ибарәт иди.

К а п и т а л и з м и н инкишафы илә әлагәдар ән'әнәви Е. типләри тәдричән арадан чыхмаға башлады. Иншаат техникасынын инкишафы, јени конструксија вә материалларын, һәмчинин мәркәзи иситмә системи, лифт, електрикләшдирмә, газ чәкилиши вә с. мејдана кәлмәси нәтичәсиндә Е.-ләрин кејфијјәтини јахшылашдырмаг үчүн техники база јаранды. Мәнзил тикинтисиндә техники тәрәггинин наилијјәтләриндән истифадә едилмәси капитализмдә дә синфи маһијјәт дашыјырды. Мүхтәлиф ичтимаи тәбәгәләрә, хүсусилә буржуазија вә пролетариата мәхсус Е.-ләр һәчминә, аваданлығына, абадлығына көрә бир-бириндән фәргләнирди. 19 әсрдә ири капиталист шәһәрләриндә чохмәртәбәли, сексијалы, чохмәнзилли, кәлир верән (мәнзилләри кирајәјә верилән) евләр тикилирди. Сексијалы Е.-ләрлә јанашы галереја вә коридор (дәһлиз) типли Е.-ләр дә инша едилирди. Е. саһибләри даһа чох кәлир әлдә етмәк мәгсәдилә өз торпаг саһәләринин 80—95%-ини бина тикилишинә сәрф едирдиләр. Мәнзил һаггы һәддиндән артыг јүксәк иди. Һәјат шәраитинин јахшылашдырылмасы уғрунда зәһмәткешләрин мүбаризәси нәтичәсиндә онларын мәнзил тәләбаты гисмән өдәнилди. 19 әсрдә бөјүк сәнаје саһибкарлары фәһләләр үчүн јашајыш гәс.-ләри салдырдылар. Бу чүр тикилиләр фәһлә кадрларынын артымы бахымындан капиталистләрин мәнафејинә ујғун иди. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә фәһләләр үчүн «ичтимаи биналар» (дөвләт малијјә јардымы вә борч һесабына тикилән бәләдијјә вә кооператив Е.-ләри) тикилди. Белә биналар 20 әсрдә ме'марлығын вә шәһәрсалманын сонракы инкишафына бөјүк тә'сир көстәрди. 20 әсрдә Е.-ләрин формалашмасында *функсионализм* идејалары мүһүм рол ојнады; чохмәртәбәли вә азмәртәбәли Е.-ләрдән (сексијалы, галерејалы вә с.) ибарәт гәс. вә јашајыш комплексләри салынды. Е.-ләрин планлы тикилмәси, мәнзилләрин стандартлығы отагларда әлверишли шәраит (һаванын дәјишдирилмәси, күнәш ишығы вә с.) јаратмаға имкан верирди. Е.-ләрин елми әсасларла лајиһәләндирилмәсинә даир илк тәшәббүсләр дә «ичтимаи» тикилиләрлә әлагәдардыр. Е.-ләрин әксәријјәти кәрпичдән тикилирди. Лакин «ичтимаи» тикилиләр орта вә аз маашлы фәһләләрин мәнзил проблемини һәлл едә билмәди. Е.-ләрдән, әсасән, шәһәр әһалисинин хырда буржуа тәбәгәси, фәһлә синфинин исә анчаг јүксәк маашлы һиссәси истифадә едә билирди. АБШ-да күтләви мәнзил тикинтиси ајры-ајры саһибкарларын әлиндә олдуғуна көрә 1920—30-чу илләрдә, әсасән, фәрди коттечләр тикилирди. Икинчи дүнја мүһарибәси (1939—45) бир сыра Авропа өлкәләринин мәнзил фондуна чидди зәрәр вурду: Мүһарибәдән сонракы биринчи онилликдә Авропада күтләви мәнзил тикинтиси башлыча олараг дөвләт вәсаити, бәләдијјә идарәләринин вә дөвләт борчу һесабына апарылды; чохмәртәбәли, кооператив биналарын тикинтиси кенишләнди, бир сыра өлкәләрдә дөвләт-капиталист инһисарлары мәнзил тикинтисиндә иштирак етдиләр. Бу дөврдә Е. тикинтисиндә, әсасән, дәмир-бетондан, метал, шүшә вә пластикадан кениш истифадә едилир, сексијалы Е. типләри кенишләнирди. Бир чох өлкәләрдә (Инкилтәрә, Скандинавија өлкәләри) јерли, ән'әнәви Е. типләринә јахын чохмәртәбәли, галерејалы Е.-ләр тикилди. Совет ме'марлығынын тә'сири илә 1930-чу илләрин орталарындан Гәрби Авропанын бә'зи јениликчи ме'марлары ичтимаи хидмәт Е.-ләринин лајиһәсини вердиләр, лакин капитализм шәраитиндә белә лајиһәләрин јалныз чох аз гисми һәјата кечирилди (мәс., Марселдә «Шәнлик еви»нин лајиһәси, 1947—52, ме'мар Ле Корбүзје). Ајры-ајры капиталист өлкәләриндә (Франса, Данимарка, Исвеч) јашајыш мәнзилләринин сәнаје үсулу илә тикинтиси сүр'әтлә артды. Капиталист өлкәләриндә мәнзил тикинтиси формаларынын мүхтәлифлијинә бахмајараг јүксәк мәнзил һаггы ашағы дүшмүр. Капиталист өлкәләриндә (хүсусилә Асија, Африка вә Латын Американын зәиф инкишаф етмиш өлкәләриндә) ири шәһәрләр јохсул фәһлә дахмалары (тәнәкә евләр) илә әһатә олунмушдур. Шәһәрләрин сүр'әтли артымы, ишсизлик вә јохсуллуг нәтичәсиндә мәнзил тикинтиси ән кәскин ичтимаи проблемләрдән биринә чеврилмишдир.

Кәндлиләрин синфи тәбәгәләрә бөлүнмәси капитализм дөврүндә Е.-ләрин кејфијјәт вә формаларында да өз әксини тапмышдыр. Ингилабдан әввәлки Русијада голчомаг кәндлиләр арасында ағач тирләрдән тикилмиш беш, јахуд алты диварлы Е.-ләр кениш јајылмышды. Ортабаб кәндлиләр фео-

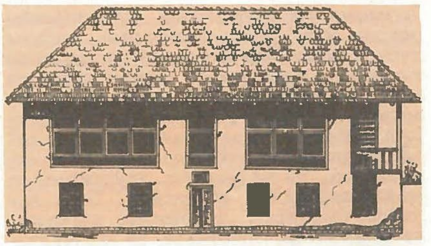
дализм дөврүнүн ән'әнәви Е. типләриндә јашајырды. Кәнд јохсулларынын Е.-ләри һәчминин кичиклији, тәсәррүфат биналарынын азлығы, ади санитарија-кикијена шәраитинин олмамасы илә характеризә едилирди.

С С Р И-д ә е в. Чар Русијасынын игтисади керилији, халг күтләләринин јохсуллуғу вә сијаси һүгугсузлуғу нәтичәсиндә өлкәдә зәһмәткешләрин мәнзил шәраити ән ашағы сәвијјәдә иди. 1913 илдә Петербургда фәһлә аиләләринин 50%-дән чохунун һәтта ајрыча отағы белә јох иди. Иваново ш.-нин тохучулары, Донбас шахтачылары, Бакынын нефт мә'дәнләриндә ишләјән фәһләләр вә б. зирзәмиләрдә, дахма вә јарымгазмаларда јашајырды. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра ири, шәхси мүлкләр буржуазијанын әлиндән алынды вә фәһләләрә верилди. Һәлә 20-чи илләрин әввәлләриндә илк електрик стансијаларынын (Волхов вә с.) әтрафында 2—4 аиләлик Е.-ләрдән ибарәт гәс.-ләр салынды. 1920-чи илләрин орталарында 4—5 мәртәбәли сексијалы Е.-ләрин тикинтисинә башланды. 1925 илдә Москвада чохмәртәбәли Е.-ләрин тикинтиси үчүн илк ејни типли сексија лајиһәси јарадылды, Москва, Ленинград вә с. ш.-ләрдә, еләчә дә мүттәфиг респ.-ларда күтләви мәнзил тикинтисинә башланды. Јени јашајыш р-нларында Е.-ләрлә јанашы, мәктәбләр, мәдәнијјәт очаглары, мәишәт хидмәти мүәссисәләри вә с. јарадылырды. Бу илләрдә Москва, Ленинград вә с. ш.-ләрдә ичтимаи хидмәт комплексли бир сыра експериментал Е.-ләр тикилди. Мүһарибәдән әввәлки бешилликләр (1929—41) дөврүндә, хүсусилә Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән (1941—45) сонра бөјүк мигјасда мәнзил тикинтиси ишләри апарылды. Бу илләрдә тикинтинин сәнаје үсулу (иншаат просесинин механикләшдирилмәси вә автоматлашдырылмасы) илә инкишафынын әсаслары гојулду. ССРИ-дә мәнзилин кејфијјәти дөвләт нормативләри илә мүәјјән едилир. Мүасир јашајыш Е.-ләри електрикләшдирилмиш, шәһәрләрдә мәнзилләрин чохуна газ чәкилмиш, исти су илә (јахуд су гыздырычылары илә) тә'мин олунмушдур. Беш мәртәбәдән һүндүр Е.-ләр лифтлә тәчһиз едилир. Колхозчу аиләләринин мәдәни тәләбатынын артмасы илә кәндли Е.-ләриндә ајрыча отаглар тикилмиш, мәтбәх үчүн хүсуси јер ајрылмышдыр. Кечмишдә керидә галмыш халгларын һәјатында даһа чидди дәјишикликләр баш вермишдир. Сибир көчәриләринин хејмәләри мүхтәлиф конструксијалы (тир, каркас вә с.) Е.-ләрлә әвәз едилир. Газах, гырғыз, гарагалпаг, түркмән бурјат халгларынын кәнд әһалиси үчүн јерли иншаат материалларындан абад Е.-ләр тикилир. Орта Асијанын отураг халгларына (өзбәк, тачик) мәхсус гапалы Е.-ләрин јерини фасады күчәјә ачылан пәнчәрәли Е.-ләр тутмушдур. Гафгазда ән'әнәви иншаат материалларындан тикилән чохотаглы, иситмә системи илә тәчһиз олунмуш Е.-ләр үстүнлүк тәшкил едир. ССРИ-нин кәнд јерләриндә абадлығына көрә шәһәр Е.-ләриндән аз фәргләнән фәрди вә чохмәнзилли Е. тикинтиси кенишләнир. 1970-чи илләрин әввәлиндән јени типли јашајыш Е.-ләри (мәнзилләрин кенишләнмәси, бәзәкләрин јахшылашдырылмасы, јашајыш саһәси, мәтбәх, ванна отағы вә с. һәчминин артырылмасы) тикилир.

Е. иншаатынын кениш мигјасда апарылмасы вә елми-техники ингилаб евтикмә техникасында да јени мәрһәлә ачмышдыр. Е. иншааты максимал дәрәчәдә сәнајеләшдирилмиш, биналарын чох һиссәләринин з-дларда, әсас е'тибарилә дәмир-бетондан һазырлана биләчәк гурулушда тәртиб едилмәси, панел типли јығма дәмир-бетон евләрин вә санитар-техники аваданлығын з-дларда истеһсал едиләрәк тикинти јеринә кәтирилиб гурашдырылмасы әсас иншаат үсулуна чеврилмишдир. Иншаат саһәсинин һазыр һиссәләрин гурашдырылмасы мејданчасына чеврилмәси мүасир евтикмә техникасынын сәчијјәви чәһәтидир; бу метод кетдикчә биналарын даһа бөјүк һиссәләринин ири блок һалында һазырланмасы истигамәтиндә инкишаф едир. 9-чу бешилликдә (1971—75) ССРИ-дә үмуми саһ. 544 млн. $м^2$ олан јашајыш евләри тикилмиш, 56 млн. адамын мәнзил шәраити јахшылашдырылмышдыр. 10-чу бешилликдә (1976—80) ССРИ-дә әһалинин мәнзил шәраитинин даһа да јахшылашдырылмасына, јашајыш евләринин кејфијјәт вә көзәллијинин артырылмасына хүсуси диггәт верилир. Сов.ИКП 25-чи гурултајынын Директивләриндә 10-чу бешилликдә ССРИ-дә үмуми саһ. 545—550 млн. $м^2$ олан јашајыш евләри тикилмәси нәзәрдә тутулмушдур. ССРИ-нин Конститусијасында (маддә 44) һәр бир совет адамынын мәнзил һүгугу тәсбит едилмишдир.

С о с и а л и с т ө л к ә л ә р и н д ә е в. Мүһарибәдән сонракы илк илләрдән Полша, Мачарыстан, Чехословакија, Румынија, Болгарыстан вә Југославијада күтләви тикинти мәгсәдилә јени, раһат Е. типләринин лајиһәләри јарадылыр; әсасән, 3—4 мәртәбәли (бөјүк шәһәрләрдә 6—8 мәртәбәли) чохмәнзилли сексијалы Е.-ләр тикилирди. 1950-чи илләрдән Авропанын сосиалист өлкәләриндә јашајыш р-нларынын комплекс тикинтиси инкишаф етдирилир. Мәнзил тикинтисинин техники тәрәгги әсасында сәнајеләшдирилмәсинә вә Е.-ләрин комфортлулуғуна, еләчә дә милли ме'марлығын ән јахшы ән'әнәләриндән истифадә едилмәсинә хүсуси диггәт верилир, кәнд Е.-ләри тәдричән шәһәр типли Е.-ләрә јахынлашыр.

А з ә р б а ј ч а н д а да јашајыш Е.-ләри ән ибтидаи плангурулушдакы мәрһәләдән мүасир сәвијјәјәдәк бөјүк инкишаф јолу кечмишдир. Ибтидаи ичма гурулушунун илк чағларында Е. тәбии *мағара*, гаја дибләри, инсанларын гаја парчаларындан, чај дашларындан вә ағач гол-будагларындан дүзәлтдикләри сүн'и сығыначаглардан ибарәт иди. Даһа сонралар *кома*, *дәјә* вә *дашгура* евләр, Палеолит дөврүнүн ахырларында јарымгазма вә *газма* јашајыш тикилиләри мејдана кәлди. Археоложи газынтылар нәтичәсиндә Азәрб. әразисиндә Палеолитдән сонракы дөврләрдә әһалинин тикинти мәдәнијјәтиндә мүхтәлиф иншаат материалларындан тикилмиш јени Е. типләри ашкар едилмишдир. Неолит вә Енеолит дөврләриндә мөһрә, чај дашы, һабелә чиј кәрпичдән һөрүлмүш, диварлары ичәри вә бајыр тәрәфдән палчыгла сувагланан торпаг дөшәмәли бир, бә'зән икикөзлү дөрдкүнч вә *даирәви евләр* Азәрб.-ын Нахчыван вә Күр-Араз вадисиндә јајылмышды. Бу Е.-ләрдә ачыг очаг, тахыл гујусу, бә'зиләриндә

Шәкидә јашајыш еви. 18 әср. Схем.

әрзаг вә һејванларын сахланылмасы үчүн хүсуси јерләр олурду. Синифли чәмијјәтин јаранмасы әрәфәсиндә Азәрб. әразисиндә малдарлыг вә экинчиликлә мәшғул олан әһали арасында гарадам Е. типи јајылмышды. Мәһсулдар гүввәләрин инкишафы вә бунун нәтичәсиндә иншаат техникасынын тәкмилләшмәси сајәсиндә *човустан*, дахал, ширвани, дирәкбары, *кәртмә евләр*, чымга евләр вә с. јерүстү Е. типләри мејдана кәлди. Ән'әнәви иншаат материаллары даш, ағач, кил, кәрпич, әһәнк, гарғы, кечә вә с.-дән ибарәт иди. Азәрб.-ын бир сыра зонасында мүвәггәти евләр (*алачыг*, *чадыр*, *мухур*, *гаракечә*) вә с. дә кениш јајылмышды. Сонракы инкишаф дөврүндә пәнчәрәли бир, ики, үчмәртәбәли, күрсүлү, 1—4 вә чохкөзлү, диварлары чиј вә бишмиш кәрпичдән, јонулмуш гаја, јахуд чај дашларындан һөрүлән Е.-ләр мејдана кәлди. Евләрин диварларында бухары, т а х ч а, *рәф* (л ә м ә), јүк јери (ч а м а х а т а н) вә с. варды. Феодализм дөврү үчүн сәчијјәви олан бу нөв евләрдән Азәрб.-да, хүсусән шәһәрләрдә фәрди аиләләр тәрәфиндән истифадә едилирди. Бу евләр ејвансыз, адәтән, балахана, бир нечә јашајыш отағы, очаг еви (мәтбәх), анбар, тәндирхана, гарамал, ат төвләси вә с.-дән ибарәт олурду. Бир чох евләрдә мәишәт вә тәсәррүфат отаглары јашајыш бинасы комплексиндән кәнарда тикилирди. Орта әсрләрдә Азәрб.-ын бир сыра јашајыш мәнтәгәсиндә сарај, гәср вә феодал-ә'јан евләри мөвчуд иди.

18—19 әсрләрдә Шәки ш.-ндә тикилән вә дөврүмүзәдәк галан Шәки хан сарајы, Шәкихановларын јашајыш евләри, Гарабағда Пәнаһәли ханын сарајы, Әсәд бәј вә Натәванын евләри халг ме'марларынын јүксәк бәдии, ме'марлыг вә иншаат сәнәткарлығына сүбутдур. 19 әсрин 2-чи јарысындан игтисади вә техники имканларын артмасы илә әлагәдар олараг әһалинин мәишәтиндә 1—7 мәртәбәли ишыглы Е. типләри өзүнәмәхсус јер тутмаға башлады. Әһалинин мәдәни-мәишәт тәләбләринә ујғун кәлән шәһәр вә јарышәһәр типли јени Е.-ләрин јаранмасы Азәрб. ме'мар-

Губада јашајыш еви. 19 әср. Схем.

лығынын ән характерик хүсусијјәтләриндән иди. Јени биналарын фасады хүсуси сәлигә илә бәзәдилир, јарашыглы ејванлар, икитәрәфли пилләкәнләр вә күчә балконлары тикилмәсинә диггәт артырды. Бу тип Е.-ләрин әсас хүсусијјәти мәишәт бөлмәләринин чохалмасындан, иншаат техникасынын тәкмилләшмәсиндән вә ме'марлыг үсулларынын јениләшмәсиндән ибарәтдир. Белә Е.-ләрин тәкотаглы, чохотаглы, күрсүлү, икимәртәбәли, шәбәкәли вә с. мүхтәлиф нөвләри Бакы, Шәки, Кәнчә, Нахчыван, Шамахы, Шуша вә с. ш.-ләрдә јајылмышды.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Азәрб.-да зәһмәткешләрин мәнзил шәраитини јахшылашдырмаг мәгсәди илә бир сыра тәдбирләр һәјата кечирилди. Нефтчиләри мәнзилля тә'мин етмәк үчүн 1925—29 илләрдә Бакы әтрафында ири фәһлә гәс.-ләри (Биназәди, Разин, Монтин гәс.-ләри вә с.) салынды. 1928 илдән башлајараг Бакынын көһнә јашајыш р-нларында мәнзил тикинтиси кенишләнир. Банк ишчиләринин еви (ме'мар Г. Тер-Микелов), чохмәртәбәли «Монолит» адлы бина (ме'мар К. Сенчихин), Инчәсәнәт ишчиләри еви, «Епрон» (ме'марлар С. Дадашов, М. Һүсејнов) вә с. Е.-ләр бу дөврдә тикилмиш јашајыш биналарынын ән јахшы нүмунәләриндәндир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы илләрдә (1946—54) Бакыда тикилән јашајыш биналарынын харичи фасадларынын ме'марлыг һәллинә хүсуси диггәт верилди. Һүсү Һачыјев күчәсиндәки евләр (ме'марлар С. Дадашов, М. Һүсејнов, Ә. Гасымзадә вә б.), Низами күчәсиндәки «Бузовнанефт» вә «Азәрнефт» ишчиләринин евләри, Нефтчиләр проспектиндәки Алимләр еви (ме'марлар С. Дадашов, М. Һүсејнов) Азәрб. ме'марлығына хас ејван мотивинин вә мүхтәлиф ајрынтыларын (деталларын) тәтбиги илә сәчијјәләнир. Бу дөврдә респ.-нын башга шәһәрләриндә дә (Дашкәсән, Сумгајыт вә с.) мүасир јашајыш биналары тикилди.

Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «ССРИ-дә мәнзил тикинтисинин инкишафы һаггында» 1957 ил гәрарындан вә күтләви иншаатын сәнајеләшдирилмәси һаггында көрүлән бир сыра тәдбирләрдән сонра Азәрб.-да да мәнзил тикинтисиндә јени мәрһәлә башланды. Әсасән, дәмир-бетон һиссәләрдән гурашдырылан јени типли евләр тикилди. Бу мәгсәдлә чохлу бош саһә истифадә олунараг Бакынын әразисиндә Нәриманов проспекти, Мусабәјов гәс., 8-чи километр, Шимал-Гәрб, Әһмәдли вә б. јашајыш р-нлары јарадылды. Бөјүк мигјасда апарылан бу иншаат ишләри зәһмәткешләрин мәнзиллә тә'мин едилмәси проблеминдә сычрајыш олду. Сумгајыт, Кировабад, Нахчыван, Степанакерт вә б. ш.-ләрдә мәнзил тикинтиси кенишләнди. Е. иншаатында естетик проблемләрә диггәт артды. Мүасир дөврдә Е.-ләрин мәртәбәләринин артырылмасы, гүлләвары Е. типләринин иншаата дахил едилмәси Азәрб. ме'марлығында јени мәрһәлә тәшкил едир. Бакынын Ленин мејданы әтрафындакы 10 мәртәбәли евләр (ме'мар М. Һүсејнов), һәмчинин Шимали Совет мејданы вә М. Һүсејн күчәсиндәки јашајыш бинаtotal бу чәһәтдән сәчијјәвидир. Сон илләрдә Азәрб.-да Е.-ләрин план гурулушу јахшылашдырылыр, мәнзилләрдә отагларын сајы артырылыр. 9-чу бешилликдә Азәрб. ССР-дә үмуми саһ. 6,9 млн. $м^2$ олан јашајыш евләри тикилмиш, тәгр. 900 мин адамын мәнзил саһәси јахшылашдырылмышдыр. АКП 29-чу гурултајынын Директивләриндә 10-чу бешилликдә Азәрб.ССР-дә үмуми саһ. 8,7 млн. $м^2$ јашајыш евләри тикилмәси нәзәрдә тутулмушдур. Азәрб.ССР-ин Конститусијасында (маддә 42) Азәрб.ССР вәтәндашларынын мәнзил һүгугу тәсбит едилмишдир. Бах һәмчинин *Ме'марлыг*, *Шәһәрсалма*.

Әд.: Енкелс Ф., Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2; јенә онун, К жилищному вопросу, Маркс К., Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 18; јенә онун, Предисловие ко второму изданию книги «К жилищному вопросу», јенә орада, т. 21; Саламзадә Ә. В., Садыгзадә Ә. Ә., XVIII—XIX әсрләрдә Азәрбајчанда јашајыш биналары, Б., 1961; Мустафајев А. Н., XIX әср Ширван евләринин тәснифинә даир, Азәрбајчан ССР ЕА «Мә'рузәләри», ч. 24, 1968, № 5; Исмајылов Ә., Азәрбајчан ССР шәһәрләринин план гурулушу, Б., 1974; Нәсирли М. Н., Азәрбајчан ССР Шәки-Загатала зонасы әһалисинин јашајыш евләри, Б., 1975; јенә онун, Јашајыш евинин мәншәјинә даир, Азәрбајчан етнографик мәчмуәси, бурахылыш 3, Б., 1977; Мәммәдзадә К. М., Азәрбајчанда иншаат сәнәти, Б., 1978; Гинзбург М. Я., Жилище. Опыт пятилетней работы над проблемой жилища, [М.], 1934; Саркисов А. В., Архитектура народного жилища нагорных районов Азербайджана, Архитектура Азербайджана, Б., 1952; Всеобщая история архитектуры, т. 1—12, М.—Л., 1938—77; Насирли М. Н., Сельские поселения и крестьянские жилища Нахичеванской АССР, Б., 1959; јенә онун, Об азербайджанских постройках круглого плана, Азербайджанский этнографический сборник, вып. 2, Б., 1965; Кобычев В. П., Крестьянские жилища народов Азербайджана в XIX в., Кавказский этнографический сборник, вып. 3, М.—Л., 1962; Ализаде Г. М., Народное зодчество и его прогрессивные традиции, Б., 1963; Морозова А., Современное народное жилище СССР, «Советская этнография», 1963, № 2; Рустамов Я. А., О поселении и крестьянском жилище азербайджанцев Карабахской зоны, Азербайджанский этнографический сборник, вып. 2, Б., 1965; Иконников А. В., Эстетические проблемы массового жилищного строительства, [Л.], 1966; Архитектура жилого комплекса, М., 1969; Леру Р., Экология человека. Наука о жилищном строительстве (пер. с франц.), М., 1970; Самойлова Н. А., Новое в архитектуре социалистических стран Европы, М., 1971; Саламзаде А. В., Ханларов Т. А., Архитектура Советского Азербайджана, М., 1972; Мерло П., Новые города, пер. с франц., М., 1975; Авалов Э. В., Архитектура города Шуши и проблемы сохранения его исторического облика, Б., 1977; Измайлова А., К истории развития жилища юго-восточных районов Азербайджана, Азербайджанский этнографический сборник, вып. 3, Б., 1977; Ле Корбюзье, Архитектура XX века, пер. с франц., 2 изд., М., 1977.

Ев. 1. Р. Нејтра. Палм—Спрингсдә (Калифорнија штаты) шәһәркәнары ев. 1946—47. 2. Винја-Клара јашајыш комплексиндә (Рома) мағаза, ателје, гараж вә бағчалы ев. 1950-чи илләр. 3. В. Урбански, Ј. Кауфман вә башгалары. Лүттен—Клејндә (АДР) јашајыш комплекси. 1967. 4. В. Ачент. Бухарестдә Флорјаска јашајыш рајону. 1962 5. З. М. Розенфелд. Москванын Чкалов күчәсиндә јашајыш еви. 1964—65. 6. И. Б. Орлов, Н. И. Симонов вә башгалары. Шевченко шәһәриндә (Газахыстан ССР) јашајыш евләри. 1967—68. 7. С. Дадашов вә М. Һүсејнов. Бакынын Нефтчиләр проспектиндә Алимләр евинин бинасы. 1940-чы илләрин сону—1950-чи илләрин әввәли. 8. Сумгајытда мүасир јашајыш евләри. 1970-чи илләр. 9. Дашкәсәндә јашајыш евләри. 1951—52.

ЕВ ИТЛӘРИ —бах *Итләр*.

ЕВ КӨБӘЛӘКЛӘРИ — тикилиләрдә одунчағы чүрүдән базидили көбәләкләр групу. 50-дәк нөвү вар. Әсл Е.к. вә ағ Е.к. башгаларындан чох зәрәр верир. Serpula minor, Paxillus panuoides, Coriolus vaporarius, Coriolellus serialis, Coniophora cerebella вә с. Е.к. аз зәрәрлидир. Е.к. харичи көрүнүшүнә вә мејвә чисминин микроскопик хүсусијјәтләринә көрә мүәјјән едилир. Одунчағын һәддиндән артыг рүтубәтли олмасы Е.к.-нин инкишафына сәбәб олур.

ЕВ МИЛЧӘЈИ (Musca domestica)—әсл

милчәкләр фәсиләсиндән һәшәрат. Уз. 6—8 *мм*-дир. 2 формасы (јарымнөвү) вар. Типик формасы олан M.d. domestica Јер күрәсинин мүлајим гуршагларында, ССРИ-дә, әсасән чөл, мешә-чөл вә мешә зоналарында, Чәнуб формасы M.d. vicina исә орта гуршағын ч. енликләриндә, субтропик вә тропик гуршагларда, ССРИ-дә Загафгазија, Орта Асија вә Чәнуби Приморједә јајылмышдыр. Һәр дәфә тәгр. уз. 1—1,2 *мм* олан 120 (үмумијјәтлә 900) јумурта гојур. Јумурталар 8—50 саата инкишаф едир. Бағырсаг инфексијаларынын төрәдичиси, һәм дә гурд јумурталарынын дашыјычысыдыр. Мүбаризә тәдбирләри: профилактик үсулла пејини кип бағланмыш анбарларда сахламаг, зибили вахтында атмаг, евләрдә вә гарамал сахланан һәјәтләрдә (төвләләрдә) тәмизлијә риајәт етмәк; гырычы тәдбирләр үсулу илә ајда бир дәфә хлорофос препаратлары тәтбиг етмәк вә с. Јумурта вә сүрфәләрин олдуғу јерләри карбофос, креолин, солвентнафта препаратлары илә дәрманламаг.

ЕВ СӘНАЈЕСИ—кәндли тәсәррүфатында һасил едилән хаммалдан һәмин тәсәррүфатда һазыр мәһсул истеһсалы; шәхси истеһлак үчүн нәзәрдә тутулур. Е.с. «...натурал тәсәррүфатын зәрури үнсүрүдүр...» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 3, сәһ. 350). Е.с. ибтидаи ичма гурулушу дөврүндә, әксәр халгларда әкинчилијин вә һејвандарлығын формалашмасы илә мејдана кәлмишдир. Е.с. капитализмәгәдәрки (әсасән феодализм) истеһсал үсулу игтисадијјатынын тәркиб һиссәси олмушдур. Инкишаф етмиш феодализм дөврүндә Е.с. тәдричән сәнәткарлыға чеврилмиш, лакин һеч бир јердә сәнәткарлыг ону тамамилә сыхышдырыб арадан чыхармамышды. Капитализм натурал тәсәррүфатла бирҝә, Е.с.-ни дә дағытмышдыр. Лакин капитализмдә онун галыглары хырда кәндлиләр олан јерләрдә, демәк олар ки, һәмишә сахланылыр. Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын илк илләриндә Е.с. патриархал кәндли тәсәррүфатына дахил олмуш вә кәндләрин социалистчәсинә јенидән гурулмасы просесиндә јох олмушдур. Мүасир шәраитдә Е.с. кери галмыш вә инкишаф едән өлкәләрдә, Африканын бир сыра р-нларында (әсасән тропик р-нларында), Шри Ланкада, Һиндистанда, Латын Америкасында вә с.-дә мөвчуддур.

ЕВ ТАПШЫРЫҒЫ—тә'лимин тәркиб һиссәси; шакирдләрин дәрсдә әлдә етдикләри билникләри мөһкәмләндирмәк вә кенишләндирмәк, һәмчинин јени тәдрис материалынын даһа јахшы мәнимсәнилмәсини тә'мин етмәк мәгсәди илә верилир. Е.т., бир гајда олараг дәрсдә кечилән мөвзуја ујғун олмалыдыр ки, шакирд ону мүстәгил јеринә јетирә билсин. Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Совети 1977 ил 22 декабр тарихли «Үмумтәһсил мәктәбләри шакирдләринин тә'лимини, тәрбијәсини вә әмәјә һазырланмасыны даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында» гәрарында көстәрилмишдир: «Шакирдләрин дәрслә јүкләнмәсинә нәзарәт едилсин вә лүзумсуз ев тапшырыгларына јол верилмәсин». Бунун үчүн исә мәктәбин педагожи коллективинин бирҝә сә'ји, мүәллимләрин гаршылыглы разылығы лазымдыр.

Әд.: Крупская Н. К., Методика задавания уроков на дом. Избр. пед. произв., М., 1957.

ЕВ ҺЕЈВАНЛАРЫ—инсанын јетишдирдији һејван нөвләри. Һејванларын әһлиләшдирилмәсинин әһәмијјәти онларын јетишдирилмәсиндән алынан игтисади фајда олмушдур. Бүтүн Е.һ. өз вәһши әчдадларындан төрәмишләр, лакин инсанын тә'сири нәтичәсиндә давранышы, харичи формалары, дахили гурулушу, мәһсулдарлығы илә онлардан фәргләнирләр. Е.һ.-на әсл гарамал, гојун, кечи, шимал маралы, дәвә, лама, чамыш, јак, бантенг, гајал, ат, донуз, ит, пишик, ададовшаны, тојуг, өрдәк, газ, һиндтојуғу, көјәрчин, бал арысы, тут ипәкгурду, көлмәчә вә аквариумларда јетишдирилән бә'зи балыглар, «декоратив» гушлар, лабораторија һејванлары аиддир. Е.һ.-на кечид мәрһәләсиндә олан вәһши һејванлардан марал вә халлы маралы, гәфәсдә јетишдирилән түлкү, тундра түлкүсү, самур, батаглыг гундузуну вә с. көстәрмәк олар. Газынтылар сүбут едир ки, бүтүн һејванлардан әввәл Мезолит дөврүндә ит, Неолит дөврүндә донуз, гојун, кечи, гарамал вә сонралар исә ат әһлиләшдирилмишдир. Беләликлә, Мезолит вә Неолит Јер күрәсинин мүхтәлиф јерләриндә ејни вахтда башламадығындан, Неолит мәдәнијјәтиндә һејванлар илк дәфә әһлиләшдирилмәклә бәрабәр, һәм дә артыг әһлиләшдирилмиш һејванлар јетишдирилирди. Еһтимал ки, Е.һ.-нын гәдим очағы һәр шејдән әввәл әкинчилијин јарандығы Јахын вә Өн Шәрг, сонра исә Нил, Дәчлә, Фәрат, Ганг, Һинд, Амударја, Хуанхе чајларынын һөвзәләриндә, Јенисеј чајынын јухары ахарында олан гәдим мәдәнијјәт р-нларында олмушдур. Һејванлар јәгин ки, мүхтәлиф јолларла (инсанын һејванларла тәбии јахынлығы, чаван, һәмчинин гоча һејванларын зорла әлә өјрәдилмәси) әһлиләшдирилмишдир. Е.һ.-нын бир чох нөвләриндән јетишдирилән чинсләр ичтимаи-игтисади, тәбии-тарихи шәраитин тә'сири илә јаранмыш вә инсанын бу вә ја дикәр тәләбатынын өдәнилмәсинә ујғунлашдырылмышдыр. Гејри-сәрбәстликдә јетишдирилән вәһши һејванларын Е.һ.-на чеврилмәси вә чинсләрин јарадылмасы тәдричән јени мүһит шәраитинин вә сүн'и сечмәнин тә'сири алтында баш вермишдир. Инсанлар әввәлчә кортәбии, сонра исә мәгсәдәујғун сурәтдә Е.һ.-ндан даһа мәһсулдар истифадәјә наил олмушлар. Мөвчуд Е.һ.-нын тәкмилләшдирилмәсинә вә јени чинсләрин јарадылмасына даир бөјүк ишләр апарылыр (бах һәмчинин *Әһлиләшдирмә*).

ЕВ ҺӘБСИ—шәхси азадлығы мәһдудлашдырма формаларындан бири; дустағын евдә сахланылмагла (кешикчи олмагла, јахуд бунсуз) харичи аләмдән тәчрид едилмәси. Совет чинајәт һүгугу Е.һ.-ни нәзәрдә тутмур.

ЕВАКУА́СИЈА (лат. evacuare—бошалтмаг) — 1) јаралыларын, әсирләрин, әһалинин, һабелә гәнимәт вә мадди вәсаитләрин һәрби әмәлијјат мејданындан архаја көчүрүлмәси; 2) гошунларын әввәлчә тутдуглары р-нлардан чыхарылмасы; 3) дүшмәнин һүчуму, јахуд тәбии фәлакәт тәһлүкәси алтында олан әразидән әһалинин, мүәссисәләрин, идарәләрин, гијмәтли бәдии вә с. сәрвәтләрин көчүрүлмәси.

ЕВАКУА́СИЈА МӘНТӘГӘСИ—мүһарибә заманы јаралылара вә хәстәләрә тибби јардым көстәрән вә онлары архадакы мүаличәханалара көндәрән мүаличә вә евакуасија-нәгл. идарәсиндән ибарәт тәшкилат. Табелијиндә госпитал, санитарија нәгл., чамашыр-дезинфексија дәстәси вә с. олур.

Е́ВАНС (Evans), Артур Чон (8.7.1851—11.7.1941)—инкилис археологу. Оксфордда Ашмол музејинин директору (1884—1908), Оксфорд ун-тинин проф. (1909 илдән), Британија академијасынын президенти (1916—19) олмушдур. Крит а.-нда газынтылар заманы Кносс сарајыны ашкар етмиш, аданын Тунч дөврү мадди мәдәнијјәтини тәфсилаты илә өјрәнмишдир. Илк дәфә гәдим критлиләрдә «финикијалылара гәдәрки» пиктографик вә хәтти јазынын мөвчуд олдуғуну сүбут етмишдир. Е.-ын *Минојмәдәнијјәти* үчүн мүәјјән етдији дөвр (е.ә. 3000—1100) вә мәрһәләләр (гәдим, орта, сон Миној) һазырда да гүввәдәдир (бах *Крит-Микена мәдәнијјәти*).

Е́ВАНС (Evans) Един (8.2.1888, Лондон — 14.10.1976, Лондон)—инкилис актрисасы. Сәһнә фәалијјәтинә 1912 илдән башламыш, Лондонун мүхтәлиф театрларында («Друри Лејн», «Олд Вик» вә с.), еләчә дә Стратфорд-он Ејвонда, Нју-Јоркда чыхыш етмишдир. Е., әсасән, В. Шекспирин пјесләриндә ојнамышдыр. Ролларына: Катарина, Јелена («Шылтаг гызын јумшалмасы», «Јај кечәси јуху», В. Шекспир), леди Аттервуд («Арзуларын пуч олдуғу ев», Б. Шоу), Аркадина, Раневскаја («Гағајы», «Албалы бағы», А. Чехов), Катерина Ивановна («Чинајәт вә чәза», Ф. Достојевскинин ејниадлы әсәри үзрә) вә б. Кинода чәкилмишдир. ССРИ-дә олмушдур (1958).

Е́ВАНС (Evans) Роналд (10.11.1933, Канзас штаты, Сент-Френсис ш.)—АБШ астронавты, ҺДД-нын 1-чи дәрәчәли капитаны. 1956 илдә електротехники машынгајырма ихтисасы үзрә Канзас ун-тини, 1964 илдә тәјјарәгајырма ихтисасы үзрә Монтреј һәрби дәниз мәктәбини битирмишдир. 1966 илдән Аеронавтика вә Космик Фәзанын Тәдгиги үзрә АБШ Милли Идарәсинин астронавтлар групундадыр. 1972 ил декабрын 7—19-да «Аполлон-17» космик кәмисиндә кәминин әсас блокунун пилоту кими Аја учмушдур (Ј. *Сернан* вә Һ. *Шмитт* илә бирликдә). Әсас блок Ај әтрафына 75 дәфә дөврә вурмушдур (147 саат 48 дәг.). Сернанла Шмитт Ај сәтһиндә олдуғу мүддәтдә (72 саат) онларын фәалијјәтини тә'мин етмиш, Ај—Јер трассасында (Јердән 300 мин *км* мәсафәдә) кәмидән ачыг космоса чыхмышдыр (67 дәг.). Учуш 12 сутка 9 саат 51 дәг. давам етмишдир.

Е́ВАНСВИЛЛ (Evansville) — АБШ-да Индиана штатында шәһәр. Оһајо чајы саһилиндә порт. Д.ј. говшағы. Әһ. 138 мин (1975). Електротехника аваданлығы, автомобил һиссәләри, сојудучулар истеһсал олунур. Јејинти вә б. сәнаје саһәләри вар.

ЕВАПОРА́ТОР (лат. evaporatio — бухарланма) — бухарландырма апараты, бухарландырычы. Диаметри 2,8—3 *м*, һүндүрлүјү 18—20 *м*, галынлығы 20—25 *мм* олан ичибош полад силиндрдән ибарәтдир. Мајенин учучу һиссәсинин асан бухарланмасы үчүн дахилиндә галпаглы нимчәләр вар. Дистиллә гурғуларынын мүһүм һиссәләриндән биридир. Нефтајырма з-дларында ишләдилир.

Әд.: Бағыров И. Т., Нефт е'малы заводларынын аваданлығы, Б., 1964; Суханов В. П., Переработка нефти, М., 1974.

ЕВБЕ́ЈА (Euboia)—Екеј дәнизиндә, Балкан ј-а-нын саһилиндә ада. Јунаныстана мәхсусдур. Саһ. 3766 *км*^{2}, уз. тәгр. 180 *км*-дир. Әһ. 165,4 мин (1971). Релјефи, әсасән, дағлыгдыр. Ән һүндүр нөгтәси Дирфис д.-дыр (1743 *м*). Иглими вә биткиси Аралыг дәнизи типлидир. Магнезит јатаглары вар. Әкинчилик вә һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Мүһүм шәһәри Халкисдир.

ЕВГЛЕ́НА (Euglena)—гамчылылар синфиндән ибтидаи организм чинси. Уз. 0,1 *мм*-ә гәдәрдир. Үзәри протоплазматик гилафла өртүлү, хлорофил пигменти олан бирһүчејрәли вә биргамчылы јосундур. Ијварыдыр, узунуна бөлүнмәклә чохалыр; ширин суларда, хүсусилә көлмәчәләрдә, архларда даһа чох олур. Бә'зән күлли мигдарда чохалыр вә суја «рәнк» верир.

ЕВГЛЕ́НА ЈО́СУНЛАРЫ (Euglenophyta)—микроскопик јосунлар шө'бәси. Бирһүчејрәли, һәрәкәтли, бә'зән колонија шәкилли олур. Ајдын көрүнән нүвәси, јашыл (бә'зән рәнксиз) хромотофорлары, плазма гишасы (перипласт) вар. Бәдәнинин өн гуртарачағында бошлуг (удлаг) олур. Гејри-чинси јолла чохалыр. Әлверишсиз шәраитдә бә'зи нөвләр гамчыларыны атыр вә сакит спорлар (систалар) әмәлә кәтирир. Јашајышы тәкчә фотосинтез һесабына дејил. Бир чох нөвләри тамамилә автотроф, дикәрләри һетеротроф, үчүнчүләр исә һолозој гидаланан (башга организмләрлә) олур. Паразитләри аздыр. Тәгр. 20 чинси, 300-дән артыг нөвү вар; адәтән үзви маддәләрлә зәнкин, дајаз су һөвзәләриндә јајылмышдыр. Күтләви чохалдыгда су јашыл, гырмызы вә ја гонур рәнкдә көрүнүр. Зоологлар Е.ј.-ны ибтидаиләр типиндән гамчылылар синфинин бир дәстәси һесаб едирләр.

ЕВДЕМОНИ́ЗМ (јун. eudaimonia—хошбәхтлик)—хошбәхтлији әхлаги фәалијјәтин дахили һәрәкәтверичи гүввәси вә сон мәгсәди һесаб едән тә'лим. Е. антик философларын етик тә'лимләриндә јаранмышдыр. «Е.» анлајышыны елмә И. Кант кәтирмишдир. Интибаһ дөврүнүн мүтәфәккирләри вә франсыз материалистләри Е.-ин тәрәфдары олмушлар. Муасир буржуа етикасында классик Е.-ин ајры-ајры үнсүрләринә раст кәлмәк олур. Һәмин үнсүрләр һуманист мәзмундан мәһрум олуб, мүртәче сосиал мә'на кәсб едир. Һуманизм ашыламаг бахымындан Е. христианлыг етикасындан јүксәкдә дурур, чүнки хошбәхтлији ахирәт дүнјасында дејил, јер үзүндә көрүр. Лакин Е. хошбәхтлијә үмумбәшәри, фөвгәлтарихи мә'на версә дә, онун антагонист синифли чәмијјәтдә ичтимаи характерини нәзәрә алмыр. Бу бахымдан Е. елми материалист тә'лим һесаб едилмир.

ЕВДӘ МӘКТӘБ—хәстә вә ја мүәјјән физики гүсуру олан ушаглара фәрди тә'лим-тәрбијә верән хүсуси мәктәб. Һәмин ушаглар ја евдә, јахуд хәстәхана, диспансер вә санаторијаларда тәһсил алырлар. Е.м.-ин тәшкили үчүн кифајәт гәдәр шакирд контингенти олмалыдыр. Е.м.-ә шакирдләр һәким комиссијасынын рә'ји әсасында гәбул олунурлар. Мәшғәләләр һәр шакирд үчүн фәрди чәдвәл әсасында кечилир. Е.м.-ин тәдрис планы нисбәтән јүнкүл олур (I—III синифләрдә һәфтәдә 4, IV—VIII синифләрдә 6, IX—X синифләрдә исә 8 саатдыр). Бакыда бу типли орта мәктәб вар.

ЕВДИАЛИ́Т (јун. eudiálytos — асан һәлл олан) — силикатлар синфинә аид минерал. Кимјәви тәркиби $(Na, Ca)_5 \cdot (Zr, Fe, Mn)(O, OH, Cl)(Si_6O_{17})$. Чох вахт тәркибиндә надир елементләр дә олур. Тригонал сингонијада кристаллашыр. Призматик, ромбоедрик кристаллар вә дәнәли сых агрегатлар әмәлә кәтирир. Сәртлији 5—5,5; сыхлығы 2700—3000 *кг/м*^{3}. Рәнки моруғугырмызы вә гонуру-чәһрајыдыр. Шүшә парылтылыдыр. Ултрагәләви сүхурларда, нефелинли сијенитләрдә вә пегматитләрдә тапылыр.

ЕВДО́КС, Книдли Евдокс (Eudoxos Knidios) (е.ә. тәгр. 408, Јунаныстан, Книд ш. –тәгр. 335, Книд ш.)—гәдим јунан ријазијјатчысы вә астроному. Книддә рәсәдхана тикдирмиш, ријазијјатчы вә астрономларын елми мәктәбини јаратмышды. Бу мәктәб Пифагор вә Платонун идеалист мәктәбинин әксинә олараг мүшаһидәни, експерименти вә һадисәләрин халис елми шәрһини әсас көтүрмүшдү. Е. вә онун давамчылары ријази објектә тә'риф вермәклә кифајәтләнмәјиб, онун варлығынын исбаты үчүн һәмин објекти гурмаг вә тә'рифдәки шәртләри өдәдијини јохламаг зәрурәтини рәһбәр тутурдулар. Е. нисбәтләр вә тәнасүбләрин үмуми нәзәријјәсини вермиш, *гызыл бөлкүнү* ишләмишдир. Архимедин шаһидлијинә көрә түкәнмә үсулу Е.-а мәхсусдур. Е. исбат етмишдир ки, пирамиданын һәчми отурачағы вә һүнд. бунунла ејни олан призма һәчминин үчдә биринә бәрабәрдир. «Архимед аксиому» елмдә «Евдокс—Архимед аксиому» кими дә танынмышдыр. Е.-ун фикринчә, планетләр үмуми мәркәзи Јер олан консентрик сфералар үзрә һәрәкәт едир вә онларын фырланма охлары бир-биринә мејллидир. Е.-ун әсәрләри бизә кәлиб чатмамышдыр.

Әд.: Кольман Э., История математики в древности, М., 1961.

ЕВЕЛӘР (өзләрини евегбе адландырырлар)—фонлара (бах *Бенинлиләр*) гоһум халг. Гананын ч.-ш. вә Тогонун ч. р-нларында јашајырлар. 2,55 млн. нәфәрдирләр (1975). Гвинеја дилләри групуна аид олан ква дилиндә данышырлар. Авропа мүстәмләкәчилијинәдәк (19 әср) Е.-ин әкинчилик, сәнәткарлыг, тичарәт, һабелә инчәсәнәт вә фолклору инкишаф етмишди. Һазырда, әсасән әкинчиликлә мәшғул олурлар. Диндарлары гәдим дини е'тигадларыны сахламышлар; бир гисми мүсәлман вә христиандыр.

Е́ВЕЛИНГ (Aveling) Едуард (29.11. 1851, Сток-Нјуингстон—2.8.1898, Лондон)—инкилис социалисти. 1883 илдә марксизмә мејл етмиш, арвады — К. Марксын гызы Е. Маркслa биркә Инкилтәрә вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында көркәмли рол ојнамышдыр. Е. Социалист Чәмијјәтинин баниләриндән олмуш, Ф. Енкелсин көмәји илә ону күтләви пролетар партијасы үчүн базаја чевирмәјә сә'ј көстәрмишди. Е. Инкилтәрә вә бир сыра дикәр өлкәләрдә марксизмин фәал тәблиғатчысы иди. Јени тред-јунионлар һәрәкатында, Икинчи Интернасионалын тәшкилиндә вә фәалијјәтиндә хидмәти олмушдур. Е. С. Мурла биркә К. Марксын «Капитал»ынын 1-чи чилдини инкилис дилинә чевирмиш (1887), Ф. Енкелсин «Социализмин утопијадан елмә доғру инкишафы» әсәринин тәрчүмәсиндә (1892) иштирак етмишдир. Е. һәмчинин драматург вә әдәбијјатшүнас иди. Өмрүнүн сон илләриндә хәстә олмушдур.

Әд.: Туполева Л. Ф., Социалистическое движение в Англии в 80-е годы XIX века, М., 1973. (лит.).

Е́ВЕЛИНГ Елеонора—бах *Маркс* Елеонора.

ЕВЕН ДИЛИ (ламут дили)—*евенләрин* дили. Тунгус-манчур дилләринин тунгус групуна дахилдир. Е.д.-ндә 7 минә јахын адам данышыр (1970). Бир нечә шивәси вар. Грамматик гурулушча илтисаги дилдир. Исмин 13 һалы, фе'лин 15 тәрзи, 6 нөвү вар. Мүрәккәб чүмлә јох дәрәчәсиндәдир. 1931 илдә латын графикасы әсасында әлифба тәртиб едилмиш, 1936 илдән рус графикасына кечилмишдир.

Әд.: Языки народов СССР, т. 5, Л., 1968.

ЕВЕ́НК ДИЛИ (тунгус дили)—*евенкләрин* дили. Тунгус-манчур дилләринин тунгус групуна дахилдир. ССРИ-дә Е.д.-ндә 13 минә јахын адам данышыр (1970). Шм., ч. вә ш. диалектләри вар. Аһәнк гануну мөһкәмдир. Грамматик гурулушча илтисаги дилдир. Исмин 13 һалы вар. Фе'л формалары зәнкиндир; лакин заман формасы јохдур. 1931 илдә латын графикасы әсасында әлифба јарадылмыш, 1937 илдән рус графикасына кечилмишдир.

Әд.: Константинова О. А., Эвенкийский язык, М.—Л., 1964.

ЕВЕ́НК МИЛЛИ МАҺАЛЫ—РСФСР Краснојарск өлкәсиндә милли маһал. 1930 ил декабрын 10-да тәшкил едилмишдир. Саһ. 767,6 мин *км*^{2}, әһ. 14,9 мин (1977, 1 јанвар). 3 р-ну, 28 јашајыш мәнтәгәси (о чүмләдән бир шәһәр типли гәс.) вар. Мәркәзи шәһәр типли Тура гәс.-дир.

Тәбиәт. Әразиси Орта Сибир јајласында (орта һүнд. 500—700 *м*), мешә вә гисмән мешә-тундра зонасындадыр. Фајдалы газынтылары: нефт, газ, көмүр (Тунгуска көмүр һөвзәси), графит, Исландија шпаты, дәмир филизи, апатит вә с. Иглими сәрт континенталдыр. Гышы узун вә сәрт, јајы гыса вә исти кечир. Орта темп-р јанварда—30-дан —40°С-јәдәк, ијулда 15—20°С-дир. Иллик јағынты 350—400 *мм*. Мүһүм чајлары Ашағы Тунгуска вә Подкаменнаја Тунгускадыр. Чохлу көл вар. Дағ-мешә, чимли-подзол, дағ-тундра торпаглары јајылмышдыр. Әразисинин $^4/_5$ һиссәси мешәләрлә өртүлүдүр.

Әһали. Әсасән, евенкләр вә руслардыр. Орта сыхлыг 1 *км*^{2}-дә 0,02 нәфәрдир. Әһ.-нин чоху кәндләрдә јашајыр.

Тәсәррүфат. Игтисадијјатында әсас саһә хәзлик һејван ову (самур, дәлә, ондатра, тундра түлкүсү, Сибир сафсары вә с.), маралчылыг (40 мин марал вар) вә хәзчиликдир. Маһалда 11 с-з вә 2 хәзлик һејвандарлыг тәсәррүфаты вар. Маһал Краснојарск өлкәсинин хәз тәдарүкүнүн 1/4-ини, самур хәзи тәдарүкүнүн 40%-ини верир. Балыгчылыг инкишаф етмишдир. Илдә орта һесабла 2400 *с* балыг овланыр. Графит, Исландија шпаты чыхарылыр. Јени к.т. саһәләри—әкинчилик (тәрәвәз, картоф) вә сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етдирилир. Маһалда 540 гарамал (о чүмләдән 310 инәк) вар. Хәзчилик фермаларында күмүшү-гара

түлкү вә мави тундра түлкүсү сахланылыр. Һава, чај нәгл. инкишаф етмишдир. Р-нларында нәгл. васитәси кими, әсасән, маралдан истифадә едилир.

Мәдәни гуручулуг. 1975/76 дәрс илиндә 30 үмумтәһсил мәктәбиндә 3,6 мин, тибб мәктәбиндә 115 шакирд охујурду. 27 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 1,5 мин ушаг тәрбијә олунурду. Маһалда 27 күтләви китабхана, өлкәшүнаслыг музеји, 3 өзфәалијјәт театры, 22 клуб мүәссисәси, 28 киногурғу, 3 мәктәбдәнкәнар мүәссисә фәалијјәт көстәрирди (1976).

Рус дилиндә «Советскаја Евенкија» (1933) маһал гәзети чыхыр. Үмумиттифаг радиосунун програмлары трансљасија олунур. Јерли радио верилишләри евенк вә рус дилләриндәдир. Мәркәзи телевизијанын програмлары «Орбита» системи үзрә ретрансљасија едилир.

Сәһијјә. Е.М.М.-нда 365 чарпајылыг хәстәхана мүәссисәләри, 64 һәким (әһалинин һәр 225 нәфәринә 1 һәким) вар (1975, јанвар).

Е.М.М. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени (1971) вә Халглар достлуғу ордени (1972) илә тәлтиф олунмушдур.

ЕВЕНКЛӘР—Шимали Сибирин ән бөјүк халгларындан бири. Кечмишдә тунгуслар ады илә мә'лум идиләр. Әксәријјәти Евенк Милли Маһалында јашајырлар. ССРИ-дә 25 мин нәфәрдир (1970). Бир гисми Чинин шм.-г.-ндә јашајыр. Евенк дилиндә данышырлар. Шәрги Прибајкалјенин јерли сакинләри олан Е. индики әразидә ерамызын 2-чи миниллијинин әввәлләриндә мәскән салмышлар. 17 әсрин орталарында Е. рус дөвләтинин тәркибинә дахил олдулар. 20 әсрин 30—40-чы илләринәдәк көчәри һәјат сүрән Е.-ин мәшғулијјәти маралчылыг, овчулуг, гисмән дә балыгчылыг иди. Сонралар Е.-ләр отураг һәјата кечмиш, онларын тәсәррүфат вә мәдәнијјәтиндә көклү дәјишикликләр баш вермишдир. Е. ишләјән к-з вә с-зларда ән'әнәви тәсәррүфат саһәләри илә јанашы, әкинчилик, һејвандарлыг вә хәзлик һејван јетишдирилмәси дә инкишаф етмишдир. Е. арасында савадсызлыг ләғв олунмушдур; евенк дилиндә гәзет вә китаблар нәшр олунур. Милли зијалылары вар.

Әд.: Народы Сибири, М.—Л., 1956; Васильевич Г. М., Эвенки. Историко-этнографические очерки (XVIII—нач. XX в.), Л., 1969.

ЕВЕНЛӘР (елми әдәбијјатда ламутлар да адландырылыр)—Магадан вә Камчатка вил.-ләринин бә'зи р-нларында, һәмчинин Јак.МССР-ин шм. р-нларында јашајан халг. 12 мин нәфәрдир (1970). Мәншә вә мәдәнијјәтчә *евенкләрә* јахындырлар. *Евен дилиндә* данышырлар. 19 әсрдә православлығы гәбул етсәләр дә, әсасән кечмиш дини е'тигадларыны сахламышдылар. Ән'әнәви мәшғулијјәтләри маралчылыг, овчулуг вә балыгчылыг, дәниз һејванлары овудур. Совет һакимијјәти илләриндә Е. отураг һәјата кечмиш, тәсәррүфат, мәдәнијјәт вә мәишәтләриндә көклү дәјишикликләр баш вермишдир.

Әд.: Народы Сибири, М.—Л., 1956; Гурвич И. С., Этническая история северо-востока Сибири, М., 1966.

ЕВЕРЕ́СТ—Асијада зирвә. Бах *Чомолунгма.*

ЕВКАЛИ́ПТ (Eucalyptus) — мәрсинкимиләр фәсиләсиндән битки чинси. Әсасән, һәмишәјашыл ағач (һүнд. 100 *м*-дәк) вә ја коллардыр. Тезбөјүјән биткидир. Ағ, бә'зән сары вә түнд-гырмызы чичәкләри чәтирләрдә, һәм дә тәк-тәк јерләшир. Мејвәси хырдатохумлу гутучугдур. 525-дән чох нөвү Австралијада, еләчә дә Тасманија вә она јахын а.-ларда битир. ССРИ-дә Гафгазын Гара дәниз саһилләриндә (19 әсрин 80-чи илләриндән) бечәрилир. Е.-ин мөһкәм одунчағы гијмәтли вә чүрүмәјә давамлы олдуғундан, демәк олар ки, субтропик вә тропик гуршағын бүтүн өлкәләриндә әкилир. Габығындан ашы маддәси кими вә кағыз истеһсалында истифадә едилир. Јарпағында мүхтәлиф тәркибли (синеол, пинен) түнд гохулу ефир јағы вар. Е.-дән тибдә кениш истифадә едилир. Е.-ләрин әксәријјәти гијмәтли китрә верир. Ән чох батаглыглары гурутмаг мәгсәди илә әкилир. Азәрб.ССР-дә 1927 илдән Ләнкәран, Астара, Загатала, Күр-Араз овалығы вә Абшеронда бечәрилир.

ЕВКАЛИ́ПТ ЈАҒЫ—ефир јағы; мүхтәлиф евкалипт нөвләринин јарпағындан дистиллә јолу илә алыныр. Рәнксиз вә ја азча сарымтыл маједир. Тәркиби синеол, пинен, изовалерјан алдеһиди вә с.-дән ибарәтдир. Тибдә (антисептик, антипаразитар, ағрыкәсән вә јарасағалдан маддә кими), техникада вә әтријјат сәнајесиндә (паста, еликсир вә с. һазырланмасында) ишләдилир (бах һәмчинин *Ефир јағлары*).

ЕВКЛИ́Д (Eukleides; е.ә. 3 әср)—гәдим јунан ријазијјатчысы. Биографијасы һаггында мә'лумат чох供 аздыр. Е. Искәндәријјә мәктәбинин илк ријазијјатчысыдыр. «Әсаслар» әсәриндә планиметрија, стереометрија вә әдәдләр нәзәријјәсинә даир бир чох мәсәләнин ифадәсини вермиш, әввәлки јунан ријазијјатынын инкишафыны јекунлашдырмыш, сонракы инкишафы үчүн зәмин јаратмышдыр. Онун «Фигурларын бөлүнмәси һаггында», «Оптика», астрономијаја даир «Һадисәләр», һәндәси оптикаја даир «Катоптрика» әсәрләри әрәб тәрчүмәсиндә бизә кәлиб чатмышдыр.

Әсәри: Начала Евклида, кн. 1—6, 7—10, 11—15, пер. с греч. и комментарии Д. Д. Мордухай-Болтовского, т. 1—3, М.—Л., 1948—50.

ЕВКЛИ́Д—бах *Мегара мәктәби.*

ЕВКЛИ́Д АЛГОРИТМИ—бир нечә парча вә там әдәдин, бирдәјишәнли чохһәдлинин ән бөјүк ортаг бөләнини тапма үсулу. Һәндәси шәкилдә *Евклид* вермишдир. Бирдәјишәнли $f(x)$ вә $g(x)$ чохһәдлиләри үчүн изаһы беләдир: $f(x)$ (дәрәчәси $q(x)$-ин дәрәчәсиндән кичик дејил) $g(x)$ чохһәдлисинә галыгсыз бөлүнәрсә, $g(x)$ ахтарылан ән бөјүк ортаг бөләндир. $f(x)$ чохһәдлисини $g(x)$-ә бөлдүкдә сыфырдан фәргли $r_1(x)$ галығы алынарса, $g(x)$ чохһәдлисини $r_1(x)$-ә бөлүб, $r_2(x)$ галығынын сыфырдан фәргләнмәси ашкар едилир. Просеси давам етдирдикдә

$$f(x) = g(x)\,q_1(x) + r_1(x),$$
$$g(x) = r_1(x)\,q_2(x) + r_2(x),$$
$$r_1(x) = r_2(x)\,q_3(x) + r_3(x),$$
$$\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots$$
$$r_{n-2}(x) = r_{n-1}(x)\,q_n(x) + r_n(x),$$
$$r_{n-1}(x) = r_n(x)\,q_{n+1}(x) + 0$$

алыныр. Галыгларын дәрәчәси тәбии әдәдләр олуб тәдричән азалдығындан сонлу аддымдан сонра сыфра бәрабәр олан сонунчу r_n—1 галығы $f(x)$ вә $g(x)$ чохһәдлиләринин ән бөјүк ортаг бөләнидир. Е.а. там әдәдләр вә парчалар үчүн дә аналожидир.

Әд.: Окунјов Л. Ј., Али чәбр, Б., 1955; Ван дер Варден Б. Л., Алгебра, пер. с нем., М., 1976.

ЕВКЛИ́Д ФӘЗАСЫ—хассәләри *Евклид һәндәсәсинин* аксиомлары илә өјрәнилән фәза. $Е_ф$ илә ишарә олунур. Даһа кениш мә'нада *чохөлчүлү фәза* адланыр. Е.ф. сонлуөлчүлү вә сонсузөлчүлү олур. Сонсузөлчүлү Е.ф. *Һилберт фәзасы* адланыр. Е.ф.-нда елә координатлар (Декарт координатлары) сечмәк мүмкүндүр ки, ики $M(x_1, \ldots, x_n)$ вә $N(y_1, \ldots, y_n)$ нөгтәләри арасындакы $\rho(M, N)$ мәсафәси $\rho(M, N) = \sqrt{(x_1 - y_1)^2 + \cdots + (x_n - y_n)^2}$ кими тә'јин олунур.

ЕВКЛИ́Д ҺӘНДӘСӘСИ—мүтләг һәндәсә аксиомлары вә Евклидин паралеллик аксиому әсасында гурулан һәндәсә; систематик шәрһини *Евклид* (е.ә. 3 әср) вермишдир. Е.һ.-нин аксиомлар системи нөгтә, дүз хәтт, мүстәви објектләринә вә «һәрәкәт», «үзәриндә олма», «арасында олма» (нөгтә дүз хәтт вә ја мүстәви үзәриндәдир, нөгтә дикәр ики нөгтә арасындадыр) мүнасибәтләринә әсасланыр вә беш група бөлүнүр:

Рабитә аксиомлары. 1) Ики нөгтәдән кечән дүз хәтт вар вә јеканәдир. 2) Һәр дүз хәтт үзәриндә һеч олмаса ики нөгтә вар. Бир дүз хәтт үзәриндә олмајан ән азы үч нөгтә вар. 3) Бир дүз хәтт үзәриндә олмајан ихтијари үч нөгтәдән кечән мүстәви вар вә јеканәдир. Һәр бир мүстәви үзәриндә һеч олмаса бир нөгтә вар. 4) Дүз хәттин ики нөгтәси мүстәви үзәриндәдирсә, онун һәр бир нөгтәси һәмин мүстәви үзәриндәдир. 5) Ики мүстәвинин бир ортаг нөгтәси варса, онларын даһа бир ортаг нөгтәси дә вар. 6) Бир мүстәви үзәриндә олмајан ән азы дөрд нөгтә вар.

Тәртиб аксиомлары. 1) B нөгтәси A илә C арасындадырса, бу нөгтәләр дүз хәттин мүхтәлиф үч нөгтәсидир вә B нөгтәси һәм дә C илә A арасындадыр. 2) Ихтијари ики A вә B үчүн елә C нөгтәси вар ки, B нөгтәси A илә C арасындадыр. 3) Дүз хәттин ихтијари үч нөгтәсиндән јалныз бири дикәр икиси арасындадыр. 4) Үчбучағын мүстәвиси үзәриндә јерләшиб, онун һеч бир тәпә нөгтәсиндән кечмәјән дүз хәтт бу үчбучағын бир тәрәфини дахили нөгтәдә кәсирсә, онун о бири тәрәфләриндән бирини дә дахили нөгтәдә кәсир (бә'зи әдәбијјатда Туси-Паш аксиому адланыр).

Һәрәкәт аксиомлары. 1) Һәрәкәт нөгтәләрин дүз хәттә вә мүстәвијә аидлијини сахлајараг, нөгтәни нөгтәјә, дүз хәтти дүз хәттә, мүстәвини мүстәвијә гаршы гојур. 2) Ардычыл ики һәрәкәтин нәтичәси дә һәрәкәтдир; һәр һәрәкәтин тәрси вар. 3) A, A' нөгтәләри вә башланғычлары бу нөгтәләр олан a, a' шүаларынын јерләшдији дүз хәтләрлә һүдудланмыш α вә α' јарыммүстәвиләри верилдикдә, A нөгтәсини A'-ә, a шүасыны a'-ә вә α-ны α'-ә көчүрән һәрәкәт вар вә јеканәдир.

Кәсилмәзлик аксиомлары. 1) Архимед аксиому: ихтијари a вә b парчалары үчүн $a<b$ олдугда, елә натурал n әдәди вар ки, $na>b$. 2) Дүз хәтт үзәриндә һәр бири өзүндән

сонра кәлән парчаны дахилинә алан парчаларын сонсуз ардычыллығы верилмишсә, һәмин дүз хәтт үзәриндә ардычыллығын бүтүн парчаларына дахил олан јеканә нөгтә вар.

П а р а л е л л и к   а к с и о м у. *а* дүз хәтти вә онун үзәриндә олмајан *А* нөгтәси верилмишсә, онларын тә'јин етдији мүстәви үзәриндә *А* нөгтәсиндән *а* илә кәсишмәјән јалныз бир дүз хәтт кечирмәк олар.

Е.һ.-нин аксиомлар системини Д. *Һилберт* ишләмиш вә ардычыл нәзәри шәклә салмышдыр. Е.һ.-нин јаранмасы бизи әһатә едән aләм һаггындакы әјани тәсәввүрләрлә сых бағлыдыр (дартылмыш ип, ишыг шүалары вә с. дүз хәтти хатырладыр), фәзанын хассәләрини дәгиг вә әјани экс етдирир. Лакин Е.һ. фәзанын хассәләрини тәсвир едән јеканә һәндәсә сајыла билмәз. Н. И. Лобачевскинин кәшфи (бах *Лобачевски һәндәсәси*, *Гејри-Евклид һәндәсәләри*) буну сүбут етди. Фәза һаггында тәсәввүрләримизин дәринләшмәси һәндәсәни даһа мүчәррәд шәкилдә дәрк етмәјә кәтириб чыхартды. Тәбиәтшүнаслығын (хүсусилә физика вә астрономијанын) инкишафы көстәрди ки, Е.һ. бизи әһатә едән фәзанын гурулушуну јалныз мүәјјән дәгигликлә тәсвир едир, ишыг сүр'әтинә јахын һәрәкәтләрдә фәзанын хассәләринин тәсвири үчүн јарамыр. Е.һ.-нә реал физики фәза гурулушунун тәсвири үчүн илк јахынлашма кими бахыла биләр.

Әд.: Ч а в а д о в М. Ә., Һәндәсә курсунун структуру, Б., 1966.

ЕВКО́ММИЈА (Eucommia)—евкоммијакимиләр фәсиләсиндән чохиллик ағач чинси. Г а р а ғ а ч ј а р п а г, јахуд Ч и н г у т т а п е р ч а а ғ а ч ы (E. ulmoides) адланан бир нөвү мә'лумдур. Икиевли биткидир; һүнд. 15—20 *м*-дир. Вәтәни Чиндир. Одунчаг вә тохумундан башга, бүтүн һиссәләриндә *гуттаперча* вар. ССРИ-дә Күрч.ССР, Азәрб. ССР вә Тач.ССР-дә, һәмчинин Краснодарда бечәрилир. 6—7 иллик Е. плантасијасынын һәр *һа*-ындан 100 *кг* гуттаперча алыныр. Е. лап гәдимдән сүмүк сынығынын вә мүхтәлиф дахили хәстәликләрин мүаличәсиндә ишләдилмишдир. Е. габығындан алынан чөвһәрдән тибдә ган тәзјигини (илк мәрһәләдә) ашағы салмаг үчүн истифадә едилир (бах *Гуттаперчалы биткиләр*).

ЕВКСИ́Н ПО́НТУ (јун. Póntos Euxenos, һәрфи мә'насы—гонагсевәр дәниз)—Гара дәнизин гәдим јунанча ады. Әввәлләр еһтимал ки, Аксин Понт (гонагсевмәз дәниз) адланмышдыр. Јунан шәһәр-колонијалары (бах *Антик колонијалар*) Е. П. васитәсилә Аралыг дәнизи саһилләриндәки өлкәләрлә тичарәт әлагәләри сахлајырдылар.

ЕВКЕОСИНКЛИНА́Л (јун. eu—бүтөвлүк, мүкәммәллик билдирән сөз өнү+ ...*кеосинклинал*)—кеосинклинал саһәләрин ән чох һәрәкәтдә олан, адәтән дахили һиссәләри. Вулкан активлији илә характеризә олунур. Е. саһәдә офиолитләр кениш инкишаф етмишдир. Е.-да граувакка, силисиумлу вә вулканокен сүхурлардан ибарәт галын чөкүнтү гаты олур.

ЕВЛИЈА ЧӘЛӘБИ (Evliya Celebi) ибн Дәрвиш Мәһәммәд Зилли (25.3.1611, Истамбул—1679, 1682 вә ја 1685)—түрк сәјјаһы, чоғрафијашүнас. Мәдрәсәдә тәһсил алмыш, әрәб, фарс, латын, јунан, татар вә с. дилләри мүкәммәл өјрәнмишди. Бир мүддәт сарајда, сонралар исә сипаһи (с ү в а р и) гошунунда хидмәт етмишдир. 1640 илдән башлајараг өмрүнүн тәгр. 50 илини сәјаһәтдә кечирән Е.Ч. каһ сәјјаһ, каһ рәсми нүмајәндә, каһ да һәрби јүрүш иштиракчысы кими Јахын Шәрг, Африка, Авропа өлкәләрини, һабелә Молдавијаны, Крымы, Украјнаны, Волга бојуну, Шимали Гафгазы вә Загафгазијаны кәзмишдир. Дәфәләрлә (1640—44, 1646—48, 1655—56) Азәрб.-да олмушдур. Кәздији өлкәләр һаггында Е. Ч. он чилдлик «Сәјаһәтнамә» әсәриндә кениш мә'лумат вермишдир. «Сәјаһәтнамә» Шәрги вә Чәнуб-Шәрги Авропа, Өн Асија вә Шимал-Шәрги Африка халгларынын чоғрафија, етнографија вә тарихинин өјрәнилмәсиндә мүһүм мәнбәдир. Е. Ч.-нин Азәрб.-ын шәһәрләри вә кәндләри, әһалиси, јоллары, тарихи абидәләри, тәсәррүфат һәјаты, јерли адәтләри вә с. һаггында мә'луматлары хүсусилә гијмәтлидир.

Ә с ә р и: Книга путешествия, в. 1, М., 1961; Evliya Gelebi seyahatnamesi, Istanbul, c. 1—15, 1970—72.

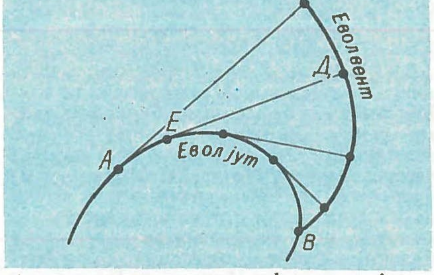
Әд.: Г р и г о р ь е в А. П., Художественные образы и средства «Шахнаме» в «Книге путешествия» Эвлии Челеби, в сб.: Вопросы философии стран Азии и Африки, в. 2, Л., 1973; Evliya Gelebi, Hayati, sanati, eserleri, Istanbul, 1954.

ЕВОҒЛУ—Азәрб.ССР Мирбәшир р-нунда кәнд. Е. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 16 *км* ч.-ш.-дә, Јевлах—Ағдам д.ј.-ндан 5 *км* аралы, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 773 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана, бајтарлыг мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ЕВОЛВЕ́НТ—бах *Еволјут вә Еволвент*.

ЕВОЛВЕНТОМЕ́ТР (еволвент + ... *метр*)—дишли чархын охуна перпендикулјар кәсикдә дишин еволвент профилиндәки хәталары фасиләсиз өлчмәк үчүн чиһаз. Е.-ин иш принсипи дишин јохланылан профилинин нәзәри еволвентлә мүгајисәсинә әсасланыр.

ЕВОЛЈУ́Т ВӘ ЕВОЛВЕ́НТ (лат. evoluta—ачылмыш+evolvens—ачан)—мүстәви әјринин еволјуту—һәмин әјринин

әјрилик мәркәзләринин һәндәси јеридир. Әјринин тохунанларынын ортогонал трајекторијасына исә онун еволвенти дејилир. Мүстәви хәтт өз еволјутуна нәзәрән еволвентдир. *AB* парчасынын *A* учу еволјут үзрә һәрәкәт етдикдә, *B* учунун трајекторијасы еволвентдир. Еволвент бу хассәләрә әсасән гурулур: 1) еволјутун ихтијари нөгтәсиндәки тохунаны еволвентин ујғун нөгтәсиндәки нормалыдыр; 2) әјрилик радиусларынын (*AC* вә *ЕД*) фәрги еволјутун *AE* гөвсүнүн узунлуғуна бәрабәрдир; 3) еволјут еволвентин нормаллар аиләсинин *гуршајаныдыр*.

ЕВПАТРИДЛӘР (јун. eupatrides, һәрфи мә'насы әсл нәчабәтли аталарын өвлады)—Афинада торпаг саһибләри олан нәсли ә'јанлар. Азад әһалинин үч групундан (кеомор вә демиургларла биркә) бири иди. Е.ә. 8—6 әсрләрдә јахшы торпаглары әлә кечирмиш, сијаси һакимијјәти әлләриндә чәмләшдирмишдиләр. *Солон* вә Клисфенин (е.ә 6 әсрин сону) демократик ислаһатларындан сонра имтијазларыны итирмишдиләр.

ЕВПУЛУ—орта әсрләрдә Јахын Шәргин бә'зи өлкәсиндә, о чүмләдән Азәрб.-да верки. Аилә үзвләринин сајындан асылы олмајараг һәр евдән алынырды. 13—14 әсрләрдә хане-шүмари (фар. евпулу) ады илә топланылырды. Веркијыған мә'мурларын өзбашыналығыны нисбәтән мәһдудлашдырмаг үчүн, топланылан хане-шүмаринин мигдары Узун Һәсәнин «Ганунамә»синдә мүәјјәнләшдирилди (һәр евдән илдә 7 ахча). Е. 18—19 әсрләрдә Гарабағ ханлығында *отагхәрчи*, Шәки ханлығында *түстүпулу* вә с. адларла топланылырды.

Әд.: О н у л л а һ и С. М., XV әср Азәрбајчанда бә'зи веркиләрин мигдары вә өлчүсү һаггында, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1967, №1; А л и - з а д е А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; П е т р у ш е в с к и й И. П., Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков, М.—Л., 1960.

ЕВРИ. . . (јун. eurýs—кениш)—кениш, әһатәли, кениш јајылмыш, рәнкарәнк, чохчәһәтли мә'наларыны билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., *еврибат һејванлар*, *еврибионтлар*).

ЕВРИБА́Т ҺЕЈВАНЛАР (*еври*...+јун. bathos—дәринлик)—кениш диапазонда шагули јајылмыш, јә'ни мүхтәлиф дәринликләрдә јашаја билән су һејванлары. Е.һ.-а дәнизин мүхтәлиф шагули зона дәринликләриндә јајылмыш, һәмчинин кениш шагули миграсија едән һејванлар аиддир. Е.һ. *стенобат һејванларла* мүгајисә едилир. Еврибатлыг һејванларын јајылмасы имканларыны асанлашдырыр; бир чох Е.һ.-ын кениш јајылмалары илә характеризә едилир.

ЕВРИБИО́НТЛАР (*еври*...+јун. bion—јашајан)—әтраф мүһитин кениш дәјишмиш шәраитиндә јашајан һејван вә биткиләр. Мәс., дәниз литоралында јашајанлар сујун чәкилмәси заманы мүнтәзәм гурумаја, јајда јүксәк, гышда исә ашағы темп-ра (евритерм һејванлар); чај естуариләриндә јашајанлар исә сујун шорлуғунун хејли дәјишмәсинә дөзә билир (евригалин һејванлар). Бир сыра һејванлар һидростатик тәзјигин кениш диапазонунда јашајыр (еврибат һејванлар). Нөвүн еврибионтлуғу онун анабиоз (бир чох бактеријалар, бир сыра биткиләрин спор вә тохумлары вә с.) вә ја гыш јухусу (бир сыра кәмиричиләр) һалында әлверишсиз шәраитә дөзмәк габилијјәти илә артыр.

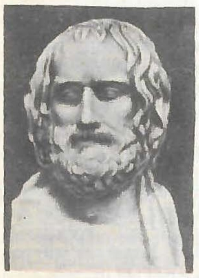
Паразит ибтидаиләрин оосистләри, бә'зи сап гурдларын сүрфә вә јумурталары күчлү донмаја, гурумаја дөзүмлү, зәһәрләрә давамлыдыр; бу онларын јашамаг габилијјәтини узун мүддәт сахламаға имкан верир.

ЕВРИГАЛИН ҺЕЈВАНЛАР (*еври*...+ јун. hálinos—дузлу)—бах *Еврибионтлар*.

ЕВРИДИ́КА (Eurydike)—гәдим јунан мифолокијасында мешә пәриси, *Орфејин* арвады. Әсатирә көрә, тојундан аз сонра илан чалмасындан өлмүшдүр.

ЕВРИКА (јун. heureka—тапдым)—1) рәвајәтә көрә Архимедин Сиракуза шаһы Һијеронун тачындакы гызыл вә күмүшүн мигдарыны тә'јин етдикдән сонра гышгырараг учадан дедији сөз; 2) мүрәккәб мәсәләләрин һәлли тапыларкән, јени фикир вә јени идејалар јаранаркән разылыг вә севинч һиссини билдирән сөз.

ЕВРИПИД (Euripides) (е.ә. тәгр. 480, Афина—406, Македонија)—гәдим јунан драматургу. Е.-ин јаздығы 92 әсәрдән јалныз 17 фачиә вә «Киклоп» сатир драмы дөврүмүзәдәк кәлиб чатмышдыр. Јарадычылығы Афина гулдарлыг демократијасынын бөһраны, ән'әнәви әхлаг нормаларынын тәнәззүлү дөврүнә тәсадүф едир. Е. Афина демократијасына икили мүнасибәт бәсләмишдир: «Һераклын өвладлары» (430), «Ификенија Авлиддә» (405) фачиәләринин гәһрәманлары Афинаны һимајә едир, јунанлыларын јолунда өлүмә белә кедирләрсә, «Троја гадынлары» (415), «Јалваранлар» (421—418), «Орест» (408) вә с. фачиәләриндә Афинанын ишғалчылыг сијасәти, зоракылыг гәтијјәтлә писләнилир, демократик ән'әнәләр мүдафиә олунур. «Ион» (тәгр. 410), «Ипполит» (428), «Медеја» (431), «Електра» (413) вә с. фачиәләриндә үмумбәшәри коллизијалар, инсанын дахили аләми, еһтирас вә һәјәчанлары тәсвир едилмишдир. «Алкестида» (438), «Һекуба», «Һеракл» (421—18), «Ификенија Тавриддә», «Јелена» (тәгр. 410), «Андромаха», «Финикија гадынлары» (тәгр. 411), «Вакхпәрәст гадынлар» (405) фачиәләри дә вар.

«Алкестида», «Медеја», «Ипполит», «Ификенија Авлиддә» әсәрләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмуш, «Медеја» фачиәси Ч. Чаббарлы ад. Кировабад Драм Театрында тамашаја гојулмушдур.

Әсәрләри: «Антик әдәбијјат мүнтәхәбаты» китабында, Б., 1950; Трагедии, т. 1—2, М., 1969.

Әд.: Султанлы Ә., Антик әдәбијјаты тарихи, Б., 1958; Радциг С. И., История древнегреческой литературы, 4 изд., М., 1977.

ЕВРИПТЕРИДЛӘР (Eurypteroidea), хәрчәнк-әгрәбләр, кигантостракиләр—меростомлар синфиндән нәсли кәсилмиш онурғасыз буғумајаглы су һејванлары групу. Ордовик дөврүндән Перм дөврүнәдәк (бу дөвр дә дахил олмагла) јашамышлар. Гисмән ијвары бәдәнинин уз. 10—20 *см* (бә'зиләрининки 1—1,8 *м*-дәк, мәс., Pterogotus) олуб өн (просом) вә арха (опистосом) һиссәјә бөлүнәрәк телсонла гуртарыр. Просомда садә вә мүрәккәб көзләр, 6 чүт әтраф јерләшмишди; бә'зән чох инкишаф етмиш биринчи чүтү (гысгачшәкилли хелисерләр) санчмаг вә ја тутмаг үчүн олмушдур. 30-дәк чинси олуб. Еһтимал ки, ширин вә шортәһәр су һөвзәләриндә јашамышлар. Е. јыртычы олмушлар. Е.-ин өјрәнилмәси буғумајаглыларын тәкамүлүнү изләмәк үчүн әһәмијјәтлидир.

ЕВРИСТИК ПРОГРАМЛАШДЫРМА—ријази програмлашдырманын нөвү; мүрәккәб гәрар гәбулетмә мәсәләләринин һәллиндә *евристикаја* әсасланан үсуллары өјрәнир. Е.п. үсуллары вә онларын әсасында гурулмуш евристик програмлар һәллин тапылмасыны һәмишә тә'мин етмир. Әлверишли евристик програм әксәр һалда һәллә кифајәт гәдәр јахын нәтичә верир. Буну мәсәләнин тәгриби һәлли кими көтүрмәк олур. Бу үсуллар һәлли тапмаг үчүн лазыми ахтарышларын һәчмини азалдыр вә мәсәлә һәллини асанлашдырыр. Нәзәри вә практики мәсәләләрин һәлли ардычыллыгла апарылыр, мәсәләнин ријази модели гурулур, һәмин моделә әсасән гојулмуш мәсәлә һесаблајан машында һәлл едилир. Бу, бә'зән чидди чәтинлик төрәдир. Модел чох мүрәккәб олдуғундан оптимал һәллин тапылмасы чох чәтиндир, ја да мүмкүн дејил. Ријази моделин гурулмасы бөјүкһәчмли мә'луматларын јығылмасы вә ишләнмәсини тәләб едир. Бу һалларда Е.п. үсуллары тәтбиг олунур. Бунларын чох вахт ријази моделә еһтијачы олмур вә мәсәләнин садә шәрһинә әсасланыр. Е.п.-дан истеһсал просесләринин оптимал планлашдырылмасы, дискрет програмлашдырма, оптимал идарәетмә мәсәләләринин һәлли, дүшүнмә просесләринин тәдгиги вә б. мәсәләләрдә истифадә олунур.

Әд.: Вычислительные машины и мышление, пер. с англ., под ред. Э. Фейгебаума и Дж. Фельдмана, М., 1967; Александров Е. А., Основы теории эвристических решений, М., 1970.

ЕВРИСТИКА (јун. heurisko—тапырам)—һәгигәтин мүвафиг көмәкчи суаллар васитәсилә ашкар едилмәсини нәзәрдә тутан тәдгигат вә тә'лим үсуллары. Педагогикада евристик мүсаһибә, мүтәрәгги тә'лим формасы кими әзбәрчилик вә догматизмлә мүбаризәдә мејдана кәлмиш вә шакирдләрдә мүстәгил тәфәккүрүн инкишаф етдирилмәсинә јөнәлдилмишдир. Евристик мүсаһибәдән илк дәфә *Сократ* кениш истифадә етдији үчүн бу үсул бә'зән Сократ үсулу да адланыр. Евристик мүсаһибә үсулу мүасир мәктәбләрдә дә тәтбиг олунур.

Әд.: Кулюткин Ю. Н., Эвристические методы в структуре решений, М., 1970.

ЕВРИТЕРМ ҺЕЈВАНЛАР—бах *Еврибионтлар.*

ЕВРИТОП ОРГАНИЗМЛӘР (*еври...*+ +јун. topos—јер)—ән мүхтәлиф јерләрдә јашајан битки вә һејван нөвләри. Е.о.-ин ареалы, адәтән чох кенишдир. Ән мүхтәлиф субстратларда битән ади шам ағачы, ади гамыш, сүрүнән ајрыг, һејванлардан ади дағ сичаны, ади тарла сичаны, чанавар, түлкү вә с. Е.о.-а аиддир. Евритоплуг дәрәчәси дәјишилә биләр. Нөв популјасијалары ареалын мәркәзиндә евритоп, кәнарында исә стенотоп олур. Мәс., ади тарла сичаны мешә-чөлдә суајырычылары вә дәрәләрдә, чәмәнләрдә вә чөл саһәләриндә, јарымсәһраларда исә јалныз чај вадиләриндә јашајыр.

ЕВРИФАКИЈА (*еври...*+јун. phagos—јејән, ашыран) — инсанын вә бир сыра һејванын (онурғалылардан — габан, гонур ајы, гузғун, онурғасызлардан исә тараканларын синантроп нөвләри, термитләр) мүхтәлиф битки вә һејван мәншәли гидадан истифадә етмәк габилијјәти. *Полифакијанын* ән јүксәк дәрәчәсидир.

ЕВРИХОР НӨВЛӘР (*еври...* + јун. choreo — јајылырам) — Јер күрәсиндә кениш јајылмыш вә мүхтәлиф биотопларда јашајан битки вә һејванлар.

ЕВСТАТИК ҺӘРӘКӘТЛӘР (јун. eustathes—сакит, даими)—Дүнја океаны сәвијјәсинин онун өз һөвзәсиндә баш верән просесләрлә әлагәдар тәдричи «әсри» тәрәддүдү.

ЕВТЕКТИКА (јун. eutektos—асан әријән)—ики вә ја бир нечә компонентдән ибарәт системин (ја да гарышығын) әринтисиндән, һәр компонентин әримә темп-рундан ашағыда ејни вахтда кристаллашан бәрк маддәләр гарышығы (бәрк Е.); бу чүр кристаллашма имканы олан маје әринти вә ја мәһлул да Е. адланыр (маје Е.), мәс., бисмутла (60%) кадмиумун (40%) Е. гарышығы. Бисмут 247°С-дә, кадмиум исә 327°С-дә әридији һалда, онларын Е. гарышығы 146°С-дә әријир. Бисмут (45,3%), кадмиум (12,5%), гурғушун (17,9%) вә галајын (24,5%) 70°С-дә әријән Е. гарышығындан електрик горујучулары һазырланыр. Е.-нын көмәји илә сүн'и анизотроп маддәләр (мәс., InSb—MnSb, InSb—NiSb вә с.) алыныр.

ЕВФАУЗИЛӘР (Euphausiacea) — али хәрчәнккимиләр дәстәси. Бәдәнинин уз. 5—96 *мм*-дәк олур. Дүнја океанында (субтропик вә тропик гуршагларда) Е.-ин 90-дәк нөвү мә'лумдур. Харичи көрүнүшү креветләрә (онајаглы хәрчәнкләр дәстәсиндән) охшајыр. Дөшүндә јерләшән икишахәли ајаглары јалныз үзмәк үчүндүр. Е.-ин көзү саплаглыдыр; Е. ајрычинсијјәтлидир. Јумуртасыны суја гојур. Инкишафы мәрһәләлидир. Бә'зи дәнизләрдә күтләви сурәтдә чохалыр. Е. мүхтәлиф дәниз мәмәлиләри вә балыглар үчүн јемдир.

Әд.: Догель В. А., Зоология беспозвоночных, 6 изд., М., 1975.

ЕВФЕМИЗМ (јун. euphemismos; eu—јахшы+phemi—данышырам) — кобуд, кәскин, јасаг сөз вә ја ифадәләрин әвәзинә ишләдилән мулајим сөз вә ифадәләр (мәс., «гоча» әвәзинә «јашлы», «өлдү» әвәзинә «өмрүнү бағышлады», «ганмамаг», «анламамаг» әвәзинә «баша дүшмәмәк» вә с.).

ЕВХЛЕНА — тахыллар фәсиләсиндән битки чинси; нөвләри *теосинте* ады илә даһа чох мә'лумдур.

ЕГБА ҮСЈАНЫ—Никеријада африкалыларын Инкилтәрә мүстәмләкә органларына гаршы ән бөјүк чыхышларындан бири. 1918 илин ијунунда кичик Егба краллығында (Гәрби Никерија) баш вермишди. Үсјанын башланмасынын билаваситә сәбәби мүстәмләкә органларынын мүстәгим верки системи тәтбиг етмәси олмушду. Үсјаны јатырмаг үчүн орду һиссәләри көндәрилди. Дөјүшләр вә сонракы чәза тәдбирләри нәтичәсиндә 3 миндән артыг адам өлдүрүлдү.

ЕГОИЗМ (фр. égoisme, лат. ego — мән сөзүндән)—инсаны чәмијјәтә вә адамлара мүнасибәти бахымындан характеризә едән һәјат принсипи вә әхлаги кејфијјәт. Инсанын өз давранышында јалныз хүсуси мәнафејини рәһбәр тутмасында, чәмијјәтин вә башгаларынын мәнафеји илә һесаблашмамасында ифадәсини тапыр; фәрдијјәтчилијин тәзаһүр формаларындан биридир. Е. ибтидаи-ичма мүнасибәтләринин дағылмасы вә хүсуси мүлкијјәтин јаранмасы илә мејдана кәлмиш, буржуа чәмијјәтиндә кениш јајыл-

мышдыр. Е. конкрет-тарихи анлајыш олуб, чәмијјәт инкишафынын мүхтәлиф мәрһәләләриндә нисби мүтәрәгги мә'на кәсб етмишдир. Капитализмдә азад рәгабәтин чичәкләндији дөврдә Е. инсан тәфәккүрүнүн дини-схоластик тәсәввүрләрдән хилас олмасында мүһүм рол ојнамышды. 18 әсрин франсыз маарифчиләри вә 19 әср рус ингилабчы демократлары ичтимаи мәнафејә сәдагәти, шәхси сә'јләри ингилаби демократик мүбаризәнин мәгсәдләринә табе етдирмәји, һәтта фәдакарлығы инсанын егоист маһијјәтинин ифадәси кими баша дүшүрдүләр.

Е. аморал характер дашыјыр. Коммунист әхлагы коллективизми Е.-ә гаршы гојур, ону инсанын вә ичтимаи групларын давранышында, фәалијјәтиндә ән мүһүм принсип һесаб едир. В. И. Ленин јазырды: «Биз чалышачағыг ки, «һәр кәс өзү үчүн, тәкчә аллаһ һамы үчүн» дејән мәнфур гануну јох едәк... «һамы бир нәфәр үчүн вә һәр кәс һамы үчүн» дејән ганун, ...күтләләрин шүурунда, адәтиндә, күндәлик мәишәтиндә дәрин көк салсын...» (Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 115—116). Е. коммунист шүурунун инкишафы илә арадан галдырылачагдыр. Е.-и арадан галдырмаг үсулларындан бири дә онун тәзаһүр формаларына гаршы барышмазлыг мүһити јаратмагдыр.

ЕГОФУТУРИ́ЗМ—бах *Футуризм.*

Е́ДВАРДС (Edwards), Е д у а р д с, Е д у в а р д с Артур (?—?)—Инкилтәрәдә 1555 илдә Рус дөвләти вә Сәфәвиләр дөвләти илә тичарәт етмәк үчүн јарадылмыш Москва компанијасы адлы тачирләр ширкәтинин мүвәккили. Һәмин компанијанын (1565—67, 1568—69 вә 1579—80 илләрдә) Сәфәвиләр дөвләтинә тәшкил етдији експедисијаларда иштирак етмишдир. Сәфәвиләр дөвләти илә тичарәт әлагәләрини даһа да кенишләндирмәк вә дөвләтин дахили базарында Инкилтәрәнин мөвгејини möһкәмләтмәк мәгсәди илә шаһ I Тәһмасибдән даһа кениш тичарәт имтијазлары әлдә етмишди. Е. Волга—Хәзәр јолу илә мүнтәзәм тичарәт әлагәси јаратмаға чалышырды. Онун рәһбәрлији илә тәшкил олунмуш 4-чү експедисија Шамахы, Тәбриз, Килан, Әрдәбил ш.-ләриндә олмушду. Азәрб., Иран вә б. гоншу өлкәләрин дахили базарлары һаггында мә'лумат топламышды.

Әд.: Путешественники об Азербайджане, Б., 1961.

Е́ДДА (исландча Edda)—Скандинавијанын ики гәдим әдәби абидәсинин ады. 1) К и ч и к Е. гәдим исланд *скалдлары* үчүн поетик тә'лиматдыр. 1222—25 илләрдә исланд шаири Снорри Стурлусон тәртиб етмишдир. Пролог вә 3 һиссәдән ибарәтдир. 1-чи һиссәдә гәдим исланд нәғмәләри илә бағлы әсатирләр шәрһ олунур. 2-чи һиссә скалдларын поетик үслубуна һәср едилмишдир. 3-чү һиссәјә Снорринин өз поемасы дахилдир; поемада Норвеч краллары мәдһ олунур. 2) Б ө ј ү к Е. 13 әсрин 2-чи јарысына аид әлјазмасында һифз олунмуш гәдим исланд нәғмәләри мәчмуәсидир. 1643 илдә јепископ Бринјолв Свејнссон тапмыш, сәһвән салнамәчи Мүдрик Семунд (1056—1133) тәрәфиндән тәртиб олундуғуну күман едәрәк, ону Семунд Е.-сы адландырмышдыр. Әслиндә тәртибчиси мә'лум дејил; еһтимала көрә, Снорри Е.-сындан сонра тәртиб олунмушдур. Мәчмуәјә 10 әсатир вә 19 гәһрәманлыг нәғмәси дахилдир. Нәғмәләрдәки әфсанәләр 4—6 әсрләрин тарихи һадисәләри илә сәсләшир.

Әд.: М е л е т и н с к и й Е. М., «Эдда» и ранние формы эпоса, М., 1968; Младшая Эдда. Послесл. М. И. Стеблин-Каменского, Л., 1970 (имеется библ.); Старшая Эдда, в кн.: Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах, М., 1975.

Е́ДЕ (Ede)—Никеријанын Гәрб штатында шәһәр. Ошун чајынын јухары ахынындадыр. Әһ. 162,2 мин (1971). Д.ј. илә Лагосла әлагәләнир. Какао е'малы, палма јағы, памбыг парча истеһсалы мүәссисәләри вар. Какао, түтүн, памбыг тичарәти мәркәзидир.

Е́ДЕ (Ede)—Нидерландын Келдерланд әјаләтиндә шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 78,6 мин (1974). Сүн'и ипәк, метал конструксијалар, електротехника аваданлығы истеһсал олунур.

ЕДЕЛВЕ́ЈС, л е о н т о п о д и у м (Leontopodium) — мүрәккәбчичәклиләр фәсиләсиндән чохиллик битки чинси. Чичәк групу Е. үчүн характер «улдуз» фигуру әмәлә кәтирән гисмән сых јумагчыгларда, јахуд мүрәккәб јарымчәтирдә (бә'зән тәк-тәк јерләшән сәбәтчикләр) топланмыш сәбәтчикдир; адәтән кечә кими түклү јарпагларла әһатә олунмушдур. Аврасијада (Гафгаз вә Өн Асијадан башга) 30 нөвү (башга мә'луматлара көрә 50-дәк), ССРИ-дә Узаг Шәргдә вә Сибирдә 6—8, Орта Асијада 2, Карпат д-рында 1 нөвү вар. Әсасән, дағ-чөл вә јүксәк дағ гуршагларында (5000 *м*-дәк һүндүрлүкдә) битир. Ән чох јајыланы А л п Е.-идир (L. alpinum); чох дәрилдијиндән, демәк олар ки, нәсли кәсилмәкдәдир. Мүһафизә едилир («Гырмызы китаб»а дахил едилмишдир).

Е́ДЕЛФЕЛТ (Edelfelt) Алберт (21.7. 1854, Порво јахынлығында—18.8.1905, Порво)—фин рәссамы. Петербург Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1895). Һелсинки, Антверпен вә Парисдә охумушдур. Әсәрләриндә фин кәндлиләринин вә балыгчыларынын һәјатыны реалистчәсинә вә рәғбәтлә тәсвир етмишдир («Дәниздә», 1883, «Руоколахти арвадлары», 1887, «Балыгчылар», 1898). Е. тарихи мөвзуда бир сыра таблолар («Кралича Бланка», 1876—77), һәмчинин портретләр јаратмышдыр.

ЕДИЛБА́Ј ГОЈУНУ—гујруглу, габајунлу, әтлик-пијлик гојун чинси. 19 әсрин ахырларында Газахыстанда гујруглу газах гојунларынын ири, габајунлу Һәштәрхан гочлары илә чүтләшдирилмәсиндән алынмышдыр. Бәдәни јығчам вә möһкәм конститусијалыдыр. Рәнки боз-гонур, сары-гырмызы вә гарадыр. Гојун вә гочлары бујнузсуздур. Гочларын дири чәкиси 100—120 *кг* (ән чох 160 *кг*-дәк), гојунларынкы 65—75 *кг* (бә'зән 115 *кг*-дәк) олур. Е.г. чох сүр'әтлә бөјүјән вә тезјетишән чинсдир. Һәр 100 доғар гојундан илдә 110—120 гузу алыныр. Сүд мәһсулдарлығы јүксәкдир (тәгр. 120—130 *кг*). Әт вә пиј чыхымы 50—55%-дир. Гојунлардан 2,3—2,6 *кг*, гочлардан 3,5 *кг* (ән чох 5 *кг*-дәк) јун гырхылыр. Јерли гојун чинсләринин мәһсулдарлығынын артырылмасында Е.г.-ндан кениш истифадә едилир. Газах.ССР-дә чинслә дамазлыг иши апарылыр.

ЕДИЛЛӘР (лат. aediles, aedes—мә'бәд)—Гәдим Италијада вәзифәли шәхсләр (макистратлар). Е.ә. 494 илдә халг трибунунун ики көмәкчиси (плебеј Е.-и) вәзифәләри тә'сис олунмушду. Е.ә. 367 (вә ја 366) илдә тә'сис едилән курул Е.-и илк вахтлар јалныз патрисиләрә аид едилирди. Е. 1 иллијә сечилирди. Ојунларын тәшкили, тикинти ишләринә нәзарәт, мә'бәдләри һимајә етмәк вә с. ишләр Е.-ин вәзифәсинә дахил иди. 4 әсрдә Е.-ин вәзифәләри ләғв едилди.

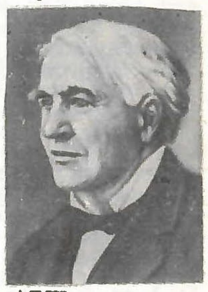
ЕДИЛЛИ—Азәрб.ССР Һадрут р-нунда (ДГМВ) кәнд. Е. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* шм.-да, Гарабағ силсиләсинин ч.-ш. әтәјиндәдир. Әһ. 515 (1977); үзүмчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

Е́ДИНБУРГ (Edinburgh, гал дилиндә Dun-eideann — Ејдин истеһкамы) — Б. Британијада шәһәр. Шотландијанын пајтахты. Ферт-оф-Форт көрфәзи саһилиндәдир. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 453,4 мин (1971). Кағыз-полиграфија, машынгајырма (кағыз истеһсалы үчүн машынлар, газ, су вә електрик апаратлары), јүнкүл, јејинти (о чүмләдән пивә вә виски истеһсалы), резин сәнајеси, кәмигајырма тәрсанәләри; ун-т (1582), тибб коллечи, рәсәдхана, китабханалар, шәкил галерејасы, музејләр, гәдим ме'марлыг абидәләри вар. Е. р-нунда даш көмүр чыхарылыр.

Е. һаггында илк мә'лумат 6 әсрә аиддир. II Јаковун вахтында [1437—60] Шотландијанын пајтахтына чеврилди. Е. 1296, 1341, 1385, 1544, 1650 илләрдә инкилис гошунлары тәрәфиндән тутулмуш вә чох дағыдылмышды. 17—18 әсрләрдә (Шотландија Инкилтәрәјә бирләшдирилдикдән сонра) сијаси вә инзибати мәркәз кими әһәмијјәтини итирди. 18 әсрин 2-чи јарысында бурада јени шәһәр салынды. Тичарәт-сәнаје вә малијјә мәркәзи кими ролу артды. 19 әсрин 30-чу илләриндә Е.-да тредјунионларын шурасы јарадылмыш, чартист һәрәкаты кениш вүс'әт алмышды.

ЕДИ́П (Oidipus), О ј д и п у с—гәдим јунан мифолокијасында Фива падшаһы. Лајын вә Јокастанын оғлу. Лаја габагчадан верилән хәбәрә көрә, ону оғлу өлдүрәчәкмиш. Доғуландан сонра атасы Е.-и дағлара атдырмыш, бир чобан ону хилас етмишди. Е. билмәдән атасыны өлдүрмүш вә анасы илә евләнмишди. Е. образы Софоклун «Шаһ Един», Волтерин «Един» әсәрләриндә әксини тапмышдыр.

Е́ДИСОН (Edison) Томас Алва (11.2. 1847, Оһајо штаты, Мајлан ш.—18.10. 1931, Нју-Черси штаты, Уест-Оранч ш.) — американ електротехники, ихтирачы, ири електротехника мүәссисә вә компанијаларынын саһибкары. АБШ ЕА үзвү (1927), ССРИ ЕА әчнәби фәхри үзвү (1930). 1869—76 илләрдә бир сыра орижинал чиһазлар ихтира етмишдир. 1876 илдә АБШ-да тәдгигат характерли илк сәнаје лабораторијасыны јаратмыш, 1877 илдә фонографы ихтира етмиш, 1879 илдәközәрмә електрик лампасыны тәкмилләшдириб она мүасир көрүнүш вермишдир. Е. өз дөврү үчүн ән күчлү кенераторларын конструксијасыны јаратмыш, 1882 илдә

дүнјада илк дәфә олараг ичтимаи истифадә әһәмијјәтли електрик стансијасыны гурашдырыб истисмара вермишдир (Нју-Јорк, Перл-стрит). Д.ј.-нун електрикләшдирилмәси, филизин магнитлә сепарасијасы вә с. проблемләр саһәсиндәки ишләри дә бу дөврә аиддир. Телефонија, кинотехника, кимја, мә'дән ишләри, һәрби техника вә б. саһәләрдә дә Е. өз ихтиралары илә мәшһурдур. 1883 илдә термоион емиссија һадисәсини мүәјјән етмишдир («Едисон еффекти»).

Әд.: Белькинд Л. Д., Томас Альва Эдисон, М., 1964.

ЕДИФИКА́ТОРЛАР (лат. aedificator — гуручу) — фитосенозун әсасыны тәшкил едән битки нөвү. Палыд мешәлијиндә палыд, јовшанлыг јарымсәһрасында исә јовшан едификатордур. Е. фитосенозда үстүнлүк тәшкил едиб, мүһитин дәјишилмәсиндә вә јени мүһитин јаранмасында мүһүм рол ојнајыр, фитосенозда раст кәлән дикәр битки нөвләрини өз мүһитинә табе едир. Е.-ын јаратдығы мүһитә ујғунлашмајан нөвләр исә сырадан чыхыр. Е. һәмин фитосенозда мәһсулдарлығын 60—70%-ини тәшкил едир.

Е́ДМОНТОН (Edmonton)—Канаданын г.-индә, Саскачеван чајы саһилиндә шәһәр. Алберт әјаләтинин инз. м. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 518 мин (1973, әтрафы илә бирликдә). Мүһүм кимја, нефт-кимја, һәмчинин к.т. хаммалы е'малы мәркәзидир. Ун-т (1907) вар.

Е́ДФУ (ادفو, индики И д ф у)—Јухары Мисирдә (Асуан әјаләтиндә), Нил чајынын сол саһилиндә гәдим шәһәр. Һәлә гәдимдән Е. ганадлы диск шәклиндә тәсәввүр едилән Күнәш аллаһына ситајиш мәркәзи олмушдур. Сонралар бу аллаһ Гор, антик дөврдә исә јунан аллаһы Аполлонла ејниләшдирилирди (јунан-Рома дөврүндә шәһәрин Apollonopolis Magna адланмасы да бурадандыр). Е.-да 20 әсрин 20—30-чу илләриндә археоложи газынты апарылмышдыр. Е.-дакы Гор мә'бәди комплекси Мисир мә'бәд архитектурасынын нисбәтән бүтөв галмыш абидәсидир. Мә'бәдин тикинтиси Птолемејләр дөврүнә (е.ә. 237 илдә Птолемеј III Јеверкетин дөврүндә тикилмәјә башланмыш вә е. ә. 1 әсрин орталарында баша чатмышдыр) аид едилир. Мә'бәдин бүнөврәсинин алтындан III Рамсес дөврүнә аид мә'бәд тикилисинин галыглары ашкар олунмушдур. Шәһәрин јашајыш мәһәлләләри вә некрополунда да газынтылар апарылмыш вә чохлу мәишәт әшјасы (әсасән, јунан-Рома, гибтиләр вә Бизанс дөврләринә аид) тапылмышдыр.

Әд.: Rochemonteix M., Chassinat E., Le Temple d'Edfou (v. 1—11], Paris—Le Caire, 1897—1934; Tell Edfou, v. 1—3, Le Caire, 1937—39.

ЕЖЕ́КТОР (фр. éjecteur; éjecter—тулламаг)—газ вә мајеләрин сорулмасы үчүн башга газ вә ја мајенин кинетик енержисиндән истифадә едән шырнаг апараты. Газ вә мајеләрин бир јердән башга јерә вурулмасы үчүн ишләдилән бир чох машынларын иши Е. принсипинә әсасланыр (мәс., шырнаг насослары). Е.-дан маје јаначагла ишләјән ракет мүһәррики камерасына јаначаг вермәк үчүн дә истифадә едилир.

Е́ЗЕРИН, физостигмин — *алкалоидләрдән* бири; салисилат адланан дузу тибдә ишләдилир. Е. рәнксиз кристал маддәдир, суда пис, спиртдә јахшы һәлл олур. Кәскин глаукоманын, һабелә бә'зи синир вә әзәлә хәстәликләринин мүаличәсиндә ондан истифадә олунур. Е. пахлалы биткиләрдән алыныр.

ЕЗО́П (Aesopos) (?—?)—гәдим јунан тәмсилчиси (е.ә. 6 әср). Тәмсилин јарадычысы һесаб олунур. Һәјаты һаггында мә'луматлар әфсанәви характер дашыјыр. Антик дөврдә јаранан тәмсилләрин, демәк олар ки, һамысы Е.-а аид едилир. Һәмин тәмсилләр е.ә. 4—3 әсрләрдән е'тибарән «Езоп тәмсилләри» (300-ә јахын тәмсил) ады алтында топланмышдыр. Е.-ун тәмсилләриндә үмидсизлик вә бәдбинлик мотивләри күчлүдүр. Гәдим Рома шаирләри Федр вә Бабридән башлајараг Ж. Лафонтен вә И. А. Крылова гәдәр Аврора әдәбијјатында тәмсил сүжетләри Е.-дан көтүрүлмүшдүр. Әдәбијјатшүнаслыгда ишләнән «Езоп дили» ифадәси Е. тәмсилләриндәки әхлаги мәзмунун, нәсиһәт вә өјүдүн мәчази, үстүөртүлү ифадә тәрзи (һејванлары, биткиләри, чансыз әшјалары данышдырмаг) илә бағлыдыр.

Әсәри: Басни Эзопа, М., 1968.
Әд.: Гаспаров М. Л., Античные литературные басни, М., 1971.

ЕЗО́П (Aesopus) Клоди (е.ә. 1 әср)—гәдим Рома фачиә актјору. Гәдим Рома мәнбәләринә көрә Е. әзәмәтли көрүнүшә, дәгиг, ифадәли жестләрә, күчлү психоложи-емосионал тә'сиредичи габилијјәтә малик имиш. Е. хүсусилә Еврипидин фачиәләриндә («Андромаха» вә с.) бөјүк мүвәффәгијјәтлә ојнамышдыр. *Сисерон* нитг усталығыны Е.-дан өјрәнмишдир.

ЕЗО́П ДИЛИ—бах *Езоп.*

ЕЗОФАГОСКОПИ́ЈА (јун. oisophágos—гида борусу + *...скопија*) — електрик лампасы вә оптик системи олан метал бору (езофагоскоп) васитәсилә гида борусуну мүајинә етмәк үсулу.

ЕЈБӘЧӘРЛИК—битки вә һејван органларынын гурулушча дәјишилмәси. Биткиләрдә Е.-јә, әсасән, көк, јарпаг, тумурчуг, зоғ, чичәк, чичәкјанлығы, тохум вә с. органларда раст кәлмәк олур. Ән чох органларын вә ја бүтөвлүкдә биткиләрин чыртданбојлулуг вә ја кигантизминә, чичәјин чохләчәклилијинә, «кафтар сүпүркәлилик», *вивипарија* вә с. һаллара тәсадүф олунур. Е. биткиләрин тохума вә һүчејрәләриндә, һәмчинин һүчејрә *органелләриндә* баш верә биләр. Биткиләрдә Е. фајдалы (буғданын чыртданбојлулуғу, мејвәкөкләрин кигантизми вә с.) вә ја зәрәрли (гарағатда чохләчәклилик вә с.) олур. Е. гејри-ади темп-р, ионлашдырычы шүаланма, зәһәрли маддәләр, әтраф мүһитин чиркләнмәси (гурғушун, арсен вә с. бирләшмәләрлә), оксикен чатышмазлығы, осмос тәзјигинин дәјишилмәси, бә'зи дәрман препаратларынын тә'сири, еләчә дә паразитләрлә јолухма, һибридләшдирмә, зәдәләнмә, чинсијјәт хромосомларынын аномалијасы вә с. илә әлагәдар олур. Е.-ә һејван организминдә дә тәсадүф едилир. Лентшәкилли гурдларда сормачларын сајча азалмасы вә ја артмасы, сколексин (башчыг) икиләшмәси, һәлгәви гурдларда бәдәнин һачаланмасы, бә'зи һәшәратда бығчыгларын сајча азалмасы вә с. һејван организминин Е.-и кими мејдана чыхыр.

Е.-дән дәрман препаратларыны биоложи сынагдан кечирмәк, кимјәви маддә вә физики амилләрин организмә тә'сирини өјрәнмәк мәгсәди илә истифадә едилир. Е.-ин өјрәнилмәси илә тератолокија елми мәшғул олур. Инсанда Е. үчүн бах *Инкишаф гүсурлары* мәгаләсинә.

ЕЈБӘЧӘРЛИК—ејбәчәр ичтимаи мүнасибәт вә һадисәләри ифадә едән, һәмин мүнасибәт вә һадисәләрә гаршы мәнфи һисс ојадан естетик категоријалардан бири. Е. маһијјәтчә *көзәллијин* әксидир. Е. анлајышы бәдии-естетик зөвгүн инкишаф сәвијјәси илә мәһдудлашмајыб, һәр шејдән әввәл, синфи, тарихи маһијјәт дашыјыр. Ф. Рабле, Леонардо да Винчи, В. Шекспир, Ж. Б. Молјер, Ф. Гојја, В. Һүго вә б. Е.-јә гаршы кәскин мүбаризә апармышлар. Рус ингилабчы демократлары (Белински, Добролјубов, Чернышевски) Е.-и ичтимаи һәјатын јарамазлығында көрмүшләр. Мүртәҹе буржуа инчәсәнәти ејбәчәр һәјат һадисәләрини бәдии јарадычылығын әсас објектинә чевирир.

Марксист-ленинчи естетика Е. һаггында фәлсәфи-естетик консепсијалары, бәдии-нәзәри мүддәалары үмумиләшдирмиш, мүтәрәгги мејлләри вә ән'әнәләри инкишаф етдирмишдир. М. Горки, В. В. Мајаковски, Кукрыниксләр вә б. Е.-ин антиһуманист маһијјәтини ачмыш, ону ифша етмәји мүтәрәгги естетик идеалын тәсдиги кими баша дүшмүшләр. М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара», Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» пјесләриндә, М. Ә. Сабирин ше'рләриндә сосиал бәрабәрсизлик, чәһаләт, наданлыг, фанатизм, тамаһкарлыг, хәсислик вә с. ејбәчәр чәһәтләр сатирик бојаларла тәнгид едилир.

Әд.: Лифшиц М., Рейнгарт Л., Кризис безобразия, М., 1968; Куприн А. В., По ту сторону расцвета, М., 1974.

ЕЈВАЗЛАР — Азәрб.ССР Жданов р-нунда кәнд. Е. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 19 *км* шм.-да, Ағчабәди—Имишли шосе јолундан вә Јухары Гарабағ каналындан 6 *км* аралы, Мил дүзүндәдир. Әһ. 1320 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ЕЈВАЗОВ Ағарза Ибраһим оғлу (д. 29.4.1929, Бакы)—мүһәндис-кәми механики. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1966). 1959 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1951 илдә башламышдыр. 1951—68 илләрдә механик вәзифәсиндә чалышмышдыр. 1968—76 илләрдә Хәзәр Кәмичилији Идарәсинин (ХКИ) «Нахчыван» танкериндә бөјүк механик ишләмишдир. 1976 илдән ХКИ-нин Донанманы, Ичтимаи Иашәни вә Тичарәти Әрзагла Тәчһиз Едән Идарәсинин рәисидир. Сов.ИКП 24-чү гурултајынын нүмајәндәси олмушдур.

ЕЈВАЗОВ Баһадыр Әскәр оғлу (д. 26.10.1907, Гарјакин, индики Фүзули р-ну)—совет дерматологу, тибб е.д. (1936), проф. (1940). Азәрб.ССР әмәкдар һәкими (1942) вә әмәкдар елм хадими (1956). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. 1935—37 илләрдә Азәрб.ССР Сәһијјә Комиссарлығында елм вә тибб тәһсили идарәсинә башчылыг етмиш, 1938—46 илләрдә Азәрб. Елми-Тәдгигат

Дәри-Зәһрәви Хәстәликләри Ин-тунун директору вә 1946—64 илләрдә Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун ректору олмушдур. Азәрб.ССР Елми-Тәдгигат Һематолокија вә Ганкөчүрмә Ин-тунун директорудур (1973 илдән). Тәдгигаты, әсасән, дәри-зәһрәви хәстәликләрин клиникасы вә епидемиолокијасынын, респ. балнеоложи курорт сәрвәтләринин (Нафталан нефти, Сураханы күкүрдлү сују, Шых минерал булағы, Шуша иглим курорту вә с.) өјрәнилмәсинә һәср олунмушдур. Азәрб.ССР Али Советинин (2 вә 5-чи чағырыш) депутаты олмушдур.

ЕЈВАЗХАНБӘЈЛИ — Азәрб.ССР Ағдам р-нунун Магсудлу советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән вә Ағдам д.ј. ст.-ндан 10 *км* шм.-да, Ағдам—Јевлах шосе јолундан вә Хачын чајынын (Күрүн голу) сағ саһилиндән 4,5 *км* аралы, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 746 (1977). Чөрәк з-ду, мејвә тинклији с-зу, орта вә ибтидаи мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, ушаг бағчасы, хәстәхана, автомат телефон ст. вар. Ағдам ат з-ду Е.-дәдир.

ЕЈВАН (пәһләви дилиндә apadana, еһтимал ки, ban—ев сөзүндәндир; әр. ايوان)—үч тәрәфдән гапалы олуб, үзү дахили һәјәтә ачылан кениш, бә'зән тағлы тикили. Е. тикинти елементи кими илк дәфә Шәргдә јаранмышдыр (Әһәмәни һөкмдарларынын, Парфија дөвләтинин вә Сасаниләрин сарајлары). Тикилијә мөһтәшәмлик верән Е. чох вахт сыра сүтунлу олурду. Мәдаин (Ктесифон) сарајынын харабалыглары Eyvan-i Kisra ады илә мәшһурдур. Орта әсрләрдә Орта вә Јахын Шәргин сарај вә дини биналарында кениш тәтбиг едилирди. Сәрвистан (Иран) сарајы, Исфаһан, Бухара, Һерат мәсчидләри вә с. биналарда бу дөврә аид марагды Е. нүмунәләри галмышдыр. Е. гәдим јашајыш евләринин ајрылмаз һиссәси кими Азәрб.-да кениш јајылмышдыр. Авропа ме'марлығында Е. јалныз орта әсрләрдән тәтбиг едилир.

Әд.: Саламзадә Ә. В., Садыгзадә Ә. Ә., XVIII—XIX әсрләрдә Азәрбајчанда јашајыш биналары, Б., 1961; Фрай Ричард, Наследие Ирана, М., 1972.

ЕЈВЕ (Euwe) Макиелис (Макс) (д.20.5. 1901, Амстердам) — Нидерланд шаһматчысы, бејнәлхалг гроссмејстер (1949). 1935—37 илләрдә дүнја чемпиону. Шаһмат нәзәријјәчиси вә методисти. Бејнәлхалг Шаһмат Федерасијасынын президенти (1970—78). «Шаһмат ојуну дәрсләри», «Шаһмат мүһазирәләри курсу» вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Е.-нин редакторлуғу илә 1949 илдән Нидерландда мүасир шаһмат нәзәријјәсинә аид бүллетен нәшр едилир. Ријазијјатын тәдгиги илә дә мәшғул олур.

Әд.: Шахматный словарь, М., 1964.

ЕЈДЕТИЗМ (јун. éidos—сурәт)—сурәт һафизәсинин бир нөву; чисмин һисс үзвләринә тә'сири кәсилдикдән сонра онун ајдын әјани сурәтинин чанландырылмасы имканы. Е. көрмә анализаторунда ојанманын мүәјјән вахт давам етмәсинин нәтичәсидир.

ЕЈДСВОЛЛ КОНСТИТУСИЈАСЫ (1814)—мајын 17-дә Мүәссисләр мәчлисинин Ејдсволл (Eidsvoll) ш.-ндә гәбул етдији Норвеч конституснјасы; Норвечин Исвечә бирләшдирилмәси планларына гаршы кенишләнән милли азадлыг һәрәкаты шәраитиндә гәбул олунмушду. Е.к. Норвечи азад вә мүстәгил дөвләт е'лан едир, өлкәнин идарә олунмасында ичраедичи һакимијјәти крала һәвалә етсә дә, бир сыра һүгуг вә азадлыглар верилмәсини (сөз, мәтбуат, шәхсијјәтин тохунулмазлығы вә с.) нәзәрдә тутурду. Наполеон Франсасынын мәғлубијјәтиндән сонра Авропа өлкәләриндә иртичанын гәләбә чалмасы шәраитиндә гәбул едилмиш Е.к.-ны Ф. Енкелс о дөврдә Авропада мөвчуд олан бүтүн конституси̇јаларын ән демократики адландырмышдыр (Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 37, с. 351). Бә'зи дәјишикликләр вә әлавәләрлә [*Исвеч — Норвеч унијасынын (1814—1905)* ләғвиндән сонра едилмишдир] инди дә гүввәдәдир.

ЕЈЗЕНАХ (Eisenach)—АДР-ин ч.-г.-индә, Ерфурт маһалында шәһәр. Түрингија Мешәси д-рынын әтәјиндә, Хөрзел чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 50 мин (1974). Автомобил з-ду, електротехника, кимја, тохучулуг, јејинти сәнајеси вар. Туризм мәркәзидир. И. С. *Бахын* вәтәнидир. И. С. Бахын ев-музеји вә с. вар. И. В. Көте вә М. Лүтер Е.-да јашамышлар. 1869 илдә Е.-да А. *Бебел* вә В. Либкнехт тәрәфиндән Алманија Сосиал-Демократ Фәһлә Партијасынын (бах *Ејзенахчылар*) әсасы гојулмушдур.

ЕЈЗЕНАХЧЫЛАР—1869 илин августунда Ејзенах ш.-ндә Үмумалманија фәһлә гурултајында А. *Бебел* вә В. *Либкнехтин* рәһбәрлији илә јарадылмыш Алманија Сосиал-Демократ Фәһлә Партијасынын үзвләри. Бә'зи сәһв мүддәаларына бахмајараг, Е.-ын програмы Биринчи Интернасионалын ингилаби принсипләринә әсасланырды; партијанын низамнамәси демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушду. Биринчи Интернасионалын ингилабчы марксист чинаһынын дајағы олан Е. Франса—Пруссија мүһарибәси (1870—71) дөврүндә бејнәлмиләлчи мөвге тутмуш, Парис Коммунасы (1871) илә һәмрә'ј олдугларыны билдирмишдиләр. Е. Алманијанын ингилаби јолла бирләшдирилмәси тәрәфдары идиләр. 1875 илдә Гота ш.-ндәки гурултајда Е.-ла лассалчылар ваһид фәһлә партијасында (Алманија Сосиал-Демократ Партијасы) бирләшдиләр.

ЕЈЗЕНҺАУЕР (Eisenhower) Дуајт Дејвид (14.10.1890, Техас штаты, Денисон—28.3.1969, Вашингтон)—АБШ дөвләт вә һәрби хадими, орду кенералы (1944 илдән). АБШ Икинчи дүнја мүһарибәсинә гошулдугдан сонра бир сыра рәһбәр һәрби вәзифәләрдә олмуш, 1943 илин декабрында мүттәфигләрин Гәрби Авропадакы експедисија гошунларынын баш команданы тә'јин едилмишди. Е. 1945 илдә Алманијадакы Америка ишғал гошунларынын баш команданы, 1945 илин нојабрындан 1948 иләдәк АБШ силаһлы гүввәләри Баш Гәраркаһынын рәиси, 1948—52 илләрдә Нју-Јоркдакы Колумбија ун-тинин ректору, 1950—52 илләрдә Авропада НАТО силаһлы гүввәләринин баш команданы иди. Е.-ин АБШ-ын президентлији дөврүндә (1953—61) өлкәдә игтисадијјаты милитаристләшдирмәк вә демократик азадлыглары боғмаг хәтти даһа да күчләнмишди. Е. һөкумәтинин харичи сијасәти бејнәлхалг кәркинлији артырмаға, тәчавүзкар һәрби блоклар јарадылмасына, милли азадлыг һәрәкатларыны јатырмаға јөнәлдилмишди (*Ејзенһауер доктринасынын* гәбул едилмәси вә с.). Дүнја сосиализм системинин гүдрәтинин артмасы шәраитиндә Е. һөкумәти 1958—59 илләрдә ССРИ илә мүнасибәтләрдә нисбәтән реалист хәтт көтүрмәјә башламышды, лакин Совет Иттифагы әразиси үзәриндә вурулмуш (1960, 1 мај) «Локһид У-2» кәшфијјат тәјјарәси илә әлагәдар һадисә бу хәтти поззду.

ЕЈЗЕНҺАУЕР ДОКТРИНАСЫ, Даллес-Ејзенһауер доктринасы — АБШ-ын Јахын вә Орта Шәргдә милли азадлыг һәрәкатларыны јатырмаға јөнәлдилмиш харичи сијасәт доктринасы. АБШ дөвләт катиби Ч. Ф. *Даллес* тәрәфиндән һазырланмыш, президент Д. *Ејзенһауерин* конгресә мәктубунда (1957, 5 јанвар) ирәли сүрүлмүшдү. Әсасыны, АБШ һаким даирәләринин *Мисирә гаршы Инкилтәрә — Франса—Исраил тәчавүзү (1956)* боша чыхдыгдан вә мүстәмләкәчи дөвләтләрин Јахын вә Орта Шәргдәки мөвгеләринин зәифләмәси нәтичәсиндә јаранмыш «гүввәләр бошлуғу»ну долдурмаг сә'ји тәшкил едирди. Доктрина «бејнәлхалг коммунизмин нәзарәти алтында олан һәр һансы бир өлкә тәрәфиндән едилән тәчавүзә» гаршы бу рајонун мүртәче режимләринә кениш һәрби вә игтисади јардым көстәрилмәсини, һәмчинин бу ишдә АБШ силаһлы гүввәләриндән истифадә едилмәсини (конгресин разылығы олмадан) нәзәрдә тутурду.

Е.д. БМТ Низамнамәсини кобуд сурәтдә позур, милли азадлыг мүбаризәси јолуна гәдәм гојмуш халглары Америка инһисарларына табе етмәк мәгсәди дашыјырды. Иорданијаны Суријанын «тәчавүзүндән горумаг» бәһанәси илә АБШ 1957 илдә ики дәфә Е.д.-ндан истифадә етди. 1958 илдә Ливана гаршы ачыг мүдахиләјә башлады. 1967 илдә исә АБШ Исраилин әрәб өлкәләринә гаршы силаһлы тәчавүзүнү мүдафиә етди. Е.д.-нын мүртәче империалист маһијјәти сүлһсевәр халгларын вә дөвләтләрин, о чүмләдән АБШ-ын өзүндә ичтимаијјәтин кәскин е'тиразларына сәбәб олду.

ЕЈЗЕНҺҮТТЕНШТАДТ (Eisenhüttenstadt) — АДР-ин Франкфурт маһалында шәһәр. Одер чајы јахынлығындадыр. Одер—Шпре каналында порт. Әһ. 46,5 мин (1974). Өлкәдә «Ост» металлуркија комбинатынын тикилмәси илә әлагәдар салынмышдыр (1951).

ЕЈЗЕНШТЕЈН Серкеј Михајлович (22. 1.1898, Рига—11.2.1948, Москва)—совет кино режиссору, инчәсәнәт нәзәријјәчиси, педагог. РСФСР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1935). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1946). Сәнәтшүнаслыг доктору (1939). 1916—18 илләрдә Петроград Мүлки Мүһәндисләр Ин-тунда, 1921—22 илләрдә исә Дөвләт Али Режиссорлуг Е'малатханасында (В. Мејерхолдун рәһбәрлији алтында) охумушдур. 1921—24 илләрдә Москвада Биринчи «Пролеткулт» Фәһлә Театрында рәссам вә реж. ишләмишдир. О, бурада «Мексикалы» (Ч. Лондонун ејниадлы һекајәси үзрә), «Мүдрик» (А. Островскинин «Садәлик мүдриклијин шәртидир» комедијасы үзрә)

вә с. тамашаларын гурулушуну вермишдир. Е. 1924 илдән кино саһәсиндә фәалијјәт көстәрмиш, 1925 илдә рус пролетариатынын мүбаризәсиндән бәһс едән «Тә'тил» филмини чәкмишдир. Дүнја киносунда илк дәфә олараг Е. бу филмдә ингилаби күтләләри тарихин һәрәкәтверичи гүввәси кими көстәрмишдир.

Новатор сәнәткар олан Е.-ин тарихи-ингилаби мөвзуда чәкдији «„Потјомкин" зиреһли кәмиси» (1925) филми совет вә дүнја кино сәнәтинин ән бөјүк наилијјәтидир. Әсәрдә 1905 ил ингилабынын гәһрәманлыг епизодлары реал тәсвир едилир, ингилабын мәғлубедилмәзлији идејасы романтик пафосла тәрәннүм олунур. Кинематографија тарихи бүросунун тәнгидчиләри арасында кечирилән бејнәлхалг сорғуда (1958, Брүссел) бу филм бүтүн дөврләрин вә халгларын ән јахшы филми һесаб едилмишдир. Е.-ин реж. Г. *Александров* илә биркә чәкдији «Октјабр» (1927), «Көһнә вә Тәзә» (1929) филмләри

«„Потјомкин" зиреһли кәмиси» филминдән кадр. Реж. С. М. Е ј з е н ш т е ј н.

Бөјүк Октјабр социалист ингилабы вә коллективләшмә мөвзуларына һәср олунмушдур. Бәдии кинода В. И. Ленин образы илк дәфә Е.-ин «Октјабр» филминдә чанландырылмышдыр. Е. 1929—31 илләрдә Франса, АБШ вә Мексикаја е'зам едилмиш, кино истеһсалы мәсәләләрини өјрәнмиш вә «Јашасын Мексика!» (битирмәмишдир) бәдии сәнәдли филми үзәриндә ишләмишдир. Е. 1938 илдә кино сәнәтинин бүтүн компонентләрини (тәсвир, дил, актјор сәнәти, сәс тәртибаты) һармоник шәкилдә өзүндә бирләшдирән «Александр Невски» филмини чәкмишдир. Икисеријалы «Иван Грозны» (биринчи серија—1945, икинчи серија—1946) монументал кино епопејасында Е. 16 әср Русија мүһитини тәсвир етмишдир. Бу филм дүнја кино сәнәтинин көркәмли нүмунәләриндәндир. Е. 1940 илдә ССРИ Бөјүк Театрында Р. Вагнерин «Валкирија» операсыны тамашаја гојмушдур. 1925 илдән Үмумиттифаг Дөвләт Кинематографија Институнда педагожи фәалијјәт көстәрмишдир (1932 илдән кафедра мүдири, 1937 илдән проф.). Е. кинонун ифадә васитәләри, кино тарихи вә нәзәријјәсинә даир бир чох әсәрин мүәллифидир. Ленин ордени вә «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Избр. статьи, М., 1956; Избр. соч., т. 1—6, М., 1964—71.

Әд.: В и ш н е в с к и й Вс., Эйзенштейн, М., 1939; Ю р е н е в Р. Н., «Броненосец „Потемкин"» Сергея Эйзенштейна, М., 1965; Эйзенштейн в воспоминаниях современников, М., 1974; Ш к л о в с к и й В. Б., Эйзенштейн, 2 изд., М., 1976.

ЕЈЛЕР (Euler) Леонард (15.4.1707, Базел—18.9.1783, Петербург)—ријазијјатчы, механик, физик вә астроном. Петербург ЕА вә с. академијаларын үзвү олмушдур. И. Нјутон вә Г. Лејбнитсин давамчысыдыр. Кешиш аиләсиндә доғулмушдур. Илк тәһсилини атасындан алмыш вә Базел ун-тини битирмишдир. I Пјотрун Петербург ЕА-на харичдән дә'вәт етдији алимләр арасында И. Бернуллинин оғуллары Николај вә Даниил дә вар иди. Онларын тә'сири илә Е. дә Петербурга чағырылыр (1727). Онун јарадычылығы Петербург ЕА илә сых бағлыдыр. Академијанын бир чох саһәсинин фәалијјәтиндә јахындан иштирак етмишдир. «Һесаба рәһбәрлик» дәрслијини јазмыш (1738—40), техники експерт ишләриндә, Русијанын хәритәләринин тәртибиндә иштирак етмишдир. Академијанын тапшырығы илә кәмигајырма, кәмидарәетмәјә даир икичилдлик «Дәнизчилик елми» китабыны јазмышдыр (1749). Пруссија кралы II Фридрихин дә'вәти илә Берлинә кетмиш (1741) вә Берлин Академијасында ријазијјат шө'бәсинә рәһбәрлик етмишдир. Бу дөврдә дә Петербург ЕА илә сых әлагә сахламышдыр. Академијанын фәалијјәти мәсәләләриндә II Фридрихлә Е. арасындакы фикир ајрылығы сонралар мүнагишәјә сәбәб олмуш вә о, II Јекатеринанын дә'вәти илә Петербурга гајытмышдыр. Е.-ин тәдгигатлары ријазијјат, механика, еластиклик нәзәријјәси, ријази физика, оптика, мусиги нәзәријјәси, Ајын һәрәкәти, машын нәзәријјәси, баллистика, дәнизчилик елми вә с. саһәләрә аиддир. Е. вариасија һесабы, әдәдләр, *аналитик функсија*, хүсуси функсија, *диференсиал тәнликләр*, турбин вә сәтһ нәзәријјәләринин әсасыны гојмушдур. Сындырма әмсаллары мүхтәлиф олан 2 линзаны бирләшдирмәклә телескоп-рефлекторун күчләндирилмәсинә мане олан хроматик аберрасијаны арадан галдырмағын мүмкүнлүјүнү нәзәри көстәрмишдир. Е. принсипи әсасында илк хроматик објективи инкилис алими Ч. Доллонд гурмушдур (1758). Е. практики механиканын мәсәләләринә вә материаллар мүгавимәтинә даир дә тәдгигат апармышдыр: дишли өтүрмәдә дишләрин мәгсәдәујғун формасыны тә'јин етмиш, күләк дәјирманынын гурулушуну өјрәнмишдир. Е. өзүнүн вә б.-нын алдығы нәтичәләри «Механика вә ја аналитик ифадә олунан һәрәкәт һаггында елм», «Анализә кириш», «Диференсиал һесабы», «Бәрк чисмин һәрәкәт нәзәријјәси», «Интеграл һесабы» вә с. әсәрләриндә системә салмышдыр. Аналитик һәндәсә, сыралар нәзәријјәси, картографија, нәзәри физика, демографија, сығорта вә с. саһәләрдә бөјүк тәдгигатлар апармышдыр. Е.-ин үмуми характер дашыјан фәлсәфи әсәрләри дә вар.

Ә с ә р л ә р и: Основы динамики точки, М.—Л., 1938; Новая теория движения Луны, Л., 1934; Введение в анализ бесконечно малых, т. 1—2, М., 1961.

Әд.: Леонард Эйлер, Сборник: М., 1958; Ю ш к е в и ч А. П., История математики в России, М., 1968.

ЕЈЛЕР БУЧАГЛАРЫ—јалныз бир тәрпәнмәз нөгтәси олан чисмин һәрәкәтини мүәјјән едән үмумиләшмиш координатлар. Елмә Л. *Ејлер* дахил етмишдир (1748). Астрономијада, кироскоплар нәзәријјәсиндә белә сечилир: тәрпәнмәз O_{xyz} вә чисимлә бағлы һәрәкәт едән $Ox_1y_1z_1$ координат системләринин башланғычлары чисмин тәрпәнмәз O нөгтәсиндәдирсә, Е.б.-ндан биринчиси (ψ—пресессија бучағы) Oxy мүстәвисиндә олуб, дүјүн хәтти (Oxy илә Ox_1y_1 мүстәвиләринин кәсишмә хәтти) илә OX, икинчиси (θ—нутасија бучағы) Ozz мүстәвисиндә олуб, OZ илә OZ_1, үчүнчүсү исә (φ—халис дөнмә бучағы) Ox_1y_1 мүстәвисиндә олуб, дүјүн хәтти илә OX_1 оху арасындакы бучагдыр. OZ, OX вә ON; ON, OZ вә OZ_1; OZ_1, ON вә OX_1 сағ үчлүкдүрсә (бах *Вектор һесабы*), Е. б. мүсбәт гәбул едилир вә $0 \leq \psi \leq 2\pi$, $0 \leq \theta < \pi$, $0 \leq \varphi \leq 2\pi$ интервалында дәјишир. Чисмин $Oxyz$ системинә нәзәрән һәрәкәти $\psi=\psi(t)$, $\theta = \theta(t)$, $\varphi=\varphi(t)$ тәнликләри илә верилир. Е.б. заманын кәсилмәз вә биргијмәтли функсијасы кими верилмәлидир. Е.б. башга чүр дә сечилә биләр.

ЕЈЛЕР ДҮСТУРЛАРЫ — Л. *Ејлерин* вердији ән мүһүм дүстурлар. Тригонометрик вә үстлү функсијалары әлагәләндирән Е.д. $e^{ix} = \cos x + i\sin x$, $\cos x = (e^{ix} + e^{-ix})/2$, $\sin x = (e^{ix} - e^{-ix})/2i$. Sin x функсијасынын сонсуз һасилә ајрылышыны верән Е.д.

$$\sin x = x \prod_{n=1}^{\infty} (1 - x^2/n^2\pi^2).$$

Садә әдәдләр һаггында Ејлер ејнилији

$$\sum_{n=1}^{\infty} n^{-s} = \prod_{p} (1 - 1/p^s)^{-1}$$

(бурада һасил бүтүн p садә әдәдләри үзрәдир). Әјрилик һаггында Е.д.

$$\frac{1}{R} = \frac{\cos^2\varphi}{R_1^2} + \frac{\sin^2\varphi}{R_2^2}$$

шәклиндәдир. Бу дүстур сәтһин ихтијари нормал кәсијинин әјрилијини онун баш әјриликләри вә верилмиш истигамәтлә баш истигамәтләрин бири арасындакы бучагла әлагәләндирир.

ЕЈЛЕР ӘВӘЗЛӘМӘЛӘРИ — $\int R(x, y)\,dx$ шәклиндә интегралы *расионал функсијанын* интегралына кәтирән үч әвәзләмә ($y=\sqrt{ax^2+bx+c}$, $R(x,y)$ исә расионал функсијадыр). a мүсбәтдирсә, $\sqrt{ax^2+bx+c}=t-x\sqrt{a}$ биринчи нөв Е.ә., c мүсбәтдирсә, $\sqrt{ax^2+bx+c} = xt + \sqrt{c}$ икинчи нөв, $\sqrt{ax^2+bx+c}$ үчһәдлисинин көкләри һәгигидирсә, $\sqrt{ax^2+bx+c} = t(x-\lambda)$ үчүнчү нөв Е.ә. тәтбиг едилир (λ—көкләрдән биридир).

ЕЈЛЕР ӘДӘДИ (Л. *Ејлерин* шәрәфинә)—маје ахынынын ики характерик нөгтәсиндәки $\rho_1 - \rho_2$ тәзјигләр фәргинин ахындакы $\rho v^2/2$ динамик тәзјигә нисбәтинә бәрабәр олан өлчүсүз кәмијјәт (ρ—мајенин сыхлығы, v—ахынын сүр'әтидир). Eu илә ишарә едилир. Һәндәси охшар сәрһәдләрдә ахан ики маје ахыны динамик охшардырса, бу ахынларын Ејлер әдәдләри бир-биринә бәра-

бәрдир. Бу, ахында тәзјиг вә эталәт гүввәләри үчүн динамик охшарлыг (бу гүввәләрин нисбәтләринин бәрабәрлији) шәртидир.

ЕЈЛЕР ИНТЕГРАЛЛАРЫ (I вә II нөв Ејлер интеграллары)—мүвафиг олараг

$$B(a, b) = \int_0^1 x^{a-1} (1-x)^{b-1}\, dx, \quad (1)$$

$$\Gamma(a) = \int_0^\infty x^{a-1} e^{-x}\, dx \quad (2)$$

интеграллары ($a>0$, $b>0$). Л. *Ејлер* тәдгиг етмишдир (1729—30). $B(a,b)$ вә $\Gamma(a)$ интеграллары ујғун оларaг бета-функсија вә гамма-функсија адланыр. Е.и. факториал вә C_m^n биномиал әмсаллары ны кәсилмәз дәјишән аргументләр үчүн үмумиләшдирмәјә имкан верир. Мәс., a вә b натурал әдәдләрдирсә, $B(a, b) = 1/b\, C_{a+b-1}^{a-1}$, $\Gamma(a+1) = a'$; a вә b мүсбәтдирсә (1) вә (2) интеграллары мүтләг јығылыр, мәнфидирсә дағылыр. Е.и. арасында $B(a, b) = \Gamma(a)\, \Gamma(b) : \Gamma(a+b)$ доғрудур. $B(a, b)$ функсијасы симметрикдир, јә'ни $B(a, b) = B(b, a)$ Е.и.-на a вә b-нин комплекс гијмәтләриндә дә бахылыр. Е.и.-на хүсуси функсијалар нәзәријјәсиндә раст кәлинир. Елементар функсијаларла ифадә олунмајан бир сыра мүәјјән интеграл Е.и.-на кәтирилир.

$$\int_0^{\pi/2} \ln \sin x\, dx,$$

$$\int_0^1 u^{b-1} (1-u)^{c-b-1} (1-ux)^{-a}\, du$$

интеграллары да Е.и. адланыр.

Әд.: Фихтенгольц Г. М., Курс дифференциального и интегрального исчисления, т. 2, 7 изд., М., 1970.

ЕЈЛЕР ТӘНЛИКЛӘРИ—Л. *Ејлерин* тәдгиг етдији диференсиал тәнликләр;

$$1)\ a_0 x^n y^{(n)} + a_1 x^{n-1} y^{(n-1)} + \ldots + a_{n-1} x y' + a_n y = f(x), \quad (1)$$

бурада $a_0, \ldots, a_n$ сабит әдәдләрдир. (1) тәнлији x мүсбәтдирсә $x = e^t$, мәнфидирсә $x = -e^t$ әвәзләмәси илә сабитәмсаллы хәтти диференсиал тәнлијә кәтирилир.

$$\sum_{\kappa=0}^{n} a_\kappa (ax+b)^{n-\kappa}\, y^{(n-\kappa)} = f(x)$$

тәнлији дә $x_1 = ax+b$ әвәзләмәси илә (1) тәнлијинә кәтирилир.

$$2)\ \frac{dx}{\sqrt{X}} + \frac{dy}{\sqrt{Y}} = 0,$$

бурада $X(x) = a_0x^4 + a_1x^3 + a_2x^2 + a_3x + a_4$, $Y(y) = a_0y^4 + a_1y^3 + a_2y^2 + a_3y + a_4$. Ејлер көстәрмишдир ки, бу тәнлијин үмуми һәлли $F(x, y) = 0$ шәклиндәдир; бурада $F(x,y)$ функсијасы дөрд дәрәчәли симметрик чохһәдлидир (еллиптик интеграллар нәзәријјәсиндә мүһүм ролу вар).

$$3)\ \frac{\partial F}{\partial y} - \frac{d}{dx}\left(\frac{F\,\partial}{\partial y'}\right) = 0$$

тәнлијини Ејлер $\int_a^b F(x, y, y')\, dx$ интегралынын екстремалларыны тәдгиг едәркән алмышдыр (1744).

ЕЈЛЕР ФУНКСИЈАСЫ—n аргументинин мүсбәт там гијмәтләриндә тә'јин олунмуш $\varphi(n)$ функсијасы; n-и ашмајан вә онунла гаршылыглы садә олан мүсбәт там әдәдләрин сајыны көстәрир.

$$\varphi(n) = n(1-1/p_1) \ldots (1-1/p_\kappa),$$

бурада $p_1, \ldots, p_\kappa$ әдәдләри n-нин бүтүн садә бөләнләридир. Мәс., $\varphi(1)=1$, $\varphi(10)=4$, $\varphi(17)=16$. Е.ф.-на әдәдләр нәзәријјәсиндә раст кәлинир.

ЕЈЛЕРИН СЫНЫГ ХӘТЛӘР ҮСУЛУ—бах *Классик вариасија һесабы*.

ЕЈМУР—Азәрб.ССР Ағдаш р-нунда кәнд. Е. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 31 *км* ч.-г.-дә, Күр чајынын сол саһилиндә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 496 (1977); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ЕЈМУРЛАР, е ј м и р л ә р—түркдилли тајфа. Оғуз тајфаларындан олмушлар. Искәндәр Мүншинин (1560/61—1634) мә'луматына көрә, Е. Әтрәк чајы саһилиндә, Чүрчан илә Харәзм арасында јашамышлар. Орта әсрләрдә башга түркдилли тајфаларла бирликдә Орта Асијадан Азәрб.-а вә Јахын Шәрг өлкәләринә кәлмишләр. Бә'зи мәнбәләрин мә'луматына көрә, Тејмур Анадолу сәфәриндән кери гајыдаркән Е.-ын бир гисми Азәрб.-да (Кәнчә, Гарабағ) галмышдыр. Сәфәвиләр дөвләтинин ичтимаи вә сијаси һәјатында дикәр тајфаларла јанашы Е. да иштирак етмишләр. Ејмур тајфасындан олан Әлијар хан Ејмур, Мәһәммәдјар хан Ејмур вә Гылыч бәј Ејмур Астрабадда һакимијјәт башында олмушлар.

ЕЈН ҮШ-ШӘМС УНИВЕРСИТЕТИ (әр. عين الشمس — күнәшин көзү) — МӘР-ин бөјүк али мәктәбләриндән бири. Дөвләт тәдрис мүәссисәсидир. 1950 илдә *Гаһирә университетинин* тибб мәктәби әсасында јарадылмышдыр. Тәһсил әрәб дилиндә, тәбиијат вә техника елмләри үзрә, һәмчинин инкилис дилиндәдир. Тибб, һуманитар елмләр, тәбиијат елмләри, мүһәндислик, к.т., тичарәт, һүгуг, педагожи факүлтәләри, гадын коллечи, китабханасы вар. Ун-тдә 60 мин тәләбә тәһсил алыр (1975/76). Азәрб. алими А. Ахундов Е.Ш.у.-ндә Азәрб. дили вә әдәбијјатындан дәрс демишдир (1965/66 илләрдә). АДУ-нун аспирантурасында Е.Ш.у.-нин мә'зунлары охујурлар.

ЕЈНАЛЛЫ—Азәрб.ССР Газах р-нунун Көчәскәр советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 15 *км* ш.-дә, Бакы—Тбилиси шосе јолу кәнарында, Һәсәнсу чајынын сағ саһилиндә, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 1786 (1977); үзүмчүлүк вә тахылчылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, киногурғу, хәстәхана вар.

ЕЈНДҺОВЕН (Eindhoven) — Нидерландын Шимали Брабант әјаләтиндә шәһәр. Доммел чајында порт. Әһ. 191,8 мин (1974). Електротехника вә радиотехника сәнајеси мәркәзидир. Автомобилгајырма, велосипедгајырма, гыздырычы аваданлыглар, пластик күтлә, метал, дәри, түтүн, шүшә мә'мулаты истеһсалы, ағач е'малы мүәссисәләри, техники ун-т вар.

ЕЈНИ СӘДРӘДДИН—бах *Ајни Сәдрәддин*.

ЕЈНИБӨЈҮКЛҮКДӘ ФИГУРЛАР—бах *Мүадил фигурлар*.

ЕЈНИЈЈӘТ ГАНУНУ—*формал мәнтигин* дөрд әсас ганунундан бири. Е.г.-на көрә, мүһакимә просесиндә баша дүшүлмүш һәр бир ифадә (анлајыш, һөкм) ејни мә'нада ишләдилмәлидир. Е.г.-ун ичрасынын илкин шәрти верилән мүһакимәдә һаггында сөһбәт кедән објектләр арасындакы фәрг вә онларын ејнилији имканыдыр. Е.г., мүһакимә просесиндә фикри дүзкүн гурмаг ганунудур. Ону тәфәккүрдә илк дәфә Аристотел ашкар етмишдир. Е.г. һәр һансы бир мәсәләни мүзакирә етмәздән әввәл онун дәгиг, мүәјјән, сабит, конкрет мәзмунуну ајдын тә'јин етмәји, анлајышлары гарышыг салмамағы, икимә'налылыға јол вермәмәји ваҹиб сајыр.

Бә'зән шејләрин һәгиги вәзијјәтини тәһриф етмәк мәгсәдилә Е.г.-ну гәсдән, шүурлу шәкилдә позурлар. В. И. Ленин партија сәнәдләриндәки чүзи икимә'налылығы, гејри-мүәјјәнлији кәскин тәнгид етмишдир. К. В. Плеханов тәгдим етдији партија мәрамнамәсиндә ејни мәфһуму ики формула илә ифадә етмәклә, онлары мүстәгил мәфһумлар кими гәләмә верир, бунунла да Е.г.-ну позурду. В. И. Ленин бу мүнасибәтлә јазырды ки, бу фикир «она көрә мәнтигсиздир ки, ири истеһсалын хырда истеһсалы сыхышдырыб арадан чыхармасы просеси... вә чәмијјәтин мүлкијјәтчиләрә вә пролетарлара парчаланмасы просеси... е ј н и б и р п р о с е с д и р. Бу исә лајиһәдәки тә'рифдә ифадә олунмур» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 6, сәһ. 235).

Әд.: Формальная логика, М., 1977, сәһ. 76—79.

ЕЈНИКҮЧЛҮ ТӘНЛИКЛӘР — көкләри чохлуғу ејни олан тәнликләр (јә'ни ики тәнликдән биринчинин һәр көкү икинчинин дә көкүдүр вә әксинә). Мәс., $x^2-6=x$ вә $2x^2-x=x^2+6$ тәнликләринин көкләри $x=3$ вә $x=-2$ олдуғу үчүн онлар Е.т.-дир. Тәнлијин тәрәфләрини ејни ифадә гәдәр артырдыгда, азалтдыгда, сыфырдан фәргли ејни ифадәјә вурдугда вә ја бөлдүкдә, ејни гүввәтә јүксәлтдикдә алынан тәнлик әввәлки илә ејникүчлү олмаја да биләр. Мәс., $x+3=5$ тәнлији вә онун һәр тәрәфинә $\frac{1}{x-2}$ ифадәсини әлавә етдикдә алынан $x+3+\frac{1}{x-2} = 5+\frac{1}{x-2}$ тәнлији Е.и. дејилдир (биринчинин $x=2$ көкү икинчинин көкү дејил). $x=1$ тәнлији вә онун тәрәфләрини x-ә вурдугда алынан $x^2=x$ тәнлији Е.т. дејил, чүнки икинчинин $x=0$ көкү биринчинин көкү дејилдир. Тәнликләрин ејникүчлүлүјү көкләрин ахтарылдығы чохлугла бағлыдыр. Мәс., $(x^2+1)(x-2)=0$ вә $x-2=0$ һәгиги әдәдләр чохлуғунда Е.т.-дир, комплекс әдәдләр чохлуғунда исә Е.т. дејил (комплекс әдәдләр чохлуғунда биринчи тәнлијин $x_1=i$ вә $x_2=-i$ көкләри икинчинин көкләри дејилдир). Е.т.-ә е к в и в а л е н т т ә н л и к л ә р дә дејилир.

ЕЈНИЛӘШДИРМӘ (криминалистикада)—бах *Идентикләшдирмә* (криминалистикада).

ЕЈНИЛИК (р и ј а з и ј ј а т д а) — һәрфләрин бүтүн мүмкүн гијмәтләриндә өдәнилән бәрабәрлик. Е.-ин тәрәфләринин һәр бири дикәринин ејни чеврилмәси нәтичәсиндә алыныр. Мәс., $a + 2a = 3a$; $(a+b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$, $\sin 2x = 2\sin x \cos x$; $\lg(xy) = \lg x + \lg y$. Сонунчу Е. x вә y-ин анчаг мүсбәт гијмәтләриндә доғрудур.

ЕЈНШТЕЈН (Einstein) Алберт (14.3.1879, Улм, Алманија—18.4.1955, Принстон, АБШ)—алман физики, Пруссија ЕА үзвү (1913). ССРИ ЕА фәхри үзвү (1927). Нобел мүкафаты лауреаты

(1921). Мүһәндис аиләсиндә доғулмушдур. 1893 илдә Е. Исвечрәјә көчмүш, Сүрих Политехник Ин-туну битирмиш (1900), Берн патент бүросунда үчүнчү дәрәчәли експерт вәзифәсинә тә'јин олунмушдур (1902—09). 1909—11 илләрдә Сүрих ун-тинин проф., Прагадакы алман ун-тинин нәзәри физика кафедрасынын мүдири (1911—12), Берлин ун-тинин Физика Ин-тунун директору (1914 илдән) вәзифәләриндә ишләмишдир. Мүһүм әсәрләри молекулјар физика, статистик физика, квант нәзәријјәси, нисбилик нәзәријјәси саһәсиндәдир. Е. броун һәрәкәтинин нәзәријјәсини вермиш (1905) вә бу нәзәријјә сонралар материјанын атомистик гурулушуну тәсдиг едән тәчрүбәләр апармаға имкан јаратмышдыр. Ишығын квант (фотон) нәзәријјәсини јаратмыш вә онун әсасында фотоеффектин (1905), лүминессенсијанын вә фотокимјәви просесләрин ганунаујғунлугларыны изаһ етмишдир. Е. квант нәзәријјәси идејаларындан истифадә едәрәк истилик шүаланмасынын квант нәзәријјәсини вермиш, бәрк чисмин истилик тутумунун темп-рла мүтәнасиб азалмасыны изаһ етмиш, квант статистикасынын инкишафында вә әсасландырылмасында бөјүк рол ојнамышдыр (бах *Бозе—Ејнштејн статистикасы*). Е.-ин ән мүһүм елми наилијјәти—нисбилик нәзәријјәсидир. Бу она дүнја шөһрәти газандырмышдыр. Хүсуси нисбилик нәзәријјәси мүасир елементар зәррәчикләр нәзәријјәсиндә вә нүвә физикасында, үмуми нисбилик нәзәријјәси исә астрономијада вә космолокијаја аид проблемләрин һәллиндә мүһүм рол ојнајыр. Е. үмуми нисбилик нәзәријјәсини инкишаф етдирәрәк ваһид саһә нәзәријјәси јаратмаға чәһд көстәрмишдир.

Е. дүнјада биринчи сосиалист дөвләтинин јаранмасы хәбәрини һәрарәтлә гаршыламыш вә бу мүнасибәтлә В. И. Ленинә тәбрик телеграмы көндәрмишдир. Алманијада Һитлер һакимијјәт башына кәлдикдән сонра Е. АБШ-а көчмүш вә өмрүнүн ахырына кими Принстондакы Фундаментал Тәдгигатлар Ин-тунда ишләмишдир. Һитлер режиминә е'тираз әламәти олараг Е. Пруссија ЕА үзвлүјүндән имтина етмишдир. Сүлһ уғрунда фәал мүбариз олмуш, атом енержисиндән һәрби мәгсәдләр үчүн истифадә етмәјин әлејһинә чыхмышдыр. Е.-ин фикринчә, «кибритин кәшфи кими зәнчирвары атом реаксијаларынын кәшфи дә бәшәријјәт үчүн мәһведичи тәһлүкә дејил, лакин бундан суи-истифадә едилмәсинә һеч чүр јол верилмәмәлидир».

Әсәрләри: Физика и реальность (сб. статей), М., 1965; Собр. научных трудов, т. 1—4, М., 1965–67.

Əд.: Зелиг К., Альберт Эйнштейн, пер. с нем., М., 1964; Гернек Ф. А., Эйнштейн, М., 1966; Кузнецов Б. Г., Эйнштейн, М., 1972.

ЕЈНШТЕЈН—фотокимјада ишыг квантларынын мигдарыны өлчмәк үчүн ваһид. Е. илә ишарә олунур. 1 Е. фотокимјәви реаксијалара һәссас системдә $6{,}02252 \cdot 10^{23}$ молекулун јахуд 1 *мол* мадданин фотокимјәви ,чеврилмәсинә сәбәб олан мүәјјән тезликли ишыг квантларынын мигдарыдыр. 1Е.$=6{,}02252 \cdot 10^{23}$ монохроматик ишыг кванты. А. *Ејнштејнин* шәрәфинә адландырылмышдыр. 1 Е.-ә ујғун енержи $6{,}023 \cdot 10^{23}$ $h\nu$-дур (*h—Планк сабити*, ν—ишығын тезлијидир).

ЕЈНШТЕЈН ГАНУНУ—*фотокимјанын* әсас гануну. Бу гануна көрә удулан һәр фотон молекулда јалныз бир елементар фотореаксија кетмәсинә сәбәб олур. Һәмин реаксија кимјәви вә сырф физики ола биләр. Кимјәви реаксија кетдикдә удулмуш һәр фотон молекулда кимјәви дәјишиклик әмәлә кәтирир, физики реаксија кетдикдә исә удулмуш енержи ја молекулу һәјәчанландырыб шүаланма илә харич олунур, ја да истилик енержисинә чеврилир. 1912 илдә А. *Ејнштејн* кәшф етмишдир.

ЕЈНШТЕЈНИУМ (лат. Einsteinium), Es—сүн'и радиоактив кимјәви елемент, *актиноидләрдән* бири. Елементләрин дөври системинин III групундадыр; ат.н. 99-дур: 1952 илдә истилик-нүвә партлајышынын радиоактив мәһсулларындан кимјәви бирләшмә шәклиндә алынмыш вә 1955 илдә А. *Ејнштејнин* шәрәфинә адландырылмышдыр. Күтлә әдәдләри 243-дән 256-ја гәдәр олан изотоплары мә'лумдур. Онлар чох тез парчаланыр. Јарымпарчаланма дөврү 276 күн олан ^{254}Es ән давамлы изотопудур. Бирләшмәләриндә үчвалентлидир. Реакторда уран вә плутониуму узун мүддәт шүаландырма нәтичәсиндә, еләчә дә ураны азот ионлары илә бомбардман етмәклә алыныр.

ЕЈР (Eyre)—Австралијанын ч.-унда, Спенсер вә Бөјүк Австралија көрфәзләри арасында јарымада. Сәтһинин чох һиссәси тиканлы коллуглар вә сејрәк чөл биткиләриндән ибарәт јајла (һүнд. 100—120 *м*), шм.-ы Голер д-рыдыр (һүнд. 495 *м*-дәк). Дәмир филизи чыхарылыр. Гојунчулуг инкишаф етдирилир. Шәһәрләри Порт-Линколн, Уајалладыр. Инкилис сәјјаһы Ч. Ејрин шәрәфинә адландырылмышдыр.

ЕЈР (Eyre)—Австралијада ән бөјүк ахарсыз шор көл. Материкин гураг, сәһралы ч. һиссәсиндә, дәниз сәвијјәсиндән 12 *м* ашағыдадыр. Јалныз јајда, она чајлар төкүлдүјү вахт су илә долур. Бу дөврдә саһ. тәгр. 15 мин *км*²-ә чатыр. Илин башга фәсилләриндә гурујараг, шоранлыға чеврилир. 1840 илдә көлү кәшф етмиш инкилис сәјјаһы Ч. Ејрин шәрәфинә адландырылмышдыр.

ЕЈРЕ (Eire)—Ирландијанын милли ады. 1937—49 илләрдә Ирландија Республикасы рәсмән белә адландырылмышдыр. Ирландија доминион һүгугу алдыгдан сонра (1921; Шимали Ирландија истисна едилмәклә) ирланд халгынын милли истиглалијјәт уғрунда давам едән мүбаризәси «Е. мүстәгил дөвләтинин» јаранмасы (1937), Ирландијанын мүстәгил респ. е'лан олунмасы вә Ирландија Республикасы адланмасы (1949) илә нәтичәләнди (бах *Ирландија*, Тарихи очерк).

ЕЈСЛЕР (Eisler) Һанс (6.7.1898, Лејпсиг—6.9.1962, Берлин) — алман бәстәкары, педагог, мусиги хадими. АДР Милли мүкафаты лауреаты(1959, 1958). Мусиги тәһсилини Вјана консерваторијасында алмышдыр (1918—23). 1933 илдә фашист Алманијасындан мүһачирәт етмиш, бир сыра харичи өлкәдә (Испанија, Франса, о чүмләдән 1938—48 илләрдә АБШ-да) јашамышдыр. 1950 илдән вәтәнә (АДР) гајытмыш, Берлин Али Мусиги Мәктәбинин (мәктәб һазырда Е. адынадыр) проф. олмушдур. Јарадычылығынын илк дөврүндә *експрессионизмә* мејл етмишдир. Фәһлә мусиги һәрәкаты илә бағлылығы, марксизмлә танышлығы Е.-ин јарадычылығына мүһүм тә'сир көстәрмишдир. Мүбаризлик руһу, антибуржуа идеја истигамәти, садә, ајдын мелодија вә с. маһныларынын характерик чәһәтләридир. Мүасир бејнәлхалг ингилаби маһныларын инкишафына Е.-ин бөјүк тә'сири олмушдур. «Коминтерн», «Һәјәчанлы марш», «Ваһид чәбһә маһнысы» вә с. әсәрләри мәшһурдур. Е., һәмчинин АДР Милли һимнинин (1950), бир сыра кантата (о чүмләдән «Ленинин хатирәсинә реквијем»), симфонија, хор әсәрләринин мүәллифидир.

Əд.: Энтелис Л., Силуэты композиторов 20 века, 2 изд., Л., 1975; Нестьев И., Ганс Эйслер—художник, мыслитель, трибун, «Советская музыка», 1977, № 11.

ЕЈФЕЛ (Eiffel) Александр Густав (15.12.1832, Дижон — 28.12.1923, Парис) — франсыз иншаат мүһәндиси. Метал конструксијалардан кениш истифадә едәрәк бир сыра көрпүләрин, виадукларын (Бордода көрпү, Гарабидә виадук, Будапештдә вағзал) вә б. тикилиләрин лајиһәсини вермишдир. Панама каналынын тикинтисиндә иштирак етмишдир. 1889 илдә Е.-ин лајиһәси илә Парисдә тикилмиш *Ејфел гүлләси* дүнја шөһрәти газанмышдыр. 1900 илдән сонра, әсасән, аеродинамикаја аид тәдгигатларла мәшғул олмушдур.

ЕЈФЕЛ ГҮЛЛӘСИ—франсыз мүһәндиси А. Г. *Ејфелин* 19 әср техникасы наилијјәтләринин рәмзи кими Парис үмумдүнја сәркиси үчүн лајиһәсини вердији вә инша етдији гүллә (1889). Һүнд. 300 *м*-ә јахын (1931 иләдәк дүнјанын ән һүндүр тикилиси олмушдур), күтләси 9 мин *т*-дур (бах һәмчинин *Гүллә*).

ЕЈФЕЛ МӘРТӘБӘСИ—Девон системинин орта шө'бәсинин алт мәртәбәси. 1848 илдә Белчика кеологу А. Дүмон тәрәфиндән Ејфел дағ массивиндә (Рејн чајынын сол саһилиндә) ајрылмышдыр. Әһәнкдашы, кварслы гумдашы вә меркелли шистләрдән ибарәтдир. Характер фаунасы мәрчанлар, чијинајаглылар, молјусклар, хәрчәнккимиләр, балыглар вә с.-дир. Е.м. чөкүнтүләри Африка вә Америкада, ССРИ-дә Шәрги Авропа платформасында, Гәрби Сибир, Урал, Алтај, Орта Асија, Азәрб. ССР-дә (Нах. МССР) вар.

ЕЈФОРИЈА (јун. euphoria; eu—јахшы+pherō—дөзүрәм, таб кәтирирәм)—бир сыра психи хәстәликләрдә сәбәбсиз шадлыг, өзүндәнразылыг, гајғысызлыг вә с. һаллары. Е. чох вахт бејин сифилиси, прогрессив ифлич вә с. хәстәликләрлә әлагәдар ағыл зәифлији фонунда баш верир.

ЕЈХМАН (Eichmann) Карл Адолф (19.3.1906 — 1.6.1962) — алман-фашист һәрби чаниси. 1934 илдән империја тәһлүкәсизлик идарәсиндә хидмәт етмишдир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндә Авропанын јәһуди әһалисинин чисмән мәһв едилмәси планларынын һазырланмасы вә һәјата кечирилмәсинин тәшкилатчыларындан бири. Фашист Алманијасы дармадағын едилдикдән сонра Аркентинаја гачмыш, 1960 илдә Исраил акентләри тәрәфиндән әлә кечирилмиш, Гүдс ш.-ндә өлүм чәзасына мәһкум едилмиш, Рамлә ш.-ндә е'дам олунмушдур.

ЕЈХФЕЛД Иоһан Һансович (д. 25.1. 1893, Ест.ССР-ин индики Пајде ш.)—совет агроному, селексијачы биолоı В. И. Ленин ад ҮИКТЕА акад (1935), Ест.ССР ЕА акад. (1946) вә президенти (1950—68), ССРИ ЕА м. үзвү (1953). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1963). Ест.ССР әмәкдар елм хадими (1953). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942). 1961 илдән Сов.ИКП үзвү. 1923—30 илләрдә Хибин к.т. тәҹрүбә мәнтәгәсинин (Мурманск вил.) тәшкилатчысы вә рәһбәри, 1930–40 илләрдә (елә орада) Үмумиттифаг Биткичилик Ин-ту Гүтб тәҹрүбә ст.-нын директору, 1940—51 илләрдә Үмумиттифаг Биткичилик Ин-тунун директору, 1966 илдән В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА Рәјасәт Һеј'әти нәздиндә Шималын к.т. мәсәләләри үзрә комиссијанын сәдри, Ест.ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри (1958—61) олмушдур. Елми тәдгигаты шм. р-нларында к.т. биткиләринин әкилмәсинә, орада тәрәвәз вә јем базасы јарадылмасына һәср едилмишдир. ССРИ Али Советинин (4—7-чи чағырыш), Ест.ССР Али Советинин (3—5-чи чағырыш) депутаты вә Сов.ИКП 22-чи гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. Естонија КП МК үзвү сечилмишдир (1961, 1964, 1966). 6 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. 1968 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

Әсәрләри: Проблема земледелия на Крайнем Севере, «Советский Север», 1931, № 5; Борьба за Крайний Север.., Л., 1933.

ЕЈҺЕ Роберт Индрикович (12.8.1890—2.2.1940)—совет партија вә дөвләт хадими. 1905 илдән Сов.ИКП үзвү. 1905—07 илләр ингилабында иштирак етмиш, Латыш Өлкәси Сосиал Демократијасы (ЛӨСД) Митава комитәсинин үзвү олмушдур. 1908 илдә харичә кетмиш, ЛӨСД Лондон групунун ишиндә иштирак етмиш, 1911 илдә Ригаја гајытмышдыр. 1914 илдән ЛӨСД МК үзвү иди. 1915 илдә Сибирә сүркүн олунмуш, орадан гачмышдыр. 1917 илдә Рига Советинин үзвү олмуш, алман ишғалы заманы кизли иш апармышдыр. 1918—24 илләрдә Москвада РСФСР Халг Әрзаг Комиссарлығында мәс'ул ишдә чалышмыш, 1919 илдә Совет Латвијасынын халг әрзаг комиссары ишләмишдир. 1925—37 илләрдә Сибир Өлкә Ичраијјә Комитәсинин сәдри, ҮИК(б)П Гәрби Сибир Өлкә Комитәсинин катиби, 1937 илдән ССРИ халг торпаг комиссары иди. Партијанын 14—17-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, 16—17-чи гурултајларда МК үзвү сечилмишдир. 1935 илдән ҮИК(б)П МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд иди. Коминтернин 3-чү конгресинин нүмајәндәси, ССРИ МИК-ин үзвү олмушдур. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ЕКБАТАНА (Ekbátana) — *Һәмәдан* ш.-нин гәдим јунан мәнбәләриндә ады. Е.ә. 11 әсрдә Ассурија михи јазысында Аматама кими гејд едилир.

ЕКВАДОР, Е к у а д о р, Е к в а д о р Р е с п у б л и к а с ы (República del Ecuador).

Үмуми мә'лумат. Ҹәнуби Американын шм.-г.-индә, Сакит океан саһилиндә дөвләт. Шм.-ш.-дән Колумбија, ч.-ш. вә ч.-дан Перу илә һәмсәрһәддир. Галапагос а ры вә Сакит океандакы бир сыра б. адаларла бирликдә саһ. 283,6 мин *км*². Әһ. 7,2 млн. (1977). Пајтахты Кито ш.-дир. Инз. ҹәһәтдән 20 әјаләтә бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. Е. респ.-дыр. 1970 илин ијун ајынадәк 1967 ил Конститусијасы гүввәдә олмушдур; дөвләт вә һөкумәт башчысы президент иди. Ганунверичи һакимијјәти конгрес (2 палаталы парламент) һәјата кечирирди. 1970 илдә конгрес бурахылмышдыр. 1972 ил чеврилишиндән сонра һакимијјәт башына һәрбчиләр кәлмишдир. 1976 илдән өлкәдә һакимијјәт Али Һаким Шураја мәхсус иди. 1978 илин ијулунда кечирилән президент сечкиләри нәтиҹәсиндә һакимијјәт јенидән мүлки шәхсләрә верилмишдир.

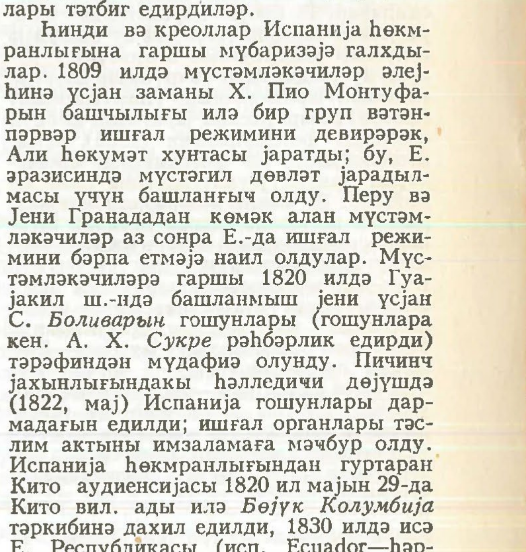
Тәбиәт. Е.-ун тәбиәтиндә үч саһә ајдын сечилир: шм.-ш.-дә рүтубәтли мешәси олан дағәтәји дүзәнлик—Орјенте, мәркәздә мешәли-чәмәнли јүксәк вулканик Анд јајласы—Сјерра вә г.-дә мешәли-саванналы Сакит океанјаны дүзәнлик—Коста. О р ј е н т е аз өјрәнилмиш саһәдир. Исти рүтубәтли екваториал иглими вар. Чај шәбәкәси сыхдыр (Амазон чајынын голлары). С ј е р р а һүнд. 3900 *м*-дәк олан массивләрдән, Гәрби вә Шәрги Кордилјер д-рындан ибарәтдир. Кордилјер д-рынын әтәјиндә 30-дан чох сөнмүш вә пүскүрән вулкан конусу (Чимборасо, һүнд. 6262 *м*; Котопахи, 5897 *м*; Сангај, 5230 *м* вә с.) вар. Сјерранын иглими јүксәк дағлыг-екваториал, ч.-да субекваториал, мүлајим истидир. Орта ајлыг темп-р Кито ш.-ндә (2850 *м* јүксәкликдә) 12,5—12,7°С-дир. Јајланын харичи јамаҹлары 3000 *м* јүксәклијәдәк гијмәтли ағач (кинә, балса, сејба, каучук, палма вә с.) нөвләрилә өртүлүдүр. Мәһсулдар дағарасы чөкәкләр әкилир, јахуд отлаг кими истифадә олунур. К о с т а н ы н ч.-унда кениш овалыг, ондан г.-дә, Сакит океан боју һүнд. 300—700 *м* олан плато јерләшир. Коста әразисиндә јағынтынын мигдары шм. дан ч.-а азалыр (25—28°С темп-рда илдә 3000 *мм*-дән 200 *мм*-дәк) вә субекваториал гуршағын бүтүн тәбии зоналары ајдын көрүнүр.

Әһали. Әһалинин 39%-и һиндиләр, 41%-и метисләр, 10%-и зәнҹиләр вә 10%-и ағлардыр (1975). Дөвләт дили испан дилидир; Е.-ун дағлыг һиссәсиндә јашајан һиндиләр кечуа дилиндә данышырлар. Әсас дин католисизмдир. Орта сыхлыг 26,4 нәфәрдир. Бөјүк шәһәрләри: Гуајакил—836 мин, Кито—тәгр. 600 мин (1975) вә с.

Тарихи очерк. Индики Е. әразиси гәдимдән мүхтәлиф һинди тајфалары тәрәфиндән мәскунлашмышды. Бунлардан кара тајфасы 1-чи миниллијин ахырларында башга јерли тајфалары өзүнә табе едәрәк, гүдрәтли тајфа иттифагы олан «Киту краллығы», јахуд «Шири краллығы»ны јаратды. 15 әсрин сонунда Киту краллығыны *инкләр* фәтһ етдиләр; инкләрин вахтында бурада јоллар салынды, ирригасија гурғулары, чохлу гала вә мә'бәд тикилди.

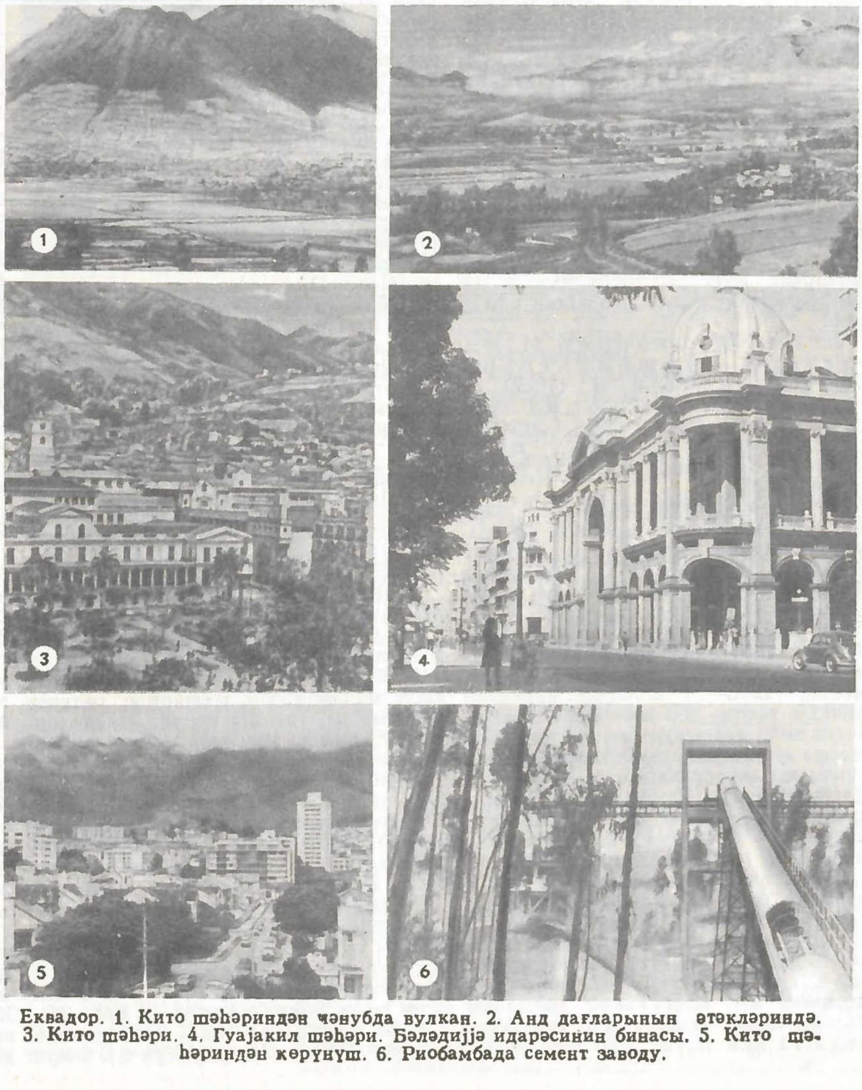
1526 илдә испанлар Е. әразисинә експедисија чыхардылар. Алты ил сонра Ф. Писсаро башда олмагла испан конкистадорларынын дикәр експедисијасы јерли әһалинин мүгавимәтини гырараг, Киту әразисини ишғал етди. Ишғалчылар һиндиләрин торпагларыны әлләриндән алыр, католиклији зорла јајыр, мүхтәлиф истисмар формалары тәтбиг едирдиләр.

Һинди вә креоллар Испанија һөкмранлығына гаршы мүбаризәјә галхдылар. 1809 илдә мүстәмләкәчиләр әлејһинә үсјан заманы Х. Пио Монтуфарын башчылығы илә бир груп вәтәнпәрвәр ишғал режимини девирәрәк, Али һөкумәт хунтасы јаратды; бу, Е. әразисиндә мүстәгил дөвләт јарадылмасы үчүн башланғыч олду. Перу вә Јени Гранададан көмәк алан мүстәмләкәчиләр аз сонра Е.-да ишғал режимини бәрпа етмәјә наил олдулар. Мүстәмләкәчиләрә гаршы 1820 илдә Гуајакил ш.-ндә башланмыш јени үсјан С. *Боливарын* гошунлары (гошунлара кен. А. Х. *Сукре* рәһбәрлик едирди) тәрәфиндән мүдафиә олунду. Пичинч јахынлығындакы һәлледичи дөјүшдә (1822, мај) Испанија гошунлары дармадағын едилди; ишғал органлары тәслим актыны имзаламаға мәҹбур олду. Испанија һөкмранлығындан гуртаран Кито аудиенсијасы 1820 ил мајын 29-да Кито вил. ады илә *Бөјүк Колумбија* тәркибинә дахил едилди, 1830 илдә исә Е. Республикасы (исп. Ecuador—һәрфи мә'насы екватор) ады илә мүстәгил дөвләт е'лан олунду. Вәтәндашлара бә'зи һүгуглар версә дә, Е.-ун биринчи конститусијасы (1830) өлкәнин сосиал-игтисади гурулушуну дәјишмәди. Креол мүлкәдарлары вә руһаниләр испанларын мүлкијјәти һесабына һаким синифләрә чеврилдиләр. Јени имтијазлы һәр-

би каста мејдана кәлди. Һинди күтләләр әввәлки кими феодал асылылығында галдылар. Е. президенти кен. Х. Х. Флорес (1830—35) һәрбчиләрин вә килсәнин диктатурасыны јаратды. Һәрбчиләрин, руһаниләрин вә ири торпаг саһибләринин нүмајәндәләри Мүһафизәкарлар партијасында бирләшдиләр. Либераллар партијасында бирләшмиш тичарәт буржуазијасы нүмајәндәләри Флоресә гаршы чыхдылар. 1835 илдә президент сечилән В. Рокафуерте дөврүндә либерал конституси‌ја верилди, малијјә, тәһсил, инзибати идарәетмә саһәсиндә бә'зи мүтәрәгги ислаһатлар кечирилди. Бир сыра сәнаје саһәләриндә ири капиталист мүәссисәләри мејдана кәлди. 1839 илдә јенидән президент вәзифәсинә кечән Флорес бир сыра чәза ганунлары верди; онун гәбул етдији конститусија (1843) халг арасында «көләлик конститусијасы» ады алды. 1845 илдә Флорес девирилди. Х. М. Урбинанын президентлији дөврүндә (1851—56) зәнчиләрин көләлији ләғв олунду (1852), орду јенидән тәшкил едилди, өлкәнин игтисади вә мәдәни инкишафына көмәк едән ганунлар верилди вә с. Өлкәнин тарихи мүһафизәкарларла либералларын мүбаризәси шәраитиндә инкишаф едирди. Гуајакилдәки халг үсјаны (1895) нәтичәсиндә һакимијјәтә либераллар кечди. Халг мәчлиси либералларын лидери Е. Алфарону өлкәнин али һакими е'лан етди. Онун һакимијјәти дөврүндә (1895—1901, 1906—11) килсә дөвләтдән ајрылды, килсә латифундијаларынын бир гисми миллиләшдирилди, јени орду јарадылды, дүнјәви тәһсил тәтбиг едилмәјә башланды, чохлу ибтидаи, орта вә али мәктәб ачылды. Гуајакиллә Кито арасында д.ј. чәкилди. 1906 илдә өлкә тарихиндә ән мүтәрәгги конститусија—«гырмызы конститусија» гәбул олунду, сәнајенин инкишафына көмәк едән, харичи капиталын өлкәјә ахынынын гаршысыны алан ганунлар верилди. 1909 илин августунда Е. Алфаронун көмәји илә Е. зәһмәткешләринин 1-чи конгреси олду. Алфаронун фәалијјәти клерикал-феодал даирәләринин вә мүһафизәкарларла сазишә кирән либералларын һиддәтинә сәбәб олду. 1912 илин јанварында Алфаро вәһшичәсинә өлдүрүлдү. Биринчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә вә мүһарибә дөврүндә АБШ вә Б. Британија капиталынын өлкәјә ахыны күчләнди. 1912 илдә Санта-Елена ј-а-нда ашкар едилмиш нефт јатаглары АБШ-ын «Интернасионал петролеум компани» ширкәтинин әлинә кечди. 1917 илдә јенә орада «Англо-екуадориан ојл флиде» ширкәти јарадылды. Е.-да фәһлә һәрәкаты кенишләнмәјә башлады.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы Е.-да фәһлә һәрәкатына да јени тәкан верди. 1920 илдә Е. зәһмәткешләринин 2-чи конгреси кечирилди. 1922 илдә Гуајакилдә баш вермиш үмуми тә'тил амансызлыгла јатырылды, миндән чох адам өлдүрүлдү. 1923—25 илләрдә бир сыра әјаләтдә ири кәндли үсјанлары баш верди. 1926 илдә Ленин ад. коммунист тәблиғаты вә фәалијјәти бөлмәси (1925 илдә јарадылмышды) дикәр коммунист груплары илә бирликдә, һәмин дөврдә јарадылмыш Сосиалист партијасына [1931 илдән *Еквадор Коммунист Партијасы* (ЕКП)] дахил олду; коммунистләрин рәһбәрлији илә һинди кәндлиләр арасында илк һәмкарлар иттифагы јарадылды. 1928 илдә гадынлара сечки һүгугу верилди. Бунунла јанашы, һаким даирәләр күтләви ингилаби һәрәкатла мүбаризә мәгсәди илә тез-тез диктатура режиминә әл атырдылар. 1931—39 илләрдә һакимијјәт башында 11 президент дәјишмишди. 1940 илдә һакимијјәтә кечән К. А. Аројо дел Рио харичи сијасәт саһәсиндә АБШ-а даһа чох мејл етмәјә башлады. АБШ-ын гызышдырдығы Перу—Еквадор мүһарибәси (1941—42) нәтичәсиндә Е. 200 мин $км^2$-дән артыг әразисини итирди. 1944 илин мајында Гуајакилдә баш вермиш күтләни силаһлы үсјан нәтичәсиндә диктатураја сон гојулду. Икинчи дәфә президент сечилән Веласко Ибарра (биринчи дәфә 1934—35 илләрдә бу вәзифәдә олмушдур) сол партијаларын, о чүмләдән коммунистләрин дә иштирак етдикләри коалисија һөкумәти јаратмаға мәчбур олду. 1945 илдә јени мүтәрәгги конститусија гәбул олунду. ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр јарадылды (сәфирликләр сәвијјәсиндә мүбадилә 1970 илдән олмушдур). Һәмкарлар иттифагларынын тәшкилинә ичазә верилди. Лакин 1946 илин мартында Ибарра зәһмәткешләрин наилијјәтләринә гаршы һүчума кечәрәк, 1945 ил конститусијасыны ләғв етди; милли конгрес бурахылды. Мүтәрәгги гүввәләрә гаршы чәза тәдбирләри күчләнди. 1947 ил һәрби чеврилиши нәтичәсиндә Веласко Ибарра һөкумәти девирилди. Өлкәни «нүмајәндәли демократија» чәрчивәсиндә идарә едән сонракы президентләр әслиндә ону АБШ инһисарларындан кетдикчә даһа чох асылы вәзијјәтә салдылар. 1963 илдә һакимијјәти әлә алан һәрби хунта конститусија һүгугларына гаршы һүчума кечди. Бүтүн мүтәрәгги тәшкилатлар, о чүмләдән ЕКП гадаған олунду. Јүзләрлә вәтәнпәрвәр һәбсханалара салынды. Хунтанын һәрәкәтләри күтләви е'тиразлара сәбәб олду; 1966 ил үмуми тә'тили нәтичәсиндә һәрби режим сүгут етди. Лакин һәрби хунта дөврүндә олдуғу кими, О. Аросемен Гомес (1966—68) вә Веласко Ибарранын (1968—72) президентликләри дөврүндә дә Е.-ун харичи вә дахили сијасәтиндә әсаслы дәјишиклик олмады, өлкәнин харичи инһисарлардан асылылығы күчләнди. 1972 илин февралында һәрби чеврилиш нәтичәсиндә орду команданы кен. К. Родрикес Лара һакимијјәтә кечәрәк, 1945 ил конститусијасыны бәрпа етди. Өлкәнин суверенлијини вә милли сәрвәтләрини горумағы, игтисадијјатда дөвләт бөлмәсини мөһкәмләтмәји вә харичи инһисарларын фәалијјәтини мәһ-

Еквадор. 1. Кито шәһәриндән чәнубда вулкан. 2. Анд дағларынын әтәкләриндә. 3. Кито шәһәри. 4. Гуајакил шәһәри. Бәләдијјә идарәсинин бинасы. 5. Кито шәһәриндән көрүнүш. 6. Риобамбада семент заводу.

дудлашдырмағы нәзәрдә тутан «ингилабчы вә милләтчи» програм һәјата кечирилмәјә башланды.

Е.-ун дикәр өлкәләрлә гаршылыглы фајда әсасында әмәкдашлығы, һәмчинин өлкә игтисадијјатынын АБШ-дан асылылығыны ләғв етмәјә јөнәлдилмиш сә'јләри сәмәрәли нәтичәләр вермишдир. Халг күтләләринин мадди вәзијјәтинин јахшылашдырылмасы үчүн мүвафиг тәдбирләр көрүлүр. 1976 илин јанварында (Р. Ларанын исте'фасындан сонра) витсе-адмирал А. Поведа Бурбано башда олмагла һакимијјәти әлә алан Али Һөкумәт Шурасы Родрикес Лара һөкумәтинин дахили вә харичи сијасәт хәттини давам етдирәчәјини билдирди. 1978 ил ијул президент сечкиләри нәтичәсиндә Е.-да һакимијјәт мүлки һөкумәтә верилмишдир (сечкиләрдә Кениш Сол Ҹәбһә ЕКП МК Ичраијјә Комитәсинин үзвү Рене Можени президентлијә намизәд көстәрмишди).

Сијаси партијалар вә һәмкарлар иттифаглары. Демократик Тә'сисат Коалисијасы (ДТК). 1965 илдә јарадылмышдыр. АБШ инһисарлары илә бағлы олан ири банк вә тичарәт буржуазијасынын мәнафејини әкс етдирир. Демократик Халг Иттифагы (1967)—өлкәнин демократик гүввәләрини бирләшдирән блокдур. Ингилаби-Сосиалист партијасы (1932). Ингилаби-Милләтчи Фәалијјәт Партијасы (1968). *Еквадор Коммунист Партијасы.* Е. Сосиалист Партијасы (1960). Либерал-Радикаллар Партијасы (1878; 1895 илләдәк Либераллар партијасы адланырды) — буржуазијанын, мүлкәдарларын вә әһалинин орта тәбәгәләринин мәнафејини күдүр. Мүһафизәкарлар Партијасы (1861)—мүлкәдарларын, иртичачы руһаниләрин вә ири буржуазијанын мәнафејини ифадә едир.

Е. Азад Һәмкарлар Иттифаглары Тәшкилатлары Конфедерасијасы (1962); Е. Зәһмәткешләр Конфедерасијасы (1944); Е. Синфи Тәшкилатларынын Һәмкарлар Иттифаглары Мәркәзи (1938).

Игтисади-чоғрафи очерк. Е. зәиф инкишаф етмиш аграр өлкәдир. Игтисадијјаты харичи базардан вә Шимали Америка капиталындан (хүсусилә АБШ) асылыдыр. К.т.-нда ири торпаг мүлкијјәтчилији үстүнлүк тәшкил едир. К.т. торпаглары ибтидаи үсулларла бечәрилир. 1964 илдә аграр ислаһат кечирилмәси һаггында гәрар гәбул едилмишдир. 1973—77 илләрин инкишаф планына әсасән 863 мин *ha* торпағын 75 мин аилә арасында бөлүшдүрүлмәси нәзәрдә тутулмушдур. Өлкәдә истеһсал олунан к.т. мәһсулларынын тәгр. јарысы ихрач олунур. Әсас ихрачат мәһсуллары банан, буғда, гәһвә, какаодур. Һәмчинин чәлтик (батаглыглашмыш овалыгларда), гарғыдалы, арпа, маниок, портағал, ананас, пиретрум, шәкәр гамышы, памбыг вә с. јетишдирилир. 1975 илдә 3,3 млн. *m* банан, 55 мин *m* буғда, 76 мин *m* гәһвә, 74 мин *m* какао јығылмышдыр. Банан истеһсалына көрә Е. дүнјада үчүнчү јердәдир. Һејвандарлыг к.т. мәһсуллары дәјәринин 20%-ини верир. Өлкәдә 2710 мин гарамал, 2100 мин гојун, 2490 мин донуз вар (1975). Тунес, кревет, лангуст овланыр. Һевеја ширәси јығылыр. Гијмәтли одунчаг тәдарүк едилир. Сәнајеси зәиф инкишаф етмишдир. Һасиледичи сәнаје саһәләриндән АБШ ширкәтләринин нәзарәти алтында олан нефтчыхарма сәнајеси әһәмијјәтлидир. 1967 илдә өлкәнин ш.-индәки Орјенте р-нунда зәнкин нефт јатагларынын кәшфи Е.-у нефт ихрачына көрә Латын Америкасында Венесуеладан сонра 2-чи јерә чыхармышдыр. Өлкәдә 1976 илдә 9,1 млн. *m* нефт һасил едилмишдир. Һәмчинин мис-гурғушун филизләри, күкүрд, гызыл, күмүш дә (ч.-г.-дә) чыхарылыр. Е. әразисиндә бөјүк тәбии газ јатағы (еһтијаты 170 млрд. $м^3$) тапылмышдыр. Јејинти вә тохучулуг сәнајеси дә инкишаф етмишдир. 1974 илдә 263 мин *m* шәкәр, 138 мин *m* буғда уну, 50 млн. $м^2$ парча истеһсал едилмишдир. Нефт е'малы вә шәкәр з-длары харичи ширкәтләрин әлиндәдир. Семент з-ду, кустар үсулла јун парчатохума мүәссисәләри вә с. вар. Сәнаје, әсасән, Гуајакил, Кито, Манта ш.-ләриндә мәркәзләшмишдир. Електрик ст.-ларынын үмуми күчү 372 мин *квт*-дыр (1973). 1973 илдә 1,2 млрд. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал олунмушдур. Д.ј.-ларынын уз. 1151 *км*, магистрал автомобил јолларынын уз. 22,3 мин *км*-дир. Дәниз тичарәт донанмасынын тоннажы 57 мин брутто рек. *m*-дур (1972, ијул). Әсас дәниз порту Гуајакил, ири аеропортлары Гуајакил вә Китодур. Банан, нефт, гәһвә, какао ихрач едилир. Әсасән машын, аваданлыг, сәнаје хаммалы вә әрзаг маллары идхал олунур. Харичи тичарәти, әсасән, АБШ, АФР вә Јапонија иләдир. Е. АБШ-дан игтисади асылылығы арадан галдырмаг үчүн бүтүн өлкәләрлә, о чүмләдән сосиалист өлкәләри илә әмәкдашлығы кенишләндирир. Пул ваһиди сукредир.

Силаһлы гүввәләр. Е.-ун силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән ибарәт олуб, 22 мин нәфәрдән чохдур (1976). Али баш командан президентдир. Силаһлы гүввәләрә билаваситә мүдафиә назири рәһбәрлик едир. Гошунлар әскәри мүкәлләфијјәт принсипи әсасында комплектләшдирилир. Һәгиги һәрби хидмәт мүддәти 2 илдир. Гуру гошунлары (тәгр. 15 мин нәфәр) 12 баталјон, 7 ескадрон вә бир нечә дивизиондан, ҺҺГ (тәгр. 3,5 мин нәфәр) 20 дөјүш тәјјарәсиндән ибарәтдир.

Сәһијјә. 1973 илдә Е.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 35,1 өлүм сајы 9,5; һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 75,8 олмушдур. Өлкәдә паразитар вә инфексион хәстәликләр (вәрәм, малјарија, зөһрәви хәстәликләр вә с.) кениш јајылмышдыр. Е.-да 13,6 мин чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 20,9 чарпајы) 217 тибб мүәссисәси (1973), 2292 һәким (әһалинин һәр 2840 нәфәринә 1 һәким), 271 диш һәкими, 46 әчзачы, 105 мама, 601 тибб бачысы олмушдур (1972). Тибб кадрлары ун-тләрин 5 тибб факүлтәсиндә һазырланыр.

Маариф. Әһалинин 30%-и савадсыздыр; 6—15 јашлы ушагларын тәгр. јарысы тәһсилдән кәнар галмыш (1976), ибтидаи мәктәбләрдә 1 091 102, орта үмумтәһсил мәктәбләриндә 152 194, техники пешә мәктәбләриндә 35 893, педагожи мәктәбләрдә 5922 шакирд охумушдур (1973). Өлкәдә 13 ун-т, 5 башга али мәктәб, 2 милли политехник, 5 бәдаје вә мусиги мәктәби вар. Ән бөјүк али мәктәб 1769 илдә Кито ш.-ндә тә'сис едилмиш Мәркәзи ун-тдир (1975/76 дәрс илиндә 25 мин тәләбә). Е.-ун али мәктәбләриндә 42 394 тәләбә тәһсил алырды (1975/76). Милли китабхана (55 мин чилд), 12 музеј вар.

Елми идарәләр. Елми идарәләрин чоху Китода, ун-т вә дикәр али мәктәбләрин нәздиндәдир. Дөвләт елми-тәдгигат ин-тларынын вә елми идарәләрин әксәријјәти мүхтәлиф назирликләрә табедир. Еквадор атом енержиси комиссијасынны елми-тәдгигат ин-ту (1958) вә Милли к.т. тәдгигатлары ин-ту (1959) һөкумәтин рәһбәрлији алтында ишләјир. Бөјүк сәнаје кампанијаларынын лабораторијалары, Еквадор ЕА (1875), Тибб Елмләри Академијасы (1958) вә бир сыра дикәр елми мүәссисәләр хүсуси елми-тәдгигат идарәләринә мәхсусдур. Е.-да Галапагос а-рынын битки вә һејванлар аләмини өјрәнән Бејнәлхалг елми-тәдгигат ст. (1959; Ч. Дарвин ад.) фәалијјәт көстәрир.

Мәтбуат, радио верилишләри вә телевизија. 1976 илдә Е.-да 26 күндәлик гәзет, 39 журнал нәшр едилмишдир. Мүһүм гәзетләри: «Телеграфо» (1884), «Комерсио» (1906), «Универсо» (1921), «Пуебло» (1946, ЕКП МК-нын органы), «Трибуна популар» (Демократик Халг Иттифагынын органы), «Експресо» (1973) вә б. Мүһүм журналлары: «Вистасо» (1957), «Нуева» (1971) вә б. Милли мә'лумат акентлији јохдур. «Асосиасјон екуаториана де радиодифусјон» радиостансијалар чәмијјәти вар. Телевизија хидмәти («Телекуадор», «Телесистема дел Екуадор» вә б.) газанч мәгсәди дашыјыр.

Әдәбијјат. Е. әдәбијјаты, әсасән, испан дилиндә инкишаф едир. Өлкәнин гәдим јерли сакинләри олан һиндиләрин мәдәнијјәти әдәбијјатын формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Е. поезијасынын баниси Х. Х. де Олмедо Латын Америкасы халгларынын азадлыг мүбаризәсини тәрәннүм етмишдир. 19 әсрдә романтизм һаким мөвге тутду; онун көркәмли нүмајәндәси јазычы-публисист Х. *Монталводур.* 20 әсрин әввәлләриндә Е. әдәбијјатында модернизмлә мүбаризәдә реализм јаранды (Л. А. Мартинес). 20-чи илләрдә ингилаби һәрәкатын јүксәлиши илә әлагәдар реалист әдәбијјат јени мәрһәләјә гәдәм гојду (Ф. Чавес, Х. де ла Куадра, У. Салвадор вә б.). Мүасир јазычылар Д. Акилера Малта, Х. Икаса, Х. Каррера Андраде, Х. Е. Адоум вә б.-нын әсәрләриндә зәһмәткешләрин истисмара, иртичаја вә империализмә гаршы мүбаризәси әкс етдирилир.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Е.-ун гәдим инчәсәнәти (керамика мә'мулаты, һејкәлтәрашлыг, гијмәтли металдан бәзәк шејләри, нахышлы габлар, даш истеһкамлар вә с.) Перу мәдәнијјәти илә бағлы инкишаф етмишдир. Гәдим инчәсәнәт ән'әнәләри халг јарадычылығында давам етдирилир (керамика, тохучулуг). 16 әсрдән шәһәрләр (Кито, Гуајакил, Куенка) инкишаф едир. Е.-ун барокко ме'марлығы бәзәкләринин зәнкинлији вә өзүнәмәхсуслуғу илә сечилир. Дини мөвзуда бојакарлыг (Н. Х. де Горивар, М. Саманјего) вә һејкәлтәрашлыг (Каспикара ләгәбли һинди һејкәлтәраш М. Чили, Г. Сангури-

ма) кениш јајылмышдыр. 20 әсрдә Е.-да мүасир үслубларда биналар тикилмишдир. Мүтәрәгги рәссамлар (О. Гуајасамин) һиндиләрин реал, долғун образларыны јарадырлар.

Әд.: Народы Америки, т. 2, М., 1959; Эквадор. Историко-этнографические очерки, М., 1963; Полевой В. М., Искусство стран Латинской Америки, М., 1967; Мамонтов С. П., Испано-язычная литература стран Латинской Америки в XX веке, М., 1972; Латинская Америка. Справочник, М., 1976.

ЕКВАДОР КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (ЕКП)—1926 ил мајын 23-дә бир сыра коммунист групларынын, о чүмләдән Ленин ад. коммунист тәблиғаты вә фәалијјәти бөлмәсинин әсасында јарадылмыш, 1928 илдә Коминтернә дахил олмушдур (1931 иләдәк Сосиалист партијасы адланырды). 1944 илдә коммунистләр К. А. Арројо дел Рионун мүртәче диктатурасына гаршы үсјанда иштирак етмиш, онун деврилмәсиндән сонра исә һөкумәт тәркибинә дахил олмушдулар; коммунистләрин тәшәббүсү илә 1945 илдә мүтәрәгги конститусија ишләниб һазырланды. ЕКП-нин 6-чы гурултајы (1957, мај) партијанын програм вә низамнамәсини гәбул етди. 7-чи гурултај (1962, март) гејд етди ки, партија өлкәнин сијаси вә игтисади мүстәгиллијинә наил олмаг үчүн бүтүн мүбаризә формаларындан истифадә едәчәкдир. Һәрби диктатура дөврүндә (1963—66) ЕКП гадаған едиләрәк амансыз тә'гибләрә мә'руз галды. 8-чи гурултајда (1968, август) гәбул олунмуш јени програмда көстәрилир ки, партијанын мәгсәди антиимпериалист, антифеодал вә демократик ингилабдан сосиалист ингилабына кечмәкдир. 9-чу гурултај (1973, нојабр) 1972 илдә һакимијјәтә кечмиш һәрби һөкумәтин өлкәнин суверенлијини вә милли сәрвәтләри горумаг сијасәтини мүдафиә етмиш, зәһмәткешләри сосиал игтисади дәјишикликләр уғрунда мүбаризәни күчләндирмәјә чағырмышдыр. ЕКП 1978 ил президент сечкиләри заманы мүтәрәгги гүввәләри бирләшдирән Кениш Сол Чәбһәдә мүһүм рол ојнамышдыр.

ЕКП нүмајәндә һеј'әтләри коммунист вә фәһлә партијаларынын Бејнәлхалг Москва мүшавирәләриндә (1957, 1960, 1969), Латын Америкасы вә Кариб һөвзәси өлкәләри коммунист партијаларынын мүшавирәсиндә (Һавана, 1975, ијун) иштирак етмиш вә мүшавирәләрин сәнәдләрини бәјәнмишдир. ЕКП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур; баш катиби П. А. Саад, мәркәзи органы «Пуебло» гәзетидир.

ЕКВАДОРЛУЛАР, екуадорлулар—Еквадорун әһалиси. Үмуми сајы 6,73 млн. нәфәрдир (1975). Е. испан-һинди мәншәли метисләр (41%), һиндиләр, әсасән, кечуалар (39%), зәнчиләр (10%) вә ағлардыр (10%). Дөвләт дили испан дилидир. Еквадорун дағлыг һиссәсиндә јашајан һиндиләр кечуа дилиндә данышыр. Диндарларын әксәријјәти католикдир, протестантлары да вар. Е.-ын тәгр. јарысы Анд д-рындан г.-дә, саһил р-нларында, кечуалар башлыча олараг дағлыг р-нларда, тајфа һәјат тәрзини, дилләрини вә гәдим е'тигадларыны сахламыш мешә һиндиләри адланан һиндиләр исә мәркәзи вадидә вә Анд д-рындан ш.-дә јашајырлар (тарих, тәсәррүфат вә мәдәнијјәт мә'лумат үчүн бах *Еквадор* мәгаләсинә).

Әд.: Народы Америки, т. 2, М., 1959; Эквадор. Историко-этнографические очерки, М., 1963; Нации Латинской Америки, М., 1964.

ЕКВАСИОН БӨЛҮНМӘ—бах *Митоз*.

ЕКВАТОР (лат. aequator—бәрабәрләшдиричи)—Јер күрәсини мәркәздән мүстәви илә кәсән хәтт. Јерин фырланма охуна перпендикулјардыр. Е. Јер күрәсини 2 јарымкүрәјә — Шимал вә Чәнуб јарымкүрәләринә бөлүр. Е.-дан шм.-а вә ч.-а чоғрафи ен даирәләри (0°-дән 90°-јәдәк) һесабланыр. Е.-ун уз. 40 075 704 *м*, 1°-синин уз. 111 321,4 *м*-дир. Күнәш Е. үзәриндә зенитдә илдә 2 дәфә—јаз (20—21 март) вә пајыз (23 сентјабр) кечә-күндүз бәрабәрлији күнләриндә олур. Е. хәтти бојунча һәмишә күндүз кечәјә бәрабәрдир.

ЕКВАТОРИАЛ АХЫНЛАР — океанларда Шимал вә Чәнуб јарымкүрәләринин тропик гуршагларында *пассат ахынларынын* көһнәлмиш ады.

ЕКВАТОРИАЛ ГВИНЕЈА, Екваториал Гвинеја Республикасы (República de la Guinea Ecuatorial).

Үмуми мә'лумат. Екваториал Африкада, Гвинеја көрфәзи саһилиндә дөвләт. Материк һиссәдән (Рио-Муни), Масиас Нгема Бијого (1972 иләдәк Фернандо По) а.-ндан вә бир сыра хырда ададан (Кориско, Аннобон, Елобеј вә с.) ибарәтдир. Саһ. 28,05 мин *км*², әһ. тәгр. 400 мин (1975). Пајтахты Малабо ш.-дир (Масиас Нгема Бијого а.-нда). Инз. чәһәтдән 2 әјаләтә бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. Е. Г. респ.-дыр. Гүввәдә олан конститусијасына (1973) әсасән дөвләт башчысы өмүрлүк президент Масиас Нгема Бијого Нјегодур. Али ганунверичи орган бирпалаталы парламент—Милли Халг Мәчлисидир. Ичраедичи һакимијјәти президент һәјата кечирир; о, һөкумәти тәшкил едир вә она башчылыг едир.

Тәбиәт. Материк һиссәнин сәтһи јајла (чох јердә һүнд. 500—900 *м*, макс. 1500 *м*), саһил боју овалыгдыр. Иглими рүтубәтли екваториалдыр. Иллик јағынты 2000 *мм*-дән чохдур. Өлкәнин јералты сәрвәтләри аз өјрәнилмишдир. Нефт ахтарышлары апарылыр. Чајлары чохсулу вә астаналыдыр; јалныз ашағы ахынлары кәмичилијә јарарлыдыр. Әсас чајы Лојодур. Подзоллашмыш латерит торпаглар јајылмышдыр. Һәмишәјашыл екваториал мешәләр вар. Саһил боју мангр чәнкәлликләридир.

Әһали. Әһалинин 90%-дән чоху *банту дилләринин* шм.-г. групуна дахил олан фанг вә буби халгларыдыр. Фанглар, әсасән, өлкәнин материк һиссәсиндә (Рио-Мунидә) јашајырлар; бубиләр исә Масиас Нгема Бијого а.-нын гәдим јерли әһалисидир. Һаким дин католисизмдир; протестантлары вә ән'әнәви динә ситајиш едәнләри дә вар. Рәсми дил испан дилидир. Әһалинин иллик орта артымы 1,7%-дир (1970—74). Орта сыхлыг 1 *км*²-дә тәгр. 14 нәфәрдир (1975). Ишләјән әһалинин тәгр. 80%-и к.т.-нда чалышыр (1975). Пајтахты Малабо—45 мин нәфәр (1975).

Тарихи мә'лумат. Масиас Нгема Бијого а. 15 әсрин 70-чи илләриндә португалијалылар тәрәфиндән кәшф олунмуш вә илк дәфә ону ашкар етмиш Фернандо Понун шәрәфинә адланмышдыр. 1778 илдә Испанијанын табелијинә кечмишдир. 1843 илдә өлкәнин материк һиссәси олан Рио-Муни үзәриндә дә Испанијанын һөкмранлығы бәргәрар олду. Е.Г. әһалиси узун илләр азадлыг уғрунда мүбаризә апармышдыр. 20 әсрин 30-чу илләринин сонундан бу мүбаризә даһа да күчләнди. Өлкәнин истиглалијјәтини өн плана чәкән илк сијаси партијалар јаранды (1959). Мүстәмләкә режимини пәрдәләмәк мәгсәдилә 1960 илдә метрополија мүстәмләкә статусунун ләғв олундуғуну, Фернандо По вә Рио-Мунинин Испанијанын «дәнизашыры әјаләти»нә чеврилдијини е'лан етди. 1964 илин јанварындан өлкәјә дахили өзүнүидарә һүгугу, милли азадлыг һәрәкатынын күчләнмәси нәтичәсиндә исә аз сонра сијаси мүстәгиллик верилди. 1968 ил октјабрын 12-дә мүстәгил Екваториал Гвинеја Республикасы (ЕГР) е'лан олунду.

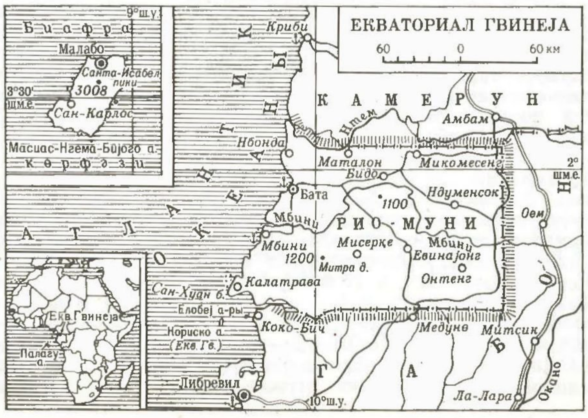
1970 илдә Ваһид Милли Партија (1972 илин ијулундан Е. Г. Ваһид Милли Зәһмәткешләр Партијасы адланыр) јарадылмышдыр. ЕГР конститусијасына мүвафиг олараг партија өлкәдә истисмарсыз чәмијјәт јаратмағы гаршыја мәгсәд гојмушдур. Игтисадијјатда дөвләтин ролу кетдикчә артыр.

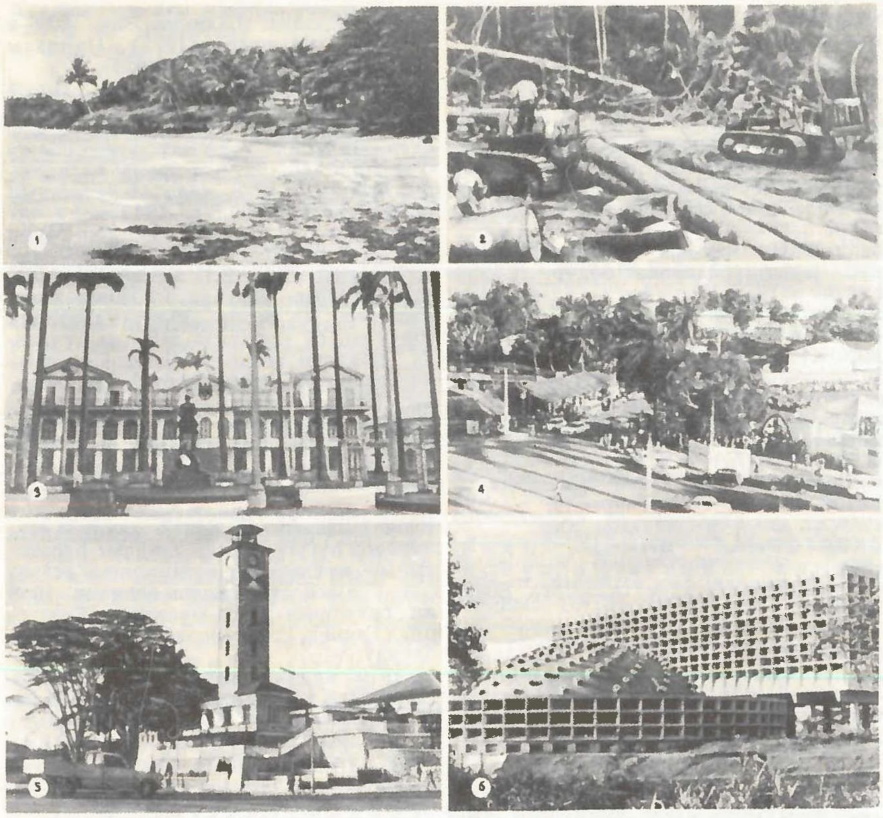
Харичи сијасәтдә ЕГР блоклара гошулмамаг хәтти јеридир. ЕГР БМТ вә Африка Бирлији Тәшкилатынын үзвүдүр. ССРИ илә ЕГР арасында дипломатик мүнасибәтләр 1968 илин декабрында јарадылмышдыр. Ики өлкә арасында игтисади вә техники әмәкдашлыға, дәниз балыгчылығы саһәсиндә әмәкдашлыға даир сазишләр имзаланмышдыр.

Сијаси партијалар вә һәмкарлар иттифагы. Һаким Ваһид Милли Зәһмәткешләр Партијасы—1970 илдә јарадылмышдыр (1972 илин ијулуна гәдәр — Ваһид Милли Партија).

Екваториал Гвинеја Фәһләләринин Үмуми Иттифагы.

Игтисади-чоғрафи очерк. Е.Г. зәиф инкишаф етмиш аграр өлкәдир. Игтисадијјаты һәлә дә мүстәмләкә характерлидир; әсасыны әкинчилик вә ағач тәдарүкү тәшкил едир. Какао (90%-и

Екваториал Гвинеја. 1. Кориско адасы саһили. 2. Рио-Муни. Ағач тәдарүкү. 3. Малабо шәһәриндән көрүнүш. 4. Бата шәһәриндән көрүнүш. 5. Бата. Азадлыг мејданы. 6. Малабо. Мәркәзи банкын бинасы.

Масиас Нгема Бијого а.-нда), гәһвә (әсасән Рио-Мунидә), һәмчинин јағлы палма, банан, түтүн јетишдирилир. 1973/74 мәһсул илиндә 12 мин *т* какао, 6,9 мин *т* гәһвә јығылмышдыр. 1974 илдә ихрачат үчүн 260 мин *т* гијмәтли одунчаг тәдарүк едилмишдир. Кәндли тәсәррүфатларында динчә гојулмуш тоха әкинчилији үстүндүр. Әсасән әрзаг биткиләри (јамс, батат, маниок, гарғыдалы, чәлтик, тәрәвәз) јетишдирилир. Јабаны јағлы палма мејвәси, каучуклу ширә јығылыр. Һејвандарлыг зәиф инкишаф етмишдир. Өлкәдә 4 мин гарамал, 40 мин давар, 6 мин донуз вар (1975). Саһилбоју сулардан тунес, кревет (4,5 мин *т*) овланыр. Сәнајеси к.т. хаммалынын вә гијмәтли одунчағын илкин е'малына әсасланыр. Јағ з-ду, дәјирманлар, семент з-ду, мебел ф-ки вә с. мүәссисәләр вар. ССРИ-нин көмәји илә тикилмиш кәмигајырма мүәссисәси 1974 илдә истифадәјә верилмишдир. Керамика мә'мулаты истеһсал олунур. 15,8 млн. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир (1970). Д.ј. јохдур. Илбоју кедиш-кәлишә јарарлы автомобил јолларынын уз. 1,2 мин *км*-дир. Мүһүм дәниз портлары Малабо (һәм дә аеропортдур) вә Батадыр. Какао, гәһвә, банан, палма јағы, түтүн, одунчаг ихрач едилир, истеһлак маллары, нефт мәһсуллары, әрзаг вә с. идхал олунур. Харичи тичарәт дөврijјәсинин тәгр. 80%-и Испанија илəдир. Пул ваһиди екпвеледир.

Маариф. Јашлы әһалинин тәгр. 80%-и савадсыздыр (1970). 6—14 јашлы ушагларын ичбари тәһсили е'лан едилмишдир. Бүтүн тәдрис мүәссисәләри дөвләтә мәхсусдур. Мәктәбәгәдәр тәрбијә системи зәиф инкишаф етмишдир. Ибтидаи мәктәбләрдә (тәһсил мүддәти 6 ил) 35,9 мин (1973/74), орта мәктәбләрдә (тәһсил мүддәти—натамам орта мәктәбләрдә 4 ил, там орта мәктәбләрдә 6 ил) 4,7 миндәнч ох, техники пешә мәктәбләриндә (тәһсил мүддәти 3,5 ил) 586, ибтидаи мәктәбләр үчүн мүәллим һазырлајан 2 педагожи мәктәбдә (тәһсил мүддәти 3 ил) 200 шакирд охујурду (1972/73). Өлкәдә али мәктәб јохдур; али тәһсилли мүтәхәссисләр харичи өлкәләрдә (о чүмләдән Азәрб.ССР-дә) һазырланыр. Малабода натамам али тәһсил верән мәктәб, китабхана вар.

Мәтбуат, радио верилишләри. Е.Г.-да ики гәзет—«Унидад де лја Гинеа Екуаториал» (1937), «Либертад» (1970) гәзетләри (һәр икиси испан дилиндә) вә «Гинеа Екуаториал Револјусионариа» һөкумәт мә'лумат бүллетени нәшр едилир (1976). Малабо вә Бата ш.-ләриндә 2 дөвләт радиостансијасы фәалијјәт көстәрир. Верилишләр испан вә фанг дилләриндәдир.

Әд.: Мельников И., Корочанцев В., Экваториальная Гвинея, М., 1971.

ЕКВАТОРИА́Л ГУРШАГ—екваторун һәр ики тәрәфиндә 5—8° шм.е. илә 4—11° ч.е. арасында Јерин чоғрафи гуршағы. Субекваториал гуршаглар арасындадыр. Бә'зи чоғрафијашүнаслар бу гуршағы тропик гуршаға дахил едирләр. Е.г. радиасија балансынын бөјүклүјү (илдә гуру үзәриндә 70—80 *ккал/см²* вә даһа чох, океан үзәриндә 120 *ккал/см²*-ә гәдәр), темп-рун даим јүксәк олмасы, иллик јағынтынын чохлуғу, биокеокимјәви вә кеоморфоложи просесләрин интенсивлији илә сәчијјәләнир. Дүзәнликләрдә орта ајлыг темп-р 24—28°С-дир. Јер үзәриндә ән аз иллик темп-р амплитуду (2—3°) Е.г.-дадыр. Нисби рүтубәтлилик 80—95%-дир. Күчлү конвексија илә әлагәдар күнортадан сонра мүнтәзәм јағышлар јағыр (илдә 1500—3000 *мм*, дағларын күләктутан јамачларында 10 000 *мм*-ә гәдәр). Јағынтылар, демәк олар ки, һәмишә вә һәр јердә бухарланмадан чох (илдә 1000—1500 *мм*) олдуғундан изафи рүтубәтләнмә үчүн шәраит јараныр. Иглим шәраити илә әлагәдар Е.г.-ын чајлары чохсулулуғу вә су сәрфинин нисбәтән аз дәјишмәси (һөвзәси дикәр гуршагларда олан бөјүк чајлардан башга) илә фәргләнир. Кеоморфоложи вә биокеокимјәви просесләрин сон дәрәчә интенсивлији бурада галын *ашынма габығынын* јаранмасына сәбәб олмушдур. Әсасән, подзоллашмыш латерит торпаглар јајылмышдыр. Е.г.-да батаглашмыш торфлу сарымтыл-гонур торпаглар кениш јер тутур. Әрази рүтубәтли екваториал мешәләрлә (һилеј, селвас) өртүлүдүр. Чохлу лиана вә епифит вар. Дәниз саһилләри мангр мешәләридир. Каучуклу биткиләр, какао ағачы, чөрәкағачы вә с. чохдур. Һејванлары: мејмунлар, јарыммејмунлар, бә'зи гарышгајејәнләр, чохлу кирпи, әринчәкләр, учан синчаб, тапир, кәркәдан, бекемот, фил вә с.

Е.г.-ын дүзәнликләри ики тәбии јарымзонаја ајрылыр: һ ә м и ш ә ј а ш ы л р ү т у б ә т л и е к в а т о р и а л м е ш ә л ә р з о н а с ы вә г ы с а г у р а г л ы г д ө в р ү к е ч и р ә н е к в а т о р и а л м е ш ә л ә р з о н а с ы. Јухарыда верилән характеристика, әсасән, биринчи јарымзонаја аиддир. Икинчи јарымзонада континентал пассатларын тә'сири илә гыса мүддәтдә (2—3 ај) јағынтынын азалмасы (30 *мм*-дән аз) дөврү мүшаһидә олунур. Гураглыг дөврүндә темп-р артыр (орта ајлыг темп-р 29°С-јәдәк), нисби рүтубәт азалыр (75%-дәк). Һәмишәјашыл екваториал мешәләр јарымзонасында мешә сәнајеси, балыгчылыг, овчулуг вә ибтидаи әкинчиликлә мәшғул олунур. Бу, Јер күрәсинин ән аз мәнимсәнилмиш вә өјрәнилмиш (хүсусилә Чәнуби Америкада) саһәләриндәндир. Е.г.-ын д-рында јүксәклијә көрә темп-рун азалмасы, јағынтынын характеринин дәјишмәси, күләјин сүр'әтинин артмасы вә с. илә әлагәдар 3000—3500 *м*-дәк јүксәкликдә тјерра калјенте, тјерра темплада вә тјерра фриа дағ һилеј гуршаглары, бундан јухарыда спесифик јүксәк дағлыг-екваториал гуршаг—парамо, 4300—4800 *м*-дән јухарыда исә нивал гуршаг јерләшир.

Әд.: Иванов Н. Н., Атмосферное увлажнение тропических и сопредельных стран земного шара, М.—Л., 1958 (Записки Географического общества СССР, Новая сер., т. 18); Рябчиков А. М., Структура и динамика геосферы, ее естественное развитие и изменение человеком, М., 1972.

ЕКВАТОРИА́Л ИГЛИМ, р ү т у б ә т л и т р о п и к м е ш ә л ә р и г л и м и—екваториал зоналарын алчаг тәзјигинин ил әрзиндәки тә'сири алтында јаранан иглим. Фәргләндиричи хүсусијјәти јүксәк темп-р (орта иллик темп-р 24—28°С-дир) шәраитиндә гурунун бол тропик јағышлары (илдә 3000 *мм*-ә

гәдәр вә даһа чох) һесабына изафи рүтубәтләнмәсидир. Иллик темп-р амплитуду тәгр. 2—3°-дир. Темп-рун вә јағынтынын иллик кедишиндә ики макс. (јаз вә пајыз кечә-күндүз бәрабәрлији дөврләриндә) гејд олунур. Е.и. рүтубәтли екваториал мешәләрин јетишмәсинә вә гијмәтли тропик биткиләрин (банан, ананас вә с.) бечәрилмәсинә шәраит јарадыр.

ЕКВАТОРИАЛ КООРДИНАТЛАР— бах *Көј координатлары.*

ЕКВЕНЗИ (Ekwenzi) Сиприан (д. 1921, Минна)—Никерија јазычысы. Инкилис дилиндә јазыр. «Шәһәр адамлары» (1954), «Чагуа Нана» (1961) романларында өлкәнин истиглалијјәти әрәфәсиндә Лагос ш.-нин реал мәнзәрәси тәсвир олунур, буржуа әхлагы тәнгид едилир. «Көзәл ләләкләр» (1963), «Иска» (1966) романларында Африка халглары бирлијинин зәрурилији фикри ирәли сүрүлүр. Јарадычылығында халг рәвајәтләриндән истифадә едир.

Әсәрләри: Когда горит трава, М., 1964; Люди города, М., 1965.
Әд.: Вавилов В. Н., Проза Нигерии, М., 1973.

ЕКВИВАЛЕНТ [лат. aequivalens (aequivalentis) — бәрабәргијмәтли, бәрабәрдәјәрли]—бу вә ја дикәр әшјаја (кәмијјәтә) бәрабәр тутулан, һәр һансы чәһәтдән она ујғун кәлән, ону әвәз вә ја ифадә едә билән әшја (кәмијјәт). Бах һәмчинин *Кимјәви еквивалент.*

ЕКВИВАЛЕНТ (игтисадијјат-да)—өзүндә дикәр әмтәәнин дәјәрини экс етдирән әмтәә. Мүбадилә заманы әмтәәләр кејфијјәтчә мүхтәлиф олур. Бунлардан бири дәјәрин нисби, о бири исә Е. формасында олур: биринчи әмтәә өз дәјәрини ифадә едир, икинчиси исә бу ифадәнин ме'јарыны билдирир. Икинчи әмтәә биринчијә дәјәрә көрә, ја'ни онун истеһсалына сәрф олунан әмәјә көрә бәрабәрдир, Е.-дир. Мүбадилә вә әмтәә истеһсалы инкишаф етдикчә мүәјјән бир әмтәә Е. ролу ојнамыш вә үмуми Е.-ә чеврилә-рәк пул формасында мејдана кәлмишдир. Тарихән бу рол бир әмтәә илә—гызылла бағлыдыр.

ЕКВИВАЛЕНТ ТӘНЛИКЛӘР — бах *Ејникүчлү тәнликләр.*

ЕКВИВАЛЕНТЛИК НӨГТӘСИ — кимјәви *һәчми анализдә* титрләмәнин нәзәри сону вә ја башга сөзлә, мәһлула һиссә-һиссә төкүлән мә'лум консентрасијалы реактивин мигдарынын анализ едилән маддәнин мигдарына еквивалент олдуғу ан. Практикада индикатор васитәсилә вә ја мәһлулун мүәјјән хассәсини гејд едән чиһазла тә'јин олунан титрләмәнин сону Е.н.-дән һәмишә бир гәдәр фәргләнир (титрләмә хәтасы).

ЕКВИЛИБРИСТИКА (лат. aequilibris—мүвазинәтдә олан) — сирк сәнәти жанры; *акробатиканын,* демәк олар, бүтүн нөвләринә дахилдир. Кәндир, шар, шүвүл вә с.-дән дајаг кими истифадә етмәклә әл, баш, бармаг үстүндә бәдәни мүвазинәтдә сахлаја билмәк Е.-да башлыча шәртдир. Гәдим заманлардан мә'лум олан Е. 19 әсрин 2-чи јарысындан хүсусилә кениш јајылмышдыр.

ЕКВИПОТЕНСИАЛ СӘТҺ—бах *Бәрабәр потенсиаллы сәтһ.*

ЕКЗЕКВАТУРА (лат. exsequare—јеринә јетирмәк, ичра етмәк) — 1) *консул* Е.-сы—консула мәскән салынан дөвләтдә өз функсијаларыны јеринә јетирмәк үчүн верилән ичазә. Совет ганунверичилијинә көрә ССРИ Дахили Ишләр Назирлији тәрәфиндән верилир. 2) Мәһкәмә гәтнамәләринин Е.-сы—бир өлкәнин мәһкәмәси тәрәфиндән чыхарылан гәтнамәнин дикәр өлкәдә мәчбури ичрасы үчүн ичазә. Бир гајда олараг, икинчи инстансија мәһкәмәси тәрәфиндән һәјата кечирилир. Совет ганунверичилији ССРИ-нин суверенитетинә вә тәһлүкәсизлијинә зидд олмајан харичи мәһкәмә вә арбитраж гәтнамәләринин (гүввәјә минднји вахтдан 3 ил әрзиндә ичра едилмәк үчүн тәгдим олундугда) танынмасыны вә ичрасыны (мүвафиг дөвләтләр арасында мүгавилә, јахуд бејнәлхалг конвенсија олдугда) мүмкүн һесаб едир. Сосиалист өлкәләри арасындакы мүнасибәтләрдә мәһкәмә гәтнамәләринин Е.-сы тәтбиг олунмур.

ЕКЗЕМА (јун. ékzema—дәринин сәпмәси), сөвда — синир-аллеркик мәншәли јолухмајан дәри хәстәлији. Е. мүхтәлиф екзокен (харичи) вә ендокен (дахили) гычыгландырычыларын тә'сириндән баш верир. Екзокен гычыгландырычылара мүхтәлиф кимјәви (гәләви, туршу, бә'зи дәрманлар вә с.), битки вә һејван мәншәли маддәләр дахилдир. Е. ишыг, су, јүксәк, јахуд ашағы темп-рун, еләчә дә механики амилләрин дәријә узун мүддәт тә'сириндән дә ола биләр. Ендокен гычыгландырычылара исә организмдә маддәләр мүбадиләсини позан мәһсуллар, бә'зи дәрманлар вә с. аиддир. Е.-нын баш вермәсинә синир-ендокрин позғунлуглары, мә'дә-бағырсаг јолу, гарачијәр вә дикәр органларын фәалијјәтинин позулмасы әлверишли шәраит јарадыр. Әламәтләри: дәринин гашынмасы, кәјнәмәси, судурчугларын әмәлә кәлмәси, јухусузлуг, әсәбилик вә с. Е. бәдәнин һәр јериндә, әсасән, үздә, әлдә, ајагда олур. Бә'зән башын түклү һиссәсиндә, гулаг сејванында, чинсијјәт органларында да ола биләр. Е. кәскин вә хроник олур. Кәскин Е.-нын башланғычында дәридә хырда, гырмызы, гашынан ләкәләр олур, сонрадан бүтүн бир саһә гызарыр, шишкинләшир. Гызармыш јерләрдә кичик судурчуглар әмәлә кәлир; бу судурчуглар партлајыр, су верир, судурчугларын бир һиссәси сонрадан гурујуб гартмагла өртүлүр, габыг верир вә сағалмаға башлајыр. Хроник Е.-да исә дәри пулчугланыр, көјәрир, гашыныр, галынлашыр. Дүзкүн мүаличә апардыгда Е. сағалыр. Лакин пәһриз сахламадыгда (спиртли ичкиләр ичдикдә), синир-психи тә'сирдән, сүртүнмәдән тәкрар баш верә биләр.

Е. микроблу (сувермә илә характеризә олунан), себоррејалы (сувермә олмадан, әсасән, башын түклү һиссәсиндә, үздә тәсадүф едилир), пешә илә әлагәдар вә с. олур. Мүаличәси: хәстәлији төрәдән амилләри арадан галдырмаг, синир системини сакитләшдирән вә гашынманын гаршысыны алан дәрманлар (натриум-бромид, новокаин, дексаметазон, преднизолон, димедрол, пиполфен) вермәк. Е.-нын кәскин дөврүндә мүхтәлиф исламалар (2%-ли гурғушун-асетат мәһлулу, 1%-ли резорсин мәһлулу вә с.), пасталар (нафталан, ихтиол вә с.), хроник дөврүндә исә мәлһәмләр (гатранлы, күкүрдлү мәлһәм, локакортен вә с.); бә'зи һалларда јерли рентген мүаличәси јахшы тә'сир көстәрир.

Әд.: Һүсејнзадә Г., Дәри хәстәликләри, Б., 1972; Павлов С. Т. вә б., Кожные и венерические болезни, 3 изд., М., 1975.

ЕКЗЕРСИС, екзерсиз (фр. exercice—мәшг, тәмрин)—балетдә ифачынын (рәггас) техникасынын инкишафына јөнәлдилмиш мәшг һәрәкәтләри.

ЕКЗИНА, ексина (лат. extimus—харичи)—тохумлу биткиләрдә тозчуг габығынын кутинләшмиш харичи тәбәгәси. Е.-нын харичи көрүнүшү, ондакы мәсамәләрин сајы вә формасы ајры-ајры битки нөвләриндә мүхтәлифдир вә систематикада онлардан истифадә едилир.

ЕКЗИСТЕНСИАЛИЗМ (сон лат. exsistentia — варлыг) — буржуа фәлсәфәсиндә иррасионалист, субјектив идеалист чәрәјанлардан бири. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Алманијада, Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә Франсада, сонра исә бир чох өлкәдә, о чүмләдән АБШ-да мејдана кәлмишдир. Е. буржуа зијалыларынын бахышларына уј-ғун јени дүнјакөрүшү јаратмаг чәһди иди. Е.-ин идеја мәнбәләри *һәјат фәлсәфәси,* Е. Гуссерлин *феноменолокијасы,* С. *Кјеркегорун* дини-мистик тә'лимидир. Е.-ин ики голу—дини Е. (Г. Марсел, К. Јасперс, Н. Бердјајев, Л. Шестов, М. Бубер) вә атеист Е. (М. Һајдеккер, Ж.—П. Сартр, А. Камју, С. Бовуар) мөвчуддур. Пессимист дүнјакөрүшү кими Е. Маарифчилик дөврүнүн расионализминә вә алман классик фәлсәфәсинә, һәмчинин 19 әсрин сону вә 20 әсрин әввәлләриндә јајылмыш кантчы позитивист фәлсәфәјә чаваб олараг мејдана кәлмишдир. Екзистенсиалистләрин фикринчә, расионал тәфәккүр субјектлә објектин эслији принсипинә әсасланыр. Бунун нәтичәсиндә расионалист бүтүн керчәклијә, о чүмләдән инсана елми-тәдгигат вә практик манипулјасија објекти кими јанашыр. Е.-ә көрә објектив аләм икинчи, фәрди мә'нәви һәјатын мөвчудлуғу мә'насында баша дүшүлән «екзистенсија» исә биринчидир. Е.-ә көрә азадлыг инсанын өзүнү «сечмәсидир». Екзистенсиалистләрин фикринчә, инсан өз һәрәкәтләри үчүн мәс'улијјәт дашымалы, өзүнә «шәраитлә» бәраәт газандырмамалыдыр. Е.-ин предмети мәһз белә бир «варлыг» олан инсандыр. Һајдеккерә көрә, фәлсәфәнин предмети «варлыг», елмин предмети исә емпирик аләмә мәхсус оланлардыр ки, онлары варлыгдан фәргләндирмәк лазымдыр. Е. һеч бир ичтимаи дәјишиклик етмәјә габил олмајан мә'нәви «өзкәләшмә» вәзијјәти кечирән буржуазијанын сосиал мөвгејини ифадә едир. Екзистенсиалистләр мәнтигә дә ниһилистчәсинә јанашырлар. Онларын фикринчә, мәнтиг «мәишәт» тәфәккүрүнүн өзкәләшмиш формасыдыр. Е.-ин Гәрб әдәбијјаты вә инчәсәнәтинә бөјүк тә'сири вар.

Әд.: Философия марксизма и экзистенциализм, М., 1971; Стрельцова Г. Я., Критика экзистенциалистской диалектики, М., 1974; Соловьев Э. Ю., Экзистенциализм, в кн.: Буржуазная философия XX века, М., 1974.

ЕКЗО... (јун. exō—кәнардан, харичдән) —әшјанын харичи, заһири көрүнүшүнә, әтраф мүһитлә әлагәсинә аидлик билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һис-

сәси (мәс., *екзобиолокија, екзокен просесләр*).

ЕКЗОБИОЛО́КИЈА (*екзо...+биолокија*) — Јердәнкәнар һәјат формаларынын ахтарышына вә тәдгигинә һәср олунмуш експериментал елм саһәси. Е.-нын әсас проблемләри: әтраф мүһитин екстремал шәраитиндә гуруда јашајан организмләрин сағгалма механизмләринин һүдудларыны мүәјјән етмәк вә өјрәнмәкдән; ән мүһүм биоүзви бирләшмәләрин абиокен синтези јолларыны вә илкин биоложи тәкамүл мәрһәләләрини ајдынлашдырмагдан; автоматик биоложи лабораторијаларын (АБЛ) көмәји илә башга планетләрдә һәјатын ашкар едилмәсинин автоматик үсулларыны ишләјиб һазырламаг вә һәјат мә'јарыны мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәтдир.

Мүәјјән едилмишдир ки, гуруда јашајан микроорганизмләр вә ја онларын спорлары ашағы темп-р (—70°С-дән ашағы), вакуум ($10^{-7} \cdot 10^{-10}$ *мм ч.сүт*) вә һаванын ашағы рүтубәтлиjи (1—2%) шәраитиндә һәјат габилијјәтини сахлајыр. Суја, аммонјака, карбон оксидләринә, метан типли садә бирләшмәләрә ултрабәнөвшәји шүаларын тә'сири илә аминтуршулар, липидләр, нуклеотидләр, шәкәрләр вә б. биоложи зәрури маддәләр абиокен синтез олунмушдур. Бу, башга планетләрдә, һәр шејдән әввәл, Марсда карбон-үзви бирләшмә вә су әсасында јаранмыш һәјатын мүмкүн олмасы барәдә консепсијанын ирәли сүрүлмәсинә сәбәб олду. Һәјатын ашкар едилмәси үчүн Е.-да мүрәккәб үзви бирләшмәләрлә тә'јинетмә үсуллары олан газ хроматографијасындан, күтлә-спектрометријасындан, удма спектрини вә башга планетин грунт маддәләринин лүминессенсијасыны гејдә алан оптик чиһазлардан истифадә едилир. Комбинә едилмиш мүрәккәб тәркибли гида мүһитиндә грунт нүмунәләринин инкубасијасы заманы микроорганизмләрин бөјүмә, чохалма вә газ мүбадиләси параметрләрини гејдә алмагла фәал метаболизми мүәјјән етмәк үчүн функсионал үсуллар тә'јин едилмишдир. Автоматик биоложи лабораторијаларда үмуми бир програмла бирләшдирилмиш мүхтәлиф үсулларын анҹаг комплекс тәтбиги мүвәффәгијјәтли ола биләр. 1976 илдә ичәрисиндә АБЛ олан «Викинг» (АБШ) планетләрарасы стансија Марса енмишдир. Лакин Марсда јени екзобиоложи експеримент бу планетдә һәјатын олмасыны сүбут едә билмәди. Кәләҹәк експериментләр һәм автоматик биоложи стансијаларын көмәји илә, һәм дә грунт нүмунәсинин Јерә кәтирилмәси јолу илә апарыла биләр. Ај грунту нүмунәләри үзәриндә апарылан охшар тәдгигатлар кечмишдә вә инди Ајда һәјатын олмадығыны сүбут едир. Бах һәмчинин *Астробиолокија, Космик биолокија, Һәјатын мәншәји.*

Әд.: Кальвин М., Химическая эволюция. Молекулярная эволюция, ведущая к возникновению живых систем на Земле и на других планетах, пер. с англ., М., 1971; Основы космической биологии и медицины, т. 1, ч. 3, М., 1975.

ЕКЗОГА́МИЈА (*екзо...*+јун. gámos—никаһ)—мүәјјән коллектив вә ја гоһум үзвләр арасында никаһ мүнасибәтләрини гадаған едән адәт. Ибтидаи иҹма гурулушунда Е. даһа кениш јајылмышды, буна бә'зән гәбилә *ендогамијасы* да говушурду. Бә'зән Е. даһа кениш күтләни әһатә едирди (мәс., Австралија аборикенләриндә). Е.-нын мәншәји һаггында чохлу нәзәријјә вар: бир сыра тәдгигатчылар (Л. *Морган* вә б.) Е.-нын мәншәјини ган гоһумлуғунун зәрәрли нәтиҹәләрини арадан галдырмаг, башгалары (Е. *Тајлор* вә б.) иҹтимаи әлагәләри кенишләндирмәк, башга коллективләрлә әлагә јаратмаг, дикәрләри (С. П. *Толстов* вә б.) коллективдә иҹтимаи сүлһ јаратмаг зәрурәти илә бағлајырлар. Ибтидаи иҹма гурулушунун дағылмасы вә хүсуси мүлкијјәтин мејдана кәлмәси илә Е. арадан чыхыр, јерини јахын ган гоһумлары арасында никаһы гадаған етмәјә верирди.

Әд.: Енкелс Ф., Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, Б., 1953; Семенов Ю. И., Происхождение брака и семьи, М., 1974.

ЕКЗОДЕ́РМА (*екзо...+дерма*)—битки көкләринин епиблемасы (өртүк тохумасы) алтындакы һүҹејрә гаты. Адәтән Е. һүҹејрәләринин диварчыглары мантарлашыр, јахуд онларын арасында суjу кечирән назик диварчыглы һүҹејрәләр гала билир. Е. гоҹалмыш көкләрдә епибләманы әвәз едир вә дәриндә јерләшән тохумалары горујур.

ЕКЗОКРИ́Н ВӘЗИЛӘР—бах *Вәзиләр.*

ЕКЗОКЕ́Н ПРОСЕСЛӘР (*екзо...*+јун. génos—јаранма), харичи просесләр—Јер сәтһиндә вә литосферин үст һиссәсиндә күнәш енержиси, ағырлыг гүввәси вә организмләрин фәалијјәти нәтиҹәсиндә јаранан гүвәләрин тә'сири илә кедән просесләр. Е.п.-ә сүхурларын ашынмасы, ашынма мәһсулларынын ағырлыг гүввәси, ахар су, бузлаг вә күләјин фәалијјәти илә јердәјишмәси, чөкмә сүхурларын вә бә'зи фајдалы газынты (көмүр, манган, боксит, фосфорит вә с.) јатагларынын әмәлә кәлмәси дахилдир. Уралда никел, боксит, кил, Азәрб.ССР-дә дуз, магнетитли гум јатаглары бу јолла әмәлә кәлмишдир.

ЕКЗОСФЕ́Р—бах *Атмосфер.*

ЕКЗОТЕРМИК РЕА́КСИЈА (*екзо...*+јун. thérmē — истилик) — истилик ајырмагла кедән кимјәви реаксија (мәс., көмүрүн јанмасы, нејтраллашдырма реаксијасы). Кимјәви бирләшмә реаксијаларынын чоху Е.р.-дыр (бах һәмчинин *Әмәләкәлмә истилији*).

ЕКЗО́ТИКА (јун. exotikos — јад, әҹнәби) узаг өлкәләрин тәбиәтинә, адәтән'әнәләринә, инҹәсәнәтинә вә с. мәхсус гәрибә, е'ҹазкар хүсусијјәтләр.

ЕКЗОТЛАР (јун. exōtikós — јад)—јерли флора вә фаунаја јад олан кәнардан кәтирилмә битки вә һејванлар.

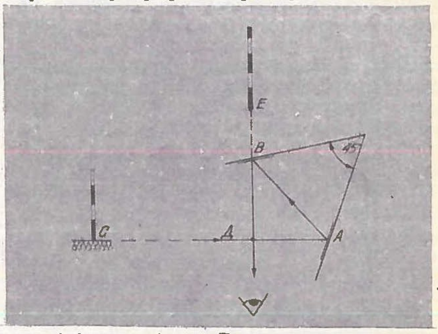
ЕКЗОФТА́ЛМ (*екзо...*+јун. ophthalmos—көз)—көз алмасынын габармасы. Е. бир сыра хәстәликләрин әламәтидир. Көз јувасынын мүхтәлиф хәстәликләриндә (илтиһаб, зәдә, шишләр вә с.), үмуми хәстәликләрдә (*Базедов хәстәлији*, лејкемија, бејин дамарларынын тромбозу вә с.) баш верир. Мүаличәси: Е.-ы төрәдән хәстәлији арадан галдырмаг.

ЕКИБАСТУ́З — Газах.ССР Павлодар вил.-ндә шәһәр. Д.ј. ст. Әһ. 55 мин (1977). Даш көмүр һөвзәсинин мәркәзидир. Евтикмә комбинаты, кәрпич, дәмир-бетон мә'мулаты, механики тә'мир з-длары, Павлодар сәнаје ин-тунун филиалы, мә'дән тикинтиси техникуму вә с. вар. Ачыг үсулла даш көмүр чыхарылыр.

Е.-да даш көмүр базасы әсасында Газах.ССР-ин күчлү енеркетика говшағы (бурада ишләјән Јермаков ДРЕС-и илә бирликдә күчү 24 млн. *квт* олаҹаг 5 ДРЕС-дән Е. ДРЕС-1-ин тикинтисинә башланмышдыр, 1977) јарадылыр.

ЕКИПА́Ж (фр. équipage—ат арабасы; тәҹһизат)—1) јүнкүл сәрнишин арабаларынын үмуми ады; 2) кәми, тәјјарә, танкын шәхси һеј'әти.

Е́ККЕР (лат. exquadro — дөрдбуҹаглы кәсирәм) — Јер сәтһиндә 90°-ли буҹаг гурмаг үчүн садә кеодезик аләт. Мүасир икикүзкүлү Е. араларындакы буҹаг 45° олан *А* вә *В* күзкүләриндән вә дәстәкдән (шәкилдә көрүнмүр) ибарәтдир. Бу Е.-лә *СД* истигамәтинә *Д* нөгтәсиндә перпендикулјар гурмаг үчүн *Е* пајасы елә јерләшдирилир ки, паја *В* тәсвиринин архасына дүшүр.

ЕККЛЕСИ́ЈА (јун. ekklēsia—халг јығынҹағы)—Гәдим Јунаныстанда халг јығынҹағынын ән чох јајылмыш ады. Демократик полисләрдә ганунвериҹи, иҹраедиҹи вә мәһкәмә һакимијјәтинә малик али дөвләт органы иди. Олигархија гурулушлу полисләрдә Е.-нын һүгугу мүхтәлиф шура вә коллекија типли дикәр дөвләт органлары тәрәфиндән мәһдудлашдырылмышды. Бир гајда олараг, Е. өз вәзифәсини *Буле* илә бирликдә јеринә јетирирди. Христианлыгда диндарлар иҹмасы, бә'зән дә бүтөвлүкдә килсә Е. адланырды.

ЕКЛА́МПСИ́ЈА — бах *Һамиләлик токсикозлары.*

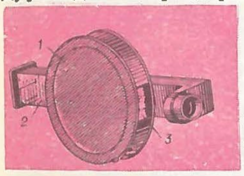
ЕКЛЕКТИ́ЗМ (јун. eklektikós—сечән, ајыран)—бир араја сығмајан, бир-биринә зидд олан нөгтеји-нәзәрләрин, фәлсәфи бахышларын, нәзәри мүһакимәләрин, сијаси фикирләрин принсипсизҹәсинә, механики бирләшдирилмәси. Метафизик тәфәккүрүн бир нөвү олан Е. материализм илә идеализми, марксизмлә емпириокритисизми, диалектик материализм илә кантчылығы узлашдырмаға чалышыр. Е.-ин башлыҹа методолоки гүсуру објектив аләмин әлагә вә мүнасибәтләри иҹәрисиндән предмет вә һадисәләрин әсас әлагәләрини ајыра билмәмәк, онларын мүхтәлиф тәрәфләрини вә хассәләрини механики бирләшдирмәк ҹәһдиндәдир. Е. практик фәалијјәт, сијасәт саһәсиндә сәһв кәтириб чыхарыр, чүнки һадисәләрдә мүһүм ҹәһәти ашкар етмәјә, конкрет тарихи дөврүн актуал мәсәләләрини мүәјјәнләшдирмәјә мане олур. Е. керчәклији гәсдән тәһриф етмәк үсулудур. Е. бә'зән тәдгиг едилән һадисәни дүзкүн баша душмәмәкдән, зәрурәти тәсадүфдән, керчәклији имкандан ајыра билмәмәкдән ирәли кәлир. В. И. Ленин Е.-ин маһијјәтини

ачараг јазыр: «Әкәр мүхтәлиф олан ики вә ја даһа чох тә'риф көтүрүлүб тамамилә тәсадүфи олараг... бирләшдирилирсә, онда биз чисмин мүхтәлиф ҹәһәтләрини көстәрән еклектик тә'риф алырыг...» (Әсәрләри, ч. 32, сәһ. 89).

Дүрингин, Русијада бир гисм сол есерләрин, бә'зи махистләрин фикирләри еклектик олмушдур. Е. мүасир тәфтишчилик вә еһкамчылыгда да өзүнү көстәрир.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәтдә мүхтәлиф бәдии елементләрин механики бирләшмәси. Адәтән, бөјүк чәрәјанларын тәнәззүлү дөврүндә нәзәрә чарпыр (мәс., Гәдим Романын сон дөвр инчәсәнәтиндә Јунаныстан, Мисир вә Өн Асијанын инчәсәнәт формалары еклектик сурәтдә бирләшмишди). Мүхтәлиф дөврләрин үслуб (неоренессанс, неорококо, неороман үслублары вә с.) формаларынын бирбаша бирләшдирилмәси илә сәчијјәләнән Е. 19 әсрин 2-чи јарысы ме'марлығында даһа бариз тәзаһүр етмишди. Бунунла белә, бу дөврүн инчәсәнәти «модерн» үслубу үчүн зәмин олмушдур.

ЕКЛИМЕТР (јун. ekklinō—мејл едирәм+...*метр*)—Јер сәтһиндә мејл буҹағыны 0,1° дәгигликлә өлчмәк үчүн кеодезик аләт. Даирәви гуту вә садә дурбиндән ибарәтдир. Гутуда ох әтрафында сәрбәст фырланан вә үзәриндә дәрәҹә бөлкүләри олан диск вар. Онун бир сектору јүклә ағырлашдырылдығындан диск һәмишә сабит вәзијјәтдә галыр.

Еклиметр: *1*—метал гуту; 2—визир борусу; *3*—бөлкүлү ләвһә.

ЕКЛИПТИК ЕНЛИК—еклиптик көј координатлары системиндәки координатлардан бири. Көј чисминә доғру истигамәтлә еклиптика мүстәвиси арасындакы буҹаға бәрабәрдир.

ЕКЛИПТИК КООРДИНАТЛАР — бах *Көј координатлары*.

ЕКЛИПТИК УЗУНЛУГ — еклиптик көј координатлары системиндәки координатлардан бири; јаз бәрабәрлији нөгтәси (γ) вә еклиптика илә көј чисминин енлик даирәсинин кәсишмә нөгтәси (Ω) арасындакы гөвслә өлчүлүр.

ЕКЛИПТИКА (јун. ékleipsis — тутулма)—көј гүббәсинин бөјүк даирәси. Күнәшин (даһа дәгиг, онун мәркәзинин) көрүнән иллик һәрәкәти Е. үзрә баш верир. Е. әтрафында 12 бүрҹ јерләшир. Е. көј екватору илә јаз вә пајыз бәрабәрлији нөгтәләриндә кәсишир (тәгр. 23°27′ буҹаг алтында). Е. еклиптик көј координатлары системиндә әсас мүстәвидир.

ЕКЛОКИТ—кристал дәнәли сал сүхур. Әсасән, гранат вә пироксендән (омфасит), аз мигдарда смарагдит вә с.-дән ибарәтдир. Јер габығы дәринликләриндә *габбронун* кәскин метаморфизләшмәсиндән әмәлә кәлир.

ЕКМОЛИН—һејван мәншәли препарат. *Антибиотикләрин* тә'сирини артырмаг вә узатмаг габилијјәти вар. *Грип* хәстәлијиндә буруна дамызырылыр вә *инһалјасија* едилир.

ЕКОЛОЖИ СИСТЕМ (јун. ōikos—мәскән+...*локија*)— ҹанлы организмләрин бир-бири илә вә онларын јашадығы мүһитлә (биосферлә) гаршылыглы әлагәси. Һәр бир Е.с.-ин хүсуси гурулушу вә вәзифәси вар. Е.с.-ин гурулушу онун физики, кимјәви вә биоложи көстәричиләри илә мүәјјәнләшдирилир; башлыҹа вәзифәси исә маддәләр мүбадиләсиндә енержи ахынына тә'мин етмәкдир. Е.с.-дә јеканә енержи мәнбәји Күнәшдир (бах *Фотосинтез, Маддәләр мүбадиләси*). Харичи мүһит амилләринин (абиотик вә биотик) ајры-ајры нөвләрлә әлагәси вә онларын комплекс тә'сиринә нөвүн Е.с.-и дејилир.

ЕКОЛОКИЈА (јун. ōikos—мәскән, вәтән+... *локија*)—биолокијанын бир шө'бәси. Организм сәвијјәсиндән јухарыдакы системләрин (популјасијалар, нөвләр, биосенозлар, екосистемләр, биокеосенозлар вә биосфер) гурулушуну вә фәалијјәтини тәдгиг едир. Чох вахт Е.-ны организмләр арасында, һәмчинин организм илә әтраф мүһит арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләри өјрәнән елм адландырырлар. Мүасир Е. ејни заманда инсанла биосфер арасындакы гаршылыглы мүнасибәт проблемләрини дә өјрәнир. Е. әсасән, үмуми Е. вә хүсуси Е. бөлмәләринә ајрылыр. Үмуми Е. организм сәвијјәсиндән јухарыдакы мүхтәлиф системләрин гурулуш вә фәалијјәтини, хүсуси Е. исә мүхтәлиф организмләрин әтраф мүһитлә мүнасибәтини тәдгиг едир. Организмдән јухарыдакы системләрин сәвијјәсинә көрә үмуми Е.-нын да мүхтәлиф бөлмәләри вардыр. Популјасија Е.-сы (бә'зән демеколокија адланыр) үмуми әразидә вә кенефондда бирләшән бир нөвүн фәрдләринин Е.-сыны, биосенолокија мүхтәлиф нөвләрдән олуб, бир јердә јашајан тәбии групларын (вә ја сенозларын) гурулушуну, динамикасыны вә с., биокеосенолокија исә үмуми Е.-нын бир бөлмәси олуб, екосистем вә биокеосенозлары өјрәнир. ССРИ-дә вә бир сыра Авропа өлкәләриндә биокеосенолокијаны Е.-дан фәргли олараг бә'зән сәрбәст елм һесаб едирләр. АБШ-да, Инкилтәрәдә вә дикәр харичи өлкәләрдә биокеосеноз вә биокеосенолокијаја нисбәтән «екосистем» термини даһа чох ишләдилир. Хүсуси Е.-ны битки Е.-сы вә һејван Е.-сына бөлүрләр. Бактерија вә көбәләк Е.-сы да јаранмышдыр. Су организмләри вә онларын тәшкил етдији системләрин Е.-сыны *һидробиолокија* өјрәнир. Ајры-ајры нөвләрин мүһитлә гаршылыглы мүнасибәтини (әсас е'тибарилә абиотик амилләри) тәдгиг едән аутеколокијадан, биосеноз вә биокеосенозлары тәдгиг едән синеколокијадан да кениш истифадә едилир. Е.-нын бир чох саһәләринин (мәс., к.т. Е.-сы) практики истигамәтләри вардыр.

20 әсрин орталарында јаранмыш инсан Е.-сы тәбии мүһитин инсан чәмијјәтинә тә'сири вә биосенозларын хүсусијјәтләрини өјрәнир. Әтраф мүһитин радиоактив чиркләнмәси тәһлүкәсинин артмасы биосфердә радиоактив изотопларын кечмә јолларыны вә радиоактивлијин екосистемә тә'сирини тәдгиг едән радиоеколокијанын әмәлә кәлмәсинә сәбәб олду. Гәдим кеоложи дөврләрдә организмләрин абиотик вә биотик мүһитә мүнасибәти, гәдим сенозларын газынты галыгларына көрә бәрпасы проблемләри палеоеколокијанын предметидир. Е.-нын сәрбәст бир елм кими јаранмасына Ч. Дарвинин «Нөвләрин мәншәји...» (1859) әсәри бөјүк тә'сир көстәрди. «Е.» терминини 1866 илдә алман зоологу Е. Һеккел тәклиф етмишдир. 18 әср тәбиәтшүнасларынын (хүсусилә К. Линнеј вә Ж. Бүффон) ишләриндә гијмәтли еколожи мүшаһидәләр вардыр. Русијада Е.-нын инкишафына К. Ф. Рулјенин әсәрләри бөјүк тә'сир көстәрмишдир. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә биткиләрин Е.-сы үзрә Данимарка ботаники Е. Варминг (1895) вә алман алими А. Шимпер (1898), һејванларын Е.-сы үзрә алман зоологу Р. Һессе (1912) вә америкалы Ч. Адамс (1914) бөјүк тәдгигат ишләри апармышлар. Русијада битки групларынын өјрәнилмәсиндә Г. Ф. Морозовун «Мешә һаггында тә'лим» (1920) вә В. Н. Сукачовун «Битки груплары һаггында тә'лимә кириш» (1915) әсәрләри дөнүш јаратды. Нәзәри Е.-нын инкишафында инкилис алими Ч. Елтонун «Һејванларын еколокијасы» (1927) әсәринин бөјүк ролу олду. Е.-да популјасијаларын өјрәнилмәси кениш јер тутур. Америка алими Р. Чепмен бөјүмәнин сүр'әти вә популјасијанын инкишафыны характеризә етмәк үчүн биотик потенсиал анлајышыны ирәли сүрдү. Беләликлә, 30-чу илләрәдәк һејванларын Е.-сында популјасија һаггында кениш тәсәввүр јаранды. 20—30-чу илләрдә Е.-ја ријази статистика вә моделләшдирмә методу тәтбиг едилди. Н. А. Северцовун әсәрләри әсл еколожи тәдгигатлар иди (1941). О, гуру онурғалыларынын һәјатында мөвсүми һадисәләрә даир кениш материал тәһлил етмишдир; бунларын сај динамикасына даир материаллардан истифадә едәрәк Е.-нын наилијјәтләрини мүасир тәкамүл идејалары илә әлагәләндирмиш вә Е.-ны јашајыш уғрунда мүбаризә механизми һаггында елм адландырмышдыр. Фитосенолокијада В. Н. Сукачов тәрәфиндән ишләнмиш експериментал истигамәтин әсас вәзифәси нөвдахили вә нөварасы рәгабәт механизминин тәдгиг едилмәсидир.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра мүасир битки Е.-сы ССРИ-нин мүхтәлиф ҹоғрафи зоналарынын битки өртүјүнү өјрәнмәјә башлады. 20—30-чу илләрдә совет алими В. И. Вернадскинин биосфер һаггында тә'лими мејдана чыхды. Онун идејалары ССРИ-дә, еләҹә дә харичдә еколожи фикрин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрди. Еколожи идејаларын тәблиғиндә вә ССРИ-дә кадрларын һазырланмасында Д. Н. Кашкаровун бөјүк хидмәти олмушдур. 40—50-чи илләрдә совет ботаникләри Т. А. Работнов вә А. А. Уранов биткиләрдә популјасија тә'лимини ишләјиб һазырладылар. 60—70-чи илләрдә еколожи тәдгигатлар бүтүн дүнјада сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлады. Бунун биринчи сәбәби Е.-нын бир елм кими јетишмәси, тәдгигатларын вә објектләрин дәгиг мүәјјәнләшдирилмәси, икинчи сәбәби исә елми-техники ингилаб дөврүндә екосистем мәһсулдарлығынын артмасы вә әтраф мүһитин горунмасы проблемләринин актуаллығыдыр. Мүасир Е.-нын сәчијјәви хүсусијјәти онун бүтүн биосфери әһатә едән просесләри тәдгиг етмәсидир. 1964 илдән *Бејнәлхалг Биоложи Програм* (ББП) чәрчивәсиндә ишләр апарылмаға башлан-

мышдыр. Мүасир Е.-нын әсас вәзифәләриндән бири тәбии вә организм сәвијјәсиндән јухарыдакы системләрин гурулуш вә функсијаларыны ајдынлашдырмагдан ибарәтдир. Мүасир Е.-да мүхтәлиф нөв популјасијаларынын гаршылыглы мүнасибәтинин, әсасән рәгабәт вә јыртычылығын тәдгиги мүһүм јер тутур. Екосистемләрин тәдгигиндә әсас истигамәт маддәләр дөвранынын тәһлилинә вә бир гидаланма сәвијјәсиндән дикәринә кечдикчә енержи ахынынын дәјишмәсинә јөнәлдилир. Е. океандакы чанлы системләрин мәһсулуну өјрәнмәкдә екологларын гаршысында мүһүм вәзифәләр гојур. Гуруда маддә вә енержи дөвранынын өјрәнилмәси саһәсиндә мүвәффәгијјәтләр әлдә едилмиш, гуру екосистеминин әсас типләринин биокен елементләри дөвраны вә илкин мәһсулу өјрәнилмишдир.

Ријазијјат, физика, кимја, еләчә дә һуманитар елмләрин наилијјәтләринин Е.-ја бөјүк тә'сири олмушдур. Е. агросенозлары тәдгиг едәркән к.т. елмләри комплекси илә гаршылыглы әлагәдә олур. Инсан чәмијјәтинин индики елми-техники ингилабын күчләндији мүасир инкишаф мәрһәләсиндә вә онун биосферә гаршылыглы тә'сиринин даһа да артдығы шәраитдә Е. бөјүк тәчрүби әһәмијјәт кәсб едир. Е. тәбии еһтијатлардан истифадә етмәк, онлары мүһафизә етмәк, әтраф мүһити инсанларын јашамасы үчүн әлверишли вәзијјәтдә сахламаг тәдбирләринин елми әсасыны тәшкил етмәлидир. Е. биткиләрин мәдәниләшдирилмәси вә һејванларын әһлиләшдирилмәсинин, еләчә дә балыгчылыг вә овчулуғун елми әсасыдыр. Бунунла јанашы о, к.т. вә тәбии екосистемин гаршылыглы мүнасибәтләрини дә өјрәнир. Екологларын төвсијәси әсасында горуглар, милли парклар тәшкил едилир. Азәрб.ССР-дә Е.-ја аид тәдгигатлар респ. ЕА-нын зоолокија, ботаника, кенетика вә селексија, физиолокија, чоғрафија, торпагшүнаслыг вә агрокимја ин-тларында өјрәнилир. Х.т.-нын инкишаф етдирилмәсиндә Сов.ИКП тәбии еһтијатлардан сәмәрәли истифадә етмәк вә әтраф мүһитин мүһафизә едилмәси хәтти јеридир. Бу барәдә ССРИ Конститусијасында јазылмышдыр: «Индики нәслин вә кәләчәк нәсилләрин хејринә олараг ССРИ-дә јерин вә онун тәкинин, су еһтијатларынын, биткиләр вә һејванлар аләминин мүһафизәси, бунлардан елми чәһәтдән әсасландырылмыш гајдада, сәмәрәли истифадә олунмасы, һаванын вә сујун сафлығынын горунмасы, тәбии сәрвәтләрин бәрпасынын тә'мин едилмәси вә инсаны әһатә едән мүһитин јахшылашдырылмасы үчүн лазыми тәдбирләр көрүлүр».

1970 илдән «Еколокија» журналы нәшр едилир.

Е.-нын сосиал аспектләри 20 әсрдән өјрәнилир. Артыг 19 әсрдә Д. П. Марш тәбии мүвазинәтин инсан тәрәфиндән позулмасы формаларыны тәһлил едәрәк тәбиәти мүһафизә програмыны ишләјиб һазырламышдыр. Франсыз чоғрафијашүнаслары (П. Видел де ла Блаш, Ж. Брјун, Е. Мартонн) планет вә инсанла билаваситә әлагәси олан һадисәләри өјрәнән инсан чоғрафијасы тә'лимини јаратмышлар. 20 әср нидерланд вә франсыз чоғрафија мәктәби нүмајәндәләринин әсәрләриндә (Л. Февр, М. Сорр), совет алимләри А. А. Григорјевин, И. П. Керасимовун инкишаф етдирдикләри конструктив чоғрафијада инсанын чоғрафи ландшафта тә'сири, онун сосиал мәканда фәалијјәти тәһлил едилир. В. И. Вернадскинин биосфер вә онун ноосферә чеврилмәси тә'лими бәшәријјәтин сосиал фәалијјәтинин кеоложи нәтичәләринә јени бахышла әлагәдардыр.

Сосиал Е.-нын илк тәфсирини вермиш Чикаго сосиалокија мәктәбинин јарадычылары (Р. Парк, Е. Берчесс, Р. Д. Маккензи) шәһәрин мәканча мүтәшәккиллијинин вә мүхтәлиф сосиал групларын мәскунлашмасынын игтисади рәгабәтдән асылылығыны көстәрди. Сосиал Е.-нын предмет вә статусу мүбаһисәлидир; о каһ әтраф мүһити системли өјрәнән нәзәријјә, каһ инсан чәмијјәти илә әтраф мүһитин гаршылыглы әлагәсинин сосиал механизмләри һаггында елм, каһ да инсанын даһа чох биоложи нөв (homo sapiens) һесаб едән биликләр системи кими баша дүшүлүр.

Екологлар системли јанашманын көмәји илә тәбии мүһити мүхтәлиф компонентләри динамик мүвазинәтдә олан мүрәккәб, диференсиасијалы систем кими тәһлил едир, әтраф мүһити вә инсан фәалијјәтини ваһид «тәбиәт-чәмијјәт» системиндә әлагәләндирир, инсанын тәбии екосистемләрин мүвазинәтинә тә'сирини ашкара чыхарыр, инсан вә тәбиәт арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләрин идарә едилмәси вә расионаллашдырылмасы һаггында мәсәлә галдырырлар. Екологлардан бә'зиләри еколожи бөһранын илкин сәбәбини елми-техники тәрәггидә көрүр, дикәри исә пессимист тәсәввүрләрин әксинә олараг технолокијаны јенидән гурмаг, әтраф мүһити чиркләндирмәјә кәтириб чыхаран технолoжи сәһвләри тәкрар етмәмәк (Америка алими Д. Габор тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш алтернатив елм вә технолокија програмы, Америка екологу Б. Коммонерин инкишаф етдирдији мәһдуд истеһсал сикилләри модели), еколожи бахымдан гәбул едилмәси мүмкүн олан јени техники васитәләр вә технолoжи просесләри јаратмаг (нәглијјат, енеркетика вә с.) лајиһәсини ирәли сүрүрләр.

Е.-нын сосиал аспектләринин өјрәнилмәси еколожи игтисадијјатын формалашмасына имкан јаратмышдыр. Еколожи игтисадијјатын формалашмасында мүһүм аддымлары совет игтисадчылары (С. Г. Струмилин вә б.) атмышлар.

Е.-нын инкишафы, екосистемләрин горуnуб сахланылмасында, Јер күрәсинә надир екосистем кими мүнасибәтдә, чанлы олан һәр бир шејә вә с. диггәт вә гајғы илә јанашмагда гүдрәтли амил олмушдур. Етикада јени еколожи оријентасија мејлләри мүхтәлиф етик консепсијаларда өзүнү бүрузә верир (А. Швејтсерин һәјата еһтирам тә'лими, Америка екологу О. Леополдун тәбиәт етикасы, К. Е. Сиолковскинин космик етикасы, совет биологу Д. П. Филатовун һәјатсеәрлик етикасы вә б.).

Капитализм шәраитиндә Е. тәбиәтлә чәмијјәт арасында маддәләр мүбадиләсинин расионал тәнзим едилмәси үчүн кифајәт гәдәр тә'сирли механизмләрин олмамасы илә үзләшир. Инсанла тәбиәт арасында маддәләр мүбадиләсинин расионал тәнзим едилмәсинин илкин шәртләри илк дәфә сосиализм чәмијјәтиндә јаранмышдыр. Сосиалист ичтимаи гурулушу мәскунлашмыш мүһитин сахланмасы вә јахшылашдырылмасына, елми-техники тәрәггинин мәнфи нәтичәләринин дәф едилмәсинә јөнәлдилмиш узунмүддәтли комплекс програмын планлы һәјата кечирилмәсинә зәмин јарадыр. Инсанын мәскунлашмыш мүһитә тә'сиринин планетар характери бејнәлхалг әмәкдашлығы, үмуммилли вә дөвләтләрарасы тәдбирләрин һәјата кечирилмәсини тәләб едир.

Әд.: Сукачев В. М., Введение в учение о растительных сообществах, Л.—М., 1965; Фарб П., Популярная экология, пер. с англ., М., 1973; Дажо Р., Основы экологии, пер. с франц., М., 1975; М. И. Будыко, Глобальная экология, М., 1977; Павельев А. Г., Социальный оптимизм и экологический пессимизм, М., 1977; Лархер В., Экология растений, пер. с нем., М., 1978; Васильев В., Писарев В., Хозин Г., Экология и международные отношения, М., 1978.

ЕКОНОМА́ЈЗЕР (инк. economizer)— 1) газан гурғусунун елементи (истиликдәјишдиричи); бу истиликдәјишдиричидә су газана верилмәмишдән чыхан түстү газлары илә гыздырылыр. Е. чыхан газларын темп-руну ашағы салыр, газан гурғусунун ф.и.ә.-ны артырыр. Е.-ләрин гајнајан вә гајнамајан нөвләри олур. 22 *кгг/см²* тәзјигә һесабланмыш Е.-ләр һамар вә тилләри олан чугун борулардан, даһа јүксәк тәзјигә һесабланмыш Е.-ләр исә әсасән һамар полад борулардан һазырланыр; 2) дахилијанма мүһәррикинин карбүраторунда дроссел клапаныны ачмагла јаначаг гарышығыны зәнкинләшдирән тәртибат.

ЕКОНОМЕ́ТРИКА (јун. oikonomikḗ— тәсәррүфаты идарәетмә + *метрика*), е к о н о м е т р и ј а — игтисади һадисә вә просесләрин кәмијјәт тәрәфләринин ријази вә статистик тәһлил васитәсилә өјрәнилмәси. Е. 20 әсрин әввәлиндә јаранмаға башламыш, әсасән, 20—30-чу илләрдә формалашмышдыр. Гәрбдә Е. игтисади һадисәләрин кәмијјәт ганунаујғунлуғуну онларын кејфијјәт, сосиал характеристикасындан ајрылыгда өјрәнән буржуа игтисадијјат елминин хүсуси чәрәјаны кими инкишаф етмишдир. Сосиалист тәсәррүфатында да Е. тәдгигатларына тәләбат вар. Сосиализмдә ријази методларын (баланс тәнлији, хәтти програмлашдырма, ријази статистика вә с.) тәтбиги марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә әсасланыр: о, игтисади һадисәнин кәмијјәт тәһлилинин кејфијјәт тәһлилиндән ајрылыгда өјрәнилмәсинә јол вермир.

ЕКПВЕЛЕ — Екваториал Гвинејанын пул ваһиди. 1975 илдә тәдавүлә бурахылмышдыр. 1 Е. Испанијанын 1 *песетасына* бәрабәрдир (1976).

ЕКРА́Н (фр. écran—сипәр, ширма)— мүхтәлиф нөв енержи шүаларыны удан, чевирән вә ја гајтаран сәтһә малик гурғу. Е. шүалардан истифадә, јахуд онлардан мүһафизә үчүндүр. 1) О ч а г Е.-ы—истилик шүаларыны удмагла сују гыздыран вә газан һөркүсүнү мүһафизә едән газан сәтһи. Газанханаларда үмуми су дөвраны системинә гошулур; 2) е л е к т р о н-ш ү а б о р у с у балонунун гүббәсини өртән вә електрон шүасынын дүшдүјү

јерләри ишыгланан лүминофор тәбәгәси. Електрик ҝәркинликләринин тә'сири алтында шүа Е.-да мүхтәлиф нөв ишыгланан хәтләр (синусоидләр, телевизија тәсвирләри вә с.) чәкир. Кинескопларда тәсвирләрин парлаглығыны вә контрастлығыны артырмаг үчүн лүминофор тәбәгәси үзәринә әлавә олараг назик (0,5—1 *мкм*) алүминиум тәбәгәси дә чәкирләр. Бу тәбәгә ионлар үчүн, демәк олар ки, кечилмәз олдуғундан ион тутуҹусуна еһтијаҹ галмыр; 3) рентҝен гурғусунун Е.-ы рентҝен шүаларыны ҝөрүнән шүалара чевирир (флүоресценсија Е.-ы) вә рентҝен шүаларынын зәрәрли тә'сириндән мүһафизә едир (гурғушун Е.); 4) ишыглы Е. сәтһиндә тәсвир јарадан ишыг шүаларыны әкс етдирир (мәс., *Киноекран*).

«ЕКРАН» — телевизија верилишләри пејки. Јерин сүн'и пејкләриндән истифадә илә телевизија верилишләри системинин инкишафы програмына ујғун олараг 1977 ил сентјабрын 20-дә бурахылмышдыр. Пејкдәки тәкмил ретранслјасија апаратлары Мәркәзи телевизијанын рәнҝли вә аг-гара програмларыны десиметрик далғалар диапазонунда Сибирин вә Узаг Шималын јашајыш мәнтәгәләриндә јерләшән гәбул гурғулары шәбәкәсинә верир. Пејкдә Јерә дәгиг сәмтләшдирмәнин үчохлу системи, енержи системи, коррексија системи, термотәнзимләмә системи, пејкдәки системләрин иши һаггында Јерә мә'лумат верән радиотелеметрик систем, орбитин параметрләрини дәгиг өлчмәк вә пејки идарә етмәк үчүн радиосистем вар. «Е.» пејки стасионар орбитә јахын даирәви орбитә чыхарылмышдыр. Орбитин илкин параметрләри ашағыдакылардыр: Јер сәтһиндән мәсафә — 35 560 *км*; Јер әтрафында дөвретмә мүддәти—23 *саат* 45 *дәг*; орбитин мејл буҹағы—0,4 дәрәҹә. «Е »-ын бејнәлхалг гејдијјат индекси «Стасионар-Т»-дир.

ЕКРАНЛАШДЫРМА — әдәби әсәр әсасында филм јарадылмасы. Әдәби әсәрләрин екранлашдырылмасы илә кино сәнәтиндә јени жанрлар (кинороман, киноповест вә с.) јаранмыш, бу жанрлар тәдриҹән мүстәгил кино әсәри нөвләри кими формалашмышдыр. Әдәби әсәрин орижиналына еһтијатла јанашмаг, онун бәдии идејасы, үслубу вә образлар системини екранда ҹанландырмаг Е.-нын принсипидир.

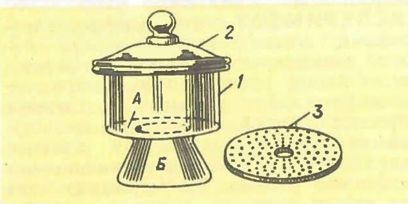
ЕКРАНОПЛАН— експериментал учуш апараты. Алчагдан учуш үчүн Јер сәтһинин, јахуд сујун јахынлыг ефектиндән истифадә олунур. Бу ефект ганадын аеродинамик кејфијјәтини (ганадын галдырыҹы гүввәсинин өн мүгавимәтә олан нисбәтини) јүксәлдән еластик «һава јастығы»нын јаранмасыдыр.

Әд.: Белавин Н. И., Экранопланы (по данным зарубежной печати), 2 изд., Л., 1977.

ЕКС... (лат. ex—дан, дән шәкилчиси, кәнардан)—«кечмиш», «әввәлки вәзијјәтини итирмиш» (мәс., екс-чемпион, експрезидент), әләкечирмә, зәбтетмә (мәс., експансија) мә'наларыны билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси.

ЕКС-АН-ПРОВАНС (Aix-en-Provence)—Франсанын ҹ.-ш.-индә шәһәр. Провансын тарихи пајтахты. Нәгл. говшағы. Әһ. 111 мин (1975). Јејинти, јүнҝүл вә електротехника сәнајеси инкишаф етмишдир. Ун-т, ме'марлыг абидәләри, музеј вә с. вар. Минерал булаглары олан курортдур.

ЕКСИКАТОР (лат. exsiccare—гурутмаг, siccus—гуру)—аз мигдарда маддәни суја һәрис маддәләр (мәс., гаты

Ексикатор: *1*—ҝөвдә; *2*—гапаг; *3*—чини ичлик (*А* чыхынтысы үзәринә гојулур); *Б*—гурудуҹу маддә.

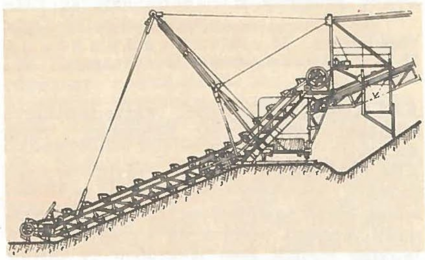
сулфат туршусу) васитәсилә гурутмаг үчүн ишләдилән ағзы кип өртүлән галындиварлы шүшә габ.

ЕКСИТОН (лат. excito—һәјәҹанландырырам)—јарымкечириҹиләрдә вә диелектрикләрдә електрон-дешик ҹүтләринин әмәлә ҝәлмәси илә әлагәдар јүксүз елементар һәјәҹанланма—квазизәррәҹик. Хариҹи тә'сир (темп-р, јүксәк тезликли ишыг сели вә с.) нәтиҹәсиндә електрон валент зонасындан кечириҹи зонаја кечир, валент зонасында мүсбәт јүклү дешик јараныр. Електрон вә дешик кристал дахилиндә бир-бириндән асылы олмадан сәрбәст һәрәкәт едир. Лакин мүәјјән шәраитдә Кулон гаршылыглы тә'сири нәтиҹәсиндә бунлар бир-бирини ҹәзб едир вә һидроҝен атомуна бәнзәр квазиатом (екситон) әмәлә ҝәтирир. Е.-ун варлығыны илк дәфә Ј. И. *Френкел* нәзәри сөјләмишдир (1931). Е. кристалларын оптик хассәләриндә өзүнү бүрузә верир. Онун енержи спектри һидроҝен атомунун спектринә бәнзәјир. Бу, кристалын удма спектриндә ајдын ҝөрүнүр. Е. *Бозе—Ејнштејн статистикасына* табедир. Нејтрал квазизәррәҹик олдуғундан јалныз истилијин дашынмасында иштирак едир.

Е. ики нөвдүр: бөјүк радиуслу Е. (Ванје-Мотт Е.-у) — електронла дешик арасындакы мәсафә онларла гәфәс сабитинә бәрабәрдир; кичик радиуслу Е. (Френкел Е.-у) — електрон вә дешик кристалда бир елементар өзәк дахилиндә јерләшир; бу нөв Е. молекулјар кристалларда олур. Кристалларын Е.-ла әлагәдар хассәләринин өјрәнилмәсиндә совет физикләринин (А. С. Давыдов, Ј. Ф. Гросс вә Л. В. Келдыш) хидмәти бөјүкдүр.

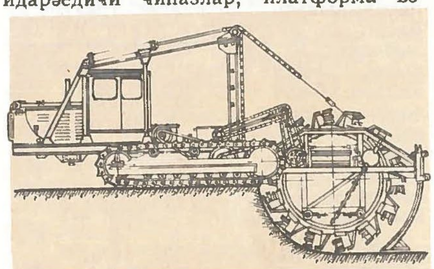
ЕКСИТРОН (лат. excito—һәјәҹанландырырам + (*елек*)*трон*) —катод ләкәси даим јанан тә'сирләнмә гөвсү илә ишыгландырылан *ҹивә вентили*. Идарәолунмајан вә идарәолунан (идарәедиҹи тору олан), бир вә чох анодлу (6-ја гәдәр аноду олан), һава вә су илә сојудулан Е.-лар бурахылыр. Е.-ларда орта ҹәрәјан шиддәти 1000 *а*-ә чатыр, екс-ҝәркинлик сәнаје гурғулары үчүн 5—15 *кв* вә јүксәк ҝәркинликли сабит ҹәрәјан електрик өтүрмә хәтләри үчүн исә 130 *кв*-дур.

ЕКСКАВАТОР (лат. excavator; excavare—газымаг)—торпағы газыб нисбәтән јахын мәсафәдәки нәгл. васитәсинә вә ја башга јерә төкмәк үчүн машын. Әсас ишләк органы чаловдур. Бирчаловлу Е.-дан ән чох иншаатда вә ачыг мә'дән ишләриндә истифадә олунур. Әсас иш аваданлығы: дүз күрәк, әкс күрәк, *драглајн*, *грејфер* вә крандыр. Бу һиссәләр гаршылыглы әвәзедилән олдугда Е. универсал адланыр; аваданлығы дәјишдирмәклә Е.-дан галдырыҹы кран, јүкләјиҹи машын, тохаҹлама машыны вә с. кими дә истифадә етмәк олур. Чалову 1 $м^3$ тутан бирчаловлу Е.-ун мәһсулдарлығы саатда 80—180 $м^3$/*саат*-дыр. Ән чәтин грунтларда (тәркибиндә ири вә бәрк һиссәләр олан) бирчаловлу Е.-дан истифадә олунур. Гаја грунтларыны вә донмуш грунтлары исә габагҹа партладырлар. Нисбәтән јүнҝүл грунтларда ишләјән Е.-ларын чалову бөјүк дә ола биләр. Универсал Е.-

Зәнҹирли екскаватор.

ларда 20-дән артыг дәјишилән аваданлыг олур. Е. дизел вә ја електрик мүһәррики илә ишләјир. Сон вахтлар һидравлик интигаллы Е.-лардан (һидроекскаватор) истифадә олунмаға башламышдыр. Чохчаловлу Е. бирҹинсли грунтлары газыр. Әсасән ишләк аваданлыгдан (чалов, ојнаг бирләшмәли чалов ҹәрчивәси, гол), бу аваданлығын бәркидилдији метал конструксијадан, күч механизминдән, идарәедиҹи ҹиһазлар, платформа вә

Роторлу екскаватор (хәндәкгазан).

ҝедиш һиссәсиндән (тыртыллы, пневматик тәкәрли, релс үзәриндә һәрәкәт едән, аддымлајан) ибарәтдир. Аддымлајан Е.-ун дајаг һиссәләри мәркәзи платформадан вә онун һәр ики тәрәфиндә јерләшән ики хизәкдән (онлары һәрәкәтә ҝәтирән механизмлә бирликдә) ибарәтдир. Һәрәкәт заманы Е. мәркәзи платформа үзәриндә дајаныр, хизәкләр галдырылыб һәрәкәт истигамәтиндә јерини дәјишир, сонра исә платформа илә бирликдә Е. ирәлиләјир. Иш аваданлығына ҝөрә зәнҹирли вә роторлу, һәрәкәт истигамәтинә ҝөрә енинә вә узунуна газан нөвләри вар. Чаловларынын тутуму 100 $м^3$-ә гәдәр олур.

Торпаггазан машынларын јарадылмасы идејасынын баниси Леонардо да Винчи 16 әсрдә Е.-драглајн схемини тәклиф етмишдир. Илк Е. чертјожларыны 19 әсрин әввәлләриндә рус мүһәндиси А. А. Бетанкур һазырламышдыр. 1834 илдә американ алими В. Отис бирчаловлу Е. үчүн патент алмыш, 19 әсрин ахырында д.ј.-ла-

рынын кенишләнмәси илә әлагәдар олараг бирчаловлу Е.-ун тәтбиги артмышдыр. 1910 илдә илк електрик Е.-у, 1912 илдә дахилијанма мүһәррики олан тыртыллы Е., 20-чи илләрдә ачыг мә'дән ишләри үчүн релс үзәриндә һәрәкәт едән вә там дөнә билән Е. мејдана чыхмышдыр. 1901 илдә Русијада Путилов з-дунда (индики Киров ад.) илк дәфә бирчаловлу Е. бурахылышына башланылмышдыр. ССРИ-дә Е. истеһсалы 1931 илдән тәшкил олунмушдур, 1967 илдән мәһсулдарлығы 3000 *м³/саат*, 1973 илдән исә мәһсулдарлығы 5000 *м³/саат* олан бөјүкҝүчлү роторлу Е.-лар бурахылыр.

Әд.: Современные карьерные экскаваторы, 2 изд., М., 1971; Домбровский Н. Г., Многоковшовые экскаваторы, М., 1972.

ЕКСКРЕМЕ́НТ (лат. excrementum—ифразат)—инсан вә һејванын бәрк вә дуру ифразаты.

ЕКСКУ́РСИЈА (лат. excursio—јүрүш; кәзинти, сәјаһәт)—әшја вә һадисәләри әјани сурәтдә өјрәнмәк мәгсәди илә көрмәли јерләрә коллектив кәзинти, јахуд јүрүш. Е.-дан һәм мәктәбдә тә'лимин тәшкили формаларындан бири, һәм дә синифдәнкәнар тәдбир кими истифадә олунур. Өјрәнилән објектлә (тәбиәт, истеһсалат, тарихи јерләр вә с.) әлагәдар Е.-нын мүхтәлиф нөвү олур. Тәдрис мөвзусу кениш олдугда, Е. бир нечә мәрһәләдә кечирилир вә ахырда јекунлашдырылыр.

ЕКСЛИ́БРИС (лат. ex libris—китабларындан) китаб нишаны—китабын мүәјјән шәхсә вә ја китабханаја мәхсус олдуғуну билдирән нишан; китабын чилдинин ичәри тәрәфиндән јапышдырылыр. Е. адәтән гравүр вә бә'зән дә литографија үсулу илә һазырланыр вә китаб саһибинин марағыны, зөвгүнү ифадә едән рәмзи шәкилдән ибарәт олур. Китаб чапы илә әлагәдар кениш јајылмышдыр. А. *Дүрерин*, Һ. *Һолбејнин*, Н. И. Уткинин, бир чох совет рәссамларынын (А. Д. Гончаров, А. И. Кравченко, В. А. Фаворски вә б.), о чүмләдән Азәрб. рәссамы Ч. Мүфидзадәнин Е.-ләри вар.

Әд.: Минаев Е., Фортинский С., Экслибрис, М., 1970.

«Е́КСОН КОРПОРЕ́ЈШН» (Exxon Corporation)—капитализм дүнјасынын ән бөјүк нефт инһисары. 1882 илдә јарадылмыш, 1973 илә кими «Стандарт ојл компани (Нју-Черси)» адланмышдыр. Рокфеллерләрин малијјә групуна мәхсусдур. 1975 илдә мәһсул сатышы 47,8 млрд. доллар, ишчиләринин сајы 137 мин, нефт һасилаты 270,5 млн. *т*-а јахын, е'малы исә 217 млн. *т* олмушдур. Нефт е'малы вә нефт-кимја мүәссисәләринә, нефт вә нефт мәһсуллары кәмәрләринә нәзарәт едир, үмуми тоннажы 20 млн. *т* дедвејт олан танкерләри истисмар едир вә с. Нефтин 80%-индән чоху АБШ-дан кәнарда чыхарылыр. Капиталист өлкәләринин нефт еһтијатыны биркә истисмар етмәк үчүн АБШ, Б. Британија, Нидерланд вә Франсанын нефт инһисарлары илә бағламыш картел сазишләринин әсас иштиракчысыдыр.

ЕКСПА́НСИЈА (лат. expansio—јајылма, кенишләнмә)—инһисар бирликләринин вә групларынын, капиталист дөвләтләринин һөкмранлыг даирәсинин кенишләндирилмәси; истәр игтисади (мәс., *капитал ихрачы* вә с.) вә истәрсә дә гејри-игтисади методларла (ишғалетмә, дипломатик тәзјигкөстәрмә) һәјата кечирилир. Империалист Е.-сы ишғалчылыг мүһарибәләринә, халгларын сијаси мүстәгилликдән мәһрум едилмәсинә сәбәб олур.

ЕКСПЕРИМЕ́НТ (лат. experimentum—јохлама, сынаг, тәчрүбә)—елмдә нәзәри чәһәтдән дәрк едилмиш воситәләрлә һәјата кечирилән һисси-предмет фәалијјәти. Е. заманы тәдгигатчы објектин мүвафиг хассәләрини өјрәнмәк үчүн сүн'и шәраит јаратмаг јолу илә вә ја просесин кедишини истәнилән истигамәтдә дәјишдирмәклә она тә'сир едир. Е. идракын мәнбәји, һипотез вә нәзәријјәнин һәгигилијинин ме'јарыдыр. Е. објектә фәал тә'сир етмәји нәзәрдә тутмајан мүшаһидәдән фәргләнир. Е. һадисәләрин маһијјәтиндә кизли шәкилдә мөвчуд олан чәһәтләри өјрәнир. Е.-ин бир формасы «фикри Е.-дир». «Фикри Е.» индики һалда техники вә б. сәбәбләрә көрә һәјата кечирилмәси мүмкүн олмајан бир сыра шәраитин јарадылачағы тәгдирдә мүәјјән һадисәләрин нечә чәрәјан едәчәји һаггында мәнтиги мүлаһизәләрдир. Е. тәбиәтдә халис шәкилдә тәсадүф едилмәјән һадисәләрин хассәләрини өјрәнмәјә имкан верир. Е. манечилик төрәдән тә'сирләри вә амилләри арадан галдырыр, објектләри мүхтәлиф үсулларла гејдә алыр вә ја сүн'и шәраит јарадыр. Е. өјрәнилән һадисәләрин моделләшдирилмәсини дә нәзәрдә тутур. Диалектик материализм Е.-и вә мүшаһидәни нәзәри тәсәввүрләрин мәнбәји һесаб едир. Нәзәри тәсәввүрләр мүстәгил тәчрүбәдән төрәјирсә, Е.-лә билаваситә, әкәр онлар әввәлләр Е.-ин тәсдиг етдији ганун вә мүддәалардан доған нәтичәләрин тәһлилиндән төрәјирсә, долајы јолла әлагәли олур. Лакин *нәзәријјә* Е. мә'луматларынын мәчмусу дејил. Е. олмасајды инсанлар мүасир елмләрдә ашкар едилән фактларын мејдана кәлмәсини илләрлә, јүз илләрлә көзләмәли, тәсадүфләрә архајын олмалы идиләр. Фәал Е. физика, кимја, биолокија, физиолокија вә б. елм саһәләриндә кениш јајылмышдыр. Сүн'и пејкләрин мејдана кәлмәси илә Е. астрономија саһәсиндә мүһүм јер тутур. Е.-дән ичтимаи һадисәләрин тәдгигиндә дә кениш истифадә едилир.

Әд.: Капица П. Л., Эксперимент, практика, теория, М., 1977.

Е́КСПЕРИМЕ́НТ (психолокијада) — мүасир психолокија елминдә әсас тәдгигат үсулларындан бири. Психолокијада 19 әсрин орталарындан тәтбиг едилән Е.-дән илк вахтлар садә психи просесләрин—дујғуларын, сонралар гаврајыш, диггәт, јаддаш, тәфәккүр вә с. психи просесләрин өјрәнилмәсиндә истифадә едилмишдир. Психолокијанын мүстәгил елм кими тәшәккүл тапмасында Е.-ин тәтбиги мүһүм рол ојнамышдыр (бах *Експериментал психолокија*).

ЕКСПЕРИМЕНТАЛ ВӘ КЛИНИК ТИББ ИНСТИТУТУ — Азәрб.ССР Сәһијјә Назирлијинин елми-тәдгигат мүәссисәси. 1961-чи илдә Бакыда тәшкил едилмишдир. Ин-тун елми тәдгигаты, әсасән, үрәк-дамар, ағчијәр, тәнәффүс јоллары, ендокрин вәзиләри, мә'дә-бағырсаг системи хәстәликләринин төрәмә сәбәбләринә, инкишаф јолларына, чәрраһи јолла мүаличәсинә вә профилактикасына һәср олунмушдур. Ин-тун тәшкилиндә вә инкишафында Ф. Ә. Әфәндијевин, акад. М. А. Топчубашовун, Ч. Ј. Һүсејновун вә б. бөјүк ролу олмушдур. Ин-тун ихтисаслашмыш үрәк, ган дамарлары, ағчијәр, ендокрин вәзиләри, мә'дә-бағырсаг чәрраһлығы шө'бәләри, бөјрәк көчүрүлмәси вә периферик һемодиализ, кардиолокија, анестезиолокија вә реанимотолокија шө'бәләри, биокимја, патоморфолокија, патофизиолокија, рентген-радиолокија, функсионал диагностика лабораторијалары вә тибби-елми информасија бөлмәси вардыр. Ин-тун лабораторијалары елми-клиник шө'бәләрлә бирликдә клиникада хәстәләр үзәриндә мүшаһидәләр, мүајинәләр, һабелә һејванлар үзәриндә тәчрүбәләр апарыр, мүасир чәрраһлығын актуал проблемләрини комплексли шәкилдә өјрәнир.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛ МӘКТӘБ — тә'лим-тәрбијәјә даир елми фәрзијјәләри, јени тәртиб едилмиш тәдрис планыны, програмыны, әјани вә техники воситәләри, дәрсликләри тәчрүбәдә сынагдан кечирән, мүәјјән педагожи һадисәдә сәбәб-нәтичә әлагәләрини өјрәнән, тә'лим вә ја тәрбијә үсулунун тә'сирини тәдгиг едән мәктәб. Белә мәктәбләр, адәтән, елми-тәдгигат педагокика ин-тларынын нәздиндә олур. Бакыдакы 31 нөмрәли мәктәб Азәрб. Елми-Тәдгигат Педагожи Елмләр Институтунун експериментал мәктәбидир.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛ ПЕДАГО́КИКА—педагожи нәтичә вә төвсијәләри хүсуси експериментләр (тәчрүбәләр) воситәсилә әсасландырмаға чалышан буржуа педагожи чәрәјаны. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә јајылмышды. Е.п.-нын нүмајәндәләри (С. Һолл, Е. Мејман, В. Лај, Е. Торндајк вә б.) ушаглары өјрәнмәкдә хүсуси анкетләр, тестләр (гыса јохламалар), узунмүддәтли мүшаһидәләр вә ушаг јарадычылығыны әсас көтүрүрдүләр. Е. п. педагокиканын фәлсәфи әсасыны вә еләчә дә педагожи төвсијәләрдә күндәлик тә'лим-тәрбијә тәчрүбәсинин ролуну инкар едирди. Буна бахмајараг, Е.п. ушагларын физики инкишафы вә психи просесләрини, хүсусән гаврајыш вә һафизәсини өјрәнмәкдә мүсбәт нәтичәләр әлдә етмишди. Е.п. *педолокијанын* әсасыны тәшкил едир.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛ ПСИХОЛО́КИЈА—психи һадисәләри експеримент воситәсилә өјрәнән психолокија. *Емпирик психолокијанын* мүддәаларына әсасланан Е.п. 19 әсрин сонларындан инкишаф етмәјә башламышдыр. Алман психологу В. *Вундт* експериментал тәдгигат үчүн илк чиһаз дүзәлтмиш (1861), Лејпсигдә Е.п. лабораторијасы јаратмышдыр (1879). Е.п.-нын инкишафында, һәмчинин Һ. *Еббинґһауз* (Алманија), В. Брајан вә Н. Һартер (АБШ), А. Бине (Франса), Н. Ланке, К. Челпанов, А. Нечајев, В. Бехтерев (Русија) вә б. мүһүм рол ојнамышлар. Психи һадисәләри експериментал үсулла өјрәнмәк үчүн илк нөвбәдә мүшаһидә воситәсилә әсас фактлар мүәјјән едилир, сонра фактлар арасындакы асылылыг барәсиндә фәрзијјә ирәли сүрүлүр, фәрзијјәни јохламаг үчүн дәгиг експериментләр гојулур, нәһајәт, әлдә едилән фактларын тәһлили вә шәрһи нәтичәсиндә даһа дәгиг психоложи нәтичәләр топланыр. Мүасир психолокија, әсасән, експериментал елмдир.

Әд.: Экспериментальная психология, Сб. статей, в. 1—5, М., 1963—1975; Ярошевский М. Г., История психологии, М., 1976.

ЕКСПЕ́РТ (лат. expertus—тәҹрүбәли) —1) хүсуси билик тәләб едән мәсәләләри һәлл етмәк үчүн дә'вәт олунан елм, техника, инҹәсәнәт вә с. саһә мүтәхәссиси. 2) Е. һ ү г у г д а—хүсуси билијә малик олан вә тәһгигат органлары, мәһкәмә, дикәр дөвләт (мәс., арбитраж) вә ичтимаи (мәс., мүнсифләр мәһкәмәси) органлар тәрәфиндән *експертиза* апармаг үчүн ҹәлб едилән шәхс. Е. рә'јини јазылы тәгдим етмәлидир. Әсассыз олараг рә'ј вермәкдән имтина етдикдә вә ја билә-билә јалан рә'ј вердикдә ҹинајәт мәс'улијјәти дашыјыр.

ЕКСПЕРТИ́ЗА — елм, техника, инҹәсәнәт вә с. саһәләрдә хүсуси билик тәләб едән һәр һансы мәсәләнин *експерт* тәрәфиндән тәдгиг едилмәси. Е.-нын нәтиҹәси рә'ј шәклиндә тәртиб едилир. Е.-нын кениш јајылмасы ихтисаслашманын дәринләшмәси, билигләрин диференсиасијасы, оптимал гәрарларын гәбул едилмәси зәрурәти, х.т.-нын вә елмин ајры-ајры саһәләринин инкишаф јолларынын мүәјјән едилмәси илә бағлыдыр. Лајиһә-тикинти, план-игтисадијјат Е.-сы, *һәким-әмәк експертизасы, мәһкәмә експертизасы* даһа тез-тез апарылыр.

ЕКСПЛАНТА́СИЈА (*екс*...+лат. plantatio — биткиләрин әкилмәси) — организмдән кәнарда тохумајетишдирмәнин експериментал үсулу.

«ЕКСПЛО́РЕР» — Јерәтрафы космик фәзанын өјрәнилмәси үчүн бурахылан АБШ космик учуш апаратларынын, һәмчинин онларын ишләниб-һазырланма вә учуш програмларынын ады. «Е.-1» 1958 ил февр. 1-дә орбитә чыхарылмышдыр; бу Јерин АБШ-да бурахылмыш илк сүн'и пејкидир. «Е.» програмы үзрә бурахылышларда «Скаут» «Торад-Делта», «Тор-Ачена В» вә дикәр дашыјыҹы ракетләрдән истифадә едилир. Ајры-ајры «Е.»-ләр селеносентрик орбитә чыхарылмышдыр (RAE, L1MP). Конструктив ҹәһәтдән «Е.» мүхтәлиф һәндәси ҹисимләр (күрә, чохүзлү, силиндр, конус) вә ја онларын бирләшмәләри шәклиндә һазырланыр. «Е.»-ин максимал хәтти өлчүсү 2 *м*-ә гәдәр, күтләси 8,3 *кг*-дан («Е»-1») 660 *кг*-дәкдир. «Е.»-ин енержи тәҹһизи системиндә кимјәви енержидән вә Күнәш батарејаларындан истифадә олунур. «Е.»-ин макс. актив фәалијјәт мүддәти 3 илә јахындыр. «Е.»-дән истифадә нәтиҹәсиндә космик шүалар, Күнәш вә улдузлардакы шүаланмалар, магнит саһәләри, метеор һиссәҹикләри, ионосфер вә атмосфер, јерәтрафы фәзанын радиасија шәраити вә с. өјрәнилир. 1975 илдә «Е-53» (SAS-C), «Е-54» (АЕ-D), «Е-55» (АЕ-Е) пејкләри бурахылмышдыр.

ЕКСПОЗИ́СИЈА (лат. expositio — шәрһетмә, көстәрмә)—бәдии әсәрләри нүмајиш етдирмәк үчүн онларын мүәјјән принсип әсасында хүсуси систем вә гајда илә музеј вә сәркиләрдә јерләшдирилмәси.

ЕКСПОЗИ́СИЈА (ә д ә б и ј ј а т д а)— бәдии әсәрдә сүжетин тәркиб һиссәси; тәһкијәнин инкишафы үчүн һазырлыг олан бир һадисәни изаһ едән епизод; мәс., Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» комедијасында Шејх Нәсруллаһын мәҹәрасы башланмаздан әввәл ҹәһаләт вә мөвһумат сәһнәси тәсвир едилир. Е. әсәрин әввәлиндә, ортасында вә сонунда ола биләр.

ЕКСПОЗИ́СИЈА (м у с и г и д ә) — *соната формасынын* вә *фуганын* биринчи бөлмәси. Е.-да әсәрин әсас мөвзулары шәрһ едилир. Соната формасынын Е.-сы бир нечә мөвзудан (баш, бағлајычы, көмәкчи, тамамлајычы мөвзулардан) ибарәт олур.

ЕКСПОЗИ́СИЈА (ф о т о г р а ф и ј а д а)—фотоашкил чәкдикдә, јахуд фотоашкил чап етдикдә ишығаһәссас тәбәгәдә (фотоматериалда) алынан ишығын мигдары. Е. ишыгланма дәрәҹәсинин ишыгландырма вахтына һасили илә өлчүлүр. Бејнәлхалг ваһидләр системиндә (СИ) Е. *лк·сан* илә ифадә олунур.

ЕКСПОНА́Т (лат. exponatus—нүмајиш етдирилән, көстәрилән)—музеј, јахуд сәрки салонларында нүмајиш етдирилән әшја. Бојакарлыг, һејкәлтәрашлыг (табло, бүст, фигур, һејкәл групу) вә декоратив-тәтбиги сәнәт әсәрләри (зәркәрлик мә'мулаты, керамика, бәдии ојма, тикмә вә с.), еләҹә дә фауна вә флора нүмунәләри, тарихи, етнографик, мемориал характерли сәнәд вә фотошәкилләр, схем, диаграм вә с. Е. ола биләр.

ЕКСПОНЕНСИА́Л ФУ́НКСИЈА—бах *Үстлү функсија.*

ЕКСПОНЕ́НТ (лат. exponens—көстәриҹи), р и ј а з и ј ј а т д а — *гүввәтин үсту.*

ЕКСПОНО́МЕТР (лат. expono—көстәрирәм+...*метр*), е к с п о з и м е т р — фото вә кино чәкилишиндә вә ја фото сурәтләринин алынмасында дүзкүн *експозисијаны* тә'мин едән објективин ишыгланмасыны вә диафрагмасынын өлчүсүнү тә'мин едән тәртибат. 3 нөв: оптик, фотоелектрик вә ҹәдвәл (калкулјатор) Е.-и олур. Иш принсипи чәкилән објектин парлаглығынын вә ја

ишыгландырылмасынын өлчүлмәсинә әсасланан фотоелектрик Е.-дән даһа кениш истифадә олунур. Мүасир фото вә кино апаратларынын Е.-ләри онларын ичәрисиндә олур.

Е́КСПОРТ (лат. exporto—апарырам)— харичә әмтәә, јахуд капитал апарылмасы, ихраҹы (бах *Ихраҹат*).

ЕКСПРЕССИОНИ́ЗМ (фр. expressionnisme; expression—ифадә)—20 әсрин 1-чи рүбүндә Авропа буржуа әдәбијјаты вә инҹәсәнәтиндә бәдии ҹәрәјан. Хырда буржуа тәбәгәләринин инсан һәјатыны вә онун мә'нәви аләмини ејбәҹәрләшдирән ичтимаи әдаләтсизлијә, мүһарибәјә гаршы анархист-фәрдијјәтчи е'тиразынын ифадәси кими мејдана кәлмиш, Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Алманија вә Австријада хүсусилә кениш јајылмышды. Субјектив идеализмә әсасланан Е. нүмајәндәләри сәнәткарын фәрди аләминин ифадәсини објектив варлығын реал тәсвиринә гаршы гојурдулар. Бу исә харичи аләмин, образларын тәһриф олунмасына, бәдии форма ејбәҹәрлијинә кәтириб чыхарырды.

Т ә с в и р и с ә н ә т д ә Е. үчүн өтәри тәәссүратлары ифадә етмәк сәчијјәвидир. Онун сәләфләри В. ван Гог (Һолландија), Е. Мунк (Норвеч), Ч. Енсор (Белчика) олмушлар. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Е. Алманијада (бојакарлар Е. Нолде, Ф. Марк, һејкәлтәраш В. Лембрук вә б.) вә Австријада (бојакар О. Кокошка) кенишләнмиш, алман рәссамларындан К. Гросс, О. Дикс, һејкәлтәраш вә јазычы Е. Барлах Е.-и империализм вә мүһарибә әлејһинә јөнәлтмәјә чалышмышлар. Сонралар Е. башга өлкәләрдә дә јајылмыш, өзүнә јахын дикәр модернист ҹәрәјанларла (*сүрреализм, дадаизм*) бирләшмишдир.

Ә д ә б и ј ј а т д а Е. поезијада (И. Бехер, Ф. Верфел вә б.) мүҹәррәд образлар, сөзләрин бә'зән мә'наҹа маһијјәтини итирмәси, дилин ифадәлилијинә һәддиндән артыг алудәчиликлә характеризә олунмушдур. Нәсрдә (мәс., Ф. Кафканын роман вә һекајәләри) әсасән, ағласығмаз тәсвирләр, мәнтиги әлагәси олмајан, јухуну хатырладан һадисәләрин акси әсас јер тутурду.

Е. мүасир т е а т р (драматурглар В. Һазенклевер, К. Кајзер, К. Штернһејм, Е. Толлер вә б., реж.-лар Л. Јеснер, К. Мартин, Р. Вејһерт вә б.) вә к и н о н у н (реж.-лар Р. Вине, Ф. Мурнау, П. Лени вә б.) ифадә васитәләринин инкишафына да тә'сир көстәрмишдир.

М у с и г и д ә Е.-ин илк әламәтләри Г. Малер вә Р. Штраусун сон дөвр јарадыҹылығында тәзаһүр етмишдир. Лакин онун формалашмасы А. Шөнберг, А. Берг вә А. Веберниn ады илә бағлыдыр. Сүн'и сурәтдә мүрәккәбләшдирилмиш образлара вә ифадә васитәләринә мејл, һармонија, мелодија вә форма бүтөвлүјүнүн инкары (бах *Атонал мусиги, Додекафонија*) һәмин бәстәкарларын јарадыҹылығы үчүн сәчијјәвидир.

Әввәлләр Е.-ин тә'сири илә јарадан бир сыра сәнәткарлар сонрадан јарадыҹылыгларыны ингилаби мөвзуларла бағламыш, сосиалист реализминин көркәмли нүмајәндәләри олмушлар (И. *Бехер*, Б. *Брехт* вә б.).

Әд.: Экспрессионизм, Сб. статей, М., 1968; Тихомиров А., Экспрессионизм, в кн.: Модернизм, М., 1969; Эльяшевич Арк., Лиризм, Экспрессия, Гротеск, Л., 1975; Куликова И. С., Экспрессионизм в искусстве, М., 1978.

ЕКСПРО́МТ (лат. expromtus — јејин, тез, ити, һазыр) — *импровизасија* нөвү; 1) бәдаһәтән, јахуд габагҹадан дүшүнүлмәдән јазылан *епиграм, мадригал,* зарафат характерли кичик ше'р. А. С. Пушкин, Ф. И. Тјутчев вә б. Е. ше'рләр јазмышлар. 2) Габагҹадан һазырлыг көрүлмәдән бәстәләнән мусиги әсәри. Сәрбәст формалы, ити темпли, чох да бөјүк олмајан (адәтән инструментал) лирик әһвали-руһијјәли мусиги пјеси. Ф. Шуберт, Ф. Шопен вә А. Скрјабинин јарадыҹылығында јүксәк бәдии сәвијјәјә чатмышдыр.

ЕКСПРОПРИА́СИЈА (*екс*...+лат. proprius—хүсуси)—1) әмлакын дөвләт һакимијјәти органлары тәрәфиндән мәҹбури сурәтдә (әвәзсиз, јахуд һагты өдәнилмәклә) өзкәләшдирилмәси. Е. објекти һәм дашынар әмлак, һәм дә дашынмаз әмлак ола биләр. Е. мүсадирә вә *реквизисија* формасында һәјата кечирилир. 2) Бир ичтимаи синфин ди-

кәр синфи (синиф дахилиндә исә бир тәбәгәнин дикәрини) игтисади јолла вә ја зоракылыгла мүлкијјәтдән вә әввәлки сосиал мөвгедән мәһрум етмәси. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән дәрһал сонра Совет дөвләти истисмарчы синифләрин ири мүлкијјәтинин Е.-ны һәјата кечирмишдир.

ЕКССЕ́НТРИК (лат. ex—аралы+centrum—мәркәз)—фырланма оху һәндәси охундан кәнарда олан диск вә ја силиндр. Машынларда Е.-дән радиусу бөјүк олмајан чархголу кими дә истифадә едилир.

ЕКССЕНТРИСИТЕ́Т—бах *Конус кәсикләри.*

ЕКССУДА́Т (лат. exsudare—тәрләмәк)—илтиһаб нәтичәсиндә тохума вә бошлугларда топланан маје. Илтиһаб очагларындакы ган дамарларынын диварларына ганын тәркиб һиссәләринин сызмасындан баш верир. Е. серозлу, иринли, ганлы, фибринли ола биләр.

ЕКСТЕНСИ́В (лат. extensivus—кенишләндирән, узадан)—кәмијјәтчә артма, кенишләнмә вә јајылма илә әлагәдар олан; *интенсивин* әкси.

ЕКСТЕРЈЕ́Р (фр. extérieur, лат. exterior—харичи сөзүндән)—һејванларын бәдән гурулушунун харичи көрүнүшү. Зоотехникада Е. тә'лими к.т. һејванларынын харичи көрүнүшүнә әсасән онларын биоложи (конститусија) хүсусијјәтләринин вә тәсәррүфат чәһәтдән гијмәтләндирилмәсидир. Һејвандарлыгда, хүсусән дамазлыг тәсәррүфатларында һејванларын сечилиб гијмәтләндирилмәсиндә Е.-дән кениш истифадә едилир. Мәһсулдарлыг истигамәтиндән асылы олараг һејванларын өзүнә мәхсус Е.-и вар. Е.-ә көрә, һејванларын гијмәтләндирилмәсиндә әсасән үч үсулдан истифадә едилир. Е.-ин ү м у м и к ө з ә ј а р ы г и ј м ә т л ә н д и р и л м ә с и үсулу мүтәхәссисдән дәрин билик вә зәнкин тәчрүбә тәләб едир. Мүтәхәссис, һејвана бахмагла онун бәдән гурулушунун ајры-ајры һиссәләринин инкишаф хүсусијјәтләрини көрмәли вә мүтәнасиблијини мүәјјән етмәлидир. Бу үсул тәкмилләшмиш үсулдур. Е.-ин п у н к т и р л ә г и ј м ә т л ә н д и р и л м ә с и көзәјары апарылыр вә 100 баллы шкаладан истифадә едилир. ССРИ-дә бу үсулдан һејванларын бонитирәсиндә истифадә едилир. Е.-ин ө л ч м ә к л ә г и ј м ә т л ә н д и р и л м ә с и — бу үсул објектив олса да, һејванын Е.-и һаггында там тәсәввүр вермир. Она көрә һејван һаггында даһа кениш мә'лумат алмаг үчүн әлавә олараг онун шәклинин (фото илә јахуд стереоскопик) чәкилмәси хүсусилә гијмәтлидир.

ЕКСТЕРНА́Т (лат. externus—харичи, кәнар)—тәһсил мүәссисәсиндә билаваситә охумајан шәхсләрин бурада кечилән тәһсил курсу үзрә имтаһан вермәси системи. ССРИ-дә али вә орта ихтисас тәһсили мәктәбләриндә гијаби вә ахшам тәһсили кениш јајылдығындан Е. јалныз сәккизиллик вә орта тәһсил алмаг үчүн мәһдуд шәкилдә тәтбиг едилир (1935 илдән). Имтаһанлар р-н (шәһәр) халг маариф шө'бәләринин мүәјјән етдији мәктәбләрдә гәбул олунур. Сәккизиллик мәктәб үчүн јашы 16, орта мәктәб үчүн исә 18-дән аз олмајан шәхсләр Е. јолу илә имтаһан верә биләрләр. Бу јолла тәһсил аланлара екстерн дејилир. Имтаһан дөврүндә екстернә әлавә мә'зунијјәт верилир. Мүвәффәгијјәтлә имтаһан верән екстернләр мәктәби битирәнләрлә ејни һүгуга малик олур вә мүвафиг сәнәд (шәһадәтнамә вә ја аттестат) алырлар.

Әд.: Вечерняя школа. Справочник по вопросам очного и заочного обучения работающей молодежи и взрослых, М., 1973, с. 396—402.

ЕКСТЕРОРЕСЕ́ПСИЈА, е к с т е р о с е п с и ј а (лат. exter—харичи+receptio—гәбул)—харичи мүһитдән кәлән гычыгларын организм тәрәфиндән гәбул едилмәси вә анализи; екстерореседторлар васитәсилә һәјата кечирилир.

ЕКСТЕРРИТОРИАЛЛЫГ (*екс*... + лат. territorialis—әразидә)—бејнәлхалг һүгугда дөвләтин харичи өлкә башчыларына, дипломатик нүмајәндәләрә вә дикәр вәзифәли шәхсләрә вердији имтијазларын мәчмусу, јахуд ајрыча имтијазы. Мүгавилә әсасында мүхтәлиф бејнәлхалг тәшкилатларын әмәкдашлары да Е.-дан истифадә едә биләр. Бах *Дипломатик иммунитет.*

ЕКСТИРПА́СИЈА (лат. exstirpatio—көкү илә чыхарма)—органын (мәс., далаг, мә'дә, ушаглыг Е.-сы вә с.) вә ја шишин чәрраһи јолла тамам чыхарылмасы.

ЕКСТРА... (лат. extra—фөвг, харич, әлавә)—һәр һансы бир шејин ән јүксәк дәрәчәсини билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., *екстраполјасија, екстрасистолија*).

ЕКСТРА́КСИЈА (лат. extrahere—чәкмәк, чыхармаг)—маје вә бәрк маддә гарышыгларыны һәлледичи васитәсилә гисмән вә ја тамамилә өз тәркиб һиссәләринә ајырмаг. Е. үчүн, адәтән, асан рекенерасија олуна билән, нејтрал тә'сирли селектив һәлледичи көтүрүлүр. Просес 3 мәрһәләдә кедир: гарышығын һәмин һәлледичидә һәлл едилмәси, екстрактын тәбәгәләрә ајрылмасы вә һәлледичинин рекенерасијасы (дистиллә, бухарландырма, кристаллашдырма вә с. үсулларла). Е. кимја, нефт е'малы, јејинти (шәкәр вә јағ алдыгда), металлуркија, әчзачылыг сәнајеләриндә вә с.-дә кениш тәтбиг едилир.

ЕКСТРА́КТ (лат. extractum — чәкилмиш, чыхарылмыш)—дәрман биткиләриндән, јахуд һејван тохумасы вә органларындан спирт, ефир, глисерин, су вә б. һәлледичиләрлә чыхарылан маддәләр. Бәрк, гаты вә дуру олур. Тибдә ән чох дуру Е.-дан истифадә едилир.

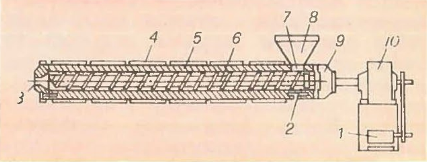
ЕКСТРАПОЛЈА́СИЈА (*екстра*...+лат. polare—һамарламаг, дүзәлтмәк, дәјишдирмәк)—$f(x)$ функсијасынын $x_0<x_1<\ldots<x_n$ нөгтәләриндәки гијмәтинә әсасән $[x_0, x_n]$ парчасына дахил олмајан нөгтәләрдә онун гијмәтинин ахтарылмасы (бах *Интерполјасија*)

ЕКСТРАПОЛЈА́СИЈА (с т а т и с т и к а д а)—һадисәнин бир һиссәсинин мүшаһидәсиндән алынмыш нәтичәләрин һәмин һадисәнин дикәр һиссәсинә, башга әразијә, кәләчәк замана аид едилмәси. М ә к а н д а Е. сечмә топлусунун мүшаһидә олунмамыш топлуја аид едилмәси кими баша дүшүлүр. З а м а н д а Е. исә кечмиш дөврдә мүәјјән едилмиш мејлин кәләчәкдә дә галмасыны нәзәрдә тутур. Заманда Е. әһалинин перспектив сајыны һесабланмасы үчүн кениш тәтбиг едилир. Е. методлары мүхтәлифдир. Бир чох һалларда бунлар интерполјасија методларынын ејнидир.

ЕКСТРАСИСТОЛИ́ЈА (*екстра*+јун. systolē—јығылма, сыхылма) — үрәјин нормал ритминин позулмасы. Е. заманы үрәкдә нормал ојанмадан габаг әлавә ојанмалар баш верир. Белә ојанмалар үрәјин гулагчыг вә мә'дәчикләриндә әмәлә кәлир. Е. мүхтәлиф сәбәбләрдән (азан синирин функсијасынын позулмасындан, үрәјин, органын зәдәләнмәсиндән) төрәјир (бах *Үрәк аритмијалары*).

ЕКСТРЕ́МУМ (лат. extremum—кәнар, сәрһәд)—функсијанын *максимум вә минимум* гијмәтләри. Чохдәјишәнли функсија үчүн м ү т л ә г Е. вә н и с б и Е. анлајышлары вар.

ЕКСТРУ́ДЕР (лат. extrūdare—итәләјиб чыхармаг), ш п р и с м а ш ы н ы—полимер материаллары јумшалтмаг (әритмәк) вә онлары мүәјјән ен кәсикли башлыгдан басыб кечирмәклә лазыми формаја (профилә) салмаг үчүн машын. Ән чох јајылмыш нөвү шнекли Е.-дир (шәк.). Әсас ишләк органы фырланан шнекдир. Хырда парчалар вә ја тоз шәклиндә олан материал бункердән шнекә дахил олуб винтвары

Биршнекли үфүги екструдер: *1*—мүһәррик; 2—бункерин сојудулмасы үчүн көјнәк; *3*—профилләјичи башлығы бәркидән фланс; *4*—көвдә гыздырычысы; *5*—көвдә; *6*—шнек (винт); *7*—јүкләмә гыфы; *8*—бункер; *9*—дајаг јатағы; *10*—редуктор.

канал бојунча һәрәкәт едәрәк сыхлашыр, гызыр вә јумшалыр; алынан материал профилверичи башлыгдан кечирилир. Е. васитәсилә дәнәвәрләшдирмәк, лөвһә вә рулоншәкилли материаллар һазырламаг, бору, шланг, чубуг вә дикәр профилли мә'мулатлар истеһсал етмәк, мәфтил вә кабелләрин сәтһинә изолјасија өртүјү чәкмәк, кағыз, картон, парча, фолга үзәринә назик тәбәгәләр јахмаг, полимерләри ингредијентләрлә гарышдырмаг вә с. әмәлијјатлары јеринә јетирмәк олар. Полимер материалларын Е.-дә е'малы просесинә е к с т р у з и ј а вә ја ш п р и с л ә м ә дејилир.

ЕКСҺУМА́СИЈА (*екс*...+лат. humus—торпаг)—мејитин басдырылмыш јердән чыхарылмасы. Совет ганунверичилијинә көрә Е. мүстәнтигин гәрарына әсасән едилир; гәрарда Е.-нын мәгсәди көстәрилир: басдырылмыш мејитин муајинәси (о чүмләдән тәкрар муајинәси), өләнин шәхсијјәтинин мүәјјән едилмәси, һәмчинин експертиза апарылмасы үчүн. Е заманы һал шаһидләри, мәһкәмә-тибб експерти, зәрури һалларда исә дикәр мүтәхәссис иштирак едир.

ЕКТО...(јун. ektos—харичи, кәнардан)—«харичи», «заһири» мә'наларыны билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., *ектодерма, ектокенез*).

ЕКТОДЕ́РМА (*екто*... + *дерма*)—1) чохһүчејрәли һејван организмләри рүшејминин харичи гаты (харичи рүшејм вәрәги); Е.-дан дәри епителиси (түк, дырнаг), синир системи, дујғу органлары, бағырсаг каналынын өн вә арха һиссәси (шө'бәси), онурғалы һејванларда, һәмчинин е к т о м е з е н х и м а (бундан висserал скелет, дәринин пигмент һүчејрәләри вә бирләшдиричи тохума гаты) әмәлә кәлир; 2) бағырсагбошлуглуларын бәдәнинин бир һүчејрә гатындан ибарәт харичи дивары.

ЕКТОКЕНЕ́З (екто...+...*кенез*) — *тәкамүл тә'лиминдә* чәрәјан. Е.-ә көрә организмләр харичи мүһит амилләринин тә'сиринә ујғун (адекват) олараг дәјишилир вә бунлар топланараг нәслә кечир. Е. тәрәфдарлары мәсәләјә биртәрәфли јанашыр вә тәкамүлдә организмин дахили амилләринин (кенотипинин) вә тәбии сечмәнин ролуну нәзәрә алмырлар.

ЕКТОПАРАЗИТЛӘР—бах *Паразитизм.*

ЕКТО́ПИЈА (јун. ektopos—јери дәјишилмиш)—инсанда вә онурғалы һејванларда инкишаф просесинин позулмасы вә зәдәләнмәләр нәтичәсиндә дахили органларын јер дәјишмәси. Сидик кисәсинин Е.-сы ағыр позғунлуглара, үрәјин Е.-сы исә өлүмә сәбәб олур.

ЕКУМЕН ҺӘРӘКАТЫ (јун. oikumenē—аләм, каинат)—20 әсрдә христиан килсәләринин бирләшдирилмәси уғрунда протестантизмдә јаранмыш һәрәкат. Мәгсәди дәрин бөһран кечирән динин мөвгеләрини мөһкәмләндирмәкдир. Е.һ.-нын башланғычы Үмумдүнја миссионер конфрансында (1910, Единбург) гојулмуш, Үмумдүнја килсә хадимләри мәчлисиндә (1948, Амстердам) исә Үмумдүнја Килсәләр Шурасы (ҮКШ) јарадылмышды. ҮКШ протестант (сонра һәм дә православ) килсәләринин фәалијјәтини бирләшдирир вә әлагәләндирир. ҮКШ бејнәлхалг ишләр үзрә комиссијасы васитәсилә БМТ-дә вә бә'зи б. тәшкилатларда тәмсил олунур. ҮКШ-јә 90-дан чох өлкәдән 280-дән артыг килсә дахилдир (1976). ССРИ-дә олан килсәләр дә ҮКШ-на дахилдир. Бүтөвлүкдә Е.һ. капиталист чәмијјәтинин әсасларыны сахламагла муасир дөврүн мүһүм проблемләринә чаваб верә биләчәк јени социал-сијаси доктрина јаратмаға чәһд едир. ҮКШ-нын 3-чү (1961) вә 4-чү (1968) мәчлисләриндә заманла ујғунлашмаг үчүн чәһдләр көстәрилмиш, бир сыра актуал бејнәлхалг проблемләрә, о чүмләдән үмуми сулһүн мүдафиәсинә даир гәрарлар гәбул едилмишдир. 1969 илдә ҮКШ МК ирғчилијә гаршы мүбаризә програмы гәбул етмишдир. ҮКШ-нын 5-чи мәчлиси Најробидә кечирилмишдир (1975). Бу мәчлис Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға даир Һелсинки мүшавирәсинин Јекун актыны бәјәнмишдир.

1978 илин апрелиндә Шантији ш.-ндә (Франса) Авропа тарихиндә илк дәфә олараг гитәнин бүтүн килсәләри (православ, католик, англикан вә протестант) нүмајәндәләринин көрүшүндә дин хадимләри сулһ, тәрксилаһ уғрунда, јени күтләви гырғын силаһлары истеһсалына гаршы мүбаризәнин зәрурилијини бир даһа гејд етмишләр.

Әд.: Гараджа В. И., Протестантизм, М., 1971; Гордиенко Н. С., Современный экуменизм, М., 1972.

ЕКЕДЕ-НИ́ССЕН (Egede-Nissen) Адам Јалмар (29.6.1868, Кристианија, индики Осло—4.4.1953, Осло)—Норвеч фәһлә вә коммунист һәрәкаты хадими. 1900-чү илләрин әввәлләриндә рус с.-д.-лары илә әлагә јаратмыш, кизли әдәбијјатын нәшриндә вә Архангелск јолу илә Русијаја көндәрилмәсиндә онлара көмәк етмишдир. 1906 илдә Норвеч Фәһлә Партијасы сыраларына гәбул едилмиш, партија парчалананадәк (1923) онун идарә һеј'әтинин үзвү олмушдур. 1918 илдә Совет Русијасына кәләрәк В. И. Ленинлә көрүшмүш, Коминтернин јарадылмасы илә әлагәдар һазырлыг конфрансында иштирак етмишдир. 1923 илдә *Норвеч Коммунист Партијасына* (НКП) дахил олмушдур. Коминтернин 7-чи конгресиндә (1935) иштирак етмишдир. 1933—35 илләрдә Совет Иттифагынын Достлары Чәмијјәтинин, 1937—40, 1945—46 илләрдә НКП-нин сәдри, 1946 илдән НКП-нин фәхри үзвү иди. «20 ил бундан әввәл Ленинин јанында», «Мүбаризәдә кечән һәјат» адлы хатирәләрин мүәллифидир.

ЕКЕ́Ј (Aigéus)—гәдим јунан мифолокијасында Афина падшаһы, *Тесејин* атасы. Тесејин өлдүјүнү күман едән Е. өзүнү дәнизә атмышдыр. Екеј дәнизинин ады бу һадисә илә бағлыдыр.

ЕКЕ́Ј ДӘНИЗИ—Аралыг дәнизи һөвзәсиндә, Балкан ј-а, Кичик Асија ј-а вә Крит а. арасында јарымгапалы дәниз. Дарданел боғазы васитәсилә Мәрмәрә дәнизи илә бирләшир. Саһ. тәгр. 179 мин $км^2$, макс. дәринлији 2591 *м*-дир (ч.-да). Саһилләри кириинтиличыхынтылыдыр; чохлу ада, көрфәз вә боғаз вар. Сујун сәтһдә темп-ру гышда 11—16°С, јајда 22—25°С-дир. Дузлулуғу 37—39‰-дир. Јарымкүнлүк габармалар (һүнд. 1 *м*-ә чатыр) олур. Е.д. Авропадан Африкаја, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләринә мүһүм јолдур. Балыг овланыр вә сүнкәр чыхарылыр. Әсас портлары: Пиреј, Салоники (Јунаныстан), Измир (Түркијә).

ЕКЕ́Ј МӘДӘНИЈЈӘТИ—Гәдим Јунаныстанда Тунч дөврүнә (тәгр. е.ә. 30 вә 28—тәгр. е.ә. 12 әсрләр) аид археоложи мәдәнијјәтин шәрти ады (бах *Крит-Микена мәдәнијјәти*). Екеј инчәсәнәти ибтидаи-ичмә гурулушунун дағылмасы вә синфи мүнасибәтләрин јаранмасы дөврүндә (е.ә. 3—2-чи миниилликләр) Крит а., Јунаныстанын материк һиссәси вә Екеј дәнизи а-ры, Троја инчәсәнәти вә ме'марлығы илә характеризә олунур. Крит мәдәнијјәтинин чичәкләнмә дөврүндә (е.ә. 2100—1400) Кносда зәнкин дивар рәсмләри (бајрам шәнликләри, һејван тәсвирләри вә с.) вә рәнкли релјефләр-

Микенада Асланлар дарвазасы. Е. ә. 14 әср.

«Мави кејимли гадынлар». Кнос сарајынын дивар рәсмләриндән. Е.ә. 16 әср. Крит а

лә бәзәдилмиш мүрәккәб ме'марлыг гурулушуна малик һөкмдар сарајы тикилмишдир. Фест вә Акија-Триададакы сарајлар, 2—3 мәртәбәли евләр Крит ме'марлығынын марагльı нүмунәләридир. Крит вазалары һәндәси орнаментләрдән (е.ә. 3-чү миниллик) стилизә едилмиш нәбати нахышлара, еләчә дә һејван вә битки тәсвирләринәдәк инкишаф јолу кечмишдир. Е.ә. тәгр. 2-чи миниллијин орталарына аид ваза нахышларында тәмтәраг вә үслублашдырма кениш јер тутурду. Фил сүмүјү вә сахсыдан нәфис һејкәлчикләр («Илаһә иланларла»), ојма мөһүрләр көзәллији илә диггәти чәлб едир. Екеј дәнизи а-рынын инчәсәнәти бүт һејкәлчикләр вә керамика илә тәмсил олунур. Тројада ашкар едилмиш тикили галыглары Троја ме'марлығынын инкишаф етдијини көстәрир. Е.ә. тәгр. 1400 илдә Е.м.-ндә Јунаныстан (материк һиссәси) әсас рол ојнајыр. Бу дөврдән Микена вә Тиринфдә мөһкәм истеһкамлар, *мегарон* типли биналар тикилир. Тиринф вә Микена дивар рәсмләри үчүн ов вә мүһарибә сәһнәләринин тәсвири характерикдир. Декоратив-тәтбиги сәнәт гызыл вә күмүш мә'мулатларла сәчијјәләнир. Екеј мәдәнијјәтинин јунан архаика инчәсәнәтинә гүввәтли тә'сири олмушдур.

Әд.: Колпинский Ю. Д., Искусство Эгейского мира Древней Греции, М., 1970; Соколов Г., Эгейское искусство, М., 1972; Монгайт А. Л., Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века, М., 1974; Блаватская Т. В., Греческое общество второго тысячелетия до нашей эры и его культура, М., 1976.

Е́КЕР (Eger)—Мачарыстанын шм.-ында шәһәр. Һевеш медјесинин инз. м. Әһ. 52,3 мин (1974). Мачарыстанда шәрабчылыг мәркәзи кими мәшһурдур. Автомобил еһтијаты һиссәләри з-ду, түтүн, мебел сәнајеси, педагожи ин-т вар. Суд мәһсуллары истеһсал едилир. Үзүмчүлүк вә шәрабчылыг инкишаф етмишдир.

ЕКИ́ДА [јун. aigis (aigidos)—кечи дәриси]—гәдим јунан мифолокијасында *Һефестин* Зевс үчүн һазырладығы галхан. Зевс, Афина Паллада вә бә'зән дә *Аполлонун* атрибуту.

ЕКИРИ́Н (Исландијада дәниз аллаһы Екирин адындан), акмит—пироксен групуна аид минерал. Кимјәви тәркиби $NaFe^{+3}(Si_2O_6)$. Е. гәләви интрузив сүхурлары әмәлә кәтирән минераллардандыр. Моноклиник сингонијада кристаллашыр. Узун призматик, сүтунвары вә ијнәвары кристаллар

әмәлә кәтирир. Рәнки јашылы-гара, јашыл, ачыг-јашыл, бә'зән гонур, гырмызымтыл-гонур олур. Рәнксиз Е. дә мә'лумдур. Шүшә парылтылыдыр. Сәртлији 5,5—6; сыхлығы 3600 *кг/м³*. Гәләви сијенитләрдә, пегматитләрдә вә гранитләрдә тапылыр. Әсасән магматик, надир һалларда метасоматик мәншәлидир. Е. сүн'и јолла да алыныр.

ЕЛ—түркдилли халгларда әввәлләр бүтөв тајфа вә ја онун ајры-ајры голлары, јахуд нәсил, һәмчинин ел-оба, вәтән, халг, чамаат. Тәдгигатчыларын фикринчә, «Е.» термини Сәфәвиләр дөврүндә мүхтәлиф нәсил вә тајфа галыгларындан ибарәт көчәриләрин бирләшмәсини билдирирди. Е. чамаатыны Е. бәјләри идарә едирди. Азәрб.-да көчәри вә јарымкөчәри һәјат сүрүб, малдарлыгла мәшғул олмуш Е.-ләр (*бајатлар*, *гарапапаглар*, *шаһсевәнләр* вә б.) варды (бах һәмчинин *Елат*).

«ЕЛ ҺӘЈАТЫ»—сијаси, ичтимаи, әдәби, игтисади журнал. Азәрб. истеһлак чәмијјәти тәрәфиндән он беш күндә бир дәфә нәшр едилмиш, чәми 4 нөмрәси чыхмышдыр (1918, јанвар–март). Азәрб. фәһлә вә кәндлиләринин мәнафејини мүдафиә едән журнал, әсасән, кооперасија мәсәләләрини ишыгландырмыш, сијаси, әдәби материаллар дәрч етмишдир.

ЕЛА́М—Дәчлә вә Фәрат чајларынын ашағы ахарындан ш.-дә, Иран јајласынын ч.-г. һиссәсиндә (мүасир Иранын Хузистан вә Луристан вил.-ләринин әразиси) гәдим дөвләт (3-чү миниллик—е.ә. 6 әсрин орталары). Е.-ын ән мүһүм вил.-ләри Бараһши, Симашки, Аншан (Анзан); шәһәрләри—Аван (еркән Е. һөкмдарлары бурадан чыхмышлар), Суз (Е.-ын пајтахты), Адамдун иди. Шумер сәнәдләриндән мә'лум олур ки, е.ә. 3-чү минилликдә Е. вә Бејнәлнәһрејн ш.-ләри арасында тичарәт мөвчуд иди. Е.-дан гијмәтли мешә материалы, күмүш, мис вә дикәр металлар ихрач едилир, харичдән исә арпа вә јағ кәтирилирди. Сәнәткарлыг мә'мулатынын мүхтәлиф нөвләринин истеһсалы саһәсиндә ихтисаслашма инкишаф етмишди. Е. ә. 2-чи миниликдән башлајараг мүхтәлиф сәнәт нөвләри (бәнналыг, ағач е'малы, дулусчулуг, чөрәкчилик вә с.) јазылы мәнбәләрдә өз әксини тапмышдыр. Е. мәдәнијјәти кениш јајылмыш, онун бә'зи үнсүрләри Загафгазијаја да кәлиб чатмышды. Е. тарихини үч дөврә бөлмәк олар:

Г ә д и м Е л а м д ө в р ү (3-чү миниллик—е.ә. 14 әсрин орталары) Аван, Симашки, Аншан сүлаләләринин ардычыл олараг јүксәлмәси илә сәчијјәләнир. 3-чү минилликдә е'ламлыларла Бејнәлнәһрејн дөвләтләри арасында тез-тез тоггушмалар баш верирди. 3-чү миниллијин 2-чи јарысында, хүсусән *Саргон* (Гәдим) дөврүндә Аккадын Е.-а мүдахиләси күчләнди. Е. јалныз Аккад шаһы Нарам-Суенин һакимијјәти дөврүндә мүстәгиллик газанды. Дүнјада илк мә'лум бејнәлхалг мүгавилә бу дөврдә Аккад шаһы Нарам-Суенлә Е. падшаһы (ады сәнәддә галмамышдыр) арасында бағланмышдыр. Онун Һита, јахуд Пузур Иншушинак олдуғу еһтимал едилир. Јазылы мәнбәләрә көрә, Пузур—Иншушинака гәдәр Е. ваһид али һөкмдарын һакимијјәти алтында бирләшдирилмәмишди. «Сузун каһини, Е. һөкмдары» рүтбәсини илк дәфә о гәбул етмишдир. Гутиләрин гысамүддәтли һөкмранлығындан сонра 3-чү миниллијин сонунда Е.-да һакимијјәтә Симашки сүлаләсиндән олан падшаһлар кечди. Симашки падшаһлары әввәлки титул илә јанашы, јени «Симашки вә Е. падшаһы» вә бир сыра дикәр титулдан да истифадә едирдиләр. Симашки сүлаләсинин сонунчу падшаһы II Идатту јени сүлаләнин әсасыны гојан Ебарти (тәгр. е.ә. 1905—1894) тәрәфиндән тахтдан салынмышды. Ебартинин гысамүддәтли һакимијјәтиндән сонра һакимијјәтә онун оғлу Шилһаһа кечди. «Суккалмаһ» («бөјүк елчи») рүтбәси дә онун ады илә әлагәдардыр. Шилһаһа өзүнү «Суккалмаһ, Аншан вә Сузун атасы, һөкмдары» адландырырды. Онун варисләри дөврүндә бу «Е. Симашки вә Сузун суккалмаһы» рүтбәси илә әвәз едилир, әввәлки рүтбә исә 2-чи миниллијин 2-чи јарысында јенидән ишләдилир. Шилһаһанын дөврүндән 13 әсрә кими тахт-тача варислик ана хәтти илә (јә'ни һакимијјәтә падшаһын оғлу јох, бачысы оғлу кечә биләрди: бу да бачы илә гардашын никаһына кәтириб чыхарырды) апарылырды. Аншан падшаһларынын һакимијјәти дөврүндә (2-чи миниллијин 1-чи јарысы) вә ондан әввәл Е.-да икиһакимијјәтлијә вә бә'зән үчһакимијјәтлијә јол верилирди. Дөвләт идарәсинин белә формасы 2-чи миниллијин 2-чи јарысында арадан көтүрүлдү, бундан сонра һөкмдарлар «шаһ» (е'ламча-сунки) адыны дашыјырдылар. Е. һакимләри вахташыры Бејнәлнәһрејн дөвләтләри илә рәгабәт апаран күчлү мәркәзләшдирилмиш дөвләт јарада билирдиләр. Дөврүн сонунда Е. дөвләти зәифләди. Е.ә. 14 әсрин 2-чи јарысында *касситләр* Е.-ы ишғал етдиләр.

О р т а Е л а м д ө в р ү (е.ә. 14 әсрин 2-чи јарысы—8 әср). Е.-ын касситләр һакимијјәти алтында галмасы мүддәти мә'лум дејилдир. Аттаркиттаһын дөврүндә (е.ә. 14 әсрин сону) «Аншан вә Суз падшаһы» рүтбәси јенидән ишләдилирди. Е.ә. 13 әсрдән Е.-да баниси Игеһалки олан сүлалә һакимијјәт сүрүрдү. Унташ-Напиришанын [онун вахтында Дур-Унташда (индики Чоға-Зәмбилдә мәшһур зиккурат—«гүлләли мә'бәд») тикилмишди] һакимијјәти дөврүндә (е.ә. 1275—1240) Е. тамамилә касситләрин асылылығындан азад олду. Китен-Һутранын дөврүндә (тәгр. е.ә. 1240—1205) исә еламлылар касси Бабилистанына сохулмаға башладылар. I Шутрук-Наһһунтинин (тәгр. е.ә. 1185—1155) Бабилистанда (тәгр. е.ә. 1157) касситләр сүлаләсинә сон гојмасы илә Е.-да сијаси јүксәлиш башланды. Гәләбә әламәти олараг о, Бабилдән Маништусунун һејкәлини, Нарам-Суенин јазылы абидәләрини, үзәриндә Һаммурапи ганунлары јазылмыш гара сүтун дашы вә с. апарды. Шутрук-Наһһунтинин ишғалчылыг сијасәтини Шилһак-Иншушинак (тәгр. е.ә. 1150—1120) давам етдирирди. Онун дөврүндә Е. әразиси хејли кенишләнди. Лакин онун вариси Һутелудуш-Иншушинак (тәгр. е.ә. 1120—1110) өмрүнүн сонунда Чәнуби Бејнәлнәһрејндә һаким мөвгеји Бабилистана вермәјә мәчбур олду. Бабил падшаһы I Навуходоносор һәтта бир мүддәт Е.-ы өзүнә табе етди. Сонракы бир нечә әср Е. тарихи һәлә мә'лум дејилдир.

Ј е н и Е л а м д ө в р ү (е.ә. 8—6 әсрләр). Бу дөврүн Е. падшаһлары Бабилистанла иттифаг сијасәти јүрүдүр вә Ассуријаја гаршы биркә мүбаризә апарырдылар. Падшаһ I Һумпанникаш (е.ә. 742—717) 720 илдә Е. сәрһәдиндә Дер јахынлығында Ассур һөкмдары II Саргону мәғлубијјәтә уғратды. Онун вариси II Шутрук-Наһһунти ишғалчылыг мүһарибәсини давам етдирмәклә ассуријалыларын Е.-а сохулмасынын гаршысыны алды. Ассурија падшаһы Ашшурбанипал е.ә. 665, 655, 652, 648, 646, 645, 640—639 илләр јүрүшләриндә бир сыра Е. шәһәрләрини дағытды вә Е.-ы табе етди. Лакин бу узун сүрмәди. Е.ә. 7 әсрин сонунда Ассурија дөвләти сүгут етди. Дахили сијаси зиддијјәтләр нәтичәсиндә зәифләјән Е.-ы е.ә. 6 әсрин 1-чи јарысында Мидија, сонра исә Әһәмәниләр дөвләти ишғал етди.

Еламлыларын дини тәсәввүрләриндә илан кениш јер тутурду. Илан бәднәзәрдән горумаг рәмзи иди. Илан тәсвири габ, аләт вә б. әшјалара вурулурду. Е.-да чохаллаһлылыг мөвчуд иди. Илк дөврдә Е. аллаһларынын башында гадын илаһә дурурду. Бу да ана нәсли һөкмранлығынын галығы иди. Тәдричән игтисади-ичтимаи мүнасибәтләрин инкишафы илә әлагәдар аллаһларын башчысы киши аллаһы олур. Е.-да дини ајинләр һәјатын бүтүн саһәләриндә өзүнү көстәрирди.

Е.-ын ичтимаи-игтисади һәјаты үчүн кәнд ичмасынын галыглары вә әсасән аилә ичмасынын мөвчудлуғу сәчијјәвидир. Е.ә. 2-чи минилликдә аилә ичмалары дахилиндә мүлки бәрабәрсизлик күчләнди. Аилә ичма торпаглары алыныб-сатылыр вә бөлүнүрдү. Ајры-ајры варланмыш шәхсләр аилә ичма торпагларыны өз әлләриндә чәмләшдирирдиләр. Аилә ичма үзвләринин торпагларыны әлә кечирмәк үчүн «гардашлыг» мүгавиләсиндән истифадә едилирди. «Гардашлыг» мүгавиләси бағлајан тәрәфләрдән бири әмлакыны итирирди. Мүфлисләшмиш аиләләр јохсул тәбәгәләрин сајыны артырырдылар. Онлар торпағы ичарәјә көтүрүб бечәрмәјә мәчбур олурдулар. Е.-да гулдарлыг мүнасибәтләри инкишаф тапмышды. Аилә ичмасында, дөвләт вә мә'бәд тәсәррүфатында гул әмәјиндән кениш истифадә едилирди.

Е. бәдии ирси е.ә. 4—2-чи миниллијә аиддир. Е. инчәсәнәтинин еркән дөврү үчүн кил һејкәлчикләр (мәһсулдарлыг илаһәси фигурлары), һејван вә овчуларын гара рәнкли, һәндәсиләшдирилмиш тәсвирләри чәкилмиш габлар характерикдир. Е. инчәсәнәтинин инкишаф дөврү зәнкин нахышлы рәнкли габлар, үзәриндә керб вә мәишәт тәсвирләри олан силиндрвары мөһүрләр, чарича Напир-Азунун тунч һејкәли вә с. илә тәмсил олунур. Е. инчәсәнәтиндә глиптика кениш инкишаф етмишди.

Әд.: Ю с и ф о в Ю. Б., Элам. Социально-экономическая история, М., 1968; Х и н ц В., Государство Элам., пер. с нем., М., 1977.

ЕЛА́М ДИЛИ́—*еламлыларын* дили. Өлү дилдир. Грамматик гурулушча илтисаги дилләрдән олмушдур. Илк абидәләри (е. ә. 30—22 әсрләр) пиктографик вә «хәтти» ишарәләрлә јазылмышдыр. 3 инкишаф мәрһәләси (гәдим, орта, јени) кечмишдир. Әһәмәниләр империјасында рәсми дил олмушдур. Е.д. галыгларынын ерамызын 10 әсринәдәк Хузистанда ишләндији еһтимал едилир. Е.д.-нин гәдим Шәрг дилләри (Шумер, һурри вә

с.) илә кенетик гоһумлуғу мүәјјән едилмәмишдир; Урал-Алтај, Гафгаз вә дравид дилләри илә Е.д.-нин гоһумлуғуна даир бә'зи мүлаһизәләр вар.

Әд.: Дьяконов И. М., Языки древней Передней Азии, М., 1967.

ЕЛАМЛЫЛАР—*Еламын* әһалиси. Иранын ч.-г.-индә Улај, (индики Карун) вә Укиу (индики Керха) чајлары вадисиндә јашамышлар. *Елам дилиндә* данышырдылар. Илк дәфә адлары е.ә. 3-чү миниллијә аид Шумер михи јазыларында чәкилир. Е. 2500 илдән чох (е.ә. 3-чү миниллијин орталары—е.ә. 6 әср) мөвчуд олмуш дөвләт јаратмышдылар. Е. әкинчилик, малдарлыг, тичарәт вә сәнәткарлыгла мәшғул олмушлар. Суз ш.-ндән ашкар едилмиш археоложи абидәләр Е.-ын јүксәк мадди мәдәнијјәти олдуғуну көстәрир.

Әд.: бах *Елам* мәгаләсинин әдәбијјатына.

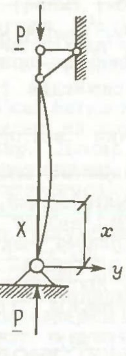
ЕЛАНД (Öland)—Балтик дәнизиндә ада. Скандинавија ј-а-нын ч.-ш. саһилләри јахынлығындадыр. Исвечә мәхсусдур. Уз. шм.-дан ч.-а 136 *км*, саһ. 1342 *км*²-дир. Әсасән, морен чөкүнтүләрилә өртүлмүш әһәнкдашыдан тәшкил олунмушдур. Шам мешәләри вар. Әһалиси әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Мүһүм шәһәри Боргһолмдур.

ЕЛАС (Hellēnikos Laikós Apeleutherótikós Stralós—Јунаныстан Халг Азадлыг Ордусу сөзләринин ихтисары)—Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә Мүгавимәт һәрәкатынын Јунаныстандакы силаһлы гүввәләри. Јунаныстанда фәалијјәт көстәрән партизан дәстәләринин әсасында јарадылмышды (1941, декабр). Мәгсәди өлкәни алман фашистләриндән азад етмәк, халгын наилијјәтләрини вә азадлыгларыны горумаг иди. 1943 илин пајызынадәк Е. Јунаныстанын тәгр. $^1/_3$ һиссәсини азад етди; 1944 илин сентјабрында һәлледичи һүчума кечәрәк бүтүн өлкәни һитлерчиләрдән тәмизләди. ЕЛАС ишғалчылара бөјүк тәләфат вермишди; 21 800 нәфәр өлдүрүлмүш, тәгр. 6,5 мин нәфәр әсир алынмыш, чохлу һәрби техника сырадан чыхарылмыш вә әлә кечирилмишди. Өлкәдә һакимијјәт антидемократик гүввәләрин әлинә кечдикдән вә инкилис гошунларынын Јунаныстана силаһлы мүдахиләсиндән сонра ЕЛАС бурахылды (1945, 28 феврал).

ЕЛАСТИК ДАЛҒАЛАР—еластиклик хассәсинә малик олан мүһитдә јајылан механики һәјәчанланмалар. Јалныз сыхылма деформасијасы (һәчмин дәјишмәси) алына билән мүһитдә (маје, газ) узунуна Е.д., сыхылма, һәм дә сүрүшмә деформасијасы (һәчмин вә форманын дәјишмәси) алына билән мүһитдә исә (бәрк чисим) һәм узунуна, һәм дә енинә Е.д. јајыла биләр. Е.д.-ын јајылма сүр'әти мүһитин сыхлығындан вә еластиклик хассәләриндән асылыдыр. Мәс., еластик мүһитдә узунуна далғаларын јајылма сүр'әтинин квадраты Јунг модулу илә дүз, мүһитин сыхлығы илә тәрс мүтәнасибдир.

ЕЛАСТИК ЛИФЛӘР—мүхтәлиф нөвлү бирләшдиричи тохумада һүчејрәарасы маддәнин тәркиб һиссәси. Е.л. ејничинсли олуб бир-бирилә бирләшәрәк ваһид тор шәбәкә әмәлә кәтирир. Асан кәриләндир; еластин зүлалындан ибарәтдир.

ЕЛАСТИК СИСТЕМИН ДАЈАНЫГЛЫҒЫ—еластик елементләрдән гурулмуш һәндәси дәјишмәјән системин јүкүн тә'сири алтында она верилән илк мүвазинәт формасыны сахламасы. 19 әсрин 2-чи јарысынадәк мүһәндис гурғусунун мөһкәмлик критериси она тә'сир едән максимум кәркинликлә тә'јин едилирди. Лакин сонралар мә'лум олду ки, бу критери гурғунун тәһлүкәсиз ишләмәсини тә'мин етмир вә гурғу мөһкәмликдән башга дајаныглы мүвазинәт (бах *Таразлыг*) шәртини дә өдәмәлидир.

Дајаныглығын итмәси сыхылан чубугларда, лөвһәләрдә, өртүкләрдә вә с. баш верә билир. Мүвазинәт вәзијјәтиндән кичик мејлетдирән сәбәб көтүрүләндән сонра систем әввәлки вәзијјәтинә гајыдырса, мүвазинәт д а ј а н ы г л ы, әввәлки вәзијјәтдән узаглашмагда давам едирсә, д а ј а н ы г с ы з, сәбәб көтүрүлдүкдән сонра әввәлки вәзијјәтдә галырса ф ә р г с и з д и р.

Конструксија елементинин дајаныглы формадан дајаныгсыз формаја кечмәси бөһран јүклә (параметрлә) бағлыдыр. Бу јүк бир нечә үсулла тә'јин едилир.

С т а т и к ү с у л д а системин кичик мејлдән сонракы вәзијјәти үчүн диференсиал тәнлик гурулур, бахылан системин бағланма үсулларына (пәрчимләмә, сәрбәст сөјкәмә, ојнаг вә с.) ујғун ријази шәртләр (сәрһәд шәртләри) тәртиб едилир. Бу тәнликләр сәрһәд шәртләри илә бирликдә хәтти бирчинс нәбри тәнликләр системинә кәтирилир вә нәтичәдә тәнликләрин сајы интегралламa сабитләринин сајына бәрабәр олур. Бу сабитләрин һамысы бирдән сыфыр олмадығындан (әкс һалда һәлл ејниликлә сыфырдыр; бу, системин мејл етмәдији вәзијјәтә ујғундур) тәнликләр системинин әмсалларындан дүзәлдилмиш *детерминанта* ујғун *характеристик тәнлик* гурулур. Бу тәнликдән бөһран јүкләр (параметрләр) тапылыр.

Д и н а м и к ү с у л д а јүкләнмиш системин дајаныглы таразлыг әтрафындакы кичик рәгсләри үчүн диференсиал тәнлик гурулур. Мәхсуси рәгс тезликләри сыфра бәрабәр едиләрәк бөһран јүкләр тапылыр. Бу үсул конкрет мәсәләләрин һәллиндә мүрәккәб һесабламаја сәбәб олдуғундан практикада аз тәтбиг едилир. Е н е р к е т и к ү с у л д а бөһран гүввәси потенсиал енержинин сабитлији шәртиндән тапылыр. Статик (динамик) јүк алтындакы системин дајаныглығына статик (динамик) дајаныглыг дејилир. Статик (динамик) јүк замандан асылы олмајан (олан) гүввәдир. Динамик дајаныглыгда систем бурахыла билән (гајә) рәгс амплитудуну сахлаја билир. Мәс., чубуға узуну боју һәјәчанландырычы $p=p_0\cos\theta t$ гүввәси тә'сир едирсә, $p_0<p_{бөh}$ олдугда үмумијјәтлә, чубуг узунуна рәгс едир. Гүввәнин θ тә'сир тезлијинин чубуғун рәгсинин ω мәхсуси тезлијинә нисбәтинин мүәјјән гијмәтләриндә чубуға верилән форма динамик дајаныгсыз олур, јә'ни чубугда амплитудлары максимум гијмәтәдәк артан енинә рәгсләр, бунун да нәтичәсиндә резонанс (бах *Параметрик рәгс*) јараныр. Буна динамик дајаныглығын итмәси дејилир. Параметрик резонансын јаранмасында θ/ω нисбәти ади резонанса мәхсус нисбәтдән фәргләнир. p_0-ын кифајәт гәдәр кичик гијмәтләри үчүн $\theta/\omega=2$ олур. Чубуғун кичик мејлдән сонракы вәзијјәтинин ади бирчинс хәтти диференсиал тәнлији

$$\frac{d^4v}{dx^4}+\kappa^2\frac{d^2v}{dx^2}=0 \qquad (1)$$

шәклиндәдир. Бурада $k^2=p/EJ$ (p—сыхан гүввә, $EJ=\text{const}$ әјилмәдә сәртлик), v исә x-дән асылы әјилмәдир. Онун үмуми һәлли

$$v=A\sin\kappa x+B\cos\kappa x+C_x+D \qquad (2)$$

шәклиндәдир, A, B, C, D интеграл сабитләридир. К (вә ја $p_{бөh}$) сәрһәд шәртләринә әсасән јазылмыш характеристик тәнликдән тапылыр. $p_{бөh}$ үчүн алынан дүстурлар *Ејлер дүстурлары* адланыр.

Лөвһә өз мүстәвисиндә сыхылма, әјилмә вә сүрүшмә гүввәләринә мә'руз галыр. Лөвһәнин дајаныглыға көрә һесабланмасы онун дахил олдуғу гурғунун һесабланмасынын әсас һиссәсидир. Сәрт лөвһәнин әјилмәси өз галынлығына нәзәрән кафи гәдәр кичикдирсә, онун мүстәвисинә тә'сир едән харичи гүввә сыфыр көтүрүлдүкдә (јә'ни лөвһәнин илк кәркинлик вәзијјәти моментсиздир) кичик мејлдән сонракы вәзијјәтинин ади бирчинс хәтти диференсиал тәнлији

$$\frac{D}{h}\Delta^2w+\left(\sigma_x\frac{\partial^2w}{\partial x^2}+2\tau\frac{\partial^2w}{\partial x\,\partial y}+\right.$$
$$\left.+\sigma_y\frac{\partial^2w}{\partial y^2}\right)=0 \qquad (3)$$

шәклиндәдир. Бурада Δ—*Лаплас оператору*, h—const лөвһәнин галынлығы, D—онун әјилмәдә силиндрик сәртлији, $w(x, y)$ әјилмәси, τ_x вә τ_y әјилмәдә јаранан нормал, τ исә танкенсиал изләјичи кәркинликләрдир. Бөһран гүввәләри верилмиш сәрһәд шәртләринә әсасән (3)-дән тапылыр.

Әјилкән лөвһә үчүн (3)-ә ујғун тәнликләр сонлу деформасија компонентләрини (бах *Еластиклик нәзәријјәси*) нәзәрә алмагла гејри-хәтти шәкилдә

$$\left.\begin{aligned}\frac{D}{h}\,\Delta^2w&=L\,(w,\Phi)\\ \frac{1}{E}\,\Delta^2\Phi&=-\frac{1}{2}\,L_1(w,\,w)\end{aligned}\right\} \qquad (4)$$

кими јазылыр. Бурада $\Phi(x, y)$—кәркинлик функсијасы вә

$$L\,(w,\Phi)-\frac{\partial^2w}{\partial x^2}\frac{\partial^2\Phi}{\partial y^2}+\frac{\partial^2w}{\partial y^2}\frac{\partial^2\Phi}{\partial x^2}-$$
$$-2\frac{\partial^2w}{\partial x\partial y}\frac{\partial^2\Phi}{\partial x\partial y}.$$

Мүвафиг мәсәләнин һәлли үчүн (4) верилмиш сәрһәд шәртләри дахилиндә интегралланыр. Чох вахт сәрһәд шәртләриндән асылы олараг w апроксимасија едилдикдә (4) системинин икинчи тәнлији хәтти тәнлијә кәтирилир.

Өртүјүн дајаныглығынын итмәси чубуг вә лөвһәнинкиндән кәскин фәргләнир. Өртүјүн габармасы заманы орта сәтһдә нәинки әјилмә кәркинлик-

ләри, һәтта әлавә кәркинликләр дә јараныр. Һалбуки чубуг вә лөвһәдә јалныз әјилмә кәркинликләри нәзәрә алыныр. Әсас вәзијјәт моментсиздирсә, өртүк үчүн дә (3)-ә ујғун тәнликләр јазылыр. Бунлар кичикмејлли, еләчә дә силиндрик вә коник өртүкләр үчүн әсас вәзијјәти моментсиз көтүрдүкдә,

$$D\,\Delta^2 w = \Delta_{\partial jp}\,\varphi - hF(p, w)$$

$$\Delta^2\varphi/Eh = -\Delta_{\partial jp} w. \qquad (5)$$

Бурада $\Delta_{\partial jp} = \frac{1}{R_2}\frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{1}{R_1}\frac{\partial^2}{\partial y^2}$, φ—гүввә функсијасы, $-hF(p, w)$ исә өртүјүн орта сәтһиндә p_x, p_y, S изләјичи гүввәләринин бөһран һал јарананадәк әјилмиш орта сәтһин нормалы үзәриндәки пројексијалары чәминә бәрабәр олан фиктив енинә гүввә, $1/R_1$—бахылан нөгтәдә X оху, $1/R_2$ исә $У$ оху үзрә баш әјриликдир. Коник өртүкләрдә тәпә сәтһә аид едилмир. Бөһран гүввәсини тапмаг үчүн бу тәнликләр верилмиш сәрһәд шәртләри дахилиндә интеграллар.

Азмејлли өртүкләрин хәтти нәзәријјәси өртүкләрин анчаг кичик дајаныглығыны өјрәнир. Өртүјүн дајаныглыг мәсәләсинин там һәллини вә бөһран һалдан сонракы деформасијаны өјрәнмәк үчүн гејри-хәтти нәзәријјәдән истифадә едилир. Бу һал үчүн әсас тәнликләр гејри-хәттидир.

Әд.: Вольмир А. С., Устойчивость упругих систем, М., 1963; Амензаде Ю. А., Теория упругости, 3 изд., М., 1976.

ЕЛАСТИКЛИК (јун. elastós — асан әјилә билән, әјилкән) —харичи гүввәләрин тә'сири кәсилдикдән сонра чисмин әввәлки форма вә һәчмини (бәрк чисим), јахуд јалныз һәчмини (маје вә ја газ) алмасы (бах *Деформасија*, *Һук ганyнy*).

ЕЛАСТИКЛИК МОДУЛУ — чисмин еластиклик хассәләрини характеризә едән кәмијјәт; хүсуси һалда ***Һук ганунунун*** ријази ифадәсиндәки мүтәнасиблик әмсалы. *Деформасијанын* нөвүнә көрә Е.м. да мүхтәлифдир. Мәс., узунуна Е.м. (E, јахуд *Јунг модулу*), енинә Е.м. (G, јахуд сүрүшмә модулу) һәчми кенишләнмә модулу (κ). Е.м. әдәди гијмәтчә деформасијаетдиричи кәркинлијин һәмин деформасијаја нисбәтидир. Мәс., $G = \frac{\tau}{\gamma}$, $\kappa = \frac{\rho}{\theta}$ (γ сүрүшмә деформасијасы, θ һәчмин деформасијасы, τ—сүрүшмә кәркинлији, ρ исә деформасијаетдиричи кәркинликдир).

ЕЛАСТИКЛИК НӘЗӘРИЈЈӘСИ—механиканын бөлмәси; деформасијаны јарадан гүввәләрин тә'сири кәсилдикдән сонра әввәлки формасыны бәрпа едән вә деформасијаја сәрф олунан иши иткисиз гајтаран сәлт мүһитин механикасыны өјрәнир. 18 әсрин 1-чи јарысында белә мүһитин молекулјар гурулушуну нәзәрә алмајан вә онда јаранан микроскопик һадисәләри ријази анализ үсуллары илә тәсвир едән сынаглар апарылды. Јердәјишмә, деформасија вә кәркинлик тензорлары, һәчми гүввәләр, температур саһәләри сәлт мүһитдә радиоактив шүаланма тә'сирләри јарадыр. Е.н.-нин әсас тәнликләри кәркинлик тензоруна көрә һәрәкәт вә ја мүвазинәт тәнликләридир. Бунлар дүзбучаглы Декарт координат системиндә

$$\frac{\partial\sigma_{m\kappa}}{\partial x_m} + \rho F_\kappa = \rho w_\kappa \qquad (1)$$

$$\frac{\partial\sigma_{m\kappa}}{\partial x_m} + \rho F_\kappa = 0 \qquad (2)$$

шәклиндәдир. Бурада $m, \kappa = \overline{1,3}$; $\sigma_{m\kappa} = \sigma_{\kappa m}$ симметрик тензор компоненти, F_κ—ваһид күтләјә тә'сир едән гүввәнин, $w_\kappa = \frac{\partial^2 U_\kappa}{\partial t^2}$ тә'чил векторунун пројексијасы, U_κ јердәјишмә векторунун пројексијасы, ρ—материалын сыхлығыдыр. Деформасија тензору компонентләри илә јердәјишмә векторунун пројексијалары арасында алты асылылыг вар. Һәмин координат системиндә сонлу деформасија тензору компонентләри

$$E_{n\kappa} = \frac{1}{2}\left(\frac{\partial U_n}{\partial x_\kappa} + \frac{\partial U_\kappa}{\partial x_n} + \frac{\partial U_\alpha}{\partial x_\kappa}\frac{\partial U_\alpha}{\partial x_n}\right), \qquad (3)$$

кичик деформасија тензору компонентләри исә

$$l_{\kappa n} = \frac{1}{2}\left(\frac{\partial U_n}{\partial x_\kappa} + \frac{\partial U_\kappa}{\partial x_n}\right). \qquad (4)$$

Бурада $l_{\kappa n} = l_{n\kappa}$, $\varepsilon_{n\kappa} = \varepsilon_{\kappa n}$ вә $n, \kappa, \alpha = \overline{1,3}$.

Бу компонентләр арасындакы асылылыг

$$\frac{\partial^2\varepsilon_{mq}}{\partial x_n\partial x_p} + \frac{\partial^2\varepsilon_{np}}{\partial x_m\partial x_q} - \frac{\partial^2\varepsilon_{nq}}{\partial x_m\partial x_p} - \frac{\partial^2\varepsilon_{mp}}{\partial x_n\partial x_q} = 0 \qquad (5)$$

шәклиндәдир ($mnpq$—1212, 1313, 2323, 1213, 2123, 3132 гијмәтләрини алыр). Кичик деформасија тензору үчүн бу алты асылылығы франсыз алими Сен-Венан вермиш вә деформасијанын кәсилмәзлик шәртләри адланыр. Бу шәртләр биррабитәли сәлт мүһитдә (4) системинин биркәлији вә ја интеграллланмасы үчүн зәрури вә кафидир. 3 тәнликдән ибарәт (1) системиндә 9 мәчһул ($\sigma_{m\kappa}$—алты, U_κ исә үчдүр) вар. Демәли, даһа алты тәнлик верилмәлидир. Бунлар сәлт мүһитин физики хассәләринә әсасланыр. Кәркинлик вә деформасија вәзијјәтләри арасындакы мүнасибәтләрин гурулмасы Е.н.-нин әсас мәсәләләриндәндир. Бу, адәтән, садә ријази дүстурларла верилир. Сәлт мүһит изотропдурса вә онун деформасијасы лазыми термодинамик шәртләри (мәс., изотермик, адиабатик вә с.) өдәјирсә, бу алты тәнлик

$$\sigma_{\kappa r} = \lambda\theta\delta_{\kappa r} + 2\mu e_{\kappa r} \qquad (6)$$

шәклиндәдир. Бурада $\kappa, r = \overline{1,3}$, $\theta = e_{11} + e_{22} + e_{33}$ һәчми деформасија, λ вә μ Ламе әмсалларыдыр вә

$$\delta_\kappa = \begin{cases} 1, & \kappa = r \text{ оларса,} \\ 0, & \kappa \neq r \text{ оларса.} \end{cases}$$

Сәлт мүһитин изотроплугдан әлавә бирчинслијини дә гәбул едиб, хејли ријази чевирмәләрдән сонра (1) вә (6) асылылыгларындан

$$(\lambda+\mu)\frac{\partial\theta}{\partial x_j} + \mu\Delta U_j + \rho\left(F_j - \frac{\partial^2 U_j}{\partial t^2}\right) = 0 \qquad (7)$$

алыныр (Ламе тәнликләри адланыр). Бурада $j = \overline{1,3}$ Δ исә Лаплас операторудур. (6) асылылыгларыны деформасија тензору компонентләринә көрә ашкар шәкилдә јазараг (2) тәнликләринә әсасән ($F_\kappa = 0$ гәбул олунарса) бә'зи чевирмәләрдән сонра

$$\frac{1+\nu}{3} + \frac{\partial^2\sigma}{\partial x_\kappa\partial x_r} = 0 \qquad (8)$$

алыныр (Белтрами—Митчелл тәнликләри адланыр). Бурада $k, r = 1,3$. Јердәјишмә векторунун пројексијалары илк мәчһуллар кими ахтарылдыгда (7) тәнликләри башланғыч вә сәрһәд шәртләри дахилиндә интегралланыр, сонра исә (4) вә (6)-дан ујғун олараг деформасија вә кәркинлик тензорунун компонентләри тапылыр. Илк мәчһуллар кими кәркинлик тензору компонентләри ахтарылдыгда исә (8) тәнликләри (2)-ни нәзәрә алмагла сәрһәд шәртләри дахилиндә интегралланыр, (6)-дан деформасија компонентләри тапылыр. Бунлар васитәсилә (4) тәнликләрини интегралламагла јердәјишмә векторунун пројексијалары да тапылыр. (4) вә (6) әсасында алынан тәнликләр хәтти, (3) әсасында алынанлар исә гејри-хәттидир.

Е.н.-нин һәлл үсуллары, әсасән, онларын хәтти нәзәријјәјә тәтбиги илә әлагәдар инкишаф етмишдир. Бу саһәдә һәллин варлығы вә јеканәлији исбат олунмушдур. Һәрәкәт тәнликләри васитәсилә еластик сәлт мүһитдә далғаларын јајылмасы өјрәнилир. Исбат едилмишдир ки, сонсуз вә изотроп мүһитдә далғанын 2 јајылма сүр'әти вар. Мүһит сонлудурса, башга типли далға (мәс., *Релеј далғалары*) јарана биләр. Сонсуз јарыммүһитдә башга материалдан олан сабит галынлыглы тәбәгә варса *Љјав далғалары* јараныр.

Е.н.-нин үсуллары ракетгајырма, кәмигајырма, машынгајырма, мә'дән сәнајеси, сејсмолокија, биомеханика вә с. саһәләрдә кениш тәтбиг олунур.

Е.н.-нин инкишафында Р. *Һук*, Ч. *Грин*, франсыз алимләри Л. Навје, Һ. Ламе, О. *Коши*, Б. *Клапејрон*, совет алимләри Н. И. *Мусхелишвили*, Б. Г. ***Галјоркин***, В. В. Новожилов вә б.-нын бөјүк ролу олмушдур.

Әд.: Ляв Л., Математическая теория упругости, пер. с англ., М., 1935; Папкович П. Ф., Теория упругости, Л.—М., 1939; Новожилов В. В., Основы нелинейной теории упругости, М., 1948; Лурье А. И., Пространственные задачи теории упругости, М.—Л., 1955; Мусхелишвили Н. И., Некоторые основные задачи математической теории упругости, 5 изд., М., 1966; Амензаде Ю. А., Теория упругости, 3 изд., М., 1976.

ЕЛАСТОМЕРЛӘР—ишләдилдији бүтүн темп-р интервалында јүксәк еластиклик хассәләрини мүһафизә едән иримолекуллу бирләшмәләр. Е. групуна тәбии вә синтетик **каучуклар**, онларын әсасында һазырланан **резин** нөвләри вә бә'зи гејри-үзви полимерләр дахилдир. Кимјәви тәбиәтинә көрә Е. әсасән, үч јерә ајрылыр: үзви, елемент-үзви (мәс., силисиум-үзви каучуклар) вә гејри-үзви Е. (мәс., полифосфонитрил-һалокенидләр, күкүрд вә селенин полимер вә сополимерләри). Үзви Е. бутадиен, изопрен, стирол, изобутилен, етилен, пропилен вә башга мономерләрин полимерләшмәси вә биркә полимерләшмәси јолу илә синтез едилир.

Совет Иттифагында илк дәфә Азәрб. ССР-дә (Сумгајыт) нефт газларындан еластомер истеһсалына башланмышдыр (1957). Сумгајыт синтетик-каучук з-дунда истеһсал олунан Е.-дән мүхтәлиф резин вә техники мә'мулат һазырланмасында (хүсусән Бакы шин з-дунда) вә Минкәчевир резин-техники мә'мулат з-дунда кениш истифадә олунур.

Әд.: Һачыјев Т. Ә., Бабаханов Р. Ә., Нәсиров Ә. Б., Нефт мәһсуллары әсасында синтетик каучук истеһсалы, Б., 1960; Сеидов Н. М., Новый синтетический каучук на основе этилена и пропилена, Б., 1966; Догаднин Б. А., Химия эластомеров, М., 1972; Соболев В. М., Бородина И. В., Промышленные синтетические каучуки, М., 1977.

ЕЛАТ—тајфа, тајфа иттифагы вә ја етник бирлик (мәс., елат-и шаһсевән, елат-и күрд). Е. кениш мә'нада «рәијјәт»дән, јә'ни отураг әкинчи әһалидән фәргли олараг көчәри малдарлары билдирир. «Е.» термини, әсасән, Јахын вә Орта Шәргин түркдилли әһалиси арасында јајылмышдыр. Иранда *Елханиләр* дөврүндән һәм дә фарсдилли әһали арасында ишләдилир. Е.-ларын көчәри тәсәррүфатлары Јахын вә Орта Шәргин феодал дөвләтләринин игтисадијјатында бөјүк рол ојнамышдыр. 19 әсрин 2-чи јарысындан капиталист мүнасибәтләринин инкишафы илә әлагәдар Е.-ларын игтисади вә сијаси әһәмијјәти кәскин сурәтдә азалыр. Кечмишдә Азәрб.-да көчәри вә јарымкөчәри малдарлар да Е. адланырды. Башчыларына *елхан* (илхан) дејилирди. 1854 илдә Шамахы гәзасында әһалинин 28,6%-ини, Ләнкәран гәзасында 11,9%-ини, Нуха гәзасында исә 5,7%-ини Е.-лар тәшкил едирди. Е.-лар јун мә'мулаты (халча, килим, хурчун, чечим, палаз, кечә вә с.), малдарлыг мәһсуллары (јағ, сүд, пендир, көн, дәри) һазырламагла, һәмчинин әкинчиликлә (әсасән тахылчылыг) мәшғул олурдулар.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—нач. XIX вв., Л., 1949.

ЕЛБА, Лаба (алм. Elba, чехчә Labe)—ЧССР, АДР вә АФР әразиләриндә чај. Гәрби Авропанын ән бөјүк чајларындан бири. Уз. 1165 *км*, һөвзәсинин саһ. 144 мин $км^2$-дир. Крконоше д-рындан башланыр. Естуари әмәлә кәтирәрәк Шимал дәнизинә төкүлүр. Әсас голлары Јизера, Швартсе-Елстер, Һафел, Влтава, Огрже, Мулде, Зааледир. Дағлыг һиссәдә 1,5—2 ај, ашағы ахынында 2—3 һәфтә донмуш олур. Мәнсәбиндән 947 *км* мәсафәдә (Колин ш.-нәдәк) кәмичилијә јарарлыдыр. Каналлар системи ону Везер, Емс, Рејн вә Одра чајлары илә әлагәләндирир. Дрезден, Магдебург (АДР), Һамбург (АФР), Усти (Чехословакија) ш.-ләри Е. саһилиндәдир.

1945 ил апрелин сону—мајын әввәлиндә Е.-нын һәр ики тәрәфиндә Совет Ордусунун һәлледичи зәрбәләриндән кери чәкилмиш фашист Алманијасы һәрби гүввәләринин галыглары ләғв вә тәслим едилмишдир. Е. һүдудларында—Австрија вә Чехословакијанын г. р-нларында совет гошунларынын антиһитлер коалисијасы үзрә мүттәфиг американ вә инкилис ордулары илә көрүшү олмушду.

ЕЛБА (Elba, кечмиш ады Aethalia вә ја Ilva)—Аралыг дәнизиндә Тоскана архипелагында ән бөјүк ада. Италијанын г. саһилләри илә Корсика а. арасындадыр. Италијаја мәнсубдур. Саһ. 223 $км^2$, уз. 33 *км*. Гумдашы, әһәнкдашы, шист, гранит, габбро вә с. сүхурлардан ибарәтдир. Релјефиндә јүксәкликләр вә алчаг дағлыг үстүнлүк тәшкил едир. Макс. һүнд. 1019 *м*-дир (Монте-Капанне д.). Иглими Аралыг дәнизи типлидир. Әсас биткиси маквис вә гаригадыр. Бағчылыг вә үзүмчүлүк инкишаф етмишдир. Дәмир филизи чыхарылыр вә ихрач едилир. Мүһүм шәһәри вә порту Портоферрајодур.

ЕЛБАСАН (Elbasani) — Албанијада шәһәр. Шкумбини чајынын дәрәсиндәдир. Д.ј.ст. Әһ. тәгр. 60 мин (1975). Д.ј. Е.-ы Дуррес порту (Адриатик дәнизи) илә әлагәләндирир. Јејинти вә ағач е'малы сәнајеси мүәссисәләри вар. Мүһүм к.т. р-нунун тичарәт мәркәзидир.

ЕЛБЛОНГ (Elblag)—Полшанын шм.-ында, Елблонг војеводалығында шәһәр. Елблонжка чајынын Висла көрфәзинә (Балтик дәнизи) төкүлдүјү јердә дәниз порту. Д.ј. говшағы. Әһ. 101 мин (1976). Машынгајырма (турбин, кәми аваданлығы, дәзкаһ истеһсалы вә с.), ағач е'малы, тикиш, јејинти сәнајеси вар.

ЕЛБЛОНГ ВОЈЕВОДАЛЫҒЫ (Województwo Elblagkie)—Полшанын шм.-ында, Балтик дәнизи саһилиндә инз. вилајәт. Саһ. 6,1 мин $км^2$, әһ. 426 мин (1976). Инз. м. Елблонг ш.-дир. Әразиси тәпәли-көллү јердә вә Висла чајынын делтасындакы суварма-гурутма каналлары шәбәкәси саһәсиндәдир. Интенсив к.т. олан сәнаје-аграр р-нудур. Сәнајеси (кәми аваданлығы, ИЕС-ләр үчүн турбин, дәзкаһ, мебел, тикиш мә'мулаты истеһсалы), әсасән Елблонг ш.-индә мәркәзләшмишдир. Јејинти, ағач е'малы сәнајеси вар. Сүдлүк-әтлик һејвандарлыг вә донузчулуг инкишаф етмишдир. Буғда, шәкәр чуғундуру, рапс (јағчичәји) әкилир. Балыг овланыр. Дәнизкәнары курортлар вар.

ЕЛБРУС—Бөјүк Гафгазда, Јан силсиләдә ән һүндүр зирвә. Сөнмүш вулканын ики зирвәли конусудур. Андезит лаваларындан тәшкил олунмушдур. Г.-дәки зирвәнин һүнд. 5642 *м*, ш.-дәкининки 5595 *м*-дир. Зирвәләриндә үмуми саһ. 138,5 $км^2$ олан тәгр. 50 бузлаг вар. Бузлаглардан ашағы һиссәләр алп вә субалп чәмәнләри илә өртүлүдүр. Е. јахынлығындан Кубан чајы башланыр. Гафгазда алпинизм вә туризм мәркәзләриндән биридир.

ЕЛБУРС, Әлбурз (фар. البرز—парлаг, бәрг вуран) — Иранын шм.-ында Хәзәр дәнизинин ч. саһили бојунча узанан дағлар. Уз. тәгр. 900 *км*, ени 120 *км*-әдәрдир. Һүнд. 5604 *м*, дикәр мәнбәләрә көрә 5671 *м*-ә чатыр (Дәмавәнд вулканы). Гумдашы вә әһәнкдашыдан тәшкил олунмуш бир нечә паралел силсиләдән ибарәтдир. Јамачлары сылдырымлы, зирвәләри һамардыр. Дағлар Сәфидруд чајынын дәрәсилә парчаланмышдыр. Нефт, мис филизи јатаглары вар. Ч. јамачларында ксерофит коллуглар, шм. јамачларында енлијарпаглы мешәләр јајылмышдыр. Трансиран д.ј. Е.-дан кечир.

ЕЛГОВАН—Азәрб. халг тәгвиминдә јајын јарыдан кечдијини билдирән мүддәт (тәгр. 5—15 август). Һәмин мүддәтдә јајлагларда һавалар сојудуғундан јајлаг чамааты арана «говулурду» (бах *Гујругдоғду*).

ЕЛ ГРЕКО (El Greco; әсл ады Доменико Теотокопули; Theotocópuli) (1541, Крит а.—8.4.1614, Толедо)—испан бојакары. Мәншәчә јунандыр. Кәнчлијиндә орта әср Бизанс инчәсәнәти ән'әнәләрини өјрәнмишдир. Тәгр. 1565 илдә Италијаја кетмиш, бурада Венесија бојакарлығынын тә'сири илә бир сыра әсәрләр («Корун шәфа тапмасы», тәгр. 1565, Дрезден Шәкил Галерејасы; тәгр. 1570, Милли галереја, Парма) јаратмышдыр. Јарадычылығынын формалашмасында Тисиан, Ј. Тинторетто, Ј. Бассано вә Микеланчелонун тә'сири олмуш, дини, мифоложи, мәишәт сүжетләриндә таблолар, портрет вә мәнзәрәләр чәкмишдир. 1577 илдә Испанијаја көчмүш, бурада *манјеризмин* тә'сири илә бир сыра әсәрләр јаратмышдыр. Е.Г.-нун бу дөвр јарадычылығында реализм әламәтләри дини еһкамларла, образларын кәркин експрессијасы, дүнјаны вә инсанлары идарә едән иррасионал гүввәләрин әзәмәтинин драматик дујуму илә әвәз олунур («Граф Оргасын дәфни», 1586—88, Санто-Томе килсәси, Толедо; «Толедонун көрүнүшү», 1610—14, Метрополитен-музеј, Нју-Јорк; «Мүгәддәс Руһун зүһуру», 1610—14, Прадо, Мадрид; «Апостол Пјотр вә Павел», 1614, Ермитаж, Ленинград). Е.Г.-нун автопортрет вә портретләри (инквизитор Нинјо де Кеваранын, 1600—1601, Метрополитен-музеј; Ортенсио Парависинонун, 1609, Бостон Зәриф Сәнәтләр Музеји) психоложи характеристикасынын кәскинлији илә фәргләнир. Е. Г. јарадычылығында субјективлик вә мистиканын мөвчудлуғуна бахмајараг о, әсәрләриндә дөврүнүн реал фачиәви зиддијјәтләрини долајысы да олса, јүксәк бәдииликлә екс етдирмишдир.

Јапышдырма шәк., бах · сәһ. 560—561.

Әд.: Всеобщая история искусств, т. 3, М., 1962.

ЕЛДАР БӘЈ, Газыгумухлу Елдар бәј (?—1774) — губалы Фәтәли ханын јахын силаһдашы. Әмиси Газыгумуғ ханы Мәһәммәд хандан ачыг едәрәк Губа ханлығына гачан Е.б.-и Фәтәли хан 1765 илдә Дәрбәндә, 1769 илдә исә Шамахыја һаким тә'јин етмишди. Дәрбәндә вә Губаја Дағыстан һакимләри тәрәфиндән көзләнилән тәһлүкәнин гаршысыны алмаг мәгсәди илә 1770 илдә Фәтәли хан Е.б.-и әмисинин јеринә Газыгумуғ ханы е'лан етмәјә чалышмыш, лакин буна наил ола билмәмишди. Е.б. *Кавдушан дөјүшүндә* өлдүрүлмүшдүр.

Әд.: Абдуллаев Г. Б., Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Б., 1965.

ЕЛДАР ФАУНАСЫ — Азәрб.ССР-ин шм.-г. һиссәсиндә, Габырры чајынын сағ саһилиндәки Елдар дүзүндә (*Елдар шамы* битән р-нда) 1912 илдә тапылмыш Үчүнчү дөвр *һиппарион фаунасы*; ән характер нүмајәндәси олан ибтидаи үчбармаглы атын—һиппарионун ады илә адланыр. ССРИ-дә гәдим һиппарион фауналарындан биридир. Е.ф.-нын сүмүк галыглары Mactra eldarica вә Mactra caspica моллјусклары илә бирликдә әһәнкли гум гатындадыр. Бу сүмүкләр Јухары Сармат дәнизинин саһил золағында аз вахтда тә'сир көстәрмиш тәбии фәлакәтләр нәтичәсиндә топланмышдыр. Бунлар 30 нөвдән чох сүрүнән, гуш вә мәмәлиләрин сүмүкләридир. Сүрүнәнләрдән гуру тысбағасынын галыглары вар. Бојча Африка дәвәгушусуна јахын Монголустан вә

Забајкалје типли дәвәгушуларын сүмүк галыгларынын олмасы чох мараглыдыр. Елдар дәвәгушусу дәвәгушу фәсиләси (strunthionidae) нүмајәндәләринин ән гәдим тапынтыларындан биридир. Е.ф.-нда Anser eldaricus адлы газын, јыртычы мәмәлиләрдән иктитери вә кафтарын галыглары тапылмышдыр. Мигдарча чох олан тәкдырнаглыларын галыглары арасында әсас јерләрдән бирини һиппарион (Hipparion eldarica) тутур. Сүмүкләрин ән чоху чүтдырнаглыларындыр. Онларын арасында ибтидаи зүрафәләр, ибтидаи бошбујнузлуларын мүхтәлиф нүмајәндәләри, антилоплар, маралкимиләр вә с., кәркәданкимиләрдән асератери вә риносерус вар. Е.ф.-нын тапылдығы јер нөвләрин чохлуғуна вә сүмүк галыгларынын мигдарына көрә, Үчүнчү дөврә аид ССРИ-дә онурғалыларын тапылдығы ән јахшы јерләрдән бири сајыла биләр.

Әд.: Һачыјев Д., Елдар Јухары Сармат һиппарион фаунасы, Автореферат, 1961; Андрианов К. С. вә Ларин Н., Елдар дүзү Јухары Сармат онурғалыларынын јерләшмә шәраити, Тәбиәтшүнасларын Москва Чәмијјәтинин Бүллетени, ч. 13, № 4, 1935.

ЕЛДАР ЧӨЛҮ, Елдар дүзү— Азәрб.ССР (Ханлар р-ну) вә Күрч. ССР-дә чөл. Минкәчевир су анбарындан шм.-г.-дә, Габырры (Иори) чајынын һәр ики саһилиндәдир (ашағы ахынында). Сәтһи Антропокенин гум, киллichә вә чагыл дашлары илә өртүлмүшдүр. Сејрәк мешә, гуру чөл вә јарымсәһра ландшафты вар. *Елдар шамы* битир. Күрч. ССР-дәки Вашлован горуғу Е.ч.-ндәдир.

ЕЛДАР ШАМЫ (Pinus eldarica)—шам (Pinaceae) фәсиләсиндән ағач нөвү. Азәрб.-ын ендемик биткисидир. Тәбии һалда Елдар дүзүнүн г. һиссәсиндә—

Габырры чајынын сағ саһилиндә 25 *һа*-а јахын саһәдә јајылмышдыр. Һүнд. 20 *м*-ә чатан дүз көвдәли, кениш чәтирли биткидир. Кәнары нарын дишли, учу азча сиври чүт-чүт јерләшән ијнәјарпагларынын уз. 8—10 *см*-ә чатыр. Гырмызымтыл-гонур рәнкли јетишмиш гозалары јумуртавары, узунсов (6—12 *см*) олур; будағын учунда груп һалында (2—4 әдәд), бә'зән тәктәк јерләшир. Тохумлары ганадчыглыдыр. Гураг р-нларын јашыллашдырылмасында вә мешә салынмасында истифадә олунур. Ијнәјарпагларында С витамини вә каротин вар. Одунчағындан скипидар, канифол вә с. алыныр. Көвдәси јахшы тикинти материалыдыр. Тохум васитәсилә чохалыр. Тохуму 2—3 ил чүчәрмә габилијјәтини сахлајыр. Чаван икән јаваш бөјүјүр, сонра бој артымы сүр'әтләнир (илдә 0,3—0,5 *м*). Гураглыға вә шахтаја давамлы, ишыгсевән, торпаға аз тәләбкардыр. ССРИ-нин ч. р-нларында, Иран, Түркијә вә с.-дә бечәрилир.

ЕЛДАРОВ Өмәр Һәсән оғлу (д.21.12. 1927, Дәрбәнд)—Азәрб. совет һејкәлтәрашы. Азәрб.ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1962). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын м. үзвү (1967). 1958 илдән Сов.ИКП үзвү. Ә. Әзимзадә ад. Азәрбајчан Дөвләт Рәссамлыг Мәктәбиндә охумуш (1942—45), И. Ј. Репин ад. Ленинград Бојакарлыг, Һејкәлтәрашлыг вә Ме'марлыг Ин-туну битирмишдир (1951).

«Кәнч гвардијачылар» (кипс, 1951), М. Ф. Ахундовун бүст-абидәси (гранит, 1953), «Натәван»(мәрмәр, 1955), «1905-чи ил» («Хошбәхт кәләчәк наминә», кипс, 1955), «Хошбәхтлик» (тунч, 1956) Е.-ун илк ишләридир. Һејкәлтәрашлығын мүхтәлиф жанрларында (монументал абидә, портрет, бүст, горелјеф вә с.) әсәрләр јарадыр. Образын дәрин психоложи характеристикасы, јени пластик форма ахтарышлары Е. әсәрләринин башлыча хүсусијјәтидир. Ү. Һачыбәјовун габирүстү абидәси (тунч, гранит, 1956, Бакы), «Нефтчиләр» композисијасы (ағач, 1963, Третјаков галерејасы, Москва), С. Бәһлулзадәнин портрети (ағач, 1966, Азәрб. Инчәсәнәт Музеји; икинчи варианты 1968, Третјаков галерејасы) дәрин ифадәлилији вә динамиклији илә фәргләнир. Монументал һејкәлтәрашлыг Е.-ун јарадычылығында мүһүм јер тутур. В. И. Ленинин Сумгајытдакы абидәси (Т. *Мәммәдовла* биркә, тунч, 1957), Бакыда Х. Б. Натәванын (тунч, гранит, 1960), М. Фүзулинин (Т. Мәммәдовла биркә, тунч, гранит, 1962), Зәрдабда Һ. Б. Зәрдабинин (тунч, гранит, 1973), «77-чи Азәрбајчан дивизијасына» (тунч, гранит, 1975, Сапун-Гора, Севастопол), Дүшәнбәдә С. Ајнинин (тунч, гранит, 1978) абидәләриндә һејкәлтәрашлыгла ме'марлығын синтезинә наил олмушдур. Е.-ун «Тәләбә гыз», «Кәнч оғлан портрети» (галванопластика, 1971—72, Азәрб. Шәкил Галерејасы), «Бачылар» (галванопластика, 1973, мүәллифин шәхси коллексијасы), «Өмрүн дөрд чағы» (ағач, 1974, Третјаков галерејасы) вә с. портрет вә композисијалары үчүн образларын јығчамлығы вә милли колорит сәчијјәвидир. Е.-ун «Өлмәзлик» горелјефиндә (галванопластика, 1977, Азәрб. Шәкил Галерејасы) 26 Бакы комиссарынын гәһрәманлығы тәчәссүм олунмушдур. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Ө. Һ. Елдаров. «Өмрүн дөрд чағы». Ағач. 1974. Третјаков галерејасы, Москва.

Әд.: Совет Азәрбајчанынын һејкәлтәрашлығы, Б., 1973.

ЕЛДАРОВ Сүлејман Әләскәр оғлу (д.9.5.1922, Шәки)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, баш сержант. Шөһрәт орденинин һәр үч дәрәчәси илә тәлтиф олунмушдур. 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. 1942 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә топчу һе'јәтинин командири олмуш, Курскда, Орјол әтрафында, Днепрдә, Карпатын әтәкләриндә вә Чехословакијада кедән дөјүшләрдә фәргләнмишдир. Е. Москвада Гызыл мејданда кечирилән (1945, 24 ијун) илк гәләбә рәсм-кечидиндә иштирак етмишдир. 1945 илдә ордудан бурахылмышдыр. Һазырда Шәкидә мәишәт хидмәти комбинатында ишләјир.

Әд.: Провалинский М., Кавалеры солдатского ордена, Б., 1975.

АСЕ III ҹилдинә дахил едилмиш әсас мәгаләләрин мүәллифләри

М. И. АБАҜАРОВ, Ә. Ә. АБАСГУЛИЈЕВ, Е. Ә. АБАСОВА, И. И. АББАСОВ, И. Т. АББАСОВ, М. И. АББАСОВ, Н. Т. АББАСОВ, А. А. АБДУЛЛАЈЕВ, Ј. Б. АБДУЛЛАЈЕВ, М. С. АБДУЛЛАЈЕВ, Н. Һ. АБДУЛЛАЈЕВ, Н. А. АБДУЛЛАЈЕВА, С. А. АБДУЛЛАЈЕВА, А. Ә. АҒАБӘЈЛИ, К. И. АҒАЈЕВ, Ү. М. АҒАМИРОВ, М. И. АЗӘРЛИ, Ә. М. АКАҺИ, Б. АЛАГУШОВ, М. М. АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ, Н. Н. АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ, Ш. И. АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ, И. И. АРБУХАНОВА, Г. Ф. АХУНДОВ, М. А. АХУНДОВ, Н. Ф. АХУНДОВ, С. А. АХУНДОВ, К. АШИМОВ, З. К. АШУМОВА, И. А. БАБАЈЕВ, И. А. БАБАЈЕВ, И. Ә. БАБАЈЕВ, Ә. С. БАЈРАМОВ, И. Б. БАЈРАМОВ, А. Ә. БӘДӘЛОВ, Б. Т. БӘҜИРОВ, А. А. БУДАГОВ, Б. Ә. БУДАГОВ, З. М. БҮНЈАДОВ, Т. Ә. БҮНЈАДОВ, Н. П. ВАРЗИН, Р. М. ВАҺИДОВ, Т. С. ВӘЛИЈЕВ, Т. Т. ВӘЛИЈЕВ, Н. М. ВӘЛИХАНОВА, С. М. ГАЗЫЈЕВ, Ә. М. ГАРАВӘЛИЈЕВ, Ј. В. ГАРАЈЕВ, З. И. ГАРАЛОВ, Н. Һ. ГАСЫМЗАДӘ, Г. А. ГАСЫМОВ, З. Һ. ГАСЫМОВ, Р. М. ГАСЫМОВА, Т. М. ГАФАРОВ, З. Һ. ГАФАРОВА, М. С. ГАШГАЈ, Г. Ә. ГЕЈБУЛЛАЈЕВ, Ф. В. ГӘДИРОВ, Ј. Һ. ГӘМБӘРОВ, К. М. ГӘМБӘРОВА, Ҹ. Ә. ГИЈАСИ, М. Г. ГОҸАЈЕВ, Н. М. ГОҸАЈЕВ, В. Л. ГУҜАСЈАН, Г. Ш. ГУЛАМОВ, Ә. М. ГУЛИЈЕВ, И. П. ГУЛИЈЕВ, Х. С. ГУЛИЈЕВ, Һ. А. ГУЛИЈЕВ, Ш. А. ГУЛИЈЕВ, З. Т. ГУЛИЈЕВА, З. Ә. ГУЛУЗАДӘ, Б. О. ГУРБАНОВ, Б. Т. ГУРБАНОВ, К. Г. ГУРБАНОВ, Р. С. ГУРБАНОВ, МӘММӘД ДАДАШЗАДӘ, К. М. ДАШДӘМИРОВ, Ә. М. ЕЛДАРОВА, Г. Ј. ӘБДҮЛСӘЛИМЗАДӘ, Ј. Ә. ӘБДҮРРӘҺМАНОВ, С. М. ӘЗИМОВ, Ә. Ҹ. ӘЈЈУБОВ, М. Н. ӘЛӘСҜӘРОВ, ӘЛИ ФӘҺМИ, И. В. ӘЛИБӘЈОВ, Г. Ә. ӘЛИЗАДӘ, Ә. Ә. ӘЛИЗАДӘ, Б. А. ӘЛИЈЕВ, В. Һ. ӘЛИЈЕВ, К. Һ. ӘЛИЈЕВ, М. М. ӘЛИЈЕВ, Р. Ј. ӘЛИЈЕВ, Р. М. ӘЛИЈЕВ, Ф. М. ӘЛИЈЕВ, Х. А. ӘЛИЈЕВ, Ә. Ә. ӘЛИЈЕВА, К. М. ӘЛИЈЕВА, Ј. Ә. ӘМӘНЗАДӘ, Ә. Ә. ӘМИНЗАДӘ, Т. Ә. ӘМИНЗАДӘ, Ә. И. ӘСӘДОВ, Б. М. ӘСҜӘРОВ, В. Ф. ӘСҜӘРОВ, Ә. И. ӘСҜӘРОВ, М. М. ӘФӘНДИЈЕВ, О. Ә. ӘФӘНДИЈЕВ, Ф. М. ӘФӘНДИЈЕВ, Ҹ. Т. ӘҺМӘДЛИ, Г. М. ӘҺМӘДОВ, Ә. М. ӘҺМӘДОВ, Ә. Х. ӘҺМӘДОВ, И. Н. ЖУК, М. М. ЗЕЈНАЛОВ, Р. Ә. ЗЕЈНАЛОВ, Ф. В. ЗЕЈНАЛОВ, Р. Ф. ЗӨҺРАБОВ, Ҹ. И. ЗҮЛФҮГАРЛЫ, Т. Х. ЗҮЛФҮГАРОВ, Ф. Ә. ИБРАҺИМОВ, Ҹ. М. ИБРАҺИМОВ, Ә. Ә. ИЗМАЈЫЛОВА, Л. М. ИМАНОВ, Һ. Р. ИМАНОВ, М. И. ИСЛАМОВ, М. Ә. ИСМАЈЫЛОВ, М. Ү. ИСМАЈЫЛОВ, М. Ҹ. ИСМАЈЫЛОВ, Н. М. ИСМАЈЫЛОВ, А. М. ИСМАЈЫЛОВА, Ө. Ш. ИСМИЗАДӘ, М. Ә. ИСРАФИЛОВ, Ә. Ә. ЈАГУБОВ, М. А. ЈАГУБОВ, Н. И. ЈАГУБОВ, З. И. ЈАМПОЛСКИ, Ј. Б. ЈУСИФОВ, А. М. ҜАНТОР, М. М. ҜАТИБЛИ, А. Ә. ҜӘРИМОВ, З. Һ. ҜӘРИМОВ, И. Ә. ҜӘРИМОВ, К. Ҹ. КӘРИМОВ, Т. М. КӘРИМОВ, Һ. Һ. ҜӘРИМОВ, Ш. Б. ҜӘРИМОВ, Р. К. ҜӘРИМОВА, Һ. П. КӘСӘМӘНЛИ, Р. З. ҜЫДЫРБАЈЕВА, З. Б. ҜӨЈҮШОВ, Р. Б. ҜӨЈҮШОВ, Г. К. ҜҮЛ, И. М. ЛӘТИФОВ, Н. Ј. МАҜЕЈЕВ, П. Һ. МАҺМУДОВ, Ф. Б. МАҺМУДОВ, Ә. М. МЕҺДИЗАДӘ, Ә. М. МЕҺДИЈЕВ, Ҹ. А. МЕҺДИЈЕВ, Г. Ә. МӘДӘТОВ, Һ. А. МӘДӘТОВ, Г. М. МӘММӘДЛИ, Ә. Ҹ. МӘММӘДЛИ, Г. М. МӘММӘДОВ, Г. М. МӘММӘДОВ, Ә. Ә. МӘММӘДОВ, И. А. МӘММӘДОВ, И. П. МӘММӘДОВ, Н. Ҹ. МӘММӘДОВ, Р. А. МӘММӘДОВ, Р. Һ. МӘММӘДОВ, С. С. МӘММӘДОВ, Ч. А. МӘММӘДОВ, Ш. Н. МӘММӘДОВ, Ф. Ҹ. МӘММӘДОВА, Ә. М. МИРӘҺМӘДОВ, Х. Һ. МИРЗӘЗАДӘ, Ш. Ш. МИРЗӘЈЕВА, С. М. МИРИЈЕВ, А. Г. МИСҜӘРЛИ, М. М. МӨВСҮМЗАДӘ, Р. М. МУНЧАЈЕВ, В. Һ. МУРАДОВ, Ф. М. МУРАДОВА, М. Ә. МУРАДХАНОВ, Б. И. МУСАЈЕВ, С. Һ. МУСАЈЕВ, В. М. МУСӘВИ, Т. М. МУСӘВИ, А. Н. МУСТАФАЈЕВ, Г. И. МУСТАФАЈЕВ, Н. Д. МУСТАФАЈЕВ, М. Г. МУСТАФАЈЕВ, Р. С. МУСТАФАЈЕВ, А. И. МУХТАРОВ, М. А. МҮСЕЈИБОВ, М. Һ. МҮСӘДДИГ, И. И. НАМАЗОВ, Н. Ә. НӘБИЈЕВ, Б. Т. НӘЗИРОВА, И. Һ. НӘРИМАНОВ, С. М. НӘСИБОВ, М. Н. НӘСИРЛИ, И. М. НӘҸӘФОВ, М. Н. НӘҸӘФОВ, Н. А. НОВРУЗОВ, З. В. НУРИЈЕВ, С. М. ОНУЛЛАҺИ, Р. А. ОРУҸОВ, И. С. ОСМАНОВ, Ф. Л. ОСМАНОВ, В. Ә. ПАШАЈЕВ, В. З. ПИРИЈЕВ, В. М. ПЛОСҜИХ, М. Б. РӘСУЛОВ, Р. М. РӘСУЛОВ, А. Ә. РӘҺИМОВ, Ә. М. РӘҸӘБЛИ, Г. Ә. РӘҸӘБОВ, Ә. Ә. РӘҸӘБОВ, Ә. М. РӘШТИЈЕВ, Н. И. РЗАЈЕВ, М. Ә. РҮСТӘМОВ, П. Һ. РҮСТӘМОВ, Ҹ. Н. РҮСТӘМОВ, М. Ә. САДЫГЗАДӘ, С. И. САДЫГЗАДӘ, Ф. С. САДЫГОВ, С. Һ. САЛАЈЕВ, З. М. САЛАЈЕВА, Ә. В. САЛАМЗАДӘ, К. Г. САРЫҸАЛИНСҜАЈА, Ј. М. СЕЈИДОВ, Н. М. СЕЈИДОВ, Н. Һ. СӘМӘДОВ, Ә. Г. СӘФӘРЛИ, С. Х. СӘФӘРОВ, Ҹ. М. СӘФӘРОВ, Ј. Н. СИЛВЕРСВАН, М. М. СОФИЈЕВ, Б. Ј. СТЕЛНИҜ, Г. М. СУЛТАНОВ, Ә. Ҹ. СУЛТАНОВ, Р. М. СУЛТАНОВ, М. Ә. СУЛТАНОВА, Г. А. СУЛТАНОВА, Х. С. СҮЛЕЈМАНОВ, Ҹ. М. СҮЛЕЈМАНОВ, К. А. ТАЛЫБЗАДӘ, И. Һ. ТӘРИГПЕЈМА, М. ТОЈБАЈЕВ, К. У. УСЕНБАЈЕВ, А. Һ. ФАЗИЛИ, И. П. ФАМИНСКИ, К. Ј. ФӘРӘҸОВА, Ш. Ф. ФӘРЗӘЛИЈЕВ, С. О. ХАНМӘҺӘММӘДОВ, В. А. ХАЧАТУРЈАН, Н. Х. ХӘЛӘФБӘЈОВ, А. А. ХӘЛӘФОВ, М. С. ХӘЛӘФОВ, П. И. ХӘЛИЛОВ, Ҹ. Ә. ХӘЛИЛОВ, В. Г. ҺАҸЫЈЕВ, В. М. ҺАҸЫЈЕВ, И. А. ҺАҸЫЈЕВ, Р. М. ҺАҸЫЈЕВ, С. М. ҺАҸЫЈЕВ, И. М. ҺӘСӘНОВ, Т. А. ҺӘСӘНОВ, Ш. Ҝ. ҺӘСӘНОВ, Ә. А. ҺҮСЕЈНЗАДӘ, Ә. Һ. ҺҮСЕЈНЗАДӘ, М. Ә. ҺҮСЕЈНЗАДӘ, Б. Х. ҺҮСЕЈНЛИ, А. А. ҺҮСЕЈНОВ, А. Ә. ҺҮСЕЈНОВ, Д. Ј. ҺҮСЕЈНОВ, М. М. ҺҮСЕЈНОВ, Р. Ә. ҺҮСЕЈНОВ, Ү. С. ҺҮСЕЈНОВ, Ф. Ҹ. ҺҮСЕЈНОВ, Ш. А. ҺҮСЕЈНОВ, М. С. ЧОБАНЗАДӘ, Г. Ҹ. ҸАВАДОВ, Ә. В. ҸАВАДОВ, И. М. ҸӘФӘРЗАДӘ, Б. С. ҸӘФӘРОВ, Е. Ә. ҸӘФӘРОВ, С. Ә. ҸӘФӘРОВ, Ә. Л. ШАБАНОВ, Ә. Ә. ШАҺБАЗОВ, Ә. М. ШАҺМАЛЫЈЕВ, Б. Һ. ШӘМШИЈЕВ, М. И. ШӘРИФЛИ, Һ. И. ШИРӘЛИЈЕВ, Н. Ш. ШИРИНОВ, Ә. Ш. ШЫХӘЛИБӘЈЛИ, Ә. М. ШЫХЛИНСҜИ, Ә. Б. ШҮҜҮРЗАДӘ.

АСЕ БАШ РЕДАКСИЈАСЫНЫН ЕЛМИ РЕДАКСИЈАЛАРЫ ВӘ ШӨ'БӘЛӘРИ

Сов.ИКП тарихи вә ССРИ тарихи. Редаксија мүдири — В. М. МУСАЈЕВ; бөјүк елми редактор — СҮБҺИ ХАНЫМ А. Р; елми редактор — Һ. З. ҺӘСӘНОВ.
Азәрбајчан тарихи вә Азәрбајчан КП тарихи. Редаксија мүдири — Т. А. БАБАЈЕВ, тарих елмләри намизәди; бөјүк елми редакторлар — Р. Ә. ГУРБАНОВ; Ч. Х. ҺҮСЕЈНОВ; елми редактор — С. Ш. АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ.
Үмуми тарих. Редаксија мүдири — К. Ј. МУХТАРОВ, тарих елмләри намизәди; елми редакторлар — Б. М. АҒАЈЕВ, Н. Ә. ГӘҺРӘМАНОВ, Ф. И. ҺҮСЕЈНОВ.
Фәлсәфә вә һүгуг. Редаксија мүдири вәзифәсини ифа едән — Һ. М. ДАЈЫЈЕВ; елми редактор — Ф. С. СҮЛЕЈМАНОВА.
Сијаси игтисад, сәнаје вә кәнд тәсәррүфатынын конкрет игтисадијјаты. Редаксија мүдири — А. Б. БӘҺРАМЛЫ; елми редактор — Ј. А. ӘЛИЈЕВ.
Дил вә әдәбијјат. Редаксија мүдири — А. С. БАҒЫРОВ; бөјүк елми редактор — Н. Ч. ҺӘСӘНӘЛИЈЕВ; елми редактор — Р. Ә. КӘРИМОВА.
Мәдәнијјәт вә инчәсәнәт. Редаксија мүдири — И. М. ХӘЛИЛОВ; бөјүк елми редактор — З. А. АҒАЈЕВА; елми редактор — Х. З. АББАСОВ.
Чоғрафија, кеолокија вә кеофизика. Редаксија мүдири — Ш. Г. ЧӘРУЛЛАЈЕВ; бөјүк елми редакторлар — А. Һ. МӘММӘДОВ, Т. М. ҺАДЫЈЕВА; елми редакторлар — Р. Һ. НУРИЈЕВА, Т. Г. СҮЛЕЈМАНОВ.
Физика-ријазијјат вә кимја. Редаксија мүдири — З. Һ. МУСТАФАЈЕВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди; бөјүк елми редакторлар — Б. Ш. БАБАЈЕВ; М. М. МИРЗӘБАБАЛЫ; елми редактор — Л. Һ. МУСАЈЕВА.
Биолокија, кәнд тәсәррүфаты вә тибб. Редаксија мүдири — Е. И. МӘММӘДОВ, биолокија елмләри намизәди; бөјүк елми редакторлар — В. М. ИМАМӘЛИЈЕВА, М. Р. ҺҮММӘТОВ, биолокија елмләри намизәди; С. Ј. ҺҮСЕЈНОВА; елми редактор — Һ. Ј. ТАҒЫЗАДӘ.
Техника. Редаксија мүдири — Х. Б. МӘММӘДЗАДӘ; бөјүк елми редактор — Ш. Ә. ШҮКҮРЛҮ; елми редактор — К. К. ГОЧАЈЕВА.
Мәтбуат, халг маарифи, педагокика вә психолокија. Редаксија мүдири — Ј. А. БАБАЈЕВ; бөјүк елми редактор — И. Ә. ГӘМБӘРОВ; елми редактор — С. Б. ИСМАЈЫЛОВА.
Елми вә әдәби нәзарәт. Редаксија мүдири вәзифәсини ифа едән — Р. Ә. ИМАМӘЛИЈЕВ; бөјүк елми редакторлар — Р. Һ. ЗЕЈНАЛОВА, Е. Ә. МӘММӘДОВА, Н. Ә. РЗАЈЕВА, М. Һ. ХУДАЗАРОВ; елми редакторлар — Х. Ј. АБДУЛЛАЈЕВА, С. О. ГУРБАНОВ, М. Р. КӘРИМОВ, С. С. МӘММӘДЗАДӘ, М. Ә. ТАПДЫГОВА; бөјүк редактор — О. Г. НӘЧӘФОВ; редактор — Ш. Ә. МӘММӘДОВА; редактор-библиограф — А. Ј. КОГАН.
Сөзлүк, әлифба илә ад көстәричиси вә библиографија. Редаксија мүдири — Т. С. БАБАЈЕВ; елми редакторлар — Ј. М. АБДУЛЛАЈЕВ, С. Ш. ГӘДИРОВА; бөјүк редактор — Р. Ә. РӘҺИМОВА.
Иллүстрасија вә картографија. Редаксија мүдири — Н. М. ӘЛИЈЕВ; бөјүк елми редакторлар — П. СӘРДАР, И. С. СҮЛЕЈМАНОВ; бөјүк редактор — А. Н. МИРОНОВ.

Мәс'ул катибин мүавини — Ч. М. НӘСИРОВ; комплектләшдирмә шө'бәсинин мүдири — Т. Ә. ӘЛИЈЕВА; истеһсалат шө'бәсинин мүдири — Л. Ј. БОРШОВА; корректорлар шө'бәсинин мүдири — Т. А. ЗЕЈНАЛОВА; фотограф — Һ. ҺҮСЕЈНЗАДӘ.

III чилдин һазырланмасында — Ә. Т. ӘФӘНДИЈЕВ, Т. Ч. КӘРИМОВА, Р. М. ПЕЈҒӘМБӘРИ, А. А. ҺҮСЕЈНОВ да иштирак етмишләр.

ХӘРИТӘЛӘРИН СИЈАҺЫСЫ

Јығылмаға верилмиш 18/VIII-1977-чи ил. Чапа имзаланмыш 11/IV-1978-чи ил. ФГ 06135 Сифариш 653/341 форматы $84 \times 108^1/_{16}$ һәчми 37,5, физики ч. в. + 2 јапышдырма. Шәрти ч. в. 66,4 учот-нәшр в. 124,1, гијмәти 7 ман. 80 гәп. Тиражы 80.000.
Мәтн Азәрбајчан ССР Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб тичарәти ишләри Комитәсинин «Гызыл Шәрг» мәтбәәсиндә (Бакы, Һәзи Асланов күч., 80) јығылмыш, **Калинин полиграфија комбинатында (Калинин ш., Ленин проспекти 5), офсет үсулу илә чап едилмишдир.**
Үчүнчү чилддә верилмиш 18 (220 шәкил) јапышдырма шәкил Москвада А. А. Жданов ад. Биринчи Нүмунәви мәтбәәдә офсет үсулу илә чап едилмишдир. 14 рәнкли хәритә вә хәритәләрдәки әсас шәрти ишарәләр чәдвәли Баш Кеодезија вә Картографија Идарәсинин (БККИ) ХТЕРҺ-дә һазырланмыш вә БККИ-нин хәритә фабрикиндә чап едилмишдир. Мәгаләләрдә верилмиш 19 хәритә ХТЕРҺ-дә һазырланмышдыр.
Чилддә 626 портрет, шәкил вә схем верилмишдир. Мәтн офсет кағызында чап едилмишдир.
Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасынын Баш Редаксијасы. Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасы, Баш редактор Ч. Б. ГУЛИЈЕВ.
(Гајыбов—Елдаров, III чилд, 10 чилддә, Бакы, Чкалов күч., 3.

АСЕ ХӘРИТӘЛӘРИНДӘКИ ӘСАС ШӘРТИ ИШАРӘЛӘР

ЈАШАЈЫШ МӘНТӘГӘЛӘРИ

СИЈАСИ-ИНЗИБАТИ ӘҺӘМИЈЈӘТИНӘ КӨРӘ

- Дөвләтләрин, ССРИ-нин мүттәфиг республикаларынын, Чехословакија вә Југославија сосиалист республикаларынын пајтахтлары
- МССР-ләрин пајтахтлары, ССРИ-дә өлкә вә вилајәт мәркәзләри; харичи дөвләтләрин мүстәмләкәләри, протекторатлары, гәјјумлугда олан әразиләри вә инзибати ваһидләринин мәркәзләри
- ССРИ-дә мухтар вилајәт вә милли маһалларын мәркәзләри
- ССРИ-дә инзибати рајонларын мәркәзләри
- Дикәр јашајыш мәнтәгәләри
- Ири јашајыш мәнтәгәләри
- Гәдим шәһәрләрин харабалыглары

АЗӘРБАЈЧАНЫН ИНЗИБАТИ РАЈОНЛАРЫНЫН ХӘРИТӘЛӘРИНДӘ

- Рајон мәркәзләри
- Кәнд советликләринин мәркәзләри
- Дикәр јашајыш мәнтәгәләри

ӘҺАЛИНИН САЈЫНА КӨРӘ

БАКЫ	Әһалиси 1 000 000-дан чох	ССРИ-нин вә харичи өлкәләрин шәһәр типли јашајыш мәнтәгәләри
ГРОЗНЫ	Әһалиси 300 000-дән 1 000 000-әдәк	
СУМГАЈЫТ	Әһалиси 100 000-дән 300 000-әдәк	
Шәки	Әһалиси 30 000-дән 100 000-әдәк	
Губа	Әһалиси 10 000-дән 30 000-әдәк	ССРИ-нин шәһәр типли јашајыш мәнтәгәләри
Ордубад	Әһалиси 10 000-әдәк	
Кичево	Әһалиси 10 000-дән 30 000-әдәк	ССРИ-нин кәнд типли, харичи өлкәләрин шәһәр вә кәнд типли јашајыш мәнтәгәләри
Неһрәм	Әһалиси 10 000-әдәк	

СӘРҺӘДЛӘР

- Дөвләт сәрһәдләри
- ССРИ-нин гүтб әразиләринин сәрһәдләри
- Дөвләтләрин мүәјјән едилмәмиш вә ја мүбаһисәли сәрһәдләри
- ССРИ-нин мүттәфиг республикаларынын, Чехословакија вә Југославија сосиалист республикаларынын сәрһәдләри
- ССРИ-нин мухтар республика, өлкә вә вилајәтләринин, харичи дөвләтләрин инзибати ваһидләринин сәрһәдләри
- ССРИ-дә өлкәләрин тәркибинә дахил олан мухтар вилајәт, милли маһал вә вилајәтләрин сәрһәдләри
- Демаркасија хәтләри
- Горугларын сәрһәдләри

Гејд: Мәркәзләри илә ејни адлы инзибати ваһидләрин ады хәритәдә јазылмамышдыр

Материк, јарымада вә дағлыг өлкәләрин хәритәләриндә:
- Дөвләт сәрһәдләри
- ССРИ-нин мүттәфиг республикаларынын сәрһәдләри

АЗӘРБАЈЧАНЫН ИНЗИБАТИ РАЈОНЛАРЫНЫН ХӘРИТӘЛӘРИНДӘ

- Мухтар вилајәтләрин сәрһәдләри
- Рајонларын сәрһәдләри

ЈОЛЛАР

мәтн хәритәләриндә / рәнкли хәритәләрдә

- Дәмир јоллары, тунелләр
- Чәкилмәкдә олан дәмир јоллары
- Релссиз јоллар
- Дәмирјол бәрәләри
- Дәниз каналлары
- Кәмичилик каналлары
- 1852 Дәниз рејсләри вә мәсафәләри, км-лә
- а, б: а—дәниз портлары, б—кәми дајаначаглары

ДИКӘР ШӘРТИ ИШАРӘЛӘР

- Сај вә ваттлар
- а, б: Көлләр а—ширин сулу, б—шор сулу
- Саһил хәтти дәјишән көлләр
- 560 Чај вә көлләрин саһил јанында су сәвијјәсинин дәниз сәвијјәсиндән һүндүрлүјү
- 651 Дәринлик
- Чајларда кәмичилијин башланғычы
- а—бәндләр
- б—астаналар, шәлаләләр
- Гурујан чајлар
- Үзән бузларын сәрһәдләри
- Даими бузларын сәрһәдләри
- Дәнизләрин донма сәрһәдләри
- Мелиорасија каналлары
- Дамбалар
- а, б: а—нефт кәмәрләри; б—газ кәмәрләри
- Гәдим диварлар
- Гумлар
- Лава саһәләри
- Мангр коллуглары
- Батаглыглар
- Шоранлыглар
- Гајалар
- Гуру дәрәләр (вадиләр)
- Мәтн хәритәләриндә гуру дәрәләр (вадиләр)
- Чыхынтылар
- Ашырымлар
- Даими гарлар, бузлаглар
- Материк бузлары
- Пүскүрән вулканлар
- 3738 Гурунун дәниз сәвијјәсиндән һүндүрлүјү
- Јосунлар
- Марчан рифләри
- Гујулар

ДӘНИЗ АХЫНЛАРЫ

рәнкли хәритәләрдә / мәтн хәритәләриндә

- исти
- сојуг

- шм.е. ч.е. Шимал вә чәнуб енликләри
- шу. г.у. Гринвичдән башлајараг шәрг вә гәрб узунлуглары

ХӘРИТӘЛӘРДӘ ГӘБУЛ ЕДИЛМИШ ӘСАС ИХТИСАРЛАР

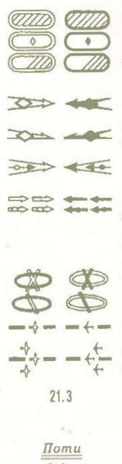
а.	адасы
а-ры	адалары
ад.	адына
АДР	Алманија Демократик Республикасы
арх.	архипелагы
АФР	Алманија Федератив Республикасы
ашр.	ашырымы
б.,б-ну	бурну
боғ.	боғазы
буз.	бузлағы
ВИЛ.	вилајәти
влк.	вулканы
гәс.	гәсәбәси
д.	дағы
ј-а	јарымадасы
ЈӘР	Јәмән Әрәб Республикасы
јукс.	јүксәклији
кан.	каналы
КХР	Конго Халг Республикасы
көрф.	көрфәзи
күч	күчәси
қ	көлү
МӘР	Мисир Әрәб Республикасы
МХР	Монголустан Халг Республикасы
МВ	мухтар вилајәти
МССР	Мухтар Совет Сосиалист Республикасы
муб.	мүбаһисәли
Муг.	Мүгәддәс
ов.	овалығы
пр.	проспекти
РЕСП.	республикасы
силс.	силсиләси
су анб.	су анбары
чөк.	чөкәклији
ЧАР	Чәнуби Африка Республикасы

ӘРАЗИЛӘРИН ДӨВЛӘТ МӘНСУБИЈЈӘТИ ИШАРӘЛӘРИ

(АБШ)	Америка Бирләшмиш Штатлары
(Австрал.)	Австралија
(Арк.)	Аркентина
(АФР)	Алманија Федератив Республикасы
(Браз.)	Бразилија
(Брит.)	Бөјүк Британија
(Венес.)	Венесуела
(Дан.)	Данимарка
(Екв.Гв.)	Екваториал Гвинеја
(Инд.)	Индонезија
(Исв.)	Исвеч
(Исп.)	Испанија
(Итал.)	Италија
(Јап.)	Јапонија
(Ј.Зел.)	Јени Зеландија
(Југ.)	Југославија
(Јун.)	Јунаныстан
(ЈӘР)	Јәмән Әрәб Республикасы
(Кан.)	Канада
(Колумб.)	Колумбија
(Мекс.)	Мексика
(Нид.)	Нидерланд
(Порт.)	Португалија
(Сәуд.Әрәб.)	Сәудијјә Әрәбистаны
(Түрк.)	Түркијә
(Филипп.)	Филиппин
(Фр.)	Франса
(Һинд.)	Һиндистан
(ЧАР)	Чәнуби Африка Республикасы

ҺӘРБИ ХӘРИТӘЛӘРДӘКИ ӘСАС ИХТИСАРЛАР ВӘ БӘ'ЗИ ШӘРТИ ИШАРӘЛӘР

АКР	ағыр крејсер
АБК	Али Баш Командanлыг
абр	атычы бригадасы
ад	атычы дивизијасы
ак	атычы корпусу
ап	атычы полку
б.,б-н	баталјон
бр	бригада
Гв.,гв.	гвардија
ГБД	Гырмызыбајраглы Балтик Донанмасы
Г,гр	груп
дад	дағ-атычы дивизијасы
дак	дағ-атычы корпусу
дес.	десант
дпбр	дәниз пијадасы бригадасы
д,див.	дивизија
ЕМК	есқадра мина кәмиси
Еһ.,е	еһтијат
Ә	әлаһиддә
ӘГ	әмәлијјат групу
Зәр.Ор.	зәрбә ордусу
зтбр	зиреһли танк бригадасы
зтд	зиреһли танк дивизијасы
ЈКР	јүнкүл крејсер
јсд	јүнкүл сәјјар дивизија
к	корпус
КАГ	корпус артиллерија групу
кап	корпус артиллерија полку
ЛД	Ладога донанмасы
ЛҺҺМОр.	Ленинград һава һүчумундан мүдафиә ордусу
мбр	механикләшдирилмиш бригада
мд	механикләшдирилмиш дивизија
мк	механикләшдирилмиш корпус
мабр	моторлашдырылмыш атычы бригада
О,Ор.	орду
ОАГ	орду артиллерија групу
ок	орду корпусу
әабр	өзүкедән артиллерија бригадасы
ПОр.	парашүт ордусу
пбр	пијада бригадасы
пд	пијада дивизијасы
пп	пијада полку
СМД	сәјјар мүһафизә дәстәси
сд	сүвари дивизијасы
ск	сүвари корпусу
смг	сүвари-механикләшдирилмиш групу
сп	сүвари полку
тбр	танк бригадасы
ТГ,тгр	танк групу
тд	танк дивизијасы
тк	танк корпусу
ТОр.	танк ордусу
тгабр	танка гаршы артиллерија бригадасы
тгаеһ	танка гаршы артиллерија еһтијат һиссәси
тггап	танка гаршы гырычы артиллерија полку
һдк	һава-десант корпусу
ҺД	һава донанмасы
һк	һава кәшфијјаты
ҺОр.	һава ордусу

Чәмләшдирилмә рајонлары:
үмумгошун бирләшмәләринин
танк бирләшмәләринин
сүвари бирләшмәләринин

Зәрбә истигамәтләри:
танк бирләшмәләринин
сүвари-механикләшдирилмиш бирләшмәләрин
үмумгошун вә танк бирләшмәләринин

Гошунларын јеринин дәјишдирилмәси вә башга јердә јерләшдирилмәси

Мүһасирәјә алынмыш груплашманын мәһви:
там мәһви
гисмән мәһви

Авиасијанын зәрбәләри

Авиасијанын бир нөгтәјә јөнәлдилмиш зәрбәләри

21.3 — Јашајыш мәнтәгәсинин азад едилдији тарих

Һәрби-дәниз базалары:
Поти — әсас
Јејск — мүхтәлиф